भारतीयविद्या-श्रेणी-ग्रंथः २९

मनुस्मृतिः

मेधातिथि–सर्वज्ञनारायण–कुल्लूक–राघवानन्द–नन्दन–
रामचन्द्र – मणिराम – गोविन्दराज – भारुचि

इति व्याख्यानवकेन समलंकृता

◎

प्रथमो भागः

(१–२ अध्यायात्मकः)

◎

भारतशासनस्य शिक्षणविभागस्यार्थसाहाय्येन प्रकाशिता

◎

संपादक
जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे
एम्.ए., एल्एल्.बी., अॅड्व्होकेट (सु. को.)
इत्यनेन

भारतीयविद्याभवनस्य संमान्यनियामकेन परिष्कृता

भारतीय विद्या भवनम्
चौपाटी मार्ग, मुम्बई ७
१९७२

Bhāratīya Vidyā Series—Vol. No. 29

MANU-SMṚTI

With nine commentaries by Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmacandra, Maṇirāma, Govindarāja and Bhāruci

VOLUME I (Adhyāyas 1-2)

Edited by

JAYANTAKRISHNA HARIKRISHNA DAVE,
M.A., LL.B., ADVOCATE (SUPREME COURT)
Hon. Director, Bharatiya Vidya Bhavan

Published with the financial assistance of the Ministry of Education, Government of India

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
Chowpatty Road, Bombay-7

1972

जन्म १८८७]　　　　कुलपति क. मा. मुनशी　　　　[स्वर्गति: १९७१

समर्पणम्

नमस्कृत्य परं तत्त्वं सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
हरिकृष्णं स्वपितरमम्बां ध्रुवमुखाभिधाम् ।। १ ।।

जयन्तकृष्णशर्माऽहं दवेकुलसमुद्भवः ।
वन्दे तान् ये गुरुजना दातारो ज्ञानसम्पदः ।। २ ।।

भवनं स्थापितं यैर्मे न्यायशास्त्रोपदेशकैः ।
भवनस्य कुले ख्यातैर्बापाजी-प्रियसंज्ञया ।। ३ ।।

आद्यं कुलपतित्वं यैर्विश्रुतैः समलंकृतम् ।
स्वर्गतानां यशःकाये चिरं येषामवस्थितिः ।। ४ ।।

महती प्रतिभा येषामक्षोभ्या सर्वतोमुखी ।
वाङ्मयस्याखिले क्षेत्रे प्रभुत्वं विमलोज्ज्वलम् ।। ५ ।।

मनुस्मृत्यादिविषये येषां प्रीतिरभूत् परा ।
संप्रेरितोऽहं तैरेव संपादनपरिष्कृतौ ।। ६ ।।

नवव्याख्यायुता तेभ्यो मनुस्मृतिरियं मया
सम्पादिता सविनयं मुनशीभ्यः समर्प्यते ।। ७ ।।

INTRODUCTION

The Bharatiya Vidya Bhavan has undertaken to publish Manusmṛti with nine Sanskrit commentaries. It was the desire of the then Sanskrit Board of the Education Ministry of the Government of India to have a complete and comprehensive Edition of Manusmṛti with all the important and available Sanskrit commentaries necessary for the study of Manusmṛti at one place for easy reference. This work was entrusted to the present Editor and the same is being published by the Bharatiya Vidya Bhavan with the kind and liberal financial assistance of the Government of India. On behalf of the Bharatiya Vidya Bhavan and himself, the present Editor expresses warm thanks to the Government of India for the said kind and liberal financial assistance.

The Manubhāṣya of Medhātithi was separately printed by late Shri J. R. Gharpure and Mahāmahopādhyāya Dr. Ganganath Jha. As that Bhāṣya is comparatively long, it was first thought desirable to omit the same in this work, but its inclusion was ultimately insisted upon by many and thought advisable and desirable so that the work may emerge as a complete and comprehensive study.

The commentaries included in the present work, therefore, are of (1) Medhātithi, (2) Sarvajñanārāyaṇa, (3) Kullūka, (4) Rāghavānanda, (5) Nandana, (6) Rāmacandra, (7) Govindarāja, (8) Maṇirāma and (9) Bhāruci.

Late Shri Vishvanath Narayan Mandlik had edited as early as in 1886 A.D. Manusmṛti with seven commentaries being those of Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmacandra and Govindarāja (the last one being in a separate supplement). The Mandlik Edition printed more than 85 years ago has become unavailable and even the Bharatiya Vidya Bhavan had to secure an extra copy at a fabulous price. The pages have also become brittle. Scholars have also observed that the said edition is somewhat incorrect. The Nirnaysagar Press has published the text with the commentary of Kullūka. Dr. Jolly published extracts from some *ṭīkās* of Manusmṛti for a few Adhyāyas. Under the circumstances, a comprehensive and critical edition with all available commentaries in one work was not only highly desirable but badly wanted.

The commentaries of Maṇirāma and Bhāruci are being printed for the first time from Manuscripts. The commentary called *Manu-ṭīkā* of Maṇirāma was made available to the Bharatiya Vidya Bhavan in Manuscript form by the Asiatic Society, Calcutta, being manuscript No. G 10574. Another manuscript of the commentary of Maṇirāma Dīkṣita was secured from the Raṇavīra Sanskrit Research Department, Jammu, being manuscript No. 2540. The commentary of Bhāruci was secured in manuscript form from the Oriental Research Institute and Manuscript Library, Trivandrum, being manuscript No. L 320. Bhāruci's *ṭīkā* is available from the 6th Adhyāya only. The Bharatiya Vidya Bhavan is highly thankful to these Institutions for making available this rare material.

The name of Manu is a name to conjure with. From Vedic times, Manu has been held to be the father of Mankind. Manu, Man, Noah—these words have obvious affinity. The ancestral path prescribed by Manu is not to be departed from according to a Vedic Ṛṣi. Cf. "Whatever Manu said is medicine." He was the first to offer Sacrifice. He divided his wealth among his other sons and excluded his son Nābhānediṣṭha.

Manusmṛti occupies a specially high and unique position in Dharmaśāstra literature for more than two thousand years. The word "Dharma" is a word of very wide connotation and means not only duties enforcible in a court of law but duties and obligations of all kinds—legal, social, religious, ethical, political and all others—from morning to night, from birth to death, including rites and ceremonies both pre-natal and post-natal. It is with this wide sense of "Dharma" that the "Dharma-śāstra" literature is concerned.

Manusmṛti itself mentions four characteristics or sources of Dharma—Śruti, Smṛti, Sadācāra and that which appeals to one's own conscience (the last being known in modern jurisprudence as equity, justice and good conscience). Out of these four, Śruti is Veda, the revealed word. Manusmṛti does not claim to be the direct revealed word of God but the introductory part of its first Adhyāya states that the contents of the book were revealed by Manu, the father of mankind, to the sages who had assembled, not directly by his own discourse to them but through another sage Bhṛgu. Manu communicated the contents to Bhṛgu and the latter told the assembled sages in the presence of Manu himself.

According to Indian tradition Brahmā, is said to have lived already for 50 years (they being years of Brahmā, where one day of Brahmā is equal to a Kalpa or 4320000 multiplied by 1000 human years). The present Kalpa is the Varāha Kalpa and this is seventh Manavantara by Name Vaivasvata. The past six Manus were Svāyam-

bhuva, Svārociṣa, Uttama, Tāmasa, Raivata and Cākṣuṣa. The remaining seven Manus are named in different ways in different Purāṇas. According to Viṣṇu Purāṇa, they are Sāvarṇi, Dakṣa Sāvarṇi, Brahma Sāvarṇi, Dharma Sāvarṇi, Rudra Sāvarṇi, Ruci and Bhauma.

According to Manusmṛti, which mentions seven Manus, the first being Svāyambhuva and the other six his descendants, each Manu, during his period, created all moveable and immoveable world and protected the same. It further observes that Manvantaras are numerous (and not only fourteen); the Sarga and Saṁhāra in each Manvantara is done by the Great Parameṣṭhin.

The present Manusmṛti states that Brahmā created Virāj, the latter created Manu; he created sages Bhṛgu, Nārada and others. Brahmā taught this *śāstra* to Manu and he then taught it to the ten sages. Thereafter some sages come to Manu to have instruction in Dharmas of Varṇas etc. and Manu asked his disciple Bhṛgu to teach them.

In verses 111 to 119 of the first Adhyāya, the contents of the extant work are given: the creation of the Universe, the Vidhi of Saṁskāras, Vratas and respectful behaviour towards gurus, the Vidhi of special Bath on return from the Guru's house, law of marriage, marriage-rites, great sacrifices, rules for Śrāddha, ways of gaining livelihood, duties of a Snātaka, rules about approved and forbidden food, purification of men and things, laws regarding women, hermits, emancipation, renunciation, duties of kings, the decision of law-suits, examination of witnesses, laws regarding husband and wife, inheritance, partition, gambling, removal of undesirable men, laws for Vaiśyas, Śūdras, intermediate castes, laws for all Varṇas in times of distress, penances, the three ways in which transgration takes place, reward of good or bad actions, the highest bliss, examining the qualities of good or bad actions and the eternal laws of countries, castes, families, heretics and trade-guilds. Bhṛgu says to the assembled sages that Manu first taught this Śāstra to him when questioned by him and the same is being now imparted by Bhṛgu to the sages. This position is kept up throughout the extant Manusmṛti.

It has 12 Adhyāyas and 2,694 verses. In certain editions there is one more verse. It has a pre-eminent position and a very high value as an authority. It is said that any Smṛti not agreeing with Manusmṛti is not looked upon with favour.

There are various problems connected with this work. The mythical Manu could not have composed it. But it is difficult to say who composed it in this form. Manu is quoted in connection

with Dharma by Gautama, Āpastamba and *Mahābhārata*. It agrees closely with the early Dharmasūtras and even with Kauṭilya's Arthaśāstra. It has a number of verses common with *Vasiṣṭha* and Viṣṇu Dharmasūtras. Dr. Bühler and Maxmüller have put forward a theory that this present Manusmṛti is a recast of *Mānava Dharma sūtra* and this theory is very elaborately put forward and discussed in his highly scholarly and exhaustive Introduction to his translation of Manusmṛti in Vol. 25 of the Sacred Book of the East Series by Dr. Bühler. Dr. P. V. Kane has questioned the foundation of this theory of presupposing the existence of a *Mānava Dharmasūtra* which was later substituted by the extant Manusmṛti. The better opinion is not in favour of Dr. Bühler's theory.

Dr. P. V. Kane has stated that *Mahābhārata* seems to distinguish between Svāyambhuva Manu and Prācetasa Manu and the former is said to be the promulgator of Dharmaśāstra and the latter of Arthaśāstra or Politics, that it is not unlikely that originally there were two distinct works, one on Dharma and the other on Arthaśāstra attributed to Manu; that when Kauṭilya speaks of Mānavas he probably refers to the work on politics attributed to Prācetasa Manu, and that one may hazard the conjecture that the author of Manusmṛti whoever he might have been, combined in his work the information contained in the two works on Dharma and Arthaśāstra and supplanted both the earlier works. It may be observed that Prācetasa Manu is not referred to as one of the six earlier Manus in the extant Manusmṛti.

After examining the external and internal evidence, Dr. P. V. Kane has come to the conclusion that Manu attained the present form long before 2nd century A.D. Scholars have differed on the question whether there are earlier and later strata in Manu and if so which they are. The general view which is now accepted is that Manusmṛti has not suffered many recasts and that the extant Manusmṛti was composed between 2nd century B.C. and 2nd century A.D. The extant *Mahābhārata* is believed to be later than the extant Manusmṛti.

Manusmṛti has moulded the lives of millions in India for endless generations and when Indians emigrated to countries beyond India, influence of Manusmṛti spread over those countries also. The Burmese Dhammtats are based on Manusmṛti and it was the foundation of Burmese law. It has been used as an authority in the island of Bali. According to *Bṛhaspatismṛti,* this singularly high and authoritative position of Manusmṛti is due to the fact that it correctly represents the sense of the Veda. *Bṛhaspatismṛti* may be considered an expanded form of Manusmṛti. Manusmṛti cor-

rectly gives a picture of the ancient Indian society and has been rightly acclaimed as the bed rock of Hindu civilization.

Among the numerous commentators on Manusmṛti, Dr. Kane also mentions Asahāya, Udayakara, Bhāguri, Bhojadeva and Dharaṇidhara. As K. V. Rangaswami Aiyangar observes, not a century has passed without a great commentary on Manusmṛti being composed.

Medhātithi's *Manubhāṣya* is highly informative, extensive, learned and full of Pūrvamīmāṁsā discussions. His father's name was Vīrasvāmin. In spite of the fact that the latter name ends in Svāmin, he is now definitely taken as having flourished in Kashmir and not in the South. He explains many passages in the words of Kauṭliya. He mentions Kumārila and, seems to know the *Śārīrakabhāṣya* of Śaṅkara. He refers to his earlier work called *Smṛtiviveka.* He is assigned to a period between 825 to 900 A.D.

Govindarāja was the son of Bhaṭṭa Mādhava and grandson of Nārāyaṇa and lived on the banks of Gaṅgā. He is also the author of another work called *Smṛtimañjarī* in addition to his *Manuṭkā.* His *ṭīkā* is concise and to the point. Sometimes he is rediculed by Kullūka. He seems to have flourished between 1050 to 1140 A.D.

Kullūka has written his *Manvarthamuktāvalī* in a very lucid, simple, short and "luminous" manner. It has become very popular. He has avoided all out of the way discussions. He mainly follows Medhātithi and Govindarāja, though at many places he differs from the latter. He has discussed many readings. He was the son of Bhaṭṭa Divākara, coming from Nandana, was a Varendra Brahmin of the Gauḍadeśa (Bengal) and wrote his commentary in Kāśī. He is also the author of a digest called *Smṛtisāgara.* There is a difference of opinion regarding the date of Kullūka. Dr. Bühler has stated that he probably flourished in the 15th century while Dr. P. V. Kane states that he flourished between 1150 to 1300 A.D. and probably wrote about 1250 A.D.

Bhāruci, according to Dr. Kane, is earlier than Medhātithi. One Bhāruci is mentioned by Rāmānuja as one of the six Viśiṣṭādvaita Ācāryas. Bhāruci, the writer on Dharmaśāstra and Bhāruci the above-mentioned Vedantic Ācārya are taken to be same and he is believed to have flourished before 1050 A.D. The commentary of Bhāruci on Manusmṛti is available from the 6th chapter onwards only.

Sarvajñanārāyaṇa, also known as Nārāyaṇa Sarvajña is the author of *Manvartha-vivṛti.* He is also the author of *Kāmadhenudīpikā* and *Śuddhidīpikā.* He is taken as having flourished before 1400 A.D.

Rāghavānanda Sarasvatī, pupil of Advayānanda and author of *Manvarthacandrikā* is taken to the later than 1350 A.D.

Nandana, younger brother of Lakṣmaṇa, wrote a commentary called *Nandinī* on *Manusmṛti.* His date is uncertain.

Rāmacandra has written a *ṭīkā* on Manusmṛti but his date is uncertain.

Maṇirāma Dīkṣita, son of Gaṅgārāma and grandson of Śivadatta is the author of *Sukhabodhinī ṭīka* on Manusmṛti and also of *Anūpavilāsa, Ācāra-ratna, Śuddhi-ratna* and *Samaya-ratna* (perhaps, all parts of *Anūpa-Vilāsa* or *Dharmāmbudhi*). He is taken to have flourished about 1630 to 1660.

This first volume of Manusmṛti with the commentaries mentioned above contains the first two Adhyāyas. On account of the various difficulties of the press, paper, types, etc. the initial progress was slow. It is hoped that the rest of the work will be completed in a comparatively shorter time. At the end of the work, various indices, and an exhaustive Introduction covering the study of the various problems connected with Manusmṛti are intended to be dealt with. In this volume an exhaustive table of contents has been put for the first two Adhyāyas.

The Editor, once again, takes this opportunity to thank the Government of India for their kind financial assistance as also those who have been helpful.

Bharatiya Vidya Bhavan,
Chowpatty Road,
BOMBAY-7.
1-3-1972.
VS Phālguṇa Kṛṣṇa 5, 2028.

JAYANTKRISHNA HARIKRISHNA DAVE

मनुस्मृतिप्रथमभागस्थविषयाणामनुक्रमकोशः

प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

इति मनुस्मृतिप्रथम-भागस्य विषयानुक्रमकोशः ।।

॥ श्रीः ॥

मनुस्मृतिः

व्याख्यानवकोपेता

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिकृतं मनुभाष्यम्

[स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे । मनुप्रणीतान् विविधान् धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥]

वेदान्तवेद्यतत्त्वाय जगत्त्रितयहेतवे ।
प्रध्वस्ताशेषदोषाय परस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥

चतुर्भिः पदश्लोकैर्विशिष्टकर्तृत्वमनन्यप्रमाणवेद्यपुरुषार्थोपदेशकत्वं चास्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यते प्रतिष्ठार्थम् । प्रतिष्ठिते हि शास्त्रे कर्तृभिः स्वर्गयशसी प्राप्येते यावत्संसारमनपायिनी च भवतः । शास्त्रं च प्रतिष्ठां लभते यदि तत्र केचिदध्ययन-श्रवणचिन्तनादिषु प्रवर्तन्ते । न च बुद्धिपूर्वव्यवहारिणोऽध्ययनादिष्वनवधृतप्रयोजनाः प्रवर्तितुमर्हन्ति । अतः पुरुषार्थसिद्धावुपायपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रमारभ्यते इत्येतत्प्रति-पादनार्थं श्लोकचतुष्टयमाचार्यः पपाठ ।

न च वाच्यम्—"अन्तरेणैवादितः प्रयोजनवचनं वक्ष्यमाणशास्त्रपौर्वापर्यपर्या-लोचनयैवेदं पर्यवस्यामः किं तत्प्रतिपादनार्थेन यत्नेनेति । किं च उक्तमपि प्रयोजनं यावत्परस्तान्नावमृष्टं तावन्न निश्चीयते। न हि सर्वाणि पुरुषवचांस्यर्थे निश्चयनिमित्तम्। न चैष नियमः सर्वत्र प्रयोजनपरिज्ञानपूर्विकैव प्रवृत्तिः, स्वाध्यायाध्ययनेऽतन्निबन्धनायाः प्रवृत्तेर्दर्शनात् । पौरुषेयेष्वपि ग्रन्थेषु नैव सर्वेषु प्रयोजनाभिधानमाद्रियते । तथाहि भगवान्पाणिनिरनुक्त्वैव प्रयोजनम् 'अथ[1] शब्दानुशासन'मिति सूत्रसंदर्भमारभते ।"

अत्रोच्यते । आरम्भेऽनवधृतप्रयोजना नैव प्रथमतो ग्रन्थमुपाददीरन् अनुपादा-नाच्च कुतः शास्त्रं कात्स्न्र्येन पर्यालोचयेयुः । किं च पौर्वापर्यपर्यालोचनया योऽर्थो बुद्धिगोचरतामावहति स एव त्वादितः संक्षेपेणोच्यमानः सुग्रहो भवति । तदुक्तम् "इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारण"मिति ।

यत्तु—"उक्तमपि न निश्चीयते, पौरुषेयेभ्यो वाक्येभ्योऽर्थनिश्चयाभावात् । 'एवमेवायं पुरुषो वेदेति प्रत्ययो य त्वेवमर्थ इति' "—नात्र विवदामहे निश्चयोऽस्ति नास्तीति, ग्रन्थगौरवप्रसंगात् । अर्थसंशयेऽपि प्रवृत्तिसिद्धौ नियतविषयसंशयो-

---

1. वृद्धिरादैजिति भाव्यम्

त्पत्तिर्नान्तरेण प्रयोजनवचनम्। अनुक्ते हि किमिदं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं काकदन्तपरीक्षादिलक्षणरूपं वेत्यपि संशयः स्यात्। अभिहिते तु प्रयोजनेऽयं तावदेवमाह न श्रेयसः पन्थानं दर्शयामीति न च मे प्रवृत्तस्य काचित्क्षतिरस्ति। भवतु, पर्यालोचयामीति प्रवृत्तिसिद्धिः।

या तु स्वाध्यायाध्ययने प्रवृत्तिः साऽऽचार्यप्रयुक्तस्य, न स्वाधिकारप्रतिपत्त्या। नहि तदानीं बालत्वात्स्वाधिकारं प्रतिपत्तुमुत्सहते। परप्रयुक्त्यैव च प्रवृत्तिसिद्धिः। नाधिकारप्रतिपादनेनापि चावेद्यते। अतस्तत्र प्रवृत्तस्य प्रयोजनमर्थावबोधोऽतश्च प्रवृत्तिः। इह तु "योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रम"मिति गृहीतवेदस्याध्ययनाधिकारः। तदानीं चाव्युत्पन्नबुद्धित्वात्प्रयोजनमन्विच्छति। भगवतः पुनः पाणिनेरतिसंक्षिप्तानि सूत्राणि। नैवार्थान्तराभिधानपरत्वाशङ्का। तत्र आकुमारं च यशः पाणिनेः प्रख्यातमिति सुप्रसिद्धप्रयोजनत्वादनुपन्यासः। अयं तु विततो ग्रन्थोऽनेकार्थवादबहुलः सर्वपुरुषार्थोपयोगी। तत्र सुखावबोधार्थे प्रयोजनाभिधाने न किंचित्परिहीणम्।

द्वये च प्रतिपत्तारः—न्यायप्रतिसरणाः प्रसिद्धिप्रतिसरणाश्च। तत्र मनुः "मनुर्वै यत्किंचावदत्तद्भेषज"मिति—"ऋचो यजूंषि सामानि मन्त्रा आथर्वणाश्च ये। सप्तर्षिभिस्तु यत्प्रोक्तं तत्सर्वं मनुरब्रवीदि"त्याद्यर्थवादेतिहासपुराणादिभ्यः प्रख्यातप्रभावः लोके, तत्प्रसिद्ध्यैव वा निरूपितमूलजातेन प्रजापतिनैतत्प्रणीतमित्येतावतैव श्रोत्रियाः प्रवर्तन्त इति तान्प्रति कर्तृविशेषसंबन्धोऽपि प्रवृत्त्यङ्गम्। अत एव च प्रश्नप्रतिवचनभङ्ग्या प्रयोजनोपन्यासः। महर्षयः प्रष्टारः प्रजापतिर्वक्ता, धर्मलक्षणश्चार्थो न लोकावगम्यः, शास्त्रैकगोचरोऽयम् यत्र महर्षयोऽपि संशेरत इति एवंपर आदेशोऽपि—स तैः पृष्ट इति, नाहं पृष्ट इति। तथाऽऽत्मनो ब्रह्मणोऽकृत्रिमप्रतिभत्वं चेत्येवमादिः। तद्व्युत्पादनार्थो युक्तः शास्त्रारम्भ इति श्लोकचतुष्टयस्य तात्पर्यम्।

यथा चानेन पुरुषार्थोपदेशपरता शास्त्रस्योच्यते तथा पदार्थयोजनात्प्रतिपादयिष्यामः।

तत्र मनुमभिगम्य महर्षय इदं वचनमब्रुवन् 'धर्मान्नो वक्तुमर्हसी'ति। स पृष्टः प्रत्युवाच 'श्रूयता'मिति। एवं प्रश्नप्रतिवचने एकार्थप्रतिपादके तात्पर्येण भवतः। अतो धर्मा अत्र प्रतिपाद्यन्त इत्युक्तं भवति। धर्मशब्दश्च लोके श्रेयःसाधने प्रत्यक्षादिभिर्लौकिकैः प्रमाणैः शब्दादितरैरविहिते प्रयुज्यते। अतः स श्रूयतामिति संबन्धे विशिष्टपुरुषार्थसाधनत्वमुक्तं भवति।

मनुर्नाम कश्चित्पुरुषविशेषोऽनेकवेदशाखाध्ययनविज्ञानानुष्ठानसम्पन्नः स्मृतिपरम्पराप्रसिद्धः। **तमभिगम्याभि**मुख्येन तत्समीपं गत्वा, व्यापारान्तरत्यागेन, न

यदृच्छया, संगम्य। अनेन चाभिगमनप्रयत्नेन पृच्छ्यमानवस्तुगौरवं वक्तुश्च प्रामाण्यं ख्याप्यते। न ह्यकुशलः प्रतिवचने यत्नेन पृच्छ्यते आगत्य।

एकाग्रमासीनमेकाग्रं स्थितमेकाग्रं सन्तम्। न त्वत्र बृस्याद्युपवेशनमासनम्, अनुपयोगात्। आसनेन स्वस्थवृत्तिता लक्ष्यते। तथाभूतः प्रतिवचनसमर्थो भवति। 'अभिगम्येति' केवल एव मनुः कर्म। प्रश्नक्रियायास्त्वेकाग्रमासीनमिति विशेषणम्। कुशलप्रश्नानुरूपकथाप्रवृत्त्यादिनैकाग्रमविक्षिप्तमनस्कं ज्ञात्वा प्रश्नश्रवणे दत्तावधानमिदं वचनमब्रुवन्। एकाग्रशब्दो रूढ्या निश्चलतामाह। प्रत्याहारेण परिहृतरागादिदोषसंसर्गस्य विकल्पनिवृत्तौ तत्त्वावबोधचिन्तायां मनसः स्थैर्यमेकाग्रता। तथाभूत एव च संनिहितरूपशब्दादिविषयावधारणे योग्यो भवति, न सदसद्विकल्पयुक्तः। अथवा योगतोऽग्रशब्दो मनसि वर्तते, अर्थग्रहणे चक्षुरादिभ्योऽग्रगामित्वात्। प्रथमप्रवृत्तियुक्तः पुरःसरो लोकेऽग्र उच्यते। एकस्मिन् ध्येये ग्राह्ये वाऽग्रमस्येति विग्रहः, व्यधिकरणानामपि वहुव्रीहिर्गमकत्वात्। अत्रापि व्याक्षेपनिवृत्तिरेवैकाग्रता।

प्रतिपूज्य यथान्यायम्। न्यायः शस्त्रविहिता मर्यादा—तामनतिक्रम्य—यादृशी शास्त्रेणाभिवादनोपासनादिका गुरोः प्रथमोपसर्पणे पूजा विहिता तथा पूजयित्वा, भक्त्यादरौ दर्शयित्वा।

महर्षयः। ऋषिर्वेदः तदध्ययनविज्ञानतदर्थानुष्ठानातिशययोगात् पुरुषेऽप्यृषिशब्दः। महान्तश्च ते ऋषयश्च—तेषामेव गुणानामत्यन्तातिशयेन महान्तो भवन्ति। यथा "युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति"। अथवा तपोविशेषात् पूजाख्यातिविशेषाद्वा महान्तः।

इदं वचनमब्रुवन्। उच्यतेऽनेनेति वचनम्—वक्ष्यमाणं द्वितीयश्लोकप्रश्नवाक्यमिति। तदेव प्रत्यासन्नत्वादिदमिति प्रतिनिर्दिशति। येषामपि प्रत्यक्षवस्तुप्रतिनिर्देशक इदंशब्दस्तेषामपि बुद्धिस्थत्वात् प्रश्नस्य प्रत्यक्षता। अथवोच्यत इति वचनं पृच्छ्यमानं वस्त्वब्रुवन्। वाक्यपक्ष इदं वाक्यमुच्चारितवन्तः। कर्मसाधने तु वचनशब्द इदमपृच्छन्। द्विकर्मकश्च तदा ब्रूञ् अकथितकर्मणा मनुना। तिसृणां क्रियाणां मनुः कर्म ॥१॥

(२) सर्वज्ञनारायणकृतमन्वर्थनिबन्धः

ॐनमः श्रीमहागणपतये ॥ अनेकशाखस्मृतिपारदर्शिसर्वज्ञनारायणनिर्मितेन ॥ मनुस्मृतेरर्थनिबन्धनेन बुधः स्वधर्मेषु धियं विधत्ते ॥१॥ इह हि श्रुतिभ्य एवातिशयिततपःप्रज्ञाध्ययनप्रकर्षवतां परमाखिलपुरुषार्थसाधनसमधिगमः संभवन्नपि तासां दुरूहविप्रकीर्णार्थतया संभावितैकदेशोत्सादतया च प्रसिद्धपदप्रकरणादिशाब्दबोधसाधनोपेतोत्सन्नशाखार्थस्मारकस्मृत्यादिसापेक्ष एवार्वाचीनानामुदेतीति निखिलस्य

लोकस्य भावितपःप्रज्ञाध्यनापकर्षविमर्शकारितकरुणापरवशः परमेष्ठी धर्मशास्त्रमेतत्प्रणीय मनुमध्यापयामास। मनुश्च भृगुमध्याप्य तन्मुखेन महर्षीन् ग्राहयामास। ततः पुनः स एव भृगुः शिष्यान्तरेभ्यो मनुनिदेशप्रवृत्तःपौरस्त्याध्यापनवृत्तान्तानुकथनपूर्वकं तत्कथयन्नखिलविघ्नोत्सारद्वारा शास्त्रसंप्रदायाविच्छेदाय देवतानमस्कारान्निबन्ध–**स्वयंभुवे नमस्कृत्येति**। स्वव्यापारमात्रगृहीतदेहः **स्वयंभूर्**ब्रह्मा बृंहकोऽमिततेजा अनवच्छिन्नविषयज्ञानः। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वचनाच्चतुर्थी। **मनुप्रणीतान्** मनुना प्रकाशितान् **विविधान्** वर्णादिभेदेनैहिकसुखमोक्षरूपफलभेदेन च नानाप्रकारान्। धर्मसाधनानि कर्माणि लक्षणया **धर्मा** इत्युच्यन्ते। **शाश्वतानिति** कल्पान्तरेष्यविविच्छिन्नानुष्ठानान् वक्ष्यामीति शास्त्राभिधेयप्रतिज्ञाऽपि। नचास्य ग्रन्थसंदर्भस्य भृगुप्रोक्तत्वे ततस्तथा स तेनोक्त इत्यादिपरोक्षोक्त्यनुपपत्तिः। सर्वस्यैवास्य ग्रन्थसंदर्भस्य ब्रह्मणैव प्रणीतत्वात्। तथाच वक्ष्यति-इदं शास्त्रं तु कृत्वाऽसाविति। शास्त्रकारेणैव स्वसंदर्भ एवोच्चकैः कृत्वेत्यभिधानात्। एवं परोक्त्यनुवादिनो भृगोर्भूतभाविवृत्तान्तकथनप्रवृत्तस्य ब्रह्मणः स्वस्मिन् परोक्षोक्तिर्न संभविनीति मनुप्रणीतानां स्वप्रणीतेऽपि परोक्षोक्तिः ॥१॥

[अथ प्रकृतं प्रक्रमते-**मनुमेकाग्रमिति**। मननान्मनुः। **एकाग्रम**विक्षिप्तमनस्कम्। **आसीनं** स्वस्थतयोपविष्टम्। **अभिगम्य** संमुखतः प्राप्य। **महर्षयो** मरीच्यादिसंततिप्रभवाः। **प्रतिपूज्य** प्रत्येकं पूजयित्वा। **यथान्यायं** येन यादृशी पूजा कर्तव्या तेन तथैव ॥१॥]

(३) कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावली

श्रीगणेशाय नमः॥ ॐनमो भगवते वासुदेवाय॥ गौडे नन्दनवासिनाम्नि सुजनैर्वन्द्ये वरेन्द्र्यां कुले श्रीमद्भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत्। काश्यामुत्तरवाहिजन्हुतनयातीरे समं पण्डितैस्तेनेयं क्रियते हिताय विदुषां मन्वर्थमुक्तावली ॥१॥

सर्वज्ञस्य मनोरसर्वविदपि व्याख्यामि यद्वाङ्मयं युक्त्या तद्बहुभिर्यतो मुनिवरैरेतद्बहु व्याहृतम्।

तां व्याख्यामधुनातनैरपि कृतां न्याय्यां ब्रुवाणस्य मे भक्त्या मानववाङ्मये भवभिदे भूयादशेषेश्वरः ॥२॥

मीमांसे बहु सेविताऽसि सुहृदस्तर्काः समस्ताः स्थ मे वेदान्ताः परमात्मबोधगुरवो यूयं मयोपासिताः।

जाता व्याकरणानि बालसखिता युष्माभिरभ्यर्थये प्राप्तोऽयं समयो मनूक्तविवृतौ साहाय्यमालम्ब्यताम् ॥३॥

द्वेषादिदोषरहितस्य सतां हिताय मन्वर्थतत्त्वकथनाय ममोद्यतस्य।
दैवाद्यदि क्वचिदिह स्खलनं तथापि निस्तारको भवतु मे जगदन्तरात्मा ॥४॥

मानववृत्तावस्यां ज्ञेया व्याख्या नवा मयोद्भिन्ना।
प्राचीना अपि रुचिरा व्याख्यातॄणामशेषाणाम् ।। ५ ।।

मनुमेकाग्रमासीनमित्यादि। अत्र महर्षीणां धर्मविषयप्रश्ने मनोः श्रूयतामित्युत्तरदान-पर्यन्तश्लोकचतुष्टयेनैतस्य शास्त्रस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्युपयुक्तानि विषयसंबन्धप्रयोजनान्युक्तानि। तत्र धर्म एव विषयः। तेन सह वचनसंदर्भरूपस्य मानवशास्त्रस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः संबन्धः, प्रमाणान्तरासन्निकृष्टस्य स्वर्गापवर्गादिसाधनस्य धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वात्। प्रयोजनं तु स्वर्गापवर्गादि तस्य धर्माधीनत्वात्। यद्यपि पत्न्युपगमनादिरूपः-कामोऽप्यत्राभिहितस्तथापि ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदेत्यृतुकालादिनियमेन सोऽपि धर्म एव। एवं चार्थार्जनमपि ऋतामृताभ्यां जीवेदित्यादिनियमेन धर्म एवेत्यवगन्तव्यम्। मोक्षोपायत्वेनाभिहितस्यात्मज्ञानस्यापि धर्मत्वाद्धर्मविषयत्वं मोक्षोपदेशकत्वं चास्य शास्त्रस्योपपन्नम्।

पौरुषेयत्वेऽपि मनुवाक्यानामविगीतमहाजनपरिग्रहाच्छ्रुत्युपग्रहाच्च वेदमूलकतया प्रामाण्यम्। तथाच छान्दोग्यब्राह्मणे श्रूयते-मनुर्वै यत्किंचिदवदत्तद्भेषजंभेषजताया इति। बृहस्पतिरप्याह वेदार्थोपनिबद्धत्वात्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम्। मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा विनश्यति ।। तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च। धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुर्यावन्न दृश्यते। महाभारतेऽप्युक्तम्—पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम्। आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः।। विरोधिबौद्धादितर्कैर्न हन्तव्यानि। अनुकूलस्तु मीमांसादितर्कः प्रवर्तनीय एव। वक्ष्यति "आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर" इति। सकलवेदार्थादिमननान्मनुं महर्षय इदं द्वितीयश्लोकवाक्यरूपमुच्यतेऽनेनेति वचनमब्रुवन्। श्लोकस्यादौ मनुनिर्देशो मङ्गलार्थः परमात्मन एव संसारस्थितये सार्वज्ञ्यैश्वर्यादिसंपन्नमनुरूपेण प्रादुर्भूतत्वात् तदभिधानस्य मङ्गलातिशयत्वात्। वक्ष्यति हि 'एनमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिमिति। **एकाग्रं** विषयान्तराव्याक्षिप्तचित्तम्। आसीनं सुखोपविष्टमीदृशस्यैव महर्षिप्रश्नोत्तरदानयोग्यत्वात्। **अभिगम्य** अभिमुखं गत्वा। **महर्षयो** महान्तश्च त ऋषयश्चेति तथा। **प्रतिपूज्य** पूजयित्वा। यद्वा मनुना पूर्वं स्वागतासनदानादिना पूजितास्तस्य पूजां कृत्वेति प्रतिशब्दादुन्नीयते। **यथान्यायं येन** न्यायेन विधानेन प्रश्नः कर्तुं युज्यते प्रणतिभक्तिश्रद्धातिशयादिना। वक्ष्यति च नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छत इति। अभिगम्य प्रतिपूज्याब्रुवन्निति क्रियात्रयेऽपि मनुमित्येव कर्म। अब्रुवन्नित्यत्राकथितकर्मता ब्रुविधातोर्द्विकर्मकत्वात् ।।१।।

(४) राघवानन्दसरस्वतीकृतमन्वर्थचन्द्रिका

श्रीगणेशाय नमः।। आनन्दमजरं ब्रह्म सर्वानर्थविवर्जितम् ।।
गुरुं च नत्वा रचिता राघवानन्दभिक्षुणा ।। १ ।।

मन्वर्थकुमुदग्रन्थिविकासनपटीयसी ।
चन्द्रिकाऽस्तु मुदे विद्वद्धृदयाम्भोधिवर्धिनी ।। २ ।।
भृगुणोक्तपदार्थोऽत्र वाक्यार्थमितये मया ।
विविच्यते समासेन श्रुतिन्यायानुसारिणा ।। ३ ।।
कुल्लूकनारायणसंमतानि गोविन्दमेधातिथिहृद्गतानि ।
ज्ञात्वा च वेदादिकमाकलय्य मनोर्मनःस्थं प्रकटीकरोमि ।। ४ ।।

तत्र सर्वेभ्यो मुनिवाक्येभ्योऽतिशयेनादर्तव्यं मनुवाक्यमित्यत्र श्रुतिस्मृतयः। तद्यथा। यद्यन्मनुरवदत्तद्भेषजमिति श्रुतिः। स्मृतिरपि-वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम्। मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ।। तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च। धर्ममोक्षोपदेष्टा तु मनुर्यावन्न दृश्यते इति बृहस्पतिः। भारतेऽपि-पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम्। आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिरिति। चिकित्सितं भिषक्शास्त्रं हेतुभिः प्रतिकूलतर्कैर्न हन्तव्यानि नान्यथयितव्यानि किंतु मीमांसितव्यानि। तथाच वक्ष्यति-आर्षं धर्मोपदेशं च वेद-शास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः।। तर्केण मीमांसया। अतश्च हैतुकस्तर्कीति भेदेनोपादानं तर्किणः। तथाचाह-मीमांसासंज्ञकस्तर्कः सर्ववेदसमुद्भवः। स्रोतोवेदोरुतां प्राप्तः काष्ठाम्बुलवणात्मवदिति ।। अत एवात्र यद्वाक्यान्तरमुपादीयते न तत्प्रामाण्यदाढर्चाय किंतु व्याख्यानदाढर्चाय। अत्रर्षिभिः साकं मनोर्यः संवादो वृत्तो निषेकादिश्मशानान्तेष्ववान्तरजातिसहितानां चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च तं मनुवचनमङ्गीकृत्य वक्तुं प्रववृते भगवान्भृगुः स्वयंभुवे नमस्कृत्येति पञ्चभिः। **स्वयंभुवे** स्वभवनेऽन्यानपेक्षाय स्वयंदासास्तपस्विन इतिवत् अनादय इति यावत्। ब्रह्मणे बृहते **अमिततेजसे** अमितानि सृष्टिस्थितिसंहरणे तेजांसि सामर्थ्यानि यस्य तस्मै **शाश्वतान्** वेदोक्तत्वेन नित्यान् ।। १ ।।

[**मनुमिति**]। **एकाग्रं** एकेषु धर्मवक्तृप्रधानेषु अग्रं श्रेष्ठं एकाग्रचित्तं वा। **यथा-न्यायम्**। न्यायोऽत्र क्षत्रियेषु ब्राह्मणादीनां न नमस्कारः किंतु वाक्पूजा तमनतिक्रम्य **पृष्टवन्त** इत्यर्थः ।।१ ।।

(५) नन्दनकृतमनुव्याख्यानम्

श्रीगणेशाय नमः।। **मनुमिति**। मनुः स्वायंभुवस्तथाच वक्ष्यति—स्वायंभुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयदिति। **एकाग्रम**वहितम् अनेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु संदेहरा-हित्यमभिप्रेतम्। **इदं** वक्ष्यमाणम् ।।१।।

(६) रामचन्द्रकृतमनुभावार्थचन्द्रिका

ॐ श्रीसिद्धिगणेशाय नमः ।। गङ्गां गणेशं गरुडाधिरूढं सिद्धेश्वरीं सिद्धि-सरस्वतीं च।

नमामि भक्त्या परया च नित्यं विश्वेश्वरं विश्वविबोधरूपम् ।। १ ।।

श्रुत्वा कुल्लूकभट्टीं च दृष्ट्वा चैव मिताक्षराम् ।
कृता वै रामचन्द्रेण मनुभावार्थचन्द्रिका ।। २ ।।

हनूमानेव जानाति श्रमं सागरलङ्घने ।
तथैव ग्रन्थकर्तैव ग्रन्थकर्तुः परिश्रमम् ।। ३ ।।

ये केचिदत्र सगुणानपि दूषयन्तःसन्तोऽप्यसन्त इति ते न विचारणीयाः ।
ये तु प्रगल्भमतयः कृतसारविज्ञा लोकेषु ते कृतिमिमावधारयन्तु ।। ४ ।।

ऋषीणां समवाये भृगुरुवाच **मनुप्रणीतान्** स्वायंभुवेन मनुना प्रणीतान् प्रवर्तितान् धर्मान् वक्ष्यामीति । कीदृशान् धर्मान् **शाश्वतान्** पारंपर्यक्रमागतान् । पुनःकीदृशान् **विविधान्** षड्विधान् । तद्यथा-वर्ण धर्मः १ आश्रमधर्मः २ वर्णाश्रमधर्मः ३ गुणधर्मः ४ निमित्तधर्मः ५ साधारणधर्मश्चेति ६ । तत्र वर्णधर्मः कथ्यते नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मः अग्नीन्धनभैक्ष्यचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्येत्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मः विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानिमित्तं प्रायश्चित्तम् । साधारणधर्मः अहिंसादिः न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति श्रुतेस्तथा शौचाचारांश्च शिक्षये-दित्यादिः । किं कृत्वा **ब्रह्मणे** व्यापकाय **नमस्कृत्य** । कीदृशाय ब्रह्मणे **स्वयंभुवे** स्वयं-भवतीति स्वयंभु तस्मै स्वयंभुवेऽजन्मत्वात् । पुनःकीदृशाय **अमिततेजसे** परिपूर्णतेजस इत्यर्थः । **मनुमिति** । **महर्षयः** श्रवणधारणयोग्या **एकाग्रमे**कान्त **आसीनं** मनु**मभिगम्य** प्राप्येदं **वचनं** वक्ष्यमाणलक्षणम**ब्रुवन्**नुक्तवन्तः । किं कृत्वा **यथान्यायं प्रतिपूज्य** पूजयित्वा यथान्यायं येन यादृशी पूजा कर्तुं शक्यते तेन तथेति ।। १ ।।

(७) गोविन्दराजकृतमनुटीका

श्रीलक्ष्मीकेशवौ जयतः । ओं नमो विघ्नराजाय ।
संसाराध्वगतागतक्लमतृषापीयूषमीशं शनै–
र्ध्यात्वानर्गलसम्प्रदायगुरुतः प्राप्ते मनोः शासने ।
दृष्ट्वा ग्रन्थकृदाशयाननुसृतिं व्याख्यान्तराणामिमां
टीकां शास्त्रकृदाशयानुसरणीं गोविन्दराजो व्यधात् ।। १ ।।

इह भृगुशिष्यःकश्चिदविच्छिन्नपारम्पर्यतःस्मृत्यर्थप्रबन्धमिदमाह-स्वेच्छागृहीत-शरीराय **प्रजापतयेऽमिततेजसे प्रणम्य** मन्वभिहितान्नानाप्रकारान् **धर्मान्** अदृष्टार्थकर्तव्यतारूपान् इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारप्रयोजनस्य वेदमूलत्वस्यैषा-मिष्यमाणत्वात् नित्यान् कथयिष्यामि । अधर्माणां वक्ष्यमाणानामपीह पृथगप्रतिज्ञानं निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्ये सति धर्मानुष्ठानानधिकारापत्तेः धर्मप्रतिज्ञाया-

मेवान्तर्भावात्। मनुर्नाम महर्षिः अशेषवेदार्थादिज्ञानेन प्राप्तमनुसंज्ञः आगमपरम्परया सकलविद्वज्जनकर्णगोचरीभूतसर्गस्थितिप्रलयकरणाधिकृतः। स्वयंभुव इति क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति सम्प्रदाने चतुर्थी। वेदार्थोपनिबन्धकत्वेन छन्दस्तुल्यत्वात् स्मृतीनां न दुष्टा क्वचिदत्र छान्दसी रूपसिद्धिः ।। १ ।।

मनुमिति। तं **मनुं एकाग्रमासीनं** अविक्षिप्तचित्तं स्थितं **आभिमुख्येन** आदरतो गत्वा। **महर्षयः** अणिमादिगुणयोगान्महान्तः ऋग्यजुस्सामदर्शनान्**महर्षयः**। **यथान्यायं** शास्त्रोक्तमर्यादानतिक्रमेण प्रकर्षेण पूजयित्वा **इदं** समनन्तरवक्ष्यमाणं **वाक्य**मुक्तवन्तः ।।१।।

भगवन् सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः।
अन्तरप्रभवानां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि ।।२।।

[जरायुजाण्डजानां च तथा संस्वेदजोद्भिदाम्।
भूतग्रामस्य सर्वस्य प्रभवं प्रलयं तथा ।।
आचारांश्चैव सर्वेषां कार्याकार्यविनिर्णयम्।
यथाकालं यथायोगं वक्तुमर्हस्यशेषतः ।।]

(१) **मेधातिथिः।** अभिगम्य प्रतिपूज्य किमब्रुवन्नित्यपेक्षायां द्वितीयः श्लोकः। ऐश्वर्यौदार्ययशोवीर्यादौ भगशब्दः। सोऽस्यास्तीति, मनुः तेन संबोधनं **भगवन्निति**। वर्णशब्दश्च तिसृषु ब्राह्मणादिजातिषु वर्तते। सर्वग्रहणं शूद्रावरोधार्थम्। इतरथा महर्षीणां प्रष्टृत्वात् त्रैवर्णिकविषये प्रश्नः कृतःस्यात्। **अन्तरं** तन्मध्यम्। द्वयोर्जात्योः सङ्करादेकाऽप्यपरिपूर्णा जातिः। अन्तरे प्रभव उत्पत्तिर्येषां तेऽन्तरप्रभवाः अनुलोमप्रतिलोमा मूर्धावसिक्ताम्बष्ठक्षत्तृवैदेहकादयः। न हि ते मातापित्रोरन्यतरयाऽपि जात्या व्यपदेष्टुं युज्यन्ते। यथा रासभाश्वसंयोगजः खरो न रासभो नाश्वो, जात्यन्तरमेव। अतःवर्णग्रहणेनाग्रहणात्पृथगुपादीयन्ते।

"नन्वनुलोमा मातृजातीया इष्यन्ते।" नेति ब्रूमः। सदृशानेव तानाहुरिति मातृजातिसदृशास्ते न तज्जातीया एव। सोऽप्येषां धर्मो वाचनिको न वस्तुस्वभावसिद्धः। अतः प्रमाणांतरागोचरत्वाद्धर्मपक्षपतितत्वे शास्त्रोपदेशार्हा एव। प्रतिलोमानामप्यहिंसादयो धर्मा वक्ष्यन्ते। यत्तु धर्महीना इति तद्व्रतोपवासादिधर्माभावाभिप्रायेण। सर्वपुरुषोपकारिता चानेन शास्त्रस्य प्रदर्श्यते।

यथावत्। 'अर्हत्यर्थे वतिः'—येन प्रकारेणानुष्ठानमर्हति इदं नित्यमिदं काम्यमिदमङ्गमिदं प्रधानम्। द्रव्यदेशकालकर्त्रादिनियमश्च प्रकारोऽर्हतेर्विषयः। **अनुपूर्वशः**। अनुपूर्वः क्रमः। येन क्रमेणानुष्ठेयानि सोऽप्युच्यताम्। "जातकर्मानन्तरं चौडमौञ्जीनिबन्धनेत्यादि"। यथावदित्यत्र पदार्थविषयं कात्स्न्र्यमुपात्तम्। क्रमस्तु पदार्थो न भवत्यतः पृथगनुपूर्वश इत्युपात्तम्।

धर्मशब्दः कर्तव्याकर्तव्ययोर्विधिप्रतिषेधयोरदृष्टार्थयोस्तद्विषयायां च क्रियायां दृष्टप्रयोगः। तस्य तु किमुभयं पदार्थ उतान्यरत्र गौण इति नायं विचारः क्रियते, ग्रन्थान्तरे विस्तरेण कृतत्वादिहानुपयोगाच्च। सर्वथा तावत् 'अष्टकाः कर्तव्याः 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादावष्टकाविषया कर्तव्यता प्रतीयते, कलञ्जभक्षणविषयश्च प्रतिषेधः। तदष्टकाख्यं कर्म धर्मस्तद्विषया वा कर्तव्यतेति फले न विशेषः। धर्मरूपो-पदेशाच्च यत्तद्विपरीतमधर्मोऽसावित्यर्थात्सिध्यति। अतो धर्माधर्मावुभावपि शास्त्रस्य विषय इत्युक्तं भवति। तत्राष्टकाकरणं धर्मो ब्रह्महत्यादिवर्जनं च धर्मः, अष्टकानाम-करणमधर्मो ब्रह्महत्यायाश्च करणमधर्मः—अयं धर्माधर्मयोर्विवेकः।

अर्हसीति सामर्थ्यलक्षणया योग्यतया प्रवचनाधिकारमाचार्यस्याहुः—यतस्त्वं समर्थो धर्मान्वक्तुमतोऽधिकृतः सन्नध्येष्यसे ब्रूहीति। यो यत्राधिकृतस्तत्तेन कर्तव्यमिति सामर्थ्यगम्यं ब्रूहीत्यध्येषणापदमध्याह्रियते ॥ २ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। भगवन्निति। यथावत्** यस्य यत्प्रकारो धर्मस्तथा। **अनुपूर्वशः** ब्राह्मणादिक्रमेण। **अन्तरे भवानां** च वर्णद्वयसंबन्धवतां प्रतिलोमजादीनाम् ॥२॥

(३) **कुल्लूकभट्टः**। किमब्रुवन्नित्यपेक्षायामाह—**भगवन्नित्यादि**। ऐश्वर्यादीनां भगशब्दो वाचकः। तदुक्तं **विष्णुपुराणे**—ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसःश्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ॥ मतुवन्तेन संबोधनं भगवन्निति। वर्णाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः, सर्वे च ते वर्णाश्चेति **सर्ववर्णाः**। तेषा**मन्तरप्रभवाणां** च संकीर्णजातीनां चापि अनुलोमप्रतिलोमजातानाम्। अम्बष्ठक्षत्तृकरणप्रभृतीनां तेषां विजातीयमैथुनसम्भवत्वेन खरतुरगोभयसंपर्कज्जाताश्वतरवज्जात्यन्तरत्वाद्वर्ण-शब्देनाग्रहणात्पृथक्प्रश्नः। एतेनास्य शास्त्रस्य सर्वोपकारकत्वं दर्शितम्। **यथावत्** यो धर्मो यस्य वर्णस्य येन प्रकारेणार्हतीत्यनेनाश्रमधर्मादीनामपि प्रश्नः। **अनुपूर्वशः**-क्रमेण, जातकर्म तदनु नामधेयमित्यादिना। **धर्मान्नोऽस्मभ्यं वक्तुमर्हसि** सर्वधर्माभिधाने योग्यो भवसि तस्माद्ब्रूहीत्यध्येषणमध्याहार्यम्। यत्तु ब्रह्महत्यादिरूपाधर्मकीर्त्तनमप्यत्र तत्प्रायश्चित्तविधिरूपधर्मविषयत्वेन न स्वतन्त्रतया ॥ २ ॥

(४) **राघवानन्दः। भगवन्** पूजायुक्त ऐश्वर्यादिशालित्वात् ॥ **सर्ववर्णानां** विप्रराजन्यवैश्यशूद्राणां **यथावत्** याथातथ्येन **अनुपूर्वशः** ब्राह्मणाद्यानुपूर्व्या **अन्तरप्रभवानां** सङ्करजातानां अनुलोमप्रतिलोमतः **धर्मान्** निषेकादिश्मशानान्तान्तेषु कर्तव्यान् भगवत्त्वादेव वक्तुं योग्योऽसीति **नो**ऽस्मभ्यम् ॥ २ ॥

(५) **नन्दनः**। न केवलं त्रैवर्णिकानामेव किंतु शूद्राणामपीत्युक्तं **सर्व**शब्दग्रहणेन। **अन्तरप्रभवानां** वर्णसंकरजातानाम्। **धर्मान्**विहितानुष्ठानप्रतिषिद्धवर्जनलक्षणान् ॥२॥

जरायुजेति। **भूतग्रामस्य** महदादितत्त्वसङ्घस्य। **आचाराणामिति** कार्याणां विवादपदानाम्। **यथाकाल**मवसरे प्राप्ते। यथायोगमुचितोपायेन लक्षणेन प्रतिपदोक्त्या चेति यावत्॥

(६) **रामचन्द्रः**। **भगवन्निति**। तत्र प्रश्नमाह– **हे भगवन्** सर्ववर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राणां यथावत् यथायोगं**अनुपूर्वशः** अनुक्रमेण **नः**अस्माकं **धर्मान्**वक्ष्यमाणलक्षणान् **वक्तुमर्हसि** च पुनः**अन्तरप्रभवानां** अनुलोमजातीनां मूर्द्धाभिषिक्तादीनां **धर्मान्** वक्तुं त्वमर्हसि ॥ २ ॥

[प्रश्नान्तरमाह-जरायुजेति। द्वाभ्यां युग्मं। **सर्वस्य भूतग्रामस्य** चतुर्विधानां **जरायुजादीनां उत्पत्तिं प्रलयं** नाशं **वक्तुमर्हसि च** पुनः सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तथानुलोमजातीनां **आचारान्वक्तुं त्वमर्हसि** तथा **कार्य**स्य उक्तस्य **अकार्यस्य च विनिर्णयं** वक्तुं अर्हसि **यथाक्रमं** ब्राह्मणादिवर्णक्रमानुसारेण यथायोगं वक्तुमर्हसि।

(८) **गोविन्दराजः**। **भगवन्निति**। स हि सर्वैश्वर्योपेतः **सर्वेषां वर्णानां** ब्राह्मणादीनां शूद्रपर्यन्तानां नः अस्माकं एव द्विजातीनां, तथा ब्राह्मणक्षत्रियादिसङ्करजातानां अनुलोमप्रतिलोमानां यावत् कृत्स्नं कृत्वा **आनुपूर्व्यात्** निषेकादिक्रमेण **धर्मान्** अस्माकं **वक्तुं योग्यो भवसि** ॥ २ ॥

त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो ॥३॥

(१) **मेधातिथिः**। "उक्तमदृष्टार्थे व्यापारमात्रे धर्मशब्दो वर्तते। तत्र यथाऽष्टकादौ तस्य प्रयोग एवं चैत्यवन्दनादावपीति तत्र कतमे धर्मा अत्रोच्यन्त" इति संशये धर्मविशेषप्रतिपादनार्थमुक्तसामर्थ्यप्रतिपादनार्थं च '**त्वमेक इति**'। **त्वमेवैको**ऽसहायोऽद्वितीयः।**सर्वस्य विधानस्य कार्यतत्त्वार्थवित्**। **विधानं** शास्त्रं विधीयन्तेऽनेन कर्माणीति। तस्य **स्वयंम्भुवो** नित्यस्याकृतकस्यापौरुषेयस्य वेदाख्यस्य। **सर्वस्य** प्रत्यक्षाक्षरस्यानुमेयाक्षरस्य च। अग्निहोत्रं जुहुयादयं सहस्रमानव इत्येतया आहवनीयमुपतिष्ठते इति प्रत्यक्ष एव वेदोऽयं होमं विधत्ते। एतयेति च तृतीयया प्रत्यक्षस्यैव मन्त्रस्याहवनीयोपस्थाने विनियोगः। 'अष्टकाः कर्तव्या' इत्यत्र तु स्मृत्याऽनुमीयते वेदः। 'बर्हिर्देवसदनं दामीति' लिङ्गादनेन बर्हिर्लुनातीति श्रुतेरनुमानम्। अयं हि मन्त्रो दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितो बर्हिर्लवनं च तत्राम्नातम्। अनेन मन्त्रेण लुनीयात् इत्येतत्तु नास्ति। मन्त्रः पुना रूपाद्वर्हिर्लवनप्रकाशनसमर्थः। प्रकरणात्सामान्यतः सिद्धो दर्शपूर्णमाससंबन्धः। स्वसामर्थ्येन तु बर्हिर्लवने प्रयुज्यते। एषा ह्यत्र प्रतीतिः। प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासावनेन मन्त्रेण कुर्यात्–कथमिति–यथा शक्नुयादित्यनुक्त्याऽपि शक्तिः सर्वत्र सहकारिणी। किं च शक्नोति मन्त्रः कर्तुम् बर्हिर्लवनं प्रकाशयितुम्। ततः प्रकरणात्

स्वसामर्थ्याच्चानेन मन्त्रेण बर्हिर्लुनातीति बुद्धौ शब्द आगच्छति। सविकल्पक-विज्ञानैः पूर्वं शब्दः प्रतीयत इति। स बुद्धिस्थः शब्दोऽनुमेयो वेद उच्यते। वेदत्वं च तस्य दर्शपूर्णमासवाक्यमन्त्रवाक्याभ्यां श्रुत्यन्तराभ्यां स्वसामर्थ्येनोत्थापितत्वादिति कुमारिलपक्षः।

अथवा विधिर्विधानमनुष्ठानं प्रयोजनसंपत्तिः। तस्य स्वयम्भुवो नित्यस्याना-दिपरम्परायातस्य, स्वयम्भुवा वेदेन वा प्रतिपाद्यस्य, सर्वस्य श्रूयमाणाक्षरप्रतिपाद्यस्य प्रतिपन्नार्थसामर्थ्यगम्यस्य च। द्विविधो हि वैदिको विधिः। कश्चित्साक्षाच्छब्दप्रति-पाद्यः। यथा 'सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम' इति सौर्यचरौ ब्रह्मवर्चसकामोऽधि-क्रियते। कश्चित् शब्दप्रतिपन्नार्थसामर्थ्यगम्यः यथा तस्य चरोर्ब्रह्मवर्चसं साधयत इयमितिकर्तव्यता आग्नेयवदित्यवगम्यते। उभयत्रापि चेयं प्रतीतिः शब्दावगम-मूलत्वात् शाब्दी एव। उभावपि शब्दादभिधानतः प्रतीयेते, तथा चाभिधेय-प्रतिपत्तितः विशेषस्तु व्यवधानादिकृतो न शाब्दतां विहन्ति। यथा वापीस्थ-मुदकं हस्तेनाभिहतं प्रदेशान्तरमभिहन्ति तदपि हस्तसंयोगेनैवाभिहतं भवति, न तु साक्षात्। शर्कराणां रेचककर्मण्याद्यप्रयत्नकृता एवोत्प्लुत्योत्प्लुत्य पाताः। तादृशमेतत्। वैकृते कर्मणि विशिष्टेतिकर्तव्यतासम्बन्धः। एवं विश्वजिता यजेतेत्युत्पत्तिर्नाधिकार-शून्याऽस्तीति स्वर्गकाम इत्यधिकारावगतिः प्रतिपन्नार्थसामर्थ्यगम्या। अतो द्वैरूप्यं विधानस्य सर्वस्येति पदम्। सर्वस्य तात्पर्यमेवंरूपम्—वेदमूलाः स्मृतय इति ज्ञापयितुम्। द्वितीये चैतद्दर्शयिष्यामः।

ननु लिङादिप्रतिपाद्योऽर्थः कर्तव्यतारूपो विधिः। स च सर्वत्र प्रत्यक्षशब्द-प्रतिपाद्य एव। तत्र किमुच्यते द्विविधो हि वैदिको विधिरिति। निर्वपेदिति कर्तव्यताऽ-वगम्यते। इतिकर्तव्यताऽर्थसामर्थ्यगम्या उक्तेन प्रकारेण ।

नैष दोषः। निर्वपेद्यजेतेति न केवले धात्वर्थविषयत्वेऽवगते परिपूर्णा कर्तव्यता भवति यावदंशान्तराण्यधिकारेतिकर्तव्यताप्रयोगरूपाणि नावगतानि। एतैरंशैर्वितत-रूपो विधिः प्रतीयते। अतोंऽशरूपाण्यपि विधिशब्दाभिलप्यतया न विरुद्धानि।

एतदेवाह—**अचिन्त्यस्येति**। अप्रत्यक्षस्येत्यर्थः। प्रत्यक्षं ह्यनुभूयत इत्युच्यते, न चिन्त्यते इति, न स्मर्यत इति। **अप्रमेयस्य** कल्प्यस्य, प्रायशः स्मृतिवाक्यमूलस्य। न हि प्रत्यक्षेण प्रमीयते। अतोऽप्रमेयस्येत्युच्यते। अथवाऽप्रमेयस्येयत्तया परिमातु-मशक्यस्यातिमहत्त्वात्। अनेकशाखाभेदभिन्नो वेदो न शक्यते सर्वैः प्रमातुम्। अत एवाचिन्त्यस्य। यदतिबहु तद्दुर्ग्रहत्वादचिन्त्यमित्युच्यते। यथा च लोके वक्तारो भवन्ति, 'अन्येषां का गतिः? चिन्तयितुमप्येतन्न युज्यत' इति। मनः किल सर्व-विषयम्, अयं चातिमहत्त्वात्तस्यापि न विषय इति। पदद्वयेन बाह्यान्तःकरणाविषयतया

महत्त्वस्य ख्यापनेनाचार्यः प्रोत्साह्यते। त्वयैव केवलेनैवंविधो वेद आगमितोऽतस्तस्य यः कार्यरूपस्तत्त्वार्थस्तं **वेत्सि** जानीषे।

कार्यमनुष्ठेयमुच्यते। यत्र पुरुषोऽनुष्ठातृत्वेन विनियुज्यते—इदं त्वया कर्तव्यमिदं त्वया न कर्तव्यमिति-अग्निहोत्रादि कर्तव्यम् कलञ्जभक्षणादि न कर्तव्यम्। प्रतिषेधोऽप्यनुष्ठानमेव। यद्ब्राह्मणवधस्याननुष्ठानं तदेव प्रतिषेधस्यानुष्ठानम्। प्रवृत्तिश्च क्रिया निवृत्तिश्च क्रियेति। न हि परिस्पन्दमानसाधनसाध्यमेवानुष्ठानमुच्यते, किं तर्हि प्राप्ते तद्रूपे तन्निवृत्तिरपि। यथा 'हितसेवी चिरायुरिति' यः प्राप्ते काले भुङ्क्तेऽप्राप्ते न भुङ्क्ते। अभोजनमपि हितमेव।

अथवा कार्यशब्दः प्रदर्शनार्थो विधेः प्रतिषेधस्य च। एतावदेव वेदस्य तत्त्वरूपः पारमार्थिकोऽर्थः। यस्त्वितिवृत्तसंवर्णनरूपः "सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्व"मिति स न तत्त्वार्थः, विध्यन्तरेणैकवाक्यत्वात्प्रशंसापरत्वेन स्वार्थनिष्ठत्वाभावात्। अस्ति ह्यत्र विध्यन्तरम् 'तस्माद्बर्हिषि रजतं न देय'मिति। 'सोऽरोदीदि' त्यादीनि 'पुराऽस्य संवत्सराद् गृहे रोदनं भवती' त्यन्तानि तदेकवाक्यतापन्नानि बर्हिषि रजतदाननिन्दया तत्प्रतिषेधं स्तुवन्ति। तदुक्तं 'साध्येऽर्थे वेदः प्रमाणं, न सिद्धरूपे'। अर्थवादानां हि सिद्धरूपोऽर्थः। न हि तदर्थस्य कर्तव्यता प्रतीयते। विध्युपदेशपरत्वं च प्रतीयते। यदि च स्वार्थपरा अपि स्युस्तदा विधिपरत्वं व्याहन्येत। ततश्च प्रतीयमानैकवाक्यता बाध्येत। न च सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न्याय्यः। न च साध्यस्य सिद्धार्थपरत्वेनैकवाक्यता घटते। तदाहि न किंचिद्वेदेनोपदिश्यते कर्तव्यम्। अतश्चाप्रमाणमेव वेदः स्यात्। विध्यर्थता चावगम्यमाना लिङादीनां त्यक्ता स्यात्। तस्मात्कार्यरूपो वेदस्य तत्त्वार्थ इति मनुर्भगवानाह। जैमिनिनाऽप्युक्तम् कार्येऽर्थे वेदः प्रमाणम् 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति।

अतश्च निरवशेषपदार्थपरिज्ञानातिशययोगाद्धर्मप्रवचनसामर्थ्यं सिद्धवदुपादाय **प्रभो** इत्यामन्त्रणम्—हे प्रभो धर्माभिधानशक्त त्वमनुब्रूहि धर्मानिति। एवमनया त्रिश्लोक्या धर्मान् पृष्ट उत्तरेण श्लोकेन प्रतिजज्ञे ॥ ३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **त्वमेक इति**। **स्वयंभुवः** प्रजापतेरभिधेयतया संबन्धिनो **विधानस्य** विधेर्वेदस्या**चिन्त्यस्या**तर्क्यार्थस्या**प्रमेयस्य** प्रमाणान्तरागोचरस्य **कार्य**तयाऽनुष्ठेयतया **यत्तत्त्वं** तात्विकोऽर्थस्त**द्वेदिता** त्वमेवास्येक इत्यर्थः ॥३॥

(३) **कुल्लूकः**। सकलधर्माभिधानयोग्यत्वे हेतुमाह—**त्वमेक इत्यादि,** हिशब्दो हेतौ। यस्मात्त्वमे**को**ऽद्वितीयः। **अस्य सर्वस्य** प्रत्यक्षश्रुतस्य स्मृत्याद्यनुमेयस्य च **विधानस्य** विधीयन्तेऽनेन कर्माण्यग्निहोत्रादीनीति विधानं वेदस्तस्य स्वयंभुवोऽपौरुषेयस्या**चिन्त्यस्य** बहुशाखाविभिन्नत्वादियत्तया परिच्छेत्तुमयोग्यस्य। **अप्रमेयस्य**

मीमांसादिन्यायनिरपेक्षतयाऽनवगम्यमानप्रमेयस्य। **कार्य**मनुष्ठेयमग्निष्टोमादि तत्त्वं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवेदान्तवेद्यं तदेवार्थः प्रतिपाद्यभागस्तं वेत्तीति कार्य-तत्त्वार्थवित्। मेधातिथिस्तु कर्ममीमांसावासनया वेदस्य कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थस्तं वेत्तीति कार्यतत्त्वार्थविदिति व्याचष्टे। तन्न। वेदानां ब्रह्मण्यपि प्रामाण्याभ्युपगमान्न कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थः। धर्माधर्मव्यवस्थापनसमर्थत्वात्प्रभो इति संबोधनम् ॥ ३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **त्वमिति**। **अस्य** प्रत्यक्षादिसिद्धस्य **सर्वस्य** स्मृत्याद्यनुमेयस्य विधीयते कर्मानेनेति विधानं वेदः तस्य विधानस्याग्निहोत्रादिकर्मकलापबोधकस्येति यावत्। स्वयंभुवोऽपौरुषेयस्य ब्रह्म स्वयंभूरिति श्रुतेः। स्वयंभूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा। शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारका इति स्मृतेश्च। **अचिन्त्यस्य** अनेकशाखाभेदभिन्नत्वादियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यस्य। **अप्रमेयस्य** दुरधिगमार्थस्य अनेनार्थतोऽप्यचिन्त्यत्वमुक्तम्। **कार्यतत्त्वार्थवित्** कार्यं धर्मः तदेव वेदस्य तात्पर्य-विषयत्वात्तत्त्वं तद्वेत्तीति तथेति मेधातिथिः। वस्तुतस्तु कार्यं धर्मः तत्त्वार्थो ब्रह्म **तदुभयं वेदार्थस्तद्वित्** अन्यथा ज्ञानकाण्डस्य अप्रामाण्यापत्तिः कृत्स्नवेदार्थाविस्त्वा-पत्तेश्च। प्रभो इत्युभयकथने सामर्थ्यमुक्तम् ॥ ३ ॥

(५) **नन्दनः**। विधीयत इति **विधानम्**। स्वयंभुवा भगवता विहितस्य अचिन्त्यस्य दुर्ज्ञानस्य। **अप्रमेयस्य** अपर्यन्तस्य। **सर्वस्य** प्राणिजातस्य। **कार्यं** धर्मस्तस्य तत्त्वं पारमार्थ्यं तस्यार्थः प्रयोजनमभ्युदयसिद्धिरूपं तत्त्वमेको **वेत्सि** तेन भवानेव प्रष्टव्यो नान्य इति ॥ ३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **त्वमिति**। **एकः** अद्वितीयः हिर्हेत्वर्थे। अस्य विधानस्य **सर्वस्य** चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य उद्भिदस्वेदजाण्डजजरायुजस्येत्यर्थः। **कार्यतत्त्वार्थवित्** वेत्तासि हे **प्रभो** मनो यः प्रभुः सर्वं जानातीत्यर्थः। तथा **स्वयंभुवो**ऽपौरुषेयस्य कार्य-तत्त्वार्थवित्। कीदृशस्य स्वयंभुवः **अचिन्त्यस्य** वाङ्मनसाभ्यामचिन्त्यप्रभावस्य। पुनः कीदृशस्य अप्रमेयस्य ॥ ३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **त्वमेक इति**। यस्मात् **त्वमेवैकोऽस्य सर्वस्य** शास्त्रस्य अकृतकस्य इदं कर्तव्यं इदं नेत्येवंविधस्य। यत्त्विदं शास्त्रं तत्कृत्वा असाविति तत्र ग्रन्थविषये अतिगहनत्वादेवंरूपमेतदिति चिन्तयितुमशक्यस्य अतिमहत्त्वात् इयदेत-दिति प्रमातुमशक्यस्य कार्यरूपोऽनुष्ठेयरूपो यः पारमार्थिकोऽर्थः तं **वेत्सि** सर्वशक्ते ॥३॥

स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः।
प्रत्युवाचार्च्य तान्सर्वान्महर्षीञ्छ्रूयतामिति ॥४॥

(१) **मेधातिथिः**। **स** मनु**रमितौ**जास्तैर्महर्षिभि**र्महात्मभिः पृष्टस्तथा तान् प्रत्यु-वाच श्रूयतामिति**। **तथा** तेन प्रागुक्तेन प्रकारेण। पृच्छ्यमानवस्तुप्रश्नविधिश्च प्रकार-

वचने तथाशब्देऽन्तर्भूतः। तेनायमर्थस्तथा पृष्ट**स्तान्** धर्मान् पृष्टः **प्रत्युवाच**। अथवा **तथेति** प्रकारमात्रमाचष्टे। **पृष्ट** इति पूर्वश्लोकात्पृच्छ्यमानविशेषो बुद्धौ विपरिवर्तत एव। तेन यत्पृष्टस्तत्प्रत्युवाच। **'श्रूयतामिति'** प्रश्नप्रतिवचनयोरेककर्मता सिद्धा भवति। तदा च तथाशब्दः श्लोकपूरणार्थः। आद्ये तु व्याख्याने तथाशब्दोपात्तैव प्रश्नप्रतिवचनयोरेककर्मता। **सम्यक्**शब्दः प्रतिवचनविशेषणम्। सम्यक् प्रत्युवाच। प्रसन्नेन मनसा न क्रोधादियोगेन। **अमितौजा** अक्षीणवाग्विभवः। अमितमनन्तमोजो वीर्यमभिधानसामर्थ्यमस्येति। महात्मतया महर्षीणां धर्मप्रष्टृत्वं महर्षित्वं चाविरुद्धमित्याह **महर्षीनिति**। 'परार्थकारी सततं महात्मे' त्युच्यते। तेन यद्यपि स्वयं विद्वांसोऽधिगतयाथातथ्याः—अन्यथा महर्षित्वानुपपत्तेः—तथाऽपि परार्थमपृच्छन्। मनुः प्रख्याततरप्रमाणभावः। एतेन यदुच्यते तल्लोकेनाद्रियते। प्रत्ययतोऽयं समुपास्यतेऽतः शास्त्रावतारार्थमुपाध्यायीकुर्मः। अस्माभिश्च पृच्छ्यमानः प्रमाणतरीकरिष्यते जनेनेति। अत **एवार्च्य तान्** सर्वानित्यर्चनमविरुद्धम्। अन्यथा शिष्यस्योपाध्यायात्कीदृश्यर्चेति। अर्चयतेराङ्पूर्वस्य ल्यबन्तस्य रूपमार्च्येति। पाठान्तरम् 'अर्चयित्वा तानिति'।

अत्र यदुच्यते "यदि मनुनाऽयं ग्रन्थःकृतः परापदेशो न युक्तः—स तैः पृष्टः प्रत्युवाचेति। 'अहं पृष्टः प्रत्यब्रवमिति' न्याय्यम्। अथान्य एव ग्रन्थस्य कर्ता मानवव्यपदेशः कथमिति"—तदचोद्यम्। प्रायेण ग्रन्थकाराः स्वमतं परापदेशेन ब्रुवते—'अत्राह' 'अत्र परिहरन्तीति', नैवम 'हं तैः पृष्ट इति'। यो यः पूर्वतरः स स प्रमाणतरो लोकेनाभ्युपगम्यते—'तत्प्रमाणं बादरायणस्येति'। अथवा भृगुप्रोक्ता संहितेयम्। मानवी तु स्मृतिरुपनिबद्धेति मानवव्यपदेशः। प्रत्युवाच तान् महर्षीन्। किं तत्। यदहं पृष्टस्तत् श्रूयतामिति ॥४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। स तैरिति**। सम्यग्विनयाभ्युपेतं यथा भवति। अमितौजा अमितबलः। आर्च्यार्चयित्वा ॥४॥

(३) **कुल्लूकः। स तैः पृष्ठस्तथा सम्यगित्यादि। स** मनु**स्तै**र्महर्षिभि**स्तथा** तेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रणतिभक्तिश्रद्धातिशयादिना **पृष्टस्तान् सम्य**ग्यथातत्त्वं **प्रत्युवाच** श्रूयतामित्युपक्रम्य। **अमित**मपरिच्छेद्य**मोजः**सामर्थ्यं ज्ञानतत्त्वाभिधानादौ यस्य स तथा। अत एव सर्वज्ञसर्वशक्तितया महर्षीणामपि प्रश्नविषयः। **महात्मभि**र्महानुभावैः। **आर्च्य** पूजयित्वा आङ्पूर्वस्यार्चतेर्ल्यबन्तस्य रूपमिदम्। धर्मस्याभिधानमपि पूजनपुरःसरमेव कर्तव्यमित्यनेन फलितम्। ननु मनुप्रणीतत्वेऽस्य शास्त्रस्य स पृष्टःप्रत्युवाच इति न युक्तमहं पृष्टो ब्रवीमीति युज्यते अन्यप्रणीतत्वे कथं मानवीयसंहितेति। उच्यते। प्रायेणाचार्याणामियं शैली यत्स्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्णयन्ति। अत एव कर्मण्यपि जैमिनिःफलार्थत्वादिति जैमिनेरेव

सूत्रम्। अतएव तदुपर्यपि वादरायणःसंभवादिति बादरायणस्यैव शारीरकसूत्रम्। अथवा मनूपदिष्टा धर्मास्तच्छिष्येण भृगुणा तदाज्ञयोपनिबद्धाः। अतएव वक्ष्यति एतद्वोऽयं भृगुःशास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषत इत्यतो युज्यत एव स पृष्टः प्रत्युवाच इति। मनूपदिष्टधर्मोपनिबद्धत्वाच्च मानवीयसंहितेति व्यपदेशः ।। ४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **तैर्म**हर्षिभिः**पृष्टः**सन् **मनुरमितौजा** धर्मब्रह्मणोर्वेदने शक्तः आर्च्य संपूज्य श्रूयतामित्याह ।। ४ ।।

(५) **नन्दनः**। **आर्च्य** भवन्त एव सर्वधर्मज्ञा इति वाचा संभाव्य। आत्मनः प्रवचनादरप्रकर्षार्थमुक्तं **श्रूयता**मिति ।। ४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **स इति**। **तैर्म**हर्षिभिः**स मनुःसम्यग्** यथा स्यात्तथा **पृष्टः**संस्तान् **सर्वान्**महर्षीन्प्रति **श्रूयतामित्य**भ्यर्च्य संपूज्यो**वाच**। कीदृशः मनुः अमितौजाः **अमितं ओजः**प्रभावो यस्य सः ।। ४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **स इति**। स मनुः अपरिमिततेजाः महर्षिभिः महात्मभिः परार्थकारिभिः। अतएव तेषां महर्षीणामपि सतां धर्मप्रश्नान् तेन प्रकारेण अभिगमनपूर्वकं सम्यक् पूजापूर्वकं च पृष्टः अभ्यर्चयित्वा तान् प्रति एवमुक्तवान् श्रूयतामिति।

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ।।५।।

(१) **मेधातिथिः**। "क्व अस्ताः क्व निपतिताः। शास्त्रोक्तनिपतितधर्मान् पृष्टस्तानेव वक्तव्यतया प्रतिज्ञाय जगतोऽव्याकृतावस्थावर्णनमप्रकृतमपुरुषार्थं च। सोऽयं सत्यो जनप्रवादः 'आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्ट' इति। न चास्मिन् वस्तुनि प्रमाणं न च प्रयोजनमित्यतः सर्व एवायमध्यायो नाध्येतव्यः।

उच्यते। शास्त्रस्य महाप्रयोजनत्वमनेन सर्वेण प्रतिपाद्यते। ब्रह्माद्याः स्थावरपर्यन्ताः संसारगतयो धर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते। 'तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुनेति' (श्लोकः ४९)। वक्ष्यति च–'एता दृष्ट्वा तु जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा। धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मन' इति (अ० १२ श्लोक २३) ।। ततश्च निरतिशयैश्वर्यहेतुर्धर्मस्तद्विपरीतश्चाधर्मस्तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महाप्रयोजनमध्येतव्यमित्यध्यायतात्पर्यम्।

मूलं त्वत्र मन्त्रार्थवादाः सामान्यतो दृष्टं च। तथा च मन्त्रः। "तम आसीत्तमसा गूढमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिनाऽजायतैकम्"। (ऋग्वेद १०।१२९।३)। चन्द्रार्काग्न्यादिषु बाह्याध्यात्मिकेषु महाप्रलये प्रकाशकेषु नष्टेषु तम एव केवलमासीत्। तदपि तमः स्थूलरूपतमसा गूढं संवृतम्। न हि तदानीं कश्चिदपि ज्ञाताऽस्ति। अतो ज्ञातुरभावान्न कस्यचित्

ज्ञानमस्तीति तमसा गूढमुच्यते। अग्रे भूतसृष्टेः प्राक् अप्रकेतमज्ञातं सर्वं आः आसीत्। इदं सलिलं सरणधर्मकम्, क्रियावत् यत्किंचिच्चेष्टावत्तत्सर्वं निश्चेष्टमासीत्। तुच्छेन सूक्ष्मेणाभु स्थूलमपिहितं प्रकृत्यात्मनि विशेषरूपं लीनमित्यर्थः। एतावताऽव्याकृतावस्था जगतो द्योतिता। चतुर्थेन पादेनाद्या सृष्टयवस्थोच्यते। तपसस्तन्महिना महत्त्वेन एकं यदासीत्तदजायत विशेषात्मनाऽभिव्यज्यते स्म। कर्मवशात्पुनः प्रादुर्बभूवेत्यर्थः'। अथवा तस्यामवस्थायां तपसःकर्मणो महत्त्वेन हिरण्यगर्भात्मनाऽजायत प्रादुरासीत्। यथा वक्ष्यति ततः स्वयंभूरिति (श्लोक० ६)।

सामान्यतो दृष्टेन महाप्रलयोऽपि संभाव्यते। यस्य ह्येकदेशे नाशो दृष्टस्तस्य सर्वस्यापि नाशो दृश्यते। यथा शालाऽपि क्वचिद्दह्यमाना दृष्टा कदाचित्सर्वो ग्रामो दह्यते। ये च कर्तृपूर्वा भावास्ते सर्वे विनश्वरा गृहप्रासादादयः। कर्तृपूर्वं चेदं जगत्सरित्समुद्रशैलाद्यात्मकम्। अतो गृहादिवन्नङ्क्ष्यतीति संभाव्यते। "कर्तृपूर्वतैव न सिद्धेति" चेत्तन्निवेशविशेषवत्त्वादिना गृहादिवत्साऽपि साध्यत इत्यादि सामान्यतो दृष्टम्।

न च प्रमाणशुद्धौ तद्दूषणे वा प्रयतामहेऽनिदंपरत्वाच्छास्त्रस्य। एतद्धि यावन्न विचार्य निरूपितं तावन्न सम्यगवधार्यते। तथानिरूपणे च तर्कशास्त्रता स्यान्न धर्मशास्त्रता ग्रन्थविस्तरश्च प्रसज्यते।

प्रक्रियाबहुलं चेदं सर्वमुपन्यसिष्यते। क्वचित्पौराणी प्रक्रिया, क्वचित्सांख्यानाम्। न तया ज्ञातयाऽज्ञातया वा कश्चिद्धर्माधर्मयोर्विशेष इति निपुणतया न निरूप्यते। अर्थिता चेत्तत एवान्वेष्या। पदार्थयोजनाव्याख्यानमात्रं त्वध्यायस्योपदिश्यते तदेव करिष्यामः। तात्पर्यमुपदर्शितमेव।

आसीदिदं जग**त्तमोभूतं** तम इव। भूतशब्दोऽनेकार्थो ह्युपमायां प्रयुक्तः। यथा 'यत्तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्द इति' सामान्यभूतं इति सामान्यमिवेत्यर्थः। किं तमसा जगतः सादृश्यमत आह **अप्रज्ञातम्**। विशेषाणां स्वभावानां विकाराणां प्रकृतावुपलयनादतः प्रत्यक्षेणाज्ञातम्। अनुमानात्तर्हि ज्ञायेत, तदपि **नालक्षणम्**। लक्षणं लिङ्गं चिह्नं, तदपि तस्यामवस्थायां प्रलीनमेव, सर्वविकाराणां विशेषात्मना विनष्टत्वात्। **अप्रतर्क्यम्**। यद्रूपमासीत्तर्कयितुमपि न तद्रूपतया शक्यम्। सर्वप्रकारमनुमानं निषेधति। न सामान्यतो दृष्टमनुमानमस्ति तद्रूपकावेदकं न विशेषतो दृष्टमत**श्चाविज्ञेयम्**। नैव तर्ह्यासीदसदेवाजायतेति प्राप्तमेतन्निषेधति **प्रसुप्तमिव सर्वतः**। नासतः सत उत्पत्तिः। उक्तं च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् कथमसतः सज्जायेते' त्याद्युपनिषत्सु। अत**श्चाविज्ञेयम**वच्छेदविषयैः प्रमाणैः। आगमात्तादृशादेव गम्यते। प्रसुप्तमिव जाग्रत्स्वप्नवत्तां परित्यज्य संप्रसादावस्था सुषुप्तिर्दृष्टान्तत्वेनोपात्ता। यथा अयमात्मा सुषुप्त्यवस्थायां निःसंबोधक्लेशः

प्रध्वस्ताशेषविकल्प आस्ते, न च नास्तीति शक्यते वक्तुं, प्रबुद्धस्य सुखमस्वाप्समिति प्रत्यभिज्ञानदर्शनात्, एवं जगदागमात्सिद्धार्थरूपादाभासानुमानेभ्यश्च तार्किकाणामवसीयते। **आसीदिति**। वर्तमाना तु सा्यवस्था न कस्यचित् विज्ञेयेत्यत उक्त**मविज्ञेयम्**। सर्वतो नैकदेशप्रलय इत्यर्थः ।। ५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र च वर्णक्रमेण धर्मकथनस्याकाङ्क्षितत्वात् सर्वदेवसंभवतत्त्वोक्तिज्ञानाद्ब्राह्मणादिवर्णानां पूर्वपूर्वश्रैष्ठ्यप्रतिपादनस्येष्टत्वेन मुखादिविशिष्टस्थानोत्पादनेन च तेषां श्रेष्ठत्वात् तदभिधानार्थं शास्त्रप्रणायकब्रह्मोत्पत्तिप्रकारं च कथयितुं स्वस्य निष्पत्तिजननद्वारा तत्पूर्वावस्थां तावदाह-**आसीदिदमिति**। तमःशब्देन गुणैकदेशवाचिना तत्समुदायभूता प्रकृतिरुक्ता। जगतश्चोत्पत्तिसंमूढात्मकत्वेन तस्य सुप्रतिपादत्वात्। **अप्रज्ञातं** प्रत्यक्षागम्यम्। **अलक्षणम**लिङ्गम्। **अप्रतर्क्यम**तर्कविषयम्। **अविज्ञेयं** शब्दादिहीनतया विशेषतो ज्ञातुमशक्यम्। अधुनापि शब्दतः प्रतीयमानं यथाप्रतीयते तदाह **प्रसुप्तमिवेति**। वासनाकर्मशेषाणां पुरुषाणामवस्थानात्तत्स्वरूपसाम्यम्। **सर्वतः**सर्वैःप्रकारैः। अत एवोक्त**मिवेति** ।। ५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। श्रूयतामित्युपक्षिप्तमर्थमाह–**आसीदिदमिति**। ननु मुनीनां धर्मविषयप्रश्ने तत्रैवोत्तरं दातुमुचितं तत्कोऽयमप्रस्तुतः प्रलयदशायां कारणलीनस्य जगतःसृष्टिप्रकरणावतारः। अत्र **मेधातिथिः** समादधे। शास्त्रस्य महाप्रयोजनत्वमनेन सर्वेण प्रतिपाद्यते। ब्रह्माद्याःस्थावरपर्यन्ताःसंसारगतयो धर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते तमसा बहुरूपेण वेष्टिताःकर्महेतुनेति वक्ष्यति च। "एता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीःस्वेनैव चेतसा। धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मन" इति-ततश्च निरतिशयैश्वर्यहेतुर्धर्मस्तद्विपरीतश्चाधर्मस्तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महाप्रयोजनमध्येतव्यमित्याद्यध्यायतात्पर्यमितयन्तेन। **गोविन्दराज**स्यापीदमेव समाधानम्। नैतन्मनोहरम्। धर्मस्वरूपप्रश्ने यद्धर्मस्य फलकीर्तनं तदप्यप्रस्तुतम्। धर्मोक्तिमात्राद्धि शास्त्रमर्थवत्। किंच "कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंसेत्युक्ते महर्षिभिः। द्वादशे वक्ष्यमाणा सा वक्तुमादौ न युज्यते।" **इदं तु वदामः**–मुनीनां धर्मविषये प्रश्ने जगत्कारणतया ब्रह्मप्रतिपादनं धर्मकथनमेवेति नाप्रस्तुताभिधानम्। आत्मज्ञानस्यापि धर्मरूपत्वान्मनुनैव "धृतिःक्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणमि"ति दशविधधर्माभिधाने विद्याशब्दवाच्यमात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम्। महाभारतेऽपि–"आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मःसाधारणो नृपे"त्यात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम्। याज्ञवल्क्येन तु परमधर्मत्वेन, यदाह "इज्याचारदमाहिंसादान स्वाध्यायकर्मणाम्। अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शन"मिति। जगत्कारणत्वं च ब्रह्मलक्षणमत एव ब्रह्ममीमांसायां अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रानन्तरं ब्रह्मलक्षणकथनाय "जन्माद्यस्य यत" इति द्वितीयसूत्रं भगवान्

वादरायणःप्रणिनाय। अस्य जगतो यतो जन्मादि सृष्टिस्थितिप्रलयमिति सूत्रार्थः। तथा च श्रुतिः। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेति प्राधान्येन जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तोपादानब्रह्मप्रतिपादनम्। आत्मज्ञानरूपपरमधर्मावगमाय प्रथमाध्यायं कृत्वा संस्कारादिरूपं धर्मं तदङ्गतया द्वितीयाध्यायादिक्रमेण वक्ष्यतीति न कश्चिद्विरोधः। किंच प्रश्नोत्तरवाक्यानामेव स्वरसादयं मदुक्तोऽर्थो लभ्यते। तथाहि–

धर्मे पृष्टे मनुर्ब्रह्म जगतःकारणं ब्रुवन्।
आत्मज्ञानं परं धर्मं वित्तेति व्यक्तमुक्तवान्॥
प्राधान्यात्प्रथमाध्याये साधु तस्यैव कीर्तनम्।
धर्मोऽन्यस्तु तदङ्गत्वाद्युक्तो वक्तुमनन्तरम्॥

इदमित्यध्यक्षेण सर्वस्य प्रतिभासमानत्वात् जगन्निर्दिश्यते। **इदं जगत्तमोभूतं** तमसि स्थितं लीनमासीत्तमःशब्देन गुणवृत्त्या प्रकृतिर्निर्दिश्यते। तम इव तमः। यथा तमसि लीनाःपदार्था अध्यक्षेण न प्रकाश्यन्त एवं प्रकृतिलीना अपि भावा नावगम्यन्त इति गुणयोगः। प्रलयकाले सूक्ष्मरूपतया प्रकृतौ लीनमासीदित्यर्थः। तथाच श्रुतिः। तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्र इति। प्रकृतिरपि ब्रह्मात्मनाऽव्याकृतासीत्। अत एवा**प्रज्ञातम**प्रत्यक्षं सकलप्रमाणश्रेष्ठतया प्रत्यक्षगोचरःप्रज्ञात इत्युच्यते। तन्न भवतीत्यप्रज्ञातम् **अलक्षण**मननुमेयं लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं लिङ्गं तदस्य नास्तीति **अलक्षणम्** अप्रतर्क्यं तर्कयितुमशक्यं, तदानीं वाचकस्थूलशब्दाभावाच्छब्दतोऽप्य**विज्ञेयम्**। एतदेव च प्रमाणत्रयं सतर्कं द्वादशाध्याये मनुनाऽभ्युपगतम्। अत एवाविज्ञेयमित्यर्थापत्त्याद्यगोचरमिति **धरणीधरस्यापि** व्याख्यानम्। न च नासीदेवेति वाच्यं तदानीं श्रुतिसिद्धत्वात्। तथा च श्रूयते तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्। छान्दोग्योपनिषच्च सदेव सौम्येदमग्र आसीत् इदं जगत्सदेवासीद्ब्रह्मात्मना आसीदित्यर्थः। सच्छब्दो ब्रह्मवाचकः अत एव **प्रसुप्तमिव सर्वतः**। प्रथमार्थे तसिः स्वकार्याक्षममित्यर्थः॥५॥

(४) **राघवानन्दः**। धर्मोपयोगिचातुर्वर्ण्यस्योत्पत्तिक्रमेणैव प्राधान्याप्राधान्यं मुखतो वक्तुं ब्रह्मज्ञानाय सृष्टेराविद्यकत्वं प्रकटयञ्छ्रोतव्यमाह–**आसीदित्यादि यावत्समाप्ति**। **इद**मिदानीं प्रमाणषट्कजधीयोग्यं **जगत्** सृष्टेः पूर्वं **तमोभूतं** तमः प्रधानाऽविद्या तदवच्छिन्नं ब्रह्म तद्भूतं तत्प्राप्तं तत्तादात्म्यं गतं, नतु तद्व्यतिरेकेणोपलब्धमासीदिति यावत्। तेन शून्यमतं निरात्ममतं च निरस्तम्। अतो ब्रह्ममात्रपरिणतिरिति भास्करमतं परमाणूपादानमतं च निरस्तं स्वात्मतमःस्वीकृतेः। तथा च श्रुतयः–सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैवेदमग्र आसीत् तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् नासदासीन्नो सदासीत्तम आसीत् नैवेहकिंचनाग्र आसीत् मृत्युनैवेदमावृत-

मासीदिति। अनेनात्र ब्रह्मैवोपक्रान्तं "संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गति"मिति। मध्येऽपि तदेव परामृष्टं ब्रह्म। अन्ते च "एवं यः सर्वभूतेषु पश्यन्नात्मानमात्मना। स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पद"मिति॥ अत्र **चाप्रज्ञात**मिति कीर्तनादपूर्वता, आद्यन्तमध्ये कथनादभ्यासः परमां गतिमिति फलमिति त्रितयं दर्शितम्। तथा आत्मैव देवताः सर्वाःसर्वमात्मन्यवस्थितम्। आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणामित्यर्थ-वादोपपत्ती दर्शिते। तस्मादुपक्रमादिषड्विधलिङ्गोपेतं ब्रह्मैवात्र विवक्षितम्। तथाच उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय इति। तच्छेषता धर्मस्य। तथा च श्रुतिः "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेने"त्यादि। तथा धर्मेण पापमपनुदतीतिःश्रुतिः। स्मृतिरपि ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः। सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यादिका। तदर्थं धर्मोपदेशः अत्रैव "सर्वेपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः। यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमं पद"मिति। सर्वेऽत्रोक्ता धर्माः, धीद्वारेणेति शेषोऽन्यथा "न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विन" इति श्रुतेर्बाधः। तथा तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति च। अनेन धीकर्मणोः कार्यकारणपरत्वप्रतीतेस्तयोः समविषमसमुच्चयोऽपि निरस्तः। तथात्रैव "सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्यते। दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यत" इति। तस्माद्ब्रह्मधीशेषता धर्मस्य। धर्मस्तु देहादिसृष्टिं विना नेतीयं सृष्टिद्वारिका संगतिः शास्त्रस्येति। **अप्रज्ञात**मनुपलब्धं प्रत्यक्षेण तेन चार्वाकमतं निरस्तम्। **अलक्षणं** लक्षणमनुमानं तदगम्यं तेन साङ्ख्यमतं निरस्तं। तेषां प्रकृतेर्नित्यानुमेयत्वात्। **अप्रतर्क्यं** तर्काविषयं तेन नैयायिकमतं निरस्तम्। **अविज्ञेयं** तदानीमागमतः। तेन मीमांसकमतं निरस्तम्। तर्ह्यसदेवेत्याह—**प्रसुप्तमिव सर्वतः** सर्वेषां सुप्तिरिव। तत्र यथात्मभावं गतस्य विश्वस्य तस्मादेवोत्पत्तिस्तथाह। यथा अग्नेःक्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः प्रभवन्ति सरूपा एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति जायन्ते। तथान्यत्रापि—मृत्युनैवेदमावृत-मासीत्। कथमसतः सज्जायेत। नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्यादि श्रुतिस्मृतिशतेनावगतसतत्त्वस्य नासत्वम्॥५॥

(५) **नन्दनः**। तत्र सर्वतत्त्वेन सृष्टेः प्रथमं वक्तुमुचितत्वात्तां विवक्षुस्तत पूर्वस्यां प्रलयावस्थायां जगदवस्थानं तावदाह—**आसीदिति**। **सर्वतः** सर्वमिदं कार्य-जातम् **तमो** मूलप्रकृतिः तत्तद्भूतकार्यावस्थां विहाय कारणतामधिगतम्। **अलक्षणं** लक्षणमाकारो धर्मः गन्धरसादिधर्मरहितमिति यावत्। अनेन प्रत्यक्षाविषयत्व-मुक्तम्। **अप्रतर्क्य**मित्यनुमानाविषयत्वमुक्तम्। **अविज्ञेय**मित्यागमाविषयत्वमुक्तम्। एवं प्रमाणत्रयागोचरत्वादप्र**ज्ञात**मुपरतक्रियत्वात् **प्रसुप्तमिवासीत्**॥५॥

(६) **रामचन्द्रः**। **आसीदिति**। मनुरुवाच इदं विश्वं पूर्वं **तमोभूत**मासीत्। कीदृशं

विश्वं न **प्रज्ञातं** कैश्चित् न प्रकर्षेण ज्ञातं न लक्षणं पूर्वापरं वा यस्य **तदलक्षणं,** पुनः कीदृशं विश्वं **अप्रतर्क्यं** तर्कागोचरं तथा **अविज्ञेयम्**। किमिव **सर्वतः प्रसुप्तमिव** ।।५।।

(८) **गोविन्दराजः**। **आसीदिति**। जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयानां धर्माधर्मनिमित्तकत्वात् तत्प्रतिपादनार्थत्वेनेदं शास्त्रं महाप्रयोजनतया यत्नतोऽधिगन्तव्यमित्येतदर्थं जगदुत्पादकं प्रकरणमारभते। तत्र प्राग्भाविनीं तावदवस्थामनेन श्लोकेनाह। **इदं** जगत् सृष्टेः प्राक् **तम** इवाभूत्। यतःकार्यात्मना सर्वस्य तदानीं विनष्टत्वात् प्रत्यक्षेण न ज्ञातम्। **अलक्षणं** अविद्यमानलिङ्गतयाऽननुमेयं प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानादीनां तदसम्भवे तेषामप्यभावात्। **अप्रतर्क्यं** अनौपम्यतयापि 'गौरिव गवयः' इति च तर्कयितुमशक्यं **अविज्ञेयं** अर्थापत्त्यापि जीवतो देवदत्तस्य गृहादर्शनेन बहिर्भाववत्। एवं तर्हि अभाव एव प्राप्त इत्यत आह–**प्रसुप्तमिवेति**। आगमादेवंरूपताऽस्य ज्ञायत इति। यथा सुषुप्तावस्थायां उपरतेन्द्रियमनोव्यापारः आत्मा भवति एवं सकलकार्यप्रत्यस्तमये तदानीं समन्तात् जगदासीदिति। स्वप्नदर्शनरहिता हि निद्रावस्था सुषुप्तिः ।।५।।

ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम्।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ।।६।।

(१) **मेधातिथिः**। तस्या महाराव्या अनन्तरम्। स्वयं भवतीति **स्वयंभूः**। स्वेच्छया कृतशरीरपरिग्रहो, न संसार्यात्मवत्कर्मपरतन्त्रं शरीरग्रहणमस्य। **अव्यक्तो** ध्यानयोगाभ्यासभावनावर्जितानामप्रकाशः। अथवा 'अव्यक्तमिदमि' त्येवं पठितव्यम्। इदमव्यक्तावस्थम् **व्यञ्जयन्** स्थूलरूपैर्विकारैः प्रकाशमानयन्। यदिच्छया पुनर्जगत्प्रादुर्भवति। **प्रादुरासीत्**। प्रादुःशब्दः प्राकाश्ये। **तमोनुदः**। तमो महाप्रलयावस्था तां नुदति विनाशयति पुनर्जगत्सृजत्यतस्तमोनुदः। **महाभूतानि** पृथिव्यादीनि। आदिग्रहणात्तद्गुणाः शब्दादयो गृह्यन्ते। तेषु वृत्तं प्राप्तमोजो वीर्यं सृष्टिसामर्थ्यं यस्य स एवमुक्तः स्वयमसमर्थानि महाभूतानि जगन्निर्वर्तयितुम्। यदा तु तेन तत्र शक्तिराधीयते तदा वृक्षाद्यात्मना विक्रियन्त। न तु प्रकृतिशक्त्यवस्थानि प्रकृतिरूपापन्नानि महाभूतानि जगत्सर्गादौ महाभूतशब्देनाभिप्रेतानि। पाठान्तरं 'महाभूतानुवृत्तौजा' इति। अनुवृत्तमनुगतमिति प्रागुक्त एवार्थः ।। ६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **तत इति**। **स्वयंभूर्भगवान्** जगज्जननोचितवीर्यवान**व्यक्तः** प्रत्यक्षागम्यः परमात्मा **व्यञ्जयन्निदं** महाभूतेन्द्रियप्रकृति व्यक्तं कुर्वन्नेव **प्रादुरासीत्**-व्यक्तोऽभवत्। जगतस्तदुपादेयस्य व्यक्तिरेव तद्व्यक्तिर्नान्येत्यर्थः। **महाभूतानामादौ** सृष्टेरग्रे **वृत्तौजाः** प्रवृत्तबलः सृष्टौ **तमोनुदो** मोहापनोदकः सृष्टौ प्रलयकालिकतमोऽभिभवेन रजसः प्राबल्यात् ।। ६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अथ किमभूदित्याह—**ततः स्वयंभूर्भगवानित्यादि**। **ततः**प्रलयावसानानन्तरं **स्वयंभूः** परमात्मा स्वयं भवति स्वेच्छया शरीरपरिग्रहं करोति न त्वितरजीववत् कर्मायत्तदेहः। तथा च श्रुतिः। स एकधा भवति द्विधा भवति। **भगवानै**श्वर्यादिसंपन्नः। **अव्यक्तो** बाह्यकरणागोचरो योगाभ्यासावसेय इति यावत्। **इदं** महाभूतादि आकाशादीनि महाभूतान्यादिग्रहणान्महदादीनि च व्यञ्जयन्नव्यक्तावस्थं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण प्रकाशयन्। वृत्तौजा वृत्तमप्रतिहतमुच्यतेऽत एव 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम' इत्यत्र वृत्तिरप्रतिघात इति व्याख्यातं **जयादित्येन**। **वृत्तमप्रतिहतमोजः** सृष्टिसामर्थ्यं यस्य स तथा। **तमोनुदः** प्रकृतिप्रेरकः। तदुक्तं **भगवद्गीतायाम्**—मयाध्यक्षेण प्रकृतिःसूयते सचराचरमिति॥ **प्रादुरासी**त्प्रकाशितो बभूव। **तमोनुदः** प्रलयावस्थाध्वंसक इति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ॥ ६॥

(४) **राघवानन्दः**। एवं कारणात्मना लयमुक्त्वा सृष्टिमाह—**तत इति**। **ततः**-प्रलयानन्तरं **स्वयंभूः** स्वभवनेऽन्यानपेक्षोऽनादिरित्युक्तम्। तस्य सृष्टिसामर्थ्यं द्योतयति **भगवानिति**। उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानित्युक्तेः। **अव्यक्तः** उपनिषच्छब्दातिरिक्तप्रमाणागम्यः। तथाच श्रुतिः। तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति। व्यञ्जयन् वटकणिकायां स्थितं वटवृक्षं वटकणिकेव। **इदं** तदा तमोभूतमविद्याद्वाराऽऽत्मन्यन्तर्लीनं **व्यञ्जयन्** व्यक्ततामापादयन् **प्रादुरासीत्** कार्योन्मुखोऽभूदित्यन्वयः। तथाच श्रुतिः तदात्मानं स्वयमकुरुतेति। तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति च। कथं भूतः **महाभूतादिवृत्तौजा** महाभूतादिर्महाभूतस्यादिरहङ्कारतत्त्वं तत्र वृत्तं सृष्टिकारणसामर्थ्यलक्षणमोजो यस्य सः। **तमोनुदः** तमोऽभिभवरूप सत्त्ववृत्तिरीक्षणं कुर्वाणः। तथाच श्रुतिः तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति। एतदेवेक्षणं महत्तत्वं बुद्धिर्महानित्युक्तेः॥ ६॥

(५) **नन्दनः**। विस्तरेण जगत्सृष्टिं वक्ष्यन् स्रष्टारं सृज्योपादानं सृज्यं च संक्षिप्य तावदाह-**तत इति**। ततःप्रलयावसाने। स्वयमेव सर्वदा भवतीति **स्वयंभूः**। **भगवा**ञ्ज्ञानबलैश्वर्यशक्तितेजोरूपः। **अव्यक्तो** दुर्विज्ञानः। विशेषणत्रयेण परस्य पुंसो नित्यत्वं स्वरूपं महिमा चोच्यते। **तमोनुदः**प्रकृतेः प्रेरकःपरिणमयिता। **महाभूतादिवृत्तौजा** तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। तेषु महाभूतादिषु चतुर्विंशतितत्त्वेषु प्रवृत्तवीर्यः। अनयोर्विशेषणयोश्चायमर्थः। चतुर्विंशतितत्त्वानि तदनुप्रविष्टं च भगवद्वीर्यं जगदुपादानमिति। **इदं** कार्यजातं **व्यञ्जयन्ना**विष्कुर्वन् **प्रादुरासीत्**। प्रादुर्भावश्चात्र तत्त्वानुप्रविष्टस्य भगवतः शरीरवत्त्वेन व्यक्तीभावः॥ ६॥

(६) **रामचन्द्रः**। **तत इति**। ततस्तस्मात् कारणाद**व्यक्तो भगवानिदं विश्वं व्यञ्जयन् प्रादुरासी**द्यतः **स्वयंभूः**। कीदृशः**तमोनुदः**प्रकाशकर्ता। पुनःकीदृशः **महा-**

भूतादिर्महदादीनि भूतानि तेषामादिः पुनःकीदृशः **वृतौजा** महदादीनां भूतानामादौ प्रधाने वृतौजा वृत्तबलः ।। ६ ।।

(७) **मणिरामः**। **स्वयंभूः** स्वेच्छया शरीरपरिग्रहकर्ता। **भगवान्** ऐश्वर्य-सम्पन्नः। **अव्यक्तः** बाह्येन्द्रियाग्राह्यः योगाभ्यासावसेय इति यावत्। **इदं महा-भूतादि** आकाशादीनि भूतानि **व्यंजयन्** अव्यक्तावस्थं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण स्थितं तत् स्थूलरूपेण प्रकाशयन् **वृत्तौजाः** वृत्तं अप्रतिहतं ओजः सृष्टिसामर्थ्यं यस्य स तथा **तमोनुदः**प्रकृतिप्रेरक इत्यर्थः ।। ६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **तत इति** पूर्वोक्तावस्थानन्तरं। स्वेच्छाचिकीर्षितशरीर-परिग्रहः आत्मा, **अव्यक्तः** प्रत्यक्षाद्यगोचरः ध्यानैकगम्यत्वात् उत्पादयन् जगत्। **महाभूतानि** पृथिव्यादीनि आदिग्रहणान् अन्यान्यपि महदादीनि तत्त्वानि। **वृत्तं** प्राप्तं **ओजः** सृष्टिसामर्थ्यं येनासौ प्रकाशो बभूव शरीरग्रहणं कृतवान् तमोनुदः प्रलयस्य ध्वंसकः ।। ६ ।।

योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एष स्वयमुद्बभौ ।।७।।

(१) **मेधातिथिः। योऽसाविति**। सर्वनामभ्यां सामान्यतः प्रसिद्धमिव परं ब्रह्मो-द्दिशति। योऽसौ वेदान्तेष्वन्यासु चाध्यात्मविद्यास्वितिहासपुराणेषु च प्रसिद्धो वक्ष्यमाणै-र्धर्मैः स एष प्रादुरासीदित्यत्रोक्तः। **स्वयमुद्बभावु**द्भूतः शरीरग्रहणं कृतवान्। भातिरने-कार्थत्वादुद्भवे वर्तते। अथवा दीप्त्यर्थ एव। स्वयम्प्रकाश आसीन्नादित्याद्या-लोकापेक्षः। इन्द्रियाणामतीतोऽतीन्द्रियम्। अव्ययीभावः। **अतीन्द्रियग्राह्यः** सुप्सुपेति समासः। इन्द्रियाण्यतिक्रम्य गृह्यते, न कदाचिदिन्द्रियस्य गोचरः। अन्यदेव तद्योगजज्ञानं येन गृह्यते। अथवेन्द्रियाण्यतिक्रान्तमतीन्द्रियं मन उच्यते। परोक्षत्वादिन्द्रियाणाम-विषयः। तथा च वैशेषिकाः 'युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग'मित्यानुमानिकत्वं मनसः प्रतिपन्नाः। (न्यायसूत्र १।१।१६)। तेन गृह्यते। तथा च भगवान्**व्यासः**—'नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न तु शिष्टैरपीन्द्रियैः। मनसा तु प्रसन्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिरिति' ।। 'प्रसन्नेन' रागादिदोषैरकलुषितेन तदुपासनापरत्वेन लब्धसूक्ष्मदर्शनशक्तिभिः।

सूक्ष्म इव **सूक्ष्मो**ऽणुः। न ह्यसावणुस्थूलादिविकल्पानामाश्रयः। सर्वविकल्पातीतो ह्यसौ। उक्तं च—

'यः सर्वपरिकल्पानामाभासेऽप्यनवस्थितः।
तर्कागमानुमानेन बहुधा परिकल्पितः।
व्यतीतो भेदसंसर्गाद्भावाभावौ क्रमाक्रमौ।
सत्यानृते च विश्वात्मा स विवेकात्प्रकाशत इति'।

सूक्ष्मत्वाद**व्यक्तः** सनातनोऽव्यक्तस्वाभाविकेनानादिनिधनेनैश्वर्येण युक्तः। येषामपि कर्मप्राप्यं हैरण्यगर्भं पदं तन्मतेऽपि सनातनत्वं सत्यप्यादिमत्त्वेऽन्तवत्वाभावात्। न हि स्वर्गादिफलभोक्तृत्वावस्था कदाचिदपैति।

सर्वाणि भूतानि मया स्रष्टव्यानीत्येवंभावितचित्तो भूतात्मा एवं सम्पन्नः **सर्वभूतमय** इत्युच्यते। यथा मृण्मयो घटो मृद्विकारत्वान्मृद्भिरारब्धशरीर एवं यः कश्चित्किञ्चिदत्यन्तं भावयति स तन्मय इत्युपचारादुच्यते। यथा स्त्रीमयोऽयं पुरुषः, ऋङ्मयो, यजुर्मय इति। अथवाऽद्वैतदर्शने नैव चेतनाचेतनानि भूतानि पृथक्त्वेन सन्ति, तस्यैवायं विवर्त्तः, अतो विवर्तानां भूतमयत्वात्तैश्च तस्याभेदाद्युक्तमेव तन्मयत्वम्। "कथं पुनरेकस्य नानारूपविवर्तितोपपत्तिरेकत्वाद्विरोधिनी उच्यते"। एवमाहुर्विवर्तवादिनः–यथा समुद्राद्वायुनाऽभिहता ऊर्मयः समुत्तिष्ठन्ति, ते च न ततो भिद्यन्ते नापि लिप्यन्ते, सर्वथा भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्याः, एवमयं ब्रह्मणो विश्वविवर्तः।

अपिशब्दश्चात्र द्रष्टव्यः। स्वरूपे स्थितोऽग्राह्यो विवर्तावस्थायामिन्द्रियग्राह्यः। एवं सूक्ष्मः, अपिशब्दात् स्थूलावस्थायां स्थूलः। अव्यक्तो व्यक्तश्च। शाश्वतोऽशाश्वतश्च। भूतमयस्तद्रूपरहितश्च। विवर्तावस्थाभेदेनैव व्याख्येयम्।

अचिन्त्यः आश्चर्यरूपः, सर्वविलक्षणया शक्त्या योगात् ॥ ७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **योऽसाविति**। **योऽसौ** परमात्मा **अतीन्द्रियो**ऽप्रत्यक्षः **अग्राह्यो**ऽधार्यः**सूक्ष्मो** मनसोऽप्यगोचरः **अव्यक्तो** व्यञ्जकशून्यः **सनातनो** नित्यः **सर्वभूतमयः** सर्वप्राणिनां तदुपादानकत्त्वात् **अचिन्त्य**स्तर्कागम्यः **स एव** परमात्मैष जगद्रूपेण **स्वयमुद्भावा**विर्भूत इति। एवं विश्वस्योपादानं प्रकृतिशक्तियुक्तः परमात्मैवेति दर्शितम् ॥ ७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **योऽसाविति**। **योऽसाविति** सर्वनामद्वयेन सकललोकवेदपुराणेतिहासादिप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति। **अतीन्द्रियग्राह्य** इन्द्रियमतीत्य वर्तत इत्यतीन्द्रियं मनस्तद्ग्राह्य इत्यर्थः। यदाह व्यासः। "नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टैरपीन्द्रियैः। मनसा तु प्रयत्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः" ॥ **सूक्ष्मो** बहिरिन्द्रियागोचरः। **अव्यक्तो** व्यक्तिरवयवस्तद्रहितः। **सनातनो** नित्यः। **सर्वभूतमयः** सर्वभूतात्मा अत **एवाचिन्त्यः**इयत्तया परिच्छेत्तुमशक्यः। **स एव स्वयमुद्बभौ** महदादिकार्यरूपतया प्रादुर्बभूव उत्पूर्वोभातिः प्रादुर्भावे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच-**योसाविति**। **अतीन्द्रिय**श्चासौ **ग्राह्य**श्चेति न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेति श्रुतेः। चक्षुराद्यविषयत्वेपि शब्दजन्यलक्षणावृत्तिविषयतया ग्राह्यः। **सूक्ष्मो** निरवयवोऽत एवा**व्यक्तः सनातनो** नित्यः **सर्वभूतमयः** सर्वभूतानामभिन्ननिमित्तोपादानत्वात्। तथाच जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणसूत्रे यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति

अभिन्ननिमित्तोपादानब्रह्मलक्षणार्थं श्रुतिरुदाहृता। कार्यस्याविद्यकतया कल्प्यत्वात् कारणतयाऽ**चिन्त्यो**ऽपि विचारासहोऽप्यात्मा पञ्चभूतकारणतां गत इत्याह-**स्वयं उद्बभाविति**। प्रादुरासीदित्यस्यानुवादमात्रम् ॥ ७ ॥

(५) **नन्दनः**। सृष्टौ भगवान् स्वयमेव प्रवर्तते नान्यनियोगेनेत्याह-**योऽसाविति**। संपन्नयोगसंस्कारं मनोऽतीन्द्रियं तेन ग्राह्यः। अतीन्द्रियग्राह्य इत्ययमेव साधुः पाठः। **सूक्ष्मः** अणोरेणीयान्। **अव्यक्तः** दर्शनागोचरः। **सनातनः**अनादिनिधनः। योऽसावेवं लोकशास्त्रप्रसिद्धः **स एष** परमः पुमान्सर्वभूतमयः प्रपञ्चरूपःस्वयं न कस्यचिन्नियोगेन नापि कर्मवशेनोद्बभौ व्यक्तो बभूव। एतदुक्तं भवति। अतीन्द्रियग्राह्यत्वादिगुणयुक्तोऽपि सदसद्विपरीतेन जगदाकारेण स्फुरन् स्वेच्छया विहरतीति। नन्वतीन्द्रियग्राह्यत्वादिकल्याणयुक्तस्य तत्प्रतिभटप्रपञ्चरूपधारणं किमर्थमिति चोदनायामचिन्त्य इत्युक्तम्। अचिन्त्यः दुर्विज्ञानो दुर्निरूप्या हीश्वरप्रवृत्तिः ॥ ७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **य** इति। **स** एवेश्वरः **स्वयमुद्बभौ** स्वयमुत्पन्नः। **योऽसावतीन्द्रियो मनोग्राह्य** इन्द्रियाण्यतिक्रम्य वर्तते सः। पुनःकीदृशः मनोवाक्कायकर्मभिरग्राह्यः **सूक्ष्मः**। पुनःकीदृशः**अव्यक्तः**न व्यक्तोऽव्यक्तः। पुनःकीदृशः **सनातनः**लयेऽपि यो वर्तते ॥७॥

(७) **मणिरामः**। **अतीन्द्रियग्राह्यः** इन्द्रियाण्यतीत्य वर्तत इत्यतीन्द्रियं मनः तद्ग्राह्यः। **अव्यक्तः** व्यक्तिरवयवः तद्रहितः। **उद्बभौ** महदादिकात् प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ॥७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **योऽसाविति योऽसा**वात्मा **अतीन्द्रियेण** मनसा ग्रहीतुमशक्यः **सूक्ष्मः** सूक्ष्मबुद्धिग्राह्यत्वात्। **सनातनः**नित्यः। **सर्वभूतमयः** सर्वस्य तत्प्रभवत्वात्। **अचिन्त्यः** विलक्षणशक्तित्वात् **स एव स्वयं** शरीरं जग्राह ॥ ७ ॥

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ॥८॥

(१) **मेधातिथिः**। स पूर्वनिर्दिष्टविशेषणैः "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे" इत्यादिभिर्मन्त्रैर्लब्धहिरण्यगर्भाभिधानः। **प्रजाः** विविधा नानारूपाः **सिसृक्षुः** स्रष्टुमिच्छन् **अपः** उदकम् आदौ प्रथमं **ससर्ज**ोत्पादितवान्। **शरीरात् स्वात्**-यत्तेन गृहीतं शरीरम्। अद्वैतदर्शने प्रधानमेव तस्येदं शरीरं, तदिच्छानुवर्तित्वात् स्वतः शरीरनिर्माणहेतुत्वाच्च। सर्वलोकानां शरीरं किं भौतिकेन व्यापारेण कुद्दालखननादिना ससर्ज। नेत्याह। कथं तर्हि। **अभिध्याय**। 'आप उत्पद्यन्ताम्' एवमिच्छामात्रेण। अत्रेत्थं चोद्यते—"पृथिव्यादीनां तदानीमभावादपां सृष्टानां क आधारः।" अन्येभ्य इदमुच्यते। स्रष्टुरपि परमेश्वरस्य गृहीतशरीरस्य क आधार इत्यपि वाच्यम्। अथ विलक्षणैश्वर्यातिशययोगादन्यैव सा कर्तृशक्तिरसंचोद्या, प्रकृतधर्मसामान्येनेत्येवमेष्वपि द्रष्टव्यम्। **तासु वीर्यं** शुक्रम**वासृजत्** न्यषिञ्चत् ॥ ८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अथ सृष्टिक्रममाह–**सोऽभिध्यायेति। शरीराच्छ**रीर-तुल्याच्छक्तिभूतात्प्रधानादुपादानीभूता**त्सिसृक्षुः प्रजाः अपः ससर्ज।** बीजाधारतया **वीर्यं** बीजभूता भूतमात्राः ॥ ८ ॥

(३) **कुल्लूकः। सोऽभिध्यायेति। स** परमात्मा नानाविधाः **प्रजाः सिसृक्षुर-भिध्याय** आपो जायन्तामित्यभिध्यानमात्रेणाप एव ससर्ज। अभिध्यानपूर्विकां सृष्टिं वदतो मनोःप्रकृतिरेवाचेतना स्वतन्त्रा परिणमत इत्ययं पक्षो न संमतः किंतु ब्रह्मै-वाव्याकृतशक्त्यात्मना जगत्कारणमिति त्रिदण्डिवेदान्तसिद्धान्त एवाभिमतःप्रतिभाति। तथा च छान्दोग्योपनिषत् "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये" ति। अतएव शारीरकसूत्रकृता व्यासेन सिद्धान्तितमीक्षतेर्नाशब्दमिति। ईक्षतेरीक्षणश्रवणान्न प्रधानं जगत्कारणम् अशब्दं न विद्यते शब्दः श्रुतिर्यस्य तदशब्दमिति सूत्रार्थः। **स्वाच्छरीरा**दव्याकृतरूपादव्या-कृतमेव भगवद्भास्करीयवेदान्तदर्शने प्रकृतिस्तदेव तस्य च शरीरम् अव्याकृतशब्देन पञ्चभूतबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणमनः-कर्माविद्यावासना एव सूक्ष्मरूपतया शक्त्यात्मना स्थिता अभिधीयन्तेऽव्याकृतस्य च ब्रह्मणा सह भेदाभेदस्वीकारात्। ब्रह्माद्वैतं शक्त्यात्मना च ब्रह्म जगद्रूपतया परिणमत इत्युभयमप्युपपद्यते। **आदौ** स्वकार्यभूत-ब्रह्माण्डसृष्टेः प्राक्। अपां सृष्टिश्चेयं महदहङ्कारतन्मात्रक्रमेण बोद्धव्या, महाभूतादि व्यञ्जयन्निति पूर्वाभिधानादनन्तरमपि महदादिसृष्टेर्वक्ष्यमाणत्वात्। **तास्वप्सु बीजं** शक्तिरूपमारोपितवान् ॥ ८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** ततो हिरण्यगर्भस्योत्पत्तिमाह-**सोऽभिध्यायेति। स** ईश्वरोऽ-**भिध्याय** सृज्यमानसूक्ष्मप्रपञ्चमाभिमुख्येन मायावृत्तिभिरालोच्य **स्वाद**ध्यस्ता**च्छ-रीराद**वच्छेदकतया शरीरस्थानीयादविद्यातो विचित्रशक्तितोऽपः ससर्जेत्यन्वयः। **आदौ** सृष्टेः। किं कुर्वन् **विविधाः** स्थावरादिभेदभिन्नाः **प्रजाः सिसृक्षुरपो**ऽपञ्चीकृत-पञ्चभूतानि "अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां च याःस्मृताः। ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वश" इत्यत्रोपसंहारे वक्ष्यमाणत्वात्। पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भेण यजमानाव-स्थेन क्षिप्तान्यग्निहोत्रादिसमवायीनि **तासु बीजं** हिरण्यगर्भोऽहमित्यादिवासनावा-सितकर्तृत्वाद्यवच्छिन्नं चैतन्यम**वासृजत्** प्रकटतामनयदपञ्चीकृतपञ्चभूततत्कार्यलिङ्ग-शरीरावच्छिन्नचैतन्यस्य हिरण्यगर्भत्वात्। तथा "तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते अन्नात्प्राण" इति श्रुतेः। अन्नमत्रापञ्चीकृतपञ्चभूतानि तस्मात्प्राणो हिरण्यगर्भोऽ भिजायत इत्यनुषङ्गः ॥ ८ ॥

(५) **नन्दनः।** तत्त्वसृष्टिं संक्षेपेणोक्त्वा तात्त्विकीं सृष्टिं विस्तरेण वक्तुमुपक्र-मते–**स इति।** स भगवान् **स्वाच्छरीराद्विविधाः प्रजाःसिसृक्षु**रित्यभिध्यायापः सृष्ट्वा तत्र स्ववीर्यमुप्त्वा तदण्डाकारेण परिणमय्य तत्र हिरण्यगर्भाख्यमात्मनः शरीरं संपाद्य

तस्मादेवोपादानात् प्रजाःसृजेयमिति विगणय्येत्यर्थः। **आदावण्डादौ वीर्य**मण्डपरिमाणानुगुणं शक्तिविशेषम**वासृजद्**सुप्तवानंशेनानुप्राविशदित्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः। स इति। ईश्वरोऽ**भिध्याय** ध्यानं कृत्वा कुतःसृष्टिं करोमीति ध्यात्वा **स्वात् शरीराद्विविधाःप्रजाः सिसृक्षुः** सन्नादौ सृष्ट्यादा**वप एव ससर्ज। तास्वप्सु बीजं** चिच्छक्ति**मवासृजत्** ॥ ८ ॥

(७) मणिरामः। अभिध्याय आपः जायन्तां, इत्यभिध्यानमात्रेण **अपः ससर्ज।** अभिध्यानवचनात् ब्रह्मैवाव्याकृतशक्त्यात्मना जगत्कारणमिति त्रिदण्डिवेदान्तसिद्धान्त एवाभिमतः स्यात्। अव्याकृतरूपात्। अव्याकृतं प्रकृतिः तदेव तस्य शरीरं तस्मात्प्रकृतेरित्यर्थः। पञ्च बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणमनःकर्माविद्यावासना एव सूक्ष्मरूपतया शक्त्यात्मना (अव्यक्तं) **अवासृजत्** आरोपितवानित्यर्थः।

(८) गोविन्दराजः। स इति। स आत्मा नानाप्रकाराः **प्रजाः** स्रष्टुमिच्छन् आत्मगृहीतशरीरात् ध्यानमात्रेणैव **अप एव** सृष्टेः प्राक् सृष्टवान्। **तासु वीर्यं** स्वशक्तिं निषिक्तवान् ॥ ८ ॥

तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्।
तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥९॥

(१) मेधातिथिः। प्रथमं प्रधानं सर्वतोभवं मृद्रूपं सम्पद्यते। हिरण्यगर्भवीर्यसंयोगात्काठिन्यं प्रतिपद्यते। **तदण्डं समभव**दित्युच्यते। हेम्न इदं **हैमं** स्वर्णमयमित्यर्थः। अंशुसामान्यात्तस्य सुवर्णमयता। "ननु चागमिकोऽयमर्थः, न चात्र इवशब्दः श्रूयते, तत्र कथमुपचारतो व्याख्यानमसति प्रमाणान्तरे।" उच्यते। वक्ष्यति—'ताभ्यां स शकलाभ्यां तु दिवं भूमिं च निर्ममे' इति। इयं च भूमिर्मृण्मयी न सर्वतः सुवर्णमयीत्यत उपचार आश्रितः। **सहस्रांशु**रादित्य इत्यर्थः। अंशवो रश्मयस्तत्तुल्या प्रभा दीप्तिस्तस्याण्डस्य। **तस्मि**न्नण्डे **स्वयं ब्रह्मा जज्ञे** जातः संभूतः। ब्रह्मा हिरण्यगर्भ एव। स्वयमिति उक्तार्थम्। योगशक्त्या प्राग्गृहीतं शरीरं परित्यज्यान्तरण्डमनुप्राविशत्। अथवाऽशरीर एवापः ससर्ज ततोऽन्तरण्डं स्वशरीरं जग्राह।

अथवाऽन्यो 'योऽसा'वित्यत्र निर्दिष्टः (श्लो०७) अन्यश्चायमण्डजो ब्रह्मेति। तथा च वक्ष्यति (श्लो० ११) "तद्विसृष्ट, इति। तेनेश्वरेण सृष्टः।" कथं तर्हि स्वयं जज्ञे, स्वयंभूतश्च तत्र ब्रह्मोच्यते"। नैष दोषः। पितृनाम्ना पुत्रो व्यपदिश्यते। आत्मा हि जज्ञ आत्मन, इति। अनिदम्परेभ्य आगमेभ्यो लिखितमाचार्येण, नचात्राभिनिवेष्टव्यम्। 'स एव स्वयं जायतामन्यो वा तेन सृज्यतामिति' न धर्माभिधान उपयुज्यत

(९) तस्मिन्—यस्मिन् (ख, च)

इत्युक्तम् । **सर्वलोकानां पितामह** इति संज्ञा तस्य, उपचारतो वा सर्वस्रष्टृत्वात् पितुरपि सकाशादधिकः पितामहः पूज्यः ।। ९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **तदण्डमिति** । तद्बीजं यदवसृष्टं तेजः तस्य च तेजोधातूत्कटतां वक्तुमुक्तं **सहस्रांशुसमप्रभमिति** । **तस्मिन्नण्डे** ब्रह्मशब्दस्य नानार्थत्वात्सर्वलोकपितामह इत्युक्तम् । पितुरपि तज्जन्यत्वात् **पितामहः** ।। ९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **तदण्डमभवद्धैममिति** । **तद्बीजं** परमेश्वरेच्छया हैममण्डमभवत् । हैममिव हैमं शुद्धिगुणयोगान्न तु हैममेव । तदीयैकशकलेन भूमिनिर्माणस्य वक्ष्यमाणत्वाद्भूमेश्चाहैमत्वस्य प्रत्यक्षत्वादुपचाराश्रयणम् । **सहस्रांशु**रादित्यस्**तत्तुल्यप्रभं तस्मिन्नण्डे** हिरण्यगर्भो जातवान् । येन पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भोऽहमस्मीति भेदाभेदभावनया परमेश्वरोपासना कृता तदीयं लिङ्गशरीरावच्छिन्नजीवमनुप्रविश्य स्वयं परमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्भूतः । **सर्वलोकानां पितामहो** जनकः सर्वलोकपितामह इति वा तस्य नाम ।। ९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । ततो विराड्जज्ञे इत्याह-**तदिति**। **तत्** पूर्वोपस्थितजलरूपमपञ्चीकृतंपञ्चीकृतपञ्चभूताण्डाकारेणाभवत्परिणनाम सोऽकामयत द्वितीयो मे आत्मा जायेतेत्युपक्रम्य तं जातमभिव्याददादिति श्रुतेः । स हिरण्यगर्भो द्वितीयविषयकामनां कृत्वा तं पुत्रस्थानीयं ब्रह्माण्डं जनयित्वाऽत्तुं मुखमभिव्याददादिति श्रुतेरर्थः । तेन हिरण्यगर्भस्य कार्यं विराडिति । **हैमं** बहुलप्रकाशं न तु हेममयमपञ्चीकृतपञ्चभूतमयत्वादण्डस्य । अहं गौर इति मनुष्यदेह आत्माभिमान इव तत्र तच्चैतन्याभिमानो वृत्त इत्याह—**तस्मिन्नित्यादि** ।

तस्मिन्नण्डे ब्रह्मा विराड् जज्ञेऽभिमानी जातः पञ्चीकृतपञ्चभूताभिमानिनस्तस्यैव चैतन्यस्य विराट्त्वात् । तथा च श्रुतिः—आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यंब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवानिति । अपञ्चीकृतपञ्चभूतानि ताः सत्यं हिरण्यगर्भं जनयामासुः । सत्यं कर्तृ ब्रह्म विराजं जनयामास । तच्च ब्रह्म कर्तृ प्रजापतिं मनुं स च मनुर्देवाञ्जनयामासेत्यनुषज्यत इति श्रुतेरर्थः । तथा च वार्त्तिकम् । आपो ह्यणुतराः सत्यमसृजन्त इति श्रुतिः । क्रियाविज्ञानशक्त्यात्मा सोपि ब्रह्माऽसृजत्परः । विराड् ब्रह्माथ ससृजे मनुं देवं प्रजापतिम् । मनुर्देवान्मनुष्यांश्च स्थास्नु कृत्स्नं चरिष्णु चेति । क्रियाविज्ञानशक्त्यात्मा हिरण्यगर्भः स्वकार्याद्विराड्ब्रह्मणः परो वर्तत इति परशब्दार्थः ।। ९ ।।

(५) **नन्दनः** । तत् जलानुप्रविष्टं भगवद्वीर्यम् । हैमं हेममयम् । अत एवहि ब्रह्मा हिरण्यगर्भाख्यस्**तस्मिन्नण्डे स्वयमेव** भगवान् ब्रह्मस्वरूपधारी जज्ञे ।। ९ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **तदण्डमिति** । **तत्** बीजं **हैमं** सुवर्णमयं प्रकाशरूप**मण्डमभवत्** ।

कीदृशमण्डं **सहस्रांशुसमप्रभं** तस्मिन्नण्डे **स्वयमीश्वरो ब्रह्मा**, कीदृशो ब्रह्मा **सर्वलोक-पितामहः** ।। ९ ।।

(७) **मणिरामः** । **तत्** बीजं परमेश्वरेच्छया **हैमं हैममिव** शुद्धं ननु सुवर्णमयं, **तस्मिन्नण्डे ब्रह्मा** हिरण्यगर्भो जातवान् । येन पूर्वजन्मनि 'हिरण्यगर्भोऽहमस्मि' इति भेदाभेदभावनया परमेश्वरोपासना कृता तदीयलिङ्गशरीरावच्छिन्नं जीवमनुप्रविश्य परमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ।। ९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **तदिति** । **तद्वीर्यं** काञ्चन**मण्डं** सम्पन्नं अत एव आदित्य-समदीप्ति । **तस्मिश्च** जातवान् आत्मेच्छया हिरण्यगर्भः । **सर्वलोको**त्पादयिता **पितामह** इति वा संज्ञा तस्य ।। ८ ।।

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः[२] ।। १० ।।

(१) **मेधातिथिः** । यः कुत्रचिन्नारायणशब्देन कर्तृज्ञातृशक्त्यतिशययोगेन जगत्कारणपुरुषतयाऽऽगमेष्वाम्नातः, सोऽयमेव । न शब्दभेदादर्थभेदः । ब्रह्मा नारा-यणो महेश्वर इत्येक एवार्थो नोपासनाकर्मतया भिद्यते । तथा च द्वादशे दर्शयिष्यामः । यथा चैतत्तथोच्यते । **आपो नरा** इत्यनेन शब्देन प्रोक्ताः । ननु नायं वृद्धव्यवहारोऽथ च न तथा प्रसिद्धोऽत आह—**आपो वै नरसूनवः** । स तावद् भगवान्नरः पुरुष इति प्रसिद्धः । आपश्च तस्य सूनवोऽपत्यानि । अतस्ता नरशब्देनोच्यन्ते । दृष्टो हि पितृशब्दोऽपत्ये, वसिष्ठस्यापत्यानि वसिष्ठा भृगोरपत्यानि भृगवः तथा बभ्रुमण्डु-लोमक इत्याद्यभेदोपचारेण । ता आपो नरशब्दवाच्याः । **यत्** येन प्रकारेण **अस्य** प्रजापतेः पूर्वमयनं प्रथमसर्ग आश्रयो वा गर्भस्थस्य, **तेन** हेतुना **नारायणः स्मृतः** नरा अयनमस्येति नरायण इति प्राप्ते 'अन्येषामपि दृश्यते, (पा० सू० ६।३।१३४) इति दीर्घः । 'पूरुष इति' यथा । अथवा सामूहिकोऽण् ।। १० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **आप इति** । नारा इति नाम्नाऽऽपः **प्रोक्ताः नरस्य** नेतुः हि **सूनवो**ऽपत्यानि **ताः** पूर्वं सृष्ट्यादा**वस्य** ब्रह्मणस्ता **अयनं** स्थानं **तेन नारायणो** ब्रह्मा । यथा **विष्णुपुराणे**—ब्रह्मा नारायणाख्योऽसौ कल्पादौ भगवान्पुरेति ।। १० ।।

---

(१०) अयनं तस्य ताःपूर्वं (ग, ङ, न)

(२) नारायणःपरोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् । अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ।। (क, ग,) चिन्हितयोः पुस्तकयोः दृश्यते ।। (ख) पुस्तके टीकायां-दृश्यते न मूले ।।

(च) पुस्तके एतच्छ्लोकस्थानेऽयं श्लोकः पठितः । सहस्रशीर्षा पुरुषो रुक्म-बाहुस्त्वतीन्द्रियः ।। ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु सुष्वाप सलिले तदा ।।

(३) **कुल्लूकः ।** इदानीमागमप्रसिद्धनारायणशब्दार्थनिर्वचनेनोक्तमेवार्थं द्रढयति–**आपो नारा इत्यादि ।** आपो नाराशब्देनोच्यते । अप्सु नाराशब्दस्याप्रसिद्धेस्तदर्थमाह । यत**स्ता** नराख्यस्य परमात्मनः**सूनवो**ऽपत्यानि । तस्येदमित्यण्प्रत्ययः । यद्यप्यणि कृते ङीप्प्रत्ययः प्राप्तस्तथापि छान्दसलक्षणैरपि स्मृतिषु व्यवहारात्सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति पाक्षिको ङीप्प्रत्ययस्तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्तटापि कृते नारा इति रूपसिद्धिः । **आपोऽस्य** परमात्मनो ब्रह्मरूपेणावस्थितस्य **पूर्वमयनमा**श्रय इत्यसौ **नारायण** इत्यागमेष्वाम्नातः । **गोविन्दराजेन** तु आपो नरा इति पठितं व्याख्यातं च । नरायण इति प्राप्ते अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वेन नारायण इति रूपम् । अन्ये त्वापो नारा इत्येव पठन्ति ।। १० ।।

(४) **राघवानन्दः ।** संप्रति तस्यैव जगत्कारणस्य परमेश्वरस्य हिरण्यगर्भान्तर्यामित्वं प्रदर्शयन्नारायणाभिधानमाह–**आप इति ।** अपञ्चीकृतानि पञ्चभूतानि नर इति नृ नये इति स्मरणादात्मन एव नामान्तरमिति । तत एवात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवीति श्रुतेः । अतएव **नरसूनवस्ता** आपो यद्यस्मादस्य परमेश्वरस्य हिरण्यगर्भजननकालेऽयनं **अयन**मिवाभूवंस्ततो **नारायणस्ता** आश्रित्य तज्जनकत्वात् । अतोऽयनं स्वमहिमप्रतिष्ठतस्य अयनान्तरानुपपत्तेः । अण्डाभिमानी नारायण इति केचित् । तन्न । नारायणःपरोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् । अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनीति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः । अव्यक्तादपि परो नारायणः स कथं ब्रह्माण्डमात्राभिमानी स्यादिति।।१०।।

(५) **नन्दनः ।** अथ भगवतो जलसृष्टिलब्धां संज्ञां सनिर्वचनामाह–**आपो नारा इति । आपो नारा इति प्रोक्ताः ।** कुतः **नरस्य** पुरुषस्य **सूनवो** भगवता सृष्टा इत्यर्थः । **वैशब्दो** हेतौ । **ताः** आपः **अस्य** नरस्य पूर्वं प्रथम**मयन**मनुप्रवेशस्थानमासीत् **तेन नारायणः स्मृतः ।। १० ।।**

(६) **रामचन्द्रः । आप इति । नारा** इत्यापःप्रोक्ताः । **वै** निश्चयेन । आपो **नरसूनवो** नराख्यस्य परमात्मनो नारा जीवसमूहास्ता आपो **यद्यस्मादस्य** ईश्वरस्य **पूर्वमयनं** शयनस्थानमासीत् । **तेन नारायणः स्मृतः** "नारायणःपरोऽव्यक्तात्" "अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी" । पिप्पलबीजन्यायेनेत्यर्थः ।। १० ।।

(७) **मणिरामः ।** अप्सु नाराशब्दस्याप्रसिद्धेस्तदर्थमाह–**आपो** नाराः **वै** निश्चयेन, **आपः नरसूनवः ।** नराख्यस्य परमात्मनः सूनवः अपत्यानि । अतस्ताः परमात्मनः **पूर्वमयनं** आश्रयः **तेनासौ नारायण** इति **स्मृत** इत्यर्थः ।। १० ।।

(८) **गोविन्दराजः आपो नारा**शब्देन कथिता यस्मात् तास्त**स्य** पुरुषस्यात्माख्यस्योक्तेन प्रकारेणापत्यानि । ता आपो यस्मादात्मनः **पूर्वमयनं** आद्य आश्रयः ।

एत्यस्मिन्नित्ययनमिति कृत्वा **तेनासौ नारायणः स्मृतः**। इत्येवं पूर्वोक्तदाढर्चाय एतत्स्व-नामनिर्वचनम्, नरायण एव नारायणः इति अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घेण।

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते॥ ११॥

(१) **मेधातिथिः**। कारणमेव न कार्यो न परेच्छाविधेयशरीरः, स्वाभाविकेन महिम्ना युक्तम् **अव्यक्तं नित्यम्**इत्युक्तार्थम्। **सदसदात्मकम्**। सच्चासच्च सदसती। ते आत्मा स्वभावो यस्य तदेवमुच्यते। कथम्पुनरेकस्य विरुद्धभावाभावरूपधर्मद्वयस्य योगः॥ उच्यते। अर्वाग्दर्शनानां तद्विषयाया उपलब्धेरभावात्सत्ताव्यवहारायोग्य-त्वादसदात्मेत्युच्यते। आगमेभ्यः सर्वस्यास्य तत्कारणत्वावगमात्सदात्मकम्। अतः प्रतिपत्तृभेदादुभयतोऽपि व्यवहारो ब्रह्मण्यविरुद्धः।

"ननु च सर्व एव भावा एवंरूपाः स्वेन रूपेण सदात्मकाः पररूपेणासन्तः। किमुच्यते ब्रह्मण्यविरुद्ध इति।" उच्यते। अद्वैतदर्शने नैवान्यद्ब्रह्मणः किंचिदस्तीति किं तत् परं यत् तद्रूपतयाऽभाव इत्युच्यते।

तेन विसृष्ट उत्पादितोऽन्तरण्डं निर्मितः **पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते**। योऽसावु-ग्रतपसां देवासुरमहर्षीणां वरदानार्थं तत्र तत्रोपविष्ट इति महाभारतादौ श्रूयते स एष तेन महापुरुषेण परेण ब्रह्मणा प्रथमं विसृष्टः।

अन्ये तु 'त्वमेवैक' इत्याद्यन्यथा वर्णयन्ति। अस्येति प्रत्यक्षाभिनयेन जगन्नि-र्दिश्यते। सर्वस्यास्य जगतो यद्विधानं निर्माणं तत्स्वयम्भुवः संबन्धि। अचिन्त्यमद्भुतरूपं विचित्रमतिमहदप्रमेयं न शक्यं सर्वेण ज्ञातुम्। तथा ऋषिः। 'को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिरिति।' किमिदं जगत्सर्वमुपादानमपेक्ष्य जायत उत नैर्माणिकमात्रम्, यथा बुद्धस्य दर्शनम्। किमीश्वरेच्छाधीनमुत केवलकर्मवशजमुत स्वाभाविकमप्रमेयम्। तथा किं महदादिक्रमेणोत्पद्यत उत द्व्यणुकादिक्रमेण। अस्य त्वं कार्यं तत्त्वमर्थं च वेत्सि। 'कार्यं' महतोऽहङ्कारोऽविशेषास्तन्मात्राण्यहंकारस्य, तन्मात्राणां विशेषाः पञ्चमहाभूतानि, अहङ्कारस्येन्द्रियाण्येकादश। विशेषाणामपि पिण्डः कार्यं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः। तेषामपि प्रत्ययात् तत्त्वं स्वभावो, यथा महतो मूर्तिमात्रत्वम्। प्रधानस्य सर्वस्य विकारावस्था महदित्युच्यते। प्रकृतेर्महानिति। प्रकृतिः प्रधानमित्ये-कोऽर्थः। अहङ्कारस्य तत्त्वमस्मिप्रत्ययमात्रत्वम्। अविशेषाणामविशेषप्रत्ययसंवेद्यत्व-मिति। **अर्थः**,–प्रयोजनम्। पुरुषार्थमिदं वस्त्वनेन प्रकारेण पुरुषायोपयुज्यते इमं चार्थं साधयति। यद्यपि धर्मं जिज्ञासमानस्य जगन्निर्माणज्ञता आचार्यसंबधिनी न क्वचिदुपकारिणी, न च प्रष्टव्या, तथाऽप्यन्यतो दुर्विज्ञानं महर्षीणां वैषम्याज्जग-न्निर्माणमादौ प्रश्नार्हं भवति मनोश्च वचनीयम्। यद्वस्तु प्रमाणषट्कस्याप्यविषयस्तदपि

त्वमार्षेण चक्षुषा वेत्सि। धर्मः पुनर्वेदगोचरः सोऽवश्यं त्वया विज्ञात इत्येवं प्रकृतविषयैव प्रवक्तृप्रशंसा।

एवं स्तुत्या प्रोत्साहितो जगन्निर्माणमेव तावद्वक्ति **'आसीदिदमिति'**। (श्लो. ५)

'ततः स्वयम्भूरिति' (श्लो. ६)। प्रधानमेवैतैः शब्दैरभिधीयते। स्वयं भवति परिणमति विक्रियामेति महदादितत्त्वभावेन। न कश्चिदीश्वरः स्वभावसिद्धोऽस्ति, यस्येच्छामचेतनं प्रधानमनुवर्तते। वस्तुस्वभाव एवायं यदुत प्रकृतिरूपं प्रधानं पुनर्विक्रियते। यथा क्षीरमचेतनं मण्डकावस्थाभिर्दधीभवति। **भगवानिति**। स्वव्यापार ईश्वरः। महाभूतादिद्वारेण प्रवृत्तः स्वकार्योत्साह 'ओजः' सामर्थ्यम्। आदिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायाम्। तेन महदादिकारणमव्यक्तं भवति। विकारावस्थायां प्रच्युतं प्राग्रूपात्सूक्ष्मभावात् प्रकाशमयन् 'तमो नुदती' त्युच्यते। अर्थशब्दाध्याहारेण वा प्रधाने पुल्लिङ्गनिर्देशः पुरुषशब्दश्च प्रधानादिषु दृष्टः, 'तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणामिति, (मनु १।१९)।

योऽसाविति (श्लो. ७) पूर्ववत्। **सोऽभिध्यायेति** (श्लो. ८)। अभिध्यानं गुणतः, अचेतनत्वात्प्रधानस्याभिध्यानासंभवात्। यथा कश्चिदभिध्यायैव कार्यं निर्वर्तयेत् अन्यकार्यनिरपेक्षमेव वस्तुस्वाभाव्येन परिणममानमीश्वरेच्छानपेक्षतयाऽभिध्यायेत्युच्यते **अप आदौ ससर्ज**। महाभूतान्तरापेक्षया तासामादित्वं, न तु महदादितत्त्वोत्पत्तेः। वक्ष्यति हि 'तेषामिदं तु सप्तानामिति'। प्रथमं तत्त्वोत्पत्तिस्ततो भूतानाम्। **तासु वीर्यमिति**। वीर्यं शक्तिमवासृजत्। प्रधानमेव कर्तृ भवति।

सर्वतः प्रधानं पृथिव्यादिभूतोत्पत्तौ काठिन्यमेति, अण्डरूपं सम्पद्यते। **तदण्डमिति** (श्लो. ९) यथा तत्त्वानि स्त्रीपुरुषसंयोगं विनोत्पन्नानि प्रथममेवं पूर्वकर्मवशेन ब्रह्माऽपि स्वमहिम्नैव। अयोनिजं तस्य शरीरं दंशमशकादिवत्।

तद्विसृष्टः (श्लो. ११)। तेन प्रधानेन विसृष्टः। तन्मयत्वात्तच्छरीरस्य तद्विसृष्ट इत्युच्यते। शेषं पूर्ववत्।

यदत्रार्थतत्त्वं तदस्माभिरुक्तमेव। अर्थवादा एते यथाकथंचिद्गुणवादेन नीयन्ते ॥ ११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यत्तदिति। कारणं** विश्वस्य हेतुर**व्यक्तं** सदानुपलभ्यरूपं **नित्यमनाशि सदसदात्मकं** वर्तमानावर्तमानात्मकं सर्वस्य तन्नोपादेयत्वेन स्थितेः तेन परमेश्वरेण प्रधानेन च **विसृष्टो** यः पुरुषः **स ब्रह्मा कीर्त्यते** ॥ ११ ॥

(३) **कुल्लूकः। यत्तत्कारणमव्यक्तमित्यादि। यत्त**दिति सर्वनामभ्यां लोकवेदादिसर्वप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति। **कारणं** सर्वोत्पत्तिमता**मव्यक्तं** बहिरिन्द्रिया-

गोचरं **नित्य**मुत्पत्तिविनाशरहितं वेदान्तसिद्धत्वात्**सत्स्व**भावम् प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वा-**दस**त्स्वभावमिव । अथवा सत्भावजातं असदभावस्तयोरात्मभूतम्। तथा च श्रुतिः ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति । **तद्विसृष्टस्ते**नोत्पादितः **स पुरुष**ः सर्वत्र **ब्रह्मेति कीर्त्यते** ।। ११ ।।

(४) **राघवानन्दः** । हिरण्यगर्भजो हि ब्रह्मा भूरादिलोकस्य कारणमिति वक्तुं तदण्डमित्युक्तमनुवदति-**यदिति** द्वाभ्याम् । अपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकमप्शब्दवाच्यं तदेव**ाव्यक्त**मस्य विष्णो**र्व्यक्तं** जातं कार्यतया । अतएव हिरण्यगर्भादेः **कारणं**च **सत्**पृथिव्यप्तेज इति त्रयम् । **असत्** वायुवाकाशौ भूतद्वयं तदुभयात्मकं **नित्यं** कारणात्मना अमरा देवा इतिवद्वा । अन्यथाऽद्वैतश्रुतिविरोधः । **तै**र्हिरण्यगर्भावच्छेदकैः सूक्ष्मभूतैः पञ्चीकृतततामापन्नैः **सृष्टो** जनितः पञ्चीकृतपञ्चभूतावच्छिन्नश्चिदात्मा **पुरुषो** विराट् **ब्रह्मेति कथ्यत** इत्यन्वयः ।। ११ ।।

(५) **नन्दनः** । अथाण्डोद्भवस्य संज्ञामाह–**यदिति** । **कारण**शब्देन भगवानुच्यते **सदसदात्मकं** सदिति कारणमसदिति प्रकृत्यादिकार्यप्रपञ्चः उभयमात्मा देहो यस्य तथोक्तम् । **तद्विसृष्टः**तेन कारणाख्येन भगवता सृष्टः **पुरुष**शब्दोऽयं राजपुरुषशब्दवदधिकारवचनो भगवन्नियोगकर इत्यर्थः ।। ११ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **यत्तदिति** । **यदव्यक्तं कारणं** **तन्नित्यं** ब्रह्म । कीदृशं ब्रह्म । **सदसदात्मकं** कार्यकारणात्मकं तद्ब्रह्म **तद्ब्रह्मणा विसृष्टः** विशेषेण सृष्टः सन् **स पुरुषः लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते** ।। ११ ।।

(७) **मणिरामः** । **यत्तदिति** सर्वनामभ्यां लोकवेदादिप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति । **कारणं** सर्वोत्पत्तिमतां, वेदान्तसिद्धत्वात् **सत्स्व**भावं, प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वादसत्स्वभावं, **तद्विसृष्टः** तेन परमात्मना विसृष्टः उत्पादितः **स पुरुषः** हिरण्यगर्भः सर्वत्र **ब्रह्मेति कीर्त्यते** ।। ११ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । यत्तदात्माख्यमुक्तं वक्ष्यमाणनीत्या सर्वस्य **कारणं** वेदान्तोक्तयुक्त्यागमगम्यत्वात् सत्स्वभावं प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वाद**सत्स्व**भावमिव तेनोत्पादितः **स पुरुषस्तत्र** तत्र **ब्रह्मशब्देन संकीर्त्यते** ।। ११ ।।

तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा ।। १२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **स भगवान्** ब्रह्मा परिवत्सरं संवत्सरमुषित्वा **तदण्डमकरोद्द्विधा** । तावता कालेन गर्भः परिपच्यते । **तस्मिन्नण्डे** स्थित उत्पन्नः सर्वज्ञः कथं निर्गच्छेयमिति ध्यातवान् । अण्डमपि तावत्कालेन भिन्नं जातं परिपाकात् । अतः काकतालीयन्यायेन तदण्डमकरोद्द्विधेत्युच्यते ।। १२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तस्मिन्निति । स** एव **तस्मिन्नण्डे परिवत्सरं** वत्सरमभि-व्याप्य **स्वयमेव द्विधाऽकरोदात्मनो ध्यानादा**त्मसंबन्धिनो धारणाविशेषात् ।। १२ ।।

(३) **कुल्लूकः । तस्मिन्नण्डे स भगवानित्यादि । तस्मिन्** पूर्वोक्तेऽ**ण्डे स** ब्रह्मा वक्ष्यमाणब्रह्ममानेन **संवत्सरमुषित्वा** स्थित्वाऽऽत्मनैवाण्डं द्विधा भवत्वित्यात्मगत-ध्यानमात्रेण **तदण्डं** द्विखण्डं कृतवान् ।। १२ ।।

(४) **राघवानन्दः । तस्मिन्नण्डे** ब्रह्माण्डे **स उषित्वा परिवत्सरं** संवत्सरं स्थित्वा ऽऽ**त्मनो ध्याना**दहं चिदात्मा देहादिविलक्षण इत्यनुसंधाना**दण्डं** द्विधा भूम्यन्तरिक्षे **अकरोदि**त्यन्वयः ।। १२ ।।

(५) **नन्दनः ।** परिवत्सरशब्दोऽण्डद्विधाकरणानुगुणपरिमाणकालवचनः**आत्मनो ध्याना**दिदमण्डं द्विधाकृत्य शकलाभ्यां दिवं भूमिं तयोर्मध्येऽन्तरिक्षलोकं च करवाणीति विगणय्य **स्वयमेवा**त्मेच्छया न प्राकृतपुरुषवत्पराधीन इत्यर्थः ।। १२ ।।

(६) **रामचन्द्रः । तस्मिन्निति ।** पञ्चभिराह । सः कर्ता सर्वत्र सम्बध्यते । **स भगवानात्मनो ध्यानात्** किं कार्यमिति विचिन्त्य **तदण्डं** स्वयमेव **द्विधाऽकरोत् ।** किं कृत्वा तस्मि**न्नण्डे परिवत्सरं** सहस्रवत्सर**मुषित्वा** वासं कृत्वा ।। १२ ।।

(७) **मणिरामः । परिवत्सरं** ब्राह्ममानेन । **आत्मनो ध्यानात्,** अण्डं द्विधा भवत्विति आत्मगतध्यानमात्रेण **तदण्डं** द्विखण्डं कृतवानित्यर्थः ।। १२ ।।

(८) **गोविन्दराजः । तस्मिन्निति ।** पूर्वोक्ते अण्डे **स ब्रह्मा** यदृच्छया **संवत्सर**-मासित्वा, **आत्मनः** आत्मगतेन **ध्याने**नैव **तदण्डं** द्विखण्डं कृतवान् ।। १२ ।।

ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे ।
मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतम् ।। १३ ।।

[वैकारिकं तैजसं च तथा भूतादिमेव च ।
एकमेव त्रिधाभूतं महानित्येव संस्थितम् ।।
इन्द्रियाणां समस्तानां प्रभवं प्रलयं तथा ।।]

(१) **मेधातिथिः ।** शकलम् अण्डकपालम् । **ताभ्या**मण्डकपालाभ्यामुत्तरेण **दिवं निर्ममे** निर्मितवान्, अधरेण पृथिवीं, **मध्ये व्योमा**काशं **दिशोऽष्टौ** च प्रागाद्याः, अवान्तरदिग्भिर्दक्षिणपूर्वादिभिः सह । अपां **स्थान**मन्तरिक्षे, समुद्रमाकाशं च पृथिवीपातालगतम् ।। १३ ।।

---

(१३) ताभ्यांसशकलाभ्यां=ताभ्यांचशकलाभ्यां (ख)
=----मण्डकपालाभ्रां (च)
वपांस्थानंचशाश्वतम्=वपांस्थानमकल्पयत् (ग,)
*अयं सार्धश्लोकः (क, ग, ट,) चिन्हितेषु पुस्तकेषु दृष्टः ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ताभ्यामिति । शकलाभ्याम**धः शकलात् भूमिमूर्ध्वशकलाद्दिवम् । शकलस्य लोकावच्छेदकतया प्रकृतिताविवक्षया पञ्चमी। **व्योमान्तरि**क्षलोकं **दिशः** काष्ठा **अष्टौ** निर्मितवान् । **अपां स्थानं** समुद्रम् ।। १३ ।।

(३) **कुल्लूकः। ताभ्यां स शकलाभ्यां** चेत्यादि । शकलं खण्डं ताभ्यामण्डशकलाभ्यामुत्तरेण दिवं स्वर्लोकमधरेण भूर्लोकमुभयोर्मध्य आकाशं **दिश**श्चान्तरालदिग्भिः **सहाष्टौ** समुद्राख्यम**पां स्थानं** स्थिरं निर्मितवान् ।। १३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ततो भूरादिचतुर्दशभुवनानां निर्माणमाह-**ताभ्यामिति। शकलाभ्यां** खण्डाभ्यां निर्ममे इत्यन्वयः। "तदण्डं निरवर्तत तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् तद्यद्रजतं सेयं पृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौरि"त्यादिश्रुतेः। मात्रां परिमाणं व्याप्याशयत तस्थौ। **अपां स्थानं** समुद्राख्यं यद्वास्तेयमुदकं स समुद्र इति श्रुतेः। बस्तिर्मूत्रस्थानम् । **शाश्वतं** स्थिरं द्विपरार्धकालपर्यन्तस्थायित्वात् ।। १३ ।।

(५) **नन्दनः। स** ब्रह्मा **ताभ्याम**ण्डखण्डाभ्यां **दिवं** स्वर्गादिलोकषट्कं **भूमिं** ससप्तपातालां स्वर्गभूम्योरूर्ध्वाधोऽवस्थितयो**र्मध्ये व्योमा**न्तरिक्षलोकम**ष्टौ दिशश्च** तासु **शाश्वतं** यावत्प्रलयावस्थानमपां **स्थानं** समुद्रांश्च **निर्ममे** । एवं तावद्ब्रह्मा भगवत्सृष्टचनुप्रविष्टतत्त्वसंघातविग्रहो भगवता सृष्टो भगवन्मय उक्तः ।। १३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। ताभ्यामिति। स ब्रह्मा ताभ्यां शकलाभ्यां** खण्डाभ्यां **दिवं** स्वर्गं **भूमिं** च **निर्ममे।** तयोः शकलयो**र्मध्ये व्योम** च पुनः**अष्टौ दिशः**। कीदृशं व्योम **शाश्वत**मपां जलानां **स्थानमा**स्पदम् ।। १३ ।।

(७) **मणिरामः।** ऊर्ध्वशकलेन स्वर्लोकं [अन्तराल] दिग्भिः **सहाष्टौ, अपां स्थानं** समुद्रं **शाश्वतं** स्थिरम् ।। १३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ताभ्यामिति । ताभ्याम**ण्डकपालाभ्यां **स ब्रह्मा** एकेन दिवं अपरेण च भूमिं निर्मितवान् । **तयोश्च मध्ये** आकाशं दिशश्चान्तरालदिग्भिः **सहाष्टौ अपां स्थानं** च **स्थिरं** समुद्राख्यं **निर्ममे**। एतच्च तत्त्वैर्महदादिभिर्निर्मितवान् ।। १३ ।।

उद्बबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् ।
मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम् ।। १४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** तत्त्वसृष्टिरिदानीमुच्यते। या च यथावयवा पश्चादुक्ताऽर्थाद्वा पूर्वमिति तथोक्तन्तत्। प्रधानात् स्वस्माद्रूपान्मन उद्धृतवान्। प्रातिलोम्येनेयं तत्त्वोत्पत्तिरिहोच्यते। **मनसः** पूर्व**महंकारमभिमन्तारम्।** अहमित्यभिमानिताऽहंकारस्य वृत्तिः। **ईश्वरं** कार्यनिर्वर्तनसमर्थम् ।। १४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । उद्बबर्हेति । आत्मनः** स्वस्मादेव स्वस्मिन् सुसूक्ष्मतया स्थितं **मनो** महत्तत्त्वम**ुद्बबर्ह** तत्त्वभूतमुत्पादयामास । महदहंकारमनांसि परमार्थतोऽभिन्नान्यप्यध्यवसायाभिमानविकल्पव्यापारभेदमात्रभिन्नानीति कथयितुं तत्र तत्र मुक्तात्मविध्यर्थं ब्रह्मणो मन उक्तं **सदसदात्मकं** वर्तमानावर्तमानात्मकं तस्मा**न्मनसोऽहंकारमीश्वर**मीशनादिकर्तृधर्मवन्तम**भिमन्तारं** स्वेच्छाभिमननशीलव्यापारधर्मम् ।। १४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं महदादिक्रमेणैव जगन्निर्माणमिति दर्शयितुं तत्तत्सृष्टिमाह- **उद्बबर्हात्मनश्चैवेत्यादि ।** ब्रह्मा **आत्मनः**परमात्मनःसकाशात्तेन रूपेण **मन** उद्धृतवान् परमात्मन एव ब्रह्मस्वरूपेणोत्पन्नत्वात्परमात्मन एव च मनःसृष्टिर्वेदान्तदर्शने न प्रधानात् । तथा च श्रुतिः ।। "एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणी" । मनश्च श्रुतिसिद्धत्वाद्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गाच्च **सत्**अप्रत्यक्षत्**वादसदिति** । मनसःपूर्वमहङ्कारतत्त्वमहमित्यभिमानाख्यकार्ययुक्तमी**श्वरं** स्वकार्यकरणक्षमम् ।। १४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । हिरण्यगर्भसृष्ट्यनन्तरमस्मदादिलिङ्गशरीरजन्म वक्तव्यमासीत्, अपञ्चीकृतभूतकार्यत्वात्तस्य, तदिदानीमाह-**उद्बबर्हेति द्वाभ्याम् । उद्बबर्ह** जनितवाना**त्मनः**स्वस्मात् जीवस्य भोगार्थं वा । एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि च । खंवायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीति ।। तन्मनोऽकुरुत आत्मन्वी स्यामिति श्रुतेः । मन आदिका सर्वा सृष्टिस्तस्य **सदसदात्मकं** तादृशापञ्चीकृतकार्यत्वात् मनस इति । मनोवृत्त्यनन्तरभाविन्यौ अहंकारबुद्धी, संकल्प्य अभिमत्य निश्चिनोति इदमित्थमिति निश्चयात्मिका बुद्धिः । अहंकारं विशिनष्टि-**अभिमन्तारमीश्वरमिति । अभिमन्तारमहं** गौर इत्याद्यभिमानिनमीश्वरं स्वातन्त्र्यात् सर्वप्रवृत्तेरहंकाराधीनत्वादीश्वरः । न ह्यनहंकृतिः प्रवर्तत इति ।। १४ ।।

(५) **नन्दनः** । इदानीं तस्य सर्वभूतानि सिसृक्षत उपादानं श्लोकत्रयेणाह-**उद्बबर्हेति । आत्मनः** आत्मसंबन्धि । **सदसदात्मकम्** प्रकृतिविकृत्यात्मकम् । मनः महत्तत्वम् । तथा चोक्तं "मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्वुद्धिः ख्यातिरीश्वर" इति । मनसो महत्तत्त्वादनन्तरम**भिमन्तारम**स्मिताप्रत्ययरूपमी**श्वरं** सर्वकर्मप्रवर्तक**महंकारं चोद्बबर्हो**द्धृतवान् ।। १४ ।।

(६) **रामचन्द्रः । उद्बबर्हेति । स आत्मनः**सकाशा**त्सदसदात्मकं** कार्यकारणात्मकं **मन उद्बबर्हो**द्धृतवानाविरकरोत् । अपि निश्चयेन । मनसःसकाशादहंकारमसृजत् । कीदृशमहंकार**मभिमन्तार**महमस्मीति भावः । पुनः कीदृशम् । **ईश्वरं** सृष्ट्यादिकार्ये प्रभुम् ।। १४ ।।

(७) **मणिरामः** । महदादिक्रमेणैव जगन्निर्माणमिति दर्शयितुं तत्तत्सृष्टिमाह—

उद्बबर्हेति । ब्रह्मा **आत्मनः**सकाशात् **मनः उद्बबर्ह** उद्धृतवान् । श्रुतिसिद्धत्वात् युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गाच्च सत् । अप्रत्यक्षत्वादसत् । अहंकारं अहंकारतत्त्वं । तदेव विवृणोति–**अभिमन्तारमिति** । अभिमानाख्यकार्ययुक्तम् । **ईश्वरं** स्वकार्यकरताक्षमम् ।। १४ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । तत्त्वेवमेवेत्येतद्दर्शयितुमाह-**उद्बबर्हेति** । प्रजापतिशरीरादेव तत्त्वसृष्टिरिति वेदान्तदर्शनम् । अतो नेहाप्रस्तुता । शब्दार्थीभूतं प्रधानमात्मशब्देनोच्यते । तथाच "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी" इत्येवमादिना उपनिषत्सु परिकल्पितभेदावस्थानादात्मनः इदं सर्वं कल्पितरूपं जायत इत्युक्तम् । **स** ब्रह्मा उद्धृतवान् **आत्मन** एव शरीरात् **मनः** नित्यानुमेयत्वादसदात्मकमिव युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गेन तत्सत्तावगतेः **सदसदात्मकं, मनसः** पूर्वमहंकाराख्यं तत्त्वं **अभिमन्तारं** अहमिति अभिमानाख्यं तत्कार्ययुक्तं स्वकार्यकरणसमर्थमुद्धतवान् ।। १४ ।।

महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च ।
विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ।। १५ ।।

[1][अविशेषान् विशेषांश्च विषयांश्च पृथग्विधान्] ।

(१) **मेधातिथिः । महानिति** संज्ञया साङ्ख्यानां तत्त्वं प्रसिद्धम् । **आत्मान**मिति महता सामानाधिकरण्यम् । सर्वपिण्डसृष्टौ च महत्तयाऽनुस्यूतमत आत्मव्यवहारः । अहंकारात्पूर्वं पूर्वेण न्यायेन ससर्ज । **सर्वाणि त्रिगुणानि च** । यथानुक्रान्तं यथानुक्रम्यते तत्सर्वं त्रिगुणम् । सत्वरजस्तमांसि गुणाः । क्षेत्रज्ञाः केवलं निर्गुणाः । प्राकृतो भागः सर्वः सत्त्वरजस्तमोमयः । **पञ्चेन्द्रियाणि,** तेषां निर्देश**विषयाणां** रूपरसादीनां यथास्वं **ग्रहीतॄणि** विज्ञानजनकानि । **पञ्च** 'श्रोत्रं त्वगित्यादिना' वक्ष्यन्ते विशेषनामानि । चशब्देन विषयांश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् पृथिव्यादीनि च ।। १५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **महान्तमेवेति** । महान्तं च मनो नाम तत्त्वमात्मानमात्मनो जीवस्यावच्छेदकत्वात्तद्व्यपदेशः । सर्वाणि मनोऽहंकारधर्मेण **त्रिगुणानि** गुणत्रयात्मकानि । प्राकृतानि **पञ्चेन्द्रियाणि** च शनैः क्रमेणोद्बबर्ह विषयग्रहणव्यापाराणि च तानि ।। १५ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **महान्तमेव चात्मानमित्यादि** । **महान्तमिति** महदाख्यतत्त्वं अहंकारात्पूर्वं परमात्मन एवाव्याकृतशक्तिरूपप्रकृतिसहिताद्धृतवान् । आत्मन उत्पन्नत्वादात्मानमात्मोपकारकत्वाद्वा । यान्यभिहितान्यभिधास्यन्ते च तान्युत्पत्तिमन्ति **सर्वाणि** सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तानि **विषयाणां** शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां ग्राहकाणि

---

१. (क, ग,) चिन्हितपुस्तकयोः ।।

शनैः क्रमेण वेदान्तसिद्धेन श्रोत्रादीनि द्वितीयाध्यायवक्तव्यानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि चशब्दात्पञ्च पाय्वादीनि कर्मेन्द्रियाणि शब्दतन्मात्रादीनि च पञ्चोत्पादितवान् । नन्वभिध्यानपूर्वकसृष्ट्यभिधानाद्वेदान्तसिद्धान्त एव मनोरभिमत इति प्रागुक्तं तन्न संगच्छते । इदानीं महदादिक्रमेण सृष्ट्यभिधानाद्वेदान्तदर्शनेन च परमात्मन एवाकाशादिक्रमेण सृष्टिरुक्ता । तथा चतैत्तिरीयोपनिषत् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी"ति । उच्यते । प्रकृतितो महदादिक्रमेण सृष्टिरिति भगवद्भास्करीयदर्शनेऽप्युपपद्यत इतितद्विदो व्याचक्षते । अव्याकृतमेव प्रकृतिरिष्यते तस्य च सृष्ट्युन्मुखत्वं सृष्ट्याद्यकालयोगरूपं तदेव महत्तत्त्वं ततो वहु स्यामित्यभिमानात्मकेक्षणकालयोगित्वमव्याकृतस्याहंकारतत्त्वम् । तत आकाशादिपञ्चभूतसूक्ष्माणि क्रमेणोत्पन्नानि पञ्चतन्मात्राणि । ततस्तेभ्य एव स्थूलान्युत्पन्नानि पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्मस्थूलक्रमेणैव कार्योदयदर्शनादिति न विरोधः । अव्याकृतगुणत्वेपि सत्त्वरजस्तमसां सर्वाणि त्रिगुणानीत्युपपद्यते । भवतु वा सत्वरजस्तमःसमतारूपैव मूलप्रकृतिः । भवन्तु च तत्त्वान्तराण्येव महदहंकारतन्मात्राणि तथापि प्रकृतिर्ब्रह्मणोऽनन्येति मनोः स्वरसः । यतो वक्ष्यति "सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनी"ति ।। तथा "एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना । स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पद''मिति ।। १५ ।।

(४) राघवानन्दः । महान्तमिति । महान् हैरण्यगर्भी बुद्धिः सर्वव्यष्टिबुद्धिव्यापकत्वादात्मानं, महदवच्छिन्नचित एवात्मत्वव्यवहृतेरात्मनः सर्वार्थकारित्वान्महत्वं, आत्मा यत्तो धृतिर्बुद्धिरित्याद्यभिधानाद्वा । क्रमवैपरीत्यं वा महान्तं सृष्ट्वाऽहंकारमसृजत् ततो मनोऽसृजदिति । सर्वाणि त्रिगुणानि मन आदीनि त्रीणि सर्वाणि कार्याणि त्रिगुणात्मकानीति वा तत्र गुणशब्दप्रयोगो जडांशस्याप्राधान्यद्योतनार्थः चकारोऽवधारणार्थः । अस्मिन्नेव महति चित्तमन्तर्गतं । किंच विषयाणां ग्रहीतॄणि विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादीनां ग्रहीतॄणि ग्रहणसाधनानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि शनैरपञ्चीकृतभूतक्रमेण । चकारःकर्मेन्द्रियप्राणवर्गाणां समुच्चयार्थः । व्यष्टिलिङ्गदेहस्य एकोनविंशतित्वादेकोनविंशतिमुख, इति श्रुतेः ।। १५ ।।

(५) नन्दनः । महान्तमात्मानं स्थूलमन्तःकरणं मन इति यावत् । तत्स्वरूपेण विषयरूपेणेन्द्रियरूपेण च त्रिगुणीभूता याऽवस्था तां त्रिगुणानीति तन्मात्राण्युच्यन्ते । तानि च सर्वाणि तथा विषयाणां ग्रहीतॄणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि चकारात् कर्मेन्द्रियाणि पञ्च शनैः क्रमादुद्बवर्हेत्यनुवर्तते । अनेन श्लोकद्वयेनैतदुक्तं भवति । आत्मीयानां महदहंकारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणामात्मचिदंशप्रवेशेन सर्वभूतपरिणामदर्शनात् स एव भगवानुपादानमिति ।। १५ ।।

(६) **रामचन्द्रः । महान्तमिति । स आत्मानं महान्तमेव** महत्तत्वरूपं चाकरोत् । चशब्दात्सर्वाण्यहंकारादीनि **त्रिगुणानि** त्रिगुणात्मकानि राजसाहंकारतामसाहंकार-सात्विकाहंकाररूपाणि ॥ १५ ॥

(७) **मणिरामः । महान्तं** महदाख्यतत्त्वं आत्मन उत्पन्नत्वा**दात्मानं** आत्मन एवाव्याकृतशक्तिरूपप्रकृतिसहितात् **उद्बबर्ह** उद्धृतवान् । **आत्मानमिति** । महत्तत्वस्य विशेषणं आत्मनः सकाशादुत्पन्नत्वात् आत्मोपकारकत्वाद्वा एतस्याप्यात्मशब्दवाच्यता । **सर्वाणि** उत्पत्तिमन्ति **त्रिगुणानि** सत्त्वरजस्तमोयुक्तानि । **शनैः** क्रमेण वेदान्तसिद्धेन । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि **पञ्च** बुद्धीन्द्रियाणि, चशब्दात् पाय्वादीनि कर्मेन्द्रियाणि शब्द-तन्मात्रादीनि च पञ्च उत्पादितवान् । ननु प्रथमतो वेदान्तमतमाश्रित्य परमात्मन एवाकाशादिक्रमेण सृष्टिरुक्ता । इदानीं महादिक्रमेण सृष्टिरुच्यत इति पूर्वापर-विरोध इति चेन्न, अव्याकृतस्य सृष्टयुन्मुखत्वं सृष्टयाद्यकालयोगरूपं महत्तत्वम् अव्याकृ-तस्य अहमित्यभिमानात्मकेक्षणकालयोगित्वं अहंकारतत्त्वम् । तत आकाशादीना-मुत्पत्तिरिति न विरोधः ॥१५॥

(८) **गोविन्दराजः । महान्तमिति ।** अहंकारात्पूर्वं महदाख्यं तत्त्वं **आत्मन** उत्पन्नत्वादुद्धृतवान् । यान्युक्तानि तानि च सत्त्वरजस्तमआख्यगुणत्रययुक्तानि । तथा शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां विज्ञानजनकानि **शनैः** वेदान्तोक्तक्रमेण श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वा-नासिकाख्यानि **बुद्धीन्द्रियाणि** । चशब्दात् पायूपस्थहस्तपादवागाख्यानि च कर्मेन्द्रि-याणि इन्द्रियत्वा**द्विषयाणां ग्रहीतृणि** इत्युक्तेः विषयसृष्टिरप्यर्थादुक्तैव ॥ १५ ॥

तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् ।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

(१) **मेधातिथिः । तेषां** षण्णां या **आत्ममात्रा**स्तासु **सूक्ष्मानवयवान् सन्निवेश्य सर्वभूतानि निर्ममे** । तत्र षट्सङ्ख्यया वक्ष्यमाणानि पञ्च तन्मात्राणि अतिक्रान्तश्चा-हंकारः प्रतिनिर्दिश्यंते । **आत्ममात्रा**स्तेषां स्वविकाराः—तन्मात्राणां भूतानि, अहंकार-स्येन्द्रियाणि । पृथिव्यादिषु भूतेषु शरीररूपतया तिष्ठत्सु सूक्ष्मानवयवांस्तन्मात्रा-हंकारान् सन्निवेश्य—यथास्थानं योजनं कृत्वा—सर्वभूतानि देवमनुष्यतिर्यक्पक्षिस्थावरा-दीनि निर्ममे । एतदुक्तं भवति । षडविशेषा अवयवा एकदेशारम्भकाः सर्वस्य जगत-स्तस्य तदारब्धत्वात् । सूक्ष्मत्वं तन्मात्रसंज्ञयैव सिद्धम् । तानि संनिवेश्य संनिहृत्य तेषा-मेवात्ममात्रास्तद्विकाराः । भूतेन्द्रियाणि निर्ममे । तैश्च पिण्डसृष्टिम् चकारात् । 'मात्रास्वि' त्यत्र 'मात्राभि' रिति युक्तः पाठः ॥ १६ ॥

---

(१६) षण्णामप्यमि–षण्मयानमि (ख)
मात्रासु–मात्रास्तु (क)

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तेषामिति।** एतस्मादीश्वरात् प्राणमनसेन्द्रियाणां महदहंकारमनोरूपप्रकारवतश्चान्तःकरणस्येत्येवं **षण्णां महौजसां** कार्योत्पत्तावतिवलानां **सूक्ष्मानवयवानिति।** एवं स्वपुत्रादिदेहस्य लिङ्गदेहभूतानात्मनः स्वप्रकाशस्य मात्रास्वंशेषु सन्निवेश्यावच्छेदकत्वेन कल्पयित्वा सर्वभूतानि प्राणिजातानि तटस्थानि ।। १६ ।।

(३) **कुल्लूकः। तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मानित्यादि। तेषां** षण्णां पूर्वोक्ताहंकारस्य तन्मात्राणां च ये सूक्ष्मा अवयवास्तानात्**ममात्रासु षण्णां** स्वविकारेषु योजयित्वा मनुष्यतिर्यक्स्थावरादीनि **सर्वभूतानि** परमात्मा निर्मितवान्। तत्र तन्मात्राणां विकारः पञ्चमहाभूतानि। अहंकारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादिभूतेषु शरीररूपतया परिणतेषु तन्मात्राहंकारयोजनां कृत्वा सकलस्य कार्यजातस्य निर्माणम्। अत एवा**मितौजसाम**नन्तकार्यनिर्माणेनातिवीर्यशालिनाम् ।। १६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** समष्टिलिङ्गशरीरस्य हिरण्यगर्भीयस्योक्तव्यष्टिलिङ्गशरीराणि कार्यमित्यावेदयञ्जीवात्मनामाविर्भावमाह–**तेषामिति।** तत्र च मनआदिचतुष्टयं मनोरूपान्तःकरणेनैकीकृत्य कर्मेन्द्रियाणि प्राणांश्च ज्ञानेन्द्रियत्वेन गृहीतानीति षट्कं षण्णामित्युपसंहारात् "पूर्वसृष्टेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते। तेन युक्तस्य बन्धो वै तेन मुक्तस्य मुक्ततेति **ब्रह्माण्डपुराणो**क्तेः। पूर्वाष्टिकस्य षट्स्वंतर्भाववदेकोनविंशतेरप्यन्तर्भावः। "मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षतीति भगवदुक्तेः षट्त्वं, तत्र प्रकृतिर्गोलिको,**ऽवयवान्** कार्यभूतान् दुरदृष्टवशेन परिच्छिन्नत्वात्सूक्ष्मानस्मदाद्यदृश्यरूपान् **षण्णां** मनआदीनाम**मितौजसां** समष्टिरूपाणां जगन्मण्डलव्यापिनाम्। सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता इति श्रुतेः। **आत्ममात्रा**स्वपरिच्छिन्नस्यैकस्यात्मन उपाधिवशादवयववत्प्रतीयमानेष्वात्मसु "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतःसनातन" इति स्मृतेरंशो नानाव्यपदेशादित्यादिसूत्राच्च तासु मनआदि**षडवयवान् सूक्ष्मान् संनिवेश्य** तत्तददृष्टवशेन लिङ्गदेहात्मनोस्तादात्म्याध्यासं गमयित्वा **सर्वभूतानि** सर्वाञ्जीवा**न्निर्मम** इत्यन्वयः। लिङ्गशरीरावच्छिन्नानामेव व्यवहर्तृजीवत्वात्। स सप्तदशकेनैव राशिना युज्यते पृथगिति व्यासोक्तेरुपाध्यवच्छिन्नत्वमेव निर्माणं न वस्तुतः। तथा च श्रुतिः। "एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा लोकाः सर्वे देवास्सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ती" ति। व्युच्चरन्ति जायन्त इत्यर्थः ।। १६ ।।

(५) **नन्दनः। तच्छब्देन** महदहंकारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणि परामृश्यन्ते। तत्रोत्तरेषां त्रिगुणज्ञानकर्मेन्द्रियाणां वर्गत्रयाभिप्रायेण **षण्णामित्युक्तम्। अमितौजसा**मुपयुज्यमानेष्वप्यवयवेषु दीपवदक्षय्यवीर्याणाम्। अवयवा**नात्ममात्रासु** स्वजीवांशेषु **सन्निवेश्यात्मकार्यसर्वभूतानि** देवमनुष्यादी**न्निर्ममे।** एतानि सर्वभूतोपादानमित्येतावदेवात्र विवक्षितं न पुनः सृष्टिरित्यवगन्तव्यं द्विधा कृत्वेत्यादिना तस्या वक्ष्यमाणत्वात् ।। १६ ।।

(६) **रामचन्द्रः । तेषामिति तेषां षण्णा**मिन्द्रियाणां मध्ये षष्ठं मनः । अहंकारात्पञ्चतन्मात्राणा**मवयवानात्ममात्रासु** शब्दादिपञ्चसु विकारेषु **संनिवेश्य** सर्वाणि भूतानि निर्ममे ।। १६ ।।

(७) **मणिरामः । तेषां षण्णां** पूर्वोक्तानां अहंकारस्य पञ्चतन्मात्राणां च ये सूक्ष्मा **अवयवाः** तान् **आत्ममात्रासु** षण्णां स्वविकारेषु **सन्निवेश्य** योजयित्वा **सर्वभूतानि** नृतिर्यक्स्थावरादीनि **निर्ममे ।** तत्राहंकारस्य विकारः इन्द्रियाणि, तन्मात्राणां विकारः पञ्चमहाभूतानि । पृथिव्यादिभूतेषु शरीरतया परिणतेषु तन्मात्राहंकारयोजनां कृत्वा सकलस्य कार्यजातस्य निर्माणं करोति । अत एवामितौजसां अनन्तकार्यनिर्माणेन अतीव वीर्यशालिनाम् ।। १६ ।।

गोविन्दराजः । तेषामिति । तेषां षण्णां पूर्वप्रयुक्तानां महतः शब्दादितन्मात्राणां च **अमितौजसां** अनन्तकार्यनिर्वर्तनेन अतिवीर्यवतां ये सूक्ष्मा **अवयवाः** तान् **आत्ममात्रासु** अधिकारभागेषु **योजयित्वा सर्वाणि भूतानि** मनुष्यादीनि निर्मितवान् ।। १६ ।।

यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तानीमान्याश्रयन्ति षट् ।
तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्ति मनीषिणः ।। १७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** 'मूर्तिः' शरीरम्। तदर्थास्तत्संपादका **अवयवाः। सक्ष्माः षडुक्त**स्वरूपाश्च अविशेषाख्याः। **तानीमानी**न्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि च भूतान्याश्रयन्ति। तस्योत्पत्तेर्भूतान्याश्रयन्तीत्युच्यते । तदाश्रयोत्पत्तिस्तेषाम्। पठितं च, 'पञ्चभ्यः पञ्चभूतानी' ति (साङ्ख्यकारिका २२) । येन कारणेनाश्रयन्ति तस्मात् कारणात् **'शरीरम् तस्य'** प्रधानस्य येयं मूर्तिः, शरीरमित्युच्यते । **मनीषिणः**। मनीषा बुद्धिस्तद्वन्तः पण्डिताः ।

अथवा विपरीतः कर्तृभावः । सूक्ष्माः कर्तारि 'इन्द्रियाणि' कर्म । अवयवाश्चेन्द्रियाणामाश्रयभावं प्रतिपद्यमाना 'आश्रन्तीं' त्युच्यते। यथा 'बहुभिर्भुक्त' इति, भोजयन् 'भुक्त' इत्युच्यते । अथवाऽनेकार्थत्वाद्धातूनामाश्रयन्ति जनयन्तीत्यर्थः ।। १७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । यन्मूर्त्यवयवा** इति । यद्यस्मान्मूर्तिभूता लिङ्गदेहभूतास्ते**ऽवयवाः षट्** तस्यात्मन इमानि स्थूलशरीराणि आश्रयन्तः श्रयणात् स्थूलशरीरमिति ।। १७ ।।

(३) **कुल्लूकः । यन्मूर्त्यवयवाःसूक्ष्मा इत्यादि** । यस्मान्**मूर्तिः**शरीरं तत्संपादका **अवयवाः** सूक्ष्मास्तन्मात्राहंकाररूपाः षट् तस्य ब्रह्मणःसप्रकृतिकस्ये**मानि** वक्ष्यमाणानि भूतानीन्द्रियाणि च पूर्वोक्तानि कार्यत्वेना**श्रयन्ति** तन्मात्रेभ्यो भूतोत्पत्तेः अहंकाराच्च

(१७) स्तस्येमान्या—स्तानिमान्या (क)

इन्द्रियोत्पत्तेः। तथा च पठन्ति "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः। तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यःपञ्चभूतानि" तस्मात्तस्य ब्रह्मणो या मूर्तिःस्वभावस्तां तथा परिणतामिन्द्रियादिशालिनीं लोकाः **शरीरमिति** वदन्ति षडाश्रयणाच्छरीरमिति। शरीरनिर्वचनेनानेन पूर्वोक्तोत्पत्तिक्रम एव दृढीकृतः ।। १७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** लिङ्गशरीरस्य सृष्टिमुक्त्वा तदवच्छिन्नजीवस्यापि सृष्टि-मुक्त्वा स्थूलशरीरसृष्टिं वदञ्छरीरपदव्युत्पत्तिमाह-**यदिति** । **यत्** यस्मात् तस्य हिरण्यगर्भस्य **मूर्ते**रपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकस्य लिङ्गस्य मूर्तेः कायस्य द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं चेति श्रुतेः। **अवयवा** अवयवप्रायाः **सूक्ष्मा** अदृश्यरूपाः **षट्** मन आदय इमानि प्रत्यक्षसिद्धानि पञ्चीकृतपञ्चभूतारब्धानि चतुर्विधजरायुजाण्डज-स्वेदजोद्भिज्जरूपाणि स्थूलशरीराणि भोगायतनत्वेना**श्रयन्ति।** अतो मूर्तीनां मन आदी-नामाश्रयत्वा**च्छरीरं मूर्ति**माहुस्तस्य जीवात्मनः। अत एवेन्द्रियाश्रयं शरीरमिति तार्किकाः अवयवगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिरिति मूर्तिलक्षणमाहुः। तेन सर्वःप्रपञ्चो मूर्तिः। श्रुतावमूर्तपदं सूक्ष्मतापरम् ।। १७ ।।

(५) **नन्दनः।** हिरण्यगर्भशरीरस्य सर्वभूतोपादानत्वं शरीरशब्दनिर्वचनेना-प्याह-**यदिति** । तस्य ब्रह्मणो **मूर्त्यवयवा** देहांशाः षट् पूर्वोक्ता महदादयः। **इमानीति** पूर्वश्लोकोक्तानां परामर्शः। **आश्रयन्ति** व्याप्नुवन्तीति यावत्। **तस्मा**च्छ्रयणाच्छरी-रमिति तस्य ब्रह्मणो मूर्तिमाहु**र्नैरुक्ताः**। एतदुक्तं भवति । सर्वभूतान्यंशैरुपादानत्वेन श्रयतीति हिरण्यगर्भशरीरस्य शरीरत्वं न पुनः प्राकृतपुरुषशरीरवच्छीर्यत इति ।। १७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यन्मूर्तीति । यद्य**स्मात्कारणात् **मूर्ते**रहंकाररूपस्यात्मनोऽ-**वयवाः सूक्ष्मा** अन्यविषया इन्द्रियाणि **षट्** पञ्चतन्मात्रा **आश्रयन्तीति** ।। १७ ।।

(७) **मणिरामः। यत् यस्मात् मूर्तिः** शरीरं तत्संपादका **अवयवाः सूक्ष्माः** तन्मात्राहंकाररूपाः **षट्** । तस्य ब्रह्मणः सप्रकृतिकस्य इमानि वक्ष्यमाणानि भूतानि इन्द्रियाणि च पूर्वोक्तानि कार्यत्वे**नाश्रयन्ति।** तन्मात्रेभ्यो भूतोत्पत्तेः। अहंकाराच्चेन्द्रि-योत्पत्तेः। **तस्मात्तस्य** ब्रह्मणः या **मूर्तिः** स्वभावः तां तथा परिणतां इन्द्रियादिशालिनीं **शरीरं इति** वदन्ति । लोका इति शेषः ।। १७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यन्मूर्त्यवयवा इति।** यस्मान्मूर्तिसम्पादकाः आकार-निर्वर्तकाः **सूक्ष्माः** तन्मात्राहंकाराख्याः **अवयवाः** तस्यात्मनो विकल्पन्ते । यस्य सम्बन्धेन **इमानि** वक्ष्यमाणानि भूतान्**याश्रयन्ति** कार्यत्वेन । **तस्मात्त**स्यात्मनो या **मूर्तिः** स्वभावः तामेव परिणतां **शरीरमिति** लौकिका ब्रुवन्तीत्येवं शरीरनिर्वचनमुक्तक्रमोत्पत्ति-दार्ढ्यार्थम् ।। १७ ।।

तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः ।
मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् ॥१८॥

(१) **मेधातिथिः। तदे**तत्प्रधानं **सर्वभूतकृद्भ**वति। **अव्ययम**विनाशं कारणात्मना। कथं सर्वाणि भूतानि करोति? यतस्तदाविशन्तीमानि। कानि पुनस्तानि। **मनः सूक्ष्मैरवयवैः** सह तन्मात्रैर्बुद्ध्यहंकारेन्द्रियलक्षणैः। अनन्तरं महान्ति भूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यानि। **सह कर्मभिः**। धृतिसंहननपक्तिव्यूहावकाशाः पृथिव्यादीनां यथाक्रमं कर्माणि। तत्र धृतिः धारणं सरणपतनधर्मकस्य एकत्रावस्थानम्। संग्राहकाद्विकीर्णस्य संहननम्। यथा पांसवो विकीर्णा उदकेन संहन्यन्ते पिण्डीक्रियन्ते। पक्तिरन्नौषधतृणादेस्तेजसः कार्यतया प्रसिद्धा। व्यूहो विन्यासः सन्निवेशः। अवकाशो मूर्त्यन्तरेणाप्रतिबन्धः। न हि यस्मिन्देशे मूर्तिरेका स्थिता तत्र मूर्त्यन्तरस्य स्थानम्। सुवर्णपिण्डे न कस्यचिदन्तः संभवः। मनोग्रहणं सर्वेन्द्रियप्रदर्शनार्थम्। कर्मग्रहणेन च कर्मेन्द्रियाणि वा गृह्यन्ते।

अथवा तत्कार्यं सूक्ष्मैरवयवैर्युक्तं महान्ति भूतान्यधितिष्ठति पश्चादित्येवं योजना। इन्द्रियाणि च, मनःशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ॥ १८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तदाविशन्तीति। तदिति** लिङ्गशरीरं **महान्ति भूतानि** स्थूलदेहारम्भकाण्या**विशन्ति सहकर्मभि**र्धर्मैरधर्मैश्च। धर्माधर्मौ चापि तत्रैव सूक्ष्मतया स्थितौ कार्योत्पादार्थमभिव्यक्तौ तदाश्रयत इत्यर्थः। **मनश्च** अव्ययं अभिव्यक्तिं प्राप्तम्। अवयवैरिवावयवैर्ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनासंस्कारैः **सूक्ष्मैर्दु**र्विवेकभेदैः सहितं **सर्वभूतकृत्स**र्वप्राण्युपादानीभूतशरीर**मव्ययं** प्रलयेप्यात्यन्तिकनाशशून्यमाश्रयन्ते ॥ १८ ॥

(३) **कुल्लूकः। तदाविशन्ति भूतानीत्यादि**। पूर्वश्लोके तस्येति प्रकृतं ब्रह्मात्र **तदिति** परामृश्यते। तद्ब्रह्म शब्दादिपञ्चतन्मात्रात्मनाऽवस्थितं महाभूतान्याकाशादीन्याविशन्ति तेभ्य उत्पद्यन्ते **सह कर्मभिः** स्वकार्यैः तत्राकाशस्यावकाशदानं कर्म वायोर्व्यूहनं विन्यासरूपं, तेजसः पाकोऽपां संग्रहणं पिण्डीकरणरूपं पृथिव्या धारणम्। अहंकारात्मनाऽवस्थितं ब्रह्म मन आविशत्यहंकारादुत्पद्यत इत्यर्थः। अवयवैः स्वकार्यैः शुभाशुभसंकल्पसुखदुःखादिरूपैः सूक्ष्मैर्बहिरिन्द्रियागोचरैः सर्वभूतकृत्सर्वोत्पत्तिनिमित्तं मनोजन्यशुभाशुभकर्मप्रभवत्वाज्जगतः। अव्ययमविनाशि ॥ १८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तमर्थं संकलयति-**तदिति। तत्स्थू**लशरीरजातं तत्तददृष्टाकृष्टं कर्मीभूतं **महान्ति भूतानि** कर्तॄणि वेष्टनरूपाण्यारम्भकतया **आविशन्ति मनश्च जीवो**पाधिः**सह कर्मभि**र्धर्माद्यै**रवयवप्रायैरिन्द्रियै**श्च सह भोगार्थं प्रविशतीत्यनुषज्यते। मनुष्योऽहमित्याद्यध्यासमनुभवतीत्यर्थः। **सर्वभूतकृदिति** मनसो विशेषणं तस्यैव कर्तृत्वादिसूचनार्थम्। अव्ययं ज्ञानातिरिक्तानाश्यम् ॥ १८ ॥

(५) **नन्दनः**। हिरण्यगर्भशरीरं तु सर्वभूतानां शरीरोपादानत्वेनोपयुज्य-मानमपि न कदाचिदपि क्षीयत इत्याह-**तदिति । तत्** हिरण्यगर्भशरीरं **सूक्ष्मैरवयवैः सर्वभूतकृत्** सर्वभूतानि कुर्वाणमप्यक्षय्यावयवं यथा भवति तथाऽ**व्ययं महान्ति भूतान्य**-हंकारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियाणि **मनश्च** महत्तत्त्वं च कर्मभिर्जीवैः सहाविशन्ति ।। १८ ।।

(६) **रामचन्द्रः । तदेति ।** तस्मिन्काले **कर्मभिः सह महान्ति** महत्तत्वादीनि **भूतानि** पृथिव्यादीनि अहंकारात्मनः शरीरं **आविशन्ति** च पुनःषष्ठं **मनः**कर्तृभूतं **सूक्ष्मैरवयवैः सह** प्रविशति । कीदृशं मनः **सर्वभूतकृत्** । पुनः कीदृशं मनः । **अव्ययं** विनाशरहितम् । पुनः कीदृशं वासनात्मकम् ।। १८ ।।

(७) **मणिरामः**। तच्छब्देन पूर्वश्लोके तस्येति प्रकृतं ब्रह्मात्र परामृश्यते । **तत्** ब्रह्म शब्दादिपञ्चतन्मात्रात्मना ऽवस्थितं **महान्ति भूतानि** आकाशादीनि **सह कर्मभिः** स्वकार्यैः सह **आविशन्ति** । उत्पद्यन्ते । अहंकारात्मना स्थितं ब्रह्म **मनःअवयवैः स्वकार्यैः सूक्ष्मैः** बहिरिन्द्रियागोचरैः सह [**सर्वभूतकृत्**] तथाच पञ्चतन्मात्रात्मनो ब्रह्मणः सकाशात् आकाशादीनि भूतानि अहंकारात्मनो ब्रह्मणः मनश्चोत्पद्यते । तत्राकाशस्य अवकाशदानं कर्म, वायोः व्यूहनं, तेजसः पाकः कर्म, अपां संग्रहणं कर्म, पृथिव्या धारणं कर्म मनसः शुभाशुभसंकल्पसुखदुःखादिकं कर्म ज्ञेयम् । **सर्वभूतकृत्** सर्वोत्पत्तिनिमित्त-मिति मनसो विशेषणम् । मनोजन्यशुभाशुभप्रभवत्वाज्जगतः । **अव्ययं** अविनाशि । यत्कार्यं तद्विनाशि । कारणं तु कार्यापेक्षया स्थिरमित्यभिप्रायः ।। १८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । तदिति । तद्ब्रह्म** तन्मात्राहंकारावस्थं अनन्तरं महा**भूता-न्या**काशादीनि **आविशन्ति** तन्मात्रेभ्य उत्पद्यन्ते । **सह कर्मभिः** यथाक्रमं धारणसंग्रह-पाकव्यूहनावकाशदानाख्यैः तत्कार्यैः **मनश्चावयवैः** शुभाशुभसंकल्पैः **सूक्ष्मैः** बहिर्दृश्यत्वाभावात् । **सर्वभूतकृत्** शुभाशुभसंकल्पप्रभवकर्मनिमित्तत्वात् जगतः **अव्ययं** अविनाशि आविशन्ति अहंकारात्तस्योत्पत्तेः ।। १८ ।।

तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम् ।
सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्व्ययम् ।। १९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। सूक्ष्मात्स्थूलमुत्पद्यते सम्भवति अव्ययाद् व्ययमित्येतावति तात्पर्यम्, न तु षण्णां सप्तानां वा तत्त्वानां मात्राभ्य इति । चतुर्विंशतितत्वानि । तानि सृष्टौ सर्वेषां निमित्तम् । अथवा पिण्डसृष्टौ सप्तैव प्रधानं कारणम्, षडविशेषाः सप्तमो महान् । तेभ्यो भूतेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । तेषु चोत्पन्नेषु पिण्डीभवति शरीरम् ।

अव्ययात् प्रधानादुपसंहृतसर्वविकारादेकीभतादिदं बहुधा विप्रकीर्णं विश्व-

रूपं जगदुत्पद्यते । किं युगपदेव समस्तैर्विकारैः स्थूलरूपैः प्रधानं विक्रियते ? नेत्याह **तेषामिदमिति ।** यादृशः प्रागुक्तः क्रमस्तेनैव । प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणस्तु षोडशक इति (साङ्ख्यका-२२) । **पुरुष**शब्दस्तत्त्वे पुरुषार्थत्वात्प्रयुक्तः । **महौजसां** स्वकार्ये वीर्यवताम् । अपरिमितविकारहेतुत्वान्महत्वम् । तेषां याः **सूक्ष्मा मूर्तिमात्रा :— मूर्तिः** शरीरं, तदर्था मात्राः, ताभ्य इदं भवति । अत उच्यते **अव्ययाद्व्ययमिति ।**

काः पुनस्तेषां सूक्ष्मा मात्राः । न हि तन्मात्राणामन्या मात्राः संभवन्ति येन तेषां सूक्ष्मा मात्रा इति व्यतिरेक उपपद्यते ।

न तेषां स्वगतमात्रापेक्षत्वम् किं तर्हि तन्मात्रेभ्यः सूक्ष्मो महान्महतः प्रकृतिरिति ।। १९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तेषामिति ।** अन्तःकरणं पञ्चेन्द्रियाण्यात्ममात्रा च तदवच्छिन्नेति सप्त । **तेषां पुरुषाणां** पुरुषदेहे सीदतां कार्योत्पादने महाबलानां **सूक्ष्माभ्यो** लिङ्ग**मूर्तिरूपाभ्यो मात्राभ्योऽव्ययाच्च** प्रकृते**र्व्ययं** विनाशि स्थूलदेहरूपं कार्यं **संभवत्यु**त्पद्यते ।। १९ ।।

(३) **कुल्लूकः । तेषामिदं तु सप्तानामित्यादि । तेषां** पूर्वप्रकृतानां महदहंकारतन्मात्राणां **सप्त**संख्यानां पुरुषादात्मन उत्पन्नत्वात् तद्वृत्तिग्राह्यत्वाच्च **पुरुषाणां महौजसां** स्वकार्यसंपादनेन वीर्यवतां **सूक्ष्मा** या मूर्तिमात्राः शरीरसंपादकभागास्ताभ्य इदं जगन्नश्वरं **संभवत्य**नश्वरात् यत्कार्यं तद्विनाशि स्वकारणे लीयते । कारणं तु कार्यापेक्षया स्थिरं परमकारणं तु ब्रह्म नित्यमुपासनीयमित्येतद्दर्शयितुमयमनुवादः ।। १९ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** संप्रति स्थूलभूतगुणान्वक्तुं स्थूलशरीरस्य तत्कार्यत्वमनुवदन्निवाह-**तेषामिति** द्वाभ्याम् । **इदं** स्थूलदेहं **पुरुषाणां** मनआदिपुरुषान्तानां **सप्तानां महौजसां** वियन्मण्डलव्यापिनां तेषां भोगार्थं **सूक्ष्माभ्यो**ऽपञ्चीकृताभ्यो या **मूर्तिमात्राः** पञ्चीकृतानि महाभूतानि ताभ्यस्तदिदं स्थूलशरीरं **संभव**त्युत्पद्यत इत्यन्वयः । **अव्ययात्** अव्ययं जीवं अतत्यवच्छिनत्तीति अव्ययात् प्रथमान्तं स्थूलदेहविशेषणम् स्वतश्च **व्ययं** प्रत्यक्षं विनाशीति ।। १९ ।।

(५) **नन्दनः ।** यदुक्तं हिरण्यगर्भशरीरादपहृतं महदादितत्त्वं तदंशा जीवाश्च सर्वभूतोपादानमिति तदिदं निगमयति **तेषामिति । सप्तानां** महदहंकारमनस्तन्मात्रज्ञानकर्मेन्द्रियजीवानां पुरत्वेन शरीरत्वेन शेरत इति महदादीनां पुरुषत्वं पुरे शेरत इति । जीवानां महौजसामक्षयशक्तीनामव्ययाद्ब्रह्मशरीरात् संभूताभ्यः **सूक्ष्माभ्यो** मूर्तिमात्राभ्यः शरीरनिष्पादनक्षमाभ्यो **व्ययं** नश्वरमिदं कार्यजातं **संभवति ।** हिरण्यगर्भशरीरस्थाः सप्त तत्त्वमात्राः कार्यजातस्योपादानमित्यर्थः ।। १९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। तेषामिति। तेषां** सप्तानां **पुरुषाणां** महदहंकारपञ्चतन्मात्राणामवयवा नाम सूक्ष्माः सूक्ष्माभ्यो **मूर्ति**मात्राभ्यः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्यः। **अव्ययादी**श्वरा**द्व्ययं** विश्वं संभवतीति ।। १९ ।।

(७) **मणिरामः। तेषां सप्तानां** महदहंकारपञ्चतन्मात्राणां, पुरुषादुत्पन्नत्वात् **पुरुषाणामित्युक्तम्**। कार्यकारणयोरभेदात्। **अमितौजसां** स्वकार्यसम्पादनेन वीर्यवताम्। **मूर्तिमात्राभ्यः** शरीरसम्पादकभागेभ्यः। **इदं** जगत् **व्ययं** नश्वरं **अव्ययात्** अनश्वरात् भवतीत्यर्थः ।। १९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। तेषामिति**। पूर्वप्रकृतत्वात् तन्मात्राहंकाराणां पूर्वतरप्रस्तुतत्वाच्च महतः एवं **तेषां सप्तानां** पुरुषोत्पन्नत्वात् **पुरुषाणां** सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः शरीरसम्पादकेभ्यो भागेभ्यः इदं जगत् नश्वरं सम्भवति **अव्ययात्** अनश्वरात् यद्यत्कार्यं तत्तदस्थिरं यद्यदुत्पत्तिकारणं तत् तत्कार्यापेक्षया स्थिरं इत्येतत्प्रतिपादनार्थः शेषोऽनुवादः ।। १९ ।।

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नोति परः परः।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ।।२०।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वश्लोके केचिदन्यथा सप्तसङ्ख्यां परिकल्पयन्ति। पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि वर्गीकृतान्येकीभवन्ति बोधहेतुतयैकेन धर्मेण योगादेकत्वेन निर्दिश्यन्ते। एवं कर्मेन्द्रियाणि। तौ च वर्गद्वित्वाद्द्वौ पुरुषौ भवतः। पञ्चभूतानि भेदेनैव निर्दिष्टानि कार्यवैलक्षण्यात्। तदेवं सप्तपुरुषास्तेषां या मूर्त्यर्थाः सूक्ष्मा मात्राः निर्माणकार्याणि तन्मात्राण्यहंकारश्च। अन्यत्समानम्।

अतश्च भूतानां पूर्वश्लोके संनिधाना**देषामिति** तेषां प्रतिनिर्देशः। यद्यपि च व्यवहिते बहूनि वचनानि संनिहितानि तथापि य इहार्थः प्रतिपाद्यते विशिष्टसंख्याकर्तृगुणवत्त्वं तद् भूतानामेव संभवति नान्येषां, प्रकृतत्वे सत्यपि।

अतोऽयं श्लोकार्थः। एषां भूतानां यद्यत आद्यं तस्य यद्रूपं ततोऽनन्तरं पठितं तत्तत्पूर्वस्य संबन्धेन गुणं गृह्णाति। गुणशब्देन शब्दादयः पञ्चोच्यन्ते। आद्यत्वं चात्र वक्ष्यमाणया व्यवस्थयाऽऽकाशं जायत इति। गुणत्वं च शब्दादीनां तत्रैव वक्ष्यति। यो य आकाशादिलक्षणोऽर्थो **यावतिथः** यावतां पूरणः। 'वतोरिथुक्' द्वितीये तृतीयेऽवा स्थाने स्थितः स **तावद्गुणः**। तावन्तो गुणास्तस्य भवन्ति। द्वितीयस्थाने स्थितो द्विगुण इत्यादि। परस्पराद्याद्यगुणसम्बन्धित्वं प्रथमेऽर्धश्लोक उक्तम्। तत्र यः स्वशब्देन यस्यैव यो गुणोऽभिहितः 'तस्य शब्दगुणं विदुः, (श्लो १।७५) तद्रूपगुणमुच्यते, (श्लो १७७) इत्यादि, ततश्च पूर्वगुणावाप्तौ द्वैगुण्यम् आकाशं वर्जयित्वा भूतानां प्राप्तम्।

अत उक्तं **यो यो यावतिथ** इति । तेन द्विगुणो वायुस्त्रिगुणं तेजश्चतुर्गुणा आपः पञ्चगुणा भूमिरिति ।

आद्याद्यस्येति कथम् ? आद्यस्याद्यस्येह भवितव्यम् नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनेन । यथा परः पर इति ।

छन्दोभिरविशेषात् स्मृतीनां लुग्वृत्तानुरोधाच्चैवं पठितम् ।। २० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । आद्याद्यस्येति ।** तेषामिति योग्यतया महान्ति भूतानीति प्राक् प्रक्रान्तानि महाभूतानि परामृशति । आकाशवायुतेजोजलक्षितिक्रमेणोत्पत्तेस्तत्क्रमेणा**द्यस्याद्यस्य** पूर्वस्य पूर्वस्य **गुणं** शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान्यतमरूपं **परःपरः** आप्नोति स्वगुणेन च युज्यत इत्यर्थः। यो यो **यावतिथो** यावत्पूरणः **स तावद्गुणः** प्रथम एकगुणोऽन्ये क्रमेण द्व्यादिगुणा इत्यर्थः ।। २० ।।

(२) **कुल्लूकः । आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामित्यादि । एषा**मिति पूर्वतरश्लोके तदाविशन्ति भूतानीत्यत्र भूतानां परामर्शः । **तेषां** चाकाशादिक्रमेणोत्पत्तिक्रमः शब्दादिगुणवत्ता च वक्ष्यते । तत्रा**द्याद्यस्या**काशादेर्गुणं शब्दादिकं वाय्वादिः परः परः **प्राप्नोति** । एतदेव स्पष्टयति **यो य इति** । एषां मध्ये **यो यो** यावतां पूरणो **यावतिथः** वतोरिथुक् **स स** द्वितीयादिः द्वितीयो द्विगुणः तृतीयस्त्रिगुण इत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः । एतेनैतदुक्तं भवति-आकाशस्य शब्दो गुणः वायोः शब्दस्पर्शौ, तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि, अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः भूमेः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । अत्र यद्यपि नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनेनाद्यस्याद्यस्येति प्राप्तं तथापि स्मृतीनां छन्दः समानविषयत्वात् सुपां सुलुगिति प्रथमाद्यस्य सुब्लुक् तेनाद्याद्यस्येति रूपसिद्धिः ।। २० ।।

(३) **राघवानन्दः** । अत एव मूर्तिमात्राशब्दवाच्यानां स्थूलपञ्चमहाभूतानां गुणान्संकलयति—**आद्याद्यस्येति** । एषामुक्तानामाकाशादिस्थूलपञ्चमहाभूतानां मध्ये । **यो यो** भूतविशेषो यावतिथो यावतां पूरणःस्मृतो मनीषिभिः **स स तावद्गुणः** । तेनाकाशाद्वायोर्द्वितीयतया वायोर्गुणद्वयम्, एवमुत्तरत्रापि। तेन स्थूलशरीरे तावद्गुणोपलब्धिरिति भावः । देहस्य पञ्चात्मकत्वेपि पृथिवीमय आपोमयस्तेजोमयो वायुमय आकाशमय इति श्रुतौ तत्तत्प्राधान्यमात्रं विवक्षितम् ।। २० ।।

(४) **नन्दनः** । अथ पञ्चभूतानां गुणगणसंख्यानप्रसङ्गादाह—**आद्येति । तेषां** पञ्चानां **पुरुषाणां** मध्य **आद्याद्यस्य** पूर्वपूर्वस्य **गुणाः** शब्दादिकास्तानेतान् **परःपरः**-**पुरुष**ःप्राप्नोति । ततश्च **यो यो यावतिथो** यावतां पुरुषाणां यावत्संख्याकः स **तावद्गुणः स्मृतः** । एतदुक्तं भवति-आकाशः पुरुषः तस्यैको गुणः शब्दः । वायुर्द्वितीयस्तस्य द्वौ शब्दस्पर्शौ तेजस्तृतीयस्तस्य त्रयः शब्दस्पर्शरूपाणि आपश्चतुर्थस्तस्य चत्वारः शब्दस्पर्श-

रूपरसाः। भूमिः पञ्चमस्तस्य पञ्च शब्दरूपरसगन्धा इति। एवं तावत् सर्वभूतानि सिसृक्षतो हिरण्यगर्भस्य स्वशरीरं भूतमित्युक्तम् ॥ २० ॥

(५) **रामचन्द्रः। आद्येति। एषां** पञ्चमहाभूतानाम्। **आद्याद्यस्य** परः परमवाप्नोति। तद्यथा-आकाशस्य शब्दगुणं वायोः स्पर्शगुणं वायौ शब्दस्पर्शौ भवतःतेजसो रूपगुणं तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि भवन्ति। एवमप्यग्रे ऊह्यम्। येषां पञ्चमहाभूतानां **यो यो यावतिथो** यावत्सङ्ख्यावान् **स स तावत्स**ङ्ख्याक**गुण**युक्तः **स्मृतः** तद्यथा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा पञ्चगुणा पृथ्वीत्यादि ॥ २० ॥

(६) **मणिरामः। एषां** पञ्चभूतानां आकाशादीनां **आद्याद्यस्य** आकाशादेः गुणं शब्दादिकं **परःपरः** वाय्वादिः **अवाप्नोति।** तदेव स्पष्टयति–**यो य** इति। एषां मध्ये **यो यो यावतिथः** यावतां पूरणः **स सः तावद्गुणः** द्वितीयादिगुणः **स्मृतः**। तथा चाकाशस्य शब्दो गुणः, वायोः शब्दस्पर्शौ, तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि, अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः, भूमेः शब्द स्पर्शरूपरसगन्धाः इति बोध्यम् ॥ २० ॥

(७) **गोविन्दराजः। आद्याद्यस्येति। एषां** पूर्वतरश्लोकप्रस्तुतानां भूतानां मध्यात् **आद्यस्याद्यस्य** आकाशादेः संबन्धिनं शब्दादिकं **परः परो** वाय्वादिः गृह्णाति। आकाशादिगुणत्वं शब्दादीनां वक्ष्यते। तथा आकाशादिश्च क्रमशः। एवमाकाशादिवर्जं अन्येषां द्वैगुण्यप्राप्तावाह–**यो य इति एषां यो यो यावतिथः** यो यावतां पूरणो द्वितीयादिः **स तावद्गुणः** द्विगुणस्त्रिगुण इत्येवमादिः मन्वादिभिः **स्मृतः** ॥ २० ॥

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥ २१ ॥

(१) **मेधातिथिः। स** प्रजापतिः सर्वेषामर्थानां नामानि चक्रे। यथा कश्चित् पुत्राणांजातानामन्येषां वा संव्यवहारार्थं करोति, 'वृद्धिरादैच्' 'धीश्रीस्त्री'मिति। शब्दार्थसंवन्धं कृतवान् गौरश्वः पुरुष इति। कर्माणि च निर्ममे धर्माधर्माख्यान्यदृष्टार्थान्यग्निहोत्रादीनि च। सृष्ट्वा च कर्माणि तत्र **संस्था** व्यवस्थाश्चकार, 'इदं कर्म ब्राह्मणेनैव कर्तव्यं, कालेऽमुष्मै च फलाय'। अथवा दृष्टार्था मर्यादा **संस्था**। 'गोप्रचार इह च प्रदेशे न कर्तव्यः' 'इदं उदकं सस्यसेकार्थममुष्मिन् ग्रामे न देयं यावत्तस्माद्ग्रामादस्माभिरयमुपकारो न लब्धः'। दृष्टार्थानि च कर्माणि निर्ममे। तत्र यान्यदृष्टार्थानि तानि **वेदशब्देभ्यो** वैदिकेभ्यो वाक्येभ्यः।

ननु सर्वस्य तेनैव सृष्टत्वात्तस्यैव स्वातन्त्र्याद्वेदं ससर्ज कर्मानुष्ठानपरिपालनार्थमित्येवं वक्तव्यम्। वेदसृष्टिश्च वक्ष्यते 'अग्निवायुरविभ्यश्चे' त्यत्रान्तरे (श्लो १।२३)

उच्यते। भिन्नमत्र दर्शनम्। केचिदाहुरन्यस्मिन्कल्पे वेदास्तेनाधीतास्ते च

महाप्रलयेन प्रलीनाः पुनरन्यस्मिन् कल्पे सुप्तप्रतिबुद्धवत्सर्वं प्रथमं प्रतिभाति, स्वप्नपठितो यथा कस्यचिच्छ्लोकः प्रतिभाति। भाति च वेदे 'गौरनुबन्ध्योऽश्वस्तूपरो गोमृगः (यजुर्वेद ४।१) इत्यादिवाक्येभ्यः शब्दानुस्मृतिपूर्वकं झटिति तानर्थान् स्मृत्वोत्पद्यमानांश्च पदार्थान् दृष्ट्वा अस्यार्थस्यायं शब्दः कल्पान्तरे नामासीत्संप्रत्यस्यैव क्रियतामित्युभयं वेदशब्देभ्य एव नामानि कर्माणि च सृष्टवान् । अथवा नैव वेदाः प्रलीयन्ते महाप्रलयेऽपि। योऽसौ पुरुषः केषांचिदिष्टस्तथा वेदा आसते । स एवान्तरण्डं ब्रह्माख्यं पुरुषं निर्माय वेदानध्यापयामास। एवं स ब्रह्मा वेदशब्देभ्यः सर्वं निर्मितवान्।

यदत्र तत्त्वं तदस्माभिरुक्तमेव । अथ पौराणिकी प्रक्रिया प्रयुज्यते । साऽस्माभिः प्रदर्श्यत एव ।

आदौ जगत्सर्गे इत्यर्थः। अथवाऽऽदौ यानि नामान्यनपभ्रष्टानि न पुनरिदानीन्तनान्यशक्तिजानि गाव्यादीनि । **पृथक्**। न यथाशरीरं तत्त्वसमुदायरूपमेवं निर्ममे—किं तर्हि—पृथक् ।। २१ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। सर्वेषामिति । नामानि ब्राह्मण इत्यादीनि । **कर्माणि** याजनादीनि । **वेदशब्देभ्यो**ऽधिगम्य निर्ममे व्यवस्थापितवान् । **पृथग्वि**भिन्नाः संस्थाः संस्थानानि द्विपात्त्वादीनि ।। २१ ।।

(३) कुल्लूकः। सर्वेषां तु स नामानीत्यादि। स परमात्मा हिरण्यगर्भरूपेणावस्थितः सर्वेषां नामानि गोजातेर्गौरिति अश्वजातेरश्व इति। **कर्माणि** ब्राह्मणस्याध्ययनानीनि क्षत्रियस्य प्रजारक्षादीनि। **पृथक्पृथक्** यस्य पूर्वकल्पे यान्यभूवन् । **आदौ** सृष्ट्यादौ **वेदशब्देभ्य** एवावगम्य निर्मितवान्। भगवता व्यासेनापि वेदमीमांसायां वेदपूर्विकैव जगत्सृष्टिर्व्युत्पादिता । तथा च शारीरकसूत्रं—शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । अस्यार्थः-देवतानां विग्रहवत्त्वे वैदिके वस्वादिशब्दे देवतावाचिनि विरोधः स्याद्वेदस्यादिमत्त्वप्रसङ्गादिति चेन्नास्ति विरोधः। कस्मात् अतः शब्दादेव जगतःप्रभवादुत्पत्तेः। प्रलयकालेपि सूक्ष्मरूपेण परमात्मनि वेदराशिःस्थितः। स इह कल्पादौ हिरण्यगर्भस्य परमात्मन एव प्रथमदेहिमूर्तेर्मनस्यवस्थान्तरमनापन्नः सुषुप्तप्रबुद्धस्येव प्रादुर्भवति। तेन प्रदीपस्थानीयेन सुरनरतिर्यगादिप्रविभक्तं जगदभिधेयभूतं निर्मिमीते। कथमिदं गम्यते ? प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः। प्रत्यक्षं श्रुतिरनपेक्षत्वात्, अनुमानं स्मृतिरनुमीयमानश्रुतिसापेक्षत्वात् । तथा च श्रुतिः एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभि सौभगेत्यन्याःप्रजाः। स्मृतिस्तु सर्वेषां तु स नामानीत्यादिका मन्वादिप्रणीतैव। **पृथक्संस्थाश्चेति।** लौकिकीश्च व्यवस्थाः कुलालस्य घटनिर्माणं कुविन्दस्य पटनिर्माणमित्यादिकं विभागेन निर्मितवान् ।। २१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** "एत इति प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रं इति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रं अभिसौभगेत्यन्या: प्रजास्तथा भूरिति भूमिमसृजदित्यादिश्रुतिमाश्रित्याह-**सर्वेषां त्विति। नामानि** देवोऽयं मनुष्योऽयं इत्यादीनि **कर्माणि** यजनयाजनादीनि। पृथक्संस्थाः कुलालस्य कम्बुग्रीवादिघटनिर्माणं कुविन्दस्य पटनिर्माणं द्विचतुष्पदाद्याकृतीर्वा निर्ममे इत्यन्वयः। पुरश्चक्रे द्विपदःपुरश्चक्रे चतुष्पद इति श्रुतेः। पुरःशरीराणि ॥ २१ ॥

(५) **नन्दनः।** इदानीं तेन सृज्यमानानां भूतविशेषाणां नामकर्मरूपपृथक्करणं कुतस्त्यमित्यपेक्षायामाह-**सर्वेषामिति।** स ब्रह्मा **नामानि** देवा मनुष्याः पशव इत्यादीनि। कर्माणि देवा एवं कुर्वन्तु, मनुष्या एवं पशव एवमिति, संस्थाः संस्थानानि रूपाणीति यावत् देवानामेवं संस्था मनुष्याणामेवं पशूनामेवमिति। **वेदशब्देभ्यो** मन्त्रार्थवादेतिहासादिपर्यालोचनया निर्ममे ॥ २१ ॥

(६) **रामचन्द्रः। सर्वेषामिति।** स ब्रह्मा **सर्वेषां** प्राणिनां ब्राह्मणादीनां वर्णानां नामान्येवं **पृथक् पृथक् निर्ममे। आदौ** सृष्टयादौ वेदशब्देभ्यो वेदाभ्यासेभ्यः "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृत" इत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यो ज्ञात्वा पृथक्कर्माणि ब्राह्मणादीनां निर्ममे पृथक् संस्थां स्थितिं त्रिलोक्याः संस्थां मर्यादां निर्ममे ॥ २१ ॥

(७) **मणिरामः।** सः हिरण्यगर्भः **सर्वेषां नामानि** गोजातेर्गौरिति अश्वजातेरश्व इति। **कर्माणि च** ब्राह्मणादीनामध्ययनादीनि। **पृथक् पृथक्** यस्य पूर्वकल्पे यान्यभूवन् **आदौ** सृष्टयादौ। **वेदशब्देभ्य एव,** अवगम्येति शेषः। **पृथक् संस्थाश्च** लौकिकीर्व्यवस्थाश्च कुलालस्य घटनिर्माणं, कुविन्दस्य पटनिर्माणं इत्यादिकाः निर्मितवान् ॥ २१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। सर्वेषामिति। स ब्रह्मा सर्वेषां नामानि** ब्राह्मण इत्येवमादीनि **कर्माणि** चाध्ययनादीनि **पृथक् पृथक्** यस्य यान्येव पूर्वकल्पेऽभूवन् तानि सुप्तप्रबुद्धवत् प्राक्कल्पाधीतप्रतिभात**वेदशब्देभ्य** एव सृष्टया**दौ** निर्मितवान् लौकिकीश्च व्यवस्थाः **पृथगिति** ॥ २१ ॥

कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः।
साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम् ॥२२॥

(१) **मेधातिथिः। कर्मात्मानः** शरीरिणः प्राणिनः कर्मसु तत्परा मनुष्या उच्यन्ते। तेषामर्थसिद्धये यज्ञमसृजत्। ये ब्रह्मोपासनास्वनभिरताः पुत्रपश्वादिफलार्थिनो द्वैतपक्षाश्रितास्ते कर्मानुष्ठानपरत्वात्कर्मात्मान उच्यन्ते षष्ठ्यपि तादर्थ्यं ब्रूत इति तदर्थं यज्ञमसृजदिति गम्यते। **देवानां च गणं** तदर्थमेवासृजत्।

कर्मात्मनां च इत्ययमदेशे चः पठितः। तस्य देशो देवानामित्यतोऽनन्तरम्।

यज्ञं ससर्ज। अग्निरग्नीषोमाविन्द्राग्नी इत्यादि यज्ञसिद्धचर्थं देवानां गणमसृजत्। तथा **साध्यानां** देवानां गणमित्यनुषज्यते भेदेनोपादानमहविर्भाक्त्वात्तेषाम्, स्तुतिभाज एव ते केवलम्। 'यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः, इति-'साध्या वै नाम देवा' इति–साध्या वै नाम देवा आसन्' इति। अथवा ब्राह्मणपरिव्राजकवत्। **सूक्ष्मम्** मरुतो रुद्रा अङ्गिरस इत्येतदपेक्षया साध्यगणः सूक्ष्मः। साध्यग्रहणं चान्यासामप्यहविः संबन्धिनीनां देवतानां वेनोस्तुनीतिरित्यादीनां प्रदर्शनार्थम्।

अन्ये तु **कर्मात्मनां देवानां** प्राणिनामिति समानाधिकरणानि मन्यन्ते। कर्माणि आत्मा स्वभावप्रतिलम्भो येषां ते कर्मात्मानः यागादिकर्मनिर्वर्तनपरत्वात् प्रधानतया वा कर्मात्मानः।

काश्चिद्देवता यागादिकर्मण्येव स्वरूपत इतिहासे श्रूयन्ते। यथेन्द्रो रुद्रो विष्णुरिति। अन्यासां तु याग एव देवतात्वं न स्वरूपतः। अक्षा ग्रावाणो रथाङ्गानि। न हि यथा भारते इन्द्रादीनां वृत्रादिभिरसुरैर्युद्धादि कर्म श्रूयते तथाऽक्षादीनां वर्ण्यते। अस्ति च सूक्ते हविः संबन्धे तेषामपि देवतात्वम्। अक्षाणाम्–'प्रावेपामा' इति (ऋग्वेद १०।३४।१) ग्राव्णाम्–'प्रैते वदन्त्विति' (ऋग्वेद १०।९४।१)। ,वनस्पते वीड्वङ्ग, इति (ऋग्वेद ६।४७।२६) रथाङ्गानाम्। अत एव **प्राणिनामिति**। द्विविधा हि देवताः –प्राणवत्यस्तद्रहिताश्च। यथेन्द्रादयः पुरुषविग्रहाः प्राणवन्तः पुराणे वर्ण्यन्ते नाक्षादयः। इतिहासदर्शनाश्रयश्चायं सर्वः सर्गादिप्रपञ्चः। चशब्दश्चात्र द्रष्टव्यः, प्राणिनामप्राणिनामपि। निरुक्तदर्शनेऽपि द्विविधा देवताः। अश्वाः–'मानोमित्र' इति (ऋग्वेद १। १६२।१) शकुनिः–'कनिक्रददिति' (ऋग्वेद ५।८३।१), गावः –'आगावो अग्मन्निति,' (ऋग्वेद ६।२८।१)। एताः प्राणवत्यः। अप्राणा उक्ताः।

सनातनग्रहणं यज्ञविशेषणम् पूर्वकल्पेऽपि यज्ञस्य भावात्प्रवाहनित्यतया नित्यत्वम्॥ २२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कर्मात्मनामिति। कर्मात्मनां** देवदेहहेतुरूपकर्मयुक्तात्मनां **देवानां** ये कर्मणा देवत्वमाप्नुवन्ति तेषां कर्मदेवानां **गणमसृजत्**। ये तु देवसुतत्वेनाजानदेवास्ते देवैरेव सृज्याः। तथा **प्राणिनामन्येषां** पितृयक्षादीनां **गणं** तथा **साध्यानां** पूर्वकल्पदेवानां **गणं यज्ञं** यज्ञकर्माभिमानिनं पुरुषम्॥ २२॥

(३) **कुल्लूकः। कर्मात्मनां च देवानामित्यादि। स** ब्रह्मा **देवानां गणमसृजत्। प्राणिनामिन्द्रादीनां** कर्माण्यात्मा स्वभावो येषां तेषामप्राणिनां च ग्रावादीनां देवानां **साध्यानां** च देवविशेषाणां समूहं **यज्ञं** च ज्योतिष्टोमादिकं कल्पान्तरेऽप्यनुमीयमानत्वान्नित्यं साध्यानां च गणस्य पृथग्वचनं सूक्ष्मत्वात्॥ २२॥

(४) राघवानन्दः। सर्वभूतानि निर्ममे इत्युक्तां सृष्टिं विवृण्वन् विराट्-सृष्टिमाह-**कर्मात्मनामिति** दशभिः । **कर्मात्मनां** कर्मणैव प्राप्तदेवत्वानां "ये कर्मणा देवत्वमायान्ती" ति श्रुतेः कर्मणो यज्ञादेः स्वरूपनिर्वाहिकत्वेन वा अमुकस्यै देवतायै इदं न ममेति त्यागोद्देश्यत्वात् प्राणिनां मध्ये सूक्ष्ममस्मदाद्यदृश्यरूपं **देवानां गणमसृजत्** । तथा **साध्यानां गणं यज्ञं** कर्म **सनातनं** वैदिकम् "कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धीति" स्मृतेरवश्यफलदत्वात् ।। २२ ।।

(५) नन्दनः। अथ लोकतन्त्रप्रवर्तकभाषाभिमानिनीनां देवतानां सृष्टिं चतुर्भिः श्लोकैराह-**कर्मेति** । प्राणिनामर्थप्राप्तान्यर्थार्जिनादीनि स्वभावप्राप्तान्याहारनिद्रादीनि च यानि कर्माणि तदभिमानिनो देवाः **कर्मात्मानः**, कर्मनिर्वर्त्यफलाभिमानिनस्तु देवाः **साध्यास्तेषामुभयेषां सूक्ष्मं** संशयितं **गणं** तथा **सनातनम**नादिकालप्रवाहरूपेण नित्यं **यज्ञं** यज्ञाभिमानिनीं च देवतां **सोऽसृजत् ।। २२ ।।**

(६) रामचन्द्रः । कर्मेति ।। स प्रभुः हिरण्यगर्भः **कर्मात्मनां गणम**सृजत् च पुनः **प्राणिनां गणमसृजत् साध्यानां** गणमसृजत् **सनातनम**विनाशं **सूक्ष्मम**तीन्द्रियं **यज्ञम**पूर्वं चैवासृजत् ।। २२ ।।

(७) मणिरामः। स प्रभुः ब्रह्मा **देवानां प्राणिनां** इन्द्रादीनां **कर्मात्मनां** कर्माणि आत्मा स्वभावो येषां तेषां, अप्राणिनां ग्रावादीनां साध्यानां च **गणं** समूहं **यज्ञं** च **सनातनं** कल्पान्तरेप्यनुमीयमानत्वान्नित्यं **असृजत्** ।। २२ ।।

(८) गोविन्दराजः । कर्मात्मनामिति। कर्माङ्गभूतानां देवानां प्राणवतामिन्द्रादीनां यतः अप्राणा अपि यक्षादयो देवाः सन्ति, साध्यानां देवगणानां देवविशेषाणां समूहं ज्योतिष्टोमादिकं च कल्पान्तरेप्यनुष्ठानान्नित्यं सृष्टवान् । साध्यगणस्य **सूक्ष्मत्वात्** पृथङ्‌निर्देशः ।। २२ ।।

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुः सामलक्षणम् ।। २३ ।।

(१) मेधातिथिः। तिस्र एव देवता अग्निप्रभृतय इति नैरुक्ताः, सत्यप्यभिधाननानात्वे । अतस्तेन दर्शनेनोच्यते । एताभ्यस्तिसृभ्यो यज्ञसिद्ध्यर्थम् यागसंप्रदानत्वात्तासां चतुर्थी । त्रयमृग्यजुःसामलक्षणं **ब्रह्म** वेदाख्यं **दुदोह।**

द्विकर्मकोऽयं धातुः । प्रधानं कर्म 'त्रयम्' । अप्रधानेन द्वितीयेन कर्मणा भवितव्यम् । न च तदस्ति । अतः पञ्चम्येवेयमिति मन्यामहे । अग्न्यादिभ्यो दुदोहाक्षारयदभावयत् ।

"कथं पुनरग्न्यादिभ्यो वर्णात्मा शब्दो मन्त्रवाक्यानि ब्राह्मणवाक्यानि च भवेयुः" ।

किं नोपपद्यते ? कः शक्तीरदृष्टा असतीर्वक्तुमर्हति ।

"नाख्यातार्थो विकल्पयितुं युक्तः । पञ्चमी तर्हि किमर्था ? 'दुहि याचीति' द्वितीयया भवितव्यम् । किंच दृष्टप्रमाणविरोधी प्राग्वृत्तोऽर्थ उच्यमानो न मनः परितोषमाधत्ते प्रामाणिकानाम् ।"

परिहृतो विरोधः स्वरूपपरत्वाश्रयणेनैषामागमानाम् । ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः, सामवेद आदित्यादिति । अग्न्यादयोऽपि देवता ऐश्वर्यभाजो निरतिशय-शक्तिश्च प्रजापतिस्तत्र का नामानुपपत्तिः ? अस्मिन् दर्शने पञ्चम्यपि विवक्षया । अतः कारकाणि कथितानि यत्रापादानसंज्ञेत्यपादानविवक्षायां भाष्ये समर्थितानि ।

"अन्यदर्शने कथम् ।" चतुर्थी तावद्युक्तैव ।

अर्थवादाश्चैते । तत्र द्वितीयं कर्मात्मैव-प्रजापतिरात्मानं दुदोह । दोहनं चाध्यापनं परसङ्क्रान्तिसामान्येन ।

अथापि पञ्चमी, तत्राप्याग्नेया मन्त्रा आदावृग्वेदे—अतोऽग्नेरजायतेत्युच्यते । यजुर्वेदेऽपि "इषेत्वोर्जेत्वेति"—'इट्' अन्नं तत् मध्यस्थानत्वाद्वायुना वर्षदानेन क्रियते । 'उक्' प्राणः, स वायुरेव । अत आदितो वायुकार्यसम्बन्धाद्वायोरित्युपमा । अथवाऽऽध्वर्य-वमार्त्विज्यं वहुप्रकाराश्चेष्टाश्च सर्वा वायोरित्यनेन सामान्येन वायोर्जन्म यजुर्वेदस्य । अनधिकारस्य सामगीत्ययोग्यत्वादुत्तमाध्ययनानि सामान्युत्तमस्थानश्चादित्य इति ।। २३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अग्निवाय्विवति ।** अयं **ब्रह्मा** वेदत्रयं **दुदोहा**न्तर्धृतमा-कृष्टवान् ।। २३ ।।

(३) **कुल्लूकः । अग्निवायुरविभ्यस्त्वित्यादि ।** ब्रह्मा ऋग्यजुः सामसंज्ञं वेदत्रयं **अग्निवायुरविभ्य** आकृष्टवान् **सनातनं** नित्यम् । वेदापौरुषेयत्वपक्ष एव मनोरभिमतः । पूर्वकल्पे ये वेदास्त एव परमात्ममूर्तेर्ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य स्मृत्यारूढाः । तानेव कल्पादौ **अग्निवायुरविभ्य** आचकर्ष । श्रौतश्चायमर्थो न शंकनीयः । तथा च श्रुतिः—अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इति । आकर्षणार्थत्वाद्दुहिधातोर्नाग्निवायुरवीणामकथित-कर्मता । किंत्वपादानतैव **यज्ञसिद्धयर्थं** त्रयीसंपाद्यत्वात् यज्ञानां; आपीनस्थक्षीरवद्विद्य-मानानामेव वेदानामभिव्यक्तिप्रदर्शनार्थम् आकर्षणवाचको गौणो दुहिःप्रयुक्तः ।।२३।।

(४) **राघवानन्दः । अग्निवायुरविभ्य इति ।** अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदि-त्यात्सामवेद इति श्रुतेः । ब्रह्म **वेदं** सनातनं नित्यं विसदृशक्रमराहित्यात् यथापूर्वम-कल्पयदिति श्रुतेः । सुप्तप्रबुद्धस्येवाविर्भावाच्च । **यज्ञसिद्धयर्थं** आध्वर्यवौद्गात्रादिभेदेनैव यज्ञः सिध्यतीति । **दुदोहा**दित्यादिद्वारा आविश्चकारान्यथा वेदस्य कर्त्रानित्य-प्रसङ्गात् ।। २३ ।।

(५) **नन्दनः**। अग्निं वायुं रविं च सृष्ट्वा तेभ्य इत्यर्थः। **ब्रह्म** वेदाभिमानिनीं देवतां **दुदोह** प्रादुष्कृतवान्। तदुक्तं **बह्वृचब्राह्मणे** ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोस्सामवेद आदित्यादिति ।। २३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अग्निरिति। सनातनं ब्रह्म त्रयं** वेदत्रयमग्निवायुरविभ्यो **दुदोह** यज्ञसिध्यर्थम्। कीदृशं ब्रह्म **ऋग्यजुःसामलक्षणं** अग्नेः सकाशात् ऋग्वेदः वायोः सकाशाद्यजुर्वेदः रवेः सकाशात्सामवेद इति निर्ममे निर्मितवानिति सिद्धम् ।। २३ ।।

(७) **मणिरामः। ऋग्यजुस्सामलक्षणं सनातनं** नित्यं **ब्रह्म** वेदत्रयं **अग्निवायुरविभ्यः यज्ञसिद्धयर्थं, दुदोह** आकृष्टवान्। वेदापौरुषेयत्वपक्ष एव मनोरभिप्रायः ।।२३।।

(८) **गोविन्दराजः। अग्निवायुरविभ्य इति।** ऋग्यजुस्सामाख्यं ब्रह्मत्रयं सनातनं नित्यमपि **सूक्ष्मं** आदौ दैव्या शक्त्या **अग्निवायुरविभ्यः** आकृष्टवान्। **यज्ञसिद्धयर्थं,** आगमिकत्वाच्च नातिशङ्क्यमेतत्। तथाच, ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, इत्यादि ब्राह्मणम् ।। २३ ।।

कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा।
सरितः सागराञ्छैलान् समानि विषमाणि च ।। २४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** धर्मसामान्यादाह। द्रव्यात्मा कालो वैशेषिकाणां, क्रियारूपोऽन्येषाम्। आदित्यादिगतिप्रतान आवृत्तिमान्। **कालविभक्तयो** विभागा मासर्त्वयनसंवत्सराद्याः। **नक्षत्राणि** कृत्तिकारोहिण्यादीनि। **ग्रहा** आदित्यादयः। **सरितो** नद्यः। **सागराः** समुद्राः। **शैलाः** पर्वताः। **समानि** स्थलान्येकरूपा भूभागाः खातप्रदरवर्जिताः। **विषमाणि** आरोहावरोहवन्ति ।। २४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कालमिति** ।। **कालं** सामान्यकालात्मानं पुरुषं **कालविभक्तीः** कालविभागकल्पाद्यभिमानिदेवताः **नक्षत्राण्य**श्विन्यादीनि **समानि** समस्थानानि **विषमाणि** विषमस्थानानि ।। २४ ।।

(३) **कुल्लूकः। कालं कालविभक्तीश्चेत्यादि।** अत्र ससर्जेत्युत्तरश्लोकवर्तिनी क्रिया संबध्यते। आदित्यादिक्रियाप्रचयरूपं **कालं कालविभक्तीर्मा**सर्त्वयनाद्याः, **नक्षत्राणि** कृत्तिकादीनि, **ग्रहान्** सूर्यादीन्, सरितो **नदीः, सागरान्समुद्रान्,** शैलान् पर्वतान्, **समानि** समस्थानानि **विषमाणि** उच्चनीचरूपाणि ।। २४ ।।

(४) **राघवानन्दः। कालमादित्य**क्रियाप्रचयं **कालविभक्तीर्मा**सर्त्वयनाद्याः। **समानि** एकाकारसंस्थानानि मनुष्यान्, **विषमाणीति** देवादिःतिरश्चः ।। २४ ।।

(५) **नन्दनः ।** चन्द्रादित्याश्विन्यादिग्रहनक्षत्रस्पन्दनः सामान्यलक्षणः **कालः** । **कालविभक्तिस्**त्रुटिलवादिरवयवः । **नक्षत्राणि** कृत्तिकादीनि । ससर्जेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । एता आन्तरिक्ष्या देवताः । सरिदादयो भौम्याः ।। २४ ।।

(६) **रामचन्द्रः । कालमिति ।** युग्मं, स ब्रह्मा चेमाः प्रजाःस्रष्टुमिच्छंस्तदा पूर्वमिमां सृष्टिं ससर्ज कालादिसृष्टिं ससर्ज । तद्यथा-पूर्वं **कालं** कालात्मकसंवत्सररूपं कालमसृजत् । **च** पुनः **कालविभक्तीः** कालस्य विभागांश्च षड्ऋतून् अयनादींश्च पुनः **नक्षत्राणि** अश्विन्यादीनि तथा नव**ग्रहांश्च** सूर्यादीन् ससर्ज सरिदादींश्च ससर्ज ।। २४ ।।२५ ।।

(७) **मणिरामः । कालं** आदित्यादिक्रियाप्रचयरूपं **कालविभक्तीः** मासर्त्वयनाद्याः **समानि** समस्थानानि । **विषमाणि** उच्चनीचरूपाणि । **ससर्जे**त्यग्रिमश्लोकेनान्वयः ।। २४ ।। २५ ।।

(८) **गोविन्दराजः । कालमिति ।** आदित्यादिगतिप्रतिबन्धप्रवृत्तिमान् **कालः । कालविभक्तयो** मासाद्याः । **नक्षत्राणि** अश्वयुक्प्रभृतीनि । **ग्रहाः** अर्कादयः । नदीसमुद्रपर्वतसमविषमस्थानानि च । अत्र ससर्जेति वक्ष्यमाणक्रिया ।। २४ ।।

तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च ।
सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ।। २५ ।।

(१) **मेधातिथिः । रति**र्मनसः परितोषः । **कामो**ऽभिलाषो मन्मथो वा । अन्यत्प्रसिद्धम् । एवमादिकां सृष्टिं **ससर्ज इमाम्** । अत्र-श्लोके पूर्वा च या सृष्टिरुक्ता । **इमाः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन्** । देवासुरा यक्षराक्षसगन्धर्वाद्यास्तदुपकरणं तदात्मधर्मवच्छरीरं धर्मं चादावसृजदित्यर्थः ।

"अथ केयं वाचोयुक्तिः सृष्टिं ससर्जेति ।"

य एवार्थः सृष्टिं कृतवानिति । सर्वे धातवः करोत्यर्थस्य विशेषावच्छिन्ने वर्तन्ते । पचति–पाकं करोति, यजति–यागं करोति । तत्र कृदन्ताद्विशेषेऽवगत आख्यातगतो धातुः करोत्यर्थमात्रप्रतिपादनपरो भवति । तस्मिन्नपि कुतश्चित्प्रतिपन्ने पुनःप्रतिपादनेऽनुवाददोषो मा भूदिति कालकारकादिषु तात्पर्यम् । अथवा सृज्यमानविशेषा प्रमाणावच्छिन्ना 'सृष्टिः' सामान्यसृष्टेः कर्म; यथा स्वपोषं पुष्ट इति ।। २५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तप इति । तपो**ऽनशनादि **वाचम**क्षरादिकां **रतिं** कामसुखं **कामं** स्त्र्यभिलाषं **क्रोधं** द्वेषम् **इमां सृष्टिं** तपआदिकामन्यां च पूर्वोक्तां सृष्टिं **ससर्ज इमा** वर्तमानाः **प्रजा**स्तत्तद्द्वारा **स्रष्टुमिच्छन्** ।। २५ ।।

(३) **कुल्लूकः। तपो वाचमित्यादि**। **तपः**प्राजापत्यादि **वाचं** वाणीं **रतिं** चेतःपरितोषं **काममिच्छां क्रोधं** चेतोविकारं **इमां** एतच्छ्लोकोक्तां पूर्वश्लोकोक्तां च **सृष्टिं** चकार। सृज्यत इति सृष्टिः कर्मणि क्तिन्। **इमाः प्रजा** वक्ष्यमाणा देवादिकाः कर्तुमिच्छन् ॥ २५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **तप**श्चान्द्रायणादि **वाचं** स्मृत्यादिरूपां **रतिं** चेतःपरितोषं **कामं** स्त्र्याद्यभिलाषं **क्रोध**माशादेर्हेतुम्। सृष्टिमिति सृज्यते इति **सृष्टिः**। तपआदेर्विशेषणम् सृष्टिं ससर्जेति पाकं पचतीतिवत् प्रकृत्यर्थोऽविवक्षितः ॥ २५ ॥

(५) **नन्दनः। वाचं** सरस्वतीं तपःप्रभृतयो भूतधर्माभिमानिन्यो देवताः **इमाः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन्नासां** देवमनुष्यादीनां सृष्टिमित्यर्थः **इमां** कर्मात्मनामित्यारभ्यानुक्रान्तां **सृष्टिं ससर्ज** चकार ॥ २५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। तप-इति। रतिः** चेतोनिर्वृतिः। **इमा** वक्ष्यमाणा दैवादिकाः **प्रजाः** उत्पादयितुमिच्छन् **इमां** एतच्छ्लोकोक्तां पूर्वपठितां च **सृष्टिं** कृतवान् ॥ २५ ॥

कर्मणां च विवेकाय धर्माधर्मौ व्यवेचयत्।
द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥ २६ ॥

(१) **मेधातिथिः। धर्माधर्मौ व्यवेचयद्** विवेकेन पृथग्भावेन व्यवस्थापितवान्। अयं धर्म एवायमधर्म एव।

"ननु च नैवायं विवेकोऽस्ति। सन्ति हि कर्माण्युभयरूपाणि धर्माधर्मात्मकानि। यथाहुः-शबलानि वैदिकानि कर्माणि हिंसासाधनकत्वात्। यथा ज्योतिष्टोमः स्वरूपेण धर्मो हिंसाङ्गत्वात्त्वधर्म" इति। अत आह। **कर्मणां तु विवेकाय**। कर्मशब्देनात्र प्रयोगः कर्मणामनुष्ठानमुच्यते। स एव पदार्थोऽन्यथा प्रयुज्यमानो विपरीतस्वभावो भवति। धर्मः सन्नधर्मरूपतामापद्यतेऽधर्मो धर्मत्वम्। तथा हिंसैव। हिंसा बहिःप्रयुज्यमाना अधर्मः सः, 'न हिंस्यात्सर्वभूतानीति' प्रतिषेधगोचरत्वात्। अन्तर्वेदि कृता अग्नीषोमीये धर्मः, विधिलक्षणत्वात्। एवं तपो धर्मः, तदेव तु दम्भेनासामर्थ्यादिना वा क्रियमाणमधर्मः। एवं देवरगमनं स्त्रीणामधर्मः, गुरुनियुक्तानां पुत्रार्थिनीनां घृताक्ताद्यनुग्रहेण धर्मः। अतः स्वरूपैकत्वेऽपि प्रयोगभेदाद्धर्माधर्मव्यवस्था। एकत्वेऽपि प्रमाणान्तरदृष्ट्या स्वरूपभेद एव।

अथ च कर्मफलेषु कर्मशब्दः, कारणे कार्योपचारात्। तेनैतदुक्तं भवति। कर्माणि व्यवेचयत् कर्मफलविभागाय। कः पुनः कर्मणां फलविभागोऽत उक्तं **द्वन्द्वैरयोजयत् सुखदुःखादिभिः**। धर्मस्य फलं सुखमधर्मस्य दुःखम्। अत उभयकारिणो द्वन्द्वैर्योज्यन्ते,

धर्मकारित्वात्सुखेनाधर्मकारित्वाद्दुःखेन। **द्वन्द्व**शब्दोऽयं रूढचा परस्परविरुद्धेषु पीडाकरेषु वर्तते शीतोष्णवृष्टचातपक्षुत्सौहित्यादिषु । **आदि**ग्रहणं सामान्यविशेषभावेन ज्ञेयम् ।

केवलौ सुखदुःखशब्दौ स्वर्गनरकयोर्वाचकौ निरतिशयानन्दपरितापवचनौ वा। विशेषःस्वर्गग्रामपुत्रपश्वादिलाभस्तदपहारश्चादिशब्दस्य विषयः।

कर्मणां पूर्वमुत्पत्तिरुक्ता। अनेन तेषामेव प्रयोगविभागः फलविभागश्च प्रजापतिना कृत इति प्रतिपाद्यविवेकः ।। २६ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। कर्मणामिति । कर्मणां कार्याणामकार्येभ्यो **विवेकार्थं** धर्माधर्मसाधने कर्मणी **व्यवेचयत् द्वन्द्वै**रन्योन्यविरुद्धरूपतया सदा युग्मतयैव बुद्धिसन्निहितैः सुखदुःखकामक्रोधादिभिः **इमाः** प्रजाः सृष्टाः **अयोजयत्** ।। २६ ।।

(३) कुल्लूकः। कर्मणां चेति। धर्मो यज्ञादिः स च कर्तव्यः **अधर्मो** ब्रह्मवधादिः स न कर्त्तव्यः इति कर्मणां विभागाय **धर्माधर्मौ व्यवेचयत्** पृथक्त्वेनाभ्यधात्। धर्मस्य फलं सुखं अधर्मस्य फलं दुःखं धर्माधर्मफलभूतैर्द्वन्द्वैःपरस्परविरुद्धैः**सुखदुःखादिभिरिमाः प्रजाः**योजितवान्। आदिग्रहणात् कामक्रोधरागद्वेषक्षुत्पिपासाशोकमोहादिभिः ।। २६ ।।

(४) राघवानन्दः। सृज्यमानकारणमाह-**कर्मणामिति** । अश्वमेधादिर्धर्मकारणं ब्राह्मणवधाद्यधर्मकारणमिति कर्तव्याकर्तव्यार्थं **व्यवेचयत्** विवेकेनोक्तवान्। **द्वन्द्वैः**सुखदुःखाद्यैः ।। २६ ।।

(५) नन्दनः। इदं कार्यमिदं वर्ज्यमिति ज्ञानं **विवेकः**। तदर्थं **धर्माधर्मौ व्यवेचयद**संकीर्णरूपौ कृतवान्। **इमाः प्रजाः**सुखदुःखादिभि**र्द्वन्द्व**सृष्टै**र्योजितवान्** ।।२६।।

(६) रामचन्द्रः। कर्मणामिति । ब्राह्मणादीनां **विवेकाय** ब्राह्मणस्य इदं कर्म क्षत्रियस्य इदं कर्मेति विवेकाय **धर्माधर्मौ व्यवेचयत्** व्यचारयत्। च पुनः **इमाः प्रजाः द्वन्द्वैःसुखदुःखादिभिः अयोजयत्** समयोजयत् ।। २६ ।।

(७) मणिरामः। इमाः प्रजा वक्ष्यमाणाः देवादिकाः इमाः प्रजाः **द्वन्द्वैः परस्परविरुद्धैः सुखदुःखादिभिः** योजितवान्। आदिग्रहणात् कामक्रोधरागद्वेषक्षुत्पिपासाशोकमोहैः ।। २६ ।।

(८) गोविन्दराजः। कर्मणामिति । अयं धर्मः अतस्तत्साधकं दानादिकर्म कर्तव्यं, अयं पुनरधर्मः अतस्तत्संपादकं चौर्यादि न कार्यमित्येवं दानचौर्यादिकर्मणां विभागाय **धर्माधर्मौ** पृथक् पृथक् कृतवान्। धर्माधर्मफलभूतैश्च **द्वन्द्वैः** परस्परविरुद्धैः पुत्रोत्पत्तिविनाशादिभिः सुखदुःखैः, आदिशब्दात् क्षुत्सौहित्यादिभिश्चेमाः प्रजा योजितवान् ।। २६ ।।

अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः।
ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः ॥२७॥

(१) **मेधातिथिः।** उपसंहारोऽयम्। **दशार्धानां** पञ्चानां महाभूतानां या **अण्व्यः** सूक्ष्मा **मात्रा** अवयवास्तन्मात्रास्ता **विनाशिन्यः।** परिणामधर्मित्वात् स्थौल्य-प्रतिपत्त्या विनाशिन्य उच्यन्ते। **ताभिः सार्धमिदं** जगत्**सर्वं सम्भव**त्युत्पद्यते। **अनु-पूर्वशः** क्रमेण। सूक्ष्मात्स्थूलं स्थूलात्स्थूलतरम्। यादृशो वा क्रम उक्तः प्राक् ॥ २७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अण्व्य इति।** **दशार्धानां** पञ्चानां भूतानां या **अण्व्यः** सूक्ष्मा **मात्राः** अवयवाः **विनाशिन्यः** प्राप्तस्वप्रकृतिलयास्तन्मात्ररूपा**स्ताभिः सार्धम्** विश्वं कारणोत्पत्तिक्रमेण **संभवति** ॥ २७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **अण्व्यो मात्रा इति।** **दशार्द्धानां** पञ्चानां महाभूतानां याः सूक्ष्माःपञ्चतन्मात्ररूपा **विनाशिन्यः** पञ्चमहाभूतरूपतया विपरिणामिन्यः **ताभिः** सह उक्तं वक्ष्यमाणं **चेदं सर्व**मुत्पद्यते। **अनुपूर्वशः** क्रमेण सूक्ष्मात् स्थूलं स्थूलात् स्थूल-तरमित्यनेन। सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो मानससृष्टिः कदाचित्तत्त्वनिरपेक्षा स्यादितीमां शङ्काम-पनिनीषन् तद्द्वारेणैवेयं सृष्टिरिति मध्ये पुनःपूर्वोक्तं स्मारितवान् ॥ २७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अप एव ससर्जादावित्यत्रोक्ता अपोऽनुवदन् तासां सर्वो-पादानत्वमाह **अण्व्य इति।** **दशार्धानां** पञ्चानां अपञ्चीकृतानां आप एवेदमग्र आसु-रित्याद्यप्शब्दवाच्यानां जगल्लक्षणकार्यं प्रत्युपादानकारणानां **अण्व्यः** सूक्ष्मा **मात्राः** मीयन्ते अमूः **विनाशिन्यः** जनितत्वात् **ताभिश्च सार्धं** इदं चैतन्यं हिरण्यगर्भादिस्थावर-पर्यन्तं **अनुपूर्वशः** हिरण्यगर्भाण्डादिक्रमेण जगद्बभूवेत्यर्थः। तत्र ताभ्योऽपञ्चीकृतभूत-मात्राभ्योऽन्तःकरणचतुष्टयं इन्द्रियदशकं प्राणपञ्चकं च समष्टिव्यष्टिरूपं पुनस्ताभ्यः पञ्चीकृताभ्यः चतुर्दशभुवनानि ब्रह्माण्डं जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जचतुर्विधस्थूल-शरीरं भोग्यं-चान्नपानादिकं भवतीति वेदान्तप्रक्रिया। तत्रापञ्चीकृतानि परस्परा-प्रविष्टानि। पञ्चीकृतानि तु पञ्चभूतानि दशधा कृतानि स्वेतराविभक्तार्धभागेषु स्वस्वाष्टमांशप्रवेशात् ॥ २७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **अण्व्य इति।** **दशार्धानां** पञ्चतन्मात्राः **याः अविनाशिन्यः- मात्राः** विषयाः ताः मात्राः **अण्व्यः** सूक्ष्माः **स्मृताः** तु पुनः**ताभिः सार्द्धं सर्वं इदं** विश्वं **अनुपूर्वशः** क्रमशः **सम्भवति** उत्पद्यते ॥ २७॥

(७) **मणिरामः।** **दशार्धानां** पञ्चमहाभूतानां **अण्व्यो मात्राः** सूक्ष्मपञ्च-तन्मात्ररूपाः **विनाशिन्यः** पञ्चमहाभूतरूपतया विपरिणामिन्यः **अनुपूर्वशः** सूक्ष्मात् स्थूलं स्थूलात् स्थूलतरं इति क्रमेण ॥ २७ ॥

---

(२७) सार्धं = विश्वं (च)

(८) **गोविन्दराजः**। **अण्व इति**। पञ्चानां तन्मात्राणां याः सूक्ष्ममात्राः भागाः **विनाशिन्यः** विपरिणामित्वात्। **ताभिः** सहोक्तवक्ष्यमाणमिदमुत्पद्यते। क्रमेण सर्वत्र तासामनुसृतत्वात्। तत्त्वैर्विनैव समनन्तरोक्तवक्ष्यमाणा सृष्टिरित्येतद्भ्रान्ति-निराकरणाय पुनस्तत्त्वोद्भवत्वं सृष्टिमध्ये स्मारयति ।। २७ ।।

यं तु कर्मणि यस्मिन्स न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः।
स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ।।२८।।

(१) **मेधातिथिः**। अस्यायमर्थः। यद्यपि प्रजापतिरीश्वरो भूतसृष्टौ शक्नोति यथेच्छं प्राणिनः स्रष्टुं तथापि न पूर्वकल्पकृतानि कर्माण्यनपेक्ष्य प्राणिनः सृजति। येन यादृशं पुराकल्पे कर्म कृतं तत्कर्माक्षिप्तायां जातौ तं जनयति,-न जात्यन्तरे। शुभेन कर्मणा तत्फलोपभोग्यायां देवमनुष्यादिजातौ जनयति, विपरीतेन तिर्यक्प्रेतादिषु। यथैव भूतेन्द्रियगुणाः कल्पादौ प्रकृतिस्था उद्भवन्ति एवं कर्माण्यपि प्रलये स्वप्रकृति-स्थानि पुनरुद्भवन्ति सर्गादौ। 'ततः शेषेणे'त्येष न्यायस्तत्राप्यस्त्येव।

"यदि तर्हि कर्मापेक्षोत्पत्तिः, क्व प्रजापतेरैश्वर्यमुपयोगि कीदृशं वा सापेक्षमै-श्वर्यम् ?"

तस्मिन् सति जगत उत्पत्तेः कथमनुपयोगः। न तमन्तरेण स्थित्युत्पत्तिप्रलयाः सन्ति नित्यत्वात्तस्य। स्वकृतान्यपि कर्माणि कारणं तदिच्छाऽपि प्रकृतिपरिणामश्च। एतस्याः कारणसामग्र्या इदं जगदुत्पद्यते तिष्ठति प्रलीयते च। सापेक्षस्याप्यैश्वर्यं न विहन्यते। यथेह राजादिरीश्वरो भृत्यादीन् फलेन योजयेदेवमेवादिकर्मानुरूपेणैव योजयति। न चानीश्वरः।

"ननु नास्य श्लोकस्यायमर्थः प्रतीयते। किं तर्हि प्रतीयते ? विधातुरेव प्राणिनां कर्मविनियोगे स्वातन्त्र्यम्। स यं प्राणिनं प्रथमं सर्गादौ यस्मिन् कर्मणि हिंसात्मके तद्विपरीते वा न्ययुङ्क्त स तदेव कर्म भजते करोति। न पित्रादेरनुशासनमपेक्ष्य स्वेच्छ-याऽन्यथा प्रवर्तते, किं तर्हि, प्राक्प्रजापतिनियोगवशात्साध्वसाधु वा स्वयमन्यानुशासन-निरपेक्षोऽनुतिष्ठति। **सृज्यमानः** पुनर्जायमानः। कल्पान्तरेऽस्मिन्नेव वा कल्पे प्रजाप-तिरेव क्षेत्रज्ञांस्तत्कर्तृत्वेन नियुङ्क्ते। अतस्तन्नियोगमेवानुवर्तमानाः प्राचीनं शुभमशुभं वा कर्म कुर्वन्ति। तदुक्तम्।

" 'कर्तृत्वं प्रतिपद्यन्ते अनीशाः स्वेषु कर्मसु।
महेश्वरेण प्रेर्यन्ते शुभे वा यदि वाऽशुभे' ।। इति।
'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ।।' "

(२८) यंतु = यत्तु (ग, च)

उच्यते। एवं सति कर्मफलसम्बन्धस्त्यक्तः स्यात् पुरुषकारानर्थक्यं च स्यात्। अग्निहोत्रादिकर्माद्युपदेशो ब्रह्मोपासनाश्च व्यर्थाः प्रसज्येरन्। य एवेश्वरस्वरूपानभिज्ञास्त एव दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु प्रवर्तेरन्। ये तु तदधीनं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च मन्यन्ते तेषां सर्वत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गः। कृतमपि न तत्कर्म फलति-अकर्तारोऽपि भोक्ष्यामह इति मन्यमाना उदासीरन्। न च व्याधिरिवापथ्याद्विदुषां बलादिच्छोपजायते कर्तृत्व ईश्वरप्रेरणया। अथ कर्मफलसृष्ट्या तदिच्छा निश्चिता अस्मात्कर्मण इदं कर्तृत्वं भवतीति, न तर्हि यं तु कर्मणी' त्येतदस्ति। शास्त्रादेव नियोगः प्रतिपत्तव्यः। तस्माद्यं **पुरुषं स प्रभुः** प्रथमं न्ययुङ्क्त–अनादौ संसारे 'प्रथमं' वर्तमानापेक्षम्, नियोक्तृत्वं चास्य सर्वभावेषु, दिक्कालनिमित्तकारणत्वात्।

अन्ये तु व्याचक्षते। जात्यन्तरापन्नस्यात्मनो न पूर्वजातिसंस्कारापेक्षा। अतः स्वभावानुवृत्तिः। यं जातिविशेषं यस्मिन्कर्मणि नियुक्तवान् परवधादौ स सिंहादिजातीय आत्मा सम्पन्नो मनुष्यत्वे मार्दवमभ्यस्तमपि हित्वा जातिधर्मं प्रतिपद्यते अन्येनानुपदिष्टमपि। स्वाभाव्यात्प्रजापतिकृतत्वात् कर्माणि बलवन्ति प्रागभ्यासं जात्यन्तरगतस्य विस्मारयन्तीति प्रदर्शितं भवति ॥ २८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अणूनां नित्यत्वपक्षं निरस्यति **यं त्विति।** यं यज्जातीयं यत्र **कर्मण्य**न्नभक्षणाद्यशनादिरूपे-कर्मणि **न्ययुङ्क्त स** तज्जातीय**स्तदेव** तज्जातीयं कर्म **स्वयं** तेनाप्रेरितो **भेजे** ॥ २८ ॥

(३) **कुल्लूकः। यं तु कर्मणीति।** स प्रजापतिर्यं जातिविशेषं व्याघ्रादिक यस्यां क्रियायां हरिणमारणादिकायां सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् **स** जातिविशेषः **पुनः पुन**रपि **सृज्यमानः** स्वकर्मवशेन तदेवाचरितवान्। एतेन प्राणिकर्मसापेक्षं प्रजापतेरुत्तमाधमजातिनिर्माणं न रागद्वेषाधीनमिति दर्शितम्। अत एव वक्ष्यति–यथाकर्म-तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गममिति ॥ २८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** कर्मपूर्वप्रज्ञयोर्हेतुतामाश्रित्याह–**यमिति। यं** ब्राह्मणादिं **यस्मिन्**याजनादौ तथा **यं** व्याघ्रादिं **यस्मिन्** हिंसादौ **प्रथमं न्ययुङ्क्त स तदेव** कर्म **स्वयं भेजे।** किंभूतः **पुनःपुनः सृज्यमानः** ॥ २८ ॥

(५) **नन्दनः।** न केवलं सुखदुःखादिभिर्द्वन्द्वैः प्रजा ब्रह्मा योजितवान् किंतु तद्धेतुभूतैः कर्मभिरपीत्याह **यं तु कर्मणीति। प्रभु**रीश्वरः **प्रथमं** गर्भनिषेककाले **यं** देहिनं **यस्मिन्** कर्मण्य**युङ्क्त** अयोजयत् **स** देही **तदे**वेश्वरनियुक्तमेव कर्म **स्वयं** अनन्यापेक्षया **भेजे** न केवलमेकस्मिन्नेव जन्मनीश्वरनियुक्तं कर्म देही भजतेऽपि तु सर्वस्मिन्नपि जन्मनि तस्मिन्निषेककाले नियुक्तं भजत इत्युक्तं **सृज्यमानः पुनः पुनरिति** ॥ २८ ॥

(६) **रामचन्द्रः । यमिति । स प्रभुः** समर्थः **यस्मिन्कर्मणि यं** पुरुषं **प्रथमं** प्रथमतः न्ययुङ्क्त संयुक्तमकरोत् **पुनःपुनः सृज्यमानः** सन्**सः** जातिविशेषस्**तदेव** कर्म जन्मान्तर-कर्म **स्वयं भेजे** भजतीत्यर्थ इति सिद्धम् ।। २८ ।।

(७) **मणिरामः । सः** प्रजापतिः **यं** जातिविशेषं व्याघ्रादिकं **यस्मिन्** यस्यां क्रियायां मृगादिमारणरूपायां **प्रथमं** सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् । अन्यत् स्पष्टम् । एतेन स्वस्वकर्मसापेक्षं प्रजापतेरुत्तमाधमजातिनिर्माणं न रागद्वेषाधीनमिति दर्शितम् ।। २८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । यमिति यं** जातिविशेषं सिंहादिकं **यस्मिन्** कर्मणि द्विरद-मारणादौ प्रजापतिः सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् । **स** जातिविशेषः प्रथमसृष्ट्युत्तरका-लमपि स्वार्जितकर्मवशेन यदा यदा सृज्यमानो भवति तदा तदा तदेव द्विरदमारणादि **स्वयमे**व भजते न भूयः प्रजापतिनियोगमपेक्षते जातिधर्मत्वेन प्रजापतिना तस्य कृत-त्वात् ।। २८ ।।

हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते ।
यद्यस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत् ।। २९ ।।

(१) **मेधातिथिः । हिंस्रं** परप्राणवियोगकरं सर्पसिंहहस्त्यादि । तद्विपरीत-**महिंस्रं** रुरुपृषतादि । **मृदु** पेशलमनायासकरम् । **क्रूरं** कठिनं परदुःखोत्पादनात्मकम् । अन्यत्प्रसिद्धम् । यदेतद् द्विशः प्रसिद्धं कर्मजातं ततो यस्य यदेव **अदधाद्**दत्तवान् कल्पितवान् स प्रजापतिः सर्गे सृष्ट्यादौ पूर्वकर्मानुरूप्यमवेक्ष्य, तत्कर्म स सृष्टः प्राणी **स्वयमाविशत्** प्रतिपद्यते । भूतकालता न विवक्षिता । अद्यत्वेऽपि जातिधर्मस्यानुपदि-ष्टस्य स्वयम्प्रतिपत्तिदर्शनात् ।।२९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । न केवलं तादृशमेव कर्म किंतु धर्माधर्मसाधने अप्ये-वमित्याह **हिंस्राहिंस्रे इति । हिंस्रं**-कर्म व्याघ्रादेः **अहिंस्रं** शशादेः **मृदु** दुःखाजनकं **क्रूरं** दुःखजनकं **धर्माधर्मौ** धर्माधर्मसाधने कर्मणी आत्मप्रतिकूले। **ऋतं**-सत्यं स्वर्गादिहेतुः **अनृतं** मिथ्या **यद्यस्य सोऽदधात्** व्यदधात् कर्तव्यतया सर्गे सर्गादौ **तत्** तज्जातीयं स तज्जातीयः **स्वयमी**श्वरेच्छां विना **प्राविशत्**प्राप्नोति ।। २९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । एतदेव प्रपञ्चयति—**हिंस्राहिंस्रे इत्यादि । हिंस्रं** कर्म सिंहादेः-करिमारणादिकं **अहिंस्रं** हरिणादेः **मृदु** दयाप्रधानं विप्रादेः **क्रूरं** क्षत्रियादेः **धर्मो** यथा ब्रह्मचार्यादेः गुरुशुश्रूषादिः । **अधर्मो** यथा तस्यैव मांसमैथुनसेवादिः । **ऋतं** सत्यं-तच्च प्रायेण देवानां, **अनृत**मसत्यं तदपि प्रायेण मनुष्याणां, तथा च श्रुतिः "सत्यवाचो देवा अनृतवाचो मनुष्या" इति। तेषां मध्ये यत्कर्म स प्रजापतिः सर्गादौ यस्याधारयत् सृष्ट्युत्तरकालमपि स तदेव कर्म प्राक्तनादृष्टवशात् स्वयमेव भेजे ।। २९ ।।

---

(२९) माविशत् = माविशेत (ख, ञ, च, ज, झ, ढ, य)

(४) **राघवानन्दः**। तथा **हिंस्रं** हिंसनं **अहिंस्रं** तद्भिन्नं **मृदु** मार्दवं **क्रूरं** क्रौर्यं, "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति। विद्या विहितादिचतुर्विधं ज्ञानं पूर्वप्रज्ञा पूर्वानुभूतविषयवासना । तं गमनागमनशीलिनं समन्वारभेते स्वफलदानेन समनुगच्छतीति श्रुतेरर्थः। स्मृतिरपि। प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यतीति। अत्र प्रकृतिः पूर्वप्रज्ञा स्तनपानादिसंस्कारः ।। २९ ।।

(५) **नन्दनः**। एतमेवार्थं विशदयति **हिंस्रेति**। **हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे** इति च भावप्रधानो निर्देशः। हिंसाहिंसे मार्दवक्रौर्ये **धर्माधर्मावृतानृते** इत्येवमादिषु शुभाशुभेष्वीश्वरो यत् कर्म यस्य देहिनः सर्गे जन्मन्यदधाद्दत्तवांस्तत् स देही **स्वयमेवाविशत्** कृतवान् ।। २९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **हिंस्रेति** जन्मान्तरकर्माह। प्राक्तनकर्मस्वभावमाह । स ब्रह्मा **यस्य** पुंसःयत्स्वभावं **तत्** सर्गे जन्मकाले **तस्य अदधात्** तत्स्वभावः स्वयं हिंस्राहिंस्रेत्याविशत् । तत्र दृष्टान्तमाह ।। २९ ।।

(७) **मणिरामः**। पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति–**हिंस्राहिंस्रेत्यादिना** । **ऋतं** सत्यं **अनृतं** मिथ्या **सर्गे** सृष्ट्यादौ ।। २९ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। एतत्प्रपञ्चार्थमाह–**हिंस्राहिंस्रे इति**। **हिंस्रं** कर्म व्याघ्रादेः, **अहिंस्रं**-रुरुप्रभृतेः, **मृदु**-दयोपेतं ब्राह्मणादेः, **क्रूरं** क्षत्रियादेः। **धर्मो** यथा काकादेः परापत्यपोषणादिः। यद्यपि न ततस्तस्य धर्मो भवति परोपकारत्वात् धर्मत्वमुपचर्यते। **अधर्मो** यथा बकादेः। एतदपि पूर्ववदुपचारतो वञ्चनापरत्वादुच्यते। **ऋतं** देवानां **अनृतं** मनुष्याणां, तदुक्तम्-सत्यवाचो देवाः अनृतं वै मनुष्या इति। यद्यपि धर्माधर्मग्रहणेन एतत्सर्वं गतं तथापि स्वरूपभेदावलम्बनं पृथक् पृथक् द्वन्द्वतोऽभिधानम्। तेषामन्यत् यदेव कर्म यस्य प्रजापतिरददात् दत्तवान् सृष्ट्यादौ तत् तदेव सृष्ट्युत्तरकालेऽप्यसौ जायमानः स्वयमेव भजते। यथाकर्म सृष्टं स्थावरजङ्गमं इति वक्ष्यति। अतः प्राक्कल्पार्जितकर्मवशेन यद्यस्य सोऽददात् इति-द्रष्टव्यम् ।। २९ ।।

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेव तु पर्यये ।
स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ।।३०।।

(१) **मेधातिथिः**। अत्र दृष्टान्तः। अचेतना अपि यथा भावास्तन्मर्यादयैव व्यवस्थितस्वभावाः एवं चेतना अपि पुरुषकृतकर्मसहायेन प्रजापतिना कृतां मर्यादां नातिक्रामन्ति, यस्यां जातौ जातास्तदेव कुर्वन्ति नान्यदिच्छन्तोऽपि शक्नुवन्ति कर्तुम्।

ऋतवो वसन्तादयः। **स्वलिङ्गानि** चिह्नानि पत्रफलकुसुमशीतोष्णवर्षादीनि। **पर्यये**। यस्यर्तोर्यः पर्यायः स्वकार्यावसरः तस्मिन् स ऋतुस्तं धर्मं स्वयमेव प्रतिपद्यते, न पुरुषप्रयत्नमपेक्षते। चूतमञ्जर्यो वसन्ते स्वयमेव पुष्प्यन्ति, न मूले सलिलसेकमपेक्षन्ते। एवं पुरुषकर्माण्यदृष्टानि। नास्ति स पदार्थो यो न कर्मापेक्षते। तथाहि। वर्षाणां स्वस्वभावो यो वृष्टिप्रदः...भवति च राजदोषाद्राष्ट्रदोषाद्वा कदाचिदवग्रहः। तस्मात्कर्मशक्तिरेवानपसार्या।

वृत्तानुरोधादसकृदृतुग्रहणम्।

अन्ये तु श्लोकत्रयमप्यन्यथा व्याचक्षते। कर्मशक्तीनां स्वभावनियमोऽनेनोच्यत इत्याहुः।

(२८) यत्फलं यस्मिन्कर्मण्याहितं प्रजापतिना स कर्मविशेषः पुनः पुनः सृज्यमानोऽनुष्ठीयमानः स्वयं तत्फलं भजते ददातीत्यर्थः। तेन यागः कृतो यदा फलिष्यति न तदा किञ्चिदन्यदपेक्षत इति प्रतिपादितं भवति। सेवा हि स्वकृताऽपि मन्त्रिपुरोहितादिवाक्यमपेक्षते। नैवं यागः। दृष्टस्तु व्यापारस्तेनापेक्ष्यते। दृष्टादृष्टकारणद्वयजन्यत्वात्सर्वस्य कार्यस्यादृष्टान्तरापेक्षा निषिध्यते तदानीम्।

(२९) कर्माणीष्टानिष्टफलप्रदानि विधिप्रतिषेधविषयाणि। कर्माणि द्विश उदाहरति—**हिंस्राहिंस्रे इति**। हिंसा प्रतिषिद्धा। तस्या नरकादिफलप्रदानं नियमितम्, यो ब्राह्मणायावगुरेत् यो मामकायावगुरेत्तं शतेन यातयादिति वाक्यशेषेभ्यः। सा ततः स्वभावान्न च्यवते। प्रायश्चित्तेषु विशेषं वक्ष्यामः। अहिंस्रं विहितम्। तस्यापि नेष्टफलदानात् स्वभावच्युतिरस्ति। धर्माधर्मयोरेव विशेषा एते। विहितं कर्म धर्मः, प्रतिषिद्धमधर्मः, तयोर्विशेषाः सत्यानृतादयः। सत्यं विहितमनृतं प्रतिषिद्धम्। एवं सर्वाणि पूर्वोत्तरपदानि विहितप्रतिषिद्धविशेषप्रदर्शनानि।

(३०) अव्यभिचरितदृष्टकार्यकारणसंबन्धीनि कर्माणि। दृष्टान्तः यथर्तुलिङ्गानीति। शेषं समानम्।

(२) सर्वज्ञनारायणः। यथर्त्विति। ऋतुलिङ्गानि चूतकुसुमादीनि। ऋतोः पूर्वर्तोःपर्ययेऽपगमे स्वयमनादिष्टा एव। कर्माणि हिंस्रादीनि॥ ३०॥

(३) कुल्लूकः। अत्र दृष्टान्तमाह **यथर्त्विति**। यथा वसन्तादिऋतव ऋतुचिन्हानि चूतमञ्जर्यादीनि **ऋतुपर्यये** स्वकार्यावसरे स्वयमेवाप्नुवन्ति तथा **देहिनो**ऽपि हिंस्रादीनि **कर्माणि**॥ ३०॥

(४) राघवानन्दः। तेषामावश्यकफलारम्भकत्वे दृष्टान्तो **यथेति**। **यथर्तु** वसन्ताद्यृतुमनतिक्रम्य **लिङ्गानि** ऋतुलिङ्गानि वासन्तशारदीयानि फलपुष्पाणि

ऋतवः वसन्तादयः **ऋतुपर्यये** अग्रिमवसन्तादावपि यथा प्रपद्यन्ते तथा स्वस्वकर्माणि-**देहिनः** सृष्टयन्तरे प्रपद्यन्त इत्यन्वयः ।। ३० ।।

(५) **नन्दनः** । तमेवार्थं दृष्टान्तेन स्थापयति **यर्थात्विति** । **ऋतुलिङ्गानि** सहकारमल्लिकाकदम्बकुसुमादीनि । **स्वानि स्वानि कर्माणि** स्वस्य स्वस्येश्वरेण विहितानि ।। ३० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **यथेति** । **ऋतवः पर्यये** ऋतूनां पर्यये ऋतवन्ते यथा अन्यर्तुलिङ्गानि **स्वयमेव** भवन्ति कैश्चिदनोद्यमानत्वात् तथा **देहिनः** प्राणिनः **कर्माणि** प्राक्तनानि **स्वानि स्वानि अभिपद्यन्ते** प्रपद्यन्ते ।। ३० ।।

(७) **मणिरामः** । अत्रार्थे दृष्टान्तमाह—**यर्थात्विति** । **लिङ्गानि** चिह्नानि सहकारमञ्जर्यादीनि । **ऋतुपर्यये** स्वकार्यावसरे । **कर्माणि** हिंस्रादीनि ।। ३० ।।

(८) **गोविन्दराजः** । तत्रैव दृष्टान्तमाह—**यथेति** । यथा वसन्तादयः स्वावसरे स्वयमेव स्वानि कर्माणि चिह्नभूतानि कुर्वन्ति तद्वत् **कर्माणि** हिंस्रादीनि प्राणिनः ।। ३० ।।

लोकानां तु विवृद्धयर्थं मुखबाहूरुपादतः ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ।। ३१ ।।

(१) **मेधातिथिः** । पृथिव्यादीनां **लोकानां विवृद्धयर्थम्** । 'वृद्धिः' पुष्टिर्बाहुल्यं वा । ब्राह्मणादिषु चतुर्षु वर्णेषु सत्सु त्रयाणां लोकानां वृद्धिः । इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति । ते च यागाद्यधिकृताः । अतस्तैः कर्म कृतमुभौ लोकौ वर्धयति । पुरुषकर्मप्रचोदिता देवाः । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति । अस्यापि लोकस्य सृष्टिर्वृद्धिः । ब्राह्मणादीन् वर्णान्निरवर्तयन्निर्वर्तितवान् असृजत् । **मुखबाहूरुपादतः** । यथाक्रमम्, मुखाद्ब्राह्मणं, बाहुभ्यां राजन्यम्, ऊरुभ्यां वैश्यम्, शूद्रं पादत इति । तसिः अपादाने । कारणात्कार्यं निष्क्राष्यत इवेति भवति अपाये सति अपादानत्वम् ।

आद्यं कञ्चिद्ब्राह्मणं स्वमुखावयवेभ्यो दैव्या शक्त्या निर्मितवान् । अद्यतनानां सर्वेषां मिथुनसम्प्रयोगद्वारेण तत्त्वेभ्य उत्पत्तिदर्शनात् ।

परमार्थतः स्तुतिरेषा वर्णनामुत्कर्षापकर्षप्रदर्शनार्थम् । सर्वेषां भूतानां प्रजापतिः श्रेष्ठः । तस्यापि सर्वेषामङ्गानां मुखम् । ब्राह्मणोऽपि सर्वेषां वर्णानां प्रशस्यतमः । एतेन सामान्येन ब्रह्ममुखादुत्पन्न इत्युच्यते । मुखकर्माध्यापनाद्यतिशयाद्वा मुखत इत्युच्यते । क्षत्रियस्यापि बाहुकर्म युद्धम् । वैश्यस्याप्यूरुकर्म पशून् रक्षतो गोभिश्चरन्तीभिर्भ्रमणं स्थलपथवारिपथादिषु वाणिज्यार्थं गमनम् । शूद्रस्य पादकर्म शुश्रूषा ।। ३१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । लोकानामिति** । मुखादिना मुखेन होमादिना ब्राह्मणं क्षत्रेण रक्षयेदित्यादिक्रियाभिस्तैस्तैर्वर्णैर्लोकरक्षणसंवर्तनार्थम् ।। ३१ ।।

(३) **कुल्लूकः । लोकानां त्विति** । भूलोकानां बाहुल्यार्थं **मुखबाहूरुपादेभ्यो** ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान् यथाक्रमं निर्मितवान् । ब्राह्मणादिभिः सायंप्रातरग्नावाहुतिःप्रक्षिप्ता सूर्यमुपतिष्ठते सूर्याद्वृष्टिर्वृष्टेरन्नमन्नात्प्रजाबाहुल्यम् । वक्ष्यति च अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिःसम्यगादित्यमित्यादि । दैव्या च शक्त्या मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिनिर्माणम् ब्रह्मणो न विशङ्कनीयं श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिः ।। ३१ ।।

(४) **राघवानन्दः** । वेदादिष्वधिकारार्थं वर्णानां जनिस्थानकृतश्रैष्ठ्यान्याह—**लोकानां त्विति । विवृद्धयर्थं** स्वधर्मानुष्ठानेन विविधप्रकारवृद्धयर्थं **निरवर्तयत् मुखादिभ्यो** विप्रादिचतुष्टयं जनितवान् ।। ३१ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ चातुर्वर्ण्याभिमानिनां देवतानां सृष्टिमाह—**लोकानामिति । लोकानां** प्रजानां **विवृद्धयर्थं** बाहुल्यार्थं **निरवर्तयत्** सृष्टवान् । प्रभुरित्यनुवर्तते ।। ३१ ।।

(६) **रामचन्द्रः । मुखबाहूरुपादतः लोकानां विवृध्यर्थं** ब्राह्मणादीन् वर्णान् **निरवर्तयत्** प्रावर्तयत् ।। ३१ ।।

(७) **मणिरामः । निरवर्तयत्** निर्मितवान् ।। ३१ ।।

(८) **गोविन्दराजः । लोकानामिति** । अग्नौ प्रास्तेति वक्ष्यमाणन्यायेन पृथिव्यादिलोकबाहुल्यार्थं मुखादिभ्यो यथाक्रमं ब्राह्मणाद्यान् दैव्या शक्त्या निर्मितवान् । तथा च ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादि लिङ्गम् ।। ३१ ।।

द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ।। ३२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । एषा सृष्टिः साक्षात्परस्य पुरुषस्य । इयं तु ब्रह्मणः, तस्यैवेत्यन्ये । यत्तदन्तरण्डसमुद्गतं शरीरं तद् द्विधा कृत्वाऽ**र्धेन पुरुषोऽभवत्** पुमान् सम्पन्नः शुक्रसेकसमर्थः । **अर्धेन नारी** गौरीश्वरभङ्ग्या । अथवा पृथगेव तां निर्मितवान् । तां निर्माय तस्यां मैथुनेन धर्मेण विराडिति यस्य नाम प्रसिद्धं तं जनितवान् । एतदुच्यते—प्रजापतिः स्वां दुहितरमगच्छत् । इदमपि जायापत्योः शरीरमात्रभेदात् सर्वत्र कार्येष्वविभागात् तदालम्बनं द्वैधङ्कारवचनम् ।। ३२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । द्विधेति** । एतच्च प्रजानां मनसा सृष्टिमसृजत् । स्वदेहं **द्विधा कृत्वा** तदर्धेन पुमान् संपन्नः । अपरार्धेन **नारी** लोकसृष्टिमुपदेष्टुम् ।। ३२ ।।

(३) **कुल्लूकः । द्विधाकृत्वेति । स** ब्रह्मा निजदेहं द्विखण्डं कृत्वा **अर्द्धेन** स्त्री **तस्यां** मैथुनधर्मेण **विराट्**संज्ञं पुरुषं निर्मितवान् । श्रुतिश्च ततो विराडजायतेति ।। ३२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । संप्रति मन्वादिद्वारा मैथुनजां सृष्टिमाह–**द्विधेति** नवभिः । **आत्मनो देहं द्विधा कृत्वा** स्थितादस्माद्-ब्रह्मणः पूर्वार्धावच्छिन्नो जगत्सृष्टिभावितान्तः-करणो जीवो मन्वाख्यः **पुरुषोऽभवत्** तादृशजीवान्तरमुत्तरार्धावच्छिन्नं शतरूपाख्या **नारी** बभूव । **तस्यां** भोग्यत्वेनोपस्थितायां तद्भोक्तृत्वेन तं मन्वाख्यं **विराज**मयूयुजत् ससृजे विविधं राजमानत्वात् विराजमिति । ससृजे मनुं देवं प्रजापतिरिति **वार्तिकोक्तेः** । अतःश्रुतिः–"स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् स हैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्"। अत एव भागवतमपि । तस्य कायमभूद्द्वेधा यत्कायमभिचक्षते । ताभ्यां रूपविभा-गाभ्यां मिथुनं समपद्यत । यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायंभुवःस्वराट् । स्त्री चासी-च्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः । ततो मैथुनधर्मेण प्रजा एधांबभूविर ।। इति ।।३२।।

(५) **नन्दनः** । अथ सर्वभूतानां सृष्टिं वक्तुमुपक्रमते-**द्विधा कृत्वेति** ।। ३२ ।।

(६) **रामचन्द्रः । द्विधेति । प्रभुः** ब्रह्मा-**आत्मनः स्वं देहं द्विधाकृत्वा अर्द्धेन** दक्षिणाङ्गेन **पुरुषः अभवत् अर्द्धेन** वामाङ्गेन **नारी** स्त्री अभवत् **तस्यां** नार्यां **स** पुरुषः-**विराजं** विराट्पुरुषं स्वायंभुवसंज्ञं मनुम**सृजत्** उदपादयत् ।। ३२ ।।

(७) **मणिरामः । तस्यां** नार्यां मैथुनधर्मेण **विराट्**संज्ञकं पुरुषम**सृजत्** ।। ३२ ।।

(८) **गोविन्दराजः । द्विधेति** । स ब्रह्मा शरीरं द्विभागं **कृत्वा** एकेनार्धेन पुमान् सम्पन्नः । अपरेण स्त्री स **तस्याश्च** सकाशात् **विराजाख्यं** पुरुषं सृष्टवान् ।। ३२ ।।

तपस्तप्त्वाऽसृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।
तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ।। ३३ ।।

(१) **मेधातिथिः । स** विराट् **तपस्तप्त्वा यं पुरुषमसृजत् तं मां वित्त** जानी-ध्वम् । एवं स्मृतिपरम्परया नात्र वः किञ्चिदविदितं मम वर्णयितव्यमस्ति । तन्मध्ये शुद्धिमात्मन आचष्टे । **अस्य सर्वस्य स्रष्टारम्** । अनेन सर्वशक्तिमाह । जन्म-कर्मातिशयवन्तं मां प्रत्ययिततरीकरिष्यतीत्यभिप्रायः । निश्चयोत्पत्त्यर्थं च, अन्यतो ऽवगतेऽपि **मनु**जन्मनि स्वयमभिधानात् । यथाऽन्यतः श्रुतोऽपि कश्चित् पृच्छ्यते, 'देवदत्तस्य त्वं पुत्र' इति, 'बाढमिति' तेनोक्ते निश्चय उपजायते । अभिजनवर्णनं कवीनामत्रपाकरं सत्यामपि पारम्पर्येणात्मस्तुतौ । **द्विजसत्तमा** इत्यामन्त्रणम् । 'सत्तमाः' साधुतमाः श्रेष्ठा इति यावत् ।। ३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तपस्तप्त्वेति ।** स्वयमसृजदित्यन्वयः । **पुरुषः** पुरुष-शब्देन श्रुतौ प्रसिद्धः **तं मां** जानीत **अस्य सकलस्य** परंपरया च **स्रष्टारम्** ।। ३३ ।।

(३) **कुल्लूकः । तपस्तप्त्वेति ।** स विराट् **तपो** विधाय **यं** निर्मितवान् **तं मां** मनुं **जानीत । अस्य सर्वस्य** जगतः**स्रष्टारं** भो-द्विजसत्तमाः। एतेन स्वजन्मोत्कर्ष-सामर्थ्यातिशयावभिहितवान् लोकानां प्रत्ययितप्रत्ययार्थम् ।। ३३ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** एतद्वचनक्ति—**तप इति । यं मनुं तमेव मां वित्त** जानीत स्रष्टारं तेषां मरीच्यादीनां स्रष्टृदेहावच्छिन्नानां **द्विजसत्तमा** द्विजश्रेष्ठाः ।। ३३ ।।

(५) **नन्दनः ।** न ब्रह्माणमपेक्षितवानित्युक्तं **स्वय**मिति । स्त्रियमपेक्षित-वानित्युक्तम् **पुरुष** इति ।। ३३ ।। ३४ ।। ३५ ।।

(६) **रामचन्द्रः । तप इति । स पुरुषः विराट् तपस्तप्त्वा यं** पुरुषमसृजत् हे **द्विजसत्तमाः तं मां संवित्त** जानीत । कीदृशं मां **अस्य** विश्वस्य **स्रष्टारम्** ।। ३३ ।।

(७) **मणिरामः । स विराट् यं पुरुषं** निर्मितवान् **तं मां** मनुं **वित्त** जानीत । **अस्य सर्वस्य** जगतः **स्रष्टारम्** ।। ३३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। तप इति। सः** अनन्तरोक्तो **विराट् तपः** कृत्वा **यं** स्वयं सृष्टवान् **तं मां** जानीत । एतस्य सर्वस्योत्पादयितारम् । हे **द्विज**श्रेष्ठतमाः ।। ३३ ।।

अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
पतीन्प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ।। ३४ ।।

(१) **मेधातिथिः । अहमसृज**मुत्पादितवान् । **दश** प्रजापतीन्महर्षीन् । **आदितः सुदुश्चरं तपः** कृत्वा । सुष्ठु दुःखेन तपश्चर्यतेऽतिपीडाकरं बहुकालं च ।। ३४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अहमिति । प्रजाःसिसृक्षु**र्मरीच्यादिद्वारा । **आदितः** सर्गादौ ।। ३४ ।।

(३) **कुल्लूकः । अहमिति । अहं प्रजाः** स्रष्टुमिच्छन् **सुदुश्चरं तपस्तप्त्वा दश प्रजापतीन्** प्रथमं सृष्टवान् तैरपि प्रजानां सृज्यमानत्वात् ।। ३४ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** अहमपि तथा चक्रे इत्याह—**अहमिति। महर्षीन्** प्रजानां पतीन् दशा**सृज**मित्यन्वयः । **आदितः** आदौ ।। ३४ ।।

(६) **रामचन्द्रः । अहमिति । प्रजाःसिसृक्षुः अहं प्रजानां पतीन्महर्षीन् आदितः** प्रथमतः **दश** असृजं सृष्टवान् । मरीच्यादीन् देवनिकायान् देवसमूहान् ।। ३४ ।।

(७) **मणिरामः । प्रजापतीन्** तेषामपि प्रजानामुत्पादकत्वात् प्रजापति-त्वम् ।। ३४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। अहं प्रजाः स्रष्टुमिच्छन् **सुदुश्चरं तपः** कृत्वा **प्रजापतीन्** महर्षीन् **दश** प्रथमतःसृष्टवान् ॥ ३४ ॥

मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ ३५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** तान्महर्षीन्नामतो निर्दिशति–**मरीचिमिति** ॥ ३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मरीचिमिति** । दशेत्यस्य प्रपञ्चः ॥ ३५ ॥

(३) **कुल्लूकः। मरीचिमित्यादि**। त एते दश प्रजापतयो नामतो निर्दिष्टाः ॥ ३५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। नामतस्तानेवाह-**मरीचिमिति । प्राचेतसं** दक्षम् ॥ ३५ ॥

(७) **मणिरामः**। एतेषां नामान्याह्–**मरीचिमित्यादिना** ॥ ३५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। आह-तांश्च–**मरीचिमिति** ॥ ३५ ॥

एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजसः।
देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥ ३६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** एते महर्षयः **सप्तान्यान्मनूनसृजन्**। अधिकारशब्दोऽयं **मनु**रिति । मन्वन्तरे यस्य प्रजासर्गे तत्स्थितौ वाऽधिकार उक्तेन प्रकारेण स **मनु**रित्युच्यते । **भूरितेजस अमितौजस** इति चैक एवार्थः । एकं प्रथमान्तं स्रष्टुर्विशेषणम्, द्वितीयं द्वितीयान्तं स्रष्टव्यानां मन्वादीनां विशेषणम् ।

"ननु देवा ब्रह्मणैव सृष्टाः।"

सत्यम्, न सर्वे । अपरिमिता हि देवसङ्घाताः । **देवनिकाया** हि देवस्थानानि स्वर्गलोकब्रह्मलोकादीनि ॥ ३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। एत इति।** प्रजापतिसर्गद्वारा परंपरया **सप्तान्यान्** प्रजापतीन् **मनून्** मनुनाम्नोऽसृजम्। सावर्णिमनुनाऽष्टमेन सह। स्वायंभुवादन्ये स्वारोचिषादयः सप्तेत्यष्टमव्यवच्छेदार्थम्। तेनान्येपि षण्मनव उपलक्ष्यन्ते। **देवानिति। देवान्** वस्वादीन् तेषां **निकायान्** विमानानीति केचित्। नितरां कायो येषु तानि देवनिकायानि संघचारीणि विश्वादीनीत्यन्ये ॥ ३६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **एते मनूंस्त्विति । एते** मरीच्यादयो दश **भूरितेजसो** बहुतेजसोऽ**न्यान् सप्ता**परिमिततेजस्कान् **मनून् देवान्** ब्रह्मणा सृष्टान् देवनिवासस्थानानि स्वर्गादीन्महर्षींश्च सृष्टवन्तः । मनुशब्दोऽयमधिकारवाची । चतुर्दशसु मन्वन्तरेषु

यस्य यत्र सर्गाद्यधिकारः स एतस्मिन्मन्वन्तरे स्वायंभुवस्वारोचिषादिनामभिर्मनुरिति व्यपदिश्यते ।। ३६ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तेषामपि कृत्यमाह–**एत इति** । **एते** मरीच्यादयो **मनून्** मन्वन्तराधिपान् सावर्णिप्रभृतीन् **भूरितेजसः** भूरीणि एकसप्ततियुगपरिमितः काल-स्तत्रत्या देवतास्तदिन्द्रो मनुपुत्रा ऋषयः ईश्वरावतारश्च एते षट् तेजांसि मन्वन्त-रपालने सहकारीणि येषां ते तथेति कर्मणो विशेषणम् । **देवनिकायान्** देवस्थलानि देवभृत्यान्वा **महर्षीन्** वामदेवादीन् ।। ३६ ।।

(५) **नन्दनः** । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च क्षत्रियश्च क्षत्रिया च वैश्यश्च च वैश्या च शूद्रश्च शूद्रा चेत्यष्टौ शास्त्रेषु मानवा उच्यन्ते । एतेषु ब्राह्मणा मनुत्वेन मरीच्या-दयो मनुनैव हि सृष्टाः । असृष्टा ब्राह्मणीप्रभृतयः सप्त शिष्टानेतान् ससृजुः **देवान्** इन्द्रादीन् **देवनिकायान्** मरुद्गणादीन् ।। ३६ ।।

(७) **मणिरामः** । **एते** मरीच्यादयो दश **भूरितेजसः अन्यान्** सप्त अपरिमित-तेजस्कान् **मनून् देवान् देवनिकायान्** देवनिवासस्थानानि । स्वर्गादीन् **महर्षींश्च** सृष्टवन्तः । मनुशब्दोऽयमधिकारवाची । चतुर्दशसु-मन्वन्तरेषु यस्य यत्र सर्गाद्यधिकारः तस्य तस्मिन् मन्वन्तरे स्वायंभुवस्वारोचिषेत्यादिनामभिः मनुरिति व्यपदिश्यते।।३६।।

(८) **गोविन्दराजः** । **एते इति** । एते दश बहुतेजस्काः **सप्तान्यान् मनून्** सृष्टवन्तः । तथा **देवान् देवनिकायान् महर्षींश्च** अपरिमिततेजस्कान् । तेषां सर्वेषां मनूनां मन्वन्तरे एकैकस्य सर्गाद्यधिकारः ।। ३६ ।।

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।
नागान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितॄणां च पृथग्गणान् ।। ३७ ।।

(१) **मेधातिथिः** । यक्षादीनां स्वरूपभेदश्चेतिहासादिप्रमाणक एव, न प्रत्यक्षा-दीनामन्यतमेन प्रमाणेन परिच्छिद्यते । तत्र वैश्रवणानुचरा **यक्षाः** । **रक्षांसि** विभीषणा-दयः । तेभ्यः क्रूरतराः **पिशाचाः** अशुचिमरुदेशादिवासिनो, निकृष्टा यक्षराक्षसेभ्यः । हिंस्रास्तु सर्व एव । छद्मना केचित् प्राणिनां जीवमाकर्षन्त्यदृष्टया शक्त्या व्याधींश्च जनयन्तीत्यैतिहासिका मन्त्रवादिनश्च । **गन्धर्वा** देवानुचरा गीतनृत्तप्रधानाः । **अप्सरसो** देवगणिका उर्वश्याद्याः । **असुरा** देवशत्रवो वृत्रविरोचनहिरण्याक्षप्रभृतयः । **नागा** वासुकितक्षकादयः । **सर्पाः** प्रसिद्धाः । **सुपर्णाः** पक्षिविशेषा गरुत्मत्प्रभृतयः **पितरः** सोमपाज्यपादिनामानः स्वस्थाने देववद्वर्तन्ते । तेषां गणमसृजन् ।। ३७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **यक्षा** मणिभद्रादयः । **रक्षांसि** दैत्यजातिविशेषाः क्रव्यादाः । **पिशाचाः**पिशुनचेतसो दैत्यजातिभेदा अक्रव्यादा देवसत्वाः । **नागा**

नाभेरूर्ध्वं नराकाराः अधःसर्पाकृतयः। **सर्पास्त**दन्ये फणिधराः। **सुपर्णाः**गरुडादयः-पक्षिभेदाः। **पितॄणां गणान**ग्निष्वात्तादीन् ।। ३७ ।।

(३) **कुल्लूकः। यक्षरक्ष इति**। एतेऽसृजन्निति पूर्वस्यैवात्रानुषङ्गः। उत्तरत्र श्लोकद्वये च। **यक्षो** वैश्रवणस्तदनुचराश्च। **रक्षांसि** रावणादीनि। **पिशाचा**स्तेभ्योऽपकृष्टाः अशुचिमरुदेशनिवासिनः **गन्धर्वा**श्चित्ररथादयः **अप्सरस** उर्वश्यादयः **असुरा** विरोचनादयः। **नागा** वासुक्यादयः। **सर्पास्त**तोऽपकृष्टाः- अलगर्दादयः। **सुपर्णा** गरुडादयः **पितॄणा**माज्यपादीनां **गणः**समूहः। एषां च भेद इतिहासादिप्रसिद्धो नाध्याक्षादिगोचरः ।। ३७ ।।

(४) **राघवानन्दः। यक्षेति**। **यक्षा** वैश्रवणादयः। **रक्षांसि** रावणादयः। **पिशाचाः** पूतिनरमांसाशिनः। **गन्धर्वा**श्चित्ररथादयः। **अप्सरसः** उर्वशीप्रभृतयः। **असुराः** हिरण्याक्षादयस्तान्। **नागान्** देवाकृतिसफणान् अनन्तादीन्। **सुपर्णान्**गरुडादीन्। **पितॄणां पृथग्गणान**ग्निष्वात्तादीन् ।। ३७ ।।

(५) **नन्दनः। नागाः** सौरसेयाः **सर्पाः** काद्रवेयाः। तदुक्तं **महाभारते**—सुरसाऽजनयन्नागान् कद्रूराजंस्तु पन्नगानिति ।। ३७ ।।

(७) **मणिरामः।** एते असृजन्निति पूर्वश्लोकस्थस्यैवोत्तरश्लोकेष्वप्यनुषङ्गः। **यक्षः** कुबेरः तत्सेवकाश्च। **रक्षांसि** रावणादीनि। **पिशाचाः** तेभ्योऽपकृष्टाः **गन्धर्वाः** चित्ररथादयः। **अप्सरसः** उर्वश्यादयः। **असुराः** हिरण्यकशिप्वादयः। **नागाः**शेषादयः। **सर्पाः** ततोऽपकृष्टाः अलगर्दादयः। **सुपर्णाः** गरुडादयः। **पितरः** कव्यवाडनलादयः ।। ३७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यक्षरक्षः पिशाचांश्चेति। यक्षाः** वैश्रवणामात्याः। **रक्षांसि** रावणादीनि। **पिशाचाः** मरुभूम्यादिवासिनः प्राणिविशेषाः। **गन्धर्वाः** चित्रसेनादयः। **अप्सरसः** मेनकाद्याः, **असुरा** विरोचनादयः। **नागाः** तक्षकाद्याः **सर्पा** अहयः **सुपर्णा** गरुत्मन्तः **पितॄणां** सोमपादीनां स्वस्थानसमूहानसृजन् इति वर्तते। एवमुत्तरत्रापि ।। ३७ ।।

विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च।
उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ।। ३८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** मेघोदरदृश्यं मध्यमं ज्योतिर्**विद्युदु**च्यते। यस्यास्तडित्सौदामिनीत्यादयः पर्याया विशेषाश्रयाः। **अशनिः** शिलाभूता हिमकणिकाः सूक्ष्मदृश्याश्च वर्षधारादिवत्पतन्त्यो वेगवद्वातप्रेरिताः सस्यादिविनाशिन्य उच्यन्ते। **मेघा** अभ्रो-

दकमरुज्ज्योतिः संघाता आन्तरिक्षाः। **रोहितं** दण्डाकारमन्तरिक्षे नीललोहितरूपं कदाचित् दृश्यते। आदित्यमण्डललग्नं कदाचित् कदाचित्प्रदेशान्तरेऽपि। तस्यैव विशेष **इन्द्रधनुः**। वक्रत्वं धनुराकारताऽधिकाऽस्य। **उल्का** संध्याप्रदोषादौ विसारि-प्रभाण्युत्पाते दिक्षु पतन्ति यानि ज्योतींषि दृश्यन्ते। **निर्घातः** भूम्यन्तरिक्ष उत्पात-शब्दः। **केतव** उत्पाते दृश्यमानानि शिखावन्ति ज्योतींषि प्रसिद्धानि। अन्यान्यपि ध्रुवागस्त्यारुन्धतीप्रभृतीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **विद्युतो** विद्युदधिष्ठात्रीं देवताम्। एवमुत्तरेषु। **रोहितमृ**ज्विन्द्रधनुः। **निर्घातो** व्योममद्गुरः। **ज्योतींषि** नक्षत्रादीनि। **उच्चावचानि** नानाभेदानि ॥ ३८ ॥

(३) **कुल्लूकः। विद्युत इति**। मेघेषु दृश्यं दीर्घाकारं ज्योतिर्**विद्युत्**। मेघादेव यज्जोतिर्वृक्षादिविनाशकं **तदशनिः मेघाः** प्रसिद्धाः **रोहितं** दण्डाकारं नानावर्णं दिवि दृश्यते यज्ज्योतिस्तदेव वक्र**मिन्द्रधनुः। उल्का** रेखाकारमन्तरिक्षात्पतज्ज्योतिः। **निर्घातो** भूम्यन्तरिक्षगत उत्पातध्वनिः। **केतवः** शिखावन्ति **ज्योतींषि** उत्पातरूपाणि अन्यानि ज्योतींषि ध्रुवागस्त्यादीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच-**विद्युत इति**। रोहितं नानाकारदण्डायमानं **तदेवेन्द्र-धनुः**। **निर्घातो**ऽन्तरिक्षज उत्पातध्वनिः **केतवः** शिखावन्ति **ज्योतींषि**। **उच्चावचानि** ग्रहनक्षत्रताराः ॥ ३८ ॥

(५) **नन्दनः**। ऋजुदीर्घमिन्द्रायुधं **रोहितं** 'इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेवर्जुरोहितं' इत्यमरसिंहेनाभिहितम्। **निर्घातः** पवनाहतस्य वायोर्वेगो भूगतः। तथा च संहिता-यामुक्तम् पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समापतति भवति तदा निर्घात इति। **केतवः** सपुच्छनक्षत्राणि **ज्योतींषि** नक्षत्राणि ॥ ३८ ॥

(७) **मणिरामः**। मेघेषु दीर्घाकारं ज्योतिः **विद्युत्**। मेघादेव वृक्षादिविनाशकं ज्योतिर्यत् पतति **तदशनिः। रोहितं** नानावर्णं धनुराकारं दिवि दृश्यते। तस्यैव नाम **इन्द्रधनुरिति**। उल्काकारं अन्तरिक्षात् पतज्ज्योतिः **उल्का**। भूम्यन्तरिक्षगतः उत्पात-ध्वनिः **निर्घातः**। उत्पातरूपाणि शिखावन्ति ज्योतींषि **केतवः**। **उच्चावचानि** नाना-प्रकाराणि अन्यानि ज्योतींषि ध्रुवागस्त्यादीनि ॥ ३८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। विद्युत इति**। रोहितं शस्त्रोत्पात इति प्रसिद्धम् नाना-वर्णधनूरूपं **इन्द्रधनुः**। **उल्का** रेखाकारं अन्तरिक्षात् पतत् ज्योतिः कदाचिद्रात्रौ दृश्यते। **निर्घातः** क्षित्यन्तर्गतः उत्पातध्वनिः। **केतवो** दण्डाद्याकाराणि ज्योतींषि। अन्यान्यपि **ज्योतींषि** उत्कृष्टापकृष्टानि ॥ ३८ ॥

किन्नरान्वानरान्मत्स्यान् विविधांश्च विहङ्गमान् ।
पशून् मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥३९॥

(१) **मेधातिथिः ।** अश्वमुखाः प्राणिनो हिमवदादिपर्वतेषु भवन्ति ते **किन्नराः । वानरा** मर्कटमुखाः पुरुषविग्रहाः । **विहङ्गमाः** पक्षिणः । अजाविकोष्ट्रगर्दभादयः **पशवः । मृगा** रुरुपृषतादयः । **व्यालाः** सिंहव्याघ्रादयः । द्वे दन्तपंक्ती उत्तराधरे येषां भवतस्ते **उभयतोदतः** ॥ ३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । किंनरानिति । किंनराः** नराश्वमूर्तिमिश्रदेहाः । **पशून्**-ग्राम्यारण्यान् । **मृगान**रण्यचरानरण्यसदः । **व्यालान्** हिंस्रान् व्याघ्रादीन् । **उभयतोदतः** उभयोष्ठप्रान्तदंष्ट्रावतः ॥ ३९ ॥

(३) **कुल्लूकः । किंनरानिति । किन्नरा** अश्वमुखा देवयोनयो नरविग्रहाः । **वानराः**प्रसिद्धाः । **मत्स्याः**रोहितादयः । **विहङ्गमाः**पक्षिणः । **पशवो** गवाद्याः । **मृगा** हरिणाद्याः । **व्यालाः** सिंहाद्याः । **उभयतोदतः** द्वे दन्तपङ्क्ती येषां उत्तराधरे भवतः ॥ ३९ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** किंच **किन्नरान्** अश्वमुखनराकारान् । **विहङ्गमान्** पक्षिणः । **पशून्** गवादीन् । **मृगान्** हरिणादीन् ग्राम्यारण्यभेदेन वा । **व्यालान्** सिंहादीन् । **उभयतोदतः** उभयतोदन्तपङ्क्तिर्येषां अश्वादीनां तानपि ॥ ३९ ॥

(५) **नन्दनः ।** आस्याधरोत्तरभागयोर्दन्ता येषां त **उभयतोदतो** गर्दभादयः ॥ ३९ ॥

(७) **मणिरामः । किन्नराः** अश्वमुखा नरदेहा देवयोनयः **पशवो** गवाद्याः । **मृगाः** हरिणाद्याः । **व्यालाः** सिंहाद्याः **उभयतोदतः** उभयतः उत्तराधरे दन्तपङ्क्ती येषां ते तथा ॥ ३९ ॥

(८) **गोविन्दराजः । किन्नरानिति । किन्नराः** किन्नरशरीराः अश्वमुखाः अन्ये तु विपरीताः । **विहङ्गमाः** पक्षिणः **पशवो** गवाद्याः । मनुष्याणां पशुत्वेपि प्राधान्यात् पृथक्ग्रहणम् । **व्यालाः** सिंहाद्याः उत्तराधरदन्तयुक्ताः ॥ ३९ ॥

कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् ।
सर्वं च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम् ॥ ४० ॥

(१) **मेधातिथिः । कृमयो**ऽत्यन्तसूक्ष्माः प्राणिनः । **कीटास्**तेभ्य ईषत्स्थूला भूमिचराः । **पतङ्गाः** शलभादयः । **स्थावरं** वृक्षपर्वतादि । **पृथग्विधं** नानाप्रकारम् । 'क्षुद्रजन्तव' इत्येकवद्भावः ॥ ४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । कृमीति ।** कृमयो मलादिसंभवाःक्षुद्रजन्तवः । **कीटा** योनिजाः पिपीलिकादयः । **मत्कुण** उद्दंशः । **स्थावरं** वृक्षादि ॥ ४० ॥

(३) **कुल्लूकः । कृमिकीटेति ।** **कीटाः** कृमिभ्यःकिंचित्स्थूलाः । **पतङ्गाः**-शलभाः । **यूकादयः** प्रसिद्धाः । 'क्षुद्रजन्तव' इत्यनेन एकवद्भावः । **स्थावरं** वृक्ष-लतादिभेदेन विविधप्रकारम् ॥ ४० ॥

(४) **राघवानन्दः ।** किंच **कृमयः** अपादाः । सपादाः **कीटाः । पतङ्गाः**-शलभादयः । **मत्कुणा** उद्दंशाः । **दंशास्तु** वनमक्षिकाः । यूकादीनामेकवद्भावः क्षुद्र-जन्तुत्वज्ञापनार्थः । असृजन्नित्यन्वयः ॥ ४० ॥

(५) **नन्दनः । पतङ्गान्** शलभान् ससृजुरित्यनुवर्तते ॥ ४० ॥

(७) **मणिरामः ।** कृमिभ्यः किञ्चित्स्थूलाः **कीटाः पतङ्गाः** शलभादयः । **स्थावरं** वृक्षलतादिभेदेन पृथग्विधं नानाप्रकारम् ॥ ४० ॥

(८) **गोविन्दराजः । कृमिकीटपतङ्गानिति । कृमयो** भूमिशरणाः । **कीटाः** कृमिभ्यः किञ्चित्स्थूलाः । **पतङ्गाः** शलभाः । **स्थावरं** वृक्षवनस्पत्यादिभेदेन नाना-प्रकारम् ॥४० ॥

एवमेतैरिदं सर्वं मन्नियोगान्महात्मभिः ।
यथाकर्म तपोयोगात् सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥४१॥

(१) **मेधातिथिः । एवमिति** प्रक्रान्तप्रकारपरामर्शः । **एतैर्महात्मभिर्**मरीच्या-दिभिः । **इदं सर्वं स्थावरजंगमं सृष्टम् । यथाकर्म** यस्य जन्मान्तरे यादृशं कर्म तदपेक्षम्। यस्यां जातौ यस्य तु युक्तमुत्पत्तुं कर्मवशात्स तस्यामेवोत्पादितः । **मन्नियोगान्**मदाज्ञया । **तपोयोगान्**महत्कृत्वा तपः । यावत्किंचिन्महदैश्वर्यं तत्सर्वं तपसा प्राप्यमित्येतद-नेनाह ॥ ४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । एवमिति । मन्नियोगात्** मज्ज्ञानोपदेशात् आत्म**नस्त-पोयोगात् । यथाकर्म** यादृगुत्पाद्यानां कर्म तदनुरूपेण ॥ ४१ ॥

(३) **कुल्लूकः । एवमेतैरिति ।** एवमित्युक्तप्रकारेण एतैर्मरीच्यादिभि**रिदं सर्वं स्थावरजङ्गमं** सृष्टम्। **यथाकर्म** यस्य जन्तोर्यादृशं कर्म तदनुरूपं तस्य देवमनुष्य-तिर्यगादियोनिषूत्पादनं **मन्नियोगात्** मदाज्ञया **तपोयोगात्** महत्तपःकृत्वा । सर्वमैश्वर्यं तपोऽधीनमिति दर्शितम् ॥ ४१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। जङ्गमसृष्टिमुपसंहरन् स्थावरसृष्टिं ब्रुवाणो जरायुज-स्वेदजान् प्रतियोगितया भिनत्ति-**एवमिति** दशभिः। **स्थावरजङ्गमं** जङ्गमवत्स्था-वरमपि-सृष्टमित्यर्थः। आज्ञा गुरूणां ह्यवधारणीयेति मानयन्नाह-**मन्नियोगादिति**। मम मनोर्नियोगादाज्ञातः। मरीच्यादिमहात्मभिरित्यनेन महतामप्यकार्यकारित्वं यत्स्थावरादिसृष्टिः ॥ ४१ ॥

(५) **नन्दनः**। **यथाकर्म** सृज्यमानप्राणिकृतकर्मानुरूपम्। **तपोयोगात्** ज्ञानयोगेन सृज्यमानदेहिकर्माणि ज्ञानचक्षुषा दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **एवमिति** । **एवं मन्नियोगात्** एतैर्ऋषिभिर्मरीच्यादिभिः **तपोयोगात्** स्थावरजङ्गमं सृष्टं यथाक्रमं पूर्वमृष्यादिक्रमेण ॥ ४१ ॥

(७) **मणिरामः**। **एतैः** मरीच्यादिभिः। **यथाकर्म** यस्य जन्तोर्यादृशं कर्म तद-नुरूपं तस्य देवादियोनिषूत्पादनम् ॥४१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एवमिति**। अनेन प्रकारेण तैः मुनिभिः मदाज्ञया सृज्य-मानप्राणिकर्मगतकर्मानुरूपेण इदं तपोबलात् सृष्टम् ॥ ४१ ॥

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ।
तत्तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥४२॥

(१) **मेधातिथिः**। **येषां भूतानां यादृशं कर्म** स्वभावतो हिंस्रमहिंस्रं वा तद्वत्त-थैव **कीर्तितम्**। इदानीं जन्म**क्रमयोगमभिधास्यामि**।

"क्व पुनः कर्म कीर्तितम्। यत्वेदं यक्षरक्ष इत्यादि नामनिर्देशो न कर्मनिर्देशः।"

उच्यते। नामनिर्देशादेव कर्मावगतिः, कर्मनिमित्तत्वादेषां नामप्रतिलम्भस्य। तथाहि यक्षणाद्भक्षणादशनाद्वा 'यक्षाः'। रहसि क्षणनाद् रक्षणाद्वा 'रक्षांसि'। पिशिता-शनात् 'पिशाचाः'। अद्भ्यः सृता इति 'अप्सरसः'। अमृताख्यायाः सुराया अलाभाद-सुराः। इत्याद्यप्यूह्यम्। **जन्मनि** क्रमयोगो जरायुजाण्डजा इत्यादि वक्ष्यते ॥ ४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **येषां त्विति**। यज्जातीयस्य यदध्यापनादि **कर्म कीर्तितं** विक्षिप्तं **तदिहाभिधास्यामि**। **तथा जन्मनि क्रमयोगं** येन क्रमेण यज्जायते येन च जराय्वादिना युक्तं यज्जायते तच्चाभिधास्यामि ॥४२॥

(३) **कुल्लूकः**। **येषामित्यादि** । **येषां पुनर्यादृशं कर्म इह** संसारे पूर्वाचार्यैः कथितं यथौषध्यःफलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः, ब्राह्मणादीनां चाध्ययनादि कर्म **तत्तथैव** वो युष्माकं वक्ष्यामि जन्मादि**क्रमयोगं** च ॥४२॥

---

(४१) मन्नियोगात्=सन्नियोगात् (क, च) (४२) येषां=तेषां (ख)

(४) **राघवानन्दः**। **येषां** प्राणिनां जन्मनिमित्तं **यादृशं कर्म** स्थावराणां कायिकं निषिद्धाचरणं पक्ष्यादीनां वाचनिकं देवादीनां कायादिजं पुण्यं मनुष्यादीनां उभयमिति **इह** मनुना **कीर्तितं** यत्तदभिधास्यामीत्यन्वयः। **क्रमयोगं** च ब्राह्मणादिक्रमेण ।।४२।।

(५) **नन्दनः**। अथ वृत्तमर्थं वर्तिष्यमाणं च विवेचयति-**येषामिति** । **येषां भूतानां** यादृशानां यत्प्रकारं पूर्वकृतं **कर्म** तेषां तत्प्रकारं फलमिह सृष्टौ भवतीति वः **कीर्तितम्**। इदानीं **जन्मनि क्रमयोगं** त्वभिधास्यामि जन्मतारतम्यं च क्रमहेतुकमभिधास्यामीत्यर्थः। तच्च तारतम्यं पशव इत्यादिना श्लोकषट्केण वक्ष्यमाणजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणमित्यनुसंधातव्यम् ।।४२।।

(६) **रामचन्द्रः**। **येषामिति** । **येषां** भूतानां चतुर्विधानां **यादृशं कर्मेह कीर्तितं तथा** तत्कर्म **वः** युष्माकं **अभिधास्यामि**। **च** पुनः। **जन्मनि क्रमयोगं** क्रमानुसारेण कथयिष्यामि ।। ४२ ।।

(७) **मणिरामः**। **येषामिति** । स्पष्टम् ।।४२।।

(८) **गोविन्दराजः**। **येषामिति** । **येषां** भूतानां यथारूपं **कर्म तत्तथैवेह** शास्त्रे **कीर्तित**मेव। युष्माकं यतो नामनिर्देशादेव, देवता-द्योतनात् द्युतिस्थानाद्वा देवताः, यक्षणाद्यक्षाः इत्येवमादिकर्मप्रतिपत्तिः। इदानीं येन कर्मसंवन्धेन जायन्ते तं वक्ष्यामीति केचित्। अथवा **येषां यादृशं कर्म इह** संसारे पूर्वैरपि कथितं यथा ओषध्यः फलपाकान्ता इत्येवमादि **तत् तथा अभिधास्यामि** यथाक्रमयोगं चेति ।।४२।।

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः।
रक्षांसि च पिशाचाश्च मानुषाश्च जरायुजाः ।।४३।।

(१) **मेधातिथिः**। एते **जरायुजाः**। जरायुरुल्वं गर्भशय्या। तत्र प्रथमं ते सम्भवन्ति। ततो मुक्ता जायन्ते। एष एतेषां जन्मक्रमः। दन्तशब्दसमानार्थो दत्शब्दोऽन्योऽस्तीत्युभयतोदत इति प्रथमावहुवचने रूपं युज्यते ।।४३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तत्र लघुत्वादादौ जन्मक्रममाह-**पशवश्चेति** । एते **जरायुजा** जरायुसहिता जायन्ते ।। ४३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **पशवश्चेति** । **जरायु**र्गर्भावरणचर्म तत्र मनुष्यादयः प्रादुर्भवन्ति पश्चान्मुक्ता जायन्ते। एषामेव जन्मक्रमः प्रागुक्तो विवृतः। दन्तशब्दसमानार्थो दच्छब्दःप्रकृत्यन्तरमस्ति तस्येदं प्रथमावहुवचने रूपं **उभयतोदत** इति ।।४३।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **पशवश्चेति** । **जरायु**रुल्बं गर्भपरिवेष्टनत्वक् ततो जाताः **पशव** इत्याद्यनुवादो जरायुजत्वं विधेयम् ।। ४३ ।।

(६) **रामचन्द्रः । पशव इति ।** पश्वादिमनुष्यान्ताः **जरायुजाः** स्मृताः ।।४३।।

(७) **मणिरामः ।** जरायुजानाह—**पशवश्चेति । जरायुः** गर्भावरणचर्म ।।४३।।

(८) **गोविन्दराजः । पशव इति । जरायुर्**गर्भसंपातः तत्रादौ संभवन्ति । ततस्तन्मुक्ता जायन्ते ।।४३।।

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः ।
यानि चैवम्प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ।।४४।।

(१) **मेधातिथिः । नक्राः** शिशुमारादयः । **कच्छपः** कूर्मः । **यानि चैवम्प्रकाराणि** कृकलासादीनि **स्थलजानि ।** एवंरूपा**ण्यौदकानि** जलजानि शंखादीनि ।।४४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अण्डजा इति । एवंप्रकाराणि स्थलजानि** नकुलादीनि । **औदकानि** मण्डूकादीनि । एतान्यण्डयुक्तानि जायन्त इत्यर्थः ।।४४।।

(३) **कुल्लूकः । अण्डजाः पक्षिण इति ।** अण्डे-आदौ सम्भवन्ति ततो जायन्त इति एषां जन्मक्रमः । **नक्रः** कुंभीरः । **स्थलजानि** कृकलासादीनि । **औदकानि** शङ्खादीनि ।। ४४ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** एवं पक्षिण इत्याद्यनुवादोऽण्डजत्वं विधेयम् । एवं मशकाद्यनुवादःस्वेदजत्वं विधेयम् । **औदजानि** उदकजातानि ।। ४४।।

(६) **रामचन्द्रः । अण्डजा इति । अण्डजाः** पक्षिणः । **औदकानि** जलजातान्यनन्तानि । अण्डजाः स्मृताः द्विविधाःस्थलजा उदकजाः ।।४४।।

(७) **मणिरामः ।** अण्डजानाह—**अण्डजा इति । नक्रः** कुम्भीरः **स्थलजानि** कृकलासादीनि । **औदकानि** शङ्खादीनि ।।४४।।

(८) **गोविन्दराजः । अण्डजा इति ।** अण्डे आदौ संभवन्ति । ततो जायन्ते **नक्रः** शिशुमाराख्यः प्राणी । **कच्छपः** कूर्मः । **स्थलजानि** कृकलासादीनि । **औदकानि** च शङ्खादीनि ।।४४।।

स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम् ।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत्किञ्चिदीदृशम् ।।४५ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** स्वेदः पार्थिवानां द्रव्याणामग्न्यादित्यादितापसंवन्धादन्तः क्लेदस्ततो जायते दंशमशकादि । अन्यदपि यदीदृशमत्यन्तसूक्ष्मं पुत्तिकापिपीलिकादि यदूष्मण उपजायते । 'ऊष्मा' स्वेद एव, तद्धेतुर्वा तापः । 'उपजायन्ते' इति पाठे 'ये चान्ये केचि**दीदृशा**' इति पठितव्यम् ।। ४५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । स्वेदजमिति** । स्वेदस्तेजसोष्णा जलावयवाः । ऊष्मणा ये जायन्ते कृमयः । **यच्चान्य**दण्डजादिजातौ । **ईदृशं** वृश्चिकाद्यपि ।। ४५ ।।

(३) **कुल्लूकः । स्वेदजमिति । स्वेदः**पार्थिवद्रव्याणां तापेन क्लेदः । ततो दंशमशकादिर्जायते । **ऊष्मणश्च** स्वेदहेतुतापादपि **अन्यत्** दंशादिसदृशं पुत्तिकापिपीलिकादि जायते ।। ४५ ।।

(४) **राघवानन्दः** । एवं मशकाद्यनुवादः स्वेदजत्वं विधेयम् । **ऊष्मणः**स्वेदहेतुतापात् । **ईदृशं** यूकादितुल्यम् ।। ४५ ।।

(६) **रामचन्द्रः । स्वेदजमिति । ऊष्मणः** सकाशात् **स्वेदजं** दंशादि मत्कुणान्तमुपजायते । **यच्चान्यत्किञ्चित् ईदृशं** स्वेदजं स्मृतम् ।। ४५ ।।

(७) **मणिरामः** । स्वेदजान्याह–**स्वेदजमिति । ऊष्मणः** स्वेदोत्पादकतापात् ।। ४५ ।।

(८) **गोविन्दराजः । स्वेदजमिति । स्वेदः** पार्थिवद्रव्याणां अन्तःक्लेदः । **अन्यदपि च** यद्दंशमशकादिसदृशं पिपीलिकादि तत् । **यूका मत्कुणाः** स्वेदादेव–जायन्ते ।। ४५ ।।

उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ।
ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ।। ४६ ।।

(१) **मेधातिथिः** । उद्भेदनमुद्भित् । भावे क्विप् । ततो जायन्त इति **उद्भिज्जाः** । उप्तं बीजं भूमिं च भित्वा विदार्य जायन्ते वृक्षाः । सर्वे बीजात्काण्डाच्च प्ररोहन्ति जायन्ते मूलस्कन्धादिना दृढीभवन्ति । **तथौषध्यः** । ओषधय इति युक्तम् । ईकारः कृदिकारादिति, छान्दसो वा । इदं तासां स्वाभाविकं कर्म । **पाकान्ताः** फलपाकः अन्तो नाश आसामिति । पक्वे फले व्रीह्यादयो नश्यन्ति वहुना च पुष्पफलेनोपगताः युक्ता भवन्ति । औषधीनां वृक्षाणां च यथासम्भवमेतद्विशेषणम् ।। ४६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । उद्भिज्जा इति** । भुवमुद्भिद्य जायन्त इत्युद्भिज्जाः **स्थावरा** इत्यस्य प्रपञ्चः बीजकाण्डेत्यादि । **बीजप्ररोहिणो** ये बीजाज्जायन्ते **काण्डप्ररोहिणो** ये शाखाया रोपिता जायन्ते । फलस्य पाक एवान्तो नाशको यासां ता ओषध्योपि **बहुपुष्पफला** उद्भिज्जा इत्यर्थः ।। ४६ ।।

(३) **कुल्लूकः । उद्भिज्जा इति** । उद्भेदनमुद्भित् भावे क्विप् । ततो जायन्ते ऊर्ध्वं बीजं भूमिं च भित्त्वेत्यु**द्भिज्जा** वृक्षाः । ते च द्विविधाः केचिद्बीजादेव जायन्ते । केचित्काण्डात् शाखा एव रोपिता वृक्षतां यान्ति । इदानीं येषां यादृशं कर्म तदुच्यते–

ओषध्य इति । ओषध्यो व्रीहियवादयःफलपाकेनैव नश्यन्ति **बहुपुष्पफलयुक्ताश्च** भवन्ति। ओषधिशब्दादेव कृदिकारादक्तिन इति ङीपा दीर्घत्वे ओषध्य इति रूपम्।।४६।।

(४) **राघवानन्दः । उद्भिज्जाः** ऊर्ध्वं भिनत्तीति उद्भित् तज्जनित्वं विधेयं। **तत्रापि** बीजमुद्भिद्य जातास्तरवः भूमिमुद्भिद्य जातास्तृणवृक्षादयः **बीजकाण्डप्ररोहिणः** प्ररोहोऽङ्कुरः बीजप्ररोहिणो वटाश्वत्थादयः काण्डाश्छिन्ना अच्छिन्ना वा शाखास्तेभ्यः जाताः इक्षुगुडूच्यादयः बदर्यादयश्च। वहूनि पुष्पाणि फलानि च यासां व्रीह्यादिजातीनाम् ।। ४६ ।।

(५) **नन्दनः । बीजप्ररोहिण** आम्रादयः। **काण्डप्ररोहिणः** केतक्यादयः। **फलपाकान्ताः** कदल्यादयः । **बहुपुष्पफलोपगा** निष्पावकादयः ।। ४६ ।।

(६) **रामचन्द्रः । सर्वे स्थावरा** वृक्षजातयः **उद्भिज्जाः** उद्भिज्जातीयाः । एकानि बीजात् जातानि, एकानि काण्डरुहाणि वल्लचादीनि। वटरुहाणि यथा छेदनजातानि लताप्रताननिनीवीरुदित्य**मरः** ।। ४६ ।।

(७) **मणिरामः** । उद्भिज्जान्याह–**उद्भिज्जा इति ।** उद्भेदनं उद्भित् तत ऊर्ध्वं बीजं भूमिं च भित्वा जायन्ते इत्**युद्भिज्जाः।** ते द्विधा। केचित् बीजादेव जायन्ते। केचित् काण्डात्। शाखा एव रोपिताः वृक्षतां यान्ति। इदानीं येषां यादृशं कर्म तदाह–**ओषध्य इत्यादिना । ओषध्यो** व्रीहियवादयः ।। ४६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । उद्भिज्जास्तरव इति** । ऊर्ध्वं भुवं भित्वा वृक्षा जायन्ते । ते तु केचित् बीजादेव जायन्ते । अन्ये तु बीजात् काण्डाच्च । शाखाः (शाखैः) बहिर्भूमौ रोपिता वृक्षीभवन्ति। अधुना येषां तु यादृशं कर्मेति यदुक्तं तद्दर्शयति–**ओषध्य इति ।** ओषधीनां व्रीह्यादिकानां फलपाकेनैवान्तः तेन ताः शुष्यन्ति । **बहुपुष्पफल**मुपगच्छन्ति वहुना संयुक्ता भवन्ति ।। ४६ ।।

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ।
पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ।। ४७ ।।

(१) **मेधातिथिः** । विना पुष्पेण फलं जायते येषां ते वनस्पतयः कथ्यन्ते, न वृक्षाः । पुष्पिणः फलिनश्च वृक्षा उभययोगात् । क्वचिद्वनस्पतयो वृक्षा अपि उच्यन्ते, वृक्षाश्च वनस्पतयोऽपि। तत्र विशेषहेतुं दर्शयिष्यामः ।

वयं तु ब्रूमः । नायं शब्दार्थसम्वन्धविधिव्र्याकिरणस्मृतिवत्। तेन नायमर्थो य एवंस्वभावास्ते वनस्पत्यादिशब्दवाच्याः, किं तर्हि पुष्पफलानां जन्मोच्यते। तस्य वक्तव्यतया प्रकृतत्वात् 'क्रमयोगं तु जन्मनीति' । द्विधा फलानामुत्पत्तिः । अन्तरेण पुष्पाणि जायन्ते पुष्पेभ्यश्च । एवं पुष्पाणि वृक्षेभ्यश्च । तेन यद्यप्येवमभिधानं 'ये फलिनस्ते वनस्पतयो

ज्ञेयास्तथापि प्रकरणसामर्थ्याद्यत्तदोर्व्यत्ययः कर्तव्यः। 'ये वनस्पतय इति एवं प्रसिद्धास्तेऽपुष्पाः फलवन्तस्तेभ्यः पुष्पमन्तरेण फलानि जायन्ते इति।' सामर्थ्याच्चायं क्रमोऽवतिष्ठते । यथा 'वाससा स्तम्भं परिवेष्टयेति' वाससि परिधातव्येऽयमर्थोऽस्य भवति–'स्तम्भे निधाय वासः परिधापयेति ।'

प्रसिद्धमप्येतदनूद्यते 'तमसा बहुरूपेणेत्ये'तत्प्रतिपादयितुम् ॥ ४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अपुष्पा इति।** ते **वनस्पतय** उद्भिज्जाःस्मृताः । **उभयतः** उभयेन पुष्पफलाभ्याम् ॥ ४७ ॥

(३) **कुल्लूकः। अपुष्पा इति।** नास्य श्लोकस्याभिधानकोषवत् संज्ञासंज्ञिसंबंधपरत्वमप्रकृतत्वात् । किंतु क्रमयोगं च जन्मनीति प्रकृतं तदर्थमिदमुच्यते । **ये वनस्पतयस्**तेषां पुष्पमन्तरेणैव फलजन्म । इतरेभ्यस्तु पुष्पाणि जायन्ते तेभ्यःफलानीति । एवं **वृक्षा** उभयरूपाः । प्रथमान्तात्तसिः ॥ ४७ ॥

(४) **राघवानन्दः। अपुष्पाः** पुष्पं विनैव **फलवन्तो ये** ते **वनस्पतयः पुष्पिणः** पुष्पपूर्वकाः**फलिनः** ते उभयेपि **वृक्षाः** ॥ ४७ ॥

(५) **नन्दनः। अपुष्पा इति।** पुष्पैर्विना फलवन्त उदुम्बरादयो **वनस्पतयः।** पुष्पिणः फलिनश्चूतपनसादयः **फलिनः** फलग्राहिण **उभयत** उभयथेत्यर्थः। उभयथेति साधुः पाठः ॥ ४७ ॥

(७) **मणिरामः।** पुष्पं विनैव फलोत्पादकाः ये ते **वनस्पतयः।** इतरेभ्यस्तु पुष्पमुत्पद्य फलोत्पत्तिः । तेन **वृक्षा** उभयरूपाः ओषधिरूपा वनस्पतिरूपाश्च ॥ ४७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अपुष्पा इति।** वनस्पतीनां पुष्पमन्तरेणैव फलानि भवन्ति। वृक्षाः पुनः पुष्पफलेनोभयेनापि युक्ता भवन्ति ॥ ४७ ॥

गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः।
बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च ॥४८॥

(१) **मेधातिथिः।** याः संहता भूमेर्बद्धाः एकमूला अनेकमूलाश्च लता उत्तिष्ठन्ति न च वृद्धिं महतीं प्राप्नुवन्ति तासां सङ्घातो **'गुच्छगुल्म'** शब्दवाच्यः तृष्णमूलकादिः। तयोस्तु भेदः पुष्पवदपुष्पकृतो वा। अन्या वा 'तृणजातयः' कुशशाद्वलशङ्खपुष्पीप्रभृतयः। **प्रताना** दीर्घा भूमिगतास्तृणप्ररोहाः। **'वल्ल्यो'** व्रतत्यः भूमेरुत्पद्य वृक्षमन्यं वा कञ्चित्परिवेष्ट्योर्ध्वमारुहन्ति । सर्वमेतत् वृक्षवत् बीजकाण्डरुहम् ॥ ४८ ॥

---

(४८) रुहाण्येव=रुहश्चैव (ग, च)

(२) **सर्वज्ञनारायणः । गुच्छेति । गुच्छो** मल्लिकादिः । **गुल्मो** वंशादिः । **प्रतानाश्चैव वल्लयश्च** वीरुधःपरिकीर्तिताः इत्युत्तरार्धपाठः । वीरुधःकीर्तिताश्चो- द्भिज्जा इत्यर्थः ।। ४८ ।।

(३) **कुल्लूकः । गुच्छगुल्मं त्विति ।** मूलत एव यत्र लतासमूहो भवति न च प्रकाण्डानि ते **गुच्छा मल्लिकादयः । गुल्मा** एकमूलाः संघातजाताः शरेक्षुप्रभृतयः । **तृणजातयः** उलपाद्याः **प्रतानाः** तन्तुयुक्तास्त्रपुषालाबूप्रभृतयः । **वल्लयो** गुडूच्यादयः या भूमेर्वृक्षमारोहन्ति । एतान्यपि **बीजकाण्डरुहाणि** । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्य- तरस्यामिति नपुंसकत्वम् ।। ४८ ।।

(४) **राघवानन्दः । गुच्छाः** पृथक् जनिपूर्वकं मिलिता मल्लिकाद्याः गुल्मा एकमूलाःशरादयः । **प्रतानाः** कूश्माण्डालाबुप्रभृतयः । सांकुशाः **वल्लयो** वासन्त्यादयः, एतान्यपि **बीजकाण्डरुहाणी**त्यनुवादः ।। ४८ ।।

(५) **नन्दनः । गुच्छगुल्मं** स्तवकवद्गुल्मं शेफालिकादि । **प्रतानाः** मल्लिकादयः । **वल्लयः** कारवल्लयादयः ।। ४८ ।।

(७) **मणिरामः** । शाखां विना यत्र मूलादेव लतासमूहो भवति ते **गुच्छाः** दमनकादयः । एकमूलाः सङ्घातजाताः **गुल्माः** इक्षुप्रभृतयः । **तृणजातयः** नलादयः । **प्रतानाः** त्रपुषालाबुप्रभृतयः **वल्ल्यः** गुडीच्यादयः याः भूमितो वृक्षमारुहन्ति । एतान्यपि **बीजकाण्डरुहाणि** ।। ४८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । गुच्छगुल्ममिति ।** मूलत एव येषां लताबृन्दं भवति । न तु प्रकाण्डानि ते **गुच्छाः** मल्लिकाद्याः । **गुल्मास्तु** अस्पष्टह्रस्वप्रायलतात्मकाः अप्रकाण्डाः पुष्पकाद्याः । **तृणजातयो** दूर्वाद्याः **प्रतानाः** तन्तुरूपाः त्रपुषालाबुप्रभृतयः **वल्लयः** व्रतत्यो गुडूच्यादयः ।। ४८ ।।

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ।
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ।।४९।।

(१) **मेधातिथिः । 'कर्म'** अधर्माख्यं हेतुर्यस्य तमसस्तेन **वेष्टिता** व्याप्ताः । **बहुरूपेण** विचित्रदुःखानुभवनिमित्तेन । यद्यपि सर्वं त्रिगुणं तथाऽप्येषां तम उद्रिक्तम् अपचिते सत्वरजसी । अतस्तमोवाहुल्यान्नित्यं निर्वेददुःखादियुक्ता अधर्मफलमनुभवन्तः सुचिरमासते ।

सत्त्वस्यापि तत्र भावात् कस्यांचिदवस्थायां सुखलेशमपि भुञ्जते । तदाह **सुखदुःखसमन्विता इति ।**

अन्तःसंज्ञेति । 'संज्ञा' बुद्धिस्तल्लिङ्गस्य बहिर्विहारव्याहारादेः कार्यस्य चेष्टा-रूपस्याभावादन्तः संज्ञा उच्यन्ते । अन्यथाऽन्तरेव सर्वः पुरुषश्चेतयते । अथवा यथा मनुष्याः कण्टकादितोदं चेतयन्ते नैवं स्थावराः । ते हि महान्तं प्रतोदं परशुविदारणादि दुःखसंज्ञायामपेक्षन्ते । यथा स्वापमदमूर्च्छावस्थागताः प्राणिनः ।। ४९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तमसेति** । **तमसा** गुणेन **बहुरूपेण** नानाविधेनाल्पबहुत्वादिना **कर्महेतुना** अधर्मसंभवेन **वेष्टिताः** व्याप्ताः । **अन्तःसंज्ञा** मानसज्ञानमात्रवन्तः । तदेवोक्तं **सुखेति** । उपलक्षणं ज्ञानादेरप्येतत् ।। ४९ ।।

(३) **कुल्लूकः । तमसेति । एते** वृक्षादयस्तमोगुणेन विचित्रदुःखफलेनाधर्मकर्महेतुकेन व्याप्ताः अन्तश्चैतन्या भवन्ति। यद्यपि सर्वे चान्तरेव चेतयन्ते तथापि बहिर्व्यापारादिकार्यविरहात्तथा व्यपदिश्यन्ते । त्रिगुणारब्धत्वेपि चैषां तमोगुणबाहुल्यात्तथा व्यपदेशः । अत एव **सुखदुःखसमन्विताः ।** सत्त्वस्यापि भावात् कदाचित्सुखलेशोपि जलधरजनितजलसम्पर्कादेषां जायते ।। ४९ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** "स्थाणुमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिन" इति श्रुतिमाश्रित्याह-**तमसेति । कर्महेतुना** कायिकनिषिद्धाचरणजेन हेतुना शरीरजैः कर्मदोषैः याति स्थावरतां नर इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो **बहुरूपेण** स्थावरसृष्टीनामनन्तत्वात् **अन्तःसंज्ञाः** 'पेपीयमानस्तिष्ठती'ति श्रुतेः । 'तस्मात्पश्यन्ति पादपा' इति स्मृतेश्च । एतदन्ताः स्थावरान्ताःगतय-इति। गतिःफलोपभोगार्थं गमनम् तया उत्पत्तिरपि लक्षिता ।। ४९ ।।

(५) **नन्दनः ।** स्थावराणां चैतन्योपलम्भात्कर्मफलानुभवःकथमित्याशङ्क्य परिहरति-**तमसेति । एते** स्थावरादयः ।। ४९ ।।

(६) **रामचन्द्रः । तमसेति । कर्महेतुना बहुरूपेण** एते उद्भिज्जाः । **अन्तःसंज्ञाः सुखदुःखसमन्विताः भवन्ति ।** मोक्षधर्मेप्युक्तं शीतोष्णग्राहिणः भवन्ति **इति** । ।। ४९ ।।

(७) **मणिरामः । एते** वृक्षादयः **तमसा** तमोगुणेन **बहुरूपेण** विचित्रदुःखफलेन अधर्मकर्महेतुकेन **वेष्टिताः** व्याप्ताः **अन्तःसंज्ञाः** अन्तश्चैतन्याः भवन्ति । तमोगुणबाहुल्यादेतादृशाः सदा भवन्ति । सर्वेषां त्रिगुणारब्धत्वात् सत्त्वगुणोऽप्यत्रास्ति इति ज्ञापयितुं **सुखदुःखसमन्विता** इत्युक्तम् । तेन वर्षाकाले तज्जलसंयोगात् कदाचित् सुखलेशोऽपि जायत इत्यभिप्रायः ।। ४९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । तमसेति।** सत्त्वरजस्तम आख्या गुणाः । तत्रैते वृक्षादयः पदार्था विविधदुःखोत्पादनरूपेण प्राग्जन्मार्जितदुष्टकर्महेतुना **तमसा** व्याप्ता भवन्ति। यद्यपि सर्व एव क्वचिदन्तरेव चेतयन्ते तथाप्येते संज्ञाकार्यस्य व्यवहारादेः बहिरभावा**दन्तः संज्ञा** उच्यन्ते। सत्त्वरजोलेशस्यापि सद्भावात् **सुखदुःखान्विता** अपि भवन्ति ।। ४९ ।।

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ।
घोरेऽस्मिन् भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि ।। ५० ।।

(१) **मेधातिथिः** । एषोऽन्तोऽवसानं वल्लीगतिर्यासां गतीनां ता **एतदन्ताः** । कृतकर्मफलोपभोगार्थमात्मनस्तत्तच्छरीरसम्बन्धो **गतिरुच्यते** । अस्याः स्थावरात्मिकाया गतेरन्या निकृष्टा दुःखबहुला गतिर्नास्ति । ब्रह्मगतेश्चान्याऽऽद्योत्तमा गतिरानन्दरूपा नास्ति । एता गतयः शुभाशुभैः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः प्राप्यन्ते । परब्रह्मावाप्तिस्तु मोक्षलक्षणा केवलानन्दरूपा ज्ञानात् ज्ञानकर्मसमुच्चयाद्वेति वक्ष्यामः ।

भूतसंसारे 'भूतानां' क्षेत्रज्ञानां संसारे जन्ममरणप्रबन्धे जात्यन्तरागमने। **घोरे** प्रमादालस्यवतां भीषणे, इष्टवियोगानिष्टयोगोत्पत्त्या। सततं सर्वकालं गमनशीले विनाशिन्यसारेऽपि **नित्यं** घोरे न कदाचिदघोरे। देवादिगतिष्वपि सुचिरं स्थित्वा मर्तव्यमिति नित्यं घोरः । तदनेन धर्माधर्मनिमित्तत्वसंवर्णनेन संसारस्य शास्त्रस्य महाप्रयोजनता प्रतिपदिता भवति । शास्त्राद्धि धर्माधर्मयोर्विवेकज्ञानमित्यध्येतव्यम् ।। ५० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **एतदन्ता इति** । स्थावरान्ता ब्रह्माद्या **गतयो** विविधा भवन्त्य**स्मिन् भूतानां** प्राणिनां **संसारे नित्ये** अविच्छिन्नप्रवाहे **सततयायिनि** सर्वदा नाशशीले । नित्यमिति पाठे नित्यं घोर इत्यन्वयः ।। ५० ।।

(३) **कुल्लूकः** । **एतदन्ता इति** । स्थावरपर्यन्ता ब्रह्मोपक्रमा **गतय** उत्पत्तयः-कथिताः भूतानां क्षेत्रज्ञानां जन्ममरणप्रबन्धे दुःखबहुलतया भीषणे सदा विनश्वरे।।५०।।

(४) **राघवानन्दः** । **भूतसंसारे** भूतः क्षेत्रज्ञः तस्य संसारे प्रवाहरूपेण **नित्यं सततयायिनि** अनुवर्तमाने सततं सान्तत्यं अनवच्छिन्नमिति यावत्। जायस्व म्रियस्वेत्यनुपरमश्रवणात् ।। ५० ।।

(५) **नन्दनः** । सृष्टिमुपसंहरति-**एतदिति** । **गतय**स्तत्तत्कर्मफलानुरूपदेहप्राप्तयः । **एतदन्ताः** स्थावरान्ताः ।। ५० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **एतदिति** । **अस्मिन्भूतसंसारे** ब्रह्माद्या गतयः**एतदन्ताः** स्थावरान्ताः पापपुण्यानां **गतयः**ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता उदाहृताः ।। कीदृशेऽस्मिन् **घोरे** । पुनःकीदृशे **नित्यं सततयायिनि** गच्छति अनित्यत्वात् ।। ५० ।।

(७) **मणिरामः** । अस्मिन् **घोरे भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि** । सदा विनश्वरे। **एतदन्ताः** स्थावरपर्यन्ताः **ब्रह्माद्याः** ब्रह्मोपक्रमाः **गतयः** उत्पत्तयः कथिताः ।।५०।।

(८) **गोविन्दराजः** । **एतदन्ता इति** । स्थावरावसानाः ब्रह्मप्रधानाः संसारोत्पत्तयो नित्यं **घोरे** भीषणेऽस्मिन् **भूतानां** क्षेत्रज्ञानां **संसारे** बहुशः शरीरादानत्यागलक्षणाः सर्वदा नश्वरा उक्ताः ।। ५० ।।

एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ।
आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥

(१) **मेधातिथिः । एवं** किंचित्साक्षात्किंचित्प्रजापतिनियोगेन स भगवान् **सर्व**-मिदं जगत्**सृष्ट्वो**त्पाद्य **मां** च जगत्स्थितौ नियोज्य । अचिन्त्य आश्चर्यरूपो महान् प्रभावः पराक्रमः सर्वविषया शक्तिर्यस्य स स्रष्टा**ऽन्तर्दधे**ऽन्तर्धानं कृतवानिच्छागृहीतं शरीरं योगशक्त्योज्झित्वा पुनरप्रकाशः संवृत्तः । **आत्मनीति** । यथाऽन्ये भावाः प्रकृता-वन्तर्धीयन्त एवं सोऽन्यत्रेत्येवं न, किं तर्ह्यात्मन्येव प्रलीनः । न हि तस्यान्या प्रकृतिरस्ति यत्रान्तर्धीयेत, सर्वभूतानां तत्प्रकृतित्वात् । जगत्सर्वव्यापारान्निवृत्तिर्वा**ऽन्तर्धानम्** । **भूयःकालं कालेन पीडयन्** । सृष्ट्वेत्येतत्क्रियापेक्षः शता द्रष्टव्यः । प्रलयकालं सर्गस्थितिकालेन विनाशयन् । **भूयः** पुनः पुनरित्यर्थः । वक्ष्यति 'अनन्ताः सर्गसंहारा' इति ॥ ५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । एवमिति । सोऽचिन्त्यपराक्रमः** प्रलयकाल **आत्मन्यन्त-र्दधे** अन्तर्हितान्यकरोत् । **भूयः** पुनःपुनः । **कालं** सृष्टिकालं प्रलय**कालेन पीडयन्** ॥ ५१ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** इत्थं सर्गमभिधाय प्रलयदशामाह **एवं सर्वमिति । एवं उक्त**-प्रकारेण **इदं सर्वं** स्थावरजङ्गमं जगत्**सृष्ट्वा स** प्रजापतिरचिन्त्यशक्ति**रात्मनि** शरीर-त्यागरूपं अन्तर्धानं कृतवान् । **सृष्टिकालं** प्रलय**कालेन** नाशयन् प्राणिनां कर्मवशेन पुनः-पुनःसर्गप्रलयान्करोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** तस्य लयसृष्टी स्वापप्रबोधत्वेन निरूपयति-**एवमिति** द्वाभ्याम् । **मां** च सृष्ट्वेत्यनुषज्यते । **आत्मनि** हिरण्यगर्भे **अन्तर्दधे** तिरोहितोऽभूत् । **भूय** इति । प्रवाहानादित्वसूचनार्थम् । **कालं** सर्गकालं **कालेन** चतुर्युगसहस्रान्तब्राह्म-संज्ञकेन प्रलयकालेन **पीडयन्** निरोधयन् ॥ ५१ ॥

(५) **नन्दनः ।** एवं तावन्महदादिहिरण्यगर्भपर्यन्तायाः सृष्टेर्भगवत्कर्तृत्वं चराचरसृष्टेर्हिरण्यगर्भकर्तृत्वं चोक्तम् । इदानीं हिरण्यगर्भमन्वादयश्चराचरसृष्टेरपि निमित्तमात्रमेव न साक्षात्स्रष्टारः साक्षात् स्रष्टा तु स भगवान्नान्यः । तच्च न कस्य-चिद्दर्शयतीत्याह–**एवमिति । अचिन्त्यपराक्रमो**ऽप्रमेयशक्तिः । स इति परमप्रकृतस्य भगवतः परामर्शो न तु तत्सृष्टस्य हिरण्यगर्भस्य, अचिन्त्यपराक्रम इति विशेषणेन योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः सर्वभूतमयोऽचिन्त्य इत्यचिन्त्यशब्देन भगवत एव प्रत्यभिज्ञाप्यमानत्वात् । स एव स्रष्टा **कालं कालेन** प्राणिनां कर्मानुरूपं सुखकालं दुःखकालेन दुःखकालं सुखकालेन च **पीडयन्भूयो** भूयस्तिरस्कुर्वन्**नात्मनि** स्वस्मिन्**नन्तर्दधे** स्वरूपं न कस्यचिद्दर्शितवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः। एवमिति** । स ईश्वरः **इदं** विश्वं **सर्वं एवं सृष्ट्वा मां** च सृष्ट्वा **आत्मनि भूयः अन्तर्दधे** । किं कुर्वन् ? **कालं** पूर्वकालं **कालेनो**त्तरकालेन प्रयाणकालेन **पीडयन्** ।। ५१ ।।

(७) **मणिरामः। एवं** सृष्टिमभिधाय प्रलयदशामाह–**एवं सर्वमिति । अन्तर्दधे** शरीरत्यागरूपमन्तर्धानं कृतवान् **कालं** सृष्टिकालं **कालेन** प्रलयकालेन **पीडयन्** नाशयन् । पुनःपुनः सर्गप्रलयौ करोतीत्यर्थः ।। ५१ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** एवं सृष्टिं प्रदर्श्य इदानीं प्रलयं दर्शयितुमाह–**सर्वमेवमिति** । अनेन प्रकारेण इदं मां च **सृष्ट्वा स** प्रजापतिः अचिन्त्यशक्तिः पुनः **आत्मन्येवा**न्तर्धानं कृतवान् । शरीरत्यागेन सृष्टि**कालं** प्रलय**कालेन** विनाशयन् प्राणिनां कर्मवशतः स्वेच्छया च पुनःपुनः सर्गसंहारौ करोतीत्यर्थः।। ५१ ।।

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ।। ५२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** स देवो यदा जागर्ति यदैतदिच्छतीदं जगदुत्पद्यतामेतां स्थितिं च कालमियन्तं लभतामिति तदा चेष्टते। मानसवाचिकभौतिकैर्व्यापारैरान्तरैर्बाह्यैश्च श्वासप्रश्वासाहारविहारकृषियागादिभिर्युक्तं भवति । **यदा स्वपिति** यदा निवृत्तेच्छो भवति जगत्सर्गस्थितिभ्यां, तदा सर्वं निमीलति प्रलयं प्राप्नोति। जागर्या स्वापश्च प्रजापतेरिच्छाप्रवृत्तिनिवृत्ती उच्येते। **शान्तात्मत्वं** भेदावस्थोपसंहारः ।। ५२ ।।

(२) **सर्वज्ञनाराणः**। तत्प्रपञ्चयति-**यदेति** । **जागर्ति** सृष्ट्यर्थं **चेष्टते स्वपिति** ततो विरमति **शान्तात्मा** निवृत्तप्रयत्नः ।। ५२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अत्र हेतुमाह–**यदेति** । **यदा स** प्रजापति**र्जागर्ति** सृष्टिस्थिती इच्छति **तदेदं जग**च्छ्वासप्रश्वासाहारादिचेष्टां लभते । **यदा स्वपिति** निवृत्तेच्छो भवति **शान्तात्मा** उपसंहारमनाः **तदेदं** जगत्प्रलीयते ।। ५२ ।।

(४) **राघवानन्दः। देवो** द्योतनात्मकः **जागर्ति** स्थूलाकाशाद्याकारेण च विवर्तते **चेष्टते** कर्म करोति **यदा स्वपिति** निमीलति न चेष्टते ।। ५२ ।।

(५) **नन्दनः।** अथ स्थितिप्रलयकालावाह–**यदेति** । **यदा स** भगवा**ञ्जागर्ति** देवत्वेन प्रभुत्वेन कुर्वद्रूपो भवति **चेष्टते** जीवति **शान्तात्मा**ऽकुर्वद्रूपः **स्वपिति** योगेन निद्राति **निमीलति** न चेष्टते ।। ५२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यदेति। स देव** ईश्वरः **यदा जागर्ति तदेदं जगच्चेष्टते** उत्पद्यते । **यदा शान्तात्मा** सन्**स्वपिति** लीनचेष्टो भवति **तदा सर्वं जगत् निमीलति** लयं प्राप्नोति ।। ५२ ।।

(७) **मणिरामः** । अत्र हेतुमाह–**यदेति** । **जागर्ति** सृष्टिस्थिती इच्छति **चेष्टते** श्वासप्रश्वासाहारविहारादिचेष्टां लभते **स्वपिति** निवृत्तेच्छो भवति ।। ५२ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **यदा स देव इति** । **यदा स** प्रजापतिरिच्छति **तदेदं जगत्** उत्पत्त्यवस्थिती करोति । **यदा** तु नेच्छति **शान्तात्मा** उपसंहृतव्यापारमनाः **तदेदं प्रलीयते** । अन्तरालप्रलयस्तदा भवति । यथा-शरीरे यदा क्षेत्रज्ञो जागर्ति तदा पशुपक्षिसरीसृपात्मकं जगत् चेष्टते चेष्टायुक्तं भवति । यदा स्वपिति तदा निश्चेष्टमिति जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्त्याख्या आत्मवृत्तयोऽत्र प्रजापतिकृतानां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तवृत्तीनां स्थित्यन्तराल-प्रलयमाह, प्रलयकारणभूतानां दृष्टान्तत्वेनोपपत्तेः ।। ५२ ।।

तस्मिन् स्वपति तु स्वस्थे कर्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ।।५३।।

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वव्याख्यानश्लोकोऽयं विस्पष्टार्थः । **स्वस्थे** सुस्थिरे । शान्तात्मवच्छुद्धरूपे । स्वात्मन्यवस्थानमौपाधिकभेदनिवृत्तिः । **कर्मात्मानः** कर्मप्रधानाः संसारिणः क्षेत्रज्ञाः **शरीरिणः** । कर्मसम्बन्धेन शरीरसंबन्धानुभवादेव मुच्यन्ते । **तस्मिन्स्वपति** शयाने **स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते** । शरीरचेष्टानिवृत्तिरेतेनोच्यते । **मनश्च ग्लानिमृच्छति** । एतेनान्तरव्यापारनिवृत्तिः । अतो बाह्यान्तरव्यापारनिवृत्त्या प्रलयः प्रतिपादितो भवति । **ग्लानिर्**निरुत्साहः स्वव्यापारेऽशक्ततामृच्छति प्राप्नोति ।।५३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अस्मिन्निति** । **स्वस्थे** स्वमात्रवेदिनि **कर्मात्मानः**कर्म-सहिता आत्मानः न केवलं कर्माणि न कुर्वन्ति मनोऽपि तेषां वृत्तिशून्यं भवति इत्याह–**मनश्चेति** ।। ५३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति–**तस्मिन्स्वपतीति** । **तस्मिन्**प्रजापतौ निवृत्तेच्छे **स्वस्थे** उपसंहृतदेहमनोव्यापारे कर्मलब्धदेहाःक्षेत्रज्ञाः **स्वकर्मभ्यो** देहग्रह-णादिभ्यो **निवर्तन्ते** । **मनः**सर्वेन्द्रियसहितं वृत्तिरहितं भवति ।। ५३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच-**तस्मिन्निति** । **निवर्तन्ते** न कर्म कुर्वन्ति **ग्लानिं** सर्वे-न्द्रियसहित**मनः** निवृत्तव्यापारता**मृच्छति** स्थूलाकाशाद्यभावेन तदारब्धस्थूलजरायु-जादिदेहाभावात्, आकाशाद्यभावश्च 'आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दगुणं विदु'रिति वक्ष्यमाणत्वात् । **तस्मिन्** हिरण्यगर्भे **स्वस्थे** स्वस्मिन्नात्मीये कारणे तिष्ठति सति स्वयं विराट् स्वपिति लीयते । स्वपतीति पाठे स्वस्थे हिरण्यगर्भे तस्मिन् स्वपति लीने विराजि सति । व्यधिकरणे सप्तम्यौ । अयमेव दैनंदिनप्रलयो वक्ष्यते तावती रात्रिरित्यादिना नात्र हिरण्यगर्भस्य प्रलय इति सिद्धान्तः ।। ५३ ।।

(५) **नन्दनः** । **तस्मिन्** भगवति **स्वस्थ** आत्मस्थे जगद्व्यापारत उपरते **कर्मा-त्मानो**ऽनुभवितव्यफलकर्मयुक्तात्मानः **स्वकर्मभ्य**स्तदानीं भुज्यमानेभ्यः क्रियमाणेभ्यश्च

मनश्च महत्तत्वं च जगदिति यावत् तत्कार्यत्वाज्जगतो **ग्लानिं** संकोचं प्रलयमिति यावत् ।। ५३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । तु पुन**स्तस्मिन्** ईश्वरे **स्वपिति** सति **कर्मात्मानः** शरीरिणः सर्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते । च पुनः मनः**ग्लानिं** लयं **गच्छति** प्राप्नोति ।। ५३ ।।

(७) **मणिरामः** । उक्तं स्पष्टयति-**तस्मिन्निति** । **स्वस्थे** उपसंहृतशरीरमनोव्यापारे । **कर्मात्मानः** कर्मलब्धदेहाः क्षेत्रज्ञा इति यावत् । **स्वकर्मभ्यः** देहग्रहणादिभ्यः । **ग्लानिं** वृत्तिरहितं **ऋच्छति** भवतीत्यर्थः ।। ५३ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । पूर्वोक्तमेव स्पष्टयितुमाह—**तस्मिन् स्वपति तु स्वस्थे इति** । **तस्मिन्** निवृत्तिस्थे **स्वस्थे** उपसंहृतव्यापारमनस्के कर्माक्षिप्तशरीराः शरीरिणः क्षेत्रज्ञाः **स्वकर्मभ्यः** शरीरग्रहणादिभ्यो **निवर्तन्ते** । मनश्च सर्वेन्द्रियरहितं निर्व्यापारं भवति ।। ५३ ।।

युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि ।
तदाऽयं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ।।५४।।

(१) **मेधातिथिः** । यत्तदोर्व्यत्ययेनायं श्लोको व्याख्यातव्यः । अन्यथा पूर्वश्लोकापेक्षयेतरेतराश्रयः प्रसज्येत । एतदुक्तम्, यदा स्वपिति तदा निमीलति सर्वम् ।

सुखं स्वपिति निर्वृतः । सुखस्वरूपमेव परं ब्रह्म, न तस्य स्वापावस्थायां सुखमन्यदा दुःखम् । स्वापश्च तस्य यादृशः स प्रागुक्त एव । निर्वृतिश्च तस्य सर्वकालम् । न ह्यसौ परमात्माऽविद्योपप्लवतरङ्गैरामृश्यते, केवलसुखमयः । तस्य सर्वस्य कर्तृत्वं उपपद्यते। यथाऽयं पुरुष उपरतो गृहकृत्येभ्यः कृतकृत्यतयार्ऽजितं मया धनं गृहोपयोगि निरुपद्रवश्चास्मि संवृत्त इत्येवं सुखं स्वपिति निर्वृतो निराशंकात्मवाध एवमुपमीयतेऽसावपि । तस्यापीदं जगत् कुटुम्वभूतमिति प्रशंसा ।

प्रधानविषयो वाऽयं श्लोको वर्णनीयः। तदा प्रधानं स्वपिति यदा युगपत्सर्वाणि भूतानि तत्र प्रलीयन्ते तदात्मतां कारणरूपतामापद्यन्ते विकारावस्थामुज्झन्ति युगपद्यावन्ति त्रैलोक्योदरवर्तीनि । स्वापश्च परिणामनिवृत्तिर्न पुनर्ज्ञानोपसंहृतिः अचेतनस्य प्रधानस्य । सुखं चोपचारतोऽचेतनत्वादेव ।। ५४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यदाऽस्येदृशःस्वापस्तदाऽऽह—**युगपत्त्विति** । **युगपत्** समकाले भुवनचतुष्टयं यदा लीयते तदास्यास्वपतोऽपि स्वाप उच्यत इत्यर्थः । यदाऽयं **सर्वभूतानामात्मा** अधिष्ठानं सुखदुःखप्रायवृत्तिजनकरजोगुणविरहेण **निर्वृतो** निवृत्ताज्ञानावरणः ।। ५४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं महाप्रलयमाह—**युगपत्त्विति** । एकस्मिन्नेव काले यदा **तस्मिन्**परमात्मनि सर्वभूतानि प्रलयं यान्ति **तदाऽयं सर्वभूतानामात्मा निर्वृतः** निवृत्त-

जाग्रत्स्वप्नव्यापारः **सुखं स्वपिति** सुषुप्त इव भवति। यद्यपि नित्यज्ञानानन्दस्वरूपे परमात्मनि न सुष्वापः तथापि जीवधर्मोऽयमुपचर्यते ॥ ५४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। हिरण्यगर्भोऽपि नङ्क्ष्यति इति ज्ञापयन् महाप्रलयमाह–**युगपदिति। यदा** द्विपरार्धकाले **युगपत्** हिरण्यगर्भविराड्भ्यां सह पूर्वोक्ताः कर्मात्मानो जीवाः संस्कारमात्रावशेषाः परब्रह्मणि **प्रलीयन्ते तदाऽयं सर्वभूतात्मा** ईश्वरः **सुखं स्वपिति निर्वृतः** सुखं स्वानन्दं निर्वृतः प्राप्तजगद्व्यापारोपरमः। स्वपितीत्युपचर्यते, स्वस्य स्वापप्रबोधयोरभावात् ॥ ५४ ॥

(५) **नन्दनः**। प्रलयकाले जीवाः कुत्र तिष्ठन्ति? भगवतश्च किं कृत्यमित्य-पक्षायामाह–**युगपदिति**। सर्वकार्याणां निजो नाशो **युगपच्छब्द**प्रयोगोक्तः। **महात्मनि** महावकाशे **प्रलीयन्ते**। शरीरिण इत्यनुषङ्गः। सर्वे भूतात्मानो जीवा यस्मिन्निति स **सर्वभूतात्मा** स्वेनानन्देन **निर्वृतो** जगत्कार्यचिन्ताराहित्येन **सुखं स्वपिति** ॥ ५४ ॥

(६) **रामचन्द्रः। युगपदिति। तस्मिन्महात्मनि** महत्तत्वे **युगपत्तदा** शरीरिणः **प्रलीयन्ते** लीना भवन्ति ॥ ५४ ॥

(७) **मणिरामः**। महाप्रलयमाह–**युगपदिति। निर्वृतः** निवृत्तजाग्रत्स्वप्न-व्यापारः। **सुखं स्वपिति** सुप्त इव भवति ॥ ५४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। इदानीं महाप्रलयमाह–**युगपदिति**। तुल्यकालमेव पुनः यस्मिन् काले तस्मिन् परमेश्वरे सर्वभूतानि **प्रलीयन्ते** तस्मिन्नेव काले अयं **सर्वभूतात्म-**भूतो **निर्वृतः** निवृत्तजाग्रत्स्वप्न (सुषुप्ति) व्यापारः **सुखं स्वपिति** सुषुप्तिमनुभवति। तत्र सुषुप्तावस्था महाप्रलयश्च युगपदेव भवत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

तमोऽयं तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः।
न च स्वं कुरुते कर्म तदोत्क्रामति मूर्तितः ॥५५॥

(१) **मेधातिथिः**। इदानीं संसारिणः पुरुषस्य मरणं देहान्तरप्राप्तिश्चाभ्यां श्लोकाभ्यां कथ्यते। **तमो** ज्ञाननिवृत्तिस्तां **समाश्रित्य चिरं तिष्ठत्**यास्ते **सेन्द्रियः। न च स्वं कुरुते कर्म** श्वासप्रश्वासादिकम्। **तदा मूर्तितः शरीरादुत्क्रामति** गच्छति।

ननु च सर्वगत आत्माऽऽकाशवद्विभुस्तस्य कीदृश्युत्क्रान्तिः ?

कर्मोपार्जितशरीरत्याग एवोत्क्रान्तिः, न पुनर्मूर्तस्येवार्थस्य देशाद्देशान्तरगम-नम्। अथवा कैश्चिदिष्यते-अस्त्यन्यदन्तराभवं शरीरं सूक्ष्मं यस्येयमुत्क्रान्तिः। अन्यै-स्त्वन्तराभवदेहो नेष्यते। यथाह भगवान्**व्यासः**। "अस्मिन्देहे व्यतीते तु देहमन्यन्न-

(५५) तमोयंन्तु–तमोयदा (क, ख, ग)

राधिप । इन्द्रियाणि वसन्त्येव तस्मान्नास्त्यन्तराभवः।।" **साङ्ख्या** अपि केचिन्नान्तराभवमिच्छन्ति **विन्ध्यवासि**प्रभृतयः ।

"कोऽयमन्तराभवो नाम।"

अस्मिञ्छरीरे नष्टे मातृकुक्ष्यादिस्थानं द्वितीयशरीरग्रहणार्थं यावन्न प्राप्तं, तावदन्तरा **निरुपभोगं** शरीरमुपजायते सूक्ष्मं, यस्य न क्वचित्संयोगो नाग्न्यादिदाहो न महाभूतैः प्रतिबन्धः ।

अन्ये तु मूर्ति परमात्मानमाहुः । सर्वात्मरूपः परमात्मा समुद्रस्थानीयस्ततः प्रादुर्भवन्ति जीवा अविद्यावशाद्भेदमुपयन्ति, महोदधेरिवोर्मयः । तस्य च ततो निष्क्रामतः पुर्यष्टाकाख्यं लिङ्गमभ्युपगम्यते, पूर्वकृतधर्माधर्मवशात्प्रत्येकस्य जीवस्य वासःस्थानीयं सूक्ष्मं शरीरम् । यथा **पुराण** उक्तम् "पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाख्येन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन तु।।" ते च प्राणापानव्यानोदानसमानाः पञ्च बुद्धीन्द्रियवर्गं एवं कर्मेन्द्रियवर्गोऽष्टमं मन इत्येतत्पुर्यष्टकम् । तच्छरीरं न नश्यति आमोक्षावस्थायाः । तदुक्तं "संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" ।। ५५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रलयप्रसङ्गेन मूर्च्छामृत्यू अपि दर्शयति-**तमोऽयमिति** । **तमो**गुणमा**श्रित्य चिरं तिष्ठति** । तथा च रजसोऽभिभूतत्वा**त्सेन्द्रियो** मनः प्रभृतीन्द्रियवानपि **न** स्वयं **कर्म कुरुते, तदा मूर्च्छितो** भूत्वो**त्क्रामति** । जीवस्थलिङ्गदेहः प्रदेशान्तरे तिष्ठति सेयं मूर्च्छेत्युच्यते ।। ५५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। इदानीं प्रलयप्रसङ्गेन जीवस्योत्क्रमणमपि श्लोकद्वयेनाह-**तमोऽयमिति । अयं** जीव**स्तमो** ज्ञाननिवृत्तिं प्राप्य बहुकालमिन्द्रियादिसहितस्तिष्ठति । **न** चात्मीयं **कर्म** श्वासप्रश्वासादिकं **करोति तदा मूर्तितः** पूर्वदेहादु**त्क्रामति** अन्यत्र गच्छति । लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्य जीवस्य उद्गमात्तद्गमनमप्युपपद्यते । तथा चोक्तं बृहदारण्यके–तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति । प्राणा इन्द्रियाणि ।। ५५ ।।

(४) **राघवानन्दः** । प्रलयप्रसङ्गेन मरणमाह-**तम इति द्वाभ्याम्** । **अयं** जीवात्मा **यदा तमो**ऽचैतन्यमाश्रित्य जडत्वं प्राप्य देहाद्यध्यासपरित्यागात् "एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत" इति श्रुतेः । बहुकालं सेन्द्रियः वागादीन्द्रिययुक्तोऽपि **न च कर्म कुरुते** । सुषुप्तिवत् श्वासादिकमपि कुतः । यतः **मूर्तितः** स्थूलशरीरात् ।। ५५ ।।

(५) **नन्दनः** । **अयं** भगवां**स्तमो** मूलप्रकृति**माश्रित्य यदा चिरं** यावत् प्रलयकालं **तिष्ठति** तदा **सेन्द्रियो** मूर्तिमान् भवति जगदाकारेण स्फुरतीत्यर्थः । किं **च तमः**

समाश्रित्यायं **स्वकर्म** सृष्ट्यादिकं यदा **न कुरुते** तदा **मूर्तित उत्क्रामति** जगदाकारेण न स्फुरतीत्यर्थः ।। ५५ ।।

(६) **रामचन्द्रः । तम इति ।** यदा **तमःसमाश्रित्य सेन्द्रियः स चिरं तिष्ठति स्वं कर्म न कुरुते तदा मूर्तित उत्क्रामति** मूर्तितो निर्गत एव भवति ।। ५५ ।।

(७) **मणिरामः ।** प्रलयप्रसङ्गेन प्राणोत्क्रमणमपि श्लोकद्वयेनाह—**तमोऽयमिति । तमः** मोहं, **स्वं** कर्म श्वासोच्छ्वासादिकं **मूर्तितः** विद्यमानशरीरात् **उत्क्रामति** अन्यत्र गच्छति ।।५५।।

(८) **गोविन्दराजः ।** प्रलयप्रसंगेन च क्षेत्रज्ञोत्क्रमणमाह—**तमो यदेति । स** आत्मा अत्यन्तव्यामोहव्याप्तः सन् **यदा** सेन्द्रियोऽप्यनल्पं कालमास्ते इन्द्रियाणां शरीरविनाशेऽप्यविनाशेन च श्वासप्रश्वासादिकं **कर्म कुरुते** तदा शरीरं जहाति ।। ५५ ।।

यदाऽणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्नु चरिष्णु च ।
समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति ।। ५६ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अण्व्यः सूक्ष्मा मात्रा अवयवा यस्य **सोऽणुमात्रिकः ।** पुर्यष्टकमन्तराभवदेहो वा स्वभावत एव वाऽऽत्मानः सूक्ष्माः । यथोक्तम् । "स एष आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयानित्यादि । **बीजं** शरीरोत्पत्तिकारणम् । **स्थास्नु** वृक्षादिजन्महेतुभूतम् । **चरिष्णु** जङ्गमम् । **समाविशत्य**धितिष्ठति प्रतिनिबध्यते । यदा तेन **संसृष्टः** प्राणादिभिस्तदा मूर्तिं **विमुञ्चत्या**बध्नाति शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ।। ५६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** मृतिमाह—**यदेति । अणुमात्रिको** मनसावच्छेदात्तत्तुल्यपरिमाणः **संसृष्टो** लिङ्गदेहेन सहितः **स्थास्नु** स्थावरं **चरिष्णु** जङ्गमं च **बीजं** रेतः शोणितादि प्रविशति **तदा मूर्तिं** पूर्वदेहं त्यजति स मृत्युरित्यर्थः ।। ५६ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** कदा देहान्तरं गृह्णातीत्यत आह—**यदाऽणुमात्रिक इति ।** अणवो मात्राः पुर्यष्टकरूपा यस्य **सोऽणुमात्रिकः ।** पुर्यष्टकशब्देन भूतादीन्यष्टावुच्यन्ते । तदुक्तं **सदानन्देन** "भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः । अविद्या चाष्टकं प्रोक्तं पुर्यष्टमृषिसत्तमैः" । **ब्रह्मपुराणे**प्युक्तम्-पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन तु ।। **यदाऽणुमात्रिको भूत्वा** संपद्य स्थास्नु वृक्षादिहेतुभूतं चरिष्णु मानुषादिकारणं **बीजं प्रविशत्य**धितिष्ठति **तदा संसृष्टः** पुर्यष्टकयुक्तो मूर्तिं स्थूलदेहान्तरं कर्मानुरूपं **विमुञ्चति** गृह्णाति ।। ५६ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** यदा मरणकाले उत्क्रामति देहान्तरार्थं, किंभूतः अणुमात्रिकः अणवोऽणुतुल्या मात्राः पुर्यष्टकरूपा अवच्छेदत्वेन यस्य चैतन्यस्य स तथा ।

---

(५६) संसृष्टौ इति पाठान्तरम् (नन्दनः)

पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन वद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन त्वित्युक्तम् । **बीजं** विद्याकर्मवासनाः भूत्वा संप्राप्य तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेरुक्तत्वात् । तदनुरूपेण सृष्टं **स्थावरं** जङ्गमं वा **विशति** वृक्षोऽहं मनुष्योऽहमिति अभिमन्यते । **संसृष्टः** पूर्वादृष्टेन जन्मना नियुक्तः **सन्मुञ्चति** च मूर्तिं पूर्वामिति ।।५६ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ सृष्टिकालमाह **यदेति** । **अणुमात्रिकः** चैतन्यांशीभुतः बीजं तत्त्वसंघातं **समाविशत्यनु**प्रविशति **संसृष्टौ** सृष्ट्यां **मूर्ति** जगद्विमु**ञ्चति** सृजति जगदाकारेण स्फुरतीत्यर्थः ।। ५६ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **यदेति** देहत्यागो वर्ण्यते । **यदा अणुमात्रको** भूत्वा **स्थास्नु** स्थावरेषु **चरिष्णु** चरेषु **बीजं** बीजरूपं **समाविशति संसृष्टः** संयुक्तः तदा **मूर्ति** शरीरं **मुञ्चति** ।। ५६ ।।

(७) **मणिरामः** । अन्यत्र गत्वा पुनर्देहान्तरं कदा गृह्णातीत्यत आह—**यदा अणुमात्रिक इति** । **अणुमात्रिकः** अणवो मात्राः पुर्यष्टकरूपाः यस्य तथा । पञ्चभूतानि, १ इन्द्रियाणि २ मनः ३ बुद्धिः ४ वासना ५ कर्म ६ वायवः ७ अविद्या ८ एतदष्टकं पुर्यष्टकम् । **स्थास्नु चरिष्णु** च **बीजम्** । स्थावरजङ्गमदेहकारणं बीजं **समाविशति** । **तदा संसृष्टः** पूर्वोक्तपुर्यष्टकयुक्तः सन् **मूर्ति** कर्मानुरूपं स्थूलदेहान्तरं **विमुञ्चति** गृह्णातीत्यर्थः ।। ५६ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । किं शरीरान्तरनिरपेक्ष एव मूर्तिं परित्यजतीत्याह—**यदेति** । **यदा** सूक्ष्मप्रमाणः सन् स्थावरबीजं जङ्गमबीजं वा अन्यदधितिष्ठति तदा इदं शरीरं त्यजति । **संसृष्टः** प्राणादिसंयुक्तः, यथोक्तं बृहदारण्यके—"तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति ।। ५६ ।।

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ।।५७।।

(१) **मेधातिथिः** । उपसंहारः पूर्वोक्तस्य । आत्मसम्बन्धिभ्यां **जाग्रत्स्वप्नाभ्यां चराचरम्** स्थावरं जङ्गमं जीवयति मारयति च जगत् । **अव्ययो**ऽविनाशी ।। ५७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **एवमिति** । स्वेन जाग्रता **सञ्जीवयति** स्वीयेन स्वप्नेना**व्ययो**ऽविनाशी **प्रमापयति** मारयति चरमचरं च अजस्रं सर्वदा ।। ५७ ।।

(३) **कुल्लूकः** । प्रासङ्गिकं जीवस्योत्क्रमणमभिधाय प्रकृतमुपसंहरति **एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिति** । **स** ब्रह्मा अनेन प्रकारेण स्वीय**जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं** स्थावरजङ्गमं **सञ्जीवयति** मारयति च । **अजस्रं** सततम् । अविनाशी **अव्ययः** ।। ५७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। प्रकृतमनुसरति–**एवमिति** । **जाग्रत्स्वप्नाभ्यां** दैनंदिन-सृष्टिप्रलयाभ्यां **प्रमापयति** नाशयति स्वप्नोऽत्र सुषुप्तिः स्वपितीत्युक्तेः ।।५७ ।।

(५) **नन्दनः**। प्रकारणार्थमुपसंहरति **एवमिति** । जागृदिति पाठः । **जागृज्जा**-गरणं सम्पदादित्वात् क्विप् । **अजस्रम**विच्छेदेन ।। ५७।।

(६) **रामचन्द्रः । एवमिति । स** ईश्वरः जाग्रदवस्थासु स्थितः सन् **इदं चराचरं** सर्वमेवमजस्रं **सञ्जीवयति** । स्वप्ने स्थितः सन् अजस्रमिमं **प्रमापयति** नाशयति स्वय-**मव्ययः** देशतःकालतश्च ।। ५७ ।।

(७) **मणिरामः**। प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमुपसंहरति–**एवमिति**। जाग्रद-वस्थो **जीवयति** । स्वप्नावस्थो मारयति ।। ५७ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **एवमिति**। **स** ब्रह्मा अनेन प्रकारेण आत्मीयाभ्यां **जाग्रत्स्व-प्नाभ्यां** जङ्गमस्थावरमजस्रं अनवरतं **जीवयति** मारयति चानश्वरः ।। ५७ ।।

इदं शास्त्रं तु कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः ।
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् ।। ५८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। इह शास्त्रशब्देन स्मार्तो विधिप्रतिषेधसमूह उच्यते, न तु ग्रन्थस्तस्य **मनुना** कृतत्वात् । तथा हि मानव इति व्यपदेशोऽस्य । इतरथा हि हैरण्यगर्भ इति व्यपदिश्येत । केचित्तु हिरण्यगर्भेनापि कृते ग्रन्थे मनुना बहूनां प्रकाशितत्वात्तेन व्यपदेशो युज्यत एव । यथा हिमवति प्रथममुपलभ्यमाना गङ्गाऽन्यतोऽप्युत्पन्ना हैम-वतीति व्यपदिश्यते, यथा च नित्यं दर्शनात्काठकं प्रवचनं कठेन व्यपदिश्यते। सत्स्व-प्यन्येष्वध्येतृष्वध्यापयितृषु च प्रवचनप्रकर्षात्कठेन व्यपदेशः । नारदश्च स्मरति– 'शतसाहस्रोऽयं ग्रन्थः प्रजापतिना कृतस्ततः स मन्वादिभिः क्रमेण संक्षिप्त' इति। अतोऽन्यकृतत्वेऽपि मानवव्यपदेशो न विरुद्धः। शास्त्रशब्देन ग्रन्थाभिधानमपि शासनरूपार्थप्रतिपादकत्वाद्दृष्टमेव ।

मामेव ग्राहयामासाहं तेनाध्यापित इत्यर्थः । **'स्वयमादितो' 'विधिव'** दित्येभिः पदैरागमस्याविभ्रंश उच्यते । ग्रन्थकारेण हि स्वकृतो ग्रन्थो यः स्वयमध्याप्यते प्रथमं तत्र मात्राऽपि न परिहीयते । अन्यस्य हि तस्मादधिगतवतोऽन्यमध्यापयतो न तद्-ग्रन्थाविनाशे यत्नो भवति। कर्तुरप्यध्यापितपूर्वस्य प्रतिष्ठापितो मया पूर्वमयं ग्रन्थ इति द्वितीयवारं प्रमादालस्यादिना भ्रंशः संभाव्यते । अत **आदित** इत्युक्तम् । **विधिवच्छि**-ष्योपाध्याययोरनन्यमनस्कतादिगुणोऽवहितचित्तता 'विधिः' । अर्हे वतिः ।

मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन्। मरीच्यादयः प्रसिद्धप्रभावास्तैरप्येतन्मत्सकाशादधीत-मित्यात्मनो विशिष्टशिष्यसम्बन्धेन सिद्धमौपाध्यायिकं दर्शयन्महर्षीणां शास्त्रमाहा-

त्स्येन च श्रद्धातिशयं जनयत्यध्ययनाविरामाय। एवंविधमेतन्महच्छास्त्रं यन्मरीच्यादिभिरप्यधीतम्। एष चेदृशो महात्मा मनुस्तेषामुपाध्याय इति युक्तमेतस्य सकाशादेतद्ग्रन्थाध्ययनमित्याशास्त्रपरिसमाप्तेर्नोपरमन्ते श्रोतार इत्युभयथाऽपि शास्त्रप्रशंसा।।५८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । इदमिति ।** इदं स्मार्तधर्माधर्मोपादानहानात्मकं न ग्रन्थं शास्त्रं सर्वज्ञो हिरण्यगर्भात् प्राप्य मां भृगुनामानमेव कृपयाऽध्यापयामास। पुनरहं मरीच्यादिदशमुनीन् बहुविशिष्टेभ्यः शिष्येभ्यः **आदितः** सर्वेभ्यः पूर्वम् ।। ५८ ।।

(३) **कुल्लूकः । इदं शास्त्रमिति । असौ** ब्रह्मा इदं शास्त्रं कृत्वा सृष्ट्यादौ **मामेव** विधिवच्छास्त्रोक्ताङ्गजातानुष्ठानेनाध्यापितवान्। **अहं तु मरीच्यादीन**ध्यापितवान् । ननु ब्रह्मकृतत्वेऽस्य शास्त्रस्य कथं मानवव्यपदेशः । अत्र **मेधातिथिः**-शास्त्रशब्देन शास्त्रार्थो विधिनिषेधसमूह उच्यते तं ब्रह्मा मनुं ग्राहयामास। मनुस्तु तत्प्रतिपादकं ग्रन्थं कृतवानिति न विरोधः । अन्ये तु ब्रह्मकृतत्वेऽप्यस्य मनुना प्रथमं मरीच्यादिभ्यः स्वरूपतोऽर्थतश्च प्रकाशितत्वान्मानवव्यपदेशः वेदापौरुषेयत्वेपि काठकादिव्यपदेशवत् । इदं तूच्यते ब्रह्मणा शतसाहस्रमिदं धर्मशास्त्रं कृत्वा मनुरध्यापित आसीत्ततस्तेन च स्ववचनेन संक्षिप्य शिष्येभ्यः प्रतिपादितमित्यविरोधः। तथा च **नारदः** शतसाहस्रोऽयं ग्रन्थ इति स्मरति स्म ।। ५८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । गुरुपरंपरागतमिदं शास्त्रं न स्वमनीषाकल्पितमित्याह— **इदमिति । आदितः** सृष्ट्यादौ **असौ** विराट्ब्रह्मा **मां** मनुं अहं मनु**र्मरीच्यादीन् मुनीन्** ग्राहितवानस्मीत्यन्वयः। आदावस्य मनुवक्तृत्वं कर्तृत्वं तु विराज एवेति ध्वनिः ।।५८।।

(५) **नन्दनः** । एवं तावज्जगत्सृष्टिप्रलयावुक्तौ इदानीं मर्यादानां स्थापनं शास्त्रसंप्रदायोपन्यासद्वारेण स्थितिमप्याह **इदमिति ।** शास्त्रस्य तदा मनसि विपरिवर्तमानत्वादि**दमिति** परामर्शो युज्यते ।। ५८ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** मनुरुवाच । **असावीश्वर इदं शास्त्रं कृत्वा मामेवादितः विधिवत्** स्वयं **ग्राहयामास** । तु पुनः **मरीच्यादीन्** मुनीन् ग्राहयामास ग्राहयति स्म ।।५८।।

(७) **मणिरामः । असौ** ब्रह्मा । नन्वस्य ब्रह्मकृतत्वात् कथं मानवमिदं ? अत्रोच्यते । ब्रह्मणा लक्षप्रमाणं कृत्वा मनवे दत्तम् । मनुना स्ववचनैः लघु कृत्वा मरीच्यादिभ्यः प्रतिपादितमिति न विरोधः ।। ५८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । इदमिति । स** ब्रह्मा **इदं** शास्त्रं इमं ग्रन्थं **कृत्वा** शास्त्रस्य 'इदं कर्तव्यं इदं न' इत्येवं स्वरूपनित्यत्वान् **मामेव** आत्मनाऽऽदौ यत्नतोऽध्यापितवान् । ततो **मरीच्यादीन् मुनीन्** अहमध्यापितवान् ।। ५८ ।।

**एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।
एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ॥५९॥**

(१) **मेधातिथिः ।** **एत**च्छास्त्रं **वो** युष्माकमयं **भृगुरशेषतः** सर्वं **श्रावयिष्यति** कर्णपथं नेष्यत्यध्यापयिष्यति व्याख्यास्यति च । एतच्छास्त्रस्यैतदा प्रत्यवमर्शः । **एत**च्छास्त्र**मेव मुनिरखिलम्** अशेषं **मत्तो** मत्सकाशा**दधिजगे**ऽधिगतवान् ज्ञातवान् । गुरुमुखाद्विद्या निष्क्रामतीव शिष्यः प्रतिगृह्णातीवेत्यतः अपादाने तसिर्मत्त इति युक्तः । भृगुस्तु महर्षीणां प्रख्याततरप्रभावः । तस्य प्रवक्तृत्वनियोगेनानेकाशेषनिरतिशय- विद्याविदामागमपरम्परयाऽऽगतमेतच्छास्त्रमिति प्रदर्श्यते । अतश्च केषांचिदयमपि प्रवृत्तिप्रकारो दृश्यते, बहुभ्यो महात्मभ्यः शास्त्रमिदवतीर्णमिति किमिति नाधीमह इत्यध्ययनादिप्रवृत्त्याभिमुख्यं शास्त्रे जन्यते ॥ ५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । एतदिति । अखिलं** कृत्स्नम् ॥ ५९ ॥

(३) **कुल्लूकः । एतद्वोऽयमित्यादि । एतच्छास्त्रमयं भृगुः** युष्माक**मखिलं** कथ- यिष्यति यस्मा**देषो**ऽशेषमे**तन्मत्तो**ऽधीतवान् ॥ ५९ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** भृगोरपि गुर्वधीनविद्यत्वं सूचयति-**एतदिति । मत्तो** मनोः **अधिजगे** ज्ञातवान् **सर्वमखिलं** एतेनाक्षरमात्रमप्यस्य न त्याज्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

(५) **नन्दनः । अखिलं** निरवशेषम् ॥ ५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः । एतदिति ।** **अयं** भृगुः **एतच्छास्त्रं** धर्मशास्त्रं च **अशेषतः श्रावयिष्यति । मुनिःभृगु**ःएतत् शास्त्रं सर्वमेव **अखिलं** सरहस्यं **मत्तः**सकाशात् **अधिजगे** ज्ञातवान् । गै शब्दे इत्यस्य धातो रूपं अधिजगे ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः ॥ ५९ ॥

(७) **मणिरामः । एतद्व इति** स्पष्टम् ॥ ५९ ॥

(८) **गोविन्दराजः । एतदिति । अयं भृगुः एतच्छास्त्रं** युष्माकमशेषं **श्रावयि- ष्यति** यस्मादेतत्सर्वं मत्सकाशादेषोऽखिलं कृत्वा अधिगतवान् ॥ ५९ ॥

**ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः ।
तानब्रवीदृषीन्सर्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥६०॥**

(१) **मेधातिथिः ।** स महर्षि**र्भृ**गुस्तेन **मनुना** तथोक्त एष वः श्रावयिष्यतीति नियुक्तस्ततोऽनन्तरं तानृषीनब्रवीच्छ्रू**यतामिति । प्रीतात्मा**ऽनेकशिष्यसन्निधावहमत्र नियुक्त इति बहुमानेन प्रीतात्मत्वं प्रवक्तृत्वयोग्यतयाज्ञाकरोऽहमनेन सम्भावित इत्यात्मनि भृगोर्बहुमानः ॥ ६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तत इति । स** भृगुरित्यात्मनि परोक्षत्वारोपेण ॥ ६० ॥

(३) **कुल्लूकः। ततस्तथेति। स** भृगु**र्मनुना तथोक्तो**ऽयं श्रावयिष्यतीति यस्मा-देषोऽधिजग इत्युक्तः ततोऽनन्तरमनेकमुनिसन्निधौ गुरुसम्भावनया प्रीतमना**स्तानृषीन्** प्रत्युवाच **श्रूयता**मिति ॥ ६० ॥

(४) **राघवानन्दः।** अध्यापनेऽपि गुर्वाज्ञावश्यकतामाह—**तत इति। तान्** मनुसमीपे पूर्वोपस्थितान् **प्रीतात्मा** प्रीतियुक्तः। एते मनूंश्च सप्तान्यानित्यनेन सावर्ण्याद्या मनव उक्ताः अपर इति विशेषणात् सावर्ण्यादिभ्यः स्वायंभुवाद्या भिन्नाः। अन्यथा मनूनां चतुर्दशत्वं व्याहन्येत ॥ ६० ॥

(५) **नन्दनः। तथा तेनोक्तो** युष्मानयं भृगुरेतच्छास्त्रं श्रावयिष्यतीति मनु-नोक्तः ॥ ६० ॥

(६) **रामचन्द्रः। तत इति।** भृगुरुवाच भृगुः धर्मानाह। ततःमनुवचनानन्तरं **स महर्षिर्भृगुः तान्सर्वान् ऋषीन् श्रूयतामित्यब्रवीत्।** कीदृशः **प्रीतात्मा** प्रफुल्लितात्मा तथा तेन मनुनोक्तः ॥ ६० ॥

(७) **मणिरामः। स भृगुः** तेन **मनुना तथोक्तः** अयं श्रावयिष्यतीत्युक्तः गुरुसम्भावनया **प्रीतात्मा** ॥ ६० ॥

(८) **गोविन्दराजः। तत इति। स भृगुः मनुना तथोक्तः** अयं श्रावयिष्यती-त्यनेन प्रकारेणार्थादुक्तो न तु त्वं श्रावयेति। ततोऽनन्तरं **स** (गुरुः) **भृगुः** सम्भावनया **प्रीतात्मा तान् ऋषीन् श्रूयतामित्युवाच** ॥ ६० ॥

स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड् वंश्या मनवोऽपरे।
सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ॥६१॥

(१) **मेधातिथिः।** उपाध्यायो धर्मान्पृष्टो जगदुत्पत्त्यादि वर्णितवान्। तथैव शिष्योऽपि तन्नियुक्तस्तच्छेषमेव वर्णयितुमारब्धः। **अस्येति** साक्षात्कारेण मनुं प्रत्यव-मृशति। अस्मदुपाध्यायस्य स्वायम्भुव इति ख्यातस्य षडन्येऽपरे मनवो वंश्या एकस्मिन्वंशे कुले जाताः सर्वे वंश्याः। सर्वे हि साक्षाद्ब्रह्मणा सृष्टा इत्येककुलसम्भ-वाद्वंश्या उच्यन्ते। अथवा एकस्मिन्कार्येऽधिकृता वंश्या एककर्मान्वयेन प्राणिनां वंशव्यवहारो भवति। 'द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ।' तेषां चैकं धर्मं दर्शयति **सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वाः** इति। मन्वन्तरे मन्वन्तरे यस्य मनोरधिकारः स एव प्रजानां पूर्वमन्वन्तरविनष्टानां स्रष्टा पालयिता च। अतो येन याः प्रजाः सृज्यन्ते तास्तस्य **स्वा** भवन्ति ॥ ६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। स्वायंभुवस्येति। अस्य** वंशभवाः अन्ये षण् मनवोऽपि **स्वा** इति अन्येऽप्युपलक्ष्याः पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

(३) **कुल्लूकः। स्वायंभुवस्येति।** ब्रह्मपुत्रस्यास्य मनोःषड्वंशप्रभवा अन्ये मनवः एवं कार्यकारिणःस्वस्वकाले सृष्टिपालनादावधिकृताः**स्वाः स्वाः प्रजा** उत्पादितवन्तः ।। ६१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** एते तु कश्यपवंश्याः किंनामान इत्यपेक्षायामाह–**स्वायं-भुवस्येति** त्रिभिः । सृष्टिकरणे तेषां सामर्थ्यमाह-**अमितौजस** इति । अमितं ओजो बलं ज्ञानं तपश्च येषां ते तथा ।। ६१ ।।

(५) **नन्दनः।** स्वयंभुवो भगवतः शिष्यत्वात् **स्वायंभुव** इदं शास्त्रमित्यनेन भगवतो हि मनुःशिष्यत्वेनोक्तः ।। ६१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अस्य मनोः** षट् **वंश्याः अपरे मनव**श्चासन् ।। ६१।।

(७) **मणिरामः। स्वायंभुव**नाम्नः **अस्य** ब्रह्मपौत्रस्य **मनोः** वंशप्रभवाः **अपरे षट् मनवः** स्वस्वकाले सृष्टिपालनादावधिकृताः **स्वाः स्वाः प्रजाः** उत्पादितवन्तः ।। ६१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। स्वायंभुवस्येति।** अस्योक्तप्रकारेण स्वयंभूनप्तुर्मनोः **षडन्ये मनवः** काले काले सृष्टयादौ अधिकृता वंश्याः तत्कुलोद्भूताः तदेककार्याः **स्वाः स्वाः** प्रजा उत्पादितवन्तः ।। ६१ ।।

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा।
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ।। ६२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** तान्मनून्नामतो निर्दिशति। **महातेजा** इति विशेषणम्। अन्यानि नामानि रूढया संबन्धेन वा । **विवस्वत्सुत** इति समासपदरूपं शब्दान्तरं कृष्णसर्पनरसिंहादिशब्दवत् ।। ६२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **स्वारोचिष** इति। **विवस्वत्सुतः** प्रकृतमन्वन्त-राधिपः ।। ६२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **स्वारोचिषश्चेति।** एते भेदेन **मनवःषट्** नामतो निर्दिष्टाः ।। ६२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तेषां नामापेक्षां पूरयति । **स्वारोचिष** इत्यादिनामानि। **विवस्वत्सुतो** यमः ।। ६२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **स्वेति।** तेषां मनूनां नामान्याह **द्वाभ्यां** स्वारोचिष इत्या-दिना। **विवस्वत्सुतो** वैवस्वतः ।। ६२ ।।

(७) **मणिरामः। वक्ता** नामान्याह–**स्वारोचिषश्चेति** ।। ६२ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** ते च–**स्वारोचिष** इति ।। ६२ ।।

स्वायम्भुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः ।
स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ॥ ६३ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** अत्र **सप्त मनवो** मया प्रोक्ताः । अन्यत्र चतुर्दश पठचन्ते । **स्वे स्वेऽन्तरे**ऽवसरे प्राप्तेऽधिकारकाले इति यावत् । **उत्पाद्य प्रजा आपुः** पालितवन्तः । **स्वे स्वेऽन्तरे**ऽधिकारावसरे, यस्य मनोर्यस्मिन्काले प्राप्तः सर्गस्थितिपालनाधिकारः ।

अन्ये त्वन्तरशब्दं मासादिशब्दवत्कालविशेषवाचिनं मन्यन्ते । तदयुक्तम् । मनुशब्दोपसंहितः कालविशेषविषयो मन्वन्तरो नाम कालो न तु केवल इति।।६३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । स्वायंभुवाद्या इति । आपुर्व्याप्तवन्तश्चराचरं** तत्सर्वमध्यतिष्ठन्नित्यर्थः ।। ६३ ।।

(३) **कुल्लूकः । स्वायंभुवेति ।** स्वायंभुवमुखाः**सप्तामी मनवः** स्वीयस्वीयाधिकारकाले **इदं** स्थावरजङ्गम**मुत्पाद्य** पालितवन्तः ।। ६३ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** इदानीं वर्तमानः **स्वे स्वेऽन्तरे** स्वकीयस्वकीयमन्वन्तरे **इदं** स्वानुरूपाः प्रजा **उत्पाद्य** चराचरं सर्वं **आपुः** रक्षितवन्तः मनूनां स्वायंभुवादीनां नामत एव मन्वन्तराणामपि नामानीति ध्येयम् ।। ६३ ।।

(५) **नन्दनः । अन्तर**शब्देन कालविशेष उच्यते । आपुःपान्ति स्म ।। ६३ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** स्वारोचिष २ औत्तम ३ तामस ४ रैवत ५ चाक्षुष ६ वैवस्वत ७ एते स्वायंभुवाद्याः सप्त मनवः स्वेस्वेऽन्तरे **इदं सर्वं चराचरमुत्पाद्यापुः** अगमन् ।६३।।

(७) **मणिरामः । स्वे स्वे अन्तरे** स्वस्वमन्वन्तरे । **आपुः** पालितवन्तः ।। ६३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । स्वायंभुवाद्या इति ।** अनन्तरोक्ताः षट् स्वायंभुवश्च एवं सप्त । एते स्वायंभुवप्रमुखाः मनवो बहुतेजसः । आत्मीयात्मीयाधिकारकाले **इदं** जङ्गमस्थावर**मुत्पाद्य आपुः** प्रजाः पालितवन्तः ।। ६३ ।।

निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा, त्रिंशत्तु ताः कला ।
त्रिंशत्कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः ॥६४॥

(१) **मेधातिथिः ।** स्थितिप्रलयकालपरिमाणनिरूपणार्थं ज्योतिःशास्त्रगोचरं कालविभागं वक्तुमुपक्रमते । अष्टादश निमेषाः **काष्ठा** नाम कालो भवति । त्रिंशत्काष्ठाः **कला** । त्रिंशत्कला एको **मुहूर्तः** स्यात् । **तावतः** त्रिंशदित्यर्थः । त्रिंशन्मुहूर्तः **अहोरात्रम्** । विद्यादिति क्रियापदमाहृत्य तावत इति द्वितीयाबहुवचनम् । अथ कोऽयं निमेषो नाम । अक्षिपक्ष्मणोर्नैसर्गिककम्प उन्मेषसहचारी । अन्यैस्तु पठितं यावता कालेन व्यक्तमक्षरमुच्चार्यते स निमेषः ।। ६४ ।।

---

(६३) द्यापुश्च = द्यायुश्च (क, ख, ग)

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अथ सृष्टिकालसङ्ख्यार्थं कालविभक्तीर्गणयति-**निमेषा इति** । अक्षिपक्ष्मद्वयसंयोगहेतुः कर्म निमेषः । स यदा शीघ्रस्तदपेक्षया पञ्चदशनिमेषाः-**काष्ठा** पुराणेषूक्ता । अत्र तु मन्दकर्माभिप्रायेणा**ष्टादशेति** । ताःकाष्ठाः **त्रिंशत्कला** तावतस्तावन्तःविभक्तिव्यत्ययात् **त्रिंशदि**त्यर्थः । तावतेति क्वचित्पाठः ।। ६४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । इदानीमुक्तमन्वन्तरसृष्टिप्रलयादिकालपरिमाणपरिज्ञाना-याह-**निमेषा दश चाष्टाविति** । अक्षिपक्ष्मणोः स्वाभाविकस्यउन्मेषस्य सहकारी* **निमेषः**। **तेऽष्टादश काष्ठा** नाम कालः । **त्रिंशच्च** काष्ठाः**कला**संज्ञकः । **त्रिंशत्कलाः**-मुहूर्ताख्यःकालः । तावत्त्रिंशन्मुहूर्त्तानिहोरात्रं कालं विद्यात् । तावत इति द्वितीयानिर्देशात् विद्यादित्यध्याहारः ।। ६४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । कालं कालविभक्तीश्चेत्युक्तं सर्गादिज्ञापनार्थं विवृणोति-**निमेषा इति** दशभिः । पक्ष्मणोः स्वाभाविकः कम्पो **निमेषः** । स च मनुष्याधिकारकं शास्त्रमिति न्यायान्मनुष्यस्यैव । देवानां निमेषाभावाच्च तेषामष्टादशनिमेषैःकाष्ठा स्यात् । **काष्ठानां त्रिंशता कला** स्यात् । **कलानां त्रिंशता मुहूर्तः** दण्डद्वयम् । **तावतो** मुहूर्तान् त्रिंशन्मुहूर्तान् **अहोरात्रं** कालं विद्यादिति शेषः ।। ६४ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ सृष्टिसंहारौ कालतः परिच्छेत्तुं कालपरिमाणविभागं तावन्नवभिः श्लोकैराह–**निमेषा इति** । **तावतः** तावन्तस्ते मुहूर्ताः ।। ६४ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । मन्वन्तरस्य परिमाणार्थं कालस्य परिमाणमाह-**निमेषेति** । अष्टादशनिमेषैः काष्ठासंज्ञोच्यते । **तास्तु त्रिंशत्काष्ठाः कला**, **त्रिंशत्कला**त्मकःकालो **मुहूर्तः** स्यात् । तावता मुहूर्तेन त्रिंशदिति त्रिंशन्मुहूर्तात्मकेन कालेन **अहोरात्रं** स्यात् मानुषाणाम् ।। ६४ ।।

(७) **मणिरामः** । इदानीं सृष्ट्यादिकालज्ञानायाह–**निमेषा दश चेति** । अक्षि-पक्ष्मणोः स्वाभाविकस्योन्मेषस्य सहकारी* **निमेषः** । ते **दश चाष्टौ** अष्टादश १८ **काष्ठा**नाम कालः । **ताः** काष्ठाः **त्रिंशत्** ३० **कला** नाम कालः। **त्रिंशत्कलाः मुहूर्ता**ख्यः कालः । **तावतः** त्रिंशन्मुहूर्तान् **अहोरात्र**नामकं कालं विद्यात् इत्यध्याहारः जानी-तेत्यर्थः ।। ६४ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **कियान्** पुनः कालः प्रत्येकं मनूनामधिकारः इत्यत आह–**निमेषा इति** । **निमेषः** अक्षिपक्ष्मणोः स्वाभाविकः कम्पः उन्मेषसहचारी। ते **अष्टादश काष्ठा** । **त्रिंशतयः** काष्ठाः **कलानाम** कालः **त्रिंशत्कलाः मुहूर्तसंज्ञः** । **अहोरात्रं** तु **तावतः त्रिंशत्** । मुहूर्तास्तावन्तः इति। द्वितीयानिर्देशात् विद्यादित्यध्याहार्यम् ।

---

*स्वाभाविकस्य उन्मेषस्य सहकारी = स्वभाविकःउन्मेषसंकोचः (अ)

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके ।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ ६५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अहश्च रात्रिश्च ते **अहोरात्रे।** तयोर्विभागं करोति आदित्यः। उदित आदित्ये यावत्तदीया रश्मयो दृश्यन्ते तावदहर्व्यवहारः। अस्तमिते तु प्रागुदयाद्रात्रिव्यवहारः। मनुष्यलोके देवलोके वा।

यत्र तर्ह्यादित्यो न व्याप्नोति रश्मिभिस्तत्र कथमयमहोरात्रविभागो विज्ञेयोऽत-आह। **रात्रिः स्वप्नायेति।** स्वयंप्रभेषु भूतेषु नित्यप्रकाशितत्वात्**कर्म**चेष्टाकार्यारम्भेण स्वापेन च विभागः। यथैवौषधीनां नियतः प्रादुर्भावकालः स्वाभाव्यादेवं कर्मचेष्टा-स्वापावपि कालस्वभावत एव नियतौ ॥ ६५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अहोरात्रे इति।** सूर्यो यथा मानुषमहोरात्रं **विभजते** तथा दैविकमप्ययनस्य सूर्यगत्यधीनत्वात्। पित्र्याहोरात्रस्य तु तिथिनियतत्वेन चन्द्र-नियम्यत्वान्न सूर्यो नियामकः। **मानुषलौकिक** इति क्वचित्पाठः। तत्र मानुषलोकसंब-न्धिनी इत्यर्थः। यद्यपि लोके तादृगन्धकारादेरेव रात्रित्वाभिव्यञ्जकस्वभावस्तथापि चेष्टानिवृत्त्यैव तथोच्यत इत्याह-**रात्रिरिति।** स्वस्याप्तिर्व्याप्तिर्बाह्यनिवृत्तिकृता **स्वप्न**श्चेष्टानिवृत्तिः। तदर्थं यःकालः स **रात्रिः भूतानां** कर्मणां क्रियाणां **चेष्टायै** निष्पादनाय ॥ ६५ ॥

(३) **कुल्लूकः। अहोरात्रे इति। मानुषदैव**सम्बन्धिनौ दिनरात्रिकालावा-दित्यः पृथक्करोति। तयोर्मध्ये **भूतानां स्वप्नार्थं रात्रि**र्भवति। कर्मानुष्ठानार्थं च **दिनम्** ॥ ६५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** एतत्सर्वं सूर्यक्रियाकृतमित्याह–**अहोरात्रे इति। मानुष-दैविके** इति ब्राह्मपित्र्ययोरप्युपलक्षणम्। **स्वप्नाय** निर्व्यापाराय। **चेष्टायै कर्मणां** कर्मानुष्ठानार्थं वहिरिन्द्रियाणां प्रवृत्त्यर्थं वा। भूतानां **मनुष्यपितृदेवब्रह्मणाम्** ॥ ६५॥

(५) **नन्दनः।** अहोरात्रपरिच्छेदकारणमाह–**अहोरात्रे इति। मानुषदैविके** मनुष्यदेवसंबन्धे **अहोरात्रे** सूर्यःउदयास्तमयाभ्यां **विभजते।** पित्र्याहोरात्रस्याप्युप-लक्षणमेतत् ॥ ६५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **अहरिति। सूर्यः** स्वगत्या मानुषदैविके अहोरात्रे अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रे विभजते विभागं करोति। **भूतानां** प्राणिनां **रात्रिःस्वप्नाय** शयनार्थं **कर्मणां चेष्टायै** कर्मणां क्रियायै **अहः**संज्ञः ॥ ६५ ॥

(७) **मणिरामः। मानुषदैविके** मनुष्यदेवसंवन्धिनौ सूर्यः विभजते पृथक्क-रोति ॥ ६५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अहोरात्रे इति**। देवमानुषसंबन्धिनी **अहोरात्रे सूर्यो विभजते** आदित्यो विभागीकरोति। ततश्च **भूतानां रात्रिः** स्वापार्थं भवति। कर्मोद्यमार्थं **त्वहः** ।। ६५ ।।

पित्र्ये रात्र्यहनी मासः, प्रविभागस्तु पक्षयोः।
कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ।।६६।।

(१) **मेधातिथिः**। यो मनुष्याणां मासः स पितृणामहर्निशम्। कतरदहः कतमा च रात्रिरिति प्रविभागः। इदमहरियं रात्रिरित्येष विभागः। पक्षयोः पञ्चदशरात्रिसम्मितयोरर्द्धमासाख्ययोर्व्यवस्थितः। पक्षाश्रित इत्यर्थः। एकः पक्षोऽहरपरो रात्रिस्तयोश्च भिन्नस्वभावत्वान्नियतक्रमत्वाच्च विशेषमाह। अहः कृष्णः पक्षः। शुक्लः पक्षः शर्वरी रात्रिः। 'कर्मचेष्टाभ्य' इति युक्तः पाठः। यथा 'स्वप्नायेति'। तादर्थ्यमेव विषयभावेन विवक्षितम् वृत्तानुरोधदतः सप्तमी ।। ६६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पित्र्ये इति**। **पक्षयोः**पक्षाभ्यां **विभागः कर्मचेष्टासु** पितृकर्मार्थं चेष्टासु कर्तव्यासु क्लृप्तोऽहः पक्षोऽहस्त्वेन हेतुः। एवमुत्तरत्र ।। ६६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **पित्र्ये इति**। मानुषाणां मासःपितृणामहोरात्रे भवतः। तत्र पक्षद्वयेन विभागः कर्मानुष्ठानाय। पूर्वप**क्षोऽहः** स्वापार्थः शुक्लपक्षो **रात्रिः** ।। ६६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। ततःकिमित्यत आह–**पित्र्ये इति**। प्राधान्यान्निमेषा इत्यनेन प्राप्तानां नृणां पञ्चदशाहोरात्रैः पक्षः तयोर्द्वयं **मासः**। स च **पित्र्ये रात्र्यहनी। प्रविभागः पक्षयोः**प्रविभक्तयोः पक्षयोर्मध्ये कृष्णो**ऽहः**। स च साधुः**कर्मचेष्टासु**। पितृणां **शुक्लः** पक्षः**शर्वरी**। स च तेषां **स्वप्नायेति** तयोर्विभागः। अहरित्यतिदेशोऽयं खलेकाष्ठन्यायेन कार्यार्थः। अविकृते तादृशे काष्ठे यथा पशुर्बध्यते तथाऽत्र कृष्णपक्षे श्राद्धादिकं क्रियत इति।। ६६ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ पितृणामहोरात्रपरिमाणमाह–**पित्र्ये इति**। **प्रविभाग** उच्यत इति शेषः। **कर्मचेष्टासु** कर्मचेष्टार्थमित्यर्थः। पितृलोके सूर्यः कृष्णपक्षे न तु शुक्लपक्षे। तस्मात्कृष्णशुक्लपक्षौ पितृणामहोरात्रे तेन पित्र्यकर्मानुष्ठाने कृष्णपक्षः प्रशस्त इति शास्त्रेषूच्यते ।। ६६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। पितृणामहोरात्रमाह–**पित्र्य इति**। मासः कृष्णादिर्मासः। **पित्र्ये** पितृणां **रात्र्यहनी** रात्रिश्च अहश्च रात्र्यहनी च कृष्णशुक्लपक्षयो**ःप्रविभागः**। **कर्मचेष्टासु अहः**स्मृतः। कृष्णपक्षोऽहःस्मृतः। **शुक्लः** शुक्लपक्षः**स्वप्नाय** निद्रायै **शर्वरी** रात्रिसंज्ञेति ज्ञेयमिति ।। ६६ ।।

(७) **मणिरामः**। **मासः** मानुषाणाम् ।। ६६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । पित्र्ये इति ।** मानुष्यो **मासः** पितॄणामहोरात्रम् । तत्र च पक्षाभ्यां विभागः कृष्णः पक्षोऽहः कर्मोद्यमार्थं शुक्लःपक्षः पुनः स्वापार्थं रात्रिः ।। ६६ ।।

दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्यद्दक्षिणायनम् ।।६७।।

(१) **मेधातिथिः । वर्षं** मनुष्याणां द्वादशमासास्तदेकमहोरात्रं देवानाम्। **तयोश्च विभाग** उदगयनदक्षिणायनाभ्याम्। तत्रोदीचीं दिशमभिप्रतिष्ठमानस्यादित्यस्य षण्मासा **उदगयनं** भवति। 'अयनं' गमनमधिष्ठानं वा। तस्यां दिशि षण्मासानादित्य उदेति। ततः परावृत्तस्य **दक्षिणायनम्**। तथा हि दक्षिणां दिशमाक्रम्योदीचीं हित्वा ह्युदयं करोति ।। ६७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । दैवे इति ।** उदगयनात्सूर्यक्रियानिमित्ततोक्तेः सौरमान-ऋतुवत्सरस्यैवाहोरात्रत्वं न चान्द्रमानेन ।। ६७ ।।

(३) **कुल्लूकः । दैवे रात्र्यहनी वर्षमिति ।** मानुषाणां वर्षं देवानां रात्रिदिने भवतः। **तयोरप्ययं विभागः** नराणा**मुदगयनं** देवानामहः। तत्र प्रायेण दैवकर्मणा-मनुष्ठानं **दक्षिणायनं** तु रात्रिः ।। ६७ ।।

(४) **राघवानन्दः । तथा दैवे इति ।** नृद्वादशभिर्मासैः वर्षं तच्च दैवे रात्र्यहनी तयोरुदगयनं दैवकर्मयज्ञादिप्रवृत्त्यर्थमहः दक्षिणायनं रात्रिरिति विभागः ।। ६७ ।।

(५) **नन्दनः ।** देवलोके सूर्य उत्तरायणे दृश्यते न तु दक्षिणायने। तस्मादेत-द्देवानामहोरात्रम् ।। ६७ ।।

(६) **रामचन्द्रः । दैव इति।** देवानामहःपरिमाणमाह। **वर्षं** संवत्सररूपं कालं देवानां **रात्र्यहनी** इत्युच्यते । पुन**स्तयो**रहोरात्र्यन्होः **प्रविभागः** क्रियते। तत्र विभागे **उदगयनं** उत्तरायणं देवाना**महरु**च्यते । **दक्षिणायनं रात्रिः**स्यात् ।। ६७ ।।

(७) **मणिरामः । वर्षं** मनुष्यस्य ।। ६७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । दैवे इति।** मानुष्यं **वर्षं** देवानामहोरात्रम्। तत्र चोत्तरा-यणमहो **दक्षिणायनं रात्रि**रिति विभागः ।। ६७ ।।

ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ।
एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ।।६८।।

(१) **मेधातिथिः ।** ब्रह्मा प्रजानां स्रष्टा तस्य यो लोकस्तत्र **क्षपाहस्या**हो-रात्रस्य **यत्प्रमाणं** युगानां **चैतत्समासतः** संक्षेपेण **निबोधत** मत्सकाशाच्छृणुत। **एकैकशः** एकैकस्य युगस्य ।

वक्ष्यमाणस्य प्रकरणस्य पिण्डार्थकथनार्थोऽयं श्लोक श्रोतॄणामवधानार्थः। तथा च संबोध्यन्ते **निबोधतेति**। प्रकृते कालविभागे पुनः प्रतिज्ञानं प्रकरणान्तरत्वज्ञापनार्थम्। तेन वक्ष्यमाणोऽर्थो न शास्त्रारम्भशेष एव, अपि तु धर्मायापि। तथा च वक्ष्यति 'ब्राह्मं पुण्यमर्हाविदुरिति। तद्विज्ञानाच्च पुण्यं भवतीत्यर्थः ।। ६८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ब्राह्मस्येति** । **क्षपाहस्याहो**रात्रस्य । **समासतः**-संक्षेपतः ।। ६८ ।।

(३) **कुल्लूकः। ब्राह्मस्येति** । ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य **यत्परिमाणं** प्रत्येकं **युगानां** च कृतादीनां तत् क्रमेण **समासतः**संक्षेपतः शृणुत । प्रकृतेऽपि कालविभागे यद्ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य पृथक्प्रतिज्ञानं तत्तदीयज्ञानस्य पुण्यफलज्ञानार्थम् । वक्ष्यति च ब्राह्मं पुण्यमर्हाविदुरिति । तद्वेदनात्पुण्यं भवतीत्यर्थः ।। ६८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किं च मनुष्यस्य युगानां सत्यत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकानां चतुर्णां प्रमाणं तु **ब्रह्मणः क्षपाहस्य** क्षपारात्रिःतया सह अहःक्षपाहः तस्य **प्रमाणमिति** प्रतिज्ञाद्वयम् । प्रमाणं परिमाणम् ।। ६८ ।।

(५) **नन्दनः**। ब्राह्मस्य हैरण्यगर्भस्य **प्रमाणं** परिमाणं **क्रमशो**ऽर्थक्रमेण न निर्दिष्टक्रमेण ।। ६८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। ब्रह्मणः दिवसस्य परिमाणकालमाह—**ब्राह्मेति**। ब्राह्मस्य **क्षपाहस्य** क्षपा रात्रिः अहः दिवसः एतयोः**यत्प्रमाणं** वर्षाणां यत्परिमाणं अहं कथयिष्ये । **समासतः** कृतादीनां **एकैकशः** परिमाणं **क्रमशो** वक्ष्ये ।। ६८ ।।

(७) **मणिरामः**। **एकैकशः** प्रत्येकं, **युगानां** कृतादीनाम् ।। ६८ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **ब्राह्मस्येति**। प्राजापत्यस्याहोरात्रस्य **यत्प्रमाणं युगानां** च प्रत्येकं तत्क्रमेण संक्षेपतः श्रृणुत ।। ६८ ।।

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ।। ६९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। प्रकृतत्वाद्दैविकानि वर्षाणि परिगृह्यन्ते। तथा च पुराणकारः "इत्येतदृषिभिर्गीतं दिव्यया सङ्ख्यया द्विजाः।। दिव्येनैव प्रमाणेन युगसङ्ख्या प्रकीर्तिता"। तानि **चत्वारि सहस्राणि कृतयुगं** नाम कालः । तस्य कृतयुगस्य तावन्त्येव शतानि, चत्वारि, सन्ध्या । सन्ध्यांशस्तस्य **तथाविधः** तत्परिमाणश्चत्वारि वर्षशतानीत्यर्थः । यत्रातीतस्य कालस्यागामिनश्च स्वभावानुवृत्तिः सा सन्ध्या। उभयकालधर्मानुविधानं सन्ध्यांशः, यत्रेषत्पूर्वधर्मानुवृत्तिर्भूयसी भाविनो युगस्य ।। ६९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **चत्वारीति** । देवमानेन **चत्वारि सहस्राणि** वर्षाः **कृतम्** । तस्य च चत्वार्येव शतानि दैवेन **सन्ध्या** पूर्वसन्ध्या सन्ध्यांश उत्तरयुगादिसन्ध्या-भागतयोत्तरसन्ध्योच्यते सोऽपि तावानेवेत्यर्थः ।। ६९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **चत्वार्याहुरिति** । चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगकालं मन्वा-दयो वदन्ति । तस्य **तावद्वर्षशतानि** सन्ध्या **सन्ध्यांशश्च** भवति । युगस्य पूर्वा सन्ध्या उत्तरश्च सन्ध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे-तत्प्रमाणैः शतैःसन्ध्या पूर्वा तत्राभिधीयते । सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि यः । सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यःकालो मुनि-सत्तम । युगाख्यः स तु विज्ञेयःकृतत्रेतादिसंज्ञकः । वर्षसङ्ख्या चेयं दिव्यमानेन तस्यैवावान्तरप्रकृतत्वात् । "दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् । चतुर्युगं द्वादश-भिस्तद्विभागं निबोध म ।" इति विष्णुपुराणवचनाच्च ।। ६९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्र सत्ययुगसङ्ख्यामाह-**चत्वारीति** । कृतं सत्याख्यं वर्षाणां दैवसंवत्सराणां चतुर्युगपरिमाणेन दैवद्वादशसहस्रस्य न्यूनताप्राप्ति सन्ध्या-सन्ध्यांशाभ्यां पूरयन्नाह-**तस्येति** । **तावच्छती** चतुःशती **सन्ध्या** सन्ध्यांशः सन्ध्ययोःपूर्वा-परभागः । स **तथाविधश्**चतुःशतपरिमाणः तेनाष्टशताधिकचतुःसहस्रपरिमितं कृतम् ।। ६९ ।।

(५) **नन्दनः** । वर्षाणां देववर्षाणां सन्ध्या युगारम्भकालः सन्ध्यांशो युगा-वसानकालः ।। ६९ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । युगानां परिमाणमाह–**चत्वारीति** । **वर्षाणां चत्वारि सह-स्राणि तत्कृतयुगमाहुः** । **तस्य** कृतयुगस्य सन्ध्या **तावती** चत्वारि **शतानि** भवन्ति तथाविधः । तेन प्रकारेण **सन्ध्यांशश्च** तावती चतुःशतानि भवन्ति ।। ६९ ।।

(७) **मणिरामः** । तत्र कृतयुगप्रमाणमाह–**चत्वार्याहुरिति** । इदं देववर्षप्रमा-णेन । **तावच्छती** चतुश्शती । **तथाविधः** । चतुश्शतप्रमाणकः । युगस्य पूर्वा सन्ध्या, उत्तरः सन्ध्यांश इति ज्ञेयम् । तथा च देवमानेन वर्षं ४००० कृतम् । ४०० कृतसन्ध्या ४०० कृतसन्ध्यांशः । सन्ध्यासन्ध्यांशसहितकृतप्रमाणम् ४८०० । मनुष्यमानेन तु वर्षं १४४०००० कृतम् । वर्षं १४४००० सन्ध्या १४४००० **सन्ध्यांशः** । सन्ध्यांशसन्ध्या-सहितं कृतमानं वर्षं १७२८००० । ।। ६९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **चत्वारीति** । दैविकानामनन्तरप्रस्तुतत्वात् । पुराणे च दिव्येनैव प्रमाणेन युगसङ्ख्या प्रकीर्तितेति दर्शनात् । दैविकानि **चत्वारि** वर्षसहस्राणि **कृतयुगं** नाम कालमाहुर्मन्वादयः । **तस्य च** तावन्त्येव **वर्षशतानि सन्ध्या** अतीतागामियुग-धर्मानुवर्तनं सन्ध्यांशेऽतीतयुगधर्माणां ईषदनुवृत्तिः आगामियुगधर्मबाहुल्यं चत्वार्येव शतानि च ।। ६९ ।।

इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥

(१) **मेधातिथिः ।** कृतयुगादन्येषु त्रेतादिषु त्रिषु युगेषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु सहस्राण्येकापायेन वर्तन्ते हानिरपायः । एकं सहस्रं हीनं त्रेतायां कृतयुगात् । एवं त्रेतातो द्वापरस्य-द्वापरात्कलेः । एवं च त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेता, द्वे द्वापरः, एकं कलिरिति भवति । शतानि हीयन्ते सन्ध्यातदंशयोः ।

विशिष्टोऽहःसङ्घातो युगाख्यस्तस्य विशेषाः कृतादयः ।

तावच्छतीति ईकारः स्मर्तव्यः । इह स्मृतिः । तावतां शतानां समाहारः तावच्छब्दस्य 'बहुगणवतुडतीति'वत्वन्तत्वात्संख्यासंज्ञायां सत्यां 'संख्यापूर्वो द्विगुरिति' द्विगुसंज्ञायां सत्यां–'टापोपवादो द्विगो' रिति ङीप् । तत् परिमाणमस्य इति । 'यत्तदेतेभ्य' इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्न' इत्याकारः । अन्यथा बहुव्रीहौ तावन्ति शतानि यस्याः, शतशब्दस्याकारान्तत्वात् 'अजाद्यतष्टाप्' इति टापा भवितव्यम् । तस्मिन्कृते 'तावच्छता' इति स्यादित्यभिप्रायः ॥ ७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । इतरेष्विति । ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु** युगेषु यावन्त्युक्तान्यब्दसङ्ख्यात्वेन शतानि सहस्राणि च तान्ये**कैक**संख्या**पायेनो**क्तक्रमादन्ययुगेषु । सहस्रत्रयं शतत्रयं च त्रेतायाः द्वे द्वे द्वापरस्यैकैकं कलेरित्यर्थः॥ ७० ॥

(३) **कुल्लूकः । इतरेष्विति** । अन्येषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु एकहान्या सहस्राणि शतानि च भवन्ति । तेनैवं सम्पद्यते । त्रीणि वर्ष**सहस्राणि** त्रेतायुगं तस्य त्रीणि वर्ष**शतानि** सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं द्वे वर्षसहस्रे द्वापरः तस्य द्वे वर्षशते सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं वर्षसहस्रं कलिः तस्यैकवर्षशतं सन्ध्या सन्ध्यांशश्च ॥ ७० ॥

(४) **राघवानन्दः । इतरेषु** त्रेताद्वापरकलिसंज्ञकेषु **एकापायेने**त्ययमर्थः । त्रेताख्यं युगं षट्शताधिकसहस्रत्रितयपरिमितम् । द्वापराख्यं चतुःशताधिकसहस्रपरिमितम् । कलिसंज्ञकं द्विशताधिकसहस्रपरिमितमिति ॥ ७० ॥

(५) **नन्दनः । इतरेषु** त्रेताद्वापरकलियुगेषु । **एकापायेन** एकलोपेन ॥ ७० ॥

(६) **रामचन्द्रः । इतरेषु** त्रेतादिषु **त्रिषु सन्ध्येषु सन्ध्यांशेषु सहस्राणि शतानि** च **एकापायेन** एकचरणन्यूनाब्देन प्रवर्तन्ते । तद्यथा त्रेतायुगं त्रीणि सहस्राणि, त्रिशतानि पूर्वसन्ध्या, तथा सन्ध्यांशश्च त्रिशतानि च । द्वापरयुगं द्विसहस्राणि द्विशतानि सन्ध्या तथा सन्ध्यांशः द्विशतानि । कलिः कलियुगं एकसहस्रमेकशतं संन्ध्या तथा सन्ध्यांशः एकशतम् ॥ ७० ॥

(७) **मणिरामः**। अथ त्रेतादित्रयाणां प्रमाणमाह—**इतरेष्विति। इतरेषु** त्रेताद्वापरकलिषु **ससन्ध्येषु** सन्ध्यांशसहितेषु **एकापायेन** एकांशहान्या **सहस्राणि शतानि** च वर्तन्ते भवन्तीत्यर्थः। तथा च देवयानेन वर्ष ३००० त्रेता, वर्ष ३०० सन्ध्या, वर्ष ३०० सन्ध्यांशः। सन्ध्यासन्ध्यांशसहितत्रेताप्रमाणं वर्ष ३६००। नृमानेन तु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं त्रेतामानं वर्ष १२९६००० । देवमानेन सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं द्वापरमानं २४०० नृमानेन तु वर्ष ८६४००० देवमानेन सन्ध्यासन्ध्यांशसहितकलिमानं वर्ष १२०० नृमानेन तु कलिमानं वर्ष ४३२००० बोध्यम् ॥ ७० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **इतरेष्विति**। त्रेतादिषु पुन**स्त्रिषु** युगेषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु एकैकहान्या **सहस्राणि शतानि** च भवन्ति। त्रेता त्रीणि सहस्राणि, तत्सन्ध्यासन्ध्यांशैश्च त्रीणि त्रीणि शतानि। एवं द्वापरकलियुगयोः सन्ध्यासन्ध्यांशसहितयोः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादेकैकसहस्रशतापायो द्रष्टव्यः॥ ७० ॥

यदेतत्परिसङ्ख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ७१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **यदेतदिति** लौकिकी वाचो युक्तिः। समुदायेन प्रक्रान्तोऽर्थः परामृश्यते। यदेत**च्चतुर्युगं परिसंख्यातं** चत्वारि सहस्राणीत्यादिना निश्चितसंख्य**मादौ** प्रागस्माच्छ्लोकात्—एतस्य चतुर्युगस्य द्वादशभिः सहस्रैर्देवानां युगमुच्यते। द्वादशचतुर्युगसहस्राणि 'देवयुगं' नाम काल इत्यर्थः। सहस्रशब्दात्स्वार्थेऽण्। द्वादश सहस्राणि परिमाणे यस्मिन्निति विग्रहः॥ ७१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **यदेतदिति**। एतच्च**तुर्युगं द्वादशसाहस्रं** द्वादशभिर्वत्सरसहस्रैर्दैविकैर्भवति। तच्च **देवानामेकं युगमुच्यते** ॥ ७१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **यदेतदिति**। एतस्य श्लोकस्यादौ **यदेत**न्मानुषं चतुर्युगं परिगणितं **एतद्देवानां युगमुच्यते**। चतुर्युगशब्देन सन्ध्यासन्ध्यांशयोरप्राप्तिशंकायामाह—**एतद्द्वादशसाहस्रमिति**। स्वार्थेऽण् चतुर्युगैरेव द्वाद*शसंख्यैर्दिव्यं युगमिति तु **मेधातिथे**र्भ्रमो नादर्तव्यः। मनुनाऽनन्तरं दिव्ययुगसहस्रेण ब्रह्माहस्याप्यभिधानात्। **विष्णुपुराणे** च मानुषचतुर्युगसहस्रेण ब्रह्माहःकीर्तनान्मानुषचतुर्युगेनैव दिव्ययुगानुगमनात्। तथा च विष्णुपुराणम् "कृतत्रेताद्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम्। प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिवसो मुने" ॥ ७१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। दैवयुगमाह-**यदिति**। एतानि द्वादशसहस्राणि क्रियापरिच्छेदकानि यस्य ॥ ७१ ॥

---

* द्वादश=द्वादशसहस्र (अ)

(५) **नन्दनः । साहस्रं देवानामिति** पूर्वोत्तराभ्यां संगच्छते ।। ७१ ।।

(६) **रामचन्द्रः । एतद्द्वादशसाहस्रं** द्वादशसहस्रककालो **देवानां युगमुच्यते** ।। ७१ ।।

(७) **मणिरामः ।** दैवयुगप्रमाणमाह-**यदेतदिति ।** आदौ **यदेतन्मानुषं** चतुर्युग-मुक्तं देवमानेन **द्वादशसहस्र**वर्षरूपं **तद्देवानामेकं युगमित्यर्थः ।** नृमानेन तु दैवयुगं वर्ष ४३२०००० ।। ७१ ।।

(८) **गोविन्दराजः । यदिति । यदेतत्**परिगणित**मादावस्मात्** श्लोकात् प्राक् **चतुर्युगमेतत् द्वादशसहस्र**गुणं **दैवयुगं** नाम कालः ।। ७१ ।।

दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसङ्ख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च ।। ७२ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** देवयुगसाहस्रं **ब्राह्ममेकमहः । तावती** ब्रह्मणो **रात्रि**र्देव-युगसहस्रमेव । **परिसङ्ख्यया** सङ्ख्यानेन यत्सहस्रमिति सम्बन्धः । श्लोकपूरणार्थश्चा-यमनुवादः । न ह्यसङ्ख्यया सहस्रादिव्यवहारः । हेतौ तृतीया ।। ७२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । दैविकानामिति । रात्रिः**प्रलयकालः ।। ७२ ।।

(३) **कुल्लूकः । दैविकानामिति ।** देवयुगानां **सहस्रं** ब्राह्मदिनं ज्ञातव्यं सहस्र-मेव रात्रिः । **परिसंख्ययेति** श्लोकपूरणोऽर्थानुवादः ।। ७२ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** ब्राह्ममहराह । **दैविकानां** देवमानेन द्वादशसहस्राब्दात्म-कानां **परिसंख्यया** गणनया **सहस्रं ब्राह्ममहः ।** ब्रह्मात्र विराट् तस्य संबन्धितया तावती रात्रिःदेवयुगसहस्रपरिमितेत्यर्थः । अतोऽ**भिधानं** दैवे युगसहस्रे द्वे-ब्राह्मशते त्वहोरात्रे मनुष्याणां युगानामष्टौ सहस्राणि । कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिवसं मुने इति विष्णुपुराणोक्तेः ।। ७२ ।।

(५) **नन्दनः । ब्राह्मं** हैरण्यगर्भम् ।। ७२ ।।

(६) **रामचन्द्रः । दैवानां युगानां सहस्रसङ्ख्यया ब्राह्ममहः** ब्रह्मणः **एकं** ज्ञेयं **रात्रि**रेव **तावती** संख्या युगानां सहस्रसङ्ख्यया रात्रिर्ज्ञातव्या ।। ७२ ।।

(७) **मणिरामः ।** अथ ब्रह्मणोऽहोरात्रप्रमाणमाह–**दैविकानामिति** द्वाभ्याम् । दैवयुगानां सहस्रं १२०००००० **ब्राह्मं** दिनं **तावत्सहस्रमेव रात्रिः ।** संकलितमेतदहो-रात्रम्–२४०००००० मनुष्यमानेन तु ब्राह्मं दिनं वर्ष ४३२००००००० । तावती रात्रिः । अहोरात्रप्रमाणं वर्ष ८६४००००००० ।। ७२ ।। ७३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । दैविकानामिति ।** एषां **देवयुगानां सहस्रं ब्राह्म**महर्विज्ञे-यम् । सहस्रमेव रात्रिसङ्ख्ययेत्यनुवादः ।। ७२ ।।

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ।
रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ।। ७३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । युगसहस्रमन्तो यस्याह्नस्तद्वै **युगसहस्रान्तम्** । ये मनुष्या एतज्जानते **तेऽहोरात्रविदः** । किं तेषामित्यपेक्षायां पुण्यं भवतीति सम्बन्धः । ब्राह्मस्याह्नः परिमाणवेदनं पुण्यमतस्तद्वेदितव्यमिति स्तुत्या विधिप्रतिपत्तिः ।। ७३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नन्वस्तु ब्रह्मणो दिनव्यवस्था रात्रिव्यवस्था तु कथं सूर्यगत्यादेस्तदवच्छेदकस्याभावादत आह-**तद्वा इति** । ये ब्रह्मलोकनिवासिनःस्वलोकस्थोपाध्यवच्छेदेन **ब्राह्ममहर्**युगसहस्रपरिसमाप्तं **विदुस्ते रात्रिमपि तावतीमेव** तथा च तल्लोकस्थोपाधिरेवावच्छेद इत्यर्थः । ।। ७३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **तद्वै युगेति** । युगसहस्रेणान्तःसमाप्तिर्यस्य **तद्ब्राह्ममह**स्तत्परिमाणां च **रात्रिं** ये जानन्ति **तेऽहोरात्रज्ञा** इति स्तुतिरियम् । स्तुत्या च ब्राह्ममहोरात्रं ज्ञातव्यमिति विधिः परिकल्प्यते । अत एतत् पुण्यहेतुत्वात्पुण्यमिति विशेषणं कृतम्।।७३।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच-**तद्वा इति** । **पुण्यं** पुण्यहेतुत्वात् । **तद्वै** युगेत्यनुवादः । अहोरात्रत्वं विधेयम् ।। ७३ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ हिरण्यगर्भाहोरात्रविदां फलमाह-**तद्वा इति** । **युगसहस्रान्तं** देवयुगसहस्रान्तं स्वपरिमाणविदां पुण्यफलप्रदत्वात् **पुण्यं तद्ब्राह्ममहस्तावतीं रात्रिं** च ये **विदुस्ते** जना **अहोरात्रविदो** भवन्ति ब्रह्मलोकं प्राप्य ब्रह्माहोरात्रपरिवृत्तिमनुसंदधत इत्यर्थः ।। ७३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । दैविकेप्यन्यन्मतम् । ते ब्रह्मलोकनिवासिनो जनाः **अहोरात्रविदः** ब्रह्मणः अहोरात्रं जानन्ति ।। ७३ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **तदिति** । युगसहस्रेणान्तो यस्य तत् प्राजापत्यमहः तद्वेदनस्य पुण्यहेतुत्वात् **पुण्यं रात्रिं** च तत् परिमाणतो ये विजानन्ति ते **अहोरात्रज्ञानिनः**, न तु मनुष्याद्यहोरात्रवेदनेनेति । ब्रह्माहर्विज्ञानप्रशंसा तद्वेदनाप्ररोचनार्थम् ।। ७३।।

तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।
प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ।। ७४ ।।

(१) **मेधातिथिः** । स ब्रह्मा तावतीं दीर्घां निशां निद्रां अनुभूय **प्रतिबुध्यते** ।

---

(७३) तद्वैयुगसहस्रान्तं=तथैव युगसाहस्रम् (क)
=एतद्युगसहस्रं तु (ग)
=एतद्युगसहस्रान्तं (ख)

ततः पुनर्जगत्सृजति । स्वापो ब्रह्मण उक्तरूपः । न ह्यसौ प्राकृतपुरुषवत्स्वपिति, नित्यं प्रतिबोधात् । तत्र सर्गक्रममाह । **मनः सदसदात्मकमिति** ।

ननु चाप एव ससर्जादावित्युक्तम् ।

केचिदाहुर्द्विविधः प्रलयः महाप्रलयोऽवान्तरप्रलयश्च । अवान्तरप्रलयेऽयं क्रमः । मनश्चात्र न तत्त्वान्तर्गतं, तस्य पूर्वमुत्पन्नत्वात्, किं तर्हि प्रजापतिः प्रबुद्धः सन् 'मनः' सर्गाय 'सृजति' नियुङ्क्ते इत्यर्थः । द्वितीये तु महाप्रलयपक्षे मनःकारणत्वान्महत्तत्वमेव मनस्ततश्च न प्रागुक्तक्रमहानिः । **पुराणे** हि "मनो महान्मतिर्बुद्धिर्महत्तत्वं च कीर्त्यते । पर्यायवाचकाः शब्दा महतः परिकीर्तिता" इति ॥ ७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पूर्वं चतुर्मुखापवर्गानन्तरकल्पभाविचतुर्मुखतासृष्टिरुक्ता अथ तस्यैवाहोरात्र्यन्तर्भाविनमवान्तरसृष्टिक्रममाह—**तस्येति । मनो** महान्तं वर्तमानावर्तमानवस्तूपादानभूतम् ॥ ७४ ॥

(३) **कुल्लूकः । तस्येति । स** ब्रह्मा **तस्य** पूर्वोक्तस्य स्वीयाहोरात्रस्य समाप्तौ प्रतिबुद्धो भवति । **प्रतिबुद्धश्च** स्वीयं **मनः**सृजति भूर्लोकादित्रयसृष्टये नियुङ्क्ते न तु जनयति । तस्य महाप्रलयानन्तरं जातत्वादनष्टत्वाच्चावान्तरप्रलये भूर्लोकादित्रयमात्रनाशात् सृष्टयर्थं मनोनियुक्तिरेव मनःसृष्टिः । तथा च पुराणे श्रूयते "मनःसिसृक्षया युक्तं सर्गाय निदधे पुन" रिति । अथवा मनःशब्दोयं महत्तत्त्वपर एव । यद्यपि तन्महाप्रलयान्तरमुत्पन्नं महान्तमेव चेत्यादिना सृष्टिरपि तस्योक्ता तथाप्यनुक्तं भूतानामुत्पत्तिक्रमं तद्गुणांश्च कथयितुं महाप्रलयानन्तरितामेव महदादिसृष्टिं भूतसृष्टिं च हिरण्यगर्भस्यापि परमात्मत्वात्तत्कर्तृतामनुवदति । एतेनेदमुक्तं भवति । ब्रह्मा महाप्रलयानन्तरितसृष्ट्यादौ परमात्मरूपेण महदादितत्त्वानि जगत्सृष्टयर्थं सृजति । अत एव शेषे वक्ष्यति-इत्येषा सृष्टिरादित इति । अवान्तरप्रलयानन्तरं तु मनःप्रभृतिसृष्टावभिधानक्रमेणैव प्राथम्यप्राप्तिरित्येषा सृष्टिरादित इति निष्प्रयोजनोऽनुवादःस्यात् ॥ ७४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अहोरात्रादिपरिमाणफलमाह—**तस्येति । अहर्निशस्य** अहश्च निशा चेति अहर्निशं तस्य निशाया **अन्त** इत्यर्थः । प्रतिबुद्धः किं चकारेत्याह—**प्रतिबुद्धश्चेति । मनो** लिङ्गशरीरं तत्तत्प्राण्यदृष्टसंयुक्तं **सृजति** प्रेरयति पुनर्भोगाय "तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यां तत आपोऽजायन्त इति श्रुतेः ॥ ७४ ॥

(५) **नन्दनः । स** भगवांस्तस्य ब्रह्मणो**ऽहर्निशस्य** अह्नां निशानां **चान्ते** आयुषोऽन्त इत्यर्थः। न चैवं निशान्त इत्येव वक्तव्यम्। प्रसुप्तस्तावन्तं कालमुपरतक्रियो भूत्वा प्रतिबुध्यते पुनः सृष्ट्युन्मुखो भवति । **सदसदात्मकं** प्रकृतिविकृत्यात्मकम् । अत्र मनश्शब्देन महदहंकारमनांसि गृह्यन्ते नातिमहत्त्वात् तेषां वैषम्यस्य ॥ ७४ ॥

(६) **रामचन्द्रः। तस्येति। स** ब्रह्मा **तस्य** सहस्राहर्निशस्यान्ते **प्रसुप्तः** शयनं करोति निद्राया अन्ते **प्रतिबुध्यते** जागर्ति। **प्रतिबुद्धः** सन् **सदसदात्मकं** कार्यकारणात्मकं **मनः** सृजति ।। ७४ ।।

(७) **मणिरामः** रात्रिसृष्टयनन्तरं किं करोतीत्यत्राह–**तस्येति। तस्य** स्वीयाहोरात्रस्य। **मनःसृजति** भूर्लोकादिसृष्टये नियुङ्क्ते, न तु जनयति। मनसो महाप्रलयानन्तरं जातत्वात् अनष्टत्वाच्च। अवान्तरप्रलये भूर्लोकादित्रयमात्रस्यैव नाशो न तु मनसः ।। ७४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। तस्येति। स** ब्रह्मा **तस्या**होरात्रस्यान्ते **सुप्तः** सन् **प्रतिबुध्यते**। ततो मन आत्मीयं सृजति। लोकपिण्डसृष्टयर्थं नियुङ्क्ते। न तूत्पादयति। अस्मिन् अन्तरालप्रलयापगमे, तस्य महाप्रलयानन्तरमुत्पन्नत्वात्। तथा च "मनः सिसृक्षया युक्तः सर्गाय निदधे पुनः" इति पुराणे उक्तम् ।। ७४ ।।

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया।
आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ।। ७५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** उक्ताऽप्येषा तत्त्वस्य सृष्टिः यो विशेषो नोक्तस्तत्प्रतिपादनाय पुनरुच्यते। **विकुरुते** विशेषतः करोति ब्रह्मणा **चोद्यमानम्।** तस्माच्चोदिता**दाकाशं जायते।** तस्याकाशस्य शब्दाख्यो गुणो भवति। गुण आश्रित उच्यते, आकाशं तस्याश्रयः। न ह्याकाशं विना शब्दस्य सम्भवः ।। ७५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मन इति। सृष्टिं** सृज्यं **विकुरुते** तद्रूपेण विक्रियते। ईश्वरस्य सिसृक्षया प्रेर्यमाणं न स्वेच्छया **तस्माद**हंकारतया परिणतात्। यद्यद्विशिष्टमेव गम्यते स तस्य गुण इति **राजवार्त्तिकम्** ।। ७५ ।।

(३) **कुल्लूकः। मनःसृष्टिमिति। मनो** महान्**सृष्टिं** करोति परमात्मनः स्रष्टुमिच्छया प्रेर्यमाणं **तस्मादाकाशम**ुत्पद्यते। तच्च पूर्वोक्तानुसारादहङ्कारतन्मात्रक्रमेणाकाशस्य **शब्दं गुणं विदु**र्मन्वादयः ।। ७५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** लिङ्गशरीराभिव्यक्त्यनन्तरं स्थूलाकारादिसृष्टिः अत आह–**मन इति।** सृष्टेर्**मनः** कर्तृ **चोद्यमानं** जीवादृष्टाकृष्टं सत् **सृष्टिं** स्थूलाकाशादि **कुरुते** हिरण्यगर्भावच्छेदकत्वेनापञ्चीकृतानामाकाशादीनां तदानीं सत्त्वात् न तेषां प्रजापतिसृष्टत्वमिन्द्रियाणां वा ।। ७५ ।।

(५) **नन्दनः। सिसृक्षया** भगवतः ।। ७५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। मन इति। सिसृक्षया** सृष्टेः शिक्षया **नोद्यमानं** तामसाहंकारात्मकं **मनः सृष्टिं विकुरुते** करोति। **तस्मात्ता**मसाहंकारात् **आकाशं** आकाशसंज्ञ

प्रथमं **जायते तस्या**काशस्य **गुणं शब्दं विदुः** शब्दगुणमाकाशमित्यर्थः ।। ७५ ।।

(७) **मणिरामः । मनः** महत्तत्त्वं **सिसृक्षया** प्रेर्यमाणमिति शेषः। **तस्मात्** महत्तत्वरूपान्मनसः। **तस्य** पूर्वोक्तानुसारादहङ्कारतन्मात्रक्रमेण । **विदुः** मन्वादयः ।।७५।।

(८) **गोविन्दराजः । मन इति ।** तन्मनः प्रजापतिसंबन्धि तदैव स्रष्टुमिच्छया प्रेर्यमाणं **सृष्टिं कुरुते** ।। ७५ ।।

आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ।
बलवाञ्जायते वायुः, स वै स्पर्शगुणो मतः ।। ७६ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** भूताद्भूतान्तरस्योत्पत्तिर्नेष्यते । महतः सर्वभूतानामुत्पत्त्यभ्युपगमात् । तेनैवं व्याख्यायते । आकाशादनंतरं महतो **विकुर्वाणा**त्स्पर्शतन्मात्रभावंगताद्वायुर्जायते । सर्वगन्धान् शुचीनशुचींश्च वहति । अथ च **शुचिः** पवित्रः । **बलवान्** । यावती काचिद्विकृतिश्चेष्टारूपा सा वायुकर्म कम्पाक्षेपोर्ध्वाधस्तिर्यग्गमनादिलक्षणा । यत्किञ्चिच्चलितं स्पन्दितं तत्सर्वं वाय्वायत्तमित्येतत्प्रदर्शयितुं बलवानित्युक्तम् ।

उत्तरत्रापि याः पञ्चम्यस्ता न जन्यर्थापेक्षाः, किं तर्हि वायोः परतोऽनन्तरमित्येवं योजनीयाः ।। ७६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । आकाशात्त्विति । सर्वगन्धवह** इति तदर्थक्रियोपदर्शनम् ।। ७६ ।।

(३) **कुल्लूकः । आकाशादिति । आकाशात्तु** विकारजनकात्सुरभ्यसुरभि**गन्धवहः**पवित्रो **बलवांश्च वायु**रुत्पद्यते । **स** च **स्पर्शाख्यगुणवान्** मन्वादीनां संमतः ।। ७६ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामित्यत्रोक्तान् भूतगुणान् प्रपञ्चयितुं तान्यनुवदति-**आकाशमिति ।** सार्धत्रिभिः । आकाशमत्र स्थूलं **विकुर्वाणात्** कार्याकारेण परिणममानात् । **शुचिः** पावनः । पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैरित्युक्तेः ।। ७६ ।।

(६) **रामचन्द्रः । आकाशादिति । आकाशात्तु विकुर्वाणा**द्रूपान्तरं प्राप्तवतः वायुर्जायते **स वै वायुः स्पर्शगुणो मतः** ।। ७६ ।।

(७) **मणिरामः । सर्वगन्धवहः** सुरभ्यसुरभिगन्धवहः ।। ७६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । आकाशात्त्विति । आकाशात्** स्व (स) विकारजननोन्मुखीभूतात् **वायुः** सुरभ्यसुरभि**गन्धवहः शुचिः** पवित्रो **बलवांश्च जायते । स च स्पर्शाख्यगुण**युक्तः ऋषीणां **मतः** ।। ७६ ।।

वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम् ।
ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ।। ७७ ।।

(१) **मेधातिथिः । विरोचिष्णु भास्वदिति** समानार्थेन शब्दद्वयेन स्वपरप्रकाशता प्रतिपाद्यते । स्वयं दीप्तिमत्परं च भासयति ।। ७७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तमोनुदम**न्धकारविरोधि । **भास्वत्** परप्रकाशकदीप्तिमत् । **ज्योति**स्तेजः ।। ७७ ।।

(३) कुल्लूकः । **वायोरपीति । वायोरपि तेज उत्पद्यते विरोचिष्णु** परप्रकाशकं तमोनाशनं **भास्वत्**प्रकाशकं तच्च रूपगुणमभिधीयते ।। ७७ ।।

(४) **राघवानन्दः । रोचिष्णु** परप्रकाशकं, अत एव **तमोनुदं भास्वत्**स्वप्रकाशम् ।। ७७ ।।

(६) **रामचन्द्रः । वायोरिति । विकुर्वाणात्** रूपान्तरं प्राप्तवतः सकाशा**ज्ज्योतिरुत्पद्यते**। तस्य च ज्योतिषः **रूपं गुण**माहुः। अन्यत्सर्वं विशेषणं ज्ञातव्यम् ।।७७।।

(७) **मणिरामः । विरोचिष्णु** परप्रकाशकं, **भास्वत्** प्रकाशकम् ।। ७७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । वायोरिति । वायोः** पूर्ववत् **तेजः विरोचिष्णु** परप्रकाशकं तमोनाशनं **भास्वत्** प्रकाशकं उत्पद्यते । तच्च स्वरूपाख्यगुणयुक्तं कथ्यते ।। ७७ ।।

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः ।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ।। ७८ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** रसो मधुरादिसलिलगुणः । गन्धः सुरभिरसुरभिश्च । स भूमेर्गुणः । तथा च वैशेषिकाः 'क्षितावेव गन्ध' इति । एते सांसिद्धिका एकैकस्य गुणाः संसर्गात्तु सङ्कीर्यन्ते । तदुक्तं 'यो यो यावतिथ' इति ।

एतच्च गुणानुकथनमध्यात्मचिन्तायामुपयुज्यते । उक्तं हि पुराणकारेण—"दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः।। भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिनः" ।। अहंकारचिन्तकाः । "महात्मकाः सहस्राणि दश तिष्ठन्ति विज्वराः ।। पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ।। पुरुषं निर्गुणं प्राप्य परिसङ्ख्या न विद्यते" ।। ७८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । ज्योतिषस्त्विति ।** रसगुणत्वमात्मा स्वभावो वा यासां ता **रसगुणात्मिकाः । आदितो**ऽवान्तरसृष्ट्यादौ । जलभूम्योरर्थक्रियायाः प्रसिद्धत्वेनानभिधानम् ।। ७८ ।।

(३) **कुल्लूकः । ज्योतिषश्चेति ।** तेजस आप उत्पद्यन्ते । ताश्च **रसगुण**युक्ता **अद्भ्यो गन्धगुण**युक्ता **भूमिरित्येषा** महाप्रलयानन्तरसृष्ट्यादौ भूत**सृष्टिः**। तैरेव

भूतैरवान्तरप्रलयानन्तरमपि भूरादिलोकत्रयनिर्माणम् ।। ७८ ।।

(४) **राघवानन्दः । आदितः** स्थूलब्रह्माण्डसृष्टेःपूर्वम् ।। ७८ ।।

(५) **नन्दनः ।** गन्धवहा **गन्धगुणा । आदितो**ऽण्डसृष्टेः प्राक् ।। ७८ ।।

(६) **रामचन्द्रः । ज्योतिष इति । ज्योतिषस्तु विकुर्वाणात् आपः** उत्पद्यन्ते कीदृशाः आपः **रसगुणात्मकाः** रसः गुणो यासां ताः रसगुणात्मकाः । **अद्भ्यः** सकाशात् **भूमि**रुत्पन्ना जाता । कीदृशी भूमिः **गन्धगुणा आदितः** प्रथमतः एषा सृष्टिः उदिता ।।७८।।

[**रामचन्द्रः ।**[1] **परस्परेति ।** महाभूतानां आकाशादीनां **परस्परानुप्रवेशात् परस्परम् धारयन्ति ।** तद्यथा कारणस्य आकाशस्य कार्ये वायौ प्रवेशः । एवमग्रेप्यूह्यम् । **पूर्वपूर्वस्य** उत्तरोत्तरं **गुणं** धारयन्ति । तद्यथा आकाशस्य शब्दं गुणं वायोः स्पर्शगुणं वायौ शब्दस्पर्शौ भवतः । तेजसः रूपं गुणं तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि भवन्ति । एवमपि अग्रे ऊह्यम् ।। १ ।।]

(७) **मणिरामः । एषा सृष्टिरादितः** महाप्रलयानन्तरं सृष्टयादौ भूतसृष्टिः । तैरेव भूतैः अवान्तरप्रलयानन्तरमपि भूरादिलोकत्रयनिर्माणं भवतीत्यर्थः ।। ७८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । ज्योतिष इति ।** तेजसः पूर्ववत् । आपः **रसाख्यगुणयु**क्ता जायन्त इति **स्मृताः** मन्वादिभिः । **अद्भ्यश्च गन्धाख्यगुणयु**क्ता भूमिर्जायते । इत्येषा अन्तरालप्रलयानन्तरं प्रथमतः **सृष्टिः** ।। ७८ ।।

यत्प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम् ।
तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ।। ७९ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** एकसप्ततिर्दैविकानि युगानि मन्वन्तरं नाम कालः ।। ७९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । यत्प्रागिति । एकसप्ततिगुणं** किंचिदधिकमित्यल्पत्वान्नोक्तम् । मनोरधिकारलाभस्यानन्तरमेकमनुपालनावच्छिन्नःकाल इत्यर्थः ।। ७९ ।।

(३) **कुल्लूकः । यत्प्रागिति ।** यत्पूर्वं **द्वादशवर्षसहस्र**परिमाणं सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं मनुष्याणां चतुर्युगं **देवानामेकं युग**मुक्तं **तदेकसप्ततिगुणितं मन्वंतराख्यः कालः इह** शास्त्रेऽभिधीयते । तत्रैकस्य मनोःसर्गाद्यधिकारः ।। ७९ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** मन्वन्तरसङ्ख्याख्यापनार्थं पूर्वोक्तमनुवदति **यदिति ।** दैवैकयुगसप्ततिपरिमितं मन्वन्तरमित्यर्थः ।। ७९ ।।

---

(१) "परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् । गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य धारयन्त्युत्तरोत्तरम्" इति क्वाचित्कश्लोकव्याख्या ।

(७९) सप्ततिगुणं = सप्तयुगं (च)

(५) **नन्दनः**। अथ मन्वन्तरं कालेन परिच्छिनत्ति **यत्प्रागिति । द्वादशसाहस्रं** देववर्षाणां गणः ।। ७९ ।।

(६) **रामचन्द्रः । यदिति । तद्दैविकं युगं एकसप्ततिगुणं** मन्वन्तरसंज्ञकं काल इहोच्यते । परमेष्ठी पितामह इत्यमरः ।। ७९ ।।

(७) **मणिरामः।** मन्वन्तरप्रमाणमाह-**यत्प्रागिति**। तथा च देववर्षमानेन मन्वन्तरप्रमाणं वर्षाणि ८५२००० मनुष्यवर्षप्रमाणेन तु वर्षाणि ३०६७२०००० ।। ७९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यदिति ।** यदेतच्चतुर्युगं द्वापरपरिमाणं दैवयुगमुक्तं **तदेकसप्ततिगुणं** मन्वन्तराख्यः कालः इह शास्त्रे उच्यते । एतावान् कालः एकस्य मनोः सर्गाद्यधिकारः ।। ७९ ।।

मन्वन्तराण्यसङ्ख्यानि सर्गः संहार एव च ।
क्रीडन्निवैतत्कुरुते परमेष्ठी पुनःपुनः ।। ८० ।।

(१) **मेधातिथिः** । नैषां सङ्ख्या विद्यत इत्यसङ्ख्यानि ।
"ननु चतुर्दश मन्वन्तराणीति सङ्ख्या श्रूयते ज्योतिःशास्त्रादौ" ।
उच्यते । आवृत्त्या ह्यसङ्ख्यानि । यथा द्वादशमासाः ।
सर्गसंहारयोरप्यावृत्तिरनुपरतैव ।

क्रीडन्निवैतत्कुरुत इति । "सुखार्थितया क्रीडा । तस्य चाप्तकामत्वादानन्दैकरूपत्वाच्च न क्रीडाप्रयुक्तौ सर्गसंहारौ ।" अत इवशब्दः प्रयुक्तः । अत्र यथा परिहारः स प्रागुक्त एव । लीलया निष्प्रयोजनापि लोके राजादीनां प्रवृत्तिर्दृश्यत इति ब्रह्मविदः ।। ८० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मन्वन्तराणीति । असङ्ख्यान्येकस्मिन्ब्रह्मायुषि । क्रीडन्निवेति** किमर्थं करोतीति प्रयोजनप्रश्ननिरासार्थम् ।। ८० ।।

(३) **कुल्लूकः। मन्वन्तराणीति।** यद्यपि चतुर्दशमन्वन्तराणि पुराणेषु परिगण्यन्ते तथापि सर्गप्रलयानामानन्त्यादसङ्ख्यानि आवृत्त्या सर्गः संहारश्चासङ्ख्यः। **एतत्सर्वं क्रीडन्निव प्रजापतिः पुनःपुनः कुरुते ।** सुखार्था हि प्रवृत्तिःक्रीडा तस्य चाप्तकामत्वान्न सुखार्थितेति **इवशब्दः** प्रयुक्तः । परमे स्थानेऽनावृत्तिलक्षणे तिष्ठतीति **परमेष्ठी** । प्रयोजनं विना परमात्मनःसृष्ट्यादौ कथं प्रवृत्तिरिति चेत् लीलयैव, एवंस्वभावत्वादित्यर्थः । व्याख्यातुरिव करताडनादौ । तथा च **शारीरकसूत्रं** लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ।। ८० ।।

(४) **राघवानन्दः।** सृष्ट्यादि ब्रह्मणो लीलामात्रमित्याह**—मन्विति** ।। ८० ।।

(५) **नन्दनः । असंख्यानि** इयत्तया रहितानि। **एतत् जगत् । परमेष्ठी** भगवान् । यत्नराहित्यमुक्तं **क्रीडन्निवेति ।** स्पष्टम् ।। ८० ।।

(७) **मणिरामः ।** यद्यपि पुराणे चतुर्दश मन्वन्तराण्युक्तानि तथापि प्रलयानामानन्त्यादसङ्ख्**यानि ।** एवं सर्गः संहारश्चासंख्यः । परमे स्थाने तिष्ठतीति **परमेष्ठी ।** प्रयोजनं विना परमात्मनः सृष्टयादौ कथं प्रवृत्तिरिति चेत् **क्रीडन्निव ।** स्वभावादित्यर्थः ।। ८० ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** यद्यपि पुराणे चतुर्दश मन्वन्तराणि सङ्ख्यायन्ते तथापि आवृत्त्या असङ्ख्यानि यदा भवन्ति तदा सृष्टिसंहारौ भवतः । **एतच्च** सृष्टिसंहाराख्यं वस्तु परमे अनावृत्तिलक्षणे स्थाने स्थितत्वात् **परमेष्ठी** प्रजापतिः **क्रीडन्निवैतत् पुनः पुनः कुरुते ।** न केवलं तदिच्छैवात्र कारणं यावत्प्राणिकर्माण्यपीत्यतः एवशब्दः ।। ८० ।।

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।
नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यानुपवर्तते ।। ८१ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** चत्वारः पादा यस्य स **चतुष्पाद्धर्मः ।** यागादेश्च धर्मत्वात्तस्य चानुष्ठेयस्वभावत्वाद्विग्रहाभावान्न पादशब्दः शरीरावयववचनः, किं तर्हि अंशमात्र-वचनः। न हि धर्मस्य शरीरमस्ति पुरुषविधं पशुपक्ष्यादिविधं वा । तेन स्वांशैश्चतु-र्भिरुपेतश्चतुष्पादुच्यते । तेन योऽयं धर्मः चतुष्पा**त्सकलः** कृतयुग आसीत् । यागस्य तावत्प्रयोगावस्थस्य चत्वारो होतृकाः, होता ब्रह्मा उद्‌गाता अध्वर्युरिति । चत्वारो वर्णाः कर्तार आश्रमा वा । सर्वथा यावान्वेदे धर्म उक्तः स सर्वस्तस्मिन्कालेंऽशतोऽपि न हीनः अविगुणः सर्वोऽनुष्ठीयते । बाहुल्येन चतुःसङ्ख्या । एवं दानादिष्वपि योज्यम् । दाता द्रव्यं पात्रं भावतुष्टिः । अथवा यागदानतपांसि ज्ञानं च । तथा वक्ष्यति–'तपः परमिति' ।

अथवा धर्मप्रतिपादकं वाक्यं धर्मः । तस्य च चत्वारः पादाः चत्वारि पदजातानि । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च । तथा चाह । "चत्वारि वाक्परिमिता पदानि । तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः" [ऋग्वेद १।१६४।४५] । मनस ईषिणः समर्था विद्वांसो धार्मिकाः । अद्यत्वे तु 'गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति' । न हि प्रकाशन्ते । 'तुरीयं वाचं मनुष्या वदन्ति' । चतुर्थं भागं वैदिका मनुष्या वदन्ति । एतदुक्तं भवति आदौ न वेदवाक्यं किंचिदन्तरितम्, न च काचिद्वेदशाखा । अद्यत्वे तु बह्वन्तरितम् ।

सत्यं चैव सकलमित्यनुषङ्गः । सत्यपि सत्यस्य विहितत्वाद्धर्मत्वे प्राधान्यार्थं पृथगुपदेशः, हेत्वर्थे वा । सकलस्य धर्मानुष्ठानस्य सत्यं हेतुः । ये त्वनृतिनस्ते लोकाव-र्जनार्थं किंचिदनुतिष्ठन्त्यन्यत् त्यजन्ति ।

नाधर्मेण निषिद्धेन मार्गेण **कश्चिदागमो** विद्या वाऽर्थो वाऽनुष्ठातुरु**पवर्तते** आग-

च्छति युगस्वाभाव्यात् । न मनुष्या अधर्मेण विद्यामागमयन्ति नापि धनमर्जयन्ति। विद्याधने धर्मानुष्ठानकारणे, तत्परिशुद्धिः सकलधर्मसद्भावस्य हेतुत्वेनानेनोच्यते।।८१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। चतुष्पादिति। धर्मो** हि तपोज्ञानयज्ञदानपादचतुष्टयवान्सत्यमूर्धा। अधर्मस्तु चौरिकानृतमायाख्यचरणत्रयमात्रात्। तथा चाधर्माभावात्तदा कृते संपूर्ण एव **चतुष्पाद्धर्मः। सत्यं** चैव सकलं। **आगमो**ऽर्थागमो **नाधर्मेणोपवर्तते।** यत इति साकल्यहेतुः ।। ८१ ।।

(३) **कुल्लूकः। चतुष्पात्सकलो धर्म इति।** सत्ययुगे **सकलो धर्मश्चतुष्पात्स**र्वाङ्गसम्पूर्ण आसीत् धर्मे मुख्यपादासंभवात्। वृषो हि भगवान्धर्म इत्याद्यागमे वृषत्वेन कीर्तनात् तस्य पादचतुष्टयेन सम्पूर्णसत्त्वात्सत्ययुगेऽपि यज्ञादिधर्माणां सर्वैरङ्गैः-समग्रत्वात् सम्पूर्णत्वपरोऽयं चतुष्पाच्छब्दः। अथवा तपःपरमित्यत्र मनुनैव तपोज्ञान-यज्ञदानानां चतुर्णां कीर्तनात् तस्य पादचतुष्टयेन सम्पूर्णत्वात्पादत्वेन निरूपिताः सत्ययुगे समग्रा इत्यर्थः। तथा **सत्यं च कृतयुग**मासीत्सकलधर्मश्रेष्ठत्वात् सत्यस्य पृथक्ग्रहणम्। तथा **न** शास्त्रातिक्रमेण धनविद्यादे**रागम** उत्पत्तिर्मनुष्यान्प्रति सम्पद्यते ।। ८१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्रादौ त्रेतादिषु पादशो धर्मस्य ह्रासं वक्तुं सत्ययुगस्य धर्मस्य संपूर्णतां दर्शयति-**चतुष्पादिति।** वृषो हि भगवान् धर्म इत्यागमात् तपोज्ञान-यज्ञदानानां पादत्वेन निरूपणम्। अत एवाह **सकल इति।** कला अवयवाःपादलक्षणाः तपआदयस्तैःसहितः। सत्यस्य सकलधर्मत्वेन श्रेष्ठत्वज्ञापनाय पृथक् निर्देशः। **सत्यमिति। अधर्मेण** शास्त्रनिषेधेन धर्मविद्यादे**रागम** उत्पत्ति**र्मनुष्यान्न** गच्छतीत्यर्थः ।।८१।।

(५) **नन्दनः।** अथोक्तपरिमाणानां कृतादियुगानां स्वभावं षड्भिः श्लोकैराह—**चतुष्पादिति। चतुष्पाच्चा**तुर्वर्ण्याश्रयः। **सकलः** संपूर्णः। सत्यस्य पृथगुपादानं प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थम्। **आगमो**ऽर्थादिः प्राप्तिः। **नाधर्मो** नागमः कश्चिदिति च पठन्ति। तत्रायमर्थः। **नाधर्मो** मनुष्यानुपवर्तते। **आगम**श्शास्त्रं स चापि नोपावर्तते। शास्त्रापेक्षा तत्र नास्ति। स्वयमेव धर्मं धर्मफलं च ते साक्षात् कुर्वन्तीत्ययमेव साधुः पाठ उत्तरश्लोकानुगुण्यात् ।। ८१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। चतुरिति। कृते युगे चतुष्पात्** चतुश्चरणः **सकलः पूर्णः धर्मः सत्यसंज्ञकः अधर्मेण कश्चिदर्थागमः** स्वीकारः **मनुष्यान्प्रति नोपवर्तते** ।।८१।।

(७) **मणिरामः।** सत्ययुगादौ धर्मप्रमाणमाह—**चतुष्पादिति। चतुष्पात्** पूर्णः। यद्यपि सत्यस्य धर्मरूपत्वात् पृथगुपादानं व्यर्थं तथापि सकलधर्मश्रेष्ठत्वात् पृथगुक्तिः ।। ८१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। चतुष्पादिति।** योऽयं **चतुष्पादा**श्रयो धर्मः **सकल** एव। तथा **सत्यं** च कृतयुगे आसीत्। सत्यस्य प्राधान्यात् पृथक् ग्रहणम्। एवं च शास्त्रातिक्रमेण विद्यायाः धनस्य वा **आगमः** कश्चिन्**मनुष्यान् प्रति न वर्तते** ।।८१।।

इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः।
चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ।। ८२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** कृतयुगादन्येषु युगे**ष्वागमा**द्वेदाख्या**द्धर्मः पादशः** युगेयुगे पादेना**वरोपितो** व्यपनीतः। अन्तर्हिता वेदशाखाः, पुरुषाणां ग्रहणावधारणशक्तिवैकल्यात्।

योऽप्यद्यत्वे धर्मो ज्योतिष्टोमादिः प्रचरति सोऽपि चौर्यादिभिः पादशो हीयते। ऋत्विजां यजमानानां दातॄणां सम्प्रदानानां चैतैर्दोषैर्युक्तत्वान्न यथाविधि धर्मो निष्पद्यते। फलमतो यथोक्तं न प्राप्यते। तेन धर्मापायहेतूनां चौरिकादीनां न युगैर्यथासंख्यं सम्बन्धः सर्वेषामद्योपलम्भात् ।। ८२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। इतरेष्विति।** त्रेतादिष्वर्थागमात् अर्थात् निषिद्धात्**पादशः** तपआद्येकैकपदार्थापचयेन धर्मो**ऽवरोपितः।** तानेव निषिद्धागमान् धर्मस्य त्रीन्पदार्थान् दर्शयति **चौरिकेति**। चौरिका परस्वापन्हवः। **अनृतं** मिथ्योक्तिः। **माया** परविप्रलम्भसाधनाचरणम् ।। ८२ ।।

(३) **कुल्लूकः। इतरेष्विति।** सत्ययुगादन्येषु त्रेतादिषु **आगमात्** अधर्मेण धनविद्यादेरर्जनात् तस्यैव पूर्वश्लोके प्रकृतत्वात्। आगमाद्वेदादिति तु **गोविन्दराजो मेधातिथिश्च। धर्मो** यागादिः। यथाक्रमं प्रतियुगं पादं पाद**मवरोपितो** हीनः कृतस्तथा धनविद्यार्जितोऽपि यो धर्मः प्रचरति सोऽपि चौर्यासत्यछद्मभिः प्रतियुगं पादशो ऱ्हासाद्व्यपगच्छति। त्रेतादियुगैः सह चौरिकानृतच्छद्मनां न यथासङ्ख्यं, सर्वत्र सर्वेषां दर्शनात् ।। ८२ ।।

(४) **राघवानन्दः। इतरेषु** त्रेतादिषु आगमात् चौरिकादेः**पादशः** अंशेन तपआदिचतुर्णामिति शेषः। **अवरोपि**तस्त्याजितः अत एवाह-**चौरिकेति** ।। ८२ ।।

(५) **नन्दनः। इतरेषु** त्रेतादिषु **आगमात्**-शास्त्रात् धर्मोऽध्यवसीयते स तु धर्मः पादशो**ऽवरोपितः** धर्माध्यवसायावरोपणमेव धर्मावरोपणमभिप्रेतम्। चौरिकमिति पाठः। **चौरकं** चौर्यं मनोज्ञातित्वाद्वुञ्। द्वितीयोऽत्र धर्मशब्दोऽनुष्ठानवचनः ।। ८२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। इतरेष्विति । इतरेषु** त्रेतादिषु युगेषु अधर्मस्य **आगमात्** अधर्मात् **पादशः** एकचरणः **धर्मः अवरोपितः** न्यूनचरणः कृतः। तद्यथा त्रेतायुगे चौरिकारूपेणाधर्मेण धर्मः पादशः अपैति एकचरणन्यूनो भवति। द्वापरे अनृता-

ख्येनाधर्मेण द्वितीयः पादः धर्मस्य अपैति नाशमेति । कलौ मायाख्येनाधर्मेण धर्मस्य तृतीयः पादः नाशमेति ।। ८२ ।।

(७) **मणिरामः। इतरेषु** त्रेतादिषु **आगमात्** अधर्मेण धनविद्यादेरर्जनात् **पादशः** पादं पादं **अवरोपितो** हीनः कृतः । धर्मह्रासे कारणमाह–**चौरिकेति** ।। ८२ ।।

(८) **गोविन्दराजः । इतरेष्विति** । त्रेतादिषु पुनरा**गमात्** शास्त्रात् **धर्मो** यागाद्यनुष्ठानं यथाक्रमं प्रतियुगं पादं पाद**मवरोपितं** हीनं कृतं चौर्यासत्यच्छद्मभिः नात्र युगैः यथासङ्ख्यं चौर्यादीनां, सर्वेषां सर्वयुगेषु दर्शनात् । एवं च पादशोऽनुष्ठानापगमात् तत्साध्योऽप्यभ्युदयहेतुः मुख्यो धर्मः पादशो व्यपगच्छति ।। ८२ ।।

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
कृते त्रेतादिषु ह्येषां वयो ह्रसति पादशः ।।८३।।

(१) **मेधातिथिः** । अधर्मस्य रोगकारणस्याभावाद**रोगाः**। 'रोगो' व्याधिः। सर्व एव चत्वारो वर्णा सिद्धाभिप्रेतार्थाः । अर्थः प्रयोजनम् । अथवा सर्वेऽर्थाः सिद्धाः येषां काम्यानां कर्मणाम्। प्रतिबन्धकाभावादव्याक्षेपेणाशेषफलसिद्धिः। **चतुर्वर्षशतायुष इति** ।

ननु 'स ह षोडशं वर्षशतमजीवदिति परममायुर्वेदे श्रूयते ।

अत एवाहुः । वर्षशतशब्दोऽत्र वयोऽवस्थाप्रतिपादकः । चत्वारि वयांसि जीवन्तीति, न पुरायुषः प्रमीयन्ते, नाप्राप्य चतुर्थं वयो म्रियन्ते । अतएव द्वितीये श्लोकार्धे **वयो ह्रसती**त्याह । पूर्वत्र वयसो वृद्धावुक्तायामुत्तरत्र तस्यैवं ह्रासाभिधानोपपत्तिः । **पादश इति** । न चात्र चतुर्थो भागः पादः, किं तर्हि, भागमात्रमंशत आयुः क्षीयत इत्यर्थः । तथा च केचिद्बाला म्रियन्ते केचित्तरुणाः केचित्प्राप्तजरसः । परिपूर्णमायुर्दुर्लभम् ।।८३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अरोगा इति** । सर्वःसिद्ध एवार्थोपेक्षितो वा कर्मणां यत्नेन येषां ते **सर्वसिद्धार्थाः** । वयो ह्रसतीत्युपलक्षणम् आरोग्यसिद्धार्थत्वे अपीति ग्राह्यम् ।। ८३ ।।

(३) **कुल्लूकः । अरोगा इति** । रोगनिमित्ताधर्माभावादरोगाः **सर्वसिद्ध**काम्यफलाः। प्रतिवन्धकाधर्माभावा**च्चतुर्वर्षशता**युष्ट्वं च स्वाभाविकमधिकायुः प्रापकधर्मवशादधिकायुषोऽपि भवन्ति । तेन दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयदित्याद्यविरोधः। शतायुर्वै पुरुष इत्यादिश्रुतौ तु शतशब्दो बहुत्वपरः कलिपरो वा । एवंरूपा मनुष्याः **कृते** भवन्ति । **त्रेतादिषु** पुनःपादं पादमायुरल्पं भवतीति ।। ८३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किमसाध्यं धर्मस्येति साश्चर्यमाह –**अरोगा इति** । **सर्वसिद्धार्थाः** सर्वे आरम्भाः फलन्ति । **चतुर्वर्षशतायुष** इति शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः ।

विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति न्यायेन शतपरिमितं पुरुषायुरेव अधिकं तु तपोविद्यावशात् । अत एव दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयदित्यादि संगतम् । यद्वा वर्षशतशब्दो बाल्यादिवयश्चतुष्कपरः तेन शतान्त एव म्रियते इत्यर्थः । न तु कलियुगमधिकृत्य श्रुतेःप्रवृत्तिः तस्याः साधारण्यात् । ह्रासवचनं तु तपोविद्याराहित्यसूचनपरम् ॥ ८३ ॥

(५) **नन्दनः** । कृतयुगे पुरुषाणां स्वभावप्राप्तमायुश्चत्वारिवर्षशतानि । यत् पुनरितिहासपुराणेषु तेषां तत्र बहुवर्षसहस्रजीवित्वमुक्तं तत्तु तेषां श्रद्धया साधितमिति वेदितव्यम् । तथा च महाभारते कृतयुगपुरुषानधिकृत्य समर्थ्यते । यावद्यावत्कृता श्रद्धा देहं धारयितुं नृणाम् । तावत्तावदजीवंस्ते नासीद्यमकृतं भयमिति ॥ ८३ ॥

(६) **रामचन्द्रः । अरोगेति** । कृतयुगे **चतुर्वर्षशतायुषः** प्रजा भवन्ति **त्रेतादिषु** युगेषु **एषां** प्रजानां **वयः पादशः ह्रसति** तद्यथा त्रेतायुगे प्रजानां आयुः त्रिशतानि द्वापरे युगे प्रजानां आयुर्द्वे शते कलौ शतमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

(७) **मणिरामः** । कृतादावायुः प्रमाणमाह–**अरोगा इति** । तथा च कृते ४०० त्रेतायां ३०० द्वापरे २०० कलौ १०० वर्षाण्यायुः प्रमाणमिति ज्ञेयम् । शतायुर्वै पुरुष इत्यादिश्रुतौ तु शतशब्दो बहुपरः कलिपरो वा । ननु "दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्" इदं कथं सङ्गच्छते इति चेत् । उच्यते । धर्मादायुर्वर्धते । तेनायुः प्रतिवन्धकाधर्माभावात् चतुर्वर्षशतायुष्ट्वं, अधिकायुः प्रापकधर्मवशात् अधिकायुष्ट्वमिति न विरोधः ॥ ८३ ॥

(८) **गोविन्दराजः । अरोगा इति** । **अरोगाः** रोगनिमित्तस्याधर्मस्याभावात्, **सर्वसिद्धार्थाः** सिद्धसकलकाम्यफलाः । प्रतिवन्धकस्याधर्मस्याभावात् **चतुर्वर्षशतायुषः** पुराणदृष्ट्या । तदाह स्वाभाविकमेतदायुःअत आयुःप्रापककर्मकरणेन अधिकायुषोऽपि भवन्ति । तेन-दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्, इत्यविरोधः ॥ "शतायुर्वै पुरुष" इत्यादिश्रुतौ च शतशब्दो बह्वर्थः । शतसहस्रशब्दयोः बहुनामस्वाम्नातत्वात् । एवंविधा मनुष्याः कृते भवन्ति । **त्रेतादिषु** पुनरेषां पादं पादं **वयः** अल्पीभवति ॥ ८३ ॥

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ॥
फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

(१) **मेधातिथिः । केचिदाहु**र्वैदिकैः कर्मभिः सहस्रसंवत्सरादिभिरपेक्षितमायुः **वेदोक्तम्**, तत् **अनुयुगं फलति,** युगानुरूपेण सम्पद्यते, न सर्वेषु युगेषु । नाद्य कश्चित्सहस्रसंवत्सरजीवी; यः सर्वश्चिरञ्जीवति स वर्षशतम् ।

(८४) प्रभावश्च=प्रभावाश्च (ख)

तदपरे नाद्रियन्ते । यतो दीर्घसत्रेषु संवत्सरशब्दे दिवसेषु व्यवस्थापिते विधेयान्तरविरोधाद्वाक्यभेदापत्तेः । एष हि तत्र ग्रन्थः । 'पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सरा' इत्यादि । तत्र त्रीण्यहानि गवामयनप्रकृतित्वात्प्राप्तानि । विशिष्टा तु सङ्ख्या पञ्चपञ्चाशत इति । अप्राप्ता विधेया, यद्यपरा संवत्सरता प्रतीयेत वाक्यं भिद्येत । तत्रावश्यमन्यतरस्यानुवाद आश्रयितव्यः । संवत्सरशब्दः सौरसावनादिमानभेदेन षष्ट्यधिकशतत्रयात्मनोऽह्नः सङ्घातादन्यत्रापि दृष्टप्रयोग एवेति । तस्यैव लक्षणया दिवसेष्वनुवादो युक्त इति ।

अन्ये तु मन्त्रार्थवादेषु 'शतमिन्नु शरदोअन्ति देवाः' (ऋग्वेद १।८९।९) 'शतायुर्वै पुरुषः' (काठक ३४।५) इति शतशब्दश्च बहुनामसु पठितः, बहुत्वं चानवस्थितम् । युगानुरूपेण दीर्घजीविनोऽल्पायुषश्च भवन्ति । यथाश्रुतव्याख्याने तु कलौ सर्वे शतायुषश्च भवन्ति। अथवा आयुःकामस्य यानि कर्माणि, न च तत्र प्रमाणं श्रुतम्' तत्रानुयुगं परिमाणं वेद्यम् ।

आशिषः । अन्या अपि फलविषया वेदशासनाः काम्यानां **कर्मणाम्** । आयुषः काम्यत्वेऽपि प्राधान्यात्पृथगुपदेशः । तथा ह्याह "आयुर्वै परमः कामः" ।

प्रभावोऽलौकिकी शक्तिरणिमादिगुणयोगः, अभिशापो, वरदनाम् ।

अनुयुगं फलन्तीति सर्वत्र योज्यम् ।। ८४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । वेदोक्तमिति ।** यद्यपि शतायुः पुरुष इति वेदे पठयते तदेव चतुर्वर्षशतमेव शतवर्षत्वेनोक्तम् । भवति हि वर्षादेः परिमाणोत्कर्षो देवादिषु तद्विशिष्टमनुष्येष्वपीति ग्राह्यम् । तथा **कर्मणाम**नुष्ठितानामा**शिषोपि** यथा कारीर्यादिभिः फलान्यर्थितानि **अनुयुगं** युगानुरूपेण **फलन्ति** । यथा कृते कारीर्यादिभिः शीघ्रं महती वृष्टिः न तथा त्रेतादावित्यर्थः । तथा परमतप आदिजा शक्तिरनुयुगं फलति । कृते तदैव फलत्यन्यदा विलम्बेनेत्यर्थः ।। ८४ ।।

(३) **कुल्लूकः । वेदोक्तमायुरिति ।** शतायुर्वै पुरुष इत्यादि **वेदोक्तमायुः । कर्मणां** च काम्यानां फलविषयाः प्रार्थना ब्राह्मणादीनां च शापानुग्रहक्षमत्वादिप्रभावा युगानुरूपेण **फलन्ति** ।। ८४ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** अत एवाह–**वेदोक्तमायुरित्यादि** । अयमर्थः–शतायुर्वै पुरुष इति **वेदोक्तमायुः** काम्य**कर्मणामाशिषः** फलं शरीरिणां शापानुग्रहप्रभावश्च **अनुयुगं** युगे युगे **फलति** असति प्रतिबन्धे सेत्स्यतीत्यर्थः ।। ८४ ।।

(५) **नन्दनः । आयुश्चतुर्वर्षशतादि । आशिषः** फलानि । **प्रभावः** शापानुग्रहादिशक्तिः । **अनुयुगं** युगानुरूप्येण पूर्णानि हीनानि हीनतराणि हीनतमानि च भवन्तीत्यर्थः ।। ८४ ।।

(६) **रामचन्द्रः । वेदोक्तमिति । अनुयुगं** युगानुरूपं **लोके** सर्वं फलमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(७) **मणिरामः ।** शतायुर्वै पुरुष इत्यादि **वेदोक्तमायुः । कर्मणां चाशिषः** काम्यकर्मणां फलविशेषाः प्रार्थनाः । **प्रभावाः** ब्राह्मणादीनां शापानुग्रहक्षमत्वादिरूपाः युगानुरूपेण फलन्तीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(८) **गोविन्दराजः । वेदोक्तमिति ।** शतायुर्वै पुरुष इति । एवं यदि **वेदोक्तमायुः कर्मणां** काम्यानां प्रधानानां **प्रभावश्च** समृद्धचति। शतयोगो मनुष्याणां युगानुरूपेण फलति ॥ ८४ ॥

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः ॥ ८५ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** उक्तस्य कालभेदेन पदार्थस्वभावभेदस्योपसंहारः । धर्मशब्दो न यागादिवचन एव, किं तर्हि पदार्थगुणमात्रे वर्तते। अन्ये पदार्थानां धर्माः प्रतियुगं भवन्ति, यथा प्राक् दर्शितम् । यथा वसन्तेऽन्यः पदार्थानां स्वभावोऽन्यो ग्रीष्मेऽन्य एव वर्षास्वेवं युगेष्वपि। अन्यत्वं चात्र न कारणानां दृष्टकार्यत्यागेन कार्यान्तिरजनकत्वम्, अपि त्वपरिपूर्णस्य कार्यस्योत्पत्तेः शक्तेरपचयात् । तदाह **युगह्रासानुरूपत इति** । ह्रासो न्यूनता ॥ ८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अन्य इति । युगह्रासस्यानुरूपेण** शक्त्यपेक्षया **धर्मा** अवस्थिता इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

(३) **कुल्लूकः । अन्य इति । कृतयुगेऽन्ये धर्मा** भवन्ति त्रेतादिष्वपि युगापचयानुरूपेणाधर्मवैलक्षण्यम् ॥ ८५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अत एवाह **अन्य इति** । सकलासकलाभ्यां भिन्ना इति । अत आह–**युगह्रासानुरूपत इति** युगह्रासो युगे युगे धर्मह्रासः । तदनुसारेण पृथक्त्वम् न तु शूद्रस्य वेदाध्ययनं विप्रस्य सेवेति भावः ॥ ८५ ॥

(५) **नन्दनः । युगह्रासानुरूपतः** परेऽन्ये भवन्तीत्यनुषङ्गः । यथा युगानामादौ धर्माः न तथा मध्ये यथामध्ये न तथाऽन्त इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

(६) **रामचन्द्रः । अन्ये इति ।** कृतादीनां युगानां धर्माः **युगह्रासानुरूपतः** भवन्ति तत्राह **तप इति ।** कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः । द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥ ८५ ॥

---

(८५) युगह्रासानुरूपतः = तत्तद्धर्मानुरूपतः (ठ)

(७) **मणिरामः । अन्य इति ।** स्पष्टम् ।। ८५ ।।

(८) **गोविन्दराजः । अन्य इति ।** कृतादिषु युगेषु **युगानुरूपेण** धर्मवैलक्षण्यं मनुष्याणां भवति ।। ८५ ।।

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ।।८६ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अयमन्यो युगस्वभावभेदः कथ्यते । तपःप्रभृतीनां वेदे युगभेदेन विधानाभावात्सर्वदा सर्वाण्यनुष्ठेयानि । अयं त्वनुवादो यथाकथञ्चिदाख्येयः । इतिहासेषु ह्येवं वर्ण्यते । **तपः** प्रधानं तच्च महाफलम् । दीर्घायुषो रोगवर्जितास्तपसि समर्था भवन्त्यनेनाभिप्रायेणोच्यते । **ज्ञानम्** अध्यात्मविषयं; शरीरक्लेशादन्तर्नियमो नातिदुष्करः । यागे तु न महाक्लेश इति द्वापरे यज्ञः प्रधानम् । दाने तु न शरीरक्लेशो नान्तःसंयमो न चातीव विद्वत्तोपयुज्यत इति सुसम्पादता ।। ८६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तप इति । परं** अभ्यर्हितं **तपो**ऽन्येष्वपि ज्ञानादिषु क्रियमाणेषु तपो ह्यनाशकाद्यतिबलैरेव शक्यत इति कृते तस्य प्राधान्यम् । **त्रेतायां ज्ञानम्** मन्दबलतया तपस्यशक्तानां कृतयुगानुष्ठिततपःपरिपक्वकषायाणां ज्ञाने सामर्थ्यसंभवात् । तत्राप्यशक्तानां होमाद्यल्पव्यापारो यज्ञ एव **द्वापरे** शक्य इति तत्प्रधानो द्वापरे धर्मः । यज्ञाङ्गबहुव्यापारशून्यतया यज्ञादप्यल्पायाससाध्यं **दानमेकं कलौ** तपःप्रभृति च शक्यमेवेत्यर्थः ।। ८६ ।।

(३) **कुल्लूकः । तपःपरमिति ।** यद्यपि तपःप्रभृतीनि सर्वाणि सर्वयुगेष्वनुष्ठेयानि तथापि सत्ययुगे तपःप्रधानं महाफलमिति ज्ञाप्यते । एवमात्मज्ञानं त्रेतायुगे **द्वापरे यज्ञः दानं कलौ** ।। ८६ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** सर्वयुगेषु चतुर्णामनुष्ठेयत्वेपि प्राधान्येनानुष्ठेयार्थमाह— **तप इति । तपो** ध्यानं **ज्ञानमा**त्मधीः शास्त्रधीर्वा ।। ८६ ।।

(५) **नन्दनः ।** धर्मभेदमेव दर्शयति-**तप इति । तपः** सात्त्विको निवृत्तिधर्मः "रजस्तमोघ्नं यत्कर्म तपसस्तत्स्वलक्षण"मिति महाभारते स्मरणात् । **परं** प्रधानं **ज्ञानं** नानाशास्त्रविज्ञानम् । **यज्ञं** फलाभिसंधियुक्तं यत्कर्म । एवशब्दाभ्यां पूर्वपूर्वधर्मानादरः सूचितः ।। ८६ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** [ब्राह्ममिति[1] । **कृतयुगं** ब्राह्म प्रोक्तं सत्त्वगुणसंज्ञमित्यर्थः । **त्रेतायुगं** क्षत्रियाधिष्ठितं सत्त्वरजोगुणमित्यर्थः । **द्वापरं वैश्यः** वैश्याधिष्ठितं रज-

---

(१) ब्राह्मं कृतयुगं प्रोक्तं त्रेता तु क्षत्रियं युगम् ।
वैश्यो द्वापरमित्याहुः शूद्रः कलियुगः स्मृतः ।।

स्तमोभ्यां युक्तम् । **कलियुगः शूद्रः** शूद्राधिष्ठितः तमोगुणरूपः एवं तद्रूपमाचार्या आहु : ।। १ ।।]

(७) मणिरामः। कृतयुगादौ प्रधानकर्माण्याह–**तपःपरमिति**। कृतादौ तपःप्रभृतीनि प्रधानानीत्यर्थः ।।८६।।

(८) गोविन्दराजः। तथा च **तप इति। तपः** कृच्छ्रचान्द्रायणादि **कृतयुगे परं** प्रधानतोऽनुष्ठीयते मनुष्यैः। युगस्वाभाव्यात्। आत्मज्ञानयज्ञदानानामनुषङ्गतः। एवं **त्रेतायां ज्ञानं** परं तपःप्रभृतीनि तु आनुषङ्गिकानि। एवं **द्वापरे यज्ञमाहुः दानं कलाविति** ।।८६।।

सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः।
मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत् ।। ८७ ।।

(१) मेधातिथिः। उक्तः कालविभागः। ब्राह्मणादीनां गुणा इदानीं कथ्यन्ते। तत्रायमुपक्रमः। **सर्वस्य सर्गस्य** सर्वेषां लोकानां **गुप्त्यर्थं** रक्षार्थम्। महातेजाः प्रजापतिः मुखादिजातानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्णानां दृष्टादृष्टार्थानि **कर्माण्यकल्पयद्** व्यवस्थापितवान् ।। ८७ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। येषां तु यादृशमिति प्राक् प्रतिज्ञातं प्रक्रमते-**सर्वस्येति**। **गुप्त्यर्थं** ब्राह्मणैर्यज्ञादिद्वारा अन्यै रक्षणादिद्वारा गुप्तिं रक्षां कर्तुम् ।। ८७ ।।

(३) कुल्लूकः। सर्वस्यास्येति। स ब्रह्मा महातेजा **अस्य** सर्गस्य समग्रस्याग्नौ प्रास्ताहुतिरिति न्यायेन रक्षार्थं **मुखादिजातानां** ब्राह्मणादीनां विभागेन **कर्माणि** दृष्टादृष्टार्थानि निर्मितवान् ।। ८७ ।।

(४) राघवानन्दः। संप्रत्यनुवादपुरःसरं प्रतिवर्णं व्यवस्थया धर्मानाह–**सर्वस्येति** पञ्चभिः। **सर्वस्य** सृज्यमानप्रपञ्चस्य **स** ब्रह्मा **मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयदित्यन्वयः।** तथा च श्रुतिःब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादि पद्भ्यां शूद्र इति व्यधिकरणनिर्देशो वेदानधिकारसूचनार्थः। **अकल्पय**दिति यथापूर्वमकल्पयदिति श्रुतिस्मरणार्थः। तेनानादिव्यवस्थेति ।। ८७ ।।

(५) नन्दनः। अथ वर्णधर्मनियमोऽपि हिरण्यगर्भेणैव कल्पितस्तस्मादविमर्शमादरोऽत्र कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाह-**सर्वस्येति**। हिरण्यगर्भसर्गस्य प्रपञ्चस्य **मुखबाहूरुपज्जातीनां** ब्राह्मणादीनां मुखाद्यङ्गजातत्वोपन्यासो वर्णानामुत्कर्षापकर्षप्रदर्शनार्थः ।। ८७ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** अतःपरं चतुर्वर्णादीनां कर्माण्याह । प्रथमं ब्राह्मणस्य धर्ममाह **सर्वस्येति** । **मुखबाहूरुपज्जानां** ब्राह्मणक्षत्रविट्शूद्राणां **कर्माणि** पृथक् पृथक् **अकल्पयत्** स कल्पयामास ।। ८७ ।।

(७) **मणिरामः । सः** ब्रह्मा **गुप्त्यर्थं** अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिरिति न्यायेन रक्षार्थं **मुखबाहूरुपज्जानां** ब्राह्मणादीनाम् ।। ८७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । सर्वस्येति** । **स** महादीप्तिर्ब्रह्मा **अस्य** सर्वस्य जगतः अग्नौ प्रास्ताहुतिरित्यादिन्यायेन **रक्षार्थं मुखादि**जातानां ब्राह्मणादीनां **पृथक्**पृथक् **कर्माणि** अदृष्टार्थानि वृत्त्यर्थानि च **कल्पितवान्** । एतानि सृष्टिशेषत्वेनेहाभिधीयन्ते । तथा च सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थमित्युक्तम् । विधिस्त्वेषामस्यार्थवादप्रकरणत्वादुत्तरत्र भविष्यति ।। ८७ ।।

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ।।८८।।

(१) **मेधातिथिः ।** तानीदानीं कर्माण्युच्यन्ते ।। ८८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अध्यापनमिति ।** अध्यापनं यज्ञादिविद्यानां ब्राह्मणानाम् । स्पष्टमन्यत् ।। ८८ ।।

(३) **कुल्लूकः । अध्यापनमिति** । अध्यापनादीनामिह सृष्टिप्रकरणे सृष्टिशेषतयाऽभिधानं, विधिस्तेषामुत्तरत्र भविष्यति । अध्यापनादीनि षट्कर्माणि ब्राह्मणानां कल्पितवान् ।। ८८ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** कर्माण्येवाह–**अध्यापनमिति ।** अध्यापनं शिष्येभ्यः प्रतिपादनम् ।। ८८ ।।

(५) **नन्दनः ।** कानि पुनस्तानि कर्माणीत्यपेक्षायामाह-**अध्यापनमिति** ।।८८।।

(६) **रामचन्द्रः ।** ब्राह्मणस्य षट्कर्माण्याह **अध्येति** । स्वयं अधीयीत शिष्यान् अध्यापयेदित्यर्थः । स्वयं यजेत् अन्यान्याजयेत् दानं दद्यात्स्वयं गृह्णीयाच्च ।। ८८ ।।

(७) **मणिरामः । तान्येवाह–अध्यापनमित्यादि चतुर्भिः** ।। ८८ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** तत्र **अध्यापनमिति । अध्ययनाध्यापने** साङ्गवेदस्मृतीनां पठनप्रवचने । **यजनयाजने** यागार्त्विज्ये । अन्नोदकानि [दत्वा] यथाशक्त्या प्राणिनामार्त्यपहरणं दानम् । साधुतः प्रतिग्रहं **ब्राह्मणानां** कल्पितवान् ।। ८८ ।।

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च।
विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः॥ ८९॥

(१) **मेधातिथिः**। विषयाः अभिलाषजनका गीतशब्दादयो भावा उच्यन्ते। तत्राप्रसङ्गः पुनः पुनरसेवनम्॥ ८९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रजानामिति**। विषयेषु स्त्र्यादिषु प्रसक्तिः अतिशयेन चित्तस्य निवेशनम्। यद्यपि विप्रादेरप्येतदवश्यं कार्यं तथापि विप्रादीनां व्यसनैर्नापकर्षणं य एव व्यसनी तस्यैव नाशो राज्ञस्तु व्यसनाकृष्टत्वे राष्ट्रस्यैव विनाश इत्येतदर्थमत्रोक्तम्॥ ८९॥

(३) **कुल्लूकः। प्रजानामिति**। प्रजारक्षणादीनि क्षत्रियस्य कर्माणि कल्पितवान्। **विषयेषु** गीतनृत्यवनितोपभोगादिष्व**प्रसक्ति**स्तेषां पुनरनासेवनं **समासतः** संक्षेपेण॥ ८९॥

(४) **राघवानन्दः। इज्या** यज्ञः। **अप्रसक्ति**रनासङ्गः॥ ८९॥

(६) **रामचन्द्रः**। क्षत्रस्य धर्मानाह-**प्रजेति। प्रजानां रक्षणं दानं इज्या** यागः **अध्ययनं** वेदाध्ययनं **विषये अप्रसक्ति**मनासक्ति स ब्रह्मा **आदिशत्**॥ ८९॥

(७) **मणिरामः**।

(८) **गोविन्दराजः। प्रजानामिति। इज्या** यागः। **विषयेषु** स्त्र्यादिगतरूपादिषु। अत्यन्तमेव परिहारः। **समासतः** संक्षेपेण॥८९॥

पशूनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च।
वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च॥ ९०॥

(१) **मेधातिथिः। वणिक्पथः** वणिक्कर्मणा स्थलपथवारिपथादिना धनार्जनम्। उपयुज्यमानदेशान्तरीयद्रव्यसन्निधापनं यस्य राज्ञो विषये वसति। **कुसीदं** वृद्धया धनप्रयोगः॥ ९०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पशूनामिति। वणिक्पथं** वाणिज्यम्। **कुसीदं** वृद्धिजीवनम्। एषु च त्रयाणामपि वर्णानां इज्याध्ययनदानान्यदृष्टार्थानीतराणि जीविकाः॥ ९०॥

(३) **कुल्लूकः। पशूनामिति**। पशूनां पालनादीनि वैश्यस्य कल्पितवान्। **वाणिक्पथं** स्थलजलादिना वाणिज्यं, **कुसीदं** वृद्धया धनप्रयोगः॥ ९०॥

(४) **राघवानन्दः। वणिक्पथं** वाणिज्यम्। **कुसीदं** लाभेन वित्तवर्धनम्॥९०॥

(५) **नन्दनः। वणिक्पथं** वाणिज्यार्थं स्थलजलयात्राम्। **कुसीदं** वार्धुष्यं अकल्पयदित्यनुवर्तते। ।। ९० ।।

(६) **रामचन्द्रः। पशूनामिति** वैश्यस्य धर्मानाह। **कुसीदं** वृद्धिजीविका।। ९० ।।

(७) **मणिरामः। वणिक्पथं** स्थलजलादिना वाणिज्यम् **कुसीदं** वृद्धया धन-प्रयोगः ।। ९० ।।

(८) **गोविन्दराजः। वणिक्पथं** स्थलपथवारिपथादिना वाणिज्यायै गमनम्। **कुसीदं** वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः ।। ९० ।।

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्।
एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ।।९१।।

(१) **मेधातिथिः। प्रभुः** प्रजापतिरेकं कर्म शूद्रस्यादिष्टवान्। **एतेषां** ब्राह्मण-क्षत्रियवैश्यानां **शुश्रूषा** त्वया कर्तव्या। **अनसूयया**ऽनिन्दया। चित्तेनापि तदुपरि विषादो न कर्तव्यः। **शुश्रूषा** परिचर्या तदुपयोगिकर्मकरणं शरीरसंवाहनादि तच्चित्तानुपालनम्।

एतद्दृष्टार्थं शूद्रस्य। अविधायकत्वाच्चै**कमेवेति** न दानादयो निषिध्यन्ते। विधिरेषां कर्मणामुत्तरत्र भविष्यति। अतः स्वरूपं विभागेन यागादीनां तत्रैव दर्शयिष्यामः ।। ९१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। एकमेवेति। शुश्रूषा**ऽद्वेषो शुश्रूष्यमाणेष्वपि द्विजेषु तद्रहिते कस्मिंश्चन ब्राह्मणे क्षत्रिये वैश्ये वा। शुश्रूषा परिचरणम्। एतच्चास्य जीविकार्थं पारत्रिकं च। अत एवास्य जीविकात्वेन प्रसिद्धेः पारत्रिकत्वेनाध्ययनादेः प्रसङ्गमाशंक्यै-कमेवेति व्यवच्छिनत्ति ।। ९१ ।।

(३) **कुल्लूकः। एकमेव त्विति। प्रभुर्ब्रह्मा शूद्रस्य** ब्राह्मणादिवर्णत्रयपरिचर्या-त्मकं कर्म निर्मितवान्। एकमेवेति प्राधान्यप्रदर्शनार्थं दानादेरपि तस्य विहितत्वात्। **अनसूयया** गुणानिन्दया ।। ९१ ।।

(४) **राघवानन्दः। एकमेवे**त्यापद्यपि धर्मान्तरव्यावृत्त्यर्थं **प्रभुः**विराट् **अन-सूयये**त्ययमभिप्रायः—द्विजानां वेदाध्ययनाद्युत्कर्षासहिष्णुतया तत्र न प्रवर्तितव्यं वेद-मुपश्रृण्वतः त्रपुजतुभ्यां कर्णपूरणमिति श्रुतेः प्राणान्तिकप्रायश्चित्तश्रवणादिति भावः ।। ९१ ।।

(५) **नन्दनः। अनसूयया**ऽनहंकारेण ।। ९१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। एकमिति।** एतेषां चतुर्णां वर्णानां सेवा **अनसूयया** निष्कपटे-नेत्यर्थः ।। ९१ ।।

(७) **मणिरामः । अनसूयया** अनिन्दया ।। ९१ ।।

(८) **गोविन्दराजः । एकमिति ।** स प्रभुः अनिन्दया ब्राह्मणादिपरिचरणं कर्मादिष्टवान् ।। ९१ ।।

ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः ।
तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयम्भुवा ।।९२।।

(१) **मेधातिथिः ।** आपादान्तान्मेध्यः पुरुषः । तस्य नाभेरूर्ध्वमतिशयेन मेध्यम् । ततोऽपि मुखम् । एतच्च स्वयमेव जगत्कारणपुरुषेणोक्तम् ।। ९२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** चतुर्वर्णकार्यमुक्त्वा प्रकृतशास्त्राध्यापकत्वेन ब्राह्मणान्नियन्तुं तत्प्रशंसामुपक्रमते **ऊर्ध्वं नाभेरिति ।** कृत्स्न एव पुरुषो मेध्यस्तवस्य नाभेरूर्ध्वं **मेध्यतरं तस्मात्** अपि **मुखं** मेध्यतममित्यर्थः ।। ९२ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** इदानीं प्राधान्येन सर्गरक्षार्थत्वाद्ब्राह्मणस्य तदुपक्रमधर्माभिधानत्वाच्चास्य शास्त्रस्य ब्राह्मणस्य स्तुतिमाह—**ऊर्ध्वमिति ।** सर्वत एव पुरुषो मेध्यः **नाभेरूर्ध्वम**तिशयेन मेध्यः ततोऽपि **मुखमस्य मेध्यतमं** ब्रह्मणोक्तम् ।। ९२ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** इदानीमर्थवादपूर्वकं ब्राह्मणस्यैव श्रैष्ठ्यं हव्यकव्यादिभोक्तृत्वं निध्यादिस्वामित्वमेतच्छास्त्राधिकारित्वं च विधत्ते **ऊर्ध्वमिति षोडशभिः** ।। ९२ ।।

(५) **नन्दनः ।** एवं तावद्वर्णधर्माणां श्रद्धेयतमत्वमुक्तम् । इदानीं तत्प्रवचनाधिकारिणां ब्राह्मणानां वैशिष्ट्यं वक्तुमाह **ऊर्ध्वमिति । तस्मान्ना**भेरूर्ध्वप्रदेशादत्र सामान्येन पुरुषाणां मुखोत्कर्षवचनं ब्राह्मणोत्पत्तिस्थानस्य हिरण्यगर्भस्योत्कर्षस्य प्रतिपत्त्यर्थम् ।। ९२ ।।

(६) **रामचन्द्रः । ऊर्ध्वमिति ।** नाभेः ऊर्ध्वं **मेध्यतरः** अतिशयेन मेध्यः मेध्यतरः । हृदयमध्ये पुरुषः पुरुषसंज्ञकः कीर्तितः "सर्वतःवृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुल" मिति श्रुतिः । **तस्मात्** पुरुषाधिष्ठितात् **तस्य** स्वयंभुवः **मुखं मेध्यतमं** ज्ञेयम् ।। ९२ ।।

(७) **मणिरामः ।** ब्राह्मणस्य प्राधान्येन सर्गरक्षकत्वात् तमेव स्तौति—**ऊर्ध्वमित्यादिना श्लोकदशकेन** ।। ९२ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** इदानीं ब्राह्मणादिकर्मविवेकार्थत्वमुखेन शास्त्रस्य स्तुतिं अध्ययनश्रवणानुष्ठानफलां कर्तुं ब्राह्मणस्तुतिमाह—**ऊर्ध्वमिति ।** पुंसः सर्वतोऽपि [मेध्यत्वस्य] सिद्धत्वे सति **नाभेरूर्ध्वं मेध्यतरत्वं** ततोऽपि मुखस्य **मेध्यतमत्वं** स्वयंभुवोक्तम् ।। ९२ ।।

ततः किमत आह—

उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।
सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ।। ९३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । 'उत्तमाङ्गं' मूर्धा, तत उद्भव उत्पत्तिर्ब्राह्मणस्य । ज्येष्ठश्चासावन्येभ्यो वर्णेभ्यः पूर्वं ब्रह्मणा सृष्टः । 'ब्रह्मणो' वेदस्य धारणात्तस्य हि सविशेषं तद्विहितमतः **सर्वस्य जगतो**ऽस्माद्धेतुत्रयाद् **ब्राह्मणःप्रभुः** प्रभुरिव । प्रभुर्विनयेनोपसर्पणीयः, तदाज्ञायां च धर्मे स्थातव्यम् । **धर्मतः प्रभु**र्धर्मे प्रभुरित्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः ।। ९३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ततः किमत आह—**उत्तमाङ्गेति** । तादृङ्मेध्यतमब्रह्ममुखोद्भवत्वात् । तत्रापि प्रथमजन्मरूपात् **ज्यैष्ठ्यात्** वेदस्य च क्षत्रियाद्यपेक्षया सम्यक्**धारणात्** । सर्गस्य सृज्यमानस्य । **धर्मतो** न वलतः । **प्रभु**र्यथेष्टविनियोगकारी ।। ९३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ततः किमत आह—**उत्तमाङ्गोद्भवादिति** । **उत्तमाङ्गं** मुखं **तदुद्भवत्वात्** क्षत्रियादिभ्यःपूर्वोत्पन्नत्वादध्यापनव्याख्यानादिना युक्तस्यातिशयेन वेद**धारणात् सर्वस्यास्य जगतो** धर्मानुशासनेन **ब्राह्मणःप्रभुः** । संस्कारस्य विशेषात्तु वर्णानां ब्राह्मणःप्रभुः ।। ९३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तस्मात्ततोपि **उत्तमाङ्गं** शिरः तदेकदेशो मुखं **तदुद्भवत्वाज्ज्यैष्ठ्यात्** प्रथमजत्वात् । ब्रह्म वा इदमग्र आसीदिति श्रुतेः । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः । **ब्रह्मणो** वेदस्य । **सर्गस्य** सृष्टस्य ब्राह्मणादेः धर्मादौ शास्ता । अन्योन्यं गुरवो विप्रा इत्युक्तेः विप्रस्यापि विप्रःशास्ता ।। ९३ ।।

(५) **नन्दनः** । **उत्तमाङ्गं** मुखं मेध्यतममित्युक्तत्वाद्**ब्रह्मणो** वेदस्य **धारणा**दध्यापनात् । **धर्मतो** न्यायतो हेतोरित्यर्थः **प्रभुः**स्वामी ।। ९३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **उत्तमाङ्गेति** । **उत्तमाङ्गात्** उद्भवो यस्य स उत्तमाङ्गोद्भवः तस्मात् **उत्तमाङ्गोद्भवात्** ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति श्रुतिः । **ज्यैष्ठ्यात्** प्रथमोत्पन्नत्वात् **ब्रह्मणः** वेदस्य **धारणात् अस्य सर्वस्यैव सर्गस्य** विश्वस्य **ब्राह्मणः धर्मतः प्रभुः** स्मृतः ।। ९३ ।।

(७) **मणिरामः** । **ब्रह्मणः** वेदस्य ।। ९३ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । ततः किं अत आह—**उत्तमाङ्गोद्भवादिति** । मूर्धोद्भवत्वात् पूर्वोत्पन्नत्वात् प्रवचनादियुक्तत्वात् सातिशयवेदधारणात् **सर्वस्य जगतो** धर्मानुशासने **ब्राह्मणःप्रभुः** ।। ९३ ।।

**तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वाऽऽदितोऽसृजत् ।
हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये ।।९४।।**

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वस्यैव हेतुत्रयस्य विशेषार्थमिदम्। अन्यस्यापि पुरुषस्योत्तमाङ्गं प्रधानम्। तं पुनर्ब्राह्मणं स्वयम्भूः **स्वादास्यान्**मुखादसृजत्। तपश्च कृत्वैषोत्तमाङ्गादुत्पत्तिः। ज्यैष्ठ्यमाह **आदितः**। यद्देवानुद्दिश्य क्रियते तद्धव्यम्। पितृनुद्दिश्य यत् क्रियते तत्कव्यम्। तयोरभिवहनाय, देवान्पितॄंश्च प्रति प्रापणाय। **अभिवाह्यायेति** भावे कृत्यः कथञ्चिद्द्रष्टव्यः। सकर्मत्वाद्वहतेः। तेन च कर्मणा सर्वस्य त्रैलोक्यस्य गुप्तिः परिपालनं भवति। इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति। ते च शीतोष्णवर्षैरोषधीः पचन्ति पाचयन्ति। अतः परस्परोपकाराद्गुप्तिः ।। ९४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अन्यदप्याह—**तं हीति।** यतः**स्वादास्यादादितोऽसृजत्तपस्तप्त्वा** अतस्तपः प्रभावादपि प्रभुरसौ न त्वेवमन्ये तपसा सृष्टा इत्यर्थः। **हव्यं** देवभागः **कव्यं** पित्र्यभागस्तद्रूपं **यदभिवाह्य**मभिवर्तनीयं तस्मै तदर्थं तस्य देवपितृप्राप्तय इति यावत्। **गुप्तये** होमजन्यवृष्टिद्वारा ।। ९४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कस्योत्तमङ्गादयमुद्भूत इत्यत आह-**तं हि स्वयम्भूरिति। तं** ब्राह्मणं ब्रह्मा आत्मीयमुखात् दैवपित्र्ये **हव्यकव्ये वहनाय तपः**कृत्वा **सर्वस्य** जगतो रक्षायै च क्षत्रियादिभ्यःप्रथमं सृष्टवान् ।। ९४ ।।

(४) **राघवानन्दः। अभिवाह्याय** साक्षात् वहनाय देवाद्यर्थं **गुप्तये** संरक्षणाय च यथा गुप्तं च धनमुत्तरकाले सुखहेतुस्तथा ब्राह्मणार्पितमपि। ब्राह्मणो हि निधिर्देव इति वक्ष्यति ।। ९४ ।।

(५) **नन्दनः।** नचैषां हेतूनामसिद्धिराशङ्कनीयेत्याह—**तं हीति। आस्यान्मुखाद्धव्यकव्यातिवाह्याय।** हव्यं दैवं कव्यं पित्र्यमतिवाह्यमतिवाहनं प्रापणं देवान् पितॄंश्च हव्यकव्यादि मन्त्रैः प्रापयितुमिति यावत्। अत्र स्वादास्यादित्युत्तमाङ्गोद्भवत्वं समर्थ्यते। **तपस्तप्त्वे**त्यादरातिशयः। **आदित** इति ज्यैष्ठ्यम्। हव्यकव्यातिवाह्यायेति वेदधारणम्। **अस्य गुप्तय** इति प्रपञ्चरक्षणम्। गुप्तिश्चाध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरित्यवगन्तव्यम् ।। ९४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। तमिति। स्वयंभूः तपस्तप्त्वा स्वात् आस्यात्** मुखात् **आदितः** तं ब्राह्मणं **हव्यकव्याभिवाह्याय** असृजत्। हव्यकव्यानां अभिवाह्यः हव्यकव्याभिवाह्यः तस्मै हव्यं देवानां कव्यं पितॄणां प्रापकायेत्यर्थः ।। ९४ ।।

(७) **मणिरामः।** देवार्थद्रव्यं **हव्यं** पितृयोग्यं **कव्यम्। अभिवाह्याय** वहनाय ।। ९४ ।।

(८) कस्य पुनरयं उत्तमाङ्गादुद्भूत इत्यत आह–**तमिति** । **तं** ब्राह्मणं **स्वयंभूः** आत्ममुखात् **तपः** कृत्वा देवपित्रन्न**वहनार्थं** जगद्रक्षार्थं च प्रथमसृष्टौ सृष्टवान् ।। ९४ ।।

यस्यास्येन सदाऽश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।
कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ।।९५।।

(१) **मेधातिथिः** । हव्यादिवहनं पूर्वोक्तं दर्शयति । त्रिदिवमोको गृहं येषां त एवमुच्यन्ते स्वर्गवासिनो देवाः । ब्राह्मणेन भुक्तमन्नं देवा उपतिष्ठन्ति । श्राद्धे पित्र्यस्य कर्मणोऽङ्गभूतं विश्वेदेवानुद्दिश्य ब्राह्मणभोजनं विहितम् । तदपेक्ष्यैतदुक्तम् । **किं भूतमन्यदधिकं** श्रेष्ठं ततस्तस्मादिति स्वयं विस्मयते । देवाः पितरश्चोत्तमस्थाना मध्यमस्थानाश्चाप्रत्यक्षा न तेषां भोजनोपायोऽन्योऽस्त्यन्यतो ब्राह्मणभोजनादतो महान्ब्राह्मणः ।। ९५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **यस्यास्येनेति** । आस्येनाभ्यवहरणसाधनभूतेन ।। ९५ ।।

(३) **कुल्लूकः** । पूर्वोक्तहव्यकव्यवहनं स्पष्टयति–**यस्यास्येनेति** । यस्य विप्रस्य मुखेन श्राद्धादौ सर्वदा देवा **हव्यानि पितरश्च कव्यानि** भुञ्जते **ततो**ऽन्यत् प्रकृष्टतमं **भूतं किं** भवेत् ।। ९५ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तमेवाह **यस्येति** । **यस्य** ब्राह्मणस्यास्येन मुखेन "ब्राह्मणे मनुष्ये" ष्विति श्रुतेः । अग्निरिव देव इति शेषः । **हव्यानि** देवतोद्देश्यानि चरुपुरोडाशादीनि **कव्यानि** पित्रुद्देश्यानि श्राद्धादीनि **किं भूतं** जन्तुः दत्तस्य फलप्रापकं वा **ततो** विप्रात् ।। ९५ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **यस्येति** । **यस्य** ब्राह्मणस्य **आस्येन** मुखेन **देवताःपितरश्च हव्यकव्यानि अश्नन्ति** भुञ्जते । **ततः**ब्राह्मणात् **अधिकं किं भूतं** कः प्राणाधिक [प्राणी अधिकः] इत्यर्थः ।। ९५ ।।

(७) **मणिरामः** ।

(८) **गोविन्दराजः** । एवं च **यस्येति** । **यस्य** ब्राह्मणाख्यस्य महात्मनो मुखेन महाप्रभावाः त्रिदिवौकसः स्वर्गवासिनो देवाः **हव्याति** अनवरत**मश्नन्ति पितरश्च कव्यानि ततो**ऽन्यत् प्रकृष्टं **किं भूतं** स्यात् ।। ९५ ।।

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ।।९६।।

(१) **मेधातिथिः** । पृथिव्यां ये भावाः स्थावरा वृक्षादयो जङ्गमाः कृमिकीटादयस्ते भूतशब्देनोच्यन्ते । तेषां ये प्राणिन आहारविहारादिचेष्टासमर्थास्ते श्रेष्ठाः ।

ते हि पटुतरं सुखमनुभवन्ति । तेषां ये बुद्ध्या जीवन्ति हिताहिते विचिन्वन्ति श्वशृगालादयः । ते हि घर्मेणोपतप्ताः छायामुपसर्पन्ति, शीतेनार्दिता आतपं; निराहारं स्थानं त्यजन्ति । तेषामधिकतरा मनुष्याः तेषां च ब्राह्मणाः । ते हि लोके पूज्यतमाः, न च सर्वेण परिभूयन्ते । जातिमात्राश्रयं हि तद्वधे महत्प्रायश्चित्तम् ।। ९६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तर्हि यथा तथा ब्राह्मणः श्रेयानित्यध्ययनादिप्रकर्षो व्यर्थ इति नेत्याह—**भूतानामिति । भूतानामा**काशादिभूतविशेषाणां मध्ये **प्राणिनः** प्राणवन्तः शरीरभूतानि भूतानि। तेषां वरस्वरूपाणां मध्ये वराः**बुद्धिजीविनः ।** स्वबुद्धिकृतचेष्टया स्वहिताचरणक्षमाः श्रेष्ठाः ।। ९६ ।।

(३) **कुल्लूकः । भूतानामिति ।** भूतारब्धानां स्थावरजङ्गमानां मध्ये **प्राणिनः** कीटादयः **श्रेष्ठाः** । कदाचित्सुखलेशात् । तेषामपि **बुद्धिजीविन**:सार्थनिरर्थदेशोपसर्पणापसर्पणकारिणः पश्वादयः। तेभ्योऽपि मनुष्याः प्रकृष्टज्ञानसंवन्धात् । तेभ्योऽपि **ब्राह्मणाः** सर्वपूज्यत्वात् अपवर्गाधिकारयोग्यत्वाच्च ।। ९६ ।।

(४) **राघवानन्दः** । **भूतानां** स्थावरजङ्गमानां मध्ये **प्राणिनो** जङ्गमाः महीलतादिभ्यः **श्रेष्ठाः ।** तेष्वपि **बुद्धिजीविनः** पशुतिर्यञ्चः । तेषु **नराः** ।। ९६ ।।

(५) **नन्दनः** । न च सर्वत्र ब्राह्मणेषु तुल्यबुद्धिः कर्तव्येति श्लोकाभ्यामाह—**भूतानामिति ।** अनयोः पूर्वश्लोको दृष्टान्तार्थः। **भूतानां** जङ्गमस्थावराणां **प्राणिनो** जङ्गमाः **बुद्धिजीविनः** पश्वादयः।। ९६ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **भूतानां** चराचरादीनां मध्ये **प्राणिनः** प्राणवन्तः श्रेष्ठाः ।। ९६ ।।

(७) **मणिरामः** ।

(८) **गोविन्दराजः** । अधुना विद्वत्तादिगुणयोगेन ब्राह्मणं स्तोतुमाह—**भूतानामिति । ब्राह्मणेष्विति । भूतानां** स्थावरजङ्गमानां मध्यात् प्राणिनां सर्वेषां गुणवत्त्वेपि ये तूद्रिक्तचैतन्या वृश्चिकादयः । ते स्थावरेभ्यः तदुत्तरसुखानुभवात् **श्रेष्ठाः** । तेभ्योऽपि श्वादयो **बुद्धिजीविनः** निरन्नसान्नदेशगमागमकारणात् । **तेभ्योऽपि** मनुष्याः विशिष्टविज्ञानात् । तेभ्योऽपि **ब्राह्मणाः** अपवर्गाधिकारयोग्यत्वात् ।। ९६ ।।

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ।।९७।।

(१) **मेधातिथिः** । विदुषां श्रैष्ठ्यं महाफलेषु यागादिष्वधिकारात् । तेषामपि **कृतबुद्धयः** परिनिष्ठितवेदतत्त्वार्था न बौद्धादिभिः कलुषीक्रियन्ते । तेषामपि **कर्तारः**

कर्मणामनुष्ठातारः । ते हि विहितकरणात्प्रतिषिद्धासेवनाच्च नोपहन्यन्ते । तेषामपि **ब्रह्मवादिनः** ब्रह्मस्वरूपत्वात्तत्र ह्यक्षय्यानन्दः ।। ९७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । विद्वांसः** कर्मकाण्डदण्डनीत्यादिवेदितारः । **कृतबुद्धयः** कुशलाः सम्यक्तत्त्वज्ञाः । **कर्तारो** विदित्वानुष्ठातारः । **ब्रह्मवादिनो** ब्रह्मकाण्डार्थतत्त्व-विदः । ब्रह्मवेदिन इति क्वचित्पाठः । अत्र च सर्वत्र पूर्वपूर्वविशेषणवतामेवोत्तरोत्तर-विशेषसंबन्धाद्वैशिष्ट्यमन्यथा ब्राह्मणत्वस्याप्युत्तरेष्वननुवृत्त्यापत्तेः ।। ९७ ।।

(३) **कुल्लूकः । ब्राह्मणेषु चेति । ब्राह्मणेषु** तु मध्ये **विद्वांसो** महाफलज्योतिष्टो-मादिकर्माधिकारित्वात् । तेभ्योपि **कृतबुद्धयः** अनागतेऽपि कृतं मयेति बुद्धिर्येषां शास्त्रोक्तानुष्ठानेषूत्पन्नकर्तव्यताबुद्धय इत्यर्थः । तेभ्योऽपि **अनुष्ठातारः** हिताहित-प्राप्तिपरिहारभागित्वात् । तेभ्योऽपि ब्रह्मविदः मोक्षलाभात् ।। ९७ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तेष्वपि **विद्वांसः**यज्ञशास्त्रविदः। तेषु **कृतबुद्धयः** कृतं कर्तव्यं ब्राह्मणेन मयेदमिति बुद्धिर्येषां तथा, आलस्यादिना केवलं न कुर्वन्तीति । तथात्व-निश्चये अनुष्ठातारो ये ते **कर्तारः ।** तेष्वपि **ब्रह्मविदो** ब्रह्मतत्त्वज्ञाः **श्रेष्ठा** इति सर्वत्रा-नुषज्यते । सर्वकर्मणां पारंपर्येण ब्रह्मण्येव तात्पर्येणोपयोगात् सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति भगवदुक्तेः ।। ९७ ।।

(५) **नन्दनः । विद्वांसो** वेदविदः । **कृतबुद्धयः** परिचितवेदार्थाः । **कर्तार-**श्चोदितकर्मकृतः । **ब्रह्मवेदिनः** परमार्थवेदिनः । एवं वदता ब्रह्मविद्भिरपि कर्म कर्तव्य-मिति सूचितम् ।। ९७ ।।

(६) **रामचन्द्रः । ब्राह्मणेष्विति ।** सम्यक्कृता बुद्धिर्यैस्ते **कृतबुद्धयस्तेषु** कृत-बुद्धिषु कर्म**कर्तारः** श्रेष्ठाः । कर्मकर्तृषु **ब्रह्मवेदिनः** श्रेष्ठाः ।। ९७ ।।

(७) **मणिरामः । कृतबुद्धयः** शास्त्रोक्तानुष्ठानेषु उत्पन्नकर्तव्यताबुद्धयः **ब्रह्मवेदिनः** तत्त्वज्ञानिनः ।। ९७ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । तेभ्योऽपि **विद्वांसः** महाफलकर्माधिकारात् तेभ्योऽपि **कृतबुद्धयः** शास्त्रार्थानुष्ठानेषूत्पन्नसङ्कल्पाः । तेभ्योऽप्य**नुष्ठातारः** इष्टानिष्टप्राप्ति-परिहारयुक्तत्वात् । तेभ्योऽपि ज्ञातात्मानः अपवर्गफलत्वात् ।। ९७ ।।

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।। ९८ ।।

(१) **मेधातिथिः** । विद्वत्तादिगुणसम्बन्धिनो ब्राह्मणस्य विशेषे दर्शिते जातिमात्र-ब्राह्मणं कश्चिदवमन्येत तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । **उत्पत्तिरेव** गुणानपहाय जन्मैव, ब्राह्मणस्य जातिरेव **शाश्वती धर्मस्य मूर्तिः** शरीरम् । **धर्मार्थमुत्पन्नो** द्वितीयेन

जन्मनोपनयनेन संस्कृतः। सा हि तस्य धर्मार्थोत्पत्तिर्ब्रह्मत्वाय **कल्पते** सम्पद्यते। धर्मशरीरमुज्झित्वा परानन्दभाग्भवतीति स्तुतिः ॥ ९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उत्पत्तिरिति** । या विप्रस्य शरी**रोत्पत्तिः** सा धर्मस्य मूर्तिर्मूर्तावस्था शरीर्यवस्थेति यावत्। **शाश्वती** चिरस्थायिनी विप्रस्योत्पत्त्या धर्मस्य चिरमुपचयसिद्धेः। तदाह**–स हीति। धर्मार्थं** धर्मोत्पादनार्थं किंचान्येभ्योऽस्यैतदधिकं, यथाऽसौ **ब्रह्मभूयाय कल्पते**। मोक्षाय समर्थो, न क्षत्रियादयः पारिव्राज्यानधिकारात्। अत एवोक्तं पुराणे–"क्षत्रियस्यापि यतिधर्मो विधीयत" इति। यतिधर्मो यमनियमादिः न तु यतितैव। अत्रापि षष्ठाध्याये ब्राह्मणस्येत्युपसंहरिष्यति ॥ ९८ ॥

(३) **कुल्लूकः। उत्पत्तिरेवेति** । ब्राह्मणदेहजन्ममात्रमेव धर्मस्य शरीरमविनाशि यस्मादसौ धर्मार्थं जातःधर्मानुगृहीतात्मज्ञानेन मोक्षाय संपद्यते ॥ ९८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अत्र हेतु**रुत्पत्तिरिति। मूर्तिर्**देह इव। **शाश्वती** शश्वत् निरन्तरं धर्महेतुत्वात् **ब्रह्मभूयाय** ब्रह्मत्वाय मुक्तय इति यावत्। अन्यथा ब्राह्मण्यावाप्तिर्व्यर्थैवेति भावः ॥ ९८ ॥

(५) **नन्दनः**। वर्णान्तरेभ्यो ब्राह्मणस्य वैशिष्ट्यं जन्मत एव न संस्कारविशेषत इत्याह-**उत्पत्तिरिति**। उत्पद्यत इत्युत्पत्तिः शरीरम्। **कल्पते** शक्नोति ॥ ९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः। उत्पत्तिरिति। विप्रस्य मूर्तिः धर्मस्य** मूर्तिरित्यर्थः। **शाश्वती** एषा उत्पत्तिः उदिता। **सः** ब्राह्मणः **ब्रह्मभूयाय** ब्रह्मरूपाय **कल्पते** समर्थो भवेदित्यर्थः ॥ ९८ ॥

(७) **मणिरामः। ब्रह्मभूयाय** कल्प्यते आत्मज्ञानाय सम्पद्यते ॥ ९८ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। किञ्च **उत्पत्तिरिति**। जन्ममात्रमेव ब्राह्मणस्य अविनश्वरं धर्मस्य शरीरं, यस्मादसौ धर्मार्थमुत्पन्नः उपनीतः सन् आत्मज्ञानेन ब्रह्मत्वाय सम्पद्यते ॥ ९८ ॥

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये ॥९९॥

(१) **मेधातिथिः**। सर्वलोकस्योपरि भवति। श्रैष्ठ्यमुपरिभावेनाह। **ईश्वरः सर्वभूतानामिति** प्रभुत्वं, धर्माख्यस्य कोषस्य **गुप्तये** जायते। द्रव्यसञ्चयः **कोषः**। उपमानाद्धर्मसञ्चय उच्यते कोष इति ॥ ९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ब्राह्मण इति। जायमान** एव **पृथिव्याम**धीश्वरो भूत्वा **जायते**। न तु क्षत्रियादिः। अतोऽसौ **सर्वभूतानामीश्वरः**। स्वेच्छया आदेष्टा यतः उपदेशादिद्वारा धर्मस्वरूपस्व**कोशस्य गुप्तये**ऽसौ जनितः ॥ ९९ ॥

(३) **कुल्लूकः । ब्राह्मण इति** । यस्माद्**ब्राह्मणो जायमानः** पृथिव्यामधि उपरि भवति श्रेष्ठ इत्यर्थः । **सर्वभूतानां** धर्मसमूहरक्षायै प्रभुःब्राह्मणोपदिष्टत्वात् सर्वधर्माणाम् ।। ९९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किं च **जायमानो** जातमात्रः **पृथिव्यां** वर्तमानो नामाधिक्येन । आधिक्यमाह **ईश्वर इति** । **धर्मकोशस्य** वेदस्य "वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ" तथा "कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धीति" स्मृतेः ।। ९९ ।।

(५) **नन्दनः** । **पृथिव्यां** पृथिवीजातेष्व**धिजायत** उपरि जायते सर्वस्माद्विशिष्ट इत्यर्थः । अत एव **सर्वभूतानामीश्वरः** । **धर्मकोशस्य** वेदस्य ।। ९९ ।।

(६) **रामचन्द्रः । ब्राह्मणेति । जायमान** उत्पन्नमात्रो **ब्राह्मणः पृथिव्यां सर्वभूतानां धर्मकोशस्य** धर्म एव भाण्डागारः तस्य **गुप्तये** रक्षणाय **ईश्वरः** प्रभुः ।। ९९ ।।

(७) **मणिरामः । अधिजायते** श्रेष्ठो भवति ।। ९९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । ब्राह्मण इति** । यस्माद्**ब्राह्मण उत्पद्यमानः** धर्मसंचयरक्षणार्थं **सर्वभूतानामीश्वरः** प्रभुः सन् **पृथिव्यामधिकः** एकः श्रेष्ठः शुक्लैः गुणैः **जायते** तस्मादसौ मूर्तिः **धर्मस्य** शाश्वती पूर्वोक्तहेतुरयम् । **कोशो** धनसंचयः (न) इहोपचारात् कोशशब्दः । तद्गोप्तृत्वं च ब्राह्मणोपदेशकत्वात् सर्वधर्मणाम् । ।। ९९ ।।

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।
श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ।।१००।।

(१) **मेधातिथिः** । असन्तुष्टस्य प्रतिग्रहादिषु पुनः प्रवृत्तौ दुष्कृतितामाशङ्क्य समाधत्ते । **सर्वमिदं** त्रैलोक्यान्तर्वर्ति धनं **ब्राह्मणस्य स्वम्** । नात्र प्रतिग्रहो विद्यते । प्रभुत्वेनासौ गृह्णाति, न प्रतिग्रहीतृतयेति । प्रशंसैषा न विधिरत **एवार्हति**शब्दः । **अभिजनो**ऽभिजातताविशिष्टत्वम् ।। १०० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **सर्वं स्वमिति** । सर्वस्याब्राह्मणस्य यत्संबन्धि **स्वं** तत् **ब्राह्मणस्यैव** । एतच्च तस्य हरणे दोषाल्पत्वेनोपचारात् । तत्र हेतुः **श्रैष्ठ्येनेति** । **अभिजन** उत्पत्तिस्थानं पुण्यरूपम् ।। १०० ।।

(३) **कुल्लूकः** । **सर्वं स्वमिति** । यत्किंचिज्जगद्वर्ति धनं तद्**ब्राह्मणस्य स्वमिति** स्तुत्योच्यते । स्वमिव स्वं न तु स्वमेव ब्राह्मणस्यापि मनुनाऽस्तेयस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद्ब्रह्ममुखोद्भवत्वे**नाभिजनेन** श्रेष्ठतया **सर्वं ब्राह्मणोऽर्हति** सर्वग्रहणयोग्यो भवत्येव । वै अवधारणे ।। १०० ।।

(४) **राघवानन्दः** । **अभिजनेन** उत्कृष्टस्थानजन्मना ।। १०० ।।

(५) **नन्दनः**। [**सर्वं स्वमिति** स्तुत्योच्यते स्वमिव स्वम्] स्तेयादिषु पतन-दण्डप्रायश्चित्तोपदेशात् ।। १०० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। सर्वेति । इदं वस्तु **यत्किञ्चित्**स्वल्पमपि वस्तु जगतीगतं **सर्वं स्वं ब्राह्मणस्ये**त्यर्थः। **इदं सर्वं** विश्वस्याधिपत्यं ब्राह्मणः**श्रेष्ठत्वेन** अर्हति। **अभिजनेन** कुलाभिमानेन ।। १०० ।।

(७) **मणिरामः**। **अभिजनेन** ब्रह्ममुखोद्भवत्वेन ।। १०० ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **सर्वं स्वमिति**। वक्ष्यमाणास्तेयादिशास्त्रविरोधात् अस्य च श्रुतिप्रधानत्वात् **सर्वं** जगद्गतं द्रव्यजातं **ब्राह्मणस्वमिव** स्तुत्योच्यते। तत्र स्वयमेव यस्मात् **श्रेष्ठेनाभिजनेन** मुखोद्भवत्वेन **सर्वं ब्राह्मणो** योग्यो भवति स्वीकर्तुं तस्मात्तस्येदं सर्वं स्वमेव ।। १०० ।।

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।
आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ।।१०१।।

(१) **मेधातिथिः**। यत्परगृह अतिथ्यादिरूपेण **भुङ्क्ते** तदात्मीयमेव। नैवं मन्तव्यं परपाकेनेति। **स्वं वस्ते** याचित्वाऽयाचित्वा वा वस्त्रं लभते नासौ तस्य लाभाय, अपि तु स्वकस्याच्छादने विनियोगः। तिष्ठतु तावदात्मोपयोगि यद् गृह्णाति तत्र प्रभुत्वम्। यदन्येभ्यो ददाति परकीयं तदपि तस्य नानुचितम्। **आनृशंस्यं** कारुण्यम्। तदीयया महासत्त्वतया पृथिव्यां राजानः स्वानि धनान्युपभुञ्जते। अन्यथा यद्यसाविच्छेत् 'अहमेतदादाय स्वकार्ये विनियुञ्जीयेति' तदा सर्वे निर्धनाः निरुपभोगाः स्युः ।। १०१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **स्वमेवेति**। क्षत्रियादिर्यत्स्वार्जितमपि भुङ्क्ते आच्छादयति ददाति च तद्ब्राह्मणस्वमेव। अतस्तद्धनोपभोक्तृत्वात्तस्यासौ प्रेष्य इव प्रेष्यो भृत्यःभृत्य इवेत्यत आह-**आनृशंस्यादिति**। **ब्राह्मणस्य** करुणया प्राणिनां स्वेच्छया भोग्यत्वं धनस्य विसृष्टत्वान्न मुख्या प्रभुतेत्यर्थः ।। १०१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **स्वमेवेति**। यत्परस्याप्यन्नं ब्राह्मणो भुङ्क्ते परस्य च वस्त्रं परिधत्ते परस्य गृहीत्वाऽन्यस्मै ददाति तदपि ब्राह्मणस्य स्वमिव पूर्ववत्स्तुतिः। एवं सति ब्राह्मणस्य कारुण्यादन्ये भोजनादि कुर्वन्ति ।। १०१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **वस्ते** परिदधाति वसनादिकं **आनृशंस्याद**कार्पण्यात् कारुण्याद्वा ।। १०१ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **स्वमिति**। **ब्राह्मणः**स्वमेव वस्तु **भुङ्क्ते** भोजनं करोति। **स्वं वस्ते** स्ववस्तु स्ववस्त्रं वस्ते आच्छादयति। वस आच्छादने इत्यस्य धातोःरूपम्।

ब्राह्मणस्य **आनृशंस्यात्** कृपात **इतरे जनाः** क्षत्रियादयः **भुञ्जत** भोगं कुर्वत इत्यर्थः ।। १०१ ।।

(७) **मणिरामः** ।

(८) **गोविन्दराजः** । **एवं च स्वमिति** । यत्परकीयस्यापि भोजनाच्छादनादि असौ करोति तत् तस्य स्वमेवेति पूर्ववत् स्तुतिः । एवं **चानृशंस्यात्** तद्‌गतकारुण्या**दन्ये जना** भोजनाच्छादनादि कुर्वते ।। १०१ ।।

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणां चानुपूर्वशः ।
स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ।।१०२।।

(१) **मेधातिथिः** । सर्वस्याः ब्राह्मणस्तुतेः फलप्रदर्शनार्थं श्लोकोऽयम् । एवंविधमिदं महार्थं शास्त्रं यत्तस्य—स्वमहिम्नाऽऽत्यन्तिकेन महत्तमस्य ब्राह्मणस्य **कर्मविवेकार्थं**—इमानि कर्माणि कर्तव्यानि इमानि वर्ज्याणि—एष **विवेकस्त**दर्थम् । **शेषाणां** च क्षत्रियादीनाम् । अनुपूर्वशः प्राधान्याद्‌ब्राह्मणस्यानुषङ्गात्क्षत्रियादीनामिदं शास्त्रमकल्पयत्कृतवान् ।। १०२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रकृतमाह—**तस्येति** । **तस्य** ब्राह्मणस्य धर्माधर्म**विवेकार्थं शेषाणां** क्षत्रियाणां वैश्यानां **चानुपूर्वशो** ब्राह्मणमुखेन अकल्पयत् ।। १०२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं प्रकृष्टब्राह्मणकर्माभिधायकतया शास्त्रप्रशंसां प्रक्रमते-**तस्य कर्मविवेकार्थमिति** । ब्राह्मणस्य कर्मज्ञानार्थं **शेषाणां** क्षत्रियादीनां च **स्वायंभुवो** ब्रह्मपुत्रो **धीमान्** सर्वविषयज्ञानवान् **मनुरिदं शास्त्रं** विरचितवान् ।। १०२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । **तस्य** ब्राह्मणस्य **कर्मविवेकार्थं** इमानि कर्माणि कर्तव्यानि नेमानीति निर्घोषेण शुद्धयर्थं **शेषाणां** क्षत्रियादीनां च **इदं** मन्वाख्यं **शास्त्रं अकल्पयत्** पूर्वसर्गानुरोधात् ।। १०२ ।।

(५) **नन्दनः** । एवं तावद्‌ब्राह्मणवैशिष्ट्यमुक्तम् । इदानीं शास्त्रप्रयोजनमाह-**तस्येति** । तस्य **ब्राह्मणस्य शेषाणां** क्षत्रियादीनां च **शास्त्रमकल्पयत्** पूर्वं भगवता विस्तरेण कृत्वा ग्राहितं स्वयं कृतं ग्रन्थं संगृहीतवान् । नैवं चेत्शास्त्रं कृत्वेत्यनेन विरोधः प्रसज्येत ।। १०२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **तस्येति** । **तस्य** ब्राह्मणस्य **कर्मविवेकार्थं शेषाणां** क्षत्रियादीनां कर्मविवेकार्थं **अनुपूर्वशः** क्रमेण **स्वायंभुवो मनुः इदं शास्त्रं अकल्पयत्** कल्पयामासेत्यर्थः ।। १०२ ।।

(७) **मणिरामः** । इदानीं नवश्लोकैः शास्त्रप्रशंसामाह—**तस्येति** । **तस्य** ब्राह्मणस्य । **शेषाणां** क्षत्रियादीनाम् ।। १०२ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । अधुनोक्तब्राह्मणस्तुतेः फलमाह–**तस्येति** । ईदृगेतन्महच्छास्त्रं यदुक्तलक्षणस्य **ब्राह्मणस्य** प्रधानतः कार्याकार्यविवेकार्थं **शेषाणां** क्षत्रियादिसङ्करपर्यन्तानामनुषङ्गतः **तद्विवेकार्थं** एतत् प्रजापतिनप्ता प्रशस्तबुद्धिमान् **मनुः** कल्पितवान् ॥ १०२ ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन केनचित् ॥१०३॥

(१) **मेधातिथिः** । **अध्येतव्यं प्रवक्तव्यमि**त्यर्हे कृत्यो न विधौ । द्वितीयादध्यायात्प्रभृति शास्त्रं प्रवर्तिष्यते । अयं ह्यध्यायोऽर्थवाद एव । नात्र **कश्चिद्विधिरस्ति** । तेन यथा 'राजभोजनाः शालयः' इति शालिस्तुतिर्न राज्ञोऽन्यस्येति तद्भोजननिषेधः, एवमत्रापि **नान्येन केनचिदिति** नायं निषेधः, केवलं शास्त्रस्तुतिः–'सर्वस्मिञ्जगति श्रेष्ठो ब्राह्मणः, सर्वशास्त्राणां शास्त्रमिदमतस्तादृशस्य विदुषो ब्राह्मणस्याध्ययनप्रवचनार्हं न सामान्येन शक्यते अध्येतुं प्रवक्तुं वा । अत एवाह **प्रयत्नत इति** । यावन्न महान्प्रयत्न आस्थितो, यावन्न शास्त्रान्तरैस्तर्कव्याकरणमीमांसादिभिः संस्कृत आत्मा, तावदेतत्प्रवक्तुं न शक्यते । अत एवाध्ययनेन श्रवणं लक्ष्यते । तत्र हि विद्वत्तोपयोगिनी न सम्पाठे । विधौ ह्यध्ययने विद्वत्ताऽदृष्टायैव स्यात् । न च विधौ श्रवणमध्ययनेन लक्ष्यत इति युक्तं वक्तुम् । न विधेये लक्षणार्थता युक्ता । अर्थवादे तु प्रमाणान्तरानुसारेण गुणवादो न दोषाय । तस्मात्त्रैवर्णिकार्थं शास्त्रम् । एतच्च परस्ताद्विशेषतो वक्ष्यते ॥ १०३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **विदुषेति** । **प्रयत्नतो**ऽवश्यमध्येतव्यम् । अन्ययोस्त्वनियमः । **शिष्येभ्यस्तु** प्रवचनमन्येन न कर्तव्यं किंतु विप्रेणैव । **सम्यक्** यथाविधि ॥ १०३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । विदुषेति । एतच्छास्त्राध्ययनफलज्ञेन **ब्राह्मणेन** एतस्य शास्त्रस्य व्याख्यानाध्यापनोचितं **प्रयत्नतोऽध्ययनं कर्तव्यं शिष्येभ्यश्चेदं** व्याख्यातव्यं **नान्येन** क्षत्रियादिना । अध्ययनमात्रं तु व्याख्यानाध्यापनरहितं क्षत्रियवैश्ययोरपि निषेकादिश्मशानान्तैरित्यादिना विधास्यते । अनुवादमात्रमेतदिति **मेधातिथिमतं**, तन्न मनोहरं, द्विजैरध्ययनं ब्राह्मणेनैवाध्यापनव्याख्याने इत्यस्यालाभात् । यत्तु अधीयीरंस्त्रयो वर्णा इत्यादि तद्वेदविषयमिति वक्ष्यति । विप्रेणैवाध्यापनमिति विधाने (न) संभवत्यपि अनुवादत्वमस्येति वृथा मेधातिथेर्ग्रहः ॥ १०३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । **विदुषा**ऽधीतवेदवेदाङ्गेन **प्रयत्नतः** प्रयत्नेन सम्यक् यथाविधिना **नान्येन** क्षत्रियादिना । अयमर्थः । इदं हि धर्मशास्त्रं धर्मवक्तृत्वं च विप्रस्यैव न राजन्यादेः । तेनात्र विधिनिषेधाभ्यां विप्र एवाधिक्रियते । वैदिकत्वाविशेषेपि बृह-

स्पतिसव इव, अध्येतव्यमित्यर्हार्थे । **नान्येनेति** । राजभोजनाः शालय इतिवन्नान्येषां निषेध इति **मेधातिथिः** ।। १०३ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ शास्त्राध्ययनेऽधिकारिणमाह-**विदुषेति** । **विदुषा** साङ्गवेदविदा । **प्रयत्नत** आदरेण । **अन्येना**विदुषा ब्राह्मणेन, विदुषाऽपि क्षत्रियेणेत्यर्थः ।। १०३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **विदुषेति** । **ब्राह्मणेन इदं** धर्मशास्त्रं अशेषतः सम्पूर्णतः **प्रयत्नतः** अध्येतव्यम् । **सम्यक्**ज्ञानेन सम्यक्प्रकारेण केनचित् विदुषा **शिष्येभ्यः वक्तव्यम्** ।। १०३ ।।

(७) **मणिरामः** । **अध्येतव्यं प्रयत्नत** इत्यनेन ब्राह्मणेनैवाध्यापनार्थं यत्नेनाध्ययनं कर्तव्यम् । क्षत्रियवैश्याभ्यां तु धर्मज्ञानार्थमेवाध्येतव्यम् । न त्वध्यापनार्थमित्युक्तम् ।। १०३ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **विदुषेति** । हिताहितानीच्छता तज्ज्ञेन **ब्राह्मणेनेदं शास्त्रं प्रयत्नेनाध्येतव्यमिति** ब्राह्मणस्य प्रयत्नाध्ययनार्थोऽयमारंभः । प्रयत्नग्रहणात् क्षत्रियवैश्ययोरप्ययत्नाध्यनाधिकारः । तथा च "निषेकादिश्मशानान्त" इत्यादि वक्ष्यति । नतु ब्राह्मणवद्यत्नातिशयः । न च तेनैतत् ब्राह्मणस्यापि सिद्धयति, तत्र ब्राह्मणविशेषणस्य प्रयत्नशब्दस्यानुपादानात्, न च क्षत्रियवैश्ययोरप्यनेनैव सिद्धयति । निषेकादीत्येतदनारम्भे प्रयत्नशब्दस्यैवंविधविशेषप्रतिपादनासामर्थ्यात् । न हीह क्षत्रियवैश्यग्रहणमस्ति । सति निषेकादिशास्त्रेऽस्मिंश्च एतल्लभ्यते द्विजातिमात्रस्याध्ययनाधिकारो ब्राह्मणस्य तु प्रयत्नवान् । इति । **शिष्येभ्यश्च** ब्राह्मणेनैतत् **प्रवक्तव्यं** न क्षत्रियादिनेति । ब्राह्मणस्यैतच्छास्त्राध्यापनाधिकारार्थोऽयमारम्भः अन्यस्याध्यापननिषेधार्थश्च । यथा [यत्तु] अर्थवादत्वमस्य श्लोकस्य कैश्चिदुक्तं तदसिद्धम् अर्थप्रतीतेः । अर्थस्य चार्थवादत्वे सति प्रयत्नकृतो विशेषो न भवति । तन्मा नामात्रभूत् ब्राह्मणस्यैतच्छास्त्राध्यापनाधिकारोऽन्यस्य निषेध इत्ययं पुनर्विशेषोऽस्यार्थवादत्वे सति दुर्लभः । यत्तु अधीयीरंस्त्रयो वर्णा इत्यादि स वेदविषयोऽनुवाद इति व्याख्यास्यामः ।। १०३ ।।

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।
मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ।। १०४ ।।

(१) **मेधातिथिः** । एवं सम्बन्धिद्वारेण ब्राह्मणार्थतया शास्त्रं स्तुत्वाऽधुना साक्षात्स्तौति । इदं शास्त्रं जानानः **शंसितव्रतो** भवतीति परिपूर्णयमनियमानुष्ठायी भवति । शास्त्रादननुष्ठाने प्रत्यवायं ज्ञात्वा तद्भयादनुतिष्ठति सर्वान् यमनियमान् यथाशास्त्रं सर्वमनुतिष्ठति । अनुतिष्ठन्विहितातिक्रमप्रतिषिद्धकर्मजनितै**र्दोषैः** पापैः **न लिप्यते** न सम्बध्यते ।।१०४।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। शास्त्रप्रशंसां प्रक्रमत-**इदमिति। शंसितव्रतः** चीर्णव्रतः **कर्मजन्यैर्दोषैः** पापैर्मनोवाक्कायकारणभेदभिन्नैर्न **लिप्यते** प्रत्यवायज्ञानेन तत्राप्रवृत्तेः ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः। इदं शास्त्रमिति। इदं शास्त्रं पठन्नेतदीयमर्थं ज्ञात्वा **शंसितव्रतो**ऽनुष्ठितव्रतः **मनोवाक्काय**सम्भवैः पापैर्न संबध्यते ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः। शंसितव्रतोऽनुष्ठितब्रह्मचर्यादिव्रतः **कर्मदोषैः** पापैः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः। शास्त्राध्ययनस्य फलमाह-**इदमिति** ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः। इदमिति। शंसितव्रतः परिपूर्णव्रतः ब्रह्मचर्ययुक्तः ॥ १०४ ॥

(७) मणिरामः। संशितव्रतः कृतव्रतः ॥ १०४ ॥

(८) गोविन्दराजः। इदमिति। इदं शास्त्रं पठन् **ब्राह्मणः** एतदर्थावबोधेन **शंसितव्रतः** अविकलयमनियमः सन् **मनोवाक्कायजैः** विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवनजनितैः पापैः न संबध्यते ॥ १०४ ॥

पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्तसप्त परावरान्।
पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः। पङ्क्तिपावनो भवति। विशिष्टानुपूर्वीकः सङ्घातः **पङ्क्ति**रुच्यते। तां **पुनाति** निर्मलीकरोति। सर्वे दुष्टास्तत्सन्निधानाददुष्टाः सम्पद्यन्ते। **वंश्या**न्स्वकुलसम्भूतान्**सप्त परा**नुपरितनान्पित्रादीनागामिनोऽ**वरान्** जनिष्यमाणान्। समुद्रपर्यन्तां पृथिवीं प्रतिग्रहीतुमर्हति। धर्मज्ञता हि प्रतिग्रहाधिकारे हेतुः, इतश्च सर्वे धर्मा ज्ञायन्ते ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। पुनातीति। पुनाति निष्पापां करोति। **पङ्क्तिं** एकपङ्क्तिस्थां जनतां **वंश्यान्** स्ववंशे जातान् पूर्वापरान् **सप्तसप्त। पृथिवीमिति** विद्यानिमित्तकं दानपात्रत्वमुक्तम्। पृथिवीं भूमात्रमर्हति। किं वा वाच्यं अपि चेमां पृथ्वीं **कृत्स्नां** सर्वधनपूर्णा**मर्हतीति** ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः। पुनातीति। इदं शास्त्रमधीयान इत्यनुवर्तते। अपांक्त्योपहतां **पंक्ति**मानुपूर्व्या निविष्टजनसमूहं पवित्रीकरोति वंशभवांश्च **सप्तपरा**न्पित्रादीन् **अवरांश्च** पुत्रादीन्**पृथिवीमपि सर्वां** सकलधर्मज्ञतया पात्रत्वेन ग्रहीतुं योग्यो भवति ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः। किं च **पुनातीति।** पङ्क्तिम्। यस्यां पङ्क्तौ भुङ्क्ते पठति वा **परान्** पित्रादीन् **अवरान्** पुत्रादीन् विशिष्टसंस्कारवत्कुलजत्वात् **कृत्स्नां** ससागरमेखलां एतच्छास्त्राधिगमेन। धर्मज्ञता प्रतिग्रहे हेतुः ॥ १०५ ॥

(५) **नन्दनः** । शास्त्राध्यायिनो वैशिष्ट्यमाह **पुनातीति** ।। १०५ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **पुनातीति** । पङ्क्ति **वंश्यांश्च** वंशे भवा वंश्यास्तान् ।।१०५।।
[यथेति[1] । **त्रिवेदाध्ययनं** त्रयाणां वेदानां अध्ययने यथा फलं भवेत् स्वर्गसाधनं भवेत् । तथा **स्वर्गं इच्छता** ब्राह्मणेन **नियतं** इदं धर्मशास्त्रं **अध्येतव्यम्** ।। १ ।।]

(७) **मणिरामः** । **सप्त सप्त** परावरान् वंश्यान् **परान्** पित्रादीन् सप्त **अवरान्** पुत्रादीनित्यर्थः । महादानप्रतिग्रह एकस्य निषिद्धः । यस्त्वेतादृशस्तस्य न पृथिवीदान-प्रतिग्रहदोष इति ज्ञापनार्थं **कृत्स्नां पृथिवीमर्हतीत्युक्तम्** ।। १०५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। किञ्च **पुनातीति** । भोजनादानपङ्क्तिसंबन्धादपावनी-भूतां **पङ्क्तिं** शास्त्रस्थत्वात् पङ्क्तिपावनत्वे सति **पवित्रीकरोति** । **तथैवान्वयान् सप्त परान्** अतीतान् पित्रादीन् **सप्तावरान्** आगामिनः **पुनाति** । **समग्रां चेमां पृथिवीं** प्रति-ग्रहीतुमर्हति । विदुषः प्रतिग्रहदोषापाकरणसामर्थ्यात् ।। १०५ ।।

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्धनम् ।
इदं यशस्यं सततमिदं निःश्रेयसं परम् ।। १०६ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **स्वस्त्य**भिप्रेतस्यार्थस्याविनाशः । **अयनं** प्रापणम् । स्वस्ति प्राप्यते येन **तत्स्वस्त्ययनम् श्रेष्ठ**मन्येभ्यो जपहोमादिभ्यः । न हि शास्त्रमन्तरेण तेषामनुष्ठानं सम्भवति, अतस्तदनुष्ठानहेतुत्वाच्छ्रेष्ठमेतत् । अथवा धर्मज्ञानार्थ-वाक्यान्येव श्रेयस्यान्यनुष्ठानं तु क्लेशकरमत उच्यते श्रेष्ठमिति इदं **बुद्धिविवर्धनम्** । शास्त्रे ह्यासेव्यमाने तदर्थस्य प्रकाशनाद्ग्रन्थिप्रमोक्षाद्बुद्धिविवृद्धिः प्रसिद्धैव । **इदं यशस्यम्**, धर्मज्ञः संशयानैः पृच्छ्यमानः ख्यातिं लभते । यशसो निमित्तं 'यशस्यम्' । विद्वत्तौदार्यादिगुणवत्तया प्रसिद्धिर्**यशः निःश्रेयसं** दुःखाननुविद्धायाः प्रीतेः स्वर्गापवर्ग-लक्षणायास्तत्प्राप्तिहेतुकर्मज्ञानहेतुत्वान्निः**श्रेयसं परं** श्रेष्ठम् ।। १०६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **इदं स्वस्त्ययनमिति** । स्वस्ति समृद्धिः तस्याः **अयनं** स्थानं **श्रेष्ठं** धर्मादीनां प्रशस्ततमं निःश्रेयसं निश्चितस्य श्रेयसो मोक्षस्य साधनम् ।। १०६ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **इदमिति** । अभिप्रेतार्थस्याविनाशः **स्वस्ति** तस्यायनं प्रापकं एतच्छास्त्रस्याध्ययनं स्वस्त्ययनं जपहोमादिबोधकत्वाच्च **श्रेष्ठं** स्वस्त्ययनान्तरा-त्प्रकृष्टं **बुद्धिविवर्द्धन**मेतच्छास्त्राभ्यासेनाशेषविधिनिषेधपरिज्ञानात् । यशसे हितं **यशस्यं** विद्वत्तया ख्यातिलाभात् । **परं** प्रकृष्टं **निःश्रेयसं** निःश्रेयसस्य मोक्षस्योपायो-पदेशकत्वात् ।। १०६ ।।

---

(१) यथा त्रिवेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा।
अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्वर्गमिच्छता ।।

(४) राघवानन्दः। **स्वस्त्ययनं** माङ्गल्यं स्वस्ति अभिप्रेतार्थाविनाशस्तस्य अयनं प्रापणमिति वा । **श्रैष्ठ्यं** दृष्टादृष्टार्थत्वात् । **बुद्धिविवर्धनम्** बुद्धिःसद्बुद्धिः । आयुष्यं परदारादिसेवाराहित्याद्दृष्टादृष्टायुः क्षयाभावात्। **निःश्रेयसं** संस्काराचारकर्मादि-परंपरया तत्त्वज्ञानसाधनम् । **परमिति** विशेषणात् यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा भवन्ति स ब्रह्मणःसायुज्यं सलोकतां गच्छतीत्याद्युक्तेः ।। १०६ ।।

(५) नन्दनः । शास्त्रप्रसङ्गमाह–**इदमिति** । स्वस्त्ययनं स्वस्ति कल्याणं धर्म इति यावत् तत् प्राप्त्युपायः स्वस्त्ययनम् । **यशस्यं** यशस्करम् । **निःश्रेयसमपवर्गनिमित्तम्** ।। १०६ ।।

(६) रामचन्द्रः । **इदं** धर्मशास्त्रं **परमु**त्कृष्टं **नैश्रेयसं** मोक्षसाधनमित्यर्थः ।। १०६ ।।

(७) मणिरामः । अभीप्सितस्यार्थस्य अविनाशः **स्वस्ति**, तस्य **अयनं** प्रापकमित्यर्थः ।। १०६ ।।

(८) गोविन्दराजः । इदानीं शास्त्रं साक्षात् स्तौति–**इदमिति** । **इदं** अन्यस्मात् स्वस्त्ययनकर्मणः **श्रेष्ठं** अतिशयेन प्रशस्यं, **स्वस्त्ययनं** अविनाशप्रापकम् । विनाशो-पशमकर्माविबोधेन, **बुद्धिविवर्धनं** च शास्त्रार्थपरिगणनात्, बुद्धिविकासेन यशो-निमित्तं च सततं सर्वकालं ख्यातिकरत्वात्, **परं** प्रकृष्टं **निःश्रेयसं** निःश्रेयसस्य मोक्षस्य साधकत्वात् ।। १०६ ।।

अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् ।
चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ।। १०७ ।।

(१) मेधातिथिः । इदानीं स्वशास्त्रस्य स्वविषये साकल्येन वृत्तेरन्यनिरपेक्ष-तामाह। कश्चिद्यो नाम धर्मः स सर्वः शास्त्रेऽस्मिन्कात्स्न्येनाभिहितः । न तस्माद्धर्म-ज्ञानाय शास्त्रान्तरापेक्षा कर्तव्येत्यतिशयोक्तिः स्तुतिः । **अस्मिञ्छास्त्रे धर्मः** स्मार्तोऽ-**खिलेन** निःशेषेणोक्तः । **गुणदोषौ** च **कर्मणाम्** । इष्टानिष्टे फले 'गुणदोषौ कर्मणां' यागादिब्रह्महत्यादीनाम् । एवं हि साकल्यं भवति यत् कर्मस्वरूपमितिकर्तव्यताफल-विशेषः कर्तृविशेषसम्बन्धो नित्यकाम्यताविवेकः । एतत्सर्वं गुणदोषपदेन प्रतिज्ञातम् । धर्म इत्युक्ते कर्मग्रहणं वृत्तपूरणार्थम् ।

चतुर्णामपि वर्णानाम् । एतदपि साकल्यार्थम् । यो नाम कश्चिद्धर्मेऽधिकृतस्तस्य सर्वस्येतो धर्मलाभः । **आचारश्चैव शाश्वतः** । आचारप्रमाणको धर्म 'आचार' इत्युक्तः । द्वितीये चैनं विवेक्ष्यामः । **शाश्वतो** वृद्धपरम्परया नेदानीन्तनैः प्रवर्तितः ।। १०७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अस्मिन्निति** । धर्माधर्मसाधनं कर्मगुणदोषौ, हिंसादिकर्मणि वैधत्वे गुणवत्त्वमवैधत्वे दोषवत्त्वमिति । **आचारः** साक्षाद्धर्ममजनयन्नपि धर्मसाधनाङ्गमाचमनादि ।। १०७ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **अस्मिधर्न्म इति** । **अस्मिन्** कार्त्स्न्येन धर्मोऽभिहित इति शास्त्रप्रशंसा । **कर्मणां** च विहितनिषिद्धानामिष्टानिष्टफले । वर्णचतुष्टयस्यैव पुरुषधर्मरूप **आचारः शाश्वतः** पारंपर्यागतः । धर्मत्वेप्याचारस्य प्राधान्यख्यापनाय पृथक् निर्देशः ।। १०७ ।।

(४) **राघवानन्दः** । **अखिलेन** समग्रेण **गुणदोषौ** विहितस्य करणं गुणः निषिद्धाचरणं दोषः तदुभयमप्युक्तम् ।। १०७ ।।

(५) **नन्दनः** । अत्र कारणमाह **अस्मिन्निति** । **कर्मणां** विहितप्रतिषिद्धानां **गुणदोषा**विष्टं फलं गुणः, अनिष्टं दोषः । धर्माधिकारनिमित्तं शौचाचमनादिलक्षणः क्रियाविशेष **आचारः** ।। १०७ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अस्मिन्निति** । अस्मिन्धर्मशास्त्रे **अखिलेन** प्रकारेण **धर्म उक्तः** । अस्मिन् धर्मशास्त्रे **चतुर्णामपि वर्णानां गुणदोषौ** उक्तौ । **शाश्वताः** पारम्पर्यक्रमागताः **आचारा उक्ताः** ।। १०७ ।।

(७) **मणिरामः** । धर्मत्वेप्याचारस्य प्राधान्यख्यापनाय पृथक् निर्देशः। **शाश्वतः पारम्पर्यागतः** ।। १०७ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **अस्मिन्निति** । **अस्मिन्** स्मार्तो **धर्मः** कार्त्स्न्येनोक्तः **कर्मणां च** विहितप्रतिषिद्धानां, **गुणदोषौ** इष्टानिष्टफले वर्णाना**माचारः** पुरुषधर्माख्यः साधारणप्राधान्यख्यापनार्थं चास्य पृथग् ग्रहणम् । एवं चैव तत्सन्निधौ धर्मशब्दोऽत्र साधारणः सन्ध्योपासनादिप्रतिवचनः ।। १०७ ।।

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।
तस्मादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ।। १०८ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **परमः** प्रकृष्टो धर्म आचारस्तथा श्रुतौ वेदे य उक्तः, **स्मार्तः** स्मृतिषूक्तस्त**स्मादाचार**धर्मे नित्यं युक्तः स्यान्नित्यमनुतिष्ठे**दात्मवाना**त्मनो हितमिच्छन् । सर्वस्याऽऽत्मास्त्यतो मतुपा तद्धितपरत्वमुच्यते ।। १०८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नन्वाचारो यदि न साक्षाद्धर्महेतुः किमिति कर्तव्य इत्यत आह–**आचार इति** । यद्यप्यसावङ्गमेव न प्रधानं तथाप्ययमपि **परमो** धर्मस्तं विनाप्य-

(१०८) परमो धर्मः=प्रथमो धर्मः (ख) सदा युक्तो=समायुक्तो

प्रवृत्तेः । स च **श्रुत्युक्तः** दीक्षादौ नवनीताभ्यञ्जनादिः, आचमनादिः **स्मार्तः**, यद्यप्य-सावपि श्रौतस्तथापि श्रुतेः प्रत्यक्षायाः तत्पराया भूलोकेऽनध्ययनात्स्मार्ततोक्ता। **अस्मिन्नाचारे** । **सदा युक्त** उद्युक्तः । **आत्मवान्** धृतिमान् ।। १०८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । प्राधान्यमेव स्पष्टयति । **आचार इति** । युक्तो यत्नवान् आत्महितेच्छुः सर्वस्यात्मास्तीति आत्मशब्देन आत्महितेच्छा लक्ष्यते ।। १०८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । आचारहीनं न पुनन्ति वेदा इत्युक्तिमालम्ब्य वेदार्था-नुष्ठानहेतुमाचारं विधास्यंस्तमेव सप्रमाणकं स्तौति-**आचार इति त्रिभिः** । **सदा युक्तः** सर्वदोद्युक्तः **आत्मवान्** पारलौकिकात्मतत्त्वज्ञानवान्, तदभावे आचारं विश्वसन् प्रहृष्टमना वा ।। १०८ ।।

(५) **नन्दनः** । धर्म एव निःश्रेयससाधनं तस्मात्स एव वक्तव्यः किमाचारेणेति चेदत्राह–**आचार इति** । **श्रुत्युक्तो**ऽग्निहोत्रहोमादिः **स्मार्तो**ऽष्टकादिः । **अस्मिस्त्रये** ।। १०८ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **आचारेति** । **श्रुत्युक्तःस्मृत्युक्त** एव **आचारः परमो धर्मः** उक्तः । **तस्मात्**कारणात् **आचारे सदा युक्तः** स्याद् द्विजः नित्यं **आत्मवान्** भवेत् जितेंद्रियः भवेत् ।। १०८ ।।

(७) **मणिरामः** । आचारस्य प्राधान्य (त्व) मेव स्पष्टयति–**आचार इति** । **युक्तः** यत्नवान् । **आत्मवान्** आत्महितेच्छुः ।। १०८ ।। १०९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **आचार इति** । यः **श्रुत्युक्तः** आचारः पुरुषसाधारण-प्राधान्यख्यापनार्थं च धर्माख्यः, **यश्च स्मार्तः स परमः** प्रकृष्टो **धर्मः** परमो ज्योतिष्टो-माष्टकादिभ्यः श्रौतस्मार्तधर्मेभ्यः यतः तस्मात् यो नित्यं प्रशस्तात्मा आचारे सर्वकाले **युक्तो** यत्नवान् स्यात् ।। १०८ ।।

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते।
आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाक्स्मृतः ।।१०९।।

(१) **मेधातिथिः** । प्रकारान्तरेणेयमाचारस्तुतिः। **आचारात्प्रच्युत** आचार-हीनो न वेदफलं प्राप्नोति। वेदविहितकर्मानुष्ठानफलं **वेदफलमित्युक्तम्** । समग्राण्य-विकलानि वैदिकानि कर्माण्यनुतिष्ठन्यद्याचारभ्रष्टो न ततः पुत्रकामादिफलमश्नुत इति निन्दा। एष एवार्थो विपर्ययेणोच्यते । **आचारेण तु संयुक्तः** सकलं फलं प्राप्नोति, काम्यानाम् । अत्र यद्वदन्ति "सम्पूर्णवचनादाचारहीनस्याप्यस्ति काम्येभ्यः फल-सम्वन्धो न कृत्स्नफललाभ" इति तन्न किञ्चित्, अर्थवादत्वादस्य ।। १०९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । आचारादिति । विच्युतः** सम्यगकर्ता **वेदफलं** वैदिकं कर्मफलं संपूर्णं **नाश्नुते** व्यङ्गात्तादृक्फलासिद्धेः। अत एवाह **आचारेण** त्विति ।।१०९।।

(३) **कुल्लूकः। आचारादिति । आचाराद्विच्युतो विप्रो न वैदिकं फलं** लभेत् । **आचारयुक्तः** पुनः **समग्रफलभाग्भवति** ।। १०९ ।।

(४) **राघवानन्दः। आचारात्** यथाविध्याचमनादेः ।। १०९ ।।

(५) **नन्दनः।** श्रौतस्मार्ताचाराणामादरार्थमेतमेवार्थं प्रपञ्चयति-**आचारादिति** द्वाभ्याम् । **वेदफलं** वेदोक्तफलं धर्मफलमिति यावत् ।। १०९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। आचारेति। वेदफलं** वेदाध्ययनं **न अश्नुते** न प्राप्नोति।।१०९।।

(७) **मणिरामः।** ।।१०९।।

(८) **गोविन्दराजः। आचारादिति । आचाराद्विच्युतः** श्रौतस्मार्ताधिकारात् भ्रष्टाचारो ब्राह्मणो न **वैदिकं कर्मफलं लभते।** आचारवान् पुनः **समग्रफलभाग्भवति।** ।।१०९।।

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।
सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम् ।।११०।।

(१) **मेधातिथिः।** यावत्किंचित्तपः प्राणायाममौनयमनियमकृच्छ्रचान्द्रायणानशनादि तस्य **सर्वस्य** फलप्रसवे **मूलमा**चारोऽतस्तमेव **मुनय**स्तपः फलार्थिनो मूलत्वेन कारणतया **जगृहुः** गृहीतवन्तः। आचाराद्दृष्ट्वा **धर्मस्य मुनयो गतिं** प्राप्तिमतिक्लेशकरं तपस्तथाप्याचारहीनस्य न फलतीति श्रुतिः।। ११० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणाः। गतिं** प्राप्तिं **तपसः** प्रधानस्य धर्मसाधनस्य **मूलं** वृक्षस्येव मूलं प्रधानमङ्गम् ।। ११० ।।

(३) **कुल्लूकः। एवमिति।** उक्तप्रकारेणाचाराद्धर्मप्राप्तिमृषयो बुद्ध्वा **तपस**श्चान्द्रायणादेः समग्रस्य कारणमाचारमनुष्ठेयतया गृहीतवन्तः। उत्तरत्र वक्ष्यमाणस्याचारस्य इह स्तुतिः शास्त्रस्तुत्यर्था ।। ११० ।।

(४) **राघवानन्दः। आचारतः** आचारानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणात् **धर्मस्य गतिं** स्वरूपं **दृष्ट्वा** ज्ञात्वा **सर्वस्य तपसो** धर्मस्य **आचारो** मूलमित्यनुष्ठेयतया **जगृहु**रित्यन्वयः ।। ११० ।।

(५) **नन्दनः।** अथ शिष्टपुरुषव्यवहारेण धर्मस्याचाराधीनत्वं द्रढयति-**एवमिति।** यथा मुनयस्तात्पर्येण धर्मान्तिरमुपेक्षितवन्तो न तथा कदाचिदाचारम् । तस्मादाचाराधीनत्वं धर्मस्य दृष्टवन्त इत्यभिप्रायः ।। ११० ।।

(६) **रामचन्द्रः। एवमिति।** अस्मिन्धर्मशास्त्रे एतद्वस्तूनां सङ्ग्रहं अष्टभिः कथयिष्ये ।। ११० ।।

(७) **मणिरामः।** एवं उक्तप्रकारेण। आचारादेव धर्मप्राप्तिर्भवतीति ज्ञात्वा **आचारं** गृहीतवन्त इत्यर्थः ।। ११० ।।

(८) **गोविन्दराजः। एवमिति। एवमाचाराद्धर्मस्य** प्राप्तिमृषयो बुद्ध्वा कृच्छ्र-चान्द्रायणादेस्तपसः सफलात् **परं** प्रकृष्टं **मूलकारणं** तस्मिन् सति तपसः साफल्या**दाचारं** अनुष्ठेयत्वेन **गृहीतवन्त** इति। एवमिहाचारस्तुतिः शास्त्रस्तुत्यर्था। उत्तरत्र तु आचारानुष्ठानार्थम् ।। ११० ।।

जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च ।
व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम् ।। १११ ।।

(१) **मेधातिथिः।** उक्ता धर्मा अत्र विशिष्यन्ते। श्रोतृप्रवृत्त्यर्थं चानन्तफलता धर्मस्योक्ता 'एतदन्ता' स्त्वित्यादिना। तत्रातीन्द्रियोऽयमनन्तो दुष्पार इति मन्वाना अवसीदेयुरत उत्साहजननार्थं शास्त्रार्थसङ्कलनात्मिकामनुक्रमणीं पठति। एतावन्त्यत्र वस्तूनि, नातिबहूनि, शक्यन्ते श्रद्दधानैः पुरुषैर्ज्ञातुमिति। सङ्क्षेपोपदिष्टमार्ग आक्रम्यमाणो न दुःसहो भवतीति।

जगतश्च समुत्पत्तिमिति कालपरिमाणं तत्स्वभावभेदो ब्राह्मणस्तुतिरित्यादि सर्वं जगदुत्पत्तावन्तर्भूतम्। एतच्चार्थवादतयोक्तं न प्रमेयतया। **संस्कारविधिं व्रतचर्योपचारं च।** गर्भाधानादयः **संस्काराः।** तेषां **विधिः** कर्तव्यता। ब्रह्मचारिणो व्रतचर्याया उपचारोऽनुष्ठानमितिकर्तव्यता वा। एतद्द्वितीयाध्यायप्रमेयार्थः। **स्नानं** गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषः ।। १११ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अथ संक्षिप्य शास्त्रवाच्यमर्थजातमाह—**जगतश्चेति** श्लोकैरष्टभिः। **जगतः समुत्पत्तिं** प्रथमेऽध्याये उक्तवान्। **संस्कारो** जातकर्मादिः **व्रतचर्या** नियमचरणं व्रतिनः। **उपचारं** गुरोः शिष्यस्य। **स्नातकस्य विधिं** गुरुकुलसमावृत्तसंस्कारस्य ।। १११ ।।

(३) **कुल्लूकः।** इदानीं शिष्यस्य सुखप्रतिपत्तये वक्ष्यमाणार्थानुक्रमणिकामाह-**जगतश्च समुत्पत्तिमिति।** पाषण्डगणधर्मांश्चेत्यन्तम्। **जगदुत्पत्तिर्**यथोक्ता ब्राह्मणस्तुतिश्च सर्गरक्षार्थत्वेन ब्राह्मणस्य, शास्त्रस्तुत्यादिकं च सृष्टावेवान्तर्भवति। एतत्प्रथमाध्यायप्रमेयम्। **संस्काराणां** जातकर्मादीनां **विधिमनुष्ठानं** ब्रह्मचारिणो व्रताचरणं उपचारं च गुर्वादीनामभिवादनोपासनादि। सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति इत्येकवद्भावः। एतद्द्वितीयाध्यायप्रमेयम्। **स्नानं** गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषस्तस्य प्रकृष्टं **विधानम्** ।। १११ ।।

(४) **राघवानन्दः** । संप्रति द्वादशभिरध्यायैर्यत्प्रतिपाद्यं तत् संक्षेपतः सुखप्रतिपत्त्यर्थं प्रतिजानीते—**जगतश्चेत्यष्टभिः** । **समुत्पत्तिः** प्राप्तिरिदं तमोभूतमित्यादिनोक्तं सृष्ट्यादित्रयमिति । प्राथमिकं **संस्कारविधिं** जातकर्मादिविधानम् । **व्रतचर्योपचारं** ब्रह्मचारिव्रताचरणम् । **उपचारं** गुर्वादीनां पूजाभिवादनादीनि द्वैतीयिकम् । **स्नानस्य** समावर्तनाख्यस्य ॥ १११ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ शास्त्रविषयानर्थान्निध्येतृप्ररोचनार्थं संक्षेपेणानुक्रामति-**जगत इति** । **संस्कारो** निषेकादिः । **व्रतचर्या** ब्रह्मचारिधर्मः । **उपचारो** गुरुशुश्रूषाम् ॥ १११ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । जगत इति । प्रथमतः **जगदुत्पत्तिं संस्कारविधिम्** ॥ १११ ॥

(७) **मणिरामः** । श्रोतृसुखबोधार्थं वक्ष्यमाणार्थानामनुक्रमणिकामाह—**जगत इत्यादिना** । **जगदुत्पत्तिं** प्रथमाध्याये, **संस्काराः** जातकर्मादयः **तद्विधिं** द्वितीयाध्याये । **स्नानं** गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषः **तस्य प्रकृष्टं** विधानम् ॥ १११ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । इदानीं शास्त्रस्य महावृत्तान्तोपितत्वप्रदर्शनार्थमनुक्रमणीमाह—**जगत इति** ॥ १११ ॥

दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणम् ।
महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतम् ॥ ११२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । **दाराणामधिगमनं** भार्यासङ्ग्रहः । **विवाहानां** ब्राह्मादीनां तत्प्राप्त्युपायानां च **लक्षणं** स्वरूपाधिगमने हेतुम् । **महायज्ञाः** पञ्च वैश्वदेवादयः । **श्राद्धस्य** पितृयज्ञस्य **कल्पो** विधिरितिकर्तव्यता । 'च' ग्रहणं 'शाश्वत' ग्रहणं च वृत्तपूरणार्थम् । एष तृतीयाध्यायार्थः ॥ ११२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **दाराधिगमनं** दाराणां यादृशानां अधिगमनं कार्यम् । **विवाहानां** ब्राह्मादीनाम् । **महायज्ञो** वैश्वदेवादिः । **श्राद्धस्य** पितृयज्ञस्य कर्मणः **कल्पं** प्रकारम् ॥ ११२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । **दाराधिगमनमिति** । **दाराधिगमनं** विवाहः तद्विशेषाणां ब्राह्मादीनां च लक्षणं **महायज्ञाः** पञ्च वैश्वदेवादयः **श्राद्धस्य** विधिः शाश्वतः अनिगमनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः । एष तृतीयाध्यायार्थः ॥ ११२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । **दाराधिगमनं** विवाहः । **विवाहानां** ब्राह्मादीनां **लक्षणमाच्छाद्येत्यादि** । **महायज्ञविधानं** वैश्वदेवादयः पञ्चयज्ञास्तेषां विधानमनुष्ठानम् । **श्राद्धकल्पं** श्राद्धविधिं **शाश्वतं** प्रवाहानादित्वात् इति तार्तीयके ॥ ११२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **दारेति** । गम्यागम्यदाराणां अभिगमनं प्राप्तिः **अष्टविवाहानां लक्षणं** पंचयज्ञविधानं वैश्वदेवविधानम् ॥ ११२ ॥

(७) **मणिरामः**। **दाराधिगमनं** विवाहः तेषां **लक्षणं, महायज्ञाः** पञ्च ब्रह्म-यज्ञादयः, **श्राद्धविधिः**, एतत्सर्वं तृतीयाध्याये ।। ११२ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **दाराधिगमनमिति** ।। ११३ ।।

वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च ।
भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ।। ११३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। वृत्तीनां जीवनोपायानां धनार्जनात्मकानां भृत्यादीनां **लक्षणम्**। **स्नातकस्य** समाप्तवेदाध्ययनस्य गुरुकुलान्निवृत्तस्य **व्रतानि** नेक्षेतोद्यन्त-मादित्यमित्यादीनि । एष चतुर्थोऽर्थः ।

भक्ष्याभक्ष्यम्। 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' 'अभक्ष्यं' पलाण्ड्वादि। **शौचं** कालकृतं जन्मादावुदकादिना च **द्रव्यशुद्धिः** । **स्त्रीधर्मयोगः** सम्बन्धो बालयुवेत्यादि । एत-त्पाञ्चमिकम् ।। ११३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **वृत्तीनां** धनार्जनानां प्राणयात्रार्थानाम् । **स्नातकस्य** स्नातस्य **व्रतान्य**भ्युदयसाधनान्यकरणे प्रत्यवायकारीणि। **भक्ष्यं** दध्याद्य**भक्ष्यं** लशु-नादि । **शौचं** सूतकादि । **शुद्धि द्रव्याणां** तैजसादीनां शुद्धि पावित्र्यम् ।। ११३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **वृत्तीनामिति** । **वृत्तीनां** जीवनोपायानां ऋतादीनां **लक्षणं स्नातकस्य** गृहस्थस्य **व्रतानि** नियमाः । एतच्चतुर्थाध्यायप्रमेयम् । **भक्ष्यं** दध्यादि **अभक्ष्यं** लशुनादि **शौचं** मरणादौ ब्राह्मणादेर्दशाहादिना **द्रव्याणां शुद्धिमु**दकादिना ।। ११३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **वृत्तीनां** जीवनोपायानां शिलोञ्छादिभेदभिन्नानाम्। **स्नातकस्य** स्नातकादिनवकल्पस्य **व्रतानि** नियमाःएतस्माद्ग्राह्यमेतस्मान्नेति । चातुर्थि-कम् । **भक्ष्यं** दध्यादि **अभक्ष्यं** लशुनादि । **शौचं** मरणादौ दशाहादिना । **शुद्धिर्द्र**व्याणां चोदकादिना ।। ११३ ।।

(५) **नन्दनः**। **वृत्तीनां** जीवनानाम् । **स्नातकस्य** गृहस्थस्य ।। ११३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **वृत्तीति** । द्रव्याणां वस्तूनां शुद्धिमेव च ।। ११३ ।।

(७) **मणिरामः**। **वृत्तीनां** जीवनोपायानां इत्यादीनां **स्नातकस्य** गृहस्थस्य **व्रतानि** नियमाः एतच्चतुर्थाध्याये । **भक्ष्याभक्ष्ये** आशौचम् । **द्रव्यशुद्धिः** ।। ११३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **वृत्तीनामिति** ।

स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च ।
राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ ११४॥

(१) **मेधातिथिः** । तापसाय हितं **तापस्यम्** । तपःप्रधानस्तापसो वानप्रस्थस्तस्य धर्मस्तापस्यम् । **मोक्षः** परिव्राजकधर्मः । **संन्यासश्च** तद्विशेष एव । स च तत्रैव दर्शयिष्यते । षष्ठाध्यायवस्त्वेतत् ।

राज्ञः पृथिवीपालनाधिकृतस्य प्राप्तैश्वर्यस्य **धर्मोऽखिलो** दृष्टार्थोऽदृष्टार्थश्च । एष सप्तमाध्यायगोचरः ।

कार्याणामृणादानादीनां **विनिर्णयो** विचार्य संशयच्छेदेनावधारणमनुष्ठेयनिश्चयः ॥ ११४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **स्त्रीणां धर्मयोगं** धर्मसंयोगं धर्मसंबन्धम् । **तापस्यं** वानप्रस्थम् । **मोक्षं** मोक्षहेतुकर्म **संन्यासं** कर्मफलत्यागम् **राज्ञो धर्म** धर्मसाधनम् । **कार्याणां** व्यवहाराणाम् ॥ ११४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । **स्त्रीधर्मयोगमिति** । **स्त्रीणां** धर्मयोगं धर्मोपायं एतत्पाञ्चमिकम् । **तापस्यं** तपसे वानप्रस्थाय हितं तस्य धर्मम् । मोक्षहेतुत्वा**न्मोक्षं** यतिधर्मम् । यतिधर्मत्वेपि **संन्यासस्य** पृथगुपदेशः प्राधान्यज्ञापनार्थः । एष षष्ठाध्यायार्थः । **राज्ञो**ऽभिषिक्तस्य सर्वो दृष्टादृष्टार्थो **धर्मः** । एष सप्तमाध्यायार्थः । **कार्याणा**मृणादीनामर्थिप्रत्यर्थिसमर्पितानां **विनिर्णयो** विचार्य तत्त्वनिर्णयः ॥ ११४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । **स्त्रीधर्मयोगं** स्त्रीनिमित्तकधर्मोपायमिति पाञ्चमिकम् । **तापस्यं** वानप्रस्थानां धर्मः । **मोक्षं** मोक्षहेतुत्वात् यतिधर्मः, यतिधर्मत्वेपि संन्यासस्य पृथगुपदेशः प्राधान्यख्यापनायेति षाष्ठम् । राज्ञोऽभिषिक्तस्य **अखिलं** जाङ्गलं देशमित्यादि दृष्टादृष्टार्थमिति साप्तमिकम् । **कार्याणा**मृणादीनाम् ॥ ११४ ॥

(५) **नन्दनः** । **स्त्रीधर्मयोगं** स्त्रीधर्मलक्षणम् । **तापस्यं** वानप्रस्थधर्मः । **कार्याणां** विवादपदानाम् ॥ ११४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **स्त्रीति** । **कण्टकानां शोधनं** चौरप्रायाणां शोधनम् ॥ ११४ ॥

(७) **मणिरामः** । **स्त्रीधर्मयोगं** धर्मोपायम् । एतत् पञ्चमाध्याये । **तापस्यं** तपसे वानप्रस्थाय हितं धर्मं, **मोक्षं** यतिधर्मं मोक्षहेतुत्वात्तस्य मोक्षसंज्ञा, **संन्यासं**, एतत् षष्ठाध्याये । **राजधर्मः** षष्ठसप्तमाध्याये, **कार्याणां** ऋणादीनाम् ॥ ११४ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **स्त्रीधर्मयोगमिति** ॥ ११४ ॥

साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि ।
विभागधर्मं द्यूतं च कण्टकानां च शोधनम् ॥११५॥

(१) **मेधातिथिः**। **साक्षिणां** च प्रश्ने यो विधिः । प्राधान्यात्पृथङ्निर्देशः । आष्टमिकोऽयमर्थः ।

धर्मः स्त्रीपुंसयोरित्येकदेशे स्थितयोः प्रवासवियुक्तयोश्च परस्परं वृत्तिः । रिक्थ-**विभागधर्मः** । **द्यूतम्** । तद्विषयो विधिः द्यूतशब्देनोक्तः । **कण्टकादीनां** चोराटविकादीनां **शोधनं** राष्ट्रान्निरसनोपायः । यद्यपि विभागादिरष्टादशपदान्तर्गतत्वात्**कार्याणां** चेत्यनेनैवोपादानादृणादानादिवन्न पृथङ्निर्देश्यः—अध्यायभेदात्तु पृथङ्निर्देशः ।।११५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स्त्रीपुंसयोर्धर्म्यमन्योन्यकार्यम् । **विभागो** धनविभजनम् । **कण्टकानां** चौरादीनामुपद्रवहेतूनां **शोधनं** तद्वधज्ञानोपायम् ।। ११५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **साक्षीति**। **साक्षिणां च प्रश्ने यद्विधानं** व्यवहाराङ्गत्वेपि साक्षिप्रश्नस्य विधाननिर्णयोपायत्वात्पृथङ्निर्देशः । एतदाष्टमिकम् । **स्त्रीपुंसयो**र्भार्यापत्योः सन्निधावसन्निधौ च **धर्मा**नुष्ठानं ऋक्थभागस्य च धर्मम् । यद्यपि ऋक्थभागोपि कार्याणां च विनिर्णयमित्यनेनैव प्राप्तस्तथाप्यध्यायभेदात्पृथङ्निर्देशः । **द्यूत**विषयो विधिर्द्यूतशब्देनोच्यते **कण्टकानां** चौरादीनां **शोधनं** निरसनम् ।। ११५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। साक्षिणां व्यवहाराङ्गत्वेपि प्रधानत्वख्यापनार्थं पृथङ्निर्देश इत्याष्टमिकम् । **स्त्रीपुंसयोः** संनिधानासंनिधाननिबन्धनं **धर्मा**नुष्ठानम् । धन**विभागस्य** व्यवहाराङ्गत्वेपि अध्यायपृथक्त्वात् पृथङ्निर्देशः । **द्यूतं** द्विविधम् । **कण्टकानां चोराणां शोधनं** निरसनम् ।। ११५ ।।

(५) **नन्दनः**। **स्त्रीपुंसधर्मो** दम्पतिभ्यामन्योन्यस्मिन्कर्तव्यधर्मः ।। ११५ ।।

(७) **मणिरामः**। **साक्षिणां प्रश्नविधिः**। एतदष्टमाध्याये । **स्त्रीपुरुषधर्मं विभागधर्मं द्यूतं**, **कण्टकादीनां** चोरादीनां शोधनं, निरसनम् ।। ११५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **साक्षिप्रश्नविधानमिति** ।। ११५ ।।

वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च सम्भवम् ।
आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥११६॥

(१) **मेधातिथिः**। **वैश्य-शूद्रयोरुपचारः** स्वधर्मानुष्ठानम् **संकीर्णानां** क्षत्तृवैदेहकादीनां **सम्भवमु**त्पत्तिम् । **आपद्धर्मं** च स्ववृत्त्याऽजीवतां प्राणात्यये यो धर्मः । एतद्दशमे । **प्रायश्चित्तविधि**रेकादशे ।। ११६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **वैश्यशूद्राभ्यां** कार्यमु**पचारम्**। वर्णस्य **संकीर्णाना-**

मनुलोमप्रतिलोमानां आपद्धर्ममापदि धर्मोत्पादनविधिम् । **प्रायश्चित्तस्या**धर्मनिवर्तक-कर्मणो **विधिम्** ।। ११६ ।।

(३) **कुल्लूकः । वैश्यशूद्रोपचारं चेति ।** वैश्यशूद्रोपचारं स्वधर्मानुष्ठानं एतन्न-वमे । एवं संकीर्णानां अनुलोमप्रतिलोमजानामुत्पत्तिमापदि च जीविकोपदेशं **आपद्धर्मं** एतद्दशमे । **प्रायश्चितविधि**मेकादशे ।। ११६ ।।

(४) **राघवानन्दः । वैश्यशूद्रोपचारं** च स्वस्वधर्मानुष्ठानमिति नावमिकम् । **संकीर्णानाम**नुलोमप्रतिलोमजानां **संभवमु**त्पत्तिम् । **आपद्धर्मं** जीविकान्तराद्युपदेश इति दाशमिकम् । धर्मं भिक्षुकादि **प्रायश्चित्तविधानमि**त्यैकादशिकम् ।। ११६ ।।

(५) **नन्दनः । वैश्यशूद्रोपचारं** तयोराचारं धर्ममिति यावत् ।। ११६ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** संसारस्य गमनागमनं त्रिविधं कर्म कायिकवाचिककर्म-संभवं वक्ष्ये ।। ११६ ।।

(७) **मणिरामः । वैश्यशूद्र**धर्मानुष्ठानं एतन्नवमाध्याये । **संकीर्णानां** अनुलोम-प्रतिलोमजानां उत्पत्तिं, **आपदि** जीविकोपायं एतद्दशमाध्याये । **प्रायश्चित्तविधि**-रेकादशे ।। ११६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । वैश्यशूद्रोपचारमिति ।।** ११६ ।।

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसम्भवम् ।
निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ।। ११७ ।।

(१) **मेधातिथिः । संसारगमनम् ।** धर्मेण धर्मी लक्ष्यते, संसारी पुरुष आत्मा, तस्य गमनं देहाद्देहान्तरप्राप्तिः । अथवा संसारविषयाः पृथिव्यादयो लोका उच्यन्ते, तत्र गमनम् पूर्ववत् । **त्रिविधम्** उत्तमाधममध्यमम् **कर्मसम्भवं** शुभाशुभकर्मनिमित्तम् । **निःश्रेयसम्** न केवलं कर्मनिमित्ता गतय उक्ताः यावद्यतः परमन्यच्छ्रेयो नास्ति तदु-पायोऽप्यध्यात्मज्ञानमुक्तम् । **कर्मणां च** विहितप्रतिषिद्धानां **गुणदोषपरीक्षा** ।। ११७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । संसारो** जीवस्य **गमनं** उत्तमाधममध्यमधर्मसंभवत्वेन **त्रिविधम्** कर्मणां निःश्रेयससाधनत्वम् । **कर्मणा**मेव **गुणदोषयोः** पुण्यहेतुत्वपापहेतु-त्वयोः **परीक्षणम्** ।। ११७ ।।

(३) **कुल्लूकः । संसारगमनमिति । संसारगमनं** देहान्तरप्राप्तिरूपं उत्तम-मध्यमाधमभेदेन **त्रिविधं शुभाशुभकर्महेतुकम् । निःश्रेयस**मात्मज्ञानं सर्वोत्कृष्टमोक्ष-लक्षणश्रेयोहेतुत्वात् । **कर्मणां** च विहितनिषिद्धानां **गुणदोषपरीक्षणम्** ।। ११७ ।।

(४) **राघवानन्दः । संसारगमनं चैव ।** तिर्यग्योन्यादिप्राप्तिम् उत्तममध्यमाधमभेदेन **त्रिविधं** कायिकं वाचिकं मानसिकं चेति **निःश्रेयसं** तत्त्वज्ञानात् कर्मणां विहितनिषिद्धानामिति द्वादशिकम् ।। ११७ ।।

(५) **नन्दनः । त्रिविधं** मनोवाक्कायभदेन **कर्मणां नैःश्रेयसं** नित्यं श्रेयो निःश्रेयसं तत्र भवं **नैःश्रेयसम् ।** संस्काराणां कर्मणां मध्ये प्रकृष्टतरं कर्मेत्यर्थः ।। ११७ ।।

इतिलक्ष्मणाचार्यात्मजेन श्रीवीरमल्लप्रियसखेन श्रीनन्दनेन विरचिते मानवव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः ।। छ ।।

(७) **मणिरामः । संसारगमनं** देहान्तरप्राप्तिरूपं उत्तममध्यमाधमभेदेन **त्रिविधं** शुभाशुभकर्महेतुकम् । **निःश्रेयसं** आत्मज्ञानं **कर्मणां** विहितनिषिद्धानां **गुणदोषपरीक्षणम्** ।। ११७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । संसारगमनं** चेति ।। ११७ ।।

देशधर्माञ्जातिधर्मान्कुलधर्मांश्च शाश्वतान् ।
पाषण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः ।। ११८ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** तदेव साकल्याभिधानं द्रढयति । प्रतिनियते देशेऽनुष्ठीयमाना न सर्वस्यां पृथिव्यां ते **देशधर्माः** । ब्राह्मणादिजात्याश्रया **जातिधर्माः** । **कुलधर्माः** प्रख्यातवंशप्रवर्तिता इति । **पाषण्डं** प्रतिषिद्धव्रतचर्याः बाह्यस्मृतिसमाश्रयास्तत्र ये धर्माः- पाषण्डिनो विकर्मस्थानिति । गणः सङ्घातो, वणिक्कारुकुशीलवादीनाम् । तान्सर्वधर्मान्भगवा**न्मनु**रस्मिञ्छास्त्रे उक्तवान् ।। ११८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । देशधर्मास्त**त्तद्देशासाधारणधर्मास्तत्र तत्र प्रसङ्गेन न तु कण्ठरवेण । एवं **जातिधर्मान्** ब्राह्मणादिजातिधर्मान् । **कुलधर्मान्** तत्तदसाधारणगोत्रधर्मान् **पाषण्डधर्मान्** पाषण्डान् प्रति येऽन्यैः कार्या धर्माः ते पाषण्डधर्मास्तथा **गणधर्मा** नैगमादिगणधर्मास्तान्प्रति तैर्वा कर्तव्यास्तान् ।। ११८ ।।

(३) **कुल्लूकः । देशधर्मानिति ।** प्रतिनियतदेशेऽनुष्ठीयमाना **देशधर्माः ।** ब्राह्मणादिजातिनियता **जातिधर्माः ।** कुलविशेषाश्रयाः **कुलधर्माः ।** वेदबाह्यागमसमाश्रया प्रतिषिद्धव्रतचर्या पाषण्डं तद्योगात्पुरुषोऽपि **पाषण्डः तन्निमित्ता ये धर्माः** पाषण्डिनो विकर्मस्थानित्यादयः तेषां पृथग्धर्मानभिधानात् । **गणः** समूहो वणिगादीनाम् ।। ११८ ।।

(४) **राघवानन्दः । देशधर्मान्** प्रतिनियतदेशानुष्ठेयहोलिकादिधर्मानिति । **जातिधर्मान्** ब्राह्मणादिजातिनियतानध्यापनादीन् । **कुलधर्मान्** षष्ठेऽन्नप्राशनं मासीत्या-

दिकान् । **पाखण्डधर्मान्** वेदबाह्याचारान् । **गणः** सघातस्तद्युक्ताना वणिक्कारुकुशील-वादीनां **धर्मान्** ।। ११८ ।।

(६) **रामचन्द्रः । अस्मिञ्छास्त्रे** एतेषां वस्तूनां **निर्णयं** मनुः उक्तवान्पूर्वम् ।। ११८ ।।

(७) **मणिरामः । देशधर्मा**दयश्च द्वादशाध्याये । वेदवाह्यागमसमाश्रया प्रति-षिद्धव्रतचर्या **पाषण्डम्** । तद्योगात् पुरुषोऽपि पाषण्डकः । **गणः** समूहो वणिगादीनाम् ।। ११८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । देशधर्मानिति** । जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता । ब्रह्मणःस्तुत्यादेश्च शास्त्रधर्मस्तुत्यर्थत्वेनैकार्थत्वादत्रैवान्तर्भावः । **संस्काराणां** जातकर्मादीनां **विधिर**-नुष्ठानम् । **व्रतचर्या** व्रतचरणं व्रतं ब्रह्मचारिणः । **उपचारो** गुर्वादीनां अभिवादनाद्यनु-वृत्तिः । व्रतचर्योपचारमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । **स्नानं** गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कार-विशेषः तस्य **परो विधिः** प्रकृष्टं विधानम् । **दाराधिगमनं** विवाहः । **विवाहादीनां** ब्राह्मादी-नां च लक्षणम् । **महायज्ञाश्च** वैश्वदेवादयः । **श्राद्धकल्पः** श्राद्धविधिः । **शाश्वतः** अनादि-प्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः वृत्तीनां जीवनोपायानां **ऋतादीनां लक्षणम् । स्नातकस्य** गृहस्थस्य **व्रतानि । भक्ष्यं** दध्यादि **अभक्ष्यं** लशुनादि । **शौचं** जननादौ दशाहादिना । **द्रव्याणां** तैजसादीनां क्षारादिना **शुद्धिः । स्त्रिया धर्मयोगो** धर्मानुष्ठानम् । **तापस्यं** तापसस्य वानप्रस्थस्य कर्म । भिक्षोः संसारहेतुत्वान्मोक्षः **संन्यास**श्च भिक्षुधर्मप्रकार एव । **राज्ञो**ऽभिषिक्तस्य **धर्मः कार्याणां** व्यवहाराणां अर्थिप्रत्यर्थिसमर्पितानां निश्चयः । **साक्षिप्रश्न-विधानं च । स्त्रीपुंसयोः** दम्पत्योः **धर्मः** परस्परवर्तनम् । पैतृकऋक्थ**विभागधर्मः ।** द्यूतमक्षादिः तद्व्यवस्था **कण्टकानां** चौरादीनां **शोधनं** उद्धरणम् **वैश्यशूद्रयोरुपचारो** वार्ता शुश्रूषाद्यनुष्ठानम् । **संकीर्णानाम**नुलोमप्रतिलोमानामुत्पत्तिः । आपदि जीविकोपदेशः **आपद्धर्मः** । विहिताकरणादिना **प्रायश्चित्तानुष्ठानम्** । उत्तममध्य-माधमभेदेन त्रिविधकर्महेतुना **संसारोत्पत्तिः** । यस्मात्परमन्यच्छ्रेयो नास्ति **तन्निःश्रेयसं** आत्मज्ञानं नैश्रेयसहेतुत्वात् । **कर्मणां च** विहितप्रतिषिद्धानां **गुणदोष-परीक्षणम्** । प्रतिनियतदेशजातिकुलाश्रिता **धर्माः** बाह्यदर्शनसमाश्रयेण लिङ्गधारणं **पाखण्डम्** । वणिक्कार्वादीनां गणः सङ्घः ।। १११–११८ ।।

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया ।
तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत ।। ११९ ।।

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ।। १ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अवधानार्थः प्रतिबोधः ।। ११९ ।।

इति श्रीभट्टमेधातिथिविरचिते **मनुभाष्ये** प्रथमोऽध्यायः ।। १ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यथेदमिति**। यथा येन श्लोकादिनिबन्धनप्रकारेण ।। ११९ ।।

श्रीनारायणसर्वज्ञकृता वृत्तिर्मनुस्मृतेः। कुनिबन्धकृतव्याख्यामियं दूरे निरस्यति। सर्वज्ञनारायणकृतौ मनुसमस्तव्यवहारापातनिका नाम प्रथमोऽध्यायः ।। १ ।।

(३) **कुल्लूकः । यथेदमिति** । पूर्वं **मया पृष्टो मनुर्यथेदं शास्त्र**मभिहितवान् **तथै**वान्यूनानतिरिक्तं **मत्सकाशाच्छृणुतेति** ऋषीणां श्रद्धातिशयार्थं पुनरभिधानम् ।। ११९ ।।

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां **मन्वर्थमुक्तावल्यां** मनुवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ।। १ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अध्यायमुपसंहरति-**यथेदमिति** ।। ११९ ।।

इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायां**मन्वर्थचन्द्रिकायां**प्रथमोऽध्यायः ।। १ ।।

(६) **रामचन्द्रः। मत्सकाशाद्** भृगोः सकाशात् **यूयं** ऋषयो **निबोधत** जानीतेति ।। ११९ ।।

इति श्रीरामचन्द्रविरचितायां **चन्द्रिकायां** मानवे धर्मशास्त्रे जगदुत्पत्तिप्रकरणं नाम प्रथमोऽध्यायः ।। १ ।।

(७) **मणिरामः**। ऋषीणां श्रद्धातिशयार्थमाह—**यथेदमिति** ।

इति श्रीमिश्रगङ्गारामात्मजदीक्षितमणिरामकृतायां **मन्वर्थबोधिन्यां** मनुव्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः।

(८) **गोविन्दराजः। यथेति। पूर्वं मया मनुः पृष्टो यथैवेदमुक्तवान् तथैवा**विभ्रष्टागमं **मत्सकाशात् यूयं** शृणुतेत्युत्तरशास्त्रार्थापत्तेर्नैतत्सिद्धम् (?) ।। ११९ ।।

इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां **मन्वाशयानसारिण्यां** प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** प्रथमोऽध्यायः शास्त्रप्रतिपाद्यार्थतत्त्वदर्शनार्थोऽनुक्रान्तः । जगत्सृष्ट्यादिवर्णनं च तच्छेषमेव व्याख्यातम् । इदानीं शास्त्रमारभते । तत्र प्रतिज्ञातोऽर्थो जगत्सर्गादिवर्णनेन व्यवायाद्विस्मृत इत्यनुसन्धानार्थं पुनः शिष्यान्प्रति बोधयति । **यो धर्मो** भवतां शुश्रूषितस्तमिदानीं मयोच्यमानं **निबोधत**ावहिता भूत्वा श्रृणुत । प्रथमेऽध्याये पञ्चषाः श्लोकाः प्रयोजनादिप्रतिपादनार्थाः । परिशिष्टमर्थवादरूपम् । तच्चेन्नातिसम्यगवधारितं न धर्मपरिज्ञाने महती क्षतिः । इह तु साक्षाद्धर्म उपदिश्यते । ततोऽवधानवद्भिरवधारणीयोऽयमर्थ इति पुनरुपन्यासफलम् । **धर्म**शब्द उक्तार्थोऽष्टकाद्यनुष्ठानवचनः । बाह्यदर्शनिनस्तु भस्मकपालादिधारणमपि धर्मं मन्यन्ते । तन्निवृत्त्यर्थं विद्वद्भिरित्यादीनि विशेषणपदानि । **विद्वांसः** शास्त्रसंस्कृतमतयः प्रमाणप्रमेयस्वरूपविज्ञानकुशलाः । ते च वेदार्थविदो विद्वांसो नान्ये । यतो वेदादन्यत्र धर्मं प्रति ये गृहीतप्रामाण्यास्ते विपरीतप्रमाणप्रमेयग्रहणादविद्वांस एव । एतच्च मीमांसातस्तत्त्वतो निश्चीयते । **सन्तः** साधवः प्रमाणपरिच्छिन्नार्थानुष्ठायिनो हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थाय यत्नवन्तः । हिताहितं च दृष्टं प्रसिद्धम् । अदृष्टं च विधिप्रतिषेधलक्षणम् । तदनुष्ठानबाह्या असन्त उच्यन्ते । अत उभयमत्रोपात्तं ज्ञानमनुष्ठानं च । विद्यमानतावचनः सच्छब्दो न सम्भवति, आनर्थक्यात् । यद्धि येन सेव्यते तत्तेन विद्यमानेनैव । **सेवा**ऽनुष्ठानशीलता । भूतप्रत्ययेनानादिकालप्रवृत्ततामाह । नायमष्टकादिधर्मोऽद्यत्वे केनचित्प्रवर्तित इतरधर्मवत् । एतदेव **नित्य**शब्देन दर्शयति । यावत्संसारमेष धर्मः । बाह्यधर्मास्तु सर्वे मूर्खदुःशीलपुरुषप्रवर्तिताः कियन्तं कालं लब्धावसरा अपि पुनरन्तर्धीयन्ते । न हि व्यामोहो युगसहस्रानुवर्ती भवति । सम्यग्ज्ञानमविद्यया सञ्छन्नमपि तत्क्षये निर्मलतामेवैति । न हि तस्य निर्मलतया छेदसम्भव इति ।

अद्वेषरागिभिः । इदं बाह्यधर्मानुष्ठाने द्वितीयं कारणम् । व्यामोहः पूर्वमुक्तः । अनेन लोभादय उच्यन्ते, रागद्वेषग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । लोभेन मन्त्रतन्त्रादिषु प्रवर्तयन्ति । अथवा रागद्वेषयोर्लोभोऽन्तर्भूतः । आत्मनि ये भोगोपायास्तेषु रक्ताः उपायान्तरेण जीवितुमसमर्था लिङ्गधारणादिना जीवन्ति । तदुक्तं 'भस्मकपालादिधारणं, नग्नता, काषाये च वाससी-बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति' । **द्वेषो** विपरीतानुष्ठानकारणम् । द्वेषप्रधाना हि नातीव तत्त्वावधारणे समर्था भवन्त्यतोऽधर्ममेव

धर्मत्वेनाध्यवस्यन्तीति । अथवोभावपि रागद्वेषौ तत्त्वावधारणे प्रतिबन्धकौ। सत्यामपि कस्याञ्चिच्छास्त्रवेदनमात्रायां लब्धेऽपि विद्वद्व्यपदेशे रागद्वेषवत्तया विपरीतानुष्ठानं सम्भवति। जानाना अपि यथावच्छास्त्रं कस्यचिद् द्वेष्यस्योपघाताय प्रियस्य चोपकाराय कौटसाक्ष्याद्यधर्मं सेवन्ते । तेषां वेदमूलमेवानुष्ठानमित्यशक्यनिश्चयं कारणान्तरस्य रागद्वेषलक्षणस्य सम्भवात् । अतस्तत्प्रतिषेधः ।

अत्र चोद्यते । "**सद्भि**रिति सच्छब्दः साधुतावचनो वर्णितः । कीदृशी च साधुता तस्य यदि रागद्वेषाभ्यामधर्मे प्रवृत्तिः सम्भाव्यते । तस्माद**द्वेषरागिभिरिति** न वक्तव्यम् ।" एवं तर्हि हेतुत्वेनोच्यते । यतो रागादिवर्जिता अतः सन्तो भवन्ति । रागद्वेषप्रधानत्वाभावश्चात्र प्रतिपाद्यते । न सर्वेण सर्वं तदभावयोग्यावस्थागतस्य हेतोर्निरन्वयमुच्छिद्यते । तथा च श्रुतिः– "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति ।" **रागो** विषयोपभोगगृध्नुता । तत्प्रतिषेधव्यापारो **द्वेषः** । लोभो मात्सर्यमसाधारण्येन स्पृहा, परस्य चैतन्माभूद्विभवख्यात्यादि । चित्तधर्मा एते । अथवा चेतनावत्सु स्त्रीसुतसुहृद्बान्धवादिषु स्नेहो रागः; लोभोऽचेतनेष्वपि धनादिषु स्पृहा । **हृदयेन** । हृदयशब्देन चित्तमाचष्टे । **अनुज्ञानं** च हृदयस्य प्रसादः । एषा हि स्थितिः । अन्तर्हृदयवर्तीनि बुद्ध्यादितत्त्वानि । यद्यपि बाह्यहिंसाऽभक्ष्यभक्षणादिषु मूढा धर्मबुद्ध्या प्रवर्तन्ते, तथाऽपि हृदयाक्रोशनं तेषां भवति। वैदिकेत्वनुष्ठाने परितुष्यति मनः ।

तदस्य सर्वस्यायमर्थः । न मया तादृशो धर्म उच्यते यत्रैते दोषाः सन्ति । किन्तु य एवंविधैर्महात्मभिरनुष्ठीयते स्वयं च यत्र चित्तं प्रवर्तयति वा । अत आदरातिशय उच्यमानेषु धर्मेषु युक्तः । अथवा **हृदयं** वेदः । स ह्यधीतो भावनारूपेण हृदयस्थितो 'हृदयम्' । ततश्च त्रितयमत्रोपात्तम् । यदि तावदविचार्यैव स्वाग्रहात्काचित्प्रवृत्तिः कस्यचित्तथाऽप्यत्रैव युक्ता । एतद्धृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यनेनोच्यते । अथाप्ययं न्यायो 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' इति, तदप्यत्रैवास्ति । विद्वांसो ह्यत्र निष्कामाः प्रवृत्तपूर्वा अनिन्द्याश्च लोके । अथाप्रामाणिकी प्रवृत्तिः, साऽपि वेदप्रामाण्यात्सिद्धैवेति । सर्वप्रकारं प्रवृत्त्याभिमुख्यमनेन जन्यते ।

अन्ये त्वेतं श्लोकं सामान्येन धर्मलक्षणार्थं व्याचक्षते । एवंविधैर्यः सेव्यते स धर्मोऽवगन्तव्यः । प्रत्यक्षवेदविहितस्य स्मार्तस्य वाऽऽचारतः प्राप्तस्य सर्वस्यैतल्लक्षणं विद्यते । अत्र तु य एतैः सेव्यते तं धर्मं निबोधतेति पाठो युक्तः ॥१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अथ प्रकृतप्रतिज्ञातं धर्मसाधनमभिधातुमवतारयति– **विद्वद्भि**र्विद्यावद्भिः सद्भिराचारपरैः द्वेषःक्रोधानुबन्धो रागोऽभिलाषानुबन्धः तद्रहितैः **सेवितो** यो **धर्मो** धर्महेतुः तथा सेव्यमानोऽपि **हृदयेन** शङ्कावतां नाभ्यनुज्ञायते चेन्नासौ धर्मोऽत उक्तं **हृदये**नेति । **अभ्यनुज्ञातः** स्वीकृतः एवंविधो **यो धर्मस्तं** अस्माच्छास्त्रा-

न्निबोधत । तत्तत्कालपठ्यमानश्रुतिप्रतिपादितोऽपि हि धर्मस्तत एव प्रसिद्धोऽपि दुरूहपदवाक्यार्थसंकीर्णश्रुतिप्रमाणकतया स्मृतिमपेक्षत एव ।। १ ।।

(३) **कुल्लूकः** । प्रकृष्टपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपाद्याधुना ब्रह्मज्ञानाङ्गभूतं संस्कारादिरूपं धर्मं प्रतिपिपादयिषुर्धर्मसामान्यलक्षणं प्रथममाह-**विद्वद्भिरिति** । **विद्वद्भि**र्वेदविद्भिः सद्भिर्धार्मिकैः **रागद्वेषशून्यै**रनुष्ठितः । **हृदयेना**भिमुख्येन **ज्ञात** इत्यनेन श्रेयःसाधनमभिहितम् । तत्र हि स्वरसान्मनोऽभिमुखीभवति वेदविद्भिर्ज्ञात इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयः साधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितम् । खड्गधारिणा हत इत्युक्ते धृतखड्गस्यैव हनने प्राधान्यमतो वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्युक्तम् । एवंविधो **यो धर्मस्तं निबोधत** । उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः ।

वेदविद्भिर्ज्ञात इति प्रयुञ्जानो विशेषणम् ।
वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान् मनुः ।।
हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञात इत्यपि निर्दिशन् ।
श्रेयः साधनमित्याह तत्र ह्यभिमुखं मनः ।।
वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्यतः ।
मनूक्तमेव मुनयः प्रणिन्युर्धर्मलक्षणम् ।।

अत एव **हारीतः** अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः श्रुतिप्रमाणको धर्मः श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी च । **भविष्यपुराणे**—

धर्मःश्रेयःसमुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् ।
स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलःसनातनः ।।
अस्य सम्यगनुष्ठानात्स्वर्गो मोक्षश्च जायते ।
इह लोके सुखैश्वर्यमतुलं च खगाधिप ।।

श्रेयःसाधनमित्यर्थः । **जैमिनि**रपि इदमपि धर्मलक्षणमसूत्रयत् चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । उभयं चोदनया लक्ष्यतेऽर्थः श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिः अनर्थः प्रत्यवायसाधनं श्येनादिः । तत्र वेदप्रमाणकं श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादि धर्म इति सूत्रार्थः । स्मृत्यादयोऽपि वेदमूलत्वेनैव धर्मे प्रमाणमिति दर्शयिष्यामः । **गोविन्दराज**स्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यन्तःकरणविचिकित्साशून्य इति व्याख्यातवान् । तन्मते वेदविद्भिरनुष्ठितः संशयरहितश्च धर्म इति धर्मलक्षणं स्यात् । एवं च दृष्टार्थग्रामगमनादिसाधारणं धर्मलक्षणं विचक्षणा न श्रद्दधते । **मेधातिथि**स्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति यत्र चित्तं प्रवर्तयतीति व्याख्यायाथवा हृदयं वेदः स ह्यधीतो भावनादिरूपेण हृदयस्थितो हृदयमित्युच्यत इत्युक्तवान् ।। १ ।।

(४) **राघवानन्दः** । 'एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गति'मित्यनेन पूर्वाध्याये धर्म उपक्षिप्तस्तमनुष्ठातृविशेषानुष्ठेयत्वेनाह–**विद्वद्भिरिति** । **विद्वद्भिः** धर्मबुद्धचा अनुष्ठेयत्वेन वेदवेदार्थविद्भिः **सद्भिः** वेदप्रमाणकाग्निहोत्राद्यनुष्ठानवद्भिः एतेन बौद्धादीनां परजिगीषाकुतूहलादिना वेदतत्त्वार्थवित्त्वेपि वेदार्थाननुष्ठातृत्वेनाशिष्टता व्याख्याता । **अद्वेषरागिभिरि**त्यनेन श्येनयागवामदेव्योपासनादीनां वेदबोधितत्वेपि दृष्टार्थतया न धर्मतेति दर्शितम् । **हृदयेनेति** । शास्त्रद्वैधे सति साधूनां मनस्यतीवेष्टो **यः स धर्मः** । तथा च **व्यासः** वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणमिति । **तं निबोधते**त्यन्वयः । इति नु कामयमान एतावान्वै काम इति श्रुतेरत्यन्तकामात्मता निन्दिता ॥ १ ॥

(५) **नन्दनः । धर्मो नित्यं सेवितो** धर्मत्वेन नित्यमनुष्ठितो न शोकमोहादिना कादाचित्केन निमित्तेन । किंच **हृदयेनाभ्यनुज्ञात** इदमेव श्रेय इति स्वारस्ययुक्तेन हृदयेन स्वीकृतो न तु क्रोशता । एवंभूतो **योऽर्थस्तं धर्म व्यवस्यत** हे महर्षयो निश्चिनुत । तं धर्म व्यवस्यतेति साधुः पाठः ॥ १ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **विद्वद्भिः सेवितः धर्मः तं** धर्म **निबोधत** कीदृशैः सद्भिः **नित्यं अद्वेषरागिभिः** रागद्वेषरहितैः यः धर्मः **हृदयेन अभ्यनुज्ञातः** मनसा ज्ञातः ॥१॥

(७) **मणिरामः** । संस्कारादिरूपं धर्म वक्तुमादौ धर्मलक्षणमाह-**विद्वद्भिरिति** । **विद्वद्भिः** वेदविद्भिः धार्मिकैः **अद्वेषरागिभिः** रागद्वेषशून्यैः **हृदयेन,** हृदयं मनः तदभिमुखीभूतेन एकाग्रमनसेति यावत् । एकाग्रचित्तता तु श्रेयस्साधनज्ञानं विना न भवति । तेन विद्वद्भिः हृदयेन चेति विशेषणद्वयोक्त्या वेदप्रमाणकः श्रेयस्साधनं धर्म इति धर्मलक्षणं सिद्धम् ॥ १ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । ओं नमःसरस्वत्यै । एवमध्ययनश्रवणार्थं महाप्रयोजनतां शास्त्रस्य प्रतिपाद्याधुना प्रकृताभिधानार्थमुपक्रमते । तत्र तावदभिधास्यमानं धर्म-सामान्यलक्षणं सकलशास्त्रव्यापकत्वेन परिभाषार्थमाह **विद्वद्भिरिति** । धर्मस्यानन्य-प्रमाणत्वात् **विद्वद्भि**र्वेदार्थज्ञैः **सद्भिः** धार्मिकैः सर्वदा **रागद्वेषशून्यैः** आचरितो **हृदयेनाभ्यनुज्ञातो**ऽन्तःकरण[वि]चिकित्साशून्यो **यो धर्मः** अदृष्टार्थकर्तव्यरूपस्तं शृणुत ॥ १ ॥

कामात्मता न प्रशस्ता, न चैवेहास्त्यकामता ।
काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

(१) **मेधातिथिः** । फलाभिलाषः कर्मप्रवृत्तेर्हेतुर्यस्य स कामात्मा तद्भावः **कामात्मता** । तत्प्रधानता 'आत्म' शब्देन प्रतिपाद्यते । सा न **प्रशस्ता** निन्दिता । अतश्च निन्दया प्रतिषेधानुमाने 'न कर्तव्येति' प्रतीयते । अर्थात्सौर्यादीनां

सर्वेषां काम्यानां निषेधोऽयम् । अथवा किं विशेषेण ब्रूमः सौर्यादीनामिति, सर्वमेव क्रियानुष्ठानं फलसिद्ध्यर्थं, न स्वरूपनिष्पत्तये । न च काचन निष्फला क्रिया । यदपि–'न कुर्वीत वृथा चेष्टा'मिति, 'भस्मनि हुतं विषयान्तरे देशराजवार्तान्वेषणं'–तत्रापि क्रियाफलं विद्यते । किन्तु प्रधानफलं स्वर्गग्रामादि पुरुषस्य यद् दृष्टादृष्टयोरुपयुज्यते तदभावाद् वृथा चेष्टेत्युच्यते । अथोच्यते–भवतु क्रिया फलवती । तद्विषयेऽभिलाषो न कर्तव्यः वस्तुस्वाभाव्यात्फलं भविष्यति–अत्रापि सौर्यादीनामफलत्वं, "काम्यमानं फलं ज्ञातम् नानिच्छोस्तद्भविष्यती"ति । न च लौकिकी प्रवृत्तिर्दृश्यते फलाभिसन्धिनिरपेक्षा । न चात्र विशेषः श्रुतौ–वैदिकेषु कर्मसु फलं नाभिसन्धेयमिति । तत्र फलवत्सु श्रुतेषु कामनानिषेधादप्रवृतौ श्रुतिविरोधः । नित्येषु तु प्राप्तिरेव नास्ति । विशेषानुपादानाच्च लौकिकव्यापारनिवृतौ दृष्टविरोधः । तदिदमापतितम्, न किंचित्केनचित्कर्तव्यं सर्वैस्तूष्णींभूतैः स्थातव्यम्" ।

उच्यते । यत्तावदुक्तं काम्येषु सौर्यादिषु निषेधप्रसङ्ग इति,–तत्र वक्ष्यति 'यथासङ्कल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुत' इति । निषेधे हि कुतः सङ्कल्पः कुतश्च कामावाप्तिः । यदपि विशेषानुपादानाल्लौकिकेऽपि प्रसक्त इति–तत्रोपात्त एव विशेषः, 'यो धर्मस्तं निबोधतेति' धर्मस्य प्रकृतत्वात् । यदप्युक्तं नित्येषु फलाश्रवणात्फलाभिसन्धेः प्राप्तिरेव नास्ति, किं निषेधेनेति,–तत्राप्युच्यते । फलाभावात्कश्चित्सम्यक्शास्त्रार्थमजानानो न प्रवर्तेत, सौर्यादिषु च श्रुतफलेषु फलाभिसन्धिपूर्विकां प्रवृत्तिं दृष्ट्वा सामान्यतोदृष्टेन यत्कर्तव्यं तत्फलहेतोः क्रियत इत्यश्रुतमपि फलमभिसन्दधीत तन्निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । यद्यप्ययं न्यायो यत्फलवच्छ्रुतं तत्तथैव कर्तव्यम्, यदपि निष्फलमेव कर्तव्यतया शास्त्रेण यावज्जीवादिपदैर्विनैव विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पनयाऽवगमितं तस्यान्यथानुष्ठाने प्रसङ्ग एव नास्ति, तथापि य एतं न्यायं प्रतिपत्तुमसमर्थः स वचनेन प्रतिपाद्यते । न्यायतः प्रतिपत्तौ हि गौरवम्, वचनात्तु लघीयसी सुखप्रतिपत्तिरिति सुहृद्भूत्वा प्रमाणसिद्धमर्थमुपदिशति स्म ।

कामशब्दोऽयं यद्यपि हृच्छयवचनो दृष्टस्तथाऽपि तस्येहासम्भवात्काम इच्छाऽभिलाष इत्यनर्थान्तरम् । तत्र वक्ष्यमाणपर्यालोचनया फलाभिलाषेण न सर्वत्र प्रवर्तितव्यमित्ययमर्थः स्थास्यति ।

परस्तु कामात्मतामिच्छामात्रसंबंधमात्रं पदार्थं मन्वानश्चोदयति । "**न चैवेहास्त्यकामतेति ।** न चेह लोके काचिदकामिनः प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः । आस्तां तावत्कृषिवाणिज्यादि व्युत्पन्नबुद्धिना क्रियमाणम्, यः स्वयं **वेदाधिगमो** वेदाध्ययनं बालः कार्यते पित्रादिना ताड्यमानः सोऽपि न काममन्तरेणोपपद्यते । अध्ययनं हि शब्दोच्चारणरूपम् । न चोच्चारणमिच्छया विना निर्घातध्वनिवदुत्तिष्ठति ।

इच्छति चेत्किमिति ताड्यत इति। सैव तथेच्छोपजन्यते। अभिमते तु विषये स्वयमुपजायत इत्येतावान्विशेषः। यश्चायं **वैदिको** वेदविहितः **कर्मयोगो** दर्शपूर्णमासादिकर्मानुष्ठाने नित्यत्वेनावगतः सोऽपि **न** प्राप्नोति। न ह्यनिच्छतो देवतोद्देशेन स्वद्रव्यत्यागोपपत्तिः। तस्मात्कामात्मतानिषेधे सर्वश्रौतस्मार्तकर्मनिषेधः प्रसक्त इति ॥ २ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धर्ममात्रमभिधेयतया प्रतिज्ञातमत्रावमृशति–**कामात्मता** रागपरता **न प्रशस्ता** आयत्यां नाभ्युदयहेतुः कामतः कर्मणि प्रवृत्तौ पुनःपुनर्वासनानुच्छेदे संसारानुच्छेदात्। **न चाकामता इह** लोकेऽस्ति। संभवत्वादुपपादयति **काम्यो हीति। वेदानामधिगमो**ऽध्ययनं काम्यः कामविषयः कामनोपनिबद्धयजनयाजनादितात्पर्येण तत्र प्रवृत्तेरध्ययनानन्तरं कर्तव्योऽपि **वैदिको** वेदप्रतिपादितः **कर्मयोगः** कर्मप्रयोगः काम्यः कामनाविषयःतद्द्वाराऽध्ययनमपि तथेत्यर्थः ॥ २ ॥

(३) **कुल्लूकः। कामात्मतेति**। फलाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य **कामात्मता** सा **न प्रशस्ता** बन्धहेतुत्वात्। स्वर्गादिफलाभिलाषेण काम्यानि कर्माण्यनुष्ठीयमानानि पुनर्जन्मने कारणं भवन्ति। नित्यनैमित्तिकानि त्वात्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते। न पुनरिच्छामात्रमनेन निषिध्यते तदाह–**न चैवेहास्त्यकामतेति**। यतो वेदस्वीकरणं वैदिकसकलधर्मसंबन्धश्चेच्छाविषय एव ॥ २ ॥

(४) **राघवानन्दः**। सर्वेषां कर्तव्यस्य तु काममूलता प्रत्यक्षसिद्धाऽतस्तत्र व्यवस्थामाह–**कामात्मतेति** चतुर्भिः। **इहेति** प्राणिभूमौ अतीव फलाभिलाषिता **कामात्मता** तदभावस्त्वकामता। तथाच किं कार्यमित्यपेक्षायामाह-**वेदाधिगम इति, वेदाधिगमः** वेद तदर्थज्ञानं वैदिकः वेदप्रमाणकोऽग्निहोत्रादिः चकारात् स्मार्तोऽपि धर्मपत्नीसंयोगादिः काम्यः। एतेनैव पुमर्थसिद्धेः न सर्वत्र काममूलप्रवृत्तिरिति भावः ॥ २ ॥

(५) **नन्दनः**। अस्मिञ्छास्त्रेऽनुशिष्यमाणस्य धर्मस्य प्रवृत्तिफलस्यापि निवृत्तिफलत्वं क्रियाविशेषसाध्यमिति चतुर्भिः श्लोकैराह-**कामात्मतेति**। चोदितेषु कर्मसु फलाभिसंधिः कामात्मता सा **न प्रशस्ता** निन्दिता प्रतिषिद्धेति यावत्। न च कर्मणः स्वरूपप्रवृत्तौ निष्कामते (प्रशस्ते) त्युक्तम् **नचैवेहाऽस्त्यकामतेति**। **ईहा** प्रवृत्तिः। अत्र हेतुरुक्तः **काम्यो हीति**। वेदाध्ययनं वेदार्थज्ञानं च **वेदाधिगमः कर्मयोगः** पञ्चमहायज्ञादिकः काम्यः कामसाध्यः तौ काममन्तरेण दुष्करावित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। कामे आत्मा यस्य सः, कामात्मनो भावः **कामात्मता** प्रशस्ता न सकामता, **ईहा** चेष्टाः प्रशस्ता न, वेदाधिगमः काम्यःवेदानां अधिगमः अध्ययनं काम्यः कामार्हः च पुनः कर्मयोगः कर्ममार्गः वैदिकः वेदैश्चोक्तः काम्यः कार्यः ॥ २ ॥

(७) **मणिरामः । कामात्मता** फलाभिलाषशीलता **न प्रशस्ता**, बन्धहेतुत्वात् । **इह** स्वर्गादिकाम्यकर्मणि । तर्हि कामना न कर्तव्येत्यत्राह–**काम्यो हि वेदाधिगमः** वेदस्वीकरणम् **कर्मयोगश्च वैदिकः** नित्यनैमित्तिककर्मयोगः काम्यः इच्छाविषयः, तथा च नित्यनैमित्तिककर्मेच्छा कार्या, न तु काम्यस्येत्यर्थः ।।

(८) **गोविन्दराजः** । परिभाषान्तरमाह–**कामात्मतेति । कामात्मता न प्रशस्ता,** फलाभिलाषशीलत्वमयुक्तम् । यतः शास्त्रचोदितकर्माणि फलाभिलाषत्यागेनाचर्यमाणानि आत्मज्ञानसाचिव्येन मोक्षाय कल्पन्ते । फलेच्छया त्वनुष्ठाने तेषां संसारहेतुत्वात् । अस्तु (परन्तु) कामात्मता न प्रशस्तेत्यनेनेच्छा निषिद्धा, एतन्मत्वाऽऽह– **न चैवेति ।** इच्छामन्तरेण **नेह** शास्त्रे प्रवृत्तिरस्ति यस्माद्वेदस्वीकरणं वैदिककर्मसंबन्धश्चाभिलषणीय एव ।। २ ।।

सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
व्रतानि यमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ।। ३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । ततश्च यदुक्तं यागस्य कामेन विना न स्वरूपनिष्पत्तिरिति, तदनेन विस्पष्टं कृत्वा कथयति । **सङ्कल्पो** यागादीनां **मूलं**, कामस्य च । यागादींश्चिकीर्षन्नवश्यं सङ्कल्पं करोति । सङ्कल्पे च क्रियमाणे तत्कारणेन कामेन सन्निधातव्यमनिष्टेनापि । यथा पाकार्थिनो ज्वलनं कुर्वतस्तत्समानकारणो धूमोऽप्यनिष्टो जायते । तत्र न शक्यं यज्ञादयः करिष्यन्ते कामश्च न भविष्यतीति ।

अथ कोऽयं सङ्कल्पो नाम यः सर्वक्रियामूलम् ? उच्यते । यच्चेतःसन्दर्शनं नाम यदनन्तरं प्रार्थनाध्यवसायौ क्रमेण भवतः । एते हि मानसा व्यापाराः सर्वक्रियाप्रवृत्तिषु मूलतां प्रतिपद्यन्ते । न हि भौतिका व्यापारास्तमन्तरेण सम्भवन्ति । तथाहि-प्रथमं पदार्थस्वरूपनिरूपणम् अयं पदार्थ इमामर्थक्रियां साधयतीति यज्ज्ञानं स इह **सङ्कल्पो**ऽभिप्रेतः । अनन्तरं प्रार्थना भवति इच्छा । सैव **कामः** । 'कथमहमिदमनेन साधयामीति इच्छायां सत्यामध्यवस्यति करोमीति निश्चिनोति सोऽध्यवसायः । ततः साधनोपादाने बाह्यव्यापारविषये प्रवर्तते । तथाहि-बुभुक्षित आदौ भुजिक्रियां पश्यति, तत इच्छति भुञ्जीयेति, ततोऽध्यवस्यति व्यापारान्तरेभ्यो विनिवृत्त्य भोजनं करोमीति, ततः कर्मकरणस्थानाधिकारिण आह 'सज्जीकुरुत, रसवतीं सञ्चारयतेति' ।

नन्वेवं सति न यज्ञादयः सङ्कल्पमात्राद्भवन्त अपि तु सङ्कल्पिप्रार्थनाध्यवसायेभ्यः; तत्र किमुच्यते-यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः इति । सङ्कल्पस्याद्यकारणत्वाददोषः । अत एवोत्तरत्र 'नाकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यत' इति वक्ष्यति । **व्रतानि** मानसोऽध्यवसायो व्रतम् । 'इदं मया यावज्जीवं कर्तव्यमिति' यद्विहितम् । यथा स्नातकव्रतानि ।

यमधर्माः प्रतिषेधरूपाः अहिंसादयः । कर्तव्येषु प्रवृत्तिः निषिद्धेभ्यो निवृत्तिः नान्तरेण सङ्कल्पमस्ति ॥ ३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** तथाऽपरमप्याह—**संकल्पेति । संकल्प** एतत्फलं मम संपद्यतामिति फलाभिलाषः **तन्मूलः कामः** साक्षात्प्रयत्नहेतुः तत्साधनविषयेच्छा । न चैतावता वैदिककर्मणां कामहेतुकता सिध्यतीत्यत उक्तं **यज्ञा इति । यज्ञाः** पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञजपयज्ञरूपाः । **व्रतानि** स्नातकव्रतादीनि **यमाः** निषिद्धाननुष्ठानं **नियमाः । सर्वे संकल्पजाः**संकल्पाच्च काम इति। सर्वाणि रागजानि रागश्च तद्विरुद्धविषयद्वेषानुवन्धः । ततः कथं धर्मद्वेषिणां विदुषां रागद्वेषराहित्यं संभवतीत्याक्षेपतात्पर्यम् ॥ ३ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** अत्रोपपत्तिमाह—**संकल्पमूल इति ।** अनेन कर्मणेदमिष्टं फलं साध्यत इत्येवंविषया बुद्धिः **संकल्पः ।** तदनन्तरमिष्टसाधनतयाऽवगते तस्मिन्निच्छा जायते तदर्थं प्रयत्नं कुरुते चेत्येवं **यज्ञाः संकल्प**प्रभवाः । **व्रतानि यम**रूपाश्च **धर्मा**श्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः । **सर्व** इत्यनेन पदेनान्येऽपि शास्त्रार्थाः **संकल्पादेव जायन्त** इच्छामन्तरेण तान्यपि न संभवन्तीत्यर्थः । **गोविन्दराज**स्तु व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि यमधर्माः प्रतिषेधार्थका इत्याह ॥ ३ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** स च कामः संकल्पमूल इत्याह—**संकल्पमूल इति ।** 'काम जानामि ते मूलं संकल्पात् किल जायसे' इत्याद्युक्तेः । **संकल्पो** नामानेन कर्मणेदं फलं साध्यमिति निश्चयः । तदनन्तरमिष्टसाधनतयाऽवगते तस्मिन्कर्मणि **कामः** तदनन्तरं प्रयत्न इत्येवं **यज्ञाः संकल्पसंभवा इति** । मनसा संकल्पयति वाचा विलपति कर्मणा चोपपादयतीति श्रुतेः ॥ ३ ॥

(५) **नन्दनः** । एतदेव प्रपञ्चयति-**संकल्पमूलमिति** । **संकल्प**ः कर्मानुष्ठानाध्यवसायः तस्य **मूलं** कारणं **कामः** । **यज्ञा** इति गृहस्थधर्मो लक्ष्यते । **व्रतानीति** ब्रह्मचारिधर्मः । **यमधर्मा** इति वानप्रस्थसंन्यासिधर्माः ॥ ३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **कामः** इच्छा **संकल्पमूलः** कामः । **संकल्पः** कर्म मानसमित्यमरः ॥ ३ ॥

(७) **मणिरामः** । अत्र युक्तिमाह—**संकल्पमूलमिति** । अनेन कर्मणा इदमिष्टं साध्यत इति बुद्धिः **संकल्पः** । ततः स्वेष्टसाधनतया तस्मिन् कामः इच्छा भवति । तदर्थं पुनर्यत्नं करोति । एवं सर्वे **यज्ञादयः संकल्प**प्रभवा एव। अतो नित्यनैमित्तिके कामना कर्तव्यैवेत्यर्थः ।

(८) **गोविन्दराजः** । अत्रैवोपपत्तिमाह—**संकल्पमूल इति** । अनेन वस्तुना इयमर्थक्रिया साध्यते इत्येवंविधो मनोव्यापारः **संकल्पः** । स च **मूलं कामस्य ।** तदनन्तरं हि तद्वस्तुसम्पादनेच्छोपजायते । तदनु चाध्यवसायो भौतिकव्यापारेण

करणोद्योगो भवति। एवं च **यज्ञादयः संकल्प**प्रभवाः। तेषां च संकल्पोद्भवत्वे सति अवश्यमन्तरिच्छया भवितव्यम्। संकल्पाभिमानव्यवसायेभ्यः क्रियाप्रवृत्तिः। अतः स्वेच्छानिषेधात् तान्यपि न घटन्त इत्यभिप्रायः। **व्रता**न्यनुष्ठेयरूपाणि। **यमधर्माः** प्रतिषेधात्मकाः ॥ ३ ॥

अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित्।
यद्यद्धि कुरुते किञ्चित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वेण शास्त्रीये प्रवृत्तिनिवृत्ती संकल्पाधीने व्याख्याते। अनेन लौकिकेषु कर्मसु तदधीनतोच्यत इति विशेषः। **नेह** लोके **कर्हिचित्क**दाचिदपि जाग्रदवस्थायां **क्रिया काचिद**नुष्ठेयत्वेनानिच्छतः सम्भवति। यत्किञ्चिल्लौकिकं वैदिकं वा कुरुते कर्म विहितं प्रतिषिद्धं च तत्सर्वं **कामस्य चेष्टितम्**। हेतुत्वाच्चेष्टितं कामस्यैवेत्युक्तम्। तदिदमतिसङ्कटम्—कामात्मता न प्रशस्ता, न चानया विना किञ्चिदनुष्ठानमस्ति ॥ ४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** किंचाद्यापि या काचित्क्रिया काममूलैवेत्याह—**अकामस्येति।** कारणप्रोषितं व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह-**यद्यद्धीति** ॥ ४४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अत्रैव लौकिकं नियमं दर्शयति-**अकामस्येति।** लोके या काचिद्भोजनगमनादिक्रिया साऽप्यनिच्छतो न कदाचिद् दृश्यते। ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकं च **यद्य**त्पुरुषः **कुरुते** तत्तदिच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच प्रवृत्तेः काममूलतामन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह—**अकामस्येति।** नात्र प्रमाणयुक्त्यपेक्षेति भावः ॥ ४ ॥

(५) **नन्दनः।** आश्रमाणां तत्तत्प्रधानत्वाद् व्यतिरेकान्वयाभ्यामेतदेव निगमयति-**अकामस्येति** ॥ ४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **कर्हिचित्** कदाचित् **अकामस्य** निष्कामस्य **क्रिया न दृश्यते** ॥ ४ ॥

(७) **मणिरामः।** अस्मिन्नर्थे लौकिकं दृष्टान्तमाह—**अकामस्येति।** **क्रिया** भोजनाद्या ॥ ४ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** अत्रैव लौकिकं दृष्टान्तमाह—**अकामस्येति।** बुद्धिपूर्वकारिभाव्या या काचित्क्रिया दृष्टार्था सा अनिच्छतो **न** कदाचिद् **दृश्यते**। तस्माद्**यत्किञ्चित्कुरुते** कर्म **तत्सर्वं कामस्य चेष्टितं** इच्छाकार्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तेषु सम्यग् वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम्।
यथा सङ्कल्पितांश्चेह सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अत्र प्रतिविधत्ते—**तेषु** कामेषु **सम्यग्व**र्तितव्यम् । "का पुनः सम्यग्वृत्तिः ?" यद्यथा श्रुतं तत्तथैवानुष्ठेयम्। नित्येषु फलं नाभिसन्धेयम्, अश्रुतत्वात् । काम्येषु त्वनिषेधः तेषां तथाश्रुतत्वात् । फलसाधनतयैव तानि विधितोऽवगम्यन्ते । फलानिच्छोस्तदनुष्ठानमश्रुतकरणं स्यात् । नित्येषु फलाभिसन्धिर्व्यामोह एव । न ह्यभिसन्धिमात्रात्प्रमाणतोऽनवगते फलसाधनत्वे फलमुत्पद्यते ।

एवं कुर्वन् **गच्छति** प्राप्नोत्य**मरलोकताम्** । अमराः देवाः तेषां लोकः स्वर्गः । तन्निवासात् अमरेषु लोकशब्दः । स्थानस्थानिनोरभेदात् 'मञ्चाः क्रोशन्तीति' वत् । तेनायं समासः । अमराश्च ते लोकाश्च अमरलोकास्तद्भावः अमरलोकता । देवजनत्वं प्राप्नोति देवत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । वृत्तानुरोधादेवमुक्तम् । अथवाऽमरांल्लोकयति पश्यत्यमरलोकः । 'कर्मण्यम्' । तदन्ताद्भावप्रत्ययः । (पाणिनि सू. ३ । २ । १) देवदर्शी सम्पद्यते । अनेनापि प्रकारेण स्वर्गप्राप्तिरेवोक्ता भवति । अथवाऽमर इव लोक्यते लोके ।

अर्थवादश्चायम् । नात्र स्वर्गः फलत्वेन विधीयते । नित्यानां फलाभावात्काम्यानां च नानाफलश्रवणात् । तेन स्वर्गप्राप्त्या शास्त्रानुष्ठानसम्पत्तिरेवोच्यते । लक्षणया यदर्थं कर्मणामनुष्ठानं तत्सम्पद्यत इत्यर्थः । तत्र नित्यानां प्रत्यवायानुत्पत्तिर्विध्यर्थसम्पत्तिर्वा प्रयोजनम् । काम्येषु तु **यथासङ्कल्पितान्** यथाश्रुतं सङ्कल्पितान् । प्रयोगकाले यस्य कर्मणो यत्फलं श्रुतं तत्सङ्कल्प्य अभिसन्धाय मनसा कामयित्वेदमहमतः फलं प्राप्नुयामिति । ततः **सर्वान्कामान्** काम्यानर्थान् **समश्नुते** प्राप्नोति । अतः परिहृता संकटापत्तिः, यतो न सर्वविषयः कामो निषिध्यते, किं तर्हि, नित्येषु फलाभिलाषलक्षणः । साधनसम्पत्तिस्तु काम्यैव ।

ब्रह्मवादिनस्तु सौर्यादीनां निषेधार्थं **कामात्मतेति** मन्यन्ते । फलार्थितया क्रियमाणा बन्धात्मका भवन्ति । निष्कामस्तु ब्रह्मार्पणन्यायेन कुर्वन्मुच्यते । तदुक्तं भगवता **कृष्णद्वैपायनेन** 'मा कर्मफलहेतुर्भूः' (भ. गी. २. ४७) । तथा "साधनानामकृत्स्नत्वान्मौर्ख्यात्कर्मकृतस्तथा । फलस्य चाभिसन्धानादपवित्रो विधिः स्मृतः" इति । बहवश्चात्र व्याख्याविकल्पाः, असारत्वात्तु न प्रदर्शिताः ।। ५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तत्र समाधिः—**तेष्विति । तेषु** यज्ञादिषु **सम्यक्का**मपरतां विहाय केषुचिदीश्वरार्पणबुद्ध्या केषुचित्तत्तत्कालोपनिपतितावश्यसंपाद्यफलार्थतया **वर्तमानोऽमरलोक**तां न म्रियते यत्र सोमस्तादृशो लोको यत्र तद्भावं मोक्षं **गच्छति** भगवत्यर्पितैः । फलार्थं तु कृतै**र्यथासंकल्पितान् कामान्** काम्यानि फला**न्यश्नुते** ।।५।।

(३) **कुल्लूकः**। सम्प्रति पूर्वोक्तं फलाभिलाषनिषेधं नियमयति-**तेषु सम्यग्वर्तमान इति** । नात्रेच्छा निषिध्यते किंतु शास्त्रोक्तकर्मसु सम्यग्वृत्तिर्विधीयते । बन्धहेतु-

फलाभिलाषं विना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानं तेषु सम्यग्वृत्तिः **सम्यग्वर्त्तमानोऽमरलोकताममरधर्मकं** ब्रह्मभावं **गच्छति** मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाभूतश्च सर्वेश्वरत्वादि**हापि** लोके **सर्वान**भिलषितान् प्राप्नोति । तथा च छान्दोग्ये 'स यदा पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'त्यादि ॥ ५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ततः किमित्याह–**तेष्विति** । **तेषु** कर्मसु **सम्यगिति** अर्थकामाद्युपाधिं विना प्रवर्तते योऽनुष्ठाता **सोऽमरलोकतां** स्वर्गं साक्षात् मुक्तिं वा सत्त्वशुद्धिद्वारेति भावः । **इह च** मर्त्यलोके **कामान्** पशुपुत्रादीन् **अश्नुते** प्राप्नोति । इह संकल्पितान्वा परलोके प्राप्नोति "यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतःप्रेत्य भवती"ति श्रुतेः । क्रतुरत्र संकल्पः ॥ ५ ॥

(५) **नन्दनः** । फलनैरपेक्ष्येण कर्मानुष्ठायिनः फलातिशयमाह-**तेष्विति** । **तेषु** वेदाधिगमादिषु **सम्यग्वर्तमानः** समीचीनं वर्तमानः । समीचीनवृत्तित्वं च कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठानम् । **अमरलोकतां** शाश्वतलोकान्मुक्तिमित्यर्थः । **इहास्मि**ल्लोके यथा**संकल्पितान्** स्वसंकल्पानुरूपान्**कामान्**भोगान् । केचित्तु वक्ष्यमाणयोर्धर्मप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रतिपक्षनिराकरणपरत्वेन श्लोकचतुष्टयमिदानीं व्याचक्षते । **कामात्मतेति** । कामात्मता निषिद्धेष्वपि प्रवर्तकः कामप्रकर्षः । नचैवेहास्त्यकामतेति कामस्यात्यन्तोच्छेदः प्रतिषिध्यते । कार्यवशेन कामस्यावर्जनीयत्वात् अविहितत्वेन सर्वत्र कामो दुस्त्यज इत्यर्थः । काम्यो हीत्यर्धेन कारणतोऽपि कामस्यावर्जनीयत्वं प्रतिपाद्यते । **संकल्पमूलमिति** । सम्यगधिगतं ज्ञानं संकल्पः तत्संभवो यज्ञाद्यनुष्ठानलक्षणः कामोऽपि संकल्पमूलत्वेनावर्जनीयः सिद्ध इत्यर्थः । अकामस्येतयत्र नास्ति व्याख्याविकल्पः । **तेष्विति** । **सम्यग्वर्तमानः** समीचीनकामः समीचीनसंकल्पश्च । **अमरलोकतां** देवत्वमिति ॥ ५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **तेषु** कर्मसु **वर्तमानः अमरलोकतां** स्वर्गलोकप्राप्तिं **गच्छति काम्यस्य** चेष्टितकर्मणश्चेष्टितमिन्यर्थः ॥ ५ ॥

(७) **मणिरामः** । फलेच्छा न कर्तव्येति पूर्वोक्तं द्रढयति–**तेष्विति** । **तेषु** शास्त्रोक्तनित्यनैमित्तिककर्मसु **सम्यग्वर्तमानः अमरलोकतां** ब्रह्मभावं मोक्षं इति यावत् **गच्छति** प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाभूतश्च **इह** अस्मिन् लोके **सर्वान् कामान्** मनोऽभिलषितान् **समश्नुते** । तथा च छान्दोग्ये 'स यदा पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादि ॥ ५ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । अत्र परिहारमाह-**तेष्विति** । नात्रेच्छा निषिध्यते । अपि तु यथा श्रुतं तत्तथैवानुष्ठेयमितीयं सम्यग्वृत्तिः तत्र **तेषु** कर्मसु फलाभिलाषत्यागेन

प्रवर्तमानो वन्धात्मकत्वाभावात् **अमरलोकतां** अमरधर्मित्वं मोक्षं प्राप्नोति । **इह** संसारे आत्मज्ञानाभ्यासेनाष्टगुणैश्वर्ययोगात् यथा**भिलषितान्** **सर्वान**र्थान् समश्नुते ।। ५ ।।

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । **पूर्वपक्षः**–कोऽस्याभिसम्बन्धः । यावता धर्मोऽत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातः । स च विधिप्रतिषेधलक्षणः । तत्र न वेदस्य धर्ममूलता विधेया 'वेदो धर्ममूलत्वेन ज्ञातव्यो धर्मप्रामाण्य आश्रयणीयः' इति, अन्तरेणैवोपदेशं तत्सिद्धेः । न हि मन्वाद्युपदेशसमधिगम्यं वेदस्य धर्ममूलत्वम् । अपि तु अबाधितविषयप्रतीतिजनकत्वेनापौरुषेयतया च पुरुषसंसर्गदोषैरपि मिथ्याभिधानाशङ्काभावात्, स्वतश्च शब्दस्यादुष्टत्वात्प्रत्यक्षवत्स्वतःप्रामाण्यसिद्धिः । अथोच्यते–'न्यायतः सिद्धं वेदस्य प्रामाण्यमनूद्य मन्वादिस्मृतीनां तन्मूलता वचनेन ज्ञाप्यत इति'–तदपि न । तत्रापि पूर्वज्ञानसापेक्षत्वात्स्मरणस्य भ्रान्तिविप्रलम्भादीनां महाजनपरिग्रहादिना निरस्तत्वादतीन्द्रियाथदर्शनस्याशक्यभावाच्च पुरुषस्य च स्वानुभवसिद्धेर्वेदार्थस्मरणस्य वेदमूलतैवावशिष्यते। न हि वेदविदां कार्यार्थविषयं स्मरणं [न] सम्भवति । वेदस्य च मूलत्वेन मूलान्तरकल्पनाया अनवसरः ।

नाप्येतद्युज्यते वक्तुम्–'स्मृतिशीले च तद्विदामित्येतदप्यनूद्यते, बाह्यस्मृतीनामप्रामाण्याय'–यतस्तासां न्यायत एव सिद्धमप्रामाण्यम् । न हि शाक्यभोजकक्षपणकादीनां वेदसंयोगसम्भवो येन तन्मूलतया स्वविषये प्रमाणं स्युः, स्वयमनभ्युपगमात्, तैश्च वेदस्याप्रामाण्याभिधानात् । प्रत्यक्षवेदविरुद्धार्थोपदेशाच्च तत्रासम्भवः, तासु स्मृतिषु वेदाध्ययननिषेधात् । सति हि वेदाध्येतृत्वे बुद्धादीनां तन्मूलता स्यान्न वेति जायते विचारणा । यत्र तु तत्सम्बन्धो दूरापेतस्तत्र का तन्मूलताशङ्का । स्वयं च मूलान्तरं परम्परायातमभ्युपगच्छन्ति–'पश्याम्यहं भिक्षुकाः दिव्येन चक्षुषा सुगतिं दुर्गतिं च' । एवं सर्व एव बाह्या भोजकपाञ्चरात्रिकनिर्ग्रन्थानार्यवादपाशुपतप्रभृतयः स्वसिद्धान्तानां प्रणेतॄन्पुरुषातिशयान् देवताविशेषांश्च प्रत्यक्षतदर्थदर्शिनोऽभ्युपयन्ति, न वेदमूलमपि धर्ममभिमन्यन्ते । प्रत्यक्षेण च वेदेन विरुद्धास्तत्रार्था उपदिश्यन्ते । तथाहि हिंसा चेद्धर्म उच्यते संसारमोचकादिभिः, सा चात्र प्रत्यक्षतः प्रतिषिद्धा । तथाऽन्यत्र तीर्थस्नानमधर्मोऽभ्युपेयते, इह त्वहरहः स्नायात्तीर्थानि सेवेतेति च विधिः । तथाऽग्नीषोमीयवधः क्वचित्पापहेतुरिष्यते, स च ज्योतिष्टोमविधिना विरुद्धः । तथाऽन्ये सर्वानेव यागहोमानात्मार्थान्सिम्मन्यन्ते, देवताभेदविधिभिर्नानादैवत्यास्तेऽवगमिताः । अतो विरोधः ।

येऽप्याहुः — ग्रहणाग्रहणवदुदितानुदितहोमकालवत्प्रत्यक्षश्रुतिविरोधदर्शनात् स्यात्सम्भवः शाखान्तरस्योच्छिन्नस्यानुच्छिन्नस्य वा तद्विरुद्धार्थविधिपरस्य । अनन्ता हि वेदशाखाः । ताः कथमेकस्य प्रत्यक्षाः । उत्सादश्च सम्भवतीति । तत्र स्यात्तादृशी वेदशाखा यस्यामयं नरास्थिपात्रभोजननग्नचर्यादिरुपदिष्टो भवेत् ।

उच्यते । न वयं ब्रूमः वेदे विरुद्धार्थोपदेशासम्भव इति । किन्तु समकक्षत्वात्तयोर्विकल्पितप्रयोगयोरव्याघातः । इह तु कल्प्यो वेदः । न च प्रत्यक्षविरोधिकल्पनाया अवसरः । न च सम्भवमात्रेण तावता निश्चयः । निश्चितस्तु तद्विरुद्धप्रत्यक्षविधिः । अनिश्चितेन न वा निश्चितं बाध्यते । शाखोत्सादपक्षं चात्रैव श्लोके परस्तात्प्रपञ्चयिष्यामः । सर्वत्र च प्रत्यक्षश्रुतिभिर्मन्वादिस्मृतीनां व्यतिषङ्गः क्वचिन्मन्त्रेण क्वचिद्देवतया क्वचिद् द्रव्यविधिभिः । न च बाह्यासु तत्सम्भवतीति तासामप्रामाण्यम् ।

एवमाचारस्यापि वेदविद्भिरदृष्टार्थतयाऽऽचर्यमाणस्य स्मृतिवदेव प्रामाण्यं मूलसम्भवात् । असाध्वाचारस्यापि दृष्टकारणादिसम्भवादविदुषां च भ्रान्त्यादिसम्भवादप्रामाण्यम् । एवमात्मनस्तुष्टेरपि ।

यदि च वेदस्मृत्याचाराणां मन्वाद्युपदेशसमधिगम्यं प्रामाण्यं मन्वादीनां कथम् । तत्राप्युपदेशान्तरात् स्मार्तच्चि मनुरब्रवीदित्यादेः । तत्र कथम् । तस्मादिदं प्रमाणमिदमप्रमाणमिति युक्तित एतदवसेयम् नोपदेशतः । तथाचायमनर्थकः श्लोकः । एतत्समानरूपा उत्तरेऽपि ।

सिद्धान्तः । अत्रोच्यते । इह ये धर्मसूत्रकारा अव्युत्पन्नपुरुषव्युत्पादनार्थं पदार्थसम्पादनपरतया ग्रन्थसन्दर्भानारभन्ते तत्र यथैवाष्टकादीनां वेदात्स्वयं कर्तव्यतामवगम्य परावबोधनार्थमुपनिबन्धः, एवं प्रमाणान्तरसिद्धस्य वेदप्रामाण्यादेः । सन्ति केचित्प्रतिपत्तारो ये न्यायतस्तत्त्वविवेचनासमर्था ऊहापोहादिरूपबुद्ध्यभावात् । तान्प्रति न्यायसिद्धोऽप्यर्थः सुहृदुपदेशवदुपदिश्यते । तत्र यन्न्यायतः सिद्धं वेदस्य धर्ममूलत्वं तदेवानेनानूद्यते । **वेदो धर्ममूलम्** । धर्मस्य मूलत्वेन वेदो विचार्य युक्त्या सिद्धो, नात्राप्रामाण्यशङ्का कर्तव्या । भवन्ति च लोके प्रमाणान्तरसिद्धानामर्थानामुपदेष्टारः । 'न त्वयाऽजीर्णे भोक्तव्यमजीर्णप्रभवा हि रोगाः' । न चैतद्वक्तव्यम्— "ये न्यायतो वेदस्य धर्ममूलत्वं न शक्नुवन्ति प्रतिपत्तुं ते वचनादपि न प्रत्येष्यन्ति" । यतो दृश्यते ये आप्तत्वेन प्रसिद्धास्तदीयं वचनमविचार्यैव केचन प्रमाणयन्ति । तदेवं सर्वमिदं प्रकरणं न्यायमूलं, न वेदमूलम् । अन्यत्रापि व्यवहारस्मृत्यादौ यत्र न्यायमूलता तत्र यथावसरं दर्शयिष्यामः । अष्टकादीनां यथा वेदमूलता तथाऽत्रैव निर्दिश्यते ।

वेदशब्देनर्ग्यजुःसामानि ब्राह्मणसहितान्युच्यन्ते । तानि चाध्येतॄणां वाक्यान्तरेभ्यः प्रसिद्धभेदानि । उपदेशपरम्परासंस्कृता अध्येतारः श्रुत्वैव वेदोऽयमिति

प्रतिपद्यन्ते यथा ब्राह्मणोऽयमिति। तत्र वाक्यसमूहेऽपि 'अग्निमीले' "अग्निर्वै देवानामवम' इत्यादौ 'संसमिद्युवसे' 'अथ महाव्रतमि'त्यन्ते, वेदशब्दः प्रयुज्यते; तदवयवभूतेषु केवलेषु वाक्येष्वपि। न च ग्रामादिशब्दवद् गौणमुख्यता विद्यते। तत्र समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इत्येष न्यायः। ग्रामशब्दो हि प्रसिद्ध-भूयिष्ठप्रयोगः समुदाय एव, 'ग्रामो दग्ध' इत्यादिपदसम्बन्धात्तदवयवे वर्तते। कतिपय-शालादाहेऽपि लौकिका 'ग्रामो दग्ध' इति प्रयुञ्जते। अथवा तत्रापि समुदायवचन एव। दाहस्त्वेकदेशवर्ती समुदायसम्बन्धितया व्यपदिश्यते। अवयवद्वारक एव समुदायस्य क्रियासम्बन्धः। एष एव समुदायस्य क्रियासम्बन्धो योऽवयवानाम्। न ह्यवयवान्परिहाप्य समुदायो द्रष्टुं स्प्रष्टुं वा शक्यते।

व्युत्पाद्यते च वेदशब्दः। विदन्त्यनन्यप्रमाणवेद्यं धर्मलक्षणमर्थमस्मादिति 'वेदः'। तच्च वेदनमेकैकस्माद्वाक्याद्भवति, न यावानृग्वेदादिशब्दवाच्योऽध्यायानुवाकसमूहः। एवं चोदाहरणे जिह्वाच्छेद इत्येकवाक्यविषयोऽप्ययं दण्डः। कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति कृत्स्नग्रहणं सकलवेदवाक्याध्ययनप्राप्त्यर्थम्। अन्यथा कतिचिद्वाक्यान्यधीत्य कृती स्यात्, न पुनः कृत्स्नं वेदम् इति। अत्रैतन्निरूपयिष्यामः।

स च वेदो बहुधा भिन्नः। सहस्रवर्त्मा सामवेदः सात्यमुग्रिराणायनीयादिभेदेन; एकशतमध्वर्यूणां, काठकवाजसनेयकादिभेदेन; एकविंशतिर्बाह्वृच्या आश्वलायनैत-रेयादिभेदेन; नवधा आथर्वणं मोदकपैप्पलादकादिभेदेन।

"ननु नैव केचिदाथर्वणं वेदं मन्यन्ते यतः 'त्रयी विद्या ऋचः सामानि यजूंषीति' 'वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः'। तथा 'त्रैवेदिकं व्रतं चरेदि'त्यादौ न क्वचिदाथर्वण-नामाप्यस्ति। प्रतिषेधश्च श्रूयते 'तस्मादाथर्वणेन न शंसेदिति'। अतस्त्रयीबाह्यानाथ-र्वणिकान्पाषण्डिनः प्रतिजानते"।

तदयुक्तम्। अविगानेन शिष्टानां वेदव्यवहारात्। 'श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीरि त्यत्रापि व्यवहारः। श्रुतिर्वेद इत्येकोऽर्थः। न च वेदशब्दवाच्यताऽग्निहोत्रादि-वाक्यानामपि धर्मप्रमाण्ये कारणम्। इतिहासायुर्वेदयोरपि वेदव्यवहारदर्शनात् 'इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमिति'। किं तर्हि अपौरुषेयत्वे सत्यनुष्ठेयार्था-वबोधकत्वाद् विपर्ययाभावाच्च। तच्चाथर्ववेदेऽपि सर्वमस्ति; ज्योतिष्टोमादिकर्मणां यजुर्वेदादिष्विव तत्राप्युपदेशात्। अभिचारमूलककर्मणां बाहुल्येन तत्रोपदेशाद-वेदत्वमिति विभ्रमः केषांचित्। अभिचारा हि परप्राणवियोगफलत्वात्प्रतिषिद्धाः; आथर्वणिकैश्च त एव प्राधान्येनानुष्ठीयन्ते राजपुरोहितैरतस्ते निन्द्यन्ते। यत्तु "वेदैरशून्य" इत्यादावथर्ववेदस्यानिर्देश इति। अर्थवादा एते। किं तत्र निर्देशेना-निर्देशेन वा। मन्त्रभेदाभिप्रायं वैतद्वचनं त्रयो वेदास्त्रयी विद्येत्यादि। न हि चतुर्थ

मन्त्रजातमस्ति ऋग्यजुःसामव्यतिरेकेण। प्रैषनिविन्निगदेन्द्रगाथादीनामत्रैवान्तर्भावात्। अथर्ववेदे चर्च-एव मन्त्रत्वेन समाम्नाताः। अत ऋग्वेद एवायं मन्त्राभिप्रायेण। यस्तु प्रतिषेधः स विपरीतसाधनः प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधोपपत्तेः। अयं वाऽस्यार्थः। अथर्ववेदाधीतैर्मन्त्रैस्त्रैवेदिकं कर्म न मिश्रयेत्। वाचः स्तोमे सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि विनियुक्तानि तत्राथर्ववेदाधीतानां प्रतिषेधः।

स वेदो विशिष्टः शब्दराशिरपौरुषेयो मन्त्रब्राह्मणाख्योऽनेकशाखाभेदभिन्नः धर्मस्य **मूलं** प्रमाणं परिज्ञाने हेतुः। कारणं मूलम्। तच्च वेदस्मृत्योर्धर्मं प्रतिज्ञापकतयैव, न निर्वर्तकतया न च स्थितिहेतुतया, वृक्षस्येव।

धर्मशब्दश्च प्राग् व्याख्यातः। यत्पुरुषस्य कर्तव्यं प्रत्यक्षाद्यवगम्यविलक्षणेन स्वभावेन श्रेयःसाधनम्। कृषिसेवादि भवति पुरुषस्य कर्त्तव्यं, तस्य च तत्साधनत्व-स्वभावोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते। यादृशेन व्यापारेण कृष्यादेर्व्रीह्यादिसिद्धिः साऽपि प्रत्यक्षाद्यवगम्यैव। यागादेस्तु साधनत्वम् येन च रूपेणापूर्वोत्पत्तिव्यवधानादिना तन्न प्रत्यक्षाद्यवगम्यम्। श्रेयश्चाभिलषितस्वर्गग्रामादिफलप्राप्तिः सामान्यतः सुखशब्दवाच्या। व्याधिनिर्धनत्वासौख्यनरकादिफलप्राप्तिः सामान्यतो दुःखशब्द-वाच्या तत्परिहारश्च। अन्ये तु परमानन्दादिरूपं 'श्रेयः'।

अयं धर्मो ब्राह्मणवाक्येभ्योऽवगम्यते लिङादियुक्तेभ्यः। क्वचिच्च मन्त्रेभ्योऽपि 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभत' इत्येवमादिभ्यः।

तत्र कामपदयुक्तानि वाक्यानि फलार्थमनुष्ठानमवगमयन्ति। 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामो' 'वैश्वदेवीं साङ्ग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम' इति। तानि फलमनिच्छता न क्रियन्ते। अन्यानि यावज्जीवादिपदैर्नित्यतया समर्पितानि। तानि न फलहेतोरनुष्ठीयन्ते, फलस्याश्रुतत्वात्। न च "विश्वजिता यजेते"त्यादिवद-श्रुतफलत्वेऽपि फलकल्पना। यतो यावज्जीवादिपदैर्विनैव फलेन कर्तव्यतयाऽवगम्यन्ते। तत्राकरणे शास्त्रार्थातिक्रमदोषः। तत्र तत्परिहारार्थं तानि क्रियन्ते। प्रतिषेधानामपि, 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'सुरा न पेया' इत्येषैव वार्ता। न हि फलार्थं प्रतिषिद्धवर्जनमपि तु प्रत्यवायपरिहारार्थम्।

अखिलः कृत्स्नः। न किञ्चित्पदं वर्णो मात्रा वा यन्न धर्माय।

अत्र चोदयन्ति। ननु च विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मको वेदः। धर्मश्च कर्तव्यतास्वभाव इत्युक्तम्। तत्र युक्तं यद्विधिवाक्यानि धर्मे प्रमाणं स्युः। तेभ्यो हि यागादिविषया कर्तव्यता प्रतीयते। 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'दध्ना जुहोति' 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' 'स्वर्गकामो जुहोतीति'। अत्र ह्यग्निहोत्राख्यं कर्म कर्तव्यतया प्रतीयते। 'दध्नेति' तत्रैव द्रव्यम्। 'यदग्नये चेति' देवता। 'स्वर्गकाम'

इत्यधिकारः । यत्तु "अग्निर्वै सर्वा देवता अग्निरेव दैव्यो होता स देवानाह्वयति च जुहोति च" इत्यादयः, तथा "प्रजापतिर्वपामात्मन उदखिदत् ।" इत्यादयः, न तैः किञ्चित्कर्तव्यमुपदिश्यते । केवलं पुरावृत्तमन्यद्वाऽसाम्प्रतिकं भूतमनुवदन्ति । प्रजापतिना पुरा आत्मनो वपोत्खाता । उत्खिदतु—किमस्माकमेतेन ? तथाऽग्नेरपि सर्वदेवतात्मत्वं नाग्नेयकर्मण्युपयुज्यते । अग्निशब्देनोद्देशार्थनिर्वृत्तेः । अन्यदेवत्येऽन्यत्वादग्नेरुद्देश एव नास्ति। आवाहनस्यापि वचनान्तरेण "अग्निमग्न आवह" —त्यादिना विहितत्वात् । 'स देवानाह्वयति च जुहोति' चेत्यादिरनर्थकः। मन्त्रा अपि "न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि" "सुदेवो अद्य पतेदनावृत्" इत्यादयो भाववृत्तपरिदेवनादिरूपार्थाभिधायिनः कं धर्मं प्रमिमते ? तस्मिन्काले न मृत्युर्जातो नाप्यमृतं जीवितं, प्राक् सृष्टेर्भूतानामनुत्पन्नत्वान्न कस्यचिज्जीवितमासीन्नापि मृत्युः, प्रलये सर्वेषां मृतत्वाद्भवतु वा मृत्युर्मा वा; न किञ्चिदेतेन कर्तव्यमुपदिष्टं भवति । एवं सुदेवोऽसौ महापुण्यो, देवतुल्यो मनुष्यो योऽद्य प्रपतेच्छ्वभ्र आत्मानं क्षिपेदनावृदावृत्तिः प्रत्युज्जीवनं यस्मात्प्रपातान्न भवति। उर्वश्या विप्रलब्धः पुरूरवाः परिदेवयाञ्चक्रे । तथा नामधेयम् "उद्भिदा यजेत" "बलभिदा यजेत" इत्यादि, न कस्यचिदर्थस्य क्रियाया द्रव्यस्य वा विधायकमाख्यातेन क्रियाया विधानादद्रव्यवचनत्वाच्च बलभिदादेः। सोमस्य वाऽव्यक्तचोदनत्वेन प्रकृतितः प्राप्तत्वान्न क्लेशेन द्रव्यवचनता कल्प्यते । तस्मान्नाम्ना न धर्म उपदिश्यते । अतः कथमुच्यते कृत्स्नो वेदो धर्ममूलमिति ।

उच्यते । अनयैवाशङ्कयाऽखिलग्रहणं कृतम्, यतः सर्वेषामेतेषां धर्मप्रतिपादनपरत्वम्। तथा ह्यर्थवादा नैव विधायकेभ्यो वाक्येभ्यः पृथगर्थाः येन धर्मं न प्रमिमीरन् । विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे विधिपरत्वावगमात्, तत्परत्वे च सिद्धायामेकवाक्यतायां, यथा तदर्थानुगुण्यं प्रतिपद्यन्ते तथा व्याख्येयाः। अतः प्रजापतेर्वपोत्खादनवचनं न स्वार्थनिष्ठम् किं तर्हि विधिशेषम् । न च विधेयं द्रव्यगुणादि अर्थवादेभ्यः प्रतीयते इति प्रकारान्तरेण विधेयार्थस्तावकत्वेन तच्छेषतां प्रतिपद्यन्ते । तदपि तत्र प्रतीयत एव । इत्थं नाम पशुयागः कर्तव्यो यदसत्सु पशुषु गत्यन्तराभावात्प्रजापतिनाऽऽत्मैव पशुत्वेन कल्पितो वपा चोत्खिन्ना। यतस्तत्सहितान्येव विधायकानि यत्रार्थवादाः सन्ति। यद्यपि तैर्विनाऽपि भवति विध्यर्थावगतिः, विध्युद्देशादेव "वसन्ताय कपिञ्जलानालभत" इति, तथापि न तेषामानर्थक्यम् । तेषु हि सत्सु न केवलादवगतिः । न च केनचित्कृतो वेदो येनोच्यते 'यथाऽन्यत्र न सन्ति तथात्रापि मा भूवन्'। सत्स्वर्थवादेष्वस्माभिर्गतिर्वक्तव्या । सा चोक्ता । न चायमलौकिकोऽर्थः । लोकेऽपि हि स्तुतिपदानि दृश्यन्ते विधिशेषभूतान्येव । यथा भृतिदाने प्रवृत्तस्य स्वामिनः कश्चिद्भृतकः प्रीत्याऽऽचष्टे साधुर्देवदत्तो नित्यसन्निहितः परिचर्याभूमिज्ञस्तत्परश्चेति । अतो विधेयार्थस्तुतिद्वारेणार्थवादा विधायका एव । तथा क्वचिदर्थवादादेव विधेय-

विशेषावगतिः । यथा "अक्ताः शर्करा उपदधाति" । अत्र ह्यञ्जनसाधनं सर्पिस्तैलादि यत्किञ्चिद्विधिनाऽपेक्षितम् । "तेजो वै घृतम्" इत्यर्थवादे घृतस्तुत्या घृतमध्यवसीयते । "एवं प्रतितिष्ठन्ति य एता रात्रीरुपयन्तीति" रात्रिष्वर्थवादादधिकारावगमः । तस्मादर्थवादा अपि धर्ममूलम् ।

मन्त्रास्तु केचिद्विधायका एव । यथा "वसन्ताय कपिञ्जलानिति" । आघारे देवताविधिर्मान्त्रवर्णिक एव । न हि तत्र देवता कर्मोत्पत्तिवाक्ये श्रुता नापि वाक्यान्तरेण विहिता । मन्त्रस्तु विहितो नियुक्तः "यत इन्द्र" इत्यादिः । अतोऽस्मान्मन्त्रवर्णाद्देवता-प्रतिपत्तिः । सहस्रशश्च मान्त्रवर्णिका देवताविधयः सन्ति । येऽप्यन्ये क्रियमाणानु-वादिनस्तेऽपि स्मृतिलक्षणं धर्ममेव बुद्धं कुर्वन्तीति भवन्ति धर्ममूलमनुष्ठेयार्थ-प्रकाशनेन ।

नाम त्वाख्यातार्थादभिन्नार्थमाख्यातार्थवत्सुप्रसिद्धधर्ममूलभावम् । गुणविधयश्च प्रायशो नामाश्रया एव । "शरदि वाजपेयेन यजेत स्वाराज्यकामो वाजपेयेनेति" । तस्मात्सिद्धं कृत्स्नस्य वेदस्य धर्ममूलत्वम् ।

अन्ये तु श्येनादिवाक्यानां धर्मोत्पत्तिमत्त्वाभावमाशङ्कमाना निषेधानां च "न लशुनं भक्षयेदि"त्यादीनामखिलग्रहणं मन्यन्ते । "अभिचारा हि श्येनादयो मारणात्मानो हिंसारूपाः । क्रूरत्वाच्च हिंसाया अभिचाराणां च प्रतिषेधादधर्म-त्वम् । अतो न कृत्स्नो वेदो धर्ममूलम् । कर्तव्यश्च धर्म उक्तः । ब्रह्महत्यादिश्च न कर्तव्यः । अतः कथं तद्वाक्यानि धर्ममूलं स्युः ? किञ्च येऽपि पशुयागा अग्नीषोमीयादयस्तेऽपि हिंसासाधकत्वाद् दूरापेतधर्मभावाः । हिंसा हि पापमिति सर्वप्रवादेष्वभ्युपगमः । उक्तं च 'यत्र प्राणिवधो धर्मः अधर्मस्तत्र कीदृशः' ।"

कथं पुनरियमाशङ्काऽपनुद्यते ? अखिलग्रहणात् । न ह्यस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति । हेतुर्नोक्त इति चेदागमग्रन्थोऽयं सिद्धमर्थमाह । हेत्वर्थिनो मीमांसातो विनीयन्ते । अस्माभिरुक्तं य आगममात्रेण प्रतियन्ति तान्प्रत्येतदुच्यते ।

विवरणकारास्तु युक्तिलेशमात्रं दर्शयन्ति । यदुक्तं श्येनादयः प्रतिषिद्धत्वाद-धर्म इति तत्सत्यम् । तथापि प्रतिषिद्धेष्वपि तेषु योऽत्यन्तप्रवृद्धद्वेषो न हिंस्याद् भूतानीत्यतिक्रान्तनिषेधाधिकारस्तस्य ते शत्रुवधलक्षणां प्रीतिमनुष्ठीयमानां निर्वर्त-यन्तीत्येतावतांऽशेन वेदस्य धर्ममूलत्वं श्येनादिवाक्येष्वपि न विहन्यते । निषेधेष्वपि यो रागतः प्रवृत्तो हनने स निषेधे नियुज्यते । एतदेव निषेधस्यानुष्ठानं यन्निषिध्य-मानस्याननुष्ठानम् । अग्नीषोमीयादौ तु नैव हिंसाप्रतिषेधोऽस्ति द्वेषलक्षणाया लौकिक्या हिंसाया निषेधेन निषिद्धत्वात् । शास्त्रीया तु विधिलक्षणा न निषेधेन विषयीक्रियते, लौकिक्यां चरितार्थत्वान्निषेधस्य । नच सामान्यतो दृष्टेन हिंसात्वा-

ल्लौकिकहिंसावद्वैदिक्या: पापहेतुत्वमापादयितुं शक्यते। यतो न हिंसात्वं पापहेतुत्वे कारणम् अपि तु प्रतिषेधेन विषयीकरणम्। न चात्र प्रतिषेधोऽस्तीत्युक्तम्।

कैश्चित्तु मूलशब्द: कारणपर्यायो व्याख्यायते। धर्मस्य वेदो मूलं प्रतिष्ठा कारणं साक्षात्प्रणाड्या च। 'स्वाध्यायमधीयीत' 'ऋग्वेदं धारयन्विप्र' इत्यादिचोदनासु साक्षात्। अन्यत्र तु अग्निहोत्रादिकर्मस्वरूपज्ञापकतया प्रणाड्या।

स्मृतिशीले च तद्विदाम्। अनुभूतार्थविषयं विज्ञानं स्मृतिरुच्यते। **तच्छब्देन वेद:** प्रत्यवमृश्यते। तं विदन्ति **तद्विद:।** वेदार्थविदामिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति **यत्स्मरणं** तदपि प्रमाणम्।

"ननु च स्मृतिर्न प्रमाणमित्याहु:। सा हि पूर्वप्रमाणावगतप्रमेयानुवादिनी नाधिकमर्थं परिच्छिनत्तीति वदन्ति"।

सत्यम्। ये स्मरन्ति तेषामाद्यमेव तत्र शब्दादि प्रमाणं नात्मीया स्मृति:। अस्माकं तु मन्वादिस्मृतिरेव प्रमाणम्। नहि वयं तामन्तरेणान्यतोऽष्टकादिकर्तव्यतामवगच्छाम:। तच्च मन्वादीनामीदृशं स्मरणं तत्कृतेभ्यो वाक्येभ्य: स्मृतिपरम्परायातेभ्योऽवसीयते। तस्माच्च स्मरणादनुभूतोऽयमर्थ: प्रमाणेन मन्वादिभिरिति निश्चिनुमो, यत एते स्मरन्ति, न ह्यननुभूतस्य स्मरणोपपत्ति:।

"ननु कल्पयित्वा ग्रन्थमुपनिबध्नीयुरननुभूयैव केनचित् प्रमाणेन। यथोत्पाद्यवस्तु कथानकं केचन कवय: कथयेयु:"।

अत्रोच्यते। भवेदेवं यद्यत्र कर्तव्यतोपदेशो न स्यात्। कर्तव्यतोपदेशो ह्यनुष्ठानार्थ:। न च केचित्स्वेच्छया कल्पिते बुद्धिपूर्वव्यवहारिणोऽनुष्ठातुमर्हन्ति।

"भ्रान्त्याऽप्यनुष्ठानसिद्धिरिति" चेत्। स्यादप्येकस्य भ्रान्ति:, सर्वस्य जगतो भ्रान्तिर्यावत्संसारभाविनी चेत्यलौकिकी कल्पना। न च सम्भवति मन्वादीनां वेदमूलत्वे भ्रान्त्यादेरवसर:। अत एव प्रत्यक्षतोमन्वादयो धर्मान्ददृशुरिति नाभ्युपगम्यते। इन्द्रियैरर्थानां सन्निकर्षे यज्ज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्। न च धर्मस्येन्द्रियै: सन्निकर्ष: सम्भवति, तस्य कर्तव्यतास्वभावत्वात्। असिद्धं च कर्तव्यम्। सिद्धवस्तुविषयश्च सन्निकर्ष:। अनुमानादीनि तदात्वे यद्यप्यसन्तमर्थमवगमयन्ति पिपीलिकाण्डसञ्चारेण हि भविष्यन्तीं वृष्टिमनुमिमते तथापि न तेभ्य: कर्तव्यतावगति:। तस्मात्कर्तव्यतास्मरणस्यानुरूपकारणकल्पनायां वेद एवोपदिश्यते। स च वेदोऽनुमीयमानो मन्वादिभिरुपलब्ध:। इदानीमुत्सन्ना सा शाखा यस्याममी स्मार्ता धर्मा आसन्।

तथा किमेका शाखाऽथ बह्व्य: तासु च कश्चिदष्टकादि: कस्याञ्चिदित्येतदनुमानं प्रवर्तते। अथाद्यत्वे पठन्त एव ता: शाखा:। किन्तु विप्रकीर्णास्ते धर्मा:।

कस्याञ्चिच्छाखायामष्टकादीनां कर्मणामुत्पत्तिः, कस्यांचिद् द्रव्यं, क्वचिद्देवता, क्वचिन्मन्त्र इत्येवं विप्रकीर्णानां मन्वादयोऽङ्गोपसंहारं सुखावबोधार्थं चक्रुः।

अथ मन्त्रार्थवादलिङ्गमात्रप्रभवा एते धर्माः अथायमनादिरनुष्ठेयोऽर्थोऽविच्छिन्न-पारम्पर्यसम्प्रदायायातो वेदवन्नित्य उतास्मदादीनामिव मन्वादीनामपि परप्रत्यया-नुष्ठानो नित्यानुमेयश्रुतिक इत्येवमादि बहुविकल्पं विचारयन्ति **विवरणकाराः।**

एतावांस्तु निर्णयः। वैदिकमेतदनुष्ठानं स्मार्तानां वैदिकैर्विधिभिर्व्यतिषङ्गा-वगमादनुष्ठातॄणां च तद् दृष्ट्वानुष्ठानात्। व्यतिषङ्गश्च दर्शितः। क्वचिद्वैदिकमङ्गम् प्रधानं स्मार्तं, क्वचिदेतदेव विपरीतं क्वचिदुत्पत्तिः क्वचिदधिकारः क्वचिदर्थवाद इति। एवं सर्व एव स्मार्ता वैदिकैर्व्यतिषक्ताः। निपुणतश्चैतन्निर्णीतमस्माभिः **स्मृतिविवेके—**
स्मार्तवैदिकयोर्नित्यं व्यतिषङ्गात्परस्परम्। कर्तृतः कर्मतो वाऽपि वियुज्येते न जातु तौ॥
प्रत्यक्षश्रुतिनिर्दिष्टं येऽनुतिष्ठन्ति केचन। त एव यदि कुर्वन्ति तथा स्याद्वेदमूलता॥
प्रामाण्यकारणं मुख्यं वेदविद्भिः परिग्रहः। तदुक्तं कर्तृसामान्यादनुमानं श्रुतीः प्रति॥
विशेषनिर्धारणे तु न किञ्चित्प्रमाणं न च प्रयोजनम्।
उत्सादोऽपि सम्भाव्यते। दृश्यन्ते हि प्रविरलाध्येतृका अद्यत्वेऽपि शाखाः। ताभ्यः सम्भाव्यभाव्युत्सादाभ्यो विधिमात्रमर्थवादविरहितमुद्धृत्योपनिवद्धं स्मृतिका-रैरिति कैश्चिदभ्युपगम्यते। "ब्राह्मणोक्ता विधयः तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनु-मीयन्त" **इत्यापस्तम्बः** (१।४।१०)

अत्र तु यैवं महाप्रयोजना शाखा यस्यां सर्वे स्मार्ता गार्ह्याश्च सर्ववर्णाश्रमधर्मा आम्नातास्तस्या उपेक्षणमसम्भाव्यम्, सर्वाध्येतॄणां चोत्साद इत्यादि बह्वदृष्टं प्रकल्प्यम्। विप्रकीर्णानां त्वर्थवादगहनानां क्रत्वर्थपुरुषार्थतया च दुर्विज्ञानानां प्रयोगोन्न-यनमभियुक्तानां न्यायतो निश्चितार्थानां घटते। अस्मिंस्तु पक्षे विरोधद्वयस्यापि प्रत्यक्षश्रौतत्वाद्विकल्पेन स्मृतेर्बाधः। स च विशिष्टानां नाभिप्रेतः। स्मृतिकाराश्च बाधमनुमेयश्रुतिमूलत्वं च प्रतिपन्नाः। एवमप्याह **गौतमः** (३।३५)—"ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद् गार्हस्थ्यस्येति"। यदि हि मन्वादीनां प्रत्यक्षास्ताः शाखा अभवन्केयं वाचोयुक्तिः गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षविधानादिति। ननु सर्व एवाश्रमाः प्रत्यक्षविधानाः। स्वमतमेव चैतद् गौतमेनाचार्यापदेशेनोपदिष्टम्-'तस्याश्रमविकल्पम्' (३।१) इत्याद्युपक्रम्यानेनोपसंहृतत्वात्।

मन्त्रार्थवादप्रमाणभावोऽप्यविरुद्धः। यद्यप्यर्थवादा विध्युद्देशस्तुतिपरा न स्वार्थस्य विधायकास्तथापि केषाञ्चिदन्यपरतैव नोपपद्यते यावत्स्वार्थविषयो विधिर्नावगमितः। यथा 'स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्चे'त्यादेः पञ्चाग्निविधिशेषतैवमेतावतैव नोपपद्यते

यावद्धिरण्यस्तेयादेः प्रतिषेधो नावगमितः। य एतां विद्यामधीते स हिरण्यस्तेयाद्यप्या-चरंस्तैश्च संवसन्न पतति, अन्यथा तु पततीत्यवगतिरविरुद्धा।

"अथ विध्युद्देशो विधेः प्रतिपादको, नार्थवाद" इति, केनैषा परिभाषा कृता। 'एते पतन्ति चत्वार' इत्यत्राप्याख्यातश्रवणमस्ति। 'लिङादयो न सन्तीति' चेत् 'प्रतितिष्ठन्तीति' रात्रिष्वपि नैव लिङ्श्रुतिरस्ति। अथ 'तत्राधिकाराकाङ्क्षाया-मेकवाक्यतायां सत्यां पञ्चमलकारादिकल्पनया विध्यवसायः, एवमत्रापि भविष्यति। बहवश्च द्रव्यदेवताविधयोऽर्थवादावगम्याः सन्ति। तत्र यस्य विधेः शेषा अर्थवादास्त-द्विधिनैव द्रव्यदेवतादेरपेक्षितत्वाद्विशेषसमर्पणमात्रे व्यापारान्तर्गतविशेषावगतिरर्थ-वादाधीना न दोषाय। इह तु तदसम्बद्धस्य विध्यन्तरस्येष्यमाणत्वाद्वाक्य-भेदापत्तिरतश्च न प्रकृतिशेषता। तदभावे च तन्मूला प्रतिषेधावगतिर्न स्यादतश्च 'अक्ताः शर्करा उपदधाति' 'तेजो वै घृतमित्यनेन वैषम्यमित्याहुः।"

तदसत्। सत्यप्यर्थान्तरत्वे तदेकवाक्यतामूलत्वादस्यावगतेर्नास्ति वाक्यभेदादि-चोद्यापत्तिः। मन्त्राः प्रयोगप्रकाशकत्वेन रूपादेवावगतास्तस्य प्रयोगस्यान्यतोऽसिद्धेः प्रकाशकत्वनिर्वहणाय प्रकाश्यं कल्पयन्ति। न वाऽसतोरुत्पत्त्यधिकारयोः प्रकाशनमष्टकायाः सम्भवतीत्युत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगबोधका मन्त्राः। एवं मान्त्रवर्णिकाश्च विधयोऽप्युपगम्यन्ते। यथाऽऽघारे देवताविधिः।

चतुष्पाद्धि धर्मोऽभ्युपगतस्तत्राल्पतरांशः श्रुतः, सकलेतरांशबोधहेतुस्तथाविध एव, विधौ सम्बन्धग्रहणादिति। सर्वथा तावत्सम्भवति वेदसंयोगः।

मनुर्बहुभिर्बहुशाखाध्यायिभिः शिष्यैरन्यैश्च श्रोत्रियैः सङ्गतस्तेभ्यः शाखाः श्रुत्वा ग्रन्थं चकार। ताश्च मूलत्वेन प्रदर्श्य ग्रन्थं प्रमाणीकृतवान्। एवमन्ये तत्प्रत्य-यादनुष्ठानमादृतवन्तो न मूलोपलम्भे यत्नं कुर्वन्ति। अस्माकं चैतदनुमानम्।

अतो विरोधे सत्यपि तुल्ये श्रौतत्वे बाधोपपत्तिः। प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रयोगसम्पत्तौ श्रुत्यन्तरं प्रत्याकाङ्क्षैव नास्ति। यथा सामिधेनीषु साप्तदश्यपाञ्चदश्ययोः पाञ्चदश्येन प्रकृतिरवरुद्धा साप्तदश्यं प्रत्यक्षश्रुतमपि नाकाङ्क्षति। आभिधानिको ह्यर्थः सन्निकृष्यते-ऽभिहितार्थाकाङ्क्षावगम्यं प्रत्ययं विप्रकर्षाद् दुर्बलं बाधते। न चैतावताऽप्रामाण्यापत्तिः। यथा प्राकृतान्यङ्गानि विकृतिषु चोदकप्राप्तानि वैकृतिकैर्बिरुध्यमानानि बाध्यन्ते तद्वदेव द्रष्टव्यम्।

यत्र सम्प्रदायविच्छेदस्तत्र च परम्परापत्तिः। न हि तत्र कस्यचित्प्रमाणं प्रवृत्तम्। नित्यानुमेयपक्षोऽपि सम्प्रदायपक्षान्नातीव भिद्यते। मन्वादिस्मरणस्य वयं मूलं परीक्षितुं प्रवृत्ताः। यदि च तेषामप्यसावनुमेयो वेदो वयमिव न ते स्मर्तारः। नच यः पदार्थो न कस्यचित्प्रत्यक्षस्तस्यानुमेयता सम्भवत्यन्वयासम्भवात्। क्रियादिषु सामान्यतोऽस्त्येव

सम्बन्धदर्शनम् । यदिचाऽर्थापत्त्यवसेयाः क्रियादयो न चेहान्यथाऽनुपपत्तिरस्ति ।

तस्मादस्ति मन्वादीनामस्मिन्नर्थे वेदसम्बन्धो, न पुनरयमेव प्रकार इति निर्धारयितुं शक्यम्। द्रढीयसी कर्तव्यतावगतिर्वेदविदां वेदमूलैव युक्ता कल्पयितुं, न भ्रान्त्यादि-मूलेत्यवगत्यनुरूपकारणकल्पना कृता भवति । तत्रोत्सादविप्रकीर्णे मन्त्रार्थवादे प्रत्यक्षवेदानां कारणानां सम्भवात्कल्प्यत्वमुपशेते । प्रत्यक्षोऽपि विधिः क्वचिन्मूलत्वेन दृश्यते 'न मलवद्वाससा सह संवदे'दिति । स चाध्ययने चोपनयने च पठ्यते ।

तदेतल्लेशतोऽस्माभिरुक्तम् । विस्तरस्तु **स्मृतिविवेका**ज्ज्ञातव्यः ।

शाखाः काश्चित्समुत्सन्नाः, पक्षो नैष मतो मम ।
पक्षेऽस्मिन्न प्रमाणं हि वह्वदृष्टं प्रसज्यते ।।

उपपन्नतरः पक्षो विक्षिप्तानां ततस्ततः।
उत्पत्त्यादिसमाहारः प्रायशो दृश्यते ह्यदः ।।

अनेकशिष्योपाध्यायैः श्रोत्रियैरादृतोऽपरैः ।
शक्तो रचयितुं श्रुत्वा शाखां तां तां कुतश्चन ।।

उपपन्नस्तदानीं च दृष्टमूलैः परिग्रहः ।
निश्चयोऽस्माकमप्यद्य यथा सम्भवतः स्थितः ।।

प्रयोगद्योतका मन्त्रा, द्योतनं तस्य नामतः ।
नर्तेविकारोत्पत्तिभ्यां प्रयोगस्यास्ति सम्भवः ।।

विशिष्टदेवतालाभ आघारे मान्त्रवर्णिकः ।
प्रकाशकत्वान्मन्त्रस्य तन्निर्वहणहेतुकः ।।

या सिद्धरूप एकस्मिन् रूपान्तरगतिर्भवेत् ।
न सा स्वरूपनाशाय विश्वजित्यधिकारवत् ।।

प्रतिपन्ने विधौ युक्तं तत्सम्बन्धार्थकल्पनम् ।
गतिर्मन्त्रार्थवादेभ्यो न दृष्टा चेद्विधेः क्वचित् ।।

लिङादिगम्यं भगवान्विधिं स्मरति **पाणिनिः** ।
न शक्तास्ते विधिं वक्तुं सिद्धवस्त्वभिधायिनः ।।

व्याख्येयो गुणवादेन योऽर्थवादादतत्परात् ।
अर्थोऽधिगन्तुमिष्येत कथं स्यात्तस्य सत्यता ।।

भिन्द्याद्वाक्यं न प्रतिष्ठा साकाङ्क्षा रात्रयो यतः ।
विशेषे तद्गते युक्ता वाक्यशेषावगम्यता ।।

स्तेयादीनां निषेधेऽपि विध्यन्तरगतिर्ध्रुवा ।
ततश्च वाक्यभेदः स्यान्नोपन्यासस्ततः समः ।।

वाचः स्तोमे प्रयुज्यन्ते सर्वे मन्त्रा विधिश्रुतेः ।
नाष्टकादौ विशेषोऽस्ति हेतुर्मन्त्रस्य बोधने ।।

विना सामान्यसम्बन्धाल्लिङ्गं च विनियोजकम् ।
न च नास्त्यस्य सम्बन्धो विना प्रकरणादिभिः ।।

परिहारं ब्रुवन्त्यत्र केचित्तन्मूलवादिनः ।
रात्रिषु प्रतितिष्ठन्तीत्यसत्स्वेव लिङ्गादिषु ।।

पञ्चमेन लकारेण तदर्थगतिरिष्यते ।
पतन्ति न म्लेच्छितवा इत्यादिषु तथा भवेत् ।।

ऋचां विधिर्वाचिस्तोमे सर्वदाशतयीरिति ।
दशभ्यो मण्डलेभ्यस्ता वर्जिताः पठिता वहिः ।।

सामान्यसम्बन्धकारी समाख्यैवेति गीयते ।
समाख्या गृह्यमन्त्राणां तेन ते नास्ति कर्मणाम् ।।

पञ्चाग्निविद्याशेषत्वं हिरण्यस्तेननिन्दया ।
स्तेनो हिरण्यवाक्यस्य, न विना तन्निषेधतः ।।

शेषत्वावगमोऽर्थात्तु तदकर्तव्यता तु या ।
द्रढिम्ने शेषतायाः, सा न पुनस्तद्विरोधिनी ।।

नित्यानुमेयपक्षो यो व्याप्यागमपरम्परा ।
तयोरन्धप्रवाहत्वं न भेदः कश्चिदीक्ष्यते ।।

एवं सति या गौतमेन प्रत्यक्षविधानता गार्हस्थ्यस्योक्ता सा शब्दस्याव्यवहित-व्यापाराभिप्रायेण । श्रवणानन्तरं योऽर्थः प्रतीयते स प्रत्यक्षः । यस्तु प्रतीतेऽर्थे तत्सा-मर्थ्यपर्यालोचनया गम्यः स विलम्बितत्वात्प्रतिपत्तेर्न प्रत्यक्ष इति सर्वमुपपन्नम् ।

स्मृतिशीले च तद्विदाम् । स्मृतिश्च शीलं च स्मृतिशीले । शीलं रागद्वेषप्रहाण-माहुः । तच्च धर्ममूलं वेदस्मृतिवन्न ज्ञापकतया किन्तु निर्वर्तकत्वेन । रागद्वेषप्रहाणाद्धि धर्मो निर्वर्तते ।।

ननु च श्रेयःसाधनं धर्म इत्युक्तम् । रागद्वेषप्रहाणमेव च तत्स्वभावम् । तत्रासति व्यतिरेके किमुच्यते रागादिप्रहाणाद्धर्मो निर्वर्तत इति ।

उक्तमस्माभिर्धर्मशब्दोऽयं स्मृतिकारैः कदाचिद्विधिनिषेधविषयभूतायां क्रियाया प्रयुज्यते, कदाचित्तदनुष्ठानजन्ये आफलप्रदानावस्थायिनि कस्मिंश्चिदर्थे ।

तस्य च सद्भावे शब्द एव प्रमाणम्। यदि हि यागस्तथाविधं वस्त्वनुत्पाद्य विनश्येत्तदा कालान्तरे कुतः फलोत्पत्तिः। तदेतद्वस्तु धर्मशब्देनात्राभिप्रेतम्। तस्य शीलं मूलमिति न किञ्चिदनुपपन्नम्। तदभिप्राया एव व्यवहाराः "एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः" इति। क्रियाया अनुष्ठानसमनन्तरमेव नाशात्कुतः कालान्तरान्वयः।

अत्र चोद्यते। ननु सर्व एव श्रुतिस्मृतिविहितोऽर्थो धर्मस्य मूलम्। शीलस्यापि तत्रान्तर्भावाद्भेदेनोपादानमनर्थकम्। विधायिष्यते च 'इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम्। यस्मिञ्जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणा' विति। अयमेव मनसो जयो यो रागद्वेषयोः परित्याग इति वक्ष्यामः।

केचिदाहुरादरार्थः पृथगुपदेशः। एतद्धि सर्वकर्मणामनुष्ठान उपयुज्यते, स्वप्रधानं च अग्निहोत्रादिकर्मवत्। सर्ववर्णधर्मश्चायं सर्वाश्रमधर्मश्चः, अतः सामान्यधर्मलक्षणावसरेऽस्मिन्नुच्यते।

वयं तु ब्रूमः। समाधिः शीलमुच्यते। तथाहि 'शील समाधाविति' धातुषु पठ्यते। समाधानं च मानसो धर्मः। यच्चेतसोऽन्यविषयव्याक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणता तच्छीलमुच्यते।

द्वन्द्वश्चायमितरेतरयोगे। तेन परस्परसापेक्षयोः स्मृतिशीलयोः धर्मं प्रति प्रामाण्यमेवाभिप्रेतं, न पूर्ववन्निर्वर्तकत्वम्। एतदुक्तं भवति। समाधानवती या स्मृतिः सा प्रमाणं न स्मृतिमात्रम्। तेन सत्यपि वेदार्थवित्त्वे यदतत्पराणां स्मरणं न तद्धर्ममूलं भ्रान्त्यादिसम्भवाच्छास्त्रार्थविधानशून्यानाम्।

चशब्द इह पठ्यते। स तद्विदामित्यस्मादनन्तरं द्रष्टव्यः। वृत्तानुरोधात्त्वेवं पठितः। समुच्चयार्थश्चासौ पूर्वप्रकृतस्य च समुच्चेतव्यस्याभावात्तृतीये पादे यत्साधूनामित्युक्तं तत्समुच्चिनोति। अतस्त्रीणि विशेषणान्यत्राश्रीयन्ते। विदुषामुपाध्यायादागमितविद्यानां तथा तदभ्यासपराणामनुष्ठानपराणां च स्मृतिः प्रमाणम्। एतत्सर्वं मन्वादीनामासीदिति स्मर्यते। नान्यथा तत्कृतेषु ग्रन्थेषु शिष्टानां परिग्रहोपपत्तिः।

यद्येवं स्पष्टमेव वक्तव्यम्, 'मन्वादिवाक्यानि धर्ममूलमिति।' किमेतेन लक्षणेन।

सत्यम्। यः कथञ्चित्तत्प्रामाण्ये विप्रतिपद्येत तं प्रति न्यायशास्त्रप्रसिद्धं प्रामाण्यहेतुकथनमेतत्। अद्यत्वेऽपि यस्यैतद्धेतुसद्भावः सोऽपि मन्वादिवद् ग्राह्यवाक्यः स्यात्। तथा च विदुषां प्रायश्चित्ताद्युपदेशे तथाभूता एव परिषत्त्वेन प्रमाणीभवन्ति "एकोऽपि वेदविद्धर्मं यो व्यवस्येद् द्विजोत्तम" इति। अत एव स्मर्तृपरिगणना मनुर्विष्णुर्यमोऽ-

ङ्गिरा इति निर्मूला। तथा हि पैठीनसिबौधायनप्रचेतःप्रभृतयः शिष्टैरेवंरूपाः स्मर्यन्ते। न च परिगणनायामन्तर्भाविताः। सर्वथा यमविगानेन शिष्टाः स्मरन्ति वदन्ति वा एवंविधैर्गुणैर्युक्तम् तेन चैतत्प्रणीतमिति तस्य वाक्यं सत्यपि पौरुषेयत्वे धर्मे प्रमाणं स्यादिति **स्मृतिशीले च तद्विदाम्** इत्यस्यार्थः।

अद्यत्वे य एवंविधैर्गुणैर्युक्त ईदृशेनैव च हेतुना ग्रन्थमुपनिबध्नीयात्स उत्तरेषां मन्वादिवत्प्रमाणीभवेत्। इदानीन्तनानां तु यदेव तत्र तस्य बोधकारणं तदेव तेषा-मस्तीति न तद्वाक्यादवगतिः। इदानीन्तनो हि यावन्मूलं न दर्शयति तावन्न विद्वांसस्त-द्वाक्यं प्रमाणयन्ति। दर्शिते तु मूले प्रमाणीकृते ग्रन्थे कालान्तरे यदि कथञ्चिदष्टकादि-मूलतुल्यता स्यात्तदा तेषां शिष्टपरिग्रहान्यथानुपपत्त्या तन्मूलानुमानं युक्तम्।

आचारश्चैव साधूनाम्। चशब्देन वेदविदामिति सम्बध्यते। पदद्वयेन शिष्टत्वं लक्ष्यते। शिष्टानां य आचारः सोऽपि धर्मे मूलम्। आचारो व्यवहारः अनुष्ठानम्। यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्मबुद्ध्याऽनुतिष्ठन्ति तदपि वैदिक-मेव पूर्ववत्प्रतिपत्तव्यम्। यथा विवाहादौ कङ्कणबन्धनादि माङ्गलिकत्वेन यत्क्रियते, या च कन्यायास्तदर्हविवाहयिष्यणायाः प्रख्यातवृक्षयक्षचतुष्पथादिपूजा देशभेदेन, तथा चूडासङ्ख्या देशभेदश्च, या चातिथ्यादीनां गुर्वादीनां चानुवृत्तिः प्रियहितवचनाभि-वादनाभ्युत्थानादिरूपा, तथा पृश्निसूक्तं तृणपाणयोऽधीयते अश्वमेधमश्वं यथा समर्पयन्तः। ईदृश **आचारः।**

एषोऽपि हि स्वभावभेदेन पुरुषाणां मनःस्वास्थ्यदौःस्थ्यादिभेदेनानेकरूपः प्रतिविशेषमानन्त्यादशक्यः ग्रन्थेनोपनिबद्धुम्। यदेव बहुशः प्रियमस्येत्युपलक्षितं तदेवावसरान्तरे विपरीतं सम्पद्यते। तथा पर्युपासनं गृहस्थेनातिथेः क्रियमाणं कस्यचित्प्रीतिकरं 'ममायं भृत्यवत्तिष्ठति', अन्यस्त्वन्यथा, निर्यन्त्रणया न लभ्यते आसितुम्, आसितुमस्मिन्सति इति पर्युपासनयैव विरज्यति। न तत्र सामा-न्यतः शक्यं वेदानुमानं न विशेषतः। अष्टकादीनां तु नियतैकरूपसमस्तप्रयोगस्म-रणमित्येष स्मृत्याचाराणां भेदः।

आत्मनस्तुष्टिरेव च। धर्ममूलमित्यनुषज्यते। वेदविदां साधूनामिति च।

अस्याश्च धर्ममूलत्वं प्रामाण्येनैवेत्याहुः। यत्र ह्येवंविधानामनुष्ठेयेऽर्थे मनः प्रसीदति द्वेषो न भवति स धर्मः।

"ननु च यस्य प्रतिषिद्ध एवार्थे मनः प्रसीदेत्स धर्मः प्राप्नोति। विहिते च किङ्कथिका स्यात् स न धर्म इति।"

एवमेतदीदृशानां महात्मनां मतिमतां महाप्रभावो मनःप्रसादो येनाधर्मोऽपि धर्मतामेति धर्मश्चाधर्मतां न रोगद्वेषादिदोषवताम्। यथा रुमायां यत्किञ्चिद्द्रव्यं

प्रविशति तत्सर्वं लवणसात्सम्पद्यते, एवं वेदविदां सहसोत्पन्नेन मनःपरितोषेण सर्वं निर्मलीक्रियते । अतो यथा प्रतिषिद्धमपि ग्रहणं षोडशिनि विधिनाऽनुष्ठीयमानं न दोषाय। न चात्र ग्रहणवद्विकल्पः। प्रतिषेधा ह्यात्मतुष्टिव्यतिरेकेणान्यत्र विषये व्यवस्थाप्यन्ते । अथवा नैव तेषामधर्मे आत्मा परितुष्यति । यथा विषघ्नीमेवौषधीं नकुलो दशति नान्याम्। अत उच्यते "नकुलो यां यां दशति सा सा विषघ्नीति।" इह भवन्तश्चाहुः। ये वैकल्पिकाः पदार्थास्तेषु यस्मिन्पक्षे मनः प्रसीदति स पक्ष आश्रयितव्यः । वक्ष्यति च द्रव्यशुद्धौ प्रायश्चित्तेषु च "तस्मिंस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत्" । अथवा योऽश्रद्दधानो नास्तिकतया तस्यानधिकारमाह । नास्तिकस्य हि न वैदिकं कर्म कुर्वतोऽप्यात्मा तुष्यति । अतस्तेन क्रियमाणमपि कर्म निष्फलमेव । अथवा सर्वकर्मविषयो भावप्रसाद उपदिश्यते, अनुष्ठानकाले क्रोधमोहशोकादि त्यक्त्वा प्रमुदितेन भाव्यम् । अतश्च शीलवदस्याः सर्वशेषतया धर्ममूलत्वाभिधानम् ।। ६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवं धर्मं व्यवस्थाप्य तत्र प्रमाणान्याह। **वेदोऽखिल इति** । **अखिलः** सार्थवादः तेषामपि विधितात्पर्यात् स **वेदो धर्मस्य मूलं** प्रमाणम् । यत्र साक्षात् श्रुतिर्नोपलभ्यते तत्र कथं? तदुक्तं **स्मृतिशीले** चेति। **वेदविदां** या स्मृतिर्वाक्यविशेषविवक्षोत्पादिकाऽर्थविशेषविषयचिन्ता तत्प्रभवत्वात् वाक्यमपि स्मृतिः। वेदेऽनुपलभ्यमाने सा धर्मे प्रमाणम् । तस्या अप्यनुपलम्भे यत्र वेदविदां बहूनां शीलं चित्तस्य स्वभावप्रवणता सापि धर्मस्य मूलम् । यथा श्रुतिः "यद्वै किंचानूचानोऽभ्यूहति तदार्षेयं वेदयन्ती"ति । तस्याप्यनुपलम्भ उक्त**माचार** इति । साधवो वेदार्थसाधनप्रवृत्ताः तेषामाचारः स्वस्वपूर्वकालीनसाध्वनुष्ठितस्य प्रतिसंधानमनुष्ठानं तच्च **प्रमाणं** धर्मे । लब्धशीलादन्यप्रयुक्तत्वशङ्कारहितान्निर्धारितमूलं मिथ्याप्रसिद्धमूलताशङ्काकलुषितमीषप्रत्ययवरमिति क्रमार्थः । यत्राचारोऽपि नोपलभ्यते तत्राह-**आत्मन** इति । वक्ष्यति च यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोष इति । तदयमर्थः यत्र विषये वेदादिकं धर्मप्रमाणचतुष्टयं सदपि नोपलब्धं उत्सादादिवशात् तत्र यत्कर्म कुर्वतश्चेतसो लाघवापरनामा प्रसादातिशयः तस्य साधकत्वे स एव प्रमाणम् । किं त्वेकपुरुषप्रतिभानतयाऽस्याः शीलाचाराभ्यां बहुजनप्रतिभानतदनुष्ठानरूपत्वेनान्योन्यसंवादप्राप्तदार्ढ्याभ्यां किंचिदपकृष्टत्वमिति ।।६।।

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं धर्मप्रमाणान्याह **वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति** । वेद ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणः स **सर्वो** विध्यर्थवादमन्त्रात्मा धर्मे मूलं प्रमाणमर्थवादानामपि विध्येकवाक्यतया स्तावकत्वेन धर्मे प्रामाण्यात् । यदाह **जैमिनिः**—विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः । मन्त्रार्थवादानामपि विधिवाक्यैकवाक्यतयैव धर्मे प्रामाण्यं प्रयोगकाले चानुष्ठेयस्मारकत्वं वेदस्य च धर्मे प्रामाण्यं यथार्थानुभवकरणत्व-

रूपं न्यायसिद्धम् । स्मृत्यादीनामपि तन्मूलत्वेनैव प्रामाण्यप्रतिपादनार्थमनूद्यते । मन्वादीनां च वेदविदां **स्मृति**र्धर्मे प्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणोपादानाद्वेदमूलत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमभिमतम् । **शीलं** ब्रह्मण्यतादिरूपम् । तदाह **हारीतः** ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयता मृदुताऽपारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं **शीलम्**। **गोविन्दराज**स्तु शीलं रागद्वेषपरित्याग इत्याह । आचारः कम्वलवल्कलाद्याचरणरूपः । **साधूनां** धार्मिकाणा**मात्मतुष्टिश्च** वैकल्पिकपदार्थविषया धर्मे प्रमाणम् । तदाह †**गर्गः** । वैकल्पके आत्मतुष्टिः प्रमाणम् ।।६।।

(४) **राघवानन्दः**। अधुना प्रत्यक्षवेदमात्रप्रमितो धर्म इति तु नार्थ इत्याह— **वेद** इति चतुर्भिः । **अखिलः**ऋग्यजुःसामाथर्वणः **धर्ममूलं** धर्मे प्रमाणम् । **स्मृतिशीले** स्मृतिर्मन्वाख्याद्या **शीलं** वृत्तं चरित्रम् । **तद्विदाम**नुष्ठेयत्वेन वेदार्थविदाम् । ब्रह्मण्यता पितृदेवभक्तता अपरोपतापिता मृदुता अनसूयता अपारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिरिति त्रयोदशविधं शीलमिति **हारीतो**क्तं वा । अत्र स्मृतिः श्रुत्यविरोधिनी ग्राह्या । तथा च सूत्रं-विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृत्यादि हेयम् । यथा सर्वौदुम्बरी वेष्टयितव्येति। असति तद्विरोधे अनुमानं यथाऽष्टकाः कर्तव्या इति स्मृतिवाक्यं वेदानुमापकतया मानमित्यर्थः । **आचारो** विवाहादौ कङ्कणबन्धादिः **साधूनाम**मत्सराणां तुष्टिर्मनसः-परिणामविशेषः सोपि धर्मे मानमित्यन्वयः ।।६।।

(५) **नन्दनः** । अथ धर्मप्रमाणान्युपन्यस्यति-**वेद इति** जातावेकवचनम् । **धर्ममूलं** धर्मस्य प्रमाणं न केवलं विध्यादेश एव धर्मप्रमाणं किंतु मन्त्रार्थवादावपीत्युक्तमखिल इति । **तद्विदां** वेदार्थविदाम् । **स्मृति**र्धर्मशास्त्रेतिहासपुराणानि । **शीलं** च धर्ममूलं सत् संभावनीयताहेतुः । आत्मगुणसंपच्छीलम् । तदुक्तं महाभारते तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघ्येत संसदि । शीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुनन्दनेति । अत्रोदाहरणं युधिष्ठिरस्य यक्षरूपधारिणो धर्मात्सोदरानादरेण नकुलजीवितवरणम् । तद्विदामाचारश्चैव धर्ममूलम् । **आचारो** व्याख्यातः । **साधूनां** परमधार्मिकाणा**मात्मनस्तुष्टि**र्मनसो रुचिः सा च धर्ममूलं प्रमाणान्तरागोचरत्वेन धर्मत्वं प्रति संशयितेष्वर्थेषु योऽर्थो धर्मत्वेन साधूनां मनसे रोचते स धर्म इत्यर्थः ।।६।।

(६) **रामचन्द्रः। अखिलो वेदो धर्मस्य** प्रमाणम् । च पुनः । **तद्विदां** धर्मविदां **स्मृतिशीले** स्मृतिश्च शीलं च स्मृतिशीले धर्मस्य मूले भवतः शुचौ तु चरिते

---

† गर्गन्यासः (अ)

शीलमित्यमरः । **आचारः** सदाचारः साधुतुष्टिकर्ता च पुनः **आत्मनः** स्वस्य **तुष्टिकर्ता** ॥६॥

(७) **मणिरामः**। इदानीं धर्मे प्रमाणान्याह—**वेदोऽखिल इति** । **अखिलः** विध्यर्थवादमन्त्रात्मकः । वेदविदां मन्वादीनाम् । **स्मृतिशीले** स्मृतिः शीलं वा । **शीलं** रागद्वेषपरित्यागः । **साधूनां** धार्मिकाणां **आचारः** कंवलादिपरिधानरूपः । **आत्मतुष्टिः** । यत्र वैकल्पिकाः पदार्था उक्ताः तत्र यस्मिन् पदार्थे साधूनां मनस्सन्तोषो भवति तद्रूपा । तथाच स्मृत्यादयोऽपि वेदमूलकत्वात् धर्मे प्रमाणानीत्यर्थः ॥६॥

(८) **गोविन्दराजः** । इदानीं धर्मप्रमाणपरिगणनार्थमाह—**वेद इति** । **वेदः** ऋग्यजुस्सामलक्षणः **अखिलः** समग्रः । अर्थवादादीनामपि विध्येकवाक्यत्वेन श्रवणात् **धर्मस्य मूलं** प्रमाणं मिथ्याज्ञानसंशयाभावात् निसर्गप्रामाण्याच्च । एतन्न्यायसिद्धम् । एतदस्यानूद्यते **स्मृत्यादीनां** तन्मूलत्वेन प्रामाण्यप्रतिपादनाय । तथा च मानवादिशास्त्रोपनिवन्धनं वेदविदां कर्तव्याकर्तव्यस्मरणम् **शीलं च** रागद्वेषपरित्यागात्मकं, **आचारश्च** विवाहादौ कङ्कणबन्धनाद्याचरणरूपः, **साधूनां** धार्मिकाणां **आत्मनस्तुष्टिश्च** अदृष्टार्थाचिर्यमाणपदार्थचेतः परितोषरूपा वैकल्पिकपदार्थविषया च धर्मे प्रति प्रमाणम् । एषां सर्वेषां वेदमूलकत्वात् ॥६॥

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥७॥

(१) **मेधातिथिः** । यदुक्तं वेदवित्सम्बन्धेन स्मृतेः प्रामाण्यं तदनेन प्रकटयति । **यः कश्चिद्धर्मो** वर्णधर्म आश्रमधर्मः संस्कारधर्मः सामान्यरूपो विशेषरूपश्च कस्यचिद्-ब्राह्मणादेर्वर्णस्य । **मनुना परिकीर्तितः । स सर्वोऽपि वेदेऽभिहितः** प्रतिपादितः । यथा चैतत्तथा पूर्वश्लोक उक्तम् । **सर्वज्ञानमयो हि सः** । सर्वेषां ज्ञानानामदृष्ट-विषयाणां हेतुर्निमित्तं वेदः । सर्वैर्ज्ञानैर्निर्मित इवेति ज्ञाने तद्विकारत्वमध्यारोप्य मयट् कृतः । यो हि यद्विकारः स तन्मयस्तत्स्वभाव इत्युच्यते । वेदश्च ज्ञानहेतुत्वात्तन्मय इति । सत्कार्यदर्शने कारणं कार्यस्वभावमिति । अथवा सर्वज्ञानाद्धेतोः आगतः 'हेतुमनुष्येभ्य' (पा. सू. ४–३–८१) इति मयट् क्रियते ॥७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **यःकश्चिदिति** । **यःकश्चिदि**दानीमनुपलभ्यमान-मूलवान् वेदोऽपि **कस्यचि**त्संकीर्णस्यापि **सर्वेषां** वेदानां यत् **ज्ञानं तत्प्रायो** हि स इत्यनु-धापयेपि [अनुमेयोऽपि] तस्य **स** वेदः प्रत्यक्ष एवेत्यर्थः ॥७॥

(३) **कुल्लूकः** । वेदादन्येषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कर्ष-ज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह **यःकश्चिदिति** । **यःकश्चि**त्कस्यचिद्ब्राह्मणादेर्मनुना

धर्म उक्तः **स सर्वो वेदे** प्रतिपादितः। यस्मात्सर्वज्ञोऽसौ मनुः। सर्वज्ञतया चोत्सन्नविप्रकीर्णपठ्यमानवेदार्थं सम्यग्ज्ञात्वा लोकहितायोपनिबद्धवान्। **गोविन्दराजस्तु सर्वज्ञानमय** इत्यस्य सर्वज्ञानारब्ध इव वेद इति वेदविशेषणतामाह ॥७॥

(४) **राघवानन्दः**। सर्वासां स्मृतीनां वेदमूलत्वेपि मनुस्मृतेरतिशयमाह **य इति**। **कस्य**चित्पुंसः **स** वेदः **सर्वज्ञानमयः** सर्वेषां ज्ञानानामदृष्टविषयाणां हेतुतया निर्मितः सर्वविषयज्ञानबलो भगवतः पूर्वपूर्वसर्गसदृशतया कार्यत्वेपि सर्वार्थप्रकाशकत्वान् ॥७॥

(५) **नन्दनः**। एषु पूर्वंपूर्वं बलीयः। वेदविदां स्मृतिः प्रमाणमित्युक्तम् वेदवित्तमत्वान्मनुना प्रणीतं शास्त्रं स्मृत्यन्तरेभ्यः प्रमाणमित्यभिप्रायेणाह—**यःकश्चिदिति**। **सर्वज्ञानमयः** सर्ववेदार्थज्ञानप्रकृष्टः [प्रचुरः] ॥७॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यःकश्चित् धर्मः** कस्यचिद्द्विप्रादेः धर्मः **मनुना परिकीर्तितः सः सर्वः** धर्मः **वेदे अभिहितः** उक्तः, स वेदः **सर्वज्ञानमयः सर्वं** जानातीत्यर्थः। यद्वा **स** मनुः सर्वज्ञानमयः ॥७॥

(७) **मणिरामः**। सर्वस्मृतेर्वेदमूलकत्वेपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कृष्टताज्ञापनार्थं विशेषेण वेदमूलतामाह—**यःकश्चिदिति**। **कस्यचित्** ब्राह्मणादेः ॥७॥

(८) **गोविन्दराजः**। तथा च वेदमूलत्वमेषां दर्शयति—**य इति**। **कस्यचित्** श्रुतिशीलाचारात्मतुष्टिप्रमाणको धर्मः कस्यचित् ब्राह्मणादेः **मनुना** कथितः **स सर्वैर्वे**दैरुक्तः उच्छिन्नविप्रकीर्णमन्त्रार्थवादलिङ्गमूलत्वात् तत्स्मरणस्य, अतीन्द्रियार्थप्रतिपादने हि वेदविदां अगृह्यमाणकारणानां वेदस्यैव मूलत्वसंभवात्। यस्मात् सर्वदृष्टार्थज्ञानहेतुत्वात् **सर्वज्ञानमयः** सर्वज्ञानारब्ध इव वेदः। अत्र च अष्टकादीनां महाप्रत्यवायादीनां ग्रन्थेनोपनिबन्धः। शीलाचारात्मतुष्टीनां पुनरल्पप्रत्यवायत्वात् [न] उपनिबन्धः ॥८॥

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा।
श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मे निविशेत वै॥ ८॥

(१) **मेधातिथिः**। **सर्वं** ज्ञेयं कृतकाकृतकम्। शास्त्रगोचरं प्रत्यक्षादिगोचरमप्रत्यक्षादिगोचरम्। **समवेक्ष्यैतज्ज्ञानचक्षुषा** तर्कव्याकरणनिरुक्तमीमांसादिविद्यास्थानश्रवणचिन्तनात्मकेन। चक्षुरिव चक्षुः शास्त्राभ्यासो, ज्ञानस्य कारणत्वसामान्यात्। यथा चक्षुषा रूपं ज्ञायते एवं शास्त्रेण धर्म इति सामान्यम्। **समवेक्ष्य** सम्यग्विचारपूर्वकं निरूप्य। **श्रुतिप्रामाण्यतो** वेदप्रामाण्येन **धर्मे निविशेत**। धर्ममनुतिष्ठेत्।

सर्वेषु हि शास्त्रेषु सम्यग्ज्ञातेषु वेदप्रामाण्यमेवावतिष्ठते। नाज्ञातेषु। तथाहि तानि शास्त्राणि निपुणत्वेन चिन्तयन् न तेषां प्रामाण्ये सम्यग्युक्तिरस्ति, वेदे त्वस्तीति

निश्चिनोति । सर्वग्रहणं ज्ञेयविशेषणम् । निखिलशब्दश्च **समवेक्ष्येति** क्रियाविशेषणम् । **निखिलं समवेक्ष्य** निःशेषेण पूर्वपक्षेण शास्त्रान्तराणां प्रामाण्ये, वेदस्य वाऽप्रामाण्ये यावत्यः काश्चन युक्तयः प्रतिभासन्ते ताः सर्वाः प्रदर्श्य, सिद्धान्तसिद्धैर्हेतुभिर्यथालक्षणलक्षितैर्निराकृत्य स्वपक्षसाधने चोपन्यस्ते वेदप्रामाण्यमवतिष्ठत इति निखिलशब्देन प्रदर्श्यते । तेन तौ निखिलसर्वशब्दौ पर्यायावपि भिन्नविषयत्वान्न पुनरुक्तौ । स्वग्रहणमनुवादः । यो ह्यन्यस्य धर्मः सोऽन्यस्याधर्म एव ।।८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **सर्वं त्विति** । **सम्यगवेक्ष्या**लोच्य **इदं** मानवशास्त्रं एतच्छास्त्रोक्तेन **ज्ञान**रूप**चक्षुषा**ऽनुपलभ्यमानवेदमूलेषु कर्मसु उपलभ्यमानतन्मूलेन च **श्रुतेरपि प्रामाण्यतः** प्रमाणत्वेन सिद्धेः तदुक्ते **स्वधर्मे** स्वसंपाद्ये धर्मे **निविशेत** नितान्तमन्तर्भवेत् । वै प्रसिद्धौ ।।८।।

(३) **कुल्लूकः** । **सर्वं त्विति** । **सर्वं** शास्त्रजातं वेदार्थावगमोचितं ज्ञानं मीमांसाव्याकरणादिकं **ज्ञान**मेव **चक्षु**स्तेन **निखिलं** तद्विशेषेण पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनानुष्ठेयमवगम्य **स्वधर्मेऽवतिष्ठेत** ।।८।।

(४) **राघवानन्दः** । ततः किं तत्राह-**सर्वमिति** । **ज्ञानचक्षुषा** ज्ञायते ऽनेनेति ज्ञानं गुरुः स एव चक्षुस्तेनोपदिष्ट**मवेक्ष्य** शब्दतोऽर्थतश्चाधीत्येत्यर्थः । **इदं** मनुशास्त्रं **श्रुतिप्रामाण्यतः** श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिर्गृहीततात्पर्यार्थः **विद्वान् स्वधर्मे** अनुष्ठेये कर्तव्याकर्तव्येति विशेषतः प्रवर्तेत ।।८।।

(५) **नन्दनः** । शीलादिभ्यःश्रुतिस्मृती बलीयस्यावित्यभिप्रायेणाह **सर्वमिति** । **इदं** श्रुत्यादिप्रमाणजातम् । **निखिलं** निरवशेषम् । **ज्ञानचक्षुषा** बुद्धया । **श्रुतिप्रामाण्यतः** श्रुतिशब्दः स्मृतेरप्युपलक्षणार्थं उत्तरश्लोकानुगुण्याच्छ्रुतिसमत्वाभ्युपगमाच्च ।।८।।

(६) **रामचन्द्रः** । **इमं निखिलं** सर्वं धर्मं विप्रादीनां धर्मं **ज्ञानचक्षुषा अवेक्ष्य** विचार्य **विद्वान् श्रुतिप्रामाण्यात्** वै निश्चयेन **निविशेत स्वधर्मे** प्रविष्टो भवेत् ।।८।।

(७) **मणिरामः** । **ज्ञान**मेव **चक्षुः** तेन **निविशेत** अवतिष्ठेत ।। ८ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **सर्वमिति** । यावत्किञ्चिच्छास्त्रजातं तत्**सर्वं विज्ञाना**ख्येन **चक्षुषा निखिलं** निःशेषं कृत्वा पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनैव शास्त्रज्ञः **स्वधर्मे**ऽवतिष्ठेत । वेदस्यैव धर्मं प्रति प्रामाण्यात् न वेदबाह्यशास्त्रप्रामाण्येन, ज्ञानं चक्षुरिव प्रमेयपरिच्छेदात् ।।८।।

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ।।९।।

(१) **मेधातिथिः** । यो नास्तिकतया वैदिकानि निष्फलानि कर्माणीति व्यामुह्य न तदनुष्ठाने प्रवर्तेत तस्य प्रवृत्त्यर्थं सुहृद् भूत्वा दृष्टफलप्रदर्शनं करोति । तिष्ठतु तावदन्यत्फलम् । श्रुतौ स्मृतिषु च यदुदितमुक्तं धर्माख्यं कर्म तदनुतिष्ठन्निहा-स्मिल्लोके यावज्जीवति तावत्कीर्तिं प्रशस्यतां पूज्यतां सौभाग्यं लभते । न्याय्ये पथि स्थितो महापुण्योऽयमिति सर्वेण पूज्यते, प्रियश्च सर्वस्य भवति । **प्रेत्य** देहान्तरे । यस्मादन्यदुत्तमं नास्ति तत्सुखं प्राप्नोति । प्रायेण स्वर्गकामस्याधिकारः । निरतिशया च प्रीतिः स्वर्गस्तत उच्यते **अनुत्तममिति** । तस्मान्नास्तिकस्यापि दृष्टफलार्थिनोऽ-त्रैव प्रवृत्तिः प्रयुक्तेत्येवम्परमेतत् ।।९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्र फलमाह-**श्रुतीति** । **श्रुतिस्**तत्कालोपलभ्या **अनुत्तमं सुखं** स्वर्गाख्यं मोक्षाख्यं च । अत्र च शीलादीनामनुक्तिरपकृष्टत्वकथनार्थम् । अत एव वक्ष्यमाणस्य श्रुतिस्मृत्यमीमांस्यत्वस्य शीलादावपि प्रसङ्गं निवारयितुं श्रुति-स्मृतिपदार्थौ व्याकर्तव्यौ ।।९।।

(३) **कुल्लूकः** । **श्रुतिस्मृत्युदितमिति** । **श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्मानव इह** लोके धार्मिकत्वेनानुषङ्गिकीं **कीर्तिं** परलोके च धर्मफलमुत्कृष्टं स्वर्गापवर्गा-दिसुखरूपं प्राप्नोति । अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्प्यते ।।९।।

(४) **राघवानन्दः** । किं च **श्रुतीति** । **अनुत्तमं** नास्त्युत्तमं यस्मात् । **मानवः**-मनुष्याधिकारकं शास्त्रमिति न्यायात् ।।९।।

(५) **नन्दनः** । श्रुतिस्मृत्योस्तुल्यकक्षतां विशदयति-**श्रुतीति** ।।९।।

(६) **रामचन्द्रः** । **श्रुतिस्मृत्युदितं** श्रुतिस्मृतिभ्यां यत् उदितं उक्तं **धर्मं मानवः अनुतिष्ठन् इह** लोके **प्रेत्य** परलोके **कीर्तिं सुखमवाप्नोति** ।।९।।

(७) **मणिरामः** । धर्मानुष्ठाने फलमाह– **श्रुतिस्मृत्युदितमिति** ।।९।।

(८) **गोविन्दराजः** । **श्रुतिस्मृत्युदितमिति** । **श्रुतिस्मृत्युक्तं धर्ममा**चरन् पुरुषः **इह** लोके ख्यातिं परलोके चोत्कृष्टं **सुखं** प्राप्नोतीति सद्भूतगुणाख्यानेनानु-ष्ठानस्तुतिः प्ररोचनार्था । न ह्यकस्मान्निष्प्रयोजना स्तुतिः प्रवर्तत इत्येवं सर्वत्रेह स्तुतिषु विज्ञेयम् ।। ९ ।।

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।
ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ ।। १० ।।

(१) **मेधातिथिः** । किमिदं शब्दार्थसम्बन्धस्मरणमभिधानकोशशास्त्रम्– 'आत्मभूः परमेष्ठी'त्यादिवन्न धर्मशास्त्रं, येनेदमुच्यते 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्म-शास्त्रं तु वै स्मृतिरिति ।'

उच्यते । इह सदाचारो न श्रुतिर्न स्मृतिर्निबन्धाभावात् । निबद्धाक्षरा हि स्मृतयः प्रसिद्धाः । अतस्तस्य स्मृतित्वमुपपादयति । यत्कार्यं धर्मं शास्त्यर्थं तत् **धर्मशास्त्रम्** । यत्र धर्मः शिष्यते कर्तव्यतया प्रतीयते सा स्मृतिः । निबन्धानिबन्धावप्रयोजकौ । शिष्टसमाचारादपि धर्मस्य कर्तव्यतावगतिः । सोऽपि स्मृतिरेव । ततश्च यत्र कस्मैचित्कार्याय स्मृतेरुपादानं तत्र सदाचारोऽपि ग्रहीतव्यः ।

धर्मशास्त्रं चेत्स्मृतिर्वेदोऽपि सर्वमुख्यं धर्मशासनमिति तस्यापि स्मृतित्वप्रसङ्गस्तन्निवृत्त्यर्थमाह **श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः** । यत्र श्रूयते धर्मानुशासनशब्दः सा **श्रुतिः** । यत्र च स्मर्यते सा **स्मृतिः** । तच्च समाचारेऽप्यस्तीत्यतः सोऽपि स्मृतिरेव । न हि तत्राप्यस्मृतवैदिके शब्दे प्रामाण्यम् । अथवा श्रुतिग्रहणं स्मृतेर्वेदतुल्यत्वार्थम् ।

"किं पुनः श्रुतिस्मृत्योः समानं कार्यं यत्समाचारेऽप्यनेन प्राप्यते ।"

उच्यते । ते **सर्वार्थेष्वमीमांस्ये** । 'ते' श्रुतिस्मृती । सर्वेष्वर्थेष्वत्यन्तासंभाव्येष्वपि दृष्टविषयैः प्रमाणैः—यथा तस्मादेव हिंसालक्षणात्पदार्थात्क्वचिदभ्युदयः क्वचित्प्रत्यवायः, 'सुरापानान्नरकः सोमपानात्पापशुद्धिः' इत्यादौ पक्षप्रतिपक्षगमने विचारो न कर्तव्यः । आशङ्कापक्षान्तरसम्भावनं मीमांसनम् । यथा—"हिंसा चेत्पापहेतुः स्वरूपाविशेषाद्वैदिक्यपि तथा भवितुमर्हति । अथ वैदिक्यभ्युदयहेतुर्लौकिक्यपि तथा स्यात्, तद्रूपसमानत्वात्"। यस्य यद्रूपं वेदादवगतं तस्य तद्विपरीतरूपसम्भावनमसत्तर्काश्रयैरसम्यग्घेतुभिर्यद्विचारणं तत्सिद्धान्ताभिनिवेशः स इह प्रतिषिध्यते । न पुनरयमर्थो वेदस्याद्यः पूर्वपक्ष उतस्विद्यः सिद्धान्त इत्येषा मीमांसा निषिध्यते । यतो वक्ष्यति "यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतर" इति ।

"किं पुनरयमदृष्टार्थो मीमांसनप्रतिषेधः ।"

नेति ब्रूमः । **ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ** । अनेन तार्किकप्रमाणानां वेदार्थविपरीतसाधनानामाभासतामाह । ईदृशा हि तेषां हेतवः— "वैदिकी हिंसा पापहेतुः, हिंसात्वाल्लौकिकहिंसावत् ।" तत्र हिंसायां पापहेतुत्वं न कुतश्चिदन्यतः प्रमाणात्सिद्धमन्तरेणागमम् । एवं चेन्नास्ति हिंसायाः पापसाधनसिद्धौ हेतुः यावदागमः प्रामाण्येन नाभ्युपगतः । अभ्युपगते चागमप्रामाण्ये तद्विरुद्धो हेतुर्न युज्यते, अप्रामाण्यापत्तेरागमस्य । ततश्चेतरेतरव्याघातः । पूर्वं प्रामाण्येन परिग्रहः पश्चादप्रामाण्यमिति । सोऽयं स्ववचनविरुद्धः पक्षः । नैनं तार्किका अनुमन्यन्ते, 'मम माता बन्ध्येति' वत् । आगमविरुद्धश्च ।

अथोच्यते—"नैवागमः प्रमाणम् । कथं तद्विरोधोद्भावनं दूषणम् । अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः । कारीर्यादिकर्मणां तत्समनन्तरफलार्थितयाऽनुष्ठीयमानानां न नियमतोऽनुष्ठानसमनन्तरं फलप्राप्तिः । कालान्तरे भविष्यतीति चेदुक्तमत्र—'कृता

शरदि कारीरी भृशं शुष्यत्सु शालिषु । वसन्ते जायते वृष्टिस्तस्येदं न भवेत् फलमिति ।' यान्यप्यन्यत्र भाविफलानि ज्योतिष्टोमादीनि तत्रापि निरन्वयविनाशात्कर्मणो वर्षशते फलं भविष्यतीति निःसन्दिग्धवैतालिकव्यवहारोपममेतत् । तस्मादनृतम् । व्याघातः—उदिते होतव्यमनुदिते जुह्वतो दोषः । "प्रातःप्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्" । तथाऽनुदिते होतव्यं-"यथा अतिथये प्रद्रुताय दद्यात्तादृगेद्यज्जुहुया"दित्येकत्रोदितहोमो विधीयतेऽनुदितहोमनिन्दया तदेव विपरीतमन्यत् । तत्र कः पक्ष आश्रीयतामित्यनध्यवसायः । यदेवाग्निहोत्राद्येकस्यां शाखायां विद्यते तदेव शाखान्तरेऽपि । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेत्यभ्युपगमः । ततश्च पुनरुक्तम् ।"—

तत्रानृतमेव तन्न भवतीत्येनेनैव पादेन प्रतिपाद्यते । यतो वेदाद्धर्म एव कर्तव्यतामात्रं यागादिविषयं निर्बभाविति गम्यते । न पुनः कालविशेषः फलस्योत्पत्तौ, अधिकारवाक्येषु कालविशेषाश्रवणात् । विधितो हि फलं भवतीत्येतावद् गम्यते । कालावच्छेदो न विधिः । धात्वर्थसम्बन्धिनो हि कालविभागा भूतभविष्यद्वर्तमानाः । न चैतद्धात्वर्थफलं किन्तु वैधम् । धात्वर्थफलं हि तदानीमेव निर्वर्तते देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो हविर्विकारादि । यदि कश्चित्कस्यचिदाज्ञाकरो भवति तेन प्रेष्यते 'गच्छ याहि ग्राममिति' । स आज्ञासम्पादने प्रवृत्तः कदाचित्प्रारम्भ एव वेतनफलं लभते, कदाचिन्मध्ये, कदाचित्कृते आज्ञाविषये समनन्तरमन्येद्युर्वा कालान्तरेऽथवा । एवमेतच्छास्त्रफलमनियतकालम् । दिव्यवृष्ट्यादेस्तु स्वाभाव्येन प्रत्यासत्तिमात्रं गम्यते । न तु तदहरेवोत्पत्तिः । प्रतिबन्धकानि च यथा फलस्यैवंविधस्य लोके भवन्ति तथा वेदेऽपि, पुराकृतं दुष्कृतादि । तथा च वेद एवैतद्दर्शयति, 'यदि न वर्षेत्तथैव वसेदिति' । सर्वस्वारे तु विवदन्ते । नैतत्क्रतुफलम् । अङ्गमेतत् मरणम् । क्रतुफलं यः कामयेतानामयः स्वर्गलोकमियामिति ।

यच्चोक्तं हिंसायां लोकवेदयोर्न विशेष इति तत्र शास्त्रावगम्यो हि तस्या अयं स्वभावो न प्रत्यक्षादिगोचरः । तत्र च भेदः । रागलक्षणा लौकिकी हिंसा, विधिलक्षणाऽलौकिकी हिंसा । विधिलक्षणा त्वग्नीषोमीयस्येति महान्भेदः ।

तस्मान्न किञ्चिद्वेदेऽनृतम् । व्याघातं परस्तात्परिहरिष्यति श्लोकेनैव ।।१०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **श्रुतिस्त्विति** । **तु**शब्देन शीलादिशब्दव्यवच्छेदः । **वै** इति प्रसिद्धतामाह । धर्मशास्त्रप्राधान्येन यत्रानुशासनीयं **तद्धर्मशास्त्रम्** । **अमीमांस्ये** तद्विरुद्धतर्कविचारादिभिर्न बाधनीये शीलादिकं तद्विरोधे बाध्यमेवेत्यर्थः । **निर्बभौ** प्रकाशितः ।।१०।।

(३) **कुल्लूकः । श्रुतिस्त्विति ।** लोकप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसम्बन्धानुवादोऽयं श्रुतिस्मृत्योः प्रतिकूलतर्केणामीमांस्यत्वविधानार्थं स्मृतेः श्रुतितुल्यत्वबोधनेनाचारादिभ्यो-बलवत्त्वप्रतिपादनार्थं च । तेन स्मृतिविरुद्धाचारो हेय इत्यस्य फलम् । श्रुतिर्वेदः मन्वादिशास्त्रं स्मृतिः । **ते** उभे प्रतिकूलतर्कैर्न विचारयितव्ये यत**स्ताभ्यां** निःशेषेण **धर्मो बभौ** प्रकाशतां गतः ॥१०॥

(४) **राघवानन्दः ।** श्रुतिस्मृत्युदितमित्युक्तं तत्र का श्रुतिः का च स्मृतिरित्याकाङ्क्षायामाह-**श्रुतिस्त्विति । धर्मशास्त्रं** धर्मप्रतिपादकं मन्वादि तस्य च कर्तृविशेषात् प्रामाण्यम् । तदाह **याज्ञवल्क्यः**–कर्तारो धर्मशास्त्राणां मनुर्विष्णुर्यमोऽङ्गिराः। वसिष्ठदक्षसंवर्तशातातपपराशराः। आपस्तम्बोशनोव्यासाःकात्यायनबृहस्पती । गौतमः शङ्खलिखितौ हारीतोऽत्रिरहं तथेति। श्रुतिस्मृती सर्वार्थेषु ज्ञातव्येषु **अमीमांस्ये** प्रतिकूलतर्केण न विचारयितव्ये इति **कुल्लूकः** । तन्न । सर्वार्थेषु मीमांस्ये एव इति पाठः । तथा च **सर्वार्थेषु** ज्ञातव्येषु **मीमांस्ये** एव धर्मस्यातीव सूक्ष्मत्वात् । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर इति । त्रयं सुविदितं ज्ञेयं कार्यसिद्धिमभीप्सतेति । त्रयं प्रत्यक्षानुमानशब्दाः । मीमांसाशब्दो हि पूजितविचारवचनेऽथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिः । तत्राज्ञाततया श्रुत्यादिषट्कैर्निर्णेतव्ये ऐन्द्रचा गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्यस्याः श्रुतेरग्निपरतावत् ॥१०॥

(५) **नन्दनः ।** श्रुतिस्मृत्योस्तुल्यकक्ष्यतामेव प्रकारान्तरेणाह–**श्रुतिस्त्विति** ॥१०॥

(६) **रामचन्द्रः। श्रुतिः** वेदः **स्मृतिः धर्मशास्त्रं** ते श्रुतिस्मृती **सर्वार्थेषु** सर्वकार्येषु **अमीमांस्ये** अविचार्ये। मान विचारणे इत्यस्य धातो रूपम् । **ताभ्यां** श्रुतिस्मृतिभ्यां **धर्मः निर्बभौ** नितरां बभौ ॥१०॥

(७) **मणिरामः । अमीमांस्ये** प्रतिकूलतर्केण न विचारयितव्ये। **निर्बभौ** प्रकाशतां गतः ॥१०॥

(८) **गोविन्दराजः। श्रुतिरिति।** मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्थं मीमांसाप्रतिषेधादिव्यवहारफलं लोकसिद्धपदार्थकथनम् । **श्रुतिर्वेदो धर्मशास्त्रं स्मृतिरिति** । स्मृतिग्रहणं शीलादेरपि स्मरणप्रभेदत्वात् प्रदर्शनार्थम् । **ते** श्रुतिस्मृती **सर्वार्थेषु** आशुनरकफलसुरापानाद्यात्मकेषु कुतर्कविकल्पैः न विचारयितव्ये । कथमेतत् स्यादिति यतः प्रमाणान्तरागोचरो **धर्मः ताभ्यामेव निर्बभौ** प्रकाशतां गतः ॥१०॥

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः॥११॥

(१) **मेधातिथिः।** असत्यप्रामाण्यहेतौ वेदस्य यो द्विजो **हेतुशास्त्राश्रया-**द्धेतुशास्त्रं नास्तिकतर्कशास्त्रं बौद्धचार्वाकादिशास्त्रम्, यत्र वेदोऽधर्मायेति पुनः पुनरु-द्घुष्यते, तादृशं तर्कमाश्रित्य योऽवज्ञां कुर्यात् श्रुतौ स्मृतौ च। केनचिदकार्यान्निवर्त्येत 'मैवं कार्षीः प्रतिषिद्धं वेदेनेति' तमनादृत्य चिकीर्षेत् 'किंनाम यदि वेदे स्मृतिषु प्रतिषिद्धं, नहि किञ्चित् तयोः सम्यक् प्रामाण्यमस्तीति' कथयेत् मनसा वा विचिन्तयेत्। तर्कशास्त्रेषु निबद्धादरो यदि दृश्येत। **स साधुभिः** शिष्टै**र्बहिःकार्य्य**स्तिरस्कार्यः तत्तत्कार्येभ्यो याजनाध्यापनातिथिसत्कारादिभ्यः। क्रियाविशेषस्यानिर्देशाद्वि-द्वदर्हेभ्य इति गम्यते। यतोऽविद्वान्सम्यगसंस्कृतात्मा तार्किकगन्धितयैवं व्यवहरति। आसु च क्रियासु विद्वानधिक्रियते। अत एव पूर्वश्लोके विचार ईदृशः प्रतिषिध्यते यस्तदवज्ञानपरतया क्रियते, नतु यस्तदर्थविशेषजिज्ञासया। एवमर्थमेव हेतुमाह-**नास्तिको वेदनिन्दकः।** अतश्च पूर्वपक्षे यो वेदस्याप्रामाण्यं ब्रूयान्नासौ नास्तिकः स्यात्। सिद्धान्तदार्ढ्यार्थमेव पूर्वपक्षे हेतुकथनम्। वेदनिन्दक इति स्मृतिग्रहणं न कृतम्। तुल्यत्वेनोभयोः प्रकृतत्वादन्यतरनिर्देशेनैव सिद्धमुभयस्यापि ग्रहणमित्यभि-प्रायः ।। ११ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **य** इति। तथा च शीलादिभिस्तदपवादे धर्म-व्यवस्थैव न स्यात् अतस्तदुभयं न विचार्यम्। **हेतुशास्त्रं** श्रुतिविरोधितर्कशासनम्। **बहिष्कार्यः** साधुभावात्। स हि **नास्तिको** नास्ति परलोक इत्येवं च वर्तते। **वेदानां च निन्दको** भवति। अतो बहिष्कार्य इत्यर्थः ।।११।।

(३) **कुल्लूकः।** **योऽवमन्येतेति।** **यः**पुन**स्ते** द्वे श्रुतिस्मृती द्विजो**ऽवमन्येत स** शिष्टैर्द्विजानुष्ठेयाध्ययनादिकर्मणो निःसार्यः। पूर्वश्लोके सामान्येनामीमांस्ये इति मीमांसानिषेधादनुकूलमीमांसापि न प्रवर्तनीयेति भ्रमो मा भूदिति विशेषयति **हेतुशास्त्राश्रयात्** वेदवाक्यमप्रमाणं वाक्यत्वाद्विप्रलम्भकवाक्यवदित्यादिप्रतिकूलतर्का-वष्टम्भेन चार्वाकादिनास्तिक इव। **नास्तिको** यतो **वेदनिन्दकः** ।।११।।

(४) **राघवानन्दः।** अत एवाह **य** इति। **अवमन्येत** अप्रमाणोऽयं वेदः स्वर्ग-कामो यजेतेत्यादेर्भुञ्जानस्तृप्यतीतिवत्कार्यकारणादृष्टेः ग्रावाणः श्रृणुतेत्यादेरर्थव्य-भिचाराच्चेत्यादिहेतुशास्त्रम्। वेदनिन्दकत्वेन पतितत्वात् सर्वधर्मानधिकारित्वमाह-**बहिष्कार्य इति** ।।११।।

(५) **नन्दनः।** **ते** श्रुतिस्मृती। वेदस्मृतिनिन्दक इत्येव वक्तव्ये **वेदनिन्दक** इत्युक्तं स्मृतेरपि तन्मूलत्वाद्वेदत्वाभ्युपगमनेनोक्तम् ।।११।।

---

(११) योऽवमन्येत ते मूले= योऽवमन्येत ते तूभे। (अ, च, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ, न, व, भ, य, ल, मेघा०)

(६) **रामचन्द्रः**। **यः** पुरुषः **ते** उभे श्रुतिस्मृती हेतुशास्त्राश्रयात् **हेतुः** तर्कविद्या-पाखण्डशास्त्राश्रयात् **अवमन्येत सः** साधुभि**र्बहिष्कार्यः वेदनिन्दकत्वात्** ।।१।।

(७) **मणिरामः। ते** उभे श्रुतिस्मृती **हेतुशास्त्राश्रयात्** प्रतिकूलतर्कात् वेदवाक्यं अप्रमाणं वाक्यत्वात् वियोगिवाक्यवत् इत्यादिः प्रतिकूलतर्कः ।।११।।

(८) **गोविन्दराजः**। एवं कर्तुः बहिःकरणमाह–**योऽवमन्येत ते उभे इति।** यः श्रुतिस्मृतिभ्यामेवोपात्तद्विजभावः सन् तत एवासत्तर्कशास्त्रावलम्बनेन निन्देत् । नास्ति परलोकादिरित्येवं स्थितप्रज्ञः **वेदनिन्दको** द्विजसम्पाद्यात्कर्मणोऽध्ययनादेः शिष्टैः परिहार्यः ।।११।।

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ।।१२।।

(१) **मेधातिथिः**। यस्त्वेतमर्थमविदित्वा वेदशब्दस्य विवक्षितार्थत्वमेव मत्वा स्मृतिनिन्दकस्य न बहिष्कारः, अनेन वेदनिन्दकस्यैव विहित इति प्रतिपद्येत । तं प्रत्याह– नात्र कश्चिद्विशेषः । वेदनिन्दाप्रतिषेधेन स्मृतिसदाचारात्मतुष्टीनामपि निन्दकस्य बहिष्कारोऽनेन विहितः । तेषामपि वेदमूलं धर्माभिधानम् । अतः स्मृत्यादि-निन्दको वेदनिन्दक एव ।

"ननु श्लोकद्वयेन नार्थः । एवं वक्तव्यम् । श्रुत्यादीनात्मतुष्टयन्तान्हेतुशास्त्रा-श्रयाद् द्विजः । यो निन्देत्स बहिष्कार्यः साधुभिर्नास्तिकत्ववतः" ।

उच्यते । नाचार्या ग्रन्थगौरवं मन्यन्ते । बुद्धिगौरवं यत्नेन परिहरन्ति । तस्मिन्हि सति असम्यगवबोधो धर्मस्य । स च पुरुषार्थं विहन्ति ।

भेदनिर्देशेऽपि हि चोदयेयुर्वेदग्रहणमेव कर्तव्यम् सर्वस्य धर्मस्य वैदिकत्वात् । तस्माद्विस्पष्टार्थं भेदेनोभयनिर्देशः, सङ्क्षिप्तरुचीनां पूर्वश्लोकः । अन्येषां श्लोकद्वयम् ।

स्वस्य च प्रियमात्मनः इत्यनेन प्रागुक्ता आत्मतुष्टिरेवोक्ता । स्वग्रहणं वृत्त-पूरणार्थम् । **एतत्साक्षाद्धर्मस्य लक्षणं** निमित्तं, ज्ञापकम्, न पुनः प्रत्यक्षम् । यथाऽ-न्यैरुक्तं 'साक्षात्कृतधर्माण' इति । **विधा**शब्दः प्रकारवचनः । एकमेव धर्मे प्रमाणं वेदाख्यम् । तस्य त्वेते भेदाः स्मृत्यादयः ।

अन्ये तूपसंहारार्थमिमं श्लोकं व्याचक्षते । समाप्तं धर्मलक्षणकरणमिति पुनः पाठः समाप्तिं सूचयति । यथा द्विरभ्यासो वेदाङ्गेषु 'संस्थाजपेनोपतिष्ठन्त उपतिष्ठन्त' इति । तथा च पिण्डीकृत इव प्रागुक्तोऽर्थो हृदि वर्तते । यथा नैयायिका 'अनित्यः शब्द' इति प्रतिज्ञाय साधनोपन्यासं कृत्वा निगमयन्ति 'तस्मादनित्यः शब्द इति'। प्रायेण चैषा ग्रन्थकाराणां रीतिः । तथा महाभाष्यकारोऽपि क्वचित्सूत्रं वार्तिकं वा पठित्वा व्याख्याय पुनः पठति ।।१२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वेदस्मृत्योरेवात्र पुनःपुनरभिधानात् शीलादीनां व्यवच्छेदो माभूदिति प्रागुक्तानि मूलानि संक्षिप्य दर्शयति–**वेद इति** । सदाचारपदं बहूनां साधूनामपि प्रतिपत्तिविषयतामात्रकृतानुष्ठानपरम् । तेन शीलग्रहः। **स्वस्य** स्वीय**स्यात्मनः** मनसः **प्रियं साक्षात्** साक्षादिव साक्षात्कार इवेत्यर्थः । आचारवदात्मप्रीतिरपि प्रमाणमेव धर्मे, किंतु तयोः नात्यन्तं श्रुतिस्मृतिवन्निःशङ्कं प्रवृत्तिहेतुतेति च तात्पर्यसंक्षेपः ॥१२॥

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं शीलस्याचार एवान्तर्भावसंभवाद्वेदमूलतैव तन्त्रं न स्मृतिशीलादिप्रकारनियम इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह-**वेद इति । वेदो** धर्मप्रमाणं स क्वचित्प्रत्यक्षः क्वचित् स्मृत्यानुमितः इत्येवं तात्पर्यं, नतु प्रमाणपरिगणने । अत एव श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममित्यत्र द्वयमेवाभिहितवान् । **सदाचारः** शिष्टाचारः । **स्वस्य चात्मनः प्रिय**मात्मतुष्टिः ॥१२॥

(४) **राघवानन्दः** । वेदोऽखिल इत्यत्रोक्तमनुवदंस्तत्रान्येषां संमतिमाह-**वेद** इति। **वेद** इत्यत्र पाठक्रमः स्मृतेर्वेदो मूलमिति सूचनार्थः। स्मृतिपूर्वकत्वाद् द्व्यन्तरित **आचारः** । आचारेष्वनुष्ठानं प्रत्यक्षम् । कर्तव्यताधीस्तु स्मृतिमूलैव । लोभाद्यसत्वे **स्वस्य** वेदार्थानुष्ठातुः **प्रियं** रागाद्यनुपहितं तदपि धर्मे प्रमाणमित्यन्वयः। संमतिं द्योतयति **प्राहुरिति । लक्षणं** मानम् ॥१२॥

(५) **नन्दनः** । धर्मप्रमाणान्युपसंहरति **वेद इति । सदाचार**शब्देनात्र शीलस्यापि परिग्रहः । लक्ष्यतेऽनेनेति **लक्षणं** प्रमाणम् ॥१२॥

(६) **रामचन्द्रः** । **वेदः** वेदोक्तधर्मः **स्मृतिः** स्मृत्युक्त धर्मः **सदाचारः** सतामाचारः **आत्मनः स्वस्य यत्प्रियं** तद्यथा स्वकीयस्य बन्धोः आत्मनश्च प्रियं यत् । चकारः समुच्चये । आत्मनः प्रियं परदाराभिमर्शनं भवेत् चेत्तन्न बन्धूनां प्रियं तस्मात्स्वस्य आत्मनः प्रियं **एतच्चतुर्विधं धर्मं** प्राहुः ॥१२॥

(७) **मणिरामः** । पूर्वं शीलस्य धर्मे प्रामाण्यं पृथक्त्वेनोक्तम् । इदानीं शीलस्याचार एवान्तर्भाव इति ज्ञापयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह–**वेद इति । स्वस्यात्मनः प्रियं** आत्मतुष्टिः ॥१२॥

(८) **गोविन्दराजः** । इदानीं स्मृतिशीलाचारात्मतुष्ट्यात्मकप्रकारभेदस्यातन्त्रतां दर्शयितुं शीलापातेन चतुर्धा धर्मलक्षणमाह– **वेदःस्मृतीति** । श्रुत्यादीनां प्रकारमात्रभेदो न तु वस्तुतः, सर्वेषां शिष्टानुस्मरणरूपत्वाच्च । तथाच श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः इति स्वयमेवावोचत् । **सदाचारः** साध्वाचारः । **स्वात्मनश्च प्रियं** आत्मतुष्टिः ॥१२॥

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥१३॥

(१) **मेधातिथिः**। गोभूमिहिरण्यादिधन**मर्थः**। तत्र सक्तिस्तात्पर्येण तदर्जन-रक्षणार्थं कृषिसेवादिव्यापारकरणम्। **कामः** स्त्रीसम्भोगः। तत्र सक्तिः नित्यं तदासेवनं तदङ्गानां च गीतवादित्रादीनाम्। तद्वर्जितानां पुरुषाणां **धर्मज्ञानं** धर्मावबोधो **विधीयते** विशेषेण धीयते, व्यवस्थितं भवति। धीङ् आधाने' इत्यस्यैद्रूपम्।

किमर्थं पुनस्तत्र सक्तानां न भवति धर्मज्ञानम्। यावता तेऽपि यथाक्षणं तदवि-रोधिन्यवसरे भोजनादावितिहासश्रवणादन्योपदेशात्समाचाराद्वा शक्नुवन्ति ज्ञातुम् इत्यत आह **धर्मं जिज्ञासमानानामिति**। मुख्यं प्रमाणं धर्मे वेदः, स च तैर्न शक्यो ज्ञातुम्। अत्यन्तदुर्विज्ञानो ह्यसौ निगमनिरुक्तव्याकरणतर्कपुराणमीमांसाशास्त्रश्रवणमपेक्षते स्वार्थबोधे।

न चेयान्ग्रन्थराशिः सर्वव्यापारपरित्यागेन विना शक्य आसादयितुम्। समाचारे-तिहासादेः कतिपये धर्मा अवगम्यन्ते, न वेदादिवत्समस्ताङ्गयुक्तो ज्योतिष्टोमादि-प्रयोगः। अत उक्तम्-**प्रमाणं परमं श्रुतिः**। न तु समाचारादेः प्रामाण्यापकर्षः।

तदुक्तं "योऽहेरिव धनाद्भीतो मिष्टान्नाच्च विषादिव। राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति"।

अपरे त्वर्थकामा दृष्टफलैषिण उच्यन्ते। तत्र 'सक्तानां' पूजाख्यात्यादिका-मानां दृष्टफलार्थितया लोकपक्तिमात्रप्रयोजनानां 'न धर्मज्ञानं' धर्मानुष्ठानं 'विधीयते' उपदिश्यते। ज्ञायतेऽस्मिन्निति ज्ञानमनुष्ठानमित्युच्यते। अनुष्ठीयमानो हि धर्मो व्यक्त-तरो भवति शास्त्रावगमकालतोऽपि। अतोऽनुष्ठानं धर्मज्ञानमुच्यते। अत एतदुक्तं भवति। यद्यपि धर्मानुष्ठानाल्लोकपक्त्यादि दृष्टं प्रयोजनमुपलभ्यते तथापि न तत्सिद्धि-परतया तत्र प्रवर्तितव्यम्, किं तर्हि शास्त्रेण तच्चोदितमिति कृत्वा। तथा च प्रवृत्तौ यदि दृष्टमपि भवति भवतु, न विचार्यते। तथा च श्रुतिः स्वाध्यायस्य दृष्टं फलमनु-वदति "यशो लोकपक्तिरिति" "लोकः पच्यमानश्चतुर्भिरेनं भुनक्ति अर्चया दानेनाजेयतया चावध्यतया" इत्यादि। श्लोकश्चात्र भवति—

"यथेक्षुहेतोरिह सेचितं पयस्तृणानि वल्लीरपि च प्रसिञ्चति।
तथा नरो धर्मपथेन सञ्चरन्यशश्च कामांश्च वसूनि चाश्नुते॥"

ननु च यस्य यः स्वभावोऽवगतः सोऽन्योद्देशेनाप्यनुष्ठीयमानो न स्वभावा-च्च्यवते करोत्येव तत्कार्यम्। यथा विषमौषधोद्देशेनापि पीतं हन्त्येव। अतो दृष्टार्थ-तयाप्यनुष्ठीयमानानि कर्माणि शास्त्रीयाण्यदृष्टार्थान्यपि भविष्यन्ति। को भवतो मत्सरो लोकावर्जनहेतुतया न प्रवर्तितव्यमिति येनात्थ। अत आह 'धर्मं जिज्ञासमानानां' वेदो धर्मे प्रमाणम्। तेन चैतदुक्तम्-दृष्टफलकामार्थानां नादृष्टं भवति। न केवलं अदृष्टं न भवति। यावत्प्रतिषिद्धसेवनादधर्मोऽपि भवति ॥१३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तत्रापि श्रुतेः प्राधान्यमाह **अर्थेति**। धर्मविरोधिनोर**र्थकामयोः** प्रबन्धेन प्रवृत्तिः सङ्गस्तद्रहितानामेव **धर्मज्ञानं विधेयम्**। तदीयस्यैव धर्मज्ञानस्य प्रवृत्तिपर्यन्तत्वात्तेषां च **परमं प्रमाणं श्रुतिरेव**। अतः श्रुतेरेकवाक्यतयैव स्मृतेरप्यादरणीयतेत्यर्थः ।।१३।।

(३) **कुल्लूकः**। **अर्थकामेष्विति**। **अर्थकामेष्वसक्तानाम**र्थकामलिप्साशून्यानां धर्मोपदेशोऽयम्। येत्वर्थकामसमीहया लोकप्रतिपत्त्यर्थं धर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषां कर्मफलमित्यर्थः। **धर्मं** च **ज्ञातुमिच्छतां** प्रकृष्टं **प्रमाणं श्रुतिः**। प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीय इति भावः। अत एव **जाबालः**—श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी। अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सता ।। भविष्यपुराणेऽप्युक्तम्-श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना। जैमिनिरप्याह—विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्। श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमनपेक्ष्यमप्रमाणमनादरणीयमसति विरोधे मूलवेदानुमानमित्यर्थः ।।१३।।

(४) **राघवानन्दः**। संप्रति अधिकारिणं विशिनष्टि **अर्थकामेष्विति**। **असक्तानां** अलोलुपानां तद्व्यग्राणां धर्मे अनाश्वासात् **धर्मज्ञानं** धर्मानुष्ठानं **विधीयते** कर्तव्यतया उपदिश्यते। **परमं प्रमाणं** परं तत्त्वम् ।।१३।।

(५) **नन्दनः**। यथा धर्मस्य श्रुत्यादीनि अध्यवसायमूलं तथाऽर्थकामेष्वनतिसक्तिरपीत्यभिप्रायेणाह **अर्थेति**। प्रमाणेषु बलाबलजिज्ञासायामुक्तमुत्तरार्धम्। श्रौतस्मार्तसंनिपाते श्रौतं **प्रमाणं** बलीय इत्यर्थः ।।१३।।

(७) **मणिरामः**। **असक्तानां** इच्छाशून्यानां **धर्मज्ञानं** अयं धर्मोपदेशः क्रियते। ये तु अर्थकामेच्छया लोकवञ्चनार्थं धर्मानुष्ठानं कुर्वन्ति न तेषां कर्मफलमित्यर्थः। **जिज्ञासमानानां** ज्ञातुमिच्छताम्। **परमं** प्रकृष्टं प्रकृष्टोक्त्या श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थस्त्याज्य इति भावः ।।१३।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अर्थकामेष्विति**। **अर्थकामा**ख्यदृष्टपुरुषार्थेषु **असक्तानां** तल्लिप्साशून्यानां तत्त्वावबोधनं शास्त्रेण विधीयते। तल्लिप्सया लोकव्यक्त्यर्थं धर्मानुष्ठाने सति अदृष्टफलाभावात् किं धर्मज्ञानेनेत्यभिप्रायः। तथाच श्रुतिस्मृत्यादिविरोधे सति तत्त्वं ज्ञातुमिच्छतां श्रुत्यादीनां मध्यात् **श्रुतिः** प्रकृष्टं **प्रमाणम्**। अतश्च श्रुतिविरोधे स्मृत्यवबाधः। प्रत्यक्षविरोधेऽनुमानस्य दुर्बलत्वात् ।।१३।।

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ।
उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ।। १४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। प्रागुक्तो व्याघातः परिह्रियते। यत्र श्रुत्योर्द्वैधं, विरुद्धाभिधानं, यं धर्मोऽयमिति काचिच्छ्रुतिराह, तमेवाधर्ममित्यन्या। तत्र **उभावपि तौ**

धर्मावनुष्ठेयौ विकल्पेन । तुल्यबले हि ते श्रुती । तत्रेयं प्रमाणमियं नेत्यशक्यो विवेकः । अत एकार्थतुल्यबलविरोधे विकल्प इति ।

"उभावपि तौ धर्मावित्युक्तम् । तत्र समुच्चयः प्राप्नोति । एवमुभौ धर्मौ भवतः । अन्यथा एकः स्यात् ।" नेति ब्रूमः । पर्यायेणापि प्रयोगे नोभयशब्दस्य प्रवृत्तिविरोधः । न ह्ययं सापेक्षद्वयविषय एव ।

न्याय्यश्च विकल्पः । यथाऽग्निहोत्राख्यमेकं कर्म; तस्य कालत्रयमुपदिष्टम् । तत्र कर्म प्रधानं, कालो गुणः । न चैकस्मिन्प्रयोगे कालत्रयसम्भवः । न च कालानुरोधेन प्रयोगावृत्तिर्युक्ता । नाङ्गानुरोधेन प्रधानमावर्तनीयम् । तस्मान्न्याय्योऽयं 'तुल्यबलविरोधे विकल्प' इति वचनात् ।

उभावपि हि तौ धर्मौ—ननु च को भेद'स्तत्र धर्मा'वित्यस्मादेतस्य ।

न कश्चित् । पूर्वेण स्वमतमुपन्यस्तमुत्तरेणान्यैरपि मनीषिभिरेतदेवोक्तमिति स्वमतमाचार्यान्तिरमतसंवादेन द्रढयति ।।१४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । श्रुतिद्वैधमिति । द्वैधं** विरुद्धार्थद्वयदर्शकत्वं तस्मिन् व्यवस्था **उभौ धर्मौ** तत्तच्छाखीयपरतया विकल्पेन वा । **सम्यगि**त्यव्ययम् । समीचीनौ **मनीषिभिरु**क्तौ यत इत्यर्थः ।।१४ ।।

(३) **कुल्लूकः । श्रुतिद्वैधं त्विति । यत्र** पुनः **श्रुत्यो**रेव **द्वैधं** परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं **तत्र** द्वावपि **धर्मौ** मनुना **स्मृतौ** तुल्यबलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन च विरोधाभावः । यस्मान्मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः सम्यक् समीचीनौ द्वावपि **तौ धर्मावुक्तौ** समानन्यायतया स्मृत्योरपि विरोधे विकल्प इति प्रकृतोपयोगस्तुल्यबलत्वाविशेषात् । तदाह गौतमः— तुल्यबलविरोधे विकल्पः ।।१४।।

(४) **राघवानन्दः ।** प्रातःप्रातरनृतं ते वदंति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रं यथा अतिथये प्रद्रुताय वलिं हरन्ति यदुदिते जुहोतीत्यर्थवादोपेतोदिते जुहोतीत्यनुदिते जुहोतीत्यादिश्रुतिमाश्रित्याह **श्रुतिद्वैधमिति** । द्वाभ्याम् ।। १४ ।।

(६) **रामचन्द्रः । यत्र** यस्मिन्कार्ये **श्रुतिद्वैधं** भवेत् **तत्र** तस्मिन्कार्ये **उभौ धर्मौ** स्मृतौ उभावपि तौ धर्मौ **महर्षिभिः** सम्यगुक्तौ ।।१४।।

(७) **मणिरामः । द्वैधं** विरुद्धार्थप्रतिपादनं **तत्र** विकल्पानुष्ठानेन विरोधाभावः । तदेव स्पष्टयति—**उभावपीति** ।।१४।।

(८) **गोविन्दराजः । श्रुतिद्वैधमिति । यत्र** पुनः श्रुत्योरेव द्वैविध्यं परस्परविरुद्धाभिधानं तत्र तत्प्रतिपाद्यौ द्वावपि विकल्पानुष्ठेयत्वेन मन्वादिभिः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः **द्वावपि तौ धर्मौ सम्यक्** समीचीनावित्युक्तम् । नात्र कस्यचिदपि हानं युज्

तुल्यप्रमाणशिष्टत्वात् । एवं च समानन्यायत्वात् स्मृत्योरपि विरोधे एतदेव विज्ञेयमिति प्रकृतोपयोग : ।।१४।।

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ।। १५ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** उदाहरणमिदं समनन्तरप्रदर्शिते विरोधे । य एते त्रयः काला इतरेतरनिन्दया होमस्य विहिताः तत्रायमर्थः श्रुतिवाक्यानाम् । **सर्वथा वर्तते यज्ञः ।** सर्वप्रकारो होमः प्रवर्तते प्रवर्तनीय इत्यर्थः । या उदितहोमनिन्दा सा न तत्प्रतिषेधार्था किं तर्ह्यनुदितहोमविध्यर्था । एवमितरत्रापि । तेनायमर्थ उक्तो भवति 'सर्वथा कर्तव्य एतेषां कालानामन्यतमस्मिन्काले' । तत्र यस्मिन्कृतस्तत्र सम्पूर्णः शास्त्रार्थो भवतीतीयं **वैदिकी श्रुतिरे**वम्परा । अस्मिन्नर्थेऽस्यास्तात्पर्यं न पुनर्निन्द्यमानप्रतिषेधे ।

यज्ञो होमोऽत्राग्निहोत्राख्योऽभिप्रेतः । यागहोमयोर्यतो नात्यन्तं भेदः । देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य स्वत्वत्यागो 'नेदं मम देवताया इदमिति' यागः । एतच्च स्वरूपं होमेऽप्यस्ति । अयं तु विशेषो होमे द्रव्यस्य प्रक्षेपः अधिकरणविशेषेऽग्न्यादौ । अतो यज्ञशब्देनात्र होमस्याभिधानम् । होमे ह्येते कालाः श्रुतावाम्नाता न यागमात्रे ।

उदितादिशब्दैश्चोदिते होतव्यमित्यादिका श्रुतिरेकदेशेन लक्ष्यते । येयमुदिते होतव्यं नोदिते होतव्यमिति श्रुतिः सैवम्परेत्येवं योजना ।

समयाध्युषितशब्देन समुदायेनैवोषसः काल उच्यते । अन्ये तु पदद्वयमेतदित्याहुः । 'समया' शब्दः समीपवचनः समीपिनमपेक्षते । उदितानुदितयोः सन्निधानात्तत्समीपी संध्याकालः । 'अध्युषितं रात्रेर्विवासकालः; व्युष्टायां रात्रावित्यर्थः ।' कासुचिच्छ्रुतिष्वेवं पठितं कासुचिदेवमिति श्रुतिवाक्यानुकरणमेषा स्मृतिस्तत्र किं पदद्वयमेतदुतैकमिति तत एव निर्णयः ।

अतो विकल्पेनैकं होमाख्यं कर्म प्रति कालत्रयविधानान्नास्ति विरोधः । सिद्धरूपे हि वस्तुनीतरेतरविरुद्धरूपसमावेशासम्भवात्स्याद्विरोधो, न साध्ये । साध्यं ह्यनेनापि सिध्यत्यनेनापीत्यवगम्यते । तत्र कुतो विरोधः ।

एष एव च स्मृतीनां विरुद्धानां विकल्पो न्याय्यः ।।१५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** विरोधमुदाहरति-**उदित इति । समयाध्युषिते** उदयसमीपे **यज्ञो**ऽग्निहोत्रहोमः **वैदिकी** वेदरूपा **श्रुतिः** शब्दः एतत् श्रुतिविरोधे उक्तं स्मृत्योरप्यन्योन्यविरोधे द्रष्टव्यम् ।।१५।।

(३) **कुल्लूकः ।** अत्र दृष्टान्तमाह-**उदितेऽनुदिते चैवेति ।** सूर्यनक्षत्रवर्जितः कालः **समयाध्युषित**शब्देन उच्यते । उदयात्पूर्वमरुणकिरणवान् प्रविरलता-

रकोऽ**नुदित**कालः। परस्परविरुद्धकालश्रवणेऽपि **सर्वथा** विकल्पेनाग्निहोत्रहोमः प्रवर्तते। देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागगुणयोगाद्यज्ञशब्दोऽत्र गौणः। उदिते होतव्यमित्यादिका **वैदिकी श्रुतिः** ।।१५।।

(४) **राघवानन्दः। समयाध्युषिते** सूर्यनक्षत्ररहिते काले; अत्र व्यवस्थितविकल्पोऽधिकारिभेदेन। **सर्वथा** त्रिष्वपि पक्षेषु होमस्य नित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः। **वर्तते** कर्तव्यतया ।।१५।।

(५) **नन्दनः**। अत्रोदाहरणमाह—**उदित इति**। **समयाध्युषिते** उदितानुदितइत्यर्थः। सूर्य इति शेषः। अत एव स्मृत्यादिद्वैधेऽपि न्यायोऽवगन्तव्यः ।।१५।।

(६) **रामचन्द्रः**। श्रुतिद्वैधे दृष्टान्तमाह—**उदिते** जुहुयात् **अनुदिते** जुहुयात् तथा **समयाध्युषिते** उदितसमये जुहुयात् **यज्ञः सर्वथा वर्तेत इतीयं वैदिकी श्रुतिः**। **कात्यायनः** "रात्र्यास्तु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते। कालं चानुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः।। तथाच प्रातः समये नष्टे नक्षत्रमण्डले। रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितं च तत्।। रेखामात्रं च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितः। उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत्।। बौधायनापस्तम्बाश्वलायनप्रभृतिभिरुदिते उदयानन्तरं होमः कार्यः। मध्यंदिनवाजसनेयिभिरनुदिते उदयात्पूर्वं होमः कार्य इत्युक्तम् ।।१५।।

(७) **मणिरामः**। अत्र दृष्टान्तमाह **उदितेऽनुदिते चेति**। प्रविरलतारको**ऽनुदित**कालः। **समयाध्युषिते** सूर्यनक्षत्ररहितः कालः समयाध्युषितः तस्मिन्। **सर्वथा** विकल्पेन। यज्ञशब्दोऽत्र लक्षणयाऽग्निहोत्रवाचकः **वर्तते** प्रवर्तते ।।१५।।

(८) **गोविन्दराजः**। अत्रोदाहरणमाह—**उदित इति**। **उदिते** होतव्यम् **अनुदिते** होतव्यं **समयाध्युषिते** रात्रिविवासकाले होतव्यमिति इतरेतरविरुद्धहोमकालश्रवणेपि **सर्वथा** सर्वं प्राप्नोति। अन्यस्मिन्नपि काले होमे कृते संपद्यते होमः। नहि कालाख्याङ्गानुरोधेन होमाख्यं प्रधानमावर्तयितुं युक्तमित्येवं उदिते होतव्यमित्येवमादिकं वैदिकं वाक्यमिति ।।१५।।

निषेकादिःश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ।।१६।।

(१) **मेधातिथिः**। विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यमिति' पठन्ति। स चार्थवादः। तत्र तव्यप्रत्ययदर्शनात्कस्यचिद्विधिभ्रान्तिः स्यात्। तथा च सति क्षत्रियवैश्ययोरध्ययनं निवर्तेत इत्येतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयं श्लोकः क्षत्रियवैश्ययोः प्राप्ति दर्शयति। तथा यथाकामी शूद्रोऽप्यप्रतिषेधादध्येतुं प्रवर्तेत तन्निवृत्त्यर्थमपीत्येवमिमं श्लोकं पूर्वे व्याचचक्षिरे।

शास्त्रशब्दोऽयं मानवग्रन्थवचनः। **अधिकारो** मयैतदनुष्ठेयमित्यवगमः। न च शब्दराशेः सिद्धस्वभावस्यानुष्ठेयत्वावगतिः सम्भवति। न हि द्रव्यमनाश्रित्य क्रियाविशेषं साध्यतयाऽवगम्यते। अतः शास्त्रविषयायां कस्याञ्चित्क्रियायामधिकार इत्यवगम्यते। तत्र कृभ्वस्तयस्तावन्न विषयतया प्रतीयन्ते। भ्वस्त्योर्भवत्यर्थत्वात्। भ्वस्तिसम्बन्धे ह्ययमर्थः प्रतीयते 'शास्त्रस्य यद्भवनं या च सत्ता तामनुतिष्ठेदिति'। न चान्यदीयायां सत्तायामन्यस्यानुष्ठातृत्वसम्भवः। करोत्यर्थेपि न सम्भवति। पदानां नित्यत्वाद्वाक्यानां चान्येन कृतत्वात्। अतः शास्त्रसहचारिण्यध्ययनक्रिया प्रतीयते। अतोऽयमर्थ उक्तो भवति शास्त्राध्ययने तस्याधिकारः' यथैवाध्ययने तथैव श्रवणेऽपि।

नन्वादिमत्त्वान्मानवस्य ग्रन्थस्य कथं तद्विषयो विधिरनादिवेदमूल इति शक्यते वक्तुम्।

उच्यते। यानि कानिचन शास्त्रप्रतिपादकानि वाक्यानि न तानि शूद्रेणाध्येयानीति शक्यते सामान्यतोऽनुमानम्। यानि वेदवाक्यानि यानि तदर्थव्याख्यानवाक्यानि व्याख्यातृणां तत्प्रतिरूपकाणि तान्यपि प्रवाहनित्यतया नित्यान्येव।

अर्थानुष्ठानं तु शास्त्रविषयः। तत्र चातुर्वर्ण्यस्याधिकारः।

नन्वेवं सत्यनुपात्तकर्तृविशेषेषु सामान्यधर्मेषु शूद्रस्याधिकारप्रसङ्गः।

यथा न भवति तथा तत्र तत्र कथयिष्यामः।

"ननु कथमध्ययनावबोधाधिकारनिषेधे कर्माधिकारः? न ह्यविदितकर्मरूपस्य तदनुष्ठानसम्भवः, न चाध्ययनमन्तरेण तदर्थावबोधसम्भवः, न चावैद्योऽधिक्रियते।"

सत्यम्। परोपदेशादपि यावत्तावत्सिद्ध्यति परिज्ञानम्। यं ब्राह्मणमाश्रितः शूद्रो, यो वाऽर्थतः प्रवृत्तः स एनं शिक्षयिष्यतीदं कृत्वेदं कुर्विति। अतो न कर्मानुष्ठानप्रयुक्ते शूद्रस्याध्ययनवेदने, स्त्रीवत्परप्रत्ययादप्यनुष्ठानसिद्धेः। यथा स्त्रीणां भर्तृविद्यैव प्रसङ्गादुपकरोति न कर्मश्रुतयो विद्यां प्रयुञ्जते। तेषामेव स्वप्रत्ययोऽनुष्ठानहेतुर्येषां 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधिरस्ति पुंसाम्। सच पुंसां त्रैवर्णिकानाम्। तेषामपि नार्थज्ञानप्रयुक्तेऽध्ययनवेदने। अपि तु विधिद्वयप्रयुक्ते आचार्यकरणविधिना स्वाध्यायाध्ययनविधिना च।

निषेको गर्भाधानं स आदिर्यस्य संस्कारकलापस्य स **निषेकादिः**। गर्भाधानं च विवाहादनन्तरं प्रथमोपगमे विष्णुर्योनिं कल्पयतु इति मन्त्रवत्केषाञ्चिद्विहितम्। परेषामागर्भग्रहणात्प्रत्यृतु।

श्मशानमन्तोऽस्येति **श्मशानान्तः**। श्मशानशब्देन मृतशरीराणि यत्र निधीयन्ते तत्स्थानमुच्यते। तच्च साहचर्यात् प्रेतसंस्कारं पराचीमिष्टिं लक्षयति। सा हि मन्त्रवती, न स्थानम्।

अनेन च द्विजातयो लक्ष्यन्ते । तेषां हि मन्त्रवन्तः संस्काराः । द्विजातीनामिति नोक्तम् । विचित्रा श्लोकानां कृतिः स्वायम्भुवस्यास्य मनोः ।

मन्त्रैरुदित उक्तो विधिरिति नायं सम्बन्धः । न हि मन्त्रा विधिं वदन्ति । किं तर्हि प्रयोगावस्थस्य विधेयस्य स्मारकाः, न विधायकाः । तस्मादेवं व्याख्येयम्-मन्त्रैर्युक्तः समन्त्रको येषामयं विधिरिति ।

नान्यस्य कस्यचिदित्यनुवादो, द्विजातीनां नियतत्वात्। अथवा कश्चिन्मन्येत-द्विजातीनामयं विहितोऽवश्यकर्तव्यः, शूद्राणां त्वविशिष्टोऽप्रतिषिद्ध इति, तदाशङ्का-निवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ।।१६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **निषेको** रेतः सेकः गर्भाधानम् । **श्मशान**मन्त्येष्टिः । **अधिकारो**ऽध्ययने **नान्यस्य** शूद्रस्य संकरस्य वा ।।१६।।

(३) **कुल्लूकः । निषेकादीति** । गर्भाधानादिरन्त्येष्टिपर्यन्तो **यस्य** वर्णस्य **मन्त्रै**रनुष्ठानकलाप **उक्तो** द्विजातेरित्यर्थः । **तस्यास्मिन्**मानवधर्म**शास्त्रे**ऽध्ययने श्रवणे**ऽधिकारो न त्वन्यस्य कस्यचि**च्छूद्रादेः । एतच्छास्त्रानुष्ठानं च यथाधिकारं सर्वैरेव कर्तव्यम् । प्रवचनं त्वस्याध्यापनं व्याख्यानरूपं ब्राह्मणकर्तृकमेवेति विदुषा ब्राह्मणेनेत्यत्र व्याख्यातम् ।।१६।।

(४) **राघवानन्दः** । विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यमित्युक्तं तत्र पतितस्य ब्रह्मबन्धोः प्रकारान्तरेण संपादितविद्यस्य नास्त्यधिकार इत्यभ्यासेन द्रढयन्नाह-**निषेकादिरिति । यस्य मन्त्रैः** साक्षाद्विधिरनुष्ठेयत्वे**नोदितः तस्यै**वात्राधिकारः । तेन क्षत्रियवैश्ययोः श्रवणाधिकारिता । अत्र अपर्युदस्ततया त्रैवर्णिको निषेकादियोग्यो विवक्षितः अन्येषां श्मशानान्तत्वाद्यभावात् । **निषेको** गर्भाधानम् । **श्मशानान्तो** दाहकालीनान्त्येष्टिः । **अस्मिन्** शास्त्रे सर्वेषां हितशासनात् ।।१६।।

(५) **नन्दनः** । धर्मप्रमाणयोः श्रुतिस्मृत्योरध्ययनाधिकारिणमाह–**निषेकेति** । **मन्त्रैः** सहितो **विधिः** क्रियाकलापः । **तस्य** त्रैवर्णिकस्य **अस्मिन्** प्रकृते **शास्त्रे** श्रुति-स्मृत्याख्ये **अधिकारः** अध्ययनाधिकारः । **अन्यस्य** शूद्रस्य ।।१६।।

(६) **रामचन्द्रः** । **यस्य** पुंसः **मन्त्रैर्निषेकादि**र्गर्भाधानादिः**श्मशानान्तः विधिः तस्य** पुंसः **अस्मिन् शास्त्रे अधिकारो** भवेत् **कस्य चिदन्यस्य ना**धिकारः ।।१६।।

(७) **मणिरामः** । **यस्य** द्विजातेः **निषेकादिः** गर्भाधानादिः **अस्मिन् शास्त्रे** मनुप्रोक्तधर्मशास्त्रे **अधिकारः** अध्ययनश्रवणे इति ज्ञेयः **नान्यस्य** शूद्रादेः ।।१६।।

(८) **गोविन्दराजः । निषेकादीति** । गर्भाधानाद्यन्त्येष्टिपर्यन्तो यस्य **मन्त्रै**र्युक्तोऽनुष्ठानकल्पः उक्तः स च द्विजातेरुक्तः । अत**स्तस्य अस्मिन्** स्मृति**शास्त्रे** अध्ययनश्रवणा**धिकारो** बोद्धव्यः न तु शूद्रादेः अर्थानुष्ठानं पुनः प्रतिलोम-

पर्यन्तान् प्रत्यपि चोदितत्वान्नानेन निषिद्धयते। प्रवचनं त्वत्र ब्राह्मणस्येत्युक्तम्। विदुपेत्यत्र धर्मप्रमाणानि परिभाषाश्चोक्ताः ॥१६॥

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥१७॥

(१) **मेधातिथिः।** उक्तानि धर्मे प्रमाणानि। विरोधे च विकल्पोऽभिहितः। अधिकारिणश्च सामान्येनोक्ताः। इदानीं येषु योग्यतया धर्मोऽनुष्ठेयतामापद्यते ते देशा वर्ण्यन्ते। **सरस्वती** नाम नदी। अपरा **दृषद्वती** तयोर्नद्यो-**र्यदन्तरं** मध्यं **तं देशं ब्रह्मावर्तं** इत्यनया संज्ञया **प्रचक्षते** व्यवहरन्ति शिष्टाः।

देवग्रहणमवध्यवधिमतोः स्तुत्यर्थम्। देवैः स निर्मितोऽतः सर्वेभ्यो देशेभ्यः पावनतर इति ॥१७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उक्तं शिष्टाचारं व्यवस्थापयितुं शिष्टस्य [त्व] निमित्तान्निवासदेशविशेषानाह-**सरस्वतीति। देवनद्योर्**देवैरपि सेव्ययोर्नद्योः **देवनिर्मितं** देवैरुत्तमदेशतया विहितम्। ब्रह्मावर्ततेऽनुवर्तते यत्र स **ब्रह्मावर्तः** ॥१७॥

(३) **कुल्लूकः। सरस्वतीति।** धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं परिभाषां चोक्त्वेदानीं धर्मानुष्ठानयोग्यदेशानाह-**सरस्वतीदृषद्वत्योर्नद्यो**रुभयोर्मध्यं **ब्रह्मावर्तं** देशमाहुः। देवनदीदेवनिर्मितशब्दौ नदीदेशप्राशस्त्यार्थौ ॥१७॥

(४) **राघवानन्दः।** आचारश्च इत्युक्तं तत्र किंदेशीयः स आचारः किं प्रमाणकः कस्माद्गुरोः शिक्षणीय इत्यपेक्षां पूरयंस्तेषां वसतिनियममाह-**सरस्वतीति** सप्तभिः। **देवनिर्मितं** देवैर्निर्मितं देवो देवता तदुद्देश्यकयज्ञादि तदर्थं निर्मितं दैवैरधिष्ठितं वा ब्रह्मावर्तमित्यपूर्वसंज्ञा ॥१७॥

(५) **नन्दनः।** पूर्वं सतामाचारः प्रमाणमित्युक्तं स पुनः कुत्रत्यानामित्यपेक्षायां वक्तुमारभते **सरस्वतीति**। अत्र देवसंबन्धवचनं प्रशंसार्थम्। ब्रह्म धर्मः आवृत्त-मागतं महर्षीणामत्र प्रतिभातमिति **ब्रह्मावर्तः** ॥१७॥

(६) **रामचन्द्रः।** पुण्यदेशानाह – **सरस्वतीदृषद्वत्योर्यदन्तरं देवनद्योः** गङ्गायमुनयोःअन्तरं **देशं देवनिर्मितं ब्रह्मावर्तसंज्ञं** प्रचक्षते ॥१७॥

(७) **मणिरामः।** इदानीं धर्मानुष्ठानयोग्यदेशानाह– **सरस्वतीति। देव-निर्मित**शब्दः सर्वदेशापेक्षया ब्रह्मावर्तस्य प्राशस्त्यज्ञापनार्थः ॥१७॥

(८) **गोविन्दराजः।** अधुना सदाचारनिरूपणार्थं धर्मानुष्ठानयोग्यस्थानकथ-नार्थं च देशानाह–**सरस्वतीदृषद्वत्योरिति। सरस्वतीदृषद्वत्या**ख्यनदीमध्यं **ब्रह्मावर्ताख्यं देश**माहुः। देवनदीदेवनिर्मितशब्दौ देशस्तुत्यर्थौ ॥१७॥

तस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥१८॥

(१) **मेधातिथिः ।** अथास्मिन्देशे य आचारस्तस्य प्रामाण्ये किं विद्वत्ता शिष्टता चोपाधिरङ्गीक्रियते, अथाविदुषामशिष्टानां च देशोपाधिरेव प्रमाणम् । किं चातः । यदि नापेक्ष्यते, यत्तदुक्तं 'आचारश्चैव साधूनामिति' विशेषणद्वयनर्थकम् । न त्वसाध्वाचारस्य धर्ममूलतोपपद्यते, वेदसंयोगासम्भवात् । अथापेक्ष्यते, देशविशेषसम्बन्धानुपकारः । न हि देशान्तरेऽपि शिष्टसमाचारस्याप्रामाण्यं शक्यते वक्तुम् ।

उच्यते । प्रायिकमेतदभिधानम् । प्रायोवृत्त्याऽस्मिन्देशे शिष्टानां सम्भव इत्युक्तम् **तस्मिन्देशे य आचारः स सदाचार** इति ।

अन्ये तु देशान्तरे मातुलदुहितुः परिणयनाद्देशाचारनिषेधार्थमिदमित्याहुः ।

तदयुक्तम् । अविशेषेणैवोक्तं "तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत्" । स च विरुद्ध 'ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यश्च पञ्चमात्' इत्येतेन अस्मिन्नपि देशेऽनुपनीतेन सहभोजनादिराचारो नैव धर्मत्वेनेष्यते । न च स्मृतिविरुद्धस्याचारस्य प्रामाण्यसम्भवः, श्रुतिविप्रकर्षात् । आचारात्स्मृतिरनुमातव्या, स्मृतेः श्रुतिः । स्मृतिस्त्वव्यवहितामेव श्रुतिमनुमापयति । किञ्च कारणग्रहाच्चैवमादेराचारस्य । रूपवतीं मातुलकन्यां कामयमाना राजभयादूढवन्तः, कन्यागमनं दण्डो मा भूदिति । अन्ये त्वविद्वांसो "येनास्य पितरो याता" इत्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा धर्मोऽयमिति प्रतिपन्नाः। अपि च 'एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेतेति' प्रायश्चित्तं श्रुतमपि भ्रान्तिहेतुराभ्यस्तिसृभ्योऽन्या न प्रतिषिद्धा इति । यथा चास्य नायमर्थस्तथा वक्ष्यामः । न च दृष्टकारणयोः स्मृत्याचारयोः प्रामाण्यम् । उक्तं च **भट्टपादैः**-"विरुद्धा च विगीता च दृष्टार्था दृष्टकारणा । स्मृतिर्न श्रुतिमूला स्याद्या चैषा सम्भवश्रुतिः" ।

तस्मात् 'एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्' इत्येतद्विधिशेषा देशप्रशंसार्थवादा एते ।

परम्परैव **पारम्पर्य्यम्** । अन्यस्मादन्यमुपसंक्रामति, तस्मादन्यं ततोऽप्यन्यमित्येवं रूपः प्रवाहः परम्परा । '**क्रमः** तदविच्छेदस्तत **आगतः** सम्प्राप्तः ।'

सङ्कीर्णयोनयः '**अन्तरालाः**' तत्सहितानां वर्णानाम् ॥१८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । आचार** आचर्यमाणो धर्मः **पारंपर्य** पित्रादिपरंपरा**क्रमेणागतो** न त्वधुनातनेन केनचिदनुष्ठितः **अन्तरालाः** संकरजाताः । **सदाचारः** सद्भिराचीर्णो धर्म इत्युच्यते ॥१८॥

(३) **कुल्लूकः । तस्मिन्देश इति । तस्मिन्देशे** प्रायेण शिष्टानां संभवात्तेषां ब्राह्मणादि**वर्णानां** संकीर्णजातिपर्यन्तानां य **आचारः पारम्पर्यक्रमागतो** न त्विदानीन्तनः **स सदाचारो**ऽभिधीयते ॥१८॥

(४) **राघवानन्दः** । **तस्मिन्** पारंपर्यक्रमप्रमाण **आचारः सान्तरालानां** अन्त-राल: संकरजातिः तत्सहितानां आन्तरोऽव्यवहितः किंचिन्न्यूनो वा ।।१८।।

(५) **नन्दनः** । **सान्तरालानां** वर्णसंकरजसहितानां **स सदाचारः** । तस्य धर्मं प्रति प्रामाण्यमित्यर्थः ।।१८।।

(६) **रामचन्द्रः** । **तस्मिन्ब्रह्मावर्तैकदेशे पारंपर्यक्रमागतः यः आचारः स** आचारः-**वर्णानां** ब्राह्मणादीनां तथा **चान्तरालानां** वर्णद्वयजातानां अनुलोमप्रतिलोमजातीनां **सः सदाचारः** ईषदुच्यते ।।१८।।

(८) **गोविन्दराजः** । **तस्मिन्निति** । **तस्मिन् देशे** प्रायेण सदाचारस्य संभवात् यो ब्राह्मणादीनामन्तरप्रभवानां **पारम्पर्यक्रमागतः** प्रवन्धतोऽविच्छेदेनागतः न सांप्रतिको य आचारः **स सदाचार** उच्यते ।।१८।।

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ।।१९।।

(१) **मेधातिथिः** । देशनामधेयान्येतानि । **कुरुक्षेत्रं** स्यमन्तपञ्चकं प्रसिद्धम् । कुरवस्तत्र क्षयं गताः । 'कुरु वा सुकृतं क्षिप्रमत्र त्राणं भविष्यतीति' व्युत्पत्तिः । मत्स्यादयः शब्दा बहुवचनान्ता एव देशवचनाः ।

ब्रह्मर्षिदेश इति समुदायसंज्ञा । देवनिर्मितो देशो ब्रह्मावर्तः । देवेभ्यः किञ्चिन्न्यूना ब्रह्मर्षय इत्यतोऽयं देशो ब्रह्मर्षिसम्बन्धाद् ब्रह्मावर्तान्न्यूनः तथा चाह—**ब्रह्मावर्तादनन्तर** ईषद्भिन्नः । नञ्ईषदर्थः यथाऽनुष्णां यवागूं पिबेदामयावीतीषदुष्णामुपदिशन्ति। **अन्तरशब्दो** भेदवचनः । 'नारीपुरुषतोयानामन्तरं महदन्तरमिति' यथा ।।१८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **सूरसेनकाः** सूरसेनाख्यनृपतिना निवासत्वेन निर्मिता नाम सुरोपलक्षितदेशाः **अनन्तरो** निर्विशेषः ।।१९।।

(३) **कुल्लूकः** । **कुरुक्षेत्रमिति** । मत्स्यादिशब्दा बहुवचनान्ता एव देशविशेषवाचकाः **पञ्चालाः** कान्यकुब्जदेशाः **शूरसेनका** मथुरादेशाः । **एष ब्रह्मर्षिदेशो ब्रह्मावर्तात्किंचिदूनः** ।।१९।।

(४) **राघवानन्दः** । **ब्रह्मर्षिदेश** इत्यपि समाख्या ।।१९।।

(५) **नन्दनः** । अत्रापि ब्रह्मर्षिसंबन्धवचनं प्रशंसार्थम् । **अनन्तरः** किंचिन्न्यूनः ।।१९।।

---

(१९) शूरसेनका=रसशूनजाः (क, ख, च,)

(६) **रामचन्द्रः** । **ब्रह्मावर्तादनन्तरः** इषन्न्यून इत्यर्थः । **कुरुक्षेत्रेति** । **एषः ब्रह्मर्षिदेशः** कुरुक्षेत्रादिदेशाः महर्षीणां वासयोग्या भवन्तीत्यर्थः ।।१९।।

(७) **मणिरामः**। देशवाचका मत्स्यादिशब्दा बहुवचनान्ता एव । **मत्स्याः** वराडदेशाः **पञ्चालाः** कान्यकुब्जदेशाः । **शूरसेनकाः** मथुरादेशाः **अनन्तरः** किञ्चिन्न्यूनः ।।१९।।

(८) **गोविन्दराजः**। **कुरुक्षेत्रमिति** । **मत्स्यादिः** विराटदेशाः **पाञ्चालाः कान्यकुब्जा** आहिच्छत्रः **शूरसेनकाः** माथुराः एष **ब्रह्मर्षिदेशाख्यो** देशः **ब्रह्मावर्तादीषन्न्यूनः** ।।१९।।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ।।२०।।

(१) **मेधातिथिः**। एतेषु देशेषु कुरुक्षेत्रादिषु प्रसूतस्या**ग्रजन्मनो** ब्राह्मणस्य **सकाशात्स्वं स्वं चरित्र**माचारं **शिक्षेर**ञ्जिज्ञासेरन् । 'तस्मिन्देश' इत्यनेनैतद्व्याख्यातम् ।।२०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एतत्पदेन ब्रह्मावर्तस्यापि ग्रहणं, **चरित्रं** चरणीयम् ।।२०।।

(३) **कुल्लूकः** । **एतद्देशे** इति । कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य **सकाशा**त्सर्वमनुष्या आत्मीयमात्मीयमाचारं **शिक्षेरन्** ।।२०।।

(४) **राघवानन्दः**। **अग्रजन्मनः** ब्राह्मणात् **चरित्रं** चरणमनुष्ठानं धर्मस्य येन तच्चरित्रं धर्मोपदेशमिति यावत् आचारं वा ।। २० ।।

(५) **नन्दनः**। **अग्रजन्मनः** ब्राह्मणस्य **शिक्षन्ते** अवगच्छन्ति ।। २० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **एतद्देशप्रसूतस्य** महर्षिदेशप्रसूतस्य **अग्रजन्मनः सकाशा**त्**पृथिव्यां सर्वमानवाः स्वं स्वं चरित्र**माचारं शिक्षेरन् **शिक्षयेयुः** ।।२०।।

(७) **मणिरामः** । **एतद्देशप्रसूतस्याग्रजन्मनः सकाशा**दित्यन्वयः । **चरित्रं** आचारम् ।।२० ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **एतद्देशप्रसूतस्येति** । कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य **ब्राह्मणस्य सकाशात् स्वं स्वमाचारं पृथिव्यां** सर्वे मनुष्याः **शिक्षेरन्** ।।२०।।

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ।।२१।।

(१) **मेधातिथिः**। उत्तरस्यां दिशि हिमवान्पर्वतो दक्षिणस्यां विन्ध्यः । **विनशनं** सरस्वत्या अन्तर्धानदेशः । **प्रयागो** गङ्गायमुनयोः सङ्गमः । एतान्देशानवधीकृत्य **मध्यं** मध्यदेशनामानं **देशं** विद्यात् । नात्युत्कृष्टो नातिनिकृष्ट इत्यतोऽयं मध्यदेशो, न तु पृथिवीमध्यभवत्वात् ।। २१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । धर्मप्रसंगेन ततोऽपकृष्टान्यपि देशान्तराणि निवासार्थं दर्शयति—**हिमवदिति** । **विनशनं** यत्र सरस्वती विनष्टा **मध्यः** पृथिव्या जघनस्थानीयो **देशः** ।।

(३) **कुल्लूकः** । **हिमवदिति** । उत्तरदक्षिणदिगवस्थितौ **हिमवद्विन्ध्यौ** पर्वतौ तयोर्यन्**मध्यं विनशनात्**सरस्वत्यन्तर्धानदेशाद्यत्पूर्वं **प्रयागाच्च** यत्पश्चिमं **स मध्यदेश**नामा देशः कथितः ।। २१ ।।

(४) **राघवानन्दः** । **हिमवान्** उत्तरस्थः पर्वतो दाक्षिणात्यो **विन्ध्यः विनशनात्** कुरुक्षेत्रात् प्रयागात्**प्रत्यगेव** पश्चिमं इति चतुः सीमावच्छिन्नं यदधिकृत्य श्रुतं या गतिर्योगयुक्तानां वाराणस्यां मृतस्य च । सा गतिर्घटिकार्धेन मध्यदेशनिवासि–नामिति ।। २१ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **विनशनात्** प्राक् कुरुक्षेत्रात्**प्राक्** प्रयागात् **प्रत्यक् इयं** भूमिः **मध्यदेशः** मध्यदेशसंज्ञः प्रकीर्तितः ।। २१ ।।

(७) **मणिरामः** । **विनशनात्** सरस्वत्यन्तर्धानदेशात् ।। २१ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **हिमवद्विन्ध्ययोरिति, हिमवद्विन्ध्या**ख्योत्तरदक्षिणदिग-वस्थितपर्वतयो**र्मध्यं विनशनाच्च** सरस्वत्यन्तर्धानदेशात् **प्रत्यग्दिग्**वर्तिनः प्राक् पूर्व-दिङ्मार्गे । **प्रयागाच्च** गङ्गायमुनासंगमात् **प्रत्यक्** पश्चिमदिङ्मार्गे **स मध्यदेशाख्यो** देशः ।। २१ ।।

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ।।२२।।

(१) **मेधातिथिः** । आपूर्वसमुद्रादापश्चिमसमुद्राद्योऽन्तरालवर्ती देशस्तथा तयोरेव पूर्वश्लोकोपदिष्टयोर्गिर्योः पर्वतयोर्हिमवद्विन्ध्ययोर्यदन्तरं मध्यं स आर्यावर्तो देशो बुधैः शिष्टैरुच्यते । आर्या आवर्तन्ते तत्र पुनःपुनरुद्भवन्ति । आक्रम्याक्रम्यापि न चिरं तत्र म्लेच्छाः स्थातारो भवन्ति । आङत्र मर्यादायां नाभिविधौ । तेन समुद्रद्वीपानि नार्यावर्तः । एते चतसृषु दिक्षु देशावधय उपात्ताः । प्राच्यां पूर्वसमुद्रः, प्रतीच्यां पश्चिमः, उदग्दक्षिणयोर्हिमवद्विन्ध्यौ । एतौ ह्यवधित्वेनोपात्तौ । न तयोरार्यावर्तत्वमस्त्यतस्तत्र निवासाभावे प्राप्ते इदमाह ।। २२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **तयो**र्हिमवद्विन्ध्ययोः पर्वतयोर्मध्यं आरात् पापेभ्यो गता आर्यास्तस्मिन्नावर्तन्ते भ्रमन्ति नतु मर्यादया वसन्तीत्**यार्यावर्तः** ।। २२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **आसमुद्रात्त्विति** । **आपूर्वसमुद्रादापश्चिमसमुद्राद्धिमवद्विन्ध्ययोश्च** यन्मध्यं **तमार्यावर्त**देशं पण्डिता जानन्ति । मर्यादायामयमाङ नाभिविधौ । तेन समुद्रमध्यद्वीपानां नार्यावर्तता । आर्या अत्रावर्तन्ते पुनःपुनरुद्भवन्तीत्**यार्यावर्तः** ।।२२।।

(४) **राघवानन्दः।** एवं पूर्वपश्चिमसमुद्राभ्यन्तरयोर्विन्ध्यहिमवतोर्मध्यदेशः स **आर्यावर्त** इत्यर्थः। तयोर्हिमवद्विन्ध्ययोः गिर्योः पर्वतयोः । आङत्र मर्यादायाम् । तेन समुद्रद्वीपानां पर्वतयोश्च नार्यावर्तत्वम् । उक्तार्यावर्तव्याप्यो मध्यदेशस्त-द्व्याप्यो ब्रह्मर्षिदेशः तद्व्याप्यो ब्रह्मावर्त इत्यर्थः ।। २२ ।।

(५) **नन्दनः**। आर्या अस्मिन्वर्तन्त **इत्यार्यावर्तः।** हिमवद्विन्ध्ययोरि-त्यादिश्लोकद्वयेऽप्येतद्देशप्रसूतस्येति श्लोकस्यानुषङ्गः । एतेषु ब्रह्मावर्तादि-ष्वाचारविप्रतिषेधे पूर्वपूर्वदेशाचारो बलीयानित्यवगन्तव्यम् ।।२२।।

(६) **रामचन्द्रः। पूर्वात् आसमुद्रात् पश्चिमात् आसमुद्रात् तयोः गिर्योः** हिमवद्विन्ध्ययोः **अन्तरं आर्यावर्तं** प्रचक्षते कथयन्ति ।।२२।।

(७) **मणिरामः। तयोः** हिमवद्विन्ध्ययोः ।।२२।।

(८) **गोविन्दराजः। आसमुद्रादिति । पूर्वपश्चिमसमुद्रयोः** पुनरर्वाग्वर्ति यन्मध्यं **तयोश्च** हिमवद्विन्ध्ययोश्चोत्तरदक्षिणादिगवलम्बिनोः पर्वतयोः यन्मध्यं **आर्यावर्ताख्यं** देशं विद्वांसो मन्यन्ते ।। २२ ।।

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः।।२३।।

(१) **मेधातिथिः।** कृष्णश्वेतः कृष्णपीतो वा कृष्णसाराख्यो **मृगो यत्र चरति** निवसति । सम्भव उत्पत्तिर्यत्र देशे तस्य **स्वभावतो,** न पुनर्देशान्तरात्प्राशस्त्यो-[प्तस्यो] पायनादिना निमित्तेनानीतस्य कियन्तमपि कालं निवासः । **स देशो यज्ञियो** यागार्हो बोद्धव्यः । अतः कृष्णमृगाच्चरणात्परोऽन्यो **म्लेच्छदेशः** । म्लेच्छाः प्रसिद्धाः । चातुर्वर्ण्यजात्यपेताः प्रतिलोमजातीया अनधिकृताः मेदान्ध्रशवरपुलिन्दादयः ।

न चानेन यागाधिकरणताऽस्य देशस्य विधीयते, 'समे यजेतेति'वत् । चरतीति वर्तमाननिर्देशात् । न हि यत्रैव [यदैव] चरितुं प्रवृत्तस्तदैव तत्र यागः शक्यः कर्तुम् । यागस्य हि देशोऽधिकरणं तत्साधनकर्त्रादिकारकाश्रितद्रव्यादिधारणद्वारेण । न च द्वयोर्मूर्तयोरेककाले एकदेशे स्थानसम्भवः–न च कालान्तरलक्षणा न्याय्या, विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वात् । यथोक्तं शूर्पाधिकरणे-'एतद्धि क्रियत इत्युच्यत' इति ।

ननु च नाभिव्यापक एवाधेयो येन कृत्स्नाधाराभिव्याप्त्यैवाधिकरणार्थनिर्वृत्तिः स्यात्, तिलेषु तैलमितिवत् । किं तर्हि एकदेशसम्बन्धिनाऽप्याधेयेन भवति कृत्स्नस्या-धारभावः, 'प्रासाद आस्ते रथमधितिष्ठतीति' । एवमिह ग्रामनगरसमुदायस्य नदीपर्वतान्ताद्यवधिकस्य देशस्य प्रकृतत्वादेकदेशेऽपि पर्वतारण्यादौ चरन्सर्वमाधारी-करोति । तेनायमदोषः मूर्तयोर्नैकदेशः सम्भवति ।

उच्यते । नैवात्र यष्टव्यमिति विधिरस्ति । जानातेः परो विधायकः श्रुतो न यजेः । यागस्य तत्रार्हता श्रुता, यागार्होऽसौ देश इति । सा च यागार्हताऽसत्यपि विधौ घटते । एतेषु देशेषु यागाङ्गानि दर्भपलाशखदिरादीनि प्रायेण च भवन्ति । अधिकारिणश्च त्रैवर्णिकाः त्रैविद्याश्च तेष्वेव देशेषु दृश्यन्ते । अत एतदवलम्बनो यागार्हतानुवादः । कृत्योऽपि 'ज्ञेय' इत्यध्यारोपितविध्यर्थो 'जर्तिलयवाग्वा जुहुयादि'–
–तिवद्विधिवन्निगदार्थवाद एव ।

यच्चोक्तं 'म्लेच्छदेशस्त्वतः पर' इत्येषोऽपि प्रायिकोऽनुवाद एव । प्रायेण ह्येषु देशेषु म्लेच्छा भवन्ति । न त्वनेन देशसम्बधेन म्लेच्छा लक्ष्यन्ते, स्वतस्तेषां प्रसिद्धेर्ब्राह्मणादिजातिवत् । अथार्थद्वारेणायं शब्दः प्रवृत्तो म्लेच्छानां देश इति । तत्र यदि कथञ्चिद् ब्रह्मावर्तादिदेशमपि म्लेच्छा आक्रमेयुः तत्रैवावस्थानं कुर्युर्भवेदेवासौ 'म्लेच्छदेशः' । तथा यदि कश्चित्क्षत्रियादिजातीयो राजा साध्वाचरणो म्लेच्छा-न्पराजयेत् चातुर्वर्ण्यं वासयेत् म्लेच्छांश्चार्यावर्त इव चाण्डालान्व्यवस्थापयेत्सोऽपि स्याद्यज्ञियः । यतो न भूमिः स्वतो दुष्टा । संसर्गाद्धि सा दुष्यत्यमेध्योपहतेव । अत उक्तदेशव्यतिरेकेणापि सति सामग्र्ये त्रैवर्णिकेनाकृष्णमृगचरणेऽपि देशे यष्टव्यमेव । तस्मादनुवादोऽयम् 'स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः पर' इत्युत्तरविधिशेषः ।।२३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । स्वभावतो** न त्वन्येन नीतः स आर्यावर्तात् बहिर्भूतोपि याज्ञिको यज्ञार्हः । अतः परो यो म्लेच्छानां यज्ञानुष्ठानानर्हाणामेव निवासदेशः एतेनाचारशिक्षानिवासयज्ञानुष्ठानोचिता देशाः क्रमादुक्ताः ।। २३ ।।

(३) **कुल्लूकः । कृष्णसारस्त्विति । कृष्णासारो** मृगो **यत्र स्वभावतो** वसति न तु बलादानीतः **स यज्ञार्हो देशो** ज्ञातव्यः। अन्यो **म्लेच्छदेशो** न यज्ञार्ह इत्यर्थः ।। २३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । यथा यज्ञस्य दर्शादिकालोऽङ्गं तथा कृष्णसारविशिष्ट-देशोऽपीत्याह–**कृष्ण इति । स्वभावतः** बलात्कारं विना ।। २३ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ सर्वदेशेषु यज्ञार्हदेशमाह–**कृष्णेति । स्वभावतः** स्वैरम् । **अतःपर** एभ्यो ब्रह्मावर्तादिभ्योऽन्यो **म्लेच्छदेशः** । म्लेच्छा हि यज्ञानधिकृताः ।।२३।।

(६) **रामचन्द्रः । कृष्णसारः** मृगः यत्र देशे **स्वभावतः स्वच्छन्दतः चरति** विचरति । **स देशः यज्ञियः** यष्टुं योग्यः यज्ञार्हो ज्ञेयः जानीयात् । **ततःपरः** अन्यदेशः **म्लेच्छदेश** उच्यते ।। २३ ।।

(७) **मणिरामः । स्वभावतः** न तु बलादानीतः **अतः परः** एतस्मादन्यः **म्लेच्छदेशो** न यज्ञार्ह इत्यर्थः ।। २३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । कृष्णसार इति** । कृष्णः शबलो मृगो यस्मिन् देशे स्व-भावतो निवसति स्वच्छन्दं विहरति, न हठादानीतः । **स** यागार्हो देशो विज्ञेयः अतोऽन्यो अनधिकृतान्ध्रादिम्लेच्छदेशो न यागार्हः । अध्ययन एतदेव ।।२३।।

एतान् द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।
शूद्रस्तु यस्मिंस्तस्मिन्वा निवसेद् वृत्तिकर्शितः ॥२४॥

(१) **मेधातिथिः।** यदर्थं देशसंज्ञाभेदकथनं तमिदानीं विधिमाह । एतान्ब्रह्मावर्तादीन् **देशान्द्विजातयो** देशान्तरेऽपि जाताः **संश्रयेरन्।** जन्मदेशं त्यक्त्वा ब्रह्मावर्तादिदेशसंश्रयणं प्रयत्नेन कर्तव्यम् ।

अत्र केचिदाहुरदृष्टार्थं एवायमेतद्देशसंश्रयणविधिः । सत्यपि देशान्तरेऽधिकारसम्भवे एतेषु देशेषु निवासः कर्तव्यः । तत्र कल्प्याधिकारत्वे, यदि वा गङ्गादितीर्थस्नानवदेतद्देशनिवासविधिः पावनत्वेन कल्प्यते । यथैव काश्चिदापः पवित्रतरा एवं भूमिभागा अपि केचिदेव पवित्राः, यथोक्तं पुराणे । यदि वा संश्रयणादेव स्वतन्त्रात्स्वर्गो विश्वजिद्वत् ।

तत्रैतौ द्वावपि पक्षावप्राप्तौ। यद्यप्राप्तः संश्रयो विधीयते कल्प्येताप्यधिकारः । तत्र चिन्त्यते कतरः पक्षो युक्त इति । स तु नित्यकाम्यानामुक्तया रीत्या एतद्देश एवानुष्ठानसम्भवादधिकृतानां प्राप्त एव । न ह्येतद्देशव्यतिरेकेण कृत्स्नधर्मानुष्ठानसम्भवः । तथाहि । हिमवति तावत्काश्मीरादौ शीतेनार्दिता न बहिः सन्ध्योपासनेऽधिक्रियन्ते । न च यथाविधि स्वाध्यायसम्भवः प्राग्वोदग्वा ग्रामादुपनिष्क्रम्येति । न हि हेमन्तशिशिरयोरहरहर्नदीस्नानादिसम्भवः ।

इदमेव च **द्विजातय** इति वचनलिङ्गम् । न कश्चिदेव देशोऽसति म्लेच्छसम्बन्धे स्वत एव म्लेच्छदेशः । अन्यथा तद्देशसम्बन्धान्म्लेच्छत्वे कथं द्विजातित्वम् ? अथोच्यते - "न गमनमात्रान्म्लेच्छताऽपि तु निवासात् । स चानेन प्रतिषिध्यते"— तच्च न । संश्रयोऽत्र श्रूयते । स च देशान्तरे भवतस्तत्त्यागेनान्यदेशसम्बन्धः । संश्रितस्यैव संश्रयणम् । अन्यथा एवमेवावक्ष्यत् "एतान्देशांस्त्यक्त्वा नान्यत्र निवसेत्" अथ सिद्धे संश्रयणे तद्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थमिति-परिसङ्ख्या तथा स्यात् । तस्याश्च त्रयो दोषाः । "अथ श्रुतार्थहानिर्लक्ष्यते-एतान्देशान्न जह्यादिति"—न श्रुतार्थसम्भवे लक्षणा युक्ता । अत एव न भूतपूर्वगतिः । तस्माल्लिङ्गमिदं न देशसम्बन्धेन पुरुषा म्लेच्छाः, किं तर्हि पुरुषसम्बन्धेन म्लेच्छदेशता ।

शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषाया विहितत्वात्तद्देशनिवासे सर्वदा प्राप्ते तत्राजीवतो देशान्तरनिवासोऽभ्यनुज्ञायते । यदा बहुकुटुम्बतया शुश्रूषाशक्त्या वाऽयं द्विजातिमाश्रितः स एनं बिभृयात् । तदा देशान्तरे सम्भवति धनार्जने निवसेत् । तत्रापि न म्लेच्छभूयिष्ठे, किं तर्हि यज्ञिये; म्लेच्छावृते यानासनाशनादिक्रियानिमित्तस्य संसर्गस्यापरिहार्यत्वात्तद्भावापत्तिप्रसङ्गात् ।

वृत्तिकर्शितो वृत्यभावपीडितः। 'वृत्ति'रात्मकुटुम्बस्थितिसमर्थं धनम्। तदभावे यत् 'कर्शनं' तत्सम्बन्धितयोच्यते। यथा वर्षाकृते सुभिक्षदुर्भिक्षे। दुर्भिक्षं वर्षाभावकृतम्। दुर्भिक्षं वर्षाकृतत्वेन व्यपदिश्यते।

यस्मिंस्तस्मिन्नित्यनियममाह ॥२४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सर्वे चैते निवासयोग्या इत्याह **एतानिति**। म्लेच्छदेशादन्यान् **प्रयत्नतो** महताप्यायासेन। **यस्मिन् कस्मिन्** म्लेच्छदेशेऽपि **वृत्तिकर्शितो** न तु स्वस्थः सोऽपि जीवनसंभवे सद्देशेष्वेव निवसेत्। द्विजातिषु वृत्तिकर्शितो न म्लेच्छदेशे संवसेदित्यर्थः ॥२४॥

(३) **कुल्लूकः**। **एतानिति**। अन्यदेशोद्भवा अपि **द्विजातयो** यज्ञार्थत्वाददृष्टार्थत्वा**च्चैतान्देशान् प्रयत्नादाश्रयेरन्**। **शूद्रस्तु** वृत्तिपीडितो वृत्त्यर्थमन्यदेशमप्याश्रयेत् ॥२४॥

(४) **राघवानन्दः**। **आश्रयेरन्नित्य**नेनान्यत्र वसतिरयोग्येति भावः। शूद्रस्य वसतेर्न नियम इत्याह-**शूद्रस्त्विति**। **वृत्तिकर्शितः** वृत्त्यर्थः ॥२४॥

(५) **नन्दनः**। **एतान्**ब्रह्मावर्तादीन् कृष्णसारस्वैरसंचरितदेशपर्यन्तान्**प्रयत्नत** आपद्यपि **संश्रयेरन्न**धिवसेयुः। एतेषु च पूर्वपूर्वदेशः प्रशस्त इत्यवगन्तव्यम् ॥२४॥

(६) **रामचन्द्रः**। **वृतिकर्शितः** शूद्रः **यस्मिन् कस्मिन् देशे निवसेत्** द्विजाः एतान् संश्रयेयुः ॥२४॥

(७) **मणिरामः**। **द्विजातयः** अन्यदेशोत्पन्ना अपि ॥२४॥

(८) **गोविन्दराजः**। अतः **एतानिति**। साध्वाचारयागार्हत्वसम्भवात् अदृष्टार्थत्वा**च्चैतानेव देशान्** देशान्तरोद्भूता अपि **द्विजातयो यत्नतः आश्रयेरन्**॥ **शूद्रः** पुनः यदा जीविकाभावपीडितो भवति तदैतद्व्यतिरिक्तदेशेऽपि **निवसेत्** ॥२४॥

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता।
सम्भवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत ॥२५॥

(१) **मेधातिथिः**। अतिक्रान्तस्य सर्वस्य ग्रन्थार्थस्य पिण्डार्थकथनमविस्मरणार्थम्। **योनिः** कारणम्। **समासेन** सङ्क्षेपेण। **सम्भवश्चेति** प्रथमाध्यायार्थावमर्शः। **अस्य सर्वस्येति** जगन्निर्माणं बुद्ध्या प्रत्यक्षीकृत्य निर्दिशति। वर्णानुष्ठेया धर्मा **वर्णधर्माः**। **तान्निबोधत**। विस्तरेणेति शेषः।

इह पञ्चप्रकारो धर्म इति स्मृतिविवरणकाराः प्रपञ्चयन्ति। वर्णधर्म आश्रमधर्मो वर्णाश्रमधर्मो नैमित्तिको धर्मो गुणधर्मश्चेति। तत्र यो जातिमात्रमपेक्ष्य

(२५) सर्वस्य = धर्मस्य (थ)

प्रवृत्तो न वयोविभागाश्रमादिकमाश्रयति स 'वर्ण (जाति) धर्मः' । यथा 'ब्राम्हणो न हन्तव्यः'। 'ब्राह्मणेन सुरा न पेयेति'। जातिमात्रस्याऽऽन्त्यादुच्छ्वासादेष धर्मः। 'आश्रमधर्मो' यत्र जातिर्नापेक्षते केवला, यदाश्रमप्रतिपत्तिराश्रीयते। यथा ब्रह्मचारिणोऽग्नीन्धनभिक्षाचरणे। 'वर्णाश्रमधर्म' उभयापेक्षः। यथा मौर्वी ज्या क्षत्रियस्येत्यादिः। नाश्रमान्तरे न च जात्यन्तरस्य धारणमस्या उदाहरणम्। प्रथमोपादानं तूपनयनधर्मो नाश्रमधर्मः। उपनयनं चाऽऽश्रमार्थं नाश्रमधर्मः। 'नैमित्तिको' द्रव्यशुद्ध्यादिः। गुणमाश्रितो 'गुणधर्माः'। 'षड्भिः परिहार्यश्चे'त्यादिः। बाहुश्रुत्येन गुणेनैते धर्माः। एवमभिषक्तस्य क्षत्रियस्य ये धर्माः।

तदेतद्वर्णग्रहणेन सर्वं गृहीतमिति दर्शितम्। अवान्तरभेदस्तु तत एवावतिष्ठते। पुरुषत्वमात्राश्रिता अवर्णधर्मा अपि सन्ति। तेऽपि भेदेन वाच्याः स्युः। एवमन्योऽपि भेदोऽभ्यूह्यः। वर्णग्रहणं चात्र प्रदर्शनार्थम्, नान्तरप्रभवव्युदासार्थम्। पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात्। तदनुवादिनी ह्येषा प्रतिज्ञा ।।२५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **धर्मस्या**चर्यमाणस्य धर्मसाधनस्य कर्मणो वा **योनि**-रुत्पत्तिस्थानं **अस्य सर्वस्य** प्राणिजातस्य **संभव** उत्पत्तिः **वर्णधर्मां**स्तत्तद्वर्णनियतान् धर्मान्। उपलक्षणं चैतत् अन्तरप्रभवधर्ममाश्रमधर्मांश्चेत्यपि ।।२५।।

(३) **कुल्लूकः। एषा धर्मस्येति। एषा** युष्माकं **धर्मस्य योनिः** संक्षेपेणोक्ता। योनिर्ज्ञप्तिकारणं वेदोऽखिलो धर्ममूलमित्यादिनोक्तमित्यर्थः। गोविंदराजस्त्विह धर्मशब्दोऽपूर्वाख्यात्मकधर्मे वर्तत इति विद्वद्भिः सेवित इत्यत्र तत्कारणेऽष्टकादौ वाऽपूर्वाख्यस्य धर्मस्य योनिरिरिति व्याख्यातवान्। **संभव**श्चोत्पत्तिर्जगत इत्युक्ता। इदानीं **वर्णधर्मा**ञ्छृणुत वर्णधर्मशब्दश्च वर्णधर्माश्रमधर्मवर्णाश्रमधर्मगुणधर्मनैमित्तिकधर्माणामुपलक्षकः। ते च भविष्यपुराणोक्ताः। वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतःपरम्। वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा।। वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते। वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप।। यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते। स खल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा।। वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते। स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्जीया मेखला यथा।। यो गुणेन प्रवर्तेत गुणधर्मः स उच्यते। यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनं।। निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते। नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ।।२५।।

(४) **राघवानन्दः**। वर्तिष्यमाणं वक्तुं वृत्तं निगमयति—**एषेति**। योनिः कारणम्। श्रुतिस्मृतिसदाचारब्राह्मणोपदेशैर्विना धर्मो न जायत इति भावः। संभवः प्रथमाध्यायोक्तः सर्गः। वर्णधर्मानिति तेन भविष्यपुराणोक्तानां वर्णमाश्रित्य यो धर्मो वर्णधर्मः स उच्यते। यथा विप्रो न हन्तव्यः सुरा पेया न च द्विजैः। यस्त्वाश्रमं

समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते ।। स खल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा । वर्ण-त्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते ।। स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्जीयं मेखला यथा । यो गुणेन समुद्भूतो गुणधर्मः स उच्यते ।। यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते ।। नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तं विधीयते । । इत्यादिवर्णाश्रमगुणनैमित्तिकधर्माणां पञ्चानां संग्रहः ।।२५।।

(५) **नन्दनः । योनिः** कारणं परिज्ञानोपाय इति यावत् । **संभवश्चास्य सर्वस्येति** प्रथमाधर्थिनुभाषणम् ।।२५।।

(६) **रामचन्द्रः** । युष्माकं **एषा धर्मस्य योनिः** उत्पत्तिः ज्ञप्तिकारणं **प्रकीर्तिता** तथा **अस्य सर्वस्य** विश्वस्य **सम्भवः** उक्तः ।।२५।।

(७) **मणिरामः । योनिः** ज्ञप्तिकारणम् । वेदोऽखिलोधर्ममूलमित्यादि-उक्तमित्यर्थः । **अस्य** जगतः संभवः । इदानीं **वर्णधर्मान्** श्रृणु । वर्णधर्मशब्दश्च आश्रमादिधर्माणामुपलक्षकः । तेषां च लक्षणानि विष्णुपुराणे "वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप ।। यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते । स खल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा ।। वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते । स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्जीयं मेखला यथा ।। यो गुणेन प्रवर्तेत गुणधर्मः स उच्यते । यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ।। निमित्तमेक-माश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्तते । नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा" इति ।।२५।।

(८) **गोविन्दराजः । एषा धर्मस्य योनिः** कारणम् । यो विद्वद्भिः सेवितः तस्य आफलदानावस्थायिनः कारणमिति संक्षेपतो युष्माकमुक्ता । इह **धर्म**शब्दः अपूर्वाख्यात्मसंस्कारे वर्तते । विद्वद्भिः सेवित इत्यत्र तु तत्कारणेषु कदाचित् इत्युभयत्रापि चायं दृष्टप्रयोगः । संभवश्चोत्पत्तिर्जगत उक्ता । सांप्रतं वर्णैः ब्राह्मणा-दिभिर्ये अनुष्ठेया धर्माः **वर्णधर्माः** आश्रमधर्माः वर्णाश्रमगुणधर्माः नैमित्तिकाख्याः पञ्चप्रकाराः तान् श्रृणुत । वर्णधर्मा यथा ब्राह्मणस्य मद्यपाननिषेधः, आश्रमधर्मा यथा ब्रह्मचारिणो भैक्षाचरणम् ब्राह्मणो (णस्य) बैल्वदण्डधारणम् । वर्णाश्रमधर्मो यथा पालाशदण्डो ब्राह्मणस्येति । गुणधर्मो यथा अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजा-पालनम् । नैमित्तिका यथा प्रायश्चित्तमिति ।।२५।।

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ।।२६।।

(१) **मेधातिथिः** । मन्त्रप्रयोगा 'वैदिककर्माणि' । 'वेदा' मन्त्रा इहाभिप्रेताः। तेषां यान्युच्चारणानि तानि तत्र भवानि । अतोऽध्यात्मादित्वाट्ठक् । वेदमूलत्वाद्वो-पचरितो वैदिकशब्दः । कर्मशब्देन च इतिकर्तव्यतारूपं कर्म गृह्यते । ततश्च **कर्मभिनि-**

षेकादिः संस्कारः कार्य इति साध्यसाधनभेदोपपत्तिः । प्रधानं निषेको, मन्त्रोच्चारणमितिकर्तव्यता ।

'निषेको' योनौ शुक्रनिक्षेपः । स आदिर्यस्य संस्कारकलापस्य वक्ष्यमाणस्योपनयनपर्यन्तस्य । एकवचनं **शरीरसंस्कार** इति समुदायापेक्षम् । संस्कारशब्देन च सगुणशरीरनिर्वर्तकमुच्यते । तत्र निषेको निर्वर्तकोऽन्यानि विशेषजनकानि ।

एतदेवाह । **पावन** इति । पावयति अशुद्धतामपकर्षतीति पावनः ।

प्रेत्य चेह चेति । संस्कृतस्य सर्वत्रात्र दृष्टादृष्टफलेषु कर्मसु कारीरीज्योतिष्टोमादिष्वधिकारादुभयलोकोपकारकत्वमाह ।

पुण्यैः शुभैर्मङ्गलैरिति यावत् । सौभाग्यमावहन्ति दौर्भाग्यं चापनुदन्तीति पुण्यपावनशब्दयोरर्थभेदः ।

द्विजन्मनामिति शूद्रपर्युदासार्थम् । संस्कार्यनिर्देशश्चायम् । लक्षणया च त्रैवर्णिकाः प्रतीयन्ते । न हि तदानीं द्विजन्मानो भवन्ति ।।२६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **वेदोक्तैः** क्रियाविशेषैः **पुण्यैः** पुण्यसाधनैर्गर्भाधानादिभिः शरीरसंस्कारः शरीरगतातिशयजननं **कार्यं** इहैहिकफलेषु कर्मसु कर्तव्येषु **पावनो**ऽनधिकारहेतुः पापनाशकः एवं **प्रेत्ये**त्यत्रापि तत्र निषेकः पित्रैव कार्यः ततोऽन्यानि कर्माण्यन्येनापि संस्कारश्रुतेर्नित्यत्वस्थितेरन्येनापि करणसंभवाच्च ।।२६।।

(३) **कुल्लूकः** । **वैदिकैरिति** । वेदमूलत्वाद्वैदिकैः **पुण्यैः** शुभैर्मन्त्र [प्र]-योगादिकर्मभि**र्द्विजातीनां** गर्भाधानादिशरीरसंस्कारः कर्तव्यः । **पावनः** पापक्षयहेतुः । **प्रेत्य** परलोके संस्कृतस्य यागादिफलसम्बन्धात् । **इह** लोके च वेदाध्ययनाद्यधिकारात् ।। २६ ।।

(४) **राघवानन्दः** । निषेधादिसंस्कारस्यैव स्वादिरादिवदधिकारार्थता स्वतन्त्रफलता चेत्याह – **वैदिकैरिति** । **वैदिकैः कर्मभि**र्वेदमन्त्रप्रयोगैः **प्रेत्य** चेति संस्कृतस्यैव वैधकर्मद्वारा स्वर्गमोक्षौ **इह च** वेदाद्यधिकारिता ।।२६ ।।

(५) **नन्दनः** । **वैदिकैः** । श्रौतस्मार्तैः । न केवलं यस्मिञ्छरीरे संस्कारः कृतस्तस्यैव **पावनः** किल भविष्यतोऽपीत्युक्तं **प्रेत्य** च पावन इति ।।२६।।

(६) **रामचन्द्रः** । **द्विजन्मनां** ब्राह्मणक्षत्रियविशां निषेकादिः शरीरस्य संस्कारः गर्भादिसंस्कारः मन्त्रैः **पुण्यैः** कर्मभिः **कार्यः** ।।२६।।

(७) **मणिरामः** । **निषेकादिः** गर्भाधानादिः **प्रेत्य** परलोके संस्कृतस्य मृतस्य जन्मान्तरे यो[भो]गादिप्राप्तेः । **इह** लोके तु वेदाध्ययनाधिकारित्वात् ।।२६।।

(८) **गोविन्दराजः** । **वैदिकैरि**ति । वैदिकमन्त्रसाध्यत्वात् वेदमूलसाध्यत्वाच्च **वैदिकैः** स्मार्तैः **कर्मभिः** 'विष्णुर्योनिं कल्पयतु' इत्येवमादिमन्त्रप्रयोगादिभिः **पुण्यैः** पारम्पर्येण धर्महेतुभिः गर्भाधानादिः द्विजातीनां **शरीरसंस्कारः** कर्तव्यः । **पावनः** पवित्रीकारकः **प्रेत्य** परलोके, संस्कृतस्य यागादिकर्मफलसंबन्धात् । **इह** लोके च संस्कृतस्याध्ययनाद्यधिकारात् । निषेकगुणात् (ग्रहणात्) पितुरधिकारः । निषेकवर्जिते तु कदाचित् तत्स्थानापन्नस्य तत्प्रयुक्तस्य वा अन्यस्यापि (न) स्यात् ॥२६॥

गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः ।
बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥२७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उक्तं संस्कारप्रयोजनं पावनः शरीरसंस्कारः पुण्यश्च । तत्र पावनत्वमुच्यते दुष्टस्य दोषापकर्षणम् ।

कुतः पुनः शरीरस्य दुष्टतेत्याशंकायामाह । **बैजिकं गार्भिकं चैन** इति । बीजे भवं बीजनिमित्तं वा 'बैजिकम्' । एवं 'गार्भिकम्' । 'एनः' पापमदृष्टं दुःखकारणम् । तस्य बीजगर्भयोर्निमित्तभावादशुचित्वमात्रमिहोच्यते । शुक्रशोणिते पुरुषस्य 'बीजम्' । ते च स्वभावादशुचिनी । गार्भाधान्यपि दोषसंक्रान्त्या दुष्टैव । अतस्तन्निमित्तमशुचित्वं पुरुषस्य संस्कारैर**पमृज्यते**ऽपनुद्यते ।

तानिदानीं कांश्चिन्नामधेयेन, कांश्चित्संस्कार्यविशेषोपलक्षितान् कृत्वा निर्दिशति । **गार्भैर्होमैः** । गर्भे सम्भूते नार्याः क्रियन्ते । गर्भं वा ग्रहीतुं गर्भप्रयोजनकत्वाद्गार्भाः । नारी तत्र द्वारमात्रम् । प्रयोजकस्तु गर्भ एव । अतस्तत्प्रयुक्तत्वाच्च तदर्था होमाः पुंसवनसीमन्तोन्नयनगर्भाधानानि । होमशब्द उपलक्षणार्थः कर्ममात्रस्य । न हि गर्भाधानं होमः । एतेषां च कर्मणां द्रव्यदेवतादिरूपं गृह्यस्मृतिभ्योऽवसातव्यम् । यथैव गार्भैर्होमैरेवं जातकर्माख्येन संस्कारेण । एवं **चौडेन** । चूडार्थः 'चौडः' । **मौञ्जीनिबन्धन**मुपनयनम् । तत्र हि मुञ्जविकारो मेखला बध्यते । अतस्तेनोपनयनकर्मोपलक्ष्यते । बन्धनमेव निबन्धनम् । निः वृत्तपूरणः । जातकर्मादीनि संस्कारनामधेयानि कृतद्वन्द्वानि करणविभक्त्या एनोपमार्जनस्य निर्दिश्यन्ते ।

संस्कारश्च सर्वः संस्कार्ये कार्यान्तरशेषभूते कृतार्थे करिष्यमाणार्थे वा कञ्चिद्दृष्टमदृष्टं वा विशेषमादधाति । 'व्रीहीनवहन्ती'ति, 'व्रीहिभिर्यजेते'ति यागं निर्वर्तयिष्यतां तुषकणविप्रमोक्षो दृष्टो विशेषः । 'शिरसोऽवतार्य स्रजं शुचौ देशे निदधाती'ति उपभुक्ताया आकीर्णाकारायाः प्रतिपत्तिनियमाददृष्टः स्रजोविशेषः । तत्रेमे संस्काराः शरीरशुद्ध्यर्थाः श्रुताः । न च गन्धाद्यपकर्षणं मृद्वारिसम्बन्धादिव शरीरे दृश्यते । तेनेयं जन्मादिकालशुद्धिवददृष्टविशेषा शुद्धिर्वेदितव्या । एतया च

शुद्धचा पूतः श्रौतस्मार्तेषु कर्मस्वधिक्रियते । यथा मन्त्रपूतमाज्यं होमे । लौकिके तु कार्ये द्रव्यशुद्धचैव शुद्धिर्यथाऽऽज्यस्य भोजनादौ । स्पृश्यता हि कुमारस्य 'अद्भिर्गात्राणि शुद्धचन्ती'त्येतावतैव भवति । तथा चाह–'न तदुपस्पर्शनादशौचमिति' ।

"कथं पुनः कर्मार्थित्वमेतेषाम् । युक्तमुत्पवनस्याज्यद्वारकं प्रकरणेन विनियोगात् । अमी तु बाह्या न कस्यचित्कर्मणः प्रकरणे श्रुताः । अतः पुरुषद्वारिका कर्मार्थिता दुर्भणा । न चासति कार्योपयोगे स्वरूपतः संस्कार एव निर्वर्त्यः । तथा सति संस्कारतैव हीयेत प्रधानकर्मता स्यात् । अतश्च 'कार्यः शरीरसंस्कार' इति, 'कुमारे जाते पुराऽन्यैरालम्भादिति' च द्वितीया श्रुतिर्बाध्येत । 'सक्तून्जुहोतीति'-वद्विनियोगभङ्गः स्यात् । तत्र चाधिकारकल्पनेत्यादिबह्वसमञ्जसं प्राप्नोति ।"

उच्यते । न वयं श्रुत्यादिप्रामाण्यापेक्षं तादर्थ्यमङ्गलक्षणं ब्रूमः अपि तूपकारकत्वम् । तच्चानङ्गत्वेऽप्युपपद्यते । यथाऽऽधानविधिः स्वाध्यायाध्ययनविधिश्च । न ह्यत्र श्रुत्यादयः सन्ति । यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयादयो विनियुक्ताः । अलौकिकत्वाच्च तत्स्वरूपस्याधानविधिनैव सिद्धिः 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इति । अत आहवनीयादिनिर्वृत्तिद्वारेणाधानं क्रतुमुपयुज्यते । न चाङ्गम् । अध्ययनविधिरप्यर्थावबोधद्वारेण क्रतूपकारकः । एवममी संस्काराः एतत्संस्कृतस्याध्ययनविधिः, निष्पादिताध्ययनविध्यर्थस्य विवाहः, कृतविवाहस्याधानम्, आहिताग्नेरधिकार इत्यस्ति संस्कारकार्योपयोगिता बाह्यपुरुषसंस्काराणाम् ।

निषेकग्रहाच्च सर्वत्रापि पितुरधिकारः । तथा च जातकर्मणि मन्त्रः 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति । तस्य ह्यपत्योत्पादनमपत्यानुशासनं च विहितम् । 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य' (अ. ६।३५) इति । 'तस्मादनुशिष्टं पुत्रं लोक्यमाहुः' इति । अनुशासनं च स्वाधिकारप्रतिपादनम्, तच्च वेदाध्यापनेनार्थावबोधपर्यन्तेन भवतीति वक्ष्यामः । अत एवोभयोपकारकाः संस्काराः, अपत्योत्पत्तिविधौ पितुर्माणवकस्य च संस्कृतसाध्यासु क्रियासु । तस्मात्पितुरधिकारस्तदभावे तत्स्थानापन्नस्य । तथा चाह 'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः' इति ॥२७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गर्भे गर्भावस्थायां कर्तव्यैर्निषेकादिकर्मभिः तथा **होमै**रपि सीमन्तकर्मादिनामकै**र्गार्भै**रेव जातानन्तरकर्तव्यैश्च **जातकर्मादिभिः** तैश्च **बैजिकं** पितृगतं तत्तत्पापविशेषदूषितं शुक्रसंभवं पापं तथा गर्भो मातृरजस्तद्दोषसंभवं च पापं **द्विजानाम**पनीयते । अथोपनयनादिभिः संस्कारैरुपनीतस्य देहशोधनार्थानीत्यर्थः ॥२७॥

(३) **कुल्लूकः** । कुतः पापसंभवो येनैषां पापक्षयहेतुत्वमत आह–**गार्भैरिति** । ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते **गार्भाः** । होमग्रहणमुपलक्षणं गर्भाधानादेरहोम-

रूपत्वात् । जातस्य यत्कर्ममन्त्रवत्सर्पिःप्राशनादिरूपं तज्**जातकर्म** । **चौडं** चूडाकरणकर्म । **मौञ्जीनिबन्धन**मुपनयनम् । एतै**र्बैजिकं** प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पादिना च पैतृकरेतोदोषाद्यद्यत्पापं **गार्भिकं** चाशुचिमातृगर्भवासजं तद्द्विजातीनामपमृज्यते ।।२७।।

(४) **राघवानन्दः** । शरीरसंस्कार इत्युक्तं तत्र कथं कस्य संस्कारस्तत्राह-**गार्भैरिति** द्वाभ्याम् । गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादिमन्त्रोक्तैः गर्भसंस्कारैः **गार्भहोमैः** सीमन्तोन्नयनादिप्रयुक्तैः, **जातकर्म** जातस्य यत्कर्म समन्त्रकं सर्पिःप्राशनादिरूपं तत् । **चौडं** चूडाकर्म । **मौञ्जीनिबन्धनं** मौञ्जी निबध्यतेऽनेनेति **मौञ्जीनिबन्धनं** उपनयनं एतैरेनः **पापमपमृज्यते** नाश्यते नश्यतीति यावत् । **बैजिकं** प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पादिना पैतृकरेतोदोषेणोत्पन्नं । **गार्भिकं** अशुचिमातृगर्भवासजं मातुर्व्यभिचारसंकल्पजं च । यन्मे माता प्रलुलोभेत्यादिश्रुतेः ।।२७।।

(५) **नन्दनः** । पित्रादिना कार्यैः संस्कारैरपनेयं पापमाह **गार्भैरिति** । **गार्भै**र्निषेकपुंसवनविष्णुबलिसीमन्तोन्नयनसंबन्धिभिर्जातिकर्मचौलमौञ्जीबन्धनैश्च । **मौञ्जीबन्धन**मुपनयनम् **बैजिकं गार्भिकं** पितुश्च मातुश्चापराधैः कृतमित्यर्थः ।।२७।।

(६) **रामचन्द्रः** । **गार्भैः** गर्भसंस्कारहोमैः शंडामर्कादीनां होमैः जातकर्मभिः **चौलमौञ्जीनिबन्धनैरेतैः** संस्कारैर्द्विजानां **बैजिकमेनः अपमृज्यते** पापं नाशमेति **बैजिकं** शुक्रशोणितसम्बन्धजमित्यर्थः । गोत्रव्याधिसंक्रमनिमित्तम् ।।२७।।

(७) **मणिरामः** । कुतः पापसंभवो येनैषां पापक्षयहेतुत्वं अत आह—**गार्भैरिति** । गर्भशुद्ध्यर्थं ये क्रियन्ते ते **गार्भाः** । जातस्य यत् कर्म मन्त्रवद्घृतादिप्राशनरूपं तत् **जातकर्म** । **चौडं** चूडाकरणाख्यं, **मौञ्जीनिबन्धनं** उपनयनं एतैः कृत्वा बैजिकं प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पादिना पैतृकरेतोदोषात् यत् यत् पापं तत् **बैजिकम् गार्भिकं** अशुचिमातृगर्भवासजं च ।।२७।।

(८) **गोविन्दराजः** । कुतः पुनरेषामशुचित्वं, येन पावनं क्रियते इत्यत आह—**गार्भैरिति** । गर्भनिमित्तं ये क्रियन्ते ते **गार्भाः**, होमग्रहणं यथासंभवं गार्भे विशेषणम् । गर्भाधानादेरहोमात्मकत्वात् सीमन्तोन्नयनादेश्च सहोमकत्वात् । जातस्य यत् क्रियते तत् **जातकर्म** । एते सर्वे गृह्याभिधेयस्वरूपाः इहैव तेषां सामान्यमात्राभिधानात् सामान्यस्मृतित्वादस्य । **चौलं** चूडाकर्म **मौञ्जीनिबन्धनं** उपनयनम् । एतैः **बैजिकं** प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पात् पितृरेतसो दुष्टत्वं, **गार्भिकं** गर्भवासनिवासित्वाद्दुष्टत्वं **द्विजानाम**पनुद्यते ।।२७।।

येषु कर्मसु माणवकस्य संस्कारा उपकारकास्तानिदानीमुदाहरणमात्रेण दर्शयति—

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ।।२८।।

(१) **मेधातिथिः** । अध्ययनक्रिया स्वाध्यायशब्देनात्राभिप्रेता । तस्या एष विषयनिर्देशस्**त्रैविद्येनेतिः** । व्यवधानेऽप्यर्थलक्षणः सम्बन्धो, 'यस्य येनार्थसम्बन्ध' इति न्यायेन । अत एव सामानाधिकरण्येऽपि श्रुतेर्विषयविषयिभावो विभक्ति-विपरिणामेन, 'त्रयाणां वेदानामध्ययनेने'त्यर्थः । त्रय एव वेदाः त्रैविद्यम् । चातुर्व-र्ण्यादिवद्रूपसिद्धिः । अथवा 'स्वाध्यायेनेति' वेदाध्ययनं 'त्रैविद्येनेति' तदर्थावबोधः ।

व्रतैः सावित्रादिभिर्ब्रह्मचारिकर्तृकैः ।

होमैर्व्रतादेशनकाले ये क्रियन्ते । यदि वा सायम्प्रातः समिद्भिरग्नीन्धनं ब्रह्मचारिणो होमशब्देनाग्न्याधारसम्बन्धसामान्याद्रुच्यते ।

अथ किं समिदाधानं न होमो येनैवमुच्यते सम्बन्धसामान्यादिति । न भव-तीति ब्रुवन्ति, अदनीयद्रव्यसाध्यत्वाद्यागहोमयोः ।

कथं तर्हि 'सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः' इत्युक्तम् । लक्षणया समिदाधानं होमशब्देनोच्यते । यथैव हूयमानं द्रव्यमग्नौ प्रक्षिप्यते एवं समिन्धनार्थाः समिधोऽपि । अत एतेन सामान्येन समिन्धनमेव होम इत्युच्यते । उत्पत्तिवाक्ये हि 'समिधमादध्याद्' इति श्रुतम् । जुहुयात्ताभिरग्निमित्यनुवादोऽयमन्यार्थ इति परस्ताद्वक्ष्यामः । न चानुवादे लक्षणादोषः ।

इदं तु युक्तं यन्मेध्यमात्रद्रव्यसाध्यौ यागहोमौ । तथा च सति वह्वचश्चोदना यथार्था भवन्ति । यथा 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती'ति । तत्र हि प्रस्तरं द्रव्यमाहु-र्हरतिं च यजतिम् ।

अथ वचनादसौ तादृश एव यागः । दर्भाश्चाप्यदनीयाः केषाञ्चित् । कथं शाकलहोमे ।

तत्रापि हि 'शकलान्यभ्यादधाति' इत्युत्पत्तिरिति चेद् ग्रहयज्ञे का गतिः । ग्रहेभ्य एकैकस्यै समिधो जुहुयादर्कादीनाम् । अतो यत्र जुहुयादिति **देवतासम्बन्धश्च काष्ठादेरपि** श्रुत उत्पत्तिवाक्ये सोऽपि होम एव ।

इज्यया देवर्षितर्पणेन । एष तावदुपनीतस्य ब्रह्मचर्ये क्रियाकलापः ।

इदानीं गृहस्थधर्माः । **सुतैरपत्यो**त्पत्तिविधिना । **महायज्ञैः** पञ्चभिर्ब्रह्म-यज्ञादिभिः । **यज्ञैः** श्रौतैर्ज्योतिष्टोमादिभिः ।

ननु यद्येषां कर्मणां किञ्चित्प्रयोजनं स्यात्तदा तदधिकारयोग्यतोत्पत्त्यर्था बाह्याः संस्कारा अर्थवन्तः स्युः अत आह । **ब्राह्मीयं क्रियते तनुः** । 'ब्रह्म' परमात्मा

कारणपुरुषः, तस्येयं सम्बन्धिनी 'तनुः' शरीरम्, एतैः श्रौतस्मार्तैः सर्वैः कर्मभिः क्रियते। ब्रह्मसम्बन्धिता च तद्भावापत्तिलक्षणा। स हि परः पुरुषार्थः। सम्बन्धान्तराणि सर्वस्य कस्यचित्कारणत्वेन सिद्धत्वान्नाभिलषितव्यानि। ततो मोक्षप्राप्तिरुक्ता भवति। ब्राह्मीत्यनेन तनुशब्देन च तदधिष्ठाता पुरुषो लक्ष्यते। तस्य ह्येते शरीरद्वारकाः संस्काराः। तस्यैव च मोक्षप्राप्तिः। शरीरस्य पञ्चतापत्तेः।

अन्ये त्वाहुर्ब्रह्मत्वप्राप्तौ योग्या क्रियते। न हि कर्मभिरेव केवलैर्ब्रह्मत्वप्राप्तिः, प्रज्ञानकर्मसमुच्चयात्किल मोक्षः। एतैस्तु संस्कृत आत्मोपासनास्वधिक्रियते। तथा च श्रुतिः। "य एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा यजते जुहोति तपस्तप्यते अधीते ददात्यन्तवदेवास्य तद्भवति' इति।

"ननु च नैतेषां कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिः फलं श्रुतम्। तथा हि नित्यानि तावदश्रुतफलान्येव। कल्पनायां च पौरुषेयत्वम्। यावज्जीवादिपदैश्च नित्यताया अवगमितत्वाद्विश्वजिन्न्यायोऽपि नास्ति। अथास्मादेव वचनादेतत्फलत्वमिति। यद्युच्येत, मोक्षार्थिनः तदाधिकारः स्यात्तथा च नित्यत्वहानिस्ततश्च श्रुतिविरोधः। 'निष्फलं न कश्चिदनुतिष्ठति तत्रानर्थक्यमिति' चेत् काममननुष्ठानम्। प्रमाणस्य प्रमेयावगतिरर्थः। सा चेत्कृता जातमर्थवत्त्वम्। अस्ति चात्र कर्तव्यतावगतिः। सत्यां च तस्यामकरणे शास्त्रार्थातिक्रमस्ततश्च प्रत्यवायः। ईदृश एवार्थे लिङ्गादिनां वृद्धव्यवहारे व्युत्पत्तिः। यो हि भृत्यादिः कर्तव्यं न करोति कस्यचिदाज्ञातुः स वेतनार्थी वेतनं न लभते, यदि वा प्रत्यवायेन योज्यते। तत्र फलस्याश्रुतत्वान्न फलानुत्पत्तिः प्रत्यवायः, अपि तु दुःखेन योजनं नित्येषु। एवं सर्वपुरुषाधिकारो नित्यः समर्थितो भवति। तस्मान्न नित्यानां किञ्चित्फलम्। काम्यानां त्वन्यदेव फलं, न मोक्षः, श्रुतत्वात् तत्र कथमेतत्सर्वकर्मानुष्ठानसाध्यः परः पुरुषार्थ इति।"

अत एव कैश्चिदर्थवादोऽयमिति व्याख्यायते। संस्कारविधिस्तुत्यर्थः।

अत्र च ब्राह्मीयमिति यत्किञ्चिदालम्बनमाश्रित्य गुणवादेन नीयते। 'ब्रह्म' वेदस्तदुच्चारणार्हा तत्कर्माधिकारिणी च।

"यर्त्तार्हि **गौतमे**नोक्तम् (अ. ८ सू. ८)। 'चत्वारिंशत्संस्काराः' इति, तत्कथम्। तत्र हि सोमसंस्थाऽपि संस्कारत्वेनोक्ता। न च प्रधानकर्मणां संस्कारत्वोपपत्तिः। नाप्येतदर्थवादतया शक्यं व्याख्यातुमविशेषत्वात्।"

तत्राप्यात्मगुणशेषसंस्कारत्वाध्यारोपेण स्तुतिः।

एवमिहाप्यसंस्कारैः संस्कारान् समानीकृत्य तुल्यफलताध्यारोपेण संस्काराणामवश्यकर्तव्यतामाचष्टे। तथा च संस्कारप्रकरणान्नोत्कृष्यते।

स्तुतिः क्रियत इति च वर्तमानापदेशः। न विधिविभक्तिः। तत्र कुतो ब्रह्म-प्राप्तेः फलत्वावगमः। न चात्र कर्माणि विधीयन्ते, येनाधिकाराकाङ्क्षायां सत्यपि वर्तमाननिर्देशे रात्रिसत्रे प्रतिष्ठावत्फलनिर्देशः स्यात्।

तस्मात्संस्कारस्तुत्यर्थमेव सर्वमेतदुच्यते।

येऽपि विभागेन वर्णयन्ति—"नित्यानां ब्रह्मप्राप्तिफलं काम्यानां तु यथाश्रुतमेव" तदप्यप्रमाणं, सर्वस्यास्यार्थवादत्वात्। अन्तरेण च फलं नित्येष्वनुष्ठानसिद्धेः प्रतिपादितत्वात्। तदुक्तं 'कामात्मता न प्रशस्तेति' (अ. २ श्लो. २) ।।२८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उपनयनानन्तरं क्रियमाणेन **स्वाध्यायेन व्रतैः** स्वाध्याय-समयमारभ्य कर्तव्यैः सायंप्रातरग्निसमिन्धनादिभिः स्नातकव्रतादिभिश्च **होमै**-रूपाकरणोत्सर्जनहोमैः **त्रैविद्येन** षट्त्रिंशदब्दचर्यवेदत्रयाध्ययनार्थं गुरुकुलवासेन, त्रैविद्येन स्वाध्यायेनेति व्यस्तपदसंबन्धः **इज्यया** पाकयज्ञेन हविर्यज्ञैः **सुतैः** पुत्रोत्पादनेन **महायज्ञैः** ब्रह्मयज्ञाद्यैः पञ्चभिर्यज्ञैरग्निष्टोमादिभिः सोमयज्ञैः, इयमेतस्मिन् लोके या **तनुर्देहः** स **ब्राह्मी** ब्रह्मप्राप्तियोग्या **क्रियते** अपाकृतर्णत्रयस्य मोक्षोपायेऽधिकारात् ।।२८।।

(३) **कुल्लूकः**। वेदाध्ययनेन **व्रतैर्**मधुमांसवर्जनादिनियमै**र्होमैः** सावित्रचरुहोमादिभिः सायंप्रातर्होमैश्च **त्रैविद्या**ख्येन च व्रतेष्वप्राधान्यादस्य पृथगुपन्यासः। **इज्यया** ब्रह्मचर्यावस्थायां देवर्षिपितृतर्पणरूपया गृहस्थावस्थायां सूत्रोत्पादनेन **महायज्ञैः** पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः। **यज्ञैर्**ज्योतिष्टोमादिभिः। **ब्राह्मी** ब्रह्मप्राप्तियोग्येयं **तनु**स्तन्ववच्छिन्न आत्मा क्रियते कर्मसहकृतब्रह्मज्ञानेन मोक्षावाप्तेः ।।२८।।

(४) **राघवानन्दः**। **स्वाध्यायेन** वेदाध्ययनेन **व्रतैर्**मधुमांसादिवर्जनात्मकैः **होमैः**। सायंप्रातः समिदाधानैः। **त्रैविद्येन** षट्त्रिंशदाब्दिकाख्यादिव्रतेन। **इज्यया** ब्रह्मचारिक्रियमाणदेवर्षिपितृतर्पणरूपया। **सुतैः** पुत्रोत्पादनैः। एकवाक्योपात्तत्वेनैषां त्वाष्ट्रं पात्नीवतं जुहोतीतिवत् समुच्चयः। **महायज्ञैः** वैश्वदेवादिपञ्चभिः। **यज्ञैः** ज्योतिष्टोमादिभिः। **ब्राह्मी** ब्रह्मप्राप्तियोग्या **तनुः क्रियते** इत्यन्वयः ।।२८।।

(५) **नन्दनः**। अथोत्तरेषां संस्काराणां फलविशेषमाह **स्वाध्यायेनेति**। **स्वाध्यायेन** वेदाध्ययनेन। **व्रतैः** प्राजापत्यादिभिः। **होमैः** समिदाधानादिभिर्नित्यनैमित्तिकैः। **त्रिविद्या** वेदेति त्रैविद्यस्तस्य भावस्त्रैविद्यं वेदत्रयार्थज्ञानमितियावत्। **इज्यया** स्मार्तेन पाकयज्ञेन **सुत**शब्देन समावर्तनं विवाहश्चोपचर्यते। **महायज्ञैर्**देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मयज्ञैरग्न्याधानादिभिः। **ब्राह्मी** ब्रह्मप्राप्त्यर्हा ।।२८।।

(६) **रामचन्द्रः**। वेदाध्ययनेन **व्रतैः होमैः** त्रिविधेन वेदत्रयोक्तकर्मणा **सुतैः** पुत्रोत्पत्तिभिः एतैर्धर्मैः **ब्राह्मी** ब्रह्मप्राप्तियोग्या **इयं तनुः क्रियते** ।।२८।।

(७) **मणिरामः** । ... **त्रैविद्याख्येन** व्रतेन, प्राधान्यात् त्रैविद्यस्य व्रतात्पृथगुपन्यासः । **इज्यया,** ब्रह्मचर्यावस्थायां देवादितर्पणरूपतया, **सुतैः** गृहस्थावस्थायां पुत्रोत्पादनैः **ब्राह्मी** ब्रह्मप्राप्तियोग्या ।।२८।।

(८) **गोविन्दराजः । स्वाध्यायेनेति** वेदाध्ययनेन **व्रतैः** सावित्र्यादिभिः **होमैः** सायंप्रातरग्निकार्यैः **त्रैविद्याख्येन** व्रतेन, प्राधान्यात् पृथगुपदिष्टेन । **इज्यया** ब्रह्मचर्यावस्थायां देवर्षिपितृतर्पणरूपया, पुत्रैः, **महायज्ञैः** वैश्वदेवादिभिः **यज्ञैः** अग्निष्टोमादिभिः ब्रह्मप्राप्तियोग्या **तनुः** तत्स्थ आत्मा **क्रियते** ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षावाप्तेः ।।२८।।

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ।।२९।।

(१) **मेधातिथिः । वर्धनं** छेदनम् । **जातकर्मेति** कर्मनामधेयमेतत् । रूपं चास्य गृह्यस्मृतिभ्यो ज्ञातव्यम् ।

कस्य पुनः कर्मणो जातकर्मेति नाम ? तदर्थमुक्तं **प्राशनं हिरण्यमधुसर्पिषाम् । अस्येति** दारकं व्यपदिशन्ति, कर्म वा, **अस्य** जातकर्मण इदं प्रधानम् **यन्मन्त्रवत्प्राशनमिति** ।

समन्त्रकं मन्त्रेण कर्तव्यमित्यर्थः । मन्त्रस्य चेहानुक्तत्वात् सर्वस्मृतीनां चैकार्थ्याद्यदन्यत्रोक्तं तदत्रापि प्रतीयते । तेन गृह्यस्मृतिषु ये मन्त्रा उपात्तास्तै**र्मन्त्रवदिति** द्रष्टव्यम् ।

यदि गृह्यस्मृतयोऽपेक्ष्यन्ते द्रव्यनिर्देशोऽपि न कर्तव्यः । एवं हि तत्र पठ्यते— 'सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत्' 'प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य' इति । किञ्च बह्व्यो गृह्यस्मृतयो, भिन्नाश्च प्रतिगृह्यं मन्त्राः, अन्यापि भिन्नेतिकर्तव्यता, तत्र काऽऽश्रीयतामिति न विद्मः । अथ चरणसमाख्या नियामिका भविष्यति— व्यर्थस्तर्हि जातकर्माद्युपदेशस्तत एव सिद्धेः । "कठानां गृह्यं बह्वृचामाश्वलायनानां च गृह्यमिति यद्येन समाख्यायते स तदुक्तमनुष्ठास्यतीति ।"

उच्यते । द्रव्यादिनिर्देशेन सुस्पष्टं कर्मैकत्वमिति प्रतीयते । तथा हि—प्रत्यभिज्ञासिद्धिः । तद्द्रव्यमेवेदं तन्नामधेयकं चेदं कर्मातस्तदेवेदमिति, भूयसा दृष्टतद्गुणयोगेन प्रत्यभिज्ञायते । सति चैकत्वे यदङ्गजातं क्वचिन्नोक्तं तदविरुद्धमन्यत आनेतव्यम् । यथा सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म, एवं सर्वस्मृतिप्रत्ययमपि । यत्तु बहुत्वाद्गृह्यस्मृतीनां काऽऽश्रीयतामित्यनध्यवसायः—सर्वासां प्रामाण्याविशेषादेकार्थानां च विकल्पः भिन्नार्थानां समुच्चयः । चरणसमाख्या तु नैव नियामिका । यतो न समाख्यया

पुरुषस्य नियतः सम्बन्धः गोत्रप्रवरवत्। यैव शाखा येनाधीता स एव तथा समाख्यायते 'कठो बह्वृच इति'। न चाध्ययने नियमोऽस्त्यनेनेयं शाखाऽध्येतव्येति। अनेकशाखाध्ययनमप्यस्ति, वेदानधीत्येति। तत्र त्रिवेदाध्यायिनः सर्वे व्यपदेशाः प्रवर्तन्ते। केऽप्यूचुः "कौथुमाः कठा बह्वृचा इति तत्रावश्यं विकल्प आस्थेयः। एकशाखाध्यायिनस्तु यद्गृह्यं यया शाखया समाख्यायते तदुक्तमेव तस्य युक्तं कर्तुम्। एष हि तदुक्तमेव शक्नोति कर्तुं तच्छाखामन्त्रा एव तेनाधीताः, शक्नोति तान्प्रयोक्तुम्। तमेव वाऽऽवृतं वेद।

वेदने च कर्मानुष्ठानार्थं वेदाध्ययनं येन तावतो मन्त्रान्कर्मोपयोगिनोऽध्येष्यत इति।

उच्यते। स्वाध्यायविधिवशेन वेदाध्ययनम्। अनधीतवेदस्य नाधिकारः। न च कर्मप्रयुक्तमध्ययनम्। अत इयं समाख्या मन्त्रविशेषविनियोगनिमित्तैव 'कठानां गृह्यं' 'वाजसनेयिनां गृह्यमिति।' यस्यां शाखायां ये मन्त्रा अधीतास्ते यत्र बाहुल्येन विनियुक्तास्तद्गृह्यं तथा समाख्यायते। प्रमाणं गृह्यस्मृतिः। सा कठानामियमिति व्यपदिश्यमाना बह्वृचानामपि स्वार्थावगमनं करोत्येव। कर्तव्यता वेदस्य स्वार्थे स्मृतीनां च। अवगतायां च कर्तव्यतायां कर्तृविशेषाश्रवणे स्वाधिकारो न स्याद्यथा च तनूनपाति प्रयाजे वसिष्ठानां, निषेधाद्वा पतितम्। न चेह द्वयमप्यस्ति। न च शक्यं कल्पयितुं न हि कठानां बाह्वृच्यं प्रमाणं, बह्वृचानां वा काठकम्। यतो य एव कठः स एवाकठोऽसति तच्छाखाध्ययने। गोत्रं तु नियतमित्यसमानः।

एष एवार्थः 'स्वसूत्रं यः परित्यज्य परसूत्रेण वर्तेत' इति। तदेव स यदधीते तदर्थः शक्योऽनुष्ठातुम्। तेन यः स्वाधीतां शाखामतिक्रम्य पित्राद्यधीतशाखया कर्माणि कुर्यात्तद्गृह्यं च समाश्रयेत् तस्य शाखात्यागदोषः। पित्रादीनां वा शाखात्यागः यैर्माणवकः क्रमाधीतां शाखां नाध्यापितः। माणवकस्यात्र दोषो नास्ति। यदा मृतपितृको जाबालवदयं बालः स्वयमाचार्यमाश्रयेत्तदा 'येनास्य पितरो याताः' इत्यनेन शास्त्रेण सैवाध्येतुं युक्ता स्यात्। अथात्मशाखाध्ययनं न सम्भवति, तदा स्वशाखात्यागः।

अतः स्थितमिदं—सर्वं सर्वासु स्मृतिषु जातकर्माद्युपदिश्यते। तत्र भिन्नार्थमङ्गजातं समुच्चीयते, विरुद्धं विकल्प्यते समानार्थं च।

पुंस इति स्त्रीनपुंसकव्यावृत्त्यर्थम्।

अन्ये त्वविवक्षितं पुमर्थं मन्यन्ते। द्विजन्मनामिति सामान्येन त्रैवर्णिकानां संस्कार्यत्वेन प्रकृतत्वात्। संस्कार्यश्च प्रधानमुद्देशो न च प्रधाने लिङ्गसङ्ख्यादि-

विशेषणं विवक्ष्यते। 'ग्रहं सम्मार्ष्टीति' सत्यप्येकवचने सर्वे ग्रहाः सम्मृज्यन्ते। 'ज्वरितं ज्वरमुक्तं च दिवान्ते भोजयेन्नरम्' इति नार्या अपि ज्वरिताया एष एव भोजनकालः। तथा च प्राप्तप्रतिषेधः। स्त्रीणां 'अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृद्' इति (अ. २ श्लो. ६६)। नपुंसकानां च पाणिग्रहणदर्शनं 'यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनामिति' (अ. ९ श्लो. २०३)।

तत्रोच्यते—नायं पुंशब्दो मनुष्यजातिवचनो नरशब्दवद्येन विभक्तिवाच्यं लिङ्गं न विवक्ष्येत। एष हि सर्वत्र स्थावरमूर्तामूर्तगतं लिङ्गविशेषं प्रसवरूपमाचष्टे। प्रातिपदिकार्थो ह्यत्र लिङ्गम्। विभक्तिवाच्यस्य ह्यर्थस्य विवक्षाविवक्षे युज्येते। यतो न विभक्तेर्वचनमेवैकं प्रयोजनं, कर्माद्यर्थान्तराभिधानेनाप्यर्थवत्त्वात्। इह त्वविवक्षायामानर्थक्यमेव प्राप्नोति पुंस्पदस्य। यथा तत्रैव ग्रहप्रातिपदिकार्थो विवक्ष्यते वाक्यानर्थक्यपरिहाराय।

अथोच्येत "न प्रत्ययार्थमात्रस्याविवक्षा। कृत्स्नोऽपि पदार्थ उद्दिश्यमानविशेषणं न विवक्ष्यते। यथा 'यस्योभयं हविः,' इति सत्यप्युभयपदश्रवणे दधिपयसोरन्यतरावृत्तावपि तदेव प्रायश्चित्तम्। न विवक्षित उभयशब्दः।"

अत्र केचित्परिहारमाहुः। नैतत्तेन समानम्। न हि हविरर्थः पञ्चशरावः। हविर्विनाशे हि नैमित्तिकोऽधिकारः। इह तु माणवकार्था एव संस्काराः।

एष त्वप्रयोजको विशेषः। वाक्यभेदभयाद्विशेषणविवक्षा नेष्यते। तादर्थ्येऽपि वाक्यभेदो नैवापैति। तस्मादयं परिहारः। एतदेवोत्पत्तिवाक्यं जातकर्मणो वैदिकैः कर्मभिरित्येतदुपक्रमम्। तत्र पुमानेव संस्कार्यतया निर्दिष्टः। तदविवक्षायां वाक्यानर्थक्यं, यथा तत्रैव हविःपदं विवक्ष्यते। यद्येवं शूद्रस्यापि प्राप्तिः, जातिविशेषानिर्देशात्। न प्राप्स्यति, मन्त्रसाध्यत्वात्। अथवा द्विजन्मनामिति वाक्यशेषको भविष्यति। न च तदानीं विधेयार्थविषयत्वेन निर्दिष्टो येन तत एव संस्कार्यावगतौ पुंस इत्येतदुभयपदवदविवक्षितमाशङ्क्येत।

स्त्रीणां त्वप्राप्तेऽपि विधानमुपपद्यते। क्लीबस्यापि दारदर्शनम्। "वातरेता यः क्लीब" उभयव्यञ्जनोऽप्रवृत्तेन्द्रियो वा। बहुप्रकारव्यावृत्तिकरं जातकर्मादिसंस्कारकालेऽपरिच्छेद्यत्वाच्छक्यप्रतीकारत्वाच्च। न च यो न नियतो धर्मः सोऽधिकारं व्यावर्तयति, यथाऽद्रव्यत्वं, न ह्यद्रव्यत्वं नियतं जातिवत्। य एवाद्रव्यः सोऽपि द्रव्यवान्भवति। चिरमधनो भूत्वा भवत्यह्ना महाधनः। ईदृशस्यैव षण्ढस्य वधे पलालभारकशुद्धिः। स ह्यसंस्कृतोऽनुपनीतः शान्त्यै न कस्यचित्तिष्ठति।

अतः स्थितं पुंसामेवैते संस्कारा एभिर्विधीयन्ते। विध्यन्तरेण स्त्रीणाममन्त्रकाः। नपुंसकस्य नैव सन्तीति ॥२९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वर्धनं** छेदनं **जातकर्म** तन्नामकं कर्म मन्त्रवन्मेध्यं तदेव सवितेत्यादि**मन्त्रयुक्तं यद्धिरण्य**संसृष्टानां **मधुसर्पिषां अस्य** शिशोः **प्राशनं** तदपि प्रागेव नाभिच्छेदात् एतच्च गृह्यसूत्रेषु जातकर्म ज्ञातं साक्षादेव एतदङ्गं मनुर्मन्यते पुंसो, न नपुंसकस्य स्त्रीणां तु वक्ष्यते ॥२९॥

(३) **कुल्लूकः। नाभि**च्छेदनात्प्राक् पुरुषस्य **जातकर्मा**ख्यः संस्कारः क्रियते। तदा चास्य स्वगृह्योक्तमन्त्रैः **स्वर्णमधुघृतानां प्राशनम्** ॥२९॥

(४) **राघवानन्दः** । जातकर्मान्नप्राशनचौडोपनयनानां योग्यकालं दर्शयन् स्वरूपमाह **प्रागिति** दशभिः। **नाभिवर्धनात्** नाभिच्छेदात्। वृधुच्छेदन इत्यस्य धातो रूपम्। **मन्त्रवत्प्राशनमेव** सुवर्णादि**रस्य**। जातस्य द्विजातेः कर्म जातकर्म ॥२९॥

(५) **नन्दनः**। अथ जातकर्मणः कालं स्वरूपं चाह प्रागिति। **वर्धनं** छेदनम् ॥२९॥

(६) **रामचन्द्रः। नाभिवर्द्धनात्** प्राक् नालच्छेदात् **प्राक्** पूर्वं **जातकर्म विधीयते** जातकर्मणि **हिरण्यमधुसर्पिभिः** अस्य **कुमारस्य मन्त्रवत्** मन्त्रपूर्वकं **प्राशनं** कार्यम् ॥२९॥

(७) **मणिरामः। वर्धनात्** छेदनात् ॥२९॥

(८) **गोविन्दराजः। प्राङ्नाभीति**। नाभिछेदनात्पूर्वं **पुंसो जातकर्माख्यः** संस्कारो विधीयते। **अस्य** च शिशोः तदानीं "प्रतिददामि मधुनो घृतस्ये"त्येवमादि-मन्त्रयुक्तं **हिरण्य**माक्षिकघृतानां **प्राशनं** कार्यम्। पुंसो ग्रहणं नपुंसकव्यावृत्यर्थम्। यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्लीबादीनामिति नपुंसकस्य दारदर्शनात्। ये स्तेनाः पतिताः क्लीबा इति च श्रोत्रियत्वे सति श्राद्धभोजनप्राप्तेः प्रतिषेधदर्शनात्। स्त्र्यर्थत्वे तस्य प्रमाणं नास्ति। तथा च 'अमन्त्रकास्वि'ति स्त्रीणामप्राप्ति वक्ष्यति ॥२९॥

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत्।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥३०॥

(१) **मेधातिथिः। दशम्यां** तिथौ **द्वादश्यां वाऽस्य** दारकस्य **नामधेयं** कुर्वीत। णिजर्थो न विवक्षितः। तथा च गृह्यम् "दशम्यामुत्थाप्य पिता नाम करोति" इति।

नामैव 'नामधेयम्'। येन शब्देन कार्येष्वाहूयते तन्नाम।

'प्राङ्नाभिवर्धनादिति' जातकर्मणः प्रकृतत्वाज्जन्मनः प्रभृति दशमीद्वादश्यौ गृह्येते न चान्द्रतिथी।

इह क्वचिद्दशमीग्रहणमाशौचनिवृत्तिरित्युपलक्षणार्थं वर्णयन्ति। अतीताया-मिति चाध्याहारः। दशम्यामतीतायां ब्राह्मणस्य द्वादश्यां क्षत्रियस्य पञ्चदश्यां वैश्यस्येति।

तदयुक्तम्। लक्षणायां प्रमाणाभावाज्जातकर्मवदाशौचेऽपि करिष्यते। यदि तु ब्राह्मणभोजनं विहितं क्वचित्तदा युक्ता लक्षणा।

यदि दशमीद्वादश्यौ वक्ष्यमाणगुणयुक्ते भवतः तदा तयोः कर्तव्यम्। अथ न, तदाऽन्यस्मिन्नपि **पुण्ये**ऽहनि। पुण्यान्यहानि द्वितीयापञ्चम्यादीनि। 'पुण्यं' प्रशस्तं, नवमीचतुर्दश्यादयो रक्तास्तिथयः अपुण्याः।

मुहूर्तो लग्नं कुम्भादि। तस्मिन्पुण्ये पापग्रहैरनधिष्ठिते गुरुभ्यां च दृश्यमाने। लग्नशुद्धिर्ज्योतिषादवगम्यते।

नक्षत्रे च गुणयुक्ते। नक्षत्रं श्रविष्ठादि, तद्यस्मिन्नहनि गुणयुक्तं भवति। नक्षत्रगुणाश्च क्रूरग्रहपापग्रहविष्टिव्यतीपातविवर्जितम्।

वा शब्दः समुच्चये। तेन प्रशस्तायां तिथौ नक्षत्रे च शुद्धे लग्न इत्युपदिष्टं भवति। समुच्चयश्च ज्योतिषावगम्यः।

अयं च परमार्थः। दशमीद्वादशीभ्यामर्वाङ् न कर्तव्यम्। उत्तरकालं च यदहर्न-क्षत्रं लग्नं परिशुद्धं तदहरेव कर्तव्यम् ॥३०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** नाम्नो व्यवस्थापनं दशम्यां तिथौ द्वादश्यां वा कारयेत्। स्वयं करणाशक्तावन्येनापि इत्येतदर्थं कारयेदित्युक्तम्। मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुरिति मन्त्रलिङ्गात् पित्रोरेव मुख्यत्वेनाधिकारात्, तत्र च तिथिह्रासवृद्धयोरपि दशमतिथावेव नामधेयं न दशमेऽहन्येवेत्येतदर्थं स्त्री-लिङ्गनिर्देशः। क्वचिद्रात्रिविशेषणतया स्त्रीलिङ्गत्वम्। तथा चाहोरात्रोपलक्षण-मित्याहुः। पुण्ये मङ्गलयोग्ये वा यत्र क्वापि तिथौ तादृशे वा मुहूर्ते लग्ने नक्षत्र-मात्रे वा ज्योतिषोक्तगुणवतीति पक्षत्रयं पूर्वोक्तपक्षद्वयासंभवे ॥३०॥

(३) **कुल्लूकः।** जातकर्मेति पूर्वश्लोके जन्मनः प्रस्तुतत्वाज्जन्मापेक्षयैव **दशमे द्वादशे** वाऽहन्यस्य शिशो**र्नामधेयं** स्वयमसंभवे **कारयेत्**। अथवाऽऽशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयत इति शङ्खवचनाद्**दशमे**ऽहन्यतीते एकादशाह इति व्याख्ये-यम्। तत्राप्यकरणे प्रशस्ते **तिथौ** प्रशस्त एव **मुहूर्ते नक्षत्रे** च गुणवत्येव ज्योतिषा-वगते कर्तव्यम्। वा शब्दोऽवधारणे ॥३०॥

(४) **राघवानन्दः।** नामेति। **दशम्यामिति** पूर्वाशौचनिवृत्तिपरम्। आशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयत इति शङ्खोक्ते। सामीप्ये सप्तमी वा। अहन्येका-

दशे नामेति याज्ञवल्क्यः। एकादशेऽह्न्यपि नाम कुर्यादिति श्रुतेः। **द्वादशी**पदं प्राशस्त्यपरमत एवाह **पुण्यमित्यादि** ।। ३०।।

(५) **नन्दनः** । **दशम्यां द्वादश्यां** तिथौ जन्मदिनाद्दशमे द्वादशे वा दिन इत्यर्थः। **पुण्ये** मूहूर्त इत्यन्वयः ।।३०।।

(६) **रामचन्द्रः** । रात्रौ कर्माधिकारो नास्ति तेन कारणेन **एकादशे**ऽहनि **नामधेयं** नामकर्म **कारयेत्** । **दशम**दिवसे वा **द्वादशे**ऽह्नि वा कारयेत्। कार्य-व्यग्रतया द्वादशेऽह्नि नामकरणं यदा न जातं तदा **सुमुहूर्ते पुण्ये**ऽह्नि गुणान्विते **नक्षत्रे** ज्योतिर्विदाऽदिष्टे काले शुक्रास्तादिवर्जिते काले नामधेयं कार्यम्। विष्णु-पुराणवचनात् ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनीत्यादि वाक्यम्। शंङ्खः दशमेऽहनि सूतिकां पूर्वं सव्यतः उत्थाप्य कृसरान्नस्य पिण्डवर्द्धनं नाम कर्म कार्यमिति वा ।।३०।।

(७) **मणिरामः** । नामकरणस्य कालमाह— **नामधेयमिति** । जन्मदिवसात् **दशमे द्वादशे** वा दिवसे। प्रतिबन्धादत्राकरणे पुण्यतिथ्यादि विचारः कर्तव्यो नात्रे-त्यर्थः ।।३०।।

(८) **गोविन्दराजः । नामधेयमिति** । जातकर्मेति प्रस्तुतत्वात् जन्मप्रभृति **दशमे**ऽहनि **द्वादशे वा** प्रशस्ते वाऽन्यस्मिन् नवम्यादिरिक्ताहोवर्जिते **मुहूर्ते**ऽभिजिदादौ लग्ने पुण्य**नक्षत्रे** च ज्योतिश्शास्त्रगुणयुक्ते अस्य शिशो**र्नाम कारयेत्** असामर्थ्ये सति। शक्तौ तु आत्मनैव कुर्यात्। पिता नाम करोति इति गृह्यश्रवणात्। पूर्वकाला-संभवे उत्तरोत्तरकालाश्रयणं कर्तव्यमिति, क्रमप्रयोजनाभावात् एवमुत्तरत्रापि कालविकल्पेषु विज्ञेयम् ।।३०।।

इदानीं यादृशं नाम कर्तव्यं तन्नियमयति स्वरूपतोऽर्थतश्च —

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ।।३१।।

(१) **मेधातिथिः**। तत्र स्वरूपमवधारयिष्यन्नाह। मङ्गलाय हितं तत्र वा साधु **मङ्गल्यमिति** व्युत्पत्तिः। अभिमतस्यार्थस्य चिरजीवित्वबहुधनादेर्दृष्टादृष्ट-सुखफलस्य सिद्धिर्मङ्गलम्। तदभिधानमेव शब्दस्य हितत्वं साधुत्वं चेति तद्धित-सिद्धिः। 'साधुत्वं' नाभिप्रेतार्थसिद्धिप्रतिपादनमेव विवक्षितम्, किं तर्हि, य आशा-स्यते तद्वचनेनैव सिद्धिः।

समासाद्वाऽऽयुःसिद्धिः धनसिद्धिः पुत्रलाभ इत्यादिः प्रतीयते, तद्धिताद्वा हितनिमित्तप्रयोजनार्थीयात्। तत्र गृह्ये तद्धितान्तं प्रतिषिद्धं "कृतं कुर्यान्न तद्धित-

मिति"। समासेऽपि पदद्वयैकार्थीभावस्तत्र बह्वक्षरप्रयोगप्रसङ्गः। यतो वक्ष्यति 'शर्मवद्ब्राह्मणस्ये'त्युपपदनियमम्। तत्र चतुरक्षरे त्र्यक्षरे वा नाम्नि शर्मशब्दे चोपपदे पञ्चाक्षरं षडक्षरं नाम भवति। तच्च प्रतिषिद्धं "द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा कुर्यादिति"। तेन यद्यत्किञ्चित्प्रायेण सर्वस्याभिलषणीयमगर्हितं पुत्रपशुग्रामकन्याधनादि तद्वचनाः शब्दा नामधेयत्वेन विनियोक्तव्या शर्मान्ताः। तेन गोशर्मा धनशर्मा हिरण्यशर्मा कल्याणशर्मा मङ्गलशर्मेत्यादिशब्दपरिग्रहः सिद्धो भवति।

अथवा 'मङ्गलं' धर्मः तत्साधनं मङ्गल्यं नाम।

"कतमत्पुनर्धर्मसाधनं नाम"। य एते देवताशब्दाः इन्द्रोऽग्निर्वायुः। तथा ऋषिशब्दाः– वसिष्ठो विश्वामित्रो मेधातिथिः। तेषामपि धर्मसाधनत्वमस्ति। 'ऋषींस्तर्पयेत्पुण्यकृतो मनसा ध्यायेदिति।' "देवतानामृषीणां च द्विजानां पुण्यकर्मणाम्। प्रातः प्रबुद्धः श्रीकामो नरो नामानि कीर्तयेद्" इति।

मङ्गल्यग्रहणाच्च यदप्रशस्तं यमो मृत्युरित्यादि तन्निरस्यते, यच्चानर्थकं डित्थादि यदृच्छानिमित्तम्।

क्षत्रियस्य बलान्वितम्। बलसंयुक्तं बलवाचि। अन्वयः सम्बन्धः। शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः प्रतिपादकभाव एव। सामर्थ्यं बलम् तद्येन प्रतिपाद्यते तादृशं नाम क्षत्रियस्य कर्तव्यम्। 'शत्रुन्तपः' 'दुर्योधनः, 'प्रजापाल' इत्यादि। येन विभागेन च नामनिर्देशो जातिचिह्नम्।

एवं **वैश्यस्य धनसंयुक्तम्।**

न चात्र पर्याया एव गृह्यन्ते "धनं वित्तं स्वापतेयमिति"। किं तर्हि येन प्रकारेण तत्प्रतिपत्तिः। यदि वा धनादिशब्दप्रयोगादर्थसम्बन्धाद्वा। धनकर्मा महाधनः गोमान्धान्यग्रह इति।

एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम्। तथा चान्वितादिशब्दप्रयोगो बलान्वितं धनसंयुक्तमिति। इतरथा एवमेवावक्ष्य'द्बलनामानि कुर्यादिति'। स्वल्पत्वाद्बलाद्यर्थवाचिनामानन्त्याच्च पुरुषव्यक्तीनां दुरवधाने भेदे व्यवहारोच्छेद एव स्यात्।

शूद्रस्य जुगुप्सितम्। कृपणको दीनः शबरक इत्यादि ॥३१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मङ्गलवत्** भद्रमित्यादि राज्ञः **क्षत्रस्य बलसमन्वितं** उदयवीर इत्यादि, **धनसंयुक्तं** धनकर इत्यादि **जुगुप्सितं** पाण्डुरित्यादि ॥३१॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं मङ्गलबलधननिन्दावाचकानि शुभबलवसुदीनादीनि नामानि कर्तव्यानि ॥३१॥

(४) **राघवानन्दः**। **मङ्गल्यं** मङ्गलदं श्रवणेन **बलान्वितं** बलसूचकं **धनसूचकं** धनवत्त्वख्यापकं **जुगुप्सितं** द्विजदासद्विजगुप्तरूपम् ।।३१।।

(५) **नन्दनः**। **मङ्गल्यं** विष्णुमित्रादि । **बलान्वितं** परंतपादि । **धनसंयुक्तं** निधिपालादि । **जुगुप्सितं** पैलवकादि । अत्र नामधेयमित्यनुकर्षः । **कारयेत्**पिताऽन्यो वा तत्स्थानीयः ।।३१।।

(६) **रामचन्द्रः**। **मङ्गल्यमिति**। नामकरणं त्रिभिराह ब्राह्मणस्य नाम **माङ्गल्यं** शर्मान्तं स्यात्तद्यथा विष्णुशर्मेति नाम । क्षत्रियस्य नाम रक्षासमन्वितं **बलान्वितं** नाम तद्यथा नृसिंहवर्मेति । **वैश्यस्य** नाम पुष्टिवृद्धिसमन्वितं कुर्यात् धनपतिरिति नाम **शूद्रस्य** नाम प्रेष्यसंयुक्तं कुर्यात् तद्यथा कृष्णदासेति नाम ।।३१-३२।।

(७) **मणिरामः**। ब्राह्मणादीनां कथं नामानि कार्याणीत्यत आह—**मङ्गल्यमिति**। यथाक्रमं मङ्गलबलधननिन्दावाचकानि शुभबलवसुदीनादीनि नामानि कर्तव्यानीत्यर्थः ।।३१।।

(८) **गोविन्दराजः**। तच्च **माङ्गल्यं ब्राह्मणस्येति**। मङ्गलबलधननिन्दाप्रतिपादकानि एषां यथाक्रमं भद्रशक्तिधनदीनकादीनि नामानि स्युः ।।३१।।

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ।।३२।।

(१) **मेधातिथिः**। अत्र स्वरूपग्रहणं पाठानुक्रमश्चादौ मङ्गल्यमन्ते शर्मशब्दः । तथा चोदाहृतम् ।

क्षत्रियादिनाम्नां तु नैतत्सम्भवति । रक्षाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य श्रवणात्पुंसां सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । तस्मादेकोपक्रमत्वात्समाचाराच्च सर्वत्रार्थग्रहणम् । वाक्यभेदाच्च समुच्चयः । यन्मङ्गल्यं तच्छर्मार्थवत् । शर्म शरणमाश्रयः सुखं च । अर्थग्रहणात्स्वामिदत्तभवभूत्यादिशब्दपरिग्रहः । इन्द्रस्वामीन्द्राश्रयः इन्द्रदत्तः । तदाश्रयता प्रतीयते । एवं सर्वत्रोन्नेयम् ।

"अथ कोऽयं हेतुर्वाक्यभेदात्समुच्चय इति । व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति किं न समुच्चय इति ।"

उच्यते । लिङ्गदर्शनमात्रमेतत्पौरुषेयत्वात् ग्रन्थस्य । विकल्पेऽभिप्रेते । मङ्गल्यं शर्मवद्वेति लाघवादवक्ष्यत् । वाक्यभेदे हि द्विराख्यातोच्चारणम् । तद् गुरु भवति ।

(३२) प्रेष्यसंयुतम्–प्रैष्यसंयुतम् (अ, द)
राज्ञो रक्षासमन्वितम्–राज्ञो वर्मसमन्वितम् (ब)

रक्षा परिपालनं **पुष्टिर्वृद्धिर्गुप्तिश्च**। गोवृद्धो धनगुप्त इति। **प्रेष्यो** दासः ब्राह्मणदासो देवदासो ब्राह्मणाश्रितो देवताश्रित इति ।।३२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवं नामान्युक्त्वा तत्रेदमिति नित्यान्वितानि पदान्याह-**शर्मवदिति**। अन्ते **शर्मपदवत् रक्षासमन्वितं** यतिरित्यादिवत्। **पुष्टिसंयुक्तं** आप्यो गोमीत्यादि धनबाहुल्यख्यातं प्रेष्यपदवत्। **प्रेष्यसंयुक्तं** दासादिपदवत् ।।३२।।

(३) **कुल्लूकः**। इदानीमुपपदनियमार्थमाह **शर्मवद्ब्राह्मणस्येति**। एषां यथाक्रमं **शर्मरक्षापुष्टिप्रेष्य**वाचकानि कर्तव्यानि शर्मवर्मभूतिदासादीन्युपपदानि कार्याणि। उदाहरणानि तु शुभशर्मा बलवर्मा वसुभूतिः दीनदास इति। तथा च यमः शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म त्राता च भूभुजः। भूमिदत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्। विष्णुपुराणेऽप्युक्तं शर्मवद्ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रसंयुतम् गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ।।३२।।

(४) **राघवानन्दः**। एतान्येवोत्तरपदत्वेन वर्णानुरूपव्यवस्थितया समाचारान्निगमयति **शर्मवदिति**। यथाह यमः। शर्मदेवश्च विप्रस्य वर्मत्राता च भूभुजः। भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेदिति भूतिपदं पुष्टेरुपलक्षणम्। एतेन पूर्वपदे नियमाभावः। द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कुर्यादिति स्मृतेः। मङ्गलादिसूचकं देवादीनां हर्षादिनामकार्यं शर्मादिपदं त्वर्थपरं तेन शर्म शरणमित्यादीति मेधातिथिः ।।३२।।

(५) **नन्दनः**। प्रकारान्तरमाह **शर्मेति**। **शर्मवत्** सुखवत् सुखप्रकाशनसमर्थमित्यर्थः। एवमुत्तरत्र। यथा सुमतिःसुमन्तुरित्यादि। **रक्षासमन्वितं** धृतराष्ट्रादि। पुष्टिः समृद्धिस्तेन **संयुक्तम्**। तेन धनसंयुक्तमित्यनेन न पुनरुक्तिः। यथा सीरभद्रादि। **प्रेष्यसंयुतं** पशुसखादि। अन्ये तु शर्मादीनां शब्दपरत्वमेव मन्यन्ते। न त्वर्थपरत्वम् ।।३२।।

(७) **मणिरामः** इदानीमुपपदनियमार्थमाह—**शर्मवदिति**। ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं **शर्मरक्षापुष्टिप्रेष्य**वाचकानि शर्मवर्मभूतिदासादीनि उपपदानि कार्याणीत्यर्थः ।।३२।।

(८) **गोविन्दराजः**। उपपदनियमार्थमाह– **शर्मवद्ब्राह्मणस्येति**। **शर्मरक्षापुष्टिप्रेष्य**वाचकान्येषां यथाक्रमं शर्मपालपुष्टिदासान्युपपदानि स्युः। उदाहरणानि भद्रशर्मा शक्तिपालो धनपुष्टो दीनदास इति ।।३२।।

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम्।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ।।३३।।

(१) **मेधातिथिः**। पुंस इत्यधिकृतत्वात्स्त्रीणामप्राप्तौ नियम्यते।

सुखेनोद्यते **सुखोद्यम्**। स्त्रीबालैरपि यत्सुखेनोच्चारयितुं शक्यते तत्स्त्रीणां नाम कर्तव्यम्। बाहुल्येन स्त्रीणां स्त्रीभिर्बालैश्च व्यवहारस्तेषां च स्वकरण-सौष्ठवाभावान्न सर्वं संस्कृतं शब्दमुच्चारयितुं शक्तिरस्ति। अतो विशेषेणोपदिश्यते। न तु पुंसामसुखोद्यमभ्यनुज्ञायते। उदाहरणं 'मङ्गलदेवी' 'चारुदती' 'सुवदनेत्यादि'। प्रत्युदाहरणं 'शर्मिष्ठा', 'सुश्लिष्टाङ्गी'ति।

अक्रूरमक्रूरार्थवाचि। क्रूरार्थवाचि क्रूरार्थं 'डाकिनी' 'परुषेति'।

विस्पष्टार्थं यस्यार्थो व्याख्यानगम्यो न भवति, श्रुत एव विदुषामविदुषां वार्थप्रतीतिं करोति। अविस्पष्टार्थं यथा, 'कामनिधा' 'कारीषगन्ध्येति'। 'कामस्य निधेव निधा तया कामस्तत्रैव तिष्ठती'त्येवं यावन्न व्याख्यातं तावन्नावगम्यते। एवं करीषगन्धेर्दुहिता कारीषगन्ध्येति व्याख्यानमपेक्ष्यते।

मनोहरं चित्ताह्लादकरं, 'श्रेयसी'। विपरीतं तु 'कालाक्षी'।

शर्मवती **मङ्गल्यम्**। विपरीतम् 'अभागा' 'मन्दभागेति'।

दीर्घो वर्णोऽन्ते यस्य। विपरीतं शरत्।

आशिषं वदती'त्याशीर्वादम्' 'अभिधानं' शब्दः, तयोर्विशेषणसमासः। तद्यस्मिन्नस्ति विद्यते तत् **आशीर्वादाभिधानवत्**। 'सपुत्रा' 'बहुपुत्रा' 'कुलवाहिकेति'। एते ह्यर्था आशीर्विषया। विपरीता 'अप्रशस्ता' 'अलक्षणेति'।

"अथ मङ्गल्यस्याशीर्वादस्य च को विशेषः"।

न कश्चित्। वृत्तपूरणार्थं तु भेदेनोपादानम् ॥३३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सुखोद्यं** दुरुच्चाराक्षररहितं **अक्रूरं** हिंसादितीक्ष्णार्थशून्यं **विस्पष्टार्थं** शीघ्रेणार्थप्रत्यायकं **मनोहरं** प्रीतिजनकार्थवत् **मङ्गल्यं** शुभहेतुत्वसूचकं **दीर्घवर्णान्त**मीकाराद्यन्तं **आशीर्वादाभिधानवत्**। आशीर्वादाभिधायिप्रत्ययादियुक्तं यशोदेत्यादि स्त्रीणां, अत्र च न रूपसमुच्चये तात्पर्यं किंचैकद्विरूपवत्त्वे ॥३३॥

(३) **कुल्लूकः। स्त्रीणामिति। सुखोच्चार्यमक्रूरार्थ**वाचि व्यक्ताभिधेयं **मनः-प्रीति**जननं **मङ्गल**वाचि **दीर्घ**स्वरान्तं **आशीर्वा**चके**नाभिधानेन** शब्देनोपेतं स्त्रीणां नाम कर्तव्यं यथा यशोदा देवीति ॥३३॥

(४) **राघवानन्दः। सुखोद्यं** अनायासोच्चार्यं **अक्रूरं** प्रीतिजनकं शर्मदा यशोदेत्यादि ॥३३॥

(५) **नन्दनः। सुखोद्यं** सुखेन वदितुमीरयितुं शक्यं यशोदादि। **अक्रूरं** सुमित्रादि। **विस्पष्टार्थं** चित्राङ्गदादि। **मनोहरं** चारुमत्यादि। **मङ्गल्यं** कल्याण्यादि।

दीर्घवर्णान्तं सुमङ्गलादि । **आशीर्वादाभिधानवत्** आशीर्वाचिकशब्दयुक्तं । सुभद्रादि अत्रापि नामधेयं स्यादित्यनुकर्षः ।।३३।।

(६) **रामचन्दः** । **स्त्रीणामिति** । **स्त्रीणां** कन्यानां नाम **सुखोद्यमिति** । सुखेनोच्चारणीयमित्यर्थः **अक्रूरं** क्रूरत्वरहितमिति ।।३३ ।।

(७) **मणिरामः** । स्त्रीनाम्नि विशेषमाह–**स्त्रीणामिति** । **सुखोद्यं** सुखोच्चार्यं **आशीर्वादाभिधानवत्** आशीर्वाचिकशब्देन युक्तम् यथा गङ्गा देवीत्यादि ।।३३।।

(८) **गोविन्दराजः** । **स्त्रीणामिति** । सुसुखोच्चारणमक्रूरार्थवाचि विस्पष्टार्थं **मनः** प्रीतिकरं **मङ्गल**वाचि **दीर्घा**क्षरान्तं **आशीर्वाचकेनाभिधानेन** शब्देन संसक्तं नाम स्त्रीणां कार्यम् । यथा अमरदेवी इति ।।३३।।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ।।३४।।

(१) **मेधातिथिः** । जन्म**चतुर्थमासे गृहाद्बहिर्निष्क्रमण**मादित्यदर्शनं **शिशो**र्बालस्य **कर्तव्यम्** । त्रीन्मासान् गर्भगृह एव वासयेत् । शिशुग्रहणं शूद्रस्यापि प्राप्त्यर्थम् । एवं षष्ठे मास्यप्यन्नप्राशनम् । पञ्चमासान्क्षीराहार एव । यद्वा कुले दारकस्य श्रेयस्यं मङ्गल्यं पूतनाशकुनिकैकवृक्षोपहारादि प्रसिद्धम् । कालविशेषे वा तत्कर्तव्यम् । अयं च सर्वसंस्कारशेषः । तेन नामधेयमुक्तलक्षणव्यतिरेकेणापि यथाकुलधर्मं लक्ष्यते । 'इन्द्रस्वामी' 'इन्द्रशर्मा' 'इन्द्रभूमिः' 'इन्द्रघोष' 'इन्द्ररात' 'इन्द्रविष्णुः' 'इन्द्रदेवः' 'इन्द्रज्योति' 'इन्द्रयशा' इत्यादि कुलभेदेनोपपन्नं भवति ।।३४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । जन्मदिनाच्चतुर्थे **गृहात्** प्रसवगृहात् । जन्मदिनादेव षष्ठे मास्यन्नप्राशनं यच्च गृह्योक्तविधानवदन्नभक्षणम् । **यद्वेष्टमिति** । अयनमपि यत्कर्णवेधादि इष्टमपेक्षितमनिर्दिष्टकालं कर्म यच्च **मङ्गलं** शुभंकरं शिशूनां **कुले** तेषु तेषु कुलेष्वसाधारणं कर्म तदपि षष्ठ एवेत्यर्थः ।।३४।।

(३) **कुल्लूकः** । **चतुर्थे मासीति** । **चतुर्थे मासे** बालस्य जन्मगृहा**न्निष्क्रमण**मादित्यदर्शनार्थं कार्यम् । **अन्नप्राशनं** च **षष्ठे** मासेऽथवा कुलधर्मत्वेन **यन्मङ्गलमिष्टं** तत्कर्तव्यं तेनोक्तकालादन्यकालेपि निष्क्रमणम् । तथा च यमः– ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् । सकलसंस्कारशेष*श्चायं तेन नाम्नां शर्मादिकमप्युपपदं कुलाचारेण कर्तव्यम् ।।३४।।

(४) **राघवानन्दः** । **निष्क्रमणं** सूर्यावलोकनार्थम् । ततस्तृतीये कर्तव्यं **मासि** सूर्यस्य दर्शनमिति यमोक्तेः तृतीयं चतुर्थोपलक्षणं **इष्टं** कुलधर्मतया ।।३४।।

---

* शेष = विषय (अ)

(५) **नन्दनः । निष्क्रमणं गृहाच्चन्द्रादित्यदर्शनम्** । अयमपि कश्चित्संस्कारविशेषः । **कुले** कुलधर्मानुसारेणेत्यर्थः ।।३४।।

(६) **रामचन्द्रः** । **कुले** स्वकुले **यद्वा इष्टं मङ्गलं** चूडावत्तं कुलाचारमित्यर्थः ।।३४।।

(७) **मणिरामः** । निष्क्रमणान्नप्राशनाख्यसंस्कारयोः कालमाह **चतुर्थे मासीति** । **मङ्गलं** यत् कुलधर्मागतं तदप्यस्मिन् काले अथवा अन्यकाले कर्तव्यमित्यर्थः । तथा च यमः— ततस्तृतीये कर्तव्य मासि सूर्यस्य दर्शनमिति ।।३४।।

(८) **गोविन्दराजः । चतुर्थ इति । चतुर्थे मासि** बालस्य **गृहान्निष्क्रमणं** कर्तव्यम् । **षष्ठे चान्नप्राशनम्** । यथाकुलधर्मत्वेन **मङ्गलमिष्टं**, यथानाम्ना स्वाम्याद्युपपदपरिग्रहः तथा कर्तव्यं पूर्वोक्तं च ।।३४।।

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिनोदनात् ।।३५।।

(१) **मेधातिथिः** । 'चूडा' शिखा तदर्थं 'कर्म' **चूडाकर्म** । केषुचिन्मूर्द्धदेशेषु केशानां स्थापनं रचनाविशेषश्चैतच्चूडाकर्मोच्यते ।

प्रथमवर्षे तृतीये वा । ग्रहसौस्थित्यापेक्षा विकल्पः ।

श्रुतिनोदनादित्यनुवादस्तन्मूलतयैव प्रामाण्यस्योक्तत्वात् । अथवा श्रुतिशब्देन न विधायकान्येव वाक्यान्युच्यन्ते, किं तर्हि मन्त्राः । ते च रूपात् चूडाकर्म—यान्जना इतिवद् अदृष्टं—प्रकाशयन्ति । 'यत्क्षुरेण मार्जयेते'त्यादि (पारस्कर २.१.१९) । तेन समन्त्रकमेतत्कर्मेत्युक्तं भवति । विशेषापेक्षायां गार्ह्यो विधिरङ्गीक्रियते । अतः शूद्रस्य नायं संस्कारः, द्विजातिग्रहणाच्च । अनियतकालं तु केशवपनं शूद्रस्यार्थप्राप्तं न निवार्यते ।।३५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सर्वेषां **द्विजातीनां** न विप्रस्यैव धर्मतः कुलधर्मानुसारेण शिखाकरणात् **प्रथमेऽब्दे तृतीये** वाब्दे **कर्तव्यं,** सुते मन्त्ररूपायाश्चोदनालिङ्गतायाः प्रवृत्तत्वात् । मन्त्रश्च यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इवेति । बाणवत्संपतनयोग्यता तृतीय एव संभवति इति । कुमारपदेनाभिधाने ततः प्रागवस्थापि विज्ञायेतेति विशिष्टाविशिष्टशिखा इति विशेषेण कृतमिति ।। ३५ ।।

(३) **कुल्लूकः । चूडाकर्मेति । चूडाकरणं प्रथमे** वर्षे **तृतीये** वा द्विजातीनां धर्मतो धर्मार्थं कार्यं **श्रुतिचोदनात्** । यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इवेति मन्त्रलिङ्गात्कुलधर्मानुसारेणायं व्यवस्थितविकल्पः । अत एवाश्वलायनगृह्यम् । तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा ।।३५।।

(४) **राघवानन्दः । चूडाकर्म** केषुचिन्मूर्धदेशेषु केशानां स्थापनविशेषः । तृतीये वर्षे चौलमित्याश्वलायनोक्तेः । **श्रुतिचोदनात्** । यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इवेति श्रुतेः । सशिखं तेषां छेदनम् ।।३५।।

(५) **नन्दनः । चूडा** शिखा । **द्विजाति**ग्रहणेन शूद्रस्य पर्युदासः । **धर्मतः** कुलधर्मतः । चूडानिवेशदेशविशेषश्च गोत्रविशेषण स्मर्यते दक्षिणतश्चूडा वसिष्ठानां वामतो भारद्वाजानामुभयतः काश्यपानामिति । चूडाकर्मण्यादरातिशयं प्रकाशयति **श्रुतिचोदनादिति** । श्रूयते हि । कुमारा विशिखा इवेति ।।३५।।

(६) **रामचन्द्रः । सर्वेषां द्विजातीनां धर्मतः** चूडाकर्म **प्रथमेऽब्दे** कार्यं **श्रुतिनोदनात् तृतीयवर्षे** कुर्यात् ।।३५।।

(७) **मणिरामः ।** चूडाकरणसमयमाह—**चूडाकर्मेति** ।।३५।।

(८) **गोविन्दराजः । चूडाकर्मेति । द्विजातीनां प्रथमे** वर्षे **तृतीये** वा चूडाकरणम् । **धर्मतो** धर्मेणादृष्टार्थं कार्यम् । "ओं यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव" इति श्रुतिलिङ्गात् । अनेनैतद्दर्शयति –यदेवं प्रायाः वेदलिङ्गमूलाः स्मृतय इति ।।३५।।

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ।।३६।।

(१) **मेधातिथिः ।** गर्भस्थस्य यः संवत्सरस्तत आरभ्य योऽष्टमोऽब्दः । गर्भशब्देन साहचर्यात्संवत्सरो लक्ष्यते । न हि मुख्यया वृत्त्या गर्भस्य संवत्सरोऽष्टम इति व्यपदेशं लभते । तस्मिन्न**ौपनायनं ब्राह्मणस्य कुर्वीत** । **उपनयनमेवोप**नायनम् । स्वार्थिकोऽण् । "अन्येषामपि दृश्यते" (पा. सू. ६ । ३ । १८७) इत्युत्तरपदस्य दीर्घः । छान्दसत्वाद्वोभयपदवृद्धिः । उपनयनमिति हि एष संस्कारो वेदविदां गृह्यस्मृतिषु प्रसिद्धो मौञ्जीबन्धनापरपर्यायः । उपनीयते समीपं प्राप्यते येनाचार्यस्य स्वाध्यायाध्यनार्थं न कुड्यं कटं वा कर्तुं तदुपनयनम् । विशिष्टस्य संस्कारकर्मणो नामधेयमेतत् ।

गर्भादेकादशे राज्ञः । गर्भात्प्रभृति गर्भाद्वा परो च एकादशोऽब्दस्तत्र क्षत्रियस्य कर्तव्यम् । राजशब्दोऽयं क्षत्रियजातिवचनो नाभिषेकादिगुणयोगमपेक्षते ग्रन्थेषु तथा प्रयोगदर्शनात्, ब्राह्मणादिजातिशब्दसाहचर्याच्च । गुणविधिषु च क्षत्रियशब्ददर्शनात् 'क्षत्रियस्य तु मौर्वीति' । यस्तु राजशब्दस्य क्षत्रियादन्यत्र जनपदेश्वरे वैश्यादौ प्रयोगः स गौण इति वक्ष्यामः । मुख्ये चासति गौणस्य ग्रहणम् । तथा च गृह्यकारः– "अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदेकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यमिति ।"

भगवांश्च पाणिनिः एवमेव प्रतिपन्नो 'राज्ञः कर्म राज्यं' इति राज्यशब्दस्य राज-शब्दं प्रकृतिं ब्रुवन्नेव जनपदैश्वर्येण राजशब्दार्थप्रसिद्धिमाह।

एवं **गर्भात्तु द्वादशेऽब्दे विशः** वैश्यस्य ॥३६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तन्मातुर्गर्भग्रहणदिना**दष्टमे** तत्रापि उपनयनं पित्रा कार्यमसंभवेऽन्येनापि कारयितव्यमित्येतदर्थ**मुपनयनमिति** प्रयोजनव्यापारः पित्रादिनां दर्शितः राज्ञः कर्तव्यः ॥३६॥

(३) **कुल्लूकः**। **गर्भाष्टम इति**। गर्भवर्षादष्टमे वर्षे **ब्राह्मणस्योपनायनं** कर्तव्यम्। उपनयनमेवोपनायनमन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। **गर्भैकादशे** क्षत्रियस्य **गर्भद्वादशे** वैश्यस्य ॥३६॥

(५) **नन्दनः**। नामधेयादिषु जन्मारभ्य कालसंख्योक्ता उपनयने सा मा भूदिति गर्भग्रहणम्। गर्भशब्देन च गर्भसहचरितोऽब्दोऽपि विवक्षितः **गर्भाष्टमे** गर्भादारभ्याष्टमे। उपनयनमेवो**पनायनम्**। उपनयनात्पूर्वमेव जन्मत एव ब्राह्मण्य-मस्तीति सूचितम् **ब्राह्मणस्ये**ति। अब्दसंख्यानियमस्यायमभिप्रायः— ब्रह्मक्षत्रविशां गायत्रत्रैष्टुभजागतैश्छन्दोभिः सहजत्वं श्रूयते तैरेव तेषामुपनयनम्। तस्मादुप-नयनाब्दा अपि स्वस्वच्छन्दोऽक्षरसमसंख्या भवितुमर्हन्तीति ॥३६॥

(६) **रामचन्द्रः**। अतः परं द्विजानां उपनयनकालमाह **ब्राह्मणस्योपनयनं गर्भाष्टमेऽब्दे** गर्भाष्टमे वर्षे **उपनयनं** कार्यं **राज्ञः गर्भात् एकादशे** वर्षे वा कर्तव्यम्। **वैश्यस्य गर्भात् द्वादशे** वर्षे जन्मद्वादशे वा वर्षे इत्यर्थः ॥३६॥

(७) **मणिरामः**। ब्राह्मणादीनामुपनयनकालमाह—**गर्भाष्टम इति** ॥३६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गर्भाष्टम इति**। गर्भग्रहणसंवत्सरा**दष्टमे** संवत्सरे **ब्राह्मणस्यो**पनयनमेव**ोपनायनं** मौञ्जीबन्धनं कर्तव्यम्। एवं **गर्भैकादशे** क्षत्रियस्य **गर्भद्वादशे** वैश्यस्य ॥३६॥

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पितृधर्मेणापत्यं व्यादिशति 'ब्रह्मवर्चसी मे पुत्रः स्यादि-ति' पितृकामनया पुत्रो व्यपदिष्टस्तत्कामस्येति। पुत्रस्य बालत्वान्नैवंविधा कामना सम्भवति।

"ननु चैवमन्यकृतात्कर्मण अन्यस्य फलेऽभ्युपगम्यमानेऽकृताभ्यागमदोषा-पत्तिः। अकाम्यमानं च फलं भवतीत्येतदप्युत्क्रान्तशब्दप्रमाणन्यायमर्यादयोच्यते"।

नैष दोषः। श्येनवदेतद्भविष्यति। श्येनमभिचरन्करोत्यभिचर्यमाणश्च म्रियते। अथोच्यते "कामिन एवैतत्फलम्। शत्रुमरणं हि यजमानः कामयते। तदेव प्राप्नोतीति, नाकर्तृगामिता फलस्य" —अत्रापि विशिष्टपुत्रवत्तालक्षणमुपनेतुरेव फलम्। यथा पुत्रस्यारोग्येण पितुः प्रीतिः एवं ब्रह्मवर्चसेनापि अतोऽधिकृतस्य कर्तुश्च तत्फलमन्वयानुसारी हि शास्त्रार्थावसायः। इह च पुत्रस्य फलकामेनैवं कर्तव्यमित्यन्वयः प्रीतीयते। न च यथाश्रुतान्वयत्यागे किञ्चन प्रमाणमस्ति। एतेन पितुरौर्ध्वदेहिकः पुत्रकृत उपकारो व्याख्यातः। तत्रापि हि पुत्रः कर्ता पितृतृप्तिश्च फलम्। तथा च लिङ्गं "आत्मा वै पुत्र नामासीति।" पित्रैव हि तावच्छ्राद्धमात्मसम्प्रदानकं वस्तुतः कृतमेव येनापत्योत्पादनमेवमर्थमेव कृतम्। यथा 'सर्वस्वारे मृतस्यार्भकपवमानात् ये पराञ्चः पदार्थास्तेष्वपि यजमानस्यैव कर्तृत्वम्। 'ब्राह्मणाः संस्थापयत यज्ञमिति' प्रैषेण, दक्षिणाभिर्वरणेन वा प्रयोगसमाप्तावृत्विजां विनियोक्तृत्वात्—एवमिहापि तादर्थ्येन पुत्रस्योत्पादनाद्यच्छ्राद्धादिकं पित्रर्थं क्रियते पित्रैव तत्कृतं भवति।

अध्ययनविज्ञानसम्पन्नं 'ब्रह्मवर्चसम्'।

बलं सामर्थ्यम्, आभ्यन्तरं बाह्यं च। उत्साहशक्तिर्महाप्राणता चेत्येतदाभ्यन्तरम्। बाह्यं च हस्त्यश्वरथपदातिकोशसम्पत्। तदुक्तं 'स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां चार्थानामिति'।

ईहा चेष्टा, बहुना धनेन कृषिवाणिज्यादिव्यवहारः।

सर्वत्र गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणाम्। गर्भादिति ह्यनुवर्तते ।।३७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। श्रुततपः प्रभृतिभिरुत्कर्षो ब्रह्मवर्चसं **पञ्चमे** जन्मत आरभ्य **बलार्थिनः** सामर्थ्यातिशयार्थिनः **ईहा** कृष्यादावुद्यमः तदतिशयार्थिनः। अत्र बालस्य तादृक्कामनाया असंभवेपि तत्पित्रादिकामनाया एव तदीयत्वोपचारेणोपनयनसामानाधिकरण्यात् एतादृक्कामस्य पुत्रस्येति व्यधिकरणे षष्ठी वा ।।३७।।

(३) **कुल्लूकः**। **ब्रह्मवर्चसकामस्येति**। वेदाध्ययनतदर्थज्ञानादि, प्रकर्षकृतं तेजो **ब्रह्मवर्चसं तत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे** वर्षे **उपनयनं** कार्यं क्षत्रियस्य हस्त्यश्वादिराज्यबलार्थिनो **गर्भषष्ठे, वैश्यस्य** बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनो **गर्भाष्टमे** गर्भवर्षाणामेव प्रकृतत्वात्। यद्यपि बालस्य कामना न संभवति तथापि तत्पितुरेव तद्गतफलकामना तस्मिन्नुपचर्यते ।।३७।।

(४) **राघवानन्दः**। **ब्रह्मवर्चसकामस्येति**। **ब्रह्मवर्चसं** वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजः **बलार्थिनः** बलं हस्त्यश्वादि शारीरं वा। **ईहार्थिनः** ईहाकृष्यादिचेष्टा। अत्र

फलं एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति न्यायेन । अस्यार्थः एकस्य कर्मण उभयार्थे वचनद्वयेन श्रुतेः। फलसाधनता भेद इत्यर्थः ॥३७॥

(५) **नन्दनः**। ब्रह्मतेजो **ब्रह्मवर्चसं** पञ्चमे गर्भात्पञ्चमेऽब्दे ॥३७॥

(६) **रामचन्द्रः। विप्रस्य पञ्चमे** वा वर्षे कार्यं **राज्ञः षष्ठे** वा **वैश्यस्य** अर्थार्थिनः **अष्टमे** वा वर्षे कार्यम् ॥३७॥

(७) **मणिरामः**। काम्यकालमाह – **ब्रह्मवर्चसकामस्येति** ॥ गर्भात् इत्यत्राप्यनुषज्यते। **ईहा** चेष्टा सा चार्थात् कृष्यादिचेष्टा। **तदर्थिन** इत्यर्थः ॥३७॥

(८) **गोविन्दराजः। ब्रह्मवर्चसकामस्येति**। अध्ययनविज्ञानाद्यतिशयकृतं तेजो **ब्रह्मवर्चसं** बालस्य विशेषविज्ञानाभावात् तद्युक्तः पुत्रो मे भवेदित्येवंविधपितृकामना फलास्पदत्वात् पुत्रोऽप्युपदिश्यते ब्रह्मवर्चसकाम इति। तस्य **ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमेऽब्दे** उपनयनं कार्यम्। एवं क्षत्रियस्य हस्त्यश्ववाहुवीर्यादि बाह्याभ्यन्तर**बलार्थिनो** गर्भ**षष्ठे, वैश्यस्य** बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनो गर्भा**ष्टमे,** गर्भसंवत्सराणामेव प्रकृतत्वात् ॥३७॥

आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते।
आ द्वाविंशात्क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ॥ ३८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। एवं तावन्मुख्यकाम्यावुपनयनकालावु**क्तौ**। इदानीं पितुरभावे व्याध्यादिना वा कथञ्चिदनुपनीते माणवके कालातिप**त्ताव**नुपनेयता प्राप्ता, सत्यपि कालस्याङ्गत्वे तदभावेऽधिकारनिवृत्तेः। यथा सायम्प्रातःकालातिपत्तावग्निहोत्रस्याकरणे। अतो विहितकालव्यतिरेकेण प्रतिप्रसवार्थमिदमारभ्यते।

यावत्षोडशं वर्षं गर्भादारभ्य तावद् ब्राह्मणस्योपनयनार्हता न निवर्तते। सावित्रीशब्देन तदनुवचनसाधनमुपनयनाख्यं कर्म लक्ष्यते। **नातिवर्तते** नातिक्रान्तकालं भवतीत्यर्थः।

एव**मा द्वाविंशात्क्षत्रबन्धोः** क्षत्रियजातीयस्येत्यर्थः। बन्धुशब्दोऽयं क्वचित्कुत्सायां प्रवर्तते, "यत्स्वं कथं वेत्स ब्रह्मबन्धविति"। ज्ञातिवचनः यथा "ग्रामता जनता चैव बन्धुता च सहायता। महेन्द्रस्याप्यगम्याऽसौ भूमिभागभुजां कुतः॥" द्रव्यवचनो "जात्यन्ताच्छ बन्धुनीति" (पा० सू० ५।४।९)। तत्र पूर्वयोरर्थयोरसम्भवात्तृतीयोऽर्थो गृह्यते। द्वाविंशतेः पूरणो द्वाविंशोऽब्दः तद्धितार्थः।

आ चतुर्विंशतेर्विशः। प्राप्तोऽप्यत्र पूरणप्रत्ययो वृत्तानुरोधान्न कृतः, प्रतीयते तु तदर्थः। न हि समुदायविषयायाश्चतुर्विंशतिसंख्याया अवधित्वेन सम्भवः। तदवयवस्तु चतुर्विंशो भवति संवत्सरोऽवधिः। आङमभिविधौ व्याचक्षते।

लिङ्गदर्शनं चोदाहरन्ति। "गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत, त्रिष्टुभा राजन्यम्, जगत्या वैश्यम्" इति। एतेषां च छन्दसामियता कालेन द्वौ पादौ पूर्येते। तावन्तं कालं बलवन्ति न त्यजन्ति स्वाश्रयभूतान्वर्णान्। तृतीये तु पादेऽपक्रान्ते गतरसान्यतिवयांसि न्यूनसामर्थ्यानि भवन्ति समाप्तिमुपयान्ति। यथा "पञ्चाशता स्थविरो मनुष्यः" इति। अतश्च नैतेन वयमुपासितानीति त्यजन्ति तं वर्णम्। ततो 'न गायत्रो ब्राह्मणो, न त्रैष्टुभो राजन्यो, न जागतो वैश्य' इति। सविता देवता यस्या ऋचः सा सावित्री; सा च गायत्री द्रष्टव्या प्रदर्शिता, गृह्याच्च। एवं क्षत्रियस्य त्रिष्टुप् सावित्री 'आकृष्णेनेति'। वैश्यस्य जगती "विश्वा रूपाणीति" ॥३८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यथोक्तसमय उपनयनाशक्तौ **षोडशाब्दसमाप्ति**-पर्यन्तं **ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते** नातिक्रान्तकाला भवति। **आङत्राभिविधौ** तच्छब्दः पादाक्षरवदब्दसमवाय उपनयनमिति हारीतवचने गायत्री त्रिष्टुब्जगतीनां क्रमात् ब्राह्मणादिवर्णसंबन्धिनां छन्दसां पादाक्षरसङ्ख्यैरब्दैरुपनयनस्य विधेर्मुख्या-संभवे च तद्द्वैगुण्यस्य काले युक्तत्वे **क्षत्रबन्धोः** क्षत्रजातेः ॥३८॥

(३) **कुल्लूकः**। **आषोडशादिति**। अभिविधावाङ् ब्राह्मणक्षत्रियविशामुक्ता-ष्टमैकादशद्वादशवर्षद्वैगुण्यस्य विवक्षितत्वात्। **षोडश**वर्षपर्यन्तं **ब्राह्मणस्य** सावित्र्यर्थे वचनमुपनयनं नातिक्रान्तकालं भवति। क्षत्रियस्य **द्वाविंशति**वर्षपर्यन्तं **वैश्यस्य चतुर्विंशति**वर्षपर्यन्तम्। अत्र मर्यादायामाङ् केचिद्व्याख्यापयन्ति यमवचनदर्शनात्। तथा च यमः-पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च। ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः। विवस्वतः सुतः श्रीमान् यमो धर्मार्थतत्त्ववित्॥ सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः। हविष्यं भोज-येदन्नं ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा ॥३८॥

(४) **राघवानन्दः**। उपनयनस्योत्तरावधिं द्योतयन् सार्थवादं तैः सह संसर्गं निषेधति-**आषोडशादिति त्रिभिः**। **आङत्रमर्यादायां**। गर्भादित्यनुवर्तते। **नातिवर्तते** अतिक्रान्तता सती प्रायश्चित्तं विना अधिकारित्वेन सावित्रीपतितान् प्रति सावित्री नाधिगच्छति। पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च चेत्युपक्रम्य सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः। हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान्सप्त पञ्च चेति यमोक्त-प्रायश्चित्तम् ॥३८॥

(५) **नन्दनः**। आषोडशाब्दात् आकारोऽत्राभिविधिवचनः मुख्यकल्पसंख्या-द्वैगुण्यात् सावित्रीप्रधानत्वादुपनयनस्य सावित्रीति तस्य भेदोपचारनिर्देशः। **क्षत्र-बन्धोः** क्षत्रियस्येति। यावच्च**तुर्विंशते**राचतुर्विंशात् ॥३८॥

(६) **रामचन्द्रः**। उपनयनार्थं कार्यव्यग्रतया स्वस्य स्वस्य कालातिक्रमो भवेच्चेत्तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह। **ब्राह्मणस्य** षोडशवर्षपर्यन्तं औपनायनिकः कालः।

क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यंतं, **विशश्चतुर्विंशति**वर्षपर्यन्तं उपनयनकालः। अतः सावित्रीपतितो भवेत् ।।३८।।

(७) **मणिरामः**। उपनयने गौणकालमाह—**आषोडशादिति**। **सावित्री नातिवर्तते** सावित्रीग्रहणार्थमुपनयनकालो नातिक्रान्तो भवतीत्यर्थः ।।३८।।

(८) **गोविन्दराजः**। अनुकल्पमाह—**आषोडशादिति**। छन्दः पादाक्षरवदब्द-समवाये उपनयनमिति हारीतस्मरणात्। **आ**ङोऽभिविध्यर्थत्वेन षोडशवर्षं यावत् **ब्राह्मणस्य साविव्यनु**वचनसाधनमुपनयनं नातिक्रान्तकालं भवति। **द्वाविंशं** यावत् **क्षत्रिय**जातीयस्य। **चतुर्विंशं** यावत् वैश्यस्य। उपनयनं च पुरुषस्य संस्कारः कार्यः शरीरसंस्कार इति आम्नानात् न तु तदनन्तरं वेदाध्ययनदर्शनात् ब्रह्मसंस्कारस्य (त्व) भ्रान्तिः कार्या। तत्रानुमानिकत्वात् ।।३८।।

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः।
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ।। ३९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अस्मात्कालादूर्ध्वं परेण त्रयोऽप्येते वर्णाः ब्राह्मणादयो यथाकालं यस्योपनयनकालः तत्रानुकल्पिकेऽप्य**संस्कृता** अकृतोपनयनाः **सावित्री-पतिता** उपनयनभ्रष्टा भवन्ति। **व्रात्याश्च** संज्ञया। 'आर्यैः' शिष्टैः 'विगर्हिताः' निन्दिताः। व्रात्यसंज्ञाव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थोऽयं श्लोकः। अनुपनेयत्वं तु पूर्वेणैव सिद्धम् ।।३९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **यथाकालं** षोडशादर्वाक् **सावित्रीपतिताः** कालाति-क्रमेण साविव्या अपगताः। **व्रात्या** व्रात्यसंज्ञाः संज्ञा तूत्तरव्यवहारोपयुक्ता। **आर्याः** पापेभ्यः आराद्गताः ।।३९।।

(३) **कुल्लूकः**। **अत ऊर्ध्वमिति**। **एते** ब्राह्मणादयो यथाकालं यो यस्या-नुकल्पिकोऽप्युपनयनकाल उक्तः षोडशवर्षादिपर्यन्तं तत्रा**संस्कृतास्तदूर्ध्वं सावित्री-पतिता** उपनयनहीनाः शिष्टगर्हिता व्रात्यसंज्ञा भवन्ति। संज्ञाप्रयोजनं च व्रात्यानां याजनं कृत्वेत्यादिना व्यवहारसिद्धिः ।।३९।।

(४) **राघवानन्दः**। **व्रात्या** इत्यपूर्वसंज्ञा ।।३९।।

(५) **नन्दनः**। **अतः** षोडशाब्दादिभ्यः असंस्कृता अनुपनीताः **सावित्री-पतिताः**। साविव्युपदेशहीनाः। **व्रात्याः** व्रात्यनामानः ।।३९।।

(६) **रामचन्द्रः**। पितैवोपनयेत्पुत्रांस्तदभावे पितामहः। तदभावे पितृव्यः स्यात्तदभावे तु सोदरः।। कालातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह—**अत ऊर्ध्वं** षोडशद्वाविंश-वर्षादूर्ध्वं **एते** द्विजाः संस्कारहीनाः शूद्रप्राया भवन्ति। अकृतप्रायश्चित्तमाह योगी-

श्वरः। व्रात्यस्तोमात्क्रतोः व्रात्यस्तोमसंज्ञात्क्रतोर्यज्ञादित्यादिना कृते तु व्रात्यस्तोमयज्ञे उपनयनाधिकारो भवत्येव ॥३९॥

(७) **मणिरामः।** **अत ऊर्ध्वं षो**डशादिगौणकालानन्तरं **व्रात्याः** व्रात्यसंज्ञकाः ॥३९॥

(८) **गोविन्दराजः।** **अत ऊर्ध्वमिति। एते** यथाकालं यो यस्योपनयनकालः तत्रोपकल्पितेऽपि **असंस्कृताः** सन्तः अस्मात्कालात् ऊर्ध्वं **सावित्रीपतिताः** उपनयनभ्रष्टाः शिष्ट**विगर्हिताः** सन्तो **व्रात्य**संज्ञा भवन्ति। संज्ञाविधानं "व्रात्यानां याजनं कृत्वै"त्येवमादिव्यवहारार्थम्।

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित्।
ब्राह्मान् यौनांश्च सम्बन्धान्नाचरेद् ब्राह्मणैः सह ॥ ४० ॥

(१) **मेधातिथिः।** **एतै**र्व्रात्यै**रपूतै**रकृतप्रायश्चित्तै**र्विधिव**द्यादृशो विधिः प्रायश्चित्तशास्त्रेणोपदिष्टः 'तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रानिति'—**आपद्यपि हि कर्हिचि**त्कस्याञ्चिदप्यापदि न **सम्बन्धानाचरे**त्कुर्यात्तैः सह।

किं सर्वसम्बन्धनिषेधो नेत्याह **ब्राह्मान्यौनांश्च**। 'ब्रह्म' वेदः। तन्निमित्ताः सम्बन्धाः याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः। न ते याज्याः न याजकाः कर्तव्याः। एवं नाध्याप्या नैतेभ्योऽध्येतव्यम्। वेदार्थं विदुषः प्रतिग्रहाधिकारादेषोऽपि ब्राह्मसम्बन्धो भवति। 'यौनः सम्बन्धः' कन्याया दानादाने।

ब्राह्मणग्रहण प्रदर्शनार्थम्।

अस्माच्च दोषदर्शनाद् व्रात्यतापरिहारार्थे पितुरभावेऽपि व्युत्पन्नबुद्धिना माणवकेनाप्यात्मनाऽऽत्मोपनाययितव्य इति प्रतीयते। काम्यो ह्ययमाचार्यस्य विधिः। तत्राचार्यत्वमकामयमानो यदि कश्चिन्न प्रवर्तते तदा माणवकेन प्रार्थयितव्यो दक्षिणादिना। तथा च श्रुतिः— "सत्यकामो जावालः हारिद्रुमतं गौतममियाय ब्रह्मचर्यं भवति वत्स्यामीति" स्वयमाचार्यमभ्यर्थितवानुपनयनार्थम् ॥४०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **विधिवत्** व्रात्यस्तोमादिना ये न पूतास्तैः **ब्राह्मान्** वैदिकानध्यापनादिसंबन्धान् **यौनान्** कन्यादानप्रतिग्रहरूपान् ब्राह्मण इति वचनं क्षत्रादेस्तत्संबन्धे तादृक्दोषाभावकथनार्थं; ब्राह्मणैरित्यपि पाठे तद्दोषाधिक्योपदर्शनार्थं तदिति ग्राह्यम् ॥४०॥

(३) **कुल्लूकः।** **नैतैरिति।** **एतैरपूतै**र्व्रात्यैर्यथाविधि प्रायश्चित्तमकृतवद्भिः सहापत्कालेऽपि कदाचिदध्यापनकन्यादानादीन्संबन्धान् ब्राह्मणो नानुतिष्ठेत् ॥४०॥

(४) **राघवानन्दः । ब्राह्मान्** ब्रह्म वेदस्तन्निमित्तकान् अध्ययनाध्यापनादीन् **यौनान्** ब्राह्माद्यष्टौ विवाहान् ॥४०॥

(५) **नन्दनः । अपूतैरकृतप्रायश्चित्तैः । ब्राह्मानध्ययनाध्यापनादीन् यौना**न्कन्यादानप्रतिग्रहादीन् । अत्र ब्राह्मणशब्दस्त्रैवर्णिकवचन एतच्छब्देन प्रकृतवर्णत्रयपरामर्शिना सामानाधिकरण्यावगमात् ॥४०॥

(६) **रामचन्द्रः । आपद्यपि कर्हिचिदपूतैः** अकृतप्रायश्चित्तैः **एतैः** त्रिभिर्वर्णैः सह ब्राह्मणः **ब्राह्मान्**संबन्धान् नाचरेत् वेदाध्ययनसंबन्धान् न कारयेत् च । पुनः **यौनान्** योनिसम्बन्धान् विवाहादीन् **एतैः** अकृतप्रायश्चित्तैः सह **न आचरेत् न** वर्तयेत् ॥४०॥

(७) **मणिरामः । एतैः** अकृतप्रायश्चित्तैः व्रात्यैः **ब्राह्मान्** वेदाध्यापनादीन् **यौनान्** कन्यादानादीन् ॥४०॥

(८) **गोविन्दराजः । यावद्विधिवत्** यथाशास्त्रं एते अपूताः कृतप्रायश्चित्ता न भवन्ति तावदे**तैः सहापद्यपि** कदाचित् अध्ययनकन्यादानादीन् **संबन्धान्** ब्राह्मणो **नाचरेत्** ॥४०॥

कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ॥ ४१ ॥

(१) **मेधातिथिः । कृष्णशब्दो** यद्यपि कृष्णगुणयुक्तवस्तुमात्रे वर्तते "कृष्णा गौः, कृष्णः कम्बलः" इति तथापीह स्मृत्यन्तराद्रौरवसाहचर्याच्च मृग एव प्रतीयते । **रुरु**र्मृगजातिविशेषः । **बस्तः** छागः । सर्वत्र विकारेऽवयवे वा तद्धितः । कृष्णाजिनं ब्राह्मणो, रुरुचर्म क्षत्रियो, वैश्यश्छागचर्म **वसीरन्**नाच्छादयेयुः । शणक्षुमोर्णास्तत्र कृतानि च वस्त्राणि । च शब्दः समुच्चये । तत्रानुत्तरीयाणि शाणादीनि । चर्माण्युत्तरीयाण्यौचित्यात् कौपीनाच्छादनानि च वस्त्राणि । आनुपूर्व्येण नैकैकस्य सर्वैरभिसम्बन्धो नापि व्युत्क्रमेण । प्रथमस्य ब्रह्मचारिणः प्रथमेन चर्मणा वस्त्रेण च सम्बन्धो द्वितीयस्य द्वितीयस्थानस्थेन । तथा च दर्शितम् ।

ननु चान्तरेणापि वचनं लोकत एवैतत्सिद्धं, "चूर्णिताक्षिप्तदग्धानां वज्रानिलहुताशनैरिति" यथाक्रमं सम्बन्धप्रतिपत्तिः, चूर्णिता वज्रेणाक्षिप्ताः अनिलेन दग्धा अग्निनेति ।

उच्यते । भवेदेतदेवं यदि भेदेन निर्देशः स्यात्समसङ्ख्यात्वं च । इह तु 'ब्रह्मचारिण' इत्येकशब्दोपादानान्न क्रमोऽवगम्यते । त्रयश्च ब्रह्मचारिणः । षडनुदेशिनः त्रीणि चर्माणि त्रीणि वस्त्राणि । आनुपूर्व्यग्रहणे तु सति वाक्यान्तरोपात्तः

क्रम आश्रीयते। तथा च चर्मभिः सम्बध्य पुनर्ब्रह्मचारिपदमावर्त्य वासोभिः सम्बध्यते। ततः सङ्ख्यासाम्यसिद्धिः। ईदृश एव विषये भगवता **पाणिनिना** यत्नः कृतो "यथासङ्ख्यमनुदेशः समानामिति,, (पा० सू० १।३।१०) ॥४१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **कृष्णः** कृष्णो मृगः तस्य चर्माद्यैरुत्पादितं **रौरवं** रुरोः **बास्तं** छागस्य, एतानि **चर्माणि** विप्रादयःक्रमाद्वसीरन्नुत्तरीयाणि कुर्युः। अजिनं त्वेवोत्तरमित्यापस्तम्बवचनात्। तथा **शणा**तसीमेषरोमसूत्रकृतानि वासांसि क्रमाद्**वसीरन्**। अर्थादधः, षण्णां विधेयानां त्रिषु यथाक्रमभावभ्रमनिरासार्थमानुपूर्वेणेति त्रिषु त्रिषु क्रम इत्यर्थः ॥४१॥

(३) **कुल्लूकः। कार्ष्ण इति।** विशेषानभिधानेऽपि मृगविशेषो रुरुसाहचर्यात् हारिणमैणेयं वा कार्ष्णं वा ब्राह्मणस्येत्यापस्तम्बवचनाच्च कृष्णमृगो गृह्यते। कृष्णमृगरुरुच्छागचर्माणि **ब्रह्मचारिण** उत्तरीयाणि वसीरन्, **चर्माण्यु**त्तरीयाणीति गृह्यवचनात्। तथा शणक्षुमामेषलोमभवान्यधोवसनानि ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधीरन् ॥४१॥

(४) **राघवानन्दः**। ब्राह्मणादीनां ब्रह्मचारिनियतवस्त्रमेखलायज्ञोपवीतदण्डानुपादानपरिमाणसहितानाह-**कार्ष्णेति** सप्तभिः। **कार्ष्णं** कृष्णहरिणसंबंधि हारिणं ऐणेयं वा कृष्णं ब्राह्मणस्येति आपस्तम्बस्मरणात्। **रुरु**र्व्याघ्रः रुरुर्नखविलकृदिति क्रमदीपिकायाम्। **बस्तो**ऽजः एतान्युत्तरीयाणि। शाणादीनि वसनानि। तत्र **शाणं** शणसूत्रनिर्मितं **क्षौमं** क्षुमा एरण्डिपर्यायः **आविकं** अविर्मेषस्तल्लोमजं अत्र यथासङ्ख्यं विवक्षितम् ॥४१॥

(५) **नन्दनः**। कृष्णः कृष्णमृगः रुरुः पृषतमृगः वस्तश्छागविशेषः। तत्संबन्धीनि **कार्ष्णरौरवबास्तानि**। शणविकारः **शाणम्** क्षुमाऽतसी। तद्विकारः **क्षौमं** अविश्छागविशेषो रक्तवर्णः तद्रोमकृत**माविकम्**। चर्माण्युत्तरीयाणि शाणादीन्यन्तरीयाणीति विवेकः ॥४१॥

(६) **रामचन्द्रः**। ब्राह्मणस्य **कार्ष्णा**जिनसंज्ञं चर्म धार्यम्। क्षत्रस्य **रौरवं** रुरुजातीयमृगस्य चर्म रौरवाजिनं धार्यम्। वैश्यस्य ब्रह्मचारिणः **बास्तं** अजाजिनं धार्यम् **आनुपूर्व्येण** ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः एतानि चर्माणि **शाणक्षौमाविकानि** पक्षान्तरे पूर्वेषामलाभे **वसीरन्** आच्छादयेयुः। शणस्य इदं **शाणं** क्षुमा अतसी तस्य इदं **क्षौमम्** ॥४१॥

(७) **मणिरामः**। ब्राह्मणादिब्रह्मचारिणो वस्त्राण्याह—**कार्ष्णरौरवबास्तानीति**। **रुरुः** चित्रमृगः। **बस्तः** छागः। तथा च कृष्णमृगादीनां चर्माणि क्रमेण ब्राह्मणादि**ब्रह्मचारिणः** उत्तरीयवस्त्राणि। **शाण क्षुमा** मेषलोमजानि अधोवस्त्राणीत्यर्थः ॥४१॥

(८) **गोविन्दराजः । कार्ष्णरौरवबास्तानीति । कार्ष्ण** इति सामान्याभिधानेपि रुवख्यिमृगसंबन्धात् कृष्णमृगरुरुछागचर्माणि **ब्रह्मचारिणः** उत्तरीयाणि **वसीरन्** । चर्माणि उत्तरीयाणि इति गृह्यवचनाच्च । शाणक्षुमोर्णामयानि अर्थात् परिधानीयानि वासांसि वसीरन् । आनुपूर्वग्रहणं क्रमार्थम् । शाणं क्षौमं चाब्राह्मणस्येति गृह्यदर्शनात् एतयोर्ब्राह्मणगतत्वाभ्रान्त्या विषमसङ्ख्यत्वे सति यथाक्रमसंबन्धात् ।।४१।।

मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ।। ४२ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** मुञ्जस्तृणजातिस्तद्विकारो **मौञ्जी** । सा ब्राह्मण्यस्य **मेखला** रशना कर्तव्या मध्यबन्धनी । **त्रिवृत्** त्रिगुणा । **समा** न क्वचित्सूक्ष्मा न क्वचित्सूक्ष्मतरा किं तर्हि सर्वत एव समा । **श्लक्ष्णा** तनुत्वगुणयुक्ता परिघृष्टा च ।

क्षत्रियस्य पुनर्ज्या धनुर्गुणः । सा कदाचिच्चर्ममयी भवति, कदाचित्तृणमयी, भङ्गोमादिरज्जुर्वा । तदर्थमाह **मौर्वीति ।** तया धनुषोऽवतारितया श्रोणीबन्धः कर्तव्यः । यद्यपि त्रिवृत्तादिर्गुणो मेखलामात्राश्रितो न मौञ्ज्या एव, तथाऽपि ज्यायाः स्वरूपनाशप्रसङ्गान्न भवति ।

शणतन्तुविकारः **शणतान्तवी ।** छान्दसत्वादुत्तरपदवृद्धिः । अथवा केवलात्तन्तुशब्दात्तद्धिते कृते तदन्तस्य शणैः सम्बन्धः— शणानां तान्तवीति । प्रकृतेर्विकारः प्रकृतिसम्बन्धितया व्यपदिश्यते । 'गव्यं घृतं' 'देवदत्तस्य पौत्र' इति । 'तन्तुः' सूत्रं शणमौञ्जीवत्कर्तव्या । गृह्यकारैर्वैश्यमेखलायाः त्रिवृत्तादिधर्मः सुस्पष्ट एवोक्तः ।।४२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । मौञ्जी** मुञ्जत्वक्कृता **त्रिवृत्** त्रिगुणवलिता **समा** मध्ये निम्नोन्नतशून्या **श्लक्ष्णा** मृदुस्पर्शा मौर्वी नामौषधिभेदकृता वा धनुषि गुणत्वेनार्पिता । अत एवास्यां त्रिवृतेति नान्वितं ज्यात्वापगमापत्तेः शणतन्तुकृतायां तु त्रिवृत्त्वमन्वीयतेऽविरोधात् ।।४२।।

(३) **कुल्लूकः । मौञ्जीति ।** मुञ्जमयी त्रिगुणा समगुणत्रयनिर्मिता सुखस्पर्शा ब्राह्मणस्य **मेखला** कर्तव्या । क्षत्रियस्य मुर्वामयी **ज्या** धनुर्गुणरूपा मेखला । अतो ज्यात्वविनाशापत्तेस्त्रिवृत्त्वं नास्तीति मेधातिथिगोविन्दराजौ । **वैश्यस्य** शणसूत्रमयी । अत्र त्रैगुण्यमनुवर्तत एव त्रिगुणाः प्रदक्षिणा मेखला इति सामान्येन प्रचेतसा त्रैगुण्याभिधानात् ।।४२।।

(४) **राघवानन्दः । मौञ्जीति ।** मुञ्जः शरत्वक् त्रिवृत् त्रिगुणा **समा** गुणगतान्यूनातिरिक्तपरिमाणा **श्लक्ष्णा** मृद्वी **मौर्वी ज्या** मूर्वा तृणविशेषः तद्विकृतिः

ज्याया धनुषः सैव त्रिगुणा प्रदक्षिणा मेखला भवतीति प्रचेतसो वचनात् मेखला-त्रयं तुल्यं त्रयाणाम् ।।४२।।

(५) **नन्दनः। त्रिवृत् त्रिवृग्दुणा समा** सगुणा **श्लक्ष्णा** परिघर्षणेन सुख-स्पर्शा मूर्वाया विकारो मौर्वीति ज्याविशेषणम् ।।४२।।

(६) **रामचन्द्रः ।** मुञ्जोद्भवा **मौञ्जी त्रिवृत्** मेखला **समा** ग्रन्थिरहिता ब्राह्मणस्य **कार्या। क्षत्रियस्य मौर्वी ज्या मेखला कार्या ।** मुरस्तृणविशेषः मुरो-द्भवा मौर्वी **ज्या** मेखला कार्या । **वैश्यस्य शणतान्तव**तृणस्य वा मेखला तन्तोः सूत्रस्य वा मेखला कार्या। शणतान्तवमिश्रिता वा कार्या ।।४२।।

(७) **मणिरामः।** तेषां क्रमेण मौञ्जीमाह—**मौञ्जीति। त्रिवृत्समा** सम-गुणत्रयनिर्मिता । त्रिवृत्त्वं क्षत्रियादिमेखलायां च बोध्यम् ।।४२।।

(८) **गोविन्दराजः। मौञ्जीति ।** मुञ्जाख्या कक्षमयी त्रिगुणा समगुणा अपरुषा ब्राह्मणस्य **मेखला** कार्या। **क्षत्रियस्य** तु मूर्वामयी **ज्या** धनुर्गुणः मेखला कार्या। अत्र च ज्यात्वविनाशापत्तेः त्रिवृत्त्वं नास्ति पूर्वासां (पूर्वेषां) गान्धिषु (ग्रन्थेषु) तथा प्रसिद्धेः। **वैश्यस्य शाण**सूत्रमयी। अत्र च त्रैगुण्यमनुवर्तते गुणा-नामपेक्षणात् । गृह्यस्मृतौ च गुणाम्नानात् ।।४२।।

मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकबल्वजैः।
त्रिवृत्ता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ।। ४३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** आदिशब्दलोपमत्र स्मरन्ति । **मुञ्जाद्यलाभ इति। कर्तव्या इति** च बहुवचनमुपपन्नतरम्। भिन्नजातिसम्बन्धितया सुव्यक्तो मेखला-भेदः। एकजातिसम्बन्धित्वे तु केवलव्यक्तिभेदालम्बनं बहुवचनं स्यात्। विप्रस्येति च प्रकृतस्य बहुवचनेन परिणामः कर्तव्यः। विकल्पश्चैकविषयत्वे स्यात्। न च सम्भवत्यां गतौ विकल्पो युक्तः।

तेन मुञ्जाभावे कौशी । ज्याया अभावऽश्मन्तकेन । शाणानां बल्वजैः । तृणौषधिवचनात्कुशादयः । प्रतिनिधिनियमश्चायम् । कुशाद्यभावेऽप्यन्यन्मुञ्जादि-सदृशमुपादेयम् । **त्रिवृत्ता ग्रन्थिनैकेन** । नायं ग्रन्थिसङ्ख्याभेदो वर्णभेदेन । अपि तु प्रत्येकं विकल्पः । कुशादिमेखलास्वप्ययं ग्रन्थिभेदो धर्मभेदश्चोद्यमानः स्मृत्यन्तरसमाचारस्यानित्यत्वेऽपि द्रष्टव्यः ।।४३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अश्मन्तका इति उलपः। **मुञ्जालाभ** इति विशेष-निर्देशात् । मौर्वीशाण्यलाभे क्षत्रियवैश्याभ्यां अन्यः तत्सदृशः प्रतिनिधिः वाचनिक एवोपादेयः । केचित्तु प्रतिनिधौ त्रित्वदर्शनात् वर्णक्रमेणान्वयमाहुः। तथा च **मुञ्जा-द्यलाभ** इत्यादिपदं लुप्तं द्रष्टव्यम्। सा च मौञ्जी त्रिगुणवलिता **त्रिवृता** कटौ त्रिर्वे-

ष्टनेन धार्या। त्रिभिरपि च वेष्टनैरेको ग्रन्थिः त्रयो वा पञ्च वा। वाशब्दो विप्रादिक्रमेणान्वयनिरासार्थः। केचित्प्रवरसङ्ख्याव्यवस्थया ग्रन्थिविकल्प इत्याहुः। एतच्च प्रतिनिधिसंनिधिपाठेऽपि मुख्येनाप्यन्वितम्। तत्रापि ग्रन्थ्यादेरपेक्षिततत्वात् "वित्तस्य दैव्यो ग्रन्थिर्मा विस्रस" इति ग्रन्थिं कृत्वेति मौर्व्यामेव लौगाक्षिस्मरणाच्च ।।४३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **मुञ्जालाभे त्विति। कर्तव्या** इति वहुवचननिर्देशाद् ब्रह्मचारित्रयस्य प्रकृतत्वान्**मुख्यालाभे** त्रिष्वप्यपेक्षायाः समत्वात्। कौशादीनां च तिसृणां विधानान्मुञ्जाद्यलाभ इति बोद्धव्यम्। कर्तव्या इति वहुवचनमुपपन्नतरं, भिन्नजातिसंवन्धितयेति ब्रुवाणस्य मेधातिथेरपि वहुवचनपाठः संमतः। मुञ्जाद्यलाभे ब्राह्मणादीनां त्रयाणां यथाक्रमं **कुशा**दिभिस्तृणविशेषैर्मेखलाः कार्याः। त्रिगुणेनैकग्रन्थिना युक्तास्त्रिभिर्वा पञ्चभिर्वा। अत्र च वाशब्दनिर्देशाद् ग्रन्थीनां न विप्रादिभिः क्रमेण संवन्धः, किंतु सर्वत्र यथाकुलाचारं विकल्पः। ग्रन्थिभेदश्चायं मुख्यामुख्यापेक्षासंभवाद्ग्रहीतव्यः ।।४३।।

(४) **राघवानन्दः**। उक्तमुख्यालाभे यथासङ्ख्यं प्रतिनिधीनाह—**मुञ्जेति। मुञ्जस्य** मुञ्जाद्यस्य **अलाभे** मुञ्जादिवेषीकामिति श्रुतेः **मुञ्जं, अश्मन्तको** मालवतृणमिति नारायणसर्वज्ञः। **बल्वज** इति वगई इति प्रसिद्धतृणम्। वाशब्दोऽत्र यादृच्छिकार्थः। तेन खले चालनीन्यायात् ग्रन्थीनां विप्रादिषु न क्रमनियमः यथा कुलाचारं व्यवस्था ।।४३।।

(५) **नन्दनः**। **मुञ्जा**ग्रहणं मूर्वाशणतन्त्वोरप्युपलक्षणम्। कुशादयो विप्रादीनां यथासंख्यम्। **अश्मन्तकं** दारुविशेषः **बल्वजस्**तृणविशेषः। अत्र मेखलेत्यनुषज्यते। मेखलानां मुख्यानामनुकल्पोक्तानां च ग्रन्थिविकल्प उत्तरार्धेनोक्तः। **त्रिवृता** त्रिगुणेन। **एकेन ग्रन्थिना त्रिभिर्**ग्रन्थिभिः **पंचभिर्वो**पलक्षिता। त्रयाणां वर्णानां नियमेन ग्रन्थिविकल्पोऽयमुक्तः। नात्र यथासंख्यं वाशब्देन सर्वेषामेकविषयत्वावगमात् ।।४३।।

(६) **रामचन्द्रः**। **मुञ्जालाभे** ब्राह्मणस्य कुशैः कार्या मेखला। क्षत्रियस्य **अश्मन्तकः** तृणविशेषस्तस्य वा मेखला कार्या। वैश्यस्य **बल्वजैः** वा मेखला कार्या। **एकेन त्रिवृता** मौञ्जी कार्या **त्रिभिर्वा** ग्रन्थिभिः त्रिवृता कार्या, **पञ्चभिर्**ग्रन्थिभिः त्रिवृता वा कार्या ।।४३।।

(७) **मणिरामः**। मुञ्जादीनामलाभे तेषां मेखला आह—**मुञ्जालाभेत्विति। कर्तव्याः** इति वहुवचननिर्देशात् ब्रह्मचारित्रयस्यैव प्रकृतत्वात् **मुञ्जा**द्यलाभ इति बोध्यम्। वाशब्दनिर्देशात् विप्रादिभिः सह ग्रन्थीनां न संवन्धः किन्तु सर्वत्र यथाकुलाचारं विकल्पः ।।४३।।

(८) **गोविन्दराजः । मुञ्जालाभ इति ।** त्रयाणां ब्रह्मचारिणां प्रकृतत्वात् अभावस्य तुल्यत्वात् कौशादीनां वह्लीनां उपादानं **मुञ्जालाभे** मुञ्जाद्यलाभ **इति** व्याचक्षते । मुञ्चाद्यभावे कुशादिभिः यथाक्रमं ब्राह्मणादिभिः कर्तव्याः **कुशादय-**स्तृणविशेषाः । एताश्च **त्रिगुणेन ग्रन्थिनैकेन त्रिभिर्वा पञ्चभिर्वा** कार्याः । **वाश-**ब्दात् ग्रन्थीनां विप्रादिभिः क्रमसंबन्धाभावः, ग्रन्थिभेदश्चायं मुख्यास्वपि भवति, "वित्तस्य समोऽसि दैव्यो ग्रन्थिरसि मा विसंस" इति ग्रन्थि कृत्वा इति लौगाक्षिणा मुख्यासु ग्रन्थ्याम्नानात् । ग्रन्थिसङख्याभेदं च त्रैविद्यविदः स्मरन्ति ।। ४३ ।।

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैशस्याविकसौत्रिकम् ।। ४४ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** उपवीतशब्देन वासो विन्यासविशेष उच्यते । वक्ष्यति "उद्धृते दक्षिणे पाणाविति" । तच्च धर्ममात्रम् । तस्य न कार्पासिता सम्भवत्यतो धर्मेण धर्मी लक्ष्यते, यस्यासौ विन्यासस्तत्कार्पासमुच्यते । अर्श आदित्वाद्वा मत्वर्थी-योऽकारः कर्तव्यः, उपवीतवदुपवीतमिति ।

ऊर्ध्ववृतं ऊर्ध्वां दिशं प्रति वर्त्यते वेष्टयते । **त्रिवृत्** त्रिगुणम् । कर्तनिकाभ्यो लब्धसूत्रभावस्य त्रिगुणीकृतस्येदमूर्ध्वनिवर्तनं विधीयते । संहृत्य तन्तुत्रयं ऊर्ध्व-वेष्टनेन रज्ज्वाकारं कृत्वा तेनोपवीतं कुर्यात् । सा च रज्जुरेकैव धारयितव्या तिस्रः पञ्च सप्त वा । यज्ञसम्बन्धाद्धि तद्यज्ञोपवीताख्यां लभते । यज्ञार्थोऽयमुद्यत इति भक्त्योपचर्यते । तत्रेष्टिपशुसोमानां यज्ञरूपतयैकत्वादेकतन्तुकं क्रियते । अग्नित्रयसाध्यत्वादहीनैकाहसत्रभेदाद्वा त्रितन्तुकम् । सोमसंस्थानां सप्तसङ्ख्यत्वा-त्सप्त वा तन्तवः । "त्रीणि सवनानि त्रिसन्ध्येनेति" पञ्च । सूत्राभावेऽपि पटादिनाऽपि कर्तव्यम् । स्मृत्यन्तर एवमुक्तम् ।

अविः मेषस्तस्य सूत्रं तेन कृतं **आविकसूत्रिकम् ।** अध्यात्मादित्वाट्ठञ् कर्तव्यः । 'अविकसूत्रिकमिति' वा पठितव्यम् । तत्र च मत्वर्थीयेन ठना रूपसिद्धिः ।। ४४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । उपवीतं** ब्रह्मसूत्रं **त्रिवृत्** त्रिसूत्रकं **तच्चोर्ध्ववृतं** प्रदक्षिणवलितं तान्यपि सूत्राणि त्रिभिः सूत्रैः कृतानीति स्मृत्यन्तरसिद्धं, तानि चाप्रदक्षिणवलितानि सामर्थ्यात् आविकेन सूत्रेण कृतमाविकसूत्रम् ।। ४४ ।।

(३) **कुल्लूकः । कार्पासमिति ।** यदीयविन्यासविशेषस्योपवीतसंज्ञां वक्ष्यति तद्धर्मि ब्राह्मणस्य **कार्पासं** क्षत्रियस्य **शणसूत्रमयं वैश्यस्य** मेषलोमनिर्मितम् । **त्रिवृदिति** त्रिगुणं कृत्वा **ऊर्ध्वं वृतं** दक्षिणावर्तितं, एतच्च सर्वत्र संबध्यते । यद्यपि गुणत्रयमेवोर्ध्वं वृतं मनुनोक्तं तथापि तत् त्रिगुणीकृत्य त्रिगुणं कार्यम् । तदुक्तं छन्दो-

गपरिशिष्टे ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् । त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते । देवलोऽप्याह–यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्तवः ।। ४४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच **कार्पासमिति** । **ऊर्ध्वं वृतं** पूर्वं ऊर्ध्वाकारेण वृतं त्रिगुणितं यत् सूत्रं अधोवृतं **त्रिवृत्** तदेव त्रिवृत्कार्यम् । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तंतुत्रयमधोवृतम् । त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यत इति ।। अतो नवगुणं प्राप्तम् । तथा च देवलः यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्तव इति । कार्पासवत् शणसूत्रादावपि ज्ञेयम् ।। ४४ ।।

(५) **नन्दनः** । **कार्पासं** कार्पासविकारः कार्पाससूत्रमिति यावत् । **ऊर्ध्ववृतं** सव्यहस्ततले विन्यस्य दक्षिणहस्ततले चोर्ध्वमावर्त्तितमूर्ध्ववृतं **त्रिवृदिति** च शणाविकसूत्रयोरपि प्रत्येकं विशेषणे । **आविकसूत्रिकं** अविभवं आविकं रोमेतियावत् । सूत्रिकं सूत्रनिर्मितमविरोमसूत्रनिर्मितमित्यर्थः ।। ४४ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **विप्रस्य उपवीतं कार्पासं** स्यात् । कार्पाससूत्रस्येत्यर्थः । **त्रिवृत् ऊर्ध्वं वृतं** कार्यं तत् त्रिवृत् जातं तत् अधःसकाशात् तत् नवगुणं ऊर्ध्वं कार्यं उदीच्यानां मतम् । अथ दाक्षिणात्यानां मतम् । पूर्वं तन्तुत्रयं अधोवृतं अधःसकाशात् उर्ध्वं कार्यं ततः त्रिवृतं ऊर्ध्वं नवगुणं अधः कार्यम् ।। ४४ ।।

(७) **मणिरामः** । क्रमेण यज्ञोपवीतानि त्रयाणामाह—**कार्पासमिति** । **ऊर्ध्ववृतं** दक्षिणावर्तितं **त्रिवृत्** त्रिगुणीकृत्य त्रिगुणीकृत्य त्रिगुणं तथा च नवतन्त्वात्मकमिति बोध्यम् । "यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतन्तवः" इति देवलोक्तेः । त्रिवृतत्वं दक्षिणावर्तित्वं च सर्वयज्ञोपवीते बोध्यम् । **आविकसौत्रिकम्** मेषलोमजम् ।।४४।।

(८) **गोविन्दराजः** । **कार्पासमिति** । भाविन्युपवीतसंज्ञा यस्य विशिष्टन्यासस्य तद्विप्रादीनां कार्पासशणोर्णमियं यथाक्रमं कार्यम् । **त्रिवृत्** त्रिगुणं सत् **ऊर्ध्ववृत्तं** दक्षिणावर्तचलितम् ।।४४।।

ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ।। ४५ ।।

(१) **मेधातिथिः** । सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे गुणविधिष्वेकत्वश्रवणा'त्केशान्तिक' इति 'प्रतिगृह्येप्सितं दण्डम्' इति च विकल्पितं एकदण्डधारणं प्रतीयते । "बैल्वः पालाशो ब्राह्मणस्य दण्ड" इति **गृह्य० गौतमीये** चैकदण्डग्रहणमेवोक्तम् । इह केवला दण्डसत्ता श्रूयते । 'दण्डानर्हन्ति' । दण्डा एते ब्रह्मचारिणां योग्याः । कस्यां क्रियायां इत्येतदत्रैवोक्तं उत्तरत्र भविष्यति 'प्रतिगृह्येप्सितमिति' । तस्मिंश्च ग्रहणे दण्ड-

स्योपायत्वाद्विवक्षितमेकत्वमत इह द्विवचननिर्देशः– देवश्चेद्वर्षेद्बहवः कृषिं कुर्युरिति यथाप्राप्तानुवादः ।

बिल्वपलाशवटखदिरपीलूदुम्बरा वृक्षजातिविशेषनामधेयानि। विल्वस्य विकारोऽवयवो वा 'बैल्वः' । एवं सर्वत्र । प्रदर्शनार्थाश्चैते । 'यज्ञिया वा सर्वेषामिति' वचनात् ।

एतान्दण्डान्वक्ष्यमाणे कार्ये **अर्हन्ति । धर्मतः** शास्त्रतः ।। ४५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । धर्मतः** कुलशीलानुरोधेन द्वयोर्द्वयोरन्यतरो विल्वादिर्यस्य कुले यः परिगृहीत इत्यर्थः । अत एवात्र न विकल्पः असवर्णेपि न द्विद्विदण्डसमुच्चयः शङ्क्यः, प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमिति वक्ष्यमाणत्वात् । औदुम्वरः काष्ठसाहचर्यान्न ताम्रमयः ।। ४५ ।।

(३) **कुल्लूकः । ब्राह्मण इति ।** यद्यपि द्वन्द्वनिर्देशेन समुच्चयावगमाद्धारणमपि समुच्चितस्यैव प्राप्तं तथापि केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य इति, तथा प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमिति विधावेकत्वस्य विवक्षितत्वात् बैल्वः पालाशो वा दण्ड इति वासिष्ठे विकल्पदर्शनात् । एकस्यैव दण्डस्य धारणं विकल्पितयोरेवैकब्राह्मणसंबन्धात् समुच्चयो द्वन्द्वेनानूद्यते ब्राह्मणादयो विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ वक्ष्यमाणकार्ये कर्तुमर्हन्ति ।। ४५ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** तेषां दण्डान् विधत्ते–**ब्राह्मण इति । बैल्वपालाशावि**त्यादिषु द्वन्द्वसाहित्यबोधनेपि विकल्पः । वक्ष्यति 'प्रतिगृह्येप्सितं दण्ड'मिति विधेयगतैकवचननिर्देशात् । **बैल्वः** पालाशो वा ब्राह्मणदण्डः इति वासिष्ठे विकल्पदर्शनाच्च ।। ४५ ।।

(५) **नन्दनः ।** अत्र द्वन्द्वनिर्देशेऽपि दण्डानां विकल्प एव विवक्षितः प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमित्येकवचननिर्देशेन वक्ष्यमाणत्वात् । **पैप्पल** आश्वत्थः । **धर्मतः** समानधर्मयोगादित्यर्थः । **ब्राह्मणो बैल्वदण्डं** धर्मतोऽर्हत्युभयोरपि ब्रह्मवर्चससंबन्धसामान्यात् । ब्रह्मवर्चसाधिकरणं ब्राह्मणः । बैल्वस्तु ब्रह्मवर्चसविकारः असौ वा आदित्यो यतोऽजायत ततो विल्व उदतिष्ठत सयोनिरेव ब्रह्मवर्चसमवरुन्द्धे इति श्रुतेः । ब्राह्मणः पालाशं चार्हत्युभयोर्गायत्रत्वात् गायत्रो वै ब्राह्मणः गायत्रः पर्ण इति श्रूयते । **वाटदण्डं क्षत्रियो** धर्मतोऽर्हत्युभयोरेकवर्णत्वात् । तदुक्तमैतरेयब्राह्मणे क्षत्र वा एतद्वनस्पतीनां यन्न्यग्रोधः क्षत्रं वै राजन्य इति । **क्षत्रियः खादिरं** चार्हति **धर्मत** उभयोर्बलिष्ठत्वसामान्यात् । **वैश्यः पैप्पलं** दण्डं धर्मतोऽर्हत्यश्वत्थं **वैश्य**योरोजःसंबन्धसामान्यात् मरुतो वा एतदोजो यदश्वत्थः । मरुतो वै देवानां विश इति हि श्रुतेः । **वैश्य औदुम्बरं** चार्हति **धर्मत** उभयोरपि पशुसंबन्धसामान्यात् पशुपालो

वैश्यः प्रसिद्धः पशुविकार उदुम्बरः ऊर्क् पशव इति श्रुतेः। पैलवेति पाठे समान-धर्मयोगोऽन्वेष्टव्यः 'पीलौ गुडफलः स्रंसी'त्यमरः ।। ४५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। द्विजानां दण्डानाह **ब्राह्मणस्य बैल्वपालाशौ** भवतः। पालाशस्याभावे बिल्वः बिल्ववृक्षस्य दण्डः कार्यः। **राज्ञः वाटखादिरौ** वटवृक्षस्य वा खदिरवृक्षस्य वा दण्डः। **वैश्यस्य पैलवः**। पीलुवृक्षोद्भवो वा **दण्डः उदुम्बर**-वृक्षजो वा दण्डः। एतान् धर्मतः धारयितुमर्हन्ति ।। ४५ ।।

(७) **मणिरामः**। तेषां दण्डानाह– **वाटः** वरणा इति प्रसिद्धो वृक्षः तस्य । **पैलवः** पीलुवृक्षस्य । अत्र यद्यपि द्वन्द्वेन समुच्चयावगमात् द्वौ द्वौ दण्डावेकस्येति प्राप्तं तथापि बैल्वः पालाशो वा दण्ड इति वासिष्ठे विकल्पदर्शनात् विकल्पेनैकस्यैव दण्डस्य धारणमिति बोध्यम् ।। ४५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **ब्राह्मण इति**। ब्राह्मणस्य बैल्वः पालाशो वा दण्ड इत्यादि वसिष्ठस्मरणात्। 'प्रतिगृह्येप्सितं दण्डं' इति चेहैव दर्शनात्। विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ **बैल्वपालाश, वटखदिर, पीलूदुंबराख्य**वृक्षाणां **ब्राह्मणा**दयोऽर्हन्ति ।। ४५ ।।

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ।। ४६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। आकारविशेषवचनो दण्डशब्दः। दीर्घं काष्ठं सम्मि-तायामं 'दण्ड' इत्युच्यते।

कियत्तस्य दैर्घ्यमित्यपेक्षायामाह। केशान्तं गच्छति प्राप्नोति केशान्तगो मूर्द्धप्रमाणः। पादाग्रादारभ्य मूर्द्धावधिः केशान्तगः। केशा वा्न्तोऽस्येति केशा-न्तकः। समासान्तः ककारः। **प्रमाणतः** प्रमाणेनानेन युक्तो **दण्डः कार्यः** कारयि-तव्यः। **ब्राह्मणस्या**चार्येण। **ललाटसम्मितः** ललाटान्तमितः ललाटान्तप्रमाणः ललाटमात्रे चतुरंगुलेन मीयमानस्य दण्डशब्दवाच्यत्वाभावादेवं व्याख्यायत–– पादाग्रादारभ्य यावल्ललाटान्तं प्राप्तः।

एवं **विशो** वैश्यस्य नासान्तग इति ।।४६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **केशा एवान्तो**ऽवच्छेदो यस्य ललाटोपरिस्थकश-पर्यन्त इत्यर्थः। **ललाटसंमितो** ललाटादधोमितः ।।४६।।

(३) **कुल्लूकः**। **केशललाटनासिका**पर्यन्तपरिमाणक्रमेण ब्राह्मणादीनां दण्डाः कर्तव्याः ।।४६।।

(४) **राघवानन्दः**। दण्डानां परिमाणमाह **केशेति**। **केशान्तग** इति मेधातिथिः। केशान्तश्च मूर्धावधिःब्रह्मरन्ध्रमिति यावत्। **केशान्तिक** इति पाठेऽपि स एवार्थः ।।४६।।

(५) **नन्दनः** । **ललाटसंमितः** ललाटान्तिकः ।।४६।।

(६) **रामचन्द्रः** । दण्डस्य प्रमाणमाह । **ब्राह्मणस्य दण्डः** प्रमाणतः **केशान्तिकः** कार्यः । **राज्ञः** दण्डः **ललाटसम्मितः** ललाटपर्यन्त उक्तः । **विशः** वैश्यस्य **दण्डः नासान्तिकः** नासिकापर्यन्तं स्यात् ।।४६।।

(७) **मणिरामः** । दण्डे प्रमाणमाह– **केशान्तिक इति** ।।४६।।

(८) **गोविन्दराजः** । **केशान्तिक इति** । केशललाटनासिकासमीपप्रमाणा यथा– क्रमं ब्राह्मणादीनां दण्डाः कार्याः ।।४६।।

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिताः ।। ४७ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **ऋजवः** अवक्राः । **सर्वे** इत्यनुवादः । प्रकृतत्वाविशे– षात् । **अव्रणा** अच्छिद्राः । सौम्यं प्रियकरं दर्शनमेषां ते **सौम्यदर्शनाः** वर्णपरि– शुद्धाः, अकण्टकिताश्च । **अनुद्वेगकराः** । नैतैः कश्चिदुद्वेजयितव्यः श्वा वा मनुष्यो वा । **नृणामिति** प्रदर्शनार्थम् । **सत्वचः** अतष्टाः । **अनग्निदूषिताः** वैद्युतेन दावो– त्थेन वाऽस्पृष्टाः ।।४७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अव्रणा** मध्ये काष्ठभागे छेदशून्याः । **सौम्यदर्शना** अभयहेतवः । **अनुद्वेगकरा** निम्नोन्नतादिदोषेणाधृत्यहेतवः **नाग्निदूषिता** अग्निसं– बन्धेन भ्रष्टपूर्वरूपाः ।।४७।।

(३) **कुल्लूकः** । **ते** दण्डा **अव्रणा** अक्षताः शोभन**दर्शनाः** सवल्कला अग्निदाहरहिता भवेयुः ।।४७।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच-**ऋजव इति** । **ऋजुता**ऽवक्रता **अव्रणाः** छिद्र– रहिता **अनुद्वेगकरा** नातिस्थूलाः ।।४७।।

(५) **नन्दनः** । **ते** दण्डाः ।।४७।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अग्निदूषिता** दण्डा न कार्याः **अव्रणः** न व्रणाः ।।४७।।

(७) **मणिरामः** । दण्डस्वरूपमाह–**ऋजव इति** ।।४७।।

(८) **गोविन्दराजः** । **ऋजव इति** । **ते** दण्डाः मृष्टनिच्छिद्राः भीषणीयाकार– रहिताः **सत्वचः अग्निदोषशून्याः** स्युः । न च तैः किञ्चिद्भूतजातमुद्वेजनीयम् ।।४७।।

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ।।४८ ।।

(१) **मेधातिथिः** । प्रावृतेषु चर्मसु मेखलाबन्धनं कर्तव्यम् । आवध्य मेखला- मुपनयनं [उपवीतं] कर्तव्यम् । कृते चोपवीते दण्डग्रहणम् । दण्डं गृहीत्वा **भास्कर**

आदित्य उपस्थेयः। अभिमुखं स्थित्वाऽऽदित्यदैवतैर्मन्त्रैरुपस्थानमादित्यस्य कर्तव्यम्। गृह्यान्मन्त्रावगमः। अन्या चेतिकर्तव्यता तत एव। यत्सर्वसाधारणं तदिहोच्यते। **प्रदक्षिणं परीत्य** सर्वतो गत्वाऽग्निम्। **चरे**त्कुर्यात्। **भैक्षं** भिक्षाणां समूहो भैक्षम्। तच्चरेद्याचेत। **यथाविधीति** वक्ष्यमाणविध्यनुवादः। भिक्षाशब्देन स्वल्पपरिमाणं भक्ताद्युच्यते ॥४८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **ईप्सितं** उपनयनकाल एव नियतत्वेन परिगृहीतजातीयं, मध्ये विजातीयग्रहणनिषेधार्थमेतत् **उपस्थाय** सौरैर्मन्त्रैः **परीत्य** वेष्टयित्वा त्रयमप्येतत् भिक्षाङ्गं **यथाविधि** वक्ष्यमाणविधिना ॥४८॥

(३) **कुल्लूकः**। न च तैः प्राणिजातमुद्वेजनीयमित्याह-**प्रतिगृह्येप्सितमिति**। उक्तलक्षणं प्राप्तुमिष्टं **दंडं** गृहीत्वाऽऽदित्याभिमुखं स्थित्वाऽग्निं **प्रदक्षिणीकृत्य यथाविधि भैक्षं** याचेत् ॥४८॥

(४) **राघवानन्दः**। भास्करोपस्थानं भिक्षायाः पूर्वकालेपीत्याह —**उपस्थायेति। परीत्याग्निं** अग्निं परिक्रम्य **प्रदक्षिणं** यथा स्यात्तथा न सव्यापसव्येन भिक्षेत **भैक्षं** भिक्षासमूहः ॥४८॥

(५) **नन्दनः**। वैकल्पिकयोरीप्सितम्। भिक्षैव **भैक्षं** भिक्षां याञ्चां **चरे**त्कुर्यात्। ब्रह्मचारीति शेषः। केचिदेतद्भैक्षाचरणमुपनयनाङ्गमाहुरन्ये तु नित्यम्। नित्यपक्षे भास्करोपस्थानमग्निप्रदक्षिणं चाह्निककर्मोपलक्षणम् ॥४८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **ईप्सितं दण्डं** यथोक्तं दण्डं **प्रगृह्य** भास्कर**मुपस्थाय** कस्य ब्रह्मचारिण इति **उपस्थाय अग्निं प्रदक्षिणं परीत्य** कृत्वा **यथाविधि** विधिव**द्भैक्षं चरेत्** ॥४८॥

(७) **मणिरामः**। न दण्डैः प्राणिन उद्वेजनीया इत्याह— **प्रतिगृह्येप्सितमिति** ॥४८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **प्रतिगृह्येति**। आप्तुमिष्टं संस्कृतं **दण्डं** गृहीत्वा आदित्यं चाभिध्याय **अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य भैक्षं** यथाशास्त्रं **चरेत्** ॥४८॥

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः।
भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्॥ ४९॥

(१) **मेधातिथिः**। भिक्षाप्रार्थनावाक्यमत्र भैक्षशब्देनोच्यते। तस्य हि भवच्छब्दपूर्वता सम्भवति, न भक्तादेरर्थस्य। स्त्रीणां च प्रथमं भिक्ष्यमाणतयोपदेशात्प्रार्थनायां च प्रार्थ्यमानस्य सम्बोध्यत्वात्सम्बुद्धिविभक्त्यन्तः स्त्रीलिङ्गो भवच्छब्दः प्रयोक्तव्यः। क्रम एव चात्रादृष्टाऽर्थो नियम्यते। यथार्थं तु शब्दप्रयोगो 'भवति भिक्षां देहीति'।

"कुतः पुनः संस्कृतशब्दार्थलाभः, यावता स्त्रियः सम्बोध्यन्ते। ताश्च संस्कृतं नावबुद्धयन्ते।"

नित्यमुपनयनम्। तस्य च शब्दोच्चारणमङ्गत्वेनोक्तमिति। अनित्याश्चापभ्रंशाः। न तैर्नित्यस्य संयोग उपपद्यते। यथैव च शिष्टा असाधूनुपश्रुत्यैकदेशसादृश्येन साधून्संस्मृत्यार्थं प्रतियन्त्यसाधुरनुमानेन वाचक इति दर्शनेन गोशब्दो हि सादृश्याद् गोशब्दमनुमापयति। ततोऽर्थप्रतिपत्तेः, एवं स्त्रियः सादृश्यात्साधुभ्यः असाधूनुत्पन्नसम्बन्धान् स्मृत्वा तेभ्योऽर्थं प्रत्येष्यन्ति। स्वल्पाक्षरं चैतत्पदत्रयं सर्वत्र प्रसिद्धं स्त्रीभिरपि सुज्ञानम्।

एवं **भवन्मध्यं** क्षत्रियः 'भिक्षां भवति देहीति'। तथा वैश्यो--भवच्छब्द उत्तरमस्येति। **भवदुत्तरं** वाक्यं समार्थम्।

उपनीत इति भूतप्रत्ययनिर्देशादान्वहिकेऽपि वृत्त्यर्थे भैक्ष्यचरणेऽयमेव विधिरिति दर्शयति। 'एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिक' इत्यत्रोपनयनप्रकरणमुपसंहरन्नुपनयनाङ्गस्यापि भैक्ष्यस्यायमेव विधिरित्याह। अन्यथाकरणादुपनयनाङ्गमेवैतत्स्याद्यदि वा भूतप्रत्ययसामर्थ्यात्प्रकरणं बाधित्वा वृत्त्यर्थ एव भैक्ष्ये। उपनीयमानस्य तदङ्गं यद्भैक्षं यच्चाहरहवृत्त्यर्थं तत्र सर्वत्रायं धर्मः ॥४९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। चरेदिति याञ्चां लक्षयति। अतः कर्मभिर्भैक्षमिति तेन भिक्षां देहीति वाक्यरचनाऽर्थसिद्धा। तस्य वाक्यस्यादिमध्यान्तेषु वर्णक्रमेण सगौरवसंबोधनार्थी [थिना] भवत्पदं कार्यमिति [विधीयते]। तच्च संबुध्यंतं सामर्थ्यात् स्त्रीप्रत्ययवच्च। तासामेव भिक्षाप्रार्थनविषयतया विधानात्। तेन भवति भिक्षां देहीत्यादि प्रार्थनावाक्यम् ॥४९॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणो भवति भिक्षां देहीति **भवच्छब्दपूर्वं** भिक्षां याचन्वाक्यमुच्चारयेत्। क्षत्रियो भिक्षां भवति देहीति **भवन्मध्यं वैश्यो** भिक्षां देहि भवतीति **भवदुत्तरम्** ॥४९॥

(४) **राघवानन्दः**। प्राथमिकभिक्षाङ्गभूतसंबोधनपदस्य स्थानं नियमयन् तद्दात्रीराह द्वाभ्यां। **भवत्पूर्वमिति**। भवति भिक्षां देहि, भिक्षां भवति देहि, भिक्षां देहि भवतीत्येवं प्रयोगः ॥ ४९ ॥

(५) **नन्दनः**। यथाविधीति यदुक्तं तदाह **भवदिति**। भवच्छब्दमुपनयनाङ्गत्वेनोक्तोऽप्ययं भिक्षाचरणविधिः सार्वत्रिकः प्रत्येतव्यः ॥४९॥

(६) **रामचन्द्रः**। उपवीतो द्विजोत्तमः कृतयज्ञोपवीतः **भवत्पूर्वं** भैक्ष्यं चरेत्। **राजन्यः भवन्मध्यं** चरेत्। वैश्यैः भवदुत्तरं भैक्ष्यं कार्यं। तद्यथा ब्राह्मणः

ॐभवति भिक्षां देहीति उच्चरेत्। क्षत्रियः भिक्षां भवति देहीति उच्चरेत्। भिक्षां देहि भवतीत्येवं वर्णक्रमेण ज्ञेयम् ।।४९।।

(७) **मणिरामः**। क्रमेण भिक्षाविधिमाह—**भवत्पूर्वमिति**। भवति भिक्षां देहीति विप्रः। भिक्षां भवति देहीति क्षत्रियः। भिक्षां देहि भवतीति वैश्यः वाक्यमुच्चारयेत् ।।४९।।

(८) **गोविन्दराजः**। कथमित्याह—**भवत्पूर्वमिति**। भवति देहि इत्येवं **भवच्छब्दपूर्वं** भिक्षाप्रार्थनावाक्यं ब्राह्मण उच्चारयेत्। एवं भिक्षां भवति देहीति **भवन्मध्यं** क्षत्रियः, भिक्षां देहि भवतीति **भवदुत्तरं** वैश्यः ।।४९।।

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ।। ५० ।।

(१) **मेधातिथिः**। मात्रादयः शब्दाः प्रसिद्धार्थाः। **निजा** सोदर्या। **या चैनं न विमानयेत्**। विमानना अवज्ञानम्, 'न दीयत' इति प्रत्याख्यानम्। तथा च गृह्यम्—, अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीं वेति'। तदेव हि मुख्यं प्राथम्यं यदुपनीयमानस्य। अहरहस्तु न विमाननाभयमाश्रयणीयम् ।।५०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवं च गुरोः कुले न भिक्षेतेत्यादेर्वक्ष्यमाणनिषेधस्यापवादः। अतस्तत्रापि गुरुपदमाचार्यपरमेव तेन पितुराचार्यपरत्वेपि तद्गृहभिक्षणं न निषिद्धं, **निजां** सोदरीं **भिक्षेत** याचेत। प्रथमतो भिक्षारम्भे नित्यं **या चैनमि**त्यवशिष्टेपि स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीष्वेव भैक्षचरणम् ।।५०।।

(३) **कुल्लूकः**। उपनयनाङ्गभूतां भिक्षां प्रथमं **मातरं भगिनीं** वा **मातुर्वा भगिनीं** सहोदरां याचेत्। **या चैनं** ब्रह्मचारिणं प्रत्याख्यानेन **नावमन्येत** पूर्वासंभव उत्तरापरिग्रहः ।।५०।।

(४) **राघवानन्दः**। अप्रत्याख्यायिनीं चाग्रे भिक्षेतेति गृह्योक्तेः। अतो **मातरं** प्रथमं भिक्षेत **निजां सोदरां याचैनं न विमानयेत्** न तिरस्कुर्यात्। विमानितो बालो ब्रह्मचर्यव्रते क्षुब्धः स्यादिति भावः ।।५०।।

(५) **नन्दनः**। पूर्वं स्त्रियमेवानुमन्त्र्य भिक्षेत न पुमांसमित्याह—**मातरमिति**। विमानना प्रत्याख्यानम्। भिक्षानियमोऽयं प्रथमभिक्षाविषयः। देवयज्ञैरहीनानामित्यादिना द्वितीयादौ नियमं वक्ष्यति ।।५०।।

(६) **रामचन्द्रः**। **निजां भगिनीं भिक्षां भिक्षेत** याचेत् य एवं ब्रह्मचारिणं **न विमानयेत्** न अवमन्येत ।।५०।।

(७) **मणिरामः**। उपनयनाङ्गभूता भिक्षा प्रथमतः कुतो याचनीयेत्यत आह—**मातरं वेति**। **निजामिति** सर्वत्रान्वेति। **नावमानयेत्** प्रत्याख्यानं न कुर्यात् ।।५०।।

(८) **गोविन्दराजः । मातरमिति । मातुर्भगिनी** मातृष्वसा प्रथममुपनयनाङ्गभूतं भैक्षमेनां याचेत् नान्यां या च प्रत्याख्यानेन ब्रह्मचारिणं **नावमानयेत् । निजा** सोदरा ।।५०।।

समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थममायया ।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ।। ५१ ।।

(१) **मेधातिथिः । समाहृत्येति** शब्दो बह्वीभ्य आहरणं दर्शयति। नैकस्याः सकाशात् बह्व्यो ग्रहीतव्याः ।

तदिति यस्यानन्तरं शब्दसन्निधिः वृत्त्यर्थस्य, न प्राकरणिकस्योपनयनाङ्गस्य । तस्य हि गृह्यकारैः "अनुप्रवचनीयं श्रपयेदिति" विहितं, न भोजनम्। 'तिष्ठेदहः—शेषमिति' च कृतप्रातराशस्य चोपनयनम् । अतो नोपनयनाङ्गं भैक्षभोजनम् ।

यावदर्थं यावता भैक्ष्येण तृप्त्याख्यप्रयोजननिर्वृत्तिः । न बहु भिक्षितव्यम् ।

अमायया निवेद्य गुरवे, न कदन्नेन संस्कृतमन्नं प्रच्छाद्य कदन्नं गुरोः प्रकाशयेत्, कदन्नं किल एष न ग्रहीष्यतीत्यनया बुद्धया । निवेदनम् 'इदं प्राप्तमिति' प्रकटीकरणम्। अगृहीते गुरुणा अनुज्ञातो **अश्नीयात् ।**

कथं पुनर्निवेदनमदृष्टसंस्कारार्थमेव न भवति? इतिहासप्रामाण्यात् । तथा च भगवान् व्यासः। स्त्रितकूपाख्याने 'गुरुणा गृहीतमिति' दर्शितवान्। 'अनुज्ञातो भुञ्जीतेति' यत्क्वचिद्गृह्ये श्रूयते। **आचम्य प्राङ्मुखः ।** "आचमने प्राङ्मुखतेयमानन्तर्यादिति" केचित् तदयुक्तम् । 'प्रागुदङ्मुख' इत्याचमने दिङ्नियमो भविष्यति । तस्माद्भोजनेनैव सम्वन्धः ।

शुचिः । चाण्डालादिदर्शनमशुचि देशाक्रमनिष्ठीवनादि कृताचमनस्य भोजनकालेऽनेन निषिध्यते ।।५१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । यावदर्थं** यावत् स्वोपयुक्तां **अमायया** प्रतारणाद्यकृत्वा **निवेद्य** उपदर्श्य **प्राङ्मुख आचम्येति** भोजनाङ्गाचमन उदङ्मुखतानिवृत्तिः न तु प्राङ्मुखोऽश्नीयादित्यर्थः । तद्यच्चात्राचमनं नित्यतः प्राङ्मुखत्वं च विधीयत इत्याहुः शुचिःकृतसम्यक्शौचो नाप्रयतः गृहस्थस्य भोजने प्राक्प्रत्यङमुखतारूपदिङ्नियमः स्मृत्यन्तरसिद्धो मनोरप्यभिमत एव तस्यापि श्रुतिमूलत्वात् तथा च तादृङ्नियमो ब्रह्मचारिणो नास्तीत्येतदर्थः ।।५१।।

(३) **कुल्लूकः । तद्भैक्ष्यं** बहुभ्य **आहृत्य** यावदन्नं तृप्तिमात्रोचितं **गुरवे निवेद्य** निवेदनं कृत्वा**ऽमायया** न कदन्नेन सदन्नं प्रच्छाद्यैवमेतद्गुरुर्ग्रहीष्यतीत्यादिमायाव्यतिरेकेण तदनुज्ञात आचमनं कृत्वा शुचिः सन् भुञ्जीत **प्राङ्मुखः** ।। ५१ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** सायंतनादिसंचयपुरःसरं गुरवे निवेद्यैव भुञ्जीतेत्यादि-नियममाह—**समाहृत्येति । अमायया** निवेद्य कदन्नेन सदन्नं प्रच्छाद्यान्यत्र स्थापयित्वा वा किंचिन्निवेदयेदिति । अष्टौ ग्रासा मुनेः प्रोक्ताः षोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिण इति ग्रासनियमाभावपरम् न तु बहुवारपरं अत उक्तं **यावदर्थं** यावतोदरपरिपूर्तिस्तथान्नाद्यद्यात् । अन्नं तथान्तरेति वक्ष्यति। तेन भोजनद्वयम् ॥५१॥

(५) **नन्दनः । भैक्षं** भिक्षासमूहम् । **यावदर्थं** यावन्मृष्टाशनम् । **अमायया** रागद्वेषपरित्यागेन । **गुरवे निवेद्य** गुरुमनुज्ञाप्येत्यर्थः गुरुनिवेदनं च भिक्षासंस्कारार्थम् ॥५१॥

(६) **रामचन्द्रः । यावदर्थं** यावत् अर्थं प्रयोजनं **तत् भैक्ष्यं** अन्नं **समाहृत्य** आनीय **अमायया गुरवे निवेद्य** तदाज्ञया गुरोः आज्ञयाऽऽ**चम्य प्राङ्मुखः** सन्न**श्नीयात्** ॥५१॥

(७) **मणिरामः । यावदर्थं** तृप्तिमात्रोचितं, **अमायया** कदन्नेन सम्यगन्नप्रच्छादनरूपया न निवेदयेत् । **गुर्वनुज्ञातः आचम्य प्राङ्मुखोऽश्नीया**दित्यन्वयः ॥५१॥

(८) **गोविन्दराजः । समाहृत्येति । तद्भैक्ष्यं यावदर्थं** तृप्तिपरिमाणं, **अमायया** कदन्नपरिहारेण बहुभ्य **आहृत्य गुरवे निवेद्य** तेनानुगृहीतं सदाऽऽ**चम्य शुचिः सन् प्राङ्मुखोऽश्नीयात्** इति दिङ्नियमः । **आचम्य** उपस्पृश्य द्विजो नित्यमिति वक्ष्यमाणविध्यनुवादः । तत्र 'खानिच' इत्यादिना अस्य सविशेषस्य चोदिष्यमाणत्वात् ॥५१॥

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥५२॥

(१) **मेधातिथिः ।** निष्कामस्य प्राङ्मुखस्य भोजनं विहितं नित्यतया । इदानीं काम्या विधय उच्यन्ते । आयुषे हितं **आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्त इति ।** यदि तद्भोजनादायुः प्राप्यते तत आयुष्यं तद्भवति, तेनायमर्थः सम्पद्यते 'आयुष्कामः प्राङ्मुखो भुञ्जीत' । अधिकारद्वयं प्राच्यां, नित्यं काम्यं च । आयुष्कामः फलमभिसन्दधीत । इतरस्तु न तथेति । यथा नित्यमग्निहोत्रम्, स्वर्गकामस्य चासकृत्प्रयोगात्तन्त्रेण फलकामस्य नित्योऽप्यधिकारो निर्वर्तते ।

एवं यशःकामो दक्षिणामुखः । इमे काम्या एव विधयः । श्रियमिच्छन् **श्रियन्** क्यजन्ताच्छता कृतः । श्रियै हितं वा श्रियमिति मकारान्तः पाठः, आयुष्यादिवत् । प्राण्यङ्गत्वात्स्वार्थे भुजिर्वर्तते । तथा **ऋतं भुङ्क्त** इति । श्रियं भोजनात्प्राप्नोतीति । तथा च द्वितीयान्तः पाठः श्रियमिति । तादर्थ्ये वा चतुर्थी 'श्रियै प्रत्यगिति'।

ऋतं सत्यं यज्ञश्च, तत्फलं वा स्वर्गः। स्वर्गकाम उदङमुखो भुञ्जीत। अन्तरेणापि विधिप्रत्ययमप्राप्तत्वाद्विध्यर्थावगतिः पञ्चमलकारादिकल्पनया। एवमेतद्दिग्विभागेन भोजनं फलविशेषार्थम्। विदिग्भोजनं त्वर्थप्राप्तं नित्येन प्राङमुखतानियमेनापोद्यते।

अयं च काम्यो विधिर्न ब्रह्मचारिण एव भैक्ष्यभोजनविषयः, अपि तु गृहस्थादीनामपि भोजनमात्राश्रितः। तथा चाश्नीयादिति प्रकृते भुङ्क्त इत्याख्यातान्तरनिर्देशो लिङ्गम्। इतरथाऽश्नीयादिति यतो निःसन्दिग्धा प्रकृतविषयता प्रतीयते तदेव निरदेक्ष्यत्। भुङ्क्त इति तु निर्देशे–किं प्रकृत एवार्थः शब्दान्तरेण निर्दिष्ट, उत शब्दार्थतया भोजनमात्रमिति सन्देहे–-आख्यातवृत्तावर्थान्तरावगतिर्न प्रकृतप्रत्यभिज्ञानमेव।

यत्तु "विधिप्रत्ययाभावादर्थवाद एवायं पूर्वशेष" इति चोक्तः परिहारः 'वचनानि त्वपूर्वत्वादिति'। न च पूर्वैकवाक्यताहेतुर्विभज्यमानसाकाङक्षत्वादिरस्ति। यद्यप्युत्तरेषां चैतदवरोधीत्यनेनातिदेशेन ब्रह्मचारिधर्मोऽपि पुरुषमात्रविषयः स्यात्फलं तु न स्यात्। गुणकामनायां हि नातिदेशात्प्रवृत्तिमनुमन्यन्ते। 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' 'खादिरं वीर्यकामस्येति' विकृतिषु नेष्यते कैश्चित्।।५२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सर्वासु दिक्षु फलानि दर्शयति– **आयुष्यमिति**। यत् **भुंक्ते** तदायुष्यमायुषो हितमिति योज्यं; **यदुदङमुखो भुंक्ते** तत् **श्रियं** भुंक्त इत्यावर्तनीयम्। एवमृतमित्यत्रापि **ऋतं** यज्ञः सत्यं वा।।५२।।

(३) **कुल्लूकः**। इदानीं काम्यभोजनमाह –**आयुष्यमिति। आयुषे** हितमन्नं **प्राङमुखो भुङक्ते** आयुःकामः प्राङमुखो भुङक्त इत्यर्थः। **यशसे** हितं **दक्षिणामुखः श्रियमिच्छन् प्रत्यङमुखः ऋतं** सत्यं तत्फलमिच्छन्नुदङमुखो भुञ्जीत।।५२।।

(४) **राघवानन्दः**। प्राङमुख इत्युक्तं तत्र गोदोहनन्यायेन गुणफलं विधास्यन्नाह **आयुष्यमिति**। चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य इत्यत्र श्रुतौ यथा चमसमुपलक्षणीकृत्य गोदोहनप्रवेशेन पशुफलमेवं भोजनमाश्रित्य प्राङमुखत्वमुपलक्षणीकृत्य दक्षिणामुखादिप्रवेशो यथोक्तफलाय **आयुष्यमायुषे** हितं तेनायुःकामः **प्राङमुखो**ऽश्नीयादिति। एवमन्यत्र **श्रियं** श्रियमिच्छन् **ऋतं** सत्यमिच्छन् विदिग्भोजनं तु प्राङमुखत्वनियमेन निरस्तम्।।५२।।

(५) **नन्दनः**। अथ काम्यभोजनविधिमाह–**आयुष्यमिति**। **प्राङमुखो** यदन्नं **भुङक्ते तदायुष्यं** तदायुष्करमित्यर्थ.। **दक्षिणामुखो** यद् भुंक्ते **तद्यशस्यं** यशस्करमित्यर्थः। पश्चान्मुखो यद्भुङक्ते तच्छ्रियं श्रीकरमित्यर्थः। **उदङमुखो** यद् भुङक्ते **तदृतमृतनिमित्तं** सत्यवादित्वनिमित्तमित्यर्थः।।५२।।

(६) **रामचन्द्रः**। **ऋतं** सत्यं **उदङमुखः** सन् भुंक्ते। एतद्भोज्यं काम्यपरम् ।।५२।।

[**रामचन्द्रः**।(१) **सायमिति** अन्तरे दिवसमध्ये भोजनं न कुर्यात् अग्निहोत्रसमो विधिः ।।१।।

(७) **मणिरामः**। इदानीं काम्यभोजनमाह—**आयुष्यमिति** । आयुरादिकामः प्राङमुखादिभोजनं कुर्यात्। **ऋतं** सत्यं तत्फलकामः ।।५२।।

(८) **गोविन्दराजः**। काम्यमिदानीमाह—**आयुष्यमिति**। आयुषे हितमन्नं प्राङमुखो भुङक्ते इति लिङर्थोऽयं द्रष्टव्यः। अन्यथा आनर्थक्यात्। एव चायुष्कामः प्राङमुखो भुङक्ते [इति] उक्तं भवति। एवं यशसे हितं दक्षिणामुखः, श्रियमिच्छन् प्रत्यङमुखः। ऋतं सत्यं तत्फलहेतुत्वात् अन्नममृतं उदङमुखो भुङक्ते ।।५२।।

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः।
भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत् ।।५३।।

(१) **मेधातिथिः**। आचमनोपस्पृशतिशब्दौ समानार्थौ शुद्ध्यर्थसंस्कारविशेषवचनौ शिष्टव्यवहारादवगम्येते । यद्यपि स्पृशतिरर्थान्तरे पठितश्चमुरण्यदनमात्रे, तथापि विशेष एव सोपसर्गयोः प्रयोगदर्शनात्तदर्थतैव प्रतीयते। स्पृशेः सामान्यविषयत्वेऽपि प्रयोगो नियामकः। गडिर्वदनैकदेशे पठ्यते। स च कपोल एव गण्ड इति प्रयुज्यते, नैकदेशान्तरे। 'पुष्यसिद्ध्यौ' (पा. सू. ३।१।११६) नक्षत्रमात्रे पठ्येते, विशेषे च वर्तेते। धाय्याशब्दः सामिधेनीमात्रे पठ्यते आवापिकीषु च वर्तते। अतोऽप एवाचम्येत्यर्थः। स एवोपस्पृश्येत्यस्यापि। स च परस्ताद्विधायिष्यते। सामानाधिकरण्यं चानयोर्दृश्यते नित्यकालमुपस्पृशेदित्यभिधाय त्रिराचामेदित्याह। अतः समानार्थः।

उक्तेऽप्याचम्येति भोजनार्थतयाऽऽचमने पुनर्वचनमानन्तर्यार्थम्, अनन्तरमेव भुञ्जीत, न व्यापारान्तरेण व्यवदधीत। तथा च भगवान्व्यासः—"पञ्चार्द्रा भुञ्जते नित्यं तेषु वत्स्याम्यहं हरे"।। श्रीः किलैवमाह। द्वौ हस्तौ द्वौ च पादावास्यं च एषा पञ्चार्द्रता। सा चोपस्पर्शनानन्तरं भुञ्जानस्य भवति, न विलम्बमानस्य। इहापि वक्ष्य'त्यार्द्रपादस्तु भुञ्जीतेति' स्नातकव्रतेषु। तस्यापौनरुक्त्यं च वक्ष्यामः।

नित्यग्रहणं प्रकरणाद् ब्रह्मचारीभोजनधर्मो मा विज्ञायि, भोजनमात्रधर्मो यथा स्यादुपदेशत एव। अत्र द्विजग्रहणं भोक्तृमात्रधर्मार्थं चाहुः नित्यग्रहणं चानुवादम्।

---

(१) सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिनोदितम्।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः।।

न ते सम्यङ्मन्यन्ते। यदि द्विजशब्दः प्रकृते ब्रह्मचारिणि न समाविशेत्तदा स्यादपि। यदा तु तस्याप्येतदभिधानं तदा नान्तरेण नित्यग्रहणं प्रकरणबाधो लभ्यते। **समाहितः**। भुज्यमानं द्रव्यं स्वात्मशक्तिं चावेक्षमाणः। अन्यचेतस्कस्य हि गुरुविरुद्धविदाहिवर्जनं सात्म्यभोजनं च न स्यात्। **भुक्त्वा चोपस्पृशेत्**। स्नेहादि-लेपापनयनं द्रव्यशुद्धावुक्तम्। कृते तस्मिन्भुक्तवत इदमाचमनं विधीयते।

अत्र केचिन्मन्यन्ते —"शुद्ध्यर्थमेकमाचमनम्, 'सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा चेति' अनेनादृष्टार्थं द्वितीयं कर्तव्यम्। एवं च पठ्यते, "आचान्तः पुनराचमेदिति"। एतत्पञ्चमे स्थापयिष्यामः। **सम्यगिति** वैधतामाचमनपदार्थस्यानुवदति। 'यादृशो विधिरुक्तस्तं सर्वमनुतिष्ठेत्'। **अद्भिः खानि च संपृशेत्**। खानि छिद्राणि शीर्षण्यानि।

ननु चैतदुक्तमेव, 'खानि चैव स्पृशेदद्भिरिति'। आत्मशिरसो व्यावृ-त्त्यर्थमिति केचित्। यदा शुचिः सन्नभोजनार्थतयैवाचामति। येषां च भोज-नोत्तरकालमेकं शुद्ध्यर्थमाचमनमपरमदृष्टार्थं तत्रादृष्टार्थ आत्मशिरसी न स्पृश्येते, शुद्ध्यर्थं तु तादृशमुत्पन्नम्। तस्य सम्पूर्णाङ्गस्य प्रयोगो वक्ष्यते (६१ श्लो.) "शौचेप्सुः सर्वदाऽऽचामेदिति"। यद्वा विधिप्रत्यभिज्ञानार्थं—शास्त्रीयमेतदाचमनं न लौकिकमिति। ज्ञाताङ्गविशेषसम्बन्धस्य तदङ्गिनिर्देशे तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञान-सिद्धिः। अतश्च यत्राचामेदिति श्रुतं तत्र न यस्य कस्यचिद्द्रव्यस्य भक्षणमात्रं प्रतीयते, किं तर्हि शास्त्रीयस्य संस्कारस्य सपरिकरस्येति यदुक्तं तद्दर्शितं भवति ॥५३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **समाहितः** वैश्वानरोपासनादिरूपचित्तसमाधिमान् **भुक्त्वा चोपस्पृशेदा**चामेत् तथा प्राणादिक्रियाशक्त्यधिष्ठातृदेवतानामाप्यायनस्य प्राणाहुतिभिः कृतत्वात् बुद्धिशून्यात्मकबुद्धीन्द्रियाधिष्ठातृदेवतानां आप्यायनार्थं **खानि** बुद्धीन्द्रियाधिष्ठानछिद्राण्य**द्भिः** सहितेन हस्ते**नोपस्पृशेदि**त्याचमनाङ्गखस्प-र्शनादन्यत् भोजनाङ्गमेतद्विहितं, आचमनाङ्गं तु वक्ष्यति। एतच्चोपस्पृशेदित्यादि गृहस्थादीनामपीति कथयितुं नित्यमित्युक्तं सर्वदा यावज्जीवमित्यर्थः ॥५३॥

(३) **कुल्लूकः**। निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्येति यद्यपि भोजनात्प्रागाचमनं विहितं तथाप्यद्भिः खानि च संस्पृशेदिति गुणविधानार्थोऽनुवादः। **नित्यं** ब्रह्मचर्या-नन्तरमपि **द्विज** आचम्या**न्नं** भुञ्जीत॥ **समाहितो**ऽनन्यमनाः। **भुक्त्वा** चाचामेदिति **सम्यग्**यथाशास्त्रं तेन। प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदम्बुवीक्षितं इत्यादि दक्षाद्युक्तमपि संगृह्णाति। जलेन **खानी**न्द्रियाणि षट्छिद्राणि च **स्पृशेत्**। तानि च शिरःस्थानि घ्राणचक्षुःश्रोत्रादीनि ग्रहीतव्यानि। खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्या-

नीति गोतमवचनात्। उपस्पर्शनं कृत्वा खानि संस्पृशेदिति पृथग्विधानात् त्रिरभ्भक्षणमात्रमाचमनं खस्पर्शनादिकमितिकर्त्तव्यता इति दर्शितम् ॥५३॥

(४) **राघवानन्दः**। आचम्येत्युक्तं तदनुष्ठानं ज्ञापयन् तत्करणकालं **भोजन**-नियमं सार्थवादं चाह-**उपस्पृशेदिति** दशभिः। **उपस्पृशेदाचामेत्** वामहस्तथाभिर**द्भिः सम्यक्** यथाशास्त्रं **खानि** शीर्षण्यानीन्द्रियाणि चकाराद्धृदयशिरसी ॥५३॥

(५) **नन्दनः**। **उपस्पृश्या**चम्य नित्यमाश्रमान्तरेऽपि। **समाहितो**ऽनन्यपरः। **खानि** नेत्रादीनि। **अद्भिः** सह ॥५३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **द्विजः** अप **उपस्पृश्य** आचम्य **अन्नं अद्याद्**भक्षयेत्। भुक्त्यनन्तरं **अप उपस्पृशेत्** आचामेत् **अद्भिः** जलैः **खानि** छिद्राणि मुखनासिकादीनि **संस्पृशेत्** ॥५३॥

(७) **मणिरामः**। सर्वेषां भोजनविधिमाह— **उपस्पृश्येति**। उपस्पर्शनमाचमनम्। तत् कृत्वा **नित्यं** ब्रह्मचर्यानिन्तरमपि, **समाहितः** अनन्यमनाः। **सम्यक्** आचमनविध्युक्तक्रमेण। **खानि** इन्द्रियाणि ॥५३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **उपस्पृश्येति**। सर्वदा ब्रह्मचर्यादूर्ध्वमपि द्विजः आचम्य **अन्नं समाहितो** अनन्यमना भुञ्जीत। **भुक्त्वा च** यथाशास्त्रमुपस्पृशेत्। **अद्भिश्च खानी**न्द्रियछिद्राणि —"खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि" इति गौतमस्मरणात् शिरस्थानि **स्पृशेत्**। उपस्पृशेदित्युक्त्वा **खानि च** संस्पृशेदिति यत्पृथगाह अतोऽवसीयते यदुपस्पर्शनाचमनशब्दाभ्यां त्रिरभ्युक्षणमात्रं प्रधानमुच्यते खस्पर्शनादिका तु इतिकर्तव्यतयेति। तथा च आचमनमिति भक्षणार्थेनैव धातुसमाख्यानात् ॥५३॥

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन्।
दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ॥ ५४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अश्यत **इत्यशनं** भक्तसक्त्वपूपाद्युच्यते। तदशनार्थमानीतं देवतारूपेण पश्येत्। 'एषा वै परम देवता यदन्नम्'। तस्य सर्वेषां भूतानां स्रष्टृत्वेन स्थितिहेतुतया च यद्दर्शनं सा्स्य 'पूजा'। अथवा प्राणार्थत्वेन भावनम्- 'ध्यायन्मम तदर्थत्वं सम्पूजयति मां सदेति'। नमस्कारादिना वा प्रणम्य ग्रहणं पूजा।

अद्याच्चैतदकुत्सयन्। कदन्नतया, दुःसंस्कारोपग्रहणेन वा कुत्साहेतुसम्भवे नान्नं कुत्सयेत्। किमिदमश्यते, अरुचिकरं, धातुवैषम्यजनकमित्येवमादिनाऽभिधानेन नाक्षिपेत्। यदि तु तद्रूपं भवति तदा नाद्यान्न कुत्सयन्नद्यात्।

दृष्ट्वा हृष्येत्। पुत्रस्त्र्यादिसन्दर्शनेन चिरप्रवासप्रत्यागत इव तुष्येत प्रीयेत। **प्रसीदेच्च**। निमित्तान्तरजमपि कालुष्यमन्नदर्शनेन हित्वा मनःप्रसादमाश्रयेत्।

प्रतिनन्देच्च। समृद्धयाशंसनं प्रतिनन्दम्। 'नित्ययुक्ता एतेन स्याम' इत्या-दरोपदर्शनमभिनन्दनम्। **सर्वशः** सर्वदा। 'अन्यतरस्यामिति' व्यवस्थितविभा-षाविज्ञानात्सप्तम्यर्थे शम् कर्तव्यः। सर्वदेति वा पठितव्यम्॥५४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। 'पितुं नु स्तोषं'मित्यादिमन्त्रैरत्र स्तुतिः पूजा **अकुत्स-यन्** विरसमेतदन्नमित्याद्यं न वदन् हृष्येत्सन्तोषं कुर्यात्। **प्रसीदेद्**गुताग्नद्वेषोऽपि पूर्वं तदेतन्निवर्तयेत्। **प्रतिनन्देत्** प्रीतिद्योतकवचनान्युच्चारयेत्॥५४॥

(३) **कुल्लूकः**। सर्वदाऽन्नं **पूजयेत्** प्राणार्थत्वेन ध्यायेत्। तदुक्तमादि-पुराणे-अन्नं विष्णुः स्वयं प्राह इत्यनुवृत्तौ "प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत्स मां संपूज-येत्सदा। अनिन्दंश्चैतदद्यात्तु दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्चेति॥ हेत्वन्तरजमपि खेदमन्नदर्शनेन त्यजेत् **प्रतिनन्देत्**। नित्यमस्माकमेतदस्त्वित्यभिधाय वन्दनं प्रति-नन्दनम्। तदुक्तमादिपुराणे— "अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः। अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या स्तुवन्नमेत्"॥ **सर्वशः** सर्वमन्नम्॥५४॥

(४) **राघवानन्दः**। किं च **पूजयेदिति**। अश्यत इत्यशनमन्नं **पूजयेद्**ब्रह्मदृष्टचा। पश्येत् अकुत्सयन् अनिन्दयन् हृष्येत् अहो प्राणतृप्तिर्भविष्यतीति। प्रसीदेत् तत्काले प्रकारान्तरोपस्थितं खेदं त्यजेत् अभिनन्देत् नित्यं मे स्यादिति॥५४॥

(५) **नन्दनः**। **नित्यमा**श्रमान्तरेऽपि **पूजये**द्देवतामिव सत्कुर्यात्। **प्रसीदेद**-न्यस्मै कुपितोऽपि। **सर्वदा** अभोजनसमयेऽपि॥५४॥

(६) **रामचन्द्रः**। प्रथमं **नित्यं अशनं** अन्नं **पूजयेत्**। एतत् अन्नं **अकुत्सयन्** **अद्याद्**भक्षयेत् **अन्नं**। **दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेत्** प्रसन्नो भवेत्॥५४॥

(७) **मणिरामः**। **अकुत्सयन्** निन्दामकुर्वन्। **प्रसीदेत्** अन्नदर्शनेन खेदं त्यजेत्। **प्रतिनन्देत्** नित्यमस्माकमन्नमस्त्वित्यभिध्याय वन्दनं **प्रतिनन्दनं** तत् कुर्यात्॥५४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **पूजयेदिति**। सर्वदा अन्नं **पूजयेत्** देवतात्वेन प्राणार्थ-त्वेन च ध्यायेत् **अनिन्दयंश्चैतदन्नमद्यात्**। **दृष्ट्वा** च तुष्येत् **प्रसीदेच्च**। हेत्वन्त-रजमपि खेदं जह्यात्। **प्रतिनन्देत्** श्रद्दध्यात् नित्यमेतन्मे स्यादित्येवं सर्वशः **सर्वशः** सर्वप्रकारम्॥५४॥

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति।
अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम्॥५५॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वविधिशेषोऽयमर्थवादः, न तु फलविधिः। फलविधौ हि काम्योऽयं विधिः स्यादूर्जकामस्य बलकामस्य च। ततश्च नित्यशब्दो नोपप-द्येत 'पूजितं ह्यशनं नित्यमिति'। अतोऽयं यावज्जीविकः प्राङ्मुखतावन्नियमः।

अपूजितं भुक्तं ह्युभयं नाशयेद्वलमूर्जं च। वलं सामर्थ्यमनायासेन भारोद्यमनादिशक्तता। कृशस्याप्यूर्जं महाप्राणता। अङ्गोपचयः महाकायो महाबलश्च भवति ।।५५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **बलं** सामर्थ्यं **ऊर्ज**मुत्साहं ।।५५।।

(३) **कुल्लूकः**। **पूजितमिति**। यस्मात्**पूजित**मन्नं सामर्थ्यं वीर्यं च ददात्यपूजितं पुनरेत**दुभयं नाशयति** तस्मात्सर्वदाऽन्नं पूजयेदिति पूर्वेणैकवाक्यतापन्नमिदम्। फलश्रवणात् सन्ध्यावन्दनादावुपात्तदुरितक्षयवन्नित्यम्। कामनाविषयत्वेनापि नित्यश्रुतिरविहता नित्यश्रुतिविरोधात् फलश्रवणं स्तुत्यर्थमिति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ ।।५५।।

(४) **राघवानन्दः**। पूजिताशने दृष्टफलमाह—**पूजितमिति**। **बलं** दैहिकं **ऊर्जं** अप्रयत्नोपस्थितान्नं व्यतिरेके दोषमाह—**अपूजितमिति**। **भुक्तं** भुज्यत इति अन्नं **उभयं** बलमूर्जं च।।५५।।

(५) **नन्दनः**। पूजा कुत्सनयोरर्थवादमाह-**पूजितमिति**। तत्रापि भुक्तमित्यपकृष्य संबध्यते। नित्यमचलं शाश्वतम्। **बलमूर्ज**मुत्साहम्। **उभय**मिदं **बलं** चोर्जं च ।।५५।।

(६) **रामचन्द्रः**। **पूजितं** संस्कृतं **अन्नं बलं ऊर्जं** प्रभावं **नियच्छति**। **अपूजितं** अन्नं **यद्भुक्तं** इदं तु **उभयं** बलं ओजः नाशयेत् ।।५५।।

(७) **मणिरामः**। अन्नपूजनापूजनयोः फलमाह—**पूजितमिति** ।।५५।।

(८) **गोविन्दराजः**। **पूजितमिति**। यस्मात् **पूजितमन्नं** सामर्थ्यं वीर्यं **च** ददाति, **अपूजितं च तद्भुक्तं उभयं** नाशयति तस्मात् पूजितमद्यादिति प्रकृतस्तुतिः फलार्थत्वे (न नि)ऽ नित्यतापत्तेः ।।५५।।

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्यादेतत्तथान्तरा।
न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद् व्रजेत् ॥ ५६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पात्रीस्थमन्नमास्यस्पर्शदूषित**मुच्छिष्टमु**च्यते। तन्न कस्यचिद्दद्यात् अनेनैव सिद्धे स्नातकव्रतेषु यः शूद्रविषयः प्रतिषेधः स तत्रैव निरूपयिष्यते। चतुर्थ्यां प्राप्तायां षष्ठीसम्बन्धमात्रनिषेधार्था। येऽपि दत्तमिदमस्मभ्यमिति न विदुस्तेषामपि भोजनाय न प्रकल्प्यं श्वबिडालादीनाम्। न ह्यत्र ददात्यर्थः परिपूर्णः स्वत्वनिवृत्तिमात्रं दातुः, परस्य सत्वापत्तिर्नास्ति।

अन्तराशब्दो मध्यवचनः। द्वौ भोजनकालौ सायं प्रातश्च। ततोऽन्यस्मिन्काले न भुञ्जीत। अथवा व्यवधाने अन्तराशब्दः। त्यक्तभोजनव्यापारः क्रियान्तरेण

व्यवधाय पुनस्तदेव प्राक्पात्रगृहीतं न भुञ्जीत। स्मृत्यन्तरे तु विशेषः पठ्यते 'उत्थानाचमनव्यापेतमिति'। केचित्तु विच्छेदमन्तरमाचक्षते। 'सव्येन पाणिना पात्रमन्वालभ्य दक्षिणेनावदाय प्राणायास्ये जुहोतीति' श्रूयते। तत्र यः सव्येन पात्रस्यानुग्रहस्तदनन्तरम्।

न चैवात्यशनमतिमात्रमशनं कुर्यात्। एतच्चानारोग्यकारणं गुरुविरुद्धादीनां प्रदर्शनार्थम्। हेतूपदेशान्मात्राशितायाश्चायुर्वेदादतिमात्रता बोद्धव्या, यावदशितमन्नमुदरपूरं न करोति सम्यग्जीर्यति तावदशितव्यम्। त्रयः कुक्षेर्भागाः, अध्यर्धमन्नस्य, भागार्धं पानस्य, भागो दोष(वायु)सञ्चाराय। अन्यथाऽनारोग्यम्।

न चोच्छिष्टः क्वचिद् व्रजेत्। अतश्चोच्छिष्टमपनीय शुचित्वमापादिते तस्मिन्नेव देश आचान्तव्यम्॥५६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। नोच्छिष्टमिति। उच्छिष्टं** पात्रोच्छेषणं **एतदन्न-मन्तरा** सायं प्रातरंतरा तयोर्मध्ये **नाद्यात्**। अनशनं शक्यजरणादन्नादधिकाशनम् क्वचिदुच्छिष्टः सन्निकर्षादन्यत्र॥५६॥

(३) **कुल्लूकः**। भुक्तावशेषं **कस्यचिन्न दद्यात्**। चतुर्थ्यां प्राप्तायां संबन्धमात्रविवक्षया षष्ठी। अनेनैव सामान्यनिषेधेन शूद्रस्याप्युच्छिष्टदाननिषेधे सिद्धे नोच्छिष्टं न हविष्कृतमिति शूद्रगोचरनिषेधश्चातुर्थः स्नातकव्रतत्वार्थः। दिवा सायं भोजनयोश्च मध्ये न भुञ्जीत। वारद्वयेऽप्यतिभोजनं न कुर्यान्नातिसौहित्यमाचरेदिति चातुर्थं स्नातकव्रतार्थम्। **उच्छिष्टः सन् क्वचिन्न गच्छेत्**॥५६॥

(४) **राघवानन्दः। किंच नेति। उच्छिष्टं** भुक्तावशिष्टं **कस्यचिदिति** संबंधिसामान्यप्रयोगात् शूद्रादेरपि निषेधो ब्रह्मचारिविषयः। यत्तु वक्ष्यति "उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि चेति तत् स्वदासविषयं। चातुर्थिकं तु "नोच्छिष्टं न बहिष्कृत" मिति शूद्रसामान्यविषयमिति भेदः। **अन्तरा** मध्याह्नसायाह्नकालीनयोर्भोजनयोर्मध्ये **नाद्याद्** ब्रह्मचार्यपि सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं देवनिर्मितमिति भोजनद्वित्वप्राप्तेः॥५६॥

(५) **नन्दनः। एतदुच्छिष्टमन्तरा** भोजनमध्ये भोक्तव्योच्छिष्टमाचार्यपित्रादिभिर्दत्तं नाद्यात्॥५६॥

(६) **रामचन्द्रः।** अथा**न्तरा** भोजनमध्ये **एतदु**च्छिष्टं **नाद्यात्** न भक्षयेत्। **अत्यशनं** बहुभोजनं न **कुर्यात्** शरीरस्यारोग्यार्थत्वात् उच्छिष्टः सन् **क्वचिन्न व्रजेत्** न गच्छेदिति॥५६॥

(७) **मणिरामः। अन्तरा** सायंप्रातर्भोजनमध्ये तृतीयकालम्। **अत्यशनं** भोजनकालेऽपि बहुभोजनम् **न कुर्यात्**॥५६॥

(८) **गोविन्दराजः । नोच्छिष्टमिति । उच्छिष्टं कस्य**चिदपि **न दद्यात् । तथा अन्तरा** सायंप्रातः कालयोर्मध्ये **नाद्यात्** सायं प्रातर्भोजनस्यौचित्यप्राप्तत्वात् अन्तराशब्दस्य वा मध्यवाचित्वादेवं लभ्यते। **अतिमात्र**भोजनं **न कुर्यात् । उच्छिष्टश्च न क्वचिद्** गच्छेत् ।।५६।।

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । दृष्टमूलतामत्यशनप्रतिषेधस्याचष्टे। **अनारोग्यं** व्याध्युत्पत्तिर्ज्वरोदरादिपीडा। विषूचिकादिना जीवितनाश **अनायुष्यम्** । सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति शरीरपरिरक्षादिव्यतिक्रमाद**स्वर्ग्यम्** । नरकप्राप्तिः स्वर्गाभावेन प्रतिपद्यते । **अपुण्यं** दौर्भाग्यकरम् । **लोकविद्विष्टं** बहुभोजितया निन्द्यते। तस्मात्कारणादत्यशनं **परिवर्जयेन्न** कुर्यात् ।।५७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । रोगजनकत्वाद**नायुष्यं** तत एव स्वविहितकर्माशक्तिहेतुत्वाद**स्वर्ग्यं, अपुण्यं** च अपुण्यं पापं तद्धेतुरपुण्यं **लोकविद्विष्टं** बव्ह्यमश्नातीति प्रसिद्धेर्लोकद्वेषकरत्वात्, मृत्यूपरोधसंभवाच्च ।।५७।।

(३) **कुल्लूकः** । अतिभोजने दोषमाह—**अनारोग्यमिति** । अरोगो रोगाभावस्तस्मै हितमारोग्यं । आयुषे हितमायुष्यं यस्मादतिभोजनम**नारोग्यमनायुष्यं** च भवत्यजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात्। **अस्वर्ग्यं** च स्वर्गहेतुयागादिविरोधित्वात्। **अपुण्य**मितरपुण्यप्रतिपक्षत्वात् । **लोकविद्विष्टं** बहुभोजितया लोकैर्निन्दनात् । तस्मात्तन्न कुर्यात् ।।५७।।

(४) **राघवानन्दः** । अत्यशनमतीव निन्दितमिति दृष्टादृष्टार्थतामाह—**अनारोग्यमिति** । **अनारोग्यं** बव्हाशिनो विषूचिकादिरोगदर्शनात्, **अनायुष्यं** अजीर्णेन धातुक्षयात्, बहुतरभोजनउदरगरिम्णा काम्यनित्यानधिकृतत्वेन **स्वर्ग**पुण्ये न स्यातां **लोकविद्विष्ट**मयं बहुभोजी लुब्ध इत्यादिद्वेषविषयमिति भावः ।।५७।।

(५) **नन्दनः । अनारोग्य**मनारोग्यकरं तस्माद**नायुष्यं** नियमातिक्रमहेतुत्वाद**पुण्यं** तस्माद**स्वर्ग्यम्** ।।५७।।

(७) **मणिरामः** । अतिभोजने दोषमाह—**अनारोग्यमिति** ।।५७।।

(८) **गोविन्दराजः । अनारोग्यमिति** । यस्माद्रोगहेतुत्वात् **अनारोग्य**कृदिति च प्राणहरं विष्ठाधिकाद्युत्पादादप्यनायुष्यं च, **अस्वर्ग्यं** च [अ]दृष्टार्थजनकत्वेनापि शास्त्रनोदनासामर्थ्यात् अतिक्रमेण कर्मान्तरार्जितस्वर्गोपभोगप्रतिबन्धत्वात् । **अपुण्यं च** तद्धेतुत्वात्, **लोकविद्विष्टं** च बहुभोजिनमवलोक्य गर्हणं तत् परिवर्जयेदिति संभूतदोषकथनेन प्रकृति[त]निन्दार्थवादो विद्वेषणार्थः ।।५७।।

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा, न पित्र्येण कदाचन ।। ५८ ।।

(१) **मेधातिथिः । तीर्थ**शब्देन पवित्रमुदकाधिकरणमुच्यते । तारणाय पापप्रमोचनाय च तिष्ठतीति तीर्थम् । क्वचित्तु तरन्त्यनेनेति तीर्थमुदकावतरणमार्गः । इह तूदकाधारकरतलैकदेश उच्यते । स्तुत्या च तीर्थशब्दप्रयोगः । न हि तत्र नित्यस्था आपः । तेन **उपस्पृशेदा**चामेत् ।

ब्राह्मेणेत्येतदपि स्तुत्यर्थमेव । ब्रह्मा देवताऽस्येति । न हि तीर्थस्य देवता भवत्ययागरूपत्वादमन्त्रत्वाच्च । यागरूपतां च केनचिद्धर्मेण शुद्धिहेतुत्वादिनाऽध्यारोप्य देवतातद्धितः । **नित्यकालं** शौचार्थे कर्माङ्गे च । **क:** प्रजापतिः, स देवताऽस्येति 'कायम्' । एवं त्रिदशा देवता अस्येति 'त्रैदशिकम्' । त्रिदशशब्दाद्देवताऽणिकृते स्वार्थे 'कः' । देवतात्वं च पूर्ववत् । एभिस्तीर्थैरुपस्पृशेत् । विप्रग्रहणमविवक्षितम् । यतः क्षत्रियादीनां विशेषं वक्ष्यति । न चासत्यां सामान्यतः प्राप्तौ विशेषविधानमुपपद्यते, 'कण्ठगाभिस्तु भूमिप' इत्यादि ।

न **पित्र्येण** पितृदैवत्येन कदाचिदपि । स्फोटपिटकादिना ब्राह्मादितीर्थेष्वयोग्यतामायातेष्वपि ।

"ननु चाविधानादेव पित्र्यस्याप्राप्तिः" । अस्त्यत्राशङ्का । पितृतीर्थज्ञापनार्थं तावत्पित्र्यं तयोरध इत्यवश्यं वक्तव्यम् । न च तस्येह कार्यं निर्दिश्यते । कार्याकाङ्क्षायाम् प्रकृतत्वात्तेन कार्येण सम्बन्ध आशङ्क्येत । अद्य पुनः प्रतिषेधे सति 'पित्र्य'मिति समाख्ययैव कार्यावगतिः, उदकतर्पणादि पितृकर्म एतेन तीर्थेन कर्तव्यम् । एवं स्तुतिरन्वयिनी भवति । श्रुतिचोदितत्वाच्च ब्राह्मादीनां, तदभावे प्राप्ताशंकानिवृत्त्यर्थं युक्तमस्याभिधानम् ।।५८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** पूर्वं विहितस्याचमनस्य प्रकारमाह—**ब्राह्मेणेति** । नित्यकालं गार्हस्थ्यादिकालेऽपि कथंचित्तत्र व्रणादिनाऽऽचमनासंभवे कायत्रैदशिकाभ्यां तयोरन्यतरेणेत्यर्थः । कायं प्राजापत्यम् । तयोरपि व्रणादिदूषत्वे तीर्थेनैवाचमेन्न तु तीर्थसाम्यात् पित्र्येण तदर्थं न पित्र्येणेत्युक्तम् । विप्र इति प्राधान्यादुक्तं शूद्रवैश्ययोरप्याचमनविधिः, तस्य चेतिकर्तव्यतापेक्षत्वात् ।।५८।।

(३) **कुल्लूकः । ब्राह्मेणेति** । ब्राह्मादिसंज्ञेयं शास्त्रे संव्यवहारार्था स्तुत्यर्था च । न तु मुख्यं ब्रह्मदेवताकत्वं संभवत्ययागरूपत्वात् । तीर्थशब्दोऽपि पावनगुणयोगा**द्ब्राह्मेण तीर्थेन** सर्वदा **विप्रादि**राचामेत् । कः प्रजापतिस्तदीयस्तस्येदमित्यण्, इकारश्चान्तादेशः । त्रैदशिको देवस्ताभ्यां वा पित्र्येण तु तीर्थेन न कदाचिदाचामेदप्रसिद्धत्वात् ।।५८।।

(४) **राघवानन्दः।** आचमनाङ्गतीर्थान्याह–**ब्राह्मेणेति**। **कायेति** कः प्रजापतिः तस्येदं तथा **त्रैदशिकं** त्रिदशा देवास्तेषामिदं उपस्पृशेदाचामेत् ।।५८।।

(५) **नन्दनः।** भोजनस्याद्यन्तयोरुपस्पर्शनं विहितं तत्प्रकारो नोक्तस्तमिदानीमाह–**ब्राह्मेणेति**। **ब्राह्मेण** हिरण्यगर्भदैवत्येन तदभावे **कायेन** कः प्रजापतिः दक्षः तद्दैवत्यं कायं तदभावे **त्रैदशिकेन** त्रिदशदैवत्येन। कुतोऽयं विकल्पनाभ्युपगमः देवतातारतम्यवत्तीर्थतारतम्यस्यापि प्रतीयमानत्वेन तुल्यविकल्पत्वसंभवात्। अत्र देवतासंबन्धेन तीर्थवचनं प्ररोचनार्थम् ।।५८।।

(६) **रामचन्द्रः।** **विप्रः ब्राह्मेण तीर्थेन नित्यकालं** पादप्रक्षालनपूर्वकं **उपस्पृशेत्** आचामेत्। **कायत्रैदशिकाभ्यां** वा कायेन दैवेन तीर्थेन वा **पित्र्येण** कदाचन न पितृतीर्थेन कदाचिदपि नाचामेत् ।।५८।।

(७) **मणिरामः।** आचमनकरणे तीर्थनियममाह — **ब्राह्मेणेति**। **तीर्थेने**त्यन्वयः। **कायः** प्राजापत्यः। **त्रैदशिकः** देवः। व्रणादिना पूर्वपूर्वबाधे उत्तरोत्तरतीर्थेन न त्वेषां विकल्पः ब्राह्मे नित्यशब्दोपादानात् ।।५८।।

(८) **गोविन्दराजः।** **ब्राह्मेणेति**। **ब्राह्मेण तीर्थेन** प्राजापत्यदैवाभ्यां वा **विप्रो** यावज्जीव**मुपस्पृशेत्**। **पित्र्येण** पुनः [न] कदाचिदिति नित्यानुवादः इतरस्तुत्यर्थः। अविधानादेव पित्र्यस्याप्राप्तेः विप्रग्रहणं क्षत्रियादिप्रदर्शनार्थम्, उपस्पृश्य द्विजो नित्यमिति एतयोरपि प्रकृतत्वात् ।।५८।।

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते।
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ।। ५९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अङ्गुष्ठस्य मूलमधोभागः। तस्य तलप्रदेशो **ब्राह्मं तीर्थम्**। हस्ताभ्यन्तरं तलमाह। महारेखान्तमभिमुखमात्मनो ब्राह्मं हस्तमध्ये। अङ्गुलीनां मूले दण्डरेखाया ऊर्ध्वं 'कायम्'। अग्रे अङ्गुलीनां 'दैवम्'। एवमुपसर्जनीभूतोऽपि मूले अङ्गुलिशब्दः सापेक्षत्वादग्रशब्दे सम्बध्यते। **पित्र्यं तयोरधः**। अत्रापि गुणीभूतस्याङ्गुलिशब्दस्याङ्गुष्ठस्य च सम्बन्धः। प्रदेशिनी चात्राङ्गुलिर्विवक्षिता। तयोरध अन्तरं 'पित्र्यम्'।

स्मृत्यन्तरशिष्टप्रसिद्धिसामर्थ्यादेवं व्याख्यायते। यथाश्रुतान्वयासम्भवात्। तथा च शङ्खः— "अङ्गुष्ठस्याधरधः प्रागग्रायाश्च रेखाया 'ब्राह्मं' तीर्थं, प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा 'पित्र्यं' कनिष्ठातलयोः पूर्वेण पर्वणा 'कायं' अग्रमङ्गुलीनां दैविकमिति" ।।५९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एतच्च ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानि इति

प्रचेतसस्मृतेर्दक्षिण एवाङ्गुष्ठमूलस्थल इति करस्याधोभागमध्यमभिप्रैति **ब्राह्मं** ब्रह्मदैवतं, एवं कायादौ काये अङ्गुलिपदं कनिष्ठापरं कनिष्ठादेशिनीति याज्ञवल्क्यवचनात्। अग्र इत्यङ्गुलिपदमन्वीयते। तच्च सर्वाङ्गुलिपरमग्रं करस्य वेति वचनात् तयोरित्यत्राङ्गुष्ठाङ्गुल्यौ प्रकृते तत्र चाङ्गुलि तर्जनी**देशिनी** याज्ञवल्क्यवचनात्। तथा च तयोरेव इति द्वयोरधोमूलं द्वयोर्मध्यभागे ग्राह्यम् ॥५९॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मादितीर्थान्याह–**अङ्गुष्ठमूलस्येति**। अङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे **ब्राह्मं** कनिष्ठाङ्गुलिमूले **कायम**ङ्गुलीनामग्रे **दैव**मङ्गुष्ठप्रदेशिन्योर्मध्ये **पित्र्यं** तीर्थं मन्वादय आहुः। यद्यपि कायमङ्गुलिमूले तयोरध इत्यत्र चाङ्गुलिमात्रं श्रुतं तथापि स्मृत्यन्तराद्विशेषपरिग्रहः। तथा च याज्ञवल्क्यः। कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च। प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥५९॥

(४) **राघवानन्दः**। ब्राह्मेणेत्याद्युक्तं तल्लक्षणान्याह–**अङ्गुष्ठेत्यादिना**। **अङ्गुलिमूले** कनिष्ठिकाङ्गुलिमूले। **अग्रे** साङ्गुष्ठानामङ्गुलीनां **तयोर**ङ्गुष्ठदेशिन्योः। तथा च याज्ञवल्क्यः। कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य तु। प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमादिति ॥५९॥

(५) **नन्दनः**। तानि पुनस्तीर्थानि कुत्रत्यानीत्यपेक्षायामाह–**अङ्गुष्ठेति**। **अङ्गुष्ठमूलस्य** तले हस्ततलमूलमध्ये या रेखा तस्या मूले **ब्राह्मं तीर्थम्**। अङ्गुलिमूलं नाम तलमध्यप्रदेशः। तत्र हि मूलमङ्गुलीनां चतसृणां तत्र **कायमग्रे** तलस्याग्रेऽङ्गुलीनां चतसृणां प्रथमपर्वणि **दैवं** तीर्थम्। तयोरङ्गुष्ठाङ्गुल्योर**धः** तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यमित्यर्थः। तत्र **पित्र्यं** तीर्थमेवं व्याखयातं स्मृत्यन्तरे संगच्छते ॥५९॥

(६) **रामचन्द्रः**। तत्तीर्थमाह–**अङ्गुष्ठस्य तले ब्राह्मं** ब्राह्मसंज्ञं तीर्थं प्रचक्षते। कनिष्ठिकायां मूलं **कायं** प्रजापतिसंज्ञं तीर्थमाहुः। अङ्गुल्य**ग्रे** दैवसंज्ञं तीर्थं भवति **तयोरधः पित्र्यं** पितृसंज्ञं तीर्थं भवतीत्यर्थः ॥५९॥

(७) **मणिरामः**। ब्राह्मादितीर्थान्याह––**अङ्गुष्ठमूलस्येति**। तले अधोभागे अङ्गुलिमूले कनिष्ठाङ्गुलिमूले, अग्रे सर्वाङ्गुल्यग्रे, तयोरधः अङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्ये ॥५९॥

(८) **गोविन्दराजः**। अर्थसिद्धत्वाल्लक्षणमाह––**अङ्गुष्ठमूलस्येति**। ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानि भवन्ति इति प्रचेतसः स्मरणात्। दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे **ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते**। **कायमङ्गुलीनां मूले**। **अग्रे दैवं**, अङ्गुलीनामेवाग्रशब्दस्य साकाङ्क्षत्वात्। **पित्र्यं तयोरधः**। अधस्तयोरित्यस्यापि साकाङ्क्षत्वात् प्रकृतेनाङ्गुष्ठाङ्गुलिना संबन्धः ॥५९॥

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ।। ६० ।।

(१) **मेधातिथिः।** अन्यतमेन तीर्थेन **त्रिरप** उदक**माचामेदा**स्येन जठरं प्रवेशयेत् ।

तत उदकभक्षणादनन्तरं द्विरभ्यासेन **मुखम्** ओष्ठद्वयं **परिमृज्यात्** ओष्ठ-श्लिष्टानामुदकावयवानां सोदकेन हस्तेनापनयनं 'प्रमार्जन'मत्र । "कुतः पुनर्हस्तेनेति ।" समाचारात्तीर्थाधिकाराद्वा । 'तीर्थेनैवाद्भिरि'ति चोत्तरत्र श्रुतम-त्राप्यपकृष्यते । दृष्टार्थत्वाच्च प्रमार्जनस्य मुखशब्द एकदेशे यथोक्ते वर्तते ।

खानि छिद्राणि **चोपस्पृशेदद्भि**र्हस्तगृहीताभिः स्पर्शनमेवोपस्पर्शनम् । मुखस्य च प्रकृतत्वान्मुख्यानामेव खानामेष स्पर्शनविधिः । **गौतम**श्चाह "खानि चोपस्पृशे-च्छीर्षण्यानि ।" **आत्मानमिति** हृदयं नाभिं वा निर्दिशति । उपनिषत्सु हि "अन्तर्हृदयमात्मानं पश्येदिति" कथ्यते । अतो हृदयस्यायं स्पर्शः क्षेत्रज्ञस्या-त्मनो विभोः । अमूर्तस्य न स्पर्शसम्भवः । 'नाभिमालभेतेति' क्वचित्स्मर्यते; तेन नाभिं मन्यामहे । **शिरः** प्रसिद्धम् ।

स्मृतीनां चैकार्थ्या'दामणिबन्धात्पाणी प्रक्षाल्ये'त्येवमादि लभ्यते । तथा अशब्दकरणं वाङ्नियमः पादाभ्युक्षणम् । महाभारते प्रक्षालनमपि पादयो-र्दर्शितम् ।।६०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आचमनप्रयोगस्वरूपमाह **त्रिरिति** । **आचामेत्** पिबेदुक्ततीर्थेन मुखं मुखरन्ध्रं सलोमकोष्ठोपरि **द्विः प्रमृज्यात्** । **खानी**न्द्रियाणि सजलेन पाणिना **स्पृशेदद्भिरिति** वचनादार्द्रत्वेऽपि पुनः पुनर्जलमुपादाय स्पर्शः कार्य इत्युक्तं । **आत्मानमिति** तत्स्थानं हृदयम् ।।६०।।

(३) **कुल्लूकः** । सामान्येनोपदिष्टस्याचमनस्यानुष्ठानक्रममाह **त्रिराचा-मेदिति । पूर्वं** ब्राह्मादितीर्थेन जलगण्डूषत्रयं पिबेत् । अनन्तरं संवृत्यौष्ठाधरौ वार-द्वयमङ्गुष्ठमूलेन संमृज्यात् । 'संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुख'मिति **दक्षेण** विशेषाभिधानात् । **खानि** चेन्द्रियाणि जलेन **स्पृशेन्मु**खस्य सन्निधानान्मुखखान्येव । गोतमोऽप्याह । खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि 'हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष' इत्युपनिषत्सु हृदयदेशत्वेनात्मनः श्रवणा**दात्मानं** हृदयं **शिरश्चाद्भिरे**व **स्पृशेत्** ।।६०।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्र सङ्ख्यामाह **त्रिरिति** । **प्रमृज्यादिति** 'ओष्ठश्लि-ष्टानामुदकावयवानां सोदकेन हस्तेनापनयनमि'ति मेधातिथिः । **खानि** शीर्षण्यानि इन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रनासिकाः **आत्मानं** हृदयं उक्तानुवादप्रायोऽयम् ।।६०।।

(५) **नन्दनः । मुखमास्यमोष्ठाविति** यावत् । **अद्भिः** सह । **आत्मानं** हृदयम् ।।६०।।

(६) **रामचन्द्रः । अपः पूर्वं** त्रिवारं **आचामेत्। तत** आचमनानन्तरं **मुखं द्विः प्रमृज्य अद्भिः खानि** मुखादीनि छिद्राणि **स्पृशेत्। च** पुनः **आत्मानं** हृदयं **शिर एव स्पृशेत्** ॥६०॥

(७) **मणिरामः।** आचमनकरणक्रममाह **त्रिराचामेदिति। मुखं** ओष्ठाधरौ एकीकृत्य **द्विः प्रमृज्यात्** अङ्गुष्ठमूलेनेति शेषः। **खानि शिरः**स्थान्येवेन्द्रियाणि शीर्षण्यानीति गोतमवचनात्। **आत्मानं** हृदयम् ॥६०॥

(८) **गोविन्दराजः।** आचमनस्यालौकिकत्वात् स्वरूपमाह **त्रिरिति।** प्रथमं त्रीन् वारानपः तीर्थेनाचामेत्। ततः आस्यं द्वौ वारौ अपि शोधयेत्। तदनु **खानि** इन्द्रियच्छिद्राणि **अद्भिः स्पृशेत्।** ततः आत्मस्थानं **हृदयं,** अथो **शिर** इति ॥६०॥

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित्।
शौचेप्सुः सर्वदाऽऽचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः॥ ६१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** उष्णशब्दः क्वाथोपलक्षणार्थः। तथा हि पठ्यते—'अशृताभिरद्भिरिति'। एवं च ग्रीष्मोष्मतप्ताः स्वभावोष्णाश्च न प्रतिषिध्यन्ते। फेनग्रहणं बुद्बुदानामपि प्रदर्शनार्थम्। पठितं च 'हीनाभिः फेनबुद्बुदैरिति'।

तीर्थेन धर्मविदिति वृत्तपूरणमेव। शौचमाप्तुमिच्छुः **शौचेप्सुः।** शुद्धिकाम इत्यर्थः। नान्यथा शुद्धो भवति। **सर्वदा।** न प्रकरणाद्भोजन एव, किं तर्हि ? रेतोविण्मूत्रादिशुद्धिष्वपि। अपां भक्षणे कर्मत्वात्तृतीयानिर्देशो न भक्ष्यमाणानामेवायं धर्मोऽपि तु कारणभूतानामपि पादाभ्युक्षणादौ। वयं तु ब्रूमो भक्षणेऽपि कारणमेवापो, न हि तासामाचमनं संस्कारः।

एकान्ते शुचौ देशे। एकान्तो हि जनैरनाकीर्णः प्रायेण शुचिर्भवति।

प्रागुदङ्मुखः। मुखशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। "प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा" एवं हि **गौतमेन** पठितम्। विग्रहश्चैवं कर्तव्यः प्रागुदङ्मुखमस्येति। नायं द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरपि तु बहुव्रीहिरेव। द्वन्द्वगर्भतायां-समाहारे समासान्तेनाकारेण भवितव्यम्। इतरेतरयोगोऽपि नैव। न हि युगपदुभयदिङ्मुखता सम्भवति। तत्र कश्चिदाचमनभागः प्राङ्मुखेन कर्तव्यः कश्चिदुदङ्मुखेनेत्यापतति, न चैकदेशो आचमनम्। न च दिगर्थ उपादेयो येन परस्परापेक्षे सम्बध्येयाताम्। नापि दक्षिणपूर्वादिवत्प्रागुदक्शब्दोऽपराजिताया दिशो वाचकत्वेन प्रसिद्धो येन दिक्समासबहुव्रीहिर्ज्ञायेत। तस्मान्नायं वृत्त्यन्तरगर्भो बहुव्रीहिः। अतो विकल्पः। उदाहृतं च स्मृत्यन्तरे "प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शौचमारभेतेति"। यथा "बृहद्रथन्तरसाम षडह"

इति केषुचिदहःसु बृहत् केषुचिद्रथन्तरम्; न त्वेकस्मिन्नहनि समस्तोभयसामत्वम् ।।६१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । 'अशृताभि'रिति **शङ्ख**स्मृतेरग्निना औष्ण्यं निषिद्धम् । **एकान्ते** कंचिदस्पृशन् **प्रागुदङ्मुखः** प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा ।।६१।।

(३) **कुल्लूकः** । **अनुष्णाभिरिति** । अनुष्णीकृताभिः फेनवर्जिताभिर्ब्राह्मादितीर्थेन शौचमिच्छन्**नेकान्ते** जनैरनाकीर्णे शुचिदेश इत्यर्थः । **प्राङ्मुख उदङ्मुखो** वा **सर्वदाऽऽचामेत्** । **आपस्तम्बेन** तप्ताभिश्च कारणादित्यभिधानाद्व्याध्यादिकारणव्यतिरेकेण नाचामेत् । व्याध्यादौ तु उष्णीकृताभिरप्याचमने दोषाभावः । तीर्थव्यतिरेकेणाचमने शौचाभाव इति दर्शयितुमुक्तस्यापि तीर्थस्य पुनर्वचनम् ।।६१।।

(४) **राघवानन्दः** । अपो विशिनष्टि **अनुष्णेति** । **तीर्थेन** ब्राह्मेणेत्युक्तेन **शौचेप्सुः** शुचितामिच्छुः **प्रागुदङ्मुखः** प्रत्येकं विशिष्टं च । तज्जलावधिं विधत्ते **हृदिति** ।।६१।।

(५) **नन्दनः** । **अनुष्णा**भिरनग्नितप्ताभिः । **तीर्थेन** मुख्यानुकल्पेषु यथासंभवमन्यतमेन । **एकान्ते** शुद्धे देशे । **प्रागुदङ्मुख** ईशानदिङ्मुखः प्राङ्मुखो वा । अत्राचमनकल्पेऽनुक्तं सर्वं धर्मशास्त्रान्तरेषु विद्यादित्यभिप्रायेणोक्तं **धर्मविदिति** ।।६१।।

(६) **रामचन्द्रः** । **धर्मविद्** ब्राह्मेन **अद्भिः एकान्ते** एकाग्रचित्तः सन् **सर्वदा आचामेत्** । **प्राङ्मुखो** वा **उदङ्मुखो वा** ।।६१।।

(७) **मणिरामः** । **एकान्ते** शुचिदेशे । उक्ततीर्थं विना आचमने कृते शुचिता न भवतीति ज्ञापनार्थं पुनस्तीर्थोपादानम् ।।६१।।

(८) **गोविन्दराजः** । **अनुष्णाभिरिति** । 'अशृताभि'रिति **शङ्ख**स्मरणात् अग्निसंपर्करहिताभिः, फेनशून्याभिः **अद्भिः** उक्तेन **तीर्थेन** विद्वान् शुद्धिकामः **एकान्ते** शुचौ देशे **प्राङ्मुखः उदङ्मुखो** वा **आचामेत्** ।।६१।।

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ।। ६२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । उक्तमाचमनं तीर्थेनापां भक्षणम् । परिमाणं तु नोक्तमतस्तदवधारणार्थमाह—

हृदयं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति 'हृद्गाः' । 'अन्येष्वपि दृश्यत' (पा. सू. ६।२।१०१) इति गमेर्डः । 'हृदयस्य हृदिति' (पा. सू. ६।३।५०) योगविभागाद्धृदादेशः ।

पूयते पवित्रतां प्राप्नोत्यशुचित्वं व्यावर्तते। आप ईषदूनचुलुकमात्रप्रमाणाः। **कण्ठगाभि**स्ताभिः कण्ठमात्रव्यापिनीभिः **भूमिपः** क्षत्रियः। भूमेराधिपत्यं क्षत्रियस्य विहितम्। तेन प्रसिद्धेन कर्मणा क्षत्रियजातिर्लक्ष्यते। आधिपत्यविवक्षायां राजधर्मेष्वेवावक्ष्यत्। **वैश्यः प्राशिताभि**रन्तरास्यप्रवेशिताभिः। कण्ठमप्राप्ता अपि शुद्धिहेतवो वैश्यस्य।

शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः अन्तेनेति। आद्यादित्वात्तृतीयार्थे तसिः। अन्तशब्दोऽयं समीपवचनोऽस्ति। 'उदकान्तं गत' उदकसमीपमिति गम्यते। अस्त्यवयववचनः। 'वस्त्रान्तो' 'वसनान्त' इत्युभयत्रापि वर्तमानः सम्बन्ध्यन्तरमपेक्षयते, कस्य समीपं कस्य वाऽवयव इति। तत्रेह येन स्थानेन वर्णान्तराणामाचमनं विहितम्, तीर्थैर्जिह्वौष्ठेन च तदन्तेनेति प्रतीयते। समीपवचनस्तु न सम्भाव्यः विधीयमानस्याचमनस्य तत्साध्यत्वासम्भवात्। स्पर्शेऽपि प्राशनमस्ति।

जिह्वौष्ठेन हि स्पृश्यमानस्य रसास्वादनमवश्यम्भावि। तत्र वैश्यपरिमाणात्किञ्चिन्न्यूनताऽत्र विवक्षिता। जिह्वामूलं यावद्वैश्यस्य; जिह्वाग्रं शूद्रस्य। द्रवत्वादुदकस्यापरिहार्योऽवध्यतिक्रमः, अवध्यप्राप्तौ त्वशुद्धिः।

सर्वश्चायं तीर्थविभागो दक्षिणहस्तस्य उपस्पर्शने हस्तस्यौचित्याद्दक्षिणाचारतायाश्च पुरुषधर्मतया विहितत्वात्। एवमर्थमेव चास्मिन्नवधाविदमुच्यते॥६२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **हृद्गाः** हृदयप्राप्ताः यावत्य आपो हृदयप्राप्तियोग्यास्ताभिः पीत्वा यावद्धृदयप्राप्तिस्तावत्प्रतिक्षणं गण्डूषान्तरपातमित्यर्थोऽसिद्धम्। **प्राशिताभि**र्वक्त्रविवरप्रवेशमात्रेण। **अन्ततो** मुखप्रान्तभागेनोष्ठौ **न स्पृष्टाभिः** संबद्धाभिरित्यर्थः॥६२॥

(३) **कुल्लूकः**। **हृद्गाभि**रित्याचमनजलपरिमाणमाह। ब्राह्मणो हृदयगामिनीभिः। **क्षत्रियः कण्ठगामिनीभिर्वैश्यो**ऽन्तरास्यप्रविष्टाभिः। कण्ठमप्राप्ताभिरपि **शूद्रो** जिह्वौष्ठान्तेनापि **स्पृष्टाभि**रद्भिः पूतो भवति। अन्तत इति तृतीयार्थे तसिः॥६२॥

(४) **राघवानन्दः**। **प्राशिताभिः** तालुगाभिः **अन्ततो** जिह्वाग्रेण। शूद्र इति स्त्रीणामुपलक्षणम्। शुध्येत् स्त्री च शूद्रश्च। 'सकृत्स्पृष्टाभिरन्तत' इति याज्ञवल्क्यवचनात्। अनेनैव जलपरिमाणमपि प्राप्तम्॥६२॥

(५) **नन्दनः**। **प्राशिताभि**र्जिह्वागताभिः। **अन्ततो**ऽन्तेनास्यान्तेनौष्ठेनेत्यर्थः॥६२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **विप्रः हृद्गाभिः अद्भिः पूयते**। **भूमिपः कण्ठगाभिः** अद्भिः

पूयते । **प्राशिताभिः अद्भिः** तालुगताभिः **वैश्यः** पूयते । स्त्री च **शूद्रश्च अन्ततः** वर्णान्ततः स्पृष्टाभिः अद्भिः पूयते ।।६२।।

(७) **मणिरामः ।** द्विजातीनामाचमनजलपरिमाणमाह **हृद्गाभिरिति । प्राशिताभिः** आस्यान्तःप्रविष्टाभिः कण्ठमप्राप्ताभिरपि **अन्ततः** ओष्ठप्रान्तेनापि स्पृष्टाभिरित्यर्थः ।।६२।।

(८) **गोविन्दराजः** । किंप्रमाणा आपः आचामेदित्यत आह **हृद्गाभिरिति ।** हृदयप्राप्ताभिरद्भिः विप्रः शुध्यति । कण्ठप्राप्ताभिः **क्षत्रियः । वैश्यः** प्राशिताभिः तालुगताभिः । 'हृत्कण्ठतालुगाभि'रिति (१ । २१) याज्ञवल्क्यस्मरणात् । शूद्रोऽ**न्ततः**, आचमनस्य प्रकृतत्वात् जिह्वौष्ठास्यान्ते स्पृष्टाभिः ।।६२।।

उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः ।
सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसज्जने ।। ६३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । "ननु च लोकतः सिद्धाः पदार्था धर्मशास्त्रेऽप्याश्रीयन्ते । न पदार्थसंविज्ञानार्थानि मन्वादिवाक्यानि, व्याकरणाभिधानकाण्डस्मृतिवत्" । उक्तमस्माभिर्यो नातिप्रसिद्धोऽर्थस्तं चेल्लक्षयन्ति किमुपालम्भमर्हन्ति । अस्ति चात्र किञ्चित्प्रयोजनमन्यदपि । आचमनक्रममुच्यमानमुपसंव्यानादिकमाचमनाङ्गं यथा विज्ञायेत । यद्यप्युपवीतधारणं व्रतार्थतया पुरुषार्थतया वा सर्वदा प्राप्तं तथापि तेन विनाऽऽचमनं कृतमप्यपरिपूर्णमेव स्यात् । असत्यस्मिन्वचने व्रते वैगुण्यं पुरुषदोषश्च स्यात् । अथ पुनरन्तरेणोपवीतमाचमनं कृतमप्यकृतसमं, दोषश्च स्यादप्यशुचिना कृतमपां भक्षणमिति ।

"कथं पुनः केवलस्योपवीतस्यैवाचमनाङ्गता यावताऽन्यदप्यत्र निर्दिष्टं प्राचीनावीति च ।" उच्यते । प्राचीनावीतं स्वशब्देनैव पित्र्ये कर्मणि विहितं, तत्रार्थवत्तायामुपयातायां नाकृतार्थेनोपवीतेन विकल्पितुमर्हति । निवीतमप्यभिचारेऽ-र्थवत् । यद्यप्यत्र निवीतस्य विनियोगो नास्ति, तथापि स्मृतीनां चैकार्थ्यादन्यत्र यो विनियोगस्तेनेहाप्यर्थवत्ता भवत्येव । पाणिग्रहणं बाहूपलक्षणार्थमुद्धृतबाहुर्यतो लोक उपवीतीत्युच्यते । सार्वकालिकं चोपवीतं वक्ष्यामः । न च केवलपाणावुद्धृत उपवीती ।

सव्ये उद्धृते **प्राचीनावीती** । समासपदान्नामधेयम् । असमासस्तु वृत्तानुरो-धितया । **कण्ठसज्जने** । कण्ठे सज्जनं सङ्गः स्थापनम् । यदा वस्त्रस्य सूत्रस्य नान्य-तरोऽपि बाहुरुद्ध्रियते तदा **निवीती** भवति ।।६३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । उद्धत इति** । उद्धृते ब्रह्मसूत्रोपरि स्थिते अर्था-त्सव्ये अधःस्थे । सव्ये उद्धृते अर्थादन्यस्मिन्नधःस्थे प्राचीनावीती । प्राणावित्युभयत्र

बाहुपरं, कण्ठसज्जने कण्ठमावेष्टय । **बाहुद्वयोपरि** उपवीतसङ्गे अर्थात् पुरतो लम्बमाने । अत्र चोपवीतिप्रदेशात् ततः स्मारितं कार्पासमुपवीतमित्यत्र स्थितं उपवीतमुद्धरणादिप्रतियोगितया ग्राह्यम् ।।६३।।

(३) **कुल्लूकः । उद्धृते इति ।** आचमनाङ्गतामुपवीतस्य दर्शयितुमुपवीतलक्षणं । ततः प्रसङ्गेन प्राचीनावीत्यादिलक्षणमाह । **दक्षिणे पाणावुद्धृते** वामस्कन्धस्थिते दक्षिणस्कन्धावलम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे **बोपवीती द्विजः** कथ्यते । वामपाणावुद्धृते दक्षिणस्कन्धस्थिते वामस्कन्धावलम्बे प्राचीनावीती भण्यते । **सव्ये प्राचीन आवीतीति** छन्दोनुरोधादुक्तं । तथा च **गोभिलः** "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येंऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणस्कन्ध*मवलम्बनं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति । सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेंऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति । **निवीती कण्ठसज्जन** इति शिरोवधाय दक्षिणपाण्यादावप्यनुद्धृते **कण्ठादेव सज्जने** ऋजुप्रालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे च **निवीती भवति** ।।६३।।

(४) **राघवानन्दः ।** अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः स्यादिति (जाबाल.५) श्रुतेः । 'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेज' (ब्रह्मो.५) इति मन्त्रलिङ्गात् । यदुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते । त्रिवृत्सूत्रं त्यजेद्विद्वान्बहिःसूत्रं त्यजेद्बुध' इति श्रुतेर्यज्ञोपवीतिना आचान्तोदकेन कृत्य'मिति **गोभिलस्मरणात्** । 'विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृत'मित्यादिस्मृतेश्च । नित्यवत्प्राप्तयज्ञसूत्रानुवादेन तत्तत्कर्मनियतोपवीतत्वादेर्लक्षणमाह **उध्दृतेति** । उपवीतं देवानां निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामिति श्रुतेर्दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य सव्येंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बं भवति । 'एवं यज्ञोपवीती'-त्यादिस्मृतेश्च । अत एवाभिधानं "उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कंठलंबित"मिति ।। यज्ञोपवीतमाश्रित्य त्रितयविधिरिति सदोपवीतिना भाव्यमिति बाधित्वा निवीतित्वादेः प्रवेश इति केचित् ।।६३।।

(५) **नन्दनः** । कथं सन्निवेशमुपवीतमित्यपेक्षायामाह **उद्धृत इति** । सूत्रस्य ग्रीवासज्जने निवीतमिति संज्ञा तदस्यास्तीति निवीती । निवीतस्य मध्ये **दक्षिणे पाणावुद्धृते** यः संनिवेशविशेषः तदुपवीतं नाम तदस्यास्तीत्युपवीती । **सव्ये** पाणावुद्धृते तु यः संनिवेशविशेषस्तत्प्राचीनावीतं नाम । तदस्यास्तीति **प्राचीनावीती** । अत्र प्राचीनावीतनिवीतयोरुपन्यासः प्रासङ्गिकः । इमं श्लोकमुपरिष्टाद्दशश्लोकानतीत्य पठन्ति तल्लेखकजनप्रमादादित्यवगंतव्यम् ।।६३।।

---

* स्कन्ध=कक्ष (अ)

(७) **मणिरामः** । सव्यादिलक्षणमाह **उद्धृते इति** । दक्षिणे पाणावुद्धृते वामस्कन्धोपरिस्थिते दक्षिणहस्ताधःस्थे यज्ञोपवीते उपवीती सव्य उच्यते । दक्षिणस्कन्धोपरिस्थिते वामहस्ताधःस्थे यज्ञोपवीते प्राचीनावीती अपसव्यः । कण्ठसज्जने कण्ठादेव ऋजुप्रालम्बे यज्ञसूत्रे निवीती भवतीत्यर्थः ।।६३।।

(८) **गोविन्दराजः** । उपवीत्यादीनामप्रसिद्धत्वात् लक्षणमाह आचमनावसरे च उपवीतस्याचमनाङ्गत्वार्थम् । **उद्धृत इति** । कार्पासमुपवीतं स्यादुक्तलक्षणम् । उपवीते **कण्ठसज्जने** कण्ठप्रक्षिप्ते सति **निवीती** भवति । एवं स्थिते सति **उद्धृते दक्षिणे** बाहौ **उपवीती** भवति । वाम उद्धृते **प्राचीनावीती**त्येवं लक्षणद्वयप्रसिद्धचर्थमिह । एतन्निवीतलक्षणं मनुष्यकार्यार्थं च "निवीतं मनुष्याणां" इति श्रुतेः । प्राचीनावीतीति संज्ञा । वृत्तानुरोधात्तु **प्राचीन आवीती**त्युक्तम् । एतच्च पित्र्ये कर्मणि ।।६३।।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ।। ६४ ।।

(१) मेधातिथिः । विनष्टानामप्सु प्रासनमन्येषां च ग्रहणमत्र विधीयते । प्रासनग्रहणयोः पौर्वापर्यं यथाश्रुतमेव । अस्माच्च पुनरुपादानान्नैषामुपनयनाङ्गतैव । तदङ्गत्वे हि तत्प्रयोगापवर्गितैव स्यात् । किं तर्हि ? यावद्ब्रह्मचर्यं धारणम् ।

"अथ किमुपनयनकाल एव प्राक्कर्मनिष्पत्तेः दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलाद्विनष्टानां प्रतिपत्तिर्न सम्भवति । प्रयोगसमाप्त्यर्थं च पुनरुपादानं, यथा कपालस्य; येनैवमुच्यते अस्मात् पुनरुपादानाद्धारणमनुमीयते" ।

उच्यते । ग्रहणं तावद्दण्डस्य चोदितं, मेखलाया वन्धनम् । तत्र सूत्रस्य विन्यासस्तावदुपनयनाङ्गत्वेनावश्यं कर्तव्यम् । कृते तस्मिन्कृतः शास्त्रार्थः । उत्तरकालं किं तैर्नष्टैरनष्टैर्वा । अङ्गनाशे च प्रतिपत्तिविशेषः कर्मोपकारको भवति । न च तेषां किञ्चन कार्यमाम्नातं येन तत्सिद्धचर्थं विशिष्टे काले वाचनिकमुपादानम् । अकृतत्वाच्च कार्यस्य तत्प्रयुक्तं पुनरुपादानमर्थसिद्धमुच्यते । तस्मात्प्रतिपत्तिविधानादुपादानवचनाच्च धारणमङ्गं, न च प्रयोगापवर्गि । यतः कमण्डलुनोपनयनोत्तरकालानुर्वातिना तुल्यवन्निर्देशात्तेषामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः प्रतीयते । सा च व्रताङ्गम् । अत उभयार्था मेखलादयः प्रकरणादुपनयनार्थाः । निवृत्ते चोपनयने दर्शनाद्यावद्ब्रह्मचर्यभाविनः । कमण्डलुश्चोदकार्थः कर्तव्योऽस्मादेव प्रतिपत्तिविधानात् । अन्यथा यदा कमण्डलुस्तदेयं प्रतिपत्तिरिति पाक्षिकत्वं स्यात् । तत्र 'दण्डधारणं प्रतिगृह्य दण्डं भिक्षां चरे'दिति क्रमाद्भैक्ष्यचर्याङ्गत्वमेव प्राप्तं समाचारादभैक्ष्येऽर्थेऽपि भ्रमणं भवत्येव । न तु सर्वदैव करतलधृतदण्डस्य स्थानासनशयनभोजनादीनि । तथा च स्वाध्याये ब्रह्माञ्जलिं वक्ष्यति ।

मन्त्रवदित्युपनयनविधिना ग्रहणमनु**वद**ति। तत्र च मेखलाया मन्त्रो, न दण्डस्य ॥६४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रासनमादौ ततोऽन्यग्रहणं पूर्वपरिग्रहकालप्रयुक्त-मन्त्रैः। कमण्डलावपि बौधायनेन मन्त्रः पठितः ॥६४॥

(३) **कुल्लूकः। मेखलामिति।** मेखलादीनि **विनष्टानि** भिन्नानि छिन्नानि च जले **प्रक्षिप्यान्यानि** स्वस्वगृह्योक्तमन्त्रैर्गृह्णीयात् ॥६४॥

(४) **राघवानन्दः।** जीर्णोपवीत**मप्सु प्रास्य** नूतनं ग्राह्यमिति अप्सु प्रास्येति चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीतिवत् प्रतिपत्तिः। **मन्त्रवदिति** क्रियाविशेषणं स्वगृह्योक्तेन मन्त्रेण गृह्णीयादित्यर्थः ॥६४॥

(५) **नन्दनः।** पूर्वमजिन**मेखला**दीनि धार्यत्वेनोक्तानि। इदानीं तद्विनाशे किं कर्तव्यमित्याह **मेखलामिति**। अत्र सूत्रमेवोपवीतशब्देनोच्यते न संनिवेशविशेषः। **विनष्टानि** जीर्णानि ध्वस्तानि वा। कमण्डलुधारणस्य पूर्वमविहितत्वान्मेखलादि-वदवश्यंभावो नाभिप्रेत इत्यवगन्तव्यम् ॥६४॥

(६) **रामचन्द्रः। विनष्टानि** मेखलादीनि **अप्सु प्रास्य** विनिक्षिप्य **अन्यानि** नूतनानि **मन्त्रवत्** मन्त्रपूर्वकं **गृह्णीयात्** ॥६४॥

(७) **मणिरामः। विनष्टानि** छिन्नानि जले **प्रास्य** स्वगृह्योक्तमन्त्रैः मेख-लादि गृह्णीयादित्यर्थः ॥६४॥

(८) **गोविन्दराजः। मेखलामिति। विनष्टानि** मेखलादीनि **अप्सु** प्रक्षि-**प्यान्यानि समन्त्रकाणि गृह्णीयात्** तानि। तथा च बौधायनेन सर्वेषां मन्त्र आम्नातः मेखलादिभिश्च शास्त्रवद्ग्रहणैस्सह प्रतिपत्तिनियमात् "गृहीतान्यानि मन्त्रवदि"ति च कमण्डलोरप्युक्तत्वात् कमण्डलोरप्युदकार्थं शास्त्रवद्ग्रहणमित्यवसीयते। पुनर्ग्रह-णाच्चोपनयनोत्तरकालमप्येषामनुवृत्तिरनुमीयते नोपनयनगतैव ॥६४॥

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥६५॥

(१) **मेधातिथिः। केशान्तो** नाम संस्कारः। स गर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य कर्तव्यः। तस्य च स्वरूपपरिज्ञाने गृह्यमेव शरणम्। द्वे वर्षेऽधिके यस्य द्वाविंशस्य तस्मिन्द्व्यधिके द्वाविंशे। अथवा कालमात्रमन्यपदार्थः। ततो द्वाविंशाद्वर्षाद्द्व्यधिके काले **वैश्यस्येति**। द्विशब्दस्य च वर्षाण्येव सङ्ख्येयानि। प्रकृतानि हि तानि ॥६५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सर्वान् केशान् वापयन्त इति क्वचित् गृह्ये विकल्पेन गोदानकर्मणि सर्वकेशवपनविधेस्तेनोपलक्षणेन गोदानकर्म **केशान्त** उच्यते केशानामन्तो वेति व्युत्पत्त्या ।।६५।।

(३) **कुल्लूकः** । 'केशान्ताख्यो गृह्योक्तसंस्कारो गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणा'-मिति बौधायनवचनाद्गर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य गर्भद्वाविंशे, वैश्यस्य ततो द्व्यधिके गर्भचतुर्विंशे कर्तव्यः ।।६५।।

(४) **राघवानन्दः** । गृह्योक्तसंस्कारविशेषस्य कालमाह **केशान्त इति । षोडश** इत्यागर्भात् । तथा च **बौधायनः** 'केशान्ताख्यः स्वगृह्योक्तः संस्कारो गर्भादिसंङख्यावर्षाणा'मिति **द्व्यधिके** ततश्चतुर्विंशतिवर्षे एतदेव पुनर्गोदानाख्यं कर्म ।।६५।।

(५) **नन्दनः** । **षोडशे** जन्मन आरभ्य । **ततो द्व्यधिके** चतुर्विंशे ।।६५।।

(६) **रामचन्द्रः** । द्विजानां गोदानाख्यं कर्माह । ब्राह्मणस्य **केशान्तः** संस्कारः गोदानाख्यं कर्मेत्यर्थः । **षोडशे वर्षे** विधीयते । क्षत्रियस्य **द्वाविंशे** वर्षे केशान्तसंस्कारः कार्यः । **वैश्यस्य द्व्यधिके** द्वाभ्यां अधिके चतुर्विंशे वर्षे केशान्तं कर्म ।।६५।।

(७) **मणिरामः** । श्मश्रुकर्मरूपं केशान्ताख्यसंस्कारमाह **केशान्त इति ।** अत्रापि गर्भादेव षोडशादिसङख्या ज्ञेया । 'गर्भादिसङख्या वर्षाणा'मिति **बौधायनोक्तेः** । **ततो द्व्यधिके** द्वाविंशात् द्व्यधिके गर्भचतुर्विंश इत्यर्थः ।।६५।।

(८) **गोविन्दराजः । केशान्त इति ।** केशान्ताख्यः संस्कारः ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं षोडशद्वाविंशचतुर्विंशेषु वर्षेषु विधीयते ।।६५।।

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ।।६६।।

(१) **मेधातिथिः । इयमावृदशेषतः** स्त्रीणा**ममन्त्रिका** कार्या । जातकर्मण आरभ्येयं संस्काराणाम् **आवृत्** परिपाटी, सेतिकर्तव्यताकः संस्कारकलाप इति यावत् । **संस्कारार्थं** शुद्धचर्थं शरीरस्य । पुंसामिव स्त्रीणामपि प्रयोजनमाह **यथाकालम् ।** यस्मिन्काले यः संस्कार उक्तस्तं कालमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तौ 'यथासादृश्ये' (पा. २।१।७) अव्ययीभावः । एवं क्रमेऽपि द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रमात्ररहिताया आवृतो विहितत्वादयथाकालक्रमप्राप्तिरेव नास्ति । अतो निषेधो नित्यानुवादो वृत्तपूरणार्थः । एतावद्विवक्षितं स्त्रीणां चैते अमन्त्रका इति ।।६६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। 'प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंस' इत्यनुवर्ततेऽतः स्त्रीणामप्राप्तौ विधिः। इयमावृज्जातकर्मादिक्रियापरिपाटी गर्भाधानादेस्तत्पूर्वकर्मणः स्त्रीत्वानिश्चयेनामन्त्रकत्वायोगात्। अशेषतः सकलाङ्गवती संस्कारार्थं बैजिकगार्भिकदोषहृत्त्वात् ऋत्वाद्यधिकारसिद्ध्यर्थं यथाकालं 'दशम्यां नामधेय'मित्यादिकालेऽपि कार्या असंभवेऽन्येनापि। स्वकाले च कर्तुं [अ]शक्तानां कालान्तरेपि नामकरणादीनां यथोक्तक्रमेणैवानुष्ठानमित्येतदर्थं यथाक्रममित्युक्तम्। अत्र शूद्रस्य विशेषानभिधानात् नामकरणगुणविधेश्च स्त्रीणामिवामन्त्रकं सर्वं कार्यमिति गम्यते ॥६६॥

(३) **कुल्लूकः**। **अमन्त्रिकेति**। इयमावृदयं जातकर्मादिक्रियाकलापः समग्र उक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणाममन्त्रकः कार्यः ॥६६॥

(४) **राघवानन्दः**। तेषु स्त्रीणां विशेषमाह **अमन्त्रिका त्विति** द्वाभ्याम्। आवृत् जातकर्मादिक्रियाकलापपरिपाटी अमन्त्रिका अत्रोपयुक्ता होमास्तु समन्त्रका एव ॥६६॥

(५) **नन्दनः**। एवं तावज्जातकर्मादयः संस्काराः पुंसामुक्ताः, स्त्रीणामप्येतानमन्त्रकानतिदिशति **अमन्त्रिकेति**। **आवृत्** प्रयोगः, क्रियेति यावत् ॥६६॥

(६) **रामचन्द्रः**। **स्त्रीणां** कन्यानां **आवृत्** जातकर्मादिक्रिया प्रधानक्रिया **अमन्त्रिका** कर्तव्या आविवाहं शरीरस्य संस्कारार्थं **यथाकालं** कालानुसारेण ॥६६॥

(७) **मणिरामः**। **आवृत्** जातकर्मादिक्रियाकलापः। **यथाकालं** जातकर्माद्युक्तकाले ॥६६॥

(८) **गोविन्दराजः**। 'प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंस' इति पुंग्रहणस्य स्त्र्यर्थत्वे प्रमाणाभावात् स्त्रीणामप्राप्त इत्यत आह **अमन्त्रिकेति**। **एषा** सकलसंस्कारपद्धतिः कालक्रमानतिक्रमणेन **स्त्रीणां संस्कारार्थं मन्त्रवर्जिता कार्या** ॥६६॥

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः।
पतिसेवा गुरौ वासो, गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥६७॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वेणावृद्वचनेन जातकर्मादिवदुपनयनेऽप्यमन्त्रके प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमारभ्यते। वेदग्रहणार्थो **वैदिकः संस्कार** उपनयनाख्यो यः स **स्त्रीणां वैवाहिको विधिः**। विवाहे भवो विवाहविषयो विवाहसाध्यः। अतो विवाहस्योपनयनस्थाने विहितत्वात्तदापत्तिवचनं विवाहस्य। तस्य च निवृत्तिर्यदि विवाहस्तत्कार्यकरः।

---

(६७) संस्कारो वैदिकः स्मृतः = औपनायनिकः स्मृतः (ठ)
(६७) गृहार्थोग्निपरिक्रिया = गृहार्थोग्निपरिग्रहः (क)
= गृहार्थेग्निपरिक्रिया (ख, ग)

हन्त प्राप्तं वेदाध्ययनं, प्राप्ता च व्रतचर्या। उपनयनं नाम मा भूत्। एतदुभयमपि निवर्तयति **पतिसेवा गुरौ वासः।** पतिं यत्सेवत उपचरत्याराधयति स एवास्या गुरौ वसतिः। गुरौ वसत्याऽध्ययनं कर्तव्यम्। न चास्या गुरौ वासोऽस्त्यतः कुतोऽध्ययनम्। **गृहार्थो** गृहकृत्यानि रन्धनपारिणाह्यप्रत्यवेक्षणादीनि यानि नवमे वक्ष्यन्ते (श्लो. ११) "अर्थस्य संग्रहे चैनाम्" इत्यादि। सायम्प्रातर्ब्रह्मचारिणो यत्समिदाधानं तदेवास्या गृहकृत्यम्। अग्निक्रियया च यावान्यमनियमसमूहो ब्रह्मचारिणः स सर्व उपलक्ष्यते।

एवं चैतदुक्तं विवाहस्योपनयनापत्त्य (र्थे) म्। यथैव पुरुषस्योपनयनात्प्रभृति श्रौताः स्मार्ता आचारप्राप्ताश्च विधयो भवन्ति, प्राक्तनं कामचारः कर्माक्षमत्वमेवं स्त्रीणां प्राग्विवाहात्कामचारः, परस्मात् श्रौतस्मार्तेष्वधिकारः।

एवं वा पदयोजना। विवाह एव स्त्रीणां वैदिकः संस्कार उपनयनम्। अनुपनयनेऽपि विवाहे भक्त्योपनयनत्वमुच्यते। किं तदुपनयनेन विवाहस्य साम्यं येनास्य तद्व्यपदेश अत आह **पतिसेवेत्यादि**॥६७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उपनयनं तु न कार्यं तासां विवाहसंस्कारस्य तत्स्थानीयत्वादित्यर्थः। वैदिको वेदाधिगमार्थ उपनयनरूपः। धर्मातिदेशार्थं तदङ्गसंपादनोक्ता **पतिसेवेति**। यथा गुरुशुश्रूषा व्रतिनस्तेनैव प्रकारेण स्त्रिया पतिः शुश्रूष्यः। यथा चाप्रमादेनाग्न्युपचरणं तत्र यथा गृहार्थेषु गृहप्रयोजनेषु पाकादिष्वप्रमत्तया भाव्यमित्यर्थः। परिष्क्रिया परिचर्या शूद्रस्य तु द्विजसेवैव गुरौ वास इति ग्राह्यम्॥६७॥

(३) **कुल्लूकः**। अनेनोपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषमाह **वैवाहिक** इति। विवाहविधिरेव स्त्रीणां वैदिकः संस्कार उपनयनाख्यो मन्वादिभिः स्मृतः। पतिसेवैव गुरुकुले वासो वेदाध्ययनरूपः। गृहकृत्यमेव सायंप्रातः समिद्धोमरूपोऽग्निपरिचर्या। तस्माद्विवाहादेरुपनयनस्थाने विधानादुपनयनादेर्निवृत्तिरिति॥६७॥

(४) **राघवानन्दः**। वैवाहिको वक्ष्यमाणविवाहसंबन्धी संस्कारः उपनयनसंस्कारस्थानीयः। तेन तन्निवृत्तिः **वैदिकः** वेदमन्त्रकृतः 'विवाहस्तु समन्त्रक' इत्युक्तेः। तासां पतिसेवैव गुरुकुलवासतया विधीयते। अकरणे प्रत्यवायस्मरणात्। करणे च स्तुतिस्मरणात्। एवं **गृहार्थो** गृहकृत्यमेव सायंप्रातः समिद्धोमरूपाग्निपरिचर्या॥६७॥

(५) **नन्दनः**। उपनयनान्तं तासां समन्त्रकं, तच्च विवाह एवेत्याह **वैवाहिक** इति। **संस्कार** उपनयनम्। **वैदिकः** समन्त्रकः। तत्र गुरुकुलवासोऽग्निकार्यं चोत्तरार्धेनोक्तम्। **गृहार्थः** गृहकार्यम्। **अग्निपरिक्रिया**ऽग्निपरिचर्या। विवाहस्योपनयनत्वप्रतिपादनं तत ऊर्ध्वं कामचारवादभक्षादिवर्जनार्थम्॥६७॥

(६) **रामचन्द्रः।** **स्त्रीणां संस्कारः** वैवाहिको विधिः **वैदिकः** वेदमन्त्रैः **स्मृतः**। स्त्रीधर्मानाह **पतिसेवा गुरौ वासः** गुरोः आचार्यस्य समीपे वासः कार्यः। **अग्नेः परिक्रिया** गृहार्थे पाकनिमित्तम् ।।६७।।

(**रामचन्द्रः।** अग्निहोत्रस्येति त्रिभिः। अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा कार्या सायं-काले उद्वासं वैदिकं अग्निकर्म प्रतिदिनं पत्न्या कार्यम् ।।१।।)

(७) **मणिरामः**। अनेन स्त्रीणामुपनयनमपि प्राप्तम्। तत्र विशेषमाह **वैवाहिको विधिरिति**। तथा च स्त्रीणां विवाहविधिरेव उपनयनाख्यः संस्कारः पति-सेवैव वेदाध्ययनरूपो गुरुकुले वासः। गृहकार्यमेव सायंप्रातः समिद्धोमरूपाग्निपरि-चर्या। तस्माद्विवाहादेरुपनयनादिस्थाने विधानात् स्त्रीणामुपनयनादेर्निवृत्तिः ।।६७।।

(८) **गोविन्दराजः**। एवमुपनयनेऽप्यमन्त्रके प्राप्ते आह **वैवाहिक इति**। **यद्विवाहविधानं** तदेवासां **वैदिकसंस्कारः** उपनयनस्थाने। **पतिसेवा** च गुरुशुश्रूषा-स्थाने, **गृहकृत्यं** चाग्निपरिचरणस्थाने ।।६७।।

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः।
उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः, कर्मयोगं निबोधत।। ६८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रकरणोपसंहारः—

एतावदुपनयनप्रकरणम्। अत्र यदुक्तं तत्सर्वमुपनयनार्थम्। "ननु केशान्तोऽप्येवं प्राप्नोति"। न। अतिवृत्ते उपनयने स्वकाले तस्य विधानात्। प्रकरणेऽपि पठितस्य वाक्यादन्यार्थता भवति। तथा च केशान्तः समावृत्तस्यापि कैश्चिदिष्यते।

उपनयने भव **औपनायनिकः**। उत्तरपदस्य दीर्घत्वम् पूर्ववत्। उत्पत्तिः माता-पित्रोः सकाशाज्जन्म तां व्यनक्ति प्रकाशयति सगुणतां करोती**त्युत्पत्तिव्यञ्जकः**। जातोऽप्यजातसमोऽनुपनीतोऽधिकाराभावात्। अतोऽयं विधिरुत्पत्तिव्यञ्जकः। **पुण्य** इत्युक्तार्थः। उपनीतस्य येन **कर्मणा योगः** सम्बन्धोऽधिकारो, यत्तेनोपनीतेन कर्तव्यं, तदिदानीं वक्ष्यमाणं **निबोधत** ।।६८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उपनयनसंबन्धः उत्पत्तेर्द्वितीयस्या द्विजत्वरूपाया **व्यञ्जको** जनकः **कर्मयोग**मुपनेयस्य कर्मणा संबन्धम् ।।६८।।

(३) **कुल्लूकः। एष इति। औपनायनिक** इत्यनुशतिकादित्वादुभयपद-वृद्धिः। अयं द्विजातीनामुपनयनसम्बन्धी कर्मकलाप **उक्तः**। उत्पत्तेर्द्वितीयजन्मनो **व्यञ्जकः** ।।६८।।

(४) **राघवानन्दः**। वर्तिष्यमाणकर्मयोगं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति **एष** इति। **औपनायनिक** उपनयनसंबन्धी उपनयनपर्यन्तो वा उपनीतस्य येन **कर्मणा योगस्तं** उत्पत्तिव्यञ्जकः उत्पत्तेर्द्वितीयजन्मनो व्यञ्जकः पुण्यस्तत्प्रदः ।।६८।।

(५) **नन्दनः । उत्पत्तिव्यञ्जको** मातापितृजन्मविशेषकः उपनयनस्य संस्कारान्तरेभ्यः प्रधानसंस्कारत्वं प्रतिपादितं **पुण्य** इति **कर्मयोगं** कर्माभ्यासं शौचाचारादिषु कौशलम् अत्रापि द्विजातीनामित्यनुकर्षः कर्मयोग्यमिति च पठन्ति ।।६८।।

(६) **रामचन्द्रः** । अतः **कर्मयोगं निबोधत** ।।६८।।

(७) **मणिरामः । उत्पत्तिव्यञ्जकः** । द्वितीयजन्मव्यंजकः ।।६८।।

(८) **गोविन्दराजः** । **एष इति** । एष द्विजातीनामुपनयनभवो विधिरुक्तः **उत्पत्तेर्व्यञ्जकः** प्रकाशकः जातस्याप्यनुपनीतस्याजा(ज्ञा)तसमत्वात् पुण्यहेतुत्वात् **पुण्यः** । इदानीमुपनीतस्योपनयनकर्मणि संबन्धः तच्छृणुत ।।६८।।

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ।।६९।।

(१) **मेधातिथिः** । **शिक्षयेद्व्युत्पादयेच्छौचमादितः** । **आदित इति** वचनेनाचारादिभ्यः प्रागुपदेशः शौचस्य नेष्यते, किं तर्ह्यनियतक्रमकाः परस्परमेते । केवलमुपनयनानन्तरं व्रतादेशनं वक्ष्यति । आदिष्टवेदव्रतस्य च वेदाध्ययनम् । अतोऽग्नीन्धनसन्ध्योपासनयोः समन्त्रकत्वादकृते व्रतादेशे मन्त्रोच्चारणमप्राप्तं विधीयेत । शौचं चानियतकालं, तदवश्यं तदहरेवोपदेष्टव्यम् । एवमाचारोऽपि । अत इदमादित इति वचनमादरार्थं न प्रथमोपदेश्यतां शौचस्य विधत्ते । **शौचम्**—'एका लिङ्गे' (अ. ५ श्लो. १३६) इत्याद्याचमनान्तम् ।

आचारो गुर्वादीनां प्रत्युत्थानासनदानाभिवादनादि । **अग्निकार्यं** अग्न्याधानकार्यं समित्समिन्धनम् ।

सन्ध्यायामादित्यस्योपासनं तत्स्वरूपभावनं **सन्ध्याया उपासनम्** । एवं वा 'पूर्वां सन्ध्यामित्यादि' (अग्रे १०१ श्लो.) । एष व्रतधर्मः ।।६९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । शौचं** मृज्जलपरिमाणनियमादिविशिष्टं **आदितः** पूर्वं **आचारं** अभिवादनादि **अग्निकार्यं** समिदाधानं **सन्ध्योपासनं** सन्ध्यात्रयस्याचरणम् ।।६९।।

(३) **कुल्लूकः** । इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तं शृणुतेत्याह **उपनीय गुरुरिति । गुरुः शिष्यमुपनीय** प्रथमम् 'एका लिङ्गे गुदे तिस्र' (अ. ५।१३६) इत्यादि वक्ष्यमाणं **शौचं** स्नानाचमनाद्या**चारमग्नौ** सायंप्रातः समिद्धोमानुष्ठानं समन्त्रक**सन्ध्योपासन**विधिं च शिक्षयेत् ।।६९।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्रादौ गुरुशिक्षणीयमाह **उपनीयेति । शिष्यमिति** लिङ्गसङ्ख्ये अविवक्षिते 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीते'त्यादिश्रुते'र्जातिवत्पशुमालभेते'तिवत्

विधेयगतत्वात् पूर्वप्राप्तेरेकवाक्योपात्तत्वाच्च । अतो वक्ष्यति 'अध्येष्यमाण' (अ. २ । ६०) इत्येकवचनान्तं **शौचं** वक्ष्यते 'एका लिङ्गे' इत्यादिभिः । **अग्निकार्यं** अग्नौ सायंप्रातः समिद्धोमानुष्ठानम् ।।६९।।

(५) **नन्दनः । शौचं** हस्तपादादिप्रक्षालनम् । **आचार**माचमनादिकम् ।।६९।।

(७) **मणिरामः ।** इदानीं गुरुरुपनयनं कृत्वा यच्छिक्षयति तदाह—**उपनीय गुरुरिति । शौचं** 'एका लिङ्गे गुदे तिस्र' इत्यादि । आचारं स्नानाचमनादि । अग्निकार्यं सायंप्रातः समिद्धोमरूपम् ।।६९।।

(८) **गोविन्दराजः। उपनीयेति । गुरुः** शिष्योपनयनं कृत्वा **आदौ** प्रथमत एव **शौचं शिक्षयेत्** । अशुद्धस्य सर्वत्रानधिकारात् । तत **आचारं** प्रत्युत्थानादि, **अग्निकार्यं** च सायंप्रातरग्निप्रक्षेपादि **सान्ध्यकर्मानुष्ठानं** च शिक्षयेत् ।।६९।।

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ।। ७० ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अध्ययनधर्मानिदानीमाह—

प्रत्यासन्ने भविष्यति लृडयं द्रष्टव्यः । अध्ययने प्रवर्तमानः अध्ययनमारभमाणः अध्येतुमिच्छन्निति यावत् ।

उदङ्मुखोऽध्याप्यः । गौतमीये तु "प्राङ्मुखो वा शिष्यः प्रत्यङ्मुख आचार्य" इति (अ. १ सू. ५५) ।

आचान्तो यथाशास्त्रमिति । प्रागुक्तमाचमनविधिं स्मारयति ।

ब्रह्माञ्जलिः कृतो येनेति । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वान्निष्ठान्तस्य परनिपातः । 'ब्रह्माञ्जलिकृदि'ति वा पाठः ।

लघुवासा धौतवासाः । प्रक्षालनेन लघुनी वाससी भवतः । अतो लघुत्वेन वाससः शुद्धिर्लक्ष्यते । अथवाऽयं रोमादिस्थूलवसनः चित्तव्याक्षेपे ताड्यमानो न प्रहारं वेदयेत्ततश्च न युक्तः पठेत् । अपनीयमाने तु वाससि गुरोः खेदः स्यात् । निरावरणे च काये रज्ज्वादिना ताड्यमानो महतीं बालो वेदनामनुभवेत् । अतो दृष्टार्थं लघुवासस्त्वम् ।

जितानि नियमितानीन्द्रियाण्युभयान्यपि येन स **जितेन्द्रियः** । न इतस्ततो वीक्षेत, यत्किञ्चिन्न शृणुयादध्ययनेऽवहितो भवेदित्युक्तं भवति ।।७०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । यथाशास्त्रमाचान्तः उदङ्मुखः** शिष्यः प्राङ्मुखेनाध्याप्यो, **ब्रह्माञ्जलिकृतः** कृतब्रह्माञ्जलिः लघुवासाः स्वल्पवासाः जितेन्द्रियोऽनन्यमनाः ।।७०।।

(३) **कुल्लूकः । अध्येष्यमाण इति ।** अध्ययनं करिष्यमाणः शिष्यो **यथाशास्त्रं** कृताचमन **उत्तराभिमुखः** कृताञ्जलिः पवित्रवस्त्रः कृतेन्द्रियसंयमो गुरुणा **अध्याप्यः** प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखो वेति गोतमवचनात्प्राङ्मुखस्याप्यध्ययनम् । **ब्रह्माञ्जलिकृत** इति वाहिताग्न्यादिष्वित्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः ।।७०।।

(४) **राघवानन्दः ।** शिष्यस्य वेदग्रहणनियममाह **अध्येष्यमाण इति** त्रिभिः । **लघुवासा** गुरुतो लघुवासाः पवित्रवासा वा एवंविध एवाध्याप्यः ।।७०।।

(५) **नन्दनः ।** अथाध्ययननियमानाह **अध्येष्यमाणमिति । यथाशास्त्रमाचान्तः** प्राङ्मुखस्य गुरोर्दक्षिणत उदङ्मुख आसीनः । **अध्याप्यो** गुरुणा ब्रह्मचारी लघुवासा अनुल्बणवस्त्रः । **ब्रह्माञ्जलिकृतः** कृतब्रह्माञ्जलिः ।।७०।।

(६) **रामचन्द्रः ।** पूर्वं **आचान्तः यथाशास्त्रं** यथावेदं उदङ्मुख अध्येष्यमाणः शिष्यः ब्रह्माञ्जलिकृतः सन् अध्याप्यः ।।७०।।

(७) **मणिरामः । लघुवासः** पवित्रवस्त्रः ।।७०।।

(८) **गोविन्दराजः । अध्येष्यमाण इति ।** प्रत्यासन्नाध्ययनः शिष्यः कृत**शास्त्र**चोदितेतिकर्तव्यतायुक्ता**चमनः कृत**वक्ष्यमाण**ब्रह्माञ्जलिः** अस्थूल**वसनः** सन् **जितेन्द्रियः उदङ्मुखोऽध्याप्यः** ।।७०।।

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ।।७१।।

(१) **मेधातिथिः । ब्रह्म**शब्दोऽयमनेकार्थोऽप्यध्ययनाधिकारादत्र वेदवचनः प्रतीयते । तस्या**रम्भे** । निमित्तसप्तम्येषा । अध्ययनाधिकारादेव च तद्विषयाऽध्ययनक्रिया, तस्यायमारम्भः, प्रथमावृत्तिः पुरुषस्य । तत्रेदं पादग्रहणम् । वेदस्य तु यान्याद्याक्षराणि 'अग्निमीळे' 'इषे त्वा' 'अग्न आयाहि' इति न सोऽत्रारम्भ उच्यते । नहि तस्य निमित्तभावः सम्भावितः, नित्यत्वात् । कादाचित्कं हि निमित्तं भवति । तेनैतदुक्तं भवति —वेदाध्ययनमारिप्समानो गुरोः पादसङ्ग्रहणं कुर्यात्कृत्वा ततः स्वाध्यायाक्षराण्युच्चारयेन्न पुनः प्रवृत्ताध्ययनक्रियः पादौ गृह्णीयात् ।

"ननु चाद्यक्रियाक्षण आरम्भः, स च निमित्तम् । विद्यमानस्य च निमित्तत्वं युक्तं जीवनस्येव । अत्र गेहदाहाद्यतीतमपि निमित्तं तत्र तथैव श्रवणम् । तस्मात्सहप्रयोग एवाध्ययनपादोपसङ्ग्रहणयोर्युक्तः" ।

उच्यते । अध्यापनाध्यवसाय 'आरम्भ' उच्यते, नाद्यः क्रियाक्षणः । यदैव गुरुरधीष्वेत्याह तदैवाध्यवस्यति माणवकः । अतस्तदनन्तरं पादोपग्रहः । उपकारप्रवृत्तस्य गुरोश्चित्तप्रसादनमेतत् । यथा लोके कश्चिदुपकारप्रवृत्तं सभाजयति वाचा

'ननु त्वया वयमस्मात्पापान्मोचिता' इति । अनक्षरा चेयमध्येषणा 'उपसन्नोऽस्म्यध्ययनायेति' । न हि गुरुरुपरोध्योऽध्यापयेति । केवलमुपसदनमस्य कर्तव्यं सम्बोधार्थमवसरोऽध्ययनस्येति । अतः कृतोपसदनस्य वेदाक्षरोच्चारणम् । अपि च **संहृत्य हस्तावध्येतव्य**मित्युच्यते । तत्राधीयानः पादोपसङ्ग्रहणविधिमतिक्रमेत ।

अवसानं समाप्तिरध्ययनादुपरमः । यद्यपि ब्रह्मशब्द आरम्भे गुणभूतस्तथाप्यवसानस्य सापेक्षत्वात्सन्निहितत्वाद् ब्रह्मपदेनैव सम्बन्धः प्रतीयते, अन्यस्याश्रुतत्वात् ।

सदाग्रहणमन्वहं भाविप्रयोगारम्भावसानयोरेष विधिर्यथा स्यादितरथा य एव व्रतादेशानन्तरो मुख्यप्रारम्भः तत्रैव स्यात् । यथाऽन्वारम्भणीया दर्शपूर्णमासारम्भे चोदिता य एवाधानानन्तरभावी दर्शपूर्णमासप्रयोगारम्भः तत्रैव भवति, न मासिकप्रयोगारम्भे ।

प्रातरारभ्य यावदाह्निकं न निवृत्तं प्रपाठकद्वयमात्रपरिमाणं, तावदेकैव साऽध्ययनक्रियेति । अन्तरा कथञ्चिद्विच्छेदेऽपि पुनः प्रवृत्तौ नारम्भशब्दवाच्यताऽस्तीति, न पुनः पादोपसदनं क्रियते । स्मृत्यन्तरे च पठ्यते "पादोपग्रहणं गुरोः प्रातरन्वहमिति" ।

संहृत्य–संलग्नौ संश्लिष्टौ परस्परं कृत्वाऽ**ध्येयम्** । कच्छप इव यः संनिवेशो हस्तयोः प्रसिद्धस्तथा कर्तव्यः । **स हि ब्रह्माञ्जलिः** । पदार्थकथनमेतत् ।।७१।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदा प्रत्यहं संहृत्य हस्तौ हस्ततले संमील्य ।।७१।।

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मारम्भेऽवसाने चेति । वेदाध्ययनस्यारम्भे कर्तव्ये समापने च कृते गुरोः पादोपसंग्रहणं कर्तव्यं **हस्तौ संहृत्य** संश्लिष्टौ कृत्वाऽ**ध्येतव्यं** स एव 'ब्रह्माञ्जलिः स्मृत' इति पूर्वश्लोकोक्तब्रह्माञ्जलिशब्दार्थव्याकारः ।।७१।।

(४) राघवानन्दः । किं च **ब्रह्मेति** । ब्रह्मारम्भे वेदस्याध्ययनसमाप्त्योर्ब्रह्माञ्जलिकृत इत्युक्तं तल्लक्षणमाह **संहृत्येति** । अञ्जलिरत्र कदलीपुष्पाकारः ।।७१।।

(५) नन्दनः । ब्रह्माञ्जलिं वक्ष्यति **ब्रह्मारम्भ** इति । **सदा** अहरहः **ग्राह्यौ** ब्रह्मचारिणा ।।७१।।

(६) रामचन्द्रः । **ब्रह्मारम्भे** वेदारम्भे तथा **वेदावसाने** गुरोः पादौ ग्राह्यौ भवतः । हस्तौ संहृत्य संयोज्य अध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ।।७१।।

(७) मणिरामः । **ब्रह्मारम्भे** वेदारम्भे **हस्तौ संहृत्य** संश्लिष्टौ कृत्वा ।।७१।।

(८) **गोविन्दराजः । ब्रह्मारम्भ इति ।** अन्वाहिकवेदपाठा**रम्भान्तयोः सदा** अहरहः **गुरोः पादोपसंग्रहणकं** कर्तव्यम् । **संहतौ** च कच्छपके इति प्रसिद्ध-सन्निवेशेन हस्तौ कृत्वाऽध्येतव्यम् । यस्मात् **स ब्रह्माञ्जलि**शब्देनोच्यत **इत्यृषिभिः स्मृतः** इत्यलौकिकत्वात् ब्रह्माञ्जलिस्वरूपनिरूपणम् ।।७१।।

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ।।७२।।

(१) **मेधातिथिः ।** यदुपसङ्ग्रहणं पूर्वश्लोके गुरोरुक्तं **तद्व्यत्यस्तपाणिना कार्यम् ।**

कीदृशः पुनः पाण्योर्व्यत्यासः कर्तव्य इत्यत आह । **सव्येन** हस्तेन **सव्यः** पादः **स्प्रष्टव्यः** स्पर्शः कर्तव्यो, न तु चिरं निपीड्यासितव्यम् । एष च व्यत्यासो युगपदित-रेतरदिक्सञ्चारेण हस्तयोर्भवति । अग्रतः स्थितेन सम्मुखेन **गुरोरुपसङ्ग्रहणं** कर्तव्यम् । तत्र वामो दक्षिणमार्गं नीयते, दक्षिणो वाममित्येवं **सव्येन सव्यः** स्पृष्टो भवति, **दक्षिणेन च दक्षिण** इत्येष पाणिव्यत्यासः ।

अन्ये तु 'विन्यस्तपाणिने'ति पठन्ति । स्पर्शादेव च विन्यासे सिद्धे नाग्नि-तप्तायःपिण्डस्पर्शनवद्दाहभयादङ्गुल्यग्रमात्रेण स्पर्शनं कर्तव्यमपि तु हस्तौ विन्यसित-व्यौ निधातव्यौ । पीडनं तु पीडाकरं निषिद्धमिति वर्णयन्ति ।।७२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** उपसंग्रहणप्रकारमाह **व्यत्यस्तेति । व्यत्यस्तौ** दक्षिणो-त्तरौ स्वस्तिकाकारेण संहतौ **पाणी** यस्य । एवं चार्थादाभिमुख्येनाभिवादने सव्येन हस्तेन सव्यस्य पादस्य स्पर्शः प्राप्तः, तथापि यत्र पर्यङ्कबन्धादिवशात् व्यत्यस्तपाद एवास्ते गुरुः, तत्र पाणिव्यत्यासो न कार्यः । तथा सन्ध्यायामात्माभिवादने सव्येन हस्तेन सव्यस्य पादस्य स्पर्शः स्पशार्थत्वात् व्यत्यासस्य इत्येतदर्थं सव्येन सव्य इत्युक्तम् ।।७२।।

(३) **कुल्लूकः । व्यत्यस्तपाणिनेति ।** पादोपसंग्रहणं कार्यमित्यनन्तरमुक्तं तद्व्यत्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते । कीदृशो व्यत्यासः कार्य इत्यत आह **सव्येन** पाणिना **सव्यः** पादो **दक्षिणेन** पाणिना **दक्षिण** : पादः गुरोः स्प्रष्टव्यः । उत्तानहस्ताभ्यां चेदं पादयोः स्पर्शनं कार्यम् । यदाह **पैठिनसिः**–'उत्तानाभ्यां हस्ता-भ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादावभिवादयेत् ।' दक्षिणोपरिभावेन व्यत्यासो वाऽयं शिष्टसमाचारात् ।।७२।।

(४) **राघवानन्दः ।** गुरोः पादौ ग्राह्यावित्युक्तं तत्प्रकारमाह **व्यत्यस्तेति । उपसंग्रहणं** पादयोरिति शेषः । एतद्व्यनक्ति**सव्येनेति । सव्येन** स्वस्य वामहस्तेन

सव्यो गुरो: पाद: एवमुत्तरत्र नायं क्रम:। तथा च पैठीनसि:। 'उत्तानाभ्यां दक्षिणं दक्षिणेन सव्यं सव्येन पादावभिवादये'दिति ।।७२।।

(५) **नन्दन:**। कथं ग्राह्यौ पादावित्यपेक्षायामाह **व्यत्यस्तेति** । उपसंग्रहणं गुरुपादस्पर्श:। अस्य व्याख्यानमुत्तरार्धम्। **सव्येन** पाणिना **सव्य:** पाद: स्प्रष्टव्य: ।।७२।।

(६) **रामचन्द्र:**। ।।७२।।

(७) **मणिराम:**। पादोपसङ्ग्रहणप्रकारमाह **व्यत्यस्तपाणिनेति**। व्यत्यासस्वरूपमाह **सव्येनेति**। पादयो: स्पर्शनं चोत्तानहस्ताभ्यां कार्यम्। 'उत्तानाभ्यां हस्ताभ्या'मिति **पैठीनसि**वचनात् ।।७२।।

(८) **गोविन्दराज:**। कथं पुन: पादोपसंग्रहणं कर्तव्यमित्यत आह **व्यत्यस्तपाणिनेति**। इतरेतरदिगर्पितहस्तेन **गुरो: पादोपसर्पणं** कर्तव्यम्। **वामेन** च हस्तेन **वामपाद:** स्पर्शनीय: **दक्षिणेन** तु दक्षिण: ।।७२।।

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रित: ।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ।।७३।।

(१) **मेधातिथि:**। **अध्येष्यमाण**मित्यादीनि प्राग्व्याख्यातानि पदानि। गुरोरयं नियोग:। गुरोर्यदा माणवकोऽध्यापयितुमभिलषितस्तदा **अधीष्व भो इत्या**मन्त्रयितव्य:। अनामन्त्रितेन न गुरु: खेदयितव्य 'उपदिशानुवाकमिति'। उक्तं च "आहूतश्चाप्यधीयीतेति" ।

विरामोऽस्त्वित्येतं शब्दं समुच्चार्यारमेत् निवर्तेत। क: ? गुरुरेव, प्रथमान्तनिर्देशात्। अथवा गुरुणोत्सृष्टो निवर्तेत, न स्वेच्छया। एवं चेदं व्याख्यायते, 'यदा गुरुर्विरामोऽस्त्विति ब्रूयात्तदा विरमेद्ब्रह्मचारी।'

अन्ये त्वध्येतृमात्रस्य—शिष्याणामुपाध्यायस्य च–उपरमणकाले धर्ममिममिच्छन्ति। तथा च स्मृत्यन्तरम्। "स्वाध्यायमधीत्य विरमणकाले प्रदेशिन्या पृथिवीमालभ्य स्वस्तीति यजुर्ब्रूयाद्विस्पष्टामिति सामसु, विराम: परमास्वृक्षु, आरमस्त्वथर्वसु।"

अतन्द्रित: अनलस:। तन्द्राऽऽलस्यम्। तद्योगात्पुरुषस्तन्द्रित इत्युच्यते। त्यक्त्वाऽऽलस्यमतन्द्रित:। अनुवादश्चायम्। नात्र तन्द्रा श्रम:। न त्वियमाशंका कर्तव्या "य अतंद्रितस्तस्यायं विधि:, आलस्यवतस्त्वन्य:" ।।७३।।

(२) **सर्वज्ञनारायण:**। अध्ययनार्थं शिष्यो गुरुमधीष्वेति ब्रूयात्। स्वाध्यायान्ते विरामोऽस्त्विति ब्रूयात्। अत्र पाठे अधीष्वेत्यन्तर्भावितण्यर्थं शिष्येण गुरुं प्रति वाच्यम्। अध्येष्यमाणं तु गुरुरिति क्वचित्पाठ:। तत्र गुरुणा तद्वाच्यम् ।।७३।।

(३) **कुल्लूकः**। **अध्येष्यमाणमिति**। अध्ययनं करिष्यमाणं शिष्यं सर्वदाऽनलसो गुरुरधीष्व भो इति प्रथमं वदेत्। शेषे विरामोऽस्त्वित्यभिधाय विरमेन्निवर्तेत ॥७३॥

(४) **राघवानन्दः**। गुरुशिष्ययोर्नियममाह **अध्येष्यमाणं त्विति** त्रिभिः। **अध्येष्यमाणं** शिष्यं **अधीष्व भो** इति ब्रूयात्तथा विरामोऽस्त्वित्युक्ते **आरमेत्** निवर्तेताध्ययनात्, **शिष्य** इति शेषः ॥७३॥

(५) **नन्दनः**। **अधीष्वेति** प्रार्थनायां लकारः, विधेरलायुक्तत्वात्। **ब्रूयात्** ब्रह्मचारी ॥७३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **अतन्द्रितः** गुरुः **अध्येष्यमाणं** शिष्यं भो शिष्य **अधीष्व** इति ब्रूयात् अन्यत्र क्रीडातः विरामः अस्तु इति वारयेत् ॥७३॥

(७) **मणिरामः**। **अध्येष्यमाणं** अध्ययनं करिष्यमाणं शिष्यं, नित्यकार्ये सर्वदा, **अतन्द्रितः** आलस्यरहितः। **गुरुः** अधीष्व भो इति आदौ ब्रूयात् पाठान्ते विरामोऽस्त्वित्युक्त्वा विरमेदित्यर्थः ॥७३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अध्येष्यमाणमिति**। प्रत्यासन्नाध्ययनं शिष्यं अनलसो **गुरुः** सर्वकाल**मधीष्व भो इति ब्रूयात्**। **विरामोऽस्त्विति** चोक्त्वा अनन्तरमध्यापनान्निवर्तेत ॥७३॥

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ॥ ७४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेन **ब्रह्मण आदावन्ते च प्रणवं कुर्यात्**, ब्रह्मविषयाया अध्ययनक्रियाया इति द्रष्टव्यम्।

प्रणवशब्द ॐकारवचनः। तथा च वक्ष्यति **स्रवत्यनोङ्कृतमिति**।

सर्वदाग्रहणमध्ययनविधिमात्रधर्मो यथा स्यादितरथा प्रकरणाद्ग्रहणार्थ एव ब्रह्मचारिणः स्यात्। अस्मिंस्तु सति योऽप्यविस्मरणार्थो, यच्च "अहरहः स्वाध्यायमधीयीत" इति गृहस्थादीनां, तत्र सर्वत्र सिद्धं भवति। सन्ध्याजपादौ तु स्वशब्देन विधास्यति 'एतदक्षरमेतां चेति'। न चायं वेदधर्मो येन यत्र कुत्रचिद्वैदिकवाक्योच्चारणमारभेत तत्र प्राप्नुयात्। अतो होम-मन्त्रजप-शास्त्रानुवचन-याज्यादीनामारम्भे नास्ति प्रवणः, अन्यत्राप्युदाहरणार्थे वैदिकवाक्यव्याहारे। तस्मात्स्थितं प्राकारणिकस्वाध्यायाध्ययनविधिधर्मार्थं **सर्वदा**ग्रहणम्। प्रणवप्रयोगस्यान्वाहिकारम्भार्थता तु नित्यकालग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धा।

अस्यार्थवादः **स्रवत्यनोंकृतम्**। पूर्वं प्रारम्भे अनोङ्कृतं ब्रह्म स्रवति। ओमा कृतं ॐशब्देन संस्कृतम्। साधनं कृतेति समासः। अथवा ॐकृत उच्चारितो यस्मिन्ब्रह्मणि तदोंकृतं सुखादित्वात्परनिपातः। **परस्ताच्च** समाप्तौ। चकारेणानोंकृतमिति सम्बध्यते।

स्रवति विशीर्यति इत्युभाभ्यामपि नैष्फल्यमध्ययनस्य प्रतिपाद्यते। अधीतं ब्रह्म यस्मिन्कर्मणि विनियुज्येत तन्निष्फलं भवतीति निन्दार्थवादश्च। पाकार्थं निषिक्तस्याप्राप्तपाकक्षीरादेरवच्छिद्रिते भाजने य इतस्ततो विक्षेपः प्रक्षरणं तत् स्रवतीत्युच्यते। लब्धपाकस्य पिण्डीभूतस्य भोग्यतां प्राप्तस्य यो विनाशः स विशरणम् ।।७४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। आदावन्ते** च **प्रणवं** कुर्यादुपादद्यात्। **सर्वदा** ब्रह्मयज्ञादावपि। **पूर्वं** प्राग्गृहीतं **स्रवति** नश्यति **परस्तात्** गृहीष्यमाणं विशीर्यते ग्रहणकाले एव सम्यक् न गृह्यते ।।७४।।

(३) **कुल्लूकः। ब्रह्मणः प्रणवमिति**। ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनारम्भेऽध्ययनसमाप्तौ चोङ्कारं कुर्यात्। यस्मात्पूर्वं यस्योङ्कारो न कृतस्तत्**स्रवति** शनैःशनैर्नश्यति यस्य **पुरस्तान्न** कृतस्तद्विशीर्यत्यवस्थितिमेव न लभते ।।७४।।

(४) **राघवानन्दः**। ॐकाराद्यन्तमध्ययनं नियमयति **ब्रह्मण इति**। ब्रह्मणो वेदस्य पूर्व**मनोंकृतं** ब्रह्म **स्रवति** च्यवते स्वरवर्णतः विशीर्यते। यदप्यधीतं तदपि विस्मृतं स्यादिति प्रणवोच्चारणेऽर्थवादः ।।७४।।

(५) **नन्दनः**। ब्रह्मणो वेदस्याध्येतव्यप्रदेशस्या**दावन्ते** च **सर्वदा** सदा आश्रमान्तरेऽपि **आद्यन्तयोरनोंकृतं** ब्रह्म। ब्रह्मगीतमदृष्टसाधनं परम् ।।७४।।

(६) **रामचन्द्रः। ब्रह्मणः** वेदस्यारम्भे अध्ययनारम्भे **सदा प्रणवं कुर्यात्। अनोंकृतं पूर्वं** वेदः स्रवति ॐकारं उच्चरति **परस्ताद**ध्ययनात् पश्चादध्ययनाद्वेदः विशीर्यते विस्मरणं यातीत्यर्थः ।।७४।।

(७) **मणिरामः। ब्रह्मणो** वेदस्य **प्रणवं** ओंकारं उच्चारयेत्। तदकरणे दोषमाह **स्रवतीति। स्रवति** शनैःशनैः नश्यति। **विशीर्यति**। हृदये अवस्थितिमेव न लभत इत्यर्थः ।।७४।।

(८) **गोविन्दराजः। ब्रह्मण इति**। वेदपाठस्या**रम्भान्तयोः** ओंकारं सर्वदा ग्रहणार्थाध्यापनकालात् कालान्तरेऽपि कुर्यात्। **यस्मात्** यस्य ब्रह्मणः **पूर्वमनोंकृतः** तत् **स्रवति** गृहीतमपि विस्मृत्य गच्छति। **परस्ताच्च विशीर्यते**। यस्य न कृतः तद्विशीर्यते नैव गृह्यते ।।७४।।

प्राक्कूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ॐकारमर्हति ।। ७५ ।।

(१) **मेधातिथिः** । कूलशब्दो दर्भाग्रवचनः । **तान्पर्युपासीनः** तेषु प्रागग्रेषु दर्भेषूपविष्ट इत्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासा'मिति (पा. सू. १।४।४६) स्था आ आसामित्याङ्ग प्रश्लेषात्कर्मत्वम् । परि उप आ आसीन इति इहाप्याङ्ग श्लिष्टनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । पर्युपशब्दावनर्थकौ ।

पवित्रैर्दर्भैरेव **पावितः** शुचित्वमापादितः । अघमर्षणादिस्तु मन्त्रो नेह पवित्रशब्देनोच्यते, ब्रह्मचारिणस्तदानीमनधीतत्वात्तेषाम् । न च दर्भाः स्वसत्तामात्रेण काञ्चित् क्रियामकुर्वतः पावने करणं भवन्तीति । अवान्तरव्यापारापेक्षया स्मृत्यन्तरे प्राणोपस्पर्शनं प्रतीयते । आह च गौतमः । (अ. १ सू. ४९।५०) "प्राणोपस्पर्शनं दर्भैः । प्राक्कूलेष्वासनं च" ।

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतः । मुखनासिकासञ्चारी वायुः प्राणः तस्यायामो निरोधः शरीरे धारणं, बहिर्निष्क्रमणनिषेधः, तस्य स्मृत्यन्तरे धारणकालस्य मानं समाम्नातम् । मन्त्रानुस्मरणं च । "प्रतिप्रणवसंयुक्तां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते" । वसिष्ठेन भगवता महाव्याहृतयोऽप्युक्ताः । मन्त्रावसान एव निरोधावधिः । अन्यस्यानाम्नातत्वात्सर्वस्मृतीनां चासति विरोध एकार्थत्वादिहाप्येवमेवानुष्ठानम् ।

"नन्वेवमितरेतराश्रयः स्यात् कृतेषु प्राणायामेषु ओङ्कारो न कर्तव्यो, न चोङ्कारेण विना प्राणायामो निर्वर्तते" ।

नैष दोषः । त्रिर्जपेदिति प्राणायामेषु मानसव्यापारेणोङ्कारस्य स्मरणमुच्यते । न हि निरुद्धप्राणस्य शब्दोच्चारणं सम्भवति । यद्यपि जपः कश्चिद्वाग्व्यापारसाध्यो भवति । स्वाध्यायाध्ययने तु पुनरुच्चारणं विवक्षितम् । अध्ययनक्रियाया एवंरूपत्वाच्छब्दक्रियायां ह्ययं धातुः, श्रोत्रग्राह्यश्च शब्दो न केवलेन मनसा गृह्यते ।

न चायमोङ्कारधर्मो येनान्यत्रापि तस्मिन्नुच्चार्यमाणेऽपि प्रसज्येत । उक्तं च "स्वाध्यायारम्भे कर्तव्य" इति । ओङ्कारधर्मत्वे हि लौकिकेषु वाक्येष्वोमिति ब्रूम इत्यादिषु प्रसज्येत ।

गौतमेन तु पठितम् (अ. १ सू. ४९) — "प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमात्रा" इति । मात्राशब्देन चाविकृतस्य स्वरस्याकारादेर्यावान्कालः स उच्यते । तत्र विरोधात्स्मृत्यन्तरोक्तः कालो नास्ति, न च मन्त्रस्मरणं, तत्रानोङ्कारा अपि प्राणायामाः सन्तीति नेतरेतराश्रयदोषापत्तिः ।

---

(७५) उपासीन=उदासीनः (च)

तत ॐकारमर्हति कर्तुमिति शेषः, यदाऽयं समुदाय एव रूढिरूपेण प्रणववचनः। यदा तु करणं कारः। ओमित्येतस्य 'कार' उच्चारण 'मोङ्कार' स्तदा नास्ति पदान्तरापेक्षा।

प्रणवशब्देन कर्तव्यतामुक्त्वाऽत्रोङ्कारमित्यनुवदत्यत एतावेकार्थौ। तथा च दर्शितम् ।।७५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **प्राक्कूलानि** कूलमग्रं प्रागग्रेषु दर्भेषूपरि वेष्टयित्वा स्थितेष्वासीनः **पवित्रैर्दर्भैः पावितः**। यथा **गौतमः** प्राणोपस्पर्शनं दर्भैरिति। **प्राणा** इन्द्रियाणि प्राणदेशो हृदयं वा, प्राणायामैरिति प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमात्रा इति **गौतमः**। ॐकारं ब्रह्मण आदिभूतम् ।।७५।।

(३) **कुल्लूकः**। **प्राक्कूलानिति**। **प्राक्कूला**न्प्रागग्रान्दर्भानध्**यासीनः पवित्रैः** कुशैः करद्वयस्थैः पवित्रीकृतः 'प्राणायामास्त्रयःपञ्चदशमात्रा' इति **गौतमस्मरणात्**। पञ्चदशमात्रैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतोऽकारादिलघ्वक्षरकालश्च मात्रा ततोऽध्ययनार्थमोङ्कारमर्हति ।।७५।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **प्रागिति**। **प्राक्कूलान्** प्रागग्रान् कुशानिति शेषः। **पवित्रै**र्हस्तद्वयस्थितकुशैः ।।७५।।

(५) **नन्दनः**। **प्राक्कूला**न्कुशान्परि प्रागग्रेषु पवित्रैर्मन्त्रप्रोक्षणादिभिः। **ओङ्कार**मोङ्कारोच्चारमर्हति प्राप्नोति। एष विधिः प्रथमाध्ययनपरः 'सर्वदेति' वचनाभावात् ।।७५।।

(६) **रामचन्द्रः**। **प्राक्कूलान्** कुशान् गृहीत्वा गुरुं पर्युपासीत **पवित्रैः कुशैः** पावितः त्रिभिः प्राणायामैः पूतो भवेत् ओंकारोच्चारणार्थं सः **अर्हति** ।।७५।।

(७) **मणिरामः**। **प्राक्कूलान्** प्रागग्रान्। अर्थात् कुशान् पर्युपासीनः तादृशकुशोपरि स्थितः पवित्रैः पावितः, अर्थात् करद्वयस्थैः कुशैः पवित्रीकृतः। एवं भूत्वा प्राणायामं कृत्वा पूतः सन् ओंकारमुच्चार्य वेदाध्ययनं कुर्यादित्यर्थः ।।७५।।

(८) **गोविन्दराजः**। **प्राक्कूलानिति**। "प्राणोपस्पर्शनं दर्भैः प्राक्कूलेष्वासनं चे"ति गौतमस्मरणात् **प्रागग्रेषु च दर्भेष्वासीनः**, अतएव च **पवित्रैर्दर्भै**रेव प्राणस्थानात् हृदयस्पृष्टैः पवित्रीकृतः प्राणायामैश्च श्वासनिरोधरूपैः "त्रिभिः प्राणायामः त्रिपञ्चदशमात्रा" इति गौतमोक्तप्राणायामैः **पवित्रीकृतः** ततः ओंकारं पूर्वोक्तं कर्तुं **योग्यो** भवति ।।७५।।

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च ॥ ७६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वस्य विधेरर्थवादः । अक्षरत्रयसमाहाररूप ॐकारस्तत्रैकैकस्य उत्पत्तिमाह । **वेदत्रयात्**त्रिभ्यो वेदेभ्यः **निरदुहद्**उद्धृतवान्यथा दध्नो घृतमुद्ध्रियते । न केवलमक्षरत्रयं यावदिदम् अपरं **भूर्भुवः स्वरिति** ।।७६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रणवस्य प्रकृतस्तुतौ कार्यायां व्याहृतिगायत्र्योः स्तुतिस्तयोरप्यादौ जपार्था ॐकारमात्रजपस्तु प्रागुक्तस्तदसंभवे निरदुहदुद्धृतवान् इतीति । इतीति द्वयेन प्रकारद्वयाभिधानेन भूर्भुवःस्वरित्येवं प्रकारा व्याहृतयः संगृहीताः ।।७६।।

(३) **कुल्लूकः** । **अकारं चेति** । 'एतदक्षरमेतां च'ेति (अ. २. ७८) वक्ष्यति तस्यायं शेषः । **अकारमुकारं मकारं च** प्रणवावयवभूतं ब्रह्म **वेदत्रयाद्**ृग्यजुःसामलक्षणा**द्भूर्भुवः स्वरिति** व्याहृतित्रयं च क्रमेण **निरदुहद्**उद्धृतवान् ।।७६।।

(४) **राघवानन्दः** । प्राणायामपूतस्यैव प्रणवोच्चारणाधिकार इत्युक्तेस्तदङ्गगायत्रीप्रणवव्याहृतिसंयुक्तं ज्ञापयन् आदौ प्रणवस्य वेदत्रयसारतामाह—**अकारं चेति** द्वाभ्यां । **वेदत्रयात्** ऋग्यजुःसामभ्यः **निरदुहत्** उद्धृतवान् दध्न इव नवनीतम् ।।७६।।

(५) **नन्दनः** । वेदग्रहणारम्भे व्याहृतित्रयसावित्र्योरपि प्रयोज्यतां श्लोकद्वयेनाह **अकारमिति** । **निरदुहन्नि**श्चकर्ष । अस्यानन्तरं द्वितीयस्येति करणस्यान्वयः । पश्चात् **भूर्भुवः स्वरिति** चेत्यन्वयः । ततोऽयमर्थः— इति एवं यथाऽकारादीन्वर्णान्निरदुहदेवं भूर्भुवः स्वरिति च निरदुहदिति ।।७६।।

(६) **रामचन्द्रः** । **प्रजापतिः अकारं** ऋग्वेदाद**दूदुहत्** । **उकारं** च यजुर्वेदाददूदुहत् । **मकारं** सामवेदा**ददूदुहत्** । ऋग्वेदाद्भूः अदूदुहत् । यजुर्वेदात् भुवः । सामतः स्वरिति अदूदुहत् । तिस्रः व्याहृतयः भवन्ति ।।७६।।

(७) **मणिरामः** । **निरदुहत्** उद्धृतवान् ।।७६।।

(८) **गोविन्दराजः** । ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादित्यस्यार्थवादमाह **अकारमिति** । **त्रिभ्य इति** अकारोकारमकारात्मकः किलोंकारः । एतच्चाक्षरत्रयं **वेदत्रयात्** सारभूतं **प्रजापति**रुद्धृतवान् । तथा **भूर्भुवः स्वरित्ये**तश्च महाव्याहृतित्रयमुद्धृतवान् इदं(त्थं) **चेयं** व्याहृतिस्तुतिः । अध्ययनकाले तद्विधानार्था अत्राकस्मात् स्तुतिर्वर्तत इति प्रयोजनात् तत्सवितुर्वरेण्यमित्यस्याः सवितृदेवताकाया **ऋचः** पादं पादं यथाक्रमं त्रिभ्य एव वेदेभ्यः परमेष्ठी हिरण्यगर्भः प्रजापतिः उद्धृतवानित्ययमपि अध्ययनकाल(ः) विध्यर्थः सावित्र्यर्थवादः ।।७६—७७।।

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ।।७७।।

(१) **मेधातिथिः**। अयं "तत्सवितुर्वरेण्यम्" इत्येतस्याः गायत्र्या उत्पत्त्यर्थवादो विधानार्थः। पूर्वश्लोके चार्थवादादेव व्याहृतीनामपि विधानम्। क्रमस्तु पाठावगम्यः। वक्ष्यति च--"एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम्" इति।

अदूदुहदुद्धृतवानिति। यद्यपि **तदित्ये**तत्प्रतीकेन 'तत्सवितुर्वृणीमहे' इति वा शक्यते लक्षयितुम्। न तु सा त्रिपदेति। त्रिपदा च ग्राह्या। त्रिपदा चैव सावित्रीति।

कश्यपादयोऽपि प्रजापतयः सन्त्यतो विशिनष्टि **परमेष्ठीति**। हिरण्यगर्भः। स हि परमे स्थानेऽनावृत्तिलक्षणे स्थितः। आदरातिशयार्थं चैतत्सावित्र्याः। साक्षात्किलेयं सर्वमुख्येन प्रजापतिना **वेदेभ्यः** समुद्धृतेति।।७७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अदूदुहत्** सारप्राप्त्यर्थमाकृष्टवान्। **सावित्र्याः** सावित्रीति निरुपपदेन पठनरूढा तत्सवितुर्वरेण्यमिति गृह्यते। न तत्सवितुर्वृणीमह इत्यादयः ।।७७।।

(३) **कुल्लूकः**। **त्रिभ्य एवेति**। तथा त्रिभ्य एव वेदेभ्य ऋग्यजुःसामभ्य**स्तदित्यृच** इति प्रतीकेनानूदितायाः **सावित्र्याः पादं पादमिति** त्रीन्पादान् ब्रह्माऽऽचकर्ष। परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ।।७७।।

(४) **राघवानन्दः**। तेभ्यो गायत्र्यास्त्रीन्पादानदूदुहदित्याह **त्रिभ्य इति**। **तदित्यृचः** तत्सवितुरित्याद्या या ऋचः परमेष्ठी हिरण्यगर्भः "आपो ज्योति"रित्यादिशिरोऽपि ज्ञेयम्। "सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते" (अ. ना. ११) इति श्रुतेः। "गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकां। प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयम" इति(अ. १ श्लो.२३)याज्ञवल्क्योक्तेश्च।। गायत्रीत्युपलक्षणं त्रिष्टुब्जगत्योः। "संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा सद्यःश्लेषगायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण" इति श्रुतेः। त्रिष्टुभं राजन्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्रीमिति। त्रिष्टुभं क्षत्रियाय त्रिष्टुप्छंदस्कां, तथा वैश्याय प्रजापतिदृष्टां जगतीछन्दस्काम्। सवितृदेवत्यां रुक्मपाशविमोचने उखासंभरणे विनियुक्तां विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः। प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे विनाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो विराजति ।। इत्येतामृचं प्रब्रूयात्। बृहस्पतिदृष्टसवितृदेवत्यां देवसवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमद्यः स्वदातिनः स्वाहा जपे त्वाज्यविनियुक्ताम् ।।७७।।

(५) **नन्दनः**। **तदिति** तत्सवितुरिति **सावित्र्याः** सवितृदैवत्याया **ऋचो-ऽदूदुहदधु**क्षत्। तस्माद्वेदत्रयसारत्वाद्व्याहृतित्रयसावित्र्यौ वेदारम्भे प्रयोज्येति ॥७७॥

(६) **रामचन्द्रः**। तस्मात् कारणात् अस्याः सावित्र्याः ऋचः इति निश्चितं **त्रिभ्य एव वेदेभ्यः पादं पादं अदूहत्** ॥७७॥

(७) **मणिरामः**। **तदित्यृच इति** प्रतीकेनानूदितायाः **सावित्र्याः पादं पादं** त्रीन् पादान् ॥७७॥

(८) **गोविन्दराजः** ॥७७॥

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम्।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥७८॥

(१) **मेधातिथिः**। सत्यपि स्वाध्यायविधिप्रकरणे वाक्यात्सन्ध्याजप-विधिरयम्। तत्र गायत्र्या अनुवादः प्रणवव्याहृतीनामप्राप्तविधिः।

अत्र कश्चिदाह। "नायं सन्ध्याविधिरप्रकरणात्। विधिर्हि भवन्ब्रह्मचारिणः स्यात्तस्य प्रकृतत्वात्। न च तस्य सम्भवति। इह हि **वेदविदि**त्युच्यते। न च तस्य प्रथमोपनीतस्य वेदवित्त्वमस्ति। अपि च फलमत्र श्रूयते **वेदपुण्येन युज्यते**। नित्यश्च सन्ध्योपासनविधिः न फलार्थः। न चैतद्विद्मः किमिदं वेदपुण्यं नाम फलं, येन योगो-ऽयं जप उच्यते। यदि तावद्वेदाध्ययनात्पुण्यमभिप्रेतं तदवाप्तिर्वेदपुण्येन 'योगो'-ऽभिप्रेतस्तत्र यस्तावदयं प्रकृतः स्वाध्यायविधिस्तस्य नार्थावबोधादृते किञ्चित्फल-मस्त्यश्रुतत्वात् दृष्टत्वाच्चार्थावबोधस्य कल्पनाऽपि नास्ति। यश्च गृहस्थादीनां विधिः "अहरहः स्वाध्यायमधीयीत" इति सोऽपि नित्य एव। यत्तत्र फलश्रवणं 'पयो दधि घृतं मधु' इति सोऽर्थवाद एव। तस्मान्नायं विधिः। विधौ हि सर्वमेतद्विवक्षि-तव्यम्। यदा त्वयमर्थवादस्तदा 'जपन्नि'ति प्रकृतमध्ययनमुच्यते, 'वेदपुण्येने'-त्येतदपि यथाकथञ्चिन्नीयते"।

अत्रोच्यते। वाक्येन प्रकरणं बाध्यत इत्युक्तमेव। यत एव वेदवित्पदं सन्ध्या-पदं च न प्रकृतविषयतयाऽन्वेति, तत एवान्यत्रायं विधिः। सन्ध्ययोरेतत्त्रयं जपेदि-त्येतावान्विधिः। वेदवित्पदमनुवदिष्यते। गृहस्थादीनां वेदवित्त्वस्य सम्भवात्। "ब्रह्मचारिणो वेदवित्त्वं न सम्भवतीति" चेत् किं तदीयेन सम्भवेन। यथाप्राप्तानु-वादे हि सर्वाश्रमिणामधिकारः। कर्तृविशेषणे हि वेदवित्पदे ब्रह्मचारिणो नाधि-कारः स्यात्। "कथं पुनरस्यानुवादः"। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। विधौ सन्ध्याविधौ प्राप्ते प्रणवव्याहृतयस्तावदप्राप्तास्तत्र विधातव्याः। तत्र यद्यपरं वेदविदिति विधी-यते तदा वाक्यभेदः स्यात्। प्राप्ते हि कर्मणि नानेकार्थविधानं सम्भवति। प्रणव-

व्याहृतीनां तु नानुवादः सम्भवति। तेनायमत्र वाक्यार्थः 'सन्ध्ययोर्यत्सावित्रीं जपेदित्युक्तं तत्रायमपरो गुणः प्रणवव्याहृतिपूर्विकां तां जपेत्'। विप्रग्रहणं च तदा प्रदर्शनार्थमेव।

यदप्युक्तं—"फलमत्र श्रूयते नित्यश्च विधिः सन्ध्यायाः"। को नामायं विरोधः? नित्य एव तस्मिन्गुणे कामो भविष्यति। प्रणवव्याहृतिगुणकात्तस्मादिदं फलमिति। यथा गोदोहनप्रणयनकादग्निहोत्रात्पशवः फलम् "गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्" इति। वाक्यसामर्थ्येनाध्यारुह्यैतदुक्तं, न त्वयं काम्यो विधिः। स्मृत्यन्तरे हि नित्य एवायं विधिः स्पष्ट एवोक्तो "गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेत् व्याहृतिपूर्विकाम्" इति। फलानवगमो भवतैवोक्तः। अयं ह्यर्थो **वेदपुण्येनेति**। 'वेदे यत्सन्ध्योपासनात्पुण्यमुक्तं तेन त्रिकमेतज्जपन्युज्यते, न केवलं गायत्रीम्'। पुण्यं च धर्मः, वेदमूलत्वात्स्मृतीनां स्मृत्युक्तमपि वेदपुण्यतया व्यपदिश्यते, वेदस्य पुण्यं 'वेदपुण्यम्'। किं च वेदस्य पुण्यम्। यत्तेन प्रतिपाद्यते। पठ्यमानाद्वेदाद्यज्जायते तदपि शक्यते तस्येति वक्तुम्, किंत्वसाधारणत्वात्प्रतिपाद्यमेव युक्तं व्यपदेष्टुं नोत्पाद्यम्। यागादयो धर्ममुत्पादयन्ति, प्रतिपादकस्तु वेद एव।

येऽप्यन्त्यस्य पादस्य सामर्थ्यमाहुः "यदुक्तं 'नित्यः स्वाध्याय' इति तत्र सन्ध्यायां त्रिकजपादेव कृतार्था भवन्तीति" — तदप्यसत्। एवं सति तेन विधिना विकल्पेत। तत्र च पाक्षिको नित्यस्वाध्यायतताया बाधः स्यात्। न चाबाधे सम्भवति बाधोऽभ्युपगन्तव्यः।

एतदक्षरमित्योङ्कारस्य प्रतिनिर्देशः। "ननु च नैतदेकमक्षरम्। द्वे वा त्रीणि वा"। उच्यते। अक्षरशब्देन केवलं स्वर उच्यते, व्यञ्जनसंयोगश्च। तत्रेह यादृशः प्रकृतः तादृशस्याभिधानम्। **एतां च** "तत्सवितुर्वरेण्यमिति" सावित्रीम्। व्याहृतयः पूर्वाः यस्यास्तां **व्याहृतिपूर्विकाम्**। तिस्रः प्रकृता एव ता व्याहृतयो गृह्यन्ते, प्रकृतपरत्वादस्य, न सप्त सत्यान्ताः॥७८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रसंगादन्यदप्येतैः कार्यमाह **एतदिति**। **वेदविदिति** वेदाध्ययनवान्। ननु "गायत्रीमात्रसारोऽपी"ति श्रुतिदर्शनादनधीतवेदोऽपि, **वेदपुण्येन** कृत्स्नवेदाध्ययनफलेन॥७८॥

(३) **कुल्लूकः**। यत एवमत **एतदक्षरमिति**। **एतदक्षरमो**ङ्काररूप**मेतां** च त्रिपदां सावित्रीं **व्याहृतित्रयपूर्विकां** सन्ध्याकाले **जपन्**वेदज्ञो विप्रादिर्वेदत्रयाध्ययनपुण्येन युक्तो भवति। अतः सन्ध्याकाले प्रणवव्याहृतित्रयोपेतां सावित्रीं जपेदिति विधिः कल्प्यते॥७८॥

(४) **राघवानन्दः** । संप्रत्यस्या जपार्थमानुपूर्वीं प्रदर्शयति **एतदिति** । एतदक्षरं ओंकाराक्षरं एतां तत्सवितुरित्यादिप्रचोदं यादित्यन्तां भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतयः प्रणवात्परस्मिन्पूर्वे च व्याहृतयो यस्याः तदित्यादिकायाः तामित्यर्थः । वेदपुण्येन वेदत्रयाध्ययनजतुल्यपुण्येन ।।७८।।

(५) **नन्दनः** । अथ प्रणवव्याहृतिसावित्रीणां माहात्म्यं प्रसङ्गादाह **एतदिति** । अक्षरं प्रणवम् । एतां सावित्रीम् । विप्रशब्दोऽत्र क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणार्थः । वेदविद्वेदविदः पुण्येन युज्यते वेदत्रयार्थविदो वेदत्रयजापिनश्च यत्फलं तल्लभत इत्यर्थः ।।७८।।

(६) **रामचन्द्रः** । एतदक्षरमोंकारं एतां त्रिपदीं व्याहृतिपूर्विकां सन्ध्ययोर्जपन् तदा वेदपुण्येन वेदाध्ययनजन्यपुण्येन युज्यते ।।७८।।

(७) **मणिरामः** । गायत्रीजपे फलमाह **एतदिति** । एतदक्षरं ओंकाररूपं, एतां च त्रिपदां सावित्रीं वेद, पुण्येन वेदत्रयाध्ययनपुण्येन ।।७८।।

(८) **गोविन्दराजः** । **एतत्** ओंकाराख्यमक्षरं एतां च सावित्रीं भूर्भुवस्वरित्येतद्व्याहृतिपूर्विकां वेदार्थज्ञो विप्रः सन्ध्ययोर्जपन् समस्तवेदपुण्येन संबध्यते इति विद्वान् ब्राह्मणः सन्ध्याजपसंभूतफलमाहात्म्यकथनेन प्रकृतविधित्रयस्तुतिः ।।८७।।

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।
महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाऽहिर्विमुच्यते ।।७९।।

(१) **मेधातिथिः** । **बहिरि**त्यनावृतो देश उच्यते । तेनैतदुक्तं भवति, ग्रामनगराभ्यां बहिररण्यनदीपुलिनादौ । सहस्रवारान् **अभ्यस्य** आवर्त्य । "ननु कृत्वसुचोऽप्यावृत्तिः प्रतिपाद्यते, अभ्यस्येत्यनेनापि । तत्र पौनरुक्त्यम्" । सामान्यविशेषभावाददोषः । **अभ्यस्ये**त्यनेन सामान्यतोऽभ्यास उक्तस्तत्र विशेषापेक्षायां **सहस्रकृत्वे**ति । न च कृत्वसुजन्तादेवोभयावगतिस्तस्य क्रियाविशेषापेक्षत्वात् । न हि देवदत्तः पञ्चकृत्वोऽह्न इत्युक्ते यावद्भुङ्क्त इति नोच्यते तावद्वाक्यार्थः समाप्यते ।

"ननु चाभ्यस्येत्यनेनापि न काचिद्विशिष्टा क्रियोपात्ता" ।

सत्यम् । जपः प्रकृतस्तमभ्यस्येति प्रतीयते । 'आवृत्तिः' पौनःपुन्येन सेवा ।

महतोऽप्येनसः । महत्पापं च ब्रह्महत्यादि, ततोऽपि मुच्यते, किं पुनरुपपातकेभ्यः । **अपिः** सम्भावने, न समुच्चये । भेदोपादानेन समुच्चयावगमो यथा देवदत्तस्यात्र प्रभुत्वं यज्ञदत्तस्यापि । इह न तथा निर्देशः ।

"केभ्यः पुनरुपपातकेभ्योऽयं मोक्ष उच्यते । गोवधादीन्युपपातकानि । तानि च प्रतिपापमाम्नातप्रायश्चित्तानि सरहस्यानि । यानि वा संवेत्ति न कृतान्यनुक्तपरिहारा-

ण्यवश्यम्भावितया च ज्ञायते कृतानीति, तेषामपि नित्यानि सन्ध्योपासनादीन्यपनोदकानि। यदि चैतत्प्रायश्चित्तं स्यात्तदा तत्रैवावक्ष्यत्, "जपेद्वै नियताहारः त्रिर्वै वेदस्य संहितामिति"वत्। प्रायश्चित्ते चास्मिन्प्रायश्चित्तप्रकरणमेवानर्थकं स्यात्। को हि दैवशप्तो जपमात्रसाध्यां निष्कृतिं हित्वा कृच्छ्रेषु शरीरप्राणहरेष्वध्यवस्येत्। उक्तं च–"अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्। इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान्यत्नमाचरेत्"। तथा "पणलभ्यं हि न प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैः" इति। न च प्रकृतेनैकवाक्यताबीजं किञ्चिद्विभज्यमानसापेक्षत्वाद्यस्ति येन तच्छेषतयाऽर्थवाद उच्येत"।

अत्रोच्यते। विधिरेवायम्। पापप्रमोचनार्थ एवायं प्रयोगः। यत्तूक्तं "विषमशिष्टैर्विकल्पो न सिध्यतीति"— जपप्रायश्चित्त एवास्मिन्विकल्पार्थो भविष्यति। अघमर्षणादिभिः सर्वपापापनोदनमुक्तं, तेनास्य विकल्पः। अघमर्षणे हि त्र्यहमुपवास उक्तः। इहाश्नन्नेव मासिकेन प्रयोगेण शुध्यति। ततो न दूरविप्रकृष्टेन तपसा समीयते, येन विषमशिष्टता स्यात्। अथवा पूर्वकृतस्यैनसः शुद्धिरेषा ग्रहदौःस्थित्यादिसूचिते दैवे दोषे। तस्मान्मोक्षः। अनिष्टम् 'एन' उच्यते। तस्मान्मुच्यते। तत्फलेन न सम्बध्यत इत्यर्थः।

त्वचेवाहिः। जीर्णया त्वचा मुक्तः सर्पो यथा भवति। निरवशेषेण पापनाश एतेन प्रतिपाद्यते। यत्तु दौश्चर्मादिसूचितं पूर्वकृतमशुभं तत्र स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमाम्नातं बहु। तत्प्रायश्चित्तेष्वेव निदर्शयिष्यामः। एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् "जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न दृश्यते" इति ॥७९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **बहिर्ग्रामात् त्रिकं** प्रणवव्याहृतिगायत्रीरूपं **महतो** ब्रह्महत्यादेरपि अबुद्धिपूर्वकृतव्रात्यब्राह्मणवधादिरूपात् मासात्कालमात्रात् **त्वचे**त्यादिदृष्टान्तो दार्ष्टान्तिकदार्ढ्यार्थः ॥७९॥

(३) **कुल्लूकः**। **सहस्रकृत्व इति**। सन्ध्यायामन्यत्र काल **एत**त्प्रकृतं प्रणवव्याहृतित्रयसावित्र्यात्मकं **त्रिकं** ग्रामा**द्बहि**र्नदीतीरारण्यादौ **सहस्रा**वृत्ति जपित्वा **महतोऽपि** पापात्सर्प इव कञ्चुकान्मुच्यते। तस्मात्पापक्षयार्थमिदं जपनीयमित्यप्रकरणेऽपि लाघवार्थमुक्तम्। अन्यत्रैतत्त्रयोच्चारणमपि पुनः कर्तव्यं स्यात् ॥७९॥

(४) **राघवानन्दः**। किं च तस्या जपविशेषे फलविशेषमाह **सहस्रेति**। **त्रिकं** प्रणवादित्रयं **बहिः** ग्रामात् न धरण्यादौ, **त्वचः** कञ्चुकात् इव उपमानार्थः **त्वचेवेति** क्वचित् **महतो** ब्रह्महत्यादेः तस्मात्सर्वपापक्षयकामेनैषा जपनीयेति भावः ॥७९॥

(५) **नन्दनः**। बहिः संध्याभ्यामन्यस्मिन्कालेऽपि ग्रामाद्बहिरिति वा ॥७९॥

(६) **रामचन्द्रः** । **तु** पुनः जलाद्बहिर्गत्वा **एतत्त्रिकं** त्रिपदां **सहस्रकृत्वः** सहस्रसङ्ख्यां **जपित्वा महतोऽपि एनसः** पापात् **मासात्** मासपर्यन्तात् विमुच्यते ॥७९॥

(७) **मणिरामः** । **बहिः** सन्ध्यायामन्यकाले वा ग्रामाद्बहिः नदीतीरारण्यादौ ॥७९॥

(८) **गोविन्दराजः** । **सहस्रकृत्व इति** । **एतत् त्रयं** सहस्रवारान् अह**र्मासं** यावत् बहिर्ग्रामात् द्विजोऽभ्यस्य महत् ब्रह्महत्याद्यपि पापमपनुदति । जीर्णचर्मेव सर्प इति रहस्यप्रायश्चित्तगतमाहात्म्यकथनेन प्रकृतविधित्रयस्तुतिः ॥७९॥

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।
ब्रह्मक्षत्रियविड्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

(१) **मेधातिथिः** । **एतया** सावित्र्या । **विसंयुक्तः** हीनसन्ध्योपासनस्त्यक्तस्वाध्यायश्च । **गर्हणां** निन्दां **साधुषु** विशिष्टेषु **याति** प्राप्नोति । कीदृशीं गर्हणां प्राप्नोत्यत आह **काले च क्रियया स्वया** । काल "आषोडशात्" इत्यस्मिन्वियुक्ते गते निन्द्यते । एवमुपनीतोऽपि स्वाध्यायारम्भयोग्यः सावित्रीवर्जितो व्रात्य एव भवति । त्रयाणां या साधारणी स्वक्रिया । सेह निर्दिष्टा । सा चोपनयनमेव । कालशब्दश्चैवमर्थवान् । अध्ययनादिस्वकर्मविवक्षायामेतावदेव वाच्यं स्यात् यत् **क्रियया स्वयेति** ।

योनिशब्दो जन्मपर्यायो जात्यर्थं गमयति । विप्रादिजातीय इत्यर्थः । अर्थवादोऽयं व्रात्यप्रायश्चित्तार्थः ॥८०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **विसंयुक्तो** वियुक्तः **स्वया कृतया** अग्निहोत्रादिकया **गर्हणां**, 'निन्दां ग्रहण'मिति पाठे ग्रहणं परिग्रहं तत्रापि संयुक्त इत्यकारप्रश्लेषेण पाठः ॥८०॥

(३) **कुल्लूकः** । **एतयर्चेति** । सन्ध्यायामन्यत्र समय **ऋचैतया** सावित्र्या **वियुक्त**स्त्यक्तसावित्रीजपः स्वकीयया **क्रियया सायंप्रातर्होमादिरूपया** स्वकाले त्यक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्योऽपि सज्जनेषु निन्दां गच्छति तस्मात्स्वकाले सावित्रीजपं स्वक्रियां च न त्यजेत् ॥८०॥

(४) **राघवानन्दः** । एतद्वैमुख्ये दोषमाह **एतयेति** । **एतया ऋचा** 'तत्सवितु'रित्यादिकया **विसंयुक्तः** परित्यक्तः **क्रियया** सन्ध्याग्निहोत्रादिकया च **गर्हणां** निन्द्यताम् ॥८०॥

(५) **नन्दनः** । **एतयर्चा** प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्या विसंयुक्तः **काले च क्रियया स्वये**त्युपन्यासो दृष्टान्तार्थः । यथा सन्ध्योपासनादिस्वकर्मणा वियुक्तस्त-

थेति । **गर्हणां याति साधुषु** दोषभूयिष्ठत्वात्साधुभिस्त्याज्य इत्यर्थः । अपरे तु मन्यन्ते **एतयर्चा** विसंयुक्तोऽनुपनीत अत एव तत्तत्कालविहितस्वकर्मरहितो **विप्रक्षत्रियविड्योनि**जातोऽपि सत्सु त्याज्यतां **यातीति** ।।८०।।

(६) **रामचन्द्रः** । **एतया ऋचा** गायत्र्या **विसंयुक्तः** विरहितः **काले** जपकाले च **पुनः स्वया क्रियया** सायंप्रातर्होमादिक्रियया विसंयुक्तः रहितः विप्रक्षत्रियविड्योनिः साधुषु गर्हणां **याति** ।।८०।।

(७) **मणिरामः** । एतज्जपाकरणे स्वकर्माकरणे च पापमाह **एतयर्चेति** । तस्मात् स्वकाले सावित्रीजपं स्वक्रियां च न त्यजेत् ।।८०।।

(८) **गोविन्दराजः** । **एतयेति** । **एतया** ऋचा सावित्र्या **वियुक्तः** वेदाध्ययनाभावात् उपनयनकाले चात्मीययोपनयनाख्यक्रियया वियुक्तः **ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य**जातीयः निन्द्यतां शिष्टविषये प्राप्नोतीत्यनुष्ठाननिन्दाद्वारेण विधित्रयोपनयनयोः स्तुतिः ।।८०।।

ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ।। ८१ ।।

(१) **मेधातिथिः** । ॐकारः पूर्वो यासां ता **ओङ्कारपूर्विकाः** । **महाव्याहृतयः** प्रकृता एव भूर्भुवः स्वरित्येते शब्दा अभिधीयन्ते । **अव्ययाः** अविनाशिन्यः । फलस्य दीर्घकालत्वादेवमुच्यते । अन्यथा "सर्व एव शब्दा नित्या" इति विशेषणमनर्थकम् । **त्रिपदा** 'तत्सवितु'रित्येषा **सावित्री ब्रह्मणो मुखम्** । आद्यत्वान्मुखव्यपदेशः । अतश्चारम्भे अध्येयमेतदित्यस्यैवार्थवादः । अथवा **मुखं** द्वारमुपायो ब्रह्मप्राप्तिरनेन भवतीत्येतदेवाह ।।८१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **ब्रह्मणो** वेदस्य **मुखं** ततस्तदारभ्य एतत्त्रयजपः कार्य इत्यर्थः ।।८१।।

(३) **कुल्लूकः** । **ॐकारपूर्विकेति** । ओंकारपूर्विकास्तिस्रो व्याहृतयो भूर्भुवः स्वरित्येता अक्षरब्रह्मावाप्तिफलत्वेनाव्ययाः **त्रिपदा** च **सावित्री ब्रह्मणो** वेदस्य **मुख**माद्यं तत्पूर्वकं वेदाध्ययनारम्भात् । अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेर्द्वारमेतदध्ययनजपादिना निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावाप्तेः ।।८१।।

(४) **राघवानन्दः** । मुमुक्षूणां तदेव शरणमित्याह **ॐमिति** । **अव्ययाः** अव्ययफलदात्रीं (त्र्यः) ब्रह्मणः परब्रह्मणः मुखं प्राप्त्युपायं वेदस्य प्रधानभूतं वा ।।८१।।

(५) **नन्दनः** । **ब्रह्मणो** वेदस्य **मुखं** शरीरम् । तथा च सामुद्रिकवचनं 'मुखमर्धं शरीरस्ये'ति । अथवा **ब्रह्मणो मुखं** वेदाधिगमनद्वारम् ।।८१।।

(६) **रामचन्द्रः । त्रिपदा चैव सावित्री ब्रह्मणः** वेदस्य **मुखं** आद्यं तत्पूर्वकं वेदाध्ययनं विज्ञेयम् । **ओंकारपूर्विका महाव्याहृतयः तिस्रः अव्ययाः ।** तद्यथा ओंभूः ओंभुवः ओंस्वरिति त्रयः व्याहृतयः । अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेः मुखं द्वारं एतदध्ययनजपादिना ॥८१॥

(७) **मणिरामः** । **ब्रह्मणो मुखम्** वेदावाप्तेर्द्वारम् ॥८१॥

(८) **गोविन्दराजः । ओंकारपूर्विका इति । ओंकारपूर्विकास्तिस्र** एताः भूराद्या **महाव्याहृतयः अव्ययाः** अविनाशिन्यः तत्फलस्य दीर्घकालत्वात् **पादत्रययुक्ता** चैषा 'तत्सवितुर्वरेण्य'मिति **सावित्री ब्रह्मणो मुखं** वेदप्राप्तिद्वारं **विज्ञेयम्** । अतः स्वाध्यायादावेतदध्येयमिति प्रकृतार्थस्तुतिः ॥८१॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥८२॥

(१) **मेधातिथिः** । आकाश इव सर्वव्यापी विभुः सम्पद्यते, **खमूर्तिः** खस्वभाववान् भवति । न तु 'मूर्तिः' शरीरम्, आकाशस्य शरीराभावात् । "अथ किमिदं ब्रह्म, यद्रूपापत्तिरुच्यते" । परमात्माऽऽनन्दरूपः, यस्येमे क्षेत्रज्ञा पवनजवोद्धतस्य वारिराशेरिवोर्मयः । ते यथा प्रशान्तावस्थे तस्मिंस्तद्रूपा भवन्ति, एवममी तद्रूपा आत्मानः सम्पद्यन्ते । विशेषतश्च सर्वमेतद् द्वादशे वक्ष्यते ।

अध्ययनमिदं गायत्र्याश्चोदितं न जपो, न चात्रावृत्तिगणनाऽस्ति । **अतन्द्रित** इति वचनाद्बहुकृत्वः करणं प्रतीयते । सकृत्प्रयोगे हि नास्ति तन्द्राशंका । मोक्षार्थिनोऽयं विधिः ॥८२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **वायुभूतो**ऽप्रतिहतगतिः **खमूर्तिमान्** शुद्धः ॥८२॥

(३) **कुल्लूकः** । अत एवाह **योऽधीत इति** । यः प्रत्यहमनलसः सन्सावित्रीं प्रणवव्याहृतियुक्तां **वर्षत्रयमधीते स परं ब्रह्माभिमुखेन गच्छति** स वायुभूतो वायुरिव कामचारी जायते खं ब्रह्म तदेवास्य मूर्तिरिति **खमूर्तिमान्**भवति शरीरस्यापि नाशात् ब्रह्मैव संपद्यते ॥८२॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच **य इति । अधीते** अभ्यस्यति । संख्या पूर्वोक्तैव । **वायुभूतः** 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्र'मित्यादिश्रुतेर्हिरण्यगर्भपदवीं प्राप्य खमूर्तिमान् आकाशवद्देहाद्यनवच्छिन्नः ब्रह्म भवेदिति क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥८२॥

(५) **नन्दनः । एतां** प्रणवव्याहृतिपूर्विकां सावित्रीम् । **अतन्द्रितः** शक्तौ सत्यां न कदाचिदप्यन्यपरः । **वायुभूतः** सर्वव्यापी । **खमूर्तिमान्** लेपरहितः । **परं ब्रह्माप्येति** परस्मिन्ब्रह्मणि लीयते ॥८२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **अहनि अहनि** प्रत्यहं **एतां** त्रिपदीं यः अधीते **त्रीणि वर्षाणि** त्रिवर्षपर्यन्तं **स** पुरुषः **परं ब्रह्म अध्येति** ब्रह्मत्वं **एति वायुभूतः** वायुरूपः **खमूर्तिमान्** अमूर्तित्वात् ॥८२॥

(७) **मणिरामः**। **परं ब्रह्म अभ्येति** परं ब्रह्माभिमुखेन गच्छति। **वायुभूतः** वायुरिव कामचारो भवति। **खमूर्तिमान्** खं ब्रह्म तदेवास्य मूर्तिरिति **खमूर्तिमान्** भवति। शरीरस्यापि नाशाद् ब्रह्मैव संपद्यत इत्यर्थः ॥८२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **य इति**। **य एतां** सावित्रीं प्रत्यहं **त्रीणि वर्षाणि अनलसोऽधीते स** वायुरिव सर्वत्राप्रतिहतगतिः **खमूर्तिमान्** आकाशरूपः सन् सर्वव्यापित्वात् **परं ब्रह्म** परमात्मलक्षणमाभिमुख्येन प्राप्नोतीति जपमाहात्म्यकथनेन प्रकृतविधिस्तुतिः ॥८२॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः। ओंकार **एकाक्षरम्**। तत्परं **ब्रह्म**। ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात्। "तज्जपस्तदर्थभावना" (योगसू. १।२८) तया ब्रह्मप्राप्तेरेवमुच्यते। ओमिति ब्रह्माभिधानम्। एवं ह्याहुः 'तस्य वाचकः प्रणव' इति। (योगसू. १।२७) तत्परं प्रकृष्टं कुतः अन्याभ्यः ब्रह्मोपासनाभ्यः? "अन्नं ब्रह्मेत्युपासीत," (तैति.३।२) "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश" (छां. ३।१९।१) इति एवमाद्याभ्य उपासनाभ्यः ओंकारोपासना प्रकृष्यते। अध्ययनादेव तत्प्राप्त्यभिधानात्। शब्दस्यैव च ब्रह्मत्वेन श्रवणात्– "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छती"ति। सर्वो ह्यर्थो वाग्व्यवहारानतीतो, वाचश्च सर्वस्या ओंकारो मूलम्। तथा च श्रुतिः "तद्यथा शंकुना सर्वाणि पत्राणि सन्तृण्णान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णा; ओंकार एवेदं सर्वमिति" (छां. २।२३।३)। सन्तर्दनमनुस्यूतिः आश्रयभावापत्तिर्वा।

"कथं पुनः सर्वा वागोङ्कारेण सन्तृण्णा" ?

वैदिक्यास्तावदोङ्कारपूर्वकत्वमुक्तम्। लौकिक्या अपि, 'तदादीनि वाक्यानि स्यु'रित्या**पस्तम्ब**वचनात्।

उपनिषद्भाष्ये चैतदन्यथा व्याख्यातम्। तत्त्विहानुपयोगान्न प्रदर्शितम्।

प्राणायामशब्द आचमनवद्विशिष्टेतिकर्तव्यताके प्राणनिरोधे वर्तते। **'परं तपः'** चान्द्रायणादिभ्यः। "किं पुनस्तस्य श्रैष्ठचम्" ? भक्तिरेषा।

सावित्र्याः परं मन्त्रज्ञानं **नास्ति**। एषामिति प्रशंसा। **मौनात्सत्यं विशिष्यते**। मौनं वाङ्नियम उच्यते। तस्य च यत्फलं ततोऽधिकं सत्यवचनात्प्राप्यते।

सत्यवचने विध्यर्थोऽपि तथाऽनुष्ठितो भवति। मौने तु केवलमनृतप्रतिषेधा-नुष्ठानमेव। अर्थवादोऽयं श्लोकः ॥८३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **परं ब्रह्म** परमो वेदः। प्राणायामसत्ययोः प्रसङ्गात् श्रुतेः **परं** जप्यं **नास्ति**। सत्यं विशिष्यते। उभयत्रानृतानभिधानसाम्येऽपि सत्या-भिधाननियमाधिक्यात् ॥८३॥

(३) **कुल्लूकः**। **एकाक्षरमिति**। **एकाक्षर**मोङ्कारः **परं ब्रह्म** परब्रह्मावाप्ति-हेतुत्वादोङ्कारस्य। जपेन तदर्थस्य च परब्रह्मणो भावनया तदवाप्तेः। **प्राणायामाः** सप्रणवसव्याहृतिसशिरस्कगायत्रीभिस्त्रिरावृत्तिभिः कृताश्चान्द्रायणादिभ्योऽपि **परं तपः**। प्राणायामा इति बहुवचननिर्देशात् त्रयोऽवश्यं कर्तव्या इत्युक्तम्। **सावित्र्याः** प्रकृष्टमन्यन्मन्त्रजातं **नास्ति**। **मौनाद**पि सत्यं वाग्विशिष्यते। एषां चतुर्णां स्तुत्या चत्वार्येतान्युपासनीयानीति विधिः कल्प्यते। **धरणीधरेण** 'तु एकाक्षरपरं ब्रह्म प्राणायामपरं तप' इति पठितम्। व्याख्यातं च एकाक्षरं परं यस्य तदेकाक्षरपरं एवं प्राणायामपरमिति॥ 'मेधातिथिप्रभृतिभिर्वृद्धैरलिखितं यतः। लिखन् पाठान्तरं तत्र स्वतन्त्रो धरणीधरः' ॥८३॥

(४) **राघवानन्दः**। संप्रति मुमुक्षूणां संनिपत्योपकारकाणि ब्रुवन्व्रीह्यादि-साध्यहिंसात्मकानि कर्माणि निन्दति **एकाक्षरमिति** द्वाभ्याम्। **एकाक्षरं** प्रणवः परं ब्रह्म तदभिधायकत्वात्, "तस्य वाचकः प्रणव" इति **पातञ्जलो**क्तेः। **परं तपः** शरीरशोषणपापनाशकत्वसाम्यात् "प्राणायामेन पातक"मित्युक्तेः। अत आह **मौनात्सत्यमिति**। **मौनात्** तूष्णींभावा**त्सत्यं** प्रणवादिजपः उपक्रमोपसंहाराभ्यां जप एव तात्पर्यात् ॥८३॥

(५) **नन्दनः**। शास्त्रान्तरेषु ब्रह्मप्राप्तेरुपायः समाधिरित्युक्तम्। तस्मादपि प्रणवादित्रिकजपो विशिष्टतर इत्याह **एकाक्षरमिति**। **एकाक्षरं** प्रणवः परं ब्रह्म ब्रह्मस्वरूपत्वात्। तथाहि **ब्रह्मनन्दि**वाक्यं "ओमित्यात्मेति प्रतीम" इति। तथा चोप-निषद्युक्तं "ओमिति ब्रह्मे" (तैत्ति. १।८।१) ति। **प्राणायाम**शब्देन व्याहृतयो लक्ष्यन्ते। ताः खल्वातमितोः प्राणानायम्य रेचयतः प्रजापतेरास्याद्रेचकशब्दरूपा निर्गताः। तथाहि श्रुतिः "स चतुर्होत्राऽतप्यत। सोऽताम्यत्। स भूरिति व्याहरत्। स द्वितीय-मतप्यत। सोऽताम्यत्। स भुव इति व्याहरत्। स तृतीयमतप्यत। सोऽताम्यत्। स सुवरिति व्याहरदि"ति। परमतपःसाधनत्वा**त्परमं तपः**। **मौनं** तूष्णींभावः समस्तेन्द्रि-योपरतिः समाधिरिति यावत्। **सत्यं** जपः सत्यरूपत्वात्। एतदुक्तं भवति–प्रणवः परब्रह्मस्वरूपं व्याहृतयः परमतपःसाधनभूताः सावित्र्या विशिष्टं न कश्चिदस्ति। तस्मात्तेषां जपः समाधेरपि विशिष्यत इति ॥८३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **एकाक्षरं परं ब्रह्म** ओंकाररूपं परं ब्रह्म। **प्राणायामाः** प्राणसंयमाः **परं** उत्कृष्टं **तपः**। **सावित्र्याः** जपात्परं **नास्ति**। **मौनात्सत्यं विशिष्यते**। प्रलापरहितं मौनं "प्रलापोऽनर्थकं वचः" इत्यमरः ॥८३॥

(७) **मणिरामः**। ओंकारादीनां स्तुतिमाह **एकाक्षरमिति**। एकाक्षरं ओङ्कारः परं, उत्कृष्टम् अन्यन्मन्त्रजातं नास्ति ॥८३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एकाक्षरमिति**। ओंकाराख्यमेत**देकाक्षरं परं ब्रह्म** शब्दपरब्रह्मणोर्वेदान्तदृष्टयोः, प्राणायामः कृच्छ्रादितपोभ्यः प्रकृष्टं तपः सावित्र्याः (प्र)सकाशादन्यत् प्रकृष्टं जपनीयं नास्तीत्येवं प्रकृतोंकारप्राणायामसावित्री-विधीनां स्तुतिः। मौनात् सत्यं विशिष्यते। मौनं अनृतदोषपरिहारातिरेकेण सत्य-वचनेनाभ्युदयोत्पादादिति स्तुतिप्रसङ्गेन सत्याभिधानस्तुतिः ॥८३॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति-यजति-क्रियाः।
अक्षरं त्वक्षरं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः। यावन्तः केचन वैदिका 'होमा' अग्निहोत्रादयो, ये च 'यागा' ज्योतिष्टोमादयः, ते सर्वे **क्षरन्ति** न परिपूर्णफला भवन्ति, फलं वा तदीयं स्रवत्याशु विनश्यति।

अक्षरं त्वेतदोङ्काराख्य**मक्षरं ज्ञेयम**क्षयफलम्। ब्रह्मीभूतस्य न पुनः संसारा-पत्तिः। अतोऽक्षयफलत्वादक्षरमुच्यते। एकोऽक्षरशब्द उद्देश्यः, संज्ञाशब्दो द्वितीयो यौगिकः क्रियाशब्दः। **ब्रह्म च** तदेव। **प्रजापति**श्चोङ्कार एव। स्तुतिरेषा।

जुहोति-यजतीति धातुनिर्देशस्तयोः **क्रियाः** प्रतिपाद्यार्था यागहोमाः। व्यक्त्य-पेक्षं बहुत्वम्। अथवा धात्वर्थनिर्देश एवायं जुहोति-यजतीति। 'क्रिया'स्तद्व्यतिरिक्ता दानाद्याः। द्वन्द्वश्चायम्, 'जुहोतीति यजति च क्रियाश्च'। होमयागौ प्राधान्यात्पृथ-गुपादीयेते।

अत्रोक्ता ओंकारस्य स्तुतिः केवलस्यापि जपविधानार्थेति केचित्। न हि प्रकृतविधिशेषतैवात्र, पुनः परामर्शाभावात्। वैश्वानरे ह्यष्टत्वादीनां "यदष्टा-कपालो भवति, गायत्र्या चैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालस्त्रिवृतैवाऽस्मिंस्तेजो दधाति" इति। सर्वत्र वैश्वानरपदापेक्षया तदेकवाक्यत्वे सम्भवति न वाक्यभेद-कल्पनया विध्यन्तरसम्भवः। इह **त्वक्षरं ज्ञेय**मिति न पूर्वापेक्षा, नापि सावित्र्या-दीनां पुनः परामर्शोऽस्ति। अतः स्वपदार्थैरेव वाक्यार्थपरिसमाप्तेर्नान्यशेषता। **ज्ञेयमि**-त्यत्र कृत्यो विधायकः। ब्रह्मपदेन च सम्बन्धाद्ब्रह्मरूपतया ज्ञेयमुपास्यं भावनीयम्। भाव्यमाने च तस्मिन्मानसजप उक्तो भवति ॥८४॥

---

(८४) दुष्करं = त्वक्षरं (क, ख, ग, घ, च, मेधा.)

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विनाशिफलाः श्तिप्-धातुस्वरूपनिर्देशे विहितोऽपि शिष्टैरर्थनिर्देशेऽपि प्रयुज्यते। **जुहोति**रुपविष्टहोमः। **यजति**स्तिष्ठद्धोमः। **अक्षर**मोंकारोऽक्षरमविनाशिफलं **ब्रह्म** परमात्मा निराकारोपासने। साकारोपासने तु तदीयरूपशक्तिः प्रजापतिरोंकारार्थभूतौ **अक्षरौ** उपासकानामनाशिफलदौ।।८४।।

(३) **कुल्लूकः**। **क्षरन्तीति**। **सर्वा** वेदविहिता होमयागादिरूपाः **क्रियाः** स्वरूपतः फलतश्च विनश्यन्ति। **अक्षरं** तु प्रणवरूपमक्षयं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् फलद्वारे**णाक्षरं** ब्रह्मीभावस्याविनाशात्। कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमत आह **ब्रह्म चैवेति**। चशब्दो हेतौ। यस्मात्प्रजानामधिपतिर्यद् ब्रह्म तदेवायमोङ्कारः। स्वरूपतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वम्। उभयथापि ब्रह्मत्वेन प्रतिपादकत्वेन वायुमुपासितो जपकाले मोक्षहेतुरित्यनेन दर्शितम्।।८४।।

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यत् **क्षरन्ति**। हिरण्यगर्भपदस्यासाधकत्वा"न्न तत्र दक्षिणा यंती" (शत. ब्रा. ३८) ति श्रुतेः। दक्षिणा अग्निहोत्रादिपराः अत एवाक्षरमित्यादि; **अक्षरं** अविनाशि। तदेव ब्रह्म प्रजापतिर्हिरण्यगर्भश्च। "एतद्वै सत्यकामः परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार" (प्रश्नो. ५।२) इति श्रुतेः परापरब्रह्मप्राप्त्युपायत्वात्।।८४।।

(५) **नन्दनः**। **क्षरन्ति** स्वरूपतः फलतश्च नश्यन्ति। **अक्षरं** प्रणवादित्रिकं **न क्षरं** विनश्वरफलं न भवति। ब्रह्म परमात्मलक्षणम्। प्रजापतिर्मुख्यः। चकारोऽत्र दृष्टान्तार्थः। प्रणवादित्रिकवाच्यपरमात्मा यथा न क्षरति तद्वत्तद्वाचकं प्रणवादित्रिकमपीति। श्रौतस्मार्तानि कर्माणि क्षरफलानि, प्रणवादिकस्य स्वरूपतोऽर्थतश्चानश्वरत्वात् तज्जपफलमप्यनश्वरमित्यभिप्रायः।।८४।।

(६) **रामचन्द्रः**। **सर्ववैदिक्यः जुहोति** अग्निष्टोमादिना **यजति** वैश्वदेवादिकं **जुहोति** इत्यादिक्रियाः क्षरन्ति स्रवन्ति। **अक्षरं** ओंकारं **अक्षरं** अविनाशिरूपं ज्ञेयं प्रजापतिः ब्रह्म ब्रह्मैव वेदस्वरूपमेव ज्ञेयम्।।८४।।

(७) **मणिरामः**। अक्षरं ओंकाररूपं अक्षरं नित्यं ब्रह्मावाप्तिकारणद्वारेण ब्रह्मस्वरूपत्वात् ओंकारः। कथं चास्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमत आह **ब्रह्म चैवेति**। चशब्दो हेतौ, यस्मात् प्रजानामधिपतिर्यद्ब्रह्म तदेवायमोंकारः। तस्माज्जपकाले ब्रह्मत्वेनोपासितो मोक्षहेतुर्भवत्येवेत्यर्थः।।८४।।

(८) **गोविन्दराजः**। **क्षरन्तीति**। सर्वाणि वेदचोदितानि होमयागानुष्ठानानि नश्वराणि तत्फलक्षयत्वात्। **अक्षरं** पुनः एतदोंकाराख्यं **अक्षयं** ज्ञेयम् तदर्थभावनाद्वारेण ब्रह्मावाप्त्याख्यस्य फलस्याक्षयत्वात्। ब्रह्म च प्रजापत्याख्यं एतदेव।

शब्दार्थयोर्वेदान्तदृष्टयोत्पादित (शब्दार्थो यो वेदान्तदृष्टयोत्पादितः) वैदिककर्मनिन्दया प्रकृतार्थस्तुतिः।

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥८५॥

(१) **मेधातिथिः** । विधिविषयो यज्ञो **विधियज्ञो** ज्योतिष्टोमादिः । यत्कर्म यजेतेति चोदितं, बाह्येन व्यापारेण ऋत्विगादिसर्वाङ्गसम्पत्त्या क्रियते स 'विधियज्ञ' इहोच्यते । जपस्तु न यज्ञः, प्रशंसया यज्ञ उपचारेणोच्यते । अतो नासौ विधियज्ञः । स **विशिष्टः** प्रकृष्टः श्रेष्ठो यज्ञो, ज्योतिष्टोमादे**र्दशभिर्गुणैः** । महाफलत्वमेतेन जपस्योच्यते । यदेव यागात्फलं तदेव बहुतरञ्जपात्प्राप्यते । न च यागेभ्यः श्रौतेभ्यो जपस्याधिकफलत्वं युक्तम् । तथा हि सति कः शरीरधनपरिक्षयरूपेषु यागेष्वध्यवस्येत् ? तस्मात्प्रशंसैषा । पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीतिवत् । एतावदस्यार्थः— तदेव स्वर्गादिफलमवाप्यते, किन्तु लोकवत्प्रयत्नविशेषात् फलपरिमाणविशेषः । अविशेषितत्वात् यज्ञस्य, स्वर्गग्रामपुत्रपश्वादि यस्य यज्ञस्य यत्फलं तत्तज्जपात्प्राप्यते ।

उपांशुः शतगुणः, यदन्यो न श्रृणोति समीपस्थोऽपि । सहस्रगुणः **साहस्रो मानसः** मनोव्यापारमात्रेण यश्चिन्त्यते । जपमात्रविषय उपांशुत्वादिगुणः, प्रकृतस्य योऽधीतेत्यनेन विच्छेदात्, तेन यः प्रायश्चित्तादौ जपो यः शान्तिको यश्चाभ्युदयिकः सर्वत्रैते गुणाः । सहस्रमस्यास्तीति **साहस्रः** । गुणानां प्रकृतत्वात्सहस्रगुणसद्भावः प्रतीयते । गुणशब्दश्चावयववचनः । फलभूमा च सम्बन्धादवगम्यते ॥८५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **विधियज्ञो** वेदे भूयसा ग्रन्थेन विहितो यज्ञोऽग्निष्टोमादिर्दर्शपूर्णमासादिश्च । **जपयज्ञ** उच्चैरपि क्रियमाणो दशगुणफलः अक्षराणां व्यक्तत्वस्यान्योन्यसंश्लिष्टज्ञानरूपस्यैव जपत्वात् । **उपांशुः** पराश्रवणीयशब्दोच्चारणं **मानसः** स्वस्यापि मनोमात्रग्राह्याक्षरः । **साहस्रः** सहस्रगुणो विधियज्ञादेव ॥८५॥

(३) **कुल्लूकः** । **विधियज्ञादिति** । विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो दर्शपौर्णमासादिस्तस्मात्प्रकृतानां प्रणवादीनां जपयज्ञो दशगुणाधिकः । सोऽप्युपांशुश्चेदनुष्ठितस्तदा शतगुणाधिकः । यत्समीपस्थोऽपि परो न श्रृणोति तदुपांशु । मानसस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः यत्र जिह्वौष्ठं मनागपि न चलति स मानसः ॥८५॥

(४) **राघवानन्दः** । जपस्य श्रेयस्त्वं प्रदर्शयन् तद्विशेषे फलभूमानमाह **विधीति** । **विधियज्ञाद**ग्निहोत्रादेः **जपयज्ञो** वाचिकः । दशभिर्गुणैर्विशिष्टो दशगुणफलदः । स एवोपांशुत्वेनानुष्ठितः शतगुणफलदः । **उपांशुरिति** । यत्समीपस्थो जनो न श्रृणोति स एव मानस ईषदपि जिह्वोच्चारणरहितः । ननु "न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते" इत्यादेः का गतिरिति चेत्तत्राह **कर्मजडान् प्रति** ॥८५॥

(५) **नन्दनः** । यत एवमतो यज्ञान्तरेभ्यो जपयज्ञो विशिष्टतर इति श्लोकद्वयेनाह **विधियज्ञादिति** । **विधियज्ञाद**ग्निहोत्रादे**र्जपयज्ञो दशभिर्गुणै**र्विशिष्टः साधन-

वैगुण्यदोषराहित्यात् । **उपांशुः** जपयज्ञो विधियज्ञा**च्छतगुणः** । **मानसो** जपयज्ञो विधियज्ञा**त्साहस्त्रः** सहस्रगुणः ।।८५।।

(६) **रामचन्द्रः** । **जपयज्ञः** जपरूपो यज्ञः **विधियज्ञात्** अग्निष्टोमादि-यज्ञात् **दशभिर्गुणैः विशिष्ट** उत्कृष्टः । उपांशुः किंचित् श्रवणयोग्यः **उपांशुः** जपः **शतगुणः** स्यात् । **मानसो जपः** सहस्त्रगुणः स्मृतः ।।८५।।

(७) **मणिरामः** । जपस्य स्तुतिमाह–**विधियज्ञादिति** । **विधियज्ञो** दर्शपूर्ण-मासादिः । यत् समीपवर्त्यप्यन्यो न श्रृणोति **तदुपांशुः** । यत्र जिह्वौष्ठं किञ्चिदपि न चलति स **मानसः** ।।८५।।

(८) **गोविन्दराजः** । **विधियज्ञादिति** । बाह्यव्यापारसंपाद्यादग्निष्टोमादेः **जपयज्ञः विशिष्टो दशभिर्गुणैः** दशगुणफलत्वात् । स एव **चोपांशुः** यं परो न श्रृणोति **स शतगुणः** । **मनो**व्यापारसंपाद्यश्च **सहस्त्रगुण इति** अभ्यासातिशयापेक्षया द्रव्यत्या-गादपि च अन्तःसंयमस्य दुस्सहत्वात् वैदिककर्मफलाधिक्येन जपमाहात्म्यकथनं प्रकृतविधिस्तुत्यर्थम् ।।८५।।

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।।८६।।

(१) **मेधातिथिः** । महायज्ञाः **पाकयज्ञा** उच्यन्ते, ब्रह्मयज्ञं वर्जयित्वा **चत्वारो** यज्ञा भवन्ति । **'विधियज्ञा'** उक्तास्तैः **समन्विताः** सहिताः । **कलामंशं षोडशीं नार्हन्ति** । षोडशेन भागेन न समा भवन्ति । अथवा्र्हतिः प्राप्त्यर्थे मूल्यपणने वर्तते । अर्हशब्दात्तिपं कृत्वा अर्हन्तिरूपम् ।।८६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अस्तु तावद्विधियज्ञमात्रं अन्यैरपि यज्ञैर्मिलितस्य जपयज्ञस्य [न] साम्यमित्याह **य इति** । **चत्वारो** ये देवभूतमनुष्यपितृयज्ञरूपाः । ब्रह्मयज्ञस्य जपयज्ञप्रवेशादपाकयज्ञत्वाच्च विधियज्ञोऽग्निष्टोमादिः षोडशीं कलां भागं नार्हन्ति मूल्यार्थं न लभन्ते ।।८६।।

(३) **कुल्लूकः** । **ये पाकयज्ञा इति** । ब्रह्मयज्ञादन्ये **ये** पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेवहोमबलिकर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनात्मका**श्चत्वारः पाकयज्ञा विधियज्ञा** दर्शपौर्णमासादयस्**तैः सहिता जपयज्ञस्य षोडशीमपि कलां न** प्राप्नुवन्ति जपयज्ञस्य षोडशांशेनापि न समा इत्यर्थः ।।८६।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्कार्यमन्तःकरणशुद्धिरपि जपसाध्येत्याह **य इति** द्वाभ्याम् । **पाकयज्ञा** वक्ष्यमाणाः **विधियज्ञा** दर्शपौर्णमासादयः ।।८६।।

(५) **नन्दनः** । **पाकयज्ञ**शब्दोऽत्राल्पवचनः । **चत्वारो** देवपितृमनुष्यभूत-भेदात् ।।८६।।

(६) **रामचन्द्रः । ये चत्वारः पाकयज्ञाः** वैश्वदेवादयः **विधियज्ञसमन्विताः** अग्निहोत्रादियज्ञसमन्विताः सर्वे **जपयज्ञस्य षोडशीं कलां नार्हन्ति** ॥८६॥

(७) **मणिरामः । ये पाकयज्ञा इति** । १. वैश्वदेवः २. बलिकर्म ३. नित्यश्राद्धं ४. अतिथिभोजनात्मकाः चत्वारः **जपयज्ञस्य** षोडशांशेनापि न समा इत्यर्थः ॥८६॥

(८) **गोविन्दराजः । ये पाकयज्ञादयश्चत्वारो** ज्योतिष्टोमादि**विधियज्ञसहिताः ते सर्वे जपयज्ञस्य** षोडश**भागं** मूल्यार्थं **न लभन्ते** इति श्रौतस्मार्तकर्मनिन्दया इदं आत्मज्ञानवान्(वतां) प्रकृष्टफलदर्शनेन जपमाहात्म्यकथनं प्रकृतविधिस्तुत्यर्थम् ॥८६॥

जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७ ॥

(१) **मेधातिथिः । जप्येनैव** सिद्धिं काम्यफलावाप्तिं ब्रह्मप्राप्तिं वा प्राप्नुयात् । नात्र हृदि शंका कर्तव्या, यत् 'ज्योतिष्टोमादिभ्यो महाप्रयासेभ्यो भावनाभ्यश्च यल्लब्धव्यं तज्जपेन कथं सिध्यती'ति । सिद्ध्यत्येव । **कुर्यादन्यत्** अनित्यं ज्योतिष्टोमादि । अथवा तदपि **न कुर्याद्यतो मैत्रो ब्राह्मण उच्यते** । मित्रमेव मैत्रम् । सर्वभूतमैत्रीरतेन ब्राह्मणेन भवितव्यम् । अग्निषोमीयपशुहिंसायां च कुतो मैत्री । अयमर्थवाद एव, न पुनः पश्वङ्गकर्मप्रतिषेधः, पूर्वशेषत्वावगतेः । प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वाच्च तेषाम् । अतिक्रान्तो जपविधिः ॥८७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । संसिध्येन्**मोक्षं लभेत । तद्विरोधेनान्यन्न कुर्यादित्युपक्रम्य स्वसिद्धान्तमाह **न कुर्यादिति** । मैत्रोऽहिंस्रो विधियज्ञानां बीजपश्वादिहिंसयैवावृत्तिरित्यर्थः ॥८७॥

(३) **कुल्लूकः । जप्येनैवेति । ब्राह्मणो जप्येनैव** निःसन्देहां सिद्धिं लभते मोक्षप्राप्तियोग्यो भवति । **अन्यद्वै**दिकं यागादिकं **करोतु न करोतु** वा, यस्मा**न्मैत्रो ब्राह्मणो** ब्रह्मणः संबन्धी ब्रह्मणि लीयत इत्यागमे**षूच्यते** । मित्रमेव मैत्रः, स्वार्थेऽण् । यागादिषु पशुबीजादिवधान्न सर्वप्राणिप्रियता संभवति । तस्माद्यागादिना विनापि प्रणवादिजपनिष्ठो निस्तरतीति जपप्रशंसा, न तु यागादीनां निषेधस्तेषामपि शास्त्रीयत्वात् ॥८७॥

(४) **राघवानन्दः । जप्येन** मन्त्राणां जपेन संसिध्येदन्तःकरणशुद्धिं लभेत "धर्मेण पापमपनुदती"ति "महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाऽहिर्विमुच्यत" इति । "जपतो नास्ति पातक"मिति श्रुतेः । स्मृतिः यां अन्यद्यागादिकं मैत्रः मित्रः सूर्यः तद्दैवत्यः गायत्र्युपासकः अथवा प्राणिमात्रप्रियः, अण् स्वार्थिकः, ब्राह्मणो ब्रह्मनिष्ठः

कृतसाक्षात्कार उच्यते स्वमूर्तिमानित्युक्तम्। "स ब्रह्मणः केन स्याद्येन स्यादि"-त्यादिश्रुतेः ।।८७।।

(५) **नन्दनः।** ब्राह्मणस्य विशेषेण जपः परमो धर्म इत्याह **जप्येनेति। संसिध्येन्**मुक्तो भवति। **अन्यत्**कर्म **कुर्यान्न वा कुर्यात्।** अत्र हेतु**र्मैत्रो ब्राह्मण** इति। सर्वानुकूल्यं मैत्री तद्वान् मैत्रः। अतो हिंसानुबन्धिनो विधियज्ञाद्ब्राह्मणस्य जपयज्ञो विशिष्टतर इति ।।८७।।

(६) **रामचन्द्रः। ब्राह्मणः** गायत्र्या **जाप्येनैव संसिध्येत्।** अन्यज्जपादिकं **कुर्याद्वा न वा कुर्यात् ब्राह्मणः मैत्रः** अहिंस्रः उच्यते ।।८७।।

(७) **मणिरामः। संसिद्धचेत्** निःसंदेहां सिद्धिं लभेत्। मैत्रः मित्रमेव **मैत्रः** ब्रह्मणः संबन्धीत्यर्थः ।।८७।।

(८) **गोविन्दराजः। जप्येनैव त्विति। जप्येनैव ब्राह्मणो** मोक्षं प्राप्नुयात् अत्र संशय एव नास्ति कथमल्पप्रयासेन महत्फलं प्राप्यत इति। द्रव्यत्यागादप्यन्तः-संयमस्य दुष्करत्वात्। एवं च **कुर्यादन्यत्** तादर्थ्येन ज्योतिष्टोमादिकमसौ कर्म **यदि वा न कुर्यात्** यतः सर्वभूतोपकाररतो ब्राह्मणः स्यादिति शास्त्रेणोच्यते। अग्नि-ष्टोमीयादि (अग्नीषोमीयादि) वधेन कुतो मैत्रः इति। एवं श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानाशक्तो जप्यपरः पुरुषः संसिद्धच (तीत्य) नुवादोऽयं प्रकृतविधिस्तुत्यर्थः ।।८७।।

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु।
संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ।।८८।।

(१) **मेधातिथिः। इन्द्रियाणां संयमे यत्नमातिष्ठेद्**दित्येतावाञ्छास्त्रार्थः। परिशिष्टोऽर्थवादः, आसन्ध्योपासनविधेः। 'संयमः' प्रतिषिद्धेषु **विषयेषु** प्रवृत्तिपरि-हारोऽप्रतिषिद्धेष्वप्यतिसक्तिवर्जनम्। तत्र प्रतिषिद्धपरिहारस्तैरेव प्रतिषेधैः सिद्धः। स्वप्रतिषिद्धेष्वप्यतिसक्तिनिषेधार्थोऽयं श्लोकसङ्घातः। एतदेवाह **विचरतां विषयेषु** वातन्त्र्येण वस्तुशक्त्या प्रवर्तमानानाम्। **अपहारिषु** विषयेषु—अपहरन्त्याकर्षन्त्या-त्मसात्कुर्वन्ति पारतन्त्र्यमापादयन्ति पुरुषं ते अपहारिणो विषया मनोहरा य उच्यन्ते। तत्र विचरतां विविधं विशेषेण चरताम्। यदीन्द्रियाणि विशेषेण न चरेयुरपरिहारिणोऽपि तदा विषयाः किं कुर्युः। भवन्तु वा निरङ्कुशानीन्द्रियाणि, यदि विषयाः प्रत्याख्यायिकास्तथाऽपि सुसंयमः पुरुषेणात्मा। यतस्तूभयं सापराधमतो यत्न आस्थेयो, दुर्नियमानि ह्येतानि।

यन्तेव वाजिनाम्। यन्ता सारथिरश्वानां यथा रथयुक्तानां स्वभावतो विचलनशीलानां **संयमे** नियमे **यत्नं** करोति, ते न तदाऽनिच्छया उन्मार्गेण वहन्ति, विधेयतां तस्य भजन्ते, एवमिन्द्रियाणि विधेयीकर्तव्यानि ।।८८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । जप्ये अवश्योपसंहार्यमङ्गं दर्शयति **इन्द्रियाणामित्यादिना** । **अपहारिष्विन्द्रियावकर्षकेषु यन्तेवेत्येकाग्रतार्थं** दृष्टान्तः ॥८८॥

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयं सकलपुरुषार्थोपयुक्तमिन्द्रियसंयममाह **इन्द्रियाणामिति** । **इन्द्रियाणां विषयेष्वपहरणशीलेषु** वर्तमानानां क्षयित्वादिविषयदोषाञ्जानन्**संयमे यत्नं** कुर्यात्सारथिरिव रथनियुक्तानामश्वानाम् ॥८८॥

(४) **राघवानन्दः** । अनुपसंहृतेन्द्रियाणां जपोऽपि न फलायेति तदर्थं प्रत्याहारमाह **इन्द्रियाणामिति** । **अपहारिषु** इन्द्रियाणि स्वप्रवणं कर्तुं शीलेषु **यन्ता** अश्वनियमनसारथिरिव संयमनं कुर्यात् ॥८८॥

(५) **नन्दनः** । एवं तावद्ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनधर्मा उक्ताः प्रसङ्गात्प्रणवव्याहृतिसावित्रीमाहात्म्यं चोक्तं इदानीं तस्येन्द्रियसंयममाह **इन्द्रियाणामिति** । **अपहारिष्विन्द्रियापहारिषु** ॥८८॥

(६) **रामचन्द्रः** । **अपहारिषु** हरणशीलेषु **विषयेषु विचरतां इन्द्रियाणां संयमे यत्नं आतिष्ठेत्** विद्वान्, क इव ? **वाजिनां यन्तेव** ॥८८॥

(७) **मणिरामः** । इदानीं सकलपुरुषार्थोपयुक्तं इन्द्रियनिग्रहमाह **इन्द्रियाणामिति** ॥८८॥

(८) **गोविन्दराजः** । **इन्द्रियाणामिति** । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां विषयेषु रूपादिषु अपहारिषु च उपभोगार्थमाकर्षणशीलेषु यथेच्छं प्रवर्तमानानां नियमने प्रयत्नं कुर्यात्, यथा शिक्षितः सारथिः रथ्यारब्धानामश्वानां नियमने यत्नं करोति ॥८८॥

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः ।
तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥८९॥

(१) **मेधातिथिः** । सङ्ख्यानिर्देशोऽयं प्रमाणान्तरगम्यो न शास्त्रार्थः, सौहार्देन तु व्युत्पाद्यते । तानि **पूर्वे मनीषिण आहुः** । परस्तान्नामतः कर्मतश्च वक्ष्यामि । आनुपूर्व्यमनाकुलता । पूर्वग्रहणान्नेयं तार्किकैरेव व्यवस्था कल्पिता, किन्तु पूर्वेषामप्याचार्याणां स्थितैव । एतामजानन्तोऽनागमिका इति लोकैरुपहस्यन्ते, इत्यतोऽयं वेदितव्यः । प्रसिद्धाः पदार्था व्याख्याताश्च प्राक् ॥८९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । नियमान्दर्शयति **एकादशेति** । **यथावत्** स्वस्वप्रकारवत्तया ॥८९॥

(३) **कुल्लूकः** । **एकादशेति** । पूर्वपण्डिता यान्ये**कादशेन्द्रियाण्**याहुस्तान्यर्वाचां शिक्षार्थं सर्वाणि कर्मतो नामतश्च क्रमाद्**वक्ष्यामि** ॥८९॥

(४) **राघवानन्दः**। तानि कतीत्यपेक्षायामाह **एकेति**। **पूर्वे** ब्रह्मादयः। **अनुपूर्वशः** श्रोत्रादिक्रमेण ॥८९॥

(६) **रामचन्द्रः**। इन्द्रियाणामुत्पत्तिमाह। यानि एकादशेन्द्रियाणि **पूर्वे मनीषिणः** आहुः। **तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि अनुपूर्वशः** ॥८९॥

(७) **मणिरामः**। इन्द्रियसङ्ख्यामाह **एकादशेति**। **यथावत्** कर्मतो नामतश्च ॥८९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एकादशेति**। यानि पूर्वे मन्वादयो विद्वांसः **इन्द्रियाण्युक्तवन्तः तानि यथावत्** कात्स्न्येनानु**पूर्वशः** क्रमेण **सम्यक्** यथारूपं बुध्यथ तथा **वक्ष्यामि** ॥८९॥

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥९०॥

(१) **मेधातिथिः**। श्रोत्रादीनि प्रसिद्धानि। अधिष्ठानभेदा**च्चक्षुषी** इति द्विवचनम्। अन्यत्र तदाधारायाः शक्तेरेकत्वादेकवचनम्। **उपस्थः** शुक्रोत्सर्जनः पुंसो रजस्तदाधारश्च स्त्रियाः।

द्वन्द्वनिर्दिष्टयोः 'प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः' (पा. सू. २।४।२) **वाक्** ताल्वादिः शब्दाभिव्यञ्जकः शरीरावयवनामनिर्देशोऽयम् ॥९०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **जिह्वा** रसना **वाग**भिधानशक्तिरास्यगता त्वक् च **चक्षुश्च त्वक्चक्षुषी** आधारभेदेऽपीन्द्रियशक्तेरेकत्वात्। द्व्याधारत्वेपि चक्षुराद्येकैकमिन्द्रियम् करौ पादावित्याधारापेक्षं द्वित्वम् ॥९०॥

(३) **कुल्लूकः**। **श्रोत्रमिति**। तेष्वेकादशसु श्रोत्रादीनि दशैतानि बहिरिन्द्रियाणि नामतो निर्दिष्टानि। **पायूपस्थं हस्तपाद**मिति द्वन्द्वश्च 'प्राणितूर्यसेनाङ्गाना'-मिति। प्राण्यङ्गद्वन्द्वत्वादेकवद्भावः ॥९०॥

(४) **राघवानन्दः**। तेषां स्वरूपं संख्यां कार्यं चाह **श्रोत्रमिति** त्रिभिः। स्वरूपं श्रोत्रमित्यादि सङ्ख्यां पञ्चेत्यादिः कार्यं धीकर्मजनकता एषां मध्ये स्वगुणेन संकल्पेनोभयात्मकमुभयगुणप्रेरके यस्मिन् मनसि जिते गणौ धीन्द्रियकर्मेन्द्रियात्मकौ ॥९०॥

(५) **नन्दनः**। **त्वक्चक्षुषी** इति द्वन्द्वसमासः ॥९०॥

(६) **रामचन्द्रः**। **श्रोत्रं** श्रवणं **त्वक्चक्षुषी** नेत्रे **जिह्वा पञ्चमी** नासिका **पायुर्गुदं उपस्थं** गुह्येन्द्रियं **हस्तौ पादौ** एते पञ्च एषां एकादशेन्द्रियाणां मध्ये पञ्चश्रोत्रादीनि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि पाय्वादीनि पञ्चकर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥९०॥

(७) **मणिरामः**। नामान्याह **श्रोत्र**मित्यादिना ।।९०।।

(८) **गोविन्दराजः**। तानि च **श्रोत्रमिति**। **त्वक्** चर्म तात्स्थ्यात्। अत्र स्पर्शनेन्द्रियं त्वगुच्यते। **चक्षुषी** इति अधिष्ठानभेदात् द्विवचनम्। श्रोत्रादौ च तदाधारशक्त्यैक्यालम्बनमेकवचनम्। **पायुः** अपानम् **उपस्थः** लिङ्गं। **वाक्** शब्दाभिव्यञ्जकशरीरैकदेशः ।।९०।।

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते ।।९१।।

(१) **मेधातिथिः**। कार्यमिदानीमेषामाह स्वरूपावधारणार्थम्। न हि तानि प्रत्यक्षानि। **बुद्धीन्द्रियाणि** बुद्धेरिन्द्रियाणि जनकानि कार्यकरणानि। कार्यकरणसम्बन्धे षष्ठी।

श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः। आदिशब्दस्य प्रकारार्थता मा विज्ञायीति **अनुपूर्वशः** क्रमेणेत्यर्थः। क्रमश्च सन्निवेशापेक्षो भवत्यतः पूर्वश्लोकोक्ता व्यवस्थाऽऽश्रीयते।

कर्मेन्द्रियाणि। परिस्पन्दात्मकमत्र कर्म विवक्षितम् ।।९१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शब्दादिज्ञानजननरूपाणि **बुद्धीन्द्रियाणि** उत्सर्गादिक्रियारूपाणि **कर्मेन्द्रियाणि** ।।९१।।

(३) **कुल्लूकः**। **बुद्धीन्द्रियाणीति**। **एषां** दशानां मध्ये **श्रोत्रादीनि पञ्च** क्रमोक्तानि बुद्धेः करणत्वात् **बुद्धीन्द्रियाणि**। **पाय्वादीनि** चोत्सर्गादिकर्मकरणत्वात् **कर्मेन्द्रियाणि** तद्विदो वदन्ति ।।९१।।

(४) **राघवानन्दः** ।।९१।।

(५) **नन्दनः**। **बुद्धीन्द्रियाणि** ज्ञानेन्द्रियाणि ।।९१।।

(६) **रामचन्द्रः** ।।९१।।

(७) **मणिरामः**। बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिययोः विभागमाह **बुद्धीन्द्रियाणीति**। **श्रोत्रादीनि पञ्च** बुद्धिप्रकाशकत्वात् **बुद्धीन्द्रियाणि** **पाय्वादीनि पञ्च** उत्सर्गादिकरणत्वात् कर्मेन्द्रियाणीत्यर्थः ।।९१।।

(८) **गोविन्दराजः**। **बुद्धीन्द्रियाणीति**। **एषां** मध्यात् **श्रोत्रादीनि** क्रमेण **पञ्च** बुद्धेः शब्दादिविषयविज्ञानस्य जनकानि, **पञ्च पाय्वादीनि** विसर्गादिकर्मार्थानि मन्वादयः कथयन्तीति कार्यभेदात् वर्गद्वयविभागः ।।९१।।

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम्।
यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ।।९२।।

(१) **मेधातिथिः**। एकादशसङ्ख्यापूरकं **मन** इन्द्रियाणाम्। स्वो गुणो मनसः संकल्पः। तेनोभयं शुभमशुभं वा संकल्प्यते। अथवा बुद्धीन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियेषु स्वविषयप्रवृत्तौ संकल्पमूलत्वात् **उभयात्मकमुच्यते**।

यस्मिञ्जिते एतौ बुद्धीन्द्रियवर्गः कर्मेन्द्रियवर्गश्च **पञ्चकौ** प्राक्प्रदर्शितपरिमाणौ **जितौ भवतः**। तत्त्वाख्यानमेतत् ॥९२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। स्वगुणेन** बुद्धिकर्मजनकत्वेन **उभयात्मकं** बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपं **यस्मिन् जित** इति प्राधान्यकथनं **पञ्चकौ** पञ्चभिः परिमितौ बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियवर्गौ ॥९२॥

(३) **कुल्लूकः। एकादशमिति**। एकादशसंख्यापूरकं च मनोरूपमंतरिन्द्रियं ज्ञातव्यम्। **स्वगुणेन** संकल्परूपेणोभयरूपेन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम्। अतएव **यस्मिन्मनसि जित उभावपि पञ्चकौ** बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियगणौ **जितौ भवतः पञ्चकाविति** 'तदस्य परिमाण' (पा. ५।१।५७) मित्यनुवृत्तौ। सङ्ख्यायाः 'संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्वि' (पा. ५।१।५८) ति पञ्चसंख्यापरिमितसंघार्थे कः ॥९२॥

(४) **राघवानन्दः** ॥९२॥

(५) **नन्दनः**। बुद्धिकर्मोत्पादनसामर्थ्यलक्षणसंकल्पः स्वगुणस्तेनो**भयात्मकं** कर्मेन्द्रियात्मकं च। **यस्मिञ्जिते** उभयात्मके मनसि जिते। **पञ्चकौ** ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकौ ॥९२॥

(६) **रामचन्द्रः। मनः एकादशेन्द्रियं ज्ञेयं स्वगुणेन** उभयात्मकं ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपं **यस्मिन्मनसि जिते एतौ** पञ्चकौ जितौ भवतः ॥९२॥

(७) **मणिरामः। स्वगुणेन** सङ्कल्परूपेण, **उभयात्मकं** बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियस्वरूपम् ॥९२॥

(८) **गोविन्दराजः। एकादशमिति। मनः स्वगुणेन** संकल्पाख्येन शुभाशुभस्वभावेनो**भयरूपमतैकादशं विज्ञेयम्। यस्मिन् वशीकृते** सति **एतौ** पञ्चपरिमाणौ वर्गौ वशीकृतौ भवतः मनोव्यापारमूलत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेः ॥९२॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम्।
सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥९३॥

(१) **मेधातिथिः। प्रसङ्गः** तत्परता। तेन हेतुभूतेन **दोषं** दृष्टमदृष्टं च **ऋच्छति** प्राप्नोति। नात्र संशयो निश्चितमेतत्।

सन्नियम्य तानीन्द्रियाणि **ततः सिद्धिम**भिप्रेतार्थावाप्तिं श्रौतस्मार्तकर्मणामनुष्ठानफलं निःशेषं गच्छति प्राप्नोति ॥९३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रसंगेन** विषयेषु संगेन **दोषं** पापं **ऋच्छति** प्राप्नोति तेषां नियमनात् **सिद्धिं** मोक्षं **नियच्छति** लभते ॥९३॥

(३) **कुल्लूकः**। मनोधर्मसंकल्पमूलत्वादिन्द्रियाणां प्रायेण प्रवृत्तेः किमर्थमिन्द्रियनिग्रहः कर्तव्य इत्यत आह **इन्द्रियाणामिति**। यस्मादि**न्द्रियाणां** विषयेषु

प्रसक्त्या दृष्टादृष्टं च **दोषं** निःसंदेहं प्राप्नोति, **तान्येव** पुनरिन्द्रियाणि सम्यङ्**नियम्य सिद्धिं** मोक्षादिपुरुषार्थयोग्यतारूपां लभते। तस्मादिन्द्रियसंयमं कुर्यादिति शेषः ॥९३॥

(४) **राघवानन्दः**। अनुपसंहारे दोषं कीर्तयन् तत्करणे फलमाह **इन्द्रियाणामिति** । **प्रसंगेने**न्द्रियार्थेष्वभिषक्त्या **दोषं** संसाराख्यं **सिद्धिं** मनःशुद्धिद्वारा मोक्षाख्यां तथा च गीता 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽप्नोति निबोध मे' इति ॥९३॥

(५) **नन्दनः**। **प्रसङ्गेन** विषयेषु निरङ्कुशया प्रवृत्त्या ॥९३॥

(६) **रामचन्द्रः**। पुरुषः **इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन** संयोगेन **दोषं ऋच्छति** प्राप्नोति। **असंशयं तानि** इन्द्रियाणि **सन्नियम्य** जित्वा **सिद्धिं नियच्छति** प्राप्नोति ॥९३॥

(७) **मणिरामः** । इन्द्रियनिग्रहानिग्रहयोः फलमाह **इन्द्रियाणामिति। प्रसङ्गेन** विषयेष्वासक्त्या, **ऋच्छति** प्राप्नोति। **सन्नियम्य** स्वाधीनानि कृत्वा। सिद्धिं मोक्षादिपुरुषार्थयोग्यतारूपाम् ॥९३॥

(८) **गोविन्दराजः**। अधुना इन्द्रियसंयमप्रयोजनमाह **इन्द्रियाणामिति। इन्द्रियाणां** विषयासक्त्या दृष्टादृष्ट**दोषं** निश्चितं पुरुषः **प्राप्नोति। तान्येव संयम्य** पुनः दृष्टादृष्टपुरुषार्थ**सिद्धिं** निश्चयेन प्राप्नोति ॥९३॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥९४॥

(१) **मेधातिथिः**। तिष्ठतु तावद्विषयाभिलाषः, शास्त्रोपदेशान्न क्रियते। किन्तु दृष्टमेव सुखं तावन्निवृत्तेर्भवति। तथाहि सेव्यमाना विषया अपि अधिकं गर्द्धमुत्पादयन्ति उदरपूरं भुक्तवतस्तृप्तस्यातिसौहित्यमपि गतवतो भवति हृदयसमीहा 'किमिति न शक्नोमि अन्यद्भोक्तुम्,' अशक्त्या तु न प्रवर्तते। ततो नैषा भोगेन शक्या निवृत्तिर्न कदाचित्**कामो**ऽभिलाषः **कामानां** काम्यमानानां स्पृहणीयानामर्थाना**मुपभोगेन** सेवया **शाम्यति** निवर्तते। भूयोऽधिकतरं वर्धते। **हविषा** घृतेन **कृष्णवर्मा**ऽग्निरिव।

दुःखरूपश्चाभिलाषः। अनुपभुक्तरसस्य त्वभिलाषानुत्पत्तिः। तत्त्वप्रसङ्ग्यानमेतत्। उक्तञ्च "यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः। नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत्" ॥९४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रसंगे जातेपि भुक्तभोग्यतया स्वयं निर्वर्त्यत इत्यपि नाशंक्यमित्याह **न जात्विति। काम** इच्छा **कामानां** भोगानां **कृष्णवर्त्मे**त्युचितपदन्यासः ॥९४॥

(३) **कुल्लूकः**। किमिन्द्रियसंयमेन विषयोपभोगादेव लब्धकामो निर्वर्त्स्यतीत्याशङ्क्याह **न जात्विति**। न कदाचित्**कामो**ऽभिलाषः। काम्यन्त इति **कामा** विषया-

स्तेषामुपभोगेन निवर्तते, किं तु घृतेनाग्निरिवाधिकाधिकतममेव वर्धते। प्राप्त-भोगस्यापि प्रतिदिनं तदधिकभोगवाञ्छादर्शनात्। अत एव **विष्णुपुराणे** ययाति-वाक्यम् "यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः। एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यति-तृषं त्यजेत्"॥ तथा "पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः। तथाप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वेव जायते"॥९४॥

(४) **राघवानन्दः।** ननु भोगे सति स्वयमेव उपरमेयुस्तानि किमुपसंहा-रणेत्यत आह **नेति**। कामोऽभिलाषः कामानां काम्यंत इति कामाः, तेषामुपभोगः साक्षात्करणं तेन शांतिर्दूरे, अपि तु वर्धत एवेत्याह **हविषेति**। **कृष्णवर्त्माग्निः**। तथा च **विष्णुपुराणे** ययातिवाक्यम् "यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः॥ एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतितृषं त्यजेत्॥ अतितृषं अतितृष्णामित्यर्थः॥ तथा "पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः। तथाप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वेव जायते॥" इत्यादि॥९४॥

(५) **नन्दनः।** तत्पुनर्भोजनेन क्षुध इव विषयोपभोगेन कामस्य निवृत्ति-र्नेष्यत इत्यत्राह **न जात्विति**। **कामानां** विषयाणां। **हविषा** आज्येन॥९४॥

(६) **रामचन्द्रः।** काम्यन्त इति कामाः, तेषां **कामानां उपभोगेन जातु कामः न शाम्यति**॥९४॥

(७) **मणिरामः।** विषयोपभोगात् लब्धमनोरथः स्वयमेव विषयवाञ्छां त्यक्ष्यति किमिन्द्रियनिग्रहेणेत्याशङ्क्याह **न जात्विति**। **जातु** कदाचित्। **कामः** अभिलाषः **कामानां** काम्यन्त इति कामाः विषयाः तेषाम्। दृष्टान्तमाह **हविषेति**॥९४॥

(८) **गोविन्दराजः।** अथोपभोगतृष्णया किमिन्द्रियाणां विषयनिवृत्तिर्नो-च्यते, किं सक्तिनिषेधेनोच्यते इत्यत आह **न जात्विति**। न कदाचिदभिलाषः काम्यमानानामर्थानां **उपसेवनेन निवर्तते**। प्रत्युत आज्यादिनाऽग्निरिवाधिकतरं वृद्धिमेति॥९४॥

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान् यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत्।
प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते॥९५॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वोक्तं हेतुत्वेनोपजीव्यायं निगमनश्लोकः पठितः। यदा सेवया वर्धते कामः अतो **य एतान्कामान्कामी सर्वान्प्राप्नुयात्से**वेतानेकमण्डलेश्वर इव तरुणः, यश्चैतांस्त्यजति **केवलानि** ईषदपि न स्पृशति नैष्ठिक एव बालः। तयोर्यः प्रापको भोक्ता तस्मात्स **विशिष्यते**। अतिशयेन श्रेष्ठो भवति यः परित्यजेदिति। एतच्चात्मप्रत्यक्षम्॥९५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **केवलान्** कृत्स्नान् **विशिष्यते** विशिष्टफलत्वात् ॥९५॥

(३) **कुल्लूकः। यश्चैतानिति। य एतान् सर्वान्विषयान् प्राप्नुयाद्यश्चैतान्** कामानुपेक्षते तयोर्विषयोपेक्षकः श्रेयांस्तस्मात्सर्वकामप्राप्तेस्तदुपेक्षा प्रशंस्या। तथाहि विषयलोलुपस्य तत्साधनाद्युत्पादने कष्टसंभवो विपत्तौ च क्लेशातिशयो न तु विषयविरसस्य ॥९५॥

(४) **राघवानन्दः।** कृतभोगादकृतभोगो जनः श्रेष्ठ इत्याह **यश्चैतानिति। प्राप्नुयात्** भुञ्जीत **केवला**निन्द्रियसंबन्धान् **सर्वकामानां** विषयाणां **प्रापणात्** भोगात् ॥९५॥

(५) **नन्दनः।** यत एवं ततो विषयाणां भोगात्त्याग एव श्रेयानित्याह **यच्चैतानिति।** य इत्यसाधुः पाठः। **एतान्कामान्प्राप्नुयाद्भुञ्जीत। केवलान्**कृत्स्नान्। तयोः प्राप्तित्यागयोः **प्रापणात्**प्राप्तेस्**त्यागो विशिष्यते** विषयत्यागे विनाशनिमित्तदुःखस्पर्शाभावात् ॥९५॥

(६) **रामचन्द्रः। यः पुरुषः एतान्**सर्वान् **प्राप्नुयात् यः पुरुषः एतान्** कामान् **केवलान् त्यजेत् सर्वकामानां प्रापणात्** प्राप्तेः कामानां सर्वकामनापरित्यागो विशिष्यते ॥९५॥

(७) **मणिरामः। एतान्** विषयान्। तस्मात् सर्वकामप्राप्तेः तत्त्यागः प्रशस्तः ॥९५॥

(८) **गोविन्दराजः।** एवं च–**य** इति **यः** कामान् सकलान् सेवेत **यो** वा **केवलान्** अनुपभुक्त्वैव **त्यजेत्** तयोः सर्वकामोपभोगादपि **परित्यागो विशिष्यते।** यस्मादुपभुक्तपूर्वेष्वपि असति चित्तसंयमे पुनरुपभोगेच्छा जायते। तदसंपत्तौ चावश्यंभावि दुःखं, तस्मान्मूलत एव तृष्णात्यागो वरः ॥९५॥

न तथैतानि शक्यन्ते सन्नियन्तुमसेवया।
विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥९६॥

(१) **मेधातिथिः।** यद्येवमरण्यवास एव तर्हि प्राप्तम्। न हि तत्र विषयाः सन्निधीयन्ते। असन्निहिताश्च न सेविष्यन्ते। तदर्थमाह—नासेवया इन्द्रियाणि नियन्तव्यानीति निःसुखः स्यात्। अथ च स्मरन्ति न पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान्कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थिकामेभ्यः। न च शरीरधारणमसेवया भवति। किंतु गर्द्धनिषेधोऽयमुच्यते। स च गर्द्धः— सत्यामपि सेवायां —**ज्ञानेन**—विषयगतदोषज्ञानेन—अस्थिस्थूणं स्नायुयुतमित्यादिशास्त्रोक्तेन, स्वसंविदा च विपाकविरसतया, किं विपाकफलसेवादिदोषभावनया वैराग्याभ्यासेन क्रमेण स्पृहा निवर्तते। न तु सहसैव त्यक्तुं शक्यते। किन्तु **नित्यशः** नित्यकालं, ज्ञानविशेषणमेतत्।

(९६) प्रजुष्टानि = प्रदुष्टानि (मेधा०)

'प्रदुष्टानि' प्रवृत्तानि। दोषवत्त्वात् प्रवृत्तान्येव प्रदुष्टान्युच्यन्ते।

अयं शस्तत्र तत्र **नित्यशः** अनुपूर्वशः **सर्वशः** पूर्वश इति व्यासमनुप्रभृतिभिर्महामुनिभिः प्रयुज्यते। तस्य साधुत्वे यत्नः कर्तव्यः। तत्र शस्विधौ। "एकवचनाच्च वीप्सायामिति" (व्या. सू. ५।४।४३) पठ्यते। तत्र वीप्सार्थः कथञ्चित् द्योतयितव्यः। अन्ये तु शसस्तिष्ठत्यर्थस्य क्विपि रूपं वर्णयन्ति। क्रियाविशेषणं चैतत् नपुंसकम्। नित्यस्थितेन ज्ञानेनेत्यर्थः ॥९६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। न चैवमनुपभोगमात्रेणेन्द्रियजय इति ग्राह्यमित्याह **न तथेति**। एतानीन्द्रियाणि विषयेषु वर्तमानानि पूर्वपूर्वजन्मसंस्कारवशात् **प्रदुष्टानि** दोषजनकानि **ज्ञानेना**त्मनः शरीरादिव्यतिरिक्तस्य ज्ञानेन विषयदोषभावनेन च **नित्यम्** ॥९६॥

(३) **कुल्लूकः**। इदानीमिन्द्रियसंयमोपायमाह **न तथेति**। **एतानी**न्द्रियाणि **विषयेषु** प्रसक्तानि तथा **नासेवया** विषयसन्निधिवर्जनरूपया **नियन्तुं न शक्यन्ते** दुर्निवारत्वात्। यथा सर्वदा विषयाणां क्षयित्वादिदोषज्ञानेन शरीरस्य चास्थिस्थूण'मित्यादि (अ. ६।७६) वक्ष्यमाणदोषचिन्तनेन, तस्माद्विषयदोषज्ञानादिना बहिरिन्द्रियाणि मनश्च नियच्छेत् ॥९६॥

(४) **राघवानन्दः**। बलादिन्द्रियसंवन्धे क उपायस्तत्राह **न तथेति**। एतानीन्द्रियाणि असेवया **शुष्क**वैराग्येण। तत्र हेतुः प्रदुष्टानि प्रकर्षेण वहुकालसेवया **प्रसक्तानि ज्ञानेन** क्षयिष्णुत्वादिदोषदृष्ट्या तत्त्वज्ञानेन, वा। तदुक्तम्- "विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः। रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत" इति। निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयानसेविनः रसो रागः सोपि परं ब्रह्म दृष्टवतो निवर्तत इति गीतार्थः ॥९६॥

(५) **नन्दनः**। तर्हि विषयत्याग एव संयमोपायो नान्य इत्यत्राह **न तथेति** ॥९६॥

(६) **रामचन्द्रः**। कामानां असेवया तानि इन्द्रियाणि विषयेषु संनियन्तुं तथा न शक्यन्ते। कीदृशानि? **प्रदुष्टानि** प्रकर्षेण दुष्टानि, **यथा ज्ञानेन** ज्ञानमार्गेण नित्यशः नियन्तुं शक्यन्ते ॥९६॥

(७) **मणिरामः**। इदानीमिन्द्रियनिग्रहोपायमाह **न तथेति**। एतानि विषयेषु प्रजुष्टानि तथा **न असेवया नियन्तुं** शक्यानि यथा नित्यशः ज्ञानेनेत्यन्वयः। **एतानि** इन्द्रियाणि **प्रजुष्टानि** आसक्तानि **असेवया** विषयभोगवर्जनरूपया **ज्ञानेन** विषयाणां नश्वरत्वादिदोषज्ञानेन। तस्माद्विषयेषु दोषज्ञानेन वहिरिन्द्रियाणि मनश्च नियच्छेदित्यर्थः ॥९६॥

(८) **गोविन्दराजः**। एवं तर्हि विषयशून्यदेहावस्थानमात्र उपाय इत्यत आह **नेति**। **एतानीन्द्रियाणि** विषयासक्त्या प्रकृष्टदोषजनकानि **न तथा** रूपादि-विषयानुपभोगेन **सम्यक् नियन्तुं शक्यन्ते यथा** विषयगतदोषभावना**विज्ञानेन नित्यकालं** नियन्तुं पार्यते ।।९६।।

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।
न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ।।९७।।

(१) **मेधातिथिः**। अयमत्र विधिरेव। **वेदा**स्तद्विषयमध्ययनजपादि। **त्यागो** दानं लक्षणया। अथवाऽप्रतिषिद्धस्यापि मधुमांसभक्षणादेर्निवृत्तिः फलदेत्यनेन वर्जनम्। विप्रदुष्टो भावश्चित्तं यस्य तस्य। **सिद्धिं न गच्छन्ति** फलसाधकानि न भवन्ति, कस्मिंश्चिदपि काले। अतोऽनुष्ठानकाले नाभिप्रेतादिगतमानसेन भवितव्यम्। शक्यं तर्हि सर्वेतरविकल्पतिरस्कारेण कर्मणि मन आधेयम्।

अङ्गं हि कर्मसु विषयचिन्तात्यागोऽनेन वाक्येन विहितः। तदभावे कर्मनैष्फल्यं स्यात्। एष हि भावदोषो यत्कर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य तत्परतात्यागेन व्यसनेषु मनोऽवधानम् ।।९७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वेदाः अध्ययनानि **त्यागाः** दानानि **नियमाः** स्नातकव्रतादीनि **तपांसि** कृच्छ्रादीनि **विप्रदुष्टभावस्य** विषयप्रसक्तौ ।। ९७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यस्मादनियमितं मनो विकारस्य हेतुः स्यादत आह **वेदा इति**। वेदाध्ययनदानयज्ञनियमतपांसि भोगादिविषयसेवासंकल्पशीलिनो न कदाचित्फलसिद्धये प्रभवन्ति ।।९७।।

(४) **राघवानन्दः**। अत एवात्मानात्मविवेकशून्यस्य न केऽपि शोधका इत्याह **वेदा इति**। **वेदा** अभ्यस्यमानाः **त्यागाः** संन्यासा दानं वा नियमः शौचसंतोषादयः **तपांसि** कृच्छ्रादीनि एते अनुष्ठीयमाना अपि **विप्रदुष्टभावस्य** स्त्र्यादिष्वत्यासक्तस्य ।।९७।।

(५) **नन्दनः**। **ज्ञानेन** विषयेषु दोषदर्शनेन, न केवलब्रह्मचारिणामेवायमिन्द्रियसंयमो दोषावहः, किंतु सर्वाश्रमिणामित्यभिप्रायेणाह **वेदा इति**। **वेदा** इत्यनेन ब्रह्मचारिधर्मा लक्ष्यन्ते। **यज्ञा** इति गार्हस्थ्यधर्माः। **त्यागा** इति संन्यासधर्माः। **तपांसी**ति वानप्रस्थधर्माः। **विप्रदुष्टभावस्य** कामक्रोधादिदूषितचित्तस्य। भावदोषाणामिन्द्रियासंयमहेतुत्वादिन्द्रियसंयमः कर्तव्य इति भावः ।।९७।।

(६) **रामचन्द्रः**। **दुष्टभावस्य वेदाः सिद्धिं** कर्हिचित् न गच्छन्ति, **वेदा** वेदाध्ययनानि। **त्यागाः** दानानि ।।९७।।

(७) **मणिरामः**। मनसोऽनिग्रहे दोषमाह **वेदा इति**। **विप्रदुष्टभावस्य** विषयासक्तस्य ।।९७।।

(८) **गोविन्दराजः**। **वेदा इति**। जपदानस्नानयागादिकृच्छ्रादीनि दुष्टचित्तस्य न कदाचित् सम्पन्नानि भवन्तीति ।।९७।।

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ।।९८।।

(१) **मेधातिथिः**। **श्रुत्वा** वंशगीतादिध्वनिं, 'त्वं बृहस्पति'रित्यादिवचनं श्रुत्वा—**न हृष्यति**। रूक्षपरुषाक्रोशवाचः श्रुत्वा **न ग्लायति** न मनोदुःखं भजते। ग्लानिः खेदः। **स्पृष्ट्वा** राङ्कवकौशेयादिवस्त्रं अजलोमकृतञ्च समत्वेनानुभवति। एवं सुवेषतरुणीजननटप्रेक्षासु शवदर्शने च समः। बहुघृतं क्षीरषष्टिकां कोद्रवांश्च समं भोजने। देवदारुतैलं कर्पूरादि च तुल्यं जिघ्रतः। तथा कर्तव्यं यथा केवलैर्मनिसैः सुखदुःखैर्न स्पृश्यते। एवं तेन जितानीन्द्रियाणि भवन्ति। न त्वप्रवृत्त्यैव। इयत्पर्यन्तः संयमः आश्रयणीयः ।।९८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **ग्लायति** दुःखितो भवति ।।९८।।

(३) **कुल्लूकः**। जितेन्द्रियस्य स्वरूपमाह **श्रुत्वेति**। स्तुतिवाक्यं निन्दावाक्यं च **श्रुत्वा** सुखस्पर्शं दुकूलादि दुःखस्पर्शं मेषकम्बलादि **स्पृष्ट्वा**। सुरूपं कुरूपं च **दृष्ट्वा**। स्वाद्वस्वादु च **भुक्त्वा**। सुरभिमसुरभि च **घ्रात्वा**। यस्य न **हर्षविषादौ स जितेन्द्रियो** ज्ञातव्यः ।।९८।।

(४) **राघवानन्दः**। तर्हि विषयाभोगे मृतिरेव, तत्राह **श्रुत्वेति**। भोगो न प्रतिबन्धकः, किं त्वासक्तिः। तदुक्तम् 'पश्यन् शृण्वन् स्पृशन्' इत्यादी'न्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन्नि'त्यन्तं (भग. ९।५) भगवता **कृष्णेन** ।।९८।।

(५) **नन्दनः**। इदानीमिन्द्रियसंयमं स्वरूपतो विविनक्ति **श्रुत्वेति**। श्रुत्वा इष्टमनिष्टं च। एवमुत्तरत्र। हृष्यति मनसा ग्लायति विषीदतीष्टानिष्टविषयसंसर्गे। मनोविकारराहित्यमिन्द्रियसंयम इत्यभिप्रायः ।।९८।।

(६) **रामचन्द्रः**। **यः नरः** विषयान् **श्रुत्वा न हृष्यति न ग्लायति सः जितेन्द्रियः**, 'ग्लै हर्षे' इत्यस्य धातो रूपम् ।।९८।।

(७) **मणिरामः**। जितेन्द्रियस्वरूपमाह **श्रुत्वेति**। **श्रुत्वा** स्तुतिनिन्दे **स्पृष्ट्वा** उत्तमाधमवस्त्रे, **दृष्ट्वा** सुरूपकुरूपे; **भुक्त्वा** स्वाद्वस्वादुनी ।।९८।।

(८) **गोविन्दराजः**। **श्रुत्वेति**। यः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्नासिकेनेष्टान् शब्दस्पर्श-

---

(९८) च यो नरः = शुभाशुभं (ठ)

रसरूपगन्धान् उपलभ्य न हर्षमुपैति, कुत्सितांश्चोपलभ्य न ग्लानिमेति, **स जितेन्द्रियो** बोद्धव्यः ॥९८॥

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥९९॥

(१) **मेधातिथिः**।"ननु च ब्रह्मचारिणा स्त्रीसम्बन्धो यत्नेन वर्ज्यः, संस्कृतभिक्षालाभस्तु किमिति निषिध्यते।"अत आह। निर्धारणे षष्ठी। एकमेव **यदीन्द्रियं क्षरति** स्वातन्त्र्येण स्वविषये वर्तमानं न निवार्यते। ततोऽस्य **क्षरति प्रज्ञा** धैर्यमिन्द्रियान्तरविषयमपि। दृतिश्छागादिचर्मोदकाद्याहरणभाजनं, तस्य संवृतेष्वपीतरेषु यद्येकस्मा**दुदकं पादात्स्र**वति, सर्वं रिच्यते। ज्ञानाभ्याससम्भृतं धैर्यं सम्यक्ज्ञानमेव वा। विषयगृध्नुतया तद्गतमानसस्य न तत्त्वतो युक्तिशास्त्रगम्या अर्थाः सम्यक् प्रतिभासन्ते ॥९९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **क्षरति** विषये सज्यते, क्षरति प्रज्ञा सर्वा बहिः संबध्यते। दृतेर्जलसेकार्थं कृतस्य चर्मभाण्डस्य जलनिर्गमार्थं कृते अनेकसच्छिद्रधारारूपपादवतः एकेनापि पादेन यथा सर्वजलसेको भवतीत्यर्थः ॥९९॥

(३) **कुल्लूकः**। एकेन्द्रियासंयमोऽपि निवार्यत इत्याह **इन्द्रियाणां त्विति**। **सर्वेषामिन्द्रियाणां** मध्ये **यद्येक**मपीन्द्रियं विषयप्रवणं भवति ततोऽस्य विषयपरस्येन्द्रियान्तरैरपि **तत्त्वज्ञानं क्षरति** न व्यवतिष्ठते चर्मनिर्मितोदकपात्रादिवैकेनापि छिद्रेण सर्वस्थानस्थमेवोदकं न व्यवतिष्ठते ॥९९॥

(४) **राघवानन्दः**। संयतेन्द्रियस्य सिद्धिहेतुतोक्ता। तत्र सर्वेषां अप्रवृत्तावप्येकस्य प्रवृत्तौ को दोषस्तत्राह **इन्द्रियाणां त्विति**। **सर्वेषामिन्द्रियाणां** मध्ये **यत्किंचित्क्षरति इन्द्रियं** विषयप्रवणं स्यात् प्रज्ञा धैर्यं **तेनैव क्षरति** दृतेश्चर्ममयोदकपात्रस्य पादात् छिद्रात् सर्वं उदकं क्रमशो नश्यति। तथा च विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा। अत्र गीता (भग. २।६७) 'इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते। तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि' इति ॥ मनःसहकृतं यदिन्द्रियं चक्षुरादि तद्धरतीति गीतार्थः। एवं प्रसक्तं इन्द्रियमात्रं प्रज्ञां हरतीति भावः ॥९९॥

(५) **नन्दनः**। सर्वेन्द्रियाणां युगपदेव संयमः कार्यः, एकस्यासंयमे तदितरसंयमवैयर्थ्यादित्याह **इन्द्रियाणामिति**। **प्रज्ञा क्षरति** विषयपरा भवति ॥९९॥

(६) **रामचन्द्रः**। **सर्वेषां इन्द्रियाणां** मध्ये यद्येकं **इन्द्रियं क्षरति** स्रवति **तेन** कारणेन **अस्य** पुंसः **प्रज्ञा क्षरति**। दृतेः पादादुदकमिव। **दृतिः** चर्मकोशः ॥९९॥

---

(९९) पादा=पात्रा (अ)
इन्द्रियाणां तुसर्वेषां=इन्द्रियाणां नु चरतां (मेधा०)
तेनास्य क्षरति=ततोस्य क्षरति (मेधा०)

(७) **मणिरामः** । **दृतिः** चर्म तत्पात्रादिव । यथा चर्मनिर्मितोदकपात्रात् एकमपि छिद्रं जलं च्यावयति तथेत्यर्थः ॥९९॥

(८) **गोविन्दराजः** । सकलेन्द्रियविषयस्य संयमे यत्नः कार्यः । **यस्मात् इन्द्रियाणामिति** । **इन्द्रियाणां** मध्यात् यदि पुनः **एकमपीन्द्रियं** यथेच्छं स्वविषये **प्रव**-र्तते तदा स्वेन्द्रियान्तरसंयमविज्ञानमपि नश्यति यथा उदकपरिपूर्णाच्चिर्मणः एक-पादानावरणात् सर्वमम्भो निस्सरति ॥९९॥

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।
सर्वान्संसाधयेदर्थानक्षिण्वन् योगतस्तनुम् ॥१००॥

(१) **मेधातिथिः**। उपसंहरति। सत्यपीन्द्रियत्वे मनसः प्राधान्यात्पृथगुपादानम् । **ग्रामः** सङ्घातः । विधेयीकृत्येन्द्रियाणि तथा मनः । सर्वानर्थाञ्छ्रौतस्मार्त-कर्मसाध्यान्**संसाधये**न्निष्पादयेत् । **तनुं** शरीर**मक्षिण्वन्न**पीडयन् ।

योगतः युक्त्या । सहसा कस्यचित्कठिनासनकृष्णाजिनादिप्रावरणात् पीडा भवति सुकुमारप्रकृतेः, तदर्थमिदमुच्यते । येषां सुशीलितं सुसंस्कृतं भोजनं मृदु-शय्यादि, न तैः सहसा तत्त्यक्तव्यमपि तु क्रमेण सात्म्यतामानेतव्यं तद्विपरीतम् । 'योगः' क्रमेण प्रवृत्तिरुच्यते । तत्र च योगतो वशे कृत्वेति सम्बन्धः । यथास्थानमेव वा योगत इति योजनीयम् । युक्त्या औचित्यतः शरीरं नापनयेत् । तदुचितं शरी-रस्य न तज्झटिति निवर्तयेत् । तात्पर्यं वा 'योगः' । तृतीयार्थे तसिः । तात्पर्येण शरीरं रक्षेत् ॥१००॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **इन्द्रियग्रामं** बाह्यं **सर्वान् अर्थान्** स्वर्गादीनपि **योगतो**ऽ-पेक्षितदेवतादिध्यानतो न चेन्द्रियसंयममात्रात् **तनुं** देह**मक्षिण्वन्न**पीडयन्नपि ॥१००॥

(३) **कुल्लूकः** । इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां दर्शयति **वशे कृत्वेति** । **बहिरिन्द्रियगणमा**यत्तं कृत्वा **मनश्च संयम्य सर्वान्पु**रुषार्था**न्**सम्यक् **साधयेत् योगत** उपायेन स्वदेहमपीडयन् यः सहजसुखी संस्कृतान्नादिकं भुङ्क्ते स क्रमेण तं त्यजेत् ॥१००॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रकरणार्थं निगमयन् तस्य पुमर्थपर्यवसायितामाह **वशीति** । **अर्थान्** धर्मादीन् **अक्षिण्वन् अपीडयन्** योगतः योगोपायेन अवर्जनीयवि-षयसेवयेति यावत् ॥१००॥

(५) **नन्दनः** । इन्द्रियसंयमफलमाह **वश इति** । **योगतो** योगेन समाधि-लक्षणेन । **अर्थान्पु**रुषार्थान् । **संसाधयेत्** सम्यक्साधयितुं शक्नुयात् । **तनुमक्षिण्वं**स्त-पोभिः शरीरमपीडयन् ॥१००॥

(६) **रामचन्द्रः । इन्द्रियग्रामं वशे कृत्वा तथा मनः** संनियम्य **सर्वान् अर्थान् साधयेत्** । **योगतः** योगाभ्यासतः **तनुं** देहं **अक्षिण्वन्** क्षीणमकुर्वन् इति ।।१००।।

(७) **मणिरामः** । इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां दर्शयति **वशे कृत्वेति** । **योगतः** योगरूपेणोपायेन । **तनुं** शरीरं **अक्षिण्वन्** अपीडयन् ।।१००।।

(८) **गोविन्दराजः** । एवमसञ्जितेन्द्रियस्य मनस्कस्य न वेदादिसिद्धिः तस्मात् **वश इति** । शक्त्या शरीरमपीडयन् **इन्द्रियसमूहं** विजित्य **मनश्च नियम्य सर्वान्** वेदाधिगमादी**नर्थान्** सम्पादयेत् ।।१००।।

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमाऽर्कदर्शनात् ।
पश्चिमां तु सदाऽऽसीत सम्यगृक्षविभावनात् ।।१०१।।

(१) **मेधातिथिः** । सम्मुखे प्रातः 'पूर्वा' सन्ध्या । आदित्यास्तमये 'पश्चिमा' । तां **तिष्ठेत् जपन्सावित्रीम्** । आसनादुत्थाय निवृत्तगतिरेकत्र देशे स्यात् । सावित्री उक्तैव—'तत्सवितुर्वरेण्यमिति' । तस्या ह्यनुवादः । ओंकारादिविधिः श्लोके सन्ध्याजपार्थं 'एतदक्षरमेतां चेति' । **आऽर्कदर्शनादिति** । । यावद्भगवानादित्यो दृष्टः । जपस्थानयोरयमेव विनिर्देशः ।

"ननु किमवधिना । अर्कोदय एव सन्ध्या निवर्तते । तथाहि । 'न सर्वं तमः क्षीणं नापि परिपूर्णः प्रकाश एषा सन्ध्या' । उक्तं च 'दिवि प्रकाशो भुवि चान्धकारः कालः स सावित्र इति प्रदिष्टः ।' **निरुक्ते**ऽप्युक्तं 'अधोभागः सावित्र' इति । पशुसमाम्नाये विज्ञायते 'कस्मात्सामान्यादधस्ताद्रामोऽधस्तात्कृष्ण' इति । आदित्योदये च सर्वतस्तमो निवर्तते । उभयधर्मानिवृत्तौ च सन्ध्या—रात्रिधर्मेऽहर्धर्मे च । अत्यन्तसंयोगे चैषा द्वितीया । **सन्ध्यामिति** । तेन यावत्सन्ध्याकालं तिष्ठेदित्युक्तं भवति । ततः परं स्वातन्त्र्यं स्थितमेव ।"

केचिदाहुर्नैवेयमत्यन्तसंयोगे द्वितीया, किं तर्हि ? "कालश्चाकर्मकाणां कर्मसंज्ञो भवतीति" **वार्तिककार**स्तत्र 'कर्मणि द्वितीये'त्येव द्वितीया । यत्तु "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग" (पा. २।३।५) इति तद्यत्र क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते । 'क्रोशं कुटिला नदी' 'सर्वरात्रं कल्याणी' । यत्र च सकर्मको धातुः, 'मासमधीयत' इति स तस्य विषयः । इह पुनः 'सन्ध्यां' तिष्ठेदिति तिष्ठतिरकर्मकः । अतो विधिनिर्देशः कृत्स्नसन्ध्याप्राप्त्यर्थं स्थानासनयोः कर्तुम् । आरम्भकालस्त्विह नोक्तः, सन्ध्याशब्देनैव समर्पितत्वात् । य एव हि सन्ध्याकालस्यारम्भः स एव तद्विधेः । न हि पूर्णमास्यादिकालवद्दीर्घः सन्ध्याकालो, यदि विलम्बः स्याद्दुर्लक्षो ह्यसावतिसूक्ष्मत्वात्तुलान्तरयोरिव नामोन्नामौ । अलक्ष्यपौर्वापर्यौ रात्रेर्विरामोऽह्नश्च प्रारम्भः । अतिशीघ्रगतिर्भगवान्भास्करस्तस्य यथा निर्मुक्ते राशौ राश्यन्तरसंक्रमणं त्रुटिमात्रकालमिच्छन्ति

ज्यौतिषिकाः। एवं दिवसारम्भावसानयोरप्युदयास्तमयौ। प्रागुदयाद्रात्रिरुदितेऽह्नः। अनेन च नास्ति 'सन्ध्या'। आदित्योदयेनैव रात्रिविरामात्। अत एवोदयास्तमयसमीपयोरनुष्ठानप्रवृत्तिः। स्पष्टे च सूर्ये नक्षत्रेषु च निवृत्तिर्यतो य इयन्तं कालमुपास्ते तेनावश्यं मुख्ये काले विधिर्निर्वर्तितो भवति। अत एव च यावान्सावित्रः कालः सेह सन्ध्याऽभिप्रेता न ज्योतिःशास्त्रगणिता। सा चोक्ता पुरस्तात्।

"यद्येवं, येषामयमेवाग्निहोत्रकालस्तेषां सन्ध्याविधेरभावः प्रसक्तः"।

केयं परिचोदना। श्रौतेन स्मार्तस्य बाधो युक्त एव। नैव चात्र विरोधः। तिष्ठताऽपि शक्यं होतुमासीनेन च।

"ननु च न केवले स्थानासने सन्ध्ययोर्विहिते, किन्तु त्रिकजपोऽपि। तच्च सावित्रीं जपन्कथं होममन्त्रमुच्चारयेत्?।"

अस्तु जपस्य बाधः। प्रधाने तावत्स्थानासने न विरुध्येते। 'गुणलोपे च मुख्यस्ये'-त्यनेन न्यायेन जपस्याङ्गत्वाद्बाधो युक्तः। तयोश्च प्रधानत्वं साक्षाद्विधिसम्बन्धात्तिष्ठेदासीतेति च। जपस्य तु गुणत्वं, शत्रन्तत्वाज्जपतेर्लक्षणत्वावगमात्। अधिकारसंबंधश्च स्थानासनयोरेव, "न तिष्ठति तु यः पूर्वां" तथा "तिष्ठन्नेशमेनो व्यपोहतीति"।

यत्तु केनचिदुक्तं —"तिष्ठतिरत्र गुणः, प्रधानं जपकर्म। ततो हि फलमश्रौष्मेति"।

तत्रोच्यते। नैवायं कामिनोऽधिकारः, कुतः फलश्रवणम्?। यत्तु प्रणवादिवाक्ये 'वेदपुण्येन युज्यत' इति फलानुवादभ्रमः, स तत्रैव निर्णीतः। तस्मात्स्थानासने प्रधाने।

अथवा अग्निहोत्रिणः सकृत्सावित्रीं जपिष्यन्ति त्रिरावर्तयिष्यन्ति वा। न तावताऽग्निहोत्रस्य कालातिपत्तिः। 'अश्नन् सायं विनिर्मुक्त' इति न तावता विहन्यते। अश्नशब्दः चिरकालवचनः। तावता च कृतः सन्ध्यार्थो भवति। अर्कदर्शनपर्यन्तता ह्यङ्गमेव। उदितहोमिनां कृतसन्ध्यानामेवाग्निहोत्रहोमः।

गौतमेन तु 'सज्योतिष्याज्योतिषो दर्शनादिति' (अ. २ सू. १७) सूत्रस्यार्थः। 'एतावान्कालः सन्ध्योच्यते'। न विध्यङ्गम्। तत्रैतावति काले नास्त्यावृत्तिः। यथा 'पौर्णमास्यां यजेतेति' न कालानुरोधेन कर्मण आवृत्तिः, तथा 'पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रां पश्चिमां सदिवाकरामिति' तदपि काललक्षणं 'एतावान्काल इह सन्ध्याशब्देनोच्यते, तत्र सान्ध्यो विधिरनुष्ठेयः'। तत्रेयति सन्ध्याशब्दवाच्ये काले च मुहूर्तमात्रे यदि त्रिचतुरासु कालकलासु स्थानासनजपान्कुर्यात् सम्पन्न एव विध्यर्थः।

न ह्यत्र कृत्स्नकालव्याप्तिः श्रुता मनोरिव। सर्वथाऽग्निहोत्रसन्ध्याविधी समानकालावपि शक्यावनुष्ठातुम् ।

सदाशब्दो नित्यतामाह । उभयसन्ध्याशेषः ।

आसीत आसनमनूर्ध्वतावस्थानमुपविष्टो भवेत् । 'ऋक्षं' नक्षत्रम् । 'आ' तद्विभावनात् । आऽर्कदर्शनादिति य आकारः स इहानुषक्तव्यः ।

सम्यक्शब्दो दर्शनविभावनयोर्विशेषणम् । सम्यग्यदा परिपूर्णमण्डल आदित्यो भवति, नक्षत्राणि च भास्वन्ति स्वभासा युक्तानि नादित्यतेजोभिभूतानि ।।१०१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **तिष्ठेदूर्ध्व**स्तिष्ठेज्**जपन् सन्ध्यां पूर्वा**मत्यन्तसंयोगे न समासीतोपविशेत् । **आ** सम्यक् **ऋक्षाणां विभावनात्** दर्शनाद्विवेकेन बहूनां प्रकाशनात् । अत्र तिष्ठन्नासीनो जपेदिति प्रत्ययस्य व्यत्ययो बोद्धव्यः । जपस्य प्राधान्यात् । तथा च यजुर्वेदब्राह्मणे "अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्याम" इत्युपक्रम्य "पूर्वां गायत्रीं जपेदष्टकृत्व" इत्यादि । अत एव जपस्य कर्मणि सावित्री लभ्यते । "एतदक्षरमेतां चे"त्युक्तत्वाच्च ।।१०१।।

(३) **कुल्लूकः** । **पूर्वां संध्यामिति** । **पूर्वां संध्यां पश्चिमामिति** च "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया" । (पा. २।३।५) प्रथमसंध्यां सूर्यदर्शनपर्यन्तं सावित्रीं जपंस्तिष्ठेदासनादुत्थाय निवृत्तगतिरेकत्र देशे कुर्यात् । **पश्चिमां** तु संध्यां सावित्रीं जपन्**सम्यङ्नक्षत्रदर्शनपर्यन्त**मुपविष्टः स्यात् । अत्र च फलवत्त्वाज्जपः प्रधानम्, स्थानासनं त्वंगे 'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्ग'मिति न्यायात् । "संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते । सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य" इति च पूर्वं जपात्फलमुक्तम् । **मेधातिथिस्तु** स्थानासनयोरेव प्राधान्यमाह । संध्याकालश्च मुहूर्तमात्रं तदाह **योगी याज्ञवल्क्यः** – "ह्रासवृद्धी तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् । सन्ध्या मुहूर्तमात्रं तु ह्रासे वृद्धौ च सा स्मृता" ।।१०१।।

(४) **राघवानन्दः** । "सन्ध्ययोर्वेदविदि"त्युक्तं, तच्च कियन्तं कालं व्याप्य कर्तव्यमिति प्रकारं लक्षणं चाह **पूर्वामिति** । **सन्ध्यां** व्याप्य **जपन् ऊर्ध्वं तिष्ठेत् आसीनो** भवेदिति विधिस्तत्रैवावधेरपेक्षणात् । जपे तु सङ्ख्यैव नियम्यते न तु कालः । "सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावरा"मित्युक्ते**रार्कदर्शनात्** संपूर्णार्कदर्शनमभिव्याप्य, तद्दर्शनं यावत् । **सम्यगर्क्षविभावनात्** सम्यक् ऋक्षं, सम्यगृक्षं तस्य विभावनं प्रकाशः तावदध्यासीत उपविश्य जपेदित्यर्थः । "ह्रासवृद्धी तु सततं दिवसानां यथाक्रमं । सन्ध्या मुहूर्तमात्रं तु ह्रासे वृद्धौ च संस्थिते"ति **योगियाज्ञवल्क्यो**क्तेर्दण्डद्वयं सन्ध्या ।।१०१।।

(५) **नन्दनः** । अथ कर्मान्तरमाह **पूर्वामिति** । **आर्क्षविभावनात्** आ ऋक्षविभावनादिति पदच्छेदः । आ नक्षत्रदर्शनात् ।।१०१।।

(६) **रामचन्द्रः**। सन्ध्योपासनविधिमाह **पूर्वां सन्ध्यां** सावित्रीं जपन्नाऽ**र्कदर्शनात्**सूर्यदर्शनपर्यन्तं तिष्ठेत। **पश्चिमां सन्ध्यां समासीनः आर्क्षविभावनात्** नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं गायत्रीं जपंस्तिष्ठेत् ॥१०१॥

(७) **मणिरामः। पूर्वां सन्ध्यां** प्रातस्सन्ध्यां **आ अर्कदर्शनात्** सूर्यदर्शनपर्यन्तं तिष्ठेत्। आसनादुत्थाय ऊर्ध्वस्थित एव कुर्यात्। **पश्चिमां** सायं सन्ध्यां **समासीनः** उपविष्टः (आ) **ऋक्षविभावनात्** नक्षत्रदर्शनपर्यन्तम् ॥१०१॥

(८) **गोविन्दराजः**। "सज्योतिष्याज्योतिषो दर्शनाद्वाग्यतः" इति गौतमस्मरणात् सनक्षत्रकालादारभ्य **पूर्वामिति**। यद्यप्यत्र तिष्ठत्याः परो विधिप्रत्ययः श्रूयते तथापि उपलभ्यमानश्रुतिमूलत्वात् यज्जपोऽत्र प्रधानम्। स्थानासनयोस्त्वङ्गता। तथा च (यच्च) यजुर्वेदब्राह्मणे जपतेरेव परो विधिप्रत्ययः श्रूयते। यदाह – "अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः।" इत्युपक्रम्य "पूर्वां सन्ध्यां स्थितः सन् सावित्रीमेतदक्षरामेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकां सन्ध्ययोः" इति दर्शनात्। प्रणवव्याहृतिपूर्विकां जपेदादित्यदर्शनं यावत् इति वाक्यार्थः। **पश्चिमां** पुनरासीनः सावित्रीं जपेत् उक्तगौतमीयात् सदर्ककालादारभ्य सम्यक्नक्षत्रदर्शनात् यावत् ॥१०१॥

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति।
पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवा कृतम् ॥१०२॥

(१) **मेधातिथिः**। अयमत्राधिकार उच्यते। **एनः** प्रतिषिद्धसेवनाज्जातो दोषस्तं **व्यपोहत्य**पनुदति। निशि भवं **नैशं** रात्रौ कृतम्। एवं **मल**मेनःशब्देन समानार्थम्।

न च सर्वस्य दिवाकृतस्य नैशिकस्य चैतत्प्रायश्चित्तम्। तथा सति कृच्छ्राद्युपदेशप्रायश्चित्तविशेषोऽनर्थकः स्यात्। "अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेदिति" लौकिकात्प्रवादात्। किं तर्हि? यदनुचितं कृतं अशक्यपरिहारमनाम्नातप्रायश्चित्तविशेषं लघीय एनस्तदपैति। यथा सुप्तस्य हस्तचारशय्यापरिवर्तनादिना सूक्ष्मप्राणिवधो, गुह्याङ्गकण्डूकर्षणं 'नाकस्मात्स्पृशेदिति' प्रतिषिद्धम्, लालास्रवादिना चाशुचित्वमतत्कालकृतशौचस्यावस्थाने प्रतिषिद्धसेवनादि। एतदभिप्रायमेवेदं "सर्वदैवाशुचिर्ज्ञेयः सन्ध्योपासनवर्जितः" इति। न चानित्यतापत्तिः, एवंविधस्य दोषस्य सर्वदाभावात्।

दिवा च पथि गच्छन्नन्यस्त्रीमुखसन्धानसम्पन्नं तज्जन्यचित्तविकारोन्मीलने क्रुद्धाश्लीलसम्भाषणम्। तत्सन्ध्याविधी अपनुदतः ॥१०२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। जपंस्तिष्ठन् तिष्ठञ्जपन् **मलं** पापं मलिनीकरणरूपं। एतच्च सायमर्कदर्शनकालं प्रातश्च नक्षत्रदर्शनकालं आरभ्य "कार्यं सज्योतिष्याज्योतिषोदर्शनादि"ति **गौतमो**क्तेः ॥१०२॥

(३) **कुल्लूकः।** **पूर्वां संध्या**मिति। पूर्वसंध्यायां तिष्ठञ्जपं कुर्वाणो निशासंचितं पापं नाशयति। पश्चिमसंध्यायां तूपविष्टो जपं कुर्वन्दिवार्जितं पापं निहन्ति। तत्रापि जपात्फलमुक्तम्। एतच्चाज्ञानादिकृतपापविषयम्। अत एव **याज्ञवल्क्यः** "दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत्। त्रिकालसन्ध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति ॥१०२॥

(४) **राघवानन्दः।** खादिरन्यायेनाह–**नैशमिति। निशाकृतं एनः** पापं **मल**मपि पापं यथा खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति वचनद्वयेनैक एव खादिरो यूप उभयार्थः, एवं सन्ध्यापीति न्यायार्थः ॥१०२॥

(६) **रामचन्द्रः। पूर्वां सन्ध्यां** गायत्रीं **जपंस्तिष्ठन्** निशायां भवं **नैशं एनः** पापं **व्यपोहति** नाशयति। सायं **सन्ध्यां कुर्वाणः दिवा** कृतं पापं **मलं हन्ति** ॥१०२॥

(७) **मणिरामः।** स्थितेनोपविष्टेन कृते फलमाह––**पूर्वामिति। नैशं** रात्रिसंचितं **एनः** पापं ॥१०२॥

(८) **गोविन्दराजः। पूर्वामिति। पूर्वां सन्ध्यां तिष्ठन्** सावित्रीं **जपन्** संचितं प्रतनु रात्र्युत्पन्नं पापमपनुदति सर्वापनोदने प्रायश्चित्तकाण्डानर्थक्यात्। एवं **पश्चिम**सन्ध्यायामुपविष्टो जपन् **दिवाकृत**पाप**मपहन्ति** ॥१०२॥

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्।
स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥१०३॥

(१) **मेधातिथिः।** अनेनाननुष्ठानप्रत्यवायं वदन्नित्यतामेव समर्थयति। यः प्रातःसन्ध्यायां नोर्ध्वं आस्ते, न च पश्चिमायामुपविष्टो भवति, स शूद्रतुल्यो वेदितव्यः। **सर्वस्माद्द्विजकर्मणः** आतिथ्यादिसत्कारसम्प्रदानादितो **बहिष्कार्यो**ऽपनोद्यः। अतः शद्रसमानतानिरासार्थं नित्यमनुष्ठेया सन्ध्या। इदमधिकारवाक्यम्। अत्र च स्थानासन एवोपात्ते जपे। यस्य चाधिकारसम्बन्धस्तत्प्रधानम्, अन्यत्तत्संबद्धमङ्गम् ॥१०३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। न तिष्ठति** तिष्ठञ्जपतीत्यर्थः। एव**मुपास्त** इत्यत्रापि ॥१०३॥

(३) **कुल्लूकः। न** तिष्ठतीति। **यः** पुनः **पूर्वसंध्यां नानुतिष्ठति पश्चिमां तु नोपास्ते** तत्तत्कालविहितं जपादि न करोतीत्यर्थः। **स शूद्र** इव सर्वस्माद्द्विजातिकर्मणोऽतिथिसत्कारादेरपि **बाह्यः कार्यः**। अनेनैव प्रत्यवायेन संध्योपासनस्य नित्यतोक्ता। नित्यत्वेऽपि सर्वदाऽपेक्षितपापक्षयस्य फलत्वमविरुद्धम् ॥१०३॥

(४) **राघवानन्दः।** सन्ध्याकरणे दोषमाह **नेति। शूद्रवदिति।** तदकरणेऽनधिकारितैव, तत्पूर्वकत्वात् सर्वकर्मणाम् ॥१०३॥

(५) **नन्दनः**। स्थानासनयोरकरणे प्रत्यवायमाह न **तिष्ठतीति**।।१०३।।

(६) **रामचन्द्रः**। **यः** पुरुषः **पूर्वां पश्चिमां सन्ध्यां न उपास्ते** न करोति **सः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः** सकाशाद्विद्वद्भि**र्बहिष्कार्यः** निष्कासनीयः ।।१०३।।

(७) **मणिरामः**। सन्ध्याया अकरणे दोषमाह **नानुतिष्ठतीति**। अकरणे प्रत्यवायस्योक्तत्वात् सन्ध्याया नित्यत्वम् ।।१०३।।

(८) **गोविन्दराजः**। एवं कथंचिदकृतैनसोऽननुष्ठानप्राप्तौ नित्यतामाह **नेति**। **यः** पुनः **पूर्वां सन्ध्यां** नानुतिष्ठति यो वा **पश्चिमां नोपास्ते** सोऽध्ययनदानादि-**द्विजकर्मणः** सर्वस्माच्छूद्र**वत्** परिहरणीयः। इत्येवं निन्देयमवश्यानुष्ठानार्था।।१०३।।

अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः।
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः ।।१०४।।

(१) **मेधातिथिः**। अयमपरः स्वाध्यायविधिः। प्रकरणान्तरेऽश्रुतत्वात्पूर्वस्माद्ग्रहणार्थाद्भिद्यते। बहिर्ग्रामान्निर्जनो देश **अरण्यम्**। तद्गत्वा प्राप्यापां **समीपे** नदीवाप्यादिस्थाने। तदभावे कमण्डल्वादिभाजनस्थानामपि। **नियतः** शुचिर्यत्नवान्वा। **समाहितः** परित्यक्तचित्तव्याक्षेपः। **सावित्रीमप्यधीयीत**। यदि बहुसूक्तानुवाकाध्यायादि कयाचित्कार्यातिपत्त्या न शक्यते।

नैत्यकं विधिमास्थितः। नित्य एव नैत्यकः। नित्योऽयं विधिरित्येवं स्थितप्रज्ञः।

ग्रहणार्थश्च स्वाध्यायाध्ययनविधिः प्रकृतिः, अयं विकारः संस्तदीयान्धर्मान्गृह्णाति। तेन 'ब्रह्मणः प्रणवं' 'प्राक्कूलान्' इत्यादिधर्मो भवति। अन्ये तु 'विधि'विधा-प्रकार-इतिकर्तव्यतेत्यादि चक्षते। नित्ये ब्रह्मचारिणाऽवश्यकर्तव्ये स्वाध्यायाध्ययने विधेतिकर्तव्यता तामाश्रितः। अस्य तु विधेस्तदा नित्यत्वं 'ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृत'मित्यादिवाक्येभ्योऽवसातव्यम्।

आद्यमेव व्याख्यानं युक्तरूपं दृश्यते। न हि विधिशब्दः प्रकारवचनतया प्रसिद्धः। यदि च नैत्यकशब्देन ब्रह्मचारिणो विधिरुच्यते तदा "नैत्यके नास्त्यनध्यायः" (२।१०६) इत्यत्रापि नैत्यकशब्देन तस्यैवाभिधानं स्यात्ततश्चानध्ययननिषेधस्तत्रैव प्रसज्येत ।।१०४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अथ ब्रह्मयज्ञविधिमाह **अपामिति**। **नियतः** शुचिः **नैत्यकं विधिं** ब्रह्मयज्ञविधिं "ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाण" इत्यादिना श्रुतावुक्तम्। **अरण्यं** ग्रामाद्बहिः **सावित्रीम**पीत्यन्याध्ययनाशक्तावुपाकरणाद्वा पूर्वमगृहीतवेदस्य ब्रह्मचारिणोऽनुकल्पः। आदिक्रमेण स्वशाखायां नित्यं पाठो मुख्यो ब्रह्मयज्ञः। **समाहितो-ऽनन्यचेताः** ।।१०४।।

(३) **कुल्लूकः**। **अपां समीप इति**। ब्रह्मयज्ञरूपमिदं बहुवेदाध्ययनाशक्तौ सावित्रीमात्राध्ययनमपि विधीयते। अरण्यादिनिर्जनदेशं गत्वा नद्यादिजल**समीपे नियतेन्द्रियः समाहितो**ऽनन्यमना **नैत्यकं विधिं** ब्रह्मयज्ञरूपमा**स्थितो**ऽनुतिष्ठासुः **सावित्रीमपि** प्रणवव्याहृतित्रययुतां यथोक्ताम**धीयीत** ।।१०४।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्र प्रशस्तस्थानमाह **अपामिति**। **नैत्यकं** ब्रह्मयज्ञरूपं **समाहितो**ऽनन्यमनाः। **सावित्रीमपीति** अनधीतसूक्तान्तरस्य ब्रह्मयज्ञार्थम्। 'विशिष्टो-ऽयमपरो विधि'रिति **मेधातिथिः** ।।१०४।।

(५) **नन्दनः**। प्रथमं ब्रह्मयज्ञमाह **अपामिति**। **नियतसमाहित**शब्दाभ्यां कर्मज्ञानेन्द्रियसंयमावुक्तौ। नित्यमेव नैमित्तिकं, अनेनाहरहःकर्तव्यत्वमुक्तम्। **विधिं** ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः "प्राच्यां दिशी"त्यनुवाकेनोक्तम्। **अधीयीत** स्वाध्यायं न केवलं स्वाध्यायिकमेवाधीयीत किन्तु **सावित्रीमपि**। श्लोकस्यास्य ब्रह्मयज्ञ-विषयत्वम् ।।१०४।।

(६) **रामचन्द्रः**। युग्मं **अपामिति**। **नैत्यकं विधिं** आस्थितः **सन्नपां** निकटे **नियतः सावित्रीञ्जपेत्**। **गत्वाऽरण्यं समाहितः** सन् पुरुषादिकृतः सन् सम्यगधी-यीत अध्ययनं कुर्वीत ।।१०४।।

(७) **मणिरामः**। बहुवेदाध्ययनाशक्तौ गायत्रीमात्राध्ययनेनापि ब्रह्मयज्ञो भवतीत्याह **अपां समीपे इति**। **नैत्यकं विधिं** ब्रह्मयज्ञरूपं, **समाहितः** अनन्य-मनाः ।।१०४।।

(८) **गोविन्दराजः**। ब्रह्मयज्ञविध्यर्थं ब्रह्मचारिणामनुदिनमाह **अपा-मिति**। ग्रामाद्बहिर्विविक्तं प्रदेशं गत्वा **नियतः** शुचिः **समाहितः** संयतमनाः नित्योऽयं ब्रह्मयज्ञविधिरित्येवमास्थितः उत्पन्नास्थः **अपां समीपे** मन्त्रान्तरपाठान् **सावित्रीमपि जपेत्** ।।१०४।।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥१०५॥

(१) **मेधातिथिः**। उपकरणमुपकारकं वेदाङ्गं कल्पसूत्रनिरुक्ताद्युच्यते। तस्मिन्पठ्यमानेऽनध्यायेष्व**नुरोध** आदरो **नास्ति**। **स्वाध्याये होममन्त्रेषु चैव** ह्यनध्याया नादरणीयाः। अनध्यायेष्वध्येतव्यम्। 'न निरोध' इति वा पाठः। निवृत्तिरनध्यायेष्वध्ययनस्य नास्ति। यद्यप्यध्ययनविधिधर्मोऽनध्यायेष्वनध्ययनं, अध्ययनविधिश्च स्वाध्यायविषयः, स्वाध्यायश्च वेदो, न च वेदशब्दवाच्यान्यङ्गानि, तथापि वेदवाक्यमिश्रत्वात् तद्बुद्धिः स्यादिति स्पष्टार्थमुच्यते। दृष्टान्तो वाऽयम्।

वेदाङ्गेष्विव वेदेऽप्यनध्यायो नास्ति। **होममन्त्रेषु** अग्निहोत्रहोमे ये मन्त्रा अन्यस्मिन्वा सावित्रादिशान्तिहोमे। एतच्च प्रदर्शनार्थम्। शश्वज्जपप्रैषादिमन्त्राणां कर्माङ्गानां वैदिकवाक्योच्चारणमात्रधर्मोऽनध्यायानध्ययनं स्वाध्यायाध्ययनविधिप्रयुक्त इति मन्यमानो होमादिमन्त्रेषु चतुर्दश्यादिष्वनुच्चारणं प्रपद्येत यः, स न्यायसिद्धेनार्थेनानूद्यमानेन प्रतिबोध्यते। स्वाध्यायाध्ययनविधिप्रयुक्तमनध्यायानुक्रमणं न वेदधर्मः, ततो नास्ति कर्माङ्गमन्त्रेष्वनध्यायः।

नैत्यके स्वाध्याये पूर्वेण वाक्येन सर्वाश्रमिणां विहिते नित्ये स्वाध्यायविधौ ॥१०५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **वेदोपकरणे** व्याकरणाद्यङ्गे **नैत्यके** स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञे **होममन्त्रेषु** काम्यकर्माङ्गेष्वपि **अनध्याये**ऽनध्ययनदिने नानध्य**यनानुरोधः**। अन्यत्र भवत्वनध्यायाभावः ॥१०५॥

(३) **कुल्लूकः**। **वेदोपकरण इति**। **वेदोपकरणे** वेदाङ्गे शिक्षादौ **नैत्यके** नित्यानुष्ठेये च **स्वाध्याये** ब्रह्मयज्ञरूपे **होममन्त्रेषु** चानध्यायादरो नास्ति ॥१०५॥

(४) **राघवानन्दः**। अहन्यहनीत्युक्तं अष्टकापौर्णमास्यावित्यादौ का गतिरिति चेत्तत्र पर्युदासाधिकरणन्यायेनाह **वेदोपकरण इति**। **वेदोपकरणे** शिक्षादिवेदाङ्गे **नैत्यके** ब्रह्मयज्ञादिरूपे गुरुमुखात्प्रथमाध्ययने वा स एव स्नातकप्रकरण एवानध्याये गणितस्तस्याध्ययनस्य काम्यत्वात् अनुरोधे अपेक्षा अङ्गादेर्नास्ति तथा च सूत्रम् "कामं वेदाङ्गानी"ति। काममिच्छा तद्वशात् वेदाङ्गाध्ययनमिति **जैमिनिसूत्रार्थः**, यजतिषु ये यजामहे कुर्यान्नानुयाजेष्विति। तत्र यथा अनुयाजवर्जितेषु यागेषु ये यजामहकरणं तद्वदत्रापि अनध्यायेष्वङ्गादिपाठ इति न्यायार्थः ॥१०५॥

(५) **नन्दनः**। सावित्रीग्रहणेन ज्ञापितं न चात्र ब्रह्मयज्ञे ग्रहणाध्ययन इवानध्यायकाल इत्याह—**वेदोपकरण** इति। **वेदोपकरणे** वेदाङ्गे तत्र प्रतिषेधाभावात् **होममन्त्रेषु** विधिबलाच्च यथानध्यायानुरोधो नास्ति, एवं नैमित्तिकेऽपीत्यर्थः ॥१०५॥

(६) **रामचन्द्रः**। **वेदोपकरणे** उपाकर्मकरणे ॥१०५॥

(७) **मणिरामः**। **वेदोपकरणे** वेदाङ्गे, **स्वाध्याये** ब्रह्मयज्ञरूपे, **नैत्यके** सन्ध्यादौ, **होममन्त्रे** अग्निहोत्रादिहोमसंबन्धिमन्त्रे ॥१०५॥

(८) **गोविन्दराजः**। स्वाध्यायविधिवत् प्रकरणान्तरेणानध्यायाम्नानात् वेदवेदाङ्गोच्चारणधर्मत्वात् (शंकायां) ब्रह्मयज्ञादावप्यनध्यायप्राप्तावाह **वेदोपकरण इति**। **वेदो**पकारके निरुक्तादावङ्गे, **नित्यभवे** च **स्वाध्याये** ब्रह्मयज्ञाख्ये **होमार्थं मन्त्रो**च्चारणे वाऽनध्यायानु**रोधो नास्ति**। वेदोपकरणादीनां प्रसंगाच्च लाघवार्थम(न)भिधानम्। हिशब्दः आगमप्रसूचकः ॥१०५॥

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् ।
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ।।१०६।।

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वविधिशेषोऽयमर्थवादः। एतेन हेतुना **नैत्यके नास्त्यनध्यायो** यतो **ब्रह्मसत्रं तत्स्मृतम्**। सततप्रवृत्तं 'सत्रं', यथा सहस्रसंवत्सरादिसत्रं न कदाचिद् विच्छिद्यत इत्यतः सत्रमेवमिदमपि। ब्रह्माध्ययननिर्वर्त्यं 'ब्रह्मसत्रम्' सत्रत्वाच्च न कदाचिद्विच्छेत्तव्यम् । विच्छेदे हि सत्रत्वं न स्यात् ।

सत्रत्वमिदानीं रूपकभङ्ग्या योजयति । 'ब्रह्म'अध्ययनम् 'आहुतिहुतम्' अन्यत्सत्रं सोमाहुत्या हूयते। जुहोतिर्निर्वृत्तौ वर्तते। अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । ब्रह्मशब्देन तद्विषयाध्ययनक्रिया लक्ष्यते। ब्रह्माध्ययनमाहुतिरिव "उपमितं व्याघ्रादिभिरिति" (पा. सू. २।१।५६) समासः। 'अनध्याये यदध्ययनं' तेन 'वषट्कृतम्'। यथा याज्यान्ते अविच्छेदो वषट्कारेण क्रियत एवं चतुर्दश्याद्यनध्यायाध्ययनं वषट्कारस्थानीयम्। वषट्शब्देन वौषट्शब्दो लक्ष्यते। तेन **कृतं** युक्तं संस्कृतम् । साधनं कृतेति समासः ।।१०६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्वाध्यायरूपे तु ब्रह्मयज्ञे कथमेवमध्ययनविरोधित्वादनध्यायस्येत्यत आह **नैत्यक इति**। ब्रह्मणा वेदेन सत्रं संतन्यमाना क्रिया यतोऽतः क्रियासंतत्यविच्छेदार्थं नानध्यायानुरोधः। किंतु "एकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा समाहरे"दित्**यापस्तम्ब**वचनादनुसंधानमत्रालपमणीयोऽनुष्ठेयम् । एतदर्थमपि चैतद्धोममन्त्रादेः पृथक्कृत्य पुनरुक्तम् । अत्र चानध्यायानामनुरोधाभिधानात् स्नातकव्रतकरणेऽध्यापकं प्रति कथितानामनध्यायानामध्ययनकारिणं ब्रह्मचारिणं प्रत्यन्वयोऽपेक्षितः। तेन विधिलंघनेनाध्यापकस्याध्ययनप्रवृत्तावप्यध्येत्रा नाध्येतव्यमिति लभ्यते । ब्रह्मसत्रमित्यत्र गुणयोगेन सत्रशब्दस्य प्रवृत्त्या योगेन तां वक्तुं गवामयनादिसत्रसाम्यमस्याह **ब्रह्माहुतीति**। वेदरूपाया आहुतेर्होतव्यस्य **हुतं** होमो यत्र तं पुण्यहेतुं स्वाध्यायं यथा च सत्रे वषट्कारो होममन्त्रस्तथाऽत्रापि **अनध्यायो**ऽनध्ययननिमित्तं मेघनिर्घातिशब्दादि **वषट्कार**स्थानीयम् । यदाहऽऽ**पस्तम्बः** "ब्रह्मयज्ञो ह वा एष यः स्वाध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यत्स्तनयती"त्यादि ।।१०६।।

(३) **कुल्लूकः** । **नैत्यक इति**। पूर्वोक्तनैत्यकस्वाध्यायस्यायमनुवादः। **नैत्यके** जपयज्ञेऽ**नध्यायो नास्ति** यतः सततभवत्वात्। **ब्रह्मसत्रं** तन्मन्वादिभिः **स्मृतं** ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिर्हविस्तस्याहुतं अनध्यायाध्ययनमध्ययनरूपमन**ध्यायवषट्कृतमपि पुण्यमेव** भवति ।।१०६।।

(४) **राघवानन्दः**। अर्थवादेनोक्तमर्थं द्रढयति **नैत्यक इति**। **ब्रह्मसत्रं** सततभवत्वात् **ब्रह्मै**वाहुतिस्तस्याहुतं होमरूपाध्ययनं सोमाहुतिस्थानीयं अनध्यायवषट्**कृते**

अनध्यायाध्ययनं **वषड्डिति** याज्यासमापकवौषट्स्थानीयं तेन **कृतं संस्कृतं ब्रह्मसत्र**मिति रूपकं **पुण्यं पुण्यदं**। "नापोहेदग्निषु क्रिया" इति होमे नास्त्यनध्याय आवश्यकत्वात्। तथा प्रात्यहिकजपेऽपीति भावः ।।१०६।।

(५) **नन्दनः।** उक्तमेवार्थं हेतुन्यासेन स्थिरीकरोति **नैत्यक इति**। नैत्यके स्वाध्याये नास्त्यनध्यायः। कुतः? ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिः वेदव्याहुतिरिति यावत्। सा यस्मिन् सत्रे हुता तद्ब्रह्माहुतिकृतं अनध्यायकाले एव वषट्कृतं यत् तदनध्यायवषट्कृतं श्रूयते हि तस्य वा "एतस्य यज्ञस्य मेघो हविर्धानमि"त्यादि अधीयत इत्यध्यायो याज्यापुरोनुवाक्यादिः। **वषट्कृतम्** वषट्कारः। ताभ्यां रहित**मनध्यायवषट्कृतं। तत् ब्रह्मसत्रं** वेदसत्रं,सत्रशब्देन नैरंतर्येण दीर्घकालानुष्ठेयत्वाभिप्रेतास्सत्तानैत्यकेनास्त्यनध्याय इत्यर्थः।

संवत्सरमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्वतः सर्वपुरुषार्थलाभः यावज्जीवं कुर्वतः किं पुनरित्यभिप्रायेणाह **यः स्वाध्यायमिति। स्वाध्यायं** ब्रह्मयज्ञविषयमब्दमब्दमात्रमप्येष स्वाध्यायः। **पयोधर्म** शुचित्वसामान्यात्। मेदः अर्थं पुष्टिहेतुत्वसामान्यात्। घृतकामं स्नेहसारूप्यात्। मधु रसः (मोक्षः) 'नानारसैक्यात् क्षरति दुग्धे केचिदपां समीप' इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन गृहीतस्वाध्यायस्य नित्याध्ययनमुक्तमिति व्याचक्षते ।।१०६।।

(६) **रामचन्द्रः।** नित्यस्वाध्याये **अनध्यायः** अध्ययनस्य **अनुरोधो न** भवेत्। च पुनः **होममन्त्रेषु** मन्त्रोच्चारेषु अनध्यायो न भवेत् नित्यकर्मणि अनध्यायो नास्ति ,ततः अध्ययनं ब्रह्मसत्रं ब्रह्मयज्ञः स्मृतः **ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यं** ब्रह्मण आहुतिहुतं ब्रह्माहुतिहुतं वेदाहुतिहुतमित्यर्थः, ब्रह्मणा स्रुवेणाहुतिहुतमिति वार्थः अनध्यासे वषट्कृतं ब्रह्मापुण्यं भवति ।।१०६।।

(७) **मणिरामः।** पूर्वोक्तनैत्यकस्वाध्यायस्यायमनुवादः। **नैत्यके** ब्रह्मयज्ञे **अनध्यायो नास्ति।** यतः सर्वदा क्रियमाणत्वात् मन्वादिभिः **तत् ब्रह्मसत्रं** स्मृतम्। अतः **ब्रह्माहुतिहुतं अनध्यायवषट्कृतमपि पुण्यमेव** भवति। ब्रह्मैवाहुतिः ब्रह्माहुतिः हविः तस्य आहुतं अनध्यायाध्ययनरूपं अनध्यायवषट्कृतमित्यर्थः ।।१०६।।

(८) **गोविन्दराजः।** अत्रार्थवादमाह **नैत्यक इति। नैत्यके** एकस्मिन् ब्रह्मयज्ञे **अनध्यायो नास्ति**। यस्मात् ब्रह्मसत्रं तत् मन्वादिभिः स्मृतम्। अतः सततप्रवृत्तगवामयनादिसत्रतुल्यत्वात् सर्वदैव तदनुष्ठेयम्। किमस्य सत्रसादृश्यमित्यत आह **ब्रह्माहुतिहुतमित्यादि**।सत्रं सोमाहुत्याहुतं भवति। इदमपि वेदोच्चारणाहुत्याहुतं ब्रह्म, आहुतिरिव आहुत्यर्थत्वात् पुण्यहेतुत्वाच्च सत्रतुल्यम्। सत्रं च प्रदानार्थेन वषट्कारेण युक्तं भवति। इदमपि अनध्यायाध्ययनात् अनध्यायवषट्कृतम् ।।१०६।।

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः।
तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ॥१०७॥

(१) **मेधातिथिः।** प्रकृतविधिशेषोऽयम्। स च नित्यसमधिगतः। नित्ये च फलश्रवणमर्थवादः। न च विधिविभक्तिर्विद्यते। येन "एकस्य तूभयत्वे संयोगः पृथक्त्वमि"त्यनेन न्यायेनाधिकारान्तरहेतुः पयःप्रभृतिः स्यात्। लब्धे च नित्येऽधिकारे रात्रिसत्रन्यायोऽपि नास्ति, येन पयआदीनि निष्फलत्वेन कल्पेरन्। तस्मादर्थवाद एवायं अधीयानस्य लोकपक्त्या प्रतिग्रहादिना गोलाभात्पयःप्रभृतेः प्रक्षरणानुवादस्यालम्बनम्।

स्वाध्यायं वेदम**धीतेऽब्दं** संवत्सरं **विधिना** प्राक्कूलाध्यासनेन। **नियतः** संयतेन्द्रियः। **शुचिः** स्नानादिना। **तस्य** पुरुषस्य **नित्यं** यावज्जीवम्। **क्षरति** स्रवति ददाति, एषः स्वाध्यायः। '**पयो दधीति**।'

अन्ये तु धर्मार्थकाममोक्षान् पयआदिभिः शब्दैरभिहितान्मन्यन्ते। **पयः** शुद्धिसामान्याद्धर्मः, **दधि** पुष्टिहेतुत्वादर्थः, स्नेहसामान्यात् **घृतं** कामः, सर्वरसैक्यान्**मधु** मोक्षः। यावान्कश्चन पुरुषार्थः स सर्वो वेदाध्ययनात्संवत्सरेणैव प्राप्यते किं पुनर्बहुना कालेन ?

अर्थवादत्वात्पयआदिशब्दानां कोऽर्थो युक्त इति नाभिनिवेष्टव्यम् ॥१०७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यावज्जीवाध्ययने नियतेप्यब्दमात्रेणैव लभ्यं फलमाह **य इति** नियतइन्द्रियप्रत्याहारवान् पयः श्वेतवर्णसारूप्याद्धर्मः तद्भवत्वादर्थो दधि तदुभयप्रभवत्वात् घृतं कामः। मध्विवति परमात्मना तद्विषयतोषा ब्रह्मविद्यायां मधुशब्दप्रयोगः। 'अथातौ सवां मधु प्रवोचदि'ति ॥१०७॥

(३) **कुल्लूकः। यः स्वाध्यायमिति। अब्द**मित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया। **यो** वर्षमप्येकं **स्वाध्याय**महरहर्विहिताङ्गयुक्तं नियतेन्द्रियः प्रयतो जपति तस्यैव स्वाध्यायो जपयज्ञः। क्षीरादीनि क्षरति क्षीरादिभिर्देवान्पितॄंश्च प्रीणाति। ते च प्रीताः सर्वकामैर्जपयज्ञकारिणस्तर्पयन्तीत्यर्थः। अतएव **याज्ञवल्क्यः** (१।४१)—"मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्द्विजः। पितॄन्मधुघृताभ्यां च ऋचोधीते हि योन्वह" मित्युपक्रम्य "चतुर्णामेव वेदानां पुराणानां च जपस्य देवपितृतृप्तिफलमुक्त्वा शेषे"ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभै" रित्युक्तवान् ॥१०७॥

(४) **राघवानन्दः।** अध्ययनस्य गुणफलमाह **य इति। विधिना** प्राक्कूलानि इत्युक्तेन क्षरन्ति पित्रादीनां तृप्तिं प्रति। तदुक्तं **याज्ञवल्क्येन** 'मधुना पयसा चैव सदेवांस्तर्पयेद्द्विजः। पितॄन् मधुघृताभ्यां च ऋचोधीते तु योन्वहम् ॥' ईदृशः स्वाध्यायः

गोदोहनविशिष्टापःप्रणयनं यथा पशुसाधनं तथायमुक्तफलसाधनमिति । अर्थवादोऽयमिति **मेधातिथिः** । तन्न, अर्थवादत्वे परपदार्थापत्तिः स्वपदार्थत्याग इति मीमांसामुद्राभङ्गः । अन्यथा **गोदोह**मप्यर्थवादः स्यात् ।।१०७।।

(६) **रामचन्द्रः** । **यः** पुरुषः **अब्द**पर्यन्तं **स्वाध्यायं अधीते** करोति तस्य **नित्यं एषः स्वाध्यायः पयो दधि घृतं मधु क्षरति।** स्रवति ददातीत्यर्थः । धर्मार्थकाममोक्षाः । पयोरूपो धर्मः । दधिरूपो अर्थः । घृतरूपः कामः, मधुरूपो मोक्षः ।।१०७।।

(७) **मणिरामः।** इदानीमेकवर्षमपि प्रत्यहकृतो ब्रह्मयज्ञः फलद इत्याह **यः स्वाध्यायमिति। नियतः** नियतेन्द्रियः । **एषः** ब्रह्मयज्ञः **क्षरति** क्षीरादिभिः देवान् पितॄंश्च प्रीणाति । ते च प्रीताः सन्तः ब्रह्मयज्ञकर्तारं तर्पयन्तीत्यर्थः ।।१०७।।

(८) **गोविन्दराजः**। **य इति** । एवं ब्रह्मयज्ञाख्यं **स्वाध्यायं** अरण्ये गमनाद्युक्त**विधानेन** संयतमनाः **शुचिः** सन्**यः** संवत्सर**मधीते** तस्यैष **पयोदधिघृतमधूनि नित्यं** ददातीति। एवंच नित्यत्वेऽपि फलकामनया फलमप्यतो भवति दर्शपौर्णमासवत् ।।१०७।।

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।
आ समावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ।।१०८।।

(१) **मेधातिथिः**। सायम्प्रातः समिद्भिरग्नेरादीपनम**ग्नीन्धनम्।** अपर्यङ्कारोहण**मधःशय्या।** न तु स्थण्डिलशायित्वमेव। गुरवे हितमुदकुम्भाद्याहरणं शुश्रूषणलक्षणम् । यत्तु तदुपकारकरणं तद्यावज्जीविकम् । एतत् आ ब्रह्मचर्यसमाप्तेर्गुरुकुलनिवृत्तिलक्षणात् स्नानात्कर्तव्यं, स्वाध्यायाध्ययनविध्यर्थत्वात् । ब्रह्मचर्यस्य तद्धर्माणां च यावद्ग्रहणमनुवृत्तिस्तन्निवृत्त्या च निवृत्तिः सिद्धैवेति ।

अग्नीन्धनादीनां पुनर्वचनं तद्व्यतिरिक्तस्यातिक्रान्तस्य धर्मकलापस्योत्तरेषामप्याश्रमिणामनुष्ठानार्थम्। तथा च **गौतमः** (अ. ३ सू ९) "इतरेषां चैतदविरोधि" इति ।

"अथैवं कस्मान्न भवति--'एते यावद्ब्रह्मचर्यभाविनः, अन्ये पुनरर्वागपि निवर्तन्त' इति"। स्मृत्यन्तरमत्र दर्शितम् । प्रधानकालानुवर्तिनश्च नियमा इत्येष न्यायः सत्यां गतौ स्यात् ।

गुरवे हितमिति हितयोगे चतुर्थी (पा. सू. २।१।३६) न्याय्या ।।१०८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** समिदाधान**मिन्धनं अधःशय्या** खट्वाद्युपरिशयनत्यागः **गुरोर्हितं** तत्परिचर्या एतच्चैतेषां ब्रह्मयज्ञसन्ध्योपासनादिवत् समावर्तनादूर्ध्वमप्यनुष्ठानप्रसंगं वारयितुमुक्तम्। अतएव **गौतमः**–'उत्तरैषां चैतदविरोधी'ति।।१०८।।

(३) **कुल्लूकः। अग्नीन्धनमिति।** सायंप्रातः समिद्धोमं **भिक्षासमू**हाहरण-मखट्वाशयनरूपाम**धःशय्यां** न तु स्थण्डिलशायित्वमेव गुरोरुदककुम्भाद्याहरण-रूपं हितं कृतोपनयनो ब्रह्मचारी **समावर्तनपर्यन्तं कुर्यात्** ।।१०८।।

(४) **राघवानन्दः**। ब्रह्मचारिणोऽवश्यकर्तव्यमाह **अग्नीन्धनमिति।** अग्नीन्धनं सायंप्रातः समिद्धोमः। **अधःशय्यां** खट्वाद्यनारूढतां **कुर्यात्समावर्तनपर्यन्त**-मित्यन्वयः ।।१०८।।

(५) **नन्दनः**। अथ ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तानां केषांचिद्धर्माणामुत्तराश्रमेष्वप्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थं केषांचिन्नियममाह **अग्नीन्धनमिति।** अग्नीन्धनादीनां यावत् ब्रह्मचर्यकालभावित्वं प्रधानवशवर्तित्वात् गुणानां, (सिद्धि) सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः। अग्नीन्धनादिभ्योऽन्येषां यावज्जीवकालप्रयोग इति। **गुरोर्हितं** उदकुम्भाहरणादि अन्यस्य। यावज्जीवकालत्वात् ।।१०८।।

(६) **रामचन्द्रः**। ब्रह्मचारिधर्मानाह **कृतोपनयनो द्विजः** समावर्तनपर्यन्तं अग्नि अग्निशुश्रूषां कुर्यात् इन्धनं गुरोः इन्धनानयनं गुरोर्हितं कुर्यात् ।।१०८।।

(७) **मणिरामः। अग्नीन्धनं** सायंप्रातः समिद्धोमं **आसमावर्तनात्** समावर्तन-पर्यन्तम्। **कृतोपनयनः** ब्रह्मचारी ।।१०८।।

(८) **गोविन्दराजः। अग्नीन्धनमिति। अग्निसमिदाधानभैक्षचरण**खट्वाद्यशयनगुरुगृहोपलेपनाद्यात्मक**गुरुहितानि समावर्तना**ख्यव्रतकालं यावत् उपनयन-कालोत्तरकालं **द्विजः कुर्यात्।** प्रधानानुपयायित्वेनाङ्गानां यावद्ब्रह्मचर्यमेषामनुवृत्ति-सिद्धचै पुनर्वचनं नियमाय भवन्तीत्येतावन्त्येव समावर्तने निवर्तन्ते। अन्यानि पुनः सन्ध्योपासनादीनि आश्रमान्तराविरुद्धानि यावज्जीवं भवन्तीति। तथा च **गौतमः—** उत्तरेषां चैतदविरोधीति। अतएव चैतानि आसमावर्तनात् कुर्यात्। यानि पुनरर्वागपि निवर्तन्ते इत्येवं विधिविपरीतनियमो न भवति प्रधानानुवर्तिन्यायाबाध-प्रसंगाच्च ।।१०८।।

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः।। १०९।।

(१) **मेधातिथिः।** वक्ष्यति (श्लो. २३३) 'सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यत' इति। तत्र कीदृशाय विद्या दातव्या इति पात्रलक्षणार्थः श्लोकः। ब्रह्मचारिधर्मप्रसङ्गेनाध्यापनविधिरयमुच्यते।

आचार्यस्य पुत्रः। शुश्रूषा परिचर्या गृहोपयोगि शक्तितः कर्मकरणं शरीर-संवाहनं च। **ज्ञानदः** यः कश्चिद्ग्रन्थ आचार्यस्य न विदितः, शिष्येण कथञ्चिच्छिक्षि-

तोऽर्थकामकलाविषयो धर्मविषयो वा । विद्याविनिमयेनेदमध्यापनम् । **'धार्मिकः'** अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानप्रधानः । **शुचिर्मृ**द्वारिशुद्धः अर्थशुद्धश्च । गोबलीवर्दवत्पदत्रयमपुनरुक्तं–**'धार्मिकः' 'शुचिः' 'साधुरिति'** । **आप्तः** सुहृद्बान्धवादिः प्रत्यासन्नः । **शक्तः** ग्रहणधारणसमर्थः । **अर्थदः** । **स्वः** पुत्रः उपनीतश्च । पूर्वे अन्योपनीता अप्य**ध्याप्याः** ।

"ननु च धर्मत इत्युच्यते, एतैरध्यापितैर्धर्मो भवति । **अर्थदश्च** दृष्टेनोपकरोति, तत्र कुतोऽदृष्टकल्पना ?"

केनोक्तं कल्पनेति । श्रुते का कल्पना । साक्षादेव हि श्रुतं **अध्याप्या दश धर्मत** इति ।

उपाध्यायस्त्वाह धर्मशास्त्रव्यवस्थोच्यते । एतैरध्यापितैर्धर्मातिक्रमो न भवति, न पुनरर्थदे अध्यापिते विद्यादानलक्षणो धर्मो भवति ॥१०९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **शुश्रूषुः** कृतचर्यः । **धार्मिको** धर्मानुष्ठानशीलः । **शुचिः** शुद्धभावः । **आप्तो** वन्धुः । **शक्तो** ग्रहणधारणादिशक्तिमान् । **अर्थदः** परिभाषं विना पूर्वधनेन कृतोपकारः । साधुरार्जवोपेतः । **स्वो** ज्ञातिः । **धर्मतो** धर्मार्थमुद्दिश्य न तु भविष्यदर्थशुश्रूषादिना ॥१०९॥

(३) **कुल्लूकः** । कीदृशः शिष्योऽध्याप्य इत्याह **आचार्यपुत्र इति** । **आचार्यपुत्रः**, परिचारको, ज्ञानान्तरदाता, धर्मविन्मृद्वार्यादिषु शुचिः, बान्धवो, ग्रहणधारणसमर्थः, धनदाता, हितेच्छुः, ज्ञातिः, दशैते धर्मेणाध्याप्याः ॥१०९॥

(४) **राघवानन्दः** । विद्यादानपात्राण्याह **आचार्यपुत्र इति** । **ज्ञानदः** अथवा विद्यया विद्येत्युक्तत्वात् **धार्मिकः** लाभाद्यनुपजीव्यधर्मार्थी यः पठति **शुचिर**लुब्धः **आप्तो** वन्धुः । **शक्तो** वेदतदर्थविचारणादौ **अर्थद** उत्तरकाले **स्वो** ज्ञातिः ॥१०९॥

(५) **नन्दनः** । इदानीं गुरोरध्यापनयोग्यान् प्रसंगादाह **आचार्येति** । **शक्तः** ग्रहणधारणादौ गुरुकार्येषु वा समर्थः । **स्वः** ज्ञातिः **धर्मतः** न्यायतः ॥१०९॥

(६) **रामचन्द्रः** । **आचार्यपुत्रादि** । एते दश **धर्मतः स्वः** पुत्रादिः अध्याप्याः अध्ययनयोग्या भवन्ति ॥१०९॥

(७) **मणिरामः** । कीदृक्शिष्योऽध्याप्य इत्याह **आचार्यपुत्र इति** । **शक्तः** वेदग्रहणधारणासमर्थः । **स्वः** आत्मीयः । एते **दश अध्याप्याः** ॥१०९॥

(८) **गोविन्दराजः** । **आचार्यपुत्र इति** । आचार्यपुत्रः, परिचयपरः, विद्याप्रदः, धर्मानुष्ठानशीलः, मृद्वार्यादिशौचयुक्तः, बन्धुः, ग्रहणधारणसमर्थः, पणपूर्व-

मप्यर्थदाता, आर्जवोपेतः आत्मना उपनीतः **एते दश** धर्मार्थ**मध्याप्याः । अर्थदः** शुश्रूषुः "ज्ञानादध्यापनादपि धर्मोऽस्ति नियमादृष्टरूपेणे"ति वचनात् ।।१०९।।

नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि, मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ।।११०।।

(१) **मेधातिथिः** । अधीयानेनानुपसन्नेन यदि नाशितमपाक्षरं विस्वरं वाऽधीतं तदाऽपृष्टेन न वक्तव्यम्, 'नाशितं त्वयैवमेतत्पठितव्यमि'ति । शिष्यस्य त्वपृच्छतोऽपि वक्तव्यम् । पृच्छमानोऽपि यद्य**न्यायेन** पृच्छति तथापि **न** वक्तव्यम् । प्रश्रयपूर्वकम्, 'अस्मिन्वस्तुनि मे संदेहस्तदुपदेष्टुमर्हसी'ति शिष्यधर्मेण प्रश्नो न्यायेन । अन्यथा तु **जानन्नपि जडवत्** मूक इव **लोके** वर्तेत **आचरेद**ज्ञ इव तूष्णीमासीत ।

शास्त्रविषयोऽयमपृष्टसन्देहापनयननिषेधः । व्यवहारे तु वक्ष्यति "नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हतीति ।" अन्ये त्वविशेषेणेच्छन्ति ।।११०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एभ्यस्त्वन्यस्या**पृष्टो** न ब्रूयात् न **चान्यायेन** परिहासादिना **पृच्छतः** ।।११०।।

(३) **कुल्लूकः** । **नापृष्ट इति** । यद्यन्येनाल्पाक्षरं विस्वरं चाधीतं तस्य तत्त्वं न वदेत् शिष्यस्य त्वपृच्छतोऽपि वक्तव्यम् । भक्तिश्रद्धादिप्रश्नधर्मोल्लङ्घनमन्यायस्तेन पृच्छतो न ब्रूयात् जानन्नपि हि प्राज्ञो लोके मूक इव व्यवहरेत् ।।११०।।

(४) **राघवानन्दः** । सार्थवादानि पात्राण्याह **नापृष्ट इति** षड्भिः । **अन्यायेन** यथाविधि नमस्कारादिरहितेन **पृच्छतस्तं** प्रति **न ब्रूयादिति** । **जानन्नपि** तत्र तत्र समर्थोऽपि **लोके** अपात्रे **जडव**न्मूकवत्स्यात् ।।११०।।

(५) **नन्दनः** । पुनरत्र कः न्याय इत्यपेक्षायामाह **नापृष्ट इति** । दशानामेतेषां मध्ये कस्यचिदप्रश्ने न्यायवर्जिते प्रश्ने च **जानन्नपि जडवत्** भवेत् ।।११०।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अपृष्टः** सन् **कस्यचित्तु न ब्रूयात् अन्यायेन पृच्छतः कस्यचित् न ब्रूयात् मेधावी जानन्नपि जडवल्लोक आचरेत्** ।।११०।।

(७) **मणिरामः** । **अन्यायेन पृच्छतः** भक्तिश्रद्धादिधर्मोल्लङ्घनेन **पृच्छतः** तमपि न **ब्रूयात्** ।।११०।।

(८) **गोविन्दराजः** । **नापृष्ट इति** । पूर्वोक्तव्यतिरेकेणान्यस्य **कस्यचि**दधीयानस्य विस्वरादिकृतवतः **अपृष्टो** न कथयेत् । नापि वितण्डया पृच्छतः । किं तर्हि ? तत्र **जानन्नपि** प्राज्ञः बधिर इव **लोके** व्यवहरेत् । अत्रार्थवादो निषेधार्थः ।।११०।।

---

(११०) लोक आचरेत्=लोकमाचरेत् (न, ल, य, र)

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाऽधिगच्छति ।।१११।।

(१) **मेधातिथिः** । अस्य प्रतिषेधस्यातिक्रमे दोषमाह **अधर्मेण** पृष्टोऽन्यायपृष्टश्च **यः** प्रब्रवीति 'एवमेतद्युक्तमध्येतुमिति' । **यश्च पृच्छति** । तावुभावपि म्रियेते अप्राप्तकालौ । अथैको व्यतिक्रमकारी स एव म्रियते । यद्यन्यायेन पृष्टो न वक्ति तदा प्रष्टैव वाऽथ प्रतिवक्ति तदोभावपि । अनेनान्यायप्रश्ने दोषदर्शनेन प्रष्टुर्न्याय्यः प्रश्नविधिः ।

विद्वेषं वा द्वेष्यतां लोके प्राप्नोति ।।१११।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अधर्मेण** यथोक्तस्वाध्यायनविधिं विना । **प्रैति** म्रियते विद्वेषमन्यतरस्यान्यतरोऽधिगच्छति ।।१११।।

(३) **कुल्लूकः** । उक्तप्रतिषेधद्वयातिक्रमे दोषमाह **अधर्मेणेति** । **अधर्मेण** पृष्टोऽपि यो यस्य वदति यश्चान्यायेन यं पृच्छति तयोरन्यतरो व्यतिक्रमकारी म्रियते विद्वेषं वा तेन सह गच्छति ।।१११।।

(४) **राघवानन्दः** । उक्तातिक्रमेऽनर्थमाह **अधर्मेणेति** । अधर्मेण पृष्ट इति शेषः । **प्राह अधर्मेण च पृच्छति यः** तयोर्मध्ये **अन्यतरः** व्यतिक्रमकारी **प्रैति** म्रियते फलाच्च्यवते ।।१११।।

(५) **नन्दनः** । न्यायवर्जिते प्रश्ने प्रवचने च दोषमाह **अधर्मेणेति** । **प्राह** वचनं करोति **प्रैति** म्रियते ।।१११।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अधर्मेणेति** द्वाभ्यामाह । **यः** ब्रह्मचारी **अधर्मेण** अनृतेन **प्राह यः अधर्मेण पृच्छति तयोर्**मध्ये **अन्यतरः** एकः **प्रैति** मृत्युं एति यदि जीवेत्तु **विद्वेषं अधिगच्छति** ।।१११।।

(७) **मणिरामः** । उक्तप्रतिषेधद्वयातिक्रमे दोषमाह **अधर्मेणेति** । **अन्यतरः** एकः, **प्रैति** म्रियते ।।१११।।

(८) **गोविन्दराजः** । **अधर्मेणेति** । उक्तमर्यादातिक्रमेण **यः प्राह यो** वा **पृच्छति तयोरन्यतरः** योऽतिक्रमकृत् स म्रियते **द्वेषं** वा लोके भजते ।।१११।।

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ।।११२ ।।

---

(१११) बाधि=चाधि (न, ब, ल, भ)

(१) **मेधातिथिः**। यदुक्तम् "अध्याप्या दश धर्मत" (अ. २।१०९) इति तस्यैवायं प्रकारान्तरेण सङ्क्षेपतः प्रतिनिर्देशो, नापूर्वार्थाभिधानम्, प्रकृतानुवादत्वात्। अर्थशब्द उपकारमात्रलक्षणापरो द्रष्टव्यः, विद्याविनिमयेनापि पूर्वमध्ययनस्योक्तत्वात्। **तद्विधा**ऽध्यापनानुरूपा। महति महती स्वल्पे स्वल्पेति। **तत्र विद्या**। विद्यते ज्ञायते यया सर्वोऽर्थ इति सा 'विद्या' पाठोऽर्थावबोधश्च। अनुपकारी नाऽध्याप्यः, न चास्यार्थविवरणं कर्तव्यम्।

ऊषरो भूमिभाग उच्यते, यस्मिन्नखिलेऽपि मृत्तिकादोषाद्बीजं न प्ररोहति। **शुभं** श्रेष्ठं व्रीह्यादिकं लाङ्गलादिनोप्यते। एवं विद्याऽपि क्षेत्रे व्युप्ता महाफला भवति। न चैतन्मन्तव्यम्, अर्थमादाय यदध्यापनं सा भृतिः। न हि पणपरिमाणसम्भाषणपूर्विका तत्र प्रवृत्तिः—'यदेयद्ददासि तदैतदध्यापयामीति'। एतद्भूत रूपम्। न पुनरर्थोपकारगन्धमात्रेण। यत्तु 'न पूर्वं किञ्चिद्गुरवे उपकुर्वीतेति' नासौ पूर्वोपकारप्रतिषेधः, किन्तु स्नास्यताऽवश्यमाज्ञप्तेन गुर्वर्थो यथाशक्ति सम्पाद्यः,' तच्छेष एव प्रतिषेधो न पृथग्वाक्यम्॥११२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **धर्मः** उक्तेषु दशसु। **अर्थः** परिभाषां विना भविष्यदर्थसंभावना। **शुश्रूषा** परिचर्या। सापि **तद्विधा**ऽध्ययनस्य यादृशमभ्यर्हितत्वं तदनुरूपा **ऊषरे** लवणभूमौ॥११२॥

(३) **कुल्लूकः**। **धर्मार्थाविति**। यस्मिञ्छिष्येऽध्यापिते **धर्मार्थौ** न भवतः परिचर्या वाऽध्ययनानुरूपा **तत्र विद्या** नार्पणीया सुष्ठु व्रीह्यादि**बीजमिवोषरे**। यत्र बीजमुप्तं न प्ररोहति स ऊषरः। न चार्थग्रहणे भृतकाध्यापकत्वमाशङ्कनीयं, यद्येतावन्मह्यं दीयते तदैतावदध्यापयामीति नियमाभावात्॥११२॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **धर्मार्थाविति**। **तद्विधा** विद्यादानानुरूपा **ऊषरे** क्षारभूमौ तत्रोप्तं यथा नाङ्कुरयति तथा तादृशे धर्मार्थादयो न स्युरिति॥११२॥

(५) **नन्दनः**। **तद्विधा** गृह्यविद्यानुरूपा॥११२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यत्र** ब्रह्मचारिणि **धर्मार्थौ** न स्यातां धर्मश्च अर्थश्च धर्मार्थौ न भवतः। च पुनः **तद्विधा शुश्रूषा** गुरुयोग्या शुश्रूषा न स्यात्। **तत्र** तस्मिन्ब्रह्मचारिणि **विद्या न वक्तव्या** ज्ञानं च न वक्तव्यमित्यर्थः। **ऊषरे** भूमौ **शुभं बीजमिव** निष्फलं भवतीत्यर्थः॥११२॥

(७) **मणिरामः**। **तद्विधा** अध्ययनानुरूपा। यत्र बीजमुप्तं न प्ररोहति **तदूषरः** तस्मिन्॥११२॥

(८) **गोविन्दराजः**। पूर्वोक्तनिमित्तानां मध्यात् धर्मादिनिमित्तत्रयस्य उपायत्वं दर्शयितुमाह **धर्मार्थाविति**। यदध्यापने **धर्मः** पणपूर्वो वा **अर्थो** न

भवेत् पणपूर्वकस्य मृतकाध्यापकत्वेन निषिद्धत्वात्। परिचर्या अध्यापनानुरूपा परिपुष्टं बीजमिव अङ्कुरजननासमर्थे भूप्रदेशे ।।११२।।

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना।
आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ।।११३।।

(१) **मेधातिथिः। समं**शब्दः सहार्थे। अप्रतिपादितया स्वदेह एव जर्जरितया युक्तं ब्रह्मवादिनो वेदाध्यायिनो मरणं, न पुनरपात्रे प्रतिपादनम्। अनेन च ज्ञायते अध्यापनमप्यधीतवेदेनावश्यं कर्तव्यं, न केवलं वृत्त्यर्थम्। नापि वार्यादिदानवत्फलकामस्यैवाधिकारः। तथा च श्रुतिः "यो हि विद्यामधीत्यार्थिने न ब्रूयात्स कार्यहा स्यात्। श्रेयसो द्वारमपावृणुयात्। अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं वाचोऽधिकारं कवयो वदन्ति। अस्मिन्योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितम्। य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति।" 'स कार्यहा स्यादित्यनेनानध्यापने दोषानुवदन्ती श्रुतिरेवावश्यकर्तव्यतां ज्ञापयति।

इरिणे। पूर्वोक्तप्रयोजनत्रयाभावो यत्र। **आपद्यपि हि घोरायां** कष्टायामपि। कष्टा आपदुक्तशिष्याभावः। एतच्चावश्यकर्तव्ये सत्युपपद्यते। नित्यत्वे हि मुख्याभावे प्रतिनिधिशिष्योपादानेनाध्यापननिर्वृत्तिः प्राप्ता। व्रीह्यभाववन्नीवारैः। अतोऽस्यामवस्थायामध्यापनाधिकारनिवृत्तिरेव। यथोक्तलक्षणातिथ्यभावेऽतिथिपूजानिवृत्तिः। **वपेदिति** लक्षणया बीजधर्मेणाध्यापनमुच्यते। बीजं किल क्षेत्रोप्तं बहुफलं भवत्येवं विद्याऽपि।

अन्ये तु धनाभावनिमित्तामापदमाचक्षते। अत्यन्तदुर्गतेनापि नेरिणे वप्तव्येति वरं म्रियताम्। "सर्वत एवात्मानं गोपायेद्" इति नैष विधिरतिक्रान्तो भवति सत्यपि तथाविधाध्यापने वृत्त्युपाये। तदेतदयुक्तम्। अर्थदो नैवेरिणं, पूर्वोक्तानुवादत्वादिरिणशब्दस्य। यदि चार्थदोऽपि न भवति कथमापदि तत्र प्रवृत्तिः सम्भाव्यते, या निषिध्यते ।।११३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ब्रह्मवादिना** वेदवादिना **घोरायामापदि** दुर्भिक्षादौ अर्थकामनया **इरिणे** ऊषरे विद्यासन्तानानुपालनासमर्थे ।।११३।।

(३) **कुल्लूकः। विद्ययेति। विद्ययैव** सह वेदाध्यापकेन वरं **मर्तव्यं** न तु सर्वथाऽध्यापनयोग्यशिष्याभावे चापात्रायैव तां प्रतिपादयेत्। तथा छान्दोग्यब्राह्मणम्—'विद्यया सार्धं म्रियेत न विद्यामूषरे वपेत्' ।।११३।।

(४) **राघवानन्दः।** अयोग्ये अदानं श्रेय इत्याह **विद्ययैवेति। ब्रह्मवादिना** वेदानध्यापयितुमिच्छता **घोरायां** वृत्त्यभावेन मृत्युपर्यवसितायां फललोभात् कस्यचिदूषरेऽपि शुभबीजारोपणं प्राप्तं तन्निरासायाह **न त्वेनामिति। इरिणे** उक्तोषरे

एतां विद्याम्। अयमर्थः कङ्कुबीजादेरल्पतया अन्यतोऽनुपकारकत्वं विद्यायाः स्वत एव पारायणादिनोपकारकत्वम् ॥११३॥

(५) **नन्दनः**। **इरिणे** ऊषरे धर्मार्थिशुश्रूषाहीने पुरुष इति यावत् **न वपेत्** न ब्रूयात् ॥११३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **ब्रह्मवादिना कामं** अतिशयेन **विद्ययैव** सर्वविद्यासंयुक्तं **मर्तव्यं** मरणं कर्तव्यम्। **आपद्यपि घोरायां एनां** विद्यां **इरिणे** ऊषरे **न वपेत्** न दध्यात् ॥११३॥

(७) **मणिरामः**। नन्वीदृशाः शिष्याश्चेन्न प्राप्यन्ते तदा किं कर्तव्यं ? तत्राह **विद्ययेति**। **ब्रह्मवादिना** वेदाध्यापकेन। **इरिणे** ऊषरे ॥११३॥

(८) **गोविन्दराजः**। एवं च **विद्ययेति**। वरमदत्तविद्येनैव विद्याध्यापनशीलेन मर्तव्यं न पुनः कष्टायामप्**यापदि** उक्ताध्याप्याभावेपि **एनां** विद्यां **इरिणे** ऊषर इव धर्मादिफलोत्पादनशून्ये वपेत्। अनेन चैतद्दर्शयति यदवश्यं दातव्या विद्येति। अन्यथा कामं विद्ययैव सह मर्तव्यमित्येतदभावसंसूचनमाचार्यसंबन्धेनोपपद्यते। तथा च श्रुतिः—'यो ह वै विद्यामधीत्यार्थिने न ब्रूयात् स कार्यहा स्यादि'ति। अस्य प्रतिषेधस्य पुराकल्परूपोऽयमर्थवादः ॥११३॥

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिष्टेऽस्मि रक्ष माम्।
असूयकाय मां माऽदास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥११४॥

(१) **मेधातिथिः**। अयमप्यर्थवाद एव। **विद्या** मूर्तिमती कञ्चिदुपाध्यायमागत्**याह** प्रोक्तवती। **शेवधि**र्निधिस्तवास्मि **रक्ष माम्**। का पुनस्ते रक्षा ?। **असूयकाय** कुत्साकराय निन्दकाय **मां मादाः**। निन्दकं माऽध्यापय। तथा चैवमहं **वीर्यवत्तमा**ऽतिशयेन तव कार्यकारिणी भवामि। वीर्यं कार्यनिर्वृत्तौ सामर्थ्यातिशयः। 'शेवधिष्टेऽस्मीति' कृतषत्वं पठितं तच्छान्दसप्रयोगानुकरणम् ॥११४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। "विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमस्मि। असूयकायाऽनृजवेऽयताय न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्। यमेव विद्याशुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्च नाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति" (मुक्तिकोप. १।५१) श्रुतिवाक्यद्वयं वाक्यान्तररचनया प्रबध्यास्मिन्नर्थे प्रमाणमाह **विद्येति**। **शेवधि**र्निधिः ॥११४॥

(३) **कुल्लूकः**। अस्यानुवादमाह **विद्या ब्राह्मणमिति**। विद्याधिष्ठात्री देवता कंचिदध्यापकं **ब्राह्मण**मागत्यैवमवदत् 'तवाहं निधिर**स्मि** मां **रक्षासूयका**दिदोषवते न मां वदेः। **तथा** सत्यतिशयेन **वीर्यवती** भूयासम्। तथा च छान्दोग्यब्राह्मणम्

"विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि त्वं मां पालयानर्हते मानिने नैव माऽदा गोपाय मां श्रेयसी तथाऽहमस्मी"ति ।।११४।।

(४) **राघवानन्दः** । अत्र हेतु**र्विद्येति** । **शेवधि**र्निधिः तदसूयया विद्या कुण्ठिता स्यात् । अदाने **वीर्यवत्तमा** वीर्यातिशयवती । अपात्रदाने तु दुरदृष्टजनकतया अध्ययनोक्तफलाजनिका । आदाने तु तज्जनिकेति भावः ।।११४।।

(५) **नन्दनः** । उक्तमेवार्थमर्थवादेन स्थिरीकरोति **विद्येति** । **शेवधि**रित्यादि उत्तरश्लोकाच्च विद्याया वचनम् । **शेवधिः** निधिः । **असूयकाय** अपात्रभूताय । **तथा** पात्रदत्ता ।।११४।।

(६) **रामचन्द्रः** । **विद्या ब्राह्मणमित्याह** । **शेवधिः** ते अस्मि **शेवधिः** निधिः **ते** तवास्मि यथा शेवधिः रक्षति तथा **मां** त्वं **रक्ष** मां **असूयकाय** असूयायुक्ताय **मां माऽदा** मा देहीति । **तथा वीर्यवती** प्रभाववती अहं स्यामिति । "निधिर्ना शेवधि"रित्यमरः ।।११४।।

(७) **मणिरामः** । **विद्या** विद्याधिष्ठात्री देवता कंचिदध्यापकं प्रति **एत्य** आगत्य **आह तवाहं शेवधिः** निरवधिर्धनं **अस्मि** मां रक्ष । **असूयकाय** निन्दकादिदोषवते **मां मा अदाः** वदेः **तथा** सती अतिशयेन **वीर्यवती स्यां** भूयासमित्यर्थः ।।११४।।

(८) **गोविन्दराजः** । **विद्या ब्राह्मणमेत्याहेति** । **यमेव त्विति** । **विद्या** किल विग्रहवती कञ्चिद्**ब्राह्मण**मागत्य निधिरिव तवाहं, अतो **रक्ष मामि**त्याह । रक्षा च असूयकं अपात्रं मां माऽध्यापय । **तथा** सत्यहमतिशयेन तव दृष्टादृष्टकार्यकरणसमर्था भवामि । **यं** पुनः मृद्वार्यादिशौचयुक्तं **नियतं** संयतेन्द्रियं **ब्रह्मचारिणं** अस्त्रीसंप्रयोगं जानीयात् प्राधान्यादस्य पृथगुपदेशः । तं **विप्रं** विद्या**निधि**पालनसमर्थं अविस्मरणशीलं **अप्रमादिनं** अनभ्यासशून्यं अध्यापयेति ।।११४।।११५।।

यमेव तु शुचिं विद्या नियतं ब्रह्मचारिणम् ।
तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ।।११५।।

(१) **मेधातिथिः** । **यं** शिष्यं **शुचिं** जानीयाः **नियतं** संयतेन्द्रियं यत्नपरं **ब्रह्मचारिणं तस्मै मां ब्रूहि** । यो हि निधिं पाति रक्षति । यतोऽसाव**प्रमादी** न प्रमाद्यति न स्खलति, तत्परत्वात् । शक्ताप्तार्थदादीनां सर्वशिष्याणामेतद्गुणसंयोगे देयेत्यस्मादर्थवादाद्गम्यते ।।११५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **नियतं** निश्चयवन्तम् । **ब्रह्मचारिण**मच्युतब्रह्मचर्यम् ।।११५।।

(३) **कुल्लूकः । यमिति । यमेव** पुनः शिष्यं **शुचिं नियते**न्द्रियं **ब्रह्मचारिणं** जानासि तस्मै विद्यारू**पनिधिर**क्षकाय **प्रमाद**रहिताय **मां** वद ।।११५।।

(४) **राघवानन्दः** । दानपात्रमाह **यमिति । यं नियतं** उक्तनियमवन्तं तं **विद्यात्** जानीयात् । **निधिपाय** निधिं विद्यां पातुं शीलाया**प्रमादिने**ऽकुत्सिताय **ब्रूहि** ।।११५।।

(५) **नन्दनः । विद्यात्** जानीयात् **निधिपाय** विद्यानिधिपालाय पात्रे प्रदानं रक्षणमत्राभिप्रेतम् । **विप्र**शब्दोऽत्र क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणार्थः ।।११५।।

(६) **रामचन्द्रः । यं ब्रह्मचारिणं शुचिं विद्यात् नियतं तस्मै** ब्रह्मचारिणे **मां ब्रूहि** । कीदृशाय ? **निधिपाय** निधिं पाति इति निधिपः तस्मै **अप्रमादिने** प्रमाद-शून्याय । "प्रमादोऽनवधानता" इत्यमरः । यथा निधिं पाति तथा मां यः पाति रक्षति तस्मै ।।११५।।

(७) **मणिरामः । निधिपाय** विद्यारूपनिधिरक्षकाय ।।११५।।

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।
स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ।। ११६ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** योऽभ्यासार्थमधीयानस्यान्यं चोद्दिश्यैवं व्याचक्षाणस्य तत्संनिकर्षमन्य आगत्य तद्ब्रह्मापूर्वं गृह्णीयात्सन्देहं वाऽपनुदेत्तस्यैष दोष उच्यते । यावदनुज्ञामसौ न दाप्यते । 'यथैते त्वत्सकाशादधीयत एवमहमप्यधीयीयेत्यनुज्ञातुम-र्हसीति' लब्धानुज्ञां शिक्षेत । अन्यथा तु यद्ब्रह्माध्ययनं तत्स्तेयमिव । सोऽध्येताऽनेन ब्रह्मचौर्येण संयुक्तो नरकं महायातनास्थानं प्राप्नोति ।

अधीयानादिति पञ्चमी "आख्यातोपयोगे" (पा. सू. १।४।२९) इति । अपा-यस्य वा गम्यमानत्वाद्, ब्रह्म ह्यध्येतुर्निष्क्रामतीव । ल्यब्लोपे वा कर्मणि । अधी-यानं श्रुत्वाऽऽप्नोति शिक्षते ।।११६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अवाप्नुयात्** अभ्यस्येत् ।।११६।।

(३) **कुल्लूकः । ब्रह्मेति** । यः पुनरभ्यासार्थ**मधीयानाद**न्यं वा कंचिदध्या-पयतस्तदनुमतिरहितं वेदं गृह्णाति स वेद**स्तेययुक्तो नरकं** गच्छति तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ।।११६।।

(४) **राघवानन्दः** । गुरोरननुज्ञया विद्या न ग्राह्येत्याह **ब्रह्मेति । ब्रह्म** वेदं **अधीयानाद**न्यस्मात्तदर्थोच्चरितं नियतस्तत्रस्थो **अवाप्नुयात्** स्वीकुर्यात् स **ब्रह्मस्ते-यीति** ।।११६।।

(६) **रामचन्द्रः। यः ब्रह्मचारी** गुरोः **अननुज्ञातं** अनध्यापितं **अधीयानात् ब्रह्म** वेदं **प्राप्नुयात् सः ब्रह्मस्तेयसंयुक्तः** वेदस्तेयसंयुक्तः **नरकं प्रतिपद्यते**।।११६।।

(७) **मणिरामः**। इदानीं छलेन वेदग्रहणे दोषमाह **ब्रह्मेति। अननुज्ञातं** गुरोराज्ञारहितं **अधीयानात्** अन्यमध्यापयतः ।।११६।।

(८) **गोविन्दराजः। ब्रह्मेति**। अन्यानध्यापयतः अविस्मरणार्थं चाभ्यस्यतः **अननुज्ञातं ब्रह्म** (यः) शिक्षेत् **स ब्रह्मचौर्ययुक्तः नरकं** व्रजति ।।११६।।

लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव वा।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अतिक्रान्तं प्रासङ्गिकम्। अभिवादनविधिरिदानीं प्रक्रम्यते। लोके भवं **लौकिकं** लोकाचारशिक्षणम्। अथवा गीतनृत्यवादित्रकलानां ज्ञानं वात्स्यायनविशाखिकलाविषयग्रन्थज्ञानं वा। **वैदिकं** विधिनोदितम्। वेदवेदाङ्गस्मृतिविषयम्। आध्यात्मिकविद्याऽऽत्मोपनिषद्विद्या। आत्मोपचाराद्वा शरीरस्य वैद्यकम्।

एत**ज्ज्ञानम्** यतः शिक्षेत **तं पूर्वमु**पदेष्टारं पुरुषम**भिवादयेत्**। प्रथमसङ्गमे यदाशीःप्रयोगार्थं वक्ष्यमाणस्वरूपेण प्रयोगेण शब्देन सम्मुखीकरणं सोऽभिवादयतेरर्थः।

पूर्वमिति प्रथमम्। तेनासौ सम्बोध्यो, न पुनस्तदीयं वचनमपेक्षितव्यम्। तदा हि प्रत्यभिवादयिता भवेत्। "अभिवादयेदित्यनेनैव सिद्धत्वात् पूर्वशब्दोऽनर्थक" इति चेत्तन्न। सति ह्यस्मिन्नयमर्थो लभ्यते। धातूपसर्गार्थपर्यालोचनया ह्याभिमुख्येन वदनमात्रं प्रतीयते। अन्येनापि सम्बोधितस्य भवत्येव। ये तु 'पूर्वं' स्वयोनिगुरुभ्य इति व्याचक्षते, तदप्रकृतसंशब्दितमित्युपेक्ष्यम्।।११७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। लौकिकम**ौषधनीत्यादिविषयम्। **वैदिकं** यज्ञादिकर्मकाण्डविषयम्। **आध्यात्मिकम**ात्मविषयम्। **तं पूर्वमभिवादयेदा**चार्यादिष्वसत्सु। अत्रापि ज्ञानप्रकर्षाधिक्यापेक्षया प्राथम्यमूह्यम्। यथा आद्यापेक्षया द्वितीयस्य तदपेक्षया तृतीयस्य अभिवादनादिरूपम् ।।११७।।

(३) **कुल्लूकः। लौकिकमिति।** लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानं **वैदिकं** वेदार्थज्ञान**माध्यात्मिकं** ब्रह्मज्ञानं यस्मात्तु गृह्णाति **तं** वहुमान्यमध्ये स्थितं **प्रथममभिवादयेत्।** लौकिकादिज्ञानदातॄणामेव त्रयाणां समवाये यथोत्तरं मान्यत्वम्।।११७।।

(४) **राघवानन्दः**। नमस्कारस्य विद्याग्रहणे पूर्वाङ्गत्वं प्राप्तं पूर्वं नोक्तं, तत्र बहु वक्तव्यत्वादिदानीं तदाह **लौकिकमिति** सप्तदशभिः। **लौकिकं** कृषिचित्रा-

दिविषयं, स्मार्तं वा **वैदिकं** अग्निहोत्रादिप्रतिपादकं **आध्यात्मिक**मात्मानात्मविवेक-विषयकज्ञानं तद्धेतु शास्त्रादि ।।११७।।

(५) **नन्दनः**। नियमान्तरमाह **लौकिकमिति। लौकिकं** अर्थशास्त्रादिविषयम्। **वैदिकं** कर्मविषयम्। **आध्यात्मिकमा**त्मविषयम्। आध्यात्मिकविषयस्य ज्ञानस्य वैदिकत्वेऽपि पृथगुपादानं गतस्य श्रद्धेयतरत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। तस्यापि प्रयोजनं ज्ञान-प्रदानसन्निपाते ह्याध्यात्मिकज्ञानप्रदस्य पूर्वाभिवादनीयत्वज्ञापनं पूर्वज्ञानग्रहणं। स्वयोनिगुरुभ्यः आशीर्वचनार्थो नमस्कारोऽभिवादनं विद्याहीनोऽपि वृत्तवानभिवाद्यः ।।११७।।

(६) **रामचन्द्रः। यतः** सकाशात् **लौकिकादिज्ञानं आददीत** स्वीकुर्यात् तं **ज्ञानोपदेष्टारं पूर्वं अभिवादयेत्** ।।११७।।

(७) **मणिरामः। लौकिकं** अर्थशास्त्रादि। **वैदिकं** वेदार्थज्ञानं, **आध्यात्मिकं** ब्रह्मज्ञानं तं बहुमान्यमध्ये स्थितं प्रथमतः तं अभिवाद्यान्यान् पूज्यानभिवादयेदि-त्यर्थः ।।११७।।

(८) **गोविन्दराजः। लौकिकमिति। लौकिकं** दृष्टहितार्थमायुर्वेदादिकं **वैदिकं** वेदवेदाङ्गविषयम्। **आध्यात्मिकं** साङ्ख्याद्यध्यात्मविद्याविषयं ज्ञानम्। **यतः** शिक्षेत् **तं पूर्वं** तदभिभाषणनिरपेक्षवक्ष्यमाणप्रकारेणा**भिवादयेत्** ।।११७।।

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ।। ११८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अभिवादनाद्याचारविधेः स्तुतिरियम्। सावित्रीमात्रं सारं प्रधानं यस्य स एवमुच्यते, सावित्रीमात्राध्ययनः। **वरं** श्रेष्ठो **विप्रो** यदि **सुयन्त्रितो** भवति शास्त्रनिगृहीतात्मा। **अयन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि** शास्त्रविदपि। **सर्वाशी** सर्वमश्नाति लोकाचारगर्हितं साक्षादप्रतिषिद्धमपि। एवं **सर्वविक्रयी**। प्रदर्शनार्थावशनविक्रयौ अन्यस्यापि प्रतिषिद्धस्य ।

एतदुक्तं भवति। यथाऽन्यनियमत्यागान्निन्द्यते एवं प्रत्युत्थानादित्यागादपि।

"अथ कथं 'वरं विप्र' इति? यावता 'वरो विप्र' इति भवितव्यम्"।

केचिदाहुः सामान्योपक्रमस्य विशेषस्याभिधानात्, 'वरमेतत्'—किं तत्? 'यत्सुयन्त्रितो विप्र' इति। अन्ये त्वाहुराविष्टलिङ्गो वरशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति ।।११८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अनेन वृत्तहीनबहुतरविद्यापेक्षयापि वृत्तवदल्पविद्या-स्वीकार्येति प्रसंगादाह। वेदस्यैकां शाखामधीत्य **सावित्रीमात्रं सार**त्वेनोपादाय तज्जपा-

दिमात्रपरोऽपि **सुयन्त्रितो** वृत्तस्थः श्रेयान्, न **त्रिवेदोऽपि** वेदत्रयाध्ययनजपादिमानपि । **अयन्त्रितः सर्वाशी सर्वविक्रयीति** ।।११८।।

(३) **कुल्लूकः । सावित्रीति । सावित्रीमात्र**वेत्ताऽपि **वरं सुयन्त्रितः** शास्त्रनियमितो विप्रादिर्मान्यः नायन्त्रितो **वेदत्रयवेत्ता**ऽपि निषिद्धभोजनादिशीलः प्रतिषिद्धविक्रेता च । एतच्च प्रदर्शनमात्रं सुयन्त्रितशब्देन विधिनिषेधनिष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ।।११८।।

(४) **राघवानन्दः ।** ननु तथाविधः अवेदविच्चेत् कथं नमस्यस्तत्राह **सावित्रीति ।** सुयन्त्रितः असत्प्रतिग्रहनिषिद्धरसादिविक्रयपराङ्मुखः **अयन्त्रितो** भिन्नमर्यादः । **सर्वाशी** सर्वं अत्तुं शीलः सर्वं विक्रेतुं शीलः **सर्वविक्रयी त्रिवेदो** वेदत्रयवेत्तापि नाभिवाद्यः प्रकरणात् ।।११८।।

(५) **नन्दनः** । न तु विद्यावानपि वृत्तहीन इत्यभिप्रायेणाह **सावित्रीति । सुयन्त्रितः** अनुल्लङ्घितशास्त्रमार्गः । **विप्रः** द्विजः ।।११८।।

(६) **रामचन्द्रः । सुयन्त्रितः** वशीकृतचित्तः **विप्रः सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं** उत्कृष्टो भवति । न यन्त्रितः **अयन्त्रितः** न वशीकृतचित्तः सन् **त्रिवेदोऽपि** त्रिवेदाध्यायी तु **सर्वाशी सर्वविक्रयी वरं न** उत्कृष्टो भवति ।।११८।।

(७) **मणिरामः । सुयन्त्रितः** शास्त्रमर्यादाबद्धः । **अयन्त्रितः** निषिद्धभोजनप्रतिषिद्धवस्तुविक्रयादिशीलः ।।११८।।

(८) **गोविन्दराजः** । अत्रार्थवादः **सावित्रीमात्रसार इति ।** यदि **विप्रः सुयन्त्रितः** अभिवादाचारानुष्ठानयन्त्रितात्मा भवति तदा **सावित्रीमात्र**प्रधानोऽपि तावन्मात्राध्येतापि **वरं** प्रशस्तः । न त्वनाचारस्**त्रिवेदो**ऽपि प्रशस्यः, यतः असावयन्त्रितत्वात् **सर्वाशी सर्वविक्रयी** च भवति ।।११८।।

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।
शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥११९॥

(१) **मेधातिथिः ।** शय्या चासनं चेति 'जातिरप्राणिनामिति' (पा. सू. २।४।६) द्वन्द्वैकवद्भावः । तस्मिन् **श्रेयसा** विद्याद्यधिकेन गुर्वादिना च **न समाविशेन्न** सहासीत । किं सर्वस्मिन्नेव ? नेत्याह **अध्याचरिते** कल्पिते शय्यात्वेनासनत्वेन च । यत्तु शिलाफलकादिस्तत्र न दोषः । वक्ष्यति च (श्लो. २०४) "आसीत गुरुणा सार्धमिति", तस्यैवायमनुवादः ।

(११९) ऽध्याचरिते=ऽध्याचरितो (ग, घ, च) (परंतु क, ख) चिन्हितेषु ते इति दृश्यते ।।

अन्ये व्याचक्षत 'अध्याचरिते', अधिष्ठित इति। **न समाविशेत्**तत्रोत्तर-कालमपि; न केवलं सहासनप्रतिषेधः। स हि वक्ष्यमाणेनैव सिद्धः। विधौ च सम्भ-वति नानुवादो युक्तः।

तत्र केचिदाचारतो भेदं व्याचक्षते। यद् गुरोरसाधारण्येन शय्यात्वेनासनत्वेन च विज्ञातं, यत्र गुरुः शेते आस्ते च, तत्र शिष्यः प्रत्यक्षं परोक्षं च नोपविशेत्। यत्र तु कथञ्चिदेते क्रिये गुरुणा कृते तत्र गुरोः प्रत्यक्षं प्रतिषेधः। ईदृशमेवाध्याचरित-मुच्यते, न स्वस्वामिसम्बन्धेन यदधिष्ठानम्।

शय्यासनस्थस्य च यदि श्रेयानागच्छति तदा तत उत्थायाभिवादनं कर्तव्यम्। यत्तु 'यानासनस्थ इति' तद्गुरूद्दिष्टमवरोहणम्। शय्यासनत्याग एवं भूमिष्ठेन कर्तव्य इति तस्यार्थः। इदं त्वगुरोः श्रेयसः प्रत्युत्थानमासनस्थस्यैव सम्भवति ।।११९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। शय्यासनं** यद्गुर्वादि**नाध्याचरितं** उपभुक्तं तत्र न **समाविशेत्** नोपवेशनादि कुर्यादित्यर्थः। **एतं** श्रेयासं **प्रत्युत्थाय** तत्संमुखं उत्थाय ।।११९।।

(३) **कुल्लूकः। शय्येति।** शय्या चासनं च शय्यासनम्। 'जातिरप्राणि-नामि'ति द्वन्द्वैकवद्भावः, तस्मिञ्**छ्रेयसा** विद्याद्यधिकेन गुरुणा **चाध्याचरिते** साधार-ण्येन स्वीकृते च तत्कालमपि नासीत। स्वयं च **शय्यासनस्थो** गुरावागत **उत्था-याभि**वादनं कुर्यात् ।।११९।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च **शय्येति। श्रेयसा** गुरुणा **अध्याचरिते** स्वीकृते वक्ष्यमाण कटादिचतुष्टयातिरिक्ते **न समाविशेन्ना**धितिष्ठेत् **एनं** गुरुं **प्रत्युत्थाय** शय्या-देरित्यर्थः ।।११९।।

(५) **नन्दनः। श्रेयसा** गुर्वादिना **आचरिते** परिगृहीते परिगृहीतयोः शय्या-सनयोरधि उपरि न **समाचरेत्** नोपविशेत् **न संविशेच्च** ।।११९।।

(६) **रामचन्द्रः। अध्याचरिते** अधिष्ठिते शय्यायां आसने च **श्रेयसा** पुरुषेण सह न **समाविशेत्** न उपविशेत् स्वयं **शय्यासनस्थश्चेत् प्रत्युत्थाय** आसनात् उत्थाय **एनं** ज्ञानदं **अभिवादयेत्** ।।११९।।

(७) **मणिरामः। श्रेयसा** विद्याद्यधिकेन गुरुणा च **अध्याचरिते** असाधार-ण्येन स्वीकृते ।।११९।।

(८) **गोविन्दराजः। शय्यासने इति। शय्यासनं** यत् गुर्वादिना सेवितं सेव्य-मानं वा तत्र नोपविशेत्। **शय्यासनस्थश्चैनं** आयान्तं दृष्ट्वा ततः **उत्थायाभिवाद-येत्** ।।११९।।

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ।।१२०।।

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वस्यार्थवादः। **स्थविरे** वृद्धवय**स्यायत्या**गच्छति, **यूनस्**तरुण**स्योर्ध्वं प्राणाः** जीवितहेतवोऽन्तर्मरुत ऊर्ध्वमास्याद्बहिर्निष्क्रामन्ति। अपानवृत्तिं परित्यज्य जीवविच्छेदं चिकीर्षन्ति प्रत्युत्थाय यदभिवादनं क्रियते तेन यथापूर्वं जीवितस्थेम्ने कल्पन्ते। **प्रतिपद्यते** प्रत्युज्जीवति ।।१२०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अप्रत्युत्थानमनायुष्यमित्यर्थः। **आयत्या**गच्छत्यप्रत्युत्थिते। पुनःशब्दस्तुशब्दार्थे, न त्वभ्यावृत्त्यर्थे। **प्रतिपद्यते** प्राप्नोति। सप्राण एव भवत्यनुक्रमणात् ।।१२०।।

(३) **कुल्लूकः।** अस्यार्थवादमाह **ऊर्ध्वमिति**। यस्माद्यूनोऽल्पवयसो वयोविद्यादिना **स्थविर आयत्या**गच्छति सति **प्राणा ऊर्ध्वमुत्क्रामन्ति** देहाद्बहिर्निर्गन्तुमिच्छन्ति, तान्वृद्धस्य **प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनः** सुस्थान्करोति। तस्माद्वृद्धस्य प्रत्युत्थायाभिवादनं कुर्यात् ।।१२०।।

(४) **राघवानन्दः।** यतो हि **स्थविरे** गुणाधिके **आयति** सति **ऊर्ध्वं निष्क्रामन्ति** देहाद्बहिर्गता इव भवन्ति **प्रत्युत्थानं** समं प्रति, गुरुं प्रत्य**भिवादनं** ताभ्यांताननुक्रान्तानपि प्राणान् प्रतिपद्यते। **पुन**रित्यन्वयः ।।१२०।।

(५) **नन्दनः।** अभिवादनविधेरर्थवादं श्लोकद्वयेनाह **ऊर्ध्वमिति**। **यून**: बालस्य **स्थविरे** स्वस्माद्वयसा गुणेन वाऽधिके **आयति** आगच्छति ।।१२०।।

(६) **रामचन्द्रः। यूनः** प्राणाः **स्थविरे आयति** सति आगच्छति सति ऊर्ध्वं हृदयात्तु ऊर्ध्वं **उत्क्रामन्ति** ऊर्ध्वं गच्छन्ति यः **प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां** उत्थानं च अभिवादनं च कृत्वा **तान्** हृदयस्थान् च **पुनः प्रतिपद्यते** स्वस्थानस्थिताः प्राणा भवन्तीत्यर्थः ।।१२०।।

(७) **मणिरामः।** उत्थानाभिवादनयोः स्तुतिमाह **ऊर्ध्वमिति**। यस्मात् **स्थविरे आगते यूनः** अल्पवयसः **प्राणाः ऊर्ध्वं उत्क्रामन्ति** देहाद्बहिर्गन्तुमिच्छन्ति। **तान्** प्राणान्। तस्माद्वृद्धस्योत्थायाभिवादनं कुर्यात् ।।१२०।।

(८) **गोविन्दराजः।** अत्रार्थवादो भयदर्शनेन। **ऊर्ध्वमिति**। यस्मात् ज्येष्ठ आगच्छति सति कनीयसः प्राणाः **ऊर्ध्वं** निर्गन्तुमिच्छन्ति अनाचारेणायुःक्षयात्। **प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां** हेतुभूताभ्यां **पुनस्तान्** स्वीकरोति तस्मात् तौ कर्तव्यौ ।।१२०।।

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।
चत्वारि सम्प्रवर्धन्ते आयुर्धर्मो यशो बलम् ॥१२१॥

(१) **मेधातिथिः**। सर्वानेव प्रति पूर्वाभिभाषिता यथार्हाऽ**भिवादनशीलता** न पुनरभिवादनशब्दोच्चारणमेव। शीलशब्देन प्रयोजनापेक्षाभाव उच्यते। **नित्यं** वृद्धानुपसेवते प्रियवचनादिना, यथाशक्त्या ह्युपकारेण चाराधयते। तस्य **चत्वारि सम्प्रवर्धन्ते**। **आयुर्धर्मो**ऽमुत्र स्वर्गादिफलपादपः। **यशोबले** च प्रागुक्ते। अर्थवादोऽप्ययं फलावगमहेतुः ।।१२१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। नित्यं वृद्धोपसेविनो** वृद्धानां समीपे स्थित्वा माननाद्यां तत्सेवां **कुर्वतः** ।।१२१।।

(३) **कुल्लूकः**। इतश्च फलमाह **अभिवादनशीलस्येति**। उत्थाय सर्वदा वृद्धा**भिवादनशीलस्य वृद्धसेविनश्चायुःप्रज्ञायशोबलानि चत्वारि** सम्यक् प्रकर्षेण **वर्धन्ते** ।।१२१।।

(४) **राघवानन्दः**। न केवलमेवं अपितु **अभीति**। **प्रज्ञा** बुद्धिः। **विद्येति** क्वचित्पाठः ।।१२१।।

(५) **नन्दनः। वृद्धोपसेविनः** वृद्धानभिवादनेन सेवमानस्येत्यर्थः ।।१२१।।

(६) **रामचन्द्रः। नित्यं वृद्धोपसेविनः** तस्य **चत्वारि वर्धन्ते**। **आयुः प्रज्ञा यशो बलं**, कीदृशस्य? **तस्य अभिवादनशीलस्य** ।।१२१।।

(७) **मणिरामः**। अभिवादनस्य फलमाह **अभिवादनशीलस्येति** ।।१२१।।

(८) **गोविन्दराजः**। अयं त्वपरोऽत्रैवोपकारदर्शनेन **अभिवादनशीलस्येति**। अभिवादनकरणस्वभावस्य सर्वदा वृद्धेषु परिचर्यारतस्य **आयुःप्रज्ञा**ख्याति**बलानि** चत्वारि वृद्धिमुपयान्ति ।।१२१।।

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। येन शब्देन परः सम्बोध्यते, आशिषं प्रति प्रयोज्यते, कुशलप्रश्नं वा कार्यते, स 'अभिवादः'। अस्माद**भिवादाद**भिवादनप्रतिपादकाच्छब्दा**त्परम्** अव्यवहितपूर्वं इमं शब्दमुच्चारयेत् **असौ नामाहमस्मीति**। असाविति सर्वनाम सर्वविशेषप्रतिपादकम्। अभिमुखीकरणार्थोऽयमीदृशः शब्दप्रयोगः 'मया त्वमभिवाद्यसे आशीर्वादार्थमभिमुखीक्रियसे'। ततोऽध्येषणामवगम्य प्रत्यभिवादमाशीर्दानादि

(१२१) तस्य=सम्यक् (ट, ठ, ल, म, र, ब) =नित्यं(थ) विद्या=प्रज्ञा (राघवानन्द)

कर्तुमारभते। न च सामान्यवाचिना सर्वनाम्ना प्रयुज्यमानेनैतदुक्तं भवति,–इदं नामधेयेन मयाऽभिवाद्यसे इत्यतोऽध्येषणामनवबुध्य कस्याशिषं प्रयुङ्क्ताम्। अपि च **स्वं नाम परिकीर्तयेदिति** श्रुतम्। तत्र 'असौ देवदत्तनामाऽहमस्मि' इत्युक्तेनाभिवादनं प्रतिपद्येत। "असावित्येतस्य पदस्यानर्थक्यादर्थानिवसायः"। स्मृत्यन्तरतन्त्रेणापि व्यवहरन्ति सूत्रकाराः। यथा पाणिनिः (पा. सू. २।३।२) 'कर्मणि द्वितीये'ति द्वितीया-दिशब्दैः। इहाप्यसाविति। 'स्वं नामातिदेशेनेति' यज्ञसूत्रेऽपि परिभाषितम्। "यद्येवं स्वं नामेत्यनेनैव सिद्धेऽसौ नामेत्यनर्थकम्"। नामशब्दप्रयोगार्थम्। कथम्? 'स्वं नाम कीर्तयेदिदन्नामाहमिति। अनेन स्वरूपेणाहमस्मीति'। समानार्थत्वाद्विकल्पं मन्यन्ते। अत्र श्लोकद्वये एतावदभिवादनवाक्यस्य रूपं सिद्धम्। 'अभिवादये देवदत्तनामाऽहं भोः' उत्तरेण श्लोकेन भोरित्येतद्विधास्यते। **ज्यायांसमिति** वचना-त्समहीनानामप्यभिवादनमस्ति, न त्वयं प्रकारः, ज्यायोविषयत्वादस्य ।।१२२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अभिवादनं** आशीरभिवादनम् करिष्यन्तं पादोपसंग्रह-तदर्थवाक्योच्चारणाभ्यां प्रयोजनत्वा**भिवादाद**भिवादनव्यापारप्रकाशकात् 'अभिवादय' इति शब्दात् **परं** अनन्तरं **स्वं नाम कीर्तये**दमुकशर्मा नामाहस्मीति। **असा**विति सविभक्ति-कनामनिर्देशादमुकशर्मेत्यपि सविभक्तिकं कार्यम्। **ज्यायांस**मिति वदन् ज्यायानेवा-भिवाद्य इति कथयति। इह प्रत्यभिवादनश्लोके च **विप्र**पदं द्विजोपलक्षणम् ।।१२२।।

(३) **कुल्लूकः।** संप्रत्यभिवादनविधिमाह **अभिवादात्परमिति। वृद्धमभि-वादय**न्विप्रादिर**भिवादात्पर**मभिवादय इति शब्दोच्चारणानन्तरममुक**नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत्।** अतो नामशब्दस्य विशेषपरत्वात्स्वनामविशेषोच्चारणानन्तरम-भिवादनवाक्ये नामशब्दोऽपि प्रयोज्य इति **मेधातिथिगोविन्दराज**योरभिधानप्रमाणम्। अत एव गौतमः स्वनाम प्रोच्याहमभिवादय इत्यभिवदेत्। साङ्ख्यायनोऽप्यसावहं भो इत्यात्मनो नामादिशेदित्युक्तवान्। यदि च नामशब्दश्रवणात्तस्य प्रयोगस्त–दाऽकारश्चास्य नाम्नोन्त इत्यभिधानात्प्रत्यभिवादनवाक्ये नामशब्दोच्चारणं स्यात्। न च तत्कस्यचित्संमतम् ।।१२२।।

(४) **राघवानन्दः।** अभिवादने पदनियममाह **अभोति**। येन शब्देन परः संबोध्यते आशिषं प्रतिप्रयोज्यते कुशलप्रश्नं वा कार्यते **सोऽभिवादः**। एतदर्थकान् अभिवादान् अभिवादये इत्यस्मात्पर**मसौ** देवदत्तना**माहमस्मीति ज्यायांसं अभिवा-दयन्नमस्कुर्वन्** ब्रूयात्। **गौतमोऽ**प्याह स्वनामप्रयुक्त्याभिवादयेदिति ।।१२२।।

(५) **नन्दनः।** अभिवादनप्रकारमाह **अभिवादादिति। ज्यायांसमभिवाद-यन्विप्रो** द्विजः **अभिवादात् परं** अभिवादये इति शब्दादुपरि अदःशब्देन तत्तन्नामवानुपादीयते 'अभिवादये, देवदत्तो **नामाहमस्मी'ति** ब्रूयादित्यर्थः ।।१२२।।

(६) **रामचन्द्रः।** **विप्रः ज्यायांसं** दृष्ट्वा **अभिवादात्परं** केवलं अभिवादनात्परं ऊर्ध्वं वा पूर्वं अभिवादयेत् **असौ नामाहं** अस्मि इति **परिकीर्तयेत्** ।।१२२।।

(७) **मणिरामः।** अभिवादनप्रकारमाह–**अभिवादात् परमिति। अभिवादात्** परं अभिवादये इति शब्दानन्तरं, **असौ नामाहमस्मि** अमुकनामाहमस्मि इति **कीर्तयेत्** ।।१२२।।

(८) **गोविन्दराजः।** कथं पुनरभिवादनं कार्यमित्यत आह **अभिवादात्परमिति।** ज्येष्ठाभिवादनं कुर्वन् 'अभिवादये' इत्येतच्छब्दात्**परं** 'भद्रनामाहस्मि' इत्येवं **स्वं नामो**च्चारयेत्। विप्रग्रहणमिह प्रत्यभिवादवाक्ये च द्विजोपदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ।।१२२।।

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते।
तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ।।१२३।।

(१) **मेधातिथिः।** वित्ताद्याधिक्येनाविदुषोऽपि यथाविध्यभिवाद्यतायां तन्निवृत्त्यर्थमिदम्। **ये केचिद**विद्वांसो **नामधेयस्य** संस्कृतस्योच्चारितस्या**भिवादम**भिवादार्थम्। अभिवादिता एतेन वयमित्यवैयाकरणा **न जानते**–संस्कृतं नावबुध्यन्ते–**तान्प्राज्ञः** नारीश्चाभिवाद्याः। एते न संस्कृतमुच्यमानं प्रतिपद्यन्ते, तत्र विध्येकदेशं स्वनामग्रहणं हित्वाऽभिवादयेऽहमित्येतावदेव **ब्रूयात् तदपि** चेन्नावबुध्यन्ते, लौकिकेनापभ्रंशेनाऽप्यभिवाद्या इत्येवमर्थं **प्राज्ञ**ग्रहणम्। तदीयामबोधशक्तिं ज्ञात्वोहितव्योऽभिवादप्रयोगो, नोपदेश एवादर्तव्यः। **स्त्रियो**ऽप्येवमेव। सर्वग्रहणं गुरुपत्नीनां संस्कृतप्रयोगज्ञानामपि। अन्ये तु य उपनामिकया प्रसिद्धो वनमालीवर्ण इति, पितृकृतं यत्तस्य नाम तन्न प्रसिद्धम् यत्प्रसिद्धम् न तन्नामेत्यतोऽसौ स्वनाम कीर्तयेत्।

अन्ये तु प्रत्यभिवादं न जानत इति वर्णयन्ति। "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" (पा.सू. ८।२।८३) इति नामान्ते प्लुतो विहितः। तं ये न विदुस्तेष्वहमित्येव वाच्यम्। व्याकरणप्रयोजनोपन्यासप्रसङ्गेन चैतन्महाभाष्यकारेण प्रदर्शितम्।

"अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः। कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ।।" स्मृत्यन्तरसामर्थ्यादिवायमभिवादशब्दः प्रत्यभिवादे वर्तत इत्याहुः। यदि चैतदेवं न व्याख्यायते तदा 'नाभिवाद्यः स विदुषेति' सर्वेण सर्वमभिवादप्रतिषेध आश्रीयमाणे 'अयमहं' वदेदिति, स्मृत्यन्तरविरोधः। अस्मिंस्त्वेवं व्याख्याते स प्रतिषेधः स्तुत्यालम्बनो न विधायक एतदर्थानुसारितया नीयते ।।१२३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **नामधेयस्या**भिवादनवाक्यार्थसंस्कृतानभिज्ञत्वादिव धर्मशास्त्राज्ञानेन च **ये न जानते** प्रत्यभिवादनतवाद्यत्वं वक्ष्यति। तत्र नाभिवाद्य इति

पादोपसंग्रहनिषेधपरम् । मात्रादिषु त्वहमिति ब्रूयादिति विधानादभिवादनवाक्य-रूपशब्दमात्रस्यैव तत्सजातीयस्य निवृत्तिः पादोपसंग्रहणनिवृत्तिः ।।१२३।।

(३) **कुल्लूकः। नामधेयस्येति । नामधेयस्यो**च्चारितस्य सतो ये **केचिद**-भिवाद्याः संस्कृतानभिज्ञतयाऽ**भिवादनम**भिवादार्थं न जानन्ति **तान्**प्रत्यभिवादनेऽप्यसमर्थत्वात् **प्राज्ञ** इत्यभिवाद्यशक्तिविज्ञोऽभिवादयिताऽभिवादयेऽ**हमित्येवं ब्रूयात्** । **स्त्रियः सर्वास्तथैव** ब्रूयात् ।।१२३।।

(४) **राघवानन्दः**। ये नमस्यास्ते यदि **नामधेयस्योक्ता**भिवादस्य **अभिवादं** अभिवादार्थं **न जानते तान्न**मस्ये **अहमित्येव ब्रूया**न्नाधिकम् ।।१२३।।

(५) **नन्दनः**। श्वशुरानृत्विज इत्यनेनास्य प्रकरणस्य सर्वाश्रमसाधारणत्वं सूचितम् । गुरून् आचार्यादीन् 'असावहम्' इति ब्रूयात्, देवदत्तोऽहमिति ब्रूयात् नाभिवादयेत् ।। १३० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **तथैव सर्वाः स्त्रियः अहं इति ब्रूयुः** ।।१२३।।

(७) **मणिरामः**। इदानीं संस्कृतानभिज्ञान् प्रति अभिवादनप्रकारमाह **नामधेयस्येति । नामधेयस्य** उच्चारितस्य **ये केचित्** नमस्करणीयाः **अभिवादं** अभिवादनार्थं **न जानते तान् प्रति प्राज्ञः** अभिवाद्यसामर्थ्यज्ञः नमस्कारकर्ता अभिवादयेऽहमित्येव ब्रूयात् । स्त्रीणामप्यभिवादनमेतेनैव प्रकारेण कुर्यादित्यर्थः ।।१२३।।

(८) **गोविन्दराजः**। एवं सर्वत्र स्वनामोच्चारणप्राप्तावाह **नामधेयस्येति**। नाम्नः उच्चारितस्य सतो यदभिवादनं अभिवाद्या न बुध्यन्ते असंस्कृतत्वादनभिज्ञा ये **तान् प्राज्ञः** 'अभिवादयेऽहं' इत्येवं ब्रूयात् । स्त्रियश्चाभिज्ञा अप्येवमेव ब्रूयात् ।।१२३।।

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ।।१२४।।

(१) **मेधातिथिः । स्वस्य नाम्नोऽन्ते भोःशब्दं कीर्तयेत्** । स्वग्रहणमभिवाद्यमानप्रतिषेधार्थम् । परिशिष्टोऽर्थवादः ।

न च नामाक्षराणामेवान्तेऽपि तु ततः परेषाम् अहमस्मीति । एष हि तत्रेतिकरणं प्रयोगावधारणार्थम् । एवमेव प्रयोक्तव्यः । अपि च देवदत्तो भो अहमिति दुःशिष्टे प्रयोगे विलम्बितायां प्रतिपत्तौ सम्मुखीभावश्चिरेण स्यात्तत्र कार्यविरोधः व्यवहितसंबंधे कश्चिन्नैवावधानवान्स्यात् ।

स्वरूपभावः स्वरूपस्य सत्ता । अथवाऽभिवाद्य**नाम्नां** 'स्वरूपे' भवति, तत्स्थाने भवत्यतस्तन्नामनिवृत्तिः । भावसाधनः कर्तृसाधनो वा भावशब्दः । स्वरूपभाव इति सप्तम्यन्तो वा पठितव्यः । **भावः** भो इत्येतस्य यद्भवनं यत्स्वरूपं **तन्नाम्नां** स्वरूपम् । यथैव नाम गृहीत्वा कस्यचित्सम्बोधनं क्रियते—'देवदत्त श्रूयतामि'त्येवं भोःशब्दोऽप्यामन्त्रितविभक्त्यन्तः सम्बोधनायैवं **ऋषिभिः** स्मर्यते ।।१२४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अभिवादनवाक्यशेषमाह **भोःशब्दमिति** । **स्वस्य नाम्नः** स्वनामवद्वाक्यस्याभिवादये असौ नामाहमस्मीत्यस्यान्ते **भोःशब्दो नाम्नां** स्वीयानां **स्वरूपभावः** स्वरूपस्य संबोध्यं प्रति प्राप्तिहेतुः, भोःशब्देन हि बोधितोऽसावस्य नाम बुध्यत इत्यर्थः । भूधातुः प्राप्त्यर्थः । 'भोभाव' इति पाठे भोःशब्दस्य भावः सत्तेत्यर्थः ।।१२४।।

(३) **कुल्लूकः** । **भोःशब्दमिति** । **अभिवादने** यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते **भोःशब्दं कीर्तयेद**भिवाद्यसंबोधनार्थम् । अत एवाह **नाम्नामिति** । **भो** इत्यस्य यो **भावः** सत्ता सोऽभिवाद्यनाम्नां **स्वरूपभाव** ऋषिभिः स्मृतस्तस्मादेवमभिवादनवाक्यम् "अभिवादये शुभशर्माहमस्मि भोः" ।।१२४।।

(४) **राघवानन्दः** । अभिवादने कर्तव्ये यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते भोःशब्दं कीर्तयेदित्यन्वयः । भोःशब्दप्रयोगे हेतुः **नाम्नामिति** । अभिवाद्यस्य **नाम्नां स्वरूपभावे भोभावो** भो इत्यनुशिष्टस्तेन भो इत्यवश्यं प्रयुज्यते अभिमुखीकरणाय तथा असौ नामाहमस्मि भोः । अत एव **साङ्ख्यायनः** 'असावहं भोः इत्यात्मनो नामादि ब्रूयादि'ति ।।१२४।।

(५) **नन्दनः** । ततः किं ब्रूयात् ? **भोःशब्दमिति** । **अभिवादने** अभिवादयेत्यस्य शब्देन स्थितस्येत्यर्थः । देवदत्तो नामाऽहमस्मीति प्रयुक्तस्य स्वनाम्नोऽन्ते **भोःशब्दं कीर्तयेत्** । अभिवाद्यस्य नाम्ना संबोधयितुं अयुक्तत्वात् भोःशब्देन संबोधयेत् । पूज्यं हि भोःशब्दो नामधेयवत् संबोधयतीत्युक्तं **नामस्वरूपभावो हि भोभाव** इति । **भोभावः** भोशब्दसत्ता **नाम्नः स्वरूपभावः** नाम्नः स्वरूपसत्ता । समस्तनामधेयकार्यकारणशब्दो भोःशब्द इत्यर्थः । केचिदिमं श्लोकं "नामधेयस्य ये केचित्"(श्लो. १२३) इत्यस्य श्लोकस्यानन्तरं पठन्ति तल्लेखप्रमादकृतम् * ।।१२४।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अभिवादनं स्वस्य नाम्नः अन्ते भोःशब्दं कीर्तयेत्** । **भोभावः नाम्नां स्वरूपभावः** ऋषिभिः स्मृतः 'अमुकशर्माहमभिवादये' इत्यर्थः।।१२४–१२६।।

(७) **मणिरामः**।**अभिवादने** स्व**नामान्ते भोःशब्दं** वदेत् अभिवाद्यसंबोधनार्थम्। अत एवाह **नाम्नामिति** । भो इत्यस्य यः भावः सत्ता, स अभिवाद्य**नाम्नां स्वरूपभावः** ऋषिभिः स्मृतः। तथा च 'अभिवादये अमुकशर्माहमस्मि भोः' इति वाक्यं सिद्धम्।।१२४।।

(८) **गोविन्दराजः** । **भोःशब्दमिति** । **अभिवादने** यत् स्वं नाम **तदन्ते भोःशब्दं** कीर्तयेत् । स चाभिवाद्यसंबोधनार्थः, यत आह **नाम्नामिति** । यस्मान्नाम्नां या **स्वरूप**सत्ता सैव **भोभावः** भो इत्यस्य सत्ता इति मन्वादिभिः **स्मृतः** । अतश्चाभिवाद्य-

*भोःशब्दमिति श्लोकोऽभिवादात्परमित्यस्यानन्तरं नन्दनमते ।

नामस्थानापन्नं तत्संबोधनार्थं भोःशब्दं कीर्तयेत्। तेनाभिवादयेत् 'भद्रनामाहमस्मि भो' इत्यभिवादनरूपम् ।।१२४।।

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ।।१२५।।

(१) **मेधातिथिः**। अभिवादने कृते प्रत्यभिवादः पित्राऽभिवादयिता एवं वाच्यः **आयुष्मान्भव सौम्येति**। इतिशब्दः प्रकारे। आयुष्मानेधि दीर्घायुर्भूयाश्चिरञ्जीवेत्येवमादिशब्दपरिग्रहः शिष्टाचारप्रसिद्धो भवति। **अकारश्चास्य** प्रत्यभिवाद्यस्य यन्नाम तदन्ते योऽकारः स प्लुतः कर्तव्यः। प्लुत इति त्रिमात्रस्य संज्ञा। अकारग्रहणमिकारादीनामपि प्रदर्शनार्थम्। अनपेक्षमेव चान्तत्वं द्रष्टव्यम्। व्यञ्जनान्तस्यापि योऽन्त्यः स्वरस्तस्य भवति। **पूर्वाक्षर** इति प्लुतभाविनोऽकारस्य विशेषणमेतत्। **अक्षर**मत्र व्यञ्जनम्। तत्र पूर्वश्लिष्टः स एवमुच्यते। एतदुक्तं भवति—पूर्व एव नागन्तु**रकारः** प्लुतः कर्तव्यः, किं तर्हि? य एव नाम्नि विद्यते स एव प्लावयितव्यः। सर्वं चैतदेवं व्याख्यानं भगवतः पाणिनेः स्मृतिसामर्थ्येन। शब्दार्थप्रयोगे च मन्वादिभ्योऽधिकतरः प्रामाण्ये भगवान्पाणिनिः। स च 'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे'। (पा. सू. ८।२।८३) टेः प्लुतिं स्मरति। टिशब्देन योऽन्त्योऽच् तदादिशब्दरूपमुच्यते।

विप्रग्रहणमविवक्षितम्। क्षत्रियादीनामप्येष एव विधिः। स्मृत्यन्तरसमाचारो ह्येवमेव स्थितः। न चैषां विध्यन्तरमस्ति। अत्रोदाहरणमायुष्मान् भव देवदत्त ३। व्यञ्जनान्तस्यायुष्मानेधि सोमशर्म३न् ।।१२५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अभिवादने** कृते अभिवादयिता **वाच्य** इत्यर्थः। **अकार इति,** आयुष्मान् भव सौम्येति। वाक्यान्तेऽस्याभिवादकस्य नाम वाच्यममुकशर्मन्निति। तस्य चान्ते अकारो वाच्यः। तस्य च **पूर्वाक्षरः** पूर्वमक्षरम्। लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः। स **प्लुतो वाच्यः**। नकारस्य व्यवहितपूर्वत्वेऽभिव्यञ्जनस्य प्लुतत्वायोगात्। शर्मन्नित्यत्रान्त्योऽकार एव पूर्वपदेनोक्त इति तस्यैव प्लुतता। एवं क्षत्रियादेः शर्मस्थाने वर्मादिपदम्। 'पूर्वाक्षरप्लुत' इति क्वचित्पाठः। तत्र पूर्वमक्षरं प्लुतमस्येति सुस्थमेव ।।१२५।।

(३) **कुल्लूकः**। **आयुष्मानिति**। **अभिवादने** कृते प्रत्यभिवादयित्राऽभिवादको विप्राद्या**युष्मान्भव सौम्येति वाच्यः**। अस्य चाभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते यो**ऽकारादिः** स्वरो नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात्स **प्लुतः कार्यः**। स्वरापेक्षं चेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्तेऽपि नाम्नि संभवति। पूर्वं नामगतमक्षरं संश्लिष्टं यस्य स **पूर्वाक्षर**स्तेन नागन्तुरपकृष्य चाकारादिः स्वरः **प्लुतः** कार्यः। एतच्च 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त' इत्यस्यानुवृत्तौ 'प्रत्यभिवादेऽशूद्र' इति प्लुतं स्मरन्पाणिनिः

स्फुटमुक्तवान्। व्याख्यातं च **वृत्तिकृता** वामनेन 'टेरिति किं? व्यञ्जनान्तस्यैव टेः प्लुतो यथा स्यादि'ति। तस्मादीदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यमायुष्मान्भव सौम्य शुभशर्मन्। एवं क्षत्रियस्य बलवर्मन्, एवं वैश्यस्य वसुभूते। 'प्लुतो राजन्यविशां वे'ति **कात्यायन**वचनात् क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे प्लुतो न भवति। शूद्रस्य प्लुतो न कार्यः, 'अशूद्र' इति पाणिनिवचनात्। स्त्रियामपि निषेध इति **कात्यायन**वचनात्स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न प्लुतः। **गोविन्दराजस्तु** ब्राह्मणस्य नाम्नि शर्मोपपदं नित्यं प्रागभिधाय प्रत्यभिवादनवाक्य आयुष्मन्भव सौम्य भद्र इति निरुपपदोदाहरणेन सोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव निजं ज्ञापयति। **धरणीधरो**ऽपि आयुष्मान्भव सौम्येति संबुद्धिविभक्त्यन्तं मनुवचनं पश्यन्नप्यसंबुद्धिप्रथमैकवचनान्तममुकशर्मेत्युदाहरन्विचक्षणैरुपेक्षणीय एव ॥१२५॥

(४) **राघवानन्दः**। विप्रकर्तृकेऽभिवादने सोऽभिवादयिता **विप्र आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यः** प्रत्यभिवादनीयोऽभिवाद्येनेति वाक्यार्थः। आयुष्मानिति चिरंजीवेत्यादेरुपलक्षणम्। **अकारश्चेति** अकारादिः स्वरः अस्याभिवादकस्य **नाम्नोऽन्ते** अमुकशर्मन्नित्यादेरन्ते वर्तमानो यः स **प्लुतः** प्रत्यभिवादकेन **वाच्यः**। 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' इत्यनुवृत्ते प्रत्यभिवादे अशूद्र इति हि सूत्रम्। अस्यार्थः। वाक्ये वर्तमानष्टिरन्त्यस्वरः प्लुतः स्यात्, त्रिमात्रः स्यादुदात्तश्च शूद्रं वर्जयित्वा इति। पूर्वाक्षरश्च नकारस्य पूर्वं पूर्वमश्रुत इत्यक्षरः। 'अक्षरं ब्रह्मवर्णयो'रित्यभिधानविरोधोऽन्यथा। अकारादेर्देवभृत्योः पूर्वत्वाभावेपि राहोः शिरोवदुपचारात् अन्तत्वं स्वरापेक्षमिति न व्यञ्जनान्तेऽपि स्यात्। तथा च **वसिष्ठः** आमन्त्रिते योऽन्त्यः स्वरः स प्लूयते सन्ध्यक्षरमप्रगृह्यं। अथ भावं चापद्यते पूर्वं नामगतमक्षरं संश्लिष्टं यस्य स पूर्वाक्षरः तेनागन्तुरपकृष्य वा अकारादिस्वरः प्लुतो न कार्य इति **मेधातिथिः**। तथा च 'आयुष्मान् भव सौम्य अमुकशर्मन्नि'ति प्रयोगः। अमुकवर्मन् अमुकभूपते 'भो राजन्यविशां वे'ति स्मरणात् क्षत्रियवैश्ययोस्तु वैकल्पिकः। तस्मादत्र विप्र इत्युपलक्षणम्। **गोविन्दराजस्तु** एवं प्रयुङ्क्ते। 'अमुकशर्मन्नायुष्मान् भव' इति। **धरणीधर**स्त्वायुष्मान् भव सौम्यामुकशर्मेति। तत्सर्वं मनूक्तायुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्र इत्यानुपूर्व्या विरुद्धम्॥१२५॥

(५) **नन्दनः**। **आयुष्मानिति**। **अभिवादने** कृते सति **विप्रो** द्विजः **वाच्यः** ज्यायसा कनीयान्। अस्य कनीयसो **नाम्नोऽन्ते पूर्वाक्षरः प्लुतः**। अत्राक्षरशब्देन स्वरो विवक्षितः व्यञ्जनस्य प्लुतासंभवात्। यस्मादकारात् पूर्वमक्षरं प्लुतं भवति स पूर्वाक्षरः प्लुतः अकारश्च वाच्यः आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्ताद्य इति वाच्यः इति यावत्॥१२५॥

(६) **रामचन्द्रः। अस्य नाम्नः अन्ते अकारः पूर्वाक्षरः प्लुतः वाच्यः।** तद्यथा अमुकशर्माऽहं अमुकनामाहमित्यर्थः ॥१२५॥

(७) **मणिरामः।** प्रत्यभिवादनस्वरूपमाह **आयुष्मानिति। अभिवादने** कृते सतीति शेषः। **विप्रः** अभिवादनकर्ता **अस्य** अभिवादकस्य यन्नाम तस्य अन्ते यः अकारः अकारादिस्वरः अकारमात्रस्य नामान्ते नियमाभावात् स **प्लुतः** कार्यः। **पूर्वाक्षरः** पूर्वं नामगतमक्षरं मिलितं यस्य स पूर्वाक्षरः, तेन व्यञ्जनसंयुक्तस्यैव प्लुतता न तु पृथक् तस्येत्यर्थः। अयमर्थश्च 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' इति सूत्रस्य 'व्यञ्जनान्तस्यैव टेः प्लुतो भवती'ति व्याख्यानं कृतवता **वामनेन** स्फुटीकृतः। तथा च आयुष्मान् भव सौम्य अमुकशर्मन् इति प्रत्यभिवादनवाक्यं सिद्धम्। क्षत्रिय-वैश्ययोस्तु विकल्पः। 'राजन्यविशां वे'ति **कात्यायनोक्तेः।** शूद्रस्य तु प्लुतो न भव-त्येव 'अशूद्र' इति **पाणिनि**वचनात् ॥१२५॥

(८) **गोविन्दराजः।** इदानीं प्रत्यभिवादनविधिमाह **आयुष्मानिति। अभिवादने** कृते **आयुष्मान् भव सौम्ये**त्येवमभिवादयिता वाच्यः अभिवादयितुश्च **नाम्नोऽन्ते** यः अकारादिवर्णः नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात् स प्लुतः कार्यः। पूर्वाण्यक्षराणि यस्मात् सः **पूर्वाक्षरः** नागन्तुकः ततोऽपकृष्य वा। तेनायुष्मान् भव सौम्य(म्येति) भद्रा ३ इति प्रत्यभिवादरूपम् ॥१२५॥

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥१२६॥

(१) **मेधातिथिः। "यो न वेत्ति प्रत्यभिवादनमि**त्येवं वाच्यम**भिवादस्येत्य**-तिरिच्यते, न सङ्गच्छते।" नैवम्। अभिवादस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनमित्येवं योजना क्रियते। येन स्वनामोच्चार्याभिवादनं कृतं तस्य नामान्ते प्लुतिः कर्तव्या। यस्त्वहं भो इत्येवमभिवदेन्न तस्य नामोच्चारणं नापि प्लुतिरिति। **नाभिवाद्य** इत्यभिवादन-शब्दोच्चारणप्रतिषेधः। यथाविहितमभिवादनं कर्तव्यम्, न पुनरहं भो इत्यादि, तस्य प्राग्दर्शितत्वात्। **यथा शूद्र** इति च दृष्टान्तेनैतदेव ज्ञायते। शूद्रस्यापि वृद्ध-वयसोऽभिवाद्यत्वं पूर्वाभिभाष्यत्वमिष्यते।

विदुषेति पादपूरणार्थम् ॥१२६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अभिवादनस्य** कृतस्य **यत्प्रत्यभिवादनं** अभिवादन-प्रतियोगिवाक्यम् ॥१२६॥

(३) **कुल्लूकः। यो न वेत्तीति। यो** विप्रो**ऽभिवादनस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनं** न जानात्यसावभिवादनविदुषाऽपि स्वनामोच्चारणाद्युक्तविधिना शूद्र इव नाभि-

वाद्यः। अभिवादयेऽहमिति शब्दोच्चारणमात्रं तु चरणग्रहणादिशून्यमनिषिद्धं प्रागुक्तत्वात् ।।१२६।।

(४) **राघवानन्दः**। प्रत्यभिवादनाज्ञाने कथमित्यत्राह **य इति**। **नाभिवाद्य** इति। यथाशास्त्रं न नमस्यः। तत्र हेतुः **यथा शूद्र इति**। गायत्रीमात्रसार इत्यनेन तादृशां तदज्ञानामपि नमस्यतोक्तेः निन्दार्थवादमात्रं वा ।।१२६।।

(५) **नन्दनः**। **यो न वेत्तीति**। **विप्रः** द्विजः **अभिवादस्य** अभिवादवाक्यस्य **प्रत्यभिवादन**वाक्यं **यथा शूद्र इति**। निन्दापरमेतत् न तत्त्वकथनं, निषेधशेषत्वावगमात् वहुप्रमाणान्तरविरोधाच्चेति। प्रत्यभिवादनमजानत्सु किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह **नामधेयस्येति**। नामधेयस्य अभिवादनवाक्यस्य अभिवादनं प्रत्यभिवादनवाक्यं अहमिति ब्रूयात् न स्वनामेति ।।१२६।।

(७) **मणिरामः**। अभिवादयेऽहमिति शब्दोच्चारणं तु कुरुते 'अमुकनामाहं भो' इति ब्रूयादिति पूर्वमुक्तत्वात् ।।१२६।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अत्रार्थवादः—यो न वेत्त्यभिवादस्येति**। यथाशास्त्रमभिवादनस्य कृतस्य यः **प्रत्यभिवादनं** कर्तुं न जानाति **विप्रोऽपि** किमुतान्यः **स विदुषा शूद्रवन्नाभिवाद्यः**। तस्मात् प्रत्यभिवाद्येऽयं यथाशास्त्रं विज्ञाय सम्यक् कर्तव्य इति स्थितिः प्रत्यभिवादस्तुतिः। विध्यर्थत्वे प्रकरणोपरोधः। 'नामधेयस्य ये केचिदि'त्येतद्बाधश्च ।।१२६।।

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥१२७॥

(१) **मेधातिथिः**। कृताभिवादनप्रत्यभिवादनयोः सौहार्दे प्राप्ते जिज्ञासाप्रश्ने जातिभेदाश्रयः शब्दनियमोऽयमिष्यते। प्रष्टव्यानां जातिनियमोऽयं, न प्रष्टॄणाम्। नात्यन्तभिन्नार्थत्वाच्च एतेषां स्वरूपनियमोऽयं विधीयते। आरोग्याऽनामयशब्दौ समानार्थौ। एवं क्षेमकुशलशब्दावपि नात्यन्तभिन्नौ। कुशलशब्दो यद्यपि प्रावीण्यवचनस्तथापीह संयोगिनामर्थानां शरीराणां चानपाये वर्तते। एतेऽवश्यं प्रयोक्तव्याः। अन्येषामपि यथाप्रतिभं विशेषजिज्ञासयाऽप्रतिषेधः। तथा महाभारते कस्मिंश्चिदध्याये दर्शितम्।

केचिदिह 'समागम्येति' लिङ्गान्न गुर्वादिविषयोऽयं प्रश्नः, किं तर्हि ? सवयसामेव। अभिगमनं हि गुरौ विहितं, न यदृच्छया समागमः। अभिगमनेऽपि समागमोऽस्तीति यत्किञ्चिदेतत् ।।१२७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अथ यो नाभिवाद्यस्त्रिवर्षपूर्वत्वादिगुणरहितः तत्र दृष्टे यत्कार्यं तदाह **ब्राह्मणमिति**। ब्राह्मणादीनां स्वस्वजातीये दृष्टे स्वस्वजात्युक्तं

तथा स्वस्वावरजातीये तत्तज्जात्युक्तं, न चैतदवरजातेरुत्तमं प्रति कुशलं पृच्छेत्। 'कुशलं किं भवतोऽमुकस्ये'ति पृच्छेदित्यर्थः। एवं सर्वत्र। केचित् प्रत्यभिवादनाभिधानानन्तरमभिवादनेनैतत्प्रष्टव्यमित्याहुः ।।१२७।।

(३) **कुल्लूकः**। **ब्राह्मणमिति** । समागम्य समागमे कृतेऽभिवादकमवरवयस्कं समानवयस्कमनभिवादकमपि **ब्राह्मणं कुशलं क्षत्रियमनामयं वैश्यं क्षेमं शूद्रमारोग्यं पृच्छेत्**। अत एव**आपस्तम्बः** कुशलमवरवयसं समानवयसं वा विप्रं पृच्छेदनामयं क्षत्रियं क्षेमं वैश्यमारोग्यं शूद्रम्। अवरवयसमभिवादकं वयस्यमनभिवादकमपीति **मन्वर्थमेवापस्तम्बः** स्फुटयति स्म। **गोविन्दराजस्तु** प्रकरणात् प्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादिप्रश्नमाह। तन्न, अभिवादकेन सह समागमस्यानुप्राप्तत्वात् समागम्येति निष्प्रयोजनानुवादप्रसङ्गात्। अतः कुशलक्षेमशब्दयोरनामयारोग्यपदयोश्च समानार्थत्वाच्छब्दविशेषोच्चारणमेव विवक्षितम् ।।१२७।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव प्रासङ्गिकं प्रश्नप्रकारमाह **ब्राह्मणमिति**। ब्राह्मणादिदर्शनादौ किंचिद्वक्तव्यमिति प्राप्तं तत्र नियमादृष्टार्थशब्दविशेषोच्चारणमर्थपौनरुक्त्येऽपि ।।१२७।।

(५) **नन्दनः**। अथ समानैरवरैश्च समागमे वक्तव्यमित्याह **ब्राह्मणमिति**। **समागम्येति** ब्राह्मणादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। **कुशलं** स्वाध्यायादौ **क्षेमं क्षत्रबन्धुं** क्षत्रियमिति यावत्। **अनामयं** शरीरकुटुंबराष्ट्रेषु **सुखं** क्षेमं कृष्यादिष्वनाशं **आरोग्यं** शुश्रूषायां शरीरपाटवम् ।।१२७।।

(६) **रामचन्द्रः**। ।। १२७ ।।

(७) **मणिरामः**। **समागम्य** मिलने कृते सति ।।१२७।।

(८) **गोविन्दराजः**। प्रत्यभिवादनप्रसंगेन अन्यमपि प्रत्यभिवादयितुर्धर्ममाह **ब्राह्मणमिति**। प्रत्यभिवादयिता समागत्याभिवादयितारं **ब्राह्मणं 'कुशलमस्ति ?** इत्येवं **पृच्छेत्**, **क्षत्र**जातीयं **अनामयमिति**, वैश्यं **क्षेममिति, शूद्रं** पुन**रारोग्यमिति** ।।१२७।।

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्।
भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ।।१२८।।

(१) **मेधातिथिः**। प्रत्यभिवादनकाले अन्यत्र च **दीक्षितो** ज्योतिष्टोमादिषु दीक्षणीयातः प्रभृत्या अवभृथा**न्नाम्ना** न वाच्यस्तस्य यन्नामधेयं तन्नोच्चारयितव्यम्। **यवीयान्**कनीयानचिरकालजातः। **अपि**शब्दात् ज्येष्ठस्यादीक्षितस्यापि नामग्रहणनिषेधोऽनुमीयते। तथा च **गौतमः** (अ. २ सू. २३) "नामगोत्रे गुरोः समानतो निर्दिशेत्"। 'मानः' पूजा तत्पूर्वकं नाम ग्रहीतव्यं, तत्रेश्वरो जनार्दनमिश्र इति।

"कथं तर्हि दीक्षितेन कार्यार्थं सम्भाषः कर्तव्यः ?"— **भोभवत्पूर्वकम्**। भोः-शब्दं पूर्वं **प्रयुज्यैनं** दीक्षित**मभिभाषेत**, दीक्षितयजमानादिशब्दैर्यौगिकैः। न तु भोः-शब्दपूर्वकं नामग्रहणमभ्यनुज्ञायते।

भोभवच्छब्दः पूर्वो यस्याभिभाषणस्य तदेवमुक्ते द्वयोश्चैतयोः शब्दयोरेकत्र वाक्ये प्रयोगाभावाद् व्यवस्थां व्याचक्षते। यदा तेन सह सम्भाषणं भवति तदाऽऽमन्त्रितविभक्त्यन्तेन भोःशब्देन सम्बोध्यः। यदा तु तदीयगुणाख्यानं परोक्षं करोति, 'तत्रभवता दीक्षितेनैवं कृतं' 'तत्रभवानेवं करोती'त्येवं प्रयोक्तव्यम्। भवदिति च प्रातिपदिकमात्रमुपात्तं, यथा विभक्त्या सम्बन्धमुपैति तदन्तं प्रयोक्तव्यम् ॥१२८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कुशलप्रश्नादावपि यावद्दीक्षासमाप्तिस्तावन्नाम दीक्षितस्य न ग्राह्यम्। दीक्षितेत्येव संबोधनम्। तस्य तत्रापि **भोः**शब्द**भवच्छ**ब्दान्यतर**पूर्वकमभिभाषेत** संबोधयेत् ॥१२८॥

(३) **कुल्लूकः**। **अवाच्य इति**। प्रत्यभिवादनकालेऽन्यदा च दीक्षणीयातःप्रभृत्यावभृथस्नानात् कनिष्ठोऽपि **दीक्षितो नाम्ना न वाच्यः**। किंतु **भोभवच्छब्दपूर्वकं** दीक्षितादिशब्दैरुत्कर्षाभिधायिभिरेव धार्मिकोऽ**भिभाषेत**। 'भो दीक्षित इदं कुरु, भवता यजमानेन इदं क्रियता'मिति ॥१२८॥

(४) **राघवानन्दः**। दीक्षितादिषु विशेषमाह। **दीक्षितः** सोमयागादिषु अभिवादनादिके कार्ये निजनाम्नाऽवाच्यः, किन्तु **भोः** दीक्षित किं करोति भवान् कुत्र गच्छतीत्यादि ॥१२८॥

(५) **नन्दनः**। **दीक्षितः** सोमयाजी। **भोः**शब्दो **भव**च्छब्दश्च यस्याभिभाषणस्य पूर्वौ तत् **भोभवत्पूर्वकम्**। सन्निधौ भोःशब्दः, यथा भो यजमानेति। असन्निधौ भवच्छब्दः यथा तत्रभवान्यजमान इति ॥१२८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यः यवीयानपि दीक्षितः नाम्ना अवाच्यो भवेत् भो** अमुकशर्मन् इति **भवत्पूर्वकं एतं** दीक्षितं **धर्मवित् अभिभाषेत** ॥१२८॥

(७) **मणिरामः**। प्रत्यभिवादनानभिवादनकालयोः न्यूनवर्षोऽपि तदात्वे दीक्षितं भो 'दीक्षित इदं कुरु, भवता दीक्षितेनेदं क्रियता'मिति वाक्येनाभिभाषेतेत्यर्थः ॥१२८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अवाच्य इति**। यागार्थं कृतदीक्षः प्रत्यभिवादनार्थं कार्यान्तरार्थं वा **नाम्ना** कनीयानपि **न वाच्यः**। किं तर्हि ? '**भो** दीक्षित' '**भवता** यजमानेन' इत्येवं **भोभवच्छब्दपूर्वं** यौगिकैः शब्दैः **एनं** धर्मज्ञोऽ**भिभाषेत** ॥१२८॥

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बद्धा च योनितः।
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥१२९॥

(१) **मेधातिथिः**। अर्थप्रयुक्तं सम्भाषणं स्त्रिया सह यदा भवति तदैवं कर्तव्यम्।

या तावत्परस्य पत्नी सा 'भवति सुभगे' अथवा 'भवति भगिनि'। भवच्छब्दोऽयं स्त्रीप्रत्ययान्तः सम्बुद्धौ कृतह्रस्वः। **भवतीत्यत्रे**तिकरणं पदार्थविपर्यासिकृतस्वरूपं बोधयति; **सुभगे भगिनीत्यत्र** प्रकारे। **ब्रूयादित्य**धिकाराच्छब्दस्वरूपग्रहणं सिद्धम्।

आचार्यतायां च 'मातर्यशस्विनि', कनीयसी च 'दुहितरायुष्मती'त्येवमादिभिः शब्दैः संभाष्या।

पत्नीग्रहणात्कन्याया नैष विधिः।

असम्बद्धा च योनितः। मातृपक्षपितृपक्षाभ्यां या ज्ञातित्वं नागता मातुलदुहित्रादिः तासामन्यं विधिं वक्ष्यति (१३२ श्लोके) 'ज्ञातिसम्वन्धियोषित' इति।

"ननु च तेनैव तत्सिद्धम्, अस्योत्सर्गस्यान्यत्र चरितार्थत्वात्किमसम्वद्धा चेत्यनेन"। नात्र पौनरुक्त्योद्भावने यतितव्यं, पद्यग्रन्थोऽयम् ॥१२९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **असंबद्धयोनितः**। स्वोत्पत्तिस्थानेन मात्रा पित्रा च समं ब्रूयात्। अभिवादाय तु भगिनीत्यादिभिर्नामभिः। स्वपत्नीव्यवच्छेदस्य गार्हस्थ्य एव संभवादत्र प्रकरणे तदव्यवच्छेदं कुर्वन् गुर्वभिवन्दनादिविधयः स्नातकादिषु संभविनस्तैरनुष्ठेया इति ज्ञापयति ॥१२९॥

(३) **कुल्लूकः**। **परपत्नी त्विति**। या **स्त्री परपत्नी** भवति **असंबन्धा च योनित** इति स्वस्रादिर्न भवति तामनुपयुक्तसंभाषणकाले **भवति सुभगे भगिनीति** वा वदेत्। परपत्नीग्रहणात्कन्यायां नैष विधिः। स्वसुः कन्यादेस्त्वायुष्मत्यादिपदैरभिभाषणम् ॥१२९॥

(४) **राघवानन्दः**। अर्थप्रयुक्तपरस्त्रिया सह संभाषणमाह **परेति**। **योनितो असंबद्धा** उभयलक्षणसंबन्धहीनाः **सुभगे** इत्यादि **ब्रूयादि**त्यन्वयः। स्त्रीति वक्तव्ये परपत्नी **या स्त्री**ति स्वस्त्रीव्यतिरेकनिश्चयार्थम् ॥१२९॥

(५) **नन्दनः**। **योनितोऽसम्बन्धा** मातापितृसम्वन्धरहिता। व्यवस्थितविषयोऽयं विकल्पः। तां ज्यायसीं **भवतीति** समानां **सुभगे इति** यवीयसीं भगिनीति ब्रूयात् ॥१२९॥

---

(१२९) भगिनीति च (ग, ढ, ञ)
—वा (क, ख, घ, च, ज, झ)

(६) **रामचन्द्रः**। या स्त्री **परपत्नी** स्यात्, तु पुनः, **योनितः असम्बन्धा** **तां** यस्याः संबन्धो नास्ति तां स्त्रियं **भवति सुभगे** इत्येवं वा **भगिनि** इति **वा** ब्रूयात् ।।१२९।।

(७) **मणिरामः**। **असंबन्धा च योनितः** भगिन्यादिर्न भवति। चशब्दो विकल्पार्थः ।।१२९।।

(८) **गोविन्दराजः**। **परस्य पत्नी** या भवति सा चात्मनो यदि मातृ-पितृभ्यो **योनिसंबद्धा** न **भवेत्** तदा **तां** कार्यार्थं **'भवति'** इत्यनेन शब्देन ब्रूयात् **सुभगे भगिनि** इत्येवमाद्यन्तेन 'भवति सुभगे' 'भवति भगिनि' 'भवति मातः' इत्येवं ब्रूयात् । आनुरूप्येण भगिनीति चेति इति शब्दस्य प्रकारार्थत्वात् ।।१२९।।

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून् ।
असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ।।१३०।।

(१) **मेधातिथिः**। **गुरूनिति**। वचननिर्देशान्न य एवात्र गुरुरुक्तः स एव गृह्यते। किं तर्हि गौतमीय इव सामान्यशब्दो वित्तादिज्येष्ठवचनः। तान्**यवीयसो** भागिनेयादेः स्ववयोपेक्षया हीनवयसः। **असावहमिति** स्वं नाम निर्दिश्यते। तत्पर-श्चाहंशब्दोऽभ्यनुज्ञायते। एतच्च प्रत्युत्थायागतानां कर्तव्यम्। अभिवादने भोःशब्द-प्रयोगो निषिध्यते। उक्तं च **गौतमीये** "प्रत्युत्थानमनभिवाद्याः" इति ।। १३० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गुरून्**उपाध्यायान्। **असावहमि**त्यत्र**'असौ'**पदस्थाने स्वनाम **प्रत्युत्थाय** कीर्तयेत्। यवीयसस्तत्तद्वयःसमुचिताभिवादनेन ।।१३०।।

(३) **कुल्लूकः**। **मातुलांश्चेति**। मातुलादीनागतान् कनिष्ठानासनादु**त्थाया-सावहमिति** वदेन्नाभिवादयेत्। असाविति स्वनामनिर्देशः। 'भूयिष्ठाः खलु गुरव' इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि **हारीतेन** गुरुत्वकीर्तनात्तयोश्च कनिष्ठयोरपि संभवात्तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः ।।१३०।।

(४) **राघवानन्दः**। **गुरूनिति**। ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरुपलक्षणं, 'यविष्ठाः खलु गुरव' इत्यादि**हारीत**वचनात्। **असावहमिति** स्वनामनिर्देशः। **यवीयसोऽपि** कनिष्ठान् **मातुला**दीनित्यर्थः ।।१३०।।

(५) **नन्दनः**। **श्वशुरानृत्विज** इत्यनेनास्य प्रकरणस्य सर्वाश्रमसाधारणत्वं सूचितम्। **गुरून्** आचार्यादीन्। **असावहमिति ब्रूयात्** देवदत्तोऽहमिति ब्रूयात् नाभिवादयेत् ।।१३०।।

(६) **रामचन्द्रः**। **यवीयसः** कनिष्ठमातुलादीन्**प्रत्युत्थाय असौ अहं** नमस्क-रोमि इति ब्रूयात् ।।१३०।।

(७) **मणिरामः** । **यवीयसः** कनिष्ठान् मातुलादीनागतान् गुरून् ज्ञानवृद्ध-तपोवृद्धादिरूपान् उत्थाय अमुकशर्माहमित्येव ब्रूयात् न त्वभिवादयेदित्यर्थः ।।१३०।।

(८) **गोविन्दराजः** । **मातुलांश्चेति** । **मातुलादीन्** हीनवयसः **प्रत्युत्थाय** भद्रो-ऽहमित्येवं ब्रूयात् । **ऋत्विक्** वक्ष्यते । **गुरुश्चात्र** मातृष्वस्रपत्यादिः । न विद्यागुरुः शैशवाख्यानस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।।१३०।।

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा ।
सम्पूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया ।।१३१ ।।

(१) **मेधातिथिः** । एताश्च **गुरुपत्नीवत्सम्पूज्याः** प्रत्युत्थानाभिवादनासनदाना-दिभिः । **गुरुपत्नीवत्** इत्यनेनैव सिद्धे **समास्ता** इति वचनमन्यदप्याज्ञादि गुरुपत्नीकार्यं कदाचिदनुजानाति । इतरथा प्रकरणात्सम्पूज्या इत्यभिवादनविषयमेव स्यात् । परिवयसश्च स्त्रियः स्मर्यन्ते । कनीयसीनामप्येष एवाभिवादनविधिः ।।१३१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **समास्ता** इति तदाक्रोशादिना गुरुभार्याक्रोशादिदोषा-र्थम् ।।१३१।।

(३) **कुल्लूकः** । **मातृष्वसेति** । मातृष्वस्रादयो **गुरुपत्नीव**त्प्रत्युत्थानाभिवाद-नासनदानादिभिः संपूज्याः । अभिवादनप्रकरणादभिवादनमेव संपूजनं विज्ञायत इति **समास्ता** इत्यवोचत् गुरुभार्यासमानत्वात्प्रत्युत्थानादिकमपि कार्यमित्यर्थः ।।१३१।।

(४) **राघवानन्दः** । **संपूज्याः** प्रत्युत्थानादिभिः । **गुरुपत्नीति** गुरुरत्र ब्रह्मदः तस्य पत्नी । तत्र हेतुः **समास्ता** इति ।।१३१।।

(५) **नन्दनः** **भ्रातृभार्येति** । भ्रातृभार्या सोदरज्येष्ठभ्रातृभार्या उपसंग्राह्या पादौ स्पृष्ट्वा नमस्कार्या, विप्रोष्यप्रोषितागमने सतीत्यर्थः। ज्ञातिसम्बन्धयोषित इत्यत्रापि 'सवर्ण'शब्दोऽनुषज्यते ।।१३१।।

(६) **रामचन्द्रः** । गुरुभार्यया सह गुरूणां ज्येष्ठानां भार्या गुरुभार्या तया गुरुभार्यया सह । एताः **सामस्ता** मातृष्वस्राद्या नमस्करणीया भवन्ति **गुरुपत्नीवत्** विशेषेण **संपूज्या** भवन्ति ।।१३१।।

(७) **मणिरामः** । **संपूज्याः** प्रत्युत्थानाभिवादनासनदानादिभिः ।।१३१।।

(८) **गोविन्दराजः** । **मातृष्वसेति** । **मातृष्वस्राद्याः** **गुरुपत्नीवत्** वक्ष्यमाण-रूपेण पादोपसंग्रहणादिना **संपूज्याः**, यतः ता **गुरुभार्या**तुल्याः ।।१३१।।

भ्रातुर्भार्योपसङ्ग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि ।
विप्रोष्य तूपसङ्ग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ।।१३२।।

(१) **मेधातिथिः**। भ्रातुर्ज्येष्ठस्येति द्रष्टव्यम् । **उपसङ्ग्राह्या** पादयोरभिवाद्या। **सवर्णा** समानजातीया । क्षत्रियादिस्त्रीणां तु ज्ञातिसम्बन्धिधर्मो भ्रातुर्भार्याणामपि ।

विप्रोष्य ज्ञातिसम्बन्धियोषितः। 'विप्रोष्य' प्रवासात्प्रत्यागतेन। न हि प्रोषितस्योपसङ्ग्रहणसम्भवः। **ज्ञातयः** पितृपक्षाः पितृव्यादयः, **सम्बन्धिनो मातृ**-पक्षाः श्वशुरादयश्च, तेषां ज्येष्टानां याः स्त्रियः। पूजारूपत्वादुपसङ्ग्रहणस्य, न कनीयस्यः पूजामर्हन्ति ।।१३२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। भ्रातुर्भार्या** ज्येष्ठा **उपसंग्राह्या** अभिवाद्या। **विप्रोष्य** प्रवासं कृत्वा। **ज्ञातिस्त्रियः** सपिण्डस्त्रियः संवन्धिस्त्रियः एतास्वपि **ज्येष्ठा**-स्वेवैतत् ।।१३२।।

(३) **कुल्लूकः। भ्रातुर्भार्येति**। भ्रातुः सजातीया **भार्या ज्येष्ठा** पूजाप्र-करणादु**पसंग्राह्या** पादयोरभिवाद्या। **अहन्यहनि** प्रत्यहमेव। परिरेवार्थे। **ज्ञातयः** पितृपक्षाः पितृव्यादयः। **संबन्धिनो** मातृपक्षाः श्वशुरादयश्च। तेषां पत्न्यः **पुर्नवि-प्रोष्य** प्रवासात् प्रत्यागतेनैवाभिवाद्याः, न तु प्रत्यहं नियमः ।।१३२।।

(४) **राघवानन्दः। स्ववर्णाः** स्वस्वजातयः। **विप्रोष्य** प्रवासं कृत्वो**पसं-ग्राह्याः**। पादयोरपि शेषः। **ज्ञातिसंबन्धी**ति ज्ञातीनां स्वगोत्रजानां सम्बन्धिनां मातुलानां च ज्येष्ठानां **योषितः** ।।१३२।।

(५) **नन्दनः। भ्रातृभार्येति**। भ्रातृभार्या सोदरज्येष्ठभ्रातृभार्या **उपसंग्राह्या** पादौ स्पृष्ट्वा नमस्कार्या। **विप्रोष्य** प्रोषितागमने सतीत्यर्थः। **ज्ञातिसम्बन्धयोषित** इत्यत्रापि सवर्णशब्दोऽनुषज्यते ।।१३२।।

(६) **रामचन्द्रः। भ्रातुर्भार्या** सवर्णा **अहनि अहनि** नित्यं **उपसङ्ग्राह्याः**। तथा **ज्ञातिसम्बन्धिन्यो योषितः विप्रोष्य** प्रवासादागत्य **उपसङ्ग्राह्याः**। ।।१३२।।

(७) **मणिरामः। भ्रातुर्भार्या** सजातीया ज्येष्ठा, न तु विजातीयाः अहन्य**हनि** उपसंग्राह्याः पादयोरभिवाद्याः। **ज्ञातिसंबंधियोषितस्तु विप्रोष्य** परदेशादागत्य न तु प्रत्यहम्। **ज्ञातयः** पितृव्यादयः। सम्बन्धिनः मातृकादयः ।।१३२।।

(८) **गोविन्दराजः। भ्रातुर्भार्येति**। पूजाप्रकरणात् ज्येष्ठ**भ्रातृभार्या उपसंग्राह्या** पादयोः। "नाभिवाद्येह पादयोः" इति दर्शनात्। **सवर्णा** समानजातीया प्रत्यहम्। **ज्ञातयो** मातृपितृपक्षाः **संबन्धिनो** वैवाह्याः तद्भार्याः पुनः प्रवासप्रत्याग-तेनो**पसंग्राह्याः**, न त्वहरहः ।।१३२।।

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि।
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ।।१३३।।

(१) **मेधातिथिः**। पितुश्च या भगिनी मातुश्च या भगिनी तस्यां **स्वसरि** चात्मीयायां ज्येष्ठायां भगिन्यां मातृवद्वृत्तिरतिदिश्यते।

"ननु च मातृष्वसुः पितृष्वसुश्चायमुक्त (श्लो. १३१) एव धर्मो 'मातृष्वस्रा मातुलानी' इत्यत्र। अथोच्यते। 'तत्र गुरुपत्नीवदित्युक्तम्। इह तु **मातृवद्वृत्ति**-रित्युच्यत इति।' "नैष भेदः। तुल्या हि गुरुपत्न्यां मातरि च वृत्तिः"।

केचिदाहुः **माता ताभ्यो गरीयसी**त्येतद्वक्तुमनूद्यते भगिन्योः पितुर्मातुश्च गरीयस्त्वम् । यदा माताऽऽज्ञां ददाति स्वस्रादयश्च तदा मातुराज्ञा क्रियते न तासाम् । न चैतद्वाच्यमेतदपि सिद्धं "माता गौरवेणातिरिच्यत" इति । अर्थवादत्वात्तस्य ।

अन्ये तु गुरुपत्न्या मातुश्च वृत्तिभेदं मन्यन्ते । गुरुपत्न्याः पूजाज्ञाद्यावश्यकम् । मातुस्तु शैशवाद्वाल्लभ्येनान्यथात्वमपि । लालनात्तत्रोभयापदेशान्मातृष्वसुः पितृष्वसुश्च व्यवस्था । शैशवे लालनं तुल्यमेव स्वस्यां स्वसरि । अतीतशैशवस्य तु गुरुपत्नीवत्संपूज्यत्वमिति । न चानेनैवैतत्सिध्यति । असति हि वाक्यद्वये मातृवद्वृत्तिरित्येतावता प्राकरणिकी अभिवादननिर्वृत्तिरेव विज्ञायेत ।।१३३।।

अथ पुनः स्नेहवृत्तिरतिदिश्यते ।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। स्वसरि** स्वस्य **मातृवद्वृत्ति**र्वर्तनं मातरि यथावृत्तं वर्तनमन्नदानादिना पोषणं **आतिष्ठेत्** अनुतिष्ठेत् । अत्र पितृमातृस्वसृसाहचर्यात् स्वज्येष्ठश्वशुराभिवादनमपि सिद्धम् । **माता ताभ्य इति** । तेन तासामुपकारे क्रियमाणे यदि मातुरनिष्टं स्यात् तदा न कार्यमित्युक्तं भवति ।।१३३।।

(३) **कुल्लूकः। पितुर्भगिन्यामिति । पितुर्मातुश्च भगिन्यां ज्येष्ठायां चात्मनो** भगिन्यां **मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् । माता** पुनस्ताभ्यो गुरुतमा। ननु 'मातृष्वसा मातुलानी'-त्यनेनैव गुरुपत्नीवत्पूज्यत्वमुक्तं, किमधिकमनेन बोध्यते। उच्यते? इदमेव **माता ताभ्यो गरीयसीति** । तेन पितृष्वस्रानुज्ञायां दत्तायां मात्रा च विरोधे मातुराज्ञा अनुष्ठेयेति । अथवा पूर्वं पितृष्वस्रादेर्मातृवत्पूज्यत्वमुक्तम्, अनेन तु स्नेहादिवृत्तिरप्यतिदिश्यत इत्यपुनरुक्तिः ।।१३३।।

(४) **राघवानन्दः। ज्यायस्यां** ज्येष्ठायां **स्वसरि** भगिन्यां एतासां समवाये तासां कनीयस्यपि मातैव पूर्वं नमस्येत्याह **मातेत्यादि** ।।१३३।।

(५) **नन्दनः। पितुश्च मातुश्च ज्यायस्यां भगिन्या**मात्मनो ज्यायस्यां **स्वसर्यपि** च **मातृवत् वृत्तिं** पादोपसंग्रहणादिकां **आतिष्ठेत्** कुर्यात्। आज्ञाकरणादौ **माता ताभ्यो गरीयसी** । 'मातृष्वसा मातुलानी'त्यादिश्लोके मातृष्वसृपितृष्वस्रोरुपादानं कनीयोविषयमिति विवेक्तव्यम् ।।१३३।।

(६) **रामचन्द्रः। पितुर्भगिन्यां मातुश्च भगिन्यां ज्यायस्यां** ज्येष्ठायां **स्वसर्यपि** भगिन्यामपि ।।१३३।।

(८) **गोविन्दराजः। पितुर्भगिन्यामिति** । पितृष्वसृमातृष्वसृज्येष्ठभगिनीनां मातृवद्वर्तेत। मातृष्वसृपितृष्वस्रोः 'संपूज्या गुरुपत्नीवत्' इत्यनेनैव पादोपसंग्रहणादि-पूजासिद्धाविदं वचनम् प्रियकरणादिमातृवृत्त्यतिदेशार्थम्। यथा वक्ष्यति,–"तयोर्नित्यं

प्रियं कुर्यात्" इति औपदेशिकातिदेशिकवृत्तिविधानेनैव च मातुः प्रकर्षसिद्धौ "माता त्वाभ्यो गरीयसी" "पितृष्वसृमातृष्वसृज्येष्ठे"ति वचनं मातृनिषिद्धस्य तत्प्रियकरण-प्रतिनिषेधार्थम् ।।१३३।।

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ।।१३४।।

(१) **मेधातिथिः।** उक्तं पूर्वं "ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयतीति"। तत्र कियद्भिर्वर्षैः स्थाविर्यं भवति। लोके हि शिरःपालित्ये स्थविरव्यवहारः तन्निरूपणार्थमिदम् ।

दशभिर्वर्षैर्जन्मनोऽधिकैरपि पौराणां सख्यमाख्यायते । तेन दशवर्षाधिको ज्येष्ठो भवति, अपि तु मित्रवद्व्यवहर्तव्यः। यथोक्तं 'भो भवन्निति वयस्य' इति। दशभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वं ज्येष्ठः। आख्यानमाख्या। **दशाब्दा** आख्या यस्य सख्यस्य। त्रिपदो वहुव्रीहिः। आख्यानिमित्तत्वाद्वर्षाणां सामानाधिकरण्यं, निमित्तनिमित्तिनो-र्भेदस्याविवक्षितत्वात्। एतावांश्च समासान्तर्भूतोऽर्थः 'यः पूर्वजो दशवर्षाणि यावत्स सखैव भवति'। पुरे भवाः '**पौराः**' तेषाम्। पुरग्रहणं प्रदर्शनार्थं, ग्रामवासिनामपि एष एव न्यायः। ये केचिदेकस्मिन् ग्रामे वसन्ति तावत् यस्मिन् परस्परप्रत्यासत्तिहेतुर्विद्यते ते सखायः ।

ये तु कलां काञ्चन बिभ्रति शिल्पगीतवाद्यादिकां, तेषां पञ्चवर्षाणि योऽधिकः स सखा; तत ऊर्ध्वं ज्येष्ठः। त्रयोऽब्दाः पूर्वे यस्य तच्छ्रोत्रियाणां सख्यम्। अल्पेनापि कालेन **स्वयोनिषु** एकवंश्येषु कतिचिदहानि योऽधिकः स ज्येष्ठः। "कियान्पुनः स्वल्पकालः।" न तावत् त्र्यब्दः। **त्र्यब्दपूर्वमिति** निर्दिश्याल्पेनेत्युच्यमानस्ततो न्यूनः प्रतीयते। एकवचननिर्देशाच्च न वर्षद्वयम्। नाप्येकोऽब्दः। **स्वल्पेनेति** विशेषणानुपपत्तेः। परिच्छिन्नपरिमाणो ह्यब्दवाच्योऽर्थः तस्याहोरात्रमात्रेण न्यूनस्य नाब्दत्वमस्ति। तस्मादल्पेनेति कालसामान्यमपेक्षते। संवत्सरादवरश्च तस्य विशेषः। अपिशब्द-श्चैवशब्दस्यार्थे द्रष्टव्यः। अल्पेनैव कालेन सख्यं, वहुना तु ज्येष्ठत्वमेव ।

एतच्च समानगुणानां समानजातीयानां च द्रष्टव्यम्। एतेन लौकिकं स्थविर-लक्षणं निवर्तितमापेक्षिकमाश्रितम्। अन्ये तु व्याचक्षते। नानेन स्थविरत्वं लक्ष्यते, किं तर्हि? सखित्वमेव। यथाश्रुतत्यागेन स्थविरलक्षणं स्यात्, 'इयता कालेन सखा परतस्तु ज्येष्ठ इति'। अयं च श्लोकार्थः। एकत्र पुरे वसन्ति दशवर्षाणि यावत्तानि मित्राणि। कलाश्चतुःषष्टिस्तद्विदां सङ्गत्या पञ्चभिर्वर्षैः। **स्वयोनिषु** स्वल्पेनापि च कालेन सह वसतां मित्रत्वमेव। अतश्च न सर्वो वयसा तुल्यो वयस्यः, किं तर्हि? एतदेव। समानवयस्त्वे चैतल्लक्षणम् ।

युक्तमेतत् । किन्तूत्तरश्लोको विरुध्यते । तत्र हि जातेः प्राधान्यं, न वयसः । यदि चात्रेयता कालेन ज्यैष्ठ्यमुक्तं भवति तदा विजातीयानामप्याशङ्क्यमानं न निवर्त्यत इति युक्तम् । पूर्वे च व्याख्यातार आद्यमेव व्याख्यानं मन्यन्ते ।।१३४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । दशाब्द**पर्यन्तमाख्यायते कथ्यते **पौराणां सख्यं** पौराणां पुरवासिनां अन्योन्यं दशाब्दादूर्ध्वमेव ज्येष्ठापत्यतायामभिवादनमित्यर्थः । **पञ्चाब्द-पर्यन्तं कलाभृतां** कलागीतादिकारिणां चारणानाम् । **त्र्यब्दपूर्व**मित्यत्र 'त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हती'ति स्मृत्यन्तरात् । अभिवादनं व्यवहितमप्यन्वीयते । त्रिभ्योऽब्देभ्यः पूर्वमेव जातस्याभिवाद्यत्वमित्यर्थः । त्र्यब्दपूर्वस्त्र्यब्दपूर्वकालोत्पन्नतया ज्येष्ठस्तद्विषयत्वादभिधानमपि त्र्यब्दपूर्वम् । एवं **स्वयोनिषु** स्वसमानयोनिषु ज्ञातिबन्धुष्व**ल्पेनापि** कालेन दिनैकपूर्वकत्वेनापि ज्येष्ठतायामभिवादनमित्यर्थः । तदुक्तम् वयस्यः समानेऽहनि जात इति ।।१३४।।

(३) **कुल्लूकः । दशाब्दाख्यमिति** । दश अब्दा आख्या यस्य **तद्दशाब्दाख्यं पौरसख्यम्** । अयमर्थः एकपुरवासिनां वक्ष्यमाणविद्यादिगुणरहितानामेकस्य दशभिरब्दैर्ज्येष्ठत्वे सत्यपि सख्यमाख्यायते । पुरग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । तेनैकग्रामादिनिवासिनामपि स्यात् । गीतादिकलाभिज्ञानां **पञ्चवर्षपर्यन्तं** सख्यम् । **श्रोत्रियाणां त्र्यब्द-पर्यन्तम्** । सपिण्डेष्वत्यन्ताल्पेनैव कालेन सह सख्यम् । अपिरेवार्थे । सर्वत्रोक्तकालादूर्ध्वं ज्येष्ठव्यवहारः ।।१३४।।

(४) **राघवानन्दः ।** नमस्कारप्रसङ्गेन मान्यत्वे कारणमाह **दशाब्दाख्यमिति** चतुर्भिः । एकपुरवासिनां विद्यागुणहीनत्वेपि **दशाब्दाख्यं** वयसा स्थित्या वा दशवर्षाधिक्यं अभ्युत्थानाख्यमान्यत्वे कारणम् । पुरग्रहणं ग्रामाद्युपलक्षणम् । तथा **पञ्चाब्दाख्यं** गीतादि**कलावतां** कलाग्रहणापेक्षया । **स्वयोनिषु** पितृव्यतत्पुत्रादिषु **स्वल्पेन** वयसा ।।१३४।।

(५) **नन्दनः ।** अत्र पौरशब्देन समानदेशवासिनो लक्ष्यन्ते । सख्यशब्देनालिङ्गनादिकं । पौरैरन्योन्यं सख्यं **दशाब्दाख्यं** कर्तव्यं स्यात् दशभिः शब्दैराख्या व्यपदेशो यस्य तद्दशाब्दाख्यम् । ननु किमुक्तं भवतीति चेत् एकपुरवासिनः सवर्णलक्ष्यमाणलक्षणा हि तादृशवर्षान्तरालजन्मानश्चैतैस्समेत्य सख्यमेव कर्तव्यम् । **अल्पेनापि स्वयोनिषु** स्वल्पेनापि सख्यं स्यात् । ज्ञातय एकवर्षान्तराला इति यावत् कलाभृतां शिल्पविद्यावेदिनां **पञ्च**वर्षान्तरालजन्मनां सख्यमेव कर्तव्यं तैरन्योन्यं समेत्येत्यर्थः । **श्रोत्रियाणां त्र्यब्दपूर्वं** सख्यं स्यात् । **त्र्यब्दपूर्वं** त्र्यब्दनिमित्तम् । श्रोत्रियास्त्रिवर्षान्तरालजन्मानश्चेत् तैश्चापि समेत्य सख्यमेव कर्तव्यम् । एवमुक्तं भवति दशपञ्चत्र्येकवर्षाधिक्ये श्रैष्ठ्यमेव प्रतिपत्तव्यमिति ।।१३४।।

(६) **रामचन्द्रः । पौरसख्यं** पौराणां एकपुरनिवासिनां विद्यादिगुणरहितानां सख्यं **दशाब्दाख्यं** दशवार्षिकसख्यं विश्वासास्पदं **कलाभृतां** काव्यनाटकादिज्ञातॄणां **पञ्चाब्दाख्यं** पञ्चवार्षिकं सख्यं **श्रोत्रियाणां अब्दपूर्वकं** सख्यम्। **स्वयोनिषु** स्वबन्धुषु **अल्पेनापि** नमस्कारार्हत्वं **सख्यं** कार्यं व्यवहरणम् ।।१३४।।

(७) **मणिरामः** । केषां कियत्कालानन्तरं ज्येष्ठता भवतीत्यत्राह **दशाब्दाख्यमिति ।** दशाब्द आख्या यस्य तत् **दशाब्दाख्यम् पौरसख्यं ।** अयमर्थः–एकपुरवासिनां विद्यादिगुणरहितानां दशवर्षोत्तरं ज्येष्ठता, तावत्पर्यन्तं पौरसख्यमेव। **कलाभृतां** गीतादिकलाभिज्ञानां पञ्चवर्षानन्तरं, श्रोत्रियाणां वर्षत्रयानन्तरं, **स्वयोनिषु** सपिण्डेषु **स्वल्पेनैव** कालेनेत्यर्थः। तथा च तावत्कालपर्यंतं नाभिवादनमिति ज्ञेयम्।।१३४।।

(८) **गोविन्दराजः** । **दशाब्दाख्यमिति** । एकपुरनिवासिनां निर्गुणानामेकस्य **दशभिर्वर्षैः** ज्येष्ठे सत्यपि सख्यमाख्यायते। ततश्चासौ भो भवत् इति वयस्य इत्येवं गौतमस्मरणाद्वाच्यः। एवं **कलाभृतां** गीतज्ञानां **पञ्चभिरब्दैः** सख्यमाख्यायते वेदाध्यायिनां **त्यब्दपूर्वं** त्यब्दाधिकं त्रिवर्षज्येष्ठेन सख्यम्। ज्ञातिषु पुनरप्**यल्पेनैव** कालेन । यत्र वर्षव्यवहारो नास्ति तेन सख्यम् अन्यथा सर्वत्रात्र ज्येष्ठत्वव्यवहारः ।।१३४।।

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।
पितापुत्रौ विजानीयाद् ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ।।१३५।।

(१) **मेधातिथिः ।** दशवर्षाणि जातस्य यस्य स भवति 'दशवर्षः' परिच्छेदकः कालः, तस्य परिच्छेद्यो ब्राह्मणः श्रुतः । न च तस्योच्चनीचतादि कार्श्यादि वा कालेन परिमातुं शक्यम्, किं तर्हि ? तदीया काचित्क्रिया । सा च जन्मनः प्रभृति नित्यसमवायिनी प्राणधारणलक्षणैव ।

एवं **शतवर्षमिति । पितापुत्रौ** तौ द्रष्टव्यौ । **तयोः** सम्प्रधार्यमाणयो**र्ब्राह्मणः पिता।** चिरवृद्धेनापि क्षत्रियेण स्वल्पवर्षोऽपि ब्राह्मणः प्रत्युत्थायाभिवाद्यश्चेति प्रकरणार्थः ।।१३५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अतस्तादृशं **ब्राह्मणं** तादृक् **क्षत्रियो**ऽभिवादयेदित्यर्थः । एवं क्षत्रियाद्यपेक्षया वैश्यादीनामप्युन्नेयम् । तथा वैश्यस्य च शूद्रस्य च शतवर्षातिरिक्तज्येष्ठतायामपि विप्रापेक्षं पुत्रत्वमित्यर्थादुक्तम् ।।१३५।।

(३) **कुल्लूकः। ब्राह्मणमिति। दशवर्षं ब्राह्मणं शतवर्षं** पुनः **क्षत्रियं** पितापुत्रौ जानीयात्। **तयो**र्मध्ये दशवर्षोऽपि **ब्राह्मण** एव क्षत्रियस्य शतवर्षस्यापि **पिता** तस्मात्पितृवदसौ तस्य मान्यः ।।१३५।।

(४) **राघवानन्दः । पितेति** । पितृवन्मानार्हः ।।१३५।।

(५) **नन्दनः**। वर्णज्यैष्ठ्यवयोज्यैष्ठ्ययोर्वर्णज्यैष्ठ्यं मान्यतानिमित्तमित्याह **ब्राह्मणमिति**। अत्र ब्राह्मणक्षत्रियशब्दावुत्कृष्टापकृष्टवर्णोपलक्षणार्थौ। अन्योन्यमपि मान्यतानिमित्तानि ॥१३५॥

(६) **रामचन्द्रः। ब्राह्मणं दशवर्षं तु**। **दशवार्षिकः ब्राह्मणः शतवर्षीयक्षत्रियः** तस्य क्षत्रियस्य ब्राह्मणः पूज्यः। पितृरूपं ब्राह्मणं पुत्ररूपं क्षत्रियं जानीयात्। **तयोः** क्षत्रियवैश्ययोः **ब्राह्मणः पिता** पितृस्थानीय इत्यर्थः ॥१३५॥

(७) **मणिरामः। पिता** पितृवन्मान्य इत्यर्थः ॥१३५॥

(८) **गोविन्दराजः। ब्राह्मणमिति**। ब्राह्मणक्षत्रिययोः दशवर्षशतवर्षवयसोः अभिवादनादौ पितापुत्रव्यवहारः स्यात्। तयोर्मध्यात् पुनः ब्राह्मणः पितृस्थानीयः ॥१३५॥

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी।
एतानि मानस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥१३६॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तं जातेरुत्कर्षहेतुत्वम्। हीनजातीयेनोत्तमजातीयः पूज्यः। इदानीं समानजातीयानां य अभिवादनादिपूजाहेतवस्तेषां बलाबलमुच्यते। तत्र वयसः पुनरभिधानं बलाबलार्थम्।

वित्तादिसम्बन्धोऽत्र सर्वत्र पूजाहेतुः। वित्तवत्त्वं बन्धुमत्त्वं **मानस्थानमिति**। अयमत्रार्थः – न विशिष्टबन्धुतैव पितृव्यमातुलादिरूपता मानकारणं, बन्धुमान्यो बहुबन्धुः स पूज्यः।

वयः प्रकृष्टमिति ज्ञेयम्। ईदृश एव चार्थे प्रायेणायं प्रयुज्यते। "पित्रा पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव सः" इति। यावच्च वयः पूजाहेतुः तदुक्तमेव 'दशाब्दाख्यमिति।'

कर्म श्रौतं स्मार्तं तदनुष्ठानपरता। **विद्या** साङ्गसोपकरणवेदार्थज्ञानम्।

"ननु विद्वान्यजते विद्वान्याजयतीत्यविद्यस्य कर्मानुष्ठानानधिकाराद्विद्यया विना कथं कर्मणां मानहेतुता?"

नैष दोषः। प्रकर्षोऽत्राभिप्रेतः। अतिशयवती विद्या मानहेतुः। स्वल्पविद्यस्याप्यनुष्ठानोपपत्तिः। यो यावज्जानाति स तावत्यधिक्रियते। न विद्याया वाचनिकमधिकारहेतुत्वमपि तु सामर्थ्यलक्षणम्।

"अविदितकर्मस्वरूपो ह्यवैद्यस्तिर्यक्कर्मा क्वाधिक्रियताम्?"

शक्यं ह्यनेन कतिचित्स्मृतिवाक्यान्युपश्रुत्य जपतपस्यनुष्ठातुम्। अग्निहोत्रादिकर्मणां तु वेदवाक्यावबोध उपकरोति। तत्रापि यो यावज्जानाति स तावत्यधिक्रियते।

अग्निहोत्रवाक्यानां योऽर्थं वेत्ति स तत्राधिक्रियते। क्रत्वन्तरज्ञानं न तत्रोपकारकम्।

अथोच्यते—"-'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः', इति कृत्स्नवेदविषयोऽयं विधिरवबोध-पर्यन्तः। तत्र कृत्स्नस्य वेदस्यावबोधे कर्तव्ये कुतोऽयं प्रतिभागावबोधसंभवः? येनो-च्यते 'योऽग्निहोत्रवाक्यस्यार्थं वेत्ति वाक्यान्तरार्थमविद्वानप्यधिक्रियत', इति।"

अत्रोच्यते। एकशाखाध्ययनं तावदवश्यं कर्तव्यम्। तत्र येनैकशाखाऽधीता तस्याश्चार्थोऽवधृतः सोऽनवधृतशाखान्तरार्थोऽधिक्रियते।

"ननु च सर्वत्रैक एव शास्त्रार्थः। यदि नाम पदवर्णानुपूर्वीभेदः, शास्त्ररूपं त्वभिन्नम्। पदार्थन्यायव्युत्पत्त्या वाऽवबोधः। न च प्रतिशाखं पदार्था भिद्यन्ते। नापि न्यायः। तत्र येनैव हेतुनैकस्याः शाखाया अर्थोऽवधार्यते शाखान्तरेऽप्यसा-वस्ति, न व्युत्पत्त्यन्तरमपेक्ष्यते। तत्र यद्येका शाखाऽवगता, सर्वा एवावगता भवन्ति।"

सत्यम्। यान्येकस्यामग्निहोत्रादीन्युपदिष्टानि तेषां शाखान्तरेऽप्युपदिश्य-मानानां मा भूद् भेदः। किन्तु कस्याञ्चिच्छाखायां कानिचित्कर्माणि नैवोपदि-श्यन्ते। यथा बाह्वृचे आश्वलायनके दर्शपूर्णमासौ श्येनादिराभिचारिकः, अन्ये च सोमयागवाजपेयबृहस्पतिसवादयः। तत्र यत्तच्छाखाधीनमग्निहोत्रज्योतिष्टोमादि तत्राधिक्रियते। शाखान्तरं त्वनधीतमश्रुतं कथं तद्विहितानि कर्माण्यतच्छाखाध्यायी वेत्तु। न चैते सोमयागा नित्या, येनाननुष्ठानप्रत्यवायभयात्परिज्ञानाय शाखान्तर-मन्विष्येत। आधानं तु यद्यपि तत्र न पठितं तत्रा'प्युद्धराहवनीयमि'त्याहवनीयस्य विधानम्। लोकात्तदर्थमनवबुध्यमानः कोऽयमाहवनीयो यस्याधानमिति शाखा-न्तरमन्विष्यति। ततः शाखान्तरे पठ्यमानमाधानप्रकरणं सर्वं पर्यालोचयति। एवमामावास्येन वा हविषेष्ट्वा पौर्णमासेन वेति श्रुत्वा कीदृशमनयोः कर्मणो रूप-मिति तथैव शाखान्तरं गवेषयते। एवमन्यदपि यत्काम्यं नित्यं चानुष्ठेयं तस्य यत्किञ्चिदङ्गजातं तत्र नाम्नातमाध्वर्यवमौद्गात्रं वा तत्परिज्ञाय तथैव शाखान्त-राधिगमः। यत्तु शाखान्तराधीतमनुष्ठेयं तस्य न वेदनसम्भवः। अनेकशाखाध्या-यिनस्तु तदर्थपरस्य सर्वमेतत्प्रत्यक्षमिति। अस्तीदृशीं विद्यामन्तरेणापि कर्मानुष्ठा-नम्। अथवा ईषद्व्युत्पत्त्याऽपि सम्भवत्यनुष्ठानम्।

यस्य तु निर्मला विद्या, व्याख्येयानि विद्यास्थानानि, तस्य विद्या मान्यता-स्थानम्। 'गरीय' इति द्वयोर्द्वयोः सम्प्रधारणेऽयमियसुन्प्रत्ययः। चतुर्दशविद्यास्था-नज्ञः पङ्ग्वन्धनिर्धनादिरनधिकृतोऽपि विद्ययैव पूज्यते।

तेषां विरोधे बलाबलमाह **गरीयो यद्यदुत्तरम्**। एकस्य वित्तमन्यस्य बहु-बन्धुता, तत्र वित्तवतो बन्धुमान्मान्यः। यस्माच्च यत्परं तत्तस्माद् गुरुतरम्। तथा

वन्धोर्वयः, ततः पूर्वस्मादपि वित्तात्तद्गुरु सिद्धम्। अत उपपन्नम् "श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीयस्तन्मूलत्वाद्धर्मस्येति" **गौतम**वचनम् (अ. ६ सू. १९।२०)।

"गरीय इति कथं प्रकर्षप्रत्ययो यावता नैव पूर्वस्य गुरुत्वम्। यदि हि द्वे गुरुणी तत्रोत्तरस्य गरीयस्त्वमस्ति। तर्हि पूर्वापेक्षया वित्तस्य नास्तीति" चेत्।

समुदाये सामान्येन गुरुत्वेऽपेक्षिते अपरस्य प्रकर्षविवक्षायां युज्यत ईयसुन्।

मानः पूजा तस्य **स्थानं** कारणम्।

'मान्यस्थानानीति' वा पाठेऽन्तर्भूतभावार्थो द्रष्टव्यः, 'मान्यत्वस्थानानि, मान्यत्वकारणानि ॥१३६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मान्यस्थानानि** यदपेक्षया यत्र वित्ताद्युत्कर्षस्तत्र मान्यताकारणमिति, यथा शतवित्तापेक्षया सहस्रवित्तो मान्यः। न तु देहदीर्घत्वादेरिवाधिक्येऽपि न मान्यत्वनिमित्तता। अर्थेषु पञ्चसु पूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरं गरीयो माननाहेतुः। **बन्धवः** ज्ञातयः। **कर्म** यागादिविधावेतदर्थज्ञानम्। एतच्च सवर्णेष्वन्योन्यम्। न तु वर्णापकर्षेषूत्कर्षहेतुत्वमेषाम् ॥१३६॥

(३) **कुल्लूकः**। **वित्तं** न्यायार्जितं **धनं बन्धुः** पितृव्यादिः **वयो**ऽधिकवयस्कता **कर्म** श्रौतं स्मार्तं च **विद्या** वेदार्थतत्त्वज्ञानं एतानि पञ्च मान्यत्वकारणानि। एषां मध्ये यद्यदुत्तरं तत्तत्पूर्वस्माच्छ्रेष्ठमिति वहुमान्यमेलके वलावलमुक्तम् ॥१३६॥

(४) **राघवानन्दः**। विजातीयानामुत्कर्षमुक्त्वा सजातीयानां तं आह **वित्तमिति**। **वित्तं** धनं न्यायार्जितम्। **बन्धुः** पितृव्यादिः। **कर्म** श्रौतं स्मार्तं च। **विद्या** वेदार्थतत्त्वज्ञानम्। **यदुत्तरमिति**। तादृशधनवतो वन्धुमान्मान्यः वन्धुमतो वयोधिकस्ततोपि कर्मी, ततोपि विद्यावान् इति। एवं त्रिषु विप्रादिषु भूयांसि गुणवन्तीति वहवो गुणा यत्रेत्यर्थः। तेनायमर्थः—वित्तबन्धुयुक्तो वयोधिकान्मानार्हः। एवं वित्तादित्रययुक् कर्मवतः, वित्तादिचतुष्टययुक्तविद्यावत इति ॥१३६॥

(५) **नन्दनः**। तेषां वलावलं चाह **वित्तमिति**। **बन्धुः** कुलम्। **कर्म** यज्ञदानादि। **मान्यस्थानानि** मान्यं मानः पूजास्थानानि पूजानिमित्तानि। एतेषु **यद्यदुत्तरं** तत्तत् पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् गरीयो मान्यस्थानम् ॥१३६॥

(६) **रामचन्द्रः**। **वित्तं** वित्तवन्तं स्ववन्धुं **वयः** वयसाधिक्यं **सुकर्म**कर्तारं विद्या पञ्चमी भवति। एतानि मान्यस्थानानि पूज्यस्थानानि **यत् यत् उत्तरं गरीयः** पूज्यं भवतीत्यर्थः। पञ्चानां वित्तादीनां यत्र पूर्वमप्येकं भवति स उत्तरस्मादपि मान्यः, तेन वित्तवन्धुयुक्तो वयोधिकात् मान्यः। एवं वित्तादिगुणत्रययुक्तः कर्मतः, वित्तादिचतुष्टययुक्तः विदुषो मान्यः। गुणवति तद्वत् ॥१३६॥

(७) **मणिरामः**। पञ्च मान्यत्वे (कारणान्याह) **वित्तमिति**। यद्यदुत्तरं तत्तत् पूर्वस्मात् श्रेष्ठमित्यर्थः ।।१३६।।

(८) **गोविन्दराजः**। **वित्तमिति**। धनज्ञातिवयःश्रौतस्मार्तकर्माचरणविद्याः समानजातीयत्वे सति **मान्यस्थानानि** पूज्यत्वे करणीयानि। ततश्चावित्तस्य वित्तवान् मान्यः। तथैषां वित्तादीनां मध्यात् **यद्यत्** पश्चान्निर्दिष्टं तत्तत् पूर्वस्मात् **पूर्वस्मात् गुरुतरम्**। अतश्च वित्तवतां बन्धुमान् मान्य इत्यवतिष्ठते ।।१३६।।

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च।
यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ।।१३७।।

(१) **मेधातिथिः**। एकैकगुणसम्बन्धे परस्य ज्यायस्त्वमुक्तम्। यत्रेदानीं द्वौ पूर्वविकस्य भवतोऽपरस्यैकः पर इति तत्र कथमित्यत आह। **पञ्चाना**मेतेषां मानस्थानानां यत्र **भूयांसि** बहून्यसर्वाणि स मान्यः। तत्र परत्वन्नातीवादर्तव्यम्। एकस्य वित्तबन्धू द्वे। अन्यो वृद्धवयाः। तत्र पूर्वे बाधके। सत्यपि बहुत्वे यदि न श्रेष्ठानि भवन्ति, एकं चैकस्यात्युत्कृष्टं, तदा साम्यम्। न पुनः परबाधकत्वम्। गरीय एकापेक्षया वरिष्ठत्वात्। यदि तु भूयांसि **गुणवन्त्य**त्युत्कृष्टानि तदा साम्येऽपि सङ्ख्यया परेषां, पूर्वाणि परैश्च समसङ्ख्यानि, तदा न पूर्वतरतया बाध्यबाधकभावः। किं तर्हि? सामान्यमेव।

"ननु च यत्र गुणवन्ति स्युः सोऽत्र मानार्ह इत्यभिधानेन समसङ्ख्यस्यापि पूर्वस्य बाधकत्वमेव युक्तम्।"

नैवम्। तुल्यत्वे गुणानामेतस्य चरितार्थत्वात्। यथैकोऽपि विद्यावानपरोऽपि, तयोर्यस्य गुणवती प्रकृष्टा विद्या स प्रशस्यते। एवं सर्वत्र।

त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येषु। यद्येते गुणा भूयांसः प्रकृष्टाश्च क्षत्रियस्यापि भवन्ति तदा हीनगुणेन ब्राह्मणेन जात्युत्कृष्टेनापि क्षत्रियः पूज्यः। एवं क्षत्रियेण वैश्यः। एवं त्रिभिरपि द्विजातिभिः **शूद्रोऽपि दशमी**मितः। 'दशमी' अन्त्यावस्थोच्यते। अत्यन्तवार्धकोपलक्षणमेतत्। एवं च वित्तबन्धू शूद्रस्य माने न हेतू त्रैवर्णिकान्प्रति, दशमीग्रहणात्। कर्मविद्ये तु नैव तस्य सम्भवतोऽनधिकारात्।

भूयांसीत्याधिक्यमात्रं विवक्षितं न बहुत्वसङ्ख्यैव। तेन द्विविषयताऽपि सिद्धा भवति। न ह्ययं सङ्ख्यावाच्येव बहुशब्द इत्यत्र प्रमाणमस्ति। भूयःशब्दश्चायं न बहुशब्द आधिक्ये च तत्र तत्र दृष्टप्रयोगः। "भूयांश्चात्र परिहारः" "भूयसाऽभ्युदयेन योक्ष्य" इति। प्रत्ययार्थबहुत्वमपि न विवक्षितम्। "जात्याख्यायाम्" ह्येतद्बहुवचनम्। विवक्षायां हि एकस्य गुणतो मानहेतुत्वं न स्यात्। ततश्च पूर्वा-

वगतिर्बाध्येत। 'शूद्रोऽपि दशमी'मित्यत्र च केवलस्यैव वयसः प्रकर्षे मानहेतुत्वं ब्रुवन्नविवक्षां दर्शयति। समाचारश्चैवमेव ।।१३७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पञ्चानां** मध्ये वित्तादीन्येकैकसजातीयानि ब्राह्मणादि**वर्णत्रये** यत्र **गुणवन्ति** भूत्वा **भूयांसि स मानार्हः**, न तु निर्गुणः तद्भूयस्त्वे। यथा प्रतिग्रहार्जिताल्पधनादपि न वृद्ध्यार्जितबहुधनः श्रेयानित्येवमन्यत्राप्यून्नेयम्। यथा **शूद्रोऽपि दशमी**मवस्थां **गतो** नवतिवर्षादूर्ध्वं वित्तादिचतुष्टयबाहुल्ये शूद्रान्तराणां द्विजातीयानां च मान्यः। चकारात् वञ्चनाभाव एव चास्य द्विजैर्मान्यता। विद्या तु तस्य न संभवत्येवेति ।।१३७।।

(३) **कुल्लूकः**। **त्रिषु वर्णेषु** ब्राह्मणादिषु पञ्चानां वित्तादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमप्यनेकं भवति स एवोत्तरस्मादपि मान्यः। तेन वित्तबन्धुयुक्तो वयोधिकान्मान्यः। एवं वित्तादित्रययुक्तः कर्मवतो मान्यः। वित्तादिचतुष्टययुक्तो विदुषो मान्यः। **गुणवन्ति चेति** प्रकर्षवन्ति। तेन द्वयोरेव विद्यादिसत्त्वे* प्रकर्षो मानहेतुः। **शूद्रोऽपि दशमी**मवस्थां नवत्यधिकां **गतो** द्विजन्मनामपि **मानार्हः**। शतवर्षाणां दशधाविभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ।।१३७।।

(४) **राघवानन्दः**। **दशमीं गतः** नवत्यूर्ध्ववयो गतः ।।१३७।।

(५) **नन्दनः**। पञ्चानां वित्तादीनां मध्ये **त्रिषु** वर्णेषु यस्मिन्**भूयांसि** वित्तबन्धुवयांसि स्युः यस्मिन्वा **गुणवन्ति** गरीयांसि विद्याकर्मवयांसि स्युः स वित्तबन्धुवयोयुक्तो वित्तबन्धुवयोहीनादत्र लोके **मानार्हः**। एवं विद्याकर्मवयोयुक्तो विद्याकर्मवयोहीनाच्छूद्रोऽपि वित्तादिमांश्च तद्वन्मानार्हः स **चेद्दशमी**मवस्थां **गतः**। अनेन वयसा नवत्या ऊर्ध्वं शूद्रस्य वयो**ज्यैष्ठ्यमिति** सूचितम् ।।१३७।।

(६) **रामचन्द्रः**। वित्तबन्ध्वादीनां **पञ्चानां** मध्ये **त्रिषु वर्णेषु गुणवन्ति भूयांसि** बहूनि यत्र **स्युः ते** च **मानार्हा** भवन्ति। तद्यथा–**त्रिषु** वर्णेषु यदि ब्राह्मणा बहवः सन्ति तर्हि ये गुणिनः भवन्ति ते मानार्हा भवन्तीत्यर्थः। बहवः क्षत्रियाः सन्ति चैतेषां क्षत्रियाणां मध्ये ये गुणिनः भवन्ति ते मानार्हा भवन्तीत्यर्थः। बहवः वैश्याः सन्ति तेषां मध्ये गुणिनः भवन्ति ते मानार्हा भवन्तीत्यर्थः। **शूद्रोऽपि दशमीं गतः** वृद्धत्वं गतः सन् **मानार्हः** पूजार्हः स्यादित्यर्थः ।।१३७।।

(७) **मणिरामः**। **पञ्चानां** वित्तादीनां मध्ये यत्र पुरुषे **भूयांसि** पूर्वमपि अनेके भवन्ति स एवोत्तरस्मादपि मान्यः। तेन वित्तबन्धुयुक्तः वयोऽधिकान्मान्यः। एवमग्रेऽपि। **गुणवन्ति च** प्रकर्षवन्ति च। तेन द्वयोरेव विद्यादितुल्यतासत्त्वे प्रकर्षो

*विद्यादि = वित्तादि (अ)

मानहेतुः। **दशमीं गतः** दशमीमवस्थां नवत्यधिकां प्राप्तः। शतवर्षाणां दशधा-विभागे दशावस्था भवन्ति। एतादृशः शूद्रो द्विजानामपि मान्यः ।।१३७।।

(८) **गोविन्दराजः। पञ्चानामिति।** त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु यस्य हीनजातीयस्यापि पञ्चानां वित्तादीनां मध्यात् भूयांसि बहूनि त्रीणि चत्वारि पञ्च वा भवन्ति न त्वेकं द्वे वा तानि यदि गुणवन्ति प्रकृष्टानि भवन्ति तदा स उत्कृष्टजातेरपि मान्यः। एवं च 'ब्राह्मणं दशवर्षं तु' इत्येतत् निर्गुणविषये समगुणविषये वाऽवतिष्ठते। तथा शूद्रोऽपि नवतिहायनातीतो द्विजातीनां मान्यः। एवं च वित्तबन्धुकर्माणि द्विजातीन् प्रति शूद्रस्य मानहेतवः। विद्या तु तस्य नैवास्ति ।।१३७।।

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः।
स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ।।१३८।।

(१) **मेधातिथिः।** अयमन्यः पूजाप्रकारः प्रासङ्गिक उच्यते। **चक्री** रथिको गन्त्र्यादियानाधिरूढः। तस्य **पन्था देयः**। येन भूमिभागेन ग्रामादिदेशान्तरं गम्यते स पद्धतिः 'पन्था' उच्यते। तत्र यदि पृष्ठतः सम्मुखतो वा रथिक आगच्छेत्तदा तद्गमनोपरोधिनः पथाग्रदेशात्पदातिरपक्रामेत्। **दशमीस्थो**ऽत्यन्तपरिणतवयाः। **रोगी** व्याधिनाऽत्यन्तपीडितः। **भारी** गृहीतव्रीह्यादिगुरुद्रव्यः सोऽपि यथोपसर्तुमशक्तोऽनुग्राह्यः। **स्त्रियाः।** अनपेक्ष्य जातिगुणभर्तृसम्बन्धान्स्त्रीत्वमात्रेणैव। **राजा** च विषयेश्वरोऽत्राभिप्रेतः, न क्षत्रिय एव। तथा चोत्तरत्र पार्थिवग्रहणेन निगमने, पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः।

"ननु चोपक्रमे राजशब्दश्रवणाद्वाक्यान्तरगतः पार्थिवशब्दस्तत्पर एव युक्तः। राजशब्दो हि क्षत्रियजातिवचनो विज्ञातः। स तावदनुपजातविरोधित्वादुपक्रमगतो मुख्यार्थो ग्राह्यः। बलाबलादिवाक्ये तु तत्सापेक्षक्षत्रियजातिविहितेन धर्मेण पृथिवीपालनाख्येन पार्थिवशब्दस्य प्रयोगसम्भवेन जात्यन्तरविषयत्वमयुक्तम्।" अत्रोच्यते। मान्यताऽत्र श्रुता। **स्नातको** नृपमानभागिति। तत्र क्षत्रियजातीयमात्रान्मान्यत्वं स्नातकस्य सिद्धमेव, 'ब्राह्मणं दशवर्षमिति'। तत्र हि 'भूमिप'-शब्दः क्षत्रियजातिमात्रोपलक्षणार्थ इत्युक्तम्। उपलक्षणत्वाच्च राजजातेः क्षत्रियस्यापि प्रजेश्वरस्यायं धर्मो विज्ञायते। **वरो** विवाहाय प्रवृत्तः। एतेषां **पन्था देयः**। त्यागमात्रं च ददात्यर्थः। त्यागश्च पथोऽपसरणम्। अत एव चतुर्थी न कृता ।।१३८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। चक्रिणः** शाकटिकादेः। **दशमीस्थस्य** दशमभागायुःशेषस्य। **रोगिणो**ऽत्यन्तार्तस्य। **भारिणो** भारं वहतः। **स्नातकस्य** विद्याव्रत-

स्नातस्य। **राज्ञो**ऽभिषिक्तस्य । **वरस्य** विवाहार्थं गच्छतः। **पन्था देयो**ऽपसृत्य स्वयं गन्तव्यमित्यर्थः। केचिद्वरस्य श्रेष्ठस्यादरेण पन्था देय इत्यस्यार्थः। तथा च यो यद-पेक्षया जातिगुणादिनोत्कृष्टस्तस्य वर्त्मदानमिति लक्ष्यते। अत्र च माननार्थं वर्त्मदानं स्नातकपार्थिववराणाम्। वृद्धादीनां त्वपसाराशक्ततया करुणया तत्रापि। वरापेक्षया नृपतिस्नातकयोर्मान्यता ॥१३८॥

(३) **कुल्लूकः**। अयमपि पूजाप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते **चक्रिण इति**। चक्र-युक्तरथादियानारूढस्य नवत्यधिकवयसो **रोगार्त्तस्य भारपीडितस्य स्त्रिया** अचिर-निर्वृत्तसमावर्तनस्य देशाधिपस्य विवाहाय प्रस्थितस्य **पन्थास्त्यक्तव्यः**। त्यागार्थ-त्वाच्च ददातेर्न चतुर्थी ॥१३८॥

(४) **राघवानन्दः**। ज्येष्ठत्वस्य मान्यत्वकारणप्रसङ्गेनान्यदप्याह **चक्रिण** इति द्वाभ्याम्। **चक्रिणः** रथकारारूढस्य। **स्नातकस्य** तद्व्रतधारिणः। **भारिणो** भाराक्रान्तस्य। **वरस्य** कन्यामुद्वोढुं प्रस्थितस्य। एतेभ्यः **पन्था देय** इत्यन्वयः ॥१३८॥

(५) **नन्दनः**। अथ मार्गप्रदानार्हानाह **चक्रिण इति**। चक्रं रथाद्युपलक्षणम्। तेन यो गच्छति स चक्री। तस्य निर्गुणस्यापि **पन्था देयः**। एवं **दशमीस्थस्य** वृद्धतरस्य। **भारिणो** भारवाहस्य। **स्नातकस्य** गृहस्थस्य ब्राह्मणस्य। **वरस्य** श्रेष्ठस्य ॥१३८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **चक्रिण इति**। **दशमीस्थस्य चक्रिणः** वृद्धस्य **चक्रिणः** तैलिकस्य पन्था देयः। **भारिणः** भाराक्रान्तस्य। **रोगिणः** रोगाक्रान्तस्य **स्त्रियाः स्नातकस्य** च **राज्ञश्च** पुनः **वरस्य** च विद्यास्नातकः व्रतस्नातको वा तस्य। एतेषां पन्था देयः। वरो विवाहयोग्यः ॥१३८॥

(७) **मणिरामः**। प्रसंगादन्यदापि पूजाप्रकारमाह **चक्रिण इति**। **चक्रिणः** रथादियानारूढस्य। **स्नातकस्य** अचिरनिर्वृत्तसमावर्तनस्य ॥१३८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **चक्रिण इति**। चक्रयुक्तगन्त्र्यादियानारूढस्य अति-वृद्धातुर**भारिकस्त्रीणां** च राजशब्दसन्निधानाच्च ब्राह्मणस्यैव कृतसमावर्तनस्नानस्य भूपतिविवाहार्थप्रस्थितयोश्च गमनोपरोधिपथोऽपक्रामेदिति पूजाप्रकरणात् एषामेतत् पूजैकदेशविधानम् ॥१३८॥

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ।
राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥१३९॥

(१) **मेधातिथिः**। **तेषां तु समवेतानाम्**एकत्र सन्निपतितानां **मान्यौ स्नातकपार्थिवौ** प्रकृतेन पथो दानेन।

नृपमानभाक् नृपस्य सकाशान्मानं भजते लभते।
'षष्ठी निर्धारणे' (पा. सू. २।३।४१)।
चक्र्यादीनां त्वन्योन्यं विकल्पः। स च शक्त्यपेक्षः ॥१३९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तयोरप्यन्यापेक्षया स्नातको मान्य इत्याह तेषां **त्विति**। **स्नातक** एवेत्यन्वयः। तथा च वर्त्मदानसामर्थ्ये यस्य यो मान्यस्तेन न तस्य वर्त्म देयमिति लभ्यते ॥१३९॥

(३) **कुल्लूकः**। तेषामेकत्र मिलितानां **देशाधिपस्नातकौ मान्यौ**। **राजस्नातकयोरपि स्नातक** एव राजापेक्षया **मान्यः**। अतो राजशब्दोऽत्र पूर्वश्लोके न केवलजातिवचनः क्षत्रियजात्यपेक्षया। 'ब्राह्मणं दशवर्षं त्वि'त्यनेन ब्राह्मणमात्रस्य मान्यत्वाभिधानात्स्नातकग्रहणवैयर्थ्यात् ॥१३९॥

(४) **राघवानन्दः**। तेषां समवाये त्वाह **स्नातको नृपमानभागिति**। राजकर्तृमानभागिति पूर्वं पितापुत्रौ विप्रक्षत्रियावित्युक्तौ तेनात्र युगपदुपस्थित्यादिनिमित्तं पूजादि विप्रस्य ॥१३९॥

(५) **नन्दनः**। **समवेतानां** मार्गे संगतानाम्। **मान्यौ** मार्गदानेन। **नृपमानभाङ्** नृपदत्तमानभाक् ॥१३९॥

(६) **रामचन्द्रः**। **समवेतानां** तेषां चक्र्यादीनां **स्नातकपार्थिवौ मान्यौ** भवतः। **राजस्नातकयो**र्मध्ये **नृपस्य मानभाक् स्नातकः** भवत्येव। स्नातकः पूज्य इत्यर्थः ॥१३९॥

(७) **मणिरामः**। **तेषां त्विति**। स्पष्टम् ॥१३९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **तेषामिति**। **तेषां तु** पुनः चक्रादीनां एकवर्त्मनि वर्तिनां चक्रादिभिः प्रकृतेन पथो दानेन **राजस्नातकौ मान्यौ**। राजस्नातकयोः एकवर्त्मनिवर्तिनोः **स्नातको मानं** भजते ॥१३९॥

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥१४०॥

(१) **मेधातिथिः**। आचार्यादिशब्दानामेवार्थनिरूपणार्थमिदमारभ्यते। सोपचारो हि लोके एषां प्रयोगः। न च शब्दार्थसम्बन्धस्य स्मर्तृभिराचार्यपाणिनिप्रभृतिभिरेतन्निरूपितम्। इयं चाचार्यपदार्थस्मृतिर्व्यवहारमूला, न वेदमूला, पाणिन्यादिस्मृतिवत्। न ह्यत्र किञ्चित् कर्तव्यमुपदिश्यते। अस्य शब्दस्यायमर्थ इति सिद्धरूपोऽयमर्थः, न साध्यरूपः।

उपनीयोपनयनं कृत्वा **यो वेदम**ध्यापयति ग्राहयति स आचार्यः। ग्रहणं

चात्राध्येत्रन्तरनिरपेक्षं वाक्यानुपूर्वीस्मरणम्। **कल्पशब्दः** सर्वाङ्गप्रदर्शनार्थः। **रहस्यम्**उपनिषदः। यद्यपि तेऽपि वेदशब्देनैव गृहीतास्तथापि द्वितीयस्तेषां व्यपदेशोऽस्ति, वेदान्ता इत्यन्तशब्दं समीपवचनं मन्यमानो नैते वेदा इति मन्येत, तदाशंकानिवृत्त्यर्थं रहस्यग्रहणम्।

अन्ये तु 'रहस्यं' वेदार्थं वर्णयन्ति। तेन न स्वरूपग्रहणमात्रादाचार्यत्वनिष्पत्तिः, अपि तु तद्व्याख्यानसहितात्। तथा चाभिधानकोशेऽभिहितम्। "विवृणोति च मन्त्रार्थानाचार्यः सोऽभिधीयते" इति। मन्त्रग्रहणं वेदवाक्योपलक्षणार्थम्। अस्मिंश्च व्याख्यानेऽर्थविबोधोऽप्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तः स्यान्न केवलं सम्पाठमात्रम्। ततश्च सर्वस्य सर्वः स्वाध्यायविधेरनुष्ठापकः स्यात्। अस्तु परप्रयुक्तेऽप्यनुष्ठाने स्वाध्यायविधेर्ब्रह्मचारिणः स्वार्थसिद्धिः यदा, तर्हि काम्यत्वादाचार्यकरणविधेराचार्यो न प्रवर्तते, तदा स्वाध्यायविध्यर्थानुष्ठानं न प्राप्नोति। ततश्च न नित्यः स्वाध्यायविधिः स्यात्। न च रहस्यशब्दो वेदार्थवचनतया प्रसिद्धः। तस्मात्पूर्वमेव रहस्यग्रहणस्य प्रयोजनम्। प्राधान्याद्वा पृथगुपादानम्। यत्तु 'विवृणोति च मन्त्रार्थान्' इत्यस्मृतिरेवैषा मन्त्रशब्दस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात्। तस्मात्पाठाभिप्रायमस्य विधेः प्रयोजकत्वम्। अतो वेदस्वरूपग्रहणे माणवकस्य जाते आचार्यकरण-विधिनिर्वृत्तिः ॥१४०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सकल्प**मित्येकदेशेन षडङ्गोपलक्षणम्। **सरहस्यं** अत्यन्तगुह्यतदर्थव्याख्यासहितं न तूपनिषद्भागो रहस्यं वेदपदादेव तल्लाभात् ॥१४०॥

(३) **कुल्लूकः**। आचार्यादिशब्दार्थमाह **उपनीयेति**। तैः शब्दैरिह शास्त्रे प्रायोव्यवहारात्। **यो** ब्राह्मणः **शिष्यमुपनीय कल्परहस्य**सहितां वेदशाखां सर्वा**मध्यापयति तमाचार्यं** पूर्वे मुनयो वदन्ति। **कल्पो** यज्ञविद्या। **रहस्यम्**उपनिषत्। वेदत्वेऽप्युपनिषदां प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः ॥१४०॥

(४) **राघवानन्दः**। आचार्यपुत्र इत्युक्तं, तत्र क आचार्य इत्यपेक्षायां तल्लक्षणं उपाध्यायादिसप्रतियोगिकं सार्थवादं च ब्रूते **उपनीयेति** अष्टादशभिः। **सकल्पं** यज्ञविद्यासहितं **सरहस्यम्**उपनिषदुक्तोपासनासहितम् ॥१४०॥

(५) **नन्दनः**। अथ गुणानां तारतम्यं वक्ष्यंस्तेषां क्रियाविशेषैः संज्ञाविशेषांश्चतुर्भिः श्लोकैराह **उपनीयेति**। **सकल्पं** सकर्मविद्यम्। **सरहस्यं** साध्यात्मविद्यम् ॥१४०॥

(६) **रामचन्द्रः। उपनीयेति। स द्विजः उपनीय शिष्यं वेदं अध्यापयेत्।** च पुनः **सरहस्यं सकल्पं** शिक्षाकल्पव्याकरणादिसहितं अध्यापयेत् **यस्तं आचार्यं प्रचक्षते सरहस्यं** तदर्थवाक्यसहितमित्यर्थः ॥१४०॥

(७) **मणिरामः**। आचार्यलक्षणमाह **उपनीयेति**। **कल्पो** यज्ञविद्या **रहस्यं** उपनिषत् ॥१४०॥

(८) **गोविन्दराजः**। सोपचारत्वादाचार्यादिलक्षणं पूर्ववैचित्र्यार्थमाह **उपनीयेति**। **यः शिष्यं** उपनयनपूर्वकं **कल्प**सूत्रोपनिषत्सहितं **वेदमध्यापयति तमाचार्यं** मन्वादय आहुः। **रहस्य**स्य वेदशब्देन ग्रहणे सति प्राधान्यात् पृथगुपदेशः ॥१४०॥

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥१४१॥

(१) **मेधातिथिः। वेदस्यैकदेशो** मन्त्रः ब्राह्मणं वा। वेदवर्जितानि वा केवलान्यङ्गान्येव **योऽध्यापयति**; तथा सर्वमपि वेदम्। **वृत्त्यर्थं** जीविकार्थम्, नाचार्यकरणविधिवशेन, **स उपाध्यायो** नाचार्यः। अन्येनोपनीतं यः कृत्स्नमपि वेदमध्यापयति नासावाचार्यः उपनीयापि यः कृत्स्नं वेदं नाध्यापयति सोऽपि नाचार्यः।

"यद्येवमेकदेशग्रहणमुपाध्यायलक्षणे कृतमाचार्यलक्षणे उपनयनग्रहणम्, यस्तर्ह्यनुपनेता कृत्स्नवेदाध्यापकश्च, तस्य किं लक्षणम्?। नासावाचार्यो नाप्युपाध्यायः। न चापि नामान्तरं तस्य श्रुतम्।" उच्यते। 'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्ये'त्यनेन गुरुरसावाचार्यान्न्यून उपाध्यायादप्यधिकः।

अपिपुनःशब्दौ पादपूरणार्थौ ॥१४१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **एकदेशं वेदस्य वेदाङ्ग**मात्रं वा धर्मार्थमध्यापयति अपरिभाषित**वृत्त्य**भिसंधानेन वा कृत्स्नमपि वेद**मध्यापयति स उपाध्याय** इत्यर्थः। योऽध्यापयतीत्यावृत्त्या योज्यम्। तेन सामान्यतो वृत्त्यर्थं वेदाध्यापनं लभ्यते ॥१४१॥

(३) **कुल्लूकः। वेदस्यैकदेशं** मन्त्रं ब्राह्मणं च वेदरहितानि व्याकरणादीन्य**ङ्गानि यो वृत्त्यर्थमध्यापयति स उपाध्याय उच्यते** ॥१४१॥

(४) **राघवानन्दः**। **एकदेशं** शाखामात्रं मन्त्रब्राह्मणं वा। **वेदाङ्गानि** 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष'मिति षट् एतानि **वृत्त्यर्थं योऽध्यापयति स उपाध्यायः** ॥१४१॥

(५) **नन्दनः**। **एकदेशं** मन्त्रमात्रं ब्राह्मणमात्रं वा। **वृत्त्यर्थं** धर्मार्थं जीवनार्थम् ॥१४१॥

(६) **रामचन्द्रः**। मन्त्रब्राह्मणयोः **एकदेशः** ॥१४१॥

(७) **मणिरामः**। उपाध्यायलक्षणमाह-**एकदेशमिति**। **एकदेशं** मन्त्रं ब्राह्मणं वा ॥१४१॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एकदेशमिति**। वेदभागं वेदाङ्गानि वा शिक्षाकल्प-

निरुक्तव्याकरणज्योतिषच्छन्दांसि **यो** जीविकार्थमर्पणपूर्व**मध्यापयति स उपाध्याय उच्यते** ।।१४१।।

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ।।१४२।।

(१) **मेधातिथिः** । निषेकग्रहणात्पितुरयं गुरुत्वोपदेशः । **निषेको** रेतःसेकः स आदिर्येषां कर्मणाम् । आदिग्रहणात्सर्वे संस्कारा गृह्यन्ते । तानि यः **करोत्यन्नेन च यः सम्भावयति** संवर्धयति । चैवैनमिति वा पाठः । अर्थस्तु स एव, अन्नेनैव सम्भावनोपपत्तेः । अर्थान्तरनिर्देशः 'एनं' कुमारम् । "ननु चान्वादेशः । न चेह कुमारस्य पूर्वमुपदेशः ।" नैवम् । कस्यान्यस्य **निषेकादीनि** क्रियन्ते । सामर्थ्यादपि निर्देशो न निर्देशत एव । तानि **यः करोति** । एवमाभ्यां गुणाभ्यां हीनः केवलजनकत्वे पितैव भवति न गुरुः । न चैवं मन्तव्यमसति गुरुत्वे नासौ मान्यः । सर्वप्रथममसावेव मान्यः । तथा च भगवान्**व्यासः** "प्रभुः शरीरप्रभवः प्रियकृत्प्राणदो गुरुः । हितानामुपदेष्टा च प्रत्यक्षं दैवतं पिता" इति । **विप्र**ग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।।१४२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गर्भाधानादि **कर्म** उपनयनान्तं **करोत्यन्नेन** च पुष्णाति **यः स गुरुरिति** पितैवोक्तः । तदेकदेशमात्रकरणे तु पितृत्वमात्रम् ।।१४२।।

(३) **कुल्लूकः** । **निषेको** गर्भाधानम् । तेन पितुरयं गुरुत्वोपदेशः । गर्भाधानादीनि संस्कारकर्माणि पितुरुपदिष्टानि यथाशास्त्रं यः **करोत्यन्नेन** च संवर्धयति स विप्रो **गुरुरुच्यते** ।।१४२।।

(४) **राघवानन्दः । गर्भाधानं** योनौ रेतोनिषेक इति । विप्रपदमुपलक्षणं, संस्कारस्य द्विजातिमात्रनियतत्वात् । **संभावयति** पुष्णाति निषेकातिरिक्तसंस्कारा-कर्तृत्वेऽपि पिता **गुरुः** । तथा च **व्यासः** " प्रभुः शरीरप्रभवः प्रियकृत्प्राणदो गुरुः । हितानामुपदेष्टा च प्रत्यक्षं दैवतं पिते"ति ।। प्रभुः कार्याकार्यनियोक्ता शरीरस्य प्रभव उत्पत्तिर्यस्मात् स इत्यर्थः ।।१४२।।

(५) **नन्दनः । निषेकादीनि कर्माणि यः करोति** नोपनयनाध्यापने । **संभावयति** पोषयति ।।१४२।।

(६) **रामचन्द्रः** । गर्भाधानादि **निषेकादीनि कर्माणि यथाविधि यः करोति स गुरुरुच्यते** । **अन्नेन** अन्नप्राशनेन यः अन्नदानेन प्राशयति स उच्यते ।।१४२।।

(७) **मणिरामः** । गुरुलक्षणमाह **निषेकादीनीति** । निषेको गर्भाधानं तत्र पितुरेवाधिकारात् पितापि गुरुः ।।१४२।।

(८) **गोविन्दराजः । निषेकादीनीति** । गर्भाधानादिकर्माणि यथाशास्त्रं **यः**

करोति अन्नेन च संभावयति वर्धयति **स विप्रो गुरुरुच्यते।** एवं च पिताऽयं गुरुः निषेकग्रहणात् ।।१४२।।

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ।।१४३।।

(१) **मेधातिथिः।** आहवनीयादीनामग्नीनामुत्पादककर्म**ग्न्याधेय**मुच्यते, 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इति विहितम्। **पाकयज्ञा** दर्शपूर्णमासादयः। **अग्निष्टोमादयो मखाः** सोमयागः। **मखशब्दः** क्रतुपर्यायः। एतानि कर्माणि **यस्य यः करोति स तस्यर्त्विगित्युच्यते।** यस्य तस्येति शब्दौ सम्बन्धितां दर्शयतः। यस्यैवैतानि कर्माणि करोति तस्यैवासावृत्विगुच्यते नान्यस्य। सर्व एत आचार्यादयः सम्बन्धिशब्दाः। **वृतः** प्रार्थितः शास्त्रीयेण विधिना कृतवरणः। मान्यताप्रसङ्गादृत्विक्संज्ञोपदेशोऽत्र। न हि ब्रह्मचारिधर्मेषु ऋत्विजामवसरः। आचार्यादिवत्पूज्य इत्यस्मिन्नवधौ तल्लक्षणमुच्यते ।।१४३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पाकयज्ञान्** पक्वहविःसंपाद्यान् हविर्यज्ञान् दर्शपौर्णमासादीन्। एतच्चैकदेशकरणेऽपि। तथा च प्रयोगमध्ये ऋत्विगशक्तावनुप्रविष्टस्यापि ऋत्विक्त्वं स्यात्, अत उक्तं **वृत इति** ।।१४३।।

(३) **कुल्लूकः।** आहवनीयाद्यग्न्युत्पादकं कर्मा**ग्न्याधेय**मष्टकादीन्**पाकयज्ञान**ग्निष्टोमादीन्यज्ञान् कृतवरणो यस्य करोति स तस्य**र्त्विगिह** शास्त्रेऽभिधीयते। ब्रह्मचारिधर्मेष्वनुपयुक्तमप्यृत्विग्लक्षणमाचार्यादिवदृत्विजोऽपि मान्यत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गादुक्तम् ।।१४३।।

(४) **राघवानन्दः। अग्न्याधेयं** आहवनीयाद्युत्पादकं कर्म। **पाकयज्ञा**नष्टकादर्शादीनि। **मखानि**त्यग्निष्टोमादेः विशेषणम्। यस्य **वृतः** वरणं गतः सन्। आचार्यादिऋत्विगन्ताः संबन्धिशब्दास्तेन यस्यैते संबन्धिनस्तस्यैवैतानि कुर्युर्नान्यस्येति भावः ।।१४३।।

(६) **रामचन्द्रः। अग्न्याधेयं** अग्निहोत्रं **पाकयज्ञान्** वलिवैश्वदेवादीन् अग्निहोत्रसंज्ञकान् **मखान्** यस्य **वृतः** सन् **यः करोति स तस्य ऋत्विक् इह** गुरुरुच्यते ।।१४३।।

(७) **मणिरामः।** ऋत्विग्लक्षणमाह **अग्न्याधेयमिति।**

अग्न्याधेयं अग्निहोत्रं पाकयज्ञान् अष्टकादीन् यः **वृतः** एतान् यस्य करोति **स तस्य ऋत्विक्** ।।१४३।।

(८) **गोविन्दराजः। अग्न्याधेयमिति।** आधानदर्शपूर्णमासाग्निष्टोमादि-

सोमयागान् यस्य कृतशास्त्रीयाचरणः सन् **यः करोति स तस्येह** शास्त्रे **ऋत्विगुच्यते**। तस्यापि मान्यत्वादिहोपदेशः, तदुक्तं श्वशुरादि ऋत्विजो गुरूनिति ।।१४३।।

य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ ।
स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत्कदाचन ।।१४४।।

(१) **मेधातिथिः। य उभौ श्रवणौ ब्रह्मणा** वेदाध्यापनेना**वृणोति स माता स पिता ज्ञेयः।**

नेदमध्यापकस्य मातापितृशब्दवाच्यताविधानम् । आचार्यादिशब्दवत्प्रसिद्धार्थौ हि पितृमातृशब्दौ । जनकः 'पिता', जननी 'माता'। उपचारेणाध्यापकस्तुत्यर्थं प्रयुज्येते। यथा गौर्वाहीक इति। लोके ह्यत्यन्तोपकारकौ मातापितरौ प्रथितौ, तौ हितं जनयतो, भक्तादिना च पुष्णीतः, स्वशरीरानपेक्षमपि पुत्रहितं प्रवर्तेते। अतो महोपकारकत्वात्ताभ्यामुपाध्यायः स्तूयते। यो विद्यायामुपकरोति स सर्वोपकारकेभ्यः श्रेयान्।

अवितथं क्रियाविशेषणमेतत्। अवितथेन सत्येन ब्रह्मणाऽनक्षरविस्वरवर्णितेन तन्न दुष्येत। अपकारो द्रोहस्तदुपरि अवज्ञानं च। **कदाचन** निष्पन्नग्रन्थग्रहणे तदुत्तरकालमपि **न द्रुह्येत्**। तथा च **निरुक्तकारः** "अध्यापिता ये गुरून्नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा"—'नाद्रियन्ते' अवज्ञां कुर्वन्ति—"यथैव ते शिष्या न गुरोर्भोजनीयाः" —न भोगाय कल्पन्ते—"तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत्"। पाठान्तरमातृणत्तीति। अर्थात् कर्णौ भिनत्ति विध्यतीत्युपमयाऽध्यापनमेवोच्यते। अविद्धकर्णः किल स स्मृतो नरः, श्रुतं न यस्य श्रुतिगोचरं गतम् इति। सर्वाध्यापकानामाचार्योपाध्यायगुरूणामयं कृतविद्यस्यापि द्रोहप्रतिषेधः ।।१४४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्र ऋत्विगपेक्षयोपाध्यायापेक्षया च वेदोपाध्यायाचार्यौ मान्यतरावित्याह **य आतृणत्तीति**। "**य आतृणत्त्यवितथेन** कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्च नाहे"ति श्रुतेरयमर्थो निबद्धः। **आतृणत्ति** सूच्या सूत्रेणेव कुसुमं विद्यया श्रोत्रं संश्लेषयति "ॐकारेण सर्वा वाक् संतृण्णे" (छान्दो.२।२।३३) त्यादिश्रुतिषु तृदिधातोरेवमर्थत्वेन प्रसिद्धेः। **अवितथ**ममिथ्यात्वेन। **ब्रह्मणा** वेदेन। **स माता पिता** मातेव पितेवेत्यर्थः ।।१४४।।

(३) **कुल्लूकः। य उभौ** कर्णा**ववितथमिति**। वर्णस्वरवैगुण्यरहितेन सत्यरूपेण वेदरूपेण वेदेनापूरयति **स माता पिता च** ज्ञेयः महोपकारकत्वगुणयोगात्। अयमध्यापको मातापितृशब्दवाच्यस्तं नापकुर्यात्। **कदाचनेति** गृहीते वेदे ।।१४४।।

(४) **राघवानन्दः।** मुख्याचार्यस्य सर्वोत्कृष्टत्वात्तस्य मनसाप्यनिष्टं नाचर-

णीयमिति औत्सुक्यादाह **य इति। अवितथं** वर्णस्वरवैगुण्यरहितं **ब्रह्मणा** वेदेन **श्रवणौ** कर्णौ **आवृणोति** सरहस्यादिवेदमध्यापयतीत्यर्थः ।।१४४।।

(५) नन्दनः। तथ्येन वेदेनेत्यर्थः । **आवृणोति** विविक्तीकरोति । **कदाचन** कृतार्थोऽपीत्यर्थः ।।१४४।।

(६) रामचन्द्रः। ब्रह्मणा वेदेन **उभौ श्रवणौ अवितथं** सत्यं **आवृणोति** आच्छादयति **यः** गायत्र्युपदेशं समये करोतीत्यर्थः, स मातृतुल्यो ज्ञेयः स पितृतुल्यो ज्ञेयः। गायत्र्युपदेष्टारं **कदाचन** न **द्रुह्यात्** ।।१४४।।

(७) मणिरामः। अवितथं वर्णस्वरवैगुण्यरहितेन **ब्रह्मणा** वेदेन ।।१४४।।

(८) गोविन्दराजः। य आवृणोतीति। आपूरयत्य**वितथं** विस्वरादिरहितं कृत्वा वेदेनोभौ कर्णौ **स मातापितृवत् ज्ञेयः**। तस्मै चाध्ययनोत्तरकालेऽपि **द्रोहं** न कुर्यात् ।।१४४।।

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता।
सहस्रं तु पितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते ।।१४५।।

(१) **मेधातिथिः।** स्तुत्यक्रमेण प्रकृष्टपूर्वविधानम्। उपाध्यायाच्छ्रेष्ठ आचार्यस्तस्मात्पिता ततोऽपि मातेति। दशादिसङ्ख्यानिर्देशः स्तुतिमात्रम्। पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्परस्य परस्यातिशयो विवक्षितः। अत एव **सहस्रं पितॄनिति** वचनम्। **उपाध्यायान्दशातिरिच्यते**। दशभ्य उपाध्यायेभ्योऽधिकः। कथं पुनरत्र द्वितीया ? अतिरयं कर्मप्रवचनीयः। उपाध्यायानतिक्रम्यातिरिच्यते **गौरवेण** सातिशयेन युज्यते। अथवाऽऽधिक्यमतिरेकः तद्धेतुकेऽभिभवे धातुर्वर्तते। गौरवाधिक्येनोपाध्यायानभिभवति। अतिरिच्यत इति कर्मकर्तरि द्वितीया चाविरुद्धा 'दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः' (वार्तिकम् पा. सू. ३।१।८७) इति बहुलग्रहणात्।

"ननु चानन्तरमेव वक्ष्यति 'गरीयान् ब्रह्मदः पिता' इति, इह चाचार्यात्पितुराधिक्यमुच्यते तदितरेतरव्याहतम्।" नैष दोषः। इहाचार्यो नैरुक्तदर्शने नाध्यापकः, संस्कारमात्रेणाचारोपदेशमात्रेण चाभिप्रेतः। 'आचार्य' आचारं ग्राहयतीति। न चैष नियमः स्वशास्त्रसिद्धाभिरेव संज्ञाभिर्व्यवहारः। गुरुशब्दो ह्यत्र पितरि परिभाषितः, आचार्ये च तत्र तत्र प्रयुज्यते। तेन स्वल्पोपकारादुपनयनमात्रकरादाचारग्राहकादध्यापनरहितादिदं पितुर्ज्यायस्त्वम्। अस्मिंश्च क्रमे विवक्षिते समवाय एतेषां माता प्रथमं वन्द्या, ततः पिता, तत आचार्यस्तत उपाध्यायः ।।१४५।।

---

(१४५) न्द=द्व (ल, भ, ब, न)
मातॄन् माता=पितुर्माता (———"——————)

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दशोपाध्यायानतिरिच्यते** तद्दशकापेक्षया उत्कृष्येत **गौरवेण** धर्मेण। तत्तद्विषये कर्तव्ये हेतुभूते न दशगुणं पूजादिगौरवं कुर्यादित्यर्थः। "अतिरतिक्रमण" इति कर्मप्रवचनीयत्वेनोपाध्यायानिति द्वितीया। एवमुत्तरेषु **आचार्यशतात्पितो**त्कृष्टो यद्युपनेता ब्रह्मणि सहस्रं सहस्रगुणं पितुः सकाशान्मातातिरिच्यते तदपेक्षया बहुदुःखानुभवात्॥१४५॥

(३) **कुल्लूकः। दशोपाध्यायानपेक्ष्याचार्य आचार्यशत**मपेक्ष्य **पिता सहस्रं पितॄनपेक्ष्य माता** गौरवेणातिरिक्ता भवति। अत्रोपनयपूर्वकसावित्रीमात्राध्यापयिताऽऽचार्योऽभिप्रेतस्तमपेक्ष्य पितुरुत्कर्षः। उत्पादकब्रह्मदात्रोरित्यनेन मुख्याचार्यस्य पितरमपेक्ष्य उत्कर्षं वक्ष्यतीत्यविरोधः॥१४५॥

(४) **राघवानन्दः।** अत्र हेतुरुपा**ध्यायानिति। उपाध्यायान्** दशापेक्ष्य दशसूपाध्यायेषु यावत्पूजादि तत्सर्वमेकोप्याचार्योऽर्हतीत्येवमुत्तरत्र॥१४५॥

(५) **नन्दनः।** अथ गुरूणां तारतम्यमाह **उपाध्यायानिति। सहस्रं तु पितुरिति** पाठः। **गौरवेण** गुरुतरोपकारकारणेन॥१४५॥

(६) **रामचन्द्रः। उपाध्यायात् दशगुणः** आचार्यः श्रेष्ठः उच्यते। **आचार्याणां** मध्ये **शतं** शतगुणश्रे**ष्ठः पिता** भवति। एवं **पितुः सहस्रगुणितं माता** पूजार्हा **गौरवेण** श्रेष्ठा **उच्यते**॥१४५॥

(७) **मणिरामः। दशोपाध्यायान**पेक्ष्य आचार्यो **गौरवेणा**धिको भवति। एवमग्रेऽपि। अत्रोपनयनं कृत्वा सावित्रीमात्रोपदेशक आचार्योऽभिप्रेतः। मुख्याचार्ये पितृत उत्कर्षस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥१४५॥

(८) **गोविन्दराजः। उपाध्यायानिति। दश**भ्य उपाध्यायेभ्य **आचार्यो गौरवेण** हेतुभूतेनाधिकी भवति। उपाध्यायपूजातः दशगुणा आचार्यस्य पूजा कार्येत्यर्थः। **एवमाचार्याणां शतं पिता** गौरवेणाधिकी भवति यः सकलसंस्कारादिकर्ता। जनकमात्रपितृसहस्रात् सकलसंस्कारादिकारयित्री **माता गौरवेणा**धिकी भवति॥१४५॥

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्॥१४६॥

(१) **मेधातिथिः।** "मुख्याचार्यसन्निधौ पितरि च संस्कर्तरि सन्निहिते कः क्रमः?" अत आह **उत्पादको** जनकः **ब्रह्मदाता**ऽध्यापकः तौ द्वावपि पितरौ। तयोः पित्रो**र्गरीयान्पिता यो ब्रह्मदः।** अतः पित्राचार्यसमवाये आचार्यः प्रथममभिवाद्यः। अत्र हेतुरूपमर्थवादमाह **ब्रह्मजन्म हि**, ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म **ब्रह्मजन्म**। शाक-

पार्थिवादित्वात्समासः। (वार्तिकं पा. सू. २।१।६०)। अस्मिन्समासे उपनयनं **ब्रह्मजन्म**। अथवा ब्रह्मग्रहणमेव जन्म। **तद्विप्रस्य शाश्वतं** नित्यं **प्रत्यो**पकारक**मिह** चोपकारकम् ।।१४६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। केवलोत्पत्तिमात्रकारिणः पितु**र्ब्रह्मपिता** सावित्र्यामुत्पादयिता **गरीयान् प्रेत्य** मोक्षसाधनपर्यन्तं योग्यतापादकत्वा**दिह च** सर्वकर्माधिकारापादकत्वात्। **शाश्वतं** चिरकालस्थायिफलम्। क्वचित् ब्रह्मदात्रोरिति पाठः ।।१४६।।

(३) **कुल्लूकः**। जनकाचार्यौ **द्वावपि** पितरौ जन्मदातृत्वात्, तयोराचार्यः पिता गुरुतरः, यस्मा**द्विप्रस्य ब्रह्म**ग्रहणार्थं **जन्मो**पनयनजन्म संस्काररूपं **परलोक इहलोके च शाश्वतं** नित्यं ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात् ।।१४६।।

(४) **राघवानन्दः**। आचार्याणां उपनयनपूर्वकं साङ्गवेदाध्यापयितृणां गर्भाधानादिदृष्टोपकारकतया पित्रोर्गरीयस्त्वेऽपि दृष्टादृष्टार्थतया आचार्य एव क्षेम्यो गरीयानित्याह **उत्पादकेति**। **गरीयान्ब्रह्मदः पितेत्य**त्र हेतुः-**ब्रह्मजन्मेति**। उपनीतस्यैव वेदस्वीकृतिद्वारेह कर्माधिकारिता तद्द्वारा च स्वर्गाद्यवाप्तिः। शश्वद्ब्रह्मावाप्तिहेतुत्वाच्छा**श्वतमिति** भावः ।।१४६।।

(५) **नन्दनः**। अथ ब्रह्मचारिणां पितुरप्याचार्यो गरीयानित्याह **उत्पादकेति**। **उत्पादकः** जनयिता पिता **ब्रह्मपिता** आचार्यः। तयो**र्ब्रह्मदः पिता** गरीयान्। अत्र हेतुरुत्तरार्धेनोक्तः। **ब्रह्मजन्म** उपनयनजन्योऽतिशयः। **विप्रस्य** द्विजस्य। **शाश्वतं** जन्मान्तरेष्वप्यनुवृत्तम् ।।१४६।।

(६) **रामचन्द्रः**। उत्पादकश्च ब्रह्मदाता च उत्पादकब्रह्मदातारौ तयोः **उत्पादकब्रह्मदात्रो**र्मध्ये **ब्रह्मदः पिता** वेदाध्यापकरूपः गायत्र्युपदेष्टा पिता **गरीयान्** श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः। **विप्रस्य ब्रह्मजन्म प्रेत्य** परलोके **इह च** लोके **शाश्वतं** गायत्र्युपदेशेन यज्जन्म तत् शाश्वतमित्यर्थः ।।१४६।।

(७) **मणिरामः**। तदेवाह **उत्पादकेति**। जन्मदातृत्वादुभयत्रापि पितृप्रयोगः **हि** निश्चयेन, **ब्रह्मजन्म** ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म उपनयनसंस्काररूपं **प्रेत्य च इह च शाश्वतं** नित्यम्, ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात् ।।१४६।।

(८) **गोविन्दराजः**। **उत्पादकेति**। संस्कारादिकरणरहितो**त्पादका**चार्ययोः पित्रोः आचार्याख्यः **पिता** प्रशस्यतरः। यस्मात् **ब्रह्म**ग्रहणार्थं **यज्जन्म** उपनयनाख्यं **विप्रस्य** तदिह लोके **शाश्वतं** नित्यं पारंपर्येण मुक्तिनिमित्तत्वात्। अतश्च जनकमातृपित्राचार्यसन्निधावाचार्य एवादौ पूजनीयः। विप्रग्रहणं द्विजप्रदर्शनाच्च त्रयाणां प्रकृतत्वाच्च ।।१४६।।

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः।
सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते ॥१४७॥

(१) **मेधातिथिः**। श्लोकद्वयमर्थवादः। मातापितरौ **यदेनं** दारकमु**त्पादयतो** जनयतो **मिथो** रहसि परस्परं **तत्कामाद्धे**तोर्मन्मथपरवशौ । **सम्भूतिं तस्य तां विद्यात् तस्य** दारकस्य सम्भवोत्पत्तिर्**यद्योनौ** मातृकुक्षाव**भिजायते**ऽङ्गप्रत्यङ्गानि लभते। सम्भवश्च येषां भावानां ते तथैव विनश्यंति। अतः किं तेन सम्भवेन यस्यानन्तर-भावी विनाशः ॥१४७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कामसिद्धेरपि तत्रोद्देशात् **कामादि**त्युक्तम्। **संभूतिं** जन्ममात्रम् ॥१४७॥

(३) **कुल्लूकः**। **मातापितरौ यदेनं** बालकं कामवशेनान्योन्य**मुत्पादयतः** संभ-वमात्रं तत्तस्य पश्वादिसाधारणम्। **यद्योनौ** मातृकुक्षाव**भिजायते**ऽङ्गप्रत्यङ्गानि लभते ॥१४७॥

(४) **राघवानन्दः**। पितुरुत्पादकत्वमन्यथा सिद्धमित्याह **कामादिति त्रिभिः**। **कामा**न्मन्मथवशात् **संभूतिं** पश्वादिसाधारणीं **यद्यतो योनिषु अभिजायते** अभितः पूर्व-जातोऽप्युत्तरत्रापि जायते रतिसुखार्थं प्रवृत्तयोर्मातापित्रोः दुःखैकहेतुजनिहेतुत्वाद्धिक्-धिक् तज्जन्मेत्याशयः ॥१४७॥

(५) **नन्दनः**। **मातापितरौ यदेनं द्विजमुत्पादय**तस्तन्मिथः **कामा**दन्योन्य-रागात्प्रवृत्तं नास्योपकर्तुं किंचित् द्विजो **यद्योनावभिजायते तस्य** द्विजस्य **तां** संभूतिं तद-भिजननं **विद्यात्** विविच्यात्। विविच्यमाना सा संभूतिरसतया जरामरणयुक्ता निर्णीयत इत्यर्थः। उत्तरश्लोकानुगुण्यादेवं व्याख्यातम् ॥१४७॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यत् योनौ अभिजायते तां संभूतिं विद्यात्** यतः **योनौ अभिजायते** ॥१४७॥

(७) **मणिरामः**। मातापितरौ **यत् एनं** बालकं **काम**वशेन **मिथः उत्पादयतः** यच्च **योनौ** मातृकुक्षौ **अभिजायते** अङ्गप्रत्यङ्गानि लभते तत् **तस्य संभूतिं** संभवमात्रं पश्वादिवत् **विद्यात्** जानीतेत्यर्थः ॥१४७॥

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजराऽमरा ॥१४८॥

(१) **मेधातिथिः**। आचार्यात्तु यत्तस्य जन्म तदविनाशि। गृहीते वेदेऽवगते च तदर्थे कर्मानुष्ठानात्स्वर्गापवर्गप्राप्तिरित्यस्य सर्वस्याचार्यमूलत्वात्स श्रेष्ठः। **यां जातिमुत्पादयति** यं संस्कारमुपनयनाख्यं द्वितीयं जन्मेति जन्मसंस्तुतिं निर्वर्तयति,

सावित्र्या तदनुवचनेन **सा** जातिः **सत्या साऽजराऽमरा** । यद्यप्येतेऽभिन्नार्थाः शब्दास्तथापीहोपनयनाख्यस्य जन्मनो मातृजन्मनः सकाशाद्गुणातिशयविवक्षायां प्रयुक्ताः । न हि जरामृत्यू प्राणिनामिव जातेः सम्भवतः । अविनाशित्वं त्वेकेनैव शब्देन शक्यते प्रतिपादयितुम् । न च तत्प्रतिपाद्यते । वेदपारग आचार्यो यां जातिं विधिवत्सावित्र्या उपनयनाङ्गकलापेन—सावित्रीशब्दस्य तल्लक्षणत्वात्—उत्पादयति सा श्रेयसीति, पदयोजना **जातिर्जन्म** ।। १४८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यज्जातीयजन्मगौरवेण धर्मेण तत्तद्विषये कर्तव्येन हेतुभूतेन **विधिवदु**पनयनविधिना **सावित्र्या** मातृभूतया **सा सत्या** सत्यलोकप्राप्तिहेतुः **अजरा** अजरत्वं देवत्वं तत्प्राप्तिहेतुत्वात् **अमरा** अमृतत्वस्य मोक्षस्य हेतुः ।। १४८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । आचार्यः पुनर्वेदज्ञो**ऽस्य** माणवकस्य **यां जातिं** यज्जन्म **विधिवत्सावित्र्येति** साङ्गोपनयनपूर्वकसावित्र्यनुवचनेनोत्पादयति, **सा** जातिः **सत्याऽजराऽमरा** ब्रह्मप्राप्तिफलत्वादुपनयनपूर्वकस्य वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानैर्निष्कामस्य मोक्षलाभात् ।। १४८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । ब्रह्मजन्म ब्रह्म सावित्री तद्ग्रहणमेव जन्म ब्रह्मग्रहणयोग्यं वा ब्रह्मजन्म तेन पुनः प्रायेण न जायत एवेत्याह **आचार्य इति** । **अस्य** माणवकस्य **सावित्र्या** सकलरहस्यसावित्र्युपदेशेन । **सा सत्ये**त्यादि । तादृशस्य समानजन्मानुष्ठितकर्मजशुद्ध्या विरक्तस्य मुक्त्युपपत्तेरिति "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" तथा "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति" इति श्रुतेः ।।१४८।।

(५) **नन्दनः** । आचार्यजिजन्म नैवंविधमित्याह **आचार्यस्त्विति** । **जातिं** जन्म । **सत्या** हितनियता । तस्मात् स्थिरमेतत् 'गरीयान् ब्रह्मदः पिते'ति ।। १४८ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **आचार्यः** सावित्र्युपदेशात् **तस्य तां जातिं उत्पादयति सा जातिः सत्या** नित्या **सा अजरा** जातिः **अमरा** जातिर्भवत्येव ।।१४८।।

(७) **मणिरामः** । विधिवत् **सावित्र्या** साङ्गोपनयनपूर्वकसावित्रीपाठनेन ।। १४८ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । अत्रार्थवादः **कामादिति** । **आचार्यस्त्विति** । पितरावेनं **मिथः** परस्परं **कामादुत्पादयतो** न तदुपकारचिकीर्षया । पुनः संभवमात्रं **तस्य जानीयात् यद्योना**वसावुत्पद्यते । आचार्यः पुनः समस्तवेदाध्यापयिता यथाशास्त्रमुपनयनाङ्गभूतया **सावित्र्या यां जातिं** यज्जन्म **अस्य** करोति **सा सत्या** स्यात् सत्यात्मका श्रौतादिकर्मनिमित्तत्वात् । सा **अजरा** अबाधका पुनस्तूद्र्ध्वे तस्यानपचयात्, **अमरा** अमरात्मकज्ञानाधिकारोत्पादनद्वारेणामरहेतुत्वात् ।। १४७–१४८ ।।

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥१४९॥

(१) **मेधातिथिः**। य उपाध्यायो **यस्य** माणवक**स्योपकरोति श्रुतस्य** श्रुतेनेत्यर्थः। **अल्पं वा बहु वा** क्रियाविशेषणमेतत्। **तमपि** स्वल्पश्रुतोपकारिणं **गुरुं विद्यात्**। एवं तु योजना ज्यायसी—**यस्य श्रुतस्य** समानाधिकरणे-वेदविषयस्य वेदाङ्गविषयस्य वा शास्त्रान्तरविषयस्य तर्ककलाशास्त्रस्य—**यदल्पं बहु वा—तेनो**पकरोतीत्यध्याहारः। श्रुतं च तदुपक्रिया चासौ श्रुतोपक्रिया तया, उपकारक्रियया तद्धेतुत्वाच्छ्रु**तमुपक्रियेति** सामानाधिकरण्यम्। गुरुवृत्तिस्तत्र कर्तव्या तद्व्यपदेशो वा तत्राचार्यादिशब्दवत्स्मर्यते ॥ १४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। क्वचिद्गुरुराह्वानीयो गुरुरनुगन्तव्य इत्यादौ गुरुपदमध्यापकमात्रवाचि श्रूयते। तदर्थं गुरुसंज्ञाया नानार्थतामाह **अल्पं वेति**। **यस्य श्रुतस्य** शाब्दज्ञानस्यांशे **य उपकरोति**। अतिशयमापादयतीत्यर्थः ॥ १४९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **श्रुतस्य** श्रुतेनेत्यर्थः। उपाध्यायो **यस्य** शिष्य**स्याल्पं वा बहु वा** कृत्वा **श्रुतेनोपकरोति तमपीह** शास्त्रे तस्य **गुरुं** जानीयात्। श्रुतमेवोपक्रिया, **तया श्रुतोपक्रियया** ॥ १४९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। वेदार्थोपदेष्टृत्वं गुरुत्वे हेतुर्नतु वयोबाहुल्यादीत्याह। सार्थवादं **दशभिः अल्पमिति यस्य** यं प्रति **श्रुतस्य** वेदस्य **श्रुतेन** वेदशास्त्रतर्कव्याकरणकलादिकेन तदर्थे**नाल्पमप्युपकरोति** यस्तं **गुरुं विद्यादि**त्यर्थः। **श्रुतमेवोपक्रिया** उपकारस्तया ॥ १४९ ॥

(५) **नन्दनः**। आचार्यगरीयस्त्वमेवोक्तं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति **अल्पं वेति**। अल्पविद्याप्रदमपि **गुरुं विद्यात्**, बहुविद्याप्रदं किं पुनरित्यभिप्रायः ॥१४९॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यः यस्य श्रुतस्य** अध्ययनस्य **अल्पं वा बहु वा उपकरोति** उपकारयेत् **तमपि इह गुरुं विद्यात्**। **तया श्रुतोपक्रियया** श्रुतं अध्यापनं तस्य उपकारेणेत्यर्थः ॥१४९॥

(७) **मणिरामः**। **श्रुतस्य** श्रुतेनेत्यर्थः। **श्रुतोपक्रियया** श्रुतमेवोपक्रिया उपकारः श्रुतोपक्रिया तया। **श्रुतं** वेदः ॥ १४९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। अपरं गुरुलक्षणमाह पूजार्थम् **अल्पमिति**। **यस्य** कस्यचित् **श्रुतस्याल्पं वा बहु** वा **यो** बोधयति **तमपीह** पूजाप्रकरणे तेन श्रुतोपकारेण जानीयात् ॥ १४९ ॥

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता।
बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ।।१५०।।

(१) **मेधातिथिः**। ब्रह्मग्रहणार्थं जन्म **ब्राह्मम्** उपनयनम्, तस्य **कर्ता**। **स्वधर्मस्य शासिता** उपदेष्टा, वेदार्थव्याख्यानेन। स तादृशो **बालोऽपि** ब्राह्मणो **वृद्धस्य** ज्येष्ठस्य **पिता भवति**। पितृतुल्या तत्र वृत्तिः कर्तव्या ज्येष्ठेनापि। "कथं पुनः कनीयाञ्ज्येष्ठमुपनयते ?। अष्टमे ह्युपनयनम्। यावच्च नाधीतश्रुतवेदस्तावन्नाचार्यकरणविधावधिक्रियते।" एवं तर्हि नोपनयनमत्र 'ब्राह्मं जन्म', किं तर्हि ? स्वाध्यायग्रहणमेव। तस्य **कर्ता**ऽध्यापयिता। स्वधर्मस्य वेदार्थस्य **शासिता** व्याख्याता **पिता भवति**। **धर्मतः** पितृधर्मास्तत्र कर्तव्याः। धर्मत इति धर्मनिमित्तं तत्र पितृत्वम्। न च ते धर्मा अध्यापकव्याख्यात्रोः पितृसम्बन्धिनः सिद्धाः सन्ति, अतो विधीयन्ते ब्राह्मणवत्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति यथा ।।१५०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ब्रह्म वेदस्तस्याध्ययनेन यस्तद्विशिष्टस्वरूपलाभः स **ब्राह्मं जन्म** तस्य यः **कर्ता**। न त्वेतेनोपनेतृत्वमिष्टं, बालोऽपीत्यनेन विरोधात्। कथायामध्यापयामासेत्यभिधानाच्च। यो वा **स्वधर्मशासिता बालो**ऽल्पवयाः। **वृद्धस्या**धिकवयसः ।।१५०।।

(३) **कुल्लूकः**। ब्रह्मश्रवणार्थं जन्म **ब्राह्म**मुपनयनं **स्वधर्मस्य शासिता** वेदार्थव्याख्याता। तादृशोऽपि **बालो वृद्धस्य** ज्येष्ठस्य **पिता भवति धर्मत** इति पितृधर्मास्तस्मिन्ननुष्ठातव्याः ।।१५०।।

(४) **राघवानन्दः**। **ब्राह्मस्य** ब्रह्मग्रहणयोग्यस्य उपनयनाभावेन पितृमातृतो जन्मसत्त्वेऽपि शूद्रादेरिवानधिकारात् **धर्मस्य शासितो**पदेष्टा च **बालोऽपि पिता** स्या**द्धर्मतो** धर्मशास्त्रप्रामाण्यात् ।।१५०।।

(५) **नन्दनः**। **ब्राह्मस्य** वैदिकस्य **जन्मनः** उपनयनस्य **कर्ता पिता भवति** पितृकल्पो भवति, गुरुतरो भवतीत्यर्थः ।।१५०।।

(६) **रामचन्द्रः**। **ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता** वेदाध्यापकः **च** पुनः **स्वधर्मस्य शासिता** उपदेष्टा **बालोऽपि विप्रः वृद्धस्य** शिष्यस्य **धर्मतः पिता भवति** ।।१५०।।

(७) **मणिरामः**। **ब्राह्मस्य जन्मनः** ब्रह्मश्रवणार्थं जन्म ब्राह्मं उपनयनं, **धर्मतः** पितृधर्मास्तस्मिन् कर्तव्याः ।।१५०।।

(८) **गोविन्दराजः**। न च वयोज्यैष्ठ्यं विद्यागुरोः पूजार्थमपेक्ष्यं, यस्मात् **ब्राह्मस्येति**। उपनयनस्य कनीयः कर्तृत्वासंभवात् तदुपलक्षिताध्यापनादि **कर्ता**

स्वधर्मस्य च अयं धर्म इत्येवं बोधयिता **बालोऽपि वृद्धस्यापि** धर्मार्थिकर्मनिमित्तत्वेन पितृतुल्यो भवति ।।१५०।।

अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।
पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ।। १५१ ।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वस्य पितृवद्वृत्तिविधेरर्थवादोऽयं परकृतिनामा। **अङ्गिरसः** पुत्रः **कविर्नाम शिशुर्बालः** पितृतुल्यान्पितृव्यमातुलतत्पुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापयाञ्चकाराध्यापितवान्। स चाह्वाननिमित्तेषु **तान्पुत्रका** आगच्छत इत्याजुहाव। **ज्ञानेन परिगृह्य** तान्स्वीकृत्य शिष्यान्कृत्वा ।। १५१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पितृन्** अग्निष्वात्तादीन्। **कविः** कविनामा। **ज्ञानेनो**पदेशेन। **परिगृह्य** शिष्यतां नीत्वा ।। १५१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। प्रकृतानुरूपार्थवादमाह **अध्यापयामासेति**। **अङ्गिरसः** पुत्रो बालः **कविर्विद्वान्पितृन्**गौणान्पितृव्यतत्पुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापितवान्। **तान् ज्ञानेन परिगृह्य** शिष्यान् कृत्वा **पुत्रका इति** आजुहावइति। ह इत्यव्ययं पुरावृत्तसूचनार्थम् ।।१५१।।

(४) **राघवानन्दः**। अत्रेतिहासमाह **अध्यापयामासेति**। **आङ्गिरसः** अङ्गिरसः पुत्रः **कविः** क्रान्तिदर्शी **ज्ञानेन** तद्धेतुना वेदाध्यापनेन **परिगृह्य** शिष्यतां नीत्वा ।। १५१ ।।

(५) **नन्दनः**। मन्त्रदस्य वालस्यापि पितृत्वमवस्थापयितुमितिहासं श्लोकत्रयेणोदाहरति **अध्यापयामासेति। परिगृह्य** आहूय ।। १५१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। शिशुः आङ्गिरसः कविः पितृन् अध्यापयामास तान् पितृन् ज्ञानेन** ज्ञानोपदेशेन **परिगृह्य** स्वीकृत्य हे **पुत्रका इत्युवाच** ।। १५१ ।।

(७) **मणिरामः**। तत्र दृष्टान्तमाह **अध्यापयामासेति। कविः** विद्वान् **पितृन्** लक्षणया पितृव्यतत्पुत्रादीन् **होवाच** आजुहाव ।। १५१ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। अत्रार्थवादः परकृतिरूपः **अध्यापयामासेति। त इति। अज्ञ इति। अङ्गिरसः** पुत्रः **कविर्नाम** वालः सन् **पितृ**पितृव्यादीन**ध्यापितवान्**। तांश्च वेदादि**ज्ञानेन** हेतुभूतेन शिष्यत्वेन स्वीकृत्य कार्यार्थिन आह्वानादिकालेषु **पुत्रका** इत्युक्तवान्। ततस्ते पितरः तथाह्वानोत्पन्नक्रोधाः **तमर्थं** समागत्य पुत्रकशब्दाह्वानाख्यं 'किमेतत्साधु ?' इत्येवं देवान् पृष्टवन्तः। **देवाश्चैत**द्विचारार्थं समागत्य "युक्तं शिशुः युष्मानुक्तवान्" इत्येव**मेतां**स्तान् पितृन् उक्तवन्तः। यतोऽ**ज्ञो** मूर्खः स **बालो भवति**

वृद्धोऽपि सन् । यश्चाध्यापयिता **स बालोऽपि** सन् **पितृतुल्यो भवति** । यतोऽस्मदन्ये **अज्ञं बालमित्याहुः** अध्यापयितारं च **पितेत्येवं** ब्रुवते ।।१५१ ।।–।। १५३ ।।

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।
देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ।। १५२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **ते** पित्रादिस्थानीयाः पुत्रका इत्याह्वाने**नागतमन्यव** उत्पन्न-क्रोधाह**स्तमर्थं** पुत्रशब्दाह्वानं **देवा**न्पृष्टवन्तः । 'अनेन बालेन वयमेवमाहूयामहे । किमेतद्युक्तम् ? ' ते **देवाः** पृष्टाः सन्तः सर्वे समवायं कृतवन्तः '**समेत्य**' ऐकमत्यं स्थापयित्व**ैतान्क**वेः पितॄनूचुरुक्तवन्तो '**न्याय्यं** युक्तं **वो** युष्मान् **शिशुरुक्तवान्**' ।। १५२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **तमर्थं** किमेतदस्य युक्तं न वेति ।। १५२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **ते तमर्थमपृच्छन्तेति** । **ते** पितृतुल्याः पुत्रका इत्युक्ता अनेन जातक्रोधाः पुत्रकशब्दार्थं देवान्पृष्टवन्तः । देवाश्च पृष्टा मिलित्वा एतानवोचन्यु-ष्मान् **यच्छिशुः** पुत्रशब्दे**नोक्तवान्** तद्युक्तम् ।। १५२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । **ते** पितरस्त**मर्थं** पुत्रका इति शब्दार्थं **आगतमन्यवः** पुत्रका इत्याह्वानेन जातमन्यवो मन्युं प्राप्ताः **एतान्** पितॄन् ।। १५२ ।।

(५) **नन्दनः** ।। १५२ ।।–१५३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **ते** पितरः **आगतमन्यवः** देवान् प्रति **अर्थं** पुत्रमित्यस्यार्थं **अपृच्छन्त** । **देवास्तान् समेत्य इति ऊचुः वः** युष्माकं **शिशुः** उक्तवान्यत्तदपि योग्य-मित्यर्थः ।। १५२ ।।

(७) **मणिरामः** । **आगतमन्यवः** वृद्धानस्मान् पुत्रशब्देनाह्वयतीति जात-क्रोधाः । **तमर्थं** पुत्रकशब्दार्थम् ।। १५२ ।।

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बाल इत्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ।। १५३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । न च वयसा स्वल्पेन **बालो भवति**, किं तर्हि ? अज्ञो मूर्खो वृद्धोऽपि यः । **मन्त्रद** उपलक्षणम् । मन्त्रान्वेदान्यो ददात्यध्यापयति विवृणोति च स **पिता भवति** । **वै**शब्द आगमान्तरसूचकः । देवानामप्येष आगमः पुराण एव । तथा चैतिह्यसूचकः परोपदेश **आहु**रिति । **अज्ञं** मूर्खं **बाल इत्याहु**रस्मत्पूर्वेऽपि । **पितेति मन्त्रदम्** । इतिकरणं स्वरूपपरतां बोधयति । यतः परतः श्रूयते । बाल इत्येतेन शब्देनाज्ञमाल: । अतश्च बालशब्दाद्द्वितीयाया अभावः । **छान्दोग्ये** शैशवं ब्राह्मणमे-तद्वस्तुतः स्मृतिकारेण वर्णितम् ।। १५३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अज्ञं हीति प्रसिद्धताभिधानं दाढर्यार्थम् ।। १५३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **अज्ञ इति** । **वै**शब्दोऽवधारणे, **अज्ञ** एव **बालो भवति,** न त्वल्पवयाः । **मन्त्रदः पिता भवति** । मन्त्रग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् । यो वेदमध्यापयति व्याचष्टे स पिता ।। १५३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । न्याय्यत्वे हेतुः **अज्ञ इत्यादि** । **बालः** संस्कार्यत्वात् पिता । मन्त्रप्रदानेन संस्कारकत्वात् पितेति । न द्वितीया इतिपरत्वाभावात् ।। १५३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अज्ञः** शुद्धापशब्दज्ञानरहितः **वै** अवधारणार्थः **बाल** एव भवति । स एव बालः **मन्त्रतः** मन्त्रोपदेशात् ज्ञानोपदेशात् **पिता** भवति । तथा हि निश्चयेन अज्ञं बालं आहुः । **मन्त्र**द उपदेष्टा पितेत्येव ज्ञेयमिति ।। १५३ ।।

(७) **मणिरामः** । तदेव स्पष्टयति **अज्ञ इति** । **वै**शब्द एवार्थे । अज्ञ एव बालो भवति, नत्वल्पवयाः । मन्त्रग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् ।। १५३ ।।

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ।।१५४।।

(१) **मेधातिथिः** । इयमपराऽध्यापकप्रशंसा । **हायन**शब्दः संवत्सरपर्यायः । न बहुभिर्वर्षैः परिणतवया **महान्**पूज्यो भवति, **न पलितैः** केशश्मश्रुरोमभिः शुक्लैर्न **वित्तेन** बहुना, **न बन्धुभिः** । प्रागुक्तानि मान्यस्थानान्यापद्यन्ते । समुदितैर्न महान्भवति, किं तर्हि ? एकयैव विद्यया । यस्मा**दृषयश्चक्रिरे** । ऋषिर्दर्शनात् । निःशेषवेदार्थदर्शिनो निश्चित्येमं **धर्मं** व्यवस्थापितवन्तः । **योऽनूचानः**, अनुवचनमध्यापनं कृत्स्नाङ्गस्य वेदस्य, **स नो**ऽस्माकं **महा**ञ्छ्रेष्ठः । करोतिर्व्यवस्थापने वर्तते, नाभूतजनने ।। १५४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **हायनै**र्वर्षैः बहुभिर्गतैरिति तद्वत्सरकर्तव्यसोमयागादिकर्मबाहुल्यमुक्तम् । **पलितै**रिति वयोबाहुल्यम् । **अनूचानः** साङ्गवेदाध्येता ।। १५४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । अत्रैव हेतुमाह–यस्मात्पूर्वेऽपि मुनयोऽज्ञं बालमित्यूचुः मन्त्रदं च पितेत्येवाब्रुवन्नित्याह **न हायनैरिति** । न बहुभिर्वर्षैर्न केशश्मश्रुलोमभिः शुक्लैर्न बहुना धनेन न पितृव्यत्वादिभि**र्बन्धुभावैः** समुदितैरप्यैर्न महत्त्वं भवति, किंत्वृषय इमं धर्मं कृतवन्तः । यः साङ्गवेदाध्येता सोऽस्माकं महान् संमतः ।। १५४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्रार्थे ऋष्युक्तिः प्रमाणमित्याह **न हायनैरिति** । **हायनै**रब्दैर्वयोबाहुल्येन, जराकृतकेश**पालित्यैः** केशधावल्यैर्वा **बन्धुभिः** पुत्रपौत्राद्यैर्वा एतैर्व्यस्तसमस्ततया वाऽऽधिक्ये न महत्त्वं, किं तर्हि ? **यः अनूचानः** साङ्गवेदाध्येता तस्यैव महत्त्वमित्याह **ऋषय इत्यादिना** । **धर्म**मयं धर्म इति निर्णयं स्तुतिमात्रं वा ।। १५४ ।।

(५) **नन्दनः** । श्रैष्ठ्यकारणं वैदुष्यमित्याह **न हेति**। **हायनैः** वयोभिः **पलितैः** वार्द्धकैः । **बन्धुभिः** कुलेन । **धर्मं** श्रैष्ठ्यापादकं न्यायम**नूचानः** वेदवित् । **नः** अस्माकम् । ब्राह्मणानां मध्ये **महान्**विशिष्टः ।। १५४ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । बहुभिः गत**हायनैः** **पलितैः** केशैः, न च सच्चरित्रैः **न बन्धुभिः** श्रेष्ठतां याति । **यः अनूचानः** वेदपारगः **सः नः** अस्माकं मते **महान्** श्रेष्ठः इति । धर्मं ऋषयः चक्रिरे इत्यर्थः ।। १५४ ।।

(७) **मणिरामः** । अत्र कारणमाह **न हायनैरिति** । वर्षबाहुल्यादिभिः महत्त्वं न भवति । किन्तु **ऋषयः** इमं **धर्मं** कृतवन्तः **यः अनूचानः** साङ्गवेदाध्येता **सोऽस्माकं महान्**इत्यर्थः ।। १५४ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । अतश्च **न हायनैरिति** । न वयो भूयः शिरःपाण्डुर्यधन-वन्धुभिः ज्यायस्त्वम् । अपितु योऽध्यापनसमर्थः स श्रेष्ठ इत्यस्माकं मतमित्येव**मृषयो धर्मं** व्यवस्थापितवन्तः ।। १५४ ।।

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।
वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ।।१५५।।

(१) **मेधातिथिः** । अयमप्यर्थवाद एव । यदुक्तं 'वित्तादिभ्यः समुदितेभ्यः केवलाऽपि विद्या ज्यायसीति' तदेव सप्रपञ्चमनेन निर्दिश्यते । **ब्राह्मणानां** ज्ञानेन **ज्यैष्ठ्यं**, न वित्तादिभिः । **क्षत्रियाणां वीर्यतः** । वीर्यं द्रव्यस्य कौशलं, दृढप्राणता च । **वैश्यानां धान्यधनतः** । धान्यस्य पृथगुपादानाद्धनशब्दो हिरण्यादिवचनः, ब्राह्मणपरिव्राजकवत् । बहुधनो वैश्यः स ज्येष्ठः । आद्यादित्वा-त्तृतीयार्थे तसिः, हेतौ तृतीया (पा. २।३।२३) ।।१५५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **ज्ञानतो** ज्ञानाधिक्येन ।।१५५।।

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणानां विद्यया, **क्षत्रियाणां** पुन**र्वीर्येण**, **वैश्यानां धान्य**-वस्त्रादिध**नेन**, **शूद्राणामेव** पूर्वजन्मना श्रेष्ठत्वम् । सर्वत्र तृतीयार्थे तसिः ।।१५५।।

(४) **राघवानन्दः** । **विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्य**मिति वदंस्तत्प्रतियोगितया-ऽन्येषामपि तदाह **विप्राणामिति** । ज्ञान इत्यादिचतुर्ष्वपि तृतीयार्थे तसिः । **वीर्यतः** शस्त्रकौशलेन । केनापि धनविद्यादिमत्त्वेऽपि **शूद्रस्य जन्मनै**वेत्यवधारणार्थः ।।१५५।।

(५) **नन्दनः** । ब्राह्मणानां **ज्ञानत** एव श्रैष्ठ्यं क्षत्रियादीनां तु निमित्तान्तरा-दित्याह **विप्राणामिति** । **जन्मतः** वयस्तः । क्षत्रियादीनामुपन्यासो दृष्टान्तार्थः ।।१५५।।

(६) **रामचन्द्रः** । स्पष्टम् ।। १५५ ।।

(७) **मणिरामः** । येषां येन ज्येष्ठता भवति तदाह **विप्राणामिति** । **जन्मतः** प्रथमोत्पत्त्या । ज्ञानाद्युत्तरतसिः तृतीयार्थे बोध्या ज्ञानेनेत्यादि ।।१५५।।

(८) **गोविन्दराजः**। एवं च सति **विप्राणामिति**। **विप्राणां** ज्ञानेन श्रैष्ठ्यं, **क्षत्रियाणां** पुनः पौरुषेण, **वैश्यानां धान्यहिरण्यादेः**, **शूद्राणां** वयस्तः ।।१५५।।

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः।
यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ।।१५६।।

(१) **मेधातिथिः। न तेन वृद्ध** उच्यते **येनास्य पलितं** धवलं **शिरः** शिरःस्थाः केशाः। कथं तर्हि ? **यो वै युवाऽपि** तरुणोऽपि अथ चाधीते तं **देवाः स्थविरं विदुः** ब्रुवते। देवाः किल सर्वस्य वेदितार इति प्रशंसा ।।१५६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। स्थविरं** स्थविरपदवाच्यम्। येन वयोबाहुल्यादिना हेतुना ।।१५६।।

(३) **कुल्लूकः। न तेन** वृद्धो **भवति येनास्य** शुक्लकेशं **शिरः**, किंतु **युवाऽपि** सन्विद्वांस्तं **देवाः स्थविरं** जानन्ति ।।१५६।।

(४) **राघवानन्दः**। अत्रार्थे देवसंमतिमप्याह **न तेनेति**। शिरसः पालित्यं पक्व-केशता त्वक्शैथिल्यं वा। **अधीयानो** अध्यापनोद्यतोऽपि किमुताधीतवेदः ।।१५६।।

(५) **नन्दनः**। उक्तमर्थं निगमयति **नेति** ।।१५६।।

(६) **रामचन्द्रः। अस्य शिरः येन** वयसा **पलितं** भवेत्तेन वयसा **वृद्धो न भवती**-त्यर्थः ।।१५६।।

(७) **मणिरामः**। स्थविरः वृद्धः ।।१५६।।

(८) **गोविन्दराजः। येन** कारणेन वयोभूयिष्ठचाख्येन **अस्य पलित**युक्तं **शिरः न तेन वृद्धो भवति**। यस्तरुणोऽपि सन् अधीतवेदो भवति **तं देवाः** वृद्धं मन्यन्ते इत्यभि-धानं प्रकृतदार्ढ्यार्थम् ।।१५६।।

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ।।१५७।।

(१) **मेधातिथिः**। इयमध्ययनाध्येतृस्तुतिः। **काष्ठमयः** दारुणा यः क्रियते क्रकचादिना हस्त्याकृतिः, स यथा निष्फलः, न हस्तिकार्यं राज्ञां शत्रुवधादि करोति। एवं यो ब्राह्मणो नाधीते स काष्ठतुल्यः, न क्वचिदधिकारी। **चर्ममयो मृगः** चर्म-विकारोऽन्योऽपि यो मृगः स निष्फलो नाऽऽखेटकादिकार्यं करोति। त्रय एते **नाममात्रं बिभ्रति**, न तस्यार्थम् ।।१५७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **काष्ठमयो** **हस्ती**ति लेशतोऽपि तदन्वयाभावः **चर्ममये मृगे** लेशतोऽन्वयासंभवात् **नाम**मात्रं **बिभ्रति**। अतो यद्विप्रे कार्यं तदनधीयानेन कुर्यादित्यर्थः ॥१५७॥

(३) **कुल्लूकः**। यथा **काष्ठ**घटितो **हस्ती** यथा **चर्म**निर्मितो **मृगः यश्च विप्रो नाधीते** त्रय एते नाममात्रं दधति। न तु हस्त्यादिकार्यं शत्रुवधादिकं कर्तुं क्षमन्ते ॥१५७॥

(४) **राघवानन्दः**। **अनधीयानस्य** दानापात्रत्वं वदंस्तं सदृष्टान्तं निन्दति **यथेति** द्वाभ्याम्। **काष्ठमयः** कृत्रिमः नाम **बिभ्रति** मृग इत्यादि नाम ध्रियन्ते न तु ते मृगादयः तत्कार्याकारित्वात् ॥१५७॥

(५) **नन्दनः**। अनधीयाननिन्दामधीयानप्रशंसार्थं प्रसङ्गादाह **यथेति**। **नाम बिभ्रति** नामैव विभ्रति, ब्राह्मणशब्दमेव विभ्रति न तस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥१५७॥

(६) **रामचन्द्रः**। **विप्रः यथा चर्ममयो मृगः** तथा **अनधीयानः नाम** केवलं **बिभर्ती**त्यर्थः ॥१५७॥

(७) **मणिरामः**। दृष्टान्तमाह द्वाभ्यां **यथेति**। त्रय एते **नाम**मात्रं दधति। न तु हस्त्यादिकार्यं कर्तुं क्षमते ॥१५७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यथेति**। **दारुमयो यथा हस्ती** न युद्धादिसमर्थः **यथा** चर्ममयो मृगः आखेटकादावकिञ्चित्करः, एव**मनधीयानो ब्राह्मणः** ब्राह्मणसंपाद्यासु प्रतिग्रहादिक्रियासु। एवं च त्रयोऽप्येते **नाम**मात्रं धारयन्ति। न तु हस्त्यादिसंपाद्याः क्रियाः कुर्वन्ति ॥ १५७ ॥

यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला।
यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥१५८॥

(१) **मेधातिथिः**। **षण्ढो** नपुंसकं उभयव्यञ्जनोऽशक्तः स्त्रीगमने, **यथा स्त्रीष्वफलः**। **यथा गौर्गवि** स्त्रीगौः स्त्रीगव्याम्। एवं **तथा विप्रोऽनृचोऽनधीयानोऽफलः**। सप्ताष्टश्लोकाः अध्येतृवेदित्रोः प्रशंसार्था अतिक्रान्ताः ॥१५८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **षण्ढो** नपुंसकं। **गौ**रिति **गवी**ति च स्त्रीलिंगे पदे। **अज्ञे** स्थावरादौ **अफलं** दानं प्रत्युपकाराद्यभावात्। **अनृचो** अवेदः, ऋक्पदं वेदोपलक्षणं। **अफलो** दातुः फलाहेतुः ॥१५८॥

(३) **कुल्लूकः**। **यथा** नपुंसकं **स्त्रीषु** निष्फलं **यथा** च स्त्री **गवि गव्या**मेव निष्फला **यथा चाज्ञे** दानमफलं **तथा** ब्राह्मणोऽप्य**नधीयानो** निष्फलः श्रौतस्मार्तकर्मानर्हतया तत्फलरहितः ॥ १५८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **यथा षण्ढो** नपुंसकः दृष्टादृष्टकार्यशून्यः **गौः** स्त्रीगवान्तर-**गवि** वत्सोत्पादनयोग्यायां **फल**मण्डकोशस्तच्छून्यो वा **तथा अनृचः** वेदशून्यः देयद्रव्या-दिफलाजनकत्वात्। 'ब्राह्मस्ये'त्यादिनवश्लोका अध्ययनस्तुत्यर्थाः ।।१५८।।

(५) **नन्दनः**। ब्राह्मण्येनावाप्यं फलमनधीयानस्य न सिध्यतीत्याह **यथा षण्ढ इति**। **गौ**रित्यपहतपुंभावो बलीवर्दोऽभिप्रेतः। **अफल** इति पाठः ।।१५८।।

(६) **रामचन्द्रः**।**षण्ढः** स्त्रीषु **यथा अफलः** भवत्येवं **यथा गवि गौः** संयोगे **विफला** भवति **यथा अज्ञे** मूर्खे दत्तं **दानं** अफलं भवति निष्फलमित्यर्थः, तथा **अनृचः** विप्रः **अफलः** भवति ऋङ्मात्रमपि नाधीयान् इत्यर्थः ।।१५८।।

(७) **मणिरामः**। **निष्फलः** (अफलः) श्रौतस्मार्तकर्मानिर्हतया तत्फलरहितः ।। १५८ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **यथा षण्ढ इति**। यथा नपुंसकं **स्त्रीषु** गच्छन्नपि (दपि) अपत्यशून्यं यथा च स्त्री**गौः** स्त्री**गवि** गमनाभावादपत्यफलशून्या यथा **चाज्ञे निष्फलं दानं तथा** वेदरहितो ब्राह्मणः **अफलः** परमात्मनो दृष्टादृष्टानुपकारित्वात् ।।१५८।।

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम्।

वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ।।१५९।।

(१) **मेधातिथिः**। इदानीमश्रद्धस्य शिष्यस्याधीयानस्येतस्ततश्चित्तं व्याक्षि-प्यते। अध्यापयितुः क्रोधोत्पत्तौ ताडनपरुषभाषणाद्यमत्यर्थं प्राप्तं निषिध्यते। **अहिंसया** अताडनेन **भूतानां** भार्यापुत्रदासशिष्यसोदर्याणाम्। **श्रेयोर्थमनुशासनं कार्यम्**। भूतग्रहणान्मा शिष्यस्यैव विज्ञायि। दृष्टादृष्टफलावाप्तिः **श्रेयः** तदर्थ**मनुशासनम्**, अग्रन्थको वोपदेशः, शास्त्राध्यापनव्याख्याने वा। यथासम्भवमतिताडनं क्रोशनं चात्र प्रतिषिध्यते। ईषत्ताडनं त्वभ्यनुज्ञातमेव 'रज्ज्वा वेणुदलेन वे'ति। "कथं तर्हि मार्गे स्थाप्याः?।" **वाक् चैव मधुरा** सान्त्वपूर्विका। प्रियया वाचा **श्लक्ष्णया** नोच्चैरुद्धतेन काकरूक्षेण स्वरेण–प्रियेणाऽपि 'अधीष्व पुत्रक मा चित्तमन्यत्राबद्धाः श्रद्धया समापय शीघ्रं प्रपाठकं तत्क्षणं विहरिष्यसि शिशुभिः सवयोभिः'। यस्तु न तथा श्रद्धामुपैति तस्योक्तो विधिः 'वेणुदलेनेति'। **प्रयोज्या** वक्तव्या। **धर्ममिच्छता**। एवं साति-शयोऽध्यापनधर्मो भवति ।।१५९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अहिंसया** ताडनाद्यकुर्वतः उपदेशत्वेन **मधुरा**ऽर्थतः **श्लक्ष्णा** मृदुः शब्दतः। अतः शिष्योऽपि नाकस्मात्ताड्यो नाप्रियं वाच्य इत्यर्थः। "रज्ज्वा वेणुदलेन वेति" त्ववश्यानुशासनीयपुत्रादिविषयम् ।। १५९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **भूतानां** शिष्याणां प्रकरणाच्छ्रेयोऽर्थमनुशासनमनति-

हिंसया कर्तव्यं "रज्ज्वा वेणुदलेन वे"त्यल्पहिंसाया अभ्यनुज्ञानात्। वाणी **मधुरा प्रीति-जननी श्लक्ष्णया** नोच्चैरुच्यते, सा शिष्यशिक्षायै **धर्मबुद्धिमिच्छता** प्रयोक्तव्या ॥१५९॥

(४) **राघवानन्दः** । वाङ्मनसयोः (सोः) शुद्धौ गुरोः शिष्यस्य वेदाध्ययनं साधु तत्रादौ गुरुं शिक्षयति **अहिंसयैवेति त्रिभिः** । भूतानां शिष्याणां प्रकरणात् हिंसाऽत्रोपकोसलवद्बहुकालव्यापि दुःखं उत्तंकादिवद्दक्षिणादानं वा अद्रोहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । **श्रेयोनुशासनं** श्रेयः पुमर्थचतुष्टयसाधनत्वात् वेदाध्यापनस्य तस्यानुशासनं दानं **मधुरा** प्रीतिजननी अत एव **श्लक्ष्णा** मृद्वी **धर्ममिच्छता** । 'अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते'॥ (गीता १७।१५ ३) इति स्मृतेः । शिष्यानुग्रहो वा **धर्मः** । **तमिच्छता** ॥ १५९ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ ब्रह्मचारिणां नियमान्तरमाह **अहिंसयेति** । **श्रेयोऽनुशासनमहिंसया** सहैव **धर्म**मभीप्सता **कार्य**महिंसा श्रेयोऽनुशासनं कुर्यादिति यावत् । अथवा हिंसायुक्तं श्रेयोऽनुशासनं न कुर्यादिति ॥ १५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **भूतानां** प्राणिनां **अहिंसयैव श्रेयः कार्यं** इति वा **श्रेयो वेदः तस्य** वेदस्यानुशासनं **धर्ममिच्छता** पुंसा **वाक् मधुरा श्लक्ष्णा** प्रयोज्या ॥ १५९ ॥

(७) **मणिरामः** । **भूतानां** शिष्याणां, **श्रेयोनुशासनं** श्रेयोऽर्थमनुशासनम् शिक्षा ॥ १५९ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । शिष्याचार्यप्रक्रमे अधुनाऽऽचार्यस्यापि किञ्चिन्नियममाह **अहिंसयैवेति**। 'रज्ज्वा वेणुदलेन वा' इति शरीरपृष्ठे ईषत्ताडनस्य वक्ष्यमाणत्वात् अतिताडनपरिहारेणैव **भूतानां** भार्यादीनामपि भूतग्रहणान्न शिष्याणामेव प्रकृतानामाचार्येण वेदाध्ययनादि कर्तव्यम् । तदर्थं च **वागे**वानाक्रोशरूपाऽनुच्चैर्वक्तव्या **अनुशा**सनाद्धर्माद्धर्ममिच्छता ॥ १५९ ॥

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥१६०॥

(१) **मेधातिथिः** । **यस्या**ध्यापयितुरन्यस्य वा सङ्क्षोभहेतौ सति **वाङ्मनसी शुद्धे** न कालुष्यं गच्छतः । **सम्यग्गुप्ते** चोत्पन्नेऽपि कालुष्ये न परद्रोहव्यवसायो न च तत्पीडार्थः कर्मारम्भः,–एतत्सम्यग्गोपनं वाङ्मनसयोः (सोः)। **सर्वदा**ग्रहणं पुरुषमात्रधर्मार्थं, नाध्यापयितुरेव अध्यापनकाले । **स वै सर्वमवाप्नोति** । **वेदान्ता** वेदसिद्धान्ताः । सिद्धशब्दस्यात्यन्तं सिद्ध इति 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इत्यत्रात्यन्ताशब्दस्येव लोपः । वैदिकेषु वाक्येषु यः सिद्धान्तो व्यवस्थितार्थोऽस्य **कर्मण** इदं फलमित्युपगतः, अभ्युपगतो वेदविद्भिः, **तत्फलं सर्वं प्राप्नोति** ।

एवं च वदता वाङ्मनससंयमस्यानेन वाक्येन क्रतुषु पुरुषोभयधर्मनोक्ता भवति। केवलपुरुषधर्मातिक्रमे ह्यसति क्रतुवैगुण्येऽसंयतोऽपि वाङ्मनसाभ्यां किमिति कृत्स्नं फलं न प्राप्नोति, येनोच्यते 'संयमी सर्वमाप्नोति' इति ।

अन्ये तु वेदान्तान् रहस्यब्राह्मणान्व्याचक्षते । तेषु यदभ्युपगतं फलं, नित्यानां कर्मणां निष्फलानां च यमनियमानां तत्फलं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं सर्वमाप्नोति । "कथं पुनर्नित्यानि ब्रह्मप्राप्त्यर्थानीति" चेदस्ति केषांचिद्दर्शनम् । अथवा वेदस्यान्तोऽध्यापनसमाप्तिस्ततो यत्फलमाचार्यकरणविधिस्तत्प्राप्नोति । एवं तु व्याख्यानेऽध्यापनविध्यर्थतैव स्यात् ॥१६०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वक्ष्यमाणपूर्वोक्तवाङ्माधुर्यादिस्तुतिः **यस्येति** । **वाक्-शुद्धिर्**माधुर्यादि । **मनःशुद्धिर**क्रोधादि । **वाचो गुप्तता** रक्षा अनृतादिनिवर्तनात् मनसोऽनिष्टध्यानादिनिवर्तनात् । **वेदान्तादुपगतं** अधिगतं मोक्षाख्यम् ।।१६०।।

(३) **कुल्लूकः** । इदानीं पुरुषमात्रस्य फलं धर्मं वाङ्मनःसंयममाह नाध्यापयितुरेव । **यस्य वाङ्मनश्चोभयं शुद्धं** भवति । वागनृतादिभिरदुष्टा मनश्च रागद्वेषादिभिरदूषितं भवति । एते **वाङ्मनसी** निषिद्धविषयप्रकरणे सर्वदा यस्य पुंसः सुरक्षिते भवतः **स वेदान्ते**ऽवगतं **सर्वं फलं** सर्वज्ञत्वं सर्वेशानादिरूपं मोक्षलाभा**दवाप्नोति** ।।१६०।।

(४) **राघवानन्दः** । "यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा विलपती"ति श्रुतेः तत्कारणस्य मनसोऽपि शुद्धिः कार्येत्याह **यस्येति** । **यस्य** गुरोः संक्षोभहेतौ सति क्रोधरागद्वेषानभिभवत्वं **मनसः शुद्धिः वाचः** शुद्धिरुक्ता गुप्ते असत्यादितो रक्षिते प्रकर्षेण सर्वात्मकं **वेदान्तोपगतं** ब्रह्म वागिति दृष्टान्ततया, वाच इव मनसः शुद्धिः कार्येति भावः ।।१६०।।

(५) **नन्दनः** । **वाचः शुद्धि**रसत्यादिवर्जनं **मनसो** रागादिवर्जनम् । **सम्यग्गुप्ति**स्तत्राप्रमत्तत्वम् । सर्वदाऽऽश्रमान्तरेऽपि **वेदान्तोपगतं** वेदान्तो वेदाध्ययनसमाप्तिः तेनोपगतं परिपूर्णवेदाध्ययनोपलभ्यमित्यर्थः ।।१६०।।

(६) **रामचन्द्रः** । **यस्य** पुंसः **वाङ्मनसे** (सी) **शुद्धे** भवतः । **च** पुनः । **सम्यक् गुप्ते** रक्षिते व्यर्थालापरहिते इत्यर्थः **सः वेदान्तोपगतं फलं** वेदे उक्तं फलं **सर्वमाप्नोति** ॥१६०॥

(७) **मणिरामः** । सर्वेषां धर्ममाह **यस्येति** । **शुद्धे** अदुष्टे । **वाग**नृतादिभिरदुष्टा, **मनश्च** रागद्वेषादिभिरदूषितं भवति । **वेदान्तोपगतं** वेदान्तेऽवगतं फलं सर्वज्ञत्वम् ।।१६०।।

(८) **गोविन्दराजः** । यस्मात् **यस्येति** । **यस्य वाङ्मनसे** (सी) **शुद्धे** विकारहेतौ सत्यपि न कालुष्यं गच्छतः । **सम्यग्गुप्ते** चोत्पन्ने न कथञ्चित् कालुष्येण तत्कार्यं कुरुतः **सर्वदा** यावज्जीवं उपनिषदुक्तं मोक्षाख्यं फलमखिलं प्राप्नोति ।।१६०।।

नारुन्तुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः।
ययाऽस्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥१६१॥

(१) **मेधातिथिः**। अयमपरः पुरुषमात्रधर्मः । अरुंषि मर्माणि तुदति व्यथयतीत्यरुन्तुदो मर्मस्पर्शिनीर्वाचोऽत्यन्तोद्वेजनकरीराक्रोशवाचो यो वदति। **आर्तः** पीडितोऽपि परेण न तादृशमप्रियं भाषेत ।

तथा **परद्रोहः** परापकारः तदर्थं **कर्म तद्धीश्च** न कर्तव्या । अथवा परद्रोहश्चासौ कर्म च तत्र धीः बुद्धिरपि न कर्तव्या ।

यया वाचा नर्मप्रयुक्तयाऽपि पर **उद्विजते** अथ च **तां** वाचं **नोदीरयेत्**। वाक्यैकदेशमपि तादृशं नोच्चारयेद्यत एकदेशादर्थप्रकरणादिनाऽर्थान्तरसूचनं प्रतीयते। यतः वाक् **अलोक्या** स्वर्गादिलोकप्राप्तिप्रतिवन्धिनी ।। १६१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वाङ्मनसयोः (सोः)शुद्धतां विवृणोति **नारुन्तुद इति** । **अरुंतुदो** दोषरूपव्रणस्य वाचा प्रकाशनेन तोदकः । **परद्रोहो** हिंसा तत्कर्म **मनसा** ध्यायतीति **परद्रोहकर्मधीः**। दोषप्रकाशकत्वाभावेपि यत् श्रुत्वा परस्योद्वेगो **यथा** वर्षशतान्ते अवश्यं भवतोः मृत्यादि तथाऽ**लोक्याम**ऽलोकहितां **तां** **वाचं** **नोदीरयेत्** ।। १६१ ।।

(३) **कुल्लूकः** । अयमपि पुरुषमात्रस्यैव धर्मो नाध्यापकस्य **आर्तः** पीडितोऽपि **नारुंतुदः** स्यान्न मर्मपीडाकरं तत्त्वदूषणमुदाहरेत् । तथा **परस्य द्रोहो**ऽपकारस्तदर्थं **कर्म** बुद्धिश्च न कर्तव्या । तथा **यया वाचा**ऽस्य **परो** व्यथते **तां** मर्मस्पृशमथा**लोक्यां** स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिनीं न वदेत् ।। १६१ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्रैव हेतुतया व्यतिरेकमाह **नारुन्तुद इति** । **आर्तो** रोगादिना शिष्यकृतापराधेन वा **न परद्रोहकर्मधीः** परस्य द्रोहः पीडा तस्यै यत्कर्म अभिशापादिस्तत्र धीर्मतिर्यस्य सः तथा न स्यात्। **अलोक्यां** स्वर्गादिलोकानर्हां **तां** तादृशीं **नोदीरयेन्नो**च्चारयेत् ।। १६१ ।।

(५) **नन्दनः**। यत एवमतः **नारुन्तुद इति**। **अरुन्तुदः** परमर्मप्रकाशनः **अलोक्यां** अस्वर्ग्याम् ।। १६१ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **आर्तोऽपि** सन्न**रुंतुदो** न स्यात् । 'अरुंतुदः स्याद्व्यथक' इत्यमरः। परद्रोही न भवेत् । **यया वाचा उद्विजते अलोक्यां** लोककर्मरहितां न **उदीरयेत्** न वदेदिति ।। १६१ ।।

(७) **मणिरामः** । **आर्तोऽपि** पीडितोऽपि **नारुन्तुदः** मर्मपीडाकरं वचनं नोच्चरेत् । **अलोक्यां** स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिनीम् ।। १६१ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । अतश्च-**नारुन्तुद इति** । मर्मस्पृक् **अत्यार्तोऽपि न स्यात् न** परहिंसार्थव्यापारबुद्धिः स्यात् । **यया** च **वाचा** लोकः एनं द्वेष्टि तां स्वर्गादिलोकप्रतिबन्धिकां नोच्चारयेत् ।। १६१ ।।

सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।
अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ।। १६२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । भिक्षमाणस्य ब्रह्मचारिणो गृहे वोपाध्यायस्य जीविकयाऽध्यापयतो यत्र सम्मानं न स्यान्न तेन चित्तसङ्क्षोभमाददीत, अपि तु **सम्मानादेवोद्विजेत** पूजयैव दीयमानं न बहु मन्येत । अमृतमिवा**काङ्क्षेद**भिलषेदवमानमवज्ञां सर्वदा । उत्कण्ठासामान्यात् अधीरार्थत्वमाकाङ्क्षेरारोप्य षष्ठी कृता । "ननु चानर्चितमभोज्यम् ।" सत्यं, चित्तसङ्क्षोभप्रतिषेधार्थमेतत् । न तु तादृशस्य भोज्यतोच्यते । सम्मानावमानयोः समेन भवितव्यं न पुनरवमानं प्रार्थनीयम् । ब्रह्मचारिणस्त्ववमतमपि भिक्षाऽऽदानम् । न चायं प्रतिग्रहो, 'योऽर्चितं प्रतिगृह्णाती'त्येतस्य येन विषयः स्यात् ।। १६२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतच्च सर्वमत्यन्तावमतेनापि न कार्यमित्याह **संमानादिति** । **अवमानस्य अमृतस्ये**वाल्पमप्यंशमित्यर्थः ।। १६२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **ब्राह्मणः संमानाद्विषादिव** सर्वदो**द्विजेत** संमाने प्रीतिं न कुर्यात् । **अमृतस्येव** सर्वस्माल्लोका**दवमानस्याकाङ्क्षेत्** । अवमाने परेण कृतेऽपि क्षमावांस्तत्र खेदं न कुर्यात् । मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते ।। १६२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । दैवाद्गुरोर्वाङ्मानसः स्खलने शिष्यं शिक्षयति **संमानादिति** । विषादिव विषवदुद्वेगहेतुत्वाल्लोकावर्जनस्य **अमृतं** यथा अमरत्वहेतुत्वादाकांक्षितं अवमानोपि श्रेयोहेतुत्वात्तथा अनेन गुरोस्त्यागे दोषोऽनध्ययनाद्यनर्थः ।।१६२।।

(५) **नन्दनः** । **सर्वदा** आश्रमान्तरेऽपि ।। १६२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **सर्वदा अवमानस्य** प्राप्तिं **आकाङ्क्षेत् अमृतस्येव** प्राप्ति यथा आकाङ्क्षन्ति तथा ।। १६२ ।।

(७) **मणिरामः** । **उद्विजेत** सम्माने प्रीतिं न कुर्यात् ।। १६२ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **सम्मानादिति** । पूजातो **ब्राह्मणः** यावज्जीवं **विषादिव** खिद्येत । अमृतमिव चावज्ञां **सर्वदा काङ्क्षेत्** ।। १६२ ।।

सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते ।
सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ।।१६३।।

---
(१६२) सम्मानाद् ब्राह्मणो विद्वानुद्विजेत विषादिव । (मेधा०)

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वस्य विधेरर्थवादोऽयं फलदर्शनार्थः। योऽवमानान्न क्षुभ्यति स **सुखं शेते**। अन्यथा द्वेषेण दह्यमानो न कथंचिन्निद्रां लभते। प्रतिबुद्धश्च तच्चिन्तापरो न **सुखं** विन्दति। उत्थितश्च शयनात्कार्येषु **सुखं चरति**। यस्त्ववमानस्य कर्ता स तेन पापेन विनश्यति ।। १६३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **सुखं शेते** तत्कृतसंमानज्ञानाहितप्रत्युपकारचिन्ताविधुरत्वात्। न त्वेवं स्वयमपि परस्याभ्युदयादिसंबन्धिना अवमानं कुर्यादित्याह **अवमन्तेति** ।। १६३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह। यस्मादवमाने परेण कृते तत्र खेदमकुर्वाणः **सुखं** निद्राति। अन्यथाऽवमानदुःखेन दह्यमानः कथं निद्रां लभते, कथं च सुखं प्रतिबुध्यते, प्रतिबुद्धश्च कथं **सुखं** कार्येषु **चरति**?। अवमानकर्ता तेन पापेन **विनश्यति** ।। १६३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। देवादपि तदुत्पत्तौ गुणमेवाह **सुखं ह्यवमत इति**। **अवमतः** तिरस्कृतः संमाननाभावाज्जननादिरहितः। अथवा **अवमतः** खण्डितमानः स्वविवेकबुद्ध्या स **सुखं शेते** निद्राति अन्यथा अवमानदुःखैर्दह्यमानो न निद्राति। अत एव सुखं न प्रतिबुध्यते सम्यगनिद्रितत्वात् **सुखं चरति** स्वेष्टसाधनेषु प्रवर्तते। **अवमतस्त्ववमा**नासहिष्णुः किंचित् कर्तुं न क्षमत इत्यनुभवसिद्धम् ।। १६३ ।।

(५) **नन्दनः**। अत्र हेतुमाह **सुखमिति**। क्षममाणोऽवमतो दृष्टादृष्टभयाभावात्**सुखं शेते**। **अवमन्ता** विनश्यति राजदण्डेन यमदण्डेन वा ।। १६३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अवमतः** तिरस्कृतः सः ब्राह्मणः **सुखं शेते**। **यः अवमन्ता** तिरस्कारकर्ता **सः** पुरुषः **विनश्यति** ।। १६३ ।।

(७) **मणिरामः**। अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह **सुखमिति**। **अवमतः** परेणावमाने कृते तत्खेदमकुर्वाणः ।। १६३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **सुखमिति**। यो वाऽवज्ञातः स **सुखं** स्वपिति न यथाऽवमन्तुः 'अयुक्तं मया कृतं' इति चित्तसंक्षोभो भवति। एवं स च **सुखं** निद्रां जहाति। सुखं लोके व्यवहरति। यः पुनरवमानकृत् **सो**ऽसाधु मया कृतमितीह लोके परलोके चापुण्या**द्विनश्यति** ।। १६३ ।।

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः।
गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः ।।१६४।।

(१) **मेधातिथिः**। **संस्कृतात्मो**पनीतो द्विजो**ऽनेन क्रमयोगेन** तपः **सञ्चिनुयात्**। 'अध्येष्यमाण' इत्यत आरभ्य यद्ब्रह्मचारिणः कर्तव्यमुक्तं तस्यानेनेति प्रत्यवमर्शः। **अनेन**

ङ्गातेन **क्रमयोगेन** क्रमेणानुष्ठीयमानेन **तप** आत्मसंस्कारं निष्कल्मषत्वलक्षणम् । यथा तपसा चान्द्रायणादिना निष्कल्मषत्वं भवति, एवमनेनापि वेदग्रहणार्थेन यमनियमसमूहेन । अतः **सञ्चिनुयात्** शनैरत्वरया्यर्जयेच्च वर्धयेच्च । **क्रमः** परिपाटी इदं कृत्वेदं कर्तव्यम्, ओंकारपूर्विका, इत्यादिः, तेन **योगः** सम्बन्धो यस्यानुष्ठानस्येति यावत् । **ब्रह्मणः** आधिगमिकमधिगमार्थम् । अध्ययनबोधावधिगमः ।। १६४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । धर्मानुक्त्वोपसंहरति **अनेनेति** । **क्रमयोगेन** क्रमिकेणोद्योगेन यत्नेन **संस्कृतात्मा** शोधितात्मा **शनैरत्वरितः संचिनुयात् वेदाधिगमरूपं तपः** ।।१६४।।

(३) **कुल्लूकः । अनेन** क्रमकथितोपायेन जातकर्मादिनोपनयनपर्यन्तेन **संस्कृतो द्विजो गुरुकुले वसञ्छनै**रत्वरया वेदग्रहणार्थं **तपो**ऽभिहिताभिधास्यमाननियमकलापरूपमनुतिष्ठेत् । विध्यन्तरसिद्धस्याप्ययमनुवादोऽध्ययनाङ्गत्वबोधनाय ।। १६४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । एवं स शिक्षितः शिष्यः किं कुर्यात् ? तत्राह **अनेनेति** । **संस्कृता**त्मोपनीतः **अनेना**व्यवहितोक्तेन **क्रमयोगेन तपः संचिनुयात्** द्विजस्त्रैवर्णिकः । **तपो** ब्रह्मचर्यादि **ब्रह्माधिगमिकं** वेदप्राप्त्युपायम् ।।१६४।।

(५) **नन्दनः** । उक्तानां ब्रह्मचारिधर्मणामध्ययनाङ्गतामाह **अनेनेति** । **अनेनोक्तेन ब्रह्माधिगमिकं** वेदाधिगमिकम् । स्वार्थे तद्धितः । वेदाधिगमस्य तपस्त्ववचनं प्रशंसार्थम् ।। १६४ ।।

(६) **रामचन्द्रः । अनेन क्रमयोगेन** अनेन प्रकारेण **संस्कृतात्मा द्विजः गुरौ वसन् तपः सञ्चिनुयात्** सङग्रहं कुर्यादित्यर्थः । कीदृशं तपः ? **ब्रह्माधिगमिकं** ब्रह्मणः वेदस्य आधिगमिकं प्राप्तिसाधनमित्यर्थः ।। १६४ ।।

(७) **मणिरामः । अनेन क्रमयोगेन** कथितोपायेन जातकर्माद्युपनयनपर्यन्तेन **ब्रह्माधिगमिकं** वेदग्रहणार्थं **तपः** उक्तवक्ष्यमाणनियमकलापरूपम् ।। १६४ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । एवं प्रसक्तानुप्रसक्तिकया पुरुषमात्रधर्ममुक्त्वा अधुना प्रकृतमाह **अनेनेति** । उक्तपरिपाटीसंबन्धेन कृतोपनयनो **द्विजः गुरुकुले वसन्** वेदप्राप्तिप्रयोजनं तपोनियमाख्यं **तपो**ऽर्जनं आत्मसंस्कारं च **शनैः** अन्वहमुपार्जयेत् ।।१६४।।

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ।।१६५।।

(१) **मेधातिथिः । तपोविशेषैः** कृच्छ्रचान्द्रायणादिभि**र्विविधै**र्बहुप्रकारैरेकाहारचतुर्थकालाहारादिभिरभिक्षिण्वता शरीरम् । **व्रतैश्चो**पनिषन्महानाम्निकादिभिः । **विधिनोदितै**र्गृह्यस्मृतिष्वाम्नातैरनुष्ठीयमानै**र्वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः** ।

ये तु "पूर्वश्लोके तपःशब्दो ब्रह्मचारिधर्मे प्रयुक्तः, इहापि तपोविशेषास्त एवाभिप्रेताः" इत्याहुर्न ते सम्यङ्मन्यन्ते। व्रतशब्देनैव तेषां संगृहीतत्वात्। व्रतमिति हि शास्त्रतो नियम उच्यते। सामान्यशब्दत्वाच्च व्रतशब्दस्य महानाम्निकादीनामपि ग्रहणसिद्धिः। तस्मात्तपांस्युपवासादीन्यभिप्रेतानि।

इह केचिद्वेद इत्यत्रैकवचनं विवक्षितं मन्यन्ते। यद्यपि तव्यप्रत्ययनिर्देशाद्विनियोगतो वेदस्य प्राधान्यं संस्कार्यतया प्रतीयते, तथापि विधितो वस्तुतश्चार्थावबोधे गुणभाव एव। गुणे च संविवक्षितेऽर्थावबोधपर्यन्तो ह्ययं वेदविषयो माणवकस्य व्यापारो विधिवृत्तपर्यालोचनयाऽवसीयते। अयं ह्यत्र विध्यर्थो 'अधीतेन वेदेनार्थावबोधं कुर्यात्' न संस्कार्यत्वमन्यथा निर्वहति। सर्वो हि कार्यान्तरे शेषभूतः संस्क्रियते। वेदस्य च दृष्टमेव कार्यमधीतस्य स्वार्थबोधजनकत्वम्, अन्यथा 'सक्तून्जुहोति' इतिवत्प्राधान्यं श्रुतमप्युत्सृज्येत। धातुरप्यवबोधार्थ एव। 'अधिगमनं' हि ज्ञानमुच्यते। 'सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था' इति स्मृतम्। स्वरूपग्रहणं च वेदस्य प्रागेव विहितं 'संहृत्य हस्तावध्येयम्' इत्यादिना। तस्यैवार्थग्रहणपर्यन्तताऽनेन प्रतिपाद्यते। विवक्षामेव मत्वाऽनेकवेदाध्ययनमप्राप्तं, प्रतिप्रसविष्यते 'वेदानधीत्येति'। "यद्यनेकवेदाध्ययनमस्ति क्वैकत्वविवक्षोपयुज्यते?।" वाढमुपयुज्यते, एकस्यामेव शाखायामधीतायां 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विध्यर्थनिर्वृत्तिः। इच्छातस्त्वनेकवेदाध्ययनम्। "यदि न विधिचोदितं क उन्मत्तो दन्तकन्नशिकयाऽऽत्मानं क्लेशयिष्यति"। अस्त्येवाऽत्र विध्यन्तरं 'वेदानधीत्येति' तच्च फलकामस्य। फलं च स्वर्गः। अथास्य विधेर्वाक्यशेषे किञ्चिदाम्नायते, घृतकुल्यादयोऽन्यद्वा, ततस्तदेव भवितुमर्हति। ब्रह्मचारिणे हि विधिरर्थावबोधविषयो दृष्टप्रयोजनश्च, अवबोधस्य कर्मानुष्ठानोपयोगदर्शनाद्विदुषः कर्मण्यधिकारात्। अनेकवेदाध्ययनमदृष्टायैव। अन्यथैकवेदाध्ययनेनैव स्वाध्यायविधिनिर्वृत्तेरसति धर्माय विधौ 'वेदानधीत्ये'त्यादिवचनमनर्थकमेव स्यात्।

तत्रोच्यते। कथमयं पक्षः सङ्गच्छेत यावतैकोऽयं विधिर्वेदोऽधिगन्तव्य इति, स चेत्संस्कारविधित्वाद्दृष्टकर्मानुष्ठानोपयोगाच्च नादृष्टार्थः कल्प्यते, तदनेकवेदाध्ययनेऽपि तुल्यम्। तत्रापि ह्ययं प्रकारोऽस्त्येव। वैरूप्यं च स्यात्। क्वचिदाधानविधिवदवबोधद्वारेण नित्यकाम्यकर्मसम्बन्धः, क्वचित्साक्षात्फलार्थतेति।

अथ मतं "वेदानधीत्येति विध्यन्तरमेतत्, न चाचार्यकरणविधिप्रयोज्यम्। तत्फलकाम एवात्राधिक्रियत" इति।

तदसत्। न चैतद्विध्यन्तरम्। प्रकृतस्यैव विधेरसत्यां सङ्ख्याविवक्षायां पञ्चषट्सप्तादिशाखाध्ययनं यावच्छक्ति प्राप्तं त्रयं नियमयति। न चाधीयीतेति विधिरत्र श्रूयते। अपि तु 'गृहस्थाश्रममावसेदि'त्ययमत्र विधिः।

यदपि सङ्ख्याया विवक्षितत्वमुक्तं तदत्यन्तासम्बद्धम् । विनियोगतो हि सङ्ख्या-विवक्षा, नोपपादनतः । स च विनियोगः स्वाध्यायार्थमध्ययनमाह । नार्थेन गुणभावेन द्वितीयान्ताभ्यामवगतं प्राधान्यमपैति । एवं ह्याश्रीयमाणे ग्रहे ऽप्येकत्वं विवक्ष्येत 'ग्रहं सम्मार्ष्टीति' । प्रधानभूतस्यापि हि तस्य सम्मार्गं प्रत्यस्त्येव साधनभावः । न त्वसौ शब्देनाभिधीयते । यथा ग्रहैर्जुहोतीति होमेऽपि गुणभावः । तस्मादभिधानविनियोगाभ्यां प्राधान्यं स्वाध्यायस्य । सति च प्राधान्ये, न विवक्षितमेकत्वम् ।

"हन्त तर्हि यद्येकेनापि वेदेन गृहीतेन निवर्तेत स्वाध्यायविध्यर्थो, वक्तव्यमनेक-वेदाध्ययनप्रयोजनम् ।"

तृतीये वक्ष्यामः ।

"ननु यद्यवबोधपर्यन्तोऽयं विधिस्तदा गृहीतेऽपि स्वरूपतो वेदे यावदर्थावबोधो न जातस्तावदन्तरा मधुमांसादियमनियमानुष्ठानमव्यावृत्तं स्यात् । 'तत्र को दोषः?' । शिष्टसमाचारविरोधः । न हि शिष्टा अधीते वेदे तदर्थमुपशृण्वन्तोऽपि मधुमांसादि वर्जयन्ति" ।

नैष दोषः । अस्ति हि स्मृत्यन्तरं 'वेदमधीत्य स्नायात्' इति । तत्राधीत्येति पाठ-मात्रमुच्यते । 'स्नायादिति' च सकलस्वाध्यायविध्यङ्गयमनियमनिवृत्तिर्लक्ष्यते । यथैव मधुमांसे प्रतिषिद्धे एवं स्नानमपि । तत्र स्नानमनुज्ञायमानं साहचर्यान्मधुमांसादीन्यपि तुल्यप्रकरणत्वादनुजानाति । स्त्रीसम्प्रयोगस्तु वचनान्तरेणाविप्लुतब्रह्मचर्य इति प्रति-षिद्धः । तद्व्यतिक्रमे च न स्वाध्यायविधेरर्थावबोधकाले किञ्चित्परिहीणम् । न हि तस्यामवस्थायां तदङ्गं, सर्वेषां यमनियमानां ग्रहणान्तत्वात् । पुरुषार्थस्त्वयं प्रतिषेधः । अत एव कथञ्चिद्विप्लवेनावकीर्णिप्रायश्चित्तम् । व्रतस्थस्य हि रेतःसेको विकारः, न च व्रतस्थश्चान्द्रायणादिनाऽनेनोपपातकप्रायश्चित्तेनाधिक्रियते ।

"किं पुनः स्नायादिति लक्षणात्वे कारणम् ?" उच्यते––न तावदिदं स्नानमद्भिः शरीरक्षालनरूपमदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । ब्रह्मचारिनियमानां चावध्यपेक्ष-त्वादस्य चावधिसमर्पकत्वेनापेक्षितार्थविधिनोपपत्तेः ।

"न पुनरेवं तेषामवध्यन्तरापेक्षा । स्वाध्यायविध्यर्था हि तेऽतस्तन्निवृत्तिरेव तेषामवधिः । तस्य च निवृत्तिर्विषयनिवृत्त्या । अध्ययनं च तस्य विषयः । तन्निवृत्तिः प्रत्यक्षैव ।"

सत्यं–यद्यस्य श्रुतविषयनिष्ठतैव स्यात् । अश्रुतोऽप्यस्य विषयः फलभूतो-ऽर्थाधिगमोऽपि संस्कारविधित्वान्यथानुपपत्त्या विषयतामापन्नः । यतः श्रुताध्ययननि-ष्ठत्वे विधित्वमेवास्य व्याहन्येत । विधेर्हि स्वार्थानुष्ठापकत्वं रूपम् । स्वार्थश्च कार्य-करणेतिकर्तव्यतात्मकः । तच्च विध्यर्थव्यतिरेकेण नान्यत्किञ्चित् । न कार्यं करणं

विषयः, एकपदोपादानात् । अधीयीतेत्यध्ययनादिधात्वर्थावच्छिन्नो भावार्थः । यमनियमानुष्ठानमितिकर्तव्यता । न तत्र तावदस्य विधेः स्वार्थानुष्ठापकत्वसम्भवः । यतो विषयानुष्ठानद्वारिका सर्वा विधीनां स्वार्थानुष्टानसम्पत्तिः । तस्यास्य विषयानुष्टानं विध्यन्तरवशादेव सिद्धम् । आचार्यस्य हि विधिरस्ति 'उपनीय शिष्यं वेदमध्यापयेत्' इति । न चाध्ययनमन्तरेणाध्यापनसिद्धिः । अत आचार्यः स्वविधिसम्पत्त्यर्थमध्ययने माणवकं प्रवर्तयति स्वयं च ज्ञात्वा नाचार्येणाप्रवर्तितस्यानुष्ठानसम्भवः । अतोऽवश्यमाचार्यविधिप्रयुक्तता एषितव्या । तत्प्रयुक्तत्वे सति सिद्धमनुष्ठानमिति न स्वाध्यायाध्ययने माणवकस्य विधिना कश्चिदर्थः । अतः प्रयोक्तृत्वासम्भवात्कीदृशी विधिरूपताऽस्य विधेः ? । स्वरूपनाशे प्रसक्ते स प्रकारोऽन्विष्यते, यथाऽस्य प्रयोक्तृत्वं लभ्यते । तत्र निश्चितस्तावदयं संस्कारविधिः । न च निष्फलः संस्कारः । अध्ययने सति यादृशस्य तादृशस्यार्थवन्धस्य दर्शनात्तस्य च सकलतत्कर्मानुष्टानोपयोगित्वात् । अतः श्रुताध्ययनविषयसम्वद्धावबोधकर्तव्यताऽतो विधेः प्रतीयते । यद्यपि च वस्तुस्वाभाव्येन वाक्यग्रहणसमनन्तरमवबोधो जायते, न तु निश्चितरूपो भवति । अतो येन प्रकारेण निश्चयो भवति तस्मिन्नंशे विधेः प्रयोक्तृत्वम् । निश्चयो विचार्य संशयादिव्युदासेन भवति । न च विचारोऽन्यतः प्राप्तः । नाचार्यविधेः, तस्याध्ययनमात्रेण निर्वृत्तेः । नापि दृष्टकार्यप्रयुक्तः, किं विचारमन्तरेण पुरुषस्य न सिद्ध्येद्यदर्थं प्रवर्तेत ।

"यदृच्छया ग्रामादिकामस्येव विचारोऽपि प्राप्त" इति चेत्-एवं तर्ह्यनियतत्वात्पुरुषेच्छायाः कश्चिन्न विचारयेत् । यदि विचारयेन्नाध्ययनसमनन्तरम् । अतोऽस्यांशस्याप्राप्तत्वाद्यावदप्राप्तं विधेर्विषय इत्यस्ति विधेर्व्यापारः । तस्मादध्ययनस्यान्यतः प्राप्तत्वात्तत्सम्वन्धस्यावबोधस्यानिश्चितरूपस्य वस्तुस्वाभाव्येनोत्पत्तेस्तादृशस्य न क्वचिदर्थवत्त्वात्सत्यपि तस्मिन्संस्कारकत्वान्निर्व्यूढे निश्चितस्यैव फलवत्कर्मानुष्टानोपयोगित्वान्निश्चयस्य विचारसाध्यत्वात्तस्य नियतकालावश्यकर्तव्यप्राप्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं विचारपर्यवसायी विधिरयमवतिष्ठते ।"

अतो भवत्याकाङ्क्षा नियमानाम्—किं श्रुताध्ययनपर्यवसानावधिरुताऽऽक्षिप्तनिश्चितावबोधजननार्थविचारपर्यवसानः ? अतोऽस्यामपेक्षायां 'वेदमधीत्य स्नायादि'त्यनेनावधिसमर्पणं क्रियते । तत्र प्रकृतस्यापेक्षायाश्चाविशेषाद्युक्ता लक्षणा ।

"ननु किमिदमुच्यतेऽश्रुतोऽवबोधः, यावता 'अधिगन्तव्य इति' श्रूयत एव । वेदे स्मृतिषु चान्यासु 'वेदमधीते', 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति च पठ्यते । मानव्या अपि स्मृतेरेतत्स्मृतिमूलत्वादभिन्नार्थतैव ।"

आक्षिप्तावबोधाभिप्रायोऽयमधिगमः । यदि वा स्वरूपग्रहणमेवाधिगमः । अवबोधपर्यन्तता तु तेनैव न्यायेन लभ्यते । न च विसमञ्जसमेकोऽयं विधिस्तस्य च विषयांशः

कश्चिदाचार्यविधिना प्रयुज्यते, कस्यचिदंशस्य स एव प्रयोजक इति वैरूप्यम् । किमत्रानुपपन्नम् अर्थभूतस्यैवावगमात् ।

यत्तूक्तं "अनेकवेदाध्ययनमदृष्टार्थं युक्तमिति" –तस्य 'षट्त्रिंशदाब्दिकम्' इत्यत्र परिहारं वक्ष्यामः ।

वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणवाक्यसमुदायात्मिकां शाखामाचष्टे । तदवयवेऽपि वाक्ये वेदशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थः **कृत्स्न**शब्दः । यद्यप्येकस्मिन्वाक्येऽधीते वाक्यान्तरस्यापि वेदशब्दवाच्यत्वादनिवृत्तमध्ययनं संस्कारकर्मत्वाद्ग्रहवत्तथापि विस्पष्टार्थं **कृत्स्न**ग्रहणम् ।

अन्ये त्वङ्गविषयं **कृत्स्न**शब्दं वर्णयन्ति । वेदशब्दो ह्युक्तपरिमाणस्य वाक्यसमुदायस्य वाचकः । तत्र ऋङ्मात्रेणापि न्यूने न स्वाध्यायोऽधीतो भवति । तस्मात्कृत्स्नशब्दोऽङ्गाध्ययनप्राप्त्यर्थः । तथा च स्मृत्यन्तरम् "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येय" इति ।

"ननु 'यो वेदः स कृत्स्न' इत्येतदत्र प्रतीयते । न चाङ्गानि वेदशब्दवाच्यानि । तत्र कुतोऽङ्गैः साहित्यम् ? या त्वेषा स्मृतिः 'षडङ्गो वेदोऽध्येय' इति तत्र स्वशब्देनाङ्गान्युपात्तानि । इह तु वेदविशेषणत्वात्कृत्स्नशब्दस्य कथमिवाङ्गानि गृह्येरन् ?" ।

उच्यते–'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति मूलैवैषा स्मृतिः । सा चावबोधपर्यन्ता व्यवस्थापिता । अवबोधश्च नान्तरेणाङ्गानि कल्पत इत्यर्थसिद्धमङ्गानामुपादानम् । अतो निगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसावेदनमपि विध्याक्षिप्तम् । एवमर्थमङ्गानामुपादानमङ्गीकृत्य कृत्स्नशब्दोद्द्योतकत्वेन युक्त उपादातुम् । तत्र यथाऽऽरम्भकाणि पुरुषस्य हस्तपादादीन्यङ्गान्युच्यन्ते, नैवं वेदस्य निरुक्तादीन्यारम्भकाणि । अथ च भक्त्याऽङ्गत्वेन वेदस्योच्यन्ते । न किल तैर्विना वेदः स्वार्थाय प्रभवत्यतोऽङ्गानीवाध्यासोऽत्र । एवमध्यारोपितवेदत्वेन कृत्स्नशब्द उपपद्यते । **सरहस्य इति । रहस्य**मुपनिषदः । सत्यपि वेदत्वे प्राधान्यात्पृथगुपादानम् ॥१६५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **तपोविशेषैः** प्राणायामादिभि**र्व्रतैः** सावित्र्यादिभिः तत्तच्छाखाभागाध्ययनाङ्गभूतैः **वेद** एकशाखासूत्रभूतमन्त्रब्राह्मणसमुदायः स **कृत्स्नः** षडङ्गसहितोऽ**ध्येतव्य** इत्यर्थः । **सरहस्यो** निगूढवेदार्थसहितः ॥ १६५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अध्ययनाङ्गत्वमेव स्पष्टयति **तपोविशेषैरिति** । **तपोविशेषै**र्नियमकलापै**र्विविधै**र्बहुप्रकारैश्च 'अध्येष्यमाणस्त्वाचान्त' इत्यादिनोक्तैः सेवेत 'इमांस्तु नियमानि'त्यादिभिर्वक्ष्यमाणैरपि **व्रतैश्चोपनि**षन्महानाम्निकादिभिर्विधिदेशितै स्वगृह्यविहितैः **समग्रवेदो** मन्त्रब्राह्मणात्मकः सोपनिषत्कोऽप्यध्येतव्यः । **रहस्य**मुपनिषदः । प्राधान्यख्यापनाय पृथङ्निर्देशः ॥ १६५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्रैव 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीते' इत्यादिश्रुतिं प्रमाणयति **तप इति** । तथाहि-मुण्डकमधीयानः शिरस्यगारपात्रं बिभर्ति, कश्चित्तथा कारीरीमधीयानो भूमिभोजनं करोति, अश्वमेधमधीयानो अश्वस्य घासं प्रयच्छति । **तपोविशेषैर्विधिचोदितैः** स्वस्वगृह्योक्तैः । **सरहस्यः** रहस्यं नामोपासनादि तद्युक्तः ।। १६५ ।।

(५) **नन्दनः** । अङ्गान्तराण्याह **तप इति** । **व्रतैः** प्राजापत्यादिभिः कर्माधिकृत्य प्रवृत्तः शब्दराशिविशेषो **वेदः** ज्ञानमधिकृत्य तु **रहस्यम् कृत्स्नः** साङ्गः अध्येतुरेकवेदाध्ययनेन कृतार्थता स्यादित्येकवचनेन सूचितम् ।। १६५ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **द्विजन्मना सरहस्यः** वेदः **कृत्स्नः अधिगन्तव्यः तपसः विशेषैर्व्रतैर्विविधैः** विविधशास्त्रोदितैः ।। १६५-१६६ ।।

(७) **मणिरामः** । **तपोविशेषैः** नियमसमूहैः **सरहस्यः** सोपनिषत् । प्राधान्यख्यापनार्थं उपनिषदः पृथङ्निर्देशः ।। १६५ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **तपोविशेषैरिति** । **तपोविशेषैः** उक्तवक्ष्यमाणैः अग्नीन्धनादिभिः नानाप्रकारैः **व्रतैश्च** प्रतिवेदं गृह्यशास्त्र**चोदितैः** सावित्र्यादिभिः **वेदः कृत्स्नः** समस्ताः वेदशाखामन्त्रब्राह्मणात्मिका द्विजातीनामध्येतव्याः, एकदेशेऽपि वेदशब्दप्रयोगदर्शनात् "उदाहरणे जिह्वाच्छेद", इति च एकदेशेऽपि स्मार्तव्यवहारात् । कृत्स्नग्रहणादङ्गाध्ययनप्राप्तिः अर्थावबोधार्थत्वादध्ययनविधेः सामर्थ्याल्लभ्यते । नहि अङ्गैर्विनाऽर्थावबोधो घटते । **रहस्यम्**उपनिषत्, प्राधान्यात् पृथग्ग्रहणम् । पित्रादिप्रबन्धायैव च शाखाऽध्येतव्या, अन्यथा स्वशाखात्यागात् यः तं स्मरति । तथा च "स्वसूत्रं यः परित्यज्य परसूत्रेण वर्तते । अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽप्यधर्मेण युज्यते ।" इति परिशिष्टेषु स्मर्यते । न पुनः शाखया पुरुषस्य गोत्रनियतः संबन्धः । अतो यैव येन शाखाऽधीता सैव तस्य स्वा शाखा तदर्थानुष्ठानविषयमेव च (स्मरणम् यत्तु) स्वसूत्रं यः परित्यजति स एव वेदशाखात्यागीत्याह—तदसत् । यथैव इदमस्माकं गोत्रमिति प्रतिनियतगोत्रत्वस्मरणं एवमियमस्माकं शाखेति प्रतिनियतशाखात्वमपि स्मरन्ति तत्त्यागेनैव च शाखात्यागदोषं स्मरन्ति । तदर्थानुष्ठानं परित्यागविषयमेव च स्वसूत्रं 'यः परित्यज्ये'ति । पित्रादिप्रबन्धा या सैव शाखाऽध्येतव्या ।

ननु प्रवचननिमित्ता इदानीन्तनाः काठक इत्येवमाद्याः समाख्याः कथं वयं कठा इत्येवमादिनियतो व्यपदेश उपपद्यते ?। सत्यम् । क एवमाह ? अर्थान्तरनिमित्तका एताः समाख्याः । को वा वयं कठा इत्येवमादेर्व्यपदेशस्यानित्यत्वमाह । कथं ? प्रोक्ताध्ययननिमित्तकः इदानीन्तनोऽयं व्यपदेशः । समाख्याश्च प्रवचननिमित्ताः तथापि समाख्यानां आविर्भावतिरोभावेषु सत्स्वपि शाखाया नित्यत्वात् नित्यसंबन्धत्वस्मरणस्य न कदाचिद्धानिः । **रहस्यम्**उपनिषदः, आत्मज्ञानपरत्वेनासां प्राधान्यात् पृथगुपदेशः ।। १६५ ।।

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तमः ॥
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥१६६॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रकृतशेषतया प्राप्त एव ग्रहणार्थोऽभ्यासोऽनूद्यते स्तुत्यर्थम्; न पुनर्विध्यन्तरम् । **सदा**शब्दो ग्रहणकालापेक्ष एव । **तपः**शब्दः शरीरक्लेशजनकेष्वाहारनिरोधादिषु शास्त्रीयेषु वर्तते । इह तु तज्जन्यात्मसंस्कारो वराभिशापादिसामर्थ्यं लक्षणयोच्यते । **तत्तपस्तप्स्यन्** तपसाऽर्जयितुमिच्छन्, अर्जनाङ्गे सन्तापे धातुर्वर्तते । कर्मकर्तृत्वस्याविवक्षितत्वात्परस्मैपदम् । हेतुरूपो द्वितीयश्लोकार्धोऽर्थवादः । **वेदाभ्यासो** हि यावत्किञ्चित्प्रकृष्टं **तपः**, ततः **परं** श्रेष्ठम् वेदाभ्यासस्तत्तुल्यफलतामारोप्य स्तूयते ॥ १६६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **सदा** आश्रमान्तरेऽपि **वेदमेव तपः**स्थानेऽभ्यस्येद्ब्राह्मणः न तु तद्विरोधि तपोऽपि कुर्यात् । पुन**र्विप्रस्ये**ति पदं द्विजोत्तमपदस्योपलक्षणार्थत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥ १६६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यत्र नियमानामङ्गत्वमुक्तं तत् कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनमनेन विधत्ते । **तपस्तप्स्यं**श्चरिष्य**न्द्विजो** वेदमेव ग्रहणार्थमावर्तयेत् । तस्मा**द्वेदाभ्यास** एव **विप्रादेरिह**लोके प्रकृष्टं **तपो** मुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । "सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमदः" इत्यादिश्रुतिं ब्रह्मचारिप्रकरणगतां प्रमाणयति **वेदेति** । **अभ्यसे**च्छब्दतोऽर्थतश्चावर्तयेत् **तप्स्यन्** तप्तुमिच्छन् तपःस्थाने वेदाध्ययनमेव कुर्यादिति ॥ १६६ ॥

(५) **नन्दनः** । ब्राह्मणस्य वेदजप एव तपो नान्यदिति प्रसङ्गादाह **वेदमिति** । **तपस्तप्स्यं**स्तप एव परमनिःश्रेयसकरमिति पश्यन् । **सदा** आश्रमान्तरेऽपि । **इह** वेदे उच्यते । 'तपो हि स्वाध्याय' इति श्रूयते । **हि** हेतौ ॥ १६६ ॥

(७) **मणिरामः** । **सदाऽभ्यस्येत्** वारंवारमावर्तयेत् ॥ १६६ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । प्रसङ्गात् यावज्जीवमध्ययनधर्ममाह **वेदमिति** । **तपः** यमनियमादि कर्तुमिच्छन् ब्राह्मणः **वेदमेव** यावज्जीव**मभ्यस्येत्** । यस्मा**द्वेदाभ्यासः** तस्य तपोऽन्तरेभ्यः प्रकृष्टं **तपः** शास्त्रे उच्यते । द्विजोत्तमस्य ग्रहणं (द्विजप्रदर्शनार्थम्) त्रयाणां प्रदर्शनार्थम् । प्रकृतत्वादेवार्थवादः ॥ १६६ ॥

आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ॥
यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥१६७॥

(१) **मेधातिथिः** । अयमपरो वाजसनेयकस्वाध्यायविधिर्ब्राह्मणेऽर्थवादानुवादः । **आ नखाग्रेभ्य** एवेति सम्बन्धः । हशब्द ऐतिह्यसूचकः । **परम**शब्दात्तपसः प्रकर्षे

नखाग्रग्रहणं प्रकृष्टस्यापि प्रकर्षमाह। नखाग्राणि निर्जीवानि तान्यपि तपसाऽनेन व्याप्यन्ते। तपो हि कृच्छ्रादिकं नखाग्राणामव्यापकत्वान्न निःशेषफलप्रदम्, इदं तु तान्यपि व्याप्नोतीति प्रशंसा। **तप्यते तप इति**। "तपस्तपःकर्मकस्यैव" (पा. सू. ३।१।८८) इति यगात्मनेपदे।

यः स्रग्व्यपि। स्रगस्यास्तीति स्रग्वी, कृतकुसुमदामा पुरुष उच्यते। अनेन च ब्रह्मचारिनियमत्यागं दर्शयति। परित्यज्यापि ब्रह्मचारिधर्मान् यदि **शक्तितो** यावच्छक्नोति स्वल्पमप्य**न्वहं** प्रत्यहं वेद**मधीते सोऽपि** प्रकृष्टेन पुरुषार्थेन युज्यते। स्तुतिरियं न पुनर्नियमत्यागेऽध्ययनमुच्यते ॥१६७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। हेति प्रसिद्धौ। **आङ**भिविधौ। **आनखाग्रेभ्योऽपि नखा**ग्रैस्तपश्चरतीत्यर्थः। **स्रग्व्यपीति** अलंकृतोऽपि रागवानपीत्यर्थः ॥१६७॥

(३) **कुल्लूकः**। स्वाध्यायाध्ययनस्तुतिरियम्। हशब्दः परमशब्दविहितस्यापि प्रकर्षस्य सूचकः। **स द्विज आनखाग्रेभ्य एव** चरणनखपर्यन्तं सर्वदेहव्यापकमेव प्रकृष्टतमं तपस्तप्यते। यः **स्रग्व्यपि** कुसुममालाधार्यपि प्रत्यहं यथाशक्ति **स्वाध्यायमधीते**। स्रग्व्यपीत्यनेन वेदाध्ययनाय ब्रह्मचारिनियमत्यागमपि स्तुत्यर्थं दर्शयति। **तप्यत** इति "तपस्तपःकर्मकस्यैवे"ति यणात्मनेपदे भवतः ॥१६७॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैवैतिह्यं प्रमाणयति **आ हैवेति**। छन्दसि 'व्यवहिताश्चे'(पा. १।४।८२)ति सूत्रादाङा नखेन संबन्धा**दानखाग्रेभ्यो** देहव्यापि **तपः**। **हशब्द** ऐतिह्यद्योती। **स्रग्वी** माली विषयासक्तोऽपीति यावत्। तपोविधाने स्रग्वीत्याद्यसमञ्जसमतो वेदाभ्यासे तात्पर्यम् ॥१६७॥

(५) **नन्दनः**। उक्तमेवार्थवादेन स्थिरीकरोति **आ हैवेति**। **आ ह** इति पदच्छेदः। मूर्ध्न आरभ्य पद**नखाग्रेभ्यः** कृत्स्नेन शरीरेणेति यावत् ॥ १६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **स** मनुः नखा अग्रा मुख्या येषां ते **नखाग्राः** तेभ्यः **नखाग्रेभ्यः** ऋषिभ्य आह ऋषिः स्वाध्यायमन्वहं शक्तितः अधीते यः परमं **तपः तप्यते** कर्मकर्तरि ॥१६७–१६८॥

(७) **मणिरामः**। वेदाध्ययनस्य स्तुतिमाह **आ हैवेति**। हशब्दः परमशब्दस्यापि प्रकर्षसूचकः। **स** द्विजः **आनखाग्रेभ्य** एव चरणनखपर्यन्तं सर्वदेहव्यापकमेव। **परमं ह** प्रकृष्टतमं **तपः** तप्यते। **यः स्रग्व्यपि** पुष्पमालाधार्यपि। **शक्तितः** यथाशक्ति **स्वाध्यायं अन्वहं** प्रत्यहं अधीत इत्यर्थः ॥१६७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **आ हैवेति**। यत् कृतमाल्यादिकोऽपि ब्रह्मनियमपरित्यागेनापि **द्विजः** प्रत्यहं **यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते स आनखाग्रेभ्यः** निर्जीवनखाग्रव्यापकमेव तपः करोति। **परमं** तपोन्तरेभ्यः प्रकृष्टं तेषां नखानां व्यापकत्वात्। किं पुनः

योऽयं नियमयुक्तोऽधीत इति प्रकृतस्तुतिः। नतु यमनियमत्यागेन स्वाध्यायोऽस्ति। **ह**शब्द आगमसूचकः ('अनसूयश्च यो विप्रः परमं तस्य तत्तपः। यदृचोऽपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम्। वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः। तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा' ॥ १६७ ॥

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** येषां तावत्कृत्स्नशब्दोऽङ्गपरिग्रहार्थस्तेषामनियतक्रमेऽध्ययने प्राप्ते क्रमो नियम्यते। प्रथमं वेदोऽध्येतव्यस्ततोऽङ्गानि। येषां तु वेदस्यैवासाकल्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं, तेषां त्रैविद्यव्रतानन्तरं वेदस्यैव प्राप्तमध्ययनम्। अगृहीते वेदेऽङ्गानामध्ययनं नाभ्यनुज्ञायते।

यो द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्र शास्त्रे अङ्गेषु तर्कशास्त्रग्रन्थेषु वा श्रममभियोगातिशयं **कुरुते स जीवन्नेव शूद्रत्वमा**प्नोति। **आशु** क्षिप्रम्। **सान्वयः** पुत्रपौत्रादिसन्तत्या सह। 'श्रमो' यत्नातिशयस्तन्निषेधायोगात्तत्समाप्तौ यथावरमसन्यान्यपि विद्यास्थानानि पठ्यन्ते। शूद्रत्वप्राप्तिवचनं निन्दातिशयः। द्विज इति वचनादुपनीतस्यायं क्रमनियमः। प्राक्चोपनयनादङ्गाध्ययनमनिषिद्धं शिक्षाव्याकरणादि यद्वेदवाक्यैर्न मिश्रितम्। "ननु च स्वाध्यायविधिनाऽङ्गान्याक्षिप्यन्ते। तं च विधिमाचार्यप्रयुक्तो माणवकोऽनुतिष्ठति। प्रागुपनयनादसत्याचार्ये कुतोऽङ्गाध्ययनसम्भवः?" नैष दोषः। 'तस्मादनुशिष्टं पुत्रं लोक्यमाहुरिति' (बृह. उप. १।५।१७) पित्राऽयं संस्कर्तव्यः। स एनं प्रागुपनयनाद्व्याकरणाद्यध्यापयिष्यति ॥ १६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अनधीत्यान**भ्यस्य। **अन्यत्र** शास्त्रे ॥१६८॥

(३) **कुल्लूकः। यो द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्रा**र्थशास्त्रादौ **श्रमं** यत्नातिशयं करोति **स जीवन्नेव** पुत्रपौत्रादिसहितः शीघ्रं **शूद्रत्वं गच्छति। वेदमनधीत्यापि** स्मृतिवेदाङ्गाध्ययने विरोधाभावः। अत एव **शङ्खलिखितौ** 'न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः' ॥ १६८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अध्ययनस्यावश्यकत्वेऽर्थवादमाह **य इति। अन्यत्र** तर्कव्याकरणादौ गुरुमुखादनधीतवेदस्य कर्मानधिकाराच्**छूद्रत्वम्। सान्वयः** पुत्राद्यन्वितः। **मेधातिथिस्तु** द्विजस्याद्वै (?) शूद्रापरिणयनं उपनीतस्य प्रथमतो व्याकरणाद्यध्ययने शूद्रत्वमिति, 'अर्थावबोधकमस्य वेदाध्ययन'मिति श्रुतेः। अयमर्थवादो नित्यकर्माकरणे पर्यवसितः ॥ १६८ ॥

(५) **नन्दनः**। आर्यपक्षपरोऽपि वेदमनधीत्य विद्यान्तरमभ्यस्यतो ब्रह्मचारिणो दोषमाह **य इति** । **अन्यत्र** विद्यान्तरे **शूद्रतां** याति वेदानध्ययनसामान्यात् द्विजातिशयोऽयमध्ययनस्तुत्यर्थः ।। १६८ ।।

(६) **मणिरामः** । वेदानध्ययने निन्दामाह **योऽनधीत्येति** । **सान्वयः** सवंशः स्मृतिवेङ्गाध्ययनादन्याध्ययने अयं निषेधो बोध्यः। 'वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः' इति **शङ्खलिखितोक्तेः** ।। १६८ ।।

(७) **गोविन्दराजः** । **य इति** । **यो द्विज** उपनीतः सन् **वेदमगृहीत्वैवाङ्गादौ** यत्नं **कुरुते स** वेदानभिज्ञत्वात् आत्मपुत्रादिसंस्काराकरणेन **जीवन्नेव सान्वयः** क्षिप्रं **शूद्रतुल्यतां** प्राप्नोति । द्विजग्रहणाच्च वेदमिश्रवेदाङ्गाध्ययने अनुपनीतस्य निषेधः । तथाच "नाभिव्याहारयेद्" ब्रह्मेति वेद एव निषेधो भविष्यति ।। १६८ ।।

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने ।
तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ।। १६९ ।।

(१) **मेधातिथिः** । द्विजातीनां तत्र तत्राधिकारः श्रुतः । तत्राचार्यादिशब्दवत्सुहृत्त्वात्तदर्थनिरूपणार्थमाह– **मातुः** सकाशा**दग्रे** आदा**वधिजननं** जन्म पुरुषस्य । **द्वितीयं मौञ्जिबन्धने** उपनयने । 'ङ्यापोर्बहुलम्' (पा. सू. ६।३।६३) इति ह्रस्वः । **तृतीयं** ज्योतिष्टोमादि**यज्ञदीक्षायाम्** । दीक्षाऽपि जन्मत्वेन श्रूयते–"पुनर्वारं तदृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यद्दीक्षयन्तीति ।" त्रीणि जन्मानि द्विजस्य श्रुतिनोदितानि ।

"नन्वेवं सति त्रिजः प्राप्नोति ।" अस्तु । द्विजव्यपदेशे तावदुपनयनं निमित्तम् । तद्व्यपदेशनिवन्धश्च श्रौतस्मार्तसामयिकाचारिककर्माधिकारः । प्रथमतृतीयजन्माभिधानं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थम् । सर्वजन्मश्रेष्ठं तत् । अदीक्षितो हि यज्ञ एव नाधिक्रियते, अनुपनीतस्तु न क्वचिदेव । अन्ये त्वाद्यत्वसामान्यादाधानं यज्ञदीक्षां मन्यन्ते । तस्यापि जन्मसम्भवोऽस्ति । 'अजात एवासौ योऽग्नीन्नाधत्त' इति ।। १६९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **मातुः अधि** मातर्याधारभूतायां **मौञ्जिबन्धने** सावित्र्याः **यज्ञदीक्षायां** दीक्षातः **द्विजस्य** द्विजतां प्राप्तस्य तत्तृतीयं जन्म ।। १६९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **द्विजानां** तत्र तत्राधिकारश्रुतेर्द्विजत्वनिरूपणार्थमाह **मातुरग्रे इति** । **मातुः** सकाशादादौ पुरुषस्य जन्म **द्वितीयं मौञ्जिबन्धने** उपनयने । "ङ्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुल" मिति ह्रस्वः । **तृतीयं** ज्योतिष्टोमादि **यज्ञदीक्षायां** वेदश्रवणात् । तथा च श्रुतिः "पुनर्वा यदृत्विजो यज्ञियं कुर्वन्ति यद्दीक्षयन्तीति"। प्रथमद्वितीयतृतीयजन्मकथनं चेदं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं, द्विजस्यैव यज्ञदीक्षायामप्यधिकारात् ।। १६९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अधीतवेदस्य जन्मद्वयमनुवदन् ज्योतिष्टोमादियज्ञस्यावश्यकत्वं तृतीयजन्मत्वेनाह **मातुरिति**। **मातुरधिजननं** जन्म **मौञ्जिबन्धने द्वितीयं** 'तन्निमित्तं' यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादि'ति श्रुतेः। "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति।' 'प्रतिसंवत्सरं सोम' इति स्मृतेश्च। तेषामावश्यकत्वेन दीक्षाया अप्यावश्यकत्वात् पुनर्जायेरन् "ऋत्विजो गर्भं कुर्वन्ति दीक्षयन्ति" इत्यादिश्रुतेर्दीक्षाया जन्मान्तरहेतुत्वश्रवणात् अत एवाह **श्रुतिचोदनात्**।। १६९ ।।

(५) **नन्दनः**। इदानीमुपनीतस्यैव वेदाध्ययनेऽधिकारो नान्यस्येति विवक्षन्नुपनयनस्य जननकल्पतां तावदाह **मातुरिति**। **मौञ्जिबन्धने** उपनयने। ह्रस्वोऽत्र वृत्तभङ्गपरिहारार्थः। प्रथमतृतीययोर्जन्मनोरुपन्यासो दृष्टान्तार्थः।। १६९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। द्विजत्वमाह **मातुरिति**। **मातुः** सकाशात् **अग्रे अधिजननं** जन्म **द्वितीयं** जन्म **मौञ्जिबन्धने** भवति। **यज्ञदीक्षायां तृतीयं** जन्म **द्विजस्य विधिनोदनाद्भ**वतीत्यर्थः।। १६९ ।।

(७) **मणिरामः**। द्विजानां तत्र तत्राधिकारश्रुतेः द्विजत्वनिरूपणार्थमाह **मातुरग्र इति**। **श्रुतिनोदनात्** श्रुतावुक्तत्वात्।। १६९ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। इदानीं वेदाध्ययनमेव तत्करणस्तुतिद्वारेण स्तोतमिदमाह **मातुरग्रेऽधिजननमिति**। **मातुः** सकाशात् प्रथमं पुरुषस्य जन्म। **द्वितीयं** मेखलानिबन्धनम्। **तृतीयं** यागार्थं **दीक्षा**काले **द्विजस्य** सतः। "पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यद्दीक्षयन्ति" इत्येवं श्रुतिचोदनात्।। १६९ ।।

तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम्।।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ।।१७०।।

(१) **मेधातिथिः**। **तत्र** एतेषु त्रिजन्मसु **यदेतद्ब्रह्मजन्म** उपनयनं **मौञ्जीबन्धनचिह्नितं** मेखलाबन्धनेनोपलक्षितम्। **तत्रास्य माता सावित्री**। तया ह्यनूक्तया तन्निष्पन्नं भवति। अनेन च सावित्र्यनुवचनमुपनयने प्रधानं दर्शयति तदर्थं ह्यसौ समीपमानीयते। **पिताऽऽचार्यः**।

मातापितृनिर्वर्त्यं जन्म। अतो रूपकभङ्गया तत्राप्याचार्यसावित्र्यौ मातापितरावुक्तौ।। १७० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **यद्ब्राह्मणे** वेदात्सावित्रीरूपाज्जन्म **मौञ्जीबन्धने**नोपनयनकर्मणा **चिह्नितमु**न्नेयम्।। १७० ।।

(३) **कुल्लूकः** । **तत्रेति** । तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये **यदेतद्ब्रह्म**ग्रहणार्थं **जन्म** उपनयनसंस्काररूपं मेखलाबन्धनोपलक्षितं **तत्रास्य** माणवकस्य **सावित्री माताऽऽचार्यश्च पिता** मातृपितृसंपाद्यत्वाज्जन्मनः ।। १७० ।।

(४) **राघवानन्दः** । ब्रह्मदस्य पितुः जनयितव्ये परत्वापेक्षां पूरयन् मौञ्जीबन्धनदीक्षालक्षणजन्मद्वयकारणत्वादेव पितृतः श्रैष्ठ्यमाह **तत्रेति त्रिभिः । तत्र** द्वितीये जन्मन्युपनयनाख्ये तृतीये यज्ञजन्मनि "दीक्षा प्रसूः ऋत्विक् पिते" त्युक्तः ।। १७० ।।

(५) **नन्दनः** । तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये **ब्रह्मजन्मो**पनयनम् ।। १७० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । यत्र द्विजानां जन्मनां मध्ये अस्य द्विजस्य **ब्रह्मजन्म** ब्राह्मणं वेदस्य सकाशात् जन्म **बन्धनचिह्नितं** तत्र जन्मनि **अस्य सावित्री माता पिता आचार्य उच्यते** ।। १७० ।।

(७) **मणिरामः** । **तत्र** जन्मत्रयमध्ये । **ब्रह्मजन्म** वेदग्रहणार्थं यज्जन्म । **मौञ्जीबन्धनचिह्नितं** उपनयनाख्यं **तत्र** जन्मनि ।। १७० ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **तत्रेति** । यस्मिन् जन्मत्रयमध्ये यत् **ब्रह्म**ग्रहणार्थं पुंसो **जन्म** मेखलाबन्धनोपलक्षणार्थं **तस्य माता सावित्री पिता** पुनः **आचार्यः** वक्ष्यते इति रूपकभङ्ग्या जन्म समर्थयते ।। १६० ।।

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ।
न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात् ।।१७१।।

(१) **मेधातिथिः ।** मौञ्जीबन्धनचिह्नितमित्युक्तम् । तत्र रज्ज्वासञ्जनादाचार्यः पितृवन्मान्यः स्यात्तदर्थमुच्यते—**वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते** । कृत्स्नवेदाध्यापनान्नोपनयनाङ्गभूतसावित्र्यनुवचनमात्रादेव । **प्रदानं** माणवकस्य वेदाक्षरोच्चारणे **स्वी**कारोत्पादनम् ।

"यद्येवं, यावन्नाचार्येण पितृत्वं प्राप्तं तावन्न माणवको द्वितीयं **जन्म** समश्नुते । अप्राप्तद्विजभावश्च प्रागिवोपनयनात्कामचारः स्यात्"—अत आह **न ह्यस्मिन्प्राङ् मौञ्जिबन्धनादस्य** माणवकस्य **किञ्चित्कर्म** श्रौतस्मार्तमाचारप्रतिष्ठं वाऽदृष्टार्थं प्रयुज्यते—न तत्राधिक्रियते—उपनयनसमनन्तरमेव सर्वैर्द्विजातिपुरुषधर्मैरधिक्रियते ।

"नन्ववैद्यत्वात्तस्यामवस्थायां कथमधिक्रियताम् ? ।" एतदर्थमेवोक्तं "गुरौ शिष्यश्च याज्यश्चेति" । आचार्येणासौ शिक्षयितव्यः । तदुक्तं 'शौचाचारांश्च शिक्षयेत्' (मनु० २।६९) । यथा च **गौतमः** (अ. २ सू. ६)—'उपनयनादिर्नियम' इति । आचार्यस्य तु वेदसमापनान्तो व्यापारः ।।१७१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पिता मातेति निरुक्तं तत्कथमाचार्यस्तथेत्यत आह **वेदप्रदानादिति** । प्रत्यवायनिवर्तनं हि रक्षणं तच्चाचार्येणापि वेदानधिगमजन्यप्रत्यवायरक्षणात् कृतमिति भवत्यसौ पितेत्यर्थः । प्रत्यवायमाह **न ह्यस्मिन्निति** । **अस्मिन्** बाले ।। १७१ ।।

(३) **कुल्लूकः** । वेदाध्यापनाद**ाचार्यं पितरं** मन्वादयो वदन्ति । पितृवन्महोपकारफलात् गौणं पितृत्वम् । महोपकारमेव दर्शयति **न ह्यस्मिन्निति** । यस्मा**दस्मिन्माणव**के प्रागुपनयना**त्किंचित् कर्म** श्रौतं स्मार्तं च न संबध्यते न तत्राधिक्रियत इत्यर्थः ।।१७१।।

(४) **राघवानन्दः** । **अस्मिन्न**नुपनीते बाले न **युज्यते** अदृष्टार्थं कर्तृत्वेनेति शेषः ।।१७१।।

(५) **नन्दनः** । अथ आचार्यस्य पितृत्वे हेतुमाह **वेदेति। वेदप्रदाना**त्सावित्रीप्रदानात् । सर्वे हि वेदाः सावित्री । उपनयनाख्यजन्मप्रदानादिति यावत् । उपनयनस्योत्पादनसाधर्म्यकथनं तत्कर्तुराचार्यस्य पितृत्वोपपादनार्थमुत्तरार्धेनोपपादितम् । तत्रायमर्थः –अजातस्य यथा न **किंचिदस्ति कर्म** कर्मणः शरीरसापेक्षत्वादेवमनुपनीतस्यापि विहितं **कर्म नास्ति,** जातस्य तु यथास्ति कर्म, एवमुपनीतस्यापि विहितं कर्मास्ति । तेनैवमुपनयनस्योत्पादनसाधर्म्यात्तत्कर्तुराचार्यस्य पितृत्वमुपपन्नमिति ।।१७१।।

(६) **रामचन्द्रः । वेदप्रदानात्** वेदस्य अध्यापनात् **आचार्यं पितरं** पितृतुल्यं प्रचक्षते । **अस्य** द्विजस्य **आमौञ्जिबन्धनात् किंचित्कर्म** कर्तव्यं न **विद्यते** विना यज्ञोपवीतं कर्मार्हा न भवन्तीत्यर्थः ।।१७१।।

(७) **मणिरामः** । उपनयनं विना श्रौतस्मार्तकर्मण्यधिकाराभावं दर्शयति **वेदप्रदानादिति** ।।१७१।।

(८) **गोविन्दराजः** । **वेदप्रदानादिति** । **वेदाध्यापनादाचार्यं पितरमस्याहुः** यस्मात् तस्मिन् उपनयनात् प्राक् किञ्चिदुत्कर्षहेतुभूतं **कर्म** अध्ययनादि **न युज्यते** । एवंच प्रागुपनयनादजातसमत्वात् युक्तं वेदप्रदानेनार्यजन्मत्वम् ।। १६१ ।।

नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।।
शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ।। १७२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । आमौञ्जिबन्धनादित्यनुवर्तते । यदि वा **यावद्वेदे न जायत** इत्यर्थवादतोऽवधिपरिनिश्चयः । **ब्रह्म** वेदस्तन्नोच्चारयेत् । पितुरयमुपदेशः । यथ

(१७२) स्वधानिनयनादृते (ग, च)
—निर्वपनादृते (ख)

मद्यपानादिभ्यो रक्षेत्तथा वेदाक्षरोच्चारणात्। केचित्त्विममेव ब्रह्माभिव्याहारनिषेधं प्रागुपनयनाद्व्याकरणद्यङ्गाध्ययने ज्ञापकं वर्णयन्ति, णिजर्थं व्याचक्षते–'पित्रा न वाचनीयः बाल्यात्तु कानिचिदव्यक्तानि वेदवाक्यानि स्वयं पठतो न दोषः'। एतत्तु न युक्तम्। स्मृत्यन्तरे हि पठ्यते 'न ब्रह्माभिव्याहरेदिति' (गौ. अ. २ सू. ५)। अर्थवादे च श्रुतं **शूद्रेण हि समस्तावावदिति**। यथा शूद्रो दुष्यति तद्वदयमपीत्युक्तं भवति।

'स्वधा'शब्देन पितृभ्यः कल्पितमन्नमिहोच्यते। अथवा पित्र्यं कर्म **'स्वधा'**-शब्देनोच्यते। तन्निनीयते त्यज्यते प्राप्यते येन मन्त्रेण स **'स्वधानिनयनः,'** "शुन्धन्तां पितरः" इत्यादिः तं वर्जयित्वाऽन्यमन्त्रो नोच्चारयितव्यः। अनुपनीतेनोदकदाननव-श्राद्धादि पितुः कर्तव्यमित्यस्मादेव प्रतीयते। पार्वणश्राद्धादौ त्वग्निमत्त्वाभावादन-धिकारः। पिण्डान्वाहार्यके हि तद्वक्ष्यते। तृतीये चैतन्निपुणमुपपादयिष्यामः॥ १७२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धर्मकर्मसाधनं तपःप्रभृति तदेव कुत इत्याह **नाभिव्याहारयेदिति**। **ब्रह्म** वेदम्। **स्वधा**शब्देनापो निनीयन्तेऽत्रेति **स्वधानिनयनं** श्राद्धं तत्र मन्त्रोच्चारणमनुपनीतेनापि कार्यमेव ततोऽन्यविषये वेदोच्चारणं न कारये-दिति। श्राद्धे नवश्राद्धादौ वेदोच्चारणमनुज्ञातम्। एतच्च कर्त्रन्तरासंभवे **शूद्रेण** हीत्यन्यविषये वेदोच्चारणे तादृशप्रायश्चित्तलाभार्थम्। **वेदे** सावित्र्याम्॥ १७२॥

(३) **कुल्लूकः**। आमौञ्जिबन्धनादित्यनुवर्तते। प्रागुपनयनाद्वेदं नोच्चारयेत्। **स्वधा**शब्देन श्राद्धमुच्यते। निनीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा मृतपितृको नवश्राद्धादौ मन्त्रं नोच्चारयेत्। तद्व्यतिरिक्तं वेदं नोदाहरेत् यस्माद्यावद्वेदे न जायते तावदसौ शूद्रेण तुल्यः॥ १७२॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच वेदग्रहणयोग्यतासंपादकजन्म यावन्न जायते **तावन्नाभिव्याहारयेत्** न अध्यापयेत् **ब्रह्म** वेदम्। **स्वधा** श्राद्धं तन्नीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा। तेनानुपनीतस्य पितुरौर्ध्वदेहिके अस्त्यधिकार इति। **शूद्रेण हि समः** वेदं यथाशूद्रं न वाचयति किंतु तूष्णीं कर्ता करोति 'शूद्रोऽमन्त्रेण गृह्णन्', इति स्मृतेः। एवमस्य तदतिरिक्तवेदावाचकत्वात्॥ १७२॥

(५) **नन्दनः**। यत एवं तस्मादनुपनीतं **तन्नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म** पिता तत्समो वा। **स्वधानिनयनात्** स्वधा निनयनमन्त्रवत् पितृकर्ममन्त्रादिति **यावत्**। **हि** हेतौ। **वेदे** सावित्र्याम्॥ १७२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **ब्रह्म** वेद **न अभिव्याहारयेत्** न वेदस्य उच्चारणं कुर्यात्। प्रेतकर्मणः **स्वधानिनयनादृते** अकृतोपनयनस्य द्विजस्य पित्रोर्मरणं भवेत् चेत्तर्हि

स्वधोच्चारणं कर्तव्यं प्रेतकर्म करणीयम् । **यावद्वेदे न जायते** वेदस्य सकाशात् जन्म न भवेत् तावत् शूद्रप्रायो भवेत् ।। १७२ ।।

(७) **मणिरामः**। आमौञ्जिबन्धनादित्यनुवर्तते उपनयनात् प्राक् वेदं नोच्चारयेत् । **स्वधानिनयनादृते** । **स्वधा**शब्देन श्राद्धमुच्यते, तन्नीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रसमूहेन तद्वर्जयित्वा। तथाच मृतपितृको नवश्राद्धादौ मन्त्रमुच्चारयेत् । तद्व्यतिरिक्तं वेदं नोच्चारयेदित्यर्थः। **वेदे न जायते**। उपनयनाख्यं जन्म न भवतीत्यर्थः ।। १७२ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । एवं च प्रागुपनयनादध्ययनप्रतिषेधे सति प्रतिप्रसवमाह **नाभिव्याहारयेदिति** । स्वधाशब्दाख्यमन्त्रसाधनं कर्म निनीयते पितॄन् प्रति प्राप्यते येन तत् **स्वधानिनयनम्**, पित्र्यं कर्म तद्वर्जयित्वा **न** वेदमुदाहारयेत् । यस्मात् **वेदनिमित्तं** यावन्न **जायते** यावदुपनीतस्तावत् । **शूद्रतुल्यो**ऽसौ । एतदेव ज्ञापकमुपनीतपितृप्रसवे (अनुपनीतपितृमरणे) सत्येकोद्दिष्टं श्राद्धादिकरणाधिकारस्य ।। १७२ ।।

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।
ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ।। १७३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। 'उपनीय गुरुः शिष्यम्' इत्यनेन शौचाचाराध्ययनानां क्रम उक्तः । अतश्च तेनैव क्रमेण पठेत् । उपनयनानन्तरमध्ययने प्राप्ते क्रमान्तरार्थ-मिदमारभ्यते ।

उपनीतस्य त्रैविद्यादिव्रतं च कर्तव्यम् । ततः स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । **कृतोपनयनस्य** ब्रह्मचारिणो **व्रतादेशनमिष्यते** क्रियते चाचार्यैः । शास्त्रांशेनैवमिष्यते । अतश्च कर्तव्यतैवैषणा प्रतिपाद्यते । ततो **ब्रह्मणो** वेदस्य **ग्रहणम्**। **क्रमेणा**नेन । **विधिपूर्वक**मित्यनुवादः श्लोकपूरणार्थः ।। १७३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **व्रतादेशनं** मधुमांसभक्षणादिनियमोपदेशः । यद्वा **व्रतं** यच्च भक्षणादि **आदेशनं** चान्द्रायणादिप्रायश्चित्तोपदेश इति विभज्य व्याख्येयम् । **क्रमेण** नत्वन्त्यभागस्य पूर्वमध्ययनेन ।। १७३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यस्मादस्य माणवकस्य "समिधमाधेहि" "दिवा मा स्वाप्सीरि"त्यादि **व्रतादेशनं** वेदस्याध्ययनं मन्त्रब्राह्मण**क्रमेणा**ध्येष्यमाणस्त्वाचान्त इत्यादि **विधिपूर्वकमु**पनीतस्योपदिश्यते तस्मादुपनयनात्पूर्वं न वेदमुदाहरेत् ।। १७३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। संप्रति ब्राह्मणादिब्रह्मचारिणः प्रजापत्युक्तव्रताद्यनुवादेन नियमानाह **कृतोपनयनस्येति** सप्तदशभिः । **व्रतादेशनं** त्रैविद्यकादिव्रतोपदेशो गुरुणा

कार्यः, ततो वेदाध्ययनं ततश्चोपनीय गुरुरित्युक्तक्रमो बाध्यते इति **मेधातिथिः ।** उपनीयेत्येत्रैव वेदशब्दोऽत्र गायत्रीपर इति न क्रमविरोधः ।।१७३ ।।

(५) **नन्दनः ।** उपनयनानन्तरमध्ययने प्राप्ते क्रमो विधीयते। **कृतेति** । **व्रतादेशनं** व्रतानां प्राजापत्यादीनामुपदेशः **क्रमेण** वेदाध्यायिनामाचारेण ।। १७३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । अस्य द्विजस्य **कृतोपनयनस्य व्रतादेशनं** व्रताचरणं **इष्यते** । **ब्रह्मणः** वेदस्य **ग्रहणं क्रमेण** ऋग्यजुःसामक्रमेण **विधिपूर्वकं** ग्राह्यम् ।। १७३ ।।

(७) **मणिरामः** । **व्रतादेशनं** "समिधमाधेहि" "दिवा मा स्वाप्सीः" इत्यादि-व्रतादेशनम् ।। १७३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। कृतोपनयनस्येति** । उपनीतस्य सतोऽस्य आदौ स्वशास्त्राचोदितसावित्रादिव्रतोपदेश **इष्यते** । तत उक्तरूपवेदाध्ययनं स्वशाखागत-मन्त्रब्राह्मणाध्ययनं क्रमेणोक्तं प्राणायामादिपूर्वकम् ।। १७३ ।।

यद् यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला ।।
यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ।।१७४।।

(१) **मेधातिथिः** । गृह्यकारैर्व्रतनामधेयकानि कर्माण्युपदिष्टानि । 'संवत्सरं वेदं भागं वा किञ्चिज्जिघृक्षत' । इयं व्रतचर्या यो यमनियमसमूहः । तत्र पूर्वव्रत-समाप्तौ व्रतान्तरारम्भे उपनयने ये विधयस्तादृश एव व्रतादेशेषु । "अथ प्रागुपात्तानां का प्रतिपत्तिः ?"

अप्सु प्रासनम् । "ननु च तदुक्तं प्रागुपात्तानाम् । विनष्टानां का प्रतिपत्तिः ?" विनाशे शास्त्रनोदितं चैषां कार्यमन्योपादानाच्च तेषां निर्वृत्तिः ।

यच्चर्म यस्य ब्रह्मचारिणो विहितं तथा "कार्ष्णं ब्राह्मणस्य रौरवं क्षत्रियस्य" इति । एवं दण्डादिष्वपि द्रष्टव्यम् । **तस्य व्रतेष्वपि** । प्रकृतत्वाद् व्रतशब्दो व्रतादेशे वर्तते ।।१७४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । व्रतेषु** चान्द्रायणेषु गार्हस्थ्येऽपि चान्द्रायणादिव्रतेषु एतत्पञ्चकं स्वस्ववर्णोक्तं ग्राह्यमित्यर्थः । क्वचिद्वेदाध्ययनाङ्गव्रतेषु सावित्र्यादिष्व-विनष्टान्यपि पूर्वाणि जले त्यक्त्वा तज्जातीयान्यन्यान्युपादेयानीत्यस्यार्थमाहुः ।।१७४।।

(३) **कुल्लूकः । यस्य** ब्रह्मचारिणो यानि **चर्मसूत्रमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयन**-काले गृह्येण **विहितानि** गोदानादिव्रतेष्वपि तान्येव नवानि कर्तव्यानि ।।१७४।।

(४) **राघवानन्दः** । **व्रतेषु** षट्त्रिंशदाब्दिकादिवेदव्रतेषु काम्येषु वेदग्रहण-तात्पर्यन्तेषु वा ।।१७४।।

(५) **नन्दनः**। अथ कानिचिद्व्रतानि व्रतप्रसङ्गादाह **यद्यस्येति**। **यस्य** ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा **यच्चर्म**कार्ष्णरौरवबास्तादि। एतेन यत् **सूत्र**मित्यादि व्याख्यातम्। पुराणानि चर्मादीनि समुत्सृज्यान्यानि नवानि चर्मादीनि व्रतेषु धार्याणीत्यर्थः ।। १७४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **यस्य** ब्राह्मणस्य वा क्षत्रियस्य वा वैश्यस्य **यत्सूत्रं** यज्ञोपवीतं च **चर्म** विहितं **या च मेख**ला स्थिता यः दण्डः यत्तु **वसनं** तत् तत् अस्य द्विजव्रतेष्वपि ।। १७४ ।।

(७) **मणिरामः**। **यस्य** ब्रह्मचारिणः **व्रतेष्वपि** गोदानादिव्रतेष्वपि नूतनानि कर्तव्यानीत्यर्थः ।। १७४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **यदिति**। **यस्य** ब्रह्मचारिणो यज्जातीयानि **चर्मो**पवीत**मेखलादण्ड**वस्त्राण्युपनयने उक्तानि तज्जातीयान्येव नान्यानि प्रतिव्रतमुपादेयानि। पूर्वोपात्तानां धारणोपदेशात् पुनस्तद्विधानमनर्थकमिति तज्जातीयान्यन्यानि प्रतीयते। पूर्वेषां च कार्यानुपयोगात् विनष्टतुल्यत्वे सति अप्सु प्रास्येति प्रतिपत्तिः ।। १७४ ।।

सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।।
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः ।। १७५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। वक्ष्यमाणस्य यमनियमसमूहस्य पृथक्प्रकरणत्वेन श्लोकोऽयं गौरवख्यापनार्थः। एवं तु यत्पूर्वमुक्तं तदवश्यकर्तव्यम्—इदं तु ततो गुरुतरमनुष्ठीयमानं महते फलाय। ब्रह्मचारिग्रहणं प्रकरणान्तरत्वेनातद्धर्माशङ्कयाऽनुसन्धानार्थम्। "यदि ब्रह्मचारिधर्म एव आसीत्किं तर्हीदमुच्यते प्रकरणान्तरमिति?" पूर्वेभ्य एतेषामतिशयात्समानधर्मत्वादेतावता वैलक्षण्येन प्रकरणान्तरत्वव्यवहारः। परिशिष्टानि पदानि श्लोकपूरणार्थतयाऽनूद्यन्ते। **सेवेत** अनुतिष्ठेत। **इमान्**वक्ष्यमाणान्। बुद्धौ संनिहितत्वादिदमा निर्दिश्यन्ते। **गुरौ वसन्** गुरुसमीपे विद्याध्ययनार्थम् **वसन्** इति नित्यसन्निधानमाह। **संनियम्येन्द्रियग्रामं** प्रागुक्तेन मार्गेण। **तपोवृद्ध्यर्थम्** अध्ययनविध्यनुष्ठानजन्यात्मसंस्कारार्थम् ।।१७५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **इमान्**वक्ष्यमाणान् ।। १७५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **ब्रह्मचारी** गुरुसमीपे **वसन्निन्द्रियसंयमं** कृत्वाऽऽत्मगतादृष्टवृद्ध्यर्थ**मिमान्नियमाननु**तिष्ठेत् ।। १७५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **इमान्** वक्ष्यमाणान् ।। १७५ ।।

(५) **नन्दनः**। **इमान्**वक्ष्यमाणान् ।। १७५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **ब्रह्मचारी गुरौ वसन्** गुरोःसमीपे वसन् **इमान्** नियमा-न्सेवेत कुर्यात् ।।१७५ ।।

(७) **मणिरामः। सेवेतेति।** स्पष्टम् ।। १७५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। सेवेतेति। ब्रह्मचारी** गुरुकुले **वसन्** इन्द्रियग्राममिन्द्रिय-समूहं **नियम्य आत्मनस्तपोवृद्धयर्थं इमान्** यम**नियमान्** अनुतिष्ठेत् ।। १७५ ।।

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।।
देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ।। १७६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** तानिदानीं पूर्वेण प्रतिज्ञातान् नियमानाह– प्रत्यहं **स्नात्वा शुचिः** स्नानेनापनीताशुचिभावो **देवर्षिपितृतर्पणं कुर्यात्।** यदि पुनः शुचिः न तदाऽवश्यं स्नायात्। शुचिग्रहणेन शुद्धिहेतुतयाऽत्र स्नानस्योपदिष्टत्वान्न स्नातकव्रतवत्तदनुष्ठेयम्। अत एव स्मृत्यन्तरे च स्नानं प्रतिषिद्धम्। स प्रतिषेधो मृदा स्नानस्य प्रसाधनलक्षणस्य। **गौतमेन** तु स्नानमेव विहितम्– 'दण्ड इवाप्सु परिप्लवेत, मलापकर्षणं करनिवर्षणादिना कर्तव्यम्'। असत्यमेध्यादि **संसर्गे,** यत्स्वेदजं वस्त्ररेणुसंयोगादिसहजं मलं न तदशुचित्वमापादयति। तद्धि **नियत-**रूपमेव। तथा च ब्राह्मणं 'किं नु मलं, किमजिनं, किमु श्मश्रूणि किं तप' इति धर्मसाधनतामेवंविधस्य मलधारणस्य दर्शयति।

"कथं पुनः स्नानस्य शौचार्थता प्रतीयते ?' न पुनः स्नातः शुचिश्चोभय-विशिष्टो देवकार्ये विनियुज्यते। स्नातस्याशुचित्वाभावात्कृतशौचाचमनादेः स्नानविधानात्, 'स्नात्वा चाऽऽचान्तः पुनराचामेदिति' च स्नातस्यापि शुचिरित्ये-तावता यादृशी शुद्धिस्तस्यां विज्ञायमानायां स्नानमपि सति निमित्ते प्राप्तं पुनरुच्यते। स्मृत्यन्तरं चेदमसत्यशुचित्वे निमित्ते प्रतिषेधार्थम्। तथा च 'वेदमधीत्य स्नायादिति' समाप्ते स्वाध्यायविधौ प्रतिप्रसविष्यति।

कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्। उदकदानं देवादिभ्यो गृहस्थधर्मेषु यदुक्तं तादृशमेव प्रतीयते, तर्पणशब्दसाहचर्यात्। 'यदेव तर्पयत्यद्भिरिति', तथा "देवतास्तर्पयति" (आश्व. गृ. ३।४।३) इति गृह्यकारैरुदकसाधनोऽयं विधिरुक्तः। उदकतर्पणमिति चैतत्संविज्ञायते।

ते देवाः गृह्यकारैः पठिताः अग्निः प्रजापतिः ब्रह्मेत्यादयः। तेषां च 'तर्पणं' न सौहित्योत्पादनं, किं तर्हि ? तदुद्देशेनोदकाञ्जलिप्रक्षेपः। अतोऽयमुदकद्रव्यको याग एवोक्तो भवति। न ह्यन्यथा देवतात्वं भवति। यागसंप्रदानं हि सेति स्मर्यते, न तृप्तेः कर्त्री। एतावद्धि देवतालक्षणम्—'सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवताः'। तत्र

सूक्तं स्तुत्यतया भजन्ते, हविः संप्रदानतया। तर्प्यत्वेन चोदकदानसंप्रदानतामेव गुणवृत्त्या वक्ति। गुर्वादि सम्प्रदानं गवादिना तदुद्दिश्यमानस्वाम्येन प्रतीयते। देवताऽपि सम्प्रदानभूता। सम्प्रदानत्वसाम्यात् 'तृप्यन्ति' इत्युच्यते। यदि देवतातृप्त्यर्थमेतत्स्यात्तदा संस्कारकर्मोदकतर्पणं स्यात्। न च देवतानां संस्कार्यत्वोपपत्तिः। न हि ताः क्वचिदुपयुक्ता उपयोक्ष्यन्ते वा। न चाकृताकरिष्यमाणकार्यस्य संस्कारतोपपत्तिः।

ऋषयो ये यस्यार्षेयाः। यथा पराशराणां वसिष्ठशक्तिपाराशर्या इति। गृह्यकारैस्तु मन्त्रदृश ऋषयस्तर्पणीयत्वेनोक्ताः, मधुच्छन्दो गृत्समदो विश्वामित्र इति। अविशेषाभिधानादृषिशब्दस्योभयेऽपि प्राप्ताः। विशेषस्मृतित्वात् गृह्यस्मृतेस्त एव ग्रहीतुं न्याय्याः। **पितरः** पूर्वप्रेताः पितृपितामहाः सपिण्डाः समानोदकाश्च। पितृणां तर्पणं तर्पणमेव। एतच्च श्राद्धविधौ प्रत्यक्षेण वक्ष्यते। **देवताभ्यर्चनम्**। अत्र केचिच्चिरन्तना विचारयांचक्रुः—"का एता देवता नाम यासामिदमभ्यर्चनमुच्यते? यदि तावच्चित्रपुस्तकन्यस्तः चतुर्भुजो वज्रहस्त इत्यादयः, 'प्रतिकृतय' इति लौकिका व्यवहरन्ति; अतो गौणस्तत्र देवताव्यवहारः। अथ याः सूक्तहविःसम्बन्धिन्यो वैदिकीभ्यश्चोदनाभ्यो मन्त्रवाक्येभ्यश्चावगम्यन्ते—शब्दार्थसम्बन्धविदश्च स्मरन्ति 'अग्निः अग्नीषोमौ मित्रावरुणौ इन्द्रो विष्णुः' इति,—यद्येवं तत्क्रियासम्बन्धितयैव तेषां देवतात्वं नार्थसम्बन्धितया। तत्रापि यस्यैव हविषो या देवता तेन चोदिता तस्यैव सा भवति। तथा हि आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्याग्नेये पुरोडाशे देवता, न सौर्ये चरौ।" अयं च तेषां निर्णयः,—'मुख्यासम्भवाद्गौणस्यैव ग्रहणं न्याय्यं, समाचाराच्च।' अतः प्रतिमानामेवैतत्पूजाविधानम्। यच्चात्र तत्त्वं तद् 'व्रतवद्देवदैवत्य' (श्लो. १८९) इत्यत्र वक्ष्यामः। **समिदाधानं** सायंप्रातरग्नौ दारुशकलप्रक्षेपणम्॥ १७६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अवगाहनेन **स्नात्वा** मार्जनादिना वा **शुचिर्भूत्वा**। 'आदिष्टी नोदकं कुर्यादि'ति तु प्रेततर्पणपरम्। **देवतानामर्चनं** पुष्पाद्यैः॥ १७६॥

(३) **कुल्लूकः**। प्रत्यहं **स्नात्वा देवर्षिपितृभ्य** उदकदानं प्रतिमादिषु हरिहरादिदेवपूजनं सायं प्रातश्च **समिद्धोमं** कुर्यात्। यस्तु **गौतमीये** स्नाननिषेधो ब्रह्मचारिणः स सुखस्नानविषयः। अत एव **बौधायनः** 'नाप्सु श्लाघमानः स्नायात्।' **विष्णुनात्र** कालद्वयमभिषेकाग्निकार्यकारण'मप्सु दण्डवन्मज्जन'मिति ब्रुवाणेन वारद्वयं स्नानमुपदिष्टम्॥ १७६॥

(४) **राघवानन्दः**। **नित्यं स्नात्वे**त्यादिकान्। **समिदाधान**मग्नाविति शेषः॥ १७६॥

(५) **नन्दनः**। तानेव नियमानाह **नित्यमिति**। आश्रमान्तरेऽपि तर्पणार्चनयोः करणार्थं **नित्यग्रहणम्**। **समिदाधानस्य** पुनर्ग्रहणमादरातिशयार्थम् ॥ १७६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **समिदाधानं** अग्नौ आधानं स्थापनं कर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

(७) **मणिरामः**। गौतमीये यद् ब्रह्मचारिणः स्नाननिषेध उक्तः स सुखस्नान-विषयः ॥ १७६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **नित्यमिति**। प्रत्यहं **स्नात्वा शुचिः देवानां** महेश्वरादीनां अङ्गिरःप्रभृतीनाम**ृषीणां च** प्रतिमानां च **पित्रादीनां** उदकदानं कुर्यात्। तथा **देवतानां** हरादीनां पुष्पादिनाऽर्चनं सायंप्रातरग्निसमिदाधानं **च कुर्यात्** ॥१७६॥

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ १७७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **मधु** सारघम्। माध्वीकस्य तु मद्यत्वात्प्रागप्युपनयना-त्प्रतिषेधो 'नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्' इति (गौतम० २।२०)। **मांसं** प्रोक्षिताद्यपि।

गन्धशब्देन सुरभित्वातिशययुक्तानि कर्पूरागरुप्रभृतीनि द्रव्याणि सम्बन्धि-लक्षणया प्रतिषिध्यन्ते। तेषामनुलेपनाद्युपभोगप्रतिषेधः, गन्धस्तु स्वदेशान्निर्गत आग-च्छतीत्यशक्यो निषेद्धुम्। तत्राप्याकस्मिकस्याप्यप्रतिषेधात्, भोगेच्छया त्वगरुधूपादौ दोष एव। अत उपाध्यायेन चन्दनवृक्षादिच्छेदने नियुक्तस्य तद्गन्धस्याघ्राणे वस्तु-स्वभावत उत्पद्यमाने न दोषः। माल्यसाहचर्याच्चेदृशो गन्धः प्रतीयते। यस्तु नेदृशो हृदयोन्मादकरः कुष्ठघृतपूतिदार्वादिगन्धस्तस्याप्रतिषेधः।

माल्यं कुसुमं ग्रथितम्, **रसाः** मधुराम्लादयः। –"**ननु च नीरसस्य** भोज्यत्वा-सम्भवात्प्राणवृत्तिरेव न स्यात्।" सत्यम्। उद्रिक्तरसाः केवला गुडादयो निषिध्यन्ते। संस्कारकरणे द्रव्यान्तर्गतानामपि प्रतिषेधः। अथवाऽत्यन्तरसिनः संस्कृतस्यान्नस्य सक्तिप्रतिषेधोऽयम्। यथोक्तम् "योऽहेरिव धनाद्भीतो मिष्टान्नाच्च विषादिव। राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति" इति। अन्ये तु शृंगारादीन्मन्यन्ते। नाटकादिप्रेक्षणेन काव्यश्रवणेन वा रसपुष्टिर्न कर्तव्या। अन्येषां तु दर्शनम्–इक्ष्वा-मलकादीनां योऽन्तर्द्रवरूपोदकवत् रसस्तस्य निष्पीडितस्य पृथक् कृतस्य प्रतिषेधो न पुनस्तदन्तर्गतस्य। तच्चैतदयुक्तम्। न हि रसशब्दो द्रवपर्यायः प्रसिद्धः। यत्र च यस्योचितमुपभोगान्तत्वं तदेव तस्य निषिध्यते। तेन मधुमांसयोर्भोजने प्रतिषेधः, न दर्शनस्पर्शनयोः। गन्धमाल्यस्यापि शरीरमण्डनाभिमानतयोपादानं निषिध्यते, न तु कथंचिद्धस्तादिना ग्रहणम्। एवं स्त्रियो मैथुनसम्बन्धेन। तदाशङ्कयैव

च प्रेक्षणालम्भौ निषेत्स्यति। तथा च **गौतमः** (अ. २ सू. २२) 'स्त्रीप्रेक्षणालम्भने मैथुनशङ्कायाम्' इति।

शुक्तानि प्राप्ताम्लरसानि केवलात्परिवासाद्द्रव्यान्तरसंसर्गाद्वाऽम्लतामापन्नानि। तेषां च द्विजातिधर्मत्वादेव सिद्धः प्रतिषेधः। पुनर्ग्रहणं गौणशुक्तपरिग्रहणार्थम्। तेन रूक्षपरुषा वाचो निषिद्धा भवन्ति, यदुक्तं **गौतमेन** (अ. २ सू. १९) 'शुक्ता वाच' इति। तदिदं 'सर्व'ग्रहणं चास्यैवार्थस्याविष्करणार्थम्। रसशुक्तान्यनूद्य **सर्वाणीति** विधीयते। ततो गौणपरिग्रहः सिद्धो भवति।

ये त्वेवं व्याचक्षते—"शुक्तशब्देन रसप्रतिषेधः सर्वशब्देनामानसानि वासांसि";— त इदं प्रष्टव्याः— अर्थप्रषिद्धानां प्रतिषेधार्थं सर्वग्रहणं कस्मान्न भवति? तथा सति च दध्यादेः शुक्तीभूतस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति। यदि तु प्राप्तिमाश्रित्य पुनः प्रतिषेध उक्तार्थो व्याख्यायते, तथा सति न कश्चिद्दोषः।

प्राणिनां मशकमक्षिकादीनां वाल्यात् **हिंसने** प्राप्ते यत्नतः परिहारार्थं पुनः प्रतिषेधः। स्वाध्यायविध्यङ्गत्वार्थो वा। न केवलं हिंसायां पुरुषार्थप्रतिषेधातिक्रमो यावत्स्वाध्यायविध्यर्थातिक्रमोऽपि। "शुक्तादिष्वप्येवं कस्मान्न कल्प्यत" इति चेदस्ति तत्र विषयान्तरे सावकाशम्, एकरूपस्य विषयस्य व्यर्थत्वं सति गत्यन्तरे गरीयः ॥ १७७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वर्जयेन्नो**पयुञ्जीत। **माल्यं** पुष्पं। **रसा** उत्कटरसाः गुणादयः शृङ्गारादय इत्यन्ये। **सर्वाणि शुक्तानि** दध्यादीन्यपि। **शुक्तमिति। शुक्त**-मनम्लं कालवशेन द्रव्यान्तरयोगेन वाऽम्लतां गतम्। न त्वत्र शुक्तवागपि ग्राह्या प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ॥ १७७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** क्षौद्रं **मांसं** च न खादेत् **गन्धं** च कर्पूरचन्दनकस्तूरिकादि वर्जयेत्। एषां च गन्धानां यथासंभवं भक्षणमनुलेपनं च निषिद्धं, **माल्यं च न** धारयेत्। उद्रिक्त**रसांश्च** गुडादीन्न खादेत्। **स्त्रियश्च** नोपेयात्। यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेनोदकवासादिना चाम्लयन्ति तानि **शुक्तानि न खादेत्।** प्राणिनां हिंसां न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** **मधु** सारघम्। **रसान्** रेतोवृद्धिहेतुदुग्धादीन् **स्त्रियः** भोगविषयत्वेन। **शुक्तानीति** स्वरसतो मधुराणि कालवशेन अम्लतां **यान्ति** यानि तानीति ॥ १७७ ॥

(५) **नन्दनः। रसान्**घृततैलादीन्। कालातिपत्या स्वरसं परित्यज्य रसान्तरमापन्नानि **शुक्तानि** ॥ १७७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **मध्वादि** वर्जयेत्, **स्त्रियः** भोगार्थं वर्जयेत्, सर्वप्राणिनां **हिंसनं** वर्जयेत्। शुक्तानि द्रव्यान्तरसंयोगात् अम्लतामापन्नानि निष्ठुरवचनानि वा ॥ १७७ ॥

(७) **मणिरामः।** ब्रह्मचारिणा यानि वर्ज्यानि तान्याह **वर्जयेदिति।** **शुक्तानि** यानि कालातिक्रमेण उदकवासादिना च अम्लयन्ति तानि शुक्तानि ॥१७७॥

(८) **गोविन्दराजः। वर्जयेदिति।** माक्षिक**मांसमाल्यस्त्रीप्राणिहिंसनानि** वर्जयेत् तथा **गन्ध**वद् द्रव्यं कर्पूरादि उद्रिक्तरसं च गुडादि। मधुनो रसशब्दग्रहणेऽपि प्रायश्चित्तविशेषार्थं पृथगुपदेशः। **शुक्तानि** यानि प्राप्तस्वरसानि कालपरिवासेनोदकादिद्रव्यान्तरकालपरिवासाभ्यां चाम्लीभवन्ति। **सर्व**ग्रहणं पादपूरणम्। न त्वस्यार्थान्तरग्रहणे सामर्थ्यमस्ति। यत्तु **गौतमीये** 'शुक्ता वाच' इति तत् वाक्शब्दसन्निधानात् शुक्तशब्दस्यार्थान्तरवृत्तित्वम्। इह चैवमभिप्रेते बुद्धिपूर्वकारी शुक्लाश्चैव गिरस्सर्वा इत्येवमवेक्षते। यद्यपि "सर्वशुक्तानि चैवेह" इत्यनेन ब्रह्मचारिणोऽपि प्रतिषेधसिद्धिः तथापीहाभिधानं स्वाध्यायाङ्गत्वार्थम्। एतेन प्रतिषेधेन भक्षणे पुरुषार्थोऽतिक्रममात्रं स्यात् न विधिवैगुण्यम् का वा गतिरनृतहिंसादिप्रतिषेधानाम्। पुनरभिधानस्यात्र चोपभोगार्थं मांसादिप्रतिषेधो न औषधार्थः। तथा च **वसिष्ठेन** सा 'चान्याधीयीत कामाद्गुरोरुच्छिष्टं भेषजार्थं प्राश्नीयात् इति 'मांसाद्यभ्यनुज्ञानम् ॥ १७७॥

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ॥
कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥१७८॥

(१) **मेधातिथिः।** घृततैलादीनां स्नेहेन शिरःशरीरम्रक्षण**मभ्यङ्गः। अञ्जनं चाक्ष्णोः।** अक्षिग्रहणं वृत्तपूरणार्थम्। अनयोश्चापि देहमण्डनार्थतया प्रतिषेधो नौषधार्थतया। गन्धमाल्यादिसाहचर्यात्। **उपानहौ** चर्मपादुके, न केवले। **छत्रधारणं** च स्वहस्तेन परहस्तेन वोभयस्यापि निषेधः। **कामो रागः**। मन्मथस्य स्त्रीप्रतिषेधादेव सिद्धः। **क्रोधो** रोषः, **लोभो** मोहः। अहंकारममकारौ चित्तधर्मावेते। **नर्तनं** प्राकृतपुरुषाणां हर्षाय, गात्रविक्षेपो भरतादिदृष्टाभिनयप्रयोगश्च। **गीतं** षड्जादिस्वरप्रदर्शनम्। **वादनं** वीणावंशादिभिः स्वरवच्छब्दकरणं, पणवमृदङ्गाद्यभिघातश्च तालानुवृत्त्या ॥ १७८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अभ्यङ्गं** तैलादिम्रक्षणम्। **स्त्रिय** इति। स्त्रीसम्बन्धो निषिद्धः। कामशब्देन त्वत्र तदभिलाषो निषिध्यते ॥ १७८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तैलादिना शिरःसहितदेहमर्दनं कज्जलादिभिश्च चक्षुषो-

रञ्जनं पादुकायाश्छत्रस्य च धारणं **कामं** मैथुनातिरिक्तविषयाभिलाषातिशयं मैथुनस्य स्त्रिय इत्यनेनैव निषिद्धत्वात् **क्रोधलोभनृत्यगीत**वीणापणवादि वर्जयेत् ।।१७८।।

(४) **राघवानन्दः**। **अभ्यङ्गं** तैलादिनोन्मर्दनम्। **कामो** धनाभिलाषः ।।१७८।।

(५) **नन्दनः**। अत्र वर्जयेदित्यनुवर्तते ।। १७८।।

(६) **रामचन्द्रः**। अभ्यङ्गं तैलादिना अक्ष्णोरञ्जनं कज्जलादिना वर्जयेत्। उपानत्छत्रधारणं कामादि वर्जयेत् ।। १७८ ।।

(७) **मणिरामः**। **कामं** मैथुनातिरिक्तविषयाभिलाषातिशयं रूपं मैथुनस्य स्त्रिय इति पूर्वश्लोकेनैव निषिद्धत्वात् ।। १७८ ।।

(८) **गोविन्दरामः**। **अभ्यङ्गमिति**। **अभ्यङ्गमञ्जन**घृताद्यभ्यञ्जनो**पानच्छत्रधारणकामक्रोध**परद्रव्यादि**गीतवादनानि** वर्जयेत्। **कामः** भोजनाद्यभिलाषातिशयः। मन्मथस्य स्त्रीग्रहणेन निषिद्धत्वात् ।। १७८ ।।

द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथानृतम् ।।
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भावुपघातं परस्य च ।।१७९।।

(१) **मेधातिथिः**। **द्यूतम्** अक्षक्रीडा समाह्वयः कुक्कुटादिभिः, प्रतिषिद्धः, द्यूतशब्दस्य सामान्यशब्दत्वात्। जनैर्वादः अकारणेन लौकिकेष्वर्थेषु वाक्कलहः, देशवार्ताद्यन्वेषणं प्रश्नो वा। **परिवादः** असूयया परदोषकथनम्। **अनृतम्** अन्यथा दृष्टमन्यथा च श्रुतं यदन्यथोच्यते। सर्वत्र वर्जयेदित्यनुषङ्गाद्द्वितीया। **स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भौ** अवयवसंस्थाननिरूपणम् **प्रेक्षणम्** इदमस्याः शोभतेऽङ्गमिदं नेति। **आलम्भः** आलिङ्गनम्। मैथुनशङ्कायां चेतौ प्रतिषिध्येते। वालस्य यथातथम्। **परस्योपघातो**ऽपकारः कस्याञ्चिदर्थसिद्धौ प्रतिवन्धः कन्यालाभादौ पृच्छमानेन अयोग्यस्याप्ययोग्यत्वं न वक्तव्यम्, तूष्णीमासितव्यम्, अनृतप्रतिषेधात् ।।१७९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **जनवादं** वार्तादिकथनं **स्त्रीणां** मातृतुल्याभ्योऽन्यासामकामतोऽपि **प्रेक्षणमालम्भं** च **उपघातं** मनोदुःखकरणम् ।।१७९।।

(३) **कुल्लूकः**। अक्षक्रीडां जनैः सह निरर्थकवाक्कलहं परस्य दोषवादं मृषाभिधानं **स्त्रीणां च** मैथुनेच्छया सानुरागेण **प्रेक्षणालिङ्गनं** परस्य चापकारं वर्जयेत् ।।१७९।।

(४) **राघवानन्दः**। **जनवादं** निरर्थकवाक्कलहम्। **स्त्रीणामिति**। इदमस्याः सौकुमार्यमित्यादिसरागेक्षणस्पर्शने। **उपघातं** अपकारं मनोवचोभिः, हिंसा तु कार्येनेति भेदः ।।१७९।।

(५) **नन्दनः । प्रेक्षणालम्भं** रागयुक्ते दर्शनस्पर्शने । **उपघातं** द्रोहम् ।।१७९।।

(६) **रामचन्द्रः । द्यूतादि स्त्रीणां प्रेक्षणं** तथाभ्यङ्गं आलिङ्गनं **परस्य** अन्यस्य **उपघातं** मनोदुःखकारणं वर्जयेत् ।। १७९ ।।

(७) **मणिरामः । जनवादं** लोकैः व्यर्थवाक्कलहं, **परिवादं** परदोषकथनम् । **उपघातं** अपकारम् ।। १७९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । द्यूतमिति** । अक्षादिक्रीडां जनैः सह कलहं परदोषादि-कीर्तनं असत्यं च **स्त्रीणां च** मैथुनसेवाशङ्कया आलिङ्गनं **परस्य च** अर्थनाशाद्युपघातं च वर्जयेत् ।। १७९ ।।

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित् ।।
कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ।। १८० ।।

(१) **मेधातिथिः । एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित्**, अयोनावपि । योनौ स्त्रीप्रतिषेधादेव सिद्धत्वात् ।

अत्रार्थवादः **कामाद्धि स्कन्दयन्**। इच्छाऽत्र 'कामः'। हस्तव्यापारादिना, अयोनौ मैथुनेन च, रेतः शुक्रं स्कन्दयन् क्षरयंन्हिनस्ति नाशयति ब्रह्मचर्य-**व्रतमात्मनः** ।। १८० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । एको** न द्वितीयेन सहैकशय्यायाम् । **सर्वत्र** जनाकीर्णेऽपि क्वचिद्भूम्यादावपि **न स्कन्दयेत् । कामतः स्कन्दयन्** कामतस्तु स्त्रियं दृष्ट्वापि स्कन्दनेन व्रतहानिः । **व्रतं हिनस्त्यतः** पुनरुपनयनं तस्येत्यर्थः ।। १८० ।।

(३) **कुल्लूकः । सर्वत्र** नीचशय्यादावेकाकी **शयनं** कुर्यात् । इच्छया न स्वशुक्रं पातयेद्यस्मादिच्छया स्वमेहनाच्छुक्रं पातयन्स्वकीयव्रतं नाशयति व्रतलोपे चावकीर्णिप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।। १८० ।।

(४) **राघवानन्दः । न स्कन्दयेत्** स्वेच्छया न पातयेत् । **क्वचिद**योनावपि । **कामादिति** । प्रायश्चित्तार्थमनुवादः 'अवकीर्णी नैर्ऋतगर्दभालम्भनं कुर्यादि'ति स्मृतेः ।।१८० ।।

(५) **नन्दनः । सर्वत्र** मातृपितृसमीपे । **हि** हेतौ । **व्रतं** ब्रह्मचर्यम् । **हिनस्ति** हन्त्येव ।।१८०।।

(६) **रामचन्द्रः । एकः शयीत** स्त्रिया सह न **शयीत रेतः क्वचित् न स्कंदयेत्** न पातयेत् । तद्यथा 'अयोनौ च वियोनौ च पशुयोनौ तथाविधः' ।।१८०।।

(७) **मणिरामः । न रेतः स्कन्दयेत्** इच्छया न शुक्रं पातयेत् । तदेव स्पष्टयति **कामाद्धीति** ।। १८० ।।

(८) **गोविन्दराजः । एक इति ।** नान्येन सह **शयीत । सर्वत्र** गुरुगृहे पितृगृहादौ । न च स्त्रीप्रयोगात् प्रकारान्तरेणापि रेतः प्रक्षारयेत् **क्वचिद**योनावपि । यस्मात् बुद्धिपूर्वं रेतः **स्कन्दयन्** आत्मनो ब्रह्मचर्यं खण्डयति ।। १८० ।।

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।।
स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ।।१८१।।

(१) **मेधातिथिः ।** कामाद्व्रतलोपेनावकीर्णिप्रायश्चित्तम्, अकामात्त्विदमाह । **स्वप्न**ग्रहणमविवक्षितम्, **अकामत** इत्येतदेव निमित्तम् । न हि स्वप्ने कामसम्भवः । अतो यद्यसुप्तस्यापि कथञ्चिदनिच्छया स्वमलासृगवयववत्प्रक्षरति **शुक्रं** तत्राप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । **अकामतो** रेतः **सिक्त्वेदं** प्रायश्चित्तं कुर्यात्–**पुनर्मामिति ऋचं जपेत्** ।।१८१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अकामतः** स्त्रियमनुध्यायापि सुप्तः सकृद्गन्धपुष्पादिनार्चयित्वा त्रिर्जपेत् । अत्र प्रायश्चित्तोक्तिः प्रसङ्गात् । एतच्चान्येषामपि वनस्थादीनां ब्रह्मचर्यनियमप्रवृत्तानाम् ।। १८१ ।।

(३) **कुल्लूकः । ब्रह्मचारी** स्वप्नादावनिच्छया रेतः सिक्त्वा कृतस्नानश्चन्दनाद्यनुलेपनपुष्पधूपादिभिः सूर्यमभ्यर्च्य **पुनर्मामैत्विन्द्रिय**मित्येतामृचं वारत्रयं पठेत् । इदमत्र प्रायश्चित्तम् ।। १८१ ।।

(४) **राघवानन्दः । ऋचं पुनर्मामैत्विन्द्रियमित्येताम्** ।। १८१ ।।

(५) **नन्दनः । अकामतो** हि रेतःस्कन्दने प्रायश्चित्तप्रकरण उक्तमप्यत्रादरातिशयार्थमाह **स्वप्न इति** ।।१८१।।

(६) **रामचन्द्रः । ब्रह्मचारी द्विजः स्वप्ने शुक्रं अकामतः सिक्त्वा** शुक्रं पातयेत् चेत्पूर्वं **स्नात्वा अर्कं** अर्घ्यं दत्वा **त्रिः** त्रिवारं '**पुनर्मामि**'**त्यृचं जपेत्** ।।१८१ ।।

(७) **मणिरामः ।** 'अकामतः रेतःस्खलने प्रायश्चित्तमाह **स्वप्ने सिक्त्वेति** ।। १८१ ।।

(८) **गोविन्दराजः । स्वप्न इति** (यत्) **द्विजो ब्रह्मचारी** अबुद्धिपूर्वं **स्वप्ने** रेत उत्सृज्य **स्नात्वा अर्कं** पुष्पादिनाऽ**र्चयित्वा** त्रीन् वारान् '**पुनर्मामैत्विन्द्रियं**' इत्येताम**ृचं जपेत्** । अस्य प्रायश्चित्तस्य प्रकरणोत्कर्षो रेतःसंरक्षणनियमान्तरेभ्यो ब्रह्मचारिणो गुरुत्वप्रख्यापनार्थः ।। १८१ ।।

देवता सिद्धा यामुदिश्य पूजा विधीयते। न ह्यादित्यादीनां 'देवता' सामान्यशब्दः गोशब्दवच्छागलेयादीनाम् ।"

अत्रोच्यते– सत्यं, नादित्यादयः स्वरूपतो 'देवताः'। सम्बन्धिशब्दोऽयम्। विधित एव देवतार्थोऽवगन्तव्यः–"यस्य हविश्चोद्यते सा तस्य देवता" इति। स एवाग्निराग्नेयादन्यत्र न देवतेत्युक्तम्। किंतु न पूजाविधिः पूज्यमानमन्तरेण सम्भवति। देवताश्च पूज्यत्वेन श्रुताः। तत्र यदि देवतार्थे मुख्येन पूजा सम्भवति तदा याग एव पूजा विज्ञेया। तस्य चारूपत्वादसति द्रव्यदेवताश्रवणे पूर्वाह्णकाल-विध्यर्थोऽयमनुवादो विज्ञेयः। अतः 'पूर्वाह्णे दैवतानि कर्तव्यानी'त्युक्तं भवति।

"किमुच्यते देवता न श्रूयते।" यावता न साक्षाद्देवताशब्दोऽस्ति। "नायं सामान्यवचनो देवताशब्दः। यासामन्यत्र देवतात्वं दृष्टं तासामेतत्पूजाविधानम्। तेनाग्निरादित्यो रुद्र इन्द्रो विष्णुः सरस्वतीत्येवमादयः पूज्याः। पूजार्थं च धूपदीपमाल्योपहारादीनां निवेदनम्। तत्राग्नेस्तावत्साक्षात्सम्बन्धः। आदित्यस्य दूरदेशवर्तित्वाच्छुचौ देशे तदुद्देशेन गन्धादिप्रक्षेपः। इन्द्रादीनां स्वरूपस्याप्रत्यक्षत्वा-दिन्द्रादिशब्दोद्देशेनैव तथा विधानम्। यद्यपि पूज्यमानप्रधाना पूजा, तथापि हि पूज्यमानानां कार्यान्तरशेषभावे पूजैव कर्तव्यतया विज्ञायते। द्रव्यप्रधाने हि न विधिविषयत्वसम्भवः। "तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि" इति (मी० सू० २।१।६) "यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते" इति (२।१।७)।" न्याय्यं तु स्तुतिशस्त्रादिवत्। यथा न स्तुतिः स्तुत्यर्था, एवमियमपि पूजा न पूज्यार्था। स्तौतिशंसत्योर्निर्देशो नास्तीति चेत्? अत्रोक्तम्—द्वितीया, सक्तुषु दर्शनात्।

एवं 'मृदं गां दैवतं प्रदक्षिणानि कुर्वीतेति' दक्षिणाचारता विधीयते। दक्षिणेन दैवानि कर्माणि कर्तव्यानि। न हि मृदादिवद्देवताया दक्षिणेन मार्गेण स्थानममूर्तत्वात् युज्यते। एवं "दैवतान्यभिगच्छेदि"ति; पादविहारव्यापारेण देवता-समीपप्राप्त्यसम्भवाद्गमेश्च ज्ञानार्थत्वादभिगमनं स्मरणात्किं विशिष्यते? देवता अभिगच्छेत्, कर्मकाले मनसा ध्यायेत् चित्तव्याक्षेपतामाकुलताख्यां परिहरेदित्यर्थः। तथा चोपलभ्य मानमूलैवेयं स्मृतिर्भवति। 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेदिति'। "ननु चैतदप्युद्देश्यत्वान्यथानुपपत्तेः प्राप्तमेव।" सव्याक्षेपस्याकुलस्य च सम्भवाददोषः।

एवं 'देवस्वं' 'देवपशवो' 'देवद्रव्यमि'त्यादयो व्यवहारास्तादर्थ्येनोपकल्पितेषु पश्वादिषु द्रष्टव्याः। दण्डाधिकारे तु प्रतिकृतिविषयमेव देवताव्यवहारमिच्छन्ति। अन्यथा व्यवस्थाभङ्गः स्यात्। कल्पितदेवतारूपाणां प्रतिकृतीनां कल्पितेनैव स्वस्वामिभावेन यत्सम्बन्धि तदेव "देवब्राह्मणराज्ञां तु द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम्"

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ॥
ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** येभ्यो भैक्ष्यमासादयितव्यं तान् वक्ति **वेदयज्ञैश्च ये अहीना** वेदाध्ययनेन संयुक्ताः, यज्ञानां च सत्यधिकारे कर्तारः। **अहीना** अवर्जिताः तदुपेता इति यावत्। **स्वकर्मसु च प्रशस्ताः।** येषां यज्ञेऽधिकारो नास्त्यन्यस्मिन् शस्ते कर्मणि तत्पराः। अथवा स्वकर्मप्रशस्तास्त उच्यन्ते ये स्ववृत्तावेव सन्तुष्टा न वार्द्धुषिकादिवृत्त्युपजीविनः।

तेषां गृहेभ्यो **भैक्षमाहरे**द्याचित्वा गृह्णीयात्**प्रयतः** शुचिः। **अन्वह**मित्यनुवादः ॥ १८३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रशस्तानां** लब्धोत्कर्षाणां **स्वकर्मसु** ब्रह्मचारिकर्मसु ॥ १८३ ॥

(३) **कुल्लूकः। वेदज्ञै**श्चात्यक्तानां **स्वकर्मसु** दक्षाणां **गृहेभ्यः** प्रत्यहं **ब्रह्मचारी** सिद्धान्नभिक्षासमूहमाहरेत् ॥ १८३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** येभ्यो भैक्ष्यमाहार्यं तानाह **वेदे**ति। **प्रशस्तानां** दक्षाणां **स्वकर्मसु** ॥ १८३ ॥

(५) **नन्दनः।** अथ भैक्षेऽप्यादाननियममाह **वेदयज्ञैरिति। प्रयतो** वाङ्मनश्चक्षुर्भिः ॥१८३॥

(६) **रामचन्द्रः। वेदयज्ञैः अहीनानां** न हीनानां पूर्णानां **स्वकर्मसु** स्वस्वकर्मसु **प्रसक्तानां गृहेभ्यः अन्वहं** प्रत्यहं प्रत्यक्षः सन् **ब्रह्मचारी भैक्षं आहरेत्** ॥१८३॥

(७) **मणिरामः।** येषां गृहाद्भिक्षा याचनीया तानाह **वेदयज्ञैरिति। स्वकर्मसु प्रशस्तानां** समर्थानाम्। एतेषां गृहेभ्यो भिक्षा**माहरेत्** ॥१८३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। वेदयज्ञैरिति** वेदवेदार्थानुष्ठानयुक्तानां **स्वकर्मसु** च वृत्त्यर्थेषु अध्यापनादिषु **प्रशस्तानां** स्ववृत्त्या जीवतां **गृहेभ्यो ब्रह्मचारी** शुचिः सन् प्रत्यहं **भैक्षमाहरेत्** ॥ १८३ ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ॥
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सत्यप्येतद्गुणयोगे गुरुगृहे **न भिक्षेत।** पूर्वं **कुलं** वंशः ततो गुरोर्ये पितृव्यादयस्तेभ्योऽपि न ग्रहीतव्यम्। **ज्ञातयः,** ब्रह्मचारिणः पितृपक्षाः, तेषां कुले। **बन्धुषु** च मातृपक्षेषु मातुलादिषु। नैवमभिसम्बन्धः

---

(१८३) प्रशस्तानां—प्रसक्तानां (ठ)

कर्तव्यः–'गुरुज्ञात्यादिष्विति'। **गुरोः कुल** इति कुलशब्देनैव तेषां सङ्गृहीतत्वात् ।

"कुतस्तर्हि भिक्षेत?" एतद्व्यतिरेकेणान्यगेहेभ्यः ।

अलाभेऽसम्भवेऽन्यगेहानाम् । सर्व एव यदि ग्रामो गुरुज्ञातिबन्धुभिर्व्याप्तो भवत्यन्ये नैव सन्ति, सन्तो वाऽन्नं न ददति । एतेष्वपि गृहेषु भिक्षितव्यम् । अन्याभावे प्रथमं बन्धुं भिक्षेत, तदभावे ज्ञातिं, तदभावे गुरुकुलम् ।। १८४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गुरोराचार्यस्य पितुः कुलस्य मातरं चेत्यत्रानुज्ञानात् । अतएव स्वस्रादिभ्योऽन्येषामेव बन्धूनां निवासः ज्ञातिसपिण्डस्तस्य कुले तथा **बन्धुषु** तदन्यसमानयोनिषु **अन्यगेहानां** निषिद्धान्यगृहाणां **पूर्वंपूर्वं**मुक्तेषु त्रिषु ।। १८४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । आचार्यस्य सपिण्डेषु **बन्धुषु** च मातुलादिषु न भिक्षेत् । तद्गृह-व्यतिरिक्तभिक्षायोग्यगृहाभावे चोक्तेभ्यः **पूर्वं पूर्वं** वर्जयेत् । ततश्च प्रथमं बन्धुं भिक्षेत, तत्रालाभे ज्ञातींस्तत्रालाभे गुरोरपि ज्ञातीन्भिक्षेत ।। १८४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । भिक्षाहरणे प्रतिषिद्धानाह **गुरोरिति** । तस्योद्वेगहेतुत्वात् दूरदृष्टाशङ्कया यस्मै देयं ततो ग्राह्यमिति न्यायविरोधात् **ज्ञातिकुलबन्धुषु** स्नेहाद्र-सादिदानहेतोः **बन्धुषु** मातुलादिषु । **अलाभे** इत्यादेः गुरुत्यागे तात्पर्यम् ।। १८४ ।।

(५) **नन्दनः** । **बन्धुषु** मातृष्वसृपितृष्वसृबन्धुषु । अन्यगेहाना**मलाभे** भिक्षाऽलाभे गेहानामलाभे वा **पूर्वं पूर्वं वर्जयेत्** । अयमर्थः—अन्यगेहालाभे बन्धुषु भिक्षेत, तदलाभे ज्ञातिकुले, तदलाभे **गुरुकुल इति** । अत्र पूर्वार्धेन मुख्यकल्प उक्तः, उत्तरार्धेनापत्कल्प इति विवेकः ।। १८४ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अन्यगृहाणां** अलाभे **पूर्वं विवर्जयेत्** ।। १८४ ।।

(७) **मणिरामः** । यतो भिक्षा न ग्राह्या तानाह **गुरोरिति** ।। १८४ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **गुरोरिति** । **गुरुगृहे न भिक्षेत** । तथा आत्मनः पितृमातृ-गृहेषु । यदि पुनरेतद्व्यतिरिक्तगृहेभ्यो न लभ्यते तदा **पूर्वं पूर्वं** परिहरेत् । प्रथमं बन्धुगृहे भिक्षेत । तदलाभे गुरुगृहे ।। १८४ ।।

सर्वं वाऽपि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।।
नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ।।१८५।।

(१) **मेधातिथिः** । **पूर्वोक्तानां** वेदयज्ञैरहीनानाम**सम्भवे सर्वं ग्राम**मनपेक्ष-वर्णविभागं **विचरेत्** भ्राम्येत् जीवनार्थम् । केवल**मभिशस्तान्**कृतपातकत्वेन प्रसिद्धान् अदृष्टपातकानपि वर्जयित्वा । तथा च **गौतमः** (अ० २ सू० ३५) "सार्ववर्णिकं

भैक्ष्यचरणमभिशस्तपतितवर्जम् ।" **नियम्य वाचं** भिक्षावाक्यं वर्जयित्वा आ भैक्षलाभादन्यां वाचं नोच्चरेत् ।। १८५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पूर्वोक्तानां देवयज्ञादीनां संपूर्णभिक्षादातृत्वासंभवे **नियम्य** वाग्यमपरां तदर्थभाषां, **प्रयतो**ऽशुच्याद्यस्पर्शी। **अभिशस्तानिति** पतितशूद्रयोरप्युपलक्षणम् ।। १८५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। पूर्वं 'वेदयज्ञैरहीनानामि'त्यनेनोक्तानामसंभवे **सर्वं वा ग्राम**मुक्तगुणरहितमपि शुचिर्मौनी भिक्षेत्। महापातकाद्यभिशस्तांस्त्यजेत् ।। १८५ ।।

(४) **राघवानन्दः। पूर्वोक्तानां** वेदयज्ञैरहीनानां **असंभवः** स्वरूपतो द्रव्यतश्च। **अभिशस्तान्**महापातकित्वादिना संदिग्धान् ।। १८५ ।।

(५) **नन्दनः**। आपद्यप्य**भिशस्तानां** प्रतिषेधः कृतः पतितानां दण्डापूपिकया ।। १८५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **पूर्वोक्तानामसम्भवे सर्वं ग्रामं** भिक्षार्थं **विचरेत्**। मौनपूर्वकं वर्जनमाह **अभिशस्तान्**पतितान्वर्जयेत् ।। १८५ ।।

(७) **मणिरामः**। वेदयज्ञैरहीनांश्चेन्न प्राप्नुयात् तदा कुतो भिक्षा ग्राह्येत्यत आह **सर्वं वेति।** वाचं **नियम्य प्रयतः भूत्वा अभिशस्तान्** महापातकाद्यभिशस्तान् ।। १८५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। सर्वमिति**। बन्धुगृहादिभ्योऽप्यलाभे चातुर्वर्ण्यादिष्वाहरेत्। स जितेन्द्रियः सन् भिक्षावाक्यवर्जं मौनं **अभिशस्तान्** पुनः पातकित्वेन प्रसिद्धान् निश्चितपातकान् दण्डापूपिकया पतितांश्च **वर्जयेत्** ।। १८५ ।।

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।।
सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ।। १८६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** दूरग्रहणमपरिगृहीतदेशोपलक्षणार्थम्। ग्रामात्किल दूरमरण्यं, न च तत्र कस्यचित्परिग्रहः। अनुपलक्षणे हि दूरार्थे कियद्दूरमित्यनवस्थितः शास्त्रार्थः स्यात्। **आहृत्य** आनीय। **संनिदध्या**त्स्थापयेत्। **विहायसि** गृहस्योपरि। न हि निरालम्बनेऽन्तरिक्षे निधानं सम्भवति। **ताभिः सायंप्रातर्जुहुयात्**। आहरणं तु तात्कालिकमन्यदा वेच्छया। **विहायसि** निधानमदृष्टार्थमित्याहुः। अन्ये तु ब्रुवते सम्प्रत्यानीयमानं वृक्षाद्दारु आर्द्रं भवतीति, गृहस्योपरि अन्यस्य वा प्रकारादेः तन्निधातव्यम् ।। १८६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **दूरात्** ग्राम्याशुचिशङ्काशून्याद्देशात्। **विहायसि** मठादौ ।। १८६ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **दूराद्** वृक्षेभ्यः परिगृहीतवृक्षेभ्यः **समिध** आनीयाकाशे धारणाऽशक्तः पटलादौ स्थापयेत् । **ताभिश्च** समिद्भिः **सायंप्रातर**नले होमं कुर्यात् ॥ १८६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । **दूराद्** वनादेः । **विहायसि** भूम्यतिरिक्तशुचिदेशे । **ताभिः** समिद्भिः ॥ १८६ ॥

(५) **नन्दनः** । नियमान्तरमाह **दूरादिति** । **दूराद्** विप्रकृष्टप्रदेशात् । रजस्वलादिस्पर्शो भूमिष्ठजन्तुसंक्रान्तिश्च मा भूदित्युक्तं **सन्निदध्याद्विहायसीति** । **विहायस्या**काशे **सन्निदध्यात्** रज्ज्वादिष्ववलम्बयेत् ॥ १८६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **समिधः** दूरात् **आहृत्य** आनीय **विहायसि** आकाशे गृहादिके उच्चप्रदेशे मण्डपादौ **संनिदध्यात्** स्थापयेत् । 'पुंस्याकाशविहायसी'त्यमरः । **ताभिः** समिद्भिः **अग्निः सायं** संध्याकाले **प्रातः** प्रातःकाले **जुहुयात्** ॥ १८६ ॥

(७) **मणिरामः** । **दूरात्** । परिगृहीतवृक्षेभ्यः । आकाशे उच्चस्थाने ॥ १८६ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **दूरादाहृत्येति** । अरण्यात् **समिध आहृत्येति** गृह्यदर्शनात् । दूरस्य वा अपर्यवसितत्वात् अपरिगृहीताः समिध आनीय **विहायसि** आकाशे निधानासंभवात् गृहपटकादौ स्थापयेत् । **ताभिश्चानलस**ः सन् **सायं प्रातर**ग्निकार्यं कुर्यात् ॥ १८६ ॥

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ॥
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ १८७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अग्नीन्धनभैक्षचरणे नैरन्तर्येण **सप्तरात्रं** सप्ताह**मकृत्वा** । **अनातुरः** अव्याधितः सन् **अवकीर्णिव्रतं** नाम प्रायश्चित्तमेकादशे (श्लो. ११८) वक्ष्यमाणस्वरूपं **चरे**त्कुर्यात् । दोषगुरुत्वख्यापनार्थं, न त्वेतदत्र प्रायश्चित्तमेव । स्मृत्यन्तरे ह्यत्राल्पमन्यत्प्रायश्चित्तमुक्तम्, 'आज्यहोमः सवितुर्वा रेतस्याभ्याम्' इति । इहापि च लिङ्गं—यदि प्रायश्चित्तमिदमभविष्यत्तदा स्त्रीगमनमिवावकीर्णिप्रायश्चित्तप्रकरणे निमित्तत्वेनापठिष्यत् । ये तु व्याचक्षते "सप्तरात्रमेतदुभयमवश्यकर्तव्यम् । अकरणात्तत्र दोषः । कृतसप्तरात्रस्य तु परतोऽक्रियायां न दोषः । तानि च सप्ताहानि प्राथम्यादुपनयनप्रभृति गृह्यन्ते"—तदेतदयुक्तम् 'आ समावर्तनात्कुर्यादिति' विरोधात्, उपरितनानन्तरश्लोकविरोधाच्च ॥ १८७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भैक्षातिरिक्तानां नोपयोगः । समिदाधानाकरणेनेत्यर्थः । एतच्च उभयोः समुच्चितयोः सप्तरात्रमकरणे अवकीर्णिव्रतमेकादशे वक्ष्यमाणम् । अनातुर इत्यनापदुपलक्षणम् । आपदि तु रोगादावदोषः । अन्यतरातिक्रमैकाहाद्यतिक्रमयोस्तु गौतमोक्तः क्रमादाज्यहोमः सद्द्वयहोमश्च ॥१८७॥

(३) **कुल्लूकः** । भिक्षाहारः सायंप्रातः समिद्धोममरोगो नैरन्तर्येण सप्तरात्र-मकृत्वा लुप्तव्रतो भवति । ततश्चा**वकीर्णि**प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।। १८७ ।।

(४) **राघवानन्दः** । उपदिष्टाकरणे दोषमाह **अकृत्वेति** । **असमिध्य** अप्रज्वाल्य होमार्थम् । **अवकीर्णिव्रतं** नैर्ऋतं गर्दभालम्भनम् ।। १८७ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ भिक्षाचरणाग्निकार्ययोरवश्यकर्तव्यतां तदकरणे प्राय-श्चित्तोपदेशेन प्रकाशयति **अकृत्वेति** । उभयोः समुदितयोरकरणे प्रायश्चित्तमेतत् चकारेण समुच्चयावगमात् । **सप्तरात्रमिति** निमित्तयोर्नैमित्तिकस्य च कालोपदेशः स्मृत्यन्तरानुगुण्यात् । तथा च **गौतमः** 'अग्नीन्धनभैक्षचरणे सप्तरात्रमकृत्वाऽऽज्य-होम' इति । अस्मिन्नधिकारे **बृहस्पतिः** 'अवकीर्णिव्रतं कुर्यात्सप्तरात्रमसंशय-' मिति ।। १८७ ।।

(६) **रामचन्द्रः । पावकं असमिध्य** अग्निं अनुपास्य **भैक्षचरणं अकृत्वा** एकस्य गृहे भुक्त्वा **सप्तरात्र**पर्यंतं **अनातुरः** सन् सः **अवकीर्णी** भवेत् । 'अवकीर्णी क्षतव्रत' इत्यमरः । तदा प्रायः पवित्रतार्थं यदुक्तं व्रतं तच्चरेत् ।।१८७।।

(७) **मणिरामः । सप्तरात्रं** नैरन्तर्येण भिक्षाहारादिकमकृत्वा । आतुरस्य तु न दोषः ।। १८७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । अकृत्वेति** । प्रायश्चित्तगुरुत्वात् भैक्षाग्निकार्ये समुच्चिते । कामकारेण सप्ताहानि प्रबन्धेन **अनातुरः** सन् **अहत्वा अवकीर्णी** प्रायश्चित्तं एकादशे वक्ष्यमाणं **चरेत्** । कथंचित् पुनः प्रत्येकव्यक्तिक्रमे **गौतमीयं** अग्नीन्धनभैक्षचरणे सप्तरात्रमकृता आज्यहोमं समिधो वा रेतस्याभ्या-मिति । **अनातुर** इत्यातुरस्य प्रायश्चित्तान्तरम् । नतु प्रायश्चित्ताभावः । एतावद्यतः प्रतीयते अनातुरस्येदं प्रायश्चित्तं न त्वातुरस्य व्यतिक्रमो नास्ति इति । वाह्यं (नहि) तत् अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेत् । इतिवन्नियमवाक्यगतं विशेषणं, येनातुरस्यानधिकार इति गम्येत । अपितु प्रायश्चित्तविशेषणं तस्मादातुरस्य प्राय-श्चित्तान्तरं भवत्येव । अस्यापि प्रायश्चित्तस्य प्रकर्षेणोत्कर्षो लाघवार्थः । तत्र हि क्रियमाणे ब्रह्मचारिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ।। १८७ ।।

भैक्षेण वर्तयन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती ।।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ।। १८८ ।।

(१) **मेधातिथिः** । 'नच भैक्षं परपाकः स्यान्न भैक्षं प्रतिग्रहः । सोमपानसमं भैक्षं तस्माद्भैक्षेण वर्तयेत् ।। १ ।। भैक्षस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य च । यांस्तस्य ग्रसते ग्रासान् ते तस्य क्रतुभिः समाः' ।।२।।

"ननु च भैक्षमहरहश्चरेदिति श्रुतमेवैतत्" ।

एवं हि भैक्षचर्या दृष्टार्था भवति । उक्तं च "निवेद्य गुरवेऽश्नीयात्" इति । न च तदशनं भैक्षसंस्कारः येन न वृत्त्यर्थः स्यात् ।

केचिदाहुः—"अनूद्यते **नैकान्नादी भवेद्व्रतीति** वक्तुम् ।"

एतदसत् । भैक्षशब्देनैवैकान्नादनस्य निषेधात् । भिक्षाणां समूहो भैक्षमुच्यते । ततः कुत एकान्नादनप्राप्तिः ? तस्य पित्र्येभ्योऽनुज्ञानार्थं सर्वमेतदनूद्यते । **भैक्षेण वर्तयेदा**त्मानं भैक्षभोजनेन पालयेत् । जीवितस्थितिं कुर्यान्नैकस्य सम्बन्धि अन्नमद्यान्नैक-भिक्षान्नं भुञ्जीत ।

न पुनरियमाशङ्का कर्तव्या "नैकस्वामिकं भुञ्जीत, अपि तु बहुस्वामिकम्, अविभक्तभ्रातृसम्बन्धि" । एकस्यान्नमेकं वाऽन्नमेकान्नं तदत्ति भुंक्ते **एकान्नादी । व्रती** ब्रह्मचारी । प्रकरणादेव लब्धः, श्लोकपूरणार्थो **व्रती**शब्दः । अत्रार्थवादः । **भैक्षेणेव** केवलेन व्रतिनो या वृत्तिः शरीरधारणमुपवासतुल्यफला सा वृत्तिः स्मर्यते ।। १८८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । वर्तयेत्** जीवेत् । **नैकान्नादी** एकस्यान्नेनैकदिनक्षपण-कृतभैक्षेणेति । नित्यत्वेऽपि भैक्षस्य नित्योपवासफलहेतुरित्यर्थः । **प्रोषितस्य** प्रवासादा-गतस्य ।। १८८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ब्रह्मचारी **नैकान्नम**द्यात्किंतु बहुगृहाहृतभिक्षासमूहेन प्रत्यहं जीवेत् यस्माद्भिक्षासमूहेन ब्रह्मचारिणो **वृत्तिरुपवासतुल्या** मुनिभिः **स्मृता** ।।१८८ ।।

(४) **राघवानन्दः । नैकान्नादी** नैकमात्रस्यान्नं गृह्णीयात् । **उपवाससमा** इति परपाकरुचिर्न स्यात्'अनिन्द्यामन्त्रणादृत' इति यत्परपक्वान्नाशने पापं तन्न स्यात् 'संन्यासी ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ'इत्युक्तेः । स्तुतिरिति **मेधातिथिः** ।। १८८ ।।

(५) **नन्दनः** । एकान्नाशनं प्रतिषेधति **भैक्षेणेति** ।। १८८ ।।

(६) **रामचन्द्रः । भैक्ष्येणान्नेन नित्यं वर्तयेत् व्रती** ब्रह्मचारी **नैकान्नादी** भवेत् । एकस्यान्नं न भक्षयेदिति एकं चान्नं न भक्षयेत् इत्यर्थः । **व्रतिनः** ब्रह्मचारिणः **'वृत्तिः'** भैक्षेण भैक्षान्नेन **वृत्तिः** प्राणधृतिः' **उपवाससमा स्मृता** ।। १८८ ।।

[**रामचन्द्रः । न भैक्ष्यमिति** । 'परपाकरुचिर्न स्यात्' (१।११२) इति **याज्ञ-वल्क्यः** । **भैक्षं** भिक्षान्नं **परपाकः** न स्यात् । **भैक्ष्यं** भिक्षान्नं **प्रतिग्रहो न भवति** प्रतिग्रहस्तु निषेध्यः । **आगमशुद्धस्य** प्रतिग्रहशुद्धस्य **प्रोक्षितस्य हुतस्य** च हुतशेषस्य च भैक्षस्य **यान् ग्रासान् ग्रसते ते** ग्रासा **क्रतुभिः समा** भवन्ति ।। १–२ ।।]

(७) **मणिरामः । नैकान्नादी** एकस्यान्नमत्तीत्येकान्नादी तादृशो न भवे-दित्यर्थः ।। १८८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। भैक्षेणेति**। ब्रह्मचारी **भैक्षेण** यावद्ब्रह्मचर्यं प्राणयात्रां कुर्यात्। **न त्वेक**संबन्धि **अन्न**मश्नीयात्। यस्मादस्य **भैक्षेण वृत्तिः उपवास**तुल्यफलेति। एतन्नियमफलाभिधानार्थं च भैक्षेण वर्तयेदित्युक्तसंकीर्तनम्। चानित्यत्वाशङ्का, प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् **न** भैक्षं परपरकः स्यात्, न च भैक्षं प्रतिग्रहः। 'सोमपानसमं भैक्षं तस्माद्भैक्षेण वर्तयेत्। भैक्षस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य च। यस्तस्य ग्रसते ग्रासान् तत्तस्य क्रतुभिस्समाः' ॥ १८८ ॥

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत्॥
काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद् व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अयमपवादो निमित्तविशेषे भैक्षवृत्त्युपदेशस्य। **देवदैवत्ये** देवोद्देशेन ब्राह्मणभोजने क्रियमाणे, **पित्र्ये** च पितॄनुद्दिश्या**भ्यर्थितो**ऽध्येषितः, **काममे**कान्न**मश्नीयात्**। नतु स्वयं याचेत। तच्च **व्रतवद्** व्रताविरुद्धं मधुमांसवर्जितमित्यर्थः। **व्रतवदृषिवदिति** च शब्दद्वयेनैक एवार्थ उच्यते, न पुनर्ग्रामारण्ययोः कर्मभेदेन व्यवस्था। वृत्तानुरोधात्तु द्विरभिधानम्। ऋषिवैखानसस्तदशनाभ्यनुज्ञाने मांसमपि ब्रह्मचारिणोऽनुज्ञातं स्यात्। तस्य हि 'वैष्णवमप्युपभुञ्जीत' इति मांसाशनमप्यस्ति। देवा देवता यस्य तद् **देवदैवत्यम्**। तच्चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु कर्मसु ब्राह्मणभोजनमाम्नातम्, आग्रहायण्यादिषु चाम्नातं 'ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयेदिति'। तत्रेयमनुज्ञा।

अन्ये तु सप्तम्यादावादित्यादिदेवोद्देशेन यत्क्रियते ब्राह्मणभोजनं **तद्देवदैवत्यं** मन्यन्ते। तदसत्। न हि भुजेर्देवतासम्बन्धोऽस्ति, अयागसाधनत्वात्तस्य। न तूद्देश्यमात्रं देवता 'उपाध्यायाय गां ददाति', 'गृहं संमार्ष्टी'त्युपाध्याये ग्रहेऽपि प्रसङ्गात्। भुजेर्हि प्रत्यक्षो भोक्त्रा सम्बन्धः। आदित्यस्तु न कारकं, न चोद्देश्यो गृहवत्, न तदर्थं भोजनम्। द्वितीया हि भोक्त्रर्थतां ज्ञापयति, नादित्यार्थताम्। न चैतत्क्वचिन्नोदितम् 'आदित्याद्युद्देशेन ब्राह्मणान्भोजये'दिति। "समाचाराद्विधिः कल्प्यत" इति चेत्? न, तस्योपलभ्यमानमूलत्वात्। "अस्ति हि मूलं, बाह्याः स्मृतयः।" तत्र तर्हि ब्राह्मणभोजनेन देवताः प्रीणयेदिति शास्त्रार्थः। न चायमर्थः शक्यः कल्पयितुम्। न हि देवताप्रीतिप्रधानः शास्त्रार्थः, किं तर्हि? विध्यर्थप्रधानः। न चास्मिन्विध्यर्थ आदित्यादीनां देवताभिमतानां विषयद्वारकः सम्बन्धः, नाप्यधिकारद्वारकः। न हि भेदनादिवन्निमित्तम्। नापि पश्वादिवत्स्वसम्बन्धितया काम्यते। अभोग्यरूपत्वात्। अथ तद्गता तुष्टिः काम्यते। साऽप्यात्मसिद्धौ प्रमाणान्तरमपेक्षते। न च तदस्ति। न ह्यादित्यादितुष्टिः प्रत्यक्षादिसिद्धा पश्वादिवद्येन काम्येत परेष्टिविधिना युज्येत।

अथ तु 'मत्प्रभुरिति स्वाभिप्रेतेन फलेन योजयिष्यती'ति। एतदपि प्रमाणाभावादुपेक्षणीयम्। न चास्मिन्नर्थे विधिः प्रमाणम्। स हि ज्ञातस्यानुष्ठातृविशेषणस्य स्वसम्बन्धितया पुरुषं नियुङ्क्ते, न पुनः काम्यमानस्य सद्भावमवगमयति। प्रमाणान्तरावगतं हि काम्यमनुष्ठातृविशेषणम्——अनुष्ठानसाध्यमनुष्ठातृसम्बन्धीति विधिः प्रमाणमिति मीयते। "अथायं यागस्तस्य च स भोजनं प्रतिपत्तिः," भवतु, यदि शिष्टसमाचारः। भोजनं तावन्न देवतासम्बन्धि साक्षादिति न साध्यम्। यागव्यवहितस्तु सम्बन्धो न निवार्यते। न चात्र यागबुद्ध्या प्रवर्तते, किं तर्हि? ब्राह्मणेषु भोजितेषु देवता तुष्यतीति। अतो न देवता भोजनकारकं न कारकविशेषणम्। ततो न विषयत्वेन सम्बन्धः। उद्देश्यत्वमप्यादित्यादीनां नास्ति। भोजने हि स उद्दिश्यते यस्मै भोजनं दीयते। तच्च ब्राह्मणेभ्यः। न चोद्देश्यमात्रं देवता 'उपाध्यायाय गां ददाति, गृहं सम्मार्ष्टी'ति ग्रहोपाध्याययोरपि प्रसङ्गात्।

"ननु च पित्र्ये कथं ब्राह्मणभोजनम्? तत्रापि हि न पितरो देवताः स्युः। न च होमस्य पित्र्यत्वम्, देवतान्तरश्रवणात्। आदित्यादिप्रीतेरिव पितृप्रीतेः प्रमाणान्तरासिद्धत्वान्न विधेः सम्बन्धः साध्यतया।" अत्र वदन्ति। सिद्धा ह्यत्र पितृप्रीतिः। आत्मनामविनाशित्वात् पितरः सिद्धास्तेषां च शरीरसम्बन्धः क्रियते कर्मभ्यः। तद्भोजनं ह्यत्र प्रधानम्। तस्य हि फलं श्रुतम्——'भोजयन्पुष्कलं फलमाप्नोति।' तच्च फलं पितॄणां तस्य तृप्तिः स्यादिति। तृप्तिश्च प्रीतिमात्रम्, न मनुष्याणामिव भुजिक्रियाफलं सौहित्यलक्षणमुच्यते। काचित्पितॄणां प्रीतिः स्वकर्मवशतो यत्र तत्र जातानुत्पन्नानाम्। प्रीतिमात्रवचनोऽयं धातुः, सौहित्यं तु विशेषः। स प्रमाणान्तरावसेयः। न चात्रैतच्चोदनीयम्—"पुत्रः कर्ता, पितृषु कथं कर्तृगामिफलम्? न हीमानि कर्माणि वैदिकानि परस्य फलदानीति न्यायविदो वदन्ति।" यतः पितर एवात्राधिकारिणः कर्तारश्च। अपत्योत्पादनेनैव सर्वमेतत्पितृभिः कृतम्। एवमर्थमेवासावुत्पादितो "दृष्टादृष्टमुपकारं करिष्यतीति।" ततश्च यथा सर्वस्वारेऽभावादौत्तरकालिकेष्वङ्गेषु 'ब्राह्मणाः संस्थापयत मे यज्ञ'मिति प्रैष्य मृतस्य कर्तृत्वम्। एवमत्रापि द्रष्टव्यम्। एतावान्विशेषः। तत्राधिकारान्तरप्रयुक्ता जीविकार्थिनो भृतिपरिक्रीता ऋत्विजः 'कर्तारः'। इह तु तद्विधिप्रयुक्त एव पुत्रः। यथैवापत्योत्पत्तिविधिप्रयुक्तस्य पुत्रार्थेषु पितुः संस्कारेषु अधिकारोऽनुशासनपर्यन्तत्वात्तस्य विधेः, एवं पित्रर्थे श्राद्धादौ पुत्रस्य। तथैव जीविनः पितुः "वृद्धौ तु मातापितरौ" इत्यवश्यं कर्तव्यम्। एवं दिष्टं गतं तस्यापि। न चायं वैश्वानरवत्काम्योऽधिकारः "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते। यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति, पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियवान् न भवति" इति। एवमादिपुत्रफलार्थिनोऽधिकारः

पितुर्वैश्वानरे न चूडादिष्विवावश्यकः। इह तु 'पित्र्यमा निधनात्कार्यमिति' यावज्जीविकः ।

न कर्तुर्वैदिकं फलमित्येतदन्यथा परिष्क्रियते। यथैव वैश्वानरविशिष्टपुत्र-वत्तालक्षणं पितुरेव फलं, नाकर्तृगामिता फलस्य, एवमिहापि पुत्रस्यैव तत्फलं या पितुः प्रीतिः । उभयथा पितृकर्तृगामिता फलस्य, न विरुध्यते । अपत्योत्पादने-नैवैतादृशस्य फलस्येष्टत्वात् पितॄणामपि नाकामितफलापत्तिः। "यदि न श्राद्धे पितरो 'देवताः' कथं तर्हि पित्र्यमेतत्कर्मेति देवतातद्धितः ?"

उद्देश्यत्वसामान्यादिति वदामः। 'युष्मदुपकारार्थमिदं ब्राह्मणभोजन'मिति पितर उद्दिश्यन्ते। पिण्डपितृयज्ञे तु पितरो 'देवता' एव। न श्राद्धे पितॄणां देवतात्वं मन्यन्ते। यत्तु ब्राह्मणा भोज्यन्ते तद्यथाऽग्नौ होम आज्यपुरोडाशादीनाम-वदानस्य, तादृशमेतत्। तथा च ब्राह्मणाः पितृत्वमापद्यन्ते। अतोऽन्नपरिवेषणकाले पितर एवोद्देश्याः—'युष्मभ्यमिदं न मम'ेति ब्राह्मणास्त्वाहवनीयस्थानीयाः। एतावान्विशेषो यदाहवनीये हविः प्रक्षिप्यते, ब्राह्मणानां तु सन्निधाप्यते, ते तु स्वयमुपाददत इति। न च 'श्राद्धं न यागो, न तत्र देवतार्थः स्वाहाकारः,' स्विष्टकृदादिषु दर्शनात्। अतो यागोऽपि सन् श्राद्धकर्म पित्र्यर्थं भविष्यति। पितॄणां देवतात्वं फलभावित्वं न विरोत्स्यते। तृतीये किञ्चिदनुक्तमेव तत्सम्बद्धं वक्ष्यामः। तस्मान्नादित्यादयो ब्राह्मणभोजने देवता इति स्थितम्।

"ननु चाव्यापकमेतदपि लक्षणम्—यागे उद्देश्यः देवते"ति, अन्तरेणापि याग-सम्बन्धं देवताव्यवहारदर्शनात्—'देवतानां च पूजनम्' "दैवतान्यभिगच्छेदिति' न पूजा नाप्याभिमुख्येन गमनं पादविहारात्मकं देवताः प्रति सम्भवति।" नैष दोषः, यत्र देवताचोदना तत्रैतत्पूजाविधानं भविष्यति, वैश्वदेवदेवतास्वग्निहोत्रादि-सम्बन्धिनीषु वा।

"ननु चैवमपि नोपपद्यते। न हि देवतायाः पूज्यत्वं सम्भवति, स्वरूपहानि-प्रसङ्गात्। पूजाकर्मत्वे हि यागसम्प्रदानता न स्यात्। उक्तम् 'न क्रियान्तरस्य किञ्चिद्भवति' इति। शक्तिर्हि कारकं, सा च प्रतिक्रियं भिद्यते। कार्यावगम्य-त्वाच्च तस्या यावत्कार्यं भेदो न्याय्यः। अतो यत्सम्प्रदानं तत्सम्प्रदानमेव, न तस्य कर्मापत्तिः। कथं तर्हि 'पाचकाय देहि' पचेः कर्ता ददातेः सम्प्रदानम्? 'शरैः क्षताङ्गः प्रियया कटाक्षैर्निरीक्ष्यमाणो विवशो जगाम।' उक्तोऽत्र परिहारः शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्यौपचारिकत्वात्सिद्धं 'व्रजति भुक्त्वेति'। तस्माद्यदि पूजा-विषयमेतत् न देवतालाभः अथ देवता आदित्यादयः, न पूजाविधिः। न हि

देवता सिद्धा यामुदिश्य पूजा विधीयते। न ह्यादित्यादीनां 'देवता' सामान्यशब्दः गोशब्दवच्छागलेयादीनाम्।"

अत्रोच्यते– सत्यं, नादित्यादयः स्वरूपतो 'देवताः'। सम्बन्धिशब्दोऽयम्। विधित एव देवतार्थोऽवगन्तव्यः–"यस्य हविश्चोद्यते सा तस्य देवता" इति। स एवाग्निराग्नेयादन्यत्र न देवतेत्युक्तम्। किंतु न पूजाविधिः पूज्यमानमन्तरेण सम्भवति। देवताश्च पूज्यत्वेन श्रुताः। तत्र यदि देवतार्थे मुख्येन पूजा सम्भवति तदा याग एव पूजा विज्ञेया। तस्य चारूपत्वादसति द्रव्यदेवताश्रवणे पूर्वाह्णकाल-विध्यर्थोऽयमनुवादो विज्ञेयः। अतः 'पूर्वाह्णे दैवतानि कर्तव्यानी'त्युक्तं भवति।

"किमुच्यते देवता न श्रूयते।" यावता न साक्षाद्देवताशब्दोऽस्ति। "नायं सामान्यवचनो देवताशब्दः। यासामन्यत्र देवतात्वं दृष्टं तासामेतत्पूजाविधानम्। तेनाग्निरादित्यो रुद्र इन्द्रो विष्णुः सरस्वतीत्येवमादयः पूज्याः। पूजार्थं च धूपदीपमाल्योपहारादीनां निवेदनम्। तत्राग्नेस्तावत्साक्षात्सम्बन्धः। आदित्यस्य दूरदेशवर्तित्वाच्छुचौ देशे तदुद्देशेन गन्धादिप्रक्षेपः। इन्द्रादीनां स्वरूपस्याप्रत्यक्षत्वा-दिन्द्रादिशब्दोद्देशेनैव तथा विधानम्। यद्यपि पूज्यमानप्रधाना पूजा, तथापि हि पूज्यमानानां कार्यान्तिरशेषभावे पूजैव कर्तव्यतया विज्ञायते। द्रव्यप्रधाने हि न विधिविषयत्वसम्भवः। "तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि" इति (मी० सू० २।१।६) "यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते" इति (२।१।७)।" न्याय्यं तु स्तुतिशस्त्रादिवत्। यथा न स्तुतिः स्तुत्यर्था, एवमियमपि पूजा न पूज्यार्था। स्तौतिशंसत्योर्निर्देशो नास्तीति चेत्? अत्रोक्तम्—द्वितीया, सक्तुषु दर्शनात्।

एवं 'मृदं गां दैवतं प्रदक्षिणानि कुर्वीतेति' दक्षिणाचारता विधीयते। दक्षिणेन दैवानि कर्माणि कर्तव्यानि। न हि मृदादिवद्देवताया दक्षिणेन मार्गेण स्थानममूर्तत्वात् युज्यते। एवं "दैवतान्यभिगच्छेदि"ति; पादविहारव्यापारेण देवता-समीपप्राप्त्यसम्भवाद्गमेश्च ज्ञानार्थत्वादभिगमनं स्मरणात्कि विशिष्यते? देवता अभिगच्छेत्, कर्मकाले मनसा ध्यायेत् चित्तव्याक्षेपतामाकुलताख्यां परिहरेदित्यर्थः। तथा चोपलभ्य मानमूलैवेयं स्मृतिर्भवति। 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेदिति'। "ननु चैतदप्युद्देश्यत्वान्यथानुपपत्तेः प्राप्तमेव।" सव्याक्षेपस्याकुलस्य च सम्भवाददोषः।

एवं 'देवस्वं' 'देवपशवो' 'देवद्रव्यमि'त्यादयो व्यवहारास्तादर्थ्येनोपकल्पितेषु पश्वादिषु द्रष्टव्याः। दण्डाधिकारे तु प्रतिकृतिविषयमेव देवताव्यवहारमिच्छन्ति। अन्यथा व्यवस्थाभङ्गः स्यात्। कल्पितदेवतारूपाणां प्रतिकृतीनां कल्पितेनैव स्वस्वामिभावेन यत्सम्बन्धि तदेव "देवब्राह्मणराज्ञां तु द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम्"

इत्यादिषु 'देवद्रव्यम्'। न हि देवतानाम् स्वस्वामिभावोऽस्ति, मुख्यार्थासम्भवाद्गौण एवार्थो ग्राह्यः।

"कः पुनरत्र गौणोऽर्थः? सर्वत्र हि साधारणगुणयोगाद्गौणार्थावगतिः।" 'अग्निर्माणवक' इत्यादिषु शुक्ले माणवके तद्गुणदर्शनात्। ते च गुणाः प्रत्यक्षाद्यवसेयाः। इह तु देवतार्थस्य कार्यावगम्यत्वात् कार्यतः स्वरूपविशेषानवगमात् कुतः प्रतिकृतिषु साधारणगुणावसायः। अत्रोच्यते। मन्त्रार्थवादेषु तथाविधरूपश्रवणात्तेषां च गुणवादेन व्याख्यानम्। तन्मूलमपश्यन्तो यथाश्रुतार्थग्राहिणस्ताद्रूप्यमिन्द्रादिषु प्रतिपद्यमानाः प्रतिकृतुषु सादृश्यं पश्यन्तीति युक्तैव गौणता।

ये तु श्राद्ध एव वैश्वदेवब्राह्मणभोजनं **देवदैवत्य**माचक्षते, तेषां पित्र्यङ्गत्वात् तस्य पित्र्यग्रहणेन गृहीतत्वादनर्थकं पुनर्वचनम्। सामान्यशब्दत्वाच्च कुतो विशेषावगतिः? साहचर्यादिति चेत्—यदि न पित्र्यशब्देन ग्रहणं भवेत्। गोबलीवर्दन्यायोऽप्यसति विषयभेदे भवति ।। १८९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **व्रतं** मधुमांसाद्यभक्षणनियमस्तद्युक्त**मृषिवत्** वानप्रस्थवदिति मुन्यन्नाशनमभिप्रैति। **देवदैवत्ये** विश्वेदेवता यत्र तत्र पित्र्ये वा अत्यन्ताभ्**यर्थनयो**परुद्धो**ऽश्नीयात्** अकामानुमतौ **कामं** अत एवोक्तम्। **व्रतमस्य न लुप्यते** न प्रत्यावर्तते। प्रत्यवायस्तु स्यादेव तदर्थं प्राणायामादि कुर्यात्। पित्र्यस्य समभिव्याहारेण दैवकर्मप्रतीतिरितरदैवव्यवच्छेदः। अथ पित्र्ये कर्मणीत्यन्वयः। अथेति च पित्र्यकर्मणो दैवापेक्षया विशेषद्योतनार्थम्। तेन दैविकान्नभोजनात् पित्र्यान्नभोजनस्याधिकं पापहेतुता सूच्यते। देवदैवत्यपदसमभिव्याहाराच्च वैश्वदेविकश्राद्धाशने व्रतलोप एव। एतदपि निरन्तरं सप्तरात्रं क्रियमाणं **गौतमो**क्तप्रायश्चित्तेनैव शोध्यते ।।१८९।।

(३) **कुल्लूकः**। पूर्वनिषिद्धस्यैकान्नभोजनस्यायं प्रतिप्रसवः। **देवदैवत्ये** कर्मणि देवतोद्देशेना**भ्यर्थितो** ब्रह्मचारी**व्रतवदिति** ब्रह्मचारी**व्रतवदिति** व्रतविरुद्धमधुमांसवर्जितमेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं भुञ्जीत। **अथ** पित्रुद्देशेनाभ्यर्थितो भवति **तदर्षिर्य**तिः सम्यग्दर्शनसंपन्नत्वात्स इव मधुमांसादि**वर्जित**मेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं **भुञ्जी**तेति स एवार्थो वैदग्ध्येनोक्तः, तथापि भैक्षवृत्तिनियमरूपं **व्रतमस्य लुप्तं न भवति। याज्ञवल्क्योऽपि** (१।३२) श्राद्धेभ्यर्थितस्यैकान्नभोजनमाह "ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि। ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडय"न्निति। **विश्वरूपेण** तु व्रतमस्य न लुप्यत इति पश्यता ब्रह्मचारिणो मांसभक्षणमनेन मनुवचनेन विधीयत इति व्याख्यातम् ।। १८९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **देवदैवत्ये** आग्रयण्यादिषु तत्र ब्राह्मणं भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीतेत्युक्तेरिति **मेधातिथि**स्तन्न, कर्माङ्गत्वात्तस्य किंतु **मार्कण्डेयो**क्तविष्णवादिश्राद्धे तत्र श्राद्धभेदाः—"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् । पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धयर्थमष्टकम् ।। कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृत"मिति **विश्वामित्रो**क्तः ।। नैमित्तिकमेकोद्दिष्टम् । तत्रैकान्नमद्यात् **व्रतवन्मधु**मांसवर्जम**श्नीयात्** तथा पित्र्ये **ऋषिवदृषेः** सम्यग्दर्शनसंपन्नत्वेऽपि मधुमांसयोर्वर्जनात् । अथवा **ऋषिमुनिः** संन्यासीति तद्वदास्वादनासक्त औषधवदशनमाचरेदिति संन्यासप्रकरणश्रुतेः । एवं देवाद्यर्थेऽभ्यर्थितो **व्रतलोपनं न** प्राप्नोतीत्याह **काममिति** । तदुक्तं **याज्ञवल्क्येन** (१।३२) "ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि । ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन्नि"ति ।। १८९ ।।

(५) **नन्दनः**। प्रतिषिद्धमेकान्नाशनं प्रति प्रस्तौति **व्रत इति**। मधुमांसादिवर्जनमभिप्रेतम् । **ऋषिवदि**त्यल्पवन्याशनम् ।। १८९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **देवदैवत्ये** कर्मणि विश्वेदेवकर्मणि **अभ्यर्थितः** 'सन्निमन्त्रितः' स **कामं अश्नीयात्** भोजनं कुर्यात् । **व्रतिवत्** ब्रह्मचारीव्रतं **पित्र्ये** कर्मणि **ऋषिवत्** अश्नीयात् । **अस्य** ब्रह्मचारिणः **व्रतं न लुप्यते** लोपं न यातीत्यर्थः ।। १८९ ।।

(७) **मणिरामः** । क्वचिदेकान्नभोजनमाह **व्रतवदिति**। **देवदैवत्ये कर्मणि** देवतोद्देशेन प्रार्थितो ब्रह्मचारी **व्रतवत्** व्रतविरुद्धमधुमांसादिवर्जितं एकस्याप्यन्नं **कामं** यथेच्छं भुञ्जीत । **अथ पित्र्योद्देशे**नाभ्यर्चितः तदा **ऋषिवत्** यतिवत् मधुमांसादिवर्जमेव ।। १८९ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **व्रतवदिति**। दैवे कर्मणि व्रतार्थं मध्वादिवर्जितम् । श्राद्धे च **ऋषिवत्** अरण्यनीवारादि न ग्राम्यं, **प्रार्थितः** सन् (अ) **कामं** इच्छते एकान्नं **समश्नीयात्** । नास्यैवं कुर्वतो व्रतलोपो भवति । ऋषिशब्दश्च वसिष्ठादौ प्रसिद्धप्रयोगो न वैखानसे येन तदर्हान्नाभ्यनुज्ञाने चैकमप्युपभुंजीतेति मांसाशनाशङ्का स्यात् । श्राद्धभोजनस्याचाराधिकदुष्टत्वादृषिवदिति नियमातिशयमाह ।। १८९ ।।

ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।।
राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विधीयते ।।१९०।।

(१) **मेधातिथिः** । यदेतदेकान्नभोजनकर्मादिष्टमेतद्ब्राह्मणस्यैव **मनीषिभि**र्विद्वद्भिर्वेदादुपलभ्यो**पदिष्टम्**, क्षत्रियवैश्ययोस्तु नैतदिच्छन्ति । न कदाचित्तयोरन्नभैक्षभोजनम् । "ननु च श्राद्धभोजने ब्राह्मणानामेवाधिकारः । 'ये तत्र भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः । अर्हत्तमाय विप्राय' इति वचनाद्ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहाधिकारः । तत्र कुतोऽयं प्रतिषेधो राजन्यवैश्ययोरिति ? । प्रतिप्रसवश्चायं

नापूर्वविधिः। प्राप्तिसव्यपेक्षाश्च प्रतिषेधा भवन्ति।" उच्यते—भुक्तवतां ब्राह्मणानामेव शिष्टस्यान्नस्य प्रतिपत्तिराम्नाता—'ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत्' इति। न च तत्र जात्यपेक्षा, यस्य ज्ञातिः स तेन भोजयितव्यः। न च तत्र क्षत्रियादयः प्रतिग्रहीतृतया सम्बध्यन्ते, अपि तु ज्ञातयः। अतोऽस्याः प्राप्तेः प्रतिषेधः ॥१९०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। एतत्कर्म** श्राद्धान्नाशनम्। केचित्त्वेतत्पदेनैकान्नाशनमात्रपरामर्श इत्याहुः ॥१९०॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रयाणामेव ब्रह्मचारिणां भैक्षाचरणविधानाद्व्रतवदित्यनेन तदपवादरूपमेकान्नभोजनमुपदिष्टम्। क्षत्रियवैश्ययोरपि पुनरुक्तेन पर्युदस्यते। तदेकान्नभोजनरूपं **कर्म तद्ब्राह्मणस्यैव** वेदार्थविद्भिर्विहितम्। क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्न **चैतत्कर्मेति** ब्रूते ॥१९०॥

(४) **राघवानन्दः। एतत्कर्म** निमन्त्रितभोजनं **राजन्यवैश्ययोर्ब्र**ह्मचारित्वेऽपि श्राद्धादिषु नाश्नीयादित्याहुः **राजन्येति** ॥१९०॥

(५) **नन्दनः**। ब्रह्मचारिप्रकरणविषयत्वात्क्षत्रियवैश्ययोरयं विधिः प्राप्तः प्रतिषिध्यते **ब्राह्मणस्यैवेति। कर्म** पूर्वश्लोकोक्तम् ॥१९०॥

(६) **रामचन्द्रः। एतत्कर्म** दैवपितृरूपं कर्म निमन्त्रणं **ब्राह्मणस्यैव मनीषिभिः उपदिष्टम्। एवं राजन्यवैश्ययोर्व्र**तिनोः **एतद्दै**वकर्मणि पित्र्ये निमन्त्रणं **न विधीयते** ॥१९०॥

(७) **मणिरामः**। ब्राह्मणादीनां त्रयाणां भैक्षाचरणविधानात् इदमेकान्नभोजनमपि त्रयाणां भविष्यतीत्याशङ्कां निवारयति **ब्राह्मणस्यैवेति** ॥१९०॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ब्राह्मणस्येति**। **एतत्** दैवपित्र्यैकान्नभोजनाख्यं कर्म **ब्राह्मणस्यैव** मन्वादिभिः स्मृतम्। क्षत्रियवैश्ययोः पुनः **नैतत्कर्म** ब्रुवते भैक्षस्य प्रतिग्रहप्रकारत्वेऽपि। ब्रह्मचारित्वं च प्रकरणात् क्षत्रियवैश्ययोरपि। ब्रह्मचारिणो [ऽ] भैक्ष्यभोजनाभ्यनुज्ञाने सति तदपवादैकान्नभोजनेऽपि तयोरपि प्रस्तुतत्वात् प्रतिग्रहस्य च ब्रह्मचारिव्यतिरिक्तक्षत्रियविषये चरितार्थत्वात् प्राप्तौ सत्यामेवं प्रतिषेधः ॥१९०॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ॥
कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १९१ ॥

(१) **मेधातिथिः। नोदितो गुरुणा**ऽनियुक्तोऽपि **कुर्यादध्ययने योगं** यत्नम्। "ननु चाहूतोऽधीयीत इत्युक्तम्। कथमप्रणोदितस्य योग उच्यते?" गृहीतवेदैकदेशस्य

परिशेषकगुणार्थमेतदुच्यते। न तत्राचार्यनियोगोऽपेक्षितव्यः। एवमाचार्याय हितं यदुदकुम्भाहरणादि श्रान्तसंवाहनादि तदप्यनियुक्तेन कर्तव्यम् ।। १९१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। योगमुद्यमम्**। यत्नमिति क्वचित्पाठः। **अचोदितोऽपि** गृहीतवेदभागाभ्यासं कर्तुं स्वत एव शक्नोतीति न तत्र गुर्वपेक्षा ।। १९१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। आचार्येण प्रेरितो न प्रेरितो वा स्वयमेव प्रत्यह**मध्ययने गुरुहितेषु चोद्योगं कुर्यात्** ।। १९१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **चोदित** इति। **कुर्यात् योगं** उपायम् ।। १९१ ।।

(५) **नन्दनः**। **योगमभ्यासम्** ।। १९१ ।।

(७) **मणिरामः**। **गुरुणा चोदितः** प्रेरितः ।। १९१ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **नोदित** इति। **गुरुणा** नियुक्तः अनियुक्तो वा गृहीताध्ययनभागाभ्यासयत्नं आचार्यपरिचर्यायत्नं यावद्ब्रह्मचर्यं **कुर्यात्** ।।१९१ ।।

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।।
नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।। १९२ ।।

(१) **मेधातिथिः**। कुतश्चिदागतो गुरोर्मुखं **वीक्षमाणस्तिष्ठे**न्नोपविशेत्। **नियम्य च शरीरम्**। पादहस्तचालनहसितानि न कुर्यात्, न किञ्चिद्वदेत्, अनुपयोगि।

बुद्धीन्द्रियाणि नियच्छेत्। यदाश्चर्यरूपं किञ्चिद् गुरुसकाशे न तत्पुनःपुनर्भावयेत्। श्रोत्रादीन्यपि। चक्षुर्नियमस्तु गुरुवक्त्रप्रेक्षणादेव सिद्धः। मनश्च नियच्छेच्छास्त्रीयान्विकल्पान्गृहकृशलाद्यारम्भान्मनसा वर्जयेत्। उक्तस्तु 'संयमे यत्नम्' इति सक्तिप्रतिषेधार्थः स प्रतिषेधः। गुरुसन्निधौ स्वल्पेऽपीन्द्रियाणामप्रतिषिद्धेऽपि विषये प्रसरो न देयः। **प्राञ्जलि**रूर्ध्वकृतकरकपोतः ।। १९२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **शरीरनियमो** वृथा चेष्टा **बुद्धीन्द्रियाणि** पञ्च **मनश्च नियम्य** स्वस्वविषयव्यावृत्तानि कृत्वा गुरुसमीपावस्थाने सर्वदैतद्विधेयं विशेषतः स्वाध्यायकाले ।। १९२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। देह**वाग्बुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य** कृताञ्जलि**र्गुरुमुखं** प**श्यं-स्तिष्ठे**न्नोपविशेत् ।। १९२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **शरीरमिति**। प्राप्ते गुरौ तथाभूत**स्तिष्ठन् मुखं** निरीक्षमाण इत्यध्ययनकाल इति शेषः ।। १९२ ।।

(५) **नन्दनः**। **बुद्धि**रध्यवसायात्मिका, **मनः** संशयात्मकम् ।। १९२ ।।

(७) **मणिरामः** । गुरोराज्ञां विना गुरुसमीपे नोपविशेदित्याह द्वाभ्याम् ॥ १९२ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **शरीरमिति** । देहवाक्चक्षुरादि**बुद्धीन्द्रियमनांसि नियम**बद्धाञ्जलिः सन् **गुरोर्मुखं वीक्षमाणस्तिष्ठेत्** ॥ १९२ ॥

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंवृतः ॥
आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ १९३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । न केवलं सूत्रकात्पाणिरुद्धर्तव्योऽपितु वाससोऽपि । **नित्यग्रहणं**–न तिष्ठत एवायं पाण्युद्धारः, नाप्यध्ययनलवेलायाम्, किं तर्हि ? ततोऽन्यत्रापि । **साध्वाचारः** साधुः अनिन्द्यः आचारो वाग्व्यवहारादिः कार्यः । अश्लीलादिभाषणमसन्निधानेऽपि गुरोर्नित्यग्रहणान्न कर्तव्यम् । **सुसंवृतः** वाङ्मनश्च-क्षुर्भिः नियतात्मा । स्वल्पोऽपि यो दोषस्तं परिहरेत् । अनावृतो लोक उच्यते यो यथाकामी; तद्विपरीतः **सुसंवृतः** ।

अन्ये तु मन्यन्ते–वस्त्रेणाच्छादितशरीरो गुरुसन्निधौ भवेत् नोत्तरीयमव-तारयेत् । एवं तिष्ठेत् । यदा तु गुरुणा **आस्यतामित्युक्तः**–एतेन शब्देन भ्रूविक्षे-पादिना वा–विधेः प्रतिपादनार्थत्वात्, प्रतिपादनं च न शब्दव्यापार एव । तदा **आसीत** उपविशेत् । **अभिमुखं** सम्मुखम् ॥ १९३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **उद्धृतपाणिः** उत्तरीयवहिरुपरिस्थदक्षिणवाहुः **साध्वाचारो** गुर्वनुगमनादिविशिष्टाचारकारी **सुसंयतो**ऽचपलचित्त **उक्तो** गुरुणा **अभिमुखं** दर्शनविषये ॥ १९३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सततमुत्तरीयाद्बहिष्कृतदक्षिणवाहुः **शोभनाचारो** वस्त्रावृत-देह **आस्यतामिति** गुरुणोक्तः **सन् गुरोरभिमुखं** यथा भवति तथाऽऽ**सीत** ॥ १९३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच **नित्यमिति** । **उद्धृतपाणिः** वस्त्रादिभ्यो विकासितदक्षिणपाणिः **सुसंवृतः** वस्त्रावृतदेहः **प्रोक्तो** गुरुणेति शेषः ॥ १९३ ॥

(५) **नन्दनः** । नित्यमाश्रमान्तरेऽप्युद्धृत**पाणिः स्यात्** वस्त्रादिभिराच्छा-दितदक्षिणपाणिः स्यात् ॥ १९३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **नित्यं उद्धृतपाणिः स्यात्** पठनसमये उद्धृतपाणिः स्यात् **साध्वाचारः** साधु यथा स्यात्तथा आचारवान् भवेत् **सुसंयतः** यतचित्तः सन् व्रतमपीडयन्नित्यर्थः । **आस्यतां** उपविश्यतामिति गुरुणा चोदितः **सन् गुरोर-भिमुखं आसीत** उपविशेदित्यर्थः ॥ १९३ ॥

(७) **मणिरामः। उद्धृतपाणिः** वस्त्राद्बहिष्कृतदक्षिणबाहुः **आस्यतामिति** चोक्तः गुरुणेति शेषः ।। १९३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नित्यमिति** । यावज्जीवं गुरुसन्निधौ वसेत् **उद्धृत**बाहुः सदाचारयुक्तोऽनलसः स्यात् । गुरुणा उपविश्यतामिति **चोक्तः सन् गुरोः** सम्मुखमुपविशेत् ।। १९३ ।।

हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ।।
उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ।।१९४।।

(१) **मेधातिथिः। हीनं** न्यूनं **अन्नं** भुञ्जीत **गुरुसन्निधौ**। न्यूनता च परिमाणतः क्वचित्क्वचित्संस्कारतः । यदि संस्कृतमाज्यं दधिक्षीरादिव्यञ्जनं भिक्षातो लब्धं स्यात्तदा, यदि गुरुणा तादृशमन्नं न भुक्तं स्यादेककाले च गुरुणा सह भोजने, यदि गुरोस्तादृशमन्नं गृहे न सिद्धं स्यात्, तदा तत्तेन नाशितव्यम् । अथ गुरोरपि तादृशमन्नं स्यात्तदाऽपचयः कर्तव्यः । **वस्त्रं** यदि गुरोरौर्णं स्यात्तदा न कार्पासादि शिष्येण प्रावरितव्यम् । **वेष** आभरणमण्डनादिः। सोऽपि हीनः । **सर्वदा** ब्रह्मचर्यात्परेणापि । अत एव वेषग्रहणम् । न च ब्रह्मचारिणो मण्डनमिष्यते । **उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य** शय्याया रात्र्युपरमे, आसनाद्वा उत्थानावसरं बुद्ध्वा, **प्रथमं** पूर्वं गुरो**रुत्तिष्ठेत्**। **चरमं** पश्चात्स्वापकाले सुप्ते गुरौ **संविशे**च्छय्यां समाश्रयेदासने चोपविशेत् ।।१९४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। हीनमपकृष्टं** गुरुभोग्यान्नवस्त्रः गुरुवेषेभ्यः स्वस्य वस्त्रादेर्हीनत्वम् । **उत्तिष्ठेत्** शयनात् । **संविशेत्** शयीत ।।१९४।।

(३) **कुल्लूकः। सर्वदा** गुरुसमीपे गुर्वपेक्षया त्वपकृष्टान्नवस्त्रप्रसाधनो भवेत्। गुरोश्च **प्रथमं** रात्रिशेषे शयना**दुत्तिष्ठे**त्प्रदोषे च गुरौ सुप्ते पश्चाच्छयीत ।। १९४ ।।

(४) **राघवानन्दः। हीनान्नवस्त्रवेषः** अपकृष्टान्नादिर्गुरुतः **प्रथमं** गुरूत्थानात्पूर्वं **चरमं** गुरुसंवेशनादुत्तरं **संविशेत्** शयीत ।। १९४ ।।

(५) **नन्दनः**। सर्वदा आश्रमान्तरेऽपि सन्निधाविति विशेषणादसन्निधावदोषः ।। १९४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। सर्वदा गुरुसंनिधौ हीनान्नवस्त्रवेषः** स्यात् गुरोः स्वरूपात् हीनः अन्नवस्त्रवेषो यस्य सः हीनान्नवस्त्रवेषः, **अस्य** गुरोः प्रबोधनात्पूर्वं **उत्तिष्ठेत् चरमं** तस्मात् **संविशेत्** सुप्यात् ।। १९४ ।।

(७) **मणिरामः। हीनान्नवस्त्रवेषः** गुर्वपेक्षया। **उत्तिष्ठेत्** रात्रिशेषे शयनादुत्तिष्ठेत्। **संविशेत्** गुरौ सुप्ते पश्चाच्छयीत ।। १९४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। हीनान्नवस्त्रवेष इति।** गुर्वपेक्षया संस्कारपरिमाणादिना न्यूनान्नवस्त्रालङ्कारो यावज्जीवं **गुरोः सन्निधाने स्यात्।** शयनाच्च गुरूत्थानात् **प्रागुत्तिष्ठेत्।** तत्स्वप्नानन्तरं शयीत ॥१९४॥

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ॥
नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥ १९५ ॥

(१) **मेधातिथिः। प्रतिश्रवणमा**हूयमानस्य कार्ये नियुज्यमानस्य गुरुसम्बन्धिवचनाकर्णनम्। **सम्भाषा** गुरुणा सहोक्तिप्रत्युक्तिकरणम्। ते **प्रतिश्रवणसम्भाषे। शयानः** स्वे स्रस्तरे निक्षिप्तगात्रः। **न समाचरेन्न** कुर्यात्। **नासीन** आसने चोपविष्टः, **न भुञ्जानः। न तिष्ठन्नेक**स्मिन्नेव देशेऽविचलन्नूर्ध्वं स्थितः। न **पराङ्मुखः** यस्यां दिशि गुरुर्दृश्यते ततः परावृत्य स्थितिर्न कुर्यात् ॥ १९५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रतिश्रवण**माज्ञास्वीकारः ॥ १९५ ॥

(३) **कुल्लूकः। प्रतिश्रवण**माज्ञाङ्गीकरणं **संभाषणं** च गुरौ शय्यायां सुप्त आसनोपविष्टो **भुञ्जानस्तिष्ठन्विमुखश्च न** कुर्यात् ॥ १९५ ॥

(४) **राघवानन्दः। प्रतिश्रवणसंभाषे** आज्ञाङ्गीकरणसंभाषणे **नासीनः** पीठादिषु न **तिष्ठन्** दूरत इति शेषः, न **पराङ्मुखः** गुरुं पृष्ठतः कृत्वा ॥ १९५ ॥

(५) **नन्दनः। प्रतिश्रवण**मात्मानं प्रति गुरुणा प्रयुज्यमानस्य वाक्यस्याश्रवणम्। **प्रतिसंभाषा** गुरुं प्रति वाक्यम् ॥ १९५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** शयानः शिष्यः **प्रतिश्रवणसंभाषे न समाचरेत्** प्रतिश्रवणं च संभाषा च प्रतिश्रवणसंभाषे **प्रतिश्रवणं** विनयं **संभाषा** वचनं **न समाचरेत्** ॥ १९५ ॥

(७) **मणिरामः। प्रतिश्रवणं** आज्ञाङ्गीकरणम् ॥ १९५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। प्रतिश्रवणसंभाषे इति।** आज्ञाङ्गीकरणकार्यार्थिसंभाषणे शयितः उपविष्टः अश्नन्नुत्थितः अनभिमुखो न कुर्यात् ॥ १९५ ॥

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ॥
प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः ॥ १९६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** कथं तर्हि ? आसीनो यदाऽऽज्ञां ददाति तदा **स्थित** आसनादुत्थाय प्रतिश्रवणसम्भाषे **कुर्यात्। अभिगच्छंस्तु तिष्ठतः।** तिष्ठन्गुरुर्यदाऽऽदिशति तदाऽभिगच्छंस्तदभिमुखं कतिचित्पदानि गत्वा। **आव्रजत** आगच्छत **प्रत्युद्गम्या**भिमुखमेव गत्वा। प्रतिराभिमुख्ये। **धावतो** वेगेन गच्छतः **पश्चाद्धावन्** ॥ १९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यथा समाचरेत्तदाह **आसीनस्येति। अभिगच्छन्** संमुखमागच्छन् ।। १९६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कथं तर्हि कुर्यात्तदाह **आसीनस्येति**। आसनोपविष्टस्य गुरोराज्ञां ददतः स्वयमासनादुत्थितस्**तिष्ठतो** गुरोरादिशतस्तदभिमुखं कतिचित्पदानि गत्वा यदा गुरुरागच्छति तदाप्यभिमुखं गत्वा, यदा †तु गुरुर्धावन्नादिशति तदा तस्य **पश्चाद्धावन्**प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् ।। १९६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **आसीनो** यदा जातस्तदा **स्थित** आसनादुत्थितः **अभिगच्छन्** कतिचित्पदानि **प्रत्युद्गम्य** आसनादेरुत्थितः तत्तत्क्रियां कुर्वन् प्रतिश्रवणसंभाषणे कुर्यात् गुरोरित्यन्वयः ।। १९६ ।।

(५) **नन्दनः।** प्रतिश्रवणसंभाषे कथं कुर्यादित्यपेक्षायामाह **आसीनस्येति। कुर्यात्** प्रतिश्रवणसंभाषे इत्येव। **अभिगच्छंस्तु** गच्छत इति पाठः ।। १९६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। आसीनस्य** गुरोः स्थितः शिष्यः अभिवादं कुर्यात् **तिष्ठतः** गुरोः **अभिगच्छन्** सम्मुखः सन्नमस्कुर्यात्। **आव्रजतः** आगच्छतः **प्रत्युद्गम्य** नमस्कारं कुर्यात्। **गुरोर्धावतः पश्चाद्धावेत्** ।। १९६ ।।

(७) **मणिरामः।** कथं तर्हि प्रतिश्रवणं कुर्यात् तदाह **आसीनस्येति। स्थितः** आसनादुत्थाय **अभिगच्छन्** गुर्वभिमुखं कतिचित्पदानि गत्वा **प्रत्युद्गम्य** यद्यपि गुरुरागच्छति तथाप्यभिमुखं गत्वा ।। १९६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। कथं तर्हि ? **आसीनस्येति। पराङ्मुखस्येति**। उपविष्टस्याज्ञां ददतः उत्थितः प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात्। उत्थितस्य च तदभिमुखं गत्वा, वेगेन गच्छतः तस्य पश्चाद्वेगेन गच्छन्। परावृत्तस्य अवस्थितस्य च **अभिमुखो** भूत्वा **दूरावस्थितस्य** समीपमागत्य, शयानस्य प्रह्वो भूत्वा निकटे च देशे **तिष्ठतः** ।। १९६–१९७ ।।

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ।।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ।।१९७।।

तथा **पराङ्मुखस्य** गुरोः सम्मुखोपविष्टः शिष्यः। यदि गुरुः परावृत्य कथञ्चित्स्थितः प्रेष्यति, तां दिशं गत्वाऽभिमुखीभूय पूर्वोक्तं कर्तव्यम्। **दूरस्थस्य** समीपं **अन्तिकं एत्य**ागत्य प्राप्य। आसीनस्यापि **शयानस्य प्रणम्य** प्रह्वो भूत्वा गात्राण्यवनमय्य **निदेशे** निकटे **तिष्ठतो**ऽपि **प्रणम्यैव** यत्प्रागुक्तम् 'अभिगच्छन्निति' ।।१९७।।

---

† यथा=यदा (अ)

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **निदेशे**ऽधःस्थानान्नीचे निम्ने देशे गर्तादौ **तिष्ठतः** **प्रणम्य** कुर्यादित्यन्वयः। **निदेशे** निकटे देशे इत्यन्ये ॥१९७॥

(३) **कुल्लूकः**। तथा **पराङ्मुखस्येति**। **पराङ्मुखस्य** वा दिशतः संमुखस्थो **दूरस्थस्य** गुरोः समीपमागत्य **शयानस्य** गुरोः **प्रणम्य** प्रह्वो भूत्वा **निदेशे** निकटेऽव**तिष्ठतो** गुरोरादिशतः प्रह्वीभूयैव प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् ॥१९७॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **पराङिति**। **पराङ्मुखस्य** गुरोः **अभिमुखः** सन् दूरस्थः गुरो**रन्तिकमेत्य** गत्वा **निदेशे** निकटदेशे **तिष्ठतो** गुरोः **प्रणम्य शयानस्य**। गुरोः **निदेशे** समीपे प्रतिश्रयणादिकं कुर्यादित्यनुषज्यते। उक्तपदार्थजातमतिशय-विनयसूचनार्थम् ॥१९७॥

(५) **नन्दनः**। **प्रणम्य** प्रवणो भूत्वा। **विदेशे** विनते देशे श्वभ्रादौ ॥१९७॥

(६) **रामचन्द्रः**। **पराङ्मुखस्य** गुरोः **अभिमुख**स्तिष्ठेत्। **दूरस्थस्य** गुरोः **अन्तिकं** समीपं एत्य आगत्य तिष्ठेत्। **शयानस्य** गुरोः **पृष्ठतः** चरणौ प्रणम्य **निदेशे** चैव तिष्ठति गुरोर्निदेशे तिष्ठेदित्यर्थः ॥१९७॥

(७) **मणिरामः**। **निदेशे च** निकटेऽव**तिष्ठतो** गुरोरादिशतश्च **प्रणम्य** प्रह्वीभूय ॥१९७॥

नीचं शय्यासनं चास्य नित्यं स्याद् गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः। **नीच**मनुन्नतं गुरुशय्याद्यपेक्षया च नीचत्वम्। **नित्य**-ग्रहणाद्ब्रह्मचर्यादुत्तरकालमपि। **गुरोश्च** दृष्टिगोचरे, यत्र गुरुः पश्यति तत्र न **यथेष्टमासीत,** पादप्रसारणाङ्गनिषङ्गादिना। **आसन**ग्रहणं चेष्टामात्रोपलक्षणार्थम्। यथेष्टचेष्टो न भवेत् ॥ १९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र **शय्यानीच**त्वाभिधानात् **अधःशय्या**मिति प्रागुक्तं खट्वाद्यूर्ध्वशय्यानिषेधपरं न तु भूशयनपरम्। **यथेष्टासनः** पर्यङ्कबन्धादिना केवलं चरणाद्युपपदशून्यम् ॥ १९८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। गुरुसमीपे चास्य गुरुशय्यासनापेक्षया **नीचे** एव **शय्यासने नित्यं** स्याताम्। यत्र च देशे समासीनं गुरुः पश्यति **न** तत्र यथेष्टचेष्टां चरणप्रसा-रादिकां कुर्यात् ॥ १९८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **नीचमिति**। **अस्य** शिष्यस्य नीचमित्यादिनिषे-धार्थः। न **यथेष्टासनः** कृतपर्यङ्कबन्धः ॥ १९८ ॥

(५) **नन्दनः**। सर्वदा **नित्यमुत्तराश्रमेष्वपि** ॥ १९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः । नीचं शय्यासनं नित्यं स्यात् अस्य** शिष्यस्य **गुरुसन्निधौ** ॥ १९८ ॥

(७) **मणिरामः। न यथेष्टासनः** यथेष्टचेष्टां चरणप्रसारादिकां न कुर्यात् ॥ १९८ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। तथैव **नीचं शय्यासनमिति** । गुरुशय्याद्यपेक्षया ह्रस्व-शय्यासनं यावज्जीवं **गुरुसन्निधौ स्यात्**। तथा **गुरुश्चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः** स्यात् ॥ १९८ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ॥
न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १९९ ॥

(१) **मेधातिथिः । नोदाहरेन्नो**च्चारयेदस्य गुरोर्**नाम, केवलं** उपाध्यायाचार्य-भट्टाद्युपपदरहितं, **परोक्षमपि । न चैवास्यानुकुर्वीत** सदृशं न कुर्यान्नाटचकार इव । **गतिः**––एवमस्मद्गुरुरपक्रामति । **भाषितं**––द्रुतविलम्बितमध्यमत्वादि । **चेष्टितम्**––एवं भुङ्क्ते एवमुष्णीषं बध्नाति एवं परिवर्तत इत्यादि । उपहासबुद्धचा५यम-नुकरणप्रतिषेधः ॥ १९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । नोदाहरेत् परोक्षमपि** प्रत्यक्षं तु तद्युक्तमपि **नोदाहरे**-दित्यर्थः । **गतिभाषिते चेष्टितं** च हस्तचालनादिना **नानुकुर्वीत** परिहासबुद्धया तत्सदृशं गत्यादि न कुर्यात् ॥ १९९ ॥

(३) **कुल्लूकः । अस्य** गुरोः **परोक्ष**मप्युपाध्यायाचार्यादिपूजावचनोपपदशून्यं **नाम** नोच्चारयेत् । न तु गुरोर्गमन**भाषितचेष्टितान्यनुकुर्वीत** गुरुगमनादिसदृशान्या-त्मनो गमनादीन्युपहासबुद्धचा न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

(४) **राघवानन्दः। केवलं** भगवच्छब्दादिशून्यं **नानुकुर्वीतेति** अनुकरणं तादृशगत्यादिकरणं **चेष्टितं** करचालनादि तत्करणे परिहासादिप्रतीत्या क्रोधादि-संभावना स्यात् ॥ १९९ ॥

(५) **नन्दनः। केवलं** तत्र भवदादिशब्दरहितम् । **चेष्टितं** हस्तमुद्रा-दिकम् ॥ १९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अस्य** गुरोः **गतिभाषितचेष्टितं नानुकुर्वीत** न कुर्यात् ॥ १९९–२०० ॥

(७) **मणिरामः। केवलं** उपाध्यायादिपूजावचनोपपदशून्यम् । **अनुकुर्वीत** गरुगमनादिसदृशान्यात्मनो गमनादिना उपहासेच्छया न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। नोदाहरेदिति।** गुरोरसन्निधानेऽपि पूजावाक्यपदरहितं नाम नोच्चारयेत्। **गुरोर्गमनभाषणभोजनादिचेष्टां नानुकुर्यात्** एवमस्मद्गुरुर्गच्छतीति ॥ १९९ ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ॥
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २०० ॥

(१) **मेधातिथिः। यत्र** देशे दुर्जनसम्पाते **गुरोः परीवादः** सम्भूतदोषानुकथनम् **निन्दा** अविद्यमानानां दोषाणामभिधानम्, **प्रवर्तते तत्र कर्णौ पिधातव्यौ** अङ्गुल्यादिना संवरीतव्यौ **ततः** प्रदेशाद्वाऽन्यत्र **गन्तव्यम्** ॥ २०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। परीवादो** वास्तवदोषोक्तिः। **निन्दा** त्वसद्दोषोक्तिः ॥ २०० ॥

(३) **कुल्लूकः।** विद्यमानदोषस्याभिधानं **परीवादः** अविद्यमानदोषाभिधानं **निन्दा। यत्र** देशे गुरोः परीवादो निन्दा च वर्तते **तत्र** स्थितेन शिष्येण **कर्णौ** हस्तादिना तिरोधातव्यौ तस्माद्वा देशाद्देशान्तरं **गन्तव्यम्** ॥ २०० ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **गुरोरिति। परीवादो** अविद्यमानदोषाभिधानं **पिधातव्या**वाच्छादितव्यौ ॥ २०० ॥

(५) **नन्दनः। परीवादो** बुद्धिपूर्वदोषः। **निन्दा** व्यङ्गतादिः ॥ २०० ॥

(७) **मणिरामः। परीवादः** विद्यमानदोषाभिधानं, **निन्दा** अविद्यमानदोषकथनम् ॥ २०० ॥

(८) **गोविन्दराजः। गुरोरिति।** यस्मिन् देशे गुरोः सदोषाभिधानं असद्दोषकथनं वा केचन कुर्वन्ति **कर्णौ** तत्राच्छादनीयौ तस्मात्प्रदेशाद**न्यत्र गन्तव्यम्।** न चात्मना परीवादादि कर्तव्यम् ॥ २०० ॥

परीवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ॥
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥ २०१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वप्रतिशेषोऽयमर्थवादः।

अत एवं व्याख्येयम्। **परीवादा**च्छ्रुत्वा **खरो भवति।** हेतौ ल्यब्लोपे वा कर्मणि पञ्चमी–परीवादं श्रुत्वा। **निन्दकः**–निन्दाश्रावी उपचारान्निन्दक उच्यते। तथा संस्कर्त्ऽवघातकः। श्रवणनिषेधादेव साक्षात्करणनिषेधसिद्धिः। **परिभोक्ता** यो गुरुमुपजीवति कुसृत्याऽनुवर्तते। **मत्सरी** गुरुसमृद्धिमभ्युच्चयं न सहतेऽन्तर्दह्यते।

अनयोरप्राप्तत्वादपूर्वो विधिः। परिवादपरीवादयोः "घञ्यमनुष्ये बहुलमिति" (पा० सू० ६।३।१२२) दीर्घत्वादीर्घत्वे ।। २०१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **परीवादात्** स्वयं क्रियमाणात्। **एवमुत्तरेषु**। **परिभोक्ता** उत्तमवस्तूनां लब्धानां तदननुज्ञया भोक्ता। **मत्सरी** तद्गुणासहिष्णुः। **कीटः** कृमिरीषदुपचितः ।। २०१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। इदानीं शिष्यकर्तृकपरीवादकृतफलमाह **परीवादादिति**। गुरोः **परीवादाच्छिष्यो** मृतः **खरो** भवति। गुरोर्निन्दकः **कुक्कुरो** भवति। **परिभोक्ता**ऽनुचितेन गुरुधनेनोपजीवकः **कृमिर्भवति**। **मत्सरी** गुरोरुत्कर्षासहनः **कीटो** भवति। **कीटः** कृमिभ्यः किंचित् स्थूलो भवति।। २०१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **परीवादादेः** शिष्यकर्तृकत्वे प्रत्यवायमाह **परीवादादिति**। परकृत**परीवाद**श्रवणे वा **परिभोक्ता** अनुचितगुरुधनाद्युपजीवी **कृमिरपदः**, सपदः **कीटः**। **मत्सरी** गुरुगुणासहिष्णुः ।। २०१ ।।

(५) **नन्दनः**। **परीवादी** परीवादप्रयोगी। **परिभोक्ता** गुरोर्भोगादधिकभोगभोगी ।। २०१ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। गुरोः **परीवादात् खरो** गर्दभो भवेत्। **श्वा** भवति **निन्दकः** गुरोः **परिभोक्ता** गुरुधनोपभोगी **कृमिः** स्यात्। गुरोर्**मत्सर**कारी **कीटो** भवेदिति ।। २०१ ।।

(७) **मणिरामः**। शिष्यश्चेत्परीवादादिकर्ता तदा फलमाह **परीवादादिति**। **परिभोक्ता** अनुचितेन गुरुधनेनोपजीवकः। **मत्सरी** गुरोरुत्कर्षासहनः ।। २०१ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **परीवादादिति**। **परीवाद**कर्ता जन्मान्तरे **खर** उत्पद्यते। **श्वा च निन्दा**कर्ता। अननुज्ञातगुरुधनोपजीवकः **कृमिर्भवति**। गुरुगुणासहनः **कीटः**, कृमेरीषदुपचितः प्राणी भवतीति पृथक्कथनम्, अत एव न कर्तव्यमिति। न चाद्यार्थस्य लोकस्य पूर्वार्धवादित्वं युक्तम्। श्रुतशब्दानुपादानात्। उत्तराभ्यां च विध्यर्थाभ्यां साहचर्यात्। श्रवणनिषेधे दण्डापूपिकासिद्धः करणनिषेध इति चेत् फलाभिधानं तर्हि कुतः सिद्धम् ।। २०१ ।।

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।।
यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ।। २०२ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अत्र परप्रेषणेन गन्धमाल्यादेरर्पणं प्रतिषिध्यते। **स्वयंकृते** परेण च कारिते तुल्यं कर्तृत्वम्। प्रयोजकेऽपि कर्तृत्वस्मरणात्—इत्येतया बुद्ध्या प्राप्ते परमुखेनार्चने प्रतिषेधः। अशक्तौ ग्रामान्तरस्थस्य न दोषः। 'ग्रामान्तरं

गच्छत्युपाध्याये भवानभिवादयतां' स गत्वा तमभिवादयत इत्यादिव्यवहारदर्शनात् । **न क्रुद्धः** । गुरौ क्रोधासम्भवादन्यनिमित्तेऽपि क्रोधे पूजाकाले तत्त्यागेन चित्तप्रसादोऽभिधीयते । क्रुद्धमित्यन्ये पठन्ति । **नान्तिके** समीपे **स्त्रियाः** कामिन्याः स्थितम् । गुर्वाराधनपरत्वाच्छुश्रूषाकलापस्य येन चित्तखेद आशङ्क्यते स निषिध्यते । अतः स्त्रिया इत्येवं व्याख्यातम् । **यानं** गन्त्र्यादि । **आसनं** पीठिकामञ्चादि । ततो**ऽवरुह्या**वतीर्य **अभिवादयेत्** । 'शय्यासनस्थ' (२।११९) इत्यत्रासनादुत्थानमुक्तम्, अनेनावरोहणं विधीयते । मञ्चाद्वाऽऽसनादुत्थानमनवरोहतोऽपि सम्भवति ।

"अवरोहणं तर्हि अनुत्थितस्य च न सम्भवति । अतोऽनेनैव सिद्धे शय्यासनेत्यत्रासनग्रहणमनर्थकम् ।"

नानर्थकम् । यदि शिष्यः पराङ्मुखः प्रत्यग्देशादागतं गुरुं मन्येत तदासनस्थ एव सम्भ्रमपरावृत्तस्तदभिमुखीभूत उत्तिष्ठेन्न तूत्थायाभिपरावर्तेत । तथा ह्युत्थानक्रियया सम्मुखीभवनं व्यवधीयेत । ततः कुप्येद्गुरुः । पराङमुखस्योत्तिष्ठतो गुरुरेवमपि मन्येत–'नायं ममाभ्युत्थितो निमित्तान्तरकृतमेवास्याभ्युत्थानम् ।' तस्मादर्थवदुभयत्राप्यासनग्रहणम् ।।२०२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **दूरस्थः** 'परहस्तप्रेषितप्रणामबुद्ध्या(वस्त्रा)दिना **नार्चयेत्** । **क्रुद्धः**' क्रोधनिषेधादप्रतिसंधाने दैवादुत्पन्नक्रोधः **न स्त्रियाः अन्तिके** स्त्रिया सहैकान्त आसीनमभिवादनादिना नार्चयेत् । पूर्वं यानासनस्थेन प्रत्युत्थानाभिवादनमुक्तम् । विशेषो विधीयत इत्यत्र यानस्थेनैव प्रत्युत्थानमभिवादनं च कार्यमिति प्रसङ्गेन विशेषमाह **यानासनस्थ इति** । ते प्रत्युत्थानाभिवादने अवरुह्यैव कार्ये इत्यत्र विशेष इत्यर्थः ।। २०२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **दूरस्थः** शिष्योऽन्यं नियुज्य माल्यवस्त्रादिना **गुरुं नार्चयेत्** । स्वयं गमनाशक्तौ त्वदोषः । **क्रुद्धः** कामिनीसमीपे च स्थितं स्वयमपि नार्चयेत् । **यानासनस्थश्च** शिष्यो यानासनादवतीर्य **गुरुमभिवादयेत्** । 'यानासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थाये'त्यनेन यानासनादुत्थानं विहितमनेन तु यानासनत्याग इत्यपुनरुक्तिः।। २०२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । **एनं** गुरुम् । **क्रुद्धः** स्वयम् । **स्त्रिया** गुरोः । **अवरुह्य** भूमौ ।। २०२ ।।

(५) **नन्दनः** । **दूरस्थो नार्चयेदेनं** गन्धमाल्यादिप्रेषणेन नार्चयेत्किंतु स्वयमेवार्चयेदित्यर्थः । **क्रुद्धो**ऽन्यस्मै । **स्त्रियाः** गुरुपत्न्याः **अन्तिके** रहसि पत्न्या सहितमित्यर्थः ।। २०२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **एनं** गुरुं **दूरस्थः** सन् वस्त्रादिना **नार्चयेत्**। तथा **क्रुद्धः** सन्न पूजयेदित्यर्थः। तथा **स्त्रियाः अन्तिके** समीपे नार्चयेत्। **यानासनस्थः** सन् भूमौ **अवरुह्य एनं** गुरुं **अभिवादयेत्** ॥ २०२ ॥

(७) **मणिरामः**। **अन्तिके स्त्रियाः** निकटे स्थितं गुरुं स्वयमपि स्त्री-निकटस्थं इत्यर्थः। **अवरुह्य** यानासनादवतीर्य ॥ २०२ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **दूरस्थ इति**। **दूरस्थः** सन् परहस्तपुष्पप्रेषणेनाचार्यं नार्चयेत्, नाप्येनं प्रत्युपजातक्रोधं, नच भार्याणां समीपस्थं **अर्चयेत्**। **यानासनस्थश्च** यदा भवति तदा अवतीर्यैन**मभिवादयेत्**। यानासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत्। अनेन चावरुह्याभिवादयेत्। तत्र नीचयानासनात् अनुत्थायाप्यवरोहणं संभवति एतदुक्तं प्रत्युत्थायाभिवादयेत्। गन्त्रीगवादियानासनस्थस्यापि चोत्थानं संभवति अत उक्तं **अवरुह्याभिवादयेदिति** ॥ २०२ ॥

प्रतिवातानुवाते च नासीत गुरुणा सह ॥
असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥२०३॥

(१) **मेधातिथिः**। यस्यां दिशि गुरुर्व्यवस्थितस्ततो देशाद्यदा वायुः शिष्य-देशमागच्छति शिष्यदेशाच्च गुरुदेशं ते **प्रतिवातानुवाते**। एकं 'प्रतिवातम्' अपरम् 'अनुवातम्' तदपेक्षया **गुरुणा सह नासीत**—अपि तु तिर्यग्वातसेवी गुरोर्भवेत्। अविद्यमानः संश्रवो यत्र तस्मिन् **असंश्रवे**। **न किञ्चिदपि** गुरुगतमन्यगतं वा **कीर्तयेत्**। यत्र गुरुर्व्यक्तं न शृणोति, ओष्ठसञ्चलनादिना शिष्यसम्बन्धिना जानाति किञ्चिदयमेतेन सम्भाषते, तत्र कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गुरुणा सहासीनो** गुरोरभिमुखवातवहनस्थाने **नासीत** द्रप्सादिनिर्गमसंभवात्। **नानुवाते** तत्पृष्ठभागगतवातवहनस्थाने एतदु-दीरितशब्दस्य तेनाश्रवणात्। एवमन्यत्राप्येतादृशि देशे **न किंचिद्वाच्यमित्याह असंश्रव इति**। संश्रवस्तदुक्तश्रवणार्हो देशः ॥ २०३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। प्रतिगतोऽभिमुखीभूतः शिष्यस्तदा गुरुदेशाच्छिष्यदेशमा-गच्छति स **प्रतिवातः**। यः शिष्यदेशाद्गुरुदेशमागच्छति सोऽ**नुवातः**। तत्र **गुरुणा समं नासीत**। तथाऽविद्यमानः संश्रवो तस्मिन् **असंश्रवे** गुरुर्यत्र न शृणोतीत्यर्थः। तत्र गुरुगतमन्यगतं वा **न किंचित्कथयेत्** ॥ २०३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। गुरुदेशाच्छिष्यं अनुगच्छन्वायुः **प्रतिवातः**। **अनुवातः** शिष्यदेशाद्गुरुमनुगच्छन्। तस्मिन् **असंश्रवे** यत्र गुरुर्न शृणोतीत्यर्थः ॥ २०३ ॥

(५) **नन्दनः**। प्रतिवाते पुरतो **नासीत अनुवाते** पृष्ठतः। पार्श्ववात-योरप्युपलक्षणमेतत्। यथा स्वशरीरस्पृष्टो वात एनं न स्पृशेत्तथासीतेति। **असंश्रवे** अश्रवणायोग्ये देशे ॥ २०३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **गुरोः प्रतिवाते** अभिमुखे च पुनः **अनुवाते गुरुणा सह नासीत** न उपविशेत्। **गुरोः संश्रवे** निकटे चैव **किंचिदपि न कीर्तयेत्** ॥२०३॥

(७) **मणिरामः**। **प्रतिवाते च** गुरुर्यत्र तिष्ठति तत्स्थानात् शिष्यस्थानं गच्छति **स प्रतिवातः**। शिष्यावस्थितदेशात् गुरुदेशमागच्छति स **अनुवातः** तत्र गुरुणा समं न तिष्ठेत्। **असंश्रवे** गुरुर्यत्र न शृणोतीत्यर्थः, तत्र न किञ्चिद्वदेत् ॥ २०३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **प्रतिवात** इति। **प्रतिवातो** मुखीभूतः पुरोवर्ती गुरुदेशाच्छिष्यदेशं प्रति वायुः यस्मिन् प्रदेशे, यत्र **चानु**गतशिष्यः गुरुदेशं **प्रतिवातः**। तत्र पश्चात् **गुरुणा सह नासीत**। तथा गुरुसन्निधाने यस्मिन् देशे गुरोः संश्रवः आकर्णनं **नास्ति** तत्रान्यस्य कस्यचित् **न किञ्चिदपि कथयेत्** ॥ २०३ ॥

गोश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ॥
आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥२०४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **यान**शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। गोश्वोष्ट्रैर्युक्तं यानं **गोश्वोष्ट्रयानम्**। दधिघटादिवत्समासे युक्तशब्दस्य लोपः। केवलेषु तु अश्वपृष्ठा-दिष्वारोहणं नास्ति। यदि स्वतन्त्रो यानशब्दो विज्ञायेत तदा स्यादप्यनुज्ञा। समाचारात्तु कादाचित्कमनुज्ञानं दृश्यते। **प्रासाद** उपरिगृहादीनां या भूमिस्तस्यां गृहादिभूमिवत्सिद्धं सहासनम्। **प्रस्तरः** दर्भादितृणाकीर्णः आस्तरः। **कटस्तु** शरवीर-णादिकृतः प्रसिद्धः। **शिला** गिरिशिखरादावन्यत्र वा। **फलकं** दारुमयमासनं पोतवर्तादि। **नौ**र्जलतरणसंप्लवः। तेन पोतादावपि सिद्धं भवति ॥२०४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गोश्वोष्ट्रयुक्ते याने** रथादौ **स्रस्तरे** तृणसंचये **कटेषु** तृणादिनिर्मितेषु बृहदासनेषु **फलके** काष्ठपदे एतद्धस्त्यादेरपि प्रकीर्णयानस्यो-पलक्षणम्। अत्रा**सीते**ति वचनमन्यत्र शय्यादौ सहासननिषेधार्थम् ॥ २०४॥

(३) **कुलूकः**। यानशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। बलीवर्दयाने घोटकप्रयुक्ते **यान** उष्ट्रयुक्त**याने** रथकाष्ठादौ प्रासादोपरि **स्रस्तरे कटे** च तृणादिनिर्मिते **शिलायां फलके** च दारुघटितदीर्घासने **नौ**कायां च **गुरुणा सहासीत** ॥ २०४॥

---

(२०४) स्रस्तरेषु=संस्तरेषु (ञ)। प्रस्तरेषु च (ज, झ, ठ,)

(४) **राघवानन्दः**। "तेषां त्वयासने न प्रश्वसितव्य"मिति श्रुतेः। पर्युदासमाह **गोश्वेति**। गवादियुक्तेषु शकटेषु तद्रूपेषु वा **प्रासादे** देवभूभुजां गृहे **संस्तरे** ऊर्णान्तित्वादिकृतेषु **कटेषु** तृणलतादिनिर्मितेषु **फलकं** दारुघटितविस्तीर्णासनम् ॥२०४॥

(५) **नन्दनः**। प्रतिषिद्धस्य गुरुसहासनस्य प्रत्युद्धारः क्रियते **गोश्वेति**। **गोश्वोष्ट्रै**र्युक्तं **यानं गोश्वोष्ट्रयानम्**। **स्रस्तर**स्तृणादिसमूहः ॥२०४॥

(६) **रामचन्द्रः**। **स्रस्तरे**षु तृणसञ्चयेषु। **शिलाफलके** शिलामण्डले ॥२०४॥

(७) **मणिरामः**। **यान**शब्दः सर्वत्रान्वेति। **गोयाने** बलीवर्दयुक्तयाने। एवमग्रेऽपि। **स्रस्तरे कटे** च तृणादिनिर्मिते। **शिला** शिलायां **फलके** दारुनिर्मितदीर्घासने ॥२०४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेष्विति**। **गोऽश्वोष्ट्रयाने** युक्ते सति **प्रासादे** धवलगृहे तृण**प्रस्तरे कटे** च नटा [का] दिकृते कुलाले (२) **शिलाफलकनौषु च गुरुणा सहासीत**। "शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाचरेत्" इति प्रतिषेधस्यायं प्रतिप्रसवः ॥२०४॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥
न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत् ॥२०५॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्ता गुरुवृत्तिरिदानीमन्यत्रातिदिश्यते। अध्ययनधर्मत्वात्सर्वस्यास्य गुरुरत्राचार्यो विज्ञेयः। तस्य यो गुरुस्तस्मिन्सन्निहिते गुरुवद्वर्तितव्यम्। **सन्निहित** इति न तद्गृहगमनमभिवादनाद्यर्थं कर्तव्यम्। गुरुगृहे वसन् **गुरुणाऽनिसृष्टो** अननुज्ञातः **स्वान् गुरून्** मातापितृप्रभृतीन्नाभिवादयितुं गच्छेत्, न पुनर्गुरुगृहे स्थितस्य यदि स्वे गुरव आगच्छन्ति तदा तदभिवादने गुर्वाज्ञाऽपेक्षितव्या।

"कुत एतत्?" मातापित्रोरत्यन्तमान्यत्वात्। पितृव्यमातुलादीनामप्यभिवादनप्रवृत्तस्य न कश्चिद्गुरुवृत्तेर्विघ्नः। आराधनार्थ एवायं सर्वः प्रयासः। मातापितृगुरुसन्निपाते कः क्रमोऽभिवादनस्येत्युक्तं "सर्वमहती माता"। पित्राचार्ययोस्तु विकल्पः। यतः पितृत्वाध्यारोपेणाचार्यस्य गौरवं विहितम्; अतः पिता श्रेष्ठः, यतश्चोक्तं "गरीयान् ब्रह्मदः पिता" (श्लो. १४६) इति तत आचार्यः। अतोऽयं विकल्पः ॥२०५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गुरुवत्** गुरुतुल्यां **वृत्तिम्**। अत्र गुरुशब्दो गौरवविषययावदुपाध्यायादिपरः। **नचेति**। आचार्यगृहे वसन् **गुरुणा** आचार्येणा**निसृष्टो**ऽननुज्ञातो **न स्वान् गुरून्** मान्यानुपाध्यायादीन् **अभिवादयेत्** ॥२०५॥

(३) **कुल्लूकः**। आचार्यस्याचार्ये **सन्निहित** आचार्य इव तस्मिन्नप्यभिवादनादिकां **वृत्तिमनुतिष्ठेत्**। तथा गुरुगृहे वसञ्छिष्य आचार्येणातियुक्तो न **स्वान्गुरू**न्मातृपितृपितृव्यादीनभिवादयेत् ।।२०५।।

(४) **राघवानन्दः। वृत्तिम**भिवादनादि। **गुरोः गुरौ** गुरोराचार्ये कुर्यात्। **गुरुणा** ब्रह्मदात्रा। **स्वान् गुरून्** पित्रादीन् ।।२०५।।

(५) **नन्दनः**। **गुरो**राचार्यस्य। **अनिसृष्टो**ऽननुज्ञातः। **स्वान्गुरू**न्पित्रादीन्मातापितृभ्यामन्यत्र पितृव्यादीनित्यन्ये ।।२०५।।

(६) **रामचन्द्रः**। **गुरुणा अनिसृष्टः** अनाज्ञप्तः **स्वान् गुरून् पितृभ्रात्रादीन् न अभिवादयेत्** ।।२०५।।

(७) **मणिरामः**। **गुरुवद्वृत्ति** अभिवादनादि। **अनिसृष्टः** अनियुक्तः **स्वान् गुरून्** पितृव्यादीन्। इदं तु गुरुसमीपे। न तु गुरोः परोक्षेऽपि ।।२०५।।

(८) **गोविन्दराजः**। **गुरोरिति**। आचार्यगुरुर्यदा शिष्यस्य **सन्निहितो** भवति तदा तस्याप्याचार्य**वत् वर्तेत**। तथा आचार्यगृहेऽवस्थितः तेनाननुज्ञातः **स्वयोनिगुरूनभिवादयेत्** ।।२०५।।

विद्यागुरुष्वेवमेव, नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।।
प्रतिषेधत्सु चाधर्माद्धितं चोपदिशत्स्वपि ।।२०६।।

(१) **मेधातिथिः**। अयमप्यतिदेशः। आचार्यादन्ये उपाध्यायादयो **विद्यागुरवः। तेष्वेवमेव** वर्तितव्यं, 'शरीरं चैव' (२।१९२) इत्यादिकृत्या। **स्वयोनिषु** ज्येष्ठभ्रातृपितृव्यादिषु। **नित्या वृत्ति**र्गुरुवृत्तिः। विद्यागुरूणां त्वाचार्यव्यतिरेकेण यावद्विद्याग्रहणम्। **अधर्मात्** अकार्यात्परदारगमनादेः **प्रतिषेधत्सु** वयस्येष्वपि। अभ्यन्तरगत्यारूढतयाऽकार्यं चिकीर्षन्यः सुहृदादिस्तम् "आकेशग्रहणान्मित्रमकार्येभ्यो निवर्तयेत्" इति—तस्मिन्समहीनवयस्केऽपि गुरुवद्वर्तितव्यम्। **हितं च** विधिरूपमग्रन्थकम् **उपदिशत्सु**। अथवा हितस्योपदेष्टारोऽभिजना उच्यन्ते ।।२०६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विद्या**ग्रहणनिमित्त**गुरुष्वे**वैतत् अनुमतिप्रतीक्षणम्। **स्वयोनिषु** तु पितृमातुलादिषु गुरुषु **नित्या वृत्ति**रनुज्ञां विनाप्यभिवादनादिप्रवृत्तिः। तथा अधर्मेष्वेनसि क्रियमाणे अग्रमधर्मो न कार्यं, इदं धर्मसाधनं हितं कार्यमित्यादिपारलौकिकोपदेशकारिष्वप्येतत्। एवमेतदनुमत्यैवाभिवादनादीति व्यवहितान्वयः ।।२०६।।

(३) **कुल्लूकः**। आचार्यव्यतिरिक्ता उपाध्याया **विद्यागुरवः**। तेष्वेतदेवेति सामान्योपक्रमः। किं तत्? आचार्ये इव **नित्या** सार्वकालिकी **वृत्तिर्विधेया**। तथा **स्वयोनिष्वपि** पितृव्यादिषु **तद्वृत्तिः**। **अधर्मान्निषेधत्सु** धर्मतत्त्वं **चोपदिशत्सु** गुरुवद्वर्तितव्यम् ।। २०६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अतिदेशार्थमुपदेशमुपसंहरति **विद्येति**। **विद्यागुरुष्वति-रिक्तेषु स्वयोनिषु** पितृव्यादिषु **नित्या वृत्ति**रभ्यासः। **प्रतिषेधत्सु अधर्मा**न्निवर्तकेषु **हितं चोपदिशत्सु हितं** दृष्टोपकारम् ।। २०६ ।।

(५) **नन्दनः**। **विद्यागुरुष्वा**चार्यव्यतिरिक्तेषु। **स्वयोनिषु** मातापितृव्यति-रिक्तेषु। उपकारसंनिकर्षविप्रकर्षापेक्षया तेषु तारतम्यं कल्पनीयम् ।। २०६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **विद्यागुरुषु एषैव वृत्तिः नित्या** कार्या विद्याध्यापकेषु गुरुषु इत्यर्थः। **स्वयोनिषु** स्वसंबन्धिषु **एषैव वृत्तिः** कार्या **अधर्मात्प्रतिषेधत्सु** सत्सु (एषैव ?) वृत्तिः। **हितं चोपदिशत्सु अपि** एषैव वृत्तिः कार्या ।। २०६ ।।

(७) **मणिरामः**। **विद्यागुरुषु** आचार्यव्यतिरिक्तोपध्यायादिषु। **स्वयोनिषु** पितृव्यादिषु 'अधर्मो न कर्तव्य' इति **प्रतिषेधत्सु हितं** धर्मतत्त्वं तदुपदिशत्सु च आचार्यवद्वर्तितव्यमित्यर्थः ।। २०६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **विद्यागुरुष्वेवमेवेति**। आचार्यादन्येषु उपाध्यायादिषु **विद्यागुरुष्वेवमेव** वर्तेत। तथा **स्वयोनिषु गुरुषु** अधर्मनिवर्तकौषधाद्युपदेष्टृष्वेव **नित्या वृत्तिः** ।। २०६ ।।

श्रेयस्सु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।।
गुरुपुत्रे तथाऽऽचार्ये गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ।।२०७।।

(१) **मेधातिथिः**। **श्रेयांस** आत्मापेक्षया वित्तवयोविद्याद्यतिशययुक्ताः। तेषु **गुरुवद्वृत्तिं** यथासम्भवमभिवादनप्रत्युत्थानादि **समाचरेत्**। बहवोऽत्र शब्दा गतार्थाः प्रयुज्यन्ते। तेषां वृत्तवशात्प्रयोगो न दुष्यति। श्रेयस्स्वित्येतावद्वक्तव्यम्। गुरुवदित्याक्षिप्यते। वृत्तिमित्यादि प्राप्तमेव। तदेतत्सर्वस्मिन्नेवास्मिन्ग्रन्थे स्वय-मुत्प्रेक्ष्यम्। **गुरुपुत्रे तथाचार्ये**। आचार्यग्रहणेनाध्यापकत्वं लक्ष्यते। यद्यसन्निहिते गुरौ तत्पुत्रोऽध्यापयति कतिचिदहानि तदा तस्मिन्गुरुवद्वृत्तिः। पाठान्तरम् 'गुरु-पुत्रेष्वथार्येषु'। आर्यशब्दो गुणवद्ब्राह्मणजातिवचनः। 'शूद्राच्चार्यो ज्यायान्' इति प्रयोगदर्शनात्। न च सर्वस्मिन्गुरुपुत्रे वृत्तिरेषा विधीयते। **गुरोश्चैव स्वबन्धुषु**। स्वग्रहणं गुरुवंश्यर्थम् गुरुवंशसम्बन्धितैवात्र निमित्तम्, न वयोविद्याद्यपेक्ष्यते ।।२०७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अतिशयविद्यादिप्रकर्षवत्स्वगुरुष्वपि **गुरुवद्वृत्तिम-**भिवादनादि **गुरुपुत्रेषु** ज्येष्ठेषु आर्येषु अपामरेषु। आरात् पापेभ्यो गता आर्याः।

एतच्च सवर्णाधिकवर्णेष्वेव। **गुरोः स्वेषु** जातिषु **बन्धुषु** चैवं वृत्तिः। **सयोनिषु** चैवं वृत्तिः ॥२०७॥

(३) **कुल्लूकः**। **श्रेयस्सु** विद्यातपःसमृद्धेषु। **आर्येष्विति** गुरुपुत्रविशेषणम्। समानजातिगुरुपुत्रेषु **गुरोश्च** ज्ञातिष्वपि पितृव्यादिषु सर्वदा **गुरुवद्वृत्तिमनुतिष्ठेत्**। गुरुपुत्रश्चात्र शिष्याधिकवयाश्च बोद्धव्यः शिष्यबालसमानवयसामनन्तरं शिष्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥२०७॥

(४) **राघवानन्दः**। **श्रेयस्सु** विद्यातपःसमृद्धेषु। **गुरुवन्नमस्कारोत्थानादि** ॥२०७॥

(५) **नन्दनः**। **श्रेयस्सु** अवदातयोनिविद्याकर्मसु। **आर्येषु** सद्वृत्तेषु निर्दोषेषु। गुरुपुत्रविशेषणमेतत्। **स्वबन्धुषु** ज्ञातिसंबन्धिषु ॥२०७॥

(६) **रामचन्द्रः**। **श्रेयस्सु** ज्येष्ठेषु विद्यां प्रकाशयत्सु वा **गुरुपुत्रे** तथा**चार्ये गुरोर्बन्धुषु** च एतेषु **गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत्** ॥२०७॥

(७) **मणिरामः**। **श्रेयस्सु** स्वापेक्षया विद्यादिभिरधिकेषु आचार्येष्विति [आर्येष्विति] गुरुपुत्रविशेषणम्। अनेन विशेषणेन स्वापेक्षायाऽधिकवयस्केषु स्वसमानजातिषु उत्कृष्टजातिषु परमावस्थेषु च गुरुपुत्रेषु गुरुवद्वृत्तिमाचरेदित्यभिप्रायो मनोर्बोध्यः। **गुरोश्चैव स्वबन्धुषु** गुरोः पितृव्यादिषु ॥२०७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **श्रेयस्सु गुरुवद्वृत्तिमिति**। **श्रेयस्सु** वृत्ताद्यधिकेषु **गुरुपुत्रेषु** ब्राह्मणेषु गुरुबान्धवेषु **गुरुवद्वृत्तिं** यावज्जीव**माचरेत्** ॥२०७॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ॥
अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८॥

(१) **मेधातिथिः**। ये न पठन्ति गुरुपुत्रविशेषणार्थं पूर्वत्राचार्यग्रहणम्, तेषामध्यापयितरि गुणवति समानजातीये सर्वगुरुवृत्तिः प्राप्ताऽनेन विशेषेणावस्थाप्यते। **अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवन्मानं** पूजाम**र्हति**, नानाध्यापयन्। "ननु च विद्याग्रहणनिमित्तत्वाद्गुरुवृत्तिरध्यापयद्गुरुवद् गुरुपुत्रेऽप्यध्यापयितरि प्राप्तैव। शैशवन्ब्राह्मणनिदर्शनात्कनीयसोऽपि सिद्धेत्यतो **बालः समानजन्मा वा** इत्येवमर्थमपि न वक्तव्यम्"। सत्यम्। यो वेदं वेदैकदेशं वाऽध्यापयति तस्यानाचार्यस्याप्येषा वृत्तिरुक्ता। अयं तु न ग्राहकः, केवलं कतिचिदहान्यहर्भागं वाऽध्यापयति, अतो नाचार्यो नोपाध्यायः इत्यप्राप्तौ, विधिरयम्। अस्मादेव वचनादन्यस्य भग्नमन्त्रादेरध्यापकस्य न सर्वा गुरुवृत्तिः कर्तव्येति विज्ञायते। ये च पूर्वत्राचार्यशब्दं पठन्ति तेषामुत्तरार्थमिदमनूद्यते। "उत्सादनं चेति" (श्लो० १०९) वक्ष्यति।

शिष्यो वा यज्ञकर्मणि। यज्ञकर्मग्रहणं प्रदर्शनार्थम्। क्वचिदङ्गे वेदैकदेशे मन्त्रभागे कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणभागे वा—तथापि गुरुवत्पूज्यः यदि तु गुरुपुत्रः, तस्मादनेन प्रकारेण काञ्चिद्विद्यां शिक्षेत,—तदा तेन तस्मिन्गुरुवद्वर्तितव्यमित्युक्तम्—एवमर्थवादत्वादस्यारम्भस्य।

ये तु व्याचक्षते—"अध्यापयन्नित्यनेनाध्यापनसामर्थ्यं लक्ष्यते, अध्यापनसमर्थश्चेदध्यापयतु, मा वाऽध्यापयेत् गृहीतवेदश्चेद्गुरुवद्द्रष्टव्यः" तेषां शाब्दमेतद्व्याख्यानं सत्यं भवति। शता लक्षणार्थः, स तु क्रियायाः 'लक्षणहेत्वोः क्रियाया' (पा० सू० ३।२।१२६) इति। क्रिया चात्र श्रुता—**गुरुवन्मानमर्हति**॥ २०८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **बालो**ऽल्पवयाः। **समानजन्मा** सवयाः। **यज्ञकर्म**विषयकग्रन्थकल्पोपदर्शनेनाङ्गोपलक्षणम्। तत्राङ्गजाते पूर्वं यद्यप्यस्य गुरुसुतः शिष्यस्तथापि **गुरुसुते** गुरोः कार्यान्तरादिव्यासक्तौ वेद**मध्यापयन्** तत्काले **गुरुवन्**मान्यः। यदि तु सोऽपि एतदधीतवेद एवास्य शिष्यो न तदैवम्॥२०८॥

(३) **कुल्लूकः**। कनिष्ठः सवया वा ज्येष्ठोऽपि वा **शिष्योऽध्यापयन्न**ध्यापनसमर्थो गृहीतवेद इत्यर्थः। स **यज्ञकर्म**ण्यर्त्विगनृत्विग्वा यज्ञदर्शनार्थमागतो **गुरुव**त्पूजा**मर्हति**॥ २०८॥

(४) **राघवानन्दः**। **अध्यापयन्** गृहीतवेदत्वेन तत्र समर्थः **यज्ञकर्मणि** शिष्योऽपि ब्रह्मचारिणः ततोऽध्येता यज्ञकर्मदर्शनार्थमागतः। द्वितीयो वाशब्दो गुणानादरे। सर्वदा न मानार्हः सः॥२०८॥

(५) **नन्दनः**। **यज्ञकर्मणि** यज्ञादिषु कार्यान्तरेषु आचार्ये यज्ञादिकर्मपरवशे आचार्यस्थानीयोऽ**ध्यापयन्बालो**ऽवरवयःस्थो वा **समानजन्मा** समानवयःस्थो वा विद्यान्तरेषु **शिष्यो वा गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति**॥२०८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यज्ञकर्मणि** ऋत्विजः **बालाः गुरुवत् मानं अर्हन्ति**। **समानजन्मा वा व्रते गुरुवन्मानमर्हति**। **गुरुसुतः** गुरुवन्मानमर्हति। यः **अध्यापयन्सः** गुरुवन्मानमर्हतीत्यर्थः॥२०८॥

(७) **मणिरामः**। **यज्ञकर्मणि** ऋत्विगर्त्विग्वा यज्ञदर्शनार्थमागतः। **अध्यापयन्** अध्यापनसमर्थः गृहीतवेद इति यावत्॥२०८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **बाल इति**। ब्रह्मचारिणः कनीयान् समः यज्ञविद्यादौ वा शिष्यः तथा अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवत्पूजामर्हति। न त्वध्यापयितृत्वादेवास्य गुरुवृत्तिः सिद्धैव विद्यागुरुष्वेवमेवमिति। न च कनीयस्त्वापेक्षया, शैशवाख्या(प)नस्य दर्शितत्वात्। सत्यम्। किन्तु 'शिष्यो वा यज्ञकर्मणी'त्युक्तोऽध्यापयतो (व्य)ऽर्थशिष्यत्वात् अप्राप्ताशङ्कायामिदं वचनम्। इदमेव ज्ञापकं ग्रन्थगुरोरर्थगुरुर्गरीयान्॥ २०८॥

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।।
न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ।।२०९ ।।

(१) **मेधातिथिः** । अभ्यक्तस्योद्वर्तनम् **उत्सादनं** न कुर्यात् । **गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनं** प्रक्षालनम् । अस्मादेव प्रतिषेधाद्गुरावेतदनुक्तमपि कर्तव्यतया प्रतीयते । यदा तु गुरुपुत्र एव गुरुः सम्पद्यते कृत्स्नवेदाध्यापनोपयोगितया, तदा स्वनिमित्तं तत्रोच्छिष्टभोजनाद्यस्ति; तदनेन न प्रतिषिध्यते । आतिदेशिकस्यानेन निषेधो नौपदेशिकस्य ।। २०९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । उत्सादनमुद्वर्तनम् । गुरुपुत्रस्य** पूर्वश्लोकोक्तलक्षणवतः । **अवनेजनं** क्षालनम् । अर्थादभिवादनमपि निषिद्धमेव ।। २०९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । आचार्यवदित्यविशेषेण पूजायामाप्तायां विशेषमाह **उत्सादनमिति । गात्राणामुत्सादनमुद्वर्तनमुच्छिष्टस्य** भक्षणं **पादयोश्च** प्रक्षालनं **गुरुपुत्रस्य न कुर्यात्** ।। २०९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । पूजाङ्गत्वेन प्राप्तं परिचष्टे **उदिति । उत्सादनं** गात्रमलानां त्याजनम् । **अवनेजनं** पादक्षालनम् । एतेन गुरोरुच्छिष्टं भोज्यम् ।। २०९ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ गुणवति गुरुपुत्रे गुरुवृत्तीनां प्राप्तानामपवादमाह **उत्सादनमिति** । अनेनैव ज्ञापितं गुरोरुत्सादनादीनि कार्याणीति ।। २०९ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **गात्राणां उत्सादनं** अङ्गवस्त्रादिना न कुर्यात् **स्नापनोच्छिष्टभोजने पादयोः अवनेजनं गुरुपुत्रस्य न कुर्यात्** । कोऽर्थः ? गुरुपुत्रात् एतानि वस्तूनि न कारयेत् । हेत्वर्थे षष्ठी ज्ञेया । गुरुपुत्राच्च इति वा पाठः ।। २०९ ।।

(७) **मणिरामः** । आचार्यवत् पादसंवाहनादिकमपि प्राप्तं तत्र निषेधमाह **उत्सादनमिति । उत्सादनं** उद्वर्तनं, **अवनेजनं** प्रक्षालनम् ।। २०९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **उत्सादनमिति** । उद्वर्तन**स्नापनोच्छिष्टभोजनपाद**धावनानि **गुरुपुत्रस्य** न कार्याणि । अस्मादेव प्रतिषेधात् गुरोरेतत् अनुक्तमपि कर्तव्यमित्यवसीयते ।। २०९ ।।

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः ।।
असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ।। २१० ।।

(१) **मेधातिथिः** । **गुरुयोषितो** गुरुपत्न्यः । **सवर्णाः** समानजातीयाः । **गुरुवत्प्रतिपूज्या** आज्ञाकरणादिना । **असवर्णास्तु** केवलैः **प्रत्युत्थानाभिवादनैः** । बहुवचनादाद्यर्थोऽत्रान्तर्भवति । तेन हि प्रियहितादि गत्याद्यननुकरणाद्यप्यतिदिश्यते ।। २१० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **सवर्णाः** शिष्यस्य **गुरुयोषित** आचार्योपाध्याय-पितृपितृव्यादिपत्न्यः। **अभिवादनम**सावहमित्युक्त्वा ॥ २१० ॥

(३) **कुल्लूकः**। **सवर्णा गुरुपत्न्यो** गुरुवदाज्ञाकरणादिना **पूज्या** भवेयुः। **असवर्णाः** पुनः केवल**प्रत्युत्थानाभिवादनैः** ॥ २१० ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **गुरुवदिति**। **सवर्णाः** समानजातीयाः ॥ २१० ॥

(५) **नन्दनः**। गुरौ या वृत्तिरुक्ता तया **सवर्णा गुरुयोषितः प्रतिपूज्याः**। **असवर्णास्तु प्रत्युत्थानाभिवादनादिभिः पूज्याः**। एतदुक्तं भवति। ब्राह्मणेन क्षत्रिय-वैश्यशूद्राश्च गुरुपत्न्यः प्रत्युत्थानेन पूज्याः नाभिवादनेन। एवं क्षत्रियेण वैश्याशूद्रे वैश्येन शूद्रा च। किंच क्षत्रियेण ब्राह्मणी वैश्येन क्षत्रियाब्राह्मण्यौ च प्रत्युत्थानाभिवादनैः पूज्या इति ॥ २१० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तथा **असवर्णा योषितः प्रत्युत्थानाभिवादनैः** संपूज्याः ॥ २१० ॥

(७) **मणिरामः**। **गुर्विति** ॥ २१० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गुरुवदिति**। गुरोः सजातीया भार्याः **गुरुवत् पूजनीयाः**। विजातीयाः पुनः **प्रत्युत्थानाभिवादन**मात्रेण ॥ २१० ॥

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ॥
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

(१) **मेधातिथिः**। घृततैलादिना केशकायोपदेहन**मभ्यञ्जनम्**। **गात्राणा-मुत्सादन**मुद्वर्तनम्। कार्यसामान्यात्पादधावनमपि। सर्वथा शरीरस्पर्शसाध्या या काचिदनुवृत्तिः सा सर्वा प्रतिषिध्यते। वक्ष्यति च हेतुं "स्वभाव एष नारीणाम्" इति (श्लो. २१३)। **केशानां च प्रसाधनम्** विन्यासरचनादिकरणम्, कुङ्कुम-सिन्दूरादिना सीमन्तोत्थापनं। प्रदर्शनार्थं चैतदुक्तम्। तेन देहप्रसाधनमपि चन्दनानुलेपनानि निषिध्यन्ते ॥ २११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अभ्यञ्जनं** स्नेहम्रक्षणम् ॥ २११ ॥

(३) **कुल्लूकः**। तैलादिना **देहाभ्यङ्गं स्नापनं गात्राणां** चोद्वर्तनं **केशानां** च मालादिना **प्रसाधन**मेतानि गुरुपत्न्या **न** कर्तव्यानि। केशानामिति प्रदर्शनमात्रार्थम्। देहस्यापि चन्दनादिना प्रसाधनं न कुर्यात् ॥ २११ ॥

(४) **राघवानन्दः**। गुरुवत् तासामभ्यञ्जनादिप्राप्ते निराकरणमाह **अभ्यञ्जनमिति**। **प्रसाधनं** केशसंस्कारः ॥ २११ ॥

(५) **नन्दनः**। **अभीतिति**।। २११।।

(६) **रामचन्द्रः**। **गुरुपत्नी** शरीरस्य **अभ्यञ्जनतैलाभ्यङ्गादीनि** संस्कारादीनि न कुर्यात् ।। २११।।

(७) **मणिरामः**। गुरुपत्न्यां यान्यकर्तव्यानि तान्याह **अभ्यञ्जनमिति**।। २११।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अभ्यञ्जनमिति**। अभ्यङ्गस्नापनोद्वर्तनकेशरचना गुरुभार्याया **न कार्याः** ।। २११।।

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ।। २१२ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **पूर्णविंशतिवर्षेण** तरुणेनेत्यर्थः। बालस्य आ षोडशाद्वर्षाद्दोषः। पूर्णानि विंशतिवर्षाणि यस्य स एवमुच्यते। अयं कालो यौवनोद्भेदोपलक्षणार्थः। अत एवाह **गुणदोषौ विजानता**। कामजे सुखदुःखे गुणदोषावभिप्रेतौ स्त्रीगतौ च स्वाकृतिदुराकृतिलक्षणौ धैर्यचापले वा। सर्वथाऽतन्त्रा विंशतिसंख्या ।। २१२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पूर्णविंशतिवर्षेणेति**। यौवनोपलक्षणमिति ज्ञापयितुमुक्तम्। **गुणदोषाविति**। स्त्रीणां स्पर्शनाद्रागोत्पत्तिदोषं व्यवधाने तद्ब्रह्मचर्यादच्युतिगुणं जानता। **पादयोरिति** निषेधात्। पादस्पर्शनमात्रं न कार्यम्। 'भूमावेव त्वभिवादन'मिति वक्ष्यति ।। २१२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **युवती गुरुपत्नी** पादयोरुपसंगृह्याभिवादनदोषगुणज्ञेन यूना **नाभिवाद्या**। पूर्णविंशतिवर्षत्वं यौवनप्रदर्शनार्थम्। बालस्य पादयोरभिवादनमनिषिद्धम्। यूनस्तु भूमावभिवादनं वक्ष्यति ।। २१२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **पूर्णविंशतिवर्षेण** ब्रह्मचारिणा **गुणदोषौ** गुणश्च शुश्रूषया दोषश्च स्पर्शेनेतौ **विजानता** गुणबुद्ध्या प्रवर्तमानस्य स्पर्शदर्शनादिना वा गुरुद्रोहे दोष इति भावः ।। २१२ ।।

(५) **नन्दनः**। **पादयोर्नाभिवाद्या** ।। २१२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **गुरुपत्नी युवती पादयोः** स्पृष्ट्वा **नाभिवाद्या पूर्णविंशतिवर्षेण** शिष्येण गुणदोषौ **विजानता** ।। २१२ ।।

(७) **मणिरामः**। **पूर्णविंशतिवर्षत्वं** यौवनोपलक्षकम्, बालस्तु कुर्यादेव ।। २१२ ।।

(८) **गोविन्दराजः । गुरुपत्नीति ।** तरुणी गुरुभार्या यूना कामं सुखदुःखे **जानता पादोपसंग्रहपूर्वकं नाभिवाद्या** ।। २१२ ।।

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ।। २१३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । एषा प्रकृतिः स्त्रीणां **यन्नराणां** धैर्यच्यावनम् । सङ्गाद्धि स्त्रियः पुरुषान्व्रतात् च्यावयेयुः । **अतोऽर्थात्** अस्माद्धेतोः **न प्रमाद्यन्ति** । दूरत एव स्त्रियः परिहरन्ति । **प्रमादः** स्पर्शादिकरणम् । वस्तुस्वभावोऽयं यत्तरुणी स्पृष्टा कामकृतं चित्तसंक्षोभं जनयति । तत्र चित्तसंक्षोभोऽपि प्रतिषिद्धः, तिष्ठतु तावदपरो ग्राम्यधर्मसंरम्भः । **प्रमदाः** स्त्रियः ।। २१३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दोषं स्फुटयति **स्वभाव इति । स्वभाव एष** स्त्रीणा-मनिच्छन्तीनामपि दर्शनेन रागेण दुष्यन्तीति **नराणां दूषणं** पुरुषेषु दोषापादकत्वं **नारीणां स्वभावः । न माद्यन्ति** तदनीक्षणादौ कार्येणाप्रमत्ता भवन्ति ।। २१३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । स्त्रीणा**मयं स्वभावः** यदिह शृंगारचेष्टया व्यामोह्य **पुरुषाणां दूषणम् । अतोऽर्था**दस्माद्धेतोः पण्डिताः स्त्रीषु **न प्रमत्ता भवन्ति** ।। २१३ ।।

(४) **राघवानन्दः । दूषणं** शृङ्गारचेष्टया व्यामोहनम्, यतः **अतोऽर्थाद**-परिहार्यकार्यवशादपि साक्षान्न **प्रमाद्यन्ति** स्पर्शालापादिना प्रमत्ता न भवन्ति ।।२१३।।

(५) **नन्दनः** । अभ्यञ्जनादिप्रतिषेधकारणं श्लोकद्वयेनाह **स्वभाव इति । यन्नराणां दूषणं एष नारीणां स्वभावः** । अतोऽर्थं एतदर्थम् ।। २१३ ।।

(६) **रामचन्द्रः । नारीणां एष स्वभाव इह । दूषणं अतोऽर्थात्** अतः कारणात् **प्रमदासु विपश्चितः प्रमाद्यन्ति** न प्रमादं गच्छन्तीत्यर्थः ।। २१३ ।।

(७) **मणिरामः** । स्त्रीणामयमेव **स्वभावः** यत् इह शृंगारचेष्टया व्यामोह्य पुरुषाणां **दूषणम् । अतोऽर्थात्** अस्मात् कारणात् **विपश्चितः** पण्डिताः **प्रमदासु न प्रमाद्यन्ति** प्रमत्ता न भवन्तीत्यर्थः ।। २१३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । स्वभाव इति** । स्वरूपमेतत्**स्त्रीणां** यन्मनुष्याणां स्मरोद्रेकजननम् । **अतो**ऽस्माद्धेतोः प्राज्ञः स्त्रीषु न स्पर्शनादि**प्रमादं** भजते ।।२१३।।

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।।
प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ।। २१४ ।।

(१) **मेधातिथिः** । न चैतन्मन्तव्यं 'नियमितानि येन चिरमिन्द्रियाणि, 'अतिगुरुपातकं गुरुदारेषु दुष्टेन भावेन प्रेक्षणमपीति' य एवं वेद तस्य न दोषः

पादस्पर्शादाविति।" यत एवंविधानपि दोषान् यो जानीते, यो वा न किञ्चिज्जानीते, तौ स्त्रीविषये समानौ। यतो नात्र विद्वत्ता प्रभवति। शक्नुवन्ति स्त्रियः सर्वम् **उत्पथम्** अमार्गं लोकशास्त्रविरुद्धं विषयं **नेतुं** प्रापयितुं—**कामक्रोधवशानुगं** सन्तम्। कामक्रोधाभ्यां यः सम्बध्यत इत्यर्थः। अवस्थाविशेषोपलक्षणार्थं चैतत्। अत्यन्तबालं अत्यन्तवृद्धं च प्राप्तयोगप्रकर्षणं च वर्जयित्वा, येन निरन्वयमुच्छिन्नाः संसारपुरुषधर्मास्तद्व्यतिरेकेण, न कश्चित्पुरुषोऽस्ति यः स्त्रीभिर्नाकृष्यते—अयःकान्तेनेव लोहः। न चात्र स्त्रीणां प्रभविष्णुता; वस्तुस्वाभाव्यात्तरुणीजनदर्शने पुंसामुन्मथ्यते चित्तम्, विशेषतो ब्रह्मचारिणाम् ।।२१४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अलं** समर्थाः। उत्पथनयने तु **अविद्वांसं**, **विद्वांसं** तु **कामक्रोधवशानुग**मेव नान्यम् ।। २१४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। विद्वानहं जितेन्द्रिय इति बुद्ध्या न स्त्रीसन्निधिर्विधेयः। यस्माद**विद्वांसं विद्वांसमपि वा पुनः** पुरुषं देहधर्मात्**कामक्रोधवशानुयायिनं स्त्रिय उत्पथं नेतुं** समर्थाः ।। २१४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **अलं** समर्था **उत्पथं नेतुं प्रमदा** इत्यन्वयः। तत्र हेतुः **कामक्रोधवशानुगमिति**। क्रोधेन वशीभूतमिव जनः कामेन वशीभूतं प्रमदा इति वार्थः। तदुक्तं **ज्ञानवासिष्ठे** 'रोगार्तिरङ्गना तृष्णा गम्भीरमपि मानवम्। उत्तानतां नयन्त्याशु सूर्यांशव इवाम्बुज'मिति ।। २१४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अविद्वांसं** मूर्खं **पुनः विद्वांसमपि मदा उत्पथं नेतुं** समर्था भवन्तीत्यर्थः। कीदृशं पुरुषं? **कामक्रोधवशानुगं** परवशमित्यर्थः ।। २१४ ।।

(७) **मणिरामः**। अहं जितेन्द्रिय इति बुद्ध्या स्त्रीसन्निधिर्न विधेय इत्याह **अविद्वांसमिति**। शरीरधर्मात् **कामक्रोधवशानुगं उत्पथं** कुमार्गं **नेतुं** समर्थाः ।। २१४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। यतः **कामक्रोध**विधेयं पुरुषं सम्यक् शास्त्रज्ञं वा लोके अधर्ममार्गं **नेतुं** स्त्रियोऽलं समर्थाः ।। २१४ ।।

मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ।। २१५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अतो **विविक्तासनः** निर्जने शून्ये गृहादौ नासीत। नापि निःशङ्कमङ्गस्पर्शादि कुर्यात्। अतिचपलो हीन्द्रियसङ्घातो **विद्वांसमपि** शास्त्रनिगृहीतात्मानमपि **कर्षति** हरति परतन्त्रीकरोति ।। २१५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मात्रे**त्यादौ सहेत्यध्याहार्यम्। **विविक्तासन** एकान्त आसीनः ।। २१५ ।।

(३) **कुल्लूकः** । अत आह **मात्रेति । मात्रा** भगिन्या **दुहित्रा** निर्जन-गृहादौ नासीत । यतोऽतिबल इन्द्रियगणः शास्त्रनियमितात्मानमपि पुरुषं परवशं करोति ॥ २१५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तासां दोषमनुस्मरन्नाह **मात्रेति** । विविक्तं विगतान्य-जनं तत्रैताभिर्नासीतेति । तत्र हेतुर्**बलवानिति** । अहो **बलवानिन्द्रियग्रामो** यतो मातृदुहित्रोस्त्रिशद्वत्सरान्तरेऽपि पुत्रादेर्मैथुनादिसंभावना, तत्रान्यासु का कथेति ॥२१५॥

(५) **नन्दनः** । यत एवं ततो याभिः स्त्रीभिरुत्पथं नीतो निरतिशयदोष-युक्तो भवति तासां संनिकर्षो वर्जनीय इत्याह **मात्रेति** । जितेन्द्रियस्य मे मात्रादिभिः विविक्तासनं किं दूषणं करिष्यतीति न मन्तव्यं येन **बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति** ॥ २१५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **न विविक्तासनो भवेत्** । विविक्तः पूतविजन इत्यर्थः ॥ २१५ ॥

(७) **मणिरामः** । **विविक्तासनः** एकान्ते आसीनः ॥ २१५ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **मात्रेति** । मातृभगिनीदुहितृभिरपि सह विजने न आसीत । यतोऽप्रधृष्य इन्द्रियसमूहः शास्त्रज्ञमपि प्रसंगात् च्यावयति ॥ २१५ ॥

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ॥
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । **काम**मित्यरुचिं सूचयति । उत्तरेण चैतत्सम्बध्यते 'विप्रोष्य पादग्रहणमिति ।' **भुवि** तु पादवन्दनमिष्यत एव । **युवतीनां युवा** द्वयोर्यूनोरयं विधिः । यदि बालो ब्रह्मचारी वृद्धा वा गुरुपत्नी तदा पादोप-संग्रहणमविरुद्धम् । **असावहमिति** प्रागुक्तस्य विधेरनुवादः । **विधिवदिति** व्यस्तपाणिना ॥ २१६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **भुवि** न पादयोः । **विधिवत्**पाणिभ्यां व्यस्ताभ्यां, तथाचोक्तं 'सव्येन सव्य' इति ॥ २१६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । **कामं** तु **गुरुपत्नीनां युवतीनां** त्वयमपि **युवा** यथोक्त-विधिना 'अभिवादये अमुकशर्माहं भो'रिति **ब्रुवन्** पादग्रहणं विना यथेष्ट**मभिवादनं कुर्यात्** ॥ २१६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवं चेद्गुरुपत्न्या वन्दनं प्राप्तं तत्राह **काममिति** । **भुवि** तदग्रभूमौ **विधिवत्** बाहुभ्यां सह जानुभ्यां शिरसा वचसा धियेति । विना पादग्रहणमित्यर्थः ॥ २१६ ॥

(५) **नन्दनः** । युवतिषु गुरुपत्नीषु पूजार्थं पादग्रहणं न कुर्वीत । कथं तर्हि पूजा कर्तव्येत्याह **कामं त्विति । भुवि वन्दनं** कुर्यान्न पादौ स्पृष्ट्वा । **असावहं** देवदत्तोऽहम् । **काममिति** वचनादकरणेऽपि न दोष इति सूचितम् ॥ २१६ ॥

(६) **रामचन्द्रः । कामं** अतिशयेन युवतीनां गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा सन् **भुवि** स्पृष्ट्वा **विधिवद्वन्दनं** कुर्यात् । **असौ अहमिति** ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

(७) **मणिरामः** । तर्हि गुरुपत्न्यादीनां कथमभिवादनं कुर्यादित्याह **काममिति । कामं** यथेष्टं **भुवि विधिवत्** अमुकशर्माहं भोः इति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **काममिति । गुरुपत्नीनां युवा** वन्दनं **भुवि** व्यत्यस्त-पाणिना इति अनेन विधिना **असावहमिति ब्रुवन्** इत्युक्तरूपेणा**भिवादनं कुर्यात्** ॥ २१६ ॥

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ॥
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥२१७॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रवासादेत्य पादयोर्ग्रहणं 'सव्येन सव्य' इति । **अन्वहम्** अहन्यहनि । **अभिवादनं** भूमौ । **सतां** शिष्टानां एष धर्म आचार इत्य**नुस्मरन्** ॥२१७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्र **विप्रोष्य** प्रवासादेत्य **पादग्रहणं** तत्पूर्वकमभि-वादनम् । **अन्वहं** त्व**भिवादन**मात्रं वृद्धानामपि न पादग्रहणम् । गुरुदारेष्वाचार्या-दिभार्यासु न तु मातरि । **सतां वृत्तमिति** । रागोत्पत्त्यसंभावनायामप्येष एव आचार इत्यर्थः ॥२१८॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रवासादागत्य सव्येन सव्यं दक्षिणेन दक्षिणमित्युक्तविधिना **पादग्रहणं** प्रत्यहं च भूमावभिवादनं च गुरुपत्नीषु युवा कुर्यात् । शिष्टानामयमाचार इति जानन्तु ॥ २१७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । **विप्रोष्य** प्रवासं कृत्वा । अन्यदा **अभिवादन**मात्रम् । **सतां** शिष्टानामयमाचार इति **स्मरन्** ॥२१७॥

(५) **नन्दनः** । **प्रोषितः** प्रत्यागतः । **अन्वहं** भुव्यभिवादनम् । **सतां धर्ममनुस्मरन्** एष सतामाचार इत्यर्थः ॥२१७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **विप्रोष्य** प्रवासादागत्य **गुरुपादेषु** पादग्रहणं कुर्यात् । किं कुर्वन् ? सतां धर्मं स्मरन् ॥२१७ ॥

(७) **मणिरामः** । **विप्रोष्य** परदेशादागत्य यथोक्तविधिना पादयोर-भिवादनम् । प्रत्यहं तु भूमावित्यर्थः ॥ २१७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **विप्रोष्येति**। प्रवासप्रत्यागतः **पादोपसंग्रहणं** प्रत्यहं पुनरोभिवादनमात्रं गुरुभार्यासु कुर्यात्। एष एव साध्वाचार इति संचिन्तयन् ॥२१७॥

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ॥
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥२१८॥

(१) **मेधातिथिः**। सर्वस्य शुश्रूषाविधेः फलमिदम्। गुर्वाराधनद्वारेण स्वाध्यायविध्यर्थवादः।

यथा कश्चिन्मनुष्यः **खनित्रेण** कुद्दालादिना भूमिं **खनन् वारि** प्राप्नोति, नाक्लेशेन, एवमयं **विद्यां गुरुगतां शुश्रूषुः** गुरुसेवापरोऽ**धिगच्छति** ॥ २१८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **यथा वारि** प्राप्नोति कुद्दालदिना **खनन्** अक्लेशेन **तथा विद्यां शुश्रूषुः** क्रमेणाधिगच्छतीति दृष्टान्तार्थः ॥२१८॥

(३) **कुल्लूकः**। उक्तस्य शुश्रूषाविधेः फलमाह **यथा** कश्चिन्मनुष्यः **खनित्रेण भूमिं खनञ्जलं** प्राप्नोत्येवं गुरुस्थितां **विद्यां** गुरुसेवापरः शिष्यः प्राप्नोति ॥२१८॥

(४) **राघवानन्दः**। गुरुशुश्रूषैव विद्याप्राप्तौ कारणमाह **यथेति**। **खनन्** छिद्रार्थं दारयन्। **वारि** कूपादिजम् ॥२१८॥

(५) **नन्दनः**। एवं प्रतिपादितां गुरुवृत्तिं फलोपपादनेन निगमयति **यथा खनन्निति** ॥२१८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **वारि** जलं **यथा अधिगच्छति** तथा **गुरुगतां विद्यां शुश्रूषु**रित्यर्थः। **अधिगच्छति** ॥ २१८ ॥

(७) **मणिरामः**। शुश्रूषाविधेः फलमाह **यथेति** ॥ २१८ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। युक्तमेतत् पुत्रदारादिपर्यन्तं गुरुपरिचरणं यस्मात्। **यथेति** यथा कुद्दालादिना **खनित्रेण** महता यत्नेन **खनन् नरः** पातालगतमुदकं प्राप्नोति एवमाचार्यस्थां **विद्यां** परिचरणशीलः प्राप्नोति नत्वालस्यात् ॥२१८॥

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ॥
नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात् क्वचित् ॥२१९॥

(१) **मेधातिथिः**। **मुण्डः** सर्वतः केशवपनं कारयेत्। **जटिलो वा**। जटा परस्परमत्यन्तं संलग्नकेशाः, तद्वान् **जटिलः**। शिखाजटः शिखैव वा जटा यस्य। जटाकारां शिखां धारयेत् परिशिष्टे मुण्डः।

तथा च कुर्याद्यथा **ग्रामे** स्थितस्य **सूर्यो नाभिनिम्लोचेत** नास्तं गच्छेत्।

ग्रामग्रहणं नगरस्यापि प्रदर्शनार्थम्। अस्तमयसमयमरण्ये सम्भावयेत्, एवं **ग्रामे नाभ्युदियाद्**दयोऽपि सूर्यस्य यथाऽरण्यस्थस्य ब्रह्मचारिणो भवति तथा कुर्यात्। **एनं** प्रकृतं ब्रह्मचारिणम्।

अन्ये तु ग्रामशब्दं 'ग्राम्येषु धर्मेषु स्वापादिषु वर्तमानं न निम्लोचेत्' इत्येवमर्थं वर्णयन्ति। तथा च उत्तरत्र, 'शयानम्' इत्याह। ततोऽयं सन्ध्ययोः स्वप्नप्रतिषेधः, नारण्ये तत्कालावस्थानम्। बालो हि ब्रह्मचारी बिभियात्। **गौतमेन** तु (अ० २ सू. ९।१०) बहिःसन्ध्यत्वं परतो गोदानादुक्तम्। गोदानव्रतं च षोडशवर्षे, तदा च प्राप्तः शक्नोत्यरण्ये सन्ध्यामुपासितुम् ॥२१९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मुण्डः** मुण्डितसर्वकेशः। **जटिलो** जटीकृतसर्वकेशः। **शिखाजटः** शिखामात्रं जटीकृतमन्यन्मुण्डितमित्यर्थः। एवं ब्रह्मचारिणं अभिमुखीकृत्य **ग्रामे न निम्लोचे**दस्तमियात् सन्ध्यार्थमरण्यं गत एवास्मिन्नस्तमियादित्यर्थः। एवं नाभ्युदियादित्यपि ॥ २१९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह—मुण्डितमस्तकः शिरःकेशो जटावान्वा शिखैव वा जटा जाता, यस्य वा परे शिरःकेशा मुण्डिताः तथा वा भवेत्। एनं ब्रह्मचारिणं क्वचिद्ग्रामे निद्राणमुत्तरत्र शयानमिति दर्शनात्सूर्यो नाभिनिम्लोचेन्नास्तमियात् ॥२१९॥

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यत् **मुण्ड इति**। **मुण्डः** केशरहितमस्तकः "यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इवे"त्युक्तेः। **जटिलः** जटायुक्तः। **शिखाजटः** शिखामात्रं जटा यस्य स इति। शाखाभेदेन **नैनमिति**। **ग्राम** इत्युपलक्षणं, नगरादेर्वसत्यनुकूलत्वात्। **एनं** ब्रह्मचारिणं शयानम**भि** लक्षीकृत्य **निम्लोचे**दस्तं गच्छेत्तथा **नोदियादु**दयं नासादयेत्**सूर्यः** ॥२१९ ॥

(५) **नन्दनः**। नियमान्तरमाह **मुण्डो वेति**। **ग्राम**शब्देन लौकिकं कर्म लक्ष्यते। तत्र सक्त**मेनं** तत्र सक्तेऽस्मिन्ब्रह्मचारिणि **निम्लोचे**दस्तमियात्। **क्वचिदा**श्रमान्तरेऽपि ॥ २१९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। युग्मं **मुण्ड इति**। **ग्रामे** ग्राममध्ये **एनं** ब्रह्मचारिणं **अभि**लक्ष्य सूर्यः न **निम्लोचेत्** नास्तं गच्छेदित्यर्थः। **क्वचित्** न **अभ्युदियात्** नोत्तिष्ठेत् ॥२१९॥

(७) **मणिरामः**। ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह **मुण्डो वेति**। **मुण्डो वा** मुण्डितमस्तकः। सकेशो वा (१) जटावान्वा (२) शिखामात्रजटिलो वा (३) **एनं** ब्रह्मचारिणं शयानं **अभिनिम्लोचेत्** अस्तमियात् ॥२१९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **मुण्ड इति**। लूनाखिलकेशो वा स्यात्, इतरेतरसंलग्नधृतसमस्तकेशो वा स्यात् **शिखैव** वा **जटा** अस्य तथाभूतः स्यात्। तथा च

कुर्याद्येनास्य **ग्राम**नगरावस्थितस्योत्तरश्लोके शयानग्रहणाच्छयानस्य **सूर्यो** नास्तं यायात् **नाभ्युदियात् क्वचित्** कस्मिंश्चित्काले ।।२१९।।

तं चेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामचारतः ।।
निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ।।२२०।।

(१) **मेधातिथिः** । अत्रेदं प्रायश्चित्तं चरेत् ।

ब्रह्मचारिणं **शयानं** निद्रावशं गतम् **अभ्युदियात्** स्वेनोदयेनाभिव्याप्तदोषं कुर्यात् । 'अभिरभाग' (पा. १।४।७१) इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । ततो द्वितीया । **शयानमिति** । इत्थंभूतं सुप्तमिति लक्षणं वा स्वापकाले यद्युद्येत **जपन्नुपवसेद्दिनम्** । केचिदाहुः "प्रातरतिक्रमे दिनं जपोपवासौ, रात्रौ तु भोजनम्, पश्चिमातिक्रमे तु रात्रौ जपोपवासौ, प्रातर्भोजनमिति । दिनशब्दः प्रदर्शनार्थः" **गौतम**वचनं चाप्युदाहरन्ति । "तिष्ठेदहरभुञ्जानोऽभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपन्सावित्रीमिति ।" (गौ. सू. २३ । २१) तदयुक्तम् । उभयत्रापि दिवैव प्रायश्चित्तं युक्तम् । दिनशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वे प्रमाणाभावात् । न ह्यस्य तत्सापेक्षस्य स्वार्थप्रतिपादनम् । निरपेक्षं चैतत् । तस्माद्विकल्पो युक्तः । तत्र यस्य सर्वां रात्रिं जाग्रतो न व्याधिः प्रवर्तते स रात्रौ जपिष्यति, अन्यस्तु दिवैव ।

जपश्च **गौतम**वचनात्सावित्र्या एव । "नन्वत्र कथं गौतमः प्रमाणीक्रियते ?" उच्यते । सापेक्षमिदं वाक्यं जपेदिति, जपनीयस्यानिर्देशात् । सत्यामपेक्षायां श्रुत्यन्तराद् युक्ता विशेषावगतिः । इह तु कालस्य निर्देशः । नास्ति कालान्तरं प्रत्यपेक्षेति न गौतमोऽपेक्ष्यते । अथवा सन्ध्यातिक्रमे प्रायश्चित्ताभिधानात्सावित्रीजपः सिद्ध एव । युक्तं च– सावित्र्यास्तु परं नास्तीति । **कामचारतः** । ज्ञात्वैव सन्ध्याकाले यः स्वपिति। **अविज्ञानात्** । चिरसुप्तस्य सन्ध्याकालोऽयं वर्तत इत्यनवबोधोऽ**विज्ञानम्** । एतदुक्तं भवति । इच्छया प्रमादकृते चातिक्रमे एतदेव प्रायश्चित्तम् । यः पुनरभ्युदितानस्तमितसन्ध्यामतिक्रामति तस्य प्रायश्चित्तमभोजनं–नित्यानां कर्मणां समतिक्रम इति । अथवा यः कामचारेण शास्त्रातिक्रमणं करोति तस्य तदविज्ञानमेव ।।२२० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **शयान**मित्यकृतसन्ध्यतामुपलक्षयति **कामकारतो** ज्ञानेन कामनया वा **अविज्ञानाद**कामतश्चेत्यपि तेन ज्ञानतोऽज्ञानतो वा एतदेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । **जपन्नि**त्यत्रानादेशे तु सावित्रीति सावित्र्येव जप्या । **अभ्युदितो दिन**मभि**निर्मुक्तो** रात्रिमिति विवेकः । अभ्युदितोऽहरभुञ्जानो 'अभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपन् सावित्री'मिति स्मृतेः ।।२२०।।

(३) **कुल्लूकः।** अत्र प्रायश्चित्तमाह **तं चेदिति।** **तं चे**त्कामतो निद्राणं निद्रापरवशत्वेन सूर्योऽभ्युदियादस्तमियात्तदा सावित्रीं जपन्नुभयत्रापि दिनमुपवसन्रात्रौ भुञ्जीत। अभिनिर्मुक्तस्योत्तरेऽह्न्युपवासजपौ। "अभिरभाग" इति कर्मप्रवचनीय-संज्ञा। ततः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया। सावित्रीजपं तु **गौतम**वचनात्। तदाह **गौतमः** "सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुञ्जानोऽभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपन्सावित्रीम्"। ननु **गौतम**वचनात्सूर्याभ्युदितस्यैव दिनाभोजनजपावुक्तौ अभ्यस्तमितस्य तु राज्य-भोजनजपौ। नैतत् अपेक्षायां व्याख्यासंदेहे वा मुन्यन्तरविवृतमन्वर्थमन्वयमाह। नतु स्फुटं मन्वर्थस्मृत्यन्तरदर्शनादन्यथा कुर्मः। अत एव जपापेक्षायां गौतमवचनात्सा-वित्रीजपोऽभ्युपेय एव। न तूभयत्र स्फुटं मनूक्तं दिनोपवासजपावपाकुर्मः। तस्माद-भ्यस्तमितस्य मानवगौतमीयप्रायश्चित्तविकल्पः ॥२२०॥

(४) **राघवानन्दः।** दैवाद्यद्येवं स्यात्तत्राह **तं चेति।** **कामकारतो** अनातुरत्वात् इच्छया **शयानं जपन्सा**वित्रीमिति शेषः। **उपवसेद्दिनमिति।** अभ्युदिते अहरभोजनं रात्रौ भुक्तिः। 'अस्तमिते तु रात्रौ जपः सूर्योदयपर्यंतं सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेत्तदहरभुञ्जानोऽस्तमितश्च रात्रिं जपन्सावित्री'मिति **गौतम**वचनात्। उपोषणं सज्योतिःपरं 'नासायमुपवसे'दिति विधिस्मरणात् ॥२२०॥

(५) **नन्दनः।** **अवज्ञाना**ज्ज्ञात्वोपेक्षणात्। एवं वचनादशक्यज्ञानादिषु प्राय-श्चित्ताभावः सूचितः ॥२२०॥

(६) **रामचन्द्रः।** तत्राह **तमिति।** **तं** ब्रह्मचारिणं **शयानं कामकारतः** इच्छातः सूर्यश्चेदभ्युदियात् उदयेत तं **शयानं** सूर्यः **निम्लोचेद**स्तं गच्छेत् **अविज्ञानात् जपन्** गायत्रीं जपन् **दिनं** दिवसं उपवसेत् ॥२२०॥

(७) **मणिरामः।** अत्र प्रायश्चित्तमाह **तं चेदिति।** **जपन्** सावित्रीं दिवसे उपवासं कुर्यात् रात्रौ भुंजीतेत्यर्थः ॥२२०॥

(८) **गोविन्दराजः।** **तमिति।** **तं** ब्रह्मचारिणं इच्छातः सुप्तं यदि **सूर्यः** उदयेनाभिव्याप्तं कुर्यात्, तस्य वा शास्त्रार्था**परिज्ञानात्** शयानस्य यद्यस्तं यायात् तदा "जपन् सावित्री"मिति **गौतम**स्मरणात् **सावित्रीं जपन् दिनं** नाश्नीयात्। अस्यापि प्रायश्चित्तस्य प्रकरणोत्कर्षो लाघवार्थम्। तत्र हि क्रियमाणे ब्रह्मचारिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥२२०॥

सूर्येण ह्यभिनिम्लुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः।
प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा ॥२२१॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वप्रायश्चित्तविधेरयमर्थवादः। निम्लोचनेनाभिदुष्टः **अभिनिम्लुक्तः।** एवमभ्युदितः। **प्रायश्चित्तं** पूर्वोक्तं न करोति। तदा **महता** पापेन

सम्बध्यते, न स्वल्पेन । नरकादिदुःखोपभोगानिमित्तमदृष्टं 'पाप'मुच्यते ।।२२१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **महतैनसा** व्रतवैगुण्यकारिणा ।।२२१।।

(३) **कुल्लूकः** । अस्य तु प्रायश्चित्तविधेरर्थवादमाह **सूर्येणेति** । यस्मात्**सूर्येणाभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च** निद्राणः **प्रायश्चित्तमकुर्वन्महता** पापेन युक्तो नरकं गच्छति । तस्माद्यथोक्तप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।।२२१।।

(४) **राघवानन्दः** । तदकरणे दोषमाह **सूर्येणेति** । हि यतो ब्रह्मचारी भूत्वा **शयान एव सूर्येणाभिनिर्मुक्तस्तं** विहाय सूर्योऽस्तं गत इति । तथा सूर्येणोदयत अभितः शयान **उदितः** उदयेन व्याप्तः ब्रह्मचारी शयानस्य यस्य सूर्यरश्मिना संयोगवियोगौ स्त इति भावः । स चेदुक्त**प्रायश्चित्तमकुर्वाण** एवं तिष्ठे**देनसा** पापेन **महता युक्तः स्यादि**ति पूर्वपापस्यावश्यफलभागिति ।।२२१।।

(५) **नन्दनः** । अवश्यकर्तव्यतामस्य प्रायश्चित्तस्याह **सूर्येणेति** ।।२२१।।

(६) **रामचन्द्रः । सूर्येण** सह **शयानः अभिनिर्मुक्तः** सूर्यः अस्तं गतः शयानः सन् **अभ्युदितः** उदितः भवेत् तदा **प्रायश्चित्तं अकुर्वाणः महतैनसा** पापेन **युक्तः** स्यात् ।।२२१।।

(७) **मणिरामः** । प्रायश्चित्ताकरणे पापमाह **सूर्येणेति** ।।२२१।।

(८) **गोविन्दराजः** । **अत्रार्थवादः** ।— **सूर्येण ह्यभिनिम्लुक्त इति** । **सूर्येणाभिनिम्लुक्तः** निम्लोचनेनास्तं गमनेन **शयानः** सन् अभिव्याप्तः अनन्तरोक्तं **प्रायश्चित्तमकुर्वाणः महत्** पापेन **युक्तः स्यात्** ।।२२१।।

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।।
शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि ।।२२२।।

(१) **मेधातिथिः** । एवं महान्दोषोऽभ्युदयनिम्लोचनयोः । तस्मात् **आचम्य** । **प्रयतः** तत्परः । **समाहितः** परिहृतचित्तकर्मविक्षेपः । **शुचौ देशे जपञ्जप्यं** प्रणवव्याहृतिसावित्र्याख्यम् । **उपासीत उभे सन्ध्ये** । सन्ध्ययोरेवात्रोपास्यत्वम् । उपासनं च तत्र भावविशेषः । अथवोभे सन्ध्ये प्रत्युपासीत भगवन्तं सवितारम् । मन्त्रो हि तद्देवत्योऽतस्तमेवोपासीत । संहृतसकलविकल्पस्तद्गतैकमना भवेत् । प्रागुक्तस्य विधेः शेषोऽनुवादः । उपासनं केवलं विधेयम् । अन्ये तु "शुचौ देश इत्येतद्विध्यर्थोऽयं श्लोक" इत्याहुः । तेषां पौनरुक्त्यम् । सर्वस्यैव कर्तव्यस्य "शुचिना कर्म कर्तव्य"मिति विहितम् । अशुचिदेशसम्बन्धे च का शुचिता ? ।। २२२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । प्रयतः** शुचिः **सन्ध्ये उपासीत** सेवेत । प्रयतत्वं शुचिदेशविध्यर्थं, विहितसन्ध्योपासनानुवादः ।। २२२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यस्मादुक्तप्रकारेण संध्यातिक्रमे महत्पापमतः **आचम्येति। आचम्य** पवित्रो नित्यमनन्यमनाः शुचिदेशे **सावित्रीं जपन्नुभे सन्ध्ये विधिवदुपासीत** ॥ २२२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** यतः शयानस्य महत्पापवत्त्वे सन्ध्याऽकरणमेव हेतुरत **आह आचम्येति**। जप्यं गायत्र्याख्यं विधिवदुपासीत। तद्देवतामित्यर्थः ॥ २२२ ॥

(५) **नन्दनः।** अथोक्तमपि संध्याकृत्यमादरार्थं प्रसङ्गादाह **आचम्येति। नित्य**माश्रमान्तरेऽपि। **यथाविधि** प्रातस्तिष्ठेत् सायमासीतेति ॥ २२२ ॥

(७) **मणिरामः। समाहितः** अनन्यमनाः ॥ २२२ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** यत एवमतः **आचम्येति। प्रयतः** शुचिः सन् **समाहितः** संयतेन्द्रियः उपस्पृश्य **शुचौ देशे जपं** कुर्वन् सन्ध्योपासनोक्तविधिना "यावज्जीव**मुभे सन्ध्ये** सेवेते"ति सन्ध्यालोपप्रायश्चित्तप्रसङ्गेनायं सन्ध्योपासनानुवादः। प्रयतत्वं समाहितत्वं शुचिदेशे विध्यर्थम् ॥ २२२ ॥

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित्समाचरेत्।
तत्सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र चास्य रमेन्मनः॥ २२३ ॥

(१) **मेधातिथिः। यदि स्त्री** आचार्याणी। **अवरजः** कनीयान्। आचार्यादुपलभ्य **श्रेयः** धर्मादित्रिवर्गं **समाचरे**त्तत्सर्वमाचरेत्। सम्भवति हि तयोस्तदाचार्यसम्पर्कात्परिज्ञानम्। शूद्रो वाऽऽचार्यभृतक **अवरजः** स यद्युपदिशेत् 'एवं पायुलिङ्गौ मृद्वारिणा प्रक्षाल्येते, निपुणौ हस्तौ प्रक्षालय, विस्मृतस्ते मृद्वारिक्रमः, त्वदीय आचार्योऽसकृन्मया पायुप्रक्षालने जलं ददता दृष्टपूर्वः, पूर्वमद्भिः शौचं करोति ततो मृद्भिः' इत्येवमादि **समाचरे**त्तत्समाचाराद्युपपन्न उपदिशेत्। तथा चाचार्याणी आचमनं शिक्षयेत्। **तत्सर्वमाचरेद्युक्तः** श्रद्धया। न स्त्रीशूद्राचरितमित्यवजानीत। **समाचरेदिति** च समाचारपूर्वक उपदेश एवात्राभिप्रेतः। वक्ष्यति च "धर्मः शौचं . . . समादेयानि सर्वतः" इति (२४०)। आचार्येणैव कदाचिदादिष्टं भवति–ब्राह्मणि आचमय पुत्रस्थानीयमेतं यथाविधिपूर्वकम्'–ब्रूयाच्च 'अस्य मूत्रपुरीषशुद्ध्यर्थं मृद्वारिणी देये' इति। तत्र तदीयवचनमनुष्ठेयम्–एवं मृदो गृहाण, एवमद्भिः प्रक्षालयेति। अथवा गुरुगृहे लोहोपलजलशुद्ध्यादिः स्त्रीशूद्राभ्यां समाचर्यमाणः प्रमाणीकर्तव्यः। एतावदाचारस्य स्त्रीशूद्रसम्बन्धिनः प्रामाण्यार्थोऽयं श्लोको युज्यते। ननु सर्वस्याचारस्यावेदवित्सम्बन्धिनः प्रामाण्यं (कथं) घटते ?। अयुक्तमेतत्। न हि स्वल्पोऽप्याचारः अवेदविदां प्रमाणीभवति। अथास्ति मूलं वेदवित्सम्बन्धः स एव तर्हि प्रमाणम्, किं स्त्रीग्रहणेन ?। न चैवंविधे विषये स्त्रीशूद्राचारस्य प्रामाण्यमभिप्रेतम्।

तथा हि सति प्रामाण्याभिधानप्रकरण एवावक्ष्यत्। तस्माच्छ्रेयःपदार्थनिरूपणार्थोऽयमुपोद्धात इतिः। यद्वाऽऽचार्यवचसां प्रामाण्यानुवादोऽयम्—यत् स्त्रीशूद्रावपि ब्रूयातां तदप्यनुष्ठातुं युक्तम्, किं पुनराचार्योपदिष्टम्। **यत्र चास्य रमे**त्परितुष्येन्**मनः**। 'एतदप्यात्मनस्तुष्टि'रित्यत्र व्याख्यातम्। सर्वथा नास्य श्लोकस्यातीव प्रयोजनमस्ति ॥ २२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अवरजः** शूद्रः। **श्रेयः** साधनं श्रुतिस्मृत्यविरुद्ध **यदाचरेत् तत्स्वयं** प्रयत्नवा**नाचरेत्**। तथा धर्मसाधनत्वेन पौरुषेयवाक्यादवगतेर्यत्राविरुद्धस्य कर्तुं मनोरतिः ॥ २२३ ॥

(३) **कुल्लूकः। यदि स्त्री** शूद्रो वा **किंचिच्छ्रेयो**ऽनुतिष्ठति **तत्सर्वं युक्तो**ऽनुतिष्ठेत्। **यत्र च** शास्त्रानिषिद्धे **मनोऽस्य** तुष्यति तदपि कुर्यात् ॥२२३॥

(४) **राघवानन्दः।** शास्त्राविरुद्धस्त्रीबालाद्याचरितं दृष्टादृष्टश्रेयःसाधनमप्याचरणीयमित्याह **यदीति। अवरजः** कनीयानिति **मेधातिथिः**। तत्र स्त्रीसमभिव्याहारात् शूद्रः शास्त्राविरुद्धे कर्मणि **रमे**त्तोपमागच्छेत् ॥ २२३ ॥

(५) **नन्दनः।** शास्त्राविरुद्धमनुपदिष्टमपि **श्रेयो** लोकप्रसिद्धमाचरितव्यमित्याह **यदि स्त्रीति। अवरजः** शूद्रः। **यत्र वाऽस्य रमेन्मनः** सर्वमाचरितुमशक्तो यत्रास्य मनसो रतिरस्ति तदाचरेत् ॥ २२३ ॥

(६) **रामचन्द्रः। यदि स्त्री श्रेयः** धर्मं **किंचित्समाचरेत्** तद्धर्मं **सर्वं युक्तः** सन् **आचरेत्** स्वयं **यदि अवरजः** लघु किंचित् **श्रेयः** धर्मं **समाचरेत् तत् आचरेत् यत्र** यस्मिन्धर्मे **मनो रमेत्** तं धर्मं समाचरेद्वा ॥ २२३ ॥

(७) **मणिरामः। अवरजः** शूद्रः। यत्र च शास्त्रानिषिद्धे ॥ २२३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। यदीति। स्त्री**शूद्रावपि **यच्छ्रेयो** वक्ष्यमाणं शास्त्रविरुद्धमनुतिष्ठतः तदपि तयोः सकाशात् दृष्ट्वा **युक्तो** यत्नवान् अनुतिष्ठेत्। तथा यत्र च शास्त्रीयपदार्थे जपादौ **मनोऽस्य** परितुष्येत् तत् समाचरेत् ॥ २२३ ॥

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च ॥
अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यत्प्रशस्यं यदाचर्यमाणं दृष्टादृष्टे नोपहन्ति यच्छ्रेयो लोके उच्यते, किं पुनस्तदिति सहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे। नायं वेदमूलोऽर्थो नाचार्यादिशब्दवत्पदार्थकथनम्। किं तर्हि? श्रेयोऽर्थी सर्वः पुरुषः प्रवर्तते। तत्रेदमुच्यते—इदं श्रेयः एतदर्थं यत्नः कर्तव्यः।

तत्र मतान्तराणि तावदुपन्यस्यति। केषाञ्चिन्मतं **धर्मार्थौ श्रेयः**। **धर्मः** शास्त्रविहितौ विधिप्रतिषेधौ। **अर्थः** गोभूमिहिरण्यादिः। एतदेव **श्रेयः** एतदधीनत्वात्पुरुषप्रीतेः। अपरं मतं **कामार्थाविति**। **काम**स्तावन्मुख्य एव पुरुषार्थः। प्रीतिर्हि **श्रेयः**। **अर्थो**ऽपि तत्साधनत्वात्। एवं हि **चार्वाका** आहुः—'काम एवैकः पुरुषार्थस्तस्य साधनमर्थः धर्मोऽपि यद्यस्ति'। **धर्म** एव सर्वेभ्यः श्रेयान्सर्वस्य तन्मूलत्वाच्च। उक्तं च "धर्मादर्थश्च कामश्च" इति। **अर्थ** एवेति वणिजः प्रयोगजीविनः। सिद्धान्तस्तु **त्रिवर्ग इति तु स्थितिः**। अतो धर्माविरोधिनावर्थकामावपि सेवितव्यौ न तद्विरोधिनौ। तथा च **गौतमः** (अ० ९ सू० ४६)। "न पूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णानफलान्कुर्यात् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः" इति। त्र्यात्मको वर्ग**स्त्रिवर्गः**। त्रिषु समुदितेष्वयं रूढः॥ २२४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र प्रसंगेन पुरुषार्थं निरूपयति **धर्मार्थाविति**। **धर्मार्थयोरेव** प्रयत्नसंभवात्। धर्मस्याप्यर्थद्वारा कामहेतुत्वेनैवोपादेयत्वं। तेन कामस्ततः साक्षात् न हेतुरर्थश्च, हेतुरित्यन्ये। धर्मस्य सर्वमूलत्वात् **धर्म** एवेत्यन्ये। इह लोकेऽर्थ एव कामहेतुतया श्रेयानित्यन्ये। स्वमतमाह **त्रिवर्ग इति**। अन्योन्यवादिकथितयुक्तिभिस्त्रयाणां पुरुषार्थानां वर्गः समूहः श्रेयः मोक्षार्थिनो विरलप्रचारत्वेनात्र मोक्षो न गणितः॥ २२४॥

(३) **कुल्लूकः**। श्रेय एव हि *धर्मार्थौ तद्दर्शयति **धर्मार्थाविति**। **धर्मार्थौ** श्रेयोऽभिधीयते कामहेतुत्वादिति केचिदाचार्या मन्यन्ते। अन्ये त्वर्थकामौ सुखहेतुत्वाच्छ्रेयोऽभिधीयते। धर्म एवेत्यपरे, अर्थकामयोरप्युपायत्वात्। अर्थ एवेहलोके श्रेय इत्यन्ये, धर्मकामयोरपि साधनत्वात्। संप्रति स्वमतमाह—धर्मार्थकामात्मकः परस्पराविरुद्धस्त्रिवर्ग एव पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चयः। एवं च बुभुक्षून्प्रत्युपदेशो न मुमुक्षून्मुमुक्षूणां तु मोक्ष एव श्रेय इति षष्ठे वक्ष्यते॥ २२४॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्र किं श्रेय इत्यपेक्षायां मतभेदेन पूरयति **धर्मेति**। **स्थितिः** शास्त्रमर्यादा मोक्षरूपश्रेयसावेक्ष्यमाणत्वात्। **श्रेयः** सोपाधिकसुखं तदुपायौ **धर्मार्थाविति** केचित्। **कामार्थावित्यपरे**। कामः शब्दादिविषयोपभोगः। **अर्थो** धनमिति तद्द्वयं श्रेय इति केचित्, **धर्मः** पारत्रिकसुखोपायः। ऐहिकसुखोपायोऽर्थः श्रेयः, **स्वमतं** तु श्रेयो धर्मार्थकामात्मक**स्त्रिवर्ग** इति॥ २२४॥

(५) **नन्दनः**। पुनरत्र श्रेयःशब्देन विवक्षितोऽर्थ इत्यत्राह **धर्मार्थाविति**। कैश्चिद्**धर्मार्थौ** श्रेय उच्यते, कैश्चित्**कामार्थौ**। कैश्चित् **धर्म एव**, कैश्चिद**र्थ एव**। परस्पराविरुद्ध**स्त्रिवर्गः**। **स्थितिः** सिद्धान्तः। विरोधे तुल्यबलाबलं वक्ष्यति। काम

---

* हि धर्मार्थौ=किम् (अ)

एव श्रेयो धर्मकामौ वा श्रेय इति संभवतोरपि पक्षयोर्हेयत्वमनुपन्यासादेव सूचितम् ।। २२४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **धर्मार्थौ** श्रेयः उच्यते । कस्यचिन्मते यदा **कामार्थौ धर्म** एव वा कस्यचिन्मते **अर्थ** इव इह भवेत् श्रेयः इति **त्रिवर्ग**स्थितिः ।। २२४ ।।

(७) **मणिरामः। धर्मार्थौ श्रेय** इति केचित् आचार्या मन्यन्ते, कामहेतुत्वात्। अर्थकामौ श्रेयः, सुखहेतुत्वात् । अपरे तु धर्म एव श्रेयः, अर्थकामयोरपि हेतुत्वात्। अर्थ एव लोके श्रेय इत्यन्ये, धर्मकामयोरपि हेतुत्वात् । स्वमतमाह **त्रिवर्ग इति। त्रिवर्गः** धर्मार्थकामात्मकः परस्पराविरुद्धः पुरुषार्थतया **श्रेयः। इति तु स्थितिः** निश्चयः ।। २२४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। 'श्रेय आचरेदि'त्युक्तं, किं तच्छ्रेय इत्यत आह **धर्मार्थाविति। धर्मार्थौ श्रेय** इति **कैश्चिदुच्यते**। परलोकेहलोकयोः यथाक्रमं, तयोः कर्मनिमित्तत्वात् । **कामार्था**वित्यपरैः कथ्यते, प्रत्यक्षतः तयोरेव पुरुषार्थसाधकत्वोपलभ्यात्' **धर्म एवे**त्यन्यैः भाष्यते अर्थकामयोस्तन्मूलत्वश्रवणात् । अर्थ एवेहलोके श्रेय इत्यन्यैः अभिधीयते । तत एव धर्मकामसिद्धेः । एवं मतान्तराण्युक्त्वा स्थितपक्षमाह **त्रिवर्ग इति तु स्थितिरिति**। धर्मार्थकामरूपत्र्यात्मको वर्गः श्रेय इत्युच्यते । इत्येष एव निश्चयः। परस्पराविरोधेन त्रयाणामपि पुरुषार्थसाधकत्वात्। न च ब्रह्मचारिणः कामसेवनं अतो नोपदिश्यते श्रेयःपदार्थनिरूपणपरत्वात् ।। २२४ ।।

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः।।
नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ।। २२५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अन्योऽपि न कश्चिदवमन्तव्यः, एते पुनर्विशेषतः। प्रायश्चित्ताधिक्यमत्रेत्यर्थः। **आर्तेन** तैः पीडितेनापि । **अवमान**मवज्ञा, प्राप्तायाः पूजाया अकरणं न्यक्कारश्चानादराख्यः। ब्राह्मणग्रहणं पूरणार्थम् ।।२२५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **आर्तेन** तैः पीडितेन ।। २२५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **आचार्यो** जनको जननी **च भ्राता च** सगर्भो ज्येष्ठः **पीडितेनाप्यमी नावमाननीयाः विशेषतो ब्राह्मणेन** यस्मात् ।। २२५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। आचार्यादीनामनवज्ञाशुश्रूषयोरावश्यकत्वं विदधत्तान् 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादि'ति न्यायेन देवतालोकाग्निदृष्टया महीकर्तुमनुवदति **आचार्यश्चेत्यष्टभिः**। आचार्यादिषु ब्रह्मदृष्टिः कार्या तेषामुत्कर्षावाप्त्यै इति न्यायार्थः ।। २२५ ।।

(५) **नन्दनः**। अत्र हेतुमाह **आचार्य इति। ब्रह्मणो** वेदस्य **मूर्ति**राधाराधेययोरविनाभावसामान्यात् ।। २२५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **एते** आचार्यादयः **आर्तेनापि** पुंसा **नावमन्तव्याः** न तिरस्कारणीयाः **ब्राह्मणेन विशेषतः** नावमन्तव्याः ॥ २२५ ॥

(७) **मणिरामः**। **भ्राता** स्वः सगर्भो ज्येष्ठः। **आर्तेनापि** एतैः पीडितेनापि **अमी नावमंतव्याः** ॥ २२५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **आचार्यश्च पिता चैवेति**। **आचार्यपितृमातृ**ज्येष्ठभ्रातरः पीडितेनाऽपि क्षत्रियादिना **नावमाननीयाः** विशेषतो ब्राह्मणेन नान्येषां तन्मूलत्वाद्धर्मानुष्ठानस्यातिप्रसंगः स्याद्यस्मादिति ॥ २२५ ॥

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ॥
माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥ २२६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वस्यायमर्थवादः। यत्परं ब्रह्म वेदान्तोपनिषत्प्र**सिद्धं** तस्य **आचार्यो मूर्तिः** शरीरम्। मूर्तिरिव मूर्तिः। **प्रजापते**र्हिरण्यगर्भस्य **पिता**। येयं पृथिवी सैव **माता,** भारसहत्वसामान्यात्। **भ्राता** च **स्वः** सोदर्यः **आत्मनः** क्षेत्रज्ञस्येति प्रशंसा। एते सर्वे देवतारूपाः महत्त्वयुक्ता अवमता घ्नन्ति, प्रसादिता अभिप्रेतैः कामैर्योजयन्ति। एवं तत्समा आचार्यादय इति स्तुतिः ॥ २२६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **ब्रह्मणः** हिरण्यगर्भस्य **मूर्ति**र्देहान्तरम्। वेदोपदेशकत्वसाम्यात्। **प्रजापते**र्मनोः सृष्टिकर्तृत्वसाम्यात्। **पृथिव्या मूर्तिः** आधारत्वसाम्यात्। **भ्राता स्वः** सोदरः **आत्मनो मूर्ति**रेकसृष्टत्वात् ॥ २२६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **आचार्यो** वेदान्तोदितस्य **ब्रह्मणः** परमात्मनो **मूर्तिः** शरीरं, **पिता** हिरण्यगर्भस्य **माता** च धारणात्**पृथिवीमूर्तिः भ्राता** च **स्वः** सगर्भः क्षेत्रज्ञस्य तस्माद्देवतारूपा एता नावमन्तव्याः ॥ २२६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्र कः कस्य मूर्तिरित्यपेक्षां पूरयति **आचार्य इति**। **ब्रह्मणः** परमात्मनो **मूर्ति**र्मूर्च्छितावयवतया शरीरं **प्रजापते**र्हिरण्यगर्भस्य। अथवा **ब्रह्मणो** हिरण्यगर्भस्य **प्रजापते**र्विराजः। **मातु**रिव **पृथिव्या**धारकत्वा**दात्मनः** क्षेत्रज्ञस्य स्वः सगर्भः ॥ २२६ ॥

(५) **नन्दनः**। नियमान्तरमाह **आचार्यश्चेति** ॥ २२६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **आचार्यः** ब्राह्मणः परमात्मनः **मूर्ति**र्वा वेदस्य **मूर्ति**र्वा ज्ञेयः प्रजापतेः हिरण्यगर्भस्य परमेष्ठिनः **मूर्तिः भ्राता स्वमूर्तिः** आत्मनः मूर्तिः ज्ञेया ॥ २२६ ॥

(७) **मणिरामः**। **ब्रह्मणः** परमात्मनः। **प्रजापतेः** हिरण्यगर्भस्य ॥ २२६ ॥

(८) **गोविन्दराजः । आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिरिति ।** ब्रह्मोपदेशोत्पादन-साधारणैकोदरनिवासालम्वनमेतदेषां ब्रह्मादिशरीरत्वाभिधानं प्रकृतविध्यर्थवादार्थम् **ब्रह्माप्रजापती** परमात्महिरण्यगर्भौ **स्वः** सोदर्यः ।। २२६ ।।

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ।। २२७ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** भूतार्थानुवादेनेयमपरा प्रशंसा । **क्लेशं** दुःखं माता च पिता च न **नृणाम**पत्यानां सम्भवे गर्भात्प्रभृति यावद्दशमाद्वर्षात् । मातुः क्लेशः गर्भधारणम् । प्रसवः प्राणहरः स्त्रीणाम् । जातस्य च संवर्धनयोगः क्लेशः । स सर्वस्य स्वयं संवेद्यः । पितुरप्युपनयनात्प्रभृति आ वेदार्थव्याख्यानात् । **सम्भव**शब्देनात्र गर्भाधानमुच्यते । तद्धि न क्लेशावहम्, किं तर्हि ? तदुत्तरकालभाविन्य एताः क्रियाः, ता हि क्लेशसाध्याः । **न तस्य** क्लेशस्य **निष्कृति**रानृण्यं प्रत्युपकारसमत्वं **शक्यं कर्तुं वर्षशतै**र्जन्मभिर्बहुभिः, किं पुनरेकेन जन्मना ? । असंख्यधनदानेन महत्या वाऽऽपद उद्धरणेन मातापित्रोर्निष्कृतिरिति ।। २२७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** प्रत्युपकारार्थबुद्ध्यापि मातापित्रोरतिशयेन हितं कार्यमित्याह **यमिति । संभवे** जन्मनि सति । तत्पोषणादिना **निष्कृतिः** कृतप्रतिकृतिः ।। २२७ ।।

(३) **कुल्लूकः । नृणाम**पत्यानां **संभवे** गर्भाधाने सत्यनन्तरं यं **क्लेशं मातापितरौ सहेते तस्य वर्षशतै**रप्यनेकैरपि जन्मभिरानृण्यं कर्तुमशक्यम् । मातुस्तावत्कुक्षौ धारणदुःखं प्रसववेदनातिशयो जातस्य रक्षणवर्धनकष्टं च पितुरधिकान्येवारक्षासंवर्धनदुःखमुपनयनात्प्रभृति वेदतदङ्गाध्यापनादिक्लेशातिशय इति सर्वसिद्धं तस्मात् ।। २२७ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** मातापित्रोः क्लेशं स्मारयन् तयोः शुश्रूषादरमाह **यमिति ।** पितुरपि गर्भाधानसंस्कृतिपोषणाद्यैः क्लेशोऽस्तीति विभावनीयम् । 'सम्यक् लोक्यतापर्यन्तं पुत्रमनुशिष्टलोक्य'मिति श्रुतेः । **निष्कृतिरानृण्यम्** ।। २२७ ।।

(५) **नन्दनः ।** मातापित्रोर्विशेषमाह **यं मातेति । संभवे** वृद्धौ । **नृणां** पुत्राणाम् । **निष्कृतिः** प्रत्युपकारः ।। २२७ ।।

(६) **रामचन्द्रः । सम्भवे** उत्पत्तौ ।। २२७ ।।

(७) **मणिरामः । नृणां** अपत्यानां **निष्कृतिः** आनृण्यम् ।। २२७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । संभवे** गर्भग्रहणे सति तदनन्तरमेवानवरतं यद् दुःखमपत्यानां संवन्धि मातापितरावनुभवतः **तस्यानेकवर्षशतं** प्रत्युपकारकरणेनापि आनृण्यं प्राप्तुं न शक्यते किमुतैकजन्मनेति ।। २२७ ।।

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ॥
तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । तस्मात्तयोर्मातापित्रो**राचार्यस्य च सर्वदा** यावज्जीवं यत्प्रियं तेषां तत्कुर्यात्, न सकृद् द्विस्त्रिर्वा कृत्वा कृती भवेत् । **तेष्वेवा**चार्यादिषु **त्रिषु तुष्टेषु** भक्त्याराधितेषु **तपः सर्वं** बहून्वर्षगणांश्चान्द्रायणादि तपस्तप्त्वा यत्फलं प्राप्यते तत्तत्परितोषादेव लभ्यत इति ॥ २२८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतत्तु कर्तव्यमित्याह **तयोरिति** । **आचार्यस्य चा**ध्यापनोपकारनिष्कृत्यर्थम् । चकाराद्भ्रातुरपि ज्येष्ठस्यात्मतुल्यत्वात् । **तेषु** हि **त्रिष्विति** त्रयाणामवश्याराध्यत्वात् **तपः सम्यक् प्राप्यते** । तच्छुश्रूषाया एव सर्वातिशायिरूपत्वात् ॥२२८॥

(३) **कुल्लूकः** । **तयो**र्मातापित्रोः प्रत्यह**माचार्यस्य** च सर्वदा प्रीतिमुत्पादयेत् । यस्मा**त्तेष्वेव त्रिषु** प्रीतेषु **सर्वं तप**श्चान्द्रायणादिकं फलद्वारेण **सम्यक् प्राप्यते** । मात्रादित्रयतुष्टचैव सर्वस्य तपसः फलं प्राप्यत इत्यादि ॥२२८॥

(४) **राघवानन्दः** । आचार्यस्यानन्यशरणत्वे तयोरिव तद्भरणीयतामाह **आचार्यस्येति** । **त्रिषु** मातृपित्राचार्येषु । **तपः सर्वमिति** तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि क्लेशाय यो वा शुश्रूषुरिति शेषः, तस्य **सर्वं तपः** साध्यत्वात् ॥ २२८ ॥

(५) **नन्दनः** । यत एवं तस्मा**त्तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादिति** । **नित्यं** यावज्जीवम् । सर्वदाऽऽपद्यपि । हि हेतौ । **सर्वं** सर्वाश्रमसाध्यम् ॥ २२८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **तयोः** पित्रोः **प्रियं नित्यं** कुर्यात् । चकारात् ज्येष्ठभ्रातुः च पुनः **आचार्यस्य प्रियं सर्वदा** । **तेष्वेव त्रिषु** मातृपित्राचार्येषु त्रिषु **तुष्टेषु** सत्सु **सर्वं पूर्णं** । **तपः समाप्यते** ॥ २२८ ॥

(७) **मणिरामः** । **समाप्यते** तपसः फलं प्राप्यते ॥ २२८ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । तस्मात्—**तयोर्नित्यमिति** । **मातापित्राचार्याणां** यावज्जीवं **प्रियं कुर्यात्** । न च तपोन्तरासक्त्या तत्प्रियोपेक्षा कार्या । तस्मात् **तेष्वेव** च तुष्टेषु सर्वं **तपः**फलं **सम्यक् प्राप्यते** ॥ २२८ ॥

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ॥
न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । "कथं पुनस्तपःफलमतपसा मात्रादिशुश्रूषया?" यस्मात् एतच्च सर्वोत्तमं **तपो** यत् **तेषां** पादसेवनम् । तैरननुज्ञातो माणवकः **धर्ममन्यं**

तत्सेवाविरोधिनं तीर्थस्नानादिरूपं व्रतोपवासादि च शरीरशोषणया तेषां चित्त-खेदकरम्। ज्योतिष्टोमानुष्ठानेऽप्यनुज्ञा ग्रहीतव्या। यतोऽवमानप्रतिषेधः कृतः। महारम्भेषु च कर्मसु वहुधनव्ययायाससाध्येषु मुह्यमाना अवमन्तव्या भवेयुः। नित्यकर्माऽनुष्ठाने त्वनुज्ञा नोपकारिणी ।। २२९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यतस्तच्छुश्रूषया **परमं तप**स्तेषां शुश्रूषाया असंभव एव, **तैरनुज्ञातोऽन्यं धर्मं** कुर्यात् ।। २२९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **तेषां** मातापित्राचार्याणां परिचर्या **सर्वं** तपोमयं श्रेष्ठम्,अत एव सर्वं तपःफलप्राप्तेर्यद्यन्यमपि धर्मं कथंचित्करोति तदप्येतत्त्रयानुमतिव्यतिरेकेण न कुर्यात् ।। २२९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **अननुज्ञातः** प्रतिषिद्धं अप्रतिषिद्धं कृत्वा निवेदयेदिति वक्ष्यति ।। २२९ ।।

(५) **नन्दनः**। ।। २२९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **तेषां त्रयाणां** आचार्यपितृमातॄणां तैस्त्रिभिः **अनभ्यनुज्ञातः अन्यं धर्मं न समाचरेत्** ।। २२९ ।।

(७) **मणिरामः** ।। २२९ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। यत एवमतः **तेषामिति**। तेषां मात्रादीनां **त्रयाणां** परिचर्या तपोऽन्तरेभ्यः प्रकृष्टं **तपः** मन्वादिभिः कथ्यते। एवं च **तैरननुज्ञातः** नित्यनैमित्तिकवर्जं **अन्यं धर्मं नाचरेत्** ।। २२९ ।।

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।।
त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ।। २३० ।।

(१) **मेधातिथिः**। कार्यकारणयोरभेदादेवमुच्यते। त्रयाणां लोकानां प्राप्तिहेतुत्वात्त **एव त्रयो लोका** उच्यन्ते। **त एव च त्रयः** प्रथमाद्ब्रह्मचर्यादन्ये **त्रय आश्रमाः**। गार्हस्थ्यादिभिस्त्रिभिराश्रमैर्यत्फलं प्राप्यते तत्तैस्त्रिभिस्तुष्टैः। त एव **त्रयो वेदा** वेदत्रयजपतुल्यफलत्वात्। **त एव त्रयोऽग्नयः**। अग्निसाध्यकर्मा-नुष्ठानफलावाप्तेस्तच्छुश्रूषातः। एषाऽपि प्रशंसैव ।। २३० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **त्रयो लोकाः** पृथिव्यंतरिक्षब्रह्म**लोका आश्रमाः** ब्रह्म-चर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थाख्याः। तत्पालनतुल्यफलत्वात् तच्छुश्रूषायाः **एवं** वेदत्वाग्नि-त्वोपचारस्तदध्ययनतदाधानलभ्यकर्मफलस्यैतच्छुश्रूषया सिद्धेः ।। २३० ।।

(३) **कुल्लूकः**। यस्मात्त **एव** मातापित्राचार्यास्**त्रयो लोका** लोकत्रयप्राप्ति-हेतुत्वात् कारणे कार्योपचारः। त एव ब्रह्मचर्यादिभावत्**त्रय**रूपा **आश्रमा** गार्हस्थ्या-

द्याश्रमत्रयप्रदायकत्वात् । **त एव त्रयो वेदा** वेदत्रयफलोपायत्वात् । त **एव हि त्रयो अग्नयो**ऽभिहितास्त्रेतासंपाद्ययज्ञादिफलदातृत्वात् ॥ २३० ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच **त एवेति** । **लोकास्तत्र** लोकावाप्तिहेतुत्वात् ॥ २३० ॥

(५) **नन्दनः । त एव त्रयो** लोका अयं लोको माता जन्मभूमित्वसामान्यात्, अन्तरिक्षलोकः पिता सेककर्तृत्वसामान्यात् । स्वर्गलोक आचार्यस्तत्प्राप्त्युपायापदेशकत्वात् । **त एव त्रय आश्रमाः** । ब्रह्मचर्याश्रमो माता तत्र हि द्वितीयं जन्म । गार्हस्थ्याश्रमः पिता भोगप्रदत्वसामान्यात् । संन्यासाश्रम आचार्यो ब्रह्मलोकप्रापकत्वसामान्यात् । वानप्रस्थाश्रमस्य तु सदारत्वपक्षे पूर्वाश्रमसाधर्म्याददारत्वपक्ष उत्तराश्रमसाधर्म्याच्चोभयोरन्यतरत्रान्तर्भावः । **त एव हि त्रयो वेदाः** । ऋग्वेदो माता ऋचो हि स्त्रियः ताभ्यो हि शरीराण्यजायन्त "ऋग्भ्यो जातां सर्वशो मूर्तिमाहु" (सूर्यता. १।५) रिति श्रुतेः । यजुर्वेदः पिता, विधायकत्वसामान्यात् । सामवेद आचार्यो, ब्रह्मयोनित्वसामान्यात् । तथा हि श्रूयते सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिरिति ॥ २३० ॥

(६) **रामचन्द्रः । त एव हि** आचार्यादयः **त्रयो लोकाः** त्रिलोकस्वरूपाः पूज्या इत्यर्थः । एवं अग्रेऽप्यूह्यम् ॥ २३० ॥

(७) **मणिरामः** । उत्पत्तिहेतुत्वात् त एव त्रयो लोकादिदातारः ॥ २३० ॥

(८) **गोविन्दराजः** । यस्मात्, **त इति** । पृथिव्यन्तरिक्षब्रह्मलोकावाप्तिहेतुत्वात् तच्छुश्रूषायाः **त एव त्रयो लोका** इत्युच्यन्ते । एवं च ब्रह्मचर्यव्यतिरिक्ताश्रमत्रयतुल्यफलत्वात् तत्सेवायाः **त एव त्रय आश्रमाः** । वेदत्रयजपतुल्यफलत्वात् तत्परिचर्यायाः **त एव त्रयो वेदाः** । अग्निसंपाद्यकर्मतुल्यफलत्वात् तदाराधनायाः **त एव त्रयोऽग्नयः** । इति मन्वादिभिरुक्ता इति पूर्वविध्यर्थवादः ॥ २३० ॥

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताऽग्निर्दक्षिणः स्मृतः ॥
गुरुराहवनीयस्तु साऽग्निस्त्रेता गरीयसी ॥२३१॥

(१) **मेधातिथिः** । केनचित्सामान्येनायं पित्रादीनां गार्हपत्यादिव्यपदेशः । **साऽग्नित्रेता** आधानाग्नित्रेता या **गरीयसी** महाफला । त्राणं त्राणार्थमिता प्राप्ता त्रेता इति शब्दव्युत्पत्तिः ॥ २३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । 'अत्र त्रयोऽग्नय' इत्येतत् प्रपञ्चयति **पितेति । गार्हपत्यः** प्राथमिकत्वात्, **दक्षिणाग्निः** पित्राचार्यपेक्षयाऽल्पोपयोगात् । **आहवनीयो** बहूपयोगत्वात् । **सैषाऽग्नित्रेता** अन्यस्यास्त्रेताया **गरीयसी** मान्यतमा ॥ २३१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वैशब्दोऽवधारणे । **पितैव गार्हपत्योऽग्निः, माता दक्षिणाग्निः, आचार्य आहवनीयः** । सेयम**ग्निस्त्रेता** श्रेष्ठतरा स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न वस्तुविरोधोऽत्र भावनीयः ।। २३१ ।।

(४) **राघवानन्दः** । अग्नय इत्युक्तं तद्व्यनक्ति **पितेति** । स्तुतिः, निरग्निकस्याग्निहोत्रफलावाप्त्यर्थं वा । **सेयमग्नित्रेता** गार्हपत्यादित्रितयं **गरीयः** । एवं पिता ऋग्वेदो, माता यजुर्वेदः, आचार्यः सामवेदः, ऋग्वेदो गार्हपत्यः । 'पृथिवी ब्रह्म वे'त्यादिश्रुतौ ऋग्वेदगार्हपत्ययोः साहचर्यात् । ऋग्वेदगार्हपत्याग्न्योर्दृष्टिः पितरि विधीयते । एवं मातरि यजुर्वेददक्षिणाग्न्योः । आचार्ये सामवेदाहवनीययोः ।।२३१।।

(५) **नन्दनः** । 'त एवोक्तास्त्रयोऽग्नय' इति यदुक्तं तत्रायं विभागक्रम इत्यत्राह **पिता वा इति** । **गार्हपत्योऽग्निः** पितास्मिंल्लोके भोगप्रदत्वसामान्यात् । तथा हि ब्राह्मणं "स्वदितं तोकाय तनयाय पितुं पचे"ति । **दक्षिणोऽग्निर्माता** "अन्नमेवास्मै श्रद्दधतीति" श्रुतेः । आहवनीय आचार्योऽमुष्मिल्लोके भोगप्रदत्वसामान्यात् । तथाहि श्रुतिः "अमुष्मिन्नाहवनीय"इति ।।२३१।।

(६) **रामचन्द्रः** । **पिता गार्हपत्याग्निरूपः** । **माता दक्षिणाग्निरूपा** । **गुरुः आहवनीयाग्निरूपः** । सोऽग्निः **अग्नित्रेता** त्रयाणां समूहः त्रेता । **गरीयसी** पूज्या ।।२३१।।

(७) **मणिरामः** । कः कस्य लोकादेः प्राप्तिहेतुरित्याह **पितेति** त्रिभिः ।।२३१।।

(८) **गोविन्दराजः** । **पिता वै गार्हपत्योऽग्निरिति** । गार्हपत्यात् हविषां संभवः, अस्य च पितुः सकाशात् । दक्षिणाग्नेश्च गुणत्वं, मातुश्च पितृपरतन्त्रत्वम् । आहवनीयस्य यागनिर्वर्तकत्वं प्राधान्यम् । आचार्यस्याप्यखिलपुरुषार्थकारित्वात् प्राधान्यमितेवं किञ्चित्सामान्यमाश्रित्यायमेषां अग्निव्यपदेशः । अग्निभ्यश्चैषामुपकरोति **साऽग्नित्रेता** त्राणार्थमिव गुरुतरेति । अयमप्यर्थवादः ।। २३१ ।।

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीन् लोकान् विजयेद्गृही ।।
दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्दिवि मोदते ।। २३२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **एतेष्वप्रमाद्यन्**नाराधनेऽस्खलन् । तथा च तदाराधनात्**त्रीन् लोकाञ्जये**त्स्वीकुर्यादाधिपत्यमाप्नुयात् । **गृही**, गृहस्थावस्थस्य हि पुत्रस्य पित्रादीनां तत्कृतमाराधनमुपयुज्यते । तदा हि तौ वृद्धौ भवतः । **दीप्यमानः** शोभमानः प्रकाशमानो वा स्वेनैव तेजसा । **देववदादित्यवद्दिवि** लोके **मोदते** ।। २३२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अप्रमाद्यन्**नप्रमत्तः शुश्रूषमाणः । **गृही** गृहस्थः । अपीत्यध्याहार्यम् ।। २३२ ।।

---

(२३२) वि=स (ल, र)

(३) **कुल्लूकः**। **त्रिष्विति**। एतेषु त्रिषु प्रमादमकुर्वन्ब्रह्मचारी तावज्जयत्येव। **गृहस्थोऽपि त्रींल्लोकान्विजयते**। संज्ञापूर्वकस्यात्मनेपदविधेरनित्यत्वान्न 'विपराभ्यां जे:'इत्यात्मनेपदम्। त्रींल्लोकान् विजयेदिति त्रिष्वाधिपत्यं प्राप्नोति। तथा **स्ववपुषा** प्रकाशमानः सूर्यादिदेववद्दिवि हृष्टो भवति ॥ २३२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **अप्रमाद्यन्निति** च्छेदः। **दीप्यमानः** परान् द्योतयन्निति स्वर्गे ॥ २३२ ॥

(५) **नन्दनः**। न केवलं ब्रह्मचारिणामयं धर्मः, किं तूत्तरेषामपीति प्रदर्शितं **गृहीति** ॥ २३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **त्रिषु** एतेषु **अप्रमाद्यन्** सावधानतया तिष्ठन् **त्रीन् लोकान् गृही सञ्जयेत्** ॥ २३२ ॥

(७) **मणिरामः**। **अप्रमाद्यन्** प्रमादमकुर्वन् ॥ २३२ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **त्रिष्विति**। **एतेषु त्रिषु** शुश्रूषायामस्खलन् **त्रीन् लोकान्** वक्ष्यमाणान् जयेत् **गृही** आधिपत्येन स्वीकुर्यात्। ततः स्वदेहेन कान्तियुक्तेन ज्वलनादित्यादिदेववत् सुखं द्युलोके भवति। गृहस्थस्याप्ययं धर्मः इति दर्शयितुं **गृहीत्युक्तम्** ॥ २३२ ॥

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ॥
गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥२३३॥

(१) **मेधातिथिः**। अयं लोकः पृथिवी। भारसहत्वात्तुल्या माता पृथिव्याः। **पितृभक्त्या** मध्यमो लोकोऽन्तरिक्षम्। प्रजापतिः पितोक्तः। मध्यमस्थानश्च प्रजापतिर्नैरुक्तानाम्। स हि वर्षकर्मणां प्रजानां पाता वा पालयिता वा। **ब्रह्मलोकमा**दित्यलोकम्। आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः। **लोकः** स्थानविशेषस्त**मश्नुते** प्राप्नोति। अर्थवादा एते। तत्र नाभिनिवेष्टव्यम्। न च लोकाधिपत्यकामस्य तदाराधनाधिकारः। नायं काम्यो विधिः। पितृत्वमेवात्र निमित्तम्, अकरणे शास्त्रातिक्रमः ॥२३३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मध्यमं** भूलोकादूर्ध्वं ब्रह्मलोकादधः ॥२३३॥

(३) **कुल्लूकः**। **इमं** भूर्लोकं **मातृभक्त्या पितृभक्त्या मध्यमम**न्तरिक्षमाचार्यभक्त्या तु हिरण्यगर्भलोकमेव प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। 'त्रीन् लोकान्विजये'दित्युक्तं केन कं जयतीत्यपेक्षायामाह **इममिति**। **इमं** भूर्लोकं **मध्यमं** भुवर्लोकं 'आचार्यो ब्रह्मलोकेश' इत्युक्तेर्ब्रह्मलोकम् ॥ २३३ ॥

(६) **रामचन्द्रः । इममिति।** इमं लोकं भूर्लोकं मध्यमं स्वर्लोकं गुरुशुश्रूषया **ब्रह्मलोकं एव**ममुना प्रकारेण त्रीन् लोकान् **समश्नुते** प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

(७) **मणिरामः । इमं लोकं** भूर्लोकं **मध्यमं** भुवर्लोकम् ॥ २३३ ॥

(८) **गोविन्दराजः । इममिति । मातृपित्राचार्य**शुश्रूषाभिः पृथिव्यन्तरिक्ष-**ब्रह्मलोकान्** प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ॥
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

(१) **मेधातिथिः । आदृताः** सत्कृताः । आदृतवचनेन प्रत्युपकारपरत्वं लक्ष्यते । यो ह्यादृतो भवति स परितुष्टः प्रत्युपकाराय यतते । अथवा **आदृताः** परितुष्ट उच्यते । धर्मस्य चानन्त्यात्परितोषानुपपत्तेः फलदानोत्सुकत्वं लक्ष्यते । सर्वाणि तस्य कर्माण्याशु फलदायीनि भवन्ति । **यस्यैते त्रय आदृताः** शुश्रूषया परितुष्टाः । एतैस्त्वनाराधितैर्यत्फलकामेन किञ्चित् क्रियते शुभं कर्म तत्सर्वं निष्फलम् । **सर्वाः क्रियाः** सर्वाणि श्रौतस्मार्तानि कर्माणि । अर्थवादोऽयम्,—पुरुषार्थो ह्याराधनविधिः । तदतिक्रमे पुरुषः प्रत्यवयन्महता पापेन कर्मोपार्जितेऽपीष्टफलभोगे प्रतिबध्यते । अत उच्यते **सर्वास्तस्याफलाः क्रिया** इति ॥ २३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । सर्वे धर्मा** यागाद्याः । **आदृताः** आदरेण कृताः । **अफला** अल्पफलाः ॥ २३४ ॥

(३) **कुल्लूकः । यस्यैते त्रयो** मातृपित्राचार्या आदृताः सत्कृतास्तस्य **सर्वे धर्माः** फलदा भवन्ति । **यस्यैते त्रयोऽनादृतास्तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्तकर्माणि निष्फलानि भवन्ति** ॥ २३४ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** पुनरपि त्रयाणां शुश्रूषां स्तुतिनिन्दाभ्यां विधत्ते **सर्वे इति द्वाभ्याम् । आदृता** आदरेण वृताः स्युः **अफलाः क्रियाः** तदाचरितं पुण्यमात्रं निष्फलमित्यर्थः ॥ २३४ ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** एते त्रय आचार्यादयः **यस्य पुंसः आदृताः** मानार्हा भवन्ति **तस्य** सर्वे **धर्मा आदृता भवन्ति,** तद्यथा तेन पुंसा सर्वे धर्मा आदृता इत्यर्थः। **यस्य एते त्रयः अनादृताः** भवन्ति तस्य **सर्वाः क्रियाः अफला भवन्ति** इत्यर्थः ॥ २३४ ॥

(७) **मणिरामः । आदृताः** सत्कृताः, धर्मा आदृताः फलदाः ॥ २३४ ॥

(८) **गोविन्दराजः । सर्व इति । सर्वे** यागादयो **धर्माः तस्य** फलदानोन्मुखा भवन्ति येन मातृपित्राचार्या **आदृताः** आराधिताः । येन पुनरेते न परितोषिताः **तस्य सर्वा** यागादिक्रिया **निष्फला** इति शुश्रूषाविध्यर्थवादः ॥ २३४ ॥

यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।।
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ।। २३५ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** उक्तार्थोऽयं श्लोकः । **नान्यं** समाचरेद्दृष्टमदृष्टं वा तदनुज्ञानमन्तरेणेत्युक्तम् । **तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्** । **प्रियहिते रतः** । प्रियं च हितं च, तत् । यत्प्रीतिकरं तत् **प्रियम्** यत्पालनं तद् **हितम्** ।। २३५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **नान्यत्** तच्छुश्रूषाविरोध्याचरेत् । **हित**मप्रियमप्यु-दर्कशुद्धम् ।। २३५ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ते त्रयो यावज्जीवन्ति तावदन्यं धर्मं स्वातंत्र्येण नानुतिष्ठेत् । तदनु**ज्ञया** तु धर्मानुष्ठानं प्राग्विहितमेव किंतु तेष्वेव प्रत्यहं **प्रियहितपरः शुश्रूषां तदर्थे** प्रीतिसाधनं । **प्रियं** भेषजपानादिवत्, आयत्यामिष्टसाधनं **हितम्** ।। २३५ ।।

(४) **राघवानन्दः** । **प्रियहिते** इह प्रीतिसाधनं प्रियम् । आयत्यामिष्टसाधनं हितमिति ।। २३५ ।।

(५) **नन्दनः** । **नित्यं** यावज्जीवम् ।। २३५ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **त्रयः** यावज्जीवेयु**स्तावदन्य**धर्मान्न **समाचरेत्** ।।२३५।।

(७) **मणिरामः** । **अन्यं** तदननुज्ञया न कुर्यात् । आज्ञया तु कुर्यादेव ।।२३५।।

(८) **गोविन्दराजः** । मातृपित्राचार्येषु **जीवत्सु अन्यं धर्मं नाचरेत्** । किं तर्हि ? **तेष्वेव** सर्वदा वर्तमानभविष्यदुपकारतः **कुर्यादिति** प्रकृतविध्यर्थवादः । "तेषां त्रयाणामि"त्येतत्सिद्धस्यैवास्य पुनरभिधानं प्रकृतविधिदार्ढ्यार्थम् ।।२३५।।

तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत् ।।
तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ।।२३६।।

(१) **मेधातिथिः** । परत्र जन्मान्तरे यस्य फलं भुज्यते **तत्पारत्र्यम्** । छान्दसं रूपमेतत् । शुश्रूषाया अविरोधेनान्यं यं यं धर्मं समाचरेत्तं तं **निवेदयेत्तेभ्यस्तान्** ज्ञापयेत् । अनुपरोधग्रहणमेवमर्थं कृतम् । यत्तेषां विरोधि तत्र नैवानुज्ञां दापयितव्याः । कश्चिदृजुप्रकृतिरभ्यर्थ्यमान आत्मपराधर्ममवगणय्यानुजानाति, तन्निवृत्त्यर्थमेतत् । **मनोवचनकर्मभिः** । न निवेदनमदृष्टार्थमपि तु यादृशमनुज्ञानं तादृशमेव कर्मणा दर्शयेत् । अथवैवं सम्बन्धः कर्तव्यः—**मनोवचनकर्मभिः पारत्र्यं यद्यदाचरेत्तत्तन्निवेदयेत्तेभ्य** इति ।।२३६।।

---

२३५ नान्यं=नान्यत् (ल, र) । (क, ग, घ, च, ख,) एतेषु पुस्तकेषु नान्यं एवोहि पाठः । परंतु नान्यं गृहीत्वा नान्यं समाश्रयेत् ईदृशः श्लोकः अपेक्षितः । नान्यं समाचरेत् इत्थं असंगत इति भाति ।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तेषामनुपरोधेन** दुःखाजननेन **पारत्र्यं निवेदयेत्** पर-लोकार्थं **तेभ्यः** एतत्फलं तेषामस्त्विति **मनसा वचनेन** च **कर्मणा** हस्तोदकादिदानेन **निवेदयेत्** । यद्वा **मनोवचनकर्मभिर्यदाचरेदि**त्यन्वयः । परसंबन्धस्य तथैव सिद्धेः । न त्वत्र निवेदनं ज्ञापनमात्रम् । "यत्किंचित्कर्मसंयुक्तमाचरामि युधिष्ठिर । मातापित्रो-र्गुरोश्चैव तत्सर्वं विसृजाम्यहम्" ।। **इतीतिहासे** दर्शनात् ।।२३६।।

(३) **कुल्लूकः** । तेषां शुश्रूषाया अविरोधेन तदनुज्ञातो यद्यन्**मनोवचनकर्मभिः** परलोकफलं कर्मानुष्ठितं तन्मयैतदनुष्ठितमिति पश्चा**त्तेभ्यो निवेदयेत्** ।।२३६।।

(४) **राघवानन्दः** । 'धर्ममाचरेदि'त्युक्तं, अप्रतिषिद्धः सन् यदाचरेत् तन्निवेद-येदेवेत्याह **तेषामिति । अनुपरोधेना**पीडया **पारत्र्यं** परलोकफलकं **मनोवचनकर्मभि-**रित्युभयत्राचरणे निवेदने च संबध्यते ।।२३६।।

(५) **नन्दनः** । **पारत्र्यं** परलोकहितम् ।।२३६।।

(६) **रामचन्द्रः** । **तेषां** त्रयाणा**मनुपरोधेन यत्पारत्र्यं** पारलौकिकं धर्मं **तेभ्यः** त्रिभ्यः **मनोवाक्कायकर्मभिः निवेदयेत्** ।।२३६।।

(७) **मणिरामः** । **तेषामनुपरोधेन** शुश्रूषाया अविरोधेन **पारत्र्यं** परलोक-फलम् । **तेभ्यः निवेदयेत्** मयैतत्कर्म कृतमिति पश्चात्तेभ्यो निवेदयेत् ।।२३६।।

(८) **गोविन्दराजः** । **तेषामिति** । तच्छुश्रूषाऽविरोधेन परलोकार्थं यागार्थं **यद्यदाचरेत्** तत्तदेषां तत्फलं स्यादित्येवं मनोवाक्कायव्यापारेण **तेभ्यो** दद्यात् ।।२३६।।

त्रिष्वेतेष्विति कृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।।
एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ।। २३७ ।।

(१) **मेधातिथिः । इति**शब्दः समाप्तिवचनः कात्स्न्र्यं गमयति । यत्किञ्चन **पुरुषस्य** कर्तव्यं यावान्कश्चन पुरुषार्थः स **एतेष्वाराधितेषु समाप्यते** परिपूर्णमनुष्ठितो भवति । **एष धर्मः परः** श्रेष्ठः **साक्षात्**त्वेन । **अन्य**श्चाग्निहोत्रादि**रूपधर्मः** प्रतिहार-स्थानीयो न साक्षाद्राजवत् इति प्रशंसा । अवमानप्रतिषेधः, प्रियहितकरणं, तद्विरोधिनः कर्तव्यस्याननुष्ठानम्, अविरोधिनोऽप्यननुज्ञातस्य च । परिशिष्टः श्लोकसंघातोऽर्थवादः ।। २३७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । कृत्यं** कृत्यप्रकारः । **साक्षाद**भिलषितफलः । **अन्यो** यज्ञादिस्तेषु जीवत्सु **उपधर्मः** ।। २३७ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **इति**शब्दः कात्स्न्र्ये । **हि**शब्दो हेतौ । यस्मादेतेषु **त्रिषु** शुश्रूषितेषु **पुरुषस्य** सर्वश्रौतस्मार्तकर्तव्यं संपूर्णमनुष्ठितं भवति । तत्फलावाप्ते-

तस्मादेव श्रेष्ठो **धर्मः साक्षात्**सर्वपुरुषार्थसाधनः। **अन्य**स्त्वग्निहोत्रादिप्रतिनियत-स्वर्गादिहेतुरूपधर्मो **जघन्यधर्म** इति शुश्रूषास्तुतिः ।। २३७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। एतदाचरणेनैव कृतकृत्यो भवतीत्याह **त्रिष्विति**। **अन्य**स्तद्भिन्नो यः स **उपधर्मो**ऽन्यधर्मोऽधर्मः पाखण्डधर्मो वा ।। २३७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। एतेषु त्रिषु पुरुषस्य इतिकृत्यं** हि **समाप्यते। अन्यः उपधर्मः** पाषण्डधर्म इत्यर्थः ।। २३७ ।।

(७) **मणिरामः**। इतिशब्दः कार्त्स्न्ये, **हि**शब्दो हेतौ, **हि** यस्माद्धेतोः **एतेषु त्रिषु** शुश्रूषितेषु **इतिकृत्यं समाप्यते** फलदं भवति, तस्माद्धेतोः **एषः** शुश्रूषा-रूपः **धर्मः साक्षात् परः** सर्वपुरुषार्थसाधनः **अन्यः** अग्निहोत्रादिः **उपधर्मः** जघन्यः। इयं शुश्रूषास्तुतिः ।। २३७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। त्रिष्विति**। यस्मान्मात्रादिष्वाराधितेषु यावत्किञ्चित् यागादिकर्तव्यं तत्सर्वं **पुरुषस्य** परिपूर्णं भवति। यस्मा**देष साक्षात्** प्रकृष्टो **धर्मः** अग्निहोत्रादिः गौण इति मन्वादिभिरुच्यते इति प्रकृतविध्यर्थवादः ।। २३७ ।।

श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।।
अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ।। २३८ ।।

(१) **मेधातिथिः। श्रद्दधान** आस्तिक्योपगृहीतान्तरात्माऽभियुक्तो यः शिष्यः स **शुभां विद्यां** न्यायशास्त्रादितर्कविद्याम्। अथवा या शोभते केवलं सा विशदकाव्यभरतादिविद्याविभूषिता—मन्त्रविद्या वा न धर्मोपयोगिनी—**तामवरादपि** हीनजातीयादप्या**ददीत** शिक्षेत। न त्वत्र **शुभा** वेदविद्या वेदितव्या, आपदि विधिर्भविष्यति (२४१), अनापदि तु नैवेष्यते। या त्वशुभा शाम्भवी मायाकुहकादि वा तां न क्वचित्। **अन्त्य**श्चाण्डालस्तस्मादपि यः **परो धर्मः** श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परोऽन्यः लौकिकः। धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि प्रयुज्यते। 'एषोऽत्र धर्म' इति यदि चाण्डालोऽपि ब्रूते—'अत्र प्रदेशे मा चिरं स्थाः', 'मा वाऽस्मिन्नम्भसि स्नासीः', 'एषोऽत्र ग्रामीणानां धर्मः, राज्ञा कृता वा मर्यादे'ति—न चैवं मन्तव्यम्—'उपाध्याय-वचनं मया कर्तव्यं धिक् चाण्डालं जाल्मं यो मां नियुङ्क्त' इति। न पुनरियं बुद्धिः कर्तव्या—**परो धर्मो** ब्रह्मतत्त्वज्ञानम्। न हि चाण्डालादेस्तत्परिज्ञानसम्भवः, वेदार्थ-वित्त्वाभावात्। न चान्यतस्तत्सम्भवः। न हि वृश्चिकमन्त्राक्षरवद्ब्रह्मोपदेशोऽस्ति।

स्त्रीरत्नमिव। स्त्री चासौ रत्नं च तदिति वा। "उपमितं व्याघ्रादिभिः" (पा० सू० २।१।५६), "विशेषणं विशेष्येणेति" (पा० सू० २।१।५७) वा। यदा यत्किञ्चिदुत्कृष्टं वस्तु तद्रत्नमुच्यते तदा विशेषणमिति। अथ तु मरकतपद्म-रागादीन्येव रत्नशब्दवाच्यानि उत्कर्षसामान्यादन्यत्र प्रयोगः, तदोपमितमिति। या

स्त्री कान्तिसंस्थानलावण्यातिशयवती अथ धान्यबहुधनसुतादिशुभलक्षणा सा **दुष्कुलाद्धी**नक्रियादेरप्यानेया। 'अब्राह्मणा'दित्यस्य (२४१) विधेरयमुपोद्घातः। अलाभेन तु प्रदर्शितः ॥ २३८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। शुभां** वैदिकीं **अवरात्** बलात् श्रद्दधानो बाल्यादिना तत्राश्रद्धा न कार्येत्यर्थः। **अन्त्यात् शूद्रादपि** परं धर्ममाचरतोऽधिगम्य **गृह्णीयात्**। अत्रानेकान् दृष्टान्तान् लोकव्यवहारसिद्धानाह **स्त्रीरत्नमित्यादि**। लुप्तोपमार्थमेतत् सर्वम् ॥ २३८॥

(३) **कुल्लूकः**। श्रद्धायुक्तः **शुभां** दृष्टशक्तिं गारुडादिविद्या**मवराच्छूद्रा**दपि **गृह्णीयात्**। **अन्त्यश्चा**ण्डालस्तस्मादपि जातिस्मरादेर्विहितयोगप्रकर्षात्। दुष्कृतशेषोपभोगार्थमवाप्तचाण्डालजन्मतः **परं धर्मं** मोक्षोपायमात्मज्ञानमाददीत। तथाऽज्ञानमेवोपक्रम्य **मोक्षधर्मे** प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णं श्रद्धातव्यं। श्रद्दधानेन नित्यं न श्रद्धितं प्रति जन्ममृत्युविशेषता। **मेधातिथिस्तु** श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परो धर्मो लौकिको धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि युज्यते। यदि चाण्डालोपि "अत्र प्रदेशे मा चिरं स्था मा चास्मिन्नंभसि स्नाया" इति वदति तमपि धर्ममनुतिष्ठेत्। "प्रागल्भ्याल्लौकिकं वस्तु परं धर्ममिति ब्रुवन्। चित्रं तथापि सर्वत्र श्लाघ्यो मेधातिथिः सताम्"॥ **स्त्रीरत्नं** आत्मापेक्षया निकृष्ट**कुलादपि** परिणेतुं स्वीकुर्यात् ॥ २३८॥

(४) **राघवानन्दः**। ब्राह्मणगुर्वभावे क्षत्रियादपि वेदो ग्राह्य इति वदन्नदाने दोषमाह **श्रद्दधान** इति चतुर्भिः। **शुभां** दृष्टशक्तिं गारुडादिविद्यां **धर्मं** लौकिकं सिद्धौषधात् ॥ २३८॥

(५) **नन्दनः**। विद्याधर्मस्त्रियो विशिष्टाश्चेदविशिष्टादप्यपादानादवश्यं उपादेया इत्याह **श्रद्दधान इति** ॥ २३८॥

(६) **रामचन्द्रः। श्रद्दधानः** पुरुषः **अवरा**दपि प्रातिलोम्यादपि परां उत्कृष्टां विद्यां अधीयीत स्वीकुर्यात् **परं धर्मं अन्त्यादपि शूद्रादपि गृह्णीयात्** ॥ २३८॥

(७) **मणिरामः**। **शुभां** दृष्टशक्तिं गरुडादिविद्याम् **अवरादपि** शूद्रादपि। **अन्त्यादपि** चण्डालादपि। **परं धर्मं** मोक्षोपायं, **दुष्कुलात्** आत्मनः सकाशान्नीचकुलात् ॥ २३८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **श्रद्दधान इति**। श्रद्धोपेतः प्रकृष्टां **विद्यां** उक्तक्रमात्मज्ञानाद्युपदेशं क्षत्रियादेर्निकृष्टजातीयादपि गृह्णीयात्, शूद्रादपि प्रकृष्टं **धर्मं** शास्त्राविरुद्धं तेन कुतोऽपि ज्ञातं शिष्येत्। यत् 'यदि स्त्री यद्यवरज' इत्युक्तं—तन्न, ततः

शिक्षयन्त्यपि (तु) तदनुष्ठानदर्शनेनानुष्ठानम् । उत्कृष्टां च अवैधव्यादिलक्षणोपेतां क्षत्रियकुम्भकारादिकुलादप्याददीत ।। २३८ ।।

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।।
अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ।।२३९।।

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वं इमौ चापद्यब्राह्मणादप्यध्येतव्यमित्यस्य विधेः शेषः । अनेन लोकप्रवादो दृष्टान्तीक्रियते । एवं हि लौकिका आहुः 'असतस्सदुपादेयम् ।' विषेऽपि **यदमृतं तद्ग्राह्यमेव** यथा हंस उदकात्क्षीरं गृह्णाति । रसायनेषु केषुचिद्विषं इत्येतदभिप्रेत्योक्तम् । **बालोऽपि** यत्किञ्चिदकस्मात्सुभाषितं माङ्गलिकं प्रस्थानादौ वक्ति तद्ग्राह्यम् । **अमित्रादेरपि** सतां **यद्वृत्तम्** शिष्टाचारः । न द्वेष्यः–तेनैतदाचरितमिति त्याज्यम् । प्रसिद्धतरोऽयं दृष्टान्तः–**अमेध्यादपि काञ्चनं** सुवर्णम् । असदाश्रयादप्येते, तथा गृह्यन्ते तद्वदब्राह्मणादध्ययनमिति ।।२३९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अमृत**ममरणहेतुरसायनसाधनं सत्त्वं, **सुभाषितं** यात्रादौ शकुनत्वेन । शौचं वृत्तम् ।।२३९।।

(३) **कुल्लूकः** । **विषं** यद्यमृतसंयुक्तं भवति तथा विषमपसार्य तस्मा**दमृतं ग्राह्यम्** । **बाला**दपि हितवचनं ग्राह्यम् । शत्रुतोऽपि **सज्जनवृत्तम्** । **अमेध्यादपि** सुवर्णादिकं ग्रहीतव्यम् ।।२३९।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच **विषाद्**विषव्याप्ता**दमृतमिति** दृष्टान्तार्थो विधेयार्थो वा । **सुभाषितं** 'मा गच्छाग्रे कूप' इति हितोपदेशं **सद्वृत्तं** सुचरितं धर्मं वा ।।२३९।।

(५) **नन्दनः** । एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति **विषादिति** ।।२३९।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अमृतं** जीवनं **अमेध्यात्कांचनम्** ।।२३९।।

(७) **मणिरामः** । **विषात्** अमृतमिलितविषात् विषं दूरीकृत्यामृतं ग्राह्यम् । **सुभाषितं** हितवचनम् ।।२३९।।

(८) **गोविन्दराजः** । **विषादिति** । **विषादपि** तत्साधनकरसायनादिकरणेन **अमृतं ग्राह्यम्** । ग्रामादिप्रस्थितेन प्रशस्तवाक्यं **बालो**दीरितमपि अभीष्टार्थसंसिद्धेः सूचकत्वेन ग्राह्यम् । **अमेध्य**पतितमपि अकृतसंस्कारमपि **काञ्चनं ग्राह्यम्** ।।२३९।।

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।।
विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ।। २४० ।।

(१) **मेधातिथिः** । **रत्नानि** मणयः शम्बरपुलिन्दादिभ्योऽप्युपात्ताः शुद्धास्तद्वद्विद्याद्यपीति । **शिल्पानि** च विचित्रपत्रच्छेद्यादीन्यदुष्टान्यगर्हितानि चैलनिर्णेजनपट-

रञ्जनबन्धनादीनि । **सर्वतो** जातिविशेषमनपेक्ष्य **समादेयानि** स्वीकर्तव्यानि निश्चिताधैर्यभावैः । विषादप्यमृतमित्येवमादिभिरनेकवाक्यत्वात् समानप्रक्रमत्वेन सर्व एतेऽर्थवादाः ।। २४० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अदुष्टानि **शिल्पानि** लिप्यादीनि तु शस्त्रनिर्माणादीनि एष पूर्वेषामेव किंचिदधिकोऽन्त्योपसंहारः ।। २४० ।।

(३) **कुल्लूकः** । अत्र स्त्र्यादीनामुक्तानामपि दृष्टान्तत्वेनोपादानं यथा स्त्र्यादयो निकृष्टकुलादिभ्यो गृह्यन्ते । तथान्यान्यपि हितानि चित्रलिखनादीनि **सर्वतः** प्रतिग्रहीतव्यानि ।। २४० ।।

(४) **राघवानन्दः** । स्त्र्यादिसप्तस्वभावशुद्धानि नोपादानतो दुष्टानीत्याह **स्त्रिय इति** । "सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वश्च शुभां गिरं । पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितः सदा" इत्युक्तेः ।। स्त्रीरत्नं सर्वदा शुद्धमेव कूटकार्षापणादिव्यावृत्त्यर्थमाह **अदुष्टानीति** तेषामुदर्के प्राप्तप्रकृतित्वेन स्तेयादिरूपत्वात् ।। २४० ।।

(५) **नन्दनः** । उक्तमेवार्थं पुनः प्रकारान्तरेण स्थिरीकरोति **स्त्रिय इति** ।। २४० ।।

(६) **मणिरामः** । यथा स्त्र्यादयो निकृष्टकुलादिभ्यो गृह्यन्ते तथा **विविधानि शिल्पानि चित्र**लिखनादीनि **सर्वतः** समादेयानीत्यर्थः ।। २४० ।।

(७) **गोविन्दराजः** । **स्त्रियो रत्नानीति** । **शिल्पानि चाप्यदुष्टानीति** । अत्र **स्त्रीरत्नशौचचित्रकर्माद्य**दुष्टशिल्पाभिधानार्थः, यथैतानि सदाश्रयाण्युपादेयान्येवम् ।। २४० ।।

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।।
अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ।।२४१।।

(१) **मेधातिथिः** । अयं त्वत्र विधिः । **आपद्** ब्राह्मणाध्यापकाभावः । आपदः काल **आपत्कालः** । आपदित्येव सिद्धे कालग्रहणं वृत्तपूरणार्थम् । पाठान्तरं 'आपत्कल्प' इति । कल्पनं 'कल्पः' आपद्येषां कल्पना विधीयते उपदिश्यते । यदाऽऽचार्यः प्रारब्धाध्यापनः प्रायश्चित्तेनान्येन वा निमित्तेन शिष्यं हित्वा देशान्तरं व्रजेत्, न च ब्राह्मणोऽन्योऽध्यापकस्तस्मिन्देशे लभ्यते, बालत्वाद्दूरदेशगमनमशक्यम्, तदाऽब्राह्मणात् क्षत्रियात्तदभावे वैश्यादध्ययनम् । प्रकृतत्वात्—'वेदः कृत्स्न' इति— वेदग्रहणं विधीयते ।

यद्यप्यत्राब्राह्मणशब्दो ब्राह्मणजातेरन्यत्र जातित्रये वर्तमानं पुरुषत्वमाचष्टे, तथापि नेह शूद्रस्य ग्रहणम्, तस्याध्ययनाधिकाराभावात् । सत्यध्ययनेऽध्यापकत्वम् । अथ "शास्त्रातिक्रमेण शूद्रस्याप्यधीतवेदत्वस्य सम्भवः, क्षत्रियवैश्ययोरध्यापकत्वस्येव"

तदपि न। यतो धारणे शरीरभेदस्तस्याम्नातः। ततो दण्डमहत्त्वात् महदेतदकार्य-मनुमीयते। निन्दितकर्माभ्यासे पतनं तत्संसर्गाच्च ब्रह्मचारिणोऽत्यन्तदुष्टता स्यात्। "क्षत्रियवैश्ययोरध्यापकत्वनिषेधात् तुल्यदोष" इति चेदस्त्यत्र विशेषः। यत्र दण्ड-प्रायश्चित्ते गुरुणी तत्र महादोषता, स्वल्पयोस्तु स्वल्पदोषता। न च क्षत्रियवैश्ययोर-ध्यापने महती दण्डप्रायश्चित्ते, शूद्रस्येव। किञ्च द्वे निन्दिते कर्मण्यध्ययनमध्यापनं च, क्षत्रियवैश्ययोस्त्वेकमेव। निषिद्धाध्यापनसंसर्गस्त्वनेनैवानुज्ञातः, नासौ दोषकरः। निषिद्धाध्ययनेन तु शूद्रेण संसर्गे न किञ्चित्प्रमाणमस्ति। **अनुव्रज्या च शुश्रूषा**। वन्दनपादप्रक्षालनादिशुश्रूषाप्रतिषेधार्थमनुव्रज्यैव शुश्रूषा, नान्येति। **यावदध्ययनम्** यावद्ग्रहणम् ।।२४१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अब्राह्मणात्** क्षत्रियाद्वैश्याद्वा आपत्कल्पे आपदः प्रक्लृ-प्तौ ब्राह्मणाभावे तस्य च **यावदध्ययनमनुगम** एव **शुश्रूषणा**भिवादनादि। अत एवं विधेर्ब्राह्मणशिष्यशुश्रूषाङ्गीकाराध्यापनाभ्यां न क्षत्रियवैश्ययोरापदि दोषः। एतच्चोप-कुर्वाणस्यानैष्ठिकस्यापि, तस्याप्यध्ययनार्थित्वाविशेषात् ।।२४१।।

(३) **कुल्लूकः**। **अब्राह्मणादिति**। ब्राह्मणादन्यो यो द्विजः क्षत्रियस्तदभावे वैश्यो वा। तस्मादध्य**यनमापत्काले** ब्राह्मणाध्यापकासम्भवे ब्रह्मचारिणो **विधीय**ते। **अनुव्रज्यादि**रूपा गुरोः **शुश्रूषा यावदध्ययनं** तावत्कार्या। गुरुपादप्रक्षालनोच्छिष्ट-प्राशनादिरूपा शुश्रूषा प्रशस्ता सा न कार्या। तदर्थमनुव्रज्या चेति विशेषितम्। गुरुत्वमपि यावदध्ययनमेव क्षत्रियस्याह **व्यासः** "मन्त्रदः क्षत्रियो विप्रैः शुश्रूषाऽ-नुगमादिना। प्राप्तविद्यो ब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य गुरुः स्मृतः।।" ब्रह्मचारित्वे नैष्ठिक-स्याप्यब्राह्मणादध्ययनं प्रसक्तं प्रतिषेधयति ।।२४१।।

(४) **राघवानन्दः**। अब्राह्मणादधीतवेदस्योत्तरकालं तच्छुश्रूषाद्यभावमाह **अब्राह्मणादिति** द्वाभ्यां। न ब्राह्मणात् वैश्यात् क्षत्रियात् **आपदि** इत्युपलक्षणं, यतः ब्राह्मणेष्वसंभाव्यमाना राजन्याद्वैश्वानरविद्या गृहीता 'मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य'इति तथा पंचाग्निविद्या चेत्यस्ति श्रुत्यांख्यायिका ।।२४१।।

(५) **नन्दनः**। **अब्राह्मणात्** क्षत्रियवैश्याभ्यामपि ।।२४१।।

(६) **रामचन्द्रः**। **आपत्काले अब्राह्मणात्** क्षत्रियादेः सकाशा**दध्ययनं विधीयते**। **यावद्गुरोः**समीपे **अध्ययनं** क्षत्रियादेः गुरोः **अनुव्रज्य** तावत् शुश्रूषा कार्या ।।२४१।।

(७) **मणिरामः**। **अब्राह्मणात्** ब्राह्मणाभावे क्षत्रियात्, तदभावे वैश्यादित्यर्थः। **अनुव्रज्या** शुश्रूषा, न तु पादसंवाहनादि। तदपि **यावदध्ययन**मित्यर्थः ।।२४१।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अब्राह्मणादिति**। ब्राह्मणाध्यापकाभावे **आपत्काले**

उपात्कल्प इति वा पाठः। तस्मिन् अब्राह्मणादध्ययनं ब्रह्मचारिण उपदिश्यते, अध्ययन-धर्मत्वेन च शुश्रूषायाः प्राप्तत्वे सत्यपि पुनर्वचनस्य नियमार्थत्वाद**नुगमनमेव** गुरोः **शुश्रूषा** नान्या, सा च **यावद्वेदग्रहणं**, न पाठकाल एव, 'प्राङ्मुख उपविश्ये'ति **गृह्यस्मर**-णात्। न तत्र गमनाभावात्। अब्राह्मणशब्देन च ब्राह्मणसदृश उच्यते। न युक्तेन सदृशा-भिधानात्। तत्र सत्यपि वर्णत्वेन सादृश्यत्वेन द्विजत्वेन च सदृशतरत्वात् 'शूद्रशिष्यो गुरुश्चैवे'ति च निषेधदर्शनात् इहाब्राह्मणशब्देन क्षत्रियवैश्यावेवोच्येते न तु शूद्रः तथापि, च "जीवेत् क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तर" इत्यापदि एवं दर्शनात् इहापि प्रथमं क्षत्रियात् तदभावात् वैश्यादिति वेदितव्यम्। अत्र गुरुशब्देनाभिधानात् शुश्रूषैकदेशस्य चाभ्यनुज्ञानात् न क्षत्रियवैश्ययोरप्येवंविधाध्येत्रध्यापनं आचार्यस्या-भिमतमित्यवसीयते। कथं तर्हि निषिद्धाध्यापनोऽध्यापनगुरुः स्यात् शुश्रूष्यो वा अदृष्टार्थं चात्रैतत्। अनयोर्वृत्त्यर्थत्वे च 'यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः' (श्लोक) इति प्रत्यवायस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥२४१॥

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत्॥
ब्राह्मणे वाऽननूचाने काङ्क्षन्गतिमनुत्तमाम्॥२४२॥

(१) **मेधातिथिः। अब्राह्मणे गुरौ** वासोऽध्ययनाय पूर्वेणोक्तो नैष्ठिकस्यापि प्राप्तो विशेषेण निषिध्यते। **आत्यंतिकं वासं** यावज्जीविकम्। **न वसेन्न** कुर्यात्। **वासं वसेदिति**। सामान्यविशेषभावाद्वासं वसेदिति सम्बन्धः कल्प्यः। गुरुविषयो वासस्तं वसेत्। समाप्ताध्ययनोऽन्यत्र गच्छेत्। "ननु चाध्ययनमात्रमनुज्ञातमात्य-न्तिकस्य वासस्य कुतः प्राप्तिः?" नैष दोषः। गुरौ तस्य वास उक्तः। अध्यापयिता च 'गुरु'रुक्तः। अतो भवत्याशङ्का। **ब्राह्मणे वाऽननूचाने**। वाशब्दोऽप्यर्थः। ब्राह्मणोऽपि यदि **अनूचानः** वृत्ताभिजनसम्पन्नो न भवति, न च व्याख्यानाध्ययनशीलः। अनुवचनेनैतेऽपि गुणा लक्ष्यन्ते यतोऽननुवक्तर्यथाभावादेवावासः सिद्धः। **गति**रत्र सुखातिशयप्राप्तिर्विवक्षिता। **अनूत्तमा**, यस्या अन्योत्तमा नास्ति, ता काङ्क्षन्परमात्मा-नन्दरूपं मोक्षम्॥२४२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तथाच क्षत्रियादावपि गुरौ यावज्जीवनिवासप्रसक्तौ इदमाह **नाब्राह्मण इति। नात्यन्तिकं** नैष्ठिकाश्रमोक्तम्। ब्राह्मणेऽपि साङ्गवेद-पाठानध्येतरि न नैष्ठिकवासं वसेत्। किंतु यावदध्ययनं 'अधीत्यावैश्वानरपरिचर्यया क्षपयेदि'ति स्मृत्यन्तरात्सिद्धम्॥२४२॥

(३) **कुल्लूकः। आत्यन्तिकं वासं** यावज्जीविकं ब्रह्मचर्यं क्षत्रियादिके गुरौ। **ब्राह्मणे** साङ्गवेदानध्येतर्य**नुत्तमां गतिं** मोक्षलक्षणामिच्छञ्छिष्यो नावतिष्ठेत॥२४२॥

(४) **राघवानन्दः। अननूचाने** सांगवेदानध्येतरि **आत्यन्तिकं** यावज्जीवं **न वसेत्** किंतु यावदध्ययनं तावद्वसेत् इत्यन्वयः ।।२४२।।

(५) **नन्दनः। आत्यन्तिकं वासं** नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं **वसेत्**कुर्यात् ।।२४२।।

(६) **रामचन्द्रः**। शिष्यः **अब्राह्मणे गुरौ आत्यन्तिकं वासं न वसेत्** यावज्जीवं न वसेदित्यर्थः। नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं न वसेदित्यर्थः। **नानूचाने उत्तमां गतिं कांक्षन्न** वसेदित्यर्थः ।।२४२।।

(७) **मणिराम**। **आत्यन्तिकं** यावज्जीवं **अननूचाने** साङ्गवेदाध्ययनरहिते च। **अनुत्तमां** मोक्षरूपाम् ।।२४२।।

(८) **गोविन्दराजः**। एवं वक्ष्यमाणस्य नैष्ठिकस्यापि अब्राह्मणादध्ययनात् यावज्जीवं तद्गृहवासप्राप्तौ इदं तन्निषेधार्थमाह **नेति**। नैष्ठिकः **शिष्योऽब्राह्मणगुरु**गृहे अध्यापनाचाराभिजनशून्यब्राह्मणगृहे वा सर्वोत्कृष्टां गतिमिच्छन् यावज्जीविकं **वासं** न कुर्यात् ।।२४२।।

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।।
युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ।।२४३।।

(१) **मेधातिथिः। अ**त्यन्तं भव**मात्यन्तिकं वासं गुरोः कुले** नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं **यदि रोचयेत्तदा** युक्तस्तत्परः **परिचरेदेनं** गुरुम्—**आ शरीरस्य विमोक्षणा**त्पाताद्—यावच्छरीरं ध्रियत इत्यर्थः ।।२४३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नैष्ठिकस्याधिकं कर्तव्यमाह **यदि त्विति। यदि आत्यन्तिकं** तत्र जन्मनि तत्र गृहावासात्यागेन **युक्तः** प्रयत्नवान् **परिचरेत्** शुश्रूषेत् **एवं** गुरुं ब्रह्मचारी आचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तगतिमिच्छन् आचार्यकुले समासादयेदित्येतच्छ्रुतिमूलत्वाच्चास्य न ऋणादिस्मृतिभिर्विरोधः ।।२४३।।

(३) **कुल्लूकः**। यदि तु गुरोः कुले नैष्ठिकब्रह्मचर्यात्मिकमात्यन्तिकं वासमिच्छेत्तदा यावज्जीवनमुद्युक्तो गुरुं शुश्रूषयेत् ।।२४३।।

(४) **राघवानन्दः**। संप्रति नैष्ठिकब्रह्मचारिणो धर्मं सार्थवादमाह **यदीति द्वाभ्यां। युक्तो** जितेन्द्रियः **आ शरीरविमोक्षणात्** ।।२४३।।

(५) **नन्दनः। गुरो**र्ब्राह्मणस्यानूचानस्य ।।२४३।।

(६) **रामचन्द्रः। गुरोः कुले यदि आत्यन्तिकं वासं रोचयेत् एनं** गुरुं **आ शरीरविमोक्षणात्** शरीरत्यागपर्यन्तं **परिचरेत्** ।।२४३।।

(७) **मणिरामः**। **आ शरीरविमोक्षणात्** यावज्जीवम् ।।२४३।।

(८) **गोविन्दराजः**। इदानीं नैष्ठिकब्रह्मचर्यविध्यर्थमाह **यदीति**। **यदि** पुनर्ब्रह्मचारी यावज्जीविकवासं **गुरुगृहे** इच्छेत्तदा यत्नवान् भूत्वा आ शरीरपतनात् गुरुमाराधयेत इत्येष एव नैष्ठिक उच्यते। तथा च **हारीतः**–निष्ठां चेद्गच्छतीति। इतरस्तूपकुर्वाणिक उच्यते। अध्यापनार्थं शुश्रूषाकरणं प्रवृत्तत्वात्। न चात्र 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादि'त्येवमादिश्रुत्या बाध आशङ्कनीयः "ब्रह्मचार्याचार्यकुलावासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमचार्यकुलेऽवसादयन्" इत्यस्याप्येतच्छ्रुतिमूलत्वात् ।।२४३।।

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ।।२४४।।

(१) **मेधातिथिः**। नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य फलविधिरयम्। शरीरस्य समाप्तिर्जीवितत्यागः। **आ** ततः कालाद्**यो गुरुं शुश्रूषते** परिचरति। स गच्छति **विप्रः**। **ब्रह्मणः सद्म** सदनं स्थानं **शाश्वतं**, न पुनः संसारं प्रतिपद्यत इति यावत्। **अञ्जसा**ऽक्लिष्टेन मार्गेण। न गत्यन्तरेण तिर्यक्प्रेतमनुष्यादिजन्मना व्यवधीयते। **ब्रह्म**शब्देन चेतिहासदर्शने देवविशेषश्चतुर्वक्त्रः, तस्य **सद्म** स्थानविशेषः, **दिवि** विद्यते। वेदांतवादिनां तु **ब्रह्म** परमात्मा, तस्य **सद्म** स्वरूपमेव, तद्भावापत्तिः ।।२४४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। फलमाह **आ समाप्तेरिति**। **अञ्जसा** शीघ्रं **ब्रह्मणो** हिरण्यगर्भस्य **शाश्वतम**विच्युतम् ।।२४४।।

(३) **कुल्लूकः**। अस्य फलमाह **आ समाप्तेरिति**। **समाप्तिः** शरीरस्य जीवनत्यागः। तत्पर्यन्तं यो **गुरुं परिचरति** स तत्त्वतो **ब्रह्मणः सद्म** रूपमविनाशि **प्राप्नोति** ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः ।।२४४।।

(४) **राघवानन्दः**। शुश्रूषोस्तस्य एवमेव अनूचानं विप्रं **सद्म** स्थानं **शाश्वतं** द्विपरार्धकालस्थायित्वात्। **अञ्जसा** तत्त्वतो न स्तुतिमात्रं 'ब्रह्मचर्येण विन्दे'दिति श्रुतेः **विन्देत्** प्राप्नुयात् ब्रह्मलोकमिति शेष : ।।२४४।।

(७) **मणिरामः**। अस्य फलमाह **आ समाप्तेरिति**। **शाश्वतं** अविनाशि।।२४४।।

(८) **गोविन्दराजः**। अस्य फलमाह **आ समाप्तेरिति**। यावच्छरीरं **यो गुरुं** परिचरति **स** ब्रह्मलोकं आ महाप्रलयादनश्वरं **अञ्जसा** स्पष्टेन मार्गेण गत्यन्तराव्यवहितेन **गच्छति**। **विप्र**ग्रहणं प्रदर्शनार्थं, त्रयाणां प्रकृतत्वात् ।।२४४।।

न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ॥
स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** नैष्ठिकस्यायं गुरवेऽर्थदानं प्रतिषिध्यते । स्नास्यतो गुर्वर्थविधानात् । न च नैष्ठिकस्य स्नानमस्ति । प्रकृतश्च नैष्ठिक एव । उपकुर्वाणस्य तु उपनयनात्प्रभृति यावत्स्नानमस्त्येव सति सम्भवे यथाशक्त्या दानम् । **पूर्वं** स्नानाद् गुरवे **किञ्चिदुपकुर्वीत** दद्याद्, ददात्यर्थे धातुः सोपसर्गोऽतश्च स्वसाध्या चतुर्थी । अथवा क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति, ततः सम्प्रदानत्वम् । **धर्मवित्**पदमनुवादः । **स्नास्यंस्तु** स्नानकाले प्राप्ते **गुरुणा** आदिष्टम् 'अमुमर्थमाहरेति ।' ततः **शक्त्या** यावन्तं शक्नोति तावन्तम् । **गुर्वर्थम्** । गुरोरिदं गुर्वर्थम् । गुरोर्येन प्रयोजनं तमा**हरे**दुपनयेत् ।

"नन्वयं नैष्ठिकस्य गुर्वर्थकरणप्रतिषेधः ।"

न ह्येते द्वे वाक्ये, एकेन प्रतिषेधः, अपरेण गुर्वर्थविधिः । स्नाने गुर्वर्थोऽवश्यं कर्तव्य इत्ययं विधिः । प्रतिषेधस्तच्छेषः । उपकारप्रतिषेधे च सर्वशुश्रूषाविधिरनर्थकः स्यात् । न च दानमेवोपकारः, येन धनोपकार एव निषिध्येत, नान्यः प्रियहितादिः । अर्थवादत्वे त्वयथार्थता न दोषः । गम्यते चात्रैकवाक्यता ।।२४५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अध्ययनात् प्राक् **गुरवे नोपकुर्वीता**ध्ययनाभिसन्धिना न किंचिद्दद्यात् । एतत् (ब) नैष्ठिकोपकुर्वाणकयोस्तुल्यम् । अन्यथा भृतकाध्ययन-प्राप्तिप्रसंगात् । अत्र प्रसंगादुपकुर्वाणस्य दक्षिणादानकाल उक्तः । **स्नास्यंस्त्विति** । **गुरुणाऽऽज्ञप्तः** स्नास्यन् **शक्त्या गुरवेऽर्थमाहरेत्** ।।२४५।।

(३) **कुल्लूकः** । उपकुर्वाणस्यायं विधिः, नैष्ठिकस्य स्नानासंभवात् । गुरु-दक्षिणादानं धर्मज्ञो ब्रह्मचारी **स्नानात्पूर्वं** किंचिद्गोवस्त्रादिधनं **गुरवे ना**वश्यं **दद्यात्**, यदि तु यदृच्छातो लभते तदा गुरवे दद्यादेव । अत एव स्नानात्पूर्वं गुरवे दानमा-हाऽऽ**पस्तम्बः** यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः स एव ब्रह्म-चारिणो यज्ञो नित्यव्रतमिति । **स्नास्यन्**पुनर्**गुरुणा** दत्ताज्ञो यथा**शक्ति** धनिनं याचित्वापि प्रतिग्रहादिनापि **गुरवेऽर्थ**माहृत्यावश्यं दद्यात् ।।२४५।।

(४) **राघवानन्दः** । **स्नास्यन्**समावर्तनाख्यस्नानं करिष्यन् । उपकुर्वाणस्य दक्षिणादानेनैव समाप्तिं ब्रुवन् तस्याः कालमाह **नेति द्वाभ्यां** । **नोपकुर्वीत** धनेनेति शेषः ।।२४५।।

(५) **नन्दनः** । उपकुर्वाणं प्रत्याह **न पूर्वमिति** । **स्नास्यन्**समावर्तिष्य-माणः ।।२४५।।

(६) **रामचन्द्रः**। **धर्मवित् गुरवे किंचित्पूर्वं न कुर्वीत** दक्षिणा न दातव्या। **गुरुणाऽऽज्ञप्तः** दत्ताज्ञः **स्नास्यन्** ब्रह्मचर्यान्तं स्नानं कुर्वन् **शक्त्या गुर्वर्थे दक्षिणां** दद्यात् ॥२४५॥

(७) **मणिरामः**। **न पूर्वमिति**। **धर्मवित्** गुरुदक्षिणादानधर्मज्ञः **न पूर्वं** न स्नानात्पूर्वं **उपकुर्वीत** गोऽश्वादिधनं गुरवे नावश्यं दद्यात् यदृच्छा**रब्धं** दद्यादेव ॥२४५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **न पूर्वमिति**। स्नानपूर्वमगृहीतवेदः शिष्यो धनमाहरन् यथा (दा) न (धनं विना) अध्यापयामीत्येवं गुरुणाऽऽदिष्टः न किञ्चिदपि गुरवे दद्यात्, भृतकाध्यापकत्वप्रसंगात्। अत एवाह **धर्मविदिति**। अपणपूर्वत्वेऽनिषेधः "धमर्थौ यत्र न स्याताम्'। इत्युक्तत्वात्। तथा**चापस्तंबः**– 'यदाचार्यं भोजयित्वा शेषमन्नमश्नाति हविरुत्कृष्टमेव तत् यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव वा स एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यप्रतत' इति। स्नानं पुनः कर्तुमिच्छन् समावर्तनकाले इममर्थमाहरेत्येवं गुरुणाऽऽदिष्टः यथाशक्ति अवश्यं गुर्वर्थमाहरेत् तदानीं भृतकाध्यापितत्वासंभवात् ॥२४५॥

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमन्ततः ॥
धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमाहरन् ॥ २४६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तमुद्दिष्टं 'गुर्वर्थं' कुर्यात्तत्र न सर्वं कर्तव्यमित्येवमर्थोऽयं श्लोकः। यदि गुर्विरुद्धमादिशेत्–'अमुष्य स्त्रियमाहरेति', 'सर्वस्वं वा देहीति'– तन्न कर्तव्यम्। किं तर्हि ? **क्षेत्रं**–धान्यानां भवनभूमिः **क्षेत्र**मुच्यते। **हिरण्यं** सुवर्णम्। वा-शब्दो विकल्पार्थः। न समुदितानि देयानि। **अन्ततः** अन्याभावे **छत्रोपानहमपि**। द्वन्द्व-निर्देशात्साहित्यदानम्। **वासांसीति** सर्वत्र संख्या न विवक्षिता। **प्रीतिमाहरन्निति**। एतदाहरेदिति पूर्वसम्बन्धः। 'प्रीतिमाहरेदिति' वा पाठे अत्रैव क्रियापरिसमाप्तिः। 'प्रीतिमावहेदिति' वा। प्रीतिमुत्पादयितुं धान्याद्याहरेत्। स्वतन्त्रैव वा **प्रीति**राहार्य-तयोच्यते। ततश्च द्रव्योपदेशस्य प्रदर्शनार्थता सिद्धा भवति। अन्यदपि यदेवंविधं प्रीतिजनकम्, मणिमुक्ताप्रवालहस्त्यश्वतरीरथादि, तदपि देयमिति गम्यते। तथा च **गौतमः** (अ. ३ सू. ४८) "विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्यः।" आहरेद्यदि स्यांदात्मीयं शक्त्यागतं तदा न चेद् याच्ञादिनाऽर्जयेत् ॥२४६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तदेवाह **क्षेत्रमिति**। **अन्ततः** पूर्वालाभे प्रीतिं प्रीति-हेतुं धान्यादावप्यन्त इति यथायोगमनुषञ्जनीयम् ॥२४६॥

(३) **कुल्लूकः**। किं तत्तदाह **क्षेत्रमिति**। '**शक्त्या** गुर्वर्थमाहरे'दित्युक्तत्वात्**क्षेत्र-हिरण्यादिकं** यथासामर्थ्यं विकल्पितं समुदितं वा गुरवे दत्वा तत्प्रीतिमर्जयेत्। विकल्प-पक्षे चांततोऽन्यासंभवे **छत्रोपानहम**पि दद्यात् द्वन्द्वनिर्देशात्। समुदितदानं प्रदर्शनार्थं चैतत्। सम्भवेऽन्यदपि दद्यात्। अतएव **लघुहारीतः** 'एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत्। पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्वा चानृणीभवेत्' ॥ असंभवे **शाकम**पि दद्यात् ॥२४६॥

(४) **राघवानन्दः**। **अंततः** पूर्वेषामशक्तौ **धान्याद्यु**त्तराहरणमित्यर्थः, दक्षि-णाया अदृष्टार्थत्वं **मीमांसास्तबके** स्थापितम्। अत आह **प्रीतिमिति**। प्रीत्यर्थमित्यर्थः ॥ २४६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अन्ततः व्रतान्ततः **गुरवे प्रीतिं आवहन् छत्रादिकं दद्यात्** ॥२४६॥

(७) **मणिरामः**। किं दद्यात् तदाह **क्षेत्रमिति**। **गुरवे** निवेद्येति शेषः, **तत्प्रीतिमावहेत्** अर्जयेत्। क्षेत्रादिमध्ये यथासामर्थ्यं दद्यात्, न तु समुदायनियमः ॥२४६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **क्षेत्रमिति**। अतश्च प्रीत्युत्पादनपरत्वात् प्रदर्शनार्थं भूम्यादिग्रहणम्। अन्ततो यद्युत्पन्नं किंचित् स्यात् तदा छत्रोपानहम् ॥२४६॥

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ॥
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥२४७॥

(१) **मेधातिथिः**। नैष्ठिकस्यायमुपदेशः। असत्या**चार्ये**, तत्पुत्रे श्रोत्रियत्वा-दिगुणयुक्ते, गुरुपत्न्यामाचार्याण्यां वा– सपिण्डे वा, गुरोरेव वसेत् तत्र च **गुरुवद्वृत्ति-माचरेद्** भैक्षनिवेदनादि सर्वं कुर्यात्। दारशब्दो बहुवचनान्तो भार्यावचनो वैया-करणैः स्मर्यते। स्मृतिकारास्त्वेकवचनान्तमपि प्रयुञ्जते। "धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीते"ति इति ॥२४७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रकृतनैष्ठिकधर्ममाह **आचार्य** इति। **गुरुपुत्रे गुणा-न्विते** अनूचाने **गुरुसपिण्डे** वा तादृश एव **गुरुदारे** तु गुणान्विते प्रमीतपतिकाधर्मचारिणि **गुरुवद् वृत्तिमाचरेत्**। तच्छुश्रूषया तद्गृहे वसेत् ॥२४७॥

(३) **कुल्लूकः**। नैष्ठिकस्यायमुपदेशः। **आचार्ये** मृते **तत्सुते** विद्यादि**गुणयुक्ते**, तदभावे गुरुपत्न्यां, तदभावे गुरोः **सपिण्डे** पितृव्यादौ **गुरुवच्छुश्रूषामनुतिष्ठेत्** ॥२४७॥

(४) **राघवानन्दः**। 'यस्तु शुश्रूषते गुरु'मित्युक्तं, तस्यासत्त्वे का गतिस्तत्राह **आचार्ये त्विति** द्वाभ्यां। **गुरुवद्**गुरुतुल्यां **वृत्तिं** सुखादिकाम् ॥२४७॥

(५) **नन्दनः**। अथ नैष्ठिकं प्रत्याह **आचार्य इति**। **सपिण्डे** गुरुसपिण्डे ॥२४७॥

(६) **रामचन्द्रः**। **खलु इति** निश्चयेन, **आचार्ये प्रेते** मृते सति **गुणान्विते गुरुपुत्रे गुरुवत् वृत्तिं आचरेत्**। यद्वा **गुरुदारे सपिण्डे** वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥२४७॥

(७) **मणिरामः**। आचार्ये मृते किं कर्तव्यं तत्राह **आचार्य इति**। नैष्ठिकस्यायमुपदेशः ॥२४७॥

(८) **गोविन्दराजः**। नैष्ठिकधर्मविध्यर्थमाह **आचार्य इति**। **आचार्ये** प्रमीते **गुरुवत् गुरुपुत्रदारसपिण्डानां** पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरस्य शुश्रूषां कुर्यात् ॥२४७॥

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ॥
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८॥

(१) **मेधातिथिः**। अविद्यमानता सर्वेषामभावः, यदि वा गुणहीनता। **एतेष्व**सत्स्व**ग्निशुश्रूषां** प्रयुञ्जीत अग्निशरणोपलेपनं अग्नीन्धनं आचार्यवत्सन्निधाननियमाद् भृत्यवदहोरात्रासनम् एषाऽग्नेः **शुश्रूषा** तां कुर्वन्**देहं साधयेत्** शरीरं क्षपयेत्। यथाऽन्धश्चक्षुष्मानुच्यत एवं साधयेदिति। **स्थानासन** एव **विहारः** तद्वान्—न कदाचिदा**सीत** एवं विहरेत्। अन्ये तु मन्यन्ते—**स्थानाय** स्वस्तिकादिना यत् **आसनं** ध्यानकाले तत् **स्थानासनं, विहारो**ऽन्यो भिक्षाचरणादिः ॥ २४८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **स्थानं** ऊर्ध्वावस्थानं नियतम्। **आसन**मुपवेशनं नियमेन **विहारो** भ्रमणमित्येतैस्तपोविशेषग्रहणमभिप्रैति **साधयेत्तपः**सिद्धिं कुर्यात् ॥ २४८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **एतेषु** त्रि**ष्वविद्यमानेषु** सततमाचार्यस्यैवाग्नेः **समीपे स्नानासनविहारैः** सायंप्रातरादौ समिद्धोमादिना **चाग्नेः शुश्रूषां** कुर्वन्न**ात्मनो देह**मात्मदेहावच्छिन्नं जीवं ब्रह्मप्राप्तियोग्यं **साधयेत्** ॥ २४८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **स्थानासनविहारवान्** अग्नेः गुरोरिति वा शेषः। स्थानासनादि समीपगमनादिना महीकुर्यात्। देहं ब्रह्मलोकगमनपर्यन्तम् ॥ २४८ ॥

(५) **नन्दनः**। स्थानासनाभ्यां विहारः कालयापनं तदस्यास्तीति **स्थानासनविहारवान्** ॥ २४८ ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** एतेषु गुरुपुत्रेषु अविद्यमानेषु **स्थानासनविहारवान्**भवेत् तद्यथा गुरोः स्थाने आसने उपविश्य वसेत् **अग्निशुश्रूषां** गुरोर्वा प्रयुंजानः कुर्यात् **आत्मनः** स्वस्य **देहं साधयेदि**त्यर्थः ।। २४८ ।।

(७) **मणिरामः ।** गुरुपुत्रादीनामसन्निधौ यत्कर्तव्यं तदाह **एतेष्विति । स्नानासनविहारवान्** आचार्यस्यैवाग्नेः समीपे स्नानादिभिः सायंप्रातः समिद्धोमादिना वा अग्नेः **शुश्रूषां** कुर्वन् **आत्मनो देहं साधयेत्** ब्रह्मप्राप्तियोग्यं कुर्यादित्यर्थः ।।२४८।।

(८) **गोविन्दराजः । एतेष्वविद्यमानेष्विति ।** गुरुपुत्रादिष्वसत्सु कालनियमावलंबनेन उत्थानोपवेशनाटनवान् भक्त्या अग्निकार्यमनुतिष्ठन् आत्मसंबन्धि शरीरं क्षपयेत् ।। २४८ ।।

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।।
स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेह जायते पुनः ।। २४९ ।।

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ।। २ ।।

(१) **मेधातिथिः । एवमिति ।** नैष्ठिकवृत्तिं प्रत्यवमृशति । **एवं यो ब्रह्मचर्यं चरत्यविप्लुतः ।** अस्खलः **स** प्राप्नो**त्युत्तमस्थानं** धाम परमात्मप्राप्तिलक्षणम् । **न चेह पुनर्जायते** न संसारमापद्यते । ब्रह्मरूपं सम्पद्यत इति ।। २४९ ।।

इति श्रीभट्टमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ।। २ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । एवं** नैष्ठिकधर्मेण । **विप्रपदं** विप्रस्यैव नैष्ठिकधर्मो नान्येषामित्येतदर्थम् । अविप्लुतः अभग्नव्रतः ब्रह्मलोकं प्रागुक्तं प्राप्यो**त्तमं स्थानं** मोक्षास्पदं गच्छत्यत एव **नेह** संसारे **पुनराजायत** इति ।। २४९ ।।

सर्वज्ञश्रीनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ ब्रह्मचर्याश्रमविधानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।। २ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** "आसमाप्तेः शरीरस्ये"त्यनेन यावज्जीवमाचार्यशुश्रूषाया मोक्षलक्षणं फलम् । इदानीमाचार्ये मृतेऽपि एवमित्यनेनानन्तरोक्तविधिना आचार्यपुत्रादीनामप्यग्निपर्यन्तानां शुश्रूषको यो नैष्ठिकब्रह्मचर्यमखण्डितव्रतोऽनुतिष्ठति **स उत्तमं स्थानं** ब्रह्मण्यात्यन्तिकलयलक्षणं प्राप्नोति । **नचेह** संसारे कर्मवशादुत्पत्तिं लभते ।। २४९ ।।

इति मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ।। २ ।।

(४) **राघवानन्दः**। एतेष्वाचार्यादिषु नैष्ठिकस्य ब्रह्मसद्मप्राप्तिरित्युपसंहरति **एवमिति**। अविप्लुत**ब्रह्मचर्यः** अप्रच्युतव्रतः। **इह**ेति विशेषणात् मानवान्तरे जायते यदि तत्र श्रवणादि कृतं तदा मुच्यते। तथा च स्मृतिः 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद'मिति। प्रतिसंचरे प्रलये कृतात्मानः कृतसाक्षात्काराः ॥ २४९ ॥

इति श्रीराघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(५) **नन्दनः**। अथोपकुर्वाणं प्रत्याह **एवमिति**। **अविप्लुतः** अस्कन्नरेतस्कः ॥ २४९ ॥

इति वीरमल्लप्रियसखेन श्रीनन्दनेन विरचिते मानवव्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **विप्रः अविप्लुतः** अस्खलितब्रह्मचर्यः य एवं चरति स उत्तमस्थानं गच्छति पुनः **इह न जायते** ॥ २४९ ॥

(७) **मणिरामः**। **अविप्लुतः** अखण्डितव्रतः। **इह** संसारे कर्मवशादुत्पत्तिर्न जायत इत्यर्थः ॥ २४९ ॥

इति दीक्षितमणिरामकृतायां स्वबोधिन्यां मनुटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एवमिति**। आसमाप्तेः शरीरस्येत्युक्तमप्येतन्नैष्ठिकफलाविप्लुतिविधानार्थमुपसंहारार्थमनूद्यते। उक्तेन रूपेण योऽस्खलन् नैष्ठिक**ब्रह्मचर्यं चरति** सन्ब्रह्मलोकं **गच्छति**। **न च** संसारे **जायते**। महाप्रलये ब्रह्मणा सह युज्यते। **विप्र**ग्रहणं प्रदर्शनार्थम्, त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ २४९ ॥

इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मनुटीकायां श्रीमन्वाशयानुसारिण्यां **ब्रह्मचर्याश्रमविधानं** नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

卐 **॥ इति मनुस्मृतिभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥** 卐

भारतीयविद्या-श्रेणी-ग्रंथः ३३

मनुस्मृतिः

मेधातिथि-सर्वज्ञनारायण-कुल्लूक-राघवानन्द-नन्दन-
रामचन्द्र-मणिराम-गोविन्दराज-भारुचि

इति व्याख्यानवकेन समलंकृता

◎

द्वितीयो विभागः

(३–४ अध्यायात्मकः)

◎

भारतशासनस्य शिक्षणविभागस्यार्थसाहाय्येन प्रकाशिता

◎

– संपादक –

जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे

एम्.ए., एल्‌एल्.बी., अॅड्व्होकेट (सु. को.)

इत्यनेन

भारतीयविद्याभवनस्य संमान्यनियामकेन परिष्कृता

१९७५

भारतीय विद्या भवनम्

कुलपति के. एम्. मुनशीपथः, चौपाटी

मुम्बई ४०० ००७

Bhāratiya Vidyā Series—Vol. No. 33

MANU-SMṚTI

With nine commentaries by Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmacandra, Maṇirāma, Govindarāja and Bhāruci

VOLUME II (Adhyāyas 3-4)

Edited by
JAYANTAKRISHNA HARIKRISHNA DAVE
M.A., LL.B., ADVOCATE (SUPREME COURT)
Hon. Director, Bharatiya Vidya Bhavan

Published with the financial assistance of the Ministry of Education, Government of India

1975
BHARATIYA VIDYA BHAVAN
Kulapati K. M. Munshi Marg, Chowpatty, Bombay-400 007

INTRODUCTION

This is the second volume of Manusmṛiti, with nine commentaries by Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmacandra, Maṇirāma, Govindarāja and Bhāruci.

It covers the third and the fourth Adhyāyas of Manusmṛiti.

The Project of Manusmṛiti with these nine commentaries is undertaken by the Bhāratīya Vidyā Bhavan with the financial assistance of the Ministry of Education, Government of India. The Editor expresses warm thanks to the Government of India for the kind and continued financial assistance.

In adhyāya III, the present edition contains 10 more verses than the edition of M. M. Dr. Ganganath Jha.

The printing of this and the remaining volumes was delayed on account of power cuts, paper shortage and other press problems. With the situation easing, further volumes are expected to come out earlier.

Bharatiya Vidya Bhavan,
Kulapati K. M. Munshi Marg,
Bombay-400 007.
14th June, 1975.
V. S. Vaishakha Krishna 5, 2031.

JAYANTAKRISHNA HARIKRISHNA DAVE

मनुस्मृति-द्वितीय-विभागीयविषयाणामनुक्रमकोशः

तृतीयोऽध्यायः

—:०:—

चतुर्थोऽध्यायः

इति चतुर्थोऽध्यायः ।।

मनुस्मृतिः

व्याख्यानवकोपेता

*

तृतीयोऽध्यायः ३

---*---

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ॥
तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः** । द्विविधो ब्रह्मचारी पूर्वत्र प्रतिपादितः, नैष्ठिक उपकुर्वाणश्चेति । "आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम्" (अ० २ श्लो० २४४) इत्यनेन नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यमुक्तम् । "आ समावर्तनात्" (२।१०८) इति पक्षान्तरमपि सूचितम् । तत्र नैष्ठिकस्य नामधेयस्य प्रतिलम्भेनैव निमित्तवता अवधिशेषः सुगमितः । निष्ठां समाप्तिं गच्छति 'नैष्ठिकः' । श्रुत्यैव कालो विहितः "आ समाप्तेः" इति । उपकुर्वाणस्य "अनेन क्रमयोगेन" (अ० ६ श्लो० ८५) । "तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः । वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः" (अ० २ श्लो० १६५) इति संख्याया अविवक्षायां चैकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तादिशाखाध्ययनं यथाशक्तिप्राप्तं नियम्यते । **त्रैवेदिकं व्रतं चर्यम्** । त्रयाणां वेदानां समाहारस्त्रिवेदी, तद्ग्रहणप्रयोजनं **त्रैवेदिकम्** । ग्रहणक्रिया वृत्तावन्तर्भवति, वेदाधिगमस्य प्राग्विहितत्वात् । व्रतं ब्रह्मचारिधर्मकलापः । **चर्यं** चरितव्यम् । कृत्ये विधौ ।

एवमाहरणादीनां ग्रहणान्ततायां प्राप्तायामाह **षट्त्रिंशदाब्दिकमिति** । गृहीतेऽपि वेदे कालः पूरयितव्यः ।

"यदि स्वाध्यायाध्ययनविध्यर्थो धर्मः, तस्य च स्वाध्यायविधेर्ग्रहणे निवृत्तिः, किमर्था तर्हि द्वादशवार्षिकी ग्रहणोत्तरकालं व्रतचर्यानुवृत्तिः ?" अत्यल्पमिदमुच्यते । दर्शपूर्णमासादिष्वप्याग्नेयादियागेभ्यः पराञ्चि यान्यङ्गानि तत्राप्येतद्वक्तव्यम् । समस्ताङ्गानुष्ठान एवारादुपकारकाद्यङ्गयुक्ताद्विशिष्टक्रमकाद्विध्यर्थसंपद्यवगतायां परिचोदनाशब्दादेव विधिः सम्पद्यते । अथ "महतो लघीयांसस्तदर्धिकपादिकग्रहणावधयः पक्षाः सन्ति । तेषु सत्सु कः खलु महाप्रयासमतिचिरकालं तावद् द्वादशवार्षिकं व्रतचरणमाद्रियेत ?" इति चेत्—फलभूमार्थिनोऽङ्गभूयस्त्वमनुष्ठास्यन्ति । तदुक्तम् 'प्रयत्नविशेषात्फलविशेषणं भवितव्य'-मिति ।' "ननु च नार्थविबोधादृते ग्रहणद्वारेण स्वाध्यायाध्ययनस्य किञ्चिदपरं फलमस्ति । एवं ह्याहुः—'न तस्याध्ययनमात्रं तत्र भवन्तो याज्ञिकाः फलं समामनन्ती'ति । तथा "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मविबोधनं नाम"इति **शबरभाष्ये** । तस्य च न कश्चिद्विशेषो दृश्यते ।" यद्येवं ग्रहणकालेऽप्यन्तरेण व्रतधर्मानुष्ठानं ग्रहणानुष्ठानप्रसङ्गः । कश्चैवमाह 'अर्थविबोधार्थः स्वाध्यायविधिरिति ?' । स्वाध्यायविधिः स्वार्थं एव । नान्यस्यान्यार्थतायां प्रमाणमस्ति । अर्थविबोधो हि ग्रहणे सति वस्तुस्वभावत उत्पद्यते न विधितः ।

"अथ किं स्वर्गादिफलार्थिनोऽयं विधिः ? ।" एतदपि कथं भविष्यति ? "का तर्हीयं वाचोयुक्तिः—फलविशेषेणेति ?"

एषा वाचोयुक्तिः। संस्कारविधिस्तावदयं स्वाध्यायप्रधानः, तस्य स्वाध्याये कर्मण्युत्पन्नत्वात्। संस्कारविधयश्च न साक्षादधिकारमर्हन्ति, किन्तु संस्कार्यद्वारेण साधिकारविध्यन्तरमनुप्रविशन्ति। यथा व्रीहिमवहन्तीति दर्शपूर्णमासाधिकारविषयाग्नेयादियागसाधनभूतपुरोडाशप्रकृतिव्रीहितुषकणविप्रमोचनादिसंस्कारद्वारेण दर्शपूर्णमासापूर्वसम्बन्धमनुभवति अवघातः, न तन्निरपेक्षः, स एव कर्तव्यतया प्रतीयते। एवमिह वेदस्य संस्कार्यत्वं नान्यत्राशेषभूतस्य निर्वहति। दृष्टः स्वाध्यायाध्ययनानन्तरमर्थावबोधः। अत इदमध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तमवघात इव तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तः। एतावांस्तु विशेषः— प्रकरणेऽधीतत्वादवघातो झटिति लब्धाधिकारविध्यन्तरसम्बन्धः। अयं त्वनारभ्याधीतत्वादवबोधपर्यवसायी सकलफलकर्मानुष्ठानोपयोगितया गम्यमानोऽधिकारः। तथा विध्यर्थनिर्वृत्तिरेव फलविशेषोऽभिप्रेतः। विधेर्हि पुरुषार्थत्वं व्युत्पन्नावगमम्, तत्साक्षाद्भवतु वा परम्परया वेति न विशेषः। गम्यमानाधिकारत्वाच्च स्वतन्त्र एवायं विधिः स्वात्मानमनुष्ठापयति, यद्यपि नित्यकामश्रुतिष्वर्थावबोध उपयुज्यते।

ये त्वर्थावबोधद्वारेण ज्योतिष्टोमादिविध्येककार्यत्वमिच्छन्ति तत्फलस्यैव च प्रयत्नविशेषादतिशयमाहुस्तेषामाचार्यकरणविधिना किमपराद्धम् येन महता यत्नेन तदेककार्यता निषिध्यते ? अप्रामाण्यं वेदस्य भवतीति चेदस्तु। न प्रयोजनवशेन युक्तिसामर्थ्यायातोऽर्थो हातुं शक्यते। युक्तिस्तु युक्त्यन्तरेण बलीयसा बाध्यते। "आचार्यकरणविध्येककार्यत्वे त्वस्य विधिरूपतैव हीयते, स्वार्थस्याविवक्षितत्वात्"। तत्तुल्यं ज्योतिष्टोमाद्यनुप्रवेशेऽपि।

यदा तु स्वतन्त्रोऽयं विधिः स्वार्थानुष्ठापकस्तत्समानस्कन्धस्तदा स्वयमेवेतिकर्तव्यतया युक्तोऽनुष्ठीयते।

तत्र ये विकल्पिताः कल्पा लघीयांसो गरीयांसश्च, तेषां लघीयसा सिद्धे गरीयसामनुष्ठानं विध्यर्थ एव विशेषमावहति। यथाऽऽधाने "एका देया तिस्रो देया' इत्यादि। अनुष्ठिते चास्मिन्विधौ स्वसामर्थ्याच्छ्रुतो वा भवतु प्रतीयमानो वा कल्प्यो वा, प्रमाणभेदोऽयं न सम्बन्धभेदः सर्वथोभयतः स्पर्शतो न मुच्यामहे—यद्यस्य विधिः स्वार्थानुष्ठापको ज्योतिष्टोमाद्युपकारकत्वञ्च।

"ननु किमिदं पूर्वापरविरुद्धं प्रलप्यते ? प्रागुक्तम्—न साक्षात्संस्कारविधयोऽधिकारसम्बन्धिनः, इदानीं तु स्वतन्त्र एवायं विधिः स्वार्थानुष्ठापक इति। 'यथायं विशेषश्रुतेनान्वयिना न सम्बध्यते, गम्यमानस्त्वधिकारः संस्कारविधीनामप्यविरुद्ध' इति। नायं विशेषो यद्यस्य विधिप्रयुक्तमनुष्ठानमर्थावबोधांश इष्यते। पाठमात्रस्याचार्यविधिप्रयुक्तत्वात्संस्कारविधीनामधिकारसम्बन्धोऽभ्युपगतः स्यात्। अथ विध्यन्तरोपकारकत्वात्तत्प्रयुक्तमनुष्ठानं, तथा सत्यधिकृतस्याध्ययनं स्यान्नाधीतवेदस्याधिकारः। तदा च शूद्रस्याधिकारो दुर्निवारः। न चाध्ययनानन्तरं वेदार्थश्रवणं प्राप्नोति। यदैव हि यदृच्छया कुतश्चिदधिगतं भवति

'ज्योतिष्टोमनाम कर्म वैदिकं स्वर्गफलमिति', तदैव तदितिकर्तव्यतां शिक्षेत्, तत्काल एव च तदुपयोगिनो मन्त्रान्याजमानानधीयीत ।"

अत्र केचिदाश्रयिन्यायेन (मी. सू. ४।१।१८) परिहरन्ति। यथैव हि स्विष्टकृदादय उभयरूपाः संस्कारार्थकर्मतया, एवं स्वाध्यायाध्ययनमप्यभिधानविनियोगानुसारितया क्रियाफलावबोधदर्शनेन च संस्कारकर्म फलवत्कर्मार्थिकर्म। अतः साधिकारत्वसिद्धिः। "कः पुनरधिकारी ?"। उपनीतस्त्रैवर्णिको माणवक इति ब्रूमः। ब्रह्मचारिधर्मेषु ह्येतदाम्नायते। लिङादयो ह्यविनाभूतनियोज्यार्थविध्यर्थप्रतिपादकाः। तत्र विशेषाकाङ्क्षायां क्वचिच्छब्दसमर्पितो विशेषो भवति—'स्वर्गकामो यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति'। क्वचिदश्रुतोऽप्यन्विताभिधानसामर्थ्यबलेन कल्प्यो विश्वजिदादिषु। क्वचित्प्रकरणाद्वस्तुसामर्थ्याद्विध्यन्तरपर्यालोचनयाऽपि च प्रतीयते। तदेतदिह सर्वमस्ति। प्रकृतो ब्रह्मचारी। वस्तुसामर्थ्येन चार्थावबोध उपजायते। स च सर्वविधिषूपयुज्यते, विदुषोऽधिकारात्।

तदिदमपरे न मृष्यन्ति। संस्कारविधित्वेनैवास्य प्रतीयमानाधिकारता। यतः संस्कारकर्माणि संस्कार्यार्थतयाऽनुष्ठीयन्ते। यदि च संस्कार्ये न दृश्येत विशेषस्ततः सक्तुवत्संस्काररूपता हीयेत। अस्ति चात्र फलवत्कर्मावबोधलक्षणो विशेषः। यत्तु "स्विष्टकृदादिव"दिति, तत्प्रकृतिप्रत्ययविज्ञानागम्यत्वरूपहानितया युक्तोभयरूपता।

तस्मात्स्थितं स्वतन्त्रोऽयं विधिर्माणवकस्येति। अतश्च स्वत एवानुष्ठेयो नावघातादिवद्दर्शपूर्णमासाद्यधिकारनियोगाक्षेपेण। एवमनेकवेदाध्ययनमपि द्रष्टव्यम्। तत्रापि ह्येकेन वेदेन निर्वृत्ते विध्यर्थे किमित्यनेकवेदाध्ययनम्? फलभूम्ना तु युज्यते। फलं च पूर्ववत्, न तु वाक्यशेषाधीतं पयोदध्यादि। एवं स्थित एकवेदाध्यायिनः स्वशाखानधीतानां मन्त्राणां कर्मोपयोगिनां कर्मानुष्ठानकाले सामर्थ्यात्तदाक्षिप्तमध्ययनमनुज्ञातं भवति। यद्यप्यधीतवेदस्याधिकारे "अधीत" इति।

अन्ये तु 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येय' इति 'निष्कारण' इत्येतस्याधिकारपदतां मन्यन्ते। 'निष्कारणः', कारणं प्रयोजनमनुद्दिश्य, नित्यकर्मवत्कर्तव्यम्। न ह्यस्याधिकारसमर्पकत्वमन्तरेण विषयद्वारेण क्रियाकारकतद्विशेषणत्वादिनाऽन्वयः संभवति। तस्मात्सत्यपि संस्कारविधित्वे गम्यमानाधिकारत्वं श्रूयमाणाधिकारत्वं वाऽविरुद्धम्।

अपरे तु संस्कारविधित्वादनधिकारतामेव ज्यायसीं मन्यन्ते। अनुष्ठानविशेषलाभार्थो ह्यधिकार उपास्यते। स चेह संस्कार्यविशेषदर्शनादेव सिद्धः। संस्कारविधयः प्रयोजनापेक्षाः। क्रियाफलमेवात्र विधिसाध्यम्। तच्च कर्मस्थं ग्रहणलक्षणं दृश्यत एवाविरुद्धम्। अश्रुते विभाग स्मृत्यन्तराद्विभागावगतिः "प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानीति"। "के पुनरत्र त्रयो वेदा अभिप्रेताः? ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति। "अथ किं नाथर्वणो वेद इति?"

क एवमाह?। किंत्वत्र यथाश्रुतसंस्कार्यत्वनिबर्हणायामर्थावबोधनिष्ठतया तस्य विधेरनुष्ठानलाभः। अवबोधो हि सकलकर्मानुष्ठानोपयोगीति। आथर्वणश्चाभिचा-

राद्युपदेशबहुलः। तस्मान्न ज्योतिष्टोमादिकर्माणि विधीयन्ते। नापि तेषां किञ्चिदङ्गम्। त्रय्यैव हौत्राध्वर्यवौद्गात्रादिसकलतदङ्गपरिसमाप्तिः। प्रधानोत्पत्तिविधयश्च त्रय्यामेव ज्योतिष्टोमादीनां सन्ति। ब्रह्मत्वमपि त्रय्यामेव विद्यते। त्रिशब्दश्च संख्यावचनः। न च संख्याशब्दाः कञ्चिद्धर्ममेकमनपेक्ष्य प्रवर्तन्ते। अतो येषामेवेह कार्योपदेशपरता त एव त्रिशब्देनाभिगदितुं शक्यन्ते। न चाथर्वणस्य तत्कार्यानुप्रवेशः। न तत्र प्रधानविधयो ज्योतिष्टोमादीनां, नाङ्गविधयः। श्येनादिष्वभिचारयज्ञेषु त एवर्त्विजः सैवान्याऽपीतिकर्तव्यता। विशेषोऽपि यः सोऽपि त्रय्यामेवोपदिष्टः। अतो ऋग्यजुर्भ्यामृक्सामभ्यां चैकत्र कर्मणि समावेशाभावात् त्रिवेदीव्यपदेशानुपपत्तेर्नाथर्वणस्येह ग्रहणम् स्वाध्यायशब्दवाच्यत्वात्त्वध्ययनविधेस्तद्विषयत्वमविरुद्धम्।

तदर्धिकम्। षट्त्रिंशत्संख्या प्रत्यवमृश्यते। ततोऽर्धमष्टादशवर्षाणि। अत्रापि विभागकल्पना षड्वर्षाणि। अत्रापि **पादिकम्**। पादश्चतुर्भागभागिनी सैव संख्या। नव वर्षाणि। तेषां चतुर्थो भागः। प्रतिवेदं त्रीणि। "कथं पुनस्त्रिभिर्वर्षैर्वेदः शक्यो ग्रहीतुम्?।" भवति कश्चिन्मेधावितमः। अपर आह। न ग्रहणस्वरूपप्रयुक्ता धर्माः, किं तर्हि तद्विषयेण विधिना प्रयुज्यन्ते। तत्रानिवृत्ते ग्रहणे यदि कानिचिदहानि नियमानुपालनमध्ययनकाले क्रियते तावत्सम्पाद्यत एव शास्त्रार्थः। भवेत्स्वाध्यायविध्यर्थं तावतैवाङ्गकलापानुष्ठानम्। असमाप्तग्रहणस्य तद्व्रतनिवृत्तौ व्रतस्नातकव्यपदेशः। अतः कालविशेषविधानं युक्तम्। त्रिभिर्वर्षैर्विना न व्रतस्नातको भवति। तद्यद्यपि "स्नानं वेदसमाप्ताविति" केचित्स्मरन्ति, तथापि तदर्थव्रतसमाप्तावपि प्रयोग उपचाराद्युक्त एव। तदयुक्तम्; सत्यपि विधिप्रयुक्ते यावदध्ययनभावितैव व्रतानां युक्ता। अध्ययनसंयोगेन हि तानि चोद्यन्ते। यावदध्ययनं भवितुमर्हन्ति। वचनादेव हि त्रिसांवत्सरी व्रतचर्या प्रागपि ग्रहणाद्यद्येतत्पृथग्वाक्यम्। अथ तु ग्रहणान्तिकमेवेत्येकं वाक्यं, ततो नास्त्यगृहीते वेदे व्रतनिवृत्तिः। एवकारेणैवमेव पक्षमनुमन्यते।

"यदि नास्त्यगृहीते वेदे तन्निवृत्तिः, कथं तर्हि 'व्रतस्नातको' 'वेदस्नातक' इति भेदेन व्यपदेशः?"। चतुर्थे वक्ष्यामः। षट्त्रिंशदब्दाः समाहृताः "षट्त्रिंशदब्दं,' तत्रभवं **षाट्त्रिंशदाब्दिकम्**। एवं **त्रैवेदिकम्**। तदर्धपरिमाणं **तदर्धिकम्**। एवं **पादिकं ग्रहणान्तिकमिति**। सर्वत्र "अत इनि ठनौ" (पा० सू० ५।२।१४५) इति मत्वर्थीयः। न तु यस्य यत्परिमाणं तत्तस्यास्तीति शक्यतेऽपदेष्टुम्॥ १॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। क्रमप्राप्तं गार्हस्थ्याश्रमधर्मं प्रक्रमते **षट्त्रिंशदाब्दिकमिति**। षट्त्रिंशद्वर्षनिर्वर्त्यं वेदत्रयाध्ययनार्थं व्रतं ब्रह्मचर्याश्रमनियतधर्मरूपं **चर्यं** चरणीयम्। 'नियमेनाधीतं वीर्यवत्तरं भवती'ति श्रुतेः एकदेशस्यापि व्रतेनाध्ययने प्राशस्त्यात्। अशक्तस्य **तदर्धिकं** अष्टादशाब्दिकं वा नवाब्दिकमिति त्रिःप्रकारं व्रतं स्नानं केवलविद्यास्नानं कर्तुमिच्छतो **ग्रहणान्तिकम्**। अर्थादुभयनिष्पत्तौ विद्याव्रतस्नानसिद्धिरिति स्फुटत्वान्नोक्तम्। आथर्वणिकस्य **तु** त्रयीनिष्कर्षत्वात् एतद्व्रतेनैव व्रतसिद्धिरिति मन्तव्यम्॥ १॥

(३) **कुल्लूकः**। पूर्वत्र 'आ समाप्तेः शरीरस्ये'त्यनेन नैष्ठिकब्रह्मचर्यमुक्तम्। न तत्रावध्यपेक्षा 'आ समावर्तनादि'त्यनेन वोपकुर्वाणकस्य सावधि ब्रह्मचर्यमुक्तम्। अतस्तस्यैव गार्हस्थ्याधिकारः। तत्र कियदवधिविधौ ब्रह्मचर्ये तस्य गार्हस्थ्यमित्यपेक्षायामाह **षट्‌त्रिंशदाब्दिकमिति**। त्रयो वेदा ऋग्यजुःसामाख्यास्तेषां समाहारः त्रिवेदी, तद्विषयं व्रतं स्वगृह्योक्तनियमसमूहरूपं षट्‌त्रिंशद्वर्षं यावद्गुरुकुले चरितव्यं **षट्‌त्रिंशदाब्दिकमिति** षट्‌त्रिंशदब्दशब्दात्कालाट्ठञ्। अस्मिंश्च पक्षे 'समं स्यादश्रुतत्वादिति' न्यायेन प्रतिवेदशाखं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणम्, **तदर्धिकम**ष्टादशवर्षाणि तत्र प्रतिवेदशाखं षट्। **पादिकं** नववर्षाणि तत्र प्रतिवेदशाखं त्रीणि यावता कालेनोक्तावधेरूर्ध्वमधो वा वेदान्गृह्णाति तावत्कालं वा व्रताचरणम्। विषमशिष्टत्वेऽपि पक्षाणामेका देया (ति) स्तिस्रो देया षड् देया इतिवन्नियमफले न्यूनापेक्षो विकल्पः। तथाच श्रुतिः 'नियमेनाधीतं वीर्यवत्तरं भवती'ति। ग्रहणान्तिकपक्षसंदर्शनात्पूर्वोक्तपक्षत्रये ग्रहणादूर्ध्वमपि व्रतानुष्ठानमवगम्यते। अथर्ववेदस्यर्ग्वेदांशत्वेऽपि 'ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदमथर्वाणं चतुर्थ'मिति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थवेदत्वेन कीर्तनात् 'अङ्गानि वेदाश्चत्वार' इति **विष्णु**पुराणादिवाक्येषु च पृथङ्निर्देशाच्चतुर्थवेदत्वेऽपि प्रायेणाभिचाराद्यर्थत्वात् यज्ञविद्यायामनुपयोगाच्चानिर्देशः। तथाहि ऋग्वेदेनैव हौत्रं कुर्वन्यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनौद्गात्रं यदेव त्रय्यै विद्यायै सूक्तं तेन ब्रह्मत्वमिति श्रुतेस्त्रयीसंपाद्यत्वं यज्ञानां ज्ञायते। अयं च मानवस्त्रैवेदिकव्रतचर्याविधिर्नाथर्ववेदव्रतचर्यां निषेधयति तत्परत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्छ्रुत्यन्तरे वेदमात्रे व्रतश्रवणाच्च। यदाह **योगियाज्ञवल्क्यः** (आचार. २।३६) 'प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा' ॥ १ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ब्रह्मचर्येणैव निष्ठां समाप्तिं मरणं गतो नैष्ठिक इति समाख्ययैव गार्हस्थ्यनिवृत्तिः सिद्धा। उपकुर्वाणस्य गार्हस्थ्यं तद्ब्रह्मचर्यस्य कालविकल्पं चाह **षट्‌त्रिंशदिति द्वाभ्यां**। वेदार्थानुष्ठाने स एव मुख्याधिकारीति। मानं पूर्वं वेदादीत्युक्तमधुना मेयं वक्तव्यमिति मानमेययोः संगतिः। **त्रैवेदिकं** त्रयाणां वेदानां समाहारस्त्रिवेदी तद्ग्रहणप्रयोजनं त्रैवेदिकं **व्रतं** विशेष्यं।' षट्‌त्रिंशत्संवत्सरैरदृष्टार्थैर्वेदत्रयस्य सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मे'ति न्यायात् शाखात्रयस्याध्ययनमवश्यंभावीति मेधागतवैजात्यात्**तदर्धिकम**ष्टादशवर्षसाध्यं **पादिकं** नववर्षसाध्यं समं स्यादश्रुतत्वादित्यादिन्यायेन वा प्रतिशाखं स्वतन्त्रमदृष्टार्थं गृहीतेऽपि वेदे व्रतमिति विशेषणम्। तथाच द्वादश षट् त्रीणि वर्षाणि वेदव्रताचरणम्। अत एवोक्तम् "तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितै''रिति। दुर्मेधसो नियमव्यावृत्तिमाह **ग्रहणान्तिकमेव वेति**। एतद्व्रतजातं निर्विघ्नताध्ययनसमाप्त्यर्थमिति **भट्टपादाः**॥ १ ॥

(५) **नन्दनः**। एवं प्रतिपादितस्य ब्रह्मचर्यस्याध्येतृसामर्थ्यानुरूपान्कालविकल्पानाह **षट्‌त्रिंशदिति**। षट्‌त्रिंशदब्दानां समाहारः षट्‌त्रिंशदब्दं, तत्र भवं **षट्‌त्रिंशदाब्दिकम्**। **त्रैवेदिकमिति** पदमप्येवम्। कृत्स्नवेदसंग्रहणार्थं त्रिशब्दः। पञ्च पाण्डवा इत्यत्र पञ्चशब्दवत्। मन्त्रत्रैविध्यनिबन्धनं हि वेदानां त्रित्वम्। तेन चतुर्थोऽपि वेदमन्त्रो मन्त्रात्मा त्रिशब्देन संगृह्यते। **व्रतं चर्यं** चरितव्यम्। तदर्धिकमष्टादशाब्दाः। एवं **पादिकं ग्रहणान्तिकम्**॥१-२॥

(६) **रामचन्द्रः।** अतःपरं गृहस्थाश्रममारभते। **गुरौ** समीपे **षट्त्रिंशदाब्दिकं** षट्त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं कुर्याच्च। त्रयाणां वेदानां समाहारस्त्रिवेदी तद्गुणं प्रयोजनं **त्रैवेदिकं व्रतं** चरित्रं **द्वादशाब्दिकं षट्** षट्पर्यन्तं वा व्रतं ब्रह्मचर्यं चरेत्। ग्रहणान्तिकमेव वा व्रतं चरेत्। ग्रहणक्रिया व्रतेऽन्तर्भवति, वेदाधिगमस्य प्राग्विहितत्वात् ।। १ ।।

(७) **मणिरामः।** उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणः कियदवधि ब्रह्मचर्यावस्थेत्यपेक्षायामाह **षट्त्रिंशदाब्दिकमिति। त्रैवेदिकं व्रतं** स्वगृह्योक्तनियमसमूहरूपं **षट्त्रिंशदाब्दिकं गुरौ** गुरुकुले **चर्यं** चरितव्यम्, कर्तव्यमिति यावत्। तेन प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतं भवतीति सिद्धम्—इत्येकः पक्षः। पक्षान्तरमाह **तदर्धिकं** षट्त्रिंशदर्धिकं अष्टादशवर्षरूपम्। तत्र प्रतिवेदं षट् वर्षाणीति – द्वितीयः पक्षः। तृतीयमाह **पादिकं वा** षट्त्रिंशतः चतुर्थांशं नववर्षाणि वा; तत्र प्रतिवेदं त्रीणि वर्षाणीति–तृतीयः पक्षः। यदि सौबुध्दचात् स्वल्पकालेनैव वेदावगमः कुबुद्धचा बहुकालेन वा तदा किं कर्तव्यं तत्राह **ग्रहणान्तिकमेव वा।** एवं चत्वारः पक्षाः। यज्ञादीनां वेदत्रयसाध्यत्वात् त्रैवेदिकमित्येवोक्तम्। न त्वथर्ववेदीयव्रतचर्यनिषेधार्थम्। स्मृत्यन्तरे सर्ववेदे व्रतश्रवणात् ।। १ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** षट्त्रिंशदाब्दिकं उपकुर्वाणः कः ब्रह्मचारिणो गार्हस्थ्याधिकारात् कियदवधिनि ब्रह्मचर्ये कृते गार्हस्थ्यमाश्रयणीयमित्यत आह **षट्त्रिंशदाब्दिकमिति।** षट्-त्रिंशद्वर्षसंभवं गुरुगृहे ऋग्यजुस्सामाख्यवेदत्रयविषयं प्रतिशाखं द्वादशवर्षाणि **व्रतं** नियमसमूहः चरितार्थं, **तदर्धिकं** चाष्टादश प्रतिशाखं षडिति, **पादिकं** वा नव प्रतिशाखं त्रीणीति यावता वा कलिनोक्तावधेरूर्ध्वमधो वा वेदान् गृह्णीयात् तावत्कालं चरितव्यम्। नियमफलापेक्षो विकल्पः "नियमेनाधीतं वीर्यवत्तरं भवति" इति श्रुतेः।

अत्र चाथर्ववेदस्य "नेता एते अथर्वाङ्गिरसी" इत्यादिश्रुतेः, "श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः" इत्यादिस्मृतेश्च वृद्धव्यवहारे च इतरवेदवत् निरुपपदवेदशब्दप्रयोगात् "अङ्गानि वेदाश्चत्वार" इति धर्मः (धर्मस्थानत्वस्य) तेष्वपि चतुर्षु व्यवहारात् सत्यपि वेदत्वे शान्त्यादिप्रयोजनत्वेन प्रायेण दृष्टार्थत्वात् "ऋग्वेदेनैव हौत्रमकुर्वत यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनोद्गीथं यदेव त्रय्यै विद्यायै संश्लेषं तेन ब्रह्मत्व" मिति श्रुतेः त्रय्यैव क्रियापरिसमाप्तेः ग्रहणम्। 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य' इति एकशाखाध्ययनेनैव स्वाध्यायनिवृत्तौ पुण्यातिशयापेक्षया ।। १ ।।

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ।। २ ।।

(१) **मेधातिथिः।** त्रैवेदिकमध्ययनमुक्तम्। एकद्विवेदाध्ययनमप्राप्तं विकल्प्यते। वेदशब्दः शाखावचनो व्याख्यातः। 'तिस्रः शाखा अधीयीत द्वे एकां वैकैकस्माद्वेदान्न त्वेकस्मादेव'। त्रयी त्रिविद्येति पठचते। **अधीत्य,** गृहीत्वा, वेदमुक्तया व्रतचर्यया। **गृहस्थाश्रममावसेत्।** गृहस्थाश्रमस्य स्वरूपं वक्ष्यति "उद्वहेत द्विजो भार्याम्" (श्लो. ३।४) इत्यादि। **आवसे-**

दनुतिष्ठेत्। अनेकार्था धातवः। आङ मर्यादायां वर्तते। कृतदारपरिग्रहो रूढ्या गृहस्थ उच्यते। 'गृह'शब्दो दारवचनस्तत्र तिष्ठति। तस्य यो विहितः पदार्थसमूहो विधिनिषेधात्मकः स आश्रमशब्देनोच्यते। यथोपनीतस्य ब्रह्मचर्याश्रम आ समावर्तनात्, कृतविवाहस्य गार्हस्थ्यमिति।

अविप्लुतमखण्डितं ब्रह्मचर्यं स्त्रीसंप्रयोगनिवृत्तिर्यस्य स एवमुच्यते। वाक्यभेदश्चात्र द्रष्टव्यः। आख्यानव्यवहारेण—**अविप्लुतब्रह्मचर्यो** भवेद्गृहस्थाश्रमं च प्रतिपद्येत। एक-वाक्यतायां कदाचन विप्लवे गार्हस्थ्याधिकार एव हीयेत। अद्य पुनः पुरुषार्थतया विधानेन तदतिक्रमे प्रायश्चित्तेन युज्यते न त्वधिकारी न भवति।

अधीत्यावसेदिति च पौर्वापर्यमात्रं विवक्षितम्, नाध्ययनसमनंतरभाविता विवाहस्य ल्यप्कार्यात्पौर्वापर्यविधानादानन्तर्यं न शब्दार्थः। अतश्च स्वाध्यायाध्ययनविवाहयोरन्तराले व्याकरणादिशास्त्रश्रवणं वेदार्थज्ञानार्थं लभ्यते। विद्वानेव हि गार्हस्थ्येऽधिक्रियते, न यथा-ऽध्ययनविधौ मूर्खः। यद्यपि बाल्यावस्थायां तिर्यक्समानधर्मा स्वमधिकारं प्रतिपत्तुमसमर्थ-स्तथापि पित्राऽऽचार्येण वाऽनुष्ठाप्यते। वस्तुतस्तयोरेवाधिकारः। अपत्यानुशासने पितुर-धिकारोऽपत्योत्पत्तिविधेस्तावताऽभिनिर्वर्त्यत्वात्। अनुशासनं च विधिनिषेधाधिकारद्वय-प्रतिपादनम्। तत्र यत्प्रतिपाद्यमानोऽपि नावबुध्यते, तदन्ध इव हस्तग्राहिकया कार्यते। यथाऽग्निसंस्पर्शकूपादिपाताद्गाढहस्तावष्टम्भादिना धार्यते एवमदृष्टादपि मद्यपानादेः। यथा वाऽनिच्छन्नौषधपानादौ प्रवर्त्यते एवं शास्त्रीयेष्वपि पदार्थेषु। यदा त्वीषद्व्युत्पन्नस्तदैवं नियुज्येत 'इदमिदं कर्तुमर्हसीति'। एवं सत्यधीतवेदो माणवकः पित्राचार्येणैवं प्रतिबोधयि-तव्यो "गृहीतवानसि वेदं त्वमिदानीं तदर्थजिज्ञासायामधिक्रियसे ततस्तदङ्गानि श्रोतुमर्हसीति" एतावता पितुरपत्योत्पादनाधिकारनिवृत्तिः। तदुक्तं 'कियता पुनरुत्पादितो भवति यावता स्वयमधिगतकृत्यो भवतीति'।

अतः स्थितमेतत्—नाधीत्यैव विवाहो यावद्वेदार्थो नाधिगतः। एवं च पदयोजना कर्तव्या। **अधीत्य** अध्ययने निवृत्तेऽपि **अविप्लुतब्रह्मचर्यः** स्यात्। प्राप्तायां च निवृत्तौ पुनर्वचनं नियमान्तराणां मधुमांसवर्जनादीनां निवृत्तिपरम्। तेन यावदध्ययनं तावत्सर्वे नियमा अनुष्ठातव्याः। समाप्ते त्वध्ययनेऽर्थावबोधकाले स्त्रीनिवृत्तिरेव करणीया, स्त्री-सेवा न विधातव्या। ब्रह्मचर्यशब्दो यद्यपि ब्रह्मग्रहणार्थं यद्व्रतग्रहणं तत्र व्युत्पाद्यते तथापि स्त्री-निवृत्तिपर एवास्य तत्र प्रयोग इति दर्शयिष्यामः।

यथाक्रमम्। य एवाध्येतृणां पाठक्रमः प्रसिद्धस्तेनैव, प्रथमं चतुःषष्टिस्ततो ब्राह्मणं पितृपितामहाद्यभिजनप्रबन्धोपक्रमं भवति। न हीदृशेऽर्थे वक्तारो न कुलेन न शीलेन न क्रमेणेति। एतेन चैतत्प्रतिपादितं भवति—या एव पित्रादिभिः शाखाऽधीता सा न त्याज्येति॥ २॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** विद्यास्नानपक्षे शक्त्यपेक्षो विकल्पः। **यथाक्रमं** वेदत्रयाध्ययनपक्षे ऋग्वेदादिक्रमेणैव एकवेदाध्ययने तु यच्छाखीयसंस्कारैः संस्कृतस्तस्या एवादावध्ययनमित्यर्थः ।। २ ।।

(३) **कुल्लूकः।** वेदशब्दोऽयं भिन्नवेदशाखापरः। स्वशाखाध्ययनपूर्वकवेदशाखात्रयं द्वयमेकां वा शाखां मन्त्रब्राह्मणक्रमेणाधीत्य। **गृहस्थाश्रमं** गृहस्थविहितकर्मकलापरूपमनुतिष्ठेत्। कृतदारपरिग्रहो गृहस्थः, गृहशब्दस्य दारवचनत्वात्। **अविप्लुतब्रह्मचर्य** इति। पूर्वविहितस्त्रीसंयोगमधुमांसभक्षणवर्जनरूपब्रह्मचर्यानुवादोऽयं प्रकृष्टाध्ययनाङ्गत्वख्यापनार्थः। पुरुषशक्त्यपेक्षश्चायमेकद्वित्रिशाखाध्ययनविकल्पः। यद्यपि व्रतानि वेदाध्ययनं च नित्यवदुपदिशता मनुनोभयस्नातक एव श्रेष्ठत्वादभिहितस्तथापि स्मृत्यन्तरादन्यस्नातकोऽपि बोद्धव्यः। तदाह **हारीतः** 'त्रयः स्नातका भवन्ति– विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्चे'ति। यः समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः। यः समाप्य व्रतान्यसमाप्य वेदं समावर्तते स व्रतस्नातकः। उभयं समाप्य समावर्तते यः स विद्याव्रतस्नातकः।' **याज्ञवल्क्यो**ऽप्याह (३।५१) 'वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वे'ति ।। २ ।।

(४) **राघवानन्दः।** शाखामात्राध्ययनमवश्यंभावीति त्रिंशदधिकैकादशशतशाखानां वेदचतुष्टयपरिमाणत्वात् पुरुषायुषमध्येऽप्यध्येतुमशक्यत्वाद्वेदशब्दः शाखापरः। 'सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म' इति **न्यायात्** सर्वशाखाविधित्वं च 'सिद्धमध्येतृभेदतः' इति **भट्ट**स्वरसात्। अन्यथैकैकस्य संपूर्णवेदाध्ययने पुनरनुवाद एव। वेदाध्ययनविधिरध्यापनाङ्गमिति **गुरुः।** अर्थावबोधाङ्गमिति **भट्टाः।** अक्षरावाप्तिपरमिति **वेदान्तिप्रभृतयः।** एतन्मतमेव साधु। 'योऽनधीत्ये'त्यादिनिन्दार्थवादेनाध्ययनस्य नित्यतावगमात्तत्र ऋग्वेदेन हौत्रं कुर्यात्। यजुर्वेदेनाध्वर्यवम्। सामवेदेनौद्गात्रम्। सदैवतं तथैव विद्यया सूक्तमय्या त्रय्येवे'ति **स्मृतेः।** **तेन** ब्रह्मत्वमित्यतो वेदत्रयसाध्यत्वात्सर्वकर्मणामतो न प्रवेशोऽथर्ववेदस्य अत एव वेदानधीत्येति यथाक्रमं स्वशाखानुक्रमेण। **अविप्लुतब्रह्मचर्यः** अक्षतब्रह्मचर्यः ।। २ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** तद्यथा **वेदेति।** **गृहस्थः अविप्लुतब्रह्मचर्यो**ऽस्खलितब्रह्मचर्यो **गृहस्थाश्रममावसेत्।** किं कृत्वा? वेदशब्दः शाखावयवे व्याख्यातः। वेदान्ते वेदौ वा वेदं वा यथाक्रमं शाखाक्रमेणाधीत्य ।। २ ।।

(७) **मणिरामः।** सर्वेषां सर्वदा अध्ययननियमे प्राप्ते विकल्पानाह **वेदानिति।** स्वशाखाध्ययनपूर्वकं वेदशाखात्रयं द्वयं एकं वा **यथाक्रमं** मन्त्रब्राह्मणक्रमेणाधीत्य **गृहस्थाश्रममावसेत्।** कृतदारपरिग्रहो **गृहस्थः** तस्याश्रमं गृहस्थविहितकर्मसमूहं कुर्यादित्यर्थः ।। २ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **वेदानिति।** शाखात्रयं द्वयं चैकां वा स्वशाखापूर्वक्रमेण मन्त्रब्राह्मणपौर्वापर्यस्थितिक्रमेण **चाधीत्य** अखण्डित**ब्रह्मचर्यो**ऽसंजातस्त्रीसंप्रयोगः गार्हस्थ्यं प्रतिपद्यते ।। २ ।।

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ॥
स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत्प्रथमं गवा ॥ ३ ॥

(१) **मेधातिथिः। तं ब्रह्मदायहरं** प्रथमं गवाऽर्हयेत्। ब्रह्म च दायश्च ते उभे हरति स्वीकरोतीति **ब्रह्मदायहरः**। दीयत इति 'दायो' धनं, 'ब्रह्म' वेदो, 'हरण'मधिगमः। गृहीतवेदः पित्रा कृतविभागो गार्हस्थ्यं प्रतिपद्यते, निर्धनस्यानधिकारात्। यदि तु पिता निर्धनस्तदा सान्तानिकतया धनमर्जयित्वा विवाहयेत्। अन्ये तु ब्रह्मैव दायो 'ब्रह्मदाय' इति पूर्वोक्तविध्यनुवादं मन्यन्ते। **पितुरिति**। 'ननु चाचार्यस्य माणवकाध्यापनेऽधिकार उक्तः, किमिदमुच्यते पितुर्ब्रह्मदायहरमिति ?'। उच्यते। यस्य पिता विद्यते तस्य स एवाचार्यः। अभावे पितुरशक्तौ वाऽन्यस्याधिकारः। आचार्यान्तरोपादानेन पितुरधिकारो निवर्तत एव। स्वयं वाऽध्यापयत्वन्योपादानेन वेति न विशेषः।

यदप्याहु :–"वरो दक्षिणेत्युपनयने नित्यवद्दक्षिणाम्नानात्परकर्तृकत्वमेवेति"– तदसत्। उपनयने ह्ययं विधिः 'वरो दक्षिणेति'। उपनेता च पिता वाऽऽचार्यो वा, तौ द्वावपि स्वाधिकार-प्रवृत्तौ नानत्यन्तरमपेक्षेते। आनमनार्थं हि दक्षिणादानम्। न चाधिकारान्तरतः प्रवृत्तस्यान-तिरुपयुज्यते। तेनायं दक्षिणाशब्द आनमनार्थाभावादर्थाद्धिरण्यदानवददृष्टार्थदानोपलक्षणार्थो विज्ञेयः। पित्रैव चासौ तावता धनेन स्वामी कर्तव्यो येन वरदानमस्य संपद्यते।

अथायमाग्रहः– "नानत्यर्थाद्दानादृते दक्षिणाशब्दस्योपपत्तिः। न वा मुख्ये सति लक्षणा न्याय्येति"। एवं तर्हि यस्य पिता न तत्स्थानीयो नाचार्यः स यदाऽऽत्मानमुपनयेत् सत्यकामवत्तद्विषयो दक्षिणाविधिर्भविष्यति। तस्यापि चेषदपेतशैशवस्यात्मसंस्कारायास्त्येवा-धिकार इति प्रतिपादितम्। तस्मादुभयथा पितुरधिकारः, स्वयमुपनयमानस्यान्यमाचार्य-मुपाददानस्य वा। **प्रतीतम्** अभिमुखीभूतं गृहाश्रमप्रतिपत्तौ। न तु नैष्ठिकं, समाप्ताध्ययन-विध्यर्थमपि ग्रामप्रतिपत्तौ। **स्रग्विणम्**। यावन्तः केचन गृह्यकारैर्मधुपर्ककर्मणि धर्मा आम्नातास्तेषां प्रदर्शनार्थमेतत्। **तल्प आसीनं** महार्हपर्यङ्कशयनोपविष्टम्। पूजाधिकारार्हं शयानम्। **गवा** मधुपर्केण। मधुपर्कोऽसौ विधिः। पाक्षिक आम्नातः। अतो गोशब्देन तत्साधनकर्मविशेषो लक्ष्यते। **अर्हयेत्** पूजयेत्। अधिकारात्पिताऽऽचार्यो वा। **प्रथमं** पूर्वं विवाहात्। **प्रतीतं स्वधर्मेण**त्यनुवादः। स्वधर्मेण 'ब्रह्मदायहरं,' 'स्वधर्मेण चार्हयेदिति,' संबन्धे न विशेषः ॥ ३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ब्रह्म** वेद **प्रतीतं** प्राप्तवन्तं अधिगतवन्तमिति यावत्। **दायहरं** वित्तहरं **पितुः** पितृऋक्थग्रहणार्हम्। अनैष्ठिकमिति यावत्। प्रथमं यस्य गृहेऽसावु-पस्थितः सान्तानिकत्वेनार्थार्थितया स **गवाऽर्हयेत्** इति गोशब्दस्तत्सहचरितमधुपर्कपरः **स्रग्विणं तल्प आसीनमिति**। माल्यासनविशेषाभ्यामर्चाभिप्रेता। तल्पे तूलिकादिमति शय्या-रूपे आसने ॥ ३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । **तं** ब्रह्मचारिधर्मानुष्ठानेन ख्यातम् । दीयत इति दायः, ब्रह्मैव दायो **ब्रह्मदायः**, तं हरतीति **ब्रह्मदायहरं**, **पितुः** पितृतो गृहीतवेदमित्यर्थः । पितृतोऽध्ययनं मुख्यमुक्तं पितुरभाव आचार्यादेरप्यधीतवेदं मालयालङ्कृतमुत्कृष्टशयनोपविष्टं **गोसाधन-मधुपर्केण** पिताऽऽचार्यो वा विवाहात्**प्रथमं** पूजयेत् ।। ३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । **तं** ब्रह्मचारिणं **प्रतीतं** **स्वधर्मा**नुष्ठानेन ख्यातम् । **ब्रह्मदाय-हरं** **पितुः** पितृतो गृहीतवेदम् । अथवा **स्वधर्मेणैव** ब्रह्म वेदं प्रतीतं प्राप्तवन्तम्, **पितुर्दायहरं** नैष्ठिकव्यावृत्त्यर्थं पितुर्दायहरमित्युक्तं, पितृतोऽध्ययनस्यानावश्यकत्वात् । **स्रग्विणं** समलङ्कृतं, **तल्पे** शय्यायां **गवा** गोमता मधुपर्केण **पिता** आचार्यो वा **अर्हयेत्** पूजयेत् ।। ३ ।।

(५) **नन्दनः** । **पितुः** सकाशात् **ब्रह्मदायहरं** ब्रह्म वेदस्तदर्थं दायो दानं दक्षिणा । ब्रह्मदायस्तं हरतीति **ब्रह्मदायहरं** पितुः सकाशाद्गुरुदक्षिणां गृहीत्वा गुरवे दत्तवन्तमित्यर्थः । **प्रतीतं** प्रतिगतं ब्रह्मचर्यान्निवृत्तमिति यावत् । **स्रक्शब्दः** सर्वालंकाराणामुपलक्षणम् । गोशब्दोऽश्वादीनाम् । **अर्हयेत्** कन्याप्रदो गृही वा ।। ३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । तं **प्रथमं** पूजयेत् । कीदृशं गुरुं ? **स्वधर्मेण** ख्यातं । पुनः कीदृशं ? **ब्रह्मदायहरं** ब्रह्मैव वेद एव धनं यस्य तस्य दाय अंशः तस्य हरं हरति स्वीकरोति तं । पुनः कीदृशं ? **स्रग्विणं** । पुनः कीदृशं ? **तल्पमासीन**मासनस्थम् ।। ३ ।।

(७) **मणिरामः** । तं ब्रह्मचारिणं **स्वधर्मेण** **प्रतीतं** ब्रह्मचारिधर्मानुष्ठानेन ख्यातं **ब्रह्मदायहरं** पितुः ब्रह्मैव दायः तं हरतीति तथा पितृतो गृहीतवेदमित्यर्थः । मुख्यं पितृतः, तदभावे आचार्यादेरध्ययनमिति मन्वभिप्रायः । **स्रग्विणं** मालालङ्कृतम् **तल्प आसीनं** । उत्कृष्टासनोपविष्टं गोयुक्तमधुपर्केण पिता आचार्यो वा **प्रथमं** विवाहात् पूजयेदित्यर्थः ।। ३ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **तमिति** । **तं** कृतब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्यावस्थानोदितधर्मानुष्ठाना-नुशयेन प्रतिख्यातं "तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः" इति श्रुत्या **पितुः** प्रथमकल्पिकत्वात् पितुः सकाशात् तदभाव आचार्य अधीतवेदं कृतमाल्याद्यलङ्कारं परार्ध्यशयनोपविष्टं पिता तदभावे आचार्यादिः गृह्योक्तस्वरूपगोसाधनकमधुपर्काख्यकर्मणा गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः प्राक् पूजयेत् । दीयत इति दायः, ब्रह्मैव दायो ब्रह्मदायः, तं हरतीति **ब्रह्मदायहरः** ।। ३ ।।

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।।
उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।। ४ ।।

(१) **मेधातिथिः** । सत्यामपि वेदव्रतसमाप्तौ **गुरुणाऽनुमतः** अभ्यनुज्ञातः स्नायात् । स्नानशब्देन गृह्योक्तसंस्कारविशेषो लक्ष्यते, ब्रह्मचारिधर्मावधिः । यथा चात्र लक्षणा तथा प्राग्व्याख्यातम् । तदहरेव **गृह्यकारोक्तं** कंचिन्मधुपर्कपूजाविहितसंस्कारं प्राप्य **समावृत्तो** 'गुरुकुलात्पितृगृहं प्रत्यागत' इत्यनुवादः । **उद्वहेते**त्येतद्विधिशेषमेतत्सर्वं प्राप्तमेव, न तु समावर्तनं विवाहाङ्गम् । तेन यः पितृगृह एवाधीतवेदस्तस्य समावृत्त्यसम्भवेऽपि भवत्येव

विवाहः। केचित्समावर्तनं विवाहाङ्गं स्नानं मन्यन्ते। "क्त्वाश्रुत्या भेदप्रतिपत्तिरिति" चेदेवं तर्हि समावर्तनं विवाहाङ्गं स्नानसंस्कारं वक्ष्यति। सविशेषं हि तत्र स्नानमाम्नातमेव "स्नातकेनेत्यादि"। अथवा यमनियमत्यागाभिप्रायं समावृत्तिवचनम्। **समावृत्तः** प्राक्तनीमेवावस्थां नियमरहिता प्रतिपन्न इत्यर्थः। विशेषाभिप्रायं च नियमत्यागवचनम्। ब्रह्मचारिणो हि सातिशया यमनियमा न तथोत्तरेषाम्। **यथाविधीति** स्वधर्मेणेतिवत्। **उद्वहेत द्विजो भार्याम्।** उद्वहेतेति विवाहविधिः। संस्कारकर्म विवाहः, भार्यामिति द्वितीयानिर्देशात्। "न च प्राग्विवाहाद् भार्या सिद्धाऽस्ति यस्या विवाहसंस्कारः क्रियेत, चक्षुष इवाञ्जनसंस्कारः। किं तर्हि निर्वर्त्यते विवाहेन?" यथा यूपं छिनत्तीति, छेदनादयः संस्कारा यस्य क्रियन्ते स यूपः, एवं विवाहेनैव भार्या भवतीति। विवाहशब्देन पाणिग्रहणमुच्यते। तच्चात्र प्रधानम्। एवं हि स्मरन्ति "विवाहनं दारकर्म पाणिग्रहणमिति"। इहापि वक्ष्यति (श्लो. ४३) "पाणिग्रहणसंस्कार" इति लाजहोमाद्यङ्गम्। तच्च गृह्यादखिलं ज्ञातव्यम्। "नोद्वहेत्कपिलां कन्यामिति" (३।८) कन्याग्रहणात्कन्याया अयं संस्कारः, न स्त्रीमात्रस्य। कन्याशब्दश्चात्र प्रकरणेऽप्रवृत्तपुंसं प्रयोगायां योषिति वर्तत इति वक्ष्यामः। **सवर्णां** समानजातीयाम्। **लक्षणान्विताम्** 'लक्षणानि' अवैधव्यप्रजाधनसूचकानि वर्णरेखातिलकादिचिह्नानि ज्योतिःशास्त्रावगम्यानि, तैः 'अन्वितां' युक्तां, शुभलक्षणान्वितामित्यर्थः। यद्यप्यनिष्टसूचकमपि लक्षणं भवति। किंतु सूचकैरेव शस्तैस्तादृशीं विवाहयेत्, अतः प्रशस्तलक्षणा लक्षणवती द्रष्टव्या। अभिप्रेतसूचक एव लक्षणशब्दो लोके प्रयुज्यते। सलक्षणोऽयं पुरुषः सलक्षणा स्त्रीति या शुभलक्षणा सैवमुच्यते। कामिनः खेदनिवृत्तिः। "सहधर्मश्चरितव्यः" इति तया सह सर्वधर्मेष्वधिकाराददृष्टपुरुषार्थसिद्धिस्तदधीना।

अत्र केचिन्मीमांसन्ते– "रागिणः पूर्वोक्तेन प्रकारेण दृष्टसिद्ध्यर्थं विवाहं स्वतः कुर्वन्ति। तेषां च कृतविवाहानां सम्भवेत्स द्विजातिकर्मविधित्वेन कर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थो विवाहः। यस्य कथंचित्स्त्रीनिष्ठा निवृत्ता, न तस्य विवाहः। असति विवाहे कर्मानधिकारादनधिकृतस्य चाननुष्ठाने दोषाभावात्पुरुषार्थानुष्ठानान्यननुतिष्ठतोऽनाश्रमिणोऽप्यवस्थानमविरुद्धम्।"–तदेतदसत्। यथैव कामः पुरुषार्थस्तथैव धर्मोऽपि पुरुषार्थत्वे प्रयोजकः। सर्वोऽपि पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं प्रवर्तते। यदि चैतदेवं स्यात्संवत्सरमनाश्रमी भूत्वेत्यादि नोपपद्येतेति। निपुणं चैतदाश्रमविकल्पावसरे षष्ठे निर्णेष्यामः॥ ४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** गुरुणेत्यादिना व्रतं तत्कर्तव्यं संक्षिप्योक्तम्। **स्नात्वा** व्रतविद्यासमापननिमित्तं वैधर्म्यस्नानं गुरुकुल एवं कृत्वा **समावृत्तः** गुरुगृहात्पितृगृहानागतः। **यथाविधि** स्वगृह्योक्तहोमादिकर्मपूर्वकं स्नात्वेत्यन्वयः। **लक्षणम**वैधव्यादि चिह्नम्॥ ४॥

(३) **कुल्लूकः। गुरुणा** दत्तानुज्ञः स्वगृह्योक्तविधिना कृत**स्नानसमावर्तनः समानवर्णां** शुभलक्षणां कन्यां विवहेत्॥ ४॥

(४) **राघवानन्दः**। प्रकृतमुपसंहरति **गुरुणेति** द्वाभ्यां। **समावृत्तः** समावर्तन-मौञ्जीत्यागप्रक्रिया गृह्योक्ता तया युक्तः। **द्विजस्त्रैवर्णिकः सवर्णां** समानजातिम्। **लक्षणान्वितां** वक्ष्यमाणगुणां दुर्लक्षणहीनां च ।। ४ ।।

(५) **नन्दनः**। ।। ४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **द्विजः सवर्णां लक्षणान्वितां भार्यामुद्वहेत्।** कीदृशो द्विजः? **समावृत्तो** गुरुकुलादागतः, किं कृत्वा? **गुरुणाऽनुमत** आज्ञप्तः सन् **स्नात्वा**।। ४ ।।

७ **मणिरामः**। **अनुमतः** दत्ताज्ञः **यथाविधि** स्वगृह्योक्तविधिना **स्नात्वा समावृत्तः** कृतस्नानसमावर्तनसंस्कारः।। ४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **गुरुणेति**। गुर्वनुज्ञातः गृह्यशास्त्रविध्यनतिक्रमेण कृतगृह्योक्तस्वरूपस्नानसमावर्तनाख्यकर्म द्विजः समानजातीयां प्रशस्तलक्षणां **भार्यामुपयच्छेत्** ।।४।।

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः।।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मण्यमैथुनी ।।५।।

(१) **मेधातिथिः**। यादृशी कन्या वोढव्या तामिदानीं दर्शयति **मातुर्याऽसपिण्डा पितुश्च याऽसगोत्रा सा दारकर्मणि प्रशस्ता।** 'सपिण्ड'ग्रहणं मातृबन्धूपलक्षणार्थम्। मातुर्हि सापिण्ड्यं स्त्रीणां स्मृत्यन्तरे तृतीयपुरुषावधि। न तु त्रिभ्य ऊर्ध्वं मातृबन्धुभ्यो विवाह इष्यते। किं तर्हि? पञ्चमादूर्ध्वम्। एवं हि **गौतमः** पठति (अ० ४ सू० ३।५) "ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति"। तेन यथाश्रुतिसमन्वयाभावात् सपिण्ड-शब्दः स्मृत्यन्तरवशेन मातृसम्बन्धितया व्याकरणीयः। तेनैवमुक्तं स्यात् 'मातुरन्वयजा जाया न भवति'। अवधिश्च गौतमीय एव। तेन मातामहप्रमातामहयोर्याऽन्वये जाता सा पुत्रसन्ततेर्बान्धवसामीप्यात्पञ्चमीं यावन्न विवाहयितव्या। अतो मातृष्वसृतद्दुहितॄणां मातामहसंततिजानां च सर्वासां प्रतिषेधो, बन्धुत्वाविशेषात्।

असगोत्रा च या पितुः। गोत्रं वसिष्ठभृगुगर्गादिवंशः स्मर्यते। समानगोत्रा वसिष्ठा **न** वसिष्ठैर्विवहन्ते, **न** गर्गा गर्गैः। वासिष्ठे तु मातृसगोत्राया अपि प्रतिषेधः। "परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा। कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्। मातुलस्य सुतां चैव मातृगोत्रां तथैव च"। **गौतमेन** तु पठ्यते (अ० ४ सू० २) 'असमानप्रवरैर्विवाह' इति। तत्र गोत्रसमत्वे सत्यपि प्रवरभेदश्चेद्युज्यते विवाहः, तदयुक्तम्। यतः स्मृत्यन्तरे ह्युभयं निषिध्यते "असमानार्षगोत्रजा"'मिति (याज्ञ० आ० ५३)"। आर्षं प्रवर इत्येकोऽर्थः।

"कथं पुनर्गोत्रभेदे समानार्षेयत्वम्। किमिति न भवति यदि स्मर्यते?। श्रुतिस्मृति-प्रमाणकोऽयमर्थो न प्रत्यक्षगोचरो, येन विरोधः स्यात्।

"के पुनरमी प्रवरा नाम ? । अत्यल्पमिदमुच्यते । इदमपि वक्तव्यं–किं पुनरेतद्ब्राह्मणत्वं नाम ? तथा कतरदेतद्गोत्रं नाम ? । यथैव समाने पुरुषत्वे ब्राह्मणत्वादिविशेषः, एवं समाने ब्राह्मणत्वे वसिष्ठादिगोत्रभेदः, प्रतिगोत्रं च समानार्षेयाणि । यस्यैतद्गोत्रं तस्य तैः शब्दैः प्रवराश्रयणं कर्तव्यम् । एवं विवाहनिषेधेऽपि । स्मरन्ति च **सूत्रकाराः** गोत्रभेदसम्बन्धेन प्रवरान्, 'यस्यैतद्गोत्रं तस्येमे प्रवरा' इति । गोत्रभेदस्तु तद्गोत्रजैरेव । स्मर्यते–'वयं पराशरा वयमुपमन्यव' इति । यद्यपि गोत्रवत्प्रवरानपि स्मरन्ति, तथापि बहुत्वात्कदाचिद्विस्मरेयुरिति गोत्रमुपलक्षणीकृत्य प्रवरस्मृतिरुपनिबद्धा । गोत्रं तु स्मरन्ति । न च तस्य किञ्चिदुपलक्षणमस्ति 'य एवंरूपस्तस्येदं गोत्रमिति' । एतावत्तत्र स्मरणम् । यावद्गोत्रं सन्ततिसमानजातीयत्वम् । एष च गोत्रप्रवरभेदः ब्राह्मणानां न राजन्यविशाम् । तथाहि **कल्पसूत्रकारः** "पौरोहित्याद्राजन्यवैश्ययोरिति" । यद्यपि गोत्रविशेषव्यपदेशे सति प्राप्तप्रतिषेधेनापि प्रवराधिकारे वचनमिदमुपपद्यते, किं तु न तेषां गोत्रस्मरणमस्ति ।

"कस्तर्हि क्षत्रियवैश्ययोर्विवाहेऽपि बन्धूनामवधेर्नियमः ?" उच्यते । सर्ववर्णविषयमेतत् "ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः" इति ।

इहाप्यसगोत्रा च-शब्दादसपिण्डा । तथा चानुवर्त्यमानः सपिण्डशब्दः पूर्ववद्बन्धुसम्बन्धोपलक्षणार्थः । तेन पितृष्वसुरन्वयस्त्रीणामन्यासां च प्रपितामहसन्ततिस्त्रीणामासप्तमात्पुरुषात्प्रतिषेधः सिद्धो भवति । सप्तमपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते ।

अन्ये तु 'गोत्रं' वंशमाहुः । न तत्रावध्यपेक्षा । यावदेतज्ज्ञायते वयमेकवंशा इति तावदविवाहः । अस्मिन्नपि पक्षे असपिण्डा चेत्यनुवर्तते । तेन पूर्ववत्पितृष्वस्रादिदुहितॄणां प्रतिषेधः । "अस्मिंस्तु पक्षे समानार्षगोत्राणां प्रतिषेधो दुर्लभः । न हि तत्रैतदस्ति वयमेकवंश्या इति" । उच्यते । ऐतिहासिकेन तद्दर्शनेन समर्थयन्ते । तत्र हि वर्णयन्ति । "ऋषिर्वसिष्ठादिराद्यो वंशस्य कर्ता तद्गोत्रास्ततः प्रसूताः प्रवरा इति तत्पुत्रपौत्रास्तपोविद्याद्यतिशयगुणयोगेन प्रख्याततमाः ।" स्मृत्यन्तरादेष एव नियमः ।

इदं त्वत्र निरूप्यं–यदेतत्समानप्रवरैरिति तत्र नामधेयतस्तावत्समानत्वं न संख्यातः । नामधेयसमानत्वे च किं यत्र सर्वाण्येव समानानि तत्र प्रतिषेध उतैकस्मिन्नपि समाने? । तत्र यदि समुदितानां प्रवरत्वं, तत्र समाने कस्मिंश्चिद्भिन्नेऽन्यस्मिन्नन्यः समुदायः सञ्जात इत्यसमानप्रवरत्वाच्च प्रतिषेधः । एवं चोपमन्यूनां पराशराणां च स्याद्विवाहः । भिन्नं तयोर्गोत्रम् । एक उपमन्यवः, अपरे पराशराः, पूर्वेण च न्यायेन प्रवरभेदः । उपमन्यूनां वासिष्ठभारद्वाजैकपादिति प्रवराः, पराशराणां वासिष्ठगार्ग्यपराशर्येति । अत्रैकैकस्य प्रवरत्वमेकस्मिन्नपि समाने प्रतिषेधः । तद्यथा माषा न भोक्तव्या, मिश्रा अपि न भुज्यन्ते । किं पुनरत्र युक्तम् ? । एकैकस्य प्रवरत्वम् । तथाहि सामानाधिकरण्यं दृश्यते । एकं वृणीते त्रीन्वृणीत इति प्रतिपन्न एकः । तत्साम्येऽप्याहैषामविवाह इति । द्विजातिग्रहणमुपलक्षणार्थम् । शूद्रस्यापि आ सप्तमात्पितृतः पञ्चमान्मातृत इत्यस्ति । दारकरणं दारक्रिया **दारकर्म** । तत्र **प्रशस्ता** प्रशंसया विहितेत्यर्थः ।

अमैथुनी । मिथुने भवा मैथुनी, न मैथुनी अमैथुनी । पितुरिति संबध्यते, पितृबीजादेवोत्पन्ना जातमात्रा । नियोगो विहितस्तत्र उत्पन्नाया नास्ति पूर्वोक्तविशेषणैर्निषेधः, अतः पृथङ्निषिध्यते **अमैथुनीति** । ततो नियोगोत्पन्ना कामतो न विवाह्या, मैथुनीत्वात् ।

अन्ये तु **अमैथुने** इति पठन्ति । धर्मार्थे दारकर्मणि प्रशस्ता, **न मैथुने** । स्तुतिश्चेयं **न प्रतिषेधः ।** ईदृशी योढा सा सत्यपि मैथुने धर्मार्थैव भवति ।। ५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । समान एकः पिण्डो जनको येषां ते **सपिण्ड**शब्देनात्र ग्राह्याः । तथा च साक्षात्परंपरया वा यो मातृजनकपिण्डो देहस्ततो येषां जन्म ते **मातुः सपिण्डा** इति । मातुः पञ्चमात् परतोऽर्वाक् षष्ठादिष्वपि विवाहनिषेधप्रसक्तौ स्मृत्यन्तरान्नियमः । यथा **याज्ञवल्क्यः** (आचार० ५३) 'पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथे'ति । अस्यार्थः—मातृतः परस्यामवरस्यां च मातृसहिततत्सपिण्डधारायां पञ्चमादूर्ध्वं परतः स्त्रियमुद्वहेदिति । एवं च मातुः पूर्वे ये चत्वार उत्तरोत्तरक्रमेण सपिण्डास्तथा तत्सन्तानेऽप्यर्वाचीनाः प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारस्तथा मातृतोऽर्वागपि चत्वारस्तत्सन्तानभूताश्च प्रत्येकं चत्वारः सपिण्डास्तदन्तर्भूता कन्या न विवाह्येति सिद्ध्यति । एवं पितृतः सप्तमादित्यत्रापि व्याख्येयम् । **मनुना** 'ह्यसगोत्रा च या पितु'रिति चकारात् असपिण्डा चेत्यनुकृष्टम् । तथा च तत्रापि अवध्यपेक्षायां **याज्ञवल्क्य**वचनादेव नियमः । तेन यथा मातृसपिण्डेषु पञ्चसङ्ख्यावधेस्तथा पितृसपिण्डेषु सप्तसङ्ख्येति ।

यत्तु **स्मृत्यन्तरे** मातृतः पञ्चमीं पितृतः सप्तमीमुद्वहेदित्युक्तं, तन्मातापितरौ विहाय **गणनयेति** ग्राह्यम् । एतच्च याज्ञवल्क्यवचनार्थेन मातुः पञ्चमादूर्ध्वं पितुश्च सप्तमादूर्ध्वं विवाह्यत्वं मातृसगोत्रत्वाभाव एवेत्यसगोत्रेत्यनेन दर्शितम् । अत एव च सपिण्डपदस्यैकपिण्डप्रभवपरता न तु ज्ञातिपरता, ज्ञातीनां सगोत्रपदेनैव लाभात् । तथा च सपिण्डपदेन मातापित्रोर्ये मातुलादयस्तेऽपि लभ्यन्ते । अत्र च पितृसगोत्रमात्रे विवाहनिषेधार्थं 'मसगोत्रा च या पितु'रिति श्रुतितः पित्रा सहागोत्रपदस्य पितुरन्वयो दर्शितः । मातृपक्षे तु यद्यपि 'असपिण्डा च या मातु'रिति चकारेणासगोत्रत्वाकर्षणात्पितृपक्ष इव सामान्यतो मातुः सगोत्रमात्रे विवाहनिषेधः प्राप्तस्तथापि स्मृत्यन्तरे मातुः सगोत्रामप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । 'जन्मनाम्नोरविज्ञान उद्वहेदविशङ्कित' इत्यभिधानात् । यावदस्मिन्मातृकुलजादेस्तन्नाम्नोऽस्यां जन्मेति ज्ञायते । तावन्मातृसगोत्राणामविवाह्यत्वम् । तदूर्ध्वं तु न दोष इति । अत्र हि स्मृतिवाक्ये पूर्वार्धेन सामान्यतो मातृसगोत्राया अविवाह्यत्वं मतान्तरमाशङ्क्य 'जन्मनाम्नो'रित्युत्तरार्धे स्वमतमुक्तमिति मातुः कन्यात्वसमये सगोत्रां मातामहसगोत्रामित्यर्थः । **दारकर्मणि** भार्यासाध्ययज्ञादिकर्मणि निमित्ते विवाहं कर्तुं **प्रशस्ता** । अनिन्दिता तथा **मैथुने** स्त्रीपुंससाधारणसाध्ये सुरतकर्मण्यपि सैव **प्रशस्ता**ऽनिन्दिता । यद्यप्येतदपि दारकर्मैव तथापि पृथक् ग्रहणं विधिलङ्घनेन परदारप्रवृत्तस्यापि मातृसपिण्डादिगमनेऽधिकप्रायश्चित्तार्थम् । द्विजातीनामिति तत्र प्राधान्यादुक्तं शूद्रस्यापि तत्परित्यागेनैवोद्वाहः । वरस्य कन्यकायाश्च यस्मात्सन्तानभेदस्तेन सह यत्र न सपिण्डता तत्रैव विवाह्यमिति दर्शयितुं मातापित्रोर्गोत्रसपिण्डवर्णनमिति नैकत्र निवृत्तौ विवोढुमाशङ्क्येत्येवं दर्शयितुम् ।। ५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **मातुर्या सपिण्डा** न भवति। सप्तमपुरुषपर्यन्तं सपिण्डतां वक्ष्यति, 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' इति। तेन मातामहादिवंशजा जाया न भवतीत्यर्थः। चशब्दान्मातृसगोत्रापि मातृवंशपरंपराजन्मनाम्नोः प्रत्यभिज्ञाने सति न विवाह्या। तदितरा तु मातृसगोत्रा विवाह्येति संगृहीतम्। तथा च **व्यासः** 'सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि। जन्मनाम्नोरविज्ञाने उद्वहेदविशङ्कितः'॥ यत्तु **मेधातिथिना** वसिष्ठनाम्ना मातृसगोत्रानिषेधवचनं लिखितम् 'परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा। तस्यां कृत्वा समुत्सर्गं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्॥ मातुलस्य सुतां चैव मातृगोत्रां तथैव चे'ति, तदपि मातृवंशजन्मनामपरिज्ञानविषयमेव। **असगोत्रा च या पितुरिति**। पितुर्या सगोत्रा न भवति। चकारात् पितृसपिण्डापि पितृव्यादिसन्ततिभवा या न भवतीत्यर्थः। **सा द्विजातीनां** दारत्वसंपादके विवाहे **प्रशस्ता मैथुनसाध्ये** अग्न्याधानकर्मपुत्रोत्पादनादौ चेति॥ ५॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **असपिण्डेति**। **असपिण्डा** 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे (वि)निवर्तते' इति। तेन मातामहकुलजा न स्यात्। चकारान्मातृसगोत्रा च। जन्मनाम्नोरविज्ञाने त्याज्या नान्यथा। तथा च **व्यासः** 'सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि। जन्मनाम्नोरविज्ञाने उद्वहेदविशङ्कित' इति। वसिष्ठादिस्मृतिरपि एतदनुरोधेन नेया। "ऊरू विजहीता" मित्यादिश्रुत्युक्तापत्योत्पादनकर्मणि **मैथुने** मिथुनसाध्ये अग्न्याधानादौ च॥ ५॥

(५) **नन्दनः**। सवर्णास्वपि नियममाह **असपिण्डेति**। सपिण्डतां वक्ष्यति साप्तपौरुषीं, 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तत' इति। **अमैथुनी** अक्षतयोनिः॥ ५॥

(६) **रामचन्द्रः**। अथ विवाहार्हामाह **पञ्चमादिति युग्मेन**। **मातृतः** मातुः सन्ताने पञ्चमादूर्ध्वं तथा पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमादूर्ध्वं मातुः संताने **असपिण्डा** चशब्दान्मातुरसगोत्रा **पितुः** सन्ताने असगोत्रा॥ ५॥

(७) **मणिरामः**। **असपिण्डा च या मातुः** मातुर्या वक्ष्यमाणा सपिण्डा न भवति, चकारात् मातृगोत्रापि या न भवति **असगोत्रा च या पितुः**, चकारात् पितृसपिण्डा या न भवति **सा प्रशस्ता मैथुने** स्त्रीपुरुषसाध्यकर्मणि अग्न्याधानपुत्रोत्पादनरूपे॥ ५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **असपिण्डेति**। 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' (५।६०) इत्यपि वक्ष्यति। अतो **मातुरसपिण्डा** मातामहप्रमातामहान्वयजाता या न भवति या च मातामहीप्रमातामह्याद्यन्वयजाता न भवति, **पितुश्च या समानगोत्रा न भवति**, चशब्दात् सपिण्डाच्च पितृष्वस्रादिसन्ततिजाता या न भवति **सा द्विजातीनां मैथुनादौ दारकर्मणि** योग्या॥ ५॥

महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ॥
स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** वक्ष्यमाणस्य प्रतिषेधस्य निन्दार्थवादोऽयम्। 'समृद्धिः' सम्पत्तिः। 'धनं' विभवः। **महान्त्यपि** प्रकृष्टान्यपि। धनविशेषणार्थमाह **गोऽजाविधनधान्यतः।** तृतीयार्थे तसिः। गोऽजाविधनेन च धान्येन च। धनग्रहणं गोऽजादीनां विशेषणार्थम्। धनरूपा ये गोऽजादयः। कूटसंपन्नता हि धान्यम्। 'स्त्रीसम्बन्धो' विवाहः। स्त्रीप्राप्त्यर्थं सम्बन्धः **स्त्रीसम्बन्धः** ॥ ६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। धनं** सुवर्णादि। एतेन गुणान्तरवद्वित्तवत्तयापि विवाह्यतेति दर्शनम् ॥ ६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** उत्कृष्टान्यपि **गवादिभिः समृद्धान्यपीमानि दश कुलानि** विवाहे त्यजेत् ॥ ६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच भार्यामित्यनेन प्राप्तानि कन्योत्पादककुलानि वर्जनीयतयाऽऽह **महान्तीति द्वाभ्यां। धान्यतः** धान्यादिभिः **समृद्धानि** युक्तानि। **अविर्मेषः। स्त्रीसंबन्धे** स्त्रीकर्मकविवाहे ॥ ६ ॥

(५) **नन्दनः। एतानि** वक्ष्यमाणानि ॥ ६ ॥

(६) **रामचन्द्रः। सा द्विजातीनां** ब्राह्मणक्षत्रियविशां **मैथुने** दारकर्मणि अग्न्याधानादिधर्मपुत्रार्थं दारकर्मणि च **प्रशस्ता** सापिण्ड्येन रहिता एकः पिण्डो देहो यस्याः सा सपिण्डा, न सपिण्डा **असपिण्डा।** 'पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं (वि)निवर्तत' इत्यर्थः। 'चतुर्थीमुद्वहेत्कन्यां पञ्चमो न तु पञ्चमीं' चतुर्थः पञ्चमीं नोद्वहेदित्यर्थः। वर्ज्यान्याह **महान्तीति। गोऽजाविधनधान्यतः समृद्धानि महान्त्यपि** अग्न्याधानसहितान्यपि **स्त्रीसंबन्धे दशैतानि वर्जयेत्** ॥ ६ ॥

(७) **मणिरामः। एतानि** वक्ष्यमाणानि **दश कुलानि।** एतादृशान्यपि **स्त्रीसंबन्धे वर्जयेत्** ॥ ६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। महान्तीति।** इमानि **दश** वक्ष्यमाणानि **कुलानि** उत्कृष्टान्यपि **वर्जयेत्।** तथा गोछागाविमहिषीधान्यैः **समृद्धान्यपि** तच्छीलप्रजोत्पत्तिव्याधिसंक्रान्तिपरिहारार्थं शास्त्रनोदनासामर्थ्याददृष्टदोषपरिहारार्थं च दारसंबन्धीनि **वर्जयेत्** ॥६॥

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ।
क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥ ७ ॥

(१) **मेधातिथिः । हीनाः** त्यक्ताः **क्रिया** यस्मिन् कुले जातकर्मादयः संस्कारा न क्रियन्ते, नित्याश्च पञ्चयज्ञादयः । **निष्पुरुषं** स्त्रीप्रसु । यत्र प्रायेण वा कन्या जायन्ते, न पुमांसः, **निश्छन्दः** वेदाध्ययनवर्जितम् । **रोमशार्शसम् ।** द्वन्द्वैकवद्भावेन कुलद्वयं निर्दिष्टम् । बहुदीर्घैर्बाह्वादिषु लोमभिर्युतम् । **अर्शांसि** गुदेन्द्रियगतान्यधिमांसनिबध्दानि, तानि हि रोगरूपत्वात्पीडाकराणि । **क्षयो** राजयक्ष्मा व्याधिः । **आमयावी** मंदाग्निर्यस्य भुक्तमन्नं सम्यङ न जीर्यति । **अपस्मारः** स्मृतिभ्रंशाद्युपघातकृत् । **श्वित्रं** शरीरगता च्छेदवती श्वेतता । **कुष्ठं** प्रसिध्दम् । सर्व एते व्याधिविशेषवचनाः शब्दा रोमशादारभ्य मत्वर्थीयप्रत्ययान्ता निर्दिष्टाः । पूर्वैर्व्याख्यातृभिर्दृष्टमूलताऽस्य प्रतिषेधस्य वर्णिता । मातुः कुलं द्विपदोऽनुहरन्ति । ततो हीनक्रियादीनां या प्रजा साऽपि तच्छीला स्यात् । व्याधयश्च संक्रामन्ति । एवं हि वैद्यके पठचते "सर्वे संक्रामिणो रोगा वर्जयित्वा प्रवाहिकाम्" ॥ ७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । निश्छन्दो** निर्वेदं । **आमयो**ऽग्निमान्द्यं, **कुष्ठं** मांसादिक्लेदं कायौदुम्बरादि । **हीनक्रियं** कुलं यत्र प्रायस्तादृशा एव । एवमुत्तरत्र हीनक्रियमित्यादीनि कुलानि पञ्च विगृहीकृतानि । यथा कुष्ठादिकुलानि पञ्चेत्येवं दशकुलानीति योज्यम् ॥ ७ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** तानि कानीत्याह **हीनक्रियमिति ।** जातकर्मादि**क्रियारहितं** स्त्रीजनकं वेदाध्यापनशून्यं बहुदीर्घरोमान्वित**मर्शो** नामव्याधियुक्तम्, **क्षयो** राजयक्ष्मा मन्दानला**पस्मारश्वित्रकुष्ठयुक्तानां** च **कुलानि वर्जयेदिति** पूर्वक्रियासंबन्धः । दृष्टमूलता चास्य प्रतिषेधस्य मातुलवदुत्पन्ना अनुवहन्ते । तेन हीनक्रियादिकुलात्परिणीतायां संततिरपि तादृशी स्यात् । 'व्याधयः सञ्चारिण' इति वैद्यकाः पठन्ति । 'सर्वे संक्रामिणो रोगा वर्जयित्वा प्रवाहिका'मिति । अवेदमूला कथमियं प्रमाणमिति चेत्, न; दृष्टार्थतयैव प्रामाण्यसंभवात् । तदुक्तं **भविष्यपुराणे** 'सर्वा एता वेदमूला दृष्टार्थाः परिहृत्य तु' । **मीमांसाभाष्यकारेणापि** स्मृत्यधिकरणेऽभिहितम् 'ये दृष्टार्थास्ते तत्प्रमाणं, त्वदृष्टार्थास्तेषु वैदिकशब्दानुमान'मिति ॥ ७ ॥

(४) **राघवानन्दः । हीनक्रियं** पित्रादेशैर्जातकर्मादिराहित्यं यत्र । **निष्पुरुषं** स्त्रीजननप्रधानं । **निश्छन्दो** वेदाध्ययनशून्यं । **रोमशं अर्शसं** अर्शोरोगयुक्तं । **क्षयो** राजयक्ष्मा, **कासः** तद्युक्तं । **आमयावि** नित्यमन्दानलयुक्तं । **अपस्मारो** वायुविशेषस्तद्युक्तं । **श्वित्रि** श्वेतत्वग्विशेषयुक्तम् ॥ ७ ॥

(५) **नन्दनः । हीनक्रियं** श्रौतस्मार्ताचारहीनम् । **निष्पुरुषं** स्त्रीशेषम् । तद्वर्जयेत् । कुतः? संतत्यभावानुसारात् । **निश्छन्दो** निरध्ययनम् । **रोमशं** रोमबहुलम् तद्वर्जयेत् ।

कुतः ? निर्ऋतिरूपत्वात्। तथाहि श्रुतिः 'निर्ऋत्यै विकृतदेहरूपं रोमशपशुमालभेत सा ह्यस्याः स्वा तनु'रिति, अर्शोऽस्यास्तीत्य**र्शसं** तद्वर्जयेत्। कुतः ? व्याधिसंक्रान्ति-भयात्। एतेन क्षयादीनि व्याख्यातानि। **क्षयि** (यिनं) क्षयरोगयुक्तं। **आमया** महो-दरादयः। तद्युक्त**मामयावि**। **कुलानीति** व्यस्तम्। चकारः प्रत्येकं संबध्यते ।। ७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** तानि दश कुलान्याह **हीनक्रियमिति**। जातकर्मादिसंस्कार-पञ्चयज्ञरहितं कुलं **निष्पुरुषं निश्छंदो** निर्गतश्छन्दो वेदो यस्मात्तन्निश्छन्दः। **रोमशार्शसं** अर्शोरोगो वर्तते यत्र तदर्शसंकुलं। गुह्ये रोमरूपत्वात् रोमसहितं यत्र **क्षय आमयो** वा कुलम**पस्मारि श्वित्रकुष्ठि** एतानि **कुलानि** वर्जयेत् ।। ७ ।।

(७) **मणिरामः।** तान्येवाह **हीनक्रियमिति।** जातकर्मादिक्रियारहितं स्त्रीणा-मेवोत्पादकं, वेदरहितं, यद्दीर्घरोमान्वितं अर्शोव्याधियुक्तं क्षयरोगिणं मन्दाग्नि, अपस्मारि गलत्कुष्ठं श्वेतकुष्ठि, यतो 'व्याधयः संचारिण' इति वैद्यकाः पठन्ति, अतो हीनक्रियादि-' कुलान् विवाहितायाः सन्तानमपि तादृशं भविष्यतीति सा न ग्राह्या ।। ७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। हीनक्रियमिति।** यागादिरहितं कुलं स्त्रीजनकं वेदशून्यं प्रचुरतरदीर्घरोमाञ्चितं अर्शाद्याख्यव्याध्युपेतं राजयक्ष्मि-मन्दाग्नि-अपस्मारि-**शिवत्रिकुष्ठीनां** च संबन्धीनि **कुलानि वर्जयेत्** ।। ७ ।।

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ।। ८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वः कुलाश्रयप्रतिषेधः। अयं तु स्वरूपाश्रयः। यस्याः कद्रुवर्णाः कनकवर्णा वा केशाः सा **कपिला। अधिकाङ्गी** षडङ्गुलिः। **रोगिणी** बहुरोगा, दुष्प्रतिकारव्याधिगृहीता च। भूम्नीनिः मत्वर्थीयो नित्ययोगे वा। **अलोमिका** अकेशा। लोमानि केशा अप्युच्यन्ते। बाहुमूले जङ्घाद्वये वा। सर्वलोम्नामभावः। **वाचाला** स्वल्प एव वक्तव्ये बहुलं परुषं च भाषते। **पिङ्गला** अक्षिरोगेण मण्डलाक्षी कपिलपिङ्गलाक्षी वा ।। ८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। न रोगिणीं** स्वतः क्षयादिव्याधिमतीं। पूर्वं कुले तेषां प्रायिकत्वेन कन्यानां संभावनामात्रेणाविवाहितोक्ता। अत्र तु तस्यां तन्निश्चयेनेति विशेषः। **पिङ्गला**भामारक्तगौरवर्णाम् ।। ८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कुलाश्रयं प्रतिषेधमभिधाय कन्यास्वरूपाश्रयप्रतिषेधमाह **नोद्वहेदिति। कपिलकेशां** नित्यव्याधितामविद्यमानलोमां प्रचुरलोमां **बहुपरुषभाषिणीं पिङ्गलाक्षीं कन्यां** नोपयच्छेत् ।। ८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** वर्जनार्थं कन्यां विशिनष्टि **नेति द्वाभ्यां। कपिलां** कपिल-केशां वर्णतो वा। **नाधिकाङ्गीं** षडङ्गुलादिकां। न्यूनाङ्गीं चतुरङ्गुलादिकां। **न वाचाटां** न बहुभाषिणीं। **न पिङ्गलां** चक्षुषोः मार्जारचक्षुषीमित्यर्थः।। ८ ।।

(५) **नन्दनः।** **कपिलां** केशाक्षिभिस्त्वचा च **पिङ्गलाम्** ॥ ८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** कनकवर्णाः केशा यस्याः सा तां। **कपिलां** च **कन्यां नोद्वहेत्,** एतादृश्यः नोद्वाह्याः कपिलादिपिङ्गलान्ताः। **वाचाटां** परुषभाषिणीम् ॥ ८ ॥

(७) **मणिरामः।** कुलदोषमुक्त्वा कन्यादोषमाह द्वाभ्याम् **नोद्वहेदिति। कपिलां** कपिलकेशां, **वाचाटां** बहुपरुषभाषिणीं पिङ्गलां चक्षुषोः पिङ्गलाम् ॥ ८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। नोद्वहेदिति। कपिलां** षडङ्गुल्या **अधिकां** व्याधिनाऽधिष्ठितां अविद्यमानलोमां बहुभाषिणीं **पिङ्गलां** वर्णां कन्यां नोपयच्छेत् ॥ ८ ॥

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ॥
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥ ९ ॥

(१) **मेधातिथिः। ऋक्षं** नक्षत्रं तन्नामिका, 'आर्द्रा' इत्यादि। **वृक्षनाम्नी** 'शिंशपा' 'आमलकी'ति। **नदी,** गङ्गा, यमुना, तन्नाम्नी, ऋक्षाणि च वृक्षाश्च नद्यश्चेति द्वन्द्वः, तासां नामानीति षष्ठीसमासः। ततो द्वितीयेन नामशब्देनोत्तरपदलोपी समासः। **अन्त्यनामिका** 'बर्बरी' 'शबरी' इत्यादि। **पर्वता** विन्ध्यमलयादयः। पूर्ववत्समासात्क-प्रत्ययः। **पक्षिनाम्नी** 'शुकी' 'सारिका'। **अहिः** सर्पस्तन्नाम्नी, 'व्याली' 'भुजङ्गी'। **प्रेष्या** 'दासी' 'चेटी' 'दरनी'। **विभीषणं** नाम भयजनकं, 'डाकिनी' 'राक्षसी' ॥ ८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अन्त्यश्चाण्डालादिः तज्जातिनाम्नीं चाण्डालीत्या-दिनाम्नीम्। **पर्वतनामिकां** विन्ध्यहिमेत्यादिनाम्नीं। **प्रेष्यनाम्नीं** दासीत्यादिनाम्नीं। **भीषण**नाम चामुण्डेत्यादि ॥ ९ ॥

(३) **कुल्लूकः। ऋक्षं** नक्षत्रं तन्नामिकामार्द्रारेवतीत्यादिकामेवं तरुनदीम्लेच्छ-पर्वतपक्षिसर्पदासभयानकनामिकां कन्यां नोद्वहेत् ॥ ९ ॥

(४) **राघवानन्दः। नर्क्षवृक्षेति।** तारा अश्विनी आमलकी हरीतकी नदी दृषद्वती इत्यादिनाम्नीम्। **अन्त्यो** म्लेच्छः, तेन यवनी म्लेच्छेति। **पर्वतनामिकां** शिलामयीम्। **पक्षि**र्गरुडा। **अहिः** पन्नगी। **प्रेष्या** अमुकदासी। **भीषणनामिकां** उग्रेत्यादिकाम् ॥ ९ ॥

(५) **नन्दनः। ऋक्षनाम्नी** आर्द्रेत्यादि। **वृक्षनाम्नी** शिंशपेत्यादि। **नदीनाम्नी** गङ्गेत्यादि। **अन्त्यनाम्नी** मातङ्गीत्यादि। **पर्वतनाम्नी** विन्ध्येत्यादि। **पक्षिनाम्नी** शुकीत्यादि। **अहिनाम्नी** नागीत्यादि। **प्रेष्यनाम्नी** दासीत्यादि। **भीषणनाम्नी** हिडिम्बेत्यादि। अदृष्टार्थोऽयं निषेधः ॥ ९ ॥

(६) **रामचन्द्रः। ऋक्षनाम्नीं** नक्षत्रनाम्नीं न विवाहयेत्। **अन्त्यजनाम्नीं पर्वत-नाम्नीं** च नोद्वहेत्। **भीषणनाम्नीं** भयानकनाम्नीं न विवाहयेत् ॥ ९ ॥

(७) **मणिरामः।** **ऋक्षं** नक्षत्रम्, **अन्त्यः** म्लेच्छः **अहिः** सर्पः, **प्रेष्यः** दासः, एतन्नामिकां नोद्वहेत् ।। ९ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **नेति** । नक्षत्रवृक्षनदीम्लेच्छपर्वतपक्षिसर्पदासभयानकनामिकां कन्यां नोद्वहेत् ।। ९ ।।

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वंगीमुद्वहेत् स्त्रियम् ।। १० ।।

(१) **मेधातिथिः।** **अव्यङ्गाङ्गीम्।** अव्यङ्गान्यङ्गानि यस्याः सैवमुच्यते। अव्यङ्गशब्दोऽवैकल्यवचनः, प्रवीणोदारादिशब्दवत् यदपि व्युत्पाद्यतेऽविकलान्यङ्गानि यस्येति, अतश्चाङ्गशब्दस्य द्वितीयस्यावयविनि शक्ततौचित्येन, संस्थानस्य परिपूर्णता साऽव्यङ्गशब्देनोच्यते। **सौम्यं** मधुरं **नाम।** 'स्त्रीणां सुखोद्यम्' अत्र दर्शितम्। **हंस** इव **वारण** इव गच्छति। यादृशी हंसानां हस्तिनां च विलासवती मन्थरा गतिः सा यस्याः। **तनु**शब्दो नाल्पवचनः, किं तर्हि? आनुपरिमाणे वर्तते। तन्वङ्गी सोच्यते या नातिस्थूला नातिकृशेति। **मृदूनि** सुस्पर्शा कठिनापरुषाण्यङ्गानि। यस्याः सा। **तामुद्वहेत्स्त्रियं** कन्याधिकारात्कन्याम्। यद्येवं 'नालोमिकामि'त्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकोऽस्मादेव विधानात्', या नैवंरूपा तस्या अविवाह्यता सिद्धा।

सत्यमेवम्। एक एवार्थो द्वाभ्यां विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन चोद्यमानस्तु स्पष्टो बुध्यते।

कन्याशब्दश्चात्र प्रकरणादननुभूतसंभोगासु स्त्रीषु प्रवर्तते। तथा च **वसिष्ठः** "अस्पृष्टमैथुनां तादृशीं भार्यां विन्देतेति"। न चान्येन संस्कृताऽन्येन **पुनः** संस्कर्तुं शक्या, कृतस्य करणाभावात्। अतश्चोढाया अप्रवृत्तभर्तृसंयोगायाः कथंचित्स्वैरिणीत्वे भर्तृ-प्रवासादिना नान्येन विवाहोऽस्ति सत्यपि कन्यात्वे। तथा चेदृशी वसिष्ठोक्तिमध्ये पठिता। अन्यत्राप्युक्तम् (याज्ञ० आचार० ५२) "अनन्यपूर्वां यवीयसीं भ्रातृमतीं स्त्रिय-मुद्वहेत्"। इति ।। १० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अव्यङ्गाङ्गीं** अङ्गेष्वपि यस्या न व्यङ्गत्वं अङ्गाङ्गेष्वपि नखादिषु यस्या वैकल्यं नास्तीत्यर्थः। तथा विभीषणनामत्वाभावेऽपि सौम्यं शांतं नाम यस्याः सा विवाह्या। तथा विभीषणनामनिषेधः प्रत्यवायाधिक्यार्थः। तनवः सूक्ष्माः केशाः शिरोरुहाः। अत्र येषु दृष्टविरोधित्वं दोषाणां तेषु सत्स्वपि विवाहे भार्यात्वसिद्धिर्यत्र दृष्टविरोधादर्शनं तद्दोषवत्या विवाहे भार्यात्वमेव न सिद्ध्यतीति कश्चित्,–तत्तु प्रमाणा-भावात् नक्षत्रनामत्वादावपि भार्यात्वसिद्धिप्रसंगेन व्यवहारविरोधाच्चायुक्तम्। केवलं निषेधात् दृष्टे विरोधशून्येषु दोषेषु परिणेतुः पापोत्पत्तिमात्रमनुमन्तुं युक्तमिति ।। १० ।।

(३) **कुल्लूकः।** अविकलाङ्गीं मधुरसुखोद्यनाम्नीं हंसगजरुचिरगमनामनति-स्थूललोमकेशदशनां कोमलाङ्गीं कन्यामुद्वहेत् ।। १० ।।

(४) **राघवानन्दः।** उद्वहनयोग्यामाह **अव्यङ्गेति**। न्यूनाधिककुब्जाद्यङ्गरहिताम्। सौम्यनाम्नीं शशिनीचन्द्रिकेत्यादिनाम्नीं, **हंसवारणगामिनीं** हंसवत् वारणो हस्ती तद्वद्गमनशीलाम्। अत्र विधिनिषेधौ अभ्युदयानभ्युदयफलौ।। १०।।

(५) **नन्दनः**। अङ्गशब्दोऽवयवे शरीरे च।। १०।।

(६) **रामचन्द्रः। एतादृशीं** उद्वहेत्। **अव्यङ्गाङ्गीं** अव्यङ्गमङ्गं यस्याः सा तां। **सौम्यनाम्नीं** सौम्यं नाम यस्याः सा तां अच्छिन्नाङ्गीमित्यर्थः।। १०।।

(७) **मणिरामः**। कन्यागुणमाह **अव्यङ्गाङ्गीमिति।** सौम्यनाम्नीं मधुरनाम्नीम्।। १०।।

(८) **गोविन्दराजः। अव्यङ्गाङ्गीमिति।** अविकलाङ्गीमप्रसन्ननाम्नीं राजहंसगजगतिगमनां अनतिस्थूलरोमकेशदन्तां कोमलाङ्गीं कन्यां परिणयेत्। विधिनिषेधभयाभिधानं निर्दोषसगुणकन्योपयमनेऽभ्युदयार्थम्।। १०।।

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वै (वा) पिता।।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया।। ११।।

(१) **मेधातिथिः। यस्या भ्राता** नास्ति **तां न** विवहेत्। **पुत्रिकाधर्मशङ्कया,** पुत्रिकात्वशङ्कया। पुत्रिकाधर्मः कदाचिदस्याः कृतो भवेत्पित्रेत्यनया शङ्कया, अनेन संदेहेन। "कथं चेयं शङ्का भवति?"। **यदि न विज्ञायेत पिता,** देशान्तरे प्रोषितो मृतो वा। सा च माता पितृसपिण्डैर्वा दीयते। प्राप्तकाला पितर्यसन्निहित एतैरपि दातव्येति स्मर्यते। स्मृतिं चोत्तरत्र दर्शयिष्यामः। पितरि तु संविज्ञायमाने नास्ति पुत्रिकात्वशङ्का। स हि स्वयमेवाह "कृता वा न कृता वेति"। वाशब्दश्चेच्छब्दार्थे द्रष्टव्यः। यदि पिता न विज्ञायेत तदा कन्यका न वोढव्या। अन्ये तु स्वतन्त्रमेतत्प्रतिषेधद्वयमाचक्षते। यदि **पिता न विज्ञायेत,** अनेनेयं जातेति, गूढोत्पन्नायाः प्रतिषेधः। एवं च सम्बन्धः। **यस्या भ्राता** नास्ति तां पुत्रिकात्वशङ्कया **नोपयच्छेत। न विज्ञायेत** इत्यत्र पुत्रिकाशङ्कयेत्येतन्न सम्बध्यते।

अस्मिन्प्रकरणे यत्र नास्ति दृष्टिगतः प्रतिषेधः यथा "असपिण्डा च" इत्यत्र श्लोके, तदतिक्रमे विवाहस्वरूपानिवृत्तिरेव। अतः सगोत्रादिविवाहः कृतोऽप्यकृत एव। विध्यवगतरूपत्वादाधानवद्विवाहस्य विध्यतिक्रमरूपादक्रमात्। यथाऽऽधानविधौ यत्किंचिदङ्गं न ज्ञातं तदभावे नाहवनीयादिनिर्वृत्तिः, एवं सगोत्रादिकाया न भार्यात्वम्। तस्मात्त्याज्यैव कृततादृशसंस्कारप्रतिरूपिकाऽपि। तत्रभवन्तो वसिष्ठादयः प्रायश्चित्तमपि स्मरन्ति तादृशविवाहे। यद्यपि कर्मण एव तदङ्गप्रतिषेधातिक्रमे वैगुण्यं, न साक्षात्पुरुषस्य दोषः, तथापि वाचनिकं प्रायश्चित्तम्। अथवा सगोत्रागमनं निषिद्धम्। तदर्थे व्यापारे प्रवर्तमाने यदुक्तं तत्प्रायश्चित्तं भवेत्। यस्तु हीनक्रियादिप्रतिषेधस्तस्य दृष्टदर्शनमूलत्वान्निर्वर्तते विवाहः, भवत्यसौ भार्या, नास्ति तस्यास्त्यागः। एवमर्थ एव 'महान्त्यपीति', पूर्वस्मा-

त्प्रतिषेधाद्भेदः स्तवनार्थं पठितः। एवमेव च शिष्टसमाचारः। कदाचित्कपिलादिरूपामुपयच्छति न सगोत्राम् ।। ११ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। न भवेन्नोत्पद्येत, न **विज्ञायेत** कुलप्रवृत्तादिना प्रसिद्धिः सन्तत्यन्तराभावेनापरिभाषितपुत्रिकाशङ्कया आद्यायां न विवाहः। द्वितीयस्या अधर्मशङ्कया व्रात्यकन्यादिपरिणयकृतपापशङ्कयेति क्रमादन्वयः। अत्र पितेति विशेषोक्तेर्मातुरविज्ञानेऽपि न तादृशो दोष इत्यपि दर्शितम् ।। ११ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अत्र विधिनिषेधयोरभिधानमनिषिद्धविहितकन्यापरिणयनमभ्युदयार्थमिति दर्शयितुमाह **यस्या इति।** यस्याः पुन**र्भ्राता** नास्ति तां पुत्रिकाशङ्कया नोद्वहेत्। 'यदपत्यं भवेदस्यास्तन्मम स्यात्स्वधाकर'मित्यभिसंधानमात्रादपि पुत्रिका भवति, 'अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येक' इति **गौतम**स्मरणात्। यस्या वा विशेषेण **पिता न ज्ञायते**ऽनेनेयमुत्पन्नेति तामपि नोद्वहेत्। अत्र च **पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति** न योजनीयमिति केचित्। **गोविन्दराज**स्त्वाह भिन्नपितृकयोरप्येकमातृकयोर्भ्रातृत्वप्रसिद्धेः सभ्रातृकत्वेऽपि यस्या विशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि **पुत्रिकाशङ्कयैव** नोद्वहेदिति। **मेधातिथिस्तु** एकमेवेमं पक्षमाह – यस्यास्तु भ्राता नास्ति तां पुत्रिकाशङ्कया नोपयच्छेत्, पिता चेत् न ज्ञायते प्रोषितो मृतो वा; वा-शब्दश्चेदर्थे, पितरि तु विद्यमाने तदीयवाक्यादेव पुत्रिकात्वाभावमवगम्या भ्रातृकापि वोढव्येति। **अस्माकं** तु विकल्पस्वरसादिदं प्रतिभाति। यस्या विशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि जारजत्वेनाधर्मशङ्कया नोद्वहेत्। अत्र च पक्षे **पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति** पुत्रिका चाधर्मश्च तयोः शङ्का पुत्रिकाधर्मशङ्का, तयेति यथासंख्यं योजनीयम्। अत्र च प्रकरणे सगोत्रापरिणयने "सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां बिभृयादिति परित्यागश्रवणात्परिणीय सगोत्रां चेति प्रायश्चित्तश्रवणाच्च तत्र तत्समभिव्याहृते च मातृसपिण्डापरिणयनादौ भार्यात्वमेव न भवति, भार्याशब्दस्याहवनीयादिवत्संस्कारवचनत्वात्। येषां पुनर्दृष्टगुणदोषमूलके विधिनिषेधाभिधाने यथा हीनक्रियमिति न तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः। अत एव **मनुना** 'महान्त्यपि समृद्धानी'त्यादि पृथक्करणं कृतम, एतन्मध्यपतितश्च 'नर्क्षवृक्षनदीना' (३।९) मित्यादिप्रतिषेधोऽपि न भार्यात्वाभावफलकः, किं त्वत्र शास्त्रातिक्रमात्प्रायश्चित्तमात्रम् ।। ११ ।।

(४) **राघवानन्दः**। पुनरयोग्यां तामाह **यस्यास्त्विति। न ज्ञायते पिता** प्रसिद्धितो हृदयतो वा। तत्र हेतुः **पुत्रिकेति**। पुत्रिकात्वेन मनसा नियुक्ता अथवा निःशङ्काप्राज्ञातपितृकत्वेन जारजमद्यपजाद्यधर्मशङ्कयेति। पुत्रिका च अधर्मश्च तयोः शङ्कया वा ।। ११ ।।

(५) **नन्दनः।** अपुत्रेण पित्रा जनिष्यमाणानां दुहितृपुत्राणां स्वसंतानसंकल्पः **पुत्रिकाधर्मः।** भ्रातुरभाव एव पुत्रिकाधर्मशङ्का भवति, सति पुत्रे पुत्रिकाधर्मस्य शास्त्रैरननुमतेनाकिंचित्करत्वात्। **ज्ञाते पितरि** तु जातापि पुत्रिकाधर्मशङ्का कथंचिन्निवर्तयितुं शक्यते। न पुनरज्ञाते तेनोक्तं न विज्ञायेत वा पितेति ।। ११ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यस्याः कन्यायाः **भ्राता न भवेत् पिता वा न विज्ञायते** तां कन्यां **प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया नोपयच्छे**न्नोद्वहेत् ।। ११ ।।

(७) **मणिरामः**। इदानीं उद्वहेन्नोद्वहेदिति यत् विधिनिषेधाभिधानां तत् अनिषिद्धविहितकन्यापरिणयनस्य अभ्युदयार्थं इति दर्शयितुमाह **यस्या इति**। यस्याः **भ्राता** नास्ति तां पुत्रिकाशङ्कया नोद्वहेत्। 'यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरं' इत्यभिसन्धानमात्रादपि पुत्रिका भवति "अभिसन्धानमागात् पुत्रिकेत्येके" इति **गौतम**-वचनात्। तथा विशेषेण यस्याः **पिता न ज्ञायते** अनेनेयमुत्पन्नेति तामपि **धर्मशङ्कया** नोद्वहेत् ।। ११ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यस्या इति। यस्या भ्राता नास्ति** तां "यदपत्यं भवेदस्याः तन्मम स्यात्स्वधाकरं" "इत्यभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येके" इत्येवं **मनुगौतमो**क्तपुत्रिका-विधिभ्रान्त्या **नोद्वहेत्**। भ्रात्रभावे हि पितरि विज्ञायमानेऽपि पुत्राभावात् कदाचिदसौ पित्रा पुत्रिका कृता स्यात्। सत्यामपि वा सभ्रातृकप्रसिद्धौ 'अनेनैवमुत्पन्नेयं ने'ति **यस्या** जनको विशेषेण **न ज्ञायते** तामपि **पुत्रिकात्वभ्रान्त्या नोद्वहेत्**। जनके हि सम्यक् ज्ञायमाने भिन्नपितृकयोरप्येकमातृकाया भ्रातृत्वप्रसिद्धेः अस्ति जनककृते पुत्रिकात्वाशङ्का एतदुक्तमुभयोर्विशेषणम्। पुत्रिकायाश्च न परिपूर्णं भार्यात्वं, अत एव निषेधात्। "अभ्रातेव पुं स एति प्रतीचि" इति व्याख्यातं **चैतन्निरुक्तकृता**–"अभ्रातृकेव पुंसः पितॄनेति अभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय भवति" इति।

अत्र च प्रकरणे येषां विधिनिषेधानां दृष्टगुणदोषानुषंगो नास्ति यथा "असपिण्डा च या मातुः" इति तदतिक्रमे भार्या न भवति, भार्याशब्दस्याहवनीयादिवत् संस्कारशब्द-त्वात्। येषां पुनः दृष्टगुणदोषदर्शनेन विधिनिषेधाभिधानं यथा हीनक्रियं इति न भवति, तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः केवलनियमातिक्रमात् प्रायश्चित्तमात्रं भवति।

यच्चैतत् "नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं" (३।९) इत्यादि तदपि दृष्टगुणदोषानुविधायि विधिनिषेधप्रकरणमध्यपाठात् तदेकयोगक्षेममेव। तथाच मनुना सपिण्डादिप्रतिषेधमभिधा-यानन्तरं 'महान्त्यपि समृद्धानी'(३।६)त्यादि पृथक्करणमुपक्रम्य हीनक्रियमित्यादि 'नर्क्षवृक्षे'त्यादि चैतत्प्रकरणेऽभिहितम् ।। ११ ।।

सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ॥
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः ॥ १२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। "उद्वहेत द्विजो भार्याम्" इति सत्यपि द्वितीयानिर्देशे भार्यायाः प्रधानत्वे गुणकर्मत्वे च विवाहस्य विवक्षितमेकत्वम्, अनुवादगतोद्देश्यत्वात्, यथा यूपं छिनत्तीति। यस्यान्यतः स्वरूपमवगतं तस्यान्यत्र कार्यान्तरविघातार्थमनूद्यमानस्य यथावगतस्वरूपस्यैवानुवादो भवति, यथा ग्रहं संमार्ष्टीति, पूर्वावगतिसापेक्षत्वादनुवादस्य। निर्ज्ञातसंख्याका हि ग्रहा–'दश एतानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान्गृह्णाति' इत्यादिवाक्यैः, कार्यं चावागतं ग्रहैर्जुहोतीति। अतोऽवगत्यन्तरापेक्षत्वाद्ग्रहशब्दस्य न विवक्ष्यते संख्या। इह तु भार्यालक्षणोऽर्थो नान्यतः सिद्धोऽस्मादेव वाक्यादवगन्तव्योऽतो यथाश्रुति प्रतीयते, प्रातिपदिकार्थवत्संख्याऽपि विवक्षितेति। पञ्चमे चैतद्विस्तरतस्तर्केण वक्ष्यते। स्थितायां

संख्याविवक्षायां द्वितीयस्याः कृतेऽपि पाणिग्रहणे न भार्यात्वम्, यथा सत्यावहनीये न द्वितीय आहवनीयः। इष्यते च क्वचिन्निमित्ते भार्यान्तरपरिग्रहस्तदर्थमिदमारभ्यते। एतदेवाभिप्रेत्य **गौतमेन** पठितम् "धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत, अन्यतरापाये तु कुर्वीत" इति।

सवर्णा समानजातीया। सा तावद**ग्रे** प्रथमतोऽकृतविजातीयदारपरिग्रहस्य **प्रशस्ता।** कृते सवर्णाविवाहे यदि तस्यां कथंचित्प्रीतिर्न भवति, अथवाऽपत्यार्थो व्यापारो न निष्पद्यते तदा कामहेतुकायां प्रवृत्ताविमा वक्ष्यमाणाः सवर्णावराः श्रेष्ठाः शास्त्रात्तु ज्ञातव्याः। अत एकत्वस्य सवर्णानियमस्य चायमपवादः। "ननु च सवर्णाविवाहे पारतंत्र्यं प्रतीयते। न सवर्णायां बहुत्वम्।" एकत्वसंख्यातिक्रमस्तावत्प्रतीयते। असवर्णाभ्यनुज्ञाने-नाप्यातिक्रान्तं चेत्कः सवर्णाया निषेधकः? । तथा **गौतमे**नाविशेषेणैव पठितम् "अन्यतरापाये तु कुर्वीतेति"। उत्तरश्लोके "सा च स्वा चेति" सवर्णाविवा-होऽस्ति ।। १२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अग्रे** प्रथमं **सवर्णैव दारकर्मणि प्रशस्ता** हेतुः। नासवर्णा तादृक् श्रेयोर्थित्वाभावेन तु **कामतः प्रवृत्तौ क्रमशो** यथा पूर्वं **इमाः वराः** श्रेष्ठाः ।। १२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां **प्रथमे** विवाहे कर्तव्ये **सवर्णा** श्रेष्ठा भवति। **कामतः** पुनर्विवाहे **प्रवृत्तानामेता** वक्ष्यमाणा आनुलोम्येन **श्रेष्ठा** भवेयुः ।। १२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** त्रैवर्णिकस्य सवर्णावर्णभेदेनोद्वाहस्यानेकत्वात्क्रमाकाङ्क्षायामाह **सवर्णेति। दारकर्मणि** दारसाध्ये अपत्योत्पत्तौ धर्मादौ च। **इमाः** 'सा चे'त्यादिना वक्ष्यमाणास्तिस्रः **अवरा** निकृष्टाः **अग्रे** कृतसवर्णायामरुचावाह **कामत** इति न क्रमवैपरीत्यपरम् ।। १२ ।।

(५) **नन्दनः।** सवर्णोद्वाहनियमेन प्रतिषिद्धमसवर्णोद्वाहमधिकारिविशेषेण प्रति-जानाति **सवर्णेति। क्रमशः अग्रे सवर्णा प्रशस्ता** तदन्वनन्तरा, तदन्वेकान्तरा, तदनु द्व्य-न्तरेत्यर्थः। **अवराः** हीनवर्णाः। **इमा** वक्ष्यमाणाः ।। १२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अग्रे** प्रथमतः **द्विजातीनां सवर्णा दारकर्मणि प्रशस्ता। कामतः प्रवृत्तानां क्रमशः अवराः** हीनाः **इमाः** वक्ष्यमाणलक्षणाः **स्युः** ।। १२ ।।

(७) **मणिरामः। अग्रे** प्रथमे **दारकर्मणि इमाः** वक्ष्यमाणाः **क्रमशः** आनुलोम्येन **वराः** श्रेष्ठाः, न तु प्रातिलोम्येन विवाहिता इत्यर्थः ।। १२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। सवर्णेति। द्विजातीनामादौ** पाणिग्रहणे समानजातीया युक्तेत्युक्तम्। **कामात्** पुनर्दारकर्मणि **प्रवृत्तानां इमाः** वक्ष्यमाणवर्णक्रमेण **श्रेष्ठाः स्युः** ।। १२ ।।

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।।
ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ।। १३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । वर्णभेदे सति सवर्णानियमः । यथैव ब्राह्मणस्य क्षत्रिया-दिस्त्रियो भवन्ति । एवं **शूद्रस्य** जातिन्यूना रजकतक्षकादिस्त्रियः प्राप्ताः । अतः सवर्णे-यमुच्यते । उत्कृष्टजातीया तु पूर्वत्र क्रमग्रहणादप्राप्ता । **सा च** शूद्रा **स्वा च** वैश्या वैश्यस्य । **ते च** वैश्याशूद्रे **स्वा च** राजन्यस्य । एव**मग्रजन्मनो** ब्राह्मणस्य । ब्राह्मणक्रमेण निर्देशे कर्तव्ये शूद्रप्रक्रमेण निर्देशः पूर्वोक्तमेवार्थं उपोद्बलयति । यदुक्तं "विकल्प आनुपूर्व्येण नावश्यं समुच्चयः" ।। १३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तदाह **शूद्रैवेति** । **स्वा** स्वजातीया ।। १३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **शूद्रस्य शूद्रैव भार्या** भवति । नतूत्कृष्टा वैश्यादयस्तिस्रः । **वैश्यस्य** च **शूद्रा वैश्या** च भार्या मन्वादिभिः स्मृता । क्षत्रियस्य **वैश्या शूद्रे** क्षत्रिया च । **ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या शूद्रा** ब्राह्मणी च । **वसिष्ठोऽपि** "शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जमि"ति द्विजातीनां मन्त्रवर्जितं शूद्राविवाहमाह ।। १३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । शूद्रस्यापि तथात्वे रागतः प्राप्ते परिचष्टे **शूद्रैवेति** । **सा** शूद्रा **स्वा** वैश्या । **ते च** शूद्रावैश्ये च **स्वा** क्षत्रिया च **तिस्रो** राज्ञः । **ताश्च** शूद्रावैश्या-क्षत्रियाः **स्वा** च ब्राह्मणी **अग्रजन्मनो** ब्राह्मणस्य ।। १३ ।।

(५) **नन्दनः** । एवकारेण केवलशूद्रभार्यत्वं शूद्रस्यैव नान्यस्येति सूचितम् । **स्व**शब्दग्रहणेन सवर्णायामूढायामेवासवर्णा वोढव्येति प्रत्येकं निर्देशेन नोत्तरां वोढव्येति ।। १३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **शूद्रस्य शूद्रैव भार्या** । **विशः** वैश्यस्य **सा शूद्री स्वा** वैश्या **स्मृते** उक्ते । **राज्ञः** क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च । **अग्रजन्मनो** ब्राह्मणस्य **तास्तिस्रः** क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च एतास्तिस्राः **स्वा** च ब्राह्मणी **ज्ञेया** ।। १३ ।।

(७) **मणिरामः** । **सा च** शूद्रा च **स्वा च** वैश्या च । **ते च** वैश्याशूद्रे **स्वा च** क्षत्रिया च । **ताश्च** क्षत्रियवैश्यशूद्राः **स्वा** ब्राह्मणी । **अग्रजन्मनः** ब्राह्मणस्य ।। १३ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **शूद्रेति** । **शूद्रस्य शूद्रैव भार्या** भवति, नोत्कृष्टापकृष्टे शूद्रा वैश्या च वैश्यस्य मन्वादिभिः स्मृता । वैश्या शूद्रा क्षत्रिया च क्षत्रियस्य, क्षत्रिया वैश्या ब्राह्मणी च ब्राह्मणस्य । 'शूद्रामप्येके मन्त्रवर्ज'मिति **वसिष्ठ**स्मरणात् मन्त्रवर्जिता एषां द्विजातीनां भवति ।। १३ ।।

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ॥
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥ १४॥

(१) **मेधातिथिः**। यद्यप्यत्यन्तरूपवती शूद्रा, विप्रराजन्यौ च वीरप्रकृती दशमीमपि दशामश्नुवीयातां तथापि शूद्रां नाधिवोढारौ। अत्रार्थवादः। **कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते** न क्वचिदितिहासोपाख्यानेऽप्युपदिश्यते वर्ण्यते। **आपदि** गरीयस्यामधिकायामापदि। पूर्वत्रानुज्ञाताऽनेन प्रतिषिद्धा, अतो विकल्पः।

"ननु च शास्त्रलक्षणयोरेकविषयसन्निपाते षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पो युक्तो न तु रागलक्षणायाः प्रवृत्तेर्निषेधेन"। न च शूद्रा शास्त्रलक्षणा। केवलं रागतस्तत्र प्रवृत्तिरप्रतिषिद्धेति पूर्वशास्त्रस्यार्थः। निषेधस्तु शास्त्रलक्षण इत्यविवाह्यैव शूद्रा। एतदेवाभिप्रेत्य **याज्ञवल्क्येन** (आचार० ५६) पठितम् "यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः। नैतन्मम मतमिति"। अत्रोच्यते–सर्वत्रोपदेशानर्थकतयैव विकल्प आश्रीयते। यदि चात्यन्तमेव शूद्राप्रतिषेधः स्यात्तदा क्षत्रियवैश्ये एव प्रतिप्रसूयेयाताम् आपद्यभ्यनुज्ञाने। प्रतिप्रसवशास्त्रम् (श्लो० १३) अयं च प्रतिषेधः—द्वयमपि व्यर्थं स्यात्सवर्णाया नियमेन सिद्धत्वात्। तदिदमनुज्ञानं प्रतिषेधश्च स्वं स्वं विरुध्यमाने विकल्प्येते।

"ननु च विकल्पे कामचारः। तस्य च प्रतिप्रसवत एव सिद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यो नैव"। न यथाकामतः क्षत्रियावैश्ययोर्विवाह इव शूद्रायाः, अन्यत्रापदो गरीयस्याः। इदं तु प्रतिपत्तुं युक्तं यत्सवर्णानियमेनासवर्णानिवृत्तेरर्थतः कृतायाः पुनः शूद्रानिवृत्तिरसवर्णानिवृत्तेरनित्यत्वं ज्ञापयति। अनित्यत्वे चापदि सवर्णाया अलाभे वा भवति चायमवगमः 'शूद्रा न वोढव्या, इतरे तु वोढव्ये'।। १४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र शूद्राविवाहेन केवलमसवर्णविवाहदोषः। किंतु दोषान्तरमपीत्याह **न ब्राह्मणेति**। **आपद्यपि** दुर्भिक्षादौ शूद्राविवाहेन धनसंभवान्निस्तारसंभवेऽपीत्यर्थः। **वृत्तान्ते** प्रस्तावे यथा भार्यान्तरोद्वाहासंभवेन संतानाविच्छेदस्तदापीत्यर्थः। **उपदिश्यते** अनुज्ञायते।। १४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **ब्राह्मणक्षत्रिययो**र्गार्हस्थ्यमिच्छतोः सर्वथा सवर्णालाभे **कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्त** इतिहासाख्यानेऽपि **शूद्रभार्या** नाभिधीयते। पूर्वसवर्णानुक्रमेणानुलोम्येन विवाहाद्यनुज्ञानादयं निषेधः प्रातिलोम्येन विवाहविषयो बोद्धव्यः। ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणं चेदं दोषभूयस्त्वार्थमनन्तरं द्विजातय इति बहुवचनाद्वैश्यगोचरनिषेधस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्।। १४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। ब्राह्मणादित्रयाणां रागतः शूद्रोद्वाहमनूद्य ब्राह्मणक्षत्रिययोर्निषेधति **नेति द्वाभ्यां**। **वृत्तान्ते** इतिहासादौ।। १४ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ ब्रह्मक्षत्रियाभ्यां सवर्णायां प्रथममुद्वोढुमशक्यायामसवर्णापि वोढव्या, न कदाचिदपि प्रथमं शूद्रेत्याह **न ब्राह्मणेति**। **आपत्** सवर्णाया अनन्तराया

वाऽप्यलाभः। **वृत्तान्ते** वृत्तमाचारो धर्म इति यावत्, **अन्तः** निर्णयः धर्मशास्त्र इत्यर्थः। **भार्या नोपदिश्यते** भार्यात्वेन नोपदिश्यते, किन्तु काम्यत्वेनेत्यर्थः।। १४।।

(६) **रामचन्द्रः। ब्राह्मणक्षत्रिययोः** तिष्ठतोः। **आपद्यपि** स्ववर्णाया अलाभेऽपि **शूद्रा** भार्या **नोपदिश्यत** इत्यर्थः।। १४।।

(७) **मणिरामः।** आनुलोम्येनानुज्ञां दत्वा प्रतिलोम्येन विवाहनिषेधमाह **नेति। आपद्यपि।** सर्वं या सवर्णाऽलाभेऽपि। **कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते** इतिहासादावपि।। १४।।

(८) **गोविन्दराजः। नेति। ब्राह्मणक्षत्रिययोः** गार्हस्थ्यप्रतिपत्तये सवर्णामलभमानयोः **कस्मिंश्चिदपी**तिहासाख्याने **शूद्रा भार्या नो**पवर्ण्यते। एवं च शूद्रानिषेधात् ब्राह्मणक्षत्रिययोः सवर्णाऽलाभे अस्ति क्षत्रियवैश्योद्वाह इति गम्यते। तत्रापि च धनपद्यादौ क्षत्रप्रवृत्तिदर्शनात प्रथमं ब्राह्मणस्य क्षत्रियोद्वाहः। तदलाभे वैश्योद्वाहः।। १४।।

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः।।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम्।। १५।।

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वस्य प्रतिषेधस्य शेषोऽयं निन्दार्थवादः। **हीनजातिः** शूद्रैव, तस्या एव प्रकृतत्वात्, **ससन्तानानि शूद्रतामिति** निगमनात्। त एते **द्विजातयः मोहा**द्धनलोभजादविवेकात्कामनिमित्तत्वाद्वा **कुलानि** शूद्रतां गमयन्ति। तस्यां जाताः पुत्राः शूद्रा भवन्त्येव तत्पुत्रपौत्रा इति। अत उच्यते **ससन्तानानीति।** सन्तानोऽपत्योत्पत्तिप्रबन्धः पुत्रपौत्रादिः।। १५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। हीनजातिं** शूद्रां। **कुलानि** पित्रादिरूपाणि **ससन्तानानि** ब्राह्मणीजातस्वपुत्रादीनि वृषलतां नयन्तीति सर्वसाधारणो दोष उक्तः।।१५।।

(३) **कुल्लूकः।** सवर्णामपि परिणीय **हीनजातिं** शूद्रां शास्त्राविवेकात्परिणयन्तो ब्रह्मक्षत्रियवैश्यास्तत्रोत्पन्नपुत्रपौत्रादिक्रमेण **कुलान्येव** ससंततिकानि **शूद्रतां** गमयन्ति। अत्र 'द्विजातय' इति बहुवचननिर्देशान्निन्दया वैश्यस्यापि निषेधः कल्प्यते। ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तु पूर्वत्रैव निषेधकल्पनात्तन्निन्दामात्रार्थतैव।। १५।।

(४) **राघवानन्दः। हीनजातिं** शूद्रां। तदुत्पन्नपुत्रपौत्रादिना शूद्रतां नयन्तीति **कुल्लूकः। मेधातिथिस्तु** सर्वत्रोपदेशानर्थक्याद्विकल्प इति। केचिदिमं निषेधं क्रमवैपरीत्यमिति व्याचक्षते,–तन्न; वक्ष्यमाणमतभेदेनोपपत्तेः।। १५।।

(५) **नन्दनः।** न केवलं ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव निषेधः, किन्तु वैश्यस्यापीति सूचयितुमर्थवादमाह **हीनेति। हीनजातिं** संस्कारहीनोत्पत्तिं शूद्रां **द्विजातयो** मन्त्रसंस्कारयुक्ताः **स्त्रियमुद्वहन्तः** प्रथमभार्यात्वेनोद्वहन्तस्तस्यामुत्पन्नेनापत्येन **कुलं** संततिं **शूद्रतां** जातकर्मादिसंस्कारहीनतामाशु नयन्ति।। १५।।

(६) **रामचन्द्रः**। **द्विजातयो हीनजातिं स्त्रियं मोहादज्ञानादुद्वहन्तः कुलानि** सन्तानानि **शूद्रत्वरूपतामाशु** शीघ्रं **नयन्ति**।। १५ ।।

(७) **मणिरामः**। शूद्राविवाहे दोषमाह **हीनजातिमिति**। **मोहात्** शास्त्रविवेकात्। सवर्णामविवाह्य **हीनजातिमुद्वहन्तः**। **द्विजातय** इत्यनेन वैश्यस्यापि प्रातिलोम्येन शूद्राविवाहे दोषः कल्प्यते।। १५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अत्रार्थवादः**। **हीनजातिस्त्रियमिति**। **शूद्रतामित्युपादानात् हीनजातिं** शूद्रां शास्त्रार्थापरिज्ञानात् उपयच्छमाना **द्विजातयः कुलानि** पुत्रपौत्रादिप्रबन्धान् चिरन्तनकालभाविसन्तानानि **शूद्रतां गमयन्ति** तथाविधानामेव तत्रोत्पादात्। अत्र 'द्विजातय' इति वचनात् वैश्यस्याप्यकृतसवर्णाविवाहस्य शूद्रानिषेध इति गम्यते। ब्राह्मणक्षत्रिययोः पुनः प्रत्यवायातिशयः पूर्वं प्रतिषेधारंभसामर्थ्यात्।।१५ ।।

शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या, तदपत्यतया भृगोः ।। १६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। शूद्रां विन्दति परिणयति **शूद्रावेदी** स **पतति** पतित इव। **अत्रिरुतथ्यस्य तनयः** पुत्रस्तयोरेतन्मतमित्युपस्करः। अयं तावदर्धश्लोकः पूर्वप्रतिषेधशेषः। **शौनकस्य सुतोत्पत्त्या**। शास्त्रान्तरमिदम्। अभ्यनुज्ञाय शूद्रायामृतावुपगमनं निषेधति, सुतोत्पत्तिर्हि ऋतौ युग्मासु रात्रिषु भवति। ऋतौ शूद्रां न गच्छेदित्यर्थः।

तदपत्यतया भृगोः। इदमपि स्मृत्यन्तरम्। तान्येव शूद्रोत्पन्नान्यपत्यानि यस्य स तदपत्यः, तद्भावस्तदपत्यता। **भृगोरेतन्मतम्**। ऋतावप्युपपन्नतरासु जातापत्य उपेयात्। पतितत्ववचनं चात्र निन्दैव, न त्वस्य पतितधर्मता—'पतितस्योदकमित्यादि'। एतच्च वक्ष्यामः।। १६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अथ गोत्रविशेषनियतं दोषमाह **शूद्रावेदीति**। **शूद्रावेदी** शूद्रापरिणेता अत्रेः संज्ञकस्य मुनेर्मते सन्तत्यनुत्पत्त्यापि **पतित**द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति **गौतमो**क्तपातित्ययोगी भवति। **उतथ्यतनयो गौतम**स्तदगोत्रजस्येति सुतोत्पत्त्येत्यनेन व्यवहितेनान्वितम्। शौनकस्येत्यपि तदपत्यतयेत्यनेनान्वितम्। तेन **गौतमगोत्र**स्य पुत्रोत्पत्त्या शौनकभृग्वादीनां तु पौत्रोत्पत्त्या शूद्रतुल्यत्वहेतुर्द्विजातिधर्महानिरूपं पातित्यमित्यर्थः। एतच्च तत्तदगोत्रकर्तॄणां तेन तेन प्रकारेण पूर्वं पातित्यस्योत्पन्नत्वात्तैरेव नियमितम्। अत एव **भविष्ये** "शूद्रामारोप्य शय्यां तु पतितोऽत्रिर्बभूव ह। उतथ्यः पुत्रजननात्पतितत्वमवाप्तवान्।। पुत्रस्य पुत्रमासाद्य शौनकः शूद्रतां गतः। भृग्वादयोऽप्येवमेव पतितत्वमवाप्नुयुः।।" अत्र च भृग्वादय इत्यादिपदादत्रिगौतमव्यतिरिक्तानां सर्वेषां ग्रहणं; केचिच्चात्रेस्तनयस्येति षष्ठचर्थे व्याचक्षते। एवमुत्तरेष्वपि तत्तु व्याख्यानं व्यवस्थितार्थानभिधानेन शूद्रावेदनस्यादोषत्वमापादयन्निषेधविध्यानर्थक्यस्य प्रसंजकतया हेयमेव।। १६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। शूद्रां विन्दति परिणयतीति **शूद्रावेदी** स **पतति** पतित इव भवति। इद**मत्रेर्म**त**मुतथ्यतनयस्य गौतमस्य** च। अत्र्यादिग्रहणमादरार्थम्। एतद्ब्राह्मणविषयम्। 'शूद्रायां **सुतोत्पत्त्या** पतती'ति **शौनकस्य** मतमेतत्क्षत्रियविषयम्। शूद्राया**त्सुतोत्पत्त्या** पततीति **भृगोर्म**तमेतद्वैश्यविषयम्। एतस्य महर्षिमतत्रयस्य व्यवस्थासंभवे विसदृश-पतनविकल्पायोगात्। **मेधातिथिगोविन्दराजयोस्तु** मतं शूद्रावेदी पततीति पूर्वोक्त-शूद्राविवाहनिषेधविशेषः। सुतोत्पत्त्या पततीति दैवाज्जातशूद्राविवाहे 'ऋतौ नोपेयात्' इति विधानार्थमृतुकालगमने सुतोत्पत्तेः। तदपत्यतयेति तु तान्येव शूद्रोत्पन्नान्यपत्यानि यस्य स तदपत्यस्तस्य भावस्तपदत्यता तया पतति। एतेनेदमुक्तं भवति—ऋतावुप-यन्नितरासु जातापत्य उपेयात्॥ १६॥

(४) **राघवानन्दः**। तदेव मतभेदेनाह **शूद्रावेदीति**। शूद्रां विन्दते परिणयते इति **शूद्रावेदी**। **अत्रेः उतथ्यतनयस्य गौतमस्य** च मते विवाहमात्रेण पतति। **शौनकस्य** तु मते **सुतोत्पत्त्या**। अत एव दैवाज्जातशूद्राविवाहे 'ऋतौ नोपेयादि'ति वचनं संगतम्। तत् एवर्तुतः शूद्रायां, जातमपत्यसामान्यं चास्य अत इदमपि वक्ष्यमाणं संगच्छते। "जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयत" इति। **तदपत्यतया**। शूद्रा-पत्यापत्यत्वेनेति **भृगोर्मतं**। उदितानुदितहोमवत विप्रराजन्यविशां यथाक्रमं व्यवस्थित-संबन्ध इति केचित्,—तन्न; उत्तरत्र विप्रविषय एव निन्दार्थवादानां दृष्टेः॥ १६॥

(५) **नन्दनः**। अत्र मतान्तराण्युपन्यस्य स्वमतं सिद्धान्तयति **शूद्रावेदीति**। शूद्रां भार्यात्वेन विन्दतीति **शूद्रावेदी**। तेन **पततीत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च मतम्**। शूद्रामूढवानप्युतथ्यतनयो गौतमः। शूद्रायां **सुतोत्पादनेन** पतति न पुनस्तस्या उद्वहनेनेति **शौनकस्य** मतम्। शूद्रामूढवानपि तस्यां सुतोत्पत्तिभयादृतौ तां नोपेयादित्यर्थः। तदपत्यतया भृगोरित्येतत्स्वमतम्। कुतः? भृगुमुखेन शास्त्रस्यास्य प्रोच्यमानत्वात्। **तदपत्यतया** तस्यां शूद्रायामेवापत्यं यस्य स तदपत्यः, तस्य भावः तदपत्यता। तया पततीति भृगोर्मम मतम्। 'शूद्रापत्यैश्च केवलै'रिति (श्लो. ६४) वक्ष्यति। 'रामो द्विर्नाभिभाषते' इत्युक्तिवदत्रास्मच्छब्दरहितापि स्वमतप्रकाशनपरेयं **भृगो**रित्युक्तिः॥१६॥

(६) **रामचन्द्रः**। शूद्रां विन्दति परिणयति **शूद्रावेदी पतति** पतित इव भवति। **च** पुनः **उतथ्यतनयस्य** दीर्घतमसः मते **शूद्रावेदी** शूद्रायाः परिणेता द्विजः पतति। एतद् ब्राह्मणविषयं, अर्धश्लोकः पूर्वप्रतिषेधः। शेषः शौनकशास्त्रान्तरमिति ज्ञायते। **शौनकस्य** मते **सुतोत्पत्त्या पतति** शूद्र एव केवलमपत्यम्। यद्वा स एवापत्यं तदपत्यं स एव मुख्यः पुत्र एव तत्क्षत्रियविषयम्। **भृगोर्मते तदपत्यतया** पौत्रोत्पत्त्या ब्राह्म-ण्यादिपुत्रस्याभावात्पूर्वोक्तशूद्रस्य विवाहनिषेधशेषः। सुतोत्पत्त्या पतति दैवात् शूद्रा-विवाहे 'ऋतौ नोपेयादि'ति विधानार्थं ऋतुकालागमने सुतोत्पत्ति शूद्रे केवलमपत्यं। एतद्वैश्यविषयम्॥ १६॥

(७) **मणिरामः**। **शूद्रावेदी** शूद्रां विन्दति परिणयतीति शूद्रावेदी सन् **पतति** पतित इव भवति। **अत्रेः** इदं मतं **उतथ्यतनयस्य गौतमस्य** च मतं एतदब्राह्मणविषयम्।

तथा च ब्राह्मणः प्रतिलोमविवाहमात्रेण पतितो भवति इत्यर्थः। क्षत्रियविषय आह **शौनकस्येति।** शूद्रायां पुत्रमुत्पाद्य क्षत्रियः पतितो भवतीति शौनकस्य मतमित्यर्थः। वैश्यविषये आह **तदिति।** पौत्रोत्पत्त्या वैश्यः पतितो भवतीति भृगोर्मतमित्यर्थः।। १६।।

(८) **गोविन्दराजः।** मतान्तराण्याहुः **शूद्रावेदीति।** अत्रेरुतथ्यपुत्रस्य च गौतमस्यैतन्मतं यत् शूद्रोद्वोढा पतितो भवतीति। निन्दया प्रतिषेधानुमानम्। नह्य-कस्मात् निन्दा प्रवर्तत इति। तन्मतेनायं शूद्राया अत्यन्तप्रतिषेधः। शौनकस्य पुनर्मतं यत् शूद्रासुतोत्पत्त्या पततीति। अतश्च तन्मतेऽनतौ तामुपेयात्। भृगोः पुनर्मतं यत् केवलशूद्रापत्यतया पततीति। एवं च तत्पक्षे इतरासु जातापत्यः शूद्रामृतौ व्रजेत्।। १६।।

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्।।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ।। १७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अर्थवादोऽयम्। यदि पुत्रमुत्पादयति **तस्यां** ततो **ब्राह्मण्यादेव हीयते।** अपत्यस्याब्राह्मणत्वमिति निन्दैव। **सुतमिति** च पुल्लिङ्गनिर्देशात्सुतोत्पत्ते-रित्यत्र समानसंहितत्वेऽपि पुत्रोत्पत्तिरेवाभिप्रेता। तथा च दर्शितं "युग्मा रात्रयो वर्ज्याः" इति ।। १७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रसंगादधिविन्नायामपि शूद्रायां मैथुने दोषमाह **शूद्रामिति। आरोप्येति।** कारणेन कार्यं मैथुनमुक्तम्। **अधोगतिं** नरकं। **ब्राह्मण्यात्** ब्राह्मण-कर्मणः।। १७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** सवर्णामपरिणीय दैवात्स्नेहाद्वा शूद्रापरिणेतुर्ब्राह्मणस्य शयन-निषेधोऽयं निन्दया निषेधस्मृत्यनुमानात् **शूद्रां** गत्वा **ब्राह्मणो** नरकं गच्छति। **जनयित्वा सुतं तस्या**मित्यृतुकालगमननिषेधपरम्। **ब्राह्मण्यादेव हीयत इति** दोषभूयस्त्वार्थम्।।१७।।

(४) **राघवानन्दः।** तानेवाह **शूद्रामिति त्रिभिः**।। १७ ।।

(५) **नन्दनः।** केवलशूद्रभार्यत्वं तदपत्यत्वं च ब्राह्मणस्य दोषातिशयावहमित्याह **शूद्रामिति। शयनमारोप्य** केवलशूद्रामूढ्वेत्यर्थः। **तस्यां** केवलशूद्रायाम्।। १७।।

(६) **रामचन्द्रः** ।। १७ ।।

(७) **मणिरामः।** शूद्राविवाहमकृत्वा दैवात् शूद्रापरिणेतुः ब्राह्मणस्य निषेधमाह **शूद्रामिति** ।। १७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। शूद्रामिति। शूद्रां** गत्वा **ब्राह्मणो** नरकं व्रजति, इत्यत्यन्त-प्रतिषेधः। शेषोऽर्थवादः। **सुतं** शूद्रायामुत्पाद्य **ब्राह्मण्यादेव** भ्रश्यतीत्ययं सुतोत्पत्ति-निषेधार्थवादः। एवं चेहार्थवादो यो ब्राह्मणग्रहणादत्यन्तप्रतिषेधः सुतोत्पत्तिनिषेधो ब्राह्मणविषयादेव ।। १७ ।।

दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ॥
नाश्नन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गं स गच्छति ॥ १८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। सार्वकालिकोऽयं **निषेधः**। यदि कथंचिच्छूद्राऽपि व्यूह्यते तदैतानि कर्माणि **तत्प्रधानानि** न कर्तव्यानि। न च तया सह त्रैवर्णिकस्त्रीवद्धर्मेऽधिकारोऽस्तीत्यर्थः। भार्यात्वादधिकारे प्राप्ते निषेधोऽयम्। अतः स्वधर्मे धनं विनियुञ्जानस्य न तदीयानुज्ञोपयुज्यते, यथा द्विजातिस्त्रीणाम्। अन्यत्र त्वर्थकामयोः साऽप्यनतिचरणीयैव। प्रेष्यावत्तत्कर्मोपयोगो न निषिध्यते, श्राद्धादाववहननादिकार्ये तत्र न दोषः स्यात्। परिवेषणादि न कारयितव्या। तत्र **दैवं** कर्म दर्शपूर्णमासादि, देवतोद्देशेन च ब्राह्मणभोजनं, व्रतवदित्यत्र यथा व्याख्यातम्। **पित्र्यं** श्राद्धोदकतर्पणादि। **आतिथेयम**तिथेराराधनं भोजनपाद्यादि।

"ननु च सजात्या स्थितयाऽन्ययेत्यस्त्येव प्रतिषेधः"। नैव। स्थितयेति तत्र श्रूयते। ऋतुमत्यां सवर्णायां कथंचिद्वाऽसंनिहितायां प्राप्नोति क्षत्रियावैश्यावत्। अपि च नासावधिकारे प्रतिषेधः, किं तर्हि? आज्यावेक्षणादौ। पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवतीत्यङ्गत्वेनोपादीयते। पत्नीत्यत्र क्रत्वर्थेषु यया कयाचिदुपात्तया सिद्धिरनियमेन प्राप्ता। यथा बह्वीषु सवर्णासु यया कयाचित्सवर्णया क्रियते एवमसवर्णयाऽपि मा कारीत्येवमर्थोऽसौ प्रतिषेधः; प्राधान्यमधिकारित्वात्। **नाश्नन्ति पितृदेवास्तमिति** कर्मनैष्फल्यमाह। **न च स्वर्गं स गच्छति**। यद्यप्यतिथिरश्नाति तत्फलं स्वर्गादि न भवतीति। स्वर्गग्रहणमतिथिपूजाफलोपलक्षणार्थम्, अनुवादश्च 'धन्यं यशस्य'मित्यादि ॥ १८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यदुक्तं 'कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्त' इति दोषकथनेन स्पष्टयितुमाह **देवेति**। **तत्प्रधानानि** भार्यान्तराभावात्। **न च स्वर्ग**मित्यातिथेयविषये दोष उक्तः। तत्र 'नादन्त्यतिथय' इत्यभिधानयोगात् ॥ १८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यदि कथंचित्सवर्णानुक्रमेणाक्रमेण वा शूद्रापि परिणीयते तदा भार्यात्वेन प्रसक्तानि तत्कर्तृकानि **दैवे**त्यनेन निषिध्यन्ते। **दैवं** होमादि, **पित्र्यं** श्राद्धादि, **आतिथेयम**तिथिभोजनादि, एतानि यस्य शूद्रासम्पाद्यानि तद्धव्यं कव्यं **पितृदेवा नाश्नन्ति**। **न च** तेनातिथ्येन **स गृही स्वर्गं याति**। 'यस्तु तत्कारयेन्मोहात्स जात्या स्थितयान्यया' (९।८७) इति सवर्णायां सन्निहितायां निषेधं वक्ष्यति। अयं त्वसन्निहितायामपीत्यपुनरुक्तिः ॥ १८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **दैवं** होमादि। **पित्र्यं** श्राद्धादि। शूद्रास्तत्सुताश्च प्रधानतया येषु तानीति। **नच स्वर्गं** ब्राह्मण्याभावेन स्वर्गसाधनकर्माभावात् ॥ १८ ॥

(५) **नन्दनः**। एतमेवार्थं विशदयति **दैवेति**। **यस्य** द्विजस्य **तत्प्रधानानि** शूद्राप्रधानानि **तस्य** तत्प्रदेयं पित्र्यमातिथेयं च देयम्। **पितृदेवा** नादन्ति **नाश्नन्ति**।

आतिथेयस्यापि देवपित्रर्थत्वादुक्तं 'पितृदेवा' इति। ततश्च **स्वर्गं न गच्छति।** 'न ब्राह्मणक्षत्रिययो'(३।१४)रित्यारभ्य यदिदं शूद्राभार्यत्वं निषिध्यते तत्केवलशूद्राभार्यत्व-विषयमिति **तत्प्रधानानीत्यनेन** स्पष्टीकृतम्। नहि त्रैवर्णिकस्य तत्स्त्रीभार्यस्य दैव-पित्र्यातिथेयानि शूद्राप्रधानानि भवन्तीति च ।। १८ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यस्य** पुंसस्तस्या मुख्यतया **प्रधानानि** कृतानि **दैवपित्र्या-तिथेयादीन्येतानि पितरो देवाश्च नादन्ति** न भक्षयन्ति **च** पुनः **सोऽपि** पुमान्**स्वर्गं न गच्छति** ।। १८ ।।

(७) **मणिरामः।** यदि सवर्णानुक्रमेण परिणीता तथापि **तां** दैवादिकार्ये न योजयेदित्याह **दैवेति। तत्प्रधानानि** शूद्रासंपादितानि। अयं निषेधः सवर्णायामविद्य-मानायां बोध्यः, सन्निहितायां निषेधस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यपौनरुक्त्यम् (अपौनरुक्तिः) । ।। १८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। दैवपित्र्यातिथेयानि इति।** "यस्तु तत्कारयेन्मोहात् सजात्या स्थितयाऽन्यया"। (९।८७) इति निषेधं वक्ष्यति। अतोऽसन्निहितायामपि सजात्यायां यागश्राद्धातिथिदानानि यस्य शूद्रया दत्तानि तद्धव्यकव्यं **पितृदेवा** नोपजीवन्ति। **न च** तेनातिथेयेन स गृहस्थः **स्वर्गं गच्छति** ।। १८ ।।

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ।। १९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अर्थवादोऽयम्। वृषल्याः फेनो **वृषलीफेनो** वक्त्रासवः, स पीतो येन। पलाण्डुभक्षितादिवत्परनिपातः। पाठान्तरम्–'वृषलीपीतफेनस्य'। पीतः फेनो यस्येति विग्रहः, वृषल्या पीतफेनः। 'तृतीयेति' (पा०सू० २।१।३०) योगविभागा-त्समासः। पीतः फेनो वाऽनेनेति विग्रहे वृषल्या इति षष्ठीसमासः (पा०सू० २।२।८)। अर्थस्तु सर्ववृत्तिष्वेक एव। संप्रयुज्यमानयोरधरपरिचुम्बनाद्यवश्यंभावि, तेन च सहचारिणा धर्मेण मैथुनसम्बन्धो लक्ष्यते। प्रकरणाच्च विवाहप्रतिषेधशेषोऽयं, न पृथग्वाक्यम्। तत्त्वे हि चुम्बनादिवर्जं संयोगधर्मो बहुमतः स्यात्। तस्माद्गच्छञ्छूद्रां चुम्बनादिपरिवर्जनेन न किंचिच्छास्त्रार्थमनुलंघते। **तस्यां चैव प्रसूतस्य** ऋतौ तु गच्छत इत्यर्थः। **निष्कृतिः** शुद्धिर्नास्ति इति निन्दातिशयोऽयम् ।। १९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वृषलीफेनपीतस्य** पीतवृषलीमुखफेनस्य। **निःश्वासो** वृषल्या एव। एतेन प्रधानमैथुनाभावेऽपि प्राप्याङ्गमात्रेण दोष उक्तः। **प्रसूतस्यो-**त्पन्नापत्यस्य **निष्कृतिर्निस्तारः**। पापात् **न विधीयते** नानुमतो विना प्रायश्चित्त-मित्यर्थः ।। १९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** वृषलीफेनोऽधररसः स पीतो येन स **वृषलीफेनपीतः**। 'वाहिताग्न्यादिषु' (पा. २।२।३७) इत्यनेन समासः। अनेन शूद्राया अधररसपानं निषिध्यते। **निःश्वासोपहतस्य** चेति तया सहैकशय्यादौ शयननिषेधः। **तस्यां** जातापत्यस्य **शुद्धिर्नो**पदिश्यत इत्यृतुकालगमननिषेधानुवादः ।। १९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच, **वृषलीफेनपीतस्य** शूद्राधरसुधापायिनः चुम्बनेन भोगकाले। तन्निःश्वासेनोपहतं स्पृष्टं शरीरं यस्य तस्य। **प्रसूतस्य** स्वयमेवापत्यतया जातस्य। **निष्कृतिः** शुद्धिः। ऐहिकामुष्मिकयोः कर्मणोर्नाधिकार इति भावः ।। १९ ।।

(५) **नन्दनः।** उक्तं निगमयति वृषलीति। **वृषलीफेनपीतस्य** पीतवृषलीलालाजलस्य। वृषलीभोगोपलक्षणमेतत्। **प्रसूतस्य** जातापत्यस्य द्विजस्य। **निष्कृतिः** प्रायश्चित्तम्। एवकारेण त्रैवर्णिकस्त्रियामप्रसूतस्य शूद्रायामेव प्रसूतस्य प्रायश्चित्ताभाव इति सूचितम् ।। १९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **वृषलीफेनपीतस्य** रतिसमये शूद्राया अधरपानस्य च पुनर्निःश्वासोपहतस्य तया सहैकशय्यानिषेधः। **तस्यां** वृषल्यां **प्रसूतस्य** जातस्य **निष्कृतिर्न विद्यते**। सवर्णामपरिणीय दैवाच्छूद्रापरिणेतुर्ब्राह्मणस्य निषेधः। ऋतुकालगमननिषेधानुवादः। 'आत्मा वै जायते पुत्र' इति श्रुतेः ।। १९ ।।

(७) **मणिरामः।** **वृषलीफेनपीतस्य**। वृषली शूद्रा, तस्याः **फेनः** अधररसः स **पीतो** येन स तथा। अधरपाननिषेधार्थमिदमुक्तम्। **निःश्वासोपहतस्येत्य**नेनैकशय्याशयननिषेधः। **तस्यामिति** ऋतौ गमननिषेधानुवादः ।। १९ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **वृषलीफेनपीतस्येति**। शूद्रया कृतपरिचुंबनस्य तयैव च एकपर्यङ्कादौ मुखश्वासापवित्रीकृतस्य तस्यामेव चोत्पन्नापत्यस्य संशुद्धिः नोपदिश्यत इति पूर्वोत्तरावर्धश्लोकौ अत्यन्तनिषेधात् भृगुमतार्थवादौ ।। १९ ।।

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।।
अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ।। २० ।।

(१) **मेधातिथिः।** वक्ष्यमाणस्य संक्षेपोपन्यासः। हिताश्चाहिताश्च। केचिद्धिताः केचिन्न। **अष्टाविति** संख्यानिर्देशः। **समासः** संक्षेपः। स्त्रीसंस्कारार्था विवाहाः **स्त्रीविवाहाः**। "कः पुनरयं विवाहो नाम?"। उपायतः प्राप्तायाः कन्याया दारकरणार्थः संस्कारः सेतिकर्तव्यताङ्गः सप्तर्षिदर्शनपर्यन्तः पाणिग्रहणलक्षणः ।। २० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** हिताहितान् हितानहितांश्च। तत्र केचित्सर्वेभ्यो वर्णेभ्यो हिताः केचिदहिताः। केचित् कस्मैचिदेव तादृशा इति वक्ष्यति ।। २० ।।

(३) **कुल्लूकः।** **चतुर्णामपि वर्णानां** ब्राह्मणादीनां परलोक **इहलोके च** कांश्चि**द्धितान्**कांश्चिद**हितानिमान**भिधास्यमानान**ष्टौ** संक्षेपेण भार्याप्राप्तिहेतून्विवाहाञ्छृणुत ।। २० ।।

(४) **राघवानन्दः।** विप्रादीनां तानेवोद्वाहानष्टसङ्ख्याकान् ब्राह्मादीनाह **चतुर्णामपीति** द्वाभ्यां। **हिताहितान्**स्वर्गनरकसाधनान् **स्त्रीविवाहान्** स्त्रीकर्मकान्। अनेन स्वयंवरविवाहो नाष्टसु गण्यत इति भावः ॥ २० ॥

(५) **नन्दनः।** अथ विवाहभेदानाह **चतुर्णामिति।** यथा विवाह **इह प्रेत्य** च **हितानत्र** (अ) **हिता**न्विपरीते ॥ २० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **चतुर्णां वर्णानां प्रेत्य इह लोके च हिताहितानिमांस्त्रीविवाहानष्टौ निबोधत** ॥ २० ॥

(७) **मणिरामः।** स्पष्टम् ॥ २० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **चतुर्णामिति। चतुर्णामपि** ब्राह्मणादिवर्णानां परलोकेहलोकयोः कांश्चि**द्धिताहितान् इमान्** वक्ष्यमाणान् भार्याप्राप्तिहेतून् **विवाहान्** संक्षेपेण शृणुत ॥ २० ॥

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ॥
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ २१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** संख्यायाऽष्टावित्युद्दिष्टानां नामधेयानीमानि। **अधम**ग्रहणं पैशाचस्य निन्दार्थम् ॥ २१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** येन विवाहेनोत्पन्नया संतत्या ब्रह्मलोकप्राप्तिः स **ब्राह्मः।** एवं **दैवोऽपि** ॥ २१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** त एते नामतो निर्दिश्यन्ते–ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञा चेयं शास्त्रसंव्यवहारार्था स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनार्था च। ब्रह्मण इवायं ब्राह्मः। रक्षस इवायं राक्षसः। न तु ब्राह्मादिदेवतात्वं विवाहानां संभवति। पैशाचस्याधमत्वाभिधानं निन्दातिशयार्थम् ॥ २१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तेषां संज्ञामाह **ब्राह्म इत्यादि** ॥ २१ ॥

(५) **नन्दनः।** आर्षात् प्राजापत्यस्य श्रैष्ठ्यं फलतो वक्ष्यति। वृत्तभङ्गभयात्क्रमभङ्गः ॥ २१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **ब्राह्म**संज्ञः १ **दैव**संज्ञः २ **आर्ष**संज्ञः ३ **प्रजापति**संज्ञः ४ **आसुर**संज्ञः ५ **गान्धर्व**संज्ञः ६ **राक्षस**संज्ञः ७ **पैशाच**संज्ञः ८ उक्तेष्वेतेष्वष्टमोऽधमः ॥ २१ ॥

(७) **मणिरामः।** विवाहानां नामान्याह **ब्राह्म इति** ॥ २१ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **ब्राह्म इति।** स्तुतिनिन्दाप्रतिपादनोऽयमेषां ब्राह्मादिव्यपदेशः। नत्वसाधारण्येन ब्रह्मादिदेवतासंबन्ध एषां विद्यते ॥ २१ ॥

यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ॥
तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥ २२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। धर्मादनपेतो **धर्म्यः**, शास्त्रविहित इत्यर्थः। **यस्य च** विवाहस्य **यौ गुणदोषौ** इष्टानिष्टफलहेतुत्वाद् **गुणदोषौ**। **प्रसवे**ऽपत्यजन्मनि। **गुणा**ऽगुणाः, **अगुणा** दोषाः। वोढुरेव स्वर्गनरकादिलक्षणौ गुणदोषौ, तत्प्रयोजनमर्थात्स्वर्गादिकम्, या ईदृशा एव भवन्ति। गतार्थमपि भूयः प्रतिपत्तये कथयन्ति ॥ २२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **धर्म्याः** धर्मानपेताः। **गुणदोषौ** विवाहमात्रेण प्रसूतिं विनापि तच्च प्रशस्तत्वाप्रशस्तत्वाभिधानादर्थादभिहितमिति विशेषतो नोक्तम्। **प्रसवे** सन्ततौ ॥ २२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। धर्मादनपेतो **धर्म्यः**। यो विवाहो **धर्म्यो यस्य** विवाहस्य **यौ गुणदोषा**विष्टानिष्टफले तत्तद्विवाहोत्पन्नापत्येषु ये गुणागुणास्तत्**सर्वं** युष्माकं **प्रकर्षेणा भिधास्यामि**। वक्ष्यमाणानुकीर्तनमिदं शिष्याणां सुखग्रहणार्थम् ॥ २२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **यस्य वर्णस्य** विप्रादयो **विवाहो** यावत्सङ्ख्यो विहितो यस्मिंश्च यो दोषस्तं ब्रूते **य इति पञ्चभिः**। **यस्य** विवाहस्य **प्रसवे** तदुदितापत्ये ॥ २२ ॥

(५) **नन्दनः**। **यो** विवाहो **यस्य वर्णस्य धर्म्यो** यस्य विवाहस्य **यौ च गुणदोषौ**। **प्रसवे** पुत्रे ॥ २२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यो यस्य वर्णस्य** विवाहो **धर्म्यो** धर्मार्हः **यस्य वर्णस्य यौ गुणदोषौ** भवतस्तद्युष्माकमृषीणां संततौ **प्रसवे गुणागुणौ वक्ष्यामि** पुत्रोत्पादन इत्यर्थः ॥ २२ ॥

(७) **मणिरामः**। **यः** विवाहः **धर्म्यः** धर्मादनपेतो धर्म्यः, यस्य विवाहस्य **गुणदोषौ** इष्टानिष्टफले। **प्रसवे च** तत्तद्विवाहोत्पन्नापत्येषु च ॥ २२ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ये यस्य धर्म्या इति**। **ये** विवाहा **यस्य वर्णस्य** धर्मानपेता **यस्य च** विवाहस्य **यौ गुणदोषौ** वोढुरिष्टानिष्टफलदातारौ प्रतिनियतविवाहोत्पन्नायत्तेषु च ये **गुणदोषौ तत्सर्वं** युष्माकं **प्रवक्ष्यामि** ॥ २२ ॥

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ॥
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान् ॥ २३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **षड्**विवाहा ब्राह्मणस्या**नुपूर्व्या**। आनुपूर्वी क्रमः, नामोद्देशक्रमेण। **क्षत्रस्य**। क्षत्रियवचनः क्षत्रशब्दः। तस्य **चतुरोऽवरान्**परितनानासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान्**विद्यात्**। वैश्यशूद्रयोस्तानेवा**राक्षसान्**राक्षसं वर्जयित्वा ॥ २३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। गान्धर्वान्ता **विप्रस्य षट्** धर्म्या धर्मादनपेताः। प्रशस्तास्त्वाद्याश्चत्वार इति वक्ष्यति। **अवरान**न्यांश्चतुरः। तत्र पैशाचस्य शूद्रेष्वपि निन्दितत्वात्प्राजापत्यादयश्चत्वारो ग्राह्याः। **तानेव** चतुरस्तेषु तु मध्ये न राक्षसमिति व्युदासात्। त्रयः प्राजापत्यासुरगान्धर्वाः शिष्यन्ते।। २३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण **षट्**। **क्षत्रियस्यावरा**नुपरितनानासुरादींश्चतुरः। **विट्शूद्रयोस्तु तानेव** राक्षसवर्जितानासुरगान्धर्वपैशाचान्धर्मादनपेताञ्जानीयात्।। २३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **षडिति** गान्धर्वपर्यन्तान्। **अवरा**नासुरादिपिशाचान्तान् **चतुरः तानेवा**सुरादीन् राक्षसं वर्जयित्वा तानासुरगन्धर्वपैशाचान्। तेन विट्शूद्रयोस्त्रीन्।। २३ ।।

(५) **नन्दनः**। ब्राह्मादीन्षड्विवाहान्विप्रस्य **धर्म्यान्विद्यात्, अपरान्** पाश्चात्यानासुरादीन्**क्षत्रियस्य तानेव** पाश्चात्यानेव राक्षसवर्जं **विट्शूद्रयोः**।। २३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **विप्रस्य षट्** विवाहा **आनुपूर्व्येण** क्रमेणोक्ताः। **क्षत्रस्यावरा**नासुरादींश्चतुरो विवाहान् **विट्शूद्रयोस्तानेव चतुरो**ऽवरानासुरादीन्**धर्म्यान् विद्यात्**। **न राक्षसान्**। तद्यथा—ब्राह्मः १ दैवः २ आर्षः ३ प्राजापत्यः ४ आसुरः ५ गान्धर्वः ६ षट् विप्रस्य विवाहाः ७ क्षत्रस्य चतुरः आसुरः १ गान्धर्वः २ राक्षसः ३ पैशाचः ४।। २३ ।।

(७) **मणिरामः**। **आनुपूर्व्या** ब्राह्मादिक्रमेण। **अवरान्** आसुरादीन् **अराक्षसान्** राक्षसरहितान् आसुरादीन् एतेषामेतान् **धर्म्यान् विद्यात्** जानीयादित्यर्थः।। २३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **षडिति**। षडादितः क्रमावस्थितान् **विप्रस्य क्षत्रियस्य** चोपरितनान् चतुरः (चत्वारो), **विट्शूद्रयोः** पुनः राक्षसवर्जितान् **तानेव** धर्मादनपेतान् जानीयात्।। २३ ।।

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः ।।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ।। २४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। आसुरगान्धर्वयोरयं निषेधो **ब्राह्मणस्य** पुनर्ब्राह्मादिविधानेन। एवं **क्षत्रियस्य** राक्षस एवैको न गान्धर्वासुरौ। आसुर एव **वैश्यशूद्रयोः**। विहितप्रतिषिद्धानां विकल्पः। ततश्च नित्यवद्विहिताभावे विकल्पितेषु प्रवृत्तिः। यस्य च यो विहितः स तद्विवाहाभावमनपेक्ष्य प्रथमत एव यदि विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवर्तेत, तत्र पुरुषो दुष्येदपत्यं चानाभिप्रेतमुत्पद्येतेति शास्त्रकारेण दर्शितं 'प्रसवे च गुणागुणान्' इत्यादिना। न तु सपिण्डादिपरिणयवत् विवाहस्वरूपा निवृत्तिः।। २४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रशस्तानुत्तमसन्ततिहेतुतया। अत्र **ब्राह्मणस्य चत्वार** इति प्रथमः कल्पः। षडित्यनुकल्पः। **एकं क्षत्रियस्य राक्षस** एक इति कल्पः। सप्राजापत्याद्याश्चत्वार इत्यनुकल्पः। एवं **वैश्यशूद्रयोर्ज्ञेयम्**॥ २४॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणस्य प्रथमं पठितान्ब्राह्मादींश्चतुरः। **क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव**। **वैश्यशूद्रयोरासुरं**। एतान्श्रेष्ठाञ्ज्ञातारो जानन्ति। अत एव ब्राह्मणादिष्वासुरादीनां पूर्वविहितानामप्यत्राप्युपादानं जघन्यत्वज्ञापनार्थम्। तेन प्रशस्तविवाहासंभवे जघन्यस्यापि परिग्रह इति दर्शितम्। एवमुत्तरत्रापि विगर्हितपरित्यागो बोद्धव्यः॥ २४॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव प्रशस्तानाह **चतुर इति**। **चतुरः** प्राजापत्यान्तान्। **कवयः** क्रान्तदर्शिनः। **एकं** प्रधानं प्रशस्तम्। एवमासुरं **वैश्यशूद्रयोः** प्रशस्तमित्यर्थः॥ २४॥

(५) **नन्दनः**। चतुर इति। मतान्तरमिति॥ २४॥

(६) **रामचन्द्रः**। तत्र विशेषमाह **चतुर इति**। **ब्राह्मणस्य चतुर आद्यान्विवाहान्कवयो विदुः**। ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यसंज्ञा इति। **क्षत्रस्यैकं राक्षससंज्ञं वैश्यशूद्रयोरासुरमेकमिति**॥ २४॥

(७) **मणिरामः**। प्रशस्तानाह **चतुर इति**। तथा च प्रशस्तालाभे जघन्यविवाहः कर्तव्य इत्याशयो मनोर्बोध्यः॥ २४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **चतुर इति**। ब्राह्मणस्याद्यांश्चतुरः। **क्षत्रियस्य राक्षसमेकं वैश्यशूद्रयोश्चासुरं** स्मृत्यर्थोपनिबन्धनकाराः **प्रशस्तान्** मन्यन्ते। अत्र चासुरादीनां ब्राह्मणादिषु पूर्ववाक्यविहितानामिह निराकरणात् विकल्पतो नित्यासंभवे वैकल्पिकेषु प्रवृत्तिः। एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम्॥ २४॥

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह॥
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन॥ २५॥

(१) **मेधातिथिः**। क्षत्रियादिविषयेयं स्मृतिर्न ब्राह्मणविषया, राक्षसे विरोधात्। न हि वधभेदने ब्राह्मणः कर्तुमर्हति। अस्याचरणस्य क्षत्रियादिविषयतयोपपत्तेः। **पञ्चानां तु** विवाहानां प्राजापत्यात् प्रभृति **त्रयो विवाहा धर्म्याः**। **द्वौ** न कर्तव्यौ पैशाचश्चासुरश्च। प्राजापत्यः क्षत्रियादीनामप्राप्तोऽपि विधीयते। राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोः। आसुरपैशाचयोः प्रतिषेधः।

इयमत्र व्यवस्था—ब्राह्मणस्य षड् विवाहाः। तत्र ब्राह्मः सर्वतः श्रेष्ठस्ततो न्यूनौ देवप्राजापत्यौ ताभ्यामप्यार्षस्ततोऽपि गान्धर्वस्ततोऽप्यासुरः। येषामयं श्लोको ब्राह्मणविषयोऽपि तेषां राक्षसोऽपि ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्ताववस्थितस्य भवति। विकर्मस्थस्यापि वधभेदनाभ्यां प्रायश्चित्तीयता न तु राक्षसो विवाह इति ते मन्यन्ते।

तत्र ब्राह्मणस्य श्रैष्ठ्यं फलेनैव दर्शितम्। निषेधाभावेन चेतरेषां त्रयाणां न्यूनता फलापचयवचनादेव। आसुरस्य पुनर्वैश्यशूद्रयोर्विधानेन परिसंख्या ब्राह्मणक्षत्रिययोः प्रतीयते। षडिति च विधानम्। अतो विकल्पः। स च व्यवस्थया, इतरासंभवेन तस्याश्रयणं तुल्यम्। विकल्पो हि व्रीहियववदनेकविवाहविधानेन च समुच्चयासंभवादेव सिद्धः। इति वा संभवे क्रियेत चेत्तथापि धर्मापत्ययोर्न्यूनफलोऽसौ। अथ क्षत्रियस्य राक्षसो मुख्यश्चतुर्भिः श्लोकैरविकल्पेन विधानात्। चतुर इत्यनेनासुरगान्धर्वपैशाचा अपि, 'राक्षसक्षत्रियस्यैक'-मित्यनेन ते प्रतिषिद्धाः। अतो विकल्पिताः, न मुख्याः। प्रकृतापेक्षत्वाच्च राक्षसैकविधिः। प्राजापत्ये नास्ति परिसंख्यानम्। अतः प्राजापत्योऽपि क्षत्रियस्य राक्षसतुल्यः। एवं वैश्यशूद्रयोरपि प्राजापत्यो नित्यवदाम्नातो न प्रतिषिद्धः। आसुरपैशाचौ तु तयोर्विहित-प्रतिषिद्धौ। 'राक्षसोऽप्यराक्षसानि'त्यनेन प्रतिषिद्धः 'त्रयो धर्म्या' इत्यनेन विहितः। ब्राह्मणस्य पैशाचो नैवास्ति, क्षत्रियादीनां ब्राह्मदैवार्षा इति स्थितम् ॥ २५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** आपत्कल्पं ब्राह्मणस्याह **पञ्चानामिति**। क्षत्रस्य चतुरो-ऽवरानित्युपक्रान्ताः प्राजापत्यादयः पञ्च, तेषामपि मध्ये **त्रयो धर्म्या विप्रस्य**। अत्र ह्यासुरस्य वैश्यशूद्रयोरेव मुख्यत्वात् पैशाचस्य च सर्वेषां निन्दितत्वात्। आपद्यनन्तरं क्षत्रवर्णमुख्य-धर्माश्रयणस्य युक्तत्वाद्राक्षसो युक्तो **नासुरपैशाचाविति** तात्पर्यम् ॥ २५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां पञ्चानां प्राजापत्यादीनां ग्रहणम्। तेषु मध्ये प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसास्**त्रयो धर्मानपेतास्तत्र** प्राजापत्यः क्षत्रि-यादीनामप्राप्तो विधीयते। ब्राह्मणस्य विहितत्वादनूद्यते। गान्धर्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनुवादः। राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोर्विधीयते। ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्त्यवस्थितस्याप्या-सुरपैशाचौ न कर्तव्यौ। कदाचनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते। अत्र यं वर्णं प्रति तस्य विवाहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रति विकल्पः, स च विहितासंभवे बोद्धव्यः॥ २५ ॥

(४) **राघवानन्दः। पञ्चानां** प्राजापत्यादीनां मध्ये **त्रयो धर्म्या** धर्मादनपेताः। प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसा यथोक्तालाभे विप्रक्षत्रिययोरपि **द्वावधर्म्यौ** धर्मादपेतौ पैशाचासुरौ न कार्याविति तात्पर्यम्। तत्र क्षत्रियवृत्तिस्थविप्रस्य राक्षसः। आसुरपैशाचौ शूद्र-विशोर्विकल्पितौ। ब्राह्मस्तु ब्राह्मणस्यैवेति भावः॥ २५ ॥

(५) **नन्दनः।** मतान्तरमाह **पञ्चानामिति**। पाश्चात्यानां ग्रहणं पैशाच-श्चैवेति **लिङ्गात्। पञ्चानां** प्राजापत्यादीनां मध्ये **त्रयः** प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसा **धर्म्याः पैशाचश्चासुरश्चैव द्वावधर्म्यौ**। ततश्च तौ न कर्तव्यौ **कथञ्चन** आपद्यपि न कर्तव्याविति। अत्र कर्तृविशेषानिर्देशादस्य मतस्य सर्ववर्णसाधारणत्वं गम्यते। **इह** कविषु मध्ये॥ २५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। पञ्चानां** विवाहानां मध्ये **त्रयो** धर्मार्हाः प्राजापत्यासुर-गान्धर्वराक्षसपैशाचाः ५, एतेषु पञ्चसु मध्ये **त्रयो धर्म्याः**। प्राजापत्यासुरगान्धर्व-संज्ञास्त्रयो धर्मार्हाः ३, **द्वावधर्म्यौ** राक्षसपैशाचसंज्ञौ। वर्णक्रममाह प्राजापत्यं क्षत्रि-

यादीनमप्राप्तौ विधीयते, ब्राह्मणस्याभिहितत्वादनूद्यते; गान्धर्वस्य तु चतुर्णामेव प्राप्तानुवादः। राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोर्विधीयते, ब्राह्मणस्य तु क्षत्रियवृत्त्यवस्थित-स्यासुरपैशाचौ न कर्तव्यौ ।। २५ ।।

(७) **मणिरामः**। पञ्चानामुपरितनानां प्राजापत्यादीनां मध्ये त्रयः प्राजा-पत्यगन्धर्वराक्षसास्त्रयो धर्म्याः। द्वौ राक्षसपैशाचौ। तत्र क्षत्रियादीनां प्राजापत्यो विधीयते, अप्राप्तत्वात्। ब्राह्मणस्य तु प्राप्तत्वादनूद्यते। गान्धर्वस्य सर्वत्र प्राप्त-त्वानुवादः। राक्षसोऽपि क्षत्रियवैश्ययोः। क्षत्रियवृत्त्युपजीविनो ब्राह्मणस्य विधीयते। आसुरपैशाचौ तु सर्वेषामेव निषिध्येते ।। २५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **पञ्चानामिति**। इह पैशाचनिषेधात् प्राजापत्यादयः पञ्च गृह्यन्ते। **पञ्चानां** प्राजापत्यादीनां मध्यात् **त्रयो** धर्मादनपेताः, **द्वौ** त्वधर्म्या**विह** शास्त्रे स्मृतौ **पैशाचासुरौ**। तावापद्यपि न कर्तव्यौ ।। २५ ।।

पृथक्पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ ।।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ।। २६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **पृथक्पृथ**गित्यनुवादः, पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। **मिश्राविति** विधीयते, निरपेक्षाणामितरेषां गान्धर्वराक्षसयोर्विहितत्वात्। व्रीहियववदप्राप्ते मिश्रणवचनमिदम्। व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वेत्येकयागप्रयोगविषयत्वेनेतरेतरानपेक्षद्रव्य-विधानाद्विकल्पो, न मिश्रीभावः। मिश्रीभावे हि न व्रीहिशास्त्रार्थोऽनुष्ठितः स्यान्न च यवशास्त्रार्थः। एवमिहैकस्यां कन्यायां स्वीकर्तव्यायां युगपदुपायद्वयमप्राप्तं विधीयते।

तस्य विषयः—यदा पितृगेहे कन्या तत्रस्थेन कुमारेण कथञ्चिद् दृष्टिगोचरापन्नेन दूतीसंस्तुतेन तद्गताऽपि तथैव, परवती न च संयोगं लभते, तदा वरेण संविदं कृत्वा 'नय मामितो येन केनचिदुपायेनें'त्यात्मानं नाययति, स च शक्त्यतिशयाद्धत्वा छित्त्वा चेत्येवं हरति, तदा 'इच्छयोऽन्योन्यसंयोग' इत्येतदप्यस्ति गान्धर्वरूपं, 'हत्वा छित्त्वेति' च राक्षसरूपम्।

तावेतौ विवाहौ क्षत्रियस्येव भवतः। **धर्म्यौ** क्षत्रियस्य तौ पूर्वचोदिताविन्यनुवादः।

अन्ये त्वाहुः—यः क्षत्रियो बहुविवाहान्कुरुते स कांचिद् गान्धर्वेण विवाहेन परिणयते, कांचिद्राक्षसेनेत्येष मिश्रपक्षः। अथवा सर्वा एवान्यतरेणेति पृथक्पृथक् अनेन चैतज्ज्ञायते। क्षत्रियस्यानयोरेवानियमेन प्रवृत्तिः, प्राजापत्यादीनां तु य एव प्रथमं कृतस्तेनैवान्यापि विवाह्या ।। २६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। क्षत्रियस्य कल्पानुकल्पावुक्तावधुनाऽऽपत्कल्पमाह **पृथगिति**। पृथगसंकीर्णौ **मिश्रौ** संकीर्णौ। यथा प्रथमं गान्धर्वेण परिगृह्य तद्बन्धुविरोधप्रवृत्तेषु युद्धेन हरणम्। अत्र मिश्रावित्यापत्कल्पः। पृथगिति त्वनुकल्पानुवादमात्रमसंकीर्णात्संकीर्णस्य निन्दितत्वप्रदर्शनार्थम्। तेन वर्णान्तराणामप्यसंकीर्णविवाहासंभवे आपदि संकीर्णस्यापि

करणमिति दर्शितम्। पैशाचस्य तु कैश्चिदप्यकरणीयस्य विवाहगणमध्ये गणनम्, वैश्यशूद्रयोरापदि तस्यापि प्राप्त्यर्थमिति ग्राह्यम्। मातृतः पितृतो वोभयोरेकस्य कूटस्थेन सह सपिण्डतासद्भावे विवाहासंभव एवेत्येतत्प्रदर्शयितुं वा ।। २६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **पृथक् पृथगिति** प्राप्तत्वादनूद्यते। **मिश्राविति** विधीयते। **पृथक्पृथग्विमिश्रौ** वा पूर्वविहितौ **गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्मौ मन्वादिभिः स्मृतौ**। यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्वकसंवादेन परिणेता युद्धादिना विजित्य तामुद्वहेत्तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ।। २६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। 'राक्षसं क्षत्रियस्ये'त्युक्तत्वादनुवादो **मिश्राविति**। वरकन्ययोः पूर्वं परस्परसंवादे सति परिपन्थिनो विजित्योद्वहनात्तौ **गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः**। **यथा** रुक्मिण्या विवाहः ।। २६ ।।

(५) **नन्दनः**। पृथक्पृथग्वा केवलो गान्धर्वः केवलो वा राक्षस इत्यर्थः। केवलो गान्धर्वो यथा दुष्यन्तशकुन्तलयोः। केवलो राक्षसो यथा विचित्रवीर्याम्बिकयोः। **मिश्रो** यथा फाल्गुनसुभद्रयोः। **पूर्वचोदितौ** पूर्वविहितौ। अनेन मतान्तरमिदमित्यवगम्यते ।। २६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। क्षत्रियस्य विवाहमाह **पृथगिति**। **विवाहो पूर्वनोदितौ** कार्यौ पृथक् पृथक् गान्धर्वो वा विवाहः **मिश्रौ** वा गान्धर्वराक्षसौ **क्षत्रस्य धर्म्यौ** तौ **स्मृतौ** 'आसुरो द्रविणादानात् गान्धर्वः समयान्मिथः। राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाच्छलादि'ति (विवाह० ६१) इति **याज्ञवल्क्यः** ।। २६ ।।

(७) **मणिरामः**। **पृथक् पृथक्** विमिश्रो वा पूर्वविहितौ **गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्म्यौ स्मृतौ**। मन्वादिभिरिति शेषः। यदा स्त्रीपुंसोः परस्परानुरागपूर्वकसंवादेन परिणेता युद्धादिना विजित्य तां विवाहयेत् तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ।। २६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **पृथगिति**। **गान्धर्वराक्षसाख्यौ विवाहौ** पूर्वोक्तौ तौ **पृथक् पृथक् मिश्रौ वा क्षत्रस्या**धर्म्याविति पूर्वं सिद्धम्। **मिश्रौ धर्म्यौ तस्य तौ स्मृतौ** इत्यनेनोच्यते। तत्रेतरेतरानुरागपूर्वं यदा कन्या वरेणात्मानं संविदा युद्धादिनाऽपहारयति तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ।। २६ ।।

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ।। २७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। इदानीं स्वरूपमेतेषामाह **आच्छाद्येति**। आच्छादनविशेषोऽभिप्रेतः, अन्यस्यौचित्येनैव प्राप्तत्वात्। उत्कृष्टेनाच्छादनेन यथादेशं यथासंभवं यथायोग्येन वाससा परिधाप्य। **अर्चयित्वा**। अनेनालंकरणकटककर्णिकादिना प्रीतिविशेषसत्कारविशेषैरर्चनं कृत्वा। एतेनाच्छादनार्हणेन कन्याया वरस्य चान्यतरसम्बन्धे प्रमाणभावादुभयोरुपयोगः कार्यः। **श्रुतशीलवते**। अन्येऽपि स्मृत्यन्तरोक्ता **वरगुणा**

द्रष्टव्याः "युवा धीमाञ्जनप्रियः। यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्व" इति। **स्वयं** प्रागयाचितः। स्वपुरुषप्रेषणै**राहूय**ान्तिकदेशमानाय्य वरम्, **यद्दानं स ब्राह्मो धर्मो** विवाहः। अविशेषवचनोऽपि धर्मशब्दः पूर्वापेक्षितत्वात् तत्पर एव द्रष्टव्यः। 'अयाचितलाभोऽभ्यर्हणापूर्वको ब्राह्मो विवाह' इति लक्षणार्थः।

"ननु चेदमयुक्तं स्त्रीस्वीकारार्थो विवाह इति"। यावद्विवाहपर्यन्तं चैतद्दानम्। नाकृते विवाहे दानार्थनिर्वृत्तिः। स हि तस्याः प्रतिग्रहकालः। न चासति प्रतिग्रहे दानं परिसमाप्यते। न स्वत्वनिवृत्तिमात्रं दानम्। परस्वत्वापत्तिपर्यन्तं हि तत्। तथा च वक्ष्यति "तेषां तु निष्ठा विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे" इति। एवं विवाहकाल एव कन्या दातव्या। तथा च गृह्यकारस्तस्मिन्नेव काले ब्राह्मविवाहे काण्डिकधर्मं दर्शयति। यत्तु प्राग्विवाहाद्दानं तदुपसंवादनवचनमात्रम्। न हि तस्मिन्नक्रियमाणेऽभिप्रेतकालेऽवश्यं विवाहनिर्वृत्तिः। कश्चित्प्रागनिरूपिते न दद्यादपि, इतरो वा कदाचिन्न प्रतिगृह्णीयात्। तस्मात्प्राग्विवाहादुपसंवादः कर्तव्यः तदा त्वयेयं देया मया चेयं बोढव्येति। यथैवान्तःक्रतुः सोमक्रयं चोदिततत्सिद्धार्थोऽर्थादबहिष्क्रियते।

ये तु मन्यन्ते–"यथैव गवादेर्द्रव्यस्यादृष्टार्थतया दीयमानस्य मन्त्रपूर्वकेण प्रतिग्रहेण दानमपि निर्वर्तते–तेनैवेदमुक्तं "ददातिषु चैवं धर्मेष्विति"–एवं चेह प्रतिग्रहमन्त्रस्थानीयो विवाह इति। तथा च उपयमनं विवाह इत्येकोऽर्थः। उपयमनं च स्वकरणम्। एवं ह स्म भगवान्पाणिनिः स्मरति (पा० सू० १। ३। ५६) "उपाद्यमः स्वकरण" इति। अतो विवाहः कन्यास्वीकारार्थः।

तदयुक्तम्। स्वीकृताया विवाहो भार्याकरणार्थः। नानेन कर्मणा प्रतिगृह्णीयादिति विधिरस्ति। न च वैवाहिका मन्त्रा प्रतिग्रहप्रकाशकाः, यथा "देवस्य त्वाप्रतिगृह्णामीति"। यत्तु स्वकरण इति तन्न विरुद्धम्। विवाहस्याप्यस्ति स्वकरणरूपता। दानेन स्वत्वमात्रे प्रतिपन्ने विवाहेन विशिष्टं स्वत्वं क्रियते। नेयं गवादिद्रव्यवत् 'स्वं' यथेष्टविनियोज्यतया, अपि तु जायात्वेन। विशिष्ट एव हि स्वस्वामिभावो जायापतिलक्षणसम्बन्धः। तथा च दर्शयिष्यति। "मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं...विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणमिति" (५। १५२)॥ २७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। आच्छाद्य** वाससा कन्यां। एतेन यथाशक्त्यलंकरणमुपलक्षितम्। **अर्चयित्वा** वरं मधुपर्केण **स्वयम**र्हयित्वा महाप्रयुक्तिमात्रेण। **शील**मविपरीतचेष्टा। आहूय न तु वराभ्यर्थनया॥ २७॥

(३) **कुल्लूकः।** आच्छादनमात्रस्यैवौचित्यप्राप्तत्वात्सविशेषवाससा कन्या वरा वाऽऽ**च्छाद्या**लंकारादिना च पूजयित्वा विद्याचारवन्तमप्रार्थकवरमानीय तस्मै **कन्यादानं ब्राह्मो** विवाहो मन्वादिभिरुक्तः॥ २७॥

(४) **राघवानन्दः।** उक्तविवाहानां लक्षणान्याह **आच्छाद्येति।** वासोलङ्काराभ्यां कन्या**माच्छाद्य अर्चयित्वा च** वरमिति ब्राह्मे च धनादिभिरभिसन्धित्वाद्ब्राह्मो **धर्मो** धर्मैकहेतुत्वात् एवमुत्तरत्र॥ २७॥

(५) **नन्दनः।** अथ ब्राह्मादीनां लक्षणान्यष्टभिः श्लोकैराह **आच्छाद्येति। आच्छाद्य** कन्यां परिधाप्य भूषणादिभि**श्चार्हयित्वा श्रुतशीलवते** श्रुतं वेदशास्त्रपरिज्ञान-शीलं तदर्थानुष्ठानं तद्वते वराय कन्यापित्रा स्वयमेव **वरमाहूय** तस्मै वराय कन्याया **यद्दानं** स ब्राह्मो धर्मः। धर्मसाधनत्वाद्विवाह एव धर्मशब्देनात्रोच्यते। ब्रह्मशब्दोऽत्र धर्मवर्जनः। धर्मातिशययुक्तत्वाद्ब्राह्मत्वम्॥ २७॥

(६) **रामचन्द्रः।** अष्टानां विवाहानां स्वरूपमाह **आच्छाद्येति।** वस्त्रै**राच्छाद्य** परिधाय **अर्हयित्वा** आभरणाद्यलङ्कृतां कृत्वा **श्रुतिशीलवते** वराय **स्वयमाहूय कन्याया** दानं दीयते स **ब्राह्मसंज्ञो** विवाहो **धर्म्यः** प्रकीर्तितः। "ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता। तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशति"मिति **याज्ञवल्क्यः**॥ उभयतः मातृतः पितृतः॥ २७॥

(७) **मणिरामः।** ब्राह्मस्य लक्षणमाह **आच्छाद्येति। आच्छाद्य** वस्त्रेण वरकन्ये **अर्चयित्वा** अलङ्कारादिना स्वयं अप्रार्थकं वरं आनीय तस्मै कन्यादानं ब्राह्मो विवाहः॥ २७॥

(८) **गोविन्दराजः। आच्छाद्य चार्चयित्वेति।** वासोविशेषैः कन्यामा**च्छाद्या-**लङ्कारादिभि**श्चार्हयित्वा श्रुता**चारवन्तं वरं याच्ञारहितं **स्वय**मानीय यत्तस्मै **कन्यादानं स ब्राह्मो** विवाहो मन्वादिभिः स्मृतः॥ २७॥

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते॥
अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते॥ २८॥

(१) **मेधातिथिः। वितते** प्रारब्धतन्त्रे ज्योतिष्टोमादौ **यज्ञे** तत्कर्मकारिणे **ऋत्विजे**ऽध्वर्यवे **सुताया** दुहितुर्दानम्। **अलंकृत्ये**त्यनुवादः। कन्यादानस्य सर्वस्यैवं-रूपत्वात्। "आच्छाद्यालंकृतां विवाहयेदिति" सामान्योऽयं विधिः। "ननु गौश्चा-श्वश्चाश्वतरश्चेत्याद्यृत्विग्भ्यो दक्षिणात्वेन श्रुतम्। न क्वचित्कन्यादानं ऋत्वर्थत-या चोदितम्"। किमत्र ऋत्वर्थतया। प्रवृत्ते यज्ञे ऋत्विजे यां ददाति स दैवो विवाहः। अस्ति चोपकारगन्धस्तदीयकरणम्। अकर्मोद्देशेनापि दीयमानं तत्कर्मकरणप्रवृत्तस्य जनयत्येवानुमानविशेषम्। एतावतोपकारसम्बन्धेन ब्राह्माद्दैवो न्यूनः॥ २८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यज्ञे** यज्ञमध्ये **ऋत्विजे दानं** स्वयज्ञस्य सम्यङ्नि-ष्पत्त्यभिसंधानेन **सुतादान**मुभयस्यापि लक्षणस्य पितापुत्रीमनुक्रमेदित्यादिविधिना ब्राह्म इव दानवाक्यमुच्चार्यम्। एवं "दीक्षितो न ददाती"ति दाननिषेधः, एतदन्यदानविषय इति ग्राह्यम्॥ २८॥

(३) **कुल्लूकः।** ज्योतिष्टोमादि**यज्ञे** प्रारब्धे यथाविध्यृत्विजे कर्मकर्त्रे**ऽलंकृत्य** कन्यादानं **दैवं** विवाहं मुनयो ब्रुवते॥ २८॥

(४) **राघवानन्दः**। **वितते** कर्तव्यतया प्रारब्धे। **अलङ्कृत्ये**त्यनुवादः। अलङ्कृतां विवाहयेदिति सामान्योक्तेः। **दैवं** देवकर्मसंबन्धित्वात् देवोद्देश्यत्वाद्वा ॥२८॥

(५) **नन्दनः**। **सुतामलंकृत्य** यद्दानं **तद्दैवं धर्मं** विदुः। देवकार्याधिकृताय दानात्तस्य दैवत्वम् ॥ २८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **वितते** विस्तीर्णे **यज्ञे ऋत्विजे** सम्य**क्कर्म कुर्वते अलङ्कृत्य सुतादानं** कन्यादानं क्रियते तं **दैवं** दैवसंज्ञं विवाहं **धर्म्यं** प्रचक्षते ॥ २८ ॥

(७) **मणिरामः**। दैवमाह **यज्ञे** त्विति। **वितते** प्रारब्धे **सम्यक्** यथाविधि ॥ २८ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यज्ञ** इति। ज्योतिष्टोमादियागे प्रारब्धे अर्थव**दृत्विजे** प्रचरति **यदलङ्कृत्य** कन्या**दानं** क्रियते तं **दैवं** विवाहं मन्वादय आ**चक्षते** ॥ २८ ॥

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ॥
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥ २९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। स्त्रीगवी पुङ्गवश्च **मिथुनम्**। **एकं द्वे वा** वरा**द्**गृहीत्वा कन्याया दानमार्षो **धर्मः**।

धर्मत इति। **धर्म** एवायं, नात्र विक्रयबुद्धिः कर्तव्या, उच्चनीचपणापाकरणाभावादित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गोमिथुनं** स्त्रीपुंसौ **द्वे** वा मिथुने **धर्मत आदाय**। **आर्षो**ऽयं **धर्म** इति बुद्धया न तु लोभेनादानं वेतनकल्पार्थमेव नतु स्वार्थं। तच्च कुलधर्मबुद्**ध्यैव** विधिवदिति वाक्यमुच्चार्येत्यर्थः। अलंकरणं तु कन्याया नात्रास्ति तत्र विशेषविधेरेव लाभात् ॥ २९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। स्त्रीगवी पुंगौश्च **गोमिथुनं** तदे**कं द्वे वा** वरा**द्धर्मतो** धर्मार्थं यागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुं न तु शुल्कबुद्धया गृहीत्वा यद्यथाशास्त्रं **कन्यादानं स आर्षो** विवाहो विधीयते ॥ २९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। आर्षं लक्षय**ति एकमिति**। गोयुगं स्त्रीपुंसौ **मिथुनं द्वे** इति स्त्रीपुंगोचतुष्टयं **वराद्**वरगृहादादाय कन्यायाः सौन्दर्यादिगुणदोषानपेक्ष्य नियत**पणत्वेन** गृहीत्वा। पूर्वमृषिभिराचरितत्वा**दार्षम्**। ऋष गताविति धातोरेवंगतागतिकत्वाद्वा। **धर्म** एवायं नात्र व्यतिक्रम (विक्रय) इति **मेधो**क्तेः। 'तत्राल्पं वा बहु वेति विक्रयस्तावदेव त्वि'ति मनूक्तेः ॥ २९ ॥

(५) **नन्दनः**। **धर्मत आदाय** धर्मार्थमादाय नार्थार्थं **यत्कन्याप्रदानमार्षो धर्मः** विक्रयदोषभयादृषिभिरनुक्तवेतनैरेव विद्या दीयते शुश्रूषादिकं शिष्यात् किञ्चिदादी**यते** च। आर्षेऽपि कन्या दीयते। वरात्किञ्चिदादीयते च। तेन दानादानसामान्येनास्यार्षत्वम् ॥ २९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** वरादेकं गोमिथुनमादाय स्वीकृत्य द्वे वा गृहीत्वा। **धर्मतः** धर्मार्थं यागादिसिद्ध्यर्थं **विधिवत्कन्याप्रदानं** क्रियते स आर्षसंज्ञः **धर्म्यो** धर्मार्हो विवाह उच्यते। "आदायार्षस्तु गोद्वय" मिति **याज्ञवल्क्यः** (विवाह० ५९) ॥ २९॥

(७) **मणिरामः।** आर्षमाह एकमिति। **गोमिथुनं** गौर्वृषश्चेति मिथुनं **धर्मतः** धर्मार्थम्। यागादिसिद्ध्यै कन्यायैव वा दातुम्॥ २९॥

(८) **गोविन्दराजः।** एकमिति। गोवलीवर्दमेकं द्वे वा **वरात् धर्मतः** यागाद्यावश्यककर्तव्यधर्मनिमित्तं गृहीत्वा **यत् कन्याया** यथाशास्त्रं **प्रदानं** विधीयते **स आर्षो** विवाह **उच्यते**॥ २९॥

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च॥
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः॥ ३०॥

(१) **मेधातिथिः।** '**सह** धर्मो युवाभ्यां कर्तव्य' इति वचनेन परिभाषां कृत्वा **नियम्य** यद्दानं स प्राजापत्यः। धर्मग्रहणमुपलक्षणार्थम्। धर्मे चार्थे च कामे च तुल्ययोगक्षेमर्तेति मिथोऽस्य परिभाषावचनस्यार्थः। धर्मशब्द एवोच्चार्यते—'सह धर्मश्चर्यतामिति', न तु 'धर्मार्थकामाः सहेति'। स तु धर्मशब्दः स्मृत्यन्तरवशादर्थकामयोरुपलक्षणार्थो व्याख्यातः। 'यद्येनां नातिचरसि धर्मार्थकामेषु तदा तुभ्यमियं दीयते' इति कृतसंवित्कायाभ्युपगततदर्थाय विवाहकाले यद्दानं तत्रैवं समुच्चारयितव्यं '**सह धर्मं चरतामिति**'। अर्थकामयोरभिप्रेतेऽपि सहत्वे तदप्रकृतत्वादनुच्चारणम्। तथा च **गौतमः** (अ० ४ सू० ७) प्राजापत्ये "सह धर्मं चरतामिति" मन्त्रः। मन्त्रग्रहणेन चैतद्दर्शयत्यधिकृतरूपमेव प्रयोक्तव्यं, मन्त्रवत। न हि महासत्त्वानामर्थकामविषये सहितत्वं परिभाषितुं युक्तम्—गम्यते तु स्मृत्यन्तरेभ्यः। अनयैव संविदा दोषेणास्य न्यूनता। अस्ति ह्यत्र दातुर्वरादुपकारलिप्सा।

स्वशब्देनैतद्वचनं वाच्यते, न पुनरयं दातुरेव वचननियमः। **अनुभाष्येत्यनेनैव** सिद्धत्वाद्वाचेत्यनर्थकं स्यात्। अनुभाषणे वागिन्द्रियस्य साधनत्वात्। तथा च **गृह्यकारः** "**एतद्वः** सत्यमित्युक्त्वा वरं वाचयेदेतन्नः सत्यमिति"। अनुशब्दश्च प्राप्तार्थस्यैव वाचा निश्चयमाह॥ ३०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **उभावेव** न तु भार्यान्तरेणापि सहेति। **अनुभाष्य** नियम्य। **अभ्यर्च्य** मधुपर्केण। एतैश्चैतादृक्परिभाषणेन दृष्टस्वार्थाभिसंधिनिमित्ततया कन्यालंकाररहिततया च ब्राह्मदैवाभ्यां हीनमार्षाच्चोत्कृष्टमत्रार्थग्रहणाभावात्कन्यानुकंपामात्रकत्वाच्च परिभाषणस्य। अत एव आर्षोढाजः सुत इति फलेऽप्याधिक्यं वक्ष्यते। दैवे तु यद्यपि यज्ञसिद्ध्यभिसन्धिरस्त्येव। तथापि धर्मसिद्ध्यर्थं प्रवृत्तस्यास्य धर्महेतुतया आर्षप्राजापत्याभ्यामुत्तमत्वम्। प्राजापत्ये कन्यासुखाभिसंधिना परिणयनान्तरनिषेधे तात्पर्यादभिसंधैर्धर्मार्थितैवेति ॥ ३०॥

(३) कुल्लूकः। सह युवां धर्मं कुरुतमिति सुताप्रदानकाले वचसा पूर्वं नियम्यार्चयित्वा यत्कन्यादानं स प्राजापत्यो विवाहः स्मृतः ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः। प्रदानकाले वचसा धर्मं चरतामिति पूर्वं नियम्य अभ्यर्च्य सत्कृत्य, गन्धादिना कन्यावराविति शेषः। वस्त्रादेरनावश्यकत्वाद्ब्राह्मादेर्भेदः। प्रजापालनोद्देश्यत्वात् प्रजापतिदैवत्याद्वा प्राजापत्यः ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः। उभौ युवां सह धर्मं चरतं, न पृथगिति वाचाऽनुभाष्य अहं गृहस्थाश्रमस्थ एव धर्म चरिष्यामि। नान्याश्रमस्थ इति वरं प्रतिश्राव्येत्यर्थः। यदि न्यूनता वक्ष्यमाणा नोपपद्येत। अभ्यर्च्य, वरमिति शेषः। यत्कन्याप्रदानं। स प्राजापत्यो विधिः निर्दीयत इति विधिः विवाह उच्यते। गार्हस्थ्यप्राधान्यनिबन्धनं प्राजापत्यत्वं गार्हस्थ्यप्रधानो हि प्रजापतिः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः। उभौ स्त्रीपुरुषौ सह धर्मं चरतं इति वाचा। अनुभाष्योक्त्वा अभ्यर्च्य सत्कृत्य कन्याप्रदानं क्रियते। प्राजापत्यविधिः स्मृतः (स) प्राजापत्यसंज्ञः विवाह उक्तः ॥ ३० ॥

(७) मणिरामः। प्राजापत्यमाह सहोभाविति। अनुभाष्य वरं प्रार्थयित्वा ॥ ३० ॥

(८) गोविन्दराजः। सहेति। सह युवां धर्मं कुरुतं इति प्रदानकाले वाचोक्त्वा यदर्चापूर्वं कन्यादानं स प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ३० ॥

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ॥
कन्याऽऽप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः। ज्ञातिभ्यः कन्याया एव पित्रादिभ्यः कन्यायै च स्त्रीधनं दत्त्वा कन्याया आप्रदानम् आनयनमासुरो विवाहः। स्वाच्छंद्यात् स्वेच्छातः, न शास्त्रेण इत्यार्षान्निर्देशमाह। तत्र हि शास्त्रं नियामकमस्ति 'एकं गोमिथुनमिति'। इह तु कन्याया रूपसौभाग्यादिगुणापेक्षं छन्दः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। शक्तितः न तु एकगोमिथुनादिनियतं द्रविणम्। कन्याया आप्रदानं आदानं स्वाच्छन्द्यात्त्वार्षवद्वाक्यादिना विधितः। अत्र ज्ञातिभ्य इति वचनात् माता पित्रन्यज्ञातिभ्योऽर्थदाने नासुरत्वम्। तथा कन्यायै चैवेति समुच्चितं व्युच्चितं वा ग्राह्यं तदर्थमेवैवकारः। तेन कन्याया एव च यद्दत्वा परिणयनं सोऽप्यासुर इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः। कन्याया ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यः कन्यायै यद्यथाशक्ति धनं दत्त्वा कन्याया आप्रदानमादानं स्वीकारः स्वाच्छन्द्यात्स्वेच्छया न त्वार्ष इव शास्त्रीयधनजातिपरिमाणनियमेन स आसुरो विवाह उच्यते ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः। आसुरं लक्षयति ज्ञातिभ्य इति। ज्ञातिभ्यः कन्यायाः पित्रादिभ्यः द्रविणं धनं। पणसङ्ख्यानियमं व्यवच्छिनत्ति शक्तित इति। कन्याप्रदानं तत्स्वीकारः

स्वाच्छन्द्यात् स्वेषामिच्छया। असुः प्राणस्तं राति रमयति वा **असुरं** धनं व्ययितव्यत्वेन यस्यास्तीत्यासु**रः। धर्म**शब्दोऽत्र विरोधिलक्षणया ।।३१।।

(५) **नन्दनः**। कन्याया **ज्ञातिभ्यः स्वशक्तितो**ऽभ्यर्थितवते वराय **स्वाच्छन्द्या**-ल्लोकशास्त्रमर्यादातिलङ्घनेन **कन्याप्रदानं स आसुरो**ऽधर्म्यः। परवित्तापहारस्वाच्छन्द्य-निबन्धनमासुरत्वम्। असुरा हि स्वाच्छन्द्येन परवित्तमपहरन्ति ।।३१।।

(६) **रामचन्द्रः। द्रविणं** द्रव्यं **ज्ञातिभ्यो दत्वा कन्यायै वा** दत्वा **शक्तितः।** एता-दृशः कन्याया **प्रदानं स्वच्छन्दा**त्स्वेच्छातः **आसुर**संज्ञो विवाहः **अधर्म** उच्यते। 'आसुरो द्रविणादाना'दिति (आचार० ६१) **याज्ञवल्क्यः** ।।३१।।

(७) **मणिरामः**। आसुरमाह **ज्ञातिभ्य इति। ज्ञातिभ्यः** कन्याया ज्ञातिभ्यः। पित्रादिभ्यः **कन्यायै** च यथाशक्ति धनं **स्वाच्छन्द्यात्** स्वेच्छया न त्वार्षगोमिथुनरूपं दत्वा **कन्याप्रदानं** कन्याया आप्रदानं स्वीकारः स **आसुरः** ।।३१।।

(८) **गोविन्दराजः। ज्ञातिभ्य इति। कन्यायै** कन्या**ज्ञातिभ्यः** यथाशक्ति धनं **दत्वा** यत् **कन्यायाश्चाप्रदानं** आदानं स्वीकारं स्वेच्छातो नार्षवद्धनजातिपरिमाणानियमेन **आसुरो** विवाह उच्यते ।।३१।।

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ।। ३२ ।।

(१) **मेधातिथिः। इच्छया** च वरस्य कुमार्याश्च प्रीत्या परस्परसंयोग एकप्रदेशे संगमनम्। तस्येयं निन्दा **मैथुन्यः कामसम्भवः**। मिथुनप्रयोजनो 'मैथुनः', तस्मै हितो **मैथुन्यः**। एष एवार्थो विस्पष्टीकृतः **कामसम्भव इति।** सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः, कामः सम्भवोऽस्येति ।।३२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मैथुन्यो** मैथुनमात्रोद्देशप्रवृत्तः प्रथमं यतः **कामसंभवः** पश्चात्तु होमादिना भार्यात्वसिद्धौ धर्मार्थितापि तस्य भवति। तथाहि–सर्वेष्वेव द्विजाति-विवाहेषु होमादिनैव भार्यात्वसिद्धिः। यद्वक्ष्यति (८।२२७) 'पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दाररक्षणम्। तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पद' इति। तथाच **देवलः** 'गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः। कर्तव्यस्तु त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिक' इति। तथा शौनकपरशिष्टे विशेषोऽप्युक्तः। 'गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहो राक्षसश्च यः। पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्धोमो विधीयत' इति।। ३२ ।।

(३) **कुल्लूकः। कन्याया वरस्य** चान्योन्यानुरागेण यः परस्पर**संयोग** आलिङ्गनादि-रूपः **स गान्धर्वो** ज्ञातव्यः। संभवत्यस्मादिति संभवः। यस्मात्कन्यावरयोरभिलाषादसौ संभवत्यत एव **मैथुन्यो** मैथुनाय हितः। सर्वविवाहानामेव मैथुन्यत्वेन यदस्य मैथुन्य-त्वाभिधानं तत्सत्यपि मैथुने न विरोध इति प्रदर्शनार्थम्।। ३२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** गान्धर्वं लक्षयति **मैथुन्यो** मिथुनाय हितः। कामसम्भवः तयोः काम इच्छा तत **एव** भवति। नान्तरीयिका पुत्रोत्पत्तिः **गान्धर्वः** गन्धर्वैराचरितत्वात् ।। ३२ ।।

(५) **नन्दनः।** मिथुने साधुर्हितो **वा मैथुन्यः** मैथुनपर्यन्त इत्यर्थः। **कामसंभवः** भोगसंभवः नार्थलोभादिसंभवः। कन्याया वरस्य **चेच्छयान्योन्यसंयोगः स गान्धर्वो** विधिः गान्धर्वत्वमस्य विधेः। कामपरत्वनिबन्धनं, गंधर्वा हि कामपराः। "स्त्रीकामा वै गन्धर्वा" इति श्रुतेः। स्मरति च इति भगवान् **वाल्मीकिः** 'तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वा' इति ।। ३२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। कन्याया वरस्य** च द्वयो**रिच्छया अन्योन्यसंयोगः** संभोगः भवेत्स विवाहो **गान्धर्वसंज्ञो विज्ञेयः। मैथुन्यो** मैथुनार्हः **कामसंभवः** अन्योन्यं कामात्संभवो यस्य सः गान्धर्वः, 'समयान्मिथ' इति (याज्ञ० विवाह० ६१) **योगी** ।। ३२ ।।

(७) **मणिरामः।** गान्धर्वमाह **इच्छेति। इच्छया** परस्परानुरागेण। **अन्योन्यसंयोगः** आलिङ्गनादिरूपः। कामात् संभवतीति **कामसंभवः।** सर्वेषामेव विवाहानां मैथुन्यत्वेन यदत्र पृथक् मैथुन्यत्वाभिधानं तत् मैथुने जातेऽपि न दोष इति प्रदर्शनार्थम् ।। ३२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। इच्छयेति।** कन्यावरयोः परस्परानुरागात् यः संयोगः मैथुनाचरणं स मैथुनाय हितः कामनिमित्तको गान्धर्वो विवाहो बोद्धव्यः। इह गान्धर्वादौ मुख्यमेवोपगमनम्। तुशब्दस्तथा प्रतीते। न च "पाणिग्रहणका मन्त्राः कन्यात्वे च प्रतिष्ठिताः" इति वचनात् संस्कारपरिलोपः। "या गर्भिणी संस्क्रियते" "वोढुः कन्यासमुद्भवः" "अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूसंस्कृता पुनः" इत्यादि मनुयाज्ञवल्क्योक्तसहोढकानीनपौनर्भवकक्षणेषु संस्कारदर्शनात्। गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः। "कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः" इति च **देवलस्मरणात्।** तथा "गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहा राक्षसाश्च याः (ये)। पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्धोमो विधीयते।" इति **बह्वृचगृह्य**परिशिष्टदर्शनात्। भारतादौ च मुख्योपगमनवत्। एवं च 'पाणिग्रहणका मन्त्राः' इत्यादि नरान्तरोपभुक्तकन्याविषयेऽवतिष्ठते। "पुनर्वैवाहिको विधिः कर्तव्य" इत्यादिवचनात् गमनोत्तरकालमकृतसंस्कारादिजातीनां भार्या न भवति, शूद्रस्य भवत्येव, "त्रिभिर्वर्णै": इत्युपादानात् तथाविधस्य पुत्रस्य रिक्थभाग् (भाक्त्वद)-दर्शनात् ।। ३२ ।।

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ॥
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३३ ॥

(१) **मेधातिथिः। प्रसह्या**भिभूय कन्यापक्षाद्बलात्कारेण **कन्याया हरणं राक्षसो** विवाह इत्येतावदत्र विवक्षितम्। **हत्वे**त्याद्यनुवादः। **प्रसह्या**पजिहीर्षतो यदि कश्चित्प्रतिबन्धो वर्तते तदा प्राप्तमेव हननादि। हन्तुः शक्त्यतिशयं ज्ञात्वा स्वात्मभयादुपेक्षेरंस्तदा भवत्येव राक्षसो न वधाद्यवश्यं कर्तव्यम्।

हत्वा दण्डकाष्ठादिना ताडयित्वा। **छित्त्वा** खड्गादिप्रहारेणाङ्गानि **खण्डशः कृत्वा।** **भित्त्वा** प्राकारदुर्गादि। **क्रोशन्तीं रुदतीं** कन्यामनिच्छा(च्छन्ती)म्। **अयं गान्धर्वाद्विशेषः।** 'अनाथाऽपह्रिये परित्रायध्वम्' इत्याद्युच्चैः शब्दकरणं 'क्रोशनम्'। **रोदनमश्रुकणमोक्षः।** उद्विजितायाः स्त्रिया धर्मोऽयम् ।। ३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **हत्वा** विरोधिनः। **छित्त्वा** तेषां बाहुपदादि। **भित्त्वा** प्राकारादि। एतत् कन्याबन्धुविरोधस्योपलक्षणम्। **क्रोशन्तीं** रुदन्तीमिति कन्यानिच्छोपलक्षणम्। **गृहादिति** प्रायिकं। **प्रसह्य** बलादिति। चोरिकानयनव्युदासः। **चौरिकायां** तु वधादिकरणेऽपि पैशाचत्वम् ।। ३३ ।।

(३) **कुल्लूकः। प्रसह्य** बलात्कारेण **कन्याया हरणं राक्षसो** विवाह **इत्येव** लक्षणम्। यदा तु हर्तुः शक्त्यतिशयं ज्ञात्वा पित्रादिभिरुपेक्ष्यते तदा नावश्यकं हननादि। यदि कन्यापक्षः प्रतिपक्षतां याति तदा हननादिकमपि कर्तव्यमित्यर्थः प्राप्तमनूद्यते। कन्यापक्षान्विनाश्य तेषामङ्गच्छेदं कृत्वा प्राकारादीन्**भित्त्वा** "हा पितर्भ्रातरनाथाहं ह्रिये" इति वदन्तीमश्रूणि मुञ्चन्तीं यत्कन्यां गृहादपहरत्यनेन कन्याया **अनिच्छोक्ता,** गान्धर्वाद्विवेकार्थम् ।। ३३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। राक्षसमाह **हत्वेति। प्रसह्य** बलात्कारेण **कन्याहरणं राक्षसः।** रक्षसामयं स्वभावो विधिः प्रकारो वा। हत्वेत्याद्युपलक्षणं, तदभावे बलाद्धरणेऽपि स्यात्। तत्र **हत्वेति** दण्डपातेन। **छित्त्वेति** खड्गेन। **भित्त्वेति** शरेण ।। ३३ ।।

(५) **नन्दनः**। विवाहनिरोधकान्**हत्वा च्छित्त्वा भित्त्वा** च **कन्यां प्रसह्य** परिभूय **यद्धरणं स राक्षसो विधिः**। हिंसाप्राधान्यात् राक्षसत्वं, हिंसाप्रधाना हि राक्षसाः ।।३३।।

(६) **रामचन्द्रः**। **हत्वा** ज्ञातिप्रतिबन्धकान्। **छित्त्वा** कपाटादीन्। **भित्त्वा** गृहादीनि। **क्रोशन्तीं रुदतीं**। गृहात्**प्रसह्य कन्याहरणं** क्रियते यत्र तत्र **राक्षसो विधि**-रुच्यते राक्षससंज्ञो विवाह उच्यते। "राक्षसो युद्धहरणादिति" (विवाह० ६१) **योगीश्वरः** ।। ३३ ।।

(७) **मणिरामः**। राक्षसमाह **हत्वेति। भित्त्वा** प्राकारादीन् हननादिकं **नावश्यकं** किन्तु यदि कन्यापक्षीयाः प्रतिबन्धं कुर्वन्ति तदा हननादि कर्तव्यम्। **लक्षणं तु प्रसह्य** बलात्कारेण **गृहात्** कन्यापितुः कन्याहरणमित्येव। आक्रोशन्तीम् 'हा पितः हा भ्रातः अनाथाहं ह्रिये इति' वदन्तीम्। गृहादिति स्वयंवरादीनामुपलक्षकम् ।। ३३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **हत्वेति। हत्वा** कन्यापक्षीयान् प्रमाथ्य **छित्त्वा** अप्रमाथ्य अङ्गच्छेदादीन्कृत्वा **भित्त्वा** प्राकारादीन् "हा मातः हा पितः अनाथा अपह्रिये" इत्येवमाह्वयन्तीं अश्रुजलाविलनयनां यः कन्यां **गृहादाहरति तदपि** भूयः **कन्याहरणं राक्षसो** विवाहः ।। ३३ ।।

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ॥
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽधमः ॥ ३४ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** राक्षसपैशाचयोरनिच्छा तुल्या। राक्षसे हननं, पैशाचे वञ्चनम्। **सुप्तां** निद्रयाऽभिभूताम्। **मत्तां** क्षीबां मद्यपरवशाम्। **प्रमत्तां** वातसंक्षोभेण नष्टचेतनाम्, **रहो**ऽप्रकाशम्**उपगच्छति** मैथुनधर्मे प्रवर्तते **स पैशाचो विवाहः सर्वविवाहानां पापिष्ठः** पापहेतुः। धर्मापत्यं न ततः संपद्यते। इह गान्धर्वराक्षसपैशाचानां प्रकृतविवाहसामानाधिकरण्यात्संयोगहरणोपगमा एव पाणिग्रहणसंस्कारनिरपेक्षा 'विवाहा' इति मन्यन्ते। तेषां ब्राह्मादिष्वपि दानविवाहयोः सामानाधिकरण्यात्संस्कारो विनिवर्तते। यथा च न निवर्तते तथा दर्शितम्। लक्षणया विवाहप्रयोजनदाने विवाहशब्दः। गान्धर्वे तु भगवता कृष्णद्वैपायनेन दुष्यन्तशकुन्तलासङ्गमने वर्णितम् "अनग्निकममन्त्रकम्" इति, तद्दर्शनेन पाणिग्रहणसंस्कारोऽस्ति, मन्त्रादिवर्जितस्तु।

पैशाचे पुनर्विवदन्ते—"मुख्यं चोपगमनम्। न च कन्यात्वमपैति, संस्कारैस्तद्विनिवर्तनात्। अतश्च 'पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः' (अ. ८ श्लो० २२६) इति प्रतिषेधस्याप्रवृत्तेरस्त्येव मन्त्रवत्संस्कारसम्बन्धः। स च प्रतिषेधः कृतः संस्कारप्रतिषेधार्थः। सा हि मन्त्रैः संस्कृतत्वाद्व्यपगतकन्याभावा। अत एव भवतु प्रथममुपगमस्ततोऽकन्यादोषो नास्ति। तथा च कानीनः कर्ण इति दर्शनम्। यदि तु पुरुषप्रयोगेण कन्यात्वमपेयात्कथमियं वाचोयुक्तिः 'कन्यायाः पुत्रः कानीन' इति ?। अथ त्वसंस्कृता कन्योच्यते, ततो युक्तम् 'कर्णादयो ह्यनूढायाः पुत्रा' इति। मुख्येऽभ्युपगमने कन्याया अपत्योत्पत्तेः सम्भवः। वर्ण्यते चेतिहासादिषु तथाभूताया विवाहः। 'अथ मद्यमदादिना निर्वृत्ते रतिसम्बन्धे किमर्थः संस्कारः ? इति।' अत्रोच्यते—यद्यपि स्त्रीपुंसधर्मो निवृत्तोऽतिक्रान्तश्च कन्यागमनप्रतिषेधस्तथापि तया सहाधिकारार्थं पुनश्च गमने कन्यागमनं मा भूदिति तदर्थं संस्कारकरणम्। कन्यागमनप्रतिषेधातिक्रमसम्बन्धेन पुरुषार्थतयाऽपि निन्द्यते विवाहोऽयम्।"

तदयुक्तम्। यतोऽयं लोके कन्याशब्दः पुंसाऽसंप्रयुक्तां स्त्रियमाचष्टे, न संस्कारभावसापेक्षाम्। अकृतसंस्कारा अपि पुरुषैः क्षतयोनयो न 'कन्या' इति व्यवह्रियन्ते। तासां च वेशश्रितानां गमने न कन्यागमनदोषः। यद्यपि कुमारीकन्याशब्दौ प्रथमवयोवचनाविष्येते तथापि विवाहविधावनुपभुक्तपूर्वामेव स्त्रियमाचक्षाते। तथा च कुमारवेशधारिणीं नातिप्रकाशप्रवृत्तपुंसंप्रयोगां भार्यात्वेनार्थ्यमानोऽन्यैरवबोध्यते—'नैषा कुमारी नष्टोऽस्याः कौमारो भावः'। संस्कारपरिलोपश्च स्यात्। गर्भाधानं हि मन्त्रवत्कर्तव्यं "विष्णुर्योनिं कल्पयतु" (ऋग्वेद १०।१८४।१) इति क्लृप्तायाश्च कल्पनमशक्यम्। तत्रायथार्थो मन्त्रप्रयोगः स्यात्। न चानूढायाः पैशाचधर्मे मन्त्रप्रयोगः, ऊढायास्तच्छ्रवणात्। न च पैशाचवर्जमन्येषु विवाहेषु तत्कल्पयितुं युक्तमविशेषश्रवणात्।

तस्मान्मुख्योपगमपक्ष एवमादयो बहवो दोषाः प्राप्नुवन्ति। अत आलिङ्गनोपगूहनपरिचुम्बनादिषूपगमनार्थेषु व्यापारेषु साहचर्यात्तादर्थ्याच्चोपपूर्वो गमिर्द्रष्टव्यः। यत्तु

"कानीनः पुत्र" इति मुख्यार्थासम्भवाल्लक्षणया संस्काराभावप्रतिपत्तिः। यत्तु संस्कारदर्शनं तत्तु क्वचिदेव। यद्यपि "या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा सती" ति (मनु. ९।१७३) तत्र य एवोपगन्ता स एव न संस्कर्ता। न त्वसौ पैशाचो विवाहः। पैशाचे हि येनैव समुपभुक्ता तस्मा एव दीयते, स एवैनां संस्करोतीति। गर्भिण्यास्तु संस्कारो वाचनिकः। एतच्च सर्वं निपुणतरं पुनर्नवमे वक्ष्यते।

अपरे मन्यन्ते। "सत्यं मुख्यमुपगमनमुख्यत्वे तु गमनप्रतिषेधानुपपत्तिरिति।" यदि हि मुख्यमुपगमस्तदा स एव विवाहोऽन्यस्यानन्तरोक्तेन न्यायेनाभावात्। ततश्च नास्ति तस्य प्रतिषेधस्य विषयो, यतः इच्छया गान्धर्वो हठाद्राक्षसोऽन्यथा पैशाचः। न चान्यः प्रकारोऽस्ति, येन स विषयः प्रतिषेधस्य स्यात्। अस्ति त्वस्य विषयः——यत्र हठाद्रहसि गमनं, या वा पितृभ्यां दीयते न चोपसंस्क्रियते। न चासौ गान्धर्वः, कन्येच्छाया अभावात्। अत एव भर्तुरपि न कन्यागामित्वं, विषयान्तरस्य संभवात्।

तस्मात्क्षतयोन्याः संस्कारनिषेधाद्ब्राह्मादिवदुपायत्वात्तद्वच्च विवाहशब्दोपपत्तेः प्रकरणसामर्थ्याद्गौण एवोपगमार्थः।

एषां च भेदः। अप्रार्थितोपनतो भूमिहिरण्यादिवद्ब्राह्मः। ऋत्विक्त्वेन विशेषेण दैवः। गोमिथुनेनार्षः। याच्ञयाऽयाच्ञया वा 'सहोभौ चरतां धर्म'मिति वचनव्यवस्थया प्राजापत्यः। शेषाः सुबोधभेदाः।

ब्राह्मादीनामिदमर्थे तद्धितः। ब्रह्मादिसम्बन्धिता च स्तुत्याऽऽरोप्यते। एवं सर्वेषु पैशाचः, 'पिशाचानामयं युक्त' इति निन्दा ।। ३४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **सुप्तामित्यादि**। कन्यानिच्छोपलक्षणम्। **मत्तां** मद्येन। **प्रमत्तां** अन्यचित्तां क्रीडादिना। **उपगच्छति** नयति वा **प्रथितः पापिष्ठः** पापिष्ठतया प्रसिद्धः। अत्र च पुत्रिकाविधिविवाहो नवमोऽन्य एव, एष्वनन्तभावात्। अत्र तु तदपरिगणनं तत्संवोढुः प्रयोजनाभावात्, एकापत्यादौ नियमेन तु दाने द्वितीयाद्यपत्यं वोढुरेव भवति। तदा च तस्य धर्माभिसन्धिकृतत्वसाम्यादार्षत्वमेवेति ।। ३४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। निद्राभिभूतां मद्यमदविह्वलां शीलसंरक्षणेन रहितां विजनदेशे **यत्र** विवाहे मैथुनधर्मेण प्रवर्तते **स पापहेतुर्विवाहानां** मध्येऽधमः **पैशाचः** ख्यातः ।।३४।।

(४) **राघवानन्दः**। पैशाचमाह **सुप्तामिति**। **मत्तां** मद्यमदविह्वलाम्। **प्रमत्तां** शीलरक्षणे अनवहिताम्। मात्राद्यशिक्षितत्वेन। **रहसि** विजने देश **उपगच्छति** मैथुनमाचरति **स पापिष्ठः**। पापहेतुत्वात्तद्विवाहस्य **पैशाचः** पिशाचः प्रेतस्तदाचरितत्वात् ।। ३४ ।।

(५) **नन्दनः**। **सुप्तां** कन्याम्। **यत्र** यदिति यावत्। **स पैशाचो विवाहः**। सुप्तमत्तप्रमत्तकन्याभोगिनिबन्धनं पिशाचत्वम्। पिशाचा हि सुप्तमत्तप्रमत्तानाविशन्ति ।। ३४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। पैशाचविवाहमाह **सुप्तामिति। यत्र रहः** यस्मिन् रहसि एकान्तस्थाने **मत्तां** मद्यादिना **प्रमत्तां** वा अनवहितां **सुप्तां** कन्या**मुपगच्छति** भोगेन प्राप्नोति। विवाहानां मध्ये **स पैशाचो विवाहः। पापिष्ठः** पापजनकः **प्रथितः** प्रसिद्धः अष्टमः। **पैशाचः** 'कन्यकाच्छलादि'ति (विवाह. ६१) **योगीश्वरः**॥ ३४॥

(७) **मणिरामः**। पैशाचमाह **सुप्तामिति। मत्तां** मद्यादिना विह्वलाम्। **प्रमत्तां** शीलरक्षणेऽसावधानां, **रहः** एकान्ते। **यत्र** विवाहे **उपगच्छति** मैथुनधर्मेण प्रवर्तते **स पैशाचः**॥ ३४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **सुप्तामिति। सुप्तां** निद्रोपेतां **क्षीबां** शीलरक्षणानिबर्हणां निर्जने प्रदेशे यस्मिन् विवाहे **उपगच्छति** स पापहेतुः **विवाहानां** मध्ये **पैशाचो**ऽष्टमः ख्यातः॥ ३४॥

अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं विशिष्यते ॥
इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ३५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **द्विजाग्र्याणां** ब्राह्मणानां **कन्यादानं** कन्यां ददता**मद्भिरेव दानं** शस्यते। ब्राह्मणाय यदा कन्यां ददाति तदाद्भिरेव दद्यात्। "कथं पुनरापोदानकरणम्? । न हि ताभिर्विना दानमस्ति "अद्भिर्वाच्यं नमःपूर्वं भिक्षादानं ददाति वै। एवं धर्मेष्विति" नियमात्।

अथवा अद्भिरेवेत्यवधारणेनार्षासुरप्राजापत्यानपवदति। तत्र हि न केवला आपः करणं, गोमिथुनादिद्रव्यग्रहणमपि संविद्व्यवस्था च। तेनैतदुक्तं भवति–यथा गोहिरण्यादि द्रव्यं दीयते, न किंचित्परिभाष्यते–इयं गौस्त्वयैवं संवाहनीयेदृशानि तृणान्यपि देयानि', एवं कन्यापि देया, न दुहितृस्नेहेन जामाता परिभाषणं कारयितव्यः। न च तस्माद्धनं ग्रहीतव्यमिति। क्षत्रियादीनां तु इतरेतरकाम्यया परस्परेच्छया यदि कन्यावरयोः परस्परमभिलाषो भवति तदा दानं कर्तव्यं, नेतरथा ब्राह्मविवाहवत्। अन्ये तु व्याचक्षते–धनं वा गृहीत्वाऽद्भिरेव वेत्येष इतरेतरकाम्यार्थः। अस्मिन्पक्षे ब्राह्मस्य सर्वविषयता ज्ञापिता भवति॥ ३५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। 'प्रदानं स्वाम्यकारक'मिति वचनात् क्षत्रियादिभ्योऽपि दानप्रसक्तौ विशेषमाह **अद्भिरेवेति। अद्भिर्यत्कन्यादानं** तत् **द्विजाग्र्याणां** विप्राणामेव, तेषामेव प्रतिग्रहसंभवात् **इतरेषां** त्वप्रतिग्राहकत्वात्। कन्याज्ञातिभिः कन्यया वा सहान्योन्येच्छामात्रेण विनापि दानाद्विवाहसिद्धिरित्यर्थः। **काम्या** कामना। एतच्च लक्षणं यथोक्तविध्यर्थनिष्पत्तिमात्रेणेति तु ग्राह्यम्। राक्षसेऽन्योन्येच्छाभावात्॥ ३५॥

(३) **कुल्लूकः**। उदकदानपूर्वकमेव ब्राह्मणानां **कन्यादानं** प्रशस्तं, क्षत्रियादीनां पुनर्विनाप्युदकं परस्परेच्छया वाङ्मात्रेणापि कन्यादानं भवति। उदकपूर्वकमपीत्यनियमः॥ २५॥

(४) **राघवानन्दः**। संप्रति तत्तद्दानप्रकारमाह **अद्भिरिति**। **अद्भिरेवे**त्यवधारणं नार्घादिव्यावृत्त्यर्थं। न तत्र केवलमापः गवादेरपि प्रवेशात्। विनाप्युदकं वाङ्मात्रेणापि ।। ३५ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ कन्याप्रदानमाह **अद्भिरिति**। **इतरेतरकाम्यया** परस्परेच्छया। गान्धर्वादिषु नायं विधिः प्रदानाभावात् ।। ३५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **द्विजाग्र्याणां** ब्राह्मणक्षत्रियविशां **कन्याप्रदानमद्भिरेव** जलैरेव जलपूर्वं प्रशस्यते। **इतरेषां** वर्णानामनुलोमप्रतिलोमजातीनां **इतरेतरकाम्यया** परस्परेच्छया कन्याप्रदानम् ।। ३५ ।।

(७) **मणिरामः**। ब्राह्मणानामुदकपूर्वमेव कन्यादानं प्रशस्तम्। क्षत्रियादीनां परस्परेच्छया विनाप्युदकं वाङ्मात्रेणापि कन्यादानं भवतीत्यर्थः ।। ३५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अद्भिरेव द्विजातीनां कन्यादानं प्रशस्यते**। इति ब्राह्मणानां उदकदानपूर्वमेव कन्यादानं प्रशस्तमित्युच्यते। क्षत्रियादीनां पुनः परस्परेच्छया विनाप्युदकं वाङ्मात्रेणापि दानमिष्यते ।। ३५ ।।

यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः ।।
सर्वं शृणुत तं विप्राः सम्यक् कीर्तयतो मम ।। ३६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। यदुक्तं "गुणदोषौ च यस्य याविति" (३।२२) तत्स्मारयति। बहवो वक्तव्यतया प्रतिज्ञातास्तत्र वक्ष्यमाणैः श्लोकैरयमर्थ उच्यत इति विशेषज्ञानार्थं युक्तः पुनरुपन्यासः। **एषां विवाहानामिति** निर्धारणे षष्ठी। एवं विवाहानां यस्य **विवाहस्य यो गुणः कीर्तित** आचार्येण **मनुना सर्वं शृणुत तं** गुणं **विप्राः**। भृगुर्महर्षीनामन्त्रयते। **सम्यग**वैपरीत्येनानाकुलं **कीर्तयतः** कथयतः ।। ३६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गुणः** पुत्रोत्पत्तिद्वारा ।। ३६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यद्यपि "गुणदोषौ च यस्य या"विति गुणाभिधानमपि प्रतिज्ञातमेव, तथापि बहूनामर्थानां तत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वाद्विशेषज्ञापनार्थः पुनरुपन्यासः। **एषां विवाहानामिति**, निर्धारणे षष्ठी, **एषां** मध्ये **यस्य** विवाहस्य **यो गुणो मनुना** कथितस्तत्सर्वं **हे विप्राः मम** कथयतः **शृणुत** ।। ३६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। 'प्रसवे च गुणागुणानि'त्युक्तं तद्गुणानाह **य इति त्रिभिः**। **मम** मत्तः ।। ३६ ।।

(५) **नन्दनः**। **एषां विवाहानां** मध्ये **यस्य** विवाहस्य यो **गुणः** फलम् ।। ३६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **यस्य** वर्णस्य **एषां विवाहानां यो** गुणः **कीर्तितः** हे **विप्रास्तं सर्वं** गुणं **मम कीर्तयतः सम्यक् शृणुत** ।। ३६ ।।

(७) **मणिरामः**। एवं विवाहानां मध्ये यस्य विवाहस्य यो गुणः **मनुना** कथितः तत्सर्वं **विप्राः मम** कथयतः **सर्वे शृणुते**त्यर्थः ।। ३६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। य इति।** एषां विवाहादीनां मध्यात् यस्य विवाहस्य यत्फलं मनुना कथितं तत्सर्वं **मम** यथावत् कथयतो **विप्राः शृणुत** ।। ३६ ।।

दश पूर्वान्परान्वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ॥
ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितॄन् ॥ ३७ ॥

(१) **मेधातिथिः। पूर्वे वंश्याः** पितृपितामहादयः। **अपरे** पुत्रपौत्रादयः। तान् **मोचयत्येनसो** नरकादियातनाभ्य उद्धरति। ब्राह्मेन विवाहेन ऊढा तस्यां यो जातः पुत्रः स **सुकृतकृत्**पुण्यकृद्यदि भवति। **पितॄन्**परलोकगतान्। पितृशब्दोऽयं प्रेतपर्यायः। न हि पुत्रादिसन्ततेरन्यथा पितृव्यपदेशसम्भवः। **दश**शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते **पूर्वापर**शब्दाभ्याम्। **एकविंशकमिति** निर्देशात्। अर्थवादश्चायम्। तेनानागतान-नुत्पन्नान्कथं मोचयतीति न वाच्यम्। पूर्वेषां त्वपत्यकृतेन शुभेन श्राद्धादिना भवत्येव पापान्मोक्ष इति श्राद्धाधिकारे कथयिष्यते। अतो 'दशापरानेनसो मोचयती'त्येतदुक्तं भवति–दश पुरुषा यस्मिन्कुलेऽपापा जायन्त इत्यालम्बनम् ।। ३७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्र **ब्राह्मी**पदेन कन्याया बुद्धिस्थत्वात्तस्याः पित्रा-दयः प्रथमसंबन्धितया **पूर्व**पदेनोच्यन्ते। **अपर**पदेन तु पश्चात्संबन्धितया कन्याया भर्तृश्वशुरादयः। तेन मातामहप्रभृतीन् **दश दश** च पितृप्रभृती**नात्मानं** च **ब्राह्मीपुत्रः** पूर्वजन्मकृतदुर्ब्राह्मणत्वहेतोरेनसस्तारयतीत्यर्थः। यथा **देवलः** "दातुः प्रतिग्रहीतुश्च पुनात्यासप्तमं कुल"मिति। **याज्ञवल्क्यो**ऽपि (आचार. ५८) 'तज्जः पुनात्युभयत' इत्याह। **ब्राह्मी** ब्राह्मविवाहोढा। **सुकृतकृदिति** दुष्कृतकारित्वे तस्य नैतत्फलमस्तीत्यर्थः। त्रिधा च पुत्रः। औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रज इति। तत्र औरसपुत्रमधिकृत्यैतत्फलमुक्तं। पुत्रिकायां ततो न्यूनं। ततोऽपि क्षेत्रजे पुत्रे फलमित्येवमन्यत्राप्युन्नेयम् ।। ३७ ।।

(३) **कुल्लूकः। दश पूर्वा**न्पित्रादीन्वंश्या**न्पितॄन्**पुत्रादीन्**दशात्मानं चैकविंशकं** ब्राह्मविवाहोढा**पुत्रो** यदि **सुकृतकृ**द्भवति तदा पापा**न्मोचयति** पित्रादीन्नरकादुद्धरति। पुत्रादयश्च तस्य कुले निष्पापा जायन्त इति मोचनार्थस्तेषामनुत्पत्तेः पापध्वंसस्या-शक्यत्वात् ।। ३७ ।।

(४) **राघवानन्दः। वंश्यान्** स्ववंशजातान्। **परान्** पुत्रादीन्। तद्वंश्यानां पापायोगित्वं सूचितम्। **सुकृतकृत्** श्राद्धादिकृत् चेत् न प्रजातमात्रेणेति ध्वनिः ।। ३७ ।।

(५) **नन्दनः। ब्राह्मी** ब्राह्मविवाहोढा ।। ३७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** पितृतः **दशपूर्वा**न्वंश्या**न्दशापरानेकविंशकमात्मानं ब्राह्मणी-पुत्रः** ब्राह्मविवाहोत्पन्नः पुत्रः **सुकृतकृतः** सुकृतं करोतीति सुकृतकृत् सुकृतोत्पादकः **सन्पितॄनेनसः** पापा**न्मोचयेत्** ।। ३७ ।।

(७) **मणिरामः।** **ब्राह्मीपुत्रः** ब्राह्मविवाहोढापुत्रः **पूर्वान्** पित्रादीन्। **परान्** स्वपुत्रादीन्। पुत्रादयो निष्पापा भवन्तीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि ।। ३७ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **दश पूर्वान्परानिति** ब्राह्मविवाहोढपुत्रः यदि सुकृत-कृद्भवति तदा **दश पूर्वान्** पित्रादीन् अन्वयिनो मृतान् **दश चापरान्** पुत्रादीन् **आत्मानं चैकविंशकं** पापान्मोचयति। न चाकृताभ्यागमकृतविप्रणाशावत्र नोदनीयौ। श्राद्धा-दिवत् वचनगम्यत्वादमुष्यार्थस्य पुत्रादीनां चापापाचाराणां उत्पत्तिमात्रेणैवैषां **विमोक्षः** तदानीमनुत्पन्नत्वात् ।। ३७ ।।

दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।।
आर्षोढाजः सुतस्त्रीन् षट् षट् कायोढजः सुतः ।। ३८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** दैवेन विधिनोढा 'दैवोढा', तस्यां जातो **दैवोढाजः सुत** पुत्रः। '**कः**' प्रजापतिः स देवता यस्य विवाहस्य स 'कायः'। संस्कारकर्मणि ग्रहणलक्षणेऽसत्येव देवतासम्बन्धे प्रजापतेर्देवतात्वमध्यारोप्यते भक्त्या। यदपि तत्र प्राजापत्यो यागोऽस्ति स तु पूर्वविवाहसाधारणः न कायव्यपदेशे कारणम्। आसुरादिषु च न काचिद्गतिः स्यात्। न ह्यासुरेभ्यो विवाहेभ्यो यागोऽस्ति। **कायोढज** इति ह्रस्वत्वं "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति" (पा० ६।३।६३)।

"ननु च यद्यन्न्यूनफलं तत्तत्पश्चान्निर्दिष्टम्। तत्रार्षस्य प्राजापत्यात्पश्चाद-भिधानं युक्तम्"। अस्त्यत्र कारणं येनाधिकफलस्य प्राजापत्यस्य पश्चान्निर्देशः। "पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या" (३।२५) इत्यत्र प्राजापत्यस्य ग्रहणमिष्यते, इतरथा-ऽऽर्षस्य स्यात् ।। ३८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** दैवादिषु तु तादृग्विवाहोढस्त्री जातपुत्रिका पुत्रानादाय फलमुक्तं दैवोढजासुत इत्यादिना दैवविवाहेन या ऊढा तस्यां या पुत्रिका जाता तस्याः पुत्र इत्यर्थः। अर्थाच्च तत्राप्यौरसे ततोऽधिकं फलं क्षेत्रजे त्वल्पमित्युन्नेयम्। **कायः** प्राजापत्यः। अत्र च स्मृत्यन्तरेष्वधिकपुरुषपावनोक्तिरभिसन्धिशुद्ध्यादिनोपपाद्या; आसुरादिषु तु विवाहेषु जाताः पितृमात्रस्य पुन्नामनरक-तारकहेतवो नान्येषां पावयितार इत्यर्थसिद्धित्वान्नोक्तम् ।। ३८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** दैवविवाहोढायाः पुत्रः स परान्पित्रादीन् सप्तावरान्पुत्रादींश्च। **आर्षविवाहोढायाः** पुत्रस्त्रीन्पित्रादींस्त्रींश्च पुत्रादीन्। प्राजापत्यविवाहोढायाः **पुत्रः षट्** पित्रादीन् **षट्** पुत्रादीन्। आत्मानं चैनसो मोचयतीति पूर्वस्यैव सर्वत्रानुषङ्गः। **कायोढज इति।** 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुल'मिति ह्रस्वत्वम्। ब्राह्माद्यष्टविवाहोद्देश-क्रमानुसारेण मन्त्रफलस्यार्षस्येह बहुफलप्राजापत्यात्पूर्वाभिधानम्। ब्राह्मादिविवाहो-द्देशश्लोक एव कथमयं क्रम इति चेत् 'पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या' इत्यत्र प्राजापत्यग्रहणार्थम्। अन्यथा त्वार्षस्यैव ग्रहणं स्यात् ।। ३८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **दैवोढाजः** दैवविवाहाज्जातः। **त्रीनिति**। गोशुल्कग्रहणापराधात्। **कायोढजः** कस्य प्रजापतेरयं विवाहः। **कायोढस्तस्माज्जातः** प्राजापत्यज इत्यर्थः॥ ३८॥

(५) **नन्दनः**। **कायोढजः** प्राजापत्येनोढायाः **सुतः**। ह्रस्वो वृत्तभङ्गपरिहारार्थः॥ ३८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **दैवोढाजः** सुतः दैवविवाहोत्पन्नः सुतः **सप्तावरान् पूर्वां**श्चेत्यर्थः। **चतुर्दश** पुरुषान्पवित्रयतीत्यर्थः। **आर्षोढाजः** सुतः आर्षविवाहोत्पन्नः **सुतस्त्रीन्पूर्वान्वंश्यांस्त्रीन्परान्वंश्यान्पुनाति**। **कायोढजः सुतः** प्राजापत्यविवाहोत्पन्नः सुतः **षट्पूर्वान् वंश्यान्सहात्मना** इति **योगीश्वरः**॥ ३८॥

(७) **मणिरामः**। **दैवोढाजः** दैवविवाहोढायाः पुत्रः सप्त सप्त। आर्षोढायाः पुत्रः त्रींस्त्रीन्। **कायोढाजः** प्राजापत्यविवाहोढायाः पुत्रः षट् षट् इत्यर्थः॥ ३८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **दैवोढाज इति**। दैवविवाहोत्पन्नः पुत्रः सप्त परान् **पित्रादीन्** सप्त अवरान् पुत्रादीन् पापान्मोचयति। आर्षविवाहोत्पन्नश्च **त्रीन्** पित्रादीन् त्रींश्च पुत्रादीन्। तथा प्राजापत्यविवाहोढाजोत्पन्नश्च षट् पुत्रादीन् षट् पित्रादींश्च॥ ३८॥

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः॥
ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः॥ ३९॥

(१) **मेधातिथिः**। 'प्रसवे च गुणागुणानि'त्युक्तं, तदिदम्– **अनुपूर्वशः** आनुपूर्व्येणेत्यस्मिन्नर्थे स्मृतिकारैः प्रयुज्यते। श्रुताध्ययनविज्ञानसम्पत्तिनिमित्ते च पूजाख्याती 'ब्रह्मवर्चसम्', तद्वन्तो **ब्रह्मवर्चसिनः**। इन्नन्तोऽयम्। 'शिष्टानां सम्मता अनुमता अगर्ह्या अद्विष्टाः, प्रिया इति यावत्। अतश्चामत्यर्थत्वात् 'मतिबुद्धी'त्यस्याविषयत्वेन, 'क्तेन च पूजाया'मित्येतेन नास्ति समासप्रतिषेधः। सम्बन्धसामान्यविवक्षायां च षष्ठी॥ ३९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ब्राह्मणस्य चत्वार आद्याः प्रशस्ता उक्तास्तदुपपादयति **ब्राह्मादिष्विति**। **अनुपूर्वशः** तत्तद्विवाहापकर्षक्रमेणापकृष्यमाणगुणाः॥ ३९॥

(३) **कुल्लूकः**। 'प्रसवे च गुणागुणानि'ति यदुक्तं तदुच्यते **ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु** क्रमावस्थितेषु श्रुताध्ययनसाम्पत्तिकतेजोयुक्ताः **पुत्राः** शिष्टप्रिया **जायन्ते**। प्रियार्थत्वाच्च संमतशब्दस्य 'क्तेन च पूजाया'मिति न षष्ठीसमासप्रतिषेधः। सम्बन्धसामान्यविषया षष्ठीयं समस्यते॥ ३९॥

(४) **राघवानन्दः**। तेष्वेव गुणान्तरमाह **ब्राह्मादिष्विति** द्वाभ्यां। **ब्रह्मवर्चसिनः** वेदाध्ययनजवीर्ययुक्ताः॥ ३९॥

(५) **रामचन्द्रः**। **चतुर्षु ब्राह्मादिषु विवाहेषु अनुपूर्वशः** ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्ष्वेव विवाहेषु **पुत्रा ब्रह्मवर्चसिनो** जायन्ते॥ ३९॥

(६) **मणिरामः**। 'प्रसवे च गुणागुणानि'ति यदुक्तं तदाह **ब्राह्मेति**। **अनुपूर्वशः** क्रमावस्थितेषु ।। ३९ ।।

(७) **गोविन्दराजः**। **ब्राह्मादिष्विति**। **रूपसत्त्वगुणोपेता इति**। ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्षु क्रमावस्थितेषु अध्ययनादिसंपत्तेजोयुक्ताः साधुप्रियालावण्येन द्वादशाध्यायवक्ष्यमाणलक्षणेन सत्त्वेन दयादिभिः श्रीगुणैर्युक्ताः धनिनः ख्यातिमन्तः संपन्नस्रगनुलेपनादिभोगानुष्ठातारः पुत्रा जायन्ते शतं वर्षाणां जीवन्ति ।। ३९-४० ।।

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।।
पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ।।४०।।

(१) **मेधातिथिः**। **रूपं** मनोहराकृतिः। **सत्त्वं** नाम **गुणो** द्वादशे वक्ष्यते। ताभ्या**मुपेता** युक्ताः। आढ्या **धनवन्तः**। श्रुतशौर्यादिगुणयुक्ततया ख्याताः **यशस्विनः**। **पर्याप्तभोगाः** स्रगनुलेपनगीतवाद्यादिभिः सुखसाधनैरविकलैर्नित्ययुक्ताः। सुखसाधनैः पूर्वोक्तैरवियोगो 'भोग':, स 'पर्याप्तो' अक्षतः समग्रो येषां ते 'पर्याप्तभोगाः'। धर्मानुष्ठानतत्परा **धर्मिष्ठाः**। धर्मशब्दः केषांचिद्गुणवचनः। अतो गुणवचनादित्या-तिशायिकः **शतं** वर्षाणि **जीवन्ति** ।। ४० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **सत्त्वगुणाः** सात्विकधर्मा ज्ञानादयः। **पर्याप्तभोगाः** प्राप्तकृत्स्नभोगाः ।। ४० ।।

(३) **कुल्लूकः**। **रूपं** मनोहराकृतिः **सत्त्वं** द्वादशाध्याये वक्ष्यमाणं **गुणा** दया-दयः, तैर्युक्ता **धनिनः**। ख्यातिमन्तो यथेप्सितवस्त्रस्रग्गन्धलेपनादिभोगशालिनो धार्मिकाश्च पुत्रा जायन्त इति पूर्वमनुवर्तते **शतं** वर्षाणि **जीवन्ति** ।। ४० ।।

(४) **राघवानन्दः**। **सत्त्वगुणा** द्वादशाध्याये वक्ष्यमाणाः। **रूपं** सौन्दर्यं **सत्त्वं** बलं वा **पर्याप्तभोगा** इति भोगिनः। भोग्योपस्थितावपि दुष्कृतिनां न भोग-सिद्धिः ।। ४० ।।

(५) **नन्दनः**। ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेष्वामुष्मिकं फलं प्रत्येकमुक्तम्, इदानीमैहिकं च समुदाये फलं श्लोकद्वयेनाह **ब्राह्मादिष्विति**। **सत्त्वगुणोपेताः** सात्त्विकाः। **पर्याप्तभोगाः** पूर्वसुखभोगाः ।। ४० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। एतादृशाः भवन्ति **पर्याप्तभोगधर्मिष्ठाः** ।। ४० ।।

(७) **मणिरामः**। **पर्याप्तभोगाः** यथेप्सितवस्तुभोगशालिनः ।। ४० ।।

(८) **गोविन्दराजः** ।। ४० ।।

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ।। ४१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** ब्राह्मादिव्यतिरिक्तेषु गान्धर्वादिविवाहेषु नृशंसमनृतं च वदन्ति **नृशंसानृतवादिनः।** **नृशंसं** मातृभगिन्यादावश्लीलाक्रोशवचनम्। **अनृतं** प्रसिद्धम्। नृशंसं चानृतं च नृशंसानृते। ते वदितुं शीलमेषामिति शब्दव्युत्पत्तिः। **ब्रह्मधर्मो** वेदधर्मो वेदार्थस्तं द्विषन्ति निन्दन्ति वा न श्रद्दधते वा। अत एव **दुर्विवाहेष्विति** निन्दा ।। ४१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **शिष्टेष्वनुशिष्टेषु,** अपदिष्टेष्विति यावत्। **नृशंसो** हिंस्रः ।। ४१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मादिभ्यश्चतुर्भ्योऽन्येष्वासुरादिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रूरकर्माणो मृषावादिनो वेदद्वेषिणो यागादिधर्मद्वेषिणः पुत्रा **जायन्ते** ।। ४१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ब्राह्मदैवतार्षप्राजापत्यभिन्नेषु दोषानाह **इतरेष्विति।** **शिष्टेष्व-वशिष्टेषु।** **नृशंसाः** क्रूराः। तत्कर्माणो वा। **ब्रह्म** वेदः। ब्राह्मणजातिर्वा। **धर्म-**श्चाग्निहोत्रादिस्तद्विषयः ।। ४१ ।।

(५) **नन्दनः।** **इतरेष्ववशिष्टेष्वप्रशस्तेषूपविवाहेषु।** **नृशंसानृतवादिनः** पुरुषवादिनः। **ब्रह्मद्विषः** ब्राह्मणद्विषः। अननुज्ञातविवाहविषये निन्दा। इतरथा हि क्षत्रियादिषु गान्धर्वराक्षसाद्युपशासनानर्थक्यप्रसङ्गः ।। ४१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **शिष्टेष्वितरेषु** चतुर्षु विवाहेषु **नृशंसानृतवादिनः।** **ब्रह्मधर्मद्विषः सुता जायन्ते** आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु चतुर्ष्विति ।। ४१ ।।

(७) **मणिरामः।** **इतरेषु** ब्राह्मादिविवाहेभ्यश्चतुर्भ्योऽन्येषु आसुरादिषु **ब्रह्मधर्मद्विषः** वेदयज्ञद्वेषिणः ।। ४१ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **इतरेष्विति।** ब्राह्मादिभ्यश्चतुर्भ्योऽन्येषु आसुरादिषु दुष्ट-विवाहेषु क्रूरकर्माणोऽनृत**वादिनो** वेदयागादिद्वेषिणश्च **सुता जायन्ते** ।। ४१ ।।

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ।। ४२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** समासतो विवाहानां फलप्रदर्शनमेतत्। ये यस्य विवाहा विहितास्ते**ऽनिन्दितास्तै**रूढानां या प्रजा पुत्रादिलक्षणा **साऽनिन्द्या** भवति, प्रशस्येत्यर्थः। **निन्दितैः** प्रतिषिद्धैः **निन्दिता** गर्हिता। **तस्माद्**दुःखभागिनी प्रजा मा भूदिति **निन्द्या-न्विवर्जयेत्** ।। ४२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यद्वर्णस्य यो विवाहो विहितः सो**ऽनिन्दितः।** निन्दितोऽन्यः। एवं सवर्णाविहितविवाहे केवलं प्रजा निन्द्या भवति। भार्यात्वं तु सिद्ध्यत्येवेति कथितम् ।। ४२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** संक्षेपेण विवाहानां फलकथनमिदम्। अगर्हितैर्भार्याप्राप्तिहेतुभि**र्विवाहै**रगर्हिता मनुष्याणां संततिर्भवति। गर्हितैस्तु गर्हिता तस्माद्गर्हितविवाहान्न कुर्यात्॥ ४२॥

(४) **राघवानन्दः।** न गिरा गिरेति न्यायेन निन्दितविवाहान्निषेधति **अनिन्दितैरिति।** एवं कृत्वोद्गायतीति विधौ य आत्मानं गिलेदित्याद्यर्थवादस्तथा अनिन्दितविवाहः कार्य इत्यत्र निन्दितविवाहनिषेधोऽर्थवादः॥ ४२॥

(५) **नन्दनः।** उक्तमेवार्थं संक्षिप्य दर्शयति **अनिन्दितैरिति**॥ ४२॥

(६) **रामचन्द्रः। अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैः** अनिन्द्या स्तुत्या **प्रजा भवति** पुत्रा भवन्तीत्यर्थः। आसुरादि**निन्दितै**र्विवाहै**र्निन्दिता** प्रजा भवति **नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवाहान्वर्जयेत्**॥ ४२॥

(७) **मणिरामः।** संक्षेपतो विवाहफलमाह **अनिन्दितैरिति**॥ ४२॥

(८) **गोविन्दराजः। अनिन्दितैरिति।** अगर्हितैः भार्याप्राप्तिहेतुभिः विवाहैः अगर्हितानि मनुष्याणामपत्यानि भवन्ति। गर्हितैश्च गर्हितानि भवन्ति। **तस्मात् गर्ह्यान् विवर्जयेत्** न कुर्यात्॥ ४२॥

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते॥
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि॥ ४३॥

(१) **मेधातिथिः। पाणिग्रहणं** नाम गृह्यकारोक्तः **संस्कारः सवर्णासु** समानजातीयासूह्यमानासू**पदिश्यते** शास्त्रेण विधीयते, कर्तव्यतया प्रतिपाद्यते। **असवर्णासु** यदुद्वाहकर्म तत्रायं वक्ष्यमाणो **विधिर्ज्ञेयः**॥ ४३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सवर्णास्विति** सामान्योक्त्या शूद्राणामप्यग्निसाक्षिकममन्त्रकं पाणिग्रहणमात्रं कर्तव्यत्वेनाभिमतम्॥ ४३।

(३) **कुल्लूकः।** समानजातीयासु गृह्यमाणासु हस्तग्रहणलक्षणः संस्कारो गृह्यादिशास्त्रेण विधीयते। विजातीयासु पुनरुह्यमानासु विवाहकर्मणि पाणिग्रहणस्थाने**ऽयमन्तरश्लोके** वक्ष्यमाणो **विधिर्ज्ञेयः**॥ ४३॥

(४) **राघवानन्दः। असवर्णासु** पाणिग्रहणभावेन प्रकारान्तरं वक्तुं सवर्णास्वेव 'गृह्णामि ते सौभगत्वाय' (ऋ. १०।८५।३६) इति पाणिग्रहणं विधत्ते **पाणीति द्वाभ्यां**। अयं वक्ष्यमाणः शर इत्यादिः॥ ४३॥

(५) **नन्दनः।** अथ विवाहाङ्गविशेषमाह **पाणिग्रहणेति**। करेण करस्य ग्रहणं पाणिग्रहणम्। पाणिग्रहणमेव संस्कारः **पाणिग्रहणसंस्कारः। अयं** वक्ष्यमाणः॥ ४३॥

(६) **रामचन्द्रः। पाणीति। सवर्णासु** स्त्रीषु **पाणिग्रहणसंस्कार उपदिश्यते।**

तद्यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्याः पाणिग्रहणमिति सवर्णास्वित्यर्थः। असवर्णासु स्त्रीषु विवाहेषु ब्राह्मणस्यायं विधिरुद्वाहकर्मणि ज्ञेयः ।। ४३ ।।

(७) **मणिरामः। सवर्णासु** सजातीयासु **पाणिग्रहणरूपः संस्कारः** स्वगृह्यादिशास्त्रेण विधीयते। **असवर्णासु** विजातीयासु **अयं** अग्रिमश्लोकोक्तो **विधिः ज्ञेयः** ।। ४३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। पाणिग्रहणसंस्कार इति।** हस्तग्रहणात्मकसंस्कारः गृह्योक्तः समानजातिषु गृह्यमाणासु शास्त्रेणोच्यते असजातिषु पुनः उह्यमानासु विवाहकर्मणि अयं वक्ष्यमाणो विधिः पाणिग्रहणस्थाने विज्ञेयः ।। ४३ ।।

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ।। ४४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** ब्राह्मणोह्यमानया **क्षत्रियया शरो** ब्राह्मणपाणिपरिगृहीतो **ग्राह्यः।** पाणिग्रहणस्थाने शरस्य विधानात्। **प्रतोदो** बलीवर्दानामायासः क्रियते, येन वाह्यमानाः पीडयन्ते हस्तिनामिवाङ्कुशः। **वसनस्य** वस्त्रस्य **दशा ग्राह्या शूद्रया। उत्कृष्ट**जातीयैर्ब्राह्मणादिवर्णै**र्वेदने** विवाहे ।। ४४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। क्षत्रिया**धृतं **शरं वैश्यया** च धृतं **प्रतोदं** पाणिग्रहणमन्त्रैर्वरो गृह्णीयात्। शूद्राविवाहे तु शूद्रा वरस्य वसनाञ्चलममन्त्रिकं गृह्णीयात्। 'शूद्रामप्येके मन्त्रवर्ज'मिति स्मृतेः। **उत्कृष्टः** स्वर्णोत्कृष्टवर्णः। एतेन क्षत्रियेण वैश्यायाः शूद्रायाश्च वैश्येन च शूद्राविवाहेऽयमेव क्रम इति कथितम् ।। ४४ ।।

(३) **कुल्लूकः। क्षत्रियया** पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्तपरिगृहीतकाण्डैकदेशो ग्राह्यः। **वैश्यया** ब्राह्मणक्षत्रियविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियावधृत**प्रतोदै**कदेशो ग्राह्यः। **शूद्रया** पुनर्द्विजातित्रयविवाहे प्रावृत**वसनदशा** ग्राह्या ।। ४४ ।।

(४) **राघवानन्दः। शरः** पाणिना **क्षत्रियया** गृहीतो यस्तं पाणिस्थानीयं विप्रो गृह्णीयान्न तु विप्रस्तस्य शरः। क्षत्रियाविषय इति कन्यापाणिस्थाने शरस्य विधानात्। अन्यथा मन्त्रलिङ्गविरोधः। अतः 'क्षत्रियया शरो ब्राह्मणपाणिपरिगृहीतो ग्राह्यः' इति **मेधातिथेः** प्रलापः। एवं प्रतोदादिषु प्रतोदो बलीवर्दादिचालनसाधनः। **उत्कृष्टवेदने** द्विजादिकर्तृकविवाहे ।। ४४ ।।

(५) **नन्दनः।** वर्णो**त्कृष्टस्य वेदने** सवर्णादुत्तरोत्तरस्य वर्णस्य लाभे विवाह इति यावत् ।। ४४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** तद्यथा **उत्कृष्टवेदने** विप्रस्य वेदने विवाहे **क्षत्रियया शरो ग्राह्यः।** विप्रस्य वेदने **वैश्यया प्रतोदो** ग्राह्यः। विप्रस्य वेदने **शूद्रया वसनस्य** वस्त्रस्य **दशा ग्राह्या। 'वेदने** त्वग्रजन्मन' इति **योगीश्वरः।** एवं क्षत्रस्य वेदने वैश्यया प्रतोदो ग्राह्यः। पुनरेवं वैश्यस्य वेदने शूद्रया **वसनस्य दशा ग्राह्या** ।। ४४।।

(७) **मणिरामः**। **क्षत्रियया** पाणिग्रहणस्थाने **उत्कृष्टवेदने** उत्कृष्टब्राह्मणहस्तस्थ-शरस्यैकदेशो ग्राह्यः। **वैश्यकन्यया** ब्राह्मणक्षत्रियहस्तस्थ**प्रतोद**स्यैकदेशो ग्राह्यः। **शूद्रया तु** ब्राह्मणादित्रयाणां उपरिस्थितोत्तरीयवसनस्य दशा ग्राह्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **शर इति**। **क्षत्रियया** पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणपाणिगृहीत-शरप्रान्तो ब्राह्मणोद्वाहे **ग्राह्यः**। **वैश्यया** च ब्राह्मण[क्षत्रिय] पाणिपरिगृहीतदात्रादितोदनमयः-प्रान्तं ब्राह्मणक्षत्रियोद्वाहे **ग्राह्यम्**। **शूद्रया** पुनर्द्विजात्युद्वाहे तत्तत्प्रावृतवस्त्रदशा ग्राह्याः ॥४४॥

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ॥
पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ ४५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तो विवाहः। तस्मिन्निर्वृत्ते समुपयाते दारत्वे तदहरेवेच्छयो-पगमे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते। न विवाहसमनन्तरं तदहरेव गच्छेत्, किं तर्हि ? ऋतुकालं प्रतीक्षेत। गृह्यकारैस्तु "अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणावधःशायिनौ स्याताम्–त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा" इति (आश्व०गृ० १।८।१०-११) पठितम्। तत्र सत्यपि संवत्सरस्यान्तराऽऽपतिते ऋतौ गमनं नास्ति। एवमस्मत्कालादूर्ध्वमसत्यृतौ गमनं नास्ति। एवमेते स्मृती अविरोधिन्यौ भवतः। त्रिरात्रादीनां तु विकल्पः अत्यन्तरागपीडि-तयोर्गमनं, धैर्यवतोस्तु ब्रह्मचर्यम्। **ऋतुर्नाम** स्त्रीणां शोणितदर्शनोपलक्षितः शरीरावस्था-विशेषो गर्भग्रहणसमर्थः काल उच्यते। उपलक्षणत्वाच्च दर्शनस्य निवृत्तेऽस्मिन्वक्ष्यमाण-कालानुवर्ती भवत्येव। तस्य काल 'ऋतुकालः'। साहचर्याद्वा काल एव ऋतुः। तथा च समानाधिकरणसमासः। ऋतुकालेऽभिगन्तुं व्रतमस्येत्यृ**तुकालाभिगामी**। 'व्रते' इति णिनिः (पा० सू० ३।२।२०) यथा स्थण्डिलशायी अश्राद्धभोजीति **स्यात्** भवेदित्यर्थः। यद्यप्यस्तिपरा विधिविभक्तिस्तथाप्युपगमव्यापारं विदधाति, **अभिगामी** स्यादभिगच्छे-दित्यर्थः। न ह्यनुपगच्छन्नभिगामी भवति।

कीदृशं पुनरेतद्व्रतम् ?। किमृतावभिगन्तव्यमेव, अथर्तावेव गन्तव्यमिति। एतदुक्तं भवति–किमयं नियम उत परिसंख्येति। "ननु च व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते। तत्रैव चायं णिनिः। अतः परिसंख्या कथमाशंक्यते ?" उच्यते। परिसंख्यायामपि शास्त्रीयत्वं नियमरूपता च विद्यत इति दर्शयिष्यामः।

"कस्तर्ह्यनयोर्विशेषः?" विधिविशेषो नियमः। "अथ विधिः कः?"। यः शब्दः कर्तव्यताबोधकः "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" (मैत्रा. ६।३६) इति। न ह्यग्निहोत्र-स्यैतद्वचनमन्तरेणान्यतः कुतश्चित्कर्तव्यतावगमः। 'नियमः' पुनर्यत्रादृष्टसिद्ध्यर्थस्य वचनमन्तरेण पाक्षिकी प्राप्तिः। यथा "समे यजेतेति" दर्शपौर्णमासादियागविधानाद्देश-मात्रमाक्षिप्तम्, न हि कश्चिद्देशमनाश्रित्य यागप्रयोगः संभवति। द्विविधश्च देशः समो विषमश्च। तत्र यदा तावत्समे यजेत तदैतद्वचनमनुवाद एव। यदा त्विच्छाया निरङ्कुशत्वाद्विषमे यियक्षति तदैतद्वचनं समदेशं विदधदर्थवत्। विहिते समे विषमस्या-

नाश्रयणमविधानात् । एतत्सामर्थ्यात्तन्निवृत्तिः । विधिनिबन्धने ह्यनुष्ठाने किमित्यविहितं क्रियेत । तत्करणे हि न यथाचोदितानुष्ठानसिद्धिः ।

इदं चात्र स्मार्तमुदाहरणम् । प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत । भुञ्जानस्य यदृच्छया यां कांचिद्दिशमाश्रित्य भोजनं प्राप्तम् । तत्र कदाचित्प्राची कदाचिदितरा या काचित्प्राप्ता । तत्र यदा प्राची न तदेतरा, यदेतरा न तदा प्राचीति । तत्राप्राप्तिपक्षे विध्यर्थं वचनं प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेति । तत्रातिक्रमाच्छास्त्रार्थं जहाति । एवमिह यदृच्छयोपगमनमृतावनुपगमनं, पक्षे विधीयमानमुपगमनमननुष्ठीयमानं, शास्त्रातिक्रमकारितां जनयेत् । यथाऽन्ये शास्त्रविहितार्था अतिक्रम्यमाणाः प्रायश्चित्तहेतवो भवन्ति तथाऽगमनम् । अथर्तावनृतौ च गमने रागतः प्राप्ते वचनम् 'ऋतावुपेयादि'ति, तदैवं वचनं मृग्यते 'ऋतावेवोपेयादनृतौ न गच्छेत्' ।

यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति क्षुत्प्रतिघातेनार्थेन शशकादिष्वपि पञ्चनखेषु भक्ष्यता प्रसक्ता तद्व्यतिरिक्तेष्वपि वानरादिषु । न च तत्र पर्यायेणैव प्रवृत्तिः । युगपत्तत्र चान्यत्र च प्रसक्तौ 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति वचनमितरपरिसंख्यानार्थं संपद्यते । एवमिह परिसंख्येति ।

"ननु च परिसंख्यां दोषत्रयवतीमाचक्षते । त्रयो हि तत्र दोषाः प्रादुःष्युः, स्वार्थत्यागः परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्च । 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति यदाऽन्वयतः पञ्चनखविषयं भक्षणं प्रतीयते तदा तत्नूक्तं भवति, तद्व्यतिरिक्तनिषेधपरत्वाद्वाक्यस्य । अश्रुतश्च निषेधः अतः परार्थकल्पना अर्थित्वाच्च सर्वविषयं भक्षणं यत्प्राप्तं तस्य बाधः । एवमेतेन परिसंख्यायां त्रयो दोषाः" । नैतत्सारम् । सत्यर्थित्वे श्रुतार्थासंभवे वाक्यस्यानर्थक्यं मा भूदित्येतत्परता न विरुद्धा ।

> विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
> तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या नखिष्विव ।

किं पुनरत्र युक्तम् ? ।

'तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ' परिसंख्यालक्षणस्य विद्यमानत्वात्परिसंख्येति । ऋतावपि गमनं प्राप्तमनृतावपि न तु यदर्तौ तदानृताविति । यथा सत्यर्थित्वे यत् भोजनं तत्र नियमोऽ-'श्राद्धम्' न पुनराहारत्यागेन अश्राद्धमेव भुञ्जान आस्ते । एवमिह सति खेदे यद्गमनं तत्र नियमोऽनृतौ न गच्छेदित्यवगच्छति । अर्थित्वाच्च गमने प्रसक्ते कालविधानपरतैव युक्ता वाक्यस्य । अन्यथाऽनारब्धोऽर्थ उपदिष्टः स्यात् । किंचापत्योत्पत्तिविधेः कृतविवाहस्यानुष्ठेयत्वादृतौ च तत्संभवात्प्राप्तमेव गमनम् । उत्पन्नपुत्रस्य च न द्वितीयपुत्रोत्पादनं वैधम् । अपत्यमुत्पादयेदित्येकत्वविवक्षायां विध्यर्थनिवृत्तेः । न च गमनमेवादृष्टार्थतया शक्यं विधातुम् । संस्कारविधित्वाधिकारश्रवणात्कल्पनायाश्च शक्यत्वात्, अपत्योत्पत्तिविध्याक्षेपादृतौ गमनस्य । यच्चात्रर्तावुपेयादिति तदनृतुप्रतिषेधार्थम् । तत्रानुवादः, परं परिसंख्या । तत्र ह्यर्थान्तरलक्षणयाऽप्यर्थवत्ता भवति ।

एवं च कृत्वा गौतमीयेनाविप्रतिपत्तिः। एवं तत्रोक्तम् 'ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम्' (अ० ५ सू० १-२) इति। 'सर्वत्र वे'त्येष विकल्पः कामचारानुज्ञानार्थः। न पुनः सर्वदर्तावनृतौ च नियमोपपत्तिः। यदि च पूर्वत्रर्तावुपेयादिति नियमः, 'सर्वत्र वे'त्यत्रापि स एवोपेयादित्यनुप्रयुज्यमानशब्दो नियमार्थः प्राप्नोति एकप्रक्रमत्वात्। नहि स एव शब्दः पुनरनुच्चार्यमाणो भिन्नार्थो भवितुं युक्तः। न चर्तोरन्यत्र नियमार्थतोपद्यते इत्युक्तम्। तस्मादृतौ गमनवचनमनृतौ प्रतिषेधार्थम्; तत्रानुत्पन्नपुत्रस्य विध्यन्तरान्नियम एव। उत्पन्नपुत्रस्तु यथाकामी।

अनृतौ प्रतिषिद्धे गमने भार्येच्छया पुनः प्रतिप्रसूयते **पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रत् इति।** तदिति भार्यायाः प्रत्यवमर्शः। तच्चित्तग्रहणं व्रतमस्येति **तद्व्रतः। रतिकाम्यया।** विनाऽप्यपत्यार्थेनोत्पन्नपुत्र ऋतावनुत्पन्नपुत्रो वाऽनृतौ सुरतसम्भोगेच्छया **तद्व्रत एनां व्रजेन्ना**त्मेच्छयेत्यर्थः। अथवा तच्छब्दो रतिकाम्ययेत्यत्राप्यपेक्ष्यते, स्मृतिशास्त्रत्वादस्य। तद्रतिकाम्यया पर्ववर्जमन्यत्रापि व्रजेत्। तत्रैवाकारश्लेषो द्रष्टव्यः, 'अरतिकाम्यया', आत्मन इति शेषः। यथा तु व्याख्यातं तथा न किञ्चिदत्राप्रश्लेषेणापि वा तच्छब्दस्य समासोपसर्जनस्यासम्बन्धेन। पर्वाणि वक्ष्यति (४।१२८) 'अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीमिति'। **स्वदारनिरतः।** स्वदारेषु निरतः स्यात्तत्प्रीतिभावनापरः। अथवा स्वदारेष्वेव रमेतः न परदारान्रमयेदिति परदारप्रतिषेधः। **सदा।** यावज्जीवमेतद्व्रतं परिपालनीयम्। अतः स्थितमेतत्। त्रीणि वाक्यान्यत्र–ऋतुकालाभिगामी स्यादित्येतदेकम्, अनुत्पन्नपुत्रस्य नियमानुवादरूपम्। द्वितीयम् भार्याप्रयुक्तस्य पर्ववर्जमृतावनृतौ च, न सुरतेच्छया। स्वदारनिरत इति तृतीयम्। एषां च पदयोजना–ऋतुकालाभिगामी स्यादपत्यार्थम्, रतिकाम्यया तु तद्व्रत एनां व्रजेत् स्वदारनिरतश्च स्यात्।।४५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ऋतुकालमात्राभिगमने चेत्यसंपत्तौ स्वदारनिरत इति पक्षान्तरम्। तत्र च **पर्ववर्जमिति** विशेष उक्तः। **तद्व्रतः** पर्ववर्जस्वदारगमनमात्रगृहीतव्रतः **रतिकाम्यया** स्वस्य भोगार्थितया नतु तादृग्धर्मलाभस्तत्रेत्यर्थः।।४५।

(३) **कुल्लूकः। ऋतुर्नाम** शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थाविशेषः। तत्**कालाभिगामी** स्यादित्ययं नियमविधिः, न तु परिसंख्या; स्वार्थहानिपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधात्मकदोषत्रयदुष्टत्वात्। ऋतुकालेऽपि रागतः पक्षे गमनप्राप्तौ यस्मिन्पक्षे प्राप्तिस्तत्र विधिः समे यजेतेतिवत्। अतएव ऋतावगमने दोषमाह **पराशरः** "ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां ब्रह्महत्यायां पतते नात्र संशयः"। अनुत्पन्नपुत्रस्य चायं नियमः। "ब्राह्मणो ह वै जायमानस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवा जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेनर्षिभ्य" इत्येतत्प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेऽस्य संभवति मूलान्तरकल्पनस्यायुक्तत्वात्। 'तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रिय'मिति च वक्ष्यति। ततोप्येतच्छ्रुतिमूलत्वमवगम्यते। पुत्रोत्पादनशास्त्रस्य चैकपुत्रोत्पादनेनैव चरितार्थत्वात् 'कामजानितरान्विदु'रिति दर्शनादजातपुत्रस्यैव नियमः। "दशास्यां पुत्रानाधेही'ति मन्त्रस्तु बहुपुत्रप्रशंसापरः। जातपुत्रस्याप्यृतुकालगमननियमो न दशस्वेवावतिष्ठते" "स्वदारनिरतः

सदेति "नित्यं स्वदारसंतुष्टः स्यान्नान्यभार्यामुपगच्छेदि"ति विधानात्परिसंख्यैव वाक्यानर्थ-क्यात्स्वस्वदारगमनस्य प्रशस्तत्वात्। ऋतावगमने दोषाश्रवणाच्च न नियमविधिः 'पर्ववर्जं व्रजेच्चैना'मिति। पर्वाण्यमावास्यादीनि वक्ष्यन्ते। तानि वर्जयित्वा भार्याप्रीतिर्व्रतं यस्य स तद्व्रतोऽनृतावप्युपेयात्। अत एव रतिकाम्यया न तु पुत्रोत्पादनशास्त्रबुद्ध्या तस्माद्विधित्रय-मिदम्। ऋतावुपेयादेव। अन्यभार्यां नोपगच्छेत्। अनृतावपि भार्याप्रीतये गच्छेदिति। अत्र च **गौतमः**– 'ऋतावुपेयादनृतौ च पर्ववर्जम्।' **याज्ञवल्क्यो**ऽप्याह (आचार. ८१)– 'यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्'। पर्ववर्जमित्यृतावनृतौ चोभयत्र संबध्यते ।।४५।।

(४) **राघवानन्दः।** तस्यैव कृतदारस्य नियमं वदन्नादौ स्त्रीविषयं तमाह **ऋतुकालेति षड्भिः।** **तद्व्रतः** भार्याप्रीतिर्व्रतं यस्य। अत एवाह **रतिकाम्यया** ।।४५।।

(५) **नन्दनः**। कृतोद्वाहस्य स्त्रियं प्रति नियममाह **ऋतुकालेति। ऋतुर्नाम** गर्भ-ग्रहणक्षमः स्त्रीणामवस्थाविशेषः। **सदेति** सर्वत्र संबध्यते। तस्यायमर्थः। **सदर्तुकाला-भिगामी** स्यान्नकदाचिदप्यृतुकालं लङ्घयेत्। व्रते णिनिप्रत्ययः। **सदा स्वदारनिरतः** स्यात् न कदाचि स्त्र्यंतरं गच्छेत्। अनृतुकालेऽपि रतिकाम्यया भोगेच्छया तद्व्रतस्थया भार्यया प्रार्थितश्चेत् पर्ववर्जं सदा गच्छेत्। न कदाचिद्रतिप्रार्थनां लङ्घयेदिति ।।४५।।

(६) **रामचन्द्रः**। **सदा स्वदारान्निरतः** सन्नृ**तुकालाभिगामी** स्यादिति वचना-त्परदारनिषेधः। **एनां** स्त्रियं **पर्ववर्जं व्रजेद्**गच्छेत्। ततस्तस्यास्तच्चित्तग्रहणं व्रतमस्येति **तद्व्रतः। रतिकाम्यया** नित्यं गच्छेदित्यर्थः।" यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्नि"ति **योगीश्वरः।** इन्द्रदत्तवरमित्यर्थः ।।४५।।

(७) **मणिरामः**। **ऋतुर्नाम** शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणाम-वस्थाविशेषः। तत्**काले** स्त्रीगमनं कुर्यात्। अयं च नियमविधिः। तथा च ऋतौ स्वदा-रान् गच्छेदित्यर्थः। स्वदारनिरतः सदेति परिसंख्या। तथा चान्यदाररतो न स्यादित्यर्थः। **पर्ववर्जं,** पर्वाणि अमावास्यादीनि वक्ष्यमाणानि तानि वर्जयित्वा **तद्व्रतः** भार्याप्रीतिः व्रतं यस्य सः तद्व्रतः **रतिकाम्यया** स्त्रीप्रीतिकाम्यया अनृतावपि एनां स्त्रियं व्रजेत् तथा च ऋतुकाले नियमेन स्त्रीगमनं कुर्यात्। अन्यथा प्रत्यवायी स्यात्। अन्यकाले तु रतिकामना चेद्भवति तदा गच्छेत्। तदभावे तु अगमने न दोषः। इति निष्कृष्टार्थः ।।४५।।

(८) **गोविन्दराजः। ऋतुकालाभिगामीति।** ऋतुः गर्भाधानसमर्था स्त्रियोऽवस्था। तत्काले भार्यां अजातपुत्रो नियमत उपगच्छेत्, अनुपगमने दोषश्रवणात्। तथा च **पराशरः** 'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ।।' किञ्च "त्रिभिः ऋणैः ऋणवा जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्य इत्येतच्छ्रुतिः मूलं त्वस्य संभवति मूलान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वम्। तथा च पुत्रार्थी संविशेदित्यनेनैतच्छ्रुतिमूलत्वमस्याचार्य आविष्करिष्यति। एवं चैतन्मूलत्वादप्यस्य नियमत्वमवसीयते। जातपुत्रस्य त्वनियमः, एकपुत्रोत्पादने विधेश्चरितार्थत्वात्। तथा च 'कामजांस्तु' इति दर्शनात्। "नैकपुत्रं दद्यात्। प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषां" इति

च । यत्तु "दशास्यां पुत्रानाधेहि" इति तत् बह्वपत्यप्रशंसापरं; जातपुत्रस्यापि ऋतुकाले नियमगमने कथं दशत्वे वाऽवतिष्ठेत् ? एवं च नियमोऽयं नत्वनृतुकाले गमननिषेधार्था परिसंख्येति ।

कः पुनरनयोर्भेदविशेषो नियमः? परिसंख्येति, तत्राप्राप्तप्रापको विधिर्नियमः। पक्षे प्राप्तिं चाहुः। समे यजेतेतिवत्। अत्र हि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवमादियागचोदनावाक्यत एव पक्षे यागाधिकरणभूतसमदेशप्राप्तिरस्त्येव, अधिकरणं विना यागानुपपत्तेः समे यियक्षमाणस्यैतद्वचनमुदास्ते स्वत एव प्रवृत्तेः। विषमे तु यियक्षमाणस्य समाप्राप्तावेतद्वचनं समार्थविधायकत्वेनार्थवत्। एवं च विधिफलमेव श्रुतेर्नियमः।

अपरे तु प्राप्तस्य पुनर्वचनं नियममाहुः यथा 'सर्वत एवात्मानं गोपायेत्' इति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या भवति। यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति। अस्त्यत्र शशादीनां (इतरेषां च) जिघांसाप्रयुक्तत्वात् युगपत् भक्षणप्राप्तिः। अतः परे न भक्ष्या इति परिसंख्यायन्ते। यद्यपि स्वार्थहानिपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधदोषाक्रान्तत्वं परिसंख्यायाः तथापि वाक्यार्थानर्थक्यापत्तिरुभयतः तथाश्रयणं वरमित्यसावप्याश्रीयते। स्वार्थहानिः विधिप्रतिपादकश्रवणेऽपि विध्यर्थपरित्यागः। तत्र च आद्यापेतवाक्यप्रमेयभूतस्य प्रतिषेधकल्पना। पञ्च व्यतिरिक्तपञ्चनखानां जिघांसाप्रयुक्तस्य भक्षणबाधनमिति प्राप्तबाधः।

एवं चेह ऋतावनृतौ चार्थित्वात् प्राप्तौ सत्यां अनृतौ न गच्छेदित्येवं यद्यपि परिसंख्या तु (न) मापद्यते (न) नियमरूपता पाक्षिकत्वाभावात् तथाप्यगमने दोषश्रवणात् नियमार्थतैव न्याय्या। स्वदारसन्तुष्टश्च नित्यं स्यात् न स्त्र्यन्तरमुपागच्छेदिति ऋतौ उपगच्छेदिति भार्याऽगमनप्राप्ता च भार्याऽगमनपरिसंख्यैषा अमावास्यादिपर्ववर्जमनृतावपि भार्यां तत्संरक्षणवतः सन्ततिकाम्यया विनाप्यपत्योत्पत्तिं तत्सुरतसंभोगेच्छया नियमत उपेयात्। यत्तु 'अमावास्यामष्टमीं च' (४।१२८) इत्यादि वक्ष्यति तत् 'ऋतुकालाभिगामी स्यादि' त्यनेनार्तौ पर्वस्वपि गमनप्राप्तौ निषेधार्थम्। 'तथा चानृतावि'ति तत्र च वक्ष्यति ।।४५।।

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।।
चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ।।४६।।

(१) **मेधातिथिः**। ऋतुलक्षणार्थं श्लोकोऽयम्। वैद्यकादिशास्त्रावगम्योऽयमर्थो न विधिमूल एव। एवं "युग्मासु पुत्राः" इत्येतावपि श्लोकौ। **षोडश**रात्रयस्ताः स्त्रीणां मासि मासि स्वाभाविक ऋतुः। प्रमाणान्तरमूलत्वाच्चाश्रुतमपि मासि मासीति गम्यते। स्वभावे भवः **स्वाभाविकः** स्वस्थप्रकृतीनां यो भवति। व्याध्यादिना कस्याश्चित्प्राप्तकालोऽपि निवर्तते, घृततिलाद्यौषधीप्रयोगेण रतिवशेन चाकालेऽपि संवर्तते। अतः स्वाभाविक ऋतुस्ता रात्रय उच्यन्ते। **चतुर्भिरितरैः**। चत्वार्यहानि यानि सद्भिर्विगर्हितानि, प्रतिषिद्धस्त्रीस्पर्शसंभाषणादीनि, तानि च प्रथमशोणितप्रदर्शनात्प्रभृति। अहर्ग्रहणं च सर्वाहोरात्रोपलक्षणार्थम्। तैः सह ।।४६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **स्वाभाविकः** स्त्रीस्वभावनियतः कस्याश्चित्त्वाधिक्यमपि व्याध्यादिना शोणिताधिक्येन भवतीत्यर्थः। इतरै रजःकालीनैश्चतुर्भिः सहेति वदन्नवशिष्टान्यहानि द्वादशेति दर्शयति। **रात्रय** इति वचनमुपगमयोग्यद्वादशाहोरात्रेषु रात्रावेव **गमनं न** दिवेति कथयितुम्। **अहोभिरिति** त्वहोरात्रोपलक्षणम्।।४६।।

(३) **कुल्लूकः**। अत्र रात्र्यहःशब्दावहोरात्रपरौ। शोणितदर्शनात्प्रभृतिस्त्रीसंपर्कगमनानिन्दितैश्**चतुर्भिरन्यैरहोरात्रैः** सह **षोडशाहोरात्रा** मासि मासि **स्त्रीणामृतुः**, स्वभावे भवः **स्वाभाविकः**, व्याध्यादिना तु न्यूनाधिककालोऽपि भवति।।४६।।

(४) **राघवानन्दः**। ऋतोरवधिमाह **ऋतुरिति**। **स्वाभाविकः** औत्सर्गिकः रोगभोगादिना न्यूनाधिकसंभवात् शोणितोपलक्षितशरीरावस्थाविशेषो गर्भग्रहणसमर्थ **ऋतुस्तद्दर्शनात्**। **सद्विगर्हितैश्चतुर्भिरहोरात्रैः** सह अविगर्हिता त्रय इति **षोडश**। स्वीकृतभार्यस्य तदहस्तस्यां गमनप्रसक्तौ ऋत्ववधिकरणं त्रिरात्रादिपालनार्थम्। यथा **चाश्वलायनसूत्रम्** 'अत ऊर्ध्वमक्षारलावणाशिनौ स्यातां त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वे'ति।।४६।।

(५) **नन्दनः**। कः पुनः स्त्रीणामृतुकाल इत्यपेक्षायामाह **ऋतुरिति**। **सद्विगर्हितैरितरैश्चतुर्भिरहोभिः सार्धं** गमने प्रतिषिद्धैः प्रथमैश्चतुर्भिः रात्रैः सह प्रथमाश्चतस्रः पञ्चम्यादयो द्वादश इत्येवं **षोडश रात्रयः** षोडशाहोरात्राः। स्वाभाविको न व्याध्यादिनिमित्तादुत्पन्नः स्त्रीणामृतुर्भवति।।४६।।

(६) **रामचन्द्रः**। तत्र विशेषमाह **ऋतुस्त्विति**। **स्त्रीणां** गर्भाधानयोग्यावस्थोपलक्षितः **काल ऋतुः स्वाभाविकः षोडशरात्रयः** स्मृता रजोदर्शनदिवसादारभ्य षोडशाहोरात्रयः **सद्भिर्विगर्हितैः चतुर्भिः** सार्धं **इतरैर्द्वादशभिरहोभिः** सार्धमित्यर्थः।।४६।।

(७) **मणिरामः**। ऋतुकालमाह **ऋतुरिति**। अत्र रात्र्यहःशब्दौ अहोरात्रपरौ ज्ञेयौ। रजोदर्शनात् प्रभृति सद्विगर्हितैः शिष्टनिन्दितैः **चतुर्भिः इतरैः** अन्यैः प्रथमाद्यैः **अहोभिः** अहोरात्रैः सार्धं सह **षोडशरात्रयः** षोडशाहोरात्राः मासि मासि स्त्रीणां ऋतुः **स्वाभाविकः** स्वभावे भवः स्वाभाविकः, व्याध्यादिना तु न्यूनाधिककालोऽपि भवति।।४६।।

(८) **गोविन्दराजः**। **ऋतुरिति**। चतुर्भिर्दिवसैः उत्तमजननिन्दितैः सह षोडशाहोरात्राणि स्त्रीणां रोग्या(गा)द्यजनितऋतुक्रमः।।४६।।

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या।
त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दशरात्रयः।। ४७।।

(१) **मेधातिथिः**। **तासां** रात्रीणां या **आद्याः** प्रथमशोणितदर्शना**च्चतस्रस्ता निन्दिताः**, न तत्र गमनमस्ति। तिसृषु तावत्स्पर्शोऽपि नास्त्यशुचित्वात्। चतुर्थ्यां तु स्नाताया वसिष्ठवचनात्सत्यपि शुचित्वे रतिसम्भोगो नास्ति, चतसृणां गर्हितत्ववचनात्। **या चैकादशी** या च **त्रयोदशी** साऽपि निन्दिता, एवं प्रतिषिद्धगमना। ऋतुदर्शनात्प्रभृत्येकादशीत्रयोदश्यौ गृह्येते, न चन्द्रतिथी, **तासामिति**। निर्धारणविषयत्वेन रात्रीणां सम्बन्धात्समानजातीयश्च

निर्धार्यतया प्रतीयते, 'कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरेति'। षड्रात्रगमनप्रतिषेधोऽयमदृष्टार्थः। **शेषाः प्रशस्ता दशरात्रयः**। षण्णां प्रतिषेधाद्दशसु प्राशस्त्यं सिद्धमेवानूद्यते ।।४७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। एकादशी त्रयोदशीति** षोडशदिनसमुदायापेक्षया। **प्रशस्ता** अनिन्दिताः ।।४७।।

(३) **कुल्लूकः। तासां** पुनः षोडशानां रात्रीणां शोणितदर्शनात्प्रभृत्या**द्याश्चतस्रो रात्रय एकादशी त्रयोदशी** च रात्रिगमने निन्दिता। अवशिष्टा **दशरात्रयः प्रशस्ता** भवेयुः ।।४७।।

(४) **राघवानन्दः।** वर्ज्यमाह **तासामिति**। सन्धिरार्षः। एकादशी तु दशदिनापेक्षया तथा त्रयोदशी च दशदिनान्यवशिष्टानि ।।४७।।

(५) **नन्दनः**। तासु षोडशसु प्रशस्ता रात्रीराह **तासामिति**। तासां षोडशानां रात्रीणां मध्ये **आद्याश्चतस्रो** रात्रय **एकादशी त्रयोदशी** च रात्रिर्निन्दिता, इति। **शेषा दशरात्रयः** प्रशस्ताः ।।४७।।

(६) **रामचन्द्रः। तासां** षोडशरात्रीणां मध्ये **आद्याश्चतस्रः** निन्दिताः; **पुनरेकादशरा**त्रिर्निन्दिता, **एकादश**दिवसस्येत्यर्थः। तथा **त्रयोदशी** रात्रिर्निन्दिता, शेषा **दशरात्रयः प्रशस्ता** उक्ताः ।।४७।।

(७) **मणिरामः**। **तासां** षोडशरात्रीणां मध्ये ।।४७।।

(८) **गोविन्दराजः। तासामिति। तासां** पुनः षोडशानां रात्रीणां **आद्याश्चतस्रः** ऋतुदर्शनात् प्रभृति **चैकादशीत्रयोदश्यौ** च निन्दिताः। अतस्तासु न गन्तव्यम्। **शिष्टा दशरात्रयो** गमने **प्रशस्ताः स्युः** ।।४७।।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ।। ४८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। तासु दशसु या युग्मा रात्रयः षष्ठचष्टमी दशमी द्वादशी चतुर्दशी षोडशी तासूपगच्छतः पुत्रा जायन्ते। **अयुग्मासु स्त्रियो** दुहितरः। तस्मात्पुत्रोत्पत्तिसिद्ध्यर्थं युग्मासु **संविशेद्** भजेत मैथुनधर्मेण **स्त्रियमार्तवे**। अनुवादोऽयम्। अयमपि नियम एव— अनुत्पन्नपुत्रस्यायुग्मास्वगमनम् ।।४८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **युग्मासु** षष्ठ्यादिरात्रिषु **पुत्रा जायन्ते**। **संविशेदु**पगच्छेत् ।।४८।।

(३) **कुल्लूकः**। पूर्वोक्तास्वपि दशसु षष्ठचष्टम्याद्यासु रात्रिषु गमने पुत्रा उत्पद्यन्ते। **अयुग्मासु** पञ्चमीसप्तम्यादिषु दुहितरः। अतः **पुत्रार्थी युग्मास्**वृतुकाले भार्यां गच्छेत् ।।४८।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव प्रासंगिकं दृष्टं फलमाह **युग्मास्विति**। **स्त्रियोऽयुग्मा**स्विति च्छेदः। **विशे**न्निविष्टमना गच्छेत्। अन्यथाङ्गवैकल्यादि स्यादपत्यस्य ।।४८।।

(५) **नन्दनः**। प्रशस्तासु रात्रिषु दशसु संवेशने फलमाह **युग्मास्विति**। **संविशेत्** संगच्छेत् ।।४८।।

(६) **रामचन्द्रः**। दशरात्रीणां मध्ये **युग्मासु** रात्रिषु गच्छतः **पुत्रा जायन्ते**। **अयुग्मासु** रात्रिषु गच्छतः **स्त्रियः** कन्या भवन्ति। तस्मात्कारणात्**पुत्रार्थी** आर्तवे काले **युग्मासु स्त्रियं संविशेद्**गच्छेत् रात्रिग्रहणं दिवसप्रतिषेधार्थम् ।।४८।।

(७) **मणिरामः**। **संविशेत्** गच्छेत् ।।४८।।

(८) **गोविन्दराजः**। **युग्मास्विति**। युग्मासु षष्ठयष्टम्याद्यासु गच्छतः पुत्रा जायन्ते। **अयुग्मासु** सप्तमीनवम्याद्यासु **स्त्रियः**। अतः पुत्रार्थी युग्मासु ऋतुकाले भार्यां व्रजेत् यास्वल्पीभावादार्तवस्य। तथा **चायुर्वेदः** 'युग्मास्वल्पीभवत्यार्तवमयुग्माम् तस्मात्पुत्रस्य दुहितुर्जन्मोत्पद्यते' ।।४८।।

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।।
समेऽपुमान्पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ।। ४९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **शुक्रं** वीर्यं पुरुषस्य रेतः **स्त्रियाः** शोणितम्। उक्तं भगवता **वसिष्ठेन** (अ० १५ सू० १) "शुक्रशोणितसम्भवः पुरुष" इति। स्त्रीबीजादधिके पुम्बीजेऽयुग्मास्वपि पुत्रो जायते, युग्मास्वपि स्त्रीबीजस्याधिक्ये कन्यैव। अयुग्मास्वपि रात्रिषु पुत्रार्थिनो गमनानुष्ठानार्थमेतत्। यदा परिपुष्टमात्मानं वृष्याहारयोगेन समधिकवीर्यं मन्येत स्त्रियाश्च कथंचिदपचयं तदा पुत्रार्थी गच्छेदित्युपदिष्टं भवति। आधिक्यं चात्र न परिमाणतः, किं तर्हि? सारतः।

समेऽपुमान् मिश्रीकृते **पुंस्त्रियौ**। **अपुमान्** नपुंसकमिति केचित्। अन्ये साम्य इति पठन्ति। उभयोः साम्येऽपुमानेव। **पुंस्त्रियौ** वा। गर्भाधान्यां यदा वायुर्द्रवरूपत्वात्संसृष्टे शुक्रशोणिते समं विभजेत एकत्र भागमन्यत्र तावदेव तदा यमौ जायेते। तत्र समे विभागेऽपि स्त्रीबीजाधिक्ये स्त्री, पुम्बीजाधिक्ये पुमान्। **क्षीणे** बीजे सारतः **विपर्ययो**ऽग्रहणं गर्भस्य, नपुंसकोत्पत्तिर्वा ।।४९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र व्यभिचारो दृश्यते, तेन तत्र कारणमाह **पुमानिति**। **स्त्रियाः शुक्रे** शोणिततां गते। **समे**ऽपुमान्नपुंसकम्। **पुंस्त्रियौ** यमौ। एतच्चोभयोरतिवृद्धबहुशुक्रत्वेऽपि तदपेक्षया पुंसोऽधिकशुक्रत्वे पुमांसौ। स्त्रिया अधिकशुक्रत्वे स्त्रियावित्यपि ग्राह्यम्। **क्षीणे**ऽनयोः शुक्रे रोगादिना **क्षीणे** स्वभावतो वाऽल्पे **विपर्ययो**ऽपत्यानुपपत्तिः ।।४९।।

(३) **कुल्लूकः**। **पुमानिति**। **पुंसो** बीजे**ऽधिके**ऽयुग्मास्वपि पुत्रो जायते स्त्रीबीजेऽधिके युग्मास्वपि दुहितैव। अतो वृष्याहारादिना निजबीजाधिक्यं भार्यायाश्चाहारलाघवादिना बीजाल्पत्वमवगम्य युग्मास्वपि पुत्रार्थिना गन्तव्यमिति दर्शितम्। स्त्रीपुंसयोस्तु बीजसाम्ये**ऽपुमान्न**पुंसकं जायते। **पुंस्त्रियाविति** यमौ च। निःसारेऽल्पे चोभयोरेव बीजे गर्भस्यासंभवः ।।४९।।

(४) **राघवानन्दः। पुमानिति।** युग्मास्वपि भवत्य**धिके** रजसि स्त्री भवे**दधिके स्त्रिया** इति, रजसीति शेषः। **अपुमा**न्नपुंसकं **पुंस्त्रियौ** पुमांसौ स्त्रियौ स्त्रीपुमांसौ चेति स्वरसतो दृष्टत्वात्। **क्षीणे** निःसारे **अल्पे** च **विपर्ययो**ऽपत्याभावः।।४९।।

(५) **नन्दनः। समे अपुमानिति** पदच्छेदः। **अपुमा**न्नपुंसकः। पुमांश्च स्त्री च **पुंस्त्रियौ। क्षीणे** सारतः। **अल्पे** परिमाणतः **विपर्ययः** अनुत्पत्तिः। यत एवमतः पुत्रार्थिना तामुपवासयता स्वयं सौहित्ययुक्तेन स्वशुक्राधिक्ये यत्नः कार्य इत्यभिप्रायः।।४९।।

(६) **रामचन्द्रः। पुंसः** पुरुषस्याधिके **शुक्रे पुमा**न्पुत्रो भवति। **स्त्रिया** रजोधिके **स्त्री** कन्या भवति। रजःशुक्र**समे पुमा**न्नपुंसकः षण्डो भवति वा **पुंस्त्रियौ** भवतः। **यमौ** कन्या-पुत्रौ। पुमानेव स्त्र्याकारः। **क्षीणे** वा शुक्रे **अल्पे** वा रजसि **विपर्ययः** गर्भस्यासंभव अनुत्पत्तिः।।४९।।

(७) **मणिरामः।** इदानीं स्ववीर्याधिक्यं स्त्रीणां वीर्याल्पत्वं च ज्ञात्वा स्त्रीगमनं कार्यम्। अन्यथा युग्मास्वपि कन्योत्पत्तिरेव भवतीति दर्शयितुमाह **पुमानिति। पुंसः अधिके शुक्रे पुमान्। स्त्रिया अधिके** शुक्रे स्त्री। **समे** उभयोः समे वीर्ये **अपुमानिति** नपुंसकम्। **पुंस्त्रियो** वा पुत्रकन्ये वा **क्षीणे** उभयोर्वीर्याभावे **विपर्ययः** गर्भस्यासंभवो भवतीत्यर्थः।।४९।।

(८) **गोविन्दराजः। पुमानिति।** पुंसोऽधिकबीजे अयुग्मास्वपि रात्रिषु पुमान् स्त्र्याकृतिः दुर्बलो हीनाङ्गो जायते, आयुर्वेद एवाभिधानात्। स्त्रीबीजे त्वधिके युग्मास्वपि स्त्री पुरुषाकृतिः दुर्बला हीनाङ्गी वा जायते आयुर्वेददर्शनात्। समे स्त्रीपुरुषबीजे युग्मास्वयुग्मास्वपि नपुंसकं जायते।।४९।।

निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन्।।
ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन्।।५०।।

(१) **मेधातिथिः। निन्द्यासु** षट्स्वन्यासु चानिन्द्यास्वप्यष्टासु **रात्रिषु स्त्रियो वर्जयन्**परिहरन्द्वे रात्री अवशिष्टे यदि गच्छति, पर्ववर्जं, तदा **ब्रह्मचार्येव भवति** ब्रह्मचर्यफलं प्राप्नोति। **यत्र तत्राश्रमे वसन्।** अर्थवादोऽयम्। न तु वानप्रस्थाद्याश्रमेषु रात्र्यभ्यनुज्ञा जितेन्द्रियत्वविधानात्सर्वाश्रमेषु गार्हस्थ्यादन्येषु वीप्सायाश्चार्थवादतयाऽप्युपपत्तेः। एताश्च रात्रयो वर्ज्या न क्रमेणैव। किं तर्हि? यथेच्छया पर्ववर्जं गमनं यथा न भवति तथा रात्रिद्वयम-भ्यनुज्ञायते। 'किं पुनर्ब्रह्मचर्यस्य फलम्?।' विशेषाश्रवणात्स्वर्गः। क्वचित्तु श्रूयते—"न ब्रह्मचारी प्रत्यवैतीति"। स्वल्पैरतिक्रमैर्न दुष्यतीति।।५०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्राक् निन्दितत्वेनोक्तासु षट्सु रात्रिषु **तथान्यासु** प्रशस्ततयोक्ता-नामपि दशानां मध्ये **अष्टासु स्त्रियो** वर्जयन्नस्मिन्नृतुषोडशकमध्ये रात्रिद्वयमेवोपगच्छन्नित्यर्थः। **यत्र तत्रे**ति वचनात्। गार्हस्थ्य इव सपत्नीकवानप्रस्थेऽपि ऋतुगमनमस्तीति गम्यते; अन्यथा गार्हस्थ्येऽपीत्येवावक्ष्यत्।।५०।।

(३) **कुल्लूकः । निन्द्यासु** पूर्वोक्तासु षट्सु रात्रिष्व**न्यासु** च निन्द्यास्वपि यासु कासुचिदष्टासु स्त्रियो वर्जयन्द्वे रात्री अवशिष्टे । पर्ववर्जिते व्रजन्नखण्डित**ब्रह्मचार्येव** भवति । **यत्र तत्राश्रमे वसन्निति** वानप्रस्थापेक्षया । तस्य हि भार्यया सह गमनपक्षे ऋतुगमनं प्रसक्तम् । न च वनस्थभार्याया ऋतुर्न भवतीति वाच्यम्। 'वनं पञ्चाशतो व्रजेदि'ति 'वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत् त्रिगुणः पुमानि'त्यादि शास्त्रपर्यालोचनया तत्संभवात् । **मेधातिथिस्तु** यत्र तत्राश्रमे वसन्नित्यनुवादमात्रं गृहस्थेतराश्रमत्रये जितेन्द्रियत्वविधानाद्रात्रिद्वयाभ्यनुज्ञानासंभवादित्याह । **गोविन्दराज**स्तूत्पन्नविनष्टपुत्रस्याश्रमान्तरस्थस्यापीच्छया पुत्रार्थं रात्रिद्वयगमने दोषाभावप्रतिपादनार्थमेतत् । यत्र तत्राश्रमे वसन्निति वचनात्पुत्रार्थी संविशेदिति च प्रस्तुतत्वात्पुत्रस्य च महोपकारकत्वादित्याह । 'हन्त **गोविन्दराजेन** विशेषमविवृण्वता । व्यक्तमङ्गीकृतमृतौ स्वदारसुरतं यतेः' ।।५०।।

(४) **राघवानन्दः** । निन्दिता एकादशी त्रयोदशी आद्याश्चतस्र इति षट्सु अष्टासु च अनिन्दितासु निशासु एवं रात्रिद्वयमवशिष्यते । तयोर्गच्छन् **ब्रह्मचार्येव** भवतीत्यर्थवाद इति **मेधातिथिः । गोविन्दराजस्तु** ऋतावुपेयादेव अन्यभार्यां न व्रजेत्, अनृतावपि भार्याप्रीतये व्रजेदिति पर्ववर्जमित्युभयत्र संबध्यते । अत एव **गौतमः** 'ऋतावुपेयादनृतौ च प्रतिषिद्धवर्जं' । **याज्ञवल्क्यो**ऽपि (आचार. ८१) 'यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।' सन्तत्यभावे आश्रमान्तरयोः कुटीचकवानप्रस्थयोरपि यत्र तत्राश्रमे वसन्निति स्वरसात् तादृशदिनद्वये गमनं युक्तम् । तद्दिनद्वयमष्टमीं वा चतुर्दशीमित्याद्यपर्वोक्तेरिति पञ्चाशदुत्तरं वनं प्रति भार्यया सह गमनविधानेन स्त्रियाः पुत्रोत्पादनयोग्यकालत्वात् 'पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रिय'मिति साधारण्याच्च । यत्तु 'गृहस्थ एवैषां योनिरिति गौतमसूत्रं व्याख्यातं च **हरदत्ते**नेत्येषामपत्यं चण्डाल इति तदप्राप्तपत्नीविषयम् । स्वपत्न्यां न दोषोऽन्यथा यत्र तत्रेति मनुवचनविरोधः । 'कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः' इति (गीता १।४०) **श्रीकृष्णो**क्तेः । नाप्यर्थवादो द्रव्यसंस्काराङ्गकर्मस्वेव स इति । गृहस्थानां तु दिनषट्कं प्रशस्तम् । तदुक्तं **याज्ञवल्क्येन,** (आचार. ७९) 'षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेदि'ति ।।५०।।

(५) **नन्दनः । निन्द्याः** प्रथमाश्चतस्र एकादशी त्रयोदशी तासु **अष्टासु चान्यासु** स्त्रीजनननिमित्तप्रतिनिषिद्धास्वयुग्मासु पञ्चमीसप्तमीनवमीपञ्चदशीप्रभृतिषु प्रजाफलरहितासु चतसृषु चेत्यर्थः । एकविंशीप्रभृतीनामृतोरकालत्वादष्टास्वित्युक्तम् । यत्रतत्राश्रमे गृहस्थाश्रमे वसन्नपि । एवमुद्वोढुर्न यम उक्तः ।।५०।।

(६) **रामचन्द्रः । निन्द्यास्वन्यासु** अयुग्मासु रात्रिषु **स्त्रियो** वर्जयेदित्यर्थः । अवशिष्टासु गच्छन्**ब्रह्मचारी** भवति । **यत्र तत्राश्रमे वसन्ब्रह्मचार्येव** भवति भवेदित्यर्थः । अयमर्थवादो न तु वानप्रस्थाद्याश्रमेषु गार्हस्थ्यादन्येषु स्त्रियो गमनम् ।।५०।।

(७) **मणिरामः । निन्द्यासु** पूर्वोक्तासु षड्रात्रिषु अन्यासु च अनिन्द्यास्वपि दश रात्रिषु मध्ये अष्टासु रात्रिषु स्त्रियो वर्जयन् द्वे रात्री अवशिष्टे पर्ववर्जिते व्रजन् अखण्डितब्रह्मचर्यो भवति । यत्रतत्राश्रमे वसन् इति वानप्रस्थापेक्षया । तस्य हि भार्यया सह गमनपक्षे

ऋतुगमनस्य प्रसक्तत्वात्। तथा च गृहस्थो वानप्रस्थश्च षोडशाहोरात्रिमध्ये निन्द्यदिवसानि पर्व च वर्जयित्वा यस्मिन् कस्मिन् दिनद्वये चेदृतुगमनं करोति तदा तौ ब्रह्मचर्याविव ज्ञातव्याविति निष्कृष्टार्थः ॥५०॥

(८) **गोविन्दराजः।** निन्द्यासु षट्सु **अन्यासु** चाष्टासु रात्रिषु यासु कासुचित्र क्रमेणैव स्त्रियं परिहरन् रात्रिद्वयेऽवशिष्टे गच्छन् गार्हस्थ्यादाश्रमान्तरेऽपि वसन् **ब्रह्मचार्येव भवति** न ब्रह्मचर्यखण्डनदोषोऽस्य भवतीत्युत्पन्नविनष्टपुत्रस्य आश्रमान्तरस्थस्यापि इच्छया पुत्रार्थं रात्रिद्वयगमने यत्र तत्राश्रमे वसन्नपि पुत्रार्थी संविशेदिति प्रस्तुतत्वात् पुत्रस्य च महोपकारकत्वेन श्रवणात् यत् आश्रमान्तरेऽत्यन्तब्रह्मचर्योपदेशादयुक्तमेतदित्याहुः; तदसत्, अस्यापि शास्त्रगोचरत्वात् ॥ ५० ॥

न कन्यायाः पिता विद्वान्गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ॥
गृह्णञ्छुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ५१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** आसुरे शुल्कप्रतिषेधोऽयं, उत्तरत्र च कन्यार्थसंग्रहोपादानात्। **विद्वान्** ग्रहणदोषज्ञः। कन्यापिता स्वल्पमप्यर्थं धनं न गृह्णीयात्। गृह्णानोऽपत्यविक्रयदोषेण युज्यते। कः पुनरेष शुल्को नाम? आभाषणपूर्वं वराद्गृहीतम्। यत्र तूच्चनीचपणापणो भवति, कन्यागुणापेक्षमूल्यव्यवस्था, स क्रय एव। इह तु महागुणाया अपि कन्यायाः स्वल्पं धनम्। अनाभाषणपूर्वं वा ग्रहणम्। 'न विक्रयस्यैष धर्मः' इत्यतो विक्रयाध्यारोपेण निन्द्यते ॥५१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **लोभेन** लोभात्। न त्वार्षधर्मबुद्ध्या ॥५१॥

(३) **कुल्लूकः।** **कन्यायाः पिता** धनग्रहणदोषज्ञोऽल्पमपि धनं कन्यादाननिमित्तकं **न गृह्णीयात्।** यस्माल्लो**भेन तद्गृह्णन्नपत्यविक्रयो** भवति ॥५१॥

(४) **राघवानन्दः।** आर्षासुरोद्वाहयोः शुल्कदानमुक्तं तत्स्वमतेन दूषयति **नेति** त्रिभिः। **शुल्कं** कन्यामूल्यम्। **लोभेन** तत्कुर्वन्नपत्यविक्रयी उपपातकी स्यात्। गोवध इत्यपत्यविक्रयस्य उपपातकत्वेन आम्नानात् ॥५१॥

(५) **नन्दनः।** अथ कन्याप्रदातुर्नियममाह **न कन्याया** इति ॥५१॥

(६) **रामचन्द्रः।** **लोभेन** शुल्कं **गृह्णन्नरोऽपत्यविक्रयी** स्यात्। अपत्यविक्रयपापभुग्भवतीत्यर्थः ॥५१॥

(७) **मणिरामः।** **विद्वान्** वरसंबन्धिधनग्रहणदोषज्ञः ॥५१॥

(८) **गोविन्दराजः।** **नेति।** **कन्यायाः पिता** धनग्रहणदोषज्ञः स्वल्पमपि कन्यादानविनिमयरूपधनं न गृह्णीयात्। यस्माल्लो**भेन** तद् **गृह्णन् अपत्यविक्रयी** भवेत् ॥५१॥

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।।
नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ।।५२।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वस्यैव शेषः। स्त्रीनिमित्तानि धनानि, कन्यादाने वराद्यानि गृह्यन्ते। **ये बान्धवाः** पित्रादयः **मोहादुपजीवन्ति**। यथोक्तं 'ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्वेति'। सुवर्णरजतादि 'धनम्'। **नारीयानानि**। यानमश्वादि। **वस्त्रं वा**। एतावन्मात्रमपि न जातूपजीवनीयं वासो यानादि, किं पुनर्बहु। उपजीवतां फलमाचष्टे। ते **पापाः** शास्त्रप्रतिषिद्धसमाचरणादधोगतिं नरकं **यान्ति**।

अथवा **स्त्रीधनानीति** नवमे दर्शयिष्यति। तानि ये मोहादुपजीवन्ति **बान्धवाः**, पिता तत्पक्षाश्च, भर्ता भर्तृपक्षाश्च। एवं यानादि। एवं वस्त्रम्। स्त्रीणां बुद्धौ संनिधानाच्छाब्दः संनिधिः कल्प्यते, यथा "राजपुरुषः कस्य राज्ञः" इति ।।५२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **स्त्रीधनानि** स्त्रीदाननिमित्तेन प्राप्तानि धनानि। एवं **नारीयानानीत्यत्रापि** ।।५२।।

(३) **कुल्लूकः**। कन्यादाननिमित्तकशुल्कग्रहणनिषेधप्रसङ्गान्नवमाध्यायाभिधेयस्त्रीधनग्रहणनिषेधोऽयम्। **ये बान्धवाः** पतिपित्रादयः कलत्रदुहित्रादिधनानि **गृह्णन्ति नारी स्त्री यानान्यश्वादीनि वस्त्रं** चेति प्रदर्शनार्थम्, सर्वमेव धनं न ग्राह्यम्, **ते गृह्णानाः** पापकारिणो नरकं गच्छन्ति ।।५२।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **स्त्रीति**। **स्त्रीधनानीति** कैमुत्यन्यायेन प्रासंगिकम्। **बान्धवाः** पतिपुत्रादयः। **नारीयानानीति** 'कन्यायै चैव शक्तित' इत्युक्तत्वात् विभवे सतीति शेषः ।।५२।।

(५) **नन्दनः**। न केवलं कन्यायाः पितुरेवायं शुल्कग्रहणप्रतिषेधः। किन्तु बान्धवानामपीत्याह **स्त्रीधनानीति**। स्त्रीनिमित्तानि **धनानि** स्त्रीधनानि, कन्यादानलब्धानीति यावत्। **नारी** शुल्करूपेण गृहीता दासी ।।५२।।

(६) **रामचन्द्रः**। नार्याः कन्याया यानानि **नारीयानानि** सुवर्णरजतादि **धनं मोहात्** सेवन्ते नार्या **वस्त्रं** वा **ते पापा अधोगतिं यान्ति** ।।५२।।

(७) **मणिरामः**। नवमाध्यायाभिधेयस्त्रीधनग्रहणनिषेधमाह **स्त्रीधनेति**। **ये बान्धवाः** पतिपित्रादयः **स्त्रीधनानि** वस्त्रदुहित्रादिधनानि **उपजीवन्ति** गृह्णन्ति स्त्री **नारी यानानि** अश्वादीनि वस्त्रं चेति तु प्रदर्शनार्थमुक्तम्। तथा च सर्वमेव धनं न ग्राह्यमित्यर्थः ।।५२।।

(८) **गोविन्दराजः**। **स्त्रीधनानीति**। दुहितृभगिन्यादिसंबन्धीनि हिरण्यानि दासीवाहनवस्त्राणि वा पित्रादय उपभुंजते। अतस्ते **पापाः** पापकर्माणो नरकं व्रजन्ति। प्रसङ्गात् स्त्रीधनोपजीवनप्रतिषेधः ।।५२।।

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ॥
अल्पोऽप्येवं महान्वाऽपि तावानेव स विक्रयः ॥५३॥

(१) **मेधातिथिः**। स्त्रीगवी च पुंगवश्च **गोमिथुनम्**। **केचिदाहु**रेतदादेयमिति। मनोस्तु मतम्— **मृषैव तत्** मिथ्या, नादेयमित्यर्थः। **अल्पोऽप्येवम्**। अल्पसाधनोऽल्पः। **एवं महान् भवति**। **तावानेव विक्रयः** ॥५३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **शुल्कं** शुल्कत्वेन पित्रैव ग्राह्यम्, न कन्यया; तेन लोभादपि तस्य ग्रहणे दोषाभाव इति केचिदाहुः। **तन्मृषा**ऽसत्यम्। यावताऽल्पस्यापि मूल्यस्य लोभेन ग्रहणे **विक्रय** एव स्यान्न च विना लोभं वैधं तद्ग्रहणं संभवति। विधेरभावादित्यर्थः ॥५३॥

(३) **कुल्लूकः**। आर्षे विवाहे गोमिथुनं शुल्कं वराद्ग्राह्यमिति केचिदाचार्या वदन्ति, तत्पुनरसत्यं; यस्मादल्पमूल्यसाध्यत्वा**दल्पो वा** भवतु, बहुमूल्यसाध्यत्वान्**महान्वा** भवतु, **स** ताव**द्विक्रयो** भवत्येव। यत्पुनः गोमिथुन 'एकं गोमिथुनं' इति (२९) पूर्वमुक्तं तत्परमतमिति **गोविन्दराजः** 'तदयुक्तम्। मनुमते लक्षणमार्षस्य न स्यादेव, वराद्गोमिथुनग्रहणपूर्वककन्या-दानस्यैवार्षविवाहलक्षणत्वात्। मन्वभिमतमन्यदेवार्षलक्षणम् एकं गोमिथुन' मिति परमतमिति चेत् 'एकं गोमिथुनं द्वे चेत्येतत्परमतं यदि। तदा मनुमतेनार्षलक्षणं किं तदुच्यताम्। अष्टौ विवाहान्कथयन्नार्षोढासंततेर्गुणान्। मनुः किं स्वमतेनार्षलक्षणं वक्तुमक्षमः ?॥'

मेधातिथिस्तु पूर्वापरविरोधोपन्यासनिरासमेव न कृतवान्। तस्मादस्माभिरित्थं व्याख्यायते–आर्षे विवाहे गोमिथुनं शुल्कमुत्कोचरूपमिति केचिदाचार्या वदन्ति। मनोस्तु मतं नेदं, शास्त्रनियमितजातिसंख्याकं ग्रहणं न शुल्करूपं, शुल्कत्वे मूल्याल्पत्वमहत्त्वेऽनु-पयोगिनी विक्रय एव तदा स्यात्। किंत्वार्षविवाहसंपत्त्या अवश्यकर्तव्ययागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुं शास्त्रीयं धर्मार्थमेव गृह्यते। अत एवार्षलक्षणश्लोके 'वरादादाय धर्मत' इति धर्मतो धर्मार्थमिति तस्यार्थः। भोगलोभेन तु धनग्रहणं शुल्करूपमशास्त्रीयम्। अत एव 'गृह्णञ्छुल्कं हि लोभेने'ति निन्दामुक्तवान्। तस्मात्पौर्वापर्यपर्यालोचनादार्षे धर्मार्थ-गोमिथुनं ग्राह्यं, न तु भोगार्थमिति मनुना स्वमतमनुवर्णितम् ॥५३॥

(४) **राघवानन्दः**। **आर्षे गोमिथुनं** यच्छुल्कं। अल्पत्वमहत्त्वयोरप्रयोजकत्वेन। तावतैव विक्रयादिति केचिदाचार्या आहु**स्तन्मृषैव**। आर्षलक्षणे धर्मत इत्युक्तेरिति शास्त्रोक्तं विरुद्धं न भवतीत्यर्थः। **मेधातिथिस्तु** पूर्वापरविरुद्ध एवेत्याह। अतो गोमिथुनद्वयस्य धर्मार्थतैव। ततोऽतिरेके विक्रयः। इच्छाविक्रये न्यूनाधिक्यं प्रयोजकं, अन्यथोद्वाहानाम-ष्टधात्वविरोधः। नियमविधौ च दुरदृष्टादृष्टेरिति हृदयम् ॥५३॥

(५) **नन्दनः**। **गोमिथुनं शुल्कमाहु**रनुजानते **तन्मृषा** तदयुक्तम्। **अल्पो** वा **महान्वा** द्रव्यलोभादादाने शुल्कस्य विक्रय एव तस्मादयुक्तमिति ॥५३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **आर्षसंज्ञे** विवाहे **गोमिथुन**शुल्कं केचि**दाहुस्तन्मृषैव** मिथ्यैव **अल्पो वा** शुल्को **महान्वा** शुल्कस्तावानेव स विक्रयसंज्ञः ॥५३॥

(७) **मणिरामः**। इदानीं आर्षविवाहे गोमिथुनं ग्राह्यमिति यदुक्तं तत् धर्मार्थमेव ग्राह्यं, न भोगार्थमित्याह **आर्षे इति**। मृषैव आर्षविवाहे गोमिथुनं शुल्कमिति ये आहुः— तन्मतं मिथ्यैवेत्यर्थः। तथा च धर्मार्थगृहीतं तच्छुल्कं न भवति। भोगलोभेन गृहीतमेव शुल्कमिति मनुना स्वमतमुद्‌घाटितमिति बोध्यम् ।।५३।।

(८) **गोविन्दराजः**। **आर्षे इति**। **आर्षे** विवाहे **गोमिथुनं शुल्कं** वराद्ग्राह्यमिति केचिदाचार्याः प्राहुः— तत्पुनरसत्यं, यस्मादल्पार्थं साध्यत्वादल्पो वा भवतु बहुमूल्यसाध्यत्वान् महान् वा भवतु सर्वथा विक्रयस्तावदसौ भवति। 'एवं एकं गोमिथुन'मित्येतत् परमतमित्यवसीयते ।।५३।।

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।।
अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम् ।। ५४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। "किं वराद्धनाधिगमो विक्रयो भवति?"। नेति ब्रूमः। **ज्ञातयः** कन्यायामधिकृताः स्वार्थ**माददते** गृह्णन्ति तदा **स विक्रयः**। **अर्हणं** कन्यार्थे धनग्रहणं कन्यानां **तदर्हणं** पूजनं भवति। बहुमानः कन्यानामात्मनि भवति, 'ईदृश्यो वयं यद्धनं दत्वा विवाह्यामहे'। अन्यत्रापि पूज्या भवन्ति 'सुभगा एता' इति। आभरणादि वा तेन धनेन कर्तव्यमतोऽभ्यर्हिताः शोभावत्यो भवन्ति। **आनृशंस्यम**पापत्वं केवलं न स्वल्पोऽप्यधर्मगन्धोऽस्ति। अतोऽनेनार्थवादेन कन्यार्थं धनग्रहणं विधीयते ।।५४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यदा त्वार्षे कन्यायै गोमिथुनं तथा अनुरागोत्पत्त्यर्थं कन्यायै भूषणादि स्वेच्छया विवाहात्प्रागेव वरो ददाति, ज्ञातयस्तु वित्तं न गृण्हन्ति तदा ज्ञातीनां विक्रयदोषो नास्ति। यावता कुमारीणां पूजार्थं तद्दानं तथा आनृशंस्यं करुणारूपं तद्वित्तदानं वरेण स्वेच्छया कृतमतो ज्ञातीनां न दोषकरमित्यर्थः। यद्वा यन्नाददते तत् कुमारीणां पूजनमानृशंस्यं करुणाप्रवृत्तिजन्यपुण्यहेतुश्चेति व्याख्यातम्। आसुरस्तु विवाहः कन्याया अलंकारस्य विवाहात्पूर्वं दाने भवत्येव तल्लक्षणयोगादिति ग्राह्यम् ।।५४।।

(३) **कुल्लूकः**। 'आर्षे गोमिथुनं शुल्क'मित्युक्तम्। इदानीं कन्यार्थमपि धनस्य दानं न शुल्कमित्याह **यासामिति**। यासां कन्यानां प्रीत्या वरेण दीयमानं धनं पित्रादयो न गृह्णन्ति, किंतु कन्यायै समर्पयन्ति, सोऽपि न **विक्रयः**। यस्मात्**कुमारीणां** पूजनं **तदानृशंस्य**महिंसकत्वं **केवलं** तदनुकम्पारूपम् ।।५४।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव व्यतिरेकमाह **यासामिति**। यच्च 'कन्यायै चैव शक्तित' इत्युक्तं तदपि न शुल्कमित्याह **अर्हणमिति**। **आनृशंस्यं** वक्ष्यमाणस्त्रीक्रूरत्वनिवृत्त्यर्थम् ।।५४।।

(५) **नन्दनः**। कन्याया भूषणाच्छादनार्थं वराद्धनादानं न दोषावहमित्याह **यासामिति**। **यासां** कन्यानाम्। **आददते** उपजीवन्ति। **केवलं** निश्चितम् ।।५४।।

(६) **रामचन्द्रः**। **यासां** नारीणां **ज्ञातयः शुल्कं नाददते** विक्रयसंज्ञो न भवति। **आनृशंस्य**मपापत्वं करुणारूपम् ।।५४।।

(७) **मणिरामः**। इदानीं कन्यार्थं यद्धनं गृह्यते तदपि न शुल्कमित्याह **यासामिति**। यासां कन्यानां प्रीत्या वरेण दीयमानं धनं **ज्ञातयः** पित्रादयः न **आददते** स्वभोगार्थं किन्तु कन्यायै समर्पयन्ति, सोऽपि न विक्रयः। यस्मात् **कुमारीणामर्हणं** पूजनं तत् **आनृशंस्यं केवलं** तदनुकंपा-रूपम् ।।५४।।

(८) **गोविन्दराजः**। **यासामिति**। **यासां** कन्यानां पुनः पित्रादयः आत्मार्थं दानं दत्तं वरान्न गृह्णन्ति अपितु प्रसन्नैः भर्त्रादिभिःअर्पणपूर्वकं कन्यार्थं दत्तं गृह्यते, नासौ विक्रयः; किं तर्हि ? पूजनं तत्, कन्यानां **केवलं** विक्रयस्पर्शशून्यं अनुकम्पारूपं तत् ।।५४।।

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।।
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ।। ५५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। न केवलं वरादादाय दातव्यं कन्याबन्धुभिरपि तुतैरपि दातव्यम्। **पितृभिः** साहचर्यात्पितृशब्दः पितामहपितृव्यादिषु वर्तते, ततो बहुवचनम्। व्यक्त्यपेक्षं वा बहुवचनम्। एवं **पतिभिः** श्वशुरादिभिर्व्यक्त्यपेक्षं वा। **देवराः** पत्युर्भ्रातरः। **पूज्याः**। पुत्रजन्माद्युत्सवेषु निमन्त्रणपूर्वकमानाश्रयबहुमानमादरेण भोजनादिना पूज्याः। **भूषयितव्याः** वस्त्राद्यलंकारेणाङ्गलेपनादिभिर्मण्डयितव्याः। अत्र फलं **बहुकल्याणमीप्सुभिः**। कल्याणं कमनीयं पुत्रधनादिसंपदरोगताऽपरिभव इत्यादि बहुशब्दात्सर्वं**मीप्सुभि**रा-प्तुमिच्छुभिः प्राप्तुकामैः। फलार्थो विधिरयम् ।।५५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अर्हणस्य कर्तव्यतां प्रपञ्चयति **पितृभिरिति**। कन्याव्यक्ति-भेदापेक्षया बहुवचनम्। पूज्याः सम्मानादिना ।।५५।।

(३) **कुल्लूकः**। न केवलं विवाहकाले वरेण दत्तं धनं समर्पणीयं किंतु तदुत्तरकालमपि पित्रादिभिरप्येता भोजनादिना **पूजयितव्याः** वस्त्रालंकारादिना **भूषयितव्याश्च** बहुधना-दिसंपदं प्राप्तुकामैः ।।५५।।

(४) **राघवानन्दः**। प्रसंगात् प्रकारान्तरेण तासामर्हणमाह **पितृभिरिति**। पूज्याः सत्कर्तव्या वाचा, **भूषयितव्या** वस्त्रालङ्कारादिभिः। भर्त्रा भार्यापि संतोषिता कल्याणदा भवति। **बहुकल्याणमीप्सुभि**रपर्याप्तमङ्गलाङ्घ्रिभिः ।।५५।।

(५) **नन्दनः**। उक्तं चैतत्पञ्चभिः श्लोकैः समर्थयति **पितृभिरिति** ।।५५।।

(६) **रामचन्द्रः**। **पितृभि**रुभयत्र पूज्याः भोजनादिना ।।५५।।

(७) **मणिरामः**। इदानीं विवाहकाले पित्रादिभिः कन्यायै यद्दत्तं वस्त्रालंकारादि तद्दत्तमेव। पुनरपि यावज्जीवं देयमेवेत्याह **पितृभिरिति**। **पूज्या** भोजनादिना। **भूष-यितव्याः** अलंकारादिना ।।५५।।

(८) **गोविन्दराजः**। **पितृभिरिति**। पितृ-भ्रातृ-भर्तृभिः बह्वीं सम्पदमाप्तुकामैः स्त्रियः **पूज्याः** अलंकर्तव्याश्च ।।५५।।

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥५६॥

(१) **मेधातिथिः।** **देवता रमन्ते** तुष्यन्ति प्रसीदन्ति। प्रसन्नाश्च स्वामिन एवाभिप्रेतेन फलेन योजयन्ति। **यत्र तु न पूज्यन्ते तत्र सर्वाः क्रियाः** यागहोमदानाद्या देवताराधनबुद्ध्या चोपहारादयो याः क्रियन्तेऽ**फलास्ता** इत्यर्थवादः ॥५६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अफलाः** मन्दफलाः ॥५६॥

(३) **कुल्लूकः।** **यत्र** कुले पित्रादिभिः स्त्रियः पूज्यन्ते तत्र **देवताः** प्रसीदन्ति। **यत्र** पुनरेता न पूज्यन्ते तत्र देवताप्रसादाभावाद्यागादिक्रियाः सर्वा **निष्फला** भवन्तीति निन्दार्थवादः ॥५६॥

(४) **राघवानन्दः।** तासां पूजनमेवाह **यत्रेति** पञ्चभिः। देवता लक्ष्म्यादयः कलहशून्यत्वात् **अफलाः** क्रियाः। यत्कर्तव्यं तदनया सहेति वचनात् तासां साहित्यबोधनेन नित्यमपरितोषादश्रद्धाकृतत्वेन फलराहित्यमिति ॥५६॥

(७) **मणिरामः।** स्त्रीणां पूजनफलमाह **यत्रेति** ॥५६॥

(८) **गोविन्दराजः।** **यत्रेति।** यस्मिन् कुले पित्रादिभिः स्त्रियः पूज्यन्ते तत्र **देवताः** प्रसीदन्ति। यत्र पुनरेता **न पूज्यन्ते** तत्र देवताप्रसादाभावात् यागादिक्रियाः **सर्वा निष्फला** भवन्तीति ॥५६॥

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ॥
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा ॥ ५७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **जामयः** कुलस्त्रियः। **तत्कुलं** कुटुम्बसमुदायः ॥५७॥

(३) **कुल्लूकः।** जामिः स्वसृकुलस्त्रियोरित्या**भिधानिकाः।** यस्मिन्कुले भगिनीगृहपतिसंवर्धनीयसन्निहितसमपिण्डस्त्रियश्च पत्नीदुहितृस्नुषाद्याः परितापादिना दुःखिन्यो भवंति **तत्कुलं** शीघ्रं निर्धनी भवति, दैवराजादिना च पीडयते। यत्रैता न शोचन्ति तद्धनादिना नित्यं वृद्धिमेति। **मेधा[1]तिथि-गोविन्दराजौ** तु नवोढा दुहितृस्नुषाद्या जामय इत्याहतुः ॥५७॥

(४) **राघवानन्दः।** **जामयः** भ्रातृपत्नीस्वसृपत्नीदुहितृस्नुषाद्याः सभर्तृकाः परिभवादिना दुःखिताः **शोचन्ति अश्रूणि** मुञ्चन्ति। व्यतिरेके गुणमाह **नेति।** **तत्कुलम्** ॥५७॥

(५) **नन्दनः।** **जामयः** स्वसारः ॥५७॥

(६) **रामचन्द्रः।** **यत्र** यस्मिन्कुल **एता** जामयो न **शोचन्ति तत्कुलं** हि निश्चयेन **सर्वदा वर्धते** ॥५७॥

---

1. श्लोकस्यास्य मेधातिथिव्याख्याऽस्मदीयादर्शे न लभ्यते। **सम्पादकाः।**

(७) **मणिरामः**। अपूजने निन्दामाह **शोचन्तीति**। **जामयः** भगिन्यः स्वकुल-स्त्रियश्च ।।५७।।

(८) **गोविन्दराजः**। **शोचन्तीति**। यस्मिन् कुले नवोढा दुहितृस्नुषाद्याः सशोका भवन्ति तत्कुलं क्षिप्रमेव **विनश्यति**। यत्र पुनरेताः शोकार्ता न भवन्ति तत् सर्वकालं वृद्धिमेति ।।५७।।

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ।। ५८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गेहानि** स्थानानि ।।५८।।

(३) **कुल्लूकः**। **यानि गेहानि** भगिनीपत्नीदुहितृस्नुषाद्या अपूजिताः सत्योऽभिश-पन्तीदमनिष्टमेषामस्त्विति तान्यभिचारहतानि धनपश्वादिसहितानि **नश्यन्ति** ।।५८।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच-**जामय इति कृत्या** अभिचारास्ताभिर्हतानीव ।।५८।।

(५) **नन्दनः**। **कृत्या**ऽभिचारक्रिया ।।५८।।

(७) **मणिरामः**। अदृष्टान्तदोषमाह **जामय** इति ।।५८।।

(८) **गोविन्दराजः**। **जामय इति**। यानि गृहाणि न नवोढादुहित्राद्याश्च **अपूजिताः** सत्यो(द्यो)ऽ**भिशपन्ति तानि** अभिचारविशेष**हतानीव** सर्वनाशं **नश्यन्ति**।

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ।।५९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **उत्सवेषु** विवाहादिषु। **सत्कारेण** वाचिकप्रशंसया। **सत्कारेष्विति** पाठे इतरेषां संमाने प्रकृत इत्यर्थः ।। ५९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यस्मादेवं **तस्मात्**कारणा**देता भूषणाच्छादनाशनैर्नि**त्यं **सत्कारेषु** कौमुद्यादिषूत्सवेषूपनयनादिषु समृद्धिकामैर्नृभिः सदा पूजनीयाः ।। ५९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **तस्मादेता जामयो भूतिकामै**रैश्वर्यकाङ्क्षिभिः। **सत्कारेषु** बान्धवादीनां पूजासूत्**सवेषु** विवाहादिषु ।। ५९ ।।

(५) **नन्दनः**। उक्तमर्थं निगमयति **तस्मादिति**। यत एवमतः कन्याया भूषणाद्यर्थं वराद्धनादानमविरुद्धम् ।। ५९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **सत्कारेषु** स्वसृकुलस्त्रीणां **उत्सवेषु** कौमुद्यादिषु विवा-हादिषु ।। ५९ ।।

(७) **मणिरामः**। **संस्कारेषु** उपनयनादिषु। **उत्सवेषु** कौमुद्यादिषु ।। ५९ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** यस्मादेवं **तस्मात्-एताः सदा**ऽभ्यर्च्याः इति। **भूतिकामैर्नरैर्नित्यं संकरेषूत्सवेषु च।** तस्मात्कारणात् एताः संकरेषु कौमुदीमहानवम्यादिषु उपनयनादिषु च सर्वकामैः मनुष्यैः आभरणवस्त्रभोजनैः **नित्यं** अभिपूजनीयाः ।।५९।।

सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ।।६०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **कुले** गृहे ।। ६० ।।

(३) **कुल्लूकः।** **भार्यया** भर्त्रा इति हेतौ तृतीया, यत्र कुले **भार्यया भर्ता** प्रीतो भवति स्त्र्यन्तराभिलाषादिकं न करोति **भार्या** च स्वामिना प्रीता भवति तस्मिन्कुले चिरं श्रेयो भवति। कुलग्रहणान्न केवलं भार्यापती एवं पुत्रपौत्रादिसंततिः श्रेयोभागिनी भवति ।। ६० ।।

(४) **राघवानन्दः।** संप्रति दम्पत्योः स्नेहमलङ्करोति **संतुष्ट** इति त्रिभिः। **भर्त्रा भार्या** संतोषिता **यस्मिन्** तत्र **कुले** एतत्तयोः संतोषरूपम् ।। ६० ।।

(५) **नन्दनः।** भूषणाच्छादनादिभिः स्त्रीणां पूज्यत्वे हेत्वन्तरं श्लोकत्रयेणाह **संतुष्ट इति** ।। ६० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **संतुष्टो भार्यया भर्ता** स्त्र्यन्तराभिलाषी न। हेतौ तृतीया। यस्मिन्कुल एतदानुकूल्यं **तत्र** तस्मिन्कुले **कल्याणं** वर्धते ।। ६० ।।

(७) **मणिरामः।** सन्तुष्ट इत्यादिश्लोकचतुष्टयं स्पष्टम् ।। ६० ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **सन्तुष्ट इति।** **यस्मिन् कुले** स्वभार्यया हेतुभूतया नित्यं **भर्ता** निवृत्ताभिलाषः **भार्या**पि च यत्र **नित्यं** स्व**भर्त्रा** हेतुभूतेन अनुपजातनरान्तराभिलाषा तत्राविचलं मङ्गलं भवति ।। ६० ।।

यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।।
अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ।।६१।।

[यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतम् ।।]

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **न रोचेत** पुरुषस्य नाभिलाषं जनयति। **प्रजननं** संततिः ।। ६१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** दीप्त्यर्थोऽत्र रुचिः। **यदि स्त्री** वस्त्राभरणादिना शोभाजनकेन दीप्तिमती न स्यात्तदा स्वामिनं पुनर्न हर्षयेदेव। हिशब्दोऽवधारणे, अप्रहर्षात्पुनः स्वामिनः **प्रजननं** गर्भधारणं न संपद्यते ।। ६१ ।।

(४) **राघवानन्दः। स्त्री न रोचेत** भर्त्रे इति शेषः। **प्रजनः** पुत्रः। अरुच्या तस्यामगमनात्॥ ६१॥

(५) **नन्दनः। न रोचेत** पुंसे॥ ६१॥

(६) **रामचन्द्रः।** हिर्निश्चये, **स्त्री यदि न रोचेत स्त्री पुमांसं न प्रमोदयेत्** पुंसोऽप्रमोदात्**प्रजनं** जननं न **प्रवर्तते**॥ ६१॥

(७) **गोविन्दराजः। यदीति। यदि स्त्री** सुगन्धलेपनादि कान्तिमती न **भवेत्** तदा भर्तारं **न** प्रहर्षयेत्। भर्तुः अप्रहर्षाच्च गर्भग्रहणं न भवति॥ ६१॥

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम्॥
तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते॥६२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। रोचमानायां** भूषणादिना दीप्यमानायाम्। **रोचते** शोभते॥ ६२॥

(३) **कुल्लूकः।** स्त्रियां मण्डनादिना कान्तिमत्यां भर्तृस्नेहविषयतया **परपुरुष**संपर्कविरहात्तत्कुलं दीप्तं भवति। तस्यां पुनररोचमानायां भर्तृविद्विष्टतया **नरान्तर**संपर्कात्सकलमेव कुलं मलिनं भवति॥ ६२॥

(४) **राघवानन्दः।** अत्रार्थवादः **स्त्रियामिति। सर्वं** प्रजनप्रमोदादि॥ ६२॥

(५) **नन्दनः। स्त्रियां** पुंसे **रोचमानायां सर्वं** तत्कुलं जगते **रोचते**। यत एवं तस्मादपि कन्या भूषयितव्या। भूषणार्थज्ञातिभिर्वराद्धनादानं न दोषावहमिति स्थितम्॥ ६२॥

(६) **रामचन्द्रः। स्त्रियां रोचमानायां** सक्तायां भूषणादिना दीप्यमानायां **कुलं रोचते** उज्ज्वलं भवति॥ ६२॥

(७) **गोविन्दराजः।** किंच **स्त्रियां तु रोचमानायामिति।** स्त्रियां वेषादिना कान्तिमत्यां भर्तृमनोहरतया परपुरुषसंपर्काभावात् तत्कुलमुज्ज्वलं भवति। **तस्यां** पुनररोचमानायां भर्तृद्विष्टतया नरान्तरसंकल्पतः सकलमेव कुलं मलिनीभवति॥ ६२॥

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च॥
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च॥६३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कुत्सितैर्विवाहैः** स्ववर्णनिषिद्धैः **क्रियालोपैः** कर्तव्यतानाचरणैः। **ब्राह्मणातिक्रमेण**धिक्षेपादिना एतैर्विनश्यन्ति कुलतां त्यजन्ति॥ ६३॥

(३) **कुल्लूकः।** आसुरादि**विवाहै**र्यथावर्णनिषिद्धैर्जातकर्मादि**क्रियालोपैर्वेदापाठेन ब्राह्मणापूजनेन** प्रख्यातकुलान्यपकर्षं गच्छन्ति॥ ६३॥

(४) **राघवानन्दः**। शुल्कदानेन उद्वाहनिन्दनं प्रकृतं तत्रैव प्रासंगिकमाह **कुविवाहैरिति** त्रिभिः। आसुरराक्षसादिविवाहैः। **क्रियालोपैश्च** क्रिया जातकर्मादिः। **ब्राह्मणानामतिक्रमेण** तिरस्कारादिना। **अकुलतां** अप्रशस्तकुलताम् ॥ ६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। त्रिभिः **कुविवाहै**रासुरादिभिः ॥ ६३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **कुविवाहैरिति**। आसुरादिविवाहसंस्काराभाव-वेदानध्ययन-ब्राह्मणापूजनैः प्रख्यातकुलान्यपकर्षं यान्ति। तस्मादेतत्परिहरणीयम् ॥ ६३ ॥

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ॥
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥६४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **शिल्पादिभिस्तु** कुलान्यकुलतामल्पकुलतां यान्ति। **यानि च** मन्त्रतो वेदतो हीनान्यल्पवेदाध्येतृणि। **शिल्पेन** शिल्पजीवनेन **व्यवहारेण** ऋणदानादि-जीविकया। **शूद्रापत्यैः केवलैः** कृत्स्नैः सवर्णविवाहे सत्यपि शूद्रापत्यमात्रोत्पत्त्या। **गोभि**र्गोरूपै**रश्वै**रश्वरूपैर्यानैः ॥ ६४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। चित्रकर्मादिशिल्पेन कलया धनप्रयोगात्मक**व्यवहारेण केवल-**शूद्रापत्येन **गवाश्वरथक्रयविक्रयादिना कृषिराजसेवाभ्यां कुलानि** विनश्यन्तीत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ६४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **शिल्पेन** चित्रकर्मादिना। **व्यवहारेण** क्रयविक्रयऋणादि-दानेन। **शूद्रापत्यैरिति** पूर्वनिषेधानुवादः। स्वपुत्राभावाद्दासदासीपुत्रैर्वा। केवलशब्द-प्रयोगात् गोभिरित्यादिभिर्विक्रीतैः अनुपयुक्तैर्वा। **कृष्या** केवलया। **राजोपसेवया** सततमिति शेषः ॥ ६४ ॥

(५) **नन्दनः**। प्रशस्ता निन्दिताश्च विवाहा उक्ताः। तेषु निन्द्या न केवल-मुद्वोढुरेव दोषावहाः, किंतु तत्कुलविनाशहेतवश्चेत्याह **कुविवाहैरिति**। क्रियालोपादयो दृष्टान्तार्था वेदानध्ययनमेष दुष्टकरमिति प्रसङ्गाच्छ्लोकद्वयेनाह **शिल्पेनेति**। **शिल्पेन** छत्रादिनिर्माणेन। **व्यवहारेण** वाणिज्येन। **केवलै**स्त्रैवर्णिकस्त्रीपुत्ररहितैः। **यानै**र्यान-भूतैर्गवामुष्ट्राणां च यानभूतानामारोहणेनेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **शिल्पेन व्यवहारेण** धनप्रयोगेण **शूद्रापत्यैश्च** शूद्रायामपत्यो-त्पादनैः **गोभि**र्गवां विक्रयणादिभिः ॥ ६४ ॥

(७) **मणिरामः**। कुलनाशकानाह **शिल्पेनेति** द्वाभ्याम्। **शूद्रापत्यैश्च केवलैः** केवलशूद्राविवाहेन। गवादिभिः क्रयविक्रयादिना कुलान्याशु विनश्यन्तीत्युत्तरेणा-न्वयः ॥ ६४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **शिल्पेन व्यवहारेणेति**। **अयाज्ययाजनैश्चेति**। चित्र-कर्मादिशिल्पधनप्रयोग-केवलशूद्रापत्य-गवाश्वरथक्रयविक्रयादि-कृषिराजसेवा-व्रात्यादि-याज-नयागादिकर्माभाव-शुद्धिमन्त्रानध्ययनैः क्षिप्रमेव कुलान्यपकर्षं यान्ति ॥ ६४–६५ ॥

अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ।।६५।।

(३) **कुल्लूकः। अयाज्य**व्रात्यादि**याजनैः कर्मणां** श्रौतस्मार्तादीनां **नास्तिक्येन** शास्त्रीयफलवत्कर्मसु, फलाभावबुद्धि**र्नास्तिक्यम्**, वेदाध्ययनशून्यानि **कुलानि** क्षिप्रमपकर्षं गच्छन्ति। अत्र च विवाहप्रकरणे विवाहनिन्दाप्रसङ्गेन क्रियालोपादयो निन्दिताः। निन्दया चैतन्न कर्तव्यमिति सर्वत्र निषेधः कल्प्यते ।। ६५ ।।

(४) **राघवानन्दः। नास्तिक्येना**श्रद्धया। **कर्मणां** श्रौतस्मार्तानां त्यागेन। मन्त्रत आवश्यककर्मोपयुक्तगायत्र्यादि**मन्त्रैर्हीनानि** ।। ६५ ।।

(५) **नन्दनः। कर्मणां नास्तिक्येन** पुण्यपापफलाभावनिश्चयेन। **एतैः** शिल्पादिभिः। **कुलानि मन्त्रतो हीनानि** वेदकुलतां **यान्ति** न तु मन्त्रयुक्तानीति ।। ६५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यानि कुलानि मन्त्रतो** वेदतः। **हीनानि** ।। ६५ ।।

(७) **मणिरामः।** फलवत्कर्मसु फलाभावबुद्धिः **नास्तिक्यम्** ।। ६५ ।।

(८) **गोविन्दराजः** ।। ६५ ।।

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ।।६६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्र मन्त्रपाठसमृद्धौ दोषान्तराणामपि मन्दता भवतीत्याह **मन्त्रतस्त्विति। कुलसंख्यां** कुलगणनां यान्ति **कर्षन्ति** आकर्षन्ति ।। ६६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** इदानीं क्रियालोपादिगतप्रासङ्गिककुलनिन्दानुप्रसक्त्या कुलोत्कर्षमाह **मन्त्रेति**। यद्यपि धनेन कुलमिति लोके प्रसिद्धं तथाप्यल्पधनान्यपि कुलानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानप्रसक्तान्युत्कृष्टकुलगणनायां गण्यन्ते, महतीं तु ख्यातिमर्जयन्ति ।। ६६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** उत्कर्षवैपरीत्ये गुणमाह **मन्त्रतस्त्विति। समृद्धानि** मन्त्रतदर्थज्ञानादियुक्तानि। **कुलसङ्ख्यां** महत्कुलत्वेन सङ्ख्यायन्ते। अनियत्तां **कर्षन्ति** अर्जयन्ति ।। ६६ ।।

(५) **नन्दनः।** यत एवं ततो मन्त्रसमृद्धावादरः कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाह **मन्त्रतस्त्विति** ।। ६६ ।।

(७) **मणिरामः।** इदानीं कुलोत्कर्षहेतुमाह **मन्त्र इति। कुलसङ्ख्यां** उत्कृष्टकुलगणनामध्ये **गच्छति** गण्यते। **कर्षति** अर्जयन्ति ।। ६६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। मन्त्रत इति।** यद्यपि धनेन कुलमिति प्रवादः। तथापि वेदाध्ययनावबोधतदर्थानुष्ठानयुक्तानि पुनः कुलानि अल्पधनान्यपि उत्कृष्टकुलमध्ये

गुण्यतां प्राप्नुवन्ति महतीं ख्यातिमर्जयन्ति। विवाहप्रसंगेन प्रसक्तानुप्रसक्तिकयै-तत्सर्वमुक्तम् ।। ६६ ।।

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि।
पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही ॥६७॥

(१) **मेधातिथिः**। अतिक्रान्तं विवाहप्रकरणम्। कृतो विवाहो यस्मि**न्नग्नौ** तत्र **कुर्वीत गृह्यं कर्म,** अग्निसाध्यमष्टकापार्वणश्राद्धहोमादि गृह्यस्मृतिकारैरुक्तम्। **पञ्चयज्ञा** वक्ष्यमाणास्तेषां विधानमनुष्ठानम्, तस्मिन्नेवाग्नौ। "यद्यप्यविशेषेण पञ्च-यज्ञविधानमित्युक्तं तथापि वैश्वदेवहोमोऽग्निसाध्यः, उदकतर्पणादौ तु न किंचिदग्निना कार्यम्। कथं तर्हि निर्देशोऽग्नौ पञ्चयज्ञविधानं कार्यमिति?"

केचिदाहुरेकाऽपि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते। तस्मात्पञ्चयज्ञैकदेशे पञ्चयज्ञशब्दः प्रयुक्तः। अथवा **पञ्चयज्ञविधानमि**त्यत्राग्नाविति न संबध्यते। वैश्वदेवहोमस्य पूर्वेणै-वाग्न्यधिकरणस्य सिद्धत्वात्। एवं सम्बन्धः क्रियते—'गृही तु पञ्चयज्ञविधानं कुर्यात्'। **अग्नौ** तु **वैवाहिके** गृह्यकर्मपक्तिं **चान्वाहिकी**मग्नावित्यपेक्ष्यते।

गृहशब्दो दारवचनः। **गृही** तु स कृतदारपरिग्रहो भार्याद्वितीय इदमिदं कुर्यादिति। विवाहे चाग्निः कैश्चिद्गृह्यकारैररणिनिर्मन्थनादाधातव्य इत्युक्तम्। अपरैर्यतः कुत-श्चिद्दीप्यमानमानीय होतव्यमिति। अनेन तस्मिन्गृह्यमिति वचनेन धारणमग्नेरर्थादुक्तं भवति।

अत्र केचिदाहुः—"शूद्रस्यापि वैवाहिकाग्निधारणमस्ति, तस्यापि पाकयज्ञाधि-कारात्। न चात्र जातिविशेष उपात्तः, केवलं 'गृहीति' श्रुतम्। शूद्रोऽपि गृही, तस्यापि दारपरिग्रहस्योक्तत्वात्। एतदेवान्यत्र पठितं 'कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही' (याज्ञ० १-९७) इति।

अत्रोच्यते—'गृह्यं कर्म वैवाहिकोऽग्नाविति' श्रुतम्। न च 'गृह्यं' नाम किंचि-त्कर्मास्ति। तत्र गृह्यस्मृतिकारोक्तं 'गृह्यमिति' लक्षणया मन्तव्यम्। गृह्यकारैश्च त्रैवर्णिकानामेव कर्माम्नातं, न शूद्रस्य। "उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्याम" इति। उक्तानुकीर्तनस्य एतदेव प्रयोजनं 'येषामेव वैतानिकेष्वधिकारस्तेषामेव गृह्ये-ष्विति', न पुनर्यथाऽन्यैर्व्याख्यातं तद्धर्मप्राप्त्यर्थम्। तादर्थ्ये हि विवक्षिते 'तस्याग्नि-होत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति' नावक्ष्यत्। न च गृहे भवं गृह्यमिति युक्तम्। शालावचनो गृहशब्दो दारवचनो वा? । न तावत्कस्यचित्कर्मणः शालाऽधि-करणत्वेन विशेषतः समाम्नाता यद्गृह्यमित्यनूद्य गृहिणो विधीयेत। यदपि गृहसं-स्कारकं वास्तुपरीक्षादि तदपि त्रैवर्णिकानामेव न शूद्रस्य। अथ दारवचनस्तत्रापि गृहीत्यनेनैव गतत्वान्न किंचित्।

यदपि स्मृत्यन्तरं (याज्ञ. १.९७) "कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही। दायकालाहृते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्निषु" इति, अत्रापि किंचित्स्मार्तमिति विशेषानुपादानादन्यसापेक्षतैव। न हि सर्वमग्नौ स्मार्तं कर्म संभवति। न च होमविषयत्वे प्रमाणमस्ति। न ह्यवश्यमग्न्यधिकरण एव होमः। तस्माद्गृह्यकारोक्तं **गृह्यमिति** वक्तव्यम्। एते हि स्मृतिगृह्यकारविहितं कर्मानुवदतः। तथा च कुतः शूद्रस्याग्निपरिग्रहः। किं च "श्रौतं वैतानिकाग्निषु" इति अपरं तत्राम्नायते, तत्र अवश्यमयं त्रैवर्णिकविषय एषितव्यः। स एव पूर्वत्र चातुर्वर्ण्यपर उत्तरत्र त्रैवर्णिकपर इत्येकस्य शब्दस्य तात्पर्यभेदोऽभ्युपगतः स्यात्। न चाभेदे संभवति भेदो न्याय्यः। अन्वहं भवाऽऽन्वाहिकी। प्रतिदिवसं यः पाको भुक्त्यर्थः स तस्मिन्नेवाग्नौ कर्तव्यः॥ ६७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **वैवाहिके** यत्राग्नौ लाजहोमः कृतस्तस्मिन् **गार्ह्यं** गृह्योक्तं विवाहोत्तरकालीनं स्वकीयं कर्म नित्यनैमित्तिकशान्तिकपौष्टिकरूपम्। **पञ्चयज्ञविधानं** गार्ह्यत्वेऽपि पृथगुक्तम्। प्रवसता ऋत्विगादिभिर्गृह्याग्नावेव तत्कर्तव्यमित्येतदर्थम्। पञ्चयज्ञपदं वैश्वदेवमात्रपरम्। **पक्तिं** स्वान्नपाकं। **गृही** गृहे निवसन्॥६७॥

(३) **कुल्लूकः**। विवाहप्रकरणमतिक्रान्तम्। इदानीं वैवाहिकाग्नौ संपाद्य महायज्ञविधानं चेति वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं महायज्ञाद्यनुष्ठानमाह **वैवाहिक इति**। विवाहे भवो **वैवाहिकः**। आध्यात्मिकादित्वाट्ठञ्। तस्मिन्नग्नौ गृह्योक्तं कर्म सायंप्रातर्होमाष्टकादि यथाशास्त्रमग्निसंपाद्यं च पञ्चमहायज्ञान्तर्गतवैश्वदेवाद्यनुष्ठानं प्रतिदिनसंपाद्यं च पाकं गृहस्थः कुर्यात्॥ ६७॥

(४) **राघवानन्दः**। विवाहस्य प्रासंगिकमुक्त्वा यदुद्दिश्य कृतं तदाह **वैवाहिक इति**। विवाहकाले भवो **वैवाहिकः** आवसथ्याख्यः तस्मिन्। **गृह्यं** सायंप्रातर्होमाष्टकापार्वणश्राद्धादिहोमं च। विवाहोत्तरकालीनो भिन्नः 'श्रौतः जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीते'ति श्रुतेः। **पञ्चयज्ञानां** तर्पणादीनां यदेकदेशो वैश्वदेवाख्यस्तस्यैव **विधानमनुष्ठानाख्यं** तदग्नौ **कुर्वीत**। **पक्तिं** पाकं। **आन्वाहिकीं** प्रतिदिननिष्पाद्याम्॥ ६७॥

(५) **नन्दनः**। अथ गृहस्थधर्मः प्रस्तूयते **वैवाहिक इति**। विवाहो यस्मिन्कृतः स वैवाहिकोऽग्निरौपासनाग्निः **गार्ह्यं कर्म**ाक्षतहोमपाकयज्ञादिकम्। भूतमनुष्यब्रह्मयज्ञानामग्नौ करणमग्निसमीपे करणम्॥ ६७॥

(६) **रामचन्द्रः**। अथ वैश्वदेवविधिः। **वैवाहिकेऽग्नौ गार्ह्यं** गार्ह्यसंज्ञं **कर्म यथाविधि कुर्वीत** कुर्यात्। **पञ्चयज्ञविधानं** च वैश्वदेवसंज्ञं कुर्यात् **पक्तिं** स्वान्नपाकं गृहधर्मपक्तिं। **आन्वाहिकीं** प्रतिदिवसं **गृही** कुर्यात्॥ ६७॥

(७) **मणिरामः**। विवाहप्रकरणं व्यतीतम्। महायज्ञविधानमाह **वैवाहिक इति**। विवाहे भवो वैवाहिकः तस्मिन्नग्नौ **गृह्यं कर्म** सायंप्रातर्होमादि **पञ्चयज्ञविधानं च** पञ्चयज्ञान्तर्गतवैश्वदेवाद्यनुष्ठानं च। **पक्तिं चान्वाहिकीं** प्रतिदिनं संपाद्यं पाकं **गृही** गृहस्थः। तस्मिन्नग्नौ कुर्यादित्यर्थः॥ ६७॥

(८) गोविन्दराजः। **वैवाहिक इति**। अष्टकादि गृह्योक्तं कर्म यथाशास्त्रं वक्ष्यमाणपञ्चयज्ञानुष्ठानं चाग्निसंपाद्यं प्रात्यहिकं पाकं विवाहभवेऽग्नौ गृहस्थः कुर्वीत ॥ ६७ ॥

पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः॥
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥६८॥

(१) **मेधातिथिः**। पञ्चयज्ञविधेरधिकारनिर्देशोऽयम्। सूना इव सूनाः। मांसविक्रयार्थपशुवधस्थानमापणादयो वा मांसस्योत्पादकतयाऽनुष्ठीयमानाः, पापहेतवः। एवं चुल्ल्यादयोऽपि पापहेतुत्वादध्यारोपेण सूनासमाः। न हि तेषां शास्त्रप्रतिषेधः साक्षात्। नापि सामान्यः कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति। न हि तापघाताय कस्यचिन्न स्पृहा स्यात्। न काचित्तत्साध्यक्रिया दृश्यते या वचनान्तरेण निषिद्धा। न चास्मादेव वचनात्प्रतिषेधानुमानम्, उत्तरेणैकवाक्यनावगमात्। प्रतिषेधपरत्वे वाक्यभेदः स्यात्। किं चैतत्पदार्थसाध्यामर्थक्रियां यः पदार्थान्तरेण साधयेत्तस्याप्राप्तिपञ्चयज्ञानाम्। न च लक्षणान्युक्तानि येन तत्समानकार्यस्यान्यस्यापि प्रतिषेध उच्येत। यो वा परकीयमन्नमद्यात् नद्यादावुदकार्थे कुर्यात् न तस्यैते यज्ञाः स्युः। यदि च चुल्ल्यादीनां निषेधोऽभिप्रेतः स्यात्तदा प्रतिषेधार्थीयमेव पदमधीयीत किमनुमानेन। स्वशब्दाद्धि बलीयसी प्रतिपत्तिः। प्रायश्चित्तार्थत्वे त्वेकादशेऽभिधानं युक्तम्। निषेधैरेवाननुष्ठानमेव स्यात्। अपरिहार्यत्वाच्च चुल्ल्यादीनामशक्यो निषेधः। असति च निषेधे कुतः प्रायश्चित्तम्? । तस्मान्न दोषविघातार्थे पञ्चमहायज्ञाः। किं तर्हि? नित्यसम्बन्धेषु चुल्ल्यादिधारणेऽपि तद्दोषः तन्निष्कृत्यर्थतया नित्यार्थतया नित्यत्वं यज्ञानामाह।

बध्यते। आदिवर्ण वेत्येतद्ग्रन्थोऽष्ठ्यं पठ्यते। हन्यते दुष्कृतेन, शरीरधनादिना नाश्यते। सम्बध्यते वा पापेन—परतन्त्रीकरणं वा बध्नातेरर्थः। **वाहयन्**। स्वकार्ये व्यापारणं 'वाहनम्'। यस्य चुल्ल्यादेर्यदौचित्यप्राप्तं स्वसाध्यं कार्यं तत्ताभिः कुर्वन्वाहयन्नित्युच्यते। **चुल्ली** पाकस्थानं भ्राष्ट्रादि। **पेषणी** दृषदुपलौ वा। **उपस्करो** गृहोपयोगि भाण्डं कुण्डकटाहादि। **कण्डनी** यया व्रीह्यादि कण्ड्यते। **कुम्भो** जलाधारः॥ ६८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **सूनाः** प्राणिघातस्थानानि। **चुल्ली** पाकेन माषादिबीजानां प्ररोहशक्तिप्रतिबद्धजीवनत्यागहेतुत्वात्। एवं **पेषणी** पेषणशिला पेषणेन। उपकिरत्यशुद्धानीति उपस्करोऽवस्करहेतुः संमार्जनी, भूयिष्ठपिपीलिकादिहिंसाहेतुः। **कण्डन्युलूखलं** वितुषीकरणात्। उदकुम्भो जलाशयस्थजन्तूनामुद्धरणेन घातनात्। **बध्यते** पापेन निबध्यते **वाहयन्** प्रवर्तयन्॥ ६८॥

(३) **कुल्लूकः**। पशुवधस्थानं सूना। सूना इव सूना हिंसास्थानगुणयोगाच्चुल्ल्यादयः पञ्च, **गृहस्थस्य** हिंसाबीजानि हिंसास्थानानि **चुल्ल्युद्राहनी पेषणी** दृषदुपलात्मिकोपस्करो गृहोपकरणकुण्डसंमार्जन्यादिः। **कण्डन्युलूखलमुसले**। **उदकुम्भो** जलाधारकलशः याः स्वकार्ये योजयन्पापेन संबध्यते॥ ६८॥

(४) **राघवानन्दः**। यदुद्दिश्य पञ्चयज्ञास्तन्नामसङ्ख्यामाह **पञ्चसूनेति द्वाभ्यां**। सूना हिंसा तद्योगाच्चुल्ल्यादयः। तत्रोखा **चुल्ली** तथा पेषणी सपुत्राशिला। **उपस्करः** संमार्जन्यादिः। **कण्डनी** उलूखलमुसलादि। **उदकुम्भो** जलपूर्णकलशादिः। **वाहयन्**स्वकार्येणैता योजयन् **बध्यते** संबध्यते। प्राणिवधेनेति शेषः। **बध्यते** जन्तुरिति वा।। ६८।।

(५) **नन्दनः**। होमाभावात्पञ्चमहायज्ञानामवश्यकर्तव्यत्वे कारणं श्लोकद्वयेनाह **पञ्चेति**। सूद्यन्तेऽस्मिन्प्राणिन इति **सूना** हिंसास्थानमिति यावत्। **वाहयन्**प्रवर्तयन्बध्यते पाशेन।। ६८।।

(६) **रामचन्द्रः**। **गृहस्थस्य पञ्चसूनाः** प्रत्यहं **चुल्ली** चुल्लिः **पेषणी** पिष्टपेषणी **कण्डनी** मुसलोलूखलस्थानम्। **उदकुम्भं** कुम्भस्थानं। **उपस्करः** शूर्पादिः। याः सूना **वाहयन्**प्रवर्तयन्। **बध्यते** 'एतानि वाहयन् विप्रो बध्यते तु मुहुर्मुहु'रिति **यमः**।। ६८।।

(७) **मणिरामः**। **उपस्करः** गृहोपकरणकुण्डसंमार्जन्यादिः। **कण्डनी** उलूखलमुसले। यास्तु स्वकार्ये योजयन्। पापेन संबध्यते एतत्सर्वं गृहस्थस्य सूनास्थानम्, सूना इव सूना पशुवधस्थानमित्यर्थः।। ६८।।

(८) **गोविन्दराजः**। **पञ्चसूनेति**। पचनदृषत्शूर्पोलूखलाद्याः पञ्च गृहस्थस्य सूना इव घातनस्थानानि यानि स्वकार्ये योजयन् पापेन संबध्यते। एवं चास्मात् सूनावचनात् तासां निष्कृत्यर्थमिति च निष्कृतिवचनात् सूनादोषैर्न लिप्यत इति तद्दोषाभिधानात् अधर्महेतुत्वमासां तन्निष्कृत्यर्थत्वं महायज्ञानामित्यवसीयते, शास्त्रैकगोचरत्वात् धर्माधर्मयोः। न चैवं सति महायज्ञानामनित्यतापत्तिः देवतातिथिभृत्यानां ऋषयः पितरो देवता इत्येवमादिभिरेषां नित्यत्वप्रतिपादनात् सन्ध्योपासनवदुभयार्थत्वमेषाम्।। ६८।।

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः।।
पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम्।।६९।।

(१) **मेधातिथिः**। **तासां** चुल्ल्यादीनां सूनानां निष्कृत्यर्थे तदुत्पन्नदोषनिर्यातनार्थे **क्रमेणा**धिलेपनं चुल्ल्यास्तक्षणं पेषण्या इत्येवमादि'क्रमः'। **महर्षिभिः क्लृप्ताः** कर्तव्यतया स्मृताः **पञ्च महायज्ञाः**। प्रत्यहं **गृहमेधिनां** गृहस्थानाम्। गृहमेधिशब्दो गृहस्थाश्रमे वर्तते। **प्रत्यहमिति**। अनुपादानात्कालविशेषस्य, यावज्जीवमिति प्रतीयते। अतश्च नित्यत्वसिद्धिः। **महायज्ञा** इति कर्मनामधेयमेतत्।। ६९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। क्रमेण चुल्ल्यादिसूनानामध्यापनादीनि निष्कृत्यर्थानि।।६९।।

(३) **कुल्लूकः**। **तासां** चुल्ल्यादिस्थानानां यथाक्रमं **निष्कृत्यर्थ**मुत्पन्नपापनाशार्थं गृहस्थानां **पञ्चमहायज्ञाः** प्रतिदिनं मन्वादिभिरनुष्ठेयतया स्मृताः। एवं च निष्कृत्यर्थमित्यभिधानाद्धिंसास्थानत्वेन च कीर्तनात्सूनादोषैर्न लिप्यत इति वक्ष्यमाणत्वात्पञ्चसूनानां पापहेतुकत्वं पञ्चयज्ञानां च तत्पापनाशकत्वमवगम्यते। प्रत्यहमित्यभिधानात्प्रतिदिनं तत्पापक्षयस्यापेक्षितत्वात्सन्ध्यावन्दनादिवन्नित्यत्वमपि न विरुध्यते।। ६९।।

(४) **राघवानन्दः। क्रमेण** यथासंख्यं संख्यानतिक्रमेण। **निष्कृत्यर्थं** तत्तदुत्पन्न-पापनाशार्थं। **गृहमेधिनां** मेधा गृहोत्पन्ना हिंसा तया युक्तानां क्लृप्ताः कर्तव्यतयेति शेषः ।।६९।।

(५) **नन्दनः। तासां** सूनानां हिंसानामित्यर्थः ।। ६९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। तासां** पञ्चसूनानां सर्वासां क्रमेण **महर्षिभिर्निष्कृत्यर्थं** प्रायश्चित्तार्थं **पञ्च(महा)यज्ञाः क्लृप्ताः** कथिताः गृहमेधिनां प्रत्यहं अहरहः कुर्यादित्यर्थः ।। ६९ ।।

(७) **मणिरामः। तासां** चुल्ल्यादीनां **निष्कृत्यर्थं** उत्पन्नपापनाशार्थं, प्रत्यहमित्यनेन सन्ध्यावन्दनवत् पञ्चयज्ञानामपि नित्यत्वम् ।। ६९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। तासामिति। तासां** चुल्ल्यादीनां सूनानां यथाक्रमं **निष्कृत्यर्थं** तदुत्पन्नपापनिर्हरणार्थं **प्रत्यहं पञ्च महायज्ञाः** गृहस्थानां मन्वादिभिः स्मृताः ।। ६९ ।।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः, पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।।
होमो दैवो बलिर्भौतो, नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ।।७०।।

(१) **मेधातिथिः।** एषामयं स्वरूपविधिः। **अध्यापन**शब्देनाध्ययनमपि गृह्यते येन 'जपोऽहुत' इत्यत्र (श्लो० ७४) वक्ष्यति। न च जपोऽपि शिष्यानपेक्षते। सामान्येन च श्रुतं 'स्वाध्यायेनर्षिभ्य' इत्यृणावेदनश्रुतौ। अत उभे अध्यापनाध्ययने यथासंभवं **ब्रह्मयज्ञः। तर्पण**मन्नाद्येनोदकेन वेति वक्ष्यति (श्लो० ८२)। **होमो** वक्ष्यमाणाभ्यो देवताभ्योऽग्नौ। **बलिः** शिष्ट उलूखलादौ च। स **भौतः** भूतादिदेवताऽस्येति **भौतः।** नामधेयमेतत्कर्मविशेषस्य। दिवाचारिभ्यो भूतेभ्य इति हि तत्र बलिहरणं भूतशब्देन विहितम्। साहचर्यात्सर्व एष कर्मगणो भूतयज्ञशब्देनोच्यते। यथा चातुर्मास्येष्वेकं हविर्वैश्वदेवमामिक्षा कृत्स्नमेव च पर्व वैश्वदेवेन यजेतेति। बलिशब्दोऽनग्निहोमे वर्तते। देवेज्या बलिरिति स्मरन्ति।

अतिथीनां पूजनमाराधनं **नृयज्ञः।** "ननु च स्वाध्यायः कथं 'यज्ञः'?। न हि तत्र देवता इज्यन्ते नापि श्रूयन्ते। केवलं वेदाक्षराण्यविवक्षितार्थान्युच्चार्यन्ते। उक्तं चाम्नायशब्दाभ्यासे "केचिदाहुरनर्थकानीति"। सत्यम्। स्तुत्यां यज्ञशब्दो महच्छब्दश्च। अतिथिपूजायामपि भाक्तो यज्ञशब्दः। यद्यप्यतिथेर्देवतात्वं संभवति। तथाप्युत्पत्तौ भोजयेत्पूजयेदिति च श्रुतं नातिथिभ्यो यजेतेति। 'यथा पुरुषराजाय कर्म वा' इति।

एते पञ्चयज्ञा न युगपत्प्रयोज्याः, एकाधिकारासम्बन्धात्पृथगधिकारश्रवणात्। एकाधिकारसम्बन्धत्वे त्रिषु चतुर्षु वा कृतेषु न किंचित्कृतं स्याद्यावत्कृतं च न कृतम्। यथाऽऽग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयाजानां दर्शपूर्णमासयागानामेकद्वयनुष्ठाने नाधिकारसिद्धिः। यथाऽत्रैव वैश्वदेवहोमे स्विष्टकृदन्तानां देवतानां कस्याश्चिदन्तराये न होमाधिकारनिवृत्तिः। एकैकस्य चात्राधिकारः श्रुतः। 'स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात्' (श्लो० ७५)—— 'दैवे च नित्ययुक्तः

स्यादिति'। अधिकारपदानुषङ्गेण पृथक्प्रयोगः। आतिथ्ये चाधिकारान्तरं श्रुतं 'धन्यं यशस्यमिति'।

तत्र चत्वारः स्वाधीनाः, आतिथ्यं तु संनिहितेऽतिथौ। न चातिथिर्निमन्त्रयितव्यः, आतिथ्याभावात्। स्वयमुपस्थितो ह्यतिथिर्भवतीति वक्ष्यामः। तस्मात्पञ्चानामन्यतमानुष्ठाने इतरेषामननुष्ठानाद्यदि नाम प्रत्यवेयान्न तु कृतमकृतं भवति। अतोऽनग्निकत्वाद्वैश्वदेवेऽनधिकृतस्य स्वाध्यायोदकतर्पणादौ भवत्येवाधिकारः। अग्निपरिग्रहस्य च स्मृत्यन्तरे कालान्तरस्यापि श्रुतत्वान्नावश्यं विवाहे एव परिग्रहः। एवं हि स्मृतिः "भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा" इति।

"ननु चाकृतविवाहस्य दायकालमाधानं भविष्यति"। भवति ह्येतदेवं यद्याधानविधिः स्वार्थः स्यात्। अग्न्यर्थं त्वाधानम्। अग्निश्च कर्मार्थः। कर्माणि च भार्याद्वितीयस्य, न केवलस्य, श्रुतानि। यदपि कैश्चिद्गृह्यकारैः 'परमेष्ठिप्राणाग्निमाधाय श्राद्धं कुर्यादि'त्युक्तं भवति तदपि सभार्यस्यैव। स एवास्य दायकालः। न चानग्निकस्य श्राद्धं नास्ति। अनुपनीतस्यापि ह्येतद्विहितमन्यत्र स्वधानिनयनादिति। न च तस्याधानमस्ति, विदुषोऽधिकारादिदानीं चाविद्यत्वात्। श्राद्धं तु वचनान्निषादस्थपतिवद्यथाशक्ति कार्यमिति। पितृव्यादिनाग्निपरिग्रहे तु विदुषां संभवान्नावैद्यस्याधिकारः। अथ श्राद्धप्रकरण एवाग्न्याधानं विहितं "दा तदङ्गत्वेनाधाय निष्पन्ने श्राद्धे परित्यागो भविष्यति। केचित्तु स्मृत्यन्तरमुदाहरन्ति तलौकिकेऽप्यग्नौ वैश्वदेवहोमः कर्तव्यः"। शुष्कान्नैरपरे॥ ७०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अध्ययनस्य ब्रह्मचारिप्रकरणे विहितत्वाद**ध्यापनमपि** ब्रह्मयज्ञस्तत्रापि त्वध्ययनस्य संभवादिति दर्शयितुमुक्तम्। **तर्पणं** पितॄणां जलेनान्नेन वा। **होमो दैवो** यज्ञः॥ ७०॥

(३) **कुल्लूकः**। अध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते, "जपोऽहुत"मिति वक्ष्यमाणत्वात्। अतोऽ**ध्यापन**मध्ययनं च **ब्रह्मयज्ञः**। 'अन्नाद्येनोदकेन वे'ति **तर्पणं**'वक्ष्यति स **पितृयज्ञः**। अग्नौ **होमो** वक्ष्यमाणो देवयज्ञः। **भूतबलिर्भूतयज्ञः**। **अतिथिपूजनं** मनुष्ययज्ञः। अध्यापनादिषु यज्ञशब्दो महच्छब्दश्च स्तुत्यर्थं गौणः॥ ७०॥

(४) **राघवानन्दः**। तान् सलक्षणान् महायज्ञानाह **अध्यापनं** अध्ययनं च लक्षणया वेदाभ्यासस्यैव नित्यत्वात्। **होमो** गृह्याग्नौ **बलिः** भूतोद्देशेन उलूखलादौ होम इति **मेधातिथिः**॥ ७०॥

(५) **नन्दनः**। के पुनस्ते महायज्ञा इत्यपेक्षायामाह **अध्यापनमिति**। अध्ययनमेवाध्यापनम्। **तर्पणं** श्राद्धादीनामप्युपलक्षणम्॥ ७०॥

(६) **रामचन्द्रः**। पञ्चयज्ञानाह **अध्यापनमिति**। **अध्यापनं** ब्रह्मयज्ञसंज्ञं। **तर्पणं** जलान्नैः। **पितृयज्ञ**संज्ञः। **होमः** अन्वहं **दैवः**, लोकबलिः **भौतयज्ञः**। **अतिथिपूजनं नृयज्ञ**संज्ञः॥ ७०॥

(७) **मणिरामः**। पञ्चयज्ञस्वरूपमाह **अध्यापनमिति**। अध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते। **होमः** वैश्वदेवरूपः। **बलिः** भूतबलिः॥ ७०॥

(८) **गोविन्दराजः**। ते च **अध्यापनमिति**। 'जपोऽहुत' इति वक्ष्यमाणः। अध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते। स **ब्रह्मयज्ञः**। पितृतर्पणं **पितृयज्ञः**। अग्नौ होमो **दैवयज्ञः**। भूतबलिर्**भूतयज्ञः**। अतिथिभो(पू)जनं मनुष्ययज्ञः। एते वक्ष्यमाणाः कर्तव्यताविशेषा इह स्वरूपमात्रेण निर्दिष्टाः॥ ७०॥

पञ्चैतान्यो महायज्ञान्न हापयति शक्तितः॥
स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते॥७१॥

(१) **मेधातिथिः**। नित्यत्वमत्र विधीयते। अन्यदनूद्यते। विगुणा अप्येते यथाशक्ति कर्तव्याः। एतदपि नित्यत्वात्प्राप्तमेव। तस्माद्यथासम्भवं **शक्तित** इति। आद्यादित्वात्तसिः। **हापयतीति** प्रकृत्यर्थ एव, णिजर्थस्याविवक्षितत्वात्। अथवा हननं हा, संपदादित्वात् क्विप्; तामापयतीति ण्यत्, आप्नोतेः कर्तरि क्विप्, तदन्तात्प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच्। **न हापयति** न त्यजेदित्यर्थः। **स्वगृहे वसन्न**वश्यभाविनीषु सूनासु च न तत्पापेन संबध्यत इति प्रशंसा॥ ७१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **न हापयति** न त्यजति॥ ७१॥

(३) **कुल्लूकः**। **शक्तित** इत्येतद्विधानार्थोऽयमनुवादः। अनुकल्पेनापि यथासम्भवमेते कर्तव्याः। **हापयतीति** प्रकृत्यर्थ एवं छान्दसत्वाण्णिच्, जहातीत्यर्थः॥ ७१॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तानां स्तुतिनिन्दाभ्यां नित्यत्वख्यापनार्थमाह **पञ्चैतानिति** द्वाभ्यां। **न हापयति** न त्यजति॥ ७१॥

(५) **नन्दनः**। उक्तार्थोपसंहारार्थः श्लोकः **पञ्चैतानिति**। **न हापयति** न परित्यजति। **नित्यं गृहे वसन्न**प्यवर्जनीयाः॥ ७१॥

(६) **रामचन्द्रः**। **एतान्पञ्च महायज्ञान्यो** गृही **न हापयति** न त्यजति **सः गृहेऽपि वसन्नित्यं** पञ्च**सूनादोषैर्न लिप्यते**॥ ७१॥

(७) **मणिरामः**। **न हापयति** न जहाति। **शक्तितः** अनुकल्पेनापि यथासंभवमेते कर्तव्याः, न तु हातव्या इत्यर्थः॥ ७१॥

(८) **गोविन्दराजः**। **पञ्चेति**। **एतान् पञ्च महायज्ञान्** यो यथाशक्ति न जहाति स सर्वकालमपि गृहे वसन् चुल्ल्यादि**सूना**जनितैः पापैर्न संबध्यते॥ ७१॥

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति॥ ७२॥

(१) **मेधातिथिः**। अननुष्ठाननिन्दया प्रकृतविधिस्तुतिः। केचिच्चतुर्थ्या पठन्ति "देवतातिथिभृत्येभ्यः पितृभ्यश्चात्मने तथा। न निर्वपति पञ्चभ्यः।" इति। निर्वापो ह्यन्न

दानं, न तादर्थ्योपकल्पनमात्रम्। तत्सम्बन्धेन प्रधानत्वाच्चतुर्थी युक्ता। एतेभ्यो यः प्रत्यहं न **ददात्युच्छ्वसन्नपि** प्राणन्नपि श्वासप्रश्वासवानपि न **जीवति** मृत एव, जीवितफलाभावात्।

भृत्याश्चात्र "वृद्धौ तु मातापितराविति" (मनु. ११।१०) श्लोकनिर्दिष्टा वेदितव्याः, न दासाः, कर्मनिमित्तत्वात्तेभ्यो दानस्य। अथवा गर्भदासादयो वार्द्धके कर्मस्वशक्ता अपि नियमतो लक्ष्यन्ते। भरणं जीर्णगवादीनामवश्यमिति विभागे वक्ष्यामः। उक्तं च **गौतमेन** "भर्तव्यस्तेन क्षीणवृत्तिः"।

देवताभ्यश्च निर्वापोऽग्नौ होमः, स्थण्डिले च बलिहरणं तु वैश्वदेवेभ्यो दर्शपूर्णमासदेवताभ्य इव वा "अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि" इति सम्बन्धादन्यः को वाऽस्ति निर्वापः?। अतो देवताग्रहणेन गृहीतत्वाद्भूतानाम् पृथगुपादानम्।

आत्मग्रहणं दृष्टान्तः। यथाऽऽत्मनो भोजनेन विना नास्ति जीवितं तदर्थमन्नोपयोगोऽवश्यंभावी जीवितस्येष्टविषयत्वा'त्सर्वत एवात्मानं गोपायेदि'ति विधेश्च, एवं देवतादिभ्योऽपीति ।। ७२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। देवतानां देवयज्ञेन **न निर्वपति** न ददाति। **भृत्यानां** भूतानां। **आत्मनो** ब्रह्मयज्ञेन निर्वपति न ददाति। नात्मानं तत्फलबंधिनं करोति तस्य स्वाभ्युदयसाधनत्वादिति एवं पञ्चयज्ञा उक्ताः ।। ७२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **देवता**शब्देन भूतानामपि ग्रहणं। तेषामपि बलिहरणे देवतारूपत्वात्। **भृत्या** वृद्धमातापित्रादयोऽवश्यं संवर्धनीयाः 'सर्वत एवात्मानं गोपायेदि'ति श्रुत्यात्मपोषणमप्यवश्यं कर्तव्यम्। देवतादीनां पञ्चानां योऽन्नं न ददाति **स श्वसन्नपि** जीवितकार्याकरणान्न **जीवतीति** निन्दयाऽवश्यकर्तव्यता बोध्यते ।। ७२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **भृत्यानां** भूतानां बलिं। **आत्मन**श्चाध्ययनमिति शेषः। न **निर्वपति** नैतेभ्यो ददाति। भस्त्रादिवत् श्वसञ्जीवन्नपि न **जीवति**, जीवनोचितकार्याभावात् ।। ७२ ।।

(५) **नन्दनः**। अर्थप्राप्ताः पञ्चसूना अकुर्वन्नपि पञ्चमहायज्ञानामवश्यकर्तव्यत्वे कारणान्तरमाह **देवतेति**। देवतातिथिभूतानामिति पाठः। आत्मा ब्रह्मेति पर्यायस्तस्य निर्वापः पृथक्करणं प्रदानं यजनमिति यावत्। आत्मयज्ञो हि ब्रह्मयज्ञः, तथाहि ब्राह्मणं (शत. ब्रा.) "तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मन उपभृच्चक्षुर्ध्रुवा मेधा स्रुवः सत्यमवभृथः स्वर्गलोक उदयनीय" इति ।। ७२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। देवताशब्देनात्र ग्रहणं भूतानां एतेषां पञ्चानां यो **न निर्वपति स उच्छ्वसन्न जीवति** मृतक इत्यर्थः ।। ७२ ।।

(७) **मणिरामः**। **देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्चेति** पञ्चानां यः **न निर्वपति** अन्नं न ददाति **स उच्छ्वसन्नपि** जीवितकार्याकरणात् न जीवतीत्यर्थः। तथा चैतेषामन्नादिना भरणं पोषणं कर्तव्यमेव ।। ७२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। देवतातिथिभृत्यानामिति।** देवताशब्देन भूतानामपि ग्रहणम्, तेषामपि देवतात्वात्। तथा ऋषीणामपि देवतानामिति ग्रहणं तेषामपि देवतात्वस्मरणात्। भृत्याः। "वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः। अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत्।" इत्युक्त्वा एषां देवतादीनां पञ्चानां यो न ददाति सः प्राणान् धारयन्नपि **न जीवति** जीवितकार्याभावात्।। ७२।।

अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च।
ब्राह्म्यं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते।। ७३।।

(१) **मेधातिथिः।** एतैः शब्दैः कस्यांचिद्वेदशाखायामेतेषां विधानम्। अतः श्रुति-मूलतां पञ्चयज्ञविधानस्य दर्शयितुं तत्प्रसिद्ध्या पुनर्निर्दिशति।

यश्चाहुतादिशब्दैरुद्दिश्य तत्प्रकरणे वा कश्चिद्धर्मो विहित इह नोक्तः, सोऽपि ग्रहीतव्य इति संज्ञान्तरनिर्देशे द्वितीयं प्रयोजनम्। यथा ब्रह्मयज्ञश्राद्धोद्वाहपरिक्रियेत्यादि।। ७३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अहुतं चेत्यादि पञ्चयज्ञानां श्रौतं संज्ञान्तरम्।। ७३।।

(३) **कुल्लूकः।** नामभेदेऽपि वाक्यभेद इति दर्शयितुं पञ्चमहायज्ञानां मुन्यन्तर-कृतान्यहुतादीनि संज्ञान्तराण्यभिधेयानि तानि स्वयं व्याचष्टे।। ७३।।

(४) **राघवानन्दः।** एतानेव शास्त्रान्तरप्रणीतनामभेदेन कीर्तयति **अहुतं चेति।** संज्ञाभेदेऽपि न पदार्थभेद इत्याह **पञ्चयज्ञानिति।।** ७३।।

(५) **नन्दनः।** शास्त्रान्तरेषु विहितान्यहुतादीनि पञ्चमहायज्ञानामेव नामान्तराणि न कर्मान्तराणामित्यभिप्रायेणाह **अहुतमिति।।** ७३।।

(६) **रामचन्द्रः।** द्वाभ्यामाह **अहुतमिति। अहुतं प्रहुतं ब्राह्म्यं हुतं प्राशितं च** युक्तान्पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते।। ७३।।

(७) **मणिरामः।** पञ्च (महा) यज्ञानां नामान्तराण्याह **अहुतं चेति।।** ७३।।

(८) **गोविन्दराजः।** एवं चाकरणनिन्दया एषां नित्यतामाह **अहुतं च हुतं चेति।** उत्तरश्लोके एषां व्याख्यार्थो भविष्यति। एतानेव पञ्चमहायज्ञान् एभिर्नामान्तरैः मुनय आचक्षते। नाममात्रभेदो न वस्तुभेद इत्येतत्प्रतिपादयितुं संज्ञान्तरप्रदर्शनमेतत्।। ७३।।

जपोऽहुतो,' 'हुतो' होमः, 'प्रहुतो' भौतिको बलिः।
'ब्राह्म्यं हुतं' द्विजाग्र्यार्चा, 'प्राशितं' पितृतर्पणम्।। ७४।।

(१) **मेधातिथिः। योऽयमहुतो** नाम यज्ञ उक्तः स **जपो** वेदितव्यः। "स्वाध्याये-नार्चयेदृषीन्" इति श्रवणाद्वेदाध्ययनं जपार्थः। यद्वा मानसे व्यापारे स्मरणम्। उभयत्रापि जपतिः पठ्यते—व्यक्तायां वाचि मानसे चेति। अग्नौ होमो **हुतम्।** भूतबलिः **प्रहुतम्।**

यद्यप्ययं होमस्तथाप्यग्नौ बाहुल्येन होमानां प्रसिद्धेर्भूतयज्ञो न होम इत्याशङ्कायां प्रहुत इत्युक्तम्। प्रकर्षेणासौ होम इति स्तुत्या। द्विजाग्र्याणां ब्राह्मणानामर्चा **ब्राह्म्यं हुतम्** आतिथ्यकर्म **द्विजाग्र्यर्चा**।। ७४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **जपोऽहुतो** होमाभावात्। **हुतो** होमात् **प्रहुतः** प्रगतहुतः प्रेति प्रगतार्थे। ब्रह्मणि ब्राह्मणे हुतं **ब्राह्मं**। प्रकर्षेण विप्रैरश्यतेऽत्रेति **प्राशितम्**।। ७४।।

(३) **कुल्लूकः**। **अहुत**शब्देन ब्रह्मयज्ञाख्यो जप उच्यते। **हुत**शब्देन देवयज्ञाख्यो होमः। **प्रहुत**शब्देन भूतयज्ञाख्यो भूतबलिः। **ब्राह्महुत**शब्देन मनुष्ययज्ञाख्यो ब्राह्मणश्रेष्ठस्यार्चा **प्राशित**शब्देन पितृयज्ञाख्यं नित्यश्राद्धम्।। ७४।।

(४) **राघवानन्दः**। एतद्व्यनक्ति **जप इति**। **अहुत** इति च्छेदः। योऽयं पूर्वमहुतमित्युक्तः स **जपः** स्वाध्यायो वेदितव्य इत्यन्वयः। एवमुत्तरत्र। **ब्राह्मं** ब्रह्म ब्राह्मणज्ञातिस्तस्येदं तस्यैवातिथित्वात् **ब्राह्मं** हुतं तच्च **द्विजाग्र्यार्चे**त्यन्वयः। **पितृतर्पणं** नित्यश्राद्धस्याप्युपलक्षणम्।। ७४।।

(५) **नन्दनः**। तेषां तथात्वं दर्शयति **जपोऽहुत इति**। **जपो** ब्रह्मयज्ञः सोऽहुतसंज्ञः। **होमो** हुतसंज्ञः। **भौतिकी बलि**र्भूतयज्ञः। **द्विजाग्र्यार्चा** मनुष्ययज्ञः स ब्रह्महुतसंज्ञः। **पितृतर्पणं** पितृयज्ञः। स **प्राशित**संज्ञः।। ७४।।

(६) **रामचन्द्रः**। गायत्रीजपः। अहुतसंज्ञः। हुतं दैवः **होमः**। भूतबलिः **प्रहुत**संज्ञः विप्रार्चा **ब्रह्महुतं**। **पितृतर्पणं** नित्यश्राद्धं **प्राशित**संज्ञम्।। ७४।।

(७) **मणिरामः**। अहुतादीन् व्याचष्टे **जप इति**। **जपः** ब्रह्मयज्ञाख्यः। **होमः** वैश्वदेवाख्यः। **द्विजाग्र्यार्चा** मनुष्ययज्ञाख्यः। **पितृतर्पणं** नित्यशुद्धम् जलतर्पणं च।। ७४।।

(८) **गोविन्दराजः**। **जप इति**। अहुतशब्देन **जपो** ब्रह्मयज्ञाख्यः स्मृतः। **हुतश्च होमो** देवयज्ञः, **प्रहुतश्च भौतिको बलिः** भूतयज्ञः **ब्राह्मं हुतं द्विजाग्र्यस्य** ब्राह्मण**स्यार्चा** अतिथियज्ञः **प्राशितं** च **पितृतर्पणम्** पितृयज्ञः। यदि कथंचित् सकलमहायज्ञमहानुष्ठानासंपत्तिस्तदा।। ७४।।

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दैवे चैवेह कर्मणि।।
दैवकर्मणि युक्तो हि बिभर्तीदं चराचरम्।। ७५।।

(१) **मेधातिथिः**। यदुक्तं 'पञ्चसु महायज्ञेष्वेकैकस्मिन्पृथगधिकारो न समुदाय एकोऽधिकार' इति तदनेन प्रकटीकरोति। यदा दारिद्र्यादिदोषादन्यतो वा कारणात्कथंचिदसंपत्तौ नातिथ्यादिपूजा घटेत, ततः **स्वाध्याये** नित्ययुक्तेन भवितव्यम्। **दैवे कर्मणि** वैश्वदेवदेवताभ्योऽग्नौ होमो 'दैवं कर्म'। भूतयज्ञपितृयज्ञयोः सत्यपि 'दैवत्वे', प्रकरणादग्नावेव होमो 'दैव'मुच्यते।

अत्र अर्थवादमाह **दैवे कर्मणि युक्तः** तत्परो **बिभर्ति** धारयति। **चराचरं** स्थावरं जङ्गमं च। सर्वस्य जगतः स्थितेर्हेतुर्भवतीत्यर्थः ।। ६५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पंचयज्ञाशक्तावाह **स्वाध्याय इति। दैवे** होमे **कर्मणि बिभर्ति** ।। ७५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यदि दारिद्रयादिदोषेणातिथिभोजनादिकं कर्तुं न क्षमते तदा ब्रह्मयज्ञे **नित्ययुक्तो** भवेद्दै**वे कर्मण्यग्नौ** होमे च। होमस्य स्तुतिमाह 'यतो दैवकर्मपरः' इदं स्थावरजङ्गमं धारयति ।। ७५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। दारिद्रयवशात् पञ्चानामशक्तौ द्वयमावश्यकमित्याह **स्वाध्याय इति। दैवे** होमे। देवकर्मणः फलातिशयार्थं तत्स्तौति **देव इति** ।। ७५ ।।

(५) **नन्दनः**। एतेषु महायज्ञेषु ब्रह्मदेवयज्ञयोरप्रमत्ततरेण भवितव्यमित्याह **स्वाध्याय इति। स्वाध्याये** ब्रह्मयज्ञे। पञ्चमहायज्ञेषु मध्ये ब्रह्मयज्ञदेवयज्ञयोरवश्यकर्तव्ययोर्द्वयोरपि देवयज्ञं विशेष उत्तरार्धेनोक्तः ।। ७५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। स्वाध्याये** वेदाध्ययने नित्ययुक्तः स्याद्दै**वे** पञ्चसु यज्ञेषु इह **कर्मणि** युक्तः स्यात् दैवे कर्मणि युक्तः स्यात्। **दैवे कर्मणि युक्तः** सन्निदं **चराचरं बिभर्ति** ।। ७५ ।।

(७) **मणिरामः**। दारिद्रयादिना अतिथिभोजननित्यश्राद्धकरणसामर्थ्याभावेऽपि ब्रह्मयज्ञादित्रयं त्ववश्यमेव कर्तव्यमित्याह **स्वाध्याय इति**। दैवकर्मस्तुतिमाह **दैवे कर्मणीति** ।। ७५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। "स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् दैवे पित्र्ये च कर्मणि। उभयत्रापि युक्तो हि' (३।७५) इति। ब्रह्मयज्ञदेवयज्ञानुष्ठाने नित्यं यत्नवान् स्यात्। तस्मादेवं यज्ञानुष्ठानपर इदं स्थावरजङ्गमरूपं जगत् धारयति ।। ७५ ।।

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।। ७६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। कथं पुनरग्न्याहुत्या सर्वस्य जगतः स्थितिर्भवतीत्यत आह **अग्नौ** यजमानेन **प्रास्ता** क्षिप्ताऽऽहुतिर्हूयमानं चरुपुरोडाशाद्युच्यते। **आदित्य**मदृश्येन रूपेण प्राप्नोति। सर्वरसानामाहर्ताऽऽदित्योऽत आहुतिरसस्यादित्यप्राप्तिरुच्यते। अतः स रस आदित्यरश्मिषु कालेन परिपक्वो वृष्टिरूपेण जायते। **ततोऽन्नं** व्रीह्यादि। ततः **प्रजाः** सर्वप्राणिनः। एवमग्नौ जुह्वत्सर्वजगदनुग्रहे वर्तते यजमानः। पूर्वस्य विधेः शेषोऽयं, न पुनर्यथाश्रुतार्थनिष्ठः। तत्त्वे हि वृष्टिकामस्याधिकारः स्यात्। न च तच्छ्रुतम्। प्रकृतशेषतयाऽन्वयसंभवे न कल्पनाया अवसरः ।। ७६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिरिति**। वक्ष्यमाणक्रमेणाग्न्यादित्ययोरन्योन्यतेजःसंबन्धादग्निगताहुत्या आदित्याप्यायनं तस्माच्चाप्यायिता वृष्टिः ।। ७६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। कुत एतदित्याह **अग्नाविति**। यजमानेनाग्नावाहुतिः सम्यक् क्षिप्ता रसाहरणकारित्वादादित्यस्यादित्यं प्राप्नोति। स चाहुतिरस **आदित्याद्वृष्टिरूपेण** जायते। ततोऽन्नं तदुपभोगेन जायन्ते **प्रजाः**॥ ७६॥

(४) **राघवानन्दः**। बिभर्तीदमित्युक्तं तदेव कुतस्तत्राह **अग्नाविति**। अधिकारिणा अग्नौ हुताऽऽहुतिः सूक्ष्मात्मना **आदित्यमुपतिष्ठते** इत्याहुत्यपूर्वसाध्यं जगदिति भावः॥७६॥

(५) **नन्दनः**। कथं बिभर्तीत्यपेक्षायामाह **अग्नाविति**। **प्रास्ता** प्रक्षिप्ता॥ ७६॥

(६) **रामचन्द्रः**। सम्यगग्नौ **प्रास्ता** प्रक्षिप्ता **आहुतिरादित्यमुपतिष्ठते**। संतुष्टादादित्यात् **वृष्टिर्जायते**। **वृष्टेरन्नं** भवति। तत अन्नादन्नभक्षणात्**प्रजा** जायन्ते॥ ७६॥

(७) **मणिरामः**। कथं बिभर्तीत्याह **अग्नाविति**। **प्रास्ता** क्षिप्ता॥ ७६॥

(८) **गोविन्दराजः**। तथा च **अग्नौ प्रास्ताहुतिरिति**। अग्नावाहुतिः **सम्यक्** यथाविधि प्रक्षिप्ता हुता रसाहरणरूपत्वादादित्यस्य आदित्यं प्राप्नोति स आहुतिरसः कालेन परिपक्वः आदित्याद्**वृष्टिरूपेण जायते**। ततोऽ**न्नं**, तदुपभोगेन च **प्रजा जायन्ते**॥ ७६॥

यथा वायुं समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः॥
तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते इतराश्रमाः॥७७॥

(१) **मेधातिथिः**। अपरेण प्रकारेण महायज्ञानामवश्यकर्तव्यतां दर्शयति। **वायुः** प्राणस्तमा**श्रित्य सर्वे जीवन्ति**। न ह्यप्राणस्य जीवितमस्ति, प्राणधारणमेव 'जीवनम्'। जन्तुशब्दः प्राणिमात्रवचनः। **सर्व**ग्रहणं देवर्षीणामप्यतिशययुक्तानां वाय्वायत्तमेव जीवनम्। एवं गृहस्थः प्राणतुल्यः सर्वाश्रमिणाम्। अतः सर्वोपजीवनीयेन भवितव्यमिति विध्यर्थः।

इतरग्रहणाद्यद्यपि गृहस्थादन्य आश्रमिणः प्रतीयन्ते, तथापि न गृहस्थप्रतिषेधार्थमेतत्। स्नातकस्य हि विशेषेणातिथ्यादिदानं विहितम्। तस्मादितरग्रहणं गृहस्थाश्रमतुल्यार्थम्। न च श्रूयते नात्मनात्मनि वर्तन्ते शरीरकुटुम्बस्थितिं प्राप्नुवन्ति। इतरे च त **मा**आश्रमा **इतराश्र** इति समासः॥ ७७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **वायुं** प्राणमन्नादिपाकविहरणादिहेतुम्॥ ७७॥

(३) **कुल्लूकः**। यथा प्राणाख्यवाय्वाश्रयेण सर्वप्राणिनो जीवन्ति तथा गृहस्थाश्रयेण सर्वाश्रमिणो निर्वहन्ति॥ ७७॥

(४) **राघवानन्दः**। "यथा वै क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते। एवं सर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपासत" इति श्रुत्वा अत्राग्निहोत्रोपलक्षितं गृहस्थाश्रमं प्राकरणिकत्वात्स्तौति **यथेति**। **वायुं** प्राणं। तद्दत्तभिक्षोपजीवित्वात् ब्रह्मचारिसंन्यासिनाम्। वानप्रस्थस्याविरक्तस्य पूर्वं गृहस्थविद्याद्युपयोगित्वात्। विरक्तस्य तु 'गृहमेधिषु चे'त्यादि वक्ष्यमाणरीत्या गृहस्थोपजीवित्वाच्च॥ ७७॥

(५) **नन्दनः।** अधिकारिप्रशंसाद्वारेण पञ्चमहायज्ञानामेव प्रशंसां श्लोकाभ्यामाह **यथेति**। **वर्तन्ते** जीवन्ति ।। ७७ ।।

(६) रामचन्द्रः। **यथा सर्वजन्तवः इतर आश्रमा आश्रित्य वर्तन्ते**। ।। ७७ ।।

(७) **मणिरामः।** गृहस्थाश्रमस्तुतिमाह **यथेति। वायुं** प्राणाख्यवायुं **वर्तन्ते** जीवन्ति **वर्तन्ते** निर्वहन्ति। तथा च सर्वाश्रमिणां गृहस्थः प्राणतुल्यः ।। ७७ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** अपि च "यथा वायुं समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः। तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्त इतराश्रमाः"। यथा प्राणवाय्ववलम्बनेन सर्वप्राणिनो जीवन्ति, एवं **गृहस्थाश्रममाश्रित्य** अवलम्ब्याश्रमान्तराणि ध्रियन्ते ।। ७७ ।।

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम्।
गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृहम् ।।७८।।

(१) **मेधातिथिः। यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेन** वेदार्थव्याख्यानजन्येन**ान्नेन** च **धार्यन्त** उपक्रियन्ते **गृहस्थेन तस्माज्ज्येष्ठः** श्रेष्ठ **आश्रमो गृहम्**। गृहीति पाठे बहुव्रीहिः, गृहमिति पाठ विशेषणसमासो, 'ज्येष्ठाश्रम' इति। अत्रापि गृहस्थैरवेत्यौचित्यानुवादो, न वानप्रस्थादीनामध्यापनादिप्रतिषेधः। वानप्रस्थस्य तावद्विहितमेतत् 'एतानेव महायज्ञान्निर्वपेदिति'। प्रव्रजितस्य यद्यपि 'समो भूतेषु हिंसानुग्रहयोः—अनारम्भी' (गौतम. ३।२४-२५) इत्यनुग्रहः प्रतिषिद्धस्तथापि वेदार्थव्याख्यानं भिक्षुशास्त्रे विहितम्। ज्ञानवैराग्यभावनाभ्यासातिशयविधानाच्च तयोर्नातिप्रयत्नो वेदार्थव्याख्याने। ब्रह्मचारिणस्स्वार्थलोपान्नाध्यापकत्वं, भैक्षवृत्त्युपदेशाच्च कुतोऽन्नदानम्। अतो गृहस्थानामेव प्रायेण तत्संभवादेवमुक्तं गृहस्थैरेव ।।६८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एतदेव व्युत्पादयति **यस्मादिति।** गृहस्थस्यैवाध्यापनाधिकारात्त्रयोऽपि ज्ञानेन। वनस्थस्यापि भिक्षाभ्रमणोपदेशात्। त्रयोऽप्य**न्नेन च धार्यन्त** इत्यर्थः। ज्येष्ठे गुरुतया पोषकतया च ।। ७८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** गृहस्थः प्राणतुल्यः सर्वाश्रमिणामित्युक्तं तदेवोपपादयति **यस्मादिति** - यस्माद्गृहस्थव्यतिरिक्तास्त्रयोऽप्याश्रमिणो वेदार्थव्याख्यानान्नदानाभ्यां नित्यं गृहस्थैरेवोपक्रियते **तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो** गृहस्थः ज्येष्ठ आश्रमो यस्य स तथेति बहुव्रीहिः ।। ७८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तमेव पुनः श्रेष्ठत्वेन स्तौति **यस्मादिति। ज्ञानेन** वेदविद्योपादानेन। **त्रयोऽपि** ब्रह्मचारिवानप्रस्थसंन्यासिनः। श्रेष्ठ इति ज्येष्ठ इति वाऽतिशयोक्तिः सर्वान्नाधिकारार्था अत्रैषां परस्परोपकारकता निरस्ता ।। ७८ ।।

(५) **नन्दनः। ज्ञानेन** ज्ञानप्रदानेनाध्यापनेनेति यावत्। अनेन ज्ञाप्यते गृहस्थादेवानापद्यध्येतव्यमिति ।। ७८ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अन्नेन ज्ञानेन** वेदार्थव्याख्यानेन यस्मात्कारणात् **त्रयोऽप्याश्रमिणः अन्वहं गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्मात्कारणाद्गृही** गृहस्थाश्रमो **ज्येष्ठाश्रम** उच्यते ।। ७८ ।।

(७) **मणिरामः**। प्राणतुल्यत्वमेवोपपादयति **यस्मादिति। ज्ञानेन** अध्यापनेन ।।७८।।

(८) **गोविन्दराजः**। एवं च **यस्मादिति। यस्मात्** गृहस्थव्यतिरिक्ताः **त्रयोऽप्याश्रमिणो** वेदार्थोपदेशान्नदानाभ्यां गृहस्थैरेवोपक्रियन्ते तस्मात् **श्रेष्ठाश्रमो** गृहस्थः। गृहा पत्नी मेधो यज्ञः। गृहाधीनो मेधो यस्य गृहमेधी। गृहायां तिष्ठन्तीति गृहस्थाः। गृहा अस्यास्तीति गृही ।। ७८ ।।

स संधार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता ।।
सुखं चेहेच्छताऽत्यन्तं योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः ।।७९।।

(१) **मेधातिथिः। स** गृहाश्रमः। **प्रयत्नेन संधार्यो**ऽनुष्ठेयोऽक्षयस्वर्गकामेनह **च सुखमिच्छता। अत्यन्तं** यस्य सुखस्यान्तो नास्ति। **अत्यन्त**शब्दो नित्यतां गमयति। य आश्रमोऽ**धार्यो**ऽशक्यो धारयितुं **दुर्बलेन्द्रियैः।**

एतदुक्तं भवति—यतः स्त्रीसंभोगसुसंस्कृतभोजनादि गृहस्थस्यावश्यंभावि ततश्चेन्द्रियाणां विषयासक्तौ दोषः। अत उच्यते प्रयत्नेन आश्रमान्तरेभ्यो धारयितव्यः। अत्रापि महानिन्द्रियसंयमः। अनृतौ न गन्तव्यं, परदारा न गन्तव्याः, शेषान्नं भोक्तव्यम्। विषयसंनिधाने यो नियमः स दुष्करः।

स्वर्गमक्षयमिति। नानेन सर्वेषां गृहस्थकर्मणां स्वर्गफलतोच्यते, केषांचिन्नित्यत्वात्केषांचित्फलान्तरश्रवणात्। येऽप्यश्रुतफलाः स्वर्गफलतया कल्प्यन्ते तेषामपि केवलानामनुवादे न कश्चिद्विशेषणे हेतुः। तस्माद्विहिताभिप्रेतफलानुवादोऽयम्। न चाधिकारान्तरमिदम्। तेषामेव यावज्जीविकं स्वर्गकामस्येति च शक्यं वक्तुम्। **सुखं चेहेच्छते**त्यविधेयेन तुल्यत्वावगमात्। न हीह सुखकामेनेत्येतच्छक्यं कर्मफलतया ज्ञातुं, विशेषस्यानिर्देशात्। सर्वा हि प्रीतिर्ग्रामिपुत्रादिलाभैर्विशेषैरवच्छिन्ना प्रतीयते। अनवच्छेदेन प्रीतिमात्रं चेत्स्वर्ग एव। न च तस्यैहिकत्वम्। तस्माद्दृष्टसुखाप्तिकामानुवादोऽयम्। अनिकेता ह्यन्य आश्रमिणो वृक्षमूलनिकेतनाः परगृहवासिनो दुःखमासते। तस्मादयं तावदनुवादः तत्तुल्यतयाऽयमप्यनुवाद एव ।। ७९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अक्षयं चिरभोग्यं। **अधार्यो** धारयितुमशक्यः।। ७९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यत एवमतः **स** गृहस्थाश्रमः **स्वर्ग**सुख**मिच्छता** अनन्तमिव चिरस्थायित्वादिहलोके च स्त्रीसंभोगस्वाद्वन्नादिभोजन**सुखं सन्ततमिच्छता प्रयत्नेना**नुष्ठेयः। योऽसंयतेन्द्रियैर्धारयितुं न शक्यते ।। ७९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अत एव गार्हस्थ्याश्रमे यत्न आस्थेय इत्याह **स इति। स** गार्हस्थ्यधर्मः **संधार्यो**ऽनुष्ठेयः। **अक्षय्यमिच्छता,** 'तत्कर्तव्यं तदनया सहे'त्युक्तेः इह च सुखं स्त्र्यधीनमित्यनुभवसिद्धम्। **अधार्य** इति च्छेदः। **दुर्बलेन्द्रियैः** असंयतेन्द्रियः।। ७९ ।।

(५) **नन्दनः**। यत एवं तस्माद्गृहस्थाश्रम एव **धार्यो** नाश्रमान्तराणि पञ्चयज्ञरहितानीत्यभिप्रायेणाह **स इति। प्रयत्नेना**पद्यपि ।। ७९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। स** गृहस्थाश्रमः **प्रयत्नेनाक्षयं स्वर्गमिच्छता संधार्यः** अत्यन्तसुख-**मिहेच्छता संधार्यः** यो गृहस्थाश्रमो **दुर्बलेन्द्रियैरधार्यः** धारयितुं न योग्य इत्यर्थः ।।७९।।

(७) **मणिरामः।** एवं **स** च गृहस्थाश्रमः, स कः ? यः **दुर्बलेन्द्रियैः** असंयतेन्द्रियैः **अधार्यः** धारयितुमशक्यः ।। ७९ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** यत एवमतः **स सन्धार्यो गृहस्थेनेति । स** गृहस्थाश्रमः स्वर्ग-संबन्धमनन्तमिहलोके सुरतसंभोगस्वाद्वन्नाति**सुख**मनन्त**मिच्छता** प्रयत्नो नानुष्ठेयोऽ**संय-तेन्द्रियैः धारयितुं न शक्य** इति गृहस्थाश्रमफलकथनम् ।। ७९ ।।

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।।
आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ।। ८० ।।

(१) **मेधातिथिः।** एते **कुटुम्बिभ्यो** गृहिभ्यः सकाशादर्थयन्ते आदित्सन्ति । आत्मोपकारलिप्साऽऽशासनमाकाङ्क्षा । अतस्तेभ्यो देवादिभ्यः **कार्यं** कर्तव्यं विहितहोमादि **विजानता** शास्त्रस्थितिम् । 'कुटुम्बं' दाराः । प्राकृतपुरुषेणापि या सहायासोपनिबद्धा सा न युक्ता विफलीकर्तुं, किं पुनर्देवतास्तुतिः ।। ८० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कुटुम्बिभ्यो** गृहिभ्यः **आशासते** । तत्र **ऋषयः** स्वस्वदृष्ट-वेदभागस्वाध्यायेनात्मनः सुखोत्पत्तिं कांक्षन्ते । **तेभ्यस्**तानुद्दिश्य ।। ८० ।।

(३) **कुल्लूकः।** एते गृहस्थेभ्यः सकाशात्प्रार्थयन्ते, अतः शास्त्रज्ञेन **तेभ्यः** कर्तव्यम् ।। ८० ।।

(४) **राघवानन्दः।** उक्तानर्थवादपुरःसरं पञ्चयज्ञोपजीवकानाह **ऋषय इति** त्रिभिः । **आशासते** वेदाध्ययनश्राद्धादिकमाकांक्षन्ते । **कुटुम्बिभ्यः** गृहस्थेभ्यः । आशा-सानेभ्य**स्तेभ्यो विजानता** गृहस्थेन **कार्यं** कर्तव्यं । यत्तूत्तरश्लोके वक्ष्यमाणवेदाध्यय-नादि ।। ८० ।।

(५) **नन्दनः।** अथ पञ्चमहायज्ञानामेवावश्यकर्तव्यत्वे कारणान्तरमाह **ऋषय इति । विजानता कुटुम्बिना । तेभ्यः** ऋष्यादिभ्यः । **कार्यं** कर्तव्यमिति ।। ८० ।।

(६) **रामचन्द्रः। ऋषयः पितरो देवाः। भूतानि अतिथयः तथा तेभ्यः** कुटुम्बि-भ्यः गृहिभ्यः । सकाशादा**शासते** सुखमभिलषन्ति, **विजानता** पुंसा शास्त्रस्थितिं तेभ्यः **कार्यं** कारणीयमित्यर्थः ।। ८० ।।

(७) **मणिरामः। कुटुंबिभ्यः** गृहस्थेभ्यः । **आशासते** प्रार्थयन्ते । अतः **विजानता** शास्त्रज्ञेन गृहस्थेन **तेभ्यः** ऋष्यादिभ्यः **कार्यं** भरणपोषणं कर्तव्यमित्यर्थः ।। ८० ।।

(८) **गोविन्दराजः।** न चानित्यतापत्तिः, यत आह **ऋषय इति** । ऋषिप्रभृतयो गृहस्थेभ्यः सकाशात् यतोऽर्थयन्ते यतः शास्त्रज्ञेन एभ्यः कर्तव्यम् ।। ८० ।।

स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन्होमैर्देवान्यथाविधि ।।
पितॄञ्छ्राद्धैश्च नॄनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा ।। ८१ ।।

(१) **मेधातिथिः**। "स्वाध्यायमधीयीत" इति य एवार्थः स एव स्वाध्यायेनार्चयेदृषीन् इति। यद्भवति श्रद्धादरेण पाद्यार्घमाल्यानुलेपनेन तदत्रोच्यते। स्तुतिवचनं चेदम्। न चोभयोरपि स्वाध्यायऋषिपूजयोः करणम्। अग्न्यादिदेवतास्तावका मन्त्रा ऋषीनभिष्टुवन्ति। तस्मात्प्रशंसामात्रम् **ऋषीन्स्वाध्यायेनार्चयेदिति**।

अथवा नेह मरीच्यादय ऋषयोऽभिप्रेताः, किं तर्हि ? वेदा एव। स्वाध्यायशब्दश्च क्रियाशब्दो नात्र वेदवचनो यथा 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति। तेनैतदुक्तं भवति–'अध्ययनेन वेदान् पूजयेत्' यथाविध्यभ्यस्येत्। अन्यथा पूजाया असंभवात्। अत्राप्यर्चा भक्ति एव। न हि होमे देवता प्रधाना, कारकं हि देवतेति।

पितॄन् श्राद्धेन। अत्र यथाश्रुत एव नियोगः। स च श्राद्धविधौ निर्णेष्यते। **नॄन्** अतिथिभिक्षुप्रभृतीन् **अर्चयेत्**, अर्चापूर्वकमन्नं तेभ्यो दद्यादित्यर्थः ।। ८१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **भूतानि** बलिहोमभागित्वेन देवताभूतानामपि बलिभागितया भूतपदाभिधेयत्वात् बलिकर्मणि देवतोद्देशेन कर्तव्यम् ।। ८१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। किं तत्तदाह **स्वाध्यायेनेति**। नानाप्रकारत्वादर्चनजप स्वाध्यायादेरर्चनार्थत्वमुचितम्। महायज्ञान्तर्गतैः स्वाध्यायादिभिर्ऋषिदेवपित्रतिथिभूतानि यथाशास्त्रं पूजयेत् ।। ८१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तदेव ससंप्रदानकमाह **स्वाध्यायेनेति**। **अर्चयेत्**प्रीणयेत्। **श्राद्धेनेति** तर्पणस्याप्युपलक्षणम्। **बलिकर्मणा** भूतेभ्यो दत्तेनान्नेन ।। ८१ ।।

(५) **नन्दनः**। किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह **स्वाध्यायेनेति** ।। ८१ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **श्राद्धेन पितॄनन्नै**स्तर्पयेत् **बलिकर्मणा भूतानि** प्रीणयेदित्यर्थः ।। ८१ ।।

(७) **मणिरामः**। कथं कर्तव्यं तदाह **स्वाध्यायेनेति** ।। ८१ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। किं तदित्याह **स्वाध्यायेनेति**। नानाप्रकारत्वादर्चनस्य स्वाध्यायादेरर्चनार्थत्वमविरुद्धं पूर्वोक्तमहायज्ञार्थैः स्वाध्यायादिभिः ऋषिदेवपित्रतिथिभूतानि यथाशास्त्रमर्चयेत् ।। ८१ ।।

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।।
पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ।। ८२ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **दद्यात्** कुर्यात्। **अहरहः** प्रतिदिवसम्। **श्राद्धम्** नाम्ना धर्मातिदेशः। श्राद्धं नाम पित्र्यं कर्मामावास्यायां विहितम्।

तदीयेतिकर्तव्यता श्राद्धमित्यनेन नाम्नाऽतिदिश्यते। **अन्नाद्येनेति**। 'तिलैर्व्रीहियवैः' (मनु. ३।२६७) इत्यादेरनुवादोऽयम्। उत्तरत्र विवक्षितार्थः। **उदकेनेति**। **पयः** क्षीरम्॥ ८२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **श्राद्धं** श्रद्धया पितृकर्म **अन्नाद्येन** श्रद्धयोत्सृष्टेन **तथोदकेन** अन्नाद्यवददुष्टेनेति मुख्यकल्पानुकल्पौ। परे त्वनुकल्पाः **पयसा** जलेन तर्पणकाले दत्तेन संपादनम्। तथा अन्नाभावे **मूलैः फलैर्वा** श्राद्धदत्तैरिति। केचित्तु अन्नाद्यभावे उदकफलमूलक्षीराणामन्यतमेन नित्यश्राद्धं कर्तव्यमित्यस्यार्थमाहुः। **पितृभ्यः प्रीतिमिति** तत्प्रीतिहेतोर्विहितस्यैव मूलस्य फलस्य वा ग्रहणार्थम्॥ ८२॥

(३) **कुल्लूकः**। तत्र पितृयज्ञं तावदाह **कुर्यादिति**। प्रत्यहं यथासंभवं श्राद्धं कुर्यात्। श्राद्धशब्दोऽयं कर्मविधिवाक्यवर्ती। कौण्डपायिनामयनीयाग्निहोत्रशब्दवद्वक्ष्यमाणपार्वणश्राद्धधर्मातिदेशार्थः। **अन्नाद्येनेति** तिलैर्व्रीहिभिर्यवैरित्यादेरुपादानम्। **पयः** क्षीरम्॥ ८२॥

(४) **राघवानन्दः**। **अहरहःश्राद्धं** नित्यश्राद्धम्। 'यदन्नः पुरुषो राजन् तदन्नाः पितृदेवता' इति न्यायमाश्रित्याह **उदकेनेत्यादि**। **पयो** दुग्धं **प्रीतिं** श्रद्धा**मावहन्**॥ ८२॥

(५) **नन्दनः**। पितृञ्छ्राद्धेनेत्येतत्प्रपञ्चयति **कुर्यादिति**। **अन्नाद्येन** मुख्यकल्प उक्तः। **उदकेनाधमः पयोमूलफलैर्म**ध्यम इति विवेकः॥ ८२॥

(६) **रामचन्द्रः**। अथ नित्यश्राद्धमारभ्यते **दद्यादिति**। **अहरहःश्राद्धं अन्नाद्येन उदकेन** च अन्नाभावे **पयसा** वा **मूलफलैर्वापि**। किं कुर्वन्? **प्रीतिमावहन्**॥ ८२॥

(७) **मणिरामः**। पितृयज्ञमाह **कुर्यादिति**। अन्नाद्येनेत्यादिशब्दात् तिलव्रीहियवादयो बोध्याः॥ ८२॥

(८) **गोविन्दराजः**। तेषु पितृयज्ञनिरूपणार्थं तावदाह **दद्यादहरहरिति**। **पितृभ्यः प्रीतिमुत्पादयन् अन्नोदकक्षीरमूलफलैः** यथासंभवं प्रत्यहं श्राद्धं कुर्यात्॥ ८२॥

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थं पाञ्चयज्ञिके॥
न चैवात्राशयेत्कंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम्॥ ८३॥

(१) **मेधातिथिः**। श्राद्धशब्देन विधानात्सर्वस्मिंस्तद्विधाने प्राप्ते कश्चिदितिकर्तव्यताभागो निवर्त्यते। **न चैवात्राशयेत्कंचित्**। नात्रान्वाहिके श्राद्धे वैश्वदेवं प्रति विश्वान्देवानुद्दिश्य द्विजभोजनम्।

अत्र केचिदाहुः। प्राप्ते भोजन **आशयेदिति** पुनर्वचनमपूर्वत्वमस्य दर्शयति। तेनैतावदेवैतच्छ्राद्धं यत्पितॄनुद्दिश्य ब्राह्मण एको भोज्यते, न त्वन्या काचिदर्घपात्रादिहोमाद्येतिकर्तव्यताऽस्ति। 'ब्रह्मचर्यं' 'स्वाध्यायनिषेध' इत्येवमादि न भवति।

एकमप्याशयेद्विप्रम्। त्रयाणां नियमादेकैकमुभयत्रेत्यस्याविधित्वादप्राप्त एको विधीयते। एकमपि भोजयेत्, सति संभवे बहूनपि। **पित्रर्थं** पितृतृप्त्यर्थम्। **पाञ्चयज्ञिकम्**। पञ्चयज्ञभवं पाञ्चयज्ञिकं, तदन्तर्गतम्। **पाञ्चयज्ञिक**शब्दः श्राद्धे प्रयुक्तः। न ह्येतत् पाञ्चयज्ञिकं तर्पणम्। तेन तर्पणभोजनयोः समुच्चयः। अस्य तु विकल्पो भविष्यति–'यदेव तर्पयत्यद्भिरिति' (३।२८३) ॥ ८३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **एकमपीति**। पित्राद्येकैकोद्देशेनैकैकं ब्राह्मणं भोजयेदिति पार्वणवत् प्राप्तमेव। तावता ब्राह्मणभोजनासंभवे **पित्रर्थं** पित्राद्यर्थं **पाञ्चयज्ञिये** पाञ्चयज्ञिके संबन्धिश्राद्धे। **न चैवेति**। अत्र नित्यश्राद्धे ब्राह्मणासंभवेऽपि वैश्वदेवस्थाने द्विजं नाशयेदिति विश्वेषां देवानां नित्यश्राद्धप्रीणनं नास्तीति दर्शितम् ॥ ८३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। पितृप्रयोजने पञ्चयज्ञान्तर्गत एकमपि ब्राह्मणं भोजयेत्। अपिशब्दात्संभवे बहूनपि। पार्वणधर्मग्रहणाच्च वैश्वदेवब्राह्मणभोजनप्राप्तावाह न **कंचिद्वैश्वदेवार्थं** ब्राह्मणमत्र भोजयेत् ॥ ८३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। श्राद्धं हि ब्राह्मणभोजनात्मकं तत्र कति ब्राह्मणा भोजनीया इत्यपेक्षायामाह **एकमिति**। **पाञ्चयज्ञिके** पञ्चयज्ञान्तर्गते नित्ये श्राद्धे। **आशयेत्** भोजयेत्। पार्वणधर्मत्वादस्य देवब्राह्मणप्रसक्तौ निषेधति **न चेति** ॥ ८३ ॥

(५) **नन्दनः**। अत्र पितृयज्ञाद्युक्तेषु मध्ये वैश्वदेवं प्रति वैश्वदेवहोमः स्यात्। द्विजं किंचिदप्यन्नं भोजयेत्। अन्यद्धविरुत्पाद्य भोजयेदित्यर्थः ॥ ८३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **पाञ्चयज्ञिके** कर्मणि **चैकं विप्रं** पितृतृप्त्यर्थ**माशयेत्** भोजयेत्। अथ वैश्वदेविकं च द्विजं **वैश्वदेवं नाशयेन्न** भोजयेत्। एकं न भोजयेदित्यर्थः। किंतु युग्मम् ॥ ८३ ॥

(७) **मणिरामः**। **पाञ्चयज्ञिके** पित्रर्थे पञ्चयज्ञान्तर्गते नित्यश्राद्धे। **अपि**शब्दात् सामर्थ्ये बहूनपि भोजयेत्। तथा च पार्वणवत् कुर्यात्। तत्र वैश्वदेवब्राह्मणभोजनप्राप्तावाह **न चैवेति**। **वैश्वदेवं प्रति** वैश्वदेवार्थे ॥ ८३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एकमिति**। पञ्चयज्ञान्तर्गते पितृप्रयोजने **एकमपि** शक्त्या सति संभवे बहूनपि विप्रान् भोजयेत्। श्राद्धशब्दनोदनात् वैश्वदेवब्राह्मणभोजने प्राप्ते आह **न चैवेति**। विश्वान् देवानुद्दिश्य अन्यं ब्राह्मणं न किञ्चिद्भोजयेत् ॥ ८३ ॥

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ॥
आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥ ८४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। विश्वेदेवार्थो **वैश्वदेवः** पाक उच्यते। सर्वार्थो विश्वदेवशब्दोऽपि सम्प्रदानमात्रोपलक्षणार्थः। तेनातिथ्याद्यर्थताऽप्युक्ता भवति। **सिद्धस्य** होम**माभ्यो** वक्ष्यमाणाभ्यो **देवताभ्यः कुर्यात्**। सिद्धशब्देन देवतोद्देशेन 'देवस्य त्वे'ति

मन्त्रवन्निर्वापो न कर्तव्य' इति दर्शयति, केवलं सर्वार्थे निष्पन्नपाके होमादि कर्तव्यमिति विध्यर्थः। **गृह्येति** यथाविधिहोमादिकरणनिर्देशः। **विधिपूर्वकम्**–समाचारप्राप्तां परिसमूहनपर्युक्षणादिरूपामितिकर्तव्यतामाह । **ब्राह्मण**शब्दस्त्रैवर्णिकाधिकारप्रदर्शनार्थः । **अन्वहं** नित्यमित्यर्थः। देवताग्रहणं स्वाहाकारप्राप्त्यर्थम्। षष्ठीनिर्देशादग्नेरिदमिति प्रयोगः स्यात्। देवताशब्दे तु–स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो हविः संप्रदीयत इति। याज्यान्ते पुनर्वषट्कारस्य विधानात्, स्मार्तहोमे त्वभावः। स्वाहाकारस्तु सर्वत्र। तस्मिंश्च सत्यग्नये स्वाहेति प्रयोगः ।। ८४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** नित्यश्राद्धमुक्त्वा वैश्वदेवाभिधानादयमेव क्रियाक्रमो मनोरपेक्षित इति लक्ष्यते। **वैश्वदेवस्य** विश्वदेवयोग्यस्य क्षारलवणादिव्यतिरिक्तस्यान्नस्य। **गृह्ये** वैवाहिकेऽग्नौ **सिद्धस्ये**त्यन्वयः। तत्र होमस्य पूर्वमेव विहितत्वात् ।। ८४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** विश्वेदेवार्थः सर्वदेवतार्थो **वैश्वदेवस्त**स्य पक्वस्यान्नस्यावसथ्याग्नौ स्वगृह्यविहितपर्युक्षणादीतिकर्तव्यतापूर्वक**माभ्यो** वक्ष्यमाण**देवताभ्यो ब्राह्मणः** प्रत्यहं **होमं कुर्यात्**। ब्राह्मणग्रहणं द्विजातिप्रदर्शनार्थं, त्रयाणां प्रकृतत्वात् ।। ८४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** सम्प्रति वैश्वदेवविधिमाह **वैश्वदेवेति नवभिः। सिद्धस्य** पक्वस्य। हविष्यस्येति शेषः। **आभ्यो** वक्ष्यमाणाभ्यः। **ब्राह्मणो** द्विजातिः ।। ८४ ।।

(५) **नन्दनः।** कथं पुनर्वैश्वदेवः कर्तव्य इत्यपेक्षायामाह **वैश्वदेवस्येति। वैश्वदेवस्य सिद्धस्य** सर्वदेवार्थं पक्वस्यान्नस्य **ब्राह्मणः** द्विजः ।। ८४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। सिद्धस्यान्नस्य वैश्वदेवस्य** वैश्वदेवार्थस्य **गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकं आभ्यो** देवताभ्यः। **ब्राह्मणो होमं कुर्यात्** ।। ८४ ।।

(७) **मणिरामः** ।। ८४ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **वैश्वदेवस्येति।** वैश्वदेवार्थस्यान्नस्य सतो वैवाहिकेऽग्नौ कालान्तराहिते वा परिसमूहनादि गृह्योक्तेतिकर्तव्यतापूर्वकं **आभ्यो** वक्ष्यमाणाभ्यो **देवताभ्यः** प्रत्यहं **ब्राह्मणो होमं कुर्यात्**, ब्राह्मणग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थं, त्रयाणां प्रकृतत्वात् ।। ८४ ।।

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ।।
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ।।८५।।

(१) **मेधातिथिः।** आदावित्यनुवादः। पाठक्रमेणैवाग्नेरादौ सिद्धत्वात्ते पृथगाहुती। **तयोश्च समस्तयो**रग्नीषोमाभ्यामिति, **विश्वेभ्यो देवेभ्य** इति प्रयोगः। एकैवाहुतिर्धन्वन्तरये स्वाहा ।। ८५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। समस्तयो**रग्नीषोमयोः। अत्र च सर्वत्र चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, निर्देशे तु चतुर्थ्येव कार्या ।। ८५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। वचनद्वयं स्वाहाकारप्रधानो होम इति **कात्यायनस्म**रणादादावग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति निरपेक्षदेवताकं होमद्वयं कृत्वाऽग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति समस्त-देवताकं होमं कुर्यात्ततो **विश्वेभ्यो देवेभ्यो धन्वन्तरये**॥ ८५॥

(४) **राघवानन्दः**। **अग्नेरि**त्यादिषष्ठी चतुर्थ्यर्थे। **तयो**रग्नीषोमयोः। 'स्वाहा-कारप्रधानो होम' इति **कात्यायनोक्तेरयं** प्रयोगः। अग्नये स्वाहा एवं सोमायाग्नीषोमाभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यः धन्वन्तरये॥ ८५॥

(५) **नन्दनः**। **अग्ने**रग्नये **सोमस्य** सोमाय **तयोस्समस्तयो**रग्नीषोमाभ्यां **विश्वेषां देवानां** विश्वेभ्यो देवेभ्यः॥ ८५॥

(६) **रामचन्द्रः**। **आदौ** प्रथमतः। **अग्नेः सोमस्या**हुतिं जुहुयात्। अग्नये स्वाहा १ सोमाय स्वाहा २ अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा ३ विश्वेषां चैव देवानां **विश्वेभ्यो देवेभ्यः** स्वाहा ४ **धन्वन्तरय** एव च धन्वन्तरये स्वाहा ५॥ ८५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **कुह्वै चैवेति**। स्वाहाकारप्रदा(धा)ना होमा' इति स्मरणात् अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा इत्येव**मादौ** कृत्वा ततोऽग्नीषोमाभ्यां स्वाहेत्यग्नीषोमयोः समस्तयोर्होमं कुर्यात्। तदनु विश्वेभ्यो देवेभ्यो हुत्वा धन्वन्तरये कुह्वै अनुमत्यै प्रजापतये द्यावापृथिवीभ्यां अन्ते अग्नये स्विष्टकृत इत्येवं गृह्येऽग्निविशेषणत्वात् स्विष्टकृत एते स्वाहाकारान्तहोमाः कार्याः॥ ८५-८६॥

कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च॥
सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः॥८६॥

(१) **मेधातिथिः**। **सह द्यावापृथिव्योः** द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति। **तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः**। **स्विष्टकृदिति** गुणपदम्। अग्निश्च गुणीभूतः स्वतः। स्मृत्यन्तरे 'अग्नये स्विष्टकृत' इति वचनात्, श्रुतौ सर्वहोमेष्वेव चाम्नानात्। **अन्तत** इति पाठा-त्सिद्धे वचनं—स्मृत्यन्तरेऽधिकानामाहुतीनामाम्नानात्सति समुच्चये प्राक्स्विष्टकृत आवापः कर्तव्य इति—दर्शयितुम्।

"ननु चैकत्वाद्धोमस्य देवताविकल्पो युक्तः"। कुतः पुनरेकत्वं होमस्य? । इयमेव होमानामुत्पत्तिः "अग्नेः सोमस्य च" इत्यादि। तत्र चोत्पत्तावेव देवताविशे-षेणावरुद्धत्वाद्भिन्ना एव होमाः प्रतीयन्ते॥ ८६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **सह** एकाहुतिर्**द्यावापृथिव्योः**। **स्विष्टकृत** इत्यत्राग्नय इति प्रथमं विशेष्यपदं प्रक्षेप्यम्॥ ८६॥

(३) **कुल्लूकः**। **कुह्वै अनुमत्यै प्रजापतये द्यावापृथिवीभ्या**मग्नये **स्विष्टकृत** इत्येवं स्वाहाकारान्तान्होमान्कुर्यात्। श्रुत्यन्तरेष्वग्निविशेषणत्वेन स्विष्टकृतो विधाना-त्केवलं स्विष्टकृन्निर्देशेऽप्यग्निविशेषणत्वेनैव प्रयोगः। पाठादेवान्तत्वे सिद्धे स्विष्टकृते-ऽन्तत इत्यभिधानं स्मृत्यन्तरीयहोमसमुच्चयेऽप्यन्तत्वज्ञापनार्थम्॥ ८६॥

(४) **राघवानन्दः**। कुर्ह्वै अनुमत्यै प्रजापतये द्यावापृथिवीभ्यामग्नये **स्विष्टकृत** इति पाठक्रमादेवान्तत्वे प्राप्ते अन्तपदं स्मृत्यन्तरहोमसमुच्चयेन स्विष्टकृतोऽन्तत्वख्यापनार्थम्। **सहेति** द्यावापृथिवीभ्यामेकप्रयोगसूचनार्थं बह्वृचे गृह्ये इन्द्रायेत्यादिप्रयोगदर्शनात् ।। ८६ ।।

(५) **नन्दनः**। **सह द्यावापृथिव्योः** समस्ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्याम् ।। ८६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **कुह्वै** अमायै स्वाहा ६। पौर्णमास्यै अनुमत्यै स्वाहा ७। प्रजापतये स्वाहा ८। द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा ९। ततः **स्विष्टकृते** स्वाहा १० ।। ८६ ।।

एवं सम्यग्घविर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रतिक्षणम् ।।
इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ।।८७।।

(१) **मेधातिथिः**। सम्यगनन्यचित्ततया देवताध्यानपरः। एवमेताभ्यो देवताभ्योऽग्नौ हुत्वा ततः सर्वासु दिक्षु यथासंख्यं **प्रदक्षिणम्**। प्रथमं प्राच्यां ततो दक्षिणस्यां इत्येष प्रदक्षिणावर्तः। इन्द्रः अन्तकः अप्पतिः इन्दुः—प्रतिदिशम्। अपरश्चाह—"अर्हविभागिन्दुरिति। यदि नैतेन शब्देन बलिहरणं स्यात्कथमिन्दोर्हविर्भावित्वम्? बलिहरणं च होम एवेति व्याख्यातम्"। वृत्तभङ्गभयाच्चात्र न शब्दस्य रूपविवक्षेति स्मृत्यन्तरोपात्तैरेव शब्दैरुद्देशः कर्तव्यः। **सानुगेभ्यः**। 'अनुगा' अनुचरास्तत्पुरुषाः। तथा चेन्द्रपुरुषेभ्य इत्यादिप्रयोगः ।। ८७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **हविर्हविष्यम्**। इन्द्रादीनां चतुर्णां मध्ये एकैकस्मै प्रदक्षिणं पूर्वाद्येकैकदिशि **सानुगेभ्यः** ।। ८७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। एवमुक्तप्रकारेण सम्यगनन्यचित्तो देवताध्यानपर एव होमान्कृत्वा सर्वासु प्राच्यादिषु **दिक्षु प्रदक्षिणमिन्द्रादिभ्यः** सपुरुषेभ्यो **बलिं हरेत्**— तथा प्राच्यामिन्द्राय नमः इन्द्रपुरुषेभ्यो नमः। दक्षिणस्यां यमाय नमः। यमपुरुषेभ्यो नमः। पश्चिमायां वरुणाय नमः वरुणपुरुषेभ्यो नमः। उत्तरस्यां सोमाय नमः। सोमपुरुषेभ्यो नमः। यद्यपि शब्दावगम्यत्वाद्देवतात्वस्यान्तकाप्पतीन्दुशब्दैरेवोद्देशो युक्तस्तथापि बह्वृचानुष्ठानसंवादाद्बह्वृचगृह्ये च यमाय यमपुरुषेभ्यः वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशमिति पाठाद्यथोक्त एव प्रयोगः ।। ८७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **इन्द्रेति**। इन्द्राय इन्द्रपुरुषेभ्यः प्राच्याम्। अन्तकोऽत्र यमः यमाय यमपुरुषेभ्य इति दक्षिणस्याम्। अप्पतिर्वरुणः। एवं वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इति पश्चिमायाम्। उत्तरस्यां सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति पञ्चदशाहुतयः। शूद्रपक्षे नमोऽन्ताः। 'नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेदि'ति स्मरणात् ।। ८७ ।।

(५) **नन्दनः**। इन्द्राय सानुगाय स्वाहेति पूर्वस्यां दिशि। अन्तकाय सानुगायेति दक्षिणस्याम्। अप्पतये सानुगायेति प्रतीच्याम्। इन्दवे सानुगायेत्युत्तरस्यामिति। **सर्वदिक्षु प्रदक्षिणक्रमेण बलिं हरेत्कुर्यात्** ।। ८७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। एवंप्रकारेण सम्यक् हुत्वा बहिर्मण्डलात् बहिरेतन्मण्डलं **सर्वदिक्षु प्रदक्षिणं** मण्डलं कुर्यात्। इन्द्राय स्वाहा इन्द्रपुरुषाय स्वाहा इति पूर्वे। अन्तकाय स्वाहा यमपुरुषाय स्वाहा इति दक्षिणे। अप्पतये वरुणाय स्वाहा वरुणपुरुषाय स्वाहा इति पश्चिमे। इन्दवे स्वाहा इन्दुपुरुषाय स्वाहा इति उत्तरे। **बलिं** हरेत् दद्यात्।। ८७।।

(८) **गोविन्दराजः**। **एवमिति**। **एवमु**क्तप्रक्रियया सम्यक् प्रतिदैवतं **हविर्हुत्वा** प्राच्याद्यासु **सर्वासु दिक्षु** प्राच्यां इन्द्राय नमः इन्द्रपुरुषेभ्यो दक्षिणस्यां यमाय यमपुरुषेभ्यः पश्चिमायां वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः उत्तरस्यां सोमाय सोमपुरुषेभ्य इत्येव प्रदक्षिणावर्तं इन्द्रादिभ्यः सानुचरेभ्यो बलिं दद्यात्, गृह्य एवं दर्शनात् इन्द्रान्तकादिशब्दाभिधानं छन्दोभङ्गभयात्।। ८७।।

मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि।।
वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोलूखले हरेत्।।८८।।

(१) **मेधातिथिः**। अत्रेतिकरणः स्वरूपविवक्षार्थः। **अप्स्वि**त्यधिकरणम्। **अद्भ्य** इति देवतानिर्देशः। **वनस्पतिभ्य इति मुसलोलूखले**। द्वन्द्वैकवद्भावेन विकल्पितमाधारद्वयम्। निर्देशे गुणवृत्त्या प्रधानभूताया आहुतेरावृत्तिर्युक्ता। न च मुसलोलूखलस्यैकीकृतस्याहुतिसम्बन्धः शक्यः कर्तुम्, पृथक्त्वस्य तत्राप्युपलम्भात्। न हि क्षीरोदकवत् अनयोर्व्यामिश्रणसम्भवः। तत्र यद्युलूखले क्रियते नेतरत्र होमः कृतः, अथोलूखले न मुसले। न च भागश आहुतिः सम्भवति, नियतपरिमाणत्वात्। द्वन्द्वनिर्देशेऽत्र संयुक्तयोरन्यतरत्र होमो युक्तः।। ८८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **द्वारि** गृहद्वारि। अप्स्वप्स्थापनस्थाने **मुसलोलूखले** मुसल उलूखलं निधाय तत्रेत्यर्थः।। ८८।।

(३) **कुल्लूकः**। इतिशब्दः स्वरूपविवक्षार्थः। **मरुद्भ्यो** नम इति **द्वारे** बलिं दद्याज्जलेऽद्भ्य इति। **मुसलोलूखल** इति। द्वन्द्वनिर्देशात्सहयुक्तयोरन्यतरत्र वनस्पतिभ्य इति बलिं दद्यात्, गुणानुरोधेन प्रधानबलिकर्मावृत्तेरन्याय्यत्वात्।। ८८।।

(४) **राघवानन्दः**। **मुसलोलूखल** इति द्वन्द्वनिर्देशाद्वनस्पतीनामेकं स्थानम्।।८८।।

(५) **नन्दनः**। **द्वारि** गृहद्वारे। **अप्सू**दधानीसमीपे। **मुसलोलूखले**। मुसलोलूखलस्थान इत्यर्थः।। ८८।।

(६) **रामचन्द्रः**। **द्वारि** मण्डलद्वारि **मरुद्भ्यः** स्वाहा इतिकरणं शब्दरूपविवक्षार्थं। **अप्सु** उदकस्थापनस्थाने अद्भ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा **मुसलोलूखले** हरेत्। स्थापयेदिति केचित्।। ८८।।

(८) **गोविन्दराजः। मरुद्भ्य इति द्वारि हरेदिति**। मरुद्भ्य इत्येवं द्वारप्रदेशे **अद्भ्य** इत्येतदपां मध्ये **वनस्पतिभ्य** इत्येवं **मुसलोलूखले** द्वन्द्वैकवद्भावात् विकल्पेनान्यत्र बलिं दद्यात् ॥ ८८ ॥

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः ॥
ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥ ८९ ॥

(१) **मेधातिथिः। उच्छीर्षकं** प्रसिद्धदेवताशरणं शीर्षस्थानं, तत्र **श्रियै** बलिं **कुर्यात्**। **पादतः** अधोभागे गृहस्य **भद्रकाल्यै**। तस्या अपि स्थानं द्वारस्य पूर्वभागे। अन्ये **उच्छीर्षकं** गृहस्थशयनस्य शिरोभागमाहुः। पादौ चास्याधोभागम्। तेन खट्वा-दावयं होमो, भूप्रदेशे वा गृहस्थशयनस्थाने। **ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्याम्**। सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे पृथगेते आहुती, 'ब्रह्मणे' 'वास्तोष्पतय' इति च। यत्र तूभयदेवतात्वमग्नीषोमवत्तत्र सहग्रहणं समस्तग्रहणं वा करोति, 'तयोश्चैव समस्तयोः' (८५) 'सह द्यावापृथिव्योश्चेति' (८६) प्रसिद्धसाहचर्यात्। **'वास्तु'**गृहं, **तन्मध्ये** ॥ ८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उच्छीर्षके** शय्यादेशस्य शिरःस्थाने। एवं **पादतः**। **ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां** मिलिताभ्याम् ॥ ८९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेश उत्तरपूर्वस्यां दिशि श्रियै बलिं दद्यात्। तस्यैव पाददेशे दक्षिणपश्चिमायां दिशि **भद्रकाल्यै**। अन्ये तु **उच्छीर्षकं** गृहस्थशयनस्य शिरःस्थानं भूभागं **पादत** इति तस्यैव चरणभूप्रदेशमाहुः। ब्रह्मणे वास्तोष्पतय इति गृहमध्ये। द्वन्द्वनिर्देशेऽपि ब्रह्मवास्तोष्पत्योः पृथगेव देवतात्वम्। यत्र द्वन्द्वे मिलितस्य देवतात्वमपेक्षितं तत्र सहादिशब्दं करोति यथा 'सह द्यावापृथिव्योश्चे'ति ॥ ८९ ॥

(४) **राघवानन्दः। उच्छीर्षके** वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे उत्तरपूर्वस्यां दिशि। **पादत** इति नैर्ऋत्यां। गृहस्थशयनस्य शिरःपादयोरित्यपरे,—तत्तुच्छं; शयनस्यानियत-त्वात् उत्तरत्र वास्तुश्रवणात्। ब्रह्मणे वास्तोष्पतये च ॥ ८९ ॥

(५) **नन्दनः। उच्छीर्षके** शिरउपधानस्थाने। **पादतः** पादोपधानस्थाने। **ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां** ब्रह्मणे वास्तोष्पतय इति, सहेतिवचनाभावात्। **वास्तुमध्ये** गृहमध्ये ॥ ८९ ॥

(६) **रामचन्द्रः। उच्छीर्षके** शय्याप्रदेशमस्तकस्थाने पूर्वे श्रियै स्वाहा कुर्यात्। तु पुनः **पादतः** पश्चिमतो **भद्रकाल्यै** जुहुयात्। **ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां** 'ब्रह्म जज्ञान'मिति 'वास्तोष्पते'रिति द्वाभ्यां **वास्तुमण्डलमध्ये** स्वाहा बलिं **हरे**द्दद्यात् ॥ ८९ ॥

(७) **गोविन्दराजः। उच्छीर्षक** इति। वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे उत्तरपूर्वस्यां दिशि **श्रियै** तस्यैव पादप्रदेशे दक्षिणपश्चिमायां **भद्रकाल्यै ब्रह्मणे वास्तोष्पतये चेति** गृहमध्ये द्वन्द्वनिर्देशेऽपि आङनिर्देशाभावात् देवताद्वयम् ॥ ८९ ॥

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत् ।।
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्य एव च ।। ९० ।।

(१) **मेधातिथिः। चशब्दादेकैवेयमाहुतिः। विश्वेभ्यो देवेभ्य** इति गृहाकाशे, गृहान्निष्क्रम्य वा। **दिवा** दिवाचारिभ्यः, नक्तं **नक्तंचारिभ्यः। भूतेभ्य** इत्यनुषज्यते। केचिदेते आहुती सायंप्रातर्विभागेनाहुर्दिवाचरेभ्य इति,—तदयुक्तम्। सायममन्त्रहोमं वक्ष्यति। "एतेन मन्त्रप्रतिषेधेन शब्दोद्देश्यता मा भून्मानसस्तूद्देशः केन निवार्यते? । न च तेन विना होमसिद्धिः"। एतदेव तु वक्तव्यं कुतोऽयं विभागावगमः? गृह्यकारै-रेवमुक्तमिति चेदस्तु ।। ९० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** विश्वेषां देवानां भूमावेव। **दिवाचारिभ्यो** दिवा **नक्तंचारिभ्यो** नक्तं **बलिमाकाशं उत्क्षिपेदि**त्यन्वयः ।। ९० ।।

(३) **कुल्लूकः। विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्य** इति शब्दादेकेयमाहुतिः। विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति गृहा**काशे** बलिं दद्यात्। **दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य** इति दिवा **नक्तंचारिभ्य** इति नक्तम्। बह्वृचगृह्यदर्शनादियं व्यवस्था ।। ९० ।।

(४) **राघवानन्दः। आकाशे** अन्तरिक्षे। **क्षिपेदू**र्ध्वं क्षिपेत् ।। ९० ।।

(५) **नन्दनः। दिवाचरेभ्यो दिवा नक्तंचारिभ्यो** नक्तम् ।। ९० ।।

(६) **रामचन्द्रः। विश्वेभ्यो देवेभ्य आकाश** ऊर्ध्वं बलिं **क्षिपेत्**। तथा दिवा-चरादीनामूर्ध्वं बलिं क्षिपेत् ।। ९० ।।

(७) **गोविन्दराजः। विश्वेभ्य इति।** विश्वेभ्यः वैश्वदेवेभ्यः इति चशब्दादेके-यमाहुतिः। **विश्वेभ्योदेवेभ्य** इति नाम्नाऽऽ**कारः** प्रक्षिपेत्। दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इति देवा, नक्तंचरेभ्यो भूतेभ्य इति नक्तं" इति गृह्यदर्शनात् एतादाधारान्तरस्यावचनात् आकाशस्य च प्रस्तुतत्वात् आकाश एव ।। ९० ।।

पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वान्नभूतये ।।
पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ।। ९१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वयोराहुत्योः शेषोऽयम्। आधारविधानार्थमाद्योऽर्धः श्लोकः। आवासकस्योपरि य आवासस्तत्**पृष्ठवास्तु**। एकशालाया अप्युपरिभागः। तत्र **बलिं कुर्वीत** दिवाचारिभ्यो नक्तंचारिभ्यश्च। **सर्वान्नभूतये**। तादर्थ्ये चतुर्थी, न सम्प्रदाने। होमाद्यश्रुतत्वाद्‌बलिशब्दस्य पूर्वशेषत्वादाधारापेक्षत्वाच्च पूर्वयोराहुत्योः। न क्वचिदपि वैश्वदेवे 'सर्वान्नभूति'र्देवतात्वेन स्मृत्यन्तरे श्रुता। **तस्मादयमस्यार्थः**—'सर्वे-षामन्नानां क्लृप्त्यर्थमेतच्च कर्तव्यं, एतस्मिन्बलिहरणे कृते सर्वाण्यन्नानि भवन्ति'। अवयवप्रसिद्धचा त्वर्थावगमे उपपद्यमाने समुदायार्थकल्पनमयुक्तम्। देवतापेक्षया **वाऽदृष्टः** कश्चिदर्थः कल्पयितव्यः।

बलिशेषम्। शेषग्रहणात्पात्रे समुद्धृत्य ततो होमः कर्तव्यः, न तु स्थालीस्थादेव बलिदानानि ग्रहीतव्यानि। **दक्षिणतः** दक्षिणस्यां दिशि, तदभिमुख इति यावत्। **सर्वं** यावन्मात्रं गृहीतम्॥ ९१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सर्वानुभूतिरुपश्रुतिस्तस्यै पृष्ठे **वास्तुनि** गृहवास्तु-पृष्ठभागे। 'सर्वान्नभूतय' इति क्वचित्पाठस्तत्र तत्पदवाच्यैव देवता॥ ९१॥

(३) **कुल्लूकः।** गृहस्योपरि यद्गृहं तत्**पृष्ठवास्तु** बलिं दातुः पृष्ठदेशे भूभागे वा तत्र **सर्वात्मभूतये** नम इत्येव बलिं दद्यात्। उक्तबलिदानावशिष्टं सर्वमन्नं दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणामुखः स्वधा **पितृभ्य** इति **बलिं** हरेत्। प्राचीनावीतिना चायं बलिर्देयः, 'स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणामुखो निनयें'दिति बह्वृचगृह्यवचनात्॥ ९१॥

(४) **राघवानन्दः। पृष्ठवास्तुनि** वायव्यकोणे स एव वास्तोः पृष्ठदेशः। गृहस्योपरि यदुच्चं तस्मिन्निति केचित्। **सर्वात्मभूतये** स्वाहेति **शेषं** सर्वमन्नं **पितृभ्यः** स्वधेति प्राचीनावीती **हरेत्** दद्यात्। शेषं दक्षिणा निनयेदिति बह्वृचगृह्योक्तेः। तथैव दिशि दक्षिणस्याम्॥ ९१॥

(५) **नन्दनः। पृष्ठवास्तुनि** बहिर्वास्त्वित्यर्थः। **सर्वात्मभूतये** सर्वभूततृप्त्य-र्थम्॥ ९१॥

(६) **रामचन्द्रः। पृष्ठे** गृहपृष्ठभागे। तादर्थ्ये चतुर्थी, न संप्रदाने। **सर्वान्नभूतये** ऐश्वर्याय **बलिं कुर्वीत। बलिशेषं पितृभ्यः सर्वं दक्षिणतो हरेत्** कुर्यात्॥ ९१॥

(७) **गोविन्दराजः। पृष्ठे वास्तुनि कुर्वीतेति।** वेश्मन उपरि वेश्मनः पृष्ठे वास्तुप्रदेशे वा तत्र **सर्वान्नभूतये** नम इत्येवं बलिं कुर्यात्। बल्यर्थे घृतान्नशेषं सर्वं दक्षिण-स्यां दिशि 'स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती'त्येवं गृह्यदर्शनात् **पितृभ्यो हरेत्**॥ ९१॥

शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्॥
वयसाञ्च कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि॥ ९२॥

(१) **मेधातिथिः।** अन्नं पात्रे समुद्धृत्य श्वादीनामुपकाराय भुवि निःक्षिपेत्। **पापरोगिणः** कुष्ठिक्षय्यादयः। **वयांसि** पक्षिणः। **शनकै**र्भूम्युत्थितरजसा यथा न संसृज्येत। भूग्रहणं न पात्रप्रतिषेधाय, किं तर्हि? श्वपचपतितकुष्ठिभ्यो न हस्ते दातव्यम्। उपकार-विधानं चेदम्। अत एव षष्ठ्याऽयं श्लोकः पठ्यते, न चतुर्थ्यन्तेन। पक्षिणां तादृग्देशे विधातव्यं यत्राबिभ्यतः श्वादिभ्यः खादन्ति। **कृमीणामिति।** तादृशे देशे यत्र तेषां सम्भवः॥ ९२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एतच्च वैश्वदेवार्थोद्धृतादन्नादन्येन तच्छेषस्य सर्वस्य पितृभ्यः प्रतिपादितत्वात्। तत्काले च श्वादीनामन्नार्थिनामागमन एव शनैर्भुवि दानम्। **पतिताः** पातकिनः प्रायश्चित्तीयभैक्षाचरणकर्तारः। **श्वपचामिति** चाण्डालादिसंकर-

जात्युपलक्षणम्। **पापरोगिणः** कुष्ठ्यादयः। **कृमीणां** पिपीलिकादीनां **शनकैर्यथा** नोपघातो भवेत्॥ ९२॥

(३) **कुल्लूकः**। अन्यदन्नं पात्रे समुद्धृत्य **श्वपतितादिभ्यः शनकैर्यथा** रजसा न संगृह्यते तथा **भुवि** दद्यात्। **पापरोगी** कुष्ठी क्षयरोगी वा॥ ९२॥

(४) **राघवानन्दः**। अन्नान्तरमादाय **पापरोगिणां** कुष्ठक्षयादियुक्तानां। **निर्वपेत्** दद्यात्। ग्रन्थान्तरस्वरसाच्चतुर्दशवलीनामेव नित्यत्वम्॥ ९२॥

(५) **नन्दनः। शुनां** श्वभ्यः। एवमुत्तरत्रापि। **शनकैः**रशिथिलमित्यर्थः॥ ९२॥

(६) **रामचन्द्रः। श्वादीनां शनकैर्भुवि निक्षिपेत्**॥ ९२॥

(७) **गोविन्दराजः। शुनां चेति**। तदन्, अन्यदन्नमुध्दृत्य **श्वपतितश्वपाककुष्ठ्या-दिकाककृमीणां शनकै** रजोवगुण्ठनपरिहारेण **भुवि** निक्षिपेत्॥ ९२॥

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति॥
स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिः पथर्जुना॥ ९३॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वस्योपसंहारः। सर्वग्रहणादन्येषामपि मृगकुक्कुटमार्जारादीनां ग्रामे सम्भवतामन्नेनोपकर्तव्यम्। अर्चतिरनुग्रहे न पूजायां, श्वादीनां तदसम्भवात्। अवज्ञान-प्रतिषेधार्थे चैवमुपात्तं, नानुगृह्णातीति पठितम्। **परं स्थानं** धाम ब्रह्म प्राप्नोति। **पथर्जुना** न संसारयोनीर्वह्वीर्भ्राम्यति। "किं पुनरेतत्फलविधानम्?"। नेति ब्रूमः। नित्योऽयं विधि-रित्युक्तम्। नित्ये च फलश्रवणमर्थवादः। न ह्यत्र विधिः श्रूयते। गच्छतीति वर्तमानाप-देशोऽयम्।

तेजोमूर्तिः केवलतेजःशरीरः, न पाञ्चभौतिकं शरीरमभिसम्बध्यते, बोध-स्वभाव एव भवति। निष्कल्मषता वाञ्नेन लक्ष्यते, शुद्धप्रकृतिर्भवतीत्यर्थः। भूतानु-कम्पनं चेदम्। असति शास्त्रातिक्रमे पापसम्बन्धस्याभावाच्छुद्धता युक्ता। इतरथा पापस्य मलरूपत्वान्न तेजोमूर्तिः। असति च पापे परं धाम श्रेष्ठमदुःखरूपं प्राप्नोती-त्येतदपि युक्तमेव॥ ९३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। परं स्थानं** ब्रह्मलोकं। **तेजोमूर्तिः** हिरण्यगर्भदेहः। **ऋजुना पथा** अर्चिरादिमार्गेण॥ ९३॥

(३) **कुल्लूकः। एवमुक्तप्रकारेण यः। सर्वभूतान्य**न्नदानादिना **नित्यं** पूजयति **स परं स्थानं** ब्रह्मात्मकं **तेजोमूर्ति**प्रकाशमवक्रेण वर्त्मनाऽर्चिरादिमार्गेण प्राप्नोति **ब्रह्मणि** लीयते इत्यर्थः। ज्ञानकर्मभ्यां मोक्षप्राप्तेः तेजोमूर्तिरिति सविसर्गपाठे प्रकृष्टब्रह्मबोध-स्वभावो भूत्वेति व्याख्या॥ ९३॥

(४) **राघवानन्दः।** सार्थवादं बलिमुपसंहरति **एवमिति**। परं भुवर्लोकात् **ऋजुना** अवक्रेण। उत्तरमार्गेणेति केचित्—तन्न, विद्याकर्मसाध्यत्वात्तस्य। किंतु धूम-

मार्गेणात्र संवत्सराप्रवेशादृजुत्वं स्तुतिः। "अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति"। तथा "कर्मणा पितृलोकः" "न तत्र दक्षिणायनिना विद्वांसस्त-पस्विन" इत्यादिश्रुतेर्विरोधः। ब्राह्मण इत्युपलक्षणमन्येषाम्। यद्वा ब्राह्मणो ब्रह्मबुभूषुः नित्यकर्मणा शुद्धिद्वारा चातुर्वर्ण्यमोक्षहेतुत्वात्। तथा ऋजुनेति भूतार्थवादः।। ९३ ।।

(५) **नन्दनः**। बलिहरणफलमाह **एवमिति**। **ब्राह्मणः** द्विजः।। ९३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। एवं यो **ब्राह्मणः सर्वभूतानि नित्यमर्चयति** पूजयति **स तेजोमूर्तिः** सन् **ऋजुना** यथा अर्चिरादिमार्गेण **परं स्थानं** धाम **गच्छति**।। ९३ ।।

(७) **गोविन्दराजः**। **एवमिति**। **एवं** उक्तनीत्या अभिहितसर्वभूतानि नित्यमन्नादिना यः पूजयति सः तेजश्शरीरो भूत्वा स्पष्टेन मार्गेण येनाशुप्राप्येन शरीरपातसमनन्तरमेव तेन ब्रह्मलोकं गच्छति इति पञ्चयज्ञफलकथनम्, न चानित्यतापत्तिरित्युक्तम्।। ९३ ।।

कृत्वैतद्बलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत्॥
भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे।। ९४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अतिथिलक्षणं वक्ष्यति। तमभ्यागतं सन्तं **पूर्वमाशयेत्** भोजयेत् सर्वभोक्तृभ्यो गृहसन्निहितेभ्यः। **भिक्षां भिक्षवे** च याचमानाय दद्यात्। भिक्षाशब्देन स्वल्पपरिमाणमन्नदानमुच्यते। उक्तं हि "प्रसृतिर्भिक्षा"। अन्तःपुरप्रसिद्धं चैतत्। **ब्रह्मचारिणे विधिवत्**। अन्यस्मा अपि पाखण्डादिरूपाय भिक्षवे न विधिवद्दातव्या। ब्रह्मचारिणे तु विधिवत्स्वस्तिवाचनपूर्वं भिक्षादानमित्येष विधिः।

अथवा **भिक्षुः** परिव्राड्, **ब्रह्मचारी** प्रथमाश्रमी। चशब्दश्चास्थाने, वृत्तानुरोधात्। ब्रह्मचारिणे चेति पठितव्यम्। एवं तु वानप्रस्थाय न दानं स्यात्। तस्माद्भिक्षते इति 'भिक्षुः', तस्यैव विशेषणं ब्रह्मचारिग्रहणम्। तेन त्रिभ्योऽप्याश्रमिभ्यो भिक्षादानं नियम-तोऽनुज्ञातं भवति। पाखण्डादीनां तु पतितादिवत्। सर्वग्रहणेन भिक्षोपकारो यथाशक्ति विहित एव।। ९४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पूर्वं**मात्मनः। **भिक्षवे** यतये।। ९४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। एवमुक्तप्रकारेणैतद्बलिकर्म कृत्वा गृहभोक्तृभ्यः **पूर्वम**तिथिं भोजयेत्। **भिक्षवे** परिव्राजे **ब्रह्मचारिणे** प्रथमाश्रमिणे च **विधिव**त्स्वस्तिवाच्य 'भिक्षा-दानमप्पूर्वं' इति **गौतमा**द्युक्तविधिना भिक्षां दद्यात्। ग्रासप्रमाणा च भिक्षा भवति, 'ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षे'ति **शातातप**वचनात्। सम्भवे त्वधिकमपि देयम्।। ९४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अधुना बलिमनुवदन् नृयज्ञविधेः कालमाह **कृत्वेति**। **पूर्वं** भोजनात् **ब्रह्मचारी** गृही 'वानप्रस्थो भिक्षु' रिति स्मरणात् **भिक्षुः** संन्यासी तस्मै **ब्रह्मचारिणे च विधिवत्** 'ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षे'ति **शातातपो**क्तेस्तत्परिमाणदानस्यावश्यकत्वात्।। ९४ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ मनुष्ययज्ञं प्रपञ्चयति **कृत्वैतदिति**। **विधिव**त्स्वस्ति वाचयित्वेत्यर्थः।। ९४ ।।

(६) **गोविन्दराजः। कृत्वेति।** एवं उक्तस्वरूपेण **एतद्बलिकर्म** कृत्वा सर्वगृहभोक्तृभ्यः पूर्वं **अतिथिं** पूजयेत्। भिक्षणशीलाय ब्रह्मचारिणे समकालमेव 'स्वस्तिवाच्य भिक्षादानं अप्पूर्वं' इति **गौतमो**क्तविधानेन भिक्षां दद्यात् ॥ ९४ ॥

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही ॥ ९५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** नित्यं भक्तदानमर्थिने शक्तितो दातव्यम्। इदं त्वधिकारान्तरम्। यद्गुरवे गां दत्त्वा फलमाप्नोति तद्भिक्षां दत्त्वा, गोव्रतस्याविशिष्टमिति। स्मृत्यन्तरे सर्वफलता पापप्रमोचनार्थताऽपि गोदानस्य श्रुता। यावतामल्पोपकाराणां महोपकारैः फलसाम्यमुच्यते, तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषोऽवगन्तव्यः। प्राप्यते तदेव फलम्, न तु चिरकालम्। अवाच्यो ह्ययं न्यायः—"पणलभ्यं हि कः प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैः" इति। समानफलत्वे महाप्रयासानर्थक्यं प्राप्नोति। "अगुर्यथाविधीति" केचित्पठन्ति। तत्र नञल्पवचनो द्रष्टव्योऽल्पगुरिति। **पुण्यं** धर्मस्तस्य **फलम्** ॥ ९५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पुण्यरूपफलं **पुण्यफलम्** ॥ ९५ ॥

(३) **कुल्लूकः। गुरवे गां** दत्वा **विधिव**त्स्वर्णशृङ्गिकादिविधानेन **यत्फलं प्राप्नोति** तद्गृहस्थो विधिना **भिक्षादानात्प्राप्नोति** ॥ ९५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** भिक्षादाने अतिशयफलमाह **यदिति। द्विज** इति त्रैवर्णिकः। तेषां पक्वान्नस्य ग्राह्यत्वात् ॥ ९५ ॥

(५) **नन्दनः। अगोः** गोहीनाय ॥ ९५ ॥

(६) **गोविन्दराजः। यत्पुण्यफलमिति।** 'अल्पगुर्हेमशृङ्गी' त्यादि **याज्ञवल्क्यो**क्तविधिना गां दत्वा यत्पुण्यफलं "गोदो ब्रध्नस्य विष्टपं" इति प्राप्नोति तदेव द्विजगृहस्थः भिक्षां दत्वा प्राप्नोति ॥ ९५ ॥

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥
वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ९६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अथ विधिवदित्युक्तं सोऽयं विधिरुच्यते। अप्रकृतस्योदपात्रस्य श्रवणं, सर्वदा नृणां, न भिक्षादानस्यैवेति दर्शयितुम्। **सत्कृत्य** पूजयित्वा। विधिः पूर्वो यस्य दानस्य **तद्विधिपूर्वकम्।** पूर्वशब्दः कारणवचनः ? शास्त्रनिमित्तकमेतदित्यर्थः। इतिकर्तव्यता वा **विधिः**, सा पूर्वं कर्तव्या। उक्तं च पूर्वं भिक्षादानं, ददाति **सत्कृत्य** पूजयित्वा। वेदस्य **तत्त्वार्थः** पारमार्थिको निःसंशयोऽर्थस्तं 'तस्मै ब्राह्मणायोपपादयेद्द्यात्। **ब्राह्मणायेति** जातिनियमः, **विदुष** इति गुणनियमः। तेन यत्किंचिद्दातव्यं तद्ब्राह्मणाय, तस्मै च वेदार्थविदे पूजापूर्वकमित्यर्थत्रयविधानं सर्वं ददात्यर्थोद्देशेन, पौरुषेयत्वान्नानाकारार्थविधानम् ॥ ९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **वेदस्य तत्त्वार्थो** वास्तवार्थो ब्रह्म **तद्विदुषे**।। ९६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** प्रचुरान्नाभावे ग्रासप्रमाणां भिक्षामपि व्यञ्जनादिना **सत्कृत्य** तदभावे जलपूर्णपात्रमपि फलपुष्पादिना **सत्कृत्य तत्त्वतो** वेदतदर्थज्ञानवते **ब्राह्मणाय** स्वस्तिवाच्येत्यादि **विधिपूर्वकं दद्यात्**।। ९६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** विशिष्टपात्रे तस्यावश्यकत्वमाह **भिक्षामिति। सत्कृत्य** पञ्चग्रासाभावे ग्रासमात्रमपि व्यञ्जनैः संस्कृत्य देयम्। तदभावे उदकमात्रं **वा** फलादिभिः सत्कृत्य **वेदतत्त्वार्थविदुषे** वेदस्य तत्त्वार्थो बाधाप्रतियोगि ब्रह्म **तद्विदे।** तदुक्तम् 'एकोऽपि ब्रह्मविद्भुङ्क्ते जगत्तर्पयतेऽखिलम्। तस्माद्ब्रह्मविदे देयं यदस्ति वसु किंचने'ति ।। ९६ ।।

(५) **नन्दनः।** अनुकल्पमाह **भिक्षामिति**।। ९६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। उपपादयेत्** अयाचितं दद्यात्।। ९६ ।।

(७) **गोविन्दराजः। भिक्षामिति।** फलपुष्पादिना सत्कृत्य पारमार्थिकवेदार्थज्ञाय ब्राह्मणाय स्वस्तिवाच्येत्यादिविधिपूर्वकं प्रतिपादयेत् इति ब्रह्मचारिभिक्षादानाद् विध्यन्तरमिदम्। तथा च **वसिष्ठः** "श्रोत्रियाय अन्नं दत्वा ब्रह्मचारिणे" इत्याह।। ९६ ।।

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम्।।
भस्मभूतेषु विप्रेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः।। ९७।।

(१) **मेधातिथिः।** प्राप्ते दाने दोषः। पूर्वेण यादृशे देयं तत्पात्रमुक्तम्। अनेनापात्रे ददतः प्रतिषेधः। **नश्यन्ति** निष्फलानि भवन्ति। **हव्यानि** देवतोद्देशेन यानि ब्राह्मणभोजनादीनि क्रियन्ते। पित्र्यकर्माङ्गभूतान्यन्यानि **कव्यानि** श्राद्धानि। **भस्मभूतेषु।** भस्मतां प्राप्ता भस्मभूताः। उपमाने वा 'भूत'शब्दः, 'भस्मानीव', यथा 'काष्ठभूत' इति। "किं पुनर्भस्मना साम्यम्"। यथा तत्र क्वचिदुपयुज्यतेऽवकररूपमपोह्यमेवमीदृशो ब्राह्मणः क्रियाभ्योऽपोहितव्य इति तात्पर्यार्थः।

नराणामविजानतां नश्यन्तीति सम्बन्धः। **मोहाद्दत्तानि दातृभिः।** अविजानतां मोहादिति चानुवादः। यच्छास्त्रेणापोहितं तन्मोहादेव क्रियते।। ९७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **हव्यं** देवार्थमन्नं, **कव्यं** पित्रर्थं। **अविजानतां** पात्रगुणदोषौ। **भस्मभूतेषु** प्रकाशगुणशक्तिशून्येषु। **मोहात्** भ्रमात्।। ९७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **मोहाद्यत्**पात्रानभिज्ञतया देवपितृद्देशेनान्नानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानतेजःशून्यतया भस्मरूपेष्विव पात्रेषु दत्तानि दातृभिर्निष्फलानि भवन्ति।। ९७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** विद्वत्प्रशंसार्थमन्यनिन्दामाह **नश्यन्तीति।** फलमदत्वा **नश्यन्ति। अविजानतां** पात्रमिति शेषः। **भस्मीभूतेषु** वेदतदर्थज्ञानशून्यतया तादृश-

फलाजनकत्वान्निन्दामात्रम्। अतादृशेष्वपि देयम्, अन्यथा 'अन्नस्य क्षुधितं पात्र'मिति वचनविरोधः।। ९७।।

(५) **नन्दनः। अविजानतां** दातॄणां **हव्यकव्यानि नश्यन्ति। भस्मीभूतेषु** निस्तेजस्केषु।। ९७।।

(६) **रामचन्द्रः। अविजानतां** मूर्खाणां **नराणां मोहात् दातृभिर्दा**नशीलै**र्दत्तानि भस्मीभूतेषु** विप्रेषु वेदाध्ययनतदर्थज्ञानरहितेषु भस्मतुल्येषु **विप्रेषु दत्तानि हव्यकव्यानि विनश्यन्ति**।। ९७।।

(७) **गोविन्दराजः। नश्यन्तीति।** यानि पितृदैवोद्देशेन अन्नानि **मोहात्** दानशास्त्रानभिज्ञतया **दातृभिः** अध्ययनविधियज्ञानुष्ठानतेजःशून्यत्वात् **भस्मरूपेषु विप्रेषु दत्तानि** तानि तेषां दानशास्त्रानभिज्ञानां मनुष्याणां निष्फलीभवन्ति।। ९७।।

विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु।।
निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात्।। ९८।।

(१) **मेधातिथिः।** कीदृशाः पुनः? अभस्मभूतास्तानाह **विद्यातपोभ्यां समृद्धा**स्तद्व्यतिरिक्ता भस्मभूताः। समृद्धिरतिशयिनी सम्पत्तिः। बहुविद्यया महता च तपसा युक्ता एवमुच्यन्ते। समुदायसम्बन्धिनी अपि विद्यातपसी सम्बन्धिसम्बन्धादवयवभूतमुखैः सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्येते। विप्राणां मुखान्यग्नय इत्यत्र व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात्समासः।

यथाऽग्नौ हुतं फलवद्भस्मनि हुतं निष्फलमेवमीदृशं भोजनं ब्राह्मणमुखनिक्षिप्तं हुतमिति भोजनमेव स्तुत्योच्यते। यागहोमादिमहाफलतया प्रसिद्धम्। अतः प्रख्याततमगुणेनाप्रख्यातमुपमीयते।

निस्तारयति दुर्गात्। 'दुर्गं' व्याधिशत्रुराजपीडादिजीवितमुपस्थितम्। ततो 'निस्तारयति' रक्षति। न तेन संमृश्यते। महतश्च पापात्परलोकेऽपि नरकादिगतेस्त्रायते। न केवलमाभ्युदयिककर्मदृक्पात्रविषयम्। प्रायश्चित्तार्थमपि तद्गुणायैव दातव्यम्।। ९८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** विप्रेषु मुखानि विप्रमुख्यानि तद्रूपेष्वग्निषु मुखशब्दोऽयं मुख्यार्थेऽपि पठ्यते। वक्त्रार्थत्वं तु तपःसमृद्धेष्वित्ययोगाद्धेयं। **दुर्गात्** इह लौकिकदुःखहेतोः पापात्। **महतः किल्बिषात्** पारलौकिकदुःखहेतोः।। ९८।।

(३) **कुल्लूकः। विद्यातपस्तेजःसंपन्नविप्राणां मुखानि** होमाधिकरणत्वेनाग्नितया निरूपितानि हव्यकव्यादिप्रक्षिप्तमिह लोके दुस्तराद्व्याधिशत्रुराजपीडादिभयान्महतश्च पापादमुत्र नरकात् त्रायते।। ९८।।

(४) **राघवानन्दः।** तस्माद्विद्वत्सु देयमिति निगमयति **विद्येति।** विप्राणां मुखान्येवाहवनीयाद्यग्नयः। तेषु विप्रमुखाग्निषु परंपरया विद्यादियुक्तेषु हुतं तदुद्दिश्य

दत्तमन्नादि तारयतीत्यन्वयः। **दुर्गादापद्गणात् महतः** "अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टीति" (८।३१७) वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः। विप्रस्य** मुखमेवाग्निस्तेषु **विप्रमुखाग्निषु**। कीदृशेषु मुखेषु ? **विद्यातपोभिः समृद्धेषु** ॥ ९८ ॥

(७) **गोविन्दराजः। विद्यातपःसमृद्धेष्विति।** ज्ञानानुष्ठानतेजःसम्पन्नेषु **विप्रमुखेषु** अग्नितुल्येषु हव्यकव्यादि यत् प्रक्षिप्तं तदिह दुस्तरात् शत्रुव्याध्याद्यभिभवात् अमुत्र च महतः पापात् त्रायते ॥ ९८ ॥

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ॥
अन्नं चैव यथाशक्ति संस्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ९९ ॥

(१) **मेधातिथिः। सम्प्राप्ताय** स्वयमुपस्थिताय, न तु निमन्त्रिताय। न हि निमन्त्रितोऽतिथिर्भवति। प्राप्तिदेशं च वक्ष्यति (१०३ श्लो.) "भार्या यत्राग्नयोऽपि वा" इति। **आसनोदके** दद्यात्। पादधावनोपयोगि प्रथममुदकं तत आसनम् भोजनं च। **यथाशक्ति संस्कृत्ये**त्यन्नविशेषणम्। सविशेषमन्नं संस्कृत्य **दद्या**द्भोजयेत्। **विधिपूर्वकम्** विधिः पूर्वो यस्मिन्दाने तदेवमुच्यते। विधिः शास्त्रं तत्पूर्वं निमित्तं प्रमाणमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उदकं पादप्रक्षालनार्थम्। **विधिपूर्वकं आपस्तम्बो**क्तातिथ्यधर्मेण। 'तत्र ह्यग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छती'त्यादिना व्रीहियवान्यतरनिर्वापपाकादिरूपमातिथ्यमुक्तम् ॥ ९९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** स्वयमागताय **त्वतिथये आसनं** पादप्रक्षालनाद्युदकं यथासम्भवं व्यञ्जनादिभिः सत्कृतं चान्नं 'आसनावसथावि' (३।१०७) त्यादिवक्ष्यमाण**विधिपूर्वकं दद्यात्** ॥ ९९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** आतिथ्यस्य नित्यत्वमनुवदंस्तदकरणे प्रत्यवायमाह **संप्राप्तायेति। संप्राप्ताय** गृहमागताय ॥ ९९ ॥

(५) **नन्दनः।** अतिथिपूजाप्रकारमाह **संप्राप्तायेति** ॥ ९९ ॥

(६) **गोविन्दराजः। संप्राप्तायेति।** स्वयमुपस्थितायातिथये आसनाचमनादि उदकान्नं च व्यजनविशेषैः यथासंभवं सत्कृत्य "आसनावसथौ" इत्यादिवक्ष्यमाणविधिपूर्वकं दद्यात् ॥ ९९ ॥

शिलानप्युञ्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ॥
सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥ १०० ॥

(१) **मेधातिथिः।** अत्यन्तदरिद्रस्याप्यतिथिपूजाव्यतिक्रमो न युक्तः। **शिलान्** केदारलवनशेषान्। **उञ्छत** उच्चिन्वतः। एतच्च वृत्तिसंकोचोपलक्षणार्थम्। **पञ्चाग्नीनपि**

जुह्वतः। अनेन शास्त्रानुष्ठानसंपन्नोऽत्यन्तदरिद्रश्च यद्यतिथिमागतं न पूजयत्यन्नदानादिना, तदा तदनुष्ठानं स वृत्तिसंयमो निष्फलतामेति। ततश्च **सर्वं सुकृतं** पुण्य**मादत्ते** अतिथि-र्गृह्णाति निष्फलीकुरुते। **अनर्चितो वसन्**। तस्मादर्चयेदिति विध्यर्थः। वसन्निति लिङ्गात्सायमागते विधिरयम्। पञ्चाग्नयस्त्रेता गृह्यः सभ्यश्च। "अथ कोऽयं सभ्यो नामाग्निः?"। एवं ह स्माहुः। ग्रामान्तरे प्रोषितस्य यत्र लौकिकपाकः क्रियते महा-साधनस्य बहुवेश्मसु यो गृह्यागारादेव शीतापनोदार्थं विह्रियते स सभ्यः। "होमस्तर्हि तत्र कः?" यावता "तस्मिन्गृह्याणि" इति नियमः।" अस्मादेव वचनात् वैश्वदेवहोमः प्रोषितस्य लौकिकेऽप्यस्तीति मन्यन्ते। 'व्रीहियवैः शुष्कधान्यैर्यत्र लेलिहानं सुसमिद्धं पश्येत्तत्राभिजुहुयादि'ति स्मृतिवचनमुदाहरन्ति।

इह भवन्तस्त्वाहुः उपनिषत्सु पञ्चाग्निविद्योक्ता। तत्र तेषां कल्पिताग्निरूपाणि। तद्रूपेण यदुपासनं यच्च वेदनं स 'होम' इति कल्प्यते। सा हि सर्वश्रौतेभ्यः कर्मभ्योऽ-तिशयफलेष्यते। एवं हि तत्राम्नायते (छां. ५।१०।१६) "स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा च। एते पतन्ति चत्वारः संसर्गी च" इति। पञ्चाना-मपि यत्फलं तदतिथावाराधितेऽविमुखीकृते नश्यतीति प्रशंसातिशयेनावश्यकर्तव्यतां दर्शयति। यद्यपि प्रातराशेऽप्यतिथिभोजननियमः, सायं तु तद्व्यतिक्रमे प्रायश्चित्ता-धिक्यम्। **'यथाशक्तीति'** पूर्वश्लोकेऽन्नविषयं ये न मन्यन्ते, त एवमाहुर्यथाशक्त्यतिथयः पूजयितव्यः, एको द्वौ बहव इति॥ १००॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **शिलान्सस्यमञ्जरीरुञ्छत** आकृष्य गृह्णत इति हि वृत्तिसंकोचेन तपश्चर्योक्ता। अतिथित्वेन गतोऽ**नर्चितो वसन्**नन्यत्रापि॥ १००॥

(३) **कुल्लूकः**। लूनकेदारशेषधान्यानि **शिलस्**तानपि उञ्छिन्वतो वृत्तिसंयमा-न्वितस्य। 'त्रेताऽऽवसथ्यः सभ्य'श्चेति पञ्चाग्नयः सभ्यो नामाग्निः शीतापनोदाद्यर्थं यस्तत्र प्रणीयते। पञ्चस्वग्निषु होमं कुर्वाणस्य वृत्तिसंकोचं पञ्चाग्निहोमार्जित-पुण्यमनर्चितोऽ**तिथिर्वसन्गृ**ह्णाति। अनया च निन्दयातिथ्यर्चनस्य नित्यता गम्यते॥ १००॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैवार्थवादमाह **शिलानिति**। केदारे अवशिष्टधान्यं **शिलाः, तान्युञ्छतः** आदानं कुर्वतः। सभ्यावसथ्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसंज्ञकान्। **पञ्चाग्नीन् जुह्वत**स्तस्य **सुकृतं** यदुत्पन्नं **तत्सर्वमादत्ते** आत्मसात्करोति **अनर्चितो** वक्ष्य-माणतृणाद्यैरपि॥ १००॥

(५) **नन्दनः**। अतिथिपूजामकुर्वतो निन्दामाह **शिलानपीति**। व्रीहिकणिशानि **शिलास्तानुञ्छत** उपाददतः शिलेन जीवत इत्यर्थः। अनेनैवं ज्ञायते शिलवृत्तित्वं पञ्चा-ग्नित्वं च प्रशस्ततरमिति॥ १००॥

(६) **रामचन्द्रः**। **शिलां** शिलावृत्तिं **उञ्छतः** कुर्वतः। **नित्यं पञ्चाग्नीञ्जुह्वतः** बलिवैश्वदेवादीन्कुर्वतः एतादृशस्य गृहे **अनर्चितः** विप्रः रात्रौ **वसन् सर्वं सुकृतं आदत्ते** स्वीकुर्यात्॥ १००॥

(७) **गोविन्दराजः। शिलानप्युञ्छतो नित्यमिति।** अतिदौर्गत्या वृत्तिसंयमातिशयार्थितया शिलान् क्षेत्रफलदोषानप्युञ्छिन्वतः सभ्यावसथ्याभ्यां सह त्रेतया पञ्चस्वप्यग्निषु होमं वा कुर्वाणस्य सर्ववृत्तिसंकोचपञ्चाग्निहोमार्जितं पुण्यं अनर्चितोऽतिथिर्वसन् स्वीकरोति। अदानदोषकथनेन नियमानाह सभ्यो नामाग्निः महासाधन इति। शीताद्यपनुत्त्यर्थं यस्तत्र तत्र विहीयते ।। १०० ।।

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ।।१०१।।

(१) **मेधातिथिः।** यदि दारिद्र्यात्सायमन्नदानं न घटते तदा नैवं मन्तव्यम्—'प्रधानमतिथेर्भोजनं, तच्च मे नास्तीति, किमनेन मद्गृहे प्रविष्टेने'ति। यतोऽशक्तस्य तृणादिदानेनाप्यतिथिपूजाविधिः स्यात्। अथवा नायं विधिर्भोजन एव पर्यवस्यति, किं तर्हि? निवत्स्यतः शयनादि दातव्यम्। **तृणग्रहणं** स्रस्तरोपलक्षणार्थम्। **भूमि**रासनशयनविहारस्थानम्। **सूनृता वाक्** प्रियहितवचनं, कथाप्रस्तावादि वा। एतान्यप्यन्नाभावे सतामागतस्यातिथे**र्नोच्छिद्यन्ते,** किंतु दीयन्ते सर्वकालम् ।। १०१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तृणानि** शयनार्थानि **भूमि**स्तदास्तरणार्थं। **सूनृता** प्रिया **वाक्। नोच्छिद्यन्ते** किन्तु दीयन्ते ।। १०१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अन्नासंभवे पुनस्तृणविश्रामभूमिपादप्रक्षालनाद्यर्थजलप्रियवचनान्यपि धार्मिकगृहेष्वतिथ्यर्थं न **कदाचिदुच्छिद्यन्ते।** अवश्यदेयानीति विधीयते। तृणग्रहणं शयनीयोपलक्षणार्थम् ।। १०१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अन्नदानाशक्तौ प्रतिनिधितया प्रकारान्तरमाह **तृणानीति। सूनृते**ति विशेषणादन्नसंपत्तौ मिथ्या विनयो न कार्यः। **नोच्छिद्यन्ते** प्रायशो गृहे न विनाभावीनीत्यर्थः ।। १०१ ।।

(५) **नन्दनः।** मुख्यकल्पाभावेऽतिथिरनुकल्पेनाप्यर्चनीय इत्यभिप्रायेणाह **तृणानीति। तृणा**न्यासनाभावे, **भूमिः** शयनाभावे। **उदकं** पादाभ्यञ्जनाभावे। **सूनृता** कल्याणी **वाग**न्नाभावे ।। १०१ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** अन्नासंभवे पुनः **तृणानीति। तृणानि** विश्राम**भू**म्याचमनाद्युदकप्रियसत्यवचनानि साधुगृहेषु अतिथ्यर्थं न कदाचि**दप्युच्छिद्यन्ते।** अतोऽन्नाभावे एतान्यवश्यं देयानि ।। १०१ ।।

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।।
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ।।१०२।।

(१) **मेधातिथिः।** नातिप्रसिद्धो लोकेऽतिथिशब्दार्थ इति तदर्थलक्षणमाह **एकरात्रं वसतः** परगृहेऽतिथित्वम्। तच्च ब्राह्मणस्य न जात्यन्तरे। द्वितीयेऽह्नि पूजाविधौ

कामचारः। अभ्युदयविशेषार्थिनस्तदधिकारः, न नैयमिकः। तथा **चापस्तम्बः** (२।७।१६) "एकरात्रिं वासयेत्। पार्थिवाँल्लोकानभिजयति द्वितीयामान्तरिक्षाँस्तृतीयां दिव्यान्" इति फलकामस्य द्वितीयादिरात्रिष्वधिकारं दर्शयति। अत्रैव निर्वचनं दार्ढ्यार्थमाह **अनित्यं हि स्थितिः**। तिष्ठतेरिपूर्वस्यायं शब्दः। औणादिकैः कथंचिद्व्युत्पत्तिः ॥ १०२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तद्ग्रामे द्वितीयदिनवासे तस्य नातिथित्वमित्यर्थः। **अनित्य् स्थित** इत्यत्रार्थेऽतिथिपदं निपात्यत इत्यर्थः॥ १०२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अप्रसिद्धत्वादतिथिलक्षणमाह **एकेति**। **एकरात्रमेव** परगृहे निवसन् **ब्राह्मणोऽतिथिर्भवति**। अनित्यावस्थानान्न विद्यते द्वितीया तिथिरस्येति **अतिथि**-रुच्यते॥ १०२॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तातिथेर्लक्षणमाह **एकरात्र**मिति। **एकरात्रि**मभिव्याप्य **वसन् ब्राह्मण** एवातिथिः, वासाय न विद्यते द्वितीया तिथिर्यस्येति सोऽतिथिः। सर्वत्र ब्राह्मणपदग्रहणात् क्षत्रियादयो नातिथयः॥ १०२॥

(५) **नन्दनः**। कालतोऽतिथिनियममाह **एकेति**। **एकरात्रं वसन्नपि ब्राह्मण**-**श्चेदतिथिर्न** क्षत्रियादिः, अत्र हेतुमतिथिशब्दनिर्वचनेनाह अनित्यशब्दादकारमिकारं तकारं चादाय स्थितशब्दात्थकारमिकारं चादाय सन्निवेश्यातिथिरित्युच्यते ॥ १०२॥

(८) **गोविन्दराजः**। अप्रसिद्धत्वादतिथिलक्षणमाह **एकरात्रमिति**। **ब्राह्मण एकरात्रं** परगृहे **वसन् अतिथिः** यतिः **स्मृतः** यदस्याहनित्यावस्थानेन न विद्यते द्वितीया तिथिरस्येत्येवमतिथिरुच्यते॥ १०२॥

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा ॥
उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥ १०३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। एकस्मिन्ग्रामे यो वसति वैश्वदेवकालोपस्थितोऽपि **नातिथिः**। **सांगतिकः** सहाध्यायी सख्युरन्यः। तस्य ह्युत्तरत्र (११० श्लो०) विधिर्भविष्यति "वैश्यशूद्रौ सखा चेति"। योऽपि सर्वेण संगच्छते विचित्रपरिहासकथादिभिः, स सांगतिक-शब्देन युक्तः प्रतिषेद्धुं प्रागदृष्टपूर्वोऽपि। न च गृहस्थस्य प्रोषितस्यास्य सर्वलक्षणलक्षितो-ऽप्यतिथिः। किं तर्हि? **उपस्थितं गृहे विद्यात्**। यत्रास्य नित्यं स्थानम्, वसतिस्थानं यदुच्यते। प्रोषितस्यापि **भार्या यत्राग्नयश्च** तत्रासंनिहितस्यापि गृहस्थस्य भवत्येवातिथिः। अतो यथा संविधायाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु प्रवसति, तद्वदतिथयेऽपि संविधातव्यम्।

वाशब्दात्त्वेवं प्रतीयते—भार्याग्निभिः सह यदा प्रवासस्तदा भवत्येव ग्रामान्तर-स्थस्याप्यतिथिः। असंनिहितस्यापि गृहे भार्याग्निषु सत्सु। ततश्च यदि भार्यया सह प्रवसे-दग्नयश्च गृह एव भवेयुस्तदा नातिथिपूजानियम इति। वाशब्द **उपस्थितं गृहे विद्या**दित्ये-तदपेक्षया, न परस्परापेक्षया भार्याग्नीनाम्॥ १०३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **एकग्रामीणमेकग्रामे** चिरनिवासिनम्। **सांगतिकं** संगतिः संबन्धः तत्पुरस्कारेणागतम्। तथा यत्र यस्य प्रवासिनोऽपि **भार्या अग्नयो** वा सह गच्छन्ति तदन्यतमं स्वे **गृह उपस्थित**मागतमप्यतिथिं न **विद्या**न्नातिथिधर्मेणार्चयेत्। 'अग्नयोऽपि वे'ति वचनादभार्यस्याप्यग्नयः संभवन्तीति गम्यते। श्रूयते च 'श्रुतौ अपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरे-दि'ति ॥ १०३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। एकग्रामनिवासिनं लोकेषु विचित्रपरिहासकथादिभिः संगत्या वृत्त्यर्थि-नं भार्याग्नियुक्तो गृहे वैश्वदेवकालोपस्थितमपि **नातिथिं विद्यात्**। एतेन भार्याग्निरहितस्य प्रवासिनो नातिथित्वमिति बोधितम्॥ १०३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव व्यतिरेकमाह **नैकेति**। विप्रमप्येकग्रामवासिनं। **सांग-तिकं** विचित्रविद्येतिहासकथाभिः संगत्या प्रत्यर्थिनं। भार्याग्नियुक्ते **गृहे उपस्थितमतिथिं विद्यात्**। अत एव भार्याग्निविरहितस्य नातिथ्यकार्यताऽऽवश्यकेति गतिस्थानकल्पो वा तेन भार्यायाः सत्त्वमावश्यकम् ॥ १०३ ॥

(५) **नन्दनः**। देशतोऽतिथिनियममाह **नैकेति**। अतिथिलक्षणयुक्तमप्येकग्राम-वासिनं तथा **सांगतिकं** संगतेन चरन्तं क्वचिदतिथित्वेन संगतपूर्वमिति यावत्तं **नातिथिं विद्यात्**। **यत्र** स्वकीये परकीये वा गृहे **भार्याग्नयोऽपि** सन्ति तत्रोपस्थितमतिथिं विद्यात नान्यं विप्रोषिताग्निभार्यस्याभ्याशमागतम्॥ १०३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **एकग्रामीणं विप्रं गृह उपस्थितं** वैश्वदेवसमये प्राप्तमतिथिं न विद्यात्तथा **सांगतिकं** सहाध्यायी च चित्रकथाभिः सह संगच्छते तमतिथिं न विद्यात्। गृह-मागतमपीत्यर्थः। **यत्र भार्या वाऽग्नयोऽपि** वा वर्तन्ते **तत्रागतम्** ॥ १०३ ॥

(८) गोविन्दराजः। **नैकग्रामीणमिति**। समानग्रामनिवासिनं यं च संगत्या लोक-यात्रया चरितं विचित्रपरिहासकथाजीवनं यस्य स **भार्याग्नयः** तस्मिन्नेव ग्रामे संप्राप्तः तं वैश्वदेवकालेऽपि सम्प्राप्त**मतिथिं न विद्यात्** ॥ १०३ ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः।
तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनः॥
परपाकान्नपुष्टस्य सततं गृहमेधिनः।
दत्तमिष्टं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत्॥ १०४॥

(१) **मेधातिथिः**। 'उपासनं' तदभ्यासः। यो ब्राह्मणोऽन्यैव बुद्ध्या तत्र ततो-पतिष्ठेत यथाऽतिथिरवश्यं भोजनं लभेत तस्येयं निन्दा। यस्तच्छीलः 'परस्य' संबन्धिनं 'पाक'मन्नमुपास्ते, न तु कदाचित्। **तेन** कर्मणा **प्रेत्य पशुतां** बलीवर्दादिजातिं **व्रजति** प्राप्नोति **अन्नादिदायिनस्तद्**गृहे दन्तितां गर्दभतामश्वतां वा प्राप्नोति। गृहस्थस्यैष दोषः, उत्पन्नस्थालीपाकस्य ॥ १०४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उपासते** आमन्त्रणं विनाऽतिथिधर्मेण ।। १०४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अतिथिप्रकरणादातिथ्यलोभेन ये गृहस्थाः ग्रामान्तराणि गत्वा परान्नं सेवन्ते ते निषिद्धपरान्नदोषानभिज्ञाः। तेन परान्नभोजनेन जन्मान्तरे **अन्नादिदायिनां पशुतां व्रजन्ति**। तस्मादिदं न कुर्यादिति निषेधः कल्प्यते ।। १०४ ।।

(४) **राघवानन्दः। गृहस्थो** भूत्वा आतिथ्यलोभेनातिथिर्न स्यादित्याह **उपासत इति**। उपासनं तात्पर्येण प्रवृत्तिः। **अबुद्धयः** पशुत्वप्राप्तिमविद्वांसः। दातारः श्लाघ्या इत्याह **पशुतामित्यादि। तेना**तिथ्यलोभमात्रेण ।। १०४ ।।

(५) **नन्दनः**। इदानीमतिथिप्रसङ्गाद्गृहस्थानामतिथिरूपेण परपाकभोजनप्रतिषेधार्थं निन्दार्थवादमाह **उपासत इति। उपासते परपाकं** परेषां पक्वान्नम्। **तेन** परपाकोपासनेन। तस्मात्परपाकभोजनप्रसक्तिर्न कार्येति ।। १०४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। उपासते** तेन कारणेन अन्नाद्यदातॄणां ते **प्रेत्य पशुतां** गर्दभतां **व्रजन्ति** ।। १०४ ।।

[**परपाकेति। इष्टं** यागादि **दत्तं** दानं **अधीतं** वेदाध्ययनं। एतज्जन्यपुण्यं **यस्यान्न** भक्षयति।]

(८) **गोविन्दराजः। उपासत इति।** आतिथेयोद्देशत एव ग्रामान्तराणि गत्वा ये **गृहस्थाः** दुर्मेधसः औदरिकतया परान्नं सेवन्ते तेन परान्नभोजनेन ते जन्मान्तरे **अन्नाद्यदायिनां** गृहे **पशुतां व्रजन्ति** इति फलप्रतिपादनपरमेतत्। अतः परपाकोपसेवनं न कार्यम् ।। १०४ ।।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिना ।।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन्गृहे वसेत् ।। १०५ ।।

(१) **मेधातिथिः। साय**ंकालोऽस्तमयादिः प्रदोषांतः। तस्यां वेलाया**मतिथिरा**गतो**ऽप्रणोद्यः** अप्रत्याख्येयः, भोजनशयनासनादिभिः प्रतिपूज्यः। केन? **गृहमेधिना। 'मेधो'** यज्ञः। 'गृहमेधो' महायज्ञानामियमाख्या। तत्राधिकारी **गृहमेधी**, गृहस्थ इति यावत्। **सूर्योढ** इत्यर्थवादः, सूर्येणोढः प्रापितः। दैवोपनीतत्वादवश्यं पूजार्हः। **काले** द्वितीये वैश्वदेव-काले प्राप्तः, **'अकाले' वा** सायं, भोजने निर्वृत्तेऽपि। **नास्य** गृहस्थस्या**नश्नन्गृहे वसेत्। यदि** शेषमस्ति तन्निवेदनीयम्। न चेद्, द्विः पाकः कर्तव्यः ।।। १०५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अप्रणोद्यो**ऽनिराकार्यः। सूर्येणोढो यद्देहमधिष्ठाय सूर्य-श्चरति स **सूर्योढः**। स च सायं य आगच्छति स भवति। अत एव श्रुतौ 'एष ह वै स एकातिथि'रित्येकशब्देन सूर्यं परामृश्यैकातिथित्वं तस्योक्त्वा तस्मादाहुर्न सायमतिथिम-पनुद्येत्युपसंहृतम्। तत्काले अतिथिबाहुल्याभावादेकातिथित्वम्। गृहधर्म एव मेधो यज्ञोऽस्येति **गृहमेधी** गृहस्थः। **काले** वैश्वदेवान्ते ।। १०५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। सूर्येऽस्तमिते गृहस्थेनातिथिर्न प्रत्याख्येयः। **सूर्येणोढः** प्रापितो रात्रौ स्वगृहगमनाशक्तेः। द्वितीयवैश्वदेव**काले** प्राप्तोऽ**काले** वा सायंभोजने निवृत्तेऽपि। **नास्य** गृहेऽतिथि**रनश्नन्वसेद**वश्यमस्मै भोजनं देयम्। प्रत्याख्याने प्रायश्चित्तगौरवार्थोऽयमारम्भः। अत एव **विष्णुपुराणे** "दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप। तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं सूर्योढे विमुखे गते।" **गोविन्दराजस्तु** प्रतिषिद्धातिथिप्रतिप्रसवार्थत्वमस्याह॥ १०५॥

(४) **राघवानन्दः**। अतिथिमनुवदंस्तस्यापरिहार्यकालमाह **अप्रणोद्य** इति। **अप्रणोद्यः** अप्रत्याख्येयः। यतः **सूर्योढः**। अस्तं गच्छता सूर्येण प्रापितः। अतो विप्रकृष्टस्वगृहे गमनाशक्तो नानन्दन्वसेदित्याह **कालेति**। **अकाले** सायंभोजननिवृत्तौ। काल इवाकालेऽपि नानश्नन्वसेदिति वा॥ १०५॥

(५) **नन्दनः**। सायन्तनातिथिर्विशेषेण नोपेक्षणीय इत्याह **अप्रणोद्य** इति। **सूर्योढः** सूर्येण प्रापितोऽस्तं गच्छता सूर्येण देशान्तरगमनाशक्तिमापाद्य प्रापित इत्यर्थः। **गृहमेधाः** पञ्चमहायज्ञास्तद्वान्**गृहमेधी** तेन। **अप्रणोद्यो**ऽप्रेषणीयः। **काले** वैश्वदेवानन्तर-काले। **अकाले** वैश्वदेवात्पूर्वस्मिन्काले स्वभोजनादुत्तरस्मिश्च काले॥ १०५॥

(६) **रामचन्द्रः**। कीदृशोऽतिथिः?। **सूर्योढः** देहमधिष्ठाय सूर्यश्चरति स सूर्योढः, सूर्येणानीत इत्यर्थः। **गृहमेधिना** गृहस्थेन, गृहमेधो महायज्ञः, तेन **गृहस्थेन काले** द्वितीय-वैश्वदेवकाले प्राप्तः। **अकाले** वा सायंभोजनाभावे प्राप्तः। **अनश्नन्** सन्नस्य **गृहस्थस्य गृहे न वसेत्**॥ १०५॥

(७) **गोविन्दराजः**। **अप्रणोद्य इति**। यस्मादयमादित्येनास्तं गच्छता प्रापितो-ऽतिथिः, तदानीं स्वगृहगमनाशक्तेः, स **गृहमेधिना** गृहानुष्ठेयपञ्चयज्ञवता गृहस्थेन न प्रत्या-ख्येयः। स च वैश्वदेव**काले** प्राप्तः तदुत्तरकाले वा **नास्य** गृहस्थस्य अन्न**मनश्नन् गृहे वसेत्**। अवश्यमस्याशनं देयम्, अयं च प्रतिषिद्धातिथिप्रतिप्रसवार्थमारंभः, अन्यथा "वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्विधीयते" (३।१२१) इति वक्ष्यमाणेनैव सायमतिथिदानसिद्धौ अनारम्भः स्यात्॥१०५॥

न वै स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत्॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वाऽतिथिपूजनम्॥ १०६॥

(१) **मेधातिथिः**। सूपघृतदधिशर्करादि यदुत्कृष्टमन्नं **तत्स्वयं नाश्नीया**दतिथौ संनि-हिते यावत्तस्मै न दत्तम्। यत्तु आतुरस्य यवागूरसकटुकादि तदनिच्छते न देयम्। तादृ-शमदत्तमश्नतो न दोषः। सर्वथा न संस्कृतमन्नं स्वयं भोक्तव्यम्। कदन्नमतिथिर्न भोजनीय इत्येवंपरमेतत्। धनाय हितं, धनस्य निमित्तं वेति **धन्यम्**। एवं यशस्यादयः शब्दाः। अर्थ-वादोऽयं नित्यत्वादतिथिभोजनस्य, सति संनिधानेऽतिथेः, पूर्वशेषत्वाच्च। स्तुतित्वेनान्वये संभवति नाधिकारान्तरकल्पना युक्ता॥ १०६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धन्यं धनहेतुः॥ १०६॥

(३) **कुल्लूकः**। यद्घृतदध्याद्युत्कृष्टमतिथिर्न प्रत्याचष्टे तत्तस्मा अदत्वा न **स्वयं** भोक्तव्यम्। धनाय हितं धनस्य निमित्तं वा **धन्यम्**। एवं **यशस्या**दयोऽपि शब्दाः। अतिथि-भोजनफलकथनमिदम्। न चानावश्यकतापत्तिः। 'सर्वं सुकृतमादत्त' (३।१००) इत्यादि-दोषश्रवणात्।। १०६।।

(४) **राघवानन्दः**। आतिथ्यस्य फलवादमनुवदंस्तत्कर्तुर्नियमं सार्थवादमाह **नेति**। तन्मधुरादि **धन्यं** धनाय हितं। एवमुत्तरत्र धन्यादिचतुष्टयस्य महाफलत्वेनाव्याजेनातिथ्यं कार्यमिति भावः।। १०६।।

(५) **नन्दनः**। नियमान्तरमाह **वा इति**। **अतिथिपूजनं** स्वभोज्येन कृतम्।। १०६।।

(६) **रामचन्द्रः**। तदैश्वर्ये स्वयं नाश्नीयात्। ततः किं यदन्नमतिथिं न **भोजयेत्**। अतिथिभोजनस्य फलमाह अतिथिभोजनं **यशस्यं आयुष्यं स्वर्ग्यं** भवति।। १०६।।

(८) **गोविन्दराजः**। **नेति**। यदतिथये रोचते तत् तस्मा अदत्वा आत्मना नाश्नीयात्। अतिथिभोजनं च धनख्यात्या दुःस्वर्गनिमित्तमित्यातिथेयफलकथनं नत्वनित्यतापत्तिः 'सर्वं सुकृतमादत्ते' इत्याद्युक्तत्वात्।। १०६।।

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम्।।
उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम्।। १०७।।

(१) **मेधातिथिः**। बहुष्वतिथिषु युगपदुपस्थितेष्वितरेतरं समहीनज्यायस्त्वासनादि-प्रकल्पनं गुणापेक्षं, नाविशेषेण। **आसनं** बृस्यादि। **आवसथं** विश्रामभूमिः। **शय्या** खट्वादि। **अनुव्रज्या** गच्छतोऽनुगमनम्। **उपासनं** तत्समीपे कथाप्रस्तावेन संनिधानम्। एतदु**त्तमेषू-त्तमम्**। दूरमनुव्रज्येत 'उत्तमः', नातिदूरं 'मध्यमः,' कतिचित्पदानि 'हीनः'।। १०७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **उपासनं** तत्समीप उपवेशनम्। **हीनेति** मन्दगुणे। **समे** नात्युत्कृष्टापकृष्टगुणे **समं** नात्युत्कृष्टापकृष्टम्।। १०७।।

(३) **कुल्लूकः**। **आसनं** पीठं चर्म वा। **आवसथो** विश्रामस्थानम्। **शय्या** खट्वादि। **अनुव्रज्या** गच्छतोऽनुगमनम्। **उपासना** परिचर्या। एतत्सर्वं बहुष्वतिथिषु युगपदुपस्थिते-ष्वितरेतरापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टमध्यमं कुर्यात्, न पुनः सर्वेषां समम्।। १०७।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव प्रकारभेदमाह **आसनेति**। **आवसथोऽत्र** गृहं। आतिथ्यस्य ब्राह्मणेष्वेव नियमनात् गुणादिनोत्तमादिनियमः।। १०७।।

(५) **नन्दनः**। अतिथीनां तारतम्येन पूजातारतम्यं कर्तव्यमित्याह **आसनेति**। **उत्तमे**ऽतिथावुत्तमं **हीनत्वं** स्वापेक्षया।। १०७।।

(६) **रामचन्द्रः**। अतिथिसेवामाह **आसनेति**। **आसनावसथौ** आसनं च **आवसथं** गृहं च **शय्यां** च पुनरनुव्रजनं। एतदतिथेः उपासनं पूजनं कुर्यात्। **हीने हीनं** कुर्यात्। **समे समं** कुर्यात्।। १०७।।

(८) **गोविन्दराजः । आसनावसथाविति ।** युगपदनेकातिथ्यवस्थाने सति ह्यासनस्थान-विश्रामस्थान-श्रद्धादि-शयना-नुगमनपरिचरणं इतरेतरापेक्षयोत्कृष्टमध्यमेषु उत्कृष्टा-पकृष्टममध्यमं कुर्यात् । अन्नं पुनस्तुल्यमेव, तत्र विशेषाश्रवणात् ।। १०७ ।।

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।।
तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ।। १०८ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** सर्वार्थमन्नं **वैश्वदेव**शब्देनोच्यते । तस्मिन्**निर्वृत्ते** निष्पन्ने, भुक्त-वत्सु सर्वेषु, निःशेषितेऽन्ने, **यद्यन्योऽतिथि**रागच्छेत्तस्मै दद्यात्पुनः पक्वान्नम् । **न** तु तस्मात्पाक-**बलिं हरेत् ।** अग्नावपि होमो नेष्यते, न केवलं बलिहरणम् । यतः सायंप्रातः पाके होमो बलिहरणम्, न चान्तरालिके । तथा च वक्ष्यति (१२१ श्लो०) "सायं त्वन्नस्य" इति । एवं च यद्यप्यसकृदह्नः पचेत्तथापि न प्रतिपाकं वैश्वदेवमावर्तेत । **यथाशक्ति** संस्कारविशेषेणे-तरथा वा ।। १०८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । वैश्वदेवे** होममात्रे । **अन्यो** द्वितीयोऽपि । **अन्नं** बल्यर्थो-पक्लृप्तमपि **न बलिं** हरेदन्नान्तराभावे । एतेन मनुष्ययज्ञस्य भूतयज्ञापेक्षयाऽभ्यर्हि-ततोक्ता ।। १०८ ।।

(३) **कुल्लूकः । अन्य**शब्दनिर्देशादतिथिभोजनपर्यन्तं वैश्वदेवे कृते यद्यपरोऽतिथि-रागच्छेत्तदा तदर्थं पुनः पाकं कृत्वा **तस्यान्नं** दद्यात् । बलिहरणं ततो नात्र कुर्यात् । बलि-निषेधादन्नसंस्काराभावो वैश्वदेवस्यावगम्यते । अन्नसंस्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्नभोजनमनुजा-नीयात् ? ।। १०८ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** अकाल इत्युक्तं तत्र कथं तत्रोपवासस्तत्राह **वैश्वदेवे त्विति ।** वैश्वदेवपूर्वकं दम्पत्योर्भोजने **निर्वृत्ते** इति ज्ञेयम् । अन्यथा तदन्नेनातिथिभोजने स्वार्थ एव पाकः स्यादत एव स्वपाकसंस्कारार्थो वैश्वदेवो नात्ममात्रसंस्कारार्थः । **यथाशक्ति** पक्त्वा ।। १०८ ।।

(५) **नन्दनः । वैश्वदेवे निर्वृत्ते** सिद्धेऽग्नौ यस्मिन्नन्ने वैश्वदेवहोमादिकं कृतं तस्मिन्निःशेषं भुक्त इत्यर्थः । **अन्नं** पुनःसाधितम् । पुनःसाधितस्यान्नस्य संस्कारार्थं **न बलिं हरेत्** ।।१०८।।

(६) **रामचन्द्रः । पाकं** कृत्वाऽन्नं दद्यात् । **पुनर्बलिं** हरेत् । वैश्वदेवं न कुर्यात् ।। १०८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । वैश्वदेव इति ।** कृतेऽतिथिभोजनपर्यन्ते **वैश्वदेवे यद्यपरोऽ-तिथिराव्रजेत्** तस्मै तदा **चान्नं यथाशक्ति** पुनः पक्त्वा **प्रदद्यात् ।** बलिहरणं च ततोऽन्नान्न कुर्यात् । बलिहरणनिषेधादात्मसंस्कारार्थता वैश्वदेवस्याभिप्रेतेत्यवसीयते । अन्नसंस्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीयात् ? ।। १०८ ।।

न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् ।।
भोजनार्थं हि ते शंसन्वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ।। १०९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रासङ्गिकोऽतिथेरयमुपदेशः। **भोजनार्थ्य**तत्कुलीनोऽमुष्य पुत्रोऽस्मीति न **निवेदयेन्न** कथयेत् । **स्वे कुलगोत्रं** आत्मीयं 'कुलं' पितृपितामहाद्यभिजनो, 'गोत्रं' गर्गभार्गवादि, नामधेयं वा। 'गोत्रस्खलितं' नामान्तरविवक्षायां यन्नामान्तरमुदाह्रियते तदुच्यते। अध्ययनमपि स्मृत्यन्तरप्रतिषिद्धं, तदपि न निवेद्यम्। अस्यार्थवादः। भोजनार्थं—'भोजनं लिप्से प्रख्यातकुलजातित्वा'दित्यनेनार्थेन हेतुना कुलगोत्रे **शंसन्कथयन्वान्ताशी,** वान्तमुद्गीर्णमश्नाति निगिरतीत्येव**मुच्यते बुधैः** ।। १०९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कुलं** तद्विशिष्टदेशस्थानोत्पन्नत्वं। **भोजनार्थं** इति पुनरभिधानं धनार्थमभिधाने दोषाभावज्ञापनार्थम् **वान्ताशी** वान्ताशनप्रायश्चित्तार्हत्वात् ।।१०९।।

(३) **कुल्लूकः। भोजन**लाभार्थं ब्राह्मणः **स्वकुलगोत्रे न निवेदयेत्।** यस्माद्भोजनार्थं ते कथयन्नुद्गीर्णाशीति पण्डितैः कथ्यते ।। १०९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** आतिथ्यभोक्तुर्नियममाह **नेति। स्वे** स्वकीये। तत्कृतौ निन्दामाह **भोजनार्थमिति।** ते कुल**गोत्रे** निवेदयित्वा वान्तभक्षणतुल्यपापी स्यादिति भावः।।१०९।।

(५) **नन्दनः।** अतिथिं प्रत्याह **न भोजनार्थमिति। विप्रो**ऽतिथिभूतः। **वान्ताशी।** स हि **कुलगोत्रे** उद्गीर्यन्नश्नाति ।। १०९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। विप्रः स्वे** स्वकीये **कुलगोत्रे भोजनार्थं** वा स्वप्रशंसां न निवेदयेत्। ते **कुलगोत्रे** भोजनार्थं प्रशंसन्बुधै**र्वान्ताशीत्युच्यते** ।। १०९ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** प्रसङ्गात् भोक्तृधर्ममाह **न भोजनार्थं इति। भोजन**लाभार्थं **विप्रः स्वे कुलगोत्रे** न कथयेत् यस्मात् भोजनार्थं ते कथयन् उद्गीर्णाशीति विद्वद्भिः कथ्यते ।। १०९ ।।

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।।
वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ।। ११० ।।

(१) **मेधातिथिः।** क्षत्रियो **ब्राह्मणस्या**ध्वनीनोऽपि प्रथमभोजनकाल उपस्थितोऽपि **नातिथिः,** अतो न तस्मै नियमतो देयम्। एवं वैश्यशूद्राभ्यामपि। **सखिज्ञाती** आत्मसमे, नातिथी। **गुरुः** प्रभुवदुपचर्यः। "निवेद्य पचनक्रिया" इत्युक्तम् (गौतम. ५।२६) ।। ११० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ब्राह्मणस्य नातिथिः।** सवर्णानां तु भवत्येव **सखा** मित्रं। **ज्ञातयः** संबंधिनः। **गुरुः** पिता ।। ११० ।।

(३) **कुल्लूकः। ब्राह्मणस्य** क्षत्रियादयोऽतिथयो न भवन्ति। क्षत्रियादीनां ब्राह्मणस्योत्कृष्टजातित्वान्मित्रज्ञातीनामात्मसंबन्धाद्गुरोः प्रभुत्वात्। अनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्यो-

त्कृष्टो ब्राह्मणः सजातीयश्च क्षत्रियोऽतिथिः स्यान्नापकृष्टौ वैश्यशूद्रौ। एवं वैश्यस्यापि द्विजातयोऽतिथयो न शूद्रः ।। ११० ।।

(४) **राघवानन्दः।** 'अतिथिर्ब्राह्मण' इत्युक्तं तद्व्यतिरेकं प्रासङ्गिकमनुवदति **न ब्राह्मणस्येति। गृह** इति विशेषणादरण्ये सर्वे अतिथयः अनन्यशरणत्वात् ।। ११० ।।

(५) **नन्दनः।** इदानीमतिथ्यपवादमाह **न ब्राह्मणस्येति।** तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः। ब्राह्मणस्यैवातिथयो राजन्यवैश्यशूद्राः। क्षत्रियादीनां तु वर्णोत्कृष्टाः सवर्णश्चातिथयो भवन्त्येव। **सखा** चातिथिर्ज्ञातयो **गुरुश्च** ।। ११० ।।

(६) **रामचन्द्रः। ब्राह्मणस्य** गृहे **राजन्योऽतिथिर्**नोच्यते च पुन**र्वैश्यशूद्रौ सखा** च **गुरु**रपि, एते अतिथयो न ।। ११० ।।

(७) **मणिरामः।** स्पष्टम् ।।११०।।

(८) **गोविन्दराजः। न ब्राह्मणस्य त्वतिथिरिति। ब्राह्मणगृहे** गुरुमित्रबन्धुक्षत्रियवैश्यशूद्रा नातिथयो भवन्ति। गुरोः प्रभुत्वात् मित्रबन्धूनामात्मसमत्वात् क्षत्रियादेश्च हीनजातित्वात् क्षत्रियस्योत्कृष्टः ब्राह्मणः स्यात्। ब्राह्मणक्षत्रियावुत्कृष्टजातीयौ स्यातामेवं वैश्यस्यापि ।। ११० ।।

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत्।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ।। १११ ।।

(१) **मेधातिथिः।** तत्रा**तिथेर्धर्मः**—क्षीणपथ्योदनत्वं परग्रामवासो भोजनकालोपस्थानम्—तादृशेन रूपेण **यदि क्षत्रियो गृह**मागतो भवति, तदा **तमपि भोजयेत्।** भोजनवचनादन्या परिचर्या निवर्तते। प्रियहितवचनं त्वविशेषेण गृहाभ्यागतस्य विहितम्। अयं च तस्य भोजनस्य कालः। **भुक्तवत्सु विप्रेषु** ब्राह्मणेष्वनतिथिषु वा गृहसंनिहितेषु प्रथमंभोजिषु, ततः स भोजयितव्यः। **काममिति** नियमभावमाह काम्योऽयं विधिर्न नित्य इत्यर्थः। कामश्चानिर्दिष्टविशेषफलेषु स्वर्गः। यदि वा "धन्यं यशस्यम्" (श्लो० १०६) इत्याद्यत्र संबन्धनीयम् ।। १११ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अतिथिधर्मेण** वैश्वदेवान्ते **काम**मिच्छया न त्ववश्यम् ।। १११ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यदि ग्रामान्तरागतत्वादतिथिकालोपस्थितत्वा**दतिथिधर्मेण क्षत्रियो विप्रगृहमागच्छे**त्तदा विप्रगृहोपस्थित**विप्रेषु** कृतभोजनेषु स्थितेष्विच्छात**स्तमपि भोजयेत्।** ।। १११ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तद्धर्मेण क्षत्रियाद्युपस्थितौ का गतिस्तेषु संभवप्रकारमाह **यदीति त्रिभिः। अतिथिधर्मेणेति।** युक्तार्थे तृतीया। एकरात्रमित्यादिविशेषणविशिष्टः। **कामं** यथेष्टम् ।। १११ ।।

(५) **नन्दनः।** राजन्यादिष्वतिथिधर्मेणागतेषु कर्तव्यं श्लोकद्वयेनाह **यदि त्विति।** **अतिथिधर्मो**ऽदृष्टपूर्वत्वम्। **कामम**िति वचनादनावश्यकता सूचिता ।। १११ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अतिथित्वेनातिथिलक्षणधर्मेण यदा **क्षत्रियः** क्षीणवृत्तिः परग्रामवासः **गृहं आव्रजेद**ागच्छेत्। **विप्रेषु भुक्तवत्सु कामं तं** क्षत्रियमपि पश्चा**द्भोजयेत्** ।। १११ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यदीति।** क्षीणपाथेयो ग्रामान्तरवासित्वात् अतिथिधर्मेण यदि **क्षत्रियो** विप्रगृहे आगच्छेत् तदा गृहावस्थितविप्रेषु कृतभोजनेषु **तमपि भोजयेत्** ।। १११ ।।

वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ।
भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ।। ११२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अतिथेर्धर्मोऽतिथिधर्मः। स ययोरस्ति ताव**तिथिधर्मिणौ।** अतिथिधर्मश्च प्राग्व्याख्यातः। **कुटुम्बं** गृहं, तत्र प्राप्तावागतौ। वैश्यशूद्रा**वपि** भोजयेत्। क्षत्रियवत्। तयोस्तु भोजनकालः क्षत्रियकालात्परेण। यत आह **भोजयेत्सह भृत्यैस्तौ।** 'भृत्या' अत्र दासा उच्यन्ते। तेषां च भोजनकालो भुक्तवत्स्वतिथिज्ञातिबान्धवेषु सर्वेष्ववर्ग्दम्पतिभ्याम्। सहशब्द एककालतामात्रलक्षणार्थः।

आनृशंस्यं कारुण्यमनुकम्पां **प्रयोजयन्** प्रमाणीकुर्वन्नाश्रयन्निति यावत्। अनेन पूज्यतां वारयति। अनुग्राह्यो ह्यनुकम्प्यो, न पूज्यः। अनुकम्प्येषु यदि च शक्यतेऽनुग्रहः कर्तुं ततः क्रियतेऽभ्युदयार्थिना, न त्वकरणादतिथेरतिक्रमः। एतदुक्तं भवति – यादृशोऽतिथिभोजनादुत्कृष्टो धर्मः अनुकम्प्यानुग्रहान्न तादृशस्ततो निकृष्टः ।। ११२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कुटुम्बे** कुटुम्बवति गृहे न तु प्रवासे। **भृत्यैर्भृ**त्यद्वार**भोजयेत्** सह तुल्योपचारौ। क्षत्रिये त्वधिकोपचारार्थं पृथगुक्तिः। **आनृशंस्यम**हिंस्रतां। करुणां प्रयोजनं चातिथ्यतिक्रमदोषभयात् ।। ११२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यदि वैश्यशूद्रावपि ब्राह्मणस्य **कुटुम्बे** गृहे प्राप्तौ ग्रामान्तरादागतत्वाद्यतिथिधर्मशालिनौ तदा **तावपि** क्षत्रियभोजनकालात्परतो दम्पतीभोजनात्पूर्वं दासभोजनकालेऽनुकम्पामाश्रयन्**भोजयेत्** ।। ११२ ।।

(४) **राघवानन्दः। कुटुम्बे** गृहे। आनृशंस्यं दीयतामिति अकार्पण्यं प्रकटयन् ।। ११२ ।।

(५) **नन्दनः। कुटुम्बे** भार्यायाम्**। सह भृत्यैः** स्वभृत्यैः सह भोजनकाल इत्यर्थः। **आनृशंस्यं** प्रकल्पयन् आनृशंस्यार्थं, अनुकम्पार्थमिति यावत् ।। ११२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अपि निश्चयेन **वैश्यशूद्रौ** चेत्प्राप्तौ **कुटुम्बे** गृहे **अतिथिधर्मिणौ तौ** वैश्यशूद्रौ भोजनकाले **स्वभृत्यैः सह भोजयेत्** ।। ११२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। वैश्यशूद्राविति।** **वैश्यशूद्रा**वपाथेयावतिथिरूपौ गृहे प्राप्तौ तदा कारुण्यात् संभोजनीयौ ।। ११२ ॥

इतरानपि सख्यादीन्संप्रीत्या गृहमागतान् ।
प्रकृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत्सह भार्यया ।। ११३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** 'सखा' मित्रं स आदिर्येषाम्। आदिशब्दः प्रकारे ज्ञातिबन्धु संगतसहाध्यायिप्रभृतीन्गृह्णाति, गुरुवर्जम्। **संप्रीत्याऽऽगतान्**। अतिथेर्धर्मस्य प्रकृतत्वा-न्निषेधार्थं संप्रीतिग्रहणम्। तान्**भोजयेत्**। **प्रकृत्य** प्रकर्षेणान्नं कृत्वा संस्कृत्य। **यथा-शक्तीति** उपलक्षणार्थः शक्तिशब्दः। यावती शक्तिर्यादृशं च योऽर्हति तमुद्दिश्य तादृश एव संस्कारः कर्तव्यः।

भार्यया सह। यो भर्तुर्भोजनकालः स एव भार्याया अपि, पृथक्तस्या भोजनकाल-स्याभावात्। एवं ह्युक्तम् "अवशिष्टं तु दम्पती" (३।११६) इति। महाभारते पत्युरूर्ध्वं भार्याया भोजनं दर्शितम्। द्रौपदीसत्यभामासंवादे द्रौपद्या स्त्रीधर्मान्कथय-न्त्योक्तं "सर्वेषु पतिषु भुक्तवत्सु शेषान्नमश्नामि"। पतिशेषान्नभोजनं स्त्रीणां धर्मः। तस्मान्न भार्याभोजनकाले सख्यादीनां भोजनं विधीयते। नाप्येकपात्राशनं सहार्थः। किं तर्हि? नैकाकिनस्ते भोजयितव्याः। अपि तु भार्याऽपि तत्र भुञ्जीत। ततश्च 'अवशिष्टं तु दम्पतीति' तदत्र बाध्यते। यदि पत्युः कश्चिदभ्यर्हितः प्रतीक्ष्यः स्यादरुच्या वा न भुञ्जीत, तदा भार्या तद्देशे भुञ्जीत। एवं सौहार्दं प्रकाशितं भविष्यति ।। ११३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सख्यादीन्**पूर्वोक्तान् **सत्कृत्य** संस्कृत्य **भार्यया** परिवेषण-कर्त्र्या ।। ११३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** उक्तभोजनकाले क्षत्रियादिव्यतिरिक्तान्सखिसहाध्यायिप्र-भृतीन्**संप्रीत्या गृहमागतान्** न त्वतिथिभावेन तस्य प्रतिषेधात्। **यथाशक्ति** प्रकृष्टमन्नं कृत्वा **भार्याया** भोजनकाले **भोजयेत्**। गृहस्थस्यापि स एव भोजनकालः, 'अवशिष्टं तु दम्पती'ति वक्ष्यमाणत्वात्। आत्मना सहेति वक्तव्ये वचनवैचित्र्यमाचार्यस्य। गुरोस्तु भोजनकालानभिधानं प्रभुत्वेन स्वाधीनकालत्वात् ।। ११३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किञ्च गृहदारादिषु भुक्तवत्सु **प्रकृत्य** संपाद्य **अन्नं** अत्र **सह भार्ययेति** भार्याभोजनं प्रतिपत्तिकर्म ।। ११३ ।।

(५) **नन्दनः।** **प्रकृत्य** तत्प्राधान्यं प्रकाश्येति यावत्। **सह भार्यया** भार्यासहितः स्वयं **भोजयेत्।** नान्यं नियुञ्जीत ।। ११३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। इतरान**प्यागतान्**सख्यादीन्भोजयेत्**। तस्मात्**प्रकृत्यान्नं** प्रकर्षेणान्नं कृत्वा **भार्यया सह**। सहेति समानोपचारे सहशब्दः। तैः सह स्वयं भार्यया सह दम्पत्योः शेषभोजनम् ।। ११३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। इतरानिति।** उक्तक्षत्रियादिव्यतिरिक्तान् **सखिबन्धु**-सहाध्यायिप्रभृतीन् **प्रीत्या** हेतुभूतया **गृहमागतान् अन्नं यथाशक्ति** संस्कृत्य भार्या भोजन-काले **भोजयेत्।** आत्मनोऽपि कालः "अवशिष्टं तु दंपती" इति वक्ष्यमाणत्वात्। गुरोस्तु कालान्वभिधानप्रभुत्वेन स्वायत्तकालत्वात् ।। ११३ ।।

सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीः स्त्रियः ।।
अतिथिभ्योऽन्वगेवैतान्भोजयेदविचारयन् ।। ११४ ।।

(१) **मेधातिथिः। सुवासिन्यो** वध्वो नवोढाः स्त्रियः स्नुषा दुहितरश्च। अन्ये तु–'जीवच्छ्वशुराः जीवत्पितृकाश्च प्रसूता अपि सुवासिन्य उच्यन्ते' इत्याहुः। **अतिथि-भ्योऽन्वगेवैतान**नुगतानेव भोजयेत्। प्रारब्धभोजनेष्वेवातिथिषु तत्समकालं **भोजयेत्।** अन्ये त्वग्र इति पठन्ति। **अविचारयन्।** कथमतिथिष्वभोजितेषु बाला भुञ्जत इत्येवं विचिकित्सा न कर्तव्या ।। ११४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। स्ववासिनी** दत्ता वा स्त्री पितृगृहस्थास्वेषु ज्ञातिषु वसतीति। **कुमाराः** पञ्चवर्षन्यूनाः। **अन्वगग्रे।** याज्ञवल्क्ये बालादीन्भोजयित्वाति-थिभोजनोक्तेः। क्वचिदग्र इत्येव पाठः ।। ११४ ।।

(३) **कुल्लूकः। सुवासिन्यो** नवोढाः **स्त्रियः** स्नुषा दुहितरश्च ताः **कुमारीर्गर्भिणी-श्चातिथिभ्योऽग्रे** पूर्वमेवातिथिभ्यो **भोजयेत्** कथमतिथिष्वभोजितेषु भोजनमेषामिति विचारमकुर्वन्। **मेधातिथिस्त्वन्वगेवेति** पठित्वानुगतानेवैतान्भोजयेदतिथिसमकालमिति व्याख्यायान्ये तु अग्र इति पठन्तीत्युक्तवान् ।। ११४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** "न वै स्वयं तदश्नीयादि"त्यत्रातिथिभोजनपूर्वं प्राप्तं तत्र प्रतिप्रसवमाह **सुवासिनीमिति। सुवासिनीं** नवोढां स्नुषां तादृशीं दुहितरं वा। तदर्थ-मतिथौ प्रश्नोऽपि नास्तीत्याह **अविचारयन्निति** ।। ११४ ।।

(५) **नन्दनः।** सख्यादिभ्यः पूर्वभोजनीयानाह **सुवासिनीरिति। सुवासिनीः** स्वसॄः ।। ११४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। सुवासिन्यादीनेतानतिथ्यादिभ्योऽग्र एवाविचारयन्भोज-येत्** ।। ११४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। सुवासिनीरिति।** जीवच्छ्वशुरपितृकाः स्त्रियः **कुमार्या-तुरगर्भिणीश्च अतिथ्य**नुगतानेवाविलम्बमानो **भोजयेत्** अग्रत एव (इति) पाठे अतिथिभ्यः पूर्वमेव ।। ११४ ।।

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ।। ११५ ।।

(१) **मेधातिथिः। एतेभ्यो**ऽतिथ्यादिभ्यो भृत्यपर्यन्तेभ्यो **यो** भोजन**मदत्त्वा पूर्वं** प्रथम**मविचक्षणः** शास्त्रार्थमजानानो भुङ्क्ते **स श्वगृध्रै रद्यते** प्रेतः। **तां जग्धिमात्मनस्तैः** खादनं न जानाति। एवं हि स मन्यते मूढमतिरन्नाहमेव भुञ्जे, एवं तु न बुध्यते यदीदृशमशनं तत्स्वशरीरस्य श्वगृध्रैरदनम्। तत्फलत्वादेवमुच्यते ॥ ११५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। एतेभ्यः** सुवासिन्यादिभ्योऽतिथिभ्यश्च। **श्वगृध्रै र्जग्धि** भक्षणं। एतद्दोषकृतं परलोके ॥ ११५ ॥

(३) **कुल्लूकः। एतेभ्यो**ऽतिथ्यादिभृत्यपर्यन्तेभ्योऽन्न**मदत्वा** व्यतिक्रमभोजनदोषमजानन्यः **पूर्वं भुङ्क्ते,** स मरणान्तरं **श्वगृध्रै रात्मनो** भक्षणं न **जानाति**। व्यतिक्रमस्येदं फलमिति वचनवैदग्ध्येनोक्तम् ॥ ११५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तवैपरीत्ये निग्रहं चाह **अदत्वेति। अदत्वा** अदापयित्वा भुङ्क्ते। अविचक्षण इति च्छेदः। **जग्धि** भोजनं। स इत्यतिथिविशेषणं तस्यैव प्रथमं भोजनस्य प्राप्तेः ॥ ११५ ॥

(५) **नन्दनः। एतेभ्यो**ऽतिथिसखिसुवासिन्यादिभ्यः। **अविचक्षण** इति पदसन्धिः। **जग्धिं** भक्षणम्। **भुञ्जानो** भोजनादित्यर्थः ॥ ११५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। एतेभ्यो**ऽतिथिभ्य **अदत्वा पूर्वं** यः **भुङ्क्ते** भुञ्जानः सन्ना**त्मनः** शरीरं प्रेततः **श्वगृध्रैर्जग्धि** भोजनं न **जानाति। अविचक्षणः** स्वार्थमजानानः ॥११५॥

(७) **गोविन्दराजः। अदत्वेति। एतेभ्यो** भृत्यपर्यन्तेभ्य अतिथिभ्यो**ऽदत्वा** यो व्यतिक्रमदोषानभिज्ञः **पूर्वं भुङ्क्ते स भुंजानः** एतत्फलभूतं मरणसमनन्तरप्राप्तमात्मनः **श्वगृध्र**खादनं **न जानाति** ॥ ११५ ॥

भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ॥
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥ ११६ ॥

(१) **मेधातिथिः। विप्रा** अतिथयः, **स्वा** ज्ञात्यादयः। तेषु कृतभोजनेषु तद**वशिष्टं दम्पती** जायापती अश्नीयाताम्। **पश्चा**त्कदाचित्तेभ्यः कल्पयित्वा शिष्टव्यपदेशे सत्यादौ भोजनं स्यात्तदर्थमुक्तं **पश्चादिति**। दम्पत्योर्भोजनकालविधानार्थमिदम्। आद्योऽर्धश्लोकोऽनुवादः ॥ ११६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विप्रे**ष्वतिथिषु। **स्वेषु** ज्ञात्यादिषु स्वसंबन्धिषु। **भृत्येषु** पोष्येषु ॥ ११६ ॥

(३) **कुल्लूकः। विप्रे**ष्वतिथिषु **स्वेषु** ज्ञातिषु **भृत्येषु** दासादिषु कृतभोजनेषु **ततो**ऽन्नाद**वशिष्टं** भार्यापती **पश्चादश्नी**याताम् ॥ ११६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। भोजनस्य रागतः प्राप्तत्वात् तत्कालविधिमाश्रित्य दम्पत्योस्तद्विशेषमाह **भुक्तवत्स्वति। विप्रेषु** अतिथिपर्यन्तेषु। **स्वेषु** ज्ञातिषु। **भृत्येषु** गर्भदासादिष्विति। नान्नोच्छिष्टाशङ्केत्याह **पश्चादिति** ॥ ११६ ॥

(५) **नन्दनः**। अथ दम्पत्योर्भोजनकालमाह **भुक्तवत्स्विति**। **स्वेषु** गर्भदासादिषु **भृत्येषु** वैतनिकेषु ॥ ११६ ॥

(६) **गोविन्दराजः**। **भुक्तवत्स्विति**। अतिथ्यादिज्ञातिसंबन्धेषु दासेषु कृतभोजनेषु ततोऽन्नावशिष्टं जायापती पश्चादश्नीयाताम् ॥ ११६ ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन्गृह्याश्च देवताः ॥
पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ ११७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अनुवादमात्रमिदं पूर्वस्य पञ्चयज्ञानुष्ठानविधेर्गृहस्थभोजनकालस्य च। अन्ये त्वर्थान्तरविधानमपि वर्णयन्ति। पूर्वत्र जायापत्योरेककालमवशिष्टभोजनं विहितम्, अनेन स्त्रिया अपोह्य पुंस एव विधीयते। ततश्च पूर्वं भृत्येभ्यः प्राक् पत्युर्भार्या भुञ्जीत। एवं वा कृत्वा भोजयेत्। एतदप्युपपन्नं भविष्यति। इतरथा तैः सह भार्या न भुञ्जीतेत्यर्थकल्पनायां यथाश्रुतपदान्वयभङ्गः स्यात्। यत्तु **महाभारते** दर्शनं तद्दर्शनमेव न विधानं; विधौ विकल्पयिष्यते।

तदयुक्तमनुवादत्वादस्य। न च गृहस्थ इत्येकवचनविरोधः, सहाधिकाराज्जायापत्योः। तत्र च सहार्थस्य प्राधान्यान्न द्विवचनापत्तिः। यथा "ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इति सत्यपि भार्यया सहाधिकारे नैकवचनं विरुध्यते। तत्कस्य हेतोः? । एको हि तत्र प्रधानमपरो हि गुणभूतः। न च गुणः स्वसंख्यामुपजनयितुं शक्नोति। अतः प्रधानस्यैकसंख्यत्वात्सत्यपि पत्यर्थानुप्रवेशे एकवचनमेव युक्तम्। एक एव गृहस्थशब्दः पत्न्यां वर्तते, स च सहविवक्षायाम्। सा चैकबुद्धिविषयत्वेन प्रधानयोर्गुणयोर्वा। तस्मान्न पत्न्याः प्राक् पुंसो भोजनम्। अतः स्थितमनुवादोऽयं, प्रतिपत्तिदाढर्याय।

येऽपि **गृह्याश्च देवताः पूजयेदि**त्यर्थवादवचनं देवतापदं मत्वा पूजयेदिति सम्बन्धाद्गौणमेवार्चाविधित्वं समर्थयन्ते। न हि मुख्यस्य देवतार्थस्य पूज्यत्वसंभवो, यजिस्तुतिसम्बन्धेनैव देवतात्वस्य मुख्यत्वात्। तथा च 'गृह्या' इत्याह। गृहे भवा 'गृह्याः'। ताश्च प्रतिकृतय एव। न हि यागसंप्रदानभूतानां गृहसम्बन्धितासिद्धिः। तेषामपि देवतार्थो गौणो न पूजार्थः। कुत एतत्? गृहस्थस्य या यष्टव्यास्ता गृह्या इत्युपपद्यते ॥ ११७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गृह्या** देवताः भूतानि ॥ ११७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। गृह्याश्च देवता इत्यनेन भूतयज्ञ उक्तः। पञ्चयज्ञानुष्ठानस्य 'अवशिष्टं तु दम्पती'त्यनेन शेषभोजनस्य च विहितत्वात्। वक्ष्यमाणदोषकथनार्थोऽयमनुवादः। अथवा देवानित्यनेनैव भूतयज्ञस्यापि संग्रहः। गृहे भवा **गृह्या देवताः पूजयित्वेति** वासुदेवादिप्रतिकृतिपूजाविधानार्थत्वमस्य ॥ ११७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। एतदेव सार्थवादं प्रमाणयति **देवानिति द्वाभ्यां**। गृहे भवा **गृह्या देवाः** श्रीवास्तुदेवादयः भूतानि वा। एतेन वास्तुभूतबलिरुक्तः ॥ ११७ ॥

(५) **नन्दनः।** गृहस्थेन यज्ञशिष्टाशनं भोक्तव्यमित्याह **देवानृषीनिति** ।। ११७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **गृह्याश्च देवताः** 'पूर्वं गृहस्थ एव देवादीन्पूजयित्वा गृहस्थः' पश्चाच्छेषभुग्भवति ।। ११७ ।।

(७) **गोविन्दराजः।** **देवानिति।** गृहे भवा **गृह्या** इत्यन्तेन भूतयज्ञ उक्त इति। वक्ष्यमाणप्रत्यवायकथनार्थोऽयमनुवादः ।। ११७ ।।

अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।।
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते ।। ११८ ।।

[यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।। तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ।।]

(१) **मेधातिथिः।** पापं केवलं स भुङ्क्ते, हृदये निधत्ते, गृह्णाति, नान्नस्य मात्रामपि, यः **पचेत्पाकं** कारयेदा**त्मकारणा**दात्मानमुद्दिश्य–'क्षुधितोऽहमिदं वा मह्यं रोचत इति तदेव पच्यताम्'। तस्मादनातुरेण नात्मार्थमन्नं पाचनीयम्। आतुरस्य तु शरीरधारणं येनोपायेन भवति विध्यन्तरातिक्रमेणापि तस्याश्रयणं युक्तम्–"सर्वत एवात्मानं गोपायेत्" इति वचनात्। एवं केचिदस्यार्थमाहुः।

एतदयुक्तं, स्मृत्यन्तरविरोधात्, एवं ह्याहुः– 'यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे। तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता'।।

'दयितमिष्टं' स्पृहणीयम्। यदि च न पच्येत कुलस्तादृशस्य दानसंभवः। तस्मादयमस्यार्थः तदुद्देशस्तावन्नित्यस्य पाकस्य नैव विद्यते। सुहृत्स्वजनादिष्वागतेषु तदुद्देशः। अन्यथा त्वनुद्दिष्टविशेषपाके अतिथ्यादिभ्यो दानं विधीयते। तेनैतदुक्तं भवति–य एतेभ्योऽदत्त्वा भुङ्क्ते तस्यायं दोषः। अथवा सर्वस्मिन्नतिथ्यादिभिर्भुक्ते' नात्मार्थं पुनः पाकः कर्तव्यः। तथा च **वसिष्ठः** (११।११–१२) 'शेषं दम्पती भुञ्जीयाताम्। सर्वोपयोगे न पुनः पाकः।' **यज्ञशिष्टाशनम्।** पूर्वस्य शेषभोजनस्य प्रशंसैव। 'यज्ञो' ज्योतिष्टोमादिः, 'शिष्ट'मुपयुक्तशेषं, तस्य चैतदशनम्। तत्तुल्यफलं, **यत्सतां** शास्त्रानुष्ठानपराणां गृहस्थानामतिथ्यादिभुक्तशिष्टं **विधीयते** ।। ११८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अघं** पापहेतुं। **आत्मकारणा**दात्ममात्रकारणात्। **एतदन्नं सतां यज्ञशिष्टाशनं** पञ्चमहायज्ञावशिष्टत्वेनाशनीयं **विधीयते** वेदे ।। ११८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्त्वात्मार्थमेवान्नं पक्त्वा **भुङ्क्ते** देवादिभ्यो न ददाति स पापहेतुत्वात्पापमेव केवलं भुङ्क्ते नान्नम्। तथाच श्रुतिः 'केवलाघो भवति केवलादी''ति यस्माद्यदेव पाक**यज्ञावशिष्टमशन**मन्नमन्यत् एतदेव साधूनामन्नमुपदिश्यते इति ।। ११८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **आत्मकारणात्** स्वभोगहेतोः इज्यते अयमिति देवातिथ्यादिर्यज्ञः। **सतां** साधूनां। **अन्नं** अदनीयं विधीयते अन्नस्य रागविषयत्वेऽपि एवंप्रकारकंविधेर्विषयः ।। ११८ ।।

(५) **नन्दनः**। अयज्ञशिष्टाशनं दोषाशनमशस्त्रविहितत्वादित्याह **अघमिति**। **यज्ञशिष्टं** पञ्चमहायज्ञशिष्टम् ।। ११८ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यः पचत्यात्मकारणात्स केवलमघं भुङ्क्ते। यज्ञशिष्टाशनं** पाकयज्ञज्योतिष्टोमादिशिष्टान्नं **सतामेतदन्नं** अशनाय योग्यं **विधीयते**।। ११८ ।।

(७) **गोविन्दराजः**। **अघमिति**। **य** आत्मार्थमेव **पचति** न देवादिभ्यो ददाति स पापहेतुत्वात् पापमेव **केवलं भुंक्ते** नान्नलेशमपि यस्मात् यदेतत्पाक**यज्ञशिष्टाशनं** साधूनामन्नमुपदिश्यते ।। ११८ ।।

राजर्त्विक्स्नातकगुरून्प्रियश्वशुरमातुलान् ।।
अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरान् पुनः ।। ११९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अतिथिपूजाप्रसङ्गे नान्येषामपि केषांचित्पूज्यानां गृहागतानां पूजाविशेषो विधीयते। **राजा**ऽभिषिक्तो, न क्षत्रियमात्रम्। अतिमहती ह्येषा पूजा, न तां सर्वः क्षत्रियोऽर्हति। न हि स्नातकगुरुभ्यां तस्य सहोपदेशो युक्तः। पूजासाम्यं गुरुणा न तस्य युक्तम्। लिङ्गदर्शनाच्च। "तद्यथैवान्यो मनुष्यराज आगत" इत्यातिथ्येष्टिब्राह्मणम् गोवधो मधुपर्कविधावुक्तो गोघ्नोऽतिथिरिति पुरुषराजविषयं दर्शयति। तेन क्षत्रियेऽक्षत्रिये वा जनपदेश्वरे पूजेयं प्रयोक्तव्या। शूद्रे तु नास्ति मन्त्रवत्त्वम्।

"ननु च शूद्रस्य मन्त्रोच्चारणं निषिद्धम्। न पुनः शूद्रसंप्रदानके कर्मणि ब्राह्मणादीनाम्"। नैष दोषः। अर्घ्याणामपि "भूतेभ्यस्त्वा" इत्यादिमन्त्रोच्चारणमस्ति।

"ननु च **महाभारते** शूद्रकर्तृकमपि मधुपर्ककर्म श्रूयते—

'तदर्हमासनं चैव यथावत्प्रत्यवेदयत्।

मधुपर्कं च गां चैव तस्मै भगवते स्वयम् ।।

'भगवते' वासुदेवाय विदुर इति। तत्साधने दधनि भक्त्या मधुपर्कशब्दः प्रयुक्तः। तादर्थ्यात्तच्छब्दो भवति–'आयुर्वै घृत'मितिवत्। राजशब्दस्तावज्जनपदेश्वरवचनो न क्षत्रियमात्रे वर्तते। **प्रियो** जामातेत्याहुः।

स्नातको विद्याव्रताभ्यामुभाभ्याम्। अन्यथार्त्विग्गुरवः सर्वे स्नातका एव। आश्रमान्तरस्थानां भैक्षचर्या विहिता, न त्वतिथिधर्मेण भोजनम्। अथवाऽचिरनिर्वृत्तवेदाध्ययनः 'स्नातको' गृह्यते। एतानर्हयेत्पूजयेत्। **मधुपर्क**शब्दः कर्मनामधेयम्। गृह्यात्तस्य स्वरूपावगमः। **परिसंवत्सरानिति** राजादिपूज्यविशेषणम्। परिगतोऽतिक्रान्तः संवत्सरो येषां तान्। यदि संवत्सरेऽतीते आगच्छन्ति तदा मधुपर्कार्हा अर्वाङ न।

केचिदेवं व्याचक्षते— यदि संवत्सरादर्वागागच्छन्ति तदाऽनतीतेऽपि संवत्सरे प्रथमपूजायाः पुनर्लभन्ते पूजाम्। अन्ये त्वाहुः— सांवत्सरिकी तेषां पूजा, न यावदा-

गमनम्। अस्मिन्पक्षेऽर्वागागमनं न पूजाप्रतिबन्धकम्। पाठान्तरं **परिसंवत्सरादिति**। यावदेव संवत्सरं तावत्परिसंवत्सरात्तत ऊर्ध्वं पुनः पूज्या इत्यर्थः ।। ११९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। राजा** स्वदेशनृपतिः क्षत्रियः **स्नातको** विद्याव्रतस्नातकः **गुरु**राचार्यः उपाध्यायो वा **प्रियो** मित्रं **परिसंवत्सरा**त्संवत्सरं विहायातिवाह्य संवत्सरादूर्ध्वं स्वगृहागमने पुनर्म**धुपर्केणार्हयेत्**। संवत्सरमध्ये तु नावृत्त्या मधुपर्कः ।। ११९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अतिथिपूजाप्रसङ्गेन राजादीनामपि गृहागतानां पूजाविशेषमाह **राजेति**। राज्याभिषिक्तः क्षत्रियो **राजा**। **ऋत्विग्**यज्ञे येन यस्यार्त्विज्यं कृतम्। **स्नातको** विद्याव्रताभ्याम्। **प्रियो** जामाता। राजादीनेतान्गृहागतान्सप्त गृह्योक्तेन **मधुपर्काख्येन** कर्मणा पूजयेत्। परिसंवत्सरादिति संवत्सरं वर्जयित्वा तदूर्ध्वं गृहागतान्पुनर्मधुपर्केण पूजयेत्। 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति सूत्रेण वर्जनार्थपरियोगेनेयं पञ्चमी। अत एवैतत्सूत्रव्याख्याने **जयादित्येनो**क्तं 'अपेन साहचर्यात्परेर्वर्जनार्थस्य ग्रहणमि'ति। **मेधातिथिस्तु** परिसंवत्सरानिति पठित्वा परिगतो निष्क्रान्तः संवत्सरो येषां तान्पूजयेदिति व्याख्यातवान्। उभयत्रापि पाठे संवत्सरमध्यागमने न मधुपर्कार्हता ।। ११९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। गृहागतानां पूजाप्रकारं कथयंस्तत्कालविशेषमाह **राजेति**। **स्नातको** नवोढापतिः। **प्रियो** जामाता। **परिसंवत्सरान्मधुपर्केण पूजयेदित्यन्वयः**। तदभ्यन्तरे मधुपर्केण नार्हणम् ।। ११९ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ मधुपर्कार्हानाह **राजर्त्विगिति**। **स्नातको** गृहस्थः। **प्रियः** सखा। परिगतः संवत्सरो येषां ते परिसंवत्सराः, परिसंवत्सराश्च त आगताश्चेति **परिसंवत्सरागताः** ।। ११९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **प्रियः** जामाता **स्नातको** विद्यास्नातकः व्रतस्नातको वा तान्प्रति संवत्सरात्पुनः पुनर्म**धुपर्केणार्हयेत्**। संवत्सरमध्यागमने न मधुपर्कार्हा भवन्तीत्यर्थः। परिसंवत्सरेति पाठे परिशब्दो वर्जनार्थ इति ।। ११९ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। अतिथिपूजाप्रसङ्गेनायं राजादीनां पूजाविशेष उच्यते— **राजर्त्विक्स्नातकगुरुप्रियश्वशुरमातुलानिति**। जनपदाभिषिक्तं क्षत्रियं गृहागतं याचकं **ऋत्विजं** यःकश्चिद्गृहस्थो द्विजातिः विद्याव्रतस्नातकं शिष्यो **गुरुं** श्वशुरो जामातरं जामाता **श्वशुरं** भागिनेयो **मातुलं मधुपर्काख्येन** गृह्योक्तरूपेण कर्मणा पूजयेत्। परिमितात् संवत्सरात् संवत्सरेऽतीते पुनर्गृहागतानेतान् पूजयेत्। ये तु स्नातकमाचार्यः पूजयेत् तं प्रतीतमित्युक्तत्वादित्याहुः, तेषां परिवत्सरानिति स्नातकविशेषणं कथं स्यात् ? ।। ११९ ।।

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थिते ।।
मधुपर्केण सम्पूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः ।। १२० ।।

(१) **मेधातिथिः**। यज्ञे निमित्तेऽर्वागपि संवत्सरात्प्राप्त्यर्थोऽयमिति केचित्। अन्ये तु पूर्वस्यैव राजश्रोत्रिययोरुपसंहारमाहुः। अनुपसंहारे हि **नत्वयज्ञ** इति नोपपद्यते।

अत्र **श्रोत्रियो** यः स्नातकः प्रागुक्तो, यदि वा ऋत्विगेव। तस्य हि यज्ञकर्मणि प्रारिप्स्यमाने मधुपर्कदानं विहितम्। यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत, कृताध्यां एवैनं याजयेयुः। एवं क्लृप्तमूलैषा स्मृतिर्भविष्यति। इतरथा कल्प्येत मूलम्।

अन्ये तु सर्वानृत्विगादीञ्छोत्रियशब्देन निर्दिष्टान्मन्यन्ते। तथा चाविशेषेण गौतमेन पठितम् (५।२५, २७।) "ऋत्विगाचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलानामुपस्थाने मधुपर्कं" इत्युक्त्वा "यज्ञविवाहयोरर्वाग्" इति पठितवान्। अतश्च सर्वेषामेवार्ध्याणां यज्ञे निमित्तेऽर्वागपि संवत्सरादर्घार्हिता स्यात्। **न त्वयज्ञ** इति च प्रतिषेधोऽर्वाक्संवत्सरान्नोर्ध्वमित्येवं ज्ञेयः।

इह द्वितीये पादेऽनेकधा पाठप्रतिपत्तिः। केचित्पठन्ति 'तते यज्ञ उपस्थिता'विति। तेषामयमर्थः—'तते' प्रारब्धे यज्ञे यदि प्राप्तौ भवतो निमन्त्र्यानीतौ, तदेयं मधुपर्कक्रिया तयोः। न पुनः प्रारम्भमाणम्।

एष पक्षः कैश्चिद्दूष्यते। दीक्षितो न ददातीति दीक्षितस्य सर्वदानप्रतिषेधान्मधुपर्कदानमनुज्ञायमानं तद्विरुद्धं स्यात्। न च शक्यं वक्तुं—"दानमेतन्न भवति, अर्हयेदिति नोदनात् पूजैषा विधीयते"। यतोऽस्ति मधुपर्के दधिदानं मांसभोजनादिदानं च। अथोच्यते 'स्वयमेव तत्परकीयं भुज्यत' इति। एवं सति स्तेयदोषः स्यात्। "वचनान्नेति" चेदस्त्येव तर्हि ददात्यर्थः। चोदितं च ददातिः, 'मधुपर्कं च दद्यादिति'। तस्माद्विरुद्धम्। "दीक्षितो न ददातीत्यनेन स्याद्विरोधः यदि यज्ञशब्दः सोमयागेष्वेव वर्तेत। दर्शपूर्णमासादयोऽपि यागाः, तद्विषयोऽयं विधिर्भविष्यति"—नैतद्युक्तम्; एवं सति समाचारविरोधः। न हि शिष्टाः सोमयागेभ्योऽन्यत्र केचिदध्र्याय मधुपर्कमाहरन्ति—आचारो वेदादरः। अतोऽयमेव पाठो युक्तः 'यज्ञकर्मण्युपस्थित' इति। प्रारभ्यमाणे यज्ञे आगतं शिष्टा मधुपर्केण पूजयन्ति, न प्रवृत्तयज्ञः। अतश्चैतदपि न विचारयामः। सामान्यतः प्राप्तस्य दानस्य भवतु निवृत्तिर्न पुनस्तद्विषयतयैव श्रुतस्य। यज्ञश्चासौ कर्म च तद्यज्ञकर्म, तस्मिन्नुपस्थिते प्राप्ते॥ १२०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र **राजा**ऽन्यदेशनृपतिः क्षत्रिय एव **श्रोत्रियो** विद्यामात्रस्नातः। एतौ संवत्सरादूर्ध्वमपि **यज्ञकर्मण्ये**वोपस्थितौ मधुपर्कार्हौ न त्वेवमेवेति स्थितिर्नियमः॥ १२०॥

(३) **कुल्लूकः**। राजस्नातकयोः पूजासंकोचार्थमाह **राजेति**। राजस्नातकौ संवत्सरादूर्ध्वमपि यज्ञकर्मण्येव प्राप्तौ **मधुपर्केण** पूजनीयौ, नतु यज्ञव्यतिरेकेण। जामात्रादयस्तु संवत्सरादूर्ध्वं यज्ञं विनापि मधुपर्कार्हाः, संवत्सरमध्ये तु सर्वेषां यज्ञविवाहयोरेव मधुपर्कः। तदाह **गौतमः** 'ऋत्विगाचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलादीनामुपस्थाने मधुपर्कः, संवत्सरे पुनर्यज्ञविवाहयोरर्वाग्राज्ञः श्रोत्रियस्य च'॥ १२०॥

(४) **राघवानन्दः**। तेष्वेव विशेषमाह **राजा चेति**। अनयोर्यज्ञकर्मण्यागमने संवत्सरेऽपि मधुपर्कः। तथा च **गौतमः** 'ऋत्विगाचार्यश्वशुरमातुलादीनामुपस्थाने मधुपर्कः संवत्सरे

पुनर्यज्ञविवाहयोरर्वाक् राज्ञः श्रोत्रियस्य चेति। **अर्वाक्** संवत्सरात्। **श्रोत्रियोऽत्र** पूर्वोक्तः स्नातकः॥ १२०॥

(५) **नन्दनः**। **स्थितिः** सिद्धान्तः॥ १२०॥

(६) **रामचन्द्रः**। **च** पुनः **राजा** ग्रामादागतः सन् **श्रोत्रियः यज्ञकर्मणि** दर्शपौर्णमासस्यापि वा संवत्सरादूर्ध्वम् **उपस्थितौ** प्राप्तौ **मधुपर्केण** संपूज्यौ पूज्यौ भवतः। **अयज्ञ**काले अनिमन्त्रितौ न पूज्यौ। **इति स्थिति**र्मर्यादा॥ १२०॥

(८) **गोविन्दराजः**। राजस्नातकयोः संकोचायेदमाह **राजेति**। राजस्नातकौ **यज्ञकर्मण्येव** सम्प्राप्तौ **मधुपर्केण पूजनीयौ**। **नत्वयज्ञे** संवत्सरादूर्ध्वमपीति शास्त्रमर्यादा। संवत्सरात्पुनः अर्वाक् यज्ञेऽपि न पूज्यौ पूर्ववाक्योपरि संवत्सरादित्युपादाने। अत्र च नतु यज्ञ इत्युपादानात् राजस्नातकपूजासङ्कोचार्थत्वमस्य प्रतीयते॥ १२०॥

सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्॥
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते॥ १२१॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तः प्रथमः। इदानीं द्वितीयः पाक उच्यते। **सायं** दिनान्तः प्रदोषस्तत्र सिद्धस्यान्नस्य सर्वः पाञ्चयज्ञिकविधिरावर्तनीयो ब्रह्मयज्ञपितृयज्ञवर्जम्। "ननु च बलिं हरेदित्येतावच्छ्रुतम्। बलिहरणं च प्रसिद्धया भूतयज्ञ एव। तत्र कुतोऽग्नौ होमोऽतिथ्यादिदानं च। अथ—'**वैश्वदेवं हि नामैतदिति** वैश्वदेवशब्दः सर्वार्थतां प्रतिपादयति। विश्वेषां देवानामिदं विधीयते। **सायंप्रात**र्यादृशं प्रातस्तादृशमेव सायमेतदर्थमेव प्रातःशब्दः। अन्यथा प्रातर्विहितमेव, किमनेन सायंप्रातर्विधीयते?।' एवं तर्हि ब्रह्मयज्ञपितृयज्ञावपि कर्तव्यौ।

उच्यते। **अन्नस्य सिद्धस्येति** वचनाद्यदन्नसाध्यं तदेव कर्तव्यम्। न त्वध्ययनसाध्यो ब्रह्मयज्ञो नाप्युदकसाध्यं तर्पणम्। एवं च सम्बन्धः क्रियते—"सिद्धस्यान्नस्य बलिं हरेत एतद्वैश्वदेवाख्यं कर्मान्नस्य सिद्धस्योभयोः कालयोर्विधीयते'। अन्नशब्दाद्वैश्वदेवशब्दश्चैवं व्याख्यायते।

अमन्त्रम्। मन्त्रशब्देन देवतोद्देशशब्दवान् स्वाहाकारान्तः'अग्नये स्वाहे'त्येवमादिर्निषिध्यते। न ह्यन्ये मन्त्रा वैश्वदेवेषु विनियुक्ताः। तेषु च मन्त्रत्वं प्रशंसयोच्यते। न तु स्वाध्यायेऽपठितानां मन्त्रत्वमस्ति। स्वाध्यायैकदेशः कश्चिदृग्यजुःसामाद्यात्मको वेदाध्यायिभिर्मन्त्र इति व्यवह्रियते। व्यवहारतश्च पदार्थावगमनम्। न च यैः शब्दैर्बलिहरणादि क्रियते ते कुत्रचित्पठ्यन्ते। केवलम्'अग्न्यादिभ्यो देवेभ्यो होमं कुर्यादिति' श्रुतेः। 'स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः संप्रदीयत' इति वाक्यान्तरेण सर्वहोमेषु स्वाहाकारो विहितो, याज्यान्ते वषट्कारो नियमितो—'याज्यायां वषट्करोतीति'। स्वाहाकारशब्दयोगे चतुर्थी स्मर्यते। अतो यागे देवताया उद्देश्यत्वात् उद्देश्यत्वं च देवतायाः शब्दावगम्यरूपत्वात् शब्देनैवोचितत्वादियं घटना क्रियते "अग्नये स्वाहे"त्यादि।

"यद्येवं तेषां निषेधः, कथं तर्हि यागनिर्वृत्तिः ? । न हि 'तुभ्यमिदं न मदीयमिति' यावदुद्देशो न कृतस्तावद्यागस्वरूपनिर्वृत्तिः । न हि त्यागः केवलो याग उद्देशशून्यः ।'

सत्यम् । शब्दे निषिद्धे मनसोद्देशं देवतायाः पत्नी करिष्यति । यथा शूद्रो नमस्कारमुच्चारयति । 'अनुज्ञातोऽस्य नमस्कारोऽमन्त्र' (गौतम० १०।६४) इति नमस्कारेण प्रत्याम्नातः शूद्रस्य मन्त्र इति नमस्कारोऽनुज्ञातोऽस्य, न देवतापदम् । तत्र च देवताया विनियोगात् सिद्धिरित्युक्तम् । इह भवन्तस्त्वाहुः स्वाहाकारो नमस्कारेण प्रत्याम्नातः शूद्रस्य, देवतापदं त्वनिषिद्धम् ।

"अथ सायंवैश्वदेवहोमे कः कर्ता ?" उक्तं पत्न्येव सन्निधानाद्बलिहरणवदमन्त्रकं करिष्यतीति ।। १२१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्र वैश्वदेवहोमे पत्या कृते नक्तंचरेभ्य इति वैकस्मिन्बलौ दत्ते दैवसिकबल्यन्तरस्थाने पत्न्या अमन्त्रकैकबलिदानमुक्तम् । **वैश्वदेवं हीति । वैश्वदेवं** विश्वेदेवाः सर्वे देवा इन्द्रादयो विश्वेदेवान्तास्तेभ्यः कार्यं बलिकर्म सायंप्रातर्विधीयते, न तु ब्रह्मयज्ञपितृयज्ञयोरिवास्यापि दिवैव क्रिया; अतः सायं पत्न्यैव नक्तंचरव्यतिरिक्तभूतयज्ञस्थाने देवता मनसोद्दिश्य कार्यमेतदित्यर्थः ।। १२१ ।।

(३) **कुल्लूकः** । दिनान्ते **सिद्धस्यान्नस्य पत्न्यमन्त्रं** बलिहरणं कुर्यात् । इन्द्राय नम इति मन्त्रपाठवर्जम् । मानसस्तु देवतोद्देशो न निषिध्यते । यत **एतद्वैश्वदेवं नामान्न**साध्यहोमबलिदानातिथिभोजनात्मकं तत्सायंप्रातर्गृहस्थस्योपदिश्यते ।। १२१ ।।

(४) **राघवानन्दः** । "वैश्वदेवस्य सिद्धस्ये"त्यत्र बलिकर्मत्वावच्छेदेऽधिकारित्वेन प्राप्तं पतिं पर्युदस्यति **सायमिति** । तथा च देवता मनसैवोद्दिश्येत्याह **पत्न्यमन्त्रमिति** । सायं बलिर्मास्त्विति चेन्नेत्याह **वैश्वदेव** इति ।। १२१ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **सिद्धस्यान्नस्य सायं** संध्याकाले **पत्नी अमन्त्रवद्बलिं हरेत्** दद्यात् । बलिहरणं भूतयज्ञः । विश्वेषां देवानामिदं कर्म वैश्वदेवं नामैतत्**सायंकाले प्रातः**कालेऽ**पि विधीयते** । इति नित्यश्राद्धम् ।। १२१ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **सायमिति** । दिनान्तेऽ**न्नस्य सिद्धस्य** 'इन्द्राय नम' इत्येवमादि**मन्त्रवर्जं** मनसोद्देशेन **पत्नी** बलिहरणं भूतयज्ञाख्यं कुर्यात् । यस्मादेवं नाम यज्ञाद्यात्मभोजनपर्यन्तं एतत् सायंप्रातः गृहस्थस्योपदिश्यते ।। १२१ ।।

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।।
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ।। १२२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । वैश्वदेविकाद्वैकल्पिकाच्छ्राद्धान्नित्यमिदं श्राद्धान्तरमुच्यते । **चन्द्रक्षये**ऽमावास्यायाम् । तत्रापि न यस्यां कस्यांचन वेलायां । किं तर्हि ? **पितृयज्ञं निर्वर्त्य** । श्रौतो यः पिण्डपितृयज्ञस्तं कृत्वा । एवं च यस्तस्य कालः स एवास्यापि लभ्यते । तदुक्तम् 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञ' इति । अनाहिताग्नेरप्यौपासनयोगोऽस्त्येव । तथा चाह 'एवम-

नाहिताग्निर्नित्ये श्रपयित्वे' त्यादि। **अग्निमान्** वैवाहिकेनाग्निना तद्वान्, दायकालाहृतेन वा। विप्रग्रहणमविवक्षितम्। क्षत्रियवैश्ययोरपीष्यते। एवं स्मृत्यन्तरेषु ह्यविशेषणोक्तम्। **पिण्डान्वाहार्यकमिति**। नामधेयमिदमस्य श्राद्धस्य। पिण्डानामनु पश्चादाह्रियतेऽनुष्ठीयते, तत् 'पिण्डान्वाहार्यकं' भवति। मासश्चानुमासश्च, तयोर्भवं **मासानुमासिकम्**। मासानुमासशब्दसमुदायो मासगतां वीप्सामाचष्टे। मासि मासि कर्तव्यमित्युक्तं भवति। अतश्च नित्यतासिद्धिः। यद्यप्यनुमासशब्दाद्वीप्सावगतिर्भवति, मासशब्दोऽतिरिच्यते, तथापि पद्यग्रन्थे गौरवं नाद्रियते। **श्राद्ध**मित्येतदपि नामैव कुर्यादिति विधिः ॥ १२२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पितृयज्ञं** पिण्डपितृयज्ञं **अग्निमान्**। स्मार्तेन श्रौतेन वा। पिण्डेभ्योऽल्पिकां मात्रामन्वाहृत्य ब्राह्मणा अत्र श्राद्धे भोज्यन्त इति पिण्डान्वाहार्यकं मासानुमासात्तु कर्तव्यात्पिण्डपितृयज्ञादनुमासिकं मासि मासि कार्यं पितृकृत्यं मासानुमासिकमिति प्रसंगाद्व्यवहारानुगुणं नामद्वयमुक्तम्। **विप्र** इति क्षत्रियवैश्यकार्यस्य पिण्डपितृयज्ञात्प्रागपि करणे न दोष इत्येतदर्थम्। अत एव उत्तरश्लोके तदामिषेणेति आमिषनियमोक्तिरपि क्षत्रियवैश्यविषयैव। अत एव हि श्लोकान्तरप्रयत्नो विप्रपदस्य तत्रान्वयो मा भूदिति। अत एव च **पुलस्त्यः** 'मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययो'रित्याह ॥ १२२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। 'श्राद्धकल्पं च शाश्वत' मित्यनुक्रमणिकायां प्रतिज्ञातं श्राद्धकल्पमुपक्रमते **पितृयज्ञमिति**। साग्निरमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञाख्यं कर्म कृत्वा श्राद्धं कुर्यात्। पितृयज्ञपिण्डानामनु पश्चादाह्रियत इति पिण्डान्वाहार्यकं, श्राद्धं मासानुमासिकं मासश्चानुमासश्च तयोर्भवं प्रतिमासं कर्तव्यमित्यर्थः। अनेनास्य नित्यत्वमुक्तम्। विप्रग्रहणं द्विजातिपरं, त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। 'श्राद्धकल्पं च शाश्वत'मित्युक्तम्। तत्र साग्निकस्य कृत्यान्तरमाह **पितृयज्ञं त्विति**। **पितृयज्ञं** 'सायाह्ने पिण्डपितृयज्ञैश्चरन्ती'ति श्रुत्युक्तं कर्म। **चन्द्रक्षये** चन्द्रारम्भककलानां क्षयाक्रान्तान्त्यकलायाममावास्यायां **निर्वर्त्य** कृत्वा। सर्वश्राद्धप्रकृतिपार्वणश्राद्धस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तरभावित्वं नाम्ना प्रथयति **पिण्डान्वाहार्यकमिति**। पिण्डं पिण्डपितृयज्ञं तदनु आहार्यं कर्तव्यता यस्य तत्। **मासानुमासिकं** मासं मासं प्रति साध्यम् ॥ १२२ ॥

(५) **नन्दनः**। एवमहरहःकर्तव्यत्वेन पञ्चमहायज्ञा उक्ताः। इदानीं प्रतिमासममावास्यायां कर्तव्यस्य मासिकाख्यस्य श्राद्धस्य विधिमुपदिदिक्षन्नाहिताग्नेस्तत्र विशेषं तावदाह **पितृयज्ञमिति**। **अग्निमा**नाहिताग्निः। **विप्रो** द्विजः। **चन्द्रक्षये**ऽमावास्यायाम्। **पितृयज्ञं** श्रौतं पितृपिण्डपितृयज्ञं निर्वर्त्य। **पिण्डान्वाहार्यकम्**। पितृयज्ञदत्तानां पिण्डानामनु पश्चादाहार्यं प्रयोज्यम्, आहार्यमेवाहार्यकर्म। **मासानुमासिकम्**। प्रतिमासिकं कुर्यात् ॥ १२२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अथ श्राद्धप्रकरणम्। **अग्निमान् विप्रः चन्द्रक्षये अमायां पितृयज्ञ**पिण्डा**न्निर्वर्त्य** समाप्य **मासानुमासिकं पिण्डान्वाहार्यकं** स्वपिण्डानां पश्चात् आह्रीयतेऽनुष्ठीयते तत्पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यात्। **मासानुमासिकं च** ॥ १२२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। पितृयज्ञमिति।** आहिताग्निरमावास्यायां श्रौतं पिण्डयज्ञाख्यं कर्म कृत्वा, 'औपसदाग्निरपि एवमनाहिताग्निर्नित्ये श्रपयित्वे'ति सूत्रवचनात् सूत्रोक्तं तदेव कृत्वा मासि भवं पिण्डपितृयज्ञाङ्गभूतानां पिण्डानामनु पश्चात् आह्रियत इति **पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं** कुर्यात्। विप्रग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थम्, त्रयाणां प्रकृतत्वात्। १२२ ॥

पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ॥
तच्चामिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥ १२३ ॥

[न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमातृपितृको द्विजः।
इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः]

(१) **मेधातिथिः। अन्वाहार्यं** दर्शपौर्णमासयोः श्रौतयोर्दक्षिणर्त्विजाम्। यदेतन्मासिकं श्राद्धममावास्यायामेतत्पितॄणाम् 'अन्वाहार्यम्'। यथाऽन्वाहार्येणर्त्विजः प्रीयन्ते तद्वत्पितरः श्राद्धेन। एतेन पित्रर्थतां श्राद्धस्याह। यथाऽग्न्यादिदेवतार्थो दर्शादियाग एवं न श्राद्धे पितरः, किं तर्हि? तदुपकारार्थमेव श्राद्धम्। तथा च **पितॄणामिति** षष्ठी। केवले हि देवतात्वे चतुर्थ्या विरहायोगः। पक्षे पाठान्तरमर्थान्तरं च 'पिण्डानां मासिकमिति'।

अन्वाहार्यं विदुर्बुधाः। अनेनापि पितृयज्ञवदवश्यकर्तव्यतोच्यते। न त्विदमङ्गम्। तदेत**दामिषेण** मांसेन **कर्तव्यम्।** "**प्रशस्तेना**प्रतिषिद्धेन विशेषविहितेन वा। द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन" (३।२६८) इति यद्वक्ष्यति। अयं च मुख्यः कल्पः। तदभावे दधिघृतपयोऽपूपादि विधायिष्यते। मांसं च व्यञ्जनम्, भक्तादभोज्यस्य। न पुनरेतदेव केवलं भोज्यं येन वक्ष्यति "गुणांश्च सूपशाकाद्यान्" (३।२२६) तथा "यावन्तश्चैव यैश्चान्नैरिति"॥ १२३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पिण्डानामिति।** पिण्डपितृयज्ञियपिण्डानामनु पश्चादहार्यं यच्छाद्धं **तन्मासिकम्।** मासि मासि कर्तव्यत्वान्मासिकसंज्ञमपि विदुः। **प्रशस्तेन** श्राद्धयोग्येन। एवं च श्राद्धान्तरेषु नामिषनियम इति दर्शितम्॥ १२३॥

(३) **कुल्लूकः।** इदानीं नामनिर्वचनेनोक्तमेव पितृयज्ञानन्तर्यं द्रढयति **पितॄणामिति।** इदं मासिकं प्रतिमासभवं श्राद्धं यस्मात्पितृयज्ञपिण्डानामनु पश्चादाह्रियते तेन पिण्डान्वाहार्यकमिदं पण्डिता जानन्ति। ततो युक्तं पितृयज्ञानन्तर्यमस्य। **तच्चामिषेण** वक्ष्यमाणमांसेन **प्रशस्तेन** मनोहरेण पूतिगन्धादिरहितेन **प्रयत्नतः** कर्तव्यम्। पिण्डानां मासिकं श्राद्धमिति वा पाठः, पिण्डानां पितृयज्ञपिण्डानाम्। शेषं तुल्यम्॥ १२३॥

(४) **राघवानन्दः।** अत्रादौ वक्ष्यमाणपिण्डकल्पस्तदनु विप्रभोजनकल्पः इदं **त्वग्निमतो** जीवत्पितृकस्यापि तेन स्वकं पितरमाशयेदिति वक्ष्यमाणं संगच्छते। पार्वणे तु विप्रभोजनानन्तरं **पिण्ड**कल्प उच्छिष्टसंनिधौ चैतत्परस्तात्पिण्डमिष्यत इति। **मेधातिथिस्तु,** एतदेवानुवदन् तत्र कर्तव्यं विधत्ते **पितॄणामिति। प्रशस्तेन** 'पाठीनरोहितावाद्यावि (५।१६) त्यादिवक्ष्यमाणेन॥ १२३॥

(५) **नन्दनः।** मासिकाख्यस्य श्राद्धस्यैवाऽयं प्रयोगविधिर्नान्यस्येत्याह **पिण्डानामिति। मासिकमेव श्राद्धं** पिण्डानामन्वाहार्यं पश्चात्प्रयोज्यं **विदुर्बुधा** नापरम्। तस्य द्रव्यविशेष उत्तरार्धेनोक्तः। **आमिषेण** मांसेन। **प्रशस्तेन** भक्ष्यतया विहितेन ।। १२३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। पितॄणां** पितृपक्षपिण्डानां **मासिकं श्राद्धं बुधाः अन्वाहार्यसंज्ञं** विदुः। अन्वाहार्यं पितृयज्ञपिण्डानामनु पश्चादाह्रियते तत् पिण्डान्वाहार्यकं। **तत्** श्राद्धं **प्रशस्तेनामिषेणाप्रतिषेधेन** कर्तव्यं। 'द्वौ मासौ मत्स्यमांसेने'ति वचनात् ।। १२३ ।।

[**रामचन्द्रः। नेति। प्रमीतपितृमातृको यः श्राद्धं** न **निर्वपति** न करोति। **मासि मासि** इन्दुक्षये अमायां स **प्रायश्चित्ती भवेत्** ।। १ ।।]

(८) **गोविन्दराजः। पिण्डानामिति।** अधुना नामवचनेन पिण्डपितृयज्ञानन्तर-करणमस्य समर्थयते **पिण्डानामिति**। यत एव तन्मासिकं श्राद्धं पिण्डानामनु पश्चादाह्रियते ततः **पिण्डान्वाहार्यक**मेतद्विद्वांसो मन्यन्ते। एवं च युक्तं यत् पिण्डपितृयज्ञानन्तरं क्रियत इति। तन्मांसेन विशेषेण विहितेन खड्गमांसादिना **प्रयत्नतः** कार्यं, तदभावे पुनरन्यै-र्हविष्यैः ।। १२३ ।।

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः ।।
यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।। १२४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** "किं पुनः श्राद्धे होमब्राह्मणभोजनपिण्डनिर्वपणादीनि कर्माणि सर्वाण्येव समप्रधानानि श्राद्धशब्दवाच्यानि, उत किञ्चिदङ्गमत्र किञ्चित्प्रधानम्?"। उच्यते—'श्राद्धं भोजयेत्'—'श्राद्धं भुक्तमनेनेति' सामानाधिकरण्याद्ब्राह्मणभोजनं मुख्यं प्रतीयते। तथा चाह—

तत्र तस्मिञ्छ्राद्धे **ये द्विजोत्तमा** ब्राह्मणा **भोजनीया** ये च परिहर्तव्याः, **यावन्तो** यत्सं-ख्याका 'द्वौ दैव' इत्यादि, **यैश्चान्नैः** "तिलैर्व्रीहियवै"रित्यादि, तदेतत्सर्वमिदानीं **वक्ष्यामि**। तच्छृणुत।

एतदत्र प्राधान्येन संपाद्यम्। एतेन विना श्राद्धं न कृतं भवति। अन्यच्च यच्चाङ्गजात-मारादुपकारकं सन्निपत्योपकारकं वा तस्मिन्नसम्पन्ने श्राद्धं कृतं न भवति, सगुणं तन्न स्यात्। अत एतेषां प्राधान्यख्यापनार्थं पुनरुपन्यासः ।। १२४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। द्विजसत्तमा** इति भृगुणा मुनीनां संबोधनम्। **प्रयत्नत** इति क्वचित्पाठः। **द्विजोत्तमाः।** द्विजेषूत्तमवर्णा ब्राह्मणा इति यावत् ।। १२४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** तस्मिञ्छ्राद्धे **ये** भोजनीया ये च त्याज्या यत्संख्याका **यैश्चान्नै**स्तत्सर्वं **प्रवक्ष्यामि** ।। १२४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** 'एकमप्याशयेद्विप्र'मित्यत्रैकत्वविशिष्टब्राह्मणमात्रं प्राप्तं, श्राद्धविशेषे तत्प्रत्याचक्षाणः प्रतिजानीते **तत्रेति। तत्र** पिण्डपितृयज्ञे पार्वणश्राद्धे च। **ये** यत्स्वरूपाः। **यावन्तः** सङ्ख्यया **यैर्मु**न्यन्नाद्यैरित्यर्थः ।। १२४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **तत्र** श्राद्धे **ये** भोजनीया भोजनार्हाः स्युः **यावन्तो** यत्सङ्ख्याका ब्राह्मणाः **यैरन्नैः** 'संस्कार्यास्तान**शेषतः**' **प्रवक्ष्यामि** ।। १२४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **तत्रेति**। तस्मिन् श्राद्धे **भोजनीया** ये च **वर्जनीयाः** यथा-सङ्ख्याकाश्च यैश्चान्नैस्तत्कर्तव्यं तत्सर्वं **प्रवक्ष्यामि** ।। १२४ ।।

द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।।
भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रवर्तेत विस्तरे ।। १२५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। यद्यपि प्रतिज्ञातस्य वस्तुनस्तेनैव क्रमेण विशेषकथनं युक्तं, तथापीह स्वल्पवक्तव्यत्वाद्भोजनीया इति प्राप्तं परित्यज्य संख्यानिर्देशोऽनेन क्रियते। देवानुद्दिश्य द्वौ ब्राह्मणौ भोजयेत्। पितॄणां कृत्ये त्रीन्। **उभयत्र वा**, दैव एकं पित्र्ये चैकम्। यद्यपि 'पित्र्ये' इत्यत्र पितुरिदमिति पितृशब्देन देवताचोदना, तथापि पितृपितामहप्रपितामहा उद्देश्याः। तत्रैकैकस्यैकैकं भोजयेत्, न त्वेवैकं सर्वेभ्यः, पृथक्पृथग्देवतात्वात्। उक्तं च गृह्यकारेण "न त्वेवैकं सर्वेषाम्", "पिण्डैर्व्याख्यातम्" इति। यथैकः पिण्डः सर्वेभ्यो न निरूप्यते तथैव ब्राह्मणोऽपि न भोज्यत इत्यर्थः। इहापि वक्ष्यति, "निमन्त्रयेत त्र्यवरान्" इति। भोजनार्थमेव तन्निमन्त्रणं, नादृष्टार्थम्। अतश्च पितृकृत्ये त्रींस्त्रीनिति द्रष्टव्यम्। तथा चाह "न चावरान्भोजयेत्" इति एवं च कृत्वा 'एकैकमपि विद्वांसम्' इत्येतदप्येवमेव द्रष्टव्यम्। एकैकस्यैकैकमिति।

अपि च नैवात्रैकैकमुभयत्रेत्येतद्विधीयते, विस्तरप्रतिषेधार्थोऽयमनुवादः। यथा "विषं प्रक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्ष्वेति"। "यद्येवं 'द्वौ दैव' इत्येषोऽपि विधिर्न स्यादस्याप्यन्यार्थतयोपपत्तेः। अथायं विधिरप्राप्तत्वादेकैकमित्येषोऽपि कस्मान्न भवति"। अत्राह। मा भूत् द्वयोरेकोऽपि विधिः। "कुतस्तर्हि संख्यावगमः?"। 'निमन्त्रयेत त्र्यवरानिति'। "ननु तत्र दैवग्रहणं नास्ति"। स्मृत्यन्तरात्तर्हि संख्यावगमः। 'अयुजो वा यथोत्साहमिति' 'युग्मान्दैव' इति (याज्ञ.आचार.२२७)। यदि वाऽयं संख्याविधिः स्याद्विस्तरप्राप्त्यभावात्प्रतिषेधोऽनर्थकः। तस्माद्यावद्भिर्ब्राह्मणैर्भोजनैर्विस्तरे ये दोषास्ते न भवन्ति तावन्तो भोजनीयाः। पित्र्येऽयुग्माः दैवे तु द्वावेव। **सुसमृद्धो**ऽप्यत्यर्थमाढचोऽपि **न प्रवर्तेत विस्तरे** ।। १२५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **त्रीन्** पित्रादित्रयार्थं क्रमात्, **एकैकमिति**, पित्रादित्रयोद्देशेनैकः वैश्वेदेवार्थं चैकमिति। एवं यदा त्रयः पित्रर्थं तदा वैश्वदेवेऽपि द्वावेवेति नियतम्। **विस्तरे** स्मृत्यन्तरोक्ते 'एकैकार्थं त्रयस्त्रय' इत्यादौ ।। १२५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अत्र यद्यप्युद्देशक्रमेण ये भोजनीया इति वक्तुमुचितं तथाप्यल्पवक्तव्यत्वाद्ब्राह्मणसंख्यामाह **द्वाविति**। **देव**श्राद्धे **द्वौ** ब्राह्मणौ पितृपितामहप्रपितामहानां त्रीन्ब्राह्मणानथवा दैव **एकं** पित्रादित्रिके **चैकं** ब्राह्मणं **भोजयेत्**। उक्तातिरिक्तभोजनसमर्थोऽपि नाधिकभोजनेषु प्रवर्तेत। **मेधातिथिस्त्वाह पितृकृत्ये** त्रीनिति पितुस्त्रीन्ब्राह्मणान्पितामहस्य त्रीन्ब्राह्मणान्प्रपितामहस्य त्रीन्ब्राह्मणान्भोजयेत्। एकैकमुभयत्र वेति दैव एकं पित्रादित्रयस्य

चैकैकम्। न त्वैकं पित्रादित्रयस्य न त्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैर्व्याख्यातमित्याश्वलायनगृह्यविरोधात्। यथैकः पिण्डः पित्रादित्रयस्य न निरूप्यते तथैको ब्राह्मणो न भोजयितव्य इत्यर्थः। तस्मान्न पित्रादित्रयस्यैकब्राह्मणभोजनम्।

तदसत्; गृह्यकारेणैव 'न त्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैर्व्याख्यात'मिति पठित्वा 'काममनाद्ये' इत्यभिहितम्। अस्यार्थः—बहुपित्रादिदेवताकश्राद्धानामाद्यं सपिण्डीकरणमभिमतं तद्व्यतिरिक्तश्राद्धे काममेकः पित्रादीनां ब्राह्मण इत्यर्थः। अथवाऽनाद्येऽदनीयद्रव्याभाव एको हि भोजयितव्यः। उभयत्रापि व्याख्याने पार्वणादौ पित्रादित्रयस्यैकब्राह्मणभोजनं गृह्यकृतैवोक्तम्। **वसिष्ठोऽपि** 'यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवतन्त्रं कथं भवेत्। अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च। देवतायतने कृत्वा यथाविधि प्रवर्तयेत्। प्रास्येदन्नं तदग्ने वा दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे' इति। सर्वेभ्य एकब्राह्मणभोजनमाह। तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या। "प्रथमे वाव शब्द" इत्यनेन विस्तार इति प्राप्ते 'छन्दःसमानत्वात्स्मृतीनां' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति विस्तर इति रूपम्॥ १२५॥

(४) **राघवानन्दः**। प्रतिज्ञां व्याकरोति **द्वाविति**। **पितृकृत्ये** पित्रुद्देश्यककृत्ये। **त्रीन्** पितृपितामहप्रपितामहान्। प्रत्येकं तान् प्रति त्रींस्त्रीनिति **मेधातिथिः**। तेन नव। अथवा पितृकृत्यावच्छेदे त्रीन्। तदुक्तम् 'यथैकः पिण्डः सर्वेभ्यो न निरूप्यते। तथैवैकब्राह्मणोऽपि न भोजनीयः। 'मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षण' इत्युक्तेः। एवं मातामहपक्षे दैवे पित्र्ये च श्रद्धया पित्रुद्देशेन द्रव्यत्यागं ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तं श्राद्धम्। अन्यत्र भाक्तमतः आमावासिकश्राद्धं सर्वश्राद्धप्रकृतिः बहुद्रव्यसंपत्तिमानपि बहुब्राह्मणादि न कुर्यादित्याह **नेति**॥ १२५॥

(५) **नन्दनः**। यावन्त इत्येतद्विवृणोति **द्वौ दैव इति**। **विस्तरे** संख्याभूयस्त्वे॥ १२५॥

(६) **रामचन्द्रः**। ब्राह्मणसङ्ख्यामाह **द्वाविति**। **दैवे** विश्वेदेवनिमित्तं द्वौ विप्रौ **पितृकृत्ये त्रीन्** पित्रादिस्थाने त्रयस्त्रयः विप्रा ज्ञेयाः। एकैकमुभयत्र वा पितृणां एकमेकं वा। विश्वेषां देवानां वा एकं एकं ब्राह्मणं भोजयेत्। **विस्तरे न प्रसज्येत** ये च द्विजा वर्ज्याः स्युर्वर्जयेत्तान् उक्तान्भोजयेद्विप्रदोषास्ते न भवन्ति॥ १२५॥

(८) **गोविन्दराजः**। यद्यप्युपदेशतः तस्य ये भोजनीयाः स्युः इति प्राप्तं तथापि अल्पवक्तव्यत्वात् सङ्ख्यां तावदाह **द्वाविति**। द्वौ पित्र्याङ्गभूते दैवे पितृपितामहप्रपितामहोद्देशेन त्रीन् एकैकं वा दैवपित्र्ययोः ब्राह्मणं भोजयेत्। उक्तातिरिक्तभोजनसमर्थोऽपि अधिकभोजने न वै प्रवर्तेत। यत्तु "नत्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैर्व्याख्यातं" इति **गृह्य**दर्शनात्, "निमन्त्रयेत त्र्यवरान्" इति चेहाभिधानात्" एकैकमुभयत्र वा" इत्यस्य विस्तरप्रतिषेधार्थवादत्वमाह तदसत्। 'द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीन्' (३।१२५) इत्येतद्विकल्पेन अस्य श्रवणात्। **याज्ञवल्क्ये** च "एकैकमेव च" इति विधिदर्शनात् वसिष्ठे च "यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत्। अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च। देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत्" इत्येकब्राह्मणभोजनात्। यत्पुनः "नत्वेवैकं" इत्यादिगृह्यवचनं तत् द्रव्यब्राह्मणादिसम्यग्संपद्विषयम्

न त्वन्यप्रतिषेधार्थम्; तथाच एतदनन्तरमेव गृह्यकृत् "काममनाद्य" इत्याह, अदनीयाद्यभावात् काममेकमपि सर्वेषां भोजयेत् इति। एवं च "निमन्त्रयेत् त्र्यवरान्" इत्येतदपि द्रव्यब्राह्मणादिसम्यक्सम्पत्तिविषयं न त्वेकैकविध्यत्यन्ताभावज्ञापकम्। विस्तर इति वृत्तवशात् 'प्रथने वाव शब्दे' इति स्मरणात्।। १२५ ।।

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पद ।।
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ।। १२६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** न चायमदृष्टार्थो विस्तरप्रतिषेधः; किं तर्हि ? एतान्दोषानापादयति। विस्तरोऽतो नेष्यते। यदि तु शक्यन्ते सत्क्रियादय उपपादयितुं तदा यथोत्साहम्। **सत्क्रिया**ऽन्नसंस्कारविशेषः। **देशो** दक्षिणप्रवणादिः "अवकाशेषु चोक्षेष्विति" (३।२०७) वक्ष्यमाणः। **कालः** अपराह्णः 'मध्याह्नाच्चलिते सूर्ये" इति। **शौच**मात्मब्राह्मणप्रेष्यगतम्। **ब्राह्मणानां सम्पत्** गुणवद्ब्राह्मणलाभः। एते गुणा अवश्यं सम्पाद्याः। ते च विस्तरेण नश्यन्ति। विस्तारो वैगुण्यम् ब्राह्मणबहुत्वे चासौ प्रसज्जति। **तस्मान्नेहेत** न कुर्यात्।। १२६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सत्क्रियां** पूजां ब्राह्मणानां **देशः** शुचिः। **कालो**ऽमावास्यादिः। **शौचं** दातृग्रहीत्रोः। **ब्राह्मणसंपदं** ब्राह्मणगुणान्। तदुपवेशमानोदेशप्राप्तेस्तावद्ब्राह्मणार्चानुरोधेन कालाप्राप्तेः श्राद्धासंभवाद्देशकालौ हन्तीत्युक्तं। तस्मान्नहेतेतिवदसत्क्रियादिसंभवे बहुत्वं प्रशस्तमिति दर्शयति। अत एव 'न चावरान्भोजये' दिति **गौतमः**।। १२६ ।।

(३) **कुल्लूकः। सत्क्रियां** ब्राह्मणस्य पूजां **देशं** दक्षिणप्रवणवादिवक्ष्यमाणं कालमपराह्णं **शौचं** श्राद्धकर्तृभोक्तृब्राह्मणप्रैष्यगतं गुणवद्ब्राह्मणालाभं च ब्राह्मणविस्तारो नाशयति। तस्माद्ब्राह्मणविस्तरं न कुर्यादितिसत्क्रियादिविरोधजा ब्राह्मणविस्तरनिषेधात्सत्क्रियादिसंभवे पित्रादेरेकैकस्यापि ब्राह्मणत्रयाभ्यनुज्ञानम्। अत एव **गौतमः** (१५।२) "नचावरान्भोजयेदयुजो वा यथोत्साहम्।" **बह्वृचगृह्य**कारोऽपि (१६।७) अथातः पार्वणश्राद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोद्दिष्टे ब्राह्मणानित्युपक्रम्य "एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्व"मित्याह द्वौ द्वावित्याभ्युदयिकश्राद्धविषयं; स्मृत्यन्तरेषु तथा विधानादत्राप्याभ्युदयिकमित्युपक्रमाच्च।। १२६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्रैव निन्दार्थवादमाह **सत्क्रियामिति। सत्क्रियां** ब्राह्मणपूजां। **देशं** दक्षिणप्रवणादि। **कालं** अपराह्णादि। **शौचं** तत्कर्तृभोक्त्रोः स्नानादि। **ब्राह्मणसंपत्** गुणवद्विप्रलाभः। **एतान्पञ्च विस्तरः** उक्तानां बाहुल्यं **हन्तीति** योजना।। १२६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। सत्क्रिया** अन्नसंस्कारविशेषः। **देशो** दक्षिणाप्रवणं। **कालः** कुतुपादिः। **शौचं** आत्मब्राह्मणगतं। यद्वा मृत्तिकागोमयभस्मादिगृहोपस्करशुद्धिः। **ब्राह्मणसंपदं** ब्राह्मणसमूहं। **श्राद्धे विस्तरो** बाहुल्यं **एतां** सत्क्रियादिपञ्च हन्ति नाशयति तस्य **विस्तरं नेहेत** न कुर्यात्। विस्तरं ब्राह्मणानां बाहुल्यम्।। १२६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। सत्क्रियामिति।** ब्राह्मणपूजां चोक्षादि**देशं** अपराह्ण**कालं** शौचं गुणवद्ब्राह्मणानां विस्तारो नाशयति। तस्मादुक्ततिरिक्तब्राह्मणभोजनं न कुर्यात्। हेतुनो विस्तरनिषेधात् सत्क्रियादिसंभवेऽधिकब्राह्मणभोजनमप्यस्ति। तथा च **गौतमोक्तिः** "अवरान् न व ब्राह्मणान् भोजयेत् अयुजो वा यथोत्साहं" इति। १२६ ॥

प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये ॥
तस्मिन्युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी ॥ १२७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** न यथा दैवानि कर्माण्यपि देवतार्थान्येवं पित्र्यं नाम तत्कर्म तत्—किं तर्हि? **प्रथिता** ख्याता वेदविदाम् **प्रेतकृत्या** प्रेतोपक्रिया। **विधुक्षये** विधुश्चन्द्रस्तस्य क्षय अमावास्या। 'तिथिक्षय' इति पाठान्तरम्। 'विधिक्षय' इति तु पाठो निर्दुष्टः। एवं हि तत्र योजनम्—पित्र्यं नाम 'विधि'चोदितं कर्म—'क्षये' गृहे। **तस्मिन्** कर्मणि पित्र्ये। **युक्तस्य** तत्परस्य। **नित्यं** कर्तुरुपतिष्ठते। **प्रेतकृत्यैव।** तस्यापि 'प्रेतस्य' 'कृत्या' उपकारः श्राद्धादिः पुत्रैः क्रियते। पुत्रपौत्रादिसन्तत्यविच्छेदः श्राद्धफलमनेन प्रकारेण प्रतिपाद्यते। न च तत्फलकामस्यायमधिकारो, नित्यत्वस्य प्रतिपादितत्वात्। अन्ये त्वधिकारान्तरमिदं सन्तत्यविच्छेदकामस्येच्छन्ति। **लौकिकीयं** कर्तव्यता, स्मार्तेत्यर्थः। १२७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। एषा** या प्रेतमुद्दिश्य क्रिया प्रेतक्रिया **क्षये** चन्द्रस्य **विधोः** विहिता कार्यत्वेन पित्र्यं नाम पितृसंज्ञया प्रसिद्धम्, **तस्मिन्युक्तस्यैव** पुंसो नित्यमिह कर्मभूमौ **लौकिकी** विशिष्टलोकप्राप्तिनिमित्ता **प्रेतकृत्या** नित्यश्राद्धरूपा **एति** आगच्छति तदधिकारे सति तत्कर्तुरेव नित्यश्राद्धेऽधिकारो नान्यस्येत्यर्थः। **क्वचित्प्रेतकृत्यैव लौकिकीऽति** पाठः। तत्र तस्मिन्युक्तस्यैवेत्यन्वयः। **केचिदत्र** श्राद्ध उद्युक्तस्य लौकिकी प्रेतकृत्या परायांति निवर्तते, तदकरणेऽपि प्रत्यवायाभाव इत्यस्यार्थमाहुः। १२७ ॥

(३) **कुल्लूकः। यदेतत्पित्र्यं** कर्म श्राद्धरूपं प्रथममियं प्रख्याता **प्रेतकृत्या** पितृपकारार्था क्रिया। प्रकर्षेण इतः प्रेतः पितृलोकस्थ एवोच्यते। **विधुक्षये**ऽमावास्यायां **तस्मिन्**पित्र्ये कर्मणि **युक्तस्य** तत्परस्य **लौकिकी** स्मार्तिकी **प्रेतकृत्या** पितृपकारार्था क्रिया गुणवत्पुत्रपौत्रधनादिफलप्रबन्धरूपेण कर्तारमुपतिष्ठते। तस्मादिदं कर्तव्यम्। **गोविन्दराजेन** तु विधिः क्षय इति पठितं व्याख्यातं च योऽयं नाम विधिः पित्र्यं कर्मेति क्षये चन्द्रक्षये गृहे वा तदसांप्रदायिकम्। **मेधातिथि**प्रभृतिभि**र्गोविन्दराजा**दपि वृद्धतरैरनभ्युपेतत्वात्क्षय इति। संबन्धक्लेशाच्च। १२७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** श्राद्धस्य संज्ञान्तरं कुर्वंस्तत्कर्तुरानृण्यमाह **प्रथितेति। प्रथिता** प्रख्याता **प्रेतकृत्या** पितृपकारार्था क्रिया। **विधुक्षये** अमावास्यायां **लौकिकी** स्मार्ता। **तस्मिन्युक्तस्य** श्रद्दधानस्य **नित्यं** पुत्रपौत्रादिफलप्रबन्धेन श्रद्दधानं कर्तारं प्रत्येतीत्यर्थः। १२७ ॥

(५) **नन्दनः।** विस्तरवर्जनकारणान्तरमप्यस्तीत्यभिप्रायेणाह **प्रथितेति। विधुक्षये** चन्द्रक्षये। यत् **पित्र्यं नाम** कर्म क्रियते सा **ह्येषा प्रेतकृत्येति प्रथिता** लोके प्रसिद्धा। प्रेताः

पितृपितामहादयस्तदर्था क्रिया प्रेतकृत्या प्रेतनिःश्रेयसकरी क्रियेति यावत्। **लौकिकी** लोक-विदिता सैषा प्रेतकृत्या। **तस्मिन्विस्तरे** सति। **युक्तस्य** सावधानस्य श्रद्दधानस्येति यावत्। इह **विधुक्षये नित्यं** प्रतिमासमेत्यागच्छति कर्तव्यत्वेनोपतिष्ठते हि यस्मात्। किमुक्तं भवति? अमावास्यायां श्राद्धं प्रेततृप्तिहेतुरिति प्रसिद्धम्। तच्च यदा कदाचिन्न क्रियते किंतु प्रतिमासमनतिपातनीयमेव, प्रतिमासं विस्तरेण प्रसक्तिररतिपत्तिं कदाचिदापादयेत्। तस्माद्विस्तरेण न प्रसज्जेतेति ॥ १२७ ॥

(६) **रामचन्द्रः। एषा** प्रेतकृतिः पितृक्रिया कर्म **विधुक्षये** अमायां **प्रथिता** प्रसिद्धा तस्मिन्नन्वाहार्यके **पित्र्ये** कर्मणि **नित्यमुक्तस्य** पुंसः इष्टश्राद्धे कर्मणि **लौकिकक्रिया** प्रेतकृत्या मृतस्य सत्कारः श्राद्धं पुत्रादिभिर्दत्ता कृतकृत्यतामेति प्राप्नोति। प्रेतकृत्यैषेति वा पाठः ॥१२७॥

(७) **गोविन्दराजः। प्रथितेति।** योऽयं पित्र्यो नाम विधिः **पित्र्यं** कर्म **एषा प्रेत-कृत्या** प्रेतोपकारार्था क्रिया क्षये चन्द्रक्षये गृहे वा नाश्रमान्तरे, सर्वगृहिणां ख्याता। **तस्मिन्** कृत्ये पित्र्ये कर्मणि **युक्तस्य** तन्निष्ठस्य लौकिकी स्मार्ता प्रेतक्रिया इति प्रेत उपक्रियते गुण-वत्पुत्रपौत्रप्रबन्धोत्पत्त्या तस्मादेतद्यत्नतः कार्यम् ॥ १२७ ॥

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः ॥
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ १२८ ॥

(१) **मेधातिथिः। श्रोत्रियः** छान्दसः कृत्स्नमन्त्रब्राह्मणिकां शाखां अधीते यस्तस्मै **हव्यानि** श्राद्धाङ्गभोजनानि विश्वान्देवानुद्दिश्य यानि विहितानि तानि देयानि। **कव्यानि** पितृभ्य उद्दिश्य यानि भोजनानि। **अर्हत्तमाय।** 'अर्हता' पूज्यता योग्यता च। महाकुलीनः पूज्यते, महाकुले जातो विद्यावृत्तसम्पन्नश्च। **तस्मै दत्तं** श्राद्धादन्यदपि **महाफलम्।** एवं वा—अश्रोत्रियाय दानं निष्फलम्—श्रोत्रियाय अभिजनविद्यादिगुणरहिताय स्वल्पफलम् **अर्हत्तमाय महाफलम्** ॥ १२८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। हव्यं** वैश्वदेविकमन्नं। **कव्यं** पित्र्यं। **अर्हत्तमाय** वृत्तसं-पन्नादपि पूज्याय **श्रोत्रियाय** ॥ १२८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** छन्दोमात्राध्यायी **श्रोत्रियस्तस्मै** दैवपित्र्यान्नानि यत्नतो **देयानि। अर्हत्तमाय** श्रुताचाराभिजनादिभिः पूज्यतमाय **तस्मै** दत्तं **महाफलं** भवति ॥ १२८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** यावन्त इत्युक्त्वा ये भोजनीया इत्युक्तं तानाह **श्रोत्रियायेति।** वेदाध्यायी **श्रोत्रियः। हव्यं** होम उत्तरा प्रतिपत्तिर्यस्य तदुपलक्षितं देवदेयं। **कव्यं** कवेः पुत्रा हविष्मन्तः श्राद्धदेवास्तदुपलक्षितं पितृदेयं। **श्रोत्रिय** एव श्रुताचारादिसंपन्नोऽर्हत्तमम् ॥१२८॥

(५) **नन्दनः।** ये भोजनीयाः स्युर्ये वर्ज्या इति यदुक्तं तच्छ्लोकद्वयेन विवृणोति **श्रोत्रियायेति।** तत्र **हव्य**ग्रहणं प्रासङ्गिकं श्राद्धाङ्गवैश्वदेवविषयं वा। अर्हत्तमाय पूज्यत-माय ॥ १२८ ॥

(७) **मणिरामः। श्रोत्रियाय** छन्दोमात्राध्यायिने **अर्हत्तमाय** श्रुताचारादिभिः पूज्यतमाय ।। १२८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। श्रोत्रियायेति।** दैव पित्र्यादीन्यन्नानि छन्दोमात्राध्यायिनि **देयानि।** छन्दोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियशकेदप्रयोगात् नात्यन्तापायननियमः। संभवे पुनः समस्तशाखाध्यायिने दानम् ।। "यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धं बह्वृचं" इत्यादिनियमे सति पुनः श्रोत्रियत्वे सति श्रुतवृत्ताभिजनादियोगे च पूज्यतमाय **विप्राय** देयानि यतस्तस्मै दत्वा पितृतृप्तिद्वारेणातिशयेनोपकारकं भवति ।। १२८ ।।

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।।
पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान्बहूनपि ।। १२९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यदुक्तमर्हत्तमायेति तद्दर्शयति **विद्वांसमेकमपि भोजयन् पुष्कलं फलमाप्नोति।** विद्वत्ता च व्याख्याता। वेदार्थवेदनं, यत आह **नामन्त्रज्ञान् बहूनपि।** मन्त्रग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम्। असम्भवे पञ्चानां वेदविदुषामेकैकमपि विद्वांसं भोजयेदिति विध्यर्थः। **पुष्कलं** पुष्टं विपुलम् ।। १२९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** विद्वांसं वेदज्ञम् ।। १२९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** दैवपित्र्ययोरेकैकमपि देवतत्त्वविदं ब्राह्मणं भोजयेत्। तदापि विशिष्टं श्राद्धफलं प्राप्नोति न त्वविदुषो बहूनपि। एवं च फलश्रवणाद् ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानं पिण्डदानादिकं त्वङ्गमिति **गोविन्दराजः।** वयं तु पित्रुद्देशेन द्रव्यत्यागं ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तं श्राद्धशब्दवाच्यं प्रधानं ब्रूमः। तदेव **मनुना** (३।१२२) 'पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यादि'ति विहितं। **आपस्तम्बेन** तु मन्वर्थस्यैव व्याख्यातत्वात्। तदाह **आपस्तम्बः** 'तथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थं तत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे मासि मास्यपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयानि'ति। श्राद्धशब्दं श्राद्धमितिशब्दो वाचको यस्य तत्तथा ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे आहवनीयवत्त्यक्तद्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वात्पितरो देवता इति नियतापितृदेवताकत्वाच्च श्राद्धस्य। देवताश्राद्धादौ श्राद्धशब्दस्तु तद्धर्मप्राप्त्यर्थो गौणः, कौण्डपायिनामयन इवाग्निहोत्रशब्दः। पुष्कलं फलं प्राप्नोति इति तु पुष्टतरफलार्थिनो गुणफलविधिः। स भोजनस्याङ्गत्वेऽपि तदाश्रयो न विरुद्धः 'आपस्तम्बोऽभ्यधाच्छ्राद्धं कर्मैतत्पितृदैवतम्। मन्वर्थं कथयंस्तस्मान्नेदं ब्राह्मणभोजनम्' ।। १२९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** एवंविधानामसंपत्तावेकोऽपि महाफलद इत्याह **एकैकमिति। विद्वांसं** गायत्र्यर्थविदमित्युक्तं। विदुष अलाभे प्रति त्रिकं व्यावर्तयति न त्वेकैकमिति **भावः। अमन्त्रज्ञान**विदुषः ।। १२९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। बहूनपि।** अमन्त्रज्ञान् वेदाध्ययनरहितान् इत्यर्थः ।। १२९ ।।

(७) **मणिरामः। विद्वांसं** तत्त्वविदं, पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धमिति वदता मनुना पितुद्देशेन द्रव्यत्यागं ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तं श्राद्धशब्दवाच्यं **प्रधानं** नतु केवलं ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानां वा प्रधानमित्युक्तम् ।। १२९ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। यस्मात्–**एकैकमिति**। **दैवपित्र्योः एकैकमपि** वेदार्थविदं **भोजयेत्**। परिपूर्णं **फलं** पितृतृप्त्याख्यं **प्राप्नोति**। न त्वविदुषो **बहूनपि** भोजयन् पुष्कलं फलमाप्नोति इत्यभिधानात् ब्राह्मणस्य भोजनमत्र प्रधानं पिण्डदानादि तु अङ्गमित्यवसीयते ॥ १२९ ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥ १३० ॥

(१) **मेधातिथिः**। न वेदपारग इत्येव भोजयितव्यः। किं तर्हि ? **दूरात् परीक्षेत** निपुणतो मातापितृवंशद्वयपरिशुद्धिज्ञानम्। यथोक्तं "ये मातृतः पितृतश्च वंशपूरुषं समनुष्ठित-विद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिः येषामुभयतो ब्राह्मण्यं निर्णयेयु" रित्येषा 'दूरात्परीक्षा'। तथा तत्त्वतोऽध्ययनविज्ञानकर्मानुष्ठानवेदनं च। वेदस्य 'पारः' समाप्तिः तं गतो **वेदपारगः**। न वेदसंहितां ब्राह्मणमात्रं वा पठन्नर्हो भवति। अस्मादेव दर्शनात् श्रोत्रियशब्देन वेदैक-देशमप्यधीयान उच्यत इति गम्यते। **तीर्थं तद्धव्यकव्यानाम्**। तीर्थमिव तीर्थं, येनोदकं ग्रहीतुमवतरन्ति तत्तीर्थम्। तेन यथा मार्गेणोदकार्थिनो गच्छन्त उदकं लभन्ते एवं तादृशेन ब्राह्मणेन हव्यकव्यानि पितन् गच्छन्तीति प्रशंसा। अन्यस्मिन्नपि इष्टापूर्तदाने ब्राह्मणो-**ऽतिथिः**––यथाऽतिथये स्वयमुपस्थिताय निर्विचिकित्सं दीयते, दत्तं महाफलम्, एवमीदृशाय ब्राह्मणाय हव्यकव्ये निर्विचिकित्सं दातव्ये, महाफले भवतः॥ १३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दूराद्**दूरग्रामस्थमपि **परीक्षेता**नुसंदध्यात्। **तीर्थ**मवतरणवर्त्म **सोऽतिथिः स्मृत** इति प्रसंगादवेदज्ञस्य वैश्वदेवान्तागतस्यापि अतिथित्वाभाव उक्तः। यत्तु 'न पृच्छेद्गोत्रचरण'मिति स्मृत्यन्तर उक्तम् तत्साक्षात्प्रश्ननिषेधार्थम्। नतु प्रकारान्तरेणापि तदज्ञाननिषेधे तात्पर्यम् ॥ १३० ॥

(३) **कुल्लूकः। दूरादेव** पितृपितामहाद्यभिजनशुद्धिनिरूपणेन कृत्स्नशाखाध्यायिनं **ब्राह्मणं परीक्षेत**। यस्मात्तथाविधो **ब्राह्मणो हव्यादीनां तीर्थं** पात्रं **प्रदाने। सोऽतिथिरेव** महाफलप्राप्तेर्हेतुत्वात् ॥ १३० ॥

(४) **राघवानन्दः**। छन्दोमात्राध्यायी पितृपितामहतः संभावितदोषो न ग्राह्य इत्याह **दूरादेव परीक्षेत** परीक्षणं दोषाभावोपलक्षिताचारादेरीक्षणम्। **तीर्थं** पात्रं तत्र **हव्यं** चतुरवत्तं जुहोतीति। **कव्यं** कविर्नाम पितृणां जनकस्तस्मै। अर्हति कविरुपलक्षणं। मरीच्यादीनाम्। तस्यैव कार्यान्तरार्थं धर्मान्तरमाह **स इति**। प्रदाने श्राद्धस्येति शेषः। एतेनातिथ्यर्चाफलमप्यसूचि ॥ १३० ॥

(५) **नन्दनः**। यत एवं तस्माद्विद्वानेवान्वेक्ष्य इत्याह **दूरादिति। दूरादेव** पात्र-परिग्रहकालात्पूर्वमेव विद्यादिभिः **परीक्षेते**त्यर्थः। **तीर्थं** उत्तमपात्रम्। **सोऽतिथि**रतिथितुल्य-भोजनस्य पात्रं ह्यतिथिः। तेनायमपि भोजनस्य पात्रमित्यर्थः। अथवाऽतिथिशब्देन काले लक्ष्यते। यस्य तिथिर्न विद्यते सोऽतिथिः। तस्यार्हत्तमस्य पात्रस्य हव्यकव्यप्रदानकालः प्रतिपालयितव्ये नास्तीत्यर्थः। तथा च **महाभारते** 'श्राद्धस्य ब्राह्मणः काल' इति ॥ १३० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **दूरादेव ब्राह्मणं** वेदपारगं **परीक्षेत** पितृपितामहपूर्वकम्। **देवलः** 'पुरुषत्रयविख्यातं श्राद्धे विप्रं नियोजयेत्।' कीदृशं ब्राह्मणं? तस्य श्राद्धस्य संबन्धीनि हव्यकव्यानि तेषां तद्धव्यानां प्रदाने तीर्थम्। **तीर्थम्**उदकावतरणमार्गः। यथा तीर्थेनोदकं प्राप्यते तथा तादृशैर्ब्राह्मणैर्हव्यकव्यानि पितॄन्गच्छन्तीति प्रशंसा। **स** ब्राह्मण **अतिथिः स्मृतः** अतिथितुल्यः॥ १३०॥

(७) **मणिरामः**। **दूरादेव** पितृपितामहादिशुद्धिनिरूपणेन॥ १३०॥

(८) **गोविन्दराजः**। **दूरादिति**। 'ये मातृतो दशपुरुषं पितृतो दशपुरुषं' इत्यादि-सूत्रकारोक्तर्त्विक्परीक्षान्यायेन समस्तशाखाध्यायिनं ब्राह्मणं **परीक्षेत** यस्मात् तस्मात् तथा-विधो ब्राह्मणो **हव्यकव्यानां तीर्थ**मिव (यथा) तीर्थेनोदकावतरणमार्गेणोदकार्थिनो गच्छन्ति एवं तथाविधेन ब्राह्मणेन हव्यकव्यानि देवान् पितॄन् गच्छन्ति। तथाविधो ब्राह्मणः **अतिथि** तुल्यः **स्मृतः**, महाफलत्वात्॥ १३०॥

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते॥
एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः॥ १३१॥

(१) **मेधातिथिः**। **अनृचां** अनृगर्थविदाम्। उपलक्षणम्—यतोऽनृचानां प्राप्तिरेव नास्ति, श्रोत्रियायैवेति नियमात्। समासान्तः छान्दसत्वान्न कृतः, वृत्तानुरोधाच्च। एवं हि पठन्ति। "अपि माषं मषं कुर्यान्न तु छन्दो विचालयेत्" इति। अथवा अनृचा इति प्रथमाबहुवचनम्। 'अनृचाः सहस्रं यत्र भुञ्जते' इति सम्बन्धः। यथा सहस्रं गाव इति।

एकः प्रीतस्तर्पितो भोजितो **मन्त्रवि**द्वेदार्थवित्—**सर्वांस्तान् अनृचानर्हति** स्वीकरोति आत्मसात्करोति, तैरभेदमापद्यते। अभेदे च यत्तेषु सहस्रेषु भोजितेषु फलं तदेकस्मिन्न-वाप्यते इत्यवगतिरुत्पद्यते। निन्देयमविदुषो विद्वद्विध्यर्था। न पुनः सहस्रसंख्यातानामेकस्य च समफलत्वमुच्यते। विदुषां विधानादविदुषां प्राप्तिरेव नास्ति। अथाप्यसति विदुषि 'श्रोत्रियायैवे'त्यनेन पाक्षिकी अविदुषोऽपि प्राप्तिराशंक्येत, तथापि विस्तरस्य प्रतिषेधो मा भूदित्यतो यथाश्रुतार्थसम्भवः॥ १३१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अनृचा**ममन्त्राणां **यत्र** येषु हव्यकव्येषु **तान्** तानि हव्य-कव्यानि लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः। युक्तो नियुक्तः। **धर्मत** औचित्येन॥ १३१॥

(३) **कुल्लूकः**। यत्र श्राद्धे ब्राह्मणानामवेदविदां दशलक्षाणि भुञ्जते तत्रैको वेदविद्भो-जनेन परितुष्टो **धर्मतो** धर्मोत्पादनेन **तान्सर्वानर्हति** स्वीकर्तुं योग्यो भवति। तद्भोजनजन्यं फलं जनयतीत्यर्थः। छान्दसत्वादेकवचनम्। अथवा बहुवचनानां स्थाने सहस्रमिति मनोरभिमतम्। **गोविन्दराजस्त्वा**[१]ह 'सहस्रं गच्छन्तु भूतानी'ति वेदे॥ १३१॥

(४) **राघवानन्दः**। श्राद्धे वेदपारगं विदधत्फलतः **अनृचां** दशलक्षतस्तस्याधिक्य-माह **सहस्रमिति**। **अर्हति** दशलक्षब्राह्मणभोजनजन्यफलद इत्यर्थः। **धर्मतः** अदृष्टबलतः **प्रीतः** श्राद्धेन तुष्टः॥ १३१॥

---

१ एषोक्तिरस्मदीयादर्शे न दरीदृश्यते।

(५) **नन्दनः**। इदानीमविद्वद्विदुषोर्वैषम्यमुक्त्वार्थवादस्थापनमाह **सहस्राणीति**। **यत्र** हव्यकव्यदानकर्मणि। **अनृचाममन्त्रविदाम्। सहस्राणां** सहस्राणि **भुञ्जते**। **मन्त्रविद्वेदार्थ-**वित्। भुङ्क्ते चेति विपरिणामः। **तत्र** तान्भुक्तवतः सर्वानृचः स **मन्त्रविद्धर्मतोऽर्हति**। तस्य तेषाञ्च भोजनं फलतः स्तुत्यमित्यर्थः। पात्रे खलु दात्रा स्वमूलं मृज्यते, तच्च शुद्धे तस्मिञ्छक्यते प्रमार्ष्टुंत्वशुद्ध इति।। १३१।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अनृचां** अनृचपाठानां यत्सहस्रेषु भोजितेषु फलं तदेकस्मिन्नवाप्यते।। १३१।।

(७) **मणिरामः**। **सहस्रं हि सहस्राणां** दशलक्षाणि **धर्मतः** धर्मोत्पादनेन।। १३१।।

(८) **गोविन्दराजः**। **सहस्राणामिति**। **यत्र** दैवपित्र्यादौ **अनृग्विदां** ब्राह्मणानां दशलक्षाणि **भुञ्जते** तत्रैको वेदवित् भुक्त्वा **प्रीतस्तुष्टः धर्मतो** धर्मोत्पादनेन तान् **सर्वानर्हति** स्वीकर्तुं योग्यो भवति, तद्भोजनजन्यधर्मानुत्पादयतीत्यर्थः। इति विद्वद्ब्राह्मणभोजनस्तुतिः।। १३१।।

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च।।
न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः।। १३२।।

(१) **मेधातिथिः**। 'ज्ञानेन' विद्यया 'उत्कृष्ट' अधिकः तस्मै **देयानि** कव्यानि। अयमसौ हस्तरुधिरदिग्धोपमार्थः। रुधिरदिग्धौ हस्तौ रुधिरेणोपमृज्यमानावधिकतरं रज्येते, न निर्मलौ भवतः, एवमविद्वान् ब्राह्मणः भोज्यमानः पितॄनधो नयतितराम्।। १३२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नहि श्राद्धाकरणजन्यप्रत्यवायित्वमवेदज्ञताप्रत्यवाययुक्तविप्रभोजनेन शुध्यतीत्यर्थः।। १३२।।

(३) **कुल्लूकः**। विद्ययोत्कृष्टेभ्यो हव्यानि **कव्यानि च देयानि**, न मूर्खेभ्यः। अर्थान्तरन्यासो नामालङ्कारः। नहि रक्ताक्तौ **हस्तौ** रक्तेनैव विशुद्धौ भवतः, किंतु विमलजलेन; एवं मूर्खभोजनेन जनितं दोषं न मूर्ख एव भोजितोऽपहन्ति, किंतु विद्वान्।। १३२।।

(४) **राघवानन्दः**। अनृचां फलराहित्यं दृष्टान्तेन वदन् वेदज्ञमनुवदति **ज्ञानेति**। **ज्ञानं** वेदार्थज्ञानमुत्कृष्टं यस्य तस्मै। **कव्यानि** पितृदेयानि **हवींषि** देवदेयानि **असृग्दिग्धौ** रुधिरलिप्तौ **रुधिरेण** न शुध्यत एवमज्ञोऽफलद इति भावः।। १३२।।

(५) **नन्दनः**। दृष्टान्तेन सूचयन्नाह **ज्ञानेति**।। १३२।।

(६) **रामचन्द्रः**। **ज्ञानोत्कृष्टाय** विप्राय **कव्यानि** पितॄणां देयानि **हवींषि** देवानां देयानि। **असृग्दिग्धौ** असृक्स्पृष्टौ **हस्तौ** रुधिरेण नैव **शुध्यतः**। **रुधिरेणैव** प्रक्षालितौ न शुध्यतीत्यर्थः।। १३२।।

(७) **मणिरामः**। **न हि हस्ताविति** दृष्टान्तेन मूर्खभोजनेन जनितं दोषः न मूर्ख एव भोजितोऽपहन्ति किन्तु विद्वानिति बोध्यम्।। १३२।।

(८) **गोविन्दराजः। ज्ञानोत्कृष्टायेति।** विद्योत्कृष्टेभ्यो हव्यकव्यानि देयानि नान्येभ्यो यस्मात् यथा रुधिरोपलिप्तौ हस्तौ रुधिरेणैवापगतलेपौ कर्तुं न पार्यते, अपि तूदकेनैव शक्यते, एवं चाज्ञदानमुखेन नात्मा उत्तारयितुं शक्यते अपितु, विद्वद्दानद्वारेणैवेत्यविद्वन्निन्दया विद्वद्दानस्तुतिः ।। १३२ ।।

यावतो ग्रसते ग्रासान्हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।।
तावतो ग्रसते प्रेतो दीप्तशूलष्टर्ययोगुडान् ।। १३३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** सत्यपि श्राद्धप्रकरणे वाक्याद्भोक्तुरयं दोषानुवादः। तथा चोक्तं "तस्मादविद्वान् बिभियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात्" (४।१९१) इति। **शूलष्टर्ययः** आयुधविशेषाः, **अयोगुडः** आयसः पिण्डः। यदर्थं श्राद्धमारब्धं स दीप्तान् तप्तायःपिण्डान् यमपुरुषैराश्यते। **व्यास**दर्शनात्तु भोजयितुरयं दोषो न भोक्तुः न पितॄणां, न तावन्मृतानामन्यकृतेन प्रतिषेधातिक्रमेण दोषसम्बन्धो युक्तः, अकृताभ्यागमादिदोषापत्तेः। यदि हि पुत्रेण तादृशो ब्राह्मणो भोजितः कोऽपराधो मृतानाम्? "ननु चोपकारोऽपि पुत्रकृतः पितॄणामनेन न्यायेन न प्राप्नोति"। न प्राप्नुयाद्यदि तादर्थ्येन श्राद्धादि नोदितं स्यात्। इह तु अस्ति चोदना, पितुरुपकारकामेनैवं कर्तव्यं, श्येनवत्। यत्तु "तावतो ग्रसते प्रेत" इति तद्भोजयितृसम्बन्धेऽप्युपपद्यते। 'यस्य **ब्राह्मण** ईदृशः श्राद्धं भुंक्ते स इदं फलमाप्नोति' इति युक्तः सम्बन्धः। प्राकरणिकश्चायमविद्वद्भोजनप्रतिषेधः। तदतिक्रमणे कर्मवैगुण्यं, तद्वैगुण्ये च श्राद्धाधिकारान्निवृत्तिरेव दोषः। पितृणां श्राद्धोपकारालाभः। ततोऽपि विध्यतिक्रमे पुत्रस्य युक्तः प्रत्यवायः। किं तर्हि? तद्भगवतो व्यासस्य वचनम्, "ग्रसते यावतः पिण्डान् यस्य वै हविषोऽविदः। ग्रसते तावतः शूलान् गत्वा वैवस्वतक्षयम्"। पाठान्तरं प्रेत्येति। भोक्तुरेव प्रेत्यता। नाविदुषा दैवपित्र्ययोर्भोक्तव्यम् ।। १३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एतेनामन्त्रज्ञस्य भोक्तुरपि प्रत्यवायितोक्ता **ऋषिः** खड्गः **अयोगुडो** लोहगुंडकः ।। १३३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अविद्वन्निन्दया विद्वद्दानमेवोक्तं वक्रोक्त्या स्तौति **यावत इति।** यत्सङ्ख्या**कान्ग्रासान्हव्यकव्येष्ववे**दविद्भुङ्क्ते तत्सङ्ख्याकानेव प्रकृतश्राद्धकर्ता ज्वलित**शूलष्टर्या**ख्यायुधलोहपिण्डान्**ग्रसते**। श्राद्धकर्तुरेवेदमविद्वद्दानफलकथनम्। तथा च **व्यासः** 'ग्रसते यावतः पिण्डान् यस्य वै हविषोऽनृचः। ग्रसते तावतः शूलान्गत्वा वैवस्वतक्षयम्' ।। १३३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** न केवलमेवं प्रत्यवायोऽपि स्यादित्याह **यावत इति। यावतो** यावत्सङ्ख्याकान् पिण्डाकारान् **ग्रासान्। अमन्त्रविद**वेदाध्यायी **भुङक्ते तावतः शूलष्टर्ययोगुडान्** शूलाकारा ऋष्टिरस्त्रं तया युक्तान् लोहमयान् गुडान् गुडपिण्डाकारान् ग्रासान् तावतः तावत्सङ्ख्याकान् **प्रेत्य** श्राद्धकर्तेति शेषः। तथा **व्यासः** 'ग्रसते यावतः पिण्डान् यस्य वै हविषोऽनृचः। ग्रसते तावतः शूलान् गत्वा वैवस्वतक्षय"मिति। यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् ।। १३३ ।।

(५) **नन्दनः।** न केवलं भोजयित्रैव भोजने ज्ञानहीनो वर्जनीयः, किन्तु ज्ञानहीनेनापि स्वयमेव सुतरां भोजनं वर्जनीयमित्याह **यावत इति।** दीप्तानग्निमयान्। अयोगुडान् गुडो द्विमुखं फलं शराग्रम् ।। १३३ ।।

मनुस्मृतिः २/१०

(६) **रामचन्द्रः।** **अमन्त्रविद्विप्रः** वेदाध्ययनरहितः। **हव्यकव्येषु यावतः** पिण्डान्**ग्रसते** ग्रासान् यावतो ग्रसते। **तावतः दीप्तान्स्थूलान् अयोगुडान्** अयोलगुडान् **ग्रसते**। यस्य ब्राह्मण ईदृशः श्राद्ध भुङ्क्ते स इदं फलं प्राप्नोतीति वा। **अविद्वान्भोजने** प्रतिषिद्धः ॥१३३॥

(७) **मणिरामः। दीप्तशूलर्ष्टर्ययोगुडान्** ज्वलितशूलऋष्टयाख्यायुधलोहपिण्डान् श्राद्धकर्ता **प्रेत्य ग्रसते** इत्यर्थः॥ १३३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। यावत इति।** यत्सङ्ख्याकान् **ग्रासान् हव्यकव्येष्ववेदविद्ग्रसते** तत्सङ्ख्याकानेव प्रस्तुतश्राद्धकर्ता ज्वलितान् स्थूलान् **शूलर्ष्टर्याख्यायुधान्** अयःपिण्डान् **ग्रसते** इति अविद्वद्दानफलकथनम्। तथा च **व्यासो** दातुरेव फलमाह "ग्रसते यावतः पिण्डान् यस्य वै हविषोऽनृचः। ग्रसते तावतः शूलान् गत्वा वैवस्वतक्षयम्" ॥ १३३ ॥

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथाऽपरे ॥
तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे ॥ १३४॥

(१) **मेधातिथिः।** सर्वगुणेभ्यो विद्यां प्रशंसितुं गुणविभागकथनम्, प्रशंसा च विदुषे दानार्था। ज्ञाने विद्यायां 'निष्ठा' प्रकर्षो येषां ते **ज्ञाननिष्ठाः** ज्ञानाधिकारिणः। गमकत्वाद्व्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिः। भृशमभ्यस्तवेदार्थास्तत्परा एवमुच्यन्ते। एवं सर्वत्र निष्ठान्तेषु द्रष्टव्यम्। तपश्च स्वाध्यायश्चेति द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः। 'तपांसि' चान्द्रायणादीनि, 'स्वाध्यायो' वेदाध्ययनम्। कर्माण्यग्निहोत्रादीनि। सर्व एते गुणाः सर्वेषु समुच्चिता इति द्रष्टव्याः। न हि एकगुणसद्भाव इतरगुणहीनस्य पात्रतामापादयति, किं तु कस्यचित्कोऽपि प्रकर्ष उच्यते। यथा च निष्ठाशब्दः समाप्तिवचनः प्रकर्षं लक्षयति। तन्निष्ठस्तत्पर उच्यते। सर्वगुणसद्भावेऽपि यदि एकत्र प्रकर्षोऽन्ये च गुणाः मध्यमाः, तथा च भवत्येव पात्रम्। अप्रकृष्टे त्वेकस्मिन् सर्वगुणसद्भावेऽपि न पात्रतां लभन्ते।

समुच्चयश्च व्याख्यायते, येन न ज्ञानरहितस्य कर्मानुष्ठानसद्भाव इत्युक्तं द्वितीये। अन्यैस्तु **ज्ञाननिष्ठः** परिव्राजको व्याख्यायते। तस्य हि आत्मज्ञानाभ्यासः कर्मन्यासेन विशेषतो विहितः। **तपोनिष्ठो** वानप्रस्थः। स हि तापस इत्याख्यायते। "ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्यादिति" (६।२३)। **तपःस्वाध्यायनिष्ठा** ब्रह्मचारिणः। **कर्मनिष्ठा** गृहस्थाः। अतश्चानाश्रमिणो निषिध्यन्ते। तथा च पौराणिकाः "चातुराश्रम्यबाह्येभ्यः श्राद्धं नैव प्रयोजयेत्" ॥ १३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ज्ञान**मात्मज्ञानं तन्निष्ठा यतयः। **तपश्**चान्द्रायणादि तन्निष्ठा वनस्थाः। **तपो** गुरुशुश्रूषादि **स्वाध्यायो** वेदाध्ययनं तन्निष्ठा ब्रह्मचारिणः। **कर्म** यज्ञादि तन्निष्ठा गृहस्थाः। अत्राश्रमिवाचि यतय इति पदत्यागेन ज्ञाननिष्ठादिपदेन तदभिधानमाश्रमान्तरवर्तिनां ज्ञाननिष्ठत्वादिगुणवतां प्राप्त्यर्थम्। एतेन वानप्रस्थानां श्राद्धभोजनं गम्यते ॥ १३४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** केचिदात्म**ज्ञान**परा ब्राह्मणा भवन्ति। अन्ये प्राजापत्यादितपःप्रधानाः। अपरे तपोऽध्ययननिरताः। इतरे यागादिपराः॥ १३४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** 'ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि चे'(३।१३२) त्युक्तम्। तत्रैव व्यवस्थितविषयार्थं तत्पात्राण्यनुवदन् व्यवस्थितिमाह **ज्ञाननिष्ठा** इति द्वाभ्याम्। **ज्ञान**मध्यात्मं **तप**श्चान्द्रायणादि **स्वाध्यायो** वेदाभ्यासः। **कर्मा**ग्निहोत्रादि **तन्निष्ठा**स्तदेकशरणाः ।। १३४ ।।

(५) **नन्दनः।** हव्यकव्ययोः पात्रविशेषे नियमं वक्तुं पात्रवैविध्यं तावदाह **ज्ञानेति। ज्ञाननिष्ठाः** अध्यात्मज्ञानिनः। **तपोनिष्ठाः** कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रधानाः। **स्वाध्यायज्ञाननिष्ठा** मन्त्रब्राह्मणार्थविदः। **कर्मनिष्ठा** याज्ञिकाः ।। १३४–५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** द्वाभ्यामाह **ज्ञाननिष्ठा इति। ज्ञाननिष्ठाः** संन्यासिनः। **तपोनिष्ठाः** वानप्रस्थाः। **तपःस्वाध्यायनिष्ठा** ब्रह्मचारिणः। **कर्मनिष्ठाः** गृहस्थाः ।। १३४ ।।

(७) **मणिरामः।** चतुर्विधान् ब्राह्मणानाह **ज्ञानेति** ।। १३४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ज्ञाननिष्ठा इति।** केचिदात्मज्ञानपरा विप्रा भवन्ति। अपरे कृच्छ्रा**दितपः**प्रधानाः। अन्ये तु **तपो**ऽध्ययननिरताः। अपरे यागादितत्पराः ।। १३४ ।।

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।।
हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ।। १३५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** गुणविभागे प्रयोजनमाह **कव्यानि** पितॄनुद्दिश्य यद्दीयते तत् 'कव्यम्'। तानि **ज्ञाननिष्ठेषु प्रतिष्ठाप्यानि** प्रदेयानीत्यर्थः। यत्नवचनात्तदभावे चतुर्ष्वपि हव्यवत्। पित्र्ये ज्ञाननिष्ठाः पात्रतमाः। उक्तं हि "पात्राणामपि तत्पात्रं" इति, अन्नदानमविशेषेण चतुर्भ्योऽपि इति श्लोकार्थः। **न्यायः** शास्त्रीयो विधिः ।। १३५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** किंतु वन्याहारेणैव तत्कर्तव्यमिति **यत्नत** इत्यसंभवेऽपीत्यर्थः ।। १३५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ततः किमत आह **ज्ञानेति।** ज्ञानप्रधानेभ्यः पित्र्यर्थान्नानि यत्नाद्दातव्यानि। देवान्नानि पुनर्न्यायावधृतार्थशास्त्रानुसारेण चतुर्भ्योऽपि ।। १३५ ।।

(४) **राघवानन्दः। प्रतिष्ठाप्यानि** देयानि। **यथान्यायं** पूर्वपूर्वालाभे उत्तरोत्तरस्य ग्राह्यतेति ।। १३५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। ज्ञाननिष्ठेषु** ज्ञाननिष्ठादिषु सर्वेषु चतुर्षु **यत्नतः कव्यानि हव्यानि** च **यथान्यायं** यथाक्रमं **प्रतिष्ठाप्यानि** देयानीत्यर्थः ।। १३५ ।।

(७) **मणिरामः।** हव्यकव्यदाने विभागमाह **ज्ञाननिष्ठेष्विति। यथान्यायं** न्यायावधृतार्थशास्त्रानुसारेण ।। १३५ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** इति किमाह **ज्ञाननिष्ठेष्विति।** ज्ञानप्रधानेभ्यो यत्नेन पित्र्यर्थानि देयानि। देवार्थानि पुनः शास्त्रमर्यादानतिक्रमेण चतुर्भ्यो ज्ञाननिष्ठादिभ्योऽपीति ।। १३५ ।।

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ॥
अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ॥ १३६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** संशयोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ १३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अश्रोत्रियो**ऽनधीतवेदः ॥ १३६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यो**ऽश्रोत्रियपितृकः** स्वयं च श्रोत्रियः यः श्रोत्रियपितृकः। स्वयं वा**ऽश्रोत्रियः** ॥ १३६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रैव प्रासङ्गिकं विशेषमाह **अश्रोत्रिय** इति द्वाभ्यां। **वेदपारगः** शाखाध्यायी ॥ १३६ ॥

(५) **नन्दनः ।** एवं तावद्गुणवान्पात्रमित्युक्तम् । इदानीं गुणवतो निर्गुणपितृकादगुणोऽपि गुणवत्पितृकः पात्रमित्यर्धाधिकश्लोकेनाह **अश्रोत्रिय** इति। **पुत्रो**ऽश्रोत्रियस्य ॥ १३६ ॥

(६) **रामचन्द्रः। यस्य पिता अश्रोत्रियः** मूर्खः स्यात् **पुत्रः वेदपारगः** स्यात्। यद्वा **पुत्र** अश्रोत्रियः **पिता** वेदपारगः स्यात्। अनयोस्तयोर्मध्ये **यस्य श्रोत्रियः पिता स्याद्वेदपारगः** स्यात्। तस्य पुत्रं ज्यायांसं पूज्यं जानीयादित्यर्थः। 'आत्मा वै जायते पुत्र' इति श्रुतेः। इतरः पुत्रो वेदपारगो मन्त्रपूजनार्थं सत्कारमर्हति ॥ १३६-७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अश्रोत्रिय इति।** यः अश्रोत्रियपुत्रः आत्मना श्रोत्रियो, यः श्रोत्रियपुत्रः आत्मना चाश्रोत्रियः ॥ १३६ ॥

ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ॥
मन्त्रसम्पूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽर्हति ॥ १३७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यस्य पिता अपाठः, स्वयं तु वेदपारगः साङ्गवेदाध्यायी, इतरस्य तु पिता वेदपारगः, स्वयं तु मूर्खः, तयोः कः श्रेयानिति संशयं कृत्वा सिद्धान्तमाह **अनयोः** स्वयंश्रोत्रियपितृमूर्खस्वयंमूर्खपितृश्रोत्रिययोः स्वयंमूर्खपितृश्रोत्रियं **ज्यायांसं** प्रशस्यं श्राद्धे योग्यं जानीयात्, यद्यस्य श्रोत्रियः पिता। इतरो मन्त्रपूजनार्थं, न ब्राह्मणबुद्ध्या, किं तु मन्त्रास्तेन येऽधीतास्ते तत्र पूज्यन्ते। न मन्त्राणां श्राद्धे पूजा विहिता, तस्मान्नासौ भोजयितव्यः।

श्लोकद्वयेन संशयसिद्धान्तरूपोपन्यासेनार्थवादभंग्या पितृश्रोत्रियत्वमात्मश्रोत्रियत्वं च श्राद्धभोजने कारणमित्येतदुच्यते, न केवलमात्मश्रोत्रियत्वम्। न तु स्वयमनधीयानस्य पितृश्रोत्रियत्वेन भोज्यता विधीयते। तदुक्तं "दूरादेव परीक्षेत" (३।१३०) इति। अत्राध्ययनपरीक्षा पुरुषद्वयविषयाऽनेन नियम्यते। जातिगुणपरीक्षा तु ततोऽधिकपुरुषविषयाऽपि यथा। अतस्तस्यैव विशेषाभिधानार्थत्वादपौनरुक्त्यम् ॥ १३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मन्त्र**संमानना वेदपूजा **सत्कारं** पूजामात्रम्, हव्यकव्यानि श्रोत्रियायैव देयानीत्युक्तत्वात् पितृश्रोत्रियत्वं श्रुतिमात्रपरम् ॥ १३७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तयोः कः श्रेष्ठ इत्युपन्यस्य विशेषमाह **ज्यायांसमिति। अनयोः** पूर्वश्लोकनिर्दिष्टयोर्मध्ये श्रोत्रियपुत्रं स्वयमश्रोत्रियमपि ज्येष्ठं जानीयात्। पितृविद्यादरपरमिदम्। यः पुनरश्रोत्रियस्य पुत्रः स्वयं च श्रोत्रियः स तदधीतवेदपूजनार्थं पूजामर्हति, वेद एव तद्द्वारेण पूज्यत इति पुत्रविद्यादरपरमिदम्। तस्माद्वचनभङ्ग्या श्रोत्रियपुत्रः स्वयं च श्रोत्रियः श्राद्धे भोजयितव्य इत्युक्तम्। न तु श्रोत्रियपुत्रस्य स्वयमश्रोत्रियस्यैवाभ्यनुज्ञानं श्रोत्रियायैव देयानीति विरोधात्। एवं च 'दूरादेव परीक्षेते'ति विद्याव्यतिरिक्ताचारादिपरीक्षार्थत्वेनावतिष्ठते ।। १३७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अनयोरश्रोत्रियश्रोत्रियपुत्रयोः। **मन्त्रो** वेदस्तस्य **संपूजनमेव** अश्रोत्रियपुत्रपूजा। अतः श्रोत्रियपुत्रस्यैव पात्रता। एतस्यैव विशिष्टसंस्कारवत्त्वादित्यर्थः ।। १३७ ।।

(५) **नन्दनः।** श्रोत्रियपुत्रं **ज्यायांसं विद्यात्।** पात्रतायामिदं न पूज्यतायामित्युत्तरार्धेनोक्तम्। **इतरो**ऽश्रोत्रियः ।। १३७ ।।

(७) **मणिरामः। इतरः** अश्रोत्रियपुत्रः स्वयं श्रोत्रियः सः **मन्त्रसंपूजनार्थं** वेदपूजनार्थं पूजामर्हतीत्यर्थः ।। १३७ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** तयोः कः श्रेयानित्युपन्यस्याह **ज्यायांसमिति।** अनयोः पूर्वनिर्दिष्टयोर्मध्यात् श्रोत्रियपुत्रं आत्मनाऽश्रोत्रियमपि प्रशस्यतरं जानीयात्। पश्चात् अश्रोत्रियपुत्रः आत्मना च श्रोत्रियः स तदधीतवेदपूजार्थं पूजामर्हति। वेदस्तद्द्वारेण पूज्यते। न त्वसौ पूजार्ह इति पित्रादिविद्यापरीक्षार्थम्। एतच्चाश्रोत्रियदानार्थं। "श्रोत्रियायैव देयानी"ति नियमात्। एवं च 'दूरादेव परीक्षेते' त्येतत् विद्याव्यतिरिक्तजात्यतिशयपरीक्षार्थत्वेनावतिष्ठते ।। १३७ ।।

न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः ।।
नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् ।। १३८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** सत्यामेव श्रोत्रियत्वादिपूर्वगुणसंपदि मैत्र्यादिनिमित्तेन प्रतिषेधोऽयम्। **मित्रं** समानसुखदुःखम् आत्मनिर्विशेषं **न श्राद्धे भोजयेत्। धनैः** अन्यैः **अस्य** मित्रस्य स्वीकारो मैत्रीकरणम्। अविच्छेदो वा मैत्र्यम्, उपकार इति यावत्। न केवलं **न मित्रं** भोजयेत्, यावदरिं शत्रुमपि। **नारिं न मित्रं यं विद्याद्यत्र** न रागो न द्वेषो, न चान्यः कश्चित्सम्बन्धो यत्र प्रीतिनिमित्ता कार्यार्थिता शंक्येत; अरिमित्रयोः प्रदर्शनार्थत्वात्। तथा सम्बन्धाशङ्कयैव मातामहादयोऽनुकल्पपक्षोक्ताः। शत्रावपि मैत्रीकरणार्थदानसम्भावना यदि मैत्रीकरणमिति (संग्रहः)। "अरिसंग्रहणं न कर्तव्यम्।" विस्पष्टार्थं भविष्यति ।। १३८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मित्र**मिति सौजन्यरूपमैत्र्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। **नारि**मित्यनेन वैरिणः श्राद्धभोजनीयता निषिद्धा, न **मित्र**मिति मैत्रीनिमित्तकत्वाभावेऽप्यग्निसाक्षिककृतवैधमैत्रीकर्मणो मित्रस्य ।। १३८ ।।

(३) **कुल्लूकः। श्राद्धे न मित्रं भोजयेत्।** धनान्तरैरस्य मैत्री संपादनीया, न **शत्रुं न च मित्रं** यञ्जानीयात्तं ब्राह्मणं **श्राद्धे भोजयेत्** ।। १३८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्प्रतियोगिनं निवेदयन्नाह **नेति**। **अस्य** मित्रस्य धनैः श्राद्ध-द्रव्यव्यतिरिक्तैः **संग्रहो** मित्रतासंपादनम्। व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह **यमिति**। **द्विजं** विप्रं 'ब्राह्मणाश्चाहवनीयार्थं' इत्युक्तेः ।। १३८ ।।

(५) **नन्दनः। धनैः कार्योऽस्य संग्रहः**। धनैस्तत्संग्रहणीयं मित्रं न श्राद्धेन। एवं वचनादसंग्रहार्थस्य गुणवत्तामात्रहेतुकस्य मित्रभोजनस्यानुज्ञानमर्थात्सिद्धम् ।। १३८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। वर्ज्यानाह **नेति**। मित्रं श्राद्धे न भोजयेत्। यस्य धनैः संग्रहः कार्यः वार्धुषिकः तस्य श्राद्धेऽधिकारो नास्ति। **अरिं** शत्रुं **मित्रं वा यं विद्यात्तं द्विजं श्राद्धे न भोजयेत्** ।। १३८ ।।

(७) **मणिरामः। धनैः** श्राद्धीयव्यतिरिक्तैः ।। १३८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः। नारिं न मित्रं नाभिभर्तुं विज्ञातं भोजयेद् द्विजम् ।। मित्रं श्राद्धे न भोजयेत्।** किं तर्हि? धनान्तरैरस्य मैत्र्या-दिस्नेहः कार्यः। **यं** पुनः **शत्रुं न मित्रं नाभिभर्तुं विज्ञानं ब्राह्मणं श्राद्धे भोजयेत्** ।। १३८ ।।

यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।।
तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च ।। १३९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वप्रतिषेधस्यार्थवादोऽयम्। मित्रशब्दोऽयं भावप्रधानः, 'मित्रप्रधानानि' मैत्रीप्रधानानि। तेनोभयोः अरिमित्रयोः (अवि)शेषः। देवतोद्देशेन दानमदृष्टार्थं वा केवलं ब्राह्मणभोजनं 'हवींषि' इति लक्ष्यते।

प्रेत्य फलं नास्ति। "ननु चासमानकर्तृत्वात्कार्यानुत्पत्तिः। प्रेणः कर्ता पुरुषः श्राद्धकृत्, अस्तिताया नञर्थोपहितायाः फलम्।" केचिदाहुः—प्रेत्येति शब्दान्तरं परलोकवचनं निपातसंज्ञम्। अथवा प्रेणोऽपि फलं कर्तृ 'तस्य फलं प्रेत्य' प्रकर्षेण निकटमागत्यापि 'न भवति' न भोग्यतां याति ।। १३९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मित्रप्रधानानि** सन्त्युद्देशप्रवृत्तानि। **हवींषि** यज्ञाः ।। १३९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। मित्रशब्दोऽयं भावप्रधानः। यस्य **मैत्रीप्रधानानि** हव्यकव्यानि **तस्य** पारलौकिकं **फलं** न भवतीति फलाभावकथनपरमिदम्। **प्रेत्येति** परलोक इत्यर्थे शब्दान्तरमव्य-यमिदं नतु क्त्वान्तम्। तेनासमानकर्तृकत्वे कथं क्त्वेति नाशङ्कनीयम् ।। १३९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। मित्रभोजने निन्दामाह **यस्येति। हवींषि** देवतायै देयानि। ननु श्राद्धस्य फलमेव नास्ति, कथं तदभावोक्तिरिति चेत्—"आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च। प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः" (आचार. २७०) इति **याज्ञ-वल्क्योक्तेरा**युरादिकं फलमस्तीत्यर्थः ।। १३९ ।।

(५) **नन्दनः।** न केवलं श्राद्ध एव मित्रं वर्जनीयं, किंतु दैवेऽपीत्याह **यस्येति। मित्रप्रधानानि** मैत्रफलप्रधानानि। गुणवत्ताप्रधानानि। **हवींषि** दैवानि कर्माणि ।। १३९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यस्य** पुंसः **श्राद्धानि मित्रप्रधानानि तस्य** पुंसः **प्रेत्य श्राद्धेषु हवनीयेषु** च **फलं नास्ति** ।। १३९ ।।

(७) **मणिरामः।** तत्कृते निन्दामाह **यस्येति** ।। १३९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यस्येति।** यस्य मित्रोपकारपराणि हव्यकव्यानि तस्य पारलौकिकं **फलं** न भवतीति फलाभावकथनपरमेतत्, न केवलं पूर्वमित्रस्य श्राद्धादिना देयं यावत् ।। १३९ ।।

यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः ।।
स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः ।।१४०।।

(१) **मेधातिथिः। सङ्गतानि** मित्रभावान् यः कुरुते **श्राद्धेन मोहात्** शास्त्रार्थमजानानः **स स्वर्गात् च्यवते**, न प्राप्नोति स्वर्गमित्यर्थः। असम्बन्धसामान्यात् च्यवत इत्युच्यते। यथा प्राप्तः स्वर्गं ततश्च्युतः स्वर्गेण न सम्बध्यते एवमयमपि। अनेन च श्राद्धफलाप्राप्तिरेव कथ्यते। सर्वशेषता हि तथा भवति। **श्राद्धमित्रः** श्राद्धं मित्रमस्येति। मित्रलाभहेतुत्वात् श्राद्धमेव 'मित्रम्' —अतो बहुव्रीहिः। द्विजानामधमः। द्विजग्रहणं प्रदर्शनार्थम्। शूद्रेणापि न मित्राणि भोजनीयानि। "ननु चाब्राह्मण्यादेव शूद्रस्य मित्रत्वप्राप्तिर्नास्ति।" केनैषा परिभाषा कृता, शूद्रस्य ब्राह्मणैर्मित्रैर्न भवितव्यम्?'। "समानजातीयानामेव मित्रव्यवहारो नोत्तमजातीयानां हीनजातीयैः सहेति" चेत्—एतदपि न; "एवं ह्याह श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः अस्ति मे पञ्चालेषु क्षत्रियो मित्रम्।" इति। किं च सम्बन्धोपलक्षणार्थं च मित्रप्रतिषेधो व्याख्यातः। भवन्ति च शूद्रस्य ब्राह्मणा अर्थसम्बन्धिनः, पारशवस्य ज्ञातयोऽपि ।। १४० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। श्राद्धमित्रः** श्राद्धोत्पादितमैत्रः ।। १४० ।।

(३) **कुल्लूकः।** स्वर्गफलं श्राद्धस्य दर्शयितुं पूर्वोक्तफलाभावमेव विशेषेण कथयति **य इति। यो** मनुष्यः **संगतानि** मित्रभावं शास्त्रानभिज्ञतया। **श्राद्धेन कुरुते** श्राद्धमेव मित्रलाभहेतुत्वान्मित्रं यस्य **स श्राद्धमित्रो** द्विजापसदः। स **स्वर्गलोकाच्च्यवते** तं न प्राप्नोतीत्यर्थः। श्राद्धस्यापि स्वर्गफलत्वमाह **याज्ञवल्क्यः** (१।२७०) "आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च। प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः" ।। १४० ।।

(४) **राघवानन्दः।** न केवलं फलं नाप्नोति प्रत्युतानर्थं चर्च्छेदित्याह **य इति। संगतानि** मित्रभावं **कुरुते** संपादयति। **श्राद्धेन** श्राद्धीयद्रव्येणैव मित्राणां लाभो यस्य स **श्राद्धमित्रः। द्विजाधम**श्चातुर्वर्ण्यः ।। १४० ।।

(५) **नन्दनः।** मित्रस्य हव्येषु परिग्रहो दोषवत्तर इत्याह **य इति। संगतानि** संश्लेषान्। **स्वर्गा**द्धर्मान्तरार्जितादपि ।। १४० ।।

(६) **रामचन्द्रः। यः** मानवः **श्राद्धेन मोहात्संगतानि** मित्रभावं गतानि **कुरुते सः स्वर्गलोकाच्च्यवते।** श्राद्धे मित्रं यस्य सः **श्राद्धमित्रः** सः द्विजाधमः ।। १४० ।।

(७) **मणिरामः। श्राद्धेन संगतानि** मैत्रीभावं, श्राद्धं भोजयित्वा मैत्री न कर्तव्येत्यभिप्रायः ।। १४० ।।

(८) **गोविन्दराजः। य इति।** 'श्राद्धदानेनानेन सह मैत्री मे भविष्यती'ति एवं यो मनुष्यः शास्त्रानभिज्ञतया **श्राद्धेन** मित्रभावं कुरुते स मित्रहेतुत्वात् श्राद्धं मित्रमस्येति **श्राद्धमित्रो** द्विजापसदः कर्मान्तरार्जितेनापि स्वर्लोके न संबध्यत इति ।। १४० ।।

सम्भोजनी साऽभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः ।।
इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि ।।१४१।।

(१) **मेधातिथिः।** संशब्दः सहार्थे वर्तते। सह भुज्यते यया सा **सम्भोजनी।** मैत्र्या हि सहभोजनं प्रवर्तते। गोष्ठीभोजनं वा सम्भोजनमिष्यते। पिशाचानामयं धर्मो यत् श्राद्धे मित्रसंग्रहः। रथ्याः पुरुषाः पिशाचाः। **सा** दक्षिणा **इहैव** लोके **आस्ते,** नामुत्र फलं दातुं समर्था। **गौर्यथाऽन्धैकस्मिन्नेव** गृहे तिष्ठति, एवमियं दक्षिणा **इहैवास्ते,** मित्रजनार्थैव भवति। न पितृभ्य उपकारार्थाय प्रभवति। **दानं दक्षिणा** ।। १४१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। संभोजनी** संगत्यर्थभोजनसंबन्धिनी **दक्षिणा** दानं। **पैशाची** पिशाचगामिनी। **इहैव** न पितृलोकं याति ।। १४१ ।।

(३) **कुल्लूकः। सा दक्षिणा** दानक्रिया **संभोजनी** सह भुज्यते यया सा संभोजनी गोष्ठी बहुपुरुषभोजनात्मिका। पिशाचधर्मत्वात्पैशाची मन्वादिभिरुक्ता। सा च मैत्रीप्रयोजनकत्वान्न परलोकफले**हलोक एवास्ते** यथाऽन्धा **गौरेकस्मिन्नेव** गृहे तिष्ठति न गृहान्तरगमनक्षमा ।। १४१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** "न प्रसज्जेत विस्तर" (३।१२५) इत्युक्तस्तत्रैव परिषदि दत्तमदत्तमिति श्रुतिमाश्रित्याह **संभोजनीति।** सह बहुभिर्भोज्यतया सा **संभोजनी।** पिशाचानां बहुभिः सह भोजनस्य प्रसिद्धत्वादस्यापि तथात्वमित्याह **पैशाची दक्षिणा** दक्षिणाप्रवणादिसाध्यतया श्राद्धक्रिया श्राद्धस्य प्रकृतत्वात् इह लोके स्थितौ दृष्टान्तः **गौरन्धेति।** एषा यथा **एकवेश्मन्येवावस्थिता** गृहान्तरं न याति तद्वत्पारलौकिकं फलमददती **इहैव** यशोर्थे **तिष्ठतीति** भावः ।। १४१ ।।

(५) **नन्दनः। सा दक्षिणा** तन्मित्रश्राद्धम्। **सम्भोजनी** सम्भोजनरूपा। बहूनामेकत्र भोजनं संभोजनम्। **पैशाची** पिशाचैरुपभोग्येति द्विजैरभिहिता। **इहैवास्ते** इह लोके मित्रमेव सा संगृह्णाति नामुत्र पितॄन्। अन्यत्र गमनाशक्तौ दृष्टान्त उक्तः **गौरन्धेवैकवेश्मनीति** ।।१४१।।

(६) **रामचन्द्रः।** सह भुज्यते यया सा **संभोजनी** मित्रद्विजे **पैशाची दक्षिणा** अभिहिता उक्ता। पिशाचानुपतिष्ठतीत्यर्थः। केवलं **एकवेश्मनि अन्धा गौरिव** सा दक्षिणा भोजनी

दक्षिणा इहलोके अत्रार्थे आस्ते। परत्र पितृभ्यो' **नोपतिष्ठत** इत्यर्थः। 'पिशाचानामयं धर्मो यः श्राद्धे मित्रसंग्रहः' ।। १४१ ।।

(७) **मणिरामः। या दक्षिणा** दानक्रिया **संभोजिनी** सह भुज्यते यया सा संभोजिनी गोष्ठीति यावत्। सा बहुपुरुषभोजनात्मिका पिशाचधर्मत्वात् **पैशाची द्विजैः** मन्वादिभिः उक्ता। सा मैत्रीप्रयोजनत्वान्न परलोकफला। **इहैव लोके आस्ते** यथा **अन्धा गौः** एकस्मिन्नेव गृहे तिष्ठति न गृहान्तरगमनक्षमा तथेत्यर्थः ।। १४१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। संभोजिनीति। सा** दक्षिणा तद्दानं सह भुज्यते ययेति **सम्भोजिनी** या गोष्ठी पिशाचधर्मत्वात् **पैशाची** मन्वादिभिरुक्ता। सा च मित्रार्थत्वा**दिहलोके एवास्ते अन्धा गौर्यथैकस्मिन्** गृहे। न परलोके प्रत्युपकाराय भवति ।। १४१ ।।

यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् ।।
तथाऽनृचे हविर्दत्वा न दाता लभते फलम् ।। १४२ ।।

(१) **मेधातिथिः। ईरिणं** ऊषरम्। यस्मिन् क्षेत्रे भूमिदोषात् बीजमुप्तं न चोद्गच्छति तदीरिणम्। यत्र **वप्ता** कर्षको न **लभते फलम्**। एव**मनृचे** वेदाध्ययनरहिते **हविर्दैवं** पित्र्यं च दत्वा न लभते **फलम्**।' अनृच' इति सप्तम्यन्तम्। ऋचो वेदोपलक्षणार्थम् ।। १४२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ईरिणे** ऊषरे **हविर्दैवं** पित्र्यं वा ।। १४२ ।।

(३) **कुल्लूकः। ईरिण**मूषरदेशो यत्र बीजमुप्तं न प्ररोहति तत्र यथा **बीजमुप्त्वा कर्षको** न फलं प्राप्नोत्येवमविदुषे श्राद्धदानफलं दाता न प्राप्नोतीति ।। १४२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अविदुषे दानं न देयमिति सदृष्टान्तमाह **यथेति। ईरिणे** ऊषरे देशे **वप्ता** क्षेत्रे बीजक्षेप्ता **अनृचे** वेदशून्ये **हविरिति** कव्यस्याप्युपलक्षणम् ।। १४२ ।।

(५) **नन्दनः।** इदानीं हव्येषु मित्रश्रोत्रिययोरश्रोत्रियो वर्जनीयो न मित्रमित्याह **यथेरिण इति** ।। १४२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यथेरिण** ऊषरे **उप्त्वा फलं बीजं न लभते तथा अनृचे** अनधीयानाय **हविर्दत्वा दाता फलं न लभते** ।। १४२ ।।

(७) **मणिरामः। ईरिणे** ऊषरे ।। १४२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यथेति।** यथा ऊषरे भूप्रदेशे धान्यान्युप्त्वा कर्षकः **फलं** न प्राप्नोति एवमश्रोत्रियाय श्राद्धादि दत्वा **दाता न फलं** प्राप्नोति। अश्रोत्रियदाने वैफल्यकथनार्थमेतत् ।। १४२ ।।

दातॄन्प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः ।।
विदुषे दक्षिणां दत्वा विधिवत्प्रेत्य चेह च ।। १४३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** "विदुषे या दक्षिणा दीयते सा दातॄन् फलभागिनः कुरुते इति युक्तम्। प्रतिग्रहीतारस्तु कतरत् फलं भुञ्जते ? यदि तावददृष्टं, तदयुक्तम्; अनोदितत्वात्

प्रतिग्रहस्य दृष्टफललाभेन प्रवृत्तेः। अथ दृष्टं, तदविदुषोऽपि दृश्यते" सत्यम्; प्रशंसैषा। 'ईदृशमेतद्विदुषे दानं यत्प्रतिग्रहीताऽप्यदृष्टफलभाग्भवेत्; सत्यपि दृष्टे किं पुनर्दातेति'। **प्रेत्य** स्वर्गे। इह कीर्तिः—'यथाशास्त्रमनुतिष्ठती'ति जनैः साधुवादो दीयते। **विधि-वदि**त्यनुवादो 'ददाति चैवं धर्मेष्वि'ति ।। १४३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दातृन्प्रेत्य फलभागिनः। इह** प्रतिग्रहीतॄन्। अनृचां तु इह भोगसंभवेऽपि प्रत्यवायोदर्कत्वात्फलं सदप्यसदेवेति तात्पर्यम् ।। १४३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** वेदतत्त्वविदे यथाशास्त्रं दत्तमैहिकामुष्मिक**फलभागिनो** दातॄन् करोति। ऐहिकं फलं यथाशास्त्रानुष्ठानेन लोके ख्यातिरूपमानुषङ्गिकमिति **मेधातिथि-गोविन्दराजौ**। वयं त्वायुरादिकमेवैहिकफलं ब्रूमः। 'आयुः प्रजां धनं विद्या' (याज्ञ. १।२७०) मित्याद्यैहिकामुष्मिकादिफलत्वेनापि श्राद्धस्य याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तत्वात्। **प्रतिग्रहीतॄंश्च** श्राद्धलब्धधनानुष्ठितयागादिफलेन परलोके सफलान्कुरुते अन्यायार्जितधनानुष्ठितया-गादेरफलप्रदत्वात्। **इह** लोके न्यायार्जितधनारब्धकृष्यादिफलातिशयलाभात्सफलान्कुरुते ।। १४३।।

(४) **राघवानन्दः।** विदुषे तु देयमित्याह **दातृनिति। विदुषे** वेदार्थविदे दक्षिणा श्राद्धे दीयमाना **दातृन्** श्राद्धकर्तॄन् **प्रतिग्रहीतॄन्** श्राद्धादेश्यान्। उक्तफलेन **फलभागिनः कुरुत** इत्यन्वयः। वाक्यार्थानुरोधेन पदार्थत्यागस्योचितत्वात् दक्षिणाशब्देन श्राद्धान्नभोजनम्। दृष्टफलत्वादिति भावः ।। १४३ ।।

(५) **नन्दनः।** यत एवं तस्मान्मित्रायापि विदुषे हव्यानि दातव्यानि, न कदाचिदप्य-विदुष इत्याह **दातृनिति।** तस्मान्मित्रेभ्योऽश्रोत्रियो वर्जनीय इत्यभिप्रायः ।। १४३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** विधिव**द्विदुषे** दत्ता **दक्षिणा प्रेत्य** परलोके **इह** चेहलोके **दातॄन्प्रति-ग्रहीतॄंश्च फलभागिनः कुरुते** ।। १४३ ।।

(७) **मणिरामः।** विदुषे दानस्तुतिमाह **दातृनिति** ।। १४३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। विदुषे दक्षिणा दत्ता भवति प्रेत्य चेह च।** वेदार्थविदे च यथाशास्त्रं श्राद्धादि दत्तं पितृतृप्त्याख्यामुत्रिकफलेन कीर्त्यनुषङ्गैहिकफलेन च **दातॄन्** सफला कुरुते। **प्रतिग्रहीतॄंश्च** तत्प्रतिग्रहलब्धधनानुष्ठितयागादिफलेन अमुत्र सफलान् कुरुते। अधर्मार्जितद्रव्यानुष्ठितयागादिनैष्फल्यात्। इह लोके च धर्मार्जितधनकृतकृष्यादिफलविषयान् सफलान् कुरुते इति विद्वद्दानस्य दातृप्रतिग्रहीतृदृष्टादृष्टाफलकथनार्थमेतत् ।। १४३ ।।

कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम्।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ।। १४४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मित्रं** सोपकारं इहैव लाभसंभवात् अकामानुमतौ कामं, तेनान्यसंभवेऽपि मित्रस्य कथंचिदनुज्ञोक्ता। अभिरूपमुक्ताभिमतरूपशालिनम् ।। १४४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **वरं** विद्वद्ब्राह्मणाभावे गुणवन्मित्रं भोजयेन्नतु विद्वांसमपि **शत्रुं**, यतः शत्रुणा **श्राद्धं भुक्तं** परलोके **निष्फलं** भवति। यथोक्तपात्रासंभवे मित्रप्रतिप्रसवार्थमिदम् ।। १४४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। पात्रान्तरालाभे प्रतिप्रसवमाह **काममिति। अभिरूपं** गुणवन्तम् । रिपोः पात्रत्वाभावे हेतुः। **द्विषतेति**। अरिणा **भुक्तं न** केवलं **निष्फलं** अपि त्वयशस्करमित्याह **हीति**। मित्रभोजने यशो दृश्यते ।। १४४ ।।

(५) **नन्दनः**। श्राद्धेऽप्यरिमित्रयोररिरेव वर्जनीयतर इत्याह **काममिति। अभिरूपं** विद्वांसम् । **हविः**शब्दोऽयं सामर्थ्यात्किव्यवचनः ।। १४४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **कामं** ऐच्छिकं **श्राद्धे** मित्रमर्चयेत् । अपि निश्चयेन, **अभिरूपं** योग्यं गुणसंपन्नम**रिं** शत्रुं **नार्चयेत्** हि निश्चयेन। **द्विषता** शत्रुणा **भुक्तं हविः** दातुः **प्रेत्य निष्फलं** भवति ।। १४४ ।।

(७) **मणिरामः**। यद्यन्यो विद्वान्न लभ्यते तदा किं कर्तव्यमत आह **काममिति**। तथा चैतादृशस्थलेऽपि मित्रं चेद्रोचयति तदा न पूर्वोक्तदोष इत्यर्थः ।। १४४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। काममिति**। वरं गुणवद्ब्राह्मणान्तराभावे सगुणं मित्रं **श्राद्धे** भोजयेत् न योग्यमपि शत्रुं, यतोऽरिणा श्राद्धादि **भुक्तं** परलोके **निष्फलं भवतीति**। अन्याभावे गुणवन्मित्रप्रतिप्रसवार्थमेतत् । छन्दोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियशब्दप्रयोगात् तदाश्रयणं नैयमिकमुक्तम् ।। १४४ ।।

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ।।
शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगं तु समाप्तिकम् ।। १४५ ।।

(१) **मेधातिथिः**।' वेदपारग–शाखान्तग–**समाप्तिकाः**' शब्दा एकार्थाः समन्त्रब्राह्मणिकायाः कृत्स्नायाः शाखाया अध्येतृनाचक्षते––न मन्त्रसंहिताया, नापि ब्राह्मणस्य, तदेकदेशस्य वा। वेदैकशाखाध्यायिनोऽपि श्रोत्रिया उच्यन्ते। 'श्रोत्रियाय देय'मित्यत्र, श्रोत्रियश्च वेदाध्यायी, वेदशब्दश्च समन्त्रब्राह्मणिकां शाखामाचष्टे, तदेकदेशमपि अतस्तन्निवृत्त्यर्थमुक्तम् कृत्स्नशाखाध्यायी कथं गृह्येतेत्येवमर्थमिदम् ।

"ननु चाश्रमिणो भोजनीया इत्युक्तम् । तत्रानधीतसकलस्वाध्यायानां नैव गार्हस्थ्याद्याश्रमसम्भवः। एवं ह्युक्तं 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य' इति"। ब्रह्मचारिणस्तर्हि प्रक्रान्तवेदाध्ययनस्य असमाप्तिगस्यापि स्यात्। वेदपारगशाखान्तगसमाप्तिकशब्दैरेकार्थैः कात्स्न्यं सर्वैरेव प्रतिपाद्यते। एकेनैव सिद्धे वृत्तानुरोधान्नानारूपैकार्थानेकशब्दोच्चारणम्। वेदानां पारं गच्छति। शाखाया अन्तःसमाप्तिरस्यास्तीति **समाप्तिकः**। **अध्वर्युर्यजुर्वेदशाखाध्यायी**, नायमृत्विग्विशेषवचनोऽध्वर्युशब्दः। 'आध्वर्यवः' प्रवचनमुच्यते, तदध्ययनसम्बन्धात् पुरुषोऽध्वर्युः। **छन्दोगः** सामवेदाध्यायी। स्मृत्यन्तरे त्रिसाहस्रविद्यः **समाप्तिक** उक्तः। तत्र 'सहस्र'शब्दः सहस्रगीतिसम्बन्धात् सामवेदे वर्तते, तस्य इमाः

साहस्र्यस्तिस्रः साहस्र्यः विद्या यस्य स 'त्रिसाहस्रविद्यः'। ताण्डिकमौक्थिक्यं सामगानमिति सहस्रवर्त्मनः सामवेदस्य तिस्रो विद्याः। दशतयी चतुःषष्टि ब्राह्मणं च बह्वृचम्। अन्ये त्वाथर्वणिकनिषेधार्थमिमं श्लोकं मन्यन्ते। कार्त्स्न्यविवक्षायामेतदेवावक्ष्यत्—— 'अधीते वेदशाखां यः कृत्स्नां तं भोजयेद् द्विजम्' इति "ननु चाथर्वणिकनिषेधेऽप्येतत्समानम्। तत्रापि शक्यमेवं वक्तुं तन्निषेधे प्रायेण——'न भोज्य आथर्वणिक' इत्येवमेवावक्ष्यत्। स्वशब्देन निषेधप्रतिपत्तिर्लाघवं च"। नैतदेवम्; कमन्यविधानेनान्यनिषेधोऽवगम्यते स्वशब्देन वा निषेधः ? । विचित्रा धर्मोपदेशस्य कृतिर्मनोः ॥(१४४)१४५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वेदपारगमेकवेदसंबन्धिपूर्णैकशाखाध्यायिनम्। शाखान्तगमित्यस्याप्ययमर्थः। अध्वर्युं यजुर्वेदिनं समाप्तिकं शाखापारगं। समाप्तिगमिति क्वचित्पाठः ॥ १४५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** श्रोत्रियायैव देयानीत्यनेन छन्दोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियशब्दप्रयोगात्तदाश्रयणमावश्यकमुक्तम्। इदानीं त्वधिकफलार्थं मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्यायिनि श्रोत्रिये दानमाह **यत्नेति।** ऋग्वेदिनं मन्त्रब्राह्मणात्मकशाखाध्यायिनं यत्नतो भोजयेत् तथाविधमेव यजुर्वेदिनम्। वेदस्य पारं गच्छतीति **वेदपारगः।** शाखाया अन्तं गच्छतीति **शाखान्तगः।** समाप्तिरस्यास्तीति **समाप्तिकः।** सर्वैरेव शब्दैर्मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्येताऽभिहितः ॥ १४५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** श्राद्धभोक्तृषु नियममाह **यत्नेनेति। बह्वृचं** ऋग्वेदमन्त्राध्यायिनं। **शाखान्तगं** शाखाध्यायिनं तमेव **अध्वर्युं** यजुर्वेदिनं। सामगं **छन्दोगं समाप्तिगं** मन्त्रब्राह्मणोपनिषदन्तगं अथर्ववेदविन्निवृत्त्यर्थं विशेषणानीति केचित् ॥ १४५ ॥

(५) **नन्दनः।** पूर्वं श्रोत्रिया एव पात्रमित्युक्तम्। इदानीं तेषु विशेषमाह **यत्नेनेति। वेदपारगं** एकस्या ऋग्वेदशाखायाः पारगम्। एतेन शाखान्तगं समाप्तिगमिति पदद्वयमिह व्याख्यातम्। **अध्वर्युर्यजुर्वेदाध्यायी** ॥ १४५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। बह्वृचं** ऋग्वेदाध्यायिनं **वेदपारगं यत्नेन भोजयेत्। शाखान्तगं** स्वशाखापारगं वा। **अधाध्वर्युं** यजुर्वेदाध्यापकं वा। **छन्दोगं** सामशाखाध्यायिनं वा। **समाप्तिगं** स्वशाखापारगमित्यर्थः ॥ १४५ ॥

(७) **मणिरामः।** अधिकफलार्थमाह **यत्नेनेति। बह्वृचं** ऋग्वेदिनं **अध्वर्युं** यजुर्वेदिनं **समाप्तिकं** समाप्तिरस्यास्तीति समाप्तिकः तं वेदपारग-शाखान्तग-समाप्तिकशब्दैः मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखापाठकोऽभिधीयते ॥ १४५ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** अधुना तु सति संभवे फलविशेषार्थं समस्तशाखाध्यायिनि दानमाह **यत्नेनेति।** समस्तशाखाध्यायिनं **बह्वृचं** तथाविधमेवा**ध्वर्युं छन्दोगं** चैवंविधमेव **यत्नेन श्राद्धे भोजयेत्।** वृत्तवशान्नानाप्रकारैः शब्दैः सकलशाखाध्यायिन एवैते युक्ताः। ये तु छन्दोमात्राध्यायिप्रतिषेधार्थं श्रोत्रियायैव देयानीत्येतद्विशेषणार्थत्वमस्याहुः। तेषां अनेनैव सिद्धे श्रोत्रियायैव देयानीत्येतदनर्थकं स्यात् ॥ १४५ ॥

एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः ।।
पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी ।। १४६ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** कश्चिन्मन्येत पितृकृत्ये त्रीनित्युक्तम् । पूर्वश्लोके च नानाशाखाध्यायिन उपात्ताः । तत्र सब्रह्मचारिणां नास्ति प्राप्तिरिति तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदम् । **एषां** त्रयाणां त्रैविद्यानाम**न्यतमो** भोजनीयः । एतदुक्तं भवति– समानशाखाध्यायिनो नानाशाखाध्यायिनो वा भोजनीयाः । **अर्चितः** पूजितः प्रार्थित अर्घादिना । **साप्तपौरुषी तृप्तिः ।** सप्तपुरुषान्व्याप्नोति । अनुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः । कालमहत्त्वोपलक्षणार्थं चैतत् । दीर्घकाला पितॄणां तृप्तिर्भवति । यावत्सप्तपुरुषा आगामिनः पुत्रपौत्रादयो जाता जनिष्यन्ते वा तावत्तथाविधब्राह्मणदानात् पितरस्तृप्यन्ति । **शाश्वती** नान्तरा विच्छिद्य पुनरुद्भवति, किं पुनः सर्वदा स्थितैव ।। १४६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । शाश्वती** चिरस्थायिनी **साप्तपौरुषी** पिण्डतत्तल्लेपभागितया सप्तमपुरुषपर्यन्तगामिनी ।। १४६ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** तद्भोजनेऽधिकं फलमाह **एषामिति । एषां** संपूर्णशाखाध्यायिनां बह्वृचादीनां मध्या**दन्यतमो** यस्य सम्यक् **पूजितः** सञ्छ्राद्धे भुङ्क्ते **तस्य** पुत्रादिसप्तपुरुषाणां **शाश्वत्य**विच्छिन्ना **पितॄणां तृप्तिः** स्यात् । **साप्तपौरुषी**त्यनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः, तस्य चाकृतिगणत्वात् ।। १४६ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** एतत्त्रयाणां भोजने पितृतृप्तिविशेषमाह **एषामिति । अर्चितः** श्राद्धादौ शाश्वतं अनवच्छिन्नं 'शतायुर्वै पुरुष' इति श्रुतेः काललक्षणा सप्तशतवर्षपर्यन्ता **साप्तपौरुषी**त्येवं सर्वत्र । आगामिसप्तपुरुषपर्यन्तेति **मेधातिथिः** ।। १४६ ।।

(५) **नन्दनः । एषां** बह्वृचादीनाम् । **साप्तपौरुषी शाश्वती** तृप्तिः स्यात्, सप्तपुरुषाणां सदातनी तृप्तिः स्यादित्यर्थः । सप्तपुरुषा यमेनोक्ताः त्रयः पूर्वे पराश्चैव ह्यात्मा तत्रैव सप्तमः । ते सप्तपुरुषाः सर्वे तदन्नमुपभुञ्जत इति ।। १४६ ।।

(६) **रामचन्द्रः । यस्य** श्राद्ध **एषां** श्रोत्रियाणा**मन्यतमो भुञ्जीत तस्य पितॄणां शाश्वती तृप्तिः** स्यात् । **साप्तपौरुषी** सप्तपुरुषपर्यन्तेत्यर्थः ।। १४६ ।।

(७) **मणिरामः ।** तद्भोजनेऽधिकफलमाह **एषामिति । एषां** मध्ये **अन्यतमः** यः कश्चित् ।। १४६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । एषामिति ।** एषां बह्वृचादीनां मध्यात् **अन्यतमो यस्य** त्वर्चितमनाः **श्राद्धं भुञ्जीत तस्य** पित्रादिसप्तपुरुषव्यापिनी अनवच्छिन्ना **पितॄणां तृप्तिः स्यादिति** समस्तशाखाध्यायिभोजनफलकथनम् । अत एव विज्ञायते-यत्रक्वचनावस्थिताः पितरः पुत्राद्युपहृतकव्यैः सुखमासते । इतश्च पितृतृप्तिफलमेतत्; श्राद्धकर्मणि च अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशावत्र चोदनीयौ, शास्त्रैकगोचरत्वे वैश्वानरवत्तथैवागमात् ।। १४६ ।।

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ।। १४७ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** पितृयज्ञमित्यारभ्य पञ्चविंशतिमात्राः श्लोका अतिक्रान्तास्तत्रैतावानर्थोऽभिहितः । अमावास्यायां श्राद्धं कर्तव्यम् । श्रोत्रियो विद्वान् साधुचरणः प्रख्याताभिजनः श्रोत्रियापत्यं असम्बन्धी भोजनीयः । परिशिष्टं सर्वमर्थवादार्थम् । **एषो**ऽनन्तरोक्तः **प्रथमो** मुख्यः **कल्पो** विधिः, श्राद्धे यदसम्बन्धिने दीयते । **अयं तु** वक्ष्यमाणो**ऽनुकल्पो** ज्ञेयः । मुख्याभावे योऽनुष्ठीयते प्रतिनिधिन्यायेन सोऽनुकल्प उच्यते । **सदे**त्यादि स्तुत्यर्थः ।। १४७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । प्रथमः कल्पो** मुख्यः पक्षः ।। १४७ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** हव्यकव्ययोरुभयोरेव प्रदाने यदसंबन्धिश्रोत्रियादिभ्यो दीयत इत्ययं **मुख्यः कल्प** उक्तः । **अयं** तु मुख्याभावे वक्ष्यमाणो**ऽनुकल्पो** ज्ञातव्यः सर्वदा साधुभिर**नुष्ठितः** ।। १४७ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** कल्पान्तरं वदन्नुक्तमनुवदति **एष इति । प्रथमो** मुख्यः । **अनुकल्प** एषामभावप्रयुक्तः प्रतिनिधिः ।। १४७ ।।

(५) **नन्दनः । एष** इत्युक्तस्य परामर्शः। **अयमिति ।** वक्ष्यमाणस्य । **अनुकल्पोऽपि** प्रशस्त एवेत्युक्तम् । **यः सदा सद्भिरनुष्ठित** इति ।। १४७ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** हव्यकव्ययोः प्रदाने **एष प्रथमः कल्पः उक्तः । अयं अनुकल्पो** वक्ष्यमाणलक्षणः । **सदा सद्भिरनुष्ठितः** ।। १४७ ।।

(७) **मणिरामः । प्रथमः कल्पः** मुख्यः पक्षः । **अयं** वक्ष्यमाणः **अनुकल्पः** गौणः पक्षः ।। १४७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । एष इति ।** हव्यकव्यप्रदानेन **एष** मुख्यो विधिः यदसंबन्धिभ्यः श्रोत्रियादिभ्यो दीयत इति । **अयं** वक्ष्यमाणः पुनर्मुख्याभावे विधिर्बोद्धव्यः; मुख्याभावे च सर्वदा साधुभिर**नुष्ठितः** ।। १४७ ।।

मातामहं मातुलं च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ।। १४८ ।।

(१) **मेधातिथिः । स्वस्त्रीयो** भगिन्याः पुत्रः । **विट्पति**र्जामाता, प्रजावचनत्वात् विट्शब्दस्य । अतिथिरित्यन्ये । स हि सर्वविशां पतिः गृहाभ्यागतो लोकेऽपि विट्शब्देनोच्यते । **बन्धुः** शालः सगोत्रादिः ।। १४८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । गुरु**माचार्यं । **विट्पतिं** जामातरं । **बन्धुं** मातुलपुत्रादिम् ।। १४८ ।।

(३) **कुल्लूकः । स्वस्त्रीयो** भागिनेयः । **गुरु**र्विद्यागुरुराचार्यादिः । **विड्**दुहिता

तस्याः **पतिर्**विट्पतिर्जामाता । **बन्धुर्**मातृष्वसृपितृष्वसृपुत्रादिः । एतान्मातामहादीन्दशमुख्यश्रोत्रियाद्यसंभवे भोजयेत् ।। १४८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तमेवाह **मातामहमिति** । **स्वस्त्रीयं** भागिनेयं । **दौहित्रं** दुहितुरपत्यं । **विट्पतिं** जामातरं । **बन्धुं** मातृष्वसुः पुत्रादिकम् ।। १४८ ।।

(५) **नन्दनः** । **विशः** प्रजायाः **पति**रिति **विट्पति**र्जामाता ।। १४८ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **मातामहादयः** प्रसिद्धाः, **विट्पतिं** पितृगृहे कन्या तस्याः **विट्पतिं** भगिनीपतिमित्यर्थः । **ऋत्विक्** प्रसिद्धः । **याज्यः** शिष्यः **बन्धुः** शालसगोत्रादिः एतान्भोजयेत् ।। १४८ ।।

(७) **मणिरामः** । अनुकल्प एवाह **मातामहमिति** । **विट्पतिं** जामातरं, **बन्धुः** मातृस्वस्रादिपुत्रम् । श्रोत्रियाद्यसंभवे एतान् दश भोजयेदित्यर्थः ।। १४८ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **मातामहमिति** । **मातामहमातुलभागिनेयश्वशुरविद्यागुरुदौहित्र**र्त्विग्याज्यान् भोजयेत् । विट् प्रजा तस्याः पतिं **विट्पतिं** जामातरं **बन्धुं** च सगोत्रादिकम् ।। १४८ ।।

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।।
पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ।। १४९ ।।

[तेषा*मन्ये पंक्तिदूष्यास्तथान्ये पंक्तिपावनाः ।
अपांक्तेयान् प्रवक्ष्यामि कृत्यानर्हान् द्विजाधमान् ।।]

(१) **मेधातिथिः** । नायं दैवे कर्मणि ब्राह्मणपरीक्षाप्रतिषेधः, किं तर्हि ? काणश्लीपद्यादीनां कदाचिद्दैवेऽभ्यनुज्ञानार्थः । **पित्र्ये कर्मणि** श्राद्धकाले प्राप्ते परीक्षां यत्नेन कुर्यात्, न दैवे । कदाचिद्वक्ष्यमाणानपि भोजयेत् । ये चाभ्यनुज्ञायन्ते तान्दर्शयिष्यामः । अन्ये तु वक्ष्यमाणस्य प्रतिषेधप्रकरणस्य यत्नतो वर्जनार्थमुपक्रममात्रं श्लोको, न तु काणादीनां दैवेऽभ्यनुज्ञानार्थः ।। १४९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **न परीक्षेत** दोषगुणौ सूक्ष्मेक्षिकया नावश्यमन्वेष्यौ । **दैवे** वैश्वदेविके तत्रापि स्तेनवृत्तित्वादिकं वक्ष्यमाणमवश्यं परीक्ष्यम् ; 'हव्यकव्ययो'रित्यभिधानात् ।। १४९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । धर्मज्ञो **दैव**श्राद्धे भोजनार्थं **न ब्राह्मणं** यत्नतः **परीक्षेत** लोकप्रसिद्धिमात्रेणासौ साधुतया भोजयितव्यः । **पित्र्ये** पुनः **कर्मण्यु**पस्थिते पितृपितामहाद्यभिजनपरीक्षा कर्तव्येति **प्रयत्नतः**शब्दस्यार्थः ।। १४९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । पैत्र्ये ब्राह्मणपरीक्षामनुवदन् दैवे तदभावमाह **नेति** । **दैवे** देवपक्षे देवतादेये श्राद्धे वा ।। १४९ ।।

(५) **नन्दनः** । **प्रयत्नत** इति दैवेऽप्यवकृष्य योजनीयम् । **दैवे** कर्मणि **प्रयत्नतो न परीक्षेत** । अनेन किंचित्परीक्षणमप्रतिषिद्धमित्यवगन्तव्यम् ।। १४९ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । पितृकर्मणि **प्राप्ते ब्राह्मणान्यत्नतः परीक्षेत** ।। १४९ ।।

[**रामचन्द्रः** । **तेषा*मिति** । ये पङ्क्तिसंदूष्याः पङ्क्तिसन्दूषणकर्तारः ।। १ ।।]

(७) **मणिरामः। दैवे कर्मणि** दैवश्राद्धभोजनार्थम् ।। १४९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नेति।** धर्मज्ञः **दैवे कर्मणि** भोजनार्थं **ब्राह्मणं न परीक्षेत** लोकप्रसिद्धिमात्रेणैवासौ तथा प्रतिपद्य तत्र भोजनीयः। **पित्र्ये कर्मण्युपस्थिते** 'दूरादेव परीक्षेते'त्युक्तनीत्या **यत्नतः परीक्षेत** ।। १४९ ।।

ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ।। १५० ।।

(१) **मेधातिथिः। स्तेनः** चौरः। **पतितः** पञ्चानां महापातकानां अन्यतमस्य कर्ता। **क्लीबो** नपुंसकः उभयव्यञ्जनो वातरेताः षण्ढश्च। **नास्तिका** लोकायतिकादयः, 'नास्ति दत्तं नास्ति हुतं नास्ति परलोक' इति ये स्थितप्रज्ञास्तेषां 'वृत्ति': आचारः अश्रद्दधानता, नास्तिकवृत्तिर्वृत्तिर्येषां ते **नास्तिकवृत्तयः।** उत्तरपदलोपी समासः। नास्तिका इत्येव सिद्धे वृत्तिपदसमाश्रयणं श्लोकपूरणार्थम्। अथवा नास्तिकेभ्यो वृत्तिर्जीवनं येषां त एवमुच्यन्ते। **तान् हव्यकव्ययो**र्दैवे पित्र्ये च **अनर्हान्मनुरब्रवीत्।** प्रतिषेधादरार्थं मनुग्रहणम्। सर्वधर्माणां मनुनोक्तत्वात् ।। १५० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। स्तेना** अल्पस्तेयवृत्तयः। **पतिता**स्त्यक्तस्ववर्णधर्मतया। पतिततुल्याः। **क्लीबाः** षण्ढाः। **नास्तिकवृत्तयो** नास्ति कर्मफलमित्यभिमानिनः ।। १५० ।।

(३) **कुल्लूकः। स्तेन**श्चौरः स च सुवर्णचोरादन्यः, तस्य पतितशब्देनैव ग्रहणात् **पतितो** महापातकी। **क्लीबो** नपुंसकः। **नास्तिकवृत्ति**र्नास्ति परलोक इत्येवं वृत्तिः यस्य। **एतान्** दैवपितृकृत्ययोरुभयोरेवायोग्यान्**मनुरब्रवीदिति**। मनुग्रहणं निषेधादरार्थं। सर्वधर्माणामेव मनुनोक्तत्वात् ।। १५० ।।

(४) **राघवानन्दः।** परीक्षामाह **य इति** सप्तदशभिः। **स्तेना**श्चौराः। **पतिताः** पातित्यहेतवो वक्ष्यन्ते **क्लीबा** नपुंसकाः। कृत्रिमाकृत्रिमभेदेन द्विधा **नास्तिकवृत्तयः।** नास्ति कं परलोकसुखं इति वृत्तिर्वाङ्मानसयोर्येषां ते। हव्यकव्ययोरिति विषयसप्तमी। **अनर्हान्** न पात्रभूतान्। **हव्यं** देवदेयं, **कव्यं** पितृदेयमित्युक्तम् ।। १५० ।।

(५) **नन्दनः। स्तेना** अत्र स्वर्णादन्यस्य द्रव्यस्यापहर्तारः। **क्लीबाः** षण्ढाः। स्वयमास्तिका अपि नास्तिकेभ्यो वृत्तिर्जीवनं येषामिति तथोक्ता अश्रद्दधाना वा ।। १५० ।।

(६) **रामचन्द्रः। हव्यकव्ययोः** ये स्तेनादयस्तान**नर्हान्मनुरब्रवीत्। स्तेनाः** सुवर्णव्यतरिक्तचौराः ।। १५० ।।

(७) **मणिरामः।** अपूज्यानाह **य** इत्याद्यष्टभिः श्लोकैः। **स्तेनाः** सुवर्णचौरादन्ये। तस्य पतितशब्देनैव ग्रहणात्। **पतिताः** महापातकिनः ।। १५० ।।

(८) **गोविन्दराजः। ये स्तेनाः पतिताः क्लीबा इति।** स्तेनादीन् विप्रान् हव्य-कव्ययोरुभयोरप्ययोग्यान् मनुराह। चोरान् ब्राह्मणसुवर्णादन्यत्र, तस्य पतितत्वेनोपसंग्रहात्। **पतित**मेकादशे वक्ष्यति सुवर्णादन्यत्र, तस्य पतितत्वेनोपसंग्रहात्। पतितमेकादशे वक्ष्यति क्लीबो नपुंसकम्। नास्ति परलोककर्मेत्येवं वर्तनं येषां ते नास्तिकवृत्तयः ।।१५०।।

जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ॥
याचयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ १५१ ॥

(१) **मेधातिथिः। जटिलो** ब्रह्मचारी। तस्य ह्ययं केशविशेषः पाक्षिको विहितो–"मुण्डो वा जटिलो वा स्यात्" इति। उपलक्षणं च जटा ब्रह्मचारिणस्ततो मुण्डोऽपि प्रतिषिध्यते। तस्य चानधीयानस्य प्रतिषेधः। "ननु 'श्रोत्रियायैव देयानि' इति चानधीयानस्य प्राप्तिरेव नास्ति"।

प्रक्रान्ताध्ययनः अनधीतवेदः अगृहीतवेदश्चेत्प्राप्नुयात्। "ननु च 'वेदपारग' इति वचनात् कुतः प्रक्रान्ताध्ययनस्य प्राप्तिः?"। एवं तर्हि अधीतवेदोऽप्यस्वीकृतवेदोऽनधीयानोऽभिप्रेतः। "व्रतस्थमपि दौहित्रम्" (मनु. ३।२३४) इत्यनेन वा दौहित्रतैवात्र नाध्ययनमिति कश्चिन्मन्येत तदर्थमिदम्। अनधीयानस्य प्रतिषेधाद्विदुषस्तस्याधिकारोऽस्तीत्यवगम्यते। **दुर्बालः** स्खलितलोहितकेशो विकलेन्द्रियो वा। तस्य हि निर्वचनं कुर्वन्ति–दूर्वया शाद्वलेनाप्यलं तस्य वासो भवतीति। स हि दूर्वयैव प्राव्रियते लज्जया च वाससामभावे तावन्मात्रेणाप्यपिदधाति शेफम्। **कितवो** द्यूतकारः। **याजयंति च ये पूगान्** संघान्। व्रात्यस्तोमादिभिर्व्रात्यानां हि संहितानां यागो विहितः। प्रतिषिद्धं च तद्याजनं 'व्रात्यानां कृत्वेति'। वयं ब्रूमः–यः क्रमशः प्रत्येकमपि बहून्याजयति बहुकृत्व आर्त्विज्यं करोति, सोऽपि न भोज्यः। तथा च **वसिष्ठः** "यश्चापि बहुयाज्यः स्याद्यश्चोपनयते बहून्" इति। केचिदाहुः–श्राद्धग्रहणात्पित्र्य एवैषां प्रतिषेधो न तु दैवे। तदयुक्तम्। तदपि श्राद्धांगमेव श्राद्धशब्देन युक्तं वक्तुम् ॥ १५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। जटिलं** ब्रह्मचारिणं। मन्त्र**मनधीयानम**ध्ययनाद्विरतं। **दुर्वालो** दुश्चर्मा, शिपिविष्ट इति यावत्। **कितवो** द्यूतरहितः। **पूगान्**समूहान् याजयन्तीत्यनेन याजका विवक्षिताः। तत्र ह्यनेके यजमाना भवन्ति, सत्रे तु यजमानत्वादृत्विजामदोषः ॥ १५१ ॥

(३) **कुल्लूकः। जटिलो** ब्रह्मचारी। 'मुण्डो वा जटिलो वा स्यादि'त्युक्तब्रह्मचार्युपलक्षणत्वाज्जटिलत्वस्य मुण्डोऽपि निषिध्यते। **अनधीयानं** वेदाध्ययनरहितं यस्योपनयनमात्रं न वेदादेशः। तेनास्वीकृतवेदस्यापि ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनकर्तुरभ्यनुज्ञानार्थोऽयं निषेधः। अतः 'श्रोत्रियायैव देयानीति' (३।१२८) ब्रह्मचारीतरविषयम्। **दुर्बलो** दुश्चर्मा। **मेधातिथिस्तु दुर्बालमिति** पठित्वा खलतिर्लोहितकेशो वा दुश्चर्मा वेत्यर्थत्रयमुक्तवान्। **कितवो** द्यूतकृत् **पूगयाजका** बहुयाजकाः। 'पूगः क्रमुकवृन्दयो'रित्याभिधानिकाः। अत एव **वसिष्ठः** 'यश्चापि बहुयाज्यः स्याद्यश्चोपनयते बहूनि'ति। **ताञ्छ्राद्धे** न **भोजयेदिति** न दैवे निषेधः। यत्रोभयत्र निषेधो मनोरभिमतः, तत्र हव्यकव्यग्रहणमुभयत्रेति वा करोति ॥ १५१ ॥

(४) **राघवानन्दः। जटिलं** ब्रह्मचारिणं **अनधीयानं** वेदाध्ययनरहितं। **दुर्बलं** दुश्चर्माणं **दुर्वालं** कपिलकेशमिति **मेधातिथिः। कितवं** द्यूतरतं। **पूगान्**बहून् श्रेणीर्वा ॥ १५१ ॥

मनुस्मृति २/११

(५) **नन्दनः**। **जटिलं** ब्रह्मचारिणम्। तस्य विशेषणम**नधीयानमिति**। **दुर्वालं** दुश्चर्माणम्। **कितवं** द्यूतकारकम्। **पूगान्** गणान् श्राद्धे निषेधाद्दैवेऽनुज्ञानमर्थात्सिद्धम् ॥ १५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **जटिलो** ब्रह्मचारी। स भोजने प्रतिषिध्यते। **दुर्बलं** दुःखेन बलिनमिति। दुर्वर्णं दुश्चर्माणमित्यर्थः। **पूगाः** श्रेणयः। एतान् श्राद्धे न भोजयेत् ॥ १५१ ॥

(७) **मणिरामः**। **जटिलं** ब्रह्मचारिणम्। जटिलशब्दो ब्रह्मचार्युपलक्षकः। तेन मुण्डोऽपि निषिद्धः। **दुर्बलः** दुश्चर्मा। **कितवः** द्यूतकर्ता। **पूगयोजकः** बहुयाजकः ॥ १५१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **जटिलमिति**। ब्रह्मचारिणं अस्वीकृतवेदं अत्यन्तानध्ययनस्य श्रोत्रियायैव देयानीति नियमे सति प्राप्त्यभावात्। तथा दुश्चर्मद्यूतवृत्त्ययाज्ययाजकान् श्राद्धे न भोजयेत्। दैवे त्वनिषेधः, तथा यत्रोभयनिषेधमिच्छति तत्र हव्यकव्यग्रहणं उभयत्र चेति करोति ॥ १५१ ॥

चिकित्सका देवलका मांसविक्रयिणस्तथा ॥
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥ १५२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। भिषजः **चिकित्सकाः**। **देवलकाः** प्रतिमापरिचारकाः। आजीवनसम्बन्धेनैतौ प्रतिषिध्येते। धर्मार्थत्वे तु चिकित्सकदेवलत्वयोरदोषः। **मांसविक्रयिणः** सौनिकाः। द्वितीयान्तपाठे पूर्वश्लोकादाख्यातानुषङ्गः। **विपणेन जीवन्तः** प्रतिषिद्धेन पणेन। प्रतिषिद्धाः पणा दशमाध्याये वक्ष्यन्ते। तेन ये जीवन्ति ते। **वर्ज्याः** उभयत्र। **मांसविक्रयिणस्तु** धर्मार्थमपि निषिध्यन्ते। यस्य केनचिन्मांसमुपहृतम्; अन्यस्य च तेनार्थः, उपहृतमांसस्य च घृतेन होमोपयोगिना,—स मांसं घृतेन विनिर्मिमीते,—भवत्यसौ धर्मार्थो विनिमयः। विक्रयशब्दवाच्यता विनिमयस्यापि भवतीत्यत ईदृशा धर्मार्थमांसविक्रयिणोऽपि प्रतिषिध्यन्ते ॥ १५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **चिकित्सकान्** भिषग्वृत्तीन्। **देवलकान्** धनार्थं देवार्चकान् **विपणेन** पण्यवीथ्यां विक्रेयप्रसारणेन जीवन्तः ॥ १५२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। चिकित्सको भिषक्। **देवलः** प्रतिमापरिचारकः। वर्तनार्थत्वेनैतत्कर्म कुर्वतोऽयं निषेधो नतु धर्मार्थम्; 'देवकोशोपभोजी च नाम्ना देवलको भवे'दिति **देवल**वचनात्। **मांसविक्रयिणः** सकृदपि। 'सद्यः पतति मांसेने'ति लिङ्गात्। **विपणेनेति**। **विपणो** वणिज्या तया जीवन्तः। 'हव्यकव्ययो'रित्यभिधानाद्दैवे पित्र्ये चैते त्याज्याः ॥ १५२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **देवलकाः** 'देवकोशोपजीवी च नाम्ना देवलको भवेदि'ति **देवलेन** निर्णीताः। **मांसविक्रयिणः** सकृदपि 'सद्यः पतति मांसेने'ति वचनात्। **विपणेन** वाणिज्येन। **वर्ज्याः** पात्रत्वेनेति शेषः ॥ १५२ ॥

(५) **नन्दनः।** 'देवकोशोपजीवी तु नाम्ना देवलको भवेदि'ति स्मृत्यन्तरवचनम्। मांसविक्रयादन्येनापि जीविनो **वर्ज्याः** प्रतिषिद्धाः। क्षीरादिद्रव्यं तद्विक्रयो विपणस्तेन जीवन्तः।। १५२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **चिकित्सकादयो** हव्यकव्ययोः प्रदाने **वर्ज्याः** स्युः। धर्मार्थे तु चिकित्सकदेवलयोर्दोषाभावः। **विपणेन जीवन्तः** निन्द्यपण्येन जीवन्तः।। १५२ ।।

(७) **मणिरामः।** **देवलः** प्रतिमापरिचारकः 'देवकोषोपभोगी च नाम्ना देवलको भवेदि'ति **देवलवचनात्।** एतत्कर्म कुर्वत एवायं निषेधो ज्ञेयः।। १५२ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **चिकित्सका देवलका मांसविक्रयिणस्तथेति।** चिकित्सकादयो हव्यकव्ययोरुभयोरपि वर्जनीया भवेयुः। **चिकित्सको** भिषक्, **देवलकः** प्रतिषेधः न धर्मार्थम्, तत्र विहितत्वात्। **मांसविक्रयिणः** सकृदपि। तथाच 'सद्यः पतति मांसेने'ति लिङ्गम्। अन्यथा विपणेन गतार्थं स्यात्, इह च **जीवन्त** इत्युपादानात् मांसेन सकृदपि प्रतीयते। **विपणो** वाणिज्यम्।। १५२ ।।

प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ॥
प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ॥१५३॥

(१) **मेधातिथिः।** **प्रेष्य** आज्ञाकरः। ग्रामेण यो यत्रकुत्रचित् कार्येण प्रेष्यते। एवं राजप्रेष्यः। **कुनखी श्यावदन्तकः।** **प्रतिरोद्धा** गुरोर्वाग्व्यवहारेऽन्यत्र च यो गुरोः प्रतिबन्धे प्रातिकूल्ये च वर्तते। **त्यक्ताग्निस्त्रेतावसथ्ययोरन्यतरस्यापि।** **वार्धुषिः** सत्यन्यस्मिन् जीविकोपाये वृद्धिजीविकः। "वृद्धिस्तु योक्ता धान्यानां वार्धुषित्वं तदुच्यते' इति यत्स्मरणं तत्स्वप्रक्रियामेव। वैयाकरणा हि वृद्धिजीविनो धान्यादन्यत्रापि वार्धुषिकशब्दं स्मरन्ति। ते च शब्दार्थस्मरणे प्रमाणतराः, अभियोगविशेषात्।। १५३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **प्रेष्यो** धनार्थमादिष्टकारी। **श्यावदन्तकः** कपिशवर्णदन्तः। **प्रतिरोद्धा** विरोधी। **त्यक्ताग्निस्त्यक्ताहितत्रेताग्निः।** **वार्धुषिर्वृद्धिजीवी।।** १५३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** भृतिग्रहणपूर्वकं ग्रामाणां राज्ञश्चाज्ञाकारी। कुत्सितनखकृष्णदन्तगुरुप्रतिकूलाचरणशीलत्यक्तश्रौतस्मार्ताग्निकलोपजीविनश्च हव्यकव्ययोर्वर्ज्या इति पूर्वस्यैवात्रानुषङ्ग उत्तरत्र च।। १५३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **प्रेष्य इति।** ग्रामस्य राज्ञो वा। **श्यावदन्तकः** श्यामाः स्वत एवैकद्वित्रा दन्ता यस्य सः। **प्रतिरोद्धा** गुरोः प्रतिकूलाचरणः **त्यक्ताग्निः** विधितः स्वीकृताग्निः अविधितस्त्यक्ता। **वार्धुषिर्वृद्धिमात्रोपजीवी।।** १५३ ।।

(५) **नन्दनः।** पूर्वजन्मनि स्वर्णचोरत्वात्**कुनखिनः** प्रतिषेधः। सुरापानाच्**छ्यावदन्तस्य** प्रतिषेधः। **प्रतिरोद्धा** प्रतिकूलकः। 'समर्थं पण्यमादाय महार्घं यः प्रयच्छति। स वै वार्धुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत्।। 'यश्च निन्द्यतरं जीवन्प्रशंसत्यात्मनो गुणान्। स च वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्ह्यत' इति **यमवचनम्।।** वर्जनीया इति वक्ष्यति।। १५३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** वर्ज्यानाह **प्रेष्य इति।** ग्रामस्य **प्रेष्यः** प्रेषकः राज्ञः। **गुरोः प्रतिरोद्धा** गुरोः प्रतिकूलः। **त्यक्ताग्निः** अग्नित्यागी त्रेतावसथ्यो त्यागी। वृध्दयोपजीवी **वार्धुषिः**। 'वृध्दया जीवी तु वार्धुषि'रित्यमरः।। १५३।।

(७) **मणिरामः।** **श्यावदन्तकः** कृष्णदन्तः **प्रतिरोद्धा** प्रतिकूलकर्माचरणशीलः **वार्धुषिः** शिल्पादिकलोपजीवी।। १५३।।

(८) **गोविन्दराजः।।** १५३।।

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः।।
ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च।। १५४।।

(१) **मेधातिथिः। यक्ष्मी** व्याधितः। राजयक्ष्मगृहीत इत्यन्ये। **पशुपालः** यष्टिहस्तस्तद्वृत्तिजीवनः। **निराकृतिः** सत्यधिकारे महायज्ञानुष्ठानरहितः। अद्यत्वेऽप्यनुपजीव्यः अनद्धा निराकृतिरुच्यते। एवं हि **शतपथे** "यो न देवानर्चति न पितॄन्न मनुष्यान्" इति। यैस्तु पठ्यते "अस्वाध्यायश्रुतधनै (नो) निराकृतिरुदाहृतः" इति न ते शब्दार्थसम्बन्धविदः। तस्येहाप्राप्तिरेव, श्रोत्रियनियमात्। निराकर्ता देवादीनां 'निराकृतिरिति' धात्वर्थानुगमोऽस्ति। धर्मधर्मिणोश्चाभेदविवक्षायां क्तिनापि प्रयोग उपपन्न इति। निपूर्वोऽयं धातुरपवर्जने वर्तते। निराकृता अपवर्जिता उच्यन्ते, 'भोजनान्निराकृता' 'अधिकारान्निराकृता' इति। अवर्जनं चाकृतिः सा निर्गताऽस्मादिति 'निराकृतिः" संस्थानं चाकृतिस्तथा च कुत्सायां निर्द्रष्टव्यो दुराकृतिर्निषिध्यते। आह च "वाग्रूपवयःशीलसंपन्नः" (गौ. सू. १५।९)। वाक्संपन्नो वाग्मी पटुवागिन्द्रियश्च। बहुजिह्वो न भोज्यः। रूपसंपन्नो मनोहरावयवसंनिवेशः। वयःसंपन्नः। 'युवभ्यो दानं प्रथमं प्रतिवयस इत्येक' (गौ. सू. १५।१०) इति। संज्ञाशब्दो वाऽयं क्तिजन्तः। **ब्रह्मद्विट्** ब्राह्मणानां वेदस्य वा द्वेष्टा ब्रह्मशब्दस्योभयार्थवाचित्वात्। "ब्रह्मापि ब्राह्मणः स्मृतः' इति। **गणः** सङ्घः। सहैकया क्रियया जीवन्ति ये ते गणशब्दवाच्यास्तदन्तर्गताश्चतुर्विद्यब्राह्मणाः। **परिवेत्तृपरिवित्ती** वक्ष्यमाणस्वरूपौ।। १५४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पशुपालो वृत्त्यर्थं। निराकृतिरस्वाध्यायः। **ब्रह्म** ब्राह्मणस्तद्द्विट्। **गणाभ्यन्तरो** गणानां नेता ग्रामणीरिति यावत्। गणानामाधिपत्येन देशान्तरप्रापयितार्थलोभेनेति वा।। १५४।।

(३) **कुल्लूकः। यक्ष्मी** क्षयरोगी। **पशुपालो** वृत्त्यर्थतया च्छागमेषादिपोषकः **परिवेत्तृपरिवित्ती** वक्ष्यमाणलक्षणौ। **निराकृतिः** पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः। तथाच **च्छन्दोग**परिशिष्टं 'निराकर्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः'। **ब्रह्मद्विड्**ब्राह्मणादीनां द्वेष्टा। **गणाभ्यन्तरो** गणार्थोपसृष्टसंबन्धिधनाद्युपजीवी ।। १५४।।

(४) **राघवानन्दः। यक्ष्मी** कासविशेषयुक्तः। **पशुपाल**स्तदेकजीवी। **परिवित्तिः** वक्ष्यते। **निराकृतिः** पञ्चयज्ञानुष्ठानहीनः। **ब्रह्मद्विट्** वेदविप्रयोर्द्वेष्टा। **गणाभ्यन्तरः** गणार्थोत्सृष्टधनाद्युपजीवी।। १५४।।

(५) **नन्दनः।** **यक्ष्मी** क्षयरोगी तस्य पूर्वजन्मनि ब्रह्महत्वात्प्रतिषेधः। **वृत्त्यर्थं** यः पशून्पालयति स पशुपालः। **परिवेत्तारं** वक्ष्यति। 'अधीत्य विस्मृते वेदे भवे-द्विप्रो **निराकृति**'रिति **देवलः**।। 'आधाय योऽग्निमालस्याद्देवादीन्नैभिरिष्टवान्। निरा-कर्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृति'रिति **कात्यायनः**।। **ब्रह्मद्विट्** ब्राह्मणद्वेषी, **परिवित्ति** वक्ष्यति, **गणावभ्यन्तरो** गणप्रधानो गणस्य नेतेति यावत्।। १५४।।

(६) **रामचन्द्रः।** **यक्ष्म**रोगी। **परिवेत्ता** ज्येष्ठे अकृतदारे सति कनीयान्दारा-नग्नीन्गृण्हाति स परिवेत्ता। ज्येष्ठस्तु **परिवित्तिः।** **निराकृतिः** महायज्ञानुष्ठानरहितः देवादीनां निराकर्ता च। **ब्रह्मद्विट्**ब्राह्मणानां वेदस्य वा द्वेष्टा वेदविस्मरणशीलो वा। **गणाभ्यन्तरः** गणवाहः। क्रियया जीवन्ति एते गणशब्दवाच्याः। तदभ्यन्तरगताः।। १५४।।

(७) **मणिरामः।** **यक्ष्मी** क्षयरोगी, **पशुपालः** वृत्त्यर्थं छागादिपोषकः, **परिवेत्ता** विवाहसंस्काररहिते ज्येष्ठे तत्संस्कारयुक्तः कनिष्ठः **निराकृतिः** पञ्चमहायज्ञानुष्ठान-रहितः, **परिवित्तिः** परिवेत्तुर्ज्येष्ठभ्राता, **गणाभ्यन्तरः** गणार्थदत्तसर्वधनोपजीवी।। १५४।।

(८) **गोविन्दराजः।** **यक्ष्मीति।** क्षयी वृत्त्यर्थत्वेन पशुपालः प्रसिद्धः, परिवेत्तृ-परिवित्ती च वक्ष्यमाणौ। **निराकृतिः** वेदादीनां निराकर्ता अनुपजीव्यः ब्राह्मणानां द्वेष्टा गणमध्यगतो ब्राह्मणादिभिः इत्येते हव्यकव्ययोः वर्ज्याः स्युः।। १५४।।

कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।। १५५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** चारणनटनर्तकगायकादयः **कुशीलवाः।** **अवकीर्णी** विप्लुत-ब्रह्मचर्यः। **वृषली** शूद्रा तस्याः पतिः। असत्यामन्यस्यां चात्र मन्यन्ते। वृषल्या एव च यः पतिः, यस्य द्विजातिभार्या नास्ति। "कुत एतत् ?"। प्रकरणमन्तरे विगर्हिता-चारसंग्रहे श्रूयते "एतान्विगर्हिताचारान्" (३।१६७) इति। शूद्राविवाहश्च सर्वेषामनुज्ञातत्वात्, न गर्हितः। स च कृतसजातीयापरिणयनस्यानुज्ञातः। अतोऽसत्यां सजातीयायां वृषल्या भर्ता प्रतिषिध्यतेऽत्र।

पौनर्भवः। 'पुनर्भूः' पुनरूढा। वक्ष्यति नवमेऽध्याये (१७५) "पत्या वा परित्यक्तेति"। **काण** एकेनाक्ष्णा विकलः। **यस्य च उपपति**र्जायाजारोऽवस्थितायां भार्यायामस्ति। उपेक्षया निन्द्यते। तदुक्तं "अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्याऽपचारिणीति"।। १५५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **कुशीलवो** नटवृत्तिः। **अवकीर्णी** व्रतमध्ये स्खलित-ब्रह्मचर्यः। पुनर्भूपुत्रः **पौनर्भवः।** **गृहे** भार्यायाम्।। १५५।।

(३) **कुल्लूकः।** **कुशीलवो** नर्तनवृत्तिः। **अवकीर्णी** स्त्रीसंपर्काद्विप्लुतब्रह्मचर्यः प्रथमाश्रमी यतिश्च। **वृषलीपतिः** सवर्णामपरिणीय कृतशूद्राविवाहः। **पौनर्भवः** पुनर्भूपुत्रो वक्ष्यमाणः। **उपपतिर्यस्य** जायाजारो **गृहे**ऽस्ति।। १५५।।

(४) **राघवानन्दः।** **कुशीलवो** नर्तकवृत्तिः। **अवकीर्णी** स्त्रीसंपर्कादुपप्लुत-

ब्रह्मचर्यः। **वृषलीपतिः** सवर्णामपरिणीय कृतशूद्राविवाहः। **पौनर्भवः** पूनर्भूपुत्रः। **यस्योपपतिः** स्वजायाजारः। **गृह** इत्यनेन नान्यत्र तथा दूषणमिति भावः ॥ १५५ ॥

(५) **नन्दनः। कुशीलवो** गायकः। 'गूढलिङ्गय**वकीर्णो** स्याद्यश्च भग्नव्रतस्तथेति' **देवलः** ॥ **वृषलीपतिः** अनूढत्रैवर्णिकस्त्रीकः केवलशूद्रापतिः। **काणस्य** पूर्वजन्मनि परनेत्रोत्पाटकत्वात्प्रतिषेधः। 'परदाराभिसंयोगात्पुरुषो जार उच्यते। स एवोपपतिर्ज्ञेयो यः सदा संवसेद्गृहे' इति **देवलः** ॥ १५५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। कुशीलवो** नटनर्तकः। **अवकीर्णो** क्षतव्रतः। **पौनर्भवः** पुनर्भ्वाञ्जातः। परपूर्वापतिः **पुनर्भूः। काणः** एकाक्षी। **यस्य गृहे चोपपतिः** जारः। एते वर्ज्याः ॥ १५५ ॥

(७) **मणिरामः। कुशीलवः** नर्तनवृत्तिः, अवकीर्णी स्त्रीसंसर्गाद्भ्रष्टब्रह्मचर्यः। **वृषलीपतिः** सवर्णामपरिणीय कृतशूद्राविवाहः, **पौनर्भवः** पुनर्भूपुत्रः, उपपतिः स्त्रीजारः ॥ १५५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। कुशीलव इति।** नटगायकादिः। कृतस्त्रीसंसर्गयोगो ब्रह्मचारी शूद्राया भर्ता। पुनर्भ्वाः पुत्रो वक्ष्यमाणः, काणः, यस्य च जायाजारो गृहे इत्येते हव्यकव्ययोः परिहरणीयाः ॥ १५५ ॥

भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ॥
शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ १५६ ॥

(१) **मेधातिथिः। भृतकाध्यापकः** भृतकः सन् यो स्थितोऽध्यापकः। भृतक इति 'यदीयद्ददासि वेदमध्यापयामीति' यः प्रवर्तते पणेन स भृतकाध्यापकः। एषा हि भृतिः प्रसिद्धा कायवाहादिषु। यस्त्वियता धनेनेदमध्यापयामीति न निश्चित्य वचनव्यवस्थया पूर्वमध्यापयति लभते चाध्यापनार्थं, नासौ 'भृतकाध्यापकः'। अनिरूपितपरिमाणपूर्वं चार्थदाने विहितमध्यापनम्।

एवं **भृतकाध्यापितः**। यो व्युत्पन्नबुद्धिः सत्यकामवत् स्वयं भृतिं दत्वाऽधीते स एवमुच्यते। यस्तु पित्रादिना भृतिं दत्वा उपाध्यायान्तराभावेऽध्याप्यते न तस्य विगर्हिताचारत्वम्। बालो हि पित्रा प्रतिषिद्धेभ्यो निवर्तनीयः। एतदुक्तं "गुरौ शिष्यश्च याज्यश्चेति"। शूद्रस्य **शिष्यो** व्याकरणादिविद्यासु। **गुरुश्च** शूद्रस्यैव। उपसर्जनीभूतस्यापि सम्बन्धः, स्मृतिशास्त्रत्वात् विगर्हिताचारत्वस्य सर्वशेषत्वात्। शूद्रगुरुत्वं च गर्हितं नान्यत्। वाचा दुष्टः परुषानृतभाषी। अभिशस्त इत्यन्ये। **कुण्डगोलकौ** वक्ष्यमाणौ ॥ १५६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। भृतको** भृत्या परिक्रीतः। स एवाध्यापको यस्य स **भृतकाध्यापकः**। एवमध्यापितोऽपि। **गुरुश्चैव** शूद्रस्येत्यनुषङ्गः। **वाग्दुष्टः** परुषवादी ॥ १५६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** भृतिर्वेतनं तद्ग्राही **भृतकः** सन्योऽ**ध्यापकः** स तथा एवं **भृतकाध्यापितः। शूद्रशिष्यो** व्याकरणादौ **गुरुश्च** तस्यैव **वाग्दुष्टः** परुषभाषी, अभिशस्त इत्यन्ये। **कुण्डगोलकौ** वक्ष्यमाणौ ॥ १५६ ॥

(४) **राघवानन्दः। भृतकाध्यापकः** भृतिं गृहीत्वैव योऽध्यापयति। स **भृतकाध्यापकः।** भृतेन शिष्यपुष्टेन गुरुणा योऽध्यापितः स **भृतकाध्यापितः।** कः कुत्सितार्थे, **शूद्रशिष्यः** शूद्रस्य शिष्यः। **गुरुः** शूद्रस्येति शेषः। **वाग्दुष्टः** परुषभाषी। **कुण्डगोलकौ** वक्ष्यमाणौ ।। १५६ ।।

(५) **नन्दनः। भृतकः** भृतिभुक्। अत्र **देवलः** 'भृतकाध्यापितो यश्च भृतकाध्यापकश्च यः। तावुभौ पितरौ ज्ञेयौ स्वाध्यायक्रयविक्रया'दिति ।। **गुरुः** शूद्रगुरुः। **कुण्डगोलकौ** वक्ष्यति ।। १५६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। भृतकाध्यापकः** वेतनादानेन योऽध्यापयते सः। यः **भृतकाध्यापितः** अध्येता। **शूद्रः शिष्यो** यस्य एतादृशो गुरुः। **कुण्डगोलकौ**। 'पत्यौ जीवति कुण्डस्तु मृते भर्तरि गोलकः' ।। १५६ ।।

(७) **मणिरामः। भृतकाध्यापकः** वेतनं गृहीत्वा योऽध्यापकः, **भृतकाध्यापितः** वेतनेन योऽध्यापितः, तथा च एतादृशौ गुरुशिष्यावपि निषिद्धावित्यर्थः। **गुरुः** शूद्रगुरुः **कुण्डगोलकौ** अमृते मृते च भर्तरि क्रमेण जारजातौ ।। १५६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। भृतकाध्यापक इति।** पणपूर्वाध्यापकः, पणपूर्वाध्यापितः, शूद्रशिष्यः तस्यैव च गुरुः, न स्वगुरुः, तस्यानुकल्पे भोज्यत्वेनोक्तत्वात्। परुषभाषी, कुण्डगोलकौ वक्ष्यमाणौ, एते हव्यकव्ययोः वर्ज्याः ।। १५६ ।।

अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।।
ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ।। १५७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** असति कारणे यः परित्यजति मातरं पितरं आचार्यं च। गुरुशब्दः सामान्यशब्दत्वादुपाध्यायेऽपि प्रवर्तते। यत्तु "तथा सति मातापितृग्रहणं न कर्तव्यं स्यात्, गुरुत्वादेव सिद्धेरत आचार्य एवेह गुरुरिति व्याचक्षते"––तदयुक्तम्; असति मातापितृग्रहणे पितर्येव कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन प्रवर्तेत। पृथगुपादाने तु शास्त्रान्तरवदाचार्यः श्रेष्ठो गुरूणामिति सामान्यशब्दता सिद्धा भवति। परित्यागकारणं च "त्यजेत् पितरं राजघातकम्" इत्यादि। मातापित्रोः परित्यागस्तत्पादसेवादेः शुश्रूषायाः अकरणं, तदाराधने अतत्परत्वम्। गुरोरेवमेव। अध्यापनसमर्थेऽध्यापयितरि च तत्त्यागेनान्यत्राध्ययनम्।

पतितैः संयोगं गतः सम्बन्धं कृतवान्। **ब्राह्मै**र्याजनाध्यापनादिभि**र्यौनैः** कन्यादानादिभिः। "ननु च पतितत्वादेवासौ वर्ज्यः।" केचिदाहुः––"संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्" (११।१८०)––अवर्गियं प्रतिषेधः। "अथ केयं वाचोयुक्तिः सम्बन्धसंयोगं गत इति"। नात्र सम्बन्धशब्दो वैशेषिकादिप्रसिद्धया संयोगादिवचनः, किं तर्हि? क्रियैवात्र सम्बन्धहेतुत्वात्सम्बन्धशब्देनोच्यते। याजनादिलक्षणे संयोगशब्दश्च सम्बन्धमात्रमुपलक्षयति ।। १५७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अकारणा**त्पातित्यं विना। **गुरो**राचार्यस्य **ब्राह्मै**रध्ययनाध्यापनैः। **यौनै**र्योनिसम्बन्धैर्वैवाहिकैः। **पतितैः** सावित्रीपतितैः व्रात्यैः ।। १५७ ।।

(३) कुल्लूकः। **मातुः पितुर्गुरूणां** च परित्यागकारणं विना **त्यक्ता** शुश्रूषादेरक र्ता। **पतितै**श्चाध्ययनकन्यादानादिभिः संबन्धैः संपर्कं गतः। पतितत्वादेवास्य निषेध इति चेन्न, संवत्सरात्प्रागिदं भविष्यति, 'संवत्सरेण पततीति' वक्ष्यमाणत्वात् ।। १५७ ।।

(४) राघवानन्दः। अकारणं पतितादिप्रयोजकजात्यन्तरादीन्विना गुर्वादीनां **परित्यक्ता संयोगं पतितैर्गतः संयोगं** विद्याग्रहणकन्याग्रहणरूपं। तदुत्तरत्र 'संवत्सरेण पतति' इति स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वात्पूर्वपतितापेक्षया अन्यः भाविपातित्ययुक्तः। अतो न पुनरुक्तिः ।। १५७ ।।

(६) रामचन्द्रः। **ब्राह्मैः संबन्धैः संयोगं गतः।** वेदाध्ययनसंबन्धैः संयोगं गतः। तथा **यौनै**र्विवाहसंबन्धैः संयोगं गतः ।। १५७ ।।

(७) मणिरामः। **पतितैः** सह **ब्राह्मैः** अध्ययनादिभिः **यौनैः** कन्यादानादिभिः **संबन्धैः संयोगं गतः** ।। १५७ ।।

(८) गोविन्दराजः। **अकारणपरित्यक्तेति।** **मातृविद्यागुरूणां** निष्कारणं **परित्यक्ता पतितैश्चा**ध्ययनकन्यादानादिसंबन्धः संपर्कं गतः अर्वागपि संवत्सरात्। संवत्सरेण तु पतितत्वादेव गतार्थता 'संवत्सरेण पतती'ति ।। १५७ ।।

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।।
समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ।। १५८ ।।

(१) मेधातिथिः। अगारस्य गृहस्य दग्धा। गरं ददातीति। प्रदर्शनार्थं च गरग्रहणं विषादीनामपि। कुण्डस्य अन्नमश्नाति। एवं गोलकस्य, प्रदर्शनार्थत्वात् कुण्डस्य। सोमं विक्रीणीते। ओषधिः सोमस्तं यो विक्रीणीते, यागार्थमौषधार्थं वा। अन्ये तु सोमसाधनान् ज्योतिष्टोमादियागानाहुः। तेषां च विक्रयो यद्यपि न संभवति, अमूर्तत्वात् क्रियायास्तथाप्यविदुषामेवंविधस्याचारस्य दर्शनादयं प्रतिषेधः। दृश्यन्ते ह्यविद्वांस एवं वदन्तो 'यन्मया सुकृतं कृतं तत्तेऽस्त्विति'। 'सुकृतं' सुकृतैः साधितं धर्मम्। तथा च 'यां च रात्रीमजायेथा यां च प्रेतासि तदुभयमन्तरेणेष्टापूर्तं ते लोकं सुकृतमायुः प्रजां वृञ्जीय यदि मे द्रुह्युरिति'। यथैव शपथा एवं दानविक्रयावपि वाचा यः करोति स वर्ज्यते। अकार्यता चात एव ईदृशानां शपथदानविक्रयादीनां वाचा क्रियमाणानामनुमीयते। समुद्र उदधिस्तं यो याति। **बन्दी** स्तुतिपाठकः। **तैलिकः** तिलादीनां बीजानां पेष्टा। **कूटकारकः** साक्ष्येष्वनृतवादी ।। १५८ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। गरदो विषदो विप्रव्यतिरिक्तानाम्। कुण्डाशी कुण्डं षष्टिपलानि तावत्परिमाणतण्डुलान्नभोजी। **समुद्रयायी** नौकया समुद्रसंचारी। **बन्दी** स्तुतिपाठकः। **तैलिकः** तिलयन्त्रप्रवर्तकः। कुटं छद्म तत्कारकः ।। १५८ ।।

(३) कुल्लूकः। गृहदाहकः मरणहेतुद्रव्यस्य दाता। **कुण्डस्य** वक्ष्यमाणस्य योऽन्नमश्नाति। प्रदर्शनार्थत्वात्कुण्डस्य गोलकस्यापि ग्रहणम्। अत एव **देवलः** 'अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः। यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशीति कथ्यते'। सोमलताविक्रेता। समुद्रे यो वहित्रादिना द्वीपान्तरं गच्छति। **बन्दी** स्तुतिपाठकः। तैलार्थं तिलादिबीजानां पेष्टा। साक्षिवादे **कूटस्य** मृषावादस्य कर्ता ।। १५८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **अगारदाही** अगारो गृहं। **कुण्डाशी** कुण्डस्यान्नभोजी बह्वाशी वा। 'भीमः कुण्डाशी'ति स्मरणात्। **सोमविक्रयी** सोमोऽत्र लताविशेषः। **समुद्रयायी** वहित्रादिना द्वीपान्तरगन्ता। **बन्दी** स्तुतिवृत्तिः। **तैलिकः** तैलार्थे तिलादीनां पेष्टा। **कूटकारकः** कूटसाक्षी भूम्यर्थमिथ्याभाषी॥ १५८॥

(५) **नन्दनः**। '**अगारदाही** स ज्ञेयः प्रेतं दग्ध्वा धनेन यः। स चाप्यगारदाही स्याद्विद्वेषाद्वेश्मदाहकः'। 'अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः। यस्तयोरन्नमश्नाति स **कुण्डाशीति** कीर्त्यते' इति **देवलः**। **कूटकारकः** तुलामानलेखादिषु वञ्चनाकरः॥ १५८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **कुण्डाशी** यस्त्रिपलतण्डुलान्नभोक्ता। **बन्दी** कारागृहस्थितः स्तुतिपाठको वा अनृतपाठकः। **तैलिकः** तैलविक्रयी। **कूटकारकः**। **अगारदाही** गृहदाहकारी। **सोम**लताविक्रयी शूद्रयाजी शूद्रं यो याजयति॥ १५८॥

(७) **मणिरामः**। **कुण्डाशी** कुण्डगृहभोजनकर्ता, गोलकगृहभोजिनोऽप्युपलक्षकमिदम्। 'यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशीति कथ्यते' इति **देवल**वचनात्। **बन्दी** स्तुतिपाठकः। **कूटकारकः** साक्षिवादे कूटस्य मिथ्यावादस्य कर्ता॥ १५८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अगारदाहीति**। गृहस्य दाहको, मारणद्रव्यदाता **कुण्डस्य** वक्ष्यमाणस्य योऽन्नमश्नाति, **सोमस्य** लतारूपस्य **विक्रेता समुद्रं** यो गच्छति, स्तुतीनां पाठकः, तिलादेः पेषकः, लेख्यसाक्ष्यादौ **कूटस्य** कर्ता इत्येत उभयत्र परिहरणीयाः॥ १५८॥

पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा॥
पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी॥ १५९॥

(१) **मेधातिथिः**। **पित्रा** यो 'विवदते' परुषं भाषते, राजकुले व्यवहरति पूर्वपक्षोत्तरपक्षभंग्या भागादिनिमित्तम्। तथा च **गौतमः** (१५।१९) "पित्राऽकामेन विभक्तानिति"। "प्रतिरोद्धा गुरोरित्यनेनैतत्कथं पुनरुक्तमुच्यते?"। अन्यः 'प्रतिरोधः, अन्यश्च विवादः'। यत्किंचित् गुरोरभिप्रेतं वस्तु 'कथमिदं सिध्येदिति' तत्र सम्बन्धिकत्वम् प्रतिरोधः। न्याय्येऽपि वस्तुनि तदिच्छाप्रतिघातः प्रतिरोद्धृत्वम्। प्रतिराद्धेति तत्र पाठान्तरम्। आभिमुख्येन हिंसिता, हस्तादिना गुरोः प्रतिरोद्धा चपेटादिदानेन। अस्मिन्पक्षे स्थितमन्यत्वं विवादस्य।

कितवो द्यूतस्य कारयिता सभिकः। यस्तु स्वयंदेविता स प्रागेव निषिद्धः। केकरमन्ये पठन्ति, 'केकरो मद्यप' इति। स च वलितप्रेक्षो अध्यर्धदृष्टिः। कातरमन्ये। स च शुकपक्षतारकः। **मद्यपः** सुराया अन्यस्यारिष्टादेर्मद्यस्य पाता सुरापः पतितत्वेनैव निरस्तः। **पापरोगी** कुष्ठी। स हि लोकेऽत्यन्तनिन्द्यः, पापरोगीत्यभिधातुं युक्तः। अस्मादेव च प्रतिषेधात् यक्ष्मीत्यत्र न सर्वो व्याधिगृहीतो गृह्यते, कस्तर्हि? क्षयी यदि हि सर्वो गृह्यते तेनैव, सिद्धत्वात्पापरोगीति नाकरिष्यत्। **अभिशस्तः** पातकोपपातकयोः कर्तेति लोके प्रसिद्धः, असत्यपि तत्कर्तृकत्वनिश्चये। **दाम्भिकः** छद्मना धर्मं चरति लोकपक्त्यर्थं, न कर्तव्यमिति कृत्वा करोति। **रसविक्रयी** विषस्य विक्रेता। तस्य ह्येतदभिधानम्—'उपांशुभेदी रसदः' 'रसदः सत्री'त्यादि विषदो रसद उच्यते॥ १५९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पित्रा** धनार्थं **विवदमानः**। **कितवः** वृत्त्युद्देशं विना द्यूतकारी। **केकर** इति क्वचित्पाठे वक्रदृष्टिरित्यर्थः। **मद्यं** द्राक्षादिमद्यं। **पापरोगः** कुष्ठभगन्दरा-

दिनिन्दितरोगः। **अभिशस्तो** वचनीयेन युक्तः। **दाम्भिको** दम्भेन कर्मचारी। **रसा** गुडादयः, एतेनाविक्रय्यमुपलक्षितम् ॥ १५९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **पित्रा** सह शास्त्रार्थे लौकिके वा वस्तुनि निरर्थं यो विवदते। **कितवो** यः स्वयं देवितुमनभिज्ञः स्वार्थं परान्देवयति, न स्वयं देविता, तस्योक्तत्वात्। **न** च सभिकः तस्य द्यूतवृत्तिपदेनाभिधास्यमानत्वात्। **केकर** इति पाठे तिर्यग्दृष्टिः। सुराव्यतिरिक्त-मद्यपाता। कुष्ठी। अनिर्णीतेऽपि तस्मिन्महापातकादौ जाताभिशापः। छद्मनाऽधर्मकारी। **रसवि**क्रेता ॥ १५९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** **पित्रा विवदमानस्त**द्विवादे शास्त्रीये लौकिके वा रतः। **कितवो** यः स्वार्थेन परान् देवयते। यः सुरातिरिक्तपायी **मद्यपः** सुरापस्य पतितत्वात् विप्रप्रकरणात्। **पापरोगी** कुष्ठादियुक्तः। **अभिशस्तः** आशङ्कितमहापातकः। **दाम्भिको**ऽत्र छद्मना धर्माचरणं यस्य। **रसविक्रयी** रसो गोरसादिः ॥ १५९ ॥

(५) **नन्दनः।** अयं **कितवो** वञ्चकः। केचित्पुनरुक्तिभयात् **केकरो मद्यपस्तथेति** पठन्ति, **केकरः** आकेकरतारनेत्रः। तस्य क्रूरनेत्रत्वात्प्रतिषेधः। **मद्यपो** मदकरद्रव्याणां तालासवादीनां पाता। सुरापस्तु पतितप्रतिषेधेनोक्तः। मधुमेहभगन्दरादयः **पापरो-गस्थाः।** **दाम्भिको** धर्मध्वजः। **रसविक्रयी** विषविक्रयी ॥ १५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **पापरोगी** दीर्घरोगी। **अभिशस्तः** कलङ्कीत्यर्थः ॥ १५९ ॥

(७) **मणिरामः।** **कितवः** स्वार्थं अन्यं देवयति सः, तेन न पुनरुक्तिः **पापरोगी** कुष्ठी, **अभिशस्तः** अनिर्णीतेऽपि महापातकादौ जाताभिशापः, **दांभिकः** कपटेन धर्मकारी ॥ १५९ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **पित्रेति।** **पापरोग्यभिशस्तश्च जातिको रसविक्रयी।** शास्त्रा-लोकवस्तुषु यः **पित्रा** सह विवदते, **कितवः** अपरः देवयति, इतरस्योक्तत्वात्। **केकर** इति पाठकाचारः। सुराव्यतिरिक्त**मद्यस्य पाता** कुष्ठी, पातकोपपातककर्तृत्वेनोत्पन्नाभिशापो-ऽसत्यपि तत्कारित्वनिश्चये, सव्याजो धर्मानुष्ठाने, **रस**शब्दस्येक्षुरसादावपि प्रसिद्धत्वात् **तद्विक्रयी** विषस्येव तत्राप्यर्थशास्त्रे रसशब्दप्रयोगात् इत्येते उभयत्र परिहर्तव्याः ॥ १५९ ॥

धनुःशराणां कर्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः ॥
मित्रध्रुग्द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ १६० ॥

(१) **मेधातिथिः।** धनुः शरांश्च यः शिल्पीव करोति। **यश्चाग्रेदिधिषूपतिः** दिधिषूशब्दः काकाक्षिवदुभयेन सम्बध्यते। स्मृतिशास्त्रत्वाच्चेदृशः सम्बन्धो लभ्यते। लेखा लोष्टादयोऽपि स्मृत्यर्थं संकेत्यन्ते भवन्ति चार्थकराः। अत एतन्न वाच्यं "कथमेकशब्दः समासान्तर्गतो द्वाभ्यां भिन्नप्रस्थानाभ्यां अभिसम्बध्येत" इति। गौतमेन हि द्वयं निषिद्धम्। इहापि सम्बन्धभेदे लिङ्गम्। द्विपदः समासः। न ह्यग्रेदिधिषूपतिर्नाम कश्चिदस्ति। एतौ च वक्ष्यमाणलक्षणौ।

मित्रध्रुक्। मित्रं यो द्रुह्यति। मित्रस्य यः कार्योपघाते प्रवर्तते। **द्यूतवृत्तिः** द्यूतं वृत्तिर्जीविका यस्य। "ननु कितवो मद्यप' इत्यत्रोक्तमेव"। नावश्यं द्यूतवृत्तिरेव द्यूतस्य प्रयोजकः, किं तर्हि ? यः स्वयं देवितुं न जानाति गुरुभयाद्वा न दीव्यति। व्यसनी स तु देवे शप्ततयाऽन्यं देवयति। तदर्थो द्वितीयः कितवशब्दः। अथवा अकृतश्रीका द्यूतसभास्थाणवो द्यूतवृत्तयः। पुत्र आचार्योऽध्यापको यस्य। मुख्यमाचार्यत्वं न पुत्रे सम्भवति ।। १६० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। द्यूतवृत्ति**र्जीविकार्थं द्यूतकृत्। पुत्र एव यस्याचार्यो धर्मोपदेष्टा स **पुत्राचार्यः** ।। १६० ।।

(३) **कुल्लूकः। धनूंषि शरांश्च** यः **करोति**। ज्येष्ठाय सोदरभगिन्यामनूढायां या कनिष्ठा विवाहेन दीयते साऽग्रेदिधिषूस्तस्याः **पतिः**। तथाच **लोकाक्षिः** 'ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा। सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता। **गोविन्दराजस्तु** भ्रातुर्मृतस्य भार्यायामित्यनेनाग्रे दिधिषूपतिरेव वृत्तिवशादग्रेपदलोपेन दिधिषूपतिरिति मनुना वक्ष्यते स इह ग्राह्य इत्याह। **मित्रध्रुग्यो** मित्रस्यापकारे वर्तते। **द्यूतवृत्तिः सभिकः** पुत्रेणाध्यापितः पिता मुख्येन पुत्राचार्यत्वासंभवात् ।। १६० ।।

(४) **राघवानन्दः। धनुःशराणां** धनुषः शराणां च **अग्रेदिधिषूपतिः** दिधिषूर्लक्षिष्यते तस्याः पतिः। द्यूतमुपजीव्यं यस्य स **द्यूतवृत्तिः**। केकर इति पाठे तिर्यग्दृष्टिः **पुत्राचार्यः** पुत्रेणाध्यापितः ।। १६० ।।

(५) **नन्दनः**। ज्येष्ठायां यद्यनूढायामूढाग्रे**दिधिषूः स्मृता**। द्यूतेन जीवनं यस्य स **द्यूतवृत्तिः** ।। १६० ।।

(६) **रामचन्द्रः। धनुःशराणां कर्ता** चकाराद्विक्रयी च। य **अग्रेदिधिषूपतिः** पुनर्भ्वाः पतिः। 'द्विस्तस्या दिधिषूपति'रित्यमरः। पुत्र आचार्यो यस्य स **पुत्राचार्यः** ।। १६० ।।

(७) **मणिरामः। अग्रेदिधिषूपतिः** ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा। 'सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता'।। इति **लोकाक्षि**वचनोक्तायाः पतिः। द्यूतवृत्तिः **सभिकः** द्यूतदेविनां वृद्धया द्रव्यदातेति यावत्। पुत्राचार्यः पुत्रस्य शिष्यः ।। १६० ।।

(८) **गोविन्दराजः। धनुश्शराणामिति। धनुश्शरस्य** कारकः। **अग्रेदिधिषूपतिः** 'भ्रातुर्मृतस्य' इति वक्ष्यमाणः। वृत्तवशात् अग्र इत्यध्यलोपेन सत्यभामा भामेतिवत्। यत्तु गौतमीयपर्यालोचनया अग्रेदिधिषूपतिशब्देन द्वयं निषिध्यते—अग्रेदिधिषूपतिः दिधिषूपतिश्च। तत्राग्रेदिधिषूपतिः अनूढाकन्यागामी, दिधिषूपतिस्तद्वोढेत्याहुः-तदसत्, अशब्दार्थत्वात्। न च दिधिषूपतिश्च तद्वोढेति व्याख्यानं युक्तं, "भ्रातुर्मृतस्ये" ति मानवलक्षणविरोधात्। मित्रस्य योऽपकारे वर्तते, **द्यूतवृत्तिः** सभिकः, पुत्रेणाध्यापितः मुख्यस्य पुत्राचार्यत्वस्यासंभवात् ।। १६० ।।

भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा ।।
उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ।। १६१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** व्याधिविशेषवचना एते। **भ्रामरी** अपस्मारी। **गण्डमाली।** कपोले कण्ठे पिटका मालाकारा जायन्ते। **श्वित्री** श्वेतकुष्ठः। **पिशुनः** परमर्मप्रकाशकः

कर्णेजपः। **उन्मत्तः** अनवस्थितचित्तो, धातुसंक्षोभेण पिशाचगृहीतः यत्किंचनवादी यत्किंचनकारी वा। **अन्धः** चक्षुर्विकलः। **वेदनिन्दकः।** "ननु च ब्रह्मद्विट्शब्देनैव ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थकत्वात् वेदनिन्दको गृहीत एव"। नैवम्। अन्या निन्दा, अन्यो द्वेषः। चित्तधर्मो द्वेषः, तदुपर्यप्रीतिशब्देन कुत्सनं 'निन्दा'॥ १६१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। भ्रामरी** अपस्मारी। **गण्डमाला** व्याधिभेदः॥ १६१॥

(३) **कुल्लूकः।** अपस्मारी। **गण्डमालाख्यव्याध्युपेतः।** श्वेतकुष्ठयुक्तः। दुर्जनः उन्मादवान्। अचक्षुः वेदनिन्दाकरः॥ १६१॥

(४) **राघवानन्दः। भ्रामरी** अपस्मारी **गण्डमाली** गले गण्डयुतः। **शिवत्री** श्वेतकुष्ठयुक्तः। **पिशुनः** प्रच्छन्नदोषाख्यायी। **वेदनिन्दकः** धिक्शब्दादिवादेन वेदकुत्सकः कुत्सकः॥ १६१॥

(५) **नन्दनः। भ्रामरी** अपस्मारी। **गण्डमाली** उपचित उद्भूतो मांसपिण्डो गण्डशब्देनोच्यते। तस्य मालेव लम्बमानत्वान्मालात्वम्, तद्वान्**गण्डमाली**॥ १६१॥

(६) **रामचन्द्रः। भ्रामरी** अपस्मारी **गण्डमाला** कपोलकण्ठे पिटकमालाकारा जायते॥ १६१॥

(७) **मणिरामः। भ्रामरी** अपस्मारी, **गण्डमाली** गलशोथवान्। **शिवत्री** श्वेतकुष्ठी, **पिशुनः** दुष्टः॥ १६१॥

(८) **गोविन्दराजः। भ्रामरीति।** अपस्मारी, गण्डमालाख्यव्याध्युपेतः, श्वित्री, सूचकः, धातुसंक्षोभादियुक्तः, अन्धो, वेदस्य कुत्सकः, इत्येते हव्यकव्ययोर्वर्ज्याः स्युः॥ १६१॥

हस्तिगोश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति॥
पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च॥ १६२॥

(१) **मेधातिथिः।** हस्त्यादीनां विनेता **दमकः** गतिशिक्षयिता। **नक्षत्रैर्यश्च जीवति** नक्षत्रशब्देन ज्योतिःशास्त्रं लक्ष्यते, तेन जीवति ज्योतिषिकः। **पक्षिणां** श्येनादीनां आखेटार्थं पोषयिता **युद्धाचार्यो** धनुर्वेदोपदेशकः॥ १६२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। हस्त्यादीनां दमकस्त**द्दमनेन जीवनः। **नक्षत्रै**र्ज्योतिषवृत्त्या **युद्धाचार्यः** शस्त्रनियुद्धाद्युपायोपदेष्टा॥ १६२॥

(३) **कुल्लूकः।** हस्तिगवाश्वोष्ट्राणां विनेता। **नक्षत्र**शब्देन ज्योतिःशास्त्रमुपलक्ष्यते तेन यो वर्तते। **पक्षिणां** पञ्जरसंजातानां क्रीडाद्यर्थं पोषिता। युद्धार्थमायुधविद्योपदेशकः॥ १६२॥

(४) **राघवानन्दः।** हस्त्यादीनां दनकः शिक्षकः। **नक्षत्रै**र्ज्योतिःशास्त्रैः **पक्षिणां** पञ्जरस्थानां क्रीडार्थं विक्रयार्थं वा **पोषकः। युद्धाचार्यः** युद्धार्थमायुधविद्योपदेशकः। तद्द्वारा विप्रवधादिसंभवात्॥ १६२॥

(५) **नन्दनः**। **दमकः** शिक्षकः। **पक्षिणः** पोषयति स पक्षिणां **पोषकः** ।। १६२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **हस्तिगोश्वोष्ट्रादीन्** दमयतीति **दमकः** ।। १६२ ।।

(७) **मणिरामः**। **दमकः** शिक्षकः **पक्षिणां पोषकः** क्रीडार्थं पञ्जरस्थानाम् ।। १६२ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **हस्तिगोश्वोष्ट्रदमक इति**। हस्तिगवाश्वोष्ट्राणां विनेता, ज्योतिश्शास्त्रेण जीवनः पक्षिणां वार्तनपूर्वकं क्रीडार्थं पोषयति युद्धशिक्षयिता एते उभयत्र परिहर्तव्याः ।। १६२ ।।

स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः ।।
गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ।। १६३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। 'स्रोतांसि' उदकागमाः तेषां **भेदकः** सेतुं भित्वा देशान्तरे व्रीह्यादिसेकार्थं नयति। **तेषां च** स्रोतसामेव **चावरणे रतः**। 'आवरणं' आच्छादनम्। यतः प्रदेशादुदकमुद्भवति तत् स्थगयति। गृहाणां संनिवेशोपदेशकः, वास्तुविद्याजीवी, स्थपतिः सूत्रधारादिः। न त्वात्मनो गृहाणां सन्निवेशयिता। **दूतो** राज्ञः प्रेष्यो दासवद्विनियोज्यः। दूतस्तु सन्धिविग्रहादावेव प्रेष्यते। वृक्षान् रोपयति, मूल्येन। धर्मार्थं तु न दोषः, अविगर्हिताचारत्वात्। विहितं वृक्षारोपणं "दशाम्रवापी नरकं न याति" ।। १६३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **स्रोतसां भेदकः** स्रोतोनिरोधकः स तु भेदकृत्। **देशिक** इति पाठे जलशिराया स्रोतस उपदेष्टेत्यर्थः। **तेषां** स्रोतसां प्रवर्तमानानां। **गृहसंवेशको** वृत्त्यर्थं गृहनिर्माता। **दूतो** दूत्यवृत्तिः। **वृक्षरोपको** वृत्त्यर्थम् ।। १६३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। प्रवहज्जलानां सेतुभेदादिना देशान्तरनेता। **तेषामे**वावरणकर्ता निजगतिप्रतिबन्धकः। गृहवन्निवेशोपदेशको वास्तुविद्योपजीवी। **दूतो** राजग्रामप्रेष्यव्यतिरिक्तोऽपि। **वृक्षरोपयिता** वेतनग्रहणेन न तु धर्मार्थो 'पञ्चाम्ररोपी नरकं न याती'ति विधानात् ।। १६३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **स्रोतसां** नद्यादीनां विमार्गप्रापयिता। **आवरणे** रतः निजगतिप्रतिबन्धकश्च। **गृहसंवेशको** वास्तुविद्योपजीवी। **दूतो** राजैकनियतप्रेष्यः। **वृक्षारोपकः** भृतिमादाय न तु धर्मार्थं, 'पञ्चप्ररोपी नरकं न पश्येदि'त्युक्तेः ।। १६३ ।।

(५) **नन्दनः**। **स्रोतसां भेदकः** स्रोतसां भञ्जकः। **तेषामावरणे रतः** प्रजोपयोगार्हमार्गगमननिरोधतत्परः। स्रोतसां दर्शकस्तथेति वा पठन्ति। स्रोतसां जलोद्भवस्थानानामुपदेष्टा। **गृहसंनिवेशको** वृत्त्यर्थं गृहाणां निर्माता। **वृक्षारोहको** वृक्षाणामारोढा ।। १६३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **तेषां** वा **आचरणे रतः**। **गृहसंवेशकः**। वृक्षानारोपयति मूल्येन **वृक्षारोपकः** ।। १६३ ।।

(७) **मणिरामः**। **स्रोतसां भेदकः** प्रवहज्जलानां सेतुभेदादिना देशान्तरनेता, **तेषां** स्रोतसामेव **आवरणे** प्रतिरोधने **रतः गृहसंवेशकः** गृहसन्निवेशोपजीवी, वास्तुविद्योपजीवीत्यर्थः। **वृक्षारोपकः** वेतनग्रहणेन ।। १६३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। स्रोतसमिति।** उदकागमनसेतुबन्धभेदकः भेदादिना देशान्तरं नेता च। तेषामवच्छादनकृत्, बास्तुविद्याजीवनः **दूतो** राजप्रेष्यव्यतिरिक्तोऽपि। **वृक्षाणां रोपयिता** मूल्येन, न धर्मार्थं "दशाम्रवापी नरकं न याति" इत्यादिनोदनात् ।। १६३ ।।

श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।।
हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ।। १६४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** श्वभिः क्रीडति **श्वक्रीडी।** क्रीडार्थे शुनो बिभर्ति। श्येनैर्जीवति क्रयविक्रयादिना। प्रागुक्तः पक्षिणां पोषकः पञ्जरादिसंस्थितानां धारयिता। कन्यामकन्यां यः करोति **स कन्यादूषकः। हिंस्रः** स्वभावक्रूरः वधरतः। **वृषलवृत्तिः** शूद्रेभ्यः सेवादिना यो जीवति। वृषलपुत्र इति पाठान्तरम्। केवला एव वृषलाः पुत्रा यस्य। "शूद्रापत्यैश्च केवलैः" इति गर्हिताचारः। **गणानां** देवतायाजकः। गणयागाः प्रसिद्धाः ।। १६४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। श्वक्रीडी** श्वभिः क्रीडन्। **कन्यादूषकः** कन्याया अङ्गुल्यादिनाऽकन्यात्वापादकः। वृषल एव पुत्रोऽस्य स तु **वृषलपुत्रः।** गणानामनेकेषांक्रमेण ।। १६४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** क्रीडार्थं शुनः पोषयति **श्येनैर्जीवति** क्रयविक्रयादिना। कन्याभिगन्ता। हिंसारतः। शूद्रोपक्लृप्तवृत्तिः। **वृषलपुत्र** इति पाठान्तरम्। वृषला एव केवलाः पुत्रा यस्येत्यर्थः। विनायकादि**गणयागकृत्** ।। १६४ ।।

(४) **राघवानन्दः। श्वक्रीडी** क्रीडार्थं शुनः पोष्टा। **श्येनजीवी** श्येनेनान्यपक्षिणो घातयित्वा व्यवहारी। पक्षिपोषकस्य निन्दितत्वेऽपि अधिकदूषणार्थं वा। **कन्यादूषकः** अङ्गुल्यादिना योनिविदारकः, अथवा तस्याः परिवादी कुमारीगन्तुरुपपातकित्वोक्तेर्दण्डप्रायश्चित्तापाङ्क्त्यादिभेदेन कुमार्या दूषकाणां पुनरुक्ताद्यभावो ध्येयः। **वृषलवृत्तिः** वृषलावक्लृप्तवृत्तिः वृषलोपजीवी वा **वृषलपुत्र** इति। पाठान्तरं वृषला एव केवलाः पुत्राः पुत्रस्थानीया वा यस्य स तथा। **गणानां** विनायकानां बहुयाजकस्योक्तत्वात्। 'बहूनामुपनेता वा यश्चोपनयते बहूनि'ति निन्दितत्वात् ।। १६४ ।।

(५) **नन्दनः।** श्वभिः क्रीडतीति **श्वक्रीडी।** वृषल एव पुत्रो यस्य स **वृषलपुत्रः।** गणानाञ्चैव याजकः नाना जातीयाअनियतवृत्तयः संहता गणास्तेषां याजको याजयिता ।। १६४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। वृषलपुत्रः।** 'निर्धर्मो वृषलो ज्ञेयस्तत्सुतो वृषलात्मजः' ।। च पुनः गणानां याजक एवं विनायकादि**गणयाजकः** सर्वेषां याजको वा ।। १६४ ।।

(७) **मणिरामः। श्येनजीवी** क्रयविक्रयादिना, **कन्यादूषकः** कुमारिकाभिगन्ता, **वृषलवृत्तिः** वृषला एव पुत्रा यस्येत्यर्थः। **गणानां याजकः** विनायकादिगणानां यागकृत् ।। १६४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। श्वक्रीडीति।** श्वभिः यः क्रीडति, याजकक्रियादिजीवकः कन्याया निन्दकः हिंसारतः, शूद्रजीवनः। वृषलपुत्र इति वा पाठः। चतुर्दश्यादौ विनायकादिगणयागकृत् इत्येव उभयत्र वर्जनीयाः ॥ १६४ ॥

आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ॥
कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ १६५ ॥

(१) **मेधातिथिः। आचारो** गृहाभ्यागतानाम् पूजादिप्रयुक्तिर्लौकिकसमाचारः, तेन वर्जितः। **क्लीबो**ऽल्पसत्वः, भग्नोत्साहः कर्तव्येषु। **याचनकः** सदैव यो याचते, यश्च याच्ञया परानुद्वेजयति। वस्तुस्वभावोऽयं याच्ञया याच्यमानोद्वेजनम्। 'नन्द्यादिभ्यो ल्युः' (पा. ३।१।१३४), स्वार्थे कः।

कृषिजीवी स्वयंकृतया कृष्या जीवति, सति चोपायान्तरे अस्वयंकृतयाऽपि। **श्लीपदी** एकः पादो महान् यस्य। **सद्भिर्निन्दितः** दुर्भगः, विनाऽपि दोषेण सतां द्वेष्यः ॥ १६५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। क्लीबो** धर्मोद्यमशून्यः। **नित्यं याचनको** याचकः। **सद्भिर्विनिन्दितो**ऽकारणेऽपि ॥ १६५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** गुर्वतिथिप्रत्युत्थानाद्या**चार**वर्जितः। **क्लीबो** धर्मकृत्यादौ निरुत्साहः नपुंसकस्योक्तत्वात् ॥ नित्यं याचनेन परोद्वेजकः। स्वयंकृतया कृष्या यो जीवति वृत्त्यन्तरेऽपि वा संभवत्यस्वयंकृतयापि। श्लीपदी व्याधिना स्थूलचरणः। केनापि निमित्तेन साधूनां निन्दाविषयः ॥ १६५ ॥

(४) **राघवानन्दः। क्लीबो** धर्माद्यनुत्साही नपुंसकस्योक्तत्वात्। **नित्यं याचनकः** श्वस्तनादिषु सत्स्वपि। **कृषिजीवी** स्वयंकृतकृष्या जीवति। **श्लीपदी** व्याधिकृतस्थूलपदः। अशिष्टोऽयमिति निन्दितः ॥ १६५ ॥

(५) **नन्दनः। क्लीब** उपहतशुक्रः पुरुषः ॥ १६५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। क्लीबः** धर्मोत्साहरहितः। **कृषिजीवी** कृषिकृत्। **श्लीपदी** पदे महती यस्य स हि। **सद्भिर्निन्दितो** दुर्भगः ॥ १६५ ॥

(७) **मणिरामः। श्लीपदी** व्याधिना पादशोथी ॥ १६५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। आचारहीन इति।** प्रत्युत्थानाद्याचारवर्जितः, **क्लीबः** निरुत्साहः, नपुंसकस्योक्तत्वात्, सर्वदा याच्ञास्वभावः। अस्वयंकृतं वापि यः कृष्या वृत्त्यन्तरसंभवेऽपि जीवति, **श्लीपदी** व्याधिविशेषादुच्छूनैकचरणः, साधुभि**र्निन्दितः** केनापि निमित्तेनेत्येतत्। उभयत्र बहिःकार्याः ॥ १६५ ॥

औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ॥
प्रेतनिर्यापकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १६६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** 'उरभ्रा' मेषास्तैश्चरति क्रयविक्रयादिना व्यवहरन्ति, तद्धनप्रधानो वा। एवं **माहिषिकः।** परः पूर्वो यस्याः, तस्याः 'पतिः' भर्ता। या अन्यस्मै दत्ता अन्येन वा ऊढा तां पुनः यः संस्करोति, पुनर्भवति भर्ता पौनर्भवो नरो भर्ताऽसाविति शास्त्रेण। प्रेतान् यो निर्यापयति वहति। एते यत्नतो **वर्जनीयाः** ।। १६६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **औरभ्रिको** मेषपोषकः। **माहिषिको** महिषपोषकः। **परपूर्वा** प्रागन्यस्मै दत्ता तस्याः **पतिः** परिणेता। **प्रेतनिर्यातको** वृत्त्यर्थे प्रेतवाहः।। १६६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** मेषमहिषजीवनः। परपूर्वा पुनर्भूस्तस्याः पतिः। **प्रेतनिर्हारको** धनग्रहणेन, न तु धर्मार्थं। 'एतद्वै परमं तपो यत्प्रेतमरण्यं हरन्ती'ति अवश्यश्रुत्या विहितत्वात् ।। १६६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **औरभ्रिको** मेषजीवी। **माहिषिकोऽपि** तथा। **परपूर्वा** पुनर्भूः तस्याः पतिः अस्याः पुत्रः **पौनर्भव** उक्तः। **प्रेतनिर्यातकः** धनग्रहणेन मृत-निर्हारकः ।। १६६ ।।

(५) **नन्दनः।** उरभ्रा मेषास्तैर्यो जीवति स **औरभ्रिकः।** एतेन **माहिषिको** व्याख्यातः। **प्रेतनिर्यातको** वृत्त्यर्थं शवनिर्हारकः। **प्रयत्नतः** आपद्यपि ॥ १६६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **औरभ्रिको** मेषपालकः महिषपालको वा। **परपूर्वापतिः** परपूर्वा पुनर्भूस्तस्याः पतिः **प्रेतनिर्यातकः** प्रेतं लोभेन निर्यातयति प्रेतवाहक इत्यर्थः ।।१६६ ।।

(७) **मणिरामः।** **औरभ्रिकः** मेषजीवनः, **परपूर्वापतिः** पुनर्भूपतिः **प्रेतनिर्यातकः** प्रेतहारकः धनग्रहणेन न तु धर्मबुद्ध्या ॥ १६६ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **औरभ्रिकः** मेषमहिषजीवी पुनर्भुवो भर्ता मूल्येन प्रेतानां निर्हारकः न धर्मार्थम्, "एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति" इति श्रुत्या नोदितत्वात्। एते यत्नत उभयत्र वर्जनीयाः ।। १६६ ॥

एतान्विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान्द्विजाधमान् ॥
द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ १६७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** विगर्हितो निन्दितः आचारः कर्मानुष्ठानमेषामिति। काणादयः पूर्वदोषलिङ्गेन। स्तेनादयोऽनुभूयमानदोषाः प्रत्यक्षादिना। **उभयत्र** दैवे पित्र्ये च। **वर्जयेत्** परिहरेत्। **अपाङ्क्तेयाः** पङ्क्तिं नार्हन्ति। भवार्थे ढक्कर्तव्यः। अनर्हत्वमेव पङ्क्तावभवनेन प्रतीयते। अन्यैर्ब्राह्मणैः सह भोजनं नार्हन्ति। अत एव 'पङ्क्तिदूषका' उच्यन्ते। तैः सहोपविष्टा अन्येऽपि दूषिता भवन्ति ॥ १६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एतानन्यांश्च **विगर्हिताचारान्।** **अपाङ्क्तेयानित्येषां** पङ्क्तावपि न भोक्तव्यमित्यर्थः। **उभयत्र** दैवे पित्र्ये च ।। १६७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **एतान्स्तेनादीन्निन्दिताचारात्काणादींश्च** पूर्वजन्मार्जितनिन्दि-तकर्मशेषलब्धकाणादिभावान्साधुभिः सहैकत्र भोजनाद्यनर्हान्ब्राह्मणापसदान्ब्राह्मणश्रेष्ठः शास्त्रज्ञो दैवे पित्र्ये च त्यजेत् ॥ १६७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उपसंहरति **एतानिति। उभयत्र** दैवे पित्र्ये च। **प्रवरः** द्विजातिश्रेष्ठो विप्रः।। १६७।।

(५) **नन्दनः। द्विजातिप्रवरविद्वच्छब्दौ** वर्जयितृप्रशंसापरौ। **उभयत्र** दैवपित्र्योः।। १६७।।

(६) **रामचन्द्रः। उभयत्र** दैवे पित्र्ये हव्यकव्यादिषु। अपीति निश्चये।। १६७।।

(७) **मणिरामः। उभयत्र** दैवे पित्र्ये च **एतांस्त्यजेदित्यर्थः**।। १६७।।

(८) **गोविन्दराजः। एतानिति**। एते निन्दिताचाराः स्तेनादयः इहजन्मनि। काणादयश्च "एवं कर्मविशेषेण जायन्ते" इति वक्ष्यमाणत्वात् प्रागजन्मनि। अत एतान् योग्यब्राह्मणैः सह एकपङ्क्तिभोजनानर्हान् ब्राह्मणापसदान् द्विजश्रेष्ठः शास्त्रज्ञः दैवे पित्र्ये च वर्जयेत्।। १६७।।

ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति।।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते।। १६८।।

(१) **मेधातिथिः**। यथैते स्तेनादयः पङ्क्तिदूषकाः—एवमनधीयानस्तत्तुल्यदोष इत्येवमर्थं पुनर्वचनम्। अन्ये तु व्याचक्षते— अधीयानानां काणादीनामसति वर्तमाने विगर्हिताचारत्वे दैवे कदाचित् प्राप्त्यर्थम्। 'अनधीयानो ब्राह्मणो वर्ज्यः, यस्तु अधीते तस्मै हव्यं किमिति न दीयते' एवमर्थमेवात्र हव्यग्रहणम्। हव्ये **अनधीयानः** केवलो वर्ज्यः। ये च दृश्यमानगर्हिताचाराः। अतो ये च वचनेन उभयत्र प्रतिषिद्धास्ते दैवे पित्र्ये च वर्ज्याः, न तु पित्र्य एव। तथा च **वसिष्ठः**— "अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः। अदूष्यं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः"।। इति।।

तृणाग्निरिव शाम्यतीति। तृणाग्निर्यथा न शक्नोति हवींषि पक्तुं, हुतमात्रेण हविषा शाम्यति उद्वाति च। यस्मिन्नग्नौ हुतं न भस्मीभवति। न ततो होमात्फलम्। एवं हि श्रूयते "असमिद्धे न होतव्यम्। अग्निर्वै सर्वा देवता" इति। एवमनधीयानो ब्राह्मणस्तृणाग्नितुल्यः। एतदेवाह **न हि भस्मनि हूयत** इति। यथा तृणाग्निः प्राग् भस्मीभवति, न तत्र हूयते, एवं तादृशो ब्राह्मणो न भोज्यते।। १६८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तृणाग्निरिवे**त्यल्पफलहेतुतोक्ता। **भस्मनि** तृणाग्निभस्मनि।। १६८।।

(३) **कुल्लूकः। तृणाग्निर्यथा** न हविर्दहनसमर्थो हविषि प्रक्षिप्ते **शाम्यति,** निष्फलस्तत्र होमः। एवं वेदाग्निशून्यो **ब्राह्मण**स्तृणाग्निसमस्तस्मै देवोद्देशेन त्यक्तं **हविर्न दातव्यं** यतो **भस्मनि न हूयते**। 'श्रोत्रियायैव देयानी'त्यनेनैवानधीयानस्यापि प्रतिषेधसिद्धौ स्तेनादिपङ्क्तिदूषकत्वज्ञापनार्थं पुनर्वचनम्। **अन्ये** तु दैवे अनधीयान एव वर्जनीयः। अधीयानस्तु काणादिरपि शारीरदोषयुक्तो ग्राह्य इति एतदर्थं पुनर्वचनम्। अत एव **वसिष्ठः** "अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः। अदूष्यं तं यमः

प्राह पङ्क्तिपावन एव सः।।" शारीरैः काणत्वादिभिर्न तु स्वयमुत्पाद्यैः स्तेनत्वादिभिः ।। १६८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** दैवे तु ब्राह्मणपरीक्षाभावेऽपि वेदविद्यापेक्षितेत्याह **ब्राह्मण इति। अनधीयानो** वेदरहितः। **शाम्यति** वेदतेजोरहितत्वात्। **हव्यं** कव्योपलक्षणम् ।। १६८ ।।

(५) **नन्दनः।** उभयत्र श्रोत्रियत्वमादरणीयमित्याह **ब्राह्मण इति। हव्यमिति** कव्यस्याप्युपलक्षणम् ।। १६८ ।।

(६) **रामचन्द्रः। तृणस्याग्निर्यथा शाम्यति** तथा**ऽनधीयानो** द्विजः **शाम्यति।** तस्मै द्विजायान्नं न **दातव्यम् नहि भस्मनि हूयते** तृणाग्निर्यथा हविर्दग्धुं न शक्नोति हुतमात्रेण शाम्यति तथा अस्मिन्नग्नौ हुतं न भस्मीभवति। वेदाध्ययनरहितो भस्मतुल्यो द्विजो भवतीत्यर्थः ।। १६८ ।।

(७) **मणिरामः।** अनधीयानस्य अपांक्तेयत्वज्ञापनार्थं पुनराह **ब्राह्मणस्त्विति** ।। १६८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ब्राह्मण इति।** तृणाग्निर्यथा हविषोपशाम्यति न हविर्दहनसमर्थः, ततश्च निष्फलः तत्र होमः, एवं निष्फलत्वात् वेदाध्ययनेन शून्यो ब्राह्मणः तृणाग्नितुल्यः तस्मा उद्देशेन न दातव्यम्। यतो **न भस्मनि** होमः क्रियते। 'श्रोत्रियायैव देयानि' इत्यनेनैव अनधीयाननिषेधसिद्धौ इदं वचनं दैवे काणादीनां छन्दोऽध्यायिनां स्वाचाराणां अभ्यनुज्ञानार्थम्। गर्हिताचारं वर्जयेत् अनधीयानं च। यस्तु स्वाचारोऽधीयानश्च तस्य दैवे काणत्वलिङ्गसंसूचितं प्राग्जन्मार्जितगर्हितकर्मशेषवत्वमनपेक्षम्। तथा **वसिष्ठः** 'अथ चेन्मन्त्रसंयुक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः। अदूष्यं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः।।' इति ।। १६८ ।।

अपङ्क्त्यदाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः।।
दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः।। १६९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अस्य प्रतिषेधविधेः फलमाह। पंक्तिमर्हन्तीति 'पङ्क्त्याः', न पङ्क्त्याः 'अपङ्क्त्याः'। दण्डयादिदर्शनाद्रूपसिद्धिः। तेभ्यां दाने यः फलोदयः फलोत्पत्तिर्भवति दातुः, तं सर्वमिदानीं ब्रवीम्यवहिता भवतेति ।। १६९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अपाङ्क्तदाने अपाङ्क्तेभ्यो दाने कृते ।। १६९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** पङ्क्तिभोजनानर्हब्राह्मणाय **दैवे** हविषि **पित्र्ये वा** दत्ते दातुर्यो दानादूर्ध्वं फलोदय**स्तम**शेषमभिधास्यामि ।। १६९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** प्रतिज्ञान्तरं प्रतिजानीते **अपाङ्क्त्ये**ति। अपाङ्क्त्याः विप्रभोजनपङ्क्तौ प्रवेशानर्हाः। **ऊर्ध्वं** परलोके। **फलोदयो** विरुद्धफलप्राप्तिः ।। १६९ ।।

(६) **रामचन्द्रः । अपाङ्क्त्यदाने** अपाङ्क्तेयानां पुंसां दाने **दातुर्यः** फलोदय **ऊर्ध्वं** परे लोके भवेत् तदशेषतः फलं **वक्ष्यामि दैवे पित्र्ये वा कर्मणि** ।। १६९ ।।

(७) **मणिरामः । ऊर्ध्वं** दानोत्तरम् ।। १६९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । अपङ्क्त्यदान इति ।** पङ्क्तिभोजनानर्ह**दाने दातुर्य**देनो देवपित्रर्थहविषि फलोत्पत्तिर्भवति तत् साकल्येन **प्रवक्ष्यामि** ।। १६९ ।।

अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्त्रादिभिस्तथा ।।
अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ।। १७० ।।

(१) **मेधातिथिः । अव्रताः** असंयताः शास्त्राचारवर्जिताः । परिवेत्तृप्रभृतयो यद्यपि शास्त्रबाह्यास्तथापि भेदेन स्मरणार्थं दोषगुरुत्वार्थे वा कथ्यन्ते । अन्ये **चापाङ्क्त्याः** काणश्लीपद्यादयः तैर्यदन्नं भुक्तं श्राद्धे भवति, तद्रक्षांसि देवद्विषो भुञ्जते, न च पितरः । अतो निष्फलं तच्छ्राद्धं भवतीत्युक्तं भवति । रक्षोग्रहणमर्थवादः ।। १७० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अव्रतै**रकृतस्नातकादिव्रतैः **अन्यै**रपाङ्क्तेयैः । स्मृत्यन्तरोक्तैः ।। १७० ।।

(३) **कुल्लूकः ।** वेदग्रहणार्थं व्रतरहितैस्तथा **परिवेत्त्रादिभिरन्यैश्चापाङ्क्तेयैः** स्तेनादि**भिर्यद्**हव्यं **भुक्तं तद्रक्षांसि भुञ्जते ।** निष्फलं तच्छ्राद्धं भवतीत्यर्थः ।। १७० ।।

(४) **राघवानन्दः ।** तदेवाह **अव्रतैः** वेदार्थव्रतरहितैः **अपाङ्क्तेयैः परिवेत्त्रादिभिः यदन्यै**स्तत्सदृशैः काणाद्यैः । तस्मात्पाङ्क्तेया रक्षोघ्नाः इति भावः । अत एव **वसिष्ठः** 'अथ चेन्मंत्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः । अदूष्यस्तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव स' इति ।। १७० ।।

(५) **नन्दनः । रक्षांसि भुञ्जते** न देवा नापि पितरः । तेन तन्निष्फलमित्यभिप्रायः ।। १७० ।।

(६) **रामचन्द्रः । अन्यैरपाङ्क्त्यैः** ।। १७० ।।

(७) **मणिरामः । अव्रतैः** वेदग्रहणार्थं व्रतरहितैः **रक्षांसि भुंजते** निष्फलं भवतीत्यर्थः ।। १७० ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** वेदग्रहणार्थं सावित्र्यादिव्रतरहितैः तथा **परिवेत्त्रादिभिरन्यैश्च** स्तेनादिभिरपाङ्क्त्यैः **यत्** देवपित्रर्थं **भुक्तं** तत् सुकृतलेशवशेन **रक्षांसि भुञ्जते** न दात्रभिमतफलाय भवति । अव्रतानां च निषिद्धमध्यापठितानामप्यस्मादेव निषेधो बोध्यः ।। १७० ।।

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ।। १७१ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अग्रे आदौ जातः **अग्रजः** सोदर्यो भ्रातोच्यते । एवं हि पठ्यते— "पितृव्यपुत्रान् सापत्नान्परनारीसुतांस्तथा । दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने' इति ।

अत्र सोदर्योऽग्रजः। तस्मिन् स्थितेऽकृतदाराग्निसंयोगे। तिष्ठतिः प्रकृतव्यापार-निवृत्तौ प्रयुक्तः। अग्निहोत्रशब्दः कर्मवचनोऽपि तदर्थेऽग्न्याधाने वर्तते।

स्मृत्यन्तरे विशेषः पठ्यते–"उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीब एव च। राजयक्ष्माऽऽमयावी च न योग्यः स्यात्प्रतीक्षितुम्" ।।

एतदप्यधिकारोपलक्षणार्थम्। अतश्चापांक्तेयोऽपि गृह्यते। कालविशेषोऽधिको व्यपेक्ष्यते। तथा च स्मृतिः– (गौ. सू. १८/१९)। "अष्टौ वर्षाण्युदीक्षेत, षडित्येके" इति एषा च वर्षसंख्या यदा कनीयान् प्राप्तविवाहकालः ततः प्रभृति द्रष्टव्यः। विवाहकालश्च स्वाध्यायविधिनिवृत्तिः। "ननु च प्रोषिताधिकारे तत्पठितम्। भर्तरि प्रोषिते यः स्त्रीणां प्रवासकालस्तमुपक्रम्य भ्रातरीत्यादि पठितम्"। सत्यम्। वाक्यान्तरे प्रोषित-शब्दस्य प्रत्यक्षः सम्बन्धोऽवगतः। वाक्यान्तरे तु सम्बन्धे प्रमाणं वक्तव्यम्। न च तदस्ति। "यथा स्वरितेनाधिकार इति"। न चात्र तच्छब्दोऽस्ति। न च तदपेक्षया विनैव तस्य वाक्यस्यापरिपूर्णत्वम्। वसिष्ठेन चाविशेषेणाभिशब्देन स्मार्तस्याप्यग्नेर्ग्र-हणं कृतम्। केचित्पितर्यप्यकृताधाने विधिमिच्छन्ति। अग्रजशब्दस्य यौगिकत्वात् पिताप्यग्रजो भवतीति। यद्येवमन्योऽपि योऽग्रजस्तत्राप्येवं प्राप्नोति। न चायमग्रजा-नुजव्यवहारः पितापुत्रयोर्विद्यते। स्मृत्यन्तरेऽपि तु पठ्यते (गौ. १८/१८) "भ्रातरि च ज्यायसीति"। **परिवित्तिः पूर्वजो** ज्येष्ठः।। १७१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। परिवेत्त्रादिपदानि व्याचष्टे **दाराग्निहोत्रेति। दाराग्नि-होत्रयोरन्यतरस्य संयोगं** संबन्धम्। **स्थिते** अकृते **अग्निहोत्र**पदं लक्षणया त्रेताग्निपरम्। आधाने च ज्येष्ठानुमतिं विना कृते परिवेत्तृता न तदनुमत्या।। १७१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अप्रसिद्धत्वात्परिवेत्त्रादिलक्षणमाह **दारेति**। अग्निहोत्रशब्दो-ऽयमग्निहोत्राद्याधानपरः यः सहोदरे ज्येष्ठे भ्रातर्यनूढेऽनग्निके च दारपरिग्रहे श्रौतस्मा-र्ताग्निहरणं च कुरुते **स परिवेत्ता** ज्येष्ठश्च **परिवित्ति**र्भवति ।। १७१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। परिवेत्तृपरिवित्त्योर्लक्षणमाह **दारेति**। **परिवेत्ता** परि ज्येष्ठं त्यक्त्वा आदौ वेत्ता कन्याग्न्योर्लब्धा। यः पूर्वजो ज्येष्ठः स **परिवित्तिः**।। १७१ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ परिवेत्त्रादिशब्दानामपाङ्क्त्यानुक्रमेणोद्दिष्टानां लोकविषयतां परिजिहीर्षुंस्तेषामर्थमाह **दारेति**।। १७१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। य अग्रजे स्थिते सति दाराग्निहोत्रं कुरुते** स्वीकुर्यात्स **परिवेत्ता विज्ञेयः। पूर्वजो** ज्येष्ठः **परिवित्तिसंज्ञो** भवति।। १७१ ।।

(७) **मणिरामः**। परिवेत्त्रादिलक्षणमाह **दारेति। अग्रजे**ऽनूढे अनग्निके च **स्थिते**।। १७१ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। परिवेत्त्रादीनप्रसिद्धत्वाल्लक्षयति **दाराग्निहोत्रसंयोगमिति।** यो ज्येष्ठे भ्रातरि अकृतदारके तिष्ठति सति दारश्रौतस्मार्ताग्न्यानयनं कुरुते **स परिवेत्ता**, ज्येष्ठश्च **परिवित्ति**र्बोध्यः।। १७१ ।।

परिवित्तिः परीवेत्ता यया च परिविद्यते॥
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः॥ १७२॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रसङ्गात्परिवेदनसम्बन्धिनामन्येषामपि दोषदर्शनद्वारेण निषेधं करोति निषेधपरिवर्जितः परिभूतो वा वेदनेन **परिवित्तिः**। परिवर्ज्यं ज्येष्ठं करोति परिवेदनं **परीवेत्ता**। **यया कन्यया च परिविद्यते**। **सर्वे ते नरकं यान्ति**। दाता याजकश्च येषां नरकगामिनां पञ्चमः। 'दाता' कन्यायाः एवं प्रकृतत्वात्पित्रादिः। 'याजको' विवाहे यः करोति होमं यो वा तत्रोपदेष्टा। अथवा तेषामेव परिवेत्तृपरिवित्तितत्कन्यादातॄणां ज्योतिष्टोमादीनामपि यज्ञानामृत्विक्। तस्माज्ज्येष्ठेन तथा कर्तव्यं यथाऽस्य कनीयसो भ्रातुर्विवाहे विघ्नकर्तृत्वं न भवति। कनीयसाऽपि कालप्रतीक्षा द्वादशाष्टषड्वर्षादिविषया कर्तव्या। कन्ययाऽपि तादृशाय दातुं न देयम्। दातृयाजकौ पञ्चमौ येषामिति द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः॥ १७२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **यया** कन्यया दाता कन्यायाः **याजकस्तत्र** ब्रह्मत्वेनार्त्विज्यकारी दातृसहितो याजकः पञ्चमो येषां ते **दातृयाजकपञ्चमाः**। याजकोऽत्र परिवेत्तुर्दर्शपूर्णमासयागेष्वृत्विगित्येके॥ १७२॥

(३) **कुल्लूकः**। प्रसङ्गात्परिवेदनसंबन्धिनां पञ्चानामप्यनिष्टं फलमाह **परीति**। **परिवित्तिः परीवेत्ता** च **यया** च कन्यया परिवेदनं क्रियते कन्याप्र**दाता याजकश्च** तद्विवाहहोमकर्ता **स पञ्चमो** येषां **ते सर्वे नरकं** व्रजन्ति॥ १७२॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव प्रासंगिकं दोषमाह **परिवित्तिरिति**। **यया** स्त्रिया। **परिवेदनं** विवाहः॥ १७२॥

(५) **नन्दनः**। परिवेदनसम्बन्धिनोऽपि वर्जनीय इत्यभिप्रायेणाह **परिवित्तिरिति**। दातृसहितो याजकः पञ्चमो येषां ते **दातृयाजकपञ्चमाः**॥ १७२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **परिवित्तिः** लघुप**रिवेत्ता यया** स्त्रिया सह **परिविद्यते**। **याजको** विवाहकर्ता आचार्यः **पञ्चमः**। ते **सर्वे नरकं यान्ति** गच्छन्तीत्यर्थः॥ १७२॥

(७) **मणिरामः**। प्रसङ्गात् परिवेदनसंबन्धिनामपि अनिष्टफलमाह **परीति**। **यया** कन्यया **परिविद्यते परिवेत्ता** भवति सापि **याजकः** तद्विवाहहोमकर्ता च। एते पञ्चापि **नरकं** गच्छन्तीत्यर्थः॥ १७२॥

(८) **गोविन्दराजः**। प्रसङ्गादेतद्व्यतिक्रमफलमाह **परिवित्तिरिति**। **परिवित्तिपरिवेत्तारौ यया** च कन्यया हेतुभूतया परिवेदनं क्रियते **दाता** च कन्यायाः **याजकश्च** तदुद्वाहहोमस्योपदेष्टा येषां **पञ्चमः** ते नरकं गच्छन्ति॥ १७२॥

भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः॥
धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः॥ १७३॥

(१) **मेधातिथिः।** नियोगधर्मेण प्रवृत्तो **भ्रातुर्मृतस्य** तद्भार्यागमने **योऽनुरज्येत** प्रीतिं भावयेत् **कामतः।** नियोगधर्मातिक्रमेण "सकृत्सकृद्दृतौ" इत्येवं विधिं हित्वा इच्छानुरागगाढालिङ्गनपरिचुम्बनादि कुर्यादसकृद्वा प्रवर्तेत, चेतसा वा विक्रियेत, कामिनीप्रेमदृष्टिबन्धवचनादिलिङ्गेनानुरागित्वेन विभावितो **दिधिषूपतिर्वेद्यः।**

अग्रेदिधिषूपतिलक्षणं तु स्मृत्यन्तरात् ज्ञेयम्। "जीवत्यग्रेदिधिषूपतिः" इति।

केचित्तु नैवायं समाम्नाये श्लोकोऽस्तीत्याहुः। अपरिपूर्णं च लिङ्गं ब्रुवते। द्वयस्य लक्षणे कर्तव्ये, न कर्तव्यकारिणामेकस्योपपद्यते। स्मृत्यन्तरे चैतदुभयं लक्ष्यते— "परपूर्वापतिं धीरा वदन्ति दिधिषूपतिम्। यस्त्वग्रेदिधिषूर्विप्रः सैव यस्य कुटुम्बिनी।।" न त्विह सम्भवति, परपूर्वापतेः पृथगेव निषिद्धत्वात् तस्मादन्यो दिधिषूपतिः।। १७३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। धर्मेण** प्रथमं **नियुक्तायां** पश्चा**द्योऽनुरज्येत** अपिशब्दाद्रागमात्रेणाऽपि **दिधिषूपति**रग्रेदिधिषूपतिः। एवं च तस्या अपि स्त्रिया दिधिषूरग्रेदिधिषूर्वेति नामोक्तं भवति।। १७३।।

(३) **कुल्लूकः। मृतस्य भ्रातु**र्वक्ष्यमाणनियोग**धर्मेणापि नियुक्तायां भार्यायां** "सकृत्सकृदृतावृता"वित्यादिविधिं हित्वा कामेनानुरागं भावयेदाश्लेषचुम्बनादि कुर्यादसकृद्वा प्रवर्तेत **स दिधिषूपति**र्ज्ञातव्यः। अतः श्राद्धनिषिद्धपात्रमध्यपाठादस्यापि हव्यकव्यपात्रयोर्निषेधः कल्पनीयः।। १७३।।

(४) **राघवानन्दः।** दिधिषूपतिरित्युक्तस्य लक्षणमाह **भ्रातुरिति। अनुरज्येत** स्तनालिङ्गनादिना। **नियुक्तायां** पुत्रार्थमपि। 'ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्या योद्वाह्यतेऽनुजा। सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृते'ति।। तयोः पतिर्वा। **गोविन्दराजस्तु** वृत्तवशादग्रेपदलोपादयमेवाग्रेदिधिषूपतिरिति।। १७३।।

(५) **नन्दनः।** अनिर्दिष्टस्य दिधिषूपतिशब्दस्यार्थकथनेन दिधिषूपतेरप्यपाङ्क्तेयत्वं गम्यते।। १७३।।

(६) **रामचन्द्रः। मृतस्य भ्रातुर्भार्यायां कामतो योऽनुरज्येत** अनुरक्तो भवेत्। **धर्मेणापि नियुक्ताया**माज्ञप्तायां **स दिधिषूपतिर्ज्ञेयः।** यथा व्यासं धृतराष्ट्रपाण्डुजनकत्वात् परपूर्वापतिं धीरा वदन्ति दिधिषूपतिरिति ज्ञेयः।। १७३।।

(७) **मणिरामः। धर्मेणापि** वक्ष्यमाणनियोगधर्मेणापि **कामतः** "सकृत्सकृदनावृत्तौ" इत्यादिविधिं हित्वा कामेनेत्यर्थः।। १७३।।

(८) **गोविन्दराजः। भ्रातुरिति। मृतस्य भ्रातुः** वक्ष्यमाणनियोगे **धर्मेणापि नियुक्तायां भार्यायां यो** नियोगधर्मं हित्वा कामेन हेतुभूतेनानुरागं भावयेत् **सोऽग्रेदिधिषूपतिः** निषिद्धत्वात्। अत्र वृत्तवशात् सत्यभामावच्चाग्रशब्दस्याप्रयोगः।। १७३।।

परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ।।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः।।१७४।।

(१) **मेधातिथिः**। पत्यौ जीवति तद्गृहे स्थितायां तद्भार्यायां यो गूढोत्पन्नः भंग्या उपपतित्वेन वा पत्युः क्षमया जायते सोऽन्यजातः **कुण्ड** उच्यते। **मृते** तु **गोलकः**। एतावनियुक्तासुताविति केचित् – तदयुक्तम्, तयोरब्राह्मण्यादेवाप्राप्तिः। तस्मान्नियोगोत्पन्नौ कुण्डगोलकौ। "कथं पुनरनियुक्तासुतयोरब्राह्मण्यमितरयोस्तु ब्राह्मण्यम्?"। जातिलक्षणे पत्नीग्रहणात्––'सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्विति'। सम्बन्धिशब्दश्च पत्नीशब्दो भर्तृशब्दवत्। यज्ञसंयोगे च पत्नीशब्दो व्युत्पाद्यते न चान्यदीयया भार्यया सहान्यस्य यज्ञाधिकारः। "यद्येवं नियोगोत्पन्नयोरपि समानन्यायत्वान्नैव ब्राह्मण्यम्"। दशम एतन्निर्णेष्यामः। मा भूद्वा नियुक्तानियुक्तासुतयोः कस्यचिदपि ब्राह्मण्यम्। ननूक्तमसति ब्राह्मण्ये प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधानुपपत्तिः। पतितप्रतिषेधादेव एतद्भविष्यति। द्विजातिकर्मभ्यो हानिः 'पतनम्'। द्विजातिकर्मत्वे सति श्राद्धभोजनस्य कुतः पतिते प्राप्तिः?। आम्नायते च प्रतिषेधो "ये स्तेनपतिता" (१५० श्लो.) इति ।। १७४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। परदारेषु कुण्डगोलकाख्यौ द्वौ सुतावुत्पद्येते। तत्र जीवत्पतिकायामुत्पन्नः कुण्डो मृतपतिकायां च **गोलकः**।। १७४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। कुण्डगोलकौ लक्षयति **परदारेष्विति**। परजातत्वेन व्यक्तो गर्भः **कुण्डः**। अनियुक्तयोः स्त्रियोः अयमेव गूढोत्पन्न इति वा ।। १७४ ।।

(५) **नन्दनः**। सवर्णोत्पत्ताविमे संज्ञे ।।१७४।।

(६) **मणिरामः**। द्वौ स्पष्टार्थौ।। १७४ ।। ।। १७५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। परदारेष्विति**। परभार्यायां **कुण्डगोल**काख्यौ सुतावुत्पद्येते। तत्र सपतिकायां य उत्पद्यते स **कुण्डः**, विधवायाञ्च **गोलकः**।। १७४ ।।

ते तु जाताः परक्षेत्रे प्राणिनः प्रेत्य चेह च ।।
दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयन्ति प्रदायिनाम् ।।१७५।।

(१) **मेधातिथिः**। "जात्याख्यायामिति" (पा. सू. १।२।५८) बहुवचनं **प्राणिन** इति। ब्राह्मण्यादिव्यपदेशमवजानते 'प्राणिन' इत्येवं व्यपदेशार्हा, न व्यपदेशान्तरमर्हन्ति। अतस्ते **नाशयन्ति हव्यकव्यानि** निष्फलीकुर्वन्ति **प्रदायिनां** दातॄणाम्। परिवेत्त्रादीनां लोके नातिप्रसिद्धत्वात् शाब्दैश्चास्मृतत्वाद्व्यवस्थार्थं लक्षणप्रणयनम् ।। १७५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। द्वौ सुतौ जीविनौ प्रेत्य परलोके भोग्यानि हव्यकव्यानि हव्यकव्यफलानि नाशयेते। इह लोके भोग्यानि शान्त्यादिफलानि। यद्यपि **याज्ञवल्क्येन** (४।९०) 'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातय इत्युक्ता "विन्नास्वेष विधिः स्मृत" (इति।) विवाहितसवर्णस्त्रीजातानामेव सजातितोक्ता। तथापि कुण्डगोलकयोरविन्नस्त्रीजनितत्वेऽपि ब्राह्मणब्राह्मणीजन्मनोरेतयोः श्राद्धपात्रतानिषेधाद्ब्राह्मण्यं गम्यत इत्येके नेत्यपरे ।। १७५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ते परभार्यायां जाता कुण्डाद्या दृष्टानुपयोगात्प्राणिन इति व्यपदिष्टाः। प्राणिनौ ब्राह्मणत्वेऽपि तत्कार्याभावात्प्रेत्य फलाभावात्परलोके इह चानुषङ्गिककीर्त्यादिफलाभावाद्दत्तानि हव्यकव्यानि प्रेत्य फलाभावादिह कीर्तेरभावान्न नाशयेते नाशयतः। प्रदायिभिर्दत्तानि हव्यकव्यानि निष्फलानि कुर्वन्ति ।। १७५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अनयोः प्रासङ्गिकं दोषमाह **ते त्विति**। अत्र बहुत्वपूरणार्थं दिधिषूपतेः पुत्रस्य ग्रहणम्। द्विवचनपाठस्तु क्वचित्ताविति ।। १७५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। तौ तु** कुण्डगोलकौ **परक्षेत्रे जातौ प्राणिनाविहलोके प्रेत्य परलोके प्रदायिनां** दातॄणां **दत्तानि** हव्यकव्यानि **नाशयेते**। १७५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ते तु जाताः परक्षेत्रे इति।** ते परभार्याजाताः कुण्डगोलकाख्याः अदृष्टार्थानुपयोगात् प्राणिमात्रव्यपदेशार्हा **हव्यकव्यानिह दत्तानि** इहलोके आनुषङ्गिककीर्त्याख्यफलाभावात् अमुत्र देवपितृतृप्त्यभावात् दातॄणां निष्फलानि भवन्ति कुर्वन्ति वा ।। १७६ ।।

अपंक्त्यो यावतः पंक्त्यान् भुञ्जानाननुपश्यति ।।
तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः ।। १७६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पङ्क्तिमर्हन्तीति पंक्त्याः। सद्भिरेकत्रासनभोजनाद्यर्हता 'पंक्त्यता', तदभावादपंक्त्यः। **स यावतः पंक्त्यान्विद्वत्तपस्विश्रोत्रियान् भुञ्जानाननुपश्यति, तावतां न तत्र** पितृतृप्त्याख्यं **फलं** भवति। अतः स्तेनादयः श्राद्धं कुर्वता ततः प्रदेशादपसारणीयाः। **बालिशो** मूर्खः ।। १७६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अपाङक्त्यो**ऽन्धादिभ्योऽन्यस्तेषु संख्याविशेषस्योक्तत्वात् ।। १७६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** सद्भिः सहैकपङ्क्त्या भोजनानर्हः स्तेनादिर्यत्संख्यान्भोजनादीन्पश्यति तावत्संख्यानां भोजनस्य **फलं** तत्र श्राद्धे **दाता न प्राप्नोति बालिशोऽज्ञः।** अतस्तेनादिर्यथा न पश्यति तथा कर्तव्यम् ।। १७६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अपाङ्क्तेयैरित्युक्तं तत्र केऽपाङ्क्त्याः कियत्फलं नाशयन्तीत्यपेक्षायामाह **अपाङक्त्य** इति त्रिभिः। **बालिशः** पङ्क्त्यामपाङक्त्यप्रवेशात् ।। १७६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अपाङ्क्त्यः** द्विजः **यावतः** संख्याकान्**पङक्त्यान्भुञ्जानाननुपश्यति दाता** तत्र **तावतां** तावत्संख्याकानां **भुञ्जतां फलं** न प्राप्नोति **बालिशो फलं** न प्राप्नोति **बालिशो** मूर्खः ।। १७६ ।।

(७) **मणिरामः। बालिशः** अज्ञः। अतोऽपाङ्क्त्यस्तेनादिः यथा पङक्त्यान्न पश्यति तथा ते भोजनीया इति तात्पर्यार्थः ।। १७६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अपाङ्क्त्या इति।** पङ्क्तिभुञ्जानानर्हान् तानपि। **यावतः** यावत्सङ्ख्याकान् अनर्हा भोजनानर्हा अनुपश्यन्ति तावत्सङ्ख्याकानां संबन्धि **तत्र** श्राद्धादौ **दाता** अज्ञः **नात्र फलमाप्नुयात्** इति अपाङ्क्त्यदर्शनफलमुक्तम् ।। १७६ ।।

वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य च ।।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ।। १७७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** "ननु चान्धस्य कुतो दर्शनम्? येनेदमुच्यते **वीक्ष्यान्धो नवतेरिति**"। सत्यम्। तत्प्रदेशसन्निधानमनेन लक्ष्यते। यावान् देशश्चक्षुष्मतो दृष्टिगोचरस्तावतो देशादनावृतादन्धो विवासनीयः। **काणः षष्टेः।** नात्रायमर्थोऽत ऊर्ध्वं भोज्या इति। केवलं सङ्ख्यापचयेन दोषलाघवं प्रायश्चित्तविशेषार्थं ज्ञाप्यते। **श्वित्री** कुष्ठी भण्यते। **पापरोगी** प्रसिद्धः ।। १७७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अन्धो नवतेः** ब्राह्मणानां तत्पङ्क्तिस्थितानाम्। चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, तेभ्यो दानस्य यत्फलं **दातुस्तन्नाशयति**। काणादयस्तु षष्टिप्रभृतीन्वीक्ष्य तद्दान**फलं दातुर्नाशयन्ति। वीक्ष्येति** वीक्षणार्हदेशस्थत्वमुपलक्षितम्। अत एवान्धोऽपि वीक्ष्येत्यस्यान्वयो न विरुद्ध इति केचित्। एवं संस्पृशतीत्यत्रापि संस्पर्शयोग्यदेशस्थितता लक्ष्यते, भोजनसमये संस्पर्शाभावात्। अन्यदापि स्पर्शस्यानियतत्वान्नियतदोषत्वानुपपत्तेः ।। १७७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अन्धस्य वीक्षणासंभवाद्वीक्षणयोग्यदेशसन्निहितोऽसौ पाङ्क्त्यानां **नवते**र्भोजन**फलं नाशयति** एवं **काणः षष्टेः** श्वेतकुष्ठी **शतस्य पापरोगी** रोगराजोपहतः **सहस्रस्य** इत्यन्धादिसन्निधिनिरासार्थं वचनं गुरुलघुसंख्याभिधानं चेह संख्योपचये दोषगौरवं तत्र च प्रायश्चित्तगौरवमिति दर्शयितुम् ।। १७७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** कथं नाशयतीत्यपीत्यपेक्षायामाह **वीक्ष्येति।** वीक्षणयोग्यदेशान्निहितोऽसौ **नवतेः** पाङ्क्त्यानामपि भोजनजं **फलं** दातुः प्राप्तियोग्य**मन्धो नाशयती**त्येवमुत्तरत्र ।। १७७ ।।

(५) **नन्दनः। न** केवलमपाङ्क्त्यो दान एव वर्जनीयः, किंतु भुञ्जानानां दर्शनेऽपीत्याह **अपाङ्क्त्य इति।** तत्र भोजने। भोजयितुरपरीक्षणदोषेण बालिशत्वम्। **वीक्ष्य** अन्येन वीक्ष्यमाण इत्यर्थ। **नवतेर्भुञ्जानानां दातुर्दानफलम्** ।। १७७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** तत्र हि **वीक्ष्येति।** अन्धो दर्शनयोग्यस्थलेन **वीक्ष्य** दृष्ट्वा भुञ्जतां नवतिसंख्याकानां द्विजानां फलं नाशयेत्। काणः वीक्ष्य दृष्ट्वा भुञ्जतां द्विजानां षष्टिसङ्ख्याकानां फलं नाशयते। श्वित्री कुष्ठी भुञ्जतां शतसङ्ख्याकानां द्विजानां फलं नाशयते। पापरोगी वीक्ष्य भुञ्जतां द्विजानां सहस्रसंख्याकानां फलं नाशयते ।। १७७ ।।

(७) **मणिरामः। अन्धो नवतेः** अन्धस्य वीक्षणासंभवात् वीक्षणयोग्यदेशस्थानां पाङ्क्त्यानां **नवतेः** भोजन**फलं नाशयतीत्यर्थः** ।। १७७ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** अन्धादीनां विशेषमाह **वीक्ष्येति।** अन्धस्य दर्शनाभावात् तत्र सन्निहितोऽसौ पाङ्क्त्यानां **नवतेः** संबन्धिभोजनफलं नाशयति। एवं **काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य कुष्ठी सहस्रस्य** इत्यन्धादिसन्निधिफलकथनम्। सङ्ख्यावैचित्र्यादेवेदमप्यवसीयते यत् अथ चेन्मन्त्रवियुक्त इत्युक्तं च शिष्टदर्शनावष्टंभेन काणादीन् भोजयिष्यतः पूर्वपूर्वमपचितसंख्या निन्दितप्रवृत्तिः। तदकामेऽधिकनिन्दिते इति ।।१७७।।

यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणाञ्छूद्रयाजकः ।।
तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् ।। १७८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यावतो ब्राह्मणान् स्पृशत्यङ्गैः, पङ्क्तिगतः। अत्राप्यङ्गस्य स्पर्शनं न विवक्षितम्, किं तर्हि? पूर्ववत्तद्देशसंनिधिः। **पौर्तिकं फलम्।** पूर्तेः भवं पौर्तिकम्। बहिर्वेदिदानाद्यत्फलं तत्पौर्तिकम् ।। १७८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तावतस्तावद्भ्यो दानस्य फलं पौर्तिक**मित्यैष्टिकस्याप्युपलक्षणम्। **शूद्रयाजकस्य** श्राद्धासनसोमयाजनकन्यादानमतीव निरस्तमिति ।। १७८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** शूद्रस्य यज्ञादावृत्विग्यावत्संख्याकान्**ब्राह्मणान्स्पृशत्या**सनेषूपक्लृप्तेष्वित्यासनभेदस्य वक्ष्यमाणत्वान्मुख्यस्पर्शासंभवे यावतां श्राद्धभोजिनां पङ्क्तावुपविशति **तावतां** संबन्धि**पौर्तिकफलं** श्राद्धीयं **दातुर्न भवति।** तावतां पौर्तिकं फलं बहिर्वेदिदानाच्च यत्फलं तन्न भवतीति **मेधातिथिगोविन्दराजौ।** अतस्तयैव निन्दया निषिद्धगणापठितस्यापि शूद्रयाजकस्य भोजननिषेधः कल्प्यते ।। १७८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **यावत** इति। श्राद्धभोजनकाले परस्परं स्पर्शाभावात् **शूद्रयाजकस्य** पङ्क्तौ प्रवेशाभावपरं शूद्रयाजकस्पर्शयोग्यदेशपरं वा। **पौर्तिकं श्राद्धीयम्** ।। १७८ ।।

(५) **नन्दनः। ब्राह्मणान**पङ्क्तिस्थान्। **पूर्तं** श्राद्धादि तत्र भवं **पौर्तिकम्** ।। १७८।।

(६) **रामचन्द्रः। शूद्रयाजक** शूद्रयज्ञकर्ता **यावतो ब्राह्मणानङ्गैः स स्पृशति। तावतां दातुर्दानस्य फलं** न भवेत् ।। १७८ ।।

(७) **मणिरामः। पौर्तिकं** श्राद्धीयं **फलं** स्पर्शस्य परस्परं निषेधात्। **यावतः** श्राद्धभोजिनां पङ्क्तावुपविशतीत्यर्थः ।। १७८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यावतः संस्पृशतीति।** शूद्रस्य पाकयज्ञादेरुपदेष्टा कर्ता च यत्सङ्ख्याकान् ब्राह्मणान् **अङ्गैः स्पृशति** आसनेषूपक्लृप्तेषु बर्हिष्मत्सु पृथगिति स्पर्शनिषेधात् यावतां पङ्क्तावुपविशति तत्सङ्ख्याकानां संबन्धि भोजन**फलं** न भवतीति। शूद्रयाजकभोजनफलम्। अत एव चाग्रनिषिद्धगणपठितस्यापि निषेधो बोद्धव्यः ।। १७८ ।।

वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिग्रहम् ।।
विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि ।। १७९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रसङ्गाच्छूद्रयाजकस्याप्रतिग्राह्यताऽनेन कथ्यते। **वेदविदपि** यदि तस्य शूद्रयाजकस्य सम्बन्धिनो द्रव्यस्य प्रतिग्रहं करोति। **लोभादि**त्यनुवादः। सोऽपि **विनाशं व्रजति**। अभिलषितेनार्थेन वियुज्यते धनपुत्रपशुशरीरादिना। किं पुनरवेदवित्। वेदविदः किल प्रतिग्रहे नातीव दोष इति वक्ष्यति। **आमपात्रम**पक्वं शरावादिभाजनम्। **अम्भसि** जले क्षिप्तम्॥ १७९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वेदविच्चापीति** प्रसङ्गादुक्तम्। वेदविदपि किमुतान्यः। **अस्य** शूद्रयाजकस्य। केचिदस्येति शूद्रस्य परामर्श इत्याहुः— तदसमञ्जसम्; शूद्रस्य तत्राधिकाराभावप्रयोगात्पौनरुक्त्यं स्यात्। तस्मात्तद्याजकस्येत्यस्येति पदम्। **आमपात्र**मामं मृत्पात्रम्॥ १७९॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रसङ्गाच्च शूद्रयाजकप्रतिग्रहं निषेधयति। लाघवार्थमन्यत्र निषेधकरणे शूद्रयाजकशब्दोच्चारणं कर्तव्यं स्यात्। **वेदेति।** वेदज्ञोऽपि ब्राह्मणः शूद्रयाजकस्य **लोभात्प्रतिग्रहं** कृत्वा शीघ्रं शरीरादिना विनाशं गच्छति। सुतरामवेदवित् अपक्वमृन्मयशरावादिकमिवोदके॥ १७९॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रासङ्गिकं शूद्रयाजकप्रतिग्रहं निषेधति **वेदविदिति।** कैमुत्यार्थः। **आमपात्र**मपक्वघटादि॥ १७९॥

(५) **नन्दनः।** न केवलं शूद्रयाजकः प्रदाने वर्जनीयः किंतु प्रतिग्रहेऽपीति प्रसङ्गादाह **वेदेति**॥ १७९॥

(६) **रामचन्द्रः। अस्य** शूद्रयाजकस्य **वेदविद्विप्रः लोभात्प्रतिग्रहं** कृत्वा सः वेदविद्विप्रः **क्षिप्रं विनाशं व्रजति अम्भसि** जले आमपात्रमिवेत्यर्थः॥ १७९॥

(७) **मणिरामः। अस्य** शूद्रयाजकस्य॥ १७९॥

(८) **गोविन्दराजः।** वेदज्ञोऽपि **विप्रः** शूद्रयाजकसकाशाल्लोभेन दानादि प्रतिगृह्य मृन्मयापक्वशरावाद्युदक इवाशु **विनाशमुपै**ति। प्रसङ्गाल्लाघवार्थमप्रकृतमप्येतदुक्तम्। अन्यत्र हि क्रियमाणे शूद्रयाजकग्रहणं कर्तव्यं स्यात्॥ १७९॥

सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम्॥
नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्धुषौ॥ १८०॥

(१) **मेधातिथिः।** तस्यां जातौ जायते यत्र **विष्ठाऽस्य** भोजनं भवति। एवं **भिषजे। नष्टं** निष्फलं उद्वेगकरं वा। नष्टं हि द्रव्यं उद्वेगं जनयति। अविद्यमाना प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य **तदप्रतिष्ठम्।** नानारूपैः शब्दैरेवंविधस्य दानस्य नैष्फल्यं कर्तुश्च दोषसम्बन्धः प्रतिपाद्यते। **नष्टमप्रतिष्ठमिति** नानयोरपि भेदाशङ्का कार्या, कार्याभेदात्॥ १८०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सोमविक्रयिणे** यद्दत्तं तद्विष्ठावद्देवैः पितृभिश्च त्यज्यत इत्यर्थः। एवमुत्तरेषु। **अप्रतिष्ठं** देवादिसमीपानवस्थायि **वार्धुषौ** वार्धुषये। **नष्टं** देवादिभिरदृश्यम्॥ १८०॥

(३) **कुल्लूकः**। **सोमविक्रयिणे** यद्दत्तं तद्दातुर्भोजनार्थं **विष्ठा** संपद्यते, जन्मान्तरे विष्ठाभोजिनां जातौ जायत इत्यर्थः। इतरे एवं पूयशोणितेऽपि व्याख्येयम्। **नष्टं** नाशभागितया निष्फलं विवक्षितम्। **अप्रतिष्ठ**मनाश्रयतया निष्फलमेव ॥ १८० ॥

(४) **राघवानन्दः**। सोमविक्रयादिना भुक्तश्राद्धीयस्य विरुद्धफलं वाचनिकमाह **सोमविक्रयिण इति त्रिभिः**। दातुरुपक्रमात्तस्यैव जन्मान्तरे भोजनार्थं विष्ठाद्युपस्थापकम्। सोमविक्रय्यादिभ्यो दत्तमन्नादि अप्रतिष्ठं उक्तवक्ष्यमाणकालास्थायि। **देवलके** वार्धुषिक इत्यत्र चतुर्थ्यर्थे सप्तमी ॥ १८० ॥

(५) **नन्दनः**। प्रकृतमेवानुसरति **सोमेति**। **अप्रतिष्ठ**मविद्यमानं भवति ॥१८०॥

(६) **रामचन्द्रः**। **सोमविक्रयिणे** द्विजाय **दत्तं पूयशोणितं** भवति। **देवलके** द्विजे दत्तं **नष्टं** भवति। वार्द्धुषिको वृद्ध्योपजीवी तस्मिन्दत्तम**प्रतिष्ठं** भवति, नोपतिष्ठेत् ॥१८०॥

(७) **मणिरामः**। **सोमविक्रयिणे** यद्दत्तं तत् दातुः भोजनार्थे विष्ठा संपद्यते, जन्मान्तरे विष्ठाभोजिनां जातौ दाता जायत इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। **नष्टं** निष्फलम्। **अप्रतिष्ठं** अनाश्रयतया निष्फलमेव ॥ १८० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **सोमविक्रयिण इति**। **सोमविक्रयिणे** यद्दत्तं तत् दातृभोजनार्थं शकृत्संपद्यते। तच्च शकृद्भोजने तिर्यग्जात्युत्पत्तिफलता स्यात् [इति] अनेन प्रकारेणोक्तं भवति। एवं **पूयरुधिरे** अपि व्याख्येये। **नष्टं** विनाशमुपगतं, अतश्च न तत्फलं भवति। **अप्रतिष्ठं** अलब्धास्पदं, अतश्चानाश्रयत्वात् न फलदानसमर्थम् ॥ १८० ॥

यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ॥
भस्मनीव हुतं द्रव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥ १८१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अयमपि पूर्ववत् व्याख्येयः। वाणिजकस्य भोजनं निषिद्धम्। न तद्देशसंनिधिः। न हि यथा पूर्वत्र वीक्ष्येति दृष्टिगोचरे देशे लक्षणया संनिधिस्तद्वदिह तादृशं किंचिन्निबन्धनमस्ति। पौनर्भवो नवमे (९।१७५) वक्ष्यते ॥ १८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **नेह तद्भवेत्** कीर्त्यादिहेतुरपि ॥ १८१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। वाणिजकाय **यद्दत्तं** श्राद्धे **तन्नेहा**नुषङ्गिककीर्त्यादिफलाय नापि पारलौकिकफलाय भवति। पुनर्भूपुत्राय यद्दत्तं **तद्भस्महुतहविः**समं निष्फलमित्यर्थः ॥ १८१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। वाणिक्पौनर्भवयोरपि न देयमित्याह **यत्त्विति**। **नेह** निन्दास्पदत्वाद्यशोऽपि नेति भावः। एतेषु न देयमिति तात्पर्यार्थः ॥ १८१ ॥

(५) **नन्दनः**। **वाणिजके** वणिग्वृत्तौ ॥ १८१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **वाणिजके** वणिक्वृत्तिस्थिते **द्विजे** यत्तु दत्तं **इह** लोके **अमुत्र** परलोके **तन्न भवेत्** न फलतीत्यर्थः। पुनर्भुवः सकाशाद्भवति **पौनर्भवस्त**स्मिन्द्विजे दत्तं हुतं कारितं हव्यं **भस्मनीव** भवति। हुतं हव्यं भस्मनीव यथा निष्फलं भवति तथा ॥ १८१ ॥

(७) **मणिरामः। भस्मनीव हुतम्** निष्फलम् ।। १८१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यदिति।** वाणिजकाय **यद्दत्तं तत् नेह** कीर्तये, नापि परलोकफलाय भवति। पुनर्भूपुत्राय च दत्तं निष्फलं **भस्मनीव** हुतं हव्यं तत्प्रेष्यम् [तद्वज्ज्ञेयम्] ।। १८१ ।।

इतरेषु त्वपंक्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ।।
मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ।। १८२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** येऽस्मिन्नपंक्त्यदानफलप्रदर्शनप्रकरणे पठिताः अन्धादयस्तेभ्योऽन्ये स्तेनादयः प्रतिकाण्डोद्दिष्टास्तेषु यथोद्दिष्टेषु भोजितेषु दातुरिमान्युपतिष्ठन्ते, मेदोऽसृङ्मांसादीनि। तादृशजातौ जायते यत्रैतदाहारो भवति, कृमिक्रव्याद्गृध्रादिजाताविति। **मनीषिणो** वेदविदो **वदन्ति**। सर्वस्यायमर्थः **अपंक्त्येषु** भोजितेषु श्राद्धाधिकारो न कृतो भवत्यकरणे च विध्यतिक्रमदोषोऽवश्यंभावी, नित्यत्वादस्य विधेः ।। १८२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु** तत्तत्स्थानोक्तेष्वपाङ्क्त्यव्यतिरिक्तेष्वपि निन्दितकर्मसु दत्तम्। **अन्न**मित्युपलक्षणमन्यस्यापि ।। १८२ ।।

(३) **कुल्लूकः। इतरेभ्यो** विशेषेणानुक्तफलेभ्यः पङ्क्तिभोजनानर्हेभ्यः स्तेनादिभ्यो यथाकीर्तितेभ्यो **यद्दत्तमन्नं** तद्दातुर्भोजनार्थं **मेदो**रुधिर**मांसमज्जास्थि** भवतीति पण्डिता **वदन्ति**। अत्रापि जन्मान्तरे मेदशोणितादिभुजां जातिषु जायन्त इत्यर्थः ।। १८२ ।।

(४) **राघवानन्दः। मेदो** वसा। अस्थिगो रसः। **'मज्जां** नाश्नीयादि'ति श्रुतेः ।। १८२ ।।

(५) **नन्दनः।** अत्रापि दत्तमित्यनुषज्यते ।। १८२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। इतरे**ष्वनुलोमप्रतिलोमजेषु दत्तं हव्यं कव्यमन्नं मेदोरूपं भवति। **अपाङ्क्तेषु असृङ्मांसरूपं** भवति। यथोद्दिष्टेषु वर्जितेषु यद्दत्तं तन्मज्जारूपं भवति। **असाधुषु** यद्दत्तं तदस्थिवद्भवति। एवं **मनीषिणो वदन्ति** मेदोसृङ्मांसादीनिति। तादृशजातौ जायते यत्रैतदाहारो भवति ।। १८२ ।।

(७) **मणिरामः। इतरेषु** विशेषेणानुक्तं फलेषु यद्दत्तमन्नं दातुर्भोजनार्थं **मेदो**रुधिर**मांसमज्जास्थि**र्भवतीति पण्डिता **वदन्ति**। अत्रापि जन्मान्तरे तद्भोजिनां जातौ दातुरुत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः ।। १८२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। इतरेष्विति।** इतरेभ्यः अनुक्तफलेभ्योऽपा॰ यद्दत्तं अन्नं तत् **मेद**शोणितमांसमज्जास्थि भवतीति विद्वांसः। "अथ सोर्मा विष्ठे"तिवद्व्याख्येयम् ।। १८२ ।।

अपंक्त्योपहता पंक्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।।
तान्निबोधत कात्स्न्येन द्विजाग्र्यान्पंक्तिपावनान् ।। १८

(१) **मेधातिथिः। अपंक्त्यैः** पूर्वोक्तैः उपहता दूषिता **पंक्तिः** परिषद्यैर्ब्राह्मणैः **पाव्यते** निर्दोषा क्रियते। **तान्वक्ष्यमाणैः** श्लोकैः शृणुत। **कात्स्न्येन** निःशेषेण ब्रवीमि। अर्थवादरूपाण्यन्यानि पदानि। यथैवैकत्र भुञ्जानो दुष्टो दूषयति अदुष्टान् एवं पंक्तिपावनः स्वगुणातिशयादन्येषामपि दोषानपनुदतीत्यस्यार्थः। न चानेनापंक्त्यानां भोजनमनुज्ञाप्यते, किं तर्हि ? पंक्तिपावनोऽवश्यमन्वेषितव्यः। तस्मिंश्च लब्धे यद्यन्ये नातिनिपुणतः परीक्षिताः त्रिपुरुषं यावत्, तथापि न चेदुपलभ्यमानदोषा, वृथाऽपि भोजयितव्या इत्येवमर्थः पंक्तिपावनोपदेशः।। १८३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अपाङ्क्त्योपहता** अज्ञायमानदोषाऽपाङ्क्त्योपहता **द्विजोत्तमै**र्ब्राह्मणैः **द्विजाग्र्यान्विप्रमुख्यान्पङ्क्तिपावनसंज्ञान्**।। १८३।।

(३) **कुल्लूकः।** एकपङ्क्त्युपविष्टस्तेनादिदूषिता **पङ्क्त्यैर्ब्राह्मणैः** पवित्रीक्रियते। **तान्प**वित्रीकारकान्ब्राह्मणानशेषेण श्रृणुत्। निषेधादेकपङ्क्तिभोजनासंभवेऽपि। स्तेनादीनां रहस्यकृताज्ञातदोषविषयत्वेन साधकताऽस्य वचनस्य।। १८३।।

(४) **राघवानन्दः।** उक्तदोषेषु प्रायश्चित्तं पङ्क्तिपावन एवेति प्रतिजानीते **अपङ्क्त्येति। यैः पाव्यते तान्** अत एव समाख्या पङ्क्तिपावनानिति। तान्निबोधतेत्यन्वयः।। १८३।।

(५) **नन्दनः। अपाङ्क्त्योपहता** अज्ञानादापद्विषयाद्वा परिगृहीतेनापाङ्क्त्योनोपहता।। १८३।।

(६) **रामचन्द्रः।** अपाङ्क्त्यैर्द्विजैरुपहता दूषिता **पङ्क्त्यैर्द्विजैः पाव्यते** निर्दोषीक्रियते **तान्द्विजाग्रयान्पङ्क्तिपावनान्कात्स्न्येन निबोधत**।। १८३।।

(७) **मणिरामः। अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः** स्तेनाद्यपाङ्क्त्येन दूषिता **पङ्क्तिः पाव्यते** पवित्रीक्रियते।। १८३।।

(८) **गोविन्दराजः। अपाङ्क्त्योपहतेति।** स्तेनादिभिः पङ्क्त्युपविष्टैः दूषिता **पङ्क्तिः यैः** ब्राह्मणैः पवित्रीक्रियते **तान्** पङ्क्तिपवित्रीकरणान् ब्राह्मणान् साकल्येन शृणुत। यद्यप्यस्य पङ्क्तिनिषेधात् स्तेनादीनां श्राद्धदानासंभवेऽपि सति पङ्क्तिपावन वचनमनर्थकं, तथापि परीक्षायां कृतायामपि रहस्यविज्ञानदोषसंभवात् इदं तन्निवृत्त्यर्थमर्थवद्भवति।। १८३।।

अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च।।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः।। १८४।।

(१) **मेधातिथिः। अग्र्याः** उत्तमाः सर्वसंशयव्युदासेन निपुणतः स्वीकृतवेदाः। **सर्वेषु च प्रवचनेषु अग्र्याः** इत्येवम्। प्रोच्यते व्याख्यायते यैर्वेदार्थः तानि **प्रवचना**न्यङ्गानि। षडङ्गो वेदो यैरभ्यस्तोऽभ्यस्यते च। श्रोत्रियान्वये जाताः। पितृपितामहादयो येषां तादृशा एव। "ननु चेदृशा एव भोज्यतया विहितास्तत्र कोतिऽशयो येनेदानीं पंक्तिपावन-

त्वमुच्यते"। किंचिद्विद्वद्भ्यो दानं, सति श्रोत्रियत्वे विहितम्। न चेह विद्वत्तोपात्ता। न च तया पंक्तिपावनत्वोपपत्तिः। गुणविशेषापेक्षं हि पंक्तिपावनत्वं न गुणापचये युक्तम्। तस्माद्विद्वद्भावे केवलश्रोत्रियाय दानार्थमेतत्। असति विदुषि श्रोत्रियाय दानं मुख्यमेव न गौणमित्युक्तं भवति। बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षम्। चकारः समुच्चये ॥ १८४॥

(४) **सर्वज्ञनारायणः। अग्र्याः** मुख्याः अध्यापकानां मध्ये **सर्वेषु वेदेषु** न यत्र क्वचिदेकस्मिन्वेद इत्यर्थः। एवं **सर्वप्रवचनेषु**। सर्ववेदार्थनिर्वचनेषु **श्रोत्रियान्वयजा** वेदाध्येतृकुलजाः॥ १८४॥

(३) **कुल्लूकः। सर्वेषु वेदेषु** चतुर्ष्वपि **अग्र्याः** श्रेष्ठाः सम्यग्गृहीतवेदाः ब्राह्मणाः पावनाः। अत एव **यमः** 'पङ्क्तिपावनगणनायां चतुर्वेदविदे चैवे'ति पठितवान्। तथा प्रकर्षेणैव उच्यते वेदार्थ एभिरिति प्रवचनान्यङ्गानि तेष्वप्यङ्ग्याः षडङ्गविदस्तेच चतुर्वेदिनोऽपि पङ्क्तिपावनाः। 'न्यायविच्च षडङ्गविदि'ति पङ्क्तिपावनमध्ये **यमेन** पृथक् पठितत्वात्। तथा 'छन्दसां वृद्धदशपुरुष **इत्युशनो**वचनाद्दशपुरुषपर्यन्तमविच्छिन्नवेदसंप्रदायवंशजाः पङ्क्तिपावनाः॥ १८४॥

(४) **राघवानन्दः।** पङ्क्तिपावनान् लक्षयति **अग्र्या इति** त्रिभिः। **अग्र्याः** सर्वसंशयव्युदासेन वेदाध्यायिनः। **सर्वप्रवचनेष्विति**। प्रवचनं नाम वेदार्थव्याख्यानं षडङ्गानि तत्रापि कुशलाः तथा **श्रोत्रियाऽन्वयजाः** छन्दसा शुद्धदशपुरुषपर्यन्तान्वयजाः॥ १८४॥

(५) **नन्दनः**। पूर्वेषां पात्रत्वमुक्तम्। इदानीं पङ्क्तिपावनत्वमित्यपुनरुक्तिः॥१८४॥

(६) **रामचन्द्रः।** पङ्क्तिपावनानाह **अग्र्या इति।** सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु अस्खलिताध्ययनक्षमा अग्र्याः। च पुनः **सर्वप्रवचनेषु** षडङ्गाध्यापनेषु 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तिश्छन्दोज्योतिष'मिति षडङ्गानि एषां अध्यापनेषु; अर्थनिर्वचनेष्विति पाठः। वेदार्थविचारज्ञेषु अग्र्या मुख्या ज्ञेयाः। च पुनः **श्रोत्रियान्वयजाः** श्रोत्रियाणामन्वये वंशे जाताः। एते **पङ्क्तिपावना ज्ञेयाः**॥ १८४॥

(७) **मणिरामः। अग्र्याः** श्रेष्ठाः सम्यग्गृहीतवेदा इत्यर्थः। प्रवचनेषु वेदाग्रेषु च॥१८४॥

(८) **गोविन्दराजः। अग्र्या इति।** सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु ये अग्रे भवाः (व्याः) वेदपारगत्वे सत्यपि वेदं करामलकवत्पश्यन्तीति **अग्र्या** उच्यन्ते, ते **पङ्क्तिपावना** बोद्धव्याः। तथा प्रोच्यते एभिर्वेदार्थ इति **प्रवचनान्यङ्गा**नि तेषु पूर्ववदग्र्याः वेदज्ञत्वाभावेऽपि पङ्क्तिपावनाः तथा वंशमविच्छिन्नवेदाः पङ्क्तिपावनाः। पूर्वं "अश्रोत्रियः पिता यस्य" (३।१३६)इति पितृगतश्रोत्रियत्वेन भोज्यत्वमुक्तम्। अनेन तु सकलवंशाविच्छिन्नवेदत्वेन पङ्क्तिपावन उच्यते॥ १८४॥

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्॥
ब्रह्मदेयानुसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च॥ १८५॥

(१) **मेधातिथिः ।** त्रिणाचिकेताख्यो वेदविभागोऽध्वर्यूणाम्––'पीतोदका जग्धतृणा' इत्यादिः। तदध्ययनसम्बन्धात् पुरुषोऽत्र **त्रिणाचिकेत** उच्यते। अन्ये च त्रिणाचिकेतमधीयानानां व्रतमाम्नातं––तत् येन चरितं स **त्रिणाचिकेतः।** अत्रापि लक्षणयैव पुरुष उच्यते। न चैवं मन्तव्यं तावन्मात्रेण पङ्क्तिपावनत्वम्, किं तर्हि ? सति श्रोत्रियत्वादिगुणयोगेऽधिकोऽयं गुणो द्रष्टव्यः पंक्तिपावनहेतुतया। पञ्चाग्निविद्या नाम छान्दोग्योपनिषदि विद्याऽऽम्नायते, (५।१०।९) "स्तेनो हिरण्यस्येत्यादि" यस्याः फलम्। तदध्ययनसम्बन्धात् पुरुषोऽपि 'पञ्चाग्निः' पूर्ववत्। अन्ये तु पञ्चाग्नयो यस्य, त्रयस्त्रोताऽग्नयः सभ्यावसथ्यौ च द्वौ, पञ्चाग्निः। तत्र 'सभ्यो' नाम यो महासाधनस्य शीतापनोदार्थमेव बहुषु देशेषु व्यवह्रियते। **त्रिसुपर्णो** नाम मन्त्रस्तैत्तिरीयके बाह्वृच्ये च, "ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ती" त्यादिः। षडङ्गो वेदस्तं वेत्तीति **षडङ्गवित्।** ब्राह्मधर्मेण आहूय दानेन या दत्ता तस्या अनुसन्तानस्ततो जातः। **ज्येष्ठसामगश्च।** ज्येष्ठदोहानि आरण्यके सामानि, तानि गायति स एवमुच्यते। अत्रापि सामगानेन तद्व्रताचरणेन वा पुरुष इत्युच्यते।। १८५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** 'उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददावि'त्यादिः (१।१) योऽनुवाकः कठश्रुतौ पठ्यमानः नचिकेतोर्नाम्नो मुनिपुत्रस्य प्रश्नत्रयविषये प्रोच्यत इति व्युत्पत्त्या **त्रिणाचिकेत**स्तत्पाठतदर्थज्ञानाभ्यां ब्राह्मणोऽपि त्रिणाचिकेतः। **पञ्चाग्नि**रुपनिषत्पठ्यमान पञ्चाग्निविद्यावित्। केचित्तु तैत्तिरीयशाखोक्तगार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयसभ्यावसथ्यरूपश्रौताग्निपञ्चकवान्पञ्चाग्निरित्याहुः। **त्रिसुपर्णः** तैत्तिरीयशाखापठितस्य 'ब्रह्म मे तु मा'मित्यादेः 'ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति ते सोमं प्राप्नुवन्ति आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ती'त्यस्यानुवाकत्रयस्यार्थतो ग्रन्थतश्चाध्येता। षडङ्गवित् शिक्षाकल्पादिवेदाङ्गषट्कस्यार्थवित्। ब्रह्मदेया ब्राह्मविवाहेन दत्ता तस्या अनुसन्तानस्तत्सन्ततिः। अनुपदं ब्रह्मदेयैव यत्परंपरायां भार्येत्येतदर्थम्। ज्येष्ठसामगो ज्येष्ठसाम्नः सततगाता।। १८५।।

(३) **कुल्लूकः। त्रिणाचिकेतः** अध्वर्युवेदभागः तद्व्रतं च तद्योगात्पुरुषोऽपि **त्रिणाचिकेतः। पञ्चाग्नि**रग्निहोत्री। तथा च **हारीतः** 'पवनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे। सायंप्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः।।' पवन आवसथ्याग्निः पावनः सभ्योऽग्निः शीतापनोदाद्यर्थं बहुषु देशेष्वपि विधीयते। **त्रिसुपर्णो** बह्वृचां वेदभागः तद्व्रतं च तद्योगात्पुरुषोऽपि **त्रिसुपर्णः।** षडङ्गानि शिक्षादीनि यो व्याचष्टे स **षडङ्गवित्** सर्वप्रवचनेन षडङ्गाध्येतोक्तः **ब्रह्मदेया** ब्राह्मविवाहोढा तस्या आत्म**सन्तानः** पुत्रः। ज्येष्ठसामानि आरण्यके गीयन्ते। तेषां गाता एते षट् विज्ञेयाः पङ्क्तिपावना इत्युत्तरश्लोकेन संबन्धः।। १८५।।

(४) **राघवानन्दः। ब्रह्मपुराणे** "आचिकेतीति यो विश्वं तृणवत्सर्वनिःस्पृहः। **त्रिणाचकेतः** स गृही रागद्वेषविमत्सरः" इति।। अथवा **त्रिणाचिकेतः** त्रिणाचिकेतो वेदभागः तद्योगात् 'तवैव नाम्ना भवितायमग्नि'रिति (कठ. १।१६१) नाचिकेतसं प्रत्युक्तेः। सोऽग्निश्चितो येन स वा **त्रिणाचिकेतः।** "**पञ्चाग्निः** पचनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो

गृहे सायंप्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावन" इति **हारीतोक्तेः** ।। तत्र पचनोऽ-ग्निरावसथ्याख्यः । पावनः सभ्यः त्रेता गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयश्चेति । '**पञ्चाग्निरसौ** वाव लोको गौतमाग्नि'रित्यादिपञ्चाग्निविद्याविदिति **मेधातिथिः** । **त्रिसुपर्णः** 'पितरः सप्त पूर्वे च यज्वानो भूरिदक्षिणाः । यस्येदृशो मातृवंशस्त्रिसुपर्णीति स स्मृत' इति ।। बह्वृचां वेदभागविद्वा । **षडङ्गवित्** शिक्षादीनां वेत्ता । **ब्रह्मदेयात्मसन्तानो** ब्राह्मविवाहोढात्मजः । **ज्येष्ठसामगः** आरण्यके गीयमानज्येष्ठसामगाता । आज्यदोहानि गायन्ति यः स ज्येष्ठसामग इति **मेधातिथिः** ।। १८५ ।।

(५) **नन्दनः** । "उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसन्ददावि"त्यादिभिस्त्रिभिरनुवाकै-र्विहितानां नाचिकेतःसंज्ञानामग्नीनां चेता वेदिता वा **त्रिणाचिकेतः** । **पञ्चाग्नि**र्गार्हपत्याद्य-ग्नित्रयस्य सभ्यावसथ्ययोश्चाधाता । "ब्रह्म मेतु मामि"त्यादयस्त्रयोऽनुवाकाः प्रत्येकं त्रिसुपर्णसंज्ञाः । तांस्त्रीनेकं वा योऽधीते स त्रिसुपर्णः । **ब्रह्मदेयात्मसन्तानो** ब्राह्म-विवाहोढायाः सुतः । ज्येष्ठसामेति तलवकाराणां प्रसिद्धिः । 'उदुत्यं चित्र'मित्येतयोर्गीतं तद्गायी **ज्येष्ठसामगः** ।। १८५ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **त्रिणाचिकेतः** यजुर्वेदैकदेशे तद्व्रताचरणेन तदध्यायी त्रिणाचिकेतः । तैत्तिरीयशाखायां प्रसिद्धः । **पञ्चाग्निः** सभ्यावसथ्यौ दक्षिणाग्नयस्त्रयो यस्य सन्ति स पञ्चाग्निः । '**त्रिसुपर्णो** गरुत्मानि'ति श्रुतिः त्रिसुपर्णानुवाकत्रयस्याध्येता तदुपासना-भिज्ञश्च । तैत्तिरीयशाखायां **षडङ्गवेत्ता** । 'षडङ्गो वेद उच्यत' इत्यमरः । **ब्रह्मदेया-त्मसन्तानः** ब्राह्मविवाहे उत्पन्नः च पुनः **ज्येष्ठसामगः** सामविशेषः तद्व्रताचरणेन यस्तदधीते सः ज्येष्ठसामग उच्यते ।। १८५ ।।

(७) **मणिरामः** । **त्रिणाचिकेतः** यजुर्वेदभागः तद्व्रतं च तदधीते तत्करोति च यः स पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः । एवं त्रिसुपर्णोऽपि **त्रिसुपर्णः** ऋग्वेदैकभागः तद्व्रतं च । षडङ्गवित् तदर्थव्याख्याता **ब्रह्मदेयात्मसन्तानः** ब्राह्मोढापुत्रः । **ज्येष्ठसामगः** ज्येष्ठसामानि आरण्य-के गीयन्ते तेषां गाता ।। १८५ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **त्रिणाचिकेत इति** । त्रिणाचिकेताख्याध्वर्यव वेदव्रताचरणात् गुणात् ब्राह्मणोऽपि **त्रिणाचिकेतः**, **पञ्चाग्नि**र्व्याख्यातः, त्रिसुपर्णाख्यऋग्वेदव्रतयोगात् पूर्ववत् **त्रिसुपर्णः** । व्याकरणादीनि षडङ्गानि यो वेत्ति । सर्वप्रवचनेष्वित्यनेन अङ्गाध्येता उक्तः । अनेन त्वङ्गज्ञ उच्यते । ब्राह्मविवाहोढापत्यं ज्येष्ठसामाख्यसामवेदव्रतयोगात् **ज्येष्ठसामगः** ।। १८५ ।।

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।।
शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ।। १८६ ।।

(१) **मेधातिथिः** । वेदस्यार्थं जानाति । "ननु च षडङ्गविदुक्त एव" । सत्यम् । अङ्गैर्विना स्वयमप्यूहति प्रज्ञया यः स इह **वेदार्थविद**भिप्रेतः । अथवा तस्यैवायमनुवादः पुनः-पुनः क्रियते । न वेदार्थज्ञानेन विना सत्यप्यन्यगुणयोगे श्राद्धार्हाः । **प्रवक्ता** व्याख्याता

मनुस्मृति २/१३

वेदार्थस्यैव। **ब्रह्मचारी। सहस्रदः।** अविशेषोपादानेन गवां सहस्रं यो दत्तवान्। इदं तु युक्तम्। सहस्रशब्दस्य बहुनामत्वात्, बहु यो ददाति, उदारो वेत्यर्थः। न हि गवां संख्येयत्वे प्रमाणमस्ति। वेदेऽप्युक्तं "गावो वै यज्ञस्य मातर" इति। अविशेषचोदनायां गावः प्रतीयन्ते। **शतायुर्वृद्धवयाः।** स हि परिपक्वकषायतया पावनत्वमश्नुते। शतमायुरस्येति **शतायुः** वर्षाणि संख्येयानि, प्रसिद्धेः। अथवा शतशब्दो बह्वर्थः, बह्वायुः। वृद्धवयस्त्वं चात्राभिप्रेतम्। उक्तं तु **गौतमीये** "युवभ्यो दानं प्रथमम्, एके पितृवत्" इति (अ० १५ सू० १०—११)। एवमर्थमेव च ब्रह्मचारिग्रहणमिह व्याचक्षते। स हि पूर्ववया भवति।। १८६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वेदार्थवित्** प्रागुक्तेभ्योऽन्यस्यापि वेदस्यैकदेशस्यार्थवित् **प्रवक्ता** तदर्थव्याख्याता। **सहस्रं** गोसहस्रं तस्य **दाता। शतायुः** पूर्णशतवर्षः।। १८६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अनधीत्यापि वेदाङ्गानि गुरूपदेशाधिगतवेदार्थः। **प्रवक्ता** वेदार्थस्यैव। **ब्रह्मचारी** प्रथमाश्रमी। **सहस्रद** इति देयविशेषानुपादानेऽपि 'गावो वै यज्ञस्य मातर' इत्यादिविशेषप्रवृत्तश्रुतिदर्शनात् गोसहस्रदाता बहुप्रदो वा **शतायुः** शतवर्षवयाः। श्रोत्रियायैव देयानीति नियमात्सति श्रोत्रियत्वे उक्तगुणयोगात्**पङ्क्तिपावनत्वम्**।। १८६ ।।

(४) **राघवानन्दः। वेदार्थवित्** अङ्गाध्ययनं विना गुरूपदेशत इति केचित्। वस्तुतस्तु उपक्रमादिषड्भिर्लिङ्गैर्वेदार्थज्ञाता ब्रह्मवित् 'एकोऽपि ब्रह्मविद्भुङ्क्ते जगत्तर्पयतेऽखिलम्। तस्माद्ब्रह्मविदे देयं यदस्ति वसु किंचने'त्युक्तत्वात्।। **प्रवक्ता** वेदार्थस्य। **सहस्रदः** गोसहस्रदाता **शतायुः** विप्रत्वे सति शतवर्षजीवी।। १८६ ।।

(५) **नन्दनः। प्रवक्ता**ऽध्यापकः। **ब्रह्मचा**र्यृतुकालाभिगामी। 'निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन्। ब्रह्मचार्येव भवती'(३।५०)त्युक्तत्वात्। 'ऊर्ध्वरेता ऋतुकालगामी तत्त्वविच्च पंक्तिपावन' इति स्मृत्यन्तरम्। **सहस्रदः** सहस्रस्य ब्राह्मणानां भोजनदाता सहस्रसुवर्णानां वा।। १८६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। वेदार्थवित्। च** पुनः **प्रवक्ता** वेदशास्त्रार्थवक्ता। **ब्रह्मचारी** प्रसिद्धः। **सहस्रदः** गोसहस्रदः। सहस्राणामन्नदो वा। **च** पुनः **शतायुरेव** चिरंजीवीत्यर्थः। एते **पङ्क्तिपावना विज्ञेयाः**।। १८६ ।।

(७) **मणिरामः। प्रवक्ता** वेदार्थस्यैव, **सहस्रदः** गोसहस्रदाता, बहुप्रदो वा ।।१८६।।

(८) **गोविन्दराजः। वेदार्थविदिति।** अन्तरेणाप्यङ्गानि यो वेदार्थं प्राज्ञतया वेत्ति **प्रवक्ता** अध्यापयिता व्याख्याता धर्मार्थं वेदवेदार्थयोः, **ब्रह्मचारी।** 'गावो वै यज्ञस्य मातर' इति वेददर्शनात् इहापि वेदमूलत्वात् गोसहस्रस्य दाता बहुप्रदश्च, एवं शतवर्षश्च इत्येते ब्राह्मणाः श्रोत्रियायैव देयानीति नियमात्। सति श्रोत्रियत्वे एतद्गुणयोगे पङ्क्तिपावना बोद्धव्याः।। १८६ ।।

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते।।
निमन्त्रयीत त्र्यवरान्सम्यग्विप्रान् यथोदितान्।। १८७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** उक्ता यादृशा ब्राह्मणा भोजनीयाः। इदानीमन्येतिकर्तव्यतोच्यते। **पूर्वेद्युर्यदहः** श्राद्धं कर्तव्यम् अमावास्यायां त्रयोदश्यां वा, ततः पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां द्वादश्यां वा, श्वः श्राद्धे कर्तव्ये ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत्। **अपरेद्युस्तदहरेव वा।** विकल्पश्चात्र नियमापेक्षः। यः शक्नोति नियमान्पालयितुं स पूर्वेद्युः, अशक्तस्तदहरेव। अधिकनियमानुपालनाच्च महाफलम्। निमन्त्रणे कर्तव्ये अध्येषणपूर्वकम् व्यापारणमभ्युपगमनं च। त्रयोऽवरा येषां ते **त्र्यवराः**। यद्यत्यन्तं न्यूनास्तदा त्रयः। शक्तौ त्वयुजो यथोत्साहमित्युक्तम्। अवशिष्टः पदसंघातः श्लोकपूरणार्थः। **उपस्थिते** प्राप्ते। **यथोदितान्** यथोक्तान् ॥ १८७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अपरेद्यु**रपरस्मिन्नहनि पूर्वेद्युरनिमन्त्रणे निश्चितपूर्वदिनब्रह्मचर्यस्य निमन्त्रणं एको दैव एकः पित्र्य एको मातामहस्थान इति पक्षस्त्रिपक्षः सोऽवरोऽनूचानो येषां ते **त्र्यवराः** अशक्तावयं कल्पः। शक्तौ त्वतोऽधिका ग्राह्या इत्यर्थः। **सम्यक्** विधिना ॥ १८७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** श्राद्धकर्मणि प्राप्ते श्राद्धाहात्पूर्वदिने तदसंभवे श्राद्धदिन एवोक्तलक्षणान् ब्राह्मणान्सम्यगतिसत्कृत्य निमन्त्रयेत्। त्रयोऽवरा न्यूना येषां ते **त्र्यवराः** न तु तानेव एकैकभोजनस्याप्युक्तत्वात् ॥ १८७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** श्राद्धप्रकारत्वान्निमन्त्रितस्य नियमान्वक्तुं निमन्त्रणाङ्गकालमाह **पूर्वेद्युरिति।** पूर्वेद्युः श्राद्धदिनात्पूर्वदिने **अपरेद्युः** श्राद्धदिने। **त्र्यवरान्** त्रयो अवरा निकृष्टा यत्र तान्। 'न तु तानेव एकैकमपी'त्युक्तेः। **यथोदितान**ग्र्या इत्यादिनोक्तान् ॥ १८७ ॥

(५) **नन्दनः।** अथ पात्रत्वेन परिगृहीतानां निमन्त्रणकालमाह **पूर्वेद्युरिति। पूर्वेद्युः** श्राद्धदिनात्पूर्वस्मिन्नहनि **अपरेद्युः** श्राद्धदिने ॥ १८७ ॥

(६) **रामचन्द्रः। श्राद्धे कर्मणि उपस्थिते** सति प्राप्ते सति **पूर्वेद्युः** रात्रौ वा **अपरेद्यु**स्तद्दिने वा **यथोदितांस्त्र्यवरान्** त्रयोऽवरा न्यूना एषां त्र्यवरा एतान् **निमन्त्रयेत्** ॥ १८७ ॥

(७) **मणिरामः। त्र्यवरान्** त्रयः अवराः न्यूनाः येषां ते त्र्यवराः, तान् 'द्वौ वे'त्यादिपूर्वोक्तानित्यर्थः ॥ १८७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। पूर्वेद्युरिति।** श्राद्धे कर्मणि प्राप्ते स्त्रीप्रयोगाशङ्कायां श्राद्धदिवसात् पूर्वस्मिन्नहनि परस्मिन्नेव असति संभवे यद्यत्यन्तन्यूनान् ततस्त्रीन् न तु त्रीनेव, एकैकविधेरप्युक्तत्वात्। प्रश्रयपूर्वं वा यथोक्तान् विप्रान् **निमन्त्रयेत्** ॥ १८७ ॥

निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा ॥
न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥ १८८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **पित्र्ये** श्राद्धे **निमन्त्रितो नियतात्मा भवेत्।** संयतात्मा ब्रह्मचर्यं परिरक्षेत्, अन्यांश्च यमनियमाननुतिष्ठेत स्नातकव्रतादीन्। पुरुषव्रतानां नृत्य-

गीतादिप्रतिषेधानां कर्माङ्गता विधीयते। तथा कर्तव्यं श्राद्धकृता यथाऽसौ **ब्राह्मणो निमन्त्रणात्** प्रभृति संयतेन्द्रियो भवति, अन्यथा श्राद्धं दूष्येत्। **न च छन्दांसि** वेदान् **अधीयीत।** यच्च वेदाक्षरोच्चारणमध्ययनं तन्निषिध्यते। जपस्तु सन्ध्योपासनादावप्रतिषिद्धः। **यस्य** तत्कर्तव्यं **श्राद्धं भवेत्।** पित्र्ये श्राद्धे निमन्त्रितवन्नियतात्मा **भवेत्। संयतात्मा** च सोऽपि नियतात्मा भवेदिति पदयोजना। अतो भोक्तुः कर्तुश्च निमन्त्रणात्प्रभृति तुल्यो नियमोऽनध्ययनं च ॥ १८८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पित्र्य** इत्युपलक्षणं दैवेऽपि। **नियतात्मा** क्रोधकामाशुचित्वशून्यः। **छन्दांसि** वेदान्। **यस्य** कर्तुः श्राद्धकार्ये ॥ १८८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** श्राद्धे निमन्त्रितो ब्राह्मणो निमन्त्रणादारभ्य श्राद्धाहोरात्रं यावन्मैथुननिवृत्तिसंयमनियमवान् स्यात्, अवश्यकर्तव्यजपादिवर्जं वेदाध्ययनं च न कुर्यात् श्राद्धकर्तापि तथैव स्यात् ॥ १८८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** नियममाह **निमन्त्रित** इति चतुर्भिः। **नियतात्मा** मैथुनादिनिवृत्तिमान्। "अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः। भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणे"ति मन्त्रलिङ्गात् श्राद्धकर्तापि तथा स्यात्। तदहरध्ययनफलं श्राद्धोद्देश्यगामीत्याह **यस्येति** ॥ १८८ ॥

(५) **नन्दनः। नियतात्मा** नियतेन्द्रियः। यः श्राद्धे **निमन्त्रितो** भवेद्यः श्राद्धं करोति स च **नियतात्मा** भवेत् न **चाधीयीत च्छन्दांसि** ॥ १८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः। पित्र्ये** कर्मणि **निमन्त्रितः** सदा **द्विजो नियतात्मा भवेत्। च पुनश्छन्दांसि नाधीयीत। च** पुनः **यस्य** गृहे श्राद्धं स तद्व्रताचरणो भवेत्। जितेन्द्रिय अध्ययनरहितः ॥ १८८ ॥

(७) **मणिरामः। नियतात्मा** मैथुननिवृत्तिसंयमवान्। यस्य तत् श्राद्धं सोऽपि **भवेत्।** श्राद्धकर्तापि नियमवान् भवेदित्यर्थः ॥ १८८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। निमन्त्रित इति। श्राद्धे** ब्राह्मणो **निमन्त्रितः** स्त्रीनिवृत्तियमनियमानुष्ठानवान् **सदा** निमन्त्रणात् प्रभृति श्राद्धाहोरात्रं यावत् स्यात्। वेदांश्च जपाद्यवश्यकर्तव्यव्यतिरेकेण **नाधीयीत।** श्राद्धकृच्च तद्वदेव स्यात् ॥ १८८ ॥

निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् ॥
वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥ १८९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** निमन्त्रितेन नियतात्मना भवितव्यमित्यस्य विधेरर्थवादोऽयम्। यस्मा**न्निमंत्रितान्** ब्राह्मणान् अदृश्येन रूपेण **पितर उपतिष्ठन्ति** तच्छरीरमनुप्रविशन्ति, यथा भूतग्रहाविष्टम्। **वायुवदनुगच्छन्ति।** यथा वायुः प्राणः पुरुषं गच्छन्तमनुगच्छति, न गच्छन्तं प्राणो जहाति, एवं पितरो वायुभूता भवन्ति। **तथाऽऽसीनान् ब्राह्मणानुपासते।** गच्छत्स्वनुगच्छन्ति, उपविष्टेषूपविशन्ति। निमन्त्रिता द्विजा पितृरूपापन्ना भवन्तीत्यर्थः। तस्मान्न स्वतन्त्रैर्निमन्त्रितैर्भवितव्यम् ॥ १८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। निमन्त्रितान्।** हीत्युक्तविधिशेषः। **उपतिष्ठन्ति** तिष्ठत्सु तत्समीपे तिष्ठन्ति। **अनुगच्छन्ति** निमन्त्रितेन साकम् ॥ १८९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** पूर्वनियमविधेरयमनुवादः। यस्मा**त्तान्** ब्राह्मणान्नि**मन्त्रितान-**दृश्यरूपेण पितरोधितिष्ठन्ति। प्राणवायुवद्गच्छतो**ऽनुगच्छन्ति** तथोपविष्टेषु तेषु समीप उपविशन्ति। तस्मान्नियता भवेयुः ॥ १८९ ॥

(४) **राघवानन्दः। अनुगच्छन्ति निमन्त्रितान्** द्विजान् **आसीनांस्तान् उपासते** समीपे तिष्ठन्ति ॥ १८९ ॥

(५) **नन्दनः।** निमन्त्रितानां नियतात्मत्वानध्ययनयोः कारणमाह **निमन्त्रिता-निति।** वायुभूता वायुवद्व्यापिनो **निमन्त्रितान्**ब्राह्मणा**न्पितर उपतिष्ठन्ति** तेषां समीपे तिष्ठन्ति गच्छतो**ऽनुगच्छन्ति तथासीनानुपासते।** यत्कर्मनिमन्त्रिताः कुर्वन्ति तत्पितरोऽपि कुर्वन्ति तस्मादनियतात्मत्वमध्ययनायासित्वं च वर्जनीयमित्यभिप्रायः ॥ १८९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** वायुभूताः **पितरः द्विजाननुगच्छन्ति** ॥ १८९ ॥

(७) **मणिरामः।** निमन्त्रणप्रयोजनमाह **निमन्त्रितानिति** ॥ १८९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। निमन्त्रितानिति।** यस्मा**त्तान् द्विजान् निमन्त्रितान् पितर उपतिष्ठन्ति** अदृश्यरूपेण समीपमायान्ति। प्राणवच्च गच्छतो**ऽनुगच्छन्ति।** उपविष्टेषु विप्रेषु समीपे उपविशन्ति तस्मात् नियतात्मना निमन्त्रितेन भाव्यम् इति पूर्वविध्यर्थ-वादः ॥ १८९ ॥

केतितस्तु यथान्यायं हव्ये कव्ये द्विजोत्तमः ॥
कथंचिदप्यतिक्रामन् पापः सूकरतां व्रजेत् ॥ १९० ॥

(१) **मेधातिथिः। केतित** उपनिमन्त्रितः। **हव्ये कव्ये** दैवे पित्र्ये च। अङ्गी-कृत्य निमन्त्रणमभ्युपगम्य श्राद्धभोजनम्। यदि कथंचिदतिक्रामति, भोजनकाले न संनिधीयते, ब्रह्मचर्यं च न रक्षति, तदा सूकरतां गच्छति स ब्राह्मणः। **कथंचि**त्कामा-द्विस्मृत्य वा। **यथान्याय**मिति वृत्तपूरणम्। अन्ये त्वाहुः — प्रार्थ्यमानस्यानभ्युपगम एव 'अतिक्रमः'। तथा च श्राद्धकल्पे उक्तम् "अनिन्दितेनामन्त्रितो नातिक्रामेत्" इति। एतच्चायुक्तम्; लिप्सया प्रवृत्तिः श्राद्धे, न पुनः शास्त्रतः। तत्रासत्यां लिप्सायां यदि नाङ्गीकरोति तदा को दोषः ॥ १९० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। केतितो** निमन्त्रितः। **कथंचिद**न्यनिमन्त्रणादिनापि **अतिक्रामन्** तस्य गृहेऽनश्नन् ॥ १९० ॥

(३) **कुल्लूकः। हव्यकव्ये** यथाशास्त्रं **निमन्त्रितो** ब्राह्मणः स्वीकृत्य केनापि प्रकारेण भोजनमकुर्वाणः तेन पापेन जन्मान्तरे सूकरो भवति ॥ १९० ॥

(४) **राघवानन्दः।** अत आह **केतित इति। केतितो** निमन्त्रितः। **अतिक्रामन्** मैथुनादिनिषिद्धाचरणेन निमन्त्रणं स्वीकृत्य परित्यजन्वेति केतित इत्युपलक्षणं निमन्त्रि-

यितुः "केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः। ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायत"।। "एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते नियतं संशितव्रतः। यतिचान्द्रायणं चीर्त्वा ततः प्रापात्प्रमुच्यत" इति **यमोक्तेः**।। १९० ।।

(५) **नन्दनः। केतितो** निमन्त्रितः। **कथंचिद्धे**तुनाऽहेतुनेत्यर्थः। **हव्यकव्येऽतिक्राम**ञ्छ्राद्धपरित्यागं कुर्वन्नित्यर्थः।। १९० ।।

(६) **रामचन्द्रः। निमन्त्रितो** द्विजः **कथंचिदपि** विषयानतिक्रामन्विषयैराक्रान्तः स **पापः शूकरतां** व्रजेत्।। १९० ।।

(७) **मणिरामः। केतित**स्तु यथाशास्त्रं निमन्त्रितो ब्राह्मणस्तु **कथञ्चिदप्यतिक्रामन्** भोजनमकुर्वन्।। १९० ।।

(८) **गोविन्दराजः। केतित इति। हव्यकव्ययोः** शास्त्रमर्यादानतिक्रमेण निमन्त्रितो ब्राह्मणः अङ्गीकृत्य केनापि प्रकारेणाभुञ्जानः तदतिक्रमपापवान् जन्मान्तरे **सूकरत्वं** याति। **पापसूकर** इति पाठे पापसूकरो ग्रामसूकरः।। १९० ।।

आमंत्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते।।
दातुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ।। १९१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** वृषलीशब्दः स्त्रीमात्रोपलक्षणार्थः, सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानात्। अतो ब्राह्मण्यपि वृषल्येव। वृषस्यति चालयति भर्तारमिति यौगिकत्वं दर्शयति। अतोऽयमर्थः—भोजनमङ्गीकृत्य तदहः यः स्त्रिया **सह मोदते** रमते, तया सह सुरतसंभोगेच्छया संलापालिङ्गनाद्यपि यो जनयति, तस्यायं दोषः। **दातुः** श्राद्धस्य कर्तुः। **यद्दुष्कृतं** पापं **किंचित्तत्सर्वं** तस्मिन् सङ्क्रामति। अनिष्टफलयोगमात्रमनेन निर्दिश्यते। अन्यथा यत्र दाता पुण्यकृत् तत्र न कश्चिद्दोषः स्यात्। 'मोदनं' हर्षोत्पत्तिः। तेन संलापालिङ्गनाद्यपि न कर्तव्यम्।। १९१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वृषल्या** शूद्रया **मोदते** रत्यनुगुणं चुम्बनादिकर्माणि कुरुते। ब्राह्मण्या तु सह न तादृशो दोष इति तात्पर्यम्। **दातुर्यावद्दुष्कृतं** तावत् नतु तदेवान्यकृतस्यान्यत्राप्रतिसंक्रमात्।। १९१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** 'नियतात्मा भवेत्सदे' (३।१८८) त्यनेन मैथुननिषेधे कृतेऽपि वृषलीगमनस्याधिकदोषज्ञापनायाह **आमन्त्रितस्त्विति। वृषली** शूद्रा तत्र रूढत्वात् **श्राद्धे निमन्त्रितः** सन् यो **वृषल्या** सार्धं स्त्रीपुंसधर्मेण सुरतादिना रमते स दातुर्यत्पापं तत्प्राप्नोति पापोत्पत्तिमात्रं विवक्षितम्। अन्यथा दातरि अपापे पापं न जायते। नचेदं दातुः प्रायश्चित्ततया विहितं येनासौ पापान्मुच्यते। **मेधातिथिगोविन्दराजौ** तु सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानात् वृषस्यन्ती चपलयति भर्तारमिति योगाश्रयणेन श्राद्धभोक्तुरूढा ब्राह्मण्यपि वृषल्यभिमतात्रेत्याहतुः।। १९१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **आमन्त्रित इति** वृषस्यन्ती भर्तारं **वृषली** ब्राह्मण्यपीति।। १९१ ।।

(५) **नन्दनः।** **वृषल्या** स्वभार्यया **शूद्रया** वृषलीगमनमुत्तरासामप्युपलक्षणम् ॥ १९१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** द्विजः **श्राद्धे आमन्त्रितः सन्वृषल्या सह रात्रौ मोदते दातुः** श्राद्धकर्तुः **यद्दुष्कृतं** पापं **तत्सर्वं** प्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥

(७) **मणिरामः।** मैथुननिषेधे कृतेऽपि वृषलीगमनस्याधिकदोषज्ञापनायाह **आममिति** ॥ १९१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। आमन्त्रित इति।** "तदहर्ब्रह्मचारी स्यात्" इति **गौतम**स्मरणात्। वृषल्यपि कामयमाना चालयति भर्तारमिति वृषल्यत्र ब्राह्मण्यपि। **श्राद्धे** निमन्त्रितः सन् तया सह स्त्रीपुंधर्मेण यो रमते स दातुर्यत्पापं तत्सर्वं प्राप्नोति इति पापोत्पत्तिप्रतिपादनमात्रमेतत्। अन्यथा अपापे दातरि दुष्कृतसंबन्धो न स्यात्। तत्र (न चात्र) दातुरेतत् प्रायश्चित्ततया चोदितं येनासौ दुष्कृतान्मुच्यते ॥ १९१ ॥

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ॥
न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥ १९२ ॥

(१) **मेधातिथिः। अक्रोधनाः** क्रोधवर्जिताः। **शौचपराः।** 'शौचं' शुद्धता मृद्वारिभ्यां प्रायश्चित्तेनान्तःशुद्धया वा। सततं शुद्धेर्विशेषणम्। तेन निष्ठीवनादावाचमनादि तत्क्षणमेव कर्तव्यम्। **ब्रह्मचारिणः** स्त्रीसम्भोगं परिहरन्ति। **न्यस्तशस्त्राः।** न्यस्तं त्यक्तं शस्त्रं यैः। शस्त्रग्रहणं दण्डपारुष्योपलक्षणार्थम्। **महाभागाः।** औदार्यधनित्वादिगुणयोगो 'महाभागता'। यत एवंविधं पितॄणां रूपं, ते च ब्राह्मणानाविशन्ति, अतस्तैस्तद्रूपधारिभिर्भवितव्यमित्यर्थवादेनायमर्थो विधीयते। **पूर्वदेवताः** पितरो नाम, कल्पान्तरेऽप्येते देवता एवेति स्तुतिः। **पूर्वकालं** पितॄणामर्चनीयत्वात्पूर्वग्रहणम् ॥ १९२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अक्रोधना** इत्यादिना यादृशाः पितरस्तादृशैर्ब्राह्मणैर्दात्रा च भवितव्यमिति दर्शितम्। **पूर्वदेवताः** देवताभ्योऽपि पूर्वभूताः ॥ १९२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** क्रोधरहिता बहिःशौचं मृद्वारिभ्यामन्तःशौचं रागद्वेषादित्यागस्तद्युक्ताः, सर्वदा स्त्रीसंयोगादिशून्याः त्यक्तयुद्धाः दयाद्यष्टगुणयोगो महाभागता तद्वन्त अनादिदेवतारूपाः पितरस्तस्मात् क्रोधादिरहितेन भोक्त्रा कर्त्रा च भवितव्यम् ॥ १९२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** पितॄणां विशिष्टजन्मख्यापनार्थं तान् विशिषन्नुपचारनियमेन सहोत्पत्तिं प्रतिजानीते **अक्रोधना** इति द्वाभ्याम्। **शौचपराः** शुद्धमानसाः। **न्यस्तशस्त्राः** त्यक्तयुद्धाः। महानग्र्यो भागो येषां ते। **पूर्वदेवता** देवतानां पूर्वतनाः ॥ १९२ ॥

(५) **नन्दनः। पितरो** नाम केचिद्देवताविशेषा न प्रेताः पितृपितामहादय इत्याह **अक्रोधना इति। न्यस्तशस्त्रास्त्यक्तहिंसाः। महाभागाः** महात्मानः **पूर्वदेवताः** देवताभ्यः पूर्वे ॥ १९२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** पितॄणां स्वरूपमाह **अक्रोधना इति।** अक्रोधनादयः **पितरः पूर्वदेवताः** ॥ १९२ ॥

(७) **मणिरामः। महाभागाः** दयाद्यष्टगुणयुक्ताः **पूर्वदेवताः** अनादिदेवतारूपाः यतः पितरः एतादृशाः अतो भोक्त्रा कर्त्रा च क्रोधादिरहितेन भवितव्यमित्यर्थः ।। १९२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अक्रोधना इति।** क्रोधशून्याः मृद्वार्यादिशुद्धिनिरताः सर्वदा वर्जितस्त्रीसंप्रयोगाः त्यक्तायुधाः महात्मानः अनादिदेवतारूपाः **पितरः** अतः क्रोधादिरहितैः श्राद्धब्राह्मणैर्भाव्यम् ।। १९२ ।।

यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः ।।
ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत ।। १९३ ।।

(१) **मेधातिथिः। यत एतेषां** पितॄणा**मुत्पत्तिर्ये च** पितरो **यैरुपचर्याः**। ब्राह्मणेन सोमपाः, क्षत्रियेण हविष्मन्तः इत्यादि। तत्सर्व**मप्यशेषत** इदानीमुच्यमानं **निबोधत** बुध्यध्वम्। **नियमै**रित्यनुवादः। पूर्वमेव विहितत्वात् "नियतात्मा भवेत्" इति। बहुवचनं बहुत्वान्नियमानाम् ।। १९३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यस्माद्येभ्य उत्पत्तिः यैः** साध्यादिभिः। **यैश्च नियमैरुपचर्याः** ।। १९३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एषां सर्वेषां पितॄणां **यस्मादुत्पत्तिर्ये च** पितरो **यैर्ब्रा**ह्मणादिभिर्ये**र्नियमैः** शास्त्रोक्तकर्मभिरुपचरणीया भवेयुः **तान्सा**कल्येन शृणुत ।। १९३ ।।

(४) **राघवानन्दः। ये** यत्प्रभावा **ये** यत्स्वरूपाः सोमसद इत्याद्या यैः साध्यादिभिरर्च्या **यै** रजतपात्रमुन्यन्नकालशाकाद्यै**र्नियमैः** देवपूर्वत्वव्रतचर्यादिभिर्वा **उपचर्याः** पूज्याः स्यु**स्तान्निबोधते**त्यन्वयः ।। १९३ ।।

(५) **नन्दनः। ये** पितरो **यै**र्यज्ञविशेषैर्यैः **नियमैः** करणैः **उपचर्याः** पूज्या**स्तान्नि**यमविशेषान्पितॄंश्च **निबोधत** ।। १९३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यस्मात्कारणादेतेषां** सर्वेषां पितॄणा**मुत्पत्तिः। अशेषतो निबोधत। च** पुनः **ये** पितरो **यै**र्देवादिभिर्नियमैरुपचर्याः सेव्याः स्युस्तान्निबोधत ।। १९३ ।।

(७) **मणिरामः। एतेषां** पितॄणां **ये च** पितरः **यैः नियमैः** शास्त्रोक्तकर्मभिः **उपचर्याः** उपचरितुं योग्याः।

(८) **गोविन्दराजः। यस्मादिति।** एषां पितॄणां यस्य सकाशादुत्पत्तिः **ये च** पितरो **यैः** ब्राह्मणादिभिः यागादिभि**र्नियमैः** शास्त्रोक्तकर्मभिः यथा स्युः तत् शृणुत ।।१९३।।

मनो हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।।
तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ।। १९४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** हिरण्यगर्भः प्रजापतिः। तस्य पुत्रो **हैरण्यगर्भो** मनुः। तथा चोक्तं प्रथमाध्याये (१/५१)—"एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मां चेति"। तस्य मनोर्ये **मरीच्यादयः** पुत्राः अत्र्यङ्गिरसावित्यादय**स्तेषामृषीणां** ये **पुत्रास्त** एते **पितृगणाः**।

"ननु च पित्रादयः सर्वस्यात्मीयाः पितरः। एवं हि चोदितं 'पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय पिण्डान्निर्वपेत्।' तथा 'अत ऊर्ध्वं पुत्रास्त्रिभ्यो दद्युरिति'। तत्र किमिद-मुच्यते–'ऋषीणां पुत्राः पितरः, सोमपा नाम विप्राणामिति'। न च विकल्पः शक्यः प्रतिपत्तुं–'सोमपेभ्यो दद्यात्पितृपितामहेभ्यो वेति'। यत उत्पत्तौ 'पुत्रेण कर्तव्यमिति श्रूयते सम्बन्धिशब्दश्च पुत्रशब्दः। तथा 'पिता यस्य तु वृत्तः स्यादिति'। तस्मा-द्वक्तव्योऽस्य प्रकरणस्यार्थः"। उच्यते–स्तुतिरियं पूर्वविधिशेषभूता। नात्र तेषां सम्प्र-दानता श्रुता।

"ननु चोपचर्या इति विधिरस्ति"। नायं चरतिः सामान्यक्रियारूपो विधिविषये भवितुमर्हति। उपचारो नाम कश्चिद्दानयागादिवद्वेदे न प्रतीयते। प्रायेण ह्ययं करोति-वत् सन्निहितक्रियापरतया प्रयुज्यते। सन्निहितं च श्राद्धम्। तच्च विशिष्टसम्प्रदानकं विहितं न शक्यं पुनर्विधातुं, विधेयत्वेन च न सन्निधिरस्ति। असन्निहितस्य चरतिर्बाधकः। योऽपि लोके 'गुरव उपचर्या' इति प्रयोगस्तत्रापि शुश्रूषालक्षणार्थः पादधावनादिः प्रतीयते। सोऽपि यथोदितानां पितॄणां न सम्भवति। प्रकृत्यैकवाक्यतया चार्थवत्तोप-पत्तेर्नार्थान्तरकल्पनाऽपि सम्भवति। यदि च सोमपादयो यथावर्णं श्राद्धे देवतात्वेनाभि-प्रेताः स्युस्ततोऽभिजनवर्णनमुपयोगि। स्तावकत्वे तु सर्वमुपपद्यते।

यः कश्चित्पितृद्वेषात्पित्र्ये कर्मण्युपहतबुद्धिरनादरवान्स्यात्तस्य प्रवृत्त्यर्थमिदमार-भ्यते। मैवं मंस्थाः 'मृतमनुष्यरूपाः पितरः, ये न तर्पिताः, श्राद्ध कं दोषं करिष्यन्ति, तर्पिता वा कं गुणमिति'। यत एते महाप्रभावाः। सर्वस्य जगतः प्रभुर्हिरण्यगर्भस्तस्य पुत्रो मनुः तस्यैते पौत्राः। अत एव ऋषीणां चेत्युच्यते। न मनोर्ये केचिदन्ये पुत्राः, किं तर्हि? **ऋषयस्ते** च प्रथितप्रभावाः **मरीच्यादयः**। तेषां पुत्राः 'पितरः'। बहुविधाश्च प्रतिपत्तारो य एतादृशेभ्योऽर्थवादवाक्येभ्यः प्रवर्तन्तेतराम्।

ये च व्याचक्षते–"सोमपादिदृष्टिः पितृषु कर्तव्येति"–ते प्रमाणाभावादुपेक्षणीयाः। न हि यथाऽऽदित्ये ब्रह्मदृष्टिरुपदिश्यते एवमिह तादृशं किंचन वचनमस्ति।

येऽप्याहुः–"गृहीत्वा गोत्रनामनी पितृभ्यो दद्यादिति, तच्चैतद्गोत्रं सोमपाः" इत्यादि-वर्णभेदेन"। तदप्ययुक्तम्; नामनिर्देशोऽयं गोत्रनिर्देशः, सोमपानामिति श्रवणात्। "गोत्रनामधेयत्वेऽपि नामशब्द उपपद्यत एवेति" चेत्-एवं तर्हि गोत्रनिर्देशे वैयधिकरण्यं स्यात्, 'पितॄणां सोमपा गोत्रमिति', न तु पितरः सोमपा इति।

"अथाभेदोपचारेण गोत्रेण सन्तानव्यपदेशो दृष्ट इत्युच्यते। यथा बभ्रुर्मन्दुरिति" अत्रोच्यते-इदमिह निरूप्यं किमेतद्गोत्रं नाम? आदिपुरुषः संज्ञाकारी विद्यावित्तशौ-र्यौदार्यादिगुणयोगेन ख्याततमः, येन कुलं व्यपदिश्यते। एवं तर्हि सर्वेषामेव ब्राह्मणादी-नामवान्तरगोत्रभेदाः सन्तीति। स्मरन्ति च यादृशं पुरुषं तत्सन्तानजाः पुरुषा 'वयममुष्य कुले जाता' इत्यतस्तेनैव व्यपदेशो युक्तः। न हि 'सोमपा वयमिति' कश्चिद्गोत्रत्वेन सोमपान्स्मरति, यथा भृगुगर्गगालवान्।

ब्राह्मणानां च तैरेव गोत्रव्यपदेशो युक्तः। तानि हि मुख्यानि गोत्राणि। रूढि-रूपेण तत्र गोत्रशब्दः प्रवर्तते। न हि तेषां गोत्रत्वे एतल्लक्षणमस्ति 'आदिपुरुषः संज्ञाकारी गोत्रमिति'। अनादित्वादेतद्गोत्राणां, ब्राह्मणादिजातिवत्। न हि पराशरजन्मत ऊर्ध्वं पाराशरव्यपदेशः केषांचिद्ब्राह्मणानाम्। एवं सति आदिमत्ता वेदस्य प्रसज्येत। अतो नित्यत्वादेतस्य गोत्रव्यपदेशस्योदकतर्पणादौ तदेव गोत्रं श्रयितव्यम्। ये तु संज्ञाकारिणस्ते न नित्याः, इदानींतनाः। न च नित्ये संभवत्यनित्यसोमपादानं वैदिके कर्मणि युक्तम्। अतो ब्राह्मणैर्यथागोत्रं गार्ग्याय गर्गगोत्राय वा स्वधा इदं उदकमस्त्विति एवमादिशब्देनोद्देशं कृत्वा ततो नामोच्चार्य उदकदानादि कर्तव्यम्।

क्षत्रियादीनां नैतादृशो गोत्रव्यवहारो विद्यते। न हि यथा ब्राह्मणो गोत्रं नियतं स्मरति, एवं क्षत्रियादयः। तस्मात्तेषां लौकिकमेव गोत्रम्–आदिपुरुषः संज्ञाकारी ख्याततम इति। अतस्तेन गोत्रेण श्राद्धादौ व्यपदिश्यन्ते आदिमताऽपि नामधेयेनैव। न तु तेषां क्षत्रियाणां हविर्भुगित्यादिगोत्रतया श्राद्धादौ व्यपदेशमर्हन्ति।

येऽप्याहुः–"अज्ञातपित्रादिनामका ये तेषामेतैः शब्दैः श्राद्धादि चोद्यते 'सोमपानाह्वयामि सोमपेभ्यः स्वधेति"–एतदपि न सम्यक्। उक्तं हि "नामान्यविद्वांस्तत्-पितामहप्रपितामहेति"।

यदि चार्थवादतया न प्रकृतशेषत्वेनार्थवत्ता लभ्येत, तत एव कल्पा आश्रीयेरन्। न त्वेकवाक्यतयान्वये संभवति वाक्यभेदकल्पनेनार्थो न्याय्यः॥ १९४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मनो**र्विराजस्तथा तस्यैव मनोर्ये **मरीच्यादयः सुतास्तेषां ऋषीणां च पुत्राः पितृगणाः** पितृशब्दवाच्याः सङ्घाः॥ १९४॥

(३) **कुल्लूकः।** हिरण्यगर्भापत्यस्य **मनोर्ये मरीच्यादयः** पुत्राः पूर्वमुक्ताः 'मरीचिरत्र्यङ्गिरसा'वित्यादिना **तेषामृषीणां** सर्वेषां सोमपादयः **पितृगणाः पुत्रा** मन्वादिभिः स्मृताः॥ १९४॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रादौ विशिष्टादुत्पत्तिप्रकारमाह **मनोरिति।** हिरण्यगर्भापत्यस्य **मनोः। पितृगणाः** सोमसदादयः। अहं प्रजाः सिसृक्षुस्त्वित्यत्रोक्ता मरीच्यादय ऋषयः॥ १९४॥

(५) **नन्दनः। हैरण्यगर्भस्य** हिरण्यगर्भगोत्रापत्यस्य। **ऋषीणां पुत्रा इति।** प्राचुर्याभिप्रायमेतत्। तेन विराट्सुता इत्यनेन न विरोधः॥ १९४॥

(६) **रामचन्द्रः।** हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्तस्य पुत्रो **हैरण्यगर्भो** मनुस्तस्य पुत्रा ये मरीच्यादय ऋषयस्तेषां मरीच्यादीना**मृषीणां पुत्राः पितृगणाः** स्मृता उक्ताः॥ १९४॥

(७) **मणिरामः। हैरण्यगर्भस्य** हिरण्यगर्भापत्यस्य मनोः **तेषां** मरीच्यादीनाम्। **पितृगणाः** सोमपादयः **पुत्राः सुताः** मन्वादिभिः॥ १९४॥

(८) **गोविन्दराजः। मनोरिति।** हिरण्यगर्भापत्यस्य **मनोः स्मृता ये मरीच्यादयः** पुत्राः: यथोक्तं–"मरीचिमत्र्याङ्गिरसं" इत्यादि। **तेषां** मरीच्यादीनां **सर्वेषामृषीणां** एते ये सोमपादयः पितृमुख्याः मन्वादिभिः **स्मृताः**॥ १९४॥

विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ॥
अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः ॥ १९५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** श्राद्धार्थवादा अमी श्लोकाः, अशेषेणैकवाक्यत्वात्। न हि **साध्यानां पितरः** श्राद्धसंप्रदानं शिष्यन्ते। देवतात्वात् साध्यानाम्। देवतानां च न कर्मस्वधिकारो, नियोज्यत्वाभावात्। न हि देवता नियोक्तुं शक्यते, देवतात्वहानिप्रसंगात्। अधिकारे सति प्रतिपत्तव्यं कर्तृत्वम्। कर्तृत्वे च कुतः सम्प्रदानभावः। न चान्यद्देवतारूपम्।

विराजः सुताः **विराट्सुताः सोमसदो** नाम, ते **साध्यानां पितरः**। ईदृशमेव नित्यं कर्मावश्यं कर्तव्यम्—यत्साध्याः पूर्वदेवाः कृतकरणीया अपि पितॄनर्चयन्ति। अग्नौ पक्वं चरुपुरोडाशादिकं स्वदन्ते **अग्निष्वात्ताः देवानामिन्द्राग्न्यादीनां** पितरः। मरीचेर्जाता **मारीचाः। लोकविश्रुताः** प्रसिद्धाः ॥ १९५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्र **सोमसदो** मनोर्विराजः पुत्राः साध्यैः श्राद्धे पूज्याः। इतरे तु वक्ष्यमाणा मनुपुत्रपुत्राः ॥ १९५ ॥

(३) **कुल्लूकः। विराट्सुताः सोमसदो** नाम साध्यानां पितरः **अग्निष्वात्ता** मरीचेः पुत्रा लोकविख्याता **देवानां पितरः** ॥ १९५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्र के किंनामानः के कस्माज्जाताः केषां च के पितरः कैर्वा के अर्च्या इत्यपेक्षायामाह **विराडिति पञ्चभिः। विराट्सुता** इति जन्म **सोमसद** इति नामानि **साध्यानां** पितर इति तेषामाराध्याः, एव**मग्निष्वात्ता** नामतः मरीचेरपत्यानि जन्मतः **देवानां** पितरः आराध्या इति शेषः ॥ १९५ ॥

(५) **नन्दनः।** प्रसूतौ विशेषं श्लोकत्रयेणाह **विराट्सुता इति।** हैरण्यगर्भस्य मनोः पिता विराट्। **साध्यानां पितरः** साध्यैर्यष्टव्याः पितरः ॥ १९५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। विराट्सुताः** सोमपुत्राः सोमलोकनिवासिनः। **साध्यानां** पूर्वकल्पाधिकारिणां **देवानां पितराः स्मृताः** मरीच्योत्पन्नाः मारीचाः। **अग्निष्वात्त**संज्ञाः पितरः। **लोकविश्रुताः** प्रसिद्धाः ॥ १९५ ॥

(७) **मणिरामः। सोमसदो** नाम ये **विराट्सुताः** ते **साध्यानां पितरः**। मरीचिपुत्रा ये **अग्निष्वात्तादयो लोकविश्रुताः** ते देवानां **पितरः स्मृता** इत्यर्थः ॥ १९५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। विराट्सुता इति। विराट्सुताः सोमसदो** नाम **साध्यानां पितरः देवानां** च मरीचिपुत्राः **अग्निष्वात्ताख्याः** लोके ख्याताः ॥ १९५ ॥

दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥
सुपर्णकिन्नराणां च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः ॥ १९६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सर्वं एते दैत्यादयः शास्त्रानधिकृता अर्थवादार्थं संकीर्त्यन्ते। तेषां च स्वरूपमितिहासप्रसिद्धम्। **सुपर्णाः** पक्षिविशेषाः। **किन्नरा** अश्वमुखास्तिर्यञ्चः। एवंविधमेतत्पित्र्यं कर्म यद्दैत्यदानवरक्षांसि यज्ञविध्वंसकराण्यपि नातिवर्तन्ते तथा तिर्यञ्चोऽप्यसंज्ञास्मृतिकाः। अत्रेर्जाता **बर्हिषदो नाम** ॥ १९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अत्रिजा** अत्रिपुत्राः ।। १९६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** दैत्यादीनां प्रथमाध्यायोदितभेदानामत्रिपुत्रा **बर्हिषदो** नाम पितरः स्मृताः ।। १९६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** एवं दैत्याद्यष्टानां **बर्हिषदः** मनोः पुत्राः ।। १९६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **अत्रिजा बर्हिषद**संज्ञाः पितरो दैत्यादीनां पूज्याः स्मृताः ।। १९६ ।।

(७) **मणिरामः।** **अत्रिजाः** अत्रिपुत्राः **बर्हिषदो** नाम दैत्यादीनां पितरः ।। १९६ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **दैत्यदानवयक्षाणामिति।** **दैत्यादीनां** प्रथमाध्यायोक्तभेदानां अत्रिपुत्राः **बर्हिषदो** नाम पितरः स्मृताः ।। १९६ ।।

सोमपा नाम विप्राणां, क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।।
वैश्यानामाज्यपा नाम, शूद्राणां तु सुकालिनः ।। १९७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** उक्तार्थः प्रागेवायं श्लोकः। सोमं पिबन्ति ज्योतिष्टोमादिदेवता इन्द्रादयः। **हविर्भुजश्च**रुपुरोडाशादिदेवताः। **आज्यपा** आघाराज्यभागप्रयाजादिदेवताः। **सुकालिनः।** कालयन्ति अपवर्जयन्ति कर्मेति 'सुकालिनः'। कर्मापवर्गहोमदेवता "अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तीत्यादि" विहिताः ।। १९७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **विप्राणां** पितर इत्यन्वयः ।। १९७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **सोमेति।** ब्राह्मणप्रभृतीनां चतुर्णां वर्णानां सोमपाप्रभृतयश्चत्वारः पितरः स्मृताः ।। १९७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **सोमपा** नामतः **विप्राणां** पितर आराध्याः। **हविर्भुज**नामानः **क्षत्रियाणां** पितरः, आराध्या इति शेषः। तथा **वैश्यानां** पितर **आज्यपाः** नामतः। वसिष्ठपुत्राः **शूद्राणां** पितर इति संक्षेपः ।। १९७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **सोमपाः** नाम पितरः लोके **विप्राणां** पूज्याः स्मृताः। **हविर्भुज**संज्ञाः पितरः **क्षत्रियाणां** पूज्याः स्मृताः। **आज्यपा** नाम पितरो **वैश्यानां** **सुकालिन**संज्ञाः शूद्राणां पूज्याः स्मृताः ।। १९७ ।।

(७) **मणिरामः।** विप्रादीनां चतुर्णां पितॄनाह **सोमपा नामेति।** **हविर्भुजः** हविष्मन्तः ।। १९७ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **सोमपा नामेति।** ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां यथाक्रमं **सोमपहविर्भुजाज्यपसुकालिनामानः** पितरः ।। १९७ ।।

सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः ।।
पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिनः ।। १९८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** हविर्भुज एव **हविष्मन्तः।** **कविर्भृगुः।** 'काव्यं वदन्त्युशनसमिति' स्मरन्ति भार्गवम्। यथैता देवता ऋषीणां पुत्रा एवं त्वदीयाश्चापि पितरो देवतारूपा एवेति माऽवमंस्थाः ।। १९८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। हविष्मन्तो** हविर्भुजः। **कवेर्भृगोः** ॥ १९८ ॥

(३) **कुल्लूकः। कवेर्भृगोः। सोमपाः पुत्रा** हविर्भुज एव **हविष्मन्तः। अङ्गिरसः पुत्राः आज्यपाः** पुलस्त्यसुताः **सुकालिनो** वसिष्ठसुताः ॥ १९८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** सोमपादिचतुर्णां जनकानाह **सोमेति। हविष्मन्तो** हविर्भुजः ॥ १९८ ॥

(५) **नन्दनः।** सोमपादयः केषां पुत्रा इत्यपेक्षायामाह **सोमपास्त्विवति। कवेर्भृगोः। हविष्मन्त** इति हविर्भुजां नामान्तरम् ॥ १९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः। सोमपा** नाम **कवेर्भृगोः पुत्राः। हविष्मन्त**संज्ञाः पितर **अङ्गिरःसुताः। पुलहस्य** पुत्रा **आज्यपा**नामसंज्ञाः पितरः। **वसिष्ठस्य** पुत्राः **कालिन**संज्ञाः पितरो भवन्ति ॥ १९८ ॥

(७) **मणिरामः।** सोमपादीनामुत्पादकानाह **सोमेति। कवेः** भृगोः ॥१९८॥

(८) **गोविन्दराजः। सोमपा इति।** ब्राह्मणस्य पितरः **सोमपाः कवेः** भृगोः **पुत्राः।** क्षत्रियपितरो हविर्भुजो **हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः।** वैश्यपितरस्त्वाज्यपाः **पुलस्त्यस्य पुत्राः।** शूद्रपितरः **सुकालिनो वसिष्ठस्य** पुत्राः ॥ १९८ ॥

अनग्निदग्धानग्निदग्धान्काव्यान्बर्हिषदस्तथा ॥
अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥ १९९ ॥

(१) **मेधातिथिः। अनग्निदग्धः** सोमः। न ह्यग्निना तस्य पाकोऽस्ति। तेन या देवता इज्यन्ते ता अप्यनग्निदग्धाः समृद्धास्तद्गुणत उच्यन्ते। एवमग्निदग्धानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि अग्निना पच्यन्ते। तैर्या देवता इज्यन्ते ता **अग्निदग्धाः।** पूर्ववदेवमभिसम्बन्धः क्रियते। ये अग्निदग्धा उच्यन्ते तानग्निदग्धान्निर्दिशेत्। ये अनग्निदग्धास्तान्सोमपानेव निर्दिशेत्। एवं **काव्यान्बर्हिषद इति।** कवेः पुत्राः काव्यास्ते च "सोमपास्तु कवेः पुत्राः" इत्युक्ताः। **बर्हिषदो**ऽत्रिजा उक्ताः। नायमेवकारो यथादेशं द्रष्टव्यः। तथा ह्ययमर्थः स्यात् विप्राणामेवेति पितरो, न क्षत्रियादीनाम्। तच्च प्रागुक्तेन विरुध्येत। न चैते वर्णभेदेन पितृत्वेनोक्ताः, येन तस्मादाच्छिद्य ब्राह्मणादिसम्बन्धिता एषामुच्यते। तस्मादपकृष्य एवकारोऽग्निष्वात्तानेव सौम्यानेव निर्दिशेदित्येवं सम्बन्धनीयः।

विप्रग्रहणमनुवादत्वात्क्षत्रियादिप्रदर्शनार्थम्। एवंनामानश्चैते पितरो वेदे श्रूयन्ते "अग्निष्वात्ताः पितरो येऽग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा" इति तान्मन्त्रानुदाहृत्य विवृणोति। अथवैवं सम्बन्धः क्रियते। 'य एतैः शब्दैः पितर उच्यन्ते तान् विप्राणामेव निर्दिशेत् स्वपितॄन्। न च शब्दभेदेनार्थभेदशङ्का कर्तव्या'। विप्रग्रहणमधिकार्युपलक्षणार्थं, प्राधान्यात्। प्रधानेन ह्युपलक्षणं भवति 'राजा गच्छतीति' ॥ १९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अग्निदग्धादीनपि विप्राणामेव पितॄन्निर्दिशेत्। अत्र काव्यपदं दृष्टान्तोपदर्शकम्। यथा कवेर्भृगोः पुत्रा विप्राणां तथा **बर्हिषदो** गन्धर्वादिपितरस्तथा

सौम्याः सोमसदः साध्यपितरो **अग्निष्वात्ताश्च** देवपितरोऽन्ये चाग्निदग्धाऽनग्निदग्धवत् **काव्य**नामानस्त्रयः पितरो निर्दिष्टसंबन्धिनो विप्राणामेवार्चनीयाः, न तु क्षत्रियादीनामिति। सदृशानां वर्णान्तराणामेव कारणव्यवच्छेदो न तु गन्धर्वादीनां येषां चात्राग्निदग्धादीनां त्रयाणां जनका नोक्तास्ते मरीच्यत्रिभृग्वङ्गिरःपुलस्त्यवसिष्ठव्यतिरिक्तानां पुलहादीनां मनुसुतानां पुत्रा इति ग्राह्यम्। अत्र सोमपा इति सोमपानकारिण इत्युच्यन्ते। ते च 'ऊमा वै पितरः प्रातःसवन ऊर्वा माध्यन्दिने काव्यास्तृतीयसवन' इति श्रुतावुक्ताः **सोमसदः। सौम्या** इति। स्तुतेभ्योऽन्येऽपि सोमयागे शस्त्रमध्यशंसनीयपित्र्यमिवोभयभागिनः। एवं बर्हिषदो दर्शादीष्टिषु तत्तद्भागवन्तः। एवमन्येष्वपि निरुक्तिः पुराणादिदर्शनेनोन्नेया ॥ १९९ ॥

(३) **कुल्लूकः। अग्निदग्धानग्निदग्धकाव्यबर्हिषदग्निष्वात्तसौम्या**ख्यान्परान्पितॄन्**विप्राणामेव** जानीयात् ॥ १९९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रैव विशेषान्तरमाह **अग्निदग्धेति।** कविपुत्रानग्निदग्धादीन् अपरान् **बर्हिषदः। अग्निष्वात्ताः। सोमपाः** पितरो **विप्राणामेव** जानीयात् 'सोमपानामेव नामभेदा अग्निदग्धेत्यादीनी'ति **मेधातिथिः** ॥ १९९ ॥

(५) **नन्दनः।** न केवलं सोमपा एव ब्राह्मणैर्यष्टव्याः, किंतु सर्वेऽपि ते सोमसदादय इत्याह **अग्नीति। अग्निदग्धा** इत्यादीनि सप्तानां पितृगणानां नामान्तराणि। तत्र **काव्या** इति सोमपानामुपादानं तेषां कविपुत्रत्वात्। **बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च** स्वनाम्नैवोपात्ताः ॥ १९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अनग्निदग्धान् काव्यान्** काव्यनाम्नः पितॄन्**बर्हिषद**संज्ञान् **अग्निष्वात्त**संज्ञान् **सौम्या**न्सोमसंज्ञान् एतान्पितृगणा**न्विप्राणामेव निर्दिशेत्** ॥ १९९ ॥

(७) **मणिरामः।** विप्राणामन्यानपि पितॄनाह **अनग्नीति। अग्निदग्धादीन्** अपरान् षट् पितॄन् **विप्राणामेव** जानीयात् ॥ १९९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अनग्निदग्धानिति। अनग्निदग्धाग्निदग्ध-काव्यबर्हिषद-अग्निष्वात्त-सौम्या**ख्यानपरान् पितॄन् **विप्राणामेव** जानीयात्। वेदे पुराणेषु च एवंनाम(कं) पितॄणां प्रसिद्धम् ॥ १९९ ॥

य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्तिताः ॥
तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥२००॥

(१) **मेधातिथिः। एते तु मुख्या गणाः** सोमपादयः **पितॄणाम्। तेषामपि** पुत्रपौत्रा अनन्ता विद्यन्ते। तेऽपि पितर एव। अस्माद्वाऽनियमवचनादेतद्गम्यते न सोमपादय उद्देश्याः। यदि हि तेषामपि पुत्रपौत्राः 'पितरः' ते ह्युद्देश्याः स्युः, न च तेषां किंचिन्नामधेयमाम्नातम्। तस्मादर्थवादतैवावसीयते। गवाश्वप्रभृतित्वात्**पुत्रपौत्र**मित्येकवद्भावः। **अनन्तक**मपरिमितम्। स्वार्थे कः ॥ २०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तेषां पुत्रपौत्रमनन्तकं** तस्य च स्वस्वपित्रर्थका एवार्चकाः ।। २०० ।।

(३) **कुल्लूकः।** य एते प्रधानभूताः पितृगणा उक्तास्तेषामपीह **जगति** पितर एव पुत्रपौत्रा अनन्ता विज्ञेयाः। **पुत्रपौत्रमिति** गवाश्वप्रभृतीनि चेत्येकवद्भावः। एतच्छ्लोकसूचिता एव वरो वरेण्य इत्यादयोऽन्येऽपि पितृगणा **मार्कण्डेयादिपुराणादिषु** श्रूयन्ते ।। २०० ।।

(४) **राघवानन्दः।** **पूर्वदेवता** इत्युक्तं तत्तु साधुवादमात्रमित्याह **य इति** द्वाभ्याम् ।। २०० ।।

(५) **नन्दनः।** इदानीं तेषां पितृत्वमुपपादयति **य एते त्विति।** इह जगति **अनन्तकम्**-पर्यन्तं सर्वमित्यर्थः। यत्प्राणिजातं तत्तेषां पितृगणानां **पुत्रपौत्रिकं** विज्ञेयम्। तेनोपपन्नं तेषां पितृत्वमित्यभिप्रायः ।। २०० ।।

(७) **मणिरामः।** **पुत्रपौत्रं** "वरो वरेण्यो वरद" इत्यादि **मार्कण्डेय**-पुराणोक्तम् ।। २००।।

(८) **गोविन्दराजः। य इति।** य एते सोमपादयः प्रधानभूताः पितृगणा उक्ताः **तेषामपीह** संसारे पितर एव पुत्रपौत्रा विज्ञेयाः ।। २०० ।।

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवाः ।।
देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः ।।२०१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** न पित्र्यं कर्म दैवात्कर्मणो न्यूनं द्रष्टव्यम्, अपि तु तदेव प्रधानतमम्। यतो जन्मज्येष्ठाः पितरो देवानाम्। तथाहि **ऋषिभ्यः** पितर उत्पन्नाः, पितृभ्यो देवा इत्येष सृष्टिक्रमः। **देवेभ्योऽन्यत्सर्वं जगत् चरं** जंगमं **स्थाणु** स्थावरं **अनुपूर्वशः,** प्रथमेऽध्याये उक्तः क्रमः। अतिक्रान्तोऽर्थवादसम्पातः ।।२०१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। चरं** जङ्गमम्। **स्थाणु** स्थावरम् ।। २०१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ऋषिभ्यो मरीच्यादिभ्य उक्तक्रमेण **पितरो जाताः,** पितृभ्यो **देवमानवा** जाताः, **देवेभ्यश्च** जङ्गमस्थावरं जगत्क्रमेण जातम्, तस्मात्सोमपादिप्रभवत्वात्स्व-पितृपितामहानां श्राद्धे एते पूजनीयाः। सोमपादयोऽपि पूजिताः सन्तः श्राद्धफलदानाय कल्पन्त इति। प्रकृतश्च पित्रादिश्राद्धस्तुत्यर्थोऽयं सोमपादिपितृगणोपन्यासः। अथवाऽऽ-वाहनकाले निजपित्रादयो ब्राह्मणादिभिः सोमपादिरूपेण ध्येयाः, एवं व्यवस्थाज्ञान-मनुष्ठानपरता च स्यात् ।। २०१ ।।

(४) **राघवानन्दः। ऋषिभ्यो** हिरण्यगर्भमरीच्यत्रिकव्याङ्गिरःपुलस्त्यवसिष्ठेभ्यः। **पितरः** सोमसत्प्रभृतयः। **स्थाणु** स्थावरम् ।। २०१ ।।

(५) **नन्दनः।** एतदेव विशदयति **ऋषिभ्य इति** ऋषिभ्यो मरीच्यादिभ्यः। ननु प्रेताः पितृपितामहादयः श्राद्धैस्तर्प्यन्त इति लोकशास्त्रप्रसिद्धम्। अत्र सोमपा इत्युक्तम् तस्माद्विरुद्धमिदम्। न विरुद्धमिदम्; यथा ब्राह्मणतृप्त्या पितृतृप्तिरेवं पितृतृप्त्या प्रेतपितृपितामहादितृप्त्युपपत्तेरिति ।। २०१ ।।

(७) **मणिरामः।** ऋषिभ्यः मरीच्यत्र्यादिभ्यः। तथा च ब्राह्मणादिभिः स्वस्वपितृश्राद्धे आवाहनकाले निजपित्रादयः सोमपादिरूपेण ध्येया इति मनोरभिप्रायः ।। २०१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ऋषिभ्यः पितर इति।** मरीच्यादिभ्य उक्तं नामभ्यो ये सोमपादयो जाताः, तेभ्यश्च देवदानवं जातम्। **देवेभ्यश्च** स्थावरजङ्गमरूपं **सर्वं जगत्** क्रमेण जातम्। एवं चोक्तपितृभवत्वात् पितृ-पितामह-प्रपितामहादीनां तत्पूजायां ते पूजिता भवन्तीत्येतत्प्रतिपादनार्थं सोमपादिपितृगणोपन्यासः प्रकृतपितृपूजास्तुत्यै विज्ञेयः ।। २०१ ।।

राजतैर्भाजनैरेषामथो वा रजतान्वितैः ।।
वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ।। २०२ ।।

(१) **मेधातिथिः। राजतानि च भाजनानि** रूप्यमयानि पात्राणि। तदभावे **रजतान्वितैः** दारुमयानि ताम्रमयानि सौवर्णानि वा रौप्येणैकदेशयुक्तानि कर्तव्यानि। एतच्च पात्रं देयं घृतमध्वादिव्यञ्जनसौहित्याक्षिप्तं पात्रं, तत्रेयं रूप्यमयता विधीयते पात्रे। यच्च पिण्डनिर्वपणादि तद्धस्ताभ्यामेव कर्तव्यम्। यदप्युदकनिनयनं पिण्डेष्ववनेजनादि च तदपि हस्ताभ्यामेव। 'अपसव्येन हस्तेनेति' वचनात्। यत्तूदकतर्पणमान्वाहिकं तदपि हस्तेनापसव्येन सव्येन वा कर्तव्यम्। "इदं हि श्राद्धप्रकरणे पठितम्।" तन्न; अप्राकरणिकस्य कर्मणोऽङ्गमप्यनारभ्याधीतम्। "तत्रैव वचनमस्ति।" भवतु, अनुवादः स्यात्। **वार्यपि।** अपिशब्दः पात्रप्रशंसां सूचयति। तिष्ठतु तावत्संस्कृतभोजनदानं वारिमात्रमपि यदि रूप्यपात्रेण दीयते तद्रूप्यगुणसम्बन्धादक्षयं भवति। **अक्षयायोपकल्पते,** अक्षयायास्तृप्तेर्हेतु-(भ)र्भवतीत्यर्थः। **श्रद्धयेति** सर्वदानेषु विहितत्वादनुवादः ।। २०२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। रजतान्वितैः** रजतलेपरञ्जितैः। अक्षय्यमक्षीणता ।।२०२।।

(३) **कुल्लूकः।** एषां पितॄणां रूप्यमयपात्रैः रूप्ययुक्तैर्वा ताम्रादिपात्रैर्जलमपि **श्रद्धया दत्त**मक्षयसुखहेतु संपद्यते। किं पुनः प्रशस्तपायसादीति ।। २०२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** उपचारैरित्युक्तं तत्रार्थवादमाह **राजतैरिति। रजतान्वितैः** रजतयुक्तैः पात्रान्तरैः ।। २०२ ।।

(५) **नन्दनः। राजतान्वितैः** रजतमिश्रैः ।। २०२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** पितॄणां पात्राण्याह **राजतैरिति।** एषां पितॄणां राजतै रजतै**र्भाजनैः** पात्रैः **रजतान्वितैर्वा।** क्रियाः कार्याः कर्तव्याः। श्राद्धसमये दत्तं **वारि अक्षय्याया**नन्त्यायोपकल्पते उपतिष्ठत इत्यर्थः ।। २०२ ।।

(७) **मणिरामः। रजतान्वितैः।** रजतयुक्तैः ताम्रपात्रैः जलमपि दत्तं अक्षयाय भवति। किं पुनः पायसादीनीत्यर्थः ।। २०२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। राजतैरिति।** तेषां पितॄणां रौप्यपात्रैः रौप्ययुक्तैर्वा पानीयमपि भक्त्या दत्तं अक्षय्यसुखहेतु सम्पद्यते। किं पुनः प्रशस्तामिषादीनि घृतादीनि दानपात्रविशेषफलमेतत् ।। २०२ ।।

दैवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ॥
दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥ २०३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** देवानुद्दिश्य यत्क्रियते तद्दैवं कार्यम्। ततः **पितृकार्यं विशिष्यते,** विशेषेण कर्तव्यमुपदिश्यते। अनेन पित्र्यस्य प्राधान्यमाह–दैवं तत्राङ्गं कर्मेत्युक्तं भवति। अङ्गकर्मतामेव स्पष्टयति–दैवं हि यद्ब्राह्मणभोजनं **तत्पितृकार्यस्याप्यायनं** वृद्धिकरम्। न स्वतःप्रधानं, पित्र्यस्यैव पोषकम्॥ २०३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **देवकार्याद्वैश्वदेविककर्मणः।** **द्विजातीनां विशिष्यते** तैर्यज्ञादिभिर्देवताप्यायनसंभवात्। शूद्राणां तु श्राद्धे दैवमपि तद्वदभ्यर्हितं, प्रकारान्तरेण तदाप्यायनस्य तेष्वसंभवात्। **पितृकार्यस्याप्यायनं** तस्य संवर्धनकारितया पूर्वमङ्गत्वेन स्मृतमतो दैवात्पित्र्यभाग एव शौचविप्रगुणाद्यनुसंधानाधिक्यं विधेयमित्यर्थः॥ २०३॥

(३) **कुल्लूकः।** देवानुद्दिश्य यत्क्रियते **तद्दैवकार्यम्।** ततः **पितृकार्यं द्विजातीनां** विशेषेण कर्तव्यमुपदिश्यते। अनेन पितृश्राद्धस्य प्राधान्यं दैवं तत्राङ्गमित्याह। एतदेव स्पष्टयति। यतो **दैवं** कर्म **पितृकृत्यस्य** पूर्वं सदा**प्यायनं** परिपूरकं **स्मृतम्**॥ २०३॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्र पितृकार्यस्य प्रासङ्गिकस्य अङ्गित्वमनुवदन् देवस्य तत्प्रति पूर्वोत्तराङ्गत्वं नियमयन्नाह **दैवकार्यादिति। दैवं** देवसंबन्धि। **आप्यायनं** पर्युक्षणादि॥२०३॥

(५) **नन्दनः।** अथ पित्र्यस्याङ्गत्वेन दैवं विधित्सन्दैवात्पित्र्यस्य वैशिष्टचमाह **देवेति। आप्यायनं** प्राबल्यकरणम्। हिर्हेतौ॥२०३॥

(६) **रामचन्द्रः। वीरसिंहप्रकाशे** अर्घपात्राण्याह **बाष्कलः** "सौवर्णरौप्यताम्राणां तदभावेऽथ तर्पणं। अष्टाङ्गुलं भवेत्पात्रं पितॄणां रजतं शुभं। दशाङ्गुलं तु देवानां सौवर्णं ताम्रमेव च"॥ २०३॥

(७) **मणिरामः। आप्यायनं** परिपूरकं, अनेन पितृश्राद्धं प्रधानं दैवमङ्गमित्यर्थोऽवगम्यते॥ २०३॥

(८) **गोविन्दराजः। देवकार्यादिति।** दैवस्य देवकर्मणः सकाशात् पित्र्यं कर्म **द्विजातीनां** विशेषेण कर्तव्यतयोपदिश्यते। प्रधानं **हि** तत् यस्मात् **दैवकर्म पितृकर्मणः पूर्वं** सत् परिपूरकं स्मृतम्। एवं च तस्य पितृकार्यपरिपूरकवदङ्गत्वमिति॥ २०३॥

तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ॥
रक्षांसि विप्रलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ॥ २०४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** रक्षैव आरक्षः, तम्प्राप्तं, **आरक्षभूतं** आरक्षार्थमित्युक्तं भवति। उपमायां वा भूतशब्दः–रक्षार्थमिव। यदा तु रक्षार्थं अतः **पूर्वं दैवं** ब्राह्मणं **नियोजयेत्** निमन्त्रयेत् आसने चोपवेशयेत्।

अपरोऽर्थवादः। **रक्षांसि** अदृश्यानि कानिचित्सत्वानि इतिहासे। क्रिया **विप्रलुम्पन्ति** आच्छिन्दन्ति पितृभ्यः श्राद्धम्। के "पुनर्देवा उद्देश्याः"?

मनुस्मृति २/१४

गृह्ये तावत् "विश्वान्देवान् हवामहे" इति मन्त्रस्य विनियोगाद्विश्वेदेवाः प्रतीयन्ते। पुराणेऽप्युक्तं "विश्वेदेवा इति श्रुतिरिति" ॥ २०४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तेषां** पितॄणा**मारक्षः**। समन्ततो रक्षाहेतुः ॥ २०४॥

(३) **कुल्लूकः। आरक्षो** रक्षा **तेषां** पितॄणां रक्षाभूतं **दैवं** विश्वेदेवब्राह्मणं पूर्वं निमन्त्रयेत्। यस्माद्रक्षावर्जितं श्राद्धं राक्षसा आछिन्दन्ति ॥ २०४॥

(४) **राघवानन्दः**। एतत्पूर्वकरणे दृष्टफलमाह **तेषामिति। आरक्षं** देवकृतं तद्वर्जितं **श्राद्धं रक्षांसि लुम्पन्ति**। न्यस्तशस्त्रत्वात्स्वरक्षणेऽप्यसमर्थत्वात् ॥ २०४॥

(५) **नन्दनः**। यत एवं दैवं पूर्वं कुर्यादित्याह **तेषामिति**। तेषां पितॄणाम्, हि हेतौ। **आरक्षभूतं** रक्षाकरम् ॥ २०४॥

(६) **रामचन्द्रः। तेषां** पितॄणां **दैवं पूर्वमारक्षभूतं** सर्वत्र रक्षायुक्तं **श्राद्धं योजयेत्।** रक्षैव रक्षस्तमारक्षं श्राद्धं नियोजयेत् **आरक्षवर्जितं** देववर्जितं **श्राद्धं रक्षांसि विप्रलुम्पन्ति** 'अपहता असुरा रक्षाँसी'ति मन्त्रेण तिलयवान्गृहीत्वा रक्षां कुर्यात् ॥ २०४॥

(७) **मणिरामः। तेषां** पितॄणां **आरक्षभूतं** रक्षाभूतं **आरक्षवर्जितं** रक्षाहीनम्। तस्माद्विश्वेदेवब्राह्मणनिमन्त्रणं कृत्वा पितृब्राह्मणं निमन्त्रयेदित्यभिप्रायः ॥ २०४॥

(८) **गोविन्दराजः। तेषामिति।** पितॄणां रक्षाभूतं, गृह्यदर्शनात् विश्वान् देवानुद्दिश्य **पूर्वं** ब्राह्मणं **निमन्त्रयेत्**। यस्माद्रक्षोदर्शितं श्राद्धं रक्षांस्याच्छिन्दन्ति यस्माद्रक्षाभूतं पित्र्यस्य दैवं तस्मात् ॥ २०४॥

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ॥
पित्र्याद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥२०५॥

(१) **मेधातिथिः।** आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ, दैवं आद्यन्तावस्येति **दैवाद्यन्तम्।** दैवेन कर्मणा आदिरुपक्रमः श्राद्धस्य कर्तव्यः। अतश्च निमन्त्रणं दैवानां पूर्वं कर्तव्यम्। **अन्तः** समाप्तिः। विसर्जितेषु पित्र्येषु ब्राह्मणेषु पश्चाद्दैवानां विसर्जनं कर्तव्यम्।

गन्धादिदानेऽपि दैवोपक्रमतां मन्यन्ते। न तु तेषां पदार्थानां दैवेनोपक्रमसमाप्ती सम्भवतः, आवृत्तिप्रसङ्गात्। प्रयोगधर्मश्चायं दैवाद्यन्तता, न प्रतिपदार्थधर्मः। पदार्थानां तु गन्धमाल्यादीनां दैवोपक्रमताऽविशेषेण कर्तव्यमुद्दिश्यते। तावत्प्रवृत्तिकेनैव क्रमेण सिद्धयति। निमन्त्रणं तावद्दैवपूर्वं कर्तव्यम्। यत एव प्रथमः पदार्थ आरब्धस्तत एवान्येषामारंभो युक्तः। पदार्थः पदार्थान्तरारम्भं नियच्छति यतः। तदुक्तं 'प्रकृत्या कृतकालानां गुणानां तदुपक्रमादिति'। तच्छ्राद्धकर्म **ईहेत** कुर्यात्। परिशिष्टोऽर्थवादः।

पित्र्याद्यन्तं न तद्भवेत्। दैवाद्यन्तत्वस्य विहितत्वात् पित्र्याद्यन्तप्रतिषेधोऽर्थवादतया लौकिकवाक्यवन्नेयः। लोके हि किंचिद्विधाय तद्विपरीतमप्राप्तमपि निषेधति। क्रिया हि द्रव्यं विनयति, नाद्रव्यमिति। **क्षिप्रं नश्यति सान्वयः।** सन्तानाफलप्रदर्शनरूपोऽयं निन्दार्थवादः। अतश्च सर्वं परिवेषणादि दैवपूर्वकं कर्तव्यम्। यत्त्वन्तरा भक्ताद्युपनयनं

पिपासतां च पानादिदानं तद्यस्यैवेच्छा प्रथममुपजाता तस्मा एवे–पनेतव्यम्। अनर्थिनस्त-दनुरोधेनोपनीयमाने प्रधानविधिबाधः स्यात् "हर्षयेत् ब्राह्मणानिति" (३।२३३) तथा कश्चिन्मधुररसप्रियोऽपरोऽम्लरससात्म्यस्तत्र (३।२२७)–'भक्ष्यं भोज्यं च विविधं पानानि सुरभीणि चेति'–बहुषु पानकेषु सत्सु यद्यन्यानुरोधेन न अन्यत्र रससात्म्यमापादयेत्ततो व्याधिरस्य जनितः स्यात्। तस्मादुपक्रमसमापने एव भोजने दैवादिना ।। २०५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** देवतानामादौ निमन्त्रणं तथा सर्वपदार्थेषु दैवपूर्वेषु दैवादिता। दैवान्तता तु पितॄन्विसृज्य देवानां विसर्जनात्। **ईहमानश्चे**ष्टमानः। **नश्यति** रक्षोभिः श्राद्धविघातेन पितृशापात् ।। २०५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यत एवमतस्तच्छ्राद्धं **दैवाद्यन्तं** दैवे कर्मणि आद्यन्तावारंभावसाने यस्य तत्तथा। एतेनेदमुक्तं–निमन्त्रणादि सर्वं दैवपूर्वं, विसर्जनं तु देवानां शेषे। अतएव **देवलः** 'यत्तत्र क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान्प्रति। तत्सर्वं तत्र कर्तव्यं वैश्वदेविकपूर्वकम्'। न तु तच्छ्राद्धं पित्रुपक्रमावसानम्। **पित्राद्यन्तं** तदनुतिष्ठन्ससन्तानः शीघ्रं **विनश्यति** ।।२०५।।

(४) **राघवानन्दः। तत्**पित्र्यं **ईहेत** कुर्यात् तु तद्दैवं **पित्र्याद्यन्तम्। क्षिप्रं** प्रणश्यतीति भूतार्थवादः ।। २०५ ।।

(५) **नन्दनः।** न केवलं श्राद्धस्य दैवमादौ कार्यं किन्त्वन्तेऽपीत्याह **दैवेति।** ततः श्राद्धम्। **ईहेत** कुर्वीत ।। २०५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। तच्छ्राद्धं दैवाद्यन्तमीहेत** कुर्यात्। तद्यथा दैवादिपूर्वं देवानां आह्वानं विश्वेदेवा आगच्छन्त्विति वाचयेत्। अन्ते श्राद्धान्ते उपतिष्ठन्तु पितरः सव्येन विश्वेदेवैः सहेति। एवं दैवाद्यन्तं तच्छ्राद्धं **पित्राद्यन्तं न** भवेन्न कुर्यात् ।। २०५ ।।

(७) **मणिरामः। दैवाद्यन्तं** दैवे कर्मणि आद्यन्तौ यस्य तत् दैवाद्यन्तम्। एतेन निमन्त्रणादिसर्वं दैवपूर्वम्, विसर्जनं तु देवानामन्ते कर्तव्यमित्युक्तम्। **सान्वयः** ससन्तानः ।।२०५।।

(८) **गोविन्दराजः। दैवाद्यन्तमिति। पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वय इति।** ततः श्राद्धं दैवादि दैवान्तं चानुतिष्ठेत। न च पित्र्योपक्रमापवर्गं **पित्राद्यन्तं** तदनुतिष्ठन् ससन्तानमाशु **विनश्यतीति** ।। २०५ ।।

शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् ।।
दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ।। २०६ ।।

(१) **मेधातिथिः। शुचिर्भ**स्मास्थिकपालकाद्यनुपहतः। **विविक्तो** विस्तीर्णो बहु-भिर्जनैरनाकीर्णः। **दक्षिणाप्रवणो** दक्षिणस्यां दिश्यवनतः। तादृशं देशं यत्नेन सम्पादयेत्। स्वभावतश्चेत्तादृशो न लभ्यते तथा कर्तव्यं यथा स्वव्यापारेण सम्पाद्यते। तं च गोशकृतोप-लेपयेत्। मृदादयो निवर्तन्ते, गोमयेनोपलेपनियमात् ।। २०६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विविक्त**मेकान्तम्। **उपलेपयेत्** मृद्गोमयादिना, **दक्षिणाप्रवण-मुपपादयेत्** संपादयेत् ।। २०६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अस्थ्यङ्गाराद्यनुपहतं देशं निर्जनं च **गोमयेनोपलेपयेत्। दक्षिणा-** दिगवनतं च **प्रयत्नतः** संपादयेत् ।। २०६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** देशनियमं सार्थवादमाह **शुचीति द्वाभ्यां। दक्षिणाप्रवणं** दक्षिण-निम्नताम् ।। २०६ ।।

(५) **नन्दनः।** अथ श्राद्धस्य देशमाह **शुचिमिति। विविक्तं** विजनम् ।। २०६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** भूमिशुद्धिमाह **शुचिमिति**। तत्र गोमयादिना लिप्ते **दक्षिणाप्रवणे** दक्षिणतोऽवनते निम्नप्रदेशे आह्वानं कार्यम् ।। २०६ ।।

(७) **मणिरामः। शुचिदेशं** अस्थ्यङ्गारादिवर्जितम्। **विविक्तं** एकान्तम्। **दक्षिणा-प्रवणं** दक्षिणादिगवनतम् ।। २०६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। शुचिमिति।** अनुपहतं देशं जनैरनाकीर्णं गोशकृता **उपलेपयेत्।** अथवा दक्षिणस्यां दिशि अवनतो यदि स्वभावतो न स्यात् तदा प्रयत्नतः तं संपादयेत् ।। २०६ ।।

अवकाशेषु चोक्षेषु जलतीरेषु चैव हि ।।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ।। २०७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अवकाशो देशः। **चोक्षाः** स्वभावशुचयो मनःप्रसादजनका अरण्यादयः। **जलतीराणि** सरित्समीपपुलिनादीनि। **विविक्तेषु** विजनेषु तीर्थेषु च। विध्यन्तरमिदम्। अतश्च गोमयोपलेपननियमो नास्ति। 'उपपादयेदि'ति वचनात्। यत्र सम्पाद्यं शुचित्वं तत्रासौ नियमः। स्वभावतः शुचिषु 'दृष्टमद्भिर्निर्णिक्त'मित्येतावतैव योग्यता। एतेषु देशेषु **दत्तेन** कृतेन श्राद्धेनात्यन्ततुष्टाः **पितरो** भवन्तीति ।। २०७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अवकाशेषु** स्तम्भाद्यसंकीर्णदेशेषु **चोक्षेषु** शुद्धेषु ।। २०७ ।।

(३) **कुल्लूकः। चोक्षाः** स्वभावशुचयोऽरण्यादिप्रदेशास्तेषु नद्यादितीरेषु तथा निर्जन-प्रदेशेषु **दत्तेन** श्राद्धादिना सर्वदा **पितरस्तुष्यन्ति** ।। २०७ ।।

(४) **राघवानन्दः। अवकाशेषु** स्वभावेन जनतावर्जितेषु **चोक्षेषु** मनोहरेषु तथाऽन्यत्राह "चोक्षः शुचौ तथा दक्ष" इति ।। २०७ ।।

(५) **नन्दनः। चोक्षेषु** रमणीयेषु ।। २०७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अवकाशेषु** असंकीर्णस्थानेषु **उक्षेषु** उच्चस्थानेषु **विविक्तेषु** विजनेषु अरण्यादिषु **जलतीरेषु** एतादृशेषु ते पिण्डेन **पितरः सदा तुष्यन्ति** सन्तुष्टा भवन्तीत्यर्थः ।। २०७ ।।

(७) **मणिरामः। अवकाशेषु** विस्तीर्णेषु। **चोक्षेषु** स्वभावशुच्यरण्यादिप्रदेशेषु ।। २०७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अवकाशेष्विति।** स्वभावशुचिषु स्थानेषु नद्यादिपुलिनेषु च निर्जनेषु प्रदेशेषु **दत्तेन** श्राद्धादिना **पितरः** सर्वदा **तुष्यन्ति** तस्मिंश्च देशे ।। २०७ ।।

आसनेषूपक्लृप्तेषु बर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक् ।।
उपस्पृष्टोदकान्सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् ।। २०८ ।।

(१) **मेधातिथिः। उपक्लृप्तेषु** कल्पितेषु विन्यस्तेषु **पृथक् पृथक्** विभागेन। नैकमासनं दीर्घधौतफलकादि सर्वेभ्यो दद्यात्। परस्परं यथा न स्पृशन्ति तथोपवेशनीया इति पृथग्ग्रहणम्। **बर्हिष्मत्सु** दर्भविष्टरास्तीर्णेषु। **उपस्पृष्टोदकान्** स्नातान् कृताचमनविधींश्च। **तान्** पूर्वनिमन्त्रितानु**पवेशयेत्** ।। २०८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। बर्हिष्मत्सु** कुशवत्सु **उपस्पृष्टोदकान्** स्नातान् ।। २०८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** तत्र च देशे आसनेषु **पृथक् पृथक्** विन्यस्तेषु सकुशेषु प्रागामन्त्रित-ब्राह्मणान्सम्यक् कृतस्नानाचमनानु**प्रवेशयेत्।** अत्र देवब्राह्मणासने कुशद्वयं पित्रासनेषु च प्रत्येकं दक्षिणाग्र एकः कुशो देयः। तदाह **देवलः।** "ये चात्र विश्वेदेवानां विप्राः पूर्वनिमन्त्रिताः। प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहृतानि च ।। दक्षिणामुखयुक्तानि पितॄणामासनानि च। दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ।।" दक्षिणामुखयुक्तानि दक्षिणाग्राणि अग्रं काण्डं मूलापेक्षया ।। २०८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** एवं वर्णक्रम इव वेदक्रमोऽप्यपेक्षणीय इति ज्ञापयन् ऋग्वेदिनमधि-कृत्य श्राद्धानुष्ठानमाह **आसनेष्विति** त्रिंशता श्लोकैः। **उपक्लृप्तेषु** विन्यस्तेषु **बर्हिष्मत्सु** कुशयुक्तेषु **पृथक् पृथगिति** नैकासनं कुर्यादिति। दैवे कुशद्वयं पित्र्ये एकैकं देयमिति। तथाच **देवलः** 'ये चात्र विश्वेदेवानां विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः। प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च ।। दक्षिणामुखयुक्तानि पितॄणामासनानि च। दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ।।' इति। पित्रादिषट्पात्रेषु षडेव ब्राह्मणा इत्यर्थात्। **उपस्पृष्टोदकान्** सम्यक्कृताचमनान् ।। २०८ ।।

(५) **नन्दनः।** इदं पित्र इदं पितामहायेति **पृथक्पृथक्। बर्हिष्मत्सु** दर्भवत्सु। **उपस्पृष्टोदकान्** स्नातान्। **सम्यक्** सोपचारम् ।। २०८ ।।

(६) **रामचन्द्रः। उपक्लृप्तेषु** रचितेषु **आसनेषु बर्हिष्मत्सु** सकुशेषु **पृथक् पृथगुपस्पृष्टोदकान्कृता**चमनान्निमन्त्रितान्विप्रानु**पवेशयेत्** ।। २०८ ।।

(७) **मणिरामः। बर्हिष्मत्सु** सकुशेषु। **उपस्पृष्टोदकान्** कृतस्नानाचमनान् ।। २०८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। आसनेष्विति। आसनेषु** संदर्भेषु **पृथक् पृथक्** विन्यस्तेषु सम्यक् कृतस्नानाचमनान् **तान्** पूर्वं निमन्त्रि**तानुपवेशयेत्** ।। २०८ ।।

उपवेश्य तु तान्विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।।
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्दैवपूर्वकम् ।।२०९।।

(१) **मेधातिथिः।** उपवेशनानन्तरं **गन्धमाल्यैरर्चयेत्। गन्धान्** कुङ्कुमकर्पूरादीन् दद्यात्। **माल्यानि** कुसुमस्रजः। **सुरभिग्रहणं** माल्यविशेषणम्। निर्गन्धानि पुष्पाणि न दद्यात्। गन्धेष्वपि युक्तं विशेषणं, सन्ति गन्धा असुरभयस्तन्निवृत्त्यर्थम्। अथवा

सुरभिभिर्धूपैः। स्वतन्त्रं सुरभिग्रहणम्। दैवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः पूर्वं दत्वा ततः पितृभ्यो दातव्यम्। इदं तु दैवपूर्वग्रहणं प्राग्भोजनप्रवृत्तेः पदार्थानां तदादिनियमार्थम्। प्रवृत्त-भोजनानां तु पानव्यञ्जनादिषु न नियम इत्येवमर्थमाहुः। अन्यथा कोऽर्थः पुनरभिधाने स्यात्? **अजुगुप्सितान्** अनिन्दितान् विप्रान्। अनुवादोऽयम्। तादृशानामेव विधानम्। अथवा सत्यपि भूतप्रत्ययनिर्देशे प्रकृत्यर्थकर्तव्यतानिषेध एवायम्। उपरिष्टान्न जुगुप्सेत न निन्देतेत्युक्तं भवति। प्रत्ययार्थमात्रत्यागो वरं न सर्वपदार्थत्याग इति मन्यन्ते। अनुवादे हि कृत्स्नमेव पदमनर्थकम्॥ २०९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। गन्धमाल्यैरिति** बहुवचनं धूपदीपाच्छादनप्राप्त्यर्थं गन्ध-माल्यादिभिरित्यर्थः॥ २०९॥

(३) **कुल्लूकः।** तान्विप्रानामन्त्रि**तानासनेषूपवेश्य** कुङ्कुमादि**गन्धमाल्यधूपादिभिः** स्पृहणीयगन्धै**र्देवपूर्वकमर्चयेत्**॥ २०९॥

(४) **राघवानन्दः। अजुगुप्सितान्** उक्तनिन्दारहितान्॥ २०९॥

(५) **नन्दनः। अजुगुप्सितान**निन्दितवेषान्॥ २०९॥

(६) **रामचन्द्रः। देवपूर्वकं** विश्वेदेवानुपूर्वकं **तान्विप्रानर्चयेत्**॥ २०९॥

(७) **मणिरामः।** स्पष्टः॥ २०९॥

(८) **उपवेश्येति।** तान् विप्रान् अनिन्दितान् **आसनेषूपवेश्य** अनन्तरं कुङ्कुम-**माल्य**धूपादिभिः स्वामोदैः **देव**ब्राह्मण**पूर्वकमर्चयेत्**॥ २०९॥

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि॥
अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह॥२१०॥

(१) **मेधातिथिः।** अनुलिप्तेषु स्रग्विषु सुरभिधूपाञ्जिघ्रत्सु अर्घोदकमुपनेतव्यम्। तेनैवं **सपवित्रांस्तिलानपि** पवित्रशब्दो दर्भेषु वर्तते। **तेषां** ब्राह्मणाना**मुदकमानीय** दत्वा तै**रनुज्ञातोऽग्नौ** होमं कुर्यात्। ब्राह्मणैरनुज्ञातः कुर्यादिति सम्बन्धः। सह **सर्वे** युगपदनुज्ञां दद्युः। अनुज्ञापनवाक्यमपि सामर्थ्यप्राप्तम्। न हि तेऽप्रार्थिता अनुजानीरन्। ततश्च 'अग्नौ करवाणि' 'करिष्ये' इत्येवमादीनि प्रश्नवाक्यानि लभ्यन्ते। अनुज्ञा-वाक्यमपि सामर्थ्यात्प्राप्तम्। सर्वं चैतत्साधुभिः शब्दैः कर्तव्यम्। प्रदर्शितं **चैतत्** गृह्यकारैः "अग्नौ करवाणि करिष्य इति चानुज्ञापयेत् 'ॐ कुर्वि'त्येवं ब्रूयुः"॥ २१०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तेषां** यद्गन्धादिदानात्प्रागर्घ्यं दत्तं तच्छेषं जलं **तिलांस्त**-त्रत्यान्। **पवित्राणि** च कुशान्द्विदलान्यानि चैकत्र स्थाने कृत्वा संस्रवान् समवनीय न्युब्जं पात्रं कृत्वेत्यर्थः। **ब्राह्मणैश्च सह** सहितै**रनुज्ञातः**॥ २१०॥

(३) **कुल्लूकः। तेषां** ब्राह्मणानामर्घोदकपवित्रतिलान् संमिश्रान् कृत्वा **तैर्ब्राह्मणैः सहानुज्ञातोऽग्नौ** वक्ष्यमाणं होमं **कुर्यात्।** अनुज्ञासामर्थ्याच्च प्रार्थनापि पूर्वं कर्तव्या। सा च स्वगृह्यानुसारेण करवाणि करिष्य इत्यादिका। अनुज्ञापि ओमित्येवंरूपा **कुरुष्वेति** वा॥ २१०॥

(४) **राघवानन्दः। आनीय** दत्वा **उदकं** अर्घ्यार्थं पवित्रं स्यात्कुशद्वयं तद्युक्तां-**स्तिलान्। ब्राह्मणैः** कुरुष्वेत्यनुज्ञातः ॥ २१० ॥

(५) **नन्दनः। उदकं** शुद्धोदकम्। **आनीय** दत्त्वा **तिलोदकं** चानीय। **ब्राह्मणो** द्विजः। **सहाभ्यनुज्ञातोऽग्नौ कुर्याज्जु**हुयात् ॥ २१० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अग्नौकरणं द्वाभ्यामाह **तेषामिति। तेषां** पितॄणां अर्थे विप्राणां समीपे **उदकं** शिष्टोदकं आनीय **सपवित्रान्** पवित्रसहितान् तिलानादाय ब्राह्मणान-पीच्छेत् ॥ २१० ॥

(७) **मणिरामः। तेषां** ब्राह्मणानां अर्घोदकपवित्रतिलान्संमिश्रान् कृत्वा **तैर्ब्राह्मणैः सह अनुज्ञातः अग्नौ** वक्ष्यमाणं होमं **कुर्यात्** ॥ २१० ॥

(८) **गोविन्दराजः। तेषामिति।** तेषां ब्राह्मणानां **उदकं** दर्भतिलमिश्रं दत्वा "अग्नौ करवाणि करिष्ये चेत्यनुज्ञातो यदा कुर्वित्येवं ब्रूयुः" इति गृह्योक्तरूपेण **सहब्राह्मणैरनुज्ञातः अग्नौ** वक्ष्यमाणं होमं **कुर्यात्।** ब्राह्मणग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थम्, त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ २१० ॥

अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाऽऽप्यायनमादितः ॥
हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्सन्तर्पयेत्पितॄन् ॥ २११ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यदग्नौ कर्तव्यं तदुच्यते। **अग्नेः** चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। अग्निरेका देवता। **सोमयमाभ्यामिति** द्वन्द्वस्य देवतात्वं अग्नीषोमवत्। अनयोर्देवतयो**रादित आप्यायनं हविर्दानेन कृत्वा पश्चात्सन्तर्पयेत्पितॄन्।** पिण्डनिर्वपणं ब्राह्मणभोजनं च कुर्यादित्यर्थः। गृह्ये त्वन्या देवताः समाम्नाताः। येषां गृह्यं नास्ति तेषामिदं देवतावचनम्। **आप्यायनं** पोषणम्। 'हविषा देवताः पुष्यन्ती'त्यर्थवादः ॥ २११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अग्नेः** अग्नये कव्यवाहनाय **सोमाय** पितृमते **यमायाङ्गिरस्वत** इति तिस्र आहुतयः। **हविर्दानेन** होमरूपेण **कृत्वाऽप्यायन**मित्यन्वयः ॥ २११ ॥

(३) **कुल्लूकः। अग्नेः सोमयम**योश्च **विधिवत्**पर्युक्षणादिपूर्वं हविर्दानेन **प्रीणन-**मादौ कृत्वा पश्चादन्नादिना **पितॄंस्तर्पयेत्।** सोमयमयोः द्वन्द्वनिर्देशेऽपि पृथगेव देवतात्वं सहादिशब्दप्रयोगाभावात्। यत्र साहित्यं विवक्षितं तत्र सहादिशब्दं करोतीत्युक्तं प्राक् ॥ २११ ॥

(४) **राघवानन्दः।** आदितः आदौ। **सोमयमाभ्या**मिति द्वन्द्वेनैव देवतात्वं **अग्नीषो-**मवत्। **हविर्दानेन।** पर्युक्षणादिना ॥ २११ ॥

(५) **नन्दनः। आप्यायनं** तृप्तिहोममिति यावत्। **हविर्दानेना**न्नहोमेन ॥ २११ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अग्नये** कव्यवाहनाय स्वाहा, **सोमाय** पितृमते स्वाहा, सोमयमाभ्यां **एवमादितः** प्रथमतः **आप्यायनं कृत्वा।** तत्राह **मार्कण्डेयः** "आहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ समाहितः।" अनाहिताग्निस्त्वौपासने अग्न्यभावे आवसथ्याग्न्यभावे द्विजेऽप्सु **वा ततः पश्चात्** अग्नौकरणानन्तरं **पितॄन्**पितृ-पितामह-प्रपितामहस्थानेषु उपविष्टान्द्विजान् हविर्दानेन

हविष्यान्नदानेन विधिवत्**संतर्पयेत्।** भोजयेदित्यर्थः। पवित्रलक्षणमाह 'अनन्तर्गर्भकं साग्रं कौशं द्विदलमेव च। प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्रकुत्रचित्' ॥२११–२१२॥

(७) **मणिरामः।** अग्नौकरणमाह **अग्नेरिति।** अग्नये स्वाहा। सोमाय स्वाहा। यमाय स्वाहा इत्याहुतित्रयै (त्रयेणा) रादौ प्रीणनं कृत्वा प्रच्छादनादिना पितॄंस्तर्पयेत्॥२११॥

(८) **गोविन्दराजः। अग्नेरिति।** सोमयमयोः द्वन्द्वनिर्देशेऽपि **अग्ने**र्निर्देशाभावात् देवताद्वयं तेन अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, यमाय स्वाहेत्येवं अग्न्यादीनां पर्युक्षणादि-विधिपूर्वकं **हविर्दानेन** तर्पणं आदौ कृत्वा **पश्चाद्**ब्राह्मणभोजनादि॥ २११॥

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्॥
यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते॥ २१२॥

(१) **मेधातिथिः।** स्मार्तस्य वैवाहिकस्य दायादेर्वा अग्नेरभावे विधिरयमुच्यते। लौकिकस्य तु पितृयज्ञनिषेधात् भावाभावावचिन्त्यौ। 'न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नाविति' (३।२८२) वक्ष्यति। "कथं पुनस्तस्याग्नेरभावः?"। प्रोषितस्याग्निना विना द्रव्यब्राह्मणदेशसम्पत्तौ च श्राद्धकाल उक्तः, नामावास्यैव। तत्र प्रोषितेन यदि पङ्क्तिपावनः प्राप्तो द्रव्यं वा कालशाकादि तत्रायं विधिरुच्यते।

"ननु च प्रोषितस्य कथं श्राद्धाधिकारः? यदि तावद्भार्या प्रवसति अग्निनाऽपि तत्रैव सन्निधातव्यम्। यतो नोभाभ्यामग्नेर्विरह इष्यते, भार्यया यजमानेन च। एवं हि श्रूयते 'नाग्निरन्तरितव्यः प्रवसताम्' इति। अथ केवल एव गृहस्थः प्रवसेत्तदा भवेदग्न्यभावः। किन्तु मध्यकत्वादेतस्य सहाधिकाराच्च, भार्यायामसंनिहितायां, तदिच्छाया अभावात् कथं साधारणस्य श्राद्धे विनियोगः? साधारणे हि द्रव्ये अन्यतरानिच्छायां त्याग एव न संवर्तते। अथोच्यते–'तीर्थेष्वपि श्राद्धकरणमनेन न्यायेन न प्राप्नोति। तत्रेमानि वचनानि विरुध्यन्ते "पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धं तपश्चैव महाफलम्। महोदधौ प्रभासे च तद्वदेव विनिर्दिशेत्॥' इति। नैष दोषः; भार्यया सह तीर्थयात्रां गच्छतः साग्निकस्योप-पत्स्यते। इह तु यदि भार्यया सह प्रवासः, तदा नास्त्यग्नेरभावः। अथ केवलस्य, तदा भार्येच्छाया अपरिज्ञानादनधिकारः।"

उच्यते। प्रवसन् भार्यामनुज्ञापयति "धर्माय विनियोगं द्रव्यस्य करिष्यामि" इति। तत्प्राप्तानुज्ञोऽधिकरिष्यते। प्राक् चोपनयनादसत्यग्निपरिग्रहे विधिरयं भविष्यति। अस्ति चानुपनीतस्य श्राद्धाधिकारः। "स्वधानिनयनादिति" दर्शितम्। स्नातस्य च प्राग्विवाहात् पितृमरणादावग्न्यभावः।

"ननु च परमेष्ठिमरणेऽग्निपरिग्रहः काठके पठ्यते"। कृतदारस्यासौ द्रष्टव्यो न स्नातकमात्रस्य। 'द्वौ हि कालौ स्मार्तकस्याग्नेर्विहितौ–भार्यादिर्दायादिर्वा' (गौतम. ५-७)। तत्र येन विवाहकाले न परिगृहीतोऽग्निः, पित्राऽविभक्तत्वात्, ज्येष्ठेन वा सह वसता "भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तत" (९।२१५) इति अनेन, तस्यासौ द्वितीयः कालः "दायकालादृते वा" इति। एष एव दायकालो यदा पिता म्रियते। तदपेक्षमेवैतत्। "शुचिर्भूतः

पितृभ्यो दद्यात् ।" "श्राष्ट्रचो ह्याग्निमानीय प्रतिजागृयात्", इति। न चेदमग्न्याधानं श्राद्धाङ्गम्। तथा सति न तदर्वागस्योत्पत्तिः श्राद्धं वा वर्तते। न चाप्यत्यागोऽस्ति। "एष औपसदोऽग्निस्तस्मिन् पाकयज्ञः" इति पठ्यते। न च पाकयज्ञेऽप्यभार्यस्याधिकारः। "पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवति"। "व्रतं च पत्न्युपेयादिति" दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। न च 'यदा पत्नी, तदैतत् व्रतोपायनाज्यावेक्षणे पत्नीकर्तृके भविष्यत' इति शक्यमवकल्पयितुं, नित्यवदाम्नानात्। तत्रौपसदोऽग्निरित्येष विधिर्हातव्यः प्राप्नोति। "ननु च न पितृमरणमेव दायकालः। एवं हि पठ्यते–'सपिण्डीकरणं कृत्वा विभजेरन् ततः सुताः' इति।"

विभागस्यायं कालो, न दायस्य। विभागेऽपि नायं नियमः, यतो 'धर्म्या पृथक् क्रियेति' पठ्यते। तस्याश्च धर्मत्वं विभक्तानां पृथक् पृथक् श्राद्धकरणेनातिथ्यादिपूजया च। न च "नवश्राद्धं सह दद्युः" इत्यादीनि वाक्यानि समाप्तविद्याविषयाणि। ईषद्विद्यो रोगोद्रेकात्स्वदारनियमं मातिक्रमिषमिति कृतविवाहः प्रक्रान्तवेदार्थप्रवणस्तस्य संवत्सरमात्रेण विद्यासमाप्ताविदमुच्यते "सपिण्डीकरणं कृत्वा विभजेरन्निति"। तथा मृतभार्यस्य पुनर्दारांश्चिकीर्षत आदारप्राप्तेर्भवत्यग्नेरभावः। सर्वथा पत्न्या सह एवं यष्टव्यमित्यस्तित्ववचने सति नाकृतविवाहस्याग्निपरिग्रहः। एवं स्थितेऽग्नेरभावे आहुती ब्राह्मणस्य हस्ते प्रक्षिपेत्। "कस्य ब्राह्मणस्य?"। य एव निमन्त्रितास्तेषामन्यतमस्य दैव उपवेशितस्यान्यस्य वा निमन्त्रितस्य। अर्थवादो **यो ह्यग्निरिति**। **मन्त्रदर्शिभिः** सम्मतञ्चेदमर्थविद्भिः।। २१२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अग्न्यभाव औपासनाभावे पाणावग्नितीर्थे हस्तमध्यस्थ उपपादयेदाहुतीः संपादयेत्।। २१२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अग्न्यभावे पुनर्ब्राह्मणहस्त एवोक्ताहुतित्रयं दद्यात्। यस्माद्य एवाग्निः स एव ब्राह्मण इति वेद**विद्भि**र्ब्राह्मणैरुक्तः। अग्न्यभावश्चानुपनीतस्य संभवति। उपनीतस्य समावृत्तस्य च पाणिग्रहणात्पूर्वं मृतभार्यस्य वा।। २१२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। पाणावेवाहुतित्रयं दद्यात्। 'पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृत' इत्युक्तिमाश्रित्याह **य इति**।। २१२ ।।

(५) **नन्दनः**। **उपपादये**द्दद्यात्। 'एष वा अग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मण' इति मन्त्रदर्शिभिरुच्यते।। २१२ ।।

(७) **मणिरामः**। **अग्न्यभावे** पुनर्ब्राह्मणहस्ते एव आहुतित्रयं दद्यात्।। २१२ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अग्न्यभाव इति**। अनग्निकस्य अनुपनीतोपनीतासमावृत्त-अकृतदारमृतभार्यादेः मृताहादिश्राद्धे विधानात् औपासनाग्न्यभावे ब्राह्मणहस्त एतदाहुतित्रयं दद्यात्, यस्मात् य एवाग्निः स एव ब्राह्मण इति वेदविद्भिः ब्राह्मणैरुच्यते।। २१२ ।।

अक्रोधनान्सुप्रसादान्वदन्त्येतान् पुरातनाः ॥
लोकस्याप्यायने युक्तान् श्राद्धे देवान् द्विजोत्तमान् ॥२१३॥

(१) **मेधातिथिः**। अयमर्थवाद एव। ब्राह्मणानां देवतारूपत्वं सम्पादयति। अग्निर्देवता। तत्र हुतं तन्मुखेन देवता अश्नन्ति। ब्राह्मणोऽप्येवंरूपः। तद्धस्तेऽपि क्षिप्तं देवता अश्नन्त्येव। "किं पुनर्देवतानां रूपं येन ब्राह्मणोऽपि देवतारूप उच्यते"।

अत आह **अक्रोधनानिति।** कथमेवं ब्रुवते ? तदर्थं दर्शयति। य एवंस्वभावा ब्राह्मणास्तेषां हस्ते आज्याहुती प्रक्षेप्तव्ये।

अन्ये त्वाहुः—पूर्वत्राक्रोधना इत्यादिना पितॄनुद्दिश्य निमन्त्रितानां स्तुत्यानामक्रोधनादिधर्मो विहितः। अनेन देवनिमन्त्रितानामिति विशेषः। तथा चाह **श्राद्धे देवानिति। पुरातना** मुनय एवं वदन्ति। द्वितीयान्तो वा पठितव्यः। **पुरातनानेतान्देवा**न्त्साध्यदेवानस्मिन्कल्पे समुत्पन्नान्। **लोकस्याप्यायने युक्तान्।** एवं श्राद्धं भुञ्जते। तत्र नैवं मन्तव्यम्—'दृष्टसुखार्थिनो लोभात्स्वार्थे प्रवर्तन्तेऽतश्च किमित्येषां पूजा क्रियते'। यत आप्याययन्ति लोकं पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं चातो नैषामवज्ञा कर्तव्या।। २१३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अक्रोधन**त्वादिगुणवत्त्वे सत्येते श्राद्धे देवता भवन्तीत्यर्थः। **सुप्रसादान**ल्पायासेन प्रसाद्यान् **पुरातनान्** सर्वेभ्योऽग्रजान्। यज्ञादिना **लोकाप्यायने युक्तान्। श्राद्धदेवान्** श्राद्धसंबन्धिनोऽन्नस्य पितॄन्प्रति नेतॄन् अतोऽग्निर्यथा हव्यं वहति तथा ब्राह्मणा अपीत्यर्थः। गत्यर्थाद्दीव्यतेर्ण्यन्तात् देवशब्दव्युत्पत्तिरत्र।। २१३।।

(३) **कुल्लूकः।** क्रोधशून्यान्**सुप्रसादान्** प्रसन्नमुखान् प्रवाहानादितया **पुरातनान्** 'अग्नौ प्रास्ताहुति'रिति न्यायेन लोकवृद्धय उद्युक्तान् श्राद्धपात्रभूतान्मन्वादयो **वदन्ति।** तस्माद्देवतुल्यत्वाच्छ्राद्धब्राह्मणस्य तद्धस्ते दातव्यमिति पूर्वविध्यनुवादः।। २१३।।

(४) **राघवानन्दः। पुरातनान्** चिरन्तनान् प्रवाहानादितया पुरा पूर्वं तन्यते दीयते येभ्यस्तान्वा। **आप्यायने** 'दातारो वोऽभिवर्धन्ता'मित्याद्याशिषा। **श्राद्धदेवान्** श्राद्धोद्देश्यपात्रभूतान्।। २१३।।

(५) **नन्दनः।** यस्मिन्हूयते सोऽग्निरेव न केवलं ब्राह्मणः किंतु येभ्यो हूयते ते पितरोऽपि ब्राह्मणा इत्याह **अक्रोधना** इति। **श्राद्धदेवा**न्पितॄन्। **द्विजोत्तमान् पुरातना**न्वदन्ति। तेन च ब्राह्मणस्य पाणावेवोपपादनं युक्तमित्यभिप्रायः।। २१३।।

(६) **रामचन्द्रः।** एतादृशान्**पुरातना**न्पितृरूपान्**द्विजोत्तमान् श्राद्धदेवान्** श्राद्धप्रापकान्। एवं वदन्ति।। २१३।।

(७) **मणिरामः। एतान् द्विजोत्तमान् लोकस्याप्यायने** 'अग्नौ प्रास्ताहुति'रिति न्यायेन **श्राद्धदेवान्** उद्युक्तान् श्राद्धदेवान् श्राद्धपात्रभूतान्।। २१३।।

(८) **गोविन्दराजः। अक्रोधनानिति। अक्रोधनान्** क्रोधशून्यान् स्वाराधनादीन् 'अग्नौ प्रास्ताहुति'रिति न्यायेन लोकवृद्ध्युपादानान् श्राद्धसंप्रदानभूतानेतान् ब्राह्मणान् मन्वादयो वदन्ति। तस्मात् देवतुल्यत्वात् तद्धस्ते देयमिति पूर्वविध्यर्थवादः।। २१३।।

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमम्।।
अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि।।२१४।।

(१) **मेधातिथिः।** अग्नौ यत्कर्तव्यं 'अग्नये स्वधा नम' इति आहुतिप्रक्षेपलक्षणं कार्यं **तदपसव्यम्।** दक्षिणेन हस्तेन कर्तव्यं, न सव्येन, नोभाभ्यां, "उभयोर्हस्तयोर्मुक्तम्"

(३।२२५) इति निषेधात् । हस्तद्वयसंयोगेन कर्तव्यताशङ्कायामपसव्येनेत्युक्तमिति केचित् । इदं त्वयुक्तम् ; या अग्नावाहुतयो हूयन्ते तासां च या **आवृत्परिक्रम**स्तस्यापसव्यता विधीयते । दक्षिणासंस्था आहुतीः कुर्यात् नोदक्संस्थाः, यथा दैवे । दर्व्या वा हविर्भिस्तु कारयितव्यं नोदीच्यां ; किं तर्हि ? दक्षिणाभिमुखं यथोदकं पित्र्येण तीर्थेन कार्यते । **सर्व**ग्रहणादन्यदपि परिवेषणाद्यपसव्यमेव कर्तव्यम् । **अपसव्येन** हस्ते**नोदकं निर्वपेत्** 'शनैरिति' वा पाठः । अत्रार्थः–अन्यथा "राजतैर्भाजनैः" (३।२०२) इत्यनेन राजतभाजनप्राप्तये सव्यहस्तविधिः । आवृत्तिर्**आवृत्** ।। २१४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अपसव्यं** प्राचीनावीतेन एतच्चाग्न्यादीनां देवताभूतत्वाद्यज्ञोपवीतप्राप्तौ प्राचीनावीतविधानम् । **आवृत्प**रिक्रमं कर्मक्रमं **अपसव्येन** पितृतीर्थेन उदकं पिण्डदानस्थाने ।। २१४ ।।

(३) **कुल्लूकः । अग्नौ** पर्युक्षणाद्यङ्गमुक्तं अग्नौकरणहोमानुष्ठानक्रमम**पसव्यं** दक्षिणसंस्थं कृत्वा ततोऽपसव्येन दक्षिणहस्तेन पिण्डाधारभूतायां **भुव्युदकं क्षिपेत्** ।। २१४।।

(४) **राघवानन्दः । अग्नौ** पर्युक्षणाद्यङ्गयुक्तमग्नौकरणहोमानुष्ठानक्रमं **सर्वमावृत्** परिक्रमं परिपाटीक्रमम् । **अपसव्यं** दक्षिणसंस्थं तत्कृत्वा **अपसव्येन** दक्षिणहस्तेन **भुवि** पिण्डाधारभूतायाम् । **उदकं निर्वपेत्** निःक्षिपेत् ।। २१४ ।।

(५) **नन्दनः ।** पितृकार्ये हस्तमुद्राया लक्षणमाह **अपसव्यमिति ।** हस्ताभिमुखं दक्षिणहस्ततलमपसव्यम् ।। २१४ ।।

(६) **रामचन्द्रः । अग्नौ अपसव्यं** कृत्वा यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं कृत्वा **सर्वमावृत्परिक्रमं** दक्षिणं परिक्रम्य **अपसव्येन हस्तेन भुवि उदकं निर्वपेत्** । 'वामहस्तं तु सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम्' ।। २१४ ।।

(७) **मणिरामः । अग्नौ सर्वमावृत्परिक्रमं** अग्नौकरणहोमानुष्ठानक्रमं **अपसव्यं** दक्षिणसंस्थं **कृत्वा** । ततो**ऽपसव्येन** दक्षिण**हस्तेन** पिंडाधारभूतायां भूमौ **उदकं** क्षिपेत् ।। २१४ ।।

(८) **गोविन्दराजः । अपसव्यमिति । अग्नौ** यः पर्युक्षणपरिस्तरणाहुतिदानादीनि कर्तव्यताक्रमः तं सर्वं अपसव्यपितृकर्मवत् दक्षिणासंस्थं कृत्वा तदेतदुदक्संस्थं **अपसव्येन** दक्षिणेन **हस्तेन** पितृतीर्थेन पिण्डाधारभूतायां **भुवि उदकं** प्रक्षिपेत् ।। २१४ ।।

त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात्पिण्डान्कृत्वा समाहितः ।।
औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः ।। २१५ ।।

(१) मेधातिथिः । यत्तद्धोमार्थं पात्रे गृहीतमन्नं तस्माद्धुतशिष्टात् **त्रीन् पिण्डान् कृत्वा** दक्षिणस्यां दिशि मुखं कृत्वा **निर्वपेत्** । दर्भेषु पितॄनुद्दिश्य प्रक्षिपेत् । संहतं द्रव्यं पिण्डशब्देनोच्यते । तेन विशदमन्नं न दातव्यम् । **औदकेन ।** औदको विधिर्यः समनन्तरमेवोक्तः 'अपसव्येनेत्यादि'ना (३।२०४) । अत्रेदं संदिह्यते– किं यत्तदन्नं ब्राह्मणभोजनार्थं साधितं ततोऽप्युद्धृत्य हविःसंस्कारः कर्तव्य उत पृथक् चरुः साधनीयः ? इति । किंपरिमाणं

च तद्धविरिति। न ह्यत्र 'चतुरो मुष्टीनि'त्यादिपरिमाणसम्भवः। विचारितमेतत्। विशेषाश्रवणात् कामचारः। परिमाणं यावता अर्थसिद्धिर्भवति। औदकविध्यतिदेशाच्च स्वहस्तेनापसव्येन पिण्डनिर्वपणं, न राजतैः पात्रैः। **समाहित**ग्रहणं वृत्तपूरणार्थम्॥ २१५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। हविःशेषात्** हुतशेषादुद्धरणपात्रस्थादन्नस्थालीस्थाच्च **औदकेन** विधिना यथोदकं पितृतीर्थेन नीतं तथेत्यर्थः। अन्नं च उदकनिनयनं भूमौ कृत्वा तदुपरि कुशानास्तीर्य तेषु दर्भेषु पिण्डदानमिति ग्राह्यम्। "तेषु दर्भेष्वि"ति (३।२१६) वक्ष्यमाणत्वात्॥ २१५॥

(३) **कुल्लूकः। तस्माद**ग्न्यादिहोमादुद्धृतादन्नादुद्धृतावशिष्टान् **त्रीन् पिण्डान्कृत्वा औदकेनैव विधिना** दक्षिणहस्तेन **समाहितो**ऽनन्यमना दक्षिणामुखः'तेषु दर्भे'ष्विति वक्ष्यमाणत्वाद्दर्भेषु दद्यात्॥ २१५॥

(४) **राघवानन्दः। तस्मादग्नौ** कृताद्ध**विःशेषात् त्रीन्पिण्डान्** कृत्वा **समाहितो**ऽनन्यमनाः। **औदकेनैव विधिना** दक्षिणहस्तेन॥ २१५॥

(५) **नन्दनः। हविःशेषादन्नात्। औदकेनैव विधिना, अपसव्येन** हस्तेनेत्यर्थः॥२१५॥

(६) **रामचन्द्रः। तस्मात् हविःशेषादन्नात्समाहितः सन्पितृपिण्डान्कृत्वा दक्षिणामुखः सः औदकेन विधिना अपसव्येन** न जलदानविधिना अपसव्येन पितृतीर्थेन **निर्वपेत्** दद्यात्। हविष्याण्याह, तद्यथा— व्रीहिशालियवगोधूममुद्गमाषमुन्यन्नकालशाकं एलाशुण्ठिमरीचिहिङ्गुशर्कराकर्पूरसैन्धवं सामभरं नालिकेरएकदाबदरगव्यपयोदधिघृतपायसप्रभृतिस्मृत्यन्तरप्रसिद्धं वेदितव्यम्॥ २१५॥

(७) **मणिरामः। तस्मात् हविःशेषात्** अग्नौकरणहविःशेषात्। **औदकेनैव विधिना** अपसव्यादिना॥ २१५॥

(८) **गोविन्दराजः। त्रीनिति**॥ तस्मादग्न्यादिहोमार्थाहुतिं दत्वा हुतशिष्टान् **त्रीन् पिण्डान् कृत्वा** औदकेन विधिना दक्षिणहस्तेन पितृतीर्थेनानन्यचित्तो **दक्षिणामुखस्तेषु** दर्भेषु 'तं हस्तं निमृज्यात्' इति दर्शनात् दर्भेषु दद्यात्। अत एव चोदकमपि पूर्वोक्तपिण्डाधारभुवि दर्भेष्वेव दद्यात्॥ १२५॥

न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम्॥
तेषु दर्भेषु तं हस्तं निर्मृज्याल्लेपभागिनाम्॥ २१६॥

(१) **मेधातिथिः। न्युप्य** दत्वा **दर्भेषु तान् पिण्डान् तं हस्तं निर्मृज्याद्दर्भेषु** तेषु येष्वेव पिण्डनिर्वपणं कृतम्। **स्मृत्यन्तर**दर्शनात् दर्भमूलेषु मार्जनम्। अपरे च—न हस्तसंलग्नस्यान्नस्योदकस्येव दर्भेषु संश्लेषणम्। यदि न किंचिदपि हस्ते संश्लिष्येत्तथापि हस्तं दर्भेषु निर्मृज्यादेव। न ह्येतत्प्रतिपत्तिकर्मैव। येनासति वचनप्रयोजने न क्रियेत। नेह श्रूयेत 'हस्तलग्नं निर्मृज्यात्', किं तर्हि? 'हस्तमेव'। "ननु च **लेपभागिनामिति** श्रूयते। तत्रासति लेपे न प्राप्नोति। अतः किमुच्यते 'यदि न किञ्चिदपि हस्ते संश्लिष्येत्तथापि

कर्तव्यमिति'? ।" उच्यते। साक्षात् मूर्तमन्नं कदाचिन्न श्लिष्यति। पिण्डेष्वनुवर्त्यमानेषु अन्नरस ऊष्मावसम्पर्कात् संक्रामति हस्ते। स एव 'लेप' उच्यते। **लेपभागिनामिति** षष्ठी। निर्माजनस्य तत्सम्बन्धितामाह। न च लेपभागिनः प्रत्यक्षदृश्याः सन्ति येषां स्वस्वाम्यादिसम्बन्धो लेपस्य क्रियेत। तस्माल्लेपभागिनामयं भागोऽस्त्विति मनसा ध्यायेत। शब्देन वोद्दिशेत। अन्ये तु प्रपितामहात्पूर्वे ये पितरस्तान् 'लेपभागिन' आहुः। अस्मिन्दर्शने 'प्रपितामहपित्रे' 'प्रपितामहपितामहाये'त्यादिभिः शब्दैरुद्देशः कर्तव्योऽसति तन्नामनिवेदने। **हस्त**मित्येकवचननिर्देशादेकेनापसव्येन हस्तेन पिण्डनिर्वपणं दर्शयति। **प्रयत** इत्यनुवादो, विहितत्वात्। **विधिपूर्वकमिति** शास्त्रान्तरदृष्टं विधिं परिगृह्णाति। 'गन्धमाल्यधूपाच्छादनसिद्धोपहारैः पिण्डं निर्वपेदिति' **शङ्खः**। यस्त्विह विधिः श्रुतः स स्वमतेनैवोक्त इति विधिपूर्वकमित्येतदनर्थकम्। तस्माच्छास्त्रान्तरविध्युपसंहारार्थं **पूर्वकमिति** वचनम् ॥ २१६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **लेपभागिनां लेपभागिनो** वृद्धप्रपितामहादीनुद्दिश्येत्यर्थः ॥ २१६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **विधिपूर्वकं** स्वगृह्योक्तविधिना **दर्भेषु तान्पिण्डान्दत्वा** 'दर्भमूलेषु करावघर्षण'मिति **विष्णु**वचनाच्च **तेषु दर्भेषु** मूलदेशे **हस्तं** निर्लेपं कुर्यात्प्रपितामहपित्रादीनां त्रयाणां लेपभुजां तृप्तये ॥ २१६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **न्युप्य** दत्वा। **विधिपूर्वकं** स्वगृह्योक्तेन विधानेन। **लेपभागिनां** पित्रादित्रयाणां **तृप्तये**। 'दर्भमूलेषु करावघर्षण'मिति **विष्णु**वचनाद्**धस्तं निर्मृज्यात्** ॥ २१६ ॥

(५) **नन्दनः**। **तेषु दर्भेषु** येषु पिण्डा न्युप्ताः। अनेनैव ज्ञाप्यते दर्भेषूदकनिनयनं पिण्डनिर्वपनं च कार्यमिति। **लेपभागिनां** पितामहात्परेषां त्रयाणाम् ॥ २१६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **न्युप्य** नितरां उप्य स्थापयित्वा **तान्**। **ततः** स्थापनानन्तरं **हस्तं निर्मृज्याद**ङ्गुल्यादिना प्रक्षालयेत्। **लेपभागिनां तेषु दर्भेषु** दर्भमूलेषु तत्प्रक्षाल्यान्नं दद्यात्। 'चतुर्थाल्लेपभागिन' इति वचनात् ॥ २१६ ॥

(७) **मणिरामः**। **न्युप्य** दत्वा तेषु पिंडाधारभूतेषु **तं हस्तं** दक्षिणहस्तं। **लेपभागिनां** प्रपितामहादूर्ध्वं त्रयाणां लेपभुजां तृप्तये **निर्मृज्यात्** निर्लेपं कुर्यात् इत्यर्थः ॥ २१६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **न्युप्येति**। **तान् पिण्डान्** पिण्डेषु अञ्जनाभ्यंजनवासो दद्यात् इत्येवमादि सूत्रकारोक्त**विधिपूर्वकं** दत्वा ततः **तेषु** पिण्डाधारभूतेषु **दर्भेषु**" करावघर्षणं इति **वैष्णवस्मरणात्**। दर्भमूलेषु **तं हस्तं** प्रपितामहात्पूर्वेषां त्रयाणां **लेपभागिनां** हस्तसंश्लिष्टान्नावयवभागितृप्तये समर्पितलेपं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

आचम्योदक्परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् ॥
षड्ऋतूंश्च नमस्कुर्यात्पितॄनेव च मन्त्रवत् ॥ २१७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** दर्भेषु पिण्डान् दत्वोदीचीं दिशं परावर्तेत। सव्येन मार्गेण। स्मृत्यन्तरे हि 'सव्यावृदुदकपरावृत्येति' पठ्यते। उत्तराभिमुखः स्थित्वा आचामेत्। **आचम्य** त्रीन् प्राणायामान् कुर्यात्। **असून्**प्राणानायम्य सन्निरुध्य इत्येव, अत्र च "गायत्री शिरसा" इत्यादिविधिर्नास्ति। **शनैर्**यथा नातिपीडा भवति। तथा चाह 'यथाशक्यं प्राणानासित्वा। तदभिमुख एव सकृन्नमस्कुर्यात्। वसन्ताय नम' इत्यादि।

पितृंश्च नमस्कुर्यात्। **मन्त्रवत्।** 'नमो वः पितर' इत्यादिना मन्त्रेण। पितृणां नमस्कारः पिण्डाभिमुखेन कर्तव्यः। 'अद्भिः पर्यावृत्त्येति' हि स्मृत्यन्तरम्॥ २१७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उदगुदङ्मुखः **परावृत्त्या**वृत्त्य **त्रि**स्तूष्णीं प्राणा**नायम्य** 'नमो वः पितरो रसाये'त्यादिमन्त्रेण रसादिसंज्ञान् वर्षादी**नृतून्नमस्कुर्यात् पितृनेवेति** 'नमो वः पितरो रसाये'त्यादौ पितृणामप्युद्दिष्टत्वात्तेऽपि नमस्कार्या इत्युक्तम्॥ २१७॥

(३) **कुल्लूकः।** अनन्तरमुपस्पृश्यो**दङ्मुखो** भूत्वा यथाशक्ति प्राणायामत्रयं कृत्वा 'वसन्ताय नमस्तुभ्य'मित्यादिना **षड्ऋतून्नमस्कुर्यात्पितृंश्च** 'नमो वः पितर' इत्यादिमन्त्र-मुक्तम्'अद्भिः पर्यावृत्त्ये'ति गृह्य(गृ. सू. ४।८१)दर्शनाद्दक्षिणामुखो नमस्कुर्यात्॥ २१७॥

(४) **राघवानन्दः।** **उदक्**परावृत्य उदङ्मुखो भूत्वा। **त्रिराचम्य असून्** प्राणान् प्राणायामत्रयं कृत्वा। **षड्ऋतून् मन्त्रवित्** 'वसन्ते'ति मन्त्रेण पितृन् 'नमो व' इति मन्त्रेण॥ २१७॥

(५) **नन्दनः।** **असूनायम्य** प्राणायामं कृत्वा। **मन्त्रवत्** 'नमो वः पितर' इत्यादि-मन्त्रयुक्तम्। **पितृनेव** पित्रात्मकानेव॥ २१७॥

(६) **रामचन्द्रः।** **ततो दर्भेषु** पिण्डं दत्वा **उदक् परावृत्य** उदगुदीचीं दिशं परावर्तेत। तत्प्रदक्षिणावृत्योदङ्मुखः स्थित्वा **आचम्यासून्** प्राणान् **शनैः त्रिरायम्य** प्राणानायम्य त्रिः प्राणायामान्कृत्वा **षड्ऋतून्न**मस्कृत्य **मन्त्रविद्**ब्राह्मणः कर्ता **पितृ**न्पितृब्राह्मणा**न्नमस्कुर्यात्।** 'नमो वः पितर' इति॥ २१७॥

(७) **मणिरामः।** **उदक्** उदङ्मुखो भूत्वा **आचम्य शनैः** असून् **त्रिः** परावृत्य प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनराचम्य वसंताय नमः, ग्रीष्माय नम इत्यादिना **षड्तून्नम-स्कुर्यात्।** **पितृनेव च मंत्रवित्।** 'परावृत्ये'ति गृह्यदर्शनाद्दक्षिणामुखो भूत्वा "नमो व" इति मन्त्रेण पितृन्नमस्कुर्यादित्यर्थः॥ २१७॥

(८) **गोविन्दराजः।** **आचम्योदक्परावृत्त्येति।** तदनूपस्पृश्य **आचम्यो**दङ्मुखः यथा-शक्ति त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा 'वसन्ताय नम' इति **षड्तून्नमस्कुर्यात्।** **पितृनेव** च पितृंश्च "नमो वः पितर" इत्येवमादि मन्त्रयुक्तं कृत्वा 'अभिपर्यावृत्त्ये'ति (४।१) गृह्यदर्शनात् दक्षिणाभिमुखो भूत्वा **नमस्कुर्यात्**॥ २१७॥

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः॥
अवजिघ्रेच्च तान्पिण्डान्यथान्युप्तान्समाहितः॥ २१८॥

(१) **मेधातिथिः।** यत एव पात्रादुदकेन प्राक्पिण्डदानाद्दर्भेषूदकनिनयनं कृतं तत एव पुनर्निनयनं **पिण्डान्तिके** पिण्डसमीपे कर्तव्यमिति। **शेष**ग्रहणं प्रतिपत्त्यर्थं तस्योदकस्य। तथाहि शेषशब्द उपपन्नो भवति। अतश्च कथं चित्तस्याभावे नास्ति पुनर्निनयनम्। गृह्ये तु 'नित्यं निनयनमि'त्युक्तम्। **अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान्।** अवघ्राणं गन्धोपलब्धिः। गृह्ये तु "चरोः प्राणभक्षं भक्षयेत्" इत्युक्तम्। **यथान्युप्तान्** येन क्रमेण निरुप्तान् पित्रे पितामहाय प्रपितामहायेति। **समाहित** इति श्लोकपूरणम्॥ २१८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **शेषं** पूर्वनिनीतोदकशेषं तद्व**त्पिण्डान्तिके** दर्भेषु स्थानत्रये पुनर्निनयेत्। एवं ब्राह्मणभोजनात्प्राक् पिण्डनिर्वपणमुक्तम्। अत्र पक्षे होमपिण्डदाने प्रधाने विप्रभोजनेन तु शेषप्रतिपत्तिः। यदाऽत्र वक्ष्यमाणक्रमेण भोजनानन्तरं पिण्डदानं तदा होमब्राह्मणभोजनयोः प्राधान्यं। पिण्डदानं तु शेषप्रतिपत्तिरिति॥ २१८॥

(३) **कुल्लूकः।** पिण्डदानात्पूर्वं पिण्डाधारदेशदत्तोदकशेषमुदकपात्रस्थं प्रति पिण्ड-समीपे देशे क्रमेण पुनरुत्सृजेत्। **तांश्च पिण्डान् यथान्युप्तान्** येनैव क्रमेण दत्तांस्तेनैव क्रमेणा**वजिघ्रेत्समाहितो**ऽनन्यमनाः॥ २१८॥

(४) **राघवानन्दः।** **शेषं** पिण्डभूमिक्षिप्तावशेषं। **निनयेद्**द्यात् **यथान्युप्तान्** येन क्रमेण दत्तान्॥ २१८॥

(५) **नन्दनः।** **शनै**रत्वरया। **यथान्युप्तान्नि**र्वपणानुक्रमेणेत्यर्थः॥ २१८॥

(६) **रामचन्द्रः।** **पुनः पिण्डान्तिके** पिण्डसमीपे **उदकं शनैः** निर्वपेत् दद्यात्। अक्षयोद-कमिति उपतिष्ठतां **यथान्युप्तान्दत्तान्पिण्डान् समाहितः** सन् उत्थाप्या**वजिघ्रेत्**॥ २१८॥

(७) **मणिरामः।** शेषं पिंडाधारदेशदत्तोदकशेषमुदपात्रस्थं प्रतिपिण्डसमीपे क्रमेण पुनरुत्सृजेत्। **यथान्युप्तान्।** येन क्रमेण दत्तान् तेनैव क्रमेणा**वजिघ्रे**दित्यर्थः॥ **समाहितः** अनन्यमनाः॥ २१८॥

(८) **गोविन्दराजः।** **उदकमिति।** पिण्डाधारदर्भदत्तोदक**शेषं उदकं पिण्ड**समीपे **पुनः** उत्तरयोत्सृजेत्। **तांश्च पिण्डान्** येनैव क्रमेण दत्तान् तेनैव क्रमेण अनन्यमना **जिघ्रेत्**॥ २१८॥

पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः॥
तानेव विप्रानासीनान्विधिवत् पूर्वमाशयेत्॥ २१९॥

(१) **मेधातिथिः।** अत्यन्ता**ल्पिका मात्रा** अवयवो भागस्तमेव। यो ब्राह्मणो यं पितरमुद्दिश्य उपवेशितः, तदीयात्पिण्डात् किञ्चिन्मात्रं स एवाशयितव्यः। **अनुपूर्वश** इत्युक्तार्थम्। इह तच्छब्दात्प्रकृतपरामर्शकादन्यभाव इत्यत्र न प्रकृतवचनम्। **पूर्वम**न्य-स्माद्दनीयात्॥२१९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्राद्यपक्षे कर्तव्यान्तरमाह **पिण्डेभ्य** इति। **पिण्डेभ्यः** सकाशात् **मात्रा**मवयवं **अनुपूर्वशः** पित्रादिक्रमात्। **तानेव** पित्र्यान्नतु वैश्वदेविकान्। **विधिवदा-**

चमनादिपूर्वकं। **पूर्वं** भोजनात् ध्रियमाणे जीवति पूर्वेषां ततः पूर्वेषां त्रयाणां एतच्च सुतस्य साग्नित्वे पिण्डपितृयज्ञस्य तदनन्तरं च पार्वणस्यावश्यकं कर्तव्यत्वात्। तस्य पितार जीवति क्रियाप्रकार उक्तः॥ २१९॥

(३) **कुल्लूकः**। अल्पिकेत्यन्नाल्पमात्रा अवयवभागाः पिण्डेषूत्पन्नानल्पभागान्पिण्ड-क्रमेणैव गृहीत्वा तेनैव पित्रादिब्राह्मणान् भोजनकाले भोजनात्पूर्वं भोजयेत्। **विधिव**-त्पिण्डानुष्ठानवत्पितरमुद्दिश्य यः पिण्डो दत्तस्तदवयवं पितृब्राह्मणं भोजयेत्। **एवं** पितामहप्रपितामहपिण्डयोरपि॥ २१९॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **पिण्डेभ्यस्**तेभ्यः। **अल्पिकां मात्रां** किंचित्। **आशयेत्** भोजयेत्॥ २१९॥

(५) **नन्दनः। मात्रामं**शान्॥ २१९॥

(६) **रामचन्द्रः। पिण्डेभ्यः** पिण्डसकाशेभ्योऽ**ल्पिकां मात्रा**मन्नं **समादाय** यथानु-**पूर्वशः तानेवा**भ्यर्चितानेव **विप्रान् विधिवत्**पूर्वमाशयेत्, भोजयेत् इत्यर्थः॥ २१९॥

(७) **मणिरामः। अल्पिकां मात्रां** अन्नाल्पभागान्। **अनुपूर्वशः** पिण्डक्रमेणैव **तान्**। पित्रादिब्राह्मणान्। पूर्वं भोजनात्**पूर्वं**॥ २१९॥

(८) **गोविन्दराजः। पिण्डेभ्य इति। पिण्डेभ्यः** अत्यन्ताल्पभागं पितृपिण्डक्रमेण गृहीत्वा तानेव पित्राद्यर्थोपवेशितान् विप्रान् विधिवत् नयेच्च। आनुपूर्व्यां भोजनकाले अन्यभोजनात्पूर्वं भोजयेत्॥ २१९॥

ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत्॥
विप्रवद्वाऽपि तं श्राद्धं स्वकं पितरमाशयेत्॥ २२०॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तं "पितृभ्यः पिण्डान्निर्वपेत्" इति। क एते पितरो नाम?। अनेकार्थो हि पितृशब्दो जनयितरि वर्तते। जनकः पितेति सम्बन्धिशब्दो दृश्यते। पूर्वप्रमीताः पित्रादयोऽन्ये च सम्बन्धिनः प्रेताः पितर उच्यन्ते। तथा च "नमो वः पितरः" इत्यादिमन्त्रा बहुवचनान्ताः समर्था निगदा भवन्ति। अत एव स्त्रीश्राद्धे नोह्यन्ते। नमस्ते मातर्नमस्ते पितामहि इत्यादि न क्रियते। अत एकोद्दिष्टे संख्योहः क्रियते, न प्रातिपदिकोहः। तथा च **सूत्रकारः** "एकवन्मन्त्रानूहेत" इत्यादि। 'नमस्ते पितरि'त्येवमूहः क्रियते। यो भ्रातुः पितामहादेर्वा एकोद्दिष्टं करोति स चैवमूहति— 'नमस्ते भ्रातः' 'नमस्ते पितामह' 'नमस्ते पितृव्य'इत्यादि। पितृव्यादीनामनपत्यानां श्राद्धं विहितम्। 'यो यत आददीत स तस्मै दद्यादिति'। देवताविशेषवचनोऽप्यस्ति पितृशब्दः कूटस्थनित्येऽर्थे वर्तते। **निरुक्तकारा** हि दैवते मध्यस्थान् पितॄन् समामनन्ति "मरुतः रुद्राक्षभृतः पितर" इति।

एवमनेकार्थे पितृशब्दे विशेषावधारणार्थमाह **ध्रियमाणे** जीवति **पितरि** सति **पूर्वेषां** पितामहप्रपितामहतत्पितॄणां **निर्वपेत्**, त्रयाणां, बहुवचननिर्देशात्। तथा च गृह्ये "येभ्यः

पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्रो दद्यात्पितापुत्रौ चेदाहिताग्नी स्यातामिति"। "ननु च **न चतुर्थं पिण्डो गच्छतीत्याहुः**"। सत्यम्। नैवात्र चतुर्थः पिण्डो दीयते।

पक्षान्तरमाह **विप्रवद्वा**। यथा ब्राह्मणा निमन्त्रणपूर्वकं ब्रह्मचारिणो नियमवन्तश्च पूज्यन्ते, तथैव जीवत्पितृकेण पिता भोजनीयः। **श्राद्धं** श्राद्धार्थमन्नं श्राद्धम्। अत्र च पितृत्वमेव भोज्यत्वे कारणं न जातिगुणावपेक्ष्यौ। एवं ह्याहुः–'पितृप्रीत्यर्थं श्राद्धं, तत्र मृतस्य प्रीतौ कर्तव्यायां को जीवति पितरि परिभावो येनासौ न भोजयेत्।' **स्वक**मित्यनुवादः, सम्बन्धिशब्दत्वादेव सिद्धेः।

भोजनमत्र पितुश्चोदितं हितं, पिण्डनिर्वपणं तु दर्भेषु पितॄणां कर्तव्यमेतत् इति विरोधात्। यदि हि पात्रस्थानीया दर्भास्तदा जीवतः पितुः स्वाम्ये दानोत्पत्तौ अल्पिकां मात्रा-माशयेदिति न युज्यते। जीवतो हि स्वमिच्छाविनियोज्यम्। न च तस्मिन्पिण्डे अञ्जनादि-दानमुपपद्यते, अर्धजरतीयप्रसङ्गात्। न ह्यत्राञ्जनादिसंस्कृतेन पितुः किंचित्प्रयोजनमस्ति। तस्माददृष्टार्थमञ्जनादिदानम्। अञ्जनादिरहितं तु कदाचिदात्मनः पितुः परस्य वा भोजनयोग्यं भवतीत्येवमर्धजरतीयम्। तस्मादस्मिन्पक्षे पिण्डनिर्वपणं द्वयोः पितामह-प्रपितामहयोः।

गृह्यकारास्तु स्मरन्ति "जीवत्पितृकस्य न पिण्डपितृयज्ञो न श्राद्धम्", किं तर्हि? "अनारम्भ एव तस्य कर्मणो, होमान्तता वा"॥ २२०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विप्रवदिति।** अत्र पक्षे पितृस्थाने पितृपितरमुपवेश्येतरयोरर्थे द्वौ विप्रावुपवेशयेत्। तयोरेव पितर्यपि सर्वमर्घ्यादि विदध्यादित्यर्थः॥ २२०॥

(३) **कुल्लूकः। ध्रियमाणे** जीवति **पितरि** मृतानां पितामहादित्रयाणां श्राद्धं कर्तव्यम्। अथवा पितविप्रस्थाने तमेव स्वपितरं भोजयेत्। पितामहप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणौ भोजयेत्पिण्डद्वयं च दद्यात्॥ २२०॥

(४) **राघवानन्दः। ध्रियमाणे** जीवति। **पूर्वेषां** वृद्धप्रपितामहस्य पितामहप्रपिता-महयोः ब्राह्मणद्वयं च कुर्यात्। **पितृस्थाने स्वकं पितरमि**त्यन्वयः॥ २२०॥

(५) **नन्दनः। जीवति** पितरि पिण्डनिर्वापः कथं कर्तव्य इत्यपेक्षायामाह **ध्रियमाण इति। ध्रियमाणे** जीवति। पितृशब्दः पितामहप्रपितामहयोरप्युपलक्षणम्। **पूर्वेषामेव** येभ्यः पिता दद्यात्तेषामेवेत्यर्थः। **निर्वपेत्** पिण्डान्। कल्पान्तरमुत्तराधनोक्तम्। **विप्रवन्नि-**मन्त्रितविप्रवत्॥ २२०॥

(६) **रामचन्द्रः।** जीवत्पितृकं प्रत्याह **ध्रियमाण इति। पितरि ध्रियमाणे** जीवति सति **पूर्वेषां** पितॄणां **पिण्डान्निर्वपेत्** दद्यात्। आभ्युदयिकश्राद्धे तं **स्वकं पितरं** विप्रवद्भोजयेद्वा। 'येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत' इति न्यायात्॥ २२०॥

(७) **मणिरामः। ध्रियमाणे** जीवति। **पूर्वेषां** पितामहादित्रयाणां विप्रवद्वेति पक्षे। पितामहप्रपितामहयोरेव पिण्डद्वयं दद्यात्। नतु त्रीन्॥ २२०॥

(८) **गोविन्दराजः। म्रियमाण इति**। जीवति **पितरि** पितामहादीनामेव त्रयाणां श्राद्धं कुर्यात् न पितुः। अथवा पितृस्थाने **तमेव** स्वकं पितरं **श्राद्धे** भोजयेत् पितामहप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणौ भोजयेत् पिण्डौ च दद्यात्॥ २२०॥

पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः॥
पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम्॥२२१॥

(१) **मेधातिथिः।** पितुर्नामसङ्कीर्तनेन तदीयावाहनपिण्डदानब्राह्मणभोजनानि लक्ष्यन्ते। **कीर्तयेत्प्रपितामहम्** जीवते पितामहाय न दद्यात्। किं तर्हि? ततः पूर्वाभ्यां, 'पितुः पितृभ्यो निपृणीयादिति' स्मरन्ति॥ २२१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। निवृत्तो** मृतः। **जीवेद्वापीति**। वाशब्दश्चार्थे **कीर्तयेत्। प्रपितामहं**। प्रपितामहनाम कीर्तयेत्। नामकीर्तनेन श्राद्धं प्रवर्तयेदित्युक्तं भवति॥ २२१॥

(३) **कुल्लूकः।** नामकीर्तनमत्र श्राद्धोपलक्षणार्थं। पितृजीवनापेक्षोऽयं वाशब्दः। **यस्य** पुनः **पिता** मृतः स्यात्पितामहे जीवति स पितृप्रपितामहयोः श्राद्धं कुर्यात्। **गोविन्दराजस्तु** यस्य पितृ-प्रपितामहौ प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यादिति **विष्णु**वचनात् प्रपितामहतत्पितृभ्यां दद्यादिति व्याख्यातवान्॥२२१॥

(४) **राघवानन्दः। यस्य पिता वृत्तो** मृतः **पितामहश्च जीवति स** पितृप्रपितामहयोः श्राद्धं कुर्यात्॥ २२१॥

(५) **नन्दनः। वृत्तो** मृतः॥ २२१॥

(६) **रामचन्द्रः। यस्य पिता वृत्तः स्यात्** मृतः स्यात्। **पितामहो** जीवेद्वा॥ २२१॥

(७) **मणिरामः। वृत्तः स्यात्** मृतः स्यात्। सोऽपि पितुः पिण्डं दत्त्वा 'प्रपितामहाय' पिण्डं, दद्यात्॥ २२१॥

(८) **गोविन्दराजः। पिता यस्य तु वृत्त इति**॥ पितृजीवनपक्षापेक्षो **वा**शब्दः। **यस्य** पुनः **पिता** मृतः स्यात् **पितामहश्च जीवेच्च स पितु**र्ब्राह्मणभोजनपिण्डदानादौ **नामोच्चार्य प्रपितामहं कीर्तयेत्** ताभ्यां द्वाभ्यां श्राद्धं कुर्यात् प्रपितामहस्य च पितुः। यथाह **विष्णुः** 'यस्य पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं विधाय पितामहात् पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यादि'ति॥२२१॥

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः॥
कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत्॥२२२॥

(१) **मेधातिथिः।** यथा जीवत्पिता भोज्यते तद्वत्पितामहोऽपि। अनुज्ञां पितामहात् प्राप्य **समाचरेत्स्वयम्।** परतो द्वयोर्दद्यात्, प्रपितामहाय एकस्मा एव वा। एष 'कामं' 'स्वयम्' इत्यनयोरर्थः॥ २२२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** जीवत्पितुः पितृभोजनवत्। **तच्छ्राद्धं** पितामहश्राद्धार्थमन्नादि। **कामं वेति** पितामहानुज्ञया स्वयं पौत्रः समाचरेत् त्रिपुरुषं श्राद्धमाचरेत्। तेन पितुः प्रपितामहवृद्धप्रपितामहयोश्च श्राद्धं कुर्यादिति लभ्यते॥ २२२॥

(३) **कुल्लूकः।** यथा जीवत्पिता भोज्यस्तथा पितामहोऽपि पितामहब्राह्मणस्थाने भोज्यः। पितृप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं च कुर्यात्। यथा वा जीवता पितामहेन त्वमेव यथारुचि कुर्विति दत्तानुज्ञः स्वरुच्या पितामहं वा भोजयेत् ।। पितृप्रपितामहयोर्वा श्राद्धद्वयं कुर्यादि'ति **विष्णु**वचनात्पितृप्रपितामहवृद्धप्रपितामहानां श्राद्धत्रयं कुर्यात् ।। २२२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** श्राद्धं पितामहोद्देश्यकं पितामह एव भुञ्जीत। **समनुज्ञातः** पितामहेन दत्तानुज्ञः स्वयं वृद्धप्रपितामहान्तानां दद्यात्। 'यस्य पितृप्रपितामहौ मृतौ स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यादि'ति **विष्णु**वचनात् प्रपितामहतत्पितृभ्यां दद्यात् ।। २२२ ।।

(५) **नन्दनः।** पितुः पितामहस्य वा भोजनपक्षे द्वयोरेव पिण्डदानं पिण्डदानस्थाने भोजनविधानात्। 'पितुः स्वनाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामह'मित्यस्मिन्पक्षे तु प्रपितामहपित्रे पिण्डं दद्यात्। कुतः? 'त्रिषु पिण्डः प्रवर्तत' इति नियमात्। पक्षान्तरमुत्तरार्धेनोक्तम्। **तदनुज्ञातः** पितामहानुज्ञातः। युक्तसमाचरणं चात्र पितामहस्यापि पिण्डदानं समस्त-पिण्डविलोपो वा। कुतः? पक्षान्तरस्यासंभवात् ।। २२२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। तत्श्राद्धे पितामहो** वा **भुञ्जीत इति मनुरब्रवीत्**। वा पक्षान्तरे। **तदनुज्ञातः** पितृपितामहाभ्यामनुज्ञातः **कामं स्वयमेव समाचरेत्** ।। २२२ ।।

(७) **मणिरामः।** यथा जीवत्पिता भोज्यः तथा पितामहं प्रत्यक्षतः पितामह-ब्राह्मण-स्थाने संभोज्य प्रपितामहाय'पिण्डं' दद्यात् इत्यर्थः।। यथा वा जीवता पितामहेन त्वमेव यथारुचि कुर्विति दत्तानुज्ञः स्वरुच्या पितामहं वा भोजयेत् पितृप्रपितामहवृद्ध-प्रपितामहानां वा श्राद्धत्रयं कुर्यात् ।। २२२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। पितामह इति।** पितामहविप्रस्थाने पितामहं वा भोजयेत्। पितृप्रपितामहयोः पिण्डदानं ब्राह्मणभोजनं च कुर्यात्। अथवा पित्रा पितामहेन वा जीवता अहं न भुंजे यथेच्छमेव (कुर्विति) **अनुज्ञातः स्वयमेव** यथारुचि **समाचरेत्**।। उक्तपक्षेभ्यः पक्षान्तरं यथा गृह्ये उक्तम्–'जीवत्पितृकस्यानारम्भः कर्माणीति होमान्तः' ।। २२२ ।।

तेषां दत्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ।।
तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत्तु स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् ।। २२३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यदुक्तं 'पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रामाशयेदिति', तस्यायं काल-विधिर्देशविधिश्च अग्रदेशात्पिण्डस्य मात्रा आदातव्या। दर्भांस्तिलोदकं च दत्वा तदनन्तरं पिण्डभागं **प्रयच्छेत्। स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन्। एषामिति** सर्वनाम्ना विशेष-नामानि गृह्यन्ते। एवं सम्बन्धः क्रियते–'येषां यानि नामानि तान्युच्चार्य स्वधाऽस्त्विति ब्रूयात्'। अतः स्वधाशब्दयोगे चतुर्थ्या निर्देशः कर्तव्यः, 'स्वधा देवदत्तायास्तु' 'स्वधा यज्ञदत्तायास्त्विति'। एवं व्याख्याने शास्त्रान्तरविरोधो न भवति ।। २२३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रकृतं कर्मक्रममाह **तेषां दत्वेति**। **सपवित्रं** सकुशं **तिलोदकं दत्वेति** पिण्डदान इव तदवयवप्रतिपादनाङ्गपाणावनेजनं विहितम्। **पिण्डाग्रं** पिण्डेभ्योऽल्पमात्रा। **एषामिति** संक्षिप्योक्तम्। पितुः पितामहस्येत्यादि तु पृथगेव कार्यम्। **वचनाच्च** स्वधायोगेऽपि षष्ठी॥ २२३॥

(३) **कुल्लूकः**। 'पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रा'मिति यदुक्तं तस्यायं कालविधिः प्रदेयं विधिश्च **तेषां** ब्राह्मणानां **हस्तेषु** सदर्भ**तिलोदकं दत्वा** तदिति पूर्वनिर्दिष्टं **पिण्डाग्रं** पित्रे **स्वधास्त्वि**त्येवमादि **ब्रुवन्** पित्रादिब्राह्मणेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण दद्यात्॥ २२३॥

(४) **राघवानन्दः**। 'पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रा'मिति यदुक्तं तस्य कालविधिस्त**त्पिण्डाग्रमिति**। **स्वधैषां** पित्रे **स्वधास्तु**। पितामहाय स्वधास्त्वित्यादि॥ २२३॥

(५) **नन्दनः**। विधिवदाशयेदित्युक्तम् कः पुनरस्य विधिरित्याह **तेषामिति**। **तेषाम्** एतेषां पितॄणाम्॥ २२३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **तेषां** ब्राह्मणानां **हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकं दत्वा पिण्डाग्रं** पिण्डशेषं एषां पितॄणां **स्वधास्त्विति ब्रुवन्**प्रक्षिपेत् दद्यात्॥ २२३॥

(७) **मणिरामः**। 'पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रामिति' (३।२१९) यदुक्तं, तस्य तत्कथं देयमित्यत आह **तेषामिति**। **तत् पिंडाग्रं** पूर्वकथितं पिण्डाग्रं। पित्रे स्वधा पितामहाय स्वधा प्रपितामहाय स्वधेति वाक्यैः 'पित्रादिब्राह्मणेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण' दद्यात्॥ २२३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **तेषामिति**। **तेषां** ब्राह्मणानां **हस्तेषु** संदर्भं **तिलोदकं दत्वा** पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रामित्यनेन यन्निर्दिष्टं तत् **पिण्डाग्रं** पित्रे **स्वधास्तु** इत्येवमादि **ब्रुवन्** क्रमेण दद्यात्॥ २२३॥

पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम्॥
विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत्॥ २२४॥

(१) **मेधातिथिः**। उभाभ्यां हस्ताभ्यां स्वयं गृहीत्वा **अन्नस्य वर्धितं** अन्नेन पूर्णं भाजनं **विप्रान्तिके** रसवत्यगारादीनां, यत्र ब्राह्मणा भोज्यन्ते, तस्मिन्देशे **उपनिक्षिपेत्** ब्राह्मणानां समीपे स्थापयेत्। अन्ये तु व्याचक्षते–**वर्धितं** परिवर्तुलमन्नमुच्यते। **तद्विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायन्** 'तुभ्यमिदमिति' ध्यात्वा **निक्षिपेत्,** यथा विकिरम्–तदयुक्तम्; "उपनीय सर्वं परिवेषयेत्" इति वक्ष्यति। अतः परिवेषणार्थं प्रदेशान्तरादानीय तस्योपनिक्षेपोऽयम्॥ २२४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वर्धितं पात्रान्तरे कृत्वा पत्न्यादिभिरानीतम्। विप्रान्तिके तत्पात्रसमीपे उपरि निक्षिपेत्स्थापयेत्॥ २२४॥

(३) **कुल्लूकः**। **अन्नस्येति** तृतीयार्थे षष्ठी। **वर्धितं** पूर्णं पिठरादिपात्रं स्वयं **पाणिभ्यां** गृहीत्वा **पितॄंश्च** चिन्तयन् रसवत्यगारादानीय ब्राह्मणानां समीपे परिवेषणार्थमत्वरया स्थापयेत्॥ २२४॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **पाणिभ्यामिति। अन्नस्य** च **वर्धितं** अन्नपूर्णपात्रं पिठरादि। पाकगृहादानीय परिवेषणार्थं स्थापयेत् ।। २२४ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ परिवेषणप्रकारमाह **पाणिभ्यामिति। वर्धितं** राशीकृतम्। **शनकै**रत्वरया ।। २२४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। स्वयं **अन्नस्य वर्धितं**। अन्नपूर्णं भाजनं स्वयं **पाणिभ्यामुपसंगृह्य विप्रान्तिके** समीपे **पितॄन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत्** स्थापयेत्। यथाऽविकृतम् ।। २२४ ।।

(७) **मणिरामः**। **अन्नस्य वर्धितं**, अन्नस्येति तृतीयार्थे षष्ठी, अन्नेन पूर्णं पात्रं स्वयं कर्ता **पाणिभ्यां** गृहीत्वा पितॄंश्च ध्यायन् पाकशालाया आनीय विप्रांतिके परिवेषणार्थं अत्वरया स्थापयेत् ।। २२४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **पाणिभ्यामिति**। अन्नपूर्णपात्रं स्वयं कराभ्यां गृहीत्वा **पितॄन्** स्मरन् विप्रसमीपे परिवेषणार्थं **शनैः** स्थापयेत् ।। २२४ ।।

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।।
तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ।। २२५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। द्वाभ्यां हस्ताभ्यामन्नमुपनेतव्यं परिवेष्टव्यं, न चैकेनेति। परिवेषणमुपनयनमेव। ततस्तत्राप्ययमेव धर्मः पूर्वोक्तः। तस्यार्थवादः। उभाभ्यां हस्ताभ्यां **मुक्तं** वर्जितमपरिगृहीतं यदन्न**मुपनीयते** परिवेषणार्थं **तद्विप्रलुम्पन्ति** विनाशयंत्य**सुराः**। **सहसा** बलेन। **दुष्टचेतसः** पापात्मानः। **असुरा** देवद्विषः। **उभयो**रित्यधिकरणे सप्तमी। **मुक्त**मकृष्टमस्थितम्। भवन्ति च प्रतिषेधोपसन्निधानेऽपि कारकविभक्तयः—'ग्रामान्नागच्छत्यासने नोपविशति त्रिरात्रं नोपवसति' ।। २२५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **उभयोर्हस्तयो**रुभाभ्यां हस्ताभ्यां। तस्मान्नैकेन पाणिनोपनेयमित्यर्थः ।। २२५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अधिकरणसप्तमीयं। **उभयोः** करयो**र्मुक्तम**स्थितं **यदन्नं** ब्राह्मणान्तिकमानीयते **तदसुरा** दुष्टबुद्धय आच्छिन्दन्ति। तस्मान्नैकहस्तेनानीय परिवेष्टव्यम् ।। २२५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्परिवेषणं नैकहस्तेनेत्याह **उभयोरिति। हस्तयोर्मुक्तं** हस्ताभ्यां वियुक्तं एकेन हस्तेन दीयमानम् **विप्रलुम्पन्ति** हरन्ति ।। २२५ ।।

(५) **नन्दनः**। यत एवं तस्मादेकहस्तेनान्नं नोपनेयमिति ।। २२५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **उभयो**र्द्वाभ्यां हस्ताभ्यां **मुक्तं** वर्जितमपरिगृहीतं **यदन्नमुपनीयते** परिवेषणान्तं **तदन्नमसुरा विप्रलुम्पन्ति सहसा दुष्टचेतसः** ।। २२५ ।।

(७) **मणिरामः**। एकहस्तेनानयने दोषमाह **उभयोरिति** ।। तस्मादेकहस्तेनानीय न परिवेष्टव्यम् ।। २२५ ।।

(८) **गोविन्दराजः । उभयोरिति ।** उभाभ्यां हस्ताभ्यामगृहीतं **यदन्नं** ब्राह्मणान्तिकमानीयते दीयते वा **तत् असुराः** देवद्विषः **दुष्टबुद्धयः** आच्छिन्दति । तस्मान्नैकेन (स्मरन्) हस्तेनानीय परिवेष्टव्यम् ।। २२५ ।।

गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।।
विन्यसेत्प्रहृतः पूर्वं भूमावेव समाहितः ।।२२६।।

(१) **मेधातिथिः । गुणा** व्यञ्जनानि । एषामेव प्रदर्शनार्थमुत्तरः प्रपञ्चः । **सूपशाकाद्यान् विन्यसेद् भूमावेवोपयच्छेत** । न दारुमये फलकादौ ।। २२६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । गुणान्** व्यञ्जनानि । **सूप**शब्दः शाकेतरव्यञ्जनपरोऽत्र ।। २२६ ।।

(३) **कुल्लूकः । गुणान्** व्यञ्जनानि अन्नापेक्षयाऽप्राधान्याद्गुणयुक्तान् वा । **सूपशाकाद्यान्प्रयतः** शुचिः **समाहितो**ऽनन्यमनाः सम्यग्यथा न विशीर्यन्ति तथा **भूमावेव** स्वपात्रस्थाने स्थापयेन्न दारुफलकादौ ।। २२६ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** किंच उपकरणानि पात्रान्तरे शनैर्भूमावेव देयानीत्याह **गुणांश्चेति त्रिभिः ।** अन्ने रुचिसाधनं **गुणानु**पकरणादीनि कालशाकमांसादीनि ।। २२६ ।।

(५) **नन्दनः । गुणान्व्य**ञ्जनानि ।। २२६ ।।

(६) **रामचन्द्रः । गुणान्व्य**ञ्जनानि च पुनः **शाकाद्यान् न** दारुमयफलकादौ **भूमावेव समाहितः सन्विन्यसेत्** स्थापयेत् । भूमौ स्थापयित्वा परिवेषयेदित्यर्थः ।। २२६ ।।

(७) **मणिरामः । गुणान्** गुणयुक्तान् । सम्यक् यथा न विशीर्यति तथा पूर्वं प्रथमतः भूमावेव स्वपात्रस्थानि विन्यसेत् न दारुफलकादौ ।। २२६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । गुणानिति ।** सूपादीनि व्यञ्जनानि क्षीरादीनि चोपसेचनानि प्राधान्यात् पृथक् पृथक् यथोपदिष्टानि **प्रयतः** शुचिः **समाहितः** अनन्यमनाः सन् यथा न विशीर्यन्ते तथा **भूमावेव** नान्यत्र स्थापयेत् ।। २२६ ।।

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च ।।
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ।। २२७ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** धानाशष्कुल्यादयो 'भक्ष्याः' । खरविशदमभ्यवहरणीयं हि **भक्ष्य**मित्युच्यते । **भोज्यं** घृतपूरादि ।। २२७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । भक्ष्यं** लड्डुकादि । **भोज्य**मोदनादि । **पानानि** पेयानि ।।२२७।।

(३) **कुल्लूकः । भक्ष्यं** खरविशदमभ्यवहरणीयं मोदकादि । **भोज्यं** पायसादि । नानाप्रकारफलमूलानि हृदयस्य प्रियाणि **मांसानि पानानि** सुगन्धीनि **भूमावेव** विन्यसेदिति पूर्वेण संबन्धः ।। २२७ ।।

(४) **राघवानन्दः। भक्ष्यं** धानाशष्कुल्यादि **भोज्यं** घृतपूपादि। **हृद्यानि** मनोज्ञानि दृष्टया। **सुरभीणि** सुगन्धीनि ॥ २२७ ॥

(५) **नन्दनः**। भक्ष्यादीन्येतानि स्वातन्त्र्येण भोज्यानि नोपदंशत्वेन ॥ २२७ ॥

(६) **रामचन्द्रः। हृद्यानि** प्रियाणि **पानानि सुरभीणि** कर्पूरादिसंयुतानि ॥२२७॥

(७) **मणिरामः। हृद्यानि** हृदयप्रियाणि। भूमावेव विन्यसेदिति पूर्वेणान्वयः ॥२२७॥

(८) **गोविन्दराजः। भक्ष्यं भोज्यं च विविधं सुरसानि फलानि चेति**। तथा **भक्ष्यं** खरविशदं मोदकादि **भोज्यं** पायसादिना यथाप्रकारं **मूलं फलं** च हृदयस्य प्रियाणि **मांसानि पानकादीनि च** सुरभीणि भवन्ति भूमावेव विन्यसेत् ॥ २२७ ॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ॥
परिवेषयेत प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोदयन् ॥ २२८ ॥

(१) **मेधातिथिः। उपनीय** विप्रान्तिके सर्वमेतड्ढौकयित्वा। ततः **परिवेषयेत्**। भुज्यधिकरणोपादानमावर्जनम्। भुञ्जानस्य परिवेषणं यद्यप्यन्तिकदेशे अपेक्षितं तथापि तेषामन्तिके निधातव्यं यथा भुंजानानामुच्छेषणेन न संसृज्यते। **गुणान्** भक्ष्यभोज्यादेर्द्रव्यस्य ये गुणा अम्लत्वादयस्तान्प्रणोदयमानः इदमम्लमिदं मधुरमिदं खाण्डवमित्येवमावेदिते तेषां यद्रोचते तत्तद्द्यादिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। **शनकै**रित्याद्यनुवादः श्लोक-पूरणार्थः ॥ २२८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उपनीयै**कत्र समीपेऽवस्थाप्य **परिवेषयेत्** भोजनपात्रे दद्यात्। **गुणान्व्य**ञ्जनानि **प्रचोदयन्** भोक्तुं द्विजान् प्रेरयन् ॥ २२८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** एतत्सर्वमन्नादिकं ब्राह्मणसमीपमानीय **प्रयतः** शुचिः अनन्यमनाः क्रमेण **परिवेषयेत्** इदं मधुरमिदमम्लमित्येवं माधुर्यादि**गुणान्**कथयन् ॥ २२८ ॥

(४) **राघवानन्दः। प्रचोदयन्** इदं मधुरमिदं कीदृगिति ख्यापयन् **प्रयतो**ऽप्रमत्तः ॥ २२८ ॥

(५) **नन्दनः। प्रचोदयन्**भुञ्जानेषु सूपशाकादी**न्गुणान्** प्रेरयन्प्रयच्छन्निति यावत्। **परिवेषयेत** भोजयेत् ॥ २२८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** तत्सर्वं भक्ष्यं भोज्यं **उपनीय** आनीय **समाहितः** सन्**परिवेषयेत**। **प्रयतः** सर्वान्ब्राह्मणान् **गुणान्व्य**ञ्जनानि द्रव्यस्य ये गुणा अल्पत्वादयस्तान्वचनेन प्रणोदयन्प्रेरयन् ॥ २२८ ॥

(७) **मणिरामः।** उपनीय एतत्सर्वं ब्राह्मणसमीपे आनीय। **गुणान्सर्वान् प्रणोदयन्** इदं मधुरमिदमम्लमिति माधुर्यादि**गुणान्** कथयन् ॥ २२८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। उपनीय सर्वमेतदिति। सर्व**मेतदन्नादि ब्राह्मणसमीपे आनीय "इदं मधुर" "इदं श्लक्ष्णं" इत्येवं **सर्वान्** माधुर्यादीन् गुणान् कथयन् सुचिरमनन्यमनाः शनैः यथोपयोगं न तु युगपदेव सर्वं **परिवेषयेत्** ॥ २२८ ॥

नास्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ॥
न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥ २२९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **अस्रं** अश्रु रोदनं तन्न **पातयेन्न** कुर्यात्। प्रायेण प्रेतश्राद्धादाविष्ट-वियोगजेन दुःखानुस्मरणेनाश्रुपातो जायते, तस्य निषेधः। आनन्दाश्रुणस्त्वकस्मात्पततो न दोषः। न **जातु** कदाचिदप्यश्रुविमोचनं कुर्यात्। न **कुप्येत्**क्रोधं न गृह्णीयात्। अनृतवचनस्य पुरुषार्थतया निषिद्धस्य कर्मार्थोऽयं प्रतिषेधः। **न पादेन स्पृशेदन्न**-मुच्छिष्टमनुच्छिष्टं च। न **चैत**दन्नमव**धूनयेद**वकम्पयेत्। हस्तादिनोत्क्षिप्य पुनर्न विक्षिपेत्। अन्ये तु व्याचक्षते—वाससा धूल्याद्यपनयनार्थं यदवधूननं न तदन्नस्योपरि कर्तव्यम् ॥ २२९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** '**नास्रमापातयेदि**'त्यादयो भोक्तुर्नियमाः। **अस्र**मश्रु। **नचैतदवधूनयेत्** पात्रस्थं हस्तेनोद्धृत्य तत्र न पुनःपुनः क्षिपेत् ॥ २२९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** रोदनक्रोधमृषाभाषणानि न कुर्यात्। **पादेन चान्नं** न **स्पृशेत्।** न चोत्क्षिप्योत्क्षिप्यान्नं पात्रे क्षिपेत्। पुरुषार्थतया प्रतिषिद्धयोरपि क्रोधानृतयोः। श्राद्धाङ्ग-त्वज्ञापनार्थोऽयं निषेधः ॥ २२९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंचैतत्पञ्चकं न कुर्यादित्याह **नेति। तदन्नं। अवधूनयेत्** उत्क्षिप्योत्क्षिप्य न स्थापयेत् ॥ २२९ ॥

(५) **नन्दनः।** पित्रादिस्मरणेन **नास्रमापातयेत्।** परिवेषयिताऽन्नं **नावधूनयेन्ना**-वजानीयान्नावकिरेद्वा ॥ २२९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** श्राद्धकर्ता जातु कदाचित् अश्रु **न पातयेत्** रोदनं न कुर्यात्। तथा न **कुप्येन्न** क्रोधं कुर्यात् **अनृतं न वदेत् अन्नं पादेन न स्पृशेत्।** एवमन्नं **नावधूनयेत्** तत्र हस्तं वा न कम्पयेत् ॥ २२९ ॥

(७) **मणिरामः। नास्रमापातयेत्** न रोदीत ॥ २२९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। नास्रमिति।** रोदनक्रोधासत्यभाषणानि न कुर्यात् **पादेन चान्नं न स्पृशेत्।** नाप्युत्क्षिप्योत्क्षिप्य सन्त्यजेत्। क्रोधाद**नृतं न वदेत्** क्रोधानृतयोर-पुरुषार्थत्वात् निषिद्धयोः श्राद्धाङ्गत्वार्थ इहोपदेशः ॥ २२९ ॥

अस्रं गमयति प्रेतान् कोपोऽरीननृतं शुनः ॥
पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम् ॥ २३० ॥

(१) **मेधातिथिः।** अस्यार्थवादः। अश्रुविमोचनं क्रियमाणं **प्रेतान् गमयति** प्रापयति श्राद्धम्; न पितॄणामुपकारकं भवति। प्रेताश्चात्र पिशाचवद्भूतविशेषा विवक्षिताः, न त्वसपिण्डीकृताः सम्प्रतिमृताः। **रक्षांसि** भूतप्रेतवत् अवगन्तव्यानि। **अरयः** प्रसिद्धाः। तथा **दुष्कृतीन्** दुष्कृताचरणान् पातकिनः ॥ २३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । प्रेतान्** पिशाचान् । **अरीन्**यजमानस्य मृतान् शत्रून् । **दुष्कृतीन्** दुष्टाकृतीन्नारकिणः ।। २३० ।।

(३) **कुल्लूकः** । अश्रु क्रियमाणं **प्रेतान्** भूतवेषान् श्राद्धान्नानि प्रापयति **न** पितृणामुपकारकं भवति । क्रोधः शत्रून् । मृषावादः कुक्कुरान् । **पादस्पर्शो**ऽन्नस्य राक्षसान् । **अवधूननं** पापकारिणः । तस्मान्न रोदनादि कुर्यात् ।। २३० ।।

(४) **राघवानन्दः** । न चाश्र्वित्युक्तं तत्करणे दोषमाह **अस्रमिति** । **अस्रं** चक्षुर्जलं क्रियमाणमिति शेषः । **गमयति** श्राद्धीयद्रव्यं प्रेतादिभ्यः प्रापयति । एवमुत्तरत्र । **अरीन्** शत्रून् **दुष्कृतीन्न**रकस्थलोकान् । श्राद्धीयद्रव्यं पितृणामनुपकारकमिति वाऽर्थः । तस्माद्धर्षाश्रूणि न कुर्यादिति भावः ।। २३० ।।

(५) **नन्दनः** । **अस्रं** बाष्पः । तदन्नं **प्रेता**न्पिशाचान्गमयति न पितृन् ।। २३० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । तत्र दोषमाह **गमयतीति** । **अश्रु प्रेता**न्प्रत्यन्नं **गमयति** प्रापयति **कोपो**ऽरीन्प्रत्यन्नं गमयति प्रापयति । **अवधूननं** तिरस्करणं वा अवधूननं वस्त्रव्यञ्जनेन वा अवधूननं दुष्कृतीन्प्रति **गमयति** प्रापयति ।। २३० ।।

(७) **मणिरामः** । एतेषां फलमाह **अस्रमिति** ।। अस्रं क्रियमाणं प्रेतान् भूतवेषान् श्राद्धान्नादि गमयति प्रापयति न तु पितृणामुपतिष्ठते । एवमग्रेऽपि । तस्मान्न रोदनादि कुर्यादित्यर्थः ।। २३० ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **अस्रं गमयति प्रेताननिति** । अश्रु क्रियमाणं **प्रेता**ख्यान् भूतविशेषान् श्राद्धान्नादि प्रापयति क्रोधः शत्रून् **अनृतं शुनः पादस्पर्शो रक्षांसि अवधूननं** पापकारिणं तस्मादेतन्न कुर्यात् ।। २३० ।।

यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः ।।
ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितॄणामेतदीप्सितम् ।। २३१ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **यद्यदन्नं** व्यञ्जनं पानं चाभिलषेयुस्तत्त**दमत्सरः** अलुब्धो **दद्यात्** । 'मत्सर' इति लोभनाम । **रोचेत** प्रीतिं जनयेत् । **ब्रह्मोद्याः** । ब्रह्मणि वेदे या उद्यन्ते कथ्यन्ते ता 'ब्रह्मोद्याः' देवासुरयुद्धं' वृत्रवधः, सरमाकृत्यमित्याद्याः । अथवा 'कःस्विदेकाकी चरतीत्यादि' (वाज. संहिता २३।९) । 'ब्रह्माद्याश्च कथा' इति वा पाठः । तत्प्रधानमन्त्रार्थनिरूपणाद्याः 'कथाः' संलापा लौकिकैः शब्दैः । **पितृणामेतदीप्सितम**भिलषितमित्यर्थवादः ।। २३१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अमत्सरो**ऽक्रोधः । **ब्रह्मोद्या** आध्यात्मिकीः कथा दातैव कुर्यात् ।। २३१ ।।

(३) **कुल्लूकः** । यद्यद्विप्राणामीप्सितं अन्नं व्यञ्जनादि **तत्तदमत्सरो दद्यात्** । परमात्मनिरूपणपराः कथाश्च कुर्यात् । यतः **पितृणामेतद**पेक्षितम् ।। २३१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** प्रकृतमनुस्मरति **यदिति।** यच्छाकादिकं। **अमत्सरः** अयं बहुभोजीत्यादिमात्सर्यरहितः। **ब्रह्मोद्याः** परमात्मनिरूपिकाः कथाः। 'भृगुर्वै वारुणिः।' 'वरुणं पितरं' इत्यादिकाः ।। २१३ ।।

(५) **नन्दनः। अमत्सरोऽ**कृपण इति यावत्। **ब्रह्मोद्या** वेदप्रतिपाद्याः कथाः। 'कःस्विदेकाकी चरति सूर्य एकाकी चरती'त्याद्याः ।। २३१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यद्यत्** अन्नं वा रसो वा **रोचेत तत्तदमत्सरः सन्दद्यात्।** ब्रह्मणि वेदे याः उच्यन्ते ता ब्रह्मौद्याः कथाः कुर्याच्छुभाः देवासुरादियुद्धादि ब्रह्मोष्टं वदन्ति। कःस्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः। किं स्विद्धिमस्य भेषजं। किं स्विदावपनं महदिति। प्रत्याह। सूर्य एकाकी चरति। चन्द्रमा जायते पुनः, अग्निर्हिमस्य भेषजं, भूमिरावपनं महदित्याद्याः कथाः पितृसूक्तानीत्यर्थः ।। २३१ ।।

(७) **मणिरामः। ब्रह्मोद्याः** परमात्मनिरूपणपराः ।। २३१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यदिति। ब्रह्मोद्याश्चेति।** यद्यदन्नं व्यञ्जनादि भवति तत्तद-दुष्टः सन् दद्यात्। तथा परमात्मनिरूपणं पुण्यकथास्तोत्रं कुर्यात् **यदेतत् पितृणामभि-प्रेतम्** ।। २३१ ।।

स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ।। २३२ ।।

(१) **मेधातिथिः। स्वाध्यायो** वेदः। मन्वादिग्रन्था **धर्मशास्त्राणि। आख्यानानि** सौपर्णमैत्रावरुणादीनि बाहूवृच्ये पठयन्ते। **इतिहासा** महाभारतादयः। **पुराणानि** व्यासादिप्रणीतानि सृष्ट्यादिवर्णनरूपाणि। **खिलानि** श्रीसूक्तमहानाम्निकादीनि ।। २३२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। स्वाध्यायं** वेदभागं पावमान्यादिमन्त्रान्। **आख्यानानि** ब्राह्मण-भागस्थाः कथाः। **इतिहासो** महाभारतं। **खिलानि** तत्कालपठ्यमानशाखास्थवेदभागान् ।। २३२ ।।

(३) **कुल्लूकः। स्वाध्यायं** वेदं। मानवादीनि **धर्मशास्त्राणि। आख्यानानि** सौपर्ण-मैत्रावरुणादीनि। **इतिहासान्**महाभारतादीन्। **पुराणानि** ब्रह्मपुराणादीनि। **खिलानि** श्रीसूक्तशिवसङ्कल्पादीनि। श्राद्धे ब्राह्मणाञ्**छ्रावयेत्** ।। २३२ ।।

(४) **राघवानन्दः। स्वाध्यायं** 'उशन्हवै वाजश्रवस' (कठो. १।१) इत्यादि-कठवल्यादिकम् **धर्मशास्त्राणि** मन्वादीनि। **आख्यानानि** सौपर्णमैत्रावरुणानि। **इतिहासान्** महाभारतादीन् **खिलानि** श्रीसूक्तशिवसङ्कल्पादीनि ।। २३२ ।।

(५) **नन्दनः। आख्यानानि** कंसवधादीनि। **इतिहासा** महाभारतादयः। **खिलानि** हरिवंशादीनि ।। २३२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। पित्र्यं स्वाध्यायं** पित्र्यसूक्तं **ब्राह्मणान् श्रावयेत्** पितृसूक्तमाह। पितृभ्यः स्वधा विभ्यः स्वधा नमः। पितामहेभ्य इत्यादि च पुनः **धर्मशास्त्राणि** श्रावयेत् ।। २३२ ।।

(७) **मणिरामः। आख्यानानि** सौपर्णमैत्रावरुणादीनि **इतिहासान्** महाभारतादीन्। **खिलानि** श्रीसूक्तशिवसंकल्पादीनि ।। २३२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्यमिति।** वेदं मानवादिशास्त्राणि **आख्यानानि** सौपर्णमैत्रावरुणादीनि पृथक्वेदोदितानि भारतादीनि वाय्वादिप्रोक्तानि शिवसङ्कल्पादीनि श्राद्धे ब्राह्मणान् **श्रावयेत्** ।। २३२ ।।

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः ।।
अन्नाद्येनासकृच्चैतान्गुणैश्च परिचोदयेत् ।। २३३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** सत्यपि निमित्ते न स्वं दुःखं केनचित्प्रकारेण दीर्घेणोच्छ्वासादिना प्रकटयेदपितु हृष्टवत् स्यात्। **ब्राह्मणान् हर्षयेत्।** गीतादिना परप्रयुक्तेन, अविरुद्धेन वा प्रसङ्गागतेन परिहासेन। स्वाध्याये पठ्यमाने चिरं कश्चिदुद्विजेत्। तदा ततो विरम्याख्यानकैर्गीतादिना च रमयेत्। **शनैर्भोजयेत्।** कतिचिद्ग्रासान् गृह्णीत साध्वेतत्सम्यक् भोजनमित्येवमादिभिः प्रियवचनैर्भोजयेत्। **शनैर्न** संरम्भेण ब्रूयात्। **अन्नाद्येन** पायसादिना। **गुणैश्च** व्यञ्जनैर्दानार्थमुद्धृतै रसवत्तया योजयन् भोजनार्थमुत्साहयेत्। 'स्वाद्या इमाः शष्कुल्यः, सुरसेयं क्षीरिणीति' पात्रस्थमेवमादिहस्तगृहीतं कृत्वा पुरःस्थितः पुनः पुनर्ब्रूयादित्येषा 'परिचोदना' ।। २३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अन्नाद्येनो**दनेनाद्येन भक्तादिना। **गुणै**र्व्यञ्जकैः कथितैः प्रेरयेद्भोक्तुम् ।। २३३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** स्वयं हृष्टो भूत्वा प्रियवचनादिभि**र्ब्राह्मणान्** परितोषयेत्। अन्नं चात्वरया भोजयेत्। मिष्टान्नेन पायसादिभिः पायसमिदं स्वादु मोदकोऽयं हृद्यो गृह्यतामित्यादिगुणाभिधानैः पुनर्ब्राह्मणान्प्रेरयेत् ।। २३३ ।।

(३) **राघवानन्दः। अन्नाद्येन** उक्तपायसाद्येन। **गुणै**रप्रधानैः परिकीर्तयेत्। मधुरादिगुणानिति शेषः ।। २३३ ।।

(५) **नन्दनः। परिचोदयेत्** इदमन्नमयमुपदंशश्च। पुनरपि भवद्भिर्भोक्तव्यमिति वदेदित्यर्थः ।। २३३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। ब्राह्मणान्हर्षयन्** तुष्टः सन्। **शनैःशनै**र्भोजयेत्। **अन्नाद्येन तान्ब्राह्मणान् गुणै**र्व्यञ्जनैः परिवेषयेत् ।। २३३ ।।

(७) **मणिरामः।** गुणैः पायसमिदं स्वादु, मोदकोऽयं हृद्यः गृह्यतामित्यादिगुणाभिधानैः ।। २३३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। हर्षयेद्ब्राह्मणान् हृष्टो भोजयेच्चाशनं शनैः। अन्नाद्येनासकृच्चैनान् गुणैश्च परिबोधयेत्।** हृष्टो भूत्वा तैस्तैः प्रियवचनादिभिः **ब्राह्मणान्** तोषयेत् अन्नं चात्वरया **भोजयेत्** पायसादिना घृतपूरादिभिः एतान् ब्राह्मणान् इदं गृह्यतामित्येवं पुनःपुनः प्रबोधयेत् ।। २३३ ।।

व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ।।
कुतपं चासनं दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् २३४

(१) **मेधातिथिः।** अनुकल्पपक्षे दौहित्रस्य यत्नेन भोज्यतोच्यते। **कुतपो**ऽजलोम-सूत्रैः कम्बलाकारः पटः। उदीच्येषु कम्बल इति प्रसिद्धः। तं आसनं दद्यात्। न दौहित्रपक्षे, किं तर्हि अन्यदापि। यतो वक्ष्यति "त्रीणि श्राद्धे पवित्राणीति", (३।२३५) श्राद्धमात्र विषयत्वात्। **तिलैश्च विकिरेन्महीम्**। तिलांश्च मह्यां भुवि निक्षिपेत् ।। २३४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। व्रतस्थं** ब्रह्मचारिणं। एतेनानुकल्पमध्ये दौहित्रस्य श्रेष्ठ-तोक्ता। **अपीत्यरुचौ**। तेन गृहस्थसंभवे ब्रह्मचारिणामनुख्यता दर्शिता। **कुतपो** नेपालकम्बलः ।। २३४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्रह्मचारिणमपि **दौहित्रं श्राद्धे प्रयत्नतो** भोजयेत्। **अपि**शब्दाद-ब्रह्मचारिणमपि आनुकल्पिकमध्यपठितस्यापि ब्रह्मचारिणो यत्नवचनाच्छ्रेष्ठत्वं कथयति। नेपालकबल चासने **दद्यात् दौहित्र**मन्तरेणापि तिलांश्च श्राद्धभूमौ **विकिरेत्** ।। २३४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **व्रतस्थमिति। व्रतस्थं** ब्रह्मचारिणं **अपि**शब्दोऽन्यसंग्रहार्थः तेन 'स्वस्त्रीयर्त्विक्सामातृश्वशुरमातुलाः। त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसम्बन्धिबान्धवा' (१०।२२०) इति **याज्ञवल्क्येनोक्तेः। कुतपं** नेपालकम्बलं। **विकिरेत्** दिक्षु विक्षिपेत् ।। २३४ ।।

(५) **नन्दनः।** कर्तव्यान्तरमाह **व्रतस्थमिति। व्रतस्थं** ब्रह्मचारिणम्। नायं त्रिणा-चिकेतादीनामिव दौहित्रस्य भोजने विधिः, किंतु श्राद्धाङ्गत्वेन कृतङ्गपात्रनियमप्रकरणे दौहित्रस्यानुकल्पत्ववचनादुत्तरयोर्विध्योः श्राद्धाङत्वावगमाच्च। **कुतपं** दर्भम् ।।२३५–६।।

(६) **रामचन्द्रः। कुतपं** नेपालकम्बलमासनं दद्यात् **तिलैश्च महीं विकिरेत्** ।। २३४ ।।

(७) **मणिरामः। व्रतस्थमपि** ब्रह्मचारिणमपि। अपिशब्दादब्रह्मचारिणमपि। **कुतुपं** नेपालकंबलम् ।। २३४ ।। २३५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। व्रतस्थमपि दौहित्रमिति।** ब्रह्मचारिणमपि सदा **दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन** भोजयेत्। दौहित्रस्य चानुकल्पकमध्यादाम्नाते सति पुनः इदं यत्नवचनं आनु-कल्पिकमध्येऽत्याज्यत्वं (जाडचत्वं) ख्यापयति। सत्कृतं चारु आसनं दद्यात्। न दौहित्र एव दद्यात् अपितु सर्वब्राह्मणेषु, 'त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि' (२३५) इत्यादिवचनात्। तिलांश्च भूमौ प्रक्षिपेत् ।। २३४ ।।

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।।
त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ।। २३५ ।।

(१) **मेधातिथिः। पवित्राणि** पावनानि साधुत्वसंपादकानि। आद्यः श्लोकार्धोऽनु-वादः। उत्तरस्तु विधेयार्थः। **शौच**मशुचिसंसर्गपरिहारः। प्रमादाद्वा जातस्याशुचित्वस्य मृद्वार्यादिना यथाशास्त्रं शुद्धिः। **अत्वरां** विश्रब्धं भोजनाद्यनुष्ठानम् ।। २३५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उक्तस्य प्रपञ्चः **त्रीणीति**। **प्रशंसन्ति** अङ्गतया प्रशस्तानीति वदन्ति **शौचं** शुचित्वं कर्तृभोक्तृद्रव्याणाम् ॥ २३५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। पूर्वोक्तान्येव **त्रीणि** दौहित्रादीनि **श्राद्धे पवित्राणीति** ज्ञाप्यन्ते त्रीणि च **शौचा**दीनि प्रशंसन्ति ॥ २३५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव प्रशस्तान्याह **त्रीणीति**। अत्र **श्राद्धे अत्वरा** विशेषतः कर्तुम् ॥ २३५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **कुतुपः** कुतुपकालो वा। **दौहित्रः** खङ्गपात्रः दौहित्रो वा। दौहित्र-मिति पाठः। **दौहित्रं** तोषयेत् त्रीण्यत्र श्राद्धे प्रशंसन्ति। **शौचं** मृद्वारिणा। **अक्रोधनं**। **अत्वराम**शीघ्रं त्वराराहित्यमित्यर्थः ॥ २३५ ॥

(७) **गोविन्दराजः**। यस्मात् **त्रीणीति**। **दौहित्रा**दीनि **त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि त्रीणि** चैव वस्तूनि **शौचाक्रोध**विश्रंभाख्यानि श्राद्धे अतिशयेनेच्छन्ति ॥ २३५ ॥

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः ॥
न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान् ॥ २३६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। उष्णमेवा'त्युष्णं' अतिगतमुष्णमिति। प्रपतितपर्णः प्रपर्ण इति यथा। '**सर्व**'मन्नं गुणाश्च। यस्योष्णस्य भोजनमुचितं तत्रैवेदमुष्णताविधानं, न तु दध्यो-दनादेः, यत्तदुष्णं अप्रीतिकरं व्याधिजनकं च तत्र 'हर्षयेद्ब्राह्मणानिति' विरुध्येत। उष्ण-भोजनविधानाच्च न सकृत्सर्वमन्नं परिवेष्टव्यम्। **तदा हि** बहुभोजिनां शीतं भवेदन्नम्। तस्माद्भुक्ते पुनर्दद्यात्। न च भुञ्जानेभ्य उच्छिष्टत्वात्। दानमयुक्तमिति वाच्यम्। भोजनविधिरेवंरूप एव। आतृप्तेर्भोजयितुर्व्यापारः। न ह्यत्रौदनादि प्रतिग्राह्यतया संबद्धचते। अत एव न तत्र प्रतिग्रहमन्त्र ओदनादिषु प्रयुज्यते।

वाग्यताः वाक् यता नियमिता यैः। छान्दसः परनिपातः। वाचा वा यताः। 'साधनं कृतेति' समासः कर्तृवचनश्च तदा। 'यत'शब्दः व्यापारनिषेधो 'नियमनं', वाचश्च व्यापारः शब्दोच्चारणं, तत्प्रतिषेधः क्रियते। व्यक्ताव्यक्तशब्दोच्चारणं न कर्तव्यम्। हविषो गुणा न च वक्तव्याः। 'इष्टैः' सद्भिर्भुञ्जानैर्दात्रे न विवक्षितमिति वक्तव्यमिति स्मरन्ति। "ननु वाङ्नियमादेवैतत्सिद्धम्"। सत्यम्—अभिनयादिनाऽपि न कर्तव्यम्। ब्रुविः प्रतिपादने वर्तते। **ब्रूयुरिति** न शब्दोच्चारणमेव ॥ २३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अत्युष्ण**मभिमतोष्णं हविषो **गुणान्** मिष्टत्वादीन् **दात्रा** पृष्टा अपि ॥ २३६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। उष्णमेवा**त्युष्णं** यस्योष्णस्यान्नादेर्भोजनमुचितं तदुष्णं दद्यात् न तु फलाद्यपि। अत एव **शङ्खः** "उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत्। अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः" ॥ संयतवाचश्च ब्राह्मणा अश्नीयुः। किमिदं स्वाद्वस्वादु वेति दात्राऽन्ना-दिगुणान् पृष्टा वक्त्राद्यभिनयेनापि न ब्रूयुः, वाग्यतस्यात्रैव विधानात् ॥ २३६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **अत्युष्णमिति**। सर्वमन्नमुपकरणं चेति न ब्रूयुः। अभिनयेनापि न ज्ञापयेयुः। वाग्यता इति मौनस्य प्राप्तत्वात्॥ २३६॥

(६) **रामचन्द्रः**। **अत्युष्णं** कोष्णं **सर्वमन्नं** स्यात्। **वाग्यताः भुञ्जीरन् दात्रा पृष्टा हविर्गुणान्** हविष्यान्नस्य गुणान् **द्विजातयो न ब्रूयुः**॥ २३६॥

(७) **मणिरामः**। **अत्युष्णं** उष्णमेवात्युष्णम्। **वाग्यताः** मौनाः॥ २३६–३९॥

(८) **अत्युष्णमिति**। 'उष्णमन्नं द्विजाग्र्येभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत्। अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकाद्दध्न एव च॥' इति शङ्खस्मरणात् फलाद्विव्यतिरेकेण **सर्वमुष्णं** दद्यात्। संयतवाचश्च ब्राह्मणा अश्नीयुः। दात्रा च स्वाद्वस्वादु वेत्येनं अन्नगुणान् पृष्टाः न कथयेयुः अभिनयेनापि। वाङ्नियमस्योक्तत्वात् (चाग्निप्रशस्योक्तत्वात्)॥२३६॥

यावदूष्मा भवत्यन्ने यावदश्नन्ति वाग्यताः॥
पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः॥ २३७॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वस्य विधेरर्थवादोऽयम्। **ऊष्मा** औष्ण्यम्॥ २३७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अस्य प्रपंचः **यावदुष्णेति**। यावदुष्णमन्नमित्यर्थः॥ २३७॥

(३) **कुल्लूकः**। **यावदन्ने** उष्णता भवति यावच्च मौनिनो भुञ्जते **यावच्च हविर्गुणा** नोच्यन्ते **तावत्पितरोऽश्नन्तीति** पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य प्रशंसा॥ २३७॥

(४) **राघवानन्दः**। उत्कृष्टोत्कृष्टहविर्गुणानभिधा(या)नयोरर्थवादमाह **यावदिति**। **नोक्ताः** श्राद्धं भुञ्जानैः॥ २३७॥

(६) **रामचन्द्रः**। अन्ने **यावदूष्मा भवति यावद्वाग्यता अश्नन्ति तावत्पितरोऽश्नन्ति यावत् हविर्गुणा नोक्ताः**॥ २३७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यावदूष्मा भवत्यन्न इति**। **यावदन्नें** औष्ण्यं **भवति** विप्रा मौनेनाश्नन्ति हविर्गुणांश्च नाभिदधति **तावत्पितरस्तदन्नं** ब्राह्मणमुखेन भुञ्जते॥ २३७॥

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः॥
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते॥२३८॥

(१) **मेधातिथिः**। **वेष्टित**मुष्णीषादिना। उदीच्या हि शाटकैः शिरो वेष्टयन्ति। ये तु व्याचक्षते 'चूडाकारैरपि केशैर्वेष्टितशिरा भवतीति' न ते युक्तिवादिनः। केशास्ते वेष्टचन्ते, न शिरः। न च केशा एव शिरः। शिरःस्था हि ते। सूत्रादेस्तु न निषेधः। न हि तत्र वेष्टनव्यवहारो लोके। दक्षिणाभिमुखस्य दोषवचनात् स्वल्पे प्रदेशे दक्षिणेतरदिगभिमुखस्यापि भोजनमनुजानाति। अन्यथा उदङ्मुखानां विधानात् कुतो दक्षिणस्याः प्राप्तिः। **उपानहौ** चर्ममयं पादत्राणम्। अन्ये तु चर्मपादुके उपानहाविति व्याचक्षते। **रक्षांसि भुञ्जते** न पितर इति निन्दा॥ २३८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वेष्टितशिराः** सोष्णीषाः ।। २३८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** वस्त्रादि**वेष्टितशिरा यदन्नं भुङ्क्ते** तथा **दक्षिणामुखः** सपादुकश्च तद्राक्षसा **भुञ्जते**। न पितरस्तस्मादेवंरूपं न कर्तव्यम् ।। २३८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अथेदानीं भोजनकाले वर्ज्यं प्रदर्शयंस्तत्करणे दोषमाह **यदिति। वेष्टितशिराः** वस्त्रादिना **उपानत्**काष्ठपादुका यस्य **दक्षिणामुख** इति स्वनियमवशात् यद्भुङ्क्ते तादृशो न पात्रमिति भावः ।। २३८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** द्वाभ्यामाह **यद्वेष्टितशिरा इति। वेष्टितशिराः** चूडाकारैः केशैर्वेष्टितशिरा भवति। चर्मपादुके उपानहादिसामीप्ये निषिद्धम् ।। २३८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यदिति।** उष्णीषादिना **वेष्टितशिराः** यदन्नं ब्राह्मणो **भुङ्क्ते** तथा **दक्षिणामुखः सोपानत्**कपादश्च तदन्नं **रक्षांसि** अश्नन्ति, न पितरः। तस्मादेतत् परिहरणीयम् ।। २३८ ।।

चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ।।
रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् ।।२३९।।

(१) **मेधातिथिः। वराहः** शूकरः। स च ग्राम्यः। स्वसन्निधानतो नेक्षेरन्निति यद्यपि श्रुतम् तथापि तत्प्रदेशसन्निधिमेव शिष्टा नानुमन्यन्ते। तथा च 'घ्राणेन शूकर' इत्यादि क्रियान्तरमर्थवादेन श्रूयते। न चानीक्षमाणस्य घ्राणं संभवति। सन्निहितानां तु स्वरूपानुवादोऽयम्। सूकरो विजिघ्रति। कुक्कुटः पक्षानुद्धुनोति। तस्मात्परिश्रिते दद्यादिति विधिः। प्रयोजनमेतद्दोषाभावेऽपरिश्रितेऽपि दद्यात्। **षण्ढो** नपुंसकः ।।२३९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वराहो** ग्राम्यः, **षण्ढः** क्लीबः ।। २३९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** चाण्डालग्राम्यसूकरकुक्कुटकुक्कुरोदक्यानपुंसका यथाब्राह्मणान्भोजनकाले न पश्येयुस्तथा कार्यम् ।। २३९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** श्राद्धभौजिनं प्रति चण्डालादिदर्शनं निषेधति **चण्डालश्चेति। वराहः** सूकरः। **रजस्वला** रजो रक्तं योनिमिश्रितं तद्वती। **षण्ढः** नपुंसकः। **अश्नतो** भुञ्जानान् ।। २३९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अश्नतो** द्विजान् **चाण्डालादयो नेक्षेरन्न**पश्येयुः ।। २३९ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** तथा च कार्यं यथा **चण्डालश्च वराहश्च कुक्कुट इति।** चण्डालवराहग्रामसूकरकुक्कुटश्चोदक्यानपुंसकानि द्विजभोजनकाले ततोऽपसारयेत् ।। २३९ ।।

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते ।।
दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् ।। २४० ।।

(१) **मेधातिथिः । होमे** अग्निहोत्रादौ शान्त्यादिहोमे वा । **प्रदाने** गोहिरण्यादिद्रव्य-विषये । अभ्युदयार्थे । **भोज्ये** ब्राह्मणा यत्र धर्माय भोज्यन्ते । **दैवे हविषि** दर्शपौर्णमासादौ । **पित्र्ये** श्राद्धे । **यदभिवीक्ष्यते** क्रियमाणं कर्म । **तद्गच्छत्ययथातथम्** । यदर्थं क्रियते तद्विपरीतं भावयति । यद्यपि श्राद्धप्रकरणं तथापि वाक्यादन्यत्रापि होमादावयं प्रतिषेधः ।। २४० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । प्रदाने** सुवर्णादिदाने । **दैवे हविषि पित्र्ये** च हविषि । **यदभि-वीक्ष्यते** अयथातथं येभ्यो दत्तं तेभ्योऽन्यत्र गच्छति ।। २४० ।।

(३) **कुल्लूकः** । यस्मात् **होमे**ऽग्निहोत्रादौ **प्रदाने** गोहिरण्यादौ **भोज्ये** स्वाभ्युदयार्थ-ब्राह्मणभोजने **दैवे हविषि** दर्शपौर्णमासादौ **पित्र्ये** श्राद्धादौ **यदेभिर्वीक्ष्यते** क्रियमाणं कर्म तद्यदर्थं क्रियते तन्न साधयति ।। २४० ।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्रैव प्रासङ्गिकं क्षिपन्नर्थवादमाह **होम** इति । **प्रदाने** ब्राह्मणोद्देश्य-कान्नदाने **भोज्ये** स्वयंकृते **एभिश्**चण्डालादिषड्भिः । **हविषि दैवे पित्र्ये** श्राद्धादौ यथा दत्तं तदनुरूपं फलतीति यथातथं तद्भिन्न**मयथातथं** विफलम् ।। २४० ।।

(५) **नन्दनः । अयथातथं** व्यर्थम् ।। २४० ।।

(६) **रामचन्द्रः । होमे** शान्त्यादिहोमे । गोहिरण्यादि**प्रदाने भोज्ये** अभ्युदयार्थभोजने **होमं** दानं भोज्यं **यदेभिः** चण्डालादिभि**र्वीक्ष्यते । दैवे** वैश्वदेवे **हविषि** दर्शपूर्णमासादौ **पित्र्ये** कर्मणि वा अयथातथा गच्छति वृथा गच्छतीत्यर्थः ।। २४० ।।

(७) **मणिरामः । प्रदाने** गोहिरण्यादौ **अयथातथं** यदर्थं क्रियते तन्न करोति ।। २४० ।।

(८) **गोविन्दराजः** । यस्मात्-**होम इति** । अग्निहोत्रादि **होमे दाने** धर्मार्थं ब्राह्मण-भोजने हव्यकव्ययोश्च यत्कर्म चण्डालादिभिरवेक्ष्यते यत् यदर्थं क्रियते तन्न साधयति ।। २४० ।।

घ्राणेन शूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः ।।
श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ।।२४१।।

(१) **मेधातिथिः । पक्ष**कृतेन **वायुना कुक्कुटो हन्ति** । व्याख्यातमेतत् । तावति देशे निवारणीयमेषां संनिधानं यावति स्थिताः पश्यन्ति । **अवरवर्णज**श्चाण्डालः प्रकृतत्वात् । स्पर्शादयश्च प्रकृतक्रियापराः, न विवक्षितस्वरूपा इति व्याख्यातम् । अतोऽवाद्यमेतत्– "चाण्डालस्य सामान्यतः स्पर्शप्रतिषेधादसत्यां प्राप्तौ प्रतिषेधानर्थक्यम् । अतः शूद्रोऽवरवर्णजः तस्य च द्विजातिश्राद्धस्पर्शनिषेधो नात्मीये इति ।" विवक्षितेऽपि–नान्नपानादिस्पर्शदोषोऽय-मुच्यते, । किं तर्हि ? यो देशः परिगृहीतो नदीपुलिनादिरपरिश्रितस्तस्य स्पर्शः । तस्य हि वायु-वादित्यादिना शुद्धिरुक्ता । अतः सत्यां प्राप्तौ युक्तः प्रतिषेधः ।। २४१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । घ्राणेन** तदन्नगन्धोपलब्ध्या । **पक्षवातेन** तद्देशमुक्तेन । **दृष्टि-निपातेन** कर्तृद्विजानां वा **शूद्रस्पर्शेन** अपक्वानामपि श्राद्धद्रव्याणाम् । **अवरवर्णजः** शूद्रः ।।२४१।।

(३) **कुल्लूकः**। **सूकरस्त**दन्नादेर्गन्धं घ्रात्वा **कर्म** निष्फलं करोति। तस्मादन्नघ्राण-योग्यदेशान्निरसनीयः। **कुक्कुटः पक्षवातेन,** सोऽपि पक्षपवनयोग्यदेशादपगमनीयः। **श्वा** दर्शनेन शुनोऽन्नादिदर्शनं निषिद्धमपि दोषभूयस्त्वज्ञापनार्थं पुनरभिहितम्। अथवा **दृष्टिनिपाते-नेति** श्राद्धकर्तृभोक्तॄणां दृष्टिनिपातविषयत्वेन **अवरवर्णः** शूद्रस्तस्माज्जातोऽवरवर्णजः शूद्र एव असावन्नादिस्पर्शेन द्विजातिश्राद्धं निष्फलयति।। २४१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। को वा केन किं फलं विफलयतीत्याकांक्षायामाह **घ्राणेति**। **घ्राणेनेति** त्रयं देशलक्षकं, तेन तावत्तद्देशात्तानपसारयेत्। **अवरवर्णज**श्चण्डालः। ब्राह्मण्याम-वरवर्णात् शूद्रात् जातः पूर्वोक्तपरिशेषाच्च।। २४१ ।।

(५) **नन्दनः**। **अवरवर्णः** शूद्रः। तेन ब्राह्मण्यां जात इत्यवरवर्णजश्चण्डालः ।।२४१।।

(६) **रामचन्द्रः**। श्राद्धदूषकान्याह **प्राणेनेति द्वाभ्याम्**। **शूकरः** हव्यं कव्यं च घ्राणेन हन्ति नाशयति। **अवरवर्णजः** शूद्रः **स्पर्शेन** दूषयति। द्विजातिश्राद्धविषये।। २४१ ।।

(७) **मणिरामः**। घ्राणेन अन्नादेर्गंधं घ्रात्वा कर्म निष्फलं करोति। तस्माद्गंधा-कर्षणयोग्यदेशात्सूकरो निरसनीयः। एवमग्रेऽपि।। २४१ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **घ्राणेनेति**। **सूकरस्त**दन्नादि घ्रात्वा तत्कर्म निष्फलयति। **कुक्कुटः पक्षवातेन** वायुना, **श्वापि** अक्षिनिरीक्षणेन, अवरवर्णेन शूद्रेण ब्राह्मण्यां जातः **अवरवर्णजः** चण्डालः। नदीतीरादिश्राद्धकृत्स्पर्शनेन तत्र वायुजशुचित्वाशङ्कायामिदम्। न दातुः न चान्नादिस्पर्शविषयं येन चण्डालस्य सामान्यतः स्पर्शनिषेधेनैव सिद्धं अन्नवचनमनर्थकं स्यात्। इत्येवमानर्थक्याशङ्कायां यच्छूद्रस्पर्शनिषेधार्थत्वमस्याहुः – तदसत्; उक्तनीत्याऽऽर्थवत्त्वात्। अवरजशब्देन च शूद्रस्यानभिधानात्। सूकरादीनां च स्वभावानुवादोऽयं प्रकृत(वि)शेषत-योच्यते नत्वेतत्क्रियाव्यतिरेकेण दुष्टमिति।। २४१ ।।

खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्।।
हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्पुनः।। २४२।।

(१) **मेधातिथिः**। **प्रेष्यो** भृतकः। अपिशब्दादन्योऽपि यदृच्छया संनिहितो बान्धवा-दिरपनेयः, तस्मात्प्रदेशादपसारयेत्। **खंजो** गतिविकलः अजङ्गमादि। **हीनातिरिक्तगात्रः षण्ढः** कुणिखण्डीकः श्लीपद्यादिः।। २४२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पूर्वश्लोके च श्ववराहकुक्कुटानां दृष्टिपातादिभिरपि दूषकत्वमुक्तम्। प्रेष्योऽपि श्राद्धार्थप्रेषणकार्यपि। **हीनातिरिक्तगात्रश्च**चक्षुःपादाभ्यामन्य-त्रापि।। २४२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यदि गतिविकलः **काणो** वा **दातुर्दासः** शूद्रस्तस्यैव प्रेष्यत्वविधानात्, अपिशब्दादन्योऽपि शूद्रो न्यूनाधिकाङ्गुल्यादिर्वा स्यात्तदा **तमपि** ततः श्राद्धदेशाद-पसारयेत्।। २४२ ।।

मनुस्मृति २/१६

(४) **राघवानन्दः**। किंच **खञ्ज इति**। **प्रेष्यो** विप्रोऽपि खञ्जादिपञ्चानां रजस्वलाषण्ढयोश्च स्पर्शदृष्टिसाधारणो दोषोऽतः श्राद्धस्थलादङ्गहीनादीन्निःसारयेदिति **भावः**। अपिशब्दादन्योऽपि शूद्रः॥ २४२॥

(५) **नन्दनः**। **खञ्जो** विकलपादः। **दातुः** श्राद्धकर्तुः। **हीनगात्रो** वामनः **अतिरिक्तगात्रो**ऽत्यन्तदीर्घगात्रः। अवयवो वा गात्रम्। **ततः** श्राद्धक्रियास्थानात्॥ २४२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **दातुः प्रेष्यो** वा **हीनगात्रः अतिरिक्तगात्रः** गात्राधिको वा **तमपि** पुरुषं ततः श्राद्धा**दपनयेत्** दूरीकुर्यादित्यर्थः। खञ्जतीति **खञ्जः**। **काणो** नेत्रविकलः॥२४२॥

(७) **मणिरामः**। **अपनयेत्** श्राद्धदेशाद् दूरीकुर्यात्॥ २४२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **खञ्ज इति**। **खञ्जः** पादविकलः, **काणः** एकेक्षणविकलः, **दातुर्वा** दासः शूद्रस्यैव प्रेष्यत्वात्। अपिशब्दादन्योऽपि शूद्रो, यो वा कुनखिषण्ढकादिः **तमपि** ततः प्रदेशादप(प्रोत्सा)सारयेत्॥ २४२॥

ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपस्थितम्।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत्॥२४३॥

(१) **मेधातिथिः**। अतिथित्वेनागतं **ब्राह्मणं भिक्षुकं** भिक्षार्थिनं ब्राह्मणमपि भोजनप्रवृत्तै**र्ब्राह्मणैरनुज्ञातः** शक्त्या **पूजयेत्**। भोजनेन भिक्षादानेन वा युक्तार्थतयाऽर्चयेत्। यतः स पाकस्तदहस्तदर्थं एव॥ २४३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **ब्राह्मणं** गृहिणं। **भिक्षुकं** यतिं व्रतिनं वा। अन्नार्थ**मुपस्थितम्**॥ २४३॥

(३) **कुल्लूकः**। **ब्राह्मण**मतिथिरूपं अन्यं वा भक्षणशीलं **भोजनार्थं** तत्कालो**पस्थितं** श्राद्धपात्र**ब्राह्मणैरनुज्ञातो** यथाशक्त्यन्नभोजनेन भिक्षादानेन चार्हयेत्॥ २४३॥

(४) **राघवानन्दः**। प्रासङ्गिकमाह **ब्राह्मणमिति**। **भिक्षुकं** संन्यासिनं। **ब्राह्मणैः** श्राद्धनिमन्त्रितैः॥ २४३॥

(५) **नन्दनः**। **ब्राह्मणैः** श्राद्धभोक्तृभिः॥ २४३॥

(६) **रामचन्द्रः**। श्राद्धकाले **ब्राह्मणं** वा गृहस्थं वा **भिक्षुकं** वा **भोजनार्थमुपस्थितं** तैः निमन्त्रितैर्द्विजै**रनुज्ञातः** सन् **शक्तितः पूजयेत्** भोजयेत्॥ २४३॥

(७) **मणिरामः**। **ब्राह्मणैः** श्राद्धीयब्राह्मणैः॥ २४३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ब्राह्मणं भिक्षुकं वापीति**। **ब्राह्मणं** अतिथिरूपं अन्यं वा **भिक्षुकं भोजनार्थं** तत्कालमागतं श्राद्ध**ब्राह्मणैरनुज्ञातो** दाता यथाशक्त्या अन्नदानेन **पूजयेत्**॥२४३॥

सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा॥
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन् भुवि॥ २४४॥

(१) **मेधातिथिः**। वर्णशब्दः प्रकारे द्रष्टव्यः। सर्वप्रकारैर्व्यञ्जनैरुपेतमन्नाद्यं **सन्नीय** एकीकृत्य **वारिणा आप्लाव्य भुक्तवतां** तृप्तानां 'तृप्ताः स्म' इति वचनानन्तरं **अग्रतः समुत्सृजेत्**

विकिरेत्; नैकस्मिन्नेव देशे । किं तर्हि ? विशीर्णम् । **भुवि** । न पात्रेषु । भूमावपि न शुद्धायां, किं तर्हि ? वक्ष्यति "दर्भेषु विकिर" इति । "सकृत्त्रिर्वा विकिरं कुर्यात्" इति शङ्खः ।।२४४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **सार्ववर्णिकं** सर्वव्यञ्जनसहितं । वर्णो व्यञ्जनं । **अन्नमोदन-माद्यं** फलादि **सन्नीयै**कीकृत्य **विकिर**न्विक्षिप्तं कुर्वन् **समुत्सृजेत्** भुव्यास्तीर्णकुशायां 'दर्भेषु विकिरश्च य' इत्युत्तरत्र दर्शनात् ।। २४४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **वर्ण**शब्दः प्रकारवाची । सर्वप्रकारकमन्नादिकं व्यञ्जनादिभिरेकी-कृत्योदकेनाप्लावयित्वा कृतभोजनानां ब्राह्मणानां पुरतो भूमौ 'दर्भेषु विकिरश्च य' (२४५) इति वक्ष्यमाणत्वाद्दर्भोपरि निक्षिपेत्त्यजेत् ।। २४४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । श्राद्धस्योत्तराङ्गमाह **सार्ववर्णिकमिति त्रिभिः** । वर्णशब्दः प्रकारे । तेनार्घ्यादिसर्वप्रकारमन्नमिति । **सन्नीय** व्यञ्जनादिभिरुपकृत्य **विकिरन्** बहुदेशव्यापि यथा स्यात्तथोत्सृजेत् ।। २४४ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु कर्तव्यमाह **सार्वेति** । **संनीय** व्यञ्जनैः संयोज्य । **सार्ववर्णिकं** सर्ववर्णविहितम्, अन्नोत्सर्गस्येदं प्रयोजनमुक्तम् । सर्ववर्णहितार्थमुत्सृजेदित्यर्थः ।। २४४ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अन्नाद्यं** वस्तु **सार्ववर्णिकं** सर्वव्यञ्जनसहितं **वारिणा आप्लाव्य** प्रोक्ष्य **सन्नीय** मिश्रयित्वा **भुक्तवतामग्रतो** भुवि विकिरान्नं **समुत्सृजेत्** एकस्मिन्देशे विकिरान् भुवि न पात्रेषु ।। २४४ ।।

(७) **मणिरामः** । विकिरदानमाह **सार्वेति** । **वर्ण**शब्दः प्रकारवाची । सार्ववर्णिकं सर्वप्रकारमन्नादि । **सन्नीय** व्यंजनादिभिरेकीकृत्य **भुक्तवतां** । कृतभोजनानां ब्राह्मणानां । भूमौ दर्भोपरि । "दर्भेषु विकिरश्च य" इति वक्ष्यमाणत्वात् ।। २४४ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **सार्ववर्णिकमिति** । सर्वप्रकार**मन्नाद्यं** एकीकृत्य उदकेन प्लावयित्वा **भुक्तवतां** ब्राह्मणानामग्रे विक्षिपन् भूमौ 'दर्भेषु विकिरश्च यः' इति वक्ष्यमाणलिङ्गात् दर्भेषु समुत्सृजेत् ।। २४४ ।।

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।
उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः ।। २४५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। 'नास्य कार्योऽग्निसंस्कार' (५।६९) इत्यत्रिवर्षा **असंस्कृता**स्तेषां **प्रमीतानाम्**। पात्रस्थं **उच्छिष्टं** दर्भेषु **विकिरश्च** तेषां **भागधेयम्** । भाग एव भागधेयशब्दे-नोच्यते । न हि तेषां श्राद्धोपकारो नास्ति । **त्यागिनां** गुर्वादीनाम् । अथवा **कुलयोषितां** कुलस्त्रीणामदृष्टदोषाणां भार्याणां त्यक्तारः । स्वतन्त्रे तु **कुलयोषिता**मित्यस्मिन्ननूढाः कन्याः कुलयोषित इति व्याचक्षते । अत उच्छिष्टं तेभ्य उद्देष्टव्यम् । न च वाच्यम् "अपवित्र-मुच्छिष्टं कथं भागधेयेन कल्पतामिति" वचनान्नास्त्यपवित्रता, सोमोच्छिष्टवत् ।।२४५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **त्यागिनां** प्राणत्यागिनामविधिना, **कुलयोषिता**मपत्यादि शून्यानां । **उच्छिष्टं** विप्रैर्भाण्डेषु त्यक्तं **भागधेयं** भागः ।। २४५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। 'नास्य कार्योऽग्निसंस्कार' इति निषेधात् संस्कारानर्हबालानां त्यागिनां कुलस्त्रीणामदृष्टदोषाणां ये त्यक्तारस्तेषां पात्रस्थ**मुच्छिष्टं** दर्भेषु च यो विकिरः स भागः स्यात्। अन्ये तु त्यागिनामिति गुर्वादित्यागिनां कुलयोषितामिति स्वातन्त्र्येण तु कुलयोषिता-मनूढकन्यानामिति व्याचक्षते। **गोविन्दराजस्तु** त्यागिनां **कुलयोषिता**मिति सामान्योप-क्रमादिदं विशेषाभिधानं संस्कृतं भक्षा इतिवत्ततः स्वकुलं त्यक्त्वागतानां कुलस्त्रीणामित्याह ॥ २४५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तदुद्देश्यानाह **असंस्कृतेति**। **असंस्कृतप्रमीतानां** मृतत्वेन संस्काररहितानां अत्रिवर्षाणां निरपराधं गुर्वादि**त्यागिनां**। एतेनैषां संस्काराभावो ध्वनितः। **कुलयोषितां** अनूढकन्यकानां। कुलटानामिति **गोविन्दराजः**। **उच्छिष्टं** पात्रस्थं **भागधेयं** भागः। **विकिरो** विक्षिप्तान्नानि तान्यपि भागस्तेषामिति ॥ २४५ ॥

(५) **नन्दनः**। **असंस्कृतप्रमीताना**मनुपनीतमृतानाम्। **त्यागिनां** संन्यासिनाम्। **भागधेयं** भागः। दर्भेषु विकिरेच्च यत्तद्**भागधेयं** स्यात्। यत एवं तस्मात्किञ्चिदुच्छेषयेद्**भषु** विकिरेदिति ॥ २४५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। त्रिवर्षन्यूनानाम**संस्कृतादीनां उच्छिष्टं भागधेयं** स्यात् यः **दर्भेषु** विकिरः भागधेयं स्यात्। "अस्मिन्दग्धाश्च येऽग्नादा ये सदा याः कुले मम। भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम्॥" **त्यागिनां** अविधिना प्राणत्यागिनां स्वकुलत्यक्तानां वा यो विकिर एतादृशानां पुंसां **भागधेयं** स्यात्। च पुन**रुच्छिष्टं** भागधेयं स्यात्। **कुलयोषितां** पत्यादिरहितानां संबन्धे षष्ठी। दर्भेषु विकिरः भागधेयं स्यात् ॥ २४५ ॥

(७) **मणिरामः**। येषां विकिरेण तृप्तिस्तानाह **असंस्कृतेति**। **असंस्कृतप्रमीतानां** संस्काराऽनर्हबालानां। **कुलयोषितां त्यागिनां** विना दोषैः। तेषां पात्रस्थमुच्छिष्टदर्भेषु **च यो विकिरः** सः भागं स्यात् ॥ २४५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **असंस्कृतप्रमीतानामिति**। 'नास्य कार्योऽग्निसंस्कार' (५।६९) इत्यादिना निषिद्धाग्निकार्याणां मृतानां कुलस्त्रीणां च कुलं त्यक्त्वा गतानां पात्रस्थ**मुच्छिष्टं दर्भेषु यो विकिरः** स भागः स्यात्। **कुलयोषितामिति** विशेषाभिधानं **संस्कृतं** भैक्षमितिवत् ॥ २४५ ॥

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ॥
दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥ २४६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पात्रस्थस्य पूर्वेण प्रतिपत्तिरुक्ता। भूमौ निपतितस्योच्छिष्टस्य दासवर्गार्थिताऽनेन कथ्यते। **अजिह्मो**ऽकुटिलः। **अशठः** अनलसः। तादृशस्य **दासवर्गस्य स** भागः। तस्मात्प्रभूतं दातव्यं, येन भूमौ भुञ्जानस्य पततीति ॥ २४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यत्तूच्छिष्टं तैरेव भूमौ त्यक्तं तत्राह **उच्छेषणमिति**। **जिह्मो**-ऽलसः। **शठो** वक्रगतिः ॥ २४६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **उच्छिष्टं** यद्भूमिगतं तद्दाससमूहस्यावक्रस्यानलसस्याकुटिलस्य च पित्र्ये श्राद्धकर्मणि **भागधेयं** मन्वादयो वदन्ति ।। २४६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** भूमिगतस्य प्रतिपत्तिमाह **उच्छेषणमिति। उच्छेषणं** उच्छिष्टं **अजिह्मस्याकुटिलस्येति** विशेषणात् कुटिलस्य न किंचित्। **दासवर्गस्य** गर्भदासादिसमूहस्य **पित्र्ये** श्राद्धकर्मणि **प्रचक्षते** वदन्ति मन्वादयः ।। २४६ ।।

(५) **नन्दनः। उच्छेषणं** यदिति शेषः। **अजिह्मस्य**र्जोः। **अशठस्या**नृशंसस्य। यत एवं तस्मात्किञ्चिदुच्छिष्टं भूमिगतं कुर्यादिति ।। २४६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। उच्छेषण**मुच्छिष्टं सारशेषं **भूमिगतमन्नं दासवर्गस्य। पित्र्ये** पितृकार्ये तं तु **भागधेयं प्रचक्षते**। तादृशस्य दासवर्गस्य **अजिह्मस्य** च **पुनरशठस्य** अनलसस्य ।। २४६ ।।

(७) **मणिरामः। पित्र्ये** श्राद्धकर्मणि **भूमिगतं यदुच्छेषणं** उच्छिष्टं **तत् अजिह्मस्य अशठस्य च दासवर्गस्य भागधेयं** मन्वादयः **प्रचक्षते** ।। २४६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। उच्छेषणमिति।** भूमिपतितं यदुच्छिष्टं तत् अकुटिलस्य अनलसस्य **दासगणस्य भागधेयं** भागं मन्वादयः प्राहुः ।। २४६ ।।

आ सपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ।।
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेत् ।। २४७ ।।

(१) **मेधातिथिः। संस्थितस्य द्विजातेरा सपिंडक्रियाकर्म** प्रथममृतस्य आ सहपिण्डकरणाख्यं कर्म कर्तव्यम्। सहपिण्डदानं पूर्वाभ्यां न कर्तव्यम्। कथं तर्हि कर्तव्यम्? **पिण्डमेकं च निर्वपेदिति।** चशब्द एवशब्दस्यार्थे, तस्मा एव प्रेतायैकं पिण्डं निर्वपेत्। ब्राह्मणो हि तस्मा एव भोजयितव्यः।

स्मृत्यन्तरे अन्याऽपीतिकर्तव्यता वैशेषी स्मर्यते 'आवाहनाग्नौ करणरहितमिति'। अग्नौकरणशब्देन चात्र 'अग्नौ करिष्य' इत्यनुज्ञापनं प्रतिषिध्यते, न पुनर्होमः। तथाहि गृह्ये प्रेतश्राद्धमेवाधिकृत्य होम आम्नायते। यस्मिंश्च काले कर्म कर्तव्यं यावन्तं च कालं तत् स्मृत्यन्तरादन्वेष्टव्यम्। 'आद्यमेकादशेऽह्नि'। "मृताहेऽपि च कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्। प्रतिसंवत्सरं चैव श्राद्धं वै मासिकार्थवत् ।।" इति। तथा च काठके 'एवं सांवत्सरिकमिति'। एकादशग्रहणं चाशौचनिवृत्त्युपलक्षणार्थम्। यतः 'शुचिर्भूतः पितृभ्यो दद्यादिति' श्रूयते। संवत्सरान्ते हि सपिण्डीकरणं गृह्यकाराः स्मरन्ति। एतच्च श्राद्धमेकोद्दिष्टं तदङ्गभूतं च निर्वपणम्। यत्तु श्रौते–पितृभ्यो दद्यादिति वचनात् पितृपितामहाय प्रपितामहाय चेति— अकृते सपिण्डीकरणे नेह दानं युक्तम्। न हि स्मृत्या श्रुतिर्बाधितुं शक्यत इति ।। २४७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्रान्तरे एकोद्दिष्टश्राद्धे विशेषमाह **असपिण्डेति। आसपिण्डक्रियाकर्म** अकृतसपिण्डीकरणक्रियायां दशायां श्राद्धकर्म **द्विजातेः संस्थितस्या**नुष्ठेयं तत्र **चादैवं** वैश्वदेवहीनं विप्रमेकं **भोजयेत्।** इतराङ्गानुष्ठानक्रमः कालश्च स्मृत्यन्तरसिद्धो ग्राह्यः ।। २४७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** मर्यादायामाङ् नाभिविधौ। सपिण्डीकरणश्राद्धपर्यन्तमचिरमृतस्य **द्विजातेश्च** वैश्वदेवब्राह्मणभोजनरहितं श्राद्धार्थमन्नं ब्राह्मणं **भोजयेदेकं च पिण्डं** दद्यात्। अस्य च श्राद्धस्यानुष्ठानं एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्धैकपवित्रकम्। 'आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवदि'ति (१।२५१) **याज्ञवल्क्यादि**स्मृतिष्ववगन्तव्यम्।। २४७।।

(४) **राघवानन्दः।** एकोद्दिष्टस्य पार्वणविकृतितया सर्वधर्मप्राप्तौ, यथा गृहमेधीये दर्शविकृतावपि आज्यभागौ यजेतेति तयोरेवानुष्ठानं नान्यस्येति वचनात् तन्न्यायेनाह **आ सपिण्डेति द्वाभ्यां।** सपिण्डीकरणपर्यन्तम् मर्यादायामाङ। **संस्थितस्या**सन्नमृतस्य **एकं पिण्डं** एकब्राह्मणभोजनं दैवहीनं एकावर्घ्यैकपवित्रं आवाहनाग्नौकरणरहितं स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यम्। तच्च यावज्जीवम्। 'मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरं। प्रतिसंवत्सरे चैवमाद्यमेकादशेऽहनीति' स्मृतेः।। २४७।।

(५) **नन्दनः।** असपिण्डीकृतपितृकस्य श्राद्धे विशेषमाह **आ सपिण्डेति। आ सपिण्डक्रियाकर्म** आ सपिण्डक्रियायामनुष्ठानं सपिण्डीकरणात्प्राक् कर्तव्यं श्राद्धकर्मेति यावत्। उच्यत इति शेषः।। २४७।।

(६) **रामचन्द्रः। संस्थितस्य** मृतस्य **द्विजातेः असपिण्डक्रिया** सपिण्डकरणव्यतिरिक्तं कर्म। **अदैवं** वैश्वदेवरहितं श्राद्धं **भोजयेत्,** च पुनः **एकं पिण्डं निर्वपेत्।** एकोद्दिष्टमित्यर्थः।। २४७।।

(७) **मणिरामः। आ सपिण्डक्रियाकर्म** सपिंडीकरणश्राद्धपर्यंतं। **संस्थितस्य।** अचिरमृतस्य। दैवहीनं श्राद्धं कुर्यात् **एकं च पिंडं** दद्यात्। तथा चैतदेकोद्दिष्टम्।। २४७।।

(८) **गोविन्दराजः। असपिण्डक्रियाकर्मेति।** अचिरमृतस्य द्विजातेरेकादशाहादौ असपिण्डक्रियाधिष्ठानं कर्तव्यम्। नामावास्यावत् पूर्वाभ्यां सहपिण्डदानं कार्यम्। किं तर्हि? वैश्वदेवब्राह्मणभोजनरहितं श्राद्धार्थमन्नं ब्राह्मणं च भोजयेत्। एकं पिण्डं तस्मा एव दद्यात्। तस्मात् यावद्ब्राह्मणं भोजयेत्। साधितं चैतत् सविस्तरं **स्मृतिमञ्जर्यां ऋजुपञ्जिकायां च।** इह तु ग्रन्थभारभयान्न प्रतायते।। २४७।।

सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः।।
अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः।। २४८।।

(१) **मेधातिथिः।** यदा तु सपिण्डीकरणं कृतं भवति तदा **अनयैवावृता** पार्वणश्राद्धविधिना त्रिभ्यो दद्यात्। **आवृदिति**कर्तव्यता। सपिण्डीकरणश्राद्धं दैवपूर्वं नियोजयेत्। पितॄनेवाशयेत् तत्र पुनः प्रेतन्न निर्दिशेत्।। पितरश्चात्र प्राक्सपिण्डीकृताः पितृवर्गमनुप्रवेशिताः पितामहादय उच्यन्ते। तानाशयेत्। 'तत्र पुनः' शब्दस्तेष्वेव ब्राह्मणेषु प्रेत आवाहयितव्यः, तत्र हि सर्वैस्तैः सह संसर्गस्तस्य संसृजनाय तत्कर्म।

यदपि **विष्णुना** पठितं "प्रेताय ब्राह्मणान् भोजयेत् प्रेतपित्रे प्रेतपितामहाय च प्रेतप्रपितामहायेति", अत्रापि नैवं श्रूयते पृथक् भोजयेदिति। तत्र यथा बहुदैवत्यं हविर्बह्वीर्देवता उद्दिश्य

सकृदेकं हूयते, एवं ब्राह्मणोऽपि बहूनुद्दिश्य भोज्येतेति न किञ्चिदनुपपन्नम्। तथाहि सहवचन-मनुगृहीतं भवति, पित्र्ये च न युग्मा भोजिता भवन्ति। यथा 'एकैकमुभयत्र वे' ति येषां विधिस्तन्मते एकः सर्वोद्देशेन भोज्यते। एवमेतद्द्रष्टव्यम्।

"नन्वेवं सति पितृकृत्ये त्रीनिति सर्वदैव सहोद्देशः प्राप्नोति। एकैकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वं उद्देश्येरन् तत्रापि न पृथक्ग्रहणमस्ति"। कथं नास्ति ? । गृह्ये हि पठ्यते "न त्वेवैकम्। सर्वेषां पिण्डैर्व्याख्यातम्"। किंच 'प्रेतपात्रं पितृपात्रेषु सेचयेदर्घार्थं'मित्याह। तत्र कृतासनपात्रा-भावे प्रेतपात्रोदकस्य कुतः पात्रादर्घदानं? यदि तावत्संमीलितात्--तदयुक्तं; पितामहादेस्तत्क-ल्पितं, न पितुः। न चान्यार्थं कल्पितादित्यन्यार्थता युक्ता। अथ कृत्वाऽर्घदानं पश्चात्संनयनं कुर्यात्, तदा कृत्वाऽर्घदानं तदर्थं सन्नयनस्य स्वतंत्रार्घार्थं प्रसेचयेदिति विरुध्येद् वचनम्। उक्तेनात्र प्रकारेण न कश्चन विरोधः।

"अथ कोऽयं प्रेतो नाम?। प्रपितामहाय पिण्डः सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दीयते यत-स्तेष्वेवानुप्रविष्टः। तथा च स्मृतिः—"यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डेन योजयेत्। विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते"।। इति।

पृथगेव हि तस्मै निरूप्यते। न त्वेकः सर्वेभ्य इति। मन्त्राश्च एतमेवार्थमभिवदन्ति 'ये समाना' इत्यादयः।

अत्रोच्यते। नायं प्रेतशब्दोऽयतेः क्रियायोगेन वर्तते। रूढिरियं मृतः प्रेत 'इदानीं प्रेत' उच्यते। न हि दूरमध्वानं गतः प्रेत उच्यते। अस्ति च क्रियायोगः अविशेषेण पूर्वप्रेत इदानीं प्रेते च। तथा च श्रुतिः "प्रयन्नेवास्माँल्लोकाद्ये समाना" इति अचिरमरणे प्रेतप्रयोगं दर्शयति 'प्रेतायान्नं दिनत्रयमिति' सद्यःसंस्थितमधिकृत्य।

यत्तु 'पृथक्पिण्डेनेति' अस्यायमर्थः—सपिण्डीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न कर्तव्यम्। यदा यदा श्राद्धं तदा तदा त्रिभ्यः, मृताहनि पितृभ्यस्त्रिभ्य एव कर्तव्यम्। नैकस्मा एव पित्रे। तथा 'अनयैवावृता कार्यमिति' पार्वणश्राद्धेतिकर्तव्यता वाऽतिदिश्यते।

"ननु चानयैवेति प्रकृतपरामर्शाः प्रतीयन्ते, सन्निहितवचनत्वात्सर्वनाम्नां, सन्नि-हितश्चैकोद्दिष्टविधिः"। नैवम्; यदि हि कृतेऽपि सपिण्डीकरणे एकस्यैव क्रियेत, तदा भेद-निर्देश एव नोपपद्यते। तुशब्दश्च प्रकृतायामितिकर्तव्यतायां भेदं सूचयति, 'असपिण्डक्रियाया-मेष विधिः, सहपिण्डक्रियायां पुनः कृतायां नायं मन्तव्य' इति। अतो व्यवहिताऽपि बुद्धि-स्थत्वात्पार्वणताऽतिदिश्यते। किंच कृते सपिण्डीकरणे यदैकोद्दिष्टं स्यात्कर्तव्यं, तदा त्रिभ्यो दानमिति अमावास्यायामिति चेत् को विशेषः ? । तत्रापि सहपिण्डक्रियामित्येवमर्थः किं नास्ति? न च मानवशास्त्रे कालान्तरं 'मृताहे प्रतिसंवत्सरं' चेत्यादि प्रतीतं येन तद्विषयमेतद् व्याख्यायते। अतोऽविशेषात्सर्वत्रैकोद्दिष्टानि प्राप्नुवन्ति। तत्र **महाभारत**वचनं विरुध्येत, तीर्थानि प्रकृत्योक्तं "श्राद्धेन तर्पयामास स वै पूर्वं पितामहान्" इति।

यदपि स्मृत्यन्तरं 'प्रतिसंवत्सरं चैव श्राद्धं वै मासिकार्थवत्'—तत्रापि मासिकशब्देनामा-वास्यायामेव श्राद्धमुच्यते; सर्वश्राद्धानां तस्य प्रकृतित्वात्। तत्र हि धर्माः समाम्नाताः। न तु "प्रतिमासं तु वत्सरमिति" एतन्मासिकशब्देनाभिधातुं युक्तम्। न हि तस्य विशिष्टाः

केचिद्धर्माः समाम्नाता यैर्भिद्येत। एकोद्दिष्टं त्वाद्यमेकादशे, क्षत्रियस्य त्रयोदशे इत्याद्यत्रापि विद्यते। अतो नैकोद्दिष्टं मासिकशब्देनाभिधातुं युक्तम्। मासकालसम्बन्धाद्धि तन्मासिक-मुच्यते। न च तस्य मासेनैव सम्बन्धः; कालान्तरेणापि सम्बन्धस्य दर्शितत्वात्। 'शुचिर्भूतः पितृभ्यो दद्यादिति' मासादूर्ध्वमपि करणान्मासे चाकरणात्तत्र 'मासिक'शब्देन तस्याभिधानम्, अमावास्याया उत्पत्तौ पौर्णमासिकशब्दश्रवणात्। 'पिण्डानां मासिकश्राद्धमिति' नियतत्वा-त्कालान्तरसंयोगस्याभावाद्धर्मवत्त्वाच्च युक्तस्तदीयधर्मातिदेशः।

आमश्राद्धमपि पार्वणप्रकृतिकमेव। तत्प्रकृतित्वे च त्रिभ्यो दाने प्राप्ते एकोद्दिष्टता विधीयते।

यदपि याज्ञवल्क्यवचनं (आचार० २५६) "मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्। प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि"॥ तत्राप्येवमेतादृशीतिकर्तव्यता उच्यते। तत्रापि ह्यमावास्यामेव प्रकृतत्वेनावगतम्। अतो न मासकालयोगेऽपि एकोद्दिष्टे तदीय-धर्मातिदेशोऽन्यत्र युक्तः। न हि भिक्षुको भिक्षुकाद्याचते। सोऽपि यतोऽन्यस्य विकारः।

किंच एकमेव श्राद्धम्। तस्मान्न मासिकशब्दस्य सामान्यस्यैकोद्दिष्टविशेषविषयतायां प्रमाणमस्ति। याज्ञवल्क्येऽप्येवमिति। यद्यनन्तरावमर्शः तदा सपिण्डीकरणेतिकर्तव्यतातिदेशः प्राप्नोति। तदनन्तरं ह्येतच्छ्रुतम्। एतत्सपिण्डीकरणमिति (याज्ञ० आचार० २५४) पठित्वा'अर्वाक्सपिण्डीकरणा'दिति (याज्ञ० आ० २५५)', च ततोऽनन्तरमुक्तम् "मृता-हनीत्यादि (याज्ञ० आ० २५६)"। तस्मात्सन्निधानमकारणीकृत्य धर्मवत्त्वेनामावास्यस्यैव-मिति निर्देशः।

मन्त्राश्चास्मत्पक्षमेव सुतरामवद्योतयन्ति। "संसृज्यध्वं पूर्वैः पितृभिः सहेति"—'पूर्वैः पितृभिः सह' वर्तमाना उच्यन्ते। 'संसृज्यध्वमिति' बहुवचनं पूजायाम्। तथा च **निरुक्तकारः** "एता (उ त्या) उषस इति। एतास्ता उषस इत्येकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनमिति"।

अथ "संसृज्यध्वमिति येषु पिण्डेषु निक्षिप्यन्ते त उच्यन्ते। यश्च निक्षिप्यते स बहु-वचनेन पूर्ववत्पूर्वैभिः पितृभिरिति। एवं च पूर्वैभिरित्येवमेव बहुवचनं प्रायोगिकं भविष्यति। इतरथा संसृज्यध्वमिति निक्षिप्यमाणपिण्डाभिधाने उभयत्र बहुवचनमयथार्थं कल्प्यमिति"। तदेतदपि न किंचित्। यत एकैकेन पिण्डेन पिण्डांशः संसृज्यते। 'चतुर्थं पिण्डमुत्सृज्य त्रैधं कृत्वा पिण्डेषु निदध्यादिति'। अतो नैवात्र युगपदधिकरणवचनताऽस्ति येन बहुवचनमवकल्पेत।

"एकैकाभिधानेन कुत आन्वयिकं संसृज्यध्वमिति बहुवचनं परोक्षवत्त्वाभिधानं न कल्प्यते?। पूर्वैभिरिति निक्षिप्यमाणपिण्डवचनाच्च न एभिरिति निर्देशो युक्तः स्यात्।" न चायं मन्त्रो विधायको येन तदर्थनिर्णये प्रयतामहे। अभिधायकोऽयम्। अभिधानगुणं च विनियोगतः। विनियोगश्च संसर्गः तञ्च प्रकाशयति। संख्याऽत्र न विनियुक्ता न प्रकाशाप्ता, संभवमात्रेणान्वीयते। तस्य च मन्त्रात्पूर्वं प्रतिपत्तिः।

येऽप्याहुः—"चतुर्थशब्दः पूर्वतर उपपद्यते। पिता हि प्रथमः तदपेक्षया प्रपितामहः पूर्वश्चतुर्थ" इति। एतदपि न सम्यक्; पूर्वेषां पिण्डान्निधाय चतुर्णां पूर्णश्चतुर्थः प्रेतपिण्ड एव भवति। पितृपक्रमं चेदं श्राद्धं न प्रेतोपक्रमम्। एवं ह्युच्यते "पितॄनेवाशयेत्पुनः प्रेतं न

निर्दिशेदिति"। यस्यायं प्रेताय प्रथमः पिण्डस्ततस्तत्पित्रे इत्यादिक्रमः, तस्यापि कुतोऽयं नियमः, य एवासौ चतुर्थस्तस्यैवेदं त्रैधं करणं पिण्डेषु निधानं विधीयते। एतावद्धि तद्वाक्यम्-चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत्त्रैधं कृत्वेति। तत्रानन्तर्यादुत्सृजतिना सम्बन्ध'श्चतुर्थं' 'पिण्ड' मित्यनयोः प्रतीयते। त्रैधं कृत्वेत्यत्र तु कस्येदं त्रैधं करणमित्यपेक्षायां सन्निहितः पिण्डः सम्बन्ध्यते। तावतैव निराकांक्षीकृते वाक्ये चतुर्थमित्यस्य सम्बन्धे न किञ्चित्प्रमाणमस्ति। तावतैव निराकांक्षीकृते वाक्ये चतुर्थमित्यस्य सम्बन्धे न किञ्चित्प्रमाणमस्ति। तत्र यस्य कस्य विभागे प्राप्ते स्मृत्यन्तरान्निर्णयः। "निरुप्य चतुरः पिण्डान्पिण्डदः प्रतिनामतः। ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यं तु विभजेत्त्रिधा" इति॥

आद्यत्वं दानाभिप्रायेण, न पुनरादिपुरुषसम्बन्धात्। तथाहि प्रपितामहादिः स्यात्पितामहात्पूर्वः, पितामहोऽपि पितुः पूर्व इत्यनवस्थानादप्रतिपत्तिः। दाने तु नियतक्रमतो व्यवस्थितमादित्वम्। एवं च चतुर्थमिति पदेन विशिष्टे पिण्डे क्रियात्रयेऽपि स्मृत्यन्तरवशाद्दानक्रमेणैवाद्यस्य विभागो युक्तः। अतो यदुक्तं **काठके** "पूर्वप्रेतस्येष्टो विभागः प्रतीयते" इति कासावस्येष्टता?।

यच्चोक्तम्-"अत एव तस्मै अदानं यत एव वाऽसावन्तर्भावितः" तन्न किंचित्। वचनान्न दीयते-'न चतुर्थं पिण्डो गच्छतीति'। तथा 'त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते' इति। यत्स्वयं स्वकृतः पाठः 'पुनः प्रेतं न निर्दिशेदिति' व्याख्यातं च "अन्तर्भाविते पूर्वप्रेते पुनर्दानं निषेधति"-नैवायं पाठोऽस्ति प्रतिषेधार्थीयो 'न' पठ्यते, समुच्चयार्थीयश्चकारः पठ्यते। सत्यपि वा तत्र पाठे 'यः सपिण्डीकृत'मित्यत्र पृथक्पिण्डप्रतिषेधस्य या गतिरुक्ता सैवात्र वेदितव्या।

यानि तु वाक्यानि- "सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतः। एकोद्दिष्टं तु कुर्वीत पित्रोरन्यत्र पार्वणम्।" इत्यादीनि-यद्येतानि वाक्यानि सन्ति तदा किममावास्याया नामघोषणिकया? न चैतानि वाक्यानि शिष्टपरिगृहीतासु प्रसिद्धासु स्मृतिषु कासुचिदुपलभ्यन्ते।

तस्मान्न किञ्चिद्विशेषे लिङ्गमस्ति येन पूर्वप्रेतपिण्डान्निधीयत इति प्रतिपद्येमहि। तस्मात्समाचारो न त्याज्यः। अयमेव पक्षो युक्तियुक्त इति दर्शितः। तस्मान्मतभेदेनापच्छेदतः पूर्वप्रेतनिधानपक्षोपन्यासः केषांचित्। "असपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य च। अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेत्।"

अत्र सपिण्डीकरणं मृते पितरि जीवति पितामहे पाक्षिकं ज्ञेयम्। यदा 'न जीवन्तमतिक्रम्य ददाती'त्येवं नाश्रीयते। यदा तु स एषाग्रता स्यादिति पक्षस्तदा पितामहमतिक्रम्य पूर्वैः संसर्जनीयः। एवं तु पुत्रस्यापि मृतस्य पित्रा विकल्पेनैव कर्तव्यमेवमनपत्यभार्यामरणे जीवन्मातृकस्यैष एव विधिः। "प्रमत्तानामितरे कुर्वीरंस्ताश्च तेषामिति"। **सुतैरपत्यैरि**त्यर्थः। यद्यपि सुतग्रहणं तत्स्थानापन्नानामन्येषामपि ग्रहणं, यदि स्वशब्देन नास्ति निषेधः॥ २४८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। धर्मतो** धर्मैरङ्गैः सह **अनयाऽऽवृता** पार्वणप्रयोगेण **सुतै**रौरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रैः॥ २४८॥

(३) **कुल्लूकः। अस्येति।** यस्येदमेकोद्दिष्टं विहितं तस्य **धर्मतः** स्वगृह्यादिविधिना सपिण्डीकरणश्राद्धे कृते **अनयैवावृता** उक्तामावास्याश्राद्धेतिकर्तव्यतया **पिण्डनिर्वपणं** पार्वणविधिना श्राद्धं पुत्रैः सर्वत्र मृताहादौ कर्तव्यम्। नन्वनयैवावृता इत्यनेन प्रकृतमेकोद्दिष्टमेव हि किमिति न परामृश्यते? । उच्यते। तर्हि सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणे कृते पुनः अनयैवावृता इति भेदनिर्देशो न स्यात्, ततोऽमावास्येतिकर्तव्यतैव प्रतीयेत ।। २४८।।

(४) **राघवानन्दः।** तस्यैव विशेषमाह' **सहेति। धर्मतः** स्वगृह्यविधिना **सहपिण्डक्रियायां कृतायामिति।** सा तु गन्धोदकतिलैर्विमिश्रं कुर्यात् पात्रचतुष्टयं अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्। 'ये समाना' इति द्वाभ्यां। शेषं पूर्ववदाचरेत्। एतत् सपिण्डीकरणमिति **याज्ञवल्क्यः। अनयै**कोर्घ्य इत्यादिकया **आवृता** परिपाटया। तदुक्तम् 'सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं पुनः। एकोद्दिष्टं तु कुर्वीत पित्रोरन्यत्र पार्वण'मिति।। पार्वणे तु पार्वणपरिपाटीति।। २४८।।

(५) **नन्दनः। सहपिण्डक्रियायां** सपिण्डीकरणे । **आवृता** क्रियया। **अनयोक्तेन** मासि श्राद्धप्रयोगेणेत्यर्थः।। २४८।।

(६) **रामचन्द्रः। सहपिण्डक्रियायां कृतायां** तु **अस्य** द्विजस्य **धर्मतः अनयैव** पार्वणरूपया **आवृता** परिपाटचा **सुतै**रौरसादिभिः **पिण्डनिर्वपणं** कार्यम्।। २४८।।

(७) **मणिरामः।** अस्य यस्यैकोद्दिष्टं विहितं तस्य धर्मतः स्वगृह्यादिविधिना, सहपिंडक्रियायां तु कृतायां सपिंडीकरणे कृते अनयैवावृता अमाश्राद्धेतिकर्तव्यतया।। २४८।।

(८) **गोविन्दराजः। सहपिण्डक्रियायामिति। अस्ये**त्युपादानात् अनन्तरप्रकृतस्य एकोद्दिष्टक्रियासम्प्रदानभूतस्याचिरमृतस्य सपिण्डीकरणे शास्त्रव्यवस्थया कृते सति यथा **याज्ञवल्क्ये** (आचार. २५३) उक्तं–'गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम्। अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसिञ्चयेत्। ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत्।' यथा **चोशनसा** उक्तम्–'सपिण्डीकरणं श्राद्धं कुर्यात् पार्वणवत्सदा।। पृथक् च कल्पयेदन्यत् एकोद्दिष्टविधानतः' इति। तथा च **शातातपेनोक्तम्** 'सपिण्डीकरणं श्राद्धं दैवपूर्वं नियोजयेत्। पितॄनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतं च निर्दिशेत्।' इति।

तथा च **गृह्यपरिशिष्टे** उक्तम्–'दत्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु पश्चात् प्रेताय पार्श्वतः। तं तु पिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्यर्थसन्ततम्। निदध्यात् त्रिषु पिण्डेषु एष संमार्जनो विधिः।।' इति। प्रेतपात्रं च (न) सर्वं पितृपात्रेषु प्रसेक्तव्यम्। अपितु पृथक् प्रेतब्राह्मणोपदेशसामर्थ्यात् तदर्घार्थं तत्र किंचिद(नु)वशेषणीयम्। साधारणत्वात् अविभक्तभ्रातृधनोपयोगवत्' तस्मादर्घो देयः। एवं च यत् कैश्चित् सपिण्डीकरणे पञ्चब्राह्मणभोजनं प्रपितामहपितृसंबन्ध्यर्घ्यपात्रं पिण्डत्रिधाधारणं चोक्तम्–तदसत्; उक्तवाक्यविरोधादेव **शास्त्रतः कृते सति अनयैवावृता** अमावास्यप्रक्रियया पुत्रैः प्रतिसंवत्सरं मृताहे कर्तव्यम्।

ननु सन्निहितपरामर्शकत्वात् सर्वनाम्नः 'अनयै'वेत्येकोद्दिष्टातिदेशो न्याय्यः। नैवम्; एवं भेदनिर्देशेन शास्त्रनिर्देशं न कुर्यात्। असपिण्डक्रियायामेष विधिः। सहपिण्डक्रियायां पुनः कृतायां अयमिति। तस्मादमावास्येतिकर्तव्यतानिर्देश एवं न्याय्यः। इति सपिण्डकरणसांवत्सरिकेऽपि **स्मृतिमञ्जर्यां। ऋजुपञ्जिकायां** विस्तरतो निरूप्यते।। २४८।।

**श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ।। २४९ ।।**

(१) **मेधातिथिः।** यद्यपि श्राद्धभुजो दोषग्रहणं तथापि कर्तुरयमुपदेशः। तेन तथा कर्तव्यं यथा न प्रयच्छति। ऋत्विङ्नियमवत्। **वृषलः** शूद्रः। **अवाक्शिरा** ऊर्ध्वपादः। प्रकृत एव सपिण्डीकरणम्मा विज्ञायीति श्राद्धग्रहणम् ।। २४९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** श्राद्धं भुक्त्वेत्यादिश्लोकद्वयं सर्वं श्राद्धसङ्गतेर्निषेधविधिः। **उच्छिष्टं** पात्रस्थम् ।। २४९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** आश्रितशूद्राय उच्छिष्टदानप्रसक्तावयं निषेधः। श्राद्धभोजनो**च्छिष्टं** यः शूद्राय ददाति **स** मूर्खः **कालसूत्रं** नाम **नरकम**धोमुखं गच्छति ।। २४९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** श्राद्धभुज उत्तरकालीननियममाह **श्राद्धमिति। स** श्राद्धभोक्ता। **अवाक्शिरा** अधोमुखः ।। २४९ ।।

(५) **नन्दनः।** अथ भुक्तवतां वर्जनीयं श्लोकद्वयेनाह ।। २४९–५० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यः **श्राद्धं भुक्त्वा वृषलाय** शूद्रायोच्छिष्टं प्रयच्छति **स कालसूत्रं** नरकम् **अवाक्शिरा** अधोमुखः **सन्याति** ।। २४९ ।।

(७) **मणिरामः। वृषलाय** शूद्राय **कालसूत्रं** नाम नरकम् ।। २४९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। श्राद्धमिति।** श्राद्धभोजनो**च्छिष्टं** यः शूद्राय ददाति **स** मूर्खः **कालसूत्राख्यनरकमध्ये** अधोमुखो व्रजति। आश्रितसच्छूद्रत्वात् उच्छिष्टमन्नं दातव्यमिति प्राप्तेऽयं प्रतिषेधः ।। २४९ ।।

**श्राद्धभुग्वृषलीतल्पं तदहर्योऽधिगच्छति ।
तस्याः पुरीषे तं मासं पितरस्तस्य शेरते ।। २५० ।।**

(१) **मेधातिथिः। वृषली** स्त्रीमात्रोपलक्षणार्थमेतदित्याहुः। निरुक्तं कुर्वन्ति–वृषस्यति चलयति भर्तारमिति वृषली। सा च ब्राह्मणी अन्या वा सर्वा निषिध्यते। तथा च स्मृत्यन्तरं "तदहर्ब्रह्मचारी स्यान्नियत" इति। तल्पशब्देन मैथुनसंयोगो भण्यते। न शयनारोहणप्रतिषेध एव। अहर्ग्रहणमहोरात्रलक्षणापरम्। रात्रावपि निषेधः स्यात्। **पुरीष इति** निन्दार्थवादो निवृत्त्यर्थः। **पितरस्तस्य** श्राद्धभुजः। अयमपि पूर्ववद्वचनीयः। इदं तु युक्तं यदुभयोर्नियम इति। नैमित्तिकोऽयं भोक्तुर्धर्मः श्राद्धभोजने निमित्ते विधीयते। प्रकरणाच्च कर्मार्थोऽपि ।। २५० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वृषलीतल्पं** शूद्रयाधिष्ठितां **शय्यां तदह**स्तदहोरात्रे ।। २५० ।।

(३) **कुल्लूकः।** वृषलीशब्दोऽत्र स्त्रीपर इत्याहुः। निरुक्तं च कुर्वन्ति। वृषस्यन्ती चपलयति भर्तारमिति वृषली। ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि वृषलीति। श्राद्धं भुक्त्वा तदहोरात्रे यः स्त्रीसंप्रयोगं करोति **तस्य पितरस्तस्याः पुरीषे मासं शेरत** इति निवृत्त्यर्था निन्दा ।। २५० ।।

(४) **राघवानन्दः।** वृषलीति पदं स्त्रीमात्रपरं वृषस्यन्ती या पतिं भर्तारमिति व्युत्पत्तेः। **तं मासमिति** कालकर्मासा(व)नमासाख्यं **तस्या** वृषल्याः **पुरीषे पितरः तस्य** श्राद्धभोक्तुरिति शेषः॥ २५०॥

(६) **रामचन्द्रः। तस्याः। पुरीषे** च वृषल्याः पुरीषे। **तं मासं तस्य** श्राद्धभोक्तुः **पितरः शेरते**॥ २५०॥

(७) **मणिरामः। वृषली**शब्दोऽत्र स्त्रीपरः॥ वृषस्यंती चपलयति भर्तारमिति वृषलीति निरुक्तेर्ब्राह्मण्यपि वृषली। 'वृषस्यंती च कामुकी'त्यमरः॥ २५०॥

(८) **गोविन्दराजः। श्राद्धभुगिति।** आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे (इति) भोजनात् प्राक् ब्रह्मचर्यमुक्तम्। अनेन तु तदुत्तरकालं तदहोरात्रमुच्यते। **वृषली** च व्याख्याता। श्राद्धं भुक्त्वा **यः तदहोरात्रं** स्त्रीसंयोगं भजते तस्य तद्विष्ठायां **मासं पितरः** अवतिष्ठन्ते इत्यतश्च इयानस्या धर्मयोगो भवति॥ २५०॥

पृष्ट्वा स्वदितमित्येवं तृप्तानाचामयेत्ततः॥
आचान्तांश्चानुजानीयादभितो रम्यतामिति॥२५१॥

(१) **मेधातिथिः।** आचमनिकमन्नपानं दत्वा प्रष्टव्याः, **'स्वदित'**मित्यनेन शब्देन। स्मृत्यन्तराच्चान्नं परिगृह्य प्रश्नोऽयं कर्तव्यः। भवति हि कस्यचिदयं स्वभावो यदसंनिहितमन्नं सत्यपि तदभिलाषे यन्त्रणया न मृगयते संनिहितं तु गृह्णाति। **तृप्तानाचामयेत्।** अन्ये तु "तृप्ताः स्थ' इत्यनेन शब्देन प्रष्टव्याः। ज्ञात्वा च तृप्तान् 'स्वदितमिति' अनेन शब्देन बृंहणीयाः। वक्ष्यति—"पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यमिति"। **आचान्तांश्चानुजानीयादभितो रम्यतामिति।** 'अभितः' उभयतः, इहैव स्वगृहे वा यथेष्टमास्यतामित्यर्थः॥ २५१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पृष्ट्वा स्वदित**मित्याद्येकोद्दिष्टविषये विशेषाभिधानम्। **तृप्ताः थेति** स्मृत्यन्तरप्रसिद्धश्राद्धान्तरीयप्रश्नस्थाने स्वदितमिति प्रश्नः। विसर्जने चा**भिरम्यता**-स्मति। अभित इति छन्दोऽनुरोधात्॥ २५१॥

(३) **कुल्लूकः। तृप्तान्** ब्राह्मणान् बुद्ध्वा **स्वदितमिति पृष्ट्वा** तेषामाचमनं कारयेत्। कृताचमनांश्च भो इति संबोध्या**भिरम्यतामिति** ब्रूयादभित इति पाठेऽभित उभयत इह वा स्वगृहे वाऽऽस्यतामित्यर्थः॥ २५१॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रकृतं श्राद्धसमापनाङ्गमाह **पृष्ट्वेति द्वाभ्यां। तृप्तान्** भूरिभोजनेन। **स्वदितमिति पृष्ट्वा वानुजानीयादि**त्यन्वयः। तैरपि सुस्वदितमित्यभिधेयम्। **अभिरम्यतां** यत्र क्वापि सुखेनास्यतां भो ब्राह्मणाः पात्रभोजिनः इत्यनुजानीयादनुज्ञां दद्यात्॥ २५१॥

(५) **नन्दनः।** स्वदतेऽपि भवद्भ्यो भोज्यजातमिदमिति **पृष्ट्वा। अभितो रम्यता**-मस्मिन्स्थान आस्यतां सुखमिति॥ २५१॥

(६) **रामचन्द्रः** । तृप्ताः स्थ इति पृच्छति तृप्ताः स्म इति तं ब्रूयुः । **स्वदितमिति** पृच्छति सुस्वदितमिति ब्रूयुः । तत **आचामयेत्** आचान्तांस्तान**नुजानीयात्** अनुज्ञां दद्यात् । **अभिरम्यतां** स्वेच्छया । अभिरताः स्म इति ।। २५१ ।।

(७) **मणिरामः । पृष्ट्वा स्वदित**मित्येवं । **तृप्तान्** ब्राह्मणान् । ज्ञात्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा आचमनं कारयेत् । कृताचमनांश्च भो इति संबोध्य **अभिरम्यतामिति** ब्रूयात् ।। २५१ ।।

(८) **गोविन्दराजः । पृष्ट्वा स्वदितमित्येवमिति** । तान् ब्राह्मणान् **तृप्तान्** 'बुद्ध्वा **स्वदितमित्येवं पृष्ट्वा** तत उपस्पर्शयेत् । कृताचमनांश्च इह वा स्वगृहे वाऽऽस्यतामित्येवमनुज्ञातव्याः ।। २५१ ।।

स्वधाऽस्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।।
स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ।। २५२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । भुक्तवद्भिर्गृहगमनाभ्यनुज्ञातैरनन्तरं **स्वधेति** वाच्यम् । **स्वधाकारः** स्वधाशब्दोच्चारणम्, प्रकृष्टा **आशीः** । पितृकार्येषु **सर्वेषु** पक्वान्नापक्वान्नश्राद्धेषु ।। २५२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तत्र **स्वधाऽस्त्विति** तैः प्रतिवक्तव्यम् । **स्वधाकारः** स्वधोच्चारणं **परा ह्याशीः** पितॄणामिष्टार्थोक्तिः । अत्र **सर्वेष्वि**त्यभिधानात् एतत्स्मृतिविहिते पार्वणेऽप्येतदेव तृप्तिप्रश्नादि कार्यमित्येके ।। २५२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । अनुज्ञानान्तरं **ब्राह्मणाः** श्राद्धकर्तारं **स्वधाऽस्तु** इति **ब्रूयुः** । यस्मात्**सर्वेषु** श्राद्धतर्पणादि**पितृकर्मसु** स्वधाशब्दोच्चारणं प्रकृष्टा **आशीः** ।। २५२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच **स्वधेति** । **तं** श्राद्धकर्तारं **ब्राह्मणाः स्वधेति ब्रूयुः** । किमिति स्वधेति ब्रूयुस्तत्राह **स्वधाकार इति** । स्वधोच्चारणं प्रकृष्टाऽऽशीर्यतः ।। २५२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । ते **स्वधा** इति **ब्रूयुः** स्वधोच्यतां अस्तु स्वधा । **स्वधाकारः पितृकर्मसु परा ह्याशीः** ।। २५२ ।।

(७) **मणिरामः** । **तदनन्तरं** अभिरम्यतामित्यनुज्ञानंतरं । **तं** श्राद्धकर्तारं ।। २५२ ।।

(८) **गोविन्दराजः । स्वधेत्येवं वचनं ब्रूयुरिति** । अनुज्ञानन्तरं दातारं **स्वधेत्येवं ब्राह्मणा ब्रूयुः** यस्मात् सर्वेषु कृतान्नाकृतान्नश्राद्धोदकतर्पणादिषु पितृकर्मसु स्वधाशब्दोच्चारणं प्रकृष्टा **आशीः** ।। २५२ ।।

ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।।
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः ।। २५३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । भुक्तमन्नं तेभ्यो निवेदयितव्यम् । प्रष्टव्यास्ते 'इदमस्तीति' । **यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातः** । अतोऽननुज्ञातेन नान्यत्र विनियोक्तव्यम् ।। २५३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **ततो भुक्तवतामि**त्यादि प्रकृतपार्वणविषयम् ।। २५३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** स्वधाशब्दोच्चारणानन्तरं कृतभोजनानां ब्राह्मणानां शेषमन्नमप्यस्तीत्यवशिष्टमन्नं निवेदयेत् तैर्ब्राह्मणैरिदमनेनान्नेन क्रियतामित्य**नुज्ञातो यथा** ते **ब्रूयुस्तथान्नशेष**विनियोगं कुर्यात् ॥ २५३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तेषां चाज्ञा पालनीयेत्याह **तत इति। तैः** श्राद्धभोजिभिः। इष्टेभ्यो विनियुज्यतामित्यनुज्ञातः ॥ २५३ ॥

(६) **रामचन्द्रः। ततः** तेषां भुक्तवता**मन्नशेषं निवेदयेत्। तैर्द्विजैर्यदनुज्ञातं यथा** ब्रूयु**स्तथा** कुर्यात्। तद्यथा 'अन्नशेषं किं क्रियतां?' तदाज्ञा यथा 'इष्टैः सह भुज्यतां' इति ॥२५३॥

(७) **मणिरामः। ततः** स्वधाशब्दोच्चारणानंतरं। शेषमन्नमप्यस्ति, किं कर्तव्यमिति निवेदयेत्, ततो द्विजैः इदमेवान्नेन क्रियतामित्यनुज्ञाते **यथा** ते **ब्रूयु**स्तथाऽन्नशेषनियोगं कुर्यात् ॥ २५३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। तत इति।** सहकृतभोजनानां विप्राणां स्वधाकारादनन्तरं शेषमन्नं इत्येवं गृह्योक्तविधिना **अन्नशेषं निवेदयेत्।** तैश्च **द्विजैः** इदमनेनान्नेन क्रियतामिति दत्तानुज्ञः **यथा** तैरुक्तं **तथा** विनियुञ्जीत ॥ २५३ ॥

पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं, गोष्ठे तु सुशृतम् ॥
संपन्नमित्यभ्युदये, दैवे रुचितमित्यपि ॥ २५४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अन्येनापि तत्कालोचितोपस्थितेनैवमेभिः शब्दैः मोदयितव्याः। अन्यस्त्वाह– अनुज्ञापनमेतैः शब्दैर्भोजनादिप्रवृत्तौ कर्तव्यम्। अतश्च श्राद्धकृता परितुष्ट्यैवं वक्तव्यम्–स्वदध्वमिति, न हि स्वदितम्। स्वदतु इति वा पाठः। एतस्यार्थस्य प्रतिपादकं एतद्व्याख्यानं स्मृत्यन्तरसमाचारसापेक्षम्, तस्मात्प्रवृत्तभोजनाः श्राद्धकृताऽन्येन वैवं प्रीणयितव्याः॥ **गोष्ठे** गोषु तिष्ठन्तीष्वेकदेशेषु **सुशृत**मिति वाच्यम्। अस्त्विति सर्वत्र प्रतीयते। **दैवे रुचितं** रोचितमिति वा ॥ २५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पित्र्ये** एकोद्दिष्टे पार्वणेऽपि वा। **स्वदत** इति क्वचित्पाठः। तत्प्रागुक्तेन स्वदितमित्यनेन विकल्पितं ज्ञेयं। **गोष्ठे** गोमङ्गलार्थं **गोष्ठे** ब्राह्मणभोजने तृप्तेषु विप्रषु **सुशृत**मिति वाच्यम्। **सुश्रुतमिति** शोभनं श्रवणं गवामस्त्विति तस्यार्थः। सुश्रितमिति क्वचित्पाठः। **अभ्युदये** विवाहादौ विप्रभोजने। **दैवे** वैश्वदेविके **रोचितमिति। रुचितमिति** क्वचित्पाठः ॥ २५४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** इदानीं प्रसंगाच्छ्राद्धान्तरेषु विशेषविधिमाह **पित्र्य इति। पित्र्ये** निरपेक्षपितृमातृदेवताक एकोद्दिष्टश्राद्धे तृप्तिप्रश्नार्थं स्वदितमिति वाच्यम्। तथा च **गोभिलसाङ्ख्यायनौ। स्वदितमिति** तृप्तिप्रश्नः। **मेधातिथिगोविन्दराजौ** तु श्राद्धकालागतेनान्येनापि स्वदितमित्येव कर्तव्यमिति व्याचक्षतुः। "श्राद्धे स्वदितमित्येतद्वाच्यमन्येन केनचित्। नानुरुद्धमिदं विद्वद्वृद्धैर्न श्रद्धीमहि"॥ **गोष्ठे** गोष्ठिश्राद्धे **सुशृतमिति** वाच्यम्। गोष्ठयां शुद्ध्यर्थ-

मष्टममिति द्वादशविधश्राद्धगणनायां गोष्ठीश्राद्धमपि **विश्वामित्रेण** पठितम्। **अभ्युदये** वृद्धि-श्राद्धे **संपन्नमिति** वाच्यम्। **दैवे** देवतोद्देशेन श्राद्धे **रुचितमिति** वचनीयम्। दैवश्राद्धं तु **भविष्य-पुराणोक्तम्** "देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते। हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः" ॥ २५४ ॥

(४) **राघवानन्दः। स्वदित**मित्यादेः पदस्य व्यवस्थित्यर्थमाह **पित्र्य इति। पित्र्ये** पार्वणे तस्यैव प्रकृतत्वात्। **गोष्ठे** विश्वामित्रपठितगणकृतश्राद्धे "**गोष्ठ्यां** यत् क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते"। तस्य सत्रस्येव फलं प्रत्येकगामि गणस्याचेतनत्वेन गणिनिष्ठत्वा-त्फलस्य। **अभ्युदये** वृद्धिश्राद्धे दैवे ॥ 'देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते। हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यद्भवेदि'ति ॥ भविष्योक्तं गोमयशुद्धिवत्स्वदितमित्यादौ वाचनिकं तेन न कवितादर इति ॥ २५४ ॥

(५) **नन्दनः। स्वदित इति** । पृष्ट्वाऽऽचामयेदित्युक्तम्। अयमेव प्रश्नादिर्युक्त इत्युपपादयति **पित्र्य इति** ॥ २५४ ॥

(६) **रामचन्द्रः। पित्र्ये** एकोद्दिष्टे **स्वदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठेषु सुशृतं** अन्नादि अधिकं शुद्धिसंपन्नं वा **अभ्युदये दैवे रोचितं** यथा रोचितम् ॥ २५४ ॥

(७) **मणिरामः**। इदानीं श्राद्धांतरेषु विशेषमाह **पित्र्ये इति। पित्र्ये** निरपेक्षपितृ-भ्रातृएकोद्दिष्टश्राद्धे। तृप्तिप्रश्नार्थं स्वदितमिति वाच्यं। **गोष्ठे तु** गोष्ठीश्राद्धे **सुशृतं। अभ्युदये संपन्नमिति। दैवे** देवतोद्देशेन श्राद्धे **रुचित**मिति पृच्छेत् ॥ दैवश्राद्धं **भविष्य-**पुराणे 'देवानुद्दिश्य' यच्छ्राद्धं तत्तद्दैविकमुच्यते। हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु 'यत्नत' इति ॥ २५४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। पित्र्ये स्वदितमित्येवं गोष्ठे वाच्यमिति शृतमिति**। अन्येनापि श्राद्धकालोपस्थितेन **स्वदित**मित्येवं गोगणमध्ये च शृतमिति, **सम्पन्नमिति**; विवाहादौ देव-तार्थं **रोचितमिति** ॥ २५४ ॥

अपराह्णस्तथा दर्भा वास्तुसंपादनं तिलाः ॥
सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्र्याः श्राद्धकर्मसु सम्पदः ॥ २५५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अपराह्णे श्राद्धं कर्तव्यम्। **श्राद्धकर्मसु संपदः**। संपादयितव्यान्ये-तानि वस्तूनि। अविशेषाभिधानेऽप्यपराह्णे न सर्वश्राद्धेषु। एवं हि स्मृत्यन्तरम् "पूर्वाह्णे दैविकं कार्यमपराह्णे तु पैतृकम्। एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्" इति ॥

वास्तु वेश्म, तस्य **संपादनं** सम्मार्जनं सुधादिना भित्तीनां गोमयेन भूमेरुपलेपनं दक्षिण-प्रवणता च। **सृष्टि**र्विसर्गः अकार्पण्येनान्नव्यञ्जनदानम्। **मृष्टि**र्मार्जनम्। अन्नसंस्कारविशेषः। अन्ये तु व्याचक्षते-**संपदेषा** विभवशक्तिः, न त्वेतैर्विना अकरणम् ॥ २५५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अपराह्णोऽह्नो द्विभागस्य द्वितीयो भागः। **वास्तुसंपादनं** दक्षिणाप्रवणत्वादिना। **सृष्टिः** स्वादुबहुतरान्नोत्पादनं। **मृष्टि**रन्नादीनां शुद्धत्वं। **संपदः** फलोत्कर्षहेतवः ॥ २५५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अमावास्याश्राद्धस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयोऽयमपराह्णकालः। '**प्रात-र्वृद्धिनिमित्तकमि**त्यादिना वृद्धिश्राद्धादौ स्मृत्यन्तरे प्रातःकालादिविधानात्। विष्टराद्यर्था **दर्भाः**। गोमयादिना श्राद्धदेशसंशोधनम्। **तिलाश्च** विकिरणाद्यर्थाः। **सृष्टिर**कार्पण्येनान्नादि-विसर्गः। **मृष्टिर**न्नादेश्च संस्कारविशेषः। पङ्क्तिपावनादयश्च ब्राह्मणाः। 'एताः श्राद्धे संपत्तय' इत्यभिधानादङ्गान्तरापेक्षं प्रकृष्टत्वमेषां बोधितम्।। २५५।।

(४) **राघवानन्दः।** पार्वणस्य कालं विदधदुक्तचोक्षादिधर्मान् स्मारयति **अपराह्णे इति।** पूर्वाह्णो वै देवानामपराह्णः पितृणां। तथा 'प्रातर्हि मातृकं श्राद्धं पूर्वाह्णे दैविकं स्मृतं। एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने सायाह्ने पार्वणं स्मृतम्'।। इत्यादिश्रवणात्। मातृकमन्वष्टकाश्राद्धं, **वास्तुसंपादनं** गोमयादिना स्थललेपनं। **सृष्टिर**कार्पण्येनान्नादेस्त्यागः। **मृष्टिर**न्नादेः संस्कारः। **अग्र्याः** पङ्क्तिपावनाः। **संपदः** साधनानि।। २५५।।

(५) **नन्दनः।** अथ श्राद्धसम्पदोऽपि प्रसङ्गादाह **अपेति। वास्तुसम्पादनं** रमणीय-प्रदेशस्वीकारः। **सृष्टिः** सर्जनम्, दानमित्यर्थः। **मृष्टिः** शुद्धिः।। २५५।।

(६) **रामचन्द्रः।** श्राद्धकर्मसु संपद आह **अपराह्ण इति। अपराह्णस्तथा दर्भाः। वास्तुसंपादनं** गोमयेनोपलेपनं दक्षिणाप्रवणं। **तिलाः सृष्टिर्विसर्गः** अकार्पण्येनान्नव्यञ्जनदानं। **मृष्टिः** पात्राणां शुद्धिः। **अग्न्याः** द्विजाः ब्राह्मणाः सर्ववेदेषु श्रेष्ठाः।। २५५।।

(७) **मणिरामः।** श्राद्धसंपत्तिमाह **अपरेति। वास्तुसंपादनं** गोमयादिना श्राद्ध-देशसंशोधनं **मृष्टिः**। अकार्पण्येनान्नादिविसर्गः **सृष्टिः**। अन्नादेः संस्कारविशेषः। एताः **श्राद्धे संपदः** संपत्तयः।। २५५।।

(८) **गोविन्दराजः। अपराह्णस्तथा दर्भा इति। अपराह्णः** विष्टरार्थं **दर्भाः वास्तु-संपादनं** सुधागोमयादिना गृहसंशोधनं, **तिला**श्चान्तर्भूविकिरणाद्यर्थाः, **सृष्टिः** अकार्पण्येनान्न-विसर्गः। **मृष्टिः** अन्नसंस्कारः, **अग्न्या ब्राह्मणाः** इत्येताः **श्राद्धे सम्पदः** इत्यङ्गान्तरेभ्यः एषां प्रशस्यत्वज्ञापनार्थमेतत्।। २५५।।

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णो हविष्याणि च सर्वशः।।
पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः।। २५६।।

(१) **मेधातिथिः। दर्भाः** प्रसिद्धाः। **पवित्रं** मन्त्राः। हविषे हितानि योग्यानि **हविष्याण्युत्तर**श्लोके तानि वक्ष्यन्ते। **पवित्रं** पावनं शुच्याचारता। **यच्च पूर्वोक्तम्।** वास्तुसंपादनं सृष्टिर्मृष्टिर्ब्राह्मणाश्च श्रेष्ठाः श्रुतशीलसंपन्नाः। **हव्यसंपदः।** हव्यं देवतोद्देशेन यागादि ब्राह्मणभोजनं च। हव्यशब्दः कर्म दैविकमुपलक्षयति।। २५६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पवित्रं** पावनान्तरं यवजलादि। **पूर्वाह्णोऽह्नो** द्विभागस्य प्रथम-भागः। **हविष्याणि** मुन्यन्नादीनि। **यच्च पूर्वोक्तं** पित्र्यकर्मण्यमुक्तं। **पवित्रं** पावनं। मृष्टि-र्द्विजाग्र्याश्च। **हव्यं** वैश्वदेविकं कर्म लक्षणया। एवं च श्राद्धे दैवकर्मणोऽनुरोधार्थं कुतपे

प्रारम्भः। पित्र्यस्य च प्रधानत्वात् अपराह्णेऽनुष्ठानेऽसमाप्तिरिति लभ्यते। तदादायैव च श्राद्धे कुतपप्रशंसा। तत्रापि 'पितृयज्ञं तु निर्वर्त्ये'त्यभिधानादपराह्णप्राप्तौ श्राद्धप्रयोगमध्य एव प्रधानकर्मणः प्राक् पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानम् ।। २५६ ।।

(३) **कुल्लूकः। पवित्रं** मन्त्राः **पूर्वाह्णः** कालः **हविष्याणि** मुन्यन्नादीनि सर्वाणि च यच्च पवित्रं पावनं वास्तुसंपादनादि पूर्वमुक्तम्। एताश्च देवार्थस्य कर्मणः समृद्धयः। **हव्य**शब्दो दैवकर्मोपलक्षणार्थः।। २५६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्प्रतियोगितया दैवं कालं विदधदपूर्वधर्मान् विधत्ते**ऽदर्भा इति।** उदगयने पूर्वपक्षे प्रागावर्तनादह्नः कालं विद्यादि'ति **गोभिल**सूत्रात्। **पवित्रं** मन्त्रं। पुनः पवित्रपदं अविगीतब्राह्मणविषयम् ।। २५६ ।।

(५) **नन्दनः।** हव्यसम्पदोऽपि प्रसङ्गादाह **दर्भा इति। शक्तितः** पवित्राणि सूक्तानि जप्यानि। **पूर्वोक्तं** पवित्रदेशादयः।। २५६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। पवित्रं** मन्त्राः यच्च पवित्रं पूर्वोक्तं सृष्टयादिद्रव्यसंपदः **हव्य**कव्य-कर्मणि **संपदः एता** उक्ताः दर्भादयः।। २५६ ।।

(७) **मणिरामः।** हव्यसंपत्तिमाह **दर्भा इति।। पवित्रं** मन्त्राः **पवित्रं** पावनं ।।२५६।।

(८) **गोविन्दराजः। दर्भा इति।** विष्टराद्यर्थं **दर्भाः पवित्रं** दार्भं प्राधान्यात् पृथगुप-दिष्टम्। **पूर्वाह्णकालः हविष्याणि** मुन्यन्नादीनि सर्वाणि। **यच्च** वास्तुसंपादनादि पावनं **पूर्वमुक्तम्** एतावदेवार्थकर्मणः सिद्धयः।। २५६ ।।

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।।
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते।। २५७ ।।

(१) **मेधातिथिः। मुनि**र्वानप्रस्थः, तस्या**न्नानि** आरण्यानि नीवारादीनि। एतच्च प्रदर्शनं ग्राम्याणामपि व्रीह्यादीनाम्। तथाऽर्वाचीने श्लोके सर्वग्रहणम्। उत्तरत्र च "हविर्यच्चिररात्रायेति" प्रक्रम्य "तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरिति" (३।२६६-६७) ग्राम्याणा-मप्यनुक्रमणम्। **पयः** क्षीरम्। तद्विकारा अपि दध्यादयो गृह्यन्ते, स्मृतिसमाचाराभ्याम्। **सोम** ओषधिविशेषः। **अनुपस्कृत**मधिकृतमप्रतिषिद्धम्। सूनामांसाद्यनुपस्कृतम्। **अक्षारलवणम्।** अत्र संदिह्यते-"किं द्वन्द्वगर्भोऽयं नञ्समासः, उत नञ्समास एव? अक्षारलवणम्, उत लवणविशेषः 'क्षारलवणं' ततोऽन्यदभ्यनुज्ञायते।" लवणमेवं भवितुमर्हम्। द्वन्द्वगर्भे हि वृत्तिद्वयमाश्रयणीयम्। प्रतिपदं च नञः सम्बन्धभेदः। तद्गुरु भवति। **प्रकृत्या हवि**रनाश्रिते विशेषे एतद्धविर्ज्ञेयम्। 'हविष्येण वर्तते', 'हविष्यात्प्रातराशाद्भुङ्क्त' इत्यादिसामान्यचोदनासु तद्धविष्यं ज्ञेयम् ।। २५७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मुन्यन्ना**न्यकृष्टपच्यानि श्यामाकनीवारादीनि। **पय** इति सविकारग्रहणात् दुग्धदधिघृतानां ग्रहणम्। **सोमः** सोमलता **अनुपस्कृतं** मरीचादिना स्वादान्तर-मप्रापितम्। **अक्षारलवणं** बिडादेः क्षारादन्यल्लवणं सामुद्रं सैन्धवं वा। **प्रकृत्या** स्वभावेन स्थितं। वस्त्वन्तरामिश्रितं। सर्वमेतद्धविर्हव्यम् ।। २५७ ।।

(३) **कुल्लूकः। मुनेर्वा**नप्रस्थस्या**न्नानि** नीवारादीनि। **पयः** क्षीरं। सोमलतारसः। **अनुपस्कृत**मविकृतं पूतिगन्धादिरहितं **मांसम्। अक्षारलवण**मकृत्रिमलवणं सैन्धवादि एतत्स्व-भावतो हविर्मन्वादिभिरभिधीयते।। २५७।।

(४) **राघवानन्दः।** हविष्याणीत्युक्तं व्याचष्टे **मुन्यन्नानीति।** नीवारादीनि। गव्यं **पयः। सोमः** सोमलतारसः। **मांसं** वार्ध्रीणसादेः। **अनुपस्कृत**मविकृतं पूतिगन्धादिरहितमिति यावत्। **प्रकृत्या** स्वभावतः अनुक्ते विशेषे।। २५७।।

(५) **नन्दनः। अनुपस्कृतं** लौकिकसंस्कारसंस्कृतम्। **प्रकृत्या हविः** स्वभावरसेन युक्तं हविरुच्यते विद्वद्भिः।। २५७।।

(६) **रामचन्द्रः। पयः** क्षीरं **सोमलतारसः मांसं अनुपस्कृतम**प्रतिषिद्धं हविष्यादि-संस्कृतं **अक्षारलवणं** सैन्धवादि, एते **प्रकृत्या** स्वभावेन **हविर्ह**विष्यान्नमुच्यन्ते।। २५७।।

(७) **मणिरामः। मुन्यन्नानि** नीवारादीनि। **सोमः** सोमलतारसः। **अनुपस्कृतं** अविकृतं पूतिगंधादिरहितं **मांसं। अक्षारलवणं** अकृत्रिमलवणं सैंधवादि।। २५७।।

(८) **गोविन्दराजः। मुन्यन्नानीति।** आरण्यान्नं क्षीरं **सोमो मांसं** चानतितीक्ष्णं बिडलवणादिवर्जितं लवणं सैन्धवं स्वभावत एवैतद्धविरिति मन्वादिभिरुच्यते।। २५७।।

विसर्ज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम्।।
दक्षिणां दिशमाकांक्षन्याचेतेमान्वरान्पितॄन्।। २५८।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रासङ्गिकः पूर्वश्लोकः। इदानीं प्रकृतशेषमेवाह **विसर्ज्यानुज्ञाय** यथासुखविहारे। **ब्राह्मणांस्तान्**प्रभुक्तवतः। अनन्तरं **दक्षिणां दिशमी**क्षमाण **इमान् वरान**-भिलषितार्था**न्पितॄन्याचेत** स्वपितॄन्प्रार्थयेत्। स्वपितॄन् ध्यायन् 'युष्मासु प्रसन्नेष्विदं नः संप-द्यता'मित्येवं याचितव्यम्।। २५८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रयतो**ऽनन्यमनाः। **आकांक्षन्** साभिलाषं पश्यन्। **इमान्वक्ष्य-**माणान्। **वरान**भीष्टार्थान्। **पितॄन् याचेत।।** २५८।।

(३) **कुल्लूकः। तान्ब्राह्मणान्विसृज्या**नन्यमनाः मौनी पवित्री **दक्षिणां दिशं** वीक्षमाण **एतान्**वक्ष्यमाणान् अभिलषितानर्थान् **पितॄन्**प्रार्थयेत्।। २५८।।

(४) **राघवानन्दः।** श्राद्धस्योत्तराङ्गमाशीरिति ख्यापयन् तत्त्वमाह **विसृज्येति। नियतो**ऽनन्यमनाः। **आकाङ्क्षन्न**वलोकयन्। **इमान्** दातादिपञ्चकान् **पितॄन्प्रति।।** २५८।।

(५) **नन्दनः।** आकाङ्क्षणमाभिमुख्यम्। **इमान्वक्ष्यमाणान्।।**२५८।।

(६) **रामचन्द्रः। विसृज्य तान्ब्राह्मणान् नियतः** शुचिः वाग्यतः स**न्दक्षिणां दिशं आकांक्षन्**साभिलाषं पश्य**न्पितॄनिमान्वरान्**प्रमाणलक्षणा**न्याचेत।।** २५८।।

(७) **मणिरामः। दक्षिणां दिशं वीक्ष्य**माणः। **इमान्** वक्ष्यमाणान्। **आकांक्षन्** अभिलषितानर्थान्। **पितॄन् याचेत** प्रार्थयेत्।। २५८।।

(८) **गोविन्दराजः। विसृज्येति। तान् ब्राह्मणान् विसृज्य** अनन्यमनाः शुचिः सन् **दक्षिणां दिशमीक्षमाणः इमान्** वक्ष्यमाणान् अभिलषितार्थान् **पितॄन्** प्रार्थयेत् ।। २५८ ।।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद् बहु देयं च नोऽस्त्विति ।। २५९ ।।

[***अन्नं 'च' नो 'बहु' भवेदतिथींश्च लभेमहि।**
याचितारश्च नस्सन्तु मा 'च' याचिष्म कंचन ।।]

(१) **मेधातिथिः।** के पुनस्ते वरा याचितव्या इत्यत आह, दातार इति। मन्त्रवदयं श्लोकः पठितव्यः ।। २५९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। देयं बहु** भवतु दानप्रधानाः स्यामेत्यर्थः ।। २५९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अस्मत्कुले **दातारः** पुरुषा वर्धन्ताम्। **वेदाश्**चाध्ययनाध्यापनतदर्थ-बोधतदर्थयागाद्यनुष्ठानैर्वृद्धिमाप्नुवन्तु पुत्रपौत्रादिकं च वर्धताम्। वेदार्थ**श्रद्धा** चास्मत्कुले **न** व्यपैतु। दातव्यं च धनादिकं **बहु** भवतु ।। २५९ ।।

(४) **राघवानन्दः। नः** अस्मत्कुले **वेदाः** स्वाध्यायेनानवच्छिन्ना भवन्तु। **सन्ततिः** पुत्रपौत्रादिः **वर्धता**मित्यनुषङ्गः, किंच **श्रद्धा मा व्यगमत्** माऽपैतु ।। २५९ ।।

[**राघवानन्दः।** किंच ***अन्नमिति। नः** अस्मान्प्रति **याचितारो** याचकाः सन्तु आयान्तु। **मा च याचिष्म कंचन** न कंचन प्रति याचनां नाम कुर्मः ।।]

(६) **रामचन्द्रः।** अस्माकं **दातारः अभिवर्धन्तां वेदा** वर्धन्ताम् **सन्ततिरेव च** पुनः सन्तत्यः वर्धन्तां **नः** अस्माकं **श्रद्धा मा व्यगमत्** अस्माकं **बहु देयम् अस्तु** इति ।। २५९ ।।

[**रामचन्द्रः। *अन्नमिति।** कंचन **मा स्म याचिष्म कंचन याचेम** इत्यर्थः ।।१ ।।]

(७) **मणिरामः।** अभिलषितार्थनिवाह **दातेति** ।। २५९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। दातार इति। श्रद्धा च नो मा व्यगमत् बहु देयं च नोऽस्त्विति।** अस्मत्कुले बहवो दानशीला भवन्तु। **वेदाश्च** अध्ययनाध्यापनावबोधेज्यारूपेण **वर्धन्ताम्। सन्ततिः** पुत्रादिः वर्धताम्। हव्यकव्यविषया **श्रद्धा**ऽस्माकं **मा व्यगमत्। बहु देयं च नोऽ-स्त्विति।** दानार्थं च धनं बह्वस्माकं भवतात् ।। २५९ ।।

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।।
गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ।। २६० ।।

(१) **मेधातिथिः। तदनन्तरं** वरयाचनानन्तरं **पिण्डान्**पितृभ्यो निरुप्तान् **गवादीन्प्राशयेत्। अग्नौ** प्रक्षेप एव प्राशनम्। प्रापयेदिति पाठान्तरम् ।। २६० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। एवं** पूर्वोक्तविधिना वरान्याचित्वा **तदनन्तरं** प्रार्थनानन्तरं पिण्डानां **निर्वपणं कृत्वा तान्**पिण्डान् गवाद्यन्यतर**माशयेदप्सु** वा **निक्षिपेदिति** वैशिष्टकालिकं पिण्डनिर्वपणं प्रतिपत्तिविशेषसहितं दर्शितम्। विप्रं श्राद्धिभ्योऽन्यम् ।। २६० ।।

(३) **कुल्लूकः**। **एवमुक्तप्रकारेण** पिण्डानां प्रदानं कृत्वा प्रकृतवरयाचनानन्तरं **तान् पिण्डान् गां** ब्राह्मणं छागं वा भोजयेत्। अग्नौ जले वा क्षिपेत् ।। २६० ।।

(४) **राघवानन्दः**। प्रकृतं श्राद्धमुपसंहरन्पिण्डस्योत्तरप्रतिपत्तिस्थानान्याह **एवमिति**। **अजं** छागं **अग्निं** गार्हपत्यादिम् ।। २६० ।।

(५) **नन्दनः**। **एवमिति**। पिण्डनिर्वपणप्रकारस्य पूर्वोक्तस्य परामर्शः। पूर्वोक्तेन प्रयोगेण ब्राह्मणभोजनानन्तरं **पिण्डनिर्वपणं कृत्वे**त्यर्थः ।। २६० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **एवं पिण्डनिर्वपणं कृत्वा** तदनन्तरं **तान्पिण्डान् गां प्राशयेद्** भक्षणं कारयेत्। **विप्रं** वा **अजं** वा प्राशयेत् **अग्निं** वा अग्निमध्ये वा प्रक्षिपेत्। **अप्सु** वा क्षिपेत् ।।२६०।।

(७) **मणिरामः**। **निर्वपणं कृत्वा**, पिंडदानं कृत्वा। **तान्** पिंडान् ।।२६०।।

(८) **गोविन्दराजः**। **एवमिति**। एवं 'त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात्' (३/२१५) इत्यादिप्रक्रियया **पिण्डनिर्वपणं कृत्वा तान्** पिण्डान् **अनन्तरं** प्रक्रान्तवरयाचनानन्तरं **गोविप्राजा**नामन्यतममाशयेत्। अग्नावुदके **वा क्षिपेत्** ।। २६० ।।

पिण्डनिर्वपणं केचित्परस्तादेव कुर्वते ।।
वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ।।२६१।।

(१) **मेधातिथिः**। ब्राह्मणभोजनात् **परस्तात्**कृते ब्राह्मणभोजने केचित् हविः कुर्वन्ति। **वयोभिः** पक्षिभिः **खादयन्त्यन्ये**। अधिकेयं पूर्वस्मात्प्रतिपत्तिः। **अनलो**ऽग्निः। एतत्पूर्वोक्तमेवानूदितम्। उच्छिष्टसन्निधौ चैतत्परस्तात्पिण्डदानमिष्यते ।। २६१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नन्वेवं भोजनात् प्राक् पिण्डनिर्वपणं पूर्वोक्तं विरुध्यत इत्यत आह **पिण्डनिर्वपणमिति**। ये **पुरस्तात्** ब्राह्मणभोजनात् **कुर्वते** ते वयोभिरित्यादिप्रतिपत्तित्रयस्यान्यतरं कुर्वन्ति ।। २६१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। पिण्डप्रदानं **केचिदा**चार्याः ब्राह्मणभोजनानन्तरं **कुर्वते**। **अन्ये** पक्षिभिः पिण्डान् **खादयन्ति**। इयं च पक्षिभोजनरूपा प्रतिपत्तिरग्न्युदकप्रक्षेपयोर्वैकल्पिकीति दर्शयितुमुक्तयोरप्यभिधानम् ।। २६१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। पार्वणविषये स्वमते पिण्डदानमादाविति स्पष्टयन् मतान्तरमाह **केचिदिति**। **परस्ता**द्विप्रभोजनानन्तरं। तस्य मतभेदेन प्रतिपत्तिस्थानान्याह **वयोभि**रित्यादिकं प्रतिपत्तिस्थलम्। **मेधातिथिस्तु परस्ता**दिति पठित्वा व्याख्याति भोजनात्परस्तात् कृते ब्राह्मणभोजने हविः कुर्वन्तीति उच्छिष्टसंनिधावेतत्पिण्डदानमिष्यत इति हेतुं चाचष्टे। अतो वयोभिः खादयन्ति केचिदिति संबन्धः साधीयान्। प्रक्षेपे विकल्पो न तु पिण्डदान इति सुष्ठूक्तम् ।। २६१ ।।

(५) **नन्दनः**। पक्षान्तरमाह **पिण्डेति**। **पुरस्तादेव कुर्वते** न पश्चादिति। प्रतिपत्तावपि पिण्डानां प्रकारान्तरमुत्तरार्धेनोक्तम् ।। २६१ ।।

(६) **रामचन्द्रः । केचित् पिण्डनिर्वपणं पुरस्तादेव कुर्वते वयोभिः** पक्षिभिः **खादयन्ति । अन्ये अनले** वा **प्रक्षिपन्ति** ।। २६१ ।।

(७) **मणिरामः । पुरस्तात्** ब्राह्मणभोजनादनंतरं । **अन्ये वयोभिः** पक्षिभिः पिंडान् **खादयन्ति** ।। २६१ ।।

(८) **गोविन्दराजः । पिण्डनिर्वपणमिति** । पिण्डदानं केचिदाचार्याः ब्राह्मणभोजनादर्वाक् **कुर्वते । अन्ये** पक्षिभिः खादयन्ति । इदं पूर्वप्रतिपत्तिवैकल्पिकम् । अप्यन्ये अग्न्युदकप्रक्षेपं पक्षिभक्षणं वैकल्पिकमिच्छन्ति ।। २६१ ।।

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।।
मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनी ।। २६२ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** आद्यन्तयोः पिण्डयोरेषा प्रतिपत्तिः । मध्यमं तु **ततस्तेषां** पिण्डानां **यो मध्यमः** तं **धर्मपत्नी** पुत्रार्थिनी **अद्यात् ।** या न कामार्थमूढा । पतिरेव मया परिचरणीयो मनसाऽपि व्यभिचारो न कर्तव्य इति यस्या नियमः सा **पतिव्रता** पतिभक्ता । **पितृपूजने** श्राद्धादिकर्मणि **तत्परा** श्रद्धावती । प्रयत्नेन तदाराधनादौ प्रवर्तते । **सम्यगद्यादा**चमनादिविधिना नियमेन च ।। २६२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । धर्मपत्नी** सवर्णा **सम्यक्** मन्त्रवत् यदि **सुतार्थिनी** तदा**ऽद्यात्** ।। २६२ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** धर्मार्थकामेषु मनोवाक्कायकर्मभिः पतिरेव मया परिचरणीय इति व्रतं यस्याः सा **पतिव्रता । धर्मपत्नी** सवर्णा प्रथमोढा श्राद्धक्रियाणां श्रद्धाशालिनी **पुत्रार्थिनी** तेषां पिण्डानां **मध्यमं** पितामहपिण्डं भक्षयेत् । **सम्यक्** "आधत्त पितरो गर्भम्" इत्यादिगृह्योक्तमन्त्रेण ।। २६२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । गोदोहन्यायेन पिण्डमाश्रित्य दृष्टफलं किंचिद्विधत्ते **पतिव्रतेति** द्वाभ्यां । **पतिव्रता** धर्मार्थकामेषु मनोवाक्कायकर्मभिः पतिरेव परिचरणीय इति व्रतं यस्याः **सा मध्यमं** पितामहपिण्डं । **सम्यगिति** सम्यक् । "आधत्त पितरो गर्भ'मित्यादिमन्त्रोपलक्षणार्थम् ।। २६२ ।।

(६) **रामचन्द्रः । पतिव्रता धर्मपत्नी मध्यमं पिण्डं सुतार्थिनी अद्यात् । सम्यक्** मन्त्रवत् ।। २६२ ।।

(७) **मणिरामः । धर्मपत्नी** सवर्णा । **मध्यमं** पितामहपिण्डं सम्यक् "आधत्त पितरो गर्भ" मित्यादि गृह्योक्तमंत्रेण ।। २६२ ।।

(८) **गोविन्दराजः । पतिव्रता धर्मपत्नीति ।** मनोवाक्कायकर्मभिः धर्मार्थकामेषु पतिरेव मया (परि)चरणीय इति व्रतं यस्याः सा **पतिव्रता धर्मपत्नी** प्रथमोढा सवर्णा श्रद्धावती पुत्रार्थिनी तेषां पिण्डानां **मध्यमपिण्डं सम्यक्** 'आधत्त पितरो गर्भं' इत्यादिसूत्रकारोक्तमन्त्रे**णाद्यात्** ।।२६२।।

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ॥
धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्मिकं तथा ॥ २६३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** भक्षयित्वा **तु तं** पिण्डं **सुतं** पुत्रं **सूते** जनयति। **मेधा** ग्रहणशक्तिः तया **समन्वितं** युक्तम्। 'सत्त्वं' नाम गुणः साङ्ख्येषु प्रसिद्धः धैर्योत्साहादिद्योत्यस्तद्युक्तम् ॥ २६३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सात्त्विकं** सत्वगुणसंपन्नम् ॥ २६३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तेन पिण्डभक्षणेन दीर्घायुषं कीर्तिधारणात्मकबुद्धियुक्तं धनपुत्रादि-सन्ततिधर्मानुष्ठानसत्वाख्यगुणान्वितं पुत्रं जनयति ॥ २६३ ॥

(४) **राघवानन्दः। सात्त्विकमिति।** धार्मिकत्वेऽपि कामनानिवृत्त्यर्थं सात्त्विक-धर्मरतं वा ॥ २६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः। आयुर्यशोमेधासमन्वितं।** एतादृशं **सुतं सूते** ॥ २६३ ॥

(७) **मणिरामः।** पिण्डाशनफलमाह **आयुष्मन्तमिति** ॥ २६३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। आयुष्मन्तमिति।** धर्मानुष्ठानरतं द्वादशाध्यायवक्ष्यमाणस-त्त्वाख्यगुणयुक्तं चिरायुषं ख्यातिमन्तं अतीतार्थस्मरणयुक्तं हिरण्यादिधनयुक्तं सन्ततिमन्तं एवंविधगुणयुक्तं पुत्रं जनयति ॥ २६३ ॥

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ॥
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्वा बान्धवानपि भोजयेत् ॥ २६४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पिण्डेषु प्रतिपादितेषु तौ हस्तौ प्रक्षालयेत्। ततः आचमनविधिं कुर्यात्। ज्ञातीन् प्रैति गच्छति प्राप्नोतीति **ज्ञातिप्रायं** कुर्यात् ज्ञातिभ्यो दद्यात्। तेभ्यः **सत्कृतं** दत्वा बान्धवेभ्योऽपि दद्यात्। 'ज्ञातयः' सगोत्राः, मातृश्वशुरपक्षा 'बान्धवाः'।

अत्र चोद्यते—"यदुक्तं 'यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादिति'। यदि तैरुक्तं 'गृहानस्मदीयानेतदन्नं प्राप्यतामिति,' तदा वैश्वदेवहोमादीनां का गतिः?"। पाकान्तरं कर्तव्यम्। अथवाऽदृष्टार्थ-मेवान्नशेषनिवेदनं नित्यवदाम्नायते। 'शेषमन्न'मित्युक्ते 'इष्टेभ्य' इति ब्रूयुरिति, पाक्षिकं चैतत्स्याद्यदि ते गृह्णीयुः ॥ २६४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ज्ञातिप्रायं** ज्ञातिभिः सपिण्डैर्बहुभिर्भुक्तमन्नं यथा भवति तथा **प्रकल्पयेत्** कुर्यात्। **बान्धवान्मा**तुलादीन् संबन्धिनः ॥ २६४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तदनु हस्तौ प्रक्षाल्य **ज्ञातिप्राय**मन्नं कुर्यात्, ज्ञातीन् प्रैति गच्छतीति ज्ञातिप्रायम्। कर्मण्यण्। ज्ञातीन्भोजयेदित्यर्थः। तेभ्यः पूजापूर्वकमन्नं दत्वा मातृपक्षानपि सार्हणं भोजयेत् ॥ २६४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** शूद्रादिव्यावृत्त्यर्थमुक्तसृष्टेः पात्रमाह **प्रक्षाल्येति। ज्ञातिप्रायं** ज्ञातीन् प्रैति प्रीणाति गच्छतीति वा ज्ञातिभ्यो देयमिति। 'राक्षसं तद्भवेच्छ्राद्धं दश यत्र न भुञ्जत' इति स्मृतेः। **बान्धवान्** मातृपक्षान् ॥ २६४ ॥

(५) **नन्दनः।** पिण्डप्रतिपत्त्यनन्तरं कर्तव्यमाह **प्रक्षाल्येति। ज्ञातिप्रायं** ज्ञातिबाहुल्यम्। **प्रकल्पयेदा**पादयेत् ज्ञातीन्संघातयेदित्यर्थः। **ज्ञातिबान्धवान्** सम्बन्ध्यादीन् ॥ २६४ ॥

(६) **रामचन्द्रः। ज्ञातिभ्यः** भोज्यं सत्कृतं **प्रकल्पयेत्।** ज्ञातिं प्रैति गच्छति प्राप्नोतीति प्रायं कुर्वीत तत् ज्ञातिभ्यो भोजयेदिति। ज्ञातिभ्यो दत्वा पश्चाद्बान्धवानपि पूजयेत् ॥२६४॥

(७) **मणिरामः। ज्ञातिप्रायं** ज्ञातीन् प्रैति गच्छतीति ज्ञातिप्रायं ज्ञातीन् भोजयेदित्यर्थः। **सत्कृतं** अन्नं दत्त्वा। **बांधवान्** मातृपक्षीयानपि भोजयेत् ॥ २६४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। प्रक्षाल्य हस्तावाचम्येति। ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्वा ब्राह्मणानपि पूजयेत्।** तदनु **हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य** ज्ञातीन् पितृपक्षात् प्रतिगच्छतीति **ज्ञातिप्रायम**न्नं कुर्यात्। तेभ्यः पूजापूर्वकं **दत्वा** मातृपक्षादिभ्योऽपि संपूजां दद्यात् ॥ २६४ ॥

उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ॥
ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ २६५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** भुञ्जानानां यत्किञ्चिद्भुज्यधिकरणपात्रसंलग्नं भूमिपतितं च तन्न तस्माद्देशादवमार्ष्टव्यं, यावद्ब्राह्मणा न निष्क्रान्ताः। ततो **गृहबलिं** निष्पन्ने श्राद्धकर्मण्यनन्तरं वैश्वदेवहोमान्वाहिकातिथ्यादिभोजनं कर्तव्यम् ; बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात्।

अन्ये तु "भूतयज्ञ एव बलिशब्देन प्रसिद्धतरः। ततश्चाग्नौ होमो न प्राग्विरुध्यत" इत्याहुः। "न चैतद्वाच्यं–'पित्र्ये कर्मणि प्रारब्धे कथं कर्मान्तरस्य तदन्तःकरणम् ?"। यथैव पूर्वेद्युर्निमन्त्रितेषु ब्राह्मणेषु सायंप्रातर्होमकरणं द्व्यहकल्पे श्राद्धस्याविरुद्धमेवं वैश्वदेवहोमोऽप्यौपसदाग्निकः। तेन भूतयज्ञात्पराञ्चः पदार्था उत्कृष्यन्ते, नार्वाञ्चः।"

अत्रोच्यते–यदि प्रागग्नौ वैश्वदेवहोमः क्रियते ततः श्राद्धानन्तरं बलिहरणं, तथा सति देवयज्ञभूतयज्ञौ व्यवधीयेताम्। ततश्च क्रमोपरोधः। न च वैश्वदेवस्य कालबाधः क्रियते ; पितृश्राद्धकालहानेः। तस्मात्सर्वं महायज्ञानुष्ठानं श्राद्धादौत्तरकालिकम् ॥ २६५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** विसर्जितास्तत्र यावत्तिष्ठन्तीति **तिष्ठेदि**त्येतस्य वचनपरिणामेनानुषङ्गः। **गृहबलिमिति** वैश्वदेवस्याप्युपलक्षणम् ॥ २६५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तद्ब्राह्मणोच्छिष्टं **तावत्**कालं **तिष्ठेद्यावद्** ब्राह्मणानां विसर्जनं, ब्राह्मणेषु तु निर्गतेषु मार्ष्टव्यमित्यर्थः। **ततः** संपन्ने श्राद्धकर्मणि वैश्वदेवबलिहोमकर्म नित्यश्राद्धातिथिभोजनानि कर्तव्यानि बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात्। अत एव **मत्स्यपुराणे** 'निर्वर्त्य प्रतिपत्त्यर्थं पर्युक्ष्याग्निं च मन्त्रवित्। वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं विधिमेव चे'ति ॥२६५॥

(४) **राघवानन्दः।** उच्छिष्टस्थितिकालविशेषं विदधद्वैश्वदेवादेः श्राद्धोत्तरत्व**माह उच्छेषणमिति।** तथाच मात्स्यम् 'निर्वर्त्य प्रतिपत्त्यर्थं पर्युक्ष्याग्निं स मन्त्रवित्। वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिकर्म चे'ति ॥ अतो **मेधातिथिः** तस्मात्सर्वमहायज्ञानुष्ठानं श्राद्धादुत्तरकालिकमिति। **उच्छेषणं** ब्राह्मणोच्छिष्टम् ॥ २६५ ॥

(५) **नन्दनः। गृहबलिं** वैश्वदेवहोमभूतबल्यात्मकम् ॥ २६५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तावदुच्छेषणमुच्छिष्टः **तिष्ठेत् यावद्विप्रा** विसर्जिताः, विसर्जयेदित्यर्थः ।। २६५ ।।

(७) **मणिरामः**। उच्छेषणं ब्राह्मणोच्छिष्टं तावत्कालं तिष्ठेत् यावद्विसर्जिताः विप्रा निर्गच्छेयुः। तेषु निर्गतेषु प्रमार्ष्टव्यमित्यर्थः। ततः संपूर्णे श्राद्धे। गृहबलिं वैश्वादेवादि कर्म कुर्यात्, बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ।। २६५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **उच्छेषणमिति**। तत् ब्राह्मणोच्छिष्टं तावन्न मार्ष्टव्यं यावद्ब्राह्मणा न निर्गताः। सम्पन्ने च श्राद्धे वैश्वदेवाद्यन्वाहिकं समग्रं कुर्यात्। यथा **व्यासेनोक्तम्**— 'यदा श्राद्धं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः। वैश्वदेवं तदा कुर्यात् निर्वृत्ते श्राद्धकर्मणि ।।' **इति धर्मो व्यवस्थितः** ।। २६५ ।।

हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते ।।
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।।२६६।।

(१) **मेधातिथिः**। **चिररात्र**शब्दो दीर्घकालवचनः। **यच्चानन्त्याय कल्पते** दीर्घकालतृप्तये जायते तदुभयं ब्रवीमीति प्रणिधानार्थमुच्यते। **कल्पते**, प्रेत इत्यध्याहार्यम् ।।२६६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **चिररात्राय** मासादिद्वादशवर्षपर्यन्तानेककालतृप्तये। **आनन्त्याया**नन्ताय कालाय तदूर्ध्वमपि **तृप्तये** ।। २६६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। 'यैश्चान्नै'रिति पूर्वमुक्तमपि व्यवधानादबुद्धिस्थं शिष्यसुखप्रतिपत्तये पुनर्वक्तव्यतया प्रतिजानीते **हविरिति**। **चिररात्राय**पदमव्ययं चिरकालवाचि। अत **एव** 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थका' इत्याभिधानिकाः। **यद्धविः** पितृभ्यो यथाविधि दत्तं चिरकालतृप्तये अनन्ततृप्तये च संपद्यते। तन्निःशेषेणाभिधास्यामि ।। २६६ ।।

(४) **राघवानंदः**। खादिरन्यायेन श्राद्धाङ्गद्रव्यं विदधत्फलं प्रतिजानीते **हविरिति**। चिररात्रिव्याप्यातीव सुखायेति वाक्यार्थः ।। २६६ ।।

(५) **नन्दनः**। **चिररात्रायेति** कालदैर्घ्यम्। **आनन्त्यायेति** हविषोऽक्षय्यत्वम् ।।२६६।।

(६) **रामचन्द्रः**। **यत् हविः चिररात्राय** बहुकालपर्यन्ताय **तदानन्त्याय कल्पते** भवति **पितृभ्यो यद्विधिवद्दत्तं तदशेषतः प्रवक्ष्यामि** ।। २६६ ।।

(७) **मणिरामः**। **यत् हविः** पितृभ्यो विधिवद्दत्तं **चिररात्राय** चिरकालतृप्तये **आनंत्याय** च **कल्पते** संपद्यते तन्निःशेषेणाऽभिधास्यामि ।। इदं 'पूर्वमुक्तमपि' शिष्यावधानार्थं पुनरुक्तम् ।। २६६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **हविर्यच्चिररात्रायेति**। **यत्पितृभ्यो** यथा च **दत्तं** हव्यकव्यमन्नं दीर्घकालतृप्तये सम्यक् प्रतिपद्यते। यच्चान्नं तत्तृप्तये तन्निश्शेषेण **वक्ष्यामि** ।। २६६ ।।

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।।
दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम् ।। २६७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। तिलादिग्रहणं नेतरधान्यपरिसंख्यानार्थमपि तूक्तानां फलविशेषप्रदर्शनार्थम्। एतैर्विधिवद् दत्तैरपि मासं प्रीयन्ते। **विधिवत्पितरो नृणामित्याद्यनुवादपदानि** वृत्तपूरणार्थानि ॥ २६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मूलफलेन** स्मृत्यन्तरे श्राद्धीयत्वेनोक्तेन ॥ २६७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। तिलधान्ययवमाषजलमूलफलानामन्यतमेन यथाशास्त्रं श्रद्धया **दत्तेन** मनुष्याणां **मासं पितरस्तृप्यन्ति**। 'कृष्णा माषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालय' इति ॥ **वायुपुराण**वचनान्माषैरिति कृष्णमाषा बोद्धव्याः ॥ २६७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तदेवाह **तिलैरिति** नवभिः। तिलमाषयोः कृष्णत्वं विवक्षितम्। 'कृष्णा माषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालय' इति **वराहपुराणोक्तेः** ॥ **अद्भिः** नवोदकैः। **विधिवद्दत्तै**रित्यन्वयः। **मास**मित्यादि कालकर्म ॥ २६७ ॥

(५) **नन्दनः**। **दत्तेन** श्राद्धेनेति शेषः ॥ २६७ ॥

(७) **मणिरामः**। तानाह **तिलैरिति** ॥ २६७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **तिलैरिति**। **द्वौ मासौ मत्स्यमांसेनेति**। **षण्मासांश्छागमांसेनेति**। तिलधान्ययवमाषोदकमूलफलानां श्राद्धेन **दत्तेन** मनुष्याणां **मासं पितरस्तृप्यन्ति द्वौ** पाठीनादिमत्स्यमांसेन **त्रीन्** मार्गेण मांसेन **चतुरो** मेषसंबन्धिना, **पञ्च** भक्ष्यपक्ष्युद्भवेन षडाजेन सप्त चित्रमृगसंबन्धिना अष्टौ सारङ्गमांसेन, नव शम्बराख्यमृगजेन ॥ २६७–२६९ ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ॥
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥ २६८

(१) **मेधातिथिः**। **उरभ्रा** मेषाः। **शकुनय** आरण्याः कुक्कुटाद्याः। **मत्स्याः** पाठीनाद्याः ॥ २६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मत्स्यः** पाठीनादिः। **उरभ्रो** मेषः। **शाकुनेन** भक्ष्यपक्षिमांसेन ॥ २६८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। पाठीनादि**मत्स्यानां मांसेन द्वौ मासौ** पितरः प्रीयन्त इति पूर्वेण संबन्धः। **त्रीन्मासान् हारिणेन** मांसेन। **चतुरो** मेषमांसेन **पञ्च** द्विजातिभक्ष्यपक्षिमांसेन ॥ २६८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **मत्स्यमांसेन** पाठीनादिमत्स्यानां मांसेन मांसपदं शल्ककण्टकदग्धादिव्यावृत्त्यर्थं। **हारिणेन** हरिणमांसेन **औरभ्रेण** मेषमांसेन **शाकुनेन** निषिद्धेतरपक्षिमांसेन इह श्राद्धे दत्तेनेत्यन्वयः ॥ २६८ ॥

(५) **नन्दनः**। **हारिणेन** हरिणमांसेन। हरिणः कृष्णमृगः। **औरभ्रेणो**रभ्रमांसेन, उरभ्रो मेषः ॥ २६८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **औरभ्रेण मांसेन** मेषस्य मांसेन **चतुरो मासान्** तृप्तिर्भवति ॥२६८॥

(७) **मणिरामः**। **मत्स्याः** पाठीनादयो विहिताः न तु निषिद्धाः। **औरभ्रेण** मेष-मांसेन। **शाकुनेन** द्विजातिभक्ष्यपक्षिमांसेन। **द्वौ मासौ** पितरः प्रीयंत इति पूर्वेण संबंधः ॥ २६८ ॥

षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ॥
अष्टावैणेयमांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ २६९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। रुरुपृषतैणा मृगजातिविशेषवचनाः। 'रौरवेण' 'पार्षतेन' 'ऐणेयेति' विकारे तद्धितः ॥ २६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पृषतो** बिन्दुमान्मृगः। **एणो** हरिणभेदः। **रुरुर्मृ**गभेदः ॥२६९॥

(३) **कुल्लूकः**। **षण्मासाञ्छागमांसेन**। प्रियन्ते पृषतश्चित्रमृगस्तन्मांसेन सप्त। एणमांसेनाष्टौ। रुरुमांसेन नव। एणरुरू हरिणजातिविशेषौ ॥ २६९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **पार्षतेन** चित्रमृगमांसेन एणो रुरुश्च मृगजातिविशेषौ ॥ २६९ ॥

(५) **नन्दनः**। **रुरुः** कृष्णसारः ॥ २६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **पार्षतेन** चित्रकेन मृगेण पृषत्संज्ञस्य मृगस्य मांसेन एणसंज्ञस्य मांसेन। **रौरवेण** रुरोर्मांसेन ॥ २६९–२७० ॥

(७) **मणिरामः**। **पार्षतेन** चित्रमृगमांसेन। एणरुरू हरिणजातिविशेषौ ॥ २६९ ॥

दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः ॥
शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥ २७० ॥

(१) **मेधातिथिः**। **वराह**श्चारण्यसूकरः ॥ २७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **कूर्मः** कच्छपः ॥ २७० ॥

(३) **कुल्लूकः**। **दशेति**। **दशमासानारण्य**सूकरमहिषमांसै**स्तृप्यन्ति**। **एकादश** शशकच्छपमांसेन ॥ २७० ॥

(५) **नन्दनः**। वराहमहिषौ वन्यौ ॥ २७० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **दशमासांस्तु तृप्यन्तीति**। **दशमासान्** आरण्यसूकरमहिष-मांसै**स्तृप्यन्ति**। **एकादश** शशकच्छपमांसेन ॥ २७० ॥

संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च ॥
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ २७१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धस्य बलीयस्त्वाद्'गव्येन पयसेति' सम्बन्धः, न मांसेन प्राकरणिकेन। अन्ये तु चशब्दं समुच्चयार्थीयं पठित्वा व्याख्यानयन्ति– 'मासेन गव्येन पयसा पायसेन वा'।

पयोविकारः **पायसं** दध्यादि। पयः संस्कृत ओदनः प्रसिद्धः। **वार्ध्रीणसो** जरच्छागः। एवं हि निगमेषु पठ्यते—

"त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।
वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि"॥

पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च, स त्रिभिः पिबतीति 'त्रिपिबः'।

यत्तु **शङ्खेन** गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तमाम्नातं तन्मधुपर्काष्टकाश्राद्धेभ्योऽन्यत्र ज्ञेयम्॥ २७१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। गव्येन** गोसंबन्धिना **पयसा** न समांसेन गोपयसा सिद्धेनौदनेन **वार्ध्रीणसो** निगम उक्तः कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः॥ २७१॥

(३) **कुल्लूकः।** वर्षं पुनर्गोभवक्षीरेण तत्साधितौदनेन च तुष्यन्ति। तत्रैव पायसशब्दप्रसिद्धेः। **वार्ध्रीणसस्य मांसेन** द्वादशवर्षपर्यन्तं पितृतृप्तिर्भवति। वार्ध्रीणसश्च निगमे व्याख्यातः। 'त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्। वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि॥' नद्यादौ पयः'पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः॥ २७१॥

(४) **राघवानन्दः। गव्येन** मांसेन **पयसा** गोदुग्धेन तत्साध्येनौदनेन वार्ध्रीणसेनेति। 'त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतवृद्धमजापतिं। वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याक्षिका यज्ञकर्मणी'ति॥ जिह्वया कर्णाभ्यामपः पिबतीति त्रिपिबः लम्बकर्णवृद्धच्छागो वार्ध्रीणस इति स्मृतः॥ २७१॥

(५) **नन्दनः। वार्ध्रीणसो** महान्खड्गमृगः॥ २७१॥ ॥

(६) **रामचन्द्रः। वार्ध्रीणसस्य** वृषस्य छागस्य पक्षिविशेषस्य **मांसेन द्वादशवार्षिकी** तृप्तिः स्यात्॥ २७१॥

(७) **मणिरामः। वार्ध्रीणस**श्च निगमोक्तो यथा '**त्रिपिबः** त्विद्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्। वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिका यज्ञकर्मणी"ति। जलं पिबतो 'यस्य' कर्णौ जिह्वा च जलं स्पृशति 'स' त्रिपिबः॥ २७१॥

(८) **गोविन्दराजः। संवत्सरं तु गव्येनेति। संवत्सरं तु** पुनः **गव्येन** क्षीरेण **वार्ध्रीणसस्य** च। त्रिःपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्। वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुः याज्ञिकाः पितृकर्मणि॥' इत्येवं निगमे पठितस्य **मांसेन द्वादशवार्षिकी तृप्तिर्भवति।** पिबतः कर्णजिह्वं यस्य जलं स्पृशति सः त्रिःपिब इव त्रिपिबः॥ २७१॥

कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु॥
आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः॥ २७२॥

(१) **मेधातिथिः। कालशाकं** विशिष्टशाकं प्रसिद्धम्। कृष्णे वास्तुकभेदे वा। **महाशल्काः** शल्यका उच्यन्ते। अन्ये तु मत्स्यान् सशल्कानाहुः। **खड्गो** गण्डकः। **लोहः** कृष्णश्छागः, सर्वरक्तश्च। तथा पुराणम् "कृष्णश्छागस्तथा रक्त आनन्त्यायैव कल्पते"।

लोहशब्दो वर्णलक्षणया तद्वर्णयुक्ते छागे वर्तते। अयः कृष्णं, ताम्रं लोहितं, उभयत्रापि लोह-शब्दः प्रयुज्यते। यद्यपि चैष वर्णो मेषादिष्वपि संभवति, तथापि स्मृत्यन्तरप्रसिद्धया छाग एव गृह्यत इति व्याचक्षते। **अन्ये तु** शकुनिर्लोहपृष्ठः नामैकदेशेन, देवदत्तो दत्त इतिवत्, प्रतिपाद्यत इत्याहुः। समाचारश्चोभयत्राप्यन्वेष्यः। **मधु** माक्षिकम्। सर्वत्रात्र प्रीत्यति-शयोत्पत्तिर्विवक्षिता, न तु यथाश्रुत एव कालः। तथाहि द्वादशवर्षाण्यकरणं स्यात्। तत्र विरुध्येत "पित्र्यमा निधनात् कार्यमिति"॥ २७२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सर्वशः** सर्वाणि॥ २७२॥

(३) **कुल्लूकः। कालशाकाख्यं** शाकं **महाशल्काः** सशल्का इति **मेधातिथिः।** मत्स्य-विशेषा इति युज्यन्ते 'महाशल्कलिको मत्स्या' इति वचनात्। **खड्गो** गण्डकः **लोहो** लोहितवर्णः छाग एव 'छागेन सर्वलोहेनानन्त्य'मिति **पैठीनसि**वचनात्तयोरामिषं **मधु** माक्षिकं **मुन्यन्नानि** नीवारादीनि आरण्यानि सर्वाणि एतान्यनन्ततृप्तये संपद्यन्ते॥ २७२॥

(४) **राघवानन्दः। महाशल्काः।** 'महाशल्किनो मत्स्या' इति **यमवचनात्** ज्ञेया इति **केचित्** शल्यका इति **मेधातिथिः।** खड्गो गण्ड इति ख्यातः। **लोहो** लोहितच्छागः। 'सर्वलोहेनानन्त्य'मिति **पैठीनसि**वचनात्॥ २७२॥

(५) **नन्दनः। कालशाकः** कृष्णनिम्बः। **महाशल्को** मत्स्यविशेषः॥ २७२॥

(६) **रामचन्द्रः।** 'चेवकः चिञ्चुकश्चैव **कालशाकः** प्रकीर्तितः'। महाशल्यं मत्स्य-खण्डं खड्गमांसं **लोहामिषं** रक्तछागभवं वा लोहशब्दो रक्तवर्णतः॥ २७२॥

(७) **मणिरामः। कालशाकाख्यं** शाकं। **महाशल्काः** मत्स्यविशेषाः। 'महाशल्कि-नो मत्स्या'इति वचनात्। **खड्गः** गंडकः। **लोहामिषं** लोहितवर्णछागमांसम्॥ २७२॥

(८) **गोविन्दराजः। कालशाकं महाशल्कमिति। कालशाकाख्यं** शाकं **महाशल्काख्यो** मत्स्यभेदः शकलीचितचिम इत्याद्यायुर्वेदप्रसिद्धः। **खड्गो** गण्डकः **लोहो** रक्तछागः। तयोरा-मिषं मांसं मधुमाक्षिकं **मुन्यन्नानि** आरण्यानि सर्वाण्येतानि अनन्ततृप्त्युत्पादनाय संपद्यन्ते॥ २७२॥

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम्॥
तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च॥ २७३॥

(१) **मेधातिथिः। यत्किंचिदन्नं मधुना** संयुक्तम्। त्रयोदश्यां **वर्षासु च मघासु** चाधिकमिति। तदा च **तदक्षयमेव।** ऋतुनक्षत्रतिथीनां च समुच्चयः। **आपस्तम्बवचनात्तु** वर्षासु त्रयोदश्यष्टमीदशमीष्वपि। मघासु चान्तरेणाविवक्षा। "एवं ह स्माह मघासु चाधिक-मिति" (आपस्तम्ब. २।८।१९।२०)॥ २७३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यत्किंचि**त्पायसादन्यदपि चतुर्मासऋतुव्यवस्थया। **वर्षासु मघासु** मघानक्षत्रे **त्रयोदशीं** त्रयोदश्यामिति समुच्चिते तात्पर्यम्। चकारद्वयस्यान्योन्यसमुच्च-यार्थत्वात्॥ २७३॥

(३) **कुल्लूकः।** ऋतुनक्षत्रतिथीनामयं समुच्चयः। **यत्किंचिदि**त्यप्रसिद्धम्। मधुसंयुक्तं वर्षाकाले मघा**त्रयोदश्याम्** दीयते तदप्यक्षयमेव भवति। त्रयोदश्यां अधिकरणत्वेऽपीप्सितत्वविवक्षया प्राप्येत्यध्याहाराद्वा द्वितीया ।। २७३।

(४) **राघवानन्दः।** द्रव्यानुवादेन कालं विधत्ते **यदिति** द्वाभ्यां। संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायेनाञ्जनं द्रव्यं घृतमिति यावत्। "अपि न" इत्यादिवाक्यशेषबलात् र्जतिलन्यायाच्च त्रयोदशीविधिः। अन्यथा वाक्यभेदात् वर्षास्वित्यादेस्तद्गुणत्वम्। न च वैपरीत्यं, तिथेरेव प्राधान्यात्। अरुणन्यायाद्वा विशिष्टविधिः। वर्षाविच्छिन्नमघानक्षत्राद्यन्वयादविरुद्धसाधनानां समुच्चय एव युक्तः। अत एव **मेधातिथिः** प्रकृतां त्रयोदशीं वर्षादिगुणयुक्तामधिकृत्योच्यते इति। बहुवचनं प्रत्याब्दिकसूचनार्थमनपेक्षत्वात्। यथा पयसाऽग्निहोत्रं जुहोतीति पयोहोमपरे वाक्ये र्जतिलयवाग्वा जुहोतीत्याद्यर्थवादः, एवं त्रयोदशीश्राद्धप्रशंसापरमन्यत्सर्वमिति न्यायार्थः ।। २७३ ।।

(५) **नन्दनः।** सर्वस्मिन्नपि काले भवत्यक्षयम्। **वर्षासु** भाद्रपदे मासे **मघासु** माघमासे। अनयोर्मासयोर्यत्किंचिद्बहुलत्रयोदश्यां दत्तं तदप्यक्षयम् ।। २७३ ।।

(७) **मणिरामः।** **यत्किंचित्** अप्रसिद्धं। वर्षाकाले मघायुक्त**त्रयोदश्यां** ।। २७३।।

(८) **गोविन्दराजः।** **यत्किञ्चिन्मधुसंयुक्तमिति।** **यत्किञ्चिद**प्रतिषिद्धं मधुसंयुक्तं वर्षाकाले मघात्रयोदश्यां हस्तिसंबन्धिनी छाया यस्मिन् प्रदेशे प्राची दिशं गता तत्र तस्यां छायायां मधुसंयुक्तं पायसं **दद्यात्** ।। २७३ ।।

अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ।। २७४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रकृतां त्रयोदशीं वर्षादिगुणयुक्तामधिकृत्येदमुच्यते। एवं पितर आशासते। **अस्माकं कुले भूयात्स** तादृशो जायतां उत्कृष्टगुणः यः प्रागुक्तायां त्रयोदश्यामस्मभ्यं **दद्यात्पायसं मधुसर्पिः**संयुक्तम्। तथा **कुञ्जरस्य** हस्तिनः **प्राक्छाये** प्राच्यां दिशि गतायां छायायां, अपराह्णेतरे काल इत्यर्थः। शेषेऽहनि हस्तिनो दीर्घा प्राचीछाया भवति। 'प्राक्च्छायां' इति वा पाठः। छायायां हि ब्राह्मणा भोज्यन्ते। अग्रिमं कर्म तु यद्यल्पत्वाच्छायायां न संभवति, तद्देशान्तरे तत्समीपे कर्तव्यम्। अङ्गत्वात्सति संभवे तत्सर्वाङ्गोपेतं प्रधानं हस्तिच्छायायामेव।

यत्तु व्याचक्षते--" ग्रहोपरागो हस्तिच्छायोच्यते। हस्ती वै भूत्वा स्वर्भानुरासुरिरादित्यं तमसाविध्यदिति"---तदयुक्तम्; तत्र हि गौणो हस्तिशब्दप्रयोगः। स्मृत्यन्तरे च पृथगेव हस्तिच्छाया ग्रहोपरागादाम्नाता "हस्तिच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोरिति" ।। २७४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अपि न इति पितृगाथानुकीर्तनम्। पायसे फलबाहुल्यार्थं। **त्रयोदशीं** त्रयोदश्यां वर्षासु मघासु मघानक्षत्रे चेत्यपि। तथा **कुञ्जरस्य** हस्तिनः **प्राक्छाये** प्राग्गामिन्यां छायायां अपराह्णे गजस्य छायायामित्यर्थः ।। २७४।।

(३) **कुल्लूकः**। वर्षासु मघायुक्तत्रयोदशी पूर्वोक्ता विवक्षिता। तत्रापि "प्रौष्ठपद्यामतीतायां **मघायुक्तां त्रयोदशीम्**। प्राप्य श्राद्धं हि कर्तव्यं मधुना पायसेन च"॥ इति **शङ्ख**वचनात्। भाद्रकृष्णत्रयोदशी पूर्ववत्रेह च गृह्यते। पितरः किलैवमाशासते अपि नाम तथाविधः कश्चिदस्माकं कुले भूयात्। योऽस्मभ्यं प्रकृतायां त्रयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि हस्तिनः पूर्वां दिशं गतायां छायायां मधुघृतसंयुक्तं पायसं दद्यात्। न तु त्रयोदशीहस्तिच्छाययोः समुच्चयः। यथाह **विष्णुः** "अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः। प्रावृट्काले सिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः॥ मधुप्लुतेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत्। कार्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च" इति॥ २७४॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **अपीति**॥ पितर आशासते अपि संभाव्यते। सोऽस्माकं कुले जायाद्यो नोऽस्मभ्यं दद्यादिति। "अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः। प्रावृट्काले सिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः॥ मधूत्कृष्टेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेदि"ति **विष्णू**क्तेः॥ **प्राक्छाये कुञ्जरस्येति** विध्यन्तरं प्रागिति निर्देशात्। कुञ्जरस्यैव छाया विवक्षिता, न तु योगविशेषः। कर्णव्यजनवीजितमिति वाक्यान्तराच्चेति। अपराह्णे तस्य प्राच्यां छाया स्यात्॥ २७४॥

(५) **नन्दनः**। अयं श्लोकः पितृगीतः॥ २७४॥

(६) **रामचन्द्रः**। पितर ऊचुः नः अस्माकं कुले शं भूयात्। **त्रयोदशीं** त्रयोदश्यां नः अस्माकं मधुसंमिश्रं किंचिद्दद्यात्। **पायसं मधुसर्पिर्भ्यां** मिश्रं **कुञ्जरस्य प्राक्छाये** आशासते। अस्माकं कुले भूयादिति वदन्ति। दद्यात् **प्राक्**पूर्वस्यां दिशि गतायां छायायां अपराह्णे। तत्र **श्रीपति**राह "कृष्णे पक्षे त्रयोदश्यां मघासिन्धुकरे रविः। यदा तदा गजच्छायाश्राद्धं पुण्यैरवाप्यते" इति॥ २७४॥

(७) **मणिरामः**। **कुञ्जरस्य प्राक्छाये** हस्तिनः पूर्वदिग्गतायां छायायाम्॥ २७४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अपीति**॥ २७४॥

यद्यद्ददाति विधिवत्सम्यक् श्रद्धासमन्वितः॥
तत्तत्पितॄणां भवति परत्रानन्तमक्षयम्॥ २७५॥

(१) **मेधातिथिः**। **यद्यदि**ति वीप्सायां, अप्रतिषिद्धं सर्वमन्नमनुजानाति। **विधिवत् सम्यक्**शब्दानुवादः। **श्रद्धासमन्वित** इत्येतदत्र विधीयते। श्रद्धया दातव्यम्। तथा दत्त**मनन्तमक्षयं भवति पितॄणां** परलोके। **अनन्तमिति** वा कालावधिनिषेधः। **अक्षयमिति** मात्रया व्ययाभावमाह। सर्वकालं भवति प्रभूतं च॥ २७५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **यद्यद्धे**मवस्त्राद्यपि ददाति मघात्रयोदश्यामेव। **विधिवत् सम्य**ग्विधिना **आनन्त्य**मतिकालस्थायि **अक्षय**मनल्पतां गतम्॥ २७५॥

(३) **कुल्लूकः**। **यद्यदिति** वीप्सायाम्। सर्वमन्नमप्रतिषिद्धं यथाशास्त्रं **सम्यग्रू**पश्रद्धायुक्तः पितृभ्यो ददाति **तदनन्तकं** सर्वकाल**मक्षयम**नपचितं परलोके पितृतृप्तये भवति। अतस्तत्फलार्थिना श्रद्धया देयमिति विधीयते॥ २७५॥

(४) **राघवानन्दः।** श्राद्धाच्च प्रत्ययविशेषोऽपि श्राद्धाङ्गमित्याह **यदिति।** श्रद्धा हि पितरः सन्ति अस्ति च तेषां श्राद्धेन तृप्तिरिति ज्ञानं तयान्वितस्तद्युक्तः **आनन्त्यं** नानाप्रकारं **अक्षयम**विनाशि कल्पस्थायीति यावत् ॥ २७५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। यद्यत् विधिवत्पितॄणां** ददाति **तत्तत्पितॄणां आनन्त्यमक्षयं** भवति ॥२७५॥

(७) **मणिरामः।** यद्देयं तत् श्रद्धया देयमित्याह **यदिति** ॥ २७५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। यद्यद्ददाति विधिवत् सम्यक् श्रद्धासमन्वितम्। तत्तत्पितॄणां भवति परत्रानन्त्यमव्ययम्॥ यद्यद**प्रतिषिद्धं **सम्यग्** रूपश्रद्धायुक्तो यथाशास्त्रं दद्यात् इति तत्र सर्वकालमनपचयं परलोके पितॄणां भवति अन्नं च सत्यपि द्विमासाद्यनन्ततावधि तृप्तिवदेवं कुर्वन् मासानुमासिकमिति नोदनात् शास्त्रैकगोचरत्वेन चामुष्यार्थस्य तृप्तानामाप्यायनक-पुत्रोऽपहृतकव्यतृप्तिसामर्थ्यात् प्रतिमासमेतदवश्यं कर्तव्यम् ॥ २७५ ॥

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥
श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥ २७६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** दशम्यादीनां वचनात्फलातिशयोत्पत्तिः। अन्यास्वपि तु सत्यां श्रद्धायां कर्तव्यम्। चतुर्दश्यां तु निषेध एव ॥ २७६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अमावास्याश्राद्धमवश्यम्, पितृतृप्तिबाहुल्यार्थतायां तु **कृष्णपक्षे** दिनान्तरेऽपि कार्यं, तत्रापि दशम्यादिदिनचतुष्टयमधिकफलमित्यर्थः। चतुर्दशी-वर्जनमशस्त्रहतानां। 'यथा चेति विशिष्यत' इति वचनात्। अपरपक्षेऽपराह्णे चासंभवे पूर्वपक्षे पूर्वाह्णे च कार्यमिति लभ्यते ॥ २७६ ॥

(३) **कुल्लूकः। कृष्णपक्षे** दशमीमारभ्य **चतुर्दशीं** त्यक्त्वा **श्राद्धे यथा तिथयः** श्रेष्ठा महाफला न तथैतदन्याः प्रतिपदादयः ॥ २७६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** श्राद्धस्य प्रशस्तान् तिथीनाह **कृष्णपक्ष इति।** एकां **चतुर्दशीं वर्जयित्वा** अमान्ताः पञ्चेतराः प्रतिपदादिनवम्यन्ता नव प्रशस्ताः, तास्वपि श्राद्धं कार्यम्। तदुक्तं **याज्ञवल्क्येन** (१/२६२) 'कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् मुख्यान् सुतानपि। द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफास्तथा॥ ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरूप्ये सकुप्यके। ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा॥ प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीं। शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते' इति ॥ २७६ ॥

(५) **नन्दनः।** अनेन पूर्वपक्षपूर्वाह्णयोरपि श्राद्धं कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ २७६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** श्राद्धे प्रशस्तास्तिथय एताः। तथेतरा न ॥ २७६ ॥

(७) **मणिरामः। नेतराः** प्रतिपदादयः ॥ २७६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। कृष्णपक्ष इति। कृष्णपक्षे दशमी**प्रभृति चतुर्दशीं वर्जयित्वा **तिथयः श्राद्धे प्रशस्ताः** युक्ताः महाफलाः पवित्राः प्रशस्ता **न तथेतरा** इति ॥ २७६ ॥

युक्षु कुर्वन् दिनर्क्षेषु सर्वान्कामान्समश्नुते ।।
अयुक्षु तु पितॄन्सर्वान्प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ।। २७७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** युञ्जि दिनानि द्वितीयाचतुर्थ्यादीनि। ऋक्षं नक्षत्रम् तानि, भरण्यादीनि युञ्जि भवन्ति। प्रतिपत्तृतीयापञ्चमीसप्तमीनवम्यास्तिथयोऽयुज उच्यन्ते। द्वितीयाचतुर्थीषष्ठचष्टमीदशम्यो युजः। एवमेकादश्ययुक्प्रभृतौ द्रष्टव्यं नक्षत्रेष्वपि। **सर्वान् कामान्।** ते च कामा इतिहासपुराणयोर्भेदेनोपात्ताः। **पुष्कलां प्रजाम्।** धनविद्याबलपुरुषैः पुष्टा पुष्कला ।। २७७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। युक्षु** युग्मेषु दिनेषु तिथिषु द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु **ऋक्षेषु** युक्षु रोहिण्याद्रादिषु **अयुक्षु** प्रतिपदादिषु कृत्तिकादिषु च ।। २७७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** दिनशब्दोऽत्र तिथिपरः। **युक्षु** युग्मासु तिथिषु द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु युग्मनक्षत्रेषु भरणीरोहिण्यादिषु श्राद्धं कुर्वन्सर्वाभिलषितान्**प्राप्नोति**। अयुग्मासु तिथिषु प्रतिपत्तृतीयाप्रभृतिष्वयुग्मेषु च नक्षत्रेष्वश्विनीकृत्तिकादिषु श्राद्धेन **पितॄ**न्पूजयन्पुत्रादिसन्ततिं लभते **पुष्कलां** धनविद्यापरिपुष्टाम् ।। २७७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्रैव युग्मायुग्मभेदेन फलमाह **युक्ष्विति। युक्षु** युग्मेषु दिनपदं तिथिपरं तेन द्वितीयाचतुर्थ्यादयः। नक्षत्राणि भरणीरोहिण्यादीनि युग्मानि तेष्वित्यर्थः। **पुष्कलां** प्रशस्तां सर्वान् कामानिति पूर्वोद्धृतयाज्ञवल्क्यवचनात् ज्ञेयम् ।। २७७ ।।

(५) **नन्दनः। युक्षु** युग्मेषु। दिनशब्देन सूर्यवारादीनां ग्रहणम्। ऋक्षशब्देन च कृत्तिकादीनाम्। **कुर्व**ञ्छ्राद्धमिति शेषः ।। २७७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। युक्षु** युग्मासु द्वितीयादितिथिषु **दिनर्क्षेषु** भरण्यादिषु यः श्राद्धं **कुर्वन्** सः **सर्वान्कामान् अश्नुते** प्राप्नोति। **अयुक्षु** अयुग्मासु प्रतिपदश्विन्यादिषु नक्षत्रेषु यः **पितॄन**र्चयन्स **पुष्कलां** बहुप्रजां सन्ततिं **प्राप्नोति**।। २७७ ।।

(७) **मणिरामः। दिन**शब्दः तिथिपरः। **युक्षु** युग्मासु तिथिषु द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु। युक्षु ऋक्षेषु युग्मनक्षत्रेषु भरणीरोहिण्यादिषु **सर्वान् कामान्** मनोभिलषितान्। **अयुक्षु दिनर्क्षेषु** प्रतिपत्तृतीयादिषु अश्विनीकृत्तिकादिषु। **प्रजां** सन्ततिं **पुष्कलां** धनविद्यापरिपुष्टां **प्राप्नोति** ।। २७७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। युक्ष्विति।** युग्मासु तिथिषु द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु युग्मेषु नक्षत्रेषु अश्विनीकृत्तिकादिषु श्राद्धेषु पितॄन् पूजयन् श्रुतधनादिपरिपुष्टां सन्ततिं **प्राप्नोति** ।। २७७ ।।

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।।
तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्लादपराह्लो विशिष्यते ।। २७८ ।।

(१) **मेधातिथिः। पूर्वपक्षः** शुक्लपक्षः, **अपरः** कृष्णपक्षः। चैत्रसिताद्या मासा इति। यथा **श्राद्धस्य** शुक्लपक्षात् कृष्णपक्षो **विशिष्यते** प्रकृष्टफलदो भवति तथा **पूर्वाह्लादपराह्लो**

विशेषवचनात् पूर्वाह्णेऽपि कदाचित्कर्तव्यमेवेति प्रतीयते। ननु च प्रसिद्धेन दृष्टान्तेन भवितव्यम्। न चापरपक्षस्य पूर्वपक्षाच्छ्राद्धं प्रति विशेष उक्तः।

केचिदाहुः 'कृष्णपक्षे दशम्यादा'(३।२७३)वित्येतस्मात्प्रतीयते। एवं तु ब्रूमः— 'वचनानि त्वपूर्वत्वात्' (मी० सू० ३।१५।२१) इत्यनेन न्यायेनाप्रसिद्धस्य दृष्टान्ततास्तीति। विधिरपि दृष्टान्तवचनादेव शक्योऽवगन्तुम्॥ २७८॥

(३) **कुल्लूकः**। 'चैत्रसिताद्या मासा' इति ज्योतिःशास्त्रविधानाच्छुक्लपक्षोपक्रमत्वान्मासानाम**परः पक्षः** कृष्णपक्षः। स यथा—शुक्लपक्षाच्छ्राद्धस्य संबन्धी विशिष्टफलदो भवति। एवं 'पूर्वार्धदिवसादुत्तरार्धदिवसः प्रकृष्टफलो विशिष्यत' इति वचनात्पूर्वाह्णेऽपि श्राद्धकर्तव्यतां बोधयति। ननु शुक्लपक्षादनुक्तोत्कर्षस्यापरपक्षस्य कथं दृष्टान्तता ? प्रसिद्धो हि दृष्टान्तो भवति। उच्यते। 'कृष्णपक्षे दशम्यादा'(३।२७३)वित्यत्रैव विशिष्टविधावुत्कर्षाभिधानात्॥ २७८॥

(४) **राघवानन्दः**। कृष्णपक्ष इत्युक्तं तत्रैवार्थवादमाह **यथेति**। **अपर पक्ष** इति दृष्टान्तार्थम्। **पूर्वपक्षात्** शुक्लपक्षात्॥ २७८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **पूर्वपक्षात्** शुक्लपक्षात् यथाऽपरपक्षो विशिष्यते तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णकालादपराह्णकालो विशिष्यते। 'अपराह्णः पितॄणा'मिति श्रुतेः। आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः आषाढीमवधिं कृत्वा **अपरः पक्षः** कृष्णपक्षस्य आश्विनस्य॥ २७८॥

(७) **मणिरामः**। **अपरः पक्षः** कृष्णपक्षः॥ २७८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यथेति**। 'चैत्रसिताद्या मासा' इति ज्योतिःशास्त्रदर्शनेन **अपरपक्षः** शुक्लपक्षात्श्राद्धे विशिष्टफलो भवति। एवंश्राद्धसंबन्धिपूर्वाह्णभागादपराह्णभागो विशिष्टफलो भवति। **विशिष्यत** इति वचनात् कदाचित् पूर्वाह्णेऽपि श्राद्धं कर्तव्यमिति प्रतीयते। दृष्टान्तस्य च दृष्टान्तदानान्यथानुपपत्त्यैव सिद्धिर्बोद्धव्या। नह्यसिद्धस्य दृष्टान्ततोपपद्यते॥ २७८॥

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा॥
पित्र्यमा निधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना॥ २७९॥

(१) **मेधातिथिः**। यत्किञ्चि**त्पित्र्यं** तत्र कर्मण्ययं विधिः। पदार्थाः प्राग्व्याख्याताः। **अतन्द्रिणा** अनलसेन, श्रद्दधानेनेति यावत्। **आ निधना**दा मरणाद्, यावज्जीविकोऽयं विधिरित्यर्थः। **दर्भपाणिना**। तदुक्तं 'दर्भाः पवित्र'मिति तदग्रथितशीर्षकं दर्भमयं पवित्रमुच्यते॥ २७९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अपसव्यम**प्रादक्षिण्येन तेन पित्रादिविप्राणां प्रागपवर्गोपवेशनमप्रदक्षिणकर्मकरणार्थमित्यादि लभ्यते। **आ निधना**दासमाप्तेः। **पित्र्यं प्राचीनावी**त्यादिना **कार्यं**। न तु तन्मध्यपतितं दैवमपि **विधिवद**न्यूनानधिकाङ्गम्॥ २७९॥

(३) **कुल्लूकः**। दक्षिणसंस्थितयज्ञोपवीतेनानलसेन दर्भहस्तेना**पसव्यं** पितृतीर्थेन यथाशास्त्रं सर्वं पितृसंबन्धि क**र्मा निधना**दासमाप्तेः कर्तव्यम्। **आ निधना**द्यावज्जीवमिति **मेधातिथिगोविन्दराजौ**॥ २७९॥

(४) **राघवानन्दः।** श्राद्धाङ्गतया कार्यान्तरं विधत्ते **प्राचीनावीतीति। अपसव्यं** पितृतीर्थं तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यं। **अतन्द्रिणा** अनलसेन। **आ निधनादा**समाप्तेर्**विधिवद्य**थाशास्त्रम्।। २७९ ।।

(५) **नन्दनः।** नियमान्तराण्याह **प्राचीति। आ निधनादा** समाप्तेः ।। २७९ ।।

(७) **मणिरामः। प्राचीनावीतिना** दक्षिणस्कंधस्थितयज्ञोपवीतेन। **अतन्द्रिणा** अनलसेन। **अपसव्यं** पितृतीर्थेन **आ निधनात्** आ कर्मसमाप्तेः ।। २७९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। प्राचीनावीतिनेति।** सर्वेण **प्राचीनावीती**त्युक्तप्राचीनावीत-युक्तेनानलसेन दर्भपवित्रहस्तेन **अपसव्य**पितृतीर्थेन यथाशास्त्रं सम्यक् **पित्र्यं कर्म** यावज्जीवं कार्यम्।। २७९ ।।

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा।।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ।। २८० ।।

[कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं स्वरूपा लभते प्रजाम् ।।
कन्यकाश्च द्वितीयायां तृतीयायां तु वाजिनः ।। १ ।।

पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां शोभनान्सुतान् ।।
षष्ठ्यां द्यूतमवाप्नोति सप्तम्यां लभते कृषिम् ।। २ ।।

अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदो नरः ।।
नवम्यां वै चैकशफान् दशम्यां द्विखुरान् बहून् ।। ३ ।।

एकादश्यां तथा रौप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।।
द्वादश्यां 'जातरूपं' च रजतं कुप्यमेव च ।। ४ ।।

ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु कुप्रजाः ।।
प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये च शस्त्रहता रणे ।। ५ ।। §

पक्षाद्यादिषु निर्दिष्टान्विपुलान्मनसः प्रियान् ।।
श्राद्धदः पञ्चदश्यां च सर्वान्कामान्समश्नुते ।। ६ ।।]

(१) **मेधातिथिः।** ननु चापराह्णविधानात्कुतो रात्र्यादिषु प्राप्तिः? अथ मतविशेष-वचनेनान्यत्राप्यस्तीति ज्ञापितम्?। सत्यम्। पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यत इति यदपेक्षं विशेषवचनं तत्रैवास्तीति सामान्यज्ञानं प्रवर्तते। तेन पूर्वाह्ण एव कदाचित्तस्यान्य उत्तरकाल इति केचिदाहुः। 'ग्रहणं चन्द्रसूर्ययो'रिति चन्द्रग्रहादिषु रात्र्यादावपि प्राप्तः, तन्निषेधार्थम्। अतश्च सन्ध्यायां चन्द्रसूर्ययोरुपरागेण रात्रौ चन्द्रग्रहणे प्रतिषेधाद् विधानाद्विकल्पः। अन्ये त्वाहुः—मध्याह्नकालः पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामन्यस्तत्राप्येतेन प्रतिषेधेन कर्तव्यमिति ज्ञाप्यते। **सूर्ये** चैव पूर्वाह्णकालत्वात्प्रथमोदिते सूर्ये प्रतिषेधः। **राक्षसी**त्यर्थवादः ।। २८० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। रात्रौ श्राद्धमिति** निषेधात्पार्वणादेर्नित्यस्यापराह्णेऽसंभवे पूर्वाह्णेऽपि करणमनुमतम्। अत एवापराह्णो विशिष्यत इत्युक्तम्। एवं च दिवा नित्यश्राद्धस्य दैवादकरणे लोप एवेति दर्शितम्। **सूर्येऽचिरोदिते** सङ्गवाख्यषण्मुहूर्तमध्ये ॥ २८० ॥

(३) **कुल्लूकः। रात्रौ श्राद्धं** न कर्तव्यम्। यस्माच्छ्राद्धविनाशनगुणयोगाद्राक्षसी मन्वादिभिरसौ कथिता। **सन्ध्ययोश्च** न कुर्यादादित्ये **चाचिरोदिते**। अचिरोदितादित्यकालश्चापेक्षाया त्रिमुहूर्तः प्रातःकालो ग्राह्यः। यथोक्तं **विष्णुपुराणे** 'रेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तगते रवौ। प्रातस्ततः स्मृतः कालो भागः सोऽह्नस्तु पञ्चमः ॥' अपराह्णस्य श्राद्धाङ्गतया विधानात् कथमयमप्रसक्तप्रतिषेध इति चेत्,—नायं प्रतिषेधः। सहि रागप्राप्तस्य वा स्यात् विधिप्राप्तस्य वाऽन्यायः। नात्र रागतो नित्यस्य दर्शश्राद्धस्य प्राप्तत्वात् विधिप्राप्तस्य निषेधे षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः स्यात् तस्मात्पर्युदासोऽयम्। रात्र्यादिपर्युदस्तेतरकाले श्राद्धं कुर्यात्। अनुयाजेतरयजतिषु'येयजामहे'इति मन्त्रवत्। अपराह्णविधिश्च प्राशस्त्यार्थः। अत एवोक्तम् (३।२७८)। 'यथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यत' इति ॥२८०॥

(४) **राघवानन्दः।** 'श्राद्धस्य संपदः स्यु'रित्युक्तं तस्य प्राशस्त्यं द्योतयन् पर्युदासन्यायेन रात्र्यादिचतुष्टयातिरिक्तकाले कुर्यादनुयाजव्यतिरिक्ते यजतिवत्। यजतिषु येयजामहे करोति नानुयाजेषु इत्यादिवदित्याह **रात्राविति। अचिरोदिते** प्रथमोदिते। "अपराह्णे विशिष्यत" इति प्राशस्त्यस्मृतेः। षष्टिदण्डात्मिकायां तिथौ प्राप्तायां निषेधः सार्थक इति भावः॥ २८० ॥

(६) **रामचन्द्रः। सूर्ये अचिरोदिते** प्रथमोदिते सङ्गवकाले वा ॥ २८० ॥

[**रामचन्द्रः। शाकलः** "युवानस्तु म्रियन्तेऽत्र कामोद्रेकेण वै द्विजाः। तेषां श्राद्धं चतुर्दश्यां नान्येषां तु कदाचन।" अस्यार्थः—अन्येषां ज्वरादिना मृतानां चतुर्दश्यां श्राद्धं न कार्यम् किंतु तत् त्रिधा। **बाष्कलः** "कामाग्निना च दह्यन्ते ये युवानः कदाचन। तेषां हि पितृपिण्डश्च भूतायामपि निर्वपेत्। स्त्रीणामप्येवमेकं स्यात् कामासक्ता गतासवः। तासां श्राद्धं हि भूतायां प्रसूत्या मरणं यदि"॥ २८० ॥]

[**रामचन्द्रः। पक्षेति।** पक्षाद्यादिषु पक्षादिः आदिर्यासां ताः पक्षाद्यादयः तासु पक्षाद्यादिषु प्रतिपदाद्यासु पञ्चदश्यां अमायां श्राद्धदः सर्वान्कामानवाप्नोति ॥ ६ ॥]

(७) **मणिरामः।** चिरोदिते मुहूर्तत्रयात्मके प्रातःकाले यथोक्तं **विष्णुपुराणे** 'रेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तं गते रवौ। प्रातस्ततः स्मृतः कालो भागतोऽह्नस्तु पंचमः' ॥२८०॥

(८) **गोविन्दराजः। रात्राविति। रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत** श्राद्धस्य ध्वंसनसामान्यात् **राक्षसी** चासौ मन्वादिभिः कथिता। तथा **सन्ध्ययोः** 'आदित्येऽचिरोदिते' इति रात्र्यादौ निषेधं कुर्वन् अपराह्णादन्यत्रापि तिथिच्छेदग्रहणाद्यपेक्षया श्राद्धमस्तीति ज्ञापयति मासानुमासिकश्राद्धाद्यसंभवेन ॥ २८० ॥

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।।
हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम् ।। २८१ ।।

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वोक्तेन **विधिना** इतिकर्तव्यताकलापेन पूर्वेद्युर्निमन्त्रणादिभिः संवत्सरस्य **त्रिः श्राद्धं** कुर्वीत । केषु मासेष्वित्यत आह **हेमन्तग्रीष्मवर्षासु** । मासानुमासिक-मित्यस्य त्रिः संवत्सरविधिर्वैकल्पिकः । **पाञ्चयज्ञिकः** पञ्चमहायज्ञमध्ये यः पठितः सोऽन्वहं कर्तव्यः । अस्य च प्राचीनावीत्यपसव्योदङ्मुखब्राह्मणभोजनमित्येतावत्येवेति-कर्तव्यता । एवमर्थमेव पुनरुपन्यासः । एवं त्रिः संवत्सरविधिरनाहिताग्नेरित्येवं पूर्वे व्याचक्षते, प्रमाणं तु त एवं विदन्ति ।। २८१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **त्रिरिति** त्रिरपीत्यर्थः । एतच्च प्रतिमासमसंभवे । संभवे तु प्रतिमासमेव 'मासि मासि पितृभ्यः क्रियत' इति श्रुतेः । **हेमन्तग्रीष्मवर्षास्विति** चतुर्मासर्तु-पक्षमाश्रित्योक्तम् । एवं च **मत्स्यपुराणे 'अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत्** । कन्या-कुम्भवृषस्थेऽर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदे'त्युक्तत्वात् ।। त्रिःकरणे एतेष्वेव मासेष्वमावास्यायां तत्करण-मिति लभ्यते । त्रिसंवत्सरविधिरनाहिताग्नेरित्येवं पूर्वे व्याचक्षते । प्रमाणं तु त एव विदन्तीति । अग्निविरहिणामेवेत्यपरे । **पाञ्चयज्ञिकं** पञ्चमहायज्ञपतितं त**दन्वहमेव** कार्यमशक्तावुदकादिनापि इहेति **हेमन्तादिषु** त्रिः संवत्सरविधिः पूर्वैः कल्पितः । पाञ्चयज्ञिको नित्य इति ।। २८१ ।।

(३) **कुल्लूकः** । 'कुर्यान्मासानुमासिक'मिति (३।१२२) प्रतिमासं श्राद्धं विहितं तदसंभवे विधिरयम् । चतुर्भिर्मासैर्ऋतुरेकः, एकस्त्वृतुः संवत्सर, इतीमं पक्षमाश्रित्योच्यते । **अनेनो**क्तविधानेन संवत्सरमध्ये त्रीन् वारान् **हेमन्तग्रीष्मवर्षासु श्राद्धं** कर्तव्यम् । तच्च समयाचारात्कुंभवृषकन्यास्थेऽर्के पञ्चमहायज्ञान्तर्गतं च 'एकमप्याशयेद्विप्र' (३।८३) मित्य-नेन विहितं, प्रत्यहं तु कुर्यादिति पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थम् ।। २८१ ।।

(४) **राघवानन्दः** । 'कुर्यान्मासानुमासिक'मिति प्रतिमासं प्रत्यब्दं च प्राप्तं श्राद्धमशक्तौ संकुचति **अनेनेति** । **अब्दस्य** हेमन्तादित्रिष्ववश्यं कुर्यादिति त्रिषु संवत्सरमाश्रित्यैतत् **पाञ्चयज्ञिकं** 'एकमप्याशयेद्विप्र'मित्यादिविहितं पञ्चयज्ञान्तर्गतं श्राद्धं । **अन्वहं** प्रतिदिनं **निर्वपेदि**त्यन्वयः ।। २८१ ।।

(५) **नन्दनः** । इहामावास्यायां **त्रिर**वश्यं **निर्वपेत्** न न्यूनम् ।। २८१ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अब्दस्य** मध्ये त्रिवारं हेमन्तग्रीष्मवर्षासु श्राद्धं निर्वपेत् । **पञ्चयज्ञीयं श्राद्धं अन्वहं** प्रत्यहं कुर्यात् । अयने संवत्सरस्य विधिरनाहिताग्नेः ।। २८१ ।।

(७) **मणिरामः** । "मासानुमासिकं वे"ति प्रतिमासं श्राद्धं विहितं तदशक्तावाह **अनेनेति** । चतुर्भिर्मासैरेको ऋतुः । ऋतुः संवत्सर इति पक्षमाश्रित्योच्यते । **अनेन** विधानेन संवत्सरमध्ये **त्रिः** त्रीन् वारान् **हेमंतग्रीष्मवर्षासु** श्राद्धं **विनिर्वपेत्** कुर्यात् । तच्च शिष्टाचारा-त्कुंभवृषकन्यास्थेऽर्के पञ्चयज्ञं पञ्चमहायज्ञांतर्गतं च "एकमप्याशयेद्विप्र"मित्यनेन विहितं **अन्वहं** प्रत्यहं कुर्यात् ।। २८१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अनेनेति। अनेन** उक्तविधानेन संवत्सरस्य मध्ये त्रीन् वारान् **हेमन्तग्रीष्मवर्षासु** श्राद्धं कुर्वीत। पञ्चयज्ञमहायज्ञमध्यभवं पुनः प्रत्यहं कुर्वीत ॥ २८१ ॥

न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥
न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥ २८२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पितृयज्ञाङ्गभूतो **होमः पैतृयज्ञिकः,** स **लौकिके** स्मार्तेऽ**ग्नौ न विधीयते।** शास्त्रेण कर्तव्यतया न चोद्यते। तस्मात्त्रिः संवत्सरस्यानाहिताग्निना कर्तव्यम्। यद्यपि त्रिःकृतमपि भवत्येव कृतं लौकिकेऽग्नौ, तथापि संवत्सरापेक्षया अकृतमेव तद्भवति। प्रस्थभोजनो हि न्यूने भुक्तेऽभुक्त इति। अर्थवादतया पूर्वशेषमिदं पूर्वे व्याचक्षते। इदं त्वयुक्तम्; यदि लौकिकोऽग्निर्विवाहादावपरिगृहीतस्तस्मिञ्छ्राद्धाङ्गभूतो होमो न कर्तव्य इत्युच्यते। होमप्रतिषेधेन च तद्व्यतिरिक्तमन्यत्कर्म कर्तव्यमित्युक्तं भवति। इतरथा परिगृहीताग्नेरपि पार्वणश्राद्धाङ्गत्वेन विधानादनग्निकस्य श्राद्धानधिकार एव स्यात्। यथान्धस्याज्यावेक्षणाशक्त्या न दर्शपौर्णमासयोरधिकारः। अस्मिंस्तु सति साग्निकस्य होमवत् श्राद्धमनग्निकस्य तद्वर्जितमपि ज्ञापितं भवति। तथा चाग्न्यभाव इत्यस्यायमेव विषयः।

येऽपि व्याचक्षते पिण्डपितृयज्ञः पितृयज्ञोऽभिप्रेतः। तत्र यो होमः स लौकिके स्मार्तेऽग्नौ नास्ति—तेऽपि न युक्तमाहुः। अस्त्वेवमनाहिताग्निर्नित्यत्वे श्रपयित्वा जुहुयादित्यादि। **न दर्शेन विना श्राद्धं** ग्रहोपरागादावाहिताग्नेः प्रतिषेध इत्याहुः। एतत्तु समाचारविरुद्धम्।

अन्ये तु पठन्ति—न विना दर्श इत्यस्यानाहिताग्निना मासानुमासिकं कर्तव्यम्, नास्य त्रिः संवत्सरविधिः। नैवायं पाठोऽस्तीत्यन्ये। कस्तर्ह्यस्यार्थः? । दार्शात् श्राद्धादन्यदाहिताग्नेर्मघाश्राद्धादि न नियमेन भवतीति दार्शमेव तस्य नियतम्। अनाहिताग्नेस्तु हेमन्तादिविहितान्यपि नियतानीति ॥ २८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** निरग्नीनां विशिनष्टि, अपिच **न पितृयज्ञिक इति।** पितृयज्ञश्राद्धसंबन्धि **होमो लौकिके** ग्राम्ये न किंतु वैवाहिक एव। तदभावे ब्राह्मणकरादौ। **आहिताग्नेर्यच्छ्राद्ध**माहिताग्निकर्तृकं **तत्र दर्शेन विना**ऽस्ति। अतो दशम्यादिष्वपि यत्करणमुक्तं तदनाहितत्रेताग्निमपेक्ष्य श्राद्धं पार्वणं, प्रकृतत्वात्। प्रतिसांवत्सरिकादि त्वन्यदपि कार्यमेव ॥ २८२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** 'अग्नेः सोमयमाभ्यां चे'(३।२११) त्यनेन विहितपितृयज्ञाङ्गभूतो **होमो न लौकिके** श्रौतस्मार्तव्यतिरिक्ता**ग्नौ** शास्त्रेण **विधीयते।** तस्मान्न लौकिकाग्नावग्नौकरणहोमः कर्तव्यः। निरग्निना तु 'अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणा' (३।२१२) वित्यभिधानाद्विप्रपाण्यादौ करणीयः। **आहिताग्नेर्द्विजस्य** नामामावास्याव्यतिरेकेण कृष्णपक्षे दशम्यादौ **श्राद्धं** विधीयते। मृताहश्राद्धं तु नियतत्वात्कृष्णपक्षेऽपि तिथ्यन्तरे न निषिध्यते ॥ २८२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्र विशेषान्तरमाह **नेति। लौकिके** विवाहादौ अपरिगृहीते, श्राद्धाङ्ग**होमो** न कर्तव्य इति निषेधादन्यत्कर्तव्यमिति **मेधातिथिः।** स्मार्ताग्नौ आवसथ्याख्ये

श्रौते च कर्तव्यः अग्नीशानयमाभ्यां स्वाहेत्यादिको होमः। **न दर्शेनेति। आहिताग्नेः** अमावासिकैकोद्दिष्टद्वयमिति भावः ।। २८२ ।।

(५) नन्दनः। अथ पित्र्येषु गृह्याग्नौ होमः कार्यो न लौकिकाग्नावित्याह **नेति।** अत्र **पितृयज्ञ**शब्देन मासिकश्राद्धमुच्यते। अधिकारा**ल्लौकिकाग्नौ न विधीयते।** किंतु गृह्याग्नावेव विधीयत इत्यर्थः। केचित्तु पितृयज्ञशब्दस्य पिण्डपितृयज्ञ एव निरूढत्वात्तस्यैव लौकिकाग्नौ निषेध इति मन्यन्ते। अनाहिताग्नेरयं मासि श्राद्धकल्पः, न पुनराहिताग्नेरपीत्युक्तम् उत्तरार्धेन। **आहिताग्नेः** 'पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य' (३।१२२)त्यादिना श्लोकद्वयेनोक्त एव मासिकश्राद्धकल्पः कर्तव्यः, नाधिक इत्यर्थः ।। २८२ ।।

(६) रामचन्द्रः। न लौकिकाग्नौ अस्मार्तेऽग्नौ **पैतृयज्ञियः** अग्नौकरण**होमः विधीयते। आहिताग्ने**रग्निहोत्रिणः **द्विजन्मनः दर्शेन विना श्राद्धं न** दर्शे चाधिकारो नान्यतिथौ ।। २८२ ।।

(७) मणिरामः। पैतृयज्ञियो होमः अग्नौकरणहोमः। **लौकिकेऽग्नौ** स्मार्तव्यतिरिक्तेऽग्नौ। **आहिताग्नेर्द्विजस्य**। दर्शश्राद्धं विना कृष्णपक्षे दशम्यादौ श्राद्धं न भवति। मृताहश्राद्धं तु नियतत्वात्कृष्णपक्षेऽपि तिथ्यंतरे भवत्येव ।। २८२ ।।

(८) गोविन्दराजः। न पैत्र्ययज्ञिको होम इति। अग्नेः सोमयमाभ्यामित्येवं पितृयज्ञाङ्गभूतो **होमः लौकिके** श्रौतस्मार्तव्यतिरिक्तेऽग्नौ शास्त्रेण **न** चोद्यते। **आहिताग्नेश्च** द्विजाग्नेः अमावास्यकर्मणा विना कृष्णपक्षदशम्यादौ **श्राद्धं न** विधीयते। मृताहश्राद्धादेस्तु अनिषेधः, तस्य नैयमिकत्वेन चोदितत्वात् ।। २८२ ।।

यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन्स्नात्वा द्विजोत्तमः ।।
तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ।। २८३ ।।

(१) मेधातिथिः। पाञ्चयज्ञिकं यच्छ्राद्धं अहरहरित्युक्तं तस्य वैकल्पिकत्वमनेनोच्यते। उदकतर्पणं यत्क्रियते **स्नात्वा** तेनैव **पितृयज्ञक्रियाफलं** प्राप्नोति। यदुक्तम् 'एकमप्याशये'दिति तस्य नास्ति नियमेन कर्तव्यता। उदकतर्पणमवश्यं कर्तव्यम् ।। २८३ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। अब्दस्य त्रिरपि पार्वणश्राद्धकरणेऽशक्तस्यानुकल्पमाह **यदेवेति। पितृयज्ञः** पार्वणाख्यः ।। २८३ ।।

(३) कुल्लूकः। पाञ्चयज्ञिकश्राद्धासंभवे विधिरयम्। यत्र स्नानानन्तरमुदकतर्पणं द्विजः करोति तेनैव सर्वं नित्यश्राद्धफलं प्राप्नोति। **द्विजोत्तम**पदं द्विजपरम् ।। २८३ ।।

(४) राघवानन्दः। सर्वाशक्तौ तर्पणस्य सर्वार्थकत्वमावश्यकत्वं च गृहमेधीये आज्यभागौ यजतीतिवदित्याह **यदेवेति। मेधातिथि**स्तूदकतर्पणं नित्यश्राद्धस्य वैकल्पिकमित्याह ।। २८३ ।।

(५) नन्दनः। अथ ब्राह्मणभोजनात्मकमपि श्राद्धमाहिताग्निनावश्यं **कार्यं,** तत्फलस्यान्यतः सिद्धत्वादित्याह **यदेति**। तेनाहिताग्नेः कल्पनीया व्यवस्था। पिण्डपितृयज्ञेन वा पितृपूजाब्राह्मणभोजनान्तेन विधिना वेति ।। २८३ ।।

(७) **मणिरामः**। 'एकमप्याशये'दित्यस्याप्यसंभवे विधिमाह **यदिति**॥ २८३॥

(८) **गोविन्दराजः**। पूर्वोक्तपाञ्चयज्ञिकश्राद्धासंभवे **यदेति**। **स्नात्वा** उदकतर्पणं यत् पितॄणां ब्राह्मणः करोति **तेनैव** सर्वं **पितृयज्ञा**नुष्ठानफलं **प्राप्नोति**। द्विजोत्तमग्रहणं प्रदर्शनार्थम्, त्रयाणां प्रकृतत्वात्॥ २८३॥

वसून्वदन्ति तु पितॄन् रुद्रांश्चैव पितामहान्॥
प्रपितामहांस्तथादित्यान् श्रुतिरेषा सनातनी॥ २८४॥

(१) **मेधातिथिः**। पितृद्वेषादप्रवर्तमानस्य प्रवृत्त्यर्थमिदम्—त्रिस्थाना वस्वाद्या देवताः पितरोऽपि य एव पिण्डभाजः। अतो देवतात्वेनैते द्रष्टव्याः। **श्रुतिरेषा** श्रूयते एतद्वेदे। अतः **पुरातनी** नित्यत्वाद्वेदस्य॥ २८४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पित्रादीनां नरकादिषु स्थितौ श्राद्धफलदायित्वासंभवात् कथं काम्यश्राद्धीयफलसिद्धिरित्याशंक्याह **वसून्वदन्तीति**। **पुरातनी** इदानीमपठ्यमाना। एतेन स्वपित्रादीनुद्दिश्यापि कृतं श्राद्धं वस्वादीनपि देवांस्तर्पयति, ते च तृप्ताः फलं ददतीत्युक्तम्॥ २८४॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्मात्पित्रादयो वस्वादय इति। एषामनादिभूता श्रुतिरस्ति; अतः **पितॄन्** वस्वाख्यदेवा**न्पितामहान् रुद्रान्प्रपितामहानादित्यान्**मन्वादयो वदन्ति; ततश्च सिद्धबोधनवैयर्थ्याच्छ्राद्धे पित्रादयो वस्वादिरूपेण ध्येया इति विधिः कल्प्यते। अत एव **पैठीनसिः** 'य एवंविद्वान् पितॄन् यजते वसवो रुद्रा आदित्याश्चास्य प्रीता भवन्ति।' **मेधातिथिगोविन्दराजौ** तु पितृद्वेषान्नास्तिक्याद्वा यः पितृकर्मणि न प्रवर्तते तं प्रत्येतत्प्रवर्तनार्थं देवतात्वाध्यारोपेण पितॄणां स्तुतिवचनम्॥ २८४॥

(४) **राघवानन्दः**। तर्पणेनैव सर्वमाप्नोतीत्यस्यार्थवादः **वसूनिति**। पित्रादित्रयतर्पणेन वसुरुद्रादित्यास्तर्पिता भवन्तीति भावः॥ २८४॥

(५) **नन्दनः**। अथ पित्रादिषु देवताविशेषात्मकत्वप्रतिपत्तिं श्राद्धफलातिशयमाह **वसूनिति**॥ २८४॥

(६) **रामचन्द्रः**। पितृपितामहप्रपितामहान् वसुरुद्रादित्यस्वरूपान् **वदन्ति**। **एषा श्रुतिः सनातनी**। तद्यथा—हे पितः वसुरूप, हे पितामह रुद्ररूप, हे प्रपितामह आदित्यरूप॥ २८४॥

(७) **मणिरामः**। श्राद्धे पित्रादयो वस्वादिरूपा ध्येया इत्याह **वसूनिति**॥ २८४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **वसूनिति**। य एते पितृपितामहप्रपितामहाः तान् वसुरुद्रादित्याख्यान् देवानिति मन्वादयो वदन्ति। यस्मात् 'पित्रादयो वस्वादय' इत्येषा अनादिभूता **श्रुतिः**। पितृद्वेषान्नास्तिक्याद्यः पितृकर्मणि न प्रवर्तेत तं प्रति प्रवर्तनार्थं देवतात्वाध्यारोपेण पितॄणां स्तुतिवचनम्॥ २८४॥

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वाऽमृतभोजनः ।
विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ।। २८५ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** आद्येन श्लोकपादेनातिथ्यादिभुक्तशिष्टस्यान्नस्य यद्भोजनं विहितं तदनूद्यते । माङ्गलिकतया मङ्गलावसथानि शास्त्राणि प्रथन्ते ।

पित्र्याद्दैवं कर्म शस्ततरम् । **यज्ञशेषम् ।** अनेन ज्योतिष्टोमादिहविःशेषस्य भोजनं विघसस्य तुल्यतयोच्यते । उत्तरेणार्धश्लोकेन सौहार्दमेव तस्य वेदार्थव्याख्यानम् । कस्याञ्चिच्छाखायामाभ्यां शब्दाभ्यां विधानं दृष्टमतो व्यामोहं निवर्तयति । **विघस**मश्नातीति **विघसाशी** । अमृतं भोजनमस्येत्य**मृतभोजनः । भुक्तशेषं** भृत्यभुक्तशिष्टमिति द्रष्टव्यम् । **भुक्तशेष**मिति पाठसामर्थ्यादतिथ्यादिमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । अन्ये तु प्रकृतत्वाच्छ्राद्धभुक्तशेषमिति द्रष्टव्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरं 'भुञ्जीत पितृसेवित'मिति । श्राद्धाङ्गं चैतद्भोजनं (इति) केचिदाहुः ।

अन्ये तु पुरुषार्थो भोजननियमोऽयमित्याहुः । 'वसून्वदन्ती'त्यनेनैव श्राद्धप्रकरणस्यापवृक्तत्वात् । **यज्ञशेषं** यज्ञोपयुक्तद्रव्यशेषमिति द्रष्टव्यम् ।। २८५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । भुक्तशेष**मतिथ्यादिभुक्तशेषं । **यज्ञशेषं** वैश्वदेवाख्ययज्ञशिष्टम् ।। २८५ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** सर्वदा विघसभोजनः स्यात्सर्वदा चा**मृतभोजनो** भवेत् । विघसामृतपदयोरप्रसिद्धत्वादर्थं व्याकुरुते । विप्रादि**भुक्तशेषं विघस** उच्यते । दर्शपौर्णमासादियज्ञशिष्टं पुरोडाशाद्य**मृतम्** । सामान्याभिधानेऽपि प्रकृतत्वाच्छ्राद्धे विप्रभुक्तशेषभोजनार्थोऽयं विधिः । अत एव 'भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवित' मिति स्मृत्यन्तरम् । 'अतिथ्यादिविशेषभोजनं 'त्ववशिष्टं तु दम्पती' (३।११६) इत्यनेनैव विहितम्; तस्यैव यज्ञशेषतुल्यत्वापादनेन स्तुत्यर्थं पुनर्वचनमिति तु **गोविन्दराज**व्याख्यानमनुष्ठानविशेषानर्हमप्राकरणिकं च ।। २८५ ।।)

(४) **राघवानन्दः ।** देवानतिथींश्च पूजयित्वैव भोक्तव्यमिति नियमयति **विघसाशीति । विघसामृतयोर्लक्षणमाह विघसं त्विति । भुक्तशेष**मतिथ्यादिभुक्तावशिष्टं 'गृहस्थः शेषभुग्भवेदि'त्युक्तेः ।। २८५ ।।

(५) **नन्दनः ।** उक्तेन प्रकारेण देवतातिथिभृत्यशेषं गृहस्थेन भोक्तव्यमित्याह **ति । यज्ञशेषं** पञ्चमहायज्ञशेषम् ।। २८५ ।।

(६) **रामचन्द्रः । विघसं भुक्तशेषं** श्राद्धभुक्तावशेषं पञ्च**यज्ञशेषं अमृतं** भवती-
२८५ ।।

(७) **मणिरामः ।** विघसामृतपदयोरप्रसिद्धत्वात् तदर्थमाह **विघसेति** ।। २८५ ।।

(८) **गोविन्दराजः । विघसाशीति ।** सर्वदा विघसभोजनः स्यात् इत्येतत् यज्ञतुल्यत्वापादनेन स्तुत्यर्थमस्य पुनर्वचनम् । सर्वदा च अमृतभोजनः स्यात् । अप्रसिद्धविघसामृते निरूपयति अतिथ्यादि**भुक्तशेषं विघस**मुच्यते । यज्ञावशिष्टं पुरोडाशादि **इति** ।। २८५ ।।

एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम् ।।
द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ।। २८६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वं हि व्यवहितस्य **पाञ्चयज्ञिक**मिति महायज्ञविधेरुपसंहारो माङ्गलिकतयैव। उत्तरेण श्लोकार्धेन वक्ष्यमाणाध्यायार्थैकदेशोपन्यासः। तौ चोक्तप्रयोजनौ। **द्विजातिमुख्या** ब्राह्मणास्तेषां **वृत्तयो** जीविकाः कर्माणि द्विजातीनां वा मुख्यवृत्तय इति। उत्तरत्रैव दर्शयिष्याम इति प्रसिद्धम् ।। २८६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पाञ्चयज्ञिकं तत्र प्रसंगात्पार्वणस्य चेत्यपि द्रष्टव्यम्। द्विजातिमुख्याः ब्राह्मणाः। तेषां या वृत्तयो जीवनोपायास्तेषां विधानम् ।।२८६ ।।

श्रीनारायणसर्वज्ञवृत्तिसंदर्शितान्वयाः। मनुस्मृतिगिरां चार्थमधिगच्छन्तु सूरयः।
इति सर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ विवाहश्राद्धाधिकारो नाम
तृतीयोऽध्यायः ।। ३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। इदं पञ्चयज्ञभवमनुष्ठानं **सर्वं** युष्माकमुक्तम्। पार्वणश्राद्धव्यवहितैरपि पञ्चयज्ञैरुपसंहारस्तेषामभ्यर्हितत्वज्ञापनार्थः। मङ्गलार्थं इति तु **मेधातिथिगोविन्दराजौ**। इदानीं द्विजानां मुख्यो ब्राह्मणस्तस्य वृत्तीनामृतादीनामनुष्ठानं श्रूयतामिति वक्ष्यमाणाध्यायैकदेशोपन्यासः ।। २८६ ।।

इति वारेन्द्रनन्दनवासीयभट्टदिवाकरात्मजश्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां
मन्वर्थमुक्तावल्यां तृतीयोऽध्यायः ।। ३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। वृत्तमुपसंहरन् वर्तिष्यमाणं प्रतिजानीते **एतदिति**। **द्विजातिषु मुख्या** ब्राह्मणश्रेष्ठास्तेषां **वृत्तयो** जीविकास्तासामनुष्ठानम् ।। २८६ ।।

इति मनुस्मृतौ तृतीयोऽध्यायः ।। ३ ।।

(५) **नन्दनः**। **द्विजातिमुख्याः** ब्राह्मणास्तेषां **वृत्तयो**ऽर्थप्राप्त्युपायाः। इतिशब्दो वाक्यसमाप्तौ ।। २८६ ।।

इति मानवव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ।। ३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **यत्तदिति**। द्विजातीनां ब्राह्मणक्षत्रियविशां एतेषां पृथक् पृथक् मुख्यवृत्तीनां विधानं लक्षणं श्रूयतामिति ।। २८६ ।।

श्राद्धप्रकरणं तृतीयम् ।। ३ ।।

(७) **मणिरामः**। **द्विजातिमुख्यवृत्तीनां** द्विजानां मुख्यो ब्राह्मणस्तस्य वृत्तीनां ।।२८६।।

इति श्रीमिश्रगंगारामात्मजदीक्षितमणिरामकृतायां सुखबोधिन्यां
मनुटीकायां तृतीयो**ऽध्यायः** ।। ३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **एतदिति**। **एतत्** पञ्चयज्ञभवमनुष्ठानं सर्वं युष्माकमुक्तम् इति। पितृकर्मणोऽनन्तरं व्यवहितकरणोपसंहारो मङ्गलार्थत्वात्। इदानीं ब्राह्मणसंबन्धिनीनां अमृतादीनां जीविकानामनुष्ठानं श्रूयतामिति ।।२८६।।

इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मनुटीकायां
मन्वनुसारिण्यां श्राद्धविधिर्नाम **तृतीयोऽध्यायः ।। ३ ।।**

अथ चतुर्थोऽध्यायः ४

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाऽऽद्यं गुरौ द्विजः ॥
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** संक्षेपेणातिक्रान्तस्याध्यायद्वयस्यार्थं कथयत्यनुस्मरणाय। गार्हस्थ्य-धर्मस्यायं वृत्तिविधिरिति द्वितीयं श्लोकप्रयोजनम् ।

अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागव्यवस्थाविधानमाश्रमिणामनुपपन्नम्; अतः श्लोकोऽयं विहिताश्रमकालानुवादार्थः। यद्यपि च "शतायुर्वै पुरुष" (इत्येतदपेक्षया) कथं-चिदुपपद्येतापि, तथापि स्वप्रकरणे 'ग्रहणान्तिकमिति' अवध्यन्तरस्य ब्रह्मचर्ये विहित-त्वात्, "गृहस्थस्तु यदा पश्येत्" (६।२) इति गार्हस्थ्येऽपि कालान्तरप्रतिपत्तेरनुवादतै-वानुमीयते। **चतुर्थमाद्यमायुषो भागम्।** जन्मापेक्षमाद्यत्वम्। **गुरौ उषित्वा** ब्रह्मचर्यं कृत्वा ततो **द्वितीयं** चतुर्थमायुषो भागं कृतविवाहो **गृहे वसेत्** गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ॐ नमो महागणपतये, **चतुर्थमायुषो भागमिति।** यावदायुः पुंसस्तस्य चतुर्थभागः आद्यो यावत्समाप्यते तावदित्यर्थः। एतच्च षट्त्रिंशदाब्दिकाद्यु-क्तपक्षैः सह वैकल्पिकम्। **गुराविति।** ब्रह्मचर्याश्रम इत्यर्थः। द्वितीय आद्यचतुर्थ-भागानन्तरचतुर्थभागम् ॥ १ ॥

(३) **कुल्लूकः।** श्राद्धकल्पानन्तरं वृत्तीनां क्षणं चैवेति वृत्तिषु व्यक्ततया प्रतिज्ञातासु वृत्त्यधीनत्वाद्गार्हस्थ्यस्यानन्तरं वक्तव्यासु ब्रह्मचर्यपूर्वकमेव गार्हस्थ्यं तत्रैव वक्ष्यमाणा वृत्तय इति दर्शयितुं ब्रह्मचर्यकालं गार्हस्थ्यकालं चात्र वदति **चतुर्थमिति।** 'चतुर्थमायुषो भागमाद्य' मित्युक्तं ब्रह्मचर्यकालोपलक्षणार्थम्। अनियतपरिमाणत्वादायु-षश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात्। न च शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः पञ्चविंशतिवर्षपरत्वम्। 'षट्त्रिंशदाब्दिकं ब्रह्मचर्य'मित्यादिविरोधात्। आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितो ब्राह्मण उक्तब्रह्मचर्यकालं जन्मापेक्ष्या**द्यं** यथाशक्ति गुरुकुले स्थित्वा **द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागं गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत्।** गृहस्थस्तु 'यदा पश्ये'दित्यनियतत्वात् 'द्वितीयमायुषो भाग' मित्यपि गार्हस्थ्यकालमेव ॥ १ ॥

(४) **राघवानन्दः। चतुर्थ**भागं पञ्चविंशतिवत्सरान् 'शतायुर्वै पुरुष' इति श्रुतेः। ब्रह्मचर्य**मुषित्वा** समाप्येति "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेदि"ति श्रुतेः तत्र शाब्दी सङ्गतिः ॥ १ ॥

(५) **नन्दनः।** एवं पञ्चमहायज्ञविधानमुक्तम्। इदानीं पूर्वाध्यायान्ते प्रतिज्ञातं गृहस्थस्य ब्राह्मणस्य वृत्त्युपायं विवक्षतस्तस्य गार्हस्थ्यस्य कालं तावत् वयसा विभजन्नाह **चतुर्थमिति। आयुषो** वर्षशतपरिमाण**स्याद्यश्चतु**र्भाग उपनयनात्प्राक् सप्तवर्षाणि पश्चा-दष्टादश इत्येवं पञ्चविंशतिवर्षकं पूर्वोक्तेषु षट्त्रिंशदाब्दिकादिषु कल्पेष्वाश्रमसमुच्चयानु-ष्ठाने समीचीनस्तदधिकाराख्योऽयं कल्पः सामर्थ्याद्गम्यते। न ह्यनुपनीतस्य गुरुकुलवासो

भवति। **गुरावुषित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागं** कृतदारो **गृहे वसेत्**। ब्रह्मचर्यकालस्य पुनरुपन्यासो गार्हस्थ्यस्य कालविवक्षार्थः ॥ १ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अथ गृहस्थधर्मानाह **आयुष आद्यं** चतुर्भागं पञ्चविंशतिवर्षपर्यन्तं **गुरौ** गुरुसमीपे उषित्वा वासं कृत्वा वेदाध्ययनं कृत्वा। **आयुषो द्वितीयभागं** प्राप्य **कृतदारः** सन् **वसेत्** ॥ १ ॥

(७) **मणिरामः**। **आद्यं चतुर्थमायुषो भागं** ब्राह्मणोक्तब्रह्मचर्यकालं **द्वितीयमायुषो भागं** गार्हस्थ्यकालं ॥ १ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। ब्रह्मचर्यपूर्वकं गृहाश्रममनुतिष्ठतः वक्ष्यमाणा वृत्तयो भवन्तीत्येतत्प्रतिपादयितुमुक्तं ब्रह्मचर्यकालं वक्ष्यमाणं च गार्हस्थ्यकालमनुवदितुमाह **चतुर्थमिति**। वक्ष्यमाणमाश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितो ब्राह्मणः **आद्यमायुश्चतुर्भागे** प्राप्ते 'षड्विंशदाब्दिक'मित्यादिविशेषनोदनात् ऊनातिरिक्तमपि गुरुकुल आसित्वा ततो **द्वितीय**मायुश्चतुर्भागं 'गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलित' (६।२) मित्यादिवक्ष्यमाण**विशेषात्** ऊनाद्यधिकमपि कृतभार्यो गार्हस्थ्यमनुतिष्ठेत्। न चास्य कालसमर्पणार्थत्वं युक्तम्, अनियतत्वेनायुषोऽस्य साकाङ्क्षत्वात् ॥ १ ॥

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ॥
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥ २ ॥

(१) **मेधातिथिः**। तत्र वसन् 'देहि देहीति' याच्यमानस्य यः परस्य चित्तविकारः खेदात्मको जायते स 'द्रोहो'ऽभिप्रेतः, न पुनर्हिंसैव। तस्याः सर्वसामान्येनैव प्रतिषेधात्। **अल्पद्रोहेणेति**। याच्ञया विना यदि न वर्त्यते तदा स्वल्पं याचितव्यम्, एषो'ऽल्पद्रोहः'। **या वृत्ति**र्जीवनोपायः, कृषिसेवादि। यस्यां वृत्तौ परस्य पीडा न भवति सा आश्रयितव्या। सामान्योपदेशोऽयम्। **समास्थाय** आश्रित्य **जीवेत्**। **आपदि** दशमे विधिर्भविष्यति। अस्माच्चोपदेशाद्वक्ष्यमाणाभ्य अन्यापि वृत्तिर्भवतीति गम्यते। अन्यथा वक्ष्यमाणविशेषनिष्ठत्वे सामान्यस्योपदेशस्यानर्थक्यमेव स्यात्। तेन च याजनाध्यापने कुसीदम् अमृतादिमध्ये अपठितमपि लभ्यते। अल्पीयसी या उञ्छवृत्तिर्गृहीता असौ हि 'अल्पद्रोहः'। तथा च **गौतमः** (अ. १० सू. ५, ६) "कृषिवाणिज्ये चास्वयं कृते। कुसीदं च"। जीवनमात्रोऽयं विधिर्धनसञ्चयस्तु वक्ष्यमाणैरेव नियतैः कर्मभिः ॥ २ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अद्रोहेण** दुःखानुत्पादनेन, **अल्पद्रोहेण** अद्रोहेण वृत्त्यसंभवे 'जीवेदनापदी'त्यापदि बहुद्रोहामपि वृत्तिं कुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

(३) **कुल्लूकः**। परस्यापीडा शिलोञ्छायाचितादिर**द्रोहः**। ईषत्पीडा याचितादि**रल्पद्रोहः**। नतु हिंसैव द्रोहः, तस्या निषिद्धत्वात्। अद्रोहेण तदसंभवेऽल्पद्रोहेण **या** वृत्तिर्जीवनोपायस्तदाश्रयणेन भार्यादिभृत्यपञ्चयज्ञानुष्ठानयुक्तो ब्राह्मणो न तु क्षत्रियादिर**नापदि जीवेत्**। आपदि दशमे विधिर्भविष्यति। अयं च सामान्योपदेशो याजना-

ध्यापनविशुद्धप्रतिग्रहादिसङ्ग्रहार्थः। वक्ष्यमाणर्तादिविशेषमात्रनिष्ठत्वे संकुचितस्वरसत्वहा-निरनधिकारार्थत्वं याजनादेर्वृत्तिप्रकरणानिवेशश्च स्यात्तयापि जीवेत् ।। २ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तद्धर्मानाह **अद्रोहेण** शिलोञ्छाभ्यां। **अल्पद्रोहेण** अल्प-याचितेन देहि देहीति याचने चित्तक्षोभो द्रोहः। **अनापदि** सुभिक्षादौ ।। २ ।।

(५) **नन्दनः।** वृत्त्युपायेषु वक्ष्यमाणेषु नियमं श्लोकद्वयेनाह **अद्रोहेणेति।** विहितयाऽपि वृत्त्या हिंसारहितया जीवेत्तदशक्तौ हिंसाबाहुल्यरहितया वेति ।। २ ।।

(६) **रामचन्द्रः। भूतानां अद्रोहेणैव** दुःखानुत्पादनेन **या वृत्तिस्तां** वृत्तिं **समास्थाय अनापदि जीवेत् विप्रः अल्पद्रोहेण** स्वल्पं याचितव्यं अल्पद्रोहेण या वृत्तिर्वा ।। २ ।।

(७) **मणिरामः। अद्रोहेण** परस्याऽपीडया। तदभावे **अल्पद्रोहेण** शिलोञ्छाया-चितादिरूपद्रोहेण। **वृत्तिः** जीवनोपायः। अयं च सामान्योपदेशो याजनाध्यापनविशुद्ध-प्रतिग्रहादिसंग्रहार्थः ।। २ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अद्रोहेणेति।** वक्ष्यमाणवृत्तीनां मध्यात् भूतानुपपीडनेन या जीविका शिलोञ्छादिना, तदलाभेऽल्पोपपीडनेन याचनादिना या तामाश्रित्य भार्यादि-भरणनित्यानुष्ठानसंपत्तौ सत्यां विप्रो **जीवेत्।** न चात्राल्पजिघांसाभ्यनुज्ञानं, हिंसाया निषिद्धत्वात्। विप्रग्रहणं क्षत्रियादिव्युदासार्थम्। तथापि जीवेत् ।। २ ।

यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ।। ३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वेणान्वाहिकजीवनविधावुपाय उक्तः, अनेन धनसञ्चये नियम उपदिश्यते। **स्वैः कर्मभिः धनसञ्चयं कुर्यात्।** तानि च कर्माण्युत्तरत्र वक्ष्यन्ते। सञ्चय-प्रयोजनमाह **यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थम्।** न भोगाय धनसञ्चयक्लेशः कर्तव्यः। किं तर्हि? **यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थम्** आत्मकुटुम्बस्थितिः 'यात्रा', तत्परिमाणं 'यात्रामात्रं', तस्य 'प्रसिद्धिः' निष्पत्तिः, तदर्थस्तत्प्रयोजनम्। नित्यकर्मनिर्वृत्तिरात्मस्थितावेवान्तर्भूतानि तानि ह्यकुर्वत न आत्मस्थितिः। आह च (अ. ३ श्लो. ६२) "न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति"। अथवा सत्यपि शास्त्रीयत्वे यत्र लोको गर्हते तद्वर्ज्यमेव। यथा नरस्य महाकुलीनस्य भुक्तविभवस्य निकृष्टकुलात्प्राप्तश्रीकात् समानजातीयादपि प्रतिग्रहादिना केनचिदुपायेन जीवनम्। **अक्लेशेन शरीरस्य।** सेवावाणिज्ये महाक्लेशे, दूराध्व-गमनादिना। तादृशे न कर्तव्ये। **सञ्चयो** राशीकृतपरिरक्षणम् ।। ३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्राणयात्रा प्राणधारणं **स्वैः** प्रतिग्रहादिभि**रगर्हितै**रसत्प्रति-ग्रहादिरहितैः। **अक्लेशेना**यासानुत्पादनेन **शरीरस्य** स्वदेहस्य **धनस्य संचयं** संग्रहम् ।। ३ ।।

(३) **कुल्लूकः। यात्रा** प्राणस्थितिः। शास्त्रीयकुटुंबसंवर्धननित्यकर्मानुष्ठानपूर्वक-प्राणस्थितिमात्रार्थं न भोगार्थं स्वसंबन्धितया शास्त्रविहितार्जनरूपैः **कर्मभिर्ऋ**तादि-**वक्ष्यमाणैः** कायक्लेशं विनाऽर्थसंग्रहं कुर्यात् ।। ३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** स्वकुटुम्बवर्धननित्यकर्मानुष्ठानपुरःसरं प्राणस्थिति**र्यात्रा** तत्परिमाणं तावत्पर्यन्तमात्रं तस्याः प्रसिद्धचर्थं, नतु भोगार्थम् "न निर्वपति पञ्चाना-मुच्छ्वसन्न स जीवती"त्युक्तेः। 'पञ्चानामपि यो भर्ता न स प्रकृतिमानुष' इत्युक्तेश्च ।। ३ ।।

(५) **नन्दनः।** लौकिकवैदिकानामवश्यकर्तव्यानां कर्मणां निवृत्ति**र्यात्रा** ताव-न्मात्रलाभार्थं न ततोऽधिकम्। परपीडावदात्मपीडाप्यविहिता वर्जनीयेति ज्ञापित**मक्लेशेन शरीरस्येति** ।। ३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अगर्हितैः स्वैः कर्मभिः। शरीरस्याक्लेशेन धनसंचयं** धनसंग्रहं **कुर्वीत**। प्राणयात्रा प्राणधारणमात्रं यथा भवेत्तथा कुर्यात् ।। ३ ।।

(७) **मणिरामः। यात्रा** प्राणसंरक्षणं स्व**कर्मभिः** शास्त्रविहिताऽर्जनरूपैः कर्मभिः ऋतादिवक्ष्यमाणैः ।। ३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यात्रामात्रप्रसिद्धचर्थमिति।** शास्त्रोक्तैः **कर्मभिः** वक्ष्यमाणैः ऋतादिभिरनिन्दितैः शरीरक्लेशपरिहारेण भार्याभरणनित्यानुष्ठानपूर्वकं प्राणवृत्तिसमाप्ति-परिमाण**मर्थसङ्ग्रहं कुर्वीत**, नाधिकमिति नियमः ।। ३ ।।

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ।। ४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** तानीदानीं कर्माणि नामतस्तावदाह। नाम्नैव केषाञ्चित् स्तुतिः प्रतीयते। प्रयोजनं च प्रशस्ताभावे निन्दितेषु प्रवृत्तिः। तत्र 'मृतप्रमृते' अत्यन्त-निन्दिते। ततोऽपि सत्यानृतम्। यत आह 'तेनैव वा जीवितव्यम्' इति। अपिशब्द अरुचिसूचनार्थः ।। ४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ऋतामृताभ्यामित्यृ**तेनामृतेन वेत्यर्थः। **सत्यानृताभ्यां** तद्द्वयोपलक्षितेन वाणिज्येनेत्यर्थः ।। ४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कैः कर्मभिरित्यत्राह **ऋतामृताभ्यामिति**। अनापदीत्यनुवर्तते। ऋतादिभिरनापदि **जीवेत्।** सेवया त्वनापदि कदापि न वर्तेत ।। ४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अद्रोहाल्पद्रोहौ नाम्नैव स्पष्टयन्नगर्हितानि कर्माणि स्वयं व्याचष्टे **ऋतेति** ।। ४ ।।

(५) **नन्दनः।** अथ वृत्त्युपायान्नियमयति **ऋतेति**। पूर्वपूर्वालाभे परः पर आस्थेय इति ।। ४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** द्वाभ्यामाह **ऋतेति। ऋतामृताभ्यां** वा **जीवेत्** अमृतवृत्त्या वा **मृतेन** वृत्त्या वा प्रमृतवृत्त्या वा **सत्यानृताभ्यां** वा **श्ववृत्त्या कथंचन न जीवेत्** ।। ४ ।।

(७) **मणिरामः।** कर्माण्येवाह **ऋतामृताभ्यामिति।** अनापदीत्यनुवर्तते ।। ४ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** कैस्तैः कर्मभिरित्यत आह **ऋतामृताभ्यामिति।** ऋतादि-भिरनापदि जीवेत्, नत्वनापदि कदाचिदपि सेवयेत् ।। ४ ।।

ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।।
मृतं तु याचितं भैक्षं, प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ।। ५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** नामतो निर्दिश्य स्वरूपतो व्याचष्टे—उञ्छश्च शिलश्च **उञ्छशिलम्। तदृतं ज्ञेयम्।** सत्यव्रततुल्यम्। क्षेत्राल्लूनस्य व्रीह्यादेर्गृहं खलं वा नीयमानस्य यः पुलाकः पतितः स्वामिनोऽनपेक्षितस्तस्योच्चयनमुञ्छः, 'तत् ऋतम्'। न तत्रेयं बुद्धिराधेया 'परकीयमेतन्न गृह्णामीति'।

एवं च खलात्परिभ्रष्टस्य लूनस्यालूनस्य वाऽनेकप्ररोहवतो ग्रहणं 'शिलः'। **अमृतं स्यादयाचितम्।** अत्यन्तप्रीतिकरत्वात्।

मृतमिव याचितं भैक्षमिति। 'याचित'मित्येव सिद्धे 'भैक्ष'शब्देन सामूहिकतद्धितान्तेन बहवो याचितव्या इत्युच्यते, नैकः कदर्थनीयः। तदुक्तम् "अल्पद्रोहेणेति"। प्रायेण च भैक्षशब्दस्य 'भैक्ष्यस्यात्मविशुद्धार्थकमित्येवमादौ सिद्धान्नविषये प्रयोगसिद्धेः, सामान्यविषयार्थं 'याचित'शब्दोपादानम्। तेन नेदं सिद्धान्नभक्षणमेव, अग्निमतः पराग्निपक्वेन वैश्वदेवादिविरोधात्।

न चेदं भोजनार्थमेव भिक्षणम्। किं तर्हि? स्थित्यर्थम्। स्थितिश्च न भोजनमात्रसाध्या गृहस्थस्य। किं तर्हि? यावत्किंचिद् गृहोपयोगि। अत एवोदकपरिधानाद्यपि भिक्षितव्यम्, गृहोपकरणं च स्थाल्यपिधानादिः; ब्रह्मचारिणस्तु भोजनकाले विधिना पाकासम्भवान्नियमतः सिद्धान्नविषयं भैक्ष्यं प्रतीयते।

भिक्षाशब्दश्चायं भिक्ष्यमाणद्रव्यगतं परिमाणमप्याचष्टे। भिक्षामात्रं न ददाति याचितः। प्रसृतिमात्रं भिक्षेति। तेन गोहिरण्यादिभिक्षणं न अमृतशब्देनाभ्यनुज्ञायते प्रतिग्रहाद्यर्था याच्ञेति।

"ननु भैक्षग्रहणमपि प्रतिग्रह एव"। नैव ग्रहणमात्रं प्रतिग्रहः। विशिष्ट एव स्वीकारे प्रतिपूर्वो गृह्णातिर्वर्तते। तेन न स्वीकारमात्रे। "प्रतिग्रहसमर्थोऽपि' (अ. ४ श्लो. १८६) "प्रतिग्रहः प्रत्यवरः' इति (अ. १० श्लो. १०९) अदृष्टबुद्ध्या दीयमानं मन्त्रपूर्वं गृह्णतः 'प्रतिग्रहो' भवति। न च भैक्षे 'देवस्य त्वादि' मन्त्रोच्चारणमस्ति। न च प्रीत्यादिना दानग्रहणे। न च तत्र प्रतिग्रहव्यवहारः। अतः प्रतिग्रहादर्थान्तरमेवेदमृतामृतशब्दाभिधेयम्; अतश्च नात्र याच्यमानस्य अयाच्यमानस्य वा महासत्त्वतया उपकारान्तरापेक्षा जायते। येन वा ददतो जात्याद्यपेक्षा युक्तिमती। प्रतिग्राह्यस्यैव करुणया च प्रदीयमानं गृह्णतो न प्रतिग्रहः। "ननु च करुणया दानमदृष्टायैव"। नेति ब्रूमः। न च तत्र दानधर्मः। किं तर्हि? करुणाभ्यासात्परोपकाराद्वा। तत्र यथा हितोपदेशादावनुग्राह्यस्य विधिर्जात्यादिनापेक्षते तद्वत्करुणया दाने। तथा च शिष्टा नैवंविधे दाने 'वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणाये'-त्येतदनुरुध्यन्ते। अत एवाब्राह्मणा अपि दैन्यमापन्नाः परेण दत्तं गृह्णाना न ब्राह्मणवृत्तिं प्रतिग्रहमाश्रिता भवन्ति।

स्थितमेतत्। प्रतिग्रहे यद्यपि याचितायाचितपूर्वकत्वं विद्यते तथापि न तेनैव मृतामृतशब्दार्थः। विषयान्तरस्य दर्शितत्वात्। याजनाध्यापनयोरप्येतद्रूपमस्ति। कश्चिद्याचित्वा याजकत्वं लभते, कश्चित्प्रार्थ्यते। एवमध्यापने योज्यम्। अतो यावता काचिद्वृत्तिर्याच्ञया सा दैन्यावहत्वात् मरणमिवेति मृतशब्देनाभिधीयते। कर्षणं तु मरणादपि पापीयः। लाङ्गलाकर्षणं हि भारवाहत्वं, तच्च खलजनपदकर्म ।। ५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उञ्छो वा शिलो वा उञ्छशिलं, तत्रोञ्छो रथ्यादिपतितैकैक-बीजग्रहणं। शिलं सस्यमञ्जरी तदुपलक्षितं शिलं क्षेत्रभूपरित्यक्तैकैकसस्यमञ्जरीग्रहणं। उभयमृतं सत्यलोकप्राप्तिहेतुत्वात्। **अयाचितं** याच्ञां विनाऽन्यतो लब्धम्। **अमृतमन्या-**हिंसनात्। याचितस्य भैक्षमिति नामान्तरं, तन्मृतं परदुःखोत्पादनेन हिंसाहेतुत्वात्। कृषिः **प्रमृतं** प्रकर्षेण प्राणिना मारकत्वात्। सत्यानृतं एकदेशमिथ्याभिधाननियमात्। अत्र याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्लाभोऽपि याचितोऽयाचितो वा भवतीति मृतामृतयोरेवान्त-र्भूतत्वान्न पृथगुक्तः। तथात्र 'द्विजातिमुख्यवृत्तीना'मित्युपक्रम्य कृषिवाणिज्ययोरभिधाना-न्नानयोरापदि वर्णान्तरवृत्तितया ब्राह्मणैरनुष्ठानं किंतु स्ववृत्तितयैव। तथा च क्षत्रिय-वृत्त्यपेक्षया नानयोरुत्कृष्टत्वम्। कुसीदपाशुपाल्ये तु वैश्यवृत्तितया क्षत्रवृत्तेरप्यपकृष्ट इति ग्राह्यम्। क्वचित्तत्र 'अपि'शब्दात्कुसीदमपि ग्राह्यमत एव **गौतमः** 'कृषिवाणिज्ये वा स्वयं कृते कुसीदं वे'ति ब्राह्मणमधिकृत्याह। सूत्रे विभागपूर्ववृत्तिद्वयासंभवेऽत्यन्तापदि कुसीदाश्रयणमित्येतदर्थमित्याहुः ।। ५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अप्रसिद्धत्वादृतादीनि व्याचष्टे **ऋतमिति**। 'अबाधितस्थानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वाऽप्रतिहतावकाशेषु यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते तत्र तत्राङ्गुलिभ्यामेकैकं कणं समुच्चयित्वे'ति **बौधायन**दर्शनादेकैकधान्यादिगुडकोच्चयन**मुञ्छः**। मञ्जर्यात्मकानेक-धान्योच्चयनं **शिलः**, उञ्छश्च शिलश्चेत्येकवद्भावः। तत्सत्यसमानफलत्वा**दृत**मित्युच्यते। **अयाचितो**पस्थितममृतमिव सुखहेतुत्वा**दमृतम्** प्रार्थितं पुनर्भैक्षं भिक्षासमूहरूपं मरणसम-पीडाजननान्**मृतं**। एतच्च साग्नेर्गृहस्थस्य भैक्षमपक्वतण्डुलादिरूपं, न तु सिद्धान्नं परान्गिप-क्वेन स्वाग्नौ होमाभावात्। **कर्षणं** च भूमिगतप्रचुरप्राणिमरणनिमित्तत्वाद्बहुदुःखफलकं प्रकर्षेण मृतमिव **प्रमृतम्** ।। ५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। ऋतादीनामप्रसिद्धत्वात्तत्कथं ज्ञेयं तत्राह **ऋतेति** द्वाभ्याम्। आपणादेर्धान्यादीनामेकैकशो ग्रहण**मुञ्छं, शिलं** लूनक्षेत्रादेरनेकधान्यादिकमञ्जर्या ग्रहणमिति द्वयं 'ऋतं च सूनृता वाणी'त्युक्तेस्तद्वदनुद्वेजकत्वात्तत् द्वयम्। **अमृतं अयाचितस्या**मृतवदय-त्नोपस्थित्या तृप्तिहेतुत्वात्। **भैक्ष्यं** देहि देहीति चित्तभेत्तृत्वान्**मृतम्** ।। ५ ।।

(५) **नन्दनः**। ऋतादीनां स्वरूपं श्लोकद्वयेन व्याचष्टे **ऋतमिति**। उञ्छश्च **शिलश्चोञ्छशिलम्**। 'उञ्छो धान्यश आदानम्, कणिशाद्यर्जनं शिल'मिति स्मृत्य-न्तरम् ।।५।।

(६) **रामचन्द्रः**। एतद्वृत्तीनां लक्षणमाह **ऋतमिति**। ऋतसंज्ञम् ।। ५ ।।

(७) **मणिरामः**। ऋतादीनाह **ऋतमिति**। **उञ्छशिलं** अवारितस्थानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वा यत्र यत्रौषधयोऽतिरिच्यंते तत्र 'तत्र' अंगुलीभ्यामेकैककणोच्चयनं **उञ्छः**। मंजर्युच्चयनं **शिलः**, उञ्छश्च शिलश्चोञ्छशिलम् ॥ ५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ऋतमिति**। **सत्यानृतमिति**। धान्यादिकणोच्चयनं शिलोच्चयनं च सत्यतुल्यफलत्वात् **ऋतं** वक्तव्यम्। अप्रार्थितोपनतं अमृतवत् सुखहेतुत्वा**दमृतम्**। प्रार्थितं पुनः **भैक्षं** मरणकल्पपीडानुभवात् **मृतम्**। **कर्षणं** च "भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखं' इति बहूनां मरणनिमित्तत्वात् प्रकर्षेण मृतम्। वाणिज्यं च सत्यानृतव्यवहरणसाध्यत्वात् **सत्यानृतं** तेनापि, 'कृषिवाणिज्ये चास्वयंकृते कुसीदं चे'ति **गौतम**स्मरणात् अस्वयंकृतेन जीव्यन्ते। सेवा च दीनदृष्टिसन्दर्शनादिरूपतया **श्ववृत्ति**रित्युक्ता, तस्मात् तां प्रकृतो ब्राह्मणः परित्यजेत् ॥ ५–६ ॥

सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ॥
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। नैवं मन्तव्यं सत्यानृतोभयरूपता शास्त्रेण वाणिज्येऽभ्यनुज्ञायत इति। किं तर्हि? वस्तुस्वभाववादोऽयम्। लोभग्रहणमेवानृतम्। जीव्यत इति वचनाद्वाणिज्या जीवनायैव, न धनसञ्चयाय। **सेवा श्ववृत्तिः** यथा हि श्वा प्रेर्यते, कृच्छ्रेण च लभते, तथा च सेवकः। 'सेवा' प्रेष्यत्वम्। यत्र कुत्रचित्कर्मणि प्रेष्यते, उचितेऽनुचिते वा, स सेवकः। अत उत्कृष्टेनायुधकर्मादिना ये राजानमुपसर्पन्ति ते न श्ववृत्तयः ॥ ६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। श्ववृत्तिः शुन इव वृत्तिः तां परिवर्जयेत्। प्राणरक्षामात्रस्यान्यतः संभवे तु तामपि ब्राह्मणः कुर्यादित्येतदर्थं ब्राह्मणवृत्तेर्मध्येऽभिधानम्। अत्र चोत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वा पूर्वा वृत्तिः श्रेष्ठेति वक्ष्यति ॥ ६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। प्रायेण सत्यानृतव्यवहारसाध्यत्वात्**सत्यानृतं वाणिज्यम्**। नतु वाणिज्ये शास्त्रेण सत्यानृताभ्यनुज्ञानं **तेन चैवापि जीव्यत** इति चशब्देन वाणिज्यसमशिष्टत्वात्कुसीदमपि गृह्यते। पूर्वश्लोकोक्ता कृषिरेतच्छ्लोके च वाणिज्यकुसीदे अनापदीत्यनुवृत्तेरस्वयंकृतान्येतानि बोद्धव्यानि। यथाह **गौतमः** 'कृषिवाणिज्ये स्वयं चाकृते कुसीदं च, सेवा तु दीनदृष्टिसंदर्शनस्वामितर्जननी च क्रियादिधर्मयोगाच्छुन इव वृत्तिरतः **श्ववृत्ति**रुक्ता। तस्मात्तां प्रकृतो ब्राह्मणस्त्यजेत् ॥ ६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **सत्यानृतं** सत्यं स्वीयं द्रव्यं परकीयमनृतं तदात्मकत्वाद्वाणिज्यस्य। **सेवा श्ववृत्तिः** उन्निद्रादिसप्तगुणः सारमेयस्तद्वृत्तिः दुःखात्मिका मनुष्यसेवेत्यनुभवसिद्धम्। आपदनापद्भेदेन ऋतादिव्यवस्था ॥ ६ ॥

(५) **नन्दनः**। उञ्छशिलादीनामृतादिसंज्ञाव्यवहारो वृत्तीनां तत्तत्संज्ञानुरूपगुणदोषतारतम्यप्रतिपत्त्यर्थः ॥ ६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **सत्यानृतं** सत्यं च अनृतं च **सत्यानृतं वाणिज्यं श्ववृत्तिः सेवा** कष्टेन युद्धादिना आख्याता **तस्मात्तां** सेवां **परिवर्जयेत्** ॥ ६ ॥

(७) **मणिरामः**। सत्यानृतसाध्यत्वात् **वाणिज्यं सत्यानृतम्** ॥ ६ ॥

मनुस्मृति २/१९

कुसूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा ।।
त्र्यहैहिको वाऽपि भवेदश्वस्तनिक एव वा ।। ७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** उक्तमात्मकुटुम्बस्थित्यै धनसञ्चयः कार्यो, न भोगाय क्लेश आश्रयणीयः। तत्तु किमन्वहमर्जनीयं, उतैकदैव चिरकालपर्याप्तमिति, नोक्तम्। तत्र कालविलम्बार्थमिदमारभ्यते।

कुसूले धान्यमस्येति गमकत्वाद्द्व्यधिकरणो बहुव्रीहिः। पाठान्तरं 'कुसूलधान्यिक' इति। कुसूलपरिमितं धान्यं कुसूलधान्यं, तदस्यास्तीति मत्वर्थीय इक्शब्दः। धान्याधिकरणमिष्टकादिकृतम् 'कुसूलः' 'कोष्ठ' इति चोच्यते। तेन चात्र परिमाणं लक्ष्यते। तत्र यावन्माति तावत्संचेतव्यम्। न पुनराधारनियमोऽस्ति। कुसूलेन च महापरिग्रहणस्यापि बहुभृत्यबन्धुदारदासपुत्रगवाश्वादिमतोऽपि यावता सांवत्सरी स्थितिर्भवति तावदनुज्ञायते। यतो वक्ष्यति (अ. ११ श्लो. ७) "यस्य त्रैवार्षिकं भक्तमिति"। धान्यग्रहणमप्यविवक्षितम्। सुवर्णरूप्याद्यपि तावत्याः स्थितेः पर्याप्तमर्जयतो न दोषः। सर्वथाऽधिकं ततो नार्जनीयमिति वाक्यार्थः। **कुम्भी** उष्ट्रिका। षण्मासिको निचय एतेन प्रतिपाद्यत इति स्मरन्ति। त्र्यहमैहिकमस्येति **त्र्यहैहिकः**। कुटुम्बस्य नित्यकर्मार्थं च भक्तचयं करोति यः स 'त्र्यहैहिकः'। श्वो भवं 'श्वस्तनं', भक्तं तदस्यास्तीति पूर्ववत् मत्वर्थीयं कृत्वा नञ्समासः कर्तव्यः। सद्यस्तात्कालिको भवेत्तदहर्जितं व्ययीकर्तव्यम्।। ७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तत्र ऋतामृतेषु तत्तद्वृत्त्याश्रितातिरिक्तफलार्थिनां संचयनियममाह **कुशूलेति।** कुशूलधान्यो वर्षषण्मासत्रिमासमासानामन्यतमकालतः कुटुम्बभोजनपर्याप्तधान्यवान्**कुशूलधान्यवान्।** **कुम्भीधान्यः** षडहःपर्याप्तधान्यवान् कुम्भस्थधान्यवान्। त्र्यहार्थमीहा चेष्टा यस्य स **त्र्यहैहिकः।** श्वस्तनजीवनपर्याप्ता यस्य वृत्तिर्न भवति **सोऽश्वस्तनिकः।** एकदिनमात्रपर्याप्तधान्यवान्।। ७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** 'कुसूलो व्रीह्यगारं स्यादि'त्याभिधानिकाः। इष्टकादिनिर्मितागारधान्यसंचयो भवेत्। अत्र कालविशेषापेक्षायां "यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये। अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हती"(११।७)ति।। **मनूक्त** एव कालो ग्राह्यः। तेन नित्यनैमित्तिकधर्मकृत्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्वाहो भवति तावद्धनः **कुसूलधान्यक** उच्यते। वर्षनिर्वाहोचितधान्यादिधनः **कुम्भीधान्यः।** 'प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवे' (आचार० १२४) दिति **याज्ञवल्क्येन** गृहस्थस्य वार्षिकसंचयाभ्यनुज्ञानात्। मनुरपि 'यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वे'त्यनेन समानिचयं वक्ष्यति। तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरसंचयः। **मेधातिथिस्तु** यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमतस्त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत्सुवर्णादिधनवानपि कुसूलधान्य इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका षाण्मासिक धान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान्। **गोविन्दराजस्तु** कुसूलधान्यक इत्येतद्व्याचक्ष्य कोष्ठप्रमाणधान्यसंचयो वा

स्याद्द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः कुम्भीधान्यक इत्येतद्व्याचष्टे। उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसंचयो वा षडहमात्रपर्याप्तधनः। 'द्वादशाहं कुसूलेन वृत्तिः कुम्भ्या दिनानि षट्। इमाममूलां गोविन्दराजोक्तिं नानुरुन्ध्महे।' ईहा चेष्टा तस्यां भवमैहिकं त्र्यहपर्याप्तमैहिकं धनं यस्य स **त्र्यहैहिकः** तथा वा स्यात्। दिनत्रयनिर्वाहोचितधनमित्यर्थः। श्वो भवं श्वस्तनं भक्तं तदस्यातीति मत्वर्थीयमिकं कृत्वा नञ्समासः तथा वा भवेत्॥ ७॥

(४) **राघवानन्दः**। तेष्वेव यदि कुटुम्बाद्यर्थं संचयी स्यात्तत्कथं तत्राह **कुसूलेति**। 'कुसूलो व्रीह्यगारं स्यादि'त्यभिधानादिष्टकादिनिर्मितागारम्। **कुम्भीधान्यकः** कुम्भी उष्ट्रिका तया परिमितं धान्यं यस्य सः। षण्मासिकधान्यसंचय इति **मेधातिथिः**। भार्यासहितमात्रत्वेन 'द्विजस्य वानप्रस्थस्य समानिचय एव वे'ति वक्ष्यमाणत्वात् 'समानिचयेऽपि न दोष इति। **त्र्यहैहिक** इति। ईहा चेष्टा तया पर्याप्तं यत्तदैहिकं तादृशदिनत्रयं व्याप्य भोज्यं यस्येत्यर्थः। त्र्यहैहिकीं कुटुम्बार्थमीहां करोति यः स त्र्यहैहिक इति **मेधातिथिः**। श्वस्तनं परदिनभोज्यं तेनापि न जीवतीत्य**श्वस्तनिकः**। द्वादशदिनभोज्यं कुसूलं, षड्दिनभोज्यं कुम्भीति **गोविन्दः**॥७॥

(५) **नन्दनः**। एवं तावद्वृत्तेरुपाया नियमिताः। इदानीमुपेयमपि नियमयति **कुसूलेति**। कुसूलात्किंचिन्न्यूना धानी कुम्भीति कल्पनीयम्। द्वयोरह्नोरैहिकमिह भोग्यं वस्तु यस्यास्ति स **द्व्यहैहिकः**। श्वो भोग्यं वस्तु श्वस्तनं, तद्वान् **श्वस्तनिकः**॥ ७॥

(६) **रामचन्द्रः**। कुसूलं मृत्तिकाकोष्ठकं कुम्भी उष्ट्रिका। **कुसूलधान्यको** वा स्यात्। **कुम्भीधान्यो** वा स्यात्। स्वकुटुम्बपोषणे द्वादशाहमात्रपर्याप्तान्नः कुशब्दो धान्याधिकरणं शूलः कोष्ठः कुसूलधान्यः। स्वकुटुम्बपोषणे पर्याप्तान्नो वर्षपर्यन्तं स **कुम्भीधान्यः** उष्ट्रिका प्रमाणसञ्चयपरः त्र्यहपर्याप्तान्नमस्यास्तीति। **त्र्यहैहिकः** श्वो भवं धान्यादि श्वस्तनं, न विद्यते श्वस्तनं यस्यासौ **अश्वस्तनिक** एव वा भवेत्॥ ७॥

(७) **मणिरामः**। **कुसूलधान्यकः** नित्यादिधर्मकृत्यप्रेष्यवर्गसहितस्य गृहस्थस्य। यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं तदधिकं वा निर्वाहो भवति तावद्धनः **कुसूलधान्यकः** कुम्भीधान्यकः। वर्षनिर्वाहोचितधान्यादिधनः **कुम्भीधान्यकः**। त्र्यहैहिकः ईहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकं त्र्यहपर्याप्तं ऐहिकं धनं यस्य सः **त्र्यहैहिकः** दिनत्रयनिर्वाहोचितधनवानित्यर्थः। श्वो भवं श्वस्तनिकं, तदस्यास्तीति **श्वस्तनिकः** दिनद्वयनिर्वाहोचितधनवानित्यर्थः। तथा च प्रकारचतुष्टयमध्ये यादृशो भवितुमर्हति तादृशो भवेदित्यर्थः॥ ७॥

(८) **गोविन्दराजः**। स च ब्राह्मणः शौचसङ्कोचतारतम्यापेक्षया **कुसूलधान्यक इति**। कोष्ठकप्रमाणधान्यादिसंचयो वा स्यात् द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः। उष्ट्रिकाप्रमाण-धान्यादिसंग्रहो वा षडहमात्रपर्याप्तधनः। त्र्यहमात्रपर्याप्तं ईहायां चेष्टायां भवं धान्यादि यस्य तथा वा स्यात्। श्वो भवं धान्यादि यस्य नाद्याह्निकश्वस्तनो वा स्यात्। एवं यात्रा-मात्रप्रसिद्ध्यर्थं नित्यस्य संचयसंकोचधर्मतारतम्यापेक्षयाऽयमपवादः॥ ७॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम्॥
ज्यायान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः॥ ८॥

(१) **मेधातिथिः।** अस्य विकल्पस्य व्यवस्थामाह—यो यः स्वल्पकालसञ्चयः स **धर्मैर्ज्यायानधिकः**। धर्माधिक्याच्च फलाधिक्यं भवति। **लोकजित्तमः** लोकाञ्जयत्याधिपत्येनावतिष्ठते, भोग्यतया स्वीकरोति। प्रकर्षविवक्षायां तमः। अविशेषोपादानात् 'लोकः' स्वर्गः प्रतीयते।

तेनेयमत्र व्यवस्था। महापरिग्रहो यो बह्वपत्योऽसंविभक्तपुत्रः अकृतकन्याविवाहश्च स 'कुसूलधान्यकः'। यस्तु परिणतवयाः अप्राप्तपुत्रः कृतकरणः स यावद्यावच्छ्रममेति तावत्तावदितरान्कल्पानाश्रयेत् ॥ ८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **चतुर्णामपीति**। अपिशब्देन पूर्वोक्तानां षण्णां वृत्तीनामपि मध्येऽसंकुचितां वृत्तिमपेक्ष्य संकुचिता ज्यायसीति। परशब्दोऽत्र संकोचलब्धोत्कर्षवृत्तिपरः। तेनात्र चतुष्के परः परः षट्सु तत्पूर्वं इति ग्राह्यम् ॥ ८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** एषां चतुर्णामपि कुसूलधान्यकादीनां ब्राह्मणानां गृहस्थानां मध्ये यो यः शेषे पठितः स श्रेष्ठो ज्ञातव्यः। यतोऽसौ वृत्तिसंकोचधर्मेण स्वर्गादि**लोकजित्तमो** भवति ॥ ८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अत्र ऋतादयः षडुपायाः, तेन जीवन्नित्युक्तत्वात् कुसूलादयश्चत्वार उपायास्तेष्वेव श्रेष्ठत्वनिर्धारणमाह **चतुर्णामिति**। कुसूलादिचतुष्टयसंचयिनामेषां कुटुम्बाल्पबहुत्वाद्यपेक्षया कुसूलधान्यकादीनामर्थवादः श्रेयानित्यादि ॥ ८ ॥

(५) **नन्दनः।** **चतुर्णां** कुसूलधान्यादीनाम् ॥ ८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **तेषां चतुर्णां** कुसूलधान्यकादीनां मध्ये **परः परः ज्यायान्** उत्कृष्टः **ज्ञेयः** ॥ ८ ॥

(७) **मणिरामः।** उत्तरोत्तर**मेतेषां** प्राशस्त्यमाह **चतुर्णामपीति** ॥ ८ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **चतुर्णामिति**। एषां कुसूलधान्यकादीनां **चतुर्णामपि** ब्राह्मणानां गृहस्थानां मध्यात् यः पश्चात्पठितः स स प्रशस्यतरो बोद्धव्यः। यतोऽसौ वृत्तिसङ्कोचसंयमधर्मातिशयेन स्वर्गादिलोकजिद्भवति ॥ ८ ॥

षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ॥
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ ९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **एषां** कुसूलधान्यकादीनां गृहस्थाना**मेकः षट्कर्मा भवति**। यो महापरिग्रहः प्रागुक्तस्तस्य षड्वृत्तिकर्माणि भवन्ति। कानि पुनस्तानि? प्रकृतानि — उञ्छशिलायाचितायाचितलाभकृषिवाणिज्यानि। अध्यापनयाजनप्रतिग्रहाः 'याचितायाचित'ग्रहणादन्तर्भवन्ति। बहुकुटुम्बको नित्यकर्मसम्पत्त्यर्थं च सर्वा वृत्तीः समुच्चिताः **कुर्यात्**— कृषिवाणिज्ये अपि।

येऽपि'अध्यापनमध्ययन'(१।८८)मित्यादीनि प्रथमाध्यायपठितानि षट्कर्माणि व्याचक्षते तेषां प्रकरणविरोधो निष्प्रयोजनं वाऽध्ययनादीनामुपादानम्; अन्यत्रैव तेषां विहितत्वात्।

अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्य**स्त्रिभिः प्रवर्तते।** प्रोऽनर्थको यावद्वर्तते तावत्प्रवर्तेत इति। वर्तनं च स्थितिसम्पत्तिः। प्रकृतानां च यानि कानिचित् क्वचित्, कृषिवाणिज्ये विहाय।

प्रशस्ततरो हि पूर्वस्मात्कुम्भीधान्यकः। यतो वक्ष्यति 'सा वृत्तिः सद्भिर्गर्हिता'। "गोरक्षकान्वाणिजिकानिति"। यदप्युक्तं **गौतमेन** (अ. १० सू० ५–६) "कृषिवाणिज्ये चास्वयंकृते कुसीदं चे"त्यनापद्येव। तत्राप्यस्वयंकरणपक्षे दोषोऽस्त्येव, लघीयांस्तु भविष्यति। **द्वाभ्यामेकः।** अत्रापि याचितलाभं वर्जयित्वा त्रयाणां यथासम्भवं द्वे गृह्येते। अयाचितमपि तावद्गृह्यते यावत्त्र्यहपर्याप्तम्।

चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति। 'ब्रह्मसत्रं' शिलोञ्छयोरन्यतरा वृत्तिः। सततभवत्वात्सत्रमिव न तदहःपरिसमापनीया वृत्तिरतः सत्रमित्युच्यते, अहरहर्नित्यमनुष्ठानात्। ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणपर्यायस्तेषामिदं सत्रम्। अस्माद्ब्रह्मशब्दात्पूर्वोऽयं वृत्तिप्रपञ्चो ब्राह्मणविषय एव विज्ञेयः। क्षत्रियादीनां तु तत्र तत्र वक्ष्यति।

"**कथं पुनः** शिलोञ्छवृत्त्या जीवनं संभवति? यावता शरद्ग्रीष्मयोरेव क्षेत्रे खले वा शिलपुलाकपातसम्भवः। अथोच्यते—'ग्रैष्मेभ्यो ग्रैष्माणि शारदानि शारदेभ्योऽर्जयिष्यतीति' षाण्मासिकवृत्तिरेव स्यान्नाश्वस्तनिकः। अथ 'अन्यथाऽपि संभवति यावतस्तावतो व्रीह्यादेः कथञ्चित्पतितस्योपादानम्।' सत्यम्। न तद्भोजनाय पर्याप्तम्। 'सञ्चिन्वानो यदा पर्याप्तं प्राप्स्यति तदाऽशिष्यति पञ्चाहाद्यसम्भवात्। तथा च **महाभारते**, शिलोञ्छवृत्तिः पक्षान्ताशनो वर्ण्यते। सोऽयमस्यामवस्थायां गृहस्थस्तापसः संवृत्त' इति चेत्। किंत्वेवमप्यश्वस्तनिकत्वं विरुध्यते। यथोपपादस्थितिकस्तदा स्यान्नाश्वस्तनिकः। अश्वस्तनिको ह्युच्यते य अहन्यहन्यर्जयति यात्रिकं तदहरेव च व्ययीकरोति, न द्वितीयेऽह्नि स्थापयति। यदि च न प्रत्यहं शिलोञ्छवृत्तेर्भोजनं निवर्तते, कुतोऽश्वस्तनिको भवेत्, कथं च तथाविधस्य जीवनं पुत्रदारभरणं च?" अत एव केचि**त्त्रिभिरन्यः प्रवर्तत** इत्यत आरभ्यान्यथा व्याचक्षते। **'त्रिभि'**र्याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्वाभ्यां "प्रतिग्रहः प्रत्यवर" इति प्रतिग्रहव्युदासेन याजनाध्यापने प्रतिगृह्येते। **ब्रह्मसत्रमध्यापनम्।** तद्धि वृत्तये पर्याप्तम्। यत्तु 'वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामिति" स चतुष्टयव्यतिरिक्तोऽन्य एव। अत्रोच्यते— यः शिलपरिमाणान्दशद्वादशान्यवान्व्रीहीन्वा बहुभ्य आदत्ते यावदेकाहयात्रिकं स 'शिलवृत्तिः'। यस्त्वेकैकं यात्रार्थमाहरति स 'उञ्छवृत्तिः'। स्मृत्यन्तरे चायं 'यायावर'वृत्तिरुक्तः। अतश्च सार्वकालिकमप्युपपद्यते। न च वैश्वदेवादिक्रियाविरोधः, न च पुत्रदाराणामभरणदोषश्च, याचितभैक्षादत्यन्ताल्पग्रहणात्॥९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पूर्वं हि ऋतामृतमृताख्यं वृत्तित्रयमनापदि, अन्यत्तु त्रयमापदीति दर्शितम्। यत्तु 'सेवानूपं नृपे भैक्ष्यमापत्तौ जीवनानि त्विति' (आप. ४२) **याज्ञवल्क्येनोक्तं** तत्सिद्धान्नभैक्ष्यविषयम्: तेषु कुशूलधान्यादिचतुष्टयमध्य एकः कुशूलधान्यः। **षट्कर्मा** याजनाध्यापनप्रतिग्रहा हि मृतामृतभेदेन द्विविधाः सन्तः षट् भवन्ति तैः समुदितैर्वर्तते। अन्यः कुम्भीधान्यः। **त्रिभिरमृतभेदभूतैः** याजनादिभिस्त्रिभिः। अन्यस्त्र्यहैहिको **द्वाभ्यां** शिलोञ्छाभ्यां। **चतुर्थोऽ**श्वस्तनवृत्तिः **ब्रह्मसत्रेण** ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुना। सत्रं सत्रेणोञ्छग्रहणेन यागस्तत्तुल्यफलतया **जीवति**॥९॥

(३) **कुल्लूकः। एषां** गृहस्थानां मध्ये कश्चिद्गृहस्थो यो बहुपोष्यवर्गः' स प्रकृतैर्ऋतायाचितभैक्षकृषिवाणिज्यैः 'पञ्चभिस्तेन चैवे'(४।६)त्यनेनैव चशब्दसमुच्चितेन कुसीदेनेत्येवं षड्भिः कर्मभिः **षट्कर्मा भवति** षड्भिरेतैर्जीवति। कृषिवाणिज्यकुसीदान्येतान्यस्वयंकृतानि (गौ.१०।२)**गौतमोक्ता**नीत्युक्तम्। **अन्यः** पुनस्ततोऽल्पपरिकरः। **त्रिभिर्य**जिनाध्यापनप्रतिग्रहै**र**-प्रोहैणेत्येतच्छ्लोकसंगृहीतैः **प्रवर्तते**। प्रशब्दोऽनर्थको वर्तत इत्यर्थः। अपरः पुन'प्रतिग्रहः प्रत्यवर' इति (१०।१०९)। वक्ष्यमाणत्वात्तत्परित्यागेन **द्वाभ्यां** याजनाध्यापनाभ्यां प्रवर्तते। उक्तत्रयापेक्षया **चतुर्थः** पुन**र्ब्रह्मसत्रेणा**ध्यापनेन जीवति। **मेधातिथिस्तु** एषां कुसूलधान्यकादीनां मध्यादेकः कुसूलधान्यकः प्रकृतैरुञ्छशिलायाचितायाचितकृषिवाणिज्यैः षट्कर्मा भवति। षड्भिर्जीवति अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः कृषिवाणिज्ययोर्निन्दितत्वात्तत्त्याग उञ्छशिलयाचितायाचितानां मध्यादिच्छातस्त्रिभिर्वर्तेत। एकस्त्र्यहैहिको याचितलाभं विहायोञ्छशिलायाचितानां मध्यादिच्छया द्वाभ्यां वर्तेत। चतुर्थः पुनरश्वस्तनिको ब्रह्मसत्रेण जीवति। ब्रह्मसत्रशिलोञ्छयोरन्यतरा वृत्तिः। ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सततभवत्वात्सत्रमित्याह ।।९।।

(४) **राघवानन्दः। एषां** कुसूलधान्यकादीनां मध्ये बहुपरिकरः कुसूलधान्यकः षडुञ्छादिकर्मा स्यादित्याह, **षट्कर्मैक इति**। कुम्भीधान्यकस्तु मध्यमपरिकरः कृषिवाणिज्ये याच्ञां विहायान्यै**स्त्रिभिर्जीवेत्** श्रेष्ठत्वात्। त्र्यहैहिको **द्वाभ्यां** शिलोञ्छाभ्यां श्रेष्ठतरत्वात्। अश्वस्तनिकस्त्वयाचितेनैकेन श्रेष्ठतमत्वात्। 'ऋतामृताभ्यां जीवेदि'ति जीविकोपक्रमाद्वृत्तयस्तु शिलोञ्छाभ्यामित्युपसंहाराच्चेति जीविकालिङ्गात्प्रकरणाच्चेति केचित्। परे त्वाहुः षडिति यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहा षडस्य सन्तीति षट्कर्मेति कर्मशब्दप्रयोगात्। त्रिभिर्याजिनाध्यापनप्रतिग्रहैः। द्वाभ्यां याजनाध्यापनाभ्यां। 'प्रतिग्रहप्रसंगेन दोषमृच्छत्यसंशय' इति प्रतिग्रहस्य निन्दितत्वाच्चतुर्थोऽध्यापनशीलः, 'सा ह्यस्य कृतकृत्यते'ति, वक्ष्यमाणत्वादिति। चतुर्थस्त्वध्यापनरतः। एतेषु प्रकृष्टः ब्रह्म वेदस्तदेव सत्रं 'स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्य'मिति श्रुतेः। सत्रवदावश्यकत्वबहुकालव्यापित्वाभ्यां स एव स्तूयते ।।९।।

(५) **नन्दनः।** एवं तावदुपेयपरिमाणतश्चातुर्विध्यं गृहमेधिनामुक्तम्, इदानीमुपायपरिमाणतोऽप्याह **षडिति**। एषां चतुर्णां मध्य एकः षट्कर्मा भवति। **षड्भिर्ब्राह्मणनियतै**र्याजनाध्यापनप्रतिग्रहैस्त्रैवर्णिकनियतैः प्रमृतसत्यानृतकुसीदैश्चार्थसञ्चये प्रवृत्त इत्यर्थः। **त्रिभिर्या**जनाध्यापनप्रतिग्रहैः। **द्वाभ्यां** याजनाध्यापनाभ्याम्। प्रतिग्रहः प्रत्यवर इति निन्दितत्वात्प्रतिग्रहो वर्जनीय इत्यर्थः। **ब्रह्मसत्रेणा**ध्यापनेन **चतुर्थो** जीवति। तस्य षट्कर्माद्यपेक्षया चतुर्थशब्देन ग्रहणम्, नतु पूर्वश्लोके निर्दिष्टस्याश्वस्तनिकस्य ।।९।।

(६) **रामचन्द्रः**। वर्णानां वृत्तिमाह–**एषां** कुसूलधान्यकादीनां मध्ये **एकः** ब्राह्मणः **षट्कर्मा** उञ्छशिलायाचितायाचितकर्षण-वाणिज्य-सेवावृत्तिभिर्भवेत्। प्रतिग्रहादीनि वा षट्कर्माणि क्षत्रिय**स्त्रिभि**रध्ययनदानयजनादिभिः। **वैश्यः** द्वाभ्यां वृत्तिभ्यां गोरक्षावाणिज्याभ्यां जीवेत्। **चतुर्थः** शूद्रः स्वस्य **ब्रह्मसत्रेण** ब्राह्मणानां वा त्रैवर्णिकानां वा सेवारूपवृत्त्या जीवति। 'शूद्रस्तु द्विजसेवया' इति **योगी**। षट्कर्माणीज्याध्ययनं दानं याजनमध्यापनं प्रतिग्रहश्चेति ।।९।।

(७) **मणिरामः। षट्कर्मक इति। एषां** गृहस्थानां मध्ये। **एकः** बहुपोष्यवर्गः। **षट्कर्मा** ऋतायाचित-भैक्ष-कृषि-वाणिज्य-कुसीदाख्यैः षड्भिः कर्मभिः षट्कर्मा भवति। षड्भिरेतैर्जीवतीत्यर्थः। **अन्यः** ततोऽल्पपोष्यवर्गः। **त्रिभिः** याजनाध्यापनप्रतिग्रहैः वर्तते। **एकः** एतस्मादप्यल्पपोष्यवर्गः **द्वाभ्यां** याजनाऽध्यापनाभ्यां वर्तते। **चतुर्थः** उक्तत्रयापेक्षया चतुर्थः। **ब्रह्मसत्रेण** अध्यापनेन **जीवतीत्यर्थः** ।।९।।

(८) **गोविन्दराजः। षट्कर्मेति। एषां** गृहस्थानां मध्यात् कश्चिद्गृहस्थः परिग्रहभूयस्त्वाद्यपेक्षया प्राक्तनऋतादिकर्मा भवति। **अन्यः** पुनः याजनाध्यापनप्रतिग्रहाणां ब्राह्मणस्य नोदितत्वात् एतै**स्त्रिभिर्जी**वितुं प्रवर्तते, अपरः पुनः प्रतिग्रहः प्रत्यवर इति वक्ष्यमाणत्वात्। तवागेन **द्वाभ्यां** याजनाध्यापनाभ्यां जीवितुं प्रवर्तते। उक्तत्रयापेक्षया **चतुर्थः** पुनरध्यापनेन जीवति ।।९।।

वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।।
इष्टीः पार्वायणान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा ।।१०।।

(१) **मेधातिथिः।** पर्व चायनान्तश्च तयोर्भवाः **पार्वायणान्तीयाः।** स्वार्थिकमणं कृत्वा 'वृद्धाच्छ': (पा. ४।२।११४) कर्तव्यः। पर्वेष्टिर्दर्शपूर्णमासौ, अयनांते च यज्ञ आग्रयणाख्यः। 'केवल'ग्रहणात्काम्या इष्टयो निषिध्यन्ते। वैश्वदेवहोमबलिहरणेऽपि तस्य नान्वहं **भवतः।** न हि तस्य सर्वदा तावद्धनं भवति। अतः केवलग्रहणान्महायज्ञनिवृत्तिः।

"ननु चाग्निहोत्रमपि तत्तस्य नैव भवति। तदपि द्रव्यासाध्यमेव"। पक्षहोमान्होष्यति "भार्याभरणं कथम्?'इति चेत्साऽपि तां वृत्तिमाश्रयिष्यति। यदा च भार्या व्रतमेतद्धारयितुमशक्ता तदा भर्तुरपि नास्त्यधिकारः। अथ 'चान्द्रायणादिषु प्रवृत्तस्य कथं भार्याया जीवनम्? इति चेत्। अचोद्यमेतद्विद्यमानत्वात्—'अतिथ्यादिशिष्टमशिष्यत' इति।

"ननु वैश्वदेवहोमाभावात् विद्यमानेऽपि स्त्रीधने न भोजनं युक्तम्, उभयोर्विघसाशित्वविधानात्। अतः स्त्रीधनेन वैश्वदेवं करिष्यति, धर्मकार्येऽनुज्ञानात्स्त्रीधनग्रहणस्य"। नैवम्। तस्यामवस्थायामग्निहोत्रमात्रं धर्मः, न वैश्वदेवहोमः। भवतु वा। यस्यास्तर्हि धनं नास्ति कथं जीवतु। तस्माद्यस्यासमर्था भार्या नासौ शिलोञ्छवृत्तावधिक्रियते। **वर्तयन्ना**त्मानं जीवयन् ।।१०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। इष्टीः केवला** इष्टीरेव दर्शपूर्णमास्योः पर्वणोरन्ते समीपे प्रतिपदि कार्ये पर्वान्ते ये इष्टी दर्शपूर्णमासाख्ये। तथाऽयनान्ता या अयनान्तकार्या आग्रयणेष्टयः। अन्तशब्दोऽत्र सामीप्यार्थः। आग्रयणेष्टिर्हि यवैरुत्तरायणे श्यामाकैर्व्रीहिभिश्च दक्षिणायने क्रियत इत्य**यनान्तीया** भवन्ति, एता एव कुर्यान्नतु चातुर्मास्यपशुसोमादि। अत्रा**ऽग्निहोत्रपरायण** इति **'निर्वपेत्सदे'ति** वचनात् त्रेताग्निमत एव शिलोञ्छयोरधिकारो गम्यते 'शिलानप्युञ्छत' (३।१००) इत्यत्र तूभयाभिधानं वृत्तिसंकोचधर्मान्तरसंभवयोरुपदर्शनार्थम् ।।१०।।

(३) **कुल्लूकः।** शिलोञ्छाभ्यां जीवन्धनसाध्यकर्मान्तरानुष्ठानासामर्थ्यादग्निहोत्रनिष्ठ एव स्यात्। **पार्वायणान्तीयाश्च इष्टीः केवला** अनुतिष्ठेत्। पर्व च अयनं च पर्वायने, तयोरन्तस्तत्र भवा दर्शपौर्णमासाग्रयणात्मिकाः ।।१०।।

(४) **राघवानन्दः।** प्रकृतमाह **वर्तयन्निति** चतुर्भिः। **पार्वायणान्तीयाः** पर्वणीः दर्शपूर्णमासयोर्भवाः तथा अयनान्ते भवाश्च **इष्टीः केवलाः** पशुसोमादिवर्जिताः ।।१०।।

(५) **नन्दनः**। अथ शिलोञ्छवृत्तेराहिताग्नेर्नियममाह **वर्तयंस्त्विति**। शिलोञ्छेन चोभाभ्यां वर्तयन् जीवन्**नग्निहोत्रपरायणः सदा** सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात्। पर्व चायनं च पर्वायने, तयोरन्तः पर्वायणान्तः, तत्र भवाः **पार्वायणान्तीयाः** दर्शपूर्णमासाग्रयणलक्षणाः **केवला** फलरहिता **इष्टीर्निर्वपेत्**कुर्यान्न ततोऽधिकं श्रौतं कर्म कुर्यात्। तावन्मात्रसिद्धये द्रव्यमर्जयितव्यं नाधिकमित्यभिप्रायः ।।१०।।

(६) **रामचन्द्रः। शिलोञ्छाभ्यां वर्तयन्** शाल्यादिक्षेत्रे नियते पशुयागप्रतिप**दिष्टी-**रित्यर्थः ।।१०।।

(७) **मणिरामः। पार्वायणांतीयाः** पर्व च अयनं च पर्वायणे, तयोः अंतः पर्वायणान्तः, तत्र भवाः दर्शपौर्णमासाग्रयणात्मिकाः। तथा च धनसाध्यकर्मांतरानुष्ठानासामर्थ्यात् एता **एवेष्टीः सदा निर्वपेत्** कुर्यादित्यर्थः ।।१०।।

(८) **गोविन्दराजः। वर्तयन्निति। शिलोञ्छाभ्यां** जीवन् कर्मान्तरासंभवे सायं-प्रातर्होमनिष्ठः सन् दर्शपूर्णमासान् पार्वणाख्यान् यागान् केवलान् सर्वकालं कुर्यात् ।।१०।।

न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन ।।
अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ।।११।।

(१) **मेधातिथिः। लोकवृत्तं** नामोच्यते येन प्राकृतजनोऽल्पसत्त्वो वर्तते, दम्भेनास-त्प्रियाख्यानेन च 'त्वं विष्णुस्त्वं ब्रह्मा जय जीवेति'। तथा विचित्रपरिहासकथाभिः। **वृत्ति-हेतो**र्जीविकार्थतया न कर्तव्यमेतत्। यस्तु नर्मशीलस्तस्य न दोषः। **अजिह्माम्।** यस्यान्यच्च हृदयेऽन्यच्च बहिः स 'जिह्म' उच्यते। द्वेषमत्सरात्मा दर्शयत्यप्रियं वदताम्। **अशठाम्।** अग्निहोत्रकर्मानुष्ठानं, लोकार्जनेन प्रतिग्रहादिलाभार्थं, न शास्त्रार्थश्रद्दधानतया कुर्यात्स 'शठः'।

आत्मधर्मत्वेऽपि जैह्म्यशाठ्ययोः, जीविकाऽप्यभेदोपचाराद्व्यपदिश्यते। **अजि-ह्मामशठां शुद्धामिति।** शुद्धिर्वृत्त्यन्तरेणामिश्रीकरणं पूर्वदोषद्वयेन च। एकपदलभ्योऽप्य-यमर्थो वृत्तानुरोधाद्गोबलीवर्दवद्बहुपदैः प्रतिपाद्यते। "अथ कथं **ब्राह्मणजीविकां जीवेदिति** द्वितीया? यावता जीवतिरकर्मकः। कथं चैकस्यैव धातोरेकत्र द्विप्रयोगः? न हि भवति गमनं गच्छेदिति साध्यसाधनभावः"। उच्यते। सामान्यविशेषभावात्साध्यसाधनभावो न विरुद्धः। यथाऽश्वपोषं पुष्ट इति। अनुष्ठानाङ्गे च वर्तनार्थे जीवतिर्वर्तते। तेन सकर्मकत्वमिति न दोषः। **जीवेत्** जीवनार्थमनुतिष्ठेत् ।।११।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। लोकवृत्तं** वृत्त्यर्थितया प्रायशो यदाचरति स्वगुणानुख्यापना-रूपवेषधारणादिकं लोकस्तत्र **वर्तेत न** वर्तयेत्। **अजिह्मा**मवक्राशयतया लभ्यां। **अशठां** परव-ञ्चनरहितां **शुद्धां** पतितादिसम्बन्धशून्यां **ब्राह्मणजीविकां** न क्षत्रियवैश्यजीविकाम् ।।११।।

(३) **कुल्लूकः। लोकवृत्तम**सत्प्रियाख्यानं विचित्रपरिहासकथादिकं जीविकार्थं न कुर्यात्। **अजिह्मां** मृषात्मगुणार्थाभिधानादिपापरहिताम्। **अशठां** दम्भादिव्याजशून्याम्। **शुद्धां** वैश्यादिवृत्तेरसंकीर्णां **ब्राह्मणजीविकामनु**तिष्ठेत्। अनेकार्थत्वाद्धातूनामनुष्ठानार्थोऽयं जीवतिरिति सकर्मकता ।।११।।

(४) **राघवानन्दः। किंच न लोकेति। लोकवृत्तं** मिथ्यालापादि। **अजिह्मां** दम्भ-व्याजादिशून्यां। **अशठां** अवैश्यादिवृत्तिम् ।।११।।

(५) **नन्दनः।** अज्ञो जनो लोकस्तस्य वृत्तं जैह्म्यशाठ्यान्वितम्। **तन्न वर्तेत** न कुर्यात्। **कथञ्चन** आपद्यपि। **अजिह्मामृजुम्।** अशठामनृशंसां अत एव **शुद्धां ब्राह्मणजीविकां** ब्राह्मणस्य विहितां वृत्तिं **जीवेत्**कुर्यात् ।।११।।

(६) **रामचन्द्रः। लोकवृत्तं न वर्तेत** लोकानुकरणं न वर्तेत **अजिह्मां** अवक्राशयां **अशठां** परवञ्चनरहितां पतितादिसंबन्धशून्यां। एतादृशीं **जीविकां** ब्राह्मणः **जीवेत्** ।।११।।

(७) **मणिरामः। लोकवृत्तं** विचित्रपरिहासकथादिकं। **अजिह्मां** मृषात्मगुणार्था-भिधानादिपापरहितां; **अशठां** दंभादिव्याजशून्यां। **शुद्धां** वैश्यादिवृत्तेरसंकीर्णाम् ।।११।।

(८) **गोविन्दराजः। न लोकवृत्तं वर्तेतेति।** जीविकार्थं च विचित्रपरिहासादि न कदाचिदपि कुर्यात्। अपितु स्वनोदितत्वेन अपापां श्रद्धावतीं दम्भादिव्याजशून्यां **ब्राह्मण-वृत्तिमनु**तिष्ठेत् ।।११।।

संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।।
संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ।। १२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** त्र्यहैहिकाश्वस्तनवृत्तिदार्ढ्यार्थं प्रसंख्यानमिदमाह। सन्तोष आश्रयितव्यः, न बहूनामुपजीव्यः स्यामिति याच्ञाक्लेश आस्थेयः **सुखार्थी संयतो भवेत्।** 'संयमः' यात्रिकाद्धनादधिके नाभिलाषः। सन्तोषो मनस्विनां सुखमूलम्। **दुःखस्य मूलं विपर्ययः** असन्तोषः। महद्विदुषां दैन्यं, अभिलषिते वस्तुन्यसम्पत्तिः। तस्मात्सन्तोष-माश्रयेत् ।।१२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। संयतो**ऽसद्वृत्तिनिवृत्तः। **सुखं** संतोषो मूलं यस्य स तथा **दुःखस्य मूलं विपर्ययो**ऽसंतोषः। शिलोञ्छादावसंतुष्टस्य तद्वृत्तित्यागसंभवादत्र वृत्तिनियम-निर्वाहहेतुः संतोषः कार्यतया दर्शितः ।।१२।।

(३) **कुल्लूकः।** यथासंभवभृत्यात्मप्राणरक्षणावश्यकपञ्चयज्ञाद्यनुष्ठानमात्रोचित-धनानधिका स्पृहा संतोषः तमतिशयितमालम्ब्य प्रचुरधनार्जने संयमं कुर्यात्। यतः संतोष-हेतुकमिति सुखं परत्र चाव्यग्रस्य विहितानुष्ठानात्स्वर्गादिसुखम्। **विपर्ययस्त्वसंतोषो दुःखमूलं** बहुधनार्जनप्रयासेन प्रचुरदुःखादसंपत्तौ विपत्तौ च क्लेशात् ।।१२।।

(४) **राघवानन्दः। दुःखमूलं** दुःखस्य मूलं। **विपर्ययो**ऽसंतोषः ।।१२।।

(५) **नन्दनः।** संकुचितवृत्तित्वं सुखहेतुरित्यभिप्रायेणाह **संतोषमिति।** एतावताऽलमिति बुद्धिः **संतोषः। संयतः** भोगविस्तारप्रसंगोपरतः। **संतोषमूलमिति** बहुव्रीहिः। **दुःखमूलमिति** तत्पुरुषः। **विपर्ययोऽ**संतोषः ।।१२।।

(६) **रामचन्द्रः।** त्वयहैहिकाश्वस्तनदाढर्चार्थं प्रसंख्यानमिदमाह **संतोषेति। विपर्ययः** असंतोषः **दुःखमूलम्** ।।१२।।

(७) **मणिरामः।** उचितधनानधिका स्पृहा **संतोषः। संयतो भवेत्** प्रचुरधनार्जने संयमं कुर्यात् ।।१२।।

(८) **गोविन्दराजः। सन्तोषमिति।** यः समः स्वर्गादिदृष्टादृष्ट**सुखार्थी** स्वोपगतविशेषस्पृहः सन् आत्मकुटुम्बनित्यानुष्ठानमात्रपर्याप्तिसंचय एव धने प्रकृष्टां निवृत्तिमाश्रित्य धनार्जनं संचयं कुर्यात् यस्मात् **सन्तोष**प्रभवं समस्तस्वर्गादिदृष्टादृष्टसुखम्। **असन्तोषः** पुनर्दृष्टाऽ-दृष्टदुःखस्य मूलम् ।।१२।।

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः।।
स्वर्ग्यायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ।। १३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** वृत्तिविषयो विधिर्वृत्तिशब्देनोक्तः। **तेनान्यतमयेति** न तदपेक्षमेकजीवितम् अन्यतमेन वृत्तिविधानात्। अतो वृत्तिसमुच्चयजीविनः पितृधनं प्राप्तवतश्च व्रताधिकारो न लुप्यते। अन्यथा एकवृत्तिजीवन एव स्यात्।

व्रतानीमानि। मानसः सङ्कल्पो 'व्रत'मुच्यते—'शास्त्रविहितमिदं मया कर्तव्यमिदं वा न कर्तव्य'मित्येवम्। **स्वर्ग्यायुष्ययशस्यानि** व्रतधारणफलानि केचिदाहुः। अतश्चैतत्फलार्थिनो व्रतेष्वधिकारः,—तदयुक्तम्। अनित्यत्वमेव सति प्रसज्येत। तत्रोत्तरश्लोके नित्यग्रहणं बाध्येत। श्रुतौ चैषां नित्यता ज्ञापिता 'यावत् हि एनसा युक्तो भवतीति'। स्वर्गादीनां काम्यत्वेनान्वये नाधिकृतविशेषणत्वं प्रतिपद्येरन् ।।१३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वृत्त्ये**त्यत्रैकत्वं विवक्षितं। तेन ऋतामृतादिवृत्तिषु यदा यां परिगृह्णाति तदा तयैव जीवेदिति निर्दिशितम्। प्रतिग्रहाध्यापनयाजनानि तु तेन रूपेणात्र न निर्दिष्टानीति तेषां सांकर्येऽप्यदोषः। **व्रतानि** नियमान्। **इमानि** वक्ष्यमाणानि ।।१३।।

(३) **कुल्लूकः।** अबहुभृत्यस्यैकवृत्त्या निर्वाहसंभवे सत्यन्यतमयेति विधीयते, बहुभृत्यस्यात्रासंभवे 'षट्कर्मैको भवत्येषा' (४।९) मिति विहितत्वात्। अथवैकवाक्यतावगमाद्व्रतविधायकत्वा**च्चान्यतमया** वृत्त्येत्यनुवादकत्वादेकत्वमविवक्षितम्। उक्तवृत्तीना**मन्यतमया वृत्त्या जीवन् स्नातको** ब्राह्मण **इमानि** वक्ष्यमाणानि यथासंभवं स्वर्गायुर्यशसां हितानि **व्रतानि** कुर्यात्। इदं मया कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमित्येवंविधसंकल्पविशेषाद्व्रतम् ।।१३।।

(४) **राघवानन्दः। अन्यतमया** शिलादीनां मध्ये एकया। **स्नातको** नवोढापतिः वोढुकामो वा। **इमानि** वक्ष्यमाणानि। स्वर्गाय हितं **स्वर्ग्यम्।** एवमा**युष्यादि** ।।१३।।

(५) **नन्दनः।** उक्तमुपसंहृत्यार्थान्तरं प्रस्तौति **अत इति**। अत आसां वृत्तीनां मध्ये। **इमानि** वक्ष्यमाणानि ।।१३।।

(६) **रामचन्द्रः। अन्यतमया वृत्त्या** इयं न कर्तव्येति एकया वृत्त्या **द्विजः जीवेत्**। तथा **एतानि व्रतानि** नियमान् **धारयेत्** वक्ष्यमाणलक्षणानि ।।१३।।

(७) **मणिरामः। अन्यतमया** उक्तवृत्तीनां मध्ये यया कयैकवृत्त्या **इमानि व्रतानि** वक्ष्यमाणानि यथासंभवं स्वर्गायुर्यशसां हितानि। इदं कर्तव्यमिदं मया न कर्तव्यमित्येवंविध-संकल्पविशेषाद्व्रतम् ।।१३।।

(८) **गोविन्दराजः। अत इति**। आसां मृतादीनां मध्यात् **अन्यतमया वृत्त्या** केवलया 'षट्कर्मैको भवत्येषां' इत्याद्युक्तत्वात्, वृत्त्यन्तरसहितया **जीवन् स्नातको** ब्राह्मणः स्वर्गायुःख्यातिनिमित्ता**नीमानि** वक्ष्यमाणानि **व्रतानि** 'इदं मया कर्तव्यं, इदं इत्येवं मनः-सङ्कल्पविशेषात्मकानि सदा **धारयेत्**। नच फलश्रवणेऽप्येषामनित्यतापत्तिः, एतावता हैनसा वियुक्तो भवति" इति श्रुतौ नित्यत्वेनाम्नानात् ।।१३।।

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः।।
तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ।।१४।।

(१) **मेधातिथिः।** वेदमूलत्वात् स्मृतीनां **वेदोदितमिति** श्रूयते। **स्वकं कर्म** वक्ष्यमाणो व्रतसमूहः। विहितत्वात् **स्वकमित्युच्यते। नित्यं कुर्यात्** यावज्जीवम्। **अतन्द्रितोऽ**-नलसः। एतद्व्रतधारणं **कुर्वन्यथाशक्ति**। अनेन सत्यां शक्तौ यथासम्भवमनुष्ठानमाह। तदुक्तं "मनसा सा तत्समग्रमाचारमनुपालयन्"। **परमां गतिं** ब्रह्मत्वप्राप्तिरूपाम् ।।१४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। स्वकं** त्वाश्रमवर्णोक्तं। **कुर्याद्यथाशक्ति** ।। १४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** वेदोक्तं स्मार्तमपि वेदमूलत्वाद्वेदोक्तमेव। **स्वकं** स्वाश्रमोक्तं यावज्जीवम**तन्द्रितोऽ**नलसः कुर्यात्। **हि** हेतौ। यस्मा**त्तत्कुर्वन्य**थासामर्थ्यं **परमां गतिं** मोक्षलक्षणां **प्राप्नोति**। नित्यकर्मानुष्ठानात्पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन ब्रह्मसाक्षात्कारा-न्मोक्षावाप्तेः। तदुक्तं **मोक्षधर्मे** 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः। तत्रादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि' आत्मन्यन्तःकरणे ।। १४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **वेदेति। वेदोदितं** स्वशाखोक्तं स्मार्तं च। **परमां गतिं** सत्वशुद्धिद्वारा ।।१४।।

(५) **नन्दनः।** व्रतविधेर्वक्ष्यमाणस्य वैदिकत्वं वक्ष्यमाणफलं चाह **वेदेति। वेदोदितं** वेदमूलतया स्मृत्युदितम् ।।१४।।

(६) **रामचन्द्रः। वेदोदितं स्वकं कर्म** स्वाश्रमोचितं कर्म **कुर्यात्** ।।१४।।

(७) **मणिरामः। वेदोदितं** स्मार्तं **वैदिकं च** स्मृतेरपि वेदमूलकत्वात् ।।१४।।

(८) **गोविन्दराजः। वेदोदितमिति।** श्रौतं **वेदोदितं** स्मार्तमपि च वेदमूलत्वाद्वेदोक्तम्, **स्वकं** यद्यस्य चोदितं **कर्म** नित्यं न काम्यं तदनलसः सन् **कुर्यात्** यस्माद्**यथाशक्ति** कुर्वन् नित्यकरणात् पापक्षयानुत्पत्तिभ्यां काम्याकरणाच्च फलहेतुधर्माभावे सति शुभाशुभकार्याभावान्मोक्षं **प्राप्नोति** ।।१४।।

नेहेतार्थान्प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।।
न कल्पमानेष्वर्थेषु नार्त्यामपि यतस्ततः ।। १५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रसज्येत यत्र पुरुषः स हि **प्रसङ्गो**ऽभिप्रेतो गीतवादित्रादिः। तत्र हि रागिणः सज्जन्तीव। अतो गीतवादित्रा**दिभिरर्थान्**धनानि **नेहेत** नार्जयेत्। 'विरुद्धं कर्म' प्रतिषिद्धशास्त्रेण अकुलोचितं च। न च पित्राद्यागतेषु धनेषु **कल्पमानेषु** स्थितिसमर्थेषु। अन्यानि नेच्छेत्। **नार्त्यां** आपद्य**पि यतस्ततः**। प्रसह्य सत्प्रतिग्रहेण प्रवर्तितव्यमेकस्यापद्येनमप्यनुज्ञास्यति ।।१५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रसङ्गेन** प्रकृष्टप्रसङ्गेनात्यन्ततत्परतया **नेहेतो**द्यमेन **न** साधयेत्। **अर्थान्** धनानि **विरुद्धेन** धर्मविरुद्धेन **कल्पमानेषु** सत्सु **आर्त्यामापदि यतस्ततः** पतितादेः ।।१५।।

(३) **कुल्लूकः।** प्रसज्यते यत्र पुरुषः स **प्रसंगो** गीतवादित्रादि, तेना**र्थान्ना**र्जयेत् नापि शास्त्रनिषिद्धेन **कर्मणा**ऽयाज्ययाजनादिना च। नच विद्यमानेषु धनेषु, न चाप्यविद्यमानेष्वपि प्रकारान्तरसंभवे **यतस्ततः** पतितादिभ्योऽपि ।।१५।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **नेति। प्रसङ्गो**ऽत्र गीतनृत्यादिः प्रसज्येऽत्रेति व्युत्पत्त्या। **न कल्पमानेषु** धनेषु विद्यमानेषु **विरुद्धेन कर्मणा नेहेत** अविद्यमानेष्वपि प्रकारान्तरसंभवे वा। आर्तो अन्नकष्टादौ वा **यतस्ततः** पतितादिभ्यो न गृह्णीयात् ।।१५।।

(५) **नन्दनः। प्रसङ्गे**नायतिप्रवृत्त्या। **विरुद्धेन कर्मणा** निषिद्धेन नृत्यगीतादिना **न कल्प्यमानेष्वर्थेषु** वृत्तिहेतौ सत्युपायान्तरं नाश्रयेदित्यर्थः। **आर्त्यामपि** आपद्यपि **यतस्ततः** पुरुषादप्रतिग्राह्यात् ।।१५।।

(६) **रामचन्द्रः। प्रसङ्गेन** अतिप्रसंगेन। **अर्थान्नेहेत** नेच्छेत्। **विरुद्धेन कर्मणा** अयाज्ययाजनादिना। **नेहेत कल्प्यमानेषु** विद्यमानेषु **अर्थेषु** नेहेत ।।१५।।

(७) **मणिरामः। प्रसंगेन** प्रसज्यते यत्र पुरुषः स प्रसंगः गीतवादित्रादिः तेन ।। **विरुद्धेन** अयाज्ययाजनादिना। **आर्त्यामपि न यतस्ततः** पतितादिभ्यः ।।१५।।

(८) **गोविन्दराजः। न कल्पमानेष्वर्थेष्विति।** गीतादिना **अर्थान्ना**र्जयेत्। नाप्ययाज्ययाजनादिना। **न** चावश्यकर्तव्यसमर्थेषु धनेषु सत्सु। नाप्यात्मकुटुम्बधर्मावसादेऽपि उपायान्तरसंभवे सति जातिकर्मदुष्टात् उपायान्तराभावे च आपद्यसत्प्रतिग्रहं वक्ष्यति ।।१५।।

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ॥
अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा सन्निवर्तयेत् ॥ १६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** 'इन्द्रियाणामर्था' विषया रूपरसादयः, तेषु **न प्रसज्येत न** सक्तिमत्यंतां सेवां कुर्यात्। मनोहरा युवतयः वंशगीतं स्वादवद्रसः कर्पूरादिगन्धः रागवत्स्पर्शः—एते विषयाः। तान्नात्यन्तं सेवेत। **कामतः** कामप्रधानतया। **सर्वेषु** अयाचितोपमं तेष्वपि नित्यसेवी न स्यात्।

अतिप्रसक्तिः चैवैषाम्। निवृत्त्युपायोऽनेन कथ्यते। न हि वस्तुप्रसक्तिर्निर्वर्तितुं शक्या—**मनसा** तु प्रतिपक्षभावनया निवर्त्यं। आदौ तावद्दुरुपपादकत्वम्। उपस्थितेष्वपि भुक्तपूर्वेषु क्षणविरसतास्वभावश्च विनाशित्वं शास्त्रनिषेधाच्च सङ्गस्य नरकापात इत्येवमादि चिन्तयेत्। यथोक्तं (अ. २ श्लो. ९६) "न तथैतानि शक्यंते" इति ॥ १६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रसज्येत** सातिशयेन प्रवर्तेत **न कामतो** धर्मतस्त्वृतुगमनादौ प्रवर्तेतैव **अतिप्रसक्तिं** नियन्तुमशक्यां प्रवृत्तिम् ॥ १६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** इन्द्रियाणामर्था रूपरसगन्धस्पर्शादयस्तेषु अनिषिद्धेष्वपि स्वदारसुरतादिषु **न प्रसज्येत।** नातिप्रसक्तिमत्यन्तसेवनात्मिकां **कुर्यात्। कामत** उपभोगार्थम्। अतिप्रसक्तिनिवृत्त्युपायमाह **अतिप्रसक्तिं चैतेषामिति।** विषयाणामस्थिरत्वस्वर्गापवर्गात्मिकश्रेयोविरोधित्वादिभावनया **मनसा** सम्यङ्**निवर्तयेत्** ॥ १६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **इन्द्रियार्थेष्विति।** शब्दाद्यानन्दान्तेषु **सर्वेषु** दशसु नात्यासक्तिं कुर्यात् ॥ १६ ॥

(५) **नन्दनः।** स्वदारविषयेऽप्य**तिप्रसक्तिं संनिवर्तयेत्** ॥ १६ ॥

(६) **रामचन्द्रः। इन्द्रियार्थेषु** शब्दादिषु **एतेषां** इन्द्रियाणां **प्रसक्तिं सन्निवर्तयेत्** ॥१६॥

(७) **मणिरामः। इन्द्रियार्थेषु** रूपरसादिषु **कामतः** उपभोगार्थं। अतिप्रसक्तिनिवृत्त्युपायमाह **अतिप्रसक्तिमिति** ॥ १६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। इन्द्रियार्थेष्विति।** चक्षुरादिग्राह्येषु रूपादिषु **सर्वेषू**पभोगहेतोः सङ्गं न कुर्यात्। अप्रतिषिद्धानामपि **चैतेषां** स्वदारगमनादीनां अतिशयप्रसङ्गं अस्थिरत्वादिदोषसंभावनया **मनसा** सम्यङ **निवर्तयेत्** ॥ १६ ॥

सर्वान्परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः।
यथा तथा यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** ये वेदाभ्यासविरोधिनोऽर्थास्ते सर्वे त्यक्तव्याः, राजामात्यगृहोपस्थानादयः। येऽप्यनया लोकयात्रया सक्तस्य कृषिकुसीदाद्यधिकलाभो भवति तेन च पोषयिष्यते, तदा कुटुम्बविभववतश्च दासीदासं बहु भविष्यतीति। **सा ह्यस्य** स्नातकस्य **कृतकृत्यता** कृतार्थता यं नित्यस्वाध्यायी यथाकथंचित्कुटुम्बकं जीवयतीति ॥१७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यापयन्** क्षपयन् स्वाध्यायं कुर्यादिति शेषः। **सा** स्वाध्यायक्रिया कृतान्यन्यानि कृत्यान्यनुभवन्तीति **कृतकृत्यता** ।।१७।।

(३) **कुल्लूकः।** ये वेदार्थविरोधिनोऽर्था नः अत्यन्तेश्वरगृहोपसर्पणकृषिलोकयात्रादयस्तान्**सर्वान्परित्यजेत्।** कथं तर्हि भृत्यात्मपोषणमित्याशङ्क्याह। **यथा तथा** केनाप्युपायेन स्वाध्यायाविरोधिना भृत्यात्मानौ जीवयन् यस्मा**त्सास्य** स्नातकस्य **कृतकृत्यता** कृतार्थता यन्नित्यं स्वाध्यायपरता ।।१७।।

(४) **राघवानन्दः। किंच सर्वानिति।** शिलादीन्यजनादींश्च अध्यापयन् **स्वाध्यायविरोधिनस्त्यजे**दित्यन्वयः। **यथा तथा** येन तेन जीवनं साधयन्वेदाध्ययनं कुर्यात्। सा वेदाध्ययनस्य या काचिज्जीविका **कृतकृत्यता** कृतं समापितमावश्यकं यया ।।१७।।

(५) **नन्दनः।** कस्मात् पुनरेतदेवमुच्यत इत्यत आह **सर्वानिति। यथा तथा यापयन्य**थाकथञ्चित्प्राणयात्रां कुर्वन्। **अस्य** पुरुषस्य **सा हि कृतकृत्यता** यन्नित्यस्वाध्यायत्वम् ।।१७।।

(६) **रामचन्द्रः। स्वाध्यायविरोधिनः** वेदाध्ययनविरोधिनः। **यथा तथा** आपदि अध्यापयन् ।। १७ ।।

(७) **मणिरामः। स्वाध्यायस्य विरोधिनः।** ईश्वरगृहोपसर्पणकृष्यादयस्तान्। भृत्यात्मपोषणं तर्हि कथमित्यत आह **यथा तथेति। यथा तथा** स्वाध्यायाविरोधिना केनाप्युपायेन अध्यापयन् भृत्यात्मानौ जीवयन् **सा हि अस्य कृतकृत्यता** यन्नित्यं स्वाध्यायपरता ।। १७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। सर्वानिति। यथा तथा यापयंस्त्विति।** येन केनचिदुपायेनात्मादीन् बिभ्रात् वेदाध्ययनविरुद्धान् अप्रतिषिद्धानपि विषयोपभोगादीनर्थान् **परित्यजेत्** यस्मात् सा ब्राह्मणस्य **कृतकृत्यता** यत् स्वाध्यायपरत्वम् ।।१७।।

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।।
वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ।। १८ ।।

(१) **मेधातिथिः। वयस** इति सारूप्यापेक्षा षष्ठी। **वेषवाग्बुद्धीति** समाहारे द्वन्द्वः। **सारूप्यमिति** स्वार्थे ष्यञ्। तेनायमर्थो भवति—वयाद्युचिता वेषादयः कर्तव्याः। **सारूप्य**मौचित्यम्, अन्यस्याकृत्यादेः सादृश्यासम्भवात्। **वेषः** केशाभरणादिविन्यासः। तत्र प्रथमे वयसि शिखण्डकः, यौवने कौन्तलादिधारणं, वार्धके जटामुण्डनादि। वयोनुरूपा **वाक्**। एवं **बुद्धिः** त्रिवर्गानुष्ठानधारणं प्रथमं, जीर्यतः केवलं धर्मप्रधानम्। कर्मानुरूपो वेषः अर्थानुरूपश्च। तेन हि भवितव्यं—कुलानुरूपेण दशनरागधम्मिल्लादि उद्धतमपि नौद्धत्यमावहति। तदुक्तम् "अस्य लोकव्यवहारो विषय" इति। एतदुक्तं भवति– नायं विध्यर्थः, अपरैर्निश्चितार्थत्वात्। लोकव्यवहारमूलस्त्वयमनुवाद :– 'एवं वर्तमानो लोकवृत्तानुवर्ती भवति, न लोकद्वेष्यतामेति' ।।१८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वयसो** बाल्यादेः। **कर्मणो** यागादेः। **अर्थस्य** धनस्य। **श्रुतस्य** शास्त्रज्ञानस्य। **अभिजनस्य** कुलस्य। **वेष**सारूप्यं तत्प्रकर्षनिकर्षोचितवेषधारणं।

वाक्सारूप्यं तदनुरूपभाषणं। **बुद्धिसारूप्यं** तदनुरूप आत्मन्युत्कर्षप्रत्ययः। **विचरे**च्चेष्टेत **इह** लोके **वयः**कर्माद्यननुरूपं **वेषादि** न कार्यमित्यत्र तात्पर्यम् ।।१८।।

(३) **कुल्लूकः। वयसः** क्रियाया **धनस्य श्रुतस्य** कुलस्यानुरूपेण **वेषवाग्बुद्धी**राचरँल्लोके प्रवर्तेत। यथा यौवने स्रग्गन्धलेपनादिधारणं त्रिवर्गानुसारिणी वाग्बुद्धिश्च एवं कर्मादिष्वप्युन्नेयम् ।।१८।।

(४) **राघवानन्दः। वेषवाग्बुद्धीति** समाहारैकवचनम्। वय आदेः स्वानुरूप्यं वय-आद्युचिता वेषादयः कर्तव्याः। तेन यौवनादिमान् कामी धर्मी च। तथा सत्कर्मा विनीतः। धनी दानशीलः। विद्वान् सदुपदेष्टा। कुलीनः सलज्ज इत्यादि। वयस इत्यादिपञ्चकस्य कामाद्यूह्यम्। अथवा **वयो**—बाल्यादि । **कर्म** क्रिया। **अर्थः** धनं। **श्रुतं** विद्या। **अभिजनः** कुलं। तदनुरूपव्यवहारमात्रं, न विधिः। तेन बाल्ये शिखण्डकं यौवने कुन्तलादि वार्धके जटादि। तथा कलभाषणं परिहासः सदुपदेशः बुद्धेरचाञ्चल्यं बुद्धिपरिपाकश्चेति ।।१८।।

(५) **नन्दनः। वेषवाग्बुद्धिसारूप्यं** वेषवयःप्रभृतीनामानुरूप्यम् ।।१८।।

(६) **रामचन्द्रः।** यथाविषयं कर्म **आचरन्** विचरेत् श्रुतस्य शास्त्रस्य यथा अभिजनस्य च यथा कौलीनस्य विषये यथा **वेषवाक् बुद्धिसारूप्यं आचरन्** विचरेत् ।।१८।।

(७) **मणिरामः। अभिजनस्य** कुलस्य **सारूप्यं** अनुरूपेण वेषादि **आचरन्** कुर्वन् **विचरेत्** वर्तेत। यथा यौवने स्रग्गंधादिधारणं त्रिवर्णानुसारिणी वाक् बुद्धिश्च। एवं कर्मादिष्वपि ज्ञेयं ।।१८।।

(८) **गोविन्दराजः। वयस इति। वयसो**ऽनुष्ठानस्य धनस्य **श्रुतस्य** कुलस्य आनुरूप्येण **वेष**कथाबुद्धीराचरन् लोके व्यवहरेत्। तद्यथा स्नानस्रगनुलेपनादिकरणं त्रिवर्णानुसारिणी च वाङ्मनसीत्येवं कर्मादिष्वपि योज्यम् ।।१८।।

बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ।। १९ ।।

(१) **मेधातिथिः। बुद्धिवृद्धिकराणी**तिहासपुराणादीनि तर्कशास्त्राणि बार्हस्पत्यौशनसादीनि **हितानि** उपकारकाणि दृष्टार्थानि वैद्यकज्यौतिषादीनि, अर्थशास्त्रस्य पृथगुपदेशात्। **वैदिका निगमा** वेदार्थज्ञानहेतवो निगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसाः। ऋचो रूढिग्रहणे त्वदृष्टार्थता स्यात् ।।१९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। धन्यानि** धनकारणानि **हितानि** दुःखनिवर्तकानि **शास्त्राणि** विद्यास्थानानि **निगमान्** व्याख्यानानि निगम्यते एभिरर्थ इति व्युत्पत्त्या। **वैदिकान्वेदस्य** सम्बन्धिनः ।।१९।।

(३) **कुल्लूकः।** वेदाविरुद्धानि शीघ्रं बुद्धिवृद्धिजनकानि व्याकरणमीमांसास्मृति-पुराणन्यायादीनि **शास्त्राणि** तथा **धन्यानि** धनाय **हितान्यर्थ**शास्त्राणि बार्हस्पत्यौशनसादीनि तथा **हितानि** दृष्टोपकारकाणि वैद्यकज्योतिषादीनि तथा पर्यायकथनेन वेदार्थविबोधका-**न्निगमाख्यांश्च** ग्रन्थान्नित्यं पर्यालोचयेत् ।।१९।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **बुद्धीति।** त्रिवर्गेषु बुद्धिवृद्धिकराणि नीतिशास्त्राणि। **धन्यानि** धनोपायान् । **निगमान्** पुराणादीन् निगमनिघण्टुव्याकरणादींश्च । **वैदिकान्** वेदार्थ-बोधानुकूलान् ।।१९।।

(५) **नन्दनः।** **शास्त्राणि** धर्मशास्त्रादीनि। शास्त्रापेक्षणप्रयोजनत्वेनोक्तानि बुद्धिवृद्धिकराणीत्यादीनि । निगम्यन्ते निश्चीयन्त एभिर्वेदार्थ इति **निगमा** वेदाङ्गानि ।।१९।।

(६) **रामचन्द्रः।** **नित्यं शास्त्राणि अवेक्षेत** । कीदृशानि शास्त्राणि ? धन्यानि दुःख-निवर्तकानि **विचारयेत्** च पुनः **वैदिकान् निगमान्** व्याख्यानानि ।।१९।।

(७) **मणिरामः।** **शास्त्राणि** वेदाविरुद्धानि मीमांसास्मृतिपुराणादीनि **धन्यानि** धनाय हितानि । अर्थशास्त्राणि बार्हस्पत्यादीनि तिशास्त्राणि । **हितानि** वैद्यकज्योतिषादीनि । **निगमांश्चैव वैदिकान्** वेदार्थाश्च बोधकान् निगमाख्यान् ग्रंथान् **नित्यं ईक्षेत** ।।१९।।

(८) **गोविन्दराजः।** **बुद्धिवृद्धिकराणीति।** वेदाविरुद्धन्यायशास्त्रादीनि क्षिप्रं बुद्धिपाटवजनकानि घनार्थानि च औशनस्यादीनि **हितानि च** दृष्टोपकारकादीनि आयुर्वेदीति अनवगतशब्दार्थपर्यायकथनेन वेदार्थबोधकान् निगमाख्यान् ग्रन्थान् **नित्यं** पर्यालोचयेत् ।। १९ ।।

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।।
तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ।। २० ।।

[शास्त्रस्य पारं गत्वा तु भूयो भूयस्तदभ्यसेत् ।।
तच्छास्त्रं शबलं कुर्यान्न चाधीत्य त्यजेत्पुनः ।। १ ।।]

(१) **मेधातिथिः।** 'समधिगमो'ऽभिनिवेशः अभ्यास इति यावत्**विजानाति** विशेषेण जानाति । प्रत्यक्षं चैतदभ्यस्यमाने ग्रन्थेऽपि यद्विद्यत इति । तदा **विज्ञानं चास्य रोचते।** उज्ज्वलं भवतीत्यर्थः। पूर्वस्याः स्मृतेर्मूलकथनमेतत् । रुचेरभिलाषार्थत्वा'द्रुच्यर्था-ना'मिति सम्प्रदानत्वाभावः ।।२०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **विजानाति** विविच्य जानाति यानि तु प्रागेव विज्ञातानि तेषु **विज्ञानं विवेकज्ञानमस्य रोचते** दीप्यते स्वोत्कर्षप्रकाशकं भवति ।।२०।।

(३) **कुल्लूकः।** **यस्माद्यथा पुरुषः** शास्त्रं सम्यगभ्यस्यति **तथा तथा** विशेषेण **जानाति** शास्त्रान्तरविषयमपि चास्य विज्ञानं **रोचत** उज्ज्वलं भवति । दीप्त्यर्थत्वाद्रुचेरभिलाषार्थत्वा-भावा'द्रुच्यर्थानां प्रीयमाण' इति न संप्रदानसंज्ञा ।।२०।।

(४) **राघवानन्दः।** **रोचते** उज्ज्वलं स्यात् ब्रह्मपक्षपातिनः ।।२०।।

(५) **नन्दनः।** शास्त्रावेक्षणस्य प्रयोजनान्तरमप्याह **यथेति। विजानाति** विशिष्ट-ज्ञानयुक्तो भवति। **अस्य रोचते** अस्मै स्वदते ।।२०।।

(६) **रामचन्द्रः। विज्ञानं** विवेकज्ञानम् ।।२०।।

(७) **मणिरामः। समधिगच्छति** सम्यगभ्यस्यति **विजानाति** शास्त्रांतरं पठितमपि जानाति ।।२०।।

(८) **गोविन्दराजः। यथेति।** यस्मात् यावत्पुरुषः **शास्त्रं** सम्यक् विविनक्ति तावत् तत्तद्विशेषेण **जानाति** शास्त्रान्तरविषयमपि चास्य **विज्ञान**मुज्ज्वलं भवति ।।२०।।

ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा ।।
नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत् ।। २१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** तृतीयाध्याये विहितानां महायज्ञानामनुवादो विशेषाभिधानार्थः। स च विशेष उत्तरत्र वक्ष्यते (२२ श्लो०) "अनीहमानाः"। अन्ये तु मन्यन्ते—व्रताधिकारे पुनर्वचनं नियमसिध्द्यर्थम्। तेनेदृशः सङ्कल्पः कर्तव्यो 'यावद्गार्हस्थ्यं मया महायज्ञा न हापयितव्याः'। न त्वियमाशंका कर्तव्या— "द्विर्वचनं द्विर्विधानार्थम्"। न ह्यत्र विधिः श्रूयते। केवलं **न हापये**दित्युच्यते। नित्यत्वाच्चाहानिः प्राप्तैव, न विह्नितप्रत्यभिज्ञानतः कश्चित् कर्मभेदे हेतुरस्ति। **यथाशक्ति** पक्वान्नेन आमेन वा मूलफलैर्वा ।।२१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ऋषियज्ञं** ब्रह्मयज्ञम्। एषां वेदोदितत्वेन प्राप्तावपि पुन-र्वचनमवतारणार्थं। तच्चोत्तरश्लोकैः प्रकारान्तरेणापि तत्संपादनकथनार्थम् ।।२१।।

(३) **कुल्लूकः।** स्वाध्यायादीन्पञ्चयज्ञान्यथाशक्ति न त्यजेत्। तृतीयाध्याय-विहितानामपि पञ्चयज्ञानामिह निर्देश उत्तरत्र विशेषविधानार्थः स्नातकव्रतत्वबोधना-र्थश्च ।।२१।।

(४) **राघवानन्दः।** वेदाध्ययनहोमबल्यतिथितर्पणानि ऋषियज्ञादिपदवाच्यानि तृतीयाध्यायोक्तानि। पुनर्वचनमेतेषामादरार्थं। **न हापयेत्** न त्यजेत् ।।२१।।

(५) **नन्दनः।** उक्तानपि महायज्ञान्पुनरादरातिशयार्थमाह **ऋषीति। ऋषियज्ञं** ब्रह्मयज्ञम् ।।२१।।

(६) **रामचन्द्रः। ऋषियज्ञं** वेदाध्ययनम्। **देवयज्ञं** होमं। **भूतयज्ञं** भूतेभ्यो बलिं **नृयज्ञं** अतिथिसत्कारं। **पितृयज्ञं** श्राद्धं। **यथाशक्ति न हापयेत्** ।।२१।।

(७) **मणिरामः।** स्नातकस्य ऋषियज्ञादिकं व्रतमिति बोधनार्थं पुनराह **ऋषियज्ञ-मिति** ।।२१।।

(८) **गोविन्दराजः। ऋषियज्ञमिति।** स्वाध्यायादीन् **यथाशक्ति न** परित्यजेदिति उक्तपञ्चयज्ञाभिधानं वक्ष्यमाणेन्द्रियसंपाद्यत्वकथनार्थम् ।।२१।।

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ।। २२ ।।

(१) **मेधातिथिः। एतान् महायज्ञान् एके यज्ञशास्त्रविदो** गृहस्था **इन्द्रियेष्वेव जुह्वति** सम्पादयन्ति। कतमे पुनस्ते? **अनीहमानाः।** ये नेच्छन्ति धनं त्यक्तगृहव्यापारा देहसांन्यासिकादयः। शिलोञ्छवृत्तेरप्येवं विधिमिच्छन्ति, पङ्ग्वादीनां च। तेषां हि दारकरणं वक्ष्यति (अ० ९ श्लो० २०) "यद्यर्थिता तु दारैः स्यादिति"। न चैतेषां पञ्चयज्ञाधिकारः। अद्रव्यत्वाद्भरणमात्रं ते लभन्ते, नाधिकं कर्मानुष्ठानार्थमपि।

जुहोतिः करोत्यर्थनिर्वर्त्यतां लक्ष्यति। न हि क्रियाविशेषो यागः क्रियाविशेषस्य होमस्य कर्मतां प्रतिपद्येत। न हि भवति 'पचति पाकमिति'। भवति तु 'पाकं करोति' 'यागं करोतीति'। सामान्यविषयाकांक्षास्तु क्रियाद्रव्यकर्माणि साधनीकुर्वन्ति। 'इच्छति भोक्तुं' 'शक्नोति भोक्तुं', 'जानाति भोक्तुम्'। दृष्टश्च विशेषः सामान्यलक्षणार्थः—'अयं गौः पदा द्रष्टव्य' इति।

एवं च होमं केचिदिन्द्रियेषु तत्संयममेव व्याचक्षते। अपरेषां **प्राणसंवादोपनिषदि** 'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमाहुतिं जुहुयात्प्राणाय स्वाहे'त्यादिना।

अन्ये तु—य एवोत्तरश्लोके उपासनाविधिरुक्तः स एवायं 'होमः'। तथा च तयोरेकवाक्यता प्रतीयते। "ननु चोत्तरत्र वाचि प्राणं नेन्द्रियम्।" नैष दोषः। आध्यात्मिकत्वोपलक्षणार्थमिन्द्रियग्रहणम्। बाह्यसाधनसाध्यता नास्तीत्येतदत्र विवक्षितम्॥२२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यज्ञशास्त्रविद इति** प्रशस्तमहायज्ञेभ्यः एषामुत्कर्षकथनार्थम्। **अनीहमाना** अचेष्टमानाः। **इन्द्रियेष्विति।** पञ्चानां बुद्धीन्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहारान् कुर्वन्तो विषयाणामिन्द्रियेषु प्रवेशनात्पञ्चमहायज्ञान्संपादयन्तीत्यर्थः॥२२॥

(३) **कुल्लूकः। एतानेक इति। एके** गृहस्था बाह्यन्तरयज्ञानुष्ठानशास्त्रज्ञा **एतान्पञ्चमहायज्ञान्ब्रह्म**ज्ञानप्रकर्षाद्बहिश्चेष्टमानाः पञ्चसु बुद्धीन्द्रियेष्वेव पञ्चरूपज्ञानादिसंयमं कुर्वन्तः संपादयन्ति। यज्ञानां होमत्वानुपपत्तेः संपादनार्थो जुहोतिः॥२२॥

(४) **राघवानन्दः। एतान्महायज्ञान्वैश्वदेवादिपञ्चयज्ञान्।** इन्द्रियव्यापाररूपत्वादेव तेषां तान्येवे**न्द्रियेषु जुह्वति।** कथंभूताः? **अनीहमानाः** बाह्येन्द्रियव्यापाररहिताः। **एके** मुख्याः। 'शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वती'त्युक्तेः। इन्द्रियग्राह्याण्येतानि नात्मग्राह्याणीति कृत्वा तिष्ठन्तीत्यर्थः। 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त' (भ. गी. ५/९) इत्युक्तेश्च॥२२॥

(५) **नन्दनः।** अथाकर्माऽऽत्मामात्मरतीनामपि यज्ञाः कर्तव्या भवन्ति। किं पुनरन्येषामित्यभिप्रायेण श्लोकत्रयमारभ्यते **एतानिति। यज्ञशास्त्रविदः** शास्त्रेषु यजमानावश्यकर्तव्यत्वं विदन्तः। **अनीहमाना** अकर्मकृतः। **एतान्महायज्ञानिन्द्रियेष्वेव सततं** यावज्जीवं **जुह्वति** कुर्वन्ति इन्द्रियाण्यग्नीन्परिकल्प्य तैराहृतान्विषयान्हविष्ट्वेन कल्पयन्तीत्यर्थः॥२२॥

(६) **रामचन्द्रः। एतान् महायज्ञान्। एके** जनाः **अनीहमानाः** योगिनः। **सततं इन्द्रियेषु जुह्वति**॥२२॥

(७) **मणिरामः। एके** गृहस्थाः **यज्ञशास्त्रविदः** बाह्यांतरयज्ञानुष्ठानशास्त्रज्ञाः।

एतान् पंच**महायज्ञान्**। **अनीहमानाः**। ब्रह्मज्ञानप्रकर्षात् बहिरचेष्टमानाः। **इन्द्रियेषु** पंच-बुद्धींद्रियेषु **जुह्वति** संपादयंति ।।२२।।

(८) **गोविन्दराजः**। **एतानिति**। बाह्याभ्यन्तरयज्ञोपदेशकशास्त्रज्ञाः केचिन्मनुष्याः ज्ञानबलात् नित्यानुष्ठानार्थमपि उपरतधनचेष्टा एतान् महायज्ञान् **इन्द्रियेष्वेव** सर्वकालं संपादयन्ति। इन्द्रियाणि अग्न्यातिथ्यादिरूपतया तत्संयमं वाग्बाहुल्यादिरूपत्वेन भावयन्ति। एतान् संपादयन्ति ।।२२।।

वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ।।
वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् ।। २३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। यदाऽयं पुरुष उच्छ्वसिति तदैवमनेन ध्यातव्यम् 'वाचं प्राणे जुहोमीति'। भाषमाणेन च 'वाचि प्राणं जुहोमीति'। एतावतैव पञ्चयज्ञा निर्वृत्ता भवन्ति। "यदि नित्याः फलाय न वक्तव्याः"। आत्मज्ञाश्चाधिक्रियन्ते। विहितो ह्ययमर्थः पञ्चाग्न्युपासनायां उपनिषत्सु **कौषीतकि**ब्राह्मणे विस्तरेण। **अक्षयं** फलतः, अपुनरावृत्तिफलत्वात् ।। २३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एके तु प्राणायामं स्वाध्यायं च कुर्वन्तस्तान्संपादयन्तीत्याह **वाच्येक इति। वाचि प्राणं जुहवतीति** स्वाध्यायो दर्शितः। स्वाध्यायकाले प्राणवृत्तेर्वाचि विलयात्। **प्राणे वाचमिति** प्राणायामः। तत्र वाग्वृत्तेः प्राणे विलयात् तथा **तैत्तिरीयोपनिषत्** 'तद्यत्रैतदधीते वा भाषते वा वाचि तदा प्राणो भवती'ति। तथाच 'अथ यत्तूष्णीं वा भवति स्वपिति वा प्राणे तदा वाग्भवती'ति। तथा एतद्धस्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं वैवक्ष्यामहे वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वाचमिति। अध्येष्यामहे यज्ञसंबन्धिशास्त्रस्तोत्रपाठान् करिष्याम इत्यर्थः। तथा **कौषीतकिब्राह्मणम्** 'यावद्वै पुरुषः प्राणिति न तदा भाषते वाचं तदा प्राणे जुहोति यदा भाषते न तदा प्राणिति प्राणं तदा वाचि जुहोति त एते अनन्ते आहुती जाग्रत्स्वपंश्च जुहोति। अथवा अन्य आहुतयोऽन्नवत्यस्ताः कर्ममय्यो हि भवन्ति एवं ह स्म वै सन्तः पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं जुहवाञ्चक्रुरिति। वाचि प्राणे चान्योन्यं होमाभ्यां पञ्चयज्ञनिर्वृत्तिं पश्यन्तः। **अक्षयामविनाशि**फलाम् ।। २३ ।।

(३) **कुल्लूकः। एके** गृहस्था ब्रह्मविदो **वाचि** प्राणवायौ च **यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयफलां** जानन्तः सततं **वाचि प्राणं** च **जुहृकति। वाचं** च **प्राणे**। भाषमाणेन च वाचि प्राणं जुहोतीति। अभाषमाणेनोच्छ्वसता प्राणे वाचं जुहोमीति व्याख्यातव्यमित्यनेन विधीयते। यथा **कौषीतकिरहस्यब्राह्मणम्**-'यावद्वै पुरुषो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति यावद्धि पुरुषः प्राणिति न तावद्भाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोति एतेऽनन्ते अमृते आहुति जाग्रत्स्वपंश्च सततं जुहोति। अथ या वाऽन्या आहुतयोऽन्नवत्यस्ताः कर्ममय्यो हि भवन्त्येवं हि तस्यैतत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं जुहवांचक्रुरिति' ।। २३ ।।

(४) **राघवानन्दः। वाचि** वाक्कारणे अपाने **प्राणं वाचं** तत्कारणमपानं **प्राणे**। 'अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथा पर'इत्युक्तेः। तयोर्निरोधनेन पापक्षयलक्षणसर्वकर्मफलनिर्वृत्तेः। अथवा हवनप्रकारमाह **वाचीति**। तथा च **कौषीतकी श्रुतिः** 'अथातः सायंप्रातर्दर्शनमांतरमग्निहोत्रमिति व्याचक्षते यावद्वै पुरुषो भासते न तावत् प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति यावद्वै पुरुषः प्राणिति न तावद्भाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोति एते अमृते अनन्ते वाहुती जाग्रत्स्वपंश्च सततं जुहोति अथ या अन्या आहुतयोन्नवत्यस्ताः कर्ममय्य' इति। **अक्षयाम**पुनरावृत्तिफलत्वात्॥ २३॥

(५) **नन्दनः**। लोके खलु वाक्प्राणयोरेकतरस्मिन्प्रवृत्ते निलीनमन्यतरं पश्यामः। तत्र प्रवृत्तमग्निनिलीनं हविः कल्पयन्तीत्यर्थः। प्रवृत्तस्याग्नित्वकल्पनं निलीनस्य हविष्ट्वकल्पनं च हविष्यग्निः प्रवर्ततेऽग्नौ हविर्लीयत इति। अत्र **कौषीतकिब्राह्मणं** 'यावद्वै पुरुषो भाषते। न तावत्प्राणितुं शक्नोति। प्राणं तदा वाचि जुहोति। यावद्वै पुरुषः प्राणिति न तावद्भाषितुं शक्नोति। वाचं तदा प्राणे जुहोति। एते अनन्ते अमृते जाग्रत्स्वपंश्च सततं जुहोतीति। उत्तरार्धेन कारणमुच्यते। **वाचि प्राणे च** मन्त्रे चेष्टायां च। **यज्ञनिर्वृत्तिं** यज्ञानां निष्पत्तिम्। **अक्षयामक्षय**फलाम्। ये श्रौतस्मार्ता यज्ञाः प्रसिद्धास्ते खल्वपि वाक्प्राणनिर्वर्त्या इति ते पश्यन्तीत्यर्थः। तथाच मन्त्रवर्णः वाचि स्वाहा वाते धा स्वाहेति॥ २३॥

(६) **रामचन्द्रः। वाच्येके** स्वाध्यायसमये **प्राणं** प्राणवायुं। **प्राणे** प्राणायामसमये **वाचं** वागिन्द्रियं भाषमाणे जुह्वति। नववर्षाणि प्राणं जुहोमीति। एतावतैव पञ्चयज्ञा निर्वृत्ता भवन्ति। पञ्चाग्न्युपासना गौणी। च पुनः **वाचि प्राणे** यज्ञनिर्वृत्तिसामग्रीं **अक्षयां** सदा पश्यन्तः॥ २३॥

(७) मणिरामः। एके ब्रह्मविदः। **वाचि** प्राणवायौ। **यज्ञनिर्वृत्तिं अक्षयां पश्यंतः**जानंतः सर्वदा **वाचि प्राणं** जुह्वति। **वाचं च प्राणे,** कथंभूते प्राणे? वाचि प्राणे भाषमाणे प्राणे तथा च भाषमाणेन, वाचि प्राणं जुहोति। अभाषमाणेन उच्छ्वसता प्राणे वाचं जुहोतीति व्याख्यातव्यं। **यथा कौषीतकि**ब्राह्मणं "यावद्वै पुरुषो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्नोति। प्राणं तदा वाचि च जुहोति। यावद्धि पुरुषः प्राणितिन तावद्भाषितुं शक्नोति। वाचं तदा प्राणे जुहोती'ति॥२३॥

(८) **गोविन्दराजः। वाचीति**। अन्ये पुनः **वाचि** प्राणाख्ये च वायौ अक्षयफलां यज्ञसम्पत्तिं मन्यमाना अभिधानकामे वागग्नौ तूष्णींभावकादेव च प्राणाग्नौ वागाहुतिं जुहृवति प्राणाहुतिं जुहृवति। एवमनवरतं भावयन्त आसते।

तथा च **कौषीतकिरहस्य**ब्राह्मणं—"यावद्वै पुरुषो भाषते न तावत् प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति। यावद्वै पुरुषः प्राणिति न तावद्भाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोति। एते अनन्ते अमृते आहुती जाग्रत् स्वपंश्च सततं जुहोति अथ या अन्या आहुतयोऽन्नवत्यस्ताः कर्ममय्यो हि भवन्ति, एवं तद्वस्मै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं जुहवाञ्चक्रुः" इति

ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्ते तैर्मखैः सदा ।।
ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ।। २४ ।।

(१) **मेधातिथिः। तैर्मखैः** प्रकृतैर्महायज्ञै**र्यजन्ते,** तद्विषयमधिकारं निष्पादयन्ति। अतोऽर्थभेदाद्यजन्ते यज्ञैरिति साध्यसाधकभावोपपत्तिः। यथा'अग्निष्टोमयाजीति'। कथं पुनर्ज्ञानेन यागनिवृत्तिः? देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मको यागः। न च ज्ञानमेवं-रूपम्"। उच्यते। **यजन्त** इति यागकार्यनिवृत्तिरत्राभिप्रेता।

"यदि ज्ञानात्कार्यनिवृत्तिः किमर्थं तर्हि कर्मणामनुष्ठानम्? न ह्यविषयः कर्मानु-ष्ठानसम्भवः। अथेयं बुद्धिः, 'य उ चैनमेवं वेदेति' ज्ञानस्यापि फलसाधनत्वेन श्रवणात् कृतं कर्मानुष्ठानेनेति,–तदसत्। अन्यशेषतया तस्यार्थवादत्वात्"।

अत्रोच्यते। उक्तमस्माभिरनीहमाना आत्मज्ञा अधिक्रियन्ते। त एव ज्ञानिनोऽ-भिप्रेताः, न कर्मानुष्ठानवेदिनः। तेषां वेदसंन्यासिकतया गृहे अवतिष्ठमानानां महायज्ञानां भावनेयमुच्यते। द्रव्यसाध्यानां च महायज्ञानां आत्मज्ञानसंपादमेवमुच्यते। स्वाध्या-योदकतर्पणयोस्तु कर्मसाध्यतामेव षष्ठे वक्ष्यति।

अत्र कारणरूपमर्थवादमाह **ज्ञानमूलाम्**–ज्ञानं मूलमस्याः क्रियायाः। सर्वस्य कर्मानुष्ठानस्य ज्ञानं मूलम्। न ह्यविद्वान् किञ्चित्तदनुष्ठातुं शक्नोति। तदुक्तं "विद्वान्यजेत इति"। **पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा।** ज्ञानं चक्षुरिव। यथा चक्षुषा रूपं गृह्यते एवं ज्ञानात् ज्ञायते। न तत् 'ज्ञानं' वेद एवाभिप्रेतः ।। २४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ज्ञानेन** धारणाध्यानसमाधानान्यतमेन **ज्ञानमूलां** ज्ञान-कारणिकं **ज्ञानचक्षुषा** वेदार्थज्ञानमयेन चक्षुषा **पश्यन्तः** ।।२४।।

(३) **कुल्लूकः। अपरे** विप्रा ब्रह्मनिष्ठाः सर्वथा **ब्रह्मज्ञानेनैवतैर्मखैर्यजन्ति** एतांश्च यज्ञाननुतिष्ठन्ति। कथमेतदित्याह 'ज्ञानं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं **ज्ञानमूलामेषां** ज्ञानानां क्रियामुत्पत्तिं जानन्तः ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चक्षुरिव **चक्षुः ज्ञान-चक्षुषो**पनिषदा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'तज्जलानित्या'दिकया **पञ्चयज्ञानपि** ब्रह्मोत्पत्तिकाले ब्रह्मात्मकान् **ध्यायन्तः संपादयन्ति** पञ्चयज्ञफलमश्नुवत इत्यर्थः। श्लोकत्रयेण ब्रह्मनिष्ठानां वेदसंन्यासिनां गृहस्थानाममी विधयः ।। २४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** सविषयाणीन्द्रियाणि नात्मातिरिक्तानीति विज्ञानेन द्रव्यसाध्यानां महायज्ञानां संपादनमात्मनि। "सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे। आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपित" इत्युक्तेः। **मखैः** पञ्चयज्ञैः। ज्ञानयज्ञं प्रशंसति **ज्ञानमूलामिति।** "श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतपे"त्युक्तेः।। एषामिन्द्रियाणां क्रिया व्यापारः ज्ञानचैतन्यं मूलं प्रकृतिर्हेतुर्यस्याः। अचेतनानां चेतनाधिष्ठानमृते प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति। ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं वेदनं तेन नाविद्वानिति क्रियते **ज्ञानचक्षुषा।** सर्वे मखा वेदसाध्या इति **मेधातिथिः** ।। २४ ।।

(५) **नन्दनः। ज्ञानेन** संकल्पमयेन। **सदा** यावज्जीवम्। उत्तरार्धेन कारण-मुच्यते। या क्रिया यज्ञात्मिकाऽनुमीयते तस्या ज्ञानमेव मूलम्। ज्ञानाभावेऽननुष्ठान-प्रसङ्गादिति। **ज्ञानचक्षुषा** बुद्ध्या पश्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

(६) **रामचन्द्रः। ज्ञानेनैवापरे विप्राः तैः मखैः** पञ्चमहायज्ञैः **यजन्ते। एषां** योगिनां। **ज्ञानमूलां क्रियां ज्ञानचक्षुषा पश्यन्तः** ज्ञानं मूलं यस्याः क्रियायाः सर्वस्य कर्मानुष्ठानस्य ॥ २४ ॥

(७) **मणिरामः। अपरे विप्राः।** ब्रह्मनिष्ठाः **ज्ञानेनैव** ब्रह्मज्ञानेनैव **एतैर्मखैर्यजंति।** कथमेतदित्याह **ज्ञानमूलामिति। ज्ञानचक्षुषा एषां** यज्ञानां **क्रियां** उत्पत्तिं। **ज्ञानमूलां पश्यंतः** जानंतः। तथा च यदा ब्रह्मज्ञानं जायते। तदा पंचयज्ञा अपि ब्रह्मात्मकत्वेन ध्याताः संतः स्वस्वफलदा' भवंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। ज्ञानेनेति। अपरे पुनर्विप्राः एषां** यज्ञानां विद्वान् यजते विद्वान् याजयतीत्येवं अवबोधमूलमनुष्ठानं **ज्ञानचक्षुषा** शास्त्रेण पश्यन्तः विज्ञानबला-देतान् यज्ञान् एतद्विषयसम्यगवबोधेनैव यावज्जीवं सम्पादयन्ति। तथा च "यो ह्येवं विद्वानेतत् कर्म कुरुते, यो वै तदेवं वेद" इति ब्राह्मणम् ॥ २४ ॥

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ॥
दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ २५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अग्निहोत्रादयः शब्दाः श्रुतौ गृह्यस्मृतिषु च कर्मविशेष-वचनतया प्रसिद्धाः। सेतिकर्तव्यताकाः तत्र विहिताः। तेषामयमनुवादो न त्वत्रा-पूर्वविधिः, रूपावचनात्। केवलं होमविषया कर्तव्यता श्रुता, न द्रव्यं न देवता। अग्निहोत्रादि नामधेयं च विशेषाकांक्षम्। अतः शास्त्रान्तरावगतविशेषवचनतैव प्रतीयते।

"यद्येवं तत एव कर्तव्यतावगमादनर्थकमिदम्"। वेदसंन्यासिकानां प्रकृतोपासना-संवादनार्थम्। तथैव "वाच्येके जुह्वति प्राणं" (२३) "ज्ञानेनैवेति (श्लो. २४) च पञ्चमहा-यज्ञाः संपाद्यन्ते—तद्वदेतदपीति। कश्चायमुपालम्भः 'किमर्थं पुनर्वचनमिति'। सर्व-श्रुतीनां स्मृतीनां च यदेकदेशेऽभिहितं तस्यैवान्यत्र पुनर्वचनस्य चोद्यापत्तेः। उक्तश्च सामान्यतः परिहारः—प्रतिपत्तृभेदान्न पौनरुक्त्यमिति। यथा प्रतिपत्तृभेदादिन्द्रियभेदो, नैकेन चक्षुषा सर्वे द्रष्टुं शक्नुवन्ति बहूनीन्द्रियाणि प्रयोजनवन्ति, एवं शाखाभेदः स्मृति-भेदश्च।

अथोच्यते "कस्माद्रूपावचनमिति"। एषोऽपि न दोषः। प्रतिशाखमितिकर्तव्यताया भेदः—कस्याभिधानं क्रियताम्। सर्वाभिधाने गौरवम्। एकतराभिधाने अन्यतरपरित्यागः। "तदपि चोद्यमेव।" उक्तं चानुवादोऽयं न विधिः। विधौ हि चोद्यमेतत् स्यात् 'अन्यत्र विहितं किमर्थं पुनर्विधानमिति।'

आद्यन्ते द्युनिशोः। नात्र यथासंख्यम्। किं तर्हि ? दिव आदौ निशायाश्चादौ, एवं दिवोऽन्ते निशायाश्चान्त इति। सायंप्रातःकालावन्तेन परिगृह्येते। तत्रोदितहोमिनां

अहोरात्रौ अनुदितहोमिनां निशान्ते। द्युशब्दो दिवसपर्यायः। **सदा**। यावज्जीवं सायंप्रातर्होमः कर्तव्यः। **दर्शेन** यजेतेत्यत्राध्याहर्तव्यम्। न हि तत्रोत्पत्तौ जुहुयादित्यस्ति, किं तर्हि ? 'दर्शेन यजेतेति'। तदनुवादश्चायम्। अतएवाध्याहारः क्रियते। अत एव अविशेषश्रवणेऽपि। **अर्धमासान्त** इति। कृष्णपक्षान्ते दर्शः शुक्लान्ते पौर्णमासः। तथा **च** श्रुतिः "दर्शे च दर्शेन यजेत पूर्णमास्यां पूर्णमासेन यजेतेति"॥ २५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। आद्यन्ते द्युनिशो**र्दिवसस्यादावन्ते च तथा रात्रेरादावन्ते चेत्यर्थः। तथा चोद्धरणादिहोमात्तत्प्रयोगेणोभयोर्दिनरात्रयोराद्यन्तव्याप्तिरित्युदितहोममादाय कालो दर्शितः॥ २५॥

(३) **कुल्लूकः।** उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ निशायाश्चादौ, अनुदितहोमपक्षे दिनस्यान्ते निशायाश्चान्ते, यद्वोदितहोमपक्षे दिनस्यादौ दिनान्ते च, अनुदितहोमपक्षे निशादौ निशान्ते **चाग्निहोत्रं** कुर्यात्। कृष्णपक्षार्धमासान्ते दर्शाख्येन कर्मणा शुक्लपक्षार्धे च पौर्णमासाख्येन यजेत्॥ २५॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति **अग्नीति। आद्यन्ते** सन्ध्याद्वये **द्युनिशो**र्दिवसस्यादौ दिनस्यान्तो उदितहोमिनामाश्वलायनादीनाम्। निशाया आदौ निशाया अन्ते च साङ्ख्यायनादीनामनुदितहोमिनाम्। '**दर्शेनार्धमासान्ते** अमायां पौर्णमास्यां पौर्णमासेन दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति' श्रुतेः॥ २५॥

(५) **नन्दनः।** अथाहिताग्नेरसंकुचितवृत्तेर्वृत्तान्याह **अग्निहोत्रमिति। द्युनिशोः** अहोरात्रयोः। **आद्यन्ते** सायंप्रातश्च। सदा विहितकालानतिक्रमेण **अर्धमासान्ते** पक्षयोरन्ते पर्वणोरिति यावत्। अत्र यजेतेत्यध्याहार्यम्॥ २५॥

(६) **रामचन्द्रः। द्युनिशोः आद्यन्ते** प्रातःसायंकाले। **अग्निहोत्रं जुहुयात्। दर्शेन** दर्शसंज्ञेन कालेन। **मासान्ते** अमायां। **पौर्णमासेन** कालेन॥ २५॥

(७) **मणिरामः। द्युनिशोः आद्यंते** उदितहोमपक्षे दिनस्य निशायाश्चाऽऽदौ। अनुदितहोमपक्षे **द्युनिशोरंते। अर्धमासांते** कृष्णपक्षार्धमासांते, दर्शांते शुक्लपक्षार्धमासांते पौर्णमासांते इत्यर्थः॥ २५॥

(८) **गोविन्दराजः। अग्निहोत्रं चेति।** उदितहोमपक्षे दिनादौ दिनान्ते होमं कुर्यात्। तथा अनुदितहोमपक्षे रात्र्यादौ रात्र्यन्ते च होमं कुर्यात्। तथा कृष्णपक्षान्ते दर्शाख्येन कर्मणा, शुक्लपक्षान्ते पौर्णमासाख्येन यजेत॥ २५॥

सस्यान्ते नवसस्येष्टया तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः॥
पशुना त्वयनान्ते तु समांते सौमिकैर्मखैः॥ २६॥

(१) **मेधातिथिः। सस्यशब्दो** व्रीह्यादिधान्यवचनः। तस्यान्तः क्षयः। पूर्वसस्येषु क्षेत्रेषु नवसस्येष्टया यजेत, आग्रयणेनेत्यर्थः। न चात्र पूर्वसस्यक्षय आग्रयणनिमित्तं नापि नवसस्यागमः, किं तर्हि ? अकृताग्रयणस्य नवान्नाशनं प्रतिषिद्धम्। येनाह "नानिष्ट्वा नवान्नमद्यादिति"। अतो नवसस्यभक्षणमाग्रयणेनेत्यर्थः। तेन यजेतेति व्याचक्षते।

अस्मिंस्तु पक्षे पूर्वसस्याभावात् नवसस्यस्य भावादन्यतो वा, असत्यां चाशिक्षायां न नियमतया आग्रयणं प्राप्नोति। अथेदं 'सस्यांत' इति नवोत्पत्त्युपलक्षणं, तदाऽनिष्ट्वा भक्षणं प्राप्नोति।

तस्माद् द्वे एते वाक्ये। 'नानिष्ट्वाऽश्नीयात्' इत्येकं 'सस्यान्त' इति द्वितीयम्। 'सस्यान्त'-ग्रहणेन च सस्योत्पत्तिरेवाभिप्रेता, नियतत्वात्तस्या निमित्तस्योपपत्तिः। क्षयस्त्वनियतः, धनिनां हि त्रैवार्षिकान्यपि धान्यान्यत्र प्रवर्तन्ते। अत एव सूत्रकारः "सस्यं नाश्नीयादग्निहोत्रमहुत्वेति"। तथा "यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाग्रयणेन यजेतेति"। तथेदमपरं "शरदि नवान्नमिति" कालविशेषविधायकम्। तत्र यस्य पूर्वसस्यक्षयो नास्ति, स शरदमाद्रियते, इतरस्तु न। एवमुभयोरर्थत्ता च भवति। इतरथा एवमेवावक्ष्यत नवसस्योत्पत्तौ नवससेष्टचा यजेतेति'। यतस्त्वाह "नानिष्ट्वा नवसस्येष्टचा नवान्नमश्नीयादिति"— तेन उत्पन्नेष्वपि नवसस्येषु विद्यमानस्य अस्ति शरत्प्रतिपालनम्। नवसस्योत्पत्तिनिमित्तत्वाच्च असत्यामपि नवान्नाशनेच्छायां नियमत आग्रयणम्।

ऋत्वन्ते। 'ऋतुः संवत्सर' इति दर्शनेन चातुर्मास्यानामेतत्करणमुच्यते। **अध्वर-शब्देन** तान्येवाभिप्रेतानि। अयनयोरादौ **अयनान्ते**। ते च द्वे अयने दक्षिणमुत्तरं च। तत्र पशुयागः कर्तव्यो द्विः संवत्सरस्य। सूत्रकारस्त्वाह "षाण्मास्यः सांवत्सरो वेति"। **समान्ते**। समाशब्दः संवत्सरपर्यायस्तस्य चान्तः समाप्तिः, शिशिरे। न च तत्रेदं **सौमिकयाग-**विधानं, किं तर्हि? गते तस्मिन्वसन्त आगते। तथा च श्रुतिः "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति"। एतावन्ति नित्यानि कर्माणि। तानि यथाकथंचिद्वेदसंन्यासिकेनापि संपाद्यानीति सर्वस्य तात्पर्यम्॥ २६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **सस्यान्ते** व्रीहियवश्यामाकसस्यसमीपकाले शरदादौ **नवसस्येष्टचा** आग्रयणेष्टचा **ऋत्वन्ते** शीतोष्णवर्षर्त्वन्ते **अध्वरैः** चातुर्मास्यैः। अयनयोरादावादिदिनयोः, अपरान्त इति क्वचित्पाठः। **समान्ते** वर्षसमाप्त्यनन्तरं वसन्ते शिशिरान्तत्वाद्वर्षस्य॥ २६॥

(३) **कुल्लूकः**। पूर्वार्जितधान्यादिसस्ये समाप्ते 'शरदि नवाना'मिति सूत्रकारवचनादसमाप्तेऽपि पूर्वसस्ये नवसस्योत्पत्तावाग्रयणेन यजेत। सस्यक्षयस्यानियतत्वाद्धनिनां बहुहायनजीवनोचितधान्यसंभवाच्च **सस्यान्त**ग्रहणाच्च नवसस्योत्पत्तिरेवाभिप्रेता, नियत्वात्तस्याः प्रत्यब्दं निमित्तत्वोपपत्तेः। ऋतुसंवत्सर इत्येतन्मताश्रयणेन चत्वारश्चत्वारो मासा ऋतवस्तदन्तेऽ**ध्वरै**श्चातुर्मासाख्यैर्यागैर्यजेत अयनयोरुत्तरदक्षिणयोरादौ **पशुना** यजेत पशुबन्धाख्यं यागमनुतिष्ठेत्। ज्योतिःशास्त्रे चैत्रशुक्लप्रतिपदादिवर्षगणनाच्छिशिरेण समाप्ते वर्षे वसन्ते सोमरससाध्यैरग्निष्टोमादियागैर्यजेत॥ २६॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **सस्यान्त** इति। **नवसस्येष्टिरिति**। असमाप्तेऽपि पूर्वसस्ये नवोत्पत्तौ आग्रयणेन यजेत। **ऋत्वन्ते** ऋतोरन्ते **अध्वरै**श्चातुर्मास्याख्यैर्वैश्वदेववरुणप्रघास-साकमेधशुनासीरसंज्ञैर्यागैः। **पशुना** पशुबन्धेन यागेन। **सौमिकैः** सोमरससाध्यैर्ज्योतिष्टोमाख्यैः॥ २६॥

(५) **नन्दनः। सस्यान्ते** सस्यानां श्यामाकादीनामन्ते पाककाले **नवसस्येष्टचा** आग्रयणेन। **अध्वरैः** सोमचातुर्मास्यैः। **पशुना** निरूढपशुबन्धेन। **समान्ते** संवत्सरान्ते। **सौमिकैः** सोमवद्भिः। अत्रापि यजेतेति शेषः ॥ २६ ॥

(६) **रामचन्द्रः। सस्यान्ते**। सस्याच्छेदे सस्यादौ सस्योत्पत्तौ **अध्वरै**श्चातुर्मास्यैः। **अन्ते** चातुर्मास्यान्ते उदगयने दक्षिणायनस्यान्ते **पशुना** पशुयागः कर्तव्यः। **समान्ते** संवत्सरान्ते **सौमिकैर्मखैः** सोमयागसंज्ञैः। यस्मिन्यज्ञे सोमपानं क्रियते सः ॥ २६ ॥

(७) **मणिरामः। सस्यान्ते** पूर्वार्जितधान्यादिसस्ये समाप्ते। शरदि वसंते च **नवसस्येष्टचा** आग्रयणेष्ट्या **ऋत्वंते अध्वरैः** चातुर्मास्ययागाख्यैः। **समांते** वर्षांते **सौमिकैः** सोमयागैः ॥ २६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। सस्यान्त इति**। प्राक्सञ्चितधान्यादिक्षये यदा वर्षस्य तृप्तः स्यात् 'अथाग्रयणेन यजेत शरदि नवान्न'मिति **सूत्रकार**वचनात्। विद्यमानधान्योऽपि चाग्रयणेन यजेत। "ऋतुः संवत्सरं इत्यस्मिन् दर्शनेन चतुर्षु चतुर्षु मासेष्वृत्वन्तेऽध्वरैः चातुर्मास्याख्यैः कर्मभिर्यजेत। पशुबन्धाख्येन कर्मणा उत्तरायणदक्षिणायनादौ यजेत। वर्षान्ते च ज्योतिष्टोमादिना सोमयागेनेति ॥ २६ ॥

नानिष्ट्वा नवसस्येष्टचा पशुना चाग्निमान् द्विजः ॥
नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ २७ ॥

(१) **मेधातिथिः। अग्निमाना**हिताग्निरत्राभिप्रेतः, व्रताधिकारात्। तस्य होमस्य याजुर्वेदिकं व्रतम्। **नानिष्ट्वा पशुना** मांसं समश्नीयान्नाग्रयणेन नवान्नमिति। नियमानुपालने फलमाह **दीर्घमायुर्जिजीविषुः**। आयुःशब्देन प्रबन्धवत्यः प्राणापानवृत्तय उच्यन्ते। द्वितीया च सत्यपि जीवतेरकर्मकत्वेऽपि इषिक्रियापेक्षया। सन्नन्तोऽपि धातुरिच्छायां वर्तते। अत्रापि दर्शने इषेः कर्म प्रकृत्यर्थो न बाह्यम्, इच्छा वेष्यमाणं प्रति गुणभूता, 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूवत' इति सन्नंतादन्यत्रापि। अस्मिन्नपि दर्शने आयुःशब्देन कालो लक्षयिष्यते, दीर्घकालं जीवनमिच्छन्। तत्र 'कालताऽवाऽवगन्तव्या कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामिति' कर्मत्वम्।

एष चाहिताग्नेः पशुबन्धे नियमः, आग्रयणेऽपि। गृह्याग्निमतोऽपि गृह्यस्मृतिषु नियमतया आग्रयणं विहितम्। यच्चेदं 'शरदि नवान्नमिति', तत् व्रीहिश्यामाकयोः न यवानाम्। न च सस्यमात्रेण सस्येष्टियागः, न च माषमुद्गादिना। यत इदं शास्त्रान्तरसापेक्षं, न स्वतो विधायकमित्युक्तम्। शास्त्रान्तरेषु च व्रीहिश्यामाकयवैराग्रयणेष्टिर्विहिता।

किं त्वन्यदपि सस्यं नाशितव्यमकृतायामाग्रयणेष्टौ। यत उक्तमविशेषेण 'सस्यं नाश्नीयादिति'। तन्निषेधे ह्यभिप्रेते इयदेवावक्ष्यत्, 'आग्रयणं व्रीहिश्यामाकयवानां नाश्नीयादग्निहोत्रमहुत्वेति'। एवं सूत्रकारेण पठितम् "आग्रयणं व्रीहिश्यामाकयवानां, सस्यं नाश्नीयादग्निहोत्रमहुत्वेति"। अतोऽयं सस्यशब्दो न प्रतिनियतविषय एव ॥ २७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। नानिष्ट्वेति**। एतेन एव श्यामाकव्रीहिभक्षणाभावे आग्रयणस्य मांसभक्षणे च पशुयागस्याकरणेऽपि न दोष इति दर्शितं। तद्भक्षणनिमित्तकत्वोपदर्शनात् ॥२७॥

(३) **कुल्लूकः**। आहिताग्निर्द्विजो दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छन्नाग्रयणमकृत्वा नवान्नं **न** भक्षयेत्। न च पशुयागमकृत्वा मांसमश्नीयात् ॥ २७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। नवसस्येष्टिपशुबन्धयोरर्थवादेन तयोरावश्यकत्वमाह **नेति** द्वाभ्यां। **नवान्नं मासं** च नाद्यात् ॥ २७ ॥

(५) **नन्दनः**। आग्रयणपशुबन्धयोरवश्यकर्तव्यतां प्रसङ्गादाह **नानिष्ट्वेति**। अग्निमानाहिताग्निः ॥ २७ ॥

(६) **रामचन्द्रः। नानिष्ट्वेति**। नवसस्ये सति अग्निमान् द्विजः पशुना पशुयागेनानिष्ट्वा पशून् अकृत्वा **नवान्नं** नाद्यात् तथा **मासं** नाद्यात्, दीर्घमायुर्जिजीविषुः अकृत्वा नाद्यात् ॥ २७ ॥

(७) **मणिरामः**। आग्रयणाद्यकरणे नवान्नभोजननिषेधमाह **नानिष्ट्वेति** ॥ २८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। नेति**। आहिताग्निर्द्विजो **दीर्घायुर्**जीवितुमिच्छुः आग्रयणमकृत्वा **नवान्नं** पशुयागं वाऽकृत्वा **मांसं** नाश्नीयात् ॥ २७ ॥

नवेनानर्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्नयः ॥
प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्धिनः ॥ २८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। नित्यतामेव समर्थयते अकरणदोषदर्शनेन। **नवेन** सस्येन **अनर्चिता** अकृतहोमा अग्नयोऽस्याहिताग्नेः **प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति** भक्षयितुम्। **गर्धिनः** गर्धं अभिलाषातिशयः—तदस्यास्तीति मत्वर्थीय इनिः ॥ २९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। नवेन** चान्नेन अस्य आग्रयणपशुयागावकृत्वा नवान्नमांसभक्षिणः **पशुहव्येन** पशुरूपहविषा **गर्धो**ऽभिलाषः ॥ २९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। दोषं कथयन्ननित्यतामनयोराह **नवेनेति**। यस्मान्न**वेन** पशुवदामेना**नर्चिता** अकृतयागा **अग्नयो नवान्न**मांसाभिलाषिणोऽस्याहिताग्नेरग्निहोत्रिणः **प्राणानेव** खादितु**मिच्छन्ति। गर्धो**ऽभिलाषातिशयः। गृधेर्घञन्तस्य रूपम्। सोऽस्यास्तीति गर्धी। मत्वर्थीय इनिः ॥ २८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। नवेन नवसस्येष्ट्या **नार्चिताः नवान्नामिषगर्धिनो**ऽग्नयः। **अत्तुमिच्छन्तीत्यर्थः** ॥ २८ ॥

(५) **नन्दनः**। अथ यजमानस्य दोषमाह **नवेनेति** ॥ २८ ॥

(७) **मणिरामः**। करणे फलमाह **नवेनेति। गर्धिनः** अभिलाषातिशययुक्ताः ॥२८॥

(८) **गोविन्दराजः। नवेनेति**। यस्मान्नवसस्येन पशुयागेन (दानेन) चानिष्ट्**वा अग्नयो नवान्न**मांसानि काङ्क्षिणोऽस्याग्न्याहितस्य **प्राणानेव** भक्षयितु**मिच्छन्ति**। तस्मादाग्रयणपशुयागौ कर्तव्यौ ॥ २८ ॥

आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा ।।
नास्य कश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः ।। २९ ।।

(१) **मेधातिथिः** । उक्तमिदमुत्तरार्धमनूद्यते । न **कश्चिदतिथिरनर्चितो गृहे वसेत्** । सर्वोऽतिथिरर्चितो गृहे वासनीयः । **शक्तितः** । एको द्वौ बहवो यावन्तः शक्यन्तेऽर्चयितुं सर्वे आसनादिभिरर्चनीयाः । अर्चापूर्वकमेतदेभ्यो वसतां प्रकल्पयितुम्, न तु सर्वेण सर्व-मासनाशनशय्यानां स्वत्वनिवृत्तिरुच्यते । भक्तयूपमांसान्नाज्याशनासंभवे पृथगुपादानात् मूलफलं दातव्यम् ।। २९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अशन**मशनीयम् ।। २९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । यथाशक्त्या**सन**भोजनादिभिर**नर्चितोऽतिथिरस्य** गृहस्थस्य **गृहे न वसेत्** । अनेन शक्तितोऽतिथिं पूजयेदित्युक्तमप्युत्तरार्धमनूद्यते ।। २९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । उक्तापि अतिथेः पूजा आवश्यकत्वात्पुनरपि तामाह **आसनेति** । यथाशक्त्या । आसनभोजनशय्यादिभि**रनर्चितः अतिथिः अस्य** गृहस्थस्य **गृहे न वसेत्** । अनेन 'शक्तितोऽतिथिमर्चयेे'दिति तूक्तमपि उत्तरार्धेनानूद्यते ।। २९ ।।

(५) **नन्दनः** । उक्तमप्यातिथ्यमादरातिशयार्थमाह **आसनेति** ।। २९ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **आसनादिभिरनर्चितः** । **अतिथिः** कस्य**चिद्गेहे न वसेत्** ।।२९।।

(७) **मणिरामः** । '**शक्तितोऽतिथिं** पूजये'दित्युक्तमपि उत्तरार्धमनूद्यति **आसनाश-नेति** ।। २९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **आसनाशनशय्याभिरिति** । आसनादनादिभिः यथाशक्ति अतिथिं पूजयेत् इत्युक्त्वा अतिथ्यनुवादो महायज्ञप्रसङ्गेन वक्ष्यमाणपाषण्डचादि-निषेधार्थः ।। २९ ।।

पाषण्डिनो विकर्मस्थान्बैडालव्रतिकाञ्छठान् ।।
हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङमात्रेणापि नार्चयेत् ।। ३० ।।

(१) **मेधातिथिः** । अत्र वसेदिति लिङ्गात्सायमातिथ्यप्रतिषेधोऽयं पाषण्डचादीना-मित्याहुः– तदयुक्तम्; अर्चनीयताऽत्र निवार्यते । न तु सर्वेण सर्वभक्ताद्यदानमेवोच्यते । दिवाऽपि भुञ्जानानां कतिचित् क्षणावास उपपद्यत एव । अतो न लिङ्गं सायंकालस्य 'वसेदिति' । तत्र **पाषण्डिनो** बाह्यलिङ्गिनो रक्तपट–नग्न–चरकादयः । **विकर्मस्थाः–** अत्रानापदि वर्णान्तरवृत्त्या जीवन्ति । यथा ब्राह्मणः क्षत्रवृत्त्या, क्षत्रियो वैश्यवृत्त्या इत्यादि । **बैडालव्रतिका** दाम्भिकाः । ये च लोकावर्जनार्थं अग्निहोत्राद्यनुतिष्ठन्ति, 'इति गृहादि लिप्सामह' इति, न शास्त्रचोदितत्वेन स्वधर्मतया । **शठाः** येषामन्यत् हृदयेऽन्यद्वाचि । उपकारं कस्यचित्प्रतिज्ञाय कर्तव्यतया अवधीरयन्ति, न कुर्वन्ति । **हैतुका** नास्तिकाः । 'नास्ति परलोकः, नास्ति दत्तं, नास्ति हुतं' इत्येवं स्थितप्रज्ञाः ।

बकवृत्तयः दाम्भिका एव, ईषद्भेदभिन्नाः। भेदः परस्परं दर्शयिष्यते। **वाङ्मात्रेणापि** तिष्ठतु तावदासनादिदानं, पूजापूर्वकं स्वागतम्–'आस्यतामत्र' इत्येवमाद्यपि न वक्तव्याः। अन्नदानं तु श्वपचादिवदिष्यते। तथा च भगवान् कृष्णद्वैपायनोऽन्नदानमेवाधिकृत्य स्मरति स्म "न पृच्छेज्जन्म न श्रुतमिति"। नात्र पात्रगवेषणा कर्तव्येत्यर्थः।। ३०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।। पाषण्डिनो** बौद्धादीन् पाषण्डदर्शनान्तःपातिनः। **विकर्मस्थाना**श्रमस्थानप्याश्रमधर्महीनान्। **शठान्** वक्रहृदयान्। **हैतुकाना**श्रमिणोऽपि हेतुमात्रेण वेदविरुद्धेन परलोकसाधनोन्नायकान् **नार्चयेत्।** क्षुधितेभ्यस्त्वन्नं शक्तौ दद्यादेव।। ३०।।

(३) **कुल्लूकः। पाषण्डिनो** वेदबाह्यव्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षुकक्षपणकादयः। **विकर्मस्थाः** प्रतिषिद्धवृत्तिजीविनः। **बैडालव्रतिकबकवृत्ती** वक्ष्यमाणलक्षणौ। **शठा** वेदेष्वश्रद्दधानाः। **हैतुका** वेदविरोधितर्कव्यवहारिणः। एताननतिथिकालोपस्थितान् **वाङ्मात्रेणापि** न पूजयेत्। पूजारहितेऽन्नदानमात्रं तु शक्तितोऽपचमानेभ्य इत्यनुज्ञातमेव।। ३०।।

(४) **राघवानन्दः।** आतिथ्यादिलक्षणमुक्तं, एतेषु विप्रेष्वपि आतिथ्यं नास्तीत्याह **पाषण्डिन** इति। वेदबाह्यव्रतलिङ्गधारिणः **पाषण्डिनः।** ते च भिक्षुक्षपणकादयः। प्रतिषिद्धवृत्तिजीविनः **विकर्मस्थाः।** वेदार्थेष्वश्रद्दधानाः **शठाः** प्रसिद्धाः। अत्रैव करिष्यमाणलक्षणौ **बैडालव्रतिकादय**स्त्रयः। **हैतुको** वेदविरुद्धतर्की।। ३०।।

(५) **नन्दनः।** अवैदिकाः **पाषण्डिनः। विकर्मस्था** निन्दिताचाराः। **बैडालव्रतिकान्बकवृत्तींश्च** वक्ष्यति। **हैतुकाः** वेदशास्त्रविरुद्धतर्कशास्त्रपराः।। ३०।।

(६) **रामचन्द्रः। पाषण्डादीन्** वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्। युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकरो **हैतुकः** तान्। बकवत् वृत्तिर्वर्तनं यस्य सः।। ३०।।

(७) **मणिरामः।** वेदबाह्यव्रतलिंगधारिणः **पाखंडिनः। विकर्मस्थान्** प्रतिषिद्धजीविनः **बैडालव्रतिकबकवृत्ती** वक्ष्यमाणलक्षणौ। **शठान्** वेदेष्वश्रद्दधानान्। **हैतुकान्** वेदविरोधितर्कव्यवहारिणः।। ३०।।

(८) **गोविन्दराजः।** तथा चाह **पाखण्डिन इति।** रक्तांबरादिलिङ्गधारिणः परवृत्तिजीवनरतान् बिडालवृत्तिकान् बकवृत्तिकान् वक्ष्यमाणलक्षणान् शठान् अश्रद्दधानान् वेदबाह्यतर्कव्यवहारिणो **वाङ्मात्रेणापि** न पूजयेत् इति पूजापूर्वकान्नदानादिनिषेधो दानमात्रं तु शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यमिति वक्ष्यति।। ३०।।

वेदविद्याव्रतस्नाताञ्छ्रोत्रियान् गृहमेधिनः।।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत्।। ३१।।

(१) **मेधातिथिः।** 'वेदश्च' 'विद्या' च 'व्रतानि' च तैः 'स्नाताः' तत्र परिसमाप्तिं गताः। विविधाः स्नातका गृह्यन्ते। तत्र 'वेदस्नातका' अधीतवेदाः। 'विद्यास्नातका' विद्यार्थजिज्ञासानिवृत्ताः। 'विद्या'सन्निधानाद्वेदविषयैव गृह्यते। तस्या एव वस्तुतो

विद्यात्वम् । व्रतानि "षट्त्रिंशदाब्दिकम्" इत्यादीनि (अ. ३ श्लो. १) । सत्यामपि वेदतदर्थजिज्ञासासमाप्तौ न तावत्येव 'स्नानं', किं तर्हि ? षट्त्रिंशदब्दादिकालः पूरयितव्यः इति पक्षोऽप्यस्ति । अन्ये तु येऽनधीत्यैव वेदं वर्षत्रयात् स्नान्ति ते 'व्रतस्नातका' इत्याचक्षते ।

अनधीतवेदस्य कुतः स्नानमित्यपक्षोऽयम् । "ननु च श्रोत्रियग्रहणं किमर्थं ? स्नातकत्वेनैव सिद्धत्वात्" । अतिशयार्थम् । तेन वेदाभ्यासरता गृह्यन्ते **श्रोत्रियाः । गृहमेधिनो** गृहस्थाः । नानेन भिक्षुतापसब्रह्मचारिणामपूजनीयत्वमुच्यते । किं तर्हि ? भैक्ष्यभोजित्वात्तेषां नातिथित्वसंभवः । ब्रह्मचारिणो गुरुगृहात्तापसस्य च वनान्नान्यत्र वासः । प्रव्रजितस्यापि 'भैक्षार्थी ग्राममियादिति' न ग्रामे वासः । अतोऽन्येषामाश्रमिणां गृहादन्यत्र वासात्कथंचित्सम्भवेऽपि प्रायिकमेतद्**गृहमेधिन** इति । **हव्येन कव्येन** । दैवकर्मणि शान्त्यादौ पित्र्ये वा श्राद्धे त एव पूज्याः । **विपरीताः** अस्नातकाः वर्ज्याः पूर्वोक्तदोषाभावेऽपि ।। ३१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** वेदविद्यायां प्राप्तायां व्रते च कृतेऽनन्तरं स्नातान्समावृत्तान्तांस्तदनन्तरमेव स्वगृहमागतान्पूजयेत् । तथा गृहे वसतोऽपि **श्रोत्रियान्वेद**विदो **हव्यकव्येन हव्यकव्यसंबन्धिकर्मणा विपरीतान्**विद्याव्रतं विना स्नातान् गृहिणश्चाश्रोत्रियान् ।। ३१ ।।

(३) **कुल्लूकः । वेदविद्याव्रतस्नातानिति ।** विद्यास्नातकव्रतस्नातकोभयस्नातकास्त्रयोऽपि गृह्यन्ते । यथाह **हारीतः** 'यः समाप्य वेदानासमाप्य व्रतानि समावर्तते स **विद्यास्नातकः ।** यः समाप्य व्रतान्यसमाप्य वेदान्समावर्तते स **व्रतस्नातकः ।** उभयं समाप्य यः समावर्तते स **विद्याव्रतस्नातकः ।**' यद्यपि स्नातकधर्मत्वेनैव स्नातकमात्रप्राप्तिस्तथापि श्रोत्रियत्वं विवक्षितम्; तान् स्नातकाञ्छ्रोत्रियान्**हव्यकव्येन पूजयेद्विपरीतान्पुनर्वर्जयेत्** ।। ३१ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** एतांस्त्वर्चयेदेवेत्याह **वेदेति । वेदः** स्वशाखा । **विद्या** तर्कव्याकरणादि । **व्रतं** षट्त्रिंशद्वर्षादिब्रह्मचर्यं तेषु **स्नातान्** पारगान् । **विपरीतान्** पाखण्डादीन् ।। ३१ ।।

(७) **मणिरामः ।** यः वेदं समाप्य व्रतं चासमाप्य समावर्तते स **विद्यास्नातकः ।** यस्तु समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं समावर्तते **स व्रतस्नातकः ।** उभयं समाप्य यः समावर्तते **स विद्याव्रतस्नातकः ।** एते त्रयोऽप्यत्र बोध्याः ।। ३१ ।।

(८) **गोविन्दराजः । वेदविद्याव्रतस्नातानिति । वेदविद्याव्रतस्नातान्** इत्यनेन वेदस्नातकव्रतस्नातकविद्याव्रतस्नातकत्वेन त्रिप्रकारा अपि स्नातका गृह्यन्ते । यथा **हारीतः** 'समाप्य वेदं असमाप्य व्रतानि यः स्नाति स वेदस्नातकः, असमाप्य वेदं समाप्य व्रतानि यः स्नाति स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः स्नाति स विद्याव्रतस्नातक' इति । तांस्तथा स्नातकग्रहणेन गृहीतानप्यतिशयार्थित्वेन पृथङ्निर्दिष्टान् **श्रोत्रियान्** गृहस्थान् **हव्यकव्येन पूजयेत् ।** एतद्विपरीतांस्तु वर्जयेत्' इतीदं पाखण्ड्यादिनिषेधदार्ढ्यार्थम्, श्रोत्रियादीनां पुनरभिधानम्, पूजादिपूर्वकमन्नं पाखण्ड्यादिभ्यो न देयम् ।। ३१ ।।

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ॥
संविभागश्च भूतेभ्यः कर्तव्योऽनुपरोधतः ॥ ३२ ॥

(१) **मेधातिथिः । अपचमाना** ब्रह्मचारिपरिव्राजका इत्याहुः । तदुक्तम् 'तेभ्यो नित्यवद्दानं विहितमेव' भिक्षां च भिक्षवे दद्यादिति' (३ । ९४) । तस्माद्ये दरिद्रा भैक्ष-जीवनाश्च पाखण्डयादयः तेभ्यः **शक्तितो दातव्यम् ।** यावद्भ्यः शक्यते यावच्च पच्यते । पचिक्रियाविरहनिमित्तत्वाच्च सिद्धान्नदानमेवेदम् ।

संविभागश्च । अन्येनापि धनेन इन्धनपरिधानौषधाद्युपयोगिना **संविभागः कर्तव्यः** कश्चिदंशो दातव्यः । **सर्वभूतेभ्यः ।** भूतशब्दोऽयं चेतनात्मकं जगदाचष्टे । यथा "गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिति" । अचेतनानां चेतनवदुपकारार्थतया संविभागानुपपत्तेः चेतना-वत्स्वेवावतिष्ठते । अतश्च "प्ररोहधर्मकाश्चेतनावन्तः" इति दर्शने वृक्षादीनामपि जलसे-काद्यर्थो धनसंविभागः कर्तव्यः ।

बह्वर्थोऽयं भूतशब्दः । कश्चित्प्राधान्ये वर्तते 'भूतमियं ब्राह्मण्यस्मिन् गृहे' । क्वचित्पैशाचवचनो 'भूतोपसृष्ट' इति । क्वचिद्विपरीतेऽर्थे वर्तते 'भूतमाहेति' । क्वचिद-तिक्रान्तकालवचनो 'भूतो धात्वर्थ' इति । क्वचिद्देवताविशेषे 'भूतेभ्यो बलिरिति' । क्वचिच्चेतनावन्मात्रवचनो 'न हिंस्याद् भूतानीति' । क्वचित्प्राप्तिवचनो 'महद्भूतश्चन्द्रमा' इति । क्वचिदुपमायां वर्तते 'यथा काव्यभूत' इति । क्वचिदुत्पत्तिवचनो यथा 'देवदत्तस्य पुत्रो भूत' इति । इह तु यः पदार्थस्तद्व्याख्यातम् । **भूतेभ्य** इति तादर्थ्ये चतुर्थी । **अनुपरोधतः ।** आत्मकुटुम्बपीडा यथा न भवति तत्पर्याप्तं स्थापयित्वा, अधिकेन संविभागः कर्तव्यः । तदुक्तं "भृत्यानामुपरोधेनेति" (अ. ११ श्लो. १०) ॥ ३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अपचमानेभ्यो** ब्रह्मचार्यादिभ्यः प्राण्यन्तरेभ्य एवेत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । **अनुपरोधतः** कुटुम्बोपरोधं विना ॥ ३२ ॥

(३) **कुल्लूकः । अपचमाना** ब्रह्मचारिपरिव्राजकाः पाषण्डादयः । ब्रह्मचारि-परिव्राजकानामुक्तमप्यन्नदानं पचमानापेक्षयातिशयार्थं स्नातकव्रतत्वार्थं च पुनरुच्यते । **मेधातिथिगोविन्दराजौ** तु 'भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिण' इति ब्रह्मचारिपरिव्रा-जकयोरुक्तत्वात्पाषण्डयादिविषयत्वमेवास्य वचनस्येत्यूचतुः । स्वकुटुम्बानुरोधेन वृक्षादि-पर्यन्तप्राणिभ्योऽपि जलादिनापि विभागः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** संन्यास्यादिभ्यः स्वाऽपीडयैव दातव्यमित्याह **शक्तित** इति । संन्यासिब्रह्मचारिविरक्तवानप्रस्थेभ्योऽ**पचमानेभ्यः** । 'यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वा-न्नस्वामिनावुभौ । तयोरन्नमदत्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरे'दित्युक्तेः ॥ जलादिना संतोषः **संविभागः** भूताना**मनुपरोधतः** अपीडया ॥ ३२ ॥

(५) **नन्दनः । अपचमानेभ्यो** ब्रह्मचारिसंन्यासिभ्यः भूतानां श्वचाण्डालादीना-**मनुपरोधतः** स्वकुटुम्बाविरोधेन ॥ ३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः । अयाचमानेभ्यः** ब्रह्मचारिसंन्यासिभ्यः **भूतेभ्यः** प्राणिभ्यः **शक्तितो** यावत्सिद्धान्नादेतत्संविभागस्तावत्कर्तव्यः। **अनुपरोधतः** कुटुम्बस्य पीडा यथा न भवेत् गृहमेधिना तथा दातव्यम् ।। ३२ ।।

(७) **मणिरामः । अपचमानेभ्यः** पाककर्मरहितेभ्यः । **अनुपरोधतः** कुटुम्बानुरोधेना**भूतेभ्यः** वृक्षादिपर्यंतं प्राणिभ्योऽपि **संविभागः** जलादिनापि विभागः कर्तव्य इत्यर्थः ।। ३२ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** अन्नमात्रं पुनः **शक्तित इति।** गृहस्थेन पाकरहितेभ्यः पाखण्डयादिभ्यो यथाशक्त्याऽन्नं देयम्, स्वकुटुंबानुपरोधेन वृक्षपर्यन्तेभ्यो दोह्यादिदानेन **संविभागः** कर्तव्यः ।। ३२ ।।

राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा ।।
याज्यान्तेवासिनोर्वाऽपि न त्वन्यत इति स्थितिः ।। ३३ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** राजग्रहणमाढ्यवर्णोपलक्षणार्थम् । तथा च वक्ष्यति (अ. १० श्लो. ११३) "सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः । याच्यः स्यादिति" । तेन राजशब्दः क्षत्रियजातौ मुख्यः। तथापि शास्त्रान्तपर्यालोचनया जनपदेश्वरवचन इति गम्यते। जनपदेश्वरा हि बहुधना भवन्ति। तेनैतदुक्तं भवति–'येऽत्यन्तसम्पन्ना गोऽजाविधनधान्यैस्तेभ्यः प्रतिग्रहीतव्यम्' । तथा सत्यद्रोहेणेत्येतदादृतं भवति। आढ्या हि ददतो नातीव पीड्यन्ते। स्वल्पधनेभ्यस्तु परिगृह्णतो दोषः स्यात्। मुख्यार्थवृत्तौ च राजशब्दे ब्राह्मणादिभ्यः प्रतिग्रहः प्रतिषिध्येत। तत्र सर्वस्मृतिविरोधः स्यात्। स्मृत्यन्तरे हि पठ्यते "आददीत प्रशस्तद्विजादिभ्यः शुश्रूषोश्च शूद्रादपक्वान्नमिति" । प्रतिषेधेऽपि "न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादिति" राजशब्दो जनपदेश्वरवचन एव। किंच न क्षत्रियस्य तत्र प्रतिषेधः "अराजन्यप्रसूतित" इति वचनात्। अत एव न क्षत्रियजातीयात्तत्र तन्निषेधः; तथा सत्यराजन्यप्रसूतित इति न वक्तव्यं स्यात्। न ह्यराजन्यप्रसूतितः क्षत्रिया भवन्ति। तेनेयमत्र व्यवस्था–क्षत्रियाद्राज्ञो यथाशास्त्रवर्तिनः प्रतिग्रहः कर्तव्यः। अन्यस्मात्पुनर्न।

याज्यान्तेवासिनोः। धनापेक्षा षष्ठी। तसंतो वा पठितव्यः। क्रियानिमित्तत्वादेतयोः शब्दयोर्याजिनाध्यापनाभ्यां जीवेदित्युक्तं भवति।

अन्ये त्वाहुः–अन्येषामुपपातकप्राप्तिश्चौर्यादीनां चोपायानां निषिद्धत्वात् ईश्वरमाराध्य जीवेत्प्रीतिदायेन स्वस्तिवाचनकेन वा। न चायं सेवकः। सा वृत्तिर्निषिद्धा। एवं कृतोपकारादयाजयन्नपि याज्याददीत। निवृत्तेऽपि सम्बन्धे कृत्यो वर्तत इति।

संसीदन्निति। पित्रादिधने सति न कर्तव्यम्। तदुक्तम् "न कल्पमानेष्वर्थेषु" । तस्यैवायमनुवादः। न चायमापद्धर्मः। नहि 'अवसाद' आपत्, किं तर्हि? अर्जितधनाभावः। 'आपत्' तु विहितोपायाभावो धनक्षयश्च। सत्यपि धान्यधनबहुत्वे अन्नपरिक्षये दुर्भिक्षादावातिथ्यसन्निहितान्नता क्षुत्पीडितस्य'आपत्', अक्षुधितस्यापि धनाभावात्'अवसाद' इत्येष एतयोर्विशेषः। **न त्वन्यतः।** स्वल्पधनान्नानुपकार्यात् गृह्णीयात् ।। ३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अन्विच्छेदनुगम्येच्छेत्। स्नातको** गृहस्थः। एतेनात्यन्ताभ्यर्थनया धनार्जनमेभ्यस्त्विभ्य एवेत्यर्थः।। ३३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** "न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतित" (४।८४) इति निषेधाद्राजशब्दोऽत्र क्षत्रियनृपतिपरः। **स्नातकः** क्षुधाऽवसीदन्द्विजातिप्रतिग्रहस्य संभवेऽपि यथाशास्त्रवर्तिनः क्षत्रियाद्राज्ञो याज्यशिष्याभ्यां वा प्रथमं **धनम**भिलषेत्। राज्ञो महाधनत्वेन पीडाविरहात्। याज्यशिष्ययोश्च कृतोपकारतया प्रत्युपकारप्रवणत्वात्। तदसंभवे त्वन्यस्मादपि द्विजाद्धनमाददीत। तदसंभवे तु 'सर्वतः प्रतिगृह्णीया' (१०।१०२) दित्यापद्धर्मं वक्ष्यति। एवं चानापदि प्रथमं क्षत्रियनृपयाज्यशिष्येभ्यः प्रतिग्रहनियमार्थं वचनम्। अत एवाह **न त्वन्यत** इति। **स्थितिः** शास्त्रमर्यादा। न च संसीदन्नित्यभिधानादापद्धर्मविषयत्वमस्य वाच्यम्; अव्यभिचारादनापत्प्रकरणात्। **संसीदन्नित्यस्य** चोपात्तधनाभावपरत्वात्। न च धनाभावमात्रमापत्, किंतु तस्मिन् सति विहितोपायासंभवात्। अन्यथा सद्यःप्रक्षालकोऽप्यापद्वृत्तिः स्यात्। यदि चापद्विषयत्वमस्य भवेत्तदा न त्वन्यत इत्यनेन 'सर्वतः प्रतिगृह्णीया'दिति विरुध्येत। यच्चापत्प्रकरणे सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिपतिः। याच्यः स्यादि(१०।११३)त्युक्तं तच्छूद्रनृपविषयमेवं राजादिप्रतिग्रहासंभवे।। ३३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** स्नातकस्य धनोपायानाह **राजत इति। अन्तेवासिनः** शिष्याः **अन्यतः** शूद्रादेः।। ३३ ।।

(५) **नन्दनः। राजतो**ऽभिजाताच्छास्त्रानुसारिणो गुणवतो राज्ञः **क्षुधा संसीदन् स्नातकोऽन्नमन्विच्छेत्**प्रतिगृह्णीयात्। **याज्यान्तेवासिभ्यामन्यतः** प्रतिग्राह्यात्।। ३३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। स्नातकः** वेदस्नातकः विद्यास्नातकः व्रतस्नातको वा। **क्षुधा संसीदन् राजतः** कृताभिषेकात् राज्ञः **अन्विच्छेत् धनं** इच्छेत् प्रतिग्रहं कुर्यात् क्षत्रियस्य प्रतिषेधः **याज्यः** यस्य यज्ञं कारितवान् तस्मात्। **अन्तेवासी** शिष्यस्तस्मात्। **अन्यतः** सकाशात् धनं नेच्छेत्।। ३३ ।।

(७) **मणिरामः। स्नातकः क्षुधा अवसीदन्। राजतः** शास्त्रवर्तिनः क्षत्रियाद्राज्ञः **याज्यशिष्याभ्यां वा धनं इच्छेत्।** नाऽन्यस्मादित्यर्थः।। ३३ – ३४।।

(८) **गोविन्दराजः। राजत इति।** स्नातकः क्षुधाऽवसादं गच्छन् अन्यजातिप्रतिग्रहसम्भवेऽपि क्षत्रियात् राज्ञः शास्त्रानुवर्तिनो याज्यशिष्याभ्यां वा प्रथमं लिप्सेत। नत्वन्यस्माद्द्विजातेरपि। तदसंभवे पुनः अन्यस्मात् द्विजातेर्गृह्णीयात् अनापद्विहितोपायासंभवे पुनः सर्वतः प्रतिगृह्णीयादित्यापद्धर्मं वक्ष्यति। राज्ञो महाधनत्वात् याज्यान्तेवासिनोः स्वसुकृतोपकारत्वात् इदं प्रथमधनग्रहणं नियम्यते। एवं चानापदि प्रथमराजयाज्यशिष्यव्यतिरिक्तधनग्रहणनिषेधार्थमिदं वचनम्। अत एवोक्तम् **न त्वन्यत इति। यत्तु** संसीदन्निति लिङ्गात् आपद्विषयतामस्याहुः—तदसत्; अप्रकरणात्। न च धनाभावमात्रमापदुच्यते। अपितु धनाभावे सति विहितोपायपरिक्षयः। अन्यथा सद्यःप्रक्षालकस्य आपद्धर्मा आविर्भवेयुः।

आपद्विषये (यत्वे) चास्य 'नत्वन्यत' इत्येतत् "सर्वतः प्रतिगृह्णीयादि"त्यनेन विरुद्धयेत। **यत्तु** सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिः धनं वा पृथिवीपतिर्याच्यः स्यादिति तदा यत्प्रकरणात् क्षत्रियाद्राज्ञः प्रतिग्रहार्थम्। अत एव तत्र पृथिवीपतिग्रहणम्, इह तु राजग्रहणम् ।। ३३ ।।

न सीदेत्स्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथंचन ।।
न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ।। ३४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यदि च कुतश्चिद्धनार्थाद् व्यापाराद् व्याहन्येत न तदैवापद्धर्मा-नाश्रयेत्। किं तर्हि? पुनरुत्पाद्येत। तदुक्तम् "आ मृत्योः श्रियमन्विच्छेदिति" (अ० ४ श्लो० १३७)। अतश्च यदि कथञ्चित् कृषतो वर्षाद्यभावेन सस्यनाशो भवेन्नेयता त्यागेन सहसैव परपिण्डोपजीविना याच्ञापरेण भवितव्यम्। सत्यां युक्तौ जीर्णमलिने च वाससी धनविभवे सति नेष्येते।।३४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। क्षुधा न सीदेत्। शक्तो**ऽर्जनसमर्थः। **जीर्णं** त्रुटितम् ।। ३४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** विद्यादियोगात्प्रतिग्रह**शक्तो**ऽपि **स्नातको** ब्राह्मण उक्तराजप्रति-ग्रहादिलाभे सति न क्षुधाऽवसन्नो भवेत्। नच धने संभवति जीर्णे मलिने च वाससी बिभृयात् ।। ३४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तेन नातीव कष्टेन वर्तितव्यमित्याह **न सीदेदिति। क्षुधासक्तः** तादृशस्य धर्मे अविश्वासप्रसङ्गात्। **विभवे सति** अजीर्णशुक्लाम्बरः स्यात् ।। ३४ ।।

(५) **नन्दनः। न सीदेद्विभवे सति। शक्तो** भोजनसमर्थो लोभात्**क्षुधा नावसीदेत्** मृष्टमश्नीयादेव ।। ३४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। स्नातको** विप्रः। **क्षुधा न सीदेत्।** कीदृशो विप्रः? **शक्तः** विद्यया परिपूर्णः ।। ३४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नेति।** स्नातको ब्राह्मणो विद्वत्त्वात् प्रतिग्रहसमर्थो राजादिधन-संभवे सति क्षुधाऽवसादं न कदाचिद्गच्छेत्। न च संभवे सति जीर्णमलिनवसनः स्यात् ।। ३४ ।।

क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।।
स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ।। ३५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** कल्पनम् 'छेदनं दन्तवासस' इत्येतदपेक्षं चैतत्कल्पनं नियमतः। अत एव **शुचि**रित्याह। दीर्घकेशस्य हि स्नानादिषु क्लेशसाध्यत्वात् अलसः स्यात्तथाऽशुचित्वप्रसङ्गः। यदि तु केशादिप्रसृतोऽपि स्नानपरः स्यान्नैव धारणं दुष्येत्। **दान्तः** दर्पवर्जितः। **शुचिः** अर्थेषु, शुद्धिनिमित्तैर्मृद्वार्याचमनादिभिश्च। वेदाध्ययने च नित्या-भियुक्तः। उक्तोऽप्ययमर्थ आदरार्थः पुनःपुनरुच्यते। **आत्महितानि** व्याधेः प्रतीकारादिना अजीर्णातिवेलगुरुविदाहिभोजनवर्जनादीनि ।। ३५ ।।

मनुस्मृति २/२१

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **क्लृप्तं** कर्तर्यादिकर्तनेन ह्रस्वतां नीतं तेन स्नातकस्य क्षुरेण मुण्डनमवैधमित्युक्तम्। अत **एवापस्तम्बः** 'न समावृत्ता वपेरन्नन्यत्र विहारा'दिति। विहारस्त्रेताग्निविहारसंपाद्यो दर्शादिः। उपलक्षणं चैतत् पितृमरणादेरिति। केशाः शिरोरुहाः। **दान्तस्तप**ःक्लेशसहिष्णुः **नित्यं युक्तो** नित्योद्युक्तः। **आत्महितेष्वा**हारलाघवादिषु॥ ३५॥

(३) **कुल्लूकः**। कल्पनं छेदनं लूनकेशनखश्मश्रुस्तपःक्लेशसहो **दान्तः शुक्लवासा** बाह्याभ्यन्तरशौचसंपन्नो वेदाभ्यासयुक्त औषधोपयोगादिना चात्महितपरः स्यात्॥ ३५॥

(४) **राघवानन्दः**। अस्य सार्थवादानि व्रतान्याह् आऽध्यायपरिसमाप्तेः **क्लृप्तेत्यादिना क्लृप्ता**श्छिन्नाः शिखां वर्जयित्वा केशादयो यस्य सः। **आत्महितेषु** औषधादिषु॥ ३५॥

(६) **रामचन्द्रः**। **क्लृप्ताः** कृत्ताः **केशनखानि श्मश्रूणि** यस्य सः क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः। तथा **योगीश्वरः** "नीचकेशश्मश्रुनखः शुचि"(रिति)। शुचिरन्तर्बहिश्च **आत्महितेषु** लघ्वाहारादिषु॥ ३५॥

(७) **मणिरामः**। **कल्पनं** छेदनं। लून**केशनखश्मश्रुः दांतः** तपःक्लेशसहः। **आत्महितेषु** च औषधप्रयोगादिना हितपरः स्यात्॥ ३५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **कृतकेशनखश्मश्रुरिति**। लूनकेशनखश्मश्रुः शमवान् शुक्लवासाः बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतः वेदाभ्यासशीलः औषधोपयोगादिरतः स्यात्॥ ३५॥

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम्॥
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले॥ ३६॥

(१) **मेधातिथिः**। यज्ञोपवीतकुण्डलयोर्धारणं शरीरसंयोगः। यस्य च यस्मिन्नङ्गे समुचितः सन्निवेशः स तत्रैव विनियोजनीयः। यथा कुण्डलं कर्णयोरुपवीतं काय इति। कर्णाभरणस्य कुण्डलाख्यत्वात्। कण्ठसक्तस्य च सूत्रस्य दक्षिणबाहूद्धारणेनोपवीतत्वात्। दृष्टप्रयोजनत्वाच्च यष्टयादीनां सर्वदाऽङ्गसङ्गः। तथाहि यष्टिधारणं श्रान्तस्यावलंबनार्थं सम्मुखागतघातकगवादिनिवारणार्थं च; उद्धृतोदकेन शौचस्य विहितत्वात्। आधारापेक्षया कमण्डलुर्नियम्यते। स च तुल्यकार्यत्वात् कलशादीन् निवर्तयति, न कुण्डलकटकादीन्। अतश्च पुरीषनिमित्तस्योदकशोध्याशुचित्वापनोदार्थं सोदकत्वं कमण्डलोः। उक्तं च "मुहूर्तमपि शक्तिविषये नाशुचि तिष्ठेदिति"। 'शक्तिविषय' इति। यदि पूर्वगृहीतमुदकमुपयुक्तमन्यथाप्राप्तमशुचित्वनिमित्तं च श्लेष्मनिष्ठीवनाद्युत्पन्नं तत्रोदकालाभादशुचित्वं न दोषः। तथापि मूत्रपुरीषविस्रंसने स्नानं वक्ष्यति (अ० ११ श्लो० २०२) "विनाऽद्भिरप्सु वाप्यार्तः शारीरं संनिवेश्य तु। सचैलो बहिराप्लुत्येति"। शुचिश्च स्मृत्यन्तरे प्रतिपदमाम्नातः। एवं ह स्माह भगवान्**वसिष्ठः** (अ० १२ र० १५–१७)। "अप्सु पाणौ च काष्ठे च कथितः पावकः शुचिः। तस्मादुदकपाणिभ्यां परिमृज्य कमण्डलुम्॥ पर्यग्निकरणं होमं मनुराह प्रजापतिः। कृत्वा चावश्यकार्याणि आचामेच्छौचवित्तमः"॥ **बौधायनेनाप्युक्तम्** "अथ कमण्डलुं धार्यम्" इत्युपक्रम्य "तस्माच्छौचं ततः कृत्वा

परिमृज्य कमण्डलुम्। पर्यग्निकरणं ह्येतद्यद्वस्तुपरिमार्जनम्" ।। तथा "कमण्डलुं परिहरेत्पूर्वावस्थोऽप्यशौचतः। न चैनं कुत्सयेद्विद्वान्न शङ्केन्न च दूषयेत् ।।"

आकारविशेषनिमित्तश्चायं शब्दो न जातिमाद्रियते। अतो मृण्मयस्य सौवर्णस्य राजतस्य वा एषैव शुद्धिर्न प्रकृतिजातिसम्बन्धिनी। मूत्रादिस्पर्शे तु प्रकृतिजातिशुद्धिरवधेया। हस्तमार्जनं तूच्छिष्टपुरुषसंस्पर्शाद्यशुचित्वात्। तथा च **गौतमः** "क्वचिच्छौचार्थं संनिधाय" इत्याह। अत इहापि संनिधानमेवाभिप्रेतं, न स्वात्मना ग्रहणम्। वेदो दर्भमुष्टिस्तस्य च "प्राणोपस्पर्शनं दर्भैः" इत्यादि प्रयोजनम्।

अतश्चादृष्टार्थानां सार्वकालिकशरीरसम्बन्धो, दृष्टार्थानां तु संनिधिर्नित्यं, प्रयोजनतस्तु ग्रहणमिति। **शुभे** दर्शनीये, आकारतः तापच्छेदकषैश्च (करे) सुवर्णशुद्धचा ।। ३६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यष्टिं** दण्डं, **सोदकं** न रिक्तं। **यज्ञोपवीत**मित्येकत्वमविवक्षितं; स्नातकं प्रति 'यज्ञोपवीते द्वे यष्टि'रिति विधानात्। **वेद**मैष्टिकवेदप्रतिकृतिं कुशमयीं यष्टिस्थां। **शुभे** निर्मले ।। ३६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** वेणुदण्डमुदकसहितं च **कमण्डलुम्। यज्ञोपवीतं** कुशमुष्टिं शोभने च सौवर्णकुण्डले धारयेत् ।। ३६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **वैणवीमिति।** वैणवीमित्यादिपञ्चकं यथायोगं दृष्टादृष्टार्थं। **कमण्डलुं** काष्ठभवं जलपात्रं। **वेदो**ऽत्र कुशमुष्टिः 'वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति' श्रुतेः। रुक्मं सुवर्णं **शुभे** दर्शनीये ।। ३६ ।।

(५) **नन्दनः। वेदं** दर्भपुञ्जम् ।। ३६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यज्ञोपवीतं** धारयेत्, **वेदं** दर्भमुष्टिं धारयेत्, **च** पुनः **शुभे रौक्मे कुण्डले** धारयेत् ।। ३६ ।।

(७) **मणिरामः। वेदं** कुशमुष्टिं। **रौक्मे** सौवर्णे ।। ३६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। वैणवीमिति।** वेणुदण्डं उदकसहितं **कमण्डलुं यज्ञोपवीतं** दर्भमुष्टिं रुचिरसौवर्णकुण्डले धारयेत्। यज्ञोपवीतकमण्डल्वोः "अग्नीन्धनं भैक्षचर्यां" (२/१०८) इत्यनेन च गृहस्थादीनामनुवृत्तिसिद्धौ स्नातकव्रतार्थं पुनर्ग्रहणम्। एवमन्येषामपि 'न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत्' इत्येवमादीनां पुनर्ग्रहणं विज्ञेयम् ।। ३६ ।।

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ।।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ।। ३७ ।।

(१) **मेधातिथिः। उपसृष्टो** ग्रहोपरक्तः। उदके प्रतिबिम्बितो **वारिस्थः। नभः** अन्तरिक्षं तस्य मध्यगतं पश्येन्न मध्याह्नकाले ।। ३७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उपसृष्टं** राहुणा गृहीतं। स्नानार्थे तद्दर्शने तु सकृन्न दोषः; 'दृष्ट्वा, स्नाया'दिति विधानात्। **वारिस्थं** जलप्रतिबिम्बितं **मध्यगतं** मध्याह्नकाले ।।३७।।

(३) **कुल्लूकः। उद्यन्तमस्तं यन्तं च** सूर्यबिम्बं संपूर्णं **नेक्षेत। उपसृष्टं** ग्रहोपरक्तम् वक्त्राद्युपसर्गयुक्तं च **वारिस्थं** जलप्रतिबिम्बितम् **नभोमध्यगतं** मध्यदिनसमये ।। ३७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **नेति**। आदित्येक्षणमुदयादिपञ्चस्थलेषु समावर्तन-पर्यन्तं न कार्यमिति संकल्पं, ब्रह्मचारी कुर्यादित्यर्थः। 'अथ ब्रह्मचारिणो व्रत'मिति **कल्प-सूत्र**कारेण धृतत्वात्। पर्युदासविधिरेवायम्, अत एव दर्शादग्नीषोमीयमन्त्रस्येव स्नातक-प्रकरणात् उत्कर्ष इति। **उपसृष्टं** राहुणा **न मध्यं नभसो गतं** अभिजिदाख्यम्। स्नातकस्य निषेधमात्रं तेषु दर्शने मुख्यब्रह्मचारिणो व्रतच्युतिरिति भेदः। 'भास्करालोचनाऽश्लीले'ति ब्रह्मचारिप्रकरणे (आचार० ३३) **याज्ञवल्क्योक्तेः**।। ३७ ।।

(५) **नन्दनः। उपस्पृष्टं** राहुग्रस्तम् ।। ३७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। उदयं प्राप्तं **आदित्यं नेक्षेत** न पश्येत्। **उपसृष्टं** राहुग्रस्तं **वारिस्थं** च पुनः **नभसो मध्ये गतं** आदित्यं **नेक्षेत**।। ३७ ।।

(७) **मणिरामः। उपसृष्टं** ग्रहोपरक्तम्। वक्त्राद्युपसर्गयुक्तं ।। ३७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नेति**। उदयास्तमनराहुग्रस्तोदकप्रतिबिम्बमध्याह्नवर्तिनमादित्यं कस्मिंश्चिदपि **नेक्षेत**।। ३७ ।।

न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति ।।
न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा ।। ३८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। वत्सबन्धनार्था रज्जु**र्वत्सतन्त्री** वत्सपङ्क्तिर्वा, तां **न लङ्घयेन्ना**प-क्रामेत्। तथा च **गौतमः** (अ० ९ सू० ५२) "नोपरि वत्सतन्त्रीं गच्छेत्"। **स्वरूपं** शरीरसंस्थानम्। स्वग्रहणात्परस्य रूपप्रेक्षणं न पर्युदस्यते। **इति धारणा** एष निश्चयः शास्त्रेषु।। ३८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वत्सतन्त्रीं गोवत्सबन्धनदाम वर्षति स्वोपरि मेघे। **धारणा** निश्चयः।। ३८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। वत्सबन्धनरज्जुं न लङ्घयेत्, वर्षति मेघे न धावेत्, नच स्वदेहप्रति-बिम्बं जले निरीक्षेतेति शास्त्रे निश्चयः।। ३८ ।।

(४) **राघवानन्दः। वत्सतन्त्रीं** तद्बन्धनरज्जुम्। **स्वरूपं** स्वदेहम्।। ३८ ।।

(६) **रामचन्द्रः। वत्सतन्त्रीं** वत्सबन्धनरज्जुं **न लङ्घयेत् च** पुनः **वर्षति** सति **न प्रधावेत्**। च पुनः उदके **स्वरूपं** प्रतिबिम्बं **न निरीक्षेत। इति धारणा** मर्यादा ।। ३८ ।।

(७) **मणिरामः। वत्सतंत्रीं** वत्सबन्धनरज्जुम् ।। ३८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। न लंघयेदिति**। वत्सबन्धनरज्जुं **न** लङ्घयेत् **वर्षति न धावेत् उदके च** स्वप्रतिबिम्बं नेक्षेतेत्येवं निश्चयः।। ३८ ।।

मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ॥
प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ३९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रस्थितस्याभिमुखागतान् मृदादीन् प्रत्ययं विधिः। मृदादयो येन दक्षिणो हस्तः तेन कर्तव्याः। उद्धृता च मृदेवं कर्तव्या। एवं हि शास्त्रान्तरं प्रस्थानाधिकारे पठति 'प्रदक्षिणमावर्त्येति'। **दैवतं** पटादिलिखितम् अर्चार्थम्। **गौतमस्तु** "देवतायतनानि सप्रदक्षिणमनुवर्तेतेति" पठति। लोकप्रसिद्धया चतुर्भुजमार्तण्डागारादि देवतायतनं विज्ञेयम्। 'यज्ञगृहाणि चेति' वक्ष्यति। **मधु** घृतसाहचर्यात् सारघं, मङ्गल्यमध्यपाठाच्च।

प्रज्ञाता वनस्पतयो महाप्रमाणाः प्रसिद्धा **वनस्पतयो** महावृक्षाः प्रमाणतः पुष्पफलातिशयतो वा प्रसिद्धा उदुम्बरादयः। "ऊर्ग्वा उदुम्बरः" इत्यर्थवादः।

ये तु गुणाधिकान् **'प्रज्ञातान्'** आचक्षते ते निर्मूलप्रसिद्धिमात्रप्रमाणका उपेक्षणीयाः ॥ ३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मृदमुद्धृत्य** स्थापितां **दैवतं** देवतार्चनं। **प्रदक्षिणानि कुर्वीत** तान् दक्षिणपार्श्वे कृत्वा गच्छेत्। **प्रज्ञातान्** प्रसिद्धान् ग्रामादिषु प्रधानवृक्षान् ॥ ३९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। प्रस्थितः सन् संमुखावस्थितानुद्धृतमृत्तिकागोपाषाणादिदेवताब्राह्मणघृतक्षौद्रचतुष्पथमहाप्रमाणज्ञातवृक्षान्दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्यात्। **प्रदक्षिणानीति** 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्या'मिति नपुंसकत्वम् ॥ ३९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **मृदं** पुञ्जीकृत्य स्थापिताम्। **दैवतं** ग्रामाध्यक्षां देवतां। **प्रज्ञातान्** प्रमाणसिद्धान् **प्रदक्षिणानि** कुर्वीत, पथि प्रस्थित इति शेषः ॥ ३९ ॥

(५) **नन्दनः**। **मृदं** परेणानीयमानां मृत्कूटं वा। **दैवतं** देवताप्रतिमाम्। **प्रज्ञातान्** प्रसिद्धान् ॥ ३९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **मृदङ्गादीनि प्रदक्षिणानि कुर्वीत** कुर्यात् ॥ ३९ ॥

(७) **मणिरामः**। प्रस्थितः सन् सम्मुखावस्थितानेतान्**प्रदक्षिणानि** दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्वीत। **मृदं** भूभागादुद्धृतमृत्तिकां। **दैवतं** पाषाणादिदेवताम् ॥ ३९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **मृदमिति**। प्रस्थितः सन् सम्मुखोपस्थितान् उद्धृतमृद्गोपाषाणादिकृतदेवताब्राह्मणघृतमाक्षिकचतुष्पथाश्वत्थादिख्यातवृक्षान् दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्यात् ॥ ३९ ॥

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने ॥
समानशयने चैव न शयीत तया सह ॥ ४० ॥

(१) **मेधातिथिः**। **प्रमत्तः** कामशरैः पीडितोऽपि। **आर्तवं** स्त्रीलिङ्गशोणितं मासि मासि प्रसिद्धम्। **तद्दर्शने** न गच्छेत्। एकस्यां च शय्यायां **तया सह न शयीत**। "स्पर्शप्रतिषेधादेव तत्सिद्धमिति" चेत्, नायं प्रतिषेधः। व्रतमिदं, प्रायश्चित्तभेदश्च ॥ ४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **प्रमत्तोऽ**तिकामार्तोऽपि ॥ ४० ॥

(३) **कुल्लूकः। प्रमत्तः** कामार्तोऽपि रजोदर्शने निषिद्धस्पर्शदिनत्रये **स्त्रियं नोपगच्छेत्।** स्पर्शनिषेधेनैव तासां'आद्याश्चतस्र' इति निषेधसिद्धौ प्रायश्चित्तगौरवार्थं स्नातकव्रतत्वार्थं च पुनरारम्भः। न चागच्छन्नपि **तया सहैकशय्यायां** सुप्यात्।। ४०।।

(४) **राघवानन्दः।** उदक्या गमनं हि लोकद्वयविनाशकमित्याह **नोपगच्छेदिति।** स्त्रीभिर्गमनेच्छाभावेऽपि **न शयीत** स्पर्शाशङ्कया। 'पात्रे चोदकीति तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत् अञ्जलिना वा पिबेदि'ति श्रुतेः। अञ्जलिनोदकसंबन्धादिति।। ४०।।

(५) **नन्दनः। प्रमत्तः** प्रकर्षेण कामपीडितः।। ४०।।

(६) **रामचन्द्रः। प्रमत्तोऽपि आर्तवदर्शने** ऋतुमतीं **स्त्रियं नोपगच्छेत् तया** ऋतुमत्या **सह समानशयने** एकशय्यायां न **शयीत**।। ४०।।

(७) **मणिरामः। प्रमत्तः** कामार्तोऽपि। **आर्तवदर्शने** निषिद्धस्पर्शदिनत्रयमध्ये। "आद्याश्चतस्र" इति पूर्वमेव निषेधे सिद्धे प्रायश्चित्तगौरवार्थं पुनरारंभः। अगच्छन्नपि नैकशय्यायां सुप्यात्।। ४०।।

(८) **गोविन्दराजः। नोपगच्छेदिति।** कामार्तोऽपि उदक्यां न यायात् नाप्येकशय्यायां तया सह **शयीत**।। ४०।।

रजसाऽभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः।।
प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ।। ४१ ।।

(१) **मेधातिथिः। रजः** पूर्वोक्तमार्तवम्। **अभिप्लुतां** तेन सम्बद्धाम्। पूर्वस्यार्थवादः।। ४१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तेजो** ब्रह्मवर्चसम्।। ४१।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्माद्रजस्वलां स्त्रियं पुरुष**स्योपगच्छतः प्रज्ञावीर्यबलचक्षुरायूंषि** नश्यन्ति, तस्मात्तां नोपगच्छेत्।। ४१।।

(४) **राघवानन्दः।** यस्मात्तेजो वेदजं **प्रहीयते**।। ४१।।

(५) **नन्दनः। रजसेति**।। ४१।।

(६) **रामचन्द्रः। रजसाभिप्लुतां नारीं** ऋतुमतीं। तेजः प्रज्ञादि **प्रहीयते**।। ४१।।

(७) **मणिरामः।** गमने निषिद्धफलमाह **रजसाभिप्लुतामिति**।। ४१।।

(८) **गोविन्दराजः। रजसेति।** यस्माद्रजस्वलास्त्रियं पुंस **उपगच्छतः प्रज्ञावी**-र्यादीनि नश्यन्ति, तस्मात् तां नोपेयात्।। ४१।।

तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुताम्।।
प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते ।। ४२।।

(१) **मेधातिथिः ।** वृद्धिवचनं स्तुतिरेव ॥ ४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तां विवर्जयत इति** मांसाद्यभक्षण इव निवृत्तिरत्रापि फलवतीति दर्शितम् ॥ ४२ ॥

(३) **कुल्लूकः । तां** तु रजस्वलामगच्छतस्तस्य प्रज्ञादयो **वर्धन्ते,** तस्मात्तां नोपेयात् ॥ ४२ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** श्रुतेऽपि निषेधे तात्पर्यं तदकुर्वतः प्रजावृद्ध्याद्यदर्शनात् । **रजसा** ऋतुकालजयोनिरक्तेन **आप्लुतां** युक्ताम् ॥ ४२ ॥

(६) **रामचन्द्रः । तां रजसाभिप्लुतां** वर्जयतस्तस्य प्रज्ञादिकं **वर्धते** ॥ ४२ ॥

(७) **मणिरामः ।** अगमने फलमाह **तामिति** ॥ ४२–४३ ॥

(८) **गोविन्दराजः । तामिति । तां** पुनः रजस्वलां न गच्छतः प्रज्ञादीनि **वर्धन्ते,** तस्मात्तां न व्रजेदिति ॥ ४२ ॥

नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् ॥
क्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥ ४३ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** "नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणामिति" (मनु० अ० ५ श्लो० १३०) शुचित्ववचनं–"स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमिति" च प्रतिषेधः । द्वयमपि विषयविभागेन व्यवस्थितम् । तत्र शुचित्ववचनं "स्त्रियश्च रतिसंसर्गे" इति स्मृत्यन्तरदर्शनेन रतिस्त्रीविषयं विज्ञायते । अतः प्रतिषेधोऽपि पारिशेष्यादरतिस्त्रीषु मातृभगिन्यादिषु द्रष्टव्यः । यतो रतिर्नेह प्रीतिमात्रं, किं तर्हि? मन्मथनिमित्तो भावविशेष इति शृङ्गारपूर्वकोऽभिलाषादिरूपः । अतस्तद्युक्तासु शुचित्वं, विपरीतासु प्रतिषेधः ।

रतिनिमित्तार्थतया भार्यया सह भोजने प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते **नाश्नीयाद्भार्यया सार्धमिति ।** अथ "संसर्गग्रहणेन वृषस्यतो संप्रयोगविशेषः कथ्यते । तदानीं परिचुम्बनादेव शुचित्वमिति नास्ति भार्यया सह भोजनप्राप्तिः" । तत्रेदं पुनर्वचनं व्रतज्ञापनार्थम् । ततश्च यावज्जीविकः सङ्कल्पः कर्तव्यो यथा भार्यया सह भोजनं न भवति । एतच्च सहभोजनमेकाधिकरणमेककालदेशं नञर्थविषयतया चोद्यत इति गतोच्छिष्टप्रतिषेधगतार्थशङ्केति । स पुनरयमीदृशः सहार्थविशेषः प्रमाणान्तरतः स्मृत्यन्तरसमाचारादेः । शेषशब्दार्थो ह्यन्योपेक्षितमात्रम् । तथा "इतरानपि सख्यादीन् भोजयेत् सह भार्ययेति" (अ० ३ श्लो० १०३) । नात्रैकाधिकरणता भुजेरवगम्यते । किं तर्हि? भार्यया समानदेशता भोक्तुः, समानकालता वा ।

अन्ये त्वन्यदुच्छिष्टमिति व्याचक्षते–भुक्तोज्झितमुच्छिष्टम् । एकस्यां तु पत्न्यां एकस्मिन् पात्रे सहभोजनम् । एवं तु व्याख्यायमाने शूद्रेण सह भोजनं प्रतिषिद्धं स्यात्, प्रसिद्धिश्च त्यक्ता भवेत् अस्य संस्पर्शादुच्छिष्टव्यवहारः, भेदात् कश्चिद्बहुभोजिन्या न तुष्येत्, अन्यः स्वल्पभोजिन्यामपि विश्रंभयतीति छद्मना वर्तते–मम पुरतः स्वल्पमश्नाति इति ।

तथासदृशा एवमन्येऽपि नियमाः। **नैनामीक्षेत चाश्नतीम्**। पश्यतो हि भुञ्जाना विवृतास्यतया रूपविकारेण भर्त्रे न रोचेत। क्षवथुः शिरःस्थेन वायुना पूर्यमाणायाः नासिकायाः शब्दस्तत्रापि वक्त्रवैकृत्यात् प्रीतिर्न स्यात्। **जृम्भमाणा**ऽऽस्येन विलम्बितं वायोरुच्छ्वसन-मङ्गप्रत्यङ्गप्रसारणं वा। तदप्येवमेव। **यथासुखं चासीना** अनवग्रथितकेशी भूमौ निपतितगात्री वा ॥ ४३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सार्धमेक**पात्रे **क्षुवतीं** क्षुतं कुर्वतीं **आसीनां यथासुखं** देहसंवरणादिशून्याम् ॥ ४३ ॥

(३) **कुल्लूकः। भार्यया** सहैकपात्रे **नाश्नीयात्। एनां च** भुञ्जानां क्षुतं जृम्भां च कुर्वतीं **यथासुखं** निर्यन्त्रणप्रदेशावस्थितां च **नेक्षेत** ॥ ४३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** स्वभार्याविषयेऽपि नाश्नीयादित्यादिनवकं **निषेधति नेति** द्वाभ्यां। **क्षुवतीं** क्षुतं कुर्वतीम्। रहस्यदेशे **आसीनाम्**। ॥ ४३ ॥

(६) **रामचन्द्रः। भार्यया सार्धं नाश्नीयात् स्त्रियं अश्नन्तीम्** भोजनं कुर्वतीं **नेक्षेत** क्षुतं कुर्वतीं **यथासुखं आसीनां** नेक्षेत ॥ ४३ ॥

(७) **रामचन्द्रः। नाश्नीयादिति** ॥ ४३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। नाश्नीयादिति। भार्यया सह नाद्यात्** यत्पुनः 'नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां' (५।१३०) इति तत् "स्त्रियश्च रतिसंसर्गे" इति **गौतम**स्मरणात् रतिकालविषयमेव। न चाप्येनां भुञ्जानां **क्षुवन्तीं** वायुना चास्यविकासं कुर्वाणां प्रसृतचरणत्वादिना वा अनियन्त्रणावस्थां पश्येत् ॥ ४३ ॥

नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् ॥
न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजःकामो द्विजोत्तमः ॥ ४४ ॥

[उपेत्य स्नातको विद्वान्नेक्षेन्नग्नां परस्त्रियम्। सरहस्यं च संवादं परस्त्रीषु विवर्जयेत् ॥१॥]

(१) **मेधातिथिः। परस्यास्त्र्यञ्जयन्ती** शोभत एव। **अनावृतां** अपावृतवसनाम्। अवगुण्ठितामेव हि विशेषेण स्पृहयन्ति। निर्वसनाङ्गीं निपुणतरं वीक्ष्यमाणां न सर्वतः सर्वा सुसंस्थाना भवतीति निरम्बरा नेक्षणीया। **तेजःकामः।** तेजः वर्णोज्ज्वलता, उत्साह-प्रयोगश्च ॥ ४४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तैलाद्य**भ्यक्तामनावृतां न पश्येदा**वृतायां त्वदोषः। **प्रस्नुवन्तीं** पुत्रं पाययन्तीम् ॥ ४४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तथा स्वनेत्रयोरञ्जनं कुर्वतीं तैला**द्यभ्यक्तां अनावृतां** स्तनावरण-रहितां नतु नग्नाम्। 'नग्नां नेक्षेत च स्त्रिय'मिति (४।५३) वक्ष्यमाणत्वात्। अपत्यं च **प्रसवन्तीं** ब्राह्मणो न निरीक्षेत ॥ ४४ ॥

(४) **राघवानन्दः। अभ्यक्तां** तैलादिना **अनावृतां** अदर्शनीयदेशान्मुक्तवस्त्रां। निषेधस्य दृष्टं फलं एतेषु वैरूप्यदर्शनेन वैराग्यसंभावनया निवृत्तिः ॥ ४४ ॥

(६) **रामचन्द्रः। नेति।** तेजस्कामो द्विजः **अञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे नेक्षेत। अभ्यक्तां** तैलाभ्यक्तां **अनावृतां** वस्त्रैः **प्रसवन्तीं** पुत्रं स्तनं पाययन्तीं **नेक्षेत**।। ४४।।

[**रामचन्द्रः। उपेत्येति।** उपेत्य स्नातकः विद्वान्नग्नां परस्त्रियं **नेक्षेत**।।]

(७) **मणिरामः। अनावृतां** स्तनावरणरहितां।। ४४।।

(८) **गोविन्दराजः। नाञ्जयन्तीमिति।** तथा स्वनेत्रयोः अञ्जनं ददतीं **घृताभ्यक्तां** 'नग्नां चान्यत्र मैथुनात्' **इत्यापस्तंबस्मरणात्** नेक्षेत। अपत्यं च **प्रस्रवन्तीं** वीर्यकामो ब्राह्मणो **न पश्येत्**।। ४४।।

नान्नमद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत्।।
न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे।। ४५।।

(१) **मेधातिथिः।** सत्यपि यज्ञोपवीते नित्यानुगतत्वात्तस्य अनाच्छादकत्वादुपनयन-विभेदेनोपदेशात् **एकवासाः।** अङ्गाच्छादकादि द्वितीयं वासो भोजनकाले स्यात्। **न मूत्रम्।** मूत्रग्रहणमत्रोत्सर्गस्योपलक्षणार्थम्। **पथि** रथ्यायाम्। **गोव्रजे।** येन यत्र वा गावश्चरितुं व्रजन्ति।। ४५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। एकवासा नग्नो** वा **नान्नमद्यान्न** च स्नायादित्यर्थः। **न मूत्रमिति** विष्ठाविसर्गस्यापि निषेधः, न्यायसामान्यात्। एवं मेहत इत्यत्रापि।। ४५।।

(३) **कुल्लूकः।** एकवस्त्रो **नान्नं** भुञ्जीत। उपस्थाच्छादनवासोरहितो न स्नायात्। मूत्रग्रहणमधःकायमलविसर्गोपलक्षणार्थम्। तेन मूत्रपुरीषे वर्त्मनि **भस्मनि** गोष्ठे च न कुर्यात्।। ४५।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **नेति।** मूत्रपदं पुरीषस्याप्युपलक्षणं, अमेध्यत्वा-**विशेषात्**।। ४५।।

(६) **रामचन्द्रः। एकवासा अन्नं नाद्यात्** न भक्षयेत्।। ४५।।

(७) **मणिरामः। मूत्रमिति।** पुरीषस्याप्युपलक्षकम्।। ४५।।

(८) **गोविन्दराजः। नान्नमिति।** एकवस्त्रो 'नाश्नीयात्'। न च कौपीनाच्छादनं विना स्नायात्। मूत्रपुरीषे च मार्गभस्मगोष्ठेषु न कुर्यात्।। ४५।।

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते।।
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन।। ४६।।

(१) **मेधातिथिः। चित्यां** अग्न्यर्थं इष्टकाकूटे। **पर्वतग्रहणं** अरण्योद्यानोपलक्षणार्थम्। तथाहि विशेष-प्रतिषेधो भविष्यति "पर्वतमस्तक" इति। सामान्येन च प्रतिषेधे पर्वत-वासिनाममेहनप्रसङ्गः। **वल्मीकः** कृमिकृतो मृत्तिकासञ्चयः।। ४६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। न पर्वते** पर्वतोपत्यकायां न **जीर्णदेवायतन** इति जीर्णशीर्ण-प्राकारादौ तथा **देवतायतने** चेत्यर्थः।। ४६।।

(३) **कुल्लूकः**। तथा **फालकृष्टे** क्षेत्रादावुदकेऽग्न्यर्थकृतेष्टकाचये **पर्वते** चिरंतन-देवतागारे कृमिकृतमृत्तिकाचये च विण्मूत्रोत्सर्गं **न कदाचन कुर्यात्**॥ ४६॥

(४) **राघवानन्दः**। **चित्यां** अग्निदग्धेष्टकाचये श्मशाननिषेधेन शवदाहचितेर्निषेधात्। वल्मीकस्य सदा सत्वेन कदाचनेत्युक्तम्॥ ४६॥

(६) **रामचन्द्रः**। **फालकृष्टे** हलोत्कृष्टे **क्षेत्रे मूत्रपुरीषे न कुर्यात्**॥ ४६॥

(७) **मणिरामः**। **चित्यां** अग्न्यर्थं कृतेऽष्टकाचितौ। **वल्मीके** कृमिकृतमृत्तिका-समूहे॥ ४६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **न फालकृष्ट इति**। तथा **फालकृष्टे** उदके इष्टकाचिते चाग्न्य-धिकरणे पर्वते देवायतने पिपीलिकाऽकृष्टे मृत्संचये च न कदाचित् कुर्यात्॥ ४६॥

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः॥
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके॥ ४७॥

(१) **मेधातिथिः**। **न गच्छन्नापि च स्थितः**। गच्छतस्तिष्ठतश्च प्रतिषेधादासीनस्या-भ्यनुज्ञानम्। न चासन्ने नद्यास्तीरे, नदीजले न। संसर्गशङ्का यत्र भवति तदासन्नम्। पर्वतस्य **मस्तकं** शृङ्गम्॥ ४७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **स्थित** उत्थितः। **आसाद्या**त्यन्तासन्नं कृत्वा **पर्वतमस्तके** अधित्यकायां। 'अफालकृष्ट'इत्यादिश्लोकद्वयं कैश्चिदत्र लिखितम्॥ ४७॥

(३) **कुल्लूकः**। तथा सप्राणिषु बिलेषु न व्रजन्न चोत्थितो न नदीतटमाश्रित्य, नापि पर्वतशृङ्गे, मूत्रपुरीषे कुर्यात्। पर्वतनिषेधादेव तच्छृङ्गनिषेधे सिद्धे पुनः पर्वतशृङ्गनिषे-धस्तदितरपर्वते विकल्पार्थः। तत्रेच्छाविकल्पस्यान्यथापि प्राप्तौ सामान्यनिषेधवैयर्थ्याद्व्यव-स्थितोऽत्र विकल्पः, अत्यन्तार्तस्य पर्वते न दोषः॥ ४७॥

(४) **राघवानन्दः**। न **ससत्त्वेषु** प्राणियुक्तेषु। **स्थितः**, ऊर्ध्वमिति शेषः। पर्वत-वासिनां तत्त्यागासंभवेन पर्वतमस्तकग्रहणमत्यन्तनिषेधार्थम्॥ ४७॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्वाभ्यामाह **नेति**। **ससत्त्वेषु** सजीवेषु **गर्तेषु** विण्मूत्रस्य विसर्जनं न कुर्यात्॥ ४७॥

(७) **मणिरामः**। पर्वतनिषेधादेव तन्मस्तकनिषेधे सिद्धे पुनः शृंगनिषेधो दोषा-धिक्यार्थः॥ ४७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **न ससत्त्वेष्विति**। तथा सप्राणिषु बिलेषु न कुर्यात्, न व्रजन् न स्थितो वा नापि **नदीतीरमा**श्रित्य कुर्यात् पर्वतशृङ्गे वा। पर्वतग्रहणादेव पर्वतमस्तक-निषेधसिद्धौ पुनर्वचनं न शृङ्गादन्यत्र पर्वते विकल्पार्थम्। न च तुल्यविकल्पः। तथाविधौ स्वेच्छासिद्धत्वात् सामान्यप्रतिषेधानर्थक्यम्। तस्मादत्यन्तार्तस्य पर्वते न दोषः, अन्यदा तु दोष इति व्यवस्थितोऽयं विकल्पः॥ ४७॥

वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ॥
न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ ४८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सम्मुखीनत्वाद्वाय्वादीनामङ्गविप्रेक्षितेनापि न मूत्रयन्पश्येत्। वायोश्चारूपत्वाद्दर्शनं तत्प्रेरितपर्णलोष्टादिभ्रमणादवसेयम्। वायुचक्रे त्वयं प्रतिषेधो विप्रयुक्तः। सर्वतो हि वायुर्वाति ॥ ४८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वाय्वग्निविप्रमित्यादिना** तत्संमुखतयाऽवश्यकर्मनिषेधः। वायुं पश्यन् प्रत्यक्षीकुर्वन् संमुखागच्छद्वातस्थान इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** वायुमग्निं ब्राह्मणं सूर्यं जलं गां च पश्यन्न कदापि मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात्। वायोररूपत्वेन दर्शनासंभवे वात्याप्रेरिततृणकाष्ठादिनिषेधोऽयम् ॥ ४८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** वाय्वादिगवान्तान् षट् पश्यन्न मेहेतेत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

(७) **मणिरामः।** वायोररूपित्वेऽपि वात्याप्रेरिततृणादिनिषेधपरो **वायु**शब्दः ॥४८॥

(८) **गोविन्दराजः। वाय्वग्निब्राह्मणादित्यमिति।** वाय्वग्निब्राह्म**णादित्योदकगा** अवलोकयन् **न कदाचिन्मूत्रपुरीषोत्सर्गं** कुर्यात् वायोश्च सम्मुखीभावोऽवलोकनम् ॥ ४८ ॥

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठलोष्टपत्रतृणादि च ॥
नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥ ४९ ॥

(१) **मेधातिथिः। तिरस्कृत्यां**तर्धाय काष्ठादि तदुपरि मूत्रयेत्। आवरणं वा 'तिरस्कारः' काष्ठादिभिर्भूमिं छादयि**त्वोच्चरेत्।** तृतीयान्तपाठस्तदा स्पष्टतरः। काष्ठेन लोष्टैः पत्रेण तृणेन वा। **अभ्युच्चरेत्** मूत्रं पुरीषं चोत्सृजेत्। **नियम्य वाचं प्रयतः** अनुच्छिष्टः। **संवीताङ्गः** आच्छादितशरीरः। **अवगुण्ठितः** शिरः प्रावृत्य। **अन्यत्रोक्तं** "कर्णस्थब्रह्मसूत्रेति" ॥ ४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तिरस्कृत्य** भूम्याच्छादनं कृत्वा **नियम्य वाचं** मौनी **प्रयतः** शुचिः **संवीताङ्गो** वस्त्रावृताङ्गः। **अवगुण्ठितः** प्रच्छादितशिराः ॥ ४९ ॥

(३) **कुल्लूकः। अन्तर्धाय** काष्ठादिना भूमिमवागनुच्छिष्टः प्रच्छादिताङ्गोऽवगुण्ठितशिरा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात्। 'शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पर्णैर्वेणुदलेन वा। मृन्मयैर्भाजनैर्वापि अन्तर्धाय वसुंधराम्' इति **वायुपुराण**वचनात्। शुष्काणि काष्ठपत्रतृणानि ज्ञेयानि ॥४९॥

(४) **राघवानन्दः।** विण्मूत्रयोस्त्यागस्य रागतः प्राप्तिमनूद्य तत्रेतिकर्तव्यतामाह **तिरस्कृत्येति त्रिभिः। तिरस्कृत्य** काष्ठादिभिरन्तर्धाय। **संवीताङ्गः** संवृतकरचरणः। **अवगुण्ठितो** वस्त्राद्याच्छादितः ॥ ४९ ॥

(५) **नन्दनः। तिरः**शब्देनात्र तिरोधानसाधनं विवक्षितम्। **काष्ठं तिरस्कृत्य** काष्ठं भूमेस्तिरोधानसाधनं कृत्वेत्यर्थः। **उच्चारः** पुरीषोत्सर्जनं। मूत्रस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ ४९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** पुरीषोत्सर्गमाह **तिरस्कृत्येति। काष्ठं वा** पत्रं लोष्टं तृणानि वा **तिरस्कृत्य** प्रसार्य **उच्चरेत्** पुरीषं कुर्यात् **वाचं नियम्य संवीताङ्गः** अवगुण्ठिताङ्गः शिरोवेष्टनं कुर्यात् ।। ४९ ।।

(७) **मणिरामः।** काष्ठलोष्टादिना **भूमिं तिरस्कृत्य** आच्छाद्य **उच्चरेत्** पुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । **संवीतांगः** प्रच्छादितांगः । **अवगुंठितः** वेष्टितशिराः ।। ४९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। तिरस्कृत्येति।** काष्ठपत्रलोष्टतृणैः भूमिमन्तर्धाय मौनी उच्छिष्टचाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तरहितः आच्छादितगात्रः प्रावृतशिरा मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।। ४९ ।।

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ।। ५० ।।

(१) **मेधातिथिः। मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं** त्यागम् ।। ५० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अतः **सन्ध्ययोश्च यथा दिवेति** चतुर्थपादस्थाने **स्वस्थोऽनाशाय चेतस इति** क्वचित्पाठः । **चेतसो** बुद्धेरनाशाय ।। ५० ।।

(३) **कुल्लूकः।** मूत्रपुरीषोत्सर्गमहनि सन्ध्ययोश्चोत्तराभिमुखो **रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः** कुर्यात्। **धरणीधरस्तु** 'स्वस्थोऽनाशाय चेतस' इति चतुर्थपादं पठित्वा चेतसो बुद्धेरनाशायेति व्याख्यातवान्। "परंपरीयमाम्नायं हित्वा विद्वद्भिरादृतम्। पाठान्तरं व्यरचयन्मुधेह धरणीधरः" ।। ५० ।।

(४) **राघवानन्दः। उत्सर्गः** मलत्यागः ।। ५० ।।

(५) **नन्दनः।** अनेन दिङ्नियमेन सूर्यादिज्योतिषामाभिमुख्यमस्मिन्कर्मणि निवार्यते ।। ५० ।।

(६) **रामचन्द्रः। सन्ध्ययोर्यथा दिवा** उदङ्मुखः कुर्यात् ।। ५० ।।

(७) **मणिरामः। यथा दिवा** उदङ्मुखः ।। ५० ।।

(८) **गोविन्दराजः। मूत्रोच्चारसमुत्सर्गमिति।** मूत्रपुरीषोत्सर्गं **दिवा सन्ध्ययोश्**चोत्तराभिमुखो **रात्रौ दक्षिणाभिमुखः कुर्यात्** ।। ५० ।।

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।।
यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधभयेषु च ।। ५१ ।।

(१) **मेधातिथिः। छाया** कुड्यकपाटादिभिः सूर्यरश्मीनामावरणम्। **अन्धकारः** मेघधूमिकास्वर्भानुरात्रिकृतो ज्योतिरन्तरायः।

यथासुखं मुखमस्येति। यया दिशा सुखं भवति तस्यामेवोच्चरेत्। यत्र दिग्भागो न ज्ञायते अन्धकारे तत्रायं विधिः। **प्राणबाधः** प्राणपीडा। **भयं** चौरादिकृतम् ।। ५१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। छायायां** गृहमेघादिच्छायायां **अन्धकारे** महान्धकारे **प्राण-बाधे** तदकरणे व्याध्युत्पत्तौ मुखनियमस्य वाऽसंभवे एवं **भये** चौरादिभये एषु चतुर्षु **रात्रावहनि च न** मुखनियमोऽस्तीत्यर्थः ।। ५१ ।।

(३) **कुल्लूकः। रात्रौ छायायामन्धकारे वाऽहनि** च्छायायां नीहाराद्यन्धकारे वा दिग्विशेषाज्ञाने सति चौरव्याघ्रादिकृतप्राणविनाशभयेषु च यथेप्सितमुखो मूत्रपुरीषे **कुर्यात्** ।। ५१ ।।

(४) **राघवानन्दः। छायायां** छायोपजीववृक्षस्य। **प्राणबाधे** व्याघ्रादिकृत-भये ।। ५१ ।।

(५) **नन्दनः।** यत इदमाह **छायायामिति। 'छायायां** मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेदि'ति स्मृत्यन्तरे दर्शनात्। छायाशब्देन वर्जनीयो दुर्दिनपर्वतादिना महता व्यवधाने सूर्यस्य दिवातिरोभावो विवक्षितः। **अन्धकारशब्देन** रात्रौ ज्योतिषाम्। कुर्यान्मूत्रोच्चारसमुत्सर्ग-मित्येव ।। ५१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। छायायां** गृहमेघादिच्छायायां **प्राणबाधभयेषु च यथासुखं कुर्यात्** ।। ५१ ।।

(७) **मणिरामः। रात्रौ छायायां अंधकारे वा अहनि छायायां** नीहाराद्यंधकारे वा दिग्विशेषाज्ञाने सति। **प्राणबाधादिभयेषु** चौरव्याघ्रादिकृतप्राणविनाशभयेषु ।। ५१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। छायायामिति। रात्रावहनि वा छायायां रात्रावन्धकारे** अहनि वा नीहाराद्यन्धकारे एतेषु, दिङ्मोहे सति तथा च वाय्वादिकृतप्राणविनाशसंशयेषु यथेष्टमुखो मूत्रपुरीषे **कुर्यात्** ।। ५१ ।।

प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यं च प्रतिसोमोदकद्विजान् ।।
प्रतिगां प्रतिवातं च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ।। ५२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अस्यार्थवादः। ननु चोदङ्मुखस्य मेहनविधानात्पूर्वस्यामुदयाच्च सूर्यस्य कुतस्तदाभिमुख्यं भवेद्येन प्रतिसूर्यं निषिध्यते। अर्थवादोऽयम्; नान्तरिक्षे न दिवीतिवत्। अथवोदगयने उदीचीं दिशमाक्रमेत्। स्यात्संभवः प्रकृतविषयो वा प्रतिषेधः। प्रतिसन्ध्यमिति पठन्ति। तदयुक्तं, 'सन्ध्ययोश्च यथा दिवा'इत्यनुज्ञानाद्वेगधारणस्यात्यन्तनिषिद्धत्वात्। तस्मात्**प्रतिवातमिति** पठितव्यम्। पूर्वशेषोऽयं **मेहतः** शक्तंतस्तसन्तो वा मेहतः पुरुषस्य मेहनाद्वा ।। ५२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रत्यग्नी**त्यादिना अग्न्यादीन् पृष्ठभागे कृत्वा मेहनं निषिद्धम्। प्रत्यग्नि अग्निप्रातिकूल्येन एवमुत्तरेषु। द्विजो ब्राह्मणः। प्रतिगुं गां पृष्ठे कृत्वा। क्वचित्प्रति सन्ध्यमिति पाठः। तत्र सन्ध्योदये पूर्वतोऽस्तमये पश्चिमे भवतीति व्यवस्थया व्याख्या।।५२।।

(३) **कुल्लूकः। वाय्वग्निविप्रमित्य**नेन मेहतोऽग्न्यादीनां दर्शनं निषिद्धम्। अनेन त्वपश्यतोऽपि संमुखीनत्वं निषिध्यते। अग्निसूर्यचन्द्रजलब्राह्मणगोवाताभिमुखं मूत्रपुरीषे

कुर्वतः **प्रज्ञा नश्यति** तस्मादेतन्न कर्तव्यम्। **प्रतिवातमि**त्यस्य स्थाने **प्रतिसंध्यमि**त्यन्ये पठन्ति ।। ५२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** वाय्वग्निविप्रेत्युक्तं वाय्वादिदर्शननिषेधानुवादेन तत्करणे दोषमाह **प्रत्यग्निमिति।** प्रतिरत्र लक्षणे। **वातं** तृणादिसहितं वात्यारूपं तस्यैव दृष्टियोग्यत्वात् एतानभिमुखं कृत्वा **मेहतो** मूत्रपुरीषे समुत्सृजतः प्रज्ञा नश्यतीत्यन्वयः। **सोमोऽत्र** लता ।। ५२ ।।

(५) **नन्दनः।** एतदेव व्यतिरेकेणोपपादयति **प्रत्यग्निमिति।** अग्न्यादीनामाभिमुख्ये कथितो दोषो न तेषां तिरोभाव इत्यभिप्रायः। **मेहन**मुच्चारस्याप्युपलक्षणम् ।। ५२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। प्रतिगुं** गोः अभिमुखं। **प्रतिवातं** वायोरभिमुखं। **मेहतः** मूत्रादि कुर्वतः। **प्रज्ञा** बुद्धि**र्नश्यति** ।। ५२ ।।

(७) **मणिरामः। प्रत्यग्नि** अग्निसंमुखं। एवं सर्वत्र ।। ५२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। प्रत्यग्निमिति।** अग्न्यादित्यसोमाम्भोब्राह्मणगोवाय्वभिमुखं, मूत्रपुरीषे कुर्वतः **प्रज्ञा नश्यति**। अत एव तन्न कर्तव्यमिति वाय्वग्निविप्रमित्यस्य फलकथनं सोमाभिमुखं च, अत एव निषेधसिद्धिः पूर्वत्रापठितत्वात् ।। ५२ ।।

नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् ।।
नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ।। ५३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** धवित्रादिनाऽग्निध्मातव्यः। **नग्नां नेक्षेत स्त्रियम्।** 'अन्यत्र मैथुनादिति' स्मृत्यन्तरम्। **नामेध्यम्।** मेध्यो यज्ञस्तदर्थं मेध्यम्। अमेध्यं यदयज्ञीयं पलाण्डुमूत्रपुरीषादि। **तत्राग्नौ क्षिपेत्।** उत्क्षिप्य **पादौ** साक्षादग्नौ **न तापयेत्।** अवच्छाद्य तापयित्वा स्वेदाद्यर्थमग्नितापनमदोषः ।। ५३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मुखेन** नलिकाद्यनन्तरितेन। **न नग्नां स्त्रियमीक्षेत** 'अन्यत्र मैथुनादि'ति गृह्यम्। **अमेध्यं** मललशुनादि ।। ५३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** नाग्निर्मुखेन ध्मातव्यः। किं तर्हि? व्यजनादिना। **न नग्नां स्त्रियमीक्षेत** 'मैथुनादन्यत्रे'ति सांख्यायनदर्शनान्मैथुनव्यतिरेकेण नग्नां स्त्रियं न पश्येत्। **अमेध्यं** मूत्रपुरीषादिकं **नाग्नौ क्षिपेत्। नच पादौ प्रतापयेत्।** प्रशब्दादग्नौ पादावुत्क्षिप्य साक्षान्न प्रतापयेत्। वस्त्रादितापस्वेदेऽविरोधः ।। ५३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** प्रत्यग्निमिति प्रसंगेनाग्निविषये नियमान्तराण्याह **नाग्निमिति द्वाभ्यां**। व्यजनादिना ध्मातव्यो लौकिकाग्निः। वैदिकाग्निस्तु मुखेनैवेत्यर्थः। **स्त्रियमिति।** तत्रापि 'मैथुनादन्यत्रे'ति साङ्ख्यायनगृह्यदर्शनात्तदतिरिक्तकाले ।। ५३ ।।

(५) **नन्दनः। अग्निं** लौकिकाग्निं **श्रौताग्निं** चोपधमेत्। 'मुखाद्ध्येषोऽभिजायत इति वचनात्। **स्त्रियं** स्वभार्यां परभार्यां च। **अमेध्य**मशुद्धं वस्तु ।। ५३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अथाग्निविधिमाह **नाग्निमिति। मुखेन** नलिकाद्यमृते **अग्निं न धमेत्, अग्नौ पादौ न प्रतापयेत्** ॥ ५३ ॥

(७) **मणिरामः। नोपधमेत् न** ध्मातव्यः किंतु व्यजनादिना। **'न नग्नां स्त्रियं' ईक्षेत** मैथुनादन्यत्र। 'न नग्नां स्त्रियमीक्षेत मैथुनादन्यत्रे'ति **सांख्यायन**गृह्यात् ॥ ५३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। नाग्निमिति।** मुखवायुनाऽग्निं न धमेत्। **'न नग्नां** परयोषित**मीक्षेतेति' गौतम**स्मरणात्। मूत्रादि **अग्नौ** न निक्षिपेत् **पादौ न** तत्र **प्रतापयेत्** ॥ ५३ ॥

अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलंघयेत् ॥
न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ॥ ५४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** खट्वास्थः अधस्ताद्वह्निधानीं न कुर्यात्। उपधानं स्थानम्। 'अवलङ्घनम्' उत्प्लुत्य गमनम्। **पादतः** उत्प्लुतस्य पादौ येन तदुपरि स्यात्तथा न **कुर्यात्। प्राणाबाधं** प्राणपीडाकरमतिश्रमवेगागमनादि नाचरेत् ॥ ५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अधस्तात्** स्वारूढखट्वादेः **नोपदध्यादग्निं अवलङ्घयेदधः** कृत्वा लङ्घयेत्। **प्राणाबाधं** रोगादिहेतुमत्यन्तायासादि ॥ ५४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** खट्वादिभ्योऽधस्तादङ्गारशकटयादिकं न कुर्यात्। न चाग्निमुत्प्लुत्य गच्छेत्। नच सुप्तः पाददेशेऽग्निं स्थापयेत्। नच प्राणपीडाकरं कर्म कुर्यात् ॥ ५४ ॥

(४) **राघवानन्दः। अधः** खट्वादेः **नोपदध्यान्न** स्थापयेत्। **पादतः** पाददेशे। **प्राणाबाधं** प्राणिहिंसां न कुर्यात्। 'न हिंस्यात्सर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य' इति श्रुतेः अग्निसाध्यं प्राणिवधं वा प्रकरणात् ॥ ५४ ॥

(५) **नन्दनः। पादतः** पादप्रसारणापदेशेन। **न प्राणाबाधमाचरेदा**त्मनः परस्य च पीडां न कुर्यात् ॥ ५४ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अधस्तान्नोपदध्यात्** पृष्ठस्याधस्तान्नाग्निं दध्यात्। **एनं** अग्निं **न लङ्घयेत्। अग्निं पादतः** पादस्याधस्तान्न कुर्यात् **न प्राणाबाधमाचरेत्** रोगादिहेतुभूतप्राणबाधं **नाचरेत्** ॥ ५४ ॥

(७) **मणिरामः। अधस्तान्नोपदध्यात्** खट्वादिभ्यः अधस्तात् अंगारशकटयादिकं न कुर्यात्। **पादतः।** सुप्तः सन् पाददेशे **न कुर्यात्। प्राणाबाधं** प्राणपीडाकरं कर्म **नाचरेत्** ॥ ५४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अधस्तादिति।** न चैनं पादतः कुर्यात् न प्राणिवधमाचरेत्। तथा च खट्वादिषु अग्निं अधस्तान्न स्थापयेत्। नाप्येनमुल्लङ्घयेत्। न च पाददेशतः कुर्यात्। प्राणिपीडाकरं च नाचरेत् ॥ ५४ ॥

नाश्नीयात्सन्धिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत् ॥
न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोऽपहरेत्स्रजम् ॥ ५५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सन्ध्याकालः **सन्धिवेला। संवेशनं** स्वापः। स्वाध्यायं **निषे**त्स्यति। स्मृत्यन्तरे स्त्रीसम्बन्धोऽपि प्रतिषिद्धः। "चत्वार्येव तु कर्माणि सन्ध्याकाले तु वर्जयेत्। आहारं मैथुनं निद्रां तथा संपाठमेव च॥"

न चैव प्रलिखेत्। प्रकर्षेण लेखनं विदारणं भूमेर्निषिध्यते। न तु वर्तिकादिनाऽक्षरविन्यासः।

नात्मनोपहरेत्स्रजम्। ग्रथितानि पुष्पाणि 'स्रक्'। तां स्वयं कण्ठे शिरसि वा प्रधृतां म्लानतया गुरुत्वेन वाऽऽत्मनो न व्यपनयेत्। अर्थादन्येनापनयेदित्युक्तं भवति। सर्व एवायं सन्ध्यायां विधिरिति केचित्॥ ५५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सन्धिः** सन्ध्या। गच्छेदध्वानं। **संविशेत्** शयीत सन्ध्यायां। **प्रलिखेदु**त्किरेत् नान्यदपि **अपहरेत्** अपनयेत्। **आत्मनः** शिरस्तः **स्रजम्**॥ ५५॥

(३) **कुल्लूकः।** सन्ध्याकाले भोजनं ग्रामान्तरगमनं निद्रां च न कुर्यात्। नच रेखादिना **भूमि**मुल्लिखेत्। नच मालां धृतां स्वयमेवापनयेत्, अर्थादन्येनाऽपनयेदित्युक्तम्॥५५॥

(४) **राघवानन्दः।** भोजनादिनिषिद्धकालमाह सन्धिवेलायां त्रिसन्ध्यादौ **न गच्छेत्** स्त्रियमपि **न संविशेन्नस्वपेन्नोपहरेत्** स्वयमिति शेषः॥ ५५॥

(५) **नन्दनः। नात्मनोऽपहरेत्स्रजमा**त्मार्थे स्रजं मालां स्वयं न हरेत्॥ ५५॥

(६) **रामचन्द्रः। सन्धिवेलायां** सन्ध्यायां **नाश्नीयात्**। न भोजनं कुर्यात्, सन्ध्यायां **न गच्छेत्**, संध्यायां **न संविशेत्। भूमिं** पादनखेन नालिखेत्। **आत्मना** शिरसः **स्रजं नोपहरेत्**॥ ५५॥

(७) **मणिरामः। न संविशेत्** न सुप्यात्। **न भूमिं** प्रलिखेत् रेखादिना **नात्मनोपहरेत्स्रजं** धृतां मालां न स्वयमेवाऽपनयेत्॥ ५५॥

(८) **गोविन्दराजः। नाश्नीयादिति।** सन्ध्याकाले अशनगमनस्वापान् न कुर्यात्, **भूमिं** सर्वदा नखादिना **न लिखेत्।** मालां च शिरसः स्वयं नापनयेत्॥ ५५॥

नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत्॥
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा॥ ५६॥

(१) **मेधातिथिः। लोहितं** रुधिरम्। **विषाणीति** बहुवचनं कृत्रिमाकृत्रिमभेदेन स्थावरजङ्गमभेदेन गरादिप्रकारभेदेन वा॥ ५६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अमेध्यै**र्विष्ठादिभि**र्लिप्तं** काष्ठादि अन्यद्वा लशुनादि **लोहितपदं** मलान्तरलक्षणम्। **विषाणि** परैर्जलस्योदपानार्थम्॥ ५६॥

(३) **कुल्लूकः। मूत्रं पुरीषं** श्लेष्माणं मूत्राद्य**मेध्यलिप्त**वस्त्रमन्यद्वा भुक्तोच्छिष्टाद्यमेध्यं रुधिरं **विषाणि** च कृत्रिमाकृत्रिमभेदभिन्नानि न जले प्रक्षिपेत्॥ ५६॥

(४) **राघवानन्दः**। 'आपो वै सर्वा देवता' (ना. प. ३।७७) इति श्रुतेस्तामाश्रित्याप्सु मूत्रादिसप्तकं न कार्यमित्याह **नेति**। **निष्ठीवनं** मुखरसं श्लेष्माणं वा **अमेध्यलिप्तं** वस्त्रादि **अन्यत्** भुक्तोच्छिष्टादि ।। ५६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अप्सु** जलमध्ये **मूत्रादिकं न समुत्सृजेत्। अमेध्यं** विष्ठादिलिप्तं **लोहितं** रुधिरं **विषाणि** वा अप्सु न क्षिपेत् ।। ५६ ।।

(७) **मणिरामः**। अमेध्यलिप्तं अमेध्ययुक्तं वस्त्रादि **अन्यद्वा** भुक्तोच्छिष्टादेः। **लोहितं** रुधिरं। **विषाणि** कृत्रिमाकृत्रिमभेदभिन्नानि जले न प्रक्षिपेत् ।। ५६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नाप्स्विति**। मूत्रपुरीषश्लेष्मामेध्यलिप्तरुधिरविषाणि उदके न क्षिपेत् ।। ५६ ।।

नैकः शून्यगृहे स्वप्यान्न श्रेयांसं प्रबोधयेत् ।।
नोदक्ययाऽभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः ।। ५७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। शून्यं गृहं यत्र न कश्चित्प्रतिवसति। **न श्रेयांसम्**। कनीयान्वृत्तादिभिर्ज्येष्ठम् 'इदं ते युक्तमिदमयुक्तमिति' हेतूपदेशादिना **न प्रबोधयेत्। उदक्या** रजस्वला तया सह संभाषणं न कुर्यात्। **यज्ञं गच्छेन्न चावृतः**। यज्ञभूमिमनिमन्त्रितो न गच्छेत्। "दर्शनाय तु कामम्" इति **गौतमः** (अ० ९ सू० ५५)। अतो यज्ञे भोजनादिप्रतिषेधोऽयमवृतस्य ।। ५७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। श्रेयांसं** स्वतो ज्येष्ठं निद्राणं **न बोधयेत्**। शयानमिति क्वचित्पाठः। तत्र यं कंचिन्निद्राणमित्यर्थः। **अवृतो** यजमानेनानामन्त्रितः प्रसर्पकदक्षिणादिलोभेन न गच्छेत्। अत्र 'धर्मदर्शनाय तु कामं गच्छेदिति' **गौतमः**।। ५७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। उत्सन्नजनवासगेहे **नैकः** शयीत। वित्तविद्यादिभिरधिकं च सुप्तं **न प्रबोधयेत्**। रजस्वलया संभाषणं न कुर्यात्। **यज्ञं** चाकृतवरणोऽनृत्विङ् न गच्छेत्, दर्शनायेच्छया गच्छेत्। 'दर्शनार्थं **तु** काम'मिति **गौतम**वचनात् ।। ५७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। 'दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यत' (बृह. ४।३।१४) इति श्रुतेः। **यमिति**। यमिन्द्रियदेशं न प्रतिपद्यत आत्मा तद्दुश्चिकित्सं भवतीति श्रुतेरर्थोऽतः **शयानं न प्रबोधयेत्** 'मलवद्वाससा न संवदे'दिति श्रुतिमाश्रित्याह **नोदक्ययेति**। उदक्यया रजस्वलया ऋत्विक् सन् **अवृतो**ऽनाहूतः अध्वरं न गच्छेत् ।। ५७ ।।

(५) **नन्दनः। श्रेयांसं** पूज्यं सुप्तमनापदि **न प्रबोधयेत्**। **न यज्ञ**मप्रयतो व्रजेत् आर्त्विज्यमकरिष्यन्न **वृतो** यज्ञशालां **न गच्छेत्** ।। ५७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **शयानं** श्रेयांसं श्रेष्ठं वयोधिकं **न प्रबोधयेत् उदक्यया** रजस्वलया **नाभिभाषेत**। आवृतः बहुवस्त्राणि परिधाय **यज्ञं न गच्छेत्** ।। ५७ ।।

(७) **मणिरामः**। **उदक्यया** रजस्वलया, **न चावृतः** अकृतवरणः। दर्शनार्थं तु गच्छेत्। 'दर्शनार्थं तु काममि'ति **गौतमस्मरणात्** ।। ५७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नैकः स्वप्यादिति।** उद्वसितगृहे **एको** न शयीत वित्ताद्यभ्यधिकं सुप्तं च **न प्रबोधयेत्।** रजस्वलया सह संभाषणं न कुर्यात्। **यज्ञं** चाकृतवरणं ऋत्विक् **न गच्छेत्**। 'दर्शनार्थं तु कामं' इति **गौतमः** ।। ५७ ।।

अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ।। ५८ ।।

(१) **मेधातिथिः। गोष्ठशब्दो**ऽयं निवासवचनः, समासप्रतिरूपकात् शब्दान्तरम्। **ब्राह्मणाना**मिति बहुवचनं विवक्षितम्। **पाणि**ग्रहणं बाहूपलक्षणार्थम्। **भोजने** आत्मकर्तृके ।। ५८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। गवां गोष्ठ** इति गोष्ठपदस्य समुदायमात्रार्थतामभिप्रेत्य गवामिति विशेषणम्। **उद्धरेत्** उत्तरीयाद्बहिः **पाणिं** हस्तं कुर्यात् ।। ५८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अग्निगृहे गवां निवासे ब्राह्मणानां गवां समीपे स्वाध्यायभोजनकालयोश्च **दक्षिणपाणिं** सबाहुं वाससः **उद्धरे**द्बहिष्कुर्यात् ।। ५८ ।।

(४) **राघवानन्दः। किंचाग्नीति।** अग्न्यागारादिपञ्चसु **पाणिमुद्धरेत्** वस्त्रादेर्बहिष्कुर्यात् ।। ५८ ।।

(५) **नन्दनः। दक्षिणं बाहुमुद्धरे**द्यज्ञोपवीती स्यादित्यर्थः। '**दक्षिणं बाहुमुद्धरते**ऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीत'मिति हि श्रूयते ।। ५८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अग्न्यागारादिस्थाने **दक्षिणपाणिं** उत्तरीयाद्बहिः **उद्धरेत्** ।। ५८ ।।

(७) **मणिरामः। अग्न्यगार इति** ।।५८।।

(८) **गोविन्दराजः। अग्न्यगार इति**। अग्निशालायां **गवां गोष्ठे** निवासे ब्राह्मणसमीपे स्वाध्यायभोजनकालयोः **दक्षिणं पाणिं** आबाह्वोर्वाससः **उद्धरेत्** ।। ५८ ।।

न वारयेद्गां धयन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ।।
न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः ।। ५९ ।।

(१) **मेधातिथिः। गामा**त्मीयां परकीयां वा पिबन्तीं अपः पयो वा **न वारयेत्**। न चान्यस्मै कथयेत्। प्राग्दोहकालादयं विधिः। दोहकाले तु प्रस्रवणं विहितम्। स्त्रीलिंगनिर्देशात्पुंवत्सनिवारणे न निषेधः। **इन्द्रायुधं** शक्रधनुर्विज्ञानच्छायेति या काश्मीरेषु कथ्यते। **दिवीत्य**नुवादः। केचित्तु पर्वतादिस्थस्य दर्शने न दोष इत्याहुस्तदर्थं **दिवीति** ।। ५९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। गां धयन्तीं** जलं पिबन्तीम् ।। ५९ ।।

(३) **कुल्लूकः। गां** जलं क्षीरं वा **पिबन्तीं** न **निवारयेत्** दोहनार्थं वारणादन्यत्र निषेधः। नापि परकीयक्षीरादि पिबन्तीं तस्य कथयेत्। न **चेन्द्रधनु**राकाशे **दृष्ट्वा** निषिद्धदर्शनदोषज्ञः **कस्यचिद्दर्शयेत्** ।। ५९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **नेति**। **धयन्तीं** वत्सं पाययन्तीं **नाचक्षीत** न कथयेत्। **इन्द्रायुधं** शक्रायुधं **दिवीति** व्यर्थम् ॥ ५९ ॥

(५) **नन्दनः**। **धयन्तीं** पिबन्तीं जलं स्तन्यं च। दिवीति विशेषणाज्जले न दोष इति सूचितम् ॥ ५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **धयन्तीं** पिबन्तीं **गां न निवारयेत् न चाचक्षीत** न प्रकथयेत् ॥ ५९॥

(७) **मणिरामः**। **धयन्तीं** पिबन्तीम् ॥ ५९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **न वारयेदिति**। **गां** पिबन्तीं न निवर्तयेत्। नापि परकीयां क्षीरादि पिबन्तीं तस्य कथयेत्। नच द्युलोके **इन्द्रधनुर्दृष्ट्वा** शास्त्रज्ञोऽन्यस्य **दर्शयेत्** ॥ ५९॥

नाधार्मिके वसेद्ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ॥
नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥ ६० ॥

(१) **मेधातिथिः**। अधार्मिकाः पातकोपपातकिनो यत्र बाहुल्येन वसन्ति स ग्रामस्तत्सम्बन्धात् **अधार्मिक** इत्युच्यते। तत्र न वसेत्। ग्रामग्रहणं निवासादेशोपलक्षणार्थम्। तेन नगरेऽपि प्रतिषेधः। **व्याधिबहुलोऽ**नूपो देशः। **व्याधिबहुले** जाङ्गलदेशे न **वसेत्**। यत्र दैवदोषाद्व्याधयः प्रवृत्तास्तं देशं त्यजेत्। **एकः** असहायो **नाध्वानं प्रपद्येत** ॥ ६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अधार्मिके** धर्मविरोधिनि कलिङ्गादिदेशमध्ये। **प्रपद्येत** संचरेत् ॥ ६० ॥

(३) **कुल्लूकः**। **अधार्मिक** इत्यनेन यत्राधार्मिका वसन्ति न तत्र वासो युक्तः। यत्र वा निन्दितदुश्चिकित्सितव्याधिपीडिता बहवो जनास्तत्र भृशमत्यर्थं वासो न युक्तः। पन्थानमेकः कदापि न गच्छेत्। **पर्वते** च दीर्घकालं **न वसेत्** ॥ ६० ॥

(४) **राघवानन्दः**। 'न जनमियान्नान्तमिया'दिति श्रुतिमाश्रित्याह **नाधार्मिक** इति द्वाभ्यां। **ग्राम** इति वसतियोग्यपरं कार्यवशाद्**व्याधिबहुले भृशं** बहुकालम् ॥ ६० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **अधार्मिके** देशे अङ्गवङ्गादिदेशे **न वसेत्** ॥ ६० ॥

(७) **मणिरामः**। **नेति** ॥ ६० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **नाधार्मिक इति**। अधर्मबहुलजनग्रामादौ अत्यर्थं व्याधिबहुले **न वसेत्**। **एकश्चाध्वानं** न यायात्। **पर्वते** च दीर्घकालं न तिष्ठेत् ॥ ६० ॥

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ॥
न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः ॥ ६१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। जनपदैश्वर्यं 'राज्यम्'। योजनपदः शूद्रवशवर्ती तत्र न वसेत्। मन्त्रिसेनापतिदण्डकारिकाद्याः सप्त प्रकृतयो 'राज्यम्'। यत्र सर्वाः शूद्रजातीयाः तत्र निवासनिषेधोऽयम्।

"ननु च 'नाधार्मिके वसेत्' इत्यनेनैव तत्सिद्धमधार्मिकजनावृत इति'। नैष दोषः। पूर्वप्रतिषेधो यत्र ते निवसन्ति। अयं पुनरन्यत्रापि निवसन्तोऽन्यत्र सन्निहिता यदि भवन्ति तथापि तत्र प्रदेशे न वसितव्यम्। तथा च 'आवृत'ग्रहणमत्र। यः प्रदेश एतैरावृतो न तत्र स्थातव्यम्। एवं **पाषण्डिजनैर्य आक्रान्तो** देशः। यद्यप्यधार्मिकास्ते वेदबाह्यत्वात्तथापि तेषां धर्मबुद्धिरिति भेदेन निर्देशः।

अन्त्यैरुपसृष्टे सम्बद्धे। अथवा उपजप्ते **उपसृष्टे**। यथा बाह्लीका म्लेच्छैः॥ ६१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अधार्मिकजनैः** पतितादिभि**रावृते। उपसृष्टे** संमिश्रिते॥६१॥

(३) **कुल्लूकः।** यत्र देशे शूद्रो राजा तत्र **न वसेत्।** अधार्मिकजनैश्च बाह्यतः परिवृते ग्रामादौ न वसेदित्यपुनरुक्तिः। पाषण्डिभिश्च वेदबाह्यलिङ्गधारिभिर्वशीकृते चाण्डालादिभिश्चान्त्यजैरुपद्रुते न वसेत्॥ ६१॥

(४) **राघवानन्दः। अधार्मिका**श्चण्डालाद्यास्तैर्बाह्याभ्यन्तरतः सर्वदाऽऽ**वृते। पाखण्डा** अवैदिकव्रतस्थास्तैरा**क्रान्ते तत्र** धर्मस्य कर्तुमशक्यत्वात्। **उपसृष्ट**मन्तरान्तरा प्रवेशोऽन्त्यजकृतो यत्र तस्मिन् जनमधार्मिकमियात् नान्तं तैराक्रान्तं देशं च नेयान्न गच्छेदिति श्रुतेरर्थः॥ ६१॥

(५) **नन्दनः।** क्षत्रियराज्येऽपि **नाधार्मिकजनावृते। उपसृष्टे** आवासिते उपद्रुते वा॥ ६१॥

(६) **रामचन्द्रः।** पाषण्डिजनै**राक्रान्ते** आकीर्णे **न वसेत्। अन्त्यजैर्नृभिः** सह **उपसृष्टे** मिलिते **न वसेत्**॥ ६१॥

(७) **मणिरामः। नाऽधार्मिकजनावृते।** अधार्मिकजनैश्च बाह्यतः परिवृते ग्रामादौ न वसेत्। **उपसृष्टे** उपद्रुते॥ ६१॥

(८) **गोविन्दराजः। न शूद्रराज्य इति। शूद्रराज्य**के देशे अधार्मिकजनैश्च बाह्यतः परिवृते श्रुत्यादिबाह्यलिङ्गधारिभिश्च वशीकृते चण्डालादिभिश्चोपद्रुते न निवसेत्॥ ६१॥

न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत्॥
नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः॥ ६२॥

(१) **मेधातिथिः।** उपनीतः स्नेहो यस्य स नाशितव्यः। पिण्याकयूषमांसानि। तस्य ऋतुपर्युषितानां च पयोविकाराणां प्रतिप्रसवं करिष्यति (५। २४–२५)। तक्रकिलाटाद्यपेक्षयैव बहुवचनम्। साक्षाद्विकारो हि दध्येव। तन्मात्रप्रतिप्रसवेऽभिप्रेते दधिग्रहणमेवाकरिष्यत्। तेनाविधानार्थः। न हि दध्नः पर्युषितत्वमस्ति। तस्मादुदश्वित्तक्रकिलाटादिकानां पयोविकाराणां नायं प्रतिषेधः।

नातिसौहित्यं तृप्तिं न कुर्यात्। तत्र कुक्षेर्भाग एको ह्यन्नस्य, अपरो हि द्रवस्योदकादेः, अपरो दोषसंचरणार्थ इत्येवं भोक्तव्यमिति—तत्कार्यम्। **अतिप्रगे** प्राह्णे प्रथमोदित एव सूर्ये न भुञ्जीत। प्रहरे अतीते—कृशानां पूर्वाह्णे, इतरेषां मध्याह्ने। **नातिसायं** अस्तमय-

समये न भुञ्जीत। **न सायं** भुञ्जीत **प्रातराशित**स्तृप्तः। तस्मात्साकांक्षमशितव्यं कालद्वयेऽपि। तदुक्तम् "सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम्" इति। यदि तु प्रातस्तृप्तः स्यात्सायं न भुञ्जीत।

अथवैवं व्याख्यायते। **न सायं प्रातराशितः** स्यात्, उभयोरन्नकालयोर्न तृप्येत्। तथा **याज्ञवल्क्यः** (१।११४) सायमीषद्भोजनमाह।। ६२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उद्धृतस्नेहं** पिण्याकादितक्रे तु वचनाददोषः। **अतिसौहित्य**मत्यशनं। **नातिप्रगे** नातिप्रातः सङ्गवे **नातिसाय**मस्तमयानन्तरं। यदि **प्रातराशितो** भुक्तवांस्तदा **नातिसायं** सायमेव भुञ्जीत।। ६२।।

(३) **कुल्लूकः। उद्धृतस्नेहं** पिण्याकादि न भुञ्जीत। अतितृप्तिं वारद्वयेऽपि न कुर्यात्। "जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्भागं जलेन च। वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषये"दिति **विष्णुपुराण**वचनात्। सूर्योदयकाले सूर्यास्तमये भोजनं न कुर्यात्। **प्रातराशितो**ऽतितृप्तः **सायं न भुञ्जीत**।। ६२।।

(४) **राघवानन्दः।** भोजनस्यापि रागप्राप्तत्वेन तदाश्रित्य तद्विशेषं निषेधति **न भुञ्जीतेति। उद्धृतस्नेहं** तिलपिण्याकादि। **सौहित्यं** सुहिततामतीव स्निग्धताम्। 'जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्भागं जलेन तु। वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेदि'ति पुराणोक्तेः। **प्रगे** प्रातः **प्रातराशितः** अतितृप्तः **सायं न भुञ्जीत**।। ६२।।

(५) **नन्दनः।** **उद्धृतस्नेहं** पिण्याकादि। **अतिसौहित्य**मत्यन्तसंपन्नभोजनम्। **अतिप्रगे**ऽपररात्रे। **अतिसायं** अर्धरात्रे। **न सायं प्रातराशितो** रात्रावह्नि वा द्विर्न भुञ्जीतेत्यर्थः।। ६२।।

(६) **रामचन्द्रः। उद्धृतस्नेहं** उद्धृतसारं न **भुञ्जीत। अतिसौहित्यं** अत्यशनं नाचरेत्। **अतिप्रगे** सङ्गवे **न भुञ्जीत नातिसायं** नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं न भुञ्जीत। प्रातर्भुक्त्वा न सायं भुञ्जीत। सायंकालादनन्तरं भुञ्जीतेत्यर्थः।। ६२।।

(७) **मणिरामः। उद्धृतस्नेहं** पिण्याकादि। **अतिसौहित्यं** अतितृप्तिं। **नातिप्रगे** सूर्योदयसंनिधौ। **नातिसायं** महानिशायां। **प्रातराशितः** प्रातर्भोजनेनैव तृप्तः सायं पुनर्भोजनं कुर्यात्।। ६२।।

(८) **गोविन्दराजः। न भुञ्जीतेति। उद्धृतस्नेहं** पिण्याकादि **न भुञ्जीत**। तृप्तिं च नाचरेत्। अतिप्रातः दिनान्ते न भुंजीत। सायं प्रातश्च न तृप्तः स्यात्। अपितु एकस्मिन् काले तृप्तोऽपरस्मिन् साकाङ्क्षमश्नीयात्।। ६२।।

न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत्।।
नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्न जातु स्यात्कुतूहली।। ६३।।

(१) **मेधातिथिः। वृथाचेष्टा** दृष्टादृष्टयोर्व्यापारयोरनुपकारः। यथा इतरदेशादिवार्तापरत्वम्। संहतौ पाणी **अञ्जलिः**। तेनोदकं **न पिबेत्**। वारिग्रहणात्क्षीरादीनामप्रतिषेधः।

न उत्संगे। **भक्ष्या** धानाशष्कुल्यादयः–तानुत्सङ्ग ऊर्वोरुपरि (निधाय) **न भक्षयेत्**। भक्ष्यग्रहणात्फलानामपि प्रतिषेधः। सक्तवोदनादेस्तु निरुपसेचनीयस्यानदनीयत्वादुत्सङ्गे प्राप्तिरेव नास्ति। **कुतूहलं** असति प्रयोजने किमेतत्स्यादिति निश्चये अत्यर्थमुत्कलिका। **न जातु** कदाचित् ॥६३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **वृथाचेष्टां** वृथाटनादि। **उत्सङ्गे** उत्सङ्गस्थान्। **कुतूहली** सर्वत्राश्चर्यप्रत्ययवान् ॥ ६३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। दृष्टादृष्टार्थशून्यं व्यापारं न कुर्यात्। **अञ्जलिना** च जलं **न पिबेत्** ऊर्वोरुपरि विन्यस्य मोदकादीन्न भक्षयेत्। असति प्रयोजने किमेतदिति जिज्ञासा कुतूहलं तन्न कदाचित् कुर्यात् ॥ ६३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **नेति**। **वृथा** दृष्टादृष्टादिशून्यां सरटदन्तान्वेषणादिवद्राजादिजिज्ञासया कुतूहली न स्यात्। **उत्सङ्गे** क्रोडे स्थापयित्वेति ॥ ६३ ॥

(५) **नन्दनः**। **उत्सङ्गे** निधायेति शेषः ॥ ६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **वृथाचेष्टा** दृष्टादृष्टयोः व्यापारयोरनुपकारः **न कुर्वीत**। **जातु** कदाचिदपि **कुतूहली** परिहासी **न भवेत्** ॥ ६३ ॥

(७) **मणिरामः**। **वृथाचेष्टां** दृष्टादृष्टार्थशून्यव्यापारां **उत्संगे**। ऊर्वोरुपरि धृत्वा भक्ष्यान् मोदकादीन्। **न जातु स्यात्कुतूहली** असति प्रयोजने किमेतदिति जिज्ञासाकुतूहलं न कुर्यात् ॥ ६३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **न कुर्वीतेति**। दृष्टादृष्टानुपकारफलं व्यापारं न कुर्यात्। उदकं **चाञ्जलिना न पिबेत्**। ऊर्वोश्चोपरि विन्यस्य मोदकानि **न भक्षयेत्**। निष्प्रयोजनं च किमेतत्स्यादिति कुतूहलपरो न कदाचित् स्यात् ॥ ६३ ॥

न नृत्यन्नैव गायेच्च न वादित्राणि वादयेत् ॥
नास्फोटयेन्न च क्ष्वेडेन्न च रक्तो विरोधयेत् ॥ ६४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **नर्तनं** गात्रविक्षेपविशेषः लोकप्रसिद्ध एव। **गायनं** षड्जादिस्वरतः शब्दस्य करणम्। लौकिकस्य चायं प्रतिषेधो न वैदिकस्य, विहितत्वात्। **वादित्राणि** वीणावंशमृदङ्गादीनि तेषां स्वयंकर्तृकं वादनं प्रतिषिध्यते। वादकैस्तु वाद्यमानानामप्रतिषेधः। न हि ण्यन्तादयं णिजन्त इति प्रमाणमस्ति। **आस्फोटनं** करमर्दास्फोटनादि पाणिना भूमौ बहुनिर्घातः सशब्दः। **क्ष्वेडेति**। अव्यक्तं दन्तैः शब्दकरणं–क्ष्वेडनिकेति प्रसिद्धा। वल्गनं अन्यत्। रागी परितुष्टे न **विरोधयेत्** विरोधं न कुर्यात्। पीडिते न निषेधः। घञन्ताण्णिच् कर्तव्यः ॥ ६४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **आस्फोटयेद**ंसताडनेन शब्दं कुर्यात्। **क्ष्वेडेत्** सिंहनादं न कुर्यात्। **रक्तो** रागोद्रेकात् **विरावयेत्** विकृतं शब्दं कुर्यात्। स्वार्थे णिच्। रक्तोऽपि रागयेदिति क्वचित्पाठः। तत्र स्वयं यत्र रक्तस्तत्रान्यमपि रागिणं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अशास्त्रीयाणि नृत्यगीतवाद्यानि नाचरेत्। पाणिना बाहौ ध्वनिरूपमास्फोटनं न कुर्यात्, अव्यक्तदन्तशब्दात्मकं क्ष्वेडनं न कुर्यात्। नच सानुरागो रासभादिरावं कुर्यात्।। ६४।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच शास्त्राप्रतिपादितानि नृत्यादीनि नाचरेदित्याह **न नृत्येदिति।** पाणिना बाहुपर्वणि स्फोटनं क्ष्वेडनं अव्यक्तदन्तशब्दात्मकं विषादिभिर्वा क्रीडा तन्न कुर्यादित्यर्थः। विरावोऽत्र रासभादिशब्दस्तं न कुर्यादित्यर्थः।। ६४।।

(५) **नन्दनः।** स्फोटोऽङ्गुलिपर्वभङ्गजातः शब्दः। क्ष्वेडोऽङ्गुल्यास्यसंयोगजातः। संरक्तोऽपि कामपरवशोऽपि मैथुनादिषु न रावयेन्न कपोतकूजितादिशब्दं कुर्यात्।। ६४।।

(६) **रामचन्द्रः। च** पुनः **न क्ष्वेडेत्** अव्यक्तशब्दकरणं न क्रीडेत्। च पुनः **रक्तः** स्त्रिया सह विकृतशब्दं **न रावयेत्**।। ६४।।

(७) **मणिरामः। आस्फोटयेत्।** न पाणिना बाहौ ध्वनिं कुर्यात्। **न च क्ष्वेडेत्।** अव्यक्तदंतशब्दः क्ष्वेडः तन्न कुर्यात्। **न च रक्तो विरावयेत्** सूच्यादिना रक्तस्रावं न कारयेत्।। ६४।।

(८) **गोविन्दराजः। न नृत्येदिति।** अशास्त्रीयाणि नृत्यगीतवाद्यानि न कुर्यात्। पाणिना बाहुं नाभिहन्यात्। अव्यक्तदन्तध्वनिं न कुर्यात् च हर्षितः सन् खरविरावं न कुर्यात्।। ६४।।

न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने।।
न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते।। ६५।।

(१) **मेधातिथिः। कांस्ये भाजने पादौ न** प्रक्षालयेत्। **भिन्नभाण्डे** एकदेशभिन्नेऽपि। सर्वभिन्नेष्वर्थत एव प्रतिषेधः। पत्रपुटकादीनां तु भिन्नभाण्डाव्यवहारात् छिद्रितानामपि न दोषः। **भावः** अन्तर्हृदयाभिप्रायः। अत्र मनो न परितुष्यति। शब्ददुष्टे वा पतद्ग्रहादौ। तत्रापि नैवं भावप्रसादो भवति।। ६५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कांस्ये** कांस्यमये **पात्रे भिन्ने भाण्डे** कांस्ये मार्तिके दारवे वा। भावतो **दूषिते** दुष्टत्वशङ्कास्पदे।। ६५।।

(३) **कुल्लूकः। कांस्यपात्रे** कदाचित्**पादौ न** प्रक्षालयेत् 'ताम्ररजतसुवर्णानां भिन्नमभिन्नं वेति न दोष' इति **पैठीनसि**वचनादेतद्व्यतिरिक्तभिन्नभाण्डे न भोजनं कुर्यात्। यत्र मनो विचिकित्सति तद्भावदुष्टं न तत्र भुञ्जीत।। ६५।।

(४) **राघवानन्दः। धावयेत्**प्रक्षालयेत् **भाजने** भोजनपात्र इति स्वतन्त्रं वा। 'ताम्ररजतसुवर्णानां भिन्नमभिन्नं वेति न दोष' इति **पैठीनसि**वचनात्तदतिरिक्तपरं भिन्नभाण्ड इति। यत्र मनोविचिकित्सति **तद्भावदुष्टं** तत्रापि नाद्यात्।। ६५।।

(५) **नन्दनः। भावप्रतिदूषिते** अहृद्ये भाण्डे।। ६५।।

(६) **रामचन्द्रः। भिन्नभाण्डे** स्फुटितकांस्यभाजने **न भुञ्जीत। भावप्रतिदूषिते** भाण्डे न भुञ्जीत ।। ६५ ।।

(७) **मणिरामः। भिन्नभाण्डे** ताम्ररजतसुवर्णातिरिक्तभिन्नभाण्डे। **पैठीनसिना** तथोक्तत्वात्। **न भावप्रतिदूषिते।** यत्र मनो विचिकित्सति तद्भावदुष्टं तस्मिन्न भुंजीत ।। ६५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। न पादाविति।** कांस्यपात्रे न कदाचिदपि पादौ प्रक्षालयेत्। "ताम्ररजतसुवर्णानां भिन्नमभिन्नं च" इति **पैठीनसिस्मरणात्** ततोऽन्यत्र भिन्नभाजने नाभि**भुञ्जीत** नापि हृल्लेखोत्पादके ।। ६५ ।।

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।।
उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ।। ६६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पित्रादिभ्योऽन्यै**र्धृतं न धारयेत्।** 'निर्णिज्याशक्ताविति' **गौतमः** (अ० ९ सू० ७)। **करकः** कमण्डलुस्तस्य पित्रादिधृतस्यापि धारणं समाचारविरुद्धम्। सम्बन्धिरूपोऽसाविष्यते। यस्य सम्बन्धी तस्यैव शुचिर्नान्यस्य। **अलङ्कारो** दन्तवलयादिः। करकादिभिरल्पार्थैः साहचर्यात् मणिमुक्तादेस्तु न निषेध इति केचित् ।। ६६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। करकं** मृत्कमण्डलुं। **धृतं** परिगृहीतम् ।। ६६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** उपानद्वस्त्रयज्ञोपवीतालङ्कारपुष्पमालाकमण्डलून्परोपभुक्तान्न **धारयेत्** ।। ६६ ।।

(४) **राघवानन्दः। किंचोपेति। करकं** कमण्डलुं 'जायापत्यं कमण्डलु'रिति स्मृतेः। उपवीतादिषट्क**मन्यैः धृतमु**पभुक्तं **न धारये**दित्यर्थः ।। ६६ ।।

(५) **नन्दनः। करकं** कमण्डलुम् ।। ६६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। च** पुनः करकमेव अन्यस्य जलपात्रं **न धारयेत्** ।। ६६ ।।

(७) **मणिरामः। करकं** कमण्डलुं ।। ६६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। उपानहाविति।** उपानद्वस्त्रयज्ञोपवीताभरणमाल्यकमण्डलून् अन्योपयुक्तान् **न धारयेत्** ।। ६६ ।।

नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्यैर्न च क्षुद्व्याधिपीडितैः ।।
न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ।। ६७ ।।

(१) **मेधातिथिः। अविनीता** अदान्ता गावोऽश्वाश्वतरादयः। **धुर्या** धुरं वहन्ति युज्यन्ते। गन्त्र्यादेरुपलक्षणम्। **च**ग्रहणम्, अनियुक्तैरपि धुरि, केवलैरदान्तैः गमनं नेष्यते। भग्नं शृङ्गं यस्य अनडुहः, तस्यैव शृङ्गसम्भवः, नाश्वादेः। **वालधिः** पुच्छस्तेन **विरूपिताः** छिन्नपुच्छादयः। तादृशेन न यायात्। आरोहणमेव स्मृत्यन्तरे प्रतिषिद्धम् ।। ६७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **धुर्यैः** शकटादिवाहकैः। गवादिभि**रविनीतै**रदान्तैः **क्षुत्पीडितैर्व्याधिपीडितैश्च** **वालधिभिः** पुच्छैः **विरूपितै**श्छेदादिना ॥ ६७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अश्वगजादिभिर्वाहनैरदमितैः क्षुधा व्याधिना च पीडितै**र्भिन्नशृङ्गाक्षिखुरै**श्छिन्नवालधिभिश्च न यायात् ॥ ६७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंचान्यत्। **धुर्यै**रश्वादिभिरदमितैर्न गच्छेत्। **वालधिविरूपितैः** वालधिः पुच्छं तच्छून्यैः ॥ ६७ ॥

(५) **नन्दनः।** **धुर्यैर्बली**वर्दादिभिस्तद्युक्तैर्वा यानैः **क्षुद्व्याधिपीडितैः** क्षुत्पीडितैर्व्याधिपीडितैर्वा। **वालधिविरूपितै**श्छिन्नैरित्यर्थः ॥ ६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **अविनीतैः** धुर्यैः अश्वैर्वा वृषैर्वा **न व्रजेत्।** **च** पुनः **क्षुद्व्याधिपीडितैः** न व्रजेत् ॥ ६७ ॥

(७) **मणिरामः।** **न वालधिविरूपितैः** छिन्नपुच्छैः ॥ ६७ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **नाविनीतैरिति।** अश्ववृषभादिभिः गन्त्र्यादिधुर्वहनविनियुक्तैरदान्तैः बुभुक्षाव्याध्यार्तियुक्तैः भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैः छिन्नपुच्छैः न यायात् ॥ ६७ ॥

विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः ॥
वर्णरूपोपसंपन्नैः प्रतोदेनाक्षिपन्भृशम् ॥ ६८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** दृप्यमाना अपि केचिद्विनयं न संगृह्णन्ति, तदर्थमाह **विनीतैरिति।** सुशिक्षितैः। **आशुगैः** क्षिप्रगामिभिः। **लक्षणान्वितैः** प्रशस्तावर्तादियुक्तैः, न शून्यमस्तकादिभिः। वर्णरूपयुक्तैः। शोभनेन 'वर्णेन', रुक्मशोणादिना, 'रूपेण' संस्थानविशेषेण। शोभनत्वं च लक्षणविद्यातो ज्ञातव्यम्। **भृशमक्षिपन्** अपीडयन्। पुनः पुनः **प्रतोदेन** अङ्कुशादिना अत्यन्तं उद्वेक्ष्यमाणा विघटयन्ति ॥ ६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **वर्णो**ऽश्वादिशास्त्रे कथितः शुक्लादिः। एवं **रूप**माकारभेदः। **भृश**मतिशयेनातुदन्नव्यथयन् ॥ ६८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** दमितैः शीघ्रगामिभिः शुभसूचकलक्षणोपेतैः शोभनवर्णैर्मनोज्ञाकृतिभिः प्रतोदेनात्यर्थमपीडयन्गच्छेत् ॥ ६८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** योग्यानाह **विनीतैरिति।** **लक्षणान्वितैः** लक्षणानि वाहगुणाः। **शीघ्रगैः।** **प्रतोदेन** सूक्ष्मलोहाग्रदण्डेन **तुदन्** व्यथयन् ॥ ६८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **प्रतोदेन** **प्रतुदन्** **आशुगैः।** शीघ्रगैरित्यर्थः ॥ ६८ ॥

(७) **मणिरामः।** **भृशं** अत्यर्थं **प्रतोदेन।** **अर्दयन्** पीडयन् ॥ ६८ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **विनीतैरिति।** सुशिक्षितैः पुनः क्षिप्रगामिभिः देवमण्याद्यावर्तादियुक्तैः ककुदादिशून्यैः शोणादिवर्ण**संपन्नैः** स्वाकृतिभिः **प्रतोदेना**त्यर्थमव्यथयन् **व्रजेत्** ॥ ६८ ॥

बालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यं भिन्नं तथाऽऽसनम् ।।
न च्छिन्द्यान्नखरोमाणि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ।। ६९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रथमोदिते सवितरि मुहूर्तत्रयं **बालातप**व्यपदेशः। **प्रेतधूमो** दह्यमानस्य शवस्य यः, **आसनं** छिन्नं छिद्रितं भग्नम्, एतद्वर्ज्यम्। **नखानि रोमाणि च न च्छिन्द्यात्**स्वयं व्यसनेन, अतिप्रवृद्धानि तु नापितेन कारयेत्। **दन्तैश्च नखान्नोत्पाटयेत्** प्रवृद्धानपि। अन्ये त्वेवमभिसम्बध्नन्ति–**न छिन्द्यान्नखरोमाणि दन्तैरिति**। नखांश्च दन्तेनापि न पातयेत्। नखभङ्गयोजनासु हि कामिन्यो नानानखान् दारयन्ति ।। ६९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। बालातपः** सङ्गवकालातपः। शरदि पुनःसंधुक्षणादादित्यस्य बाल्यं तदातपो बालातप इत्यन्ये। **न छिन्द्यात्**स्वयम् ।। ६९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** प्रथमोदितादित्यतापो **बालातपः** स च मुहूर्तत्रयं यावदिति **मेधातिथिः।** कन्यार्कातप इत्यन्ये। **प्रेतधूमो** दह्यमानशवधूमः। **भग्नासनं** च एतानि वर्जनीयानि। **नखानि** च रोमाणि च प्रवृद्धानि **न छिन्द्याद्दन्तैश्च** नखान्नोत्पाटयेत् ।। ६९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं चैतान्वर्जयेदित्याह **बालेति। बाला** कन्याराशिः तत्रत्या**तपः।** "शरद्रौद्रेन गृह्णीयादि"ति स्मृतेः। मुहूर्तत्रयव्यापिप्रातःकालीनसूर्यातपो वा **बालातपः**, वर्ज्य इत्यनुषङ्गः। **न च्छिन्द्यात्** स्वयमिति शेषः ।। ६९ ।।

(५) **नन्दनः। न छिन्द्याद्**वपनकालादन्यत्र।। ६९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। नखरोमाणि दन्तैर्न छिन्द्यात्** ।। ६९ ।।

(७) **मणिरामः। बालातपः** प्रथमोदितादित्यातपः। कन्यार्कातपो वा। **प्रेतधूमः** दह्यमानशवधूमः ।। ६९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। बालातप** इति। प्रथमोदितादित्यातपः। शवधूमभग्नपीठाद्युपवेशनानि वर्ज्यानि। **नखलोमानि** चात्मना **न च्छिन्द्यात्। दन्तैश्च नखान्** नोत्पाटयेत् ।। ६९।।

न मृल्लोष्टं च मृद्नीयान्न च्छिन्द्यात्करजैस्तृणम् ।।
न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ।। ७० ।।

(१) **मेधातिथिः। विमर्दनं** खण्डशः करणं लोष्टस्य मृत्सम्बन्धिनः। केचित्तु मृदो लोष्टस्य सुधादिसम्बन्धिनोऽपि। मृदश्च 'मर्दनं' उत्क्षिप्योत्क्षिप्य पातनम्, हस्तेन संहननं वा। एतच्च मर्दनं यत्किंचनकारितया प्राप्तं निषिध्यते न तु शौचाद्यर्थे प्रयोजने। निष्फलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षात्। तेनैव सिद्धे प्रायश्चित्तविशेषार्थः पुनरारम्भः। **करजा** नखाः। **न कर्म।** ननु च "न कुर्वीत वृथाचेष्टाम्" (श्लो० ६३) इत्यनेनैव निष्फलं कर्म निषिद्धम्। अत्राहुः 'चेष्टा' भौतिको व्यापारः। इह तु सामान्यस्य पर्युदासः। तेन मनोराज्यादिकल्पाः परिहरणीयाः। **आयति**रागामी कालः। यस्मात्कर्मण आगामिनि काले **असुखं**

दुःखमुत्पद्यते–यथा अजीर्णभोजनं, कुटुम्बभृतिमचिन्तयित्वा महतो धनस्य व्ययश्च–तं न कुर्यात् ।। ७० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मृदं कर्दमादिलोष्टं च **मृल्लोष्टं** । **करजैर्नखैः** । कर्मफलवत्तयाऽश्रुतं कारीषादि **निष्फलं** फलसंकल्पशून्यं **न कुर्यात्** । वृथाचेष्टा तु प्रागेव निषिद्धा । **आयत्यामु**त्तरकालेऽ**सुखोदयं** दृष्टतोऽपि ।। ७० ।।

(३) **कुल्लूकः** । 'नाकारणं मृल्लोष्टे मृद्नीयात् तृणानि च न छिन्द्यादि'ति **आपस्तम्ब**वचनान्निष्प्रयोजनं मृल्लोष्टमर्दनं नखैश्च तृणच्छेदनं न कुर्यात् । ननु 'न कुर्वीत वृथाचेष्टा'-मित्यनेनैवास्यापि प्रतिषेधसिद्धौ दोषभूयस्त्वं प्रायश्चित्तगौरवं च दर्शयितुं विशेषेण निषेधः । अत एवात्रानन्तरं लोष्टमर्दीति निन्दिष्यति । दृष्टादृष्टफलशून्यं च कर्म न कुर्यात् । ननु 'न कुर्वीत वृथाचेष्टा'मित्यनेन पुनरुक्तिः । उच्यते–देहव्यापारश्चेष्टा स वृथाचेष्टाशब्देन निषिद्धः । अनेन तु निष्फलं मनोग्राह्यादिसंकल्पात्मकं कर्म मानसं निषिध्यते । **यच्चायत्यामागामि**काले कर्मासुखावहम् । यथाऽजीर्णे भोजनादि तदपि न कुर्यात् ।। ७० ।।

(४) **राघवानन्दः** । वृथालोष्टमर्दी न स्यादित्याह **नेति** । **करजैर्नखैः** । **कर्म निष्फलं** मानासिद्धं न कुर्वीत । **आयत्यां** उत्तरकालेऽ**सुखोदयं** सुखफलशून्यं प्रारम्भे कर्ममात्रस्य दुःखफलत्वात् ।। ७० ।।

(५) **नन्दनः** । **मृद्नीयाद्**धस्तेन । **निष्फलमिति** निश्चितम् । **आयत्यां** कालान्तरे । **असुखोदयमिति** निश्चितं च कर्म **न कुर्यात्** ।। ७० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **आयत्यां** उत्तरकाले **यदसुखं** कर्म **तन्न कुर्यात्** ।। ७० ।।

(७) **मणिरामः** । अकारणं **मृल्लोष्टं मृद्नीयात्** । **करजैः** नखैः । ननु "न कुर्वीत वृथाचेष्टा"मिति पूर्वमुक्तमेव । "न कर्म निष्फल" मिति पुनः किमर्थमिति चेत्–उच्यते । देहव्यापारचेष्टा सा वृथा चेष्टाशब्देन निषिद्धा । अनेन तु निष्फलं मनोग्राह्यादि संकल्पात्मकं निषिध्यत इत्यपुनरुक्तिः । **आयत्यां** आगामिकाले यत् **असुखोदयं** तदपि न **कुर्यात्** ।। ७० ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **न मृल्लोष्टमिति** । "नाकारणं मृल्लोष्टं गृह्णीयात् तृणानि वा छिन्द्यात्' **इत्यापस्तम्ब**स्मरणात् । निर्निमित्तं **मृल्लोष्टं न** गृह्णीयात् नखै**स्तृणं न च्छिन्द्यात्** । यतः स्वकर्मणो दृष्टमदृष्टं फलं नोत्पद्यते यच्चागामिनि **असुखावहं तन्न कुर्यात्** ।। ७० ।।

लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।।
स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ।। ७१ ।।

(१) **मेधातिथिः** । अत्रार्थवादः । अस्मादेव केवलाल्लोष्टग्रहणात् पूर्वोक्त-'मृल्लोष्टमि'ति षष्ठीसमासो विज्ञायते । उभयप्राधान्ये हि मृद्ग्रहणं लोष्ट इव अत्राकरिष्यत । तस्यैव हस्तेन सुमर्दत्वात्प्राप्तः पर्युदासः । सुधायास्तु काठिन्याद्यत्नसाध्यं मर्दनं, तन्नैवासति प्रयोजने प्राप्तम् । मृल्लोष्टमर्दनं तु हस्तेन पुरुषाणां स्वभावतः केषांचित्प्राप्नोति, तस्य पर्युदासः ।

तृणच्छेदी प्रकृतः। दन्तैर्नखान् खादति। **सूचकः** पिशुनः कर्णेजपः। यः परस्य दोषानसतः सतो वा परोक्षं व्याख्यापयति। **अशुचि**रुक्तार्थः। **विनाशमाशु व्रजति**। न यथाऽन्यानि वैदिकान्यनियतकालानि फलानि एवमेतत्—किं तर्हि ? इहैव जन्मनि अचिराद्धनादिना वियोगो **विनाशः**॥ ७१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। लोष्टमर्दनादेः प्राङ्‌निषिद्धस्य दृष्टदोषात्सिद्धफलतामाह **लोष्टमर्दीति**। **नखखादी** दन्तैर्नखोत्पाटकः। बहुदुःखकारी **सूचकः** परापकारहेतुवाक्यप्रयोक्ता। **अशुचि**र्बाह्याभ्यन्तरशौचशून्यः॥ ७१॥

(३) **कुल्लूकः**। लोष्टमर्दयिता तृणच्छेत्ता नखखादिता च यो मनुष्यः तथा **सूचकः** खलो यः परस्य दोषानसतः सतो वा ख्यापयति बाह्याभ्यन्तरशौचरहितः शीघ्रमेते देहधनादिना विनश्यन्ति॥ ७१॥

(४) **राघवानन्दः**। लोष्टमर्द्यादीननूद्य दृष्टफलमाह **लोष्टमर्दीति**। **सूचकः** खलः॥ ७१॥

(५) **नन्दनः**। **सूचकः** पिशुनः॥ ७१॥

(६) **रामचन्द्रः**। **सूचकः** परापकारहेतुवाक्यप्रयोक्ता॥ ७१॥

(७) **मणिरामः**। **सूचकः** असतां सतां वा परस्य दोषाणां वक्ता॥ ७१॥

(८) **गोविन्दराजः**। **लोष्टमर्दीति**। लोष्टतृणनखानां मर्दनछेदनखादनकृत् **सूचकोऽशुचिश्च** मनुष्यो **विनाशं** क्षिप्रं **याति**। तस्मादेतानि न कर्तव्यानि। भक्षणाशुचित्वयोरत एव निषेधः॥ ७१॥

न विगृह्य कथां कुर्याद्बहिर्माल्यं न धारयेत्॥
गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम्॥ ७२॥

(१) **मेधातिथिः**। अभिनिवेशेन पणबन्धादिना यल्लौकिकेषु शास्त्रेषु वाऽर्थेष्वितरेतरं जल्पनमहोपुरुषिका या सा **विगृह्य कथा**। **बहिर्माल्यम्**। वाससो बहिःकण्ठस्थां स्रजं वाससा छादयेत्। तथा च समाचारः।

अपरे बहिरित्यनावृतो देश उच्यते। तत्र नगररथ्यादौ न प्रकटमाल्यो भ्राम्येदित्याहुः।

अथवा बहिर्गन्धं 'बहिर्माल्यं'; यस्य गन्धो नातिसंवेद्यते। एवं स्मृत्यन्तरम् "नागन्धां स्रजं धारयेदन्यत्र हिरण्मय्या" इति। **गवां च पृष्ठे** यानं पर्याणं विना साक्षाद्गवारोहणं प्रतिषिध्यते। **सर्वथेति** पर्याणाद्यन्तरायेऽपि गन्त्र्यादियुक्तेऽपृष्ठयानत्वादप्रतिषेधः॥ ७२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **विगृह्य** नैव देयमिति परकथामाच्छिद्य। **बहिर्माल्यं** शिखावेष्टनेन। **गवां पृष्ठेन सर्वथातिगर्हितं** रथादियोजनेन तु गोभिर्यानं गर्हितमात्रं न त्वत्यन्तम्॥ ७२॥

(३) **कुल्लूकः**। नचाभिनिवेशेन **कथां** शास्त्रीयेष्वर्थेषु लौकिकेषु वा **कुर्यात्**। केश-कलापाद्**बहिर्माल्यं न धारयेत्**। **गवां च पृष्ठेन** यानं सर्वथेति प्रवेण्यादिव्यव-धानेनाप्यधर्मावहम्। पृष्ठेनेत्यभिधानादाकृष्टशकटादिना न दोषः ॥ ७२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **विगृह्य** विग्रहं कृत्वा परकथां प्रच्छाद्य च। **बहिर्माल्यं** केश-कलापाद्बहिर्मालार्हं पुष्पम्। **गवां पृष्ठेन** केवलेनेत्यन्वयः ॥ ७२ ॥

(५) **नन्दनः**। **विगृह्य** कथां विरोधपूर्वकवाक्यम्। **गवां पृष्ठेन यानं** गोपृष्ठमारुह्य यानम् ॥ ७२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **विगृह्य** प्राणबन्धादिवालौकिकेषु शास्त्रेषु **कथां न कुर्यात्** विध्यन्ते **गवां पृष्ठे** वृषभानां पृष्ठे सर्वपुण्यानां विनाशात्। गवां रोहणं प्रविगर्हितं। तथैव **बहिर्माल्यं न धारयेत्** ॥ ७२ ॥

(७) **मणिरामः**। **न विगृह्य** न निंदां कृत्वा। **बहिर्माल्यं** केशकलापाद्वहिः मालां न **धारयेत्** ॥ ७२ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **न विगृह्येति**। साभिनिवेशं **कथां न कुर्यात्**, वासश्च **बहिर्माल्यं न धारयेत्**। गोपृष्ठारोहणेन गमनं पर्यटनव्यवधानादिप्रकारेणादिधर्मावहम् ॥ ७२ ॥

अद्वारेण च नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वा वृतम् ॥
रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। आवृतस्य वाटपरिक्षेपादिना ग्रामस्य अद्वारप्रवेशप्रतिषेधः। अनावृतस्य तु द्वारवतोऽपि यथाकामम् ॥ ७३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अद्वारेण** सर्वसाधारणद्वारव्यतिरेकेण गुप्तद्वारादिना **नातीयान्न** प्रविशेच्च। **वृतं** संवृतं स्वयं न हरेत् हस्तेन ॥ ७३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। प्राकाराद्यावृतं गृहं च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राकारादिलङ्घनं कृत्वा न विशेत्। **रात्रौ च** वृक्षमूलावस्थानं दूरतस्त्यजेत् ॥ ७३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **नातीयात्** न गच्छेत् प्राकाराद्युल्लङ्घनेन ॥ ७३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **ग्रामं वा वेश्म वा वृतं** वेष्टितं **अद्वारेण नातीयात्**, न विशेदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

(७) **मणिरामः**। स्पष्टम् ॥ ७३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अद्वारेणेति**। प्राकाराद्यावृतं **ग्रामं गृहं वा** द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन नातिक्रम्य प्रविशेत्। **रात्रौ** च वृक्षतलावस्थानं **दूरात् परिवर्जयेत्** ॥ ७३ ॥

नाक्षैर्दीव्येत्कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ॥
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अन्तरेणापि ग्लहं, परिहासेन **नाक्षैर्दीव्येदिति। कदाचिद्**ग्रहणं शलाकादीनामपि दर्शनार्थम्। तेन सर्वस्य द्यूतस्य प्रतिषेधः। **स्वयं**—चर्ममयं पादत्राण-**मुपानहौ**—ते आत्मना हस्तेन दण्डादिना वा गृहीत्वा देशान्तरं न नयेत्। आत्मीययोश्चायं प्रतिषेधः, स्वयमिति प्रकृतत्वात्। तेन च गुर्वादिसम्बन्धिन्योरनिषेधः। **शयने** खट्वादौ उपविश्य न **भुञ्जीत। पाणौ** च कवलं स्थापयित्वा। भाजनाद्यनन्तरितेन आसने अन्नं स्थापयित्वा। आनन्तर्याद्भोज्यस्य प्रतिनिर्देशः, न भोक्तुः ।। ७४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। न पाणिस्थं** वामपाणिस्थं पाणिनिहितभाण्डादिस्थितं च। **आसने** पीठादौ स्थितम् ।। ७४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ग्लहं विना कदाचिदपि परिहासेनापि नाक्षादिभिः क्रीडेत्। स्वयमित्यभिधानादात्मो**पानहौ** पादव्यतिरिक्तेन हस्तादिना देशान्तरं न नयेत्। शय्याद्यव-स्थितश्च **न भुञ्जीत।** हस्ते च प्रभूतमन्नं कृत्वा क्रमेण न खादयेत्। आसने भोजनपात्रं निधाय न भुञ्जीत ।। ७४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** कदाचिदिति ब्राह्मणादेर्द्यूतं प्रति पदादावपि प्रसक्तिवारणार्थम्। ग्लहं विनाप्यक्षैर्न क्रीडेतेति **मेधातिथिः।** न उपानहाविति द्वित्वं विवक्षितम्। आसने स्थापितमपि ।। ७४ ।।

(५) **नन्दनः। पाणिस्थमन्नं** पाण्यन्तरेण **न भुञ्जीत** ।। ७४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। नाक्षैः** क्रीडेत्। अक्षग्रहणं शलाकादिना विभवे सति क्रीडेदिति। स्वयं **उपानहौ** न हरेत्, हस्तेन नानयेदित्यर्थः। दण्डादिना आनयेत् ।। ७४ ।।

(७) **मणिरामः। कदाचित्तु** परिहासेनापि। **स्वयमित्य**भिधानात् आत्मोपानहौ पादव्यतिरिक्तेन हस्तादिना न देशांतरं नयेत्। **न पाणिस्थं** हस्ते बह्वन्नं कृत्वा क्रमेण न खादेत्। **न आसने इति।** आसने भोजनपात्रं निधाय न भुंजीत ।। ७४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नाक्षैरिति।** अक्षादिभिः केल्यर्थमपि न क्रीडेत। आत्मना **चोपानहौ** पादव्यतिरेकेण न गृह्णीयात्। खट्वाव्यवस्थितश्च **न भुञ्जीत।** नापि पात्राव्यवहितहस्तमन्नमासने च पात्रमवस्थाप्य भुंजीत ।। ७४ ।।

सर्वं च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ।।
न च नग्नः शयीतेह न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ।। ७५ ।।

(१) **मेधातिथिः। अस्तमिते** आदित्ये। प्रतिलक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया। **न चोच्छिष्टः।** "ननु च ब्रह्मचर्यधर्मेष्वेतत्प्रतिषिद्धम्। पुरुषधर्मता च तस्य ज्ञापिता। न तादर्थ्यमेव"। सत्यम्। व्रतरूपताज्ञापनार्थं उपदेशोऽयम्। तेन यावज्जीविकः संकल्पः कर्तव्यः ।। ७५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तिलसंबद्धं** तिलप्रकृतिकं तैलाद्यपि अस्तमयं प्रति तदन्तरं, **उच्छिष्टो** मूत्रादिकरणेनाशनेन वा **न शयीते**त्यर्थः ।। ७५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **यत्किंचित्तिलसंमिश्रं** कृसरमोदकादि **तदस्तमितेऽर्के नाद्यात्**। उप-स्थाच्छादनवासोरहितो **नेह** लोके सुप्यात्। **उच्छिष्टस्तु नान्यतो गच्छेत्** ।। ७५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **तिलसंबद्धं** कृसरमोदकादि। **अस्तमितेऽ**स्तंगते सवितरि **इह** भूमावपि **न संविशेत्** न शयीत **उच्छिष्टः** कृतभोजनोऽनाचान्तः ।। ७५ ।।

(५) **नन्दनः।** स्पष्टम् ।। ७५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** सर्वं **तिलसंबद्धं अस्तमिते** सति व्रती **नाद्यात्** न भक्षयेत् ।। ७५ ।।

(७) **मणिरामः।** **तिलसंबद्धं** तिलमिश्रं कृसरमोदकादि ।। ७५ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **सर्वमिति।** **यत्किञ्चित्**तिलसंयुक्तं कृसरादि तद**स्तमितेऽर्के नाद्यात्।** कौपीनाच्छादनरहितश्चास्मिन् लोके न सुप्यात्। **उच्छिष्टश्च न** क्वचिद्या-यात् ।। ७५ ।।

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।। ७६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** आदिकर्मणि विधिमिमं समाचरेत्। **आर्द्रपादो** भोजनमाचरेत्। न चातृप्तेः पादौ सिञ्चन्नासीत।

संविशेत्। शयने गात्राणि नावक्षिपेत्। संवेशनं शयने गात्रसंयोजनम्। अस्य फलमाह **दीर्घमायुरिति।** नायमायुष्कामस्य विधिः—किं तर्हि? पूर्ववन्नित्यः। आयुरनुवादस्त्वर्थवाद एव ।। ७६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **संविशेत्** शयीत ।। ७६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** जलार्द्रपादो भोजनमाचरेत्। **नार्द्रपादः** सुप्यात्। यस्मा**दार्द्रपादो भुञ्जानः** शतायुर्भवति ।। ७६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** दृष्टार्थं विधिनिषेधावाह **आर्द्रेति। न संविशेन्न** शयीत ।। ७६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **आर्द्रपादस्तु** भुञ्जीत भोजनं कुर्यात्। **आर्द्रपादः** कदाचन **न** शयीत शयनं न कुर्यात्। पञ्चार्द्रो भोजनं चरेत् ।। ७६ ।।

(७) **मणिरामः।** **संविशेत्** सुप्यात् ।। ७६ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **आर्द्रपाद इति।** जलार्द्रपादो भोजनमुपक्रमेत्। **आर्द्रपादः** पुनः **न** स्वप्यात्। **आर्द्रपादो** ह्यश्नन् **दीर्घमायुः प्राप्नुयादिति** फलकथनमेतत्। न चानित्य-तापत्तिः। 'पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् प्राङमुखो मौनमास्थितः। न निन्देद्दत्तभक्ष्यांश्च स्वाद्वस्वादु न कुत्सयेत् ।।' इति **व्यासेन** नित्यस्मरणात् ।। ७६ ।।

अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् ।।
न विण्मूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ।। ७७ ।।

(१) **मेधातिथिः। दुर्गं** दुर्गारोहं पर्वतादि तरुगुल्मलतागहनं चारण्यम्। **तन्न प्रपद्येत।** नाक्रामेन्न गच्छेद**चक्षुर्विषयं** सर्पचौरादेरन्तर्हितस्य भावाशङ्कया। चक्षुर्ग्रहणमागमादेरपि प्रमाणस्य लक्षणम्।

न विण्मूत्रम्। "उदीक्षणं" वर्णादिना निरूपणम्। निरूपणं च चिरकालप्रेक्षणेन भवतीत्यत एव तन्न कर्तव्यम्। दैवात्क्वचिद्दृश्यमाने न दोषः।

नदीबाहुतरणं च स्वस्थस्य निषिध्यते। न वृकादिभये ॥ ७७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दुर्गं** दुर्गत्वेन **श्रुतमचक्षुर्विषयं** स्वयमदृष्टं न प्रपद्येत न गच्छेत्। **विण्मूत्रं** परकीयं **बाहुभ्यां नदीमिति** विवक्षितं बाहुना जलान्तरेऽपि तरणस्य दृष्टविरोधित्वात् ॥ ७७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तरुगुल्मलतागहनत्वेनाचक्षुर्गोचरमरण्यादिदेशं **दुर्गं** नाक्रमेत् सर्पचौरादेरन्तर्हितस्य संभवात्। **पुरीषं मूत्रं च न निरीक्षेत्। बाहुभ्यां च नदीं न तरेत्** ॥ ७७ ॥

(४) **राघवानन्दः। दुर्गं** तृणाद्याच्छन्नं कूपतडागादि, अत एवाह **चक्षुर्विषये। विण्मूत्रं** स्वकीयं तत्पर्यालोचनबुद्ध्या **नेक्षेत** ॥ ७७ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अचक्षुर्विषयं** देशं **दुर्गं** वा दुर्गारोहणं **न प्रपद्येत** ॥ ७७ ॥

(७) **मणिरामः। अचक्षुर्विषयं दुर्गं** तरुगुल्मलतागहनत्वेन चक्षुर्विषयं यन्न भवति तं अरण्यादिदेशं **न प्रपद्येत** नाक्रामेत् ॥ ७७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अचक्षुर्विषयमिति।** चक्षुर्गोचरो यो न भवति दुर्गमो देशः तं कदाचिदपि न गच्छेत्—मूत्रपुरीषे च नोदीक्षेत। **बाहुभ्यां** नद्यादि **न तरेत्** ॥ ७७ ॥

अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः ॥
न कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७८ ॥

(१) **मेधातिथिः। कपालिकाः** भग्नशकलानि। **दीर्घमायुः।** व्याख्याता द्वितीया ॥ ७८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कपालिका** घटाद्यंशः। **कार्पासस्यास्थि** बीजम् ॥ ७८ ॥

(३) **कुल्लूकः। दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छुः** केशादीन्नाधिरोहेत्। भग्नमृण्मयभाजनशकलानि **कपालिकाः** ॥ ७८ ॥

(४) **राघवानन्दः। कपालिका** भग्नघटादेः। **कार्पासास्थि** तद्बीजं **नाधितिष्ठेत्** तेषु 'अधिशीङ्स्थासां कर्मे'ति सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ ७८ ॥

(५) **नन्दनः। अधितिष्ठेत्पदा। कपालिका** भिन्नमृद्भाण्डशकलान् ॥ ७८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** केशमध्ये **दीर्घमायुर्जिजीविषुर्नाधितिष्ठेदि**त्यपि ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

(७) **मणिरामः। कपालिका** मृण्मयभाजनखंडानि, **न अधितिष्ठेत्** एतेषामुपरि न तिष्ठेदित्यर्थः ॥ ७८ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **अधितिष्ठेदिति।** **दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छुः** केशभस्मास्थि-कपालिकाः कार्पासबीजतुषान् नाधिरोहेत् ।। ७८ ।।

न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुल्कसैः ।।
न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ।। ७९ ।।

[**न कृतघ्नैरनुद्युक्तैर्न महापातकान्वितैः। न दस्युभिर्नाशुचिभिर्नामित्रैश्च कदाचन ।।**]

(१) **मेधातिथिः।** "ननु च 'नाधार्मिकजनावृते' 'नोपसृष्टेऽन्त्यजैः' इति चोक्त-मेवैतत्।" नेति ब्रूमः। तत्र निवासः प्रतिषिद्धः। इह तु संवासः। यत्र ग्रामे ते वसन्ति न तत्र वस्तव्यं गृहस्थित्येति तत्रोक्तम्। संवासस्तु तैः सह संव्यवहारो दानग्रहणादिभिर्मैत्री-करणम्, तद्गृहसमीपे च वासोऽपि एकतः छायोपजीवनमित्यादि। 'आवृत'ग्रहणाच्च तत्र बाहुल्यं गम्यते। यस्मिन् ग्रामे भूयांसस्ते तस्य समीपेऽपि न वस्तव्यमिति तस्यार्थः; इह त्वबाहुल्येऽपि समीपवासादि प्रतिषिध्यत इत्येष विवेकः।

पुल्कसा निषादाः शूद्रायां जाताः। **अन्त्या** मेदप्रभृतयो म्लेच्छाः। **अन्त्यावसायीति** निषादस्त्रियां चण्डालाज्जातो वक्ष्यते (अ० १० श्लो० ३९) "निषादस्त्री तु चाण्डालात्" इत्यादि। **अवलिप्ता** मदोद्धताः धनादिना गर्विताः ।। ७९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **संवसेदेवगृहे** **अवलिप्तैर्गर्वितैः।** **अन्त्यैः** कैवर्ताद्यैः। **अन्त्यावसायिभिः** सूतमागधाद्यैः ।। ७९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** पतितादिभिर्ग्रामान्तरवासिभिरपि सह **न संवसेत्।** एकतरुच्छायादौ न समीपे वसेत्। अतो 'नाधार्मिके वसेद्ग्राम' (४।६०) इत्यतो भेदः। निषादाच्छूद्रायां जातः पुल्कसः। वक्ष्यति च (१०।१८) 'जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुल्कस' इति। **अवलिप्ता** धनादिमदगर्विताः। **अन्त्या** अन्त्यजा रजकादयः। **अन्त्यावसायिनो** निषादस्त्रियां चाण्डालाज्जाताः। वक्ष्यति च (१०।३९) 'निषादस्त्री तु चाण्डालात्पुत्रमन्त्या-वसायिनम्' ।। ७९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ग्रामवासनिषेधस्योक्तत्वादेकसभैकवृक्षच्छायादौ न वसेदित्यर्थः। **पुल्कसैः** निषादाच्छूद्रायां जातैः। **अवलिप्तैः** धनादिगर्वितैः। **अन्त्यै** रजकादिभिः। **अन्त्यावसायिभिः** निषाद्यां चण्डालाज्जातैः सह वार्ताकलहादिसंभावनया अधर्मोत्पत्तेरिति भावः ।। ७९ ।।

(५) **नन्दनः।** **पुल्कसः** शूद्रेण क्षत्रियायां जातः। अन्त्या दर्शनस्पर्शनायोग्याः प्रति-लोमगाः। **अन्त्यावसायिनः** श्वपाकादयः ।। ७९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **पतितैः सह** न संविशेत्। चाण्डालैः ब्राह्मण्यां शूद्राज्जाताः चाण्डालास्तैः सह न संविशेत्। **अन्त्यैः** कैवर्तादिभिः। **अन्त्यावसायिभिः** सूतमागधादिभिः। एतैर्जातिभेदैः सह **न संवसेत्।** अन्त्यभेदाः 'रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च। कैवर्तमेद-भिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः।' अस्यार्थः— बुरुडः शूर्पकारः इति जातिसंज्ञा ।। ७९ ।।

(७) **मणिरामः**। पतितादिभिर्ग्रामांतरवासिभिरपि **न संवसेत्**। एकतरुकच्छायादौ न समीपे वसेत्। **पुल्कसैः** निषादाच्छूद्रायां जातैः। **अवलिप्तैः** धनादिमदगर्वितैः। **अंत्यैः** रजकादिभिः। **अंत्यावसायिभिः** निषादस्त्रियां चांडालाज्जातैः।। ७९।।

(८) **गोविन्दराजः**। **न संविशेदिति**। पतितचाण्डालपुल्कसाल्पबुद्धिगर्हितान्त्यावसायिभिः ग्रामान्तरनिवासिभिरपि कार्यार्थमेकप्रदेशे मुहूर्तमपि नासीतेति। 'नाधार्मिके वसेद्ग्रामे' इत्यादिभ्यो भेदः। पतितादयश्च दशमैकादशाध्याये वक्ष्यन्ते।। ७९।।

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्।।
न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्।। ८०।।

(१) **मेधातिथिः**। शूद्रस्य दृष्टादृष्टविषये हिताहितोपदेशो न कर्तव्यः, शूद्रस्य मन्त्रित्वं न कर्तव्यमिति यावत्। वृत्त्यर्थश्चायं निषेधः। सौहार्दादिना तु न दोषः। भवन्ति हि शूद्राः कुलमित्राणि। मैत्र्या चावश्यं हितमुपदिश्यते। अनुज्ञाता च सर्ववर्णे ब्राह्मणस्य मैत्री "मैत्रो ब्राह्मण उच्यते।"

ये तु व्याचक्षते—'अपृच्छतो न ब्रूयादि'त्युपन्यस्य युक्तं शास्त्रान्तरसिद्धत्वात्। "नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादिति" (अ० २ श्लो० ११०)'—तदयुक्तम्। तत्र हि स्वाध्यायविषयं स्वरवर्णगतमन्यद्वाऽसंगतं कुर्वतो 'विनाशितं त्वये'त्यादावपृष्टेन न वक्तव्यम्। तथा चामी ताध्याप्या इत्यस्मिन्प्रसङ्ग इदमुक्तं "नापृष्टो ब्रूयादिति"। अशिष्यस्यापृच्छतो विस्वरं व्यक्षरं वा पठतो न किंचिद्वक्तव्यमिति तस्यार्थः।

नोच्छिष्टमिति। उच्छिष्टशब्दोऽयं भुजिनिमित्तेऽप्राशस्त्ये वर्तते। कृतमूत्रपुरीषोऽप्यनाचान्त 'उच्छिष्ट' उच्यते। यथा वक्ष्यामो "न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टः" (४।१४२)। बाहुल्येनोच्छिष्टप्रयोगो भुजिसम्बन्धेन। भुञ्जानस्य ह्यन्तराऽऽस्यसंस्पर्शेन बहिरन्तःस्थितस्योच्छिष्टत्वं भवति। तथा च "—'न श्मश्रूणि गतान्यास्य'मिति श्मश्रुभ्योऽन्यदास्यानुप्रविष्टमुच्छिष्टं करोतीति ज्ञापयति"। अतश्च भोक्तुर्भुज्यमानस्य पात्रादेरधिकरणस्य चोच्छिष्टव्यवहारः। क्वचिच्चायं उपयुक्तेतरवचनोऽपि, 'हविरुच्छिष्टं दक्षिणेति'। तत्र समाचारात्पात्रगृहीतमुच्छिष्टपुरुषसम्बद्धमीषद्भुक्तमुच्छिष्टमुच्यते। यदपि विशदमोदनादि पात्रस्थमस्पृष्टमपि भोक्त्वा तदपि सम्बद्धसम्बन्धात्समाचारतः परिह्रियते। तत्र "उच्छिष्टमन्नं दातव्यम्,' 'नोच्छिष्टमिति' विधिप्रतिषेधावेकविषयावृतानृतशूद्रव्यवस्थया हविःशेषभेदेन वा विकल्प्येत। अथवा स्थालीस्थमतिथ्यादिभुक्तशिष्टं पर्युषितप्रायं उच्छिष्टं—तन्न शूद्राय दातव्यम्। तत्रोच्यते— जीर्णवसनसाहचर्याच्चैतदेव प्रतिपत्तुं युक्तम्। उपयुक्तेतरवचनत्वाच्च शिषेरुपसर्गस्य तदर्थानुगुण्येन वर्तनाद्धविरुच्छिष्टं दक्षिणेतिवत्प्रयोगोऽप्यविरुद्धः। एवमनयोः स्मृत्योरविरोधो भविष्यति। यद्यपि रूढ्याऽऽचमनार्हाः प्रायोऽत्र वचने दृश्यन्ते। यत्तु "वैश्यवच्छौचकल्पश्चेति" तद्दासशूद्रविषयम् भुक्तोज्झितमेव प्रतीयत इति दर्शयिष्यामः।

न हविष्कृतम्। हविषे कृतं हविरर्थं कल्पितम्। बाहुल्यात् बहुवचनः समासस्तादर्थ्येनोपकल्पितप्रतिषेधात्। दण्डापूपिकया यत्र हविर्गन्धोऽस्ति तत्सर्वं प्रतिषिध्यते। तेन हविरर्थितया सङ्कल्पितस्य हविषः प्रवृत्तस्य हविःशेषस्याभुक्तोज्झितस्य हविषः प्रतिषेधः सिद्धो भवेत्। तथा च कृतमिति करोतिः क्रियासामान्यवचनः प्रयुक्तः। हविरर्थं यत्कृतं सङ्कल्पितमिति वचनम्। तेनोच्छिष्टस्यापि यावत्प्राक्कृतेन सङ्कल्पेन हविष्कृतव्यपदेशो न यथावत्सर्वावस्थस्य प्रतिषेधो विज्ञायते।

अन्यैस्तु हविर्मिश्रं **हविष्कृतमिति** व्याख्यातम्। संसृष्टप्रतिषेधाच्च केवलस्यापि प्रतिषेधः। विप्रसंसृष्टप्रतिषेधे विप्रस्यैवेत्युक्तम्। "कथं पुनः संसृष्टप्रतिषेधे केवलप्रतिषेधः?"। केवलप्रतिषेधेनाप्रधानः कदाचित्संसृष्टप्रतिषेधः शक्यते वक्तुम्। यत्र संसृष्टावपि पृथक्त्वेन प्रतिभासेते, यत्र वा चक्षुषा प्रतिभासमाने रूपे रसादिना तत्प्रयोगो भवति, तत्रापि भवत्येव तदाश्रयो व्यवहारः। यथा सुरादिसंपृक्तासु सक्तुपिण्डीष्वन्तर्हितेऽपि सुरादिरूपे रसे तत्प्रत्ययादस्त्येव सुरापानप्रायश्चित्तम्।

"ननु चैवमप्यद्रवरूपत्वात्पिण्डीभिरेकतापन्नायाः सुराया न पानोपपत्तिः"।

नैष दोषः। प्रायिकेणौचित्यानुवादेन पानमुपादीयते। अभ्यवहार एव तु निषिध्यते। यथा च भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणमेतत्। भक्षणं चाभ्यवहारमात्रम्। तस्य विशेषाः पानखादनचर्वणादयः। गन्धस्य पुनरनाश्रयस्याप्युपलब्धेन ततो द्रव्यसद्भावावगमः। दूरस्थेऽपि कर्पूरादौ गन्ध उपलभ्यते। सूक्ष्मद्रव्यावयवावगमकल्पनायां द्रव्यस्य परिमाणावयवः स्यात्। यत्र तु संसृष्टयोरेकीभावो, न चान्यस्तत्प्रत्ययो, न तत्र केवलाश्रयौ विधिप्रतिषेधौ प्रवर्तितुमर्हतः। यथा क्षीरं पातव्यमिति सम्मिश्रितयोः क्षीरोदकयोः पीतयोर्न क्षीरं भवति नोदकं, द्रव्यान्तरत्वात्। अन्यद्धि तत्र रूपमन्यश्च रससंस्थानादि तत्प्रत्ययहेतुरस्तीति द्रव्यान्तरं तत्।

"यद्येवं मद्योदके सह पीते यदि भवेतां, तदा मद्यपानप्रायश्चित्तं न प्राप्नोति, द्रव्यान्तरत्वात्।

नैष दोषः। अभिभवति रसान्तराणि मद्यं तिक्तरसवत्। ततो रसप्रत्यभिज्ञानाद्भवत्येव तत्प्रायश्चित्तम्। यत्र तु बहूदकं स्वल्पं मद्यादि, तत्र संसर्गप्रायश्चित्तमपि निपुणमेकादशे निरूपयिष्यामः।

तस्मात्केवलाश्रयः प्रतिषेध आस्कन्देदपि संसर्गम्। यथा माषा न भोक्तव्या इति मिश्रा अपि न भुज्यन्ते।

संसर्गाश्रयस्तु केन हेतुनाऽसंसृष्टे वर्तेत। गङ्गायमुनयोः सङ्गमाज्जलमानयेत्युक्ते न केवलाया गङ्गाया आनयति, न यमुनायाः। समाचार एवेति चेत्समाचार एवोदाहर्तव्यः।

न चास्योपदिशेद्धर्मम्। "ननु च 'न शूद्राये'त्यविशेषेण दृष्टादृष्टविषयमतिदानप्रतिषेधाद्धर्मोपदेशनिषेधोऽपि सिद्ध एव"। सत्यम्। पुनर्वचनं शेषार्थम्। ततः प्रायश्चित्तोपदेशोऽनुज्ञातो भवति। "शरणागतं परित्यज्य" (अ० ११ श्लो० १९८) इत्यत्र चैतद्दर्शयिष्यामः।

अन्ये तु पार्वणश्राद्धपाकयज्ञादिष्वितिकर्तव्यतां न शिक्षयेत् याजकत्वादिरूपेणेत्याहुः।

अत्र चोदयन्ति। "यदि धर्मोपदेशः शूद्रस्य निषिध्यते कुतस्तर्हि धर्मवित्त्वम्? अविदुषश्च नानुष्ठानसम्भवस्ततः शूद्रानुष्ठातृकधर्मशास्त्रानर्थक्यम्"।

अचोद्यमेतत्। अतिक्रान्तनिषेधस्य लिप्सया ब्राह्मणस्य चोपदेष्टृत्वसम्भवात्। न हि ब्रह्महत्या सर्वस्वदानचोदनाप्रतिग्रहं प्रयुंक्ते। सम्भवति लिप्सा प्रयोक्त्री। 'ननु चास्ति वचनं "प्रब्रूयादितरेभ्यश्चेति'—" वृत्त्युपायप्राप्तौ। अत एवं प्रकृतं "सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याद्वृत्त्युपायान्यथाविधि। प्रब्रूयादितरेभ्यश्च" (अ० १० श्लो० २) इति। यस्त्वाश्रितशूद्रस्तस्यावश्यमुपदेशः कर्तव्यः। अविदुषा विधिप्रतिषेधातिक्रमात्संवासो निषिद्धः "न मूर्खैर्नाविलिप्तैश्चेति" (श्लो० ७९)।

यत्तु व्याचक्षते—"धर्मशास्त्रोपदेशस्तदर्थव्याख्यानं वाऽनेन निषिध्यते शास्त्रद्वयेन—'न चाऽस्योपदिशेदिति'। एकेन शास्त्राध्ययनमपरेणार्थव्याख्यानम्। अग्रन्थकस्तूपदेशो न केनचिन्निषिद्धः"।

तेषामेवं वदतां 'तस्य शास्त्रविचार' इति सिद्धत्वात्पुनरुक्तम्।

इह वदन्ति—"व्याकरणादौ धर्मावबोधार्थशास्त्रे धर्मशब्दः। तद्धि न धर्मशास्त्रमतीन्द्रियार्थमिति प्रतिषेधानुपदेशात्। भवति तु धर्मशास्त्रावबोधार्थम्। शक्नोति हि वैयाकरणः पदार्थानुसरणेन गहनं वाक्यार्थमुन्नेतुम्। धर्मशास्त्रत्वाच्च 'तस्य शास्त्र' इत्यनेनागतत्वात्पृथगुच्यते।

युक्तमेतत्, यदि कश्चिन्न ब्रूयात्प्रधानेऽनधिकृतस्य कुतोऽङ्गेषु प्राप्तिरिति। वेदः स्मृतिशास्त्रे च प्रधानम्। न च तत्र शूद्रस्याधिकारः।

न चास्य व्रतमादिशेत्। व्रतशब्देन कृच्छ्राण्युच्यन्ते। 'एतैर्व्रतै'रिति प्रयोगदर्शनात्। तान्यभ्युदयकामस्य नोपदिशेत्। प्रायश्चित्तार्थतया निष्यत एवोपदेशः। स्नातकव्रतानां प्राप्तिरेव नास्ति, अस्नातकत्वात्। एवं सावित्र्यादीनामप्यध्ययनाभावादध्ययनं चोपनयनाभावादुपनयनं च तद्विधौ जातित्रयश्रवणात्॥ ८०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मतिं** दण्डनीतिशास्त्रादिविषयां। **उच्छिष्टं** भाण्डत्यक्तम्। **हविष्कृतं** यत आकृष्य हुतं हविस्तं पुरोडाशादिहविःशेषं। **धर्मं** धर्मसाधनं **व्रतं** प्रायश्चित्तम्॥ ८०॥

(३) **कुल्लूकः। शूद्राय मतिं** दृष्टार्थोपदेशं **न दद्यात्** धर्मोपदेशस्य पृथङ्निर्देशात्। अदासशूद्रायोच्छिष्टं न दद्यात् दासगोचरत्वयोच्छिष्टमन्नं दातव्यमिति वक्ष्यमाणत्वाददोषः। 'द्विजोच्छिष्टं च भोजन' मिति भोक्तुर्विधिर्दातुरुच्छिष्टदाननिषेधेऽपि यथासंभवलब्धविषयः। **हविष्कृतमिति।** यस्यैकदेशो हुतः स हविःशेषो न दातव्यः। धर्मोपदेशो न शूद्रस्य कर्तव्यः। **व्रतं** चास्य प्रायश्चित्तरूपं साक्षान्नोपदिशेत् किंतु ब्राह्मणं मध्ये कृत्वा तदुपदेशव्यवधानात्। यथाहाङ्गिराः 'तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम्। अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत्॥' प्रायश्चित्तमिति सकलधर्मोपदेशस्योपलक्षणार्थम्॥ ८०॥

(४) **राघवानन्दः।** **मतिं** दृष्टार्थबुद्धिं। **हविष्कृतम्** हुतावशिष्टं। **व्रतं** प्रायश्चित्तं। एतद्ब्राह्मणमन्तरावधिं कृत्वोपदिशेत्। 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः' इत्युक्तेः। अन्यथा तेषां धर्माद्यननुष्ठानापत्तिः। **अस्य** शूद्रस्य साक्षादिति शेषः॥ ८०॥

(५) **नन्दनः।** **मतिं** परेणाविज्ञातमुपायम्। भोजनपात्रस्थम**मुच्छिष्टम**न्नं न तु स्थाल्यादिस्थितम्। **हविष्कृतं** हविष्ट्वेन कल्पितमृत्विग्भिर्भक्षितशिष्टं पुरोडाशादिकम्। **धर्मं** श्रौतस्मार्तादिकम्। **व्रतं** स्नातकव्रतादि न मतिं दद्यादित्येव सिद्धे 'धर्मं नोपदिशेदि'ति पुनर्निषेधो दोषातिशयप्रकाशनार्थः॥ ८०॥

(६) **रामचन्द्रः।** **शूद्राय मतिं** सन्मतिं नीतिशास्त्रादिविषयां न दद्यात्। **उच्छिष्टं** अतिथेः भुक्तोच्छिष्टं **हविष्कृतं** देवनिमित्तं पुरोडाशादि शूद्राय न। **च** पुनः **अस्य** शूद्रस्य **व्रतं** प्रायश्चित्तमापदि॥ ८०॥

यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम्॥
सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति॥ ८१॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वस्य प्रतिषेधस्य निन्दार्थवादः। **तेनैव सहेति** उभयोर्दोषमाह, शृण्वतः श्रावयतश्च। **मज्जत्यवगाहते** तत्प्राप्नोतीति यावत्॥ ८१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **तमो** नरकं **सह तेनैव** गच्छति यदि शूद्रोऽपि पापान्तरेण तल्लोकगामी। अन्यथा तूपदेष्टैव याति॥ ८१॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्माद्योऽस्य शूद्रस्य धर्मं ब्रूते यश्च प्रायश्चित्तमुपदिशति **स तेन शूद्रेणैव सहासंवृताख्यं तमो** गहनं नरकं प्रविशति। पञ्चसु पूर्वोक्तेषु द्वयोर्दोषकथनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम्॥ ८१॥

(४) **राघवानन्दः।** विपक्षे दण्डमाह **य इति। असंवृतं नाम तमो नरकं तेन शूद्रेण सह** मज्जत्येवेत्यन्वयः॥ ८१॥

(५) **नन्दनः।** अत्र निन्दार्थवादमाह **य इति। अस्य** शूद्रस्य। **तेन** शूद्रेण॥ ८१॥

(६) **रामचन्द्रः।** **यः अस्य** शूद्रस्य **धर्मं** समाचष्टे यः व्रतं दिशति **स असंवृतं नाम तमः** नरकं **तेनैव सह मज्जति**॥ ८१॥

(७) **मणिरामः।** तत्र हेतुमाह **यो ह्यस्येति। हि** यस्मात्॥ ८१॥

(८) **गोविन्दराजः।** **य इति।** यस्मात् **यः** शूद्रस्य धर्मव्रते **उपदिशति स** ब्राह्मणः पापोत्पत्तिनिमित्तभूतेन **तेनैव** शूद्रेण **सह** अतिमहत्त्वाद**संवृता**ख्यं **तमः** अन्धकारं प्रविशति। पञ्चके प्रकृते द्वयोः फलकथनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम्॥ ८१॥

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः॥
न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विना ततः॥ ८२॥

(१) **मेधातिथिः। संहताभ्यां** संश्लिष्टाभ्यामितरेतरसंसृष्टाभ्यां युगपद्द्वाभ्यां प्रतिषेधः। **पाणिभ्यामिति** बाहू संहतौ निषेधति। **आत्मन इति**। न परस्य। अतश्चान्येन संहताभ्यां कण्डूयतो न दोषः। शिरोग्रहणात्पृष्ठादावदोषः। **न स्पृशेच्चैव** शिरः। हस्तेनात्मनोऽन्येन वाऽवयवेनेति केचित्। तन्न; पाणिभ्यामिति प्रकृतत्वात्। **न च स्नायाच्छिरसा विना**। नित्यनैमित्तकयोः स्नानयोरयं विधिः।

"ननु स्विन्नस्य लौकिके स्नाने कुत एतत्?"। स्नानविधिनैकवाक्यत्वात्। विहितस्नानापेक्षाप्रत्यासत्त्या युक्तिमती। लोके तु विधेरभावादप्राप्तिः। स्नातिश्चायं सर्वाङ्गसम्बन्धिनि सलिलगोमूत्रादिप्रक्षालने वर्तते, शिरोवर्जिते च। तत्र चण्डालादिस्पर्शने शिरोवर्जितमपि यदृच्छाप्रसक्तं निवार्यते—**न च स्नायाद्विना ततः**। अस्ति च लौकिकमशिरस्कमपि स्नानम्। येन शिरःस्नानं "शिरःस्नातस्तु तैलेनेति"॥ ८२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। संहताभ्यां** संयुक्ताभ्यां **एतच्छिरः। ततः** शिरसो **विना** शिरोवर्जितांगैर्न **स्नायादित्यर्थः**। 'अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणा'-मित्यन्यत्रोक्तम्॥ तेनायं सशिरःस्नानशक्तविषयो निषेधः॥ ८२॥

(३) **कुल्लूकः।** संश्लिष्टाभ्यां पाणिभ्यां न **कण्डूयेदात्मनः शिरः। उच्छिष्टः** स्वशिरो **न स्पृशेत्। शिरसा विनो**न्मज्जनव्यतिरेकेण नित्यनैमित्तिकस्नाने न कुर्यात् दृष्टार्थे शिरोव्यतिरिक्तगात्रप्रक्षालने न दोषः। स्नानशक्तस्य चायं निषेधः अशक्तस्य तु 'अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणा'मिति **जाबालिना** विहितमेव॥ ८२॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **नेति एतच्छिरः। ततः** शिरसः शिरोवर्जं **न स्नायात्** शक्तस्यायं निषेधः, न त्वशक्तस्य। "अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणां। आर्द्रेण वाससा वापि दैहिकं मार्जनं विदु'रिति **याज्ञवल्क्योक्तेः**॥ ८२॥

(५) **नन्दनः।** आत्मग्रहणात्परस्याप्रतिषेधः। शिरोग्रहणादवयवान्तराणाम्। **एतच्छिरः। असंहताभ्या**मप्युच्छिष्टे न स्पृशेत्। **ततः** शिरसो **विना न च स स्नायात्**। नित्यनैमित्तिकयोः कर्मणोरदृष्टार्थस्नानविषयमेतत्॥ ८२॥

(६) **रामचन्द्रः। उच्छिष्टः** सन् **एतत्** शिरः **न स्पृशे**दित्यर्थः॥ ८२॥

(७) **मणिरामः। संहताभ्यां** मिलिताभ्यां। **एतत्** स्वशिरः। **ततः विना** 'शिरसा **विना** उन्मज्जनव्यतिरेकेण नित्यनैमित्तिकस्नाने न कुर्यात्॥ ८२॥

(८) **गोविन्दराजः। न संहताभ्यामिति।** संश्लिष्टाभ्यां पाणिभ्यां स्वशिरो न कण्डयेत्। संहतवचनादसंहताभ्यां न निषेधः। एवं सर्वत्र व्यावर्त्यं ज्ञेयम्। उच्छिष्टहस्तादिना येन केनचिदपि शिरो न स्पृशेत्। शिरसा विना च नित्यनैमित्तिकस्नाने न कुर्यात्। दृष्टार्थे त्वनिषेधः। स्नानविधिनाऽस्यैकवाक्यत्वात्॥ ८२॥

केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् ।।
शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किंचिदपि स्पृशेत् ।। ८३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । आत्मनः परस्य वेत्यविशेषेण केचिदिच्छन्ति । अन्ये त्वात्मन इति प्रकृतमभिसंबध्नन्ति । क्रोधनिमित्तश्चायं प्रतिषेधः । सुरतसम्भोगे तु कामिन्याः केशग्रहः, स न निषिध्यते ।

'शिरः' 'स्नातं' क्षालितमनेनेति राजदन्तादेराकृतिगणत्वात् परनिपातः । **शिरः-स्नात** इति बाहुलकेन समासः । **नाङ्ग**मात्मीयम् ।। ८३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **केशग्रहान्** परेण स्वशिरःकेशग्रहणप्रहारान् शिरसि स्वयमपि । **शिरःस्नातः** सन् स्वाङ्गमन्यदपि **तैलेन न स्पृशेत्** । न म्रक्षयेत् । एतच्च तद्दिवस एव न रात्राविति शिष्टाचारात् ।। ८३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । कोपेन केशग्रहप्रहारौ शिरसि वर्जयेत् । कोपनिमित्तत्वाच्चात्मनः परस्य च प्रतिषेधः । अत एव सुरतसमये कामिनीकेशग्रहस्यानिषेधः । सशिरस्कस्नातश्च **तैलेन न किंचिदप्यङ्गं** स्पृशेत् । अथवा तैलेनेति काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते; तैलेन शिरःस्नातःतैलेन पुनः किंचिदप्यङ्गं न स्पृशेत्, अतो रात्रौ शिष्टानामतैलशिरःस्नातानां तैलेन पादाभ्यङ्गसमाचरणमविरुद्धम् ।। ८३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । **केशग्रहानिति** शिरस्येव केशपदमुत्कटधम्मिल्लपरं, क्रुद्धः सन्निति शेषः । अतः सुरतसमये कामिनीकेशप्रदेशग्रहे न दोषः । **शिरःस्नातस्तु** शिरसि तैलं दत्वा नान्येष्वङ्गेषु तद्दद्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु कृतशिरःस्नानस्तैलाभ्यक्तो न स्यात् । तैलस्नाने स्नानशब्दस्य भाक्तत्वात् । युगपत्सर्वाङ्गीणजलसंबन्धस्य तत्वात् स्पर्शनस्य करणापेक्षत्वाच्च । दाक्षिणात्यानां मातुलकन्यापरिणयवत् रात्रौ औडीयानां पादाभ्यङ्गो देशाचारः ।। ८३ ।।

(५) **नन्दनः** । **शिरःस्नातः** कृतकेशवापनः ।। ८३ ।।

(७) **मणिरामः** । कोपेन आत्मनः परस्य वा शिरसि **केशग्रहः प्रहारश्च** न कुर्यात् । अत एव सुरतसमये कामिनीकेशग्रहो न दोष : ।। ८३ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **केशग्रहानिति** । **केशग्रहणप्रहारौ** कोपेन मूर्धनि न कुर्यात् । सशिरस्कः **स्नातः तैलेन किञ्चिदप्यङ्गं न स्पृशेत्** ।। ८३ ।।

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।।
सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ।। ८४ ।।

(१) **मेधातिथिः** । उक्तं "राजतो धनमन्विच्छेदिति" (अ० ४ श्लो० ३३) । राजशब्दश्चायं क्षत्रियजातावक्षत्रियेऽपि जनपदेश्वरे दृष्टप्रयोगो 'ब्राह्मणानां राज्यमिति' । तत्र प्रतिग्रहविधौ तन्निषेधे च जनपदेश्वरवचनो गृह्यते । येनाह **अराजन्यप्रसूतित इति** । जनपदैश्वर्यं हि सर्ववर्णसम्भवि लिप्सया । अतो विशेष्यते । राजन्यात्क्षत्रियाद्यस्य प्रसूति-

रुत्पत्तिर्नास्ति तस्माद्राज्ञो जनपदेश्वरान्न गृह्णीयात् । क्षत्रियादपि लुब्धादुच्छास्त्रवर्तिनो, वक्ष्यमाणेन प्रतिषेधेन ।

सूना पशुमारणं संज्ञपनपूर्वकेण मांसक्रयेण यो जीवति स **सूनावान्** । 'खटिक' इति लोके प्रसिद्धः । **ध्वजो** मद्यपण्यः तत्क्रयविक्रयजीवी । **वेशः** पण्यवृत्तिः तया यो जीवति-स्त्री वा पुमान्वा ।। ८४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । राज्ञो** जनपदपालकस्यं **अराजन्यप्रसूते**र्विप्रादेः । **सूनेति ।** दशमहाप्राणिवधस्थानं सूना, तत्प्रवर्तकः सूनावान् तिकनिष्पीडकश्चक्रवान् शौण्डिक सुरा-ध्वजवत्तया ध्वजवान् वेशेनाङ्गोपस्कारेण जीवन्वेश्यांजनः । एषामपि न ग्राह्यमापद्यपि ।।८४।।

(३) **कुल्लूकः ।** राजन्यशब्दः क्षत्रियवचनः । अक्षत्रियप्रसूतस्य **राज्ञो** धनं **न प्रति-गृह्णीयात्** 'राजतो धनमन्विच्छेदि' (४ । ३३) त्युक्तं तस्यायं विशेष उक्तः । **सूनाचक्रध्वजवतामिति ।** सूनावतां चक्रवतां ध्वजवतां च । सूना प्राणिवधस्थानं, तद्यस्यास्तीति स सूनावान् पशुमारणपूर्वकमांसविक्रयजीवी । चक्रवान्बीजवधविक्रयजीवी तैलिकः । ध्वजवान्मद्यविक्रयजीवी शौण्डिकः । वेशः पण्यस्त्रिया भृतिस्तया यो जीवति स्त्री पुमान्वा स वेशवान् । एतेषां च **न प्रतिगृह्णीयात्** ।। ८४ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** 'राजतो धनमन्विच्छे'दिति सीदत्कुटुम्बस्य राजप्रतिग्रहस्योक्त-त्वात् प्रजापालनकर्तरि अतज्जातौ राजपदं भाक्तमिति मीमांसास्तबके स्थापितं, अतोऽत-ज्जातेः प्रतिग्रहो निषिद्ध इति सार्थवादमाह **नेति अष्टभिः । सूना** स्वयं निहत्य मांसविक्रयः । **चक्रं**तिलादिपेषणं । **ध्वजो** मद्यं एतद्वतां । **वेशः** संभोगार्थं स्त्रीपुंसयोर्भृतिः ।। ८४ ।।

(५) **नन्दनः ।** 'राजतो धनमन्विच्छे'दिति यदुक्तं तत्र नियममाह **नेति ।** राज्ञोऽ-पत्यं राजन्यः, क्षत्रिय इति यावत् । तस्मात्प्रसूतिर्यस्य स राजन्यप्रसूतिः । **अराजन्यप्रसूतितो**ऽ-राजन्यप्रसूतेः । षष्ठचर्थे तसिर्द्रष्टव्यः । तस्य द्रव्यं न **प्रतिगृह्णीयात् । सूनाचक्रध्वजवताम्** सूना हिंसा तद्वान्सूनावान् चक्रं तैलयन्त्रं तद्वांश्चक्रवान् । सुराया उत्पादकः सुराध्वजस्त-द्वान्ध्वजवान्, सुराकारीत्यर्थः । **वेशो** वेश्याकर्म ।। ८४ ।।

(६) **रामचन्द्रः । अराजन्यप्रसूतितः ।** न राजवंशोद्भवः तस्य अक्षत्रवंशप्रसूतितः राज्ञः सकाशात् प्रतिग्रहं न गृह्णीयात् । **सूनी** हिंसकः । **चक्री** तैलिकः । **ध्वजी** मद्यकर्ता । एतेषां **वेशंनै**व जीवतां प्रतिग्रहं न च गृह्णीयात् ।। ८४ ।।

(७) **मणिरामः । अराजन्यप्रसूतितः** राज्ञः राजन्यशब्दः क्षत्रियवाची, तेन अक्षत्रिय-प्रसूतस्य राज्ञो धनं **न प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः ।** तथा **सूना चक्रध्वजवतां** सूना वधस्थानं, तद्य-स्यातीति सूनावान्पशुमारणपूर्वक मांसविक्रयजीवी । चक्रवान् तिलादिबीजवधजीवी तैलिकः । ध्वजवान् मद्यविक्रयी शौंडिकः । वेशः 'पण्यस्त्रिया भृतिः तया यो जीवति स्त्री पुरुषो वा स वेशवान् एषांचन प्रतिगृह्णीयात् ।। ८४ ।।

(८) **गोविन्दराजः । न राज्ञ इति ।** "राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणं" इति क्षत्रिय एव राजन्य उच्यते । तस्य सन्ततिरपत्यं विशेषवचनात् क्षत्रिय एव राजन्यप्रसूतिः न राजन्यप्रसूतिः

अराजन्यप्रसूतिः। अक्षत्रियः तस्मात् अक्षत्रियाद्राज्ञः प्रकरणादनापदि न प्रतिगृह्णीयात् तथा सौनिकतैलिकमद्यवणिजां पण्यस्त्रीव्यवहारेण च जीवतां न प्रतिगृह्णीयात् ।। ८४ ।।

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।।
दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ।। ८५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** उत्तरस्योत्तरस्य दोषगुरुत्वज्ञापनार्थमेतत् । आपद्युपायो वक्ष्यते ।। ८५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दशसूनासमं** तावत्पापयुक्तं । सूनादिपदानि तद्वल्लक्षकानि वेश्या तु स्वपदेनैवोपात्ता तत्रापि वेश इति पठन्ति । **नृपो**ऽराजन्यप्रसूतिस्तत्प्रक्रमात् । एवं राजेत्यत्रापि ।। ८५ ।।

(३) **कुल्लूकः। गोविन्दराजस्तु** 'दशवेश्यासमो नृप' इति पठति । **मेधातिथि-प्रभृतयः** प्राञ्चो दशवेशसमो नृप इति पठन्ति । सूनादिशब्दैस्तद्वानुपलक्ष्यते । दशसूनावत्सु यावान्दोषस्तावानेकस्मिंश्चक्रवति **तैलिके**। यावान्दशसु तैलिकेषु दोषः तावानेकध्वजवति शौण्डिके। यावान्दशसु ध्वजवत्सु दोषस्तावानेकत्र वेशवति । यावान्दशसु वेशवत्सु दोषस्तावानेकत्र राजनि उत्तरोत्तरनिन्दा चेयं पूर्वदातृसंभवे सत्युत्तरवर्जनार्थमपेक्षया योज्यते ।। ८५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** एतेषां सौनिकादिचतुर्णामपि प्रतिग्रहो न कार्यः दोषवत्त्वेऽप्येतेषां नाराजन्यनृपतुल्यतेत्याह **दशेति**। सूनाया दोषप्रायश्चित्तार्थं संकरीकरणं खरोष्ट्रमृगे-भाणामित्युक्तं । तद्दशगुणश्चक्रिणि तद्दशगुणः शौण्डिके तद्दशगुणो वेश्यायां । तद्दशगुणो नृप इति आपदि पूर्वपूर्वान्लाभ उत्तरोत्तरस्य धनं ग्राह्यमिति तात्पर्यं उत्तरोत्तरस्य दोषाधिक्यात् । **गोविन्दराजस्तु** दशवेश्यासम इति पठति ।। ८५ ।।

(५) **नन्दनः। एतेषां** तारतम्यमाह **दशेति। नृपः** अराजन्यप्रसूतिरिति विभक्तिं परिणमय्यानुषज्यते । राजनिन्दार्थो दशसूनादीनामुपन्यास इति केचित् ।। ८५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। चक्री** तैलिकः **दशसूनासमः** ।। ८५ ।।

(७) **मणिरामः।** उत्तरोत्तरनिंदामाह **दशसूनासममिति** ।। ८५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। दशसूनासममिति।** दशध्वजसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः । **सूना** आघातनस्थानं दशसु सूनासु यावान् सौनिकस्य दोषः तावान् चकवर्तिनि तैलिके । दशसु च तैलिकेषु यावांस्तावान् **ध्वजिनि** मद्यवणिजि । दशसु ध्वजिषु यावांस्तावान् वेशवति । दशसु वेशवत्सु यावांस्तावान् नृपे । एवं चोत्तरोत्तरनिन्दातिशयदर्शनेन आपदि पूर्वदातृसंह्वे उत्तरः परिहरणीयः ।। ८५ ।।

दशसूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः ।।
तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ।। ८६ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** सूनया चरति **सौनिकः । वाहयति** स्वार्थसाधने व्यापारयति । **घोरः** भीषणोऽयं, नरकादिहेतुत्वात् ।। ८६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । दशसूनासहस्राणी**त्युक्तार्थसङ्क्षेपः ।। ८६ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** सूनया चरतीति **सौनिकः ।** एवं संकलनया यत्सौनिको दशसहस्राणि स्वार्थे व्यापारयति तेन तुल्यो राजा मन्वादिभिः स्मृतः । तस्मात्तस्य प्रतिग्रहो नरकहेतुत्वाद्भयानकः क्षत्रियस्यापि च ।। ८६ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** सूनया चरति **सौनिकः ।** एवं संकलनया यानि **सूनादशसहस्राणि वाहयति** स्वार्थे व्यापारयति यः स सौनिकः **तेन तुल्यो राजा** अराजन्य**स्तस्य प्रतिग्रहो घोरो** भीषणः ।। ८६ ।।

(५) **नन्दनः । वाहयति** प्रवर्तयति **राजा** अराजन्यप्रसूतिरित्येव ।। ८६ ।।

(६) **रामचन्द्रः । दशेति । दशसूनासहस्राणि यः वाहयति तेन तुल्यः स्मृतो राजा सौनिकः ।** सूना प्राणिहिंसा अराजन्यप्रसूतितः **राज्ञः प्रतिग्रहो घोरः** ।। ८६ ।।

(७) **मणिरामः ।** सूनया चरतीति **सौनिकः ।** यः सौनिकः स्वार्थे **दशसूनासहस्राणि वाहयति** व्यापारयति । तत्तुल्यो **राजा** मन्वादिभिः **स्मृतः** ।। ८६ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** एवं चोक्तकलनया—**दशसूनासहस्राणीति । दशसूनासहस्राणि यः सौनिकः** स्वार्थे व्यापारयति **तेन तुल्यो राजा** मन्वादिभिः **स्मृतः ।** अतस्तत्संबन्धी **प्रतिग्रहो** नरकपातहेतुत्वात् भीषणीयः ।। ८६ ।।

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।।
स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ।। ८७ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अवयुत्यवादेन राजप्रतिग्रहे निन्दा । **लुब्ध** आदानशीलः सामन्तकादिभ्यः ।

उच्छास्त्रवर्ती । 'श्रुतशीले च विज्ञाये'त्यादि शास्त्रमतिक्रम्य व्यवहरति असद्दण्डपरस्त्रीहरणादिना । **पर्यायेण** एकत्र फलमनुभूयान्यत्र गच्छति ।

नरकशब्दो निरतिशयदुःखवचनः । केवलं दुःखश्रवणार्थापत्त्या वाऽऽदेशविशेषवचनः । **एकविंशति**संख्याऽर्थवादः ।। ८७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । राज्ञो** राजन्यजातीयस्यापि **लुब्धस्य** वा शास्त्रविरुद्धाचरणशीलस्य वा **यो गृह्णाति** तस्य वक्ष्यमाणो दोषः । **पर्यायेण** क्रमेण ।। ८७ ।।

(३) **कुल्लूकः । यो राज्ञः** कृपणस्य शास्त्रोल्लङ्घनेन प्रवर्तमानस्य प्रतिग्रहं करोति स क्रमेणैतान्वक्ष्यमाणै**कविंशतिनरकान्ग**च्छति ।। ८७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। उक्तं दूषणमाह **यो राज्ञ** इति। अनुवादमात्रं घोरनरकसंबन्धाय। **लुब्धस्य** परधनगर्धिनः कृपणस्य वा। एकविंशतिनरकलक्षणं **मार्कण्डेय**पुराणोक्तं ज्ञेयम्। याति भोगाय गच्छतीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

(५) **नन्दनः**। राजन्यप्रसूतेरपि लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनो धनप्रतिग्रहे दोषमाह **य इति**। **इमान्**वक्ष्यमाणान् ॥ ८७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एतादृशस्य **राज्ञः** यः प्रतिग्रहं गृह्णाति **सः पर्यायेण** क्रमेण **इमान् एकविंशतिनरकान्** याति ॥ ८७ ॥

(७) **मणिरामः**। लुब्धस्य कृपणस्य **उच्छास्त्रवर्तिनः**। शास्त्रोल्लंघनेन प्रवर्तमानस्य ॥ ८७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **य इति**। क्षत्रियस्यापि च कृपणस्य शास्त्रातिक्रमवर्तिनः राज्ञो **यः** प्रतिग्रहं करोति **स इमान्** वक्ष्यमाणान् **नरकान्** यातनास्थानानि क्रमेण प्राप्नोति ॥ ८७ ॥

तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ॥
नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च ॥ ८८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **नरकमिति** कालसूत्रविशेषणम् ॥ ८८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। पूर्वश्लोके सामान्यतो 'नरकानिमानेकविंशति'मित्युक्तम्, इदानीं तानेव नामतो निर्दिशति **तामिस्रमिति** त्रिभिः। एतेषां नरकाणां स्वरूपं **मार्कण्डेयपुराणादिषु** विस्तरेणोक्तं तत एवावगन्तव्यम् ॥ ८८–९० ॥

(५) **नन्दनः**। नरकानाह **तामिस्रमिति** ॥ ८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। नरकाणां नामान्याह **तामिस्रमिति त्रिभिः** ॥ ८८ ॥

(७) **मणिरामः** नरकानाह **तामिस्रमिति त्रिभिः** ॥ ८८–९० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **तामिस्रमिति** ॥ ९० ॥

संजीवनं महावीचिं तपनं संप्रतापनम् ॥
संहातं च सकाकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकम् ॥ ८९ ॥

लोहशंकुमृजीषं च पन्थानं शाल्मलीं नदीम् ॥
असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च ॥ ९० ॥

(१) **मेधातिथिः**। श्लोकत्रयं स्पष्टार्थम् ॥ ८७–९० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पन्थानं** सदा वर्त्मवहनेन श्रमहेतुं **नदीं** वैतरणीं। **लोहचारकं** यत्र तप्तलोहोपरि गम्यते। तामिस्रादयोऽन्धःसंज्ञा नरकभेदाः ॥ ९० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **सञ्जीवनमिति**। **लोहशङ्कुमृजीषमिति**। अत्र **यातीत्य-**

नुवर्तते। तत्रान्धकाररूपस्**तामिस्रः** निबिडान्धकारात्मक**ान्धतामिस्रौ महारौरवरौरवौ** महाकलकल-कलकलात्मकौ **कालसूत्राख्यो** नरको यत्र महती सर्वप्रकारपीडा। संजीवनं 'यत्र' बहुशः संजीव्य व्यापाद्यन्ते। **महावीचिर्यत्र** महाकल्लोलैर्नीयते। **तपनोऽ**ग्न्यादिसन्तापात्मकः। **संप्रतापनः** कुम्भीपाकः। **सङ्घातोऽ**त्यन्तसंवृते प्रदेशे बहुनामवत् स्थानम्। **काकोलं** यत्र काकैर्भक्ष्यन्ते। **कुड्मलं** यत्र रज्जुभिः पीडनम्। **पूतिमृत्तिकः** पुरीष गन्धमृत्तिकः। **लोहशङ्कुः सूचीभेदनं** यत्र। **ऋजीषं** पिष्टपचनप्रक्षेपो यत्र। **पन्था** यत्राह्यते। **शाल्मलो** यत्र शाल्मलिकण्टकैस्तुद्यते। **नदी** यत्र नद्याऽपह्रियते। **असिपत्रवनं** यत्र करपत्रैर्विदार्यते। **लोहदारको** यत्र निगडबन्धः॥ ८८–९०॥

एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥
न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकांक्षिणः ॥ ९१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वस्य प्रतिग्रहनिषेधविधेरुपसंहार एषः। राज्ञः प्रतिग्रहो विविधदुःखनरकादिहेतुरिति जानन्तो **विद्वांसो ब्राह्मणा न राज्ञः** प्रतिगृह्णीयुः। **प्रेत्य** भवान्तरे, **श्रेयः** कल्याणम्, ये कांक्षन्ति कामयन्ते। प्रेत्येति तु ल्यबन्तप्रतिरूपकं शब्दान्तरम्। **ब्रह्म** वेदस्तं **वदन्ति** पठन्ति। विद्वद्ग्रहणं ब्रह्मवादिग्रहणं च दुःखातिशयदर्शनार्थम्। तेषां नातीव प्रतिग्रहाद्दोषः। वक्ष्यति (४।१९१) "तस्मादविद्वान्बिभियादिति"॥ ९१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विद्वांसो** वेदार्थज्ञाः ब्रह्मवादिनो वेदाध्येतारः **राज्ञो** राजमात्रस्य लुब्धत्वादिदोषाशङ्कया॥ ९१॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रतिग्रहो विविधनरकहेतुरिति जानन्तो ब्राह्मणा धर्मशास्त्रपुराणादिविदो वेदाध्यायिनो जन्मान्तरे श्रेयःकामवन्तो न राज्ञः प्रतिगृह्णीयुः। विदुषो हि प्रतिग्रहे नातीव दोषः। यतो वक्ष्यति 'तस्मादविद्वान्बिभियादि' (४।१९१) ति। तेषामपि निषिद्धो राजप्रतिग्रहः प्रचुरप्रत्यवायफलक इति दर्शयितुं विद्वद्ग्रहणं ब्रह्मवादिग्रहणं च॥ ९१॥

(४) **राघवानन्दः। एतदुक्तं** नरकसाधनत्वं। **विद्वांसो** धर्मशास्त्रपुराणादिविदः। **ब्रह्मवादिनो** वेदार्थनिपुणा अपि **प्रेत्य श्रेयोभिकाङ्क्षिणः।** अराजन्यप्रसूते **राज्ञो** न प्रतिगृह्यन्तीत्यर्थः॥ ९१॥

(५) **नन्दनः।** उक्तं निगमयति **एतदिति। एतदे**कविंशतिनरकपतनम्। **राज्ञः** क्षत्रियस्याक्षत्रियस्य च लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः॥ ९१॥

(६) **रामचन्द्रः।** ब्रह्म वेदं वदन्ति ते **ब्रह्मवादिनः। एतत्** नरकस्वरूपं **विदन्तः** जानन्तः। **राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति।** कीदृशा ब्राह्मणाः? **प्रेत्य** परलोके **श्रेयोभिकाङ्क्षिणः**॥ ९१॥

(७) **मणिरामः। एतद्विदंतः** प्रतिग्रहो विविधनरकहेतुरिति जानंतः॥ ९२॥

(८) **एतदिति। एतत्** राजप्रतिग्रहफलं शास्त्रज्ञा वेदाध्यायिनः **ब्राह्मणा** जानन्तः परलोकदुःखाभावार्थिनः **राज्ञो** धनं **न प्रतिगृह्णन्ति**॥ ९१॥

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।।
कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ।। ९२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** त्रियामा रात्रिस्तस्याः पश्चिमो **ब्राह्मो मुहूर्तस्तत्र** निद्रां त्यजेत्। विबुद्धश्च तस्मिन्काले **धर्मार्थावनुचिन्तयेत्।** यस्मिंश्च धर्म आसेव्यमाने यादृशः शरीरक्लेशो भवति तमपि चिन्तयेत्। स्वल्पश्चेद्धर्मो महान्तं कायक्लेशं जनयति, यो धर्मान्तरविरोधी, तं परिहरेत्।

अर्थोऽपि सेवादिः अतिक्लेशकरः, सोऽपि वर्ज्यः। 'सर्वत एवात्मानं गोपायेदि'ति। अनिश्चित्य न किंचित्कुर्यात्। न च मनोराज्यादिविकल्पान् कुर्यात्। स्वभावो ह्ययं पुरुषाणामसति बाह्ये व्यापारे मनसि विकल्पाः परद्रव्याभिलाषादिरूपाः समुद्भवन्ति। तन्निवृत्त्यर्थमिदं पुरुषार्थम्।

तस्यां वेलायां साध्यसाधनभावेन चिन्त्यो **वेदस्य तत्त्वार्थः।** रहस्यमात्मज्ञानं **चिन्तयेद्वे**दान्तविधिनाऽभ्यसेत्। अथवा कर्मकाण्डेऽपि यो वेदस्तस्यार्थस्तं निरूपयेत्। 'अयं विधिः' 'अयमर्थ' 'इदं कर्मैवंरूपम्' 'इयमत्र देवता' 'इदं द्रव्यम्' 'अयमत्राधिकारी' 'इयमितिकर्तव्यता' इत्यादि स्वबुद्ध्या निश्चिनुयात्। व्याख्यातॄणां मतभेदाद्धेतून्निरूपयेदस्य सम्यग्ज्ञानमस्य भ्रान्तिरिति ।। ९२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ब्राह्मो मुहूर्त** उषःकालः। **धर्मार्थौ** धर्मार्थसाधने **अनुचिन्तये**दूहापोहाभ्यां विविच्य निर्धारयेत्। एतद्रागिणः कार्यमुक्तं। विरक्तस्य चाह **कायक्लेशानिति** तन्मलांस्तथा वेदस्य **तत्त्वं** तात्पर्यविषय**मर्थं** ब्रह्म ।। ९२ ।।

(३) **कुल्लूकः। ब्राह्मो मुहूर्तो** रात्रेः पश्चिमो यामः ब्राह्मी भारती तत्प्रबोधहेतुत्वात्। मुहूर्तशब्दोऽत्र कालमात्रवचनः। तत्र **बुध्येत। दक्षेणापि** "प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत्। यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पत' इति ब्रुवता तत्र प्रबोधोऽभ्यनुज्ञातः। **गोविन्दराजस्तु** रात्रेः पश्चिमे मुहूर्ते बुध्येतेत्याह। **धर्मार्थौ च** परस्पराविरोधेनानुष्ठानार्थमवधारयेत्। तथा धर्मार्थार्जनहेतून्**कायक्लेशान्नि**रूपयेत्। यदि महान्**कायक्लेशो**ऽल्पौ च **धर्मार्थौ** वा तदा तं परिहरेत्। **वेदस्य तत्त्वार्थ**ब्रह्मकर्मात्मिकं निश्चिनुयात्तस्मिन्समये बुद्धिप्रकाशात् ।। ९२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** स्नातकस्य कृत्यं प्रतिजानीते **ब्राह्मेति।** रात्रेः पश्चिमो यामो **ब्राह्ममुहूर्तः** ब्राह्मी भारती तत्प्रबोधहेतुत्वात्। मुहूर्तशब्दोऽत्र कालमात्रवचनः। तत्र बुध्येत। **दक्षेणा**पि 'प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत्। यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पत' इति ब्रुवता तत्र बोधोऽभ्यनुज्ञातः। **गोविन्दराजस्तु** रात्रेः पश्चिमे मुहूर्ते बुध्येतेत्याह। **तन्मूलान्** धर्मार्थाश्रयहेतून्। तत्रापि स्वल्पफलबह्वायासांस्त्यजेदित्यर्थः। **वेदतत्त्वार्थं** ब्रह्म **चिन्तयेदि**ति भावः ।। ९२ ।।

(५) **नन्दनः।** अथ संक्षेपतो नित्यकर्तव्यमाह **ब्राह्म इति। ब्राह्मो मुहूर्तो** रात्रेः पश्चिमो यामः ।। ९२ ।।

(६) **रामचन्द्रः । तन्मूलान्धर्मार्थमूलान् कायक्लेशान् चिन्तयेत् । तत्त्वार्थमेव चिन्तयेत्** ।। ९२ ।।

(७) **मणिरामः । ब्राह्मो मुहूर्तः ।** रात्रेः पश्चिमो यामः । ब्राह्मी भारती । तत्प्रबोध हेतुत्वात् । **धर्मार्थौ च** परस्पराविरोधेनाऽनुष्ठानार्थमवस्येत् । **कायक्लेशांश्च** निरूपयेत् यदि क्लेशो भूयान्, अल्पश्च धर्मः अर्थो वा तदा तं परिहरेत् । **वेदतत्त्वार्थं** ब्रह्मकर्मात्मकं निश्चिनुयात् ।। ९२ ।।

(८) **गोविन्दराजः । ब्राह्म इति ।** रात्रेः पश्चिमे **मुहूर्ते प्रतिबुध्येत ।** ततो **धर्मार्थौ ।** इतरेतरविरोधेनार्जनार्थं विचारयेत् । तथा धर्मार्थतन्मूलभूतं **कायक्लेशं** इयता कायक्लेशेन इयान् इयान् धर्मो (ऽर्थो) वाऽर्ज्यत इत्येवं चिन्तयेत् । वेदस्य च कः पारमार्थिकोऽर्थः स्यादित्येवं तमपि चिन्तयेत् ।। ९२ ।।

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।।
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्स्वकाले चापरां चिरम् ।। ९३ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अनन्तरं प्रभातायां रात्रौ शयनं जह्यात् । **आवश्यकं** मूत्रविट्त्यागः । प्रायेण तस्यां वेलायां पुरुषास्तं कुर्वन्ति । तत्र आवश्यकस्त्याग उच्यते–मुखदन्तधावनादिश्च तं कृत्वा **कृतशौचः ।** 'एका लिङ्गे'त्यादिविधिनाऽऽचान्तः ।

समाहितो विकल्पान्तरतिरस्कारेण **सन्ध्यां तिष्ठेत् । जपन्सावित्रीं** भगवति सवितरि मनो दध्यात् **'चिरम्' ।** अर्कदर्शनावधिः काल **उक्तः** 'सन्ध्यासमयः' । ततोऽप्यधिकं कालं जपेदायुःकाम इत्येवमर्थमयं प्रागुक्तः सान्ध्यो विधिरन्तर्हितः । **अपरां च सन्ध्यां स्वे काले** अस्तमयसमयादारभ्य तारकोदयादूर्ध्वमपि ।। ९३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । आवश्यकं** मूत्रत्यागादि । **जपंस्तिष्ठेदिति** तिष्ठञ्जपेदित्यर्थः । **स्वकाले** स्वीये **अपरां** सायन्तनीं चिरमिति पूर्वसन्ध्यातोऽधिकजपकरणमुक्तम् । एतच्चासीनेनेति ब्रह्मचारिप्रकरण उक्तमेव ।। ९३ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** तत उषःकाले शय्याया **उत्थाय** सति वेगे मूत्रपुरीषोत्सर्गं कृत्वा अत्र **कृतवक्ष्यमाणशौचोऽ**नन्यमनाः **पूर्वां सन्ध्यां** चिरगायत्रीजपं कुर्वन्वर्तेतार्कदर्शनात् । अयं विधिः प्रातःसन्ध्यायामुक्तः । उदयादूर्ध्वमपि जपेदायुरादिकाम इति विधानार्थोऽयमारम्भः । **अपरामपि** सन्ध्यां **स्वकाले** प्रारभ्य तारकोदयादूर्ध्वमपि जपन्नासीत ।। ९३ ।।

(४) **राघवानन्दः । उत्थाय** शय्यातः । विण्मूत्रोत्सर्गादिकमाचरेदि**त्यावश्यकम् । कृतशौचः** 'एका लिङ्गे'त्यादिना । **समाहित** आचान्तः **पूर्वा**मासूर्योदया**ज्जपंस्तिष्ठेत् । अपरां** सायन्तनीं **स्वकाले** तारकोदयादूर्ध्वमपि जपन्नासीतेति चिरं सम्यगृक्षविभावनादित्यत्रोक्तम् ।। ९३ ।।

(५) **नन्दनः । स्वकाले**ऽर्धास्तमितभास्करे । चिरमासीतेत्यध्याहार्यम् ।। ९३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। उत्थाय आवश्यकं** मूत्रपुरीषादि **कृत्वा। कृतशौचः पूर्वां सन्ध्यां** गायत्रीं **जपन्** स्वे काले सूर्योदयपर्यन्तं **तिष्ठेत्**। अपरां सायंकाले **चिरं तिष्ठेत्**। नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं **जपंस्तिष्ठेत्**। आ तारकोदयात् ॥ ९३ ॥

(७) **मणिरामः। उत्थाय** शय्यातः। **आवश्यकं** मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकं। **समाहितः** अनन्यमनाः। **पूर्वां सन्ध्यां** चिरं गायत्रीजपं कुर्वन् **तिष्ठेत्। अपरां** सायंसंध्यामपि **स्वकाले** ॥ ९३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। उत्थायेति**। ततः उषःकाले शयनाद्**उत्थाय** सति संभवे मेहनादि कृत्वा **कृतवक्ष्यमाणशौचः** संयतमनाः उक्ते काले पूर्वापरे सन्ध्ये अर्कदर्शनादूर्ध्वमपि जपं कुर्वन् उदितहोमी वर्तेत। अनुदितहोम्यपि होमं कृत्वा चासीत। आयुरादिदीर्घसन्ध्याफल-विधानार्थमिदं पुनस्सन्ध्याभिधानम् ॥ ९३ ॥

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ॥
प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ९४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यदर्थोऽयं पुनर्विधिस्तद्दर्शयति। आयुरादिफलकामो दीर्घकाल-सन्ध्याजपं कुर्यात्। सत्यपि नित्यत्वे दैर्घ्यादिगुणात्फलमिदम्। अनग्निकस्य प्रोषितस्यै-तत्सम्भवति; अन्यस्य त्वग्निहोत्रकालोपरोधो दीर्घसन्ध्याविधिसम्पादनात्। 'दीर्घसन्ध्या' गुणत उच्यते। सन्ध्यासहचरिते जपादिविधौ सन्ध्याशब्दो वर्तते। दीर्घा सन्ध्यैषामिति बहुव्रीहिः। **ऋषिग्रहणमर्थवादः** ॥ ९४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अवाप्नुयुरवाप्नुवन्। यशः** परैः स्वगुणानां ज्ञाने **कीर्तिस्तेषां** परैः कीर्तनम् ॥ ९४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** आयुरादिकामाधिकारोऽयमिति दर्शयन्नाह **ऋषय इति। सन्ध्या-**शब्दोऽत्र सन्ध्यानुष्ठेयजपादिपरः यस्माद्**ऋषयो** दीर्घसन्ध्यानुष्ठानाद्**दीर्घमायु**र्जीवन्तः **प्रज्ञां यशो**ऽमृतां च **कीर्ति**मध्ययनादिसंपन्नं यशश्च **प्राप्नुयुः** तस्मादायुरादिकामैश्चिरसन्ध्या-मुपासीत ॥ ९४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रार्थवादमाह **ऋषय इति। दीर्घसन्ध्यत्वा**त्सन्ध्याशब्दोऽत्रा-नुष्ठितजपसङ्ख्यापरः सहस्रपरमामित्युक्तेः ॥ ९४ ॥

(५) **नन्दनः।** सन्ध्योपासनं प्रशंसति **ऋषय इति**। दानधर्मं कृता ख्याति**र्यशः।** त्यागकृता **कीर्तिः** ॥ ९४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** प्रज्ञादि सर्वं **अवाप्नुयुः** ॥ ९४ ॥

(७) **मणिरामः।** दीर्घकालसन्ध्याफलमाह **ऋषय इति** ॥ ९४ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** तथाचाह **ऋषय इति। प्रज्ञामिति।** यस्मादृ**षयो दीर्घसन्ध्या-नुष्ठानात् दीर्घमायुः**प्रज्ञावन्तश्च **यशः** स्वर्याताश्च **कीर्ति**मध्ययनादिसंपत्तीश्च प्राप्तवन्तः, तस्मादेतत्कामेन दीर्घसन्ध्यानुष्ठानं कर्तव्यम् ॥ ९४ ॥

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ।। ९५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** श्रवणयुक्ता पौर्णमासी **श्रावणी**। एवं **प्रौष्ठपदी**। तत्रो**पाकृत्यो**-पाकर्माख्यं कर्म कृत्वा। **यथाविध्यधीयीत**। "प्राक्कूलान्" इत्यादिप्रागुक्तो विधिः स्मर्यते। **युक्त**स्तत्परः। **छन्दांसि** वेदान्। छन्दःशब्दोऽयं वेदवचनो न गायत्र्यादिवचनः। तेन ब्राह्मणादीनप्यधीयानस्यैष परमविधिः। उभयत्रापि चायं युक्त एव, प्रत्ययाविशेषात्। अयं विकल्पो व्यवस्थितः। "छन्दोगाः प्रौष्ठपद्यामुपाकुर्वन्ति, बह्वृचा आध्वर्यवाः श्रावण्याम्" ।। ९५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** श्रावणस्य पूर्णिमा श्रावणी। भाद्रपदस्य प्रौष्ठपदी **उपाकृत्य** वेदमारभ्य **यथाविधि** गृह्योक्तविधिना **युक्तः** सर्वदा युक्तः। अध्यापयेदिति वाच्ये **अधीयीतेति** अध्येतुर्ब्रह्मचारिणोऽप्ययमेवाध्ययनकाल इति दर्शयितुमुक्तम्। अध्ययनपदेन वाच्याध्यापनमपि गृह्यते; न त्वध्यापनपदेनाध्ययनमिति स्नातकप्रकरणे त्वस्याभिधानम्। उपाकर्मोत्सर्गहोमयोराचार्यस्यौपासने करणार्थम्। **अर्धपञ्चमा**न्पञ्चमस्यार्धेन सहितांश्चतुरो **मासान्**। श्रावण्यां चेत् ।। ९५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** श्रावणस्य पौर्णमास्यां भाद्रपदस्य वा स्वगृह्यानुसारेणोपाकर्माख्यं कर्म कृत्वा **सार्धांश्चतुरो मासान्ब्राह्मण उद्युक्तो** वेदा**नधीयीत** ।। ९५ ।।

(४) **राघवानन्दः। श्रावण्यां** भाद्रपदपौर्णमास्यां वा स्वगृह्यानुसारेण उपाकर्म कृत्वा **छन्दांसि** मन्त्रब्राह्मणादीनि छन्दःशब्दस्यात्र वेदवचनत्वात् सार्धचतुरो मासा**नधीयीत** ।। ९५ ।।

(५) **नन्दनः।** इदानीमुपाकरणविधिमाह **श्रावण्यामिति**। श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी **श्रावणी**। तथा प्रोष्ठपदनक्षत्रयुक्ता **प्रौष्ठपदी**। अथ **छन्दांसि** मन्त्रान्गायत्रीजगत्यादिरूपान् उभयत्रा**र्धपञ्चमान्**। व्यवस्थितविषयोऽयं विकल्पः ।। ९५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** द्वाभ्यामाह **श्रावण्यामिति। यथाविधि** स्वगृह्योक्तविधिना **उपाकृत्य** वेदमारभ्य उपाकरणसंज्ञं कर्म कृत्वा **श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां** वा छन्दोगाः प्रौष्ठपद्यां बह्वृचा अध्वर्यवः श्रावण्यां कुर्युः, विप्रः अर्धपञ्चमो मासोऽग्रे येषां सार्धचतुष्टयानित्यर्थः। **अधीयीत** पठेत् ।। ९५ ।।

(७) **मणिरामः। प्रौष्ठपद्यां** भाद्रपदपौर्णमास्यां। **उपाकृत्य** उपाकर्माख्यं कर्म कृत्वा **अर्धपंचमान्** पंचममासाऽर्धसहितान्। सार्धांश्चतुरो मासानित्यर्थः ।। ९५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। श्रावण्यामिति**। श्रावणस्य भाद्रपदस्य वा पौर्णमास्यां उपाकर्माख्यं (कर्म) गृह्योक्तविधानेन कृत्वा ततः सार्धांश्चतुरो मासान् ब्राह्मणो यत्नवान् **वेदानधीयीत** ।। ९५ ।।

पुष्ये तु च्छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ।। ९६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अर्धपञ्चमेषु मासेषु गतेषु यः **पुष्यो** नक्षत्रम् तत्रो**त्सर्जनं** कर्तव्यम्। उत्सर्गोक्तं कर्म गृह्यकारैराम्नातम्। **बहिरि**त्यनावृते देशे। अनयोरुपाकर्मोत्सर्गयोर्गृह्यात्स्वरूपं ज्ञातव्यम्॥ ९६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **तिष्ये** पौषमासे पुष्यर्क्षे भाद्रयां चेन्माघस्य शुक्लप्रतिपदि शुक्लः शुक्लः पक्षः। **प्रथमेऽहनि** प्रतिपदि एवं च दर्शान्तो मासो मनोरपेक्षित इति **गम्यते**। **उत्सर्जनं** निरन्तरवेदाध्ययनत्यागार्थं कर्म॥ ९६॥

(३) **कुल्लूकः**। ततः पक्षाधिकेषु चतुर्षु मासेषु यः पुष्यस्तत्र ग्रामाद्बहिर्गत्वा स्वगृह्यानुसारेणोत्सर्गाख्यं कर्म **कुर्यात्**। अथवा **माघशुक्लस्य प्रथमेऽहनि पूर्वाह्णे कुर्यात्**। माघशुक्ले च विधिः प्रौष्ठपद्यां येनोपाकर्म न कृतं तद्विषयः॥ ९६॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्र मासे यः पुष्यो नक्षत्रं तत्र स्वगृह्यानुसारेण ग्रामाद्बहिर्गत्वा उत्सर्गाख्यं कर्म कुर्यात्, **शुक्लस्य** पक्षस्येति शेषः। **प्रथमेऽहनि** प्रतिपदि॥ ९६॥

(५) **नन्दनः**। बहिर्ग्रामाच्छन्दसामुपाकृताना**मुत्सर्जनमुत्स**र्जनाख्यं कर्म। **प्रथमेऽहनि** प्रथमायां तिथौ। **पुष्ये**ऽध्वर्यूणां माघे च्छन्दोगानाम्॥ ९६॥

(६) **रामचन्द्रः**। **बहिः** ग्रामाद्बहिः। अर्धपञ्चमेषु गतेषु **पुष्ये** नक्षत्रे पौर्णिमायां **छन्दसां** वेदानां **उत्सर्जनं** वेदसमाप्ति **द्विजः कुर्यात्**॥ ९६॥

(७) **मणिरामः**। **पुष्ये** पौषमासे। **बहिः** ग्रामाद्बहिः। **उत्सर्जनं** उत्सर्गाख्यं कर्म। श्रावण्यामुपाकर्मणि पौषे उत्सर्गः। प्रौष्ठपद्यां चेदुपाकर्म तदा माघे उत्सर्ग इत्यर्थः॥ ९६॥

(८) **गोविन्दराजः**। येन श्रावण्यामुपाकर्म कृतं स द्विजोऽर्धपञ्चमेषु मासेषु पौषमासे तु **पुष्य**नक्षत्रे ग्रामा**द्बहि**र्निष्क्रम्य **छन्दसामुत्सर्गाख्यं** गृह्योक्तं कर्म **कुर्यात्**। येन प्रौष्ठपद्यां कृतं स माघशुक्लपक्षस्य प्रथमेऽहनि प्राप्ते **पूर्वाह्णे वा कुर्यात्**॥ ९६॥

यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः॥
विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम्॥ ९७॥

(१) **मेधातिथिः**। **उत्सर्गं** कृत्वा द्वे अहनी रात्रिमियन्तं नाधीयीत। **तदहर्निशम्**। द्वितीयं चाहरेव न रात्रिरित्येतावन्तं कालं **विरमेन्ना**धीयीत। उभयतोहःपक्षा रात्रिः **पक्षिणी**। **यद्वा** यस्मिन्नहन्युत्सर्गः कृतस्तदहः सैव च रात्रिः अनध्याये। द्वितीयस्मिन्नहन्यध्येतव्यम्। आद्ये तु पक्षे द्वितीयमहरनध्यायो रात्रौ त्वध्ययनमुच्यते॥ ९७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। 'आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी'**त्यमरः**। **पक्षिणीं रात्रिमु**त्तरदिवसास्तपर्यन्तं **विरमेद**ध्यापनात्। **तदेकमहर्निशं** यस्मिन्नहनि उत्सर्गः कृतः तिष्यमाघोत्सर्गयोः क्रमादध्ययनपक्षद्वयान्वयः॥ ९७॥

(३) **कुल्लूकः**। एवमुक्तशास्त्रानुसारेण ग्रामाद्बहिश्छन्दसामुत्सर्गाख्यं कर्म कृत्वा **पक्षिणीं रात्रिं विरमेन्ना**धीयीत। द्वे दिने पूर्वापरे पक्षाविव यस्या मध्यवर्तिन्या रात्रेः सा **पक्षिणी** रात्रिः। अस्मिन्पक्षे तूत्सर्गाहोरात्रे द्वितीयदिने चाहनि नाध्येतव्यं, द्वितीयरात्रौ त्वध्येतव्यम्। **मनुस्मृति** २/२४

अथवा तमेवैकमुत्सर्गाहोरात्रमनध्यायं कुर्यात्। विद्यानैपुण्यकामं प्रत्ययमहोरात्रानध्याय-विधिः ।। ९७ ।।

(४) **राघवानन्दः। विरमेत्** नाधीयीत **पक्षिणी** अहर्द्वययुता रात्रिः। तथा **चामरः** 'आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी'ति। यद्वा यस्मिन्नहनि उत्सर्गः कृतस्तदहस्तां रात्रिं च विरमेदित्यनुषज्यते ।। ९७ ।।

(५) **नन्दनः।** 'आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी'त्य**मरः। विरमे**-द्वेदाध्ययनात् ।। ९७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यथाशास्त्रं** यथाविधि छन्दसां वेदानां **उत्सर्गं बहिः कृत्वा पक्षिणीं रात्रिं विरमेत्** ।। ९७ ।।

(७) **मणिरामः। पक्षिणीं** 'आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी'इत्यमरोक्तां। विरमेत्। नाधीयीत अथवा तदेवैकमहोरात्रं नाधीयीत ।। ९७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यथाशास्त्रमिति।** एवमुक्तशास्त्रानतिक्रमेण **छन्दसा**मुत्सर्गाख्यं कर्म ग्रामा**द्बहिः** कृत्वा ततः उभयतोऽहनी पक्षाविव यस्या मध्यवर्तिन्या रात्र्याः तां **रात्रिं** तमेवैकमहोरात्रमनध्यायं कुर्यात् ।। ९७ ।।

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।।
वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ।। ९८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अतोऽस्मादुत्सर्गकर्मणः कृतादूर्ध्वं परतः **शुक्लपक्षेषु छन्दांसि** मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मकान्वेदान्पठेत्। **अङ्गानि** च शिक्षायज्ञसूत्रव्याकरणादीनि कृष्णपक्षेषु **संपठेत्** ।। ९८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। छन्दांसि** वेदान् ।। ९८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** उत्सर्गानध्ययनादूर्ध्वं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं शुक्लपक्षेषु **संयतः** पठेत्। **सर्वाणि** तु **वेदाङ्गादीनि** शिक्षाव्याकरणादीनि **कृष्णपक्षेषु** पठेत् ।। ९८ ।।

(४) **राघवानन्दः। शुक्लेषु** द्वितीयादित्रयोदश्यन्तासु शुक्लपक्षतिथिषु वेदाङ्गानीति **वेदाङ्गानि** शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षट्। तदुक्तं 'छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्'।। ९८ ।।

(५) **नन्दनः। अत** ऊर्ध्वमुत्सर्गादूर्ध्वम् ।। ९८ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अत ऊर्ध्वं** उत्सर्गानन्तरं। **शुक्लेषु** पक्षेषु **छन्दांसि** पठेत् **वेदाङ्गानि कृष्णपक्षेषु पठेत्** शिक्षाकल्पादीनि ।। ९८ ।।

(७) **मणिरामः। अत ऊर्ध्वं** उत्सर्गानध्ययनादूर्ध्वम् ।। ९८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अत इति।** उत्सर्गानध्यायादूर्ध्वं शुक्लपक्षेषु संयमवान् वेदान-धीयीत। **कृष्णपक्षे तु वेदाङ्गानि** व्याकरणादीनि नियमितः **पठेत्** ।। ९८ ।।

नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ॥
न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ ९९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यत्र वर्णस्वराभिव्यक्तिः स्फुटा न भवति **तदविस्पष्टम्।** तच्च द्रुतायां वृत्तौ प्रायेण भवति। **निशान्ते** पश्चिमरात्रिभागे। सुप्तोत्थितो यदाऽधीयीत, पुनः श्राम्येत्तदा न शयीत। "न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य शयीत तु" एवं युक्तः पाठः ॥ ९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** शूद्रसंनिधौ न च जनानां बहूनां **संनिधौ निशान्ते ब्रह्माधीत्य** परिश्रान्तोऽपि **न स्वपेदि**त्यन्वयः ॥ ९९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** स्वरवर्णाद्यभिव्यक्तिशून्यं **शूद्रसन्निधौ** च नाधीयीत। तथा रात्रेः पश्चिमे यामे सुप्तोत्थितो वेदमधीत्य **श्रान्तो न पुनः स्वप्यात्** ॥ ९९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **नेति। निशान्ते** पश्चिमे यामे **ब्रह्माधीत्य** अन्ते **श्रान्तः पुनर्न स्वपेत्** ॥ ९९ ॥

(५) **नन्दनः। ब्रह्माधीत्य परिश्रान्तः** परिश्रान्तात्माऽपि ॥ ९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः। शूद्रजनसमूहसंनिधौ नाधीयीत। अविस्पष्टं** वेदं नाधीयीत **निशान्ते** निशाप्रान्ते **ब्रह्म** वेदं **अधीत्य** पठित्वा **परिश्रान्तः** सन् **पुनः न स्वपेत्** ॥ ९९ ॥

(७) **मणिरामः।** रात्रेः पश्चिमे सुप्तोत्थितो वेद**मधीत्य श्रांतो न पुनः** सुप्यात् ॥ ९९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। नाविस्पष्टमिति।** सर्वदा **अविस्पष्टम**व्यक्तं **न** पठेत्। तथा **शूद्रजनसन्निधौ** नाधीयीत। तथा सुप्तोत्थितः **न** रात्रेः पश्चिमे भागे वेदा**नधीत्य श्रान्तः** सन् **पुनः** सुप्यात् ॥ ९९ ॥

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ॥
ब्रह्म च्छन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो ह्यनापदि ॥ १०० ॥

(१) **मेधातिथिः। छन्दांसि** गायत्र्यादीन्यभिप्रेतानि तैः **कृतं** युक्तं **ब्रह्म** ऋक्साम। अनेकार्थत्वात्करोतेरयमत्रार्थो व्याख्यायते। यथा गोमयान्कुर्विति संहारे, पृष्ठं कुर्वित्युन्मर्दने, एवमत्र युजेरर्थो वर्तते। ब्रह्म च छन्दश्च ब्रह्मच्छन्दसी, ताभ्यां कृतं युक्तं **ब्रह्मछन्दस्कृतम्।** 'ब्रह्म' ब्राह्मणम्, यजुर्वेदे ब्रह्म यजूंषि गायत्र्यादियुक्तांश्च मन्त्रान्। एकस्मिन्नेवावस्थानके पठन्ति। न यथा बाह्वृच्ये छान्दोग्ये च विभागेनैकस्मिन्ग्रन्थे मन्त्रा अन्यत्र ब्राह्मणम्। एवं प्रकारभेदाद्वेदानामेवं युक्तमिति पूर्वे व्याख्यातवन्तः।

यथोदितेन। पूर्वो विधि**रनापद्यु**पसंह्रियते। आपदि अध्यापकस्यासंनिधानम् बहुदेवताविभागमपेक्षमाणस्य तत्रागुणयतः विस्मृतं स्यात्। तस्मादापद्ययं विभागो नादरणीयः॥ १०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ब्रह्म** ब्राह्मणं तत्र वेदत्वाविशेषेऽप्यापत्काले एकदेशमात्राध्ययने कर्तव्ये **छन्दस्कृत**मेव विधिना गुरुकुलवासादिपूर्वकं पठेत्, न तु ब्राह्मणभागं। मन्त्राणां

साक्षात्कर्माङ्गतयाऽन्तरङ्गत्वात्। यथा विधिगृहीतानामेव च विनियोगार्हत्वात्। ब्राह्मणं तूपदेशमात्रार्थत्वाद्बहिरङ्गम्। अतो नियमेनाधीतादप्यर्थप्रतिपत्तिविरोधः। अनापदि तु कृत्स्नस्य वेदस्य नियमेनाध्येतव्यत्वात्। **ब्रह्म छन्दस्कृतं युक्त** उद्युक्तो नियमेनैव पठेदित्यर्थः। यदप्यनध्ययनादिकमध्ये तु ब्रह्मचारिणः प्रकरणे वक्तुं युक्तं। कथंचित्सन्ध्यादिवत्स्नातकव्रतत्वमप्याविष्कर्तुमत्र संक्षेपतः पुनरुच्यते। तथापि गहनत्वादस्यार्थस्य ब्रह्मचारिणश्चाव्युत्पन्नत्वात् स्नातक एव ज्ञातुमेतच्छक्नोतीति दर्शयितुमत्रैवोक्तं। सन्ध्याशौचादिकं त्वस्या तत्काल एव वेद्यमित्याशयेन तत्रोक्तम् ।। १०० ।।

(३) **कुल्लूकः**। यथोक्तविधिना **नित्यं छन्दस्कृतं** गायत्र्यादिछन्दोयुक्तं मन्त्रमात्रं पठेत्, मन्त्राणामेव कर्मान्तिरङ्गत्वात्। अनापदि सम्यक्करणादौ सति **ब्रह्म** ब्राह्मणमन्त्रजातं च **यथोक्तविधिना** युक्तः **सन्द्विजः पठेत्** ।। १०० ।।

(४) **राघवानन्दः**। **ब्रह्म**त्र वेदः। **कृतं** गायत्र्यादिछन्दोयुक्तं मन्त्रजातं। **अनापदि** धारणशक्तौ ।। १०० ।।

(५) **नन्दनः**। उपसंहरति **यथेति। यथोदितेन विधिना**ऽर्धपञ्चमासान्पठेदित्युक्तेन **विधिना। छन्दस्कृतं** गायत्र्यादिछन्दोनुगतं मन्त्रभागम्। **नित्यमा**पद्यनापदि च। **अनापदि** ब्राह्मणभागं छन्दस्कृतं **चोभयं पठेत्।** एतदुपाकृत्याध्ययनं स्नातानामेवेति प्रकरणसामर्थ्याद्विज्ञेयं ब्रह्मचारिणमित्यभिधानाच्च ।। १०० ।।

(६) **रामचन्द्रः। छन्दस्कृतं** मन्त्रभागं पठेत् **ब्रह्म** ब्राह्मणं **छन्दस्कृतं** मन्त्रभागसहितं पठेत् ब्राह्मछन्दस्कृतं ब्राह्मणभागं पठेत्, ब्रह्मछन्दसी ताभ्यां युक्तं **अनापदि युक्तः** नियमवान् **द्विजः** ।। १०० ।।

(७) **मणिरामः। छंदस्कृतं** गायत्र्यादिछंदोयुक्तमंत्रमात्रं पठेत्। **अनापदि** सम्यग्गिद्रियादौ सति। **छंदस्कृतं ब्रह्म** ब्राह्मणं मंत्रजातं च। **युक्तः यथोक्तविधिना** युक्तः सन् पठेत् ।। १०० ।।

(८) **गोविन्दराजः। यथोदितेनेति**। अध्यापकस्य कर्मान्तरव्यग्रत्वं आत्मनश्च बहुवेदने ह्यापत् तदभावे पूर्वोक्तविधिना द्विजो यत्नवान् सर्वदा गायत्र्यादिच्छन्दोयुक्तं ऋक्सामाख्यं **ब्रह्म** पठेत्। तथा **ब्रह्म** ब्राह्मणं गायत्र्यादिछन्दोयुक्तमन्त्रमिश्रं यजुर्वेदाख्यम्। मन्त्रब्राह्मणयोर्मिश्रपाठात् वैलक्षण्ये सत्ययं पृथङ्निर्देशः ।। १०० ।।

इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।।
अध्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ।। १०१ ।।

(१) **मेधातिथिः। इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायानधीयानो विवर्जयेत्। अध्यापनं च कुर्वाणः।** अध्यापनग्रहणमनधीयतो ग्रहणार्थमभ्यासार्थं च। **नित्यम्** नोत्सर्गदेव प्रभृति। किं तर्हि? अर्धपञ्चमेष्वपि मासेषूपाकर्मणः प्रभृति। **शिष्याणाम्**। अनुवादः ।। १०१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अधीयानो** गुरोः। स्वतो वा पठन् ।। १०१ ।।

(३) **कुल्लूकः। इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायान्सर्वथा** यथोक्तविधि **अधीयानः** शिष्याध्यापनं च **कुर्वाणो गुरुर्वर्जयेत्** ॥ १०१ ॥

(४) **राघवानन्दः। इमान्** वक्ष्यमाणान् ॥ १०१ ॥

(५) **नन्दनः। इमान्वक्ष्यमाणान्। नित्यं** ब्रह्मचर्याश्रमेऽपीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अथ अनध्यायानाह **इमानिति। इमान्** वक्ष्यमाणलक्षणान् **अनध्यायान्। द्विजः विसर्जयेत्।** कीदृशः ? **विधिपूर्वकं शिष्याणामध्यापनं कुर्वाणः** ॥ १०१ ॥

(७) **मणिरामः। इमान्** वक्ष्यमाणा**ननध्यायान्** ॥ १०१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। इमानिति।** पूर्वोक्तेन विधानेन**ाधीयानः** शिष्यांश्चाध्यापयन् **वक्ष्यमाणाननध्यायान्** सर्वदा **वर्जयेत्** ॥ १०१ ॥

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ॥
एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ १०२ ॥

(१) **मेधातिथिः। अनिलो** वायुः। वेगेन वाति वायौ वाय्वन्तरसंघर्षाद्ध्वनिः **श्रूयते** यत्र स 'कर्णश्रवो' वायुः। कर्णाभ्यां श्रूयते यः **स कर्णश्रवः।** साधनंकृतेति समासः। अवस्थाविशेषोपलक्षणार्थं कर्णग्रहणम्। श्रूयते कर्णाभ्यामेव। तेन यदैवं वायुशब्दः श्रूयते तदा **नाध्येतव्यम्।** पांसून्समूहति पांसून्समाहरति **पांसुसमूहनः।** पांसुर्धूलिः। उपलक्षणं चैतत्, तथाभूतस्य वायोर्वा। यतस्ततश्च वृष्टे देवे यदि वायुरीदृशो वाति तावत्कालोऽनध्यायः। **अध्यायज्ञा** अध्यापनविधिज्ञाः ॥ १०२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। रात्रौ** श्रवणोद्वेजकशब्दकारिणि **दिवा च पांसुसमूहनसमर्थ-**वेगवति वायौ वात्यनध्यायः स च वक्ष्यमाणोऽकालिकरूपः। **एतावेतावेव** नतु वक्ष्यमाणानि विद्युत्स्तनितादीनि। **अध्यायज्ञाः** अध्ययनधर्मज्ञाः ॥ १०२ ॥

(३) **कुल्लूकः। रात्रौ** कर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वायौ वाति। **गोविन्दराजस्तु** कर्णाभ्यामेव श्रवणोपपत्तेरतिशयविवक्षया कर्णश्रव इत्युक्तम्; तेनातिशब्दवति वायौ वातीत्यभिहितवान्। **दिवा च** धूलिपटलोत्सारणसमर्थे वायौ वहति **एतौ** वर्षाकाले**ऽनध्यायौ** तात्कालिकावध्यापनविधिज्ञा मुनयः कथयन्ति ॥ १०२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** कर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वायाविति केचित्। कर्णाच्छब्दं श्रावयति व्यावर्तयतीति प्रतिकूले महावायाविति रात्रौ नाधीयीत। तथा **दिवापि पांसुसमूहने** पांसून् समूहयति वर्तुलीकुर्वति वायौ च न ग्रीष्मादिषुऽतत्र वायुकृतपांसूनां सातत्यात्। **अध्यायज्ञाः** अध्यापनविधिज्ञाः मन्वादय इति ॥ १०२ ॥

(५) **नन्दनः। कर्णश्रवे** सशब्दे। **पांसुसमूहने** पांसुसमुत्थापने ॥ १०२ ॥

(६) **रामचन्द्रः। दिवा पांशुसमूहने** पांशूत्कर्षे। **रात्रौ अनिले कर्णश्रवे** श्रवणोद्वेगशब्दकारिणि काले **वर्षासु एतौ अनध्यायौ। अध्यायज्ञाः** अध्यापनधर्मज्ञाः ॥ १०२ ॥

(७) **मणिरामः।** अनध्यायानाह **कर्णश्रव इति। कर्णश्रवे**ऽनिले रात्रौ, रात्रौ कर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके **वायौ वाति सति** अनध्यायः। दिवा तु धूलिपटलोत्सरणसमर्थे वायौ वाति सति अनध्यायः। **एतौ वर्षा**काले तात्कालिका**वनध्यायौ,** नान्यकाले इत्यर्थः ।। १०२।।

(८) **गोविन्दराजः। कर्णश्रव इति।** कर्णाभ्यामेव श्रवणोपपत्तेः अतिशयविवक्षया **कर्णश्रव** इत्युक्तम्। तेन रात्रावतिशब्दवति वायौ, दिवा च रजस्समाहरणसमर्थे वाति, **एतौ वर्षा**काले तावत्कालिका**वनध्यायौ अध्ययनविधिज्ञाः कथयन्ति** ।। १०२ ।।

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे ।।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ।। १०३ ।।

(१) **मेधातिथिः। विद्यु**त्तडित्। **स्तनितं** गर्जितम्। द्वन्द्वनिर्देशाद्युगपदेतेषु समुच्चितेष्वनध्यायः। **महोल्का** दिवः पततां ज्योतिषां प्रभा उक्तास्तासां **संप्लवः** अत्रामुत्र च पतनम्। **आकालिक**शब्दो निमित्तकालादारभ्यान्येद्युर्यावित्स एव कालः स उच्यते। मनुग्रहणं श्लोकपूरणार्थम्। विकल्पार्थमन्ये ।। १०३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विद्युदा**दित्रयस्य सन्ध्याकालादन्यदा **संप्लवे** मिलितानां त्रयाणामुत्पत्तौ तथा **महोल्कानां** संप्लवे विद्युदाद्यन्यतरेण सह युगपत्पाते **आकालिकं** यत्र काले निमित्तमुत्पन्नं दिनान्तरे तत्कालोत्पत्तिपर्यन्तम्। एतच्च वर्षाव्यतिरिक्तकाल एव ।। १०३ ।।

(३) **कुल्लूकः। विद्युद्गर्जितवर्षेषु** द्वन्द्वनिर्देशाद्युगपदुपस्थितेषु महतीनां **चोल्कानां संप्लव** इतस्ततः पाते सति। **आकालिक**मिति तु निमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्यावित्स एव कालस्तावत्पर्यन्तमनध्यायमेतेषु **मनु**रवोचत् ।। १०३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच नैमित्तिकमनध्यायमाह **विद्युदिति द्वाभ्यां।** द्वन्द्वनिर्देशाद्युगपत्संपातेषु विद्युदादिषु **आकालिकं** निमित्तकालादारभ्य परेद्युस्तावन्तं कालं वर्षास्वपि ।। १०३ ।।

(५) **नन्दनः।** वर्षास्वित्यनुषज्यते। विद्युदादिप्रादुर्भावकालादारभ्य नाडिकाषष्टिरकालः। तत्र भव**माकालिकमनध्यायं** विद्यात्। येयमुक्ता विद्युदादिप्रवृत्तिः सा सन्ध्ययोश्चेदाकालिकानध्यायनिमित्तं भवति ।। १०३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** एतेषु **आकालिकं** कालं मर्यादीकृत्येत्याकालिकं तावत्कालपर्यन्तं **अनध्यायः** ।। १०३ ।।

(७) **मणिरामः। स्तनितं** गर्जितं। द्वंद्वनिर्देशाद्युगपदुपस्थितेषु नत्वेकैकेषु। **संप्लवे** इतस्ततः पाते सति आकालिकं यद्दिने यस्मिन्काले एतानि जातानि तत्कालादारभ्याऽग्रिमदिनेऽपि तत्कालपर्यंतमित्यर्थः ।। १०३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। विद्युत्स्तनितवर्षेष्विति।** विद्युद्गर्जितवर्षेषु युगपदुपस्थितेषु महतां च दिव्यज्योतिर्विशेषेण पुनः स्थानतश्च पाते सति एतेषु निमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्यावित् स एव कालः तावत् प्रकृतासु वर्षासु **अनध्यायं मनुराह** ।। १०३ ।।

एतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ॥
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ १०४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। नायमनध्यायो यस्यांकस्यां चनवेलायामुपजातेष्वेतेषु। किं तर्हि? **प्रादुष्कृताग्निषु**, सन्ध्याकाल इत्यर्थः। तदा ह्यग्नयो जुहूषया नियमतः प्रादुष्क्रियन्ते। 'प्रादुः'शब्दः प्राकाश्ये। **अनृतौ**। ऋतुर्वर्षास्ताभ्योऽन्यः शरदादिः। तत्र वाऽ**भ्रदर्शने**। प्रादुष्कृताग्निष्वित्यपेक्ष्यते ॥ १०४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। य उक्तकालिकोऽनध्यायस्तं तदैव विद्याद्यानेतान् विद्युदादीन् त्रीन् संप्लुतान् महोल्का असंप्लुताः। **प्रादुष्कृताग्निषु** उद्धृताग्निहोत्रेषु कालेष्व**भ्युदितानु**त्पन्नान् **विद्या**दुपलभेत। तथा**नृतौ** वर्षादीनृतावभ्रदर्शने वृष्टिहेतुमेघदर्शने **आकालिको**ऽनध्यायः सोऽपि प्रादुष्कृताग्निकाल एव ॥ १०४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **एतान्वि**द्युदादीन् यदा होमार्थं प्रकटीकृता**ग्निकालेषु** सन्ध्याक्षणेषु युगपदुत्पन्नाञ्जानीयात्, तदाऽनध्यायं वर्षासु कुर्यान्न सर्वदा। तथाऽ**नृतौ प्रादुष्कृताग्नि-कालेषु** मेघदर्शनमात्रे सत्यनध्यायो न वर्षासु ॥ १०४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **एतान्वि**द्युदादीन् सन्ध्याकालेष्वेव विजानीयाद्यदा तदा परेद्युरपि तावत्कालपर्यन्तमनध्ययनं कुर्यान्न यदा कदाचिद्विद्युदादीनां समुच्चय इत्याह **एतानिति**। **प्रादुष्कृताग्निषु** प्रादुष्कृतः प्रकटीकृतो होमार्थमग्निर्येषु सन्ध्याकालेष्वित्यर्थः। **अनृतौ** वर्षा-भ्योऽन्यत्राभ्रदर्शने च ॥ १०४ ॥

(५) **नन्दनः**। अन्यदा चेन्नेत्याह **एतांस्त्विति**। **प्रादुष्कृताग्निषु** विहृतेष्वग्निषु, सन्ध्ययोरिति यावत्। **एतान्वि**द्युदादीन्यदा प्रादुष्कृता**न्विद्या**त्पश्येत्तदाऽऽ**कालिकमनध्यायं** विद्यात्। **अनृतौ** वर्षर्तुव्यतिरिक्ते चर्तौ। अभ्रसंप्लव आकालिक**मनध्यायं विद्यात्** ॥ १०४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **एतान**नध्यायान् अभ्युदितसंज्ञान् **यदा प्रादुष्कृताग्निषु** उद्धृता-ग्निहोत्रकालेषु प्रजागरिताग्निषु तदा **अनध्यायं** विद्यात्। **अनृतौ** अकाले **अभ्रदर्शने अन-ध्यायम्** ॥ १०४ ॥

(७) **मणिरामः**। **एतान्** विद्युदादीन्। प्रादुष्कृताग्निषु होमार्थं प्रकटीकृताग्नि-कालेषु संध्याक्षणेषु **अभ्युदितान्** उत्पन्नान्। **अनृतौ** वर्षाकालातिरिक्तकाले **प्रादुष्कृताग्नि-**कालेषु अभ्रदर्शनेऽपि मेघमात्रदर्शनेऽपि **अनध्यायः**। तथा च वर्षाकाले समुदितेषु अन्यकाले केवलमेघदर्शने एवानध्याय इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एतानिति**। **एतान्** विद्युदादीन् जुहूषया प्रकटी**कृताग्निषु** सन्ध्यालक्षणेषु कालेषु यदोपजातान् जानीयात् **तदाऽनध्यायं** कुर्यात्। न सर्वदा वर्षासु एतदुत्पाते तथा वर्षाभ्योऽन्यत्र**ाभ्रदर्शने** सत्यनध्यायः ॥ १०४ ॥

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ॥
एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ १०५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **निर्घात** आन्तरिक्ष उत्पातध्वनिः। **ज्योतिषां** चन्द्रादित्यगुरुप्रभृतीनां **उपसर्जनं** परिवेषणमितरेतरपीडनं च। **ऋतावपि**। अपिग्रहणं वर्षासु किल नोत्पाता गण्यन्त इत्यभिप्रायेण ॥ १०५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **उपसर्जने** उपसर्जनहेतौ विकारे युद्धच्छिद्रादौ **एतान् निर्घातादीन् ऋतौ** वर्षास्वपि। एतच्चाप्रादुष्कृतेष्वप्यग्निषु वाक्यान्तरोपात्तत्वात् ॥ १०५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अन्तरिक्षभवोत्पातध्वनौ भूकम्पे सूर्यचन्द्रतारागणानां **चोपसर्गे** सत्यनध्यायानिमानाकालिकाञ्जानीयात्। आकालिकशब्दार्थो व्याकृत एव। **ऋतावपि** वर्षासु किल भूकम्पादयो न दोषावहा इत्यभिप्रायेणर्तावपीत्युक्तम्। **अपिशब्दादन्यत्रापि** ॥ १०५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किं चान्यदित्याह **निर्घात इति त्रिभिः**। **निर्घाते** अनभ्रगर्जिते। **उपसर्जने** सूर्याद्युपरागे। **एतान्** निर्घातादिवीन् **आकालिकान्** तेषां कालानियमात्। **इदमपि** निर्घातादिघटितमाकालिकं **ऋतावपि** वर्षास्वपि। ऋतावपीत्यनुवादमात्रम् ॥ १०५ ॥

(५) **नन्दनः**। **उपसर्जन** उपप्लवे। वैवर्ण्य चलनादावपिशब्दादनृतावपीति गम्यते ॥ १०५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **ज्योतिषां** चन्द्रादित्यगुरुप्रभृतीनां **उपसर्जने** उपसर्गहेतुभूते ग्रहयुद्धे। **परिवेषणे** अन्योन्यपीडनेन ॥ १०५ ॥

(७) **मणिरामः**। **निर्घातः** अंतरिक्षभवोत्पातध्वनिः। **ज्योतिषां** सूर्यादीनां। **उपसर्जने** ऋतावपि सर्वदा ॥ १०५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **निर्घात इति**। अन्तरिक्षे उत्पातध्वनौ भूकम्पे **आदित्यादीनां** परिवेषणे सति **अनृतावपि** वर्षास्वपि। अपिशब्दात् अन्यदाऽपि **आकालिकाननध्यायान्** जानीयात् ॥ १०५ ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ॥
सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। त्रिसंनिपाते पूर्वेणाकालिकमुक्तम्, अनेन द्वयोः **संनिपातेऽपि सज्योतिरुच्यते**। स्तनितं च तन्निःस्वनश्चासौ स्तनितनिःस्वनः। विद्युच्च स्तनितनिःस्वनश्च **विद्युत्स्तनितनिःस्वनम्**। समाहारद्वन्द्वः। तस्मिन्सन्ध्यायामुपजाते द्वये **सज्योतिरनध्यायः**। सूर्यो 'ज्योतिः' **दिवा**। नक्तमग्नि'र्ज्योतिः'। प्रातःसन्ध्यायामुत्पन्ने दिवैवानध्यायो, **रात्रौ** तु नास्ति। एवं पश्चिमसन्ध्यायां रात्रावनध्यायो, न प्रातरध्ययनदोषः। विद्युत्स्तनित**वर्षाणां** त्रयाणां **प्रकृतानां** विद्युत्स्तनितयोर्विभज्य निर्देशो भवति। वर्षा शेषः, तस्मिंस्तृतीये **दृश्यमाने** पूर्वोक्त आकालिकोऽनध्यायः। तदपेक्षयोक्तं **यथा दिवा** तथा **रात्रावपि**।

'ज्योतिः' प्रसिद्धतरं ज्योतिष्टोमादि। शेषमिति पाठः। शेषं हूयमानमहरनध्यायहेतुर्भवतीति। अथ कस्मान्नैवमुक्तं "शेषं त्वाकालिकं स्मृतमिति?"। **विचित्रा श्लोकानां** कृतिर्मनोः ॥ १०६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रादुष्कृताग्निकाले च **विद्युत्सहिते स्तनितनिःस्वने** वृष्टिशून्ये **सज्योतिर्यदि** प्रातस्तदा यावदादित्यदर्शनं। यदि सायं तदा यावन्नक्षत्रस्थितिः। **शेषे** प्रागुक्ते वक्ष्यमाणे चानध्यायनिमित्ते सति **यथा दिवा** आकालिकादिनियतोऽनध्यायस्तथा रात्रावपि निमित्तपाते ग्राह्यः। एतच्च दिवसस्यैवाध्ययनमुख्यकालत्वात् रात्रौ निमित्तपातेऽपि नाध्ययनशङ्कानिरासार्थमुक्तं। शेषमिति क्वचित्पाठः। तत्राप्येवं ज्ञेयम्॥ १०६॥

(३) **कुल्लूकः**। होमार्थं प्रकाशितेष्वग्निषु सन्ध्यायां यदा विद्युद्गर्जितशब्दावेव भवतो न तु वर्षं तदा **सज्योतिर**नध्यायः स्यात्, नाकालिकः। तत्र यदि प्रातःसन्ध्यायां विद्युद्गर्जितशब्दौ तदा यावत्सूर्यज्योतिस्तावदनध्यायो दिनमात्रमेव। यदि सायंसन्ध्यायां तौ स्यातां तदा यावन्नक्षत्रज्योतिस्तावदनध्यायो रात्रिमात्रमिति। रात्रौ स्तनितविद्युद्वर्षेष्विति **त्रयाणां** पूर्वोक्तानां शेषे वर्षाख्ये त्रितये जाते यथा दिवाऽनध्यायस्तथा रात्रावप्यहोरात्र एवेत्यर्थः॥ १०६॥

(४) **राघवानन्दः**। सन्ध्यायां विद्युच्छब्दयोरेव सन्निपातो निमित्तान्तरमित्याह **प्रादुरिति**। **सज्योतिः**। यदि प्रातःसन्ध्यायां विद्युत्स्तनितशब्दौ तदा यावत्सूर्यस्तिष्ठति तावदनध्यायः। **शेषे** सायं तदा **रात्रौ यथा दिवा** सज्योतिस्तथेत्यर्थः॥ १०६॥

(५) **नन्दनः**। **प्रादुष्कृतेष्वग्निषु** सन्ध्याकालयोरित्यर्थः। **विद्युत्स्तनितनिःस्वने रात्रौ तथा दिवा च** सज्योतिर्नक्षत्रसूर्यसहितं रात्र्यहनोः शेषमनध्यायः स्यात्। सन्ध्याकालाभ्यामुत्तरं मेघतिरोधानाभावेऽपि यथाऽनध्यायः स्यादित्युक्तं **सज्योतिरिति**। '**विद्युत्स्तनितवर्षेष्वि**'त्यादिश्लोकोक्तस्तनितशब्दो मन्दगर्जितविषयः। अस्मिञ्छ्लोके स्तनितग्रहणं महागर्जितविषयमित्यपुनरुक्तिः॥ १०६॥

(६) **रामचन्द्रः**। **सज्योतिः** तावत्कालपर्यन्तं **अनध्यायः स्यात्**। प्रातरारभ्यानध्यायः **यथा दिवा तथा रात्रौ** सायं सन्ध्यामारभ्य रात्रावनध्यायः। **शेषे** तात्कालिकः॥ १०६॥

(७) **मणिरामः**। प्रातः होमकाले यदि विद्युत्स्तनितौ द्वावेव भजतः, नतु वर्षः तदा **सज्योतिः** दिवैवाऽ**नध्यायः** नाऽऽकालिकः। यदि सायं होमकाले भवतस्तदा **रात्रौ**ऽनध्यायः। **शेषे** विद्युदादीनां त्रयाणां शेषे वर्षाख्ये तस्मिन्नपि जाते **यथा दिवा तथा रात्रौ** अहोरात्र एवानध्याय इत्यर्थः॥ १०६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **प्रादुष्कृतेष्विति**। अग्नीनां पुनरुपासितभस्मतया प्रकटीकरणवेलायां सन्ध्याकाले विद्युद्गर्जितशब्दावेव यदा भवतो न वर्षं तदा यावज्ज्योतिः तावदेवानध्यायः नाकालिकं, दिवाऽऽदित्यज्योतिः रात्रौ तारकाः। अतः पूर्वं सन्ध्यायामेतदुत्पाते दिवैवानध्यायः पश्चिमायां चोत्पाते रात्रावेव। **शेषेषु च** पुनर्वर्षाख्ये तृतीय उपजाते **यथा दिवा तथा रात्रा**वप्यनध्याय इत्युक्तानुवादः॥ १०६॥

नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च॥
धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वशः॥ १०७॥

(१) **मेधातिथिः।** निपुणं धर्मं ये कामयन्ते ते ग्रामनगरयोर्नाधीयीरन्। धर्मशब्दश्च स्वर्गादौ धर्मफले वर्तते। यदि वाऽधर्मेणाननुवेधा 'धर्मस्य नैपुण्यं', तेन सुपरिपूर्णो विध्यर्थोऽनुष्ठितो भवति। अतश्चाशक्तस्यानुज्ञानं भवति। **पूतिगन्धः** कुत्सितगन्धस्तस्मिन्नासिकापथं गच्छत्यनध्यायः। **सर्वशः** सर्वस्मिन्। शवगन्धेऽपि ॥ १०७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** व्रतपारणमात्रेण विद्यामसमाप्यैव यः स्नास्यति स **धर्मनैपुणकामः।** विद्यानिरपेक्षब्रह्मचारिधर्ममात्रानुरोधकत्वात्। यस्तु विद्यां समाप्यैव व्रतमसमाप्यैव स्नास्यति स विद्यानैपुणकामः। तत्राद्यस्य ग्रामादिमध्येऽनध्यायो नित्यमत्राध्ययनसंभवेऽपि, यस्तु द्वितीयस्तस्य न तत्रानध्यायः। तत्परित्यागः तस्य विद्याधिगमनियमानिष्पत्तेः। **नगरेषु** चेति खेटखर्वटादिसंग्रहार्थश्चाकारः। **पूतिगन्धे** तूपलभ्यमाने **सर्वशः** सर्वेषां विद्यानैपुणकामानामपीत्यर्थः ॥ १०७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** नैपुण्यविषयो धर्मातिशयार्थिनो ग्रामनगरयोः सर्वदाऽनध्यायः स्यात्। कुत्सि**तगन्धे च सर्वस्मिन्न**पि गम्यमाने **धर्मनैपुण्यकामं** प्रत्ययं **विद्यानध्यायोप**देशो विद्यानैपुण्यकामस्य कदाचिदध्ययनमनुजानाति। ये शिष्याः केचिद्गृहीतवेदाध्ययनजन्मादृष्टेच्छवस्ते **धर्मनैपुण्यकामाः** केचित्प्रथमाध्येतारो विद्यातिशयमात्रार्थिनस्ते विद्यानैपुण्यकामाः ॥ १०७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अध्यापनं हि प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्माङ्गबोधनार्थं धर्मार्थं वेदरक्षार्थं च। तत्राद्यमुपनीतमात्रकृत्यं, द्वितीयमुपकुर्वाणस्य। 'विद्यानिपुणकामानामस्वाध्यायो न विद्यत' इति उक्तेः कामं वेदाङ्गानीति न्यायाच्च तृतीयं स्नातकस्य। चतुर्थं तु त्रयाणामेव ब्रह्मोज्झतेति निन्दाश्रवणात्। 'स्वाध्याये चैव नित्यशः' इति च तत्र धर्मकामानां विशेषमाह **नित्यानध्याय इति त्रिभिः।** ग्रामनगरयोः पूतिगन्धे वाऽनध्यायः 'एवमग्रामे ऋचोऽधीते' इत्यादिप्रयोगात् फलार्थिनामेतेषु नाध्ययनमित्यन्वयः ॥ १०७ ॥

(५) **नन्दनः। धर्मनैपुण्यकामानामित्यने**नात्राध्ययने दोषमात्रं सूचितम् ॥ १०७ ॥

(६) **रामचन्द्रः। धर्मनैपुण्यकामानां** धर्माद्धस्वर्गादौ धर्मकाले च नैपुण्यं कामयन्ते तेषां धर्मनैपुण्यकामानां निपुणं धर्मं ज्ञात्वा तत्र स्थितानां **ग्रामेषु च** पुनः **नगरेषु** नित्यमनध्याय एव स्यात्। एतद्व्रतस्नातकविषयम् ॥ १०७ ॥

(७) **मणिरामः। धर्मनैपुण्यकामानां** धर्मातिशयार्थिनां। **पूतिगन्धे च** कुत्सितगं च **सर्वदा।** सर्वस्मिन् ग्रामनगरे गम्यमाने **नित्यानध्यायः** ॥ १०७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। नित्यानध्याय इति।** धर्मातिशयार्थिनां **ग्रामनगरयोः** सर्वदाऽनध्यायः स्यात्। कुत्सितगन्धेन च सर्वस्मिन्नुपलभ्यमानेऽनध्यायः अस्मिन्ननध्यायप्रकरणे नित्यशब्दादीनां क्वचित्क्वचिदभावात् तत्र तत्र नित्यत्वं अन्यत्र विकल्पः। स च धर्मनैपुणविद्यानैपुणकामभेदेन व्यवस्थितो ज्ञेयः। द्विविधा ह्यध्येतारः, धर्मनैपुणकामा विद्यानैपुणकामाश्च। तत्र ये स्वीकृतप्रायवेदाः केवलं नियमानुष्ठानजन्यमदृष्टातिशयमर्थयन्ते

ते धर्मनैपुणकामाः तेषामशेषानध्यायादरणम् । पुनः प्रथमाध्येतारः ते विद्यातिशयार्थिनः एषां नित्यत्वलिंगव्यतिरिक्तानध्यायादरणं नास्ति ।। १०७ ।।

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।।
अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ।। १०८।।

(१) **मेधातिथिः**। अन्तर्गतः शवो यस्मिन्मध्ये स्थितो, यावन्न निर्हृतः। **वृषलस्य**। नात्र शूद्रो वृषलस्तस्य प्रागेव निषिद्धत्वात् 'न शूद्रजनसंनिधौ'इति, किं तर्हि ? तत्प्रायिकेणाधार्मिकत्वं लक्ष्यते। तेन यः पापाचारस्तत्संनिधानाच्च तेन निषेधः।

रुद्यमाने रुदनशब्दे सति। भावमात्रः रुद्यमानशब्दः। **समवायः** जनस्य। यत्र बहवो जनाः कार्यार्थमेकत्र संघटिता भवन्ति तादृशे देशे नाध्येयम्। अथवा 'जनस्य समवाये रुद्यमाने' रुदतीत्यर्थः। बहुषु रुदत्सु प्रतिषेधः। छान्दसं कर्तर्यात्मनेपदम् ।। १०८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अन्तः**स्थितेऽन्तःस्थानगते भूम्युपरिभागसंयुक्ते **ग्रामे**, गतपदं ग्राममध्यनिखातस्य नानध्यायहेतुत्वेत्येतदर्थम्। एतद्येषां ग्रामेऽध्ययनप्राप्तिस्तद्विषयम्। **वृषलस्या**चारशून्यस्य न शूद्रमात्रस्य, शूद्रसंनिधौ पुरा निषेधोक्तेस्तत्संनिधौ श्रवणयोग्यदेशे **रुद्यमाने** जनैः रोदनश्रवण इत्यर्थः। **समवाये** बहुतरसंपाद्यमेलके ।। १०८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अन्तर्गतः शवो यस्मिन् **ग्रामे** ज्ञायते तत्र। **वृषलो**ऽधार्मिकस्तस्य सन्निधौ न तु शूद्रः, तस्य 'न शूद्रजनसन्निधा'विति निषेधात्। **रुद्यमाने** रोदनध्वनौ। भावे लकारः। कार्यान्तरार्थं बहुजनमेलके सत्य**नध्यायः** ।। १०८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **अन्तर्गतशवे** अन्तर्गतत्वेन ज्ञातः 'शवो यस्मिन् **वृषलो**ऽत्राधार्मिकः' 'न शूद्रजनसन्निधा' (९९) विति निषेधोक्तेः। **रुद्यमान** इति भावसाधनं रोदने सति क्रियमाणे वा। जनानां **समवाये** निमित्तान्तरवशाज्जनानां मेलनं समवायस्तस्मिन् ।।१०८।।

(५) **नन्दनः**। **अन्तर्गतशवे**ऽन्तर्मनुष्यशवयुक्ते। पूर्वेण ग्रामानध्याये सिद्धे पुनः '**अन्तर्गतशवे ग्राम**' इति निषेधो दोषातिशयख्यापनार्थः। **वृषलस्या**धर्मिष्ठस्य। **रुध्यमाने** राजपुरुषलुण्टाकादिभिर्ग्रामे **समवाये** संमर्दे ।। १०८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अन्तःशवे ग्रामे** अनध्यायः स्यात् च पुनः **वृषलस्य** धर्मच्छेदकस्य **सन्निधौ अनध्यायः**। **च** पुनः **जनस्य समवाये रुद्यमाने अनध्यायः** ।। १०८ ।।

(७) **मणिरामः**। **अंतर्गतशवे** ग्रामे अंतर्गतः शवो यस्मिन् ग्रामे ज्ञायते तत्र**वृषलः** अधार्मिकः ।। १०८ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अन्तर्गतशव इति**। विद्यमानशवे, **वृषलस्य च** अधार्मिकस्य **च** सन्निधौ 'न शूद्रजनसन्निधौ' इति शूद्रस्योक्तत्वात् रोदने च, जनानां कार्यार्थमेकत्र सन्निधाने **सत्यनध्यायः** ।। १०८ ।।

उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने ।।
उच्छिष्टः श्राद्धभुक्चैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ।। १०९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। चतुर्मुहूर्तोऽर्धरात्रः। सैव महानिशा। प्रथमादर्धरात्राद् द्वौ मुहूर्तावुत्तराद् द्वौ। **उदके** नदीतडागादिस्थे। अन्तर्जले जपस्त्वनध्यायरूपत्वादघमर्षणादिर्न निषिध्यते। 'उदये' इत्यन्ये पठन्ति। प्रथमोदयकाले सूर्यस्यानध्यायः। **उच्छिष्टो** भुजिसम्बन्धेनाकृताचमनो यावत्। कृतमूत्रपुरीषोऽपि प्रागाचमनादुच्छिष्ट उच्यत एव। आचमनाहृप्रायत्यमात्रवचन इत्यन्ये। तेन कृतनिष्ठीवनादिरपि गृह्यते।

मनसाऽपि। नान्यत्रानध्याये मनसा चिन्तनमभ्यनुज्ञायते। किं तर्हि? दोषगौरवार्थमेतेषां निमित्तानाम् ।। १०९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **उदके** जलमध्ये **मध्यरात्रे** रात्रेर्मध्यमदण्डदशकमध्ये विण्मूत्रे विष्ठायां मूत्रे वा विषये **विसर्जने** त्यागे चकारात्रेतसि, **उच्छिष्टः** भक्षणात् **श्राद्धभुक्** तदन्नभुक्। अत्र **मनसा चिन्तनस्य** निषेधात् अन्यत्र मानसोच्चारणे दोषाभावो गम्यते ।। १०९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **उदक**मध्ये **मध्यरात्रे** च मुहूर्तचतुष्टये च 'निशायां च चतुर्मुहूर्त'-मिति **गौतम**स्मरणात्। **गोविन्दराजस्तु** रात्रिमध्यप्रहरद्वय इत्युक्तवान्। तथा मूत्र-पुरीषोत्सर्गकालेऽन्नभोजनादिना **चोच्छिष्टो** निमन्त्रणसमयादारभ्य श्राद्धभोजनादहोरात्रं यावन्**मनसापि** वेदं **न चिन्तयेत्** ।। १०९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। निषेधादरार्थं पुनः **श्राद्धभुग्**ग्रहणं **न चिन्तयेद्**वेदमिति शेषः ।।१०९।।

(५) **नन्दनः**। पूर्वार्धेऽनध्याय इत्यनुषज्यते। **चिन्तयेदि**त्यत्र ब्रह्मेति परस्मादाकृष्यते। **मनसे**त्यत्र वचनादन्यस्य मनसा चिन्तनमभ्यनुज्ञातमिति गम्यते ।। १०९ ।।

(७) **मणिरामः**। **उदके** उदकमध्ये स्थितो **न चिंतयेत्** वेदम् ।। १०९ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **उदकं इति**। जलमध्ये मध्यमे च प्रहरद्वये महानिशाख्ये 'महानिशा च विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम्' इति **देवल**स्मरणात्। मूत्रपुरीषकाले प्रागाचमनादु**च्छिष्टः श्राद्धभुक्** निमन्त्रणात् प्रभृति श्राद्धभोजनादहोरात्रं यावत् **मनसापि** वेदस्य न स्मरेत् ।। १०९ ।।

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टनिकेतनम् ।।
त्र्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ।। ११० ।।

(१) **मेधातिथिः**। एक उद्दिश्यते यस्मिंस्तत् 'एकोद्दिष्टं' नवश्राद्धम्। तत्र 'निकेतनं' निमन्त्रणं प्रतिगृह्य अङ्गीकृत्य त्र्यहमनध्याय आमन्त्रणात्प्रभृति। एवं 'राजा' चन्द्रमास्तस्य सूतकं, राहुं प्रत्यमृतस्रवणम्। 'च'शब्दात्सूर्यस्य च। अथवा जनपदेश्वरस्य 'राज्ञः सूतकं' पुत्रजन्मोत्सवः। राहोः सूतकं चन्द्रसूर्ययोरुपरागः, ग्रहणमिति प्रसिद्धम् ।। ११० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **एकोद्दिष्टनिकेतनं** प्रेतश्राद्धामन्त्रणं **प्रतिगृह्य** तदा मन्त्रणादि **त्र्यहं राज्ञश्चन्द्रस्य राहोः** सकाशात्। **सूतके** प्रसवे राहुच्छायाभिभूतस्य पुनरुद्भवे राहोश्चेति चकारो भिन्नक्रमो राज्ञश्चेत्यर्थः। तेन यदितरराहुसूतकस्य सूर्यग्रहाभिधानस्य सङ्ग्रहार्थः। न तु राज्ञः सूतक इत्यत्र नृपमरण इत्युच्यते, तन्मरणे 'श्रोत्रिये त्वहः कृत्स्न'-मित्याशौचस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ ११०॥

(३) **कुल्लूकः।** एक एवोद्दिश्यते यत्र श्राद्धे **तदेकोद्दिष्टं** नवश्राद्धं **तत्केतनं** निमन्त्रणं गृहीत्वा निमन्त्रणादारभ्य क्षत्रियस्य जनपदेश्वरस्य पुत्रजन्मादिसूतके। **राहोश्च सूतकं** चन्द्रसूर्योपरागः तत्र **त्रिरात्रं वेदं** नाधीयीत॥ ११०॥

(४) **राघवानन्दः।** कालसङ्ख्यार्थमाह **प्रतिगृह्येति। केतनं** निमन्त्रणं। नवश्राद्धमत्रैकोद्दिष्टं। **राज्ञः सूतके** पुत्राद्युत्पत्तौ **राज्ञो राहोश्च सूतके** चकारात्समुच्चय इति केचित्॥ ११०॥

(५) **नन्दनः। विद्वानविद्वान**प्येकोद्दिष्टस्य नवश्राद्धस्य केत्यते निमन्त्र्यतेऽनेनेति **केतनं** द्रव्यं **प्रतिगृह्य त्र्यहं ब्रह्म न कीर्तयेत्। राज्ञः सूतके** पुत्रजन्मनि **राहोः** सूतके ग्रहणमुक्तौ च **ब्रह्म त्र्यहं न कीर्तयेदिति**॥ १२०॥

(६) **रामचन्द्रः। एकोद्दिष्टस्य केतनं** नवश्राद्धनिमन्त्रणं **प्रतिगृह्य त्र्यहं ब्रह्म न कीर्तयेत्।** अनध्यायः स्यात्॥ ११०॥

(७) **मणिरामः। केतनं** निमंत्रणं **राज्ञः सूतके** पुत्रजन्मादौ। **राहोः सूतके** ग्रहे॥ ११०॥

(८) **गोविन्दराजः। प्रतिगृह्येति।** शास्त्रविद्ब्राह्मणः नवश्राद्धे च निमन्त्रण-मुररीकृत्य नृपस्य च पुत्रजन्मादौ राहुणा वा अर्केन्दुग्रासे सति **त्र्यहं** वेदं नाधीयीत॥ ११०॥

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति॥
विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत्॥ १११॥

(१) **मेधातिथिः।** एकमनुदिश्य आमश्राद्धं, तस्य यावच्छ्राद्धकृतौ गन्धलेपौ तिष्ठतस्तावदनध्यायः। पूर्वस्माद्विधौ विध्यन्तरम्। द्वितीयस्मिन्नहनि कृतस्नानोऽपनीत-तद्गन्धोऽध्ययनार्हः। उपलक्षणं चैतदसतोरपि, गन्धलेपयोर्यावद्भुक्तमन्नं न जीर्णं तावन्नाधीयीत। **विदुष** इति तस्यैव श्राद्धभोजनाधिकारमनुवदति॥ १११॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। एकानुद्दि(दि)ष्टस्यै**कोद्दिष्टगन्धोऽलेपश्च तत्र दत्तस्य चन्दनात्वदोष देस्तिष्ठति तत् त्र्यहादूर्ध्वमपि। विदुष इति ज्ञानेन काममभिप्रैति अकामे इत्यर्थः॥ १११॥

(३) **कुल्लूकः।** यावदेक**स्यानुदिष्टस्य** उच्छिष्टस्य सकुंकुमादेर्गन्धो लेपश्च ब्राह्मणस्य शास्त्रविदो **देहे** तिष्ठति तावन्त्यहोरात्राण्यूर्ध्वमपि वेदं नाधीयीत॥ १११॥

(४) **राघवानन्दः।** निमित्तान्तरमाह **यावदिति।** एकस्मा **अनुदिष्टस्योच्छिष्टस्यैकानुदिष्टस्य। तावत्** त्र्यहादूर्ध्वमपि वेदं नाधीयीत ॥ १११ ॥

(५) **नन्दनः। एकानुदिष्टस्यैको**द्दिष्टस्य **स्नेह**स्तैलादिकः। **गन्धश्चन्द**नादिकः। **विदुषः** विदुषोऽपि ॥ १११ ॥

(६) **रामचन्द्रः। तावद्ब्रह्म वेदं न कीर्तयेत्** अनध्यायः स्यात् ॥ १११ ॥

(७) **मणिरामः। अनुदिष्टस्य** उच्छिष्टस्य ॥ १११ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** त्र्यहादूर्ध्वमपि वा। **यावदिति।** यावदेकोद्देशेन निमन्त्रितस्य शास्त्रविदो ब्राह्मणस्य श्राद्धगतस्रक्चन्दनादिगन्धलेपौ गात्रे भवतः तावद्वेदं नाधीयीत। त्र्यहाधिकवैकल्पिकमिदम् ॥ १११ ॥

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ॥
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥ ११२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** प्रसारितपादः पादारोपितपादो वा खट्वासनादौ वा संहतपादः, **अवसक्थिका** वस्त्रादिना जान्वोर्मध्यस्थ च बन्धः। **आमिषं** मांसम्। 'सूतक'ग्रहणं शावशौचादेरपि प्रदर्शनार्थम् ॥ ११२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रौढपाद** आसनारूढपादः। **अवसक्थिका** पर्यङ्कबन्धनम्। **आमिषं जग्ध्वा** तद्दिने, **सूतकान्नाद्यं** सूतकिसंबन्ध्यन्नम्। एतच्चानध्ययनमाऽऽप्रायश्चित्तकरणात् ॥ ११२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** शय्यायां पतिताङ्ग आसना**रूढपादः कृतावसक्थिको** वा **मांसं** जग्ध्वा जननमरणाशौचिनां भुक्त्वा **नाधीयीत** ॥ ११२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्पञ्चकमध्ययनविरोधीत्याह **शयान इति।** पृष्ठजानुद्वयव्यापी बन्धः **अवसक्थिका। सूत**कपदं मृतकोपलक्षकं, अशुचित्वाविशेषात् ॥ ११२ ॥

(५) **नन्दनः।** पादस्योपरि निहितः पादो यस्य स **प्रौढपादः।** वस्त्रादिना कृतपादबन्धोऽ**वसक्थिकः** ॥ ११२ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अवसक्थिकं** कृत्वा न **ब्राह्मणः अधीयीत** ॥ ११२ ॥

(७) **मणिरामः। प्रौढपादः** आसनारूढपादः **अवसक्थिको वा** ॥ ११२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। शयान इति।** शय्योत्सृष्टाङ्गप्रसारितपादः पादारोपितपादो वा पर्यस्तिकां च कृत्वा मांसं आशौचान्नं च भुक्त्वा **नाधीयीत** ॥ ११२ ॥

नीहारे बाणशब्दे च सन्ध्ययोरेव चोभयोः ॥
अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥ ११३ ॥

(१) **मेधातिथिः। नीहारो** दिङ्मोहो धूमिकेत्यनर्थान्तरम्। बाष्परजोवृता इव येन दिशः क्रियन्ते। **बाणशब्दः** शरनिर्घोषः। दन्त्योष्ठ्यमन्ये पठन्ति, व्याचक्षते च वीणा

'बाण' इति। महाव्रते हि प्रयोगो दृश्यते। शततन्त्रीको भवति वीणा वितन्त्रीति च। **चतुर्दश्याम्**–उभयोरपि पक्षयोः। **अष्टकाश्च** सर्वा अष्टम्यः–स्मृत्यन्तरसमाचाराभ्याम्। अन्ये त्वष्टमीष्वित्येवं पठन्ति ।। ११३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। नीहारे** सर्वतो धूम्रिकावृते। **बाणशब्दे** बाणमोक्षशिक्षा-देशाद्युत्पन्ने **अमावास्यादि**शब्दास्तत्तिथिकालमात्रपराः। तत्र शुक्लकृष्णप्रतिपदोरपि दर्शपूर्णमासमेलकत्वाच्चन्द्रस्यामावास्यापौर्णमासीपदाभ्यां ग्रहणम्। **अष्टकाष्टमी** ।। ११३ ।।

(३) **कुल्लूकः। नीहारे** धूलिकायाम् **बाणशब्दे** शरध्वनौ। बाणो वीणाविशेष इत्यन्ये, प्रातःसायं**सन्ध्ययोरमावास्याचतुर्दशीपौर्णमास्यष्टमीषु** नाधीयीत। **अष्टकासूत्तरत्र** निषेधात्पौर्णमास्यादिसाहचर्यादष्टकाशब्दोऽष्टमीतिथिपरः ।। ११३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **नीति। नीहारे** व्यापिनि। **बाणशब्दे** शरादिध्वनौ **बाणो** वीणेति वा ।। ११३ ।।

(५) **नन्दनः। अष्टकास्वष्टमीषु**। अत्र नाधीयीतेत्यनुषङ्गः ।। ११३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। द्वाभ्यामाह **बाणशब्दे** वंशशब्दे अनध्यायः **अष्टकाश्चतस्रः** ।। ११३ ।।

(७) **मणिरामः। नीहारे** तुषारेणाच्छादिते आकाशे ।। ११३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। धूमिकायां **बाणशब्दे सन्ध्ययोः अमावास्याचतुर्दशीपौर्णमास्यष्टमीषु च नाधीयीत**। अष्टकानामुत्तरत्राभिधानादिहामावास्यादिसाहचर्यादष्टका-ग्रहणमष्टम्यर्थम् ।। ११३ ।।

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।।
ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ।। ११४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वस्यार्थवादो नित्यार्थः। तेन यत्र नित्यत्वज्ञापकं न किंचित्स विकल्पतेऽनध्यायः। वक्ष्यति च "द्वावेव वर्जयेत् नित्य"मिति (४। १२७)। **ताः परि-वर्जयेत्** अध्ययनक्रियातः ।। ११४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अमावास्या** तत्र पाठेन **ब्रह्म** वेदं **हन्ति** ।। ११४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। विशेषदोषमाह **अमावास्येति**। यस्माद**मावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी** वेदं चाष्टमी**पौर्णमास्यौ** विस्मारयत**स्तस्मात्ता** अध्ययनाध्यापनयोः **परित्यजेत्** ।। ११४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तिथौ निषेधति **अमेति। अष्टकासु** चतसृषु, तत्र रूढेस्तिथि-संनिधेर्दुर्बलत्वेन न तिथिपरता; अतो अमाष्टकासु नाधीयीतेत्यनुषज्यते। तत्रार्थवादमाह **अष्टेति। ब्रह्मात्र** वेदस्तदधीतं नश्यतीति भावः ।। ११४ ।।

(५) **नन्दनः। ब्रह्म** वेदवीर्यं **हन्ति** ।। ११४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। वेदं हन्ति** विस्मरणं प्रापयति ।। ११४ ।।

(७) **मणिरामः।** विशेषमाह **अमावास्येति** ।। ११४ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** यस्मात् **अमावास्येति। अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं च चतुर्दशी** हन्ति वेदं **चाष्टमीपौर्णमास्यौ** विस्मारयतः। **तस्मादेतासु** नित्यमध्ययनं परिहरेत् ।। ११४ ।।

पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ।।
श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विजः ।। ११५ ।।

(१) **मेधातिथिः। गोमायुः** शृगालः। तस्य **विरुतं** शब्दकरणम्। श्वखरोष्ट्राणां पङ्क्त्यवस्थितानां शब्दं कुर्वतामनध्यायः। एकैकस्य समानजातीयपङ्क्तौ ।। ११५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। गोमायुः** शृगालः। **पङ्क्तौ** श्वखरादिपङ्क्तिमध्ये। केचिदपाङ्क्त्यपङ्क्तावित्याहुः। केचित्तु पङ्क्तीभूय नाध्येतव्यमित्यस्यार्थमित्याहुः ।। ११५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** धूलीवर्षे **दिशां दाहे** शृगालकुक्कुरगर्दभोष्ट्रेषु च रुवत्सु **पङ्क्तौ** चोपविश्य प्रकृतत्वाच्छृगालश्वखरादीनामेव ब्राह्मणो **न पठेत्** ।। ११५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **पांसुवर्षे** रजसा पूर्णे पूर्वं 'पांसुसमूहन' इति **चक्रवातोक्तेः। दिशां दाहे** दिग्दाह इति प्रसिद्धे – **गोमायुरुदिते** गोमायोः शृगालविशेषस्य विरुद्धरुतौ। स्वाभाविकविरुद्धारावे खरादीनां तेषां **पङ्क्तौ** प्रविश्य च जनसमूहे निषेधस्योक्तत्वात् ।। ११५ ।।

(५) **नन्दनः। ब्रह्मेति** शेषः ।। ११५ ।।

(७) **मणिरामः। गोमायुः** शृगालः तस्य विकृते शब्दे। **पङ्क्तौ** उपविश्य खरादीनामेव ।। ११५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। पांसुवर्ष इति। रजोवर्षे दिग्दाहे च** यत्र ज्वलिता इव दिशो लक्ष्यन्ते। शृगालश्वखरविरुते **पङ्क्त्याकारेण** चोपविश्य **द्विजो न पठेत्** ।। ११५ ।।

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।।
वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ।। ११६ ।।

(१) **मेधातिथिः। अन्तः**शब्दः सामीप्यवचनः। श्मशानसमीपे ग्रामसमीपे च। **गोव्रजे।** गावो यत्र चरितुं व्रजन्ति। गोष्ठो वा 'गोव्रजः'। स्त्रीसंप्रयोगकाले यत्प्रावृतं वासस्तदेव प्रावृत्य नाधीयीत। **मैथुन**शब्दः साहचर्यात्तत्कालप्रवृत्ते वाससि वर्तते। **श्राद्धिकं** श्राद्धनिमित्तं शुष्कान्नाद्यमपि गृहीत्वा नाधीयीत ।। ११६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **श्मशानान्ते** श्मशानसमीपे **ग्रामान्ते** ग्रामस्यान्ते समीपे, तत्र विष्ठाद्यशुचिलेपसंभवात्। **गोव्रजे** गवां मध्ये। मैथुनं वासो यत्परिधाय मैथुनं कृतम्। एतेषु यावन्निमित्तानुवृत्त्यनध्याय इत्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम्। **श्राद्धिकं** प्रेतश्राद्धव्यतिरिक्त-श्राद्धसंबन्ध्यन्नदक्षिणादि **प्रतिगृह्य** तद्दिनेऽनध्यायः ।। ११६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** श्मशानसमीपे ग्रामसमीपे गोष्ठे च **मैथुन**समयधृत**वासः** परिधाय **श्राद्धीयं** च सिद्धान्नादि **प्रतिगृह्य नाधीयीत** ।। ११६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **श्मशानान्त** इत्यादौ अन्तपदं सामीप्ये। मैथुनसमये धृतवस्त्रं **मैथुनं वासः।** **श्राद्धिकं** सिद्धान्नादिकमेकोद्दिष्टातिरिक्तम् ।। ११६ ।।

(५) **नन्दनः।** **श्मशानान्ते** श्मशानसमीपे। **गोव्रजे** घोषे **मैथुनं** मैथुनसंबन्धि। **प्रतिगृह्य** स्वीकृत्य ।। ११६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **मैथुनं वासः** मैथुनसंबन्धि **वासः** वस्त्रं परिधाय। **श्राद्धिकं** वस्तु **प्रतिगृह्य** अनध्यायः स्यात् ।। ११६ ।।

(७) **मणिरामः।** **अन्ते** समीपे। **वसित्वा** परिधाय ।। ११६ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **नाधीयीतेति।** 'श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासान्नाधीयीत' इत्यापस्तंबस्मरणात् तथाविधश्मशानसमीपगोष्ठयोश्च स्त्रीसंप्रयोगप्रावृतं च **वासः** प्रावृत्य श्राद्धार्थं (चा) कृतान्नाद्यर्थं प्रतिगृह्य **नाधीयीत** ।। ११६ ।।

प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यत्किंचिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।।
तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ।। ११७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** श्राद्धनिमित्तं दीयमानं भक्तादि **श्राद्धिकमिति** प्रसिद्धं, तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते। न केवलं व्रीहितण्डुलादिप्रतिग्रह एव श्राद्धेऽनध्यायहेतुः। याव-दन्यदपि **प्राणि वा** गवादि तथा**ऽप्राणि** वासोयुगादि। **तदप्यालभ्य** प्रतिग्रहकाले हस्तेन स्पृष्ट्वा नाधीयीत। यतस्तदेव तस्य भोजनम्। पाणिरेवास्यमस्येति **पाण्यास्यः।** श्राद्धे भोजनं तन्निमित्तं च द्रव्यग्रहणं तुल्यमिति दर्शयति ।। ११७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **प्राणि** पश्वादि। **अप्राण्य**न्नादि। **श्राद्धिकं** श्राद्धसंबन्धि। **आलभ्य** प्रतिग्रहार्थं स्पृष्ट्वापि। एतेनापदि सामान्यत उत्सृज्य प्रतिपादनमात्रं श्राद्धिक-द्रव्यस्य कृतं तद्ग्रहणेऽपि तद्दिनेऽनध्याय इत्युक्तम्। **पाण्यास्य इति।** यथा भुक्त्वा दुष्यति तथा हस्तेन गृहीत्वापि। यथा ह्यस्य मुखेऽग्निस्तथा पाणावपीति तयोः साम्यम् ।। ११७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **श्राद्धिक**मन्नादि भुक्त्वा तावदनध्यायो भवतीत्युक्तम्। **प्राणि** वा गवाश्वाद्य**प्राणि** वा वस्त्रमाल्यादि प्रतिग्रहकाले हस्तेन गृहीत्वाऽनध्यायो भवति यस्मात्पाणिरेवास्यमस्येति **पाण्यास्यो** हि ब्राह्मणः **स्मृतः** ।। ११७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अत एवाह **प्राणीति। प्राणि** गजाश्वादि **अप्राणि** हिरण्य-वस्त्रादिकं तत्प्रतिग्रहकाले **आलभ्य** स्पृष्ट्वा स्थितस्यानध्यायः। तत्र हेतुः **पाण्यास्यः** तेनास्य दुष्टत्वाद्वेदोच्चारणमयुक्तम्, एकाहमिति शेषः ।। ११७ ।।

(५) **नन्दनः। श्राद्धिकं।** 'प्रतिगृह्य चे'त्येतत्प्रपञ्चयति **प्राणि वेति। आलभ्य** दत्तं पाणिना स्पृष्ट्वा। प्रतिग्रह एव भोजनमित्युक्तं **पाण्यास्यो हीति** ।। ११७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। प्राणि** पश्वादिः। **अप्राणि** वस्त्रादि **यत्किंचित् श्राद्धादिकं** भवेत् **तत्** श्राद्धिकं **आलभ्य** प्राप्य **अनध्यायः।** पाणिरेव आस्यं यस्य सः **पाण्यास्यः द्विजः** अग्निमान्**स्मृतः** ।। ११७ ।।

(७) **मणिरामः। आलभ्य** प्रतिग्रहकाले हस्तेन गृहीत्वा। **पाण्यास्यः** पाणिरेव आस्यं यस्य स पाण्यास्यः ।। ११७ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** गोहिरण्यादि **यत्किञ्चित्** श्राद्धार्थं तत् स्पृष्ट्वाप्य**नध्यायः।** किमुत प्रतिगृह्य। यस्मात् पाणिरेवास्यमस्येति **पाण्यास्यो** ब्राह्मणः ।। ११७ ।।

चौरैरुपप्लुते ग्रामे सम्भ्रमे चाग्निकारिते ।।
आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च ।। ११८ ।।

(१) **मेधातिथिः। उपप्लुते** उपद्रुते। यत्र बहवश्चौरा ग्रामे घातार्थं पतन्ति तत्र नाध्येयम्। **संभ्रमे** यत्राग्निना 'संभ्रमो' भयं जन्यते गेहदाहादिप्रवृत्तेनादग्धेऽपि गेहादौ। **आकालिकोऽनध्यायः।** प्रवृत्तिकालादारभ्य यावदन्येद्युः स एव कालः। अन्येषु **चाद्भुतेषू**त्पातेषु दिव्यभौमान्तरिक्षेषु शिलाप्लवादिषु दिवाऽदर्शनादिषु ।। ११८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उपप्लुते** आकुलिते **अग्निकारिते**ऽग्निदाहशङ्कया। **संभ्रमे** भये एषु श्राद्धिकप्रतिग्रहादिषु पञ्च**स्वाकालिकं** यावद्दिनान्तरीयतत्कालप्राप्तिः। **सर्वाद्भुतेषु** तण्डुलोत्पतनाद्युत्पातेषु दण्डलोष्टताडनाद्युत्पातेषु ।। ११८ ।।

(३) **कुल्लूकः। चौरैरुपप्लुते ग्रामे** गृहादिदाहादिकृते भये दिव्यान्तरिक्षभौमेषु **चाद्भुतेषू**त्पातेष्**वाकालिकमनध्यायं** जानीयात् ।। ११८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **चौरेत्यादि।** त्रिष्वप्याकालिकं निमित्तकालादारभ्य परेद्युस्तावत्कालपर्यन्तम्। **सर्वाद्भुतेषू**त्पातेषु ।। ११८ ।।

(५) **नन्दनः। सर्वाद्भुतेषु** दिव्यान्तरिक्षभौमेषूत्पातेषु ।। ११८ ।।

(६) **रामचन्द्रः। आकालिकं** दिनान्तरे तावत्कालपर्यन्तं **अनध्यायः** स्यात् ।।११८।।

(७) **मणिरामः। सम्भ्रमे** भये। **सर्वाद्भुतेषु च** दिव्यान्तरिक्षभौमाद्युत्पातभयेषु च ।। ११८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। चौरैरिति। चौरैरुपप्लुते ग्रामे** अग्निदाहकृते च भये दिव्यान्तरिक्षभौमेषु चाश्चर्यरूपेषु उत्पातेषु रुधिरवर्षणादिषु **आकालिकमनध्यायं** जानीयात् ॥ ११८ ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम् ॥
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥ ११९ ॥

(१) **मेधातिथिः। उत्सर्गे** पक्षिण्यहोरात्रं च पूर्वमुक्तम्, अनेन त्रिरात्रेण विकल्प्यते। **उपाकर्मण्य**पूर्वो विधिः। **अष्टका** ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तमिस्रपक्षेऽष्टम्यस्तिस्रश्चतस्रो वा। यद्यपि सर्वास्वष्टमीष्वहोरात्रमुक्तं तथापि नित्यार्थोऽयमारम्भो युक्त एव। विकल्पश्च सर्वत्रास्मिन्प्रकरणे कृतार्थत्वापेक्षः। **ऋत्वन्तासु** अहोरात्रमित्यनुषज्यते। षडृतवः; तेषां यत्र पूर्वो निवर्तते अपरश्च प्रवर्तते तत्रानध्यायः। रात्रिग्रहणमुपलक्षणार्थम् ॥ ११९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। त्रिरात्रं क्षेपणमिति** मुख्यः कल्पः। तावद्विलम्बेनाध्ययननिरोधसंभवे **चोत्सर्गे** विरमेत्पक्षिणीमहोरात्रं चेति पक्षद्वयमुक्तम्। **अष्टकासु** अष्टकाश्राद्धतिथिषु हेमन्तशिशिरकृष्णपक्षाष्टमीनवमीषु श्राद्धकरणतदन्नभोजनयोरभावेऽप्य**होरात्रम्।** अष्टमीषु प्रागनध्ययनमुक्तमेव, इदं तु नवम्यामप्यन्वष्टकातिथावहोरात्रानध्ययनार्थम्। तथाल्पकालिकतत्तिथिसंबन्धेऽप्यन्वष्टकाकर्मयोग्याहोरात्रे कृत्स्न एवानध्याय इत्येतदर्थमष्टकापदम्। **ऋत्वन्तासु** हेमन्तादीनां षण्णामृतूनामन्त्या याः षट् रात्रयस्तासु। एतच्चान्द्रमासकृतर्त्वन्तरात्रिषु दशरात्रित्वादेवानध्ययनसिद्धौ वचनं सौरमासद्वयकृतर्त्वन्तदिनेऽनध्ययनसिद्ध्यर्थम् ॥ ११९ ॥

(३) **कुल्लूकः। उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम्। उत्सर्गे** पक्षिण्यहोरात्रावनध्यायावुक्तौ। तत्रायं धर्मनैपुण्यकामं प्रति त्रिरात्रोपदेशः। तथाऽऽग्रहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णपक्षाष्टमीषु तिसृषु चतसृषु चाहोरात्रमनध्यायः। दिवाकालमात्रसद्भावेऽपि 'पौर्णमास्यष्टकासु चे'त्यनेन यावदष्टम्येवानध्याय इतराष्टमीषूक्त इत्यपुनरुक्तिः। **ऋत्वन्ताहोरात्रेषु** चानध्यायः ॥ ११९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **उपेति। क्षेपणं** त्यागोऽध्ययनस्य उत्सर्गे पक्षिण्यादेरुक्तत्वात् उपाकर्मणि उत्सर्गे इव कालाकांक्षायामाह **त्रिरात्रमित्यत्र** पूर्वविधि' धर्मकामानामुभयत्र त्रिरात्रमिति वा। पक्षिण्या सह विकल्प इति **मेधातिथिः।** निषिद्धकालमाह **अष्टकास्विति।** अष्टकाश्चतस्रो न तु सर्वाष्टम्यः। **ऋत्वन्तासु** प्रतिपत्सु तिसृष्वेव आद्याः प्रतिपदस्तिस्रो वा' इति **हारीतोक्तेः।** एतासु सप्त।होरात्रमनध्यायः एकवाक्यनिर्दिष्टानाममावास्यादीनामपि तथा ॥ ११९ ॥

(५) **नन्दनः। त्रिरात्रं क्षेपणं** त्रिरात्रमनध्यायः। प्रथमप्रयोगे त्रिरात्रमन्यत्र पक्षिण्यहर्वा पूर्वोक्तं द्रष्टव्यम्। **अष्टकाः** श्राद्धकालत्वेन विहिताश्चतस्रस्तिस्रो वा प्रसिद्धास्तासु **अहोरात्रं** क्षेपणमिति ॥ ११९ ॥

(६) **रामचन्द्रः। त्रिरात्रं क्षेपणं** अनध्यायः स्मृतः **ऋत्वन्तासु रात्रिषु** ऋतुसन्धिगतासु। श्राद्धिकं भुक्त्वा तत्प्रतिग्रहदिने अनध्यायः। 'द्वितीया माघमासस्य ज्येष्ठश्रावणयोस्तथा। मार्गस्य चैत्राश्विनयोर्ऋतुसन्धिः स उच्यते' ॥ ११९ ॥

(७) **मणिरामः। क्षेपणं** अनध्ययनम् ॥ ११९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। उपाकर्मणीति।** उपाकर्मोत्सर्गाख्ययोः गृह्योक्तकर्मणोः कृतयोः **त्रिरात्रमध्ययनेन क्षेपणं स्मृतम्।** तत्रोत्सर्गे पक्षिण्यहोरात्राभ्यामुक्ताभ्यां सह अनेन विकल्पः। ऊर्ध्वमाग्रहायण्याः कृष्णपक्षाष्टमीषु तिसृषु चतसृषु वा अहोरात्रमनध्यायः। पौर्णमास्यष्टकास्वपि सिद्धे पुनर्वचनं कालमात्रसद्भावेऽपि अष्टकास्वहोरात्रमेवानध्यायः। अष्टमीषु पुनः यावदष्टमीत्येवमर्थम्। तथा च तत्र "अष्टकासु नाधीयीते"त्युक्तम्। इह पुनः "अष्टकासु त्वहोरात्र"मिति यत्तु पुनर्वचनं नित्यार्थमित्याहुः—तदसत्; तत्रापि 'अमावास्या गुरुं हन्ति' इत्यर्थवादेन नित्यत्वस्य समर्थितत्वात् ऋत्वन्तरेषु चाहोरात्रमनध्यायः ॥ ११९ ॥

नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम् ॥
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥ १२० ॥

(१) **मेधातिथिः। इरिणं** बहिर्ग्रामं जलतृणवर्जितो देश ऊषरापरपर्यायः। **यानं** गन्त्रीशकटशिबिकादि। तेन गच्छतो निषेधः ॥ १२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। न खरं नोष्ट्रमिति** तद्युक्तयानपरं साक्षात्तदारोहणस्य निषिद्धत्वात्। **इरिणमूषरभूः। यानमुक्तेभ्योऽन्यत्** दोलारथादि तद्गतः ॥ १२० ॥

(३) **कुल्लूकः।** तुरगतरुकरिनौकाखरोष्ट्रारूढस्तथोषरदेशस्थः शकटादि**यानेन गच्छन्नाधीयीत** ॥ १२० ॥

(४) **राघवानन्दः।** अश्वाद्यारूढो नाधीयीतेत्याह **नेति। नेरिणस्थो** नोषरस्थः। **यानमत्र** शकटादि, परिशेषात् ॥ १२० ॥

(५) **नन्दनः। इरिणमूषरं** स्थलम्। **यानमुक्ता**श्वादिव्यतिरिक्तम् ॥ १२० ॥

(६) **रामचन्द्रः। अश्वादिमारूढः नाधीयीत इरिणस्थः** ऊषरभूमिस्थः सन्वेदं **नाधीयीत** ॥ १२० ॥

(७) **मणिरामः। नेरिणस्थः** नोषरदेशस्थः ॥ १२० ॥

(८) **गोविन्दराजः। नाधीयीतेति।** अश्ववृक्षहस्तिनौखरोष्ट्रारूढः तथोषरप्रदेशस्थः गन्त्र्यादिभिर्यानेन च गच्छन् **नाधीयीत** ॥ १२० ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ॥
न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके ॥ १२१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **विवादः** क्रोशपूर्वको व्याक्रोशः। **कलहो** दण्डादिनेतरेतरताडनम्। **सेना** हस्त्यश्वरथपदातिः। **सङ्गरः** सङ्ग्रामः। असङ्गरेऽपि सेनास्थस्य निषेधः। **भुक्तमात्रं** "यावदार्द्रपाणिरिति" स्मृत्यन्तरम्। **अजीर्णं** पूर्वेद्युर्भुक्तमपरेद्युरपरिणतमुच्यते। **वमनं** प्रसिद्धम्। **शुक्तके** उद्गारेऽसत्यप्यजीर्णे तदहरपरेद्युर्वा ।। १२१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **विवादे** ऋणदानादिविप्रतिपत्तिशब्दश्रवणे। **कलहे**ऽन्योन्यापेक्षशब्दश्रवणे। **सेनायां** मध्ये। **सङ्गरे** युद्धमध्ये। **भुक्तमात्रे** यावदार्द्रपाणिः। **अजीर्णे** जीर्णताकालेऽप्यन्नस्याजीर्तौ **शुक्तके** जीर्णेऽप्यन्नेऽर्चितादिनाम्लोद्गारे ।। १२१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **विवादे** वाक्कलहे **कलहे** दण्डादण्ड्यादौ **सेनायाम**प्रवृत्तयुद्धायां **सङ्गरे** युद्धे भोजनानन्तरं च यावदार्द्रहस्तो 'यावदार्द्रपाणि'रिति **वसिष्ठस्मरणात्** तथा**ऽजीर्णे**ऽन्ने वमनं च कृत्वाऽम्लोद्गारे च न पठेत् ।। १२१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच विवादाद्यष्टसु नाधीयीतेत्यनुषज्यत इत्याह **नेति।** **विवादे** वाक्कृते। **कलहे** दण्डादिजे। **सङ्गरे** युद्धे। **वमित्वा** उद्गीर्य च भुक्तान्नं। **शुक्तके** अम्लोद्गारे ।। १२१ ।।

(५) **नन्दनः।** वाग्युद्धं **विवादः।** अङ्गयुद्धं **कलहः।** शस्त्रयुद्धं **सङ्गरः।** 'समवाये जनस्य चे'ति सिद्धे जनसंमर्दे दोषातिशयप्रकाशनार्थं सेनाग्रहणम्। सेनायामित्येव सिद्धे युद्धे द्वयोरपि युद्धं संभवेदिति सङ्गरग्रहणम्। **शुक्तके** भुक्तस्यान्नस्य यातयामस्य गन्धरसाविर्भावे। नाधीयीतेत्यनुवर्तते ।। १२१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **वमित्वा** छर्दि कृत्वा नाधीयीत ।। १२१ ।।

(७) **मणिरामः।** **विवादे** वाक्कलहे। **कलहे** यष्टयादिकृते ।। १२१ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **न विवाद इति।** व्याक्रोशायां प्रवृत्तायां दण्डादण्डि **वा** यदोत्पन्नं भवति अप्रवृत्तयुद्धायां वा **सेनायां** प्रवृत्तयुद्धे वा स्थितः भोजनसमनन्तरं **च** "यावदार्द्रपाणिः" इति **वसिष्ठस्मरणात्।** अपरेद्युश्चा**जीर्णे** **वमित्वा** चान्नानि **शुक्तके** वोद्गारे नाधीयीत ।। १२१ ।।

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।।
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ।। १२२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** 'अतिथि'ग्रहणं शिष्टोपलक्षणार्थम्। अनित्यागमनः शिष्टश्चातिथिस्तस्मिन्गृह आगतेऽसावध्येषितव्यः 'अधीमहे' इति-तेनानुज्ञातोऽधीयीत। तथा च स्मृत्यन्तरं "शिष्टे च गृहमागत" इति। **मारुते** वायौ **वाति** वेगेन। "ननु 'कर्णश्रव' इत्याद्युक्तमेव"। सत्यम्। ततोऽधिकतरे ततो वर्षाभ्योऽन्यत्र वाति प्रतिषेधः। अथवा 'वाति' परिशुष्यति, वातः शोषणार्थत्वात्। मारुतग्रहणं च धातुमात्रोपलक्षणार्थम्। अध्ययनश्रमेण धातुषु क्षीयमाणेष्वप्यनध्यायः। मारुते वर्ध-

माने विधायिन्यध्येतरीति भिन्नसम्बन्धे व्यधिकरणसप्तम्यौ। **रुधिरे** जलौकादिना परिस्तुतेऽथवा **शस्त्रेण च परिक्षते** शरीरे 'रुधिरे च स्रुते गात्रादि'ति वाक्येनैकवाक्यता ॥ १२२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अतिथिम**भ्यर्हितमभ्यागतं। अतिवायति गृहादिभङ्गकारिणि **चातिवाति** वर्षाभ्योऽन्यत्रापि। **शस्त्रेण क्षते**। तथा गण्डादावपि **रुधिरे स्रुते** यावत्तद्विरामता तावदनध्यायकालः ॥ १२२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अध्ययनं करोमीति यावदतिथिरनुज्ञापितो न भवति **मारुते** चात्यर्थं **वाति रुधिरे** च गात्रात्**स्रुते** रुधिरस्रावं विनाऽपि **शस्त्रेण क्षत**मात्रेऽपि नाऽधीयीत ॥ १२२ ॥

(४) **राघवानन्दः। भृ**शमत्यर्थं **वाति मारुत** इत्यन्वयः। रुधिरदर्शनाभावेऽपि **शस्त्रेण परिक्षते**। एतच्चतुर्ष्वपि नाधीयीतेत्यनुषज्यते ॥ १२२ ॥

(५) **नन्दनः। परिक्षते** गात्र इति शेषः। नाधीयीतेत्येव ॥ १२२ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अतिथीन् अनुज्ञाप्य** अधीयीत। च पुनः **शस्त्रेण परिक्षते** अशुद्धे शुष्के ॥ १२२ ॥

(७) **मणिरामः। अतिथिं चाननुज्ञाप्य।** अध्ययनं करोमीति यावदतिथिरनुज्ञापितो न भवति तावत् ॥ १२२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अतिथिमिति। अतिथिः** अधीष्वेत्येवं यावदननुज्ञापितः, वायौ चाध्ययनश्रमेणातिकुप्यति **रुधिरे** च शरीरात्**स्रुते, शस्त्रेण** चारुधिरोत्पादिनापि **क्षते** उत्पन्ने नाधीयीत ॥ १२२ ॥

सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ॥
वेदस्याधीत्य वाऽप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥ १२३ ॥

(१) **मेधातिथिः। ऋचो यजूंषि सामध्वनौ** श्रूयमाणे नाधीयीत। ऋग्वेदयजुर्वेदब्राह्मणयोरप्रतिषेधः। पञ्चविंशे च श्रूयमाणऋग्यजु**षयो** (षो) रप्ययं प्रतिषेधः। **वेदस्यान्तो** यत्र वेदः समाप्तिमुपैति, मन्त्रान्तो ब्राह्मणान्तश्च। **आरण्यको** नाम वेदैकदेशः। **तमधीत्या**न्यो ग्रन्थो नाध्येतव्यः ॥ १२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सामध्वनौ** श्रूयमाणे। **वेदस्यान्तं** षड्वाक्यमधीत्य सर्ववेदानध्यायः **आरण्यक**मरण्येऽध्येतव्यं **वेद**भाग**मधीत्या**ग्रतोऽन्यत्रा**ध्येतव्ये**ऽनध्यायः ॥ १२३ ॥

(३) **कुल्लूकः। सामध्वनौ** च श्रूयमाणे ऋग्यजुषोः कदाचिदध्ययनं न कुर्यात्। **वेदं** च समाप्य **चारण्यका**ख्यं च वेदैकदेशमधीत्य तदहोरात्रे वेदान्तरं **नाधीयीत** ॥ १२३ ॥

(४) **राघवानन्दः। सामध्वनौ** श्रूयमाणे सति। **अधीत्य चान्तं** अध्यायं समाप्य। **आरण्यकमधीत्य** ग्रन्थान्तरं नाध्येतव्यमिति शेषः ॥ १२३ ॥

(५) **नन्दनः। सामध्वनौ** सामगाने। **सामाधीत्य** तत्क्षण **एवर्ग्यजुषी नाधीयीत। कदाचन** आपद्यपि। अध्यायकालेऽपि **वेदस्यान्तमु**पनिषद**मारण्यकमा**श्वकेतुकं चाधीत्य तत्क्षण **एवर्ग्यजुषी नाधीयीत** ।। १२३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। सामध्वनौ** सति **ऋग्यजुषी नाधीयीत च** पुनः **वेदस्य अन्तं अधीत्य** च पुनः **आरण्यकं अधीत्य** आरण्यकाध्यायं **अधीत्य** अनध्यायः ।। १२३ ।।

(७) **मणिरामः। वेदं** समाप्तं कृत्वा **आरण्यकं च अधीत्य** अहोरात्रे वेदान्तरं **नाधीयीत** ।। १२३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। सामध्वनाविति। सामध्वनौ** श्रूयमाणे ऋग्यजुषोर्न **कदाचि**दप्यध्ययनं कुर्यात्। तथा वेदं समाप्य **आरण्यका**ख्यं च वेदैकदेशं **अधीत्य** तस्मिन्नहोरात्रे अन्यत् **नाधीयीत** ।। १२३ ।।

ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।।
सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ।। १२४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** सामगीतध्वनावृग्यजुषस्यानध्याय उक्तः। तत्रायमर्थवादः। देवा देवता अस्य इति **देवदैवत्यो** देवतास्तुतिपर इत्यर्थः। ऋचः प्रायेण स्तुतिप्रधानाः। अत उक्तं **देवदैवत्य** इति। मनुष्याणां कर्मप्रधानत्वाद्यजुर्वेदे च कर्मणां बाहुल्योपदेशा-देतेन साम्येन यजुर्वेदो **मानुष** इत्युच्यते। मानुषशब्दो मनुष्यजातिवचनः। अभेदाध्या-साद्य**जुर्वेदो मानुष** इत्युक्तम्। **पित्र्यः** पितृभ्यो हितः। पितरो वा देवता अस्येति यथाकथं-चित्पितृशब्दसम्बन्धेन श्रूयते। त्रयो लोकास्तेषां त्रय एवाधिष्ठातारः। दिवो देवता, भूमेर्मनुष्या, अन्तरिक्षस्य पितरः। एवं त्रयो वेदाः। द्वयोर्देवमनुष्यसम्बन्धोक्तत्वात्पारि-शेष्यात्पित्र्यः सामवेदः। **तस्याशुचिर्ध्वनिः** नात्र तदीयस्य ध्वनेरशुचित्वं परमार्थतो विज्ञेयम्। किं तर्हि? यथाऽशुचिसन्निधाने नाध्येतव्यं एवं तत्सन्निधान इति सामान्यम-शुचित्वालम्बनम्। अयं चाध्ययनविधौ प्रकरणात्साम्नि गीयमाने ऋग्यजुःप्रतिषेधो, न यज्ञप्रयोगे ।। १२४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** 'सामध्वनावि'त्युक्तस्यास्योपादान**मृग्वेदो देवदैवत्य** इति। देवा अधिष्ठात्री देवता अस्येति **देवदैवत्यः। तस्मात्**पितृसंबन्धिनां देवसंबन्धिनां चापेक्षया अशुचित्वस्य कर्मादिषु दृष्टत्वात् ।। १२४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** सामगानश्रुतावृग्यजुषोरनध्याय उक्तस्तस्यायमनुवादः। **ऋग्वेदो** देवं एव देवता अस्येति **देवदैवत्यः। यजुर्वेदो मानुषो** मानुषदेवताकत्वात्प्रायेण मानुषकर्मोपदेशाद्वा मानुषः। **सामवेदः** पितृदेवताकत्वात् **पित्र्यः** पितृकर्म कृत्वा जलोप-स्पर्शनं स्मरन्ति। **तस्मात्तस्याशुचिरिव ध्वनिः न त्वशुचिरेव।** अतस्तस्मिञ्छ्रूयमाण ऋग्यजुषी नाधीयीत ।। १२४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** सामध्वनेरशुचित्वमाह **ऋगिति**। देवा देवता अस्येति **देवदैवत्यः। अशुचिरिति** अशुचिरिव पितृपक्षपातित्वात् न त्वशुचिरेव वेदध्वनेरशुचित्वा-भावात् वचनात् पितृदेवताकत्वाच्च ऋग्यजुषी नाध्येतव्य इति भावः ॥ १२४ ॥

(५) **नन्दनः।** सामध्वनावृग्यजुषोरनध्यायेऽर्थवादमाह **ऋग्वेद इति**। 'पितृ-कर्मानुष्ठायिनोऽप्यामुपस्पर्शन' (इति) स्मरणात्। श्राद्धकर्तृप्रतिग्रहीत्रोरध्ययननिषेधाच्च पित्र्यस्याशुचित्वमुपपन्नम्। **सामवेदश्चापि पित्र्यस्तस्मात्तस्य ध्वनिरशुचिः।** तेन समधीत्य तत्क्षणमेवर्ग्यजुषी नाधीयीतेति ॥ १२४ ॥

(७) **मणिरामः। देवदैवत्य इति।** देवो देवता अस्येति **देवदैवत्यः। मानुषः** प्रायेण मानुषकर्मोपदेशात्। **पित्र्यः** पितृदेवताकत्वात् ॥ १२४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। ऋग्वेद इति।** देवा देवता यस्यासौ **देवदैवत्य** ऋग्वेदः। मनुष्यदेवताकत्वात् **यजुर्वेदो मानुषः। सामवेदः** पितृदेवताकः **स्मृतः**। पित्र्यं कर्म कृत्वा आचम्यते। तस्मात्तस्याशुचिरिव ध्वनिः। अतस्तस्मिन् श्रूयमाणे ऋग्यजुषी नाध्येये इति पूर्वविध्यर्थवादः ॥ १२४ ॥

एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ॥
क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥ १२५ ॥

(१) **मेधातिथिः। एतत्** त्रिलोक्यधिष्ठातृसम्बन्धित्वं 'ऋग्वेदो देवदैवत्य' इत्यादि **विदन्तो विद्वांसः** प्राज्ञास्त्रय्या निष्कर्षं सारभूतं पूर्वमभ्यस्य प्रणवव्याहृतिसावित्रा-ख्यमुक्तेन क्रमेण **पश्चाद्वेदमधीयते** पठन्ति। तेन त्रयो लोकास्तिस्रो देवता एतत्त्रिका-ध्ययनेन परिगृहीता भवन्ति। उक्तोऽप्ययमर्थो द्वितीयेऽध्याये पुनरुच्यते। यथाऽनध्यायेषु न पठ्यते तथा त्रयीनिष्कर्षं प्रागनधीते ॥ १२५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। त्रयीनिष्कर्षं** त्रय्यास्तत्त्वं वेदत्रय उत्तरापेक्षया पूर्वस्य श्रेष्ठताम्। ऋगादिषु **यत्पूर्वं तदभ्यस्य क्रमशः** उत्तरोत्तरक्रमेण **पश्चाद्वेदं** तदनन्तरवेदम्। एवं च यजुर्वेदीयसामवेदीयविधिना संस्कृतेनापि ऋग्वेदाध्ययनपूर्वकं ऋग्यजुषामध्ययन-पूर्वकं च स्ववेदाध्ययनं कार्यमित्यत्रापेक्षितम्। एतच्चानेकशाखाध्ययनपक्षे, एकशाखा-ध्ययनपक्षे तु स्वशाखाध्ययनमात्रमिति ग्राह्यम् ॥ १२५ ॥

(३) **कुल्लूकः। एतद्वेदत्रयस्य** देवमनुष्यपितृदेवताकत्वं **जानन्तः** शास्त्रज्ञास्त्रयी-**निष्कर्षं** सारोद्धृतं प्रणवव्याहृतिसावित्र्यात्मकं प्रणवव्याहृतिसावित्रीः क्रमेण **पूर्वमधीत्य पश्चाद्वेदा**ध्ययनं कुर्युः। द्वितीयाध्यायोक्तोऽप्ययमर्थः पुनरनध्यायप्रकरणेऽभिहितः यथैते यथोक्तानध्याया एवं प्रणवव्याहृतिसावित्रीष्वपठितास्वनध्याय इति दर्शयितुं शिष्यस्या-ध्यापनमेवं कर्तव्यमिति स्नातकव्रतत्वावगमार्थं च ॥ १२५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** एतत्पठनमाह **एतदिति। त्रय्या निष्कर्षं** सारभूतं बीजभूतं वा प्रणवव्याहृतिसावित्रीः ॥ १२५ ॥

(५) **नन्दनः**। एवं च सति कथमध्येतव्यमित्यपेक्षायामाह **एतमिति**। **एतत्** **त्रयीनिष्कर्षं** दैवमानुषपित्र्यात्मकं पृथग्भावं विदित्वा **विद्वांसः** पूर्ववेदविदः पूर्वमादावृग्वेद-**मभ्यस्याधीत्य पश्चात्क्रमशोऽन्वहमधीयते।** एकस्मिन्दिन ऋचोऽधीत्य परस्मिन्यजूंषि परस्मिन्सामान्यधीयीतेत्यर्थः। विद्वद्भिः कृतमन्यैरपि कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ १२५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। त्रयी** वेदत्रयी **निष्कर्षं** अन्वेषणं प्रत्यहं कुर्यात् **एतद्विद्वांसः विदन्तः** जानन्तः न **पश्चात्** अनन्तरं **वेदं स्वकीयं अधीते**॥ १२५ ॥

(७) **मणिरामः**। **एतत्** वेदत्रयस्य देवमनुष्यपितृदेवताकत्वं **विदंतः** जानंतः। **निष्कर्षं** सारोद्धृतं व्याहृतिसावित्र्यात्मकं **क्रमेण** प्रणवव्याहृतिसावित्रीक्रमेण **पूर्वं अभ्यस्य पश्चाद्वेदा**ध्ययनं कुर्युः॥ १२५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। एतत्** देवपितृमनुष्यादौ देवत्वं (त्वात् कथं) वेदत्रयस्य (जानन्तः) नानाशास्त्रज्ञा ऋग्यजुस्सामात्मिकाया**स्त्रय्याः** सारभूतं प्रणवव्याहृतिसावित्र्याख्यं प्रत्यहं प्रणवव्याहृतिसावित्र्यात्मकेन द्वितीयाध्यायोक्तक्रमेण प्रथमं **अभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते**। यथाऽनध्यायेषु नाध्ययनं एवं प्रणवाद्यभ्यासं विना नाध्येयमित्येतदस्येह पुनर्वचनम् ॥१२५॥

पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः॥
अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम्॥ १२६॥

(१) **मेधातिथिः**। **अन्तरागमने**ऽध्याप्याध्यापकयोर्मध्येनाधीयानानां वा। **अहर्निशम**होरात्रम्। **गौतमेन** तु "त्र्यहमुपवासो विप्रवासश्चोक्तः"। श्मशानाध्ययने च एतदेव। अत्र विकल्पो विज्ञेयः॥ १२६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पशुः** छागः। **अन्तरा**ऽध्या**प**काध्येत्रोः ॥ १२६॥

(३) **कुल्लूकः। पशु**र्गवादिः **मण्डूक**बिडालकुक्कुरसर्पनकुलमूषिकैः शिष्योपाध्याय-योर्मध्या**गमनेऽनध्याय**महोरात्रं जानीयात्॥ १२६॥

(४) **राघवानन्दः**। किं च पश्वादिभिः सप्तभिरन्तरागमनेऽप्यनध्याय इत्याह **पश्विति। पशु**र्गवादिः॥ १२६॥

(५) **नन्दनः। पशु**शब्देनात्र ग्राम्याश्चारण्याश्च पशव उच्यन्ते। 'पशुना यजेते'-त्यत्रापि नित्यवदुपादानाच्छाग एवेत्यपरे॥ १२६॥

(६) **रामचन्द्रः। पशुः** छागः। गुरुशिष्ययोः पश्वादीना**मन्तरागमने अहर्निशं अनध्यायः**॥ १२६॥

(७) **मणिरामः। आखुः** मूषकः॥ १२६॥

(८) **गोविन्दराजः। पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिरिति।** शिष्योपा-ध्याययोरधीयानयोः गवादिपशुमण्डूकबिडालश्वसर्पनकुलमूषकैः **मध्यगमने कृते** अहोरात्रमन**ध्यायं** जानीयात्॥ १२६॥

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ॥
स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥ १२७॥

(१) **मेधातिथिः।** **नित्यग्रहणात्पूर्वत्रानध्यायानां विकल्पः।** तत्रापि येषां नित्यत्वमात्रं तत्प्रदर्शितमेव, यत्र नित्यग्रहणमर्थवादो वा यथा "अमावास्या गुरुं हन्तीति"। **भूमेश्चाशुद्धिर**स्थिभगलिङ्गादिकामेध्यादिसंसर्गः। **आत्मनस्तु** पञ्चमे वक्ष्यते। यद्यप्यध्ययनविधिप्रकरण एतावनध्यायौ तथापि नैत्यके भवतः। न ह्यशुचिरधिक्रियते। तथा च **ब्राह्मणं** "तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माशुचिर्यद्देश" इति। ब्रह्मयज्ञश्च नित्यो जपः॥ १२७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वक्ष्यमाणौ **द्वावेव वर्जयेत् नित्यं** नित्यकर्तव्ये ब्रह्मयज्ञे। अत एव श्रुतौ 'तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्मा अशुचिर्यद्देश' इत्युक्तम्। अत्र नाधीयीतेति निषेधे अध्यापनमपि निषिद्धं, तत्रापि वेदोच्चारणरूपाध्ययनसंभवात्॥ १२७॥

(३) **कुल्लूकः।** संप्रति विद्यानैपुण्यकामं प्रति पूर्वोक्तानध्यायविकल्पार्थमाह **द्वावेवेति। स्वाध्यायभूमिं** चोच्छिष्टाद्यमेध्योपहतां। **आत्मानं च** यथोक्तशौचरहितमिति द्वावेवानध्यायौ नित्यं **प्रयत्नतो वर्जयेत्** नतु पूर्वोक्तान्। तेषामपि यत्र नित्यग्रहणमनुवादो वा नित्यत्वख्यापको वाऽस्ति तानपि नित्यं **वर्जयेत्।** अन्यत्र विकल्पः॥ १२७॥

(४) **राघवानन्दः।** पर्युदासाधिकरणन्यायेन भूम्यात्माशुद्धिव्यतिरिक्तेषु निषिद्धेषु नित्याध्ययनं कर्तव्यमिति प्रदर्शनार्थम् **द्वावेवेति,** 'वेदरक्षाहेतुत्वात्तस्य, वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यक' इत्युक्तत्वात्। 'अष्टकासु त्वहोरात्र'मिति यद्यप्यत्र स्वाध्यायविचारः प्रकरणात्स्नातकस्य तथापि अधीयान इति लिङ्गात्प्रथमाध्ययनेऽप्यङ्गम्, अतः प्राथमिकाध्ययनमपि मनूक्तसर्ववर्जनपुरःसरमिति भावः। **इत्यनध्यायप्रकरणम्॥** १२७॥

(५) **नन्दनः।** **नित्यमापद्यपि।** अनेनान्येषामनध्यायनिमित्तानामापद्यनुज्ञा सूचिता॥ १२७॥

(६) **रामचन्द्रः। द्विजः द्वावेव विवर्जयेत्। अशुद्धां भूमिं। च पुनः आत्मानमशुचिम्॥** १२७॥

(७) **मणिरामः। द्वाविति॥** १२७॥

(८) **गोविन्दराजः।** विद्यानैपुणकामं प्रति पूर्वोक्तानध्यायविकल्पार्थमाह **द्वाविति।** अध्ययनभूमिम**शुद्धां आत्मानं चाशुचिम**पेक्ष्य **द्वौ** वाऽ**नध्यायौ।** तावेव **प्रयत्नेन नित्यं द्विजो वर्जयेत्।** ताभ्या(मन्त्रोऽपि)मन्यत्रापि यत्र नित्यग्रहणमर्थवादादि वा नित्यत्वे लिङ्गमस्ति तथापि नित्यमेव वर्जयेत्। अन्यत्र तु विकल्पः॥ १२७॥

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ॥
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ १२८॥

[षष्ठ्यष्टमीममावास्यामुभयत्र चतुर्दशीम्॥ वर्जयेत्पौमासीं च तैले मांसे भगे क्षुरे॥ १॥]

(१) **मेधातिथिः । ब्रह्मचारी भवेत्** ब्रह्मचारिधर्मो मैथुननिवृत्तिरतिदिश्यते, न पुनर्भिक्षाचरणादिः । **अप्यृताविति** सम्बन्धात्तदेव प्रथमं हृदयमागच्छति । अन्ये तु मधुमांसनिवृत्तिमपीच्छन्त्येतेष्वहःसु । तत्र स्मृत्यन्तरमुदाहार्यम् । "षष्ठचष्टमीममावास्यामुभयत्र चतुर्दशीम् । वर्जयेत्पौर्णमासीं च तैले मांसे भगे क्षुरे ।।"

अन्ये त्वाहुः—'ब्रह्मचारीति'विशिष्टाश्रमिणो नामधेयमेतत् । अत आश्रमान्तरवर्तिनि गृहस्थादौ प्रयुज्यमानो वेदग्रहणार्थधर्मलक्षणयाऽतिदेशार्थो भवति । **ब्रह्मचारी भवेत् ।** परशब्दो हि परत्र प्रयुज्यमानो वत्यर्थं गमयति । सर्वेषु ब्रह्मचारिधर्मेषु प्राप्तेष्वग्नीन्धनभैक्ष्यचरणादयः 'आ समावर्तनात्कुर्यादिति' वचनात्, 'गृहस्थः शेषभुगिति' च प्रत्यक्षे विनिवर्तन्ते । केवलं मधुमांसमैथुनप्रतिषेधमात्रमतिदिश्यत" इति । प्रसिद्धस्तु ब्रह्मचारिशब्दो मैथुननिवृत्तावेवेति यत्किंचिदेतत् ।। १२८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मचारी** मैथुनरहितः ।। १२८ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** अमावास्यादिष्वृ**तावपि स्नातको द्विजो** न स्त्रियमुपगच्छेत् । 'पर्ववर्जं व्रजेच्चैना' (३।४५)मित्यनेनैव निषेधसिद्धौ स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तार्थमिह पुनर्वर्जनम् ।। १२८ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** अमावास्यामित्यत्र कालः कर्म तेनैतेषु स्त्रियमृतावपि न गच्छेत् 'पर्ववर्जं व्रजेच्चैना'मित्यादिना निषेधस्य प्राप्तत्वेऽपि स्नातकव्रतलोपार्थं पुनर्ग्रहणं । **ऋताविति** लिङ्गात् ब्रह्मचारीति पदं मैथुननिवृत्तिमात्रपरम् ।। १२८ ।।

(५) **नन्दनः ।** अथ स्नातकस्य व्रतान्तराण्याह **अमेति** ।। १२८ ।।

(६) **रामचन्द्रः । स्नातको द्विजः** अमावास्यादिषु नित्यं **ऋतावपि ब्रह्मचारी** भवेत् ।। १२८ ।।

(**रामचन्द्रः । षष्ठीति** तैले तैलाभ्यङ्गे मांसभक्षणे भगे सुरते क्षुरे श्मश्र्वादिक्रियायां वर्जयेत् ।। १ ।।)

(७) **मणिरामः । ऋतावप्यासु ब्रह्मचारी भवेत् ।** पूर्वमुक्तमपि स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तार्थं पुनरिदमुक्तम् ।। १२८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । अमावास्यामिति ।** अमावास्यादिषु **स्नातको द्विजः ऋतावपि** नित्यं स्त्रियं नोपेयात् । 'पर्ववर्जं व्रजेच्चैना'मित्यनेन पौनरुक्त्यं तत्रैव परिहृतम् । स्नातकव्रतप्रायश्चित्ताङ्गत्वेनास्येहाभिधानम् ।। १२८ ।।

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ।। १२९ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** नित्यस्य स्नानस्य भुक्तवतः प्राप्त्यभावान्नायं प्रतिषेधः । स्मृत्यन्तरे हि "स्नानं महायज्ञाः शेषभोजनम्" इत्यर्थक्रमः श्रुतः । न चण्डालस्पर्शनादिनिमित्तकस्यापि, "नाशुचि क्षणमपि तिष्ठेदिति" विरोधात् । अत इच्छालक्षणस्य घर्माद्यपनोद-

हेतोरयं प्रतिषेधः। **आतुरो** व्याधिगृहीतः। तस्य सर्वप्रकारस्नानप्रतिषेधोऽशुचित्वेऽपि "सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति"। "का तर्हि तस्य शुद्धिः?" मार्जनं मन्त्रवत्प्रोक्षणं वस्त्रत्याग एवमादि कर्तव्यम्।

महानिशा चतुर्मुहूर्तं उभयतोऽर्धरात्रितः। ये तु—"महती निशा यस्मिन्काले हेमन्तादाविति" व्याचक्षते तेषां माघफाल्गुनयोः प्रातःस्नानविधिविरोधादपव्याख्यानम्। नापि हैमन्तिकीषु रात्रिषु निषेध इति प्रमाणमस्ति; द्वितीयस्य निशाशब्दस्याभावात्। **वासोभिरि**ति सामर्थ्यलक्षणे शीतादौ वाससां बहुत्वे सति प्रतिषेधः। एकेन विहितमेव "न नग्नः स्नायात्" (४।४५) इति। द्वाभ्यामनियमः, बहूनां प्रतिषेधः। **जलाशयो** जलाधारः **अविज्ञातः** गाधागाधतया ग्राहादिभयेन च। **अजस्रं** सर्वदेत्यर्थः।। १२९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। आतुरो** रोगी। '**महानिशा** तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वय'मिति स्मृतिः। **न वासोभिर्**बहुभिः सह सचैलस्नानादन्यत्र। **नाजस्रं** पुनःपुनरेकस्मिन्दिने निमित्तान्तरपातं विना। **अविज्ञाते** विशेषतोऽन्त्यजाद्यखातत्वादिनाऽज्ञाते।। १२९।।

(३) **कुल्लूकः।** नित्यस्नानस्य भोजनानन्तरमप्रसक्तेश्चाण्डालादिस्पर्शनिमित्तकस्य "मुहूर्तमपि शक्तिविषये नाप्रयतः स्यादि"त्या**पस्तंब**स्मरणान्निषेद्धमयोग्यत्वाद्यदृच्छास्नानमिदं भोजनानन्तरं निषिध्यते तथा रोगी नैमित्तिकमपि स्नानं न कुर्यात्, किंतु यथासामर्थ्यं 'अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम्। आर्द्रेण वाससा वा स्यान्मार्जनं दैहिकं विदु'रित्यादि**जाबाला**द्युक्तमनुसंधेयम्। तथा '**महानिशा** तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम्। तस्मिन् स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृत' इति **देवल**वचनात्तत्र न स्नायात्। बहुवासाश्च नित्यं न स्नायात्। नैमित्तिकचाण्डालादिस्पर्शे सति तु स्नानं बहुवाससोऽप्यनिषिद्धम्। ग्राहाद्याक्रान्तागाधरूपतया च विशेषेणाज्ञाते जलाशये च।। १२९।।

(४) **राघवानन्दः। महानिशीति। "महानिशा** तु सा ज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम्। तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृत" इति **हारीतोक्तेः।** मुहूर्तमपि शक्तिविषये नाप्रयतः स्या'**दित्यापस्तम्ब**स्मरणात्। चण्डालादिस्पर्शेऽवश्यं स्नानमिति यादृच्छिकस्नानविषयो निषेधः। **वासोभिर्विशिष्ट** इति। कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वं विवक्षितम्। **अविज्ञाते** नक्राद्याक्रान्तेऽगाधाद्ये।। १२९।।

(५) **नन्दनः।** " न स्नानमाचरेत् भुक्त्वे"ति दृष्टार्थस्नानस्य प्रतिषेधः नातुर इत्याद्यदृष्टार्थस्नानस्य च। अन्तर्वास उत्तरवासो बहिर्वास इति त्रीणि वासांसि धार्याणि। तेषु बहिरुत्तरवाससोराप्लवननिषेधो बहुवचनग्रहणाद्गम्यते। अजस्रग्रहणादत्यन्तोपहतयोराप्लावनानुज्ञा च।। १२९।।

(६) **रामचन्द्रः।** निमित्तं विना **वासोभिः** सह स्नानं न समाचरेत्। **अविज्ञाते** अन्त्यजादिना खानितत्वाज्ज्ञाते।। १२९।।

(७) **मणिरामः। न वासोभिः सह** बहुवस्त्रसहितः।। १२९।।

(८) **गोविन्दराजः। न स्नानमिति। भुक्त्वा** नित्यं यादृच्छिकं च **स्नानं न** कुर्यात्। नैमित्तिकं पुनः "मुहूर्तमपि शक्तिविषये नाप्रमत्तः स्यात्" इत्यापस्तम्बस्मरणान्न निषिध्यते। तथा व्याधितो नैमित्तिकमपि स्नानं न कुर्यात्, अपि यथासंभवं मन्त्रवन्मार्जनहिरण्योदकाभ्युक्षणगोस्पर्शनादीन् स्नानप्रतिनिधीन् पटपरिवर्तनं च कुर्यात्। "महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम्। तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमत्तिकादृते" इति **देवलस्मरणात्** तत्र न स्नायात्। बहुवासस्कश्च सततं न स्नायात्। नैमित्तिके त्वनिषेधः। गाधागाधग्राहाद्यपाकीर्णतया वा अज्ञाते जलाधारे न स्नायात्॥ १२९॥

देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा॥
नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च॥ १३०॥

(१) **मेधातिथिः।** प्रतिकृतयोऽत्र **देवताः**, तासां छायासम्भवात्। **गुरुः** पिता। **आचार्य** उपनेता। भेदोपादानमातिदेशिकगौरवनिवृत्त्यर्थम्। तेन मातुलादिषु नायं विधिरिति। केचित् "समाचारविरोधान्नैतद्युक्तं गोबलीवर्दवद्भेदो विज्ञेय" इति वदन्ति। **बभ्रुः** कपिलो वर्णः। तद्गुणयुक्तं द्रव्यम्। बभ्रवत्र गौः कपिला, सोमलता वा। उभयोर्बभ्रुशब्देन वेदे प्रयोगदर्शनात्। **कामत** इत्यबुद्धिपूर्वमदोषः॥ १३०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। देवतानां** देवतार्चानाम्। **बभ्रुणः** कपिलस्य प्राणिनश्छायाम्। **दीक्षितस्य** दीक्षाकाले ॥ १३०॥

(३) **कुल्लूकः। देवतानां** पाषाणादिमयीनां **गुरोः** पित्रादेर्नृपतेः **स्नातकस्याचार्यस्य** च। गुरुत्वेऽप्याचार्यस्य प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः। **बभ्रुणः** कपिलस्य यज्ञे **दीक्षितस्या**वभृथस्नानात्पूर्वमिच्छया **छायां नाक्रामेत्** चशब्दाच्चांडालादीनामपि। **कामत** इत्यभिधानादबुद्धिपूर्वके न दोषः॥ १३०॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **देवतानामिति।** आक्रमणं तदुपर्युपवेशनं उल्लङ्घनं चङ्क्रमणं अबुद्धिपूर्वे न दोषः। नापि स्पर्शे **बभ्रुणः** कपिलस्य **दीक्षितस्य** कृतयज्ञस्य॥ १३०॥

(५) **नन्दनः। देवतानां** देवताप्रतिमानाम्। **स्नातको** ब्राह्मणः। **आचार्य** उपनेता। **बभ्रुः** कपिला गौः॥ १३०॥

(६) **रामचन्द्रः।** देवतादीनां **छायां कामतः नाक्रामेत् बभ्रूणां** गवां कपिलां **छायाम्। च** पुनः **दीक्षितस्य छायां नाक्रामेत्**॥ १३०॥

(७) **मणिरामः। बभ्रुणः** कपिलवर्णपुरुषस्य॥ १३०॥

(८) **गोविन्दराजः। देवतानामिति। देवतानां** चित्रपुस्तकादिकृतानां **गुरोः** पित्रादेः नृपतेः **स्नातकाचार्यस्य च** प्राधान्यात् गुरुतः पृथगुपदिष्टस्य कपिलस्य यज्ञार्थं कृतदीक्षस्येच्छातः **छायां नाक्रामेत्**॥ १३०॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम्॥
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम्॥ १३१॥

(१) **मेधातिथिः।** मध्याह्नेऽर्धरात्रे महानिशायां समांसं च **श्राद्धं भुक्त्वा न सेवेत** चिरं न तत्रासीत। यदि कथंचिद्ग्रामादि गच्छतो नान्तरेण चतुष्पथं मार्गान्तिरमस्ति, तदा तावन्मात्रसम्बन्धो न निषिध्यते। केचित्तु चकारमेवं योजयन्ति—'श्राद्धं भुक्त्वा सामिषं चान्यदपि भोजनम्'। अस्मिश्च सम्बन्धे समाचारोऽन्वेष्यः। नान्यथा व्यवहितः सम्बन्धो लभ्यते।। १३१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। श्राद्धं भुक्त्वा तथामिषं भुक्त्वापि। मध्यन्दिनार्धरात्रयोः सन्ध्ययोश्च। न सेवेत** चिरं न तत्र तिष्ठेत्।। १३१।।

(३) **कुल्लूकः।** दिवारात्रे च संपूर्णे प्रहरद्वये **समांसं** च **श्राद्धं भुक्त्वा** प्रातःसायं **सन्ध्ययोश्च** चिरं **चतुष्पथं** नाधितिष्ठेत्।। १३१।।

(४) **राघवानन्दः। सामिषमा**मिषमित्यसक्तन्निषेधाच्छ्राद्धे तद्दानं भक्षणं चावश्यकम्।। १३१।।

(५) **नन्दनः। सामिषं श्राद्धं** भुक्त्वा मध्यन्दिनादिषु च **चतुष्पथं न सेवेत**।। १३१।।

(६) **रामचन्द्रः। चतुष्पथं मध्यंदिने** मध्याह्नकाले **न सेवेत**।। १३१।।

(७) **मणिरामः। मध्यंदिन इति**।। १३१।।

(८) **गोविन्दराजः। मध्यन्दिन इति।** मध्यान्हार्धरात्रसन्ध्यासु समांसं च **श्राद्धं भुक्त्वा** चतुष्पथे चिरं न तिष्ठेत्।। १३१।।

उद्वर्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च।।
श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः।। १३२।।

(१) **मेधातिथिः। उद्वर्तन**मभ्यङ्गमलापकर्षणं पिष्टादि। **अपस्नान**मुपयुक्तमुदकम्। **निष्ठ्यूतम**श्लेष्मरूपमपि भुक्त्वा त्यक्तं ताम्बूलवीटिकादि। अधिष्ठानं तदुपरिस्थानम्। **कामतः** अज्ञानपूर्वमदोषः।। १३२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उद्वर्तनं** गात्रोद्वर्तनमलम्। **अपस्नानं** मृतनिमित्तकस्नानजलं मृतज्ञात्यादीनाम्। **नाऽधितिष्ठे**न्नोपरि तेषां तिष्ठेत्।। १३२।।

(३) **कुल्लूकः। उद्वर्तनम**भ्यङ्गमलापकर्षणपिष्टकादि। **अपस्नानं** स्नानोदकं **मूत्रपुरीषे** रुधिरं च श्लेष्माणं निष्ठ्यूतम**श्लेष्म**रूपमपि चर्वितपरित्यक्तरूपताम्बूलादि वान्तं भुक्त्वोद्गीर्णभक्तादि एतानि **कामतो नाधितिष्ठेत्। अधिष्ठानं तदुपर्यवस्थानम्**।। १३२।।

(४) **राघवानन्दः। उद्वर्तनं** गात्रान्निःसारितं मलं। **अपस्नानं** स्नानोदकं। **निष्ठ्यूतं** मुखनिःसृतं। कफं नाधितिष्ठेत्, तदुपरीति शेषः।। १३२।।

(५) **नन्दनः। उद्वर्तनं** शरीरत्यक्तं मलं। **अपस्नानं** मृतस्नानजलम्।। १३२।।

(६) **रामचन्द्रः।** **उद्वर्तनादिषु कामतः नाधितिष्ठेत्** उद्वर्तनं अभ्यङ्गं मलापकर्षणं **विण्मूत्रे च** रक्तमेव **श्लेष्मनिष्ठचूतवान्तानि** एतेषु स्थानेषु **कामतः नाधितिष्ठेत्** ।। १३२ ।।

(७) **मणिरामः।** **उद्वर्तनं** अभ्यङ्गमलापकर्षणं, **अपस्नानं** कृतस्नानोदकम् ।। १३२ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **उद्वर्तनमिति।** **उद्वर्तनं** स्नानोदकमूत्रपुरीषरुधिर**श्लेष्मवान्तानि** इच्छातो नाक्रामेत् **निष्ठचूतं च** ताम्बूलाद्यं श्लेष्मरूपमपि ।। १३२ ।।

वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ।।
अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् ।। १३३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **वैरी** शत्रुस्तस्य **सदैव** उपायनप्रेषणान्येकत्र स्थानासने गृहगमनादिकथाप्रवृत्तिरित्येवमादि न कार्यम्। **अधार्मिकः** पातकी, यश्च कुसृत्या वर्तते। **तस्करश्चौरः**। अस्मादेव च भेदोपादानादधार्मिको न सर्वः, किं तर्हि ? यथा व्याख्यातम्। **परस्य योषितं** स्त्रियम्। योषिद्ग्रहणान्न पत्न्येव; किं तर्हि ? अवरुद्धाऽपि, वैरकरणत्वादुभयोर्दृष्टदोषनिमित्तैश्च प्रतिषेधः, साहचर्यात्। उत्तरत्र च 'दार'ग्रहणमदृष्टदोषातिशयदर्शनार्थम्। न पुनरेवं वक्तव्यं "योषितमिति सामान्यनिर्देशे दारशब्दार्थवादाद्विशेषावगतिः।" नायमस्यार्थवादः। भिन्नमेवैतद्वाक्यम् ।। १३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अरिं **न सेवेत** चिरं न तत्समीपे तिष्ठेत् ।। १३३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** शत्रुं तन्मंत्रिण**मधर्म**शीलं चौरं परदारांश्च न **सेवेत**। चौरस्याधार्मिकत्वेऽप्यन्यगर्हितत्वात्पृथङ्निर्देशः ।। १३३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **वैरिणः सहायमित्यन्वयो**ऽतस्तन्मित्रं वर्जयेत् ।। १३३ ।।

(५) **नन्दनः।** **योषितो** दारान् ।। १३३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **परस्य योषितं न सेवेत** ।। १३३ ।।

(७) **मणिरामः।** स्पष्टम् ।। १३३ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **वैरिणमिति।** शत्रुतन्मित्राधर्मशीलचौरपरदारान् **नोपसेवेत**। चौरस्यात्यन्तकुत्सितत्वात् अधार्मिकात् पृथक्ग्रहणम्। शत्रुसेवनादौ च यद्यपि दृष्ट एव दोषः तथापि शास्त्रनिषेधसामर्थ्याददृष्टोऽपि भवतीत्यवसीयते। एवमन्यत्रापि विज्ञेयम् ।। १३३ ।।

न हीदृशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते ।।
यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ।। १३४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अजीर्णकारकभोजनादि सुवर्णापहरणादि। नही**दृशमनायुष्य**मायुष्यक्षयकरं **यादृशं** परदारगमनम्। अदृष्टेन दृष्टेन च दोषः ।। १३४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अनायुष्यं।** **लोके** इहलोके ।। १३४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्मादीदृशमनायुष्यमिह **लोके पुरुषस्य न किंचिदस्ति यादृशं** परदारगमनम् तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ।। १३४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तेषु परस्त्रीगमनमत्यर्थं निराकर्तव्यमित्याह **नहीति। सेवनं** संभोगः ।। १३४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। परदारोपसेवनं यादृशं** अनायुष्करं ततोऽन्यतरम् ।। १३४ ।।

(७) **मणिरामः।** स्पष्टमेतत् ।। १३४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। न हीदृशमिति।** यस्मात् पुंस एवंविधं आयुःक्षयकरं **लोके** अन्यन्न **किञ्चिदस्ति यादृक्** लोके परदारगमनं, तस्मादेतन्न कार्यम् ।। १३४ ।।

क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ।। १३५ ।।

(१) **मेधातिथिः। अवमान** अनादरो गौरवाभावस्तिरस्कारश्च। **कृशानपि** तदात्वे प्रीतिं (प्रति)कर्तुमसमर्थानपि ।। १३५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। नावमन्येताधिक्षेपादिनाऽवमतान् कुर्यात्, भूष्णुर्भूतिशील** इति भूतिकामिताऽभिप्रेता ।। १३५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** वृद्ध्यर्थे भूधातुः। **भूष्णुः** वर्धिष्णुर्धनगवादिना वर्धनशीलः **क्षत्रियं** सर्पं **बहुश्रुतं च ब्राह्मणं** नावजानीयात्। **कृशानपि** तत्काले प्रतीकाराक्षमान् ।। १३५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **क्षत्रियमिति** द्वाभ्याम्। **बहुश्रुतं** विद्वांसं। **भूष्णु**रायुरादिना वर्धनशीलः ।। १३५ ।।

(५) **नन्दनः। क्षत्रिय**मभिषिक्तम् ।। १३५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। भूष्णुः** वर्धिष्णुः **क्षत्रियादिकं नावमन्येत** न तिरस्कुर्यात् ।। १३५ ।।

(७) **मणिरामः। भूष्णुः** धनादिना वर्धनशीलः ।। १३५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। क्षत्रियं चैवेति।** यो भवनशीलः क्षत्रियसर्पविद्वद्ब्राह्मणान् तदानीं दुर्बलानपि कदाचिन्नावजानीयात् ।। १३५ ।।

एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।।
तस्मादेतत्त्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ।। १३६ ।।

(१) **मेधातिथिः। निर्दहेत्** अवमन्तारं पुरुषम्। **त्रयमवमानितम्।** क्षत्रियः सर्पो दृष्ट्या शक्त्या, ब्राह्मणो जपहोमैः अदृष्टेन च दोषेण। **तस्मादेतत् त्रयं नित्यमित्युपसंहारः।** विधाय दोषदर्शनं पुनरुपसंहारो यत्नेन परिहारार्थः। यत्नातिशयाच्च प्रायश्चित्ते गौरवमप्यनुमीयते ।। १३६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तस्मादित्युक्तोपसंहारो** दोषाधिक्यज्ञापनार्थः ।। १३६ ।।

(३) **कुल्लूकः। एतत्त्रयमवमानितं** सदवमन्तारं विनाशयति। क्षत्रियसर्पौ दृष्टशक्त्या ब्राह्मणश्चाभिचारादिना दृष्टेन तस्मात्कल्याणबुद्धिरेतत्त्रयं सर्वदा **नाव**जानीयात् ।। १३६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्काले अनपकारित्वेऽपि उदर्के अनर्थावहमित्याह **एतदिति। त्रयं** क्षत्रियादि। **अवमानितं** सत्पुरुषमवमन्तारं दृष्टादृष्टाभ्यां दहति ।। १३६ ।।

(५) **नन्दनः**। उक्तमर्थं निगमयति **एतदिति** ।। १३६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। क्षत्रियः ब्राह्मणः सर्पः** एतत्त्रयम**वमानितं** तिरस्कृतं निर्दहति ।। १३६ ।।

(७) **मणिरामः**। स्पष्टम् ।। १३६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। एतत्त्रयमिति**। यस्मादेतत्त्रयमवज्ञातं **पुरुषं** विनाशयति। क्षत्रियसर्पौ दृष्टशक्त्या ब्राह्मणस्त्वभिचारादिना; तस्मात् प्रशस्तबुद्धिः **एतत्त्रयं** सर्वदा न तिरस्कुर्यात् ।। १३६ ।।

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।।
आ मृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ।। १३७ ।।

(१) **मेधातिथिः। असमृद्धिर्ध**नाद्यसंपत्तिः, कृष्यादिना धनार्जनावसरे। तत्र नात्माऽवमन्तव्यो 'दुर्भगोऽहमकृतपुण्यो, नास्मिन्नवसरे धनं मया लब्धं, कुतोऽन्यदा प्राप्स्यामीति' नावसादो भावनीयः। **आ मृत्योः श्रियमन्विच्छेत्**। आऽन्त्यादुच्छ्वासाद्धनार्जनकामो न त्यक्तव्यः। न **चैनां** श्रियं **दुर्लभां मन्येत**। 'अवश्यं मम सम्पद्यते मद्व्यवसाय' इति ग्रहदौःस्थित्याद्यपरिगणय्य तदर्जने प्रयतितव्यम्। अस्ति कस्यचित्सुभाषितम्— "हीनाः पुरुषकारेण गणयन्ति ग्रहस्थितिम्। सत्त्वोद्यमसमर्थानां नासाध्यं व्यवसायिनाम् ।।" अनेन चैतद्दर्शयति—'अहं दुर्गतः क्लेशप्राप्यधन आधानादौ नाधिक्रिये। ततोऽग्निहोत्रहोमक्लेशादुत्तीर्णोऽस्मीति' यस्य बुद्धिः स न सम्यङ्मन्यत इति। अतस्तदर्थं प्रयतेत ।। १३७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पूर्वाभिः** पित्रादिक्रमागताभिः। **अन्विच्छेत्** प्रयत्नेनानुसंदध्यात् ।। १३७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। प्रथमं धनार्थमुद्यमे कृते तत्र धनानामसंपत्तिभिर्मन्दभाग्योऽहमिति **नात्मानम**वजानीयात्। किंतु मरणपर्यन्तं श्रीसिद्धचर्थमुद्यमं कुर्यात्, न त्विमां **दुर्लभां** बुध्येत ।। १३७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अवमाननप्रसङ्गेनाह **नेति**। पूर्वं संपन्नः सांप्रतं हृतधनः कृतोद्यमस्तदशक्त्या मन्दभाग्योऽहमित्यात्मानं नावजानीयादिति। उक्तनिषेधातिक्रमिणं

मनुस्मृति २/२६

स्वावमानेनावसन्नं प्रत्याह **आ मृत्योरिति। एनां** श्रियं पुरुषकारस्यासाध्यत्वाभावात् ।। १३७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। एनां** श्रियं **दुर्लभां न मन्येत** नासाध्यं व्यवसायिनः, **पूर्वाभिरसमृद्धिभिः** पित्रादिक्रमादागताभिः ।। १३७ ।।

(७) **मणिरामः। पूर्वाभिरसमृद्धिभिः।** धनार्जनोद्यमे कृते तदप्राप्तौ मंदभाग्योऽहमित्यात्मानं नावजानीयात् किंतु **आ मृत्योरुद्यमं** कुर्यात् ।। १३७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नात्मानमिति।** प्रथमोत्पन्नाभिरसंपद्भिः **आत्मानं** नावजानीयात्। अपितु **आ मृत्योः** श्र्यर्थमुद्यमं कुर्यात्, **न दुर्लभा** श्रीरिति **बुध्येत** ।। १३७ ।।

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ।। १३८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अर्थप्रयुक्तवचनं सत्ये नियम्यते। यथादृष्टं श्रुतं च **सत्यम्। प्रियं ब्रूयात्।** द्वितीयोऽयं विधिः। औदार्यादिगुणानुकथनं परस्यादृष्टेनापि केनचिदवसरेण। तथा पुत्रजन्मादि 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जात' इत्यसत्यपि स्वप्रयोजने यदि सत्यं तद्वक्तव्यम्। यदि तस्य तत्र विदितम्। 'सत्यं' प्रियमप्रियं वाऽस्ति। प्रियं दर्शितं— 'ब्राह्मण पुत्र' इत्यादि। अप्रियं यथा 'ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी'-तदसत्यं न ब्रूयात् सत्यमपि कन्यागर्भग्रहणमप्रियत्वादप्रकाश्यम्। सत्यां गतौ तूष्णीमासितव्यम्। ननु गर्भिण्यामगर्भिणीति वक्तव्यं, प्रियत्वादत आह **प्रियं च नानृतं ब्रूयादिति।** एवं च यस्य प्रथमः साक्षात्कारस्तेन तत्र तूष्णीमासितुं लभ्यते। **एष सनातनो धर्मः। सनातनो** नित्यो वेदस्तेन विहितत्वाद्धर्मोऽपि सनातनः ।। १३८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयादिति** समुच्चितं वाक्यमिति स्फुटयितुम् **न ब्रूयादिति** व्यतिरेकोपदर्शनम् ।। १३८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यथा दृष्टश्रुतं तत्त्वं **ब्रूयात्** तथा प्रीतिसाधनं **ब्रूयात्** पुत्रस्ते जात इति। यथा दृष्टश्रुतमप्यप्रियं 'पुत्रस्ते मृत' इत्यादि न वदेत् **प्रियमपि** मिथ्या न वदेत्। **एष** वेदमूलतया नित्यो **धर्मः** ।। १३८ ।।

(४) **राघवानन्दः। किंच सत्यमिति।** विप्रं क्षत्रियं वैश्यं वा न। भो भो क्षत्रियदायाद, न क्षत्रियाधमेति। क्षत्रियं ब्राह्मणं न **ब्रूयात्** ।। १३८ ।।

(६) **रामचन्द्रः। प्रियमपि अनृतं न ब्रूयात्** ।। १३८ ।।

(७) **मणिरामः। सत्यं** यथा दृष्टं श्रुतं तत्त्वं ब्रूयात्। तथा **प्रियं** प्रीतिसाधनमपि तत्त्वं ब्रूयात्। पुत्रस्ते जात इत्यादि। **न ब्रूयात्सत्यमप्रियं** यथा दृष्टं श्रुतम् प्रियं **न ब्रूयात्। प्रियं च नानृतं प्रियं** च न मिथ्या **ब्रूयात्** ।। १३८ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **सत्यमिति**। केनचित्पृष्टः सन् **सत्यमेव ब्रूयात्**। **सत्यं प्रियं** चाप्यपृष्टोऽपि पुत्रजन्मादि कथयेत्। **अप्रियं** पुनः **सत्यं** बन्धुवियोगादि न वदेत्, अपितु सत्यां गतौ तूष्णीमासीत। **प्रियमपि** चासत्यं नापि(भि)**ब्रूयात्** इत्येष नित्यो **धर्मः**॥ १३८॥

भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत्॥
शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह॥ १३९॥

(१) **मेधातिथिः**। अत्र प्रथमस्य भद्रशब्दस्य नञ्लोपं व्याचक्षते। यदभद्रं तद्भद्रमिति ब्रूयात्। **इतिकरणः** प्रदर्शनार्थः। 'कल्याणं' 'मङ्गलं' 'सिद्धं' 'श्रेय' इत्यादयः सिद्धाः शब्दाः प्रयोक्तव्याः। पूर्वपदस्यापि प्रदर्शनार्थत्वेऽन्धे 'चक्षुष्मान्' मूर्खे 'प्राज्ञ' इत्यादिवचनं लभ्यते। अथवा भद्रमित्येष एव-शब्द एवमादिषु वक्तव्यः। **शुष्कवैरं** असत्यर्थादिप्रयोजने आहोपुरुषिकं वाक्यं न कर्तव्यम्। एवं राजाधिकरणे **विवादं** शुष्कमेवेत्यादि सम्पद्यते। **केनचिद**समर्थेनापि॥ १३९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **भद्रं** वस्तुतो यच्छोभनं **भद्रमित्येव वा**ऽभद्रमपि। **शुष्कं** वैरं निर्निमित्तं द्वेषं **विवादं** विरुद्धवादम्॥ १३९॥

(३) **कुल्लूकः**। प्रथमं भद्रपदमभद्रपदपरं, द्वितीयं **भद्रशब्द**पर्यायपरं; **अभद्रं** यत्तद्भद्रशब्दपर्यायपरप्रशस्तादिशब्देन प्रब्रूयात्। तथा**चापस्तम्बः** "नाभद्रमभद्रं ब्रूयात्पुण्यं प्रशस्तमिति ब्रूयात्" **भद्रमित्येवेति** भद्रपदमेव वा तत्र योज्यं—**शुष्कं** निष्प्रयोजनं **वैरं** विवादं न **केनचित्सह कुर्यात्**॥ १३९॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **भद्रमिति**। **भद्रं भद्रमिति** वीप्सा। **शुष्कं** वैरमिति फलरहितवैरम्॥ १३९॥

(५) **नन्दनः**। शुभाशुभेषु सर्वत्र **भद्रं भद्रमिति** ब्रूयात्। भद्रमिति ब्रूयादिति यावत्। **भद्रमित्येव** वा वदेत्। सकृ**द्भद्रमित्येव** वा ब्रूयात्। **शुष्कं** निरर्थकम्॥ १३९॥

(६) **रामचन्द्रः**। अभद्रमपि वस्तु **भद्रं भद्रमिति** ब्रूयात्, **शुष्कवैरं** निष्प्रयोजनं वरं **न कुर्यात्**॥ १३९॥

(७) **मणिरामः**। प्रथमं **भद्रपदं** अभद्रपरं, द्वितीयं भद्रपदं भद्रशब्दपर्यायपरं; तथा च अभद्रं जातमिति वक्तव्ये प्रशस्तं जातं कल्याणं जातमित्यादि वक्तव्यं। **भद्रमित्येव** वा वदेत्, पर्यायशब्दो न वक्तव्य इत्यर्थः। **शुष्कं** निष्प्रयोजनम्॥ १३९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **भद्रमिति**। 'अभद्रं भद्रमिति' **गौतम**स्मरणादिह वृत्तवशात् प्रयुक्तम्। तत्राध्याहारेण व्याख्येयं अकल्याणरूपं यत् तत् **भद्रं** कल्याणं श्रेय इत्येवमादिभिः शब्दैः **इति** करणस्य प्रकारार्थत्वात् **ब्रूयात्**। **भद्रमित्य**नेनैवं वा-शब्देन तत्। वादानिमित्तौ वैरकलहौ चासमर्थेनापि सह **नैव कुर्यात्**॥ १३९॥

नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यंदिने स्थिते ॥
नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ १४० ॥

(१) **मेधातिथिः।** अतिकल्यशब्दश्चाहर्मुखे वर्तते। उषःकाले न गन्तव्यम्। **अतिसायं** पश्चिमसन्ध्यासमये **अज्ञातेन पुरुषेण सह न गच्छेत्।** असहायश्च **वृषलैः** शूद्रैश्च **सह** ॥ १४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अतिकल्यमुदयसमये **न गच्छेत्** पन्थानं। **स्थिते** वर्तमाने। **न वृषलैरेव सह** ॥ १४० ॥

(३) **कुल्लूकः।** उषःसमये प्रदोषे च दिवा संपूर्णप्रहरद्वये च **अज्ञातकुलशीलेन** पुरुषेण शूद्रैश्च सह **न गच्छेत्।** 'नैकः प्रपद्येताध्वान' (४।६०) मित्युक्ते प्रतिषेधेऽपि पुनर्नैक इति स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तगौरवार्थः ॥ १४० ॥

(४) **राघवानन्दः।** षडेतान्वर्जयेदित्याह **नेति। अतिकल्यं** 'उषसि'स्थिते, सूर्य इति शेषः। **अज्ञातेन** कुलशीलादिना **वृषलैर्वेष्टितो नैको** विप्रः ॥ १४० ॥

(५) **नन्दनः। अज्ञातेनाविदितस्वभावेन** ॥ १४० ॥

(६) **रामचन्द्रः। अतिकल्यं** प्रातः **अज्ञातेन पुरुषेण** समं नाधिगच्छेत्। 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्य'मित्यमरः। **अतिसायं** कालं **अतिमध्यंदिने** स्थिते तथा **वृषलैः सह** न गच्छेत् ॥ १४० ॥

(७) **मणिरामः। नातिकल्यं** उषःकाले। **नातिसायं** सायंकाले **वृषलैः** शूद्रैः ॥ १४० ॥

(८) **गोविन्दराजः। नातिकल्यमिति।** उषःप्रदोषयोः मध्याह्ने च जाते **अविज्ञातेन** पुरुषेण शूद्रैश्चाध्वानं **न गच्छेत्।** "नैकः प्रपद्येताध्वानं" इत्युक्तेऽपीह एक इति पुनर्वचनं प्रायश्चित्तविशेषार्थम् ॥ १४० ॥

हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोतिगान् ॥
रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ १४१ ॥

(१) **मेधातिथिः। हीनाङ्गाः** काणकुण्ठिकुब्जादयः। **अतिरिक्तमधिकं** अङ्गं येषां श्लीपद्यादयः। **विद्याहीना** मूर्खाः। **वयोतिगा** अत्यन्तवृद्धाः। **रूपहीना** दुःसंस्थानाश्चिपिटकेकरादयः। **द्रविणहीनाः** दरिद्राः। द्रविणं धनं तेन हीना वर्जिताः। **जात्या हीना** निकृष्टजातयः कुण्डगोलकाद्याः, तान्नाक्षिपेत्। 'आक्षेपः' कुत्सा। एतेषां एतैः शब्दैराह्वानमेव कुत्सा ॥ १४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वयोतिगानतिवृद्धान्। द्रविणं** धनं। **जातिर्विशिष्ट**कुलजन्म**नाऽऽक्षिपेद्धीना**ङ्गत्वाद्यन्तभवेनाक्षेपं न कुर्यात् ॥ १४१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** हीनाङ्गाधिकाङ्गमूर्खवृद्धकुरूपार्थहीनहीनजातीन् काणशब्दाह्वानादिना न निन्देत् ।। १४१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** खञ्जपाद इति वा अङ्गहीनान् षट् नाधिक्षिपेदित्याह **हीनाङ्गानिति** ।। १४१ ।।

(५) **नन्दनः। द्रव्यं** धनम्। **जाति**राभिजात्यं ।। १४१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। हीनाङ्गादींश्च न क्षिपेत्** न तिरस्कुर्यात् ।। १४१ ।।

(७) **मणिरामः। नाक्षिपेत्** न निन्दां कुर्यात्। काण 'बधिर' एहीत्याह्वानं न कुर्यादित्यर्थः ।। १४१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। हीनाङ्गानिति।** हीनाङ्गाधिकाङ्गमूर्खातिवृद्धविरूपदरिद्रवैधवेयादीन् काणादिशब्दाह्वानादिना नोपहसेत् ।। १४१ ।।

न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान् ।।
न चापि पश्येदशुचिः स्वस्थो ज्योतिर्गणान्दिवि ।। १४२ ।।

(१) **मेधातिथिः। उच्छिष्टो** भुक्तवाननाचान्तः कृतमूत्रपुरीषश्च। अशुचिमात्रमिहोच्छिष्टशब्देनोच्यते। तथा चोच्छिष्टस्य गवादिस्पर्शः प्रतिषिध्यते। **अशुचि**शब्देन प्रायश्चित्तं वक्ष्यति। **पाणि**ग्रहणमतन्त्रम्। अन्येनाप्यङ्गेन स्पर्शो नेष्यते। वस्त्राद्यान्तरिते न निषेधः। **दिवि ज्योतिर्गणं न पश्येत्। स्वस्थो**ऽनातुरः। **दिवी**ति वचनाद्भूमौ ज्योतिषोऽग्नेरप्रतिषेधः ।। १४२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पाणिना न स्पृशेदिति** गात्रान्तरेण स्पर्शे तादृशदोषाभावार्थः। **उच्छिष्ट** इत्यशुचिमात्रोपलक्षणम् ।। १४२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कृतभोजनः कृतमूत्रपुरीषादिश्चाकृतशौचाचमनो ब्राह्मणो हस्तादिना गोब्राह्मणाग्नीन्न स्पृशेत्। **नचाशुचिः** सन्ननातुरो दिविस्थात्सूर्यचन्द्रग्रहादि**ज्योतिर्गणान्न पश्येत्** ।। १४२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **नेति।** स्वय**मुच्छिष्टो विप्रः पाणिना** गोब्राह्मणादीन् **न स्पृशे**दित्यन्वयः। तथा स्वयं **स्वस्थो** अशुचिः सन् ।। १४२ ।।

(५) **नन्दनः। उच्छिष्टः** स्नानाचमनशोध्याशौचयुक्तः। **स्वस्थः** सावधानः। अत्र दिवीति विशेषणजलेऽनुज्ञातं दर्शनमिति गम्यते ।। १४२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** युग्मं। **न स्पृशेदिति। अशुचिः** सन् **ज्योतिर्गणं** न पश्येत् ।। १४२ ।।

(७) **मणिरामः। उच्छिष्टो** विप्रः कृतभोजनादिः अकृतशौचाचमनः **न चाशुचिः सन् पाणिना** गवादीन् **स्पृशेत्। स्वस्थः** अनातुरः **दिवि**स्थान् **ज्योतिर्गणान् न पश्येत्** ।। १४२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। न स्पृशेदिति।** आचमनाद्यर्हो ब्राह्मणः गोब्राह्मणाग्नीन् न स्पृशेत्। तथा **शुचिः** सन् अनातुरो द्युलोकगतमादित्यादि**ज्योतिः**समूहमपि **न पश्येत्** ।। १४२ ।।

स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।।
गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ।। १४३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अविशेषवचनेऽपि प्राणाश्चक्षुरादय एव मूर्धन्या उच्यन्ते। प्राणशब्दश्चक्षुरादिवचनो वेदे प्राणसंवादे उपनिषदि दृश्यते। **गात्राणि** अंसजानुपादादीनि। **पाणितलेना**पो गृहीत्वा स्पृशेत् ।। १४३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। एतान्** गोब्राह्मणानलान् **स्पृष्ट्वा** ज्योतिर्गणं च दृष्ट्वेत्यपि। **अद्भिः प्राणानिति।** आचमनं कृत्वा जलसहितेन हस्तेन मूर्धन्येन्द्रियस्थानानि सप्त हस्ततलेन **सर्वगात्रं नाभिं च स्पृशेदिति** तस्य प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।। १४३ ।।

(३) **कुल्लूकः। एतान्**गवादीन**शुचिः सन्स्पृष्ट्वा** कृताचमनः पाणिना गृहीताभि**रद्भिः प्राणांश्च**क्षुरादीनीन्द्रियाणि शिरःस्कन्धजानुपादान्नाभिं च **स्पृशेत्।** अप्रकरणे चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं लाघवार्थम्। तत्र प्रकरणे गवादिग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् ।। १४३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** दैवाच्चेत्तत्राह **स्पृष्ट्वेति। प्राणान्** चक्षुरादीन्द्रियाणि जलपूर्व**मुपस्पृशेदिति।** नाभिं च **पाणितलेन** करणेन ।। १४३ ।।

(५) **नन्दनः।** अत्र प्रायश्चित्तमाह **स्पृष्ट्वेति।** एतान् गोब्राह्मणानलान्पाणिना ज्योतिर्गणांश्चक्षुषा **स्पृष्ट्वा अद्भिः** सह **पाणितलेन प्राणांश्च**क्षुरादीनि प्राणस्थानानीति। **गात्राण्य**वयवांश्च **नाभिं चोपस्पृशेत्** ।। १४३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। एतान्** विप्रादीन् **अशुचिः** सन् **स्पृष्ट्वा अद्भिः प्राणान्** प्राणेन्द्रियादीन् **उपस्पृशेत्। सर्वाणि गात्राणि नाभिं च पाणितलेन स्पृशेत्** ।। १४३ ।।

(७) **मणिरामः। एतानि** पूर्वश्लोकोक्तगवादीनि **स्पृष्ट्वा। अशुचिः** सन् **पाणिना** गृहीताभिः **अद्भिः प्राणान्** चक्षुरादीद्रियाणि **गात्राणि** शिरःस्कंधजानुपादान् **नाभिं** च नित्यं स्पृशेत्। नित्यमित्यनेन आचमनोत्तरमपि स्पृशेदित्याशयः ।। १४३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। स्पृष्ट्वेति। अशुचिः** सन् गवादीन् **स्पृष्ट्वा अद्भिः** प्राणायतनानि चक्षुरादीन्यङ्गानि च **सर्वाणि स्पृशेत्** "नाभिमद्भिर्हस्तमध्येन स्पृशेत्" इति प्रकरणपठितं प्रायश्चित्तं लाघवार्थम्। तत्र हि क्रियमाणे गवादिस्पर्शे कर्तव्यं स्यात् ।। १४३ ।।

अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।।
रोमाणि च रहःस्थानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ।। १४४ ।।

(१) **मेधातिथिः । अनिमित्ततः** कण्डूयनादिनिमित्तं विना । **स्वानि खानि** चक्षुरादीनि छिद्राणि न स्पृशेत् । **रहःस्थानि** कक्षोपस्थगतानि **विवर्जयेत्** प्रकृतेन स्पर्शेन । श्लोकपूरणार्थमाख्यातान्तरोपादानम् । अन्ये त्वाहुः आख्यातान्तरनिर्देशाद्दर्शनं प्रतिषिध्यते ।। १४४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अनातुरः** कण्डूत्यादिपीडाभावे । तथाऽ**निमित्तत** आचमनादिनिमित्तव्यतिरेकेण । **खानि** इन्द्रियस्थानानि नाभ्यूर्ध्वस्थान्यपि **न स्पृशेत् । रहःस्थान्यु**पस्थादिस्थितानि वर्जयेत् । न स्पृशेन्नित्यमेवातुरत्वेऽपि ।। १४४ ।।

(३) **कुल्लूकः । अनातुरः सन् स्वानि खानी**न्द्रियछिद्राणि **रोमाणि** च गोप्यान्युपस्थकक्षादिगतानि **निर्निमित्तं** न स्पृशेत् ।। १४४ ।।

(४) **राघवानन्दः । अनिमित्ततः** आचमनादिनिमित्तं विना । **रहःस्थानि** कक्षोपस्थगतानि **विवर्जयेन्न** स्पृशेत् ।। १४४ ।।

(५) **नन्दनः । अनातुरः** श्रोत्रादिषु पीडारहितः । **खानि** श्रोत्रादीनि । **वर्जयेत्** स्पर्शेन इति शेषः ।। १४४ ।।

(६) **रामचन्द्रः । स्वानि खानि ।** छिद्राणि **अनिमित्ततः न स्पृशेत् ।** सरहस्यानि गुह्यस्थानि यानि **रोमाणि** तानि **वर्जयेत्** ।। १४४ ।।

(७) **मणिरामः । अनातुरः** सन् । **खानि** इंद्रियाणि । **रहःस्थानि च** रोमाणि कक्षादिस्थानि ।। १४४ ।।

(८) **गोविन्दराजः । अनातुर इति ।** स्वस्थः सन् **स्वानि** छिद्राणि **रोमाणि च** पायूपस्थगतानि **अनिमित्तं न स्पृशेत्** ।। १४४ ।।

मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।।
जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ।। १४५ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अभिलषितायुर्धनादिसिद्धि**र्मङ्गलम् ।** तदर्थमाचारो **मङ्गलाचारो** गोरोचनातिलकशुभफलादिस्पर्शस्तेन युक्तो नित्यं तत्सेवापरः स्यात् । "ननु चाचारस्य प्रामाण्यमुक्तमेव" । सत्यम् । अदृष्टस्यार्थस्यानेनोच्यते । दृष्टबुद्ध्या हि क्रियमाणस्य व्यभिचारदर्शनेन कश्चिदनादरपरः स्यात् । तदर्थं पुनरुच्यते । यथा प्रस्थानकाले सन्निहिते पुनः कथनं दध्यादौ वन्दनं, शुक्लनिवसनदर्शनं, दक्षिणतः कपिञ्जलवासितं, फलिते वृक्षे दक्षिणत एव वायसस्य,–एवमादि मङ्गलार्थमादरणीयं; विपरीतं वर्जनीयम् । **जितेन्द्रियो** विषयेष्वलालसः । पुरुषार्थतयैतदसकृदुक्तमपि विनिपातनिवृत्त्यर्थमुच्यते । **अग्नेर**न्यत्रापि होमसम्भवा**ज्जुहुयादग्नि**मित्याह । **अतन्द्रित** इत्युक्तानुवादः ।। १४५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । मङ्गलाचारः** पापालक्ष्मीनाशहेतुराचारः । **नियतात्मा** शुचिः । **जितेन्द्रियो** नियतेन्द्रियः । **जपेत्** गायत्र्यादि **जुहुया**त्तेनैव पापशान्त्यर्थम् ।। १४५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुत्वेन गोरोचनादिधारणमपि **मङ्गलम्।** गुरुसेवादिकमाचारस्तत्रोद्युक्तः स्यात्। बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतो **जितेन्द्रियश्च** भवेत्। गायत्र्यादिजपं विहितहोमं च नित्यं कुर्यात्। **अतन्द्रितोऽ**नलसः। अत्राचारादीनामुक्तानामपि विनिपातनिवृत्त्यर्थत्वात्पुनरभिधानम् ।। १४५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **मङ्गलेति।** मङ्गल्यं स्वर्णदूर्वादि। **प्रयतात्मा** शुचिः **जपेद्**, **गायत्री**मिति शेषः ।। १४५ ।।

(५) **नन्दनः।** नैमित्तिकानाचारानाह **मङ्गलेति।** मङ्गलानि "सुवर्णं चन्दनं रत्नं पञ्चगव्यानि रोचनां। प्रियङ्गुं सर्षपं क्षौद्रं मङ्गलानि प्रचक्षते"।। **आचारो** व्याख्यातः ।। १४५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** मङ्गलाचारयुक्तः स्याद्वस्त्रालंकारयुक्तः स्याद्गायत्रीं **जपेत्** ।। १४५ ।।

(७) **मणिरामः। मंगलयुक्तः आचार**युक्तश्च स्यात्। **जपेत्** गायत्र्यादि। **अतंद्रितः** अनलसः ।। १४५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। मङ्गलाचारयुक्त इति।** अभिप्रेतसिद्धिरूपमङ्गलहेतुत्वात् गोरोचनाचन्दनादौ **मङ्गले** प्रत्युत्थानादौ **आचारे** यत्नवान् शुद्धात्मा वशीकृतजिह्वादीन्द्रियः स्यात्, अनलसश्च सन् जपहोमौ **नित्यं कुर्यात्।** अत्र आचारादीनामुक्तानामपि विनिपातविनिवृत्त्यर्थं विवक्षया पुनरभिधानम् ।।१४५ ।।

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।।
जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ।। १४६ ।।

(१) **मेधातिथिः। विनिपातः** प्राकृताशुभनिमित्तको दैवोपद्रवो व्याधिर्धननाश इष्टवियोगादिः। स एवमाचाराणां माङ्गल्यकान्निवर्तते। अनेनापि नित्यतैवोक्ता भवति, सत्यपि फलार्थत्वे। न हि कश्चिद्दैवोपद्रवानिवृत्तिमर्थयते। अतो 'नित्य'ग्रहणमनुवादः। अथापि कश्चिदनर्थी स्यात्तथापि नित्य एवायं विधिः। एवं चोभयार्थता तस्य नित्याधिकारवृत्तिर्विनिपातनिवृत्तिश्च ।। १४६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विनिपात** इहलोके परलोके च ।। १४६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अत आह **मङ्गलाचारयुक्तानामिति।** मङ्गलाचाराभ्यां युक्तानां नित्यं शुचीनां जपहोमरतानां दैवमानुषोपद्रवो न जायते ।। १४६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** उक्तानामनुष्ठाने अर्थवादमाह **मङ्गलेति। विनिपातो** दैवमानुषोपद्रवः जपादिफलराहित्यं वा। **मङ्गलाचारयुक्ताना**मित्याद्यनुवादः ।। १४६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। मङ्गलेति। मङ्गलाचारयुक्ता**दीनां **विनिपातो** व्याध्यादिभिः चरणादेरनिष्टप्राप्तिर्न विद्यते ।। १४६ ।।

(७) **मणिरामः। विनिपातः** दैवमानुषोपद्रवः ।। १४६ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** यथा चाह **मङ्गलाचारयुक्तानामिति।** मङ्गलाद्यनुष्ठानशीलानां शुद्धानां जपहोमपरायणानां दैवपुरुषकृत उपद्रवो **न विद्यते** ।। १४६ ।।

वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।।
तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ।। १४७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** 'जपेच्च जुहुयाच्चैवे'त्युक्तम्। तत्र तावज्जपस्य साधनमाह **वेदमेव जपेदिति।** अवशिष्टोऽर्थवादः। **यथाकालं** यस्मिन्यस्मिन्काले। वीप्सायामव्ययीभावः। यदैव ह्यैहिकी चेष्टा नातिपद्यते तदैव जपेत्। अन्यान्यग्निहोत्रादिकर्माणि नियतकालानि। जपस्य तु शुचित्वमेव कालः। अयं मुख्यो धर्मः। **उपधर्मः** धर्मस्य समीपे उपधर्मः। समीपप्रधानस्तत्पुरुषो नाव्ययीभावः। "उपमानानि सामान्यवचनैरिति" (पा. २।१।५५) यथा धर्मान्तरनिन्दा वेदजपस्तुत्यर्था, न तन्निषेधार्था।। १४७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वेदमेव यथाकालं** स्वाध्यायकाले **जपेत् वेद**जप**मेव** कुर्यात्। नतु तद्विरोधि कर्मान्तरमिति। अभ्युदयसाधनं नियते**नास्य** स्नातकस्य **उपधर्मो**ऽल्पधर्मः ।। १४७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** नित्यकृत्यावसरे श्रेयोहेतुतया प्रणवगायत्र्यादिकं **वेदमेवा**नलसो **जपेत्।** यस्मात्तं ब्राह्मणस्य श्रेष्ठं धर्मं मन्वादयो वदन्ति। **अन्यः** पुनरततोऽपकृष्टो धर्मो मुनिभि**रुच्यते।** उक्तस्यैव वेदाभ्यासादेः पूर्वजातिस्मरणद्वारेण मोक्षहेतुत्वं वदितुं पुनरभिधानम् ।। १४७ ।।

(४) **राघवानन्दः। तं** वेदजपं **उपधर्मः।** अपकृष्टधर्मः विधर्मो वा ।। १४७ ।।

(५) **नन्दनः।** जपेच्चेत्युक्तम्, किं जप्यमित्यपेक्षायामाह **वेदमिति। तं** वेदजपम्। **अन्यो**ऽवेदजपः ।। १४७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। तं परं धर्मं** आहुः। **अन्यो** धर्म **उपधर्म उच्यते** ।। १४७ ।।

(७) **मणिरामः। वेदमिति** ।। १४७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। वेदमेव जपेन्नित्यमिति।** यस्मिन् यस्मिन् काले दृष्टार्थकर्मोपरोधो भवति तत्र नित्यं **वेदमेवा**नलसः सन् **जपेत्।** यस्मात् तं ब्राह्मणस्य **परं धर्मं** मन्वादय **आहुः।** तदन्यस्त्वमुख्यो धर्म**स्तैरुच्यते** ।। १४७ ।।

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।।
अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ।। १४८ ।।

(१) **मेधातिथिः। अद्रोहो**ऽहिंसा। **भूतानि** स्थावरजङ्गमानि। जातिस्मरणफलान्येतानि कर्माणि चत्वारि यावज्जीवमनुष्ठीयमानानि भवन्ति। **जाति**र्जन्मान्तरम्। पूर्वभवा **पौर्विकी** ।। १४८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एष च **वेदाभ्यासः** शौचादिभिर्धर्मस्तपःप्रभृतिभिर्नियमैश्च सहित एवाभ्युदयहेतुरित्याह **वेदाभ्यासेनेति**। **तपसा** प्राणायामादिना शौचादिकं यमस्य तपश्च नियमस्योपलक्षणम्। **जातिं** जन्म।। १४८।।

(३) **कुल्लूकः**। **सततवेदाभ्यासशौचतपो**ऽहिंसाभिः पूर्वभवस्य **जातिं स्मरति**।। १४८।।

(४) **राघवानन्दः**। वेदाभ्यासादिचतुष्टयं जातिस्मृतेरपि हेतुरित्याह **वेदेति**।। १४८।।

(५) **नन्दनः**। योऽयं वेदजपः स **शौचसत्यतपो**ऽहिंसायुक्तश्चेत्परमो धर्मो भवति, नान्यथेत्याह **वेदेति**।। १४८।।

(६) **रामचन्द्रः**। **भूतानामद्रोहेणैव पौर्विकीं जातिं स्मरति**।। १४८।।

(७) **मणिरामः**। वेदाभ्यासादिफलमाह **वेदाभ्यासेनेति**।। १४८।।

(८) **गोविन्दराजः**। उक्तस्यापि वेदाभ्यासस्य यदर्थं पुनरभिधानं तदाह **वेदाभ्यासेनेति**। नित्यं **वेदाभ्यासशौच**तपोऽहिंसाभिः पूर्वभवस्य जन्म **स्मरति**।। १४८।।

पौर्विकीं संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यस्यते द्विजः।।
ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते।। १४९।।

(१) **मेधातिथिः**। ननु चेष्टफलकामः सर्वं समीहते। न च जन्मान्तरानुस्मरणमेकान्तसुखं येन फलत्वेन वेदाभ्यासादिचतुष्टयस्य वर्ण्यते। तत आह **पौर्विकीं जातिं स्मरन् ब्रह्म** वेद **अभ्यस्यते** तत्र श्रद्धावान् भवति। 'ईदृशो ब्रह्माभ्यासो येन जन्मान्तरं स्मर्यते' इति। स्मरन्पुनस्तदभ्यासे वर्तते। तस्माच्चानेकजन्माभ्यस्तादनन्तरं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं **सुखम्**। **अजस्रम**पुनरावृत्ति **अश्नुते** प्राप्नोति। 'अनन्त'शब्देन सुखविशेष उपलक्ष्यते, असाधना परितृप्तिरात्मनः। तस्याजस्रपदेन शाश्वतं प्रतिपाद्यते। शाश्वतं तादृशं सुखं प्राप्यते, न चैतत्क्षीयते।

समानार्थविप्यपुनरुक्तौ। यथा 'वृत्तकं वहतः पुरीषमिति'। वृत्तकमुदकं पुरीषं च। तत्रैको रूढोऽपरः क्रियाशब्दः। 'पुरीषं' पूरणसमर्थं 'वृत्तक'मुदकम्।। १४९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अजस्रं** सर्वदा ब्रह्मणो वेदस्याभ्यासेन आनन्त्यमनन्तकालस्थायि।। १४९।।

(३) **कुल्लूकः**। ततः किमत आह **पौर्विकीमिति**। पूर्वजातिं **स्मरन्** जातिमित्येकत्वमनाकाङ्क्षितत्वादविवक्षितम्। बहूनि जन्मानि स्मरंस्तेषु **च** गर्भजन्मजरामरणदुःखान्यपि **स्मरन्**संसारे विरज्यन्**ब्रह्मैवा**जस्रमभ्यसति श्रवणमननध्यानैः साक्षात्करोति तेन चानन्तमविनाशि परमानन्दाविर्भावलक्षणं मोक्षसुखं प्राप्नोति।। १४९।।

(४) **राघवानन्दः।** पूर्वजातिस्मृतौ किं स्यादित्यत्राह **पौर्विकीमिति। वेदाभ्यासेनैवं** मम जातिं स्मरता जातेति कृत्वा **ब्रह्मैवाभ्यस्यते** ततोऽनन्तमविनाशि मोक्षरूपम् ॥ १४९ ॥

(५) **नन्दनः।** जातिस्मरणेन किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह **पौर्विकीमिति। ब्रह्म** वेदम**नन्तरं सुखं** मुक्तिम् ॥ १४९ ॥

(६) **रामचन्द्रः। ब्रह्मैव** वेदमेव। **पुनरभ्यसेत ब्रह्माभ्यासेन अजस्रं** निरन्तरं **आनन्त्यफलं** अश्नुते ॥ १४९ ॥

(७) **मणिरामः।** जातिस्मरणेन किमित्यत आह **पौर्विकीमिति। ब्रह्मैवाभ्यस्यते।** श्रवणमननादिभिः साक्षात्करोति। **अनंतं सुखं** मोक्षसुखं ॥ १४९ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** ततः किमत आह **पौर्विकीमिति।** पूर्वजातिं स्वां **संस्मरन्** ईदृगयं वेदाभ्यासः येन जन्मान्तरं स्मर्यत इति मत्वा अभीक्ष्णं वेदाभ्यासमेव करोति तेन चानवरतमाचर्यमाणे वेदार्थविबोधजाते सति ब्रह्मप्राप्तौ परमात्मरूप**मक्षयं सुखं** प्राप्नोति ॥ १४९ ॥

सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः ॥
पितॄंश्चैवाष्टकास्वर्चेन्नित्यमन्वष्टकासु च ॥ १५० ॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वोक्तानां होमानां स्वरूपमुच्यते। **सावित्राः** सवितृदेवताकाः। **पर्वसु** च पौर्णमास्यमावास्ययोः कर्तव्याः। **शान्त्यर्था होमा** अनिष्टनिवृत्तिप्रयोजनाः। द्रव्यं चात्राज्यमेवानुपात्तद्रव्यविशेषेषु सर्वहोमेषु श्रूयते "सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यत् ध्रुवायामाज्यमिति"। पर्वस्विति च सप्तमी द्वितीयार्थे द्रष्टव्या। अधिकरणमग्निर्होमस्य, न कर्म क्वचित्। होतव्यानि पठ्यन्ते–'लाजाज्यमांससक्तुदधिपयोधानाः पिष्टमित्यादि'।

एते च होमा अपूर्वाः। यावती च समाचारादितिकर्तव्यता सा प्राग्दर्शिता। **अष्टका** ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तमिस्रपक्षाणां तिस्रोऽष्टम्यः। केषांचित् "हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामिति" वचनम्। तत्र **पितॄनर्चयेच्छ्राद्धेन।** पितृशब्दः पूर्वप्रमीतपित्रादिवचनः। **अन्वष्टकास्ता** एव नवम्यः ॥ १५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सावित्रान्** सावित्रीमन्त्रनिष्पाद्यान्। **शान्तिहोमान्** पापशान्त्यर्थहोमान्। **पर्वस्व**मावास्यापौर्णमास्योः। **नित्यशः** सर्वदा **अष्टकासु** हेमन्तशिशिरकृष्णाष्टमीषु। **अन्वष्टकासु** तन्नवमीषु ॥ १५० ॥

(३) **कुल्लूकः।** सावित्रीदेवताकान्होमाननिष्टनिवृत्त्यर्थं च **शान्तिहोमा**न्पौर्णमास्यमावास्ययोः **सर्वदा कुर्यात्।** तथा आग्रहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टमीषु तिसृषु चाष्टकाख्येन कर्मणा श्राद्धेन च तदनन्तरितकृष्णनवमीषु **चान्वष्टकाख्येन** परलोकगता**न्पितॄन्यजेत्** ॥ १५० ॥

(४) **राघवानन्दः। सावित्रान्** सवितृदेवताकान्। शान्त्यर्थं होमान् **शान्तिहोमान्।** सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्याय स्वाहेति मन्त्रलिङ्गादाज्यद्रव्यकान्। सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यत् ध्रुवायामाज्यमिति। अतस्तेषां रूपसमर्पणमात्रमनेन। **पर्वस्विति।** दर्शादिकालविधिस्तेषां **अष्टकान्वष्टकासु** च **पितृंश्चार्चयेदित्यन्वयः।** आग्रहायण्या ऊर्ध्वं चतसृष्वष्टकासु अष्टकाख्येन कर्मणा अन्वष्टकासु अन्वष्टकाख्येन च।। १५०।।

(५) **नन्दनः।** जुहुयाच्चैवेत्युक्तम् तत्केन मन्त्रेणेत्यपेक्षायामाह **सावित्र्येति। सावित्र्या** आज्येन **शान्तिहोमान्कुर्यात्। अष्टकासु** हेमन्ताद्यष्टमीषु। **अन्वष्टकासु** नवमीषु।। १५०–५१।।

(६) **रामचन्द्रः। सावित्रान्**सवितृदेवताकान् गायत्र्यादिमन्त्रान् **शान्तिहोमांश्च** कुर्यात्। **अष्टकासु** हेमन्तशिशिरकृष्णनवमीषु **अन्वष्टकासु पितृनर्चयेत्।।** १५०।।

(७) **मणिरामः। सावित्रान्** सावित्रीदेवताकान् **शांतिहोमान्** अनिष्टनिवारकान्। **पर्वसु** पौर्णमास्यमावास्ययोः। **अष्टकासु अन्वष्टकासु** च आग्रहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टमीषु नवमीषु च।। १५०।।

(८) **गोविन्दराजः। सावित्रानिति।** सवितृदेवताकान् अनिष्टनिवृत्त्यर्थांश्च होमान् पक्षसन्धिषु अमावास्यादिषु च 'आज्यं हविरनादेयं' इति **सूत्रकारस्मरणात्** आज्येन नित्यं कुर्यात्। तथा अष्टकाख्येन कर्मणा अष्टकापश्चाद्भाविनीषु च नवमीषु **अन्वष्टकाख्येन** कर्मणा प्रमीतान् **पित्रादीन् तर्पयेत्।।** १५०।।

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम्।।
उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत्।। १५१।।

(१) **मेधातिथिः।** पादाववसिच्येते येनोदकादिना तत्पादावसेचनं तद्दूरात्क्षिपेत्। अथवा पादप्रक्षालनमेव दूरात्कुर्यात्। **निषेकः** परिषेकः। तैलादिकृतस्नानोदकमपि शक्यते निषेकशब्देनाभिधातुम्। उपयुक्तशेषस्य त्याज्यस्यायं दूरतो निक्षेप उच्यते। तद्धि **निषेक**शब्देन प्रसिद्धतरम्।। १५१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उच्छिष्टान्नस्य **निषेकं** त्यागम्।। १५१।।

(३) **कुल्लूकः।** "नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुव" इति **विष्णुपुराण**वचनादेवंविधादग्निगृहस्य दूरान्मूत्रपुरीषपादप्रक्षालनसकलोच्छिष्टान्नानि। निषिच्यत इति **निषेकं** रेतश्चोत्सृजेत्।। १५१।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **दूरादिति। निषेकं** रेतः **समाचरेद्**दूरे कुर्यात्।। १५१।।

(६) **रामचन्द्रः। उच्छिष्टान्नं निषेकं** रेतः **दूरादेव समाचरेत्।।** १५१।।

(७) **मणिरामः। आवसथात्** अग्निगृहात्। नैर्ऋत्यां दिशि। "नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुव" इति **विष्णु**(पुराण)वचनात्।। १५१।।

(८) **गोविन्दराजः। दूरादिति।** 'क्षिप्रं गत्वा क्षेपमात्रं शरस्ये'ति पुराणस्मरणादेवं-विधात् गृहस्य दूरात् मूत्रपुरीषपादधावनोदकोच्छिष्टपरिषेकोदकाद्युत्सृजेत् ।। १५१ ।।

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।।
पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ।। १५२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अर्थवादेषु पश्वङ्गसंस्तवे **मैत्रः** पायुरिति श्रूयते। तदिहा-प्यभेदोपचारान्मित्रः पायुस्तत्र भवं शौचं मैत्रम्। **प्रसाधनं** केशरचनामुपलेपनादि। अथवा विशेषणविशेष्ये पदे 'मंत्रं प्रसाधनम्'। अकृतशकृताऽपि प्रातः पायुप्रक्षालनं कर्तव्यम्। यथा हि सुप्तस्य लालास्रावादेरवश्यंभावित्वान्मुखधावनं विहितम्, एवमेतदपि विनैव वा निमित्तेन मुखस्य जघन्ययोरङ्गयोः प्रक्षालनमवश्यं कर्तव्यम्।

अन्ये त्वाहुः—मित्रकार्यं 'मैत्रं'; तत्सर्वकार्येभ्योऽन्तरङ्गेभ्योऽपि पूर्वं कर्तव्यम्। तत्रा-प्यशुचेः क्षणमप्यवस्थाभावात्स्वकार्यापेक्षया पूर्वत्वं द्रष्टव्यम्। तदा च पूर्वाह्णशब्दः कार्यान्तरेभ्यः पूर्वतामात्रोपलक्षणार्थः, न पुनरपराह्णप्रतिषेधार्थः। अथवा मित्र आदित्य-स्तदुपस्थानं **मैत्रम्** ।। १५२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मैत्रं** विष्ठोत्सर्गं, मित्रदैवततया प्रसाध्यत्वात्। वक्ष्यति च 'मित्रमुत्सर्ग' इति। **प्रसाधन**पदेनैव चक्षुरञ्जनस्य प्राप्तत्वात्। **अञ्जनं** तैलाभ्यङ्गम्। **पूर्वाह्ण** एव संभवे, असंभवे त्वन्यदापि ।। १५२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** मित्रदेवताकत्वान्मैत्रः पायुस्तद्भवत्वान्**मैत्रं** पुरीषोत्सर्गम्। तथा देह**प्रसाधनं प्रातःस्नानदन्तधावनाञ्जन**देवार्चनादि **पूर्वाह्ण** एव कुर्यात्। पूर्वाह्णशब्देन रात्रिशेषदिनपूर्वभागाविह विवक्षितौ। पदार्थमात्रविधिपरत्वाच्चास्य पाठक्रमोऽपि नादरणीयः। नहि स्नानान्तरं दन्तधावनम् ।। १५२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंचैतान् सप्तारुणोदयमारभ्य कुर्यादित्याह **मैत्रमिति।** मित्रदेवताकत्वात् मैत्रः पायुः तदुद्भवत्वान्**मैत्रं** पुरीषोत्सर्गं। **प्रसाधनं** केशानां। पूर्वाह्ण-शब्देन जहल्लक्षणया रात्रिशेषो ग्राह्यः। तेनानुदितहोमनिर्वाहः। अत्र पाठक्रमं बाधित्वा अर्थाच्चेति न्यायेन दन्तधावनमादौ बोद्धव्यम्। 'उदिते पद्मिनीनाथे यः कुर्याद्दन्तधावनम्। स निर्लज्जः कथं ब्रूयात्पूजयामि जनार्दन'मिति निन्दास्मरणात् ।। १५२ ।।

(५) **नन्दनः। मैत्र**मुच्चारः ।। १५२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। मैत्रं** मूत्रपुरीषोत्सर्गः। **अंजनं** प्रसाधनं केशानां कर्म **पूर्वाह्ण एव कुर्वीत** ।। १५२ ।।

(७) **मणिरामः। मैत्रं** पुरीषः, मित्रदेवताकपायूत्पन्नत्वात् ।। १५२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। मैत्रमिति।** मैत्रं पायुरिति पश्वङ्गसंस्तवे पायौ मित्रदेवता-कथनश्रवणादिहाप्यभेदोपचारेण **मैत्रः** पायुः। तत्र भवः उत्सर्गे सति **शौचं** तथाऽनु-लेपनादिशरीरसंस्कारनित्य**स्नानदन्तधावनाञ्जन**देवार्चनानि **पूर्वाह्ण एव कुर्वीत** ।। १५२ ।।

दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।।
ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च पर्वसु ।। १५३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दैवतानि। धार्मिकद्विजांश्च** नमस्कारार्थम्। **ईश्वरं च रक्षार्थं** नित्यम**भिगच्छेत्। गुरूंस्तु पर्वसु** नमस्क्रियार्थम् ।। १५३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** पाषाणादिमयानि धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान् **रक्षार्थं** राजादिकं **गुरूंश्च** पित्रादीनमावास्यादि**पर्वसु** द्रष्टु**मभिमुखो गच्छेत्** ।। १५३ ।।

(४) **राघवानन्दः। दैवतानि** पाषाणादिप्रतिमाः। **धार्मिकान्** धर्मोपदेष्टॄन्। **पर्वस्व**-मादिषु ।। १५३ ।।

(५) **नन्दनः। दैवतानि** देवताप्रतिमाः। **ईश्वरं** राजानमन्यं वा प्रभुम् ।। १५३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** ईश्वरं ग्रामाधिपं **योगक्षेमार्थं** गच्छेत्। अलब्धलाभो **योगः**, लब्धस्य परिपालनं **क्षेमः**, तं कुर्वीत। **गुरून्** आचार्यान् ।। १५३ ।।

(७) **मणिरामः। दैवतानि** पाषाणादिमयानि। **ईश्वरं** राजानं, **अभिगच्छेत्** द्रष्टुं संमुखो गच्छेदित्यर्थः ।। १५३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। दैवतान्यभिगच्छेदिति। दैवतानि** सुवर्णमण्यादिकृतानि धर्म-प्रधानांश्च ब्राह्मणान् पालनसमर्थं च राजादिकं **रक्षार्थं गुरूंश्चापि** पित्रादीन् अमावास्यादिषु पक्षसन्धिषु च द्रष्टुं गच्छेत् ।। १५३ ।।

अभिवादयेद्वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् ।।
कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ।। १५४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वृद्धान् विद्यादिवृद्धान्। **पृष्ठतोऽन्वियात्** न त्वग्रतः ।।१५४।।

(३) **कुल्लूकः।** गृहागतान्गुरून**भिवादयेत्**तेषां च स्वीय**मासन**मुपवेष्टुं च **दद्यात्। बद्धाञ्जलिश्च गुरुसमीप आसीत। गच्छतश्च** पृष्ठदेशेऽनुगच्छेत्। उक्तोऽप्ययमभिवादना-द्याचारः फलाभिधानाय पुनरुच्यते ।। १५४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** संभ्रमेणा**सनं दद्या**दिति भावः। **उपासीत** आसीनानिति शेषः। **गच्छत**स्तस्य **पृष्ठतः** ।। १५४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। स्वं** स्वकीयं **आसनं** दद्यात् ।। १५४ ।।

(७) **मणिरामः। अभिवादयेत्** गृहागतान् ।। १५४ ।।

(८) **अभिवादयेदिति।** गृहागतान् (गता) ज्यायसो (ज्यायांसो)ऽ**भिवादयेत्** तेषां चात्मीय**मासन**मुपवेशनार्थं **दद्यात्।** बद्धाञ्जलिश्च तत्समीप**मासीत। गच्छतश्च** पश्चा-दनुव्रजेत्। उक्तमपीदमभिवादनादि वक्ष्यमाणफलाभिधित्सया पुनरुच्यते ।। १५४ ।।

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्निबद्धं स्वेषु कर्मसु ॥
धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥ १५५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **श्रुतिस्मृत्युदितं सदाचारं** च **धर्ममूलं** धर्मसाधनं **स्वेषु** स्ववर्णाश्रम**कर्मसु निबद्धं** संबद्धं तत्कर्मानुगुणं **सेवेत** ॥ १५५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** वेद**स्मृतिभ्यां** सम्यगुक्तं **स्वेषु कर्म**स्वध्ययनादिष्वङ्गत्वेन संबद्धं धर्मस्य हेतुं साधूनामाचारमनलसः सन्नितान्तं सेवेतेति सामान्येनाचारानुष्ठानोपदेशः फलाकथनाय ॥ १५५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** **निबद्धं** कर्माङ्गत्वेन **सदाचारं** 'हृद्गाभिः पूयतो विप्र' (२/६२) इत्यादिना आचमनाद्यनुष्ठानं। **धर्ममूलं** अङ्गारपात्रादिधारणलक्षणशिरोव्रतादिधर्महेतुः ॥ १५५ ॥

(५) **नन्दनः। स्वेषु कर्मसु निबद्धं** स्वानि कर्माणि वर्णाश्रमप्रयुक्तानि कुर्वन्**धर्ममूलं धर्मस्य मूलम्।** धर्ममूलत्वं च 'आचारप्रभवो (परमो) धर्मः 'श्रुत्युक्तं' स्मार्त एव चे' (१/१०८) त्यत्र प्रतिपादितम् ॥ १५५–५६ ॥

(७) **मणिरामः। स्वेषु कर्मसु निबद्धं** अध्ययनादिषु अङ्गत्वेन संबद्धम् ॥ १५५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। श्रुतिस्मृत्युदितमिति।** श्रुतिस्मृतिभ्यां सम्यगुक्तं स्वेषु चाध्ययनयागादिष्वङ्गत्वेन संबद्धं **धर्मस्य मूल**भूतं साध्वाचारं अनलसः सन् अभीक्ष्णमनुतिष्ठेत् ॥ १५५ ॥

आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ॥
आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** न चायमेष विद्वत्तादिगुणसम्पन्नः साध्यते। प्रजाया ह्येते गुणाः प्रार्थ्यन्ते। तदुक्तम् "तया गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी। कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः।" **अक्षय्यमपि** प्रभूतं यदसद्व्यसनैरपि **अक्षयम्। अलक्षणं** स्कन्धोपरि तिलकादिदारिद्र्यादिदौर्भाग्यसूचकम्। तदप्या**चारो हन्ति।** तेन ह्यधर्म आचारपरत्वेन नश्यति ॥ १५६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। आचाराद्ध**र्माचरणात् **अलक्षण**मलक्ष्मीम् ॥ १५६ ॥

(३) **कुल्लूकः। आचाराद्वे**दोक्तमायुर्लभतेऽभिमताश्च **प्रजाः** पुत्रपौत्रदुहित्रात्मिकाः प्रभूतं च **धनम्।** अशुभफलसूचकं च देहस्थम**लक्षणमाचारो** निष्फलयति आचाराख्यधर्मेणालक्षणसूचितारिष्टनाशात् ॥ १५६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** आचारानुष्ठानं स्तौति **आचारादिति। आचारः** स्मार्ताचमनादिः। **अक्षय्यं** पुत्रपौत्रादि। **अलक्षणं** निन्दितरोगपरदारादिसेवनम् ॥ १५६ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अलक्षणं** अलक्ष्मीम् ॥ १५६ ॥

(७) **मणिरामः। अलक्षणम्** अशुभफलसूचकं देहस्थचिह्नं मशकादि ।। १५६ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** यदर्थमाचारस्य पुनर्वचनं तदाह **आचारादिति।** आयुरिष्टापत्त्याक्षयधनान्याचारात् तदनुष्ठानाल्लभते। दुष्टलक्षणं च प्रियभार्याविनाशसंसूचकं तिलकाद्याचारो निष्फलीकरोतीत्याचारफलकथनम्। न चानित्यतापत्तिः, 'सावित्रीमात्रसारोऽपि' (२/११८) इत्यादिना नित्यत्वस्य समर्पितत्वात् ।। १५६ ।।

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।।
दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ।। १५७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दुराचारो** दुष्टाचरणशीलः ।। १५७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्माद्दुराचारः **पुरुषो लोके** गर्हितः स्यात्सर्वदा दुःखान्वितो रोगवानल्पायुश्च भवति तस्मात्सदाचारयुक्तः स्यात् ।। १५७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** विपक्षे त्वाह **दुराचार इति** ।। १५७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। दुराचारः** अश्रद्दधानः ।। १५७ ।।

(७) **मणिरामः।** सुस्पष्टः ।। १५७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। दुराचार इति।** यस्माद्दुराचारः **पुरुषो लोके च** गर्हितः सर्वदा च दुःखितो **व्याधितोऽल्पायुर्भवति,** तस्मात् स्वाचारेण भाव्यम् ।। १५७ ।।

सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ।। १५८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** लक्षणं एतज्जन्मशुभसूचकं कुलरेखादि। **सदाचारः** समीचीनाचारः **श्रद्दधानः। अनसूयः** परगुणसहनः ।। १५८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यः **सदाचारवाञ्छ्रद्धान्वितः** परदोषानभिधाता स शुभसूचकलक्षणशून्योऽपि **शतायुर्भवति** ।। १५८ ।।

(४) **राघवानन्दः। सदाचारः** सतामाचारे **श्रद्दधानः** ।। १५८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। सर्वलक्षणहीन इति।** यः **सम्यगाचारवान् श्रद्दधानोऽ**कुत्सकः स आजानुबाहुत्वादिसर्वप्रशस्तलक्षणशून्योऽपि **वर्षशतं जीवति।** प्रथमेऽध्याये शास्त्रस्तुत्यर्था आचारस्तुतिः। इह त्वाचारफलसमर्पणार्थमेतत् ।। १५८ ।।

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ।।
यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्सेवेत यत्नतः ।। १५९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यत्परप्रार्थनया स्वपरहितादि क्रियते **तत्परवशं** वर्ज्यते, न तु यद्वृत्तिसाध्यमार्त्विज्यादि। तद्धि स्ववशमेव। तद्विषयकमेव भृत्यादि स्वीक्रियते। न

चानेन परवशमपि दीक्षितस्य निषिध्यते; स्मृत्या श्रुतिं बाधितुमन्याय्यत्वात्। उक्ते च विषये सावकाशत्वात्स्मृतेः।

यत्त्वात्मनो वश्यं, स्वल्पया धनमात्रया परोपकारः स्वल्पोऽपि, स्वयं तत्कर्म कुर्यात्। नित्यकर्मासम्पत्तौ कुटुम्बोपयोगिनि धनेऽसति कर्तव्यैव याच्ञा, उपायान्तराभावे। किन्तु 'विशेषतो यक्ष्ये' 'विशेषतो दास्ये' इति सत्यां कस्याञ्चिद्धनमात्रायां सन्तोषपरेण भवितव्यमित्येवमस्य तात्पर्यम्॥ १५९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। परवशं** नित्यं पराधीनं **कर्म** दृष्टार्थम्॥ १५९॥

(३) **कुल्लूकः। यद्यत्कर्म** पराधीनं परप्रार्थनादिसाध्यं **तत्तद्यत्नतो वर्जयेत्। यद्य**त्स्वाधीनदेहव्यापारसाध्यं परमात्मग्रहादि तत्तद्यत्नतोऽनुतिष्ठेत्॥ १५९॥

(४) **राघवानन्दः।** नैतादृशं दुःखहेतुरित्यनुभवाधिरूढमाह **यदिति** त्रिभिः। अध्यापनादित्रितयं परित्यज्य यथालाभेन संतुष्टो वेदानभ्यसेदिति तात्पर्यार्थः॥ १५९॥

(५) **नन्दनः। परवशं** पराधीनम्, अनावश्यकं **यत्कर्म** तत्फलवदपि **वर्जनीयमित्यर्थः**॥ १५९॥

(६) **रामचन्द्रः। यद्यत्** परवशं कर्म पराधीनं कर्म **तत् यत्नेन वर्जयेत्। यद्यत् आत्मवशं** कर्म **तद्यत्नेन च सेवेत**॥ १५९॥

(७) **मणिरामः। परवशं** परप्रार्थनादिसाध्यम्॥ १५९॥

(८) **गोविन्दराजः। यद्यत्परवशमिति। यद्यत्** परायत्तं अयाचितलाभादिना विशेषदानादि **कर्म** तत्तत् **यत्नतो वर्जयेत्** यद्यत्पुनरात्माधीनं स्वधनलेशेनापि केनचित् स्वलाभपरोपकारादिना **तत्तत्** यत्नेन अभ्यसेत्॥ १५९॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्॥
एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः॥ १६०॥

(१) **मेधातिथिः।** याच्ञां निन्दति—**यत्परवशं तत्सर्वं दुःखम्।** तिष्ठतु तावत्परस्य गृहद्वार्युपस्थानमनुवृत्तिरत्र चामुत्र च भ्रमणम्। यत्तु "सङ्कल्प एव याच्ञायां हृदयं न प्रसह्यते। नूनं मायामसन्दिग्धां सृष्टिर्नासौ स्वयम्भुवः॥" **समासेन** संक्षेपेणैतद्दुःखस्य **लक्षणं** या याच्ञा। सुखं चैतद्याऽस्पृहा॥ १६०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। लक्षणं** कारणम्॥ १६०॥

(३) **कुल्लूकः।** अत्र हेतुमाह **सर्वं परवशमिति। सर्वं** परप्रार्थनादिसाध्यं दुःखहेतु, **सर्व**मात्माधीनं सुखहेतु। **एतत्सुखदुःखयोः कारणं** जानीयात्॥ १६०॥

(४) **राघवानन्दः। आत्मवशं** देहमात्रनिर्वाह्यं। "शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिष"मिति (४।२१) **गीतोक्तेः। समासेन** संक्षेपेण **लक्षणं** गमकम्॥ १६०॥

(५) **नन्दनः।** यस्मादेवं तस्मादिदं मनसि कर्तव्यमित्याह **सर्वमिति**॥ १६०॥
मनुस्मृति २/२७

(६) रामचन्द्रः। सुखदुःखयोः लक्षणं कारणं एतद्विद्यात् ।। १६० ।।

(७) मणिरामः। सामान्यतः सुखदुःखलक्षणमाह सर्वमिति ।। १६० ।।

(८) गोविन्दराजः। यस्मात्—सर्वमिति। यत् परप्रार्थनादिसंसाध्यं तत्सर्वं दुःख-हेतु। यच्चात्मैकसाधनं तत्सर्वं सुखनिमित्तमित्येतत् संक्षेपतः सुखदुःखलक्षणं जानीयात् ।। १६० ।।

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।।
तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ।। १६१ ।।

(१) मेधातिथिः। आत्मतुष्टेः प्रागुक्तायाः पुनर्वचनं स्मरणार्थम्। विषयश्च तस्या दर्शन एव। यत्र कर्मणि क्रियमाणे किंकथिका न भवति, तत्कर्तव्यम्। यत्र तु हृदयं न तुष्यति, तद्वर्जनीयम् ।। १६१ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। परितोषो धर्मसाधनं ममैतदिति बुद्ध्या प्रीतिः। एतच्च बहुपु धर्मप्रकारेषु मध्ये द्रष्टव्यं, एतदेव स्वस्य च प्रियमात्मन इति। प्रागुक्तं विपरीतं यत्र न कदाचित्परितोषः ।। १६१ ।।

(३) कुल्लूकः। यत्कर्म कुर्वतोऽस्यानुष्ठातुं पुरुषस्यान्तरात्मनस्तुष्टिः स्यात्तत्प्रयत्नतो-ऽनुष्ठेयमतुष्टिकरं वर्जयेत्। एतच्चाविहितानिषिद्धगोचरं वैकल्पिकविषयं च ।। १६१ ।।

(४) राघवानन्दः। किंच—परवशमपि पुत्रोत्पादनादिकार्यमन्तरात्मनो मनसः संतोष-हेतुत्वात्तद्विपरीतं पारदार्यादि न कार्यं, तस्यादर्केऽसंतापहेतुत्वात् ।। १६१ ।।

(५) नन्दनः। एवं वर्जनीयं च कार्यं च यत्तल्लक्षणं उक्तम्, इदानीं लक्षणान्तरमाह यत्कर्मेति। सतामयमुपदेशो नासताम् ।। १६१ ।।

(६) रामचन्द्रः। अस्य द्विजस्य यत्कर्म कुर्वतः अन्तरात्मनः परितोषः स्यात् तत्कर्म कुर्वीत कुर्यात् ।। १६१ ।।

(७) मणिरामः। विपरीतं अतुष्टिकरम् ।। १६१ ।।

(८) गोविन्दराजः। अशिष्टाप्रतिषिद्धं वैकल्पिकं वा। यत्कर्मेति। यत्कर्म अनुतिष्ठतः पुंसोऽन्तरात्मनः परितोषो भवति तत् यत्नतः कुर्वीत। आत्मतुष्टिकरं पुनर्वर्जयेत् ।।१६१।।

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।।
न हिंस्याद् ब्राह्मणान् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ।। १६२ ।।

(१) मेधातिथिः। आचार्य उपनेता। प्रवक्ता अध्यापको व्याख्याता। गुरु-स्ताभ्यामन्यः पितृव्यमातुलादिः। सर्वांश्चैव तपस्विनः। प्रायश्चित्तप्रवृत्तान्पातकिनोऽपीति सर्वग्रहणम्। अविशेषेण सर्वभूतानां तत्र तत्र हिंसा निषिद्धा। पुनर्वचनमाचार्यादीनामात-तायिनामपि निषेधार्थमिति केचित्। यस्तु "गुरुं वा बालवृद्धौ वा" (८।३५०) इत्यादिरर्थ-

वादोऽस्यैव प्रतिप्रसवः। उपाध्यायस्त्वाह—नायं प्रतिषेधः। पर्युदासोऽयम्। सङ्कल्पविधानार्थो "नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत" (४। ३७) इतिवत्। अतः प्रयत्नेऽतिक्रान्ते भवत्ययं सङ्कल्पप्रतिषेध इति।

अथवा दुरुक्तभाषणं 'हिंसा'। "वाग्भिस्तैस्तैर्जघान ताम्" इति प्रयोगदर्शनात्। अथवा प्रतिकूलाचरणे हन्तिः प्रयुक्तः॥ १६२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **आचार्य**मुपनीयाध्यापकम्। **प्रवक्तारं** उपाध्यायं व्याख्यातारं च। **गुरु**मुपनयनकारिणमन्नदं च। **तपस्विन**स्तपःशीलाः। **न हिंस्यात्** प्रतिकूलं तेषां नाचरेत्॥ १६२॥

(३) **कुल्लूकः।** **आचार्य**मुपनयनपूर्वकवेदाध्यापकं **प्रवक्तारं** वेदार्थव्याख्यातारं **गुरु**-**मल्पं** वा बहु वा यस्येत्युक्तम्। आचार्यादींस्तु **न हिंस्यात्** प्रतिकूलाचरणेऽत्र हिंसाशब्दः। **गोविन्दराजस्तु** सामान्येन हिंसानिषेधादाततायिनोऽप्येतान्न हिंस्यादिति व्याख्यातवान्—तदयुक्तम्; 'गुरुं वा बालवृद्धौ वे' (८। ३५०) त्यनेन विरोधात्॥ १६२॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच एतानष्टौ कदाचिदपि न पीडयेदित्याह **आचार्येति।** **आचार्य**मुपनेतारं। **प्रवक्तार**मध्यापकं। **गुरुं** हितोपदेष्टारम्॥ १६२॥

(५) **नन्दनः।** **न हिंस्यान्न** प्रतिकूलं कुर्यात्॥ १६२॥

(६) **रामचन्द्रः।** **आचार्यं** उपनेतारं। **प्रवक्तारं** उपाध्यायं व्याख्यातारं। **पितरं, मातरं, गुरुं, ब्राह्मणान्, गाश्च, सर्वांश्चैव तपस्विनः,** प्रायश्चित्तप्रवृत्तान् एतान् आचार्यादीन् न हिंस्यात्। न साक्षाद्धननेन, अपि तु वचनेनापि दुःखं नोत्पादयेत्। प्रतिकूलाचरणं हननं न कार्यम्॥ १६२॥

(७) **मणिरामः।** **प्रवक्तारं** वेदादिव्याख्यातारं **न हिंस्यात्** प्रतिकूलाचरणरूपां हिंसां न कुर्यात्॥ १६२॥

(८) **गोविन्दराजः।** **आचार्यं चेति।** **आचार्यं** अध्यापयितारं चोपनयनमात्रकारिणं लोकवत् **पितरं मातरं गुरुं** 'अल्पं वा बहु वा यस्ये' (२।१४९) त्युक्तम् **गोब्राह्मणतपोनिष्ठांश्च** आततायिनोऽपि **न हिंस्यात्।** अन्यथा सामान्यहिंसानिषेधे सति इदं पृथग्वचनमनर्थकं स्यात्॥ १६२॥

नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम्॥
द्वेषं स्तम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत्॥ १६३॥

(१) **मेधातिथिः।** वेदप्रमाणकानामर्थानां मिथ्यात्वाध्यवसायो 'नास्तिक्यम्'। शब्देन प्रतिपादनं **निन्दा।** 'पुनरुक्तो वेदोऽन्योन्यव्याहतो नात्र सत्यमस्तीति' भावदोषेण, न पूर्वपक्षभङ्ग्या। अग्न्यादयो 'देवता'स्तासां 'कुत्सनं' निन्दैव। यथा 'दग्धदैवेन हताः स्म' इति दैवे भवन्ति वक्तारः। **द्वेषो** मात्सर्यादिहेतुकाऽप्रीतिः। **स्तम्भो**ऽहङ्कारादनम्रता। **मानो**ऽहङ्कार आत्माभिमानः 'पण्डितोऽहमाढ्योऽहमिति'। अमर्षः **क्रोधस्तैक्ष्ण्यं** पारुष्यम्। द्वेषपूर्वकः क्रोधः॥ १६३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। नास्तिक्यं** परलोकनास्तितोपपादनम्। **द्वेषो**ऽपचिकीर्षा। **स्तम्भो** विनयाभावः। आत्मन्युत्कर्षप्रत्ययो **मानम्**। द्वेषहेतुरात्मगुणविशेषः **क्रोधः**। **तैक्ष्ण्यं** हिंसापरता ॥ १६३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** नास्ति परलोक इति बुद्धिं, वेदानां **देवतानां च निन्दां,** मात्सर्यं, धर्मानुत्साहाभिमानकोपक्रौर्याणि त्यजेत् ॥ १६३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच नास्तिक्याद्यष्टवर्जनमतीव सुखहेतुरित्याह **नेति। कुत्सनं** धिगित्यादितिरस्करणं। **मानं** पूजाकांक्षां। **तैक्ष्ण्यं** क्रौर्यम् ॥ १६३ ॥

(५) **नन्दनः। नास्तिक्यं** परलोकाभावनिश्चयः। **वेदनिन्दा** वेदाप्रामाण्यनिर्णयव्यवहारः। **देवताकुत्सनं** देवतानिकर्षवादः। **द्वेषो** मानसो विकारः। **दम्भः** परसत्कारेऽनुद्यमः। अलभ्यलाभेऽपि प्रभुत्वं **मानः। क्रोधो** बहिर्विकारः। **तैक्ष्ण्यं** क्रूरता ॥ १६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः। च** पुनः वेदविदां मिथ्यात्वाध्यवसायश्च, अन्यत्प्रसिद्धं, **तैक्ष्ण्यं** हिंसाभिरतिः इत्यादि **वर्जयेत्** ॥ १६३ ॥

(७) **मणिरामः। नास्तिक्यं** परलोको नास्तीति बुद्धिम्, **तैक्ष्ण्यं** कठोरवचनम् ॥ १६३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। नास्तिक्यमिति। द्वेषं स्तंभं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत्।** नास्त्यदृष्टमित्येव बुद्धित्वं, वेददेवतागर्हणं मात्सर्यानम्रत्वश्रुतादावभिमानक्रोधक्रौर्याणि **वर्जयेत्** ॥ १६३ ॥

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैनं निपातयेत् ॥
अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्टचर्थं ताडयेत्तु तौ ॥ १६४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** येन दम्यते स 'दण्डः' करलगुडशिफारज्जुविदलादि। तं **परस्य** क्रुद्धः **सन्नोद्यच्छेन्नो**त्क्षिपेत्। प्रहारार्थं तिर्यगपि न निपातयेत्। **निपातनं** वेगेन तदङ्गसंयोगः। **पुत्रशिष्यावनताडयेच्छिफा**वेणुदलचपेटाभिर्यथाऽष्टमे वक्ष्यति, न दण्डेन। तौ च न क्रोधेन, किं तर्हि? **'शिष्टचर्थं'**मनुशासनार्थं, बाल्यादि चापलमाचरतः। तथा "पृष्ठतस्तु शरीरस्य" (८। ३००) इतीषत्ताड्यौ। शिष्यग्रहणं दासीदासस्यापि **प्रदर्शनार्थम्**; समानकार्यत्वात् ॥ १६४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दण्डं** ताडनार्थं लगुडादि। **नोद्यच्छेन्न** व्यापारयेत् न **निपातयेत्** ताडनफलं न निष्पादयेत्। **शिष्टचर्थं** शिक्षार्थं नतु द्वेषमात्रेण, शिष्यपदं शासनीयपरम्। तथाच भार्यादिप्राप्तिरित्येके ॥ १६४ ॥

(३) **कुल्लूकः। परस्य** हननार्थं क्रुद्धः सन्दण्डादि नोत्क्षिपेन्न **च** परगात्रे **निपातये**त्पुत्रशिष्यभार्यादासादेरन्यत्र कृतापराधानेताननुशासनार्थं 'रज्ज्वा वेणुदलेन वे' (८। २९९)-त्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण **ताडयेत्** ॥ १६४ ॥

(४) **राघवानन्दः। नोपयच्छेत्परस्य** हननार्थं नादद्यात्। **न एनं** दण्डं **निपातयेत् शिष्टचर्थं** शिष्टिरनुशासनं तदर्थम् ॥ १६४ ॥

(५) **नन्दनः। एनं दण्डं निपातयेत्।** परस्योपरीति शेषः।। १६४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। परस्येति। परस्य** अन्यस्य **दण्डं न उद्यच्छेत्** न कुर्यात्। **क्रुद्धः सन्** पुत्रात् शिष्यात् अन्यत्र **एनं दण्डं न निपातयेत्।** शिक्षार्थं तु निश्चयेन **तौ** पुत्रशिष्यौ **ताडयेत्** ।। १६४ ।।

(७) **मणिरामः। परस्य** ताडनार्थम् ।। १६४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। परस्येति। परस्य** दण्डादि नोद्गुर्येत् क्रुद्धश्च सन् आत्मनः पुत्रशिष्यभार्याकनीयान्सोदर्यभ्रातृदासान् वक्ष्यमाणान् वर्जयित्वा न प्रहारेण। तान् पुनरनुशासनार्थं 'रज्ज्वा वेणुदलेन वे' त्यादिप्रकारेण **ताडयेत्** ।। १६४ ।।

ब्राह्मणायावगुर्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया ।।
शतं वर्षाणि तामिस्रे नरके परिवर्तते ।। १६५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अविशेषेण सर्वविषये ताडने निषिद्धे ब्राह्मणे तत्क्रियाया दोषातिशयदर्शनार्थं पञ्चश्लोकी। **अवगुर्य** उद्यम्यैव दण्डादि **वधकाम्यया** ताडनेच्छया विनैव निपातेन। **शतं वर्षाणि नरके पच्यते** परिवर्तते तत्फलमुपभुङ्क्ते ।। १६५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वधकाम्यया** ताडनार्थतया ।। १६५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** द्विजातिरपि ब्राह्मणस्य हननार्थं दण्डादिकमुद्यम्यैव नतु निपात्य वर्षशतं **तामिस्रादिनरके** परिभ्रमति ।। १६५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्राप्यहो कष्टं ब्राह्मणताडनमित्याह **ब्राह्मणायेति। अवगुर्य** वधकाम्यया दण्डाद्युद्यम्य। एतत्त्रयं कदापि न कुर्यात्। **द्विजातिश्चातुर्वर्ण्यम्** ।। १६५ ।।

(५) **नन्दनः।** दण्डोद्यमने ब्राह्मणविषये दोषविशेषमाह **ब्राह्मणायेति। अवगुर्य** दण्डमुद्यम्य ।। १६५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। द्विजातिः वधकाम्यया** ब्राह्मणान् **अवगुर्यैव** दण्डं उत्थाप्यैव।। १६५ ।।

(७) **मणिरामः। अवगुर्यैव** उद्यम्य न तु निपात्य ।। १६५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ब्राह्मणायेति। द्विजातिरपि** हननेच्छया ब्राह्मणस्य दण्डाद्युद्यम्यैव **वर्षशतं तामिस्राख्ये नरके** परिभ्राम्यति ।। १६५ ।।

ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ।।
एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ।। १६६ ।।

(१) **मेधातिथिः। संरंभः** क्रोधावेशः, न तु नर्मणा। बुद्धिपूर्वम्। **एकविंशतिमाजातीः** जातिर्जन्म। आकारोऽनर्थकः, प्रलम्बत इतिवत्। पापानां योनय इति तिर्यग्जन्तवो दुःखबहुलाः। तिष्ठतु तावद्दण्डादिः पीडाकरपदार्थः। तृणेनापि ताडने दीर्घकालो नरकानुभवः ।। १६६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। संरम्भात्** क्रोधात् न तु कर्मणा। **आजातीर्जन्मान्येकविंशतिं पापयोनिषु** श्वादिषु। एतच्च तामिस्रे दुःखमनुभूय पश्चात् ॥ १६६ ॥

(३) **कुल्लूकः। तृणेनापि** क्रोधाद्बुद्धिपूर्वकं ब्राह्मणान् **ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि पापयोनिषु** कुक्कुरादियोनिषु **जायते** ॥ १६६ ॥

(४) **राघवानन्दः। संरम्भात्** क्रोधात्। **आजातीः** जन्मानि। **पापयोनिषु** शूकरादिषु ॥ १६६ ॥

(५) **नन्दनः।** ब्राह्मणविषये दण्डपातने दोषविशेषमाह **ताडयित्वेति। आजाते**राजननात्। जायतेः सकर्मत्वमृषिनिपातनात् ॥ १६६ ॥

(६) **रामचन्द्रः। तृणेनापि ताडयित्वा एकविंशति**जन्मानि प्राप्नोति ॥ १६६ ॥

(७) **मणिरामः। एकविंशतिमाजातीः** एकविंशतिजन्मानि ॥ १६६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। ताडयित्वेति।** क्रोधेन बुद्धिपूर्वं तृणेनापि प्रहृत्य एकविंशतिजन्मानि **पापनिमित्तासु** श्वादि**योनिषु जायते।** आजातीरित्याङ् पादपूरणः ॥ १६६ ॥

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ॥
दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥ १६७ ॥

(१) **मेधातिथिः। असृ**ग्लोहितम्। **तदङ्गतो**ऽङ्गाद्यत्नोत्पादयति **ब्राह्मणस्य** खड्गप्रहारादिनाऽ**युद्धचमानस्य,** न तु द्रोणाचार्यवत्क्षात्रेण धर्मेण युयुत्सोः **सुमहद्दुःखं** नरकादि **प्रेत्य** मृतो जन्मान्तरे। **अप्राज्ञतये**त्यनुवादः। प्राज्ञो हि शास्त्रार्थज्ञानान्न कथमप्येवं कुर्यात् ॥ १६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अयुध्यमानस्येति।** युध्यमानस्य क्षतकरणे दोषाल्पता दर्शिता। अत एव तद्वधेऽपि प्रायश्चित्ताल्पत्वमुन्नेयम्। सामान्योक्तदुःखपरिमाणाभिधानं शोणितम् ॥ १६७ ॥

(३) **कुल्लूकः। अयुध्यमानस्य ब्राह्मणस्याङ्गे** शास्त्रानभिज्ञतया शोणित**मुत्पाद्य** परलोके **महद्दुःखमाप्नोति** ॥ १६७ ॥

(४) **राघवानन्दः। असृ**ग्रक्तं। **अङ्गतो** देहात्। युद्धे तु न दोषः, न तु दृश्यते दुःखमिति चेत्तत्राह **प्रेत्येति। अप्राज्ञतया** अदोषज्ञत्वेन ॥ १६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अयुध्यमानस्य** शास्त्रेण धर्मेण युयुत्सोः 'ब्राह्मणस्य' **अन्ततः** 'मध्यतः' **असृक् उत्पाद्य प्रेत्य** परलोके **अप्राज्ञतया नरः सुमहद्दुःखं प्राप्नोति** ॥ १६७ ॥

(७) **मणिरामः। अप्राज्ञतया** शास्त्रानभिज्ञतया ॥ १६७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अयुध्यमानस्येति।** युद्धं विना ब्राह्मणशरीरतो मौर्ख्यात् रुधिरं **नर उत्पाद्य** परलोके **महद्दुःखं प्राप्नोति** ॥ १६७ ॥

शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतलात् ॥
तावतोऽब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥ १६८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। ईषत्प्रहारे पूर्वफलम्। अधिके तु **पांसवो** रजांसि धूल्यवयवास्ता-न्**यावतो** यत्परिमाणान्**गृह्णाति** संहन्ति ब्राह्मणाङ्गच्युतं भूमिपतितं लोहितम्। **तावतोऽब्दां**स्तावन्ति वर्षाण्य**मुत्र** परलोके**ऽद्यते** श्वशृगालैर्यः **शोणितस्योत्पादकः** प्रहर्ता ॥ १६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **संगृह्णाति** संग्रहीतुं शक्नोति। **अमुत्र** नरके। **अद्यते** भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। खड्गादिहतब्राह्मणाङ्गनिर्गतं रुधिरं भूमिपतितं **यावतो** धूलिद्व्यणु-कान्पिण्डीकरोति तावत्संख्यानि वर्षाणि परलोके **शोणितोत्पादकः** प्रहर्ता **अन्यैः** श्वशृगाला-दिभिर्भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **संगृह्णाति** पिण्डं करोति **पांशुः** त्रसरेणुः। **तावतस्तत्सङ्ख्या**-कान्। **अन्यैः** गृध्रादिभिः ॥ १६८ ॥

(५) **नन्दनः**। **अन्यै**रिहलोकगतैः ॥ १६८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **तावतः अब्दान्** वर्षान् अमुत्र परलोके **अद्यैः** अदनीयैः सह **शोणितो-त्पादकः अद्यते** भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

(७) **मणिरामः**। **संगृह्णाति** पिंडीकरोति। तावद्वर्षाणि **अमुत्र**। परलोके शोणितो-त्पादकः ब्राह्मणगात्राद्रुधिरोत्पत्तिकर्ता, **अन्यैः** श्वशृगालादिभिः **अद्यते** भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **शोणितमिति**। प्रहृतब्राह्मणोत्पन्नं रुधिरं क्षितिपृष्ठान् यत्सङ्-ख्याकान् रजःकणान् पिण्डीकरोति तत्सङ्ख्याकानि वर्षाणि रुधिरस्योत्पादकः परलोके श्वादिभिः भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

न कदाचिद्द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि ॥
न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्स्रावयेदसृक् ॥ १६९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वस्य क्रियात्रयप्रतिषेधविधेरुद्यमननिपातनविषयस्योपसंहारः। **न कदाचिदा**पद्यपीत्यर्थः ॥ १६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **द्विजे** विप्रे। **अवगुरेदप्यु**द्यच्छेदपि ॥ १६९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। तस्मादवगोरणादिदोषाभिज्ञो ब्राह्मणे दण्डाद्युद्यमननिपातरुधिर-स्रवणानि नापद्यपि कुर्यादिति पूर्वोक्तक्रियात्रयस्योपसंहारः ॥ १६९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। हिंसाप्रकरणमुपसंहरति **नेति**। **असृगिति** द्वितीया-न्तम् ॥ १६९ ॥

(५) **नन्दनः**। उपसंहरति **नेति** ॥ १६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः । द्विजे** तस्मात्कदाचिदपि विद्वान्नावगुरेत् न दण्डमुत्थापये-दित्यर्थः ।। १६९ ।।

(७) **मणिरामः । तस्मात्** कारणात् **नावगुरेत्** दण्डं नोत्थापयेत् ।। १६९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । न कदाचिदिति** । यत एवं ब्राह्मणावगोरणादिना भवति तस्मात् शास्त्रविन्न **कदाचिदपि** ब्राह्मणस्य दण्डादि उद्यच्छेत् । नापि तं **तृणेनापि** हन्यात् । न च शरीराद्रुधिरमुत्पादयेत् ।। १६९ ।।

अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् ॥
हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ॥ १७० ॥

(१) **मेधातिथिः** । सामान्यतः सर्वहिंसाप्रतिषेधशेषोऽयम् । अधर्मः शास्त्रप्रति-षिद्धोऽगम्यागमनादिस्तं **चरत्यधार्मिकः । यस्य चानृतमेव** धनम् । साक्ष्ये व्यवहार-निर्णयादौ चासत्यमुक्त्वा उत्कोचधनं साधयति । यश्च **हिंसारतिर्हिंसायां अभिरतो**, वैरानुबन्धादर्थहेतोर्वा परान्हिनस्ति । **नासौ सुखमेधते** न सुखं प्राप्नोति । **इहास्मिल्लोके** ।। १७० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अधार्मिकोऽ**धर्मवृत्तिः । **अनृतं** मिथ्यावचनं **धनमिवोपा-देयम्** ।। १७० ।।

(३) **कुल्लूकः** । अधर्मेण व्यवहरतीत्य**धार्मिकः** शास्त्रप्रतिषिद्धागम्यागमनाद्यनुष्ठाता **यो मानुषो यस्य** च साक्ष्ये व्यवहारनिर्णयादौ च मिथ्याभिधानमेव धनोपाय असत्यमभिधायो-त्कोचधनं गृह्णाति यश्च पर**हिंसाभिरतः नासाविहलोके** सुखयुक्तो वर्तते तस्मादेतन्न कर्तव्यमिति निन्दया निषेधः कल्प्यते ।। १७० ।।

(४) **राघवानन्दः । अधार्मिकः** परदारादिनिरतः । **अनृतं धनं** मिथ्याभिधानमेव धनोपायः । **असाविति** परोक्षनिर्देशादमुत्रापि ।। १७० ।।

(५) **नन्दनः** । एवमधर्मस्य वर्जनीयत्वमुक्तम् । इदानीं न केवलामुत्रिकाद्भया-दधर्मो वर्जनीयः किंत्वैहिकादपीत्याह **अधार्मिक इति** । अधार्मिकमानसदोषयुक्तस्योपलक्षणम् । **अनृतं धनमिति** । वाचिकदोषयुक्तस्य । **हिंसारत** इति कायिकदोषयुक्तस्य । **इहास्मिन्नेव** लोके **न सुखमेधते** । अधार्मिकं वर्जयन्ति सन्तोऽनृतबहुलं वर्जयन्ति द्विषन्ति च हिंसारतं वर्जयन्ति द्विषन्ति हिंसन्ति च । तस्मादैहिकादपि भयादधर्मो वर्जनीय इत्यभिप्रायः ।। १७० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । अधार्मिकादीनां मध्ये च पुनः **हिंसारतिः असौ नेहलोके सुखं** वर्धते ।। १७० ।।

(७) **मणिरामः । अनृतं धनं** । साक्ष्यादौ अनृतमेव । मिथ्याकथनमेव धनोपायो 'यत्र' तत् ।। १७० ।।

(८) **गोविन्दराजः। अधार्मिक इति।** यस्माद्यो **नरः** अधर्माचरणशीलो **यस्य** वा असत्यमेव **धनं** तत्प्राधान्येन व्यवहाराख्यं सर्वदा **हिंसानिरतः स इहलोकेऽपि न सुखं** वर्धते। तस्मादेतन्न कार्यम् ।। १७० ।।

न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ।।
अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् ।। १७१ ।।

(१) **मेधातिथिः। धर्मः** शास्त्रमर्यादा। तेन वर्तमानः **सीदन्न**प्यवसादमपि प्राप्नुव**न्नाधर्मे मनो निवेशयेत्।** यत **अधार्मिका** यद्यपि चौर्योत्कोचदम्भादिभिर्धनसमृद्धा दृश्यन्ते, तथापि तेषा**माशु विपर्ययो** दृश्यते धननाशादि, अतो न धर्माद्विचलेत् ।। १७१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। धर्मेण** धर्मे क्रियमाणे **सीदन्न**वसीदन्नपि। **अधार्मिकाणा**मधर्महेतुर्हिंसादिकारिणां **पापाना**मकृतप्रायश्चित्ततया तज्जन्यपापवतां **आशु** परलोके परलोकगमनमात्रेण **विपर्ययं** दुःखम् ।। १७१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** शास्त्रविहितमनुतिष्ठन्धनाद्यभावेनाऽवसीदन्नपि कदाचि**न्नाधर्मे** बुद्धिं कुर्यात्। यस्मादधर्मव्यवहारिणो यद्यप्यापाततो धनादिसंपद्भागिनोऽपि दृश्यन्ते, तथापि तेषा**मधार्मिकाणा**मधर्मचौरादिव्यवहारिणां **पापिनां** तज्जनितदुरितशालिनां शीघ्रं धनादिविपर्ययोऽपि दृश्यते। तं **पश्यन्नाधर्मे** धियं दद्यादिति **शिष्य**हिताय दृष्टमर्थं दर्शितवान् ।। १७१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **नेति। धर्मेण सीदन्नपि मनोऽधर्मे न निवेशयेदि**त्यन्वयः ।। १७१।।

(५) **नन्दनः।** न केवलमधर्मप्रकर्षो लोकोपक्रोशभयाद्वर्जनीयः किंतु प्रत्यक्षतोऽनर्थबहुत्वादपीत्याह **नेति।** प्रमुख**दुःखेन** परिणामसुखेन भेषजेनेव सेव्यमानेन **धर्मेण** शास्त्रव्यवस्थारूपेणात्मसंकोचाख्येन **सीदन्नपि** तद्विपरीतरूपे विषमिश्रे मधुनीवा**धर्मे मनो न निवेशयेत्।** अत्र हेतुरुत्तरार्धेनोक्तः। **अधार्मिकाणां** धर्मानुष्ठानरहितानां **पापानां** पापकारिणां चोरादीना**माशु** सद्यो **विपर्ययम**नर्थं राजदण्डादिकं **पश्यन्नि**ति। न हि **पापानां** पापाचरणानन्तरमेवानर्थ उपलभ्यते ।। १७१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। धर्मेण** धर्मशास्त्रमर्यादया **सीदन्नपि नरः मनः अधर्मे न निवेशयेत्। अधार्मिकाणां आशु विपर्ययं पश्यन्।** यद्यपि चौर्योत्कोचादिना धनसमृद्धिः, तथापि तस्याः समृद्धेरपि **आशु** विनाशः ।। १७१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। न सीदन्निति।** यथा धर्मशब्दो यागादौ तज्जन्ये चात्मसंस्कारे दृष्टप्रयोगः, एवमधर्मशब्दोऽपि हिंसादौ तज्जन्ये चात्मसंस्कारे दृष्टप्रयोगः ; अतः **अधार्मिकाणां पापाना**मित्येवं व्याख्यायते। हिंसाद्यधर्मचरणशीलाना तज्जन्यपापाख्यसंस्कारयुक्तानां **इह**लोके राजोपद्रवं क्षिप्रं **पश्यन्** परलोके च शास्त्रदृष्ट्या नरकं **पश्यन्** धर्मानुष्ठानेनात्मसंयमातिशये सति अवसादं गच्छन्नपि **मनः अधर्मे न नियोजयेत्** ।। १७१ ।।

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।।
शनैरावर्त्यमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति ।। १७२ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** सुहृद्भूत्वा दृष्टमर्थं दर्शितवान् । इदानीं शास्त्रार्थमाह । अनियतकालत्वाद्वैदिकानां शुभाशुभफलानां कर्मणामेवमुच्यते । **नाधर्मश्चरितो**ऽनुष्ठितः **सद्यः फलति** फलं ददाति । वेदे हि केवलं कर्मणां विहितप्रतिषिद्धानां सुखदुःखफलत्वं श्रुतम् । कालविशेषस्तु नावगमितः । वाक्यव्यापारो हि कर्तव्यतावगमपरत्वेऽपि कर्मफलसम्बन्धबोधमात्रे पर्यवस्यति, न कालविशेषमाक्षिपति फलवतां कर्मणाम् । नित्यानां तु न फलतः कर्तव्यताप्रतिषिद्धपरिहारेऽपि नैव नरकादिदुःखनिवृत्तिकामस्याधिकारः, किन्तु शास्त्रप्रतिषेधसामर्थ्यात् । स तु प्रतिषेधो दुःखफलत्वं प्रतिषिद्धानुष्ठानस्य बोधयति । निपुणत एतदुच्यमानमतिग्रन्थविस्तरमाक्षिपतीत्युपरम्यते । **गौरिव** साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामयं दृष्टान्तः । यथा **गौः** पृथिवी व्युप्तबीजा न तदैवानेकसस्यशालिनी भवति, किं तर्हि? परिपाकमपेक्षते, तादृशं वैदिकं कर्मेति साधर्म्यम् । वैधर्म्येणापि, यथा गौः पशुर्वाहदोहाभ्यां सद्यः फलति; नैवं धर्माधर्मौ । अधर्मग्रहणं धर्मस्यापि फलदानं प्रति कालानियमप्रदर्शनार्थम् । **आवर्त्यमानः** कालेनोपचीयमानः । **कर्तुः** प्रतिषिद्धानुष्ठातुः **मूलानि कृन्तति** छिनत्ति । मूलकर्तनेन सर्वेण सर्वविनाश उपलक्ष्यते । यथा मूलच्छेदाद्वृक्षादिस्थावराणामपुनर्भवस्तद्वदधर्मकारिणाम् ।। १७२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **सद्यस्तत्क्षणादेव** यथा **गौर्दुग्धं फलति न** तथा **अधर्मः आवर्त्यमानः** पुनः पुनः क्रियमाणः **मूलानि** भोगस्य साधनानि कर्माणि **कृन्तति** छिनत्ति, तच्छेदानन्तरं तु स्वफलं दुःखं करोतीत्यपि द्रष्टव्यम् ।। १७२ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** शास्त्रेणानियमितकालपरिपाकत्वात् शुभाशुभकर्मणां **नाधर्मो**ऽनुतिष्ठतस्तत्काल एव **फलति गौरिवेह** भूमिपक्षे साधर्म्यदृष्टान्तः । यथा भूमिरुप्तबीजमात्रा तदैव प्रचुरपचेलिमफलव्रीहिस्तबकसंवलिता न भवति, किंतु नियमफलपाकसमयमासाद्य । पशुपक्षे वैधर्म्यदृष्टान्तः यथा **गौः** पशुर्वाहदोहाभ्यां सद्यः फलति, नैवमधर्मः, किंतु क्रमेणा**वर्त्यमानः** फलोन्मुखी भवन्नधर्म**कर्तुर्मूलानि** छिनत्ति मूलच्छेदेन सर्वनाशो लक्ष्यते देहधनाद्यन्वितो नश्यति ।। १७२ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** विपर्ययं विवृणोति **नेति । चरितो**ऽनुष्ठितः । **गौः** पृथिवी सा यथा विलम्बेन सस्यवती । व्यतिरेके वा धेनुरिव दृष्टान्तः **आवर्त्यमानो**ऽभ्यस्यमानः **मूलानि** देहधनादीनि **कृन्तति** छिनत्ति ।। १७२ ।।

(५) **नन्दनः ।** तदिष्टविरुद्धमिदमुक्तमित्याशङ्क्य परिहरति **नेति । गौरिवेति** वैधर्म्यदृष्टान्तः । **लोके**ऽस्मिंल्लोके । **कर्तुर्मूलानि** कर्तुरपेक्षितार्थमूलानि गृहक्षेत्रादीनि । तस्मात्कालान्तरेऽपि फलोपलम्भान्न दृष्टविरोध इत्यभिप्रायः ।। १७२ ।।

(६) **रामचन्द्रः । चरितः अधर्मः सद्यः गौरिव न फलति ।** साधर्म्येण दृष्टान्तः । पृथिवीसाधर्म्ये पशुवैधर्म्ये शनैः **आवर्त्यमानस्तु** प्रवर्तमानः अधर्मक**र्तुर्मूलानि** भोगसाधनानि **कृन्तति** छिनत्ति ।। १७२ ।।

(७) **मणिरामः। गौरिव।** **गौर्भूमिः** पशुश्च तद्वत्। यथा गौः पशुः वाहदोहाभ्यां **सद्यः फलति।** तथा **अधर्मो न फलति,** किंतु क्रमेणैवेति वैधर्म्येण दृष्टांतः। भूमिपक्षे साधर्म्येण यथा भूमिः उप्तबीजमात्रात् तदैव न **फलानि** ददाति, किंतु समयमासाद्य ददाति। तथा अधर्मोऽपीत्यर्थः॥ १७२॥

(८) **गोविन्दराजः। नाधर्म इति।** यथा **गौः** वाहनदोहनादिना **सद्यो लोके फलति** तथाऽधर्मश्चरितः **सद्यो न फलति।** किं तर्हि? **शनैः शनैः** कालान्तरेण फलदानोन्मुखीभवन् **कर्तुर्मूलानीव कृन्तति।** कृत्तमूलपादपवत् कर्तारं निरन्वयं नाशयति॥ १७२॥

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नप्तृषु॥
न त्वेव तु कृतो धर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः॥ १७३॥

(१) **मेधातिथिः।** "इदमयुक्तं यदन्यकृतस्य कर्मणोऽन्यगामिता फलस्योच्यते। कर्तुः फलदानि वैदिकानि कर्माणि। न वैश्वानरन्यायोऽस्ति, श्रवणाभावात्। न हि पुत्राद्यर्थताऽत्र श्रुता"।

सत्यम्। पुत्रे पीड्यमाने पीडितस्य पितुरधिकतरं दुःखं भवति। अतः कर्तुरेव दुःखम्। पुत्रस्यापि स्वकृतात्पौर्वदेहिकात्कर्मणस्तत्फलमित्यविरुद्धम्। एवं **नप्तृष्वपि** द्रष्टव्यम्। नप्तारः पौत्राः। **कृतो धर्म** इति संहितायास्तुल्यत्वाद्धर्माधर्मौ द्वावप्युपात्तौ॥ १७३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अस्मिन्नेव तावद्रोगादिदुःखं जनयति कथंचिदुत्कटधर्मप्रतिरोधेन साक्षाद्दुःखजननाशक्तौ पुत्रपौत्रादिद्वारेण रोगाद्युत्पादनद्वारापि दुःखं जनयतीत्यर्थः॥ १७३॥

(३) **कुल्लूकः। यदि** स्वयं कर्तुर्देहधनादिनाशं फलं न जनयति तदा **तत्पुत्रेषु** नोचेत्पौत्रेषु जनयति, **नतु निष्फल** एव भवति। ननु अन्यकृतस्य कर्मणः कथमन्यत्र फलजनकत्वम्? उच्यते—पुत्रादिनाशस्य पितुः क्लेशहेतुत्वात्। शास्त्रीयत्वाच्चास्यार्थस्य नाविश्वासः॥ १७३॥

(४) **राघवानन्दः।** कर्तर्यदृश्यमानमपि कृतं पुत्रादिषु फलतीत्याह **यदीति।** 'अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभ'मिति स्मरणात् **नात्मनि** तच्छरीरावच्छेदेन **फलति** चेत्पुत्रपौत्रादिरूपशरीरप्राप्तावपि फलति; वाचनिकातिरिक्तफलस्यान्यत्रासंभवात्। न चैतद्वचनं व्यर्थं अर्थवादेनाप्युपपत्तेः, अत एव प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु तु दुष्कृतमित्याद्यपि स्तुतिवादो 'हानौ तूपायनमि'त्यादिसूत्रे निरटङ्कि॥ १७३॥

(५) **नन्दनः।** यदा तु कर्तारं प्रबलधर्मसहितमधर्मः साक्षात्पीडयितुं न शक्नोति तदा सन्तानपीडाद्वारेणापि तं पीडयतीत्याह **यदीति। अधर्मः** कृत **आत्मनि** कर्तरि यदि न फलति, ततः **पुत्रेषु** फलति, न चेत्पुत्रेषु ततो **नप्तृषु** पौत्रेषु फलतीति; पुत्राद्यनर्थकरणस्य कर्तृफलत्वं कर्तुस्तथाभिमानात् तत्पीडया पीडोपलम्भाच्चेति॥ १७३॥

(६) **रामचन्द्रः। यदि आत्मनि** पापः **अधर्मः न फलति तदा पुत्रेषु** फलेत्, यदि पुत्रेषु **न,** तर्हि **नप्तृषु** फलेदिति। **कर्तुः** कृतं कर्म **निष्फलं न भवति॥** १७३॥

(७) **मणिरामः।** क्रममेवाह **यदीति।** कर्तुश्चेद्धनादि नाशं न करोति तदा **तत्पुत्रेषु** तदभावे **नप्तृष्विति** प्रकारेण ।। १७३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यदीति। यदि** स्वशरीरव्याध्युत्पादनद्वारेणाधर्मो न फलति तदा पुत्रपौत्ररोगाद्युद्भवमुखेन फलति। न त्वसौ **कृतः** कदाचित् **कर्तुर्निष्फलो भवति** यैश्च दुष्कृतवशेन व्याध्याद्युपेतैर्भवितव्यं तथाविधाः तस्यात्मदुष्कृतबलात् तद्विपत्त्यादिदर्शन-पीडानुभवार्थं पुत्रपौत्रा इह जन्मनि जन्मान्तरे वा जायन्ते ।। १७३ ।।

अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ।। १७४ ।।

(१) **मेधातिथिः। अधर्मेण** प्रभुद्रोहादि**नैधते** वृद्धिं लभते। **तावत्त**स्मिन्नेव काले। ततो धनं ग्रामं वा प्राप्य। **ततो भद्राणि** बहुभृत्यगवाश्वादिसम्पत्तिलक्षणानि **पश्यत्य**नुभवति। **ततः सपत्ना**नरीन्दरिद्रा**ञ्जयति** परिभवति। तर्हि धर्मे स्थितान्कुतश्चन कुसृतिहीना लभन्ते। अतस्तेषां दारिद्र्यशब्द ऐश्वर्ये परिभवः। **समूलं** च कियन्तं कालमेवं भूत्वा सपुत्रज्ञातिधन-बान्धवा उच्छिद्यन्ते। तस्माद्धर्मो न हातव्यः ।। १७४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अधर्मेणा**पि क्रियमाणेनोपलक्षितो धनादिभिर्वर्धत एव **ताव**-द्यावदुत्कटो धर्मोऽस्ति। तदनन्तरं च **भद्राणि** सुखानि **पश्यति। ततः** शत्रूनभिभवति, ततस्तेन फलदानोपक्षीणेन धर्मेण भोगमूलेन सह **नश्यति** ।। १७४ ।।

(३) **कुल्लूकः। अधर्मेण** परद्रोहादिना तावदापाततो ग्रामधनादिना वर्धते। **ततो भद्राणि** बहुभृत्यगवाश्वादीनि लभते। **ततः** शत्रून्स्वस्मादपकृष्टा**ञ्जयति** पश्चात्कियता कालेनाधर्मपरिपाकवशाद्देहधनतनयादिसहितो **विनश्यति** ।। १७४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच, प्रभुद्रोहादिनाऽ**धर्मेण** तावद्वर्धते पुत्रपौत्रादिना। **भद्राणि** गवाश्वादीनि **पश्यति** च लभत–इति। इदमत्राकूतम्–चित्रायागादिरिवेहामुत्रानियतफलतया कदाचिदपि कुत्रचित्फलनिन्दाभावि, अथवा सर्वधर्मस्य ज्ञानमेव फलं प्रसिद्धम्। 'धर्मात्सुखं ज्ञानं चे'ति श्रुतेः। प्राक्तनकर्मफलं भुञ्जानः ऐहिकं मन्यते ।। १७४ ।।

(५) **नन्दनः।** नन्वधर्मं कुर्वन्कश्चित्क्षेमी दृश्यते, तेनाभ्युदयहेतुत्वमप्यधर्मस्या-भ्युपगन्तुं शक्यते, ततः कथं तस्यैकान्ततोऽनर्थहेतुत्वमित्याशङ्क्य परिहरति **अधर्मेणेति** ।। १७४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। तावत् अधर्मेण** अधर्माचरणेन पूर्वपुण्येन **एधते** वर्धते। यावदुत्कृष्टो धर्मः ततः तस्माद्**भद्राणि पश्यति**। च पुनः **सपत्नान् जयति**। धर्मं सर्वस्य दानं **ततः** धर्मक्षयात् **समूलं** सपुत्रज्ञातिधनबान्धवादिरूपशर्मसहितो विनश्यति ।। १७४ ।।

(७) **मणिरामः।** तावत् आपाततः। **एधते** धनादिना वृद्धिं प्राप्नोति। ततः कालेन अधर्मपरिपाकवशात् **समूलः** देहधनादिसहितः ।। १७४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अधर्मेणेति। अधर्मेण** परस्वहरणादिना संप्रति धनवृद्धयादियुक्तो भवति। तदनन्तरं तद्धनाद्युपभोगद्वारेण सुखान्यनुभवति, तदनुभवाच्च सुखितत्वादिना शत्रूनभिभवति, ततोऽस्मिन्नेव जन्मनि सर्वनाशं नश्यति मृतो वा अपुनर्भवं नरकमुपैति ।। १७४ ।।

सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा ।।
शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः ।। १७५ ।।

(१) **मेधातिथिः। सत्यं** यथादृष्टार्थवादिता। **धर्मः** श्रुतिविषयौ विधिप्रतिषेधौ। सत्यस्य ताद्रूप्येऽपि भेदेन निर्देशोऽतिशयार्थः। अनृतं पुरुषाणां स्वभावभूतम्। अतो यत्नेन पुनः पुनः प्रतिषिध्यते। **आर्यवृत्तं** सदाचारः। आर्याः शिष्टास्तेषां वृत्तमाचरितम्। तत्र **आरमेत्**। 'रतिः' परितोषः। एतेष्वर्थेषु परितोषोऽनेन विधीयते। अन्यानप्येवमाचारान्दृष्ट्वा मनःप्रसादं कुर्यात्। **शिष्याश्चैव** भार्यापुत्रदासच्छात्रा धर्मेणानुशासनीयाः। "पृष्ठतस्तु शरीरस्येत्यादि" (८।२९९) धर्माः। **वाग्बाहूदरसंयतः**। सत्यसति च प्रयोजने अबहुभाषिता 'वाक्संयमः'। 'बाह्वोः संयमो' बाहुबलाश्रयणेन कस्यचिदपि अपीडनम्। 'उदरस्य संयमो'ऽनौदरिकता अबहुभोजित्वम्। औदरिकता बहुभोजित्वं भोज्यविशेषे गर्धया परगृहे बाहुल्येन भोजनम्। उक्तोऽप्यर्थः पुनरुच्यते, बहुकृत्वोऽपि पथ्यं वदितव्यमिति सर्वत्र पौनरुक्त्यपरिहारः ।। १७५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** धर्मो धर्मसाधनं **सत्यस्य शौच**स्य च धर्मत्वेऽपि अभ्यर्हिततया पृथगुक्तिः। **आर्याः** आराद्दूरं पापेभ्यो गताः; तेषां **वृत्त**माचारो धर्मेण भोगहेतुरपि तत्रैव **शौचं** बाह्याभ्यन्तरम्। **आरमेत्** सर्वदा रतः स्यात्। **धर्मेण** धर्मोपदेशेन वागादिसंयतश्च स्यात्। **वाक्**संयमः परुषावचनादिः **बाहु**संयमोऽहिंसादिः **उदर**संयमः अनदनीयाभक्षणादिः ।। १७५ ।।

(३) **कुल्लूकः। सत्यधर्मसदाचारशौचेषु** सर्वदा रतिं कुर्यात् **शिष्यां**श्चानुशासनीयान् भार्यापुत्रदासच्छात्रान् 'रज्ज्वा वेणुदलेन वे'(८।२९९)ति प्रकारेण शासयेत्। उक्तानामप्यभिधानादादरार्थं **वाग्बाहूदरसंयतश्च** स्यात्। **वाक्संयमः** सत्यभाषिता। **बाहु**संयमो बाहुबलेन कस्याप्यपीडनम्। **उदर**संयमो यथालब्धाल्पभोजनम् ।। १७५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** प्राक्तनजपुण्यफलं भुञ्जानोऽपि वा लोकप्रतीत्या अधर्मेण वर्धत इवेत्यनूद्य धर्मक्षये समूलो नंक्ष्यतीत्याह **सत्येत्यादि।** सत्यं यथाश्रुतस्य यथादृष्टस्य भाषणं। **धर्मो** बलवद्दुःखाजनकत्वे सति विधिबोध्यः। **आर्यवृत्तः** सदाचारः। **वाक्**संयमः सत्यं ब्रूयादिति श्लोकोक्तः। **बाहु**संयमो 'न पाणिपादचपल' (श्लो. १७७) इत्यादिना वक्ष्यते। **उदर**संयमो 'गर्हितं चातिभोजन'मित्याद्युक्तः। **संयत**स्तेषां निग्रहयुक्तः ।। १७५ ।।

(५) **नन्दनः।** एवं दृष्टविरुद्धत्वेनाप्यधर्मस्य वर्जनीयत्वमुक्तम्, इदानीं व्रतान्तराण्येवाह **सत्येति** ।। १७५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **सत्यं** यथार्थभाषणं। **धर्मः** श्रुतिस्मृत्यभिहितः। **आर्यवृत्तं** सद्वृत्ताचरणम्। तेषु **सदा रमेत च** पुनः **शौचे** अन्तर्बाह्यशौचे सदा रमेत। **वाग्बाहूदरसंयतः** नियतगात्रः। **वाक्**मौनं व्यर्थालापरहितं। **बाह्वोः** संयमः बाहुबलाश्रयः। **उदरं** (अ)बहुभोजितं भवेत्॥१७५॥

(७) **मणिरामः**। **शिष्यान्** अनुशासनीयान् भार्यापुत्रदास**शिष्यान्** शिष्यान्। बध्वा वेणुदलेन वा शासयेत्। **वाग्बाहूदरसंयतः** स्यात्। सत्यभाषिता **वाक्**संयमः। **बाहु**बलेन कस्याप्यपीडनं बाहुसंयमः। यथालाभाल्पभोजनं **उदर**संयमः॥१७५॥

(८) **गोविन्दराजः**। यत एवमतः, **सत्यधर्मार्यवृत्तेष्विति**। **सत्यधर्म**साध्वाचारशौचेषु, सर्वदा रतिं भावयेत्। शासनीयांश्च भार्यादीन् 'पृष्ठतस्तु शरीरस्ये'त्यादिशास्त्रमर्यादया वाग्बाहूदरसंयमयुक्तो नियमयेदित्युक्तम्। पुनर्वचनं अशिष्टाना(म)भिनिवेशदार्ढ्यार्थम्॥१७५॥

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ॥
धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकसंक्रुष्टमेव च॥१७६॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तस्त्रिवर्गः पुरुषार्थः। कश्चित्तुल्यतां मन्यमानः—"अर्थकामपरिहारेण यथा धर्मः सेव्यते तद्विरोधी ज्योतिष्टोमादिः—स ह्यर्थविरोधी दक्षिणादिदानेन, कामविरोधी दीक्षितस्य ब्रह्मचर्यविधानात्—एवमर्थकामावपि धर्मपरिहारेण सेवेत। तत्र "न हिंस्याद्भूतानीति' यत्र कामो हिंसाया वैरानुबन्धाद्यः कश्चिद्वक्तुमिष्यते तत्र स विषयप्रतिषेधाय, यत्र तु कस्यचिद्धिंसयाऽर्थकामाविष्येते तत्र नास्ति हिंसादोष इति"—प्रवर्तते तद्भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते। **परित्यजे**त्परिहरेत्तादृशा**र्थकामौ** यत्र धर्मविरोधः।

एवं सर्वतो धर्मस्य बलीयस्त्वमुक्त्वा कस्मिंश्चिद्विषये तस्यापि परिहर्तव्यतामाह **धर्मं चाप्यसुखोदर्कम्**। उदर्क उत्तरकालः सोऽसुखो यस्य। यथा सर्वस्वदानं वा ददाति धार्मिकोऽयं महापुण्य इति। यथा नदीतीरेष्वेकान्तेष्वपि प्राकृतजना बहवः पश्यन्ति तत्र स्नानं भवतीत्यर्थस्नानं धर्मार्जनसमक्षापेक्षा तु साधुवादाय। यथा च तीर्थकाकेभ्यो दानं भवति दानं धर्मो दातृत्वप्रसिद्ध्युत्पादनार्थत्वात्तेभ्यो भिद्यते। अथवा यद्गर्ह्यतया लोकः संक्रोशति। यथा गोरवध्यस्य वधः, मांसस्य भक्षणं च तद्विगर्हिततरं पश्वन्तरेभ्यो लोके। दृष्टमूलश्चायमहिस्पर्शवत्प्रतिषेधः। विहितोऽयमर्थ इत्यवैधतया प्राकृतजना अजानाना अधार्मिकत्वं यष्टुः प्रख्यापयेयुस्तेषां च बहुत्वतः प्रसिद्ध्या शिष्टा अप्येवं प्रसिद्धमूलमनवगच्छन्तः परिवर्जयेयुः। तदुक्तं "धार्मिके सति राजनीति"। एतदुक्तं पूर्वैर्व्याख्यातमित्यनुगतम्। न हि प्रत्यक्षश्रुतिविहितस्य स्मृत्या बाधो न्याय्यः। इदं तु युक्ततरमुदाहरणम्। नियोगधर्मः स्मृत्या विहितो लोकसंक्रुष्टत्वान्न क्रियते। तथा यः कश्चिदनाथतरुणीं स्त्रियं कारुण्याद्बिभर्ति, तत्र यदि लोकसंक्रोश आशङ्क्यते—'स्त्रीत्वेनैवास्मा एषा रोचते', स लोकसंक्रुष्टधर्मः॥१७६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । धर्मवर्जितौ** धर्मविरोधिनौ । **असुखोदर्कं** यावान्धर्मस्तदधिक-प्रत्यवायाविनाकृतं यथा वातरोगिण उपवासादितीक्ष्णव्रतानुष्ठानमित्यादि । **लोकविक्रुष्टं** लोकनिन्दितं कलियुगे सुराग्रहादि ।। १७६ ।।

(३) **कुल्लूकः । यावर्थकामौ** धर्मविरोधिनौ भवेतां तौ परिहरेत् । यथा चौर्यादिना-ऽर्थोपपादनं दीक्षादिने यजमानस्य पत्न्युपगमः । **उदर्कं** उत्तरकालस्तत्रा**सुखं** यत्र धर्मे तद्धर्म-मपि **परित्यजेत्** यथा पुत्रादिवर्गपोष्ययुक्तस्य सर्वस्वदानं, **लोकविक्रुष्टं** यत्र लोकानां विक्रोशः यथा कलौ मध्यमाष्टकादिषु गोवधादिः ।। १७६ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच **परीति । धर्मवर्जितौ** धर्मविरोधिनौ । **असुखोदर्कं** आयत्या-मनुतापजननं श्येनादि पुत्राद्यर्थपरस्वादानं वा । **लोकविक्रुष्टं** यत्र लोकानां विक्रोशः । यथा कलौ मध्यमाष्टकासु गोवधादि ।। १७६ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । धर्मं सर्वस्वदानं उत्तरकाले **असुखोदर्कं । च** पुनः **लोकसंक्रुष्टं धर्मं** लोकनिन्दितं **परित्यजेत्** ।। १७६ ।।

(७) **मणिरामः । उदर्कं** उत्तरकालः । **लोकविक्रुष्टं** लोकविरुद्धम् ।। १७६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । परित्यजेदिति ।** सत्यपिच त्रिवर्गस्य पुरुषार्थत्वाभिधाने **परित्यजेदिति । धर्ममप्यसुखोदर्कं लोकसंक्रुष्टमेव च** । धर्मविरुद्धावर्थकामौ असुखोत्तरकालं चाशक्तस्य तीव्रतपश्चरणादिरूपं **धर्मं** लोकाभिशापजनकं च मधुपर्कगोवधादिरूपं नाचरेत् ।। १७६ ।।

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः ।।
न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ।। १७७ ।।

(१) **मेधातिथिः । पाणिपादाभ्यां चपलः** । 'तृतीया' (पा० २ । १ । ३०) इति योगविभागात्समासः । चापलं च हस्तेनानुपयुज्यमानस्यापि वस्तुनो ग्रहणापसारणे । परस्त्रीप्रेक्षणचित्रसंदर्शनादि **नेत्रचापलम् । परद्रोहार्थं कर्मबुद्धिश्च** न कर्तव्या ।। १७७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पाणिपादनेत्रवाक्चापलानि वृथा हस्तचरणोत्प्लवनकुतूहलि-त्वासंबद्धप्रलापाः । **अनृजु**र्वक्रमतिः । **परद्रोहार्थं** यत्**कर्म तद्धी**स्तत्परः ।। १७७ ।।

(३) **कुल्लूकः । पाण्यादिचापलं** त्यजेत् अनुपयुक्तवस्तूपादानादि **पाणिचापलं**, निष्प्रयोजनं भ्रमणादि **पादचापलं** । परस्त्रीप्रेक्षणादि **नेत्रचापलं** बहुगर्ह्यवादिता **वाक्चापलं । अनृजुः** कुटिलो न स्यात् **परद्रोहो** हिंसा तदर्थं चेष्टां धियं च न कुर्यात् ।। १७७ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच **नेति । अनृजुः** ऋजुभिन्नः कुटिलो न स्यात् । परद्रोहकर्मणि धियो निषेधोऽभ्यासस्तस्यातिनिन्दितत्वसूचनार्थः । इदमत्राकूतम्—'शतकृत्वः पथ्यं रोचयन्ते स्म वृद्धा" इति न्यायेन निषिद्धाचरणस्य कायिकादिभेदेनानेकत्वात्तस्य दृष्टफलतया च तदभ्यासस्य प्रबलत्वाच्छतधा निषेधोऽपि निवर्तयितुमशक्यत्वान्नैतेषु पुनरुक्तिरिति ।। १७७ ।।

(५) **नन्दनः। पाणिपादचपलः** पाणिभ्यां पादाभ्यां च कर्तव्यकरणे चागम्यागमने च निरतः। एतेनोत्तरमपि चापलं व्याख्यातम् ।। १७७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। पाणिपादचपलो न भवेत्।** अनियुक्तचरस्तु न ग्रहणाय। **नेत्रे चले** परस्त्रीषु। **परद्रोहार्थं कर्म न कुर्यात्, अनृजुः** न स्यात्, किंतु ऋजुरेव स्यात् ।। १७७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। न पाणिपादचपल इति। हस्तपादचक्षुर्वाग्व्यापारान्** निष्प्रयोजनान्न कुर्यात् अनृजुश्च क्रूरकृत् परोपघातकमयुक्तबुद्धिश्च न स्यादिति। पुनर्वचनमुक्तप्रयोजनम् ।। १७७ ।।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न रिष्यते ।। १७८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यो धर्मः पित्रादिभिरनुष्ठितो, यैश्च सह प्रीतिर्भाविता, यैः सह कन्याविवाहादिः कृतः, यैव च शाखा अधीता, स एव पन्था आश्रयणीयः। तथा कुर्वन्न **रिष्यति** न बाध्यते लोके न निन्द्यते। अन्ये त्वविद्रुषः पुरुषधर्मेष्वहिंसादिषु प्राप्त्युपायोऽयं, राजपटह इव म्लेच्छादीनाम्। अग्निहोत्रादयस्तु स्वप्रत्ययापेक्षा एव।

अत्र चोदयन्ति "यदि निर्मूलः पित्रादिभिरनुष्ठितोऽर्थः कथं तस्य धर्मत्वम्, अथास्ति मूलं, तत् पुत्रस्यापि भविष्यति। किं पित्रादिग्रहणेन"? तदेतत्परिहृतमविदुषां मूलमजानानामुपदेशोऽयमिति।

अन्ये तु "यत्र निपुणतोऽपि निरूप्यमाणे संदेहो न निवर्तते, उभयथा वाक्यार्थप्रतिपत्तिः, तत्र पित्राद्याचरितः पन्था आश्रयणीय" इत्याहुः। एतदपि चिन्त्यम्। न हि नित्यसंदिग्धं नाम प्रमाणमस्ति। अवश्यं ह्येकार्थनिष्ठेन वाक्येन भवितव्यम्। विकल्पितेषु वा पदार्थेषु पित्राद्याचरितं कर्मानुचरणीयम्। यतोऽन्य आचरितवन्तः। **सतां मार्गमिति।** यदि पितृपितामहादिभिः कैश्चित्कथंचिदधर्म आचरितपूर्वः स न आश्रयणीय इति सतां मार्गमित्याह ।। १७८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। येनास्येति।** यत्र श्रुत्यर्थे अयमर्थोऽयं वेति संदेहे व्याख्यातृविप्रतिपत्त्या विवादस्तदेकपक्षविषयमेतत्। अत एव **सतां मार्गं** सदाचारविषयं **यायादित्युक्तम्। न रिष्यते** न हिंस्यते ।। १७८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** बहुविधशास्त्रार्थसंभवे पितृपितामहाद्यनुष्ठित एव शास्त्रार्थोऽनुष्ठातव्यः, **तेन गच्छन्न रिष्यते** नाधर्मेण हिंस्यते ।। १७८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** बहुशास्त्रानभिज्ञस्य शास्त्रवर्त्मानुसारित्वमाह **येनेति। सतां मार्गं** सद्भिराचरितं पन्थानं। तेन पित्रादिकृतमद्यपानमातुलकन्यापरिणयनादिषु नातिप्रसङ्गः **रिष्यति** अधर्मेण न हिंस्यते ।। १७८ ।।

(५) **नन्दनः। न रिष्यति** न हिंस्यते ।। १७८ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **येन** धर्ममार्गेणास्य **पितरो** याताः **येन** धर्ममार्गेण **पितामहा याताः** । अस्यार्थः—ये धर्माः पित्रादिभिः कृताः यैस्ते ये च पितामहादिभिः कृताः प्रीतिं गताः तानाचरंस्तेन मार्गेण **गच्छन् न रिष्यति,** तेन सतां मार्गमाश्रयेदित्यर्थः ।। १७८ ।।

(७) **मणिरामः** । **येन** मार्गेण । **न रिष्यति** न निष्पतते ।। १७८ ।।।

(८) **गोविन्दराजः** । द्विधावाक्यार्थप्रतिभाने वैकल्पिकपदार्थेषु वा य एव पितृपिता-महादिभिः तस्यानुसृतो मार्गः यदेव तैरनुष्ठितं तेनैव (तमेव) साधुमार्गमनुसरेत् तदेवाचरेत्, तदाचरन् धर्मेण न हिंस्यते ।। १७८ ।।

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।।
बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसम्बन्धिबान्धवैः ।। १७९ ।।

(१) **मेधातिथिः** । 'न समाचरे'दित्येकैकेन सम्बध्यते । **संश्रिता** आश्रयागता उपजीविनः । **वैद्या** विद्वांसो, भिषजो वा । **ज्ञातयः** पितृपक्षाः । **सम्बन्धिनो** वैवाह्याः । **बान्धवा** मातृपक्षा मातृष्वस्रीयप्रभृतयः ।। १७९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **संश्रितै**रनुगतैः । **आतुरो**ऽत्र व्याधितः । कृशश्चान्नाभावादिना **वैद्यै**र्विद्यावद्भिः । **ज्ञातयः** सपिण्डाः । **संबन्धिनः** आगन्तुसंबन्धाः श्यालाद्याः । **बान्धवाः** आत्म-मातृपितृबान्धवाः ।। १७९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ऋत्विगिति वचनद्वयम्, ऋत्विगादिभिर्वाक्कलहं न कुर्यात् । शान्त्यादि-कर्ता **पुरोहितः** । **संश्रिता** अनुजीविनः **ज्ञातयः** पितृपक्षाः **संबन्धिनो** जामातृश्यालकादयः **बान्धवा** मातृपक्षाः । **जामयो** भगिनीस्नुषाद्याः ।। १७९–१८० ।।

(४) **राघवानन्दः** । सार्थवादमृत्विगादिभिर्विवादपरिहारमाह **ऋत्विगिति** सप्तभिः । **संश्रितैः** शरण्यैः अनुजीविभिर्वा । **संबन्धिनः** श्वशुराद्याः । **बान्धवा** मातुलेयाद्याः ।। १७९ ।।

(५) **नन्दनः** । **वैद्यै**र्विद्वद्भिः ।। १७९ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । त्रिभिराह **ऋत्विज इति** । ऋत्विगादिभिः संविवादं न कुर्यात् । वेदविद्भिः भिषजैर्वा । **ज्ञातिसंबन्धिबान्धवैः** सह विवादं न कुर्यात् । **ज्ञातयः** पितृपक्षीयाः । **संबन्धिनः** वैवाह्याः । **बान्धवाः** मातृपक्षीयाः ।। १७९ ।।

(७) **मणिरामः** । शांत्यादिकर्ता **पुरोहितः** । **संश्रिताः** अनुजीविनः । **ज्ञातयः** पितृपक्षीयाः । **संबंधिनः** श्वशुरपक्षीयाः । **बांधवाः** मातृपक्षीयाः ।। १७९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **ऋत्विगिति** । **मातापितृभ्यामिति** । ऋत्विगादिभिः सह वाक्कलहं न कुर्यात् । **पुरोहितः** शान्त्यादिकर्ता । **संश्रिता** उपजीविनः । **आतुरो** रोगी । **ज्ञातयः** पितृपक्षसंबन्धिनः वैवाह्या **बान्धवाः** मातृपक्षा जामिभगिनीस्नुषाद्याः । **दासवर्गो** दासगणः ।। १७९–८० ।।

मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ॥
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥ १८० ॥

(१) **मेधातिथिः। जामयो** भगिन्यः सुवासिन्यश्च। **विवादो** विरोधः प्रतिकूलाचरणं वाक्कलहश्च। एतैर्न कुर्यात् ॥ १८० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। जामी** स्वसा। **विवादं** विरुद्धभाषणम् ॥ १८० ॥

(४) **राघवानन्दः। यामयो** भ्रातृपत्नीभगिनीस्नुषाद्याः। **दुहिता** कन्या ॥ १८० ॥

(५) **नन्दनः। जामीभिर्भ**गिनीभिः ॥ १८० ॥

(६) **रामचन्द्रः। जामीभिः** भगिनीभिः ॥ १८० ॥

(७) **मणिरामः। जामीभिः** भगिन्यादिभिः ॥ १८० ॥

एतैर्विवादान्सन्त्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
एतैर्जितश्च जयति सर्वाँल्लोकानिमान्गृही ॥ १८१ ॥

(१) **मेधातिथिः। एतै**र्विवादैः क्रियमाणैर्यः पापयोगो भवति, अकर्तुस्तेन न सम्बन्धः। **सर्वपापैः प्रमुच्यत** इत्युच्यते। **एतैश्च जितै**रुपेक्षितैः **सर्वाँल्लोकाञ्जयति** स्वीकरोतीत्यर्थवादः ॥ १८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। जितो** विवादे तैरधिक्षिप्तः सहमानः। एतान् जित्वा **जय**तीति क्वचित्पाठः ॥ १८१ ॥

(३) **कुल्लूकः। एतैः** ऋत्विगादिभिः सह **विवादान्**परित्यज्याज्ञात**पापैः प्रमुच्यते** **तथैतै**र्विवादैरुपेक्षितै**रिमान्**वक्ष्यमाणान् सर्वलोकान् गृहस्थो **जयति** ॥ १८१ ॥

(४) **राघवानन्दः। विवादान्** क्विवादविषयीभूतान्। **एतैर्जितो** वशीकृतः ॥ १८१ ॥

(५) **नन्दनः। इमान्वक्ष्य**माणान् ॥ १८१ ॥

(६) **रामचन्द्रः। एतैः** ऋत्विगादिदासान्तैः विवादरहितैः उपेक्षितैः **इमान्** लोकान् **जयति** स्वीकरोति ॥ १८१ ॥

(७) **मणिरामः। एतैः** ऋत्विगादिभिः ॥ १८१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। एतैरिति।** एभिः सह **विवादान्** परित्यज्यासौ अतिकृतप्रतनुभिः (?) **सर्वपापैः प्रमुच्यते।** तथैतैर्विवादैः न्यक्कृतैः **इमान्** वक्ष्यमाणान् **सर्वान् लोकान्** गृहस्थः स्वीकरोति ॥ १८१ ॥

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ॥
अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥ १८२ ॥

(१) **मेधातिथिः। आचार्यो ब्रह्मलोकस्येशः** प्रभुस्तस्मिन्परितुष्टे ब्रह्मलोकः प्राप्यते। अतो गुणतो **ब्रह्मलोकेश** इत्युच्यते। **प्राजापत्ये** लोके **पिता प्रभुः** ॥ १८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** जेतव्यलोकान्दर्शयति **आचार्य इति।** आचार्यपदं वैद्यानामुपलक्षणम् ।। १८२ ।।

(३) **कुल्लूकः। आचार्यो** ब्रह्मलोकस्य प्रभुः, तेन सह विवादपरित्यागेन तत्संतुष्टया तु ब्रह्मलोकप्राप्तेर्गौणं ब्रह्मलोकेशत्वम्। एवं प्राजापत्यलोकेशः **प्राजापत्ये पिता च प्रभुः अतिथिरिन्द्रलोके देवलोकस्य चर्त्विजः।** एवमुत्तरत्रापि तत्तल्लोकेशत्वं बोद्धव्यम् ।। १८२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** सर्वलोकजयं विवृणोति **आचार्य इति।** आचार्यदत्तविद्यया ब्रह्मलोकाद्याप्तेः। पितृभक्तस्य प्राजापत्यत्वं, 'दातारो नोऽभिवर्धन्ता'मिति मन्त्रलिङ्गात्। अतिथेरतिपुण्यदत्वेनेन्द्रत्वावाप्तिहेतुत्वादृत्विजो यज्ञद्वारा देवत्वहेतुत्वादित्याद्यूहनीयम् ।। १८२ ।।

(५) **नन्दनः। प्राजापत्यो** दक्षादीनां लोकः ।। १८२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। पूजिता** आचार्यादयो ब्रह्मलोकादीन्प्रापयन्ति ।। १८२ ।।

(७) **मणिरामः।** आचार्यादीनां सन्तोषेण ये ये लोकाः प्राप्यन्ते तानाह **आचार्य** इत्यादिचतुर्भिः। यो यस्य लोकस्य स्वामी तत्सन्तुष्टया तल्लोकप्राप्तिरित्यर्थः ।। १८२–१८३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। आचार्य इति।** यत आचार्यादयो दृष्टया शक्त्या **ब्रह्म**-प्रजापतीन्द्रदेव**लोकानां** प्रभवः अतः परिहृततद्विवादस्य गृहस्थस्यैतान् लोकान् वदन्ति। तद्विवादपरित्यागेन ब्रह्मलोकादि प्राप्यत इत्येतदनया भङ्ग्या उक्तमेव (वं) उत्तरत्रापि विज्ञेयम् ।। १८२ ।।

जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।।
सम्बन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्या मातृमातुलौ ।। १८३ ।।

(१) **मेधातिथिः। जामय इति।** सुस्पष्टः ।। १८३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अप्सरसां लोके** लोकस्य **वैश्वदेवस्य** विश्वेषां देवानां लोकस्य संबन्धिपदं ज्ञातीनामप्युपलक्षणम् ।। १८३ ।।

(३) **कुल्लूकः। अप्सरसां लोके जामयः** प्रभवन्ति **वैश्वदेव**लोके **बान्धवाः** वरुणलोके **संबन्धिनः** भूर्लोके **मातृमातुलौ** ।। १८३ ।।

(४) **राघवानन्दः। जामयः,** यामय इति वा क्वचित्पाठः ।। १८३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। जामयः** भगिन्यः विवासिन्यः ।। १८३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। जामय इति। जामयोऽप्सरसां लोके** प्रभवन्ति **बान्धवा वैश्वदेवलोके, मातृमातुलौ** भूलोके ।। १८३ ।।

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ॥
भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ॥ १८४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** भार्या पुत्रः स्वकीया तनुरात्मीयमेव शरीरम् ॥ १८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** आकाशमन्तरिक्षलोकः। **कृशो**ऽभोजनादिना। **समः पित्रा** प्राजापत्यलोकेशः। **स्वका तनु**रतः स्वप्राप्यलोकेशः ॥ १८४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **कृशः** 'कृशधनः' संश्रितो विवक्षितः, **बालवृद्ध**संश्रि**तातुरा** अन्तरिक्षे प्रभवन्ति। **भ्राता** च **ज्येष्ठः पितृ**तुल्यस्तस्मात्सोऽपि प्रजापतिलोकप्रभुः। **भार्यापुत्रौ** च स्वशरीरमेवातः कथमात्मनैव सह विवादः संभवति ? ॥ १८४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** **आकाशेशा** अन्तरिक्षलोकहेतवः। **कृशः भ्राता** संश्रितः प्राजापत्येशः **पित्रा** समत्वात्। **स्वका तनुः** 'अर्धं वा एष आत्मनः यत्पत्नी नाम आत्मा वै जायते पुत्र' इति श्रुतेः ॥ १८४ ॥

(७) **मणिरामः।** **भार्यापुत्रौ च** स्वशरीरम् अतः कथमात्मनैव सह विवादः संभवति इति न लोककथनम् ॥ १८४ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **आकाशेशा इति। बालवृद्ध**संश्रि**तातुराः** अन्तरिक्षलोके प्रभवन्ति। **ज्येष्ठो भ्राता** पितृतुल्यः। अतोऽसावपि प्रजापतिलोके प्रभुः। **भार्यापुत्रौ** "अर्धो ह वा एष आत्मनः यज्जाया आत्मा वै पुत्रनामासि" (कौषी. उ. २।११) इति श्रुतेः स्वमेव शरीरं अतः आत्मना सह कथं विवदेत् ? ॥ १८४ ॥

छाया स्वो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम् ॥
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासञ्ज्वरः सदा ॥ १८५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यो भृत्यवर्गः स आत्मीया च्छाया। यथा छाया नित्यानुगता न क्रोधविषयः एवं भृत्यवर्गोऽपि। **दुहिता कृपण**मनुकम्प्या दयनीया। **एतैः** पूर्वोक्तै**रधिक्षिप्तः** परुषवचनैराक्रुष्टः कोपितः **सहेत** क्षमेत। **असंज्वरो**ऽविद्यमानज्वरः। ज्वराभावेन च चित्तस्यासंक्षोभो लक्ष्यते। ज्वरितस्य हि चित्तसंक्षोभो भवति तद्वत्क्रुद्धस्य। अथवा पाठान्तरं 'असंज्वरः'। संतापः 'संज्वरः' (अमर. १।१।६०)। स नञा प्रतिषिध्यते ॥ १८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** स्वच्छायातुल्यः। एतेन यत्र स्वयं गच्छति तत्र यथा छाया तथा दासवर्गोऽपीति स्वलोकेशतैवोक्ता। **कृपणं** कृपाविषयः। तेन परकरुणया यो लोको जीयते स दुहित्रा सहाविवादेनेत्यर्थः। **असंज्वरो** मानसाभिनिवेशेनापि शून्यः ॥ १८५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** स्वदासवर्गश्च नित्यानुगतत्वादात्मच्छायेव न विवादार्हो **दुहिता** च परं कृपापात्रं **तस्मादेतैरधिक्षिप्तः** सन्न संतापः **सहेत** नतु विवदेत् ॥ १८५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** **छाया** स्वदासवर्गः स्वच्छायावदव्यभिचारित्वात्। **दुहिता कृपणं** कृपापात्रम्। **असंज्वर** उदर्कसंतापरहितः ।। १८५ ।।

(५) **नन्दनः।** **छायेति** ।। १८५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यो **दासवर्गः सः स्वा** स्वकीयछायानुगता भवति। **दुहिता परं** कृपास्थानं तस्मात्कारणादे**तैराचार्यादिभिः अधिक्षिप्तस्तिरस्कृतः असञ्ज्वरः** क्लेशरहितः **सन् सहेत** ।। १८५ ।।

(७) **मणिरामः।** **कृपणं** कृपापात्रं **तस्मादेतैरधिक्षिप्तः** सन् **असञ्ज्वरः** असंतप्तः **सहेत,** नतु विवदेदित्यर्थः ।। १८५ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **छायेति। स्वो दासवर्गः** नीचैर्गामित्वात् आत्मच्छायेव। अतो नासौ विवादास्पदं, **दुहिता** च **कृपणं** कृपापात्रं अत **एतै**राकृष्टोऽसन्तप्तः सर्वदा क्षमेत ।। १८५ ।।

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।।
प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ।। १८६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** परस्माददृष्टप्रयुक्ताद्यल्लभ्यते स **प्रतिग्रहः।** तत्र **समर्थः** शक्तोऽपि **प्रसङ्गं** पुनःप्रवृत्तिं **वर्जयेत्।** श्रुताध्ययनशीलसंपत्तिर्द्रव्यविधिज्ञता च 'सामर्थ्यम्'। 'तस्मादविद्वान्न बिभियादि'(४। १९१)त्यत्रोक्तमप्येतदुत्तरार्धं पुनरनूद्यते ।। १८६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **प्रसङ्गं** पुनःपुनःकरणम्। **ब्राह्मं** वेदाध्ययनकृतम् ।। १८६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** विद्यातपोवृत्तसंपन्नतया **प्रतिग्रहे**ऽधिकार्यपि तत्र पुनःपुनःप्रवृत्तिं त्यजेत्। यस्मात्**प्रतिग्रहेणाऽस्य** वेदाध्ययनादिनिमित्तप्रभावः शीघ्रमेव विनश्यति। 'यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं'(४। ३)मित्युक्तेऽपि सामान्येनार्जनसंकोचे विशेषेण प्रतिग्रहस्य ब्राह्मप्रभावप्रशमनफलत्वकथनार्थं वचनम् ।। १८६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** प्रकारान्तरेण जीवन् प्रतिग्रहं न कुर्यादित्याह **प्रतीति। समर्थो** विद्यातपोभिः। **प्रसङ्गं** प्रसक्तिं। **ब्राह्मं** वेदाध्ययनजम् ।। १८६ ।।

(५) **नन्दनः।** **प्रतिग्रह**विधिज्ञो विद्यादियुक्तश्च **प्रतिग्रहसमर्थः।** अयावदर्था पुनःपुनःप्रवृत्तिः **प्रसङ्गः, ब्राह्मं तेजो** ब्राह्मी शक्तिः। 'समर्थोऽपी'ति वचनादर्थस्य दोषातिशयः सूचितः ।। १८६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** प्रतिग्रहं ग्रहीतुं समर्थोऽपि तत्र **प्रसङ्गं वर्जयेत्।** प्रतिग्रहस्वीकारेणाशु **ब्राह्मं तेजः शाम्यति** ।। १८६ ।।

(७) **मणिरामः।** **प्रसङ्गं** प्रतिग्रहेच्छाम् ।। १८६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **प्रतिग्रहसमर्थ इति**। श्रुताध्ययनादिना **प्रतिग्रहेण समर्थोऽपि** तत्र पुनःप्रवृत्ति वर्जयेत्। यस्मात् **प्रतिग्रहेणास्याध्ययनादिनिमित्तप्रभावः क्षिप्रमेव प्रलीयते** 'यात्रामात्रप्रसिद्धयर्थ'मित्यादिनोक्तमप्येतत् **तेजः** प्रशमफलकथनार्थं पुनरुच्यते ।। १८६ ।।

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे ।।
प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ।। १८७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। तद्दर्शयति—**अविज्ञाय** कामोपभोगाद्यर्थं न प्रतिग्रहः कर्तव्यः। एतदुक्तं भवति—आत्मनः कुटुम्बस्थित्यै नित्यकर्मसम्पत्त्यै च प्रतिग्रहः कर्तव्यो नान्यथा। **अवसीदन्नपि क्षुधा**। अप्रतिगृह्णन्यद्यप्यवसादं गच्छति। 'अवसादः' शरीरस्यानभिवृद्धिः। अथवा **'द्रव्याणां विधिं धर्म्यं प्रतिग्रह'** इत्येवं सम्बन्धः क्रियते। कोऽसौ धर्म्यो विधिः? धर्म्यं प्रयोजनं विज्ञाय प्रतिग्रहमन्त्रद्रव्याणां च देवताः—"अग्नये हिरण्यं रुद्राय गाम्" इत्यादिः ।। १८७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **द्रव्याणां प्रतिग्रहे धर्म्यं विधिं** द्रव्यदेवताज्ञानमन्त्रपाठादिकम् ।। १८७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **द्रव्याणां प्रतिग्रहे** धर्माय हितं विधानं ग्राह्यदेवताप्रतिग्रहमन्त्रादिकमज्ञात्वा **क्षुधा**ऽवसादं गच्छन्नपि **प्राज्ञो न प्रतिगृह्णीया**त्किं पुनरनापदि ।। १८७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तेन विना जीवन्तं प्रति द्रव्याद्य**विज्ञाय** प्रतिग्रहो न कार्य इत्याह **नेति** पञ्चभिः। **धर्म्यं** 'अग्नये हिरण्यं रुद्राय गामि'त्यादिप्रतिग्रहमन्त्रादिकम् ।। १८७ ।।

(५) **नन्दनः**। तं व्यक्तीकरोति, **नेति**। यत्किंच प्रतिगृह्णीयात्तत्सर्वमुत्तानस्त्वाङ्गिरसः प्रतिगृह्णात्वित्येव प्रतिगृह्णीयादित्ययं विधिर्द्रव्यप्रतिग्रहे विधिः ।। १८७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **द्रव्याणां** विधिं द्रव्यदेवताप्रतिग्रहमन्त्रादिं **अविज्ञाय**। द्रव्यं हिरण्यादि। **प्राज्ञः** पण्डितः। **क्षुधा अवसीदन्** अवसादं गच्छन् **प्रतिग्रहं कुर्यात्** ।। १८७ ।।

(७) **मणिरामः**। **क्षुधा** कृत्वा **अवसीदन्नपि** नाशं गच्छन्नपि ।। १८७ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **न द्रव्याणामिति**। प्रतिग्रहमन्त्रद्रव्यदेवतादिकं धर्मादनपेतं प्रतिग्रहविधानमबुद्ध्वा। **क्षुधा**ऽवसादं गच्छन्नपि **न प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यात्** किं पुनरनापदि ।। १८७ ।।

हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान्घृतम् ।।
प्रतिगृह्णन्नविद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत् ।। १८८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अविदुषो द्रव्यविशेषं प्रति प्रतिग्रहे दोषातिशयमाह **भस्मीभवति दारुवत्**। यथा **दार्वग्निना** दग्धं **भस्मीभवति** तथा यो ब्राह्मणो विद्यासम्पन्नो न भवति स एतानि **हिरण्यादीनि** द्रव्याणि **प्रतिगृह्णन्भस्मीभवति** ।। १८८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अन्नं पक्वान्नम्। **अविद्वान्** धर्म्यं विधिमजानन्। **भस्मीभवति** फलशून्यो भवति ॥ १८८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** स्वर्णादीञ्छ्रुतस्वाध्यायहीनः प्रतिगृह्णन्नग्निसंयोगेन **दारुवद्भस्मीभूतो भवति** पुनरुत्पत्तिं न लभते ॥ १८८॥

(४) **राघवानन्दः।** अज्ञायापि कृते दोषमाह **हिरण्यमिति। भस्मीभवति अविद्वान्** तपोविद्यादिरहितप्रतिग्रहाग्निना ॥ १८८॥

(५) **नन्दनः।** विशेषतो हिरण्यादिकं विदुषा न प्रतिग्राह्यमित्याह **हिरण्यमिति** ॥ १८८॥

(६) **रामचन्द्रः। अविद्वान्** मूर्खः हिरण्यादि **प्रतिगृह्णानो दारुवद्भस्मीभवति** ॥ १८८ ॥

(७) **मणिरामः। भस्मीभवति**—न पुनरुत्पद्यते ॥ १८८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। हिरण्यमिति।** श्रुताध्ययनशून्यः सुवर्णादीन् **प्रतिगृह्णन्** अग्निसंयोगेन **दारुवत् भस्मीभवति** ॥ १८८ ॥

हिरण्यमायुरन्नं च भूर्गौश्चाप्योषतस्तनुम् ॥
अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥ १८९ ॥

(१) **मेधातिथिः। भूर्गौश्च तनुं** शरीरम् **ओषतो** दहतः। **हिरण्यमायुर्विभक्तिपरिणामः** ओषतीति कर्तव्यः। एवं **अश्वश्चक्षु**रित्यादिषु क्रियापदानुषङ्गः कर्तव्यः॥ १८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तस्यैव प्रपञ्चो **हिरण्यमायुरित्यादि। उषतो** दहतः **त्वचो** दाहः। कुष्ठाद्युपहत्या ॥ १८९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अविदुषः प्रतिग्रहीतु**र्भूर्गौश्च शरीरमोषतो** दहतः। 'उष दाहे' **भौवादिक**स्तस्येदं रूपम्। भूगवोर्द्वित्वविवक्षायां द्विवचनम्। एवं **हिरण्यमन्नं चायुरोषतः। अश्वश्चक्षु**रित्यादिषु विभक्तिविपरिणामादोषतीत्येकवचनान्तस्यानुषङ्गः ॥ १८९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किं किं नाशयतीत्याह हिरण्याद्यष्टद्रव्याणि प्रतिगृहीतानि आयुरादीनि षट् नाशयन्तीत्यर्थः। **ओषतः** भूगावौ ॥ १८९ ॥

(५) **नन्दनः।** अथ हिरण्यादीनां प्रतिग्रहेषु दोषविशेषानाह **हिरण्यमिति। ओषतो** दहतः। दाहश्चात्र रोगः ॥ १८९ ॥

(६) **रामचन्द्रः। हिरण्यं** हिरण्यप्रतिग्रहः आयुर्हरति। **च** पुनः रत्नं **आयुर्हरति** भुवः **गोश्च** प्रतिग्रहः **तनुं** देहं **उषतः** दहतः। **अश्वः** अश्वप्रतिग्रहः **चक्षुर्हरति। वासः** वस्त्रप्रतिग्रहः **त्वचं** हरति। **घृतं** घृतप्रतिग्रहः **तेजः** हरति। तिलप्रतिग्रहः **प्रजां** हरति ॥ १८९ ॥

(७) **मणिरामः।** **तनुं ओषतः** दहतः। **भूमिं गां च** गृहीत्वा द्विवचनोक्तिः। एवं हिरण्यमन्नं चैकीकृत्य द्विवचनं। अश्वादौ विभक्तिविपरिणामात् ओषति इत्येक वचनांतस्यानुषंगः। तथाच **हिरण्यान्ने**(न) गृहीते आयुर्दहतः। **भूगावौ तनुं दहतः अश्वश्चक्षुर्दहतीत्यादि** ज्ञेयं ॥ १८९ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** तथा चाह **हिरण्यमायुरन्नं च भूर्गौश्चाप्योषतस्तनुम्** **इति। हिरण्यान्ने** प्रतिगृहीते अविदुषश्चायुर्दहतः **गोभूमी** च शरीरम्। अश्ववस्त्रघृततिलाः यथाक्रमं चक्षुश्चर्मतेजोऽस्थीनि दहन्ति। न केवलमविद्वान् प्रतिग्रहेण सर्वदा तं दह्यते यावत् ॥ १८९ ॥

अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ॥
अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥ १९० ॥

(१) **मेधातिथिः।** यस्य तपो नास्त्यनधीयानो न चाधीते। अध्ययनेन प्रकृता विद्वत्ता लक्ष्यते। समुदिते चैते विद्यातपसी प्रतिग्रहाधिकारनिमित्तम्। उभयगुणभ्रष्टः प्रतिग्रहे चाभिलाषी **स तेन सह मज्जत्य**धोगच्छति। केन सह? अन्यस्या-निर्देशाद्दातुश्च सन्निधानात्तेन दात्रा सहेति गम्यते। प्रतिग्रहीतारं प्लवमिवात्मोत्तारणा-याश्रयते। यस्त्वीदृशोऽपात्रभूतः स दातारमात्मानमुभावप्यधो नयति। **यथाऽम्भस्य-श्मप्लवः** अश्ममयः प्लवः अश्मप्लवः। पारं तरति येन स प्लवो नावादिः। तत्र यथाऽ-श्मन्यारूढो नदीतरणार्थमम्भसि मज्जत्यश्मप्लवेन सह गम्यते। दाता हि ब्राह्मणाय ददानश्च तादृशो ब्राह्मण उभावपि नरकं गच्छतः ॥ १९० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अनधीयानोऽपि** अतिशयिततया न मज्जतीत्येतद-**र्थमतपस्वीति। प्लवो** भेडः। **तेन** दात्रा **सह मज्जति।** दातुरपि तादृक्फलाभावा-न्मज्जनोक्तिः ॥ १९० ॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्तपोविद्याशून्यः प्रतिग्रहेच्छुः ब्राह्मणो भवति स प्रतिग्रहाविना-भावाद्बुद्धिस्थेन **तेन** इति परामृष्टे **तेनैव** दात्रैवानर्हप्रतिग्रहादानपापयुक्तेन सह नरके **मज्जति** यथा पाषाणमयेनोडुपेनाम्भस्तरंस्तेनैव **सहाम्भसि** मग्नो भवति ॥ १९० ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **अतपा इति द्वाभ्यां। अश्मप्लवेन** पाषाणनावा **सह। तेन** दात्रा ॥ १९० ॥

(५) **नन्दनः।** न केवलमविद्वान्प्रतिगृह्णन्नात्मानमेव पातयति किंतु दातारमपीत्याह **अतपास्त्विति। अनधीयानो**ऽविद्वानतपाश्च **सन्नम्भस्यश्मप्लवेनेव तेन** दात्रा **सहैव मज्जति।** यथा जले स्वयमेव मज्जन्नश्मा स्वाश्रितमप्यधो नयति एवं स्वयमेव नरके पतन्नविद्वान्स्वा-श्रितं दातारमप्यधो नयतीत्यभिप्रायः। 'अतपा' इति विशेषणात्सतपसो दोषमात्रत्वं गम्यते ॥ १९० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **अतपस्वी** तपोरहितः। **अनधीयानः** मूर्खः। एतादृशः **प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः** यथा **अम्भसि अश्मप्लवेन** तरति कश्चित्स **मज्जति** तथा **तेन** दाता **सह** प्रतिग्रहीता **द्विजः मज्जति**॥ १९०॥

(७) **मणिरामः। तेन सह** दाता सह प्रतिग्रहीता **मज्जतीत्यर्थः**॥ १९०–१९१॥

(८) **गोविन्दराजः। अतपस्व्यनधीयान इति। यस्तपः**स्वाध्यायशून्यः प्रतिग्रहेऽभिलाषुको भवति **स दात्रैवान**र्हप्रतिग्रहदानपापयुक्तेन सह पाषाणमयेन नावादिना तरन् उदक इव नरकेऽन्तर्धीयते। दाता ह्यत्र प्रतिग्रहसंबन्धादज्ञौ। दातृप्रतीच्छकाविति वक्ष्यमाणदर्शनात् तेनेति परामृश्यते॥ १९०॥

तस्मादविद्वान्बिभियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात्॥
स्वल्पकेनाप्यविद्वान्हि पङ्के गौरिव सीदति॥ १९१॥

(१) **मेधातिथिः।** अतो नरकभयाद**विद्वान्मूर्खः** प्रतिग्रहात् **बिभियात्** त्रस्येत्, न प्रतिगृह्णीयादिति यावत्। तिष्ठतु तावद्धिरण्यादीनि द्रव्याणि, **स्वल्पकेनापि** त्रपुसीसादिना असारेण स्वल्पया मात्रया प्रतिगृहीते**नाविद्वान्पङ्के कर्दमे गौरिव सीदति**॥ १९१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यस्मात्तस्माद्धि**रण्यादिव्यतिरिक्तप्रतिग्रहादपि॥ १९१॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्मादसावल्पद्रव्यप्रतिग्रहेणापि मूर्खः **पङ्के गौरिव** नरकेऽसमर्थो भवति **तस्माद्य**तः कुतश्चित्सुवर्णादिव्यतिरिक्तसीसकाद्यसार**प्रतिग्रहादपि** त्रस्येत्॥ १९१॥

(४) **राघवानन्दः।** अतोऽविद्वान् प्रतिग्रहीता **बिभियात् अल्पकेन** हिरण्याद्यन्यतमेन **सीदत्येव**। अविद्वान्निषेधाभ्यासो निन्दातात्पर्यकः न विद्वत्प्रतिग्रहतात्पर्यकः, 'प्रतिग्रहसमर्थोऽपी' (४।१८६) त्यत्र तन्निषेधोक्तेः॥ १९१॥

(५) **नन्दनः।** उपसंहरति **तस्मादिति**। न केवलमश्वादिप्रतिग्रहा**दविद्वान्बिभियात्** किंतु **यस्मात्कस्मात्प्रतिग्रहादपि बिभियात्**॥ १९१॥

(६) **रामचन्द्रः। तस्मात् विद्वान् बिभियात् स्वल्पकेनापि** प्रतिग्रहेण। **अविद्वांस्तु सीदति**॥ १९१॥

(८) **गोविन्दराजः। तस्मादिति**। यस्मादसारद्रव्यप्रतिग्रहेऽपि अज्ञः कर्दमे **गौरिव** नरके मज्जति, **तस्मादविद्वान्** यतः कुतश्चित् हिरण्यादिव्यतिरिक्त**प्रतिग्रहादपि** त्रस्येत्॥ १९१॥

न वार्यपि प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे॥
न बकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित्॥ १९२॥

(१) **मेधातिथिः।** प्रतिग्रहीतुर्धर्म उक्तः, इदानीं दातुरुच्यते। **अपि**शब्दात्सर्वं देयं निवार्यते। यत्र **वारि** न कस्मैचिद्वार्यते तदपि नैभ्यो दातव्यं कुतोऽन्यद्द्रव्यं दीयते। अतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदाननिषेधोऽयम्। वारिणस्तु सर्वार्थत्वादनिषेधः। "ननु च

'बैडालव्रतिकान्वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्' इत्युक्तमेव"। सत्यम्। तत्रार्चा निषिद्धा, इह तु दानम्। तच्च धनस्य नान्यस्य। एवं द्विःप्रतिषेधोऽर्थवान्भवति। तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति "विधिनाऽप्यर्जितं धनमिति" (श्लो. १९३)। अतः पाषण्ड्यादिभ्यः सावज्ञ-मन्नदानं न निषिध्यते।

अत्र कश्चिदाह "यद्यवेदविदी'ति श्रुतं तथाऽप्यनधीयान इत्यपि द्रष्टव्यम्। तथाहि केवलवेदाध्यायिभ्यो दानमुक्तम्। न च दाम्भिकेभ्यः साम्यं युक्तम्"। स इदं प्रष्टव्यः— क्व पुनर्वेदाध्यायिमात्राय विद्यारहिताय दानमुक्तम्?।

"श्रोत्रियायैव देयानीति" चेत्। न त्वर्हत्तमायेत्यप्राप्तिकत्वादत्र विद्यया विना। वाक्यान्तराणि च "विदुषे दक्षिणे" त्यादीन्येकप्रकरणगतानि सन्त्येव। अतस्तत्पर्यालोचनयो-भयविशेषणचेष्टया देयमिति गम्यते। अतः श्रुतार्थपरित्यागे न किंचित्कारणं पश्यामः। यत् तु साम्यमयुक्तमिति। वचनगम्येऽर्थे का नामायुक्तता? बिडालव्रतेन चरति **बैडाल-व्रतिकः**। बकानां व्रतं तदस्यास्तीति **बकव्रतिकः**। अधिकरणविवक्षायां 'बैडालव्रतिके'। सम्प्रदानविवक्षायां चतुर्थी युक्ता॥ १९२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वार्यपि** प्रतिग्रहरूपेण न देयम्। करुणया तु देयमित्यर्थः॥ १९२॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रतिग्रहीतुर्धर्ममभिधायाऽधुना दातुराह **न वार्यपीति।** वायसादि-भ्यो यद्दीयते तदपि बैडालव्रतिकेभ्यो धर्मज्ञो न दद्यादित्यतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदानं निषि-ध्यते, नतु वारिदानमेव। 'पाषण्डिनो विकर्मस्थानि'(४।१३०)त्यनेन बैडालव्रति-कायाऽतिथित्वेन सत्कृतार्थदानादि निषिद्धम्। इह तु धनदानं निषिध्यते। अत एव 'विधिनाप्यर्जितं धन'मिति (श्लो. १९३) वक्ष्यति। **नावेदविदीति** वेदार्थानभिज्ञे एतच्च विद्वत्संभवे नावेदविदीति निषिध्यते॥ १९२॥

(४) **राघवानन्दः।** निन्दार्थवादसहितं दानपात्रं निन्दति **न वार्यपीति नवभिः। अवेदविदि** वेदानभिज्ञे॥ १९२॥

(५) **नन्दनः।** दातृप्रतिग्रहीतृप्रसङ्गाद्दातारं प्रत्याह नेति। **बैडालबकवृत्तिकौ** वक्ष्यति। **धर्मवित्प्रतिषेधशास्त्रज्ञः**॥ १९२॥

(६) **रामचन्द्रः। वार्यपि** जलमपि **अवेदविदि**॥ १९२॥

(७) **मणिरामः।** दातुर्धर्ममाह **न वार्यपीति।** अपिशब्दात् द्रव्यान्तरमपि न देयमिति निषिध्यते॥ १९२॥

(८) **गोविन्दराजः। न वारीति।** उदकं किल सर्वदेयं तदपि बैडालव्रतिकादिभ्यो धर्मज्ञो न दद्यात् इत्यतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदानं निषिध्यते, न तु वारिदानम्, पाखण्ड्यादि लोकविद्धोऽपि बैडालव्रतिके दाननिषेधः तल्लक्षणविवक्षयेह पुनरुच्यते। अविद्वद्दाननिषेधः पुनः विद्वत्संभवे सति अविद्वद्दानप्रतिषेधार्थः। एवं च 'श्रोत्रियायैव देयानि' इत्येतत् विद्वच्छ्रोत्रियासंभवे सति द्रष्टव्यम्॥ १९२॥

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाऽप्यर्जितं धनम् ।।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ।। १९३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। धनग्रहणादन्नदानं न निषिध्यत इत्युक्तं भवति। **विधिनाऽप्यर्जितं** सत्प्रतिग्रहक्रयादिना शास्त्राभ्यनुज्ञातेन प्रकारेण। **दातुरादातुश्च** तादृशं दानं **परत्रो**भयो**रनर्थाय** ।। १९३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अनर्थाय** दोषाय ।। १९३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। एतेषु त्रिष्वपि बैडालव्रतिकादिषु न्यायार्जितमपि **धनं** दत्तं **दातुः** प्रतिग्रहीतुश्च परलोके नरकहेतुत्वा**दनर्थाय भवति** ।। १९३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **त्रिषु** बैडालव्रतिकादिषु। **विधिनोपार्जितं** न्यायोपार्जितमपि **अनर्थाय** नरकाय ।। १९३ ।।

(५) **नन्दनः**। न केवलमेतेभ्यो दानेन दृष्टे धनहानिरदृष्टे फलहानिश्च भवतः, किंतु प्रतिषिद्धाचरणात् पापमप्यस्तीति व्यक्तमुक्तम**नर्थायेति**। **आदातुः** प्रतिग्रहीतुः ।। १९३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **एतेषु त्रिषु** बैडालवृत्तिबकवृत्त्यवेदवित्सु **दत्तं दातुः आदातुः** उभयोश्च **अनर्थाय भवति** ।। १९३ ।।

(७) **मणिरामः**। **आदातुः** प्रतिग्रहीतुः ।। १९३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **त्रिष्विति**। न्यायोपार्जितमपि **धनं** बैडालव्रतिकादिषु **त्रिष्वपि दत्तं दातृप्रतिग्रहीत्रोः** परलोके नरकपातहेतुत्वात् **अनर्थाय** संपद्यते ।। १९३ ।।

यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।।
तथा निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ ।। १९४।।

(१) **मेधातिथिः**। **औपल** आश्मनः। जलसंतरणाय नावादिः प्लवस्तेन यस्तरति तरितुं प्रवर्तते सोऽधस्ताज्जलस्य **मज्जत्य**न्तर्धीयते। एवम**ज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ**। प्रतीच्छकः प्रतीच्छां करोतीति णिचं कृत्वा ण्वुल्कर्तव्यः। 'प्रतीप्सक' इति पाठान्तरम्। तत्र सन्नन्तादाप्नोतेर्ण्वुल्। अर्थस्तूभयोरेक एव ।। १९४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दातुरज्ञत्वं पात्राज्ञानात् दानफलाज्ञानाच्च ।। १९४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यथा पाषाणमयेनोडुपादिना जले **तरं**स्तेनैव सहाधो गच्छत्येवं दानप्रतिग्रहशास्त्रानभिज्ञौ **दातृ**ग्राहकौ नरकं गच्छतः। 'अतपास्त्वनधीयान' (४।१९०) इति प्रतिग्रहीतृप्राधान्येन निन्दोक्ता, इह तु दातृप्राधान्येनेत्यपुनरुक्तिः ।। १९४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **औपलेना**श्मनिर्मितेन। **प्रतीच्छको** धनं प्रति लुब्धो ग्रहीता ।। १९४ ।।

(५) **नन्दनः**। उक्तेऽर्थे दृष्टान्तं प्रपञ्चयति **यथेति**। **अज्ञौ** अपात्रदाने दोषमविदुषः प्रतिग्रहदोषं चाजानन्तौ। **प्रतीच्छकः** प्रतिग्राहकः ।। १९४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यथा **औपलेन प्लवेन** पाषाणप्लवेन **उदके तरन् निमज्जीत** तथा **अज्ञौ।** **दातृप्रतीच्छकौ** दातृग्रहीतारौ **अधस्तान्निमज्जतः**।। १९४ ।।

(७) **मणिरामः। औपलेन प्लवेन** पाषाणनौकया ।। १९४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यथेति। तथा निमज्जतो विप्रावज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ। यथा-**ऽश्ममयेन नावादिना तरन् तेनैव सह (नरके) उदकेऽन्तर्धीयते एवं दातृप्रतिग्रहीतारौ प्रतिग्रहशास्त्रानभिज्ञौ अनर्हदानप्रतिग्रहकर्तारौ नरकं यातः। दाता किल प्रतिग्रहीतृपोतावतरणमार्गेण संसारार्णवपारमुत्तितीर्षुः यदि बालिशतया उपप्लवप्रख्यप्रतिग्रहीतृसमवलम्बनमुररीकरोति तदा प्रत्युत तेनैव समं अगाधो दध्यन्तर्धानिवेदनासन्निहितमधिकतरां अर्थान्तरतया-ऽनर्थान्तिरमधिकमपि मज्जत इत्युपमार्थः। 'अतपास्त्वनधीयान' इति प्रतिग्रहीतृप्राधान्येनोक्तं, इदं तु दातृप्राधान्येनेति अपौनरुक्त्यं (अप्रसिद्धात्) प्रतिषिद्धाद्यत्नतः परिहारार्थम्।।१९४।।

धर्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः ।।
बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ।। १९५ ।।

[*"यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।।
प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम्" ।।]

(१) **मेधातिथिः।** उपचारेणैतौ शब्दौ प्रयुज्येते। अनेकस्मिंश्चोपचारहेतौ **स एव** सम्भवति यन्निमित्तं प्रयोगः तदवधारणप्रतिषेधविषयप्रक्लृप्त्यर्थम्। **धर्मो ध्वजमिव।** व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात्समासः। कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थं इति। ततः सोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयः। यः ख्यात्यर्थमेव धर्मं करोति न शास्त्रपरतया स एवमुच्यते। यस्तत्रैव धर्मं करोति यत्र जनाः पश्यन्ति स्वपुरुषैश्च ख्यापयति—'धार्मिकत्वप्रसिद्ध्या प्रतिग्रहादि लप्स्ये' इति। **लुब्धो** मत्सरी कृपणश्च। लोकं **दभ्नोति** वञ्चयति **लोकदम्भकः। छद्मना** चरति **छाद्मिकः।** 'छद्म' व्याजः। प्रकाशं धार्मिको रहसि निक्षिप्तमपहरत्यप्रकाश्यं प्रकाशयति। 'धार्मिकोऽयमेतस्य यत्समक्षं कथितं तन्नान्यत्र यातीति' केनचिद्विश्वस्य कथितं दृश्यते यावद्यत एव गोप्यं तस्यैवाभिमुखे कथितमिति परद्रोहः। **सर्वेषां चाभिसंधाता**ऽऽक्षेपकः परगुणान्न सहते। ईदृशो बैडालव्रतिको ज्ञेयः। **अभिसन्धकः** अभिसंधत्त इति। "आतश्चोपसर्गे" (पा० ३।१।१३६) इति कः। ततः स्वार्थे कः। सर्वेषामभिसंधक इति षष्ठीसमासः।

*केचिदत्र श्लोकं पठन्ति— एष एवार्थः संक्षेपेण कथ्यते। एकैकगुणसम्बन्धे बैडालव्रतिको ज्ञेयः। अस्मादेव श्लोकादेवमनुमीयते। 'प्रच्छन्नानि च पापानीति' विशेषाश्रवणात् सर्वेषां चैषां पापत्वादुभयथाऽऽचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः।

केचिदिमं श्लोकमध्यापिताः केचित्पूर्वम्। उभयं च प्रमाणम्। तेन यद्यपि— 'अङ्गदी कुण्डली पीनस्कन्धः पृथुवक्षा देवदत्त' इति समुदितानां लक्षणत्वं प्रतीयते—तथापीह प्रत्येकमेतानि लक्षणानि।। १९५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **धर्मध्वजी** धर्मप्रकाशनशीलः। **सदा** अतिधनत्वेऽपि **लुब्धः।** **लोकानां दम्भको हिंस्रो** धनग्रहणेन **हिंस्रो** वधादिहिंसारतिः। **सर्वाभिसंधकः** सर्वेषु पित्रादिष्वपि स्वोपकाराभिसंधिनैवोपकर्ता ।। १९५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यो बहुजनसमक्षं धर्ममाचरति स्वतःपरतश्च लोके ख्यापयति तस्य धर्मो ध्वजचिन्हमिवेति **धर्मध्वजी। लुब्धः** परधनाभिलाषुकः। छद्मना व्याजेन चलतीति **छाद्मिकः। लोकदम्भको** निक्षेपापहारादिना जनवञ्चकः। **हिंस्रः** परहिंसाशीलः। **सर्वाभिसन्धकः** परगुणासहनतया सर्वाक्षेपकः। बिडालव्रतेन चरतीति **बैडालव्रतिकः** बिडालो हि प्रायेण मूषिकादिहिंसारुचितया ध्याननिष्ठ इव विनीतः सन्नवतिष्ठत इत्युपचाराद्बिडालव्रतशब्दः ।। १९५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्र द्वाभ्यामुक्तबैडालबकव्रतिनोर्लक्षणमाह **धर्मेति। धर्मध्वजी** बहुजनेषु धर्म एव ध्वजवत्प्रकाश्यतया यस्य सः। **छाद्मिकः** सर्वत्र छद्मना व्यवहरति **सर्वाभिसन्धकः** परगुणासहनतया सर्वाक्षेपकः ।। १९५ ।।

(५) **नन्दनः।** बैडालवृत्तिकमाह **धर्मेति। धर्मध्वजी** धर्मलिङ्गधारी। **छाद्मिको** व्याजवृत्तिः। **दाम्भिको** विशिष्टवेषेण स्वदोषतिरस्कारी। **अभिसन्धको** वञ्चकः ।। १९५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। धर्मध्वजी** धर्मस्थापकः पुरुषेभ्यः ख्यापयन्। **छाद्मिकः** कृतव्याजः, प्रकाशं धार्मिकः रहसि निक्षिप्तमपि अपहरति। **लुब्धः** कृपणः प्रसिद्धः, प्रतिग्रहादिलभ्य इत्येतादृशो **बैडालव्रतिकसंज्ञः। हिंस्रः** हिंसारुचिः। **सर्वाभिसन्धिकः** परगुणासहनतया सर्वेषु निन्दाकरः ।। १९५ ।।

(७) **मणिरामः।** बैडालव्रतिकलक्षणमाह **धर्मध्वजीति।** यो लोकख्यात्यर्थं धर्माचरणं करोति। न तु धर्मबुद्ध्या **स धर्मध्वजी।** छद्मना व्याजेन करोतीति **छाद्मिकः। लोकदंभकः** निक्षेपापहारादिना जनवंचकः। **सर्वाभिसंधकः** परगुणासहनतया सर्वाक्षेपकः। एतादृशः स **बैडालव्रतिकः।** बिडालो मूषकादिहिंसारुचितया ध्याननिष्ठ इव विनीतः सन्नवतिष्ठत इत्युपचाराद्बिडालव्रतशब्दः ।। १९५ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** बैडालव्रतिकादिलक्षणमाह **धर्मध्वजीति।** धर्मः चिह्नमिति लोकख्यापनार्थं प्रकाशदेशावरणात् यस्य स **धर्मध्वजी। लुब्धः** कृपणः **छाद्मिकः** गूढपापो **लोकदंभको** वञ्चकः **हिंस्रः** हिंसाशीलः **सर्वाभिसंधकः** परगुणासहनतया सर्वाक्षेपकः स बिडालव्रतेन चरतीति **बैडालव्रतिको** ब्राह्मणो ज्ञेयः ।। १९५ ।।

अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः ।। १९६ ।।

(१) **मेधातिथिः। बकव्रतलक्षणमधोनिरीक्षणम्।** अथवा नीचदृष्टिः। 'नीचो' दीनः। सर्वदैव व्यापारयति कथंचित्कुतश्चन लभतेऽधमादपि गृह्णाति। **निष्कृतिर्निष्ठुरता—** तया चरति तत्प्रधानो **नैष्कृतिकोऽ**सम्यग्भाषी।

अलीकविनीतः श्रयति प्रश्रयं नम्रतां, कार्ये तु व्याघातकः। बिडालोऽलीकनिद्रां करोत्यामिषं जिघृक्षन्। एवं सोपधो धर्मचरणो बैडालव्रतिक उक्तः। तथैव **बकव्रतचरो**ऽपि। बका हि मत्स्यान् गृह्णन्तो जलचरेष्ववज्ञां दर्शयन्ति— अथ च मत्स्यग्रहणबुद्धय एव। 'व्रतेन' शीलितं कर्मोच्यते। प्रदर्शितं पदानामपौनरुक्त्यम्। अथापि स्याल्लक्षणत्वाददोषः। अविज्ञातं हि लक्षणं भवति। पौनःपुन्याभिधानेन सुग्रहोऽर्थो भवति।

"कः पुनः बैडालव्रतिकबकव्रतिकयोर्भेदः"? उच्यते। अयं स्वार्थसाधनपरो नान्यस्य कार्यं विहन्ति। पूर्वस्तु मात्सर्यात्स्वार्थसिद्धावसत्यामपि परस्य नाशयति ॥ १९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अधोदृष्टि**रुपरोधभयान्मुखानिरीक्षकः। **नैष्कृतिक**श्छद्मवृत्तिः। **शठो** वक्रमतिः। **मिथ्याविनीतो** वाचा देहेन च विनयं कुर्वन् मनसा विपरीतः। **बकव्रतध(च)रो** बकवृत्तिः॥ १९६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **अधोदृष्टि**र्निजविनयख्यापनाय सततमध एव निरीक्षते। निष्कृतिर्निष्ठुरता तया चरतीति **नैष्कृतिकः** **स्वार्थसाधनतत्परः** परार्थखण्डनेन। **शठो** वक्रः **मिथ्याविनीतः** कपटविनयवान्। बकव्रतं चरतीति **बकव्रतचरः।** बको हि प्रायेण मीनहननरुचितया मिथ्याविनीतः सन्नेवंशीलो भवतीति गौणो बकव्रतशब्दः॥ १९६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** निजविनयख्यापनाय सतत**मधोदृष्टिः।** निष्कृत्या निष्ठुरतया चरति **नैष्कृतिकः** निष्ठुरो निराकृतिः। **शठो** वञ्चकः। **मिथ्याविनीतः** धनाद्यर्थे मिथ्याविनयी॥ १९६ ॥

(५) **नन्दनः।** **अधोदृष्टिः** परलोकानवेक्षकः। **नैष्कृतिको** गूढैरुपायैः परानर्थकारी। **शठो** नृशंसः॥ १९६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **अधोदृष्टिः** उपरोधभयान्मुखानिरीक्षकः। **नैष्कृतिकः** छद्मवृत्तिः। **स्वार्थसाधनतत्परः** स्वकार्यसाधकः। **शठः** वक्रमतिः॥ १९६ ॥

(७) **मणिरामः।** बकवृत्तिलक्षणमाह **अधोदृष्टिरिति। नैष्कृतिकः** निष्ठुराचरणशीलः। **शठः** वक्रः। एतादृशो यः स **बकवृत्तिः।** बको हि मत्स्यहननार्थं **मिथ्याविनीतः** सन्नेवंविधोऽततीति (?) गौणो बकव्रतशब्दः॥ १९६ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **अधोदृष्टिर्नैष्कृतिक इति।** **अधोदृष्टि**र्विनीतत्वख्यापनार्थम्। अध एव निरीक्षते। **नैष्कृतिकः** नैष्ठुर्यव्यवहारी **स्वार्थसाधनतत्परः** स्वार्थसाधननिष्ठः **शठः** परान्नस्योपेक्षकः **मिथ्याविनीतः** कपटे प्रश्रयवान् यः स बकवृत्तेन चरति इति **बकव्रतधरो** ब्राह्मणः॥ १९६ ॥

ये बकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः ॥
ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्मणा ॥ १९७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** स्वशब्दैश्च व्याख्यातः श्लोकः॥ १९७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ये विप्रा इति** विप्राणां हिंसाछद्मप्रधानतयैतद्विधमतिर्दुष्टेत्यर्थः ॥ १९७ ॥

(३) **कुल्लूकः। ये बकव्रतं** बिडालव्रतं **चरन्ति** ते ब्राह्मणास्तेन पापहेतुना **कर्मणा अन्धतामिस्त्र**नाम्नि नरके **पतन्ति** ॥ १९७ ॥

(४) **राघवानन्दः। तेन** बकादिवृत्त्या **पापकर्मणा** ॥ १९७ ॥

(५) **नन्दनः। अन्धतामिस्रे**ऽन्धतामिस्राख्ये नरके ॥ १९७ ॥

(६) **रामचन्द्रः। य इति** ॥ १९७ ॥

(७) **मणिरामः। तेन पापेन कर्मणा** पापहेतुना कर्मणा ॥ १९७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। य इति।** ये ब्राह्मणाः **बकव्रत**बिडालचिह्नयुक्ताः **तेन** पापहेतुना **कर्मणा** अन्धतामिस्राख्ये नरके **पतन्ति** ॥ १९७ ॥

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ १९८ ॥

(१) **मेधातिथिः। पापं कृत्वा व्रतं** प्रायश्चित्तं न कुर्यात्। धर्मस्यापदेशेन धर्ममपदिश्य लोके ख्यापयति धर्मार्थमहं व्रतं करोमि न मे प्रायश्चित्तनिमित्तमस्तीति। परमार्थतस्तु प्रायश्चित्तार्थमेव करोति। एवं न कर्तव्यम्। **पापं प्रच्छाद्या**पह्नुत्य तेन व्रतेन **स्त्रीशूद्रदम्भनं न** कुर्यात्। प्रकटं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमन्यत्र रहस्यात् ॥ १९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** धर्मध्वजित्वं केवलमपि दुष्टमित्याह **न धर्मस्येति। अपदेशेन** धर्मं साधयितुमेतत् करोमीति व्यपदेशेन **व्रतं** चान्द्रायणादिप्रायश्चित्तं **न चरेत्। पापं** कृतं **प्रच्छाद्य** निह्नुतं कृत्वा तदपगमार्थं **कुर्वन्नपि। व्रतेन स्त्रीशूद्रदम्भनं** स्त्रीशूद्राद्यज्ञानाद्दम्भनं विप्रलम्भनं **कुर्वन्** ॥ १९८ ॥

(३) **कुल्लूकः। पापं कृत्वा** प्रायश्चित्तरूपं प्राजापत्यादिव्रतं पापमपनयति, तन्नेदं प्रायश्चित्तं किंतु धर्मार्थमहमनुतिष्ठामीति **स्त्रीशूद्र**मूर्खादिजनमोहनं कुर्वन्नानुतिष्ठेत् ॥ १९८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** पापनुत्त्यै व्रतमनुतिष्ठतो धर्मं करोमीति ख्यापनशीलस्य न शुद्धिः, किंतु दम्भमात्रमित्याह **न धर्मस्येति। स्त्रीशूद्रदम्भनं** स्त्रीशूद्रं दम्भयति दम्भेन व्यामोहयतीति ॥ १९८ ॥

(५) **नन्दनः।** धर्मध्वजित्वादीनां वृत्तान्तमाह **नेति। पापं कृत्वा** तत्प्रायश्चित्तरूपं **व्रतं** धर्मव्याजेन न कुर्यात्। **पापं प्रच्छाद्य व्रतेन स्त्रीशूद्रदम्भनं कुर्वन्।** स्त्रीशूद्रग्रहणमविद्वदुपलक्षणम्। **दम्भनं** वञ्चनम् ॥ १९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः। धर्मस्य अपदेशेन** व्याजेन **व्रतं न चरेत्। स्त्रीशूद्रदम्भनं** स्त्रीशूद्रदम्भयोर्वचनं **कुर्वन्** ॥ १९८ ॥

(७) **मणिरामः। धर्मस्य अपदेशेन।** इदं प्राजापत्यादिप्रायश्चित्तं न किंतु धर्मार्थमहं करोमि इति मिषेण **व्रतं न कुर्यात्। दंभनं** मोहनम्।। १९८।।

(८) **गोविन्दराजः। न धर्मस्येति। पापं कृत्वा** धर्मार्थव्रतख्यापनव्याजेन धार्मिकोऽयमिति शूद्रादिमूर्खलोकमोहनं कुर्वन् तेन **धर्मव्रतव्याजेन पापम**वच्छाद्य **प्रायश्चित्तं न कुर्यात्**।। १९८।।

प्रेत्येह चेदृशा विप्रा गर्ह्यन्ते ब्रह्मवादिभिः।।
छद्मना चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति।। १९९।।

(१) **मेधातिथिः।** इह पदार्थस्वाभाव्येनान्योद्देशेनापि कृतं यत्फलं ततो भवत्येव। तथाहि गुरुनियोगे प्रवृत्तो धर्मोद्देशेन गुरुवचनं करोमीति न कामहेतोः, अर्थस्वाभाव्यात्तु कामं प्रतिजनयति।

एवं कश्चिन्मन्यते—"व्रतानि पापापनोदार्थानि। तानि अन्योद्देशेनापि क्रियमाणानि न स्वभावं जहति। एवमेतन्मम प्रायश्चित्तमुभयार्थं भविष्यति। लोके तपस्वीति ख्यातो भविष्यामि पापं चापनोत्स्यते"। तस्यैवं बुद्धिमतो निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते। तदेतद्व्रतं **छद्मना चरितम**नुष्ठितं **रक्षांसि गच्छति** निष्फलं भवति, न पापमपनुदतीत्यर्थः। न केवलं कार्याकरणं भवति यावदी**दृशा विप्रा** व्रतचारिणो **गर्ह्यन्ते** निन्द्यन्ते **ब्रह्मवादिभिः** वेदप्रमाणज्ञैः शिष्टैः।। १९९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रेत्य** पारलौकिककर्मणि। **इहैव** लौकिककर्मणि। तच्च **व्रतं** धर्मध्वजिनाम्।। १९९।।

(३) **कुल्लूकः। प्रेत्येह** इति श्लोकद्वयम्। प्रथमं सुबोधम्।। १९९।।

(४) **राघवानन्दः।** किंचैतादृशा अतीव पापिष्ठा इत्याह **प्रेत्येति।** तत्फलं रक्षोगामीति भावः।। १९९।।

(५) **नन्दनः।** अत्र कारणमाह **प्रेत्येति**।। १९९–२००।।

(६) **रामचन्द्रः। ईदृशा विप्रा गर्ह्यन्ते। छद्मना** धारितं **व्रतं रक्षांसि प्रतिगच्छति** निष्फलं भवति।। १९९।।

(७) **मणिरामः। ब्रह्मवादिभिः** परलोके इहलोके च **ईदृशाः** पूर्वोक्ता **विप्रा गर्ह्यंते** निंद्यंते। तत्र हेतुः **छद्मनेति**।। १९९।।

(८) **गोविन्दराजः। प्रेत्येति।** एवंविधा ब्राह्मणा जीवन्तः मृताश्च आत्मस्वरूपनिरूपणपरैः निन्द्यन्ते। **तच्च** व्याज**चरितं व्रतं रक्षांसि गच्छति**।। १९९।।

अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति।।
स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते।। २००।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रत्याश्रमं लिङ्गधारणम्। यथा ब्रह्मचारिणो मेखलादिधारणं, गृहस्थस्य वैणवदण्डकुण्डलकमण्डल्वादि, वानप्रस्थस्य चर्मचीरजटादि, परिव्राजकस्य कषायवसनदण्डादि। एतेन वेषेणानाश्रमी यो भिक्षाहेतोर्लोके चरति **वृत्तिमुपजीवति स लिङ्गिनामेनः पापं हरति** आनृण्यं तर्पयति। **तिर्यग्योनौ** तिरश्चां श्वशृगालादीनां योनौ **जायते।** न चात्रैतदाशङ्कनीयं "लिङ्गिनां यत्पापं तत्तेभ्योऽपसृत्य तस्मिन्संचरतीत्यसंभाव्यम्।" अकर्तव्यता परलिङ्गधारणस्य प्रतीयते। अश्रुतेऽपि प्रतिषेधे निन्दार्थवादादेव तदवगतिः ॥ २०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अलिङ्गी** तत्तद्दीक्षितस्नातकादिलिङ्गानर्हः। **वृत्तिं** प्रतिग्रहादिना धनोत्पत्तिम् ॥ २०० ॥

(३) **कुल्लूकः।** अब्रह्मचारी यो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यादिलिङ्गं मेखलाजिनदण्डादिवेषोपलक्षितस्तद्वृत्त्या भिक्षाभ्रमणादिना जीवति स ब्रह्मचार्यादीनां यत्पापं तदात्मन्या**हरति, कुक्कुरादितिर्यग्योनौ** चोत्पद्यते। तस्मादेतन्न कर्तव्यमिति निषेधः कल्प्यते ॥ २०० ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच स्वयम**लिङ्गी लिङ्गिनां** संन्यास्यादीनाम् ॥ २०० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यः **अलिङ्गी** अनाश्रमी भूत्वा **लिङ्गिवेषेण** आश्रमिवेषेण **वृत्तिं उपजीवति** स **लिङ्गिनां** आश्रमिणां **एनः** पापं हरति आनृण्यं तर्पयति स्वयं **तिर्यग्योनौ** शृगालयोनौ च **प्रजायते** ॥ २०० ॥

(७) **मणिरामः। अलिङ्गी** अब्रह्मचार्यादिः **लिङ्गवेषेण** मेखलाजिनादिधारणवेषेण ॥ २०० ॥

(८) **गोविन्दराजः। अलिङ्गीति।** अब्रह्मचारी ब्रह्मचार्यादिवेषेण यस्तद्वृत्त्या जीवति स ब्रह्मचार्यादीनां यत्पापं तदात्मन्या**हरति।** श्वादियोनौ च **जायते।** तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ २०० ॥

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ॥
निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥ २०१ ॥

[सप्तोद्धृत्य ततः पिण्डान् कामं स्नायाच्च पञ्चधा ॥
उदपानात्स्वयंग्राहाद्बहिः स्नात्वा न दुष्यति ॥]

(१) **मेधातिथिः।** निपिबंत्यस्मिन्नतो वेति **निपानं** जलाशयः। स च वापीकूपतडागादिः। तस्मिन् परकीये परेण यदात्मार्थं कृतं सर्वार्थं नोत्सृष्टं तत्र **न** कदाचित्**स्नायात्।** नित्यं चण्डालादिस्पर्शने च नैमित्तिकं धर्मस्वेदापनोदार्थं च सर्वं स्नानं प्रतिषिध्यते। अत्र व्यतिक्रमे दोषमाह– निपानस्य यः कर्ता तस्य यत्किंचिद्दुष्कृतं तस्य केनचि**दंशेन** भागेन **लिप्यते** सम्बध्यते। निन्दार्थवादोऽयं प्रतिषेधशेषः ॥ २०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** जलं निपीयते येषु **निपानेषु** पुष्करिण्यादिषु **परकीयेषु** परेण खातेषु सर्वार्थमनुत्सृष्टेषु। **अंशेन** चतुर्थेन ॥ २०१ ॥
मनुस्मृति २/२९

(३) **कुल्लूकः**। **निपानं** जलाधारः, परकृतपुष्करिण्यादिषु न कदाचित्स्नायात्तत्र स्नात्वा पुष्करिण्यादिकर्तुर्यत्पापं तस्यां**शेन** वक्ष्यमाणचतुर्थभागरूपेण संबध्यते। अकृत्रिमनद्याद्यसंभवे परकृतेऽपि पुष्करिण्यादौ प्राक्प्रदानात्पञ्चपिण्डानुद्धृत्य स्नातव्यम्। तदाह **याज्ञवल्क्यः** (आचार. ६। १५९) "पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु। उद्धृत्य चतुरः पिण्डान्पारक्ये स्नानमाचरेत्। स्नात्वा च तर्पयेद्देवान्पितॄंश्चैव विशेषतः"॥ २०१॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्र 'नित्यनैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम्। क्रिया स्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितम्॥ अस्नातः पुनरानर्हो जप्याग्न्यहवनादिषु। प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम्'॥ नित्यस्नानं ग्रहवैगुण्यशमं। काम्यं देवतार्चाद्यर्थं। क्रियाङ्गं अपूर्वनद्यादिषु स्नानं क्रियास्नानं। तत्रापि 'तीर्थे प्राप्यानुमार्गेण स्नानं तीर्थं समाचरेत्। स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं न चे'ति **शङ्खोक्तेः**। स्नानाधिकरणविधिनिषेधावाह **परेति त्रिभिः**। परकीयत्वं तत्कृतिसाध्यत्वे सति तदनुत्सृष्टत्वं कूपतडागादिष्वदत्तेषु अदत्तानीत्युत्तरलिङ्गात्। **अंशेन** चतुर्थांशेन 'तुरीयभागि'ति (४। २०२) वक्ष्यमाणत्वात्। 'पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु'इति (याज्ञ. आचार. १५९)। वाचनिकं सर्वसत्वोद्देशेनोत्सृष्टत्वात्। अत एवाह यदात्मार्थं कृतं सर्वार्थं नोत्सृष्टमिति **मेधातिथिः**॥ २०१॥

(५) **नन्दनः**। अत्रांशशब्दश्चतुर्थभागवचनः, उत्तरत्र तुरीयग्रहणात्॥ २०१॥

(६) **रामचन्द्रः**। स्नानविधिमाह **परकीयेति**। **परकीयनिपानेषु कदाचन न स्नायात्। स्नात्वा निपानकर्तुः दुष्कृतांशेन लिप्यते**। कूपसमीपं निबद्धं पशुपानाय निपानसंज्ञम्॥२०१॥

(७) **मणिरामः**। **निपानेषु** तडागादिषु॥ २०१॥

(८) **गोविन्दराजः**। **परकीयनिपानेष्विति**। परकीयपुष्करिण्यादिषु **न** कदाचिदपि **स्नायात्**। तत्र स्नात्वा तत्पुष्करिण्यादिषु यत्पापं **कर्तुः** तच्चतुर्थांशेन वक्ष्यमाणेन संबध्यते। धार्मिकाणामपि सञ्चितकृतं जन्मान्तरकृतं दुष्कृतं भवत्येव। अतो न धार्मिकनिपानस्नानेन पापाभावप्रसङ्गः॥ २०१॥

यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च॥
अदत्तान्युपयुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक्॥ २०२॥

(१) **मेधातिथिः**। यानादीनि परकीयान्यदत्तान्यु**पयुञ्जान एनस**स्तदीयस्य **तुरीयभाक्** चतुर्थं भागं प्राप्नुयात्। अत्र कश्चिदाह— "अदत्तानीति वचनात्सर्वार्थतयाऽप्युपकल्पितानि नोपयोज्यानि।" तदयुक्तम्; परकीयाधिकारात्। न च तानि परकीयानि। त्यक्तं हि तत्सम्यक् तुरीयग्रहणमविवक्षितमिति प्रागेव व्याख्यातम्॥ २०२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवं परयानाद्युपभोगेऽपि दोष इत्याह **यानशय्येति**। **अस्य** परस्य॥ २०२॥

(३) **कुल्लूकः**। **अस्येति** प्रकृतः पुनः परामृश्यते। परस्य यानादीन्य**दत्तान्युपयुञ्जान**स्तदीयपापचतुर्थभागभागी भवति। **अदत्तानीति** परस्यानुमत्यभावश्च विवक्षितस्तेन सर्वार्थोत्सृष्टमठकूपादावुपयोगार्थात्मकस्नानादौ न विरोधः॥ २०२॥

(४) **राघवानन्दः।** **मनुरप्याह** **पानेत्यादि।** **अदत्तान्यनुत्सृष्टानीति** 'स्वखातः सागरोपम' इत्युक्तेः खातकृदुत्सृष्टे। विश्वस्याधिकारो वाचनिकः॥ २०२॥

(५) **नन्दनः।** **अस्य** परस्य। **तुरीयभाक्** तुरीयांशभाक्॥ २०२॥

(६) **रामचन्द्रः।** **यानादीनि** **अदत्तानि** **भुञ्जानः।** **अस्य** एतेषां प्रभोः **एनसः।** **तुरीयभाक्** चतुर्थांशभाक् स्यात्॥ २०२॥

(७) **मणिरामः।** **एनसस्तुरीयभाक्** पापचतुर्थांशभाक्॥ २०२॥

(८) **गोविन्दराजः।** **यानशय्यासनानीति।** **यानशय्यासनानि** रथखट्वामञ्चकादीनि कूपारामगृहाणि च परस्य संबन्धीनि **अदत्तान्युपभुञ्जानः** तत्पापस्य चतुर्भागं प्राप्नोति। अत्र च परकीयग्रहणात् अदत्तग्रहणाच्च सर्वार्थोत्सृष्टानुज्ञातस्नाने नास्ति दोषः॥ २०२॥

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च॥
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च॥ २०३॥

(१) **मेधातिथिः।** सर्वा नद्यो देवखाताः। अतस्तासामुभयथाऽसंभवाद्देवखात-ग्रहणवाच्यत्वेन तल्लिङ्गं पठितव्यम्। तडागादीनि हि देवखातानि मनुष्यखातान्यपि सन्ति। न च देवैः खन्यन्ते। केवलं महत्त्वमस्मर्यमाणकर्तृकत्वेन लक्ष्यते॥ २०३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **देवखातेषु** पुष्करादिषु **तडागेषु।** अन्येन खातेषु उत्सृष्टेषु गर्तेषु नद्यादिकृतह्रदेषु। **प्रस्रवणेषु** निर्झरेषु॥ २०३॥

(३) **कुल्लूकः।** सर्वदा स्नानमाचरेत्। **देव**[illegible]
बन्धित्वेन प्रसिद्धेषु **सरःसु गर्तेषु** अष्टधनुःसहस्रेभ्यो
"धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते। न ता न
चतुर्हस्तप्रमाणं धनुः। **प्रस्रवणेषु** निर्झरेषु चानेनैव पर
तदात्मीयोत्सृष्टतडागादिषु स्नानाद्यनुज्ञानार्थं तदपि न

(४) **राघवानन्दः।** किञ्च **देवखातेषु** तत्कृत
तटाकेषु विन्ध्यादिगर्तेषु। अष्टधनुःसहस्रेभ्यो न्यू
"धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां न विद्यते। न ता न
धनुर्हस्तचतुष्टयम्। **प्रस्रवणेषु** निर्झरेषु। अत्र पञ्चपि
कृतेऽपि न दोषः। "अन्त्यजेन कृते कूपे सेतौ वाप्यादि
प्रायश्चित्तं न विद्यते। जानुदघ्नमदूष्यं स्यादधःस्थमशु
धोऽर्थवाद इति **मेधातिथिमतम्।** यानादिपञ्चकं प्रासि

(५) **नन्दनः।** मनुष्यैरखातो जलाशयो देव
सेवितं **सरः।** **गर्तो** ह्रदः। **प्रस्रवणं** निर्झरः॥ २०३

(७) **मणिरामः।** **देवखातेष्विति** तडागविशे
गर्तेषु अष्टधनुःसहस्रेभ्यो न्यूनेषु। चतुर्हस्तप्रमाणं

ष्वित्यादिनैव परकीयतडागादिषु स्नाननिषेधे सिद्धे परकीयनिपानेष्विति यत् पृथग्वचनं तन्नद्याद्यसंभवे स्वोत्सृष्टतडागादिषु स्नानाद्यनुज्ञानार्थम् ।। २०३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । नदीष्विति । नदीष्वकृतकेषु तडागेषु सरस्सु** च महत्सु उदकाधारेषु छिद्रस्रोतस्सु च सर्वदा **स्नानं समाचरेत्** अनेनैव परकीयनिपानव्यावृत्तिसिद्धौ च पृथग्वचनं तदात्मीयोत्सृष्टानुज्ञातेषु स्नानाभ्यनुज्ञानार्थं, तत्रापीह नित्यग्रहणात् प्रथमं नद्यादिस्नाने यतितव्यम् । तदभावे आत्मीयादिषु ।। २०३ ।।

यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ।।
यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान् भजन् ।। २०४ ।।

[*आनृशंस्यं क्षमा सत्यं अहिंसा दममस्पृहा । ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ।।१।।
अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चोपव्रतानि च ।।२।।
शौचमिज्या तपोदानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ । व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश ।।३।।
अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् । अप्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ।।४।।]

(१) **मेधातिथिः** । प्रतिषेधरूपा **यमा** "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" "सुरा न पेया" इत्यादयः । अनुष्ठेयरूपा **नियमाः** "वेदमेव जपेन्नित्यं" (४ । १४७) इत्यादयः । **न नित्यं नियमान्** । नानेन नियमानामसेवोच्यते, किंतु यमानां नियमेभ्यो नित्य(तर)त्वम् । तथा चाह । **यमान्पतत्यकुर्वाणः** । ब्रह्महत्यादिभिर्यमलोपे सति पतितत्वात्सन्ध्योपासनादिभिर्नाधिक्रियते । न तु तथा नियमलोपे । तथा च शिष्टस्मरणम् । "पतति नियमवान्यमेष्वसक्तो न तु यमवान्नियमालसोऽवसीदेत्" । "न नियमानसमीक्ष्य बुद्धया यमबहुलेष्वतिसंदधीत बुद्धिम्" ।। इति ।

येषामपि पारिभाषिका यमनियमाः—

"अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेयमपि पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च" अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाचारलाघवम् । अप्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च"— तेषामपि गुरुलाघवमनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते । अतो नानेन यमानां सेवोच्यते, नापि नियमानामसेवा । उभयेषां तैः शास्त्रैर्विहितत्वात् ।। २०४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । यमान्नित्यकर्माणि । नियमान्** कामनानियतानि काम्यकर्माणि नित्यं न सेवेतेति । किंतु कामनोदय एव । **केवलान्** कृत्स्नानपि **भजन्** । अहिंसासत्यास्तेयापरिग्रहेन्द्रियनिग्रहादयः शरीरमात्रापेक्षानियतकर्तव्या यमाः । तपः स्वाध्यायादयोऽधिकसाधनापेक्षा नियमा अत्रेत्येके ।। २०४ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** नियमापेक्षया यमानुष्ठानगौरवज्ञापनार्थमिदम्, नतु नियमनिषेधार्थं; द्वयोरेव शास्त्रार्थत्वात् । यमनियमविवेकश्च मुनिभिरेव कृतः । तदाह **याज्ञवल्क्यः** (प्राय. ५ । ३१२) 'ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता । अहिंसास्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः । स्नानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः । नियमो गुरु-

शुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ।।' यमनियमस्वरूपज्ञः समस्तस्नानादिनियमत्यागेनाप्यहिंसादिरूपं यममनुतिष्ठेत्। नियमाननुतिष्ठन्नपि यमानुष्ठानरहितः पततीत्ययं यमस्तुत्यर्थमारंभ इति **मेधातिथि-गोविन्दराजौ**। हिंसादिप्रतिषेधार्थका यमाः। 'वेदमेव जपेन्नित्य'-मित्यादयोऽनुष्ठेयरूपा नियमा इति व्याचक्षते। 'अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता। अस्तेयमिति पञ्चैते यमा वै परिकीर्तिताः। अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम्। अप्रमादश्च सततं पञ्चैते नियमाः 'स्मृताः' ।। २०४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। स्नातकस्यापि नित्यं यमस्यावश्यकत्वमाह **यमानिति**। अत्र 'ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमवक्रता। अहिंसास्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमा दश ।। स्नानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः। नियमो गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादिते'ति **याज्ञवल्क्यो**क्तयमनियमग्रह इति केचित्। 'यः स्वशाखां परित्यज्ये'ति न्यायात्। अत्रैवोक्ता हिंसानिषेधकोपायसाध्या 'वेदमेव जपेन्नित्य'मित्यादिरूपनियमा ग्राह्या इति तु **मेधातिथि-गोविन्दराजमतम्**। यमानां नित्यत्वे पततीत्येव हेतुः ।। २०४ ।।

(५) **नन्दनः**। व्रतान्तरमाह **यमानिति**। अत्र **व्यासः** 'अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता। अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ।। अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम्। अप्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि चे'ति ।। उभयेषां यमेष्वादरः कर्तव्य इत्युक्तं **न नित्यं नियमान् बुध** इति। उक्तमर्थमुपपादयत्युत्तरार्धेन। **केवला**-न्यमहीनान्। **पतति** दोषयुक्तो भवतीति यावत् ।। २०४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **यमा**न्नित्यकर्माणि **सततं सेवेत** अनुतिष्ठेत् ।। २०४ ।।

[***रामचन्द्रः**। यमनियममाह **चतुर्भिः**। **प्रसादः** ईश्वरप्रसन्नता (१)]

[**व्रतं** स्नातकव्रतादि। **उपवासो** मासोपवासादिः (३)]

(७) **मणिरामः**। नियमापेक्षया यमानुष्ठानं प्रशस्तमिति ज्ञापनार्थमाह **यमानिति** ।। २०४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **यमानिति**। हिंसादयो वर्जनीया **यमाः** सन्ध्यानुष्ठानादयः कर्तव्यात्मका **नियमाः** तत्र गुरुलाघवज्ञः नियमकोपेनापि सर्वदा यमाननुतिष्ठेत्। न यमत्यागेन नियमान् यस्मात् **केवलान्** कर्तव्यरूपाननुतिष्ठेत् वर्जनीयान् ब्रह्महत्यादीन् अवर्जयन् **पतति**। नियमानुष्ठानेऽप्यनधिकृतो भवति। यथोक्तं **गौतमेन** 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्' इति। एतच्च यमगौरवख्यापनार्थमुच्यते, न नियमनिषेधार्थम्; तेषां शास्त्रेण कर्तव्यतया चोदितत्वात् ।। २०४ ।।

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा ।।
स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ।।२०५।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वेण श्लोकेन व्रताधिकारो विच्छिन्नः। इदानीं प्रतिषेध-प्रकरणमारभ्यते। तत्र भोजनमेव तावदर्थित्वाद्यत्र कुत्रचित्प्राप्तं निषिध्यते। **अश्रोत्रियो**ऽनधीयानस्तेन **तते** प्रारब्धे यज्ञ ऋत्विग्भिर्वाऽश्रोत्रियैस्तते न भुञ्जीत ब्राह्मणः। **ग्रामयाजी**

ग्रामयाजकस्तेन यत्र हूयते, यत्र च स्त्री होमं करोति। छान्दोग्ये हि स्त्रीणां **गृह्यस्मृतिकारै**-र्ग्निहोत्रहोम उक्तोऽतस्तं पश्यन्प्रतिषेधति। अथवा यत्र यज्ञे स्त्री प्रधानं भर्ता दारिद्र्यादि-दोषैरुपहृतः स्त्री च सौदायिकेन धनेन ज्ञातिबलेन च दर्पिता तत्रायं प्रतिषेधः। **क्लीबो** नपुंसकम् ।। २०५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अश्रोत्रियै**र्धर्मतोऽनधीतवेदैर्ऋत्विग्भिस्तादृशा यजमानेन **तते** प्रारब्धे **यज्ञे** प्रक्रान्ते दर्शपूर्णमासादौ सोमे वाऽग्नीषोमीयवपाहोमानन्तरमपि यज्ञ-निमित्तभोजने न **भुञ्जीत**। **ग्रामयाजी** बहूनां क्रोशतामुपदेष्टा। **स्त्रिया हुते** हाविते स्त्रीमात्रयजमानकव्रतादिहोमे निमित्ते। एवं **क्लीबेन हुत** इत्यत्रापि। 'स्त्रिया शूद्रेण वे'ति क्वचित्पाठः।। २०५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अनधीतवेदेनोपक्रान्ते यज्ञेऽग्नीषोमीयादूर्ध्वमपि भोजनयोग्य-समये ब्राह्मणो न **भुञ्जीत** तथा बहूनां याजकेनर्त्विजा **स्त्रिया** नपुंसकेन च यत्र **यज्ञे** हूयते तत्र कदाचिन्न **भुञ्जीत**।। २०५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। पूर्वश्लोके व्रताधिकारो विच्छिन्नः, इदानीं निषेधोऽधिक्रियते **नाश्रोत्रिय इति** त्रयोदशभिः। **एतैर्हुते** यज्ञादिकृते **न ब्राह्मणो भुञ्जीत**।। २०५ ।।

(५) **नन्दनः**। **अश्रोत्रियतते**ऽनधीतवेदबहुले। श्रोत्रियततेऽपि **ग्रामयाज्यादिहुते**। ग्रामयाजी बहूनां याजकः। **क्वचित्**कर्मण्यभ्युदयश्राद्धादावपि।। २०५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अश्रोत्रियतते यज्ञे** विस्तृते **ब्राह्मणः क्वचिन्न भुञ्जीत**। **ग्रामयाजिना** पुरोहितेन। स्त्रीप्रधानं **स्त्रिया हुते होमे** तत्र **न भुञ्जीत क्लीबेन हुते** होमे तत्र **न भुञ्जीत**।। २०५ ।।

(७) **मणिरामः**। **अश्रोत्रियकृते** अनधीतवेदकृते ।। २०५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **नाश्रोत्रियतत इति**। अनधीतवेदेन प्रारब्धे यज्ञे अग्नीषो-मीयादूर्ध्वमपि **ब्राह्मणो न भुञ्जीत**। अर्थात् (पुनः) [पूर्व]मग्नीषोमीयात् 'दीक्षितस्य कदर्यस्ये'(४।२१०)त्यनेनैव प्रतिषेधसिद्धेः। सूत्रकारेणाग्नीषोमीयावधिकं दीक्षितस्या-भोज्यान्नत्व मुक्तम्। अतो 'दीक्षितस्य कदर्यस्ये'त्ययं प्रतिषेधस्तदवधिक एव। सदा बहूनां याजकेन ऋत्विजा **स्त्रिया** वा नपुंसकेन वा यत्र गृहे वैश्वदेवादिहोमः कृतः **न** तत्र कदाचिदपि **ब्राह्मणो भुञ्जीत**।। २०५ ।।

अश्लीलमेतत्साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः ।।
प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ।। २०६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वस्य प्रतिषेधविधेरर्थवादोऽयम्। **अश्लील**मश्लाघ्यं **साधूनां** शिष्टानाम्। **यत्र** ह्येते हविर्जुह्वति यज्ञं कुर्वन्ति। **देवानां प्रतीपं** प्रतिकूलम्। **तस्मा**दीदृशे यज्ञे गमनं **परिवर्जयेत्**।।। २०६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अश्लीलं पापकरम्। **जुह्वति** हावयन्ति वा। **अमी** अश्रोत्रियाद्याः। **प्रतीपं** विपरीतं, अनिष्टमिति यावत्॥ २०६॥

(३) **कुल्लूकः।** पूर्वोक्ता बहुयाजकादयो यत्र होमं कुर्वन्ति तत्कर्म शिष्टाना**मश्लीकम**श्रीकं श्रीघ्नं रेफस्य स्थाने लकारः। **देवानां** प्रतिकूलं **तस्मादेतद्धोमं न** कारयेत्॥ २०६॥

(४) **राघवानन्दः।** तद्भक्षणे दोषमाह **अश्रीकं** श्रीघ्नं **साधूनाम**श्लाघ्यमिति वा। **अमी** अश्रोत्रियादयः। **प्रतीपं** प्रतिकूलं, अभक्ष्यमित्यर्थः॥ २०६॥

(५) **नन्दनः।** तत्र कारणमाह **अश्रीकमिति**। **अमी यत्र** यज्ञे कर्मणि वा **जुह्वति** तत्रैतद्भोजनं **साधूनामश्रीकम**मङ्गलं **प्रतीपं** प्रतिकूलम्॥ २०६॥

(६) **रामचन्द्रः।** अमी चत्वार अश्रोत्रियादयः हविर्यत्र **जुह्वति** तत्राश्लीलं **देवानां प्रतीपं** विपरीतं भवति॥ २०६॥

(७) **मणिरामः।** अश्लीकं रलयारभेदात् अश्रीकमित्यर्थः। **अमी** पूर्वोक्ताः अश्रोत्रियादयः॥ २०६॥

(८) **गोविन्दराजः।** **अश्लीलमिति।** यत्र पूर्वोक्ता होमं कुर्वन्ति तत् शिष्टानां तदश्लीकमयुक्तं **देवानां** च प्रतिकूलं। तस्मादेतान् होमं न कारयेत्॥ २०६॥

मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन॥
केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः॥ २०७॥

(१) **मेधातिथिः।** यावन्मदादियोग एतेषां तावदभोज्यता। अन्ये बाहुल्यं मन्यन्ते। **बाहुल्येन** यः क्षीबो भवति मद्यशौण्डस्तदन्नं न भोक्तव्यम्। एवं क्रोधप्रधानस्य भृशं कोपनस्य च प्रायेण **चातुरस्य** रोगामयाव्यादेः। **केशकीटैरवपन्नं** संसर्गेण दूषितम्। कीटाश्च केचिन्मृता दूषयन्ति न जीवन्तो यथा मक्षिका गृहगोधाश्च। अन्ये तु जीवन्त एव। कीटग्रहणं क्षुद्रजन्तूनां कृमिपतङ्गानामपि प्रदर्शनार्थम्। केशग्रहणं नखरोम्णां दूषिकादीनां मलानां, समाचारात्। **पादेन** बुद्धिपूर्वं कामकारेण स्पृष्टम्। प्रमादतस्तु न दोषः॥ २०७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **मत्तो** मद्यादिना **क्रुद्धो** भोक्तारं प्रति। **आतुरो** रोगी। **केशकीटाभ्यामवपन्नं** मिश्रम्॥ २०७॥

(३) **कुल्लूकः।** क्षीबक्रुद्धव्याधितानामन्नं तथा **केशकीटसंसर्गदुष्टं पादेन** चेच्छातः संस्पृष्टमन्नं **न भुञ्जीत**॥ २०७॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **मत्तेति** ताच्छील्यपरं। **कामत इति।** गुर्वाद्यनुज्ञया भुञ्जानोऽपि मृत्क्षेपेण शोधयित्वा भुञ्जीतेति भावः॥ २०७॥

(५) **नन्दनः।** **मत्तक्रुद्धातुराणामन्नमिति** शेषः। **कामत** इति विशेषणादकामतः पादस्पृष्टमनुज्ञातं गम्यते॥ २०७॥

(६) **रामचन्द्रः।** **मत्तानां क्रुद्धानां** रोगिणां एतेषां च पुनः **केशकीटादिभिः** सह **अवपन्नं** पक्वं। **कामतः पदा स्पृष्टं** अन्नं **न भुञ्जीत कदाचन**।। २०७।।

(७) **मणिरामः।** **केशकीटावपन्नम्** केशकीटसंसर्गदुष्टम्।। २०७।।

(८) **गोविन्दराजः।** **मत्तक्रुद्धातुराणामिति।** क्लीबक्रुद्धव्याधितान्नं केशादिसकलद्वादश-क्रमिसंसर्गदुष्टं पादेन चेच्छातः **स्पृष्टं न भुंजीत**।। २०७।।

भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया।।
पतत्रिणाऽवलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ।। २०८।।

(१) **मेधातिथिः।** **भ्रूणहा** ब्रह्मघ्नस्तेनावेक्षितं निपुणतो दृष्टम्। प्रदर्शनं चत्तदन्येषामपि पातकिनाम्। पातकिभिः अवेक्षितस्य निषेधः। तैः स्पृष्टस्य तु प्रतिषेधः स्नानविधानादेव सिद्धः।

उदक्या रजस्वला तया **स्पृष्टस्य** प्रतिषेधो, नावेक्षितस्य। "ननु च तत्स्पर्शिनोऽपि यावत्स्नानं वक्ष्यति—अतस्तेनैवाशुचित्वे सिद्धे कुतस्तत्स्पृष्टस्य भोजनप्राप्तिः?" उच्यते। प्रक्षाल्य तदन्नं भोज्यम्। अथवा भ्रूणहग्रहणं प्रदर्शनार्थमित्युक्तं—तत्र कश्चिन्मन्येत दिवा-कीर्तिश्लोकपठितानां प्रदर्शनार्थमिति। तथा चोदक्यावेक्षितस्यापि प्रतिषेधः स्यात्। एतेन **शुना संस्पृष्टं** व्याख्यातम्। अत उक्तं पतितानामेवान्येषां प्रदर्शनार्थम्। तदत्र युक्तः पतित-सूतिकेत्यादीनाम्। उदक्याग्रहणं सूतिकाया निदर्शनार्थम्। **पतत्रिणा** पतत्री पक्षी, स च क्रव्यादो गृध्रवायसादिः समाचारान्न तु हंसादिः।। २०८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **भ्रूणहा**पदं महापातकिपरम्। 'पतितेक्षित'मिति **याज्ञवल्क्ये-नोक्तत्वात्।** **संस्पृष्टं** चापीति चकाराद् दृष्टं च। **पतत्रिणा** अनिन्दितेनापि पक्षिणा **अवलीढं** चञ्च्वा स्पृष्टम्। **संस्पृष्टमेव** चेति अवलीढं चेत्यपीति।। २०८।।

(३) **कुल्लूकः।** भ्रूणघ्नेत्युपलक्षणाद्गोघ्नेत्यादिपतितावेक्षितं रजस्वलया च **स्पृष्टं** पक्षिणा च काकादिना स्वादितं कुक्कुरेण च स्पृष्टमन्नं न भुञ्जीत।। २०८।।

(४) **राघवानन्दः।** किं वैतान्यतुष्टिकरपर्यन्तानि द्विषष्टिप्रकारान्यन्नानि न भुञ्जीतेत्याह **भ्रूणघ्नेत्यादि।** **उदक्यया** रजस्वलया। **पतत्रिणा** काकादिना **अवलीढं** भक्षितम्।। २०८।।

(५) **नन्दनः।** अन्नं न भुञ्जीतेत्यनुवर्तते।। २०८।।

(६) **रामचन्द्रः।** **भ्रूणघ्नावेक्षितं दृष्टं पतत्रिणा** अवलीढम्।। २०८।।

(७) **मणिरामः।** भ्रूणघ्नेत्युपलक्षणात् गोघ्नादिपतितावेक्षितं। **उदक्यया** रजस्वलया **पतत्रिणा** काकादिना। **अवलीढं** स्वादितं।। २०८।।

(८) **गोविन्दराजः।** **भ्रूणघ्नावेक्षितमिति।** ब्रह्महादिपतितावेक्षितं रजस्वलाद्यस्पृश्य-स्पृष्टं पक्षिणा काकादिना आस्वादितं **शुना स्पृष्टं** न भुञ्जीत।। २०८।।

गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नं च विशेषतः ॥
गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥ २०९ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** **घुष्टान्नं** यदुद्घुष्य दीयतेऽनामन्त्रिताय कस्मैचिदर्थिने मठसत्र-भक्तादिविशेषानुद्देशेन । यद्वाऽन्यस्मै प्रतिश्रुत्यान्यस्मै दीयते । प्रतिपत्तिज्ञाने ह्ययं धातुः पठ्यते । तदभावे बाधितं स्मरन्ति यज्ञविवाहादिष्वनामन्त्रितभोजनम् । अयं च **गणः** संघातस्तस्माद्भ्रातॄणां त्वविभक्तानां न गणव्यपदेशः । "भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते" (९ । २१५) इति वचनादेकश्च धर्मस्तेषामातिथ्यादिक्रियैवेति नवमे दर्शितम्—"ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः" (९ । १०५) इति । तस्य च ग्रहणमवश्यकर्तव्ये-ष्वधिकार इति दर्शयति । साधारणस्यापि अन्यस्यातन्मध्यगतस्य प्रतिषेधः । **गणिका** वेश्या । **जुगुप्सितं** निन्दितम् । **विदुषा** वेदार्थविदा । भक्ष्यमपि बिसखल्यादि ।। २०९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । उद्घुष्टान्नं** को भुङ्क्ते इत्युद्घुष्य दत्तम् । **गवा अन्नमुपाघ्रातं** गन्धमुपादाय विमुक्तम् । **गणान्नमनेकेषामन्नमेकत्र** पक्वम् । **गणिका** वेश्या । **विदुषां** तद्दोषज्ञानां **जुगुप्सितं** स्वयमद्घुष्टदोषमपि ।। २०९ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** यदन्नं **गवाघ्रातं घुष्टान्नं** को भोक्तेत्युद्घुष्टवान्नं सत्रादौ यद्दीयते **विशेषत** इति भूरिदोषतया प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । **गणान्नं** शठब्राह्मणसंघान्नम् । **गणिका** वेश्या तस्या **अन्नं** शास्त्र**विदा च यद्दुष्टमिति** निन्दितम् तच्च न भुञ्जीत ।। २०९ ।।

(४) **राघवानन्दः । घुष्टान्नं** को भोक्ताऽस्तीत्याद्युद्घुष्य यद्दीयते । **गणान्नं** मठ-ब्राह्मणसङ्घातान्नं । **गणिकान्नं** गणिका वेश्या । **विदुषा** अलौकिकादिज्ञेन **जुगुप्सितं** निन्दितम् ।। २०९ ।।

(५) **नन्दनः । घुष्टं** बहुभ्यः ख्यापितम् । **विदुषां जुगुप्सितं** निषेधशास्त्राभावेऽपि **वर्जनीयम्** ।। २०९ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** कैश्चिदर्थिने कः को भोक्तेति उद्घुष्य यत् दत्तं **तद्घुष्टान्नं** यज्ञविवाहादौ अनिमन्त्रितभोक्तुरन्नम् ।। २०९ ।।

(७) **मणिरामः । घुष्टान्नं** को भोक्तेत्युक्त्वा सत्रादौ यदन्नं दीयते तत् **घुष्टान्नं** । **गणान्नं** शठब्राह्मणसंघान्नं । **गणिकान्नं** वेश्यान्नम् ।। २०९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । गवेति । गवाघ्रातं** 'को भुङ्क्ते' इति च यदाघुष्य दीयते मठब्राह्मणादिसङ्घान्नं च तथा **वेश्यान्नं** शास्त्रविदा चैतत् कुत्सितमिति यदुक्तं तन्नाश्नीयात् **विशेषत** इति प्रायश्चित्तविशेषार्थम् ।। २०९ ।।

स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च ॥
दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ २१० ॥

(१) **मेधातिथिः । गायनो** यो गीतेन जीवति । अन्यस्य त्वपरान्तकादिगानं विहितमेव (याज्ञ. ३ । ११३) । **कदर्यः** कृपणः । बद्धनिगडयोर्विशेषः—एको वाङ्मात्रेणावरुद्धः,

अपरो रज्ज्वायसनिगडैर्यन्त्रितः। 'विशदस्य चे'त्यन्ये पठन्ति। कष्टं च विशदमाचक्षते ।। २१० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **स्तेनो**ऽल्पस्तेयवृत्तिः। **गायनो** गानवृत्तिः। एवं **तक्षणः** काष्ठादितक्षणवृत्तेः। **वार्धुषिकस्य** धनवर्धनेन जीवतः। **दीक्षितस्य** अग्नीषोमीयवपाया-गात्प्राक्। **कदर्यस्य** कृपणस्य। **बद्धस्य** रज्ज्वादिना। **निगडस्य** निगडबद्धस्य ।। २१० ।।

(३) **कुल्लूकः**। चौरगायनजीविनोस्तथा तक्षवृत्तिजीवनस्य वृद्ध्युपजीविनश्चान्नं न भुञ्जीत। तथा यज्ञे **दीक्षितस्य** प्रागग्नीषोमीयात्। **कदर्यस्य** कृपणस्य, **निगडस्येति** तृतीयार्थे षष्ठी। निगडेन बद्धस्य। **गोविन्दराजस्तु** बद्धशब्दस्य बन्धनैर्विनाप्ययोनिगडै-र्निगडितस्य दत्तायोनिगडस्येति व्याख्यातवान् ।। २१० ।।

(४) **राघवानन्दः**। जात्या **तक्षणः**। **वार्धुषिकस्य** वृद्धिमात्रोपजीविनः। यज्ञे **दीक्षितस्य** प्रागग्नीषोमीयात्। **कदर्यस्य** कृपणस्य। 'आत्मनो धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च वर्जयन्नि'त्याद्युक्तलक्षणस्य वा। **बद्धस्य** दण्डाद्यर्थमवरुद्धस्य। **निगडस्य** निगडैर्बद्धस्य शरैः शातितपत्रवत् ।। २१० ।।

(५) **नन्दनः**। **बद्धस्य** रज्ज्वादिना। **निगडस्य** निगडवतो, निगडितस्येति यावत्। निगडेनेति साधुः पाठः।। २१० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **दीक्षितस्य** असंस्कृताग्नीषोमीयपशोः। **कदर्यस्य बद्धस्य** वास-मात्रेण निरुद्धस्य निगडादिना।। २१० ।।

(७) **मणिरामः**। **तक्षणः** काष्ठतक्षकस्य **वार्धुषिकस्य** वृद्धिजीविनः। **दीक्षितस्य** प्रागग्नीषोमीयात् नतु सदा। **कदर्यस्य** कृपणस्य**ानिगडेन बद्धस्य** ।। २१० ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **स्तेनगायनयोरिति**। चोर-गेयजीवि-तक्षक-वृद्ध्युपजीव्यन्नं न भुञ्जीत। यज्ञार्थे **दीक्षितस्य** प्रागग्नीषोमीयात् **बद्धस्य,** बन्धनेन विनाप्ययोनिगडैर्निगडि-तस्य दत्तायोनिगडस्य अबन्धनेऽपि च ।। २१० ।।

अभिशस्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।।
शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ।। २११ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **पुंश्चली** यस्य कस्यचिन्मैथुनसम्बन्धेन घटते। "ननु च गणिकान्नं प्रतिषिद्धमेव"। नैतदेवम्; अन्या गणिकाऽन्या पुंश्चली। गणिका वेश्यावेशेन जीवति। पुंश्चली त्विन्द्रियचपला। **दाम्भिको** बैडालव्रतकादिः सोपधो धर्मचरणः। प्रायश्चित्तविशेषार्थं **शूद्रोच्छिष्टं** प्रतिषिध्यते; सर्वस्यैवोच्छिष्टभोजनप्रतिषेधात्। अन्ये तु **शूद्रोच्छिष्टं** स्थालीस्थं भोज्यान्नं शूद्रभुक्तशिष्टमुच्छिष्टमुच्यत इत्याहुः। पाठान्तरं तु "उच्छिष्टमगुरोस्तथेति"। उच्छिष्टमुच्यते यत्परस्य स्पर्शनादशुद्धं भुक्तोज्झितं च। आत्मीये ह्यभुक्तोऽज्झित एकग्रासाशनमेव स्यात्। न चैष शिष्टानां समाचारो यत्सकृदन्नं दत्तं भुक्त्वा पुनराचम्य पात्रान्तरे गृहीतं भुज्यते।

तथा नाद्यादन्नम्। 'तथा'अन्तरेऽभ्युत्थानादिक्रियान्तरस्य प्रतिषेधः। अत आतृप्तेः प्रागाचमनात् पश्चात्स्पर्शे न दोषः।

सहभोजनं तु सत्यपि परस्य स्पर्शे पदार्थान्तरत्वान्नोच्छिष्टभोजनम्। अत्र पित्रा पुत्रादिभिः शिष्टं सह भुज्यते। तथा **चापस्तम्बादयो** देशग्रहणात्प्रसङ्गेन "अनुपनीतेन सह भोजनं" निन्दन्ति, नोपनीतेन। अस्मिन्तु पक्षे विजातीयैः सह भोजनप्रतिषेधः। व्यवधानान्तरमाश्रयणीयम्। भुक्तोज्झितं तु धात्वर्थयोगादुच्छिष्टमन्वर्दीयमपि॥ २११॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अभिशस्तस्य** दोषतया शङ्कितस्य। **षण्ढस्य** क्लीबस्य **पुंश्चल्याः** स्वपतिव्यभिचारिण्याः। **शुक्तमनम्लमम्लतां** कालवशाद्गतम्। **पर्युषितं** स्वाभाविकरसगन्धादिविपरिवर्तनकालपर्यन्तं स्थितम्। एवं च शुक्तस्य पृथक्ग्रहणं दोषातिशयप्रदर्शनार्थं निगडस्येतिवत्। तथा **शूद्रस्य** यदन्नं तदभक्ष्यम्। उच्छिष्टं च सर्वेषाम्॥ २११॥

(३) **कुल्लूकः**। महापातकित्वेन संजातलोकविक्रोशस्य नपुंसकस्य **पुंश्चल्या** व्यभिचारिण्या अगणिकाया अपि **दांभिकस्य** छद्मना धर्मचारिणो वैडालव्रतिकादेरन्नं न भुञ्जीत। **शुक्तं** यत्स्वभावतो मधुरं दध्यादिसंपर्कवशेनोदकादीनां चाम्लादिभावं गतम्। **पर्युषितं** रात्र्यन्तरितं **शूद्रस्यान्नं न भुञ्जीतेति** संबन्धः। **उच्छिष्टं** च भुक्तावशिष्टान्नमविशेषात्कस्यापि न भुञ्जीत। गुरूच्छिष्टं च विहितत्वाद्भोज्यम्। **गोविन्दराजस्तु** शूद्रस्योच्छिष्टं तद्भुक्तावशिष्टं च स्थालीस्थमपि न भुञ्जीतेत्याह॥ २११॥

(४) **राघवानन्दः**। महापातकित्वेनाभिशस्तस्य संजातलोकविक्रोशस्य। **षण्ढस्य** नपुंसकस्य। **पुंश्चल्याः** वेश्याभिन्नव्यभिचारिण्याः। **शुक्तस्य** स्वाभाविकमधुरत्वेऽपि कालवशादुदकादिरसवशाद्वा यदाम्लीभवति तदपि वर्ज्यं। **पर्युषितं** रात्र्यन्तरितं प्रतिप्रसवशास्त्रबोधिताद्यतिरिक्तं। **शूद्रोच्छिष्टं** शूद्रपक्वान्नाशने तु दोषोक्तेः शूद्रभुक्तावशिष्टः स्थालीस्थमपि। ब्रह्मचर्यादिप्रकरणादौ यच्छुक्तादिनिषेधः प्रायश्चित्तगौरवार्थः॥ २११॥

(५) **नन्दनः**। कालातिक्रमेण रसान्तरं प्राप्तं **शुक्तम्**। **पर्युषित**मेकाहान्तरितम्। **शूद्रस्योच्छिष्टं** शूद्रेण भुक्तान्नं स्थाल्यादिस्थम्॥ २११॥

(६) **रामचन्द्रः**। यो**ऽभिशस्तस्तस्य** कलङ्कवतः **पुंश्चली** परपुरुषरता। स्वयमेव अथवा कालपरिपाकेन अम्लं भवति तत् **शुक्तं** रात्र्यन्तरितं **पर्युषितम्**॥ २११॥

(७) **मणिरामः**। **अभिशस्तस्य** महापातकित्वेन लोकविक्रोशस्य। **पुंश्चल्याः** व्यभिचारिण्याः। **दाम्भिकस्य** छलेन धर्मचारिणः वैडालव्रतिकादेः। **शुक्तं** द्रव्यांतरसंयोगेनाम्लीभूतां। **पर्युषितं** रात्र्यंतरितं॥ २११॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अभिशस्तस्येति**। महापातकित्वेन उत्पन्नाभिशापस्य, अनिश्चितपापस्यापि नपुंसकस्य **पुंश्चल्या** व्यभिचारिण्याः अगणिकाया अपि, **दाम्भिकस्य** व्याजधर्मचारिणः अन्नं न भुञ्जीत। तथा **शुक्तं** यत्प्रातः स्वरसं कालान्तरेण उदकादि-

संसर्गकालान्तराभ्यां चाम्लीभवति, **पर्युषितं** च रात्र्यन्तरितं **शूद्रस्य चोच्छिष्टं** नाश्नीयात्। शुक्तपर्युषितयोः अभक्षणं पञ्चमे वक्ष्यति। इह तु स्नातकव्रतत्वार्थमभिधानम्।। २११।।

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः।।
उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशम्।।२१२।।

(१) **मेधातिथिः**। स्मृत्यन्तरे विशेषः श्रूयते "शल्या नर्तकजीविना" मृगयुर्मृगव्याधः। आखेटकार्थं मांसविक्रयार्थं वा यो मृगान्हन्ति। **क्रूर** अनृजुप्रकृतिः दुष्प्रसादः। **उच्छिष्टभोजी** निषिद्धोच्छिष्टभोजी। **उग्रो** जातिविशेषः। राजेत्येतस्य वेदे प्रयोगो दृश्यते। "उग्रो मध्यमशीरि वेति"। (ऋग्वेद. १०। ९७। १२)। न च तस्यान्यः प्रतिषेधोऽस्ति दोषप्रदर्शनप्रकारेण च न श्रूयते। "राजान्नं तेज आदत्ते" (४।११८) इत्यर्थवादाच्च प्रतिषेधः। **सूतिकान्नं** सूतिकामुद्दिश्य यत्कृतं तत्कुलीनैरपि तदभोज्यम्। तदनाद्य**मनिर्दशं** दशाहानि यावत्। तेन यद्यपि क्षत्रियादीनां दशाहादूर्ध्वमाशौचं तथापि दशाहानि न भोज्यम्। पाठान्तरं 'सूतकान्न'मिति। सूतकशब्देन च तद्वन्तः पुरुषा लक्ष्यन्ते। येषां कुले सूतकं ते दशाहं न भोज्यान्ना इति। यस्मिन्पक्षे सर्वेषां दशाहं सूतकाशौचं तत्रायं प्रतिषेधः। यदा तु मातापित्रोः सूतकं मातुर्वेति पक्षस्तदा यावदाशौचं न भोज्यम्। **अनिर्दशग्र**हणमाशौचनिवृत्त्युपलक्षणार्थम्। तेन क्षत्रियादीनां यस्य यावदाशौचकालः स तावत्कालमभोज्यान्नः। "सूतिकान्नमनिर्दशमिति" पठितव्ये वृत्तानुरोधात्पर्याचान्तपदेन व्यवधानम्। अन्यैस्तु स्वतन्त्रमनिर्दशग्रहणं व्याख्यातम्। सूतकशब्देन आशौचकालोऽनुद्योत्यते। **अनिर्दशं** गवादीनां पयः। **पर्याचान्तं** शौचाचमनव्यपेतमर्धभुक्ते केनचित्कारणेन यद्याचामति तदा पुनर्भुक्तोज्झितं नाशितव्यम्।। २१२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। चिकित्सकस्य** भिषग्वृत्तेः। **मृगयोर्मृ**गबन्धजीविनः। **क्रूरस्य** हिंसारुचेः। **उच्छिष्टभोजिनः** उच्छिष्टभोजनशीलस्य। **उग्रः** क्षत्रियात् शूद्रायां जातः। **सूतिकान्नं** सूतिकाभोजनार्थं पक्वमन्नम्। **पर्याचान्तं** तत्पङ्क्तिभोजिना यत्राचमनं कृतम्। **अनिर्दशं सूतकिना** सूतकमध्ये **दत्तम्**।। २१२।।

(३) **कुल्लूकः**। चिकित्साजीविनः। **मृगयोर्मां**सविक्रयार्थं मृगादिपशुहन्तुः। **क्रूरस्यानृ**जुप्रकृतेः। निषिद्धोच्छिष्टभोक्तुरन्नं न भुञ्जीत। **उग्रो** दारुणकर्मा तस्यान्नम्। "**गोविन्दराजो** मञ्जर्यामुग्रं राजानमुक्तवान्। **मनुवृत्तौ** च शूद्रायां क्षत्रियोत्पन्नमभ्यधात्।। भेदोक्तेर्याज्ञवल्कीये तो(तू)ग्रो राजेति वाऽवदत्। आश्चर्यमिदमेतस्य स्वकीयहृदि भूषणम्।।" **सूतिकान्नं** सूतिकामुद्दिश्य यत् क्रियते तदन्नं तत्कुलजैरपि न भोक्तव्यम्। एकपङ्क्तिस्थानन्यानवमन्य यत्रान्ने भुज्यमाने केनचिदाचमनं क्रियते तत्**पर्याचान्तम्**। अनिर्दशं सूतिकान्नं वक्ष्यमाणत्वान्न भुञ्जीत।। २१२।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **चिकित्सकस्य** भिषजः। **मृगयोर्व्या**धस्य जातितः कर्मतो वा। **उच्छिष्टभोजिनः** निषिद्धोच्छिष्टभोजिनो न तु गुर्वाद्युच्छिष्टभोजिनः ताच्छील्यार्थो वा। **उग्रान्नं** उग्रो जातिविशेषो दारुणकर्मी वा। **सूतिकान्नं** सूतिकामुद्दिश्य

यत्क्रियते तदन्नं तत्कुलजैरपि न भोक्तव्यम्। एकपङ्क्तिस्थानावलम्बिनामन्यस्मिन् भुज्यमाने तं परित्यज्य केनाप्याचमनं क्रियते **तत्पर्याचान्तम्। अनिर्दशं** सूतकाद्याशौचान्तर्गतम्।। २१२।।

(५) **नन्दनः। उग्रो** वैश्येन शूद्रायां जातः। **पर्याचान्तं** प्रतिदानपरम्परया प्राप्तवारम्। **अनिर्दशं सूतिकान्नमित्यन्वयः** ।। २१२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। क्रूरस्य** हिंसारुचेः। **उग्रान्नं** क्षत्रियात् शूद्रायामुत्पन्न उग्रसंज्ञस्तस्यान्नं। यद्वा वाक्कायव्यापारेणोद्वेजक उग्रः। पङ्क्तिभोजने यत्र एकेनाचमनं कृतं **तत्पर्याचान्तं अनिर्दशं** अनतिक्रान्तदशाहं अनिर्गताशौचम्।। २१२ ।।

(७) **मणिरामः। मृगयोः** मांसविक्रयार्थं मृगादिपशुहंतुः **उग्रः** दारुणकर्मकर्ता, **सूतिकान्नं**-सूतिकानिमित्तं कृतं। **पर्याचांतं** एकपंक्त्योपविष्टा यत्र भोजनं कुर्वंति तत्रैकेनाचमनं चेत् क्रियते तत्पर्याचांतं तदा अन्यैर्न भोक्तव्यमित्यर्थः। **अनिर्दशं** सूतिकान्नम्।।२१२।।

(८) **गोविन्दराजः। चिकित्सकस्येति।** वैद्यस्य चिकित्साजीविनः। तथा लुब्धकानार्जवप्रकृत्युच्छिष्टादीनां **उग्रस्य** क्षत्रियेण शूद्रायामुत्पन्नस्य सूतिकोद्देशेन अनाशौचिभिरपि यत्कृतं कृतान्तराचमनं च तथा अनिर्गतदशाहिकं **सूतिकान्नं** प्रेतान्नस्य वक्ष्यमाणत्वात् न भुञ्जीत। अन्ये तु उग्रं राजानमाहुः। तदसत्; **याज्ञवल्क्येनो**भयपाठात्।। २१२ ।।

अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ।।
द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम् ।। २१३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अर्चार्हस्य यदवज्ञया दीयते तद**नर्चितम्,** न तु सुहृदादेः। **वृथामांसं** देवाद्यर्चनशिष्टं यन्न भवत्यात्मार्थं यत्साधितम्। **अवीरा** स्त्री यस्या न भर्ता नापि पुत्रः। **द्विषच्छत्रुः। नगरी** नगरस्वाम्यराजाऽपि। **अवक्षुतमुपरि** यस्मिन्क्षवथुः कृतः।। २१३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अनर्चितं** संमानेनादत्तम्। **वृथामांसं** पशुबन्धव्यतिरेकेण मांसम्। **अवीरायाः** पुत्रपतिहीनायाः। **द्विषतः** शत्रोः। **नगरी** नगरवान् नगराधिपतिस्तदन्नम्। **पतितः** कृतपापोऽकृतप्रायश्चित्तः। **अवक्षुतं** यदुपरि क्षुतं कृतम्।। २१३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अर्चार्हस्य यदवज्ञया दीयते। **वृथामांसं** देवतादिमुद्दिश्य यन्न कृतं। **अवीरायाः** पतिपुत्ररहितायाः। शत्रुनगरपतितानां च उपरिकृतक्षुतं चान्नं न भुञ्जीत।। २१३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** योग्येष्ववज्ञया दत्त**मनर्चितं। वृथामांसं** देवपित्राद्युद्देशरहितम्। **अवीरायाः** पतिपुत्ररहितायाः **योषितो** रूपयौवनशालिन्याः, अन्नमिति शेषः। **नगर्यन्नं** नगरस्थस्यान्नं। कर्मतो जातितो वा **पतितस्यान्नं। अवक्षुतं** यदुपरि क्षुतं कृतम्।। २१३ ।।

(५) **नन्दनः।** **अनर्चितमवज्ञया** दत्तम्। **वृथामांसं** आत्मार्थं संस्कृतं मांसम्। **अवीरायाः** पतिपुत्रहीनायाः **नगर्यन्नं** देशसंबन्धेनायमन्नस्य निषेधः। यस्योपरि क्षुतं **तदवक्षुतं**॥ २१३॥

(६) **रामचन्द्रः।** अर्हदर्हयदवज्ञया दत्तं **तदनर्चितम्**, अविहितफलसाधनं मांसं **तद्वृथामांसम्। च** पुनः **अवीराया योषितः** अवीरा पतिपुत्ररहिता। **द्विषतः अन्नं।** नगराधिपतेस्तस्य राज्ञोऽन्नं। **पतितान्नं** च महापातकिनोऽन्नम्। **अवक्षुतं** यस्याज्ञातस्य उपरि क्षुतं तदवक्षुतम्॥ २१३॥

(७) **मणिरामः। अनर्चितं** अर्चायोग्यस्य तदवज्ञया दीयते तदनर्चितं। **वृथा-मांसं** देवपित्र्युद्देशेन यन्न कृतं **अवीरायाः** पतिपुत्ररहितायाः। **नगर्यन्नं** सकलनगरसंबंध्यन्नं **अवक्षुतं** उपरिकृतक्षुतं॥ २१३॥

(८) **गोविन्दराजः। अनर्चितमिति।** अर्चार्हस्य यदकृतार्चं दीयते अकृतदेवताद्यर्चनं यन्मासमतिथ्यादेर्दीयते कल्पयितुं 'देवान् पितॄंश्चार्चयित्वे'त्येवमादेर्वक्ष्यमाणत्वात् न भुञ्जीत॥ २१३॥

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयकस्य च॥
शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च॥ २१४॥

(१) **मेधातिथिः। पिशुनो** यो विश्रब्धमर्थं कथितं भिनत्ति परच्छिद्रवादी वा परोक्षम्। **अनृती** कृतकौटसाक्ष्यः। **क्रतुविक्रयकः** क्रतुर्यज्ञस्तं कृत्वा विक्रीणीते क्रतुफलं मदीयं तवास्त्विति मूल्येन ददाति। यद्यपि परमार्थतः क्रतोर्विक्रयो नास्ति तथापि यस्यैवंविधा यात्राऽन्यविप्रलम्भेन वा प्रवृत्तिस्तस्य प्रतिषेधः। **शैलूषो** नटः। भार्यापण्य इत्यपरे। **तुन्नवायः** सौचिकः। **कृतघ्नः** कृतमुपकारं यो नाशयति प्रत्युतोपकर्तुरपकारे वर्तते, न च शक्तः सन्प्रत्युपकारेऽपि॥ २१४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पिशुनः** परगुणासहनः। **क्रतुविक्रयिकः** परगतं फल-मुद्दिश्य क्रतुकारी। **शैलूषो** नटवृत्तिः। **तुन्नवायः** सूचीसीवनवृत्तिः॥ २१४॥

(३) **कुल्लूकः। पिशुनः** परोक्षे परापवादभाषणपरः **अनृती**त्यतिशयेनानृतवादी कूटसाक्ष्यादिः। **क्रतुविक्रयिकः** मदीययागस्य फलं तव भवत्वित्यभिधाय यो धनं गृह्णाति। **शैलूषो** नटः। **तुन्नवायः** सौचिकः। **कृतघ्नो** यः कृतोपकारस्यापकारे प्रवर्तते तस्यान्नं न भुञ्जीत॥ २१४॥

(४) **राघवानन्दः।** विरुद्धमर्थं कथयतीति **पिशुनः। अनृती** कूटसाक्षी। मत्क्रतुफलं तवैवेति वदन् धनं गृह्णाति यः स **क्रतुविक्रयी** तस्य। **शैलूषो** नटः भार्यापण्यः। सौचिकस्**तन्तुवायः** कर्मतो ज्ञातितो वा। कृतोपकारिणि **कृतघ्नः**॥ २१४॥

(५) **नन्दनः।** परेभ्यो भार्यां दत्त्वा यो जीवति स **शैलूषः**। नट इत्येके॥ २१४॥

(६) **रामचन्द्रः**। **पिशुनः** सूचकः। अनृती परच्छिद्रवादी। च पुनः **क्रतुविक्रयी** याग-विक्रयी यागफलविक्रयी। **शैलूषो** नटवृत्तिः। **तुन्नवायः** सौचिकः **च** पुनः **कृतघ्नस्य** अन्नमेव॥ २१४॥

(७) **मणिरामः**। **पिशुनः** परोक्षे परापवादकर्ता **अनृतिनः** कूटसाक्ष्यादिः। **क्रतुविक्रयिणः** मदीययागस्य फलं तव भवत्वित्यभिधाय यो धनं गृह्णाति तस्य। **शैलूषो** नटः, **तंतुवायः** सौचिकः, सीवनकर्तेति यावत्। **कृतघ्नः** कृतोपकारस्य अपकारकर्ता॥ २१४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **पिशुनानृतिनोश्चेति**। भषकासत्यवादिक्रतुपुण्यविक्रयिनट-सौचिकानां उपकृतापकारिणामन्नं नाश्नीयात्॥ २१४॥

कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य च॥
सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा॥ २१५॥

(१) **मेधातिथिः**। **कर्मारो**ऽयस्करः। **निषादो** दशमे वक्ष्यते। **रङ्गावतरको** नटगायन-केभ्योऽन्योम ल्लादिः। अथवा प्रतिरङ्गमुपतिष्ठते कुतूहली। **वेणः** वादित्रजीवितः। **शस्त्रविक्रयी** कृतस्य खङ्गादेरकृतस्य वाऽयसो विक्रेता॥ २१५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **कर्मारो** लोहकारवृत्तिः। **निषादो** जालवृत्तिः। **रङ्गावतारको** वाद्यादिप्रदर्शनवृत्तिः। **वैणो** वेणुपिटकादिकरणवृत्तिः। **शस्त्रं** खड्गादि॥ २१५॥

(३) **कुल्लूकः**। **कर्मारस्य** लोहकारस्य **निषादस्य** दशमाध्यायोक्तस्य। नटगायन-व्यतिरिक्तस्य **रङ्गावतरण**जीविनः **सुवर्ण**कारस्य **वेणोर्भेदनेन** यो जीवति बुरुड इति विश्वरूपः। शस्त्रं लोहः तद्विक्रयिणश्चान्नं न भुञ्जीत॥ २१५॥

(४) **राघवानन्दः**। **कर्मारो**ऽयस्कारः। **रङ्गावतरको** दशमे वक्ष्यमाणः। **वेणः** वाद्योपजीवी। बुरुडः लोहादिनिर्मित**शस्त्रविक्रयी**॥ २१५॥

(५) **नन्दनः**। **कर्मारो**ऽयस्कारः। वैदेहकादम्बष्ठायामुत्पन्नो **वेणः**॥ २१६॥

(६) **रामचन्द्रः**। **कर्मारस्य** लोहकारस्य। **च** पुनः **रङ्गावतरकस्य** वाद्योपजीविनः। **वैण्यस्य** वेणुच्छेदनजीविनः वेणुवादनजीविनो वा॥ २१५॥

(७) **मणिरामः**। **कर्मारः** लोहकारः। **निषादः**। **रंगावतरकस्य** मल्लादेः। **वंशविक्रयिणः**। बुरुड इति **विश्वकोशे**। तथा **शस्त्रविक्रयिणः**॥ २१५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **कर्मारस्येति**। **कर्मारस्य** निषादवेणयोश्च दशमाध्यायवक्ष्य-माणयोः नटगायनव्यतिरिक्तस्यापि च **रङ्गावतरणजीविनः** सुवर्णकार**शस्त्रविक्रयिणो**श्चान्नं नाश्नीयात्॥ २१५॥

श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च॥
रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे॥ २१६॥

(१) **मेधातिथिः**। आखेटकाद्यर्थं ये शुनो बिभ्रति ते **श्ववन्तः**। **शौण्डिका** मद्य-व्यसनिनस्तत्पण्यजीविनो वा। **चैलं** वस्त्रं तन्निर्णेनक्ति प्रक्षालयति। कारुकनामधेयमेतत्।

रजको वाससां नीलादिरागकारकः। **नृशंसो** नॄन्मनुष्यान्छंसति स्तौति यो लोके बन्दीति प्रसिद्धः। अथवा निर्दयो **नृशंसः**। **उपपतिर्जारो** भार्याया गृहे जारो यस्य वर्तते ।। २१६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। श्ववतां** श्वपोषकाणाम्। **शौण्डिकानां** मद्यसंधायकानाम्। **चैलनिर्णेजकस्य** वस्त्रक्षालनवृत्तेः। **रञ्जकस्य** वस्त्ररञ्जनकर्तुः। **नृशंसस्य** वृत्त्यर्थं नरस्तोत्र-कर्तुः। **यस्य गृहे** भार्याया **उपपतिः** ।। २१६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। आखेटकाद्यर्थं शुनः पोषकाणां। मद्यविक्रयिणां वस्त्रधावकस्य कुसुम्भादिना वस्त्ररागकृतः निर्दयस्य **यस्य चोपपतिर्गृहे** जारश्च यस्याज्ञानतो गृहे स्थितस्तस्य गेहे नाद्यात् ।। २१६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **श्ववतां** शुनः पोषकाणां। **चैलनिर्णेजकस्य** वृत्त्यर्थं मलिनवस्त्र-क्षालकस्य। **रञ्जकस्य** वस्त्ररागकृतः। **नृशंसस्य** निर्दयस्य **यस्य चोपपतिर्गृहे** तस्याप्यन्नं नाद्यात्, सततं दुष्टभार्यत्वात् ।। २१६ ।।

(५) **नन्दनः। श्ववतां** श्वपोषकारिणाम्। **शौण्डिकानां** सुराविक्रयिणाम्। **चैल-निर्णेजकस्य** वस्त्रशोधकस्य। **रञ्जकस्य** वस्त्रादीनां नीलादिरागकारस्य। **नृशंसस्य** निर्दयस्य। **यस्य गृहे** उपपतिर्जारो वर्तते तस्य चान्नं न भुञ्जीतेति ।। २१६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। श्वपचां** श्वपोषकाणां। श्ववतां वेति पाठः, श्ववतां सारमेयवतां मृगयार्थम्। **शौण्डिकानां** मद्यकर्तॄणां। **च** पुनः **चैलनिर्णेजकस्य** वस्त्रप्रक्षालकस्य। **रञ्जकस्य** वस्त्रादीनां नीलादिरङ्गकारस्य। **नृशंसस्य** वृत्त्यर्थं नरस्तुतिकर्तुः। **च** पुनः **यस्य गृहे उपपति-**र्जारः ।। २१६ ।।

(७) **मणिरामः। श्ववतां** मृगयार्थं स्वपोषकाणां। **शौंडिकः** मद्यविक्रयी। **निर्णेजकः** वस्त्रधावकः। **रजकः** वस्त्ररंजकः। **नृशंसः** निर्दयः। **यस्य चोपपतिर्गृहे।** जारवत्या भर्तुः ।। २१६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। श्वक्रीडिमद्यविक्रयिवस्त्रधावनपटरागकृन्निष्ठुराणां जाया-जारश्च यस्याविज्ञातो गृहेऽस्ति तेषामन्नं न भक्षयेत् ।। २१६ ।।

मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।।
अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ।। २१७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वोऽविदितभार्याजारः। अयं तु विदित्वा क्षमते न भार्याया निग्रहं करोति। नापि तस्य अविदुषोऽन्यत्र गृहाज्जारिणो भोज्यान्नं नैव। **स्त्रीजिताः** येषां भार्यैव गृहे कर्त्री हर्त्री च स्वयं परिजनस्य च नेशस्तेन सर्वत्र तद्वशवर्तिनः। **प्रेतान्नं** मरणाशौचे तत्कुलीना अभोज्यान्नाः। **अनिर्दश**ग्रहणं कालोपलक्षणार्थम्। यदाऽनिर्दशग्रहणं पूर्वत्र स्वतन्त्रमाशौचसम्बन्धिनामविशेषेणान्नं प्रतिषेधति तदिह प्रेतान्नकृतं यस्याप्याशौचं नास्ति सुहृद्बान्धवादेः। कारुण्याच्चतुर्थीश्राद्धादिप्रवृत्तस्य यदन्नं तन्न भोज्यम्। "दशाहिकं नावमिकं चतुर्थीश्राद्धमष्टमी" इत्यादि **रामायणे** वर्णितमन्यैरपि गृह्यकारैः। **अतुष्टिकरं** यस्मिन्भुज्यमाने चित्ततुष्टिर्न भवेत् ।। २१७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **मृष्यन्ति** न तान् भज्यन्तीत्यर्थः। **प्रेतान्नं** शवान्नम-**निर्दशम**निर्गताशौचम्। **अतुष्टिकरं** सविचिकित्सया।। २१७।।

(३) **कुल्लूकः।** गृह इत्यनुषज्यते, गेहे ज्ञातं भार्याजारं ये सहन्ते तेषामन्नं न भुञ्जीत। तेन गृहान्निःसारिताया जारसहने नैष दोषः। तथा सर्वकर्मसु स्त्रीपरतन्त्राणां, अनिर्गताशौचं च **सूतकान्नं, अतुष्टिकरमेव** च न भुञ्जीत।। २१७।।

(४) **राघवानन्दः।** **मृष्यन्ति** ज्ञात्वोपपतिं तस्कर इति कृत्वा अथवा गृहसत्त्वासत्त्व-भेदेन व्यवस्था। **अनिर्दशं** मृतकान्नं दशाहाद्यन्तरे दत्तं। **अतुष्टिकरं** तथैव प्रयच्छति यथा तोषो न जायते तस्यान्नम्।। २१७।।

(५) **नन्दनः।** ये स्वभार्यायां वर्तमानमुपपतिं **मृष्यन्ति** सहन्ते तेषां चान्नम्। **सर्वशः** सर्वावस्थायाम्। **प्रेतान्नं** शावाशौचवतामन्नम्। **अतुष्टिकरम्** अमनःसन्तोषकरम्।। २१७।।

(६) **रामचन्द्रः।** **ये उपपतिं** जारं **मृष्यन्ति न** त्यजन्ति विदित्वा दमतः। **अनिर्दशं** अनिर्गताशौचं। **च** पुनः **प्रेतान्नं** एकादशाहस्यान्नम्। **च** पुनः **अतुष्टिकरमेव** ।। २१७।।

(७) **मणिरामः।** **मृष्यन्ति** सहन्ते **अनिर्दशं** च **प्रेतान्नम्** अनिर्गताशौचं सूतकान्नम् ।। २१७।।

(८) **गोविन्दराजः।** **मृष्यन्तीति।** भार्याजारं ये सहन्ते तदन्नमभोज्यमेवं (च) गृहाद्गतायां जारिण्यामुपेक्षितायामपि प्रतिषेधः। सर्वकर्मसु स्त्र्यायत्तानां अनिर्गताशौचं च मृतकान्नमप्रीतिकरं च न भुंजीत।। २१७।।

राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मविकर्तिनः ।। २१८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अथेदानीमतिक्रमफलं दर्शयति। **राजान्न**भोजिनस्तेजोनाशः। एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम्। सुवर्णकारादयः शब्दाः शिल्पिविशेषजीविनां वाचकाः। ये सुवर्णं जीविकार्थं घटयन्ति **सुवर्णकारा** उच्यन्ते। एवं रजकादिष्वपि द्रष्टव्यम्। चर्मविकृन्तति छिन्दति **चर्मविकर्तिनः**। तेन कर्मणा ये जीवन्ति तेषामेषा रूढिः। इह येषां पूर्वत्र प्रतिषेधो नास्ति केवलं दोषः श्रूयते तेषां तत **एव** प्रतिषेधोऽनुमेयः।।२१८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** इदानीं शूद्रादीनां प्रक्रान्तानामप्रक्रान्तस्य च राज्ञोऽन्नाशने दृष्टं फलमाह **राजान्नमिति। तेजस्**तपोबलं **ब्रह्मवर्चसं** वेदबलम्। **चर्मविकर्तिन**श्चर्मकार-वृत्तेः।। २१८।।

(३) **कुल्लूकः।** **राजान्नं तेजो** नाशयति, इत एव दोषदर्शनात्तदन्नभक्षणनिषेधः कल्प्यते। एवमुत्तरत्रापि। पूर्वमनिषिद्धस्य दोषदर्शनादेव निषेधकल्पनम्। 'नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं'(४।२२३) मिति निषेधिष्यति तदतिक्रमणफलकथनमिदम्। **शूद्रस्य** पक्वान्न-मध्ययनादिनिमित्तं **तेजो** नाशयति। **सुवर्णकारस्यान्नमायुः**। **चर्मकारान्नं** ख्यातिं नाशयति ।। २१८।।

(४) **राघवानन्दः।** एतेषु फलवादेन निषेधोन्मुखं व्यावर्तयति **राजेति** चतुर्भिः। अत्र येषां राजादीनामन्नभक्षणनिषेधो नोक्तस्तेषामपि फलवादेन निषेधः कल्पनीयः। **तेजः**-प्रागल्भ्यं सौन्दर्यं वा। **ब्रह्मवर्चसं** वृत्तस्वाध्यायजं तेजः। **चर्मावकर्तिनः** चर्मकारस्य यश आदत्त इत्यनुषङ्गः।। २१८।।

(५) **नन्दनः।** अत्रोक्तोपादानं निन्दातिशयार्थम्। अनुक्तोपादानं वर्जनार्थम् ।। २१८।।

(६) **रामचन्द्रः।** एतेषां अन्नभक्षणे दोषमाह। **राजान्नं तेजः** तपोबलं **आदत्ते** ।। २१८।।

(७) **मणिरामः।** येषामत्र भोजने यत्फलं तदाह **राजान्नमित्यादि**चतुर्भिः ।। २१८।।

(८) **गोविन्दराजः। राजान्नमिति। राजान्नं तेजो** नाशयति अत एव च राजान्न-प्रतिषेधो बोद्धव्यः। 'नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं' (४।२२३) अधिकुलमित्रं चेति शूद्रान्नप्रतिषेधं वक्ष्यति, अतस्तदन्नं अध्ययनादिनिमित्तं तेजोऽपहन्ति **सुवर्णकार**चर्मछेद्यन्ने **आयुः**ख्याती हरत इति व्यतिक्रमफलकथनम्।। २१८।।

कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।।
गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ।। २१९ ।।

(१) **मेधातिथिः। कारुकाः** सूपकारादयः नातिगर्हितकर्माणः। एष एतेषां शिल्पिभ्यो भेदः। प्रजाया विघातोऽनुत्पत्तिः।। २१९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कारुकः** सूपकारादिवृत्तिः। **बलं** देहबलं। **लोकेभ्यः** स्वर्गात्**परिकृन्तति** छिनत्ति, ततः पातयतीत्यर्थः।। २१९।।

(३) **कुल्लूकः। कारुकस्य** सूपकारादेरन्नं **प्रजाम**पत्यं **निहन्ति**। चर्मकारादेः कारुकत्वेऽपि गोबलीवर्दन्यायेन पृथङ्निर्देशः। **निर्णेजकस्यान्नं** बलं हन्ति। गणगणिकयोरन्नं च कर्मान्तिरार्जितेभ्यः स्वर्गादि**लोकेभ्य** आच्छिनत्ति।। २१९।।

(४) **राघवानन्दः। कारुकः** शिल्पी। **निर्णेजको** वस्त्रधावकः। **लोकेभ्य**स्तज्जन्मनि तद्भक्षणादूर्ध्वं पुण्यसाध्यस्वर्गादिभ्यः तत्फलं न भवतीत्यर्थोऽन्यथानवस्थितिः।। २१९।।

(५) **नन्दनः। कारुकान्नं** कर्मकारान्नम्। **लोकेभ्यः** स्वर्गादिभ्यः।। २१९।।

(६) **रामचन्द्रः। कारुकान्नं** सूपकारान्नं **प्रजां हन्ति** असंतोषकरमेव। **च** पुनः **लोकेभ्यः** स्वर्गादिलोकेभ्यः **परिकृन्तति**।। २१९।।

(७) **मणिरामः। कारुकः** सूपकर्ता ।। २१९।।

(८) **गोविन्दराजः। कारुकान्नमिति।** सूपकाराद्यन्नमपत्यानि हन्ति। अस्याप्यत एव निषेधः। चर्मकारादीनां चान्नं गोबलीवर्दन्यायेन निर्देशो द्रष्टव्यः। एवमिह शास्त्रे

सर्वत्र विज्ञेयम्। **निर्णेजकान्नं च** कर्मान्तरार्जितेभ्यः स्वर्गादि**लोकेभ्यः** आच्छिनत्ति ॥ २१९ ॥

पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ॥
विष्ठा वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥ २२० ॥

(१) **मेधातिथिः।** **पूय**तुल्यं **चिकित्सकस्यान्नं** भोजनम्। **इन्द्रियं** शुक्रम्। **विष्ठा** मलमेकमेव ॥ २२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **इन्द्रियं** शुक्रम्। **मलं** गात्रमलम् ॥ २२० ॥

(३) **कुल्लूकः।** **चिकित्सकस्यान्नं पूयं** पूयभक्षणसमदोषम्। एवं **पुंश्चल्या अन्नं इन्द्रियं** शुक्रम्। **वार्धुषिकस्यान्नं पुरीषम्। लोहविक्रयिणोऽन्नं** विष्ठाव्यतिरिक्तं श्लेष्मादि। **गोविन्दराजस्तु** चिकित्सकान्नभक्षणेन तथाविधायां जातौ जायते यत्र पूयभुग्भवतीत्याह ॥ २२० ॥

(४) **राघवानन्दः।** **इन्द्रियं** तन्निःसृतं रेतः। इन्द्रियं पुंस्त्वं निकृन्ततीति वा। **मलं** विष्ठा। चिकित्सकान्नादनेन तथाविधायां जातावुत्पद्यते यत्र पूयभुग्भवति (इति) **गोविन्दराजः।** पूयादिभक्षणप्रायश्चित्तार्थमेवेति तु तत्त्वम् ॥ २२० ॥

(५) **नन्दनः।** **पूयं** पूयवदभक्ष्यमित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि। **इन्द्रियं** रेतः ॥ २२० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **पूयं** पूयतुल्यं। **पुंश्चल्या** अन्नं **इन्द्रियं** गुह्येन्द्रियसमं शुक्रसमं वा **वार्धुषिकस्य** परनिन्दकः आत्मप्रशंसी तस्यान्नं विष्ठासमम् ॥ २२०–२२१ ॥

(७) **मणिरामः।** **पूयम्** पूयभक्षणतुल्यम्। एवमग्रेऽपि ॥ २२० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **पूयमिति।** चिकित्सकान्नादनेन तथाविधायां जातावुत्पद्यते यत्र पूयभुक् भवति। एवं पुंश्चल्यन्नं शुक्रं वार्धुषिकान्नं पुरीषं **शस्त्रविक्रयिणः** शुक्र-विष्ठादिव्यतिरिक्तं मूत्रादि**मलम्** ॥ २२० ॥

य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ॥
तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ २२१ ॥

[अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतं। वैश्यान्नमन्नमित्याहुः शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥१॥]

(१) **मेधातिथिः।** प्रतिपदनिर्दिष्टेभ्यो येन्येऽप्यभोज्यान्ना अस्मिन्प्रकरणे पठिता-स्तेषां यदन्नं **तत्त्वगस्थिरोमादि।** यस्तदीयायास्त्वचो भुक्ताया दोषः, स एवान्नस्यापि ॥ २२१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **य एते क्रमशः कीर्तिताः** ये चान्ये स्मृत्यन्तरसिद्धाः। अत्र पूयत्वाद्यभिधानं तद्भक्षणे कृतप्रायश्चित्तार्थम्। तथाच वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तेन तस्य विकल्पः ॥ २२१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रतिपदनिर्दिष्टेभ्यो येऽन्ये क्रमेणा**भोज्यान्ना** अस्मिन् प्रकरणे पठितास्तेषां यदन्नं **तत्त्वगस्थिरोमाणि** यास्तदीयास्त्वचः कीकसस्य रोम्णां च भुक्तानां यो दोषः स एव तदन्नस्यापि भुक्तस्य बोद्धव्यः ।। २२१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। एते अन्ये** त्व**भोज्यान्नाः**। मया भृगुणा वा मनुना वा पक्षान्तरम् ।। २२१ ।।

(७) **मणिरामः। स इति** ।। २२१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। य इति।** साक्षादुक्तफलेभ्यो **ये अन्ये** क्रमेण **भोज्यान्नाः** कथिताः तत्सम्बन्ध्यन्नं चर्मास्थिरोमाणि प्रशस्तबुद्धयो वदन्ति ।। २२१ ।।

भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् ।।
मत्या भुक्त्वाऽऽचरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ।।२२२।।

(१) **मेधातिथिः। त्र्यहं क्षपणम**भोजनम्। **अमत्या**ऽबुद्धिपूर्वम्। बुद्धिपूर्वे तु **कृच्छ्रं चरेत्।** तच्च कृच्छ्रं स्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वात्तप्तकृच्छ्रम्। तत्र रेतोविण्मूत्रप्राशने तप्तकृच्छ्रमाम्नातम्। 'अमत्या पाने पयोघृतमुदकं वायुः प्रतित्र्यहं तप्तातिकृच्छ्रः। ततोऽस्य संस्कार' इति। अप्रकरणे च प्रायश्चित्तवचनं दोषातिशयदर्शनार्थम्।

अन्यतमस्येति षष्ठीनिर्देशात्परिग्रहदुष्ट एवेदं प्रायश्चित्तं मन्यन्ते न कालस्वभाव-संसर्गदुष्टे। शुक्तपर्युषितादौ चतुर्विधं ह्यभोज्यम्। कालदुष्टं शुक्तपर्युषितादि। संसर्गदुष्टं मद्यानुगतादि। स्वभावदुष्टं लशुनादि। परिग्रहदुष्टं प्रकृताभोज्यान्नानां यत्।

अत्रोच्यते। सत्यम्, चतुर्विधमभोज्यं भवति। षष्ठीनिर्देशोऽप्यस्ति। किंतु यदि शुक्तादेर्नेदं प्रायश्चित्तं स्यात्तदिह प्रकरणे तेषामुपादानमनर्थकमेवापद्येत। पञ्चमे हि तयोः प्रतिषेधो नास्ति। तस्मादिह प्रायश्चित्तविशेषार्थमेवैवमादीनामुपादानम्। तत्र तर्हि किमर्थम्? तत्रैव वक्ष्यामः। यदपि 'गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः' (११।५६) 'अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽन्न'मिति (११।१५२) च तत्सर्वमेकादशे विभागतो निर्णेष्यते ।। २२२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अत** एषु मध्ये **क्षपण**मुपवासेन कृच्छ्रं प्राजापत्यम्। अत्र च स्मृत्यन्तरदर्शनेन गुरुत्वलघुत्वावधारणेन यथोक्तप्रायश्चित्तद्वयं यथायथं द्वैगुण्यत्रैगुण्यादिना व्यवस्थाप्यम्। **रेतोविण्मूत्रं** नरस्य ।। २२२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एषां मध्येऽन्यतमसंबन्धान्नमज्ञानतो भुक्त्वा त्र्यहमुपवासः। ज्ञानतस्तु **कृच्छ्रम्।** एवं **रेतोविण्मूत्र**भोजनेऽपि। एतच्चान्यतमस्येति षष्ठीनिर्देशान्मत्तादिसंबन्धिनः परिग्रहदुष्टान्नस्यैव प्रायश्चित्तं न संसर्गदुष्टस्य केशकीटावपन्नादेः। नाऽपि कालदुष्टस्य पर्युषितान्नादेः। नाऽपि निमित्तदुष्टस्य घुष्टादेः। एकप्रकरणोपदेशश्चैषां स्नातकव्रतत्वज्ञाप-नार्थम्। प्रायश्चित्तं चैतेष्वेकादशे वक्ष्यति। यदि तु सर्वेष्वेवं प्रायश्चित्तं स्यात्तदा 'भुक्त्वातो-ऽन्यतमस्यान्नं दुष्ट'मित्यभ्यधास्यत्। न त्वन्यतमस्य तु भुक्त्वेति। तस्मादेकप्रकरणाद्यन्मेधा-तिथिरभ्यधात्। प्रायश्चित्तमिदं युक्तं शुक्तादौ तदसुन्दरम्। अप्रकरणे च प्रायश्चित्तस्या-भिधानं लाघवार्थं, तत्र क्रियमाणे मत्तादिग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् ।। २२२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अत एव प्रायश्चित्तभेदमाह **भुक्त्वेति**। **भुक्त्वाऽतोन्यतमस्य अमत्या** अज्ञानेन **क्षपणम्**पोषणं। **कृच्छ्रं** वक्ष्यमाणलक्षणम् ।। २२२ ।।

(५) **नन्दनः**। एषामन्यतमस्य। **अमत्या**ऽज्ञानेन। **क्षपण**मभोजनं तुल्यप्रायश्चित्तत्वात्। तदुक्तं **रेतोविण्मूत्रमेवेति**। अत्र प्रकरणे प्रायश्चित्तोपदेशो निन्दातिशयार्थः ।।२२२।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अन्यतमस्यान्नं** अनुक्तस्यान्नं **अमत्या** अज्ञानेन **भुक्त्वा त्र्यहं** त्रिदिनपर्यन्तं **क्षपणं** अन्नपरित्याग, उपोषणमित्यर्थः। **मत्या** ज्ञानेन चेत् **भुक्त्वा कृच्छ्र**संज्ञं व्रतं **चरेत्** कुर्यात्। **च** पुनः **रेतोविण्मूत्रमेव** मत्या भुक्त्वा कृच्छ्रं चरेत् ।। २२२ ।।

(७) **मणिरामः**। प्रायश्चित्तमाह **भुक्त्वेति**। अज्ञानतो **भुक्त्वा त्र्यहं क्षपणं** त्र्यहमुपवासः। ज्ञानतस्तु कृच्छ्रम् ।। २२२ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **भुक्त्वेति**। एषां मध्यादन्यतमसंबन्ध्यन्नमज्ञानात् भुक्त्वा त्र्यहमभोजनं कुर्यात्। इच्छातस्तु भुक्त्वा चरेत् प्राजापत्यं कृच्छ्रम्। **रेतोविण्मूत्रं चामत्या** भुक्त्वा **गौतम**स्मरणात् तप्तकृच्छ्रमाचरेत्। तथा चाह—सुराया अमत्या पाने पयो घृतं उदकं वायुं प्रतित्र्यहं तप्तानि स तप्तकृच्छ्रः, ततोऽस्य संस्कारः। मूत्रपुरीषरेतसां प्राशने चैव'मिति। अत्र चान्यतमस्येति यद्यपि श्रुतं तथापि—'स्वभावकालसंसर्गनिमित्तपरिणामतः। भावाश्रयप्रदुष्टं च नित्यमन्नं विवर्जयेत्।।' इति सप्तविधस्यात्र[ा] पठितस्यापि दुष्टस्येदमेव प्रायश्चित्तमेकप्रकरणोपदेशात्। अस्मिंश्च प्रकरणे एषां प्रायश्चित्तान्तरानाम्नानात्। शुक्तपर्युषितयोश्च पञ्चमाध्यायवक्ष्यमाणनिषेधयोरपि इह प्रायश्चित्तविशेषार्थमेवोपादानमित्याहुः। तदसत्; 'एवमभिप्रेतमुक्त्वा' अतोऽन्यतमदुष्टमित्येवमवक्ष्यत्। अपौरुषेयेषु हि ग्रन्थेषु लिङ्गमात्रमपि व्यवस्थाहेतुर्भवति। तावतैव वक्त्राशयानुमानात्। एकप्रकरणोपदेशश्च स्नातकव्रतत्वख्यापनार्थः। इह प्रायश्चित्तानाम्नानेऽपि च एषां एकादशाध्यायोक्तानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्ति। शुक्तपर्युषितयोश्चेह स्नातकव्रतत्वार्थमेवाभिधानम्। तस्माद्यथाश्रुतमेव त्याज्यं, तत्र स्वभावदुष्टं मूत्रादि, कालदुष्टं पर्युषितादि, संसर्गदुष्टं दुष्टान्नादि, परिणामदुष्टं शुक्तादि, भावदुष्टं सद्यःपीडितद्राक्षारसादि, आश्रयदुष्टं मत्तादिसंबन्धि। अप्रकरणे च प्रायश्चित्तोपदेशो लाघवाद्यर्थं, तत्र हि क्रियमाणे मंत्रादिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ।। २२२ ।।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।।
आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ।।२२३।।

[***चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा तु मुक्तयोः। अमुक्तयोरगतयोरद्याच्चैव परेऽहनि ।।१।।**]

(१) मेधातिथिः। अविशेषेण शूद्रान्नं प्रतिषिद्धं तस्येदानीं विशिष्टविषयतोच्यते **अश्राद्धिनः**। "क्व पुनः शूद्रान्नं प्रतिषिद्धम्?"। "शूद्रस्योच्छिष्टमेव च" (४। २११) इत्यत्र। ननु च तत्र शूद्रस्योच्छिष्टं प्रतिषिद्धं नान्यदन्नम्। नेति ब्रूमः। एवं तत्र सम्बन्धः। 'शूद्रस्यान्नं नाद्यादुच्छिष्टमन्यस्यापि'। यत्तु प्राग्व्याख्यातं तत्पूर्वेषां दर्शनमित्यस्माभिरपि संवर्णितम्। **अश्राद्धिनः** श्राद्धशब्देन पाकयज्ञादिक्रिया शूद्रस्य विहिता लक्ष्यते। ततस्तत्क्रियाननुष्ठायिनः। सच्छूद्रादन्यस्य यत्पक्वमन्नं तन्नाद्यात्। अश्रद्धिन इति वा पाठः।

अश्रद्धावानित्यर्थः। तथा चोत्तरश्लोके श्रद्धायाः प्राधान्यमेवाह "वदान्यस्येति"। **आमं** शुष्कं धान्यं तण्डुलादि। **तथैकरात्रिकमेक**स्मिन्नहनि पर्याप्तं न बहु ।। २२३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अश्राद्धिनः** श्रद्धारहितस्य **एकरात्रिक**मेकाहपर्याप्तिम्। एवं श्राद्धिनः पायसादिपक्वमाममपि बहुदिवसवृत्तियोग्यं ग्राह्यमिति लभ्यते। केचित्तु श्राद्धकर्मशीलोऽत्र श्राद्धीत्याहुः। तत्राग्रे श्रद्धास्तुतिरसंगतिरिति हेयमेवैतत् ।। २२३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अविशेषेण शूद्रान्नं प्रतिषिद्धं, तस्येदानीं विशिष्टविषयतोच्यते **अश्राद्धिनः** श्राद्धादिपञ्चयज्ञशून्यस्य **शूद्रस्य** शास्त्रविद् द्विजः **पक्वान्नं** न भुञ्जीत। किंत्वन्नान्तराभावे सत्येकरात्रनिर्वाहोचित**माममेवान्न**मस्माद्गृह्णीयात् नतु पक्वान्नम् ।। २२३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** शूद्रोच्छिष्टं निषिद्धमिति चेदन्यदन्नमश्नीयात्तत्राह **नाद्यादिति। अश्राद्धिनः** श्राद्धं पञ्चयज्ञः तच्छून्यस्य **अवृत्तौ** अन्नान्तराभावे सति तेनाश्राद्धिनो घृतपक्वादिकं ग्राह्यम्। तदुक्तं 'कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधिसक्तवः। एतानि शूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवी'दिति ।। २२३ ।।

(५) **नन्दनः। अश्रद्धिनः** श्रद्धाहीनस्य। अश्रद्धिन इति विशेषणाच्छ्रद्धायुक्तस्य पक्वान्नमनुज्ञातमिति गम्यते। आमस्याभ्यनुज्ञानात्पूर्वोक्तेषु मत्तक्रुद्धादिष्ववचनात्पक्वामयोरुभयोरपि वर्जनीयत्वम् ।। २२३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। विद्वान् शूद्रस्य पक्वान्नं** नाद्यात्। **अश्राद्धिनः** श्रद्धाहीनस्य, यद्वा नित्यश्राद्धरहितस्य वा; **अस्मात्** शूद्रात् **आममेव** आमान्नं **अवृत्तौ** भोजनाभावे **एकरात्रिकं** एकदिनपर्याप्तम् ।। २२३ ।।

[***रामचन्द्रः। चन्द्रेति।** चन्द्रसूर्ययोः मुक्तयोः स्नात्वा अद्यात्। अमुक्तयोः परेऽहनि अद्यात्।]

(७) **मणिरामः।** सामान्यतः शूद्रान्नं निषिद्धमित्युक्तं, इदानीं विशेषविषयमाह **नाद्यादिति। अश्रद्धिनः** श्राद्धपंचयज्ञशून्यस्य। **अवृत्तौ** अन्नांतराभावे ।। २२३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नाद्यादिति।** श्राद्धादिक्रियाशून्यस्य **सच्छूद्रस्य** शास्त्रवित् द्विजः **पक्वान्नं** न भुंजीत। अपित्वन्नान्तराभावे **आममेव** न पक्वं एकाहोरात्रपर्याप्तं नाधिकमस्मात् प्रतिगृह्णीयात् ।। २२३ ।।

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः ।।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ।। २२४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यो ब्राह्मणः सर्वगुणोपेतः श्रोत्रियग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्। **श्रोत्रियो** विद्वान्विहितधर्मानुष्ठानपरः। किन्तु **कदर्यः** कृपणो मित्रं ज्ञातिमतिथिमर्थिनं नाभिनन्दति न कस्मै किंचिदपि दातुमीहते। इतरो **वार्धुषिर्दु**ष्टकर्मा वृद्धिजीवी। अथ **वदान्य** उदारः श्रद्दधानो गृहागतेषु परितुष्यति श्रद्धया भोजनादिना पूजयति। तयोरन्नं **देवाः समं** तुल्य**मकल्पयन्**व्यवस्थापितवन्तः। यदि नामैको गुणवान्साधुचरणस्तथापि कदर्यतयोपहतः।

उक्तं हि "लोभः सर्वगुणानिव" इति। इतरो यदि नाम श्रद्दधानः तथापि कर्मदोषादप्रशस्तः। एवं **मीमांसित्वा** विचार्य देवैर्व्यवस्था कृता तुल्यमेतदिति ।। २२४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। श्रोत्रियस्येति** भोज्यान्नोपलक्षणम्, **कदर्यस्य** कृपणस्य **वार्धुषेरिति** अभोज्यान्नोपलक्षणम्, **वदान्यस्य** दानशीलस्य। **सममकल्पयन्** क्रमात् द्वयोरेकैकगुणैकैकदोषसाम्यात् ।। २२४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। एकोऽधीतवेदः कृपणश्च परो दाता वृद्धिजीवी च तयोरुभयोरपि गुणदोषवत्त्वं विचार्य देवास्तुल्यमन्नमनयोरिति निरूपितवन्तः, उभयोरपि गुणदोषसाम्यात् ।। २२४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। वार्धुषिकस्यान्नशुद्धयर्थमितिहासमाह **श्रोत्रियस्येति द्वाभ्यां। मीमांसित्वा** विचार्य ।। २२४ ।।

(५) **नन्दनः**। बलाबलपरीक्षारूपपुराकल्पोपन्यासद्वारेण श्रद्धाप्रशंसां प्रसङ्गादाह **श्रोत्रियस्येति**। श्रोत्रियशब्दः श्रेष्ठस्योपलक्षणम्। **कदर्य**शब्दः श्रद्धाहीनस्य। **वदान्य**शब्दः श्रद्धायुक्तस्य **वार्धुषिक**शब्दोऽधर्मस्य ।। २२४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **कदर्यस्य** कदर्यरूपस्य च **श्रोत्रियस्य** च पुनः **वार्धुषेर्वदान्यस्य** उदारस्य एतदुभयं देवा **मीमांसित्वा** विचारयित्वा **उभयोरन्नं सममकल्पयन्** व्यवस्थापितवंतः ।। २२४ ।।

(७) **मणिरामः**। **श्रोत्रियस्य** अधीतवेदस्य **कदर्यस्य** कृपणस्य। इत्येकः। **वदान्यस्य** दातुः **वार्धुषेः** वृद्धिजीविनः अयं द्वितीयः। उभयोरपि गुणदोषौ **मीमांसित्वा** विचार्य **देवाः** अनयोरन्नं **सम**मिति **अकल्पयन्** निरूपितवंतः, तस्मादुभयोरप्यन्नं न ग्राह्यमिति सिद्धं ।।२२४।।

(८) **गोविन्दराजः। श्रोत्रियस्येति**। एकोऽधीतवेदः कृपणः पर उदारो वृद्धिजीवी वा तयोर्गुणमुभयं विचार्य देवास्तुल्यमन्नमनयोरिति कल्पितवन्तः, उभयोरपि गुणयोगात् ।। २२४ ।।

तान् प्रजापतिराहैत्य मा कृढ्वं विषमं समम् ।।
श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ।। २२५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। देवान्प्रजापतिरागत्याचष्ट **मा कृढ्वमेवं विषमं** समीकरणमन्याय्यम्। कः पुनरनयोरधिक इति देवा ऊचुः। पुनः प्रजापतिराह। **वदान्यस्य** श्रद्धावतो यदन्नं तत्पूतं पवित्रं श्रद्धया वार्धुषेः। इतरद्यदन्नं श्रोत्रियस्य तत्कर्मणोपहतमप्रशस्तम्। देवप्रजापतिसंवादोऽर्थवादः। अश्रद्दधानस्य गुणवतोऽपि न भोक्तव्यमादरेण शूद्रस्यापि भोक्तव्यम् ।। २२५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **कृध्वं** कुरुध्वम्। विकरणलोपश्छान्दसः। वैषम्ये हेतुः **श्रद्धापूतमिति**। श्रद्धापूतं दानश्रद्धापूतम्। वदान्यत्वस्य श्रद्धानियतत्वात्। तेन श्राद्धिनः शूद्रस्यापि पायसादिपक्वान्नं भोज्यमिति तात्पर्यम्। यथा स्मृत्यन्तरे 'कन्दुपक्वं शूलपक्वं पायसं दधिसक्तवः। एतानि शूद्राद् ग्राह्याणि भोज्यानि मनुरब्रवी'दिति ।। २२५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** तान्देवानागत्य ब्रह्मा प्रोवाच **विषममन्नं मा समं** कुरुत। विषम-समीकरणमनुचितं कः पुनरनयोर्विशेष इत्यपेक्षायां स एवावोचत्। दानशीलवार्धुषिकस्यापि श्रद्धयान्नं पवित्रं भवति, कृपणान्नं पुनरश्रद्धया **हतं** दूषितमधमं प्रागुभयप्रतिषेधेऽपि श्रद्धादत्त-विद्वद्वार्धुषिकान्नविशुद्धिबोधनपरमिदम्।। २२५।।

(४) **राघवानन्दः।** तान् देवानेत्य प्रजापतिराह। **विषमं** यत् **तत्समं मा कृढ्वं** मा कुरुतेति। विषममेवाह **श्रद्धापूतमिति।** ज्ञानपूतमिति यावत्, **इतरत्,** कदर्यान्नं **हतं दुष्टम्** ।। २२५।।

(५) **नन्दनः। विषममुभयोरन्नं समं मा कृध्वमिति** प्रजापतिराह। उत्तरार्धेन वैषम्यमुपपादयति।। २२५।।

(६) **रामचन्द्रः।** तान्देवान्प्रति प्रजापतिरित्याह **विषममन्नं समं** मा कुरुध्वं वदान्यस्य **श्रद्धापूतमन्नं** ग्राह्यं **अश्रद्धया** दत्तं **इतरत्** श्रोत्रियस्यान्नं **हतं** नष्टं भवति।। २२५।।

(७) **मणिरामः।** तत्प्रतिषेधमाह **तानिति। तान्** देवान् **एत्य प्रजापतिः** आह। **वदान्यस्य** दानशीलस्य **वार्धुषिकस्यापि श्रद्धापूतं** श्रद्धया पवित्रं भवति। **इतरत्** कृपणान्नं पुनः **अश्रद्धया हतं** दूषितं भवति। तथा च श्रद्धान्वितस्य वार्धुषेरन्नं ग्राह्यमित्या-शयः।। २२५।।

(८) **गोविन्दराजः। तानिति। तान्** देवान् ब्रह्मा **आगत्य विषमं** यत् तत् **मा समं** इति व्याचष्ट। यस्मात् वदान्यान्नं श्रद्धया पवित्रीकृतं भवति। कदर्यान्नं पुनः अश्रद्धया दूषितं इत्युभयप्रतिषेधेऽपि श्रद्धावद्वार्धुषिकान्नप्रतिप्रसवार्थमिदम्।। २२५।।

श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः।।
श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः।। २२६।।

(१) **मेधातिथिः। इष्टमन्तर्वेदि** यत्क्रियते यज्ञादि कर्म। **पूर्तं** ततोऽन्यत्र सम्माना-द्यदृष्टार्थम्। **ते श्रद्धया** कर्तव्ये। तथा **स्वागतैश्च धनैः** शोभनेनागच्छन्ति यानि धनानि श्रुतशौर्यतपःकन्यादिना। **एवमक्षये**ऽक्षयफले भवतः। यानि तु न स्वागतानि नाक्षयफलानि न पुनर्निष्फलानि। तथाहि तैरपि स्वाम्यमुत्पद्यते। तेन च यागादयः कर्तव्याः। न च यागदानादिप्रकरणे कुसीदादिप्रतिषेधः श्रुतो येन तदङ्गं स्यात्। तस्माद्यावन्तः स्वर्गो-त्पत्तिहेतवः तैरर्जितेन धनेन यागादयः कर्तव्याः। फलस्य तु प्रकर्षापकर्षौ भवतः।।२२६।।

के पुनस्ते प्रशस्तधनोपायाः ? अत उच्यते।

श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिष्यान्वयागतम्।।
धनं सप्तविधं शुद्धं उभयोऽप्यस्य तद्विधः।।

तत्र 'श्रुततपसी' प्रतिग्रहनिमित्तम्। एकोऽपि प्रतिग्रहो निमित्तभेदाद्भेदेनोक्तः। प्रतिग्राह्यगुणा अपि सामर्थ्यात्तत्र द्रष्टव्याः। यदि नात्यन्तदुष्टो दाता भवति तदा तस्मा-

दागतं शुद्धं भवति । याज्यशिष्यशब्दाभ्यां याजनाध्यापने गृह्येते । 'अन्वयागतं' पितृपैतामहादि । कन्यादानकाले श्वशुरगृहाल्लब्धम् । शौर्येण क्षत्रियस्य । कन्यान्वयौ सर्वसाधारणौ ।

कुसीदकृषिवाणिज्यशिल्पसेवानुवृत्तितः ॥
कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ॥

'सेवा' प्रेष्यकरत्वं यथेच्छविनियोज्यता । 'अनुवृत्तिः' प्रियतानुकूला । तत्र कुसीदकृषिवाणिज्यान्यवैश्यस्य, वैश्यस्य प्रशस्तान्येव । 'सेवा' द्विजातिशुश्रूषा शूद्रस्य प्रशस्तैव । अन्या तु तस्य निन्दिता । 'शबल'ग्रहणेनाचिरस्थायिता फलस्योच्यते । यावज्जीवं तत्फलं भवति ।

पार्श्विकद्यूतचौर्यार्तिप्रातिरूपकसाहसैः ॥
व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥

'पार्श्विकः' पार्श्वस्थः उत्कोचादिना धनमर्जयति । ज्ञात्वा धनागमं कस्यचिदहं ते दापयामि मह्यं त्वया किंचिद्दातव्यमिति यो गृह्णाति स पार्श्विकः । न कर्ता कारयिता तटस्थो न त्वज्ञतया गृह्णाति । यथा च गृहीत्वाऽधमर्णाय प्रतिभूत्वेनावतिष्ठते । 'प्रतिरूपको' दाम्भिकः । कुसुम्भाद्युपहितकुङ्कुमादिविक्रयो 'व्याजः' । 'अर्तिः परपीडा । प्रच्छन्नहरणं 'चौर्यम्' । प्रसभं 'साहसम्' ।

ननु चौर्यसाहसाभ्यां स्वाम्यमेव नास्ति तन्निमित्तेष्वपठितत्वात् । "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति"—तथा "विद्याशिल्पं भृतिसेवा" (१०।११६) इत्यादि—तथा "सप्त वित्तागमा धर्म्या" (१०।११५) इति च । अथास्मादेव वचनात्स्वाम्यकारणत्वमनयोरिति । कथं तर्हि बलाद्भुक्तं न जीर्यतीति ।

केचित्तावदाहुः । नैवायं पाठोऽस्ति "द्यूतचौर्यार्तीति" अपि तु 'वैर्यार्तीति' । वैरिणः सकाशाद्यद्गृह्यते सन्धानकाले यद्येतावद्ददासि तदा त्वया सन्धिं करोमि शक्तिविहीनतया ददाति । साहसमपि न प्रसह्य हरणं, किं तर्हि ? यत्प्राणसंदेहेनार्ज्यते पोतमात्रतया रहसि राजप्रतिषिद्धप्रतिक्रयेण च ।

अन्ये तु मन्यन्ते । नैव बलादपहरणेन स्वाम्यं भोगेन वा जरणं विरुध्यते यतो बलं प्रथममपहारकाले त्वसत्यपि बल उपेक्षया भोगस्तत्र स्वाम्यम् । यत्र त्वारम्भात्प्रभृति सर्वकालिको बलोपभोगस्तत्र जीर्यतीति कथ्यते । तस्मादुभयमविरुद्धम् ।

इदं युक्तं यच्चौर्यसाहसाभ्यां स्वत्वानुत्पत्तिः, पाठविभागकृतत्वात् अन्यैश्च स्मृतिकारैः स्वत्वहेतुष्वपरिगणनात् ॥ २२६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **इष्टं** यागः । **पूर्तं** पुष्करिण्यादि । **अक्षये** चिरस्थायिफले । एतेनाश्रद्धाकृतयोरपि फलमस्तीति गम्यते । **स्वागतैर्धनै**र्निषिद्धवृत्त्यनुपात्तैः ॥ २२६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । अत एवाह **श्रद्धयेति** । **इष्टमन्तर्वेदि**यज्ञादि कर्म **पूर्तं** ततोऽन्यत् पुष्करिणी कूपप्रपारामादि । तदेवमनलसः सन्नित्यं काम्यस्वर्गादिफलरहितं श्रद्धया कुर्यात यस्मात्ते इष्टापूर्ते न्यायार्जितधनेन श्रद्धया कृते**ऽक्षये** मोक्षफले भवतः ॥ २२६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तस्मात् श्रद्धयैव सर्वं कार्यमित्याह **श्रद्धयेति** द्वाभ्यां। **इष्टापूर्तं**: **स्वागतैः** स्ववृत्त्योपार्जितैः। **तत्रेष्टं** यागादि। **पूर्तं** खातादि ॥ २२६ ॥

(५) **नन्दनः।** यत एवमतः सर्वे धर्माः श्रद्धया कर्तव्या इत्याह **श्रद्धयेति**। **इष्टं** दैवम्। **पूर्तं** पित्र्यम्, **स्वागतै**र्विहितोपायार्जितैः ॥ २२६ ॥

(६) **रामचन्द्रः। श्रद्धया इष्टं** यागादि **पूर्तं** कूपादि **नित्यं** कुर्यात्। **इष्टापूर्ते** श्रद्धाकृते श्रद्धया कृते **स्वागतैर्धनैः** स्वकर्मोपार्जितैर्धनैः श्रुतशौर्यकन्यादिना प्राप्तैः **अक्षये भवतः**। 'श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिष्टान्वयागतं। धनं सप्तविधं शुद्धमुदयो यस्य तद्विधः'। **श्रुतं** अध्ययनं। **शौर्यं** क्षात्रधर्मेण लब्धम् ॥ २२६ ॥

(७) **मणिरामः।** अत एवाह **श्रद्धयेति। इष्टं** यज्ञादि। **पूर्तं** वाप्यादि। ते इष्टापूर्ते **स्वागतैर्धनैः** न्यायार्जितधनैः। **कृते अक्षये** मोक्षफले **भवतः** ॥ २२६ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** यत एवमतः **श्रद्धयेति** ॥ २२६ ॥

दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकम् ॥
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥२२७॥

[पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम्। असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किंचन ॥१॥]
[संचयं कुरुते यस्तु प्रतिगृह्य समंततः। धर्मार्थेनोपयुङ्क्ते च न तं तस्करमर्चयेत् ॥२॥]

(१) **मेधातिथिः। दानधर्मश्च** तडागादिः। समाहारद्वन्द्वः। अथवा दानं च तद्धर्मश्चासाविति। धर्मग्रहणेन प्रीत्यादिना नियमभावमाह। **भावेन तुष्टेन** प्रसन्नेन चित्तेन पात्रमासाद्य व्रतादिदानं च। एवं **पौर्तिकं** बहिर्वेदिकम् ॥ २२७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दानधर्मं** दानरूपं धर्मसाधनम्। **ऐष्टिकं** यागदक्षिणारूपम्। **पौर्तिक** पूर्तसंगतम्। **परितुष्टेन** नोपरोधेन ॥ २२७ ॥

(३) **कुल्लूकः। दानाख्यं धर्ममैष्टिकं पौर्तिकम**न्तर्वेदिकं बहिर्वेदिकं च सर्वदा विद्यातपोयुक्तं **ब्राह्मणमासाद्य** परितोषाख्येनान्तःकरणयुक्तः यथाशक्ति कुर्यात् ॥२२७॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **दानेति। दानधर्मं** दानं यथाशक्ति अर्थिभ्यो द्रव्यविभागः तद्रूपं **धर्मम्। ऐष्टिकं** इष्टिस्वरूपं। **पौर्तं** पूर्तस्वरूपं वाप्यादि। योग्यं पात्रमिति भावेन भावनाश्रयेण मनसा प्रसन्नेन ॥ २२७ ॥

(५) **नन्दनः।** इष्टे भव**मैष्टिकम्। परितुष्टेन भावेन** श्रद्धायुक्तेन हृदयेन ॥२२७॥

(६) **रामचन्द्रः।** सार्धेनाह **दानेति। नित्यं ऐष्टिकपौर्तिकं** कुर्यात्। प्रतिपदीष्टिः पूर्तास्पदं **पौर्तिकं पात्रं** आसाद्य प्राप्य **शक्तितः** ॥ २२७ ॥

(७) **मणिरामः। दानधर्मं** दानाख्यं **धर्मं ऐष्टिकं पौर्तिकं** नित्यं **पात्रमासाद्य परितुष्टेन भावेन शक्तितः निषेवेत** कुर्यात् ॥ २२७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। दानधर्ममिति।** आन्तर्वेदिको बहिर्वेदिकश्च यो दानाख्यो धर्मः तं श्रुताध्ययनादिसर्वगुणोपेतं ब्राह्मणं प्राप्य परितोषाख्येन चित्तधर्मेण यथाशक्ति नित्यं कुर्यात्।। २२७।।

यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयता ।।
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ।।२२८।।

(१) **मेधातिथिः। यत्किञ्चित्**स्वल्पमपि **याचितेना**भ्यर्थितेन दातव्यम्। पात्रापात्रसंदेहे असति निश्चये किञ्चिद्दातव्यं नातिबहु। वचनाच्च संदेहे न दातव्यम्। **उत्पत्स्यते** कदाचित्पात्रमसौ भविष्यति। किंभूतम्? यत्पात्रं **तारयति** रक्षति **सर्वतो** नरकपातहेतोः सर्वस्मादेनसः। यदुक्तं "वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायेति" तत्रायं संदेहाश्रय ईषद्द्रव्यविषयोऽपवादः।। २२८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अनसूयया** अद्वेषेण। **सर्वतः** पापात् बहुषु दीयमानेषु हि तादृक्पात्रं मिलतीत्यर्थः।। २२८।।

(३) **कुल्लूकः।** प्रार्थितेन परगुणामत्सरेणान्नमपि यथाशक्ति दातव्यं यस्मात्सर्वदा दानशीलस्य कदाचित्तादृशं पात्रमागमिष्यति तत्सर्वस्मान्नरकहेतोर्मोचयिष्यति।। २२८।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्रापि दानमत्यर्थमुररीकरोति **यदिति**। तथाच श्रुतिः 'ह्रिया देयं भिया देयं श्रद्धया देयं अश्रद्धयाऽदेयं' (तैत्ति. १।२२।३) इति। **याचितेन** याच्ञाविषयेणापि **हि** यस्मात्सर्वदा दानशीलस्य तादृश**पात्रमुत्पत्स्यते** आगमिष्यति। वार्धुषिकमपि सर्वस्माद्दोषात्तारयतीत्याह **सर्वत** इति।। २२८।।

(५) **नन्दनः। अनसूयया** श्रद्धया। अत्र हेतुरुत्तरार्धेनोक्तः। **उत्पत्स्यते** सेत्स्यति। **सर्वतो** दुःखादिति शेषः।। २२८।।

(६) **रामचन्द्रः। यत्किंचिदपि दातव्यं। हि** निश्चयेन **यत्पात्रं** उत्पत्स्यते संमिलति **तत्पात्रं सर्वतः** पापा**त्तारयति** उद्धरति।। २२८।।

(७) **मणिरामः।** दानानां फलान्याह **वारिद** इत्यादिसप्तभिः।।२२८–२२९।।

(८) **गोविन्दराजः। यत्किञ्चिदिति।** प्रार्थितेन अकृतदोषविचारेण स्वल्पमपि यथासंभवं दातव्यम्। यस्मादनवरतं दानप्रवृत्तस्य कदाचिदवश्यं तथाविधं पात्रमागमिष्यति यत् दृष्टादृष्टदोषेभ्यो मोचयति।। २२८।।

वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः ।।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ।।२२९।।

(१) **मेधातिथिः। तृप्तिः** क्षुत्पिपासाभ्यामपीडनम्। तच्चाढ्यस्यारोगस्य च भवति। तेन बहुधनत्वमरोगता च फलमुक्तं भवति। **अक्षयं सुखम्।** अविशेषितत्वादन्नोपकरणं सुखं प्रतीयते। **अक्षयं** यावज्जीविकमित्यर्थः। **अन्नदः** सक्त्वोदनादिसिद्धमन्नमामं च तण्डुलादि। दीपस्य दानं चतुष्पथे ब्राह्मणसभायां वा।। २२९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **तृप्तिं** पिपासादुःखाभावम् ॥ २२९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। जलदः क्षुत्पिपासाविगमात्**तृप्तिम्**। **अन्नदो**ऽत्यन्तसुखं। **तिलप्रद** ईप्सितान्यपत्यादीनि। **दीपदो** विप्रवेश्मादौ निर्दोषं **चक्षुः** प्राप्नोति ॥ २२९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। प्रसङ्गाद्देयद्रव्यभेदेन तत्फलभेदमाह **वारिद** इति **चतुर्भिः**। **तृप्तिं** क्षुत्पिपासाद्यपीडनं। तेन बहुधनत्वारोग्ये इति **मेधातिथिः**। **अक्षय्यं** यावज्जीवं प्राप्नोतीत्येवं सर्वत्रानुषङ्गः ॥ २२९ ॥

(५) **नन्दनः**। द्रव्यविशेषात्फलविशेषमाह **वारिद** इति ॥ २२९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **तिलप्रदः प्रजां** संततिं **इष्टां आप्नोति** ॥ २२९ ॥

(७) **गोविन्दराजः**। **वारिद इति**। उदकप्रदः सौहित्यं, **अन्नदः** अनन्तसुखं **तिलप्रदः** ईप्सितान्यपत्यादि, **दीपदः** तिमिराद्यनुपहतं **चक्षुः** प्राप्नोति ॥ २२९ ॥

भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ॥
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥ २३० ॥

(१) **मेधातिथिः**। भूमेराधिपत्यं प्राप्नोति। **हिरण्यं** सुवर्णम्। **रूप्यद** उत्तमं रूपं लभते ॥ २३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **भूमिं** भूमिपतित्वम् ॥ २३० ॥

(३) **कुल्लूकः**। **भूमिदो** भूमेराधिपत्यं **सुवर्णदः** चिरजीवित्वं **गृहदः** श्रेष्ठानि **वेश्मानि**। **रूप्यदः** सकलजननयनमनोहरं रूपं लभते ॥ २३० ॥

(४) **राघवानन्दः**। **रूप्यं** रजतम् ॥ २३० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **भूमिदः भूमिं आप्नोति** राज्यं आप्नोति। **गृहदः** अग्र्याणि श्रेष्ठानि **वेश्मानि** प्राप्नोति ॥ २३० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **भूमिद इति**। **भूमिदो** भूम्याधिपत्यं च सुवर्णदो **दीर्घमायुः**, **गृहदः** श्रेष्ठानि गृहाणि, **रूप्यदः** उत्कृष्टं **रूपं** लभते ॥ २३० ॥

वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ॥
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥ २३१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। चन्द्र इव लोक्यते सर्वस्य प्रियदर्शनो भवति। इतिहासदर्शने चन्द्रलोको नाम स्वर्गस्थानविशेषस्तमाप्नोति। **अश्विनामश्ववतां सालोक्यं** बह्वश्वतां प्राप्नोति। दर्शने पुनरश्विनोर्लोकमाप्नोति। **अनड्वान्पुङ्गवः** शकटवहनसमर्थस्तं ददतः **पुष्टा** महती **श्री**गोऽजाविधनधान्यादिसम्पद्भवति। **ब्रध्न** आदित्यस्तस्य **विष्टपं** स्थानमाप्नोति। महातेजाः सर्वस्योपरि भवति। स्वर्गो वा ब्रध्नविष्टपम्। स्मृत्यन्तरेऽनसो विशेषाश्रयः फलविशेषः श्रूयते—"हेमशृङ्गी रूप्यखुरा सुशीला वस्त्रसंवृता। सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥" सुदक्षिणेति पाठेऽन्यदपि सुवर्णादि तत्र

दातव्यम्। शोभनार्थे वा सुशब्दः पठितव्यः; सा गौः शोभना दक्षिणादानम्। कांस्योपदोहेति पाठान्तरम्। कांस्यं नाम परिमाणविशेषः। तत्रोपदुह्यते बहुक्षीरेत्यर्थः। "मुक्तालाङ्गूलभूषितां भूमिं तु रूपसंच्छन्नां कृत्वा" इत्यादिस्मृत्यन्तरदृष्टो विधिः फलविशेषार्थिनाऽऽश्रयणीयः। तथा (याज्ञ. अचार. २०५) "कपिला चेत्तारयति भूय आ सप्तमात्कुलात्। सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखी ॥"

वत्सवत्याः कपिलाया दान एतत्फलम्। उभयतोमुखी दीयमाना रोमतुल्यानि वर्षसहस्राणि स्वर्गं प्रापयति तारयति पापान्मोचयति। भारते सर्वफलं गोदानमुक्तम्। (अनु० १०६–१०९। २३५ (३१–५०); (अश्व. १०२५)। वार्यादीन्यपि स्वर्गफलानि श्रूयन्ते। "भूमिपश्वन्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिष्प्रतिश्रयान्। नैवेशिकमथ स्वर्णं दत्वा स्वर्गे महीयते।" 'नैवेशिकं' वेश्म ॥ २३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **ब्रध्नस्य** सूर्यस्य **विष्टपं** लोकम् ॥ २३१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **वस्त्रद**श्चन्द्रसमानलोकान्प्राप्नोति। चन्द्रलोके चन्द्रसमविभूतिर्वसतीति एवमेवाश्विलोकं घोटकदः। बलीवर्दस्य दाता प्रचुरं **श्रियं** स्त्रीगवीप्रदः सूर्यलोकं प्राप्नोति ॥ २३१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तावत्पर्यन्तं ऐहिकामुष्मिकफलं। तदुत्तरेषामामुष्मिकमेव। **अनडुत्** बलीवर्दः। **पुष्टिं** महतीं ऐश्वर्यं प्रभुत्वं। महतः श्रीयुक्तस्यापि नियम्यत्वदृष्टेः। **बध्नस्य** सूर्यस्य **विष्टपं** लोकम् ॥ २३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। गोदः गवां दाता **ब्रध्नस्य विष्टपं** सूर्यलोकम् 'भास्कराहस्करब्रध्न–' **इत्यमरः** ॥ २३१ ॥

(७) **मणिरामः**। **गोदः ब्रध्नस्य विष्टपं** ब्रध्नस्य सूर्यस्य विष्टपं लोकम् ॥ २३१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **वासोद इति**। **वस्त्रद**श्चन्द्रेण सह समानलोकतां चन्द्रलोकं **अश्वदः** अश्विभ्यां समानलोकतां वृषप्रदः महतीं **श्रियं गोप्रदः** आदित्यलोकं प्राप्नोति ॥२३१॥

यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ॥
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम् ॥२३२॥

(१) **मेधातिथिः**। **ऐश्वर्य**मीश्वरत्वं प्रभुत्वम्। सुखित्वं **सौख्यम्**। **धान्यानि** व्रीहिमाषमुद्गादीनि। तिलानां फलान्तरमुक्तम्। **ब्रह्म** वेदः तद्दाति योऽध्यापयति व्याख्याति च। **ब्रह्मसार्ष्टिता** अर्षणमृष्टिः। समा ऋष्टिर्यस्य असौ सार्ष्टिः। छान्दसत्वात्समानस्य सभावः। ऋषी गतौ। अर्षणां वा सार्ष्टिः। तद्भावः सार्ष्टिता। उभयथाऽपि ब्रह्मणः समानगतित्वमेतत्तुल्यत्वमित्युक्तं भवति ॥ २३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **ब्रह्मदो** वेदाध्यापकः ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण सह **सार्ष्टितां** समानायुधत्वं तुल्याकारतामिति यावत्। **ऋष्टिशब्द** आयुधपर्यायः ॥ २३२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। रथादियानस्य शय्यायाश्च दाता **भार्यां**। **अभयप्रदः** प्राणिनामहिंसकः प्रभुत्वं। **धान्यदो** व्रीहियवमाषमुद्गादिसस्यानां दाता चिरस्थायि सुखित्वं। ब्रह्म वेदस्तत्प्रदो वेदस्याध्यापको व्याख्याता च ब्रह्मणः **सार्ष्टितां** समानगतितां तत्तुल्यतां प्राप्नोति ।। २३२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **भार्यां** प्रकृष्टां। **अभयप्रदो**ऽहिंसकः। **ब्रह्मदो** वेददः। **ब्रह्मसार्ष्टितां** ब्रह्मसमानगतिं तत्तुल्यतां प्राप्नोतीत्यनुषज्यते। ऋषिर्गतिः। 'ऋषी गतौ' समाना ऋष्टिः सार्ष्टिः ।। २३२ ।।

(५) **नन्दनः**। **ब्रह्मदो** वेददः ब्रह्मसार्ष्टितां परमात्मसायुज्यम् ।। २३२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **ब्रह्मदः** वेदस्याध्यापकः ब्रह्मसाम्यं तादात्म्यं प्राप्नोति ।। २३२ ।।

(७) **मणिरामः**। **शाश्वतं सौख्यं** बहुकालिकस्थायिसुखम् **ब्रह्मदः** वेदप्रदः **ब्रह्मसार्टितां** ब्रह्मसमानगतिताम् ।। २३२ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **यानशय्याप्रद इति**। खट्वादिप्रदो **भार्यां** आर्तत्राणकृत् प्रभुत्वं, **धान्यप्रदः** सार्वकालिकं सुखं वेदप्रदः परंब्रह्मसमानगतित्वं प्राप्नोति। सर्वत्रचात्र देयद्रव्यसाराल्पत्वभूयस्त्वाद्यपेक्षाया दृष्टवत्यल्प (दृष्टफलाल्प) स्याल्पबहुत्वकालादितारतम्यं विज्ञेयम् ।। २३२ ।।

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।।
वार्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम् ।।२३३।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वस्य विधेरर्थवादः। दीयन्त इति दानानि देयद्रव्याणि। दानक्रियैव वा दानम्। **ब्रह्मदानं** वेदाध्ययनव्याख्याने। वार्यादीनां सर्वदानोत्तमत्वाद् ग्रहणम् ।। २३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दीयत इति दानं। वार्यादीनि यानि यानि दानानि तेषां दानानां मध्ये ब्रह्म वेदस्तद्रूपम् ।। २३३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। उदकान्नधेनुभूमिवस्त्रतिलसुवर्णघृतादीनां सर्वेषामेव यानि दानानि तेषां मध्यात् वेददानं **विशिष्यते** प्रकृष्टफलदं भवति ।। २३३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। वार्याद्यष्टादशदानानां मध्ये वेददानं श्रेष्ठमित्याह **सर्वेषामिति**। वारीत्यादि दिक्प्रदर्शनं। अष्टादशानां सर्वदा येन गृहीतं उभयलोकसाधनत्वाद्वेदस्य ।।२३३।।

(५) **नन्दनः**। **सर्वेषां** वार्यादीनां प्रदानानां प्रदेयानां मध्ये ।। २३३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **ब्रह्मदानं** वेदाध्ययनं **विशिष्यते** ।। २३३ ।।

(७) **मणिरामः**। **सर्वेषामिति** ।। २३३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **सर्वेषामिति**। जलान्नगोभूवस्त्रतिलसुवर्णघृतादीनां सर्वेषां यानि दानानि तेषां मध्यात् वेददानं फलाधिक्यात् **विशिष्यते** ।। २३३ ।।

येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।।
तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ।।२३४।।

(१) **मेधातिथिः**। भावशब्दोऽयं चित्तधर्मे वर्तते। यादृशेन भावेन प्रसन्नेन चित्तेन श्रद्धयाऽऽदरेण ददाति तादृशेनैव लभते। अथाश्रद्धयाऽवज्ञया क्लिष्टं परिभूय ददाति सोऽपि तथैव प्राप्नोति। यद्यदपि न द्रव्यजात्यभिप्रायम्। किं तर्हि फलं? एतदुच्यते। तां तां प्रीतिं तत्तद्द्रव्यसाध्यां प्राप्नोति। जात्यभिप्राये ह्यातुरायौषधदाने औषध एवं लभ्येत। तच्चाव्याधितस्यानुपयोगीति सोऽप्याक्षिप्येत। तस्मात् यादृश्युल्लासाद्यस्य प्रीतिस्तादृशीं चैव प्राप्नोति। अतश्च सर्वदैवौषधदान अरोगित्वमुक्तं भवति। अथवा इदं मे स्यादिति या फलकामना स 'भावः'। यत्फलमभिसंधाय यद्यद्द्रव्यं ददाति तत्तत्प्राप्नोति। तेनैव भावेन तयैवेच्छया यदेवेच्छति तदेव लभत इत्युक्तं भवति। सर्वफलत्वं सर्वद्रव्याणां प्रदर्शितं भवति ।।२३४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **येन येन भावेन** सात्विकराजसादिना **तेन भावेन** तादृग्भावयोग्येन देवादिदेहेन **प्रतिपूजित**स्तत्तल्लोके ।।२३४।।

(३) **कुल्लूकः**। अवधारणे **तु**शब्दः। **येन येनैव भावेना**भिप्रायेण फलाभिसन्धिकः स्वर्गो मे स्यादिति मुमुक्षुर्मोक्षाभिप्रायेण निष्कामो यद्यद्दानं ददाति **तेनैव भावेनो**पलक्षितस्तत्तद्दानफलद्वारेण जन्मान्तरे पूजितः सन्प्राप्नोति ।।२३४।।

(४) **राघवानन्दः**। 'श्रद्धयैव देय'मित्युपसंहरन् विपर्यये दोषमाह **येनेति** द्वाभ्यां **भावेन** सात्विकादिना ।।२३४।।

(५) **नन्दनः**। न केवलं वार्यादिप्रदाने तृप्त्यादेर्लाभः। किंतु सर्वस्याप्यभिलषितस्येत्याह **येनेति** ।।२३४।।

(७) **मणिरामः**। **येन येन तु भावेन** येन येनाभिप्रायेण। सकामः स्वर्गो मे स्यादिति, निष्कामो मोक्षाभिप्रायेण, **यद्यद्दानं प्रयच्छति तत्तत्** मनोभिलषितं **तेनैव भावेन** तत्तद्दानफलद्वारेण जन्मांतरे **पूजितः** सन् **प्राप्नोति** ।।२३४।।

(८) **गोविन्दराजः**। **येनेति**। यादृशेन राजसेन सात्विकेन तामसेन वा शुद्धेन वा मध्यमेनाशुद्धेन वा चित्तधर्मेण च यद्यदेव द्रव्यं ददाति तत्तद्द्रव्यं फलद्वारेण तु **तेनैव** दानगत**भावेन** भावानुरूपेणैव सुखं मध्यमदुःखवता चित्तेन (न) च जन्मान्तरे पूजितः सन् प्राप्नोति ।।२३४।।

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव वा ।।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्यये ।।२३५।।

(१) **मेधातिथिः**। पूजापूर्वकं दातव्यम्। तादृशमेव च प्रतिग्रहीतव्यम्। 'नावज्ञया दातव्य'मिति श्लोकस्य तात्पर्यम्। **अर्चितमिति** क्रियाविशेषणम् ।।२३५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अर्चितं** यथा भवति तथा यद्दीयते पात्रपूजापूर्वकमित्यर्थः। अत्र दातुरर्चितानर्चितदानयोः स्वर्गनरकौ, प्रतिग्रहीतुस्तु अर्चितमेव मया ग्राह्यमिति नियमे फलम्। अनर्चितग्रहणे तु दोषोऽस्त्येव ।।२३५।।

(३) **कुल्लूकः**। **यो**ऽर्चापूर्वकमेव दाता **ददाति यश्च** प्रतिग्रहीताऽर्चापूर्वकमेव दत्तं **प्रतिगृह्णाति तावुभौ स्वर्गं गच्छतो**ऽनर्चितदानप्रतिग्रहणे **नरकं**। पुरुषार्थे तु प्रतिग्रहेऽ**नर्चितमेव** मया ग्रहीतव्यं नान्यथेति नियमात्फललाभो न विरुद्धः ।।२३५।।

(४) **राघवानन्दः**। भावमेव व्यनक्ति **य इति**। अर्चितादिद्वयं द्रव्यविशेषणं क्रियाविशेषणं च; तेन सत्कृत्य दत्तं सत्कारपुरःसरमवाप्नोति; तदुक्तं (गीता १७।२०)। 'दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे। देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं स्मृतम् ।। यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः। दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ।। अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते। असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृत'मिति ।।२३५।।

(५) **नन्दनः**। **अर्चितं** द्रव्यमिति शेषः ।।२३५।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अर्चितं** विधिना विध्युक्तप्रकारेण संकल्पितं गृह्णाति ददाति च ।।२३५।।

(७) **मणिरामः**। **विपर्यये** अनर्चितदानप्रतिग्रहणे ।।२३५।।

(८) **गोविन्दराजः**। तस्माद्यत्नतः [अर्चित]करेण देयम्। **य इति**। यावर्चापूर्वकं दानप्रतिग्रहौ कुरुतः **तौ** द्वावपि दातृप्रतिग्रहीतारौ **स्वर्गं गच्छतः**। अनर्चितेन करेण पुनः **नरकं** व्रजतः। प्रतिग्रहीतुः सत्यपि वृत्त्यर्थत्वेन दृष्टार्थत्वे प्रतिग्रहस्य 'अर्चितमेव मया ग्राह्यं नान्यथा' इत्येवं नियमादृष्टद्वारेण वचनान्न्यायुक्तः स्वर्गलाभः ।।२३५।।

न विस्मयेत तपसा वदेदिष्ट्वा च नानृतम् ।।
नार्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्न दत्वा परिकीर्तयेत् ।। २३६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। तपसाऽनुष्ठितेन विस्मयं न कुर्यात्। अतितीव्रं तपो मया कृतं सुदुश्चरमित्येवं मनसि न कर्तव्यम्। **इष्ट्वा** यागं कृत्वाऽनृतं न वदेत्। अविशेषेण प्रतिषिद्धस्यापि पुरुषार्थतया पुनः प्रतिषेधो यागाङ्गत्वज्ञापनार्थः। प्रतिषेधातिक्रमे हि ज्योतिष्टोमादेरङ्गहीनता भवति।

आर्तः पीडितोऽपि ब्राह्मणैर्न **तानपवदेन्न** निन्देत। **दत्वा** गवादिद्रव्यं न कस्यचिदग्रतः परिकीर्तयेदिदं मया दत्तम् ।। २३६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **न विस्मयेत** अभिमानं न कुर्यात्। **इष्ट्वा** सोमयागं कृत्वा **नानृतं वदेत्**। **आर्तो**ऽप्यतिपीडितोऽपि (न) **अपवदेत्** निन्देत् ।। २३६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। चान्द्रायणादि**तपसा** कृतेन कथं मयेदं दुष्करमनुष्ठितमिति विस्मयं न कुर्यात्। यागं च कृत्वा नासत्यं वदेत्, कृतेऽपि पुरुषार्थतयाऽनृतवदननिषेधे क्रत्वर्थोऽयं पुन-

निषेधः। ब्राह्मणैः पीडितोऽपि न तान्निन्दयेत्। गवादिकं च **दत्वा** मयेदं दत्तमिति परस्य न कथयेत्॥ २३६॥

(४) **राघवानन्दः।** विस्मयादिचतुष्टयकर्तव्यतां सार्थवादं निषेधति **न विस्मयेतेति द्वाभ्यां। विस्मयेत** कथं मयेदं दुष्करं कृतं तप इति। यद्वा, अहं तपस्वीति गर्वी न स्यात्। व्रीहिभिर्यागं करोमीति संकल्प्य यवैर्न कुर्यात् **नानृतं वदेदिति** श्रुतेरयमर्थो निर्णीतः। नानिष्ट्वा इष्टं मयेति न ब्रूयात्। स्वरसतो यज्वा अनृतवादी न स्यात्। **आर्तः** विप्रैः परिपीडितोऽपि **तान्न निन्देत्** रोगार्तो वा॥ २३६॥

(५) **नन्दनः।** बहुभ्यः कीर्तनं स्ववाचा **परिकीर्तनम्**॥ २३६-३७॥

(६) **रामचन्द्रः। तपसा न विस्मयेदि**त्यभिमानं न कुर्यात्। **इष्ट्वा** यागं कृत्वा **अनृतं** मृषा **न वदेत्**। **आर्तो** ब्राह्मणैः पीडितोऽपि **विद्वान्**पंडितः। **अपवदेत्** अपवादं न कुर्यात् न वदेत् **विप्रान्दत्वा** दानं **न कीर्तयेत्**॥ २३६॥

(७) **मणिरामः। तपसा** चांद्रायणादिना **न विस्मयेत** मयेदं दुष्करं कृतमिति। **आर्तः** ब्राह्मणैः पीडितोऽपि। **विप्रान् नापवदेत्** निंदयेत्॥ २३६॥

(८) **गोविन्दराजः। न विस्मयेतेति।** महतापि कृच्छ्रचान्द्रायणादि**तपसा** कृतेन 'मया कियत्तपः कृतं' इत्येवमाश्चर्यं न भजेत्। यागं च कृत्वा असत्यं न वदेत्। सत्यपि पुरुषार्थत्वेनानृतनिषेधे यागाङ्गत्वार्थः पुनरुपदेशः। तथा पीडितोऽपि ब्राह्मणान् न निन्देत्। दानं कृत्वा 'इदं मया दत्तं' इति न कथयेत्॥ २३६॥

यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात्॥
आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्तनात्॥ २३७॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वस्य प्रतिषेधस्यार्थवादोऽयम्। **अनृतेन** हेतुना **यज्ञः क्षरति** स्रवति निष्फलो भवति। यदर्थं कृतं तन्न सम्पद्यते। एवं सर्वत्र॥ २३७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। क्षरति** तादृशफलशून्यो भवति॥ २३७॥

(३) **कुल्लूकः। अनृतेन** हेतुना **यज्ञः क्षरति** सत्येनैव स्वफलं साधयति। एवं तपसि दाने च योज्यम्। विप्रनिन्दया **चायुः** क्षीयते॥ २३७॥

(४) **राघवानन्दः।** कृते किं स्यात्तत्राह **यज्ञ इति। क्षरति** फलमदत्वैव नश्यति तच्चतुष्टयमित्यर्थः॥ २३७॥

(६) **रामचन्द्रः। यज्ञोऽनृतेन क्षरति** नश्यति निष्फलो भवति॥ २३७॥

(७) **मणिरामः।** तत्फलमाह **यज्ञ इति**॥ २३७॥

(८) **गोविन्दराजः।** यस्मात् **यज्ञ इति।** यस्मात् यज्ञादीन्यनृतादिभिः कृतैरकृतसमानि भवन्ति तस्मादेतन्न कर्तव्यम्॥ २३७॥

धर्मं शनैः सञ्चिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः ॥
परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ २३८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** महति दाने महति च तपसि महति च यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ यद्यसमर्थस्तदा नोदासीनेन भवितव्यम्। किं तर्हि? **शनैः** शनैः स्वल्पेन दानेन स्वल्पेन तपसा यथाशक्ति परोपकारेण जपहोमाभ्यां स्मार्ताभ्यां **धर्मः** सञ्चेतव्यः। यथा मृत्सङ्घातं **पुत्तिकाः** पिपीलिकाः सञ्चिन्वन्ति। **परलोकसहायार्थ**मिति धर्मफलानुवादः। **सर्वभूतान्यपीडयन्।** याच्ञया धर्मार्थिया भूतानां पीडा न कर्तव्या ॥ २३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वल्मीकं** मृद्रूपम्। **पुत्तिका** मृत्कीटाः। पुत्रिकेति क्वचित्पाठः **सहायः** सहगामी। **भूतान्यपीडयन्निति** हिंसाद्यधर्मेषु नात्यन्तं प्रसज्येतेत्यर्थः ॥ २३८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** सर्वप्राणिनां पीडां परिहरन्**परलोकसहायार्थं** यथाशक्ति **शनैः शनैर्धर्म**मनुतिष्ठेत्। यथा **पुत्तिकाः**।पिपीलिकाप्रभेदाः **शनैः शनैः** महान्तं मृत्तिकाकूटं संचिन्वन्ति ॥ २३८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** धर्मस्यावश्यकर्तव्यतामाह **धर्ममिति षड्भिः। पुत्तिकाः** स्वमूत्रेण भूमिमार्द्रीकृत्य सच्छिद्रं मृत्पुञ्जं संचिन्वन्ति याः पिपीलिकाविशेषास्ताः। **वल्मीकं** प्रसिद्धं। तत्किमर्थं तत्राह **परेति। अपीडयन्** वैधेतरहिंसामकुर्वाणः'अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य' इति (छां. उप. ८।१५।१) श्रुतेः ॥ २३८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।पुत्तिकाः** क्रमयः पिपीलिकाः। **वल्मीकमिव संञ्चिनुयात्** ॥२३८॥

(७) **मणिरामः। संचिनुयात्** अनुतिष्ठेत्। यथा **पुत्तिकाः** पिपीलिकाः **वल्मीकं** महान्तं मृत्तिकाकूटं संचिन्वन्ति ॥ २३८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। धर्मं शनैरिति।** सर्वप्राणिपीडां परिहरेत् परलोकोपकारार्थं मृद्राशिं यथा पिपीलिकाः संचिन्वन्ति एवं धर्म **शनैःशनैः** अर्जयेत् ॥ २३८ ॥

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ॥
न पुत्रदारं न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ २३९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** भूतानुवादोऽयम्। **अमुत्र** जन्मान्तरे **सहायार्थं** नरकादिदुःखादुद्धरणार्थं न कस्यचित्सुहृद्बान्धवादेः शक्तिरस्ति। **केवल** एव जीवता यो धर्मः कृतः स तमुद्धरति ॥ २३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। धर्मस्तिष्ठति केवलः** कृत्स्नः ॥ २३९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्मात्परलोके सहायकार्यसिद्ध्यर्थं न पितृमातृपत्नीज्ञातयस्तिष्ठन्ति, किंतु **धर्म एवैको** द्वितीयभावेनोपकारार्थमवतिष्ठते। तस्मात्पुत्रादिभ्योऽपि महोपकारकं धर्ममनुतिष्ठेत् ॥ २३९ ॥

(४) **राघवानन्दः। अमुत्र** परलोके। अतो न धर्मतुल्यः कश्चित्। पुत्राश्च दाराश्च **तत्पुत्रदारम्** ।। २३९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अमुत्र** परलोके **सहायार्थं** पित्रादयो न तिष्ठन्ति **केवलः** एकः धर्मः **सहायार्थं तिष्ठति** ।। २३९ ।।

(७) **मणिरामः।** धर्मत्यागः सर्वथा न कर्तव्य इत्याह **एक एवेत्यादिभिः** ।। २३९–२४२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नामुत्रेति।** यस्मात् परलोके सहायकार्यसम्पत्त्यर्थं मातृपितृपुत्रभार्याबान्धवा न तिष्ठन्ति। अपि तु **धर्म** एव **केवल** उपकारार्थमास्ते तस्मान्न मात्राद्यपेक्षया धर्ममुत्सृजेत् ।। २३९ ।।

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ।।२४०।।

(१) **मेधातिथिः।** यथा **जन्तुः** प्राण्येक एव **जायते न** सुहृद्बान्धवादिना स **एक एव प्रलीयते।** न सुहृदो बान्धवाः सहमरणमनुभवन्ति। यदि नाम भार्याऽन्यो वा भक्तो जनस्तन्मरणकाल आत्मानं हन्यात्तथापि पृथगेवासौ मरणक्रिया। अनया न गर्भैक्यमतिवदनुभवन्ति। एवं सुकृतदुष्कृते अपि पृथगेवानुभवन्ति। ननु च 'न पुत्रदारम्' इत्युक्तम्, यावता पुत्रः श्राद्धादिक्रियया पितुरुपकरोत्येव मृतस्यैवं भार्याऽपि। सत्यम्। धार्मिकस्यैव तादृशः पुत्रो भवतीति तत्परमेतत्। यथा जीवतः कस्यचिद्धस्तग्राहिकया कश्चित्सहायो भवत्येवं मृतस्य पुत्रो धर्मद्वारेणैवोपकरोति ।। २४० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रसूयते** जायते। **प्रलीयते** म्रियते ।। २४० ।।

(३) **कुल्लूकः। एक** एव प्राण्युत्पद्यते न बान्धवैः सहितः। **एक एव** च म्रियते। सुकृतफलमपि स्वर्गादिकं च दुरितफलं च नरकादिकमेक एव **भुंक्ते** न मात्रादिभिः सह। तस्मान्मात्राद्यपेक्षयाऽपि धर्मं न त्यजेत् ।। २४० ।।

(४) **राघवानन्दः। एको**ऽसहायी। **प्रलीयते** म्रियते। सुकृतभोगेऽपि सहायो नास्ति किं दुष्कृतभोग इत्याह **एक इति** ।। २४० ।।

(८) **गोविन्दराजः। एक इति। एक एव** सन् प्राणी उत्पद्यते न बान्धवैः सहैव। **एक एव** म्रियते। सुकृतदुष्कृतफले च **एक एव भुङ्क्ते**। अतो मात्रादीनां जननमरणदुष्कृतपीडांशभोक्तृत्वाभावात् न तदपेक्षया धर्मं जह्यात् ।। २४० ।।

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ ।।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ।।२४१।।

(१) **मेधातिथिः।** सह गच्छति। इदं प्रत्यक्षसिद्धं प्रसंख्यानार्थमुच्यते। मृतस्य शरीरं **क्षितावुत्सृज्य काष्ठमिव** निष्प्रयोजनं विमुखा **बान्धवाः** प्रति**गच्छन्ति। धर्म**स्तु केवलं पुरुषम**नुगच्छति** ।। २४१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **काष्ठसमं** दाहपक्षे। **लोष्टसमं** भूमिप्रापणपक्षे ।। २४१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। मृतशरीरं मनःप्राणादित्यक्तकाष्ठलोष्टवदचेतनं भूमौ त्यक्त्व पराङ्मुखा बान्धवा यान्ति न मृतं जीवमनुयान्ति। **धर्मस्तु तमनुगच्छति** ।। २४१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **क्षितौ** प्रक्षेपाधारे। **यान्ति** स्वगृहं प्रति। तत्रापि **विमुखाः** अहो कष्टं वर्तते ।। २४१ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **तं मृतं धर्मः अनुगच्छति** ।। २४१ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **मृतमिति**। मृतस्य **शरीरं** काष्ठवदवज्ञया भूमौ परित्यज्य पराङ्मुखा **बान्धवा गच्छन्ति** न तत्सहायार्थं वर्तन्ते। **धर्मः** पुनः **तं** परलोके यान्तं पश्चादनु**गच्छति** ।। २४१ ।।

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं सञ्चिनुयाच्छनैः ।।
धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ।।२४२।।

(१) **मेधातिथिः**। उपसंहारोऽयम्। **दुस्तरं तमः** कृच्छ्रेण यत्तीर्यते। **तमो** दुःखम्। तदपि धर्मेण सहायेन सुतरं भवति, न हि तादृशे तमसि मज्जतीत्यर्थः ।। २४२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **शनै**रिति। नात्यन्तमात्मानमवसादयेदित्यर्थः ।। २४२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यस्माद्**धर्मेण सहायेन दुस्तरं तमो** नरकादिदुःखं **तरति तस्माद्धर्मं** सहायभावेन **सततं शनै**रनुतिष्ठेत् ।। २४२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। स्वौत्सुक्यमाह **तस्मा**दिति। **तमः** नरकं अविद्यां। अन्तःकरण-शुद्धिद्वारा ज्ञानावाप्त्या ।। २४२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **तमः** नरकं **तरति** ।। २४२ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **तस्मादिति**। यस्माद्**धर्मेण सहायेन** सता **दुस्तर**नरकादिदुःखं **तरति तस्मात् धर्मं सहायार्थं** सर्वदा **शनै**रर्जयेत् ।। २४२ ।।

धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम् ।।
परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं खशरीरिणम् ।। २४३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। धर्मः प्रधानं यस्यासौ **धर्मप्रधानो** धर्मपरायणो यथाविहितकर्मा-नुष्ठायी। **तपसा हतकिल्बिषं** कथंचित्प्रमादकृतव्यतिक्रमे तपसा प्रायश्चित्तेन हतकल्मषं शास्त्रव्यतिक्रमे जातोऽसौ दोषस्तस्मिंस्तत्प्रायश्चित्तेन नष्टे **परलोकं नयति भास्वन्तं** परलोकं देवस्थानं स्वर्गादि **नयति** प्रापयति। कः? प्रकृतत्वाद्धर्म एव। शरीरिणं पुरुषं स्वेन शरीरेण 'स्वशरीरी'। न यथाऽन्येषां पुरुषाणां पाञ्चभौतिकं शरीरमेवं तस्य। किं तर्हि? स्वमेव शरीरं ब्रह्म। विभुत्वमनेनोच्यते ।। २४३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **तपसा** चान्द्रायणादिना। **नयति धर्मः खशरीरिणं** आकाशवत् क्वचिदप्यप्रतिहतदेहम् ।। २४३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। धर्मपरं पुरुषं दैवादुपजाते पापे प्राजापत्यादितपोरूपप्रायश्चित्तेन हतपापं दीप्तिमन्तं प्रकृतो धर्म एव शीघ्रं ब्रह्मस्वर्गादिरूपं परलोकं नयति। 'खं ब्रह्म'-(बृह. ५।१।१)त्याद्युपनिषत्सु खशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगः **खशरीरिणं** ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः। यद्यपि लिङ्गशरीरावच्छिन्नो जीव एव गच्छति तथापि ब्रह्मांशत्वाद्ब्रह्मस्वरूपमुपपन्नं धर्म एव चेत्परं लोकं नयति ततो धर्ममनुतिष्ठेत्। 'नहि वेदाः स्वधीतास्तु शास्त्राणि विविधानि च। तत्र गच्छन्ति यत्रास्य धर्म एकोऽनुगच्छति' ॥ २४३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अहो धर्मस्यासाध्यं नास्तीत्याह **धर्ममिति**। **धर्मप्रधानं** फलप्रधानं परलोकं परं ब्रह्मैव लोकं आत्मा येषां 'नोऽयमात्मायं लोक' इति श्रुतेः। **स्वशरीरिणं** आकाश-शरीरं **ब्रह्मभूतं** 'आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिते'(छां. ८।१४।१)त्यादौ ब्रह्मण्याकाश-शब्दप्रयोगात्। **नयति** प्रापयति **धर्म एव** परंपरयेति शेषः॥ २४३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। कीदृशं पुरुषं? **खशरीरिणं** आकाशवदप्रतिहतगतिम्॥ २४३॥

(७) **मणिरामः**। स्वशरीरिणं **परलोकं** ब्रह्मस्वर्गादिरूपं (बृ. उप. ५।१।१) 'खं ब्रह्म'इति श्रुतेः। प्रकृतत्वात् धर्म एव। **आशु नयतीत्यर्थः**॥ २४३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **धर्मप्रधानमिति**। धार्मिकं **पुरुषं** कथञ्चित् प्रमादकृते च व्यति-क्रमे प्रायश्चित्तेनापगतपापं स्वतेजःपुंजोज्ज्वलितं विचरत्वात् ब्रह्मवदाकाशात्मकं सन्तं प्रकृतो धर्मः क्षिप्रं **परलोकं नयति**। तस्मात् धर्मं शनैः सञ्चिनुयात्॥ २४३॥

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत्सह ॥
निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥ २४४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। बहुप्रकारत्वादुत्तमस्य तदपेक्षा वीप्सा। कश्चिज्जात्योत्कृष्टः कश्चिद्विद्यया कश्चिच्छीलेन। अथवा सम्बन्धिभेदाद्यः कश्चित्सम्बन्धो येन केनचिदुत्तमेन योग्यः। **उत्तमैरुत्तमै**र्जात्यादिभिरुत्कृष्टैः कन्यादानादिलक्षणा**न्सम्बन्धानाचरेत्कुर्यान्निनीषु**-र्नेतुं प्रापयितुमिच्छुः **कुलमुत्कर्षं** श्रैष्ठ्यम्। **अधमानधमांस्त्यजेत्**। उत्तमैरेव विधाना-दधमानां त्यागे सिद्ध उत्तमासम्भवे मध्यमानुज्ञानार्थं त्यागवचनम्। **अधमा** निकृष्टाः॥ २४४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **संबन्धान्** विवाहयाजनमैत्र्यादीन्॥ २४४॥

(३) **कुल्लूकः**। **कुलमुत्कर्षं** नेतुमिच्छन्विद्याचारजन्मादिभिरुत्कृष्टैः सह सर्वदा कन्यादानादि**संबन्धानाचरेत्**। अपकृष्टांस्तु **संबन्धांस्त्यजेत्**। उत्तमविधानादेवाधमपरित्यागे सिद्धे यत्पुनः'अधमांस्त्यजेदि'त्यभिधानं तदुत्तमासंभवे स्वतुल्याद्यनुज्ञानार्थम्॥ २४४॥

(४) **राघवानन्दः**। कुलस्योत्कर्षोपायमाह **उत्तमैरिति** द्वाभ्याम्। वेदाचारनिष्ठैः **संबन्धान्**ब्राह्मान्। यौनांश्च **निनीषुः** प्रापयितुमिच्छुः। वीप्साऽत्र जात्युत्कर्षविद्योत्कर्षधर्मो-त्कर्षाद्यपेक्षया। त्यजेदित्यन्यत्यागस्यार्थिकत्वेऽप्युत्तमालाभेऽधमोऽपि ग्राह्य इत्यर्थम्॥ २४४॥

(६) **रामचन्द्रः**। **उत्तमैः** कुलैः सह संबन्धान्कुर्वन् **आचरेत् कुलं उत्कर्षं निनीषुः** प्रापयिषुः **अधमांस्त्यजेत्**।। २४४।।

(७) **मणिरामः**। सत्सङ्गः कर्तव्य इत्याह **उत्तमैरिति**। **निनीषुः** नेतुमिच्छन्।। २४४।।

(८) **गोविन्दराजः**। **उत्तमैरुत्तमैः सार्धमिति**। कुलमुत्कृष्टतां नेतुमिच्छन् श्रुताभिजनाद्युत्कृष्टैः **सह** अनवरतं कन्यादानादि**सम्बन्धानाचरेत्**। अपकृष्टान् तत्सम्बन्धेषु परिहरेत्। उत्तमविधानादेवाधमव्यावृत्तिसिद्धे पृथग्वचनमुत्तमाभावे समाभ्यनुज्ञानार्थम्।। २४४।।

उत्तमानुत्तमानेव गच्छन् हीनांस्तु वर्जयन्।।
ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम्।। २४५।।

(१) **मेधातिथिः**। **उत्तमान्गच्छं**स्तैः सह सम्बन्धं कुर्वन्**ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति**। ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरपि प्रदर्शनार्थम्। **प्रत्यवायेन** विपरीताचरणेन हीनैः सह सम्बन्धेन प्रातिलोम्येन **शूद्रतां** गच्छति। जातेरनपायात् तत्तुल्यतां प्राप्नोतीत्युक्तं भवति।। २४५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **प्रत्यवायेन** प्रतिकूलगमनेनाधर्म्यसंबन्धेनेति यावत्।। २४५।।

(३) **कुल्लूकः**। **उत्तमान्गच्छं**स्तैः सह संबन्धं कुर्वन्**ब्राह्मणः श्रेष्ठतां** गच्छति। **प्रत्यवायेन** विपरीताचारेण हीनैः सह संबन्धे जातेरपकर्षतया शूद्रतुल्यतामेति।। २४५।।

(४) **राघवानन्दः**। धर्मानुष्ठानेन **ब्राह्मणो** ब्रह्मबन्धुः **श्रेष्ठतामेति**। **हीनान**वरान्। हीनस्त्रीपाखण्डादिगमनं प्रत्यवायस्तेनावरसंबन्धेन।। २४५।।

(५) **नन्दनः**। **प्रत्यवाये**नोक्तविपर्ययेण क्रियायाम्। **शूद्रतां** शूद्रसमताम्।। २४५।।

(६) **रामचन्द्रः**। उत्तमैः सह संबन्धान्कुर्वन्ब्राह्मणः **श्रेष्ठतामेति**। एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि **प्रत्यवायेन** प्रतिकूलाचरणेन **शूद्रतां** ब्राह्मण एति। स्वधर्मेण **श्रेष्ठतां एति**।। २४५।।

(७) **मणिरामः**। **प्रत्यवायेन** विपरीताचरणेन।। २४५।।

(८) **गोविन्दराजः**। **उत्तमानुत्तमानेव गच्छन्** हीनांश्च **वर्जयन्निति** उत्तमसंबन्धेषु उत्तमाननुसरन् निकृष्टांश्च **वर्जयन् ब्राह्मणः श्रेष्ठत्वं** प्राप्नोति। विपर्ययन् पुनः जातेरनपायात् शूद्रतुल्यतां प्राप्नोति।। २४५।।

दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन्।।
अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत्स्वर्गं तथाव्रतः।।२४६।।

(१) **मेधातिथिः**। कर्तव्येषु दृढनिश्चयो **दृढकारी**। यत्करोति तदवश्यं समापयति न पुनः कार्यमारभ्यासमाप्य निवर्तते, नानवस्थित इत्यर्थः। तदुक्तं "प्रारब्धस्यान्त-

गमनम्"। **मृदुर**निष्ठुरः। **क्रूराचारैः** स्तेनादिभिर्न सम्बन्धः। तैः सह सम्बन्धमकुर्वन्। तथा **दमदानाभ्यां स्वर्गं जये**त्प्राप्नुयात्। **तथाव्रतः**। एतद्व्रतं नियमं धारयन्। दमस्य पृथगुपादानाद्दान्तो द्वन्द्वसहिष्णुर्द्रष्टव्यः ।। २४६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **दृढकारी** यद्धर्मसाधनं कर्तुं प्रवृत्तस्ततो न विरतः **मृदु**-र्मृदुवाक् **दान्तः** क्लेशसहः। **असंवसन्** सहावसन् दमदानाभ्यामिति दमशब्देन तपःक्लेश-सहत्वाभिधायिना तपो लक्ष्यते। व्रतैर्निषिद्धानाचरणनियमैः। क्वचित् 'तथाव्रत' इति पाठस्तत्र तादृक्गृहीतनियम इत्यर्थः ।। २४६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। प्रारब्धसंपादयिता **दृढकारी**। मृदुरनिष्ठुरः। दमस्य पृथगुपा-दानाद्**दान्त** इति शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुर्ग्रहीतव्यः। **क्रूराचारैः** पुरुषैः संसर्गं परिहरन्पर-हिंसानिवृत्तः। **तथाव्रत** एव नियमदमेन्द्रियसंयमाख्येन च दानेन **स्वर्गं** प्राप्नोति ।। २४६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **दृढकारीति**। प्रारब्धकर्मसमापयिता। **क्रूराचारैः** क्रूर आचारो विप्रहिंसादिर्येषां **तथाव्रतः** उक्तसाधननिष्ठः। **जयेत्** प्राप्नुयात्। केन? **दमदानाभ्यां**, दमो ब्राह्मेन्द्रियनियमः। दानम् प्रसिद्धम् ।। २४६ ।।

(५) **नन्दनः**। धर्मसमुच्चयमाह **दृढेति** ।। २४६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **क्रूराचारैः** पुरुषैः **स्तेनादिभिः असंवसन्** वसेत्। **दमः** इन्द्रिय-निग्रहः। **समाहितः**। 'तथाव्रत' इति पाठः ।। २४६ ।।

(७) **मणिरामः**। **दृढकारी** प्रारब्धसंपादयिता। **दांतः** शीतातपसहिष्णुः। **तथाव्रतः** एवं नियम**दमेंद्रियसंयमाख्येन** च **दानेन स्वर्गं जयेत्** ।। २४६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **दृढकारीति**। आरब्धसम्पादनशक्तिः अक्रूरः शीतातपादि, द्वन्द्वसहिष्णुः निर्दयाचारैः सहावसन् अहिंसको यः स एवं नियमः सदमेनोपशमेन इन्द्रिय-संयमाख्येन दानेन च **स्वर्गं** प्राप्नुयात् ।। २४६ ।।

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम् ।।२४७।।

(१) **मेधातिथिः**। **एध** इन्धनं काष्ठादि। **अन्नं** पक्वमामं वा। **अभ्युद्यत**-मभिमुखमुपनीतम्। एतत्सर्वतः प्रतिग्रहीतव्यम्। पतिताभिशस्तचण्डालादिप्रतिलोमवर्जं शूद्रादन्यस्माद्वा ईषत्पापकर्मणः।

मधु माक्षिकम्। **अभयं दक्षिणेव**। दृष्टान्तार्थमेतत्। प्रतिग्रहो हि परकीयस्य द्रव्यस्य तदिच्छया स्वीकारो न चात्ररूपता। न ह्यत्र कस्यचित्स्वाम्यं निवर्तते; न च कस्यचिदुपजायते। अतः स्तुत्या दक्षिणाशब्दप्रयोगः। यथा चण्डालादिभ्योऽप्यरण्ये कान्तारे वा रक्षा चौरादिभ्योऽङ्गीक्रियमाणा न दोषायैवमेतदेधादि गृह्यमाणं न दोषाय। अनापदि चायं विधिः। आपदि तु चण्डालादिभ्योऽपि वक्ष्यति। अभ्युद्यतशब्दश्चान्नेनैव सह सम्बध्यते प्रत्यासत्त्या, नैधादिभिः। अत एधादिषु याच्ञाऽविरुद्धा। "धार्मिकेभ्यो

द्विजातिभ्यः कर्तव्यस्तु परिग्रहः" इत्यधार्मिकेभ्यो द्विजेभ्यः शूद्राच्चाप्राप्तः। इष्यते च द्रव्यविशेषोपयाच्ञा। तदर्थं मदम्॥ २४७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्राभयदक्षिणाव्यतिरिक्तेष्वभ्युद्यतमिति सर्वत्र संबध्यते। **अभ्युद्यतम**भ्यर्थ्य दत्तम्। **सर्वतो** प्रतिग्राह्यवित्तादपि **प्रतिगृह्णीयात्** प्रतिगृहीतृवृत्तौ नतु तन्निवृत्तोऽपि याचित्वा ग्रहणे तु दोषः। **अभयरूपां दक्षिणाम्**॥ २४७॥

(३) **कुल्लूकः**। काष्ठजलफलमूलमधूनि **अन्नं चाभ्युद्यतम**याचितोपनीतम्। 'अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यस्तथा द्विष'इति (आचार. २१५) **याज्ञवल्क्य**वचनात्कुलटादिवर्जं **सर्वतः** शूद्रादिभ्योऽपि **प्रतिगृह्णीयात्**। 'आममेवाददीतास्मादि' (४।२२३) त्युक्तत्वादामान्नमेव शूद्रात्प्रतिग्राह्यं; अभयं चात्मत्राणात्मकं प्रीतिहेतुत्वाद्दक्षिणातुल्यं चण्डालादिभ्योऽपि स्वीकुर्यात्॥ २४७॥

(४) **राघवानन्दः**। द्रव्याभावे कथं दानमिति चेत्तत्रेदृशीं भिक्षां सार्थवादां सर्वतो ग्राह्यामाह **एध इति चतुर्भिः**। **अभ्युद्यतं** अयाचितोपपन्नं। एध आदिपण्णां विशेषणं। 'अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यस्तथा द्विष' इति **याज्ञवल्क्य**वचनात्तदन्येभ्यः। शूद्रादिभ्योऽपि **गृह्णीयात्**। अभयं स्वात्मत्राणं तदेव दक्षिणा, प्रीतिहेतुत्वात्॥ २४७॥

(५) **नन्दनः**। अथानापद्यपि प्रतिग्राह्याण्याह **एध इति**। **अभयदक्षिणाम**भयदानम्॥ २४७॥

(६) **रामचन्द्रः**। ग्राह्यवस्तून्याह **गन्धेति**। गन्धं सुगन्धं कर्पूरादिकं। **यदभ्युदितं** अभ्यर्थ्य दत्तम्। **च** पुनः **उदकादिकं सर्वं प्रतिगृह्णीयात्**॥ २४७॥

(७) **मणिरामः**। **एधः** काष्ठं, **अभ्युद्यतं** अयाचितोपनीतम्॥ २४७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एधोदकंमिति**। काष्ठोदकफलमूलमाक्षिकमन्नं च अयाचितोपनतं अनापत्प्रकरणात् पतिताद्यत्यन्तकुत्सितवर्जं **सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्**। तथा **अभयं** चात्मपरित्राणं अत्यन्तप्रीतिकरं मत्वा दक्षिणातुल्यं आत्मभयरक्षणसमर्थमिति **सर्वत**श्चण्डालादेरप्यङ्गीकुर्यात्॥ २४७॥

आहृताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम्॥
मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्मणः॥ २४८॥

(१) **मेधातिथिः**। एधादतिरेकेण यदन्यद्द्रव्यं तस्याप्यनेन विशेषेण ग्राह्यतोच्यते। भिक्षाशब्दश्च प्रशंसायां प्रयुक्तो न भिक्षैव विवक्षिता, यद्यप्ययं सिद्धान्नाल्पतावचनः। भिक्षा किल स्वल्पत्वान्नातीव दोषावहा। ब्रह्मचारिणश्च सार्ववर्णिकी विहिता। एवमन्यदप्यनेन विशेषेण तत्तुल्यं दृष्टम्। भिक्षाशब्दस्यैवंविधार्थविवक्षया प्रयोगः। तथाहि **महाभारते** (१।२०६।१)

"गत्वा हृष्टौ भार्गवकर्मशालां पार्थौ पृथां प्राप्य महानुभावौ।
तौ याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ भिक्षेत्यथावेदयतां नराग्र्यौ"॥ इति॥

आहृतोपहृता तं देशमानीता यत्र प्रतिग्रहीता स्थितः। **अभ्युद्यता**ऽग्रे स्थापिता वचनेनेङ्गितेन वा गृह्यतामिति निवेदिता। **पुरस्तात्**पूर्वम**प्रचोदिता**ऽयाचिता प्रतिग्रहीत्रा। स्वयं परमुखेन वा दात्रा पूर्वं नोक्तमिदं मे द्रव्यमस्ति तत्प्रसादमाश्रित्य गृह्यतामिति केवलमतर्कितोपपादिता तत्काल एव दर्शिताभिप्राया। तादृशीं **भिक्षां प्रजापतिर्हिरण्यगर्भो मेने** मन्यते स्म। किमिति? दुष्कृतकर्मणोऽपि सकाशाद्ग्राह्येति। दुष्कृतं पापं कर्म यस्यासौ दुष्कृतकर्मा।। २४८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। भिक्षां** आहृतां स्वगृहं **अभ्युद्यतां** प्रयत्नोपहृतां **पुरस्तात्**पूर्वम**प्रचोदितां** दास्यामीत्यनिवेदिताम्।। २४८।।

(३) **कुल्लूकः। आहृतां** संप्रदानदेशमानीताम्। **अभ्युद्यता**माभिमुख्येन स्थापिताम्। **अप्रचोदितां** प्रतिग्रहीत्रा स्वयमन्यमुखेन वा पूर्वमयाचितां दात्रा च तुभ्यमिदं ददानीति पूर्वमकथितां हिरण्यादिभिक्षां, न तु सिद्धान्नरूपां 'अन्नमभ्युद्यतं चे' (४। २४७)–त्युक्तत्वात्पापकारिणोऽपि पतितादिवर्जं **ग्राह्या** इति विरिञ्चिरमन्यत।। २४८।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच आहृतां संप्रदानदेशमानीतां **अभ्युदितां** आभिमुख्येन स्थापितां **अप्रचोदितां** प्रतिग्रहीत्रा स्वयमन्यमुखेन वाऽयाचितां दात्रा तुभ्यं ददानीति पूर्वमकथितां च गोहिरण्यादिरूपाम्।। २४८।।

(५) **नन्दनः**। न केवलमभ्युद्यतमन्नं प्रतिग्राह्यमेव किंतु भोज्यमपीत्याह **आहृतेति**। **आहृतां** दात्रा प्रतिग्रहीत्रे दातुमानीताम्। **उद्यतां** देयत्वेनोत्क्षिप्ताम्। **भिक्षा**मन्नम्।। २४८।।

(६) **रामचन्द्रः**। आनीतां **अभ्युदितां** अभ्यर्थ्य प्रार्थ्य दत्तां **भिक्षां** नोदितां **ग्राह्यां प्रजापतिः मेने अपि दुष्कृतकर्मणः सकाशात्**।। २४८।।

(७) **मणिरामः**। **आहृतां** संप्रदानदेशमानीतां **अभ्युद्यतां** आभिमुख्येन स्थापितां **पुरस्तादप्रणोदितां** प्रतिग्रहीत्रा स्वयमन्यमुखेन वा पूर्वमयाचितां। दात्रा च तुभ्यमिदं ददानीति पूर्वमकथितां हिरण्यादिभिक्षां नतु सिद्धान्नरूपां। 'अन्नमभ्युद्यतं चे'त्युक्तत्वात्। एतादृशीं **दुष्कृतकर्मणोऽपि ग्राह्यां प्रजापतिः मेने** अमन्यत।। २४८।।

(८) **गोविन्दराजः। आहृताभ्युद्यतामिति**। प्रतिग्रहीतृदेशमानीतां दातुं चोद्यमितां 'इदं तुभ्यं दास्यामि' इत्येवं पूर्वमकथितां गोहिरण्यादिभिक्षां दुष्टकर्मकारिणोऽपि अनापत्प्रकरणात् पतिताद्यत्यन्तकुत्सितवर्जं हिरण्यगर्भो ग्राह्यं मन्यते स्म।। २४८।।

नाश्नन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च।।
न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ।।२४९।।

[चिकित्सककृतघ्नानां शिल्पकर्तुश्च वार्धुषेः।।
षण्ढस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ।।१।।*]

[न विद्यमानमेव वै प्रतिग्राह्यं विजानता।।
विकल्प्याविद्यमाने तु धर्महीनः प्रकीर्तितः ।।२।।*]

(१) **मेधातिथिः**। अथाग्रहणनिन्दार्थवादः। अथ यो यवैतामवधीरयति **तस्य पितरः** श्राद्धं **नाश्नन्ति** न प्रतीच्छन्तीति। **अग्निश्च** देवेभ्यो **हव्यं न वहति**। पित्र्याद्दैवाच्च कर्मणो न फलं लभ्यत इत्यर्थः।

अत्र कश्चिदाह। "अनुपयुज्यमानमपि दातुरनुग्रहार्थमवश्यमीदृशं ग्रहीतव्यम्"।

तत्त्वयुक्तम्। निर्दोषताऽस्यायाचितप्रतिग्रहस्योच्यते। प्रतिप्रसवो ह्ययम्। प्रतिषिद्धस्य च प्रतिप्रसवो भवति। लौकिक्या चार्थितया प्राप्तिः प्रतिषिद्धा सैव प्रतिप्रसूयते ॥ २४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पञ्चदशवर्षाणि** पित्र्यं दैवं च तस्य वृथा भवति **यस्तामवमन्यते** प्रतिक्षिपतीति निन्दार्थवादः। पूर्वविधिविशेषो दोषानां दृढीकरणार्थः॥ २४९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। तेनोपकल्पितं श्राद्धेषु कव्यं **पञ्चदशवर्षाणि पितरो न** भुञ्जते नच यज्ञेषु तेन दत्तं पुरोडाशादिहव्यमग्निर्वहति देवान्प्रापयति **यस्तां** भिक्षां न स्वीकरोति ॥ २४९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ईदृशीं परित्यजन् हव्यकव्ययोः फलं न प्राप्नोतीत्याह **नेति**। **अभ्यवमन्यते** न स्वीकरोति ॥ २४९ ॥

(५) **नन्दनः**। तस्य दीयमानां भिक्षा**मभ्यवमन्यते** प्रत्याख्यति ॥ २४९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यः** पुरुषः एतादृशीं भिक्षां **अवमन्यते तस्य** पुरुषस्य **पितरः नाश्नन्ति अग्निः** हव्यं **न वहति** न स्वीकरोतीत्युच्यते। भिक्षाशब्दः प्रशंसायां प्रयुक्तो न भिक्षैव, भिक्षैव चेद्ब्रह्मचारिणः सार्ववर्णिकी अभिहिता; तस्मादर्थविशेषे भिक्षाशब्दः अपरत्र च॥ २४९ ॥

[***रामचन्द्रः**। **चिकित्सकेति**। चिकित्सकादिभिः उद्यतां भिक्षां वर्जयेत् ॥१॥]

[***रामचन्द्रः**। **न विद्येति**। गन्धादिव्यतिरेकेण यदन्यद्द्रव्यं तस्याप्यनेन विशेषेण न ग्राह्यत्वम् ॥ २ ॥]

(७) **मणिरामः**। तां भिक्षां, **अवमन्यते** न स्वीकरोति ॥ २४९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **नाश्नन्तीति**। तदीयं कव्यं **पञ्चदशवर्षाणि पितरो** नादन्ति **हव्यं च** पुरोडाशादि देवान् प्रति **अग्निः** न प्रापयति **यस्तां** भिक्षां प्रत्याचष्टे॥ २४९ ॥

शय्यां गृहान्कुशान्गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि ॥
धाना मत्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥२५०॥

(१) **मेधातिथिः**। **शय्यादीन्य**नाहृतान्यपि **न निर्णुदेत्** प्रत्याचक्षीत। यदि गृहेऽवस्थितानि द्रव्याणि कैश्चिदुच्यते चेदमिदमाहराम्येतत्प्रतीक्ष्यतां तदा **न** प्रत्याख्येयानि ॥ २५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पयो** दुग्धं न **निर्णुदेन्न** परिहरेत्। एतत्सर्वं प्रतिग्राह्य-द्रव्यादागतं प्रयोजनाभावादिप्रतिसंधानेन न त्याज्यं; त्यागे तु दोष इत्यर्थः ।। २५० ।।

(३) **कुल्लूकः**। **गन्धान्**गन्धवन्ति कर्पूरादीनि। **धाना** भृष्टयवतण्डुलान्। **पयः** क्षीरं। पूर्वमाहरणोपायनिबन्धेन गवादीनामप्रत्याख्यानमुक्तं शय्यादीनि त्वयाचिता-हृतान्यपि दात्रा स्वगृहस्थितान्ययाचितोपकल्पितानि न प्रत्याचक्षीत।। २५० ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच गुर्वादीनां पोष्टा नैतान्परित्यजेदित्याह **शय्यामिति**। **मणीन्** मरकतादीन्। **धाना** भृष्टयवान् एतान्न **निर्णुदेत्** न त्यजेत्। गुर्वाद्युपजीवनार्थं सर्वमादेयम् ।। २५० ।।

(५) **नन्दनः**। अन्यदप्यभ्युद्यतं प्रतिग्राह्यमाह **शय्यामिति**। **निर्णुदे**न्निराकुर्यात्। निर्णुदेदिति वचनाद्दातुमभ्युद्यतमिति गम्यते ।। २५० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। ग्राह्याण्याह **शय्यामिति**। शय्यागृहादीन्न **निर्णुदेत्** न त्यजे-दित्यर्थः ।। २५० ।।

(७) **मणिरामः**। **न निर्णुदेत्** न त्याक्षीत् ।। २५० ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **शय्यां गृहमिति**। शयनगृहदर्भोदकपुष्परत्नदधिधानामत्स्य. क्षीरमांसशाकानि गन्धवन्ति च कर्पूरादीनि अयाचितोपस्थितानि न प्रत्याचक्षीत। एधो-दकादिवाक्यपठितस्योदकस्येह पुनः पाठः श्लोकद्वयस्य पठितयोः प्रत्याख्याने तुल्यत्वज्ञापनार्थः तथाच **गौतमः** 'एधादीनि शय्यादिभिः सहै'कस्मिन् सूत्रे सह पठितवान् ।। २५० ।।

गुरून्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन् देवतातिथीन् ।।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत्स्वयं ततः ।।२५१।।

(१) **मेधातिथिः**। **गुरव** उपदेशातिदेशैर्बहवः। **भृत्या** आश्रिताः स्मृत्यन्तरे तु संख्याताः—"वृद्धौ तु मातापितरौ भार्या साध्वी सुतः शिशुः"। तानुद्धर्तुमिच्छुः क्षुधावसन्नान्। **देवतातिथींश्चार्चिष्य**न्नित्यकर्मसम्पत्त्यर्थमित्यर्थः। **सर्वतः प्रतिगृह्णीया**त्साधुभ्योऽसाधुभ्यश्च। **न तु तृप्येत्स्वयं ततः**। 'तृप्तिः' क्षुन्निवृत्तिरुपभोगश्च, तन्न कुर्यात्। गुर्वादिप्रयोजनमेव तद्ग्रहीतव्यं न त्वात्मार्थम् ।। २५१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गुरून्** मातृपित्राचार्योपाध्यायादीन्। **उज्जिहीर्षन्न**वृत्त्या नश्यत उत्तरिष्यन्। **देवता अतिथींश्चार्चिष्यन्निति** प्राक्संकल्पितत्वे सत्यर्चनस्य। **सर्वतो** निन्दितादपि। **तृप्ये**दुपयुञ्जीत तस्यांशेन ।। २५१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। मातापित्रादि**गुरून्भृत्यांश्च** भार्यादीन् क्षुधावसन्नानुद्धर्तुमिच्छन्पतिता-दिवर्जं **सर्वतः** शूद्रादेरसाधुभ्यश्च **प्रतिगृह्णीयात्**, नतु तेन धनेन स्वयं वर्तेत ।। २५१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अतः कुलटादिभ्योऽपि प्रतिगृह्णीयादित्याह **गुरूनिति**। **गुरून्**-पदेष्टॄन् **भृत्याना**श्रितान् भार्यादींश्चो**ज्जिहीर्षन्** क्षुद्व्याधिभ्य उद्धर्तुमिच्छन् अदृष्टार्थ-**मर्चिष्यन् न तु तृप्येत्** तद्धनं स्वभोगाय नादद्यात् ।। २५१ ।।

(५) **नन्दनः**। एवं द्रव्यविशेषतः सर्वात्मा प्रतिग्रह उक्तः, इदानीमुपयोगविशेषतो-ऽप्याह **गुरूनिति**। **गुरवः** पित्रादयः। **भृत्याः** पुत्रदारादयः। **उद्धरिष्यन्नापद** इति शेषः। **ततः स्वयं न तृप्येत्तेन** प्रतिगृहीतेन द्रव्येण स्वशरीरं न पोषयेत् ॥ २५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **गुरून्भृत्यांश्च उज्जिहीर्षन्** अवृत्त्या नश्यतः उद्धरिष्यन्**सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्** ततः प्रतिग्रहात्स्वयं न तृप्येत् ॥ २५१ ॥

(७) **मणिरामः**। **गुरून्** मातापित्रादीन्। **उज्जिहीर्षन्** क्षुधापीडितान् गुर्वादीन् उद्धर्तुमिच्छन् ॥ २५१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गुरून् भृत्यानिति**। मातापित्रादीन् **गुरून् भृत्यान्** भार्यापुत्रादीन-वश्यंभरणीयान् क्षुधावसन्नान् उद्धर्तुमिच्छन् **देवतातिथींश्च** पूजयिष्यन् अनापत्प्रकरणात् पतिपाद्यत्यन्तकुत्सितवर्जं **सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्** न रूपान्तरसद्भावे सति तेन धनेन आत्मन-स्तृप्तिं कुर्यात्। मुख्योपायपरिक्षये हि अवृत्तिकर्शितः संसीदन्नित्यापद्धर्मं वक्ष्यति ॥२५१॥

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ॥
आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात्साधुतः सदा ॥२५२॥

(१) **मेधातिथिः**। तर्ह्यात्मा यापयितव्योऽत आह—कथं **अभ्यतीतेष्वतीतेषु विना वा तैर्जीवन्तोऽपि** यदि पृथग्वसन्ति। गुरुग्रहणं सर्वेषां च भृत्यानामपि प्रदर्शनार्थम्। **आत्मनो वृत्तिं** जीवनं प्रतीच्छन्नर्थयमानः **साधुभ्यो** धार्मिकेभ्यः **प्रतिगृह्णीयात्**। जातेरत्रानुपादानाच्छूद्रादपि धार्मिकादस्ति परिग्रहः। तदुक्तम् 'नाद्याच्छूद्रस्य'' (४। २२३) इत्यादि ॥ २५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अत्यभ्यतीतेषु** मृतेषु **विना तैस्तेषु** जीवत्स्वपि। **वृत्तिं** जीवनं साधुतः प्रतिग्राह्यत एव ॥ २५२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। मातापित्रादिषु मृतेषु तैर्वा जीवद्भिरपि स्वयोगावस्थितैर्विना गृहान्तरे वसन्**नात्मनो वृत्तिमन्विच्छन्सर्वदा** साधुभ्यो गृह्णीयादेव ॥ २५२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। गुर्वाद्युपरते तु न तथा कुर्यादित्याह **गुरुष्विति**। पितृमात्रा-चार्येष्व**भ्यतीतेषु** प्रव्रज्यामरणमहापातकाद्यैरसंबद्धेषु ॥ २५२ ॥

(५) **नन्दनः**। आत्मार्थं साधुभ्य एव प्रतिगृह्णीयान्नासाधुभ्य इत्याह **गुरुषु त्विति**। **तैर्विना** गुरुभिर्विना स्वप्रतिगृहीतद्रव्यनिरपेक्षेषु गुरुष्वित्यर्थः। **सदा** आपद्यपि ॥ २५२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **गुरुषु अभ्यतीतेषु** नष्टेषु सत्सु तैर्गुर्वादिभि**र्विना गृहे वसन् साधुतः** सकाशात् **आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् सदा गृह्णीयात्** ॥ २५२ ॥

(७) **मणिरामः**। **अभ्यतीतेषु** मृतेषु ॥ २५२ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गुरुष्विति**। मात्रादिष्वतीतेषु **तैर्वा विना गृहे** पृथक् **वसन्** आत्मजीवमन्विच्छन् अनापदि सर्वदा साधुभ्य एव प्रति**गृह्णीयात्** ॥ २५२ ॥

आर्धिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ ॥
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ २५३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अर्धसीरी **आर्धिकः** कुटुम्बी भूमिकर्षक इति य उच्यते। **गोपाल-दासौ** सम्बन्धिशब्दौ। यो यस्य गाः पालयति स तस्य भोज्यान्नः। **यश्चात्मानं निवेदयेत्।** अहं त्वच्छरणः त्वयि विश्रब्धो वत्स्यामीत्येवं य आत्मानमर्पयति सोऽपि भोज्यान्नः॥ २५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** आर्धिकोऽर्धभागेन तस्य भूमौ कृषिं कुर्वन्। **कुलमित्रं** कुलपरंपरा मित्रसंततिः। **गोपालः** स्वीयगवां पालकः। **दासो** गर्भदासः। **नापितोऽपि** मुण्डनादिकर्मकारी। **आत्मानं** निवेदयेत्तवाहमिति। **भोज्यान्ना** एषां कन्दुपक्वशूलपक्व-पायसदधिसक्तवः। स्मृत्यन्तरोक्ता भोज्याः॥ २५३ ॥

(३) **कुल्लूकः। आर्धिकः** कार्षिकः संबन्धिशब्दाश्चैते यो यस्य कृषिं करोति स तस्य भोज्यान्नः। एवं स्वकुलस्य मित्रं यो यस्य **गोपालो** यो यस्य **दासो** यो यस्य **नापितः** कर्म करोति यो यस्मिन्न**ात्मानं निवेदयति** दुर्गतिरहं त्वदीयसेवां कुर्वन्निति च त्वत्समीपे वसामीति यः शूद्रस्तस्य **भोज्यान्नः**॥ २५३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** स्वार्थं शूद्रेभ्यो यदि गृह्णीयात्तदा एभ्यः षड्भ्य एवेत्याह **आर्धिक इति। आर्धिकः** कर्षकः। **कुलमित्रं** कुलपरंपरया मित्रतां गतं। **दासः** क्रीतः। **य आत्मा-**नमतिदुर्गतिरहं त्वदीयसेवामेव कुर्वंस्त्वत्समीपे वत्स्यामीति **निवेदयेत्त**त्तस्मादपि ग्राह्यम्॥ २५३ ॥

(५) **नन्दनः।** शूद्रेष्वपि च कानिचिद्भोज्यान्नान्याह **आर्धिक इति।** परस्य क्षेत्र-धनादिकमाश्रित्य कृषिवाणिज्यादिना धनमुत्पाद्य तदर्धं क्षेत्रादिस्वामिने दत्त्वा योऽधन जीवति स **आर्धिकः यश्चात्मानं निवेदयेत्** आत्मनिवेदको नाम स्वतः कर्मकरः सोऽपि **भोज्यान्नः**॥ २५३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** भोज्या(न्न)नाह **आर्धिक इति। आर्धिकः** स्वकृषिफलभागी। **कुल-मित्रं** पितृपितामहादिक्रमागतं। **दासः** गर्भदासः। **नापितः** एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः। **यः** पुरुष **आत्मानं निवेदयति** प्रयच्छति वाङ्मनःकायकर्मभिः। इति गृहस्थाश्रमप्रकरणम्॥ २५३ ॥

(७) **मणिरामः।** शूद्रेषु भोज्यान्नानाह **आर्धिक इति। आर्धिकः** कार्षिकः। कार्षिकादया ये यस्य भवंति ते तस्यैव भोज्यान्नाः, नत्वन्यस्येत्यर्थः। **आत्मानं निवेदयेत्** अहं दुर्गतिस्त्वदीयां सेवां कुर्वन् त्वत्समीपे वसामीत्या**त्मानं यो निवेदयेत्**॥ २५३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। आर्धिक इति। शूद्रेषु** मध्यात् कर्षककुलमित्रगोपालदासनापिता **भोज्यान्नाः। यश्च** त्वदाश्रितोऽहमित्येव**मात्मानं** समर्पयेत्। शूद्रश्च नापितादिकर्मणा जीवेत् कारुककर्मभिः इति वक्ष्यति॥ २५३ ॥

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ॥
यथा चोपचरेदेनं तथाऽऽत्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। आत्मनिवेदनमेव व्यक्तीकरोति। **अस्य** शूद्रस्य **यादृश आत्मा भवेत्** यत्कुलीनो यद्देशो यच्छिल्पश्च। **यच्चिकीर्षितम्**। अनेककार्येण त्वामहमाश्रितो धर्मेण अन्येन वा प्रयोजनेन राजकुलरक्षादिना। **यथा चोपचरे**च्छिल्पेनानेन त्वां पादवन्दनादिगृहकृत्यकरत्वे सर्वस्मिन्निवेदिते आत्मा निवेदितो भवति।

अन्ये तु "आत्मा वै पुत्रनामासि" (कौषी, उ. २।११) इत्यपत्यवचनमात्मशब्दं मन्यमानाः यस्य शूद्रस्य कामतः प्रवृत्ता दुहिता विवह्यते तस्यानेन भोज्यान्नताच्यत इत्याहुः। तदयुक्तम्, न तावदयमात्मशब्दो दुहितरि विस्पष्टं प्रयुक्तः। पुत्रशब्दो हि पुंस्येव प्रसिद्धतरः। न च परोक्षशब्दोपदेशेन किंचित्प्रयोजनम्। एतावदेव वक्तुं युक्तं 'दद्याद्दुहितरं च य' इति। अन्ये त्वार्धिकादिग्रहणं शूद्रोपलक्षणार्थं वर्णयन्ति। तेन पारशवस्य श्वशुरस्य च भोज्यान्नता सिद्धा भवति ॥ २५४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। आत्मनिवेदनप्रकारमाह **यादृश इति**। आत्मदेहो जनितः कुलतः धर्मतश्च। **चिकीर्षितं** तदीयं कर्म। यथा यावद्वृत्तिलाभेन निवेदयेन्मां परिगृह्णेति ॥ २५४॥

(३) **कुल्लूकः**। यथात्मनिवेदनं शूद्रेण कर्तव्यं तदाह **यादृश इति**। अस्य शूद्रस्य कुलशीलादि**भिर्यादृश आत्मा स्वरूपं** यच्चास्य कर्मकर्तुरीप्सितं यथा चानेन सेवा कर्तव्या तेन प्रकारेणात्मानं कथयेत् ॥ २५४॥

(४) **राघवानन्दः**। निवेदनप्रकारमाह **यादृश इति**। **आत्मा** कुलशीलादिः। यथा **चोपचरेत्** कृषिं करिष्यामि गृहादिपरिचर्यां वेति ॥ २५४॥

(५) **नन्दनः**। शूद्रस्यात्मनिवेदनप्रकारं प्रसङ्गादाह **यादृश इति**। **अस्य** शूद्रस्य। **आत्मा यादृशः** कुलीनोऽकुलीनो दक्षोऽदक्षोऽपि वा भवेत्। **यादृशमस्य चिकीर्षित**मात्मनो रक्षणादिप्रयोजनं दृष्टमदृष्टं वा। एनं स्वामिनं **यथोपचरे**द्वेधोदका हरणादिना यथा सेवेत **तथाऽऽत्मानं निवेदयेत्** ॥ २५४॥

(६) **रामचन्द्रः**। आत्मनिवेदनमित्याह **यादृशेति**। **अस्य** शूद्रस्य **यादृशः** यज्जातिविशिष्टः कुलतः कर्मतः **आत्मा** मनः। आत्मा पुत्रो वा यस्य भवेत् **यादृशं चिकीर्षितं**। तदीयं कर्म वाञ्छितं **यथा एनं द्विजं उपचरेत् तथात्मानं निवेदयेत्** ॥ २५४॥

(८) **गोविन्दराजः**। यथा आत्मनिवेदनं तेन कार्यं तथाऽऽह **यादृश इति**। **यादृशोऽस्य भवेदात्मा** कुलशीलादिभि**र्यादृशं** दृष्टार्थमदृष्टातिशयार्थं चोपचरणं कर्तुमिष्टं येन वा प्रकारेण मृदुदकाद्याहरणादिनिमित्तं ब्राह्मणं सेवेत अनेन प्रकारेण**त्मानं निवेदयेत्** ॥ २५४॥

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ॥
स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **अन्यथा**भूतमधार्मिकं **सन्तं सत्सु** शिष्टेष्व**न्यथा भाषते** धार्मिकोऽहमिति। अन्येन वा प्रयोजनेन चाश्रिताऽन्यद् दर्शयति स सर्वेषां पापकृतामधिकतमः

पापकृत् । **स्तेनश्चौरः । आत्मापहारको**ऽन्यश्चौरो द्रव्यमपहरत्ययं पुनरात्मानमेवेति निन्दातिशयः ॥ २५५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** यस्तु जातिमपह्नुते तस्य दोषमाह **योऽन्यथेति । आत्मापहारकः** स्वजातेरात्मन्यपह्नवकर्ता अत **स्तेनः** अतः **पापकृत्तमः** ॥ २५५ ॥

(३) **कुल्लूकः । य** इति सामान्यनिर्देशात्प्रकृतशूद्रादन्योऽपि यः कश्चित्कुलादिभिरन्यथाभूत**मात्मानमन्यथा** साधुषु कथयति **स लोके**ऽतिशयेन पापकारी चौरः । यस्मा**दात्मापहारकः ।** अन्यः स्तेनो द्रव्यान्तरमपहरत्ययं तु सर्वप्रधानमात्मानमेवापहरेत् ॥ २५५ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** अहो अन्यथा भाषणान्नाधिकं पापमस्तीति मिथ्योक्तौ साक्रोशं दोषमाह **य इति द्वाभ्यां । अन्यथा सन्तं** कुलादिभिः । **सत्स्विति** विशेषणाद्राजदण्डादौ मिथ्यापि कुर्यात् । **आत्मापहारकः ।** तदुक्तम् 'किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा । योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यत' इति ॥ २५५ ॥

(५) **नन्दनः ।** आत्मनिवेदने शूद्रेण यथार्थमेव वक्तव्यं नान्यथेत्याह **य इति** ॥ २५५ ॥

(६) **रामचन्द्रः । यः अन्यथासन्तमात्मानम्** स्वयं **सत्सु** साधु**ष्वन्यथा भाषते सः स्तेन आत्मापहारकः** ॥ २५५ ॥

(८) **गोविन्दराजः ।** यस्मात् **य इति ।** यः कश्चित् प्रकृताच्छूद्रादन्योऽपि कुलादिभिः **अन्यथा** भूत**मात्मानं** इत्थंभूतोऽह**मित्यन्यथा** साधु कथयति स आत्मरूपापलापत एव चोरो लोके अतिशयेन पापकृत् सर्ववस्तुप्रधानात्मापहारित्वात् ॥ २५५ ॥

वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः ॥
तां तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २५६ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धाद्वाचि शब्देऽर्था **नियता** उच्यन्ते । **वाङ्मूला** वक्तुः स्वाभिप्रायप्रकाशनस्य तदधीनत्वात्तन्मूला उच्यन्ते । वाचो **विनिःसृताः** संभूताः श्रोतुरपि प्रतिपत्तेस्तुल्यत्वाद्वा**ग्विनिःसृता** उच्यन्ते । न चात्र पौनरुक्त्याशङ्कापरिहारे प्रयतितव्यम्; अनुवादत्वादस्य यथाकथंचिद्वस्तुपरिहारत्वात् । **तां** वाचं यश्चोरयति मुष्णात्यन्यदुक्त्वाऽन्यदनुतिष्ठत्यन्योन्याभिप्रायेण सङ्गच्छतेऽन्यच्च दर्शयति **स सर्वस्तेयकृत् ।** नास्ति तद्द्रव्यं सुवर्णादि यत्तेन नापहृतं भवतीति निन्दार्थवादोऽनृतवचनस्य ॥ २५६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । वाचि नियता** अविनाभूताः । सर्वेषां शब्दानुविद्धतयैव प्रतीतेः । **वाङ्मूला** वाचा सूक्ष्मशब्दब्रह्मणा जनिताः **वाग्विनिःसृता** वाक्सहकृतैः स्वकारणैर्जन्याः वागधीनत्वात्सर्वव्यवहाराणाम् । **स्तेनयेन्**मिथ्याभिधानेनान्यरूपां कृत्वोपादद्यात् ॥ २५६ ॥

(३) **कुल्लूकः । सर्वेऽर्थाः** शब्देषु **नियता** वाच्यत्वेन **नियता वाङ्मूलाश्च** शब्दास्तेषां प्रतिपत्तौ शब्देभ्य एव प्रतीयन्ते । प्रतीतिद्वारेण शब्दमूलत्वं शब्देभ्य एवावगम्य चानुष्ठीयन्त

इति वाग्विनिर्गत इत्युच्यन्ते। अत एव 'वेदशब्देभ्य एवादौ' (१।२१)इति ब्रह्मणोऽपि सृष्टिर्वेदशब्दमूलैवोक्ता। अतो **यस्तां वाचं स्तेनयेत्**स्वार्थव्यभिचारिणीं वाचयति स नरः **सर्वार्थस्तेयकृद्भवति**।। २५६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **वाचीति**। वागर्थयोर्नित्यसंबन्धात्तं विना तैस्तत्प्रयोगायोगाद्वाङ्मूलाः। तदधीनत्वं वक्तुरभिप्रायादेते एवार्था **वाग्विनिःसृताः** परबुद्धौ संक्रान्ताऽभवन्ति। **अतस्तां यस्तेनयेत्स** सर्वस्तेन एवेति भावः।। २५६ ।।

(५) **नन्दनः**। पापकृत्तमत्वमेवोपपादयति **वाच्यर्था इति। वाचि** शब्दे **सर्वेऽर्था नियता** अभिधेयतया संबद्धाः। **वाङ्मूला** वाक्परिणामभूताः। **वाग्विनिसृताः** वाचा प्रतिपादिताः। एतैर्हेतुभिः सर्वार्था वाङ्मया इत्यर्थः। **तां** सर्वार्थमयीं वाचं **यः स्तेनये**त्तत्त्ववचनं तिरस्कृत्यानर्थं ब्रूयात्स **सर्वस्तेयकृ**त्सर्वार्थचोरः।। २५६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। वाग्विनिःसृता** वागिन्द्रियाद्विनिःसृता मुखान्निर्गताः वाचः वाच्यार्थाः। वाच्याश्च ते अर्थाश्च वाच्यार्थाः। **वाङ्मूलाः** वचनमूलाः **नियताः** तद्ययाथा यःवाच्यार्थः स एव मुखान्निःसरतीति भावः। **तु** पुनः **यः** पुरुषः **तां वाच** स्तेनयेत् विपरीतं वदेत् अन्यदुक्त्वा अन्यदनुतिष्ठति **सः सर्वस्तेयकृ**च्चौर्यकृत्।। २५६ ।।

(७) **मणिरामः। सर्वे अर्थाः वाचि** शब्देषु नियताः वाच्यत्वेन नियताः। **वाग्विनिःसृताः** शब्देभ्य एव प्रतीयंते **वाङ्मूलाश्च** प्रतीतिद्वारेण शब्दमूलत्वम्।। २५६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। वाच्यर्था इति**। सर्वेऽर्थाः शब्देषु संबद्धाः शब्दार्थसंबधस्य नियतत्वात् शब्दमूलकाश्च यतः शब्देभ्यः प्रतीयन्ते शब्दप्रतीतिपुरस्सरं चार्थसंव्यवहारप्रतीतेः शब्दविनियता इव। अतस्तां वाचं यश्चोरयेत्, अन्यदुक्त्वा अन्यदनुतिष्ठेत् **स सर्ववस्तुस्तेयकृन्नरो** भवति।। २५६ ।।

महर्षिपितृदेवानां गत्वाऽऽनृण्यं यथाविधि।।
पुत्रे सर्वं समासज्य वसेन्माध्यस्थ्यमास्थितः।। २५७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। गृहस्थस्यैवेदं प्रकारान्तरमुच्यते। महर्षीणामानृण्यं स्वाध्यायेन पितॄणामपत्योत्पादनेन देवानां यज्ञैर्यथोक्तं "त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवा" (तैत्ति. सं. ६।३।१०) इति **गत्वा** कृत्वैतत्त्रयं **पुत्रे** प्राप्तव्यवहारे सर्वगेहकुटुंबव्यवहारं **समासज्य** संन्यस्य वसेद् गृह एव।

माध्यस्थ्यमास्थितस्त्यक्ताहङ्कारः। इदं मे धनमिदं मे पुत्रदारमिदं मे दासीदासमिति स्वबुद्धिं सन्त्यज्यासीत। नाहं कस्यचिन्न कश्चिन्ममेति त्यक्तस्वतृष्णता **माध्यस्थ्यम्**।

अयं च संन्यासः काम्यानां च दृष्टानां च कर्मणां, न सर्वेषाम्। उत्तरत्र दर्शयिष्यामः।। २५७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। महर्षीणामध्ययनेन पितॄणां शुद्धसंतानोत्पादनेन देवानां यज्ञेन **माध्यस्थं** प्रवर्त्योदासीन्य**मास्थितो** वेदसन्यासिको भूत्वेत्यर्थः।। २५७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। गृहस्थस्यैव संन्यासप्रकारोऽयमुच्यते महर्षीणां स्वाध्यायेन पितॄणां पुत्रोत्पादनेन देवतानां यज्ञैर्यथाशास्त्रमानृण्यं गत्वा योग्यपुत्रे सर्वं कुटुम्बचिन्ताभारमारोप्य **माध्यस्थ्यमाश्रितः** पुत्रदारधनादौ त्यक्तममत्वो ब्रह्मबुद्ध्या सर्वत्र समदर्शनो गृह एव वसेत् ।। २५७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। सर्वाश्रमसाधारणं भक्ष्याभक्ष्यं वक्तुं गृहस्थस्य हितमुपदिशन् कृतकृत्यतामाह **महर्षीति चतुर्भिः**। **आनृण्यमु**क्तेन वेदाध्ययनेन ऋषीणां, पुत्रोत्पादनेन श्राद्धेन पितॄणां, यज्ञेन देवानामिति **समासज्य** 'त्वं ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वं लोक' (कठ० १४) इत्यादि संभाष्य **माध्यस्थमु**दासीनताम् ।। २५७ ।।

(५) **नन्दनः**। पुत्रवतो गृहस्थस्याश्रमान्तरासमर्थस्योत्तरे वयसि कर्तव्यमाह **महर्षीति**। **माध्यस्थ्यं** शोकहर्षादिराहित्यम् ।। २५७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **माध्यस्थं** प्रवर्त्यौदासीन्यं **आस्थितो** वसेत् । वेदाध्ययनेन सुतोत्पादनेन यज्ञैः **आनृण्यं गत्वा** वनं प्रविशेदित्यर्थः ।। २५७ ।।

(७) **मणिरामः**। गार्हस्थ्यावस्थायामेव संन्यासप्रकारमाह **महर्षीति**। स्वाध्यायेन महर्षीणां, पुत्रोत्पादनेन पितॄणां, यज्ञैर्देवानां **माध्यस्थं आश्रितः** सर्वत्र समदर्शनः ।। २५७ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **महर्षिपितृदेवानामिति**। **महर्षिपितृदेवानां** स्वाध्यायप्रजायज्ञसंपादनेन यथाशास्त्रं ऋणसंशुद्धिं कृत्वा ततः पुत्रे सर्वां गृहधुरं च संन्यस्य धनार्जनात् दानदीनाश्रितः सन् 'वाच्येके जुह्वति प्राण'मि(४।२३)त्यादिनीत्या ज्ञानबलान्महायज्ञादीन् सम्पादयन् गृह एव क्वचित् कालं वसेत् ।। २५७ ।।

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनि ।।
एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ।। २५८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। कृते सर्वकर्मसंन्यास इदं तस्य विशेषतः कर्तव्यम् । **एकाक्य**सहायः सन्नविद्यमानसम्भाषणोऽनाकुले **विविक्ते** निर्जने रहसि **चिन्तयेद्ध्यायेद्धितमात्मन्यु**पनिषत्सु या ब्रह्मोपासना विहितास्ता अभ्यस्येत् । तच्चिन्तया तदभ्यासे **परं श्रेयो** मोक्षाख्य**मधिगच्छति** प्राप्नोति ।। २५८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **विविक्ते** शुद्धस्थाने । **आत्मनो हितं** आत्मनो हितसाधनम् । **श्रेयो** ब्रह्म ।। २५८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। काम्यकर्मणां धनार्जनस्य च कृतसंन्यासः षष्ठाध्याये वक्ष्यमाणः पुत्रोपकल्पितवृत्ति**रेकाकी** निर्जनदेश आत्महितं जीवस्य ब्रह्मभावं वेदान्तोक्तं सर्वदा ध्यायेत् । यस्मात्तद्ध्यायन्ब्रह्मसाक्षात्कारेण **परं श्रेयो** मोक्षलक्षणं प्राप्नोति ।। २५८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। ततः किं तत्राह **एकाकीति**। **आत्मने हितं** यत्त्वं हिततमं मन्यस इति श्रुते**र्हितं** मोक्षः तदुपायमित्यर्थः ।। २५८ ।।
मनुस्मृति २/३२

(५) **नन्दनः।** **एकाकी** इन्द्रियमनःप्रभृतिबाह्यसहायनिरपेक्षः। **चिन्तयानः** परमात्मानमिति शेषः। **परं श्रेयः** मोक्षम्॥ २५८॥

(६) **रामचन्द्रः।** **एकाकी** चिन्तयेदित्यर्थः। **आत्मनः हितं** हितरूपं। **ऐश्वर्यं** चिन्तयेद्यतिरित्यर्थः॥ २५८॥

(७) **मणिरामः।** **परं श्रेयो** मोक्षम्॥ २५८॥

(८) **गोविन्दराजः।** तथाच वसन् **एकाकीति**। निर्जने प्रदेशे **एकाकी** सन् उपनिषदुक्तोपासनादिभिः परमात्मस्वरूपनिरूपणमात्महितं **चिन्तयन्** प्रकृष्टं **श्रेयो** मोक्षाख्यं प्राप्नोति॥ २५८॥

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती॥
स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः॥२५९॥

(१) **मेधातिथिः।** अध्यायार्थोपसंहारः। **एषा वृत्तिर्विप्रस्य गृहस्थस्योक्ता। शाश्वती** नित्या। अनित्या त्वापदि या वक्ष्यते। विप्रग्रहणाद्ब्राह्मणस्यैव **स्नातकव्रतानां कल्पो** विधिः। **सत्त्वं** नामात्मगुणस्तस्य **वृद्धिकरः। शुभः** प्रशस्तः। प्रशंसैषा॥ २५९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **वृत्तिर्जीवनोपायः।** **स्नातकव्रतस्य कल्पः** प्रकारः। सच प्रकाशः॥ २५९॥

(३) **कुल्लूकः।** अयमध्यायार्थोपसंहारः। **एषा** ऋतादि**वृत्तिर्गृहस्थस्य** ब्राह्मणस्योक्ता **शाश्वती** नित्या आपदि त्वनित्या वक्ष्यते। **स्नातकव्रत**विधिश्च सत्त्वगुणस्य वृद्धिकरणप्रशस्त उक्तः॥ २५९॥

(४) **राघवानन्दः।** **विप्रस्येति** श्रुतेरुक्तस्नातकव्रतकलापो ब्राह्मणस्यैवासाधारणः॥ २५९॥

(५) **नन्दनः।** **विप्रस्य** वृत्तिरद्रोहेणैव भूतानामित्यादिनोक्ता। **स्नातकव्रतकल्पश्च** 'वेदोदितं स्वकं कर्म' (४।१४) इत्यादिनोक्तः॥ २५९॥

(७) **मणिरामः।** अध्यायार्थोपसंहारमाह **एषेति**॥ २५९॥

(८) **गोविन्दराजः।** **एषेति**। **एषा** ऋतादिका जीविका नित्या अनित्याया आपदि विधानात् **गृहस्थस्य** ब्राह्मणस्योक्ता। तथा **स्नातकव्रत**विधिश्च **सत्त्वा**ख्यगुण**वृद्धिकरः** प्रशस्तस्यैवोक्तः॥ २५९॥

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन् वेदशास्त्रवित्॥
व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते॥ २६०॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मानवधर्मसंहितायां चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

(१) **मेधातिथिः।** सर्वस्यास्य फलकथनमेतत्। **अनेन विप्रो वर्तयन्**वर्तमानो **वेदशास्त्रवि**द्व्यपेतकल्मषः प्रतिषेधापराधजं पापं **कल्मषं** तद्व्यपेतं व्यपनीतं प्रायश्चित्तैः।

तेनैतदुक्तं भवति—विहितकरणात्प्रतिषिद्धस्यानासेवनात्कथंचित्कृतस्य प्रायश्चित्तैर्निष्क्रीतत्वात् । **ब्रह्मलोके महीयते** ब्रह्मलोके स्थानविशेषे महिमानं प्राप्नोति । दर्शनान्तरं ब्रह्मरूपः सम्पद्यत इति सिद्धम् ।। २६० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । वृत्तेना**चरणेन । **विप्र** इति तस्य प्राधान्यादुक्तम् । **वेदः** श्रुतिः **शास्त्रं** धर्मशास्त्रम् । अत्र स्नातकव्रतमध्ये केषांचिदन्यत्रोक्तानामपि पुनरभिधानं स्नातकव्रतलोपनिमित्तैकाहत्र्यहभोजनप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थमिति द्रष्टव्यम् ।। २६० ।।

व्याहृतमनुतात्पर्यप्रतिहतकुनिबन्धदर्शितव्याख्यानम् ।
नारायणस्य सूक्ति सर्वज्ञस्यानुसंधत्ते ।। १ ।।

इति सर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ चतुर्थोऽध्यायः ।। ४ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** सर्वस्योक्तस्य फलकथनमिदं । **अनेन** शास्त्रोक्ताचारेण वेदविद्ब्राह्मणो वर्तमानो नित्यकर्मानुष्ठानात्क्षीणपापः सन्ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण ब्रह्मैव लोकः तस्मिन् लीनो महिमानं सर्वोत्कर्षं प्राप्नोति ।। २६० ।।

इति कुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां चतुर्थोऽध्यायः ।। ४ ।।

(४) **राघवानन्दः । अनेन** क्रमेण मोक्षोपायचिन्तनपर्यन्तेन वृत्तेन कृतेनानुष्ठितेन **व्यपेतकल्मषः** विगतं निषेकापराधजं कल्मषं पापं यस्य सः । **महीयते** पूज्यतया व्यवतिष्ठत इति भावः ।। २६० ।।

इति श्रीराघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ।। ४ ।।

(५) **नन्दनः । अनेनोक्तेन** चरितेन । **वर्तयन्**देहयात्रां यापयन् । **व्यपेतकल्मषः** विमुक्तपुण्यपापः । **ब्रह्मलोके** परब्रह्मसाक्षात्कारे सति । **महीयते** आध्यात्मिकैरिति शेषः ।।

इति श्रीनन्दनविरचिते मानवव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ।। ४ ।।

(७) **मणिरामः ।** फलमाह **अनेनेति** ।। २६० ।।

इति श्रीमिश्रगंगारामात्मजदीक्षितमणिरामकृतायां
सुखबोधिन्यां मनुवृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः ।। ४ ।।

(८) **गोविन्दराजः । अनेनेति । अनेन** उक्तशास्त्राचारेण वेदार्थवित् ब्राह्मणः नित्यकर्मानुष्ठानेनोपक्षीणपापः सन् **ब्रह्मलोके** महिमानमश्नुते ।। २६० ।।

इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मन्वाशयसारिण्यां
टीकायां गार्हस्थ्यसदाचारश्चतुर्थोऽध्यायः ।। ४ ।।

——०——

भारतीयविद्या-श्रेणी-ग्रंथः ३७

मनुस्मृतिः

मेधातिथि-सर्वज्ञनारायण-कुल्लूक-राघवानन्द-नन्द
रामचन्द्र-मणिराम-गोविन्दराज-भारुचि

इति व्याख्यानवकेन समलंकृता

◎

तृतीयो विभागः

(५-६ अध्यायात्मकः)

◎

भारतशासनस्य शिक्षणविभागस्यार्थसाहाय्येन प्रकाशिता

◎

— संपादक —

जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे

महामहोपाध्याय, विद्यावाचस्पति

एम्.ए., एल्एल्.बी., अॅड्व्होकेट (सु. को.)

इत्यनेन

भारतीयविद्याभवनस्य संमान्यनियामकेन परिष्कृता

१९७८

भारतीय विद्या भवनम्

कुलपति के. एम्. मुनशीपथः, चौपाटी

मुम्बई ४०० ००७

Bhāratiya Vidyā Series—Vol. No. 37

MANU-SMṚTI

With nine commentaries by Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmacandra, Maṇirāma, Govindarāja and Bhāruci

VOLUME III (Adhyāyas 5-6)

Edited by

JAYANTAKRISHNA HARIKRISHNA DAVE

Mahamahopadhyaya Vidyavachaspati

M.A., LL.B., ADVOCATE (SUPREME COURT)

Hon. Director, Bharatiya Vidya Bhavan

Published with the financial assistance of the Ministry of Education, Government of India

1978

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

Kulapati K. M. Munshi Marg, Chowpatty, Bombay-400 007

INTRODUCTION

Manusmriti, with nine Commentaries by Medhātithi, Sarvajña-nārayaṇa, Kullūka, Rāghāvānanda, Nandana, Rāmachandra, Maṇirāma, Govindarāja and Bhāruchi, is intended to be published in 6 volumes—each volume covering two Adhyāyas.

Volumes 1 and 2 have already been published earlier. This is the third volume covering the fifth and the sixth Adhyāyas. The fourth volume covering the seventh and the eighth Adhyāyas is expected to be out shortly. The rest of the Adhyāyas also would come out soon.

This project with these nine commentaries has been undertaken by the Bharatiya Vidya Bhavan with the financial assistance of the Ministry of Education, Government of India. The Editor expresses warm thanks to the Government of India for the kind and continued financial assistance.

In this volume also, the present edition contains some more verses than the Edition of M. M. Dr. Ganganath Jha. Readings also differ with some commentators. Some of the verses have changed their places in some commentaries, especially in the edition of M. M. Dr. Jha.

Publication of this and the remaining volumes has been delayed for various reasons, including press and paper problems. However, further volumes are expected to come out soon.

Bharatiya Vidya Bhavan,
Kulapati K. M. Munshi Marg,
Bombay-400 007.
17th June 1978

Jayantkrishna Harikrishna Dave

पञ्चम–षष्ठाध्यायविषयानुक्रमकोशः

—:०:—

षष्ठोऽध्यायः

इति पञ्चम–षष्ठाध्यायानुक्रमकोशः

मनुस्मृतिः

व्याख्यानवकोपेता

*

पञ्चमोऽध्यायः ५

*

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान् स्नातकस्य यथोदितान् ।।
इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ।। १ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** ब्रह्मचारिगृहस्थयोरध्यायत्रयेण ये धर्मा विहितास्ताञ्छ्रुत्वा **ऋषयो** मरीच्यादयो **भृगु**माचार्य**मिदं** वक्ष्यमाणं वस्त्व**ब्रुवन्** पृष्टवन्तः । "ननु चात्र स्नातकस्येति श्रूयते । तत्र ब्रह्मचारिग्रहणं किमर्थम् ?" उच्यते—वृत्तसंकीर्तनमेतत् । ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ता एव । **महात्मानमनलप्रभव**मिति च भृगुविशेषणम् । अनलादग्नेः प्रभव उत्पत्ति-र्यस्य तम् । ननु प्रथमेऽध्याये 'अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु' (१/३४) इत्यत्र मनोरपत्यं भृगुरुक्तः । सत्यम् । अर्थवादः । अमुत्र अग्नेः सकाशाद् भृगोर्जन्म श्रुतं तद्दर्शनेनैवमुक्तम् । तथा च नामनिर्वचनम् । "भ्रष्टाद्रेतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्योऽभवत् यद्द्वितीयमासीत्तद् भृगुरिति" । उपचारतो वैतदुच्यते । तेजस्वितासामान्यादग्नेरिव प्रसव इति । न चात्रा-भिनिवेष्टव्यं कतरः पक्षो युक्त इति । अनिदंपरत्वादस्य शास्त्रस्य । सर्व एवायं प्रश्नप्रति-वचनसन्दर्भो वक्ष्यमाणस्यान्नदोषस्य गौरवज्ञापनार्थः । परिग्रहदुष्टादन्नस्वभावदुष्टं गुरुतर-मिति । सम्बन्धिदोषात्स्वरूपदोषो बलवानन्तरङ्गत्वात् । ननु च पूर्वं बहुतरं प्रायश्चित्तं श्रूयते 'अमत्या क्षपणं त्र्यहमिति' । इह तु 'शेषेषूपवसेदह'रिति । तत्कथमस्य गुरुतरत्वम् ? उच्यते । लशुनाद्यपेक्षमेतत् । तेषु हि 'मत्या जग्ध्वा पतेत्' इति पतितप्रायश्चित्तं भवति ।। १ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** अथ भक्ष्याभक्ष्यविवेकं प्रस्तौति **श्रुत्वैतानिति । अनल-प्रभवमिति** द्वितीयसृष्टौ तस्यानलरूपाद् ब्रह्मशुक्रादुद्भूतत्वात् यथा 'यद् द्वितीयमासीत्तद् भृगुरभव'दित्य**ैतरेयब्राह्मणे** ।। १ ।।

(३) **कुल्लूकः । ऋषयः** स्नातकस्य**ैता**न्यथोदित**धर्मान् श्रुत्वा महात्मानं** परमार्थपरं **भृगुमिदं** वचनमब्रुवन् । यद्यपि प्रथमाध्याये दशप्रजापतिमध्ये 'भृगुं नारदमेव च' (१।३५) इति भृगुसृष्टिरपि मनुत एवोक्ता तथापि कल्पभेदेनाग्निप्रभवत्वमुच्यते । तथाच श्रुतिः— 'तस्य यद्रेतसः प्रथमं देदीप्यते तदसावादित्योऽभवत् यद्द्वितीयमासीत्तद् भृगु'रिति । अत एव भ्रष्टाद्रेतस उत्पन्नत्वाद् भृगुः ।। १ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** वर्तिष्यमाणार्थं वृत्तं कीर्तयति **श्रुत्वेति ।** श्रोतॄणां मेधावित्वे

वक्तुः शास्त्रकथने श्रद्धा स्यादिति सूचनार्थमध्यायत्रयेण ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्विदितान्धर्मान्मरीच्यादयोऽनुवदन्ति **श्रुत्वेत्यादिना**। **अनलप्रभवं भृगुमिति**। तदुक्तं **शान्तिपर्वणि** 'शुक्रे हुतेऽग्नौ तस्मिंस्तु प्रादुरासँस्त्रयः प्रभो ।। पुरुषा वपुषा युक्ताः स्वैः स्वैः प्रसवजैर्गुणैः ।। भृगुत्वेन भृगुः पूर्वमङ्गारेभ्योऽङ्गिरोऽभव'दित्यादि ।। १ ।।

(५) **नन्दनः**। मनुपुत्रस्यैव भृगोर्वरुणयज्ञेऽनलप्रभवत्वं पुराणे श्रूयते। तस्मान्न पूर्वापरविरोधः ।। १ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणमाह **श्रुत्वेति**। कांचित्पतिव्रतां दृष्ट्वा ब्रह्मणः शुक्रमपतत् ब्रह्मा तदा तच्छुक्रमग्निकुण्डेऽक्षिपत् तदग्निकुण्डाज्जातो भृगुः। **अनलप्रभवं भृगुमृषय इदमूचुः** द्वितीयसृष्टावनलरूपत्वात् ।। १ ।।

(७) **मणिरामः**। **अनलप्रभवं** यद्यपि प्रथमाध्याये मनुत एव भृगोरुत्पत्तिरुक्ता तथापि कल्पभेदेनाऽग्निप्रभवत्वमुच्यते ।। १ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **श्रुत्वैतानिति**। **इदमूचुर्महाभागमिति**। **एतान्** यथोक्तान् स्नातकधर्मान् **ऋषयः श्रुत्वा** अग्नेर्जातं परोपकारिणं **भृगुं इदं** वक्ष्यमाणमुक्तवन्तः। प्रथमेऽध्याये मनुप्रभवत्वं भृगोरुक्तम्। इह तु श्रौतार्थवाददृष्ट्याऽग्निप्रभवत्वमुच्यते। तत्र हि "तस्य यद्रेतसः प्रथमं देदीप्यते तदसावादित्योऽभवत्। यद् द्वितीयमासीत् तद् भृगुः" इति श्रूयते। अत एव भ्रष्टाद्रेतस उत्पन्न इति भृगुरित्येवं भवति। एवं च एकस्मिन् जन्मनि तस्यैकं कारणं अन्यस्मिंश्चापरमिति न कदाचिदनुपपत्तिः ।। १ ।।

एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।।
कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ।। २ ।।

(१) **मेधातिथिः**। यन्महर्षिभिः पृष्टं तदिदानीं दर्शयति **एवमिति**। शास्त्रव्यापारपरामर्शः। **यथोक्तमिति** शास्त्रार्थं परामृशति।

एतेन शास्त्रसन्दर्भेण यादृशो धर्म उक्तस्तत्पुनस्तमनुतिष्ठतां द्विजातीनाम्। 'विप्र'ग्रहणस्य दर्शनार्थत्वाद्वक्ष्यति (५।२६) "एतदुक्तं द्विजातीनामिति"।

कथं मृत्युः प्रभवति—स्नातकावस्थायां ब्रह्मचर्यावस्थायां वा। यतः परिपूर्णायुर्भिस्तैर्भवितुं युक्तं पुरुषायुषजीविभिः। शतवर्षं पुरुषाणामायुस्ततः पुराऽपमृत्युना मरणमेषां न युक्तम्। यत उक्तम् "आचाराल्लभते ह्यायुः" (४।१५६) "जपतां जुह्वतामिति" (४।१४६) ।। २ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **कथं मृत्यु**रिति कस्मिन् स्नातकव्रते त्यक्ते मृत्युभयमित्यर्थः। **वेदशास्त्रविदा**मिति स्वधर्मज्ञानसाधनोपदर्शनेन तत् ज्ञानं दर्शितम् ।। २ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **एवं** यथोक्तं **स्वधर्मं** कुर्वतां ब्राह्मणानां श्रुतिशास्त्रज्ञानां वेदोदितायुषः पूर्वं कथं **मृत्युः प्रभवति?** आयुरल्पत्वहेतोरधर्माचरणस्याभावात्। सकलसंशयोच्छेदनसमर्थत्वात्**प्रभो** इति संबोधनम् ।। २ ।।

(४) **राघवानन्दः।** आश्रमचतुष्टयसाधारणत्वादस्याध्यायस्य चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यसाधारणधर्मप्रतिपादकत्वमाह **एवमिति।** शास्त्रोक्तं **स्वधर्ममनुतिष्ठतां। कथमिति** प्रकारे **विप्र**पदमुपलक्षणम्, चातुर्वर्ण्यस्य **वेदशास्त्रविदाम**पीति भावः॥ २॥

(५) **नन्दनः।** आचारवान्पुरुषः शतं वर्षाणि जीवतीति भवता पूर्वमुक्तम्। तेन **स्वधर्ममनुतिष्ठता**मकालमृत्युर्नोपपद्यत इति॥ २॥

(६) **रामचन्द्रः। विप्राणां यथोक्तमेवमनुतिष्ठतां मृत्युः कथं** प्रभवति ? ॥ २॥

(७) **मणिरामः।** आयुरल्पत्वकारणाधर्माचरणाभावात् **कथम**ल्पायुष्ट्वमित्यभिप्रायः॥ २॥

(८) **गोविन्दराजः। एवमिति। एवम**तिक्रान्तं शास्त्रोक्तं **स्वधर्म**माचरतां **वेदशास्त्रज्ञानां** ब्राह्मणानां **कथं** प्रभो **मृत्यु**राक्रामति ? न तेषां वेदोक्तायुषां पुरा मृत्युना भाव्यम्, आयुःक्षयकारणस्य धर्मलोपादेरभावात्॥ २॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः॥
श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्रान् जिघांसति॥ ३॥

(१) **मेधातिथिः।** ननु च स्वधर्ममनुतिष्ठतामिति प्रश्नेन युक्तं **'येन दोषेण'**ति उत्तरश्च ग्रन्थो नैवोपपद्यते॥ ३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मानवः** प्रथमजन्मनि मनुसुतत्वात्॥ ३॥

(३) **कुल्लूकः। स** मनोः पुत्रो **भृगु**र्धर्मस्वभावो **येन दोषेणा**ल्पकाले **विप्रान्** हन्तुमिच्छति **मृत्युः** श्रूयतामित्येवं तान्महर्षीञ्जगाद॥ ३॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रापि चतुःप्रकारानाह **स तानिति द्वाभ्यां। जिघांसति** नरकाप्त्यै॥ ३॥

(६) **रामचन्द्रः। भृगुस्तान्महर्षीनुवाच** येन दोषेण **विप्रान्मृत्युर्जिघांसतीति** श्रूयताम्॥ ३॥

(८) **गोविन्दराजः। स तानुवाचेति। अनभ्यासेनेति। वेदनाभ्यास-आचारलोप-आलस्य-अन्नदोषा**ख्यायुःक्षयकारणानि; एवं च वेदाभ्यासाचारानुष्ठानानालस्येषु उक्तशास्त्रप्रमेयभूतेषु कृतेष्वपि यदा वक्ष्यमाणान्नदोषो न परिह्रियते तदा तेन हेतुभूतेन अकाल**मृत्युर्विप्रान्** हन्तुमिच्छति॥ ३–४॥

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात्॥
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति॥ ४॥

(१) **मेधातिथिः।** उच्यते। **अनभ्यासेने**त्यादिदृष्टान्तत्वेनोच्यते। यथा भवद्भिः प्रतिपन्ना वेदानभ्यासादयः पुरायुषो मरणहेतवः, एवं वक्ष्यमाणोऽन्नदोषः। सत्स्वपि वेदाभ्यासादिषु न तावत्स्वधर्मो यः पूर्वत्र कथितः, किं त्वयमन्नदोषो गरीयस्तरः। पृथक् प्रकरणाच्चैतदभिधीयते।।। ४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अनभ्यासेनेति**। एतेनैते प्रतिनियताः स्नातकधर्माः सर्वथा नातिक्रमणीया इति दर्शितम्। **अनभ्यासेना**नध्ययनेनाधीतानां च त्यागेन। **आचारस्य** च शिष्टाचरितस्य मङ्गल्यालम्भनादेः। **आलस्यात्** अलसतया क्रियमाणेषु कर्मसु शक्त्याङ्गानुपसंहारात्। **अन्नदोषाद्** दुष्टान्नाशनात्। तत्र केचित्संसर्गदुष्टान्नदोषा गणान्नमित्यादिना पूर्वाध्याये उक्ताः।। ४।।

(३) **कुल्लूकः। वेदानामनभ्यासा**त्स्वीयाचारपरित्यागात्। सामर्थ्ये सत्यवश्यकर्तव्यकरणानुत्साहलक्षणा**दालस्यात्**। अदनीयदोषाच्च **मृत्युर्विप्रान् हन्तु**मिच्छति। एतेषामधर्मोत्पादनद्वारेणायुःक्षयहेतुत्वात्।। ४।।

(४) **राघवानन्दः।** तानाह **अनभ्यासेनेति।** अनधीतेन अधीतविस्मरणेन च। **आलस्या**त्तत्पूर्वकस्वधर्माननुष्ठानात्।। ४।।

(५) **नन्दनः। अन्नदोषाद्भ**क्ष्यदोषात्। अन्नदोषस्यैवाकालमृत्युहेतुत्वमत्र प्रतिपाद्यम्। **वेदानभ्यासा**दीनामुपन्यासो दृष्टान्तार्थः।। ४।।

(६) **रामचन्द्रः। अन्नदोषाद्भ**क्ष्याभक्ष्यान्नदोषा**न्मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति**।। ४।।

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च।।
अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवानि च।। ५।।

(१) **मेधातिथिः।** लशुनादयः पदार्था लोके प्रसिद्धा एव। **कवक**शब्दो जातिशब्दः। क्वचित्कुयाकुरिति प्रसिद्धेऽर्थे मन्यते। छत्राकानि कवकान्येव। तथाहि कवकशब्देन प्रतिषिद्धं, छत्राकशब्देन प्रायश्चित्तं वक्ष्यति (५।१९) "छत्राकं विड्वराहं चेति"। न च छत्राकं नाम पदार्थान्तरं प्रसिद्धम्। न चाक्षरवर्णसामान्येन यो यच्छत्राकारस्तं तं छत्राकमिति युक्तं प्रतिपत्तुम्। तथा सति सुवर्चलादीनां समाचारविरोधी प्रतिषेधः प्राप्नोति। तस्माद्यान्येव कवकानि तान्येव छत्राकाणि। तथा च **निरुक्तकारः**—"क्षुण्णमहिच्छत्रकं भवति यत् क्षुद्यत इति"। तेन यान्येतानि भूमावकृष्टायामनुपूर्वजायां च सितवर्णानि जायन्ते तानि च कवकानि। वक्ष्यति च "भौमानि कवकानीति"। दर्शितं च 'पदा क्षुण्णमिवेति'। पादप्रहारेण यानि क्षुद्यन्ते। यतो यानि वृक्षाद्गुल्माज्जायन्ते तेषां तदाकाराणामप्रतिषेधः। कुकुण्डानि कवकानि वैद्यके व्याख्यातानि। एतच्च व्याख्यानं न गवादिशब्दवत्। शाके कवकशब्दो लोके प्रयुज्यते। अतोऽस्य समाचाराद्वैद्यकादिशास्त्रार्थे निश्चयः। प्रदर्शितश्चासौ। लशुनादीनां तु समानवर्णगन्धा अपि **विष्णुना** प्रतिषिद्धाः।

पाराशरिकायां तु शब्देनैव निषेधः प्रायश्चित्तविशेषार्थं उक्तः "चान्द्रायणमिति" (अ. ११ श्लो. १०६)। तेन लवतकर्कणिकारादीनां प्रतिषेधः। **अमेध्यप्रभवान्यमे**ध्यजातानि **च** संसर्गजातानि। अन्ये त्वाहुर्मूलवास्तूकवत्केवलामेध्यप्रभवानां युक्तः प्रतिषेधः। ततश्च यान्यधिकपुष्टयर्थे धान्यशाकादीन्यमेध्यक्षेत्रजातानि संसृज्यन्ते तानि न दुष्यन्तीति,-तदयुक्तम्; श्रुतेः सर्वस्याप्यभक्ष्यत्वात्। इहापि च यद्यमेध्यसंसर्गमन्तरेण न किंचिद्वस्तूत्पद्यते ततः स्यादपि। यतस्तु किंचिन्मेध्याज्जायते किंचित्संसृष्टात्ततोऽयं प्रतिषेधः केवलेऽमेध्यप्रभवे, न संसृष्टे अवतिष्ठते। मांसस्य सत्यपि शुक्रशोणितामेध्यप्रभवत्वे नायं प्रतिषेधः, पृथक्प्रकरणारम्भात्तस्य ।। ५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अधुनाऽवशिष्टान्नजातिदुष्टान्नदोषानाह **लशुनमिति**। श्वेतकन्दो बृहत्पत्रो लशुनं। **गृञ्जन** क्षुद्रपत्रः। क्लीबलिङ्गता छान्दसी। **पलाण्डू** रक्तकन्दः **कवकं** छत्राकं। **अमेध्यप्रभवानि** विष्ठादिषु जातानि कन्दादीनि ।। ५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। वेदानभ्यासादेरुक्तत्वादनुक्तमन्नदोषमाह **लशुनमिति**। लशुनगृञ्जनपलाण्ड्वाख्यानि त्रीणि स्थूलकन्दशाकानि। **कवकं** छत्राकम्, **अमेध्यप्रभवानि** विष्ठादिजातानि तण्डुलीयादीनि। **'द्विजातीना'**मिति (आचार. १७८) **याज्ञवल्क्यव**चनादेतानि द्विजातीनामभक्ष्याणि। द्विजातिग्रहणं शूद्रपर्युदासार्थम् ।। ५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अन्नदोषादित्याद्युक्तं तत्रादौ दुष्टान्नान्याह **लशुनमित्येकादशभिः**। **लशुनादीनि** त्रीणि स्थूलकन्दशालीनि तत्रापि **लशुनं** शुद्धमूलं **गृञ्जनं** रक्तमूलकं **पलाण्डुं** रक्तवर्तुलमूलं। **कवकं** छत्राकं **भूमिजं** वार्क्षभूजं च। **अमेध्यं** मूत्रपुरीषादि **तज्जातानि**।। ५ ।।

(५) **नन्दनः**। अन्नदोषस्यैवोपरिष्टाद्दुष्टान्नान्याह **लशुनमिति**। **लशुनं** सूक्ष्मरक्तकन्दनालं रसोनं। **गृञ्जनं** शाकविशेषः। **पलाण्डुः** स्थूलश्वेतकन्दनालो लशुनानुकारी। **कवकं** कुरवण्डकम्। **अमेध्यप्रभवानि** माषवराकादीनि। द्विजातिग्रहणं शूद्रपर्युदासार्थम् ।। ५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **लशुनं** श्वेतकन्दो बृहत्पत्रः। **गृञ्जनं** क्षुद्रपत्रो लोहितसूक्ष्मकन्दः। **पलाण्डुः** स्थूलरक्तकन्दः। **कवकानि** छत्राकसर्पछत्रशिलीन्ध्राणि। एतानि द्विजानामभक्ष्याणि। च पुनः अमेध्यस्थानप्रभवानि ।। ५ ।।

(७) **मणिरामः**। अभक्ष्यानाह **लशुनमित्यादिना**। **कवकं** छत्राकं, **अमेध्यप्रभवानि** तंदुलीयादीनि ।। ५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। कः पुनरसावन्नदोष इत्याशङ्क्य तमाह **लशुनमिति**। लशुनगृञ्जनपलाण्ड्वाख्यानि शाकानि। कवकं छत्राकविशेषः खुकं खण्डकमित्यायुर्वेदप्रसिद्धम्। **अमेध्यप्रभवानि च** मनुष्यादिजग्धप्रबीजपुरीषनिर्गतत्वेन केवलामेध्योत्पत्तिकानि पुरीषस्थानोत्पन्नानि चामेध्यसंसर्गप्रभवानि तण्डुलीयकादीनि **द्विजातीनामभक्ष्याणि**। द्विजाति-

ग्रहणं शूद्रपर्युदासार्थम्, चातुर्थ्यं तु अभक्ष्यप्रकरणं ब्राह्मणस्यैव 'नाश्रोत्रियतते यज्ञे' (४।२०५) इत्युपक्रम्य 'भुंजीत ब्राह्मणः क्वचित्' इत्यभिधानात्। अत एव प्रकरणभेदः ॥ ५ ॥

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ॥
शेलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। वृक्षकोटरस्रावेण हेत्वन्तरेण वा बहिर्यन्मूलस्कन्धफलपलाश-शाखाकुसुमव्यतिरिक्तं वृक्षलग्नं जायते स **वृक्षनिर्यासः**। लोहितग्रहणात्कर्पूरादीनामप्रतिषेधः। **व्रश्चना**च्छेदनाद्येषां प्रभवो जन्म। एवं वृक्षादेर्वल्कप्रदेशा ये तत्रैव जायन्ते तेषामलोहिता-नामप्रतिषेधः। **शेलुः** श्लेष्मातकः प्रसिद्धो वैद्यकादिशास्त्रेभ्यः। न तु सुतस्य क्षीरस्य सन्तानिका, अप्रसिद्धत्वात्। यत्तु "पीयूषसाहचर्यात्सिन्तानिका युक्तेति",-भवति साहचर्यं विशेषहेतुरुभयत्र प्रयोगे सति, न पुनः साहचर्यमदृष्टप्रयोगाणां प्रयोगज्ञापकम्। **गव्यं च**। गव्यग्रहणान्माहिषादेरप्रतिषेधः। अनाद्यमग्निमात्रसंयोगात्पिण्डीभूतमनासक्तं च। सद्यः-प्रसूताया गोः क्षीरं पीयूषशब्देनोच्यते। "ननु च क्षीरस्य सविकारस्य दशाहं चाभक्ष्यतां वक्ष्यति। त्रिचतुराणि वाऽहानि तादृशं क्षीरं भवति"। सत्यम्। यदि कथंचित्कस्या अपि दशाहात्परेण भवति तदिदमर्थवत्। **प्रयत्ने**नेत्यादि पदद्वयं श्लोकपूरणार्थम्। अभक्ष्या-णीत्यनुवर्तते ॥ ६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **लोहितान्** व्रश्चनजानपि क्रथनादिनाकृष्टान्। **व्रश्चनप्रभवान्** वृक्षक्षतजानलोहितानपि निर्यासान्। **शेलुः** श्लेष्मातकफलं। **गव्यं** गोसंबन्धिपेयूषं नवप्रसूताया गोर्मासिपर्यन्तं पयः। महिष्यादिक्षीराणां तु दशाहोर्ध्वमेव भक्ष्यत्वम् ॥ ६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। लोहितवर्णान् **वृक्षनिर्यासा**न्वृक्षान्निर्गतरसान्कठिनतां यातान्। व्रश्चनं छेदनं तत्प्रभवानलोहितानपि। तथाच **तैत्तिरीयश्रुतिः** 'अथो खलु य एव लोहितो यो वाऽऽव्रश्चनान्निर्येषति तस्य नाश्यं काममन्यस्ये'ति। **शेलुं** बहुवारकफलं। गोभवं पेयूषं नवप्रसूताया गोः क्षीरमग्निसंयोगात्कठिनं भवत्येतान्यत्नतस्त्यजेत्। 'अनिर्दशाया गोः क्षीर'-(५।८) मित्यनेनैव पेयूषस्यापि निषेधसिद्धावधिकदोषत्वात्प्रायश्चित्तगौरवज्ञापनार्थं पृथङ्-निर्देशः अत एव यत्नत इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **वृक्षनिर्यासान्** वृक्षकोटरेभ्यो जातान् **लोहिताना**निति कर्पूर-वारणार्थम्। व्रश्चनं छेदनं तत्प्रभवम्। तथाच **तैत्तिरीयकश्रुतिः** 'अथो खलु य एव लोहितो यो वाऽऽव्रश्चनान्निर्येषति तस्य नाश्यं काममन्यस्ये'ति। अयमेव लोहितो यो व्रश्चना-न्निःसृतस्तस्य नाश्यं काममन्यस्येति तस्य नाश्यमभक्ष्यमन्यस्यानिषिद्धस्य कामं भक्षणमिति श्रुतेरर्थः। व्रश्चनप्रभवानामलोहितोऽपि निषिद्धः। **शेलुं** बहुवारकं। **पेयूषं** नवप्रसूताया गोः क्षीरं, 'अनिर्दशाया' इत्यनेनैव प्राप्तत्वेऽप्यत्यन्तनिषेधार्थम्। गर्भादारभ्य स्तनस्थकठिन-तरदुग्धं वा ॥ ६ ॥

(५) **नन्दनः।** **व्रश्चनप्रभवान्हिङ्गुप्रभृतीन्।** **शेलुः** श्लेष्मातकः। **गव्यं पेयूषं** तत्क्षणप्रसूताया गोः प्रथमदुग्धम्। 'पीयूषोऽभिनवं पयः' इत्य**मरः**।। ६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **लोहितान्** आरक्तान्वृक्षनिर्यासादीन्विवर्जयेत्। **व्रश्चनप्रभवान्** वृक्षच्छेदजातान्। **लोहितग्रहणात्** हिङ्गुकर्पूरादीनामनिषेधः। **शेलुं** श्लेष्मातकफलं। **गव्यं** गोरिदं गव्यं। नवप्रसूताया दुग्धविकारं **पेयूषं** पेयूषीति संज्ञं। एतानि **प्रयत्नेन वर्जयेत्**।। ६ ।।

(७) **मणिरामः।** **लोहितान्** लोहितवर्णान् **वृक्षनिर्यासान्** वृक्षनिर्गतरसान् घनीभूतान्। **व्रश्चनप्रभवान्** वृक्षछेदनजातान् अलोहितानपि। **शेलुः** श्लेष्मातकः लहसोराभाषा। **गव्यं पेयूषं** तत्कालप्रसूतायाः गोः क्षीरं 'अनिर्दशाया गोः क्षीर'मित्यनेनैव पेयूषस्यापि निषेधे सिद्धे प्रायश्चित्ताधिक्यार्थं पृथङ्निर्देशः।। ६ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **लोहितान्** यत्र पुष्पादिव्यतिरिक्तान् प्रस्रावादिना वृक्षेभ्यो निर्गतांस्तथा। वृक्षे गुन्दप्रदेशोद्भवान् **शेलुं** च श्लेष्मातकं "शेलुः श्लेष्मातकः स्मृत" इत्यभिधानकोशाद्यायुर्वेदप्रसिद्धेः, नतु क्षीरसृतक्षीरसन्तानिका यथाऽन्यैर्व्याख्यातम्, असिद्धेः। **गोसंबन्धि च पीयूषम्।** नवप्रसूताया गोः क्षीरं यदग्निसंयोगात् कठिनीभवति तद्यत्नतो वर्जयेत्। एतच्च दशाहात्परेणापि यदि कदाचित्स्यात् तदा निषिध्यते। दशाहोनर्वातिनस्तु 'अनिर्दशाया गोः क्षीरं' इत्यनेनैव निषिद्धत्वात्।। ६ ।।

वृथाकृसरसंयावं पायसापूपमेव च ॥
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च ।। ७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अत्र **कृसरसंयावमिति** समाहारे **द्वन्द्वः।** तिलैः सह सिद्ध ओदनः 'कृसर'शब्देनोच्यते। **संयावो** भोज्यविशेषः सर्पिर्गुडतिलादिकृतः पुरेषु प्रसिद्धः।

"ये तु यौतेर्मिश्रणार्थत्वाद्यानि मिश्रीकृत्यान्नानि साध्यन्ते मुद्गकुष्ठकादिभिस्तानि संयावशब्देनोच्यन्त" इति, तेषां कृसरग्रहणमनर्थकम्। सोऽपि ह्यनेन प्रकारेण 'संयाव' एव। **वृथा**शब्दः सर्वत्रानुषज्यते। यदात्मार्थं क्रियते, न देवपित्रतिथ्यर्थम्। तदा कृसरादीनामुपदेश इति— तदयुक्तम्; न हि गृहस्था एकेनार्थेन पचन्ति। हविष इवावापात्प्रभृति तादर्थ्येनोद्देशः। किं तर्हि ? अनुद्दिष्टविशेषस्य सामान्यतः कृतस्यान्नस्य पञ्चयज्ञानुष्ठानं विहितम्। तत्राकृतवैश्वदेवस्य भोजने विहितातिक्रमः, न पुनः प्रतिषेधः समस्ति। तथा हि द्वे प्रायश्चित्ते भवतः। विहितातिक्रमात्प्रतिषिद्धसेवनाच्च। कृसरादयस्तु देवताविशेषं वास्तुयज्ञादिविषयमनुद्दिश्य कृताश्चेदाह्निकविधयोऽपि प्रतिषिध्यन्ते। यश्चापि 'नात्मार्थं पचेदिति' सोऽप्यवश्यकर्तव्यत्वात् कृतातिक्रमस्य भोजनप्राप्त्यनुवादो न पुनः प्रतिषेधः। तथा सति द्विमूलकल्पनाप्रायश्चित्तं स्यादित्युक्तम्। न चान्यार्थत्वेनापि कृतस्यात्मार्थता पाकस्य निषेद्धुं शक्यते। पच्यमानार्थो हि पाकस्तस्य तद्द्वारिका न शक्या आत्मार्थता निषेद्धुं, तेनैव वृत्तिविधानात्। न हि भृत्यादिशिष्टभोजनं गृहस्थस्य शेषसंस्कारो न चात्र सङ्कल्पः श्रुतो,

येन 'मदर्थं पच्यतामिति' पाककाले संकल्पमात्रं निषिध्यते। आत्मार्थं चोत्तरकालमविचार्ये-त्युच्यते। मिथ्यासङ्कल्पदोषश्च स्यात्–देवतार्थतया सङ्कल्पितस्यात्मार्थतया योग इति। तस्मादयमनुवादो 'यत्पचेन्नात्मार्थमेवोपयोज्यं प्राग्विधेर्वैश्वदेविकादिति'। तथा च अपक्व-भोजनेऽपि विधिमेतं स्मरन्ति–"यदन्नः पुरुषो राजंस्तदन्नास्तस्य देवता" इति (रामायणे अयोध्याकाण्डे)। न च बुभुक्षमाणस्यैवाधिकारः, गार्हस्थ्यप्रतिपत्तिनिमित्तत्वात्। तेन यदहर्न भुञ्जीत तदहरप्यकुर्वन्प्रत्यवैति। एतदुक्तं भवति–स्वार्थं वा पचतु परार्थं वा, मा पाक्षीदिति सर्वथा कृतवैश्वदेवातिक्रमणव्रता अपि न प्रवर्तन्ते इति नित्यतामनुवदति। यच्चापि पठति–"लौकिके वैदिके वाऽपि हुतोत्सृष्टे जले क्षितौ। वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः पञ्च-सूनापनुत्तये" इति–अनेनापि नित्यतैवोच्यते। न हि वैदिके वैश्वदेवसम्भवः। न च स्मार्तवचने प्रमाणमस्ति।

पायसापूपमिति। पयसा सिद्ध ओदनः 'पायसः', न दध्यादि पयोविकारः। **अपूपाः** पुरोडाशाः। **देवान्नानि** समाचारप्रमाणकानि। **हवींषि** श्रुतिविहितानि होतव्यानि–प्राग्ग्रहहोमाद्–यतो हविःशेषस्य भक्ष्यतां वक्ष्यति। **अनुपाकृतस्य** अयज्ञाहृतस्य पशो**र्मांसानि।** 'उपाकरणं' पशोः संस्कारविशेषः। स पशुयागेषु विहितः। एतेन च यज्ञोपयुक्तशेषभक्ष्यता मांसस्य लक्ष्यते।

वृथाशब्दाधिकारेऽप्यनुपाकृतग्रहणमतिथ्यादिशिष्टस्यापि गोव्यजमांसस्य प्रतिषेधार्थम्। गोऽव्यजमांसमेव वाऽनुपाकृतशब्देन विवक्षितम्। गोऽव्यजस्यैव तत्रालम्भश्चोदितो यतः शिष्टं प्रोक्षितमित्युक्तम्॥ ७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वृथा** विप्रेभ्यो देवेभ्यश्चादत्वा। **कृसर**स्तिलमुद्गमाषसहसिद्ध ओदनः। **संयावो** गुडक्षीरघृतादिसाधितः पेयविशेषस्तत्करिकेति प्रसिद्धः। **अनुपाकृतानि** पशुबन्धाङ्गभूतमन्त्रवद्दर्भस्पर्शरूपसंस्कारेणासंस्कृतानि। एतत्पूर्वाध्यायस्थवृथामांसपदव्या-ख्यानम्। तथाच श्राद्धादावपि मांसभक्षणे दोष इति गम्यते। **देवान्नानि** देवेभ्यो निवेदितान्नानि। **हवींषि** हविःशेषाः। ऋत्विग्यजमानव्यतिरिक्तानामभक्ष्याः॥ ७॥

(३) **कुल्लूकः।** देवताद्यमुद्देशेनात्मार्थं यत्पच्यते तद् **वृथा, कृसर**स्तिलेन सह सिद्ध ओदनः। तथाच **छन्दोगपरिशिष्टम्** "तिलतण्डुलसंपक्वः कृसरः सोऽभिधीयते।" **संयावो** घृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धस्तत्करिकेति प्रसिद्धः। क्षीरतण्डुलमिश्रः पायसः। **अपूपः** निष्टकः एतान्वृथापक्वान्विवर्जयेत्। पशुयागादौ मन्त्रबहुलेन पशोः स्पर्शनमुपाकरणं तद्रहितः पशु**रनुपाकृत**स्तस्य **मांसानि देवान्नानि** नैवेद्यार्थमन्नानि प्राङ्निवेदनात्। **हवींषि** च पुरोडाशादीनि होमात्प्राग्वर्जयेत्। अनुपाकृतमांसानीत्येतद्विशेषनिषेधदर्शनात्'अनर्चितं वृथामांसम्' (४।२।३) इति सामान्यनिषेधो गोबलीवर्दन्यायेनानुपाकृतमांसेतरश्राद्धाद्य-नुद्देश्यमांसभक्षणे पर्यवस्यति॥ ७॥

(४) **राघवानन्दः। कृसर**स्तिलेन सह सिद्ध ओदनः। **संयावः** घृतक्षीरगुडगोधूम-चूर्णसिद्धः। एतच्चतुष्टयं देवान्नं तेभ्यो दत्वैव भोज्यम्। **अनुपाकृतमांसानि** पशुयागादौ

मन्त्रेण पशोः स्पर्शनमुपाकरणं तद्रहितपशोर्मांसानि। **देवान्नानि** देवपूजार्थं संचितानि। **हवींषि** होमार्थं पित्रर्थं वा संचितानि ।। ७ ।।

(५) **नन्दनः।** आत्मार्थमुपादानवृथात्वम्। तिलमिश्रमोदनं **कृसरः। संयावं** पिष्टविकारोऽपूपादि। **उपाकृतं** यज्ञविशिष्टम्। देवस्वामिकमन्नं **देवान्नम्। हविस्तु** देवतायै **निवेदयिष्य**माणं स्थापितद्रव्यम्। विवर्जयेदित्यनुवर्तते ।। ७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। वृथाकृसरः** देवताद्युद्देशमन्तरेण साधितः, कृसरः तिलमुद्गतण्डुल-मिश्रितान्नसिद्धः **कृसरसंज्ञः। संयावः** गुडक्षीरघृतादिगोधूमचूर्णविकारः। **पायसं** अपूपमेव **अनुपाकृतमांसानि** यज्ञे संस्कृतस्य पशोर्मांसानि। **देवान्नानि** देवतोद्देशेन संकल्पितान्नानि हविर्हवनीयद्रव्यं ऋत्विग्यजमानव्यतिरिक्तानाम् ।। ७ ।।

(७) **मणिरामः।** देवताद्युद्देशेन विना स्वनिमित्तमेव 'यत्' क्रियते' **तद्वृथा, कृसरः** तिलमिश्र ओदनः। **संयावः** क्षीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धः। **पायसः** दुग्धतंदुलसिद्धः। एतान् वृथा पक्वान् वर्जयेत्। मंत्रेण पशोः प्रोक्षणं उपाकरणं तद्रहितः पशुः अनुपाकृतः तस्य मांसानि। **देवान्नानि**-नैवेद्यार्थं कृतानि निवेदनात् प्राक् **हवींषि** पुरोडाशादीनि ।। ७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। वृथा कृसरसंयावमिति। कृसरं** तिलमुद्गसिद्धमोदनं, **संयावं** घृतगुडक्षीरादिकृतं पुष्करिकेति प्रसिद्धम्, **पायसमपूपं च** वास्तुयज्ञादिविशिष्टदेवतायागो-द्देशमन्तरेण कृतम्। कृतान्वाहिकवैश्वदेवकार्यमपि न भक्षयेत्। तथा उपाकरणाख्य-श्रौतसंस्कारविशेषार्हणां गोऽव्यजानां यान्य**नुपाकृतानि मांसानि** तानि कल्पयता न भक्षयेत्। अतिथ्यादेस्तु "अनर्चितं वृथामांसं" इत्युक्त्वा **देवान्नानि च** निवेदकादीनि **हवींषि च** प्राग्घोमात् वर्जयेत्। हविश्शेषस्य हि भक्ष्यत्वं वक्ष्यति ।। ७ ।।

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमेकशफं तथा ।।
आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ।। ८ ।।

[क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।।
सप्तरात्रव्रतं कुर्यात् प्रयत्नेन समाहितः ।। १ ।।]

(१) **मेधातिथिः।** यदीह'अनिर्दशाहं गोः क्षीरमिति' पाठः उष्ट्रादीनामपि दशाहादिकः प्रतिषेध आशङ्क्यते। अनिर्दशाग्रहणानुवृत्त्या तत्र समाचार आत्यन्तिकप्रतिषेधार्थ आश्रयणीयः। अनिर्दशाया इति तु स्त्रीलिङ्गपाठे आशङ्कैव नास्ति। न हि तद्धितान्तैरनिर्दशाया औष्ट्रमित्यादिभिः सम्बन्धोपपत्तिः।

उत्तरत्र च पुनः क्षीरग्रहणात् समाचाराच्च उष्ट्रैकशफाविकानिर्दशगवीक्षीराणि सवि-काराणि प्रतिषिध्यन्ते। सन्धिनीविवत्सयोस्तु क्षीरमेव।

अनिर्दशा च गौरुच्यते यस्याः प्रसूताया दशाहान्यनतिक्रान्तानि।

सन्धिनी या उभयोः प्राप्तदोहा कथंचिदन्यतरस्मिन्दुह्यते। प्रातरप्रदुग्धा सायं दुह्यते। सा तु स्वल्पक्षीरत्वादेकस्मिन्नेव काले, साऽसौ सन्धिनी।

कश्चिदाह या मृतस्ववत्सा परकीयं वत्सं संचार्य दुह्यते सा 'सन्धिनी'। 'विवत्सा' तु या सत्येव वत्से विनाकृतवत्सा वत्सप्रस्रवणमनपेक्ष्य कुष्ठकयवशालितुषादिना भोजनविशेषेण दुह्यात्।

विवत्साया इति। एतेनैव वत्सग्रहणेनावत्सा धेनुरानीयतामितिवद्गोरिति लब्धे गोग्रहणमजामहिष्योरप्रतिषेधार्थम्। न पुनरनिर्दशाया इत्यत्र। अतश्च गोग्रहणं तत्राजाद्युपलक्षणार्थम्। तथा च **गौतमः** (१७।२२-२३) "गोश्च क्षीरमनिर्दशायाः सूतके। अजामहिष्योश्च" इत्याह।

पयोग्रहणं सन्धिनीक्षीरमिति समासान्तर्वर्तिनः क्षीरपदस्य नातिसुकरः सम्बन्धो यतः ॥ ८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अनिर्दशाया इति पेयूषान्तराद्दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थम्। गोरित्यजामहिष्योरप्युपलक्षणम्। उष्ट्रैकशफाविकपदैरुष्ट्रादिपयांस्युच्यन्ते। **सन्धिनी** वृषाक्रान्ता गौः ॥ ८॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रसूताया **अनिर्दशाया** गोर्दुग्धम्। गोरिति पेयक्षीरपशूपलक्षणार्थं, तेनाजामहिष्योरपि दशाहमध्ये प्रतिषेधः। तथाच **यमः** 'अनिर्दशाहं गोक्षीरमाजमाहिषमेव च।' तथोष्ट्रभवं। अश्वाद्येकखुरसंबन्धि। मेषभवं। **सन्धिनी** या ऋतुमती वृषमिच्छती तस्याः क्षीरम्। तथाच **हारीतः** 'सन्धिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयो न पिबेत् ऋतुमत्तद्भवति'। **विवत्साया** मृतवत्सायाः। असन्निहितवत्सायाश्च क्षीरं वर्जयेत्। धेन्वधिकरणन्यायेन वत्सग्रहणादेव गवि लब्धायां पुनर्गोग्रहणं गोरेव न त्वजामहिष्योरिति ज्ञापनार्थम् ॥ ८॥

(४) **राघवानन्दः।** **एकशफं** एकशफागर्दभाश्वादयस्तेषामिदं दुग्धादि। **आविकं** अविर्मेषस्तस्येदं। **सन्धिनी** ऋतुमती ॥ ८॥

(५) **नन्दनः।** **अनिर्दशायाः** अनिर्गतदशाहायाः। **एकशफाः** अश्वादयः। **सन्धिनी** गर्भिणी ॥ ८॥

(६) **रामचन्द्रः।** अनतिक्रान्तदशाहमस्या **अनिर्दशाया गोः क्षीरं**। **औष्ट्रं** पयः **एकशफं** वडवादीनां पयः। अवेः **आविकं** पयः। **सन्धिनीक्षीरं** वृषेण सन्धीयते या सा सन्धिनी। मृतवत्सायाः पयः ॥ ८॥

(७) **मणिरामः**। आविकं मेष्याः क्षीरं। **संधिनी** ऋतुमती वृषं इच्छंती तस्याः क्षीरं ।। ८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अनिर्दशाया इति**। प्रसूतायाश्चा**निर्दशाया** गोः संबन्धि क्षीरं। तथा उष्ट्रसंबन्धि अश्वाद्येकशफैडकसंबन्धि च तथा "अदुग्ध्या दोहकालेषु सन्धिनी सद्भिरिष्यते" इति त्रिकाण्डाभिधानात् भक्ष(?)क्षीराया अपि सन्धिन्याः क्षीरं, तथा मृतवत्सायाश्च **गोः पयो** वर्जयेत्। वत्सग्रहणादेव गविलब्धायां गोग्रहणं गोरेव, नत्वजामहिष्योरिति ज्ञापनार्थम्। अत्र क्षीरग्रहणे प्रकृते सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पय इति पुनः क्षीरग्रहणपयोग्रहणाच्च सन्धिनीविवत्सायाश्च क्षीरमेव प्रतिषिध्यते। न तु तद्विकारा इति **कश्चिदाह**–तदसत्; स्वभावाशुचिनो विकाराभ्यनुज्ञानस्यान्याय्यत्वात्। यथा चाशुभात्रेषु तस्य निषेधदर्शनम्। **शङ्ख**श्चाह 'क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः। सप्तरात्रव्रतं कुर्यात् प्रयत्नेन समाहितः' इति। सन्धिन्याश्च तद्धितनिर्देशस्य कृतत्वाच्च क्षीरग्रहणं कर्तुमुपयुज्यते सन्धिनीक्षीरमिति च समासान्तर्वर्तित्वात् क्षीरशब्दस्य गोः पय इति पयोग्रहणमुपयुज्यते ।। ८ ।।

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।।
स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ।। ९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **आरण्या** गोहस्तिमर्कटादयः। पुंसां क्षीराभावः। **सर्वेषां मृगाणा**मिति जातिमात्रविवक्षायां पुंल्लिङ्गनिर्देशसामर्थ्यात्स्त्रीभिः सम्बन्धः। मृगक्षीरं कुक्कुटाण्डमितिवत्। दर्शितं चैतत्पुम्भावविधौ **महाभाष्यकारेण**। **माहिषं विना**। पयोऽपेक्षया नपुंसकनिर्देशः।

स्त्री मानुषी। यद्यपि 'स्त्री गौः सोमक्रयणी'त्यादौ सास्नादिमत्यर्थे प्रयोगदर्शनम्, तथापि जात्यन्तरस्याप्रकृतत्वात् प्रसिद्धतरत्वात् तत्र प्रयोगः स्यात्। "स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति स्त्रियो रत्नमनुत्तममिति" नार्येव प्रतीयते। एवकारमञ्जनादिप्रतिषेधे व्याचक्षते। न केवलं स्त्रीक्षीरं भक्षणे वर्ज्यं। किं तर्हि? अन्यास्वप्येवंविधासु क्रियासु। एष तु स्मृत्यन्तरसमाचारसापेक्ष एवशब्दः सूचको युक्तः, न त्वस्यार्थस्य वाचकः ।। ९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **आरण्यानां** मृगव्यतिरिक्तानामप्यरण्यजानाम्। तथा **मृगाणां** मृगजातीनां गवयादीनां संबन्धि पयः। **स्त्रीक्षीरं** मानुषीक्षीरम्। अत्र क्षीरप्रक्रमे पुनः क्षीरग्रहणमस्याः क्षीरमेवाभक्ष्यं ननु घृतादीति दर्शयितुमिति केचित्। शुक्तस्य पुनरत्राध्याये निषेधो दध्यादिप्रतिप्रसवार्थः ।। ९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। मृगशब्दोऽत्र महिषपर्युदासात्पशुमात्रपरः। **माहिषं** क्षीरं वर्जयित्वा सर्वेषामारण्यप्रभवपशूनां हस्त्यादीनां क्षीरं **स्त्रीक्षीरं** च सर्वाणि **शुक्तानि** वर्जनीयानि। स्वभावतो मधुररसानि यानि कालवशेनोदकादिना चाम्लीभवन्ति तानि शुक्तशब्दवाच्यानि। 'शुक्तं पर्युषितं चैवे'ति (४।२११) चतुर्थे कृतेऽपि शुक्तप्रतिषेधे दध्यादिप्रतिप्रसवार्थं पुनरिहोच्यते ।। ९ ।।

(४) **राघवानन्दः। माहिषं** दुग्धादि **विनारण्यानां। स्त्रीक्षीरं** स्वभार्याया अन्यस्त्रियो वा। एतानि त्रीणि वर्ज्यान्येव ॥ ९ ॥

(५) **नन्दनः।** सर्वासां **मृगीणां महिषीं विनेति** पाठः। कालातिपत्त्या स्वरसं विहाय रसान्तरगतं **शुक्तम्** ॥ ९ ॥

(६) **रामचन्द्रः। स्त्रीक्षीरं** द्विस्तनीनाम् ॥ ९ ॥

(७) **मणिरामः। मृगाणां** पशूनां। **आरण्यानां** हस्त्यादीनां। **शुक्तानि** स्वभावतो मधुराणि कालांतरेणाम्लीभूतानि ॥ ९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। आरण्यानामिति।** माहिषवर्ज**मारण्यानां** सर्वेषां हस्त्यादीनां **मृगाणां** सम्बन्धि **क्षीरं** स्त्रैणं च वर्जयेत्। तथा यानि प्राप्तस्वरसानि कालान्तरेणोदकादिसंसर्गकाल-परिवासाभ्यां चाम्लीभवन्ति तानि **सर्वाणि शुक्तानि** वर्जयेत् ॥ ९ ॥

दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम् ॥
यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥१०॥

(१) **मेधातिथिः।** अविशेषेण सर्वशुक्तेषु प्रतिषिद्धेषु केषुचिदयमपवादः। शुक्तान्युच्यन्ते यानि प्राप्तसारस्यानि कालात्ययेन द्रव्यान्तरसंसर्गेण वाऽऽम्लतामापद्यन्ते। यथाऽऽम्लातकादीनि मधुराणि चिरकालमतिरसत्वाच्छुक्तानि भवन्ति। निष्पीडितो मधुररसः कालतोऽम्लतामेतीत्यादिना एवंविधानि। यानि तु स्वभावतोऽम्लानि दाडिमामलकजम्बीरादीनि तानि नैव 'शुक्तानि'। यानि च प्राप्तकालोत्पत्त्यादीनि। न ह्ययमाम्लपर्यायः शुक्तशब्दः। तत्र केवलानि पाकतः शुक्तानि प्रतिषिध्यन्ते। द्रव्यान्तरैश्च पुष्पमूलकादिभिर्योजितान्यत्र ज्ञायन्ते। तथा च **गौतमः** (१७।१४) "शुक्तं केवलमदधि"।

अभिषूयन्ते। अभिषव उदकेन संसृज्य परिवासनम्। "यद्येवं काल एव तर्ह्यम्लताहेतुः"। सत्यम्। एतान्यपि द्रव्याणि। तृतीया च करणे सहयोगे वा। पुष्पादिभिरुदकेन सह **अभिषूयन्ते** सन्धीयन्ते। केचित्त्वाहुः—यत्र पुष्पमूलान्यम्लतां जनयन्ति। यानि दाडिमामलकादीनि शुक्तानि तानि भक्ष्याणि, यानि द्राक्षादिभिर्मधुरैरभिषूयन्ते सन्धीयन्ते तानि न भक्ष्यन्ते। अभिषवो ह्युच्यते शुक्तताजननम्। यानि पुष्पादिभिः शुक्तीक्रियन्ते। न च द्राक्षादीनि शुक्ततापादकानि। किं तर्हि? केवल एव कालः—एतत्तु न सम्यक्; अशब्दार्थत्वात्। न हि 'सोममभिषुणोतीति' शुक्तं करोतीति प्रतिपत्तिः। किं तर्हि? य एव प्राग्व्याख्यातोऽर्थः। **दधिसम्भवं** उदश्विन्मस्तु-किलाटकूर्चिकादि ॥ १० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दधिसंभवं** तक्रनवनीतादि। **यानि** काञ्जिकादीनि **अभिषूयन्ते** मिश्रीक्रियन्ते। **शुभैरनिषिद्धैः** ॥ १० ॥

(३) **कुल्लूकः।** शुक्तेषु मध्ये **दधि भक्ष्यं दधिसंभवं** च **सर्वं** तक्रादि। यानि तु **पुष्पमूलफलैरु**दकेन संधीयन्ते तानि भक्षणीयानि। शुभैरिति विशेषणोपादानान्मोहादिविकारकारिभिः कृतसंधानस्य प्रतिषेधः। तथाच **बृहस्पतिः**—'कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तान्न वर्जयेत्। अविकारि भवेद्भक्ष्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्' ॥ १० ॥

(४) **राघवानन्दः। दधिसंभवं** दध्युपादानकं दधिमिश्रं च तेनामिक्षादिग्रहः। **शुभैरिति** विशेषणान्निषिद्धेतरैरभिषूयन्ते रसगन्धादीनि तान्यपि भक्ष्याणीत्यन्वयः। 'कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैर्युक्तं तु वस्तु यत्। अविकारि भवेद्भक्ष्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत् ॥' इति **बृहस्पतिः** ॥ १० ॥

(५) **नन्दनः। शुक्तेषु** वस्तुषु कानिचित्प्रतिप्रसूते **दधीति** ॥ १० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** भक्ष्यमाह **दधीति। पुष्पमूलफलैः शुभैः रसैर्यान्यभिषूयन्ते** मिश्रीक्रियन्ते तानि मेध्यानि ॥ १० ॥

(७) **मणिरामः। दधिसंभवम्** सर्वं तक्रादि। **अभिषूयंते** पुष्पाद्यैः उदकेन संधीयंते तान्यपि शुक्तानि भक्षयेत् ॥ १० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** अत्र प्रतिप्रसवमाह **दधि भक्ष्यं तु शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम्** इति। **शुक्तेषु** मध्याद्दधि तत्संभवं तु **सर्वं** उदश्विदादि। यानि च शुद्धैः पुष्पादिभिरुदकेन सह सन्धीयन्ते तानि भक्षणार्हाणि। **आचारस्य** च स्मृतिवाक्यव्याख्यानस्थानीयत्वात् य आचाराविरोधी स स्मृत्यर्थः कल्पयितुं न्याय्यः। अतः शिष्टाचारानतिक्रमेण पुष्पादिग्रहणं द्रव्यान्तरप्रदर्शनमपि विज्ञेयम्। अत्र जामिषुतशुक्तप्रतिप्रसवात् सर्वशुक्तानीत्ययं प्रतिषेधोऽप्यभिषुतविषय एव। ततः स्वभावशुक्तानामामलकादीनामप्रतिषेधः इति केचित्—तदसत्; 'दधि भक्ष्यं तु' इत्यनभिषुतस्यापि प्रतिप्रसवात्। न चामलकादीनामभक्ष्यतापत्तिः, न ह्यम्लपर्यायशुक्तशब्दोऽपि[तु] यथोक्तार्थ एव ॥ १० ॥

क्रव्यादः शकुनीन् सर्वान् तथा ग्रामनिवासिनः ॥
अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभं च विवर्जयेत् ॥ ११ ॥

(१) **मेधातिथिः। क्रव्याद** आममांसभक्षकाः कङ्कगृध्रादयः। अभक्ष्यवत्केवलाममांसभक्षका गृह्यन्ते। न तूभयरक्ता मयूरादयः। **ग्रामनिवासिनः** अक्रव्यादा अपि। **एकशफा** अश्वाश्वतरगर्दभादयः। **अनिर्दिष्टास्तु** न भक्ष्यत्वेनोक्तास्ते न भक्ष्या इति। ये तूक्तास्तत्रैव भक्ष्याः। ये तूष्ट्रवडवऋक्षगौरगर्दभाः प्रजाकामस्तेषां च मांसमश्नीयादिति।

"ननु च श्रुतित एव तत्र भक्ष्यावाप्तिः। प्रत्युत निर्दिष्टग्रहणे सति श्रुतौ चोदितानामन्यत्र भक्ष्यताशङ्का, 'अनिर्दिष्टान्वर्जयेन्न निर्दिष्टानिति' वाक्यार्थप्रतिपत्तेः। न च स्मृतौ केचिद्भक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः, येन तद्व्यतिरिक्तविषयमनिर्दिष्टग्रहणं व्याख्यायेत। अतः श्रुतौ

येऽनिर्दिष्टास्ते न भक्ष्या इति प्राप्नोति"। उच्यते। आचाराविरोधी स स्मृत्यर्थः। अनिर्दिष्टग्रहणमनुवादः।

टिट्टिभः शकुनिरेव, टिटीति यो वाशते। प्रायेण शब्दानुकरणनिमित्तं शकुनीनां नामधेयप्रतिलम्भः। तदुक्तं **निरुक्तकारेण** 'काक इति शब्दानुकृतिस्तदिदं शकुनिषु बहुलमिति'॥ ११॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** क्रव्यं मांसं तन्मात्रादः **क्रव्यादः। ग्रामनिवासिनो** ग्राममात्रचरान्। **अनिर्दिष्टान्** भक्ष्यत्वेनानुक्तान्। तथै**कशफान**श्वादीन्॥ ११॥

(३) **कुल्लूकः।** आमं मांसं ये भक्षयन्ति ते क्रव्यादास्तान्सर्वान्गृध्रादीन्पक्षिणो वर्जयेत्। तथा **ग्रामनिवासिनश्च** पक्षिणः पारावतादीन्। तथा श्रुतौ केचिदेकशफा भक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः तथाच 'उष्ट्रं वाडवमालभेत तस्य च मांसमश्नीयादि'ति। केचिच्चानिर्दिष्टा रासभादयस्तेषां मांसं वर्जयेत्। येऽपि यज्ञाङ्गत्वेन विहितास्तेषामपि यज्ञ एव मांसभक्षणं न सर्वदा। टिट्टिभाख्यं च पक्षिणं वर्जयेत्॥ ११॥

(४) **राघवानन्दः।** किंचैतानेकोनत्रिंशतो नाद्यादित्याह **क्रव्यादा** नाम मांसभोजिनः। **शकुनीन्** पक्षिणः। **ग्रामनिवासिनः** पारावतादीन्। अनिर्दिष्टेति विशेषणात्'त्वाष्ट्रं वाडवमालभेते'ति तन्मांसं भक्ष्यमिति। **एकशफानिति** पक्षिविशेषणम्॥ ११॥

(५) **नन्दनः।** अथ भक्ष्येष्वभक्ष्यानाह **क्रव्यादानिति।** क्रव्यं मांसं तदत्ति भक्षयतीति क्रव्यात् गृध्रादयः **क्रव्यादः। ग्रामनिवासिनः** पारावतादयः। **अनिर्दिष्टान**नुपदिष्टान्॥११॥

(६) **रामचन्द्रः।** वर्ज्यानाह **क्रव्यादानिति।** क्रव्यं मांसं तद्भक्षयन्ति ये **क्रव्यादास्ता**न्गृध्रादीन्। तथा **सर्वान्ग्रामनिवासिनः** पारावतप्रभृतीन् न निर्दिष्टान**निर्दिष्टान्** भक्ष्यत्वेनाकथितानेकशफादीन्। **टिट्टिभः** शब्दानुकारी एतादृशान्**वर्जयेत्**॥ ११॥

(७) **मणिरामः। क्रव्यादान्** आममांसभक्षकान् गृध्रादीन्। **ग्रामनिवासिनः** पक्षिणः पारावतादीन्। **अनिर्दिष्टांश्चैकशफान्** रासभादीन्। ये च यज्ञादौ विहिताः तेषामपि यज्ञ एव मांसभक्षणं न सर्वदा॥ ११॥

(८) **गोविन्दराजः। क्रव्यादशकुनीन् सर्वानिति।** आममांसमेव ये भक्षयन्ति तान् श्येनादीन् **सर्वान्** पक्षिणो वर्जयेत्। एवं चोभयभक्ष्याणां मयूरादीनामप्रतिषेधः। तथा च **शङ्खः**—"तित्तिरं च मयूरं च लावकं च कपिञ्जलम्। वार्ध्रीणसं वर्तकं च भक्ष्यानाह यमः सताम्" इति। **ग्रामनिवासिनश्च** पक्षिणः पारावतादीन् वर्जयेत्। तथा श्रुतौ भक्ष्यत्वेन च 'उष्ट्रं वडवमालभेत तस्य च मांसमश्नीयादि'तिवत् **ये न निर्दिष्टा एकशफाः** तान् वर्जयेत्। येतु यत्र निर्दिष्टाः तांस्तत्रैव भक्षयेत् यज्ञाङ्गत्वेन तेषां तत्रैव भक्ष्यत्वनोदनात् नान्यत्र **टिट्टिभाख्यं** च पक्षिणं **वर्जयेत्**॥ ११॥

कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम् ।
सारसं रज्जुवालं च दात्यूहं शुकसारिके ।। १२ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** कलविङ्को ग्रामचटको निगमेषूक्तः, ग्रामवासित्वात्तस्य सिद्धे प्रतिषेधे पुनः प्रतिषेधः स्त्रियाश्चटकाया अभ्यनुज्ञानार्थः । पुंशब्दो ह्ययं वृषभवत् । अन्ये त्वारण्यस्य निवृत्त्यर्थं मन्यन्ते । ते हि वर्षासु वनवासिनो भवन्ति । बाहुल्यव्यपदेशाच्च ग्रामचटका उच्यन्ते । यथा महिषा आरण्याः ।

प्लवहंसचक्रवाकानां वक्ष्यमाणजालपादप्रतिषेधात्सिद्धे प्रतिषेधे नित्यार्थं ग्रहणम् । अत आटचादीनां विकल्पेन भक्षणं गम्यते । **ग्रामकुक्कुटम् ।** ग्रामग्रहणादारण्याभ्यनुज्ञानम् ।

"कुतः पुनरारण्यस्याभक्ष्यताशङ्का" । स्मृत्यन्तरे हि "कुक्कुटो **विकिराणा**मिति" पठ्यते । अतश्चाविशेषेणाभक्ष्यता प्राप्ता वचनेन । तस्य सामान्यप्रतिषेधस्य विशिष्टविषयता प्रज्ञायते ।

"ननु विकल्पः कस्मान्न भवत्यनेन शास्त्रेणास्याभ्यनुज्ञानाच्छास्त्रान्तरेण चाविशेषेण **तस्यापि प्रतिषेधात्**" । नायं विकल्पस्य विषयः । विरोधे हि तुल्यबलानां विकल्पः, न चात्र विरोधोऽस्ति । न ह्यनयोः स्मृत्योः शास्त्रभेदोऽपि । सामान्यस्य विशेष उपसंहर्तुं न्याय्यत्वात् । शाखान्तरतस्तृतीयस्याप्येकशास्त्रस्य दर्शितत्वात् । "यद्येवं जालपादप्रतिषेधस्यापि हंसादिविशेष एवोपसंहारो युक्तो नाविशेषेण काकजालपादानां सर्वेषां प्रतिषेधः" ।

भवेदेवं यद्यपौरुषेयोऽयं ग्रन्थः स्यात् । भिन्नकर्तृके त्वपौरुषेयत्वे न सामान्यस्य किंचित्प्रयोजनं हंसादिविशेषमात्रपर्यवसाने । भिन्नकर्तृकत्वे तु पौरुषेयत्वे सति सामान्यदर्शिनो विशेषविषयमज्ञानं सम्भवति, विशेषदर्शिनोऽपि सामान्यविषयम् । उभयोश्च मूलकल्पनायामेकस्य सामान्यवेदनं वचनमूलं कल्प्यते, अन्यस्य विशेषवचनम् । तयोश्च वैदिकयोर्भिन्नशाखाधीतयोरसति शास्त्रभेदे, एकवाक्यतैव न्याय्या । न च वेदे पर्यनुयोगोऽस्ति, 'किं सामान्येन यदि विशेषनिष्ठता'; तस्य कर्तुरभावात् । श्रुताद्धि तत्र प्रतिपत्तिः केवलशब्दशक्तिसमाश्रिता । न प्रयोजनवशेनार्थान्तरकल्पनम् । **रज्जुवालादयः** शाकुनिकेभ्य उपलब्धव्याः ।। १२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **कलविङ्को** वन्यो ग्राम्यश्चेति वन्यनिषेधार्थं पृथङ्निषेधः । **प्लवो** जलकाकः । **चक्राह्वश्चक्रवाकः । रज्जुवालो** जलचरपक्षिभेदः ।। १२ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** **कलविङ्कं** चटकं तस्य ग्रामारण्योभयवासित्वादेव निषेधः इत्यारण्यस्याप्यभक्ष्यत्वार्थं जाति(?)शब्देन निषेधः । **प्लवा**ख्यं पक्षिणं तथा **हंसचक्रवाकग्रामकुक्कुटसारसरज्जुवालदात्यूहशुकसारिका**ख्यान्पक्षिणो वर्जयेत् । वक्ष्यमाणजालपादनिषेधेनैव हंसचक्रवाकयोरपि निषेधसिद्धौ पृथङ्निषेधोऽन्येषामापदि जालपादानां विकल्पार्थः, सच व्यवस्थितो विज्ञेयः । आपदि भक्ष्या नत्वनापदि; इच्छाविकल्पस्य रागत एव प्राप्तेः । ग्राम-

कुक्कुटे तु ग्रामग्रहणमारण्यकुक्कुटाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वेतद्व्यतिरिक्तग्रामवासिविकल्पार्थम्। आपदर्थे गतं प्रयोजनं भवति। वाक्यान्तरगतविशेषावधारणपरत्वस्यान्याय्यत्वात्॥ १२॥

(४) **राघवानन्दः। कलविङ्को** ग्रामचटकः। ग्रामवासित्वात्तस्य प्रतिषेधे सिद्धे पुनर्ग्रहणमष्टकासु स्त्रीणामारण्यानां चानुमत्यर्थम्॥ १२॥

(५) **नन्दनः। कलविङ्को** ग्रामचटकः। **प्लवो** हंसविशेषः॥ १२॥

(६) **रामचन्द्रः। कलविङ्कं** ग्रामचटकं। **प्लवं** जलकुक्कुटं। **हंसं** चक्रवाकं **ग्रामकुक्कुटं सारसं रज्जुवालं** वृक्षकुक्कुटं, **दात्यूहं**। 'दात्यूहः कालकण्टक'इत्यमरः। एतादृशांश्च वर्जयेत्॥ १२॥

(७) **मणिरामः। कलविंकं** चटकं। **प्लवः** जलकुक्कुटः। **चक्रांगः** चक्रवाकः। **रज्जु-वालः।** वृक्षकुक्कुटः 'कठफोरा' इति प्रसिद्धः। **दात्यूहः** चातकः। **जालपाद**निषेधेनैव हंस-चक्रवाकयोरपि निषेधे सिद्धे पृथगनयोरुक्तिः अन्येषां जालपादानामापदि विकल्पार्थः। तथाच आपद्यप्येतौ नियमे न भक्षणीयौ, अन्ये जालपादास्तु विकल्पेन भक्ष्या इत्यर्थः॥ १२॥

(८) **गोविन्दराजः। कलविङ्कमिति। कलविङ्को** ग्रामचटकः निगमेषु पाठात्। तस्य वर्षासु वनवासत्वेनोभयनिवासात् ग्रामनिवासप्रतिषेधः। वृत्त्याशङ्कायामिदं वचनम्। तथा **प्लवं** संकटविलाख्यं पक्षिणं **हंस**चक्रवाकग्रामकुक्कुटशुकसारिकां वर्जयेत्। ग्रामकुक्कुट-ग्रहणं आरण्याभ्यनुज्ञानार्थम्। तस्य ग्रामनिवासित्वादेव प्रतिषेधे सिद्धे जात्यैकाच्चारण्यस्या-भक्ष्यताशङ्का स्यात्। तदर्थं वचनम्। ननु ग्रामनिवासित्वादेव प्रतिषेधसिद्धेः (ग्रामकुक्कुट-प्रतिषेधसिध्दचै) ग्रामकुक्कुटग्रहणमेतद्वचतिरिक्तग्रामनिवासिविकल्पार्थम् किं न व्याख्यायते किमारण्याभ्यनुज्ञानपरत्वेनेति? नैवम्। स्वपदार्थगतप्रयोजनसद्भावे सति वाक्यान्तरगत-विशेषावधारणपरत्वस्यान्याय्यत्वात् **सारसं** लक्ष्मणाख्यं पक्षिणं **रज्जुवालं** च पायिकाख्यं **दात्यूहं** चक्रवाकजलकुक्कुटशब्दाभ्यां प्रसिद्धं वर्जयेत्॥ १२॥

प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्॥
निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च॥ १३॥

(१) **मेधातिथिः।** प्रतुद्य प्रहृत्य चञ्च्वा ये भक्षयन्ति। स्वभाव एष एषां पक्षिणाम्। **प्रतुदाः** शतपत्रादयः। **जालपादा** आटचादयः। तेषां विकल्प उक्तः।

"ननु च यत्र विकल्प अन्यतरत्रेच्छातः प्रवृत्तिः। सा चाप्रतिषिद्धेष्वपि स्थितैव। लौकिकं हि भक्षणं तत्सत्येवार्थित्वे, न शास्त्रीयं, येन नियमतः स्यात्। तत्र विकल्पितस्य प्रतिषेधस्य न किंचित्प्रयोजनं पश्यामः"। उच्यते। दत्तोत्तरमेतत्।

"यत्राबुद्धिपूर्वप्रयोगाच्छब्दादेवार्थावगतिः। पौरुषेयस्त्वयं ग्रन्थः समाहितचेतसा प्रयत्नवता शतसाहस्रिकं संक्षेप्तुमाचार्येण प्रणीतः, यत्राशक्यमनर्थकं प्रयोक्तुम्। अत आचार्याभिधानं

उन्नीयते । नतु जालपादप्रतिषेधेऽसति तद्विशेषं हंसं स्वशब्देन निषेधयति । यत एतदपि स्मरण-मेव । अन्ये तु जालपादस्त्विवति प्रमादपाठः स्यात्" ।

उक्तं चैतदिङ्गितेन चेष्टितेन महता वा सूत्रप्रणयनेनाचार्याणामभिप्राया लक्ष्यन्ते । विशेषश्चात्रानुमीयते । "जालपादादि न भक्षयेत्" इति विवक्षिते सामान्यप्रतिषेध उभयोरर्थव-त्त्वाय । यत्र मांसविक्रयार्थाः पशवो हन्यन्ते सा सूना । आपणो मांसस्येत्येके । **वल्लूरं** मांसं संशोष्य चिरस्थापितम् । नखैर्विकीर्य भक्षयन्ति ते **नखविष्किराः** मयूरकुक्कुटादयः । आपत्स्विवति वचनात्तु तेषां पाक्षिकी भक्ष्यताऽप्यस्ति । स हि पठति 'कुक्कुटो विकिराणामिति' । न चास्य मानवस्य वचनस्य कुक्कुटोपसंहारः शक्यो वक्तुं, कुक्कुटनामग्रहणस्यानर्थक्य-प्रसङ्गात् ।। १३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । प्रतुदान्** चञ्च्वा प्रतुद्य क्रमीन्भक्षयतः । **जालपादानुक्तहंसा-**दिव्यतिरिक्तानपि, तेषां तु पृथग्वचनं दोषाधिक्यार्थम् । **नखविष्किरान्** नखैर्भूमिं विकीर्य क्रमीनुत्पाट्य भक्षयतः । **निमज्जतो** निमज्ज्य निमज्ज्य मत्स्यादान् मत्स्यान्भक्षयतः । सूना अनेकप्राणिप्राणवियोजनस्थानं ततो गृहीतं **सौनं** । **वल्लूरं** शुष्कमांसम् ।। १३ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** प्रतुद्य चञ्च्वा ये भक्षयन्ति तान्दार्वाघाटादीन् । **जालपादानिति** जालाकारपादान् शरारिप्रभृतीन् । **कोयष्ट्याख्यं** पक्षिणं **नखविष्किरान्नखै**र्विकीर्य ये भक्षयन्ति तानभ्यनुज्ञातारण्यकुक्कुटादिव्यतिरिक्तान् श्येनादीन् । तथा निमज्ज्य ये मत्स्यान्खादन्ति तान्मद्गुरप्रभृतीन् । **सूना** मारणस्थानं तत्र स्थितं यन्मांसं भक्ष्यमपि । **वल्लूरं** शुष्कमांसं एतानि **वर्जयेत्** ।। १३ ।।

(४) **राघवानन्दः । प्रतुदान्** दार्वाघाटादीन् । **जालपादान्** शराटिप्रभृतीन् । हंसचक्र-वाकयोर्जालपादत्वेऽपि पृथग्ग्रहणमतिनिन्दार्थम् । **नखविष्किरान्** कुक्कुटाद्यतिरिक्तत्वे सति नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति तान् । **मत्स्यादान्** मद्गुरप्रभृतीन् । **सौनं** वधस्थलस्थितमज्ञातमांसम् । **वल्लरं** शुष्कमांसम् ।। १३ ।।

(५) **नन्दनः । कोयष्टिष्टिट्टिभकः ।** नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति ते **नखविष्किराः । निमज्जन्तो** मत्स्यादा जलव्यालादयः । **सौनं** सूनास्थानम् । **वल्लूरं** शुष्कमांसम् । 'उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गक'**मित्यमरः** ।। १३ ।।

(६) **रामचन्द्रः । प्रतुदान्** शब्दं कुर्वाणांस्तित्तिरादीन् । **जालपादांश्च** जालाकारपादांश्च । नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति **तान्नखविष्किरान्** श्येनादीन् । तथा **निमज्जतः मत्स्यादीन्**पक्षिणः । सूनास्थाने मांसं **सौनं । वल्लूरं** शुष्कमांसम् ।। १३ ।।

(७) **मणिरामः । प्रतुदान्** चञ्च्वा ये प्रतुद्य भक्षयंति तान् दार्वाघाटादीन् । **जाल-पादान्** जालाकारपादान् शरारिप्रभृतीन् । **कोयष्टिः** टिट्टिभः । **नखविष्किरान्** नखैर्विकीर्य ये भक्षयंति तान् श्येनादीन् । **निमज्जतश्च** मत्स्यादान् मद्गुरप्रभृतीन् । **सौनं** वधस्थानस्थं । **वल्लूरं** शुष्कमांसं ।। १३ ।।

मनुस्मृति ३/२

(८) **गोविन्दराजः। प्रतुदानिति।** प्रहृत्य चञ्च्वा भक्षयन्ति तान् दार्वाघाटादीन्, **जालपादांश्च** कोयष्टिधूसरिकाख्यं पक्षिणं, नखैः विक्षिप्य ये भक्षयन्ति तान्, श्रद्धाभ्यनुज्ञातारण्य-कुक्कुटव्यतिरिक्तान् चकोरककुभादींश्च तथा निमज्ज्य ये मत्स्यानदन्ति मद्ग्वादयः तान् 'सूना घातनस्थानं' इतीत्यभिधानिकस्मरणात् आघातस्थाने भवं मांसं भक्ष्याणामपि **वल्लूरं** शुष्कमांसं वर्जयेत्। जालपादत्वादेव प्लवहंसचक्रवाकानां निषेधसिद्धौ पृथग्वचनं तदन्येषां मायादीनां विकल्पज्ञापनार्थम्। विकल्पश्चापदि भक्ष्याण्यनापदि नेत्येवं व्यवस्थितो विज्ञेयः। यतो बुद्धिपूर्वकारिविरचिते ग्रन्थे आचार्यस्यैवमभिप्राय उन्नीयते। नूनं जालपादप्रतिषेधो नास्वासति (प्रतिषेधेनाश्वासः) येन **जालपाद**विशेषान् हंसादीन् स्वशब्देन निषेधति। न चात्यन्तानाश्वासः तथासति जालपादप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। तस्माद्विशेषोऽत्रानुमीयते। कस्यांचिदवस्थायां मद्ग्वादीनां भक्षणमभिमतं कस्यांचित्प्रतिषेध एवेति। तेनापदि तु भक्षणं अनापदि तु निषेध एव, प्रतिषेधद्वयार्थत्वात्। यदि पुनस्तुल्यविकल्पः स्यात् तदा जालपादनिषेध-स्यानर्थक्यमेव स्यात्; तद्वचनमन्तरेणैव तथाविधविकल्पस्य कदाचिद्भक्ष्याणि कदाचिन्नेत्येव तत्फलं सम्पद्यते। तच्च ज्ञापनमन्तरेणैव लौकिकत्वाद्भक्षणस्य अर्थित्वानर्थित्वाभ्यां सिद्धम्। तस्मात् जालपादप्रतिषेधाभिधानादेव व्यवस्थितोऽयं विकल्प इत्यवसीयते ॥ १३ ॥

बकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकम्।
मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥१४॥

(१) **मेधातिथिः।** बकबलाकाकाकोलादीनां मत्स्यादग्रहणात्सिद्धे प्रतिषेधे तदन्येषां विकल्पार्थं पुनर्वचनम्। मत्स्यादा अपक्षिणोऽपि मत्स्यादग्रहणादभक्ष्या विज्ञेयाः नक्रादयः, क्रियानिमित्तत्वान्मत्स्यादशब्दस्य। काकोलश्च श्येनो देशान्तरप्रसिद्धेः, अयं बाह्लीकेष्वेव-मुच्यत इति प्रसिद्धम्।

विड्वराहप्रतिषेधाच्चारण्याभ्यनुज्ञा ग्रामवासिप्रतिषेधश्च पूर्वसूत्रे प्रकरणाच्छकुनि-विशेषणार्थो विज्ञेयः। एवं हि चेह विड्वराहग्रहणमर्थवद्भवति। ग्रामवासी शूकरो 'विड्वराहः'। "ननु च यदि तत्र प्रकरणाद् ग्रामवासिनः पक्षिणो गृह्यन्ते, इहापि 'मत्स्यादाः' पक्षिण एव ग्रहीतुं न्याय्याः"। नैवम्। न चात्र शकुनीनां प्रकरणमस्ति विड्वराहमत्स्यानामपक्षिणामपि निर्देशार्थम्। **सर्वशः** सर्वदा। उत्सर्गोऽयम्, अस्यापवादं वक्ष्यामः ॥ १४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। बलाका** बिसकण्ठी। **काकोलो** द्रोणकाकः, तेन काकमात्रोप-लक्षणम्। **मत्स्यादान्** मत्स्यभक्षिणो वन्यानपि वराहान् तथा **विड्वराहान्** विष्ठाभक्षकान्। **मत्स्यानेव च सर्वशः** सर्वे मत्स्या न भक्ष्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(३) **कुल्लूकः। बकबलाकाद्रोणकाकखञ्जनांस्तथा मत्स्यादान्**पक्षिव्यतिरिक्तानपि **नक्रादीन्विड्वराहांश्च।** विडिति विशेषणमारण्यसूकराभ्यनुज्ञानार्थम्। **मत्स्यांश्च** सर्वान्वर्जयेत् ॥ १४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** **काकोलं** द्रोणकाकं। **खञ्जरीटं** 'खञ्जन' इति प्रसिद्धम्। **मत्स्यादान्** नक्रादीन्। बकबलाकयोर्मत्स्यादत्वेन प्रतिषिद्धत्वेऽपि पुनर्ग्रहणमेषां विकल्पार्थमिति **मेधातिथिः** ॥ १४ ॥

(५) **नन्दनः।** **बलाका** बकविशेषः। **काकोलो** द्रोणकाकः। **मत्स्यादा** नक्रादयः। मत्स्यादनिषेधे सामान्यतः सिद्धेऽपि विशेषेण केषांचिदुपादानं दोषातिशयसूचनार्थम् ॥ १४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** द्रोणकाको **काकोलः।** **विड्वराहं** ग्रामशूकरं। **सर्वशः मत्स्यानेव** वर्जयेत् ॥ १४ ॥

(७) **मणिरामः।** **काकोलः** द्रोणकाकः। **मत्स्यादान्** नक्रादीन्। **विड्वराहः** ग्रामसूकरः, आरण्यसूकरस्य भक्ष्यत्वात् ॥ १४ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **बकं चैवेति।** **बकं** **बलाकं** **काकोलं** च द्रोणकाकं "काकोलो द्रोणकाक उदाहृत"इति **त्रिकाण्ड**पाठात्। **खञ्जरीटाख्यं** पक्षिणं **मत्स्यादांश्च** अपक्षिणोऽपि नक्रादीन् ग्रामसूकरांश्च **मत्स्यांश्च** सर्वान् वर्जयेत् ॥ १४ ॥

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ॥
मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥१५॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वस्य मत्स्यप्रतिषेधविधेरर्थवादोऽयम्। यत्सम्बन्धि मांसं योऽश्नाति स तन्मांससम्बन्धिन्याऽशनक्रियया व्यपदिश्यते। यथा सर्पादो नकुलः, मार्जारो मूषकादः, इत्यादि। यस्तु मत्स्यादः स सर्वमांसाशी भवति। गोमांसाद इत्यपि व्यपदेष्टुं युक्तः। अतो निन्दातिशयान्मत्स्यान्**विवर्जयेत्** ॥ १५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एतदुपपादयति **यो यस्येति।** **यस्य** मांसं छागादेः यो नरोऽश्नाति स तन्मांसाद इत्येवोच्यते लोकैः। यस्तु **मत्स्यादः** स **सर्वमांसाद** इति। मत्स्यानां सर्वमांसाशित्वेन तदशने सर्वमांसाशनदोषात् ॥ १५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** मत्स्यभक्षणनिन्दामाह **यो यस्येति।** यो यदीयं मांसं खादति स तन्मांसाद एव परं व्यपदिश्यते, यथा मार्जारो मूषिकादः। **मत्स्यादः** पुनः सर्वमांसभक्षकत्वेन व्यपदेष्टुं योग्य**स्तस्मान्मत्स्यान्न** खादेत् ॥ १५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** मत्स्यस्य सर्वप्राणिभक्षणयोग्यत्वात्तद्भक्षकस्यापि सर्वमांसादत्वमित्याह **य इति** ॥ १५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **यो यस्य** जीवस्य **मांसमश्नाति स तन्मांसाद** उच्यते, **मत्स्यान्वर्जयेत्** ॥ १५ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** अस्यार्थवादः। **यो यस्य मांसमिति। यो** यत्संबन्धि **मांसमश्नाति तन्मांसाद** एवं निन्दार्थमुच्यते। नान्यमांसादपापलेशं लभते **मत्स्यादः पुनः** सर्वमांसभक्ष इति व्यपदेष्टुं युज्यते तान् **मत्स्यान् वर्जयेत्** ॥ १५ ॥

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ॥
राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः ॥१६॥

(१) **मेधातिथिः। पाठीनरोहितौ** मत्स्यजातिविशेषौ, तयोर्हव्यकव्यनियोगेन श्राद्धादौ भक्ष्यताऽभ्यनुज्ञायते, नान्वाहिके भोजने। राजीवसिंहतुण्डसशल्कानां सर्वशः हव्यकव्याभ्यामन्यत्राप्यनिवृत्तिर्भोजने। **राजीवाः** पद्मवर्णाः कैश्चिदिष्यन्ते। अपरैस्तु 'राजयो' रेखा येषां सन्ति। **सिंहतुण्डाः** सिंहाकृतिमुखाः। **सशल्काः** शकलिनः॥ १६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र विशेषमाह **पाठीनेति। पाठीनो** ववालः। **आद्या**वदनार्हौ। **हव्यकव्ययोः** श्राद्धस्य देवपित्र्यभागयो**र्नियुक्तौ**। नियोगे सति तेन श्राद्धे पाठीनरोहितयो राजीवादीनां च वक्ष्यमाणानां च भक्षणे न मत्स्यभक्षणदोषः। ततोऽन्यत्र तु भक्षणे "मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेदि"ति (याज्ञ. आ. १७५) स्मृत्यन्तरोक्तं प्रायश्चित्तमित्यर्थः। **एतेनैत** एव मत्स्याः श्राद्धेया इत्यपि दर्शितम्। नियुक्तैरिति क्वचित्पाठः। **राजीवो** राजग्रीवाख्यो मत्स्यः। **सिंहतुण्डाः** सिंहसदृशवक्त्रा मत्स्यभेदा मद्गुरादयो शल्का अपि। **सशल्कान**खण्डत्वग्युक्तान् रोहितादिभ्योऽन्यानपि सर्वान्। सर्वत्र चात्र नियुक्तावित्यनुवर्तते, पूर्वं 'मत्स्यानेव च सर्वश' इति सर्वमत्स्यानां रागप्राप्तभक्षणनिषेधात्॥ १६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** इदानीं भक्ष्यमत्स्यानाह **पाठीनरोहिताविति**। पाठीनरोहितौ मत्स्यभेदौ भक्षणीयौ। **हव्यकव्ययोर्नि**युक्ताविति समस्तवक्ष्यमाणभक्षणनिषिद्धोपलक्षणार्थं, तेन प्राणात्ययादावदोषः। तथा राजीवाख्यान्सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्च सर्वान्वक्ष्यमाणलक्षणोपेतानद्यात्। **मेधातिथिगोविन्दराजौ** तु पाठीनरोहितौ दैवपैत्रादिकर्मणि नियुक्तावेवादनीयौ—नत्वन्यदा, **राजीवसिंहतुण्डसशल्कमत्स्यास्तु** हव्यकव्याभ्यामन्यत्राऽपि भक्षणीया इत्याचक्षतुः। न तन्मनोहरम्; **पाठीनरोहितौ** श्राद्धे नियुक्तौ श्राद्धभोक्त्रैव भक्षणीयौ, नतु श्राद्धकर्त्रापि, राजीवादयो हव्यकव्याभ्यामन्यत्राऽपि भक्ष्या इत्यस्याप्रमाणत्वात्। मुन्यन्तरैश्च रोहितपाठीनराजीवादीनां तुल्यत्वेनाभिधानात्। तथाच **शङ्खः** 'राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्च तथैव च। पाठीनरोहितौ चाऽपि भक्ष्या मत्स्येषु कीर्तिताः॥' **याज्ञवल्क्यः** (आचार. १७७) 'भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्यकाः। शशश्च मत्स्येष्वपि तु सिंहतुण्डकरोहिताः॥ तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः'॥ **हारीतः** 'सशल्कान्मत्स्यान्न्यायोपपन्नान्भक्षयेत्।' एवंच 'भोक्त्रैवाद्यौ न कर्त्रापि श्राद्धे पाठीनरोहितौ। राजीवाद्यास्तथा नेति व्याख्या न मुनिसंमता'॥ १६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** उक्तेषु प्रतिप्रसवमाह **पाठीनेत्यादि। हव्यकव्ययोर्नियुक्तौ** विनिमुक्तौ सन्ता**वाद्यौ** भक्ष्यौ। राजीवादिष्वप्येवं योजना। **मेधातिथिगोविन्दराजौ** तु 'राजीवा-

दयोऽन्यदापि भोक्तव्या' इत्याहतुः॥ 'राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्च तथैव च॥ पाठीनरौहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु कीर्तिताः' इति **शङ्खवचनात्** ॥ तत्र सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः, राजीवः शकुलः, सिंहतुण्डः सिंहस्येव मुखं यस्य स प्राणिप्रभेदः। **सशल्काः** सवल्काः। रोहितराजीवयोः सशल्कत्वेऽपि पुनर्ग्रहणमत्यादरार्थम् ॥ १६ ॥

(५) **नन्दनः**। अस्यापवादमाह **पाठीनेति**। **पाठीन**श्चक्राख्यो मत्स्यविशेषः। **आद्यौ** भक्ष्यौ। **सर्वावस्थं** न भक्ष्यावित्युक्तं **नियुक्तौ हव्यकव्ययोरिति**। **राजीवान्**पद्मवर्णान्। सिंहतुण्डान् सिंहमुखान्। सह शल्कैर्वल्कलैर्वर्तन्त इति सशल्काः। एतान् राजीवादीन्मत्स्यविशेषानद्यादिति शेषः। सर्वशो हव्यकव्ययोरनियुक्तानपीत्यर्थः॥ १६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। पाठीनादीन्भक्ष्यानाह **पाठीनेति**। **पाठीनरोहितौ** रोहितसंज्ञो लोहितवर्णः। **हव्यकव्ययोः** कार्ये **आद्यौ** भक्ष्यौ। **राजीवान्** पद्मवर्णान् **सिंहतुण्डांश्च** सिंहमुखान्मत्स्यान् **सशल्कान्** शल्कैः सह वर्तन्ते सशल्कास्तान् भक्षयेत् ॥ १६ ॥

(७) **मणिरामः**। मत्स्येषु भक्ष्यानाह **पाठीनेति**। **पाठीनः** पाठीति प्रसिद्धः। **रोहितः** 'रोहू' इति प्रसिद्धः। **आद्यौ** भक्षणीयौ। **राजीवः** पद्मवर्णः। **सशल्कः** शल्कैः शुक्त्याकारैः वर्तते इति **सशल्कः** ॥ १६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। इदानीं जातिविशेषक्रियाविशेषसमवलम्बनेन मत्स्यप्रतिप्रसवमाह **पाठीनरोहिताविति**। **पाठीनः** चन्द्रकारण्यो मत्स्यभेद एव। **रोहितोऽपि** रोहितमत्स्याख्यः। तौ दैवपित्र्यकर्मविनियुक्तौ इत्यदनार्हौ नत्वन्यदा। **राजीवाः** पुनः पद्मवर्णा मत्स्यविशेषाः। तथा सिंहमुखाः **सशल्काश्च** शकलिचिलिचिमशब्दाभ्यामायुर्वेदप्रसिद्धाः। सर्वदा हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्षणार्हाः॥ १६ ॥

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥
भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥ १७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **एकचराः** सर्पोलूकादय एकाकिनश्चरन्ति। **अज्ञाता**न्नामतो जातिविशेषतश्च। **मृगद्विजान्** मृगाः पक्षिणश्च न भक्ष्याः। **भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान्**। येऽप्रतिषिद्धास्ते ताद्रूप्ये असति भक्ष्यतां प्राप्ताः समुद्दिष्टा इव भवन्ति। न तु भक्ष्याणां समुद्देशोऽस्ति। परिहर्तव्यतया विशेषतोऽविज्ञाता भक्ष्यपक्षपतिता 'भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टा' इत्येवमुच्यन्ते। **पञ्चनखाश्च** वानरशृगालादयः। **सर्व**ग्रहणं पादपूरणार्थम् ॥ १७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **एकचरान्** संघचारिजातीयान्दैवादेकाकिनश्चरन्तः **भक्ष्येषु समुद्दिष्टान्** गणितानपि। **अज्ञातांश्चा**प्रसिद्धान्**मृगद्विजान्** द्विजाः पक्षिणः। **सर्वान् पञ्चनखान्** वक्ष्यमाणव्यतिरिक्तान् ॥ १७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। य एकाकिनः प्रायेण चरंति सर्पादयस्ताने**कचरान्** तथा य अभियुक्तैरपि नामजातिभेदेनावधार्य विभागतश्च मृगपक्षिणो न ज्ञायन्ते तान् **भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टानिति** सामान्यविशेषनिषेधाभावेन भक्ष्यपक्षनिक्षिप्तान्भक्ष्यत्वेन **समुद्दिष्टांश्च** तथा **सर्वान्पञ्चनखान्**वानरादीन्न भक्षयेत् ।। १७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। प्रकृतमनुसरति **नेति**। **एकचरान्** सर्पादीन् **भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान्** समुद्दिश्यमानान् **एकचरान्** स्वतन्त्रानिति वा **न** भक्षयेत्। **मृगाश्च द्विजाः** पक्षिणश्च तान् **अज्ञातान्** जातितो नामतश्च **पञ्चनखान्**वानरादींश्च न भक्षयेदित्यनुषङ्गः। श्वाविधादीन्पञ्चनखान्पञ्च वर्जयित्वाऽन्यान्न भक्षयेदित्यर्थः ।। १७ ।।

(५) **नन्दनः**। **एकचरान्** सर्पादीन्। **अज्ञातान्**मनुष्यैर्नामितो जातितश्च। **भक्ष्येषु** सामान्यतोऽभक्ष्यतया न ज्ञातेष्वपि **समुद्दिष्टान्**विशेषतः। शास्त्रान्तरेण भक्ष्यतया **निर्दिष्टान्न** भक्षयेत् ।। १७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **एकचरान्** न भक्षयेत्। **अज्ञातांश्च** मृगद्विजान् जातितो ये **अज्ञाता** मृगाः पक्षिणश्च तान्न भक्षयेत्। **सर्वान्पञ्चनखान्भक्ष्येषु समुद्दिष्टानपि न भक्षयेत्** ।। १७ ।।

(७) **मणिरामः**। **एकचरान्** एकाकिनो भ्रमंति ते **एकचराः** तान्-सर्पादीन्। **अज्ञातान्** नामजातिभेदेन, अभक्ष्येष्वपि न समुद्दिष्टान् अभक्ष्ये सामान्यविशेषेण 'ये' नोक्ताः ते अर्थात् भक्ष्येषु उक्ताः तानपि वर्जयेत् **पञ्चनखान्** वानरादीन् ।। १७ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **न भक्षयेदिति**। ये एकका: प्रायेणाटन्ति सर्पादयः तांस्तथा अभियुक्तैरपि नामजातिभिः ये मृगपक्षिणो न ज्ञायन्ते तान् विशेषसामान्यप्रतिषेधानाक्रमणे सति भक्ष्यपक्षे पतितत्वात् भक्ष्यत्वेन **समुद्दिष्टान्** एवं **पञ्चनखांश्च** सर्वान् नरमार्जारादीन् **न** भक्षयेत् ।। १७ ।।

श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ।।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ।।१८।।

(१) **मेधातिथिः**। पञ्चनखानां मध्याच्छ्वाविधादयो भक्ष्याः। स्मृत्यन्तरे तु खड्गे विकल्पः। तथा **च वशिष्ठः** (१४। १७) "खड्गे तु विवदन्ते" इति।

उष्ट्रवर्जिता **एकतोदतो** गोऽव्यजमृगा भक्ष्याः। "ननु च श्वावित्प्रभृतीनां पञ्चनखानां भक्ष्यत्ववचनादन्येषामभक्ष्यतासिद्धेः 'सर्वान्पञ्चनखानिति' प्रतिषेधवचनमनर्थकम्"। नैष दोषः। सर्वशब्देन प्रतिषेधे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवति। भक्ष्यविशेषनिर्देशेन तदन्येषां या अभक्ष्यताप्रतिपत्तिः सा आनुमानिकी प्रतिपत्तिः। गौरवं हि तथा स्यात् ।। १८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **श्वावित्** कण्टकी प्राणिभेदः यः श्वानं स्वगात्रकण्टकैर्विध्यति। **शल्यक**स्तत्सदृशोऽपरः। **एकतोदतः** एकदन्तपङ्क्तियुक्तान् ।। १८ ।।

(३) कुल्लूकः । अत्र प्रतिप्रसवमाह **श्वाविधमिति । श्वाविधं** सेधाख्यं प्राणिभेदं **शल्यकं** तत्सदृशं स्थूललोमानम् । तथा गोधागण्डककच्छपशशान्पञ्चनखेषु भक्ष्यान्मन्वादयः प्राहुः । तथा उष्ट्रवर्जितानेकदन्तपङ्क्त्युपेतान् ।। १८ ।।

(४) राघवानन्दः । पञ्चनखानां मध्ये पञ्चानामेव हव्यकव्यार्थत्वम् । तत्र **श्वाविधः** शुनो विध्यतीति दन्तुरः । शल्यकं शल्यानि कण्टकाकाराणि रोमाणि सन्ति यस्य तं । गोधा कृकलासाकारा । 'देवान्पितॄन्समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दुष्यती'त्युक्तेः । **अनुष्ट्रान्** उष्ट्रभिन्नान् । **एकतोदतः** एकपङ्क्तिदन्तयुक्तान्गवादीन् ।। १८ ।।

(५) नन्दनः । पञ्चनखेष्वपि केषांचिद्भक्षणं प्रतिप्रसौति **श्वाविधमिति । शल्यकं** शललो । **गोधा** कृकलासानुकारिणी । **खड्गः** पित्र्ये प्रशस्तो मृगविशेषः । **अनुष्ट्रानुष्ट्र-**वर्जितान् । **एकतोदतो**ऽजप्रभृतीन् ।। १८ ।।

(६) रामचन्द्रः । श्वाविधं सेधाख्यं । **गोधा** कृकलासानुकारिणी । **खड्गकूर्मशशांस्तथा** भक्ष्यानाह । **अनुष्ट्रान्** उष्ट्रव्यतिरिक्तान् ।। १८ ।।

(७) मणिरामः । पंचनखेषु भक्ष्यानाह **श्वाविधमिति । श्वावित्** सेधा 'साही'ति भाषायां प्रसिद्धः । **शल्यकं** भवित्सदृशः कंटकरहितः स्थूललोमा । **गोधा** गोह इति भाषायां । **खड्गः** 'गेंडा' इति भाषायां प्रसिद्धः । **कूर्मः** कच्छपः । शशः 'ससा' इति भाषा । एते पंचनखेषु भक्ष्याः । **अनुष्ट्रान् एकतोदतः** उष्ट्रव्यतिरिक्तान् एकपंक्तिदंतयुतान् ।। १८ ।।

(८) गोविन्दराजः । अत्र प्रतिप्रसवमाह **श्वाविधं शल्कं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथेति । श्वाविधं** सेधाख्यं प्राणिभेदं **शल्यकं** चाषं **गोधां च** प्राणिविशेषं **खड्गं** गण्डकं कूर्मं कच्छपं **शशं** च पञ्चनखेषु मध्यात् भक्षणार्हान् मन्वादय आहुः । तथा **एकदन्तपङ्क्त्युपेतेषु** मध्यात् उष्ट्रवर्जितानजादीनिति भावः ।। १८ ।।

छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।।
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ।।१९।।

(१) मेधातिथिः । छत्राकं कवकानि । **विड्वराहः** ग्रामशूकरः स्वतन्त्रविहारः । एतानि भक्षयित्वा पतितो भवेत् । पतितप्रायश्चित्तं कुर्यात् । वक्ष्यति च (११ । ५६) "गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्" ।। १९ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । जग्ध्वा एकैकं प्रत्येकमेव स्मृत्यन्तरे निषेधात् । **पतेत्** 'द्विजाति-कर्मभ्यो हानिः पतन'मिति **गौतमोक्त**पातित्यवान्भवति । तेन प्रायश्चित्ताचरणात्प्राक् संध्या-दावनधिकार उक्तः । एवं यत्र यत्रान्यदोषे पातोक्तिस्तत्र द्रष्टव्यम् ।। १९ ।।

(३) कुल्लूकः । कवकग्रामसूकरलशुनादीनामन्यतमं बुद्धिपूर्वकं गुरुप्रायश्चित्तोप--देशादभ्यासतो भक्षयित्वा **द्विजातिः** पतति । ततश्च पतितप्रायश्चित्तं कुर्यात् । 'गर्हितानां तथा जग्धिः सुरापानसमानि ष'ट्िति ।। १९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** प्रायश्चित्तार्थं पुनश्छत्राकादिग्रहणम्। **मत्या** ज्ञानेन **जग्ध्वा** भक्षयित्वा **पतेत्**, अतः पतितस्येव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति ।। १९ ।।

(५) **नन्दनः।** प्रतिषिद्धेष्वपि केषांचिद्वर्जनीयतामन्वाह **छत्राकमिति।** छत्राकं द्विविधं भूजं वृक्षजं चेति ।। १९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** भक्षणे प्रत्यवायमाह **छत्राकमिति। मत्या** ज्ञात्वा **जग्ध्वा** भक्षयित्वा **द्विजः पतति** पतितो भवेत्। पुनर्लशुनादिग्रहणं प्रायश्चित्तातिशयार्थम् ।। १९ ।।

(७) **मणिरामः।** छत्राकादीनामन्यतमस्य बुद्धिपूर्वकभक्षणे प्रायश्चित्तमाह **छत्राकमिति। मत्या** ज्ञानतः **पतेत्**, पतितप्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः ।। १९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। छत्राकमिति।** कवकग्रामसूकरलशुनादीनामन्यतमं बुद्धिपूर्वं प्रायश्चित्तगुरुत्वात् अभ्यासतो भक्षयित्वा द्विजातिः **पतेत्**। द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति। ततश्च प्रायश्चित्तं तस्य न भवति। तथा वक्ष्यति "गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्" (११।५६) इति ।। १९ ।।

अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।।
यतिचान्द्रायणं वाऽपि शेषेषूपवसेदहः ।। २० ।।

(१) **मेधातिथिः। अमत्या** अबुद्धिपूर्वं **षड् जग्ध्वा** षण्णामन्यतममपि। भक्षणस्य अविधेयत्वनिमित्ततया साहित्यस्याविवक्षा। **शेषेषु** अभक्ष्येषु भक्षणे लोहितवृक्षनिर्यासादिषु एकमहोरात्रं **न** भुञ्जीत। अहः-शब्दो रात्रावपि दृष्टप्रयोगः। "अहश्च कृष्णमहरर्जुनं चेति" (ऋग्वेद० ६।९।१)। येषु चात्र प्रकरणे प्रतिषिद्धेषु प्रायश्चित्ताधिकारे प्रतिपदं प्रायश्चित्तमन्यद्वक्ष्यते "क्रव्यादसूकरे"त्यादि (मनु० ११।१५६) तत्र तदेव द्रष्टव्यं प्रतिपदविहितत्वात्। अस्य चोपवासस्यान्यत्र चरितार्थत्वात् ।। २० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** मतिरिच्छा तदभावोऽमतिः। **षट्** षण्णां मध्ये यत्किंचिदेकम्। अत्र त्व**मत्या** भक्षणे 'विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुण'मिति वचनात् मतिभक्षणप्रायश्चित्तं द्विगुणमूह्यम्। **सांतपनं** द्व्यहसाध्यं वक्त्रमात्रप्रवेशे। सम्यग्भक्षणे तु यतिचान्द्रायणम्। **शेषेषु** अभक्ष्येष्वमेध्यप्रभवकन्दादिष्वमत्या भक्षितेषु। मत्या द्व्यहोपवासः। एतच्च तन्मध्यपतितात्पप्रत्यवायहेतुभक्षणे पेयूषपानमत्स्यभक्षणादौ स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्ताधिक्यविधानात् ।। २० ।।

(३) **कुल्लूकः। एतानि** छत्राकादीनि **षट्** बुद्धिपूर्वकमेव भक्षयित्वाऽभिधेयभक्षणस्य निमित्तत्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात्। एकादशाध्यायवक्ष्यमाणस्वरूपं सप्ताहसाध्यं **सान्तपनं यतिचान्द्रायणं** वा **चरेत्**। एतद्व्यतिरिक्तेषु लोहितवृक्षनिर्यासादिषु प्रत्येकं भक्षणाद-

ह्योरात्रोपवासं कुर्यात् । छत्राकादीनां च प्रायश्चित्तापकर्षो वर्जनादरार्थः । **शेषेषूपवसेदहरिति** लाघवार्थं, तत्र हि क्रियमाणे लोहितनिर्यासग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् ।। २० ।।

(४) **राघवानन्दः** । **शेषेषु** छत्राकादिषड्वर्जितेष्वमेध्यप्रभवादिपञ्चनखान्तेषूपवास-मात्रम् । कामतो भक्षणे प्रायश्चित्तम् ।। २० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । एतानि छत्राकादीनि **षडमत्याऽ**ज्ञानेन **जग्ध्वा** भक्षयित्वा **कृच्छ्रं** कृच्छ्रसंज्ञं व्रतं **चरेत्** । यतीनां यच्चान्द्रायणं तच्चरेत् । **शेषेषु** छत्राकादिव्यतिरिक्तेषु वस्तुषु भुक्तेषु सत्सु **अहः उपवसेत्** ।। २० ।।

(७) **मणिरामः** । अज्ञानतो भक्षणे प्रायश्चित्तमाह **अमत्येति** । **अमत्या** अज्ञानेन । **कृच्छ्रं सान्तपनं** । यतिचांद्रायणं वा **चरेत्** कुर्यात् । **शेषेषु** लोहितनिर्यासादिभक्षणेषु **अहः उपवसेत्** ।। २० ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **अमत्यैतानीति** । **एतानि** छत्राकादीनि **षट्** बुद्धिपूर्वकं प्रत्येकं भक्षयित्वा एकादशाध्यायवक्ष्यमाणस्वरूपं सप्ताहं **सान्तपनं यतिचान्द्रायणं चरेत्** । एतद्व्यतिरि-क्तेषु लोहितनिर्यासादिषु प्रत्येकभक्षणेऽह्ोरात्रं नाश्नीयात् । प्रायश्चित्तस्य प्रकर्षेणोत्कर्षो लशुनादीनां वर्जनादरार्थम् । '**शेषेषूपवसेदह्**'रित्येतत्पुनर्लाघवार्थम् । तत्र हि क्रियमाणे लोहितनिर्यासादिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ।। २० ।।

संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ।।
अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ।। २१ ।।

(१) **मेधातिथिः** । भोज्यशूद्रगृहभोजिनो ब्राह्मणस्येदमुच्यते । यस्य शूद्रस्य गृहे यानि ब्राह्मणानामभोज्यान्यन्नानि सम्भवन्ति, न दूरतः परिह्रियन्ते, तादृशस्य गृहे यो ब्राह्मणोऽन्नं भुङ्क्ते तस्य प्रतिषिद्धान्नभोजनाशङ्कायां प्राजापत्यकृच्छ्राचरणमुपदिश्यते । अविशेषनोदनायां प्राजापत्यं कृच्छ्रं प्रतीयत इति वक्ष्यामः । **अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थम**ज्ञातदोष-शङ्कायामाह । दोषो यदि भुङ्क्ते तस्य शुद्ध्यर्थम् ।

"ननु च ईदृशस्य शुद्धिं वक्ष्यति (५ । १२७) "अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तमिति" । तस्य विषयं तत्रैव दर्शयिष्यामः । **ज्ञातस्य** तु दोषस्य **विशेषतः** वैशेषिकं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्, यस्य यद्विहितं प्रतिपदम् ।। २१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **संवत्सरस्येति** षष्ठ्या तन्मध्य इति विवक्षितम् । **कृच्छ्रं** प्राजा-पत्यं । **द्विजोत्तमो** विप्रः । अपिशब्देन शक्तस्याधिककरणमुक्तम् । **अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं** अज्ञायमानदुष्टसंसर्गभुक्तान्नदोषनिवृत्त्यर्थम् । **ज्ञातस्य** तु **विशेषतो** यत्र यथोक्तं तदेव ।। २१ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **द्विजोत्तमपदं** द्विजातिपरं, त्रयाणां प्रकृतत्वात् 'एतदुक्तं द्विजाना'(५।२६)मित्युपसंहाराच्च । द्विजातिः संवत्सरमध्य **एकमपि कृच्छ्रं** प्रथमाम्ना-

नात्प्राजापत्याख्यमज्ञातभक्षणदोषोपशमनार्थमनुतिष्ठेत् । **ज्ञातस्य** पुनरभक्ष्यभक्षणदोषस्य विशेषतो यत्र यद्विहितं तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । यत्तु 'त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यत' (५।१२७) इति ।। तद् द्रव्यशुद्धिप्रकरणपठितप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तद्रव्यशुद्धिविशेषेऽवतिष्ठते ।। २१ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** तेषामज्ञानतो भक्षणे त्वाह **समिति । अज्ञातभुक्तिशुद्ध्यर्थ-**मिदं कृच्छ्रमात्रमिति शेषः । **विशेषतः** विशेषकारणे छत्राकादीनामुक्तत्वात् ।। २१ ।।

(५) **नन्दनः । संवत्सरेति ।।**

(६) **रामचन्द्रः । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थ**मेकं **कृच्छ्रं संवत्सरस्य** संवत्सरपर्यन्तं **चरेद्-द्विजोत्तमः । ज्ञातस्य** ज्ञानपूर्वं भक्षितस्य **विशेषतः** ।। २१ ।।

(७) **मणिरामः । संवत्सरस्य** मध्ये **एकमपि** कृच्छ्रं प्राजापत्याख्यं कुर्यात् । **ज्ञातस्य** ज्ञानेनाऽभक्ष्यभक्षणस्य **शुद्ध्यर्थं विशेषतः** यत्र यद्विहितं तत्र तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः ।।२१।।

(८) **गोविन्दराजः । संवत्सरस्यैकमपीति । संवत्सरस्य** मध्ये ब्राह्मणः 'शेषेषूपवसेदह'रिति समनन्तरप्रस्तुतलोहितवृक्षनिर्यासाद्यसंवेत्तिभुक्तप्रायश्चित्तार्थमपि **कृच्छ्रं** कृच्छ्रमध्ये प्रथमाम्नानात् प्राजापत्यं **चरेत् । ज्ञातस्य** पुनरभक्ष्यभक्षणे **विशेषतो** यद्यस्य चोदितं प्रायश्चित्तं तदेव कुर्यात् । अत एव च ज्ञायते असंवेदितः कृतेऽपि व्यतिक्रमे पापं प्रायश्चित्तं भवतीति । एव च "त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं" इत्येत्प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तविषयेऽवतिष्ठते । तथा च द्रव्यशुद्धिप्रकरण एतदार्येणाभिहितम् । **ब्राह्मण**ग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थं, त्रयाणां प्रकृतत्वात् । "एतदुक्तं द्विजातीना"मिति चोपसंहारात् ।। २१ ।।

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।।
भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत् पुरा ।। २२ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** भक्ष्यप्रसङ्गेन हिंसाऽभ्यनुज्ञायते । अत्यर्थं क्षुत्पीडायां भृत्यादेर्भोजनान्तरासंभवे भक्ष्यमृगपक्षिवधः कर्तव्यः । **भृत्याः** प्राग्व्याख्याताः । **अगस्त्य**स्तथा कृतवानित्यगस्त्यग्रहणं प्रशंसार्थम् । **यज्ञार्थं**मित्याद्योऽर्धश्लोकोऽर्थवाद एव; तत्र हि वधः प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वादेव सिद्धः । **प्रशस्ता** ये भक्ष्यतयाऽनुज्ञाताः । एष एवार्थ उत्तरश्लोके विस्तरतः कर्मार्थवादतया कथ्यते ।। २२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** अत्र मांसेषु भक्ष्याणि कानिचिदुक्तानि, मांसोत्पादनं च प्राणिनो हत्वा हतानां वा मांसग्रहणेनेति द्विधा । तत्र 'मैत्रो ब्राह्मण उच्यत' इत्यादिषु प्राणिवधस्यातिपापहेतुत्वं प्रतीयते, तथाच स्वयं प्राणिवधाचरणेऽपि यत्र ब्राह्मणानां न तादृशी हिंसादोषस्तत्प्रसंगात्कथयति **यज्ञार्थमिति । यज्ञार्थं** पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञसिद्ध्यर्थं **वध्याः** । स्वयं

भृत्यानां भरणीयानां मातापितृभार्यादीनां दुर्भिक्षाद्यापदि वृत्तिर्जीवनमात्रं तदर्थम्। **अगस्त्यो** ह्याचरदुभयार्थम्। अगस्त्यग्रहणं ब्राह्मणकार्यतां दर्शयितुम् ॥ २२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। इदानीं भक्षणप्रसंगेन यागाद्यर्थे हिंसामप्यनुजानाति **यज्ञार्थमिति**। ब्राह्मणादिभिर्यागार्थं प्रशस्ताः शास्त्रविहिता मृगपक्षिणो वध्याः। **भृत्यानां** चावश्यभरणीयानां वृद्धमातापित्रादीनां संवर्धनार्थम्। यस्माद**गस्त्यो मुनिः** पूर्वं तथा कृतवान्। परकृतिरूपोऽयमनुवादः ॥ २२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच भक्ष्यप्रसङ्गेन हिंसां कुर्वित्यनुजानाति **यज्ञार्थमिति**। **भृत्यानां** भरणीयानां। सदाचारं प्रमाणयति **अगस्त्य** इति ॥ २२ ॥

(५) **नन्दनः**। भक्ष्यत्वेनानुज्ञातानां मृगपक्षिणां **यज्ञार्थं भृत्यार्थं च** वधो ब्राह्मणानामपि निर्दोष इत्याह **यज्ञार्थमिति** ॥ २२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्वाभ्यामाह **यज्ञार्थमिति**। **मृगपक्षिणः वध्या** हिंस्या **यज्ञार्थं ब्राह्मणैः प्रशस्ता** उक्ताः। **अगस्त्यः भृत्यानां** पित्रादीनां तृप्त्यर्थं **पुरा आचरत्** ॥ २२ ॥

(७) **मणिरामः**। यागाद्यर्थं हिंसामप्यनुजानाति **यज्ञार्थमिति**। **भृत्यानां** अवश्यभरणीयानां मातापित्रादीनां। **यस्मादगस्त्यो मुनिः पूर्वं कृतवान्** ॥ २२ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। यागार्थं ब्राह्मणादिभिः कृतैः **प्रशस्ता** ये चोदिताः श्रुतौ **मृगपक्षिणः** ते **वध्या** इति श्रुत्युक्तानुवादः। भृत्यानां चैवेत्येतद्विधित्सितम्। स्वाम्यादापनार्थं(?) **भृत्यानाम**वश्यभरणीयानां वृद्धमात्रादीनां स्थित्यर्थं च वध्याः। **अगस्त्यो** यस्मात् पूर्वमेवं कृतवानिति चोपसंहारात् ॥ २२ ॥

बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् ॥
पुराणेष्वृषियज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ २३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। षड्विंशत्संवत्सरं नाम सत्रं तत्र मृगपक्षिवध आम्नातः सोऽनेनानूद्यते। इदं तत्र ब्राह्मणं 'संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति स तत्र यान्यान्मृगान्हन्ति तेषां तरसाः पुरोडाशा भवन्ति"। अर्थवादत्वाद्**बभूवु**रिति भूतप्रत्यये न विवक्षा। तेनाद्यत्वेऽपि भवन्ति।

एवं पुराणेष्वपि। न केवलं कश्चिदद्यत्वे सत्राणां व्यवहार इति दर्शनाभिप्रायमेतत् पुराणेष्विति। न पुनः 'अद्यत्वे यदि केचित्सर्वाण्येव हरेयुस्तेषामेष विधिर्न भवतीति' मन्तव्यम्। अथवा यः स्वयं शास्त्रार्थं, वेदितुमसमर्थः केवलं परप्रसिद्ध्या "महाजनो येन गतः स पन्थाः" इति न्यायेन प्रवर्तते, तत्र त्वेतदुच्यते **पुराणेष्विति**। नायमिदं प्रथमको धर्मः। किं तर्हि? अनादिः। **पुराणा ऋषयः**। ब्राह्मणाः केचन तपःसिद्धाः, जात्यन्तरं वा। यथा महाभारतादौ वर्णितम्। न चात्र निर्बन्धः कर्तव्यः "ऋषीणां जात्यन्तरत्वे गन्धर्वादिवत्कश

यागेष्वधिकार ?" इति। यतोऽयमर्थवादो येनकेनचिदालम्बनेन प्रतीयते। **ब्रह्मक्षत्रसवाः** ब्रह्मक्षत्रिययज्ञाः ।। २३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तथाह्यन्येष्वृषीणां यज्ञेषु सत्रेषु **पुराणेषु** अतिपूर्वकालेषु मृग-पक्षिमांसेन **पुरोडाशा बभूवुः**। तानि तु ब्रह्मक्षत्रसवेषु ब्राह्मणक्षत्रियजातीयैर्मिलितैः कृतेषु सवेषु यज्ञेषु सत्ररूपेषु वा बभूवुः। भवति हि ब्राह्मणक्षत्रियौ गृहपती कृत्वा ब्राह्मणैर्ऋत्विग्भूतैः सत्रं, तत्र तरसाः पुरोडाशा भवन्तीति श्रुतावुक्तम्। तरसा मांसमयाः। तदुत्पादनप्रकारश्च 'संस्थिते गृहपतिर्मृगयामेती'त्यादिनोक्तः। तत्र मृगयाप्रकारस्य ब्राह्मणैरज्ञानात्क्षत्रियस्यापि गृहपतित्वेनान्तर्भावनं क्रियत इति ब्रह्मक्षत्रसवेष्विति विशेषितम् ।। २३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्मात्पुरातनेष्वपि ऋषिकर्तृकयज्ञेषु च **भक्ष्याणां मृगपक्षिणां** मांसेन **पुरोडाशा** अभवंस्तस्माद्यज्ञार्थमधुनातनैरपि मृगपक्षिणो वध्याः ।। २३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** 'संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति स यांस्तत्र मृगान्हिनस्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ती'ति, 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेते' त्यादिश्रुतेर्यज्ञार्थं तेषां पुरोडाशा इत्याह **बभूवुरिति। ऋषीणां यज्ञेषु ब्रह्म** ब्राह्मणजातिः तथा **क्षत्रं** तयोः **सवेषु** यागेषु मृगाणां पक्ष्यादीनां पुरोडाशादयो बभूवुरिति **पुराणेषु** श्रूयत इति शेषः ।। २३ ।।

(५) **नन्दनः। मृगपक्षिणां** मांसानीति शेषः। **ब्रह्मक्षत्रसवेषु** ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां च यज्ञेषु ।। २३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम**गस्त्येन प्रोक्षितानां मांसैः **पुरोडाशा बभूवुः।** ब्रह्मक्षत्रसवेषु 'ब्राह्मणक्षत्रियैर्मिलित्वा कृतेषु। तद्यथा 'ब्राह्मणक्षत्रियौ गृहपती कृत्वा ब्राह्मणैर्ऋत्विग्भूतैः सत्रं भवति, तत्र तरसाः पुरोडाशा भवन्ती'ति, श्रुतावुक्तम्। तरसा मांस-मयाः। तत्प्रकारश्च "संस्थिते गृहपतिर्मृगयामेती"त्यादिनोक्तः। ब्राह्मणस्य मृगया-प्रकाराऽज्ञानात्क्षत्रियस्य ब्राह्मणमिलितस्याधिकारः ।। २३ ।।

(७) **मणिरामः।** हि यस्मात् **पुराणेषु** पुरातनेषु **ऋषियज्ञेषु भक्ष्याणां मृगपक्षिणां** मांसेन **पुरोडाशा बभूवुः।** तस्माद्यज्ञार्थं आधुनिकैरपि मृगपक्षिणो वध्याः ।। २३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। बभूवुरिति।** यस्माच्चिरन्तनेष्वपि संबन्धिषु यज्ञेषु ब्राह्मण-क्षत्रिययज्ञेषु च **भक्ष्याणां मृगपक्षिणां** संबन्धिनाऽऽममांसेन **पुरोडाशा** अभूवन्। तस्माद्यज्ञार्थ-मपि ते वध्याः ।। २३ ।।

यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।।
तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषं च यद्भवेत् ।। २४ ।।

(१) **मेधातिथिः। भक्ष्यं यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तम्। भोज्यम**ोदनादि। भुक्तिभुज्योरे-कार्थत्वेऽपि पृथगुपादानाद्विषयभेदोऽयं प्रतीयते। **अगर्हितं** शुक्ततामनापन्नम्। **तत्पर्युषित-मप्याद्यम्।** रात्र्यन्तरे पर्युषितमुच्यते। पूर्वेद्युः सिद्धमप्यपरेद्युः पर्युषितं भवति।

स्नेहसंयुक्तमिति। एवं संदिह्यते– किं यत्स्नेहसंयुक्तं सत्पर्युषितं रसमिश्रशाकादि तत्पर्युषितमशितव्यम्, उत शुष्कस्यापि पर्युषितस्य भक्षणकाले स्नेहसंयोगः कर्तव्यः ? भक्ष्यापूपाद्यपि पर्युषितं भोजनकाले स्नेहेन संयोज्य भक्षयितव्यमिति। अत्र सन्दिह्यते—"स्नेहयुक्तानां भक्ष्यतोच्यते, तत्पर्युषितमाद्यमिति। उद्दिश्यमानं स्नेहसंयुक्तमिदं न पुनर्विधेयार्थं। न हि तच्छब्दसम्बन्धोऽस्य श्रुतो यत्पर्युषितं तत् स्नेहसंयुक्तमाद्यमिति"। उच्यते। हविःशेषाणां पर्युषितानामस्नेहसंयुक्तानां तेषां वचनमनर्थम्। न च तेषां स्नेहसंयुक्तानां परिवासः संभवति। एवं च तेषां वचनमर्थवद्भवति यदि भोजनकाले तेषां स्नेहसंयोगो नापेक्ष्यते। अतस्तेषां तावद्भोजनकाल एव स्नेहसंयोगनिरपेक्षतया वचनस्यार्थवत्त्वम्। "यद्येवं तथापि न संदेहः। अर्थवत्त्वाद्विशेषपदस्य विधेयार्थता स्नेहसंयुक्तशब्दस्य न्याय्या"। उच्यते। एतावदत्र सन्देहे बीजम्। यथाश्रुतसम्बन्धस्य बलीयस्त्वात्किं हविःशेषपदमनुवादोऽस्तु उतानर्थकत्वं मा प्रापदिति यत्पर्युषितं तेन स्नेहसंबन्धः क्रियताम्। तत्रानर्थक्याद्व्यवहितकल्पना ज्यायसी। समाचारान्निर्णयः। सर्पिस्तैलवसामज्जाः 'स्नेहाः'॥ २४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पर्युषिते विशेषमाह **यत्किंचिदिति**। **यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तं** येनकेनचित्स्नेहेन संयुक्तं सर्वतोव्याप्तं न त्वेकदेशस्नेहसंबन्धादपि, हविःशेषस्य पर्युषितस्य पृथग्भक्ष्यत्वाभिधानात्। एवं हि हविषोऽभिघारणादवश्यं स्नेहेनैकदेशसंबन्धो व्याप्तिस्तत्रास्तीति तस्य पृथगभिधानं युज्यते। भक्ष्यं लड्डुकादि। **भोज्य**मोदनादि॥ २४॥

(३) **कुल्लूकः**। इदानीं पर्युषितप्रतिप्रसवार्थमाह **यत्किंचिदिति**। यत्किंचित्खरविशदमभ्यवहार्यं मोदकादि भोज्यं पायसादि अगर्हितमुपघातान्तररहितं तत्पर्युषितं रात्र्यन्तरितमपि घृततैलदध्यादिसंयुक्तं कृत्वा भक्षणीयम्। ननु प्रागेव यत्स्नेहसंयुक्तं तत्पर्युषितं भक्षणीयमिति व्याख्येयम्, तथाच सति हविःशेषस्य स्नेहसंयोगावश्यंभावात् 'यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तं'मित्यनेनैव भक्षणे सिद्धे 'हविःशेषं च यद्भवे'दित्यनर्थकं स्यात्। स्मृत्यन्तरेऽपि भक्षणकाल एवाभिघारणमुपदिश्यते। तथाच **यमः** 'मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत्। तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम्॥' **हविःशेषं** तु चरुपुरोडाशादि पर्युषितमपि भोजनकाले स्नेहसंयोगशून्यमेव भक्षणीयं पृथगुपदेशात्॥ २४॥

(४) **राघवानन्दः**। एतानि पर्युषितान्यप्यदनीयानीत्याह **यदिति द्वाभ्यां**। **आद्यं** भक्षणीयं अस्निग्धं **भक्ष्यं भोज्यं स्नेहसंयुक्तं** कृत्वा। तथाच **यमः** 'मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत्। तच्च प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीताज्याभिघारित'मिति॥ २४॥

(५) **नन्दनः**। पर्युषितमभक्ष्यमित्युक्तं तस्यापवादं श्लोकद्वयेनाह **यदिति**। **अगर्हित**मनिषिद्धं **यत्किंचिद्भक्ष्यमपूपादि**। **भोज्यमन्नादि**। तदुभयं **स्नेहसंयुक्तं** घृतादिना संयुक्तं चे**त्पर्युषितमप्याद्यमदनीयम्**। स्नेहयुक्तं हविःशेषं यत्तदप्यदनीयम्॥ २४॥

(६) **रामचन्द्रः**। **भक्ष्यं** मोदकादि **भोज्यं** ओदनादि **तत्पर्युषितमप्याद्यं भक्ष्यम्**। **यत् हविःशेषं तदाद्यं** भक्ष्यं भवेत्॥ २४॥

(७) मणिरामः। पर्युषिते प्रतिप्रसवमाह **यदिति । यत् किंचित्-अगर्हितं भक्ष्यं भोज्यं पर्युषितमपि यत्स्नेहसंयुक्तं** कृत्वा भक्षणीयं नान्यथा। **हविःशेषं तु** स्नेहशून्यमपि भक्षणीयं, न तत्र पर्युषितदोष इत्यर्थः ।। २४ ।।

(८) गोविन्दराजः। अधुना पर्युषितप्रतिप्रसवार्थमाह **यत्किञ्चिदिति**। यद्भक्ष्यं खरविशदमभ्यवहार्यम् मोदकादि। यच्च भोज्यं पायसादि उपघातान्तररहितं तद्दधि-घृतादिस्नेहयुक्तं कृत्वा पर्युषितमपि रात्र्यन्तरितं अद्यं अदनार्हम् इत्येवं तच्छब्दव्यत्ययेनैतद् व्याख्येयम्। यथा श्रुतयोजनायां हविषोऽभिघारणे सति स्नेहसंयोगावश्यंभावित्वाद्धविश्शेषस्य 'यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्त'मित्यनेनैव सिद्धत्वे सति पुनरभिधानमनर्थकं स्यात्। यच्च हुतशिष्टं पुरोडाशादि पर्युषितं स्यात् तत् भोजनकाले स्नेहसंयोगशून्यमप्यदनार्हम् ।। २४ ।।

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ।।
यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रियाः ।।२५।।

(१) मेधातिथिः। चिरस्थितं द्विरात्राद्यन्तरितम्। अपिशब्दादाक्तमित्यत्रापि सम्ब न्धयितव्यम्। **स्नेहाक्तमिति,** यवगोधूमजं सक्त्वपूपादि। **पयसो विक्रिया** विकारा दधिमथि-तादयः ।। २५ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। चिरस्थितं पर्युषितमस्नेहाक्तमप्याद्यं भोज्यं यवगोधूमयो-र्विकारजातमित्यर्थः ।। २५ ।।

(३) कुल्लूकः। अनेकरात्र्यन्तरिता अपि यवगोधूमदुग्धविकाराः स्नेहसंयोगरहिता अपि **द्विजातिभि**र्भक्षणीयाः ।। २५ ।।

(४) राघवानन्दः। पयसश्चैव विक्रियाः पर्युषिता भक्ष्या इत्यन्वयः। **अगर्हितं** चेद्भ-क्ष्यमिति स्वतो गर्हितं स्नेहसंयुक्तमपि न भोक्तव्यम् ।। २५ ।।

(५) नन्दनः। अस्नेहाक्तमसंयुक्तं घृतादिभिः ।। २५ ।।

(६) रामचन्द्रः। द्विजातिभिः अस्नेहाक्तं यवगोधूमजं। चिरस्थितमिति। आद्यं भक्ष्यं भवति । **च** पुनः दुग्धस्य विक्रियाः ।। २५ ।।

(७) मणिरामः। रात्र्यंतरिता अपि, यवगोधूमदुग्धविकाराः स्नेहसंयोगरहिता अपि भक्षणीयाः ।। २५ ।।

(८) गोविन्दराजः। चिरस्थितमिति। यवगोधूमक्षीरविकाराः सर्वे नैकरात्र्यन्त-रिताः सन्तः स्नेहप्रोक्षणरहिता अपि द्विजादिभिरदनीयाः ।। २५ ।।

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।।
मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ।।२६।।

(१) **मेधातिथिः।** आद्येन श्लोकार्धेन पूर्वप्रकरणमवच्छिनत्ति। तदेतदनन्तरमनुक्रान्तं प्रकरणमेतत् द्विजातीनां न शूद्राणामिति, उत्तरं तु यद्वक्ष्यते 'तच्छूद्राणामपी'ति प्रकरणव्यवच्छेदप्रयोजनम्। अतश्च मांसभक्षणे प्रकारो वक्ष्यते। यच्च तद्वर्जनेन फलं तच्छूद्रस्यापि भवतीति। अन्यथा "अभक्ष्याणि द्विजातीनाम्" (५।५) इत्यधिकाराल्लशुनादिष्विव शूद्रस्य मांसभक्षणेऽपि कामचारः स्यात्। "यद्येवं देवाद्यर्चने शिष्टस्य मांसस्य भक्ष्यता वक्ष्यते (५।३२) 'देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यतीति'। देवाद्यर्चनं मेध्येन मांसेन। ये च द्विजातीनां प्रतिषिद्धा मृगशकुन्तास्तेऽमेध्याः। अतश्च तेषां मांसेन देवार्चनासंभवादतच्छेषस्य भक्ष्यत्वादन्येऽपि प्रकरणभेदाः—यथा ब्राह्मणादीनां मृगपक्षिणः प्रतिषिद्धाः—ते शूद्रस्यापि प्रकारान्तरेण प्रतिषिद्धा भवन्ति। तत्र प्रकरणभेदेन न किञ्चिदुच्यते। लशुनादिप्रतिषेधः शूद्रस्य न भवति"। अस्ति तावत्प्रकरणभेदेन प्रयोजनं लशुनादिप्रतिषेधे शूद्रस्याधिकारो मा भूदिति। मांसेऽपि देवाद्यर्चने गृहस्थस्याधिकाराद्गृहस्थस्य शूद्रस्य यथाकाम्यम्।

"ननु च पाकयज्ञे शूद्रस्याधिकारः स्थित एव। भोजनं गृहस्थानां च विहितम्। न च लशुनादिभिः पाकयज्ञाः क्रियन्ते। ततश्च नापि शूद्रस्य यथाकाम्यं लशुनादयो भक्ष्याः स्युः"। को दोषः? "द्विजातिग्रहणमनर्थकम्"। परिहृतमेतदगृहस्थस्य प्रोषितस्य वा कामचारः। न च गृहस्थेन यदहुतं तन्न भोक्तव्यम्। 'शेषभुग्भवेदि'त्यस्यायमर्थः—'अकृतवैश्वदेवक्रियेण न भोक्तव्यम्'। तत्र यस्यैव यागसाधनता द्रव्यस्य तदेव मेध्यं होतव्यम्। अन्ये तु भोजनकाले कुतश्चिदाहृत्य मध्यगेहे वा भुञ्जते। तच्च हुतशेषमपि न प्रतिषिद्धम्। मांसे तु पुनर्वचनान्नियमः 'न कदाचिद्देवानुपर्युक्तं भोज्यमिति'। "यदि चातुर्वर्ण्यस्यात्राधिकारस्तदा यद्वक्ष्यति परस्तात् शुद्धिविधौ—'चतुर्णामपि वर्णाना'मिति—तदनर्थकम्"। तत्रैव तस्य प्रयोजनं वक्ष्यामः। अथ—"श्वमांसाद्यपि शूद्रस्य भक्ष्यं प्राप्नोति द्विजातिग्रहणात्पूर्वत्र"। किं त्वेकादशे (११।१५४) 'विड्वराहखरोष्ट्राणामि'त्यादिश्लोकत्रयनिर्दिष्टाः शूद्रस्यापि न भक्ष्या इति ज्ञापकं दर्शयिष्यामः ॥ २६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** इह खलु मांसेषु सर्ववर्णाविशेषेण भक्ष्याभक्ष्यविवेको दर्शितः। तत्र द्विजातीनां त्रयाणां यादृशेन नियमेन भक्ष्यमांसानामपि भक्षणं तत्कथयितुमवतारयति **एतदुक्तमिति। द्विजातीनां** त्रयाणां सामान्यात्तदुक्तम्। **भक्षणे वर्जने** च **विधिं** प्रकारं द्विजातीनामेव ॥ २६ ॥

(३) **कुल्लूकः। एतद् द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमुक्तम्। अत** ऊर्ध्वं **मांसस्य भक्षणे वर्जने** च विधानं निःशेषं **वक्ष्यामि** ॥ २६ ॥

(४) **राघवानन्दः। अशेषतः** 'शेषः' प्रायश्चित्तं, सोपि परिशिष्टो विद्यते न यत्र तेन प्रायश्चित्तसहितं भक्ष्यमुक्तमिति सूचीकटाहन्यायेन प्रायश्चित्ताभिधानमेकादशोक्तम्। द्विजस्यैवात्र प्रायश्चित्तमुक्तं न तु शूद्राणामिति **मेधातिथिः।** तत्र शूद्राणां मांसभक्षणे दोष एव नास्तीति 'जग्ध्वा मांस'मित्युपक्रम्योपसंहारेऽ'सकृद्द्विज' इति तत्रोक्तेः। स्थानभ्रष्टा एते

भवन्तीति भावः। प्रतिज्ञान्तरमाह **मांसस्येति**। **भक्षणवर्जने** यथा भक्षितव्यं यथा वा नेति ।। २६ ।।

(५) **नन्दनः**। **विधिं** प्रकारम् ।। २६ ।।

(७) **मणिरामः**। भक्ष्याभक्ष्यस्योपसंहारमाह **एतदिति** ।। २६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **द्विजातीनामेतत् भक्ष्याभक्ष्यं** निश्शेषेणोक्तम्, **अत** ऊर्ध्वं **मांसस्य भक्षणे वर्जने** च **विधिः** विधानं **वक्ष्यामि** ।। २६ ।।

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।।
यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ।।२७।।

(१) **मेधातिथिः**। अग्नीषोमीये पशौ हुतशिष्टं मांसं लक्षणया **प्रोक्षित**मुच्यते। "ननु प्रोक्षितशब्दो यौगिक 'उक्ष सेचने' इत्यस्य धातोः प्रक्षालनक्रियानिमित्तकः। तथा च 'प्रोक्षणीरासादय' 'घृतं प्रोक्षणीयमिति' 'प्रोक्षणीभिरुद्वेजिताः स्थ' इति सर्वत्र क्रियायोगात्प्रयुज्यते। यद्यासेचनसाधनम्, तत्र कुतो वैदिकसंस्कारनिमित्तकानां स्वसम्बन्धि पशुलक्षणाद्वारेण मांसे प्रवर्तते। मुख्यं च शब्दार्थमतिक्रम्य किमिति लक्षणाऽऽश्रीयते ? अतः प्रक्षालितमुदकादिना युक्तम्"। सत्यम्। यद्यत्र वाक्यान्तराण्यर्थवादाश्च शेषभूता न स्युः—'अनुपाकृतमांसानि' 'असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैरिति'। अतस्तत्पर्यालोचनयाऽयमेवार्थोऽवतिष्ठते। "यद्येवं तत एव सिद्धत्वात्किमनेन"। केचिदाहुः—अनुवादोऽयम्। मांसेच्छया भक्षणस्य विधिस्तावदयं न भवति, क्षुत्प्रतिघातार्थिनो लिप्सया प्रवृत्त्युपपत्तेः। स हि विधिरुच्यते यः पुरुषस्य दृष्टेन प्रयोजनेन प्रवृत्तावसत्यां प्रवृत्त्यवबोधकः, 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति'। शास्त्रमेवात्र प्रमाणम्। यत्र 'अस्मिन्कृते इदमभिमतमभिनिर्वर्तते अकृते वाऽयमनर्थं आपतति' एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते, तत्र न शास्त्रमेव मृग्यते। यत्र तु नायमन्यतोऽवगमः केवलागमैकगोचरः स विधिरिति चोच्यते। इह तु भोजने कृते पुष्टिरुपजायते, यद्दुःखं तन्निवर्तत इति, बाला अपि स्तनपायिनोऽनुपदिष्टमवयन्ति। नियमोऽपि न भवति, तद्रूपानवधारणात्। यदि तावत्प्रोक्षितं च भक्षयेदेवेति नियमस्तदा कालविशेषावच्छेदाभावादाहारविहारकाला अप्यवसीदेयुरनवरतमश्नन्नेवासीत, अशक्यश्चार्थ उपदिष्टः स्यात्। यथोक्तम् "अश्राद्धभोजीति" 'यदहरेव प्रत्यवेयादिति'। **महाभाष्यकारेण** विधिविशेष एव च नियम उक्तः। असम्भवति च विधौ कुतो नियमः ? न चान्येन प्रोक्षितमन्येन लभ्यते। तस्मादयमनर्थः। अथ—'प्रोक्षितमेवेति अप्रोक्षितं नेति परिसंख्या। (न हि) प्रोक्षिताप्रोक्षितोभयभक्षणस्य (त्यागादेअशनाया निवृत्तौ युगपत्पर्यायेण वा प्रवृत्त्या परिसंख्यालक्षणस्य विद्यमानत्वात्"। तथाऽप्यनुपाकृतमांसानीत्येव सिद्धम्। अन्ये त्वस्य पक्षस्यैवं दोषमुपपादयन्ते। अविशेषेण सर्वाप्रोक्षितप्रतिषेधे शकुनीनामपि प्रतिषेधः प्राप्नोति। न च येषामेव प्रोक्षणं विहितं तेषां तु प्रतिविधानाद्यभावादिति न विशेषपरिग्रहे प्रमाणमस्ति। तदयुक्तं मन्यन्ते। एवं सति भेदेन शकुनीनां प्रतिषेधानुक्रमेण गमकत्वात्।

तस्माच्छ्रुतकमङ्गत्वेन नियमस्य प्रोक्षितमांसभक्षणस्यायमनुवाद इति युक्तं दृष्टान्ततया। यथा यज्ञेऽवश्यं भक्षणम्, अभक्षणाच्छास्त्रातिक्रमः, एवमुत्तरेष्वपि निमित्तेषु। अनुवादश्चेत्परिसंख्यापेक्षाऽप्यस्तु। गोऽव्यजमांसमप्रोक्षितं न भक्षयेदित्यनेनैतदनुपाकृतानामेवासद्रूपमनूद्यते अप्रोक्षितस्यापि ब्राह्मणकाम्यादिनिमित्तेष्वनुज्ञापनार्थः।

अन्यच्च "अनर्चितं वृथामांसमपि" (४। २१२) चातुर्थिकेन वृथामांसशब्देन एतदनुपरिज्ञातार्थमितरथा न विज्ञायेत किं तद्वृथामांसमिति। अथवा एकत्र भोक्तुरुपदेशोऽन्यत्र कल्पयित्वा येन देवाद्यर्चनं न कृतं तदीयं मांसमन्येनाप्यतिथ्यादिना न भोक्तव्यम्। अनधिकृतेनापि देवाद्यर्चनेन ह्यतिथ्यादयः परगृहे तदीयेन मांसेन देवार्चनेऽधिक्रियन्ते। अथ कल्पयित्वा यदि कृतं तदाऽर्हत्यशितुम्। द्वितीयस्तु प्रतिषेधो "देवान्पितॄनिति" (५।३२) स्वगृहेऽधिकृतानामकृतवतां भक्षणाय। यस्तर्हि "असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैरिति" (५।३६) स उक्तः प्रोक्षणशब्दार्थः। एवं पञ्चापि निषेधवाक्यानि पृथगर्थानि दर्शितानि। **ब्राह्मणानां च काम्यया**। 'काम्या' कामना इच्छा। काम्याशब्दः छान्दसः।

"यदा ब्राह्मणादीनामप्रोक्षितानामिदमनुज्ञानं, तदा किं पुनरयं नियमः? अभक्षणे शास्त्रातिक्रमः? उत प्रतिप्रसवमात्रम्? प्रतिप्रसवे भोक्तव्यं विवाहे पुनर्भोक्तव्यमिति वचनादपि प्रतिषेधाप्रवृत्तिर्विवाहे गम्यते"। न भोजनार्थमावश्यकं किं तु ब्राह्मणा यदि गरीयांसस्तदा तद्वचनातिक्रमो न युक्तः।

अन्ये तु 'क्रीत्वादि'श्लोके (५।३२) ब्राह्मणानामित्यनुवर्त्य शशादिमांसस्यापि विधिमिच्छन्ति। यज्ञविवाहयोरन्यत्र च गोष्ठीभोजनादौ यदि ब्राह्मणा अर्थयन्ते तदा तेषां मांसं स्वरूपेण देवौद्देशिकया न प्रतिषिद्धम्, अवस्थाविशेषेण प्रोक्षणं देवार्चनादीनि कर्तव्यानि। विशेषः प्रतिषिद्धः। तस्य ब्राह्मणकामनानिमित्तत अभ्यनुज्ञाता, नतु "क्रव्यादान्शकुनान्" (५। ११) इत्यादेः प्रतिषेधस्य—"निवृत्तिस्तु महाफलेति" कृतसङ्कल्पस्तस्याप्यनुज्ञानमिष्यते। प्रोक्षितेऽप्रोक्षिते च कृतार्चनेऽकृतार्चने वा।

यथाविधिनियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये। मधुपर्के च श्राद्धे च नियुक्तोऽप्रोक्षणेनापि भक्षयेत्। एष हि यथाशास्त्र' नियोगस्तत्र श्राद्धे नियमा उक्ता एव। "केतितस्तु यथान्यायं" (२। १९०) "कथंचिदप्यतिक्रामन्निति"। श्राद्धं भोक्ष्ये इत्यभ्युपेत्येदमहं नाश्नामीति न लभ्यते वक्तुम्, अभक्ष्यमशुचिकरं व्याधिजननं च वर्जयित्वा, हविष्यविधानान्न भक्ष्यं यद्यद्रोचते तत्तन्नाप्रीतिकरं दीयते। अत इदं वचनं मधुपर्क एव। "ननु मधुपर्के नास्ति नियोगः"। अशितव्यं मधुपर्कार्हेणेति नियमः, नासौ मधुपर्कस्य विधिः। स हि तत्राधिकृतो न धन्यो राजादिः। यथैव "नास्यानश्नन्गृहे वसेदिति" गृहस्थस्य नियमो दृश्यते। एतेनावगम्यते अमतिके न दातव्यमिति। यैस्तु कामचार एवं पूजितसमादानेन पूज्यस्याशनेन, न हि तत्तदर्थं कर्म। "ननु चातिथ्यमेवानित्यम्"। सत्यम्। दृष्टं प्रीत्युत्पादनेन धर्मार्थमनुष्ठानम्। तस्य नियमोक्तधर्मार्थमेव दातुस्तस्य हि गोरुत्सर्गपक्षे विहितो "नामांसो मधुपर्कः स्यादिति"। नन्वार्त्विज्ये वचनस्यापि विषय इति चेत्। अस्त्वयमपि पूर्ववदनुवादः

श्राद्धे आर्त्विज्ये च । "ननु चार्त्विज्ये उक्तमेव इडादिभक्षणं यजमानस्य तत्र शास्त्रनिबन्धनो नियमः, नर्त्विजाम्" । सत्यम् । किंतु ऋत्विजो यदि न भक्षयन्ति ते प्रवाद्यन्ते । अविदितेन अदृष्टेनापि दोषेण युज्यन्ते ।

ननु तेषां भक्षणमधिकृतानामास्ताम् । न हि ते कर्मफलेन युज्यन्ते । भृत्यादिर्हि परिक्रीतो विहितान्पदार्थाननुतिष्ठति । विहितञ्च "यजमानपञ्चमा इडां भक्ष्यन्तीति" तेषां भक्षणतोऽस्यकाभ्युपगतार्त्विज्यानां नियतं भक्षणं तदा तेनानूद्यत इति युक्तम् । न हि श्राद्ध-भुजामृत्विजां च भक्षणे शास्त्रीयनियोगः । यजमानस्यैवानुवादः किमर्थं इति चेन्नानुवादः प्रयोजनमपेक्षते । किं तर्हि ? प्राप्तमस्ति चात्रोच्यते । अत्रापि यदा गोपेन गोवधपूजाऽभ्युपगता तदाऽवश्यमशितव्यम् । तदनुग्रहार्थमसौ मधुपर्कपूजां प्रतीक्षते । अतः पूर्वा तेन क्रिया सम्पादनीया । अन्यथा प्राक्रमिकस्याभावादपरिपूर्णेन मधुपर्केण तदनुग्रहासम्पत्तेस्तास्मिन्प्रतिषिद्धमांसाशने मधुपर्कपूजाऽऽर्त्विज्यं च प्रथममेवाभ्युपगन्तव्यम् । ब्राह्मण-भोजने च । ब्रह्मचारिणस्तु व्रतवदनुज्ञानादनशनमेव ग्राह्यं मांसस्य ।

प्राणानामेव चात्यये । प्रकृतत्वाद्देवाद्यर्चनमन्तरेण अभक्ष्यमाणे व्याधिना क्षुधा भोजनान्तरासम्भवे जीवनाशशङ्कायां गोजावि भक्षयितव्यम् । 'सर्वत एवात्मानं गोपायेदि'त्येतच्छ्रुतिमूलोऽयं नियमः । अतश्चेदृशे निमित्ते मांसमनश्नन्नात्महा सम्पद्यते । आत्मवधश्च "सर्वत एवात्मानं गोपायेत्तस्मादु ह न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयादलोक्यं ह्येतद्भवतीत्यादि" श्रुतिभिर्मन्त्रार्थवादैश्च तैर्दोषवान्नेति ज्ञापितम् । तथाहि मन्त्रः "असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ।।" (ईश. उप. ३) इति ब्रह्मचारिणोऽपि प्राणात्यये भक्षणमिष्यते । तस्यैव बाल्याद्यवस्थानिमित्तं वाचनिकं प्रायश्चित्तं भविष्यतीति––"ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं कदाचनेति" (११।१५८) । क्षुधा तु प्राणात्ययाशङ्कायां प्रतिषिद्धमांसाशनमपीति **व्यासः** (ब्र० सू० ३।४।२८) । जाघनीनिदर्शनेनैकाह्निकं चेष्यते । एतावता अतीतव्याधौ तु न शक्यमेतत् ज्ञातुमवश्यमशितेनानेन जीवतीति । तत्र न प्रतिषिद्धग्राम्यकुक्कुटादिमांसभक्षणमिष्यते । प्रोक्षणदेवाभ्यर्चनरहितस्य तु प्रकृतत्वादस्त्यनुज्ञानम् । व्याधेश्च न केवलमुत्पन्नस्य निवृत्त्यर्थं यावत्कृशक्षय्यातुरदुर्बलादीनां सर्वकालं मांसाशनं नियमत इष्यते । "स्त्रीमद्यनित्याः क्षयिणः, श्रमव्याध्या च कर्शिताः । नित्यमांसरसाहारा आतुराश्चापि दुर्बलाः ।।" अप्रोक्षितस्यापि छागमांसस्य देवताद्यर्चनं तु तैरवश्यं कर्तव्यम् । असम्भवे तु कस्मिंश्चिदहनि न दोषः ।। २७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **प्रोक्षितमुपाकृतं भक्षयेत्** यजमानः । तथा बहूनां ब्राह्मणानां यत्र मांसभक्षणे संतोषस्तत्र **ब्राह्मणानां काम्यया** इच्छया भक्षयेत् । **यथाविधि** वरणादिना **नियुक्तः** ऋत्विक् श्राद्धी च । **प्राणानामत्यये** तदभक्षणे मरणनिश्चये । अत्र च भक्षयेदिति न विधीयते । किंतु रागप्राप्तं भक्षणमनूद्य परिसंख्यायते । यथा मन्वर्थानुवादी **बृहस्पतिः** 'रोगी नियुक्तो विधिना हुतं विप्रवृतस्तथा । मांसमद्याच्चतुर्धैषा परिसंख्या प्रकीर्तिता ।। अतोऽन्यथा तु योऽश्नीयाद्विधिं हित्वा पिशाचवत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावत्प्राप्नोति

मारण'मिति ।। अत एवात्र परिसंख्यादोषोऽपि न दोषाय, स्मृत्यैव स्मृतेस्तथा व्याख्यातत्वात्।। २७।।

(३) **कुल्लूकः। प्रोक्षितं भक्षयेदिति** परिसंख्या वा स्यात् नियमविधिर्वा? । तत्र परिसंख्यात्वे प्रोक्षितादन्यन्न भक्षणीयमिति वाक्यार्थः स्यात् । स चानुपाकृतमांसानीत्यनेनैव निषेधात्प्राप्तस्तस्मान्मन्त्रकृतप्रोक्षणाख्यसंस्कारयुक्तयज्ञहुतपशुमांसभक्षणमिदं यज्ञाङ्गं विधीयते । अत एव संस्कृतान्पशून्मन्त्रैरित्यस्यानुवादं वक्ष्यति । **ब्राह्मणानां** च यदा कामना भवति तदावश्यं मांसं भोक्तव्यमिति तदापि नियमत एकवारं भक्षयेत् 'सकृद्ब्राह्मणकाम्यये'ति **यम**-वचनात् । तथा 'श्राद्धे मधुपर्के च समांसो मधुपर्क' इति गृह्यवचनात् । नियुक्तेन नियमान्मांसं भक्षणीयमिति । अत एव **नियुक्तस्तु** यथान्यायमित्यतिक्रमदोषं वक्ष्यति । **प्राणात्यये** चाहरान्तराभावनिमित्तके व्याधिहेतुके वा नियमतो मांसं भक्षयेत् ।। २७ ।।

(४) **राघवानन्दः। प्रोक्षित**मग्नीषोमीयादिपश्ववशिष्टम् । **यथाविधि नियुक्तः** श्राद्धादौ । **अत्यये** मांसैकनिर्वर्त्यरोगे इति चतुष्टये नियमविधिः ।। २७ ।।

(५) **नन्दनः।** अभक्ष्यमपि मांसं प्रोक्ष्यैव भक्षयेत् । **काम्यया** प्रार्थनया । **यथाविधि नियुक्तो** दैवपित्र्ययोर्निमन्त्रितः । **प्राणानामत्यये** क्षुधादिपीडायाम् । एवं चतुर्धा मांसभक्षणे विधिरुक्तः ।। २७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। मांसं भक्षये**त्प्रोक्षितादन्यन्न भक्षयेदित्यायनिषेधपरम् । **च** पुनः **नियुक्त**: सन् निमन्त्रितः स**ब्राह्मणानां काम्यया** भक्षयेत् । **च** पुनः **प्राणानामत्यये** नाशे मांसं भक्षयेत् औषधार्थमित्यर्थः ।। २७ ।।

(७) **मणिरामः। प्रोक्षितं** मंत्रकृतप्रोक्षणाख्यसंस्कारयुक्तं यज्ञहुतपशुमांसं **भक्षयेत्** इति विधीयते । तथाच तदभक्षणे दोषादवश्यमेव तद्भक्षणीयम् । **ब्राह्मणानां च काम्यया** अवश्यं मांसं भोक्तव्यमिति । यदा ब्राह्मणानामिच्छा भवति तदा एकवारं भक्षणीयं । 'सकृद् ब्राह्मणकाम्यये' ति वचनात् । **यथाविधिनियुक्तस्तु** श्राद्धे मधुपर्के च मांसयुक्ते नियुक्तः तत्रापि नियमाद्भक्षणीयम् । **प्राणात्यये च** आहारांतराभावे च नियमे न भक्षयेत् ।। २७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। प्रोक्षितमिति।** प्रोक्षणाख्यश्रौतसंस्कारयुक्तः गोऽव्यजसंचितिप्रियमांसं तद्भक्षयेत् इति श्रुतिः । कर्माङ्गभूतभक्षणनियमानुवादोऽयं ब्राह्मणकामनादिनिमित्तभक्षणनियमसाम्यापादनार्थः । यत्तु प्रोक्षितपरिसंख्यार्थत्वमाहुः । तदसत्; 'अनुपाकृतमांसानि' इत्यस्य अप्रोक्षितप्रतिषेधार्थत्वात् । 'ब्राह्मणानां चे'ति ब्राह्मणप्रार्थनया व्यक्तप्रतिषिद्धमांसाशिनोऽपि च ब्रह्मचर्यादिनियमतोऽश्नीयात् । तथा श्राद्धे मधुपर्के वा तदामिषेण कर्तव्यं, 'नामांसो मधुपर्कः स्यादि'ति स्मृतिगृह्यशास्त्रप्रयुक्तेनाब्राह्मणेनापि नियुक्तो नियमतो भक्षयेत् । तथा च नियुक्तस्तु इति अतिक्रमदोषं वक्ष्यति । प्राणात्ययेऽपि चक्षुर्निमित्ते व्याधिनिमित्ते च त्यक्तमांसाशिनोऽपि च ब्रह्मचर्यादिनियमतो भुञ्जीत ।। २७ ।।

प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।।
स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ।। २८ ।।

(१) **मेधातिथिः । प्राणः** कौष्ठ्यो वायुः जीवबीजभूतः । पञ्चवृत्तस्योदानादिकस्य शरीरस्थित्यर्थम् । इदं **सर्वं** जगत्**प्रजापतिर**न्नत्वे**नाकल्पयत् ।** इदमिति सामान्यतो निर्दिश्य विशेषणे निर्दिशति **स्थावरं जङ्गममिति ।** अतो हेतोः **सर्वं प्राणस्य भोजनम् ।** तिर्यक्पक्षिमनुष्यसरीसृपावस्थहेतुमद्भेदनिर्देशात् द्वितीयं सर्वग्रहणमपुनरुक्तम् । यतः प्रजापतिना सर्वमापदि प्राणस्य कल्पितम्, अतः सर्वमेतस्य भोजनम् । तथा च **प्राणसंवादो**पनिषदि श्रूयते (छान्दोग्य० ५/२/१) "स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति । यदिदं किंचित् आऽश्वभ्य आ कीटपतङ्गेभ्य" इति ।। २८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** अत्रापरेषां मतमुत्थापयति **प्राणस्यान्नमिति । प्राणस्य** जीवात्मनः । यतोऽकल्पयदतस्तस्य **भोजनं** भोज्यम् ।। २८ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** प्राणात्यये मांसभक्षणानुवादमाह **प्राणस्यान्नमिति ।** प्राणितीति प्राणो जीवः शरीरान्तर्गतो भोक्ता तस्यादनीयं **सर्वमिदं** ब्रह्मा कल्पितवान् । किं तदाह **जङ्गमं** पश्वादि **स्थावरं** व्रीहियवादि सर्वं तस्य **भोजनं** तस्मात्प्राणधारणार्थे जीवो मांसं भक्षयेत् ।। २८ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** अत्रार्थे भूतार्थवादमाह **प्राणस्येति । भोजनं** भक्ष्यम् ।। २८ ।।

(५) **नन्दनः ।** 'प्राणानामेव चात्यय' इत्यस्यार्थवादं श्लोकत्रयेणाह **प्राणेति । प्राणस्य** प्राणिनः ।। २८ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** प्राणस्यान्नमित्यारभ्य यज्ञायेति पर्यन्तं चार्वाकपूर्वपक्षो निरूप्यते **प्राणस्येति ।** 'प्राणस्य क्षुत्पिपासे' इति श्रुतिः । **प्रजापतिरिदं सर्वमन्नं प्राणस्याकल्पयत् । सर्वं स्थावरं जङ्गमं प्राणस्य भोजनं** स्मृतम् ।। २८ ।।

(७) **मणिरामः ।** प्राणात्यये मांसभक्षणानुवादमाह **प्राणस्यान्नमिति ।** प्राणो जीवः शरीरांतर्गतो भोक्ता तस्य अदनीयं **सर्वमिदं स्थावरं जङ्गमं प्रजापतिरकल्पयत् ।** तस्मात्**सर्वं** स्थावरं जङ्गमं **प्राणस्य भोजनम् ।।** २८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । प्राणस्येति ।** कोष्ठचस्य वायोः शरीरावस्थित्यर्थमिदं सर्वं प्रजापतिरन्नं कल्पितवान् । किं तत् ? अत आह पश्वादि **जङ्गमं** मूलफलादि च **स्थावरं सर्वं प्राणस्य भोजनम् ।** तस्मात् प्राणात्यये मांसमदनीयमिति प्राणात्यये मांसभक्षणार्थवादः ।। २८ ।।

चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ।।
अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ।। २९ ।।

(१) **मेधातिथिः । चरा**श्चरणपतनरणोत्साहयोगिनः श्येननकुलादयः । तेषा**मचराः** सर्पकपोतादयः **अन्नम् ।** एवं **दंष्ट्रिणां** सिंहव्याघ्रादीनां **अदंष्ट्रिणः** रुरुपृषतादयो मृगाः । **अहस्ताः**

सर्पमत्स्यादयः **सहस्तानां** नकुलनिषादादीनाम् । **शूराणां** महोत्साहयुक्तानां जीवितनिरपेक्षाणां **भीरवः** प्रियजीविताः । अल्पसत्त्वा अन्नत्वेन हन्यन्ते ।। २९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। शूराणां** सिंहादीनां **भीरवो** मृगाद्याः ।। २९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। 'प्राणस्यान्नमिदं सर्वं'मित्येव प्रपञ्चयति **चराणामिति**। जङ्गमानां हरिणादीनां अजङ्गमास्तृणादयः। **दंष्ट्रिणां** व्याघ्रादीनाम**दंष्ट्रिणो** हरिणादयः। **सहस्तानां** मनुष्यादीनाम**हस्ता** मत्स्यादयः। **शूराणां** सिंहादीनां भीरवो हस्त्यादयोऽदनीया एतादृश्यां विधातुरेव सृष्टौ ।। २९।।

(४) **राघवानन्दः**। एतमेवानुभवशास्त्राभ्यां स्वहस्तयति **चराणामित्यादिना**। **चराणां** जङ्गमानां **अचराः** स्थावराः। **शूराणां** सिंहादीनां **भीरवो** हस्त्यादयः ।। २९ ।।

(५) **नन्दनः**। 'सर्वं प्राणस्य भोजन'मित्येतद्विवृणोति **चराणामिति**। **चराणां** मनुष्यादीनाम**चरा** वृक्षौषध्यादि। **दंष्ट्रिणां** व्याघ्रादीनाम**दंष्ट्रिणो** मृगादयः। **सहस्तानां** मृगनकुलादीनां **अहस्ताः** सर्पादयः। **शूराणां** शक्तिमत्तराणां **भीरवो**ऽशक्ता अन्नम् ।। २९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अचराः** भक्ष्या गोधूमादयः **चराणां** प्राणिना**मन्नम्**। **दंष्ट्रिणां** व्याघ्रादीनां **अदंष्ट्रिणो** मृगादयः अन्नं भोज्यम्। **अहस्ता** मत्स्यादयः **सहस्तानां** मनुष्याणामन्नम्। **शूराणां** सिंहादीनां **भीरवो** मृगादयः अन्नम् ।। २९ ।।

(७) **मणिरामः**। **चराणां** गवादीनां **अचराः** तृणादयः **अन्नम् दंष्ट्रिणां** व्याघ्रादीनां **अदंष्ट्रिणः** मृगादयः। **सहस्तानां** मनुष्यादीनां **अहस्ताः** मत्स्यादयः। **शूराणां** सिंहादीनां **भीरवः** हस्त्यादयः ।। २९ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **चराणामिति**। जङ्गमानामजङ्गमाः स्थावराण्यन्नम्। दंष्ट्रावतां च व्याघ्रादीनां अदंष्ट्रा सर्पादयः। हस्तवतां मार्जारादीनां **अहस्ता** मत्स्यादयः **शूराणां** सिंहादीनां **भीरवो** हस्त्यादयः। अनिमित्तम् अन्नमिति पूर्वश्लोकस्यैवायं प्रपञ्चः ।। २९ ।।

नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।।
धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ।। ३० ।।

(१) **मेधातिथिः**। **अत्ता** भक्षयिता। **आद्यान्प्राणिनः** अत्तुं शक्यान्। प्रतिदिवसं भक्षयन्न **दुष्यति**। **धात्रैव** प्रजापतिना **अत्तार आद्या** उभयेऽपि सृष्टाः। तस्मात्प्राणात्यये मांसमवश्यं भक्षणीयमिति त्रिश्लोकी विधेरस्यार्थवादः ।। ३० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अहन्यहन्या**हारबुद्ध्या**ऽदन्नपि न दुष्यति** न पापं लभते। इति तन्मतोपसंहारः ।। ३० ।।

(३) **कुल्लूकः**। भक्षयिता भक्षणार्हान्**प्राणिनः** प्रत्यहमपि भक्षयन्न दोषं प्राप्नोति। यस्माद्विधात्रैव भक्षणार्हा भक्षयितारश्च निर्मिता इति। त्रिभिः श्लोकैः प्राणात्यये मांसभक्षणस्तुतिरियम् ।। ३० ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच, **नेति।** **अत्ता** भक्षयिता। **आद्यान्** भक्षणार्हान्। आद्यानृसृष्टेर्ब्रह्मकृतत्वेन स्वाभाविकत्वात् सापेक्षत्वाच्च न दोष इति भावः।। ३०।।

(६) **रामचन्द्रः। अहन्यहनि आद्यान्** भक्ष्यान् **प्राणिनः अत्ता** भोक्ता न **दुष्यति। धात्रैव आद्याः** भक्ष्याः प्राणिनः **च** पुनः **अत्तार** एव भक्षका **एव सृष्टाः**।। ३०।।

(७) **मणिरामः। अत्ता** भक्षयिता। **आद्यान्** भक्षणार्हान् **प्राणिनः** जीवान्। **अहन्यहन्यपि** प्रत्यहमपि। **अदन्** भक्षयन्। न **दुष्यति। हि** यस्मात्। **विधात्रैव। आद्याः** भक्षणार्हाः। **अत्तारश्च** भक्षयितारश्च। **सृष्टाः** निर्मिताः।। ३०।।

(८) **गोविन्दराजः।** इत्थं प्रजापतिकल्पनायां सत्यां। **नात्ता दुष्यतीति।** अदनार्हान् **प्राणिनो**ऽहरहरप्यश्नन् भक्षयिता न दोषान् प्राप्नोति। यस्मात् प्रजापतिनैवादनार्हा भक्षयितारश्चोत्पादिता इति प्राणात्ययमांसभक्षणनियमदाढ्यर्थोऽयमर्थवादो न हेतुः प्राण्युपघातनिषेधोपदेशात्।। ३०।।

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः।।
अतोऽन्यथाप्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते।। ३१।।

(१) **मेधातिथिः।** यज्ञार्थं **मांसस्य** पिण्डप्राशित्रादि**जग्धि**रशनम्। **एष दैवो विधि**र्देवैरेतद्विहितम्। **अन्यथा** तु मांसाशिनः शरीरपुष्टयर्थकमांसाशने **प्रवृत्तिः स राक्षसो विधिः।** पिशाचानां मांसभक्षणे स्थितिरिति निन्दा।। ३१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** स्वमतमाह **यज्ञायेति।** यज्ञाय यज्ञाङ्गशेषप्रतिपत्तिसिद्धये। जग्धिर्भक्षणं दैवो विधिः देवतार्थप्रवृत्तत्वात्। अतोऽन्यथा उपाकृतमांसव्यतिरेकेण। राक्षसो राक्षसान्नाशनरूपत्वात्। अत एवाग्रे वक्ष्यति (११।९५) —'यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम्। तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हवि'रिति।। देवानां हविर्देवतार्थमुपात्तं मांसहविरश्नताऽन्यमांसं न भक्ष्यमित्यर्थः। अत्र च वचने 'ब्राह्मणेने'ति वचनाद्ब्राह्मणस्यानुपाकृतमांसाशने क्षत्रियाद्यपेक्षया दोषभूयस्त्वं प्रतीयते। एवं च ब्राह्मणैर्मांसभक्षणं यज्ञ एव कार्यं, तत्राप्यल्पः प्रत्यवायो न तु प्रत्यवायाभाव एव। तथाच **महाभारते** 'प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया। अल्पदोषमिति ज्ञेयं, विपरीते तु लिप्यत' इत्युक्तम्।। प्रोक्षितं पशुबन्धार्थम्। अभ्युक्षितं श्राद्धार्थं। ब्राह्मणानां काम्ययेति व्याख्यातमेव। अत्र च प्रोक्षितव्यतिरिक्तोपादानं प्रोक्षितापेक्षयाधिकपापहेतुत्वेऽपि वृथामांसाशनापेक्षयाऽल्पदोषत्वोपवर्णनार्थम्। अत एवानुपाकृतमांसानीत्यभक्ष्यगणे श्राद्धादावपि मांसस्याभक्ष्यत्वाभिधानम्। तथा 'प्रोक्षितं भक्षयेदि'त्यादिनाऽन्येषामपि प्रकाराणां भक्षणाभ्यनुज्ञानं च न विरुध्यते। लिप्यते संपूर्णपापेन युज्यते। यत्तु पुराणादिषु पितृकल्पे सप्तानां द्विजानां भक्षणोद्देशेन गां हत्वा श्राद्धकरणं तेन च जन्मान्तरे जातिस्मरत्वमुक्तम्, तत्र प्राचीनभाग्यसहितश्राद्धप्रभावाज्जातिस्मरत्वं मांसभक्षणात्त्वनेकतिर्यग्योनिगमनमिति न काचिदनुपपत्तिः। अत एव यत्स्वार्थे पक्वमपि पितृकार्यादि कृत्वा भुज्यते तद्ब्राह्मणानामतिगर्हितं, क्षत्रियादीनां तु न तादृग्दोषकरं देवपित्रादिकार्यमकृत्वा तु भक्षणं सर्वेषां गर्हितमिति व्यवस्था द्रष्टव्या।। ३१।।

(३) **कुल्लूकः।** अथ प्रोक्षितभक्षणनियमार्थवादमाह **यज्ञायेति।** यज्ञसंपत्त्यर्थं तदङ्ग-भूतमांसस्य **जग्धिभक्षणमेतद्दैवमनुष्ठानम्।** उक्तव्यतिरिक्तप्रकारेण पुनरात्मार्थमेव पशुं व्यापाद्य तन्मांसभक्षणेषु **प्रवृत्ती** राक्षसोचितमनुष्ठानमित्युत्तरार्धं वृथामांसभक्षणनिवृत्त्यनु-वादः ।। ३१ ।।

(४) **राघवानन्दः। जग्धिर्भक्षणं। यज्ञाय** यज्ञार्थम्। **मांसस्य** तद्विना रागतो भक्षणे दोषमाह **अत इति। अन्यथा** उक्तविधिं विना। **राक्षस** आसुरो नरकायैव ।। ३१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। मांसस्य जग्धिर्भक्षणं यज्ञाय** यज्ञविषय एव पुरोडाशमात्रमित्येष दैवो विधिः। **अतः अन्यथा** अविधिना प्रवृत्तिः मांसभक्षणे **राक्षसो विधिरुच्यते।** तद्यथा 'प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया। अल्पदोषमिति ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यत' इति **महाभारतवचनेन।** यज्ञाङ्गशेषप्रतिपत्तिसिद्धयेऽपि मांसभक्षणं स्वल्पप्रत्यवायहेतुः ।। ३१ ।।

(७) **मणिरामः। जग्धिः** भक्षणं। पूर्वार्धं प्रोक्षितमांसभक्षणे नियमार्थं। उत्तरार्धं वृथा मांसभक्षणनिषेधार्थं। **अतोऽन्यथा प्रवृत्तिः।** आत्मार्थमेव पशुं व्यापाद्य तद्भक्षणे प्रवृत्तिः।।३१।।

(८) **गोविन्दराजः। यज्ञायेति।** यज्ञसंपत्त्यर्थं तदङ्गभूतं यन्मांसभक्षणं एतद्देवो-चितमनुष्ठानम्। अत एव यत्नतः कार्यम्। एतद्व्यतिरिक्तप्रकारेण पुनर्मांसभक्षणप्रवृत्तिः रक्षःसमुचितमाचरणं मन्वादिभिरुच्यते। तस्मादेतन्न कार्यमिति प्रोक्षितभक्षणनियमादनु-वादार्थः ।। ३१ ।।

क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।।
देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ।। ३२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** मृगपक्षिमांसविषयमिदं शास्त्रम्। रुरुपृषतादीनां शशकपिञ्ज-लादीनां मांसं **देवानां** पितॄणां चार्चनं कृत्वा खादतो न दोषः। यथा गृहे वैश्वदेवाद्यर्थे कृते संविधानं विनाऽपि वैश्वदेवेनोदनादिभोजनमस्ति, न तथा मांसस्य। एवमर्थमेतत्पुनर्वचनं **देवान्पितॄंश्चार्चयित्वेति।** अन्यथा गृहस्थस्य पूर्वमेव भोजनमेवंरूपम्।

देवेभ्य इति तेन शब्देनोद्दिश्य शुचौ देशे मांसस्य प्रक्षेपः। यदि वा अग्नये वायवे सूर्याय जातवेदस इति देवार्चनं कर्तव्यम्।

अग्नौ एवंरूपा आहुतयः कृता अग्निमतोऽन्यत्र न भवन्ति। नचाग्नौ होमेन विना बलि-हरणं कर्तव्यम्। कर्मान्तरस्य प्रयोगान्तरस्य च प्रतिपादितत्वात्। आस्तां तावदेव तत्।

अन्ये तु श्राद्धं पितॄणामर्चनमाहुः दृष्टश्च श्राद्धेऽर्चनप्रयोगः। पितॄंश्चैव देवान्वदन्ति। ततश्च सर्वस्मृतिकारैः श्राद्धमेव विहितम्, न पुनरन्या काचिदेव क्रिया।

"कथं पुनर्मांसस्य क्रयसम्भवः यावता आपणभूमेर्मांसं क्रीयमाणं सौनमापद्यते। सौनिकैरहतस्य स्वयं मृतस्य पशोर्मांसमभक्ष्यमनारोग्यकरत्वात्"।

उच्यते। व्याधशाकुनिकादिभिराहृतं क्रेष्यते। न च ते सौनिका इति प्रसिद्धास्तैश्च विक्रयार्थे भ्राम्यद्भिर्गृह आनीतं भवति। तदा सम्भवति क्रयः। न हि तत्सौनमुच्यते।

स्वयं वाऽप्युत्पाद्य । ब्राह्मणो याच्ञया, क्षत्रियो मृगयाकर्मणा ।। ३२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तत्र क्षत्रियादीन्प्रत्यनिषिद्धमांसभक्षणप्रकारमाह **क्रीत्वेति** । **स्वयमुत्पाद्य** मृगयादिना हत्वा । **परोपकृतं** लब्धं । स्वयमुत्पादनसाहचर्याच्च क्षत्रादिपरमेवैतत् ब्राह्मणस्य यज्ञोद्देशं विना पशुहिंसायाः पूर्वमेव निषेधात् ।। ३२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **क्रीत्वा** आत्मना **चोत्पाद्य** अन्येन 'वा केनाप्यानीय दत्तं मांसं देवपितृभ्यो दत्वा शेषं भक्षयन्न पापमाप्नोति । अतः प्रोक्षितादिचतुष्टयभक्षणवन्नेदं नियतं भक्षणं न दुष्यती'त्यभिधानात् । 'वर्षे वर्षेऽश्वमेधेने'त्यादिवक्ष्यमाणमांसवर्जनविधिरप्येतद्विषय एव; अविरोधात् ।। ३२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **उपकृतं** दत्तम् ।। ३२ ।।

(५) **नन्दनः।** एवं विधातृविहितत्वात्तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य प्राणापेक्षे मांसभक्षणे न दोष इत्याह **नात्तेति पञ्चभिः।** **यज्ञाय जग्धिरेष** **दैवो** विधिः । इतरमपि विधिमाह **क्रीत्वेति।** **अर्चयित्वा** मांसेन । **मांसं** दैवपित्र्यशिष्टम् ।। ३२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **क्रीत्वा स्वयमुत्पाद्य** मृगयादिना **परोपहृतमेव** च परेणान्येनोपहृतमानीतं मांसं **देवान्पितॄनर्चयित्वा खादन्न दुष्यति** एतत्क्षत्रियविषयम् ।। ३२ ।।

(७) **मणिरामः।** **परोपकृतं** अन्येन दत्तम् ।। ३२ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **क्रीत्वेति।** **क्रीत्वा** आत्मना **चोत्पाद्य** । यथोक्तं 'भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थं' इति । अनेनन्य चानीतं यथोक्तं "धाना मत्स्यान् पयो मांसं" इति । एवंविधं मांसं देवपितृभ्यो दत्वाऽश्नन् पापं न प्राप्नोति इत्युपाकरणानर्हशशादिमांसविषयमिदम् उपाकरणार्हगोऽव्यजमांसस्यानुपाकृतस्य देवाद्यर्चनशिष्टस्य 'अनुपाकृतमांसादी'ति प्रतिषेधात् ।। ३२ ।।

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।।
जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेतस्तैरद्यतेऽवशः ।। ३३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वोक्ताद्देवाद्यर्चनशिष्टात् ब्राह्मणकामनादिनिमित्तात् अन्तरं यद्भक्षणं सोऽविधिस्तेन नाश्नीयात् मांसम् । उक्तानुवादोऽयम् । **आपदि** प्राणात्यये देवाद्यर्चनमपि नापेक्ष्यम् । "ननु चैतदपि निमित्ततयोक्तमेव । ततश्च विधिरेवायं नाविधिः ।" सत्यम् । प्रोक्षितसम्बन्धाद्गोव्यजस्यैव तत्र संनिधानाशङ्कायां शशादिविषयेऽभ्यनुज्ञानार्थमनापदीत्युच्यते । विध्यर्थानुष्ठानपरो **विधिज्ञ** उच्यते । तथा लौकिकानुष्ठानेऽपि जानातिरुपचारात्प्रयुज्यते । एष स तज्जानातीति अनुष्ठानपरे प्रयुञ्जते । अत्र फलकथायां—**जग्ध्वा** अशास्त्रीयेण निमित्तेन । **प्रेतो मृतस्तैः** प्राणिभि**रवशोऽद्यते।** येन विषयेण यो येषां मांसमश्नाति तस्य विविधा पीडा भवति, एतावन्मात्रपरमेतत्। अन्यथा प्रायेण छागादिमांसमश्नन्ति लोकाः, न च छागादयो मांसाशिनः । अथवा तत्कृतेन पापेन क्रव्याद्भिरप्यद्यमानस्तैरद्यत इत्युच्यते ।। ३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रकृतं ब्राह्मणविषयमुपसंहरति **नाद्यादिति। अविधिना** उपाकरणव्यतिरेकेण। **विधिज्ञो** मांसाशनविधिज्ञः **द्विजो** ब्राह्मणः ।। ३३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** मांसभक्षणानुष्ठानदोषज्ञो द्विजातिर**नापदि** तत्तद्देवाद्यर्चनविधानं विना **न मांसं** भक्षयेत्। यस्मादविधानेन यो **मांसं** खादति स मृतः सन्यन्मांसं तेन भक्षितं तैः प्राणिभिः परलोके स्वरक्षणाक्षमः **खाद्यत** इति सर्वश्लोकानुवादः ।। ३३ ।।

(४) **राघवानन्दः। अनापदि** रोगाद्यसंपत्तौ। तैर्भक्षितैः **अवशो** रक्षणाक्षमः **प्रेत्य** मृतः अत्ताऽद्यते ।। ३३ ।।

(५) **नन्दनः।** योऽयं मांसभक्षणे षोढा विधिरुक्तस्तद्विपर्ययेण भक्षणे दोषमाह **नाद्यादिति** ।। ३३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। तैः** पशुभिः **द्विजः** ब्राह्मणः **अद्यते** भक्ष्यते **अवशः** पराधीनः सन् ।। ३३ ।।

(७) **मणिरामः। तैः** येषां मांसमविधिना भक्षितं **तैः** पशुभिरेव **स** मांसभोक्ता भक्ष्यते ।। ३३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नाद्यादिति।** मांसभक्षणप्रकारज्ञो **द्विजोऽनापदि** देवाद्यर्चन-विधानं विना **मांसं** नाश्नीयात् यस्मादविधानेन यो मांसमश्नाति स मृतः सन् परलोके तैः प्राणिभिः **परवशो** भुज्यते, यन्मांसमनेन भक्षितं युक्तमिति पूर्वार्थवादः ।। ३३ ।।

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।।
यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ।।३४।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रसिद्धार्थः श्लोकः ।। ३४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** आहारबुद्ध्या तु भक्षणमतिनिन्दितं तस्येत्याह **न तादृशमिति। धनार्थिन** इति वदंस्तस्य मांसविक्रयजीविनस्तदेकवृत्तितया नातिशयितदोषतेति च दर्शयति ।। ३४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** मृगवधजीविनो व्याधादेर्धननिमित्तं **मृगाणां हन्तुर्न** तथाविधं पापं **भवति यादृश**मदेवपितृशेषभूतमांसानि **खादतः** परलोके **भवतीति** पूर्वानुवाद एव ।। ३४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अहो कष्टं वर्तत इत्याह **नेति। एनो** दुःखं। **मृगहन्ता** देहयात्राद्यर्थं प्रवर्तते, अयं तु भोगार्थमित्यस्ति विशेषः ।। ३४ ।।

(५) **नन्दनः। वृथा**ऽविधिना ।। ३४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। धनार्थिनः** क्रेतुः **मृगहन्तुः तादृशं एनः** पापं **न भवति वृथामांसानि खादतः प्रेत्य यादृश**मेनो भवति ।। ३४ ।।

(७) **मणिरामः। धनार्थिनः मृगहन्तुः** व्याधादेः ।। ३४ ।।

(८) **गोविन्दराजः । न तादृशमिति ।** मृगवधजीविशबरादिव्यतिरिक्तस्य धननिमित्तं **मृगाणां हन्तुः न** तथाविधं पापं भवति यादृगकृतदेवाद्यर्चनानि **खादतः** परलोके भवतीति पूर्वार्थवाद एव ।। ३४ ।।

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।।
स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ।।३५।।

(१) **मेधातिथिः । सम्भवान्** जन्मानि । अवश्यं प्राणात्ययसम्भवे देवार्चनं यो न करोति अथ च मांसमश्नाति स दुष्यत्येव ।। ३५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** न चार्त्विज्यश्राद्धभोजनादौ प्रवृत्तो मांसभक्षणदोषदर्शनात्ततो निवर्तेत तत्कालमांसाभक्षणस्यैवातिदोषहेतुत्वात् । अत आदावेव याजनादेर्निवर्तेतेत्याह **नियुक्तस्त्विति । यथान्यायं** वरणादिना ।। ३५ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** श्राद्धे मधुपर्के च यथाशास्त्रं **नियुक्तः** सन् **यो** मनुष्यो **मांसं न** खादति **स** मृतः सन्नेकविंशतिजन्मानि पशुर्भवति । 'यथाविधिनियुक्तस्त्वि'त्येतन्नियमातिक्रमफलविधानमिदम् ।। ३५ ।।

(४) **राघवानन्दः । यथाविधि नियुक्त** इत्युक्तं तत्रार्थवादमाह **नीति । नियुक्तः** श्राद्धादौ । **संभवान्** जन्मानि उपरतं ब्रह्मधारणं विना ।। ३५ ।।

(५) **नन्दनः ।** दैवे पित्र्ये च नियुक्तस्य मांसाभक्षणे दोषमाह **नियुक्त इति** ।। ३५ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** प्रतिप्रसवमाह **नियुक्त इति यथान्यायं** विधिना **नियुक्तः** आर्त्विज्यादौ निमन्त्रितः **मानवः** ब्राह्मणः **मांसं नात्ति** न भक्षयति **स प्रेत्य** भवे जन्मनि **एकविंशतिपर्यन्तं पशुतां** याति । एतद्ब्राह्मणविषयम् ।। ३५ ।।

(७) **मणिरामः ।** श्राद्धादौ नियुक्तः सन् यो मांसं न भुंक्ते तस्य दोषमाह **नियुक्त इति** ।। ३५ ।।

(८) **गोविन्दराजः । नियुक्तस्तु यथावद्यो मांसं नाश्नाति मानवः इति ।** श्राद्धमधुपर्कयोः शास्त्रमर्यादानतिक्रमेण **नियुक्तः** सन् **यो** मनुष्यो **मांसं** नाश्नाति स मृतः सन् एकविंशतिजन्मानि **पशुत्वं** प्राप्नोति । इति यथाविधिनियुक्तस्त्विति एतन्नियमव्यतिक्रमफलकथनम् ।। ३५ ।।

असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन ।।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ।। ३६ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** प्रोक्षणादयः पशुबन्धे मन्त्रवन्तः संस्कारविहितास्ते येषां क्रियन्ते पशूनां वैदिकवागशेषाणां मांसमद्यात् । सीतायज्ञादिषु च सत्यपि सामयाचारिकयागशेषत्वे मन्त्रसंस्काराभावादभक्ष्यता । **शाश्वतम्** शाश्वतो नित्यो वैदिक इत्यर्थः । **आस्थित** आश्रितः ।। ३६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** 'नाद्यादविधिने'ति यत्प्रागुक्तं तत्र विधिशब्दार्थनिरुक्त्या तदेव स्पष्टयति **असंस्कृताननिति।** **मन्त्रै**रुपाकरणनियोजनप्रोक्षणादिमन्त्रैः। एतेनोपाकरणादिसंस्कृतस्यैव पशोर्मांसं विप्रेण भक्ष्यम्। स चान्वष्टकायां पशुकल्पे मधुपर्के सोमे हविर्यज्ञविशेषे चास्तीति तत्रैव मांसाशनं विप्रेण कार्यम्। तदपि पूर्वैर्मुनिभिः कृतत्वात् क्रियते, नतु सर्वथा दोषाभावादिति दर्शयितुं **शाश्वतं विधिमास्थित** इत्युक्तम्। **शाश्वतं विधिं** प्रवृत्तिप्रकारं पूर्वर्षीणाम्। **आस्थित** आश्रितः। एवंच तदामिषेण कर्तव्यमिति पार्वणप्रकरणोक्तमपि क्षत्रियादिपरमेव ।। ३६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** वेदविहितमन्त्रवत्प्रोक्षणादिसंस्कारशून्यपशून्विप्रादिः **कदाचिन्नाश्नीयात्।** **शाश्वतं** प्रवाहानादितया नित्यं पशुयागादि**विधिमास्थितो** मन्त्रसंस्कृतानेवाश्नीयादिति। 'प्रोक्षितं भक्षयेन्मांस'मित्येतस्यानुवादार्थमेतत् ।। ३६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** विधिनिषेधप्रकारौ निगमयति **असंस्कृताननिति।** **शाश्वतं** शास्त्रोक्तम् ।। ३६ ।।

(५) **नन्दनः।** सप्तममपि विधिमाह **असंस्कृताननिति।** असंस्कृतान्याजुषैरुपाकरणपर्यग्निकरणादिप्रयुक्तैर्मन्त्रैरसंयुक्तान्। मन्त्रैस्तु **संस्कृतानद्यात्** अभक्षणार्हानपि **पशून्मन्त्रैः संस्कृतान्**कृत्वाऽ**द्यादिति** ।। ३६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। मन्त्रैः** उपकरणप्रयोजनप्रोक्षणादिभिः **असंस्कृतान्पशून्। विप्र** इत्युपलक्षणमात्रं, अन्योऽपि कथंचन **नाद्यात्** न भक्षयेत्। **मन्त्रैः संस्कृतान्पशूनद्यात्। शाश्वतं विधिमास्थितः** शाश्वतमित्यनेन मुनिकृतत्वमुक्तम्। तेनान्यैः कृतमिति तेन तु सर्वथा दोषाभावः ।। ३६ ।।

(७) **मणिरामः। शाश्वतं विधिं** प्रवाहानादितया **नित्यम्** पशुयाग**विधिम्** ।। ३६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। असंस्कृताननिति।** पशुयागादिचोदितप्रोक्षणदिमन्त्रसंस्काराहितान् गोऽव्यजादि**पशून् विप्रादिः** न कदाचिदप्य**द्यात्।** किं तर्हि? नैमित्तिकं वैदिकपशुयागादिविधिमाश्रितः सन् मन्त्रसंस्कृतानेवाश्नीयादित्यनुपाकृतमांसार्थे निरूपणार्थवादमेतत् [मांसनिराकरणानुवादार्थमेतत्] ।। ३६ ।।

कुर्याद्घृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा ।।
न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन ।।३७।।

(१) **मेधातिथिः।** "यद्येषां बुद्धिः स्यात्—सीतायज्ञखण्डियज्ञचण्डिकायागादिषु समाचारप्रमाणेषु, पशुवधः फलकामस्य न्याय्यः, दृष्टा हि पशुवधोपयाचितकेनातिशयवती सस्यसम्पत्तिरिति"—तन्निषेधार्थमाह। **सङ्गे** प्रस्तावात्पशुवधप्रसङ्गे **घृतपशुं कुर्यात्** घृतपशुमेव कुर्यात्। पशुना यष्टव्ये तत्स्थाने घृतेन यजेत देवताः। तद्धि सामान्येन यागद्रव्यम्। अथवा **पिष्टपशुं** पिष्टमयपशुप्रतिकृतिं कृत्वा देवताभ्य उपहरेत्, पिष्टेन वा पुरोडाशादि कृत्वा। कथमयं वृथा पशुवध उच्यते। हिंसायां समाचारः प्रमाणम्।

ननु स्त्रीशूद्रजनानामवैधत्वान्नात्र देवमूलता शक्या कल्पयितुम्। देवताराधनार्थे तदा ह्येतदाचरन्ति। न च देवताराधनार्थानि वैदिकानि कर्माणि, गुणत्वेन देवताश्रुतेः। अन्वय-व्यतिरेकमूलतां चावेच्छन्ति, दृश्यते पशुवधोपयाचितकेन फलसम्पत्तिरिति मन्यमानाः। अतो न वेदमूलता। अन्वयव्यतिरेकावपि भ्रान्तिमात्रम्। असकृद्व्यभिचारात्। अतोऽयं श्लोको न्यायप्राप्तार्थानुवाद एव सौहार्दादाचार्येण पठितः।। ३७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यदा तु सर्वथात्यन्तोत्कटरागता पशुभक्षणे भवति तदापि प्रकारेण तदाकांक्षा निवर्तनीया, नतु पशुहिंसा युक्तेत्याह **कुर्यादिति। घृतपशुर्घृ**तविकारः पशुमांसतुल्यरूपत्वात्पशुः। एवं पिष्टपशुः। **संगे**ऽत्यन्तेच्छायां। भूताद्यभिभवः संग इति तु केचित्-तत्तु न लोकप्रसिद्धमिति हेयमेव।। ३७।।

(३) **कुल्लूकः। सङ्ग** आसक्तौ पशुभक्षणानुरागेण घृतमयीं पिष्टमयीं वा पशुप्रतिकृतिं कृत्वा खादयेत् न पुनर्देवताद्युद्देशं विनैव पशून्कदाचिदपि हन्तुमिच्छेत्।। ३७।।

(४) **राघवानन्दः। घृतपशुं** घृतमयीं पशुप्रतिकृतिं। **संगे** पशुबलिप्रसक्तौ आसक्त्या भोजने रागप्रसक्तौ वा आवश्यके स्मार्ते कर्माणि वा नतु वैदिके कर्मणि, घृतपश्वादावेकादशा-वदानबाधापत्तेः। 'तस्माद्यज्ञे वधोऽवध' इत्युक्तम्।। ३७।।

(५) **नन्दनः**। हिंसामविधिना न कुर्यादित्याह **कुर्यादिति। सङ्गे** संगत उत्सवादिनिमित्ते ज्ञात्यादिसमवाय इति याव**द्घृतपशु**मुपाकुर्यात्। पशुस्थाने प्रभूतं घृतं पिष्टमपूपादिकं च दद्यादिति।। ३७।।

(६) **रामचन्द्रः। घृतपशुं सङ्गे** आसक्तौ **कुर्यात्। पिष्टपशुं तथा** कुर्यात्। **वृथा पशुं हन्तुं कदाचन** नेच्छेत्।। ३७।।

(७) **मणिरामः। संगे** आसक्तौ पशुभक्षणानुरागे इति यावत्। घृतमयीं पिष्टमयीं वा पशु प्रकृतिं कृत्वा खादयेत् न पुनर्वृथा पशून् हंतुमिच्छेत्।। ३७।।

(८) **गोविन्दराजः। कुर्यादिति। सङ्गे** भूतादिदोषेण शरीराद्यवसादे सति तद्विनाशनार्थं घृतमयीं वा पशुप्रतिकृतिमुपहरेत न पुनर्देवाद्युद्देशमन्तरेणैव **पशुं हन्तुं** कदाचिदपि **इच्छेत्**।। ३७।।

यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वेह मारणम्।।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि।।३८।।

(१) **मेधातिथिः**। तावतीर्जन्मनामावृत्ती**र्मारणं प्राप्नोति वृथापशुघ्नः** श्रुतिस्मृ-त्योरचोदितं पशुवधं यः करोति। तच्च प्रकरणान्महानवम्यादिषु लौकिकैर्यत्क्रियते। 'पशुघ्न' इति कप्रत्यये छान्दसं रूपम्।। ३८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तावत्कृत्व**स्तावत्संख्यान्वारान्। **वृथा** उपाकरणादन्यत्र **पशुघ्नः**।। ३८।।

(३) **कुल्लूकः।** देवताद्युद्देशमन्तरेणात्मार्थे यः पशून्हन्ति स **वृथापशुघ्नो** मृतः सन्यावत्संख्यानि **पशुरोमाणि तावत्संख्याभूतं जन्मनि** जन्मनि **मारणं** प्राप्नोति तस्माद्वृथा पशुं न हन्यात्। तावत्कृत्व इति वत्त्वंतात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्प्रत्ययः इह हशब्द-आगमप्रसिद्धिसूचनार्थः ।। ३८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** विपक्षे दण्डमाह **यावन्तीति**। अत्र हशब्दः प्रसिद्धार्थद्योती ।।३८।।

(५) **नन्दनः। तावत्कृत्वः** तावतो वारान् हशब्दोऽनुकम्पायाम् ।। ३८ ।।

(६) **रामचन्द्रः। वृथापशुघ्नः** पुरुषः इह लोके अधर्मान्मारणं कृत्वा **यावन्ति पशु-रोमाणि** अष्टकोटिरोमाणि तावन्ति पशुप्रायतां प्रेत्य संप्राप्नोति **जन्मनि जन्मनि** ।। ३८ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** यस्मात् **यावन्ति पशुरोमाणीति। वृथा** उद्देशमन्तरेण यः पशुं हन्ति स मृतः सन् तस्य हतस्य पशोः सकाशात् [यावत्संख्यानि **पशुरोमाणि**] तत्सङ्-ख्याकान् वारान् **जन्मनि जन्मनि मारणं प्राप्नोति** तस्मात् वृथा पशुं न हन्यात्। 'ह'शब्द आगमसूचकः ।। ३८ ।।

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।।
यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ।। ३९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** नायमनन्तरोक्तदोषः श्रुतिस्मृतिचोदिते वधे। यो वधो यज्ञा-ङ्गभूतस्तन्निवृत्त्यर्थमेव **स्वयंभुवा** प्रजापतिना **पशवः** सृष्टा उत्पादिताः। स्वयमेवेत्यर्थवादः। **अस्य** जगतो विश्वस्य। **यज्ञो** ज्योतिष्टोमादिः। **भूत्यै** भूतिर्विभवः पुष्टिः स्फीतिः। तस्मात्तत्र यो **वधः** सोऽ**वधो** विज्ञेयः। हिंसाजन्यस्य पापस्य निवृत्तिरेवमुच्यते ।। ३९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्र यज्ञार्थहनने कथं तादृग्दोषाभाव इत्याशंकामपनयति **यज्ञार्थमिति**। लोकस्य **भूत्यै** जन्मने आहुत्या सूर्याप्यायनवृष्टिबीजपरंपरया शुक्रोत्पत्तौ माण्युत्पादात्। एतेनैकपशुहिंसयाऽनेकप्राणिनिस्तारात्तादृशदोषाभाव उक्तः ।। ३९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यज्ञार्थे तु पशुवधे न दोष इत्याह **यज्ञार्थं पशव इति।** यज्ञ-सिद्धयर्थं प्रजापतिनाऽऽत्मनैवादरेण **पशवः सृष्टाः**। 'यज्ञश्चाग्नौ प्रास्ताहुति'न्यायात्सर्वस्यास्य जगतो विवृद्धयर्थः। तस्माद्**यज्ञे वधोऽवध** एव, वधजन्यदोषाभावात् ।। ३९ ।।

(४) **राघवानन्दः। अस्य** जगतो **भूत्यै** उद्भूत्यै। तथाच गीता (अ० ३।१४) 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः पर्जन्यादन्नसंभवः। अन्नाद्भवन्ति भूतानी'त्यादि ।। ३९ ।।

(५) **नन्दनः।** यज्ञार्थे पशुवधे न दोषोऽस्तीत्याह **यज्ञार्थमिति। यज्ञे वधो** वधकार्या-भावादवधः ।। ३९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यज्ञः अस्य द्विजस्य **सर्वस्य** क्षत्रियादेः **भूत्यै** ऐश्वर्याय भवति तस्माद्**यज्ञे वधोऽवध** एव। पशोर्वध इति पाठः ।। ३९ ।।

(७) **मणिरामः।** यज्ञार्थे पशुवधे दोषाभावमाह **यज्ञार्थमिति** ।। ३९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यज्ञार्थमिति।** यज्ञसम्पत्त्यर्थं प्रजापतिना आत्मनैवादरेण **पशवः सृष्टाः**। यज्ञश्च "अग्नौ प्रास्ते"ति न्यायेनास्य जगतः भूत्यभिवृद्धयर्थं, **तस्माद्यज्ञे** यो **वधः** सोऽधर्माख्यवधकार्याभावा**दवध** एव ।। ३९ ।।

औषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।।
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितीः पुनः ।। ४० ।।

(१) **मेधातिथिः।** "कथं पुनर्यज्ञे हिंसादोषो नास्ति?"। उच्यते। हिंसा हिंस्यमानस्य महानपकारः। प्राणवियोगेन पुत्रदारधनविभवादिवियोगेन सर्वानर्थोत्पत्तेर्दुष्कृतस्य च समनन्तरं नरकादिफलविपाकस्य प्रत्यासत्तेः। यज्ञे तु हतानामुपकारः, नापकारः, नरकादिफलानुत्पत्तेः। यतो यज्ञे **निधनं** विनाशं गता **उच्छ्रितीरु**त्कर्षं, जातितो देवगन्धर्वयोनित्वं द्वीपान्तरेषूत्तरकुरुप्रभृतिषु वर्षान्तरे वा जन्म **प्राप्नुवन्ति**। अर्थवादश्चायम्। न ह्यत्र विधिः श्रूयते, प्राप्नुवन्तीति वर्तमानोपदेशात्। न चार्थवादात्प्रतितिष्ठन्तीतिवद्विधिप्रतिपत्तिर्युक्ता। विध्यन्तरस्याभावादसम्भवाच्च। सर्वोऽयमविधिमांसभक्षणप्रतिषेधशेषः। ऐहलोकसंपाद्यतयाऽप्ययं प्रतिषेधो "न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेदिति"। यच्चाभ्यनुज्ञानं "यज्ञार्थं पशवः सृष्टा।" इति तत्सर्वं भक्षणप्रतिषेधतया प्रतीयते। तथा च वक्ष्यति "नाकृत्वा प्राणिनां हिंसाम्" इत्यादि। न चात्र विधेरस्ति सम्भवः। न तिरश्चामधिकारः सम्भवति, विशेषविज्ञानाभावात्। न चानधिकृतस्य कर्तृत्वम्। नाप्यकर्तृत्वे शास्त्रीयात्कर्मणः फलोत्पत्तिः। न ह्यत्र दृष्टवस्तुस्वाभाव्येन फलोत्पत्तिः। यथा विषमविदुषोऽपि पीतवतो जनयत्येव स्वफलम्। नैवं वैदिकार्थाः। अचैतन्याच्चौषधादीनामृत्विङ्न्यायोऽपि नास्ति। दृष्टं किल कुतश्चन कर्मणः परप्रयुक्तादप्यृत्विजां फलम् "यः कामयेत पापीयान् स्यात्" इत्यादि। तत्र विध्यन्तरशेषत्वाभावात्स्पष्टत्वाच्च विधिप्रतिपत्तेर्मनुष्याधिकारत्वाच्च शास्त्रस्य युक्तोऽङ्गव्यापारसमाश्रितो वाचनिकस्तावन्मात्रोऽधिकारः। यथा परकीयाश्वमेधावभृथे ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तमुक्तम्। इह त्वधिकार एव नास्तीत्युक्तम्। **ओषध्यो** दर्भादयः। **पशवश्छा**गादयः। **वृक्षाः** पूज्याः। **तिर्यञ्चो**ऽपशवोऽपि 'पशवः' येषां हविष्येन चोदना "कपिञ्जलानालभेत" इति। भारप्रवहणादनड्वाहस्तिर्यञ्चो वाजपेया**दौ** तिर्यञ्च इति व्यपदिश्यन्ते। यद्यपि तेषां तत्र निधनं नास्ति तथापि यावती च पीडा विद्यत इति सा निधनशब्देन लक्ष्यते। **पक्षिणः** कपिञ्जलादयः। यद्यपि ते पशुत्वेन चोच्यन्ते। अप्रसिद्धतरप्रयोगस्तु "सप्तग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः" इति। गवादयोऽपक्षिणः चतुष्पाज्जातिवचनः पशुशब्दः। गोबलीवर्दवद्वा भेदो द्रष्टव्यः ।।४०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तथाच वध्यस्याप्युपकारो भवेदित्याह **औषध्य इति। पशव**श्छागाः। **तिर्यञ्चस्त**तोऽन्ये चतुष्पदाः। **उच्छ्रिती**रुत्तमजातीः ।। ४० ।।

(३) **कुल्लूकः।** किंच **ओषध्य इति। ओषध्यो** व्रीहियवाद्याः **पशव**श्छागाद्याः **वृक्षा** यूपाद्यर्थाः **तिर्यञ्चः** कूर्मादयः। **पक्षिणः** कपिञ्जलाद्याः। **यज्ञार्थं** विनाशं गताः पुनर्जात्युत्कर्षं प्राप्नुवन्ति ।। ४० ।।

(४) **राघवानन्दः**। ननु कथमवधस्तत्राह **ओषध्य इति। तिर्यञ्चो** गोकूर्मादयः। **उच्छ्रृतीर्जा**त्युत्कर्षं। न वधो ह्यनुपकाराय पश्वादेरयमुपकारक इत्यवध इति भावः ॥ ४० ॥

(५) **नन्दनः**। यज्ञार्थे वधे न केवलं यजमानस्यैवाभ्युदयः किंतु पश्वादीनामपीत्याह **ओषध्य इति। उच्छ्रृतीः** उच्छ्रयानभ्युदयानिति यावत् ॥ ४० ॥

(६) **रामचन्द्रः। तिर्यञ्चः** तिर्यग्योनयो **यज्ञार्थं** निधनं प्राप्ताः **उच्छ्रृतीः** उत्कृष्टजातीः उत्कृष्टजातित्वं प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥

(७) **मणिरामः। उच्छ्रृतीः** जात्युत्कर्षम् ॥ ४०–४१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। ओषध्य इति। ओषधयो** दर्भाद्याः। **पशवः** छागादयः। **वृक्षाः** प्लक्षाद्याः **तिर्यञ्चः** कूर्मादयः। **पक्षिणः** कपिञ्जलाद्याः **यज्ञार्थं** विनाशं प्राप्ताः ते तमधर्मार्जितं निकर्षं हित्वा पुनः आत्मज्ञानाधिकृतशरीरलाभेनोत्कर्षान् **प्राप्नुवन्ति** ॥ ४० ॥

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ॥
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ ४१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। यावत्यः काश्चिच्छास्त्रचोदितहिंसास्ताः संक्षिप्य दर्शयति। **मधुपर्को** व्याख्यातः। तत्र गोवधो विहितः। **यज्ञो** ज्योतिष्टोमादिस्तत्र संस्थैकादशिन्यादि। **पशुवधो** निरूढपशुवधादिः स्वतन्त्रम्। एवं च **पितृदैवतं** पितरो देवता यस्मिन्कर्मण्यष्टकादौ, न तु श्राद्धम्। तद्धि सिद्धेन मांसेन विहितम्। न च पशुवधश्चोदितः। न चेदमेव विधायकं युक्तम्, उत्पत्तौ श्राद्धस्य हिंसाया अचोदितत्वात्। अस्य च विस्पष्टविधानादष्टकापशुवधेनापि नेतुं शक्यत्वाद्विधित्वे चास्य मूलकल्पनाप्रसङ्गाद्विध्यन्तरशेषतायाश्च वक्ष्यमाणत्वात्। येषां तु मतं पितॄणां देवतानां च कर्म, महायज्ञादि। ब्राह्मणैर्वध्या 'भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थम्' आपदि पशुहिंसनमप्राप्तं प्राणात्ययेऽभ्यनुज्ञायते ॥ ४१–४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उपसंहरति **मधुपर्के चेति। यज्ञे** पशुबन्धसौत्रामणीसोमेषु। **पितृकर्मण्य**ष्टकायां। **दैवतकर्मणि आश्वलायनगृह्या**द्युक्तपशुकल्पे 'अत्रैव ब्राह्मणेन हिंस्या' इत्येवकारेण व्यवच्छिद्यापि नान्यत्रेति पुनर्वदन्नभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति न्यायेन निमित्तान्तरेण पार्वणादावपि हिंसायाऽतिशयितप्रत्यवायहेतुतां दर्शयति ॥ ४१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। 'समांसो मधुपर्क' इति विधानान्म**धुपर्के** च **यज्ञे** च ज्योतिष्टोमादौ पित्र्ये दैवे च कर्मणि श्राद्धादौ पशवो हिंसनीया नान्यत्रेति **मनु**रभिहितवान् ॥ ४१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। हिंसास्थलं गणयति **मध्विति। अत्रैवेति**। तथाच श्रुतिः– 'न हिंस्यात्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' ॥ ४१ ॥

(५) **नन्दनः**। त्रिष्वेव पशुवध इत्याह **मध्विति। पितृदैवत्यं कर्म** श्राद्धम् ॥ ४१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अत्र **मधुपर्के** पशुवधः सत्ययुगपरो ज्ञेयः ॥ ४१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। मधुपर्के चेति**। राजर्त्विक्स्नातकेत्येवमादिनोदिते गृह्योक्तस्वरूपे **मधुपर्के यज्ञे च** ज्योतिष्टोमादौ पित्र्ये दैवे **च कर्मण्येव पशवो हिंसनीयाः नान्यत्रे**त्येवं **मनु**रुक्तवान् ।। ४१ ।।

एष्वर्थेषु पशून् हिंसन्वेदतत्त्वार्थविद् द्विजः ।।
आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ।। ४२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वेदतत्त्वार्थविदिति**। वेदस्य तात्त्विकं तात्पर्यविषयमर्थं यदि जानाति यदि तत्कर्म साङ्गं करोति यावत्। **गमयत्युत्तमां गतिमत** उपकाराधिक्याददोष इत्यर्थः ।। ४२ ।।

(३) **कुल्लूकः। एषु** मधुपर्कादिषु पदार्थेषु **पशून्हिंसन्नात्मानं पशुं चोत्तमां गतिं** स्वर्गाद्युपभोगयोग्यविलक्षणदेहदेशादिसंबन्धं मापयति। **वेदतत्त्वार्थविदिति**। विद्वदधिकारबोधनार्थम्। नन्वन्याधिकारिके कर्मणि कथमनधिकृतस्य पश्वादेरुत्तमगतिप्राप्तिः फलं? उच्यते— शास्त्रप्रमाणकत्वात् अस्यार्थस्य पित्रधिकारिकायां जातेष्टावनधिकारिणोऽपि पुत्रस्य फलप्राप्तिवदिहापि पश्वादिगतफलसंभवाद्यजमान एव कारुणिकतया पशुगतफलविशिष्टमेव फलं कामयिष्यति। अत एव 'आत्मानं च पशुं चैवे'त्यभिधानात् यजमानव्यापारादेव पशुगतफलसिद्धिरुक्ता ।। ४२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अत आह **एष्विति**। 'आत्मनः स्वर्गकामो यजेत' 'वायव्यं श्वेतमालभेते'ति श्रुतेः। **पशूंश्चेति** 'यज्ञार्थं निधनं प्राप्ता' इत्युक्तम् ।। ४२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। एष्वर्थेषु** मधुपर्कादिषु पशून् **हिंसन्स द्विज आत्मानं पशूंश्चोत्तमां गतिं गमयति** प्रापयति ।। ४२ ।।

(७) **मणिरामः। एष्वर्थेषु** मधुपर्कादिषु उत्तरां **उत्तमाम्** ।। ४२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। एष्विति**। प[पा]रमार्थिकवेदार्थज्ञो **द्विज** एतेषु मधुपर्कादिषु पदार्थेषु **पशून् हिंसन् आत्मानं तांश्च पशून् उत्तमां गतिं** स्वर्गादौ विचित्रशरीरसंबन्धं प्रापयति। न चान्यत्रान्यदीयकर्मणः कथमन्यस्य फलप्राप्तिरिति नोदनीय[म्], शब्दप्रमाणकोऽर्थो यत्शब्दो बोध्यति तत् तथैव प्रतिपादनीयम्। अन्यथा शब्दप्रमाणकधर्मार्थफललाभेऽपि क आश्वासः। पशुसंञ्जव[संज्ञपन]मन्त्रमध्ये वेद आम्नायते—"न वा उ वेतान्म्रियसे न रिष्यसि। देवाँ इदेषि पथिभिः सुगेभिः" इति। पशुं किल होता एवमाह। न त्वै [वैं] त्वं म्रियसे नापि रिष्यसि हिंस्यसे। किं तर्हि? सुगैः निकृष्टयोनिव्यवधानशून्यैः मार्गे [र्गैं] देवानेषि स्वर्गं प्राप्नोषीत्यर्थः ।। ४२।।

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।।
नावेदविहिता हिंसामापद्यपि समाचरेत् ।। ४३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अवेदविहितहिंसाप्रतिषेधोऽयम्। न च वेदविहिताऽभ्यनुज्ञायते। "न च गुरौ वसतो ब्रह्मचारिणोऽरण्ये च तपस्यतोऽन्या काचिद्धिंसाऽस्ति। अवकीर्णिनो

ब्रह्मचारिणः स्यादपि। वानप्रस्थस्य तु **नैवास्ति**। ब्रह्मचारिणोऽप्यात्मोपेक्षणं **नैवेष्यते**। अतोऽयं विधिरेव श्राद्धे। **गृह** इत्यनुवाद एव।" यदि चायं विधिः स्यात्–'**अरण्ये**' 'आपद्यपीति' किमालम्बनमेतत्स्यात्। न च वानप्रस्थस्य साग्निकस्यापि पशुयागोऽस्ति "पुरोडाशाश्चरूंश्चैव" इत्यत्र दर्शयिष्याम इति केचित्।

उपाध्यायस्त्वाह। युक्तं ब्रह्मचारिणः। वानप्रस्थस्य तु "अपराजितां वाऽऽस्थाय" इत्यादिनाऽऽत्मत्यागोऽपि विहितस्तस्य नास्ति जीवितार्था हिंसेति स्फुटतरं तत्रैव निरूपयिष्ते (६।३१)। "ननु चापद्ययं प्रतिषेध उच्यते। तत्कुतस्तत्रैवानुज्ञानं व्याख्यायते?"। सत्यम्। अन्यथा न किंचिदनेन कृतं स्यात्। अर्थवादार्थमिति चेदर्थवादस्याप्यालम्बनमन्वेषणीयम्। अतोऽनापद्ययं प्रतिषेधो, विधिश्चापद्यविरुद्धः। बहुभेदादापदाम्, अल्पीयस्यामापदि मासिकमर्धमासिकं वा भोजनं भविष्यतीति बुद्धया प्रवृत्तिर्निषिध्यते। यदा त्वेषा बुद्धिरधुनैवानश्नन्न जीवामि यदा वाऽभिमुखागत उद्यतशस्त्र आततायी तदाऽऽपद्यनुज्ञा। एवं 'सर्वत एवात्मानं गोपायेदि'ति श्रुतिरनुगृहीता भवति॥ ४३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गृहे** गार्हस्थ्ये। **गुरौ** ब्रह्मचर्ये। **अरण्ये** वनस्थत्वभिक्षुत्वयोः। एतेन यथा ब्रह्मचार्यादीनां हिंसा दोषस्तादृगेव गृहिणोऽपीत्युक्तम्॥ ४३॥

(३) **कुल्लूकः**। **गृह**ाश्रमे ब्रह्मचर्याश्रमे वानप्रस्थाश्रमे च प्रशस्तात्मा **द्विजो निवसन्नापद्यपि** नाशास्त्रीयां **हिंसां समाचरेत्**॥ ४३॥

(४) **राघवानन्दः**। **गृह** इत्यादि त्रयमाश्रमत्रयसंग्राहकम्। ब्रह्मचारिगृहस्थयोः स्वतो मांसाभोजित्वेऽपि गुर्वाद्यर्थहिंसासंभवात्॥ ४३॥

(५) **नन्दनः**। **गृहे** गृहाश्रमे। **गुरौ** ब्रह्मचर्याश्रमे। **अरण्ये** वानप्रस्थाश्रमे॥ ४३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **आत्मवान्** यत्नवान् **द्विजः अवेदविहितां हिंसां न समाचरेत्**। **गृहे** गृहस्थाश्रमे। **गुरौ** ब्रह्मचर्याश्रमे। **अरण्ये** वानप्रस्थाश्रम इति। ब्रह्मचारिवनस्थसाहचर्याद्गृहस्थस्यापि हिंसायां दोषः॥ ४३॥

(७) **मणिरामः**। **गृहे** गृहस्थाश्रमे, **गुरौ** ब्रह्मचर्याश्रमे **अरण्ये** वानप्रस्थाश्रमे॥४३॥

(८) **गोविन्दराजः**। एवं चान्यत्र स्वपरोपकार[रा]भावात् **गृह इति**। गृहस्थवानप्रस्थब्रह्मचारिभिक्ष्ववस्थः प्रशस्तात्मो द्विजः **आपद्यपि** अशास्त्रीयां **हिंसां नाचरेत्**॥४३॥

या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे॥
अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ॥४४॥

(१) **मेधातिथिः**। वेदविहितो यः प्राणिवधः सोऽस्मिञ्जगति **चराचरे** स्थावरजङ्गमे नित्योऽनादिः। यस्तु तन्त्रादिः सोऽन्वयव्यतिरेकभ्रान्त्या इदानींतनः। अतो वैदिकीं हिंसामहिंसामेव विद्यात्, अमुत्र प्रत्यवायाभावात्। **अहिंसेति** कार्यत उच्यते, न स्वरूपतः।

"ननु च सैव हिंसारूपा, अभेदात्; कथं कार्यो भेदः?" उच्यते। **वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ**। धर्मस्याधर्मस्य च यत्कथनं तद्वेदादेव, पौरुषेयाणामप्रामाण्यात्। वेदश्च तस्य एवाभ्युदयहेतुत्वं क्वचित् ज्ञापयति। स्वरूपाभेदोऽपि नास्ति, क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वेन भेदादाशय भेदेन प्रवृत्तेः। लौकिक्यां मांसीयतो द्विषाणस्य वा प्रवृत्तिः, वैदिक्यां तु शास्त्रेण चोदितमि क्रत्वर्थमिति। **निर्बभौ** निःशेषेण भातः, प्रकाशतां गत इति यावत्॥ ४४॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। नियता सर्वैरनुष्ठीयमाना। अहिंसामेव तां तामेवाहिंस अहिंसासाम्याभिधाने एवकारस्यानुपयोगात्। **निर्बभौ** प्रकाशं गतः॥ ४४॥

(३) कुल्लूकः। कथं तर्हि तुल्ये हिंसात्वे वैदिकी दैक्षादिपशुहिंसा नाधर्मायेत्यत आः **या वेदविहितेति**। **या** श्रुतिविहिता कर्मविशेषदेशकालादिनियताऽस्मिञ्जगति स्थावरजङ्ग मात्मन्यहिंसामेव **तां जानीयात्** हिंसाजन्याधर्मविरहात्। दैक्षपशुहननमधर्मः प्राणिहनन त्वात् ब्राह्मणहननवत्, इत्याद्यनुमानमुपजीव्यशास्त्रबाधादेव न प्रवर्तते दृष्टान्तीकृतब्राह्मण हननस्याप्यधर्मत्वे शास्त्रमेवोपजीव्यम्। **वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ** यस्मादनन्यप्रमाणकं धर्मो वेदादेव निःशेषेण प्रकाशतां गतः॥ ४४॥

(४) राघवानन्दः। किंच **वेदविहिता** हिंसा न हिंसेत्याह **येति** त्रिभिः हिंसातोऽधर्मो यथा वेदप्रमाणकस्तथा यज्ञे हिंसा, अतो धर्मस्तत्प्रमाणक इति भावः। 'क ब्रह्मोद्भवं विद्धी'ति स्मृतेः॥ ४४॥

(५) नन्दनः। वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ न प्रमाणान्तरात्। तेन वेदविहितहिंस हिंसात्वेन वक्तुं न युक्तेत्यभिप्रायः॥ ४४॥

(६) रामचन्द्रः। अस्मिञ्चराचरे या वेदविहिता हिंसा विध्युक्ता हिंसा **तां** हिंसा म**हिंसामेव विद्याज्**जानीयात्। **धर्मो वेदान्निर्बभौ** नितरां बभौ, प्रकाशत इत्यर्थः॥ ४४॥

(७) मणिरामः। अस्मिन् जगति **चराचरे** स्थावरजङ्गमात्मनि। **वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ** यस्मादन्यप्रमाणनिरपेक्षो धर्मो वेदादेव निश्शेषेण प्रकाशतां गतः॥ ४४॥

(८) गोविन्दराजः। कथं पुनस्तुल्ये प्राणिव्यापादने लौकिक्या अधर्मः शास्त्रीयाय धर्म इत्यत आह **येति**। या शास्त्रनोदिता हिंसा स्थावरजङ्गमे**ऽस्मिन्** जगति अनादिकाल प्रवृत्तां तां हिंसाकार्याभावाद**हिंसामेव विद्यात्**। अतो नान्यप्रमाणको धर्मो **वेदादेव निर्बभ** प्रकाशतां गतः। एवं च नात्र कुतार्किकवितर्का आक्रमन्ते॥ ४४॥

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया॥
स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित्सुखमेधते॥४५॥

(१) मेधातिथिः। अकारोऽत्र प्रतिषेधार्थीयः प्रश्लिष्टः द्रष्टव्यः। अहिंसकान च प्रतिषेधात्सर्पव्याघ्रादीनामप्रतिषेधः॥ ४५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अहिंसकान्य**नपकारिणीत्यपकारिवधे दोषाल्पतोक्ता। **आत्मसुखेच्छया** आत्ममात्रसुखार्थं नान्येषां वध्यस्य चोपकाराय ॥ ४५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **यो**ऽनुपघातकान्प्राणिनो हरिणादी**नात्मसुखेच्छया** मारयति **स** इह-लोके परलोके च न सुखेन वर्धते ॥ ४५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **अहिंसकानि** मृगमीनादीनि। न **क्वचिदिहामुत्र** पूर्वकृतहिंसा दुरदृष्टवशादिहापि ॥ ४५ ॥

(५) **नन्दनः**। **अहिंसकानीति** विशेषणाद् व्याघ्रादिहिंसायां दोषमात्रं सूचितम् ॥४५॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यान्यहिंसकानि भूतानि** तानि **य आत्मसुखेच्छया हिनस्ति स जीवन्सन्मृतसंज्ञः**, जीवन्मृतक इत्यर्थः। **क्वचित्कस्मिंश्चिल्लोके सुखं नैधते** न प्राप्नोती-त्यर्थः ॥ ४५ ॥

(७) **मणिरामः**। हिंसादोषमाह **योऽहिंसकानीति**। अहिंसकान् हरिणादीन् ॥ ४५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **योऽहिंसकानीति**। **यो**ऽनुपघातकान् प्राणिनो हरिणादीन् आत्मसुखाभिलाषेण **हिनस्ति स** इहलोके परलोके **न कदाचित् सुखं** वर्धते ॥ ४५ ॥

यो बन्धनवधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति ॥
स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ४६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **बन्धनवधा** एव **क्लेशाः**। अथवा विशसनादयः। तान्यो न कर्तुमिच्छति, विशसनमेव येन न कृतम्, तद्विषयेच्छैव यस्य निवृत्ता। न केवलं पीडां न करोति, याव**द्धितं प्रेप्सितु**मिच्छति **सर्वस्य, स सुखमत्यन्तमश्नुते** ॥ ४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **न चिकीर्षत्ये**तादृक्संकल्पोत्पादनेन ॥ ४६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **यो बन्धन**मारणक्लेशादीन्**प्राणिनां** कर्तुं नेच्छति **स सर्वहित**प्राप्ती-च्छुरनन्तसुखं प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अहिंसकस्य गुणानाह **य इति द्वाभ्याम्**। **बन्धनवधाभ्यां यः क्लेशस्तं**। **अत्यन्तं** कल्पस्थायि ॥ ४६ ॥

(७) **मणिरामः**। अहिंसागुणमाह द्वाभ्याम् **यो बन्धनेति**। ॥ ४६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यो बन्धनवधक्लेशानिति**। **यो बन्धनवध**त्रासादीन् **प्राणिनां** कर्तुं नेच्छति **स सर्वस्य** हितात्प्रापणेच्छाशीलोऽनन्तं **सुखं** प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

यद्ध्यायति यत्कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च ॥
तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥ ४७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। यच्चिन्तयति शुल्कमर्हणादि। यत्र च **रति**मभिलाषं **बध्नात्य**-भिप्रेत्यवस्तुनि। **तदयत्नेन** स्वल्पेनैव कालेना**वाप्नोति**। **यत्तु कुरुते** कर्मणा तत्कर्मनिष्पत्ति-समनन्तरमेवाविघ्नेन **प्राप्नोति** ॥ ४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **ध्यायति** चिन्तयति। **रति**मिच्छाम्॥ ४७॥

(३) **कुल्लूकः।** अन्यच्च **यद्ध्यायतीति।** यच्चिन्तयति धर्मादिकमिदं मेऽस्त्विति यच्च श्रेयःसाधनं कर्म करोति **यत्र च** परमार्थध्यानादौ **धृतिं बध्नाति** तत्सर्वमक्लेशेन लभते। य उपघातनिमित्तं दंशमशकाद्यपि न व्यापादयति॥ ४७॥

(४) **राघवानन्दः।** न केवलमेवं किंतु सत्यसंकल्पः स्यादित्याह **यद्ध्यायतीत्यादि।** अप्रतिबद्धं तस्य कर्म फलतीति भावः। **रति**र्विजिगीषा तेन वाचिकं कर्म लक्ष्यते॥ ४७॥

(८) **गोविन्दराजः।** **यद्ध्यायतीति** यश्चि(च्चि)न्तयति भगवदीश्वराराधनादि, **यद्वा कुरुते** हरिहरचरणनमस्कारादि, **यत्र वा** भवभक्तिभावनादौ **रतिं बध्नाति तत्सर्वमयत्नेन** प्राप्नोति य आततायादीनपि प्राणिनो **न हिनस्ति**॥ ४७॥

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित्।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत्॥ ४८॥

(१) **मेधातिथिः।** सर्वस्य हिंसाप्रतिषेधश्लोकसङ्घातस्य मांसभक्षणशेषतां दर्शयति। यावत्प्राणिनो न हतास्तावन्मांसं नोत्पद्यते। हिंसा चातिशयेन दुःखावहा। तस्मान्मांसं विवर्जयेत्। "ननु च स्वयं मृतानां भवत्येव मांसं किमिदमुच्यते 'नाकृत्वेति'"। अर्थवादोऽयम्। स्वयं मृतानां च मांसं रोगहेतुत्वादप्राप्तमेव। न ह्यदत्वा मांसं भक्ष्यते। न च रोगहेतोर्दानमस्ति। **उत्पद्यत इति** मांसस्य हिंसानिमित्तत्वात्कर्तृव्यपदेशे समानकर्तृकत्वं भवत्येवाविरुद्धम्। अथ वोत्पद्यत इति न **च स्वर्ग्य इति।** न स्वर्गानुत्पत्तिहेतुमात्रमभिप्रेतमपि तु नरकादिदुःखहेतुत्वम्॥ ४८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एवं प्रपञ्चेन मांसभक्षणे तद्भक्षणदोषो हिंसादोषश्चेति दर्शितम्। तत्र स्वयं हिंसामकृत्वा क्रीतस्य लब्धस्य वा मांसस्य भक्षणेऽपि हिंसादोषोऽस्तीत्याह **नाकृत्वेति।** क्रीतलब्धादौ साक्षादहननेऽपि क्रेतृग्रहीतुद्देशेन हननादस्ति हिंसादोष इत्यर्थः॥ ४८॥

(३) **कुल्लूकः।** मांसभक्षणप्रसङ्गेन हिंसागुणदोषावभिधाय पुनः प्रकृतमांसाभक्षणमाह **नाकृत्वेति।** प्राणिहिंसाव्यतिरेकेण न **क्वचिन्मांस**मुत्पद्यते प्राणिवधश्च **न स्वर्ग**निमित्तं नरकहेतुरेव, यस्मात्त**स्मा**दविधिना **मांसं न** भक्षयेदिति॥ ४८॥

(४) **राघवानन्दः।** प्राणिप्रसूतस्यैव मांसत्वमित्याह **नेति। मांस**मविधिसंपादितं **वर्जयेत्** न भक्षयेत्॥ ४८॥

(५) **नन्दनः।** पुनरपि मांसभक्षणवर्जनमेवोपक्रम्याह **नाकृत्वेति। स्वर्ग्यः** स्वर्गाय हितः॥ ४८॥

(७) **मणिरामः।** मांसाभक्षणमाह **नाकृत्वेति**॥ ४८-४९॥

(८) **गोविन्दराजः।** एवं मांसभक्षणप्रसङ्गेन गुणदोषानभिधायाधुना प्रकृत-मनुसर्तुमाह **नाकृत्वेति। प्राणिहिंसामन्तरेण न क्वचिन्मांसमुत्पद्यते। प्राणिवधश्च** स्वर्ग-निमित्तं **न** भवति, प्रत्युत नरकादिहेतुः **तस्मादविधिना मांसभक्षणं वर्जयेत्** ॥ ४८ ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम् ॥
प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ४९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अशुचिस्थाने कुक्षौ गर्भवृद्धिः, शुक्रशोणिताभ्यां वाऽशुचिभ्यां प्रभवः। तथा **वधबन्धौ** शरीरवतां तत्कृतौ। एतत्सर्वं **प्रसमीक्ष्य** निपुणबुद्ध्या तत्त्वतो निरूप्य। **निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणा**त्सर्वस्याप्रतिषिद्धस्यापि, किं पुनः प्रतिषिद्धस्य। अर्थवादोऽयम्। न पुनस्तत्त्वतः अशुच्येव मांसं ज्ञेयम्। न हि तदशुचित्वविधिपरं वाक्यम् ॥ ४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **समुत्पत्तिं** शुक्रशोणितप्रभवतया कुत्सिताम्। **वधबन्धौ** परलोकविरुद्धौ ॥ ४९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** शुक्रशोणितपरिणामात्मिकां **समुत्पत्तिं** घृणाकरीं विज्ञाय प्राणिनां **वधबन्धौ** च क्रूरकर्मरूपौ निरूप्य विहितमांस**भक्षणा**दपि **निवर्तेत** किमुताविहितमांसभक्षणा-दित्यविधिना मांसभक्षणनिन्दानुवादः ॥ ४९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** मांसभक्षितारं धिगस्त्वित्याह **समिति। समुत्पत्तिं** शुक्रशोणित-परिणामत्वाज्जुगुप्सितं प्रेक्ष्य। मेषविशेषस्य बन्धनं कृत्वा मांसं गृह्यते न म्रियते स इत्यपि ॥ ४९ ॥

(५) **नन्दनः।** **समुत्पत्ति**र्मातापित्रोः शोणितशुक्राभ्यां विण्मूत्रादिभिर्दूषिते कुक्षौ संभवः ॥ ४९ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **समुत्पत्तिं चेति।** शुक्रशोणिताभ्यां चिकित्सकोत्पादनाग्रे-सराभ्यां **समुत्पत्तिं** मारणकाले च सकलक्रूरकर्माग्रणीभूतौ **वधबन्धौ** पर्यालोच्य विहितमांस-भक्षणादपि **निवर्तेत** ॥ ४९ ॥

न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ॥
स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ ५० ॥

(१) **मेधातिथिः। विधिर्देवार्चनं तद्धित्वा यो न भक्षयति।** किं तर्हि? विधिना भक्षयति। **स** लोकस्य **प्रियतां** प्राप्नोति प्रियः सर्वस्य भवति। **व्याधिभिश्च** कृशदुर्बला-देर्मांसमश्नतो व्याधिरुपजायते। तेनापि विधिनैवाशितव्यम्। तथा भक्षयन् **व्याधिभिश्च न पीड्यते।** अन्यथा अश्नन्नपि मांसं पीड्यत एव व्याधिभिः। **पिशाचवदिति** पिशाचा-स्तिर्यग्जातिविशेषास्ते विधिमनपेक्ष्य मांसमश्नन्ति। ततोऽन्योऽपि तथा भक्षयन्पिशाचसदृशो भवतीति निन्द्यते ॥ ५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सर्वमांसस्याभक्ष्यत्वेनोक्तस्यापि **पिशाचवदिति** विधिहानौ दृष्टान्तः ॥ ५० ॥

(३) **कुल्लूकः**। उक्तविधिव्यतिरेकेण **यो न मांसं भक्षयति**। **पिशाचवदिति**। यथा पिशाचो भक्षयति तथा नेति व्यतिरेके दृष्टान्तः। **स** लोकस्य प्रियो भवति रोगैश्च न बाध्यते। तस्मादवैधमांसभक्षणाद्व्याधयो भवन्तीति दर्शितम् ॥ ५० ॥

(४) **राघवानन्दः**। मांसाभक्षिणमलंकरोति **नेति**। **पिशाचवदिति** व्यतिरेकेण दृष्टान्तः ॥ ५० ॥

(५) **नन्दनः**। **पिशाचवद्विधिं** हित्वेत्यन्वयः ॥ ५० ॥

(७) **मणिरामः**। अभक्षणे फलमाह **न भक्षयतीति**। ॥ ५० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। किमुताविहितमांसभक्षणादित्यविहितमांसभक्षणनिन्दार्थमाह **न भक्षयतीति**। **यो** देवाद्यर्चनादिविधिपरित्यागेन पिशाचवन्मांसं **न भक्षयति स** सर्वलोकप्रियो भवति। **व्याधिभिश्च न पीड्यते** ॥ ५० ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ॥
संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ५१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अन्येन हन्यमानं स्वप्रयोजनतो यद्यन्योऽनुमोदते साध्वयं हन्ता करोतीत्य**नुमन्ता**। **विशसिता** हतस्याङ्गविभागकारः। **उपहर्ता** परिवेषकः। **खादक** इत्येते सर्वे घातकाः। अघातकेषु खादनसंस्कारविक्रयादिकर्तृषु घातकत्वेऽध्यारोपिते निन्दा, न पुनस्तत्त्वत एते **घातका** एव। लौकिकी हि वधक्रिया प्राणत्यागफला। तस्य कर्ता 'घातकः' स्मृतितो गम्यते। 'स्वतंत्रः कर्तेति' विशेषशास्त्रादिना यः प्राणवियोजनं प्राणिनां करोति स हन्तोच्यते। क्रयविक्रयाद्याश्च क्रियास्ततोऽन्या एव।

"ननु चेयमपि स्मृतिरेव। एते अनुमन्तृप्रभृतयो घातका इति।" नेदं शब्दार्थसम्बन्धे प्रमाणम्। किं तर्हि? धर्माधर्मयोः। अभियुक्ततरो हि तत्रभवान्पाणिनिः। मन्वादयश्च लोकप्रसिद्धैः पदार्थैर्व्यवहरन्ति, न शब्दार्थसम्बन्धविधिं स्मरन्ति। प्रयोक्तारो ह्येते न स्मर्तारः।

"ननु च 'तमाचार्यं प्रचक्षते' इत्यादेः स्मरन्त्येते।" सत्यम्। न तत्र शास्त्रस्मृतिविरोधः। न च तेषां वाक्यानामन्यत्प्रयोजनमस्ति। इह तु गौणेनापि प्रयोजनेनार्थवादतयाऽप्युपपत्तेर्न घातकत्वं शक्यमवसातुम्।

येऽप्याहुः—"भक्षकश्चेन्न विद्यते वधकोऽपि न विद्यते इति भक्षणप्रयुक्त एवं वधः, प्रयोजकश्च कर्ता स्मर्यते। ततो मुख्यमेव घातकत्वम्। अतो घातकप्रायश्चित्तमेव खादकस्य युक्तमिति।" तदयुक्तमिति ब्रूमः। पृथक्प्रायश्चित्तं हतानां रसास्वादकस्य "जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च' (११।१५२) इति।

यदपि प्रयोजकत्वेन कर्तृत्वमुक्तं तदपि नैवास्ति। इदं हि तस्य लक्षणम्—'प्रेषणाध्येषणाभ्यां तु यः स्वतन्त्रस्य चोदकः। स कर्ता चैव हेतुश्च मुख्यो नोपचरन् पर' इति। वधको हि जीवनप्रयुक्त्या प्रवर्तते 'मांसविक्रयेण जीविष्यामीति', न तु खादकेन विनियुज्यते।

अथ "तत्समर्थाचरणं प्रयोजकत्वम्। योऽयं क्रियां कर्तुमध्यवसितस्तत्रानुकूल्येन यः संविधित्सुः स प्रयोजक इति"। एतदप्यत्र नैवास्ति। साधनोपनिधानम्, त्रसतः पशोरस्वतन्त्राकरणम्, खड्गोपनयनमित्येवं 'संविधान'शब्दवाच्यं युक्तम्। तेन विना क्रिया न निष्पद्यते।

अथ "यदर्थः क्रियारम्भः स प्रयोजकश्चेति" चेन्माणवकमध्यापयतीत्यध्यापनहेतुकर्तृसंज्ञाप्रतिलम्भो, न ह्यध्ययनमध्यापयत्यर्थः। न चासौ कंचिदुद्दिश्य हनने प्रवर्तते। येनास्य तदर्थनिरूपणाय भक्षणेऽनर्था प्रवृत्तिः स्यात्। सर्वे इमे स्वभूत्यै यतन्ते। न केन कश्चित्परोऽनुग्रहीतव्य इति मुहूर्तमप्यवतिष्ठत इत्यपूर्णकामः।

"अथ स्वार्थं प्रवृत्तस्य भक्षयितारमन्तरेण प्रवृत्तिरनर्थिका। तस्मिंस्तु सति फलवती। फलं च प्रयोजकम्। तच्च खादकाधीनमिति पारम्पर्येण खादकः प्रयोजक इति"। एवं तर्हि यो द्वेषाद्वध्यते स हन्तुः प्रयोजकः स्यात्। ततश्च हन्यमान एव 'हन्ता' सम्पद्यते। न हि द्वेषेण विना हन्तृत्वोपपत्तिरिति। तथा ब्रह्महत्यायामपि सर्वस्वदानं पातकसम्प्रयोजकम्। न हि प्रतिग्राहयितारमन्तरेण प्रतिग्रहोपपत्तिस्ततश्च प्रतिग्राही न केवलं प्रत्यवेयादपि तु दाताऽपि। रूपवती च स्त्री स्मरशरदह्यमानहृदयेन रागिणा दर्शितस्पृहातिशयेन शीलं रक्षन्ती प्रत्यवेयात्। तस्मान्नेदं प्रयोजकलक्षणम्।

तौ हि वधकखादकौ स्वार्थप्रवृत्तौ नष्टाश्वदग्धरथवदितरेतरोपकारमनुभवन्तौ, न पुनरन्यतरप्रयोजकौ। "शूद्रविट्क्षत्रविप्राणाम्" (८।१०४) इत्यत्र श्लोके निपुणमेतन्निर्णीतम्॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **क्रीत्वा लब्ध्वा** वा भक्षयितुरपि हिंसादोष इत्युक्तं तदुपपादयन्भक्षणोचितव्यापारान्तरकरणेऽपि हिंसायां दोष इति दर्शयति **अनुमन्तेति**। **अनुमन्ता** यदनुमत्या विना न वधः। **विशसिता** मांसविभागकारी। **निहन्ता** प्राणव्यापादकः। **क्रयविक्रयीति** क्रयाय परार्थं क्रेता विक्रेता परनिहतपशोर्मांसं क्रीत्वा तद्विक्रयणकारी। **संस्कर्ता** पाचकः। **उपहर्ता** परिवेषकः। **खादको** भक्षकः। एतैर्व्यापारैर्विना उद्देश्याभावाद्घातकोऽपि न घातयतीत्येतेऽपि हिंसका इत्यर्थः॥ ५१॥

(३) **कुल्लूकः**। यदनुमतिव्यतिरेकेण हननं कर्तुं न शक्यते **सोऽनुमन्ता**। **विशसिता** अङ्गानि यः कर्तर्यादिना पृथक्पृथक्करोति। **क्रयविक्रयी** मांसस्य क्रेता विक्रेता च। **संस्कर्ता** पाचकः। **उपहर्ता** परिवेषकः। **खादको** भक्षयिता। **गोविन्दराजस्तु** यः क्रीत्वा विक्रीणाति स क्रयविक्रयीत्येकमेवाह—तदयुक्तं "हननेन तथा हन्ता धनेन क्रायकस्तथा। विक्रयी तु धनादानात्संस्कर्ता तत्प्रवर्तनादिति **यम**वचनेन पृथङ्निर्देशात्। घातकत्ववचनं चेदमशास्त्रीयपशुवधेऽनुमत्यादयोऽपि न कर्तव्या इत्येवंपरं विधिनिषेधपरत्वाच्छास्त्रस्य खादकादीनां पृथक्प्रायश्चित्तदर्शनात्॥ ५१॥

(४) **राघवानन्दः।** नैतादृशं पापमस्ति यद्दृष्टौ ? दूषयतीत्याह **अनुमन्तेति।** सम्यक्कृतमित्यनुमन्यते यः **सोऽनुमन्ता।** पश्वङ्गानि कर्तनादिना यः पृथक्पृथक्करोति **स विशसिता। संस्कर्ता** पाचकः। **उपहर्ता** परिवेषकः ।। ५१ ।।

(५) **नन्दनः।** खादके हि सत्यनुमन्त्रादयो भवन्ति। तेन वधमकुर्वतोऽपि खादकस्यातो दोषो भूयान्भवति। तस्मान्न खादकः स्यादित्यर्थः ।। ५१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अनुमन्ता** यदनुज्ञया हतः। **विशसिता** अवयवमांसविभागकर्ता ।। ५१ ।।

(७) **मणिरामः।** घातकानाह **अनुमंतेति।** यदाज्ञया विना हन्तुं न शक्यते स **अनुमंता।** शस्त्रेण पशूनामङ्गकर्तको **विशसिता। निहंता** मारकः। **क्रयविक्रयी। संस्कर्ता** पाचकः। उपहर्ता मांसस्याऽऽनयिता परिवेषकश्च। **खादकः** भक्षकः। यस्मादेते सर्वे घातकाः तस्मादसंस्कृतपशुवधे अनुमत्यादयोऽपि न कर्तव्या इत्यर्थः ।। ५१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अनुमन्तेति।** अन्येन हन्यमानमवलोक्य साध्वयं हन्ता करोतीति योऽनुमोदते **सोऽनुमन्ता। विशसिता** अङ्गविभागकरो न हन्ता, (**नाहन्ता**) वधकः **क्रयविक्रयी** क्रीत्वा विक्रीणीते, **संस्कर्ता** रन्धकः **उपहर्ता** परिवेष्टा **खादको** भक्षयिता, एते **घातकाः** इति। अत्र च निहन्तारं वर्जयित्वा अन्येषामघातकानां घातकवचनं अशास्त्रितप्राणिवधेऽनुमोदनादीन्यपि न कार्याणीत्येवमर्थं न तु घातकत्वप्रतिपादनार्थं कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादनपरत्वादस्य शास्त्रस्य घातकखादकादीनां पृथक् प्रायश्चित्तदर्शनात् ।। ५१ ।।

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।।
अनभ्यर्च्य पितॄन्देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ।। ५२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अधिकपुष्टयर्थं यो मांसमश्नाति तस्येयं निन्दा। न तु रोगोत्पत्तिभयाशङ्कया। यत आह **यो वर्धयितुमिच्छतीति।** तस्याप्य**नभ्यर्च्य पितॄन्देवान्।** न तु रोगहेतोस्त्वर्चनमकुर्वतोऽपि कथञ्चिदसम्भवान्न दोषः ।। ५२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अनभ्यर्च्य पितॄन् देवानीति पितॄन**न्वष्टकायां देवान्पशुबन्धादौ ।। ५२ ।।

(३) **कुल्लूकः। स्वशरीरमांसं परमांसेन** देवपित्राद्यर्चनं विना **यो वृद्धिं** नेतु**मिच्छति** तस्मादपरो नापुण्यकर्ताऽस्तीत्यविधिमांसभक्षणनिन्दानुवादः ।। ५२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **स्वेति। अपुण्यकृ**त्पातकी ।। ५२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** ततस्मात्पुरुषात् **अपुण्यकृत्** पापकर्ता नास्ति ।। ५२ ।।

(७) **मणिरामः।** अविधिमांसभक्षणैर्निंदामाह **स्वमांसमिति** ।। ५२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। स्वमांसमिति।** स्वशरीरमांसं **परमांसेन** देवार्चनरहितेन **यो** वृद्धिं नेतु**मिच्छति** तस्मादधिकोऽन्योऽ**पुण्यकर्ता** नास्तीत्यविधिमांसभक्षणनिन्दार्थवाद एव ।। ५२ ।।

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ॥
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ५३ ॥

[सदा यजति यज्ञेन सदा दानानि यच्छति।
स तपस्वी सदा विप्रो यश्च मांसं विवर्जयेत् ॥ १ ॥]

(१) **मेधातिथिः।** देवाद्यर्चनशिष्टस्य शशादिमांसस्य भक्षणमनुज्ञातम्। ततो निवर्तमानोऽश्वमेधफलमश्नुते। अश्वमेधस्य फलं "सर्वान्कामानवश्यं सर्वा विजितीः" इत्यादि। न चात्र चोदनीयम्। "कथं महाप्रयासेन बहुधनव्ययेन च तुल्यफलता मांसनिवृत्तेः स्यात्"। यत एषोऽपि संयमोऽतिदुष्करः। किंच 'लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यादि'त्ययं न्यायो जृम्भत एव। अतः फलविधौ न दोषः।

वयं तु ब्रूमः। अर्थवाद एवायम्। यतो 'वर्षे वर्षे शतं समा' इति चार्थवादपक्षे सुघटम्। न हि प्रतिवर्षमश्वमेधस्य विधेयत्वसम्भवः। नापि वर्षे शतं, तावतः कालस्याधिकारिणो जीवनाद्यसम्भवात्। पुण्यं च फलं च पुण्यफलम्। समाहारद्वन्द्वः। षष्ठीसमासे ह्यसामर्थ्यम् ॥ ५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अधुना यस्य वर्णस्य यादृशं मांसभक्षणं निषिद्धं तदकरणे फलमाह **वर्षे वर्षे इति। शतं समा** इति यावदायुः प्रतिवर्षमश्वमेधफलमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** इदानीमनियमिताप्रतिषिद्धमांसभक्षणस्य निवृत्तिर्धर्मायेत्येतद्दर्शयितुमाह **वर्षे वर्षे इति। यो वर्षशतं** यावत्प्रतिवर्षमश्वमेधेन यजेत यश्च यावज्जीवं मांसं न खादति **तयोः** पुण्यस्य फलं स्वर्गादितुल्यम् ॥ ५३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** मांसवर्जनादधिकं पुण्यं न संभाव्यमित्याह **वर्षे इति। तयो**-र्मांसाभक्षकाश्वमेधयाजिनोः प्राणिवधाकरणात्समम् ॥ ५३ ॥

(७) **मणिरामः।** मांसत्यागे फलमाह **वर्षे वर्षे इति** द्वाभ्यां ॥ ५३-५४ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** इदानीमशिष्टाप्रतिषिद्धमांसनिवृत्तिर्धर्मायेत्येतत्प्रतिपादयितुमाह **वर्षे वर्षे इति।** प्रतिवर्षं **अश्वमेधेन यजेत।** तथा यो यावज्जीवं मांसं नाश्नाति तयोरश्वमेध-मांसत्यागजनितस्य पुण्यस्य संबन्धि स्वर्गादिफलं तुल्यम् ॥ ५३ ॥

फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ॥
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ५४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **मेध्यैर्देवार्हैः मुन्यन्नानि** नीवाराद्यन्नान्यकृष्टपच्यजनितानि। अयमर्थवाद एव ॥ ५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **फलमूलाशनैः** तन्मात्रभक्षणैः। **मुन्यन्नानां** नीवारादि-मुन्यन्नानां **भोजनैर्भक्षणैः** ॥ ५४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** पवित्रफलमूलभक्षणैर्वानप्रस्थभोज्यानां च नीवाराद्यन्नानां तत्फलमवाप्नोति यच्छास्त्रानियमिताप्रतिषिद्धमांसवर्जनाल्लभते ।। ५४ ।।

(४) **राघवानन्दः। फलमूलाशनै**रनयोरेव **भोजनैः मेध्यै**र्देवयोग्यैः मेधो तुल्यफलैः। न भक्षयामीति संकल्पपूर्वकं मांसपरिवर्जनात् ।। ५४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। फलमूलाशनैरिति।** पवित्राणां **फलमूलानां** च भक्ष ऋषिसंबन्धि**नामन्नानां** नीवारादीनामारण्यानां भोजने तथाविधं **फलं नाप्नोति** ।। ५४

मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ।। ५५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** नामधेयनिर्वचनमर्थवादः। **मां स भक्षयिता।** स इति स सामान्यापेक्षं योग्येनार्थेन निराकाङ्क्षीकरोति यस्य मांसमश्नाति ।। ५५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अनिष्टफलमाह **मां स भक्षयितेति। अमुत्र** जन्मान्तरे।

(३) **कुल्लूकः।** इह लोके **यस्य मांसमहमश्नामि** परलोके **मां स भक्षयिष्य** न्मांसशब्दस्य निरुक्तं पण्डिताः **प्रवदन्ति।** इति मांसशब्दस्य निर्वचनमवैधमां पापफलकथनार्थम् ।। ५५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** मांसपदव्युत्पत्तिमाह **मांसेति।** स पशुर्मांसस्य भक्ष परलोके **भक्षयिता यस्य** पशो**र्मांसमहमिहाद्मीति** ।। ५५ ।।

(५) **नन्दनः।** मांसभक्षणस्य वर्जनीयतां मांसब्दनिर्वचनेनाप्याह **मां स भक्षयिता** भक्षयिष्यति ।। ५५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यस्य मांसमहमिहाद्मीति अमुत्र** परलोके **मां स** भ भक्षयिष्यति। **एतन्मांसस्य मांसत्वं मनीषिणः प्रवदन्ति** ।। ५५ ।।

(७) **मणिरामः।** मांसशब्दस्य निरुक्तिमाह **मां स भक्षयितेति। इह** लो **मांसं अहं अद्मि** अश्नामि **अमुत्र** परलोके **स मां भक्षयिता** भक्षयिष्यतीति ए शब्दस्य निरुक्तं पंडिताः प्रवदंति ।। ५५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। मां स भक्षयितेति** ।। ५५ ।।

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ।। ५६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** 'प्राणस्यान्नं' इत्यत आरभ्य यावदयं श्लोकोऽर्थवादसङ्घा द्वित्राः श्लोका विधेयार्थाः। **न मांसभक्षणे दोषो** यथा "क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्येति" तथाऽयमपि श्लोकः। **निवृत्तिस्तु महाफले**त्येतदत्र श्रूयते। बहुभिर्निन्दार्थाक संस्कारो जातो यत्र किंचिन्मांसमशितव्यम्। भूतानां वृत्त्यर्थमाह **न मांसभक्षणे दो**

देवार्चनशिष्टे ब्राह्मणकाम्यादिषु निमित्तेषु प्रागुक्तेषु न दोषः। किन्तु यद्यशितुमिच्छन्ति। निवृत्तिः 'न भक्षयामीति' सङ्कल्पपूर्विका महाफला। फलविशेषाश्रुतेः स्वर्गः फलमिति मीमांसकाः। एवं **'मद्ये'** क्षत्रियादीनां, **'मैथुने'** तु सर्ववर्णानां, दिवोदक्यापर्वकालादन्यत्र।

अल्पस्वल्पा प्रवृत्तिरेषा शास्त्रीया। भूतानां शरीरस्थितिहेत्वर्था प्रवृत्तिः। तथा चायुर्वेदकृतः— "आहारो ब्रह्मचर्यं च निद्रा चेति त्रयं मतम्। मादकं च स्त्रियश्चैव हृद्युपस्तम्भनमायुषः" इति।। यस्तु तेन विनाऽपि शक्नोति जीवितुं तस्य **निवृत्तिर्महाफला।** प्रदर्शनार्थं चैतत्। अशिष्टाप्रतिषिद्धविषयाणामन्यासामपि निवृत्तीनामेवमेव। यत्र विधानं पुरुषस्य प्रवर्तमानस्य प्रीत्यतिशयोत्पत्तिप्रयोजनमनिन्द्यम्, गर्हेत वा यतो निवृत्तिः फलाय, यथा मध्वशनं सम्पन्नभोजनं राङ्कवं परिधानमित्येवमादि। तथा च शिष्टसमाचारः। **व्यासश्च** भगवानेवमेवाह। ये तु संसक्तितोऽशिष्टाप्रतिषिद्धा अपि यथा हसितकण्डूयनादयस्ततो निवृत्तिर्धर्माय।। ५६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उक्तमर्थमुपसंहरति **न मांसभक्षण इति।** अनुपाकृतमांसभक्षणे श्राद्धादिष्वपि अदोषो नास्ति किंतु दोषोऽस्त्येवेति व्यतिरेकनिषेधमुखेनान्वयप्रदर्शनमवधारणार्थम्। तेन सर्वेष्वेव मांसभक्षणेषु च सर्वेषां दोषोऽस्तीत्येवेत्यर्थः। यथा येषां क्षत्रियादीनां मद्यमनिषिद्धं येषां च ब्राह्मणानां निषिद्धं तेषां सर्वेषां मद्यपाने नादोषो ज्ञेयः; गुरुलघुत्वाभ्यां तु निषेधानिषेधौ। तथा 'पर्ववर्जं व्रजेच्चैना'मित्यनृतुमैथुने विहितेऽपि न दोषः। यतः **प्रवृत्तिरेषा भूतानां** रागवशात्सर्वसाधारणा प्रवृत्तिर्न वैधी। 'पाठीनरोहितावाद्या'वित्यादिविधानामपि परिसङ्ख्यादिपरत्वेन मांसभक्षणविधित्वाभावात्सामान्यतश्च मांसमद्यमैथुनानां हिंसामदकामरागहेतुत्वात्तेषां च निषिद्धत्वादित्यर्थः। नन्वेवं मांसादेः सामान्यतो निषिद्धत्वात् लशुनादेरिव ततो निवृत्तिर्नाभ्युदयहेतुः स्यादत आह **निवृत्तिस्तु महाफलेति।** एतादृशमेवैतत् यत्सामान्यतो निषिद्धत्वेऽपि ततो**ऽनिवृत्तिर्महाफलेति।** एतच्च वेदैकसमधिगम्यत्वान्न विपरीतदृष्टान्तमात्रेणान्यथा संभावयितुं शक्यमिति तात्पर्यम्। एष एव **मनु**वचनार्थो **यमेन** स्फुटीकृतः; यदाह "सर्वेषामेव मांसानां महान्दोषस्तु भक्षणे। निवर्तने महत्पुण्यमिति प्राह पितामहः"।। तथा **बृहस्पतिः**— 'मद्यं मांसं मैथुनं च भूतानां ललनं स्मृतम्। तदेव विधिना कुर्वन्स्वर्गं प्राप्नोति मानवः।। अभून्मांसपुरोडाशो भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम्। पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च। सौत्रामण्यां तथा मद्यं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतम्। ऋतौ च मैथुनं धर्म्यं पुत्रोत्पत्तिनिमित्ततः। स्वर्गं प्राप्नोति नैवं तु प्रत्यवायेन युज्यते।' "यमेन सर्वेषा"मित्यक्तत्वात्। तथाच मांसं प्रक्रम्य **भारते**ऽप्युक्तम् 'भक्षणस्य महान्दोषो निवृत्त्या पुण्यमुच्यत' इति। तथा **बृहस्पतिना** 'मांसमद्याच्चतुर्धैषा परिसंख्ये'त्युक्त्वा 'रोगार्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं नात्त्यलोलुपः। फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधशतस्य चे'त्युक्तम्। अतो विहितादपि भक्षणान्निवृत्तिर्महाफलेति गम्यते। तथा तद्भक्षणे दोषोऽप्यस्ति। उक्तं च महाभारते 'अल्पदोषमिह ज्ञेय'मिति। अत एव 'देवान्पितृंश्चार्चयित्वा खादन् मांसं न दुष्यती'ति। अत्रापि न तादृक्संपूर्णदोषभाग्भवतीत्यर्थः। यत्तु मांसभक्षणे दोषो नास्तीत्येतत्परतयैतच्छ्लोकव्याख्यानं निबन्धान्तरेषु कृतं, तत्कथमप्यसंगतत्वात् 'प्रवृत्तिरेषा भूताना'मित्याद्यनन्वयाच्च नो वाप्येतेन दुष्यते **कामधेनुदीपिकायां** चैतद्बहुविचारितमिति नेह भूयः प्रतिपाद्यते।। ५६।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणादीनां वर्णानां यथाधिकारमविहिताप्रतिषिद्धभक्षणादौ न कश्चिद्दोषो यस्मात्प्राणिनां भक्षणपानमैथुनादौ प्रवृत्तिः स्वाभाविकोऽयं धर्मः वर्जनं पुनर्महाफलं। अविहिताप्रतिषिद्धमद्यमैथुननिवृत्तेर्महाफलकथनार्थोऽयमुक्तस्यैव मांसवर्जनमहाफलकथनस्यानुवादः ॥ ५६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** विहितमांसभक्षणे न दोषो यद्यपि तथापि ततोऽपि निवृत्तिः कार्येत्याह **न मांसेति**। 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेते'ति तन्मांसं सुराग्रहांश्च गृह्णातीति वाजपेयादौ मद्यं 'ऋतौ भार्यामुपेयादि'ति मैथुनं च विधिप्राप्तं तन्निवृत्तिर्मयेदं न भोक्तव्यं न पातव्यं न गन्तव्यमिति निःशेषेण निवृत्तिर्नियमस्ततः फललाभसंभवात्। इत्यभक्ष्यप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

(५) **नन्दनः। मांसभक्षणे**ऽनुज्ञातमांसभक्षणे **मद्ये**। मदकरद्रव्ये अविहिताप्रतिषिद्धे ताम्बूलादौ **मैथुने** चाविहिताप्रषिद्धेऽनृतौ स्वदारगमने ॥ ५६ ॥

(६) **रामचन्द्रः। मांसभक्षणे दोषो न** यज्ञादौ पुरोडाशमात्रे। **न मद्ये** मद्यपाने दोषः 'सौत्रामण्यां सुराग्रहान्गृह्णाती'ति श्रुतेः। रागवशात्सर्वसाधारणप्रवृत्तिर्नचैतस्मात्पुण्यं। आघ्राणं न तु पानं 'पानात्पतितो भवेदि'ति वचनात्। **मैथुने न दोषो** विवाहितास्वेव व्यवायः कार्यो नान्यस्त्रीषु। **भतानां** मनुष्याणां **एषा प्रवृत्तिर्ज्ञेया निवृत्तिस्तर्हि महाफलेत्यत्र** किमु वक्तव्यं ॥ इति मांसप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

(७) **मणिरामः। न मांसभक्षणे दोषः** विहितमांसभक्षणे यज्ञादौ। **न मद्ये** सौत्रामण्यादौ। **न च मैथुने** 'देवराच्च सुतोत्पत्ति'रित्यादौ। यस्मात् **भूतानां** प्राणिनां भक्षणपानमैथुनादौ **प्रवृत्तिः**, स्वाभाविकोऽयं धर्मः। तथा च यदि काम्यफलेऽच्छा तदा विध्युक्तानामेषां करणे न दोषः। यदि भोज्येष्ठा तदैतेषां त्यागः पुण्यजनकत्वान्मोक्षद इत्यर्थः ॥ ५६-५७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। न मांसभक्षणे दोष इति।** शिष्टाप्रतिषिद्धमांसभक्षणमद्यपानमैथुनाचरणे न कश्चिद्दोषो यस्माज्जङ्गमात्मक**भूतानां एषा** अशनपानमैथुनात्मिका **प्रवृत्तिः** स्वाभाविकोऽयं व्यापारः। वर्जनं पुनर्महाफलम्। इति मांसवर्जनफलप्रसङ्गेन अशिष्टाप्रतिषिद्धमद्यमैथुनादिनिवृत्तिफलकथनपरमेतत् ॥ ५६ ॥

प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च ॥
चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥ ५७ ॥

(१) **मेधातिथिः। चतुर्णामपी**ति वचनं सामान्यविहिता धर्माः शूद्रस्य नेदृशं यत्नमन्तरेण भवन्तीति ज्ञापनार्थम्। प्रेतेषु जीवतां शुद्धिः। सुप्सुपेति समासः। प्रापणं चाप्रेतवन्निमित्ता शुद्धिरियं विशेषस्य। अतश्च यद्यपि शुद्धिवचनं प्रतिज्ञायते, तथाऽप्यशुद्धिसापेक्षत्वाच्छुद्धेः शास्त्रप्रत्ययकारकत्वादुभयोः, अप्रतिज्ञाताऽपि प्रथममशुद्धिरुच्यते ॥ ५७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अथ देहद्रव्याशौचं प्रक्रमते **प्रेतशुद्धिमिति। प्रेतशुद्धिः** प्रेतनिमित्ता शुद्धिः शोधनं कालादि। **चतुर्णामिति** ॥ ब्राह्मणादीनां प्रेतशुद्ध्यान्वितम् ॥ ५७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणादीनां **चतुर्णामपि वर्णानां** प्रेतेष्वपि पित्रादीनां शुद्धिं ब्राह्मणादिक्रमेण या यस्येति। द्रव्यादीनां च तैजसादीनां शुद्धिमभिधास्यामि ॥ ५७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अशौचं प्रतिजानीते **प्रेति**। अपिना नानासंकरजातिग्रहः ॥५७॥

(५) **नन्दनः।** अथ प्रकरणान्तरमारभते **प्रेतेति।** प्रेतशब्दोऽत्र जातस्याप्युपलक्षणार्थम् ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अथ प्रेतशुद्धिमाह **प्रेतशुद्धिमिति। प्रेतशुद्धिं** देहद्रव्याशौचं। **चतुर्णामपि वर्णानां अनुपूर्वशः** ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण॥ ५७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। प्रेतशुद्धिमिति। प्रेत**निमित्तां **शुद्धिं** द्रव्याणां तैजसादीनां शुद्धिं ब्राह्मणादीनां **चतुर्णां (वर्णानां)** कात्स्न्र्येन ब्राह्मणाद्यानुपूर्व्या च **प्रवक्ष्यामि** ॥ ५७ ॥

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते।
अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥ ५८॥

(१) **मेधातिथिः।** 'अनुजातो' दन्तजाताद्बालतर इति स्मरन्ति। तथाविभागेनोद्देशमात्रमिद यतस्तदपेक्षं आशौचकालभेदो भविष्यति। तद्यथा स्मृत्यन्तरे "आ दन्तजन्मनः" (याज्ञ. १।२३) तथा "बाले देशान्तरस्थे च" (मनु. ५।७७) इत्यादिना सद्यःशौचं श्रुतम्। 'बाल' अजातदन्तो विज्ञेयः। एवं च 'नृणामकृतचूडाना'मित्येतत् (मनु. ५।६७) एकरात्रिकमाशौचं दन्तजातेऽप्यवस्थाप्यते। एवमेते स्मृती विषयव्यवस्थया अविरोधिन्यौ बालविषये भवतः। नैशिकी च शुद्धिराचूडाकरणात्। यतो निवृत्तमुण्डकानां त्रिरात्रं वक्ष्यति। तच्च त्रिरात्रं प्रागुपनयनात्परतः "शुद्धयेद्विप्र" इत्यादि ये तु—"दशाहं शावमाशौचम्" इत्येतान्पक्षान् वयोविभागेन वर्णयन्ति, स्मृत्यन्तरात्समाचाराच्च व्युत्क्रमेण सम्बन्धयन्ति, दशाहमुपनीतस्य, अनुपनीतस्य चतुरहं, कृतमुण्डस्य त्र्यहं, जातदन्तस्यैकाहमनुजातस्य सद्यःशौचिकादयस्तु विकल्पाः। एवं त्र्यहचतुरहयोः कृतचूडस्य। तेषां मते स्मृत्यन्तरप्रसिद्धो वृत्तस्वाध्यायापेक्षो न विकल्पः प्रतिपादितः स्यात्। तच्चोत्तरत्र दर्शयिष्यामः। सर्वव्यापारनिवृत्त्या मृत उच्यते। सम्पूर्वस्य तिष्ठतेर्व्यापारोपरमदर्शनात्। **बान्धवाः** सपिण्डाः समानोदकाश्च। **सूतके** च पुत्रजन्मादौ। **तथोच्यते अशुद्धा बान्धवाः सर्वे** इत्येतेनास्य सम्बन्धः। "कथं पुनरत्र वयोभेदप्रतिपत्तिर्यावता कृतमुण्ड इति संस्कारसम्बन्धो गम्यते। 'कृतोपनयने चे' (२।१७३) त्यत्र श्रुतमेव। अत एव कृतचौडः। कियन्तं कालमुच्यत इति नैव श्रूयते।" उच्यते। दन्तजातानुजातसाहचर्यात्कृतमुण्डः काललक्षणार्थो विज्ञायते। स च कालोऽत्र प्रथमतृतीयवर्षः। यद्यपि "प्रथमे वर्षे वैकल्पिकं मुण्डीकरणं तस्मिन्त्समाश्रीयमाणे 'आ दन्तजन्मनः सद्य' इत्येतद्बाधितं भवति।" तदप्ययुक्तम्। कियानवधिः? कृतमुण्ड इति। चशब्दात्कृतमुण्डे चेति कृतोपनयने चेति लभ्यते। संस्कारान्तरप्राप्तौ व्यपदेशान्तरप्रवृत्तेः। एवं चैतया स्मृत्या एकवाक्यता भविष्यति "आ दन्तजन्मनः सद्यः" (याज्ञ. प्राय. २३) इत्यत्रापि। "त्रिरात्रमाव्रतादेशादिति" (याज्ञ.प्राय. २३) व्रतादेशग्रहणं कालोपलक्षणार्थमेव। न च ब्राह्मणास्यानित्योऽष्टमवर्षे एवं क्षत्रियवैश्ययोर्यश्च कालः, तदा शूद्रस्य न कश्चित्काल उक्तः स्यात्। तत्राप्यतीतशैशवस्य "परिपूर्णं सर्वेषाम्" इति वचनात्। अतश्चाष्टमाद्वर्षादूर्ध्वं चतुर्णामपि वर्णानां सर्वाशौचम्,

शूद्रस्यापि तस्य कालस्य सद्भावात्। यस्मिंस्तु पक्षे एकादशे वर्षे क्षत्रियवैश्ययोरुपनयनं, लक्ष्यते तदा शूद्रस्य न कश्चित्काल उक्तः स्यात्। तत्राप्यतीतशैशवस्य परिपूर्णम्, अर्वाक् त्रिरात्रम्। शैशवस्य निवृत्तिश्च स्मृत्यन्तरे "प्रागष्टमाच्छिशुः प्रोक्त" अन्यैस्तु "आ षोडशाद्-भवेद्बालः" इति। येऽपि षोडशाद्बाल्यनिवृत्तिमाहुस्तेषामप्यष्टमादूर्ध्वं मासिक्येव शुद्धिः। एवं पठ्यते "ऊर्ध्वं तु षड्भ्यो वर्षेभ्यः शुद्धिः शूद्रस्य मासिकी"। अन्यत्र पठितम् 'अष्टवर्षस्य मास' इति। "ननु वक्ष्यमाणेभ्य एव वाक्येभ्य एषा वयोभेदव्यवस्था लभ्यते। किमनेन दन्तजात इत्युद्देशेन।" सत्यम्। सुखावबोधार्थम्॥ ५८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दन्तजाते** जातदन्ते। **अनुजाते** जातदन्तादनु पश्चाज्जाते, अजातदन्तं इत्यर्थः। कृतचौले चेति चकारादुपनीते च संस्थिते मृते सर्वे बान्धवाः सपिण्डसमानोदकाः। सूतके बान्धवस्य जन्मनि। **तथोच्यत इत्यशुद्धाः सर्वे बान्धवा** इत्यर्थः॥ ५८॥

(३) **कुल्लूकः।** तत्र शुद्धेरशुद्धिसापेक्षत्वात्तन्निरूपणार्थमाह **दन्तजात इति। दन्तजाते** जातदन्त इत्यर्थः। 'वाहिताग्न्यादिष्वि'त्यनेन जातशब्दस्य परनिपातः। **अनुजाते** जातदन्तानन्तरे **कृतचूडाकरणे** च चकारात्कृतोपनयने च **संस्थिते** मृते सति **बान्धवाः** सपिण्डाः समानोदकाश्चा**शुद्धा** भवन्ति प्रसवे च तथैवाशुद्धा भवन्तीत्युच्यते। वयोविभागेनोद्देशमात्रमिदं वक्ष्यमाणाशौचकालभेदादिसुखावबोधनार्थम्॥ ५८॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्र जातकाद्याशौचशुद्धीराह **दन्तेत्यष्टविंशत्या। दन्तजाते** उत्पन्नदन्ते। **अनुजाते** पूर्वस्य पतनानन्तरं पश्चाद्भाविन्यनुत्पन्नदन्ते आ दन्तजन्मनः। **कृतचूडे**त्यत्र चकार उपनयनोपलक्षकः। **संस्थिते** मृते। **सूतकं** जन्म॥ ५८॥

(५) **नन्दनः।** आशौचनिमित्तान्याह **दन्तेति। दन्तजाते,** जातदन्ते षाण्मासाधिक इति यावत्। **अनुजाते** पुनर्जात उपनीत इति यावत् प्राप्ताष्टवर्ष इत्यर्थः। **कृतचौले** प्राप्ततृतीयवर्ष इति यावत्। **संस्थिते** मृते। **बान्धवाः** सपिण्डाः **सर्वे** सन्निकृष्टा असन्निकृष्टाश्च अवस्थाविशेषोपन्यासोऽशुद्धिवैषम्यात्॥ ५८॥

(६) **रामचन्द्रः। दन्तजाते** जातदन्ते। **सर्वे बान्धवा** अशुद्धा भवन्ति। **च** पुनः **अनुजातः** अनुपश्चाज्जातोऽनुजातः, परस्य विशेषणं दन्तोत्पत्तिकालपर्यन्तमित्यर्थः। **च** पुनः **कृतचूडे** अनुपनीते चकारादुपनीतेऽपि **संस्थिते** मृते सति **सर्वे बान्धवा अशुद्धा भवन्ति** तथा **सूतके** जननाशौचे बान्धवा अशुद्धाः। **योगीश्वरः** (याज्ञ. प्राय. २३) 'आ दन्ताजननात्सद्य आ चूडान्नैशिकी स्मृता। त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम्'॥ ५८॥

(७) **मणिरामः।** शुद्धेरशुद्धिसापेक्षत्वादशुद्धिरादावाह **दंतजात इति। दंतजाते** जातदंते बाले **अनुजाते** जातदंताऽनंतरे **संस्थिते** मृते सति। **बांधवाः** सपिंडाः समानोदकाश्च। **सूतके च** जननाशौचेन॥ ५८॥

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते॥
अर्वाक् सञ्चयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव वा॥ ५९॥

(१) **मेधातिथिः।** सापिण्ड्यलक्षणं वक्ष्यते। **अर्वाक्सञ्चयनादिति।** चतुरहोपलक्षणं वक्ष्यति। "आहिताग्नेः सञ्चयनं चतुर्थ्याम्" इति वचनमस्ति। अयं च विकल्पो वृत्ता-

स्वाध्यायापेक्षो वृत्तापेक्षो वा। तथा च स्मृत्यन्तरम् "एकाहाद्ब्राह्मणः शुद्धो यस्तु ब्रह्माग्नि-संयुतः। त्र्यहात्केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः"। तत्र त्रिवेदस्याग्निमत एकाहः। द्विवेदस्य तु त्र्यहम्। निर्गुणस्य दशाहम्। **गौतमेन** पठितं सद्यःशौचम्। तच्च विशेष एव, 'ब्राह्मणस्य स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थम्'। तत्र क्रियान्तराणि—"उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते। दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तत" इत्याद्याः क्रिया निवर्तन्ते। केवलं बहुवेदस्या-गुण्यमानं प्रणश्यतीति स्वाध्यायो न निवर्तते। तथा वृत्त्यपेक्षो युक्तो विकल्पः। षट्कर्म-जीविनो दशाहः, त्रिभिरन्य इत्यस्य चतुरहः, द्वाभ्यामेक इत्यस्य त्र्यहः। दाशाहिक आशौचे प्रतिग्रहादावनधिकारात्प्राणयात्रैव दुर्लभा। ये तु—"वयांसि चत्वारि, चत्वारश्चाशौचकालाः, अतो यथावयो यथासंख्येन सम्बन्धः", तेषां दन्तजाते दशाहः प्राप्नोति, उपनीते तु मृते एकाह एव। तत्र स्मृत्यन्तरसमाचारविरोधः। अथ "विरोधपरिहारार्थं प्रातिलोम्येन सम्बन्धः क्रियते। उपनीते दशाहः, कृतमुण्डे चतुरहः, त्र्यहो दन्तजाते, एकाहोऽनुजात इति"। अत्रापि निवृत्तचौडकानां त्रिरात्रादिति विरोधेन विकल्पो युक्तः। स्वशब्देन त्रिरात्रस्यानुविधानात्। चतुरहस्य वृत्तिभेदेन सञ्चयभेदेन विषयत्वसिद्धेः। स्मृत्यन्तरेणैवमेकवाक्यता भवति एकाहा-दित्यनेन। अन्यथा वयोभेदेन विकल्पे व्याख्यायमाने वृत्तस्वाध्यायापेक्षो मानवे शास्त्रे केन विकल्पो लभ्यते? अतो **गौतम**वचनाद्यस्य प्रात्यहिकेन प्रतिग्रहेण विनाऽपि वृत्तिरस्ति कुसूलधान्यादेस्तस्य बहुस्वाध्यायस्य स्वाध्यायाध्ययनमात्रे सद्यःशुद्धिः। येऽपि त्र्यहादयः कल्पास्तत्रापि त्र्यहैहिकादीनां तावन्मात्र एव विशुद्धिर्वृत्त्यर्थे प्रतिग्रहेऽनेनैव गौतमदर्शनेन। अन्यथा 'ब्राह्मणस्य स्वाध्यायिन' इत्येवावक्ष्यत् न 'स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थ'मिति। अतो यद्यप्य-विशेषेणैकाहाच्छुद्धिरित्यादि श्रुतम्, तथापि नियतक्रियाविषयं विज्ञेयम्। येन नित्यवद्-ब्राह्मणस्य दशाहमाह "शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन" इति (५।८३), न ह्यन्यत्पुनर्वचने प्रयोजनमस्ति। तस्माद्विकल्पोऽयमुक्तेन मार्गेण व्याख्येयः। यत्र पुनर्बालादौ सद्यःशौचं, निवृत्तमुण्डकादौ त्रिरात्रं, तत्र विकल्पाभावात्सर्वक्रियासु शुचित्वम्॥ ५९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **दशाहमिति** गुणरहितब्राह्मणविषयम्। सपिण्डेषु मृतेषु। **अर्वाक्संचयनादिति** विप्राणां चतुर्थेऽन्हि संचयनस्य प्रायिकत्वाच्चतुरहोपलक्षणं एतदेकशाखी-यमन्त्रमात्रमधीतवतो दशाहस्थाने। त्र्यहः संपूर्णैकशाखाध्येतुः। एकाहो वेद-श्रौताग्निमतः॥ ५९॥

(३) **कुल्लूकः**। सप्तपुरुषपर्यन्तं सपिण्डतां वक्ष्यति। सपिण्डेषु शवनिमित्तमाशौचं दशाहोरात्रं ब्राह्मणस्योपदिश्यते 'शुध्येद्विप्रो दशाहेने'ति वक्ष्यमाणत्वात्। 'अर्वाक्संचयनादस्थ्ना'-मिति चतुरहोपलक्षणम्। 'चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यादि'ति **विष्णु**वचनात्। त्र्यहमेकाहं वा अहःशब्दोऽहोरात्रपरः। अयं चाग्निवेदादिगुणापेक्षो व्यवस्थितविकल्पः। यथाह **दक्षः** 'एका-हाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः। हीने हीनं भवेच्चैव त्र्यहश्चतुरहस्तथा॥' श्रौताग्निमतो मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्यायिन एकाहाशौचम्। तत्र श्रौताग्निवेदाध्ययनगुणयोरेकगुणर-हितो हीनस्तस्य त्र्यहः। उभयगुणरहितस्तु हीनतरः केवलस्मार्ताग्निमांस्तस्य चतुरहः। सकलगुणरहितस्य दशाहः। तदाह **पराशरः** 'निर्गुणो दशभिर्दिनै'रिति॥ ५९॥

(४) **राघवानन्दः**। शवनिमित्तं शावं, मृतो मनुष्यः शवः। सकलगुणरहितस्य तु दशाहं तथाह **पराशरः**। 'निर्गुणो दशभिर्दिनैः। अनाहिताग्नेः संचयनं चतुर्थ्या'मिति स्मृते- 'श्चतुर्थदिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यादि'ति **विष्णु**वचनाच्चतुरहोपलक्षणमिदम्। आशब्दोऽत्र छन्दसि व्यवहिताश्चेति समः पूर्वः तेन हीनतरस्याचतुरहमाशौचमिति भावः। 'अर्वाक्- संचयनादि'ति **मेधातिथिः**। अहःशब्दोऽत्राहोरात्रपरः। तथोक्तं 'एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवे- दसमन्वितः। हीने हीनतरे चैव त्र्यहश्चतुरहस्तथा।। एवं च साग्निः शाखायुक्तो विप्रः। स्वशाखाध्याय्यग्निहीनो हीनस्तस्य त्र्यहं। स्मार्ताग्निमात्रेण हीनस्तस्य चतुरहं। उक्तसकल- गुणहीनस्य दशाहमिति चतुर्णां व्यवस्थितविकल्प इति। उक्तषट्कर्मा दशाहेन शुद्ध्यति तथा त्रिभिर्जीवी चतुर्भिः। द्वाभ्यां जीवी त्र्यहैः। एकेन जीव्येकाहेनेति **मेधातिथिः**।।५९।।

(५) **नन्दनः**। दशाहमनिर्गुणेषु सपिण्डेषु बान्धवेषु। 'अस्थ्नामासंचयनाद्वे'ति चतुर- होपलक्षणं, 'चतुर्थेऽह्नि संचयन' मिति वचनात्। **चतुरहं** गुणवत्स्वित्यर्थः। **त्र्यहं** गुणवत्तरेषु। एकाहमग्निहोत्रनित्यस्वाध्यायवत्सु। स्मृत्यन्तरानुरोधादेवं व्याख्यानम् ।। ५९।।

(६) **रामचन्द्रः**। आशौचनिमित्तकालनियममाह **दशाहमिति**। शावमाशौचं दशाह- पर्यन्तं सपिण्डेषु विधीयते गुणरहितब्राह्मणविषयम्। अस्थिसंचयनादर्वाक् त्र्यहं वेदैकदेशाध्येतृ- विषयम्। एकाहं वा साङ्गसमग्रशाखाध्येतृपरम्। तद्यथा सञ्चयश्च ब्राह्मणानां प्रायेण चतुर्थेऽहनि भवत्यतो दिनचतुष्टयमेकशाखामन्त्रमात्रमधीतवतो दशाहस्थाने। त्र्यहः संपूर्णैक- शाखाध्येतुः। एकाहो वेदश्रौताग्निमतः।।५९।।

(७) **मणिरामः**। दशाहं ब्राह्मणस्य। 'शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेने'ति वक्ष्यमाणत्वात्। अर्वाक् संचयनादस्थ्नां। अस्थिसंचयनं चतुर्थे दिवसे भवति तत्पर्यंतं वा आशौचं। त्र्यहं वा एकाहं वा आशौचमित्यर्थः। अत्र व्यवस्था यथा अधीतवेदोऽग्निहोत्रवांश्च यः तस्य एकाहं। श्रौताऽग्नि- वेदाध्ययनाऽन्यतरवान् यः तस्य त्र्यहं। उभयरहितः केवलस्मार्ताग्निमान्यः तस्य चतुरहः। सर्वगुणरहितस्य दशाहमिति।। 'एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदमन्वितः। हीने हीने भवेच्चैव त्र्यहश्चतुरहस्तथे'ति **दक्ष**वचनात्।।५९।।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते।।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने।।६०।।

(१) **मेधातिथिः**। अन्वयसंज्ञाविज्ञानाद्बान्धवग्रहणानुवृत्तेश्चान्वयजाः सप्तमपुरुषा- वधयः सपिण्डा उच्यन्ते। 'येभ्यः स्वस्य पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्र' इति जीवत्पूर्वपित्रादेर्विधा- नात् षट् तावद्योग्यतया सपिण्डा भवन्ति। यद्यपि 'पितृभ्यो दीयते आत्मना सप्तम" अतः पितामहप्रपितामहाद्याः पूर्वान्वयजातास्ते सपिण्डा इति व्यपदिश्यन्ते। पूर्वे षट् सपिण्डाः। अपरे पुत्रादयः षडेव। यत एकस्याः पिण्डदानक्रियायाः सहभावात्सपिण्डाद्युपदेशो लभ्यते, पुत्रादेरपि सहभावः पौत्रादिना क्रियमाणोऽयम्, तेन येभ्यो दीयते यैश्च सह सम्प्रदानवान्भ- विष्यति सर्वे ते सपिण्डा व्यपदिश्यन्ते। यतो न तत्र पिण्डदानमवध्युपलक्षणत्वाच्छब्द

इव वेलायामागन्तव्यमिति। तेन यावदुक्तं स्यात्–'प्रपितामहस्य यः प्रपितामहस्त-दन्वयजा ये यावत्सप्तमास्ते सपिण्डाः' एवं स्वसन्ततौ पित्रादिसन्ततौ द्रष्टव्यम्। यत एव भेदस्तमुपादाय गणना कर्तव्या यावत्सप्तमावधि। यथा पितामहो येषामेकस्ते तत आरभ्य सप्तमावधयः सपिण्डा इत्येव सर्वत्र। तदन्वयजत्वे चोपलक्षणे जातेरनाश्रयणाद्विजातीया अपि क्षत्रियादयो ब्राह्मणादीनां सपिण्डा भवन्ति।

अत एव तज्जननाद्याशौचे ब्राह्मणस्य दशाह एव, तेषां तु स्वकाल एव द्वादशाहादिः। अतः सर्वस्य विजातीयनिमित्ते विजातीयसपिण्डनिमित्ते वा जन्मादौ स्वकाल एव शुद्धिः। क्षत्रियादीनां ब्राह्मणापेक्षया त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्। तथा च शङ्खः–"यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः। एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु।" 'पृथक्क्षेत्राः' भिन्न-जातीयासु स्त्रीष्वित्यर्थः। 'पृथग्जनाः' पृथक्क्षेत्रसमानजातीया अप्यनेकमातृका भवन्ति, तदर्थमुभयोरुपादानम्। 'एकपिण्डाः' सपिण्डा भवन्ति। किंतु 'पृथक्शौचाः', स्वजातिनिमित्त एव तेषां शुद्धिकालः। ब्राह्मणस्य क्षत्रियादेः सूतकादौ दशाहः, ब्राह्मणस्य सूतके तेषां द्वाद-शाहश्च। यथा चान्योऽपि विशेषः—'पिण्डस्त्रिष्वावर्तते।' त्रिष्वेव भवति पुरुषेषु। समान-जातीयापेक्षया क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवत् षट्पुरुषस्य सापिण्ड्यम्, 'एकजाताः पृथक्क्षेत्रा'इत्या-दिविशेषणोपादानात्। असमानजातीयापेक्षं त्रिपुरुषत्वमनेन वाक्येन शक्यते प्रतिपादयितुम्। एष एवार्थोऽनया स्मृत्या स्पष्टीक्रियते "क्षत्रविट्शूद्रदायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः। तेषामा-शौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते।" 'षड्भिस्त्रिभिरथैकेने'त्यादि च।।

स्त्रीणां तु विजातीयानां भर्तृकालेन जीवति भर्तरि शुद्धिः। आह च "सूतौ मृते तु दासानां पत्नीनां चानुलोमतः। स्वामितुल्यं भवेच्छौचं, मृते स्वामिनि पैतृकम्।" अन्ये पठन्ति "असवर्णासुतानामिति" प्रथमं पादम्। यद्ययमस्ति पाठस्तदा पुत्राणामपि शूद्राणां पितृगृहे व्यवस्थितानां तत्परतन्त्राणां पितृजात्यपेक्षया दशाहादिरेव शुद्धिकालः। दासाश्चात्र वैतनिका गृह्यन्ते। ये तु गर्भदासास्तेषां विध्यन्तरं श्रूयते—"कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासं तथैव च। राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः।।" इति।

स्पर्शने चैवमेतेषां शुचित्वं विज्ञेयम्, न पुनर्दानभोजनादिक्रियासु। यतः कर्मनिमित्ता एते शब्दाः, अतः किं विपर्यये शुद्धिः, किं सर्वाः क्रियाः प्रतिप्रसवा उत काश्चिदेवाभ्यनुज्ञायन्ते? यतो 'राज्ञश्च कार्याविघातार्थ'मित्याकांक्षायां यान्येव तादृशानि कर्माणि तान्येव हृदयमा-गच्छन्ति। तथैव च समाचारः। "ननु च नात्र स्पर्शप्रतिषेधः श्रुतः"। यावता स्मृत्यन्तरे पठ्यते "अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते।" तथाऽन्यच्च "त्रिभिश्चतुर्भिर्वाऽह्नोभि-र्ब्राह्मणः स्पृश्यतामियात्। एकादशेन शुद्धिः स्यान्मृतके सूतके तथा।।" "राज्ञः षष्ठे सप्तमे वा स्पर्शः, द्वादशाहेनान्नशुद्धिः। वैश्यस्य स्पर्शनमष्टमे नवमे वा, पक्षेणान्नशुद्धिः। शूद्रस्य स्पर्शनमेकादशे द्वादशे वा, मासेनान्नशुद्धिः" इति हारीतः। तथा वाक्यान्तरमपि–"स्पर्शे क्रमेण वर्णानां त्रिचतुःपञ्चषैर्दिनैः। भोज्यान्नो दशभिर्विप्रः शेषा द्वित्रिषडुत्तरैः" ।। एते च विकल्पाः प्रयोजनापेक्षया गुणवदगुणापेक्षया व्यवस्थापनीयाः। सर्वेषां तावद्ब्राह्मणस्य

भक्तदासास्त्रिचतुरैरहोभिः स्पर्शनेन दूषयन्ति। गर्भदासास्तु सद्यः। एवमितरेषामपि वर्णानाम्।

यत्रेदं सद्यःशौचं तत्र सर्वत्र स्नानं वाससा च। द्रव्यस्य शुद्धिर्या यस्य विहितेति ज्ञापयिष्यते। कन्यानामपि त्रिपौरुषेयी सपिण्डता। "सपुत्राणां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषं विज्ञायते" इति **वसिष्ठः**। आशौच एवैतत्। विवाहे तु विधिर्दर्शितः।

स्थितमेतत्—सप्तमपुरुषो मर्यादा, षट्पुरुषाः सपिण्डा इति। **सप्तमे** प्राप्ते **विनिवर्तते। समानोदकभावः** समानोदकव्यपदेशः।

जन्मनाम्नोरवेदने। जन्म च 'अयमस्मत्कुले जातः'—**नाम** अमुष्मादिदन्नामकात्पितृपितामहादेः—उभयोरवेदने निवृत्तिः। अतश्चान्यतरे ज्ञातेऽप्यनिष्टोदकं ज्ञेयम्। "अवतीर्य नदीमन्यद्वा जलाशयं नाभिदघ्नभुग्नो दक्षिणाभिमुखः सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकं कृत्वाऽनवेक्षमाणाः प्रत्याव्रजेयुरिति"॥ ६०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सप्तमे स्वं विहाय स्वापेक्षया त्वष्टमे निवर्तते। अत्र च 'सप्तमे पुरुष' इति सामान्याभिधानस्य स्वापेक्षयार्वाचीनेषु षट्सु पराचीनेष्वपि षट्सु तेषामपि च सन्ततौ सप्तसङ्ख्यावच्छिन्नायां सपिण्डतानुवर्तते। तत्रैतदुक्तमाशौचमिति तात्पर्यम्। सप्तमे देयपिण्डेऽपि पिण्डभोजितया त्रयाणां लेपभागितया च त्रयाणां समानपिण्डसंबन्धात्सापिण्ड्यमिति तु **मत्स्यपुराणा**दिषूपलक्षणमात्रमुक्तम्। जन्मस्वर्वाचीनपराचीनधारामध्य उत्पत्तिः। नामामुकशर्मेति। एतयोरुभयोरवेदने ज्ञानाभावे निवर्तते। एतत्संज्ञाकरणमाशौचविध्यर्थम्॥ ६०॥

(३) **कुल्लूकः**। सपिण्डलक्षणमाह—यं पुरुषं प्रतियोगिनं कृत्वा निरूप्यते तस्य पितृपितामहप्रभृतीन्षट्पुरुषानतिक्रम्य सप्तमे पुरुषे प्राप्ते सपिण्डत्वं निवर्तते। एवं पुत्रपौत्रादिष्वप्यवगन्तव्यम्। पिण्डसंबन्धिनिबन्धना चेयं सपिण्डता। तथा हि पितृपितामहप्रपितामहेभ्यस्त्रिभ्यः पिण्डदानं प्रपितामहस्य पित्रादयस्त्रयः पिण्डलेपभुजश्च, तत्पूर्वस्य तु सप्तमस्य पिण्डसंबन्धो नास्तीत्यपिण्डता। यस्य चैते षट्पुरुषाः सपिण्डाः सोऽपि तेषां सपिण्डः, पिण्डदातृत्वेन तत्पिण्डसंबन्धात्। अतः साप्तपौरुषीयं सपिण्डता। तदुक्तं **मत्स्यपुराणे** 'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्'। सगोत्रत्वे चेयं सपिण्डता। अत एव **शङ्खलिखितौ** 'सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी'। तेन मातामहादीनामेकपिण्डसंबन्धेऽपि न सपिण्डता। समानोदकत्वं पुनरस्मत्कुलेऽमुकनामाऽभूदिति जन्मनामोभयापरिज्ञाने निवर्तते॥ ६०॥

(४) **राघवानन्दः**। सपिण्डेष्वित्युक्तं सप्रतियोगिकं तल्लक्षणमाह **सपिण्डतेति**। तदुक्तं **मात्स्ये** 'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्'। पिण्डभागिनः प्रपितामहान्ता उत्तरे त्रयो लेपभुज इति षट् 'सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी'ति **शङ्खोक्तेः**। अतो मातामहादीनामेकपिण्ड-

संबन्धेऽपि न सपिण्डता, गोत्रभेदात्; अस्मत्कुलेऽमुकनामा जात आसीत्तावत्पर्यन्तं समानोदकभावः तदवेदने तदज्ञाने समानोदकता निवर्तत इत्यन्वयः ।। ६० ।।

(५) **नन्दनः।** सपिण्डानाह **सपिण्डतेति**। पित्रादिषु पूर्वेषु षट्सु पुत्रादिष्वपरेषु सत्सु सपिण्डता वर्तते, सप्तमादौ निवर्तते। पुरुषग्रहणं स्त्रीद्वारसंबन्धिनिवृत्त्यर्थम्। उत्तरार्धे विनिवर्तत इत्यनुषञ्जनीयम् ।। ६० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** सप्तमे स्वं विहाय स्वापेक्षया त्वष्टमे निवर्तते 'सप्तमे पुरुष' इति सामान्याभिधानात्स्वापेक्षयार्वाचीनेषु षट्सुतेषामपि च संततौ जन्मनाम्नोरवेदनेऽज्ञाने समानोदकभावः समानोदकसंज्ञो भवति। 'शवस्पर्शे विशुध्यन्ति त्र्यहादुदकदायिन' इत्यादिवाक्यैः ।। ६० ।।

(७) **मणिरामः।** लक्षणमाह **सपिंडता त्विति।** पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः पिंडदानं प्रपितामहस्य पित्रादयस्त्रयो लेपभागभुजः। एवं षट्पुरुषपर्यंतं सपिंडता, तदूर्ध्वं सप्तमस्य पिंडसंबंधो नास्तीति असपिंडता। जन्मनाम्नोऽवेदने अस्मत्कुले अमुकनामाऽभूदिति जन्मनामोभयाऽपरिज्ञाने ।। ६० ।।

यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।।
जननेऽप्येवमेव स्यान्नि ुणां शुद्धिमिच्छताम् ।। ६१।।

[उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते। दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते ।।१।।]

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यथेदं दशाहादि **एवमेव** दशाहचतुस्त्र्येकाहाशौचं गुणापेक्षया व्यवस्थितं सपिण्डानाम्। **निपुणां** सर्वप्रकारामन्नादिविषयामपि। शावाशौचेति गुणापेक्षया भर्तुश्चतुरहाद्याशौचापकर्षात्पित्या अप्याशौचापकर्षः। सूतके तु 'नाशौचं सूतके पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति। रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यत'इत्यङ्गिरोवचनात् रजःप्रवृत्तिर्निमित्तकं सूत्याशौचं पुंस आशौचापकर्षेऽपि स्त्रिया दशाहमेव; तथाचान्नादावप्याशौचशङ्का मा भूदित्येतदर्थं निपुणामित्युक्तम् ।। ६१ ।।

[**सर्वज्ञनारायणः।** उभयत्र सूतके मृतके च दशाहानीत्याशौचकालोपलक्षणम्। दशाहग्रहणं तु ब्राह्मणस्य प्राधान्यात् तदाशौचेषु च दशाहस्याप्युत्कृष्टत्वात्। कुलस्य तत्कुलस्यान्नं न भुज्यतेऽन्यैः। दानप्रतिग्रहादयश्चाशौचिभिः क्रियमाणाः। होमः स्मार्तः ।। १ ।।]

(३) **कुल्लूकः।** यथेदं दशाहादिकं शवनिमित्तमाशौचं कर्मानर्हत्वलक्षणं सपिण्डेषु **'दशाहं शावमाशौच'**(५।५९)मित्यनेन विधीयते। प्रसवेऽपि सम्यक्शुद्धिमिच्छतां सपिण्डानां तादृशमेवाशौचं भवेत् ।। ६१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** सूतकं निर्दिशति **यथेदमिति।** एवं वृत्तिभेदेऽपि दशाहाद्युन्नेयम्।।६१।।

(५) **नन्दनः। एवमेव** स्यात् पूर्ववदेव स्यात्। दशाहं निर्गुणेषु, चतुरहं गुणवत्सु, त्र्यहं गुणवत्तरेष्वेकाहं गुणवत्तमेष्वित्यर्थः ।। ६१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यथेदं आशौचं** शावाशौचं दशाहपर्यन्तं सपिण्डेषु **विधीय**
जननेऽपि एवं दशाहं स्यात्। **निपुणां** यथोदितां **शुद्धिमिच्छताम्** ॥ ६१ ॥

[**रामचन्द्रः। उभयत्रेति।** उभयत्र शावाशौचे जननाशौचं च दशाहं तत्कुलस्या
न भुञ्जते न भुञ्जीत। दानप्रतिग्रहौ वर्ज्यौ, यज्ञं वर्जयेत् यज्ञाहुतिं तत्र हावयेन्न तु हापयेत्
स्वाध्यायो वेदाध्ययनं न भवेत् ॥ १ ॥]

(७) **मणिरामः।** इदं दशाहादिकं। **निपुणं सम्यक्** ॥ ६१ ॥

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ॥
सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ ६२ ॥

[सत्रधर्मप्रवृत्तस्य दानधर्मफलैषिणः ॥ त्रेताधर्मपरोधार्थमरण्यस्यैतदुच्यते ॥१॥]

(१) **मेधातिथिः।** एवमेतत्सपिण्डानां जनने। यथैव दशाहादयः कल्पाः षट्कर्मादि
वृत्त्यपेक्षया स्वाध्यायाल्पमहत्त्वापेक्षया च व्यवस्थिता मरणे, तथैव जननेऽपि आशौचमात्र
मतिदिश्यते कालानवच्छिन्नम्। सामर्थ्याच्चागृह्यमाणविशेषतया तत्सम्बन्धसकललाभः।

कालावच्छिन्नातिदेशे तु एकेनैव मुख्यत्वाद्दशाहेन सम्बन्धः स्वाध्यायादिषु स्यात्
यदि वा पाठप्रत्यासत्त्या दशाहाद्यपेक्षया एकाहेन एकेनैव च निराकांक्षीकृतत्वादन्यैस्त्य
हादिभिर्न सम्बन्धः स्यात्। तत्रेयं स्मृतिरविशेषेण वृत्तस्वाध्यायापेक्षायां व्यवस्थाय
मृतसूतकयोर्विदधती, जनने गुणाद्यनपेक्षया जातिमात्रे स्थाप्यमाना, विरुध्येत। समाचारश्च
बाधितः स्यात्।

"नन्वेवं स्त्रीणामपि त्र्यहैकाहादयः कल्पाः सूतिकानां प्राप्नुवन्ति समाचारविरोधिनः।'
अत्रोच्यते— यद्ययं विकल्पः स्यात्तदैवम्। व्यवस्थित एवासीत्कल्पः। यथा हि तुशब्द
उपपन्नतरो भवति, सूतकशब्दश्च नाशौचे वर्तते। लक्षणया सूतकसंबन्ध्यशौचं लक्षयेत्
लक्षणायाः साहचर्यादस्पृश्यतैव लक्षयितुं युक्ता। यदि च सर्वमाशौचमभिप्रेतं स्यादाशौच
ग्रहणमेवाकरिष्यत् 'अशौचं मातुरेवेति'। अतश्च स्मृत्यन्तरे त्रिरात्रमस्पृश्यतोक्त्या इ
तदभावस्तयोर्विकल्पः **सूतकं मातुरेव।** मातापित्रोर्मातुरेवेति पितुर्विकल्पः। **उपस्पृश्**
स्नात्वा **शुचिर्भवतीति।** उपक्रममात्रमिदं वक्ष्यमाणेन श्लोकेन पितुरपि त्र्यहमेव ॥ ६२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सर्वेषामिति।** सपिण्डानां **सर्वेषामस्थिसंचयनात्प्रा**
शावमाशौचमङ्गाशौचमस्पृश्यताहेतु स्मृत्यन्तरोक्तम्। **सूतकं** तु प्रसवनिमित्तमङ्गाशौ
मातापित्रोरेव। सूतकं यावद्दशरात्रमङ्गाशौचं। **पिता** तु स्नात एव स्पर्शे **शुचि**रित्यर्थ
॥ ६२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अनिर्देशेन तुल्यतायां प्राप्तायां विशेषमाह **सर्वेषामिति।** मरण
निमित्तमस्पृश्यत्वलक्षण**माशौचं सर्वेषामेव** सपिण्डानां समानम्। जनननिमित्तं तु **माता**
पित्रोरेव भवति। तत्राप्ययं विशेषः—जनननिमित्तमस्पृश्यत्वं **मातुरेव** दशरात्रं, **पिता** तु स्नाना

त्स्पृश्यो भवति। अयमेव संबन्धः **संवर्तेन** व्यक्तीकृतः 'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते। माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः' ।। ६२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **सर्वेषामिति।** मरणनिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं सर्वेषामेव सपिण्डानां समानं, जन्मनिमित्तमस्पृश्यत्वं मातापित्रोरेव स्यात्; तत्रैव विशेषान्तरमाह–सूतकं मातुः सूतकनिमित्तमस्पृश्यता दशरात्रं, पिता तु प्रातःस्पृश्यो भवति, तथाच **संवर्तः**–'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते। माता शुद्धचेद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितु'रिति ।। 'तस्मात्स दिवसः पुण्यः पितृणां प्रीतिवर्धन' इत्यपि संगतम् ।। ६२ ।।

(५) **नन्दनः। मातापित्रोरेव सूतकं** न सपिण्डानाम्। उत्तरार्धेन पक्षान्तरमाह **सूतकं मातुरेवेति। 'उपस्पृश्य पिता शुचि'**रित्युत्तरार्धेनोपपादयति ।। ६२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** सपिण्डानां **शावमाशौचं** सूतकं जनननिमित्तं अस्पृश्यत्वमाशौचं **मातापित्रोरेव** न सपिण्डानां, अस्पृश्यत्वं सूतकं मातुरेव च उपस्पृश्य स्नात्वा **पिता शुचिः** स्यात् ।। ६२ ।।

[**रामचन्द्रः।** **सत्रेति।** सत्रकर्म बहुकर्तृकयज्ञकर्म तथा **त्रेताधर्मः।** उपलक्षणं तृतीयो धर्मो यस्येति **त्रेताधर्मः** वानप्रस्थः अरण्यवासी वानप्रस्थस्य एतद्विधिरुच्यते ।। १ ।।]

(७) **मणिरामः। शावं** आशौचं अस्पृश्यत्वलक्षणं। सर्वेषां सपिंडानां समानं। **सूतकं तु** जनननिमित्तमस्पृश्यत्वं तु **मातापित्रोः**। तत्रापि विशेषमाह **सूतकमिति**। अस्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं मातुरेव। पिता तु स्नानानंतरं स्पृश्यो भवतीत्यर्थः ।।६२।।

निरस्य तु पुमाञ्छुक्रमुपस्पृश्यैव शुध्यति ।।
बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम् ।। ६३ ।।

[जननेऽप्येवमेव स्यान्मातापित्रोस्तु सूतकम्।
सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ।।१।।]

(१) **मेधातिथिः।** सहेतुकं त्र्यहमुपदिशन्नपस्पर्शनशुद्धिं पूर्वोक्तामनुमन्यते। किमर्थमुच्यत इति चेत् सरूपविधितयाऽर्थवादार्थम्, न विधेयतया, "र्जतिलयवाग्वा वा जुहुया"दितिवत्।

निरस्य तु शुक्रं मैथुनधर्मेण सम्प्रयुज्य शुक्रोत्सर्गादनन्तरं **उपस्पृश्य** स्नात्वा शुचिर्भवति। अतो **बैजिकादभिसम्बन्धात्।** बीजनिमित्तो 'बैजिकः'। 'अभिसम्बन्धः' अपत्योत्पत्तिः। अतस्तत्र कथं **नानुरुन्ध्यान्नानु**वर्तेत। **अघ**माशौचं **त्र्यहम्।** यादृशं च शुक्रनिरसनेन अकृतस्नानस्याशुचित्वं, न तादृशमेव प्रसवे, अपि तु त्र्यहम्। पूर्वश्लोकार्धत्र्यहशेषतयाऽनूद्यते। अत एवोपस्पृश्येति स्नानमुच्यते, "स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्" इति वचनान्नाचमनम्।

पुत्रे तु जाते तदहः स्पृश्यतैवेति केचित्। तथा च **शङ्ख** आह "कुमारप्रसवे नाड्यामच्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त्रप्रावरणगोधान्यप्रतिग्रहेष्वदोषस्तदहरित्येके" ।।

"तस्मात्स दिवसः पुण्यः पितृणां प्रीतिवर्धनः। स्मरणाच्चैव पूर्वेषां तदहर्न प्रदुष्यति" इति। तथा श्राद्धमप्येके कुर्वन्तीति च। अनेन पितुः सर्वथाऽऽशौचाभाव एव। तत्रैते स्मृती पूर्ववद्वृत्तिसदसद्भावापेक्षया विकल्प्येते ।।६३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** निरस्य स्वस्त्रीव्यतिरिक्तस्त्रीषु प्रक्षिप्य उपस्पृश्य स्नात्वा। एतच्च शुद्धेर्हेतुमात्रम्। प्रायश्चित्तं त्वन्यदेव। एतच्च स्नानं यथोक्तं मृज्जलशौचं कृत्वा कर्तव्यम्। **बैजिकादिति।** स्वस्त्रीव्यतिरिक्तस्त्रीषु जनितानां प्रसवमरणयोर्बीजसंबन्धात् त्र्यहमघमाशौचमनुरुन्ध्यात्। 'बैजिकादि'ति दशाहाशौचाभावार्थं बीजमात्रसंबन्धो ननु स्वभार्याद्वारापि संबन्ध इति तात्पर्येणोक्तम् ॥६३॥

(३) **कुल्लूकः।** 'स्नानं मैथुनिनः स्मृत' (५/१४४) मिति मैथुने स्नानं विधास्यति। तेन मैथुनं विनाऽपि कामतो रेतःस्खलने स्नात्वा पुमाञ्छुद्धो भवति। अकामतस्तु स्वप्नादौ रेतःपाते 'मूत्रवद्रेतस उत्सर्ग' इत्या**पस्तम्बोक्तेः** स्नानं विनाऽपि गृहस्थस्य शुद्धिः। ब्रह्मचारिणस्त्वकामतोऽपि 'स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी' (२/१८१) इत्यनेन स्नानादिना शुद्धिरुक्ता; **बैजिके** तु संबन्धे परपूर्वभार्यायामपत्योत्पत्तौ त्र्यहमाशौचं भवति। तथा च **विष्णुः**—'परपूर्वभार्यासु त्रिरात्रम्। रेतःपातिनामाशौचमप्रकृतमपि जननप्रकरणे प्रसङ्गात्तदनुगुणतयोक्तम्। **यत्र** रेतःपातमात्रेण स्नानं तत्रापत्योत्पत्तौ त्रिरात्रमुचितम्' ॥६३॥

(४) **राघवानन्दः।** 'स्नानं मैथुनिनः 'स्मृत' मित्यृतुकालमैथुने स्नानं विधास्यति, तदृते तु कामतो रेतःस्कन्दने स्नानं; स्वप्ने तु 'न स्नानं गृहस्थस्य सूत्रव'दिति वदन् यत्किंचिद्विधत्ते **निरस्य त्विति।** निरस्य मैथुनेन योनावृत्तौ नियोज्योपस्पृश्य स्नात्वा अन्यत्र 'मूत्रवद्रेत-उत्सर्ग'**इत्यापस्तम्बोक्तेः।** परभार्यायामपत्योत्पत्तौ त्र्यहमाशौचं स्यादित्याह **बैजिकादिति।** सपिण्डतादिसंबन्धासत्त्वेन बीजरेतःसंबन्धे हेतुर्यत्रापत्योत्पत्तौ तस्मादघमशौचमनरुंध्यात्कुर्यात्। तथा च **विष्णुः**—'परपूर्वासु भार्यासु त्रिरात्रं रेतःपाते तु मूत्रवदि'ति ॥६३॥

(५) **नन्दनः। शुक्रं निरस्य** गर्भाधानं कृत्वेति यावत्। **उपस्पृश्य** स्नात्वा। पुमान्पिता शुचिः स्याच्छुध्यति। गर्भाधानं कृत्वा तदानीमेव स्नातस्यापि जननाशौच-संबन्धो न भवतीत्यर्थः। सूतिकामस्पृशतोऽयं पक्ष उक्तः। स्पृशतस्तु गुणवत्तमस्याऽपि दशरात्रमेवैतदित्यवगन्तव्यम्। स्मृत्यन्तरानुरोधात्पक्षान्तरमाह **बैजिकादिति। अघमाशौचम् अनुरुन्ध्यात्**कुर्यात् ॥६३॥

(६) **रामचन्द्रः। पुमान् शुक्रं निरस्य योनौ पातयित्वा** उपस्पृश्य **स्नात्वा शुध्यति,** ऋतुशंकित्वात्। बैजिकादेव संबन्धात् स्वस्त्रीव्यतिरिक्तस्त्रीषु जनितानां प्रजनमरणयोर्बीज-संबन्धात् **त्र्यहं** त्रिदिनपर्यन्तं अघं आशौचं **अनुरुन्ध्यात्। बैजिकादिति** दशाहाशौचाभावार्थं बीजमात्रसंबन्धः। ननु स्वभार्याद्वारा संबन्ध इति तात्पर्यार्थः ॥६३॥

(७) **मणिरामः।** प्रसंगाद्रेतःपाते शुद्धिमाह **निरस्येति।** शुक्रं वीर्यं निरस्य कामतः। उपस्पृश्य स्नात्वा। अकामतस्तु स्वप्नादौ रेतःपाते स्नानं विनापि शुद्धिः। 'मूत्रवद्रेतःसमुत्सर्ग' **इत्यापस्तम्बोक्तेः।** इदं गृहस्थस्य, ब्रह्मचारिणस्तु स्नानं 'स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी'ति स्नानस्योक्तत्वात्। बैजिकादिभिः संबंधात् बीजजनितसंबंधात्। निकृष्टं स्वपतिं त्यक्त्वाकृष्टमन्यं पतिमंगीकरोति सा परपूर्वा तस्यां बैजिके तु संबंधे अपत्योत्पत्तौ दिनत्रयं अघं अशुचितारूपं अनुरुंध्यात् जानीयात्। तथा च यत्र रेतःपातमात्रेण स्नानं तत्राऽपत्योत्पत्तौ त्रिरात्रमित्यर्थः ॥६३॥

अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ।।
शवस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्यहादुदकदायिनः ।। ६४ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** त्रयस्त्रिरात्रा नवाहानि । **एकेन च अह्ना** एकया **च रात्र्या** अहोरात्रः । एवं दशाहो वृत्तानुरोधादेवमुपदिष्टः । **शवस्पृशः** शवस्य स्नानालङ्कारादिकारिणः । अन्येषां स्नानमात्रं वक्ष्यति तन्निर्यापिकानां च । तथा च प्रकटीकरिष्यति "प्रेताहारैः समम्" (५/६५) इत्यत्र । एतच्च समानोदकानां, मूल्येन वा निर्हरताम् ।

अनाथनिर्हरणे तु स्मृत्यन्तरे–

"न तेषामशुभं किंचिन्नाशौचं शुभकर्मणाम् । जलावगाहनात्तेषां सद्यःशौचं विधीयते ।"

यत्तु 'असपिण्डं द्विजमिति' (५/१०१) तत्रैव वक्ष्यामः । **उदकदायिनः** समानोदकाः । तेषां च "पृथक्पिण्डे च संस्थिते" इति सद्यःशौचमपि वक्ष्यते । तत्र विकल्पः । सपिण्डेष्वेतदस्वाध्यायाद्यपेक्षम् ।।६४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **अह्नैकेन** रात्र्या अहोरात्रेणेत्यर्थः । त्रिरात्रैस्त्रिभिर्नवरात्रेणेत्येवं दशभिर्दिनैः शवस्पृशो धनाभिसंधिना शवस्पृशो वहनादिकर्तारो विशुद्ध्यन्ति । एतदाशौचमुक्तम्, प्रायश्चित्तं तु स्मृत्यन्तरोक्तम् । **उदकदायिनः** समानोदकाः । समानोदकमरणे त्र्यहाच्छुध्यन्ति ।।६४।।

(३) **कुल्लूकः ।** एकेनाह्नैकया च रात्र्येत्यहोरात्रेण त्रिरात्रैस्त्रिभिरिति नवाहोरात्रैर्मिलित्वा दशाहेनेति वैदग्ध्येनोक्तम् । ननु दशाहेनेति वक्तव्ये किमर्थोऽयं वाग्विस्तरः ? उच्यते ।।–'बृंहीयसीं लघिष्ठां वा गिरं निर्मान्ति वाग्मिनः । न चावश्यत्वमेतेषां लघूक्त्यैव नियम्यते ।।' वृत्तस्वाध्यायगुणयोगेन ये सपिण्डा एकाहाद्यल्पाशौचयोग्यास्ते यदि स्नेहादिना शवस्पृशो भवन्ति तदा दशाहेनैव शुध्यन्ति, उदकदायिनः पुनः समानोदकास्त्र्यहेण । **गोविन्दराजस्तु** धनग्रहणपूर्वकशवनिर्हारकसंबन्धिब्राह्मणविषयमिदं दशाहाशौचमाह ।।६४।।

(४) **राघवानन्दः । अह्ना चेति ।** स्वाध्यायगुणयोगिनोऽसपिण्डास्ते शवस्पृशः शवस्य स्नानालङ्कारकारिणोऽह्ना एकाहोरात्रेण हीनतराश्च त्रिरात्रैः निर्गुणाश्च दशरात्रेण शुध्येयुरिति । **उदकदायिनः** समानोदकाः **त्र्यहादिति ।** दशरात्रैर्धनग्रहणपूर्वकशवस्पृशोऽल्पशौचयोग्या अपि शुद्ध्येयुरिति **गोविन्दः ।** 'त्रिरात्रैरेव च त्रिभि'रिति नवाहोभिः रात्र्या चेत्येकं तथाच दशरात्रयः तैः शुध्येयुरिति **मेधातिथिः** ।। ६४ ।।

(५) **नन्दनः ।** रजन्याऽह्नैव चैकेनेत्यहोरात्रस्य निर्देशः । 'त्रिरात्रैरेव च त्रिभि'रिति नवरात्रस्य संहृत्य दशभिरहोरात्रैरिति यावत् । उक्तिवैचित्र्यमिदम् । शवस्पृशश्चेद्गुणवत्तमा अपि सपिण्डा दशाहेनैव शुध्यन्तीति । उदकदायिनः समानोदकाः ।।६४।।

(६) **रामचन्द्रः ।** एकेनाह्ना रात्र्या चैकया एवमेकं दिनं त्रिरात्रैः तिसृभी रात्रिभिस्त्रिगुणितैः एवं नवभिः एवं दशदिनपर्यन्तं शवस्पृशः मौल्येन शववाहकाः विशुध्यन्ति, **उदकदायिनः** सपिण्डाः त्र्यहाच्छुध्यन्ति ।।६४।।

(७) **मणिरामः। एकेन अह्ना रात्र्या** च एकया एकाहोरात्रेणेत्यर्थः। **त्रिभिः** त्रिरात्रैः नवाऽहोरात्रैः मिलित्वा दशाहेनेति चातुर्येणोक्तं। **ये सपिंडाः** एकाहाद्यल्पाशौचयोग्याः तेऽपि स्नेहादिना यदि शवस्पृशो भवंति तदा दशाहेनैव शुद्ध्यंति। उदकदायिनः सोदकाः ते चेदेतादृशास्तदा त्र्यहेण शुद्ध्यंतीत्यर्थः ॥६४॥

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ॥
प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥ ६५ ॥

(१) **मेधातिथिः। पितृमेधः** चरमेष्टिः। अन्ये तु सर्वं कर्मैव लक्ष्यत इति प्राहुः। तत्कुर्वन् **शिष्यो दशरात्रेण शुध्यति**। ब्रह्मचारिणोऽप्ययं विधिरस्त्येव। **प्रेताहारैः समः।** प्रेतं हरन्ति निर्यापयन्ति तथा तेषां दशाहः, एवं शिष्यस्यापीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। गुरो**राचार्यस्य सपिण्डपुत्राद्यभावे **पितृमेधं** स्वयं कुर्वन् दशाहमाशौचं कुर्यात्। ईदृशे चासपिण्डशिष्यकर्तृके संस्कारे ये प्रेतहराः प्रेतवाहकास्तेऽपि धनाद्यभिसंधिशून्यत्वेऽपि तावदाशौचिन इति **प्रेतहारैः सम**मित्यनेनोक्तम् ॥ ६५ ॥

(३) **कुल्लूकः। गुरो**राचार्यादेरसपिण्डस्य मृतस्य शिष्योऽन्त्येष्टिं कृत्वा प्रेतनिर्हारकैर्गुरुसपिण्डैस्तुल्ये दशरात्रेण शुद्धो भवति ॥ ६५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **गुरोरिति**। यद्यसपिण्डस्य **प्रेतस्य** मृतस्य **पितृमेध**मन्त्येष्टिं कृत्वा **शिष्यः प्रेतहारैः** सपिण्डैः। **समं** तुल्यः अतो **दशरात्रेण शुध्यति** ॥ ६५ ॥

(५) **नन्दनः। शिष्यो**ऽसपिण्डोऽपि **प्रेतहारैः** प्रेतान्नभोजिभिः, सपिण्डैरिति यावत्। एवं वदता गुणवत्तमानामपि **प्रेतहाराणां** दशाहमेवाशौचमिति सूचितम् ॥ ६५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। शिष्यः** प्रेतस्य **गुरोः पितृक्रियां समाचरेत् प्रेतहारैः** प्रेतवाहकैः **समं** मिलित्वा ॥ ६५ ॥

(७) **मणिरामः। गुरोः प्रेतस्य** असपिंडस्य आचार्यादेः मृतस्य। शिष्यस्तु **पितृमेधं** प्रेतक्रियां **समाचरन्** कुर्वन् **प्रेतहारैः** गुरोः सपिंडैः **दशरात्रेण शुद्धो** भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति ॥
रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ॥ ६६ ॥

(१) **मेधातिथिः। गर्भस्रावे** गर्भमाससमा रात्रीः स्त्रिया एव शुद्धिर्युक्ता, इह वाक्ये तस्याः श्रुतत्वात्। सपिण्डानां तु स्मृत्यन्तरसमाचारावन्वेषणीयौ। **वसिष्ठेन** तु सपिण्डानां त्र्यहः समाम्नातः (४-३४) "ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने सपिण्डानां त्रिरात्रमशौचम्"। स्रावस्तु गर्भस्य मासत्रयादूर्ध्वं प्राग्दशमान्मासात्। केचित्तु प्राङ्नवमादित्याहुः। अप्राप्तकालस्य पातः 'स्राव' उच्यते। न पुनर्द्रवरूपस्यैव। तथा **गौतमेन** गर्भविस्रंसने (अ० १४ सू० १५) 'गर्भमाससमा रात्री'रिति पठितम्।

सप्तमास्याश्च जीवन्ति। अतः सप्तमे मासे पूर्णमाशौचम्। एतत्तु जीवतो जातस्य युक्तम्, अन्यथा तु गर्भमाससमा इत्येव। इह रजस्वलाया रजस्युपरते स्नानेन शुद्धिराम्नाता। स्मृत्यन्तरे त्र्यहादूर्ध्वम्। तत्रैवं व्यवस्था। प्राक् त्र्यहाद्रजोनिवृत्तावपि नास्ति शुद्धिरूर्ध्व-मनुपरतेऽपि भवति। किंतु 'विशुद्धचतीति' प्रकृते पुनः 'साध्वीति' वचनादनिवृत्ते रजसि वैदिककर्माधिकारानुप्रवेशो नास्ति, न पुनः स्पर्शादिनिषेधः। उक्तम् "आद्याश्चतस्रो निन्दिताः', इति। **रजस्वला स्त्री रजस्युपरते स्नानेन साध्वी** भवति। शुद्धा कर्मयोग्येत्येवं पदयोजना। स्त्रीग्रहणं वर्णमात्रस्त्र्यर्थम्। पूर्वे तु श्लोका ब्राह्मणविषया व्याख्यातास्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं स्त्रीग्रहणम्। उत्तरत्रापि यत्र विशेषप्रमाणं नास्ति तत्रापि वर्णमात्रविषयतैव, यथा "नृणा-मकृतचूडानाम्" (५।६७) इति॥ ६६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** 'अर्वाक् षण्मासतः स्त्रीणा'मिति **ब्राह्म**वचनात् षण्मासमध्य एव स्रावः तत्र **मासतुल्याभिः** स्रावसंबन्धिमाससमसङ्ख्याभिः **स्त्री शुद्धचति।** शुचिकर्त्रा-काङ्क्षायां स्त्रीपदस्योत्तरार्धस्थस्यान्वयात्। अत एव सपिण्डान्तराणां सद्यःशौचम्। रात्रि-भिरिति बहुवचनाच्चाद्यद्वितीयमासयोरपि स्रावे त्रिरात्राशौचम्। तत्र तु **मासतुल्याभिरिति** नान्वीयते, अयोग्यत्वात्। **रजस्वला तु स्त्री रजस्युपरते** स्नाता सती धर्मकार्येषु शुद्धचति, यदि सा साध्वी भवति मनसापि पतिं न व्यभिचरति; अन्यथा त्वागामिरजःपर्यन्तमेव तस्या आशौचमित्यर्थः। **रजस्युपरत** इति वचनादनुपरते रजसि चतुर्थेऽह्नि स्नातापि न धर्मकृत्ये शुध्यतीत्युक्तम्॥ ६६॥

(३) **कुल्लूकः।** अत्र **रात्रिभि**रिति विधेयगामिनो बहुत्वस्य विवक्षितत्वात्तृतीयमासा-त्प्रभृति **गर्भस्रावे** गर्भ**मासतुल्याहोरात्रै**र्विशेषाभिधानाच्चातुर्वर्ण्यस्त्री विशुध्यति। एतच्च षण्मासपर्यन्तम्। यथोक्त**मादिपुराणे** 'षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्रावो भवेद्यदि। तदा मास-समैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते॥ अत ऊर्ध्वं तु जात्युक्तमाशौचं तासु विद्यते।' **मेधातिथि-गोविन्दराजा**दयस्त्वा**दिपुराणे** वचनादर्शनात्सप्तमासादर्वाग्गर्भस्रावे मासतुल्याहोरात्रं स्त्रीणां विशुद्धिरित्यतिदिशन्ति। प्रथमद्वितीयमासीयगर्भस्रावे स्त्रीणां त्रिरात्रम्। यथाह **हारीतः** 'गर्भस्रावे स्त्रीणां त्रिरात्रं साधीयो रजोविशेषत्वात्। पित्रादिसपिण्डानां त्वत्र सद्यःशौचम्।' यथाह **सुमन्तुः**— 'गर्भमासतुल्या दिवसा गर्भसंस्रवणे सद्यःशौचं वा भवति'। गर्भमासतुल्या इति स्त्रीविषयं, सद्यःशौचं वेति पित्रादिसपिण्डविषयमिति व्यवस्थितविकल्पः। रजस्वला च स्त्री रजसि निवृत्ते सति पञ्चमे दिने स्नानेनादृष्टार्थकल्पनयोग्या भवति। स्पर्शयोग्या तु त्रिरात्रव्यपगमे चतुर्थेऽहनि कृतस्नानेनैव शुद्धा भवति॥ ६६॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **रात्रिभिरिति।** मासद्वयाभ्यन्तरे त्रिरात्रं बहुवचनवशात् तृतीयमासप्रभृति षण्मासपर्यन्तं मासतुल्याहोरात्रैः स्त्री शुध्यति, अत ऊर्ध्वं स्वजातिक्रमेण। 'सप्तमे मासे जीवेन संयुक्तो भवती'ति (गर्भोप० ३) **गर्भोपनिषत्**श्रुतेर्जीवावेशात्पूर्णाशौचम्। अतः 'षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्रावो भवेद्यदि। तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते। अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमाशौचं तासु विद्यत'**इत्यादित्य**पुराणोक्तेः। तथा 'गर्भमासतुल्या दिवसा गर्भस्रावे सद्यःशौचं वा भवती'ति **सुमन्तूक्तेः**। गर्भमासतुल्येति सर्ववर्णस्त्रीसाधारणम्।

सद्य इति पितृसपिण्डानामिति शेषः, 'सपिण्डानां तु त्रिरात्रं वृत्ते गर्भपतने सपिण्डानां त्रिरात्रमाशौच' मिति **वसिष्ठोक्तेः**। ऋतुः स्वाभाविक इत्यत्राशुद्धिरुक्ता, न शुद्धिस्तत्राह **रजसि उपरते** निवृत्ते **स्नानेन** मैथुनयोग्या **साध्वीति** विशेषणात् पञ्चमेऽहनि तासामदृष्टार्था शुद्धिः। 'शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला। दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि (शुध्यती'ति) **याज्ञवल्क्योक्तेः**॥ ६६ ॥

(५) **नन्दनः**। प्रथमद्वितीययोर्मासयोरार्तवं तृतीयादिषु चतुर्षु गर्भस्रावः सप्तमादिषु मासेषु प्रसव इति प्रसिद्धम्। तत्र तृतीये मासे गर्भस्रावे तिस्रो रात्रय आशौचं, चतुर्थे चतस्रः, पञ्चमे पञ्च, षष्ठे षट्, उत्तरार्धेन रजस्वलाशौचमुच्यते। रजस्युपरते, त्रिरात्रेऽतीत इत्यर्थः। स्नानेन विशुध्यतीत्यनुवर्तते॥ ६६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। गर्भमासतुल्याभिः **रात्रिभिरिति** बहुवचनात्प्रथमद्वितीयमासयोरपि स्रावे त्रिरात्रं स्त्रिया एवाशौचं, अन्येषां तु सद्यः; पुनः रजसि उपरते निवृत्ते पुनः रजोद्गमे स्नानेन साध्वी शुद्धा भवेत्। असाध्वी चेदृत्वन्तरपर्यन्तमशुद्धा स्यात्॥ ६६ ॥

(७) **मणिरामः**। गर्भस्रावे तृतीयमासात्प्रभृति गर्भस्रावे, नतु प्रथमद्वितीये। विशुद्धयति माता। अन्येषां स्नानमात्रेणैव शुद्धिः। एतच्च षण्मासपर्यंतं। रजस्वला स्त्री रजस्युपरते रजसि निवृत्ते सति पंचमे दिने स्नानेन साध्वी अदृष्टार्थकर्मयोग्या भवति, स्पर्शयोग्या तु चतुर्थेऽहन्येव कृतस्नाना भवतीत्यर्थः॥ ६६॥

नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता॥
निर्वृत्तमुण्डकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते॥ ६७॥

[प्राक्संस्कारप्रमीतानां वर्णानामविशेषतः। त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्नो विधीयते॥१॥]
[आदन्तजन्मनः सद्य आचूडान्नैशिकी स्मृता। त्रिरात्रमावृता देशात् दशरात्रमतःपरम्॥ २॥]
[परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु प्रकृतेषु च। मातामहे त्रिरात्रं तु एकाहं त्वसपिण्डतः॥ ३॥]

(१) **मेधातिथिः**। इमाः षष्ठीः "कर्तृकर्मणोः कृतीति" कर्तृलक्षणाः केचिद्व्याचक्षते। 'अकृतचूड एकाहेन शुद्धयति'। तथा वयोवस्थापेक्षोऽपि विकल्प इत्येकीयमतमुक्तम्। तस्यैव श्लोकस्य व्यवस्थावाक्ये इमे। अन्ये त्वध्याहारेण सम्बन्धलक्षणा आहुः।

अकृतमुण्डानां मृतानां ये सपिण्डाः। तत्रोत्तरपक्षः समाचाराभिप्रेतः। स्मृत्यन्तरे सद्यःशौचमप्याम्नातम्। विषयस्तत्रैव दर्शितः। 'आ दन्तजन्मनः सद्यः आ चूडा**न्नैशिकी** निर्वृत्तचूडकानां त्रिरात्र'मिति॥ ६७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अकृतचूडानां मरणे नैशिकी निशाव्यापिनी एकाहोरात्रमशुद्धिरित्यर्थः। अत्र चादन्तजातमरणेऽपि प्रागाशौचमात्रस्योक्तत्वादेकाहापकर्षः। सद्यःशौचमेवाशौचं, तच्च स्नानपर्यन्ताशौचम्। निर्वृत्तचूडकानां प्रागुपनयनान्मरणे त्रिरात्रं 'ऊनद्विवार्षिक'-(५।६८) मित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् कृतचूडापदं पूर्णद्विवर्षतोपलक्षणम्॥ ६७॥

(३) **कुल्लूकः।** **अकृतचूडानां** बालानां मरणे संपिण्डानामहोरात्रेण शुद्धिर्भवति। कृतचूडानां तु मरणे प्रागुपनयनकालात् त्रिरात्रेण शुद्धिः ।। ६७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **नृणामिति।** नैशिकी एकाहोरात्रनिर्वर्त्या। यदाह **याज्ञवल्क्यः** (आशौच० २३) 'आ दन्तजननात्सद्य आ चूडान्नैशिकी स्मृता। त्रिरात्रमा व्रतादेशाद्दशरात्रमतःपर'मिति सर्वमेतदुचितकालपरम् ।। ६७ ।।

(५) **नन्दनः।** **अकृतचौलाना**मप्राप्ततृतीयवर्षाणां षष्ठमासादूर्ध्वं मरणे ज्ञातीनां **शुद्धिर्नैशिकी।** आशौचमेकरात्रं निर्वृत्तचौलकानां। प्राप्ततृतीयवर्षाणां सप्तमवर्षात्प्राङ्मरणे **त्रिरात्रमाशौचम्** ।। ६७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **नृणां** बालानां **अकृतचूडानां नैशिकी स्मृता** निर्वृत्तचूडकानां आ व्रतादेशात् आ व्रतबन्धात् त्रिरात्राच्च शुद्धिरिष्यते ।। ६७ ।।

(७) **मणिरामः।** नैशिकी एकाहोरात्रेण निर्वृत्तचूडकानां कृतचूडानां, उपनयनात् प्राक् त्रिरात्रेणेत्यर्थः ।। ६७ ।।

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः ।।
अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते ।। ६८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** ऊने असंस्कृतस्य द्वे वर्षे यस्य जातस्य गते, स उच्यते **ऊनद्विवार्षिकस्तं प्रेतं बान्धवा बहिर्ग्रामं निदध्युर्भूमौ** निखातायां स्थापयेयुः।

स्मृत्यन्तरे निखनेदिति पठ्यते। **अलंकृत्य** प्रेतालंकारैः। ऊनद्विवर्षेऽपि श्रूयमाणोऽलंकारः समाचारात्कृतोपनयनादावपि विज्ञेयः।

शुचौ यत्रास्थीनि भूप्रदेशे न सन्ति। अस्थिसंचयरहितत्वेन या शुद्धा तत्र निखाय स्थाप्यः। श्मशाने किलास्थीनि संचितानि भवन्ति। अत एतेन वचनेन ततोऽन्यत्र निधानमुच्यते। न पुनस्तादृशस्यास्थिसंचयो न कर्तव्य इत्येव वाक्यार्थः। अग्निसंस्काराभावादेव तदप्राप्तेः ।। ६८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **बहिर्ग्रामाद्भूमौ निदध्युरिति** निखननमुक्तम्। **अलंकृत्य** स्रगादिना। **अस्थिसंचयनादृते** मांसापगमानन्तरमपि तन्न कार्यमित्यर्थः ।। ६८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** असंपूर्णद्विवर्षं बालं मृतकृतचूडं मालादिभि**रलंकृत्य** ग्रामाद्बहिः कृत्वा विशुद्धायां भूमौ कालांतरे शीर्णदेहतया शक्यमस्थिसंचयनवर्जं बान्धवाः प्रक्षिपेयुः। **विश्वरूपस्तु** 'यस्यां भूमावन्यस्यास्थिसञ्चयनं न कृतं तस्यां निदध्यु'रिति व्याचष्टे ।। ६८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** असंपूर्णद्विवर्षस्य कृत्यमाह **ऊनेति द्वाभ्यां।** **अलंकृत्य** माल्यादिभिः। **अस्थिसंचयनादृते** दाहाभावादस्थिसंचयनाप्राप्तेः 'शुद्धायां भूमौ निक्षिपेदि'ति **विश्वरूपः** ।। ६८ ।।

(५) **नन्दनः । ऊनद्विवार्षिकमसंपूर्णद्वितीयवर्षम् । निदध्युर्निखनेयुः । बहिर्ग्रामसीम्नः अस्थिसंचयनादृते** अस्थिसञ्चयनरहितायां भूमावित्यर्थः ।। ६८ ।।

(६) **रामचन्द्रः । ऊनद्विवार्षिकं** ऊने अपरिपूर्णे द्वे वर्षे यस्यासौ ऊनद्विवार्षिकः तं प्रेतं **शुचौ भूमौ** अवटं गर्तं कृत्वा गन्धमाल्यादिभिरलंकृत्य श्मशानादेर्बहिर्निदध्युः स्थापयेयुः; बान्धवाः अस्थिसञ्चयनादृते अस्थिसञ्चयनं न कर्तव्यम् । **ब्रह्मपुराणे** 'विप्रे द्विवर्षन्यूने तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकी । द्व्यहात्तु क्षत्रिये शुद्धिस्त्रिभिर्वैश्ये मृते सति ।। निर्वृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । निर्वृत्ते क्षत्रिये षड्भिर्वैश्ये नवभिरेव च ।। शूद्रे द्विवर्षन्यूने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः । अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहाद्विशुध्यति ।। 'षड्वर्षान्तिमतीतो यः शूद्रश्चेन्म्रियते यदि ।। मासिकं चे'**त्याङ्गिरस**भाषितम् ।। ६८ ।।

(७) **मणिरामः ।** ऊनद्विवार्षिकं असंपूर्णद्विवर्षं । अकृतचौडं । **बहिः** ग्रामात **भूमौ । निदध्युः** प्रक्षिपेयुः ।। ६८ ।।

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ।।
अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेत त्र्यहमेव तु ।। ६९ ।।

(१) **मेधातिथिः । काष्ठवदिति** निरपेक्षतामाह । श्राद्धमपि न कर्तव्यं न चोदकम् । उदकक्रियानिषेधेन श्राद्धनिषेधः सिद्धः, अङ्गाङ्गिभावात् । अतः समाचारप्रसिद्धः श्राद्धनिषेधो लिङ्गेन साधयितव्यः ।

अन्ये तु स्मृत्यन्तरदृष्टनिखननप्रतिषेधार्थं वर्णयन्ति । ततश्च विकल्पः । **क्षपेत** उदास्येत शास्त्रचोदितं व्यापारं न कुर्यात् ।। ६९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** उदकक्रिया पिण्डमप्युपलक्षयति **काष्ठवदिति** । यमसूक्त-(**ऋ.** सं. ७।६।१४) पाठादिस्मृत्यन्तरसिद्धमनुप्रेतस्य कार्यमपि न कर्तव्यमित्यर्थः । **अरण्य** इति चारण्यमध्य एव निखननं मुख्यं तदभावे बहिर्ग्रामादिति दर्शितम् । क्षपेयुः क्षपयेस्त्र्यहमाशौचेन तच्छवनिखननकारिणः सपिण्डाः, इतरसपिण्डानां तु यथोक्तमेव ।। ६९ ।।

(३) **कुल्लूकः । अस्यो**नद्विवार्षिकस्याग्निसंस्कारो न कर्तव्यः, नाप्युदकक्रिया कर्तव्या । उदकदाननिषेधोऽयं श्राद्धादिसकलप्रेतकृत्यनिवृत्त्यर्थः । किंत्वरण्ये काष्ठवत्परित्यज्य काष्ठवदिति शोकाभावोऽभिहितः । यथाऽरण्ये काष्ठं परित्यज्य शोको न भवति । एवं त्यक्त्वा त्र्यहं क्षपेत् त्र्यहाशौचं कुर्यात् । अयं चाकृतचूडस्य त्र्यहाशौचविधिः । पूर्वोक्तैकाहाशौचविकल्पपरः; सच व्यवस्थितो वृत्तस्याध्यायादियुक्तस्यैकाहः । तद्रहितस्य त्र्यहः । यद्यपि मनुना परित्यागमात्रं विहितं तथापि'ऊनद्विवर्षं निखने'दिति (आशौच० ११) **याज्ञवल्क्य**वचनाद्विशुद्धभूमौ निखायैव त्यक्तव्यः ।। ६९ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** तदेवाह **नेति । अरण्ये काष्ठवदिति** स्थानविकल्प उपेक्षायां दृष्टान्तो वा । ऊनद्विवर्षस्य कृतचूडस्य **त्र्यह**माशौचमित्यर्थः ।। ६९ ।।

(५) **नन्दनः**। **अस्योनद्विवार्षिकस्य** निखातस्य प्रेतस्य न केवलं **निखनन**मेव संस्कारः किंतु त्यागोऽप्युत्तरार्धेनोच्यते। नियमैः कालयापनं क्षपणम्। **त्र्यहमाशौचवान्भवे**दित्यर्थः ॥ ६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **अस्य** ऊनद्विवर्षस्य **अग्निसंस्कारो** न कर्तव्यः। **उदकक्रिया** जलाञ्जलिक्रिया **न** कर्तव्या। **अरण्ये काष्ठवद**मन्त्रपूर्वकं **त्यक्त्वा त्र्यहं** त्रिदिनपर्यन्तं आशौचं क्षपेरन् क्षपेयुः ॥ ६९ ॥

(७) **मणिरामः**। अस्य **ऊनद्विवार्षिकस्य**। **त्र्यहं क्षपेयुः** त्र्यहाशौचं कुर्यात् ॥ ६९ ॥

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ॥
जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सति ॥ ७० ॥

(१) **मेधातिथिः**। **आ त्रिवर्षस्येति**। आ तृतीयाद्वर्षात् प्रतिषेधः। न पुनश्चतुर्वर्षादौ एवमर्थमेवादिशब्दं केचित्पठन्ति। नात्रिवर्षस्य कर्तव्या त्रिवर्षादेरिति। समाचारश्चैवमेव। **जातदन्तस्य वा कुर्युः** उदकक्रियासाहचर्यादग्निसंस्कारोऽभ्यनुज्ञायते। ननु च विकल्पे कामचारः, तत्र कः प्रयाससाध्यं चित्तक्षयकरमनुष्ठानपक्षमाश्रयेत? व्यर्थस्तदुपदेशः। उच्यते—सर्वविलक्षणोऽयं पित्रोरधिकारः। प्रेतोपकारार्थमेतत् क्रियते, न नैमित्तिकत्वादवश्यकर्तव्यमित्येतत्प्रागेवोक्तम्। तत्रावश्यकर्तव्यप्रतिषेधोऽस्तीति इह निश्चीयते। प्रेतोपकारार्थत्वमस्तीत्यभ्यनुज्ञानेन ज्ञाप्यते। तत्राकरणे नास्ति विध्यतिक्रमः। प्रेतोपकारस्त्वनुष्ठानाद्भवतीति विधिप्रतिषेधयोर्नासमञ्जस्यम् ॥ ७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **नात्रिवर्षस्येति**। अत्रोनद्विवर्षस्योदकक्रियां निषिद्धामनूद्य प्रेताभ्युदयार्थित्वेन सा पुनर्न विधीयते। **अत्रिवर्षः** अप्रविष्टतृतीयवर्षः। **जातदन्तस्य वा कुर्यु**रिति स्त्रीविषयम्; तेन स्त्रियां जातदन्तायां मृतायां तदभ्युदयार्थित्वे उदकं कार्यम्। अनिर्दिष्टविशेषत्वाच्च नपुंसकलिङ्गेनाभिधानं शवविशेषतया चेति। **नाम्नि वापीति** पुत्रविषयम्; तस्य जन्ममात्रेणातिशयितोपकारकारित्वात्। नामव्यतिरेकेण चोदकदानानुपपत्तेर्नामकरणानन्तरं प्रेताभ्युदयार्थमुदकदानम् ॥ ७० ॥

(३) **कुल्लूकः**। अप्राप्ततृतीयवर्षस्य पित्रादिसपिण्डैरुदकक्रिया न कर्तव्येति पूर्वत्र निषिद्धाप्युत्तरार्थमनूद्यते। जातदन्तस्य वोदकदानं कर्तव्यम्। नामकरणे वा कृते उदकक्रियासाहचर्यादग्निसंस्कारोऽप्यनुज्ञामात्रम्, प्रेतपिण्डश्राद्धादिकं च यद्यप्यकरणसंभवे करणं क्लेशावहं, तथापि करणाकरणयोराम्नानाज्जातदन्तकृतनाम्नोः करणे प्रेतोपकारो भवति, अकरणे प्रत्यवायाभाव इत्यवगम्यते ॥ ७० ॥

(४) **राघवानन्दः**। अप्राप्ततृतीयवर्षस्य जातदन्तस्य कृतनाम्न उदकक्रियास्ति। तथा चाग्निसंस्कारप्रेतश्राद्धे उपलक्षिते तेषां करणाकरणयोराम्नातत्वात्करणे प्रेतोपकारोऽकरणे न प्रत्यवाय इति भावः। तत्रोदकक्रिया 'अप नः शोशुचदघम्' इत्यनेन मन्त्रेण। एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया। 'कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्रीयश्वशुरर्त्विजाम्' इति (आशौच० ४) **याज्ञवल्क्योक्तेः** ॥ ७० ॥

(५) **नन्दनः**। त्यागपक्षे किमुदकक्रिया कार्या न वेति चोदनायामाह **नात्रिवर्षस्येति**। उत्तरार्धेनोदकक्रिया कार्येति गृह्यते कुर्युरुदकक्रियामिति विभक्तिविपरिणामः ।। ७० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अत्रिवर्षस्येति** अपरिपूर्णत्रिवर्षस्य बान्धवैरुदकक्रिया न कर्तव्या, जातदन्तस्य स्त्रीशावस्य ।। ७० ।।

सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ।।
जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।। ७१ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **सब्रह्मचारी** समानचरणोऽत्र **एकोदका** रूढ्या आसपिण्डेभ्यः परिगृह्यन्ते। तेषामितरेतरं **जन्मनि** सूतके **त्रिरात्रम्**। सद्यःशौचमपि स्मृत्यन्तरादुदकदायिनां विकल्पितं द्रष्टव्यम् ।। ७१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **सब्रह्मचारिणि** स्वाध्ययनसमकालं स्वगुरुणोपनीताध्यापिते। **एकोदकाः** समानोदकाः ।। ७१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। सहाध्यायिनि मृते एकरात्रमाशौचं कर्तव्यम्। समा**नोदकानां** पुनः पुत्रजनने सति **त्रिरात्रेण शुद्धिर्भवति**। 'त्र्यहादुदकदायिन' (५।६४) इति मरणविषयमुक्तम् ।। ७१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच सेति। **सब्रह्मचारिणि** सहाध्यायिनि **अतीते** मृते **क्षपण**मशौचस्य निवृत्तिः। सपिण्डानां दशाहत्वेऽपि **समानोदकानां** सूतके तन्न्यूनतामाह **जन्मनीति** 'त्र्यहादुदकदायिन' (५।६४) इति मरणे उक्तत्वात् ।। ७१ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। ब्रह्मणा सह चरतीति सब्रह्मचारी सवेदाध्यायी सहाध्यायी अतीते मृते एकाहं आशौचं क्षपणं स्मृतम्। जन्मन्येकोदकानां त्रिरात्राच्छुद्धिः ।। ७१ ।।

(७) **मणिरामः**। सब्रह्मचारिणि सहाध्यायिनि। अतीते मृते। क्षपणं अशौचं **एकोदकानां** सोदकानां। **जन्मनि** जनने सति ।। ७१ ।।

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः ।।
यथोक्तेनैव कालेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ।।७२।।

[परपूर्वासु पुत्रेषु सूतके मृतकेषु च। मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं तु सपिण्डने ।।१।।]

(१) **मेधातिथिः**। **असंस्कृता** या वाङ्मात्रेण प्रतिगृहीता न च विवाहितास्तासां मरणे **बान्धवाः** पतिपक्षास्त्रिरात्रेण। **सनाभयस्तु** सपिण्डाः स्वपितृपक्षा यथोक्तेन कल्पेन "निवृत्तचौडकानामिति" जातेरधिकारात्त्रिरात्रेण। **अन्यैस्तूक्तं** 'सोदर्या दशरात्रेणे'ति। तेषां चाभिप्रायः—अष्टवर्षायाः कन्याया दानं विहितम्। दत्तायाश्च निर्वृत्तचौडकव्यपदेशाभावात्पुंस इवोपनीतस्य, तदानीं कल्पान्तरस्यानाम्नानाद्दशाह एव युक्तः। अन्यैस्तु पठितम् "अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम्" इति। तत्र व्याख्यातारः पञ्चदशाब्ददेशीयाऽपि या ह्यदत्ता कन्या तिष्ठेत्तदहरेवाशौचम्। मुख्यमाम्नानमतिक्रम्य कालक्षपणे प्रमाणाभावात्।

तत्रोच्यते–'बालेषु चेति' कोऽस्यार्थः? यावता उक्तमेव योगविभागे "आ दन्तजन्मनः सद्य" इति। न चैतेन तद्बाधितुं युक्तम्; सामान्यरूपत्वादस्य, तस्य च विशेषव्यवस्थापनरूपत्वात्। अतोऽयमेकाहः पृथगुक्तोऽपि आ चूडादेव व्यवतिष्ठते। सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वात्। तस्मादनार्ष एवायमर्धश्लोकः प्रतिपद्यते–स्पर्शविषयतया नेयः। स्पर्शप्रतिषेधो हि मृतकसूतकयोर्बालस्यापि पुंवत्प्राप्तः। तदर्थमेतदुक्तं स्यात् "अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम्" इति। एवं च विषयसप्तम्याश्रिता भवति। सा च युक्ता, कारकविभक्तित्वात्। इतरथा अध्याहृत्य भावलक्षणा सप्तमी व्याख्यायेत, 'बालेषु मृतेषु जीवतां शुद्धिरिति'। न च तदुपस्पर्शनादाशौचमेतेनैतत्सिद्ध्यतीति। विषयान्तरे तस्य च चरितार्थत्वात्, भूमौ परिवृतत्वात्, भूमौ परिवृतस्य च स्पर्शनासम्भवात्। "अविशेषोक्तौ कुतो विशेषप्रतिपत्तिरिति" चेत्,–तस्याचमनकल्पो विद्यत इत्येतत्सन्निधौ तादृशस्यैव स्पर्शस्य प्रतीयमानत्वात्। तथा च रजस्वलास्पृष्टिनो बालस्य स्पर्शनं नेच्छन्ति। अथास्य विशेषणं स्यात्। तथा **गौतमेन** तदुक्तं स्वस्यां स्मृतौ 'युक्तमेवाधातुमेतस्य। तस्माद्युक्तैवाधानकाललक्षणा'॥ ७२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **असंस्कृतानां** अपरिणीतानां **वाग्दत्तानां। बान्धवाः** पतिपक्षाः **यथोक्तेन** त्र्यहेण **कल्पेन** प्रकारेण वाग्दत्तानामेव स्त्रीणां **सनाभयो** ज्ञातयः॥ ७२ ॥

(३) **कुल्लूकः। स्त्रीणाम**कृतविवाहानां वाग्दत्तानां मरणे **बान्धवाः** भर्त्रादय**स्त्र्यहेन शुध्यन्ति**, वाग्दानं विना भर्तृपक्षे संबन्धाभावात्। आश्रुतमपि वाग्दानान्तपर्यन्तं बोद्धव्यम्। **सनाभयः** पितृपक्षा वाग्दत्तानां विवाहादर्वाङ्मरणे 'यथोक्तेनैव **कल्पेने**'त्येतच्छ्लोकपूर्वार्धोक्तेन त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यन्तीत्यर्थः। तदुक्त**मादिपुराणे** 'आजन्मनस्तु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते। सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः। ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि। अतःपरं प्रवृद्धानां त्रिरात्रमिति निश्चयः। वाग्दाने तु कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्र्यहम्। पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि। स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके सूतकेऽपि च।' **मेधातिथिगोविन्दराजौ** तु यथोक्तेनैव कल्पेनेति 'नृणामकृतचूडाना'मित्येतदुक्तेन **विधिना शुध्यन्तीति** व्याचक्षाते। अत्र च व्याख्याने पुत्रवत्कन्यायामपि चूडाकरणादूर्ध्वं मरणे त्र्यहाशौचं स्यात्। **तच्चादिपुराणाद्य**नेकवचनविरुद्धम्॥ ७२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **स्त्रीणामिति। असंस्कृतानां** केवलवाग्दत्तानां **बान्धवाः** भर्तुः संबन्धिनः वाग्दानं विना भर्तृपक्षैः संबन्धाभावात् इति भावः। 'दत्तानां भर्तुरेव ही'ति भर्तृपक्षाणां केवलं तासां। अपितु पितृपक्षा अपि त्र्यहाच्छुध्यन्तीत्याह **यथेति। सनाभयः** सपिण्डाः **यथोक्तेन** त्रिरात्रेण। अवाग्दत्तानां तु 'अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधन'मिति। अत्र अष्टवर्षान्न्यूना कन्या बालश्च द्विवर्षान्न्यूनः॥ ७२ ॥

(५) **नन्दनः। असंस्कृतानाम**नूढानां चौलादूर्ध्वं मरणे **सनाभयः** सोदरा यथोक्तेन **दशरात्रेण शुध्यन्ति**॥ ७२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** स्त्रीणां कन्यकानां असंस्कृतानां अपरिणीतानां वाग्दत्तानां बान्धवाः पतिपक्षीयाः त्र्यहा**च्छुध्यन्ति**–तद्यथा–अकृतचूडायां सद्यःशौचं वाग्दानादूर्ध्वं

संस्कारात्प्राक्पतिपक्षे पितृपक्षे च त्रिरात्रमेव। **संस्कृतासु** स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे। प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे प्रसव एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमित्यर्थः। यथोक्तेन **त्र्यहेन कल्पेन** प्रकारेण **सनाभयः** भ्रात्रादयः **शुध्यन्ति** ।। ७२ ।।

(७) **मणिरामः। असंस्कृतानां** अविवाहितानां वाग्दत्तानां। **बांधवाः** भर्त्रादयः त्र्यहेण शुद्ध्यंति। **सनाभयः** पितृपक्षाः। वाग्दत्तानां विवाहादूर्ध्वमपि मरणे यथोक्तेनैव कल्पेन पूर्वार्धश्लोकोक्तेनैव त्र्यहेण शुद्ध्यंतीत्यर्थ **आदिपुराणे** स्पष्टो द्रष्टव्यः ।। ७२ ।।

अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम् ।।
मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ।। ७३ ।।

(१) **मेधातिथिः। क्षारलवणम्**। यवक्षारादि'क्षारम्'। 'लवणं'सैन्धवादि। तन्न भुञ्जीरन्। लवणविशेषणं वा क्षारग्रहणं तेन सैन्धवस्य न प्रतिषेधः।

निमज्जनं च नदीतडागादौ च तीर्थस्नानमङ्गपरिघर्षणादिवर्जनम्। **मांसाशनं च** यावदाशौचं स्मृत्यन्तरात्प्रतिषिध्यते। एवं पठ्यते "न स्त्रियमुपेयुर्न मार्जयेयुर्न मांसमश्नीयुः"। **गृह्यकारस्तु** "त्र्यहमनश्नन्त आसीरन् क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन्" इत्याह। **शयीरंश्च** स्थण्डिले परसङ्गवर्जम्। सूतकेऽपि ब्रह्मचर्यं स्मृत्यन्तरे प्रदर्शितम् ।। ७३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** क्षारः सर्जिकादिः लवणं सैन्धवादि तदन्यान्नाशनाः। निमज्जेयुरुदकदानार्थम्। ते सपिण्डाः। त्र्यहमिति दशाहस्नानाशक्तौ निमज्जनमात्रेणान्वीयते। अन्यत्तु सर्वं यावद्दशाहमेव। मांसाशनं मांसरूपमशनीयम्। पृथगेकैकं क्षितौ क्षितिस्पृष्टस्रस्तरादौ न खट्वादौ ।। ७३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** क्षारलवणं कृत्रिमलवणं तद्रहितमन्नमश्नीयुः। त्रिरात्रं नद्यादौ स्नानमाचरेयुः। मांसं च न भक्षयेयुः। भूमौ चैकाकिनः शयनं कुर्युः ।। ७३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** उभयपक्षिणां नियममाह **अक्षारेति**। मांसाशनं मांसयुक्तमशनमन्नं पृथक्क्षितावेव। 'आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान्। प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनै'रित्यपि (आशौच० १३) **याज्ञवल्क्य**वचनात्कार्यमुत्तरकृत्यम् ।। ७३ ।।

(५) **नन्दनः।** शावाशौचवतान्नियमानाह **अक्षारेति।** निमज्जेयुश्च तेऽन्वहमिति पाठः। **ते** शावाशौचिनः ।। ७३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अक्षारलवणान्नाः** अक्षारं अलवणं अन्नं येषां ते अक्षारलवणाः पुरुषाः स्युः क्षारलवणसंयुक्तान्नवर्ज्याः स्युस्ते आशौचिनः। त्र्यहं निमज्जेयुः; तद्यथा—दशाहस्नानाशक्तावुदकदानार्थं त्र्यहं निमज्जन्ति कुशादिभिराच्छादितायां क्षितौ पृथक् शयीरन् ।। ७३ ।।

(७) **मणिरामः। अक्षारलवणं** अकृत्रिमलवणम् ।। ७३ ।।

सन्निधावेष वै कल्पः शावाशौचस्य कीर्तितः ॥
असन्निधावयं ज्ञेयो विधिः सम्बन्धिबान्धवैः ॥ ७४ ॥

(१) **मेधातिथिः। सन्निधौ** यत्रासौ मृतस्तत्र तत्संनिधीयते। अन्ये तु प्रयाणकाले ये संनिहितास्तेषामेवायं विधिरित्याहुः। **सम्बन्धिनः** समानोदकाः। **बान्धवाः** सपिण्डाः। अन्ये तु ग्रामान्तरे नगरान्तरेऽवस्थानम**सन्निधानं** मन्यन्ते, तेषां च ॥ ७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कल्पः** प्रकारः। **अयं** वक्ष्यमाणः। **संबन्धिनः** सब्रह्मचारिसमानोदकाद्याः। **बान्धवा** ज्ञातयः ॥ ७४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** मृतस्य सन्निधावेकस्थानावस्थानादहःपरिज्ञाने शावाशौचस्य विधिरयमुक्तश्च, देशान्तरावस्थानादज्ञाने सत्ययं वक्ष्यमाणो विधिः संबन्धिबान्धवैर्ज्ञातव्यः। **संबन्धिनः** सपिण्डाः, समानोदका बान्धवाः ॥ ७४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** वर्तिष्यमाणार्थं वृत्तं कीर्तयति **सन्निधाविति।** मृतस्य सन्निधानावस्थानात्तदहःपरिज्ञान उक्तः। **कल्पो** विधिः। देशान्तरावस्थानादज्ञाने संस्कृतानां तु संबन्धिबान्धवैः सपिण्डसमानोदकैः कार्यो वक्ष्यमाणविधिरिति शेषः ॥ ७४ ॥

(५) **नन्दनः।** एतच्छब्देन 'दन्तजात' (५।५८) इत्यारभ्योक्तस्य सकलस्याशौचकल्पस्य परामर्शः। नानन्तरोक्तस्यैव। अयं वक्ष्यमाणः। संबन्धिनो जामातृदौहित्रादयः। **बान्धवा** ज्ञातयः ॥ ७४ ॥

(६) **रामचन्द्रः। सन्निधौ** समीपे मरण एव एष वै कल्पो विधिः शावाशौचस्य कीर्तितः, असंनिधावयं विधिः **संबन्धिबान्धवैरिति** संबन्धिभिः समानोदकैः **बान्धवैः** ज्ञातिभिः ॥ ७४ ॥

(७) **मणिरामः।** सन्निधौ मृतस्य सन्निधावस्थानात्तदज्ञाने एष पूर्वोक्तो विधिः कीर्तितः। असंनिधौ मृतस्य देशांतरावस्थानादज्ञाने सति। **अयं** वक्ष्यमाणः **विधिः** संबंधिबांधवैः ज्ञेयः ॥ ७४ ॥

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् ॥
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ ७५ ॥

[**मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणी तथा।**
अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥ १ ॥]

(१) **मेधातिथिः। विदेशो** ग्रामान्तरादिः पूर्ववत्। **विगतं** मृतम्। **अनिर्दशम्।** उपलक्षणमेतत्। यस्य य आशौचकालस्तच्छेषं तस्याशौचम्। पुनर्दशरात्रग्रहणं श्लोकपूरणार्थम्। उत्पत्त्यपेक्षया जन्ममरणयोराशौचकालविकल्पेनावश्यमपेक्ष्यम्। यदा सूतकाद्युत्पन्नं तदा प्रभृति दशाहादि कल्पः, न यदा सपिण्डैर्ज्ञातमिति। अतश्च यदाऽतिथिना ज्ञातं सूतकादि न तु गृहस्थेन तदाऽप्यभोज्यमन्नम्। तथैवोत्पत्तिनिमित्तमात्रमिदमुभयत्रेति। दशाहमाशौचिनां तत ऊर्ध्वं त्रिरात्रैकाहाशौचिनां तु सचैलस्नानजा सद्यःशुचिः ॥ ७५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विगतं** मृतं विदेशो यत्र मृतस्तद्दिने न श्रूयते। **अनिर्दशम्।** अनतीततन्निमित्ताशौचम्। **दशरात्रस्य** तन्निमित्ताशौचस्य। दशरात्रपदमाशौचमात्रोपलक्षणमिति 'संबन्धिबान्धवै'रित्युभयप्रक्रमाद्गम्यते ।। ७५ ।।

(३) **कुल्लूकः। विगतं** मृतं **विदेशस्थं** विप्रकृष्टदेशस्थम**निर्दशम**निर्गतदशाहाद्यशौचकालं **यः** शृणोति स यदवशिष्टं दशरात्राद्याशौचस्य तावत्कालमविशुद्धो भवति। विगतमित्युपलक्षणं जननेऽप्येतदवगन्तव्यम्। तथा च **बृहस्पतिः** 'अन्यदेशमृतं ज्ञातिं श्रुत्वा वा पुत्रजन्म च। अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुध्यति' ।। ७५ ।।

(४) **राघवानन्दः। विगतं** विशिष्टं परलोकगतं। **तावद**वशिष्टदिवसपर्यन्तं एतदप्युपलक्षणं जननस्य। 'अन्यदेशमृतं ज्ञातिं श्रुत्वा वा पुत्रजन्म च। अनिर्गतदशाहे तु शेषाहोभिर्विशुध्यते'इति **बृहस्पत्युक्तेः** ।। ७५ ।।

(५) **नन्दनः। विगतं** मृतम्। **दशरात्र**ग्रहणं एकाहादीनामप्युपलक्षणार्थम् ।। ७५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** संबन्धिबान्धवैरित्युभयत्र तन्निमित्ताशौचमध्ये श्रवणे आशौचशेषेनैव शुद्धिः ।। ७५ ।।

(७) **मणिरामः। विगतं** मृतं **अनिर्दशं** असमाप्तदशाहाऽशौचकालं। यः शृणोति। स यत् दशरात्र्यस्य शेषं अवशिष्टं तावत्कालेन शुद्धो भवति। विगतमित्युपलक्षणं जननेऽप्येतदवगंतव्यं। 'अन्यदेशमृतं ज्ञातिं श्रुत्वा वा पुत्रजन्म च। अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुद्धयति' इति **बृहस्पति**वचनात् ।। ७५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। विगतन्त्विति। तच्छेषं दशरात्रं स्यादिति।** देशान्तरस्थं मृतं जातं वा अनिर्गतदशाहादिकं श्रुत्वा दशरात्रादेर्यच्छिष्टं तावदेवाशौचवान् भवेन्न तु परिज्ञानात्प्रभृतिदशाहाशौचमाद्रियते ।। ७५ ।।

अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।।
संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुद्धयति ।। ७६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यस्य यः कृत आशौचकालो दशाहादिस्तस्य तदूर्ध्वं **त्रिरात्रम्।** यस्य तु त्र्यहैकाहादिस्तस्य तत ऊर्ध्वं सवाससः स्नानमात्रमेव। तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति "सवासाः" (५।७७) इत्यादि। **संवत्सरे अतीते** अतिक्रान्ते स्पृष्ट्वै**वापः** स्नात्वा शुध्येदित्यर्थः। "हस्तेन च सपादेन" इत्यादिवचनात्सर्वाङ्गस्पर्शनं प्रतीयते, तच्च स्नानमेव ।। ७६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अतिक्रान्ते दशाह** इति तु दशाहपदं नोपलक्षकं। अतिक्रान्ते शृणुयादित्यनुषङ्गः, एवं व्यतीत इत्यत्रापि। स्पृष्ट्वापः स्नात्वा। एतद्दशाहाशौचिनां सपिण्डानाम्। समानोदकादीनां त्वाशौचमध्ये श्रवणे। आशौचशेषेणैवेति 'विगतं त्वि'त्यत्र (५।७५) सिद्धम् ।। ७६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। 'नाशौचं प्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपि' इति **देवल**वचनान्मरणविषयं वचनमिदम्। सपिण्डमरणे दशाहाशौचेऽतिक्रांते त्रिरात्रमशुद्धो भवति, संवत्सरे पुनरतीते स्नात्वैव विशुध्यति। एतच्चाविशेषेणाभिधानाच्चातुर्वर्ण्यविषयम् ॥ ७६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। दशाहादुत्तीर्णे त्वाह **अतीति**। 'नाशौचं प्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपी'ति **देवल**वचनान्मरणविषयं त्विदम्। सपिण्डमरणे दशाहोत्तरं त्रिरात्रं वर्षोत्तरं तु स्नानं। दशाहादुत्तीर्णे संवत्सराभ्यन्तरे समानोदकानां स्नानम्। एतच्चातुर्वर्ण्यसाधारणम् ॥ ७६ ॥

(५) **नन्दनः**। **दशाहेऽतिक्रान्ते** वत्सरादर्वाक् **त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्**। अत्रापि दशाहग्रहणमेकाहादीनामुपलक्षणम्। **अपः स्पृष्ट्वैव** स्नात्वैव ॥ ७६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। दशाहादिप्राप्ताशौचस्यापवादमाह **अतिक्रान्त** इति। दशाहे अतिक्रान्ते त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्। व्यतीते संवत्सरे **अपः स्पृष्ट्वा** स्नानेन शुध्यति। तथा **देवलः** 'नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि। प्रोषिते कालशेषः स्यादशेषे त्र्यहमेव तु। सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्वोदकं शुचिः॥' सर्वेषां द्विजानां तत्राह 'मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा। अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति। पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः। श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत्' ॥ ७६ ॥

(७) **मणिरामः**। संवत्सरमध्ये दशाहादूर्ध्वं श्रुत्वा त्रिरात्रं संवत्सरादूर्ध्वं स्नानमात्रं, जनने तु दशाहोत्तरमाशौचाभाव एव। 'नाशौचं प्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपी'ति **देवल**वचनात् ॥ ७६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अतिक्रान्त** इति। आशौचातिक्रमे सपिण्डजननं मरणं वा ज्ञात्वा **त्रिरात्र**माशौचवान्भवति। संवत्सरे पुनरतीते ज्ञात्वा **स्नात्वैव शुध्यति** ॥ ७६ ॥

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ॥
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ ७७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। समानोदकानामयं विधिः। त्र्यहैकाहपक्षे च सपिण्डानामपि। **सवासा** वाससा सहितः। **जलमाप्लुत्य** स्नात्वेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ऊर्ध्वं त्वाह **निर्दश**मिति। **निर्दश**मतीते तदाशौचकालं। **ज्ञातिः** समानोदकः। **पुत्रस्य** स्वपुत्रस्य जन्म निर्दशमेव। **शुद्धो**ऽपगताशौचः। एवमन्येषामपि त्रिरात्रपक्षिण्याद्याशौचिनामूह्यम्; ज्ञातिपदस्यासपिण्डोपलक्षणार्थत्वात्। एवं दशाहव्यतिरिक्ताशौचनिमित्तस्य तन्मध्ये श्रवणे शेषेण शुद्धिः, ऊर्ध्वं तु श्रवणे स्नानमात्रमिति सिद्धम् ॥ ७७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। दशाहाशौचव्यपगमे कर्मानर्हत्वलक्षणस्य त्र्यहाशौचस्योक्तत्वात्तदङ्गास्पर्शविषयम्। निर्गतदशाहसपिण्डमरणं श्रुत्वा **पुत्रस्य जन्म च सचैलं** स्नात्वा स्पृश्यो भवति ॥ ७७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । दशाहादुत्तीर्णे सपिण्डमरणे पुत्रजन्मनि च स्नानमात्रमिति **मेधातिथिः** । मानव इति विशेषणान्निर्दशमिति स्वस्वजात्युचिताशौचपरं, शुद्धः स्पृश्यः । कर्माधिकारिता तु त्र्यहोत्तरमिति **कुल्लूकः** ।। ७७ ।।

(५) **नन्दनः** । **निर्दशं ज्ञातिमरणं** संवत्सरादर्वागपि श्रुत्वा । अयं पूर्वोक्तस्य त्रिरात्राशौचस्य विकल्पः ।। ७७ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **मानवः** समानोदकः ।। ७७ ।।

(७) **मणिरामः** । दशाहाच्चोत्तरं दिनत्रयमाशौचमुक्तं, तत्राऽस्पृष्टत्वं स्नानपर्यंतमेवेत्याह **निर्गतमिति** । तथाच स्नानमात्रेण स्पृश्यो भवतीत्यर्थः ।। ७७ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **निर्दशं ज्ञातिमरणमिति** । निर्गतदशाहादिकं सपिण्डमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य च जन्म मनुष्यः श्रुत्वा सचैलं स्नात्वा शुद्धो भवत्येवं चानन्तरोक्तेन । त्रिरात्रेणास्य सहस्ये(?) विकल्पः ।। ७७ ।।

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।।
सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुध्यति ।। ७८ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **बाले**ऽदन्तजाते सूनौ, **देशान्तरस्थे**, **पृथक्पिण्डे**, **च संस्थिते**, इत्येकार्थानि पदानि । **पृथक्पिण्डः** समानोदक इति यावत् । तस्मिन् **देशान्तरस्थे संस्थिते** । सद्यःशुद्धिः । संनिधौ "त्र्यहात्तूदकदायिनः" (५।६४) इत्युक्तम् ।। ७८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्र बालमरणे विशेषमाह **बाल** इति । यदि सपिण्डो **देशान्तरस्थो बालो**ऽकृतचौलो म्रियते यदि वा बाल एव **पृथक्पिण्डः** समानोदकमातुलतत्तुल्यश्यालादिः संबन्धी म्रियते तदा सचैलस्नानमात्रमित्यर्थः । 'बाल'पदस्योभयत्रान्वयार्थं **च**कारद्वयम् ।

इह च दशाहप्रक्रमेण तदतिक्रमे संवत्सरमध्ये श्रवणे तत्त्रिभागत्र्यहाशौचविधानात्तदनुसारेण गुणोत्कर्षादिकृतचतुरहाद्याशौचान्तश्रवणेऽपि तत्त्रिभागेनाशौचव्यवस्था ग्राह्या, तेषां दशाहाशौचस्थानपतितत्वात् ।। ७८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । **बाले**ऽजातदन्ते मृते, जातदन्ते 'नृणामकृतचूडाना' (५।६७) मित्येकाहोरात्राभिधानाद्देशान्तरस्थे च सपिण्डे मृत इत्येकाहाशौचविषयम् । पूर्वश्लोके दशाहाशौचिनस्त्र्यहविधानात्पृथक्पिण्डे समानादके त्रिरात्रमुक्तम् । तत्र त्रिरात्रव्यपगमे सर्वेष्वेषु सचैलं स्नात्वा सद्यो विशुद्धो भवति ।। ७८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । जातदन्तबाले देशान्तरस्थे दशाहाभ्यन्तरेऽपि सद्यःशौचमित्याह **बालेति** । **पृथक्पिण्डे** सपिण्डातिरिक्ते समानोदके । सन्निधौ तु '**त्र्यहादुदकदायिन**' (५।६४) इत्युक्तम् ।। ७८ ।।

(५) **नन्दनः।** **बाले**ऽजातदन्ते, प्राप्तषष्ठमास इत्यर्थः। **संस्थिते** मृते। सपिण्डः **सद्य एव स्नानेन शुध्यति। देशान्तरस्थे च सपिण्डे पृथक्पिण्डे समानोदके** च **संस्थिते** दशाहादूर्ध्वं श्रुत्वा सद्यः शुध्येत्स्नानेन ।। ७८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **बाले**ऽजातदन्ते। अकृतचूडे **देशान्तरस्थे** च पुनः **पृथक्पिण्डे**ऽस्य सपिण्डे समानोदकमातुलतत्तुल्यशालकादौ ।। ७८ ।।

(७) **मणिरामः।** **बाले** अजातदंते मृते स्नानमात्रात्सद्यःशुद्धिः। देशांतरस्थे च सपिण्डे मृते यत्र एकाहाशौचमुक्तं तत्रापि तदपगमे श्रुत्वा स्नानाच्छुद्धिः, **पृथक्पिंडे** समानोदके च मृते। त्र्यहाशौचमुक्तं तत्र त्रिरात्रादूर्ध्वं श्रुत्वा स्नानमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः ।। ७८ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **बाल** इति। **आदेशान्तरस्थे**ऽपि दन्तजात्यूने (?) **बाले देशान्तरस्थे** वा बालेऽपि **असपिण्डसमानोदके। देशान्तरस्थेति।** मृते सचैलं स्नात्वा **सद्य एव विशुध्यति।** देशान्तरस्थसपिण्डजननमरणयोस्तच्छेषशुद्धिरुक्ता। समानोदकानां च त्र्यहाच्छुद्धिरुक्ता तद्वैकल्पिकमनेन सद्यःशौचमुच्यते ।। ७८ ।।

अन्तर्दशाहे चेत्स्यातां पुनर्मरणजन्मनी ।।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ।। ७९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अत्रापि दशाहग्रहणमाशौचकालोपलक्षणार्थम्। यस्य य आशौचकालस्तस्मिन्न निवृत्ते यदि पुनरन्यदाशौचनिमित्तमुत्पद्यते तदा पूर्वशेषेणैव शुद्धिर्न त्वन्तरा निपतितं यत्तदीयादह्नः प्रभृति दशाहादिगणना कर्तव्या। तथा च **गौतमः** (१४।५) "तच्चेदन्तः पुनरापतेत्तच्छेषेण शुद्धयेयुरिति"।

मरणजन्मनी इति समासे यत्नमन्तरेण क्रमाप्रतिपत्तेर्व्यन्तरेणाप्युपनिपातप्राप्तौ समाचारात्समानजातीय एवेति द्रष्टव्यम्। **पुनः**शब्दश्च समानजातीयापेक्षया समर्थतरो भवति। **विप्र**ग्रहणमप्याशौचिनामुपलक्षणार्थम्। स्मृत्यन्तरे तु विहितं "रात्रिशेषे द्वाभ्यां, प्रभाते तिसृभिः" इति। 'एतस्य ब्राह्मणस्य प्रेतस्पर्शे दशरात्रमाशौचमिति' प्रकृत्य 'न चेदन्तरा म्रियेत जायेत वा शिष्टैरेव दिवसैः शुद्धयेत" इतीयं स्मृतिः समानजातीयासमानजातीयभेदं नानुमन्यते ।। ७९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अन्तर्दशाहे** पुनर्मरणमेकं दशाहाशौचमध्ये तादृङ्मरणानन्तरं पुनर्जननं तु तादृग्जनने जननान्तरं तद्यदि पूर्वाशौचदशमदिनात्प्राक् पतेत्तदा यावत्पूर्वाशौचमनिर्दशमनतीतं **ताव**देवाशुचिः। पुनर्मरणं पुनर्जन्म च पुनर्मरणजन्मनी। अत्रापि 'दशाह'-पदं संपूर्णशौचोपलक्षणं, तेन क्षत्रियादीनामपि स्वशावाशौचमादायैवमेव व्यवस्था। किंचात्र सर्वत्र **विष्ण्वा**दिस्मृतिदर्शनात्पूर्वाशौचशेष**दिन आशौचा**न्तरपाते दशाहोर्ध्वमपि दिनद्वयमाशौचं तद्दिवसीयाष्टमयामे त्वाशौचान्तरपाते दिनत्रयमिति प्रपञ्चितं चैतच्**छुद्धिदीपिकायाम्** विस्तरभयान्नात्र लिख्यते ।। ७९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** दशाहादिमध्ये यदि पुनर्मरणे मरणं जनने जननं स्यात्, **पुनः**शब्दात्स-जातीयावगमात् तदा तावत्कालमेव विप्रादिरशुद्धः स्यात्। यावत्पूर्वजातदशाहाद्याशौचं ना-पगतं स्यात्तावत्पूर्वाशौचव्यपगमेनैव द्वितीयेऽपि मृतके सूतके च शुद्धिरित्यर्थः ।।७९।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच दशाहादिमध्ये यदि मरणं जननं तदा पूर्वाशौच-निवृत्तावनयोर्निवृत्तिरित्याह **अंतर्दशाहेति।** तत्पूर्वाशौचं **अनिर्दशं यावत्तावद्विप्रोऽशुचिः स्यादि**त्यन्वयः। **विप्र**पदं चातुर्वर्ण्यपरम्। 'अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यती'ति (आशौच. २०) **याज्ञवल्क्यो**क्तेः ।।७९।।

(५) **नन्दनः। तत्** पूर्वाशौचम् ।। ७९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** पुनर्दशाहाद्याशौचप्राप्तौ तदपवादमाह **अन्त**रिति। **अन्तर्दशाहे मरण-जन्मनी** मरणे स्यातां चेत् **यावदनिर्दशं स्यात्ता**वद्विप्रोऽशुचिः स्यात्। जनने मरणे जाते पूर्वाशौचा-वशिष्टैरहोभिर्न विशुध्यति। **उशना** अप्याह 'स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि। न पूर्वेणैव शुद्धिः स्यात्स कालेनैव शुध्यति'।। तथा **अङ्गिरा** अप्याह 'सूतके मृतकं चेत्स्या-न्मृतके त्वथ सूतकम्। तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सौतकं।।' **षट्त्रिंशन्मतेऽपि** 'शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत्। शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी।। यदि स्यात्सूतके सूतिर्मरणे वा मृतिर्भवेत्। शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे त्रिरात्रिक'मिति।। अपवादमाह 'मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धो म्रियते पिता। पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुर्मातृक-पक्षिणी।।' **कौशिकः** 'पितुर्दशाहमध्ये तु मातुश्चेन्मरणं यदि। न तिलोदकादिकं कर्म दाहमन्त्राहुतिं विना।। पितृकर्म समाप्याथ मात्राशौचं च पक्षिणीम्। मातुः क्रियां ततः कुर्यात्तिलाञ्जल्यादिकं च यत्।।' पितुराशौचं समाप्य सपिण्डीकरणान्तं कृत्वा पश्चान्मातुः पक्षिणीं पक्षिणीमध्ये सर्वाः क्रियाः कार्याः। अथवा 'आद्यं हि षोडशश्राद्धं सपिण्डीकरणान्न हि। मातुस्ततः कुर्यात्पितुः पुत्रः षोडशं वा सपिण्डनम्। अथैकस्मिन्दिने चाथ सपिण्डीकरणं तयो'रिति ।। ७९ ।।

(७) **मणिरामः। अंतर्दशाहे** दशाहाद्याशौचमध्ये चेत् यदि **पुनर्मरणजन्मनी स्यात्** (ताम्?) दशाहादि मरणाशौचे दशाहादि मरणांतरं दशाहादि जनने दशाहादि-जननांतरं स्यात् तदा पूर्वाऽशौचशेषेणैव शुद्धिरित्यर्थः ।। ७९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अन्तर्दशाह** इति। तावत्स्या**दशुचिर्विप्रो** यावत्तत्स्या**दनिर्दशं**। दशाहादिमध्ये यदि जन्मपुनर्मरणे मरणं जनने जननं स्यात्। पुनःशब्दात् 'सूतके सूतकं भूयो यद्यपि स्यात्कथंचन। तच्छेषेणैव शुद्धिः स्यान्मृतके मृतकं तथा।।' इत्**यंगिरसः** स्मरणात्। च तदा तावत्कालमेव ब्राह्मणादेराशौचं स्याद्यावत्पूर्वोत्पन्नमाशौचं नापगतं तत्पश्चादतीतम्। दशाहादि यावत्तत्रापि च 'रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभि'रिति **गौतमीयो** विशेषो द्रष्टव्यः ।। ७९।।

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ॥
तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ ८० ॥

(१) **मेधातिथिः।** आचार्य उपनेता। तस्मिन् **संस्थिते। त्रिरात्रं** शिष्यस्य। **तस्या**चार्यस्य **पुत्रे पत्न्यां च** संस्थितायामहोरात्रम् ॥ ८० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। आचार्ये** उपनीयाध्यापके ॥ ८० ॥

(३) **कुल्लूकः। आचार्ये** मृते सति शिष्यस्य त्रिरात्रमाशौचं वदन्ति। तत्पुत्र-पत्न्योश्च मृतयोरहोरात्रमित्येषा शास्त्रमर्यादा ॥ ८० ॥

(४) **राघवानन्दः। आचार्ये** उपनेतरि। ज्ञातिभिन्ने **त्रिरात्रं** व्याप्या**शौचं** शिष्यस्येत्याहुः ॥ ८० ॥

(६) **रामचन्द्रः। आचार्ये संस्थिते** मृते त्रिरात्रमाशौचम्। आचार्यपुत्रे आचार्य-पत्न्यां वा मृते दिवारात्रं अहोरात्रमित्यर्थः ॥ ८० ॥

(७) **मणिरामः। संस्थिते** मृते **सति दिवारात्रं** अहोरात्रम् ॥ ८० ॥

(८) **गोविन्दराजः। त्रिरात्रमिति।** आचार्ये प्रेते **त्रिरात्रमाशौच**माहुस्तत्**पुत्रपत्न्यो**श्चा**होरात्रमिति** शास्त्रमर्यादा ॥ ८० ॥

श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥
मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च ॥ ८१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** वेदशाखाध्यायी **श्रोत्रियः। उपसम्पन्नः** मैत्र्या प्रयोजनेन वा केनचित्सङ्गतः शीलेन युक्तो वा। पूर्वं तु सब्रह्मचारिण्येकाहमगृहीतवेदे दृष्टम्।

अभिधानकोशे तु 'उपसम्पन्नो' मृतपर्यायः। बहुकालत्वादाशौचस्य पूर्वैव व्याख्या ज्यायसी।

अन्ये तु 'श्रोत्रिये मातुले त्रिरात्रमि'त्येव सम्बध्नन्ति, 'पक्षिणीं रात्रि'मिति शिष्यादिभिः। बान्धवाः श्यालकमातृष्वस्रेयादयः।

यदा तु 'मातुले पक्षिणीमिति' सम्बन्धस्तदा मातुले बान्धवत्वादेव सिद्धा पक्षिणी, पुनर्वचनं नित्यार्थम्। तेनान्येषु बान्धवेषु यथाकामम् ॥ ८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उपसंपन्ने** प्रातिवेश्ये श्रोत्रिये मृते। **पक्षिणीं** पक्षाविव दिनद्वयेनोभयतो युक्तां **रात्रिम्।** शिष्ये मृते आचार्यस्य पक्षिणी। आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणीति **मालाकारः। एव**मृत्विजि याज्यस्य तथा **बान्धवेष्वा**त्मबन्धुषु मातुलपितृष्व-सृमातृष्वसृसुतेषु ॥ ८१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** वेदशास्त्राध्यायिनि **उपसंपन्ने** मैत्रादिना तत्समीपवर्तिनि तद्गृहवासिनीत्यर्थः। तस्मिन्मृते त्रिरात्रेण शुद्धो भवति। मातुलऋत्विक्शिष्यादिषु **पक्षिणी** रात्रिं व्याप्याशौचं, द्वे अहनी पूर्वोत्तरे पक्षाविव यस्याः सा **पक्षिणी** ॥ ८१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **श्रोत्रिय** इति। **उपसंपन्ने** मैत्रादिना समीपवर्तिनि स्वशाखाध्यायिनि वा। **पक्षिणी** पक्षाविवाहनी यस्या दिवसद्वयसंदंशिनी रात्रिस्तां **बान्धवेषु** पैतृष्वस्रीयादिषु ॥ ८१ ॥

(५) **नन्दनः।** **उपसंपन्नः** स्वगृहवासी। संस्थित इत्यनुषङ्गः। **बान्धवा** मित्राणि ॥ ८१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **श्रोत्रिये** प्रातिवेश्ये स्वगृहपार्श्ववर्तिनि साङ्गवेदाध्येतरि **उपसंपन्ने** मृते **त्रिरात्रमशुचिः। मातुले पक्षिणीं** रात्रिं च पुनः शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु पितृष्वस्रादिपुत्रादिषु पक्षिणीम् ॥ ८१ ॥

(७) **मणिरामः।** **उपसंपन्ने** मैत्र्यादिना तद्गृहवासिनि **श्रोत्रिये** वेदशास्त्राध्यायिनि मृते **त्रिरात्रं। मातुले शिष्यर्त्विग्बांधवेषु च पक्षिणी** पूर्वोत्तरे अहनी पक्षाविव यस्याः रात्रेः सा पक्षिणी द्वादशप्रहरात्मिका ताम् ॥ ८१ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **श्रोत्रिय** इति। वेदाध्यायिनि केनापि मैत्र्यादिना निमित्तेन निकटवर्तिश्च सब्रह्मचारिण्यपि प्रेते त्रिरात्रमाशौचवान् भवति। मातुलशिष्यर्त्विक्भागिनेयादिषु उभयतोऽहर्द्वयं पक्षद्वयमिव। यस्यास्तां रात्रिमाशौचं बान्धवत्वेऽपि मातुलस्य पुनर्वचनं मातुलेयादीनां विकल्पार्थम् ॥ ८१॥

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः।
अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥ ८२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** राजशब्दोऽयमभिषेकादिगुणयोगिनि वर्णमात्रे लक्षणया वर्तते। यत आह **यस्य स्याद्विषये स्थितः।** जातिविशेषावच्छिन्नविषयेश्वरवचनत्वे लक्षणा, न च शब्दार्थः। **सज्योतिः।** सह ज्योतिषा वर्तते। दिवा प्रेते दिवैव, रात्रौ तु तन्नास्ति। एवं **रात्रौ** रात्रिरेव नाहः। इदमेव ज्ञापकमन्यत्र रात्रिग्रहणेऽहर्ग्रहणेऽप्यहोरात्रप्रतिपत्तेः। यथा 'रात्रिभिर्मासतुल्याभिस्त्यहमेकाहमिति' (५।६६)। 'अह्ना चैकेने' (५।६४) त्यत्र तु रात्रिग्रहणं पादपूरणार्थम्। रात्रावग्निर्ज्योतिः। एवं ह्यग्निहोत्रब्राह्मणे 'अग्निना वै तेजसा तेजस्विन्यादित्येन तेजसा न भवति'। **अश्रोत्रियेऽ**वेदाध्यायिनि, **अनूचाने,** कृत्स्नमहः। रात्रौ न भवत्येव—उत्पन्नेऽपि रात्रौ निमित्ते। "कथं पुनरश्रोत्रियेऽनूचाने। एवं हि स्मर्यते 'प्रवचने साङ्गेऽधीतीति'।" सत्यं प्रवक्ताऽप्यनूचान उच्यते। तेनैवं कथंचिदङ्गादिग्रन्थार्थान्यः प्रवक्ति तस्मिन्नयमर्हविधिः। उपसम्पन्ने च गुरौ पूज्यत्वेन मुख्ये, आचार्ये वा विध्यन्तरभावात्।

केचित्तु **अश्रोत्रिये त्वि**त्यत्र नञं सम्बध्नन्ति। इह नञः प्रश्लेषेण योऽन्येषामुपाध्यायस्तस्य च न कश्चित्तत्रेमं विधिमाचक्षते ॥८२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** राजन्ये क्षत्रिये स्वनिवासदेशाधिपतौ मृते **सज्योतिः** सूर्यनक्षत्रयोरन्यतरेण येनोपलक्षिते काले निमित्तोत्पत्तिस्तज्ज्योतिरवस्थानपर्यन्तम् **अश्रोत्रिये** उपसन्न इति व्यवहितेनान्वयः, तेन श्रोत्रिये प्रातिवेश्ये मृते एकरात्रमित्यर्थः। **अनूचाने** साङ्गवेदाध्येतरि गुरौ वेदार्थव्याख्यातरि ।। ८२ ।।

(३) **कुल्लूकः। यस्य** देशे **ब्राह्मणादिः स्थितः** तस्मिन् **राजनि** कृताभिषेके क्षत्रिये मृते सज्योतिराशौचं स्यात्। सह ज्योतिषा वर्तत इति **सज्योतिः**। यदि दिवा तदा यावत्सूर्य-ज्योतिस्तावदाशौचं। यदि रात्रौ मृतस्तदा यावत्तारकाज्योतिस्तावदाशौचम्। श्रोत्रिये त्रिरात्रमुक्तम्। **अश्रोत्रिये** पुनस्तद्गृहे मृते **कृत्स्नं** दिनमात्रमाशौचं, नतु रात्रावपि। रात्रौ मृते रात्रावेवेत्यवगन्तव्यम्। साङ्गवेदाध्यायिनि 'अल्पं वा बहु वा यस्ये'त्येतन्निर्दिष्टे गुरावप्यहर्मात्रमेव ।। ८२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** राजादित्रयमरणे आशौचमाह **प्रेत** इति। **विषये** देशे इति लिङ्गात्प्रजापालनकर्तरि चातुर्वर्ण्येन ज्योतिर्मरणावधि यावत्सूर्यो नक्षत्रं वा परेद्युस्तावदाशौचं **अश्रोत्रिये** संपन्ने **कृत्स्न**मित्यहोरात्रम्। **अनूचाने** साङ्गवेदाध्यायिनि **गुरौ** वेदातिरिक्ते 'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति य' (२।१४९) इत्युक्तलक्षणे ।। ८२ ।।

(५) **नन्दनः।** यस्य राज्ञो विषये देशे स्थितिस्तस्मिन्**राजनि प्रेते** स्वस्य **सज्योति**र्ज्योतिःसहितमाशौचम्। दिवा चेज्ज्योतिःशब्दः सूर्यवचनः, नक्तं चेन्नक्षत्रवचनः। **अश्रोत्रिय उपसंपन्ने** श्रोत्रियेऽगुरावनुपसंपन्नेऽनूचाने चैकाहम् ।। ८२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। राजनि प्रेते** सति **सज्योतिः** [सूर्यनक्षत्रयोरन्यतरेण येनोपलक्षिते काले निमित्तोत्पत्तिस्तज्ज्योतिरवस्थानपर्यन्तं। यस्य स्याद्विषये स्थितिः **यस्य विषये** देशे स्थितिः। अश्रोत्रिये मृतेऽहः कृत्स्नं। समग्रं **अनूचाने** साङ्गवेदाध्येतरि तथा गुरौ वेदशास्त्रार्थव्याख्यातरि मृते अहः **कृत्स्नं** आशौचम् ।।८२।।

(७) **मणिरामः।** यस्य देशे ब्राह्मणादिः स्थितः तस्मिन्। राजनिकृताऽभिषेके क्षत्रिये मृते तदा सज्योतिः। स ज्योतिषा वर्तत इति **सज्योतिः**। दिवसे मृते दिनमात्रं, रात्रौ रात्रिमात्रमाशौचं स्यात्। **अश्रोत्रिये** तद्गृहमृते कृत्स्नं दिनं तु रात्रौ रात्रौ, मृते रात्रा-वेव। अनूचाने सांगवेदाध्यायिनि तथा गुरौ च मृते दिनमात्रम् ।। ८२ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषयेषु चेति। यत्संबन्धिनि देशे ब्राह्मणादिस्थितः तस्मिन् राजनि प्रेते सज्योतिषा दिनादित्येन रात्रौ तारकाभिः सह वर्तते इति सज्योतिर्दिवोत्पन्ने दिवैवाशौचं रात्रावुपजायते रात्रावेवेति। 'श्रोत्रिये सङ्गते त्रिदिवस'मित्युक्तमश्रोत्रिये पुनः सङ्गतेऽहः समग्रं रात्रौ न भवति। रात्रावुत्पन्ने रात्रिमेव नाहौ अङ्गादि अवक्तरिव (?) 'अल्पं वा बहु वा यस्ये'त्येवं धर्मके गुरावेवमेव ।। ८२ ।।

शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ।। ८३ ।।

[क्षत्रविट्शूद्रदायादा स्युश्चेद्विप्रस्य बान्धवाः ।
तेषामशौचं विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ।।१।।]
[राजन्यवैश्ययोश्चैवं हीनयोनिषु बन्धुषु ।
स्वमेव शौचं कुर्वीत विशुद्ध्यर्थमिति स्थितिः ।। २ ।।]
[विप्रः शुध्येद्दशाहेन जन्महानौ स्वयोनिषु ।
षड्भिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु ।। ३ ।।]
[सर्वे चोत्तमवर्णास्तु शौचं कुर्युरतन्द्रिताः ।
तद्वर्णं विधिदृष्टेन स्वं तु शौचं स्वयोनिषु ।। ४ ।।]

(१) **मेधातिथिः ।** क्षत्रियादीनां प्रागुक्तवृत्ताद्यपेक्षस्त्र्यहचतुरहादिकल्पव्यावृत्त्यर्थ-मिदम् । ब्राह्मणे दशाहस्त्वनूद्यत एव ।

अत्र त्विदं वाच्यं–"केन क्षत्रियादीनां द्वादशाहेन नियतकालाप्राप्तिर्येन कल्पान्तरव्या-वृत्त्यर्थताऽवगम्यते" ।

इयमेव ह्येषामियत्कालस्य प्रापकम् । सत्यस्मिंस्तत्र दशाहोऽयमाशौचकालस्तदु-पलक्षणार्थो विज्ञायते ।

न च सत्यप्यस्मिंस्तस्योपलक्षणार्थता । सत्यपि चातुर्वर्ण्याधिकारे यस्यैव दशाह उक्त-स्तस्यैवेतरे कल्पा इति । स्मृत्यन्तरे च ब्राह्मणविवक्षयैवोक्तम् "एकाहाद्ब्राह्मणस्य स्यात्स्वा-ध्याय" इत्यादि । तेषां तु स्मृत्यन्तरे यानि कल्पान्तराण्याम्नातानि तानि विकल्प्यन्ते । एकादशे आशौचकालः कश्चिद्विवरणकार आह "शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेनेति" अत्राहर्ग्रहणं विवक्षितं, तेन दशम्यां रात्रौ नास्त्याशौचम् । ततः पूर्वेद्युर्निमन्त्रणादि युक्तम् । अग्निं चाधास्यतः पौर्वाह्णिकजागरणादिनाऽऽशौच अपक्रान्तो भविष्यति । तदयुक्तम् । अहर्विवक्षायामाद्यास्वपि रात्रिषु न स्यादाशौचम् । अथ 'दशाहं शावमिति' एतस्मात्तत्र भविष्यति । अत्राविवक्षायां किं प्रमाणम् ।

तस्मादहःशब्दोऽयमहोरात्रवचन इति प्रदर्शितम् । तथा च पूर्वश्लोके 'अहः कृत्स्न'मिति रात्रिनिवृत्त्यर्थं कृत्स्नग्रहणम् ।। ८३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** दशाहस्थाने क्षत्रियादिषु विशेषाभिधानार्थं विप्रसंबन्धेन विहितं दशाहमनूद्य विशेषमाह **शुध्येद्विप्र** इति ।। ८३ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** उपनीतसपिण्डमरणे संपूर्णकालीनजनने च वृत्तस्वाध्यायादिरहित-ब्राह्मणो दशाहेन शुद्धो भवति । क्षत्रियो द्वादशाहेन, वैश्यः पञ्चदशाहेन, शूद्रो मासेन । तस्य चोपनयनस्थाने विवाहः ।। ८३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** संप्रति क्षत्रियादित्रयस्याशौचमाह **शुद्ध्येदिति।** दशाहेन निर्गुण-विप्रः शुध्येत्। इति द्वादशाहादिना शुध्येयुरित्यन्वयः। नैतेषु गुणवदगुणवत्त्वापेक्षा ॥ ८३ ॥

(५) **नन्दनः।** अथ शावाशौचयोर्वर्णविशेषात्कालविशेषमाह **शुद्ध्येदिति** ॥ ८३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** पूर्णाशौचमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

(७) **मणिरामः।** उपनीतसपिंडमरणे संपूर्णकालीनजनने च ब्राह्मणादीनामाशौच-दिनान्याह **शुद्ध्येदिति** ॥ ८३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। शुद्ध्येदिति।** अनुपूर्वशश्चतुर्णां वर्णानां प्रेतशुद्धिं वक्ष्यामीत्युक्त-मतापूर्वो दशाहविधिः। ब्राह्मणविषय एवैवं चासौ दशाहेन ब्राह्मणः शुध्येदितीतरविधित्सया विहितमनूद्यते। जननमरणनिमित्त आशौचे। क्षत्रियो द्वादशेन वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥ ८३ ॥

न वर्धयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः॥
न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ ८४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यस्यैषा बुद्धिः 'य उक्तास्त्र्यहादयः कल्पास्तुल्यं दशाहेन विकल्प्यन्ते, न वृत्तादिव्यवस्थयेति, ततश्चिरतरकालमन्यस्य सम्भवे किमित्येकाहपक्षं नित्य-स्वाध्यायक्लेशकरं प्रतिपत्स्ये, दशाहमपाश्रयामि निष्कर्मसुखमासिष्य' इति, – तं प्रति सौहार्देन सा व्यवस्था स्पष्टीक्रियते। 'नैते तुल्या अपि तु व्यवस्थिता एव'। व्यवस्था च प्राग्दर्शिता। अन्यथा यस्याशौचकालो विहितस्तस्य ततः कालावधिकस्य कुतो वृद्धिप्राप्तिः येनैवमर्थवत्स्यात्। विस्पष्टार्थत्वे को दोषः? अन्ये त्वाहुरतीतेष्वप्यहःसु यावत्स्नाना-दिक्रिया न कृता तावन्नैव शुद्धिः। "विप्रः शुध्यत्यप" (५।९९) इत्यादि वक्ष्यति। तत्राशुचित्वादननुष्ठाने न दुष्यामीति स्नानादिषु शुद्धये न प्रवर्तते। तत्रैवमुच्यते 'न वर्धये'न्नातीतेष्वहःसु बाह्याशौचे विलम्बितव्यम्।

ये तु–"अहःशब्दो दशमस्याह्नो या रात्रिस्तस्यामाशौचं न भवतीति"— ते न सम्यङ्मन्यन्त इत्युक्तम्। तथा च **गौतमः** (१४।६) "आशौचमध्ये आशौचान्तर उत्पन्ने तच्छेषेण शुद्धिः" इत्युक्त्वा एकस्यां रात्रौ शेषायां तयैव शुद्धिं मन्यमान आह "रात्रिशेषे द्वाभ्यामिति"। **प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः।** अशु-चित्वात्सर्वश्रौतस्मार्तक्रियानिवृत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते। अग्निषु याः क्रियाः सायं-होमाद्यास्ता न प्रत्यूहेन्न प्रत्यस्येत्। 'प्रत्यूहो' निर्यास अननुष्ठानम्। न च स्वयं कुर्याद्यत आह **न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽपीति।** सनाभ्योऽपि नाशुचिः स्यात्किं पुनरन्यः? तथा **गृह्यं** "नित्यानि निवर्तेरन्वैतानवर्जं शालाग्नौ चैक" इत्युक्त्वा आह "अन्य एतानि कुर्युरिति"। न च यदग्न्याधानं होममात्रमेव क्रियते। किं तर्हि? साङ्गप्रयोगः, तत्रैव कर्तुर्नरस्य सम्भवात्प्रधानहोमस्य तु द्रव्यत्यागरूपत्वा-त्स्वयंकर्तृतैव। अतो होमवैश्वदेवदर्शपूर्णमासाद्या निवर्तन्ते। अन्येषां तु जपसन्ध्योपासनादीनां निवृत्तिर्न दर्शिता। तानि च नित्यानि। अतोऽन्येषामेवाभ्यनुज्ञानं; यतः **स्मृत्यन्तरे** प्रतिषिद्धं

"होमः स्वाध्यायश्च निवर्तेत" इति। अतो नित्यकाम्यभेदेन व्यवस्था। काम्यं तु नैव कर्तव्यमशुचित्वादधिकारापगमात्।

"ननु च नित्येष्वपि नैवाशुचेरधिकारः"। न च शौचमङ्गम्। यदि विगुणं नित्यमनुष्ठीयते, न काम्यमित्युच्यते। अथास्माद्वचनाद्भवति। मैवम्। इह यदपि मानं तदस्यान्य एतानि कुर्युरिति परकर्तृत्वमभ्यनुज्ञायते। तच्च विगुणत्वान्नित्येषूपपद्यते न काम्येषु। वैश्वदेवे तु विवदन्ते। स्मृत्यन्तरं चोदाहरन्ति। "होमं तत्र न कुर्वीत शुष्कधान्यफलैरपि। एवं यज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः॥"

अतः सन्ध्याहोमौ दर्शपूर्णमासौ सांवत्सरिकं चाश्वयुज्यादि कर्तव्यम्। उपाकरणं तु नक्षत्राश्रयमेव, न पौर्णमास्याश्रयम्॥ ८४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। न वर्धयेदिति।** निष्कर्मतासुखाभिसंधिना गुणवत्तया चतुरहाद्याशौचार्हो न दशाहादिपरिग्रहं कुर्यादित्यर्थः। **प्रत्यूहेद्विघ्नताः** कुर्यात्। **अग्निषु** श्रौतेषु होमादिक्रिया नित्याः। तच्छ्रौताग्निसंबन्धि कर्म **सनाभ्यः** सपिण्डोऽन्योऽपि यः साग्निः सोऽपि स्वतो होमो संभवऽस्याग्निषु होमं कुर्वाणो नाशुचिः किमुत स्वयमित्यर्थः॥ ८४॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्य तु वृत्तस्वाध्यायाद्यपेक्षया पूर्वं 'अर्वाक्संचयनादस्थ्ना' (५।५९)-मित्याद्याशौचसंकोच उक्तः स निष्कर्मा सुखमासिष्य इति बुद्ध्या नाशौचदिनानि दशाहादिरूपतया वर्धयेत् संकुचिताशौचदिनेष्वपि। अग्निष्विति बहुवचनाच्छ्रौताग्निष्वग्निहोत्रहोमान्न विघातयेत्। स्वयं कुर्यादशक्तौ वा पुत्रादीन्कारयेत्। अत्रैव हेतुमाह—यस्मात्तत्कर्माग्निहोत्ररूपं कुर्वाणः पुत्रादिः सपिण्डो नाशुचिर्भवति। तदाह **पारस्करः**—'नित्यानि विनिवर्तन्ते वैतानवर्जम्।' वैतानं श्रौतो होमः गार्हपत्यकुण्डस्थानग्नीनाहवनीयादिकुण्डेषु वितत्य क्रियते इति। तथा च शङ्खलिखितौ 'अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शनाच्छुचिः'। **जाबालो**ऽप्याह 'जन्महानौ वितानस्य कर्मलोपो न विद्यते। शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः'॥ **छन्दोगपरिशिष्ट**मपि 'मृतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते। होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैः'॥ तस्मादेकाहत्र्यहाद्याशौचसंकोचे संध्यादीनामेव परित्यागो न तु श्रौतहोमस्य। एकाहत्र्यहाद्यपगमे तु संध्यापञ्चमहायज्ञादिसर्वमेवानुष्ठेयम्। अतो यन्**मेधातिथिगोविन्दराजा**भ्यामन्यथाप्यभिधायि 'एकाहत्र्यहाद्यशौचसंकोचोऽयं होमस्वाध्यायमात्रविषयः। संध्योपासनादिकं तु तेनाऽपि दशाहमेव न कर्तव्य'मिति तन्निष्प्रमाणकम्। यत्तु **गौतमेन** 'राज्ञां च कर्मविरोधाद्ब्राह्मणस्य स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थं।' **याज्ञवल्क्येन** च (प्राय० २८) 'ऋत्विजां दीक्षितानां चे'त्यादिना सद्यःशौचमुक्तं तत्सर्वेषामेव दशाहाद्यशौचिनामपि तत्तत्कर्मविषयम्। यानि तूभयत्र दशाहानि 'कुलस्यान्नं न भुञ्जीते'-त्यादीनि दशाहं तत्तत्कर्मनिषेधकानि वचनानि, तानि दशाहाशौचविषयाणीति न कश्चिद्विरोधः। तस्माद्धोमस्वाध्यायमात्रार्थं सगुणेऽशौचलाघवं न संध्योपासनार्थमितीदं निष्प्रमाणम्॥ ८४॥

(४) **राघवानन्दः।** 'अर्वाक् संचयनादि'त्यादिना गुणवदगुणवत्सु संकुचिताशौच-

मालस्यान्न वर्धयेदित्याह **न वर्धयेदिति**। संकुचिताशौचेऽपि कुण्डान्तरेष्वग्नीन्समूहमानो होमकरणेनाशुचिः स्यादित्याह **प्रत्यूहेदिति**। प्रत्यूहेन्न विघातयेत्। तदुक्तं **छन्दोगपरिशिष्टे** 'सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते। होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलै'रिति।। सायंप्रातर्होममात्रं न तु वैश्वदेवदर्शादिकं होमस्वाध्यायादि वर्तत इति काम्यपरं सूतकं मृतकोपलक्षणं। 'जन्महानौ वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते' इति **जाबालोक्तेः**। हानिर्मरणं वितानस्य श्रौतस्य। **सनाभ्यः** पुत्रादिः शुचिरिति कैमुत्योक्तेः ।। ८४ ।।

(५) **नन्दनः**। श्रौतस्मार्तकर्मनिरतैर्लघुरेवाशौचकल्प आश्रयणीयो न गुरुरित्याह **नेति**। लघुकल्पसंभवे गुरुकल्पाश्रयेणाघवानघाहानि न वर्धयेत्। लघुकल्पमाश्रितोऽप्यग्निषु क्रिया **न प्रत्यूहेन्न** विहन्यात्। **तत्कर्म** अग्निकर्म। **सनाभ्यः** सोदरः। अग्निशब्दोऽयं वैतानिकविषयो बहुवचनादिति केचित् ।। ८४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अघाहानि** अघस्य आशौचस्य अहानि दिनानि न वर्धयेत्। अग्निषु क्रिया **न प्रत्यूहेन्न** हन्यात् विघ्नं न कुर्यात्। 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूह' **इत्यमरः**। हावयेन्न तु हापयेत्। च पुनः **तत्कर्म** श्रौताग्निकर्म कुर्वाणः एतेन कर्मणा **सनाभ्यः** सगोत्री नाशुचिर्भवेत् ।। ८४ ।।

(७) **मणिरामः**। **न वर्द्धयेदघाहानि**। यस्य प्राक् 'संचयनादस्थ्ना'मित्याद्याशौचसंकोच उक्तः सः कर्मरहितोऽहं सुखेन स्थास्ये इति बुद्धया-**अघाहानि**-आशौचदिनानि दशाहरूपाणि न वर्द्धयेत्। प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः। संकुचिता शौचमध्येऽपि **श्रौताग्निक्रियाः** अग्निहोत्रहोमरूपाः-न **प्रत्यूहेत्**-न त्यजेत्। नित्याः संध्यावंदनादयस्तु त्याज्याः। तत्र हेतुमाह **न वेति सनाभिः** पुत्रादिः सपिंडः। तथा च त्र्यहादिसंकोचानंतरं दशाहमध्ये संध्यादीनामपि न त्यागः ।। ८४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **न वर्धयेदिति**। यस्याग्निहोत्राद्यपेक्ष'अर्वाक् सञ्चयनादस्थ्नां' इत्येवमाद्यशौचसङ्कोच उक्तः स तु क्रियार्थं तावदेवाशौचमाश्रयेन्नतु निष्कर्मा सुखमासिष्युः इति बुद्धया। अशौचसंयुक्तान्यहानि वर्धयेत्तस्यां क्रियायां दशाहं नाश्रयेत्। एतेषु चाग्निष्वपि होत्रादिक्रिया न निरस्यन्नच तच्छ्रौतं कर्म कुर्वन् सपिण्डोऽप्यशुद्धो भवति किं पुनरन्यत्तस्मादन्यं कारयेत्। तदुक्तं गृह्ये 'नित्यानि निवर्तन्ते। वैतानवर्जं शालाग्नौ चैके अन्य एतानि कुर्यु'रिति ।। ८४ ।।

दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा ।।
शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ।। ८५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **दिवाकीर्ति**श्चाण्डालः, अत्यन्ताशुचिसाहचर्याद् भारते च प्रयोगदर्शनान्मार्जारमूषिकसंवादे "तस्मिन्नपि च कालेऽभूद्दिवाकीर्तिर्भयार्दितः" इति। न नापितः, तस्य स्पृश्यत्वात् भोज्यान्नत्वाच्च। यत्तु श्मश्रुकर्मणि तस्येदं स्नानमित्याहुस्तदपि सिद्धत्वादवाच्यम्। अवश्यं श्मश्रुकर्माणि कारयतो रोमाणि गात्राणि स्पृशन्ति, तानि शरीरात् च्युतान्यशुद्धानीति सिद्धं स्नानम्। **तत्स्पृष्टिनं** तस्य स्पृष्टं 'तत्स्पृष्टं', तदस्यास्तीति

'तत्स्पृष्टी'। येनैते स्पृष्टास्तेषामपि स्नानमेव। इह सर्वस्याप्रत्यासत्तेः तत्स्पृष्टिनमित्यनेन सम्बन्धः शवस्यैव केचिदाहुर्न दिवाकीर्त्यादीनाम्। अन्ये तु एकवाक्योपनिपातादन्ते श्रुतत्वात्सर्वेषां बुद्धौ सन्निधानात् तच्छब्देन सर्वनाम्ना परामर्श इति। अत्र हि शवपर्यन्तानां द्वन्द्वं कृत्वा स्पृष्टीत्यनेन सम्बन्धः। तत्र तत्स्पृष्टीति समासार्थस्य बुद्धौ सन्निहितत्वात्तच्छब्देनावमर्शः। न हि केवलस्य शवस्य स्पृष्टिपदेन सम्बन्धो लक्ष्यते, पतितादिभिरितरेतरयुक्तत्वात्। किंतु केवलस्य पदान्तरसम्बन्धः। द्वन्द्वे ह्येकैकः शब्दः सर्वार्थाभिधायी। ततः सर्वे प्रत्यासन्नाः। अथापि शवस्पृष्टिशब्दस्य तत्स्पृष्टिपदेन सम्बन्धं कृत्वा ततोऽन्यैरभिसम्बन्धः, तथा सति पतितादीनां स्पृष्टिपदेन सम्बन्धो न स्यात्। तस्मात्समाचारत एव निर्णयः ॥ ८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दिवाकीर्ति** चाण्डालं। **पतितं** महापातकिनं। **सूतिकां** स्त्रियं दशाहमध्ये। **तत्स्पृष्टिनं** दिवाकीर्त्यादीनां पञ्चानामन्यतमस्य स्प्रष्टारम् ॥ ८५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** चाण्डालं रजस्वलां ब्रह्महादिकं प्रसूतां दशाहाभ्यन्तरे शवं शवस्पृष्टिनं च स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धो भवति। केचित्तु **तत्स्पृष्टिन**मिति चाण्डालोदक्यादिभिः सर्वैः संबन्धयन्ति। **गोविन्दराज**स्तु **याज्ञवल्क्य**वचनाच्छवस्पृष्टिनमेव तत्स्पृष्टिनमाह, नोदक्यादिस्पृष्टिनम्; तत्राचमनविधानात्। तदाह **याज्ञवल्क्यः** (प्राय० ३०) 'उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत्। उदक्याशुचिभिः स्पृष्टः स्नानं कुर्यात्' उदक्याशौचिभिः स्पृष्टैः स्पृष्टस्तूपस्पृशेदाचामेत् ॥ ८५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंचैतान् षट् स्पृष्ट्वा स्नायादित्याह **दिवेति। दिवाकीर्ति** चाण्डालं **उदक्यां** रजस्वलां। **तत्स्पृष्टिनं** शवस्पृष्टिनं; नतु दिवाकीर्त्यादिस्पृष्टिनं; तेषां साक्षात्स्पर्शे स्नानमेव, परंपरास्पर्शे त्वाचमनं। 'उदक्याशुचिभिः स्नायात्स्पृष्टस्तैर्वायुपस्पृशेत्' इति **याज्ञवल्क्योक्तेः** ॥ ८५ ॥

(५) **नन्दनः। दिवाकीर्तिः** चण्डालः। **तत्स्पृष्टं** दिवाकीर्त्यादिस्पृष्टम् ॥ ८५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। दिवाकीर्ति**र्नापितः, चाण्डाल इति केचित्। च पुनः तत्स्पृष्टिनं शवस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥ ८५ ॥

(७) **मणिरामः। दिवाकीर्तिः** चांडालः। **उदक्या** रजस्वला। **तत्स्पृष्टिनं** शवस्पृष्टिनं न तु चांडालादिस्पृष्टिनं, तत्स्पर्शे आचमनविधानात् ॥ ८५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। दिवाकीर्तिमिति।** चण्डालरजस्वलापतितसूतिकाशवतत्स्पृष्टिनः स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धचति। अन्ये तु चण्डालादिस्पर्शेऽपि तत्स्पृष्टिन्यायमिच्छन्ति। किंतु 'उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत्' इत्येवं याज्ञवल्क्य- (प्राय० ३०) वचनमस्ति। इत्थं स्मृत्यर्थेऽपि समाचारोऽन्वेष्यः ॥ ८५ ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ॥
सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥ ८६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सूर्यदैवत्या मन्त्राः **सौराः** "उदुत्यं जातवेदसम्" इत्यादयः। **पावमान्यः** दाशतयोषु नवमे मण्डलेऽधीताः 'स्वादिष्ठयेत्याद्याः'। **यथोत्साहं शक्तित** इति च एक एवार्थः। वृत्तवशाच्छब्दद्वयं पठितम्। बहुवचननिर्देशात्त्रित्वसंख्याऽवश्यं कर्तव्या। परतस्तु यदि गुरुतरकार्यात्ययो न भवति तदा कर्तव्य एव जपः। मन्त्रग्रहणात्पावमानीरिति च ऋचामुपादानादसमाप्तेऽपि सूक्ते त्रिभ्य ऊर्ध्वं भवत्येव शुद्धिः। श्वाऽप्यत्र प्रक्षेप्तव्यः। सोऽप्यशुचिरेव। पठितं च **गौतमीये**ऽस्मिन्नेव वर्गे "शुनश्च। यदुपहन्यादित्येके" इति (अ. १४ सू० २९।३०)। **प्रयतः** अनन्यमना मन्त्रदेवतादिध्यानपरः। अथवा 'प्रयतो' देवतादिपूजाप्रवृत्तो यदा पश्येत्तदैव कुर्यान्नान्यदेति ॥ ८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रयतो जपादिकर्मकरणार्थं प्रायश्चित्तकाले। **अशुचिः** चाण्डालादिः। **सौरान्** 'उदुत्यं जातवेदसं चित्रं देवानामुद्वयं तमस' इत्यादीन्। **यथोत्साहं** यथाशक्ति पावमानीः 'स्वादिष्ठयामदिष्ठया' इत्याद्याः ॥ ८६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** श्राद्धदेवपूजादिसंचिकीर्षुः स्नानाचमनादिना प्रयतः सन्प्रकृतचाण्डालाद्यशुचिदर्शने सति 'उदुत्यं जातवेदसम्' (ऋ. सं. १।४।७) इत्यादिसूर्यदैवतमन्त्रान्यथासामर्थ्यं पावमानीश्च शक्त्या जपेत् ॥ ८६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंचान्यदित्याह **आचम्येति**। **प्रयतः** श्राद्धदेवादिपूजाचिकीर्षुः सन्निधानाद्दिवाकीर्त्यादिषण्णामशुचीनां दर्शने 'उदुत्य'मित्यादिसौरमन्त्राः। **यथोत्साहं** यथासामर्थ्यं सान्निध्यादिदर्शनानुरूपं वा ॥ ८६ ॥

(५) **नन्दनः। अशुचयो** दिवाकीर्त्यादयः। **सौरान्** सूर्यदैवत्यान्। **पावमानीः** पवमानदैवत्याः, ऋच इति शेषः ॥ ८६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अशुचिदर्शने **सौरान् मन्त्रान्** गायत्र्यादीन् जपेत्। **च** पुनः शक्तितः पावमानीं सूक्तं जपेत् 'पावमान्यः पुनन्तु माम्' इति पठेत् ॥ ८६ ॥

(७) **मणिरामः।** श्राद्धपूजाद्यर्थं कृतस्नानादिर्यदि चांडालादिकं पश्येत्तदा किं कर्तव्यमत आह **आचम्येति। सौरान्मंत्रान्** 'उदुत्यं जातवेदस'मित्यादीन्। **पावमानीः** ॥ ८६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। आचम्येति।** प्रकृतचण्डालाद्यशुचिदर्शने सर्वदाऽऽचम्य शुचिः। स सूर्यदैवत्यान्मंत्रान्यथासामर्थ्यं पावमानीश्च 'स्वादिष्ठये'त्याद्याः शक्त्या जपेत् ॥ ८६ ॥

नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ॥
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥ ८७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** नरो मनुष्यस्तस्येदं **नारम्। सस्नेहं** मांसमज्जादिग्धम्। गोरालम्भनं स्पर्शः। अर्कदर्शनगवालम्भौ विकल्प्येते ॥ ८७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सस्नेहमदग्धमशुष्कं च निःस्नेहं** दग्धं **शुष्कं** वा। **आचम्यै-**वेत्याचमनं कृत्वा गोस्पर्शनसूर्येक्षणयोरन्यतरत्कार्यमित्यर्थः ।। ८७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** मानुषास्थि स्नेहसंयुक्तं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणादिः स्नानेन विशुध्यति। स्नेहशून्यं पुनः स्पृष्ट्वाऽऽचम्य गोस्पर्शार्कविक्षणयोरन्यतरत्कृत्वा विशुद्धो भवति ।। ८७ ।।

(४) **राघवानन्दः। नारं** नरस्येदं। गोस्पर्शो रवेरीक्षणं वा ।। ८७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** नराज्जातं **नारं** सस्नेहमस्थि स्पृष्ट्वा स्नात्वा शुध्यति, द्विजात्यस्थि-विषयं शूद्रस्यास्थिस्पर्शने त्रिरात्रमाशौचम्। **निःस्नेहं** शुष्कं अस्थि स्पृष्ट्वा पादौ प्रक्षाल्याचम्य गामालभ्य स्पृष्ट्वा अर्कमीक्ष्य वा शुद्धो भवेत् ।। ८७ ।।

(७) **मणिरामः। नारं** मानुषं अस्थि। **आलभ्य** स्पृष्ट्वा ।। ८७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नारमिति।** स्नेहयुक्तं मानुषास्थि स्पृष्ट्वा ब्राह्मणादि स्नात्वा विशुध्यति। स्नेहशून्यं पुनः स्पृष्ट्वोपस्पृश्य गोस्पर्शनादित्येक्षणयोरन्यतरत् कृत्वा विशुध्यति ।। ८७ ।।

आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् ।।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ।। ८८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** आदेश 'आदिष्टम्।' व्रतादेशनसम्बन्धाद्रूढिरूपेण ब्रह्मचार्युच्यते। तस्य ब्रह्मचर्याश्रमस्थस्य सतो ये सपिण्डाः प्रमीयन्ते तेषाममनिष्टोदकदानप्रतिषेधः। प्राक्प्रमीतानां तु विहितमन्वाहिकं कुर्याद्देवपितृतर्पणमिति।

आ व्रतस्येति आ समावर्तनादित्यर्थः। न पुनरान्तरालिकसाहसिकादित्यर्थः। व्रता-चरणसमाप्तेः समावृत्तः स सर्वेषामेकैकस्योदकं कृत्वैकस्मिन्नहनि, त्रिरात्रमाशौचं कुर्यात्।

मातुस्तूदकदानं व्रतिनोऽपीष्यते। न च व्रतलोपः। स्मृत्यन्तरमुदाहरन्ति 'अपराध्य आदिष्टी नोदकं' इति ।। ८८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** आदिष्टमाचार्येण ब्रह्मचार्यस्यपोशानेत्यादिना ब्रह्मचर्यव्रतं यस्य स आदिष्टी स पितर्यपि मृते नोदकमर्थादाशौचमपि न कुर्यात्। **समाप्ते त्विति।** समाप्ते तु ब्रह्मचर्ये यद्यनतीतवत्सरं पितृमरणं शृणुयात्तदा शौचमुदकदानं च प्रेतोद्देशेन त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणा कार्यं। ततः प्राक्सपिण्डने कृते प्रेतत्वाभावान्नैतदुदकदानमित्यर्थसिद्धम्। एतेन व्रतिनो व्रतकाल आपादितत्वादाशौचस्य तदाशौचात्ययकालप्राप्तकालमाशौचं कालान्तरेऽपि नास्तीति ग्राह्यमिति दर्शितम्। एतच्च युक्तिसिद्धमपि स्पष्टार्थमुक्तम्। उदककरणोत्तर-कालीनत्वात् त्रिरात्रपूरणस्योदकं कृत्वेत्युक्तम् ।। ८८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** व्रतादेशनमादिष्टं तदस्यास्तीति ब्रह्मचारी सप्रेतोदकमाव्रतसमापनान्न कुर्यात्। **उदक**मिति पूरकपिण्डषोडशश्राद्धादिसकलप्रेतकृत्योपलक्षणम्। समाप्ते पुनर्ब्रह्मचर्ये प्रेतोदकं कृत्वा त्रिरात्रमशौचं कृत्वा विशुद्धो भवति। एतच्च मातापित्राचार्यव्यतिरिक्त-विषयम्। तदाह **वसिष्ठः** 'ब्रह्मचारिणः शवकर्मणा व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरोर्वा'

शवकर्मणेति शवनिमित्तकेन निर्हरणदहनोदकदानपूर्वकपिण्डषोडशश्राद्धादिकर्मणा। वक्ष्यति च 'आचार्यं स्वमुपाध्याय'(५।९१)मिति ॥ ८८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किं च **आदिष्टीति**। **आदिष्टी** ब्रह्मचारी **उदकं** तत्पूर्वकसपिण्डषोडशश्राद्धादिप्रेतकृत्योपलक्षणं, एतन्मातापित्राचार्यातिरिक्तविषयं, तेषां कुर्यात्। 'आचार्यं स्वमुपाध्याय'मित्यादिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८८ ॥

(५) **नन्दनः**। आदिष्टं व्रतं तद्वानादिष्टी। **व्रतस्य** ब्रह्मचर्यस्य। **समाप्ते** व्रते। कृतसमावर्तनस्याकृतविवाहस्यायं त्रिरात्रविधिः ॥ ८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **आदिष्टी** ब्रह्मचारी आ व्रतस्य समापनात् उदकं जलांजलिं न कुर्यात्; व्रतं समाप्य जलाञ्जलिं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति। एतावद्वत्सराभ्यन्तरे अकृतसपिण्डे बोद्धव्यम् ॥ ८८ ॥

(७) **मणिरामः**। **आदिष्टी** व्रतादेशनं आदिष्टं तदस्यास्तीत्यादिष्टी ब्रह्मचारी। **आ व्रतस्य समापनात्** उदकं प्रेतोदकं न कुर्यात्। **उदकमित्युपलक्षणं**, तेन प्रेतसंबंधिसकलकर्म कुर्यादित्यर्थः। एतच्च मातापित्राचार्याऽतिरिक्तविषयं। ब्रह्मचारिणः शवकर्मणां व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरोर्वे'ति **वसिष्ठवचनात्**। समाप्ते तु व्रते इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **आदिष्टी नोदकमिति**। व्रतादेशयोगादादिष्टी ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणः 'शवकर्मणां व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रो'रिति **वसिष्ठस्मरणान्**मातापितृव्यतिरिक्तानां सपिण्डादीनां अनिष्टोदकसमावर्तनान्न कुर्यात्। समाप्ते पुनः ब्रह्मचर्ये तेभ्योऽनिष्टोदकं दत्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ ८८ ॥

वृथासंकरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ॥
आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रिया ॥ ८९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। 'जात'शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। **वृथाजातो** यो न देवानर्चयति न पितॄन्न मनुष्यानिति। सत्यधिकारेऽनाश्रमी, हुताहुतपरित्यक्तः। 'संवत्सरमनाश्रमी भूत्वा' इत्यादि चिरकालावस्थाने महादोषश्रवणात्। ब्रह्मचारिपरिव्राजकाभ्यामन्यस्य परपाकरतित्वम्। आत्मार्थस्तु पाको निषिद्धः।

संकरजाता इतरेतरजातिव्यतिकरेण प्रतिलोमा आयोगवादयः। निन्दितत्वाद् वृथाजातसाहचर्येण। अनुलोमास्तु सत्यपि संकीर्णयोनित्वे मातृजातीयत्वादधिकारित्वाच्च नेह गृह्यन्ते। न चानुलोमेषु संकीर्णयोनिव्यवहारः। "संकीर्णयोनयस्त्वेताः प्रतिलोमानुलोमजा" इति। अनियुक्ता सुतादयश्चानेकपुरुषसंसर्गजाः वेश्याजाताश्च। पारस्त्रैणेयास्तु असत्यनेकपुरुषसंसर्गे न संकरजाताः।

अयं च सपिण्डानां निषेधो, न तत्पुत्राणामिति केचित्। आत्मत्यागिनां तु पुत्राणामपि; तदयुक्तमविशेषश्रवणात्।

'प्रव्रज्यासु' बाह्यासु भगालवरक्तपटाद्यासु अनधिकाराद्बहुवचननिर्देशात् व्रतादि-दर्शनभेदेन बाह्याः।

आत्मनस्त्यागिनां पुरुषाणामायुषोऽक्षये स्वेच्छया शरीरं त्यजन्ति। वृद्धानाम-चिकित्स्यमहाव्याधीनां च भिषक्प्रत्याख्यातानामिष्यत एव। यथोक्तम्— "वृद्धः शौच-स्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः। आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः॥" "तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः। तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्॥" इति।

कुष्ठ्यादेस्तु व्याधिगृहीतस्य इष्यत एव। यथोक्तं 'लुप्तचेष्टस्य'। गृहस्थावस्थाया-मपि—"महाप्रस्थानगमना वृथा नेच्छन्ति जीवितुम्"। 'लुप्तचेष्ट'श्चोच्यते यः शौचा-दिष्वसमर्थः संध्योपासनादिषु च।

'अपरिक्षीणशरीरो वा सादयेद्यस्त्वात्मानमलुप्तचेष्टो वा'। अतस्तद्विपरीतस्यानुज्ञातं भवति।

स्मृत्यन्तरेष्वन्येषामप्युदकक्रियानिषेधो विहितः। यथोक्तम्—"राजभिर्निहतानां च शृंगिदंष्ट्रिसरिसृपैः। आत्मनस्त्यागिनां चैव श्राद्धमेषां न कल्पयेत्॥" "उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यच्च दीयते। नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति॥" "नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः। तस्मादेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेव सदक्षिणम्"॥

तथाऽन्यत्र "चण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि। दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम्"। तथा चोक्तम्- "नृणां चैवाग्निदानां च स्नानालंकारकारिणाम्। तप्तकृच्छ्रद्वये शुद्धिरश्रुपातेऽनुयायिनाम्॥" "तेनोद्दिष्टं न चैवान्यैः कार्यमस्यौर्ध्वदेहिकम्। न च नामापि कर्तव्यं तद्वंशस्य तदीयकम्॥" "अत्यन्तनरकस्थस्य तस्य पापीयसोऽधिकम्। कारणं कीर्तनं नाम सर्वं चैव भयावहम्"॥

संवर्तेन आस्वेव क्रियासु सान्तपनमाम्नातम्, **पराशरेण** तप्तकृच्छ्रम्, **वशिष्ठेन** तप्तकृच्छ्र-सहितं चान्द्रायणम्। तत्रापूर्वादिविशेषा उपेक्ष्याः। यदुक्तम् 'चण्डालादुदकात्' इत्याद्युपक्रम्य 'मरणं पापकर्मणामिति।' तत्रेदं सन्दिह्यते—किं यश्चाण्डालादिर्बुद्धिपूर्वमात्मानं घातयति तस्यायं विधिरौर्ध्वदेहिकाकरणम्, तत्करणे च प्रायश्चित्तम्, उत प्रमादहतस्यानिच्छत इति। कुतः सन्देहः? इह **गौतमेन** "प्रायानाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनैश्चेच्छता" इत्युक्तम् (१४।१२)। इह चाविशेषण श्रुतं "चण्डालादुदकात्" इति। तत्र स्मृत्यन्तरेणैकशास्त्रत्वादु-दकादित्यत्र तावदवश्यमिच्छतामिति सम्बध्यते। साहचर्यादन्यत्रापि तथैवेत्याशङ्का जायते। किंच पापकर्मणामिति श्रूयते। पापं च कर्म प्रतिषिद्धम्। अत्र प्रतिषिद्धं योऽनुतिष्ठति स पापकर्मेत्युपपद्यते। अनुष्ठातृत्वं च स्वव्यापारेण परप्रयोक्तृतया च। तत्र न वैद्युतदंष्ट्रि-शृङ्ग्यादयः। ते च न प्रयुज्यन्ते। नापि ते श्वभ्रोदकखड्गादिस्थानीयाः। येन तदुपादानेना-त्मानं घ्नन् स्वतन्त्रः कर्ता स्यात्। किं तर्हि? यस्येदृशं मरणमुपनतं स पूर्वजन्मनि कृतपातक इति शास्त्रेण ज्ञाप्यते। यथा श्यावदन्तप्रभृतयः। तत्रापि किमेतेन ज्ञापितेन? अङ्गहीना-दीनां पूर्वपापसम्बन्धित्वं ज्ञाप्यते। प्रायश्चित्तमनुष्ठेयं यथा **वसिष्ठेनोक्तं** कस्यचित्कृच्छ्रद्वय-चरणं कस्यचिदभ्यधिकमपि।

इह मृत्युना सम्बन्धिकारस्यापहृतत्वान्नार्थोऽनेन । यदि वाऽसौ कृतपातक इत्यवसीयते । तेन सह येन केनचित् यौनमौखस्रोवाः सम्बन्धाः कृताः सोऽपि पापकारी स्यात् । न चैवं शिष्टानामाचारः । न हि तादृशेन सम्बन्धं कृतवन्तः केनचिद्विचिकित्स्यन्ते । प्रायश्चित्तं नाचरन्ति । अत इच्छतामनुमीयते । ये तु 'गोब्राह्मणहतानाम्' इति स्मृत्यन्तरे पठित्वा 'आत्मनस्त्यागिनामिति' पृथक् पठन्ति तेन विशेषपक्षः प्रतिभाति । अतः संशयः—किं पुनरत्र युक्तम् ? इच्छतामिति । कुतः ? पापकर्मवचनात् । स्वेच्छया यश्चात्मव्यापत्तिहेतौ व्यापारे प्रवर्तते तेन "तस्मादुह न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयादिति" शास्त्रमतिक्रान्तं भवति । स च युक्तः पापकर्मेति व्यपदेष्टुम् ।

"ननु चोक्तं न हि ते खड्गादिस्थानीयाः, येनेच्छया वधोपपत्तिः ।"

उच्यते । यः प्रमादं न रक्षति तेन तत्कृतमेवेति । तेन यश्चाण्डालदस्युभूयिष्ठेऽरण्य एकाकी गच्छति, तस्य यद्यपि चण्डाला मां घ्नन्त्विवतीच्छा न भवति, तथापि तत्समर्थाचरणेन प्रमादस्यापरिहृतत्वाद्भवत्येव शास्त्रातिक्रमः । एवं यो बाहुभ्यां नदीं तरति संदिग्धां वा नावमधिरोहत्यकुशलकर्णधाराधिष्ठिताम्, एवं तस्य व्यापद्यमानस्य वेगक्षयेण नौपरिवर्त-नादिना वा युक्तैव पापकारिता। तथा चागाधतां दण्डादिना ग्राहमकरसंगं च ज्ञात्वा स्नातारो यद्यपह्रियेरन्न दुष्येयुः। एवं यस्तु दृढबन्धनां तरिं तीव्राम्भसि कुशलावहितसमर्थप्रेरकप्रेर्यमाणा-मधिरूढः सहसोत्पतिते जविनि पवने चक्रवातेन पिच्छलमवाप्तवान् प्लवव्यापत्त्या म्रियेत न शास्त्रमतिक्रमेत्। एवं सर्पोपहतं देशं च अपरिहरन्दष्टो व्यापद्येत प्रत्यवेयादेव, नान्यथा । एवं तीक्ष्णशृङ्गां गां हस्तिनं वा दृष्ट्वा दूरमनपक्रामतो हन्यमानस्य युक्तोऽतिक्रमः । एवमरण्ये वर्षासूच्चरन्तीषु विद्युत्सु ग्रामनगरयोरप्रवेशे दुष्टतैव । ग्रामस्थस्योपरि कथंचिद्विद्युत्पातः स्यात्तदा न किंचिदपराध्यति । अतो युक्तमीदृशं यथाविहितक्रियाकरणम् । तत्र चोदक-क्रियानिषेधः सर्वौर्ध्वदेहिकप्रदर्शनार्थः, स्मृत्यन्तरेऽस्योदाहृतत्वात् ।। ८९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **वृथाजाताः** क्लीबाः । **संकरजाः** प्रतिलोमजाः । **प्रव्रज्या** चतुर्थाश्रमः । **आत्मनस्त्यागि**नामुद्बन्धनादिना । **उदकक्रियेत्या**शौचस्यापि ग्रहणम् ।। ८९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। 'जात'शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, **वृथाजातानां** बाहुल्येन त्यक्त-स्वधर्माणां **संकरजातानां** हीनवर्णेनोत्कृष्टस्त्रीषूत्पन्नानां वेदबाह्यरक्तपटादिप्रव्रज्यासु वर्तमाना-नामशास्त्रीयविषोद्बन्धनादिना कामतश्च कृतजीवितत्यागिनामुदकादिक्रिया न कर्तव्या ।। ८९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। एषामुदकं नास्तीत्याह **वृथेति** द्वाभ्यां । **वृथाजातानां** पञ्च-यज्ञाद्यनधिकारित्वेन चिरकालमनाश्रमिणामिति **मेधातिथिः**। **संकरजातानां** हीनवर्णेनोत्कृष्ट-स्त्रीषु जातानां । **तिष्ठतां** परमहंसानाम् ।। ८९ ।।

(५) **नन्दनः**। **वृथाजाताः** पञ्चमहायज्ञादीनामकर्तारः । **संकरजाताः परभार्यायाम-**नियुक्तायामुत्पन्नाः ।। ८९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। द्वाभ्यामाह **वृथेति**। **वृथाजाता** पञ्चयज्ञरहिताः क्लीबादयो वा सङ्करजातानां च पुनः यतीनां च पुनः आत्मत्यागिनाम् पाषण्डचमाश्रितानाम् । च पुनः

कामतः चरन्तीनां व्यभिचारिणीनाम्। एवं वृथादिसुराप्यंतानां योषितां उदकक्रिया जलाञ्जलिदानसूतकमपि निवर्तेत न कुर्यात्॥ ८९॥

(७) **मणिरामः।** येषां प्रेतक्रिया न भवति तानाह **वृथेति।** जातशब्दः प्रत्येकमन्वेति। **वृथाजातानां** त्यक्तस्वधर्माणां। **संकरजातानां** नीचवर्णेनोत्कृष्टस्त्रीषूत्पन्नानां। **प्रव्रज्यासु** वेदबाह्यरक्तपटादिप्रव्रज्यासु। **आत्मनस्त्यागिनां।** अशास्त्रीयकृतात्मघातिनां॥ ८९॥

(८) **गोविन्दराजः। वृथासंकरजातानामिति।** वृथाजातानां बाहुल्येनोत्सृष्टस्वधर्माणां सङ्करजातानां वा नियुक्तासुतादीनां व्यतिक्रमसाहचर्याच्च वेदबाह्येषु च व्रतेषु रक्तपटादित्वादिषु वर्तमानानां तथा॥ ८९॥

[वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः॥
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनांबुभिः॥ १॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः॥
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्॥ २॥]

[मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदनुचारोष्णं चेति वृद्धगार्ग्विष्णवाद्युक्तश्रुतिस्मृतिबाह्यप्रकारेण। बुद्धिपूर्वं विषोद्बन्धनादिनात्मानं हतवतामुदकक्रियाद्यौर्ध्वदेहिकमाशौचं जननाशौचोदकभाजना इति **याज्ञवल्क्य**स्मरणान्निवर्तते॥ १-२॥]

पाषण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः॥
गर्भभर्तृद्रुहां चैव सुरापीनां च योषिताम्॥ ९०॥

(१) **मेधातिथिः।** शास्त्रपरित्यागेन बाह्यदर्शनाश्रयं नरशिरःकपालरक्ताम्बरादिधारणं **'पाषण्डम्' तदाश्रिताः।** कृततल्लिङ्गपरिग्रहाः तद्दर्शनवशवर्तिन्यः।

चरन्तीनां च कामतः। तदाचारकुलस्थितित्यागेनेच्छामात्रानुवृत्त्यैकानेकपरपुरुषसंप्रयोगः 'कामचारः'। **भर्तु**र्विषगरादिदानेन गर्भस्य च पातनं **द्रोहः। सुराप्यः** यथाप्रतिषेधं प्रतिषिद्धायाः पानेन।

अत्र कश्चिदाह "'ब्राह्मणो न पिबेत्सुरामिति' सत्यपि जात्यर्थाविशेषे लिङ्गात्पुंस एव ब्राह्मणस्य प्रतिषेधो न स्त्रिया इति। यद्यपि स्त्रीपुंसयोरेका जातिस्तथापि स्त्रीत्वपुंस्त्वलिङ्गे भिद्येते। इह च ब्राह्मण इति पुंल्लिङ्गस्य शब्दस्य श्रवणादश्रुतायाः कः प्रसङ्गः। यथा 'ब्राह्मणीं पाययेत्पुत्रार्थमिति' न पुंसः पाययेदिति, तद्वत्पुंल्लिङ्गश्रुतौ न स्त्रिय उपादीयन्ते। यत्र क्वचिल्लिङ्गं न विवक्ष्यते, यथा 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति स्त्रिया अपि प्रतिषेधो विज्ञायते, तत्र द्वितीयया श्रुत्या ब्राह्मणस्येप्सिततमत्वात्प्राधान्यम्। न च प्रधाने प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेकणान्यलिङ्गसंख्यादि विवक्ष्यते। यथा 'ग्रहं संमार्ष्टीति' नैकस्य संमार्गः। इह पुनर्'ब्राह्मणेन सुरा न पेयेति' कर्तृतया साधनभावेन क्रियां प्रति निर्देशात् 'ब्राह्मणो न पिबेत्सुरा'मित्याख्याताभिहितेऽपि तदर्थानामपि वृत्तेः प्रातिपादिकार्थोपपत्त्या प्रथमाऽपि तृतीयानुगुण्येति गुणीभावः, गुणे च सर्वं श्रुतं विवक्ष्यते। यथा 'पशुना यजेतेति' पुमान्पशुरालभ्यते एकश्च।"

अत्रोच्यते। नात्र द्वितीयातृतीये गुणप्रधानभावेनाविवक्षाविवक्षयोः कारणम्, किं तर्हि ? प्राप्त्यप्राप्तौ। यदप्राप्तं विधिविषयतयोपपद्यते तद्विवक्ष्यते, अनन्यपरशब्दावगम्यत्वात्। यत्त्वन्यतोऽवगतमर्थान्तरं विध्यर्थमुपादीयते, तद्यादृशमेव प्रमाणान्तरावगतं तादृशमेव विधेय-कार्यान्तरसम्बन्धितया शब्देन प्रतिपाद्यते। 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यत्र वाक्ये विधिः प्रतिषेध एव पर्यवस्यति, यदन्यत्तदन्यतोऽवगतम्। प्रातिपदिकार्थविवक्षा तु श्रुत्यानर्थक्यप्रसंगात्। लिङ्गसंख्यादेस्तु प्रत्ययार्थस्य नान्तरीयकत्वेनाप्युपादानसम्भवाद्विवक्षाविवक्षे उच्येते। तत्रेह न ब्राह्मणादिभिः पुरुषो विधिना प्रवर्त्यः। तद्द्वेषात्स्वतः प्रवृत्तेः तत्सर्वस्य चात्र स्वयं प्रसंगात्। न ह्यविधीयमानः प्रतिषेधः कथंचिदन्वेतुमलम्। अन्यतः प्राप्त्यभावात्, अकारकत्वादकारक-विशेषणत्वात्स्वभावानुप्रवेशेनापि सम्बन्धं न लभते। तस्मादस्यान्वयसिद्धयर्थं विषयभाव एषितव्यः। तस्मिंश्च विधिना विषयीकृतेन भावार्थो विषयतयाऽपेक्ष्यते। भावार्थश्च प्रतिषेधेन विषयांशस्य गृहीतत्वात्ततः प्रच्युतो लौकिक्या च प्रवृत्त्या सिद्धानुष्ठान आत्मविधिसिद्धयर्थमनुप्रवेशमप्यकांक्षन्नधिकारमात्रसापेक्षविधौ प्रमाणान्तरतः प्रतिपन्न-हननकर्तृभावस्य पुंसोऽधिकारतां प्रतिपादयंस्तद्विशेषणद्वारेणान्वयं प्रतिपद्यत इत्युप-पन्नमन्विताभिधानम्। तेन भावार्थस्य सविशेषणस्याविधेयत्वाल्लौकिकी प्रवृत्ति-रभ्युपेतव्या। अस्ति च रागलक्षणा प्रवृत्तिर्न तस्या लिङ्गसंख्यानियमोऽस्ति, द्वेषाद्वा। तस्मादविधेयार्थशब्दोऽवगतार्थपरत्वादभिधानशक्तिमुत्सृज्य प्रमाणान्तरतो यथावधृतस्व-रूपमर्थं लक्षयति। तत्र लिङ्गसंख्ययोस्तात्पर्यतः शब्देनानभिधानात्कुतो विवक्षा। केवलं प्रातिपदिकनिर्देशार्थं येन केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः, न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति तदर्थं लिङ्गसंख्ययोरुपादानम्।

अत इयमत्रावगतिः। हननेऽध्यवसितकर्तृभावः स नञ्यर्थे नियुज्यते। अतः प्रतिषेध-वाक्ये द्वितीयाश्रुतिरविवक्षायामतन्त्रम्। यत्रापि हि तृतीया श्रूयते प्रथमा वा, 'ब्राह्मणेन न पातव्या', 'ब्राह्मणो न पिबेदिति' तत्रापि तदर्थश्चान्यतः प्राप्तेरविधेयत्वादनूद्यते। याऽधिकारविशेषणत्वेनैव सम्बद्धा तत्र ते द्वितीयाविशिष्टे प्रथमातृतीये। सत्यामपि च द्वितीयाश्रुतौ यदप्राप्तं तद्विधेयत्वाद्विवक्ष्यते यथा "भार्यामुपगच्छेत्" "अपत्यमुत्पादयेदिति'। न हि लौकिको भार्यार्थः, उपयमनेनैव तत्सिद्धेः।

नापि वाक्यान्तरे विधिना कश्चिदुपात्तो येन यथावगममुद्दिश्येत यथा 'अश्विनं गृह्णाति' 'मैत्रावरुणं गृह्णाति' 'दशैतानध्वर्युगृह्णातीति' संख्याविशिष्टा एव ग्रहा उपादीयन्ते। अतो निर्ज्ञातसंख्यत्वात्संमार्गविधौ यथासंख्यावगमं निर्दिश्यते। अत्र पुनर्वाक्यान्तराभावादस्यै-वोत्पत्तिवाक्यत्वाच्छ्रुतसंख्यापरित्यागे प्रमाणाभावान्निरपेक्षाभिधानशक्तिसमर्पितस्यैकस्य परित्यागः पुरुषबुद्धिप्रभव एव स्यात्। एवं 'पशुना यजेते'ति यागविषयत्वाद्विधेस्तस्य च साध्यस्वभावत्वात्साधनाकांक्षायां समर्पितसविशेषणकारितसहितस्य विधेयत्वे यज्यर्थमात्रे विधिव्यापारापरिसमाप्तेः स्वार्थपरशब्दाभिहितापेक्षितस्वार्थाः किमिति नयन्ति।

प्रमाणशास्त्रविदस्तु स्वयं विधिं वदन्ति अन्योक्तमवगाहन्ते। यत्त्वस्माभिरुक्तं तत्सुखोपायग्राह्यम्, नातिमहती व्युत्पत्तिरत्रोपयुज्यते। इयदेव च तत्सारम्। इयती

सा विद्याऽनुष्ठानोपयोगिनी यदधिकमाहोपुरुषिकामात्रं तदर्थवाद एव। तत्र ह्यर्थवादाद्विशेषावगतिर्भवति यत्राकांक्षा विधेरनिवृत्तेति। यथोक्तमुपदधातीति बहुषु भोजनसाधनेषु सर्पिस्तैललवणादिषु सत्सु केनेत्यनवसाये घृतेनेति गम्यते। यथा तु रात्रिष्वनुष्ठानाश्रवणादाकांक्षायां प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थवादः। अतः प्रतिष्ठाकामस्येति गम्यते। इह पुनर्ब्राह्मणा इति परिसमाप्तत्वात्पदार्थस्य निवृत्ताकांक्षेति स्तुतिमात्रापेक्षयाऽर्थवादः। अथ लिङ्गदर्शनमात्रतयोपन्यस्यते "देवानामश्नता हवि"रिति (११। ९५) तस्माच्छ्रेयः संपन्नं पापीयानन्वेतीतिवत्तदपि पुंसः प्रतिषिद्धत्वात्पाक्षिकेनानुवादेन सालम्बनमिति न किंचित्। स्त्रीणामपि देवान्नशेषमाज्यादिप्राशनमस्त्येव। वेदोदाहरश्च दर्शपूर्णमासादिषु "विदेयकर्मासीति"। न च श्राद्धस्य कर्तुः सुरां पाययेदिति चोदनया तासां पानमनुमीयते। ब्रह्महत्यादानेनैव ग्रहः। तस्माज्जातिमात्रस्य प्रतिषेध इत्येष एतस्यां विप्रतिपत्तौ निर्णयः ।। ९० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पाषण्डचं बौद्धादिदर्शनं तल्लिङ्गं वा आश्रितानां पुंसां स्त्रीणां च **कामतश्चरन्तीनां** सवर्णव्यभिचारिणीनामपि। **गर्भद्रुहां** गर्भानुत्पत्त्यर्थं कृतौषधीनां। **भर्तृद्रुहां** भर्तृताडनादिकारिणीनां। **सुरापीना**मिति ब्राह्मणीविषयेणान्यदप्यन्यजातीयास्वपि महापातकमुपलक्ष्यते। 'वृथासंकरजाताना'मित्यादौ पुल्लिङ्गमत्र च स्त्रीलिङ्ग' योषितामिति पदं चाविवक्षितार्थम् ।। ९० ।।

(३) **कुल्लूकः।** वेदबाह्यरक्तपटमौञ्ज्यादिव्रतचर्या पाषण्डं तदनुतिष्ठन्तीनां स्वच्छन्दमेकानेकपुरुषगामिनीनां गर्भपातनभर्तृवधकारिणीनां द्विजातिस्त्रीणां सुरापीनामुदकक्रियौर्ध्वदैहिकं निवर्तेत इति पूर्वेण संबन्धः ।। ९० ।।

(४) **राघवानन्दः।** अशास्त्रीयबन्धनादिना प्राणस्य त्यागिनां **चरंतीनां कामतः** काममात्रोपशमनार्थं कुलटानां। **योषितां सुरापीनां** द्विजातिस्त्रीणाम् ।। ९० ।।

(५) **नन्दनः। पाखण्डचं** वेदबाह्यं कर्म। कामचारो व्यभिचारः। निवर्तेतोदकक्रियेत्यनुषङ्गः ।। ९० ।।

(७) **मणिरामः।** पाषंडं आश्रितानां वेदबाह्यरक्तपटमौंज्यादिव्रताऽऽचरणं पाषंडः, तदनुतिष्ठंतीनां। **कामतः चरंतीनां** स्वच्छंदमेकाऽनेकपुरुषगामिनीनां। **गर्भभर्तृद्रुहां** गर्भपातनभर्तृवधकारिणीनां ।। ९० ।।

(८) **गोविन्दराजः। पाखण्डमिति।** वेदबाह्यव्रतवर्तिनां कुलटानां च यथा गर्भभर्तृघ्नीनां सुरापीणां च द्विजातिवन्निषेधातिक्रमेण चरन्तीनां च यथासंख्यं द्विजातिस्त्रियं प्रत्याह। सुरालशुनपलाण्डुगृञ्जनकादीन्यभक्ष्याणि वर्जयेदेवंविधानां स्त्रियामुदकक्रियाद्यौर्ध्वदेहिकमाशौचं निवर्तेत ।। ९० ।।

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ।। ९१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** स्वग्रहणमाचार्यविशेषणं मन्यते। "गुरोर्गुरौ सन्निहित" (२।-२०५) इत्यतिदेशात्तदाचार्येऽपि प्राप्ते प्रतिषेधः।

अन्ये तु स्वशब्दं बान्धववचनं व्याचक्षते। अत्र तु पितरं मातरमिति न वक्तव्यम्। नित्यार्थं त्वभिधानमिति। गुरुः "अल्पं वा बहु वाऽपि" (२। १४९) इत्यनेन य उक्तः। एतान्निर्हरतो व्रतवियोगो नास्तीति श्रुतसामर्थ्याद्दर्शयति। अन्यान्निर्हृत्यानेन वियुज्यत इति पदार्थसिद्धिः॥ ९१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। आचार्य**मुपनायकं। **उपाध्यायं** वेदाध्यापकं। **गुरुं** वेदार्थ-व्याख्यातारं। **निर्हृत्य** निर्हरणं दाहादि तेषां कृत्वा। एतच्चान्यस्मिन्कर्तर्यसति। अर्थादन्य-स्मिन्सति। तथाचार्यादिभ्योऽन्यस्य निर्हरणादिकरणे व्रतलोपस्तथा च पुनःसंस्कारः॥ ९१॥

(३) **कुल्लूकः। आचार्य** उपनयनपूर्वकं संपूर्णशाखाध्यापयिता, **उपाध्यायो** वेदैक-देशस्याङ्गस्य वाऽध्यापकः। वेदस्य वेदानां चैकदेशस्यापि व्याख्याता **गुरुः**। निर्हरण-पूर्वकत्वात्प्रेतकृत्यस्य निर्हृत्य इति दाहदशाहपिण्डषोडशश्राद्धादिसकलप्रेतकृत्यस्य प्रदर्शनार्थ-माचार्यादीन्पञ्च मृतान्निर्हृत्य ब्रह्मचारी न लुप्तव्रतो भवति। एवं चान्यान्निर्हृत्य व्रतलोपो भवतीति गम्यते। 'आचार्यं स्व'मित्यभिधानाद्'गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरे' (२।२०५) दिति न्यायान्नाचार्याचार्यमपि स्वमिति सर्वत्र संबध्यते, तेनोपाध्यायोपाध्यायमपि निर्हृत्य व्रतलोप एव॥ ९१॥

(४) **राघवानन्दः।** उक्तलक्षणाचार्यादिपञ्चकं प्रत्युदकादिकृद्ब्रह्मचारी न व्रतलोपी स्यादित्याह **आचार्य**मिति। आदिष्टीत्यस्य प्रतिप्रसवः तेषां पुत्राद्यभावे॥ ९१॥

(५) **नन्दनः।** 'स्वमुपाध्याय'मिति वचनाद्गुरोरुपाध्याये प्रतिषेधः। **व्रती** ब्रह्मचारी। निर्हृत्य पितृमेधकर्मणा संस्कृत्य। एभ्योऽन्यान्निहृत्य व्रतेन वियुज्यत इत्यभिप्रायः॥ ९१॥

(६) **रामचन्द्रः। व्रती** ब्रह्मचारी आचार्यादीन् **निर्हृत्य** दग्ध्वा व्रतेन न वियुज्यते॥ ९१॥

(७) **मणिरामः।** ब्रह्मचारिणोऽपि क्वचित्प्रेतहरणे दोषाभावमाह **आचार्य**मिति॥ ९१॥

(८) **गोविन्दराजः। आचार्य**मिति। स्वमाचार्यं न गुरौ सन्निहिते गुरुवृत्तिमाचरे-दिति न्यायेनाचार्यमपि मातृपित्रुपाध्यायं'अल्पं वा बहु वा यस्ये'त्येवंविधं गुरुं प्रेतान्निर्हृत्य ब्रह्मचारी लुप्तव्रतो न भवति। एवं वा निर्हृत्य भवतीति गम्यते॥ ९१॥

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्॥
पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः॥ ९२॥

(१) **मेधातिथिः। पुरद्वारेणेति**। पुरग्रहणं ग्रामादीनामप्युपलक्षणार्थम्। यत्रानेकद्वारसम्भवस्तत्रायं नियमः। यो यत्रेष्टे तस्यायमुपदेशः।

अमङ्गल्यत्वाच्च शूद्रादारभ्य क्रमेणोपदिष्टम्। अतश्च **यथायोगमिति** वैश्यक्षत्रिय-ब्राह्मणाः पश्चिमादिभिर्यथासंख्यं सम्बन्धनीयाः॥ ९२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **यथायोगं** यथार्हं वैश्यक्षत्रियविप्रक्रमेणेत्यर्थः ।। ९२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अमाङ्गलिकत्वादत्यन्तापकृष्टशूद्रक्रमेणाभिधानम्। शूद्रं मृतं दक्षिण-पुरद्वारेण निर्हरेत्। द्विजातीन्पुनर्यथायोगं यथायुक्त्यापकृष्टवैश्यक्षत्रियक्रमेणैव पश्चिमोत्तर-पूर्वद्वारेण निर्हरेत् ।। ९२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** शावाशौचप्रसंगेनाह **दक्षिणेनेति।** यथोपयोगमपकृष्टवैश्यादि-क्रमेण। पूर्वेण विप्रमित्येव संभवद्विषयत्वात्। पुरादन्यत्रानियमः ।। ९२ ।।

(५) **नन्दनः।** पश्चिमेन वैश्यं उत्तरेण क्षत्रियं पूर्वेण ब्राह्मणं **यथायोगं** यथाक्रमं हारयेत् ।। ९२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** दक्षिणेन पुरद्वारेण मृतं शूद्रं निर्वहेत् निष्क्रामयेत्। **यथायोगं** यथाक्रमं **द्विजन्मानः** द्विजातयः तद्यथा पश्चिमेन वैश्यं उत्तरेण क्षत्रियं पूर्वेण ब्राह्मणमिति ।। ९२।।

(७) **मणिरामः।** प्रेतनिष्कासनद्वाराण्याह **दक्षिण** इति ।। ९२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। दक्षिणेनेति।** शूद्रं मृतं दक्षिणदिग्वर्तिना नगरादिद्वारेण निर्हरेत्। पश्चिमोत्तरपूर्वदिग्वर्तिभिः पुरद्वारैर्यथाक्रम वैश्यक्षत्रियब्राह्मणान्निर्हरेत्। अमङ्गलत्वाच्छू-द्रादिप्रक्रमेणात्र धर्माभिधानम् ।। ९२ ।।

न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् ।।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ।। ९३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** राजशब्दो यद्यपि क्षत्रियजातौ वर्तते तथापीह **ऐन्द्रं स्थानमुपासीना इति** कारणस्योपादानाज्जनपदेश्वरवचनो लक्षणया विज्ञायते। उत्तरश्लोके निपुणं वक्ष्यामः। **व्रतिनो** व्रतचारिणः चान्द्रायणादिस्थाश्च। **सत्रिणो** गवामयनिकाः अन्यस्मिन्वा यज्ञे दीक्षिताः। तथा च **गौतमः** "ऋत्विग्दीक्षितब्रह्मचारिणामिति"। अत्रार्थवादः। **ऐन्द्रं** स्थानमाधिपत्यं पदं प्रजैश्वर्यमुपासीनाः कुर्वाणा राजानो, ब्रह्मत्वं प्राप्ताः व्रतिनः सत्रिणश्च। **अघदोष**माशौचम्। अन्ये तु सततदानप्रवृत्तान् 'सत्रिणो' मन्यन्ते। मुख्य याऽनुवृत्त्या ऋतुविशेषे वर्तते ।।९३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** 'न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्र' इति स्मृत्यन्तरेऽभिधानात्। राजब्रह्मचारियजमानानां व्यवहारदर्शनाद्यसाधारणराजकार्याध्ययन-संध्योपासनादिब्रह्मचारिकृत्ययागतदङ्गमन्त्रपाठादियजमानकृत्येष्वेवाशौचाभावः। अघदोष आशौचकृतमनधिकारित्वम्। सत्रं यज्ञं तद्वतां, यजमानानामित्यर्थः। ऐन्द्रं स्थानं परलोक-मुपासीना आकाङ्क्षमाणा एतत्कर्म कुर्वन्तो ब्रह्मभूता ब्रह्मवच्छुद्धाः। 'ब्रह्मपूता' इति पाठे ब्रह्मवत्पूता इत्यर्थः ।। ९३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** राज्ञामभिषिक्तक्षत्रियाणां सपिण्डमरणादावाशौचदोषो नास्ति, यतो राजान ऐन्द्रं स्थानं राज्याभिषेकाख्यमाधिपत्यकारणं प्राप्ताः। **व्रतिनो** ब्रह्मचारिण-श्चान्द्रायणादिव्रतकारिणश्च। **सत्रिणो** गवामयनादियागप्रवृत्ताः। यतो ब्रह्मभूतास्ते ब्रह्मैव

निष्पापाः। आशौचाभावश्चायं कर्मविशेषे। तदाह **विष्णुः**–'आशौचं **न** राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे' राजकर्मणि व्यवहारदर्शनशान्तिहोमादिकर्मणि ।। ९३।।

(४) **राघवानन्दः**। अयमपि प्रतिप्रसवः। **न राज्ञामिति**। प्रकरणादघपदमाशौचपरं; इदमाशौचराहित्यं कर्मविशेषे। तदाह **विष्णुः**–'आशौचं न राज्ञां राजकर्मणि **न व्रतिनां** व्रते **न सत्रिणां** सत्र' इति। **ऐन्द्र**मिन्द्रवदधिकृतं। **ब्रह्मभूताः** ब्रह्मेव तत्तत्कर्मसु निष्पापाः आरब्धत्वेन श्रौतहोमवदावश्यकत्वादिति भावः ।। ९३ ।।

(५) **नन्दनः**। **राज्ञाम**भिषिक्तक्षत्रियाणाम्। **व्रतिनां** प्रारब्धवेदपारायणकृच्छ्रादीनाम्। **सत्रिणां** प्रारब्धयज्ञानाम्। उत्तरार्धेन हेतुरुक्तः। ऐन्द्रं स्थानमुपासीनाः देवतायजनपरत्वात्। तथा हि श्रुतिः 'एष वा एतर्हीन्द्रो यो यजत' इति। **ब्रह्मभूता** धर्मस्वरूपिण इत्यर्थः। **हि** यस्मात् ।। ९३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **राज्ञां** राजकर्मणि **अघदोष** आशौचदोषः नास्ति। **व्रतिनां** पूर्वसंकल्पितव्रते दोषो नास्ति स्नातकव्रतादिकानां वा। **सत्रिणां** सत्रकर्मणि दोषो नास्ति। **अघदोषः** आशौचकृतमनधिकारित्वम्। **ऐन्द्रं स्थानं** परं लोकं उपासीनाः आकाङ्क्षमाणाः एतत्कर्म कुर्वन्तो ब्रह्मभूताः ब्रह्मवच्छुद्धाः। **हि** निश्चये। न तेषां शौचाभावः ।। ९३ ।।

(७) **मणिरामः**। येषां सपिंडाशौचं नास्ति तानाह **न राज्ञामिति**।। ९३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **न राज्ञा**मिति। यतो राजान ऐन्द्रं स्थानमाधिपत्यपदमाश्रिता ब्रह्मचारिणः चांद्रायणादिव्रतप्रवृत्ताः सत्रिणश्च गवामयनादिस्था ब्रह्मत्वप्राप्त्यभिमुखा अतस्तेषां स्वकर्मण्याशौचाख्यो दोषो न भवति। तथा च **विष्णुः**– 'न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे चे'ति एवं च ।। ९३ ।।

राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ।। ९४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। महानात्मा यस्य स्थानस्य **तन्माहात्मकं**। यस्मिस्थाने स्थितस्य पुंसः प्रजानां परिरक्षा, 'माहात्म्यं' तदेव उच्यते। तच्च प्रजैश्वर्यम्।

यदाह **आसनं चात्र कारणमिति**। तदुक्तम् नात्र जातिमात्रं किंतु प्रजापालनाधिकारः। 'आसन'शब्दोऽपीह नासनशय्यादिवचनः, अपि तु तत्पदं प्राप्तवतो यत्कर्तव्यं तदाह। अतः अक्षत्रियोऽपि यदि प्रजापालने समर्थः तस्याप्याशौचाभाव एव पूर्वैर्व्याख्यातः।

प्रजानां परिरक्षार्थमिति। न सर्वेण सर्वाशौचनिवृत्तिः, किं तर्हि? प्रजापालनविरोधि यदाशौचधारणं तन्निवर्तते। यथा दुर्भिक्षादौ स्वकोशादन्नदानेन प्रजाभरणम्। तथा दिव्यान्तरिक्षभौमेषूत्पातेषु शान्तिः। अकस्मात्सभ्यैः कर्तव्येन राज्ञा, अथवा आश्रमेषु द्विजातीनां धर्मसंशयसत्त्वेन, प्रथमेज्यादावप्यस्ति प्रवक्तृत्वम्, तदपि प्रयोजनम् ।। ९४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उक्तमर्थमेकदेशेन विवृणोति **राज्ञ** इति। यत्र स्थितस्य महानात्मा भवति तद्व्यवहारदर्शनादिस्थानं **माहात्मिकं**, तत्र स्थाने तत्रापि धनार्थितया

तत्करणे नाशौचाभावः किंतु प्रजारक्षोद्देशेन करण इत्याह **प्रजानामिति**। आसनमवस्थानं अत्र सद्यःशौचकारणम्॥ ९४॥

(३) कुल्लूकः। महात्मन इदं स्थानं **माहात्मिकं** राज्यपदाख्यं सर्वाधिपत्यलक्षणं महात्मैव प्राचीनपुण्यराज्यमासादयति तस्मिन्वर्तमानस्य सद्यःशौचमुपदिश्यते। न तु राज्यप्रच्युतस्य क्षत्रियजातेरपि। अत्र जातिरविवक्षितेत्यनेन श्लोकेन दर्शितं। यतो न्यायनिरूपणेन दुर्भिक्षेऽन्नदानेनोपसर्गेषु शान्तिहोमादिना प्रजारक्षार्थं राज्यासनेष्ववस्थानमाशौचाभावे कारणम्। तच्चाक्षत्रियाणामपि तत्कार्यकारिणां विप्रवैश्यशूद्राणामविशिष्टम्। अतएव सोमकार्यकारिणि फलचमसे सोमधर्माः, अतएव व्रीहिधर्मान्विततया श्रुतमप्यवघातादि तत्कार्यकारित्वस्य विवक्षितत्वात्प्रकृतौ यवे विकृतौ च नीवारादिषु संबध्यत इति कर्ममीमांसायां तत्तदधिकरणेषु निरणायि॥ ९४॥

(४) राघवानन्दः। अत एवाह **राज्ञ इति**। **माहात्मिके** माहात्म्यं प्रततैश्वर्यं तेन राज्यरक्षाव्यवहारदर्शशान्तिहोमादिके सर्वाधिपत्य आसने; एतच्च चातुर्वर्ण्यराजसाधारणम्, अवघातवत्प्रकृतिविकृतिसाधारणनियमविधित्वात्॥ ९४॥

(५) नन्दनः। महात्मा इन्द्रस्तस्येदं **माहात्मिकं** तस्मिन्स्थान आसीनस्येति शेषः। **अत्र** सद्यःशौचे॥ ९४॥

(६) रामचन्द्रः। परिरक्षार्थमित्युक्ते माहात्मिके स्थाने। धनार्थितया व्यवहारदर्शने नाशौचाभावः। **आसनं** सिंहासनं, अत्र शौचे कारणं सिंहासनस्थस्याभावः॥ ९४॥

(७) मणिरामः। राज्ञः स्वाधिकारे सद्यःशुद्धिमाह **राज्ञ** इति। **माहात्मिके** स्थाने राज्यपदाख्ये। तथा च राज्यप्रच्युतस्य क्षत्रियस्य न सद्यःशुद्धिरित्याशयः॥ ९४॥

(८) गोविन्दराजः। **राज्ञ** इति। महानात्मस्वरूपं यस्य स्थानस्य तस्मिन् राजाख्ये पदे वर्तमानस्य राज्ञः सद्यःशौचमुपदिश्यते। अत्र च सद्यःशौचे शान्तिहोमदुर्भिक्षान्नदानादि प्रजापरिपालनार्थं राज्ञो यदवस्थानं तत्कारणम्॥ ९४॥

डिम्भाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च॥
गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः॥ ९५॥

(१) मेधातिथिः। **डिम्बो** बहुजनसंकुलः अशस्त्रकलहो वा। **आहवः** संग्रामो युद्धम्। तत्र हतानां सद्यःशौचम्।

विद्युदशनिः एतद्व्याख्यातम्। **पार्थिवः** पृथिव्या ईश्वरश्चातुर्वर्ण्यस्य यः कश्चित्। ब्राह्मणार्थे गवार्थे च युद्धादन्यत्रापि जलाग्निदंष्ट्रिहतस्य।

यस्य चेच्छति पार्थिवः स्वकार्यार्थपरिपालनाधिकृतस्य॥ ९५॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। डिम्बाहवहतानां ये बान्धवास्तेषां सद्यःशौचमित्यर्थः। एवमुत्तरेष्वपि। अत्र च कानिचिन्मरणान्यतिनिन्दितत्वेनाशौचाभावकारणानि कानिचिदतिशस्तत्वेनेति विवेचनीयम्। **डिम्बाहवो**ऽराजकं युद्धं। विद्युता हतानां पार्थिवैः क्षुद्रापराधेन

हतानां द्विजैरभिचारादिना तदभिचारनिमित्तं तद्विप्रियकरण एव। **गोब्राह्मणस्येति।** गवां ब्राह्मणस्य वा प्राणरक्षार्थं हतानां। यस्य च स्वपरिचारकस्यानन्यसाध्यव्यापारेष्वाशौचाभावं राजेच्छति ।। ९५ ।।

(३) **कुल्लूकः। डिम्भाहवो** नृपरहितयुद्धं तत्र हतानां **विद्युता** वज्रेण पार्थिवेण वधार्हेऽपराधे हते गोब्राह्मणरक्षणार्थं विनापि युद्धं जलाग्निव्याघ्रादिभिर्हतानां यस्य पुरोहितादेः स्वकार्याविघातार्थं नृपतिरशौचाभावमिच्छति तस्यापि सद्यःशौचम् ।। ९५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च **डिम्भेति। डिम्भाहवो** नृपतिरहितयुद्धं तेन हतानां युद्धं विना हतानामपि गोविप्रार्थं जलादिव्याघ्राद्यैश्च हतानां। पार्थिवो वा यस्य पुरोहितादेः स्वकार्यपरिपालनाद्यर्थमाशौचाभावमिच्छति तस्यापि सद्यःशौचम् ।। ९५ ।।

(५) **नन्दनः।** डिम्भो बालः। महाजनसंमर्द इति केचित्। **विद्युता** अशन्या। गोब्राह्मणहेतोर्हतानां च। अत्रापि सद्यःशौचमित्यनुषज्यते ।। ९५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। डिम्भाहवहतानां** डिम्भाहवोऽराजकं युद्धं अशस्त्रकलहः, तत्र हतानां। विद्युत्पातेन पार्थिवेन च हतानां। गोब्राह्मणरक्षार्थं विपन्नानां मृतानां संबन्धिनां ये सपिण्डास्तैरप्याशौचं न कार्यम्। यस्य पार्थिवः शुद्धत्वमिच्छति स एव शुद्धः स्वस्वाधिकारस्थले पौरोहित्यादौ ।। ९५ ।।

(७) **मणिरामः। डिंभाहवो** नृपरहितयुद्धं तत्र हतानां पार्थिवेण वधार्हे अपराधे हतानां। **यस्य चेच्छति पार्थिवः** कार्यार्थः राजा यस्य शुद्धिं इच्छति तस्यापि सद्यःशौचम् ।। ९५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। डिम्बाहवहताना**मिति। डिम्बे जनौघसंपीडने अशस्त्रकलहे वा हतानां तथा संग्रामाशनिहतानां राज्ञा वा संग्रामेऽपि हतानां गोब्राह्मणपरित्राणार्थं असंग्रामेऽपि व्याघ्रादिव्यापादितानां यस्य च पुरोहितादेः स्वकार्याविघातार्थं पृथिवीपतिरिच्छति तस्यापि सद्यःशौचम् ।। ९५ ।।

सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च ।।
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ।। ९६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** "कुत एतद्यतो राज्ञां परिपालन एवाशौचनिवृत्तिस्तत्र कुतोऽन्यस्याविशेषेण तदिच्छया विनिवृत्तिः स्यात्"– **वपुस्तेजोंऽशः। वित्तपतिर्वैश्रवणः। अपांपतिर्**वरुणः। अत्रैव द्वितीयोऽर्थवादः ।। ९६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सोमादीनामष्टानां लोकरक्षकाणाम्। **वपुस्तेजोंऽशं**। सोम उत्तरस्या अधिपतिः। **अर्कस्**त्वैशान्या रुद्रमूर्तित्वात्तस्य। **वित्तपतिः** कुबेरो नैर्ऋत्याः, कालपतित्वात्। **अप्पतिर्**वरुणः। अन्येषां तु लोकपालानां दिशः प्रसिद्धाः। राजधर्मेषु चैतदुपपादयिष्यति ।। ९६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** चन्द्राग्निसूर्यवायुशक्रयमानां वित्तस्यापां च पत्योः कुबेरवरुणयोरेवमष्टानां लोकपालानां संबन्धि देहं राजा धारयति ।। ९६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** राज्ञ आशौचसंकोचे तद्वाक्यतस्तत्संकोचे चार्थवादमाह **सोमेति** द्वाभ्यां। **वित्ताप्पत्योः** कुबेरवरुणयोः वपुस्तेजस्तत्तत्कर्मणि ।। ९६ ।।

(५) **नन्दनः।** राज्ञामाशौचाभावं श्लोकद्वयेनोपपादयति **सोमेति। वित्तपति-**र्वैश्रवणः। **अप्पति**र्वरुणः ।। ९६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** कुतो राज्ञामाशौचाभाव इत्यपेक्षायामाह **सोमेति। सोमा**दीनाम-**ष्टानां लोकपालानां वपुर्नृपो धारयते। वित्ताप्पत्योः** कुबेरवरुणयोः ।। ९६ ।।

(७) **मणिरामः।** राज्ञोऽष्टमूर्तित्वमाह **सोमेति। वित्ताप्पत्योः** कुबेरवरुणयोः ।। ९६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणामिति।** चन्द्राग्न्यादित्यवाय्विन्द्रयमानां धनपतेः वैश्रवणस्यापांपतेश्च वरुणस्येत्येषां लोकपालानां सम्बन्धि तेजः पार्थिवो धारयति ।। ९६ ।।

लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।।
शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ।। ९७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** एतैर्लोकेशै**रधिष्ठितो राजा। नास्य शौचाशौचम्।** यतो **मर्त्यानां** मनुष्याणामाभ्यामधिकारः। तयोश्च **प्रभवाप्ययौ** प्रवृत्तिनिवृत्ती लोकेभ्यः सकाशान्**मर्त्यानां**, न तु लोकेशानामेव ।। ९७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** नास्याशौचमसाधारणं लोकेशकर्मणि। शौचाशौचं हि मिलितं मर्त्यानामेव न देवानां, तेषां शौचमात्रत्वात्। लोकेशप्रभवोऽयमतो नास्याशौचमित्यर्थः। 'लोकेशप्रभवोऽप्यय' इति तु क्वचित्पाठस्तत्र लोकेशप्रभवे नृपे शौचाशौचयोरप्ययोऽभ्यपनयोऽतो यस्य शौचमाशौचं वाऽपनेतुमिच्छति तस्य तदपनयो भवतीत्यर्थः ।। ९७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ततः किमत आह **लोकेशेति।** यतो लोकेशांशाक्रान्तो नृपतिरतो नास्याशौचमुपदिश्यते। यस्मान्मनुष्याणां यच्छौचमशौचं वा तल्लोकेशेभ्यः प्रभवति विनश्यति च। अप्ययो विनाशः। एतेनान्यदीयशौचाशौचोत्पादनविनाशशक्तस्य लोकेश्वररूपस्य नृपतेः कुतः स्वकीयाशौचमिति पूर्वोक्ताशौचाभावस्तुतिः ।। ९७ ।।

(४) **राघवानन्दः। लोकेशाधिष्ठितः** उक्तैः सोमाद्यैर्लोकपालैरधिष्ठितः स्वांशेनानुगृहीतः। लोकेशप्रभवात्**ययं** लोकेशेभ्यः प्रभवति तद्वाक्यत आशौचं भवति, पुनस्ते**भ्योऽत्ययः** अभावोऽपि तद्वाक्यादेव यस्य शौचाशौचं विशेष्यं अस्यापि लोकेशत्वादयमेव परकीयाशौचसंकोचे हेतुर्युक्तः। लोकेशप्रभवाप्ययाविति क्वचित्पाठस्तदा तयोः प्रवृत्तिनिवृत्ती लोकेशेभ्यः सकाशान्मर्त्यानां नतु लोकेशानामिति **मेधातिथिः** ।। ९७ ।।

(५) **नन्दनः।** अयं राजा लोकेशप्रभवो देव इत्यर्थः ।। ९७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** राजा लोकेशाधिष्ठितः तस्मात्कारणादस्य राज्ञ आशौचं **न** विद्यते। अयं राजा लोकेशेभ्यः प्रभवो यस्य स लोकेशप्रभवः ।। ९७ ।।

(७) **मणिरामः।** **लोकेशाधिष्ठितः** यतो राजा लोकेशानां आशाः दिशाः तासु क्रांतः राजा अतो नाऽस्याशौचम्। **हि** यस्मात् मर्त्यानां शौचाऽशौचं लोकेशप्रभवाप्ययो केशाज्ञया प्रभवति न पश्यति च। एतेनाऽन्यशौचाऽशौचकरणक्षमस्य कुतः कीयाऽशौचमिति शौचाभावस्तुतिः ॥ ९७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। लोकेशाधिष्ठित** इति। एवमुक्तनीत्या यतो लोकेश्वराक्रान्तो गानोऽन्यस्याशौचं विधीयते स्वकार्यमुपदिश्यते। यस्मान्मनुष्याणां यच्छौचमाशौचं लोकेशेभ्यः प्रभवत्यपैति च। तस्मादन्यशौचाशौचोत्पादनोपासनसमर्थलोकेशरूपस्य राज्ञः एवात्मनोऽशौचमिति प्रकृतार्थस्तुतिः ॥ ९७ ॥

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ॥
सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः ॥ ९८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** येन शस्यते हन्यते **तच्छस्त्रम्**। अतः पाषाणलगुडादिनाऽपि हतस्य संस्था निष्पद्यते नायुधैरेव खड्गादिभिः। आहूयन्ते यत्रेतरेतरं स्पर्धमाना युद्धाय स **आहवः** ग्रामः। **क्षत्रधर्मः** अपराङ्मुखत्वम्, प्रजार्थम्, प्रभुप्रयुक्तं च। **सद्यः संतिष्ठते** समाप्ति-ते। **यज्ञो** ज्योतिष्टोमादिस्तत्पुण्येन युज्यत इति यावत्। **आशौचमपि** सद्य एव। अत्र चित् 'क्षत्रधर्महतस्ये'त्यनेन सद्य इत्यभिसम्बध्नन्ति। ततश्च यः संग्रामभूमौ मृतः तस्यैवायं धिर्न तु योऽन्येद्युस्ततोऽन्यत्र गतः,– तदेतद्विचार्यम् ॥ ९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उद्यतैः** शस्त्रैरिति कूटशस्त्रादिघातव्यवच्छेदः। **आहवे** नृपति-र्तृके युद्धे क्षत्रधर्मेणापराङ्मुखत्वादिना हतस्य यज्ञः पितृयज्ञोऽस्थिसंचयनदशाहपिण्डा-सहितः सद्यः **सन्तिष्ठते** समापनीयस्तदाशौचं च सद्य इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

(३) **कुल्लूकः। उद्यतैः शस्त्रैः** खड्गादिभिर्न तु लगुडपाषाणादिभिरपराङ्मुखत्वादि-त्रियधर्मयुक्तसंग्रामे हतस्य तत्क्षणादेव ज्योतिष्टोमादियज्ञः संतिष्ठते समाप्तिमेति तत्पुण्येन ज्यत इत्यर्थः। तथाशौचमपि तत्क्षणादेव समाप्तिमेति–इयं शास्त्रे मर्यादा ॥ ९८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किं च उद्यदस्त्राद्यपराङ्मुखयुद्धहतस्य क्षत्रियादेर्ज्योतिष्टो-ादियज्ञः समाप्तिं गच्छति आशौचं चेत्याह **उद्यतै**रिति। अस्त्रैरस्यते घात्यते यैर्लगुडाद्यैरपि ाहवे संग्रामे। ज्योतिष्टोमादिपुण्येन युज्यत इति **मेधातिथिः**। प्रकरणात्पुत्राद्याशौचा-ावपरं वा ॥ ९८ ॥

(५) **नन्दनः। संतिष्ठते** समाप्नोति। युद्धस्य यज्ञत्वसंस्तवः परधर्मत्वप्रतिपादनार्थः। याशौचमपि **सद्यः संतिष्ठते** ॥ ९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **आहवे** सङ्ग्रामे **उद्यतैः शस्त्रैः** कूटशस्त्रैः व्यवच्छेदरूपैः क्षत्रधर्म-तस्य च सद्यःशौचं **यज्ञः** पितृयज्ञः सद्यः **संतिष्ठते** भवति। **तथा अशौचं** सद्यः अशौचं ौचाभावः। इति **स्थितिः** मर्यादा ॥ ९८ ॥

(७) **मणिरामः**। उद्यतैः शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य अपराङ्मुखत्वादिक्षत्रधर्मयुक्तस्य हतस्य। **सद्यः** तत्कालमेव यज्ञः **संतिष्ठते** समाप्तो भवति, तत्पुण्ये न युज्यत इत्यर्थः। तथाशौचमपि तत्क्षणादेव समाप्तिमेति—इति **स्थितिः** शास्त्रमर्यादा।। ९८।।

(८) **गोविन्दराजः**। **उद्यतैरिति**। संग्राम उद्यतैः खड्गादिभिः अपराङ्मुखत्वा-दिक्षत्रियधर्मयुक्तस्य हतस्य तत्क्षणादेव यज्ञसमाप्तिस्तत्कालमेव यज्ञफलसंबन्धात्तथाशौचमपि तत्क्षणादेव समाप्तिमेतीत्येवं शास्त्रमर्यादा।। ९८।।

विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम्।।
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः।। ९९।।

(१) **मेधातिथिः**। दशाहादीनां कल्पानां परिपूर्ण आशौचकाले इदमपरं कर्तव्यम्। **अपः स्पृष्ट्वेति** स्नानमुपदिश्यत इति प्राग्व्याख्यातम्। **कृतक्रिय इति** क्षत्रियादिभिरभि-सम्बध्यते। 'क्रिया' च स्नानमेव; अन्यस्याश्रुतत्वात्। स्नात्वा वाहनादीनि स्पृशेयुः। अन्ये तु श्राद्धक्रियामाहुः। श्राद्धादि कृत्वा सर्व एव विशुध्यति। तत्रापि ब्राह्मण उदकं हस्तेन स्पृष्ट्वा, क्षत्रियादयस्तु वाहनादिभिः।। ९९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एकादशेऽह्नि प्रातःशुद्धयर्थं स्नात्वा जलस्पर्शखड्गाश्वादिस्पर्श-प्रतोदरश्म्यन्यतरस्पर्शकाष्ठदण्डस्पर्शैः क्रमाच्छुद्धिरित्यर्थः। कृतक्रियोऽतीतदशाहकृत्यकाल इत्यर्थः।। ९९।।

(३) **कुल्लूकः**। अशौचान्ते कृतश्राद्धादिकृत्यो ब्राह्मणोऽपः **स्पृष्ट्वेति** जलस्पर्शमात्रं दक्षिणहस्तेन कृत्वा शुद्धो भवति, न तु 'संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टैरद्भिर्विशुध्यतीति'वत् स्नात्वा वाहनादिस्पर्शसाहचर्यात् स्पृष्ट्वेत्यस्य च सकृदुच्चरितस्यार्थभेदस्यान्याय्यत्वात्क्षत्रियो हस्त्यादिवाहनं खड्गाद्यस्त्रं च, वैश्यो बलीवर्दादिप्रतोदं लोहप्रोताग्रं योक्त्रं वा, शूद्रो यष्टिं वंशदण्डिकाम्।। ९९।।

(४) **राघवानन्दः**। कृतश्राद्धादिब्राह्मणादिचतुष्टयमाशौचान्तेऽबादिचतुर्णां स्पर्शने-नैव शुध्येदित्युत्तराङ्गमाह **विप्र इति**। **प्रतोदं** सूक्ष्मलोहाग्रदण्डं। **रश्मीन्** योक्त्ररज्जुं। **कृतक्रियः** कृतौर्ध्वदेहिका क्रिया येन स विप्रादिः। इति दैहिकशुद्धिः।। ९९।।

(५) **नन्दनः**। **कृतक्रियः समापित**समस्ताशौचक्रिय इत्यर्थः।। ९९।।

(६) **रामचन्द्रः**। सूतकान्ते **कृतक्रियः** कृतश्मश्रुवपनादि तैलेन पिण्याकेन सह कृतस्नानः विप्रः **अपः स्पृष्ट्वा** कृताचमनः शुध्यति। एवं कृतशौचो क्षत्रियः वाहनायुधं स्पृष्ट्वा शुध्यति। एवं कृतशौचो वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा स्पृष्ट्वा शुध्यति। एवं शूद्रः कृतशौचो यष्टिं स्पृष्ट्वा शुध्यति।। ९९।।

(७) **मणिरामः**। आशौचांते कृतश्राद्धादिकृत्यानां विप्रादीनां यथा शुद्धिः तदाह **विप्र** इति। **अपः स्पृष्ट्वा** आचम्य।। ९९ – १००।।

(८) **गोविन्दराजः।** **विप्र** इति। आशौचान्ते कृतश्राद्धादिक्रियो ब्राह्मणोऽप औचित्याद्धस्तेन स्पृष्ट्वा क्षत्रियश्च खड्गादिकं वैश्यो बलीवर्दादिप्रतोदमयःप्रान्तं प्रग्रहं वाऽश्वादिनियमरज्जुं शूद्रो यष्टिं स्पृष्ट्वा शुध्यति ॥ ९९ ॥

एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ॥
असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ॥ १०० ॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वोत्तरवस्तूपसंहारोपपत्त्युपन्यासार्थौ पूर्वोत्तरावर्धश्लोकौ ॥१००॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सपिण्डेषु मृतेषु तन्मरणनिमित्तकाशौचे सति शौचं। **असपिण्डेषु प्रेतशुद्धिं** प्रेतवहनादिनिमित्ताशौचशुद्धिम् ॥ १०० ॥

(३) **कुल्लूकः।** भो द्विजश्रेष्ठाः! एतच्छौचं **सपिण्डेषु** प्रेतेषु युष्माकमुक्तम्। **इदानीमसपिण्डेषु प्रेतशुद्धिं शृणुत** ॥ १०० ॥

(४) **राघवानन्दः।** वर्तिष्यमाणशुद्ध्यर्थं वृत्तमुपसंहरति **एतदिति** त्रिभिः ॥ १०० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **एतदिति।** हे ब्राह्मणाः! सपिण्डेषु प्रेतेषु यच्छौचं युष्माकमुक्तं अधुना त्वसपिण्डेषु सर्वेषु मृतेषु प्रेतशुद्धिं शृणुतेति भृगुर्महर्षीनाह ॥ १०० ॥

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ॥
विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥१०१॥

(१) **मेधातिथिः।** **बन्धुवदिति** धर्मेण, न मूल्येन। **मातुराप्तांश्च।** आप्तग्रहणं प्रत्यासन्नबान्धवमातुलादिग्रहणार्थम्। अस्माच्चानुमीयते **असपिण्डः** असमानोदको न सर्वसपिण्डादन्यः ॥ १०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** निर्हृत्य दाहाङ्गनिर्हरणान्यतमं दाहं वा कृत्वा। बन्धुवत् धनमगृहीत्वा त्र्यहमात्रेण तद्गृहवासे 'न चेत्तस्मिन्नि'त्येकाहे वक्ष्यमाणत्वात्। मातुश्च बान्धवान् चकारात्पितुश्चासगोत्रबन्धून् तथा आप्तानागन्तुना संबन्धेन प्राप्तान्श्यालादीन् ॥ १०१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** असपिण्डं ब्राह्मणं मृतं ब्राह्मणो **बन्धुवत्** स्नेहानुबन्धेन न त्वदृष्टबुद्ध्येत्यर्थादुक्तम्। मातुश्चाप्तान्सन्निकृष्टान्सहोदरभ्रातृभगिन्यादीन्बान्धवान्निर्हृत्य त्रिरात्रेण शुद्धो भवति ॥ १०१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** धर्मेणैव **मातुराप्तान्** सोदरभ्रातृतत्पुत्रभगिन्यादीन्। मातुले पक्षिणीमित्यसन्निकृष्टे ॥ १०१ ॥

(५) **नन्दनः।** विनिर्हृत्य वहनादिकं कृत्वा। **बन्धुवदुपकारबुद्ध्या** ॥ १०१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **मातुर्बान्धवान्** मातुष्वस्रीयादीन् चकारात्पितुष्वसुः पुत्रादीन् तथा **आप्तान्** श्यालादीन् निर्हृत्य दग्ध्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ १०१ ॥

(७) **मणिरामः।** मातुः आप्तान् **बांधवान्** सहोदरभ्रातृभगिन्यादीन् ॥ १०१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **असपिण्डमिति**। असपिण्डं मृतं ब्राह्मणं ब्राह्मणो **बन्धुवत्** स्नेहेन निर्हृत्य मातुश्च सन्निकृष्टान् बान्धवान्मातुलादीन् निर्हृत्य त्रिरात्रेण शुध्यति ।। १०१ ।।

यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ।।
अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ।। १०२ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अनश्नतो निवसतश्च पूर्वोक्तस्त्रिरात्र एव। अनश्नतो न निवसतश्च एकाह एव। अश्नतः निवसतश्च दशाह एव ।। १०२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यद्यन्नमत्ति निर्हृत्य वा उभयथा दशाहेन। तदन्नाशन-तद्गृहवासयोरकरणे निर्हरणाद्यकरणे चैकाह इति विवेकः ।। १०२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। निर्हारको यदि तेषां मृतस्य सपिण्डानामाशौचिनामन्नमश्नाति तदा तद्दशाहेनैव शुध्यति, न त्रिरात्रेण। अथ तेषामन्नं नाश्नाति, गृहे च तेषां न वसति, निर्हरति च तदाहोरात्रेणैव शुध्यति। एवं च तद्गृहवासे सति तदन्नाभोजिनो निर्हारकस्य पूर्वोक्तं त्रिरात्रम् ।। १०२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। स्नेहादिवत्त्वे त्वाह **यदीति**। अयमर्थः—अन्नं नाश्नाति गृहे न वसति निर्हरति च तदाहोरात्रेण शुध्यति। गृहे वसन्नान्नमश्नाति तदा पूर्वोक्तत्रिरात्रेण। गृहे वसन्नन्नमदन्दशाहेनेति ।। १०२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अन्नमनदन्नभक्षयन् अह्नैव विशुध्यति ।। १०२ ।।

(७) **मणिरामः**। **तेषां** आशौचिनां। केवलप्रेतहरणमात्रमेव करोति, नान्नमत्ति, न वा तेषां गृहे वसति तदा एकेनाऽहोरात्रेणैव शुद्धो भवतीत्यर्थः ।। १०२ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **यदीति**। स निर्हारको यदि तेषामाशौचिनां संबन्ध्यन्नमश्नाति तदा दशाहेन शुध्यति, न त्रिरात्रेण। अन्नं पुनस्तत्संबन्धि अनश्नन् यदि तत्संबन्धिनि गृहे न निवसेत्तदाहोरात्रेणैव, न त्रिरात्रदशरात्राभ्यां। एवं च निर्हारकस्य निवासान्नभोजनरहित-स्याहोरात्रमनश्नतस्तत्र वसतः पूर्वोक्तं त्रिरात्रमश्नतो वसतश्च दशाहम् ।। १०२ ।।

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ।।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ।।१०३।।

(१) **मेधातिथिः**। अनुगमनं बुद्धिपूर्वमनुव्रजनम्। यथाकथंचिदधिगमने न सचैलम्। स्नानं अग्निस्पर्शो घृतप्राशनं च समुचितं शुद्धिहेतुः ।। १०३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **इच्छया** न धनादिना। **ज्ञातिं** सपिण्डादिसंबन्धिनम्। **अज्ञाति**-मसंबन्धिनम् घृतप्राशनं नान्नान्तरनिवर्तकम्। विशुध्यति अनुगमनदोषात् ।। १०३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। ज्ञातिमज्ञातिं वा मृतमिच्छातोऽनुगम्य सचैलस्नानं च कृत्वा ततोऽग्निं स्पृष्ट्वा पश्चाद्घृतप्राशनं कृत्वा अनुगमननिमित्ताशौचाद्विशुध्यति ।। १०३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ज्ञातिमिवाज्ञातिमनुगम्य बुद्धिपूर्वं अनुगमननिमित्तस्यौपाधिकस्याशौचस्य स्नानादित्रयं प्रायश्चित्तं नाधिकाशौचे मानमस्तीति भावः। अनुगमननिमित्ताद्वाशौचात् अग्न्यादित्रयेण सर्वे शुध्येयुः 'शुद्धेः कर्तॄणि देहिना'मिति (१०५) वक्ष्यमाणत्वात्। ज्ञातिपक्षे उक्तमाशौचमस्त्येव ।। १०३ ।।

(५) **नन्दनः।** **अनुगम्य** नीयमानेन शवेन सह गत्वा ।। १०३ ।।

(७) **मणिरामः।** प्रेताऽनुगमनमात्रे त्वाह **अनुगम्येति** ।। १०३ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **अनुगम्येति।** बन्धुमन्यं प्रेतं वा बुद्धिपूर्वकमनुगम्य स्नानं कृत्वा ततोऽग्निं स्पृष्ट्वा तदनु च घृतप्राशनं कृत्वा विशुध्यति ।। १०३ ।।

न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत् ।।
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ।।१०४।।

(१) **मेधातिथिः।** **न नाययत्** निर्हारयेत्। **स्वेषु तिष्ठत्सु** समानजातीयेषु सत्सु। आहुतिग्रहणात्र दाहयेदिति । विप्रग्रहणमतन्त्रम्, क्षत्रियवैश्ययोरपि शूद्रसंस्पर्शो दोष एवेत्यर्थवादात्प्रतिषेधः प्रतीयते ।। १०४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **स्वेषु** विप्रेषु। क्षत्रियादेस्तु स्वेषु तिष्ठत्स्वपि शूद्रेण नयने दोषाभावः। स्वेषु तिष्ठत्स्विति वचनात्स्वेष्वसत्सु शूद्रेणापि निर्हार्यो विप्रः। **अस्वर्ग्याः** स्वर्ग्या न भवंतीत्यर्थः। यजमानो हि पितृमेधे हविस्तस्य शूद्रेण संपर्कात्तेन हविषा कृताहुतिर्दुष्यतीति तात्पर्यम्। अत्र शौचमधिकृत्य स्मृत्यन्तरीयशुद्धिप्रकारोऽस्माभिः **शुद्धिदीपिकायां** प्रपञ्चित इति तेषामेतदविरोधेन व्यापारस्तत्रैवानुसंधेयः ।। १०४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणादिं मृतं समानजातीयेषु स्थितेषु न शूद्रेण पुत्रादिर्निर्हारयेत् यस्मात्सा शरीराहुतिः शूद्रस्पर्शदुष्टा सती मृतस्य स्वर्गाय हिता न भवति, मृतं स्वर्गं न प्रापयतीत्यर्थः। **स्वेषु तिष्ठत्स्वि**त्यभिधानाद् ब्राह्मणाभावे क्षत्रियेण तदभावे शूद्रेणापि निर्हारयेदित्युक्तम्। यथापूर्वं श्रेष्ठत्वादस्वर्ग्यदोषश्च ब्राह्मणादिसद्भावे शूद्रेण निर्हरणे सति बोद्धव्यः। **गोविन्दराजस्तु** दोषनिर्देशात् स्वेषु तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितमित्याह,—तदयुक्तम्। संभवदर्थपदद्वयोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गादुपक्रमावगतेश्च वेदोदितन्यायेनानुबोध्यत्वाद्गुणभूतशुद्ध्यनुरोधेन प्रधानभूताया जातेरुपेक्षायां गुणलोपेनामुख्यस्येत्यपि न्यायो बाध्येत। तस्मात्स्वेषु तिष्ठत्स्विति पदद्वितयं न विवक्षितम्। इमां गोविन्दराजस्य राजाज्ञां नाद्रियामहे ।। १०४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **स्वेषु** ज्ञातिषु सत्सु सजातीयेषु वा न हापयेत् न निर्हरेत्। सा देहाहुतिः स्वर्गापहा भवतीत्यर्थवादः, न त्वाहुतिर्न कार्या प्रधानलोपापत्तेः प्रकरणबाधश्चातो वक्ष्यति संकरजातिनिर्णये 'अबान्धवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थिति'रिति ।। १०४ ।।

(५) **नन्दनः।** **स्वेषु** जातीयेषु **तिष्ठत्सु** तत्र विद्यमानेषु। **आहुतिः** शवाहुतिः ।। १०४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। शूद्रसंस्पर्शगर्हिता दूषिता। यथा **यमः** 'प्रस्थानयति शूद्रोऽग्नि तृणं काष्ठं हवींषि च। प्रेतत्वं हि सदा तस्य स च धर्मेण लिप्यते' ॥ १०४॥

(७) **मणिरामः। नेति** ॥ १०४॥

(८) **गोविन्दराजः। नेति**। पुत्रादिर्विप्रं मृतं समानजातिषु तिष्ठत्सु स्थितेषु सत्सु शूद्रेण न निर्हारयेत्। यस्मात्सा शारीराहुतिः शूद्रस्पर्शदुष्टा सती मृतस्य स्वर्गलोकसाधनी न भवत्येवं च दोषनिर्देशात् स्वेषु तिष्ठत्सु इति विवक्षितं ॥ १०४॥

ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनो वार्युपाञ्जनम् ॥
वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्तॄणि देहिनाम् ॥ १०५॥

(१) **मेधातिथिः**। ज्ञानादीनि कालशुद्धेः दृष्टान्ततयोपादीयन्ते। तथैतानि स्वविषये शुद्धिकारणानि। एवं कालोऽपि नात्रातिशङ्कितव्यः। एतेषां यस्य यत्र शुद्धिहेतुत्वं तदिहैव प्रकरणे तेषां वक्ष्यते। अन्येषां तत्र तत्र देशे। तत्र **ज्ञान**माध्यात्मिकं साङ्ख्ययोगोपदिष्टम्। तेन हि अविद्यावासनापासनेन रागादिक्षये निर्दोषज्ञानमुपैति। वक्ष्यति च (श्लो० १०८) "बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यतीति"।

तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि। तत्पातकोपपातकानां शुद्धिहेतुः। **अग्निर्मृ**न्मयादिषु "पुनःपाकेनेति" (श्लो० १२१)। **आहारः** पवित्राणां पयोमूलानाम्। सोऽपि तप इव शोधयति। **मृद्वारिणां** शुद्धिहेतुता प्रसिद्धैव। **मनसो** वक्ष्यते "मनः सत्येनेति" (श्लो० १०८)। **उपाञ्जनं** मठादेः सुधागोमयादिना संमार्जनानुलेपने। **वायु**श्चण्डालादिस्पृष्टे तृणकाष्ठादौ रथ्यापतिते। **कर्माणि** संध्योपासनादीनि। उक्तं च (२।१०२) 'पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेन्नैशमेनो व्यपोहतीति"। एतच्च द्वितीये व्याख्यातम्।

सत्यपि तपसः कर्मत्वे प्राधान्यख्यापनार्थं पृथगुपदेशः। प्रायेण च शास्त्रे भेदेनैव कर्मणस्तपो निर्दिश्यते "कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठा" इति (याज्ञ० आचार० २२१) ॥ १०५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अथ बाह्यद्रव्यशरीरोपघातशुद्धिप्रकारानभिधित्सुः सामान्यतः शोधनान्याह **ज्ञानमिति। ज्ञानं** ब्रह्मज्ञानं सकलपापक्षयहेतुत्वाच्छोधकम्। **तपः** प्राणायामः। 'प्राणायामः परं तप' इति वचनात्। **अग्नि**स्तैजसादीनामिव देहिनां मूर्धाग्निः। **आहारो** ब्रह्मसुवर्चलापानादिर्दुष्टजलादिपाने। मृद्गुदशौचादौ **मनः**क्षमाख्यनियमयुक्तं जीवस्य वारिक्षालनादिना। **उपाञ्जनं** सजातीयेन लेपो भूम्यादेः। वायुः सर्वायुष्ट्वेन जीवो पावनः। **कर्म** चान्द्रायणव्रात्यस्तोमादि। **अर्को** दर्शनादिना अस्थिस्पर्शादेः। कालो दशाहादिः। आशौचिनां देहिनां दाहप्रभृति ॥ १०५॥

(३) **कुल्लूकः**। ज्ञानादीनि शुद्धेः साधनानि भवन्ति। तत्र ब्रह्मज्ञानं बुद्धिरूपान्तःकरणशुद्धेः साधनम्। यथा वक्ष्यति, (५।१०९) 'बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति', तपो यथा (५।१०७) 'तपसा वेदवित्तमाः'। अग्निर्यथा (५।१२२) 'पुनःपाकेन मृन्मयम्'। आहारो यथा (११।१०६) 'हविष्येण यवाग्वा' इति। मृद्वारिणी यथा (५।१३४)

'मृद्वार्यादेयमर्थवदि'ति। मनो यथा (३।१४६) 'मनःपूतं समाचरे'दिति। संकल्पविकल्पात्मकं **मनः**, निश्चयात्मिका बुद्धिरिति मनोबुद्ध्योर्भेदः। **उपाञ्जनमु**पलेपनं यथा (५।१२२) 'मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म'। **कर्म** यथा (११।७५) 'यजेत वाऽश्वमेधेने'त्यादि। **अर्को** यथा (५।८७) 'गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा'। **कालो** यथा (५।८३) 'शुध्येद्विप्रो दशाहेन'। वायोस्तु शुद्धिहेतुत्वं मनुनानुक्तमपि 'पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतै'रिति **विष्णवा**दावुक्तं ग्राह्यम्॥ १०५॥

(४) **राघवानन्दः**। दशाहादेः शुद्धिहेतु तावत् ज्ञानादेरप्याह **ज्ञान**मिति। **ज्ञानं** ब्रह्मज्ञानं। 'असौ वाव लोको गौतमाग्नि' (छां. उ. ५।४।१) रित्यादिपञ्चाग्निविद्यादिज्ञानं च 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्र' (भग. ४।३८) मित्युक्तेः। **तप**श्चान्द्रायणादि, **आहारो** हविष्येण यवाग्वा समाचरेत्। **वायुः** प्राणायामः बाह्यवायुश्च। वारि जलं। **उपाञ्जनं** उपलेपनं। **कर्म** वा। **मनो** 'मनःपूतं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत' इत्यादि। **कालः** 'शुध्येद्विप्रो दशाहेने'त्यादिः प्रकरणात्कालवदेतान्यपि देहिनां शुद्धिहेतव इति वा॥ १०५॥

(५) **नन्दनः**। शुद्धिहेतूनाह **ज्ञान**मिति। **ज्ञान**मध्यात्मज्ञानं, तच्छुद्धिकारणं शरीरात्मविवेकेन। तपोऽनशनादिकं तच्छरीरगतदोषनिर्हरिण। अग्निः स्पर्शनादिना। आहारः पञ्चगव्यादिसत्त्वशोधनेन। मृद् धारणादिना। मनो देवताध्यानेन, वारि स्नानादिना। **उपाञ्जनं** गोमयादिकं तदुपलेपेन। वायुश्चण्डालादिस्पृष्टतृणकाष्ठादीनां स्पर्शेन। **कर्म** यज्ञादिकं तद्देवताप्रीणनेन। अर्ककोऽशुभिर्वस्तुशोषणेन। **काल** एकरात्रपक्षिण्यादिः सदोषभावनेन॥१०५॥

(६) **रामचन्द्रः**। **ज्ञानं** आध्यात्मिकं। **तपः** प्राणायामादि। **आहारः** जलपानादिः। देहिनामेतानि शुद्धेः कर्तृणीत्यर्थः॥ १०५॥

(७) **मणिरामः**। शुद्धेरुत्पादकान्याह **ज्ञान**मिति। **ज्ञानं** ब्रह्मज्ञानं। तपः चांद्रायणादिः, **आहारः** हविष्यरूपः, **उपाञ्जनं** उपलेपनं। **कर्म** यागादिः। कालः दशाहादिरूपः॥ १०५॥

(८) **गोविन्दराजः**। इदानीं कानिचिद्वाक्यान्तरसिद्धानि शुद्धिसाधनानि संक्षेपावबोधाय प्रसंगतोऽनुवदितुं कानिचिच्च प्रसङ्गतोंशपूर्वाणि विधातुमाह **ज्ञानमिति**। ज्ञानं बुद्धेः शुद्धिकर्तृ, यथा वक्ष्यति 'बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यती'ति। सङ्कल्पकं मनो निश्चायिका बुद्धिरिति। [illegible]द्धिर्मनसो भेदः। एवं तपो वेदविदां यथाभिधास्यति 'तपसा वेदवित्तमा' इत्यग्निर्यथा [illegible]दिष्यति 'पुनःपाकेन मृन्मय' इत्याहारो यथा कथयिष्यति 'हविष्येण यवाग्वा वे'ति मृद्वारिणी [illegible]था जल्पिष्यति मृद्वारि चादेयमर्थवदिति। मनो यथा ख्यास्यति 'मनःपूतं सदा भवेदि'ति। [illegible]पाञ्जनमुपलेपनं यथा भणिष्यति 'संमार्जनेनाञ्जनेने'ति। वायोरिह शास्त्रे शोध्यं न [illegible]र्दिष्टं तस्य मृत्पर्णतृणकाष्ठानां च चाण्डालादिवायसैः स्पर्शने शौचं 'सोमसूर्यांशुमारुतैः' [illegible]त्येवमादिविप्लाव्याद्युक्तं कर्म यथा कीर्तयिष्यति 'यजेत वाश्वमेधेने'त्यादित्यौ यथोक्तं गामालभ्यार्कं वीक्ष्य वे'ति कालो यथोक्तं, 'शुध्येद्विप्रो दशाहेने'त्येवं ज्ञानादीनि मनुष्याणां [illegible]ाक्षादुपयोग्यद्रव्यद्वारेण च शुद्धेः कर्तृणि॥ १०५॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।।
योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ।।१०६।।

(१) **मेधातिथिः ।** कोऽस्य प्रसंगः? यथा मृद्वारिशुचावविलम्बं कृतोत्सर्गः प्रवर्तते तथा प्रमादस्खलिते परद्रव्यापहरणादावविलम्बितं प्रायश्चित्तं शुद्धये समाश्रयणीयम् । एकादशे वक्ष्यति ।। १०६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** अर्थशौचं शुद्धोपायागतार्थत्वम् ।। १०६ ।।

(३) **कुल्लूकः । सर्वेषां** मृद्वारिनिमित्तदेहशौचमनःशौचादीनां मध्यादर्थशौचमन्यायेन परधनहरणपरिहारेण यद्धनेहा तत्**परं** प्रकृष्टं मन्वादिभिः स्मृतम् । यस्माद्योऽर्थे शुद्धो भवति, यः पुनर्मृद्वारिशुचिरर्थे चाशुद्धः सोऽशुद्ध एव ।। १०६ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** एकादशाह्रादौ वक्ष्यमाणं प्रासंगिकमाह **सर्वेषामिति ।** अर्थे शुचिः परद्रव्याहरणं कर्म, विवक्षितं अथवा अर्थेन दत्तेनैवाशौचशुद्धिरत आह **य** इति । **अर्थे** विषये **शुचिर**कृपणो दातेति यावत् । वक्ष्यति 'दानेनाकार्यकारिण' (१०७) इति वानेन वधनिर्णेजकमित्यादि च ।। १०६ ।।

(५) **नन्दनः ।** अर्थशौचमान्तरेभ्यः श्रेष्ठमित्याह **सर्वेषामिति** ।। १०६ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** सर्वेषां शौचानां मध्ये **अर्थशौचं** मानसं शौचमिन्द्रियनिग्रहादिकं **परं** उत्कृष्टं स्मृतम् । यः कश्चन पदार्थः **अर्थे** मानसिके शौचे इन्द्रियनिग्रहादौ शुचिः स एव **शुचिः** । मृद्वारिभ्यां शुचिः शुचिर्न किंतु एतादृशः स्वयमेव शुचिः ।। १०६ ।।

(७) **मणिरामः । सर्वेषां** पूर्वश्लोकोक्तानां ।। १०६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । सर्वेषामिति ।** सर्वेषां मृद्वारीन्द्रियमनःशौचादीनां मध्यादर्थशौचं परद्रव्यादीच्छापरिहारार्थं प्रकृष्टमृषिभिः स्मृतं । यस्माद्योऽर्थे शुद्धः स शुद्धो बोद्धव्यो यः पुनर्मृद्वारिशुचिरर्थे चाशुद्धः सोऽशुद्ध एव ।। १०६ ।।

क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।।
प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ।। १०७ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** ये विद्वांसस्ते क्षान्त्यैव शुद्धयन्ति । ते हि द्वेषेर्ष्यामत्सरैर्नोपहन्यन्ते । ततो दुष्कृतेषु प्रवृत्तेषु नित्यशुद्धा भवन्ति । **क्षान्तिर्नाम** चित्तधर्मः, सर्वत्र साम्यम् ।

दानस्याप्यकार्यकृच्छुद्धिरुक्ता "दानेन वधनिर्णेकम्" (११।१३९) इत्यादिना । प्रच्छन्नपापानामपि रहस्याधिकारे जप उक्त एव । **तपः** वेदविदां वेदाभ्यास एव, ज्ञानं च । यथोक्तं "ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं" इति (११।२३५) । कृच्छ्रादि तु सर्वेषां शुद्धिहेतुर्न वेदविदामेव ।। १०७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **क्षान्त्या** क्लेशसहत्वेन विद्वांसोऽज्ञात्वाऽकार्यकारिणः । **अकार्यकारिणः** षण्ढवधादिना दानापनेयपापकारिणो **दानेन** वक्ष्यमाणसीमादिदानेन । **प्रच्छन्नपापाः**

परैरज्ञातापापाचरणाः **जप्येन** रहस्यप्रायश्चित्तरूपेण। **तपसा** प्राणायामेन वेदवित्तमाः। उपनिषदर्थीभूतात्मविदः वेदो वेदार्थः। एतेन यतिनां सर्वविषये प्राणायाम एव प्रायश्चित्तं गुरुलघ्वपेक्षया तु भूयस्त्वाल्पत्वे इति ग्राह्यम् ॥ १०७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। परेणापकारे कृते तस्मिन्प्रत्यपकारबुद्ध्यनुत्पत्तिरूपया पण्डिताः शुध्यन्ति। यथा च वक्ष्यति 'महायज्ञक्रिया क्षमा। नाशयंत्याशु पापानी'ति। अकार्यकारिणो दानेन। यथा वक्ष्यति (११।७६) 'सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाये'ति। अप्रख्यातपापा जप्येन (११।२४५) यथा वक्ष्यति 'जपंस्तूपवसेद्दिन'मिति। **वेदवित्तमाः** वेदार्थचान्द्रायणादितपोविदः तपसेत्येकादशाध्याये वक्ष्यमाणेन ॥ १०७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **क्षान्त्येति**। तितिक्षया। **प्रच्छन्नपापा** मिथुनातिरिक्त-जनाविदितपापाः मनोजनितपापा वा **जप्येन** गायत्र्यादेः। **तपसा** कृच्छ्रचान्द्रायणादिना वेदान्ता-भ्यासेन वा ॥ १०७ ॥

(५) **नन्दनः**। **क्षान्त्या** द्वन्द्वसहिष्णुतया। **विद्वांसो**ऽध्यात्मविदः। **तपसा** स्वाध्यायेन तपो हि स्वाध्याय इति स्वाध्यायप्रवचने। 'तद्धि तपस्तद्धि तपः' इति श्रुतेः ॥ १०७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। परमार्थशुचित्वमाह **क्षान्त्येति**। विद्वान् **क्षान्त्या** कायक्लेशेन शुध्यति। **अकार्यकारिणः** यज्ञाहितकारिणः **दानेन** बन्धनादिना शुध्यन्ति। **प्रच्छन्नपापानां** अविख्यातदोषाणां अघमर्षणादिसूक्तजाप्येन शुद्धिः। वेदवित्तमो द्विजः **रजसा** कृच्छ्रचान्द्रायणा-दिना शुध्यति ॥ १०७ ॥

(७) **मणिरामः**। येषां यैः शुद्धिस्तानाह **क्षान्त्येति**। **क्षांतिः** अपकारिण्यपि प्रत्य-पकारबुद्ध्यनुत्पत्तिः ॥ १०७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **क्षान्त्येति**। ये शास्त्रज्ञास्तेऽपराधक्षमया शुध्यन्ति। यथा वक्ष्यति (११।२४५) 'महायज्ञ (क्रिया) क्षमा। नाशयन्त्याशु पापानी'ति। अकार्यकारिणो दानेन। यथा वक्ष्यति 'सर्वस्वं वा वेदविदे' इति। अप्रख्यातपापा जप्येन। यथा वक्ष्यति परंतरत्स-मंदीयमिति। वेदतत्त्वार्थज्ञाश्चान्द्रायणादिना प्रायश्चित्तप्रकारेण वक्ष्यमाणेन ॥ १०७ ॥

मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुध्यति ॥
रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः ॥ १०८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। नद्यः पारावारे क्षीणोदकाया अशुद्ध्युपहते। तस्या एव वेगं गतायाः कूलंकषाया उदकं वेगेन शुध्यति। न यथान्यस्या भूमेः "भूमिः शुध्यति पञ्चभिरिति" (१२३) शुद्धये प्रतीतिर्नैवं नदीतीरेषु। अथवा वेगवत्या अशुचिप्रवाहसंसर्गेणाशुच्याशङ्का-यामिदमुच्यते **नदी वेगेनेति**। नैवं मन्तव्यं इतश्चामुतश्चाशुचिप्रवाहैः संस्पृष्टा न शुध्यति।

शारीरे व्यभिचारेऽनुपलभ्यमाने परपुरुषरूपगुणानुचिन्तनेन **मनोदुष्टा रजसा** ऋतौ शोणितेन स्रुतेन **शुध्यति स्त्री**। **संन्यासः** षष्ठे वक्ष्यते। तेन द्विजोत्तमाः

शुद्धा भवन्ति । न कथंचिन्मानसापचारे। यदविदुषा चिन्तितं सूक्ष्मप्राणिवधादि तदेषामपनीयते ।। १०८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **शोध्यं** बहिर्द्रव्यं देहश्च। **नदी** ग्राममलवहा। **मनोदुष्टा** मनसा पुरुषान्तररक्ता **रजसा** रजोन्तरप्रवृत्त्या। **संन्यासेन** पारिव्राज्येन **द्विजोत्तमो** विप्रः ।। १०८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। मलाद्युपहतं शोधनीयं मृज्जलैः शोध्यते। नदीप्रवाहश्च श्लेष्माद्यशुचिदूषितो वेगेन शुध्यति। स्त्री च परपुरुषमैथुनसंकल्पादिदूषितमानसा प्रतिमासार्तवेन तस्मात्पापाच्छुद्धा भवति। ब्राह्मणश्च **संन्यासेन** षष्ठाध्यायाभिधेयेन पापाच्छुध्यति ।। १०८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **शोध्यं** मलाद्युपेतं। **नदी** श्लेष्माद्यशुचिदूषिता। **मनोदुष्टा** परपुरुषमैथुनसंकल्पदुष्टा **रजसा** पुनर्ऋतुयोगेन। **द्विजोत्तमो** ब्राह्मणः संन्यासमुपक्रम्य ब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्च स ब्राह्मणः 'केन स्या'दिति श्रुतेः 'पारिव्राज्यदर्शनाच्चे'ति भाष्योक्तेश्च संन्यास एवासाधारणः संस्कारो विप्रस्येति ।। १०८ ।।

(५) **नन्दनः**। **शोध्यं** शरीरलग्नं मलम्। **मनोदुष्टा** मनसा भर्तारं व्यतिक्रान्ता। **संन्यासेन** सङ्गत्यागेन ।। १०८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **शोध्यं** वस्तु अमेध्योपहृतं मृत्तोयैः शुध्यति। नदी **वेगेन** वर्षाम्बुप्रवाहवेगेन। **मनोदुष्टा** मनसि व्यभिचारेण स्त्री रजोदर्शनेन शुध्यति। संन्यासः प्रव्रज्या द्विजन्मनां मानसोपचारे शुद्धिकृत् ।। १०८ ।।

(७) **मणिरामः**। **शोध्यं** मलादिसंयुक्तं। **मनोदुष्टा** परपुरुषमैथुनसंकल्पदूषिता ।। १०८ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **मृत्तोयैरिति**। मृत्तोयैः शुध्यते शोधनीयं तावन्मृद्वारि चादेयमिति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण। नदी च निदाघादावत्यल्पप्रवाहतया शुध्यत्युपहतपुलिनदेशा सती वर्षादिजनितेनोदकवेगेनावक्षालितपारावारतया शुध्यति। सकृत् स्त्री च कथंचिन्मनसा परपुरुषसंकल्पा आर्तवेन शुध्यति। ब्राह्मणाश्च संन्यासेन षष्ठाध्यायवक्ष्यमाणेन शुध्यन्ति ।। १०८ ।।

अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ।।१०९।।

(१) **मेधातिथिः**। इयानेवाधिकारी—कर्ता च पुरुषः, यदान्तरात्मा, अन्तःकरणं **मनः, बुद्धिः**, शरीरं भोगायतनम्, इन्द्रियाणां भौतिकत्वान्न पृथक्त्वम्। अत्र किंचित्केनचिच्छोध्यते। 'कालेन तु सर्वमिति' स्तुतिपरम्। गात्राणीत्यवयवैरवयविनं लक्षयति। अद्भिः स्नानेन शरीरं शुध्यति। मनस्तु सदसदात्मकम् तस्यासत्संकल्पादशुद्धिः 'सत्येन' साधुसंकल्पेन निवर्तते। पूर्वं मनसः शुद्धिहेतुत्वमुक्तं तदध्याहारेण नेदं वाचो मनःशुद्धिकरणत्वम्। तथा च **श्रुतिः** "मनसा वा इषिता वाग्वदति या ह्यन्यमना

वाचं वदत्यसुर्या वै सा वागदेवजुष्टेति"। **विद्यया** साङ्ख्यवेदान्ताभ्यासजन्यया **तपसा** च कृच्छ्रादिनाऽभ्युपेतः शुध्यति। **भूतात्मा**। भूतशब्दस्तत्त्ववचनः। पारमार्थिकोऽयमात्माऽनुपचिताहंप्रत्ययवेद्यः, न तु भूतमय आत्मा शरीरात्मेति मन्तव्यम्। **बुद्धि**रविद्यमानार्थाकारदर्शनीया स्वप्नादिष्वसत्सिद्धान्तप्रकल्पितार्थाभिनिवेशतया वस्त्वात्मार्थाकारयोरसङ्क्लेदाध्यवसायेन दुष्यन्ती। या वाऽनुपभुक्तजन्मानन्तरकृताशुभकर्मजा 'एकैकदुष्कृतजा वा' बुद्धिरात्मनो यावत्सहजा अविद्यात्मकाभेदग्रहणलक्षणा गुणात्मविवेकाभावलक्षणा वा धनपुत्राद्यभिषङ्गरूपा तृष्णातिशयहेतुः, सा तु **ज्ञानेन** स्वप्रकाशाश्रयया प्रमाणव्युत्पत्त्या **शुद्धयति**। बुद्ध्यर्थयोर्भेदादाकारवत्त्वादर्थस्य विषयाकारेण च परिणामासिद्धिनिर्विकारत्वनिश्चयाद्बुद्धिशुद्धिः। पूर्वत्र च 'विद्या' वेदार्थवेदनमेव। तस्याश्च हेतुत्वं "यथैधस्तेजसा वह्निः" (११। २४६) इतिवदिति।

एवं शुद्धः पूतो ब्रह्मलोकमवाप्नोतीत्येषा सा चतुर्विधा शुद्धिः। यथैता शुद्धयः परपुरुषार्थहेतवस्तज्जननादिष्वियमिति प्रशंसा॥ १०९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अद्भिः** स्नानेन शुध्यन्ति कर्माधिकारं लभन्ते। मनः शुध्यति मनसा यत्पापं कृतं तत्सत्याभिधानेन नश्यति। **विद्या** वैश्वानराद्युपासना तपोऽनाशकं **भूतात्मा** स्थूलः सूक्ष्मश्च देहः बुद्धिः क्षेत्रईश्वरज्ञानेन॥ १०९॥

(३) **कुल्लूकः**। स्वेदाद्युपहतान्यङ्गानि जलेन क्षालितानि शुध्यन्ति। **मनश्च** निषिद्धचिन्तादिना दूषितं सत्याभिधानेन शुध्यति। **भूतात्मा** सूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नो जीवात्मा ब्रह्मविद्यया पापक्षयहेतुतया तपसा च शुद्धो भवति। शुद्धः परमात्मरूपेणावतिष्ठते। बुद्धिश्च विपर्ययज्ञानोपहता यथार्थविषयज्ञानेन शुध्यति॥ १०९॥

(४) **राघवानन्दः**। किं च **अद्भिरिति। गात्राणि** करचरणादीनि। मनः निषिद्धचिन्ताद्यशुद्धं सत्येन सत्याभिधानेन। सर्वदा प्रसन्नमना व्यवहरेन्न मिथ्या भाषेतेति। विद्यातपोभ्यां **भूतात्मा सचित्को** देहः स्थूलोऽहमित्यभिमानात् शुध्यति **विद्या** आत्मानात्मविवेकधीः **तप**श्चान्द्रायणादि विपर्ययज्ञानोपहताबुद्धिर्यथार्थज्ञानेन। वस्तुतस्तु **विद्या** सगुणोपासना **तपो** नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तं कर्म ताभ्यां विशुद्धो भूतात्मा ब्रह्मसाक्षात्कारार्हः। ज्ञानेन बुद्धिर्जीवोपाधिरन्तःकरणं शुध्यति। तत्त्वं पदार्थद्वयनिश्चयवती तदुपहितचैतन्यस्य ब्रह्ममात्रत्वे तस्या अपि तन्मात्रताशुद्धिरात्यन्तिकी नान्या। 'तपसा कल्मषं हन्ति विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' (ईशा. ११) इति श्रुतेः। एवं च सगुणब्रह्मविदोऽपि न श्राद्धादि। नाशौचं च तथा च श्रुतिः 'यद्यस्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदु च ननतेर्चिषमतिसंभवतीति। अस्यार्थः कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्येवंविद्यस्मिन्पुरुषे यदि शव्यं कुर्वन्ति शवसंबन्धिदाहश्राद्धादिकं कर्म कुर्वन्ति यदु च न यदिवा न उभयथा अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गच्छन्ती'त्यनेनाप्यविदुषस्तदकरणे प्रेतत्वमस्तीति भावः। इति प्रेतशुद्धिः॥ १०९॥

(५) **नन्दनः। गात्राणि** शरीरमिति यावत्। रजस्तमोदूषितं मनः **सत्त्वेन** सत्त्वगुणेन शुध्यति। **विद्यातपोभ्यां** ज्ञानस्वाध्यायाभ्याम्। **भूतात्मा** चेतः। **बुद्धि**रध्यवसायनिमित्तमन्तःकरणम्। **ज्ञानेन** शास्त्रार्थज्ञानेन॥ १०९॥

(६) **रामचन्द्रः।** **गात्राणि** अङ्गानि हस्तपादादीनि **अद्भिः** प्रक्षालनेन शुध्यन्ति। मनः सत्याचारेण शुध्यति। **भूतात्मा** विद्यातपोभ्यां शुध्यति। तद्यथा—भूतशब्देन तद्विकारभूतो देहेन्द्रियसंघो लक्ष्यते, तत्र स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्येवंतदभिमानित्वेन योऽयमात्मा वर्तते स भूतात्मा। तस्य तपोविद्ये शुद्धिनिमित्ते। तपः ब्रह्मजिज्ञासुश्चेति पञ्चकोशव्यतिरेकप्रतिपादनपरं वाक्यं। विद्याशब्देन चोपनिषदस्थूलमनण्वह्रस्वमसंगो ह्ययमात्मेत्यात्मपदार्थनिरूपकवाक्यजन्यं ज्ञानं **विद्या** वैखानसाद्युपासना वा **तपः** अनशनादि। **भूतात्मा** जीवात्मा। **बुद्धिः** सूक्ष्मदेहः। **ज्ञानेन** आत्मज्ञानेन शुध्यति शरीरादिव्यतिरिक्तसंशयविपर्ययरूपत्वेन स्वरूपज्ञानं विशोधनम् ॥ १०९ ॥

(७) **मणिरामः।** **मनः** संकल्पविकल्पात्मकं। **भूतात्मा** जीवात्मा। **बुद्धिः** निश्चयात्मिका। **ज्ञानेन** ब्रह्मज्ञानेन ॥ १०९ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **अद्भिरिति।** अङ्गानि स्वेदाद्युपहतानि अद्भिः शुध्यन्ति। मनश्च कथंचिदसत्सङ्कल्पोपहतं सत्याभिधानेन शुध्यति। पारमार्थिकश्चात्मापरमात्माख्यकोशकारकृमिवदात्मैव रागादिमलजालावबद्धो विद्ययोपनिषदाद्युक्तात्मोपासनाभिस्तपसा चाखिलमलपरिलोपी ब्रह्मस्वरूप एवावतिष्ठते। तथा बुद्धिर्विपरीतार्थग्राहिणी तेनाशुद्धासती यथा भूतार्थग्राहिणा विज्ञानेन शुध्यति ॥ १०९ ॥

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ॥
नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयम् ॥ ११० ॥

(१) **मेधातिथिः।** **नानाविधानां द्रव्याणां** बहुप्रकाराणां तैजसमार्तिकद्रवकठिनव्यस्तसंहतकार्यद्रव्यादिभेदैर्द्रव्याणामुपकरणभूतानाम्। पूर्वस्याः शुद्धेर्भेदमेतेनाह। तत्र बुद्ध्यात्मनः प्रधानतया शुद्धिः। द्रव्याणां तु तत्संपरिग्रहात्। इह तु विपरीतम्। **शृणुत निर्णयम्।** पूर्वेणार्थस्यासांकर्यार्थः श्लोकः ॥ ११० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **शारीरस्य** बाह्यद्रव्यविषयस्येत्यपि। द्रव्याणां बाह्यानां नानाविधानां प्रकारविशेषोपाधिभिन्नानां तत्तदुपाधिभेदनियतायाः शुद्धेः ॥ ११० ॥

(३) **कुल्लूकः।** अयं शरीरसंबन्धिनः शौचस्य युष्माकं निश्चय उक्तः। इदानीं नानाप्रकारद्रव्याणां येन यच्छुध्यति तस्य निर्णयं शृणुत ॥ ११० ॥

(४) **राघवानन्दः।** तामुपसंहरन्द्रव्यशुद्धिं प्रतिजानीते **एषेति।** **शारीरस्य** देहद्वयसंबन्धिनः ॥ ११० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **नानाविधानां** पात्राणां तथा द्रव्याणां शुद्धेर्निर्णयं शृणुत ॥ ११० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **एष इति।** एष शरीरसंबन्धिनः शौचस्य युष्माकं विचार उक्तः। इदानीं नानाप्रकाराणां द्रव्याणां शुद्धेः निर्णयं शृणुत ॥ ११० ॥

तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।।
भस्मनाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।। १११ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **तैजसान्युच्यन्ते** यान्यग्निसंयोगाद् द्रवीभवन्ति, रजतसुवर्णताम्रायसत्रपुसीसादीनि। **मणयः** स्फटिककल्पाः। **अश्मा** पाषाणः। तद्विकारः पात्रमश्ममयम्। **सर्वस्येति** पादपूरणार्थम्। पर्वतग्राव्णो नदीस्थस्य चेत्यालंबनम्।

भस्मनेति एककार्यत्वान्मृद्भस्मनी विकल्प्येते। आपः समुच्चीयन्ते। किं पुनरत्र कार्यम्। लेपगन्धापमार्जनम्। उक्तं (श्लो० १२६) "लेपगन्धापकर्षणे शौचममेध्यस्य" इहापि "यावन्नापैत्यमेध्याक्तादिति"। तत्र रूपतः पारुष्यं समानं मृद्भस्मनोः, स्नेहनिमित्तकार्यभेदे शुद्धिः। अशुचेः शुचित्वापादनं प्रत्यवायापनयेन संव्यवहारयोग्यता।

यद्येवमशुद्धिर्वाच्या—इदमनेन संपृक्तमशुचीति। 'ननु लौकिकाः पदार्थास्तत्र लोकादेव ज्ञास्यन्ते'। नैवम्। सामान्यमात्रं लोकाज्ज्ञायते। यज्जुगुप्सितं मूत्रपुरीषशोणितसंसर्गेण तादृशं लोकेऽशुचीत्याह—यदयोग्यं स्पर्शनादिक्रियासु तदशुचि। कथं च तस्यायोग्यतेत्येतच्छास्त्रादेव विवेक्तव्यम्। किंच परद्रव्यादौ यो न स्खलति स शुचिरुच्यते। अतो नानया पदार्थप्रसिद्धयेह किंचित्सिद्धयति। अपहतमशुचीति सिद्धेऽपि इदमनेनापहन्यत इति नान्तरेण शास्त्रविशेषं सिद्धयति।

"कथं पुनः शास्त्रात्पदार्थविशेषावसायः, यावता कर्तव्यतापरत्वेन शास्त्रं प्रमाणम्, न पदार्थप्रसिद्धौ, पाणिनिवत्। वेदमूलत्वाभ्युपगमान्मन्वादिस्मृतीनाम्।"

उच्यते। अनेन द्रव्येण यद्दुष्टं तेन न व्यवहर्तव्यमित्यस्त्येव विध्यनुमानम्। यत्संसर्गेण व्यवहारप्रतिषेधः स उपघातहेतुरित्यवगमो न विरुध्यते। एवं शुद्धावपि-यदुपहतं द्रव्यं तेन यथा विहितं कृतप्रक्षालनादिक्रियेण व्यवहर्तव्यमिति—शक्यते विधिमूलता प्रतिपत्तुम्। न च शुद्धिः कर्तव्येति विध्यर्थः। तथा सत्यकुर्वन्प्रत्यवेयात्। किंतु दृष्टार्थे व्यवहारे येनकेनचित्पात्रेण शुचिनाऽन्येन वा कर्तव्येऽर्थित्वात्प्राप्ते नियमः शास्त्रीयः—'इत्थंभूतेन व्यवहर्तव्यं सत्यर्थित्वे, नानित्थंभूतेन'।

"ननु च नियमपक्षेऽभ्युदयार्थिनोऽधिकारः। अन्यस्य तु कामप्रसंगः। यथा कुसाधुत्वचिन्तायां वाचकत्वाविशेषेऽपि नियमः पुण्यपापयोरिति"।

सत्यम्, यद्यशुद्धपात्रस्य प्रतिषेधो न स्यात्। प्रतिषेधे तु सति कुतोऽकृतशुद्धिना व्यवहारः। शुद्धिविधिस्तु प्रतिप्रसवमात्रम्। प्रतिप्रसवे कुतोऽभ्युदयः। केवलं प्रतिषेधातिक्रमो न भवति।

भवतु वा पदार्थाधिगमपरैव स्मृतिरियम्, साध्वसाधुविवेकवत्स्वल्पस्मृतिवच्च। यत्तु 'कार्यमूलत्वं मन्वादिवाक्यानामिति' केनैतदुक्तम्। यत्र यादृशं मूलत्वेन शक्यतेऽवगन्तुं तत्र तदेवाभ्युपगम्यते। अष्टकादौ कार्यरूपे तादृशमेव वाक्यं मूलम्, सिद्धे त्वर्थे सिद्धार्थविषयमेव। पदार्थव्यवस्थायामिदं प्रथमता व्यवहारमूलेति न कदाचित्क्षतिः। इह तु न कथंचिद्व्यवहारमूलं संभवति। वैदिकमन्त्रसाध्यायां च शुद्धौ का व्यवहारमूलता शक्या। विधिश्चानर्थकः स्यात्।

"ननु च पाणिनेरपि विधिरस्ति साधुभिर्भाषितव्यं नासाधुभिरिति।"

नैषा पाणिनेः स्मृतिः। सा ह्येतावति पर्यवसिता–'साधुरयमयं नेति' एतत्तु धर्मसूत्रकारिणी 'स्मरणं यद्यप्यस्ति अभिधानसाराच्चैतन्निपुणतोऽवगन्तव्यम्।

"ननु तत्स्मृतावपि विधिः श्रूयते। 'दायादा एवं विभजेरन्' 'चतुरोंऽशान् हरेज्ज्येष्ठः' (९।१५३), 'ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयादिति' (९/१०५) किं विध्यर्थं एव लिङ्गान्तरे प्रैषादौ स्मर्यते। पदार्था विधिरूपाः, विधिशेषा प्रैषादयः सर्वत्र प्रवर्तनाप्रतिपत्तेरिति"—चेत्। हेतुहेतुमतोराशिषि प्राप्तकालादिषु का प्रवर्तना। न च ग्रहणं विधेयम्, अर्थितया प्राप्तत्वात्।

'स्वपरांशयोरविशिष्टायामर्थितायां नियमार्थो विधिरिति' चेत्। अदृष्टकल्पेन विहितांशातिरेकेण विधिनियमाननुपत्तेः।

'प्रतिषेधाख्या परिसंख्येति' चेत्। युक्तमेतत्। किन्तु विभागकाल एव यः कश्चिदधिकमंशं भ्रातृभिरनुज्ञातमाददीत स प्रत्यवेयात्सत्यामप्यनुज्ञायाम्–न चैकवस्त्वंशे स्वत्वं ज्ञाप्येत। ग्रहणविधौ हि स्वत्वापत्तिरुपात्ता। तस्य यदन्यत्तदस्वमिति विज्ञायते प्रतिषेधः। पुनस्तदतिक्रमेणापि परिग्रहे स्यादेव स्वाम्यम्। अतश्च चौर्यादिनाऽपीष्यते। न तदा इदमस्य स्वमिदं नेति परिग्रहादृते निश्चीयते।

तस्माद्विधिनियमपरिसंख्यानामसंभवादियत्यंशेऽयं स्वामीयत्यंशेऽयमिति एतावान्विभागार्थः। अतोऽयमर्थान्तरे लिङ विभजेरन्निति प्राप्तकालतायाम्। हरेयुरित्यादिषु लौकिकप्रवृत्त्यनुवादः; यथा "क्षुधितो भुञ्जीत" "योगक्षेमार्थमीश्वरमभिगच्छेदिति"।

गौतमश्च स्पष्टमेवाह "रिक्थक्रय" इत्यादि। तस्मादष्टकादिस्मृतेः शुद्ध्यशुद्धिवचनस्य संस्कारविधितैव शिष्यते, विधिमूलत्वाद्विधिशिष्टैव। अतः शुद्ध्यशुद्धौ उभे अपि शास्त्रावसेये। ततः अशुद्धिरपि वाच्या।"

उच्यते। उक्तैव तर्हि 'वसा शुक्रमिति' (५/१३५)। नृग्रहणं च तत्र स्मृत्यन्तरदर्शनेन प्रदर्शनार्थम्—श्वमार्जारखरोष्ट्रकपिकाकविड्वराहग्राम्यकुक्कुटाखुशृगालक्रव्यादमृगशकुन्तनखिनकुलानाम्। वसादिग्रहणं च रोममांसानाम्। शुद्धिवचनाच्चाशुद्धानां मूत्राद्युपहतानामयं संस्कारः कर्तव्यः, न पुनरेवमेव प्रयुज्यमानानाम्। न हि सुवर्णादयो भावाः स्वरूपेणाशुद्धाः, येन प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन्। अथवाऽदृष्टार्थो दृष्टप्रयोगाश्रयः संस्कारो विधीयते। प्राङ्मुखेनेव भोजने। तत्र शुद्धिवचनं विरुध्यते। ये तु पात्राणां भोजनारम्भे संमार्जनप्रक्षालने, ते समाचारतः न पुनरस्याः शुद्धिस्मृतेः। यदप्यन्यदस्पृश्यं पुरुषस्य पतितचाण्डालादि तथा लशुनपलाण्डुसुरामांसादि, तदपि द्रव्याणामुपघातकम्। तत्र कस्मिन्नुपघाते का शुद्धिरिति स्मृत्यन्तरसमाचारावन्वेषणीयौ। उक्तश्च विशेषो **हारीतापस्तम्बपराशर**मुनिभिः। तानि तु वचनान्यस्माभिरिह सर्वाणि न परिवर्तितानि लेखकविशेषप्रसंगात् चन्द्रगोमितन्त्रकारवत्॥ १११॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **तैजसानां** सुवर्णादीनां। **मणीनां** माणिक्यादीनाम्। **अश्ममयस्य** प्रस्तरमयस्य। **भस्मनेति** भस्ममृदोरन्यतरेणाद्भिश्च सलेपोपघाते शुद्धिः॥ १११॥

(३) **कुल्लूकः** । **तैजसानां** सुवर्णादीनां मरकतादिमणीनां पाषाणमयस्य च सर्वस्य, भस्मना जलेन मृत्तिकया च मन्वादिभिः शुद्धिरुक्ता । निर्लेपस्य जलेनैवान्तरशुद्धेर्वक्ष्यमाणत्वा-दिदमुच्छिष्टघृतादिलिप्तविषयम् । तत्र मृद्भस्मनोर्गन्धक्षयैककार्यत्वाद्विकल्पः । आपस्तूभयत्र समुच्चीयन्ते ।। १११ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तामाह **तैजसाना**मिति । पञ्चविंशता **तैजसानां** ताम्रकटाहा-दीना **मणीनां** मरकतादीनां **अश्ममयस्य** पात्रादेः उच्छिष्टघृतादिसलेपानां तेषां भस्मादित्रि-भिरेव शुद्धिरुक्तेत्यन्वयः ।। १११ ।।

(५) **नन्दनः** । **तैजसानां** लोहविकाराणां **मणीनां** रत्नादीनां भस्मादिभिस्त्रिभिर्द्वाभ्या-मेकेन वा यथायोगं शुद्धिः प्रोक्ता ।। १११ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । अथ पात्रद्रव्यशुद्धिमाह **तैजसाना**मिति । **तैजसानां** सुवर्णादीनां **मणीनां** मुक्तादीनां सर्वस्या**श्ममयस्य** दृषदुपलादीनां तेषां सौवर्णादीनां सोच्छिष्टानां **मृद्भस्म-वारिणा** शुद्धिरुक्ता ।। १११ ।।

(७) **मणिरामः** । द्रव्यशुद्धिमाह **तैजसाना**मित्यादिभिः । **तैजसानां** सुवर्णादीनां । **मणीनां** मरकतादीनां । **अश्ममयस्य** पाषाणमयस्य । इदमुच्छिष्टघृतादिलिप्तविषयं ।। १११ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **तैजसानामिति** । अग्नितेजसा यानि द्रवीभवन्ति तानि तैजसानि सुवर्णादीनि । एवं प्रसिद्धेस्तेषां मणीनां पाषाणमयस्य च सर्वस्य चकारान्मृदादेरपि अद्भिर्मृद्भस्मनोश्चान्यतरेण लेपगन्धापकर्षणाख्यैककार्यत्वाद्विकल्पितेन विद्वद्भिर्मन्वादिभिः शुद्धिरुक्ता । इदं समानजातीयोच्छिष्टलेपामेध्यद्रव्यसंस्पर्शादिष्वल्पोपघातविषयं । तथा चोपघातविषये शुद्धयन्तराणि दृश्यन्ते । यथा बौधायनादिभिस्तैजसानां मूत्रपुरीषशुक्रा-सृक्कुणपमयैरत्यन्तवासितानामावर्तनम् । अल्पकालसंसर्गेषु परिलेखनं, स्पर्शमात्रोपघाते तु त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनायुक्तं । आवर्तनं पुनःकरणं, परिलेखनं तक्षणं ।। १११ ।।

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति ।।
अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ।। ११२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । तैजसविशेषयोः काञ्चनराजतयोर्निर्लेपयोरयं विधिः । अन्येषां तु ताम्रादीनां यथोच्छिष्टस्पर्शे धावनादिष्टकादिभिः ।

यत्र क्षीरं वा पानीयं वा पीतं तत्र न भवति लेपः । यत्र मांसघृतक्षीरादिभिरुच्छिष्टैः संश्लिष्यन्त्यवयवास्तत्र वक्ष्यति "तस्मात्तयोः स्वयोन्यैवेति" (५ । ११३) । लेपगन्धापकर्षण-वचनाच्च यो लेपो येनैवापक्रष्टुं शक्यते तत्र तदेवोपादेयम्, न भस्मवारिणी एव । तथा च **हारीतः** 'गोधूमकुष्ठककलायवमुद्गमसूरचूर्णैः' इत्यादि पठति । एवं "श्वचाण्डालोदक्या दिस्पर्शे तु निर्लेपयोरपि भस्मना त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनमिति" **हारीतः** ।

शङ्खस्तु "तैजसानां कुणपरुधिररेतोमूत्रपुरीषोपहतानामावर्तनमुल्लेखनं भस्मना वा त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनमिति ।" तत्र चिरकालमूत्रादिवासितानाम् 'आवर्तनम्' । नामा-

कृतिमुपमृद्येच्छातस्तदाकृतिसंपादनम् 'आवर्तनम्'। 'उल्लेखनं' तीक्ष्णेन शस्त्रेणाश्मना वा निघर्षः। स्मृत्यन्तरे त्वाकरदाहावचूलनान्याम्नातानि। तत्र सुवर्णकारैर्वर्णीकृतस्य शुद्धिः 'आकरः'। 'दाहः' अग्नौ सुवर्णकारैर्निष्ठापनम्। 'अवचूलनं' दाहोन्नीतानां सुवर्णकाराणां सुवर्णघनभाण्डे तेन सर्वत अवहननं तस्मिन् वर्णाकरे। तथा चोक्तं "आकराः शुचयः सर्वे" इति।

'**अब्जं**' शङ्खस्फटिकादि। शङ्खस्य तु सलेपस्य गौरसर्षपकल्केन गोमूत्रोदकाभ्यां क्षीरेण च। स्मृत्यन्तरे हि पठ्यते "अद्भिः शङ्खस्येति" "क्षीरोदकाभ्यां गौरसर्षपकल्केनोच्छिष्टस्नेह-युक्तस्येति"।

अनुपस्कृतमखातपूरितमथवाऽत्यन्तानुपहतम्। सर्वशेषश्चायम्। तेन शुष्कामेध्य-चण्डालादिस्पर्शे सत्यपि निर्लेपत्वे प्राक्प्रदर्शितैव शाखान्तरीया शुद्धिः ।। ११२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **निर्लेपं** शुष्कविष्ठादिस्पृष्टं उच्छिष्टनरादिस्पृष्टं च। **अब्जं** शङ्खादि। **अश्ममय**पदेन मणीनामपि ग्रहणम्। **अनुपस्कृतम**नुत्कीर्णकाञ्चनाब्जादि। उत्कीर्णे रेखान्तर्मलावस्थानसंभवादधिकं शौचम्। रजतपदं ताम्रादिव्यवच्छेदार्थम् ।। ११२।।

(३) **कुल्लूकः**। उच्छिष्टादिलेपरहितं सौवर्णभाण्डं जलभवं च शङ्खमुक्तादि पाषाण-मयं च राजतमनुपस्कृतं रेखादिगुणान्तराधानरहितं तथाविधमलासंभवाज्जलेनैव भस्मादिरहि-तेन शुध्यति ।। ११२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **अब्जं** शङ्खशुक्त्यादि **अनुपस्कृतं** रेखादिरहितं निर्लेपं चेज्जले-नैवं ।। ११२ ।।

(५) **नन्दनः**। **भाण्डं** पात्रम्। **अब्जं** शङ्खशुक्त्यादिकम्। **अनुपस्कृतं** निर्लेपमित्यर्थः। निर्लेपमित्यत्र विशेषणात्सलेपविषयाः पूर्वोक्ताः ।। ११२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अब्जं** मुक्ताफलशङ्खशुक्त्यादि राजतं च अनुपस्कृतं रेखादिरहितं अन्नादिना असंस्पृष्टं **अद्भिः** प्रक्षालनेन शुध्यति ।। ११२ ।।

(७) **मणिरामः**। निर्लेपं उच्छिष्टादि लेपरहितं। **अब्जं** जलभवं शंखशुक्त्यादि। **अनुपस्कृतं** रेखादिगुणांतराधानरहितं ।। ११२ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **निर्लेपमिति**। उच्छिष्टादिलेपरहितं पानीयपानाद्युपहतं सौवर्ण-भाण्डमब्जं च शुक्त्यादिकमश्ममयं च रूप्यमारकतपूरितमद्भिरेव केवलाभिर्विशुध्यति। न मृद्भस्मसहिताभिः ।। ११२ ।।

अपामग्नेश्च संयोगाद्धेमं रौप्यं च निर्बभौ ।।
तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः ।। ११३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अर्थवादोऽयम्। "अग्निर्वै वरुणानी"त्यारभ्य'अकामयते'त्याद्यर्थवादेषु हेम्नः सुवर्णस्य रूप्यस्य चोत्पत्तिः श्रुता। 'पुरुषधर्मेणाग्निर्वरुणानीरपोऽकामयत, मैथुनधर्मेण

समयुज्यत'। तत एतद्द्वयं **निर्बभौ** उद्भूतम्। अतस्तयोः **स्वयोन्या** स्वेनोत्पत्तिकारणेनाग्निना अत्यन्तोपघाते उदकेन च।

"सयोन्येति" पाठे समानोत्पत्तिना भस्मनेति व्याख्येयम्। तद्दर्शनाच्च मृदोऽपि कदाचिदनुज्ञायन्ते। **निर्णेकः** शोधनं **गुणवत्तरः**॥ ११३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्यन्तोपघाते त्वाह **अपामग्नेश्चेति**। अप्सु अग्नितेजोरूपवीर्यविसर्गात्सौवर्णराजतोर्ध्वाधःशकलद्वयवद्ब्रह्माण्डोत्पत्तिरिति तात्पर्येणेदमुक्तम्। स्वयोन्या अग्नौ प्रताप्य आवर्त्य वा जलप्रक्षेपेणेत्यर्थः। **निर्णेकः** शोधनं गुणवत्तरः शोधनान्तरेभ्यः॥ ११३॥

(३) **कुल्लूकः**। 'अग्निर्वै वरुणानीरकामयत' इत्यादिवेदे श्रूयते तथाग्नेः सुवर्णमिन्द्रियं वरुणानीनां रजतमित्यादिश्रुतिष्वग्न्यापःसंयोगात्सुवर्णरजतं चोद्भूतं यस्मादतस्तयोः स्वेन कारणेनैव जलेनात्यन्तोपघातेनाग्निना **निर्णेकः** शुद्धिहेतुः। **गुणवत्तरः** प्रशस्ततरः॥ ११३॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **अपामग्नेश्चेति**। अत्यन्तोपघाते **तयोः** सुवर्णरजतयोः। अग्निजलजत्वं श्रौतमाश्रित्याह **तस्मात्तयोरिति**। सुवर्णरेताहुतभुक् '**सो**रोदीद्यदरोदीत्तद्रजतमभूदि'ति श्रवणादग्निजलरूपया स्वयोन्या **निर्णेकः** शुद्धि**र्गुणवत्तरः** प्रशस्तः॥ ११३॥

(५) **नन्दनः**। आग्नेयं हि रेतो गंगाजलसंयोगात्सुवर्णरजतं चाभवदितिहासपुराणेषु स्मर्यते तेनोक्तमग्नेश्चापां च संयोगाद्धेमरूप्यं च **निर्बभाविति**। बलवत्तरशब्देनात्यन्तोपहतहेमरूप्यमिदमिति गम्यते॥ ११३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **हैमं** हेमविकारं **रौप्यं** रौप्यविकारं जलाग्निसंयोगान्निर्बभौ स्वयोन्यैव जलाग्निसंयोगेनैव **निर्णेकः** शुद्धि**गुणवत्तरः** उत्कृष्टः॥ ११३॥

(७) **मणिरामः**। अत्यंतोपघाते स्वर्णरजतयोः शुद्धिमाह **अपामिति**। **निर्बभौ** उत्पन्नौ। **निर्णेकः** शुद्धिः॥ ११३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अपामिति**। 'अग्निर्वै वरुणानीरकामयते'त्यादिवेदे श्रूयते। तत्राग्नेः सुवर्णमिन्द्रियं वरुणादीनां रजतमित्येवं श्रूयते। एवं चाग्न्यापःसंयोगाद्यतः सुवर्णं रूप्यं चोद्भूतमतः तयोः स्वकारणेनैवोदकाख्येन तथैककारणकेन भस्मनैव शोधनं प्रशस्यतरमेवं च मृदः काञ्चनरजतयोर्भस्मातिशयवत्॥ ११३॥

ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च॥
शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः॥११४॥

(१) **मेधातिथिः**। **यथार्हम्**। यस्य यदर्हति, येन यस्य मलमपक्रष्टुं शक्यत इत्यर्थः। अत एव स्मृत्यन्तरोक्तमपि लभ्यते "वाहनीयास्त्रपुसीसकविकारा गोमयतुषैरिति"। यथा—

"गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च।
शुद्ध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च॥" इति।

अत एव क्षारभेदाश्च काञ्जिकदाडिमादियोजिताः सिद्धा भवन्ति॥ ११४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **रैत्यं** पैत्तलं। त्रपु रङ्गं। अत्र रैत्यानामिति विकारमुक्त्वा त्रपुण इति प्रकृत्यभिधानात्तत्तत्प्रकृतिविकारयोस्तुल्यं शौचमित्युक्तम्। **यथार्हं** येन यस्य मलापगमः। क्षारसहितेन वारिणा ताम्ररैत्यव्यतिरिक्तानाम् तयोस्तु अम्लोदकेन अम्लरसेन वारिणा चेत्यर्थः ।। ११४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **अयो** लोहं, रीतिः पित्तलं, तद्भवं पात्रं, **रैत्यं** त्रपु रङ्गम्, एषां भस्माम्लोदकैः शोधनं **कर्तव्यं**। **यथार्हं** यस्य यदर्हति 'अम्भसा हेमरौप्यायःकांस्यं शुध्यति भस्मना। अम्लैस्ताम्रं च रैत्यं च पुनःपाकेन मृन्मयम् ।।' इति **बृहस्पत्या**दिवचनाद्विशेषोऽत्र बोद्धव्यः ।। ११४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ताम्रादिषण्णां शुद्धिमाह **ताम्रेति**। **अयो** लोहं, रीतिः पित्तलं, तदुद्भवं **रैत्यं** त्रपुरङ्गं **यथार्हं** यस्य यदिति। 'अम्भसा हेमरूप्यायःकांस्यं शुध्यति भस्मना। आम्लाद्यैस्ताम्ररैत्ये च पुनःपाकेन मृन्मयम् ।।' इति **बृहस्पति**वचनात्। मद्योपहतत्वेऽल्पोपहतत्वे च वारिणैव अत्यन्तोपहतत्वे भस्मक्षारादीनां शुद्धिः ।। ११४ ।।

(५) **नन्दनः।** **क्षारो** भस्मोषो वा। **अम्लोदकं** चिञ्चाफलादिरसः। गन्धवर्णादिदूषितविषयमेतत्। कुतः ? यथार्हमिति लोकदृष्टिसामर्थ्यानुसारोपदेशात्। इह रूप्यस्य पुनर्ग्रहणमम्लोदकार्थम् ।। ११४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **रैत्यं** पैत्तलं। **त्रपुणः** रङ्गस्य च पुनः सीसकस्य पात्रस्य ताम्रादेः क्षाराम्लोदकेन शुद्धिः ।। ११४ ।।

(७) **मणिरामः।** **अयः** लौहं। रीतिः पित्तलं, तद्भवं पात्रं **रैत्यं**। **त्रपु** रंगं। **यथार्हं** यस्य यद्योग्यं तस्य तेनेत्यर्थः। यथाह **बृहस्पतिः**– 'अंभसा हेमरौप्यायःकांस्यं शुद्ध्यति भस्मना। अम्लैस्ताम्रं च रैत्यं च पुनःपाकेन मृन्मय'मिति ।। ११४ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **ताम्रायःकांस्यरैत्यानामिति।** ताम्रलोहकांस्यपित्तलत्रपुसीसानां भस्मोदकलाञ्जिककादिभिर्मलनिर्हरणातिक्रमेण शौचं कर्तव्यं। इदं च यत्र मृद्भस्मनामुच्छिष्टादिमलनिर्हरणासामर्थ्यं तद्विषयं, यथार्हवचनात् ।। ११४ ।।

द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम् ।।
प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणम् ।। ११५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** क्षरणधर्माणो **द्रवाः**। घृततैलोदश्वित्प्रभृतयस्तेषां च काकाद्युच्छिष्टानां प्रस्थमात्रपरिमाणानामु**त्पवनं** कस्यचिदंशस्यापनयनं पूर्वभागस्थितस्य। स्मृत्यन्तरे त्वेवमाम्नातम् "कुशाग्राभ्यां पवमानः सुवर्जन" इत्यनुवाकेन। अन्ये तु प्लावनमुत्पवनमाहुः—अन्यत्समानजातीयं तावदासिच्यते यावत्पूर्णे भाण्डे काश्चिन्मात्रा अवस्रवन्ति। साक्षादुपघात एतत्। अल्पानां त्याग एव। भाण्डोपघाते तु पात्रान्तरनयनम्। उच्छिष्टसंस्पर्शे तु तैलसर्पिषी उदकेऽवधाय जपेदित्युक्तम्। तत्रार्थात्पात्रोत्क्षेपः। न हि तैलस्य उदके क्षिप्तस्य पात्ररहितस्योपयोगः संभवति। साहचर्यात् घृतस्यापि। एतच्चोत्पवनं द्रवाणां यत्र मद्यामेध्यसंसर्गकृतौ गन्धवर्णौ न दृश्येते। तयोस्तु सत्योस्त्याग एव।

सर्वं चैतद्**बौधायन**स्मृतौ परिगृहीतम्। पक्वानां तु द्रव्याणां पुनःपाकोऽपि **शङ्खे**-नाम्नातः। सर्वेषां येऽप्यमेध्या मद्यादयस्तेषामप्येषैव शूद्रादीन्प्रति शुद्धिः। अत्र तूत्पवनं प्लावनमेव। यथा **वसिष्ठे**नोक्तं "भूमिष्ठानां तूदकवत्"। **संहताः** कठिनाः। शीतं घृतं आमिक्षागुडपर्पटकादयस्तेषां यः प्रदेश उपहतस्तमपनीय शेषस्य शुद्धिः। उक्तं च **शङ्खेन** "शुष्काणामुद्धृतदोषाणामिति"। अथवा समुदायादवयविनः संहताः शयनासनसरणादयः सजातीयविजातीयद्रव्यसंघातात्मकाः। 'उद्धृतदोषाणामिति' सर्वत्र द्रष्टव्यम्। शवशुष्का-मेध्यसंसर्गेषु यः प्रदेशो वृत्तसंसर्गस्तस्य प्रक्षालनमवशिष्टस्य प्रोक्षणम्। **दारवाणां** केवल-दारुकृतानां बृसीफलकादीनां काष्ठमयानां च शवचण्डालपुरीषसंसर्गे तक्षणम्। अन्ये तु पुरीषसंसर्ग एवेच्छन्ति। तक्षणेन गन्धलेपाद्यपनेतव्यम्। अवशिष्टस्य मृद्वारिभ्यां प्रक्षालनं प्रोक्षणं वा। श्वाद्युपघाते तु प्रक्षालनमेव पुरीषवत्।

खट्वाशय्यादीनां च दारुचर्मसूत्रघटितानां संहतत्वेन शुद्धिः॥ ११५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उत्पवनं** वस्त्रेण पावनं कठिने चोपघाते संहतानामेकत्र स्यूताना-मनेकेषां पटवर्मादीनाम्। **दारवाणां तक्षणं** मलाद्युपघाते॥ ११५॥

(३) **कुल्लूकः। द्रवाणां** घृततैलानां काककीटाद्युपहतानां **बौधायना**दिवचनात्प्रसृति-मात्रप्रमाणानां प्रादेशप्रमाणकुशपत्रद्वयाभ्यामुत्पवनेन शुद्धिः। संहतानां च शय्यादीना-मुच्छिष्टाद्युपघाते प्रोक्षणं। दारवाणां चात्यन्तोपघाते तक्षणेन॥ ११५॥

(४) **राघवानन्दः।** किं च, द्रवाणां काकाद्युपहतघृतादीनां उत्पवनं 'प्रस्थमात्रपरि-माणानां प्रादेशपरिमितकुशपत्रद्वयाग्राभ्यामुत्पवनेन शुद्धि'रिति **बौधायनो**क्तेः। **संहतानां** सूत्रा-दिसंयुक्तानां उच्छिष्टाद्युपघाते तद्देशं प्रक्षाल्य प्रोक्षणं, उपस्पर्शे तु प्रोक्षणमात्रं **दारवाणां** दारु-निर्मितानां तक्षणं छेदनं अवयवस्य॥ ११५॥

(५) **नन्दनः। संहतानाम्** अपृथक् (?द्र) व्यसमवायरूपाणां शयनादीनाम्। तथा **चाङ्गिराः** 'शयनासनयानानि रोमबन्धानि यानि च। वस्त्राणि तानि सर्वाणि संहतानि प्रचक्षते' इति॥ उत्पवनं स्वल्पोपघाते तक्षणमत्यन्तोपघाते॥ ११५॥

(६) **रामचन्द्रः। सर्वेषां द्रवाणां** द्रवभूतानां घृतादीनां अस्य प्रमाणाधिकस्य काका-द्योपहतस्य अमेध्यसंस्पृष्टस्य सर्वद्रव्यस्य **उत्प्लवनं** सजातीयेन द्रवद्रव्येण भाण्डस्यातिपूरं यावन्निःसरणं शुद्धिः, संहतानां सूत्रपटचर्मादीनां बहूनां धान्यवासां प्रोक्षणं शुद्धिः। **दारवाणां** काष्ठपात्राणां अमेध्यलिप्तानां तक्षणं शुद्धिः॥ ११५॥

(७) **मणिरामः। द्रवाणां** घृततैलादीनां काककीटाद्युपहतानां प्रसृतमात्रप्रमाणानां। **उत्प्लवनं** कुशपत्रद्वयाभ्यां उत्पवनेन शुद्धिः। **संहतानां** शय्यादीनां उच्छिष्टाद्युपघाते प्रोक्षणेन शुद्धिः। दारवाणां अत्यंतोपघाते तक्षणेन शुद्धिः॥ ११५॥

(८) **गोविन्दराजः। द्रवाणामिति।** द्रवाणां घृतादीनां बौधायनाद्यभिहितप्रस्थमात्र-प्रमाणानां श्वकाकाद्युच्छिष्टानां अमेध्यसंसर्गकीटाद्युपहतानां अमेध्यस्पृष्टद्रव्यस्पृष्टानां चोत्प्ल-वनं 'कुशाग्राभ्यां पवमानः सुवर्जन' इत्यनुवाकेनेति स्मृत्यन्तरोक्तो दधिदुग्धप्रक्षेपणपर्यन्तः।

समानजातीयद्रव्यसेवनं वा स्मृतम् । संहतानां च शयनादीनामुच्छिष्टाद्युपहतानां क्षालितैक-देशानां अभ्युक्षणं दारुमयानां चोच्छिष्टलेपाद्युपहतानां तक्षणम् ।। ११५।।

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।।
चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ।। ११६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** श्लोकद्वयं श्रुतिसिद्धार्थानुवादेन दृष्टान्ततया नेयम् ।

ग्रहचमसादीनां यज्ञपात्राणां प्रयोगान्तरे प्रयुज्यमानानां पूर्वप्रयोगलग्नाज्यहविर्लेपादि-संसर्गपरिहारार्थमुष्णेन वारिणा लेपाद्यपकर्षः कर्तव्यः। ततो यथाश्रुति क्वचित्पाणिना क्वचिद्दर्भैः क्वचिद्दशापवित्रेण संमार्गः कर्तव्यः ।। ११५-११६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** शम्याकृष्णाजिनादियज्ञपात्राणां मललेपोपघाते। यज्ञमध्ये मार्जनम्। चमसानां ग्रहाणां च ऋत्विगादिभिस्तद्गतशेषपाने क्षालनमात्रम् ।। ११६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** चमसानां ग्रहाणां चान्येषां यज्ञपात्राणां पूर्वं पाणिना मार्जनं कार्यं, पश्चात्प्रक्षालनेन यज्ञे कर्तव्ये शुद्धिर्भवति ।। ११६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** मार्जनं चमसातिरिक्तयज्ञपात्राणां चमसानां ग्रहाणां च यज्ञकर्मणि कर्तव्ये पूर्वं पाणिना संस्कृत्य प्रक्षालनमन्यदा मार्जनमात्रम् ।। ११६ ।।

(५) **नन्दनः।** यज्ञकर्मणीति विशेषणात्कार्यान्तिरेषु जातिनिमित्तैव शुद्धिर्द्रष्टव्या ।।११६।।

(६) **रामचन्द्रः। यज्ञपात्राणां** स्रुक्स्रुवादीनां यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानां दक्षिणेन पाणिना कुशसहितेन कर्माङ्गतया मार्जनं प्रक्षालनं कर्तव्यम् । **चमसानां** जलपात्राणां सोम-पात्राणां षोडशीप्रभृतीनां जलप्रक्षालनेन शुद्धिः ।। ११६ ।।

(७) **मणिरामः।** चमसानां **ग्रहाणां** च अन्येषां यज्ञपात्राणां च पूर्वं पाणिना मार्जनं कार्यं, पश्चात्प्रक्षालनेन यज्ञकर्मणि शुद्धिः।। ११६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। मार्जनमिति।** यज्ञपात्राणां जुह्वाज्यधानीप्रभृतीनां यज्ञक्रियायां कर्माङ्गतया हस्तेन परिमार्जनम् । चमसग्रहाणां च यज्ञपात्रविशेषाणां कर्माङ्गतयैव प्रक्षालनेन शुद्धिः ।। ११६ ।।

चरूणां स्रुक्स्रुवाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ।।
स्फ्यशूर्पशकटानां च मुसलोलूखलस्य च ।। ११७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** इयं प्रायोगिकी शुद्धिः। उच्छिष्टाद्युपघाते तु लौकिकपात्रवत् । "न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति" विशेषश्रुतेरन्यत्रोपघाते सामान्यशुद्धिरस्तीति ज्ञायते । ग्रहचमसस्फ्या याज्ञिकेभ्य आकारविशेषेणावसातव्याः ।। ११७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। चरूणा**मित्यादि सलेपयज्ञभाण्डपरम्। स्फ्यादीनां प्रोक्षणं मलोपघाते ।। ११७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** स्नेहाक्तानां चरुस्रुगादीनामुष्णजलेन शुद्धिः, स्नेहाद्ययुक्तानां तु जलमात्रेणैव शुद्धिर्यज्ञार्थम् ।। ११७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** उष्णेनेति विशेषणादन्यत्र शीतोदं **चरूणां** चर्वर्थपात्रस्य, **स्फ्यः** खड्गाकारं काष्ठम् ।। ११७ ।।

(५) **नन्दनः।** स्रुक्स्रुवाणामाज्यसंपृक्तानामुष्णेन वारिणा शुद्धिः। अत्र 'यज्ञकर्मणी'-त्यनुवर्तते ।। ११७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। चरूणामिति।** चरुस्थाली स्रुक्स्रुवौ प्रसिद्धौ, सस्नेहानि पात्राणि। एतानि लेपरहितानि उष्णेन वारिणा शुध्यन्ति । **स्फ्यः** वज्रः यज्ञाङ्गकाष्ठखड्गः प्रसिद्धः, **शकटानां** रथानां उष्णेन वारिणा मुसलोलूखलस्य च ।। ११७ ।।

(७) **मणिरामः।** स्नेहाक्तानां चरुस्रुगादीनामुष्णेन जलेन तद्रहितानां केवलजलेनैव यज्ञार्थं शुद्धिः ।। ११७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। चरूणामिति।** चरुशूर्पादीनां यज्ञाङ्गभूतानां भाण्डविशेषाणां तदङ्गतयोष्णोदकेन शुद्धिः ।। ११७ ।।

अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।।
प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ।।११८।।

(१) **मेधातिथिः।** बहुत्वं धान्यानां द्रोणाधिक्ये स्मर्यते। अन्ये तु पुरुषापेक्षया देशकालापेक्षया च वर्णयन्ति। कस्यचिद्दुर्गतस्य कुडवार्धमपि बहु भवति। तथा कस्यांचिद-वस्थायां वर्धितकोशो बहुतामेति। यथाह **बौधायनः** (धर्म. सू. १।५।४७) "देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम्। उपपत्तिमवस्थां तु ज्ञात्वा शुद्धिं प्रयोजयेत् ।।" एवं वासस्स्वपि केचिदाहुः। "त्रिभ्य ऊर्ध्वं बहूनि"। यद्यपि त्रिप्रभृतिषु बहुत्वम्, **यतोऽल्पाना**मिति बहुवचनं श्रुतमतस्त्रिपर्यन्तान्यल्पानि।

अद्भिरित्युपलक्षणम्। तेन यस्य वाससो येनैव दोषसंसर्गो व्यपैति तदपि द्रष्टव्यम्। तच्च प्राग्दर्शितम्। प्रोक्षणसंबंधोऽब्ग्रहणनियमार्थः। उदकेनैव प्रोक्षणं कर्तव्यम्। एतेनैव च भेदेन **द्विः** पाठः। एतच्च महत्युपघाते शवपुरीषचाण्डालादिस्पर्शे। अन्यथा **त्वल्पानामिति** प्रोक्षणमेव। यदि प्रक्षालितस्यापि लेपादि वाससो नापैति तदा तन्मात्रच्छेदनं "उत्सर्गो वेति" **गौतमेनो**क्तम् ।। ११८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। बहूनां** द्रोणाधिकधान्यानाम्। तत्समभिव्याहाराच्च वाससा-मपि तावद्गुरुत्वयोग्ये बहुत्वे प्रोक्षणम्। अल्पानां धान्यवाससामेव। अत्र सर्वत्राद्भिरिति पदं द्रव्यान्तरेण गोमूत्रादिना क्षालनादिनिवृत्त्यर्थम् ।। ११८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** बहूनां धान्यानां वस्त्राणां च चाण्डालाद्युपघाते जलेन प्रोक्षणाच्छुद्धिः। बहुत्वं च पुरुषभारहार्याधिकत्वमिति व्याचक्षते। तदल्पानां तु प्रक्षालनाच्छुद्धिर्मन्वादिभि-रुपदिश्यते ।। ११८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किं च पुरुषबाह्यातिरिक्तत्वेन बहुत्वं तद्युक्तानां धान्यानां चाद्भिः **प्रोक्षणं** उत्तानहस्तेन जलक्षेपः। 'तिरश्चाभ्युक्षणं प्रोक्तं न्यञ्चता वोक्षणं मतम्। उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृत'मिति **गौतमी**यतन्त्रवचनात्। तथा वाससां च पुंवाह्यन्यूनानामल्पानां धान्यवाससामद्भिः प्रक्षालनम्।। ११८।।

(५) **नन्दनः**। धान्यानां बहुत्वं द्रोणाधिकत्वम्। वाससां बहुत्वं दशाधिकत्वम्।।११८।।

(६) **रामचन्द्रः। बहूनां धान्यवाससां** द्रोणाधिकधान्यानां राशीकृतानां प्रोक्षणेनैव शुद्धिः, चाण्डालादिस्पृष्टत्वात्।। ११८।।

[त्र्यहकृतशौचानां तु वायसी शुद्धिरिष्यते। पर्युक्षणाद्‌धूपनाद्वा मलिनामतिधावनात्।। १।।]

(७) **मणिरामः। बहूनां** पुरुषभारधार्याऽधिकानां।। ११८।।

(८) **गोविन्दराजः। अद्भिरिति**। 'अनेकोद्धार्ये दारुशिले भूमिसमे' इति **बोधायनी**याद्यनेकोद्धार्यस्य द्रव्यान्तरस्थाल्पशौचत्वदर्शनात्पुरुषाभावादूर्ध्वं धान्यवस्त्राणां चाण्डालादिरभ्युक्षणम्। तदल्पानां पुनरद्भिः प्रक्षालनं विधीयते।। ११८।।

चैलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च।।
शाकमूलफलानां तु धान्यवच्छुद्धिरिष्यते।। ११९।।

(१) **मेधातिथिः। चर्मणां** वर्ध्राणां स्पृश्यानाम्। न तु श्वशृगालादिसमन्वितानां स्वभावाशुचीनाम्। उपानत्कवचादीनामपि तद्विकाराणामेष एव विधिः।

अत्र हि प्रकरणे प्रकृत्याऽपि विकृतिर्गृह्यते, विकृत्याऽपि प्रकृतिः। तथा च दारवाणामित्यत्र दारूणामप्येषैव शुद्धिः। **वसिष्ठेन** हि दारवाणां शुद्धिमभिधाय "दार्वस्थिभूम्यानि" इत्युक्तम्। यदि च विकृत्या प्रकृतिर्न गृह्येत तदनुक्तशुद्धिविधानेन दारूणां कथमतिदेशः क्रियेत? प्रकृतेस्तु विकारग्रहणं तद्‌बुद्‌ध्यनपायाद्युक्तमेव। **वैदलानि** वार्क्षत्वगादीनि।

स्मृत्यन्तरे पक्षपवित्रचर्मचामरतृणवेत्रबालवल्कलानामेषैव शुद्धिर्विहिता। तत्र मयूरादिपक्षास्तन्निर्वृत्ताश्च छत्रपिच्छिकादयो गृह्यन्ते। 'पवित्रं' दर्भस्तेषां दर्भमयानां च वाससाम्। 'तृण'शब्देन तालपत्राण्युच्यन्ते। "तृणराजं विदुस्तालं" इति स्मर्यते। तत्रैकदेशात्समुदायप्रतिपत्तिर्दत्तशब्दादिवद्देवदत्ते। 'बाला' गवाश्वाजानां न मनुष्याणाम्, तेषां च्युतानामस्पृश्यत्वात्। सर्वा चेयं द्रव्यान्तरोपघाते शुद्धिरुच्यते न स्वभावोपहतौ, चैलधान्ययोरेकरूपत्वाच्छुद्धेः। शाकादेर्धान्यवद्वचनम्। यथा धान्यानामवघातादिसंस्कारान्तररहितानां धान्यावस्थानामेव प्रोक्षणप्रक्षालने शुद्धिहेतू तद्वच्छाकादीनामपि। तेनापक्वानामयं विधिः, पक्वानां तु सत्यपि शाकादिशब्दवाच्यत्वे शुद्ध्यन्तरमन्वेषणीयम्। यथोक्तं "सुवर्णवारिणा पावकज्वालया च" इत्यादि। आकरोदाहृतानां तु शाकादीनामुदश्विद्दधिक्षीरादीनां प्रोक्षणपर्यग्निकरणे विशेषतो **हारीते**नाम्नाते। तथा शिम्बीधान्यानामुद्धर्षणदलनपेषणादि। एतच्च पादस्पर्शशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। तदुक्तम् "आकराः शुचयः सर्वे" इति।। ११९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। चैलवद्बहुत्वे प्रोक्षणमल्पत्वे क्षालनम्। **वैदलानां** वेत्रवंशादिविदलकृतानां शाकादीनामपि। चैलवदित्यनेनान्वयसंभवे धान्यवदिति वचनं धान्यानामत्यल्पानां बहुमलोपघाते त्याग इति स्मृत्यन्तरसिद्धस्यार्थस्य शाकादावपि प्राप्त्यर्थम्।। ११९।।

(३) **कुल्लूकः**। स्पृश्यपशुचर्मणां वंशादिदलनिर्मितानां च वस्त्रवच्छुद्धिर्भवति। शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिः।। ११९।।

(४) **राघवानन्दः**। किं च चैलवद्बहुत्वे प्रोक्षणं, अल्पत्वे क्षालनं, वैदलानां वंशदलादिनिर्मितानाम्।। ११९।।

(५) **नन्दनः**। **चैलवत्** वासोवत्। **वैदलानां** वेणुदलनिर्मितानाम्। शाकमूलफलानामपक्वानाम्।। ११९।।

(६) **रामचन्द्रः**। चर्मणां शुद्धिः चैलवद्वस्त्रवत् 'शुष्के चर्मणि वस्त्रव'दिति वचनात्। **चर्म** अजादिचर्मविकारछत्रचामरादीनामुपलक्षणम्। **वैदलानां** वेत्रवैणवादीनां धान्यवत्प्रोक्षणेन शुद्धिः।। ११९।।

(७) **मणिरामः**। चर्मणां स्पृश्यपशुचर्मणां। **वैदलानां** वंशादिदलनिर्मितानां च वस्त्रवत्। शाकादीनां धान्यवत्।। ११९।।

(८) **गोविन्दराजः**। **चैलवदिति**। स्पृश्यचर्मणां वैदलानां च तरुत्वगादिनिर्मितानां वस्त्रवच्छुद्धिः। शाकमूलफलानां पुनः पक्वापक्वभेदेनावहतानवहतशुद्धाशुद्धधान्यवच्छुद्धिरिष्यते। चैलवदिति सिद्धे धान्यवदित्यारम्भात्।। ११९।।

कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः।।
श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः।।१२०।।

(१) **मेधातिथिः**। ऊषाः काञ्चनमृदः। **अरिष्टकादयः** प्रसिद्धाः। स्नेहादिलेपे सत्युदकेन तेषां द्रव्याणां चूर्णसंमिश्रितेन लेपनोच्छेदनादि कर्तव्यम्। **कौशेयः** पट्टविशेषः। एव**मंशुपट्टमाविक**मूर्णामयं तस्य हारीतेनोक्तं "आदित्येनोर्णमयानाम्"। तन्नित्यं प्रध्रियमाणानामनेकपुरुषस्य शरीरसंस्पर्शे द्रष्टव्यम्, नान्यस्मिन्नुपघाते। वासस्त्वादेः तेषां केवलयोः प्रोक्षणप्रक्षालनयोः प्राप्तयोः स्नेहादिलेपापकर्षणे अतिदिश्येते। **क्षौम**ग्रहणं शाणादीनामपि प्रदर्शनार्थम्।। १२०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ऊषैरूपरमृद्भिर्जलेन चेत्यर्थात्। **कुतपानां** नेपालकम्बलानां **अरिष्टकै**र्बिम्वसदृशैः। **अंशूनां** नाडीवादिवल्कलजातीनां सूत्राणां। **पट्टानां** कौशेयविशेषाणां च। **क्षौमाणाम**तसीत्वग्जनितानाम्।। १२०।।

(३) **कुल्लूकः**। कृमिकोशोद्भवस्य वस्त्रस्य, मेषादिलोमप्रभवस्य कम्बलादेः, **ऊषैः**, क्षारमृत्तिकाभिः, **कुतपानां** नेपालकम्बलाना**मरिष्टकै**ररिष्टचूर्णैः, **अंशुपट्टानां** पट्टशाटकानां बिल्वफलैः, **क्षौमाणां** दुकूलानां क्षुमावल्कलभवानां वस्त्राणां तु पिष्टश्वेतसर्षपप्रक्षालनाच्छुद्धिः।। १२०।।

(४) **राघवानन्दः**। पट्टसूत्रातिरिक्तकृमिजः **कौशेयः**। **आविको** मेषलोमजः। **ऊषैः** क्षारमृत्तिकादिभिः। 'स्यादूषः क्षारमृत्तिके'त्युक्तेः। **अरिष्टकै**रिष्टफलचूर्णैः। **कुतपो** नेपाल-देशजः कम्बलः। **अंशुपट्टः** पट्टशाटी। **क्षुमा** वल्कलसूत्रं तज्जानाम् ॥ १२० ॥

(५) **नन्दनः**। **कौशेयम्** कृमिकोशप्रभवम्। **आविकमू**र्णामयम्। **ऊषो** मृत्तिका-विशेषः क्षारवान्। पर्वतसंबन्धिच्छागरोमनिर्मितकम्बलविशेषः **कुतपः**। **अरिष्टः** फेनकः। **श्रीफलं** बिल्वफलम्। **अंशुपट्टो** वल्कलविशेषः। अतसीसूत्रनिर्मितं **क्षौमम्**। मलगन्धादिदूषि-तानामियं शुद्धिः, न स्पर्शमात्रोपहतानाम् ॥ १२० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **'कौशेयं** कृमिकोशोत्थ'मित्यमरः। कौशेयं कोशप्रभवं। **आविकं** ऊर्णामयं। **'ऊषः** स्यात्क्षारमृत्तिके'त्यमरः। क्षारमृत्तिकासहितोदकेन प्रक्षालनं शुद्धिः। **कुतपं** नेपालकम्बलं अरिष्टफलसहितोदकैः। **अंशुपट्टं** तन्तुकृतं तु **श्रीफलै**र्बिल्वफलोदकैः। **क्षौमाणां** अतसीवल्कलजानां अतसीसूत्रनिर्मितं **क्षौमं** गौरसर्षपसहितोदकैः शुध्यति ॥ १२० ॥

(७) **मणिरामः**। **कौशेयाविकयोः** कृमिकोशोद्भवस्य वस्त्रस्य मेषकेशलोमोद्भवस्वकंब-लादेः। **ऊषैः** क्षारमृत्तिकादिभिः। **कुतपानां** नेपालकंबलानां। अकंबलादेः। **अरिष्टैः** फेनिलैः। **अंशुपट्टानां** पट्टशाटकानां। **श्रीफलैः** बिल्वफलैः। **क्षौमाणां** अतसीवल्कलभवानां। **गौरसर्षपैः** श्वेतसर्षपपिष्टैः ॥१२०॥

(८) **गोविन्दराजः**। **कौशेयाविकयोरूषैरिति**। कोशनिवृत्तस्य पट्टविशेषस्योर्णामयस्य च 'सोषै (षरोद) रुदकगोमूत्रै'रिति (आचा. १८६) याज्ञवल्क्यादिदर्शनादुदकसहितैरूषैः मृद्वि-शेषैरेवं कुतपोना माजलोमनिर्मितानां सोदकेनारिष्टकचूर्णेन। अंशुपट्टानां वल्कलतनुकृतानां पट्टानां सोदकबिल्वचूर्णेन क्षुमादिकृतानां सोदकेन गौरसर्षपचूर्णेन शुद्धिरिष्यते ॥ १२० ॥

क्षौमवच्छङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।
शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥१२१॥

(१) **मेधातिथिः**। 'अस्थिशृङ्गदन्ताः' स्पृश्यानां गोमेषहस्त्यादीनाम्, न श्वगर्दभा-दीनाम्। **गोमूत्रोदकयो**र्विकल्पः। गौरसर्षपकल्पस्तु समुच्चीयते ॥ १२१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। क्षौमवद्गौरसर्षपकल्कसहितजलैः शङ्खशृङ्गाणां सलेपबहूपघाते। अस्थिमयस्य हस्त्यादिदन्तमयस्य क्षौमवदेव गोमूत्रोदकाभ्यां प्रोक्षणेन ॥ १२१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। शङ्खस्य पशुशृङ्गाणां स्पृश्यपश्वस्थिभवस्य गजादिदन्तस्य च क्षौम-वत्पिष्टश्वेतसर्षपकल्केन गोमूत्रजलयोरन्यतरयुक्तेन शास्त्रविदा शुद्धिः कर्तव्या ॥ १२१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **क्षौमव**दिति गौरसर्षपातिदेशः। पुनः शङ्खग्रहणमत्यन्तोपहत्यर्थम्। **शृङ्गं** कृष्णसारादेः। अस्थि गोमेषयोः। दन्तो गजवराहयोर्नतु गर्दभादेरिति **मेधातिथिः**। **विजानता** अत्यन्तोपहतानुपहतभेदविदा ॥ १२१ ॥

(५) **नन्दनः**। गौरसर्षपाणामतिदेशः। गोमूत्रेणोदकेन वेति शोध्यमलविशेषापेक्षोऽयं विकल्पः ॥ १२१ ॥

(७) **मणिरामः।** क्षौमवत् गौरसर्षपपिष्टैः। गौमूत्रसहितैः उदकसहितैर्वा ।।१२१।।

(८) **गोविन्दराजः। क्षौमवदिति।** शङ्खशृङ्गास्पृश्यास्थिदन्तमयानां क्षौमवद्गौरसर्षपचूर्णेन सोदकेन गोमूत्रेण वा मलोपघातविशेषज्ञेन शुद्धिः कार्या ।। १२१ ।।

प्रोक्षणात्तृणकाष्ठं च पलालं चैव शुध्यति ।।
मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म पुनःपाकेन मृन्मयम् ।।१२२।।

(१) **मेधातिथिः।** व्रीह्यादिकाण्डं स्रस्तरादिप्रयोजनं **पलालम्।** 'तृणानि' कुशशाद्वलादीनि। "ननु च दारवाणामित्यत्र विकृतिः प्रकृतेर्ग्राहिकेत्युक्तम्, किमर्थं काष्ठग्रहणम्?"। नियमार्थम्। प्रोक्षणमेव। तेन यावन्न महानुपघातस्तावद्दारूणि न तक्ष्यन्ते। चण्डालादिस्पर्शे तु "सोमसूर्यांशुमारुतैः" इत्यनेनैव शुद्धिः। तद्विकाराणां तु दर्व्यादीनां प्रक्षालनतक्षणे स्वल्पोपघातेऽन्नाद्युपयोगिनां कर्तव्ये। **मार्जनं** शोधनं गृहस्य धूमांधकाराद्यपनयनम्। **उपाञ्जनं** सुधागोमयादिभिर्भूमिविलेपनम्। एतच्च शवचण्डालोदक्यादिभिर्भित्तिसंस्पर्शे व्यापिनि द्रष्टव्यम्। अव्याप्तौ तु तावन्मात्रस्यैव। ऊर्ध्वं शवोपघाते तु भित्तितक्षणं सूर्यरश्म्यनुप्रवेशोऽग्निज्वालाभिमर्शनम्। क्वचित्पुनर्नवीकरणमित्यादिपठितं संमार्जनम्। मृन्मयानां पुनःपाकः। पर्यग्निकरणमुच्छिष्टपुरुषसंस्पर्शादौ द्रष्टव्यम्। पुनःपाकस्तु मद्यभाण्डादिसंस्पर्शे द्रष्टव्यः, साक्षात्स्पर्शे तु त्याग एव। यथोक्तं (वासिष्ठे अ. ३. ५९) "मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः। संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृन्मयम्" ।। इति ।। १२२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तृणानि काष्ठानि बहूनि पलालस्य तृणत्वेऽपि पृथग्ग्रहणं तल्लग्नधान्यानामपि तावन्मात्रेण शुद्धिरित्येतदर्थम्। **मार्जनम्** संमार्जन्या मृद्भागकाष्ठभागयोः। **उपाञ्जनं** सजातीयेन लेपो भूमिकुड्यभागयोः। पुनःपाकेन चण्डालादिमद्यादिस्पर्शव्यतिरिक्तलेपोपघाते मृन्मयं स्थाल्यादि ।। १२२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** तृणकाष्ठपलालं च चाण्डालादिस्पर्शदूषितं प्रोक्षणेन शुध्यति। तृणपलालसाहचर्यादिदमिन्धनादिकाष्ठविषयम्। (५।१५) 'दारवाणां च तक्षणम्' इति निर्मितदारुमयगृहपात्रविषयम्। गृहमुदक्या निवासादिदूषितं मार्जनगोमयाद्युपलेपनेन मृन्मयभाण्डमुच्छिष्टादिस्पर्शदूषितं पुनःपाकेन शुध्यति ।। १२२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तृणं काष्ठानि शुध्यन्तीत्यनुषज्यते। **मार्जनं** संमार्जन्या ।।१२२।।

(५) **नन्दनः।** उपाञ्जनमुपलेपनम् ।। १२२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। पलालं** सस्यलग्नधान्यं वेश्म मार्जनगोमयादिलिम्पनैः। मृन्मयं पुनःपाकेन शुध्यति ।। १२२ ।।

(७) **मणिरामः। उपांजनैः** लेपनैः ।। १२२–१२३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। प्रोक्षणादिति। मार्जनोल्लेखनैर्वेश्मेति।** तृणकाष्ठं पलालं चाण्डालादिस्पर्शनाद्दुष्टमभ्युक्षणाच्छुध्यति। तृणपलालसाहचर्याद्गृहभाण्डव्यतिरिक्तमत्र

काष्ठं विज्ञेयम्। तत्र तूदकं दारवाणां चाभ्युक्षणमित्यादि गृहं च शवोदक्याप्रवेशादिस्पृष्ट-मित्यादिमलापकर्षणे चण्डालादिप्रवेशाद्दुष्टं शवादिदुष्टं सुधागोमयादिनोपलेपनेन यन्मृन्मयं चोच्छिष्टाद्युपहतद्रव्यादिस्पृष्टं पुनःपाकेन पाकशब्दान्नवत्वापादनेनात्यंतोपहतस्य पुनस्त्याग एव। यथा च **वसिष्ठः**– 'मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः। संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृन्मयं' इति ।। १२२ ।।

मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः ।।
संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृन्मयम् ।।१२३।।

(३) **कुल्लूकः**। मद्यादिभिस्तु संस्पृष्टं मृन्मयपात्रं पुनःपाकेनापि न शुध्यति। **ष्ठीवनं** श्लेष्मा, **पूयं** शोणितविकारः ।। १२३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। मद्यादिषड्भिः स्पृष्टं मृन्मयं पुनःपाकेऽपि न शुध्यतीत्याह **मद्यैरिति** ।। १२३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। मद्याद्यैरुपस्पृष्टं मृन्मयं पुनःपाकेन न शुध्यति ।। १२३ ।।

संमार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च ।।
गवां च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः ।।१२४।।

(१) **मेधातिथिः**। **सेको** गोमूत्रेणोदकेन वा। क्षीरेणापि क्वचिदुक्तः। **उल्लेखनं** शस्त्रादिना लेखाकरणं आवापनं च। "आवापनं च भूमेरिति" **गौतम**निर्देशादेव (अ. १ सू. ३१)। **पञ्चभिरिति** पुनर्वचनमभिघातापेक्षया व्यस्तसमस्तप्रयोगदर्शनार्थम्। तत्र **संमार्जन**शून्यं शोधनमु**पाञ्जनं** त्ववकररहितायाः केवलमपि। मूत्रपुरीषादिलेपे उल्लेखन-संमार्जने। सेको नदीपुलिनवनादिषु। **गवां परिवासः** एकाहमात्रं गोष्ठीकरणम्। एतच्च श्मशानभुवः सर्वं कर्तव्यम्। आवपनं तु यत्र पूर्वमस्थिकपालिकाद्यस्ति तदुद्धृत्य मृदामन्यासां प्रक्षेपः, यत्र चान्तर्हितमेवमादिकालान्तरेणाशङ्क्यमानसद्भावमित्या-दिवत्तत्रापि ।। १२४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **सेकेन** जलस्य। **उल्लेखनेन** कुद्दालादिनोद्भरणेन। **परिवासेन** सर्वतो व्याप्य शयनेन पञ्चभिरुपघाताल्पबहुत्वापेक्षया व्यस्तैः समस्तैश्च ।। १२४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अवकरशोधनेन गोमयाद्युपलेपनेन गोमूत्रोदकादिसेकेन खात्वा कतिपयमृदपनयनेन गवामहोरात्रनिवासेन पञ्चभिरेकैकशो भूमिः शुध्यति। एषां चोच्छि-ष्टमूत्रपुरीषचण्डालनिवासाद्युपघातगौरवलाघवाभ्यां समुच्चयविकल्पाववगन्तव्यौ ।। १२४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किं च **संमार्जनेनेति**। **संमार्जनं** संमार्जन्या **अञ्जनं** गोमयेन सेको जलेन उल्लिखनं खात्वा पुनर्मृत्पूरणं गवामहोरात्रवासेन पञ्चभिरिति। एषां चोच्छिष्टमूत्रपुरीषचाण्डालनिवासाद्युपघातगौरवलाघवाभ्यां समुच्चयविकल्पौ ज्ञेयौ ।।१२४।।

(५) **नन्दनः**। मार्जनेनाञ्जनेन चाशुचित्वतारतम्यवशेन समस्तैर्व्यस्तैर्वा शुद्धिः ।। १२४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। भूमिशुद्धिमाह **संमार्जनेति**। संमार्जनादिना पञ्चधा पञ्चप्रकारेण भूमिः शुध्यति। पांसुतृणादीनां प्रोत्सारणं **मार्जनं उपाञ्जनेन** गोमयादिलेपेन। सेकः क्षीरगोमूत्रगोमयवारिभिः। उल्लेखनेन तक्षणेन भूमिः शुध्यति। गृहं मार्जनानुलेपनाभ्यां शुध्यति। गृहस्य पृथग्ग्रहणं संमार्जनलेपनयोः प्रतिदिवसे निमित्तम् ।। १२४ ।।

(७) **मणिरामः**। पंचधा भूमिशुद्धिमाह **सम्मार्जनेति**। तथा च अमेध्या दुष्टान्विता च भूमिः संमार्जनादिपंचभिः शुद्धचति। मलिना तु उल्लेखनसंमार्जनलेपनैस्त्रिभिः शुद्धचति। एतद्वचतिरिक्ता संमार्जनलेपनाभ्यामिति लाघवगौरवाभ्यां भूमिशुद्धिर्ज्ञेयेत्यर्थः। 'यत्र प्रसूते नारी म्रियते दह्यतेऽपि वा। चांडालाऽध्युषितं यत्र यत्र विष्ठादिसंगतिः। साऽमेध्या' श्वशूकरखरोष्ट्रादिसंस्पृष्टा। दुष्टा अंगारतुषकेशाऽस्थिभस्माद्यैर्युक्ता मलिना ।। १२४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। संमार्जनेन दाहेनेति**। अवकरशोधनगोमधूपलेपनक्षीरोदकगोमूत्रादिसेकतक्षणैरहोरात्रमात्रं बहुगोनिवासेन चोच्छिष्टमूत्रपुरीषचण्डालश्मशानाद्युपघातविशेषापेक्षया व्यस्तैः समस्तैर्वा पञ्चभिर्भूमिः शुध्यति ।। १२४ ।।

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ।। १२५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अत्र जग्धिपदाल्लिङ्गादन्नविषयताऽस्य श्लोकस्य प्रतीयते। पक्षिभिस्तु शुकादिभिरन्यैश्च भक्ष्यैर्यदन्नमुच्छिष्टीकृतम्, न तु काककङ्कगृध्रादिभिः। तत्र हि महत्प्रायश्चित्तं "पतत्रिणाऽवलीढमिति" तदेतदुक्तं प्रकृत्याशुद्धे भोजनप्रायश्चित्तम्। तथा च तत्तुल्यप्रायश्चित्तस्य गवाघ्रातस्य नैव शुद्धिः। भवेदयं न्यायः। तथापि स्मृत्यन्तरसमाचारावन्वेष्यौ। एवं हि शिष्टा दशशरावाधिकं काकादिक्रव्यादोपहतं तावन्मात्रमपनीयावशिष्टं शोधयित्वोपयुञ्जते, अर्वाक्तु तत् त्यजन्ति। अत्राप्यवस्थाविशेषोऽपेक्ष्यः। स्मृत्यन्तरे तु कृष्णशकुनिनोपहतमपि निषिद्धम्। **अवधूतं** मुखश्वासेनावकम्पितम्। वाससो वा यस्योपरि रजोऽपनयनार्थमुत्क्षेपणादि क्रियते आकाशदेशात्। **अवक्षुतं** यस्योपरि क्षुतं तदेव। **केशा** मनुष्याणां च्युताः। **कीटाः** क्षुद्रजन्तवः कृमयः। ते केचिद्गृहस्वेदान्नाद्यजास्ते जीवन्तो मक्षिकावन्नोपघ्नन्ति। मृतानां तेषामन्नसंस्पर्शे शुद्धिरियम्। ये त्वमेध्यसंसर्गजास्ते विड्भोजिनश्च, तेषां जीवतामपि। **गौतमीयं** (अ. १७ सू. ८-९) "नित्यमभोज्यम्, केशकीटावपन्नमिति"। बहुव्याप्तौ सर्वत्र त्यागः। महाराशावशुचिकीटसंसर्गेऽपि स्वल्पे तन्मात्रापनयनमवशिष्टस्य शुद्धिः। काञ्चनरजतदर्भमणीनां वारिसहितानां स्पर्शः स्मृत्यन्तरे केशाद्यवपन्ने विहितः अवज्वलनमपि क्वचित्। ये तु भूमेरिमां शुद्धिमाहुस्तैः स्मृत्यन्तरसमाचारो वाक्यार्थश्च त्यक्तः ।। १२५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पक्वान्नफलादिविषये आह **पक्षिजग्धमिति**। पक्षिस्पर्शोऽत्र ग्राह्यः। अवधूतं वस्त्राञ्चलपादादिवातेन। **अवक्षुतं** यदुपरि क्षुतं कृतं। केशैः, कीटैश्च

मृतैश्च तत्क्षणपतितैः। एतादृशमोदनाद्यन्नं मृत्प्रक्षेपेणाल्पमृत्क्षेपणानन्तरं च प्रोक्षणेन स्मृत्यन्तरप्रसिद्धेन शुध्यति ॥ १२५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। भक्ष्यपक्षिभिर्नतु काकगृध्रादिभिः कश्चिद्भागो यस्य भक्षितः, गवा यस्याघ्राणं कृतं, पदा चावधूतमुपरि कृतक्षुतं, केशकीटदूषितं जग्धशब्दलिङ्गादन्नमल्पं मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **पक्षीति। अवधूतं** पादेन धूनितं। **अवक्षुतं** यदुपरि क्षुतं कृतं केशकीटोपपन्नं च 'पदा स्पृष्टं च कामत' इत्यादि स्नातकप्रकरणे धूतमनूद्य शुद्धि-विधानादेतदकरण एव प्रायश्चित्तमिति। मृदित्युपलक्षणम्, जलस्य तेनोभाभ्यां शुद्धिः ॥१२५॥

(५) **नन्दनः**। पक्वान्नशुद्धिमाह **पक्षिजग्धमिति**। **अवधूतं** मार्जनरजः कुक्कुट-पक्षपादादिदूषितम्। अवाङ्मुखेन यस्योपरि क्षवथुः कृतस्तद**वक्षुतम्** ॥ १२५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। पक्षिभिर्जग्धमन्नं गवाघ्रातं गोनिःश्वासोपहतमन्नं **अवधूतं** अवधूतान्नं यस्योपरि क्षुतं कृतं केशकीटैर्दूषितं एतादृशमन्नं मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

(७) **मणिरामः**। **जग्धं** भक्षितं। अवधूतं पादेन। मृत्प्रक्षेपेण जग्धादिद्रव्य-समुदायात् तावद् द्रव्यं दूरीकृत्य शेषं मृद्वारिप्रक्षेपेण शुद्धचति ॥ १२५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। पक्षिजग्धमिति**। अत्यन्तानुपहतं शुकादिपक्ष्युच्छिष्टं गोघ्रातं अवधूतं कृतवासोपरि अवधूननं ता(तस्यो)परि **क्षुवथुकं** केशापहतममेध्यसंसर्पिकृम्युपहतं जग्धशब्दादन्नं मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ॥
तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥१२६॥

(१) **मेधातिथिः। अमेध्यमस्पृश्यम्**। "तच्च यद्यस्य यदभोज्यं तस्य तदशुद्धिहेतुः, यथा ब्राह्मणस्य सुरामद्ये, न शूद्रस्य"। तदयुक्तम्। प्राग्घोमाद्धवींष्यभोज्यानि, न च तान्यस्पृश्यानि। सुरामद्यादीनि तु स्पर्शेऽपि प्रतिषिद्धानि ब्राह्मणस्य। तस्माद्यस्यैव स्पर्शः प्रतिषिद्धः स एव संसर्गेणाशुचित्वमापादयति। अतो नायं नियमः—यदभोज्यं तदस्पृश्यं यत्त्वस्पृश्यं तदभोज्यमिति। **आक्तं** लिप्तं उपदिग्धम्। **तावदि**त्यावृत्तिविधानम्। **मृद्वारि,** सति प्रयोजने। प्रयोजनं च गन्धलेपापनयनम्। शुष्कामेध्यसंसर्गे चिरवृत्तसंसर्गे वा कालेनापि तयोर्गन्धलेपयोः सकृदेव मृद्वारिभ्यां मार्जनम्। "ननु मृद्वार्यादीनां शुद्धचर्थमादानं दृष्टार्थं तत्रैव शुद्धचत्यपगते लेप इति किमनेन यावन्नापैतीति"। उच्यते। 'एका लिङ्गे' (५।१३६) इत्यादौ संख्यातिक्रमार्थम्। उक्तया संख्यया अशक्ये पुरीषादिलेपापनये अनादृत्याश्रुतसंख्याऽधिकाऽ-प्याश्रयणीया। संख्यावचनं तु ततो न्यूनतयाऽप्यपनीते लेपे संख्या पूरयितव्येत्येवमर्थम्। मृद्वारिग्रहणं शुद्धिसाधनोपलक्षणार्थं वर्णयन्ति। अतश्च यद्यप्यशुद्धिहेतुभूतं वारिणा क्षालित-मपि क्षारादिना संमार्ष्टव्यमन्यथा न दृश्येत। **अपैति** अपगच्छति निवर्तत इति यावत्। **तत्कृतः**—तेनामेध्येन कृतः। अतश्च कस्तूरिकादिवस्त्रगन्धो नापैति नैव दुष्येत। कुंकु-

माद्यनुलिप्तस्य यः प्रदेशोऽमेध्येन संसृज्येत्तत्र कुंकुमाद्यप्यपमार्जितव्यम्। अमेध्यसंसृष्टं हि तत्। तत्रापि गन्धलेपग्रहणात्। यदि गात्ररूढः कुंकुमवर्णो निघृष्यमाणो न शक्येतापक्रष्टुं स्यादेव शुद्धिः ॥ १२६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यावन्नापैतीत्युक्तानुक्तशुद्धिकपक्वान्नद्रवद्रव्येतरद्रव्यवद्देहगत-लेपतदुपघातविषया शुद्धिः ॥ १२६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। विष्ठादिलिप्ताद्द्रव्याद्यावत्तत्संबन्धिनौ गन्धलेपौ तिष्ठतस्तावद् द्रव्यमुद्धृत्य मृद्वारि प्रक्षिप्य ग्रहीतव्यम्। यत्र वसामज्जादौ मृदा शुद्धिस्तत्र मृत्सहितं जल-ग्रहणं कर्तव्यम्। यत्र कर्णमलादौ जलेनैव शुद्धिस्तत्र जलमात्रमित्यवगन्तव्यम् ॥ १२६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच, अमेध्याक्ताद्द्रव्यात्। **तत्कृतोऽ**मेध्यकृतः। आदेय-मासमन्ताद्देयं कर्तव्यासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ १२६ ॥

(५) **नन्दनः**। **तत्कृतोऽ**मेध्यकृतः। मृद्ग्रहणं गन्धलेपक्षयकराणां द्रव्याणामुप-लक्षणार्थम् ॥ १२६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **अमेध्याक्तः** अमेध्याः शरीरजा मलाः, वसाशुक्रादयः, एतैर्वसादिभिः अक्तः लिप्तः सन्कृतो गन्धलेपो यावन्नापैति **तावन्मृद्वारि** देयं स्यात् मृदा तोयेन शुद्धिः कर्तव्या सर्वासु द्रव्यजातिषु ॥ १२६ ॥

(७) **मणिरामः**। **तत्कृतः** अमेध्यलेपकृतः ॥ १२६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यावन्नापैत्यमेध्याक्तगन्धलेपश्च तत्कृतः** इति ॥ पुरीषादि-दग्धाद्यावत्पुरीषादिसंबन्धिनौ गन्धलेपौ नापगच्छतः तावत्सर्वद्रव्यशुद्धिषु मृद्वारि प्रग्रहीत-व्यमित्यमेध्याक्तद्रव्योक्तानुक्तशुद्धिविशेषविषयमिदम् ॥ १२६ ॥

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ॥
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ १२७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **पवित्राणि** शुद्धानि। देवग्रहणं स्तुतिः। ब्राह्मणग्रहणमपि समाचारात्सर्ववर्णार्थम्। **अदृष्टं** यदनारक्षप्रदेशस्थं द्रव्यमदृष्टश्वकाकादिसंसर्गम्। न च सद्भावमात्रेण तदुपघाताशङ्का निष्प्रमाणिका कर्तव्या। एवं महानसादौ सूदादिभिरकृत-शौचैर्व्यवहरद्भिः पाक्यं द्रव्यमदृष्टं **परिभोक्तुं** न दुष्यति। न पुनरियमाशङ्का कर्तव्या— उत्तरकाले तत्प्रागविज्ञातोपघाते न दोषः। तथाहि "अमत्यैतानि च" (५।२०) इत्यादि विरुध्येत। एवं तावद्यत्र दोषसम्बन्धो न केनचित्प्रमाणेनावगम्येत तच्छुद्धम्। यत्र पुनरसत्यपि निश्चायके प्रमाणे कुतर्केण सम्भाव्यते तत्राद्भिर्निर्णेक्तव्यम्। यथा समान-देशस्थालीपिठरादि श्वकाकादिभिरुपहन्यमानं दृष्टम्, अन्यददृष्टमप्यद्भिर्निर्णेक्तव्यम्। तथैवंविधमेव **वाचा प्रशंसनीयम्**। 'शुद्धमेतदस्त्विति' शिष्टा वाचयितव्याः। ब्राह्मण-वचनाच्छुद्धिर्भवतीत्याहुः। प्रशस्यत इति लडयं विधौ द्रष्टव्यः।

ये त्वाहुः "दृष्टोपघातं यत्तस्य व्यवहर्त्रा साक्षाच्छुद्धौ क्रियमाणायामदृष्टायां शिष्टाश्चेदाहुः 'कृतमस्य शौचमिति', तत्र प्रत्येतव्यमिति वाक्प्रशस्तस्यार्थः" तदयुक्तम्। आप्तवचनस्य सर्वत्रैवाप्रामाण्यस्यानङ्गीकृतत्वात्पौनरुक्त्यप्रसङ्गः।

अन्ये त्वद्भिर्निर्णिक्तमिति दृष्टान्ततया व्याख्यानयन्ति। 'अदृष्टवाक्प्रशस्ते' विधीयेते। 'यथाऽद्भिर्निर्णिक्तं शुद्धमेवमदृष्टं वाक्प्रशस्तं विधीयते'।

"ननु च यद्यदृष्टदोषं प्रत्यक्षानुमानागमैः शुद्धं तत्कथं 'संवत्सरस्यैकमपीति" (५।२१)।

भक्ष्यविषयं तत्। स्पृश्यविषया शुद्धिरियम्। गुरुलघुतया वा, आपदनापद्भेदेन वा व्यवस्था।। १२७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अदृष्टं वस्तु उपघाते सत्यप्यज्ञातोपघातं एतच्च पश्चादप्यज्ञाने, ज्ञाने तु यथोक्तं प्रायश्चित्तं कार्यम्। भक्ष्यादन्यतमभक्षणे तु 'संवत्सरस्यैकमपी'त्युक्तत्वात्कृच्छ्रं ब्राह्मणेन कर्तव्यमेव। **अद्भिर्निर्णिक्तं** क्षालितमल्पदोषत्वे। वाचा प्रशस्यते ब्राह्मणैः शुद्धमस्त्वित्युच्यते। **वाचेति** मनसा तादृशाशंसायामपि दोषानपगम उक्तः एतदप्यल्पोपघाते। ब्राह्मणानामित्युक्तत्वादन्येषां द्रव्यस्य यथोक्तमेव शोधनम्। तदभावे चाज्ञानेऽपि पूर्ण एव दोषः ।। १२७।।

(३) **कुल्लूकः**। केनापि प्रकारेणादृष्टोपघातहेतुसंसर्गमदृष्टं संजातोपघातशङ्कायां जलेन प्रक्षालितम्। तदाह **हारीतः** 'यद्यन्मीमांस्यं स्यात्तदद्भिः स्पर्शाच्छुद्धं भवति।' उपघातशङ्कायामेव 'पवित्रं भवत्वि'ति ब्राह्मणवाचा यत्प्रशस्यते तानि त्रीणि पवित्राणि देवा ब्राह्मणानां कल्पितवन्तः।। १२७।।

(४) **राघवानन्दः**। किं च **त्रीणीति**। **ब्राह्मणानामि**त्यन्येषामपि। **अदृष्टं** 'केनापि मानेनानिर्णीतं संदिग्धं च निर्णिक्तं क्षालितं यन्मीमांस्यं स्यात्तदद्भिः स्पर्शाच्छुध्यती'ति **हारीतो**क्तेः। **वाचा** विप्रस्यैव।। १२७।।

(५) **नन्दनः**। अथ सर्वद्रव्यसाधारणाञ्छुद्धिहेतूनाह **त्रीणि देवा** इति। **ब्राह्मण**ग्रहणमन्येषामप्युपलक्षणम्। **अदृष्टम**ज्ञातोपघातम्। अल्पदोषशङ्काविषयोऽयं श्लोकः।।१२७।।

(६) **रामचन्द्रः**। स्पृष्ट्वा स्पृष्टमदृष्टं यद्वस्तु अद्भिर्यन्निर्णिक्तं प्रक्षालितं शुद्धिसन्देहे यद्वाचा शुद्धं भवतीति ब्राह्मणवचनेन प्रशस्यते।। १२७।।

(७) **मणिरामः**। अदृष्टं यत्राऽशुचिहेतुसंबंधो न दृश्यते तत् अदृष्टं। **अद्भिर्निर्णिक्तं** यच्चाऽशुचिहेतुसंसर्गसंशये न अद्भिः प्रक्षालितं अशुचिहेतुसंसर्गशंकायामेव 'पवित्रं भवत्वि'ति ब्राह्मणवाचा प्रशस्यते तानि त्रीणि पवित्राणि देवाः ब्राह्मणानां कल्पितवंतः।। १२७।।

(८) **गोविन्दराजः**। **त्रीणीति**। यस्य प्रमाणेन केनचिदप्युपघातसंबन्धो न परिच्छिन्नो यच्च सङ्घातोपघातशङ्क्यं तदद्भिर्निर्णिक्तं। यथा **हारीतः**– 'यद्यन्मीमांस्यं स्यात्तदद्भिः संस्पर्शाच्छुचि भवती'ति। यच्चोपघातसन्देहे सति प्रक्षालनासहं 'शुद्धमेतद्भवत्वि'ति ब्राह्मणस्य वाचा प्रशस्यते। तानि त्रीणि पवित्राणि ब्राह्मणानां देवाः कल्पितवन्तः।। १२७।।

आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् ।।
अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ।। १२८ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** भूमिग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन प्रणालिकागता अपि शुचय एव । स्वभावशुचयो ह्यापो भूमिगता आकाशगताश्च । किन्तु भूमेरमेध्यद्रव्यसंसर्गात्किंचिदशुचित्वम् । तत्र गतानां सर्गतोऽशुचित्वप्राप्तौ यावतीनां च शुद्धिस्तदर्थमिदं **वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेदिति ।** वैतृष्ण्यं पिपासाविच्छेदः । परिमाणोपलक्षणार्थं चैतत् । तत्र चिरन्तनैर्व्याख्यातं लिङ्ग-दर्शनेन "यथा वै गोः सास्नाम्भसि प्लाव्येति" । यत्र गोः सास्नादि मज्जति तृष्णा च विच्छिद्यते तावत्यः । यास्तु मेध्यभूमिगतास्ताः स्वल्पा अपि शुद्धाः ।

कथं पुनरमेध्यव्याप्तिरवसेया । **गन्धवर्णरसान्विताः ।** 'अमेध्येनेति' तृतीयान्तं षष्ठ्या विपरिणस्यते । अमेध्यसम्बन्धिभिर्गन्धादिभिर्यद्यन्विताः संयुक्ता भवन्ति, ततो **व्याप्ता** उच्यन्ते । एवं च कृत्वा पानीयं तडागादिषु यद्येकस्मिन्प्रदेशेऽमेध्यं दृश्यते, प्रदेशान्तरे, गन्धादिशून्यं शुद्ध्येदेव ।। १२८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** भूमिगताः नतु शिलाकाष्ठादिस्थाः तासां दिनान्तरावस्थाने-नाशुद्धत्वात् गोरेकस्याः पाने **वैतृष्ण्यं** जलेच्छाविगमः । **अव्याप्ता** अवेष्टिताः सर्वतो बहि-र्गन्धादयो यत्र देशे जलस्य यादृशास्तैरन्विताः ।। १२८ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** यत्परिमाणास्वप्सु गोः पिपासाविच्छेदो भवति ता आपो गन्ध-वर्णरसशालिन्यः सत्यः यद्यमेध्यलिप्ता न भवन्ति तदा विशुद्धभूमिगता विशुद्धाः स्युः । **भूमिगता** इति विशुद्धभूमिसंबन्धप्रदर्शनाय न त्वन्तरिक्षगतानां निवृत्त्यर्थम् ।। १२८ ।।

(४) **राघवानन्दः । आप** इति स्वाभाविकगन्धादियुक्ताः अमेध्यमूत्रादिनाऽनु-पहताः यावत्यो गोर्वैतृष्ण्यकारिण्य अन्याश्च । उद्धताश्चापि शुध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धताः.। एकरात्रोषिता आपस्त्याज्याः शुद्धा अपि स्वयमित्यतोऽन्तरिक्षगा अपि ।। १२८ ।।

(५) **नन्दनः । भूमिगता** इति विशेषणात्तु वर्षाधारावस्थानां शुद्धिर्गम्यते । **अमेध्येना-**शुद्धेन द्रव्येणाव्याप्ता असंबद्धाः । गन्धवर्णरसान्विताः चेदित्यत्रापि संबध्यते ।। १२८ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** भूमिस्था आपो यासु गोर्वैतृष्ण्यं भवेत् चाण्डालादिभिरसंस्पृ-ष्टाश्चेत् ।। १२८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । आप** इति यत्परिमाणास्वप्सु गोस्तृष्णाच्छेदो भवति ता आपो गन्धवर्णरसान्वितत्वेन **अमेध्येन** यदि व्याप्ता न भवन्ति तदा भूम्यादिगताः शुद्धा अप्रयत-प्रसङ्गासु चित्ताशंकायामिदं भूमिग्रहणं नान्तरिक्षापां शुद्धत्वव्यावृत्त्यर्थम् ।। १२८ ।।

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् ।।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ।। १२९ ।।

(१) **मेधातिथिः । कारवः** शिल्पिनः सूदरञ्जकतन्तुवायादयस्तेषां **हस्तो नित्यं शुद्धः ।** अतश्च जननमरणाशौचयोस्तत्स्पृश्यताऽस्ति । न तु पुरीषादिलेपे दृश्यमाने शुद्धता विज्ञेया ।

यदुक्तं "सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः" इति तदेवेदम्। अत्र चापौनरुक्त्यम्। मनुशास्त्रेऽस्यानुपदेशात्। विषयान्तरमप्यस्ति। "अनाचान्तास्तन्तुवाया वयन्ति" तन्तूनां स्तम्भविश्लेषणार्थं यत्पिष्टमण्डादि दीयते, तद्भाजनं च यत्र तत्र भूमौ निधीयते, तावती याऽशुद्धिः साऽनेन निवर्त्यते न तु स्वभावाशुचीनां स्पर्शस्तैस्तस्य शुद्धता विज्ञेया, न हि तेषां तत्कारुकर्मविहितम्। एवं चैषैवोपपत्तिरिति म्लेच्छसंसृष्टानामपि नाशुचित्वम्, तत्र **शङ्ख**वचनात्प्रोक्षणाभ्युक्षणे। तत्र हि पठितम् "कारुहस्तः शुचिस्तथाऽऽकरद्रव्याणीति"।

पण्यं व्यवहाराय यद्द्रव्यं रूपकैर्विक्रीयतेऽन्येन वा द्रव्येण मीयते, तत्पण्यं; तच्च **प्रसारित**मापणभूमौ शुचि। अनेकक्रेतृसंस्पर्शाद्भूमौ च लेपनादिरहितायां स्थापनाद्युपघातस्तेन नाशुचि पुनःपुनर्दृश्यमानोपघातम्। प्रसारितग्रहणाद्गृहावस्थितस्य बुद्धौ स्थितेऽपि **पण्ये** न शुद्धिः। सिद्धान्नानां तु सक्त्वपूपादीनां सत्यपि शुचित्वेऽभक्ष्यता **शङ्ख**वचनादेव "आपणीयान्यभक्ष्याणीति"। **ब्रह्मचारिगतम**स्मादेव साहचर्यात्पूर्वोक्ता शुद्धिरीदृश उपघाते विज्ञायते। **भिक्ष**माणस्य रथ्याक्रमणमशुचिदर्शनं क्षवथुनिष्ठीवनमनेकहस्तसंपातो भिक्षाया इत्याद्युपघातः संभाव्यते। 'मेध्यतया' शुचित्वमाह ॥ १२९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **शुद्धः** संभाव्यमानदोषतया न दुष्टः किं तु निश्चितदोषतयैव। **पण्यं** विक्रेयं प्रसारितमापणे नतु तद् गृहस्थम्। ब्रह्मचारिपदं भिक्षावृत्तिपरं तद्गतं भैक्ष्यं रथ्याक्रमणकालसंभावितदोषेणादुष्टम् ॥ १२९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **कारो**र्मालाकारादेर्देवब्राह्मणाद्यर्थेऽपि माल्यादिग्रथने द्रव्यप्रयोजनाद्यपेक्षया शुद्धिविशेषाकरणेऽपि स्वभावादेव हस्तः सर्वदा शुद्धः। तथा जननमरणयोरपि स्वव्यापारे शुद्धः। 'नत्वशौचं कारूणां कारुकर्मणी'ति वचनात्। तथा यद्विक्रेतव्यं पण्यवीथिकायां प्रसारितं 'नापणनीयमन्नमश्नीयादि'ति **शङ्ख**वचनात् सिद्धान्नव्यतिरिक्तं तदनेकक्रेतृकरस्पर्शेऽपि शुद्धमेव। तथा च ब्रह्मचार्यादिगतभैक्ष्यमनाचान्तस्त्रीदत्तमपि रथ्यादिक्रमणेऽपि सर्वदा शुद्धमिति शास्त्रमर्यादा ॥ १२९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **कारुहस्त** इति। 'कारुर्मालाकारादिः। तद्धस्तस्थं शुद्धमिति। 'न त्वशौचं कारूणां कारुकर्मणी'ति वचनात्। जननाद्याशौचाभावः। प्रसारितं वीथिकायां विक्रयार्थम् ॥ १२९ ॥

(५) **नन्दनः**। अशुद्ध्यपवादमाह **नित्य**मिति। **नित्यमा**शौचेऽपि। **कारवो** रजकादयः। **हस्त**ग्रहणादङ्गान्तरस्पृष्टानामशुचित्वम्। **पण्ये** यत्प्रसारितं तच्चण्डालादिस्पृष्टमपि शुद्धम्। अशुद्धदेशाक्रमणादुपघातेऽपि ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं च नित्यमनापद्यपि मेध्यम् ॥ १२९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **कारुहस्तः** कारवो रजकचेलधावकसूपकाराद्याः तेषां हस्तः शुचिः शुचित्वं तत्साध्ये कर्मणि वस्त्रधावनादौ सूतकादिसंभवेऽपि **पण्यं** पण्यार्हं विक्रेयं वस्त्रादि तत् शुद्धं। भिक्षाणां समूहो **भैक्षं** ब्रह्मचारिगतं प्राप्तं रथ्याक्रमणादिनापि न दुष्यति ॥१२९॥

(७) **मणिरामः**। **कारुहस्तः** मालाकारादिहस्तः। नित्यं शुद्धः जननमरणयोरपि स्वकार्ये शुद्धः। 'न त्वशौचं कारूणां कारुकर्मणी'ति वचनात्। पण्यं यच्च प्रसारितं अनेकक्रेतृहस्त-

स्पर्शेपि शुद्धमेव । ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यं अनाचांतस्त्रीदत्तमपि रथ्यादिक्रमणेऽपि पवित्रं **इति स्थितिः** शास्त्रमर्यादा ।। १२९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **नित्यमिति** । कारोः सूपचारादेर्देवब्राह्मणाद्यर्थेऽपि पाके द्रव्यप्रयोजनापेक्षशुद्धिविशेषाकरणेऽपि सुशुद्धश्चैव हस्तः शुद्धः; तथा अशौचेऽपि 'कारूणां कारुकर्म'-णी'ति **विष्णुस्मरणात्** । स्वव्यापारमात्रे हस्तः शुद्धः हस्तप्रधानप्रायत्वाच्च तत्कर्मणां हस्तग्रहणम् । तथा यद्विक्रेतव्यमापणभूमौ वितत्य स्थापितं तदनेकक्रेतृसामान्यकरपरिघटितमपि 'नापणीयमन्नमश्नीयादि'ति **शङ्खस्मरणात्** । सिद्धान्नवर्जं शुचि तथा ब्रह्मचर्यादिगतं भैक्ष्यमनाचान्तस्त्रीप्रदानशुचि रथ्याक्रमणादिनापि नित्यं शुद्धमिति शास्त्रमर्यादा ।। १२९ ।।

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।।
प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ।।१३०।।

(१) **मेधातिथिः । सर्वस्त्रीणामास्यं शुचि** परिचुम्बनादौ । "स्त्रियश्च रतिसंसर्ग" इति स्मृत्यन्तरम् । रतिसम्बन्धिनीष्वेव न मातृभगिन्यादिषु । अत्र उच्छिष्टप्रतिषेधोऽयं न मन्तव्यो योषितः । सत्यपि रतिसम्बन्धित्वे "नाश्नीयाद्भार्यया सार्धम्" (४।४३) इति वचनान्न भुज्येतेति सिद्धं चतुर्थाध्याये । नित्यग्रहणान्न संयोगवेलायामेव, किं तर्हि ? तदर्थायामेव प्रवृत्तौ । **शकुनिः फलपातने** । पक्षिमात्रवचनेऽपि शकुनिशब्दः काककङ्कादीनां विट्भुजां नेष्यते समाचारात् । पातनग्रहणाद्वृक्षस्थस्य फलस्यायं विधिः । **प्रस्रवे** दुह्यमानाया गोर्वत्सः पयःप्रक्षरणार्थं स्तनेषु संश्लिष्यते अथवोच्यते "गावो मेध्या मुखादृते" इति वचनादशुचित्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं वचनमतस्तदीयास्यसंस्पर्शस्य । न तु श्वा शुचिः । मृगं तु यदाऽऽखेटकादौ गृह्णाति हन्तुं तदा शुचिः ।। १३० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **आस्यं** रतिकाले चुम्बनादौ । **फलस्य पातने** पातनार्थं चञ्च्वा वृन्ताघाते न तु फलघातेऽपि । **प्रस्रवे** प्रस्रवार्थं स्तनोच्छिष्टतायां । **मृगग्रहणे** दन्तैरुच्छिष्टीकृत्य जीवतो ग्रहणे ।। १३० ।।

(३) **कुल्लूकः** । सर्वदा **स्त्रीणां** मुखं **शुचि,** तथा काकादिपक्षिणां चञ्चूपघातपतितं फलं शुचि, वत्समुखं च दोहसमये क्षीरप्रक्षरणे शुचि, श्वा च यदा मृगादीन्हन्तुं गृह्णाति तदा तत्र व्यापारे शुचिः स्यात् ।। १३० ।।

(४) **राघवानन्दः** । किं च **नित्यमास्यमिति** । चुम्बनादौ आस्यमुपलक्षणम् । 'सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां गन्धर्वाश्च शुभां गिरम् । पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितः सदेति' (भा० आ० ७१) **याज्ञवल्क्योक्तेः** । **शकुनिः फलपातने** चञ्च्वाघातेन काकादीनां पतितं फलं शुचिः । **प्रस्रवे** दुग्धं क्षरणार्थं चोषणे । **श्वा मृगग्रहणे शुचिरिति** ।। १३० ।।

(५) **नन्दनः** । कार्यविशेषापेक्षया शुचीत्याह **नित्यमिति** । नित्यग्रहणं सर्ववर्णस्त्रीणां विशेषणार्थम् ।। १३० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । स्त्रीणां **आस्यं** मुखं संभोगकाले चुम्बनादिविषये **शुचि** ।। १३० ।।

(७) **मणिरामः। प्रस्रवे** दोहसमये क्षीरप्रक्षरणे ।। १३० ।।

(८) **गोविन्दराजः। नित्यमिति**। 'स्त्रियश्चरति संसर्ग' इति **गौतम**स्मरणात् तत्कालं नित्यं **स्त्रीणामास्यं** शुचि। तथा काकाद्यत्यन्ताहृतपक्षिचञ्चुघातपातिफलं शुचि। वत्समुखं च दोहवेलायां क्षीरप्रस्नावने शुचि। **श्वा** च यदा मृगादि हन्तुं गृह्णाति तदा तद्व्यापारे शुचिः ।।१३०।।

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ।।१३१।।

[शुचिरग्निः शुचिर्वायुः प्रवृत्तो हि बहिश्चरः।
जलं शुचि विविक्तस्थं पन्था संचरणे शुचिः ।। १ ।।]

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वं "श्वा मृगग्रहण" इति मृगवधे श्वा शुचिरित्येतावदेव विवक्षितम्। इह तु तेन गृहीतोऽन्यैर्वा दण्डादिघातेनेति विशेषः।

उत्तरार्धश्लोकार्थो विधीयते। **क्रव्याद्भिः** श्येनजम्बूकप्रभृतिभिः। **चण्डालाद्यैः** आदिग्रहणे श्वापदादीनामबाधाय। **दस्यवो** निषादव्याधादयः प्राणिवधजीविनः ।। १२९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। श्वभिर्हतस्य दन्ताघातादिना मृतस्य। **क्रव्याद्भि**र्व्याघ्राद्यैः। चाण्डालाद्यैर्हत्वा स्पृष्टस्य न तत्स्पर्शदोषः ।। १३१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कुक्कुरैर्हतस्य मृगादेर्यन्मांसं तच्छुचि मनुरवोचत्। तच्छ्राद्धाद्यतिथिभोजनादावेव द्रष्टव्यम्। अन्यैश्चाममांसादिभिर्व्याघ्रश्येनादिभिश्च व्याधादिभिश्च मृगवधजीविभिर्हतस्य ।। १३१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्रोपलक्षणं क्रव्यादादीनामित्याह **श्वभिरिति। दस्यु**र्जातिविशेषः वक्ष्यमाणः ।। १३१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। क्रव्याद्भिः** व्याघ्रादिभिः एतैर्हतं मांसं शुचि ।। १३१ ।।

[रामचन्द्रः। शुचिरिति। पन्थाः संचरणे सोमसूर्यांशुभिः शुचिः। बहिश्चरः वायुः।]

(७) **मणिरामः। श्वभिः** कुक्कुरैः **हतस्य** पशोः **यन्मांसं**। अन्यैश्च **क्रव्याद्भिः** आस-(आम?)मांसभक्षकैः श्येनादिभिः **हतस्य।** तथा **चांडालाद्यैर्दस्युभिः** व्याघ्रादिभिर्मृगजीविभिः हतस्य च पशोर्मांसं शुचि श्राद्धादौ ग्राह्यम् ।। १३१ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** अत एवमतः **श्वभिरिति। क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ।। श्वभिर्हतस्य** मृगादेर्यन्**मांसं शुची**त्येवं **मनु**रभ्यधात्तथा**न्यैरपि** चाममांसभक्ष्यैः **श्येनादिभिश्चाण्डाल**पुलिन्दादिभिश्च मृगादिवधजीविभिर्हतस्येति ।। १३१ ।।

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।।
यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः ।। १३२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** खशब्दोऽयमिन्द्रियवचनः। तेन पादयोर्ग्रहणे कर्मेन्द्रियाणि **यान्यधस्तान्यमेध्यानि** इति बहुवचनम्। एतदयुक्तम्, 'ऊर्ध्वं नाभे'रित्यनेन विरोधात्। तत्र नाभेरूर्ध्वं मेध्यतरत्वमुक्तम्, प्रकर्षश्च। यद्यधस्तान्मेध्यत्वं भवति तत उपपद्यते। न हि भवति शुक्लः कृष्णतर इति।

न चायमिन्द्रियवचनः। किं तर्हि ? छिद्रार्थोऽयम्। तदुक्तं "सप्तशीर्षण्याः प्राणाः' इति।

अधो द्वे छिद्रे। स्त्रीपुंसोपस्थभेदाद्बहुवचनम्। एवं सत्यन्तरास्यस्पर्शेऽपि हस्तादेः शुद्धता, यदि तद्गतश्लेष्मसम्बन्धो न भवति। तथा दूषिकादुष्टेन पुनश्चासंस्पर्शनाय ।। १३२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। खानि** चक्षुरादिरन्ध्राणि। यान्यधः पायुलिङ्गमिति अतस्तत्संस्पर्शे प्रायश्चित्ताधिक्यमित्यर्थः। बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया। देहात् यत्र देहदेशे श्लेष्मादिमलानां नित्यावस्थानं तस्माच्च्युता अत एवा**मेध्याः।** तत्रस्थास्तु तेनैवाङ्गेन स्पृश्यमाना न दोषाय। अङ्गान्तरेणाकर्षे देहाच्च्युतेरप्यावश्यकत्वात् ।। १३२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यानि नाभेरुपरीन्द्रियच्छिद्राणि तानि सर्वाणि पवित्राणि भवन्ति अतस्तेषां स्पर्शने नाशौचम्। यानि नाभेरधस्तान्यशुचीनि भवन्ति, अधश्छिद्रेषु च बहुवचनं व्यक्तिबहुत्वापेक्षया। वक्ष्यमाणाश्च वसादयो देहमला देहान्निःसृता अशुद्धा भवन्ति ।।१३२।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च **ऊर्ध्वमिति। खानि** इन्द्रियाणि देहात् स्वस्वस्थानात् **च्युता** भ्रष्टा **मला** विण्मूत्रदूषिकादयः ।। १३२ ।।

(५) **नन्दनः। खानि** चक्षुरादीनीन्द्रियाणि। मलान्वक्ष्यति। मला देहच्युताश्चेदमेध्या न देहस्थाः। अमेध्यानां स्पर्शो न कर्तव्य इति भावः ।। १३२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** देहच्युता मलाः अमेध्याः ।। १३२ ।।

(७) **मणिरामः। नाभेः ऊर्ध्वं** यानि **खानि** इंद्रियच्छिद्राणि तेषां स्पर्शे अशुचिता न भवति। नाभेरधस्तानि तु अमेध्यानि। देहाच्चैव मला गताः। देहनिःसृता मला अपि अशुचयः ।। १३२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ऊर्ध्वमिति।** नाभेरुपरि यानींद्रियाणि तानि सर्वाणि शुचीनीत्येवं मलशून्यस्पर्शे सति नाशुची (नि भ) न भवन्ति। यानि पुनर्नाभेरधस्तान्यशुद्धानि तानि नाभ्यपेक्षमधः छिद्राणां यानीति बहुवचनम्। तथा वक्ष्यमाणमलाः शरीरतः स्वस्थानाच्च्युता अशुद्धाः ।। १३२ ।।

मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।।
रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् ।। १३३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** मक्षिकाग्रहणं स्वेदजानाम्। **गो**ग्रहणमर्जडकस्य। **अश्व**ग्रहणं हस्त्यश्वतराणाम्। **सूर्य**ग्रहणं ज्योतिषाम्। **विप्रुष** उदबिन्दवः स्पर्शमात्रानुभवेन या अदृश्यमानरूपविशेषाः।

छाया चण्डालादीनाम् । भूश्चण्डालादिस्पृष्टा पद्भ्यामाक्रम्यमाणा शुद्धा । अन्यस्यास्तु संमार्जनादि विहितम् ।

एते मक्षिकादयः पुरीषादि स्पृशन्तो न दूषयन्ति ।

"अजाश्वं मुखतो मेध्यं गावो मेध्या मुखादृते । मार्जारनकुलौ स्पृश्यौ शुभाश्च मृग-पक्षिणः ।।" इति स्मृत्यन्तरे ।। १३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । मक्षिका जीवनकालेऽन्नाद्याक्रमणे । **विप्रुषो**ऽल्पजलकणा उच्छि-ष्टभूता अपि न स्नानपर्यन्तशोध्यदोषहेतवः यद्वा आचामयतो ये तोयबिन्दवः पादावुपस्पृशन्ति तत्परमेतत् । छाया वृक्षादेः । सूर्यरश्मयो गवाश्वौ रजोभूमिर्वायुरग्निश्चाण्डालादिस्पर्शेऽपि स्वेन स्पर्शने कर्तव्ये मेध्यानीत्यर्थः । अनाकरस्थोऽयं श्लोक इति केचित् ।। १३३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । मक्षिका अमेध्यस्पर्शिन्योऽपि, **विप्रुषो** मुखनिःसृता अल्पा जलकणाः, छाया पतितादेर्हीनस्पर्शस्यापि, गवादीनि चाग्निपर्यन्तानि चण्डालादिस्पृष्टानि स्पर्शे शुचीनि जानीयात् ।। १३३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच, एतानि मेध्यानीत्याह **मक्षिकेति** । **विप्रुषो** मुखनिःसृता बिन्दवः अनवच्छिन्नजलधारा वा । 'मक्षिका सन्ततधारा' इत्युक्तेः । छाया वृक्षादेः । स्पृष्टा चण्डालादिभिः । एवं गवादि सप्त । अन्यच्च 'अजाश्च मुखतो मेध्या गावो मेध्या मुखादृते । मार्जारनकुलौ स्पृश्यौ शुभाश्च मृगपक्षिण' इति स्मृत्यन्तरात् । मार्जारनिषेधाचारस्तु कर्मण्येव ।। १३३ ।।

(५) **नन्दनः** । उपहतान्यपि कानि मेध्यानीत्याह **मक्षिकेति** । **विप्रुषो** बिन्दवः । **छाया** वृक्षादिच्छाया । चण्डालादिस्पृष्टानामपि मक्षिकादीनां स्पर्शो नानुपपन्न इत्यर्थः ।। १३३ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । एतानि मक्षिकादीनि चाण्डालस्पर्शकृतानि स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् **विप्रुषः** अल्पजलकणा उच्छिष्टभूताः । छाया वृक्षादेः, गोः, अश्वः, भूः भूमिः ।। १३३ ।।

(७) **मणिरामः** । मक्षिका अमेध्यस्पर्शेऽपि **विप्रुषः** मुखनिःसृता अल्पजलकणाः । छाया पतितादेः । गवादीन्यग्निपर्यंतानि चांडालस्पृष्टान्यपि स्पर्शशुचीनि जानीयात् ।।१३३।।

(८) **गोविन्दराजः** । **मक्षिका** इति । मक्षिका अमेध्यस्पर्शिन्योऽपि तल्लेपरहिताः जलकणाश्च स्पर्शमात्रानुमेयाः छाया चाण्डालादिसंबन्धिनी गोश्च मुखवर्जम् । यथा **बौधायनः** 'अजाश्वा मुखतो मेध्या गावो मेध्या मुखादृते । मार्जारनकुलौ स्पर्शौ शुभाश्च मृगपक्षिणः' इत्यश्व आदित्यरश्मयो रजो वायुनेरितं भूरथ्यादौ चाण्डालादि स्पृष्ट्वा गमनमात्रेण वाय्वग्नि चेत्यादिस्पर्शे शुचीनीति जानीयात् ।। १३३ ।।

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत् ।।

दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ।। १३४ ।।

(१) **मेधातिथिः** । "देहाच्चैव मलाश्च्युताः" (१३२) इत्यशुद्धतायामिदमुच्यते । विण्मूत्रे उत्सृज्येते येन **स विण्मूत्रोत्सर्गः** पाय्वादिस्तस्य शुद्ध्यर्थं **मृद्वार्यादेयमर्थवत्** अनादृत्य संख्यां यावतीभिर्गन्धलेपावपसर्पतस्तावतीरपो मृदश्च गृह्णीयात् ।

देहे भवा **दैहिका** मला अशुचित्वापादकाः । तदर्थास्वपि **शुद्धिषु** मृद्वारिणी उभे अप्यर्थवती आदेये । स्मृत्यन्तरे पठ्यते—

"आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये । उत्तरेषु तु षट्स्वद्भिः केवलाभिस्तु शुध्यति" ॥

विशुद्धेषु श्लेष्मादिषु स्मृत्यन्तरे पठितं स्नेहविस्रंसनं नासिक्यं श्लेष्माऽऽचक्षते । तेषां मते सत्यप्युत्तरषट्कतया न मृद आदातव्या एव ॥ १३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । उत्सर्ग** उत्सृष्टशेषः । **मृद्वारी**त्यविवक्षितः शब्दक्रमो वारिणः प्रथममादेयत्वात् । **अर्थवत्** प्रयोजनवत्तया यावता गन्धलेपक्षयः **दैहिकानां** 'वसाशुक्र'मित्यादिना (१३५) वक्ष्यमाणानां द्वादशानां तद्भेदा द्वादशसु शुद्धिषु तत्र पूर्वमलषट्के मृद्वारिणी, उत्तरषट्केन वारिमात्रं **बौधायन**वचनात् । अत्रोत्तरषट्केऽपि मृद्विधानं लेपबाहुल्यापेक्षयेति ग्राह्यम् ॥ १३४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । विण्मूत्रमुत्सृज्यते येन स **विण्मूत्रोत्सर्गः** पाय्वादिस्तस्य शुद्ध्यर्थं मृद्वारि ग्रहीतव्यमर्थवत्प्रयोजनवद्यावता गन्धलेपक्षयो भवति । तथा शारीराणां वत्सादिमलानां संत्रन्धिषु द्वादशस्वपि गन्धलेपक्षयार्थं मृद्वारि ग्राह्यम् । तत्र स्मृत्यन्तरात्पूर्वषट्के मृज्जल-ग्रहणम् । उत्तरषट्के जलमात्रग्रहणम् । तदाह **बौधायनः**— 'आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये । उत्तरेषु च षट्स्वद्भिः केवलाभिर्विशुध्यति ।' ततश्च 'द्वादशस्वपी'ति मानवं मृद्वारिग्रहणवचनं व्यवस्थया मृद्वारिणोर्ग्रहणे सति न विरुध्यते । **गोविन्दराजस्तु** मनुबौधायनवचनसंदर्शनादुत्तरषट्केऽपि विकल्पमाह । स च व्यवस्थितो दैवपित्र्याद्यदृष्ट-कर्मप्रवृत्ते उत्तरेष्वपि मृदमादद्यान्नान्यदा ॥ १३४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किं च **विण्मूत्रेति** । **अर्थवत्** । यावता गन्धलेपक्षयो भवेत्तावदु-पादेयमित्यर्थः । गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादिति **याज्ञवल्क्योक्तेः** । **शुद्धिषु** शोधेन कर्तव्यासु तदुक्तम्— 'आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये । उत्तरेषु तु षट्स्वद्भिः केवलाभिर्विशुध्य-ती'ति **बौधायनोक्ते**र्व्यवस्था । अतो **गोविन्दराजोक्त**विकल्पोऽनवसरः ॥ १३४ ॥

(५) **नन्दनः** । विण्मूत्रयोरुत्सर्गे तल्लेपाद्यभावेऽपि शुद्धये मृद्वार्यादेयम् । **अथवत्प्र-**योजनवत् गन्धलेपक्षयकरमिति यावत् । **दैहिकानां** मलानां **द्वादशसु शुद्धिषु** द्वादशमलानां शुद्धिषु । अत्रापि मृद्वार्यादेयमित्यनुषङ्गः ॥ १३४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । विण्मूत्रोत्सर्गे तयोः शुद्ध्यर्थं मृद्वारि **अर्थवत्** प्रयोजनवत् । गन्धादि-दूरीकरमित्यर्थः ॥ १३४ ॥

(७) **मणिरामः** । विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं विण्मूत्रं उत्सृज्यते यन स **विण्मूत्रोत्सर्गः** गुदादि तस्य शुद्ध्यर्थं । मृद्वारि **आदेयं** ग्रहीतव्यं । **अर्थवत्** प्रयोजनवत् यावता गंधलेपक्षयो भवतीत्यर्थः । तथा **दैहिकानां** मलानां वक्ष्यमाणवसादीनां संबंधिद्वादशस्वपि शुद्धिषु गंध-लेपक्षयार्थं मृद्वारि ग्राह्यं । तत्र पूर्वषट्के मृज्जलाभ्यां शुद्धिः, उत्तरषट्के जलेनैवेति तज्ज्ञेयं । 'आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये । उत्तरेषु च षट्स्वद्भिः केवलाभिर्विशुद्ध्यती'ति **बौधायनोक्तेः** ॥ १३४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थमिति**। विण्मूत्रमुत्सृजते येन तस्य पाय्वादेः शुद्ध्यर्थं गन्धलेपनिर्हरणप्रयोजनपर्यंतं मृद्वारि ग्राह्यं ग्रहीतव्यं, तथा कायिकानां च वक्ष्यमाणमलानां संबन्धिनी शुद्धा दशस्वपि शुद्धिषु लेपाद्यपासनपर्यन्तं मृद्वारि ग्राह्यम्। अत्र कश्चित् 'आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये। उत्तरेषु तु षट्स्वद्भिः केवलाभिर्विशुध्यती'ति स्मृत्यन्तरदर्शनादुत्तरेषु कर्णमलादिषु न कदाचिदपि मृद्दातव्येति मन्यते—तदसत्। 'द्वादशस्वपी'त्येवमिह चोदनात्तस्मादुत्तरेषु विकल्पः। स च देशकालाद्यपेक्षया व्यवस्थितविकल्पः, यथाह **बौधायनः**—'देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनं। उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत्' इति ।। अतो देवपित्राद्यदृष्टार्थकर्मप्रवृत्त उत्तरेष्वप्याददीत, अन्यत्र तु नेति। आत्मा श्रोत्रियत्वाचाराद्यतिशयोपेतोऽन्यथा वा द्रव्यमल्पमया वा वह्वचा चाशौचक्रियया प्रायश्चित्तार्हं द्रव्यप्रयोजनं दृष्टादृष्टाद्युपयोगित्वेनोपपत्तिः संशोधकद्रव्यसंपत्तिरवस्थाशरीरात् ।। १३४ ।।

वसाशुक्रमसृङ्मज्जमूत्रविड्घ्राणकर्णविट् ।।
श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ।। १३५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। एतानि द्वादशमलानि दर्शितानि। **नृ**ग्रहणं पञ्चनखानां प्रदर्शनार्थम्। श्वशृगालादीनां त्वस्पृश्यत्वादेव सिद्धम्। **विण्मूत्रे** तु सर्वस्याजाविकगवाश्वेभ्योऽन्यत्र ।। १३५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शुक्रपदं रजसोऽप्युपलक्षणम्। असृक्पदं पूयस्नायुमांसादेः। **विट्** विष्ठा, कर्णविट् कर्णमलं, तदास्यमलस्यापि ष्ठीवनादेरुपलक्षणम्। नखपदं केशलोमादेरपि। **श्लेष्म** नासामलं। **दूषिका** नेत्रमलं। **स्वेद**पदेन गात्रमलानामपि ग्रहणम् ।। १३५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **वसा** कायस्नेहः, **शुक्रं** रेतः, **असृ**ग्रक्तं, **मज्जा** शिरोमध्ये पिण्डितस्नेहः **दूषिका**ऽक्षिमलः, **स्वेदः** श्रमादिना देहनिःसृतं जलं, वसादयो द्वादश नराणां दैहिका मला भवन्ति ।। १३५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तन्मलानाह **वसेति**। **वसा** कायस्नेहः। **मज्जा** अस्थिगतस्नेहः। **अश्रु** नेत्रमलं। **दूषिका** तदुद्भवः पूयविशेषः ।। १३५ ।।

(५) **नन्दनः**। द्वादशमलानाह **वसेति**। **कर्णविट्** कर्णमलम्। मलग्रहणमन्येषामपि तत्तुल्यानामुपलक्षणार्थम्। अर्थान्तिरितेन येन कार्यं पादावनेजनं मृत्पूर्वकं यथा तोयमशुचिक्षालनाय च ।। १३५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। वसादयो द्वादश नृणां मला मज्जा पूयस्नायुमांसत्वगादेरुपलक्षणम्। **कर्णविट्** स्वदेहमात्रमलानामुपलक्षणम्। **दूषिका** नेत्रमलम् ।। १३५ ।।

(७) **मणिरामः**। द्वादशमलानाह **वसेति**। **वसा** शरीरस्नेहः। **मज्जा** शिरोमध्ये पिंडितस्नेहः। **दूषिका** अक्षिमलः ।। १३५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **वसेति**। **वसा** कायस्नेहः। **शुक्रं** रेतः। **असृक्** रुधिरं, मज्जाशिरस्थमेदोमूत्रपुरीषकर्णमलश्लेष्मास्त्वक्षिमलस्वेदा इत्येते नृणां मलाः। नरादीनां अभक्ष्यप्राणीनां मलाः मूत्रपुरीषोत्सर्गे सति ।। १३५ ।।

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ।। १३६ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** विण्मूत्रोत्सर्गानन्तरं मेढ्रस्य शुद्ध्यर्थमेका मृद्दातव्या वामेन । स्मृत्यन्तरे शुद्धिविधानाद्यावती तस्मिन्हस्ते याति तावती सोदका ग्रहीतव्या । अहं तु ब्रुवे, अर्थवदिति वचनेनोक्तमेव परिमाणम् । केचित् पठन्ति "प्रथमा प्रसृतिर्ज्ञेया द्वितीया तु तदर्धिका । तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणैः ।" एतच्च परिमाणं पायावेव । अन्यत्र त्वर्थवदिति । एकोत्सर्गेऽपीयत्येव संख्या । आवृत्तिविधानं चेदम् । मृदां भेदो गवादिवत् । तथा चात्रोच्यते "वल्मीकाद्दूरतरादश्वस्थानाच्चान्येत्यादि ।" एवमिह सिता कृष्णा लोहितेत्याद्यपि नादरणीयम् । **अभीप्सता** इच्छतेति ।। १३६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** तत्र विष्ठोत्सर्गे शौचप्रकारमाह **एका लिङ्गे** इति । **एका** मृत् त्रिपर्वपूरिका । गुदाल्लोष्टेन मलमपकृष्य तिस्रः प्रसृतितदर्धतदर्धमानाः स्मृत्यन्तरात् । 'करादौ त्वामलकमात्रास्त्विव्युपक्रमे' 'शौचार्थं चैव मृत्तिका' इति स्मृत्यन्तरेऽभिधानात्तावत्प्रमाणतो मृदः । **एकत्र** वामे । उभयोर्वामदक्षिणयोः ।। १३६ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** मूत्रपुरीषोत्सर्गे सति शुद्धिमभीप्सता मृद्वार्यादियमर्थवत्' (५।१३४) इत्युक्तत्वाज्जलसहिता मृदेका लिङ्गे दातव्या । गुदे तिस्रो मृदः । तथकस्मिन् करे वामे । 'शौचविद्दक्षिणं हस्तं नाधःशौचे नियोजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेदि'ति **देवल**वचनात्तस्यैवाधःशौचसाधनत्वात्तत्रैव दश मृदो दातव्याः । तत **उभयोः** करयोः सप्त दातव्याः । यदा तूक्तशौचेनापि गन्धलेपक्षयो न भवति तदा 'यावदपैत्यमेध्याक्तादि'ति वचनादधिकसंख्याऽपि मृद्दातव्या । एतद्विषयाण्येव मुनीनामधिकमृत्संख्यावचनानि । मृत्परिमाणमाह **दक्षः** (द. स्मृ. ५।८) 'लिङ्गेऽपि मृत्समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यया । द्वितीया च तृतीया च तदर्धार्धा प्रकीर्तिता' इति यदा तूक्तसंख्याया अल्पेनापि गन्धलेपक्षयो भवति तदा संख्यावाक्यारम्भसामर्थ्यात्संख्या पूरयितव्यैव ।। १३६ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** किं **चैकेति** । एकत्र करे **वामकरे उभयोरिति** शुद्धाधिकरणद्वित्वोपलक्षणं, तेन पाणिपादद्वयशौचसिद्धिरत आह ।।– 'शौचविद्दक्षिणं हस्तं नाधःशौचे नियोजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेदि'ति **देवलो**क्तेः । दक्षिणकरशौचं संसर्गजलेपक्षयार्थम् । अत्र सङ्ख्याऽदृष्टार्था अधिकेन न्यूनेन वा गन्धलेपक्षयस्यावश्यंभावित्वात् । गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रित' (आचा. १७) इति **याज्ञवल्क्यो**क्तेः ।। १३६ ।।

(५) **नन्दनः ।** एका लिङ्गे विभक्तिविपरिणामः । एकस्मिन्वामे करे । **उभयोः** करयोः संहतयोः ।। १३६ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** मूत्रपुरीषशौचाय मृत्परिमाणमाह **एकेति** । शुद्धिमभीप्सता पुंसा मृदो दातव्याः । **उभयोर्ह**स्तयोः ।। १३६ ।।

(७) **मणिरामः। एककरे** वामे। **उभयोः** चरणहस्तयोः। तथा च यदा संख्यया शौचे कृते गंधादिक्षयो न जातस्तदा संख्ययैव पुनः कर्तव्यः। यदा तु स्वल्पेनैव गंधादिक्षयस्तदाऽपि संख्या पूरणीयैव न तु गंधादिक्षयांतं संख्यायाः अदृष्टत्वादित्यर्थः ॥ १३६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। एकेति।** शुद्धिमिच्छतैका मृन्मृद्वार्यदियमर्थवदित्युदकसहिता लिङ्गे दातव्या। गुदे च तिस्रः। तथा एकस्मिन्हस्ते वामे। 'धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधः शौचेन योजयेत्। तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत् ॥' इति **देवल**दर्शनेन तेनैव शौचविधिना दश दातव्यास्तत्र उभयोर्हस्तयोः सप्त दातव्याः। यत्तूक्तसङ्ख्यया गन्धलेपक्षयो 'न भवति तदा यावन्नापैत्यमेध्याक्ता'दिति वचनात् उक्तसङ्ख्यानतिक्रमेणापि तत्क्षयपर्यन्तं शौचं कार्यमर्वाक् सङ्ख्यापूरणाल्लेपादिक्षयेऽपि सङ्ख्यावाक्यारंभसामर्थ्यात्सङ्ख्या पूरयितव्यैव ॥ १३६ ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥
त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** शौचविधिराश्रमविशेषेण। अनाश्रमिणस्तु मृद्वार्यदियमर्थवदित्येतदेव। शूद्रस्यापि गार्हस्थ्येऽधिकारोऽस्त्येवेत्येषा संख्या ॥ १३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** द्विगुणमित्यादिसंख्यातो न स्मृत्यन्तरसिद्धपरिमाणतः अत्र तस्या एव प्रक्रमात् प्रकृतार्थत्वाच्च सर्वनाम्नां वारत्रयगृहीताधिकानां तु मानापेक्षायामन्त्यमानस्य प्रसृत्यर्धार्धस्य ग्रहणम् ॥ १३७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** 'एका लिङ्गे' (१३६) इत्यादियच्छौचमुक्तं तद्गृहस्थानामेव, ब्रह्मचारिणां द्विगुणं, वानप्रस्थानां त्रिगुणं, यतीनां पुनश्चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्र व्यवस्थितिमाह **एतदिति। यतीनां** त्रिदण्डिनां आश्रमसमभिव्याहारान्नकदण्डिनां नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् अन्याश्रमस्थ इत्यादिश्रुतेः। तत्र च यच्छौचं दिवसे प्रोक्तं तदर्धं निशिसन्ध्ययोः। तदर्धमातुरे काले पथि शूद्रवदाचरे'दिति पठन्ति। तेन शूद्रे सङ्ख्या नेष्टा किं तु गन्धलेपक्षयमात्रम् ॥ १३७ ॥

(७) **मणिरामः। वनस्थानां** वानप्रस्थानां ॥ १३७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। एतदिति।** यदेतदेका लिङ्ग इत्यादि शौचमेतदुक्तं गृहस्थानामेव ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षूणां एतदेव द्वित्रिचतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ॥
वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्नंश्च सर्वदा ॥ १३८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** मूत्रोत्सर्गदेशान्मूत्रादिसम्बन्धान् **कृत्वा** शोधयित्वा यथोक्तेन विधिना। **आचान्तः खानि** इन्द्रियाणि **उपस्पृशेत्। वेदमध्येष्यमाणश्च** द्वितीये स्वाध्यायविधौ। प्राथमिकार्थत्वात्करोतेः 'कृत्वा' उत्सृज्येति प्रतीयते। उन्मृज्य मूत्रं पुरीषं च पायू-

पस्थं क्षालयित्वा आचामेत्। 'वेदमध्येष्यमाणश्च', स्वाध्यायविधेर्धर्मतयोक्तं 'अध्येष्यमाण-स्त्वाचान्त' इति। इदं त्वध्यापयतोऽध्येष्यतो वा। अन्यथा 'वेदमुदाहरन्त' उच्यन्ते। लौकिकानि क्रियान्तराणि कृत्वा नानाचान्तो वेदाक्षराण्युच्चारयेत्। **अन्नमश्नंश्च** ।। १३८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **आचान्त** इति। त्रिर्जलं पीत्वा द्विः प्रमृज्यादिति वक्ष्यमाण-माचमनं कृत्वेत्यर्थः। **खानि** आस्यघ्राणचक्षुःश्रोत्रनाभिहृदयब्रह्मरन्ध्राणि स्पृशेदिति साङ्ग-माचमनं दर्शितम्। **वेदमध्येष्यमाणो**ऽध्यापयिष्यन्नध्येष्यमाणो वा। अश्नन्नशनादौ। अत्र 'कृत्वा मूत्रं पुरीषं वे'त्यप्रायत्यातिशयमात्रोपलक्षणम्। अध्येष्यमाणोऽन्नमश्नन्नित्यत्यन्त-प्रयतसाध्यकर्मारम्भोपलक्षणम्। तेनाप्रायत्यनिवृत्त्यर्थं प्रयतसाध्यकर्मारम्भयोग्यतार्थं वाचमने कार्ये। गृहस्थानामिन्द्रियादिस्पर्शनसहितमाचमनमिति दर्शितम् ।। १३८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** मूत्रपुरीषं कृत्वा कृतयथोक्तशौचस्त्रिराचान्त इन्द्रियच्छिद्राणि शीर्षण्यन्यानि च स्पृशेद्वेदाध्ययनं चिकीर्षन्नन्नं वाऽश्नन्। यत्तु द्वितीयाध्याये 'अध्येष्यमाण-स्त्वाचान्तो' 'निवेद्य (२।७०) गुरवेऽश्नीयादाचम्ये (२।५१) त्युभयमुक्तं तद्व्रताङ्गत्वार्थम्। इदं तु पुरुषार्थशौचायेत्यपुनरुक्तिः ।। १३८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च **कृत्वेति। वेदमध्येष्यमाण इति।** द्वितीयाध्यायोक्ताचमन-धर्मप्रापणार्थम् ।। १३८ ।।

(५) **नन्दनः। आचान्तः** पीतजलः। **खानि** चक्षुर्नासिकाश्रोत्राणि। अन्नं च भोक्ष्यमाणः। सर्वदा शुचिरपि ।। १३८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** मूत्रपुरीषं कृत्वा हस्तपादौ प्रक्षाल्य **आचान्तः** सन् **खानि** छिद्राणि मुखादीनि उपस्पृशेत्। तदाह **कूर्मपुराणे**– 'अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च स्पृशन्नेत्रद्वयं ततः। तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयं।। कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन श्रवणे च समं स्पृशेत्। सर्वा-सामथ योगेन हृदयं सुतलेन च।। संस्पृशेद्वै शिरस्तद्वदङ्गुष्ठेनाथ वा द्वय'मिति। वेदमध्ये-ष्यमाणः वेदाध्ययनं कुर्वाणः अध्ययनादौ आचान्तः त्रिराचम्य खानि छिद्राणि स्पृशेत्। च पुनः स्नानभोजने कुर्वन् आदावेवाचामेत् ।। १३८ ।।

(७) **मणिरामः। आचांतः** आचमनानंतरं **खानि** इंद्रियाणि। **अध्येष्यमाणः** अध्ययनं कर्तुमिच्छन् ।। १३८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। कृत्वेति।** मूत्रपुरीषं कृत्वा कृतपूर्वोक्तशौचः कृतान्नभक्षः सन् शीर्षण्यानीन्द्रियच्छिद्राणि उपस्पृशेत्। आचमनमेव वृत्तानुरोधात्। एवमुक्तं तथा चोत्तरश्लोके विशेषयिष्यति। वेदं चाध्येतुमिच्छन्नन्नं चाश्नन्यावज्जीवं आचामेदिति। तच्च द्वितीयाध्याय उभयमपि 'अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो' 'निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचामे'दित्युक्तं व्रताङ्गत्वार्थम्, इह तु शौचाङ्गतयोच्यते ।। १३८ ।।

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।।
शारीरं शौचमिच्छन्हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ।। १३९ ।।

(१) मेधातिथिः। अयमनुवादः स्त्रीशूद्रार्थः। उक्तमप्येतत्स्त्रीशूद्रार्थमुच्यते।

केचिद्व्याचक्षते 'शूद्रः स्पृष्टाभिरद्भिरिति' स्पर्शमात्रमपां शूद्रेण कर्तव्यम्। अतः परिमार्जनं श्रोत्रादिस्पर्शनं वा प्राप्तं सच्छूद्रविषयतया विधीयते। स्त्रीणां तु "हृद्गाभिः पूयते विप्रः" (२।६९) इति जातिनिर्देशात्पुंवत्प्राप्ताविदमुच्यते।

शारीरं शौचमन्विच्छन् इति वचनसामर्थ्याद्यद्यध्ययनभोजनयोः शुद्धः प्रवर्तेत तदा नावश्यं त्रिरावृत्तिः स्यात्, नापि प्रमार्जनम्। किं तर्हि? आचमनम् यावतीनां तावतीनामपामिन्द्रियस्पर्शनं च। नान्यो ब्रह्मचारिधर्मोक्त आचमनविधिः॥ १३९॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अन्यत्र यथा कर्तव्यं तदाह **त्रिराचामे**दिति। **आचामेत्** पिबेत् 'हृद्गाभिः पूयत' इत्याद्युक्तविधिना। प्रमृज्यादङ्गुष्ठतलेन। **शारीर**शरीरस्य शौचमिच्छन्। एतेन प्राणस्पर्शनशून्यमप्यल्पप्रायत्यविषये गृहस्थस्याचमनान्तरमस्तीति दर्शितम्। ब्रह्मचारिणस्त्विन्द्रियादिस्पर्शवदेवाचमनमिति द्वितीये दर्शितम्। अतएव न पौनरुक्त्यम्। यतिवनस्थयोश्च शौचवदाचमनेऽप्याधिक्यस्य युक्तत्वात् आधिक्यान्तराश्रवणाच्च ब्रह्मचारिवदेवाचमनम्। स्त्रीशूद्रमिति स्त्री च शूद्रश्च सर्वत्र विषये **सकृत्सकृत्** एकवारं पिबेत्सकृच्च मार्जयेदित्यर्थः। एतच्चानुपनीतस्यापि शूद्रतुल्यत्वान्नास्याचमनकल्प इति तु त्रिराचामेदित्यादिकल्पनिषेधपरम्॥ १३९॥

(३) कुल्लूकः। आचान्त इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह **त्रिराचामे**दिति। देहस्य शुद्धिमिच्छन्प्रथमं वारत्रयमपो भक्षयेत्। ततो द्विर्मुखं परिमृज्यात्। स्त्रीशूद्रश्चैकवारमाचमनार्थमुदकं भक्षयेत्॥ १३९॥

(४) राघवानन्दः। किं च **त्रिराचामेदि**त्यादि सकृदिति तत्राप्यन्तः 'सकृत्स्पृष्टाभिरन्तत' इत्युक्तेः। अत्र विडित्यादिसकृदन्ताःषट्श्लोका ज्ञानेन शुध्यतीत्यत्र स्थानभ्रष्टाः शारीरं शौचमिति लिङ्गात् ज्ञेयाः॥ १३९॥

(५) नन्दनः। 'आचान्त उपस्पृशे'दित्युक्तं तत्कतिकृत्व आचान्त इत्यपेक्षायामाह **त्रिराचामे**दिति। **मुख**मोष्ठौ। स्त्रीशूद्रौ सकृत्सकृदाचामेतां सकृत्प्रमृज्याताम्। उक्तस्याचमनकल्पस्य पुनरुपन्यासस्तस्य शरीरशुद्धौ प्राधान्यज्ञापनार्थः॥ १३९॥

(६) रामचन्द्रः। **त्रिः** त्रीन्वारान् आचामेत्। ततो मुखं **द्विः** प्रमृज्यात् **स्त्रीशूद्रयोः सकृत् सकृत्**॥ १३९॥

(७) मणिरामः। **पूर्वं** प्रथमतः अपः त्रिः आचामेत् प्राजापत्येन तीर्थेन। ततः **मुखं** ओष्ठद्वयमेकीभूतं। **द्विः** द्विवारं **प्रमृज्यात्** अंगुष्ठमूलेन प्रोंछेत्। स्त्रीशूद्रस्तु **सकृत्सकृत्** एकवारमपः आचामेदित्यर्थः॥ १३९॥

(८) गोविन्दराजः। तथा चाह **त्रिरिति।** शरीरशुद्धिमिच्छन् त्रीन्वारान्प्रथममप आचामेत्ततो द्वौ वारौ ओष्ठदेशे मुखं परिमृज्यात्। स्त्रीशूद्रं पुनरेकवारं आचमनार्थमपो भक्षयेत्॥ १३९॥

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ॥
वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥ १४० ॥

(१) **मेधातिथिः**। सामान्योक्तः सच्छूद्राणां प्रसंगेनायं धर्म उच्यते। न्यायवर्तिनो द्विजशुश्रूषवो महायज्ञानुष्ठायिनश्च। तैर्वपनं मुण्डनं **मासिकं** कर्तव्यम्। तृतीयार्थे षष्ठी। अथवा ब्राह्मणाश्रितास्तत्परतन्त्राः। ब्राह्मणैः 'कार्यम्'। अनेकार्थत्वात्करोतेरुपदेष्टव्यमिति प्रतिपत्तिः। **वैश्यवत् शौचकल्प**विशेषाः, सूतकादावाचमने च। **द्विजोच्छिष्टं च भोजनं** एतत्प्राग्व्याख्यातम् ॥ १४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। न्यायवर्तिना स्ववर्णधर्माच्च्युतानां शूद्राणां **मासिकं** मासि मासि मुण्डनं कार्यम्। भोजनं च **द्विजोच्छिष्टं** द्विजपाकभाण्डावशिष्टं एवंविधवृत्तवतां शूद्राणां वैश्यवच्छौचकल्पमाशौचादिशुद्धिः; तेन पञ्चदशाहान्ते सूतकमृतकशुद्धिः। आचमनं च वैश्यवदेव। तत्र अद्भिः प्रायश्चित्ताभिरित्यादि ग्राह्यम् ॥ १४० ॥

(३) **कुल्लूकः**। शूद्राणां कार्यमिति 'कृत्यानां कर्तरि' (पा.२।३।७१) वेति कर्तरि षष्ठी। यथाशास्त्रव्यवहारिभिर्द्विजशुश्रूषकैः शूद्रैर्मासि मासि मुण्डनं कार्यं, वैश्यवच्च मृतसूतकादौ शौचकल्पोऽनुष्ठितव्यः 'द्विजोच्छिष्टं च भोजनं' भुज्यत इति भोजनं कार्यमिति ॥ १४० ॥

(४) **राघवानन्दः**। किं च **शूद्राणामिति**। 'कृत्यानां कर्तरी'ति तृतीयार्थे षष्ठी। **वपनं** मुण्डनरूपं **मासिक**मिति प्रासंगिकं। 'नोच्छिष्टं न हविष्कृतमि'ति सेवकेतराणां प्रतिषेधः ॥ १४० ॥

(५) **नन्दनः**। न्यायवर्तिनां शूद्राणामितरेभ्यो विशेषं प्रसङ्गादाह **शूद्राणामिति**। **मासिकं** मासिश्राद्धं कार्यं प्रतिमासं वपनं कार्यमिति वा। शौचाचमनादिकल्पः ॥ १४० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। शूद्रधर्ममाह **शूद्राणामिति**। न्यायवर्तिनां शूद्राणां **मासिकं** माससंबन्धि श्राद्धं कार्यम्। न्यायवर्तिनां शूद्राणां **वपनं** क्षौरं कार्यम्। वैश्यवच्छौचकल्पः पञ्चदशदिनपर्यन्तः। द्विजपाकभाण्डावशिष्टं द्विजोच्छिष्टं भोजनं द्विजैर्दत्तं कार्यम्। 'शूद्रस्तु द्विजसेवये'ति वाक्येन ॥ १४० ॥

(७) **मणिरामः**। न्यायवर्तिनां द्विजातिशुश्रूषकानां **मासिकं** प्रतिमासि **चयनं** मुंडनं कार्यं शौचं तु शूद्रो वैश्यवत् कुर्यात् ॥ १४० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **शूद्राणामिति**। शास्त्रमर्यादानुवर्तिनां द्विजात्याश्रितानां शूद्राणामाश्रयभूतद्विजातीनां मासि मासि मुण्डनं वैश्यवच्च 'एका लिङ्गे' इत्याद्याचमनपर्यन्तशौचविधिः कार्यः, द्विजोच्छिष्टभोजनप्रकृतत्वादात्मसंबन्धे दातव्यम् ॥ १४० ॥

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं पतन्ति याः ॥
न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥ १४१ ॥

[अजाश्वं मुखतो मेध्यं गावो मेध्याश्च पृष्ठतः ।
ब्राह्मणाः पादतो मेध्याः स्त्रियो मेध्याश्च सर्वतः ।। १ ।।
गौरमेध्या मुखे प्रोक्ता अजा मेध्या ततः स्मृता ।
गोः पुरीषं च मूत्रं च मेध्यमित्यब्रवीन्मनुः ।। २ ।।]

(१) **मेधातिथिः ।** 'निष्ठीव्योक्त्वानृतानि चेति' (५।१४५) निष्ठीव
आचमनविधानादनाचान्तस्याशुद्धता ज्ञापिता । विप्रुषामपि मुखान्निष्क्रमणं निष्ठीवनमेव
अतो विप्रुषां श्लेष्मनिरसनरूपनिष्ठीवनादाचमनप्राप्ताविदमाह । मुखे भवा मुखनिर्ग
वा **मुख्याः विप्रुषः** इत्युच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपतन्तीति । ननु च विप्रुषः शुद्धा इत्यु
"मक्षिका विप्रुष" (५।१३३) इत्यत्र ।" दैहिकमलव्यतिरेकेणान्यत्र । इदमेव ज्ञापकम् ।
सर्वो विषयः संदर्शितः । **श्मश्रूणि** दाडिकालोमानि । **आस्यगतानि** प्रविष्टानि । नोच्छि
कुर्वन्तीत्यनुषङ्गः । अतश्चान्यत्पूगफलादि जनयत्येव । तथा **दन्तान्तरधिष्ठितं** लग्नम् ।

स्मृत्यन्तरे विशेषः । "दन्तश्लिष्टे तु दन्तवदन्यत्र जिह्वाविमर्शनात्—प्राक्च्युते
त्येके ।—च्युतेष्वास्रावबद्विद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिरिति" । च्युतेष्वजिह्वयेति विद्या
जिह्वासंस्पर्शे शुचित्वनिषेधात् ।। १४१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । मुख्याः** मुखजाः **विप्रुषो** द्रप्सबिन्दवोऽतिक्षुद्रा बाह्यद्रव्
पतिता अपि नोच्छिष्टतां जनयन्ति यद्यङ्गं नयन्ति न गच्छन्ति अङ्गगमने त्वङ्गस्य क्षा
नादिनैव शुद्धिरिति तात्पर्यम् । गतान्यास्यमास्यमध्यप्रविष्टाग्राणि । दन्तयोरन्तरे मध्ये
धिष्ठितं प्रविष्टमन्नकल्कादि नोच्छिष्टं पुरुषं करोति एतच्चोद्धरणासंभवे रसाद्यनुपलब
चेति स्मृत्यन्तरात् ।। १४१ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** 'निष्ठीव्योक्त्वानृतानि चे'ति । (५।१४५) निष्ठीवतामाचमनविध
नाद्विप्रुषामपि मुखान्निःसरणं निष्ठीवनमेवेति प्रसक्तौ शुद्ध्यर्थमपवादमाह । मुखभवा विप्रु
या अङ्गे निपतन्ति ता उच्छिष्टं न कुर्वन्ति तथा श्मश्रुलोमानि मुखप्रविष्टानि नोच्छिष्ट
जनयन्ति । दन्तावकाशस्थितं चान्नावयवादि नोच्छिष्टं कुरुते । अत्र **गौतमीये** (गौ. स
१।५) विशेषः । 'दन्ताश्लिष्टेषु दन्तवदन्यत्र' जिव्हाभिमर्षणात्प्राक्च्युतेरिति । ए
'च्युतेष्वाहारविद्विद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः' ।। १४१ ।।

(४) **राघवानन्दः । नोच्छिष्टं कुर्वते** नोच्छिष्टदोषमावहन्ति । आस्यं गतान्य
सन्ति । **दन्तान्तरधिष्ठितं** दन्तासक्तमन्नादि 'दन्तासक्तं तु दन्तवदि'त्युक्तेः ।। १४१ ।।

(५) **नन्दनः ।** अथ क्वचिदनुष्ठितादाचमनादपवादमाह **नोच्छिष्टमिति**
मुख्याः मुखोद्भवाः, मुखाद्गलिता इति यावत् । या विप्रुषोऽङ्गं न यन्ति । ता नोच्छि
पुरुषं कुर्वन्ति । तथा आस्यं गतानि श्मश्रूणि च नोच्छिष्टं कुर्वन्ति । यद्दन्तान्तरधिष्ठि
स्थितमन्नादिकं चोच्छिष्टं न करोति । 'दन्तवद्दन्तलग्नेषु शुचिस्थानाच्च्युतेषु तु ।' दन्तलग
ष्वन्नादिषु दन्तेष्विव शुचित्वम् । स्थानाद्दन्तस्थानाद्यन्तलग्नेषु परिच्युतेषु तन्निगिरञ्छुचि
स्यात् ।। १४१ ।।

(६) **रामचन्द्रः । या विप्रुषः अङ्गं न यन्ति** न प्राप्नुवन्ति ता **मुख्या** मुखोद्भवा उच्छिष्टं न कुर्वते । यद्यङ्गं गच्छन्ति तर्ह्यङ्गस्य क्षालनाच्छुद्धिः । **आस्यं** मुखं गतानि प्रविष्टानि श्मश्रूणि नोच्छिष्टं कुर्वन्ति । **दन्तान्तरधिष्ठितं** दन्तसक्तं चान्नादिकं नोच्छिष्टं करोति। अच्युतं दन्तसमं ज्ञेयं ।।'दन्तवद्दन्तसक्तेषु जिह्वास्पर्शे शुचिर्भवेदि'ति वाक्येन ।।१४१।।

(७) **मणिरामः । मुख्याः विप्रुषः** ष्ठीवनादौ मुखनिःसृता जलबिंदवः याः अंगे पतंति ताः उच्छिष्टं न कुर्वंति । तथा अस्यां गतानि **श्मश्रूणि च** श्मश्रुलोमानि दंताधिष्ठितं अन्नं च नोच्छिष्टं कुर्वंतीत्यर्थः ।। १४१ ।।

(८) **गोविन्दराजः । नोच्छिष्टमिति ।** मुखनिःसृता विप्रुषो व्यङ्गत्वेन निपतन्ति तदोच्छिष्टं न जनयन्ति । तस्मात् श्मश्रूण्यास्यप्रतिष्ठानि दन्तान्तरलग्नं वान्नावयवादि, दन्तश्लिष्टं तु दंतवदन्यत्र जिव्हाभिमर्शनात्प्राक् च्युतेरित्येके। 'च्युतेष्वाश्रावविद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचि'रित्येवं गौतमप्रक्रिया नोच्छिष्टं करोति ।। १४१ ।।

स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।।
भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ।। १४२ ।।

[दन्तवद्दन्तलग्नेषु दन्तास्पर्शेषु चैव हि ।।
च्युतेष्वाश्रावविद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचि ।। १ ।।
दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिव्हास्पर्शेषु चेन्न तु ।
परिच्युतेषु तत्स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचि ।। २ ।।]

(१) **मेधातिथिः । परानाचामयतः** परेभ्य आचमनं ददत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यः परस्मा आचमनं ददाति तस्याचमयितृहस्तादधोऽङ्गुलिविवरेभ्यः पतद्भिरुदबिन्दुभिर्भूम्यभिघातोत्थैर्यद्याचमनस्य दातुः पादौ स्पृश्येते तदा न तैरशुचिर्भवति । 'भौमिकै'र्यथाऽनुपहतायां भूमौ स्थिताः काश्चिदुदकमात्राः शुद्धा एवं तेऽप्युच्छिष्टा हस्तात्पतन्त उदबिन्दवः । **न तैः** स्पृष्टः **अप्रयतः** अशुचिः । परग्रहणाद्य आचामति तेन तत्संसर्गो रक्षितव्यः, अन्येन च समीपस्थेन। पादग्रहणाच्च जङ्घाद्यन्तस्पर्शो दुष्ट एव ।। १४२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । बिन्दवो** वक्त्रान्निर्गता जलबिन्दवो न तु बहुजलम् । **पादाविति** प्रायिकत्वादुक्तमङ्गान्तराण्यपि । **आचामयत** आचमनार्थं जलमपवर्जयतः । **भौमिकै**र्भूमिस्थैः शुद्धैर्बिन्द्वन्तरैः ।। १४२ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** अन्येषामाचमनार्थं जलं ददतां ये बिन्दवः पादौ स्पृशन्ति न जङ्घादि विशुद्धभूमिष्ठोदकैस्तुल्यास्तेन नाचमनार्हो भवति । तदा तत्र च्यवनावस्थैरकृताचमनः शुध्यति द्रव्यं च शुध्यति ।। १४२ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** किं चान्यत् परानाचामयतो जनस्य ये जलबिन्दवः पादौ स्पृशन्ति तेनोच्छिष्टा इत्याह **स्पृशन्तीति । भौमिकै**र्विशुद्धिभूमिगैः । **समाः** सदृशाः ।

तैर्जलबिन्दुभिरप्रयतोऽशुद्धो न भवेत्। पादग्रहणात्ततोऽन्यत्र स्पृष्टाभिरशुद्ध इति **मेधातिथिः** ।। १४२ ।।

(५) **नन्दनः।** परानाचामयतो जलमावर्जयतः पादौ स्पृशन्त्याचामयतो मुखगलिता ये बिन्दवस्ते भूगतजलवन्नोच्छिष्टकरा इत्यर्थः ।। १४२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** ये बिन्दवः आचामयतः परान्समीपवर्तिनः द्विजान् तैर्बिन्दुभिः **अप्रयतः** अशुचिः न भवेत्। **भौमिकैः** भूमिसंबन्धिकैः समा ज्ञेयाः ।। १४२ ।।

(७) **मणिरामः। परान् आचामयतः** अन्येषामाचमनार्थं जलं ददतां ये जलबिंदवः पादौ स्पृशंति न जंघादि ते भौमिकैः समाः विशुद्धभूमिष्ठोदकतुल्याः। **तैः** जलबिंदुभिः अप्रयतो न भवेत् ।। १४२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। स्पृशन्तीति। भूमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत्।** अन्येषामाचमनं ददतो ये बिन्दवः पादावेव स्पृशन्ति न जङ्घादि ते त्वपहतभूम्यवस्थैः शुद्धैरुदकबिन्दुभिः तुल्या ज्ञेयास्ततस्तैर्नाचमनार्हो भवति ।। १४२ ।।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।।
अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ।। १४३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** आचमनार्हेण प्रायश्चित्तेन युक्तः पुरुष **उच्छिष्ट** उच्यते। तद्यथा–कृतमूत्राद्युत्सर्गश्चाकृतशौचाचमनादिश्च यश्चामेध्यादिसंस्पर्शदूषितो यदि पुरुषो 'द्रव्यहस्तः' हस्तेन च गृहीतं भक्ष्यभोज्यादि द्रव्यवस्त्रादि वा येन स उच्यते **द्रव्यहस्तः।** वज्रहस्तादिवत्प्रयोगव्यवस्था। स चेत्स्पृष्टो भवति। तदा **अनिधायैव तद्द्रव्यम्** अनपनीय, हस्तगृहीतद्रव्य एवाचामेत्।

"कथं पुनर्हस्तस्थे द्रव्य आचमनसंभवः। आ मणिबन्धनात्पाणी प्रक्षालयेदिति तत्र विधिः"।

केचिदाहुः। शरीरसंस्पर्शमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितम्, न हस्तस्यैव, एवमशुद्धावपि स्कन्धाद्यारोपितेऽपि द्रव्ये उच्छिष्टस्याशुद्धतैव, तथैवाचान्ते शुद्धिः। अतो हस्तात्प्रदेशान्तरे प्रकोष्ठोत्सङ्गादिके तु द्रव्यं गृहीत्वाऽऽचामेत्। अभिप्रायो यथैव पुरुषाशौचसम्बन्धादशुच्येवं तच्छौचाच्छुद्धिः।

गौतमेन (अ. १ सू. २८) तु "द्रव्यहस्त उच्छिष्टो निधायाचामेत्" इत्युक्तम्। अत्र व्याख्यानयन्ति। सत्यपि तुल्यसहितत्वेऽत्र निधानमेवाभिप्रेतम्। इतरथा द्रव्यहस्तस्योभयोः शुद्धौ कर्तव्यायां कः प्रसंगो द्रव्यनिधानस्य। अतोऽन्तरेण वचनं निधानाप्राप्तेर्वचनं निधानार्थमेव। "कथं तर्हि द्रव्यस्य शुद्धिः?"। प्रयतेन पुरुषेण ग्रहणात्। स्मृत्यन्तरविहितेन वा प्रोक्षणेन।। "प्रचरन्नन्नपानेषु उच्छिष्टं संस्पृशेद्यदि। आचामेद्द्रव्यमभ्युक्ष्य एवं चैव न दुष्यति।।" इति। यद्यन्तरेण वचनमत्र निधानं लभ्यते, अप्य**निधायैवे**ति वचनमनर्थकम्"। एकवाक्यत्वात् स्मृतीनामिह निश्चितेन विधानेन तथाऽप्येवं विज्ञायते। अद्य पुनर्मतभेदो

गम्यते। ततश्च विकल्पः। तस्य च व्यवस्था। गरीयो द्रव्यं निधीयते, अन्यदङ्कस्थं कृत्वाऽवगम्यते। यदाऽपि स्वयमन्नमश्नाति, भूयिष्ठं वा उच्छिष्टं स्पृशति, आचमनार्हेन वाऽकृताचमनेन स्पृश्यते, सर्वोऽपि द्रव्यस्योच्छिष्टं संस्पर्शः।। १४३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **द्रव्यहस्तः** अग्निपक्वद्रव्यहस्तः। **भूमावनिधायो**त्सङ्गे कृत्वा **आचान्त** आचमनेन शुचितामियात् स्वयं तद्द्रव्यं च।। १४३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। द्रव्यहस्तपदेन शरीरसंबन्धमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितम्। आमणिबन्धात्पाणिं प्रक्षाल्येति द्रव्यहस्तस्याचमनासंभवात् स्कंधादिस्थितद्रव्यो यद्युच्छिष्टेन संस्पृष्टो भवति तदा द्रव्यमनवस्थाप्यैव कृताचमनः शुध्यति। द्रव्यं च शुद्धं भवति।। १४३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किं च **उच्छिष्टेने**ति। उच्छिष्टेन जलेन तादृगन्नादिना वा **द्रव्यहस्तः** अन्नं हविर्द्रव्यादि वा हस्ते यस्य स तद्द्रव्यम**निधाय** हस्ते कृत्वैवाचान्तः शुचितामियात्। द्रव्यं सोऽपीति भावः।। १४३ ।।

(५) **नन्दनः**। उच्छिष्टेन स्पृष्टो द्रव्यहस्तो द्विजस्तद्द्रव्यं हस्तगतं भूम्यादौ निधायैवाचान्तः सह द्रव्येण शुद्धः स्यात्। द्रव्यं भूम्यादौ निधायाचामेत्स उच्छिष्टस्पर्शदोषो द्रव्यं संक्रामतीत्यभिप्रायः।। १४३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **द्रव्यहस्तः** अग्निपक्वद्रव्यहस्तः उच्छिष्टेन पुरुषेण संस्पृष्टः **तद्द्रव्यं** तद्वस्तु भूमावनिधाय आचान्तः सन् शुचितां इयात्, प्राप्नुयादित्यर्थः ।। १४३ ।।

(७) **मणिरामः**। द्रव्यहस्तपदेन शरीरसंबंधमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितं; द्रव्यहस्तस्य आचमनासंभवात्। आचमनमेव कुर्यात् न स्नानं।। १४३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **उच्छिष्टेने**ति। गृहीतद्रव्यः सन्यद्युच्छिष्टेन स्पृष्टो भवति तदा द्रव्यमनवस्थाप्यैतत्कृताचमनः शुद्धित्वं प्राप्नोति।। १४३ ।।

वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।।
आचामेदेव भुक्त्वाऽन्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।। १४४ ।।

[अनृतौ तु मृदा शौचं कार्यं मूत्रपुरीषवत्।
ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्।। १ ।।]

(१) **मेधातिथिः**। वमनविरेचने प्रसिद्धे। अशितमन्नं येन मुखेनोद्‌गीर्णं स **वान्तः** पुरुषः। यस्योच्चारवेगा अष्टसंख्याया ऊर्ध्वं जाताः, हरीतक्यादिभक्षणेन व्याधिना वा, स **विरिक्तः**। तौ स्नानं प्रथमं कुर्याताम्। ततोऽन्ते घृतप्राशनं कृत्वैतदन्यदन्नमद्याताम्। न चानेन घृतप्राशनेन भोजनान्तरनिवृत्तिः। प्रायश्चित्तेषु द्रव्यशुद्धिरियं भस्मोदकमार्जनवद्**घृतप्राशनम्**। **आचामेदेव भुक्त्वाऽन्नम्**। अन्नं भुक्त्वा तदहरेव यदि वमनविरेचने स्यातां तदाऽऽचमनमेव केवलम्, न स्नानघृतप्राशने। अपरैस्तु स्वतन्त्रं व्याख्यायते। भुक्त्वाऽऽचामेदेव। भोजनानन्तरमाचमनं विहितं तस्यैवायमपवादः। **मैथुनिनः**। स्त्रियां कृतशुक्रोत्सर्गः स्नानेन शुध्यति।। १४४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वान्तो** वमनं कृत्वा **विरिक्तः** कोष्ठमलमतिसार्य स्नानं घृतप्राशनं च कामतः अकामतः स्नानमात्रम्। आचामेदेव न तु तदुच्छिष्टतापगमेऽपि स्नायात्। मैथुनिनः ऋतुकाले मैथुनकरणे, अनृतौ तु मैथुने आचमनमात्रं स्मृत्यन्तरे उक्तम् ।। १४४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कृतवमनः संजातविरेकः स्नात्वा घृतप्राशनं कुर्यात्। दशविरेकान् विरिक्त इति **गोविन्दराजः।** यदि भुक्त्वा अनन्तरमेव वमति तदाऽऽचमनमेव कुर्यान्न स्नानघृतप्राशने। मैथुनं च कृत्वा स्नायात्। इदं त्वृतुमतीविषयम् ।। १४४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च **वान्त** इति। **वान्तः** कृतवमनः **विरिक्तः** संजातविरेकः। भुक्त्वान्नं सद्यो वमने त्वाचमनमित्याचामेदिति **गोविन्दराजः। मैथुनिनः** ऋतुमत्या सह अन्यत्र मूत्रवदित्युक्तम्। सन्निधेर्भोजनाव्यवहितमैथुनिनो वा ।। १४४ ।।

(५) **नन्दनः।** वमनविरेचनयोः समुच्चितयोः स्नात्वा घृतं प्राश्नीयात्। अन्नं भुक्त्वा तदानीमेव वान्तो विरिक्तश्चेदाचामेदेव, न तु स्नानघृतप्राशने कुर्यात् ।। १४४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। विरिक्तः** कृतविरेकः कृतपुरीषः **मैथुनिनः** मैथुनकर्तुः ऋतावपि गमनेन शुध्यति यज्ञादिकार्यार्थम् ।। १४४ ।।

(७) **मणिरामः।** भोजनानंतरं कृताचमनश्चेद्वमनं विरेचनं वा करोति तदा स्नात्वा घृतप्राशनेन शुद्धो भवति यदि भोजनोत्तरमेव वमनं करोति तदा आचमनमेव कुर्यान्न स्नानघृतप्राशने। मैथुनं च कृत्वा स्नायादित्यर्थः ।। १४४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। वान्त** इति। कृतवमनो दशैव तु द्विगुणाविरक्त इत्यायुर्वेददर्शनाद्दशविरेकान्विरिक्तः स्नात्वा घृतप्राशनमाचरेत्। भुक्त्वान्नं पुनर्यदि समनन्तरमेव वमति तदाचामेदेव, न स्नानघृतप्राशने कुर्यात्। मैथुनं च कृतवतः स्नानं स्मृतम् ।। १४४ ।।

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतानि च।।
पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ।। १४५ ।।

(१) **मेधातिथिः। क्षुत्वा** अनिच्छतो वायुप्रेर्यमाणस्य यो नासिकाच्छिद्रादुपजायते शब्दः स क्षवथुस्तं कृत्वा। **प्रयतोऽपि सन्।** एतदध्येष्यमाणपदेनैव सम्बध्यते। प्रयतोऽप्य**ध्येष्यमाण** आचम्याधीयीत, अध्ययनविध्यङ्गतयाऽऽचमनं कुर्यादित्यर्थः। स्नानादिभ्यस्त्वनन्तरं सकृदेव। यत्पुनरुक्तम्—"सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च पीत्वाऽपो वै मुनिस्तथा। आचान्तः पुनराचामेन्निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतं वचः।।" इति। एवमभिसम्बन्धोऽत्र कर्तव्यः, 'आचान्तो भुक्त्वा पुनराचामेत्'। यत्र पुनर्द्विराचामेदिति पठ्यते तत्रानन्तर्येणैकक्रियावृत्तिः ।। १४५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। क्षुत्वा** क्षुतं कृत्वा निष्ठीव्य सश्लेष्मवक्त्ररसं निरस्य प्रयतोऽपि सन्नेकेनाचमनेनापरमप्याचामेदिति द्विराचमनमुक्तम्। अध्येष्यमाण इत्यध्ययनार्थप्रायत्यहेतुतया द्विराचमनं विहितम् ।। १४५ ।।

(३) **कुल्लूकः** । निद्राक्षुद्भोजनश्लेष्मनिरसनमृषावादजलपानादि कृत्वाऽध्ययनं चिकीर्षुः शुचिरप्याचामेत् । यत्तु 'भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगि'ति (२।५३) तथा 'अध्येष्य-माणस्त्वाचान्त' (२।७०) इति द्वितीयाध्यायोक्तं तद्व्रताङ्गत्वेन । इह तु भुक्त्वाचमन-विधानं पुरुषार्थम्, अध्ययनाङ्गतयाचमनविधानं गृहस्थादीनामपीति ।। १४५ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किं चैते षट्सु पुनराचामेदित्याह **सुप्त्वेति** । आचमनं द्विविधं–प्रायश्चित्तार्थं कर्माङ्गं च । 'आचान्तेन कर्तव्य'मिति **गोभिल**स्मरणात् प्रयतोऽपीत्यनेन कर्माद्य-र्थमाचान्त एतेषु जातेष्वाचामेदित्यर्थः । 'च' त्वयमनुक्तरथ्योपसर्पणाद्यर्थम् । प्रयतोऽप्यध्येष्यमाण आचम्याधीयीतेति **मेधातिथिः** । तत्राप्यध्येष्यमाणश्चाचामेदित्यनेन प्रत्याचमनस्य पूर्वाङ्गत्व-प्राप्तेरेतेनाचान्तः पुनराचामेदित्यपि व्याख्या ।। १४५ ।।

(५) **नन्दनः** । पुनरध्येष्यमाणग्रहणमादरातिशयार्थम् ।। १४५ ।।

(७) **मणिरामः** । **सुप्त्वा** निद्रोत्तरं **अनृतानि तानि उक्त्वा** मिथ्याभाषणं कृत्वा ।। १४४ – १४५ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **सुप्त्वेति** । स्वप्नक्षुतभोजनश्लेष्मनिरसनासत्याभिधानोदकपानानि कृत्वाध्ययनं च प्रारिप्सन् शुचिरपि सन्नाचामेत् । तत्र 'भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगि'ति द्वितीया-ध्याये भुक्त्वाचमनमुक्तं व्रताङ्गत्वार्थमिह तु शौचार्थमुच्यते । तथा वेदाध्ययनं कालेऽप्यध्येषमा-णस्त्वाचान्तो वेदमध्येष्यमाणश्चेति द्विभक्तमपीहेतरविधिवत्सार्थं निरूप्यते ।। १४५ ।।

एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च ।।
उक्तो वः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ।। १४६ ।।

(१) **मेधातिथिः** । आद्येन पादत्रयेण शुद्धिप्रकरणोपसंहारश्चतुर्थेन वक्ष्यमा-णसंक्षेपवचनम् । **शौचविधि**शब्दः सामान्यशब्दोऽपि द्रव्यशुद्धिसन्निधानाद्गोबलीवर्दवदि-तरविशेषपरः संपद्यते । स्त्रीणां धर्मा असाधारणस्त्रीकर्तृका एव । यस्तु साधारणो यागादिः स इह नोच्यते ।। १४६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शौचविधिः देहस्य सर्ववर्णानां याः स्त्रियस्तासां धर्मम् ।।१४६।।

(३) **कुल्लूकः** । एष वर्णानां जननमरणादौ दशरात्रादिरशौचविधिः समग्रो द्रव्याणां तैजसादीनां चेलादीनां च जलादिना शुद्धिविधिर्युष्माकमुक्तः । इदानीं स्त्रीणामनुष्ठेयं धर्मं शृणुत ।। १४६ ।।

(४) **राघवानन्दः** । प्रतिज्ञान्तरमेष इति त्रयोदशभिः । **स्त्रीणां** स्त्रीकर्तृकं धर्मम् ।। १४६ ।।

(५) **नन्दनः** । **शौचविधिः** शरीरमलशोधनविधिः ।। १४६ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **एष** इति । एष जननादिशौचविधिः समग्रो द्रव्याणां च तैजसानां शुद्धिः सकला सर्ववर्णानां ब्राह्मणादीनां सम्बन्धिनी युष्माकमुक्ता, अधुना तु स्त्रीणां येऽनुष्ठेया धर्मास्ताञ्छृणुत ।। १४६ ।।

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषिता ।।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ।। १४७।।

(१) **मेधातिथिः । स्वातन्त्र्यं** स्त्रीषु कस्यांचिदवस्थायां नास्तीत्युपदेशार्थः। वयोविभागवचनं तु यत्रास्याः पारतन्त्र्यं तत्प्रदर्शनार्थमविवक्षितस्वरूपम् ।। १४७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** योषिता **स्वातन्त्र्येण** भर्त्राद्यननुज्ञया किंचिदणुमात्रमपि न कार्यं कार्यम् ।। १४७ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** बाल्ये यौवने वार्धके च वर्तमानया किंचित्सूक्ष्ममपि कार्यं भर्त्राद्यननुमतं न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यमिति ।। १४७ ।।

(५) **नन्दनः ।** 'गृहेष्वपी'त्यर्थप्राप्तस्यानुवादो न विशेषणं, सर्वेषु कृत्येष्वस्वातन्त्र्यस्येष्टत्वात् । किंचिदपीत्यन्वयः ।। १४७ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** स्त्रीधर्मानाह **बालयेति ।** न स्वातन्त्र्यं स्त्रियाः क्वचिदित्यर्थः ।। १४७ ।।

(७) **मणिरामः । स्वातंत्र्येण** भर्त्राद्याज्ञां विना ।। १४७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । बालयेति ।** बालयौवनवार्धक्यावस्थयापि स्त्रिया सूक्ष्ममपि गृहकार्यं स्वेच्छया न किंचिदपि कर्तव्यम् ।। १४७ ।।

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ।।
पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ।। १४८ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** तथा चोक्तम्—"तत्सपिण्डेषु वा सत्सु पितृपक्षे प्रभुः स्त्रियाः।
पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्त्रिया मतः ।।"

तत्सपिण्डेष्वित्यादिना चासति स्वामिनि कर्तव्यम् ।। १४८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । बाल्य** इत्यादि पित्रादिगृहवासकालोपलक्षणम् ।। १४८ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** किंतु बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् । यौवने भर्तुः, भर्तरि मृते पुत्राणां । तदभावे 'तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियः। पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्त्रिया मतः ।।' इति **नारद**वचनात् ज्ञातिराजादीनामायत्ता स्यात् कदाचिन्न स्वतन्त्रा भवेत् ।। १४८ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** स्वातन्त्र्याभावं व्यनक्ति **बाल्य** इति । पाणिग्राहस्य भर्तुः **पुत्राणा**मिति बहुवचनं सपिण्डादिग्रहणार्थं । सर्वत्र 'तिष्ठेद्वशे' इत्यनुषज्यते; 'पिता रक्षती'त्युक्तपोषकाभावविषयम् ।। १४८ ।।

(५) **नन्दनः । पाणिग्राहस्य** भर्तुः ।। १४८ ।।

(६) **रामचन्द्रः। पाणिग्राहस्य** भर्तुर्वशे यौवने तिष्ठेत्। भर्तरि प्रेते पुत्राणां वशे तिष्ठेत्।। १४८।।

(७) **मणिरामः।** किं कर्तव्यं तदाह **बाल्ये** इति। **पाणिग्राहस्य** भर्तुः एतेषामभावे पितृभर्तृपक्षीयाणां एतदभावे राज्ञो वशे तिष्ठेन्न स्वतंत्रां कुर्यादित्यर्थः ।। १४८।।

(८) **गोविन्दराजः।** किं तर्हि **बाल्य** इति। **पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत स्वतंत्रताम्।।** बाल्ययौवनभर्तृप्रमीतेषु पितृभर्तृपुत्राणामायत्ता भवेत्तदभावेऽपि ज्ञातिराजायत्ता स्यात्। न तु कदाचित् स्वातन्त्र्यमाश्रयेत्।। १४८।।

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वाऽपि नेच्छेद्विरहमात्मनः।।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्यादुभे कुले ।। १४९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अव्यवस्थानं वचनीयताहेतुः कथितो **गर्ह्ये कुर्यादिति।** एषां हि विरहेण निवसन्ती गच्छन्ती वा ग्रामान्तरमित्यध्याहार्यम्।। १४९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। गर्ह्ये कुर्यात्** व्यभिचारेण **उभे कुले** पितुर्भर्तुश्च।। १४९।।

(३) **कुल्लूकः।** पित्रा पत्या पुत्रैर्वा नात्मनो विरहं कुर्यात् यस्मादेषां वियोगेन स्त्री बन्धकीभावं गतापि पतिपितृकुले निन्दिते करोति।। १४९।।

(४) **राघवानन्दः।** किं चान्यत् **पित्रेति। विरहं** वियोगं विरहे दण्डमाह **तेषामिति। गर्ह्ये** गर्ह्ययोग्ये।। १४९।।

(५) **नन्दनः। उभे कुले** पितृभर्तृकुले।। १४९।।

(६) **रामचन्द्रः।** पित्रादीनामेषां विरहेण स्त्री उभे कुले गर्ह्ये कुर्यात्।। १४९।।

(७) **मणिरामः। उभे कुले** पितृपतिकुले।। १४८।।

(८) **गोविन्दराजः। पित्रेति।** पितृभर्तृपुत्रैः सर्वदा सर्वैर्यथासंभवं आत्मना विरहिता न स्याद्यस्मादेतद्वियोगेनासती भर्तृपितृकुले निन्दिते करोति।। १४९।।

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्ये च दक्षया।।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया।। १५०।।

(१) **मेधातिथिः।** अभीक्ष्णवचनः **सदाशब्दो** नित्यशब्दवत्। नित्यप्रहसितया इति। सत्यप्यन्यत्र क्रोधशोकवेगे भर्तुर्दर्शने मुखप्रसादस्मितनर्मवचनादिना प्रहर्षो दर्शनीयः। कुमार्या भर्तृमत्याश्चायमुपदेशः ।

गृहकार्ये च दक्षया। अर्थसंग्रहव्यययोः धर्मकार्ये स्नानादौ च। "अर्थस्य संग्रहे चैनाम्" (९। ११) इत्यादिना गृहकार्यमुक्तम्। तत्र **दक्षया** चतुरया भवितव्यम्। अन्नसंस्कारादि शीघ्रं निष्पाद्यम्। **सुसंस्कृतोपस्करया।** 'उपस्करं' गृहोपयोगि भाण्डं कुण्डघटिकादि, तत्सुसंस्कृतं सुसंमृष्टं शोभावत्कर्तव्यम्। **व्यये** च मित्रज्ञात्यतिथ्यभोजनार्थो

धने **अमुक्तहस्तया** उदारया न भवितव्यम्, न बहु व्ययितव्यमित्यर्थः। सुसंस्कृतान्युपस्कराणि यस्या इति बहुव्रीहिः। एवं मुक्तौ हस्तौ यस्या इति विग्रहः। पश्चान्नञ्समासः। रूढ्या उदारवचनो 'मुक्तहस्त'शब्दः।। १५० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उपस्करो** गृहोपकरणं तत्**सुसंस्कृतं** निर्णिक्तं कार्यम्। **अमुक्तहस्तया** संयतहस्तया।। १५० ।।

(३) **कुल्लूकः।** सर्वदा भर्तरि विरुद्धेऽपि प्रसन्नवदनया गृहकर्मणि चतुरया सुशोधितकुण्डकटाहादिगृहभाण्डया व्यये चाबहुप्रदया स्त्रिया भवितव्यम्।। १५० ।।

(४) **राघवानन्दः।** तस्याः कृत्यमाह **सदेति। प्रहृष्टया** प्रहृष्टवदनया **सुसंस्कृतोपस्करया** सुष्ठु संस्कृतानि कुण्डकटाहपात्राणि यया तया तथा अमुक्तौ हस्तौ बहुव्यये कर्तव्ये यस्याः सा**ऽमुक्तहस्ता** तया।। १५० ।।

(५) **नन्दनः। उपस्करो** गृहोपकरणवर्गो घटपिठरशरावपानभोजनभाजनमुसलोलूखलादि।। १५० ।।

(६) **रामचन्द्रः। व्यये** द्रव्यस्य आयव्यये **अमुक्तहस्तया** संयतहस्तया व्ययपराङ्मुखया भाव्यमित्यर्थः।। १५० ।।

(७) **मणिरामः। सुसंस्कृतोपस्करया** सुशोधितस्थालीकटाहादिगृहभांडया। **अमुक्तहस्तया** बहुदानरहितया ।। १५० ।।

(८) **गोविन्दराजः। सदेति।** सर्वदा भर्तरि क्रुद्धेऽपि प्रसन्नवदनया गृहकर्मणि चतुरया सुसंस्पृष्टकुण्डकटाहादिभाण्डया व्यये चानुदारया भवितव्यम्।। १५० ।।

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वाऽनुमते पितुः।।
तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत्।। १५१ ।।

(१) **मेधातिथिः। भ्राता वाऽनुमते पितुः।** यथैव पित्राऽनुज्ञातस्य भ्रातुर्दातृत्वमेवं पितुर्निरपेक्षस्यापि दातृत्वश्रुतौ भार्याया अनुमते सति दानं बोद्धव्यम्। सर्वत्र सहाधिकारादुभयोश्च दुहितरि स्वाम्यात्। असति पितरि मात्राऽपि देयेति नवमे दर्शितम्। मात्रा(ता)पित्रोरपत्यं तन्निमित्तं च स्वाम्यमिति युक्ता इतरेतरापेक्षा। **शुश्रूषेत** आराधयेत्।

संस्थितं च मृतं च, **न लङ्घयेत्।** लङ्घनमतिक्रमणम्। न स्वातन्त्र्येणासीतेत्यर्थः। यथा जीवति भर्तरि तत्परवती एवं मृतेऽपि तदैव तत्परतन्त्रया भवितव्यम्। यत आह— "प्रदानं स्वाम्यकारकम्"। यदैव पित्रा दत्ता तदैव पितुः स्वाम्यं निवर्तते यस्मै दीयते तस्योत्पद्यते। अतश्च न विवाहकाल एव दानं प्रागपि विवाहाद्वरणकाले अस्ति दानम्।। १५१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। भ्राता** वेति दानाधिकार्यन्तरोपलक्षणम्। **अनुमते पितु**रिति प्रायिकत्वात्। **तं संस्थितं** मृतं च **न लङ्घयेत्** व्यभिचरेत्।। १५१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्मै पितैनां दद्यात्पितुरनुमत्या भ्राता वा तं जीवन्तं परिचरेन्मृतं च नातिक्रमेद् व्यभिचारेण तदीयश्राद्धतर्पणादिविरहितया पारलौकिककृत्यखण्डनेन च ॥ १५१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किं च **यस्मै** इति। **न लङ्घयेत्** मृतं च नातिक्रमेत् व्यभिचारेण तदीयश्राद्धतर्पणादिविरहितपारलौकिकखण्डनेन च ॥ १५१ ॥

(५) **नन्दनः। संस्थितं च** न **लङ्घयेत्**। मृते पत्यौ पुरुषान्तरं न भुञ्जेदित्यर्थः ॥ १५१॥

(६) **रामचन्द्रः। संस्थितं** मृतं तत्कर्म **न लङ्घयेत्** न व्यभिचरेत् ॥ १५१ ॥

(७) **मणिरामः। संस्थितं च न लंघयेत्** मृतभर्तारं श्राद्धतर्पणादिरहितया तत्पारलौकिकं न खंडयेत् ॥ १५१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। यस्मै दद्यादिति।** यस्मै पिता पित्रनुमते भ्राता एनां दद्यात्तं जीवन्तं परिचरेत्, मृतं च नातिक्रमेत् व्यभिचारेण ॥ १५१ ॥

मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः ॥
प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥ १५२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अभिलषितार्थनिष्पत्तिः "मङ्गलं' तत्साधनं तदर्थे प्रयुज्यते। तत्र "प्रजापतेर्यज्ञ"इति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकम्।

स्वस्ति ईयते प्राप्यते येन **तत्स्वस्त्ययनम्।** यदस्य प्रियं वस्तु विद्यते तन्न नश्यतीत्यर्थः। **आसां स्त्रीणाम्।** तेषु विवाहेषु। **यज्ञः प्रजापते**र्देवतायाः क्रियते "प्रजापते न त्वदेतान्य" इति विवाहे आज्यहोमाः केषांचिदाम्नाताः।

उपलक्षणं चैतदन्यासामपि देवतानां पूषवरुणार्यम्णाम्। तथाहि तत्र मन्त्रवर्णाः— "पूषणं नु देवं वरुणं नु देवम्" इत्यादयो देवतान्तरप्रकाशनपराः।

प्रदानादेवासत्यपि विवाहे स्वाम्यमुत्पद्यत इत्येतदत्र ज्ञाप्यते। विवाहयज्ञस्तु मङ्गलार्थं इत्याद्यविवक्षितम्। दारकरणं विवाह इति स्मर्यते। सत्यपि स्वाम्ये नैवान्तरेण विवाहं भार्या भवतीति ॥ १५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्र केनाप्यधिकारिणा यदि न दत्ता बलाद्धोमादिना ब्राह्मणेन स्त्री संस्क्रियते तदापि विप्रस्य तत्र स्वाम्यमस्तीति प्रसंगाद्दर्शयति **मङ्गलार्थमिति।** यत्पुण्याहवाचनादि **स्वस्त्ययनं** तन्न स्वाम्यकारकं; मङ्गलार्थत्वेनान्यार्थत्वात् '**मनवे** तल्प'मिति श्रुतेः कन्यायामन्वक्षितत्वे प्रजापतिदैवतत्वात् कन्याविवाहे यो होमरूपो यज्ञः स प्रजापतेर्यज्ञो भवति, सोऽपि मङ्गलार्थं संपत्त्यर्थं प्रयुज्यते न तु ततः स्वत्वं किं तु सत्स्वधिकारिषु तैर्दानमसत्सु स्वयं वा स्वस्य दानं विप्रस्य स्वाम्यकारकमतो यस्मै दत्ता तमेव न व्यभिचरेदित्यर्थः ॥ १५२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यदासां स्वस्त्ययनशान्त्यनुमन्त्रवचनादिरूपं, यश्चासां प्रजापतियागः प्रजापत्युद्देशेनाज्यहोमात्मको विवाहेषु क्रियते **तन्मङ्गलार्थ**मभीष्टसंपत्त्यर्थं कर्म। यत्पुनः

प्रथमं प्रदानं वाग्दानात्मकं, तदेव भर्तुः स्वाम्यजनकं, ततश्च वाग्दानादारभ्य स्त्री भर्तृपरतन्त्रा । तस्मात्तं श्रयेतेति पूर्वोक्तशेषः । यत्तु अष्टमे वक्ष्यते 'तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे' (८।२२७) इति तद्भार्यात्वसंस्कारार्थमित्यविरोधः ।। १५२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किं च **मङ्गलेति** । 'पूषणं नु देवं वरुणं नु देव'मित्यादिमन्त्रवाचनादिपुरःसरं प्रजापत्युद्देशेनाज्यहोमात्मको विवाहेषु क्रियते यो यज्ञः तन्मङ्गलार्थमभीष्टसंपत्त्यर्थं स्वस्ति मङ्गलमीयतेऽनेनेति स्वस्त्ययनं यथा स्यात्प्रदानं वाग्दानं तद्भर्तुः स्वाम्यकारणं विवाहं विना न स्वाम्यमात्रेण भार्यात्वमिति भावः ।। १५२ ।।

(५) **नन्दनः** । कदायं भर्ता भवतीति चेत्प्रदानात्प्रभृत्येवेत्याह **मङ्गलार्थमिति** । **स्वस्त्ययनं** वैवाहिकं मन्त्रक्रियारूपम् । **प्रजापतेर्यज्ञः** प्राजापत्यो होमश्च यद् द्वयमासां स्त्रीणां विवाहेषु मङ्गलार्थं प्रयुज्यते, न स्वामित्वार्थम् । **स्वाम्यकारणं** स्वामित्वकारकं प्रदानमेव प्रदानात्प्रभृति स्वामिपारतन्त्र्यं युक्तमिति भावः ।। १५२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **स्वस्त्ययनं** स्वस्तिवाचनं आसां यज्ञः विवाहहोमः प्रजायते, कन्याया अधिदेवतायाः स्वाम्यकारकं स्वामित्वकारकम् ।। १५२ ।।

(७) **मणिरामः** । **आसां** स्त्रीणां । **स्वस्त्ययनं** शांत्यनुमंत्रवाचनादिरूपं । **प्रजापतियागः** प्रजापत्युद्देशेन विवाहेषु होमः । एतत्सर्वं मंगलार्थं । **प्रदानं** वाग्दानं तु **स्वाम्यकारणं** भर्तुः स्वाम्यजनकं तस्माद्वाग्दानानंतरं स्त्री भर्तृपरतंत्रा सती तं श्रयेतेति पूर्वोक्तशेषः ।। १५२ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **मङ्गलार्थमिति** । यदासां **स्वस्त्ययनं** शान्त्यादिमन्त्रवाचनं हि प्रजापतियागश्च विवाहेषु क्रियते तन्मङ्गलार्थमभीष्टार्थं संपत्त्यर्थं न तु भर्तुः स्वत्वापादनार्थं यस्मात्प्राग्विवाहात् यद्वाग्दानं तद्भर्तुः स्वाम्यजनकं; एवं च वाग्दानतः प्रभृत्यासां भर्तृपारतन्त्र्यं न विवाहात् ।। १५२ ।।

अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्पतिः ।।
सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः ।। १५३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । सर्वत्रैव प्रतिषिद्धवर्जमिति **अनृतावपि सुखस्य दाता** । मन्त्रसंस्कारो विवाहविधिस्तस्य कर्ता **मन्त्रसंस्कारकृत्** । परलोके च पत्या सह धर्मेऽधिकाराच्च तत्फलावाप्तेः परलोकसुखस्य दातेत्युच्यते ।। १५३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यो दानानन्तरं मन्त्रतः पाणिग्रहणादिसंस्कारकृत्पतिः सोऽनृतौ मैथुनेनेह सुखस्य ऋतौ च प्रजोत्पादनद्वारा परलोके सुखस्य दाता । उपपतिस्त्विहैव सुखस्य दातेति न भर्तारं व्यभिचरेदित्यर्थः ।। १५३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । यतः **मन्त्रसंस्कारो** विवाहस्तत्कर्ता भर्ता 'ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज'मिति **गौतम** (गौ. स्मृ. ५।१) वचनादृतुकालेऽन्यदा च नित्यमिह लोके च सुखस्य दाता तदाराधनेन च स्वर्गादिप्राप्तेः परलोकेऽपि सुखस्य दातेति ।। १५३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अनृतौ **मन्त्रसंस्कारो** विवाहस्तस्य कर्ता ऋतावपि 'गर्भं धेहि सिनीवाली'त्यादिमन्त्रेण यः संस्कारस्तस्यापि कर्ता अतः ऋतावुपगच्छेदिति शेषः। उभयत्र-गच्छेद्वा। 'ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज'मिति **गौतम**वचनात। अत्रापि तद्व्रतो रति-काम्ययेत्युक्तं पतिं विनोभयत्र सुखाहृतिरित्याह **सुखस्ये**ति ॥ १५३ ॥

(५) **नन्दनः।** अनृतावृतुकाले च सर्वदेत्यर्थः ॥ १५३ ॥

(७) **मणिरामः। मंत्रसंस्कारकृत्पतिः** विवाहकर्ता पतिः। यस्मात्सर्वदा सुखदाता तस्माद्विशीलादिदोषयुक्तोऽपि साध्व्या स्त्रिया **सततं** सर्वदा देववत् पतिः **उपचर्यः** आराधनीय इत्यग्रिमेणान्वयः। **विशीलः** सदाचारशून्यः ॥ १५२-१५३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अनृतावि**ति। यो विवाहकृद्भर्ता 'सर्वत्र वा प्रीतिविवर्जितं' इति **गौतम**दर्शनादृतुकाले अन्यदा च स्त्रिया नित्यमिह लोके च सुखस्य दाता तदाराधनेनैव च स्वर्गादिलोकप्राप्तेः परलोके च सुखस्य दाता ॥ १५३ ॥

विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ॥
उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥ १५४ ॥

[दानप्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ।
भर्तृलोकं न त्यजति यथैवारुन्धती तथा ॥ १ ॥]

(१) **मेधातिथिः।** द्यूतातिसक्तो **विशीलः।** कामप्रधानं वृत्तमस्येति **कामवृत्तः। गुणैर्वा परिवर्जितः** श्रुतधनादिगुणविहीनः। **उपचर्यः** आराधनीयः ॥ १५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विशीलो** निष्ठुरः। **कामवृत्तः** अप्रतिनियतः स्त्र्यन्तरसक्तः। **गुणै**र्विद्यादिभिः ॥ १५४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तस्मात् **विशील** इति। सदाचारशून्यः स्त्र्यन्तरानुरक्तो वा विद्या-दिगुणहीनो वा तथापि साध्व्या स्त्रिया **देववत्पति**राराधनीयः ॥ १५४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किं च **विशील** इति। **कामवृत्तः** निवृत्तकामः परदाररतो वा। **उपचर्यः** सेव्यः ॥ १५४ ॥

(५) **नन्दनः। देववद्दे**वतेव। दानात्प्रभृति सततमापद्यपि समाहिता भर्तृलोकानाप्नोती-त्युत्तरत्र संबन्धः ॥ १५४ ॥

(६) **रामचन्द्रः। विशीलः** शीलरहितः, निष्ठुर इत्यर्थः। **कामवृत्तः** अन्यस्त्रीसक्तः **गुणैः** विद्यादिभिः परिवर्जितः ॥ १५४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। विशील** इति। दुराचारो भार्यान्तरासक्तो वा विद्यानुष्ठानादि-वर्जितो वा तथापि साध्व्या स्त्रिया सर्वदा देव इव पतिराराधनीयः ॥ १५४ ॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ॥
पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ १५५ ॥

[पत्यौ जीवति या तु स्त्री उपवासं व्रतं चरेत् ।।
आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति ।। १ ।।]

(१) **मेधातिथिः।** भर्त्रा विना कृतानां यज्ञाधिकारो नास्तीत्येतदसकृत्प्रतिपादितम्। तेन व्रतोपवासावपि कुर्वती तदनुज्ञां गृह्णीयात्। **व्रतं** मद्यमांसादिनिवृत्तिसंकल्पः, न तु कृच्छ्राणि। तत्र जपहोमयोरङ्गत्वात्तदभावाच्च स्त्रियाः। न च वक्तुं युक्तं "जपहोमविकलं कृच्छ्रानुष्ठानमस्या भविष्यति"। न हि स्वेच्छयाऽङ्गत्यागो युक्ताः; सर्वाङ्गकल्पयुक्तस्य कर्मणोऽभ्युदयसाधनत्वेनावगतत्वात्। न हि पुरुषशक्तिभेदापेक्षया-ऽङ्गानामुपचयापचयौ भवतः। सन्ति च सर्वाङ्गोपसंहारेण सवर्णास्त्रैवर्णिकाः प्रयोग-मनुष्ठातुम्। अतो न स्त्रीशूद्रस्याभ्युदयकामस्य कृच्छ्रेष्वधिकारः। प्रायश्चित्तेषु विशेषं वक्ष्यामः। **उपोषितं** उपवासः आहारविच्छेद एकरात्रद्विरात्रादिषु। **शुश्रूषते** परि-चरति ।। १५५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पृथक्** भर्त्रा विना न यज्ञः, तथा **व्रतं** चान्द्रायणादि। **उपोषणं** देवताप्रीत्यर्थमुपवासः। पृथक् स्वातन्त्र्येण पत्यौ जीवति नास्ति। **येन** कर्मणा पतिं **शुश्रूषते** सेवते तेन कर्मणा ।। १५५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्माच्च **नास्ति स्त्रीणा**मिति। यथा भर्तुः कस्याश्चित्पत्न्या रजोयोगा-दिना अनुपस्थितावपि पत्न्यन्तरेण यज्ञनिष्पत्तिः, तथा न स्त्रीणां भर्त्रा विना यज्ञसिद्धिः। नापि भर्तुरनुमतिमन्तरेण व्रतोपवासौ किं तु भर्तृपरिचर्ययैव स्त्री स्वर्गलोके पूज्यते ।।१५५।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च **नास्तीति**। न व्रत**मुपोषित**मुपवासः भर्तुराज्ञां विना व्रतोपवासौ न स्तः येन विनयादिना ।। १५५ ।।

(५) **नन्दनः।** पतिशुश्रूषां विना स्त्रीणां यज्ञो नास्ति, शुश्रूषैव यज्ञः स्त्रीणा-मित्यर्थः। तेन शुश्रूषणेन यज्ञप्रतिनिधिनेत्यभिप्रायः ।। १५५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यथा भर्तुः कस्याश्चित्पत्न्या रजोयोगादिनाऽसंनिधावपि पत्न्यंतरेण यज्ञादिनिष्पत्तिस्तथा न स्त्रीणां भर्त्रा विना तदाज्ञया च विना यज्ञादिसिद्धिः, किंतु भर्तृशुश्रूषयैव स्त्री स्वर्गे पूज्यत इत्यर्थः ।। १५४–१५५ ।।

(७) **गोविन्दराजः।** यथा भर्तुर्भार्यान्तिरमवलम्बनेन यज्ञकरणमस्ति, नैवं भर्तारं विना स्त्रीणां यज्ञोऽस्ति, न च तदनुज्ञातानां कृच्छ्रादिरुपवासो विद्यते। किं तर्हि? भर्तृपरिचर-णेन स्वर्गे महिमानं प्राप्नोमि। तस्मात्परलोकोपायान्तरं यस्माच्च भावात् ।।१५५।।

पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ।।
पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किंचिदप्रियम् ।। १५६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पत्युर्लोकः पत्या सह धर्मानुष्ठानेन योऽर्जितः स्वर्गादिः स **पतिलोकः तमभीप्सन्ती** प्राप्तुकामा। **नाचरेत्किंचिदप्रियं** परपुरुषसंसर्गादिशास्त्रप्रतिषिद्धम्। न हि मृतस्य किं प्रियमप्रियं वा शक्यमवसातुम्। न च जीवतो यत्प्रियं तदेव मृतस्य;

भवान्तरोपपन्नानां तु प्रीतिभेदात्। तस्माद्यत्प्रतिषिद्धं स्वातन्त्र्यं तदेवाप्रियम्, तन्नाचरेत्।। १५६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। मृतस्यापि तदप्रियं यज्जीवनकाले न प्रियम् ।। १५६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। पत्या सह धर्माचरणेन योऽर्जितः स्वर्गादिलोकस्तमिच्छन्ती साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा भर्तुर्न किंचिदप्रियमर्जयेत्। मृतस्या**प्रियं** व्यभिचारेण विहितश्राद्धखण्डनेन च।। १५६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तदेवाह **नाचरेत् किंचिदप्रिय**मिति। अविनयं श्राद्धाद्यभावम् ।। १५६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **पाणिग्राहस्येति**। भर्त्रा सह धर्माचरणेन योज्यते स्वर्गादिलोकत्वमाप्तुकामा साध्वी स्त्री भर्तुर्जीवतो मृतस्य वा अप्रियं व्यभिचारादि न किंचिदाचरेत्, वृत्त्यसंभवेऽपि च।। १५६ ।।

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।।
न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य तु ।। १५७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। पुंवत्स्त्रीणामपि प्रतिषिद्ध आत्मत्यागः। यदप्याङ्गिरसे "पतिमनुम्रियेरन्" इत्युक्तं तदपि नित्यवदवश्यं कर्तव्यम्। फलस्तुतिस्तत्रास्ति। फलकामायाश्चाधिकारे श्येनतुल्यता। तथैव "श्येनेन हिंस्याद् भूतानि" इत्यधिकारस्यातिप्रवृद्धतरद्वेषान्धतया सत्यामपि प्रवृत्तौ न धर्मत्वम्, एवमिहाप्यतिप्रवृद्धफलाभिलाषायाः सत्यपि प्रतिषेधे तदतिक्रमेण मरणे प्रवृत्त्युपपत्तेर्न शास्त्रीयत्वम्। अतोऽस्त्येव पतिमनुमरणेऽपि स्त्रियाः प्रतिषेधः। किंच "तस्मादु ह न पुरायुषः प्रयादिति" प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतिरप्येषा अन्यार्था शक्यते कल्पयितुम्। यथा "वेदमधीत्य स्नायात्" इत्यध्ययनानन्तरमकृतार्थावबोधस्य स्नानस्मरणम्।

अतो मृतपतिकाया अनपत्याया असति भर्तृधनादौ दायिके च कर्तनादिना च केनचिदुपायेन जीवन्त्या जीवितस्यातिप्रियत्वात्तदुपेक्षणस्याशास्त्रत्वात्प्रतिषिद्धत्वादापदि सर्वव्यभिचाराणां "विश्वामित्रजाघनीम्" इत्यादिनाऽनुज्ञातत्वाद्व्यभिचारोपजीवितप्राप्ताविदमुच्यते। **काममस्यामवस्थायां शरीरं क्षपयेत्** क्षयं नयेत् **पुष्पमूलफलै**र्यथोपपादं वृत्तिं विदधीत। **न तु नामापि गृह्णीयात्प**तिर्मे त्वमेवाद्येत्यन्यस्य।

यत्तु— "नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबेऽथ पतिते पतौ। पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते।।" इति— तत्र पालनात्पतिमन्यमाश्रयेत्, सैरन्ध्रकर्मादिनाऽऽत्मवृत्त्यर्थम्। नवमे च निपुणं निर्णेष्यते। प्रोषितभर्तृकायाश्च स विधिः। कामशब्दप्रयोगोऽरुचिसंसूचनार्थम्। देहक्षपणमप्यकार्यमिदं त्वन्यदकार्यतरं यदन्येन पुरुषेण संप्रयोगः।। १५७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यद्यस्याजीवनोपायमविधायैव भर्ता मृतस्तदापि जीवनोचितधनाद्यर्थं न व्यभिचरेदित्यर्थः। न नामापि गृह्णीयात् वचसापि तवाहमिति न ब्रूयात्।। १५७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** वृत्तिसंभवेऽपि पुष्पमूलफलैः पवित्रैश्च **देहं क्षपये**दल्पाहारेण क्षीणं कुर्यात्। न च भर्तरि मृते व्यभिचारधिया परपुरुषस्य नामाप्युच्चारयेत् ।। १५७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च **काम**मिति। तद्देहं क्षपयेदित्यन्वयः। नामापीति व्यभिचारधिया 'श्रवणं कीर्तनं केलि'रित्यत्र नामग्रहणस्यापि मैथुनाङ्गत्वोक्तेः ।। १५७ ।।

(५) **नन्दनः।** आपद्यपि नान्यं भजेदित्याह **काम**मिति। शुभैरनिषिद्धैः कदल्यादि-
ापयेत् ।। १५७ ।।

। परस्य अन्यस्य नामापि न गृह्णीयात्, किं पुनः अत्यल्पशीला-

। **देहं क्षपयेत्** अल्पाहारेण क्षीणं कुर्यात् ।। १५७ ।।

जः। **कामं त्विति।** पुष्पमूलफलैः पवित्रैर्वरं **देहं क्षपयेत्** न वृत्त्यर्थं
ा **नामापि** उच्चरेत् ।। १५७ ।।

मरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।।
कपत्नीनां कांक्षन्ती तमनुत्तमम् ।।१५८।।

:। एष एवार्थो विस्पष्टीक्रियते। **आ मरणाद्ब्रह्मचारिण्यासीत।**
भिचारेणात्मानं जीवयेत्।

दुःखमवधीरयन्ती। न ब्रह्मचर्यं क्षुदुत्क्रान्त्यं येन चित्तं कल्लोलेन
ासां ताः, एकस्य वा पत्न्यः 'एकपत्न्यः' तासां सावित्रीप्रभृतीनां यो
ानाभिशापादिषु शक्ता, तं **कांक्षन्ती** कामयमाना ब्रह्मचर्यं न जह्यात्।
लाशिन्या यदि भवति मरणं ततो न दोषः ।। १५८ ।।

यणः। आ मरणात् स्वस्य। **क्षान्ता** क्लेशसहा। **नियता** भोजनादि-
णी अनुत्पन्नापत्यवत्यपि त्यक्तमैथुना, न तु पत्युरात्मनैवोपकारबुद्ध्या
गच्छेदित्यर्थः। यो धर्म एकपत्नीनामेकपतिनियमे यो लभ्यः। अनुत्तमं
च्छ्रेष्ठं धर्मम् ।। १५८ ।।

एवं च सति **आसीतेति।** क्षमायुक्ता नियमवत्येकभर्तृकानां
स्तमिच्छन्ती मधुमांसमैथुनवर्जनात्मकब्रह्मचर्यशालिनी मरणपर्यन्तं
ार्थं न परपुरुषं सेवेत ।। १५८ ।।

न्दः। क्षान्ता उद्रिक्तकामापि क्षमाशीला। **नियता** नियमवती
चारिणी। 'ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनामूर्ध्वरेतसाम्। प्रत्येकं
ातं तु सुरासमम्' इत्युक्तमधुमांसताम्बूलादिनिषेधपरा। एकपत्नीना-
त्तं **अनुत्तमं** न विद्यते उत्तमो धर्मो यस्मात् सोऽनुत्तमस्तम् ।। १५८ ।।

। **क्षान्ता** दुःखसहिष्णुः ।। १५८ ।।

(६) **रामचन्द्रः। एकपत्नीनां** पतिव्रतानां पतिधर्मपरायणानां यो धर्मः तं धर्मं अनुत्तमं कांक्षन्ती ॥ १५८ ॥

(७) **मणिरामः। एकपत्नीनां** एकभर्तृकानां यो धर्मः तं कांक्षंती आ मरणं आसीत; न तु अपुत्रा पुत्रार्थं परपुरुषं सेवेत ॥ १५८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। एवं च आसीतेति।** एकभर्तृकाणां यो धर्मस्तं सर्वधर्मोत्कृष्ट-मभिलषन्ती आ मरणात्क्षुद्दुःखं सहमानाऽनन्यमनस्का पुंसः प्रयोगं वर्जयेत्। न चापत्यार्थ-मपि प्रीतिमर्थेनान्तरेण तिष्ठेत् ॥ १५८ ॥

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ॥
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् ॥ १५९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वेणापदि जीविकार्थः परपुरुषसंसर्गो निषिद्धोऽनेन पुत्रार्था प्रवृत्तिर्निषिध्यते। एवं किल श्रूयते "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" इति। लिङ्गं च तत्रा-विवक्षितमतः पुत्रार्थे प्रसङ्ग इदमुच्यते। बहूनि **सहस्राणि** 'कुमारा एव ब्रह्मचारिणोऽकृत-दारा नैष्ठिकास्तेषामनेकानि सहस्राणि **दिवंगतानि** स्वर्गं प्राप्नुवन्ति। नियोगस्तु नवमे (श्लो. ५९) गुर्विच्छया विहितः, नात्मतन्त्रतया पुत्रार्थिन्याः। **अकृत्वा कुलसन्ततिं** कुलवृद्धयर्था संततिस्तामकृत्वा' पुत्रानजनयित्वेत्यर्थः। **अनेकानीति** नञ्समासस्योत्तर-पदार्थप्राधान्येन बहुवचनं चिन्त्यम्। सत्यप्येकत्वप्रतिषेधे द्वयादिसंख्यावचनं दुर्लभम्। तथा ह्ययं स्वधर्मविशेन परित्यक्तस्वगतिकत्वेनाच्छादिततद्रूपोऽप्यतिदीर्घसंख्याविशेषा-नाचष्टे– यथा मोदो ग्राम इति। उक्तं च चूर्णिकाकारेण "अनेकस्मादिति सिध्यतीति"। एकवचनप्रयोगशिष्टिसिद्धिं दर्शितवान्। असहायवचनो वाऽयमनेकशब्दः। असहायानि गतानि, भार्या सहायभूता एषां नासीदित्यर्थः ॥ १५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एतदेव प्रपंचयति **बहूनि हीति।** कौमारादारभ्य ब्रह्म-चारिणाम्। **कुलस्य** स्वकुलजस्य **संहतिं** परंपराम् ॥ १५९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्मात् **अनेकानीति।** बाल्यत एव ब्रह्मचारिणामकृतदाराणां सनकवालखिल्यादीनां ब्राह्मणानां बहूनि सहस्राणि कुलवृद्धयर्थं संततिमनुत्पाद्यापि स्वर्गं गतानि ॥ १५९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** ऊर्ध्वरेतसां ये लोकास्ते लोका अस्या इत्याह **अनेकेति** द्वाभ्याम्। अकृत्वा कुलसन्ततिं विरक्तनैष्ठिकानां दाराकरणे न दोष इति ध्वनितं। तान् फलवादेनावर्ज-यति 'ते यथा स्वर्गलोकं गच्छन्ति ब्रह्मचर्येण विन्दत' इति श्रुतेः।' तथेयमपीत्यन्वयः ॥१५९॥

(५) **नन्दनः।** मृतभर्तृका पुत्रहीनापि ब्रह्मचर्येण स्वर्गं गच्छतीति निदर्शनं श्लोक-द्वयेनाह **अनेकानीति। कुमारब्रह्मचारिणां** कौमारात्प्रभृत्यामरणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ १५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** द्वाभ्यामाह **अनेकेति। कौमारब्रह्मचारिणां** विप्राणामनेकानि सहस्राणि अकृत्वा कुलसन्ततिं दिवं गतानि ॥ १५९ ॥

(७) **मणिरामः।** ननु पुत्रं विना स्वर्गं कथं भविष्यतीत्याह **अनेकेति। कुमार-ब्रह्मचारिणां** सनकवालखिल्यादीनां ।। १५८–१६० ।।

(८) **गोविन्दराजः। अनेकानीति।** बाल्यत एव ब्रह्मचारिणामकृतदाराणां वाल-खिल्यानां ब्राह्मणानां पुराणोपवर्णितानां बहुसहस्राण्यष्टाशीतिकुलवृद्धचर्थमपत्यान्य-नुत्पाद्यैव स्वर्गं गतानि ।। १५९ ।।

मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।। १६० ।।

(१) **मेधातिथिः।** एष एवार्थो भूय उच्यते प्रतिपत्तिदाढर्चार्थम् ।। १६० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। साध्वी** मनसाप्यव्यभिचारिणी । अतः पुत्रेण विनाप्युत्तम-लोकलाभान्न प्रजार्थमपि व्यभिचरेदित्यर्थः ।। १६० ।।

(३) **कुल्लूकः।** साध्वाचारा स्त्री मृते भर्तर्यकृतपुरुषान्तरमैथुना पुत्ररहिताऽपि स्वर्गं गच्छति, यथा ते सनकवालखिल्यादयः पुत्रशून्याः स्वर्गं गताः ।। १६० ।।

(४) **राघवानन्दः।** एतादृश्याः पुत्रेणालमित्याह **अपुत्रापीति** ।। १६० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** साध्वी स्त्री मृते भर्तरि ब्रह्मचर्येऽवस्थिता अपुत्रापि स्वर्गं गच्छति. यथा ते ब्रह्मचारिणः स्वर्गं गताः ।। १६० ।।

(८) **गोविन्दराजः। मृत** इति । साध्वी स्त्री मृते भर्तरि अकृतपुंसं प्रयोगा **अपुत्रापि** सती स्वर्गं प्राप्नोति। यथा ते वालखिल्याद्या ब्रह्मचारिणः प्राप्ताः, दृष्टोपकारापेक्षयापि च ।। १६० ।।

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते ।।
सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च हीयते ।। १६१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** 'पुत्रो मे जायता'मित्यभिलाषः सोऽपत्यलोभस्ततो हेतोर्या **भर्तारमति**क्रम्य वर्ततेऽन्येन सम्प्रयुज्यते। **सा इह** लोके **निन्दां** गर्हां प्राप्नोति, स्वर्गं न प्राप्नोति ।। १६१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अतिवर्तते** व्यभिचरति। **पतिलोकात्** पतिशुश्रूपालभ्य-लोकात् ।। १६१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** 'पुत्रो मे जायतां तेन स्वर्गं प्राप्स्यामि'इति लोभेन या स्त्री भर्तारमति-क्रम्य वर्तते, व्यभिचरतीत्यर्थः। **सेह** लोके गर्हां प्राप्नोति, परलोकं च स्वर्गं तेन पुत्रेण न लभते ।। १६१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** विपरीते दण्डमाह **अपत्येति।** गुर्वनुज्ञां, विनेति शेषः, स्वर्ग-लोकवत् प्रापयति लोकात् ।। १६१ ।।

(५) **नन्दनः।** अपत्यहेतोः स्त्रीणामन्यपरिग्रहे दोषमाह **अपत्येति** ।। १६१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** पुत्रस्य लोभाद्या स्त्री **भर्तारमतिवर्तते** अतिक्रम्यान्यत्र गच्छति सा निन्दामाप्नोति ।। १६१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अपत्यलोभादिति।** या स्त्री अपत्यलोभातिशया **भर्तारमतिक्रि-**(क्र)म्य **वर्तते** व्यभिचरति सा इह लोके गर्हां प्राप्नोति, भर्त्रा सहार्जितं स्वर्गादिलोकं न प्राप्नोति। किं चापत्यमपि तत्तस्या न भवति ।। १६१ ।।

नान्योत्पन्ना प्रजाऽस्तीह न चान्यस्य परिग्रहे ।।
न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्तोपदिश्यते ।।१६२।।

(१) **मेधातिथिः। अन्येन** भर्त्रा या उत्पादिता प्रजा सा नैव तस्याः प्रजा। अन्यदारेषु च या पुंसोत्पादिता साऽपि तस्य न भवति।। १६२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अन्येन भर्तुरन्येनोत्पन्नोत्पादिता न प्रजास्ति स्त्रियाः। नचान्यस्य परिग्रहे भार्यायामुत्पन्ना प्रजा पुरुषस्यास्तीति प्रसंगादुक्तम्। नचैकस्मादन्योऽपि भर्ता भवति, येन तदुत्पन्ना प्रजापि नान्योत्पन्नेत्याह **न द्वितीय** इति ।। १६२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अत्रैव हेतुमाह **नान्योत्पन्ने**ति। यस्माद्भर्तृव्यतिरिक्तेन पुरुषेणोत्पन्ना सा प्रजा तस्याः शास्त्रीया न भवति। न चान्यपत्न्यामुत्पादितोत्पादकस्य प्रजा भवति। एतच्चानियोगोत्पादितविषयम्; बहुभर्तृकेयमिति लोकप्रसिद्धेः। द्वितीयोऽपि भर्तैव तस्मादन्योत्पादितत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह **नेति**। लोके गर्हाप्रसिद्धावपि साध्वाचाराणां न क्वचिच्छास्त्रे, द्वितीयोपभर्तोपदिश्यते। एवं च सति पुनर्भूत्वमपि प्रतिषिद्धम् ।। १६२ ।।

(४) **राघवानन्दः। साध्वीति** विशेषणान्नास्यानियुक्तता, कुतोऽस्याः साध्वीत्वं तत्र हेतुर्**नान्येति**। नाप्यन्यस्य परिग्रहे अन्यस्य परिग्रहे न वर्तते। अन्योऽस्याः परिग्रहीता न भवतीति भर्ता गर्भस्येति शेषः ।। १६२ ।।

(५) **नन्दनः।** अपत्यहेतोः स्त्रीणामन्यपरिग्रहवर्जने हेतुमाह **नान्योत्पन्ने**ति। अन्योत्पन्ना प्रजेह स्त्रीषु नास्ति, स्त्रीणामन्योत्पन्ना प्रजा कार्याय न कल्पत इत्यर्थः। अन्यपरिग्रहेऽन्यस्यां भार्यायामन्योत्पन्ना प्रजा नास्त्युत्पादकस्य, प्रजाकार्याय न कल्पत इत्यर्थः। अस्योपन्यासो दृष्टान्तार्थः। क्वचिच्छास्त्रे साध्वीनां द्वितीयो भर्ता नोपदिश्यते। आभ्यामपि हेतुभ्यामप्रजसापि स्त्रियाऽन्यपरिग्रहो न कर्तव्य इति ।। १६२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अन्योत्पन्ना** परपुरुषोत्पन्ना स्त्रीणां प्रजा न भवेत्, युक्ता न भवेदित्यर्थः। च पुनः अन्यपरिग्रहेऽपि न प्रजा युक्ता भवेत् ।। १६२ ।।

(७) **मणिरामः।** यस्मात् इह लोके अशास्त्रीया परपुरुषोत्पन्ना प्रजा सा तस्या न भवति, तथा परस्त्रियामुत्पन्ना प्रजा उत्पादकस्य न भवति; तस्मादपत्यलोभात् भर्तुरतिक्रमो न भवति कर्तव्यः। कृते तु निंदामवाप्नोति, पतिलोकाच्च हीयत इति पूर्वेणान्वेति। ननु बहुभर्तृकेयमिति लोकप्रसिद्धेः परपुरुषोऽपि भर्तैव। तस्मान्नान्योत्पादितत्वं सिद्धं इत्याशंक्याह **न द्वितीय** इति। क्वचित् शास्त्रे ।। १६२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नान्योत्पन्ना** इति। भर्तृव्यतिरिक्ततया उत्पादिता प्रजा सेह शास्त्रे, तस्मात्पौनर्भवसंस्कारादियोगेनापि न भर्त्रन्तरमाश्रयणीयम् ।। १६२ ।।

पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।।
निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्वेति चोच्यते ।। १६३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** न केवलं निन्दामेव येन—— ।। १६३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** न च यस्मै दत्ता तस्यापकृष्टकुलत्वे उत्कृष्टकुलभर्त्राश्रयणं कार्यमित्याह **पतिमिति।** वर्तमानभर्तुः परोऽन्यः पूर्वो भर्ता यस्याः सा **परपूर्वा** ।। १६३ ।।

(३) **कुल्लूकः। अपकृष्टं** क्षत्रियादिकं स्वकीयं पतिं **त्यक्त्वोत्कृष्टं** ब्राह्मणादिकं याऽऽश्रयति सा लोके गर्हणीयैव भवति। परोऽन्यः पूर्वो भर्ताऽस्या अभूदिति च लोकैरुच्यते ।। १६३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च **पतिमिति।** स्वपतिं धनादिहीनतया निकृष्टमपि **परपूर्वा** परं भर्त्रन्तरं पूर्वस्मिन्काले यस्याः सा ।। १६३ ।।

(५) **नन्दनः।** अपकृष्टोऽपि साध्व्या पतिर्न हातव्य इत्याह **पतिमिति** ।। १६३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** या स्त्री स्वपति**मवकृष्टं** पुंस्त्वरहितं हित्वा उत्कृष्टमन्यं निषेवते सा **परपूर्वे**त्युच्यते ।। १६३ ।।

(७) **मणिरामः।** परपूर्वालक्षणमाह **पतिमिति। अपकृष्टं** क्षत्रियादिकं, **उत्कृष्टं** ब्राह्मणादिकं ।। १६३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। पतिमिति।** या क्षत्रियादिका स्वं पतिं परित्यज्य उत्कृष्टं ब्राह्मणादिकमाश्रयति सा उत्कृष्टसेवनेनापि गर्हणीयैव लोके भवति। परोऽन्यो भर्ता पूर्वो यस्याः सा **परपूर्वे**त्येवं च लोके उच्यते ।। १६३ ।।

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।।
शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ।। १६४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अतो नातिचरेद्भर्तारं दृष्टादृष्टफललोभेन ।। १६४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तत्र परपूर्वात्वे दोषमाह **व्यभिचारादिति। लोके** परलोके ।। १६४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** व्यभिचारफलमाह **व्यभिचारेति।** परपुरुषोपभोगेन स्त्रीह लोके गर्हणीयतां लभते, मृता च शृगाली भवति, कुष्ठादिरोगैश्च पीड्यते ।। १६४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च भर्तुर्व्यभिचारादुल्लङ्घनात् **पापरोगैः** कुष्ठश्वित्रादिभिः ।। १६४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** भर्तुः सकाशात् ।। १६४ ।।

(७) **मणिरामः। भर्तुः व्यभिचारात्** परपुरुषोपभोगेन। **पापरोगैः** कुष्ठादिभिः संपीडयते ।। १६४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। व्यभिचारात्त्विति।** नरान्तरसंपर्कात्तु स्त्री इह लोके गर्हितां जन्मान्तरे च सृ(शृ)गालयोनिं प्राप्नोति। अत्यन्तक्रूरैश्च कुष्ठादिरोगैः संपीडयते ।।१६४।।

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।।
सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ।।१६५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। नाभिचरति** न व्यभिचरति। **मनःसंयमो** मनसः परपुरुषस्यास्मरणम्। **वाक्संयमः** तस्य स्वभर्तृतो गुणातिशयानभिधानम्। **देहसंयमः** तदसंस्पर्शः ।। १६५ ।।

(३) **कुल्लूकः। मनोवाग्देहसंयतेति** विशेषणोपादानाद्या मनोवाग्देहैरेव भर्तारं न व्यभिचरति सा भर्तृमात्रनिष्ठमनोवाग्देहव्यापारत्वाद्भर्त्रा सहार्जिताँल्लोकान्प्राप्नोति, इह च शिष्टैः साध्वीत्युच्यते। वाङ्मनसाभ्यामपि पतिं न व्यभिचरेदिति विधानार्थो दैहिकव्यभिचारनिवृत्तेरुक्ताया अप्यनुवादः ।। १६५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च यथोक्तं विधाना स्यात्तस्या उभयत्र सुखमित्याह **पतिमिति** ।। १६५ ।।

(७) **मणिरामः। मनोवाग्देहसंयता** मनोवाग्देहैः या न व्यभिचरति।। १६५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। मतिमिति।** या मनोवाग्देहसंयुता सती तैर्वाङ्मनोदेहैः पतिं न व्यभिचरति सा भर्त्रा सह अर्जितान् स्वर्गादिलोकान् प्राप्नोतीह विशिष्टैः साध्वीत्युच्यते। इति वाङमनसनिरासार्थमुक्तं पुनर्वचनम् ।। १६५ ।।

अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।।
इहाग्र्यां कीर्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च ।। १६६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** स्त्रीधर्मोपसंहारश्लोका ऋजवश्च स्त्रीधर्मा इत्यतो मयाऽत्र व्याख्यानादरः कृतः।

एतावत्तत्रोपदेशार्थः। यथा पुंसोऽन्यया सह पुनःप्रवृत्तिकर्म नेह "संस्थितं च न लङ्घयेत्" इत्यनेन न्यायेन पुनः सहप्रवृत्तिरिति, तथा "स्वर्गं गच्छत्यपुत्राऽपि" इत्यनेनापत्यजननमापदि प्रतिषिध्यते—नियोगस्मृत्या तु तत्पुनरभ्यनुज्ञास्यते—तदेतदपत्योत्पादनमुक्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प्यते। अनयोस्तु स्मृत्योः कतमा स्मृतिर्ज्यायसीति न शक्यं कर्तुमतिशयावधारणं येनैकत्रापत्यमन्यत्रास्याः संयमः। उभयोरपि वस्तु निर्वहति ।।१६४–१६६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पतिलोकं परत्र चेति** परत्र यः पतिलोकः पतिपरिचर्यालभ्यो लोकस्तं प्राप्नोति ।। १६६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अनेन स्त्रीधर्मप्रकारेणोक्तेनाचारेण पतिशुश्रूषाभर्तृव्यभिचारादिना मनोवाक्कायसंयता स्त्रीह लोके प्रकृष्टां कीर्तिं परत्र पत्या सहार्जितं च स्वर्गादिलोकं प्राप्नोतीति प्रकरणार्थोपसंहारः ।। १६६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च **अनेनेति।** **नारीवृत्तेन** नार्युक्तशीलेन। **अग्र्यां** श्रेष्ठां परत्र मृतौ पतिलोकमाप्नोतीत्यन्वयः ।। १६६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **अनेन वृत्तेन** भर्तृशुश्रूषणेन ।। १६६ ।।

(७) **मणिरामः।** परलोके पतिलोकं प्राप्नोति ।। १६६ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **अनेनेति।** मनोवाक्कायसंयतया नार्यानेन पूर्वोक्तेनाचारेणेह लोके श्रेष्ठां कीर्तिं पतिलोकं च परलोके प्राप्नोतीत्युपसंहारार्थम् ।। १६६ ।।

एवंवृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।।
दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ।।१६७।।

(१) **मेधातिथिः।** न्यायप्राप्तानुवादः श्लोकः।

एवं तस्याः साध्वीत्वाद्युक्त एवात्राग्निहोत्रिणः संस्कारः। "न वाऽग्नयो ह वा एते पत्न्यां प्रमीतायां धार्यन्ते" इति ।। १६७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **एवंवृत्तां** साध्वीं सवर्णां **पूर्वमारिणीं** स्वस्मात्पूर्वमृतां दाहयेत्तस्याः पुत्रेण कर्त्रा। अग्निहोत्रेण स्वीयेन यज्ञपात्रैस्तद्गात्रोचितैः ।। १६७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** द्विजातिः समानवर्णां यथोक्ताचारयुक्तां पूर्वमृतां श्रौतस्मार्ताग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दाहधर्मज्ञो दाहयेत् ।। १६७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **पूर्वमारिणीं** पूर्वं मृताम् ।। १६७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** पूर्वमारिणीं स्त्रीं अग्न्युत्थापनपात्रसंबन्धिनीं मृतां यज्ञपात्रैः सह **अग्निहोत्रस्याग्निना** दाहयेत् ।। १६७ ।।

(७) **मणिरामः।** **पूर्वमारिणीं** स्वस्मात्पूर्वं मृतां ।। १६७ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **एवमिति।** धर्मज्ञो द्विजातिरुक्ताचारां समानजातीयां पूर्वमृतस्त्रियं श्रौतस्मार्ताग्निभिः यज्ञपात्रैश्च स्रुक्स्रुवादिभिर्दाहयेत् ।। १६७ ।।

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्वाऽग्नीनन्त्यकर्मणि ।।
पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ।। १६८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** तदेतत्पुनरधिकारार्थमुदाह्रियते। इदमप्यन्यया सहाधिकार प्रतिप्रसवः। यदा त्वर्थे प्रयोजने धर्मकर्मानुष्ठाने वा तदाऽप्यसहायभावाद्वानप्रस्थे पारिव्राज्ये वाऽधिकारस्यापि प्रतिषेधः। तथा च श्रुतिः "जरसा ह वा एतस्माद्विमुच्यत" इति, अर्थलोपेन वा।

अपरे त्वाहुः—अत्र यदेति कल्पयिष्यते। एतेन यावज्जीवहोमीयश्रुतेरविरोधः सिद्धो भविष्यति ।। १६८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अन्त्यकर्मण्यौ**र्ध्वदेहिके कर्मणि। पुनराधानमेव चेत्याहिताग्निर्नानग्निस्तिष्ठेदित्यर्थः ।। १६८ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** पूर्वमृताया अन्त्यकर्मणि दाहनिमित्तमग्नीन्समर्प्य गृहस्थाश्रममिच्छन्नुत्पन्नपुत्रोऽनुत्पन्नपुत्रो वा पुनर्विवाहं कुर्यात्। स्मार्ताग्नीञ्छ्रौताग्नीन्वा दध्यात् ।। १६८ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** 'अनाश्रमी न तिष्ठेत क्षणमेकमपि द्विजः' इति स्मृतिमाश्रित्याह **पुनर्दारक्रियामिति ।** स्वरसात्यन्तरसत्वे आधानमात्रम्, श्रेष्ठायां विद्यमानायां नाग्नित्यागः ।। १६८ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** पूर्वमारिण्यै अरणिपात्रसंबन्धिन्यै भार्यायै **अन्त्यकर्मणि** अग्नीन् यज्ञादीन् दत्वा पुनः **दारक्रियां कुर्यात् ।** च पुनः **आधानं** अग्न्याधानमपि कुर्यात् ।। १६८ ।।

(७) **मणिरामः ।** पूर्वमारिण्यै स्वस्मात्प्रथममृतायै ।। १६७—१६८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । भार्याया** इति। पूर्वमृतायै भार्यायै अन्त्येष्टिदाहावग्नीन् दत्वा गार्हस्थ्यैकाश्रमनिर्वाहेच्छया पुत्राभावाद्वा प्राप्तपर्यन्तत्वादिना वा केनचित्कारणेन वानप्रस्थाद्याश्रमान्तराश्रयेण पुनर्विवाहाग्निपरिग्रहौ कुर्यात् ।। १६८ ।।

अनेन विधिना नित्यं पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ।।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ।। १६९ ।।

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां पञ्चमोऽध्यायः ।। ५ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** उपसंहारश्लोकः। **पञ्चयज्ञ**ग्रहणं च सर्वप्रसिद्ध्यर्थमिति ।। १६९ ।।

इति श्रीमद्वीरस्वामिसूनोर्भट्ट**मेधातिथि**स्वामिनः कृतौ
मनुभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।। ५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अनेन विधिना** स्नातकव्रतादिनियमेन सहितः **न हापयेन्न** त्यजेत्। **द्वितीय**मिति। द्वितीयभागे पुनराधानपुत्रोत्पत्तियज्ञानां च संभवे, असंभवे त्वधिकमपि कालं गृहे वसेत् गार्हस्थ्याश्रमे वर्तेत। ब्राह्मण इति प्राधान्यादुक्तम् ।। १६९ ।।

इति **सर्वज्ञनारायण**कृतौ **मन्वर्थविवृतौ** भक्ष्याभक्ष्यप्रेतशुद्धिद्रव्यशुद्धिस्त्रीधर्मो नाम पञ्चमोऽध्यायः ।। ५ ।।

श्रीनारायणसर्वज्ञनिर्मितां वीक्ष्य भारतीम् ।
धर्मस्य निर्णयं ब्रूत पदवाक्यसुनिश्चितम् ।।

(३) **कुल्लूकः।** अनेन तृतीयाध्यायाद्युक्तविधिना प्रत्यहं पञ्चयज्ञान्न त्यजेत्; द्वितीयमायुर्भागं कृतदारपरिग्रहोऽनेनैव यथोक्तविधिना गृहस्थविहितान्धर्माननुतिष्ठेत्। गृहस्थधर्मत्वेऽपि पञ्चयज्ञानां प्रकृष्टधर्मज्ञापनार्थं पृथङ्निर्देशः।। १६९ ।।

इति **कुल्लूक**भट्टविरचितायां **मन्वर्थमुक्तावल्यां** पञ्चमोऽध्यायः।। ५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** गार्हस्थ्याश्रमकृत्यमुपसंहरति **अनेनेति**।। १६९ ।।

राघवानन्दविरचितायां **मन्वर्थचन्द्रिकायां** पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।। ५ ।।

(५) **नन्दनः।** एवं प्रपञ्चितं गृहस्थाश्रमाचारविधिमुपसंहरति **अनेनेति।** अत्र पुनः पञ्चयज्ञग्रहणं तेषां प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थमिति ।। १६९ ।।

इति श्री**नन्दन**विरचिते **मानवव्याख्याने** पञ्चमोऽध्यायः।। ५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अनेनेति।**

इति श्री**रामचन्द्र**विरचितायां **चन्द्रिकायां** पञ्चमोऽध्यायः।। ५ ।।

(७) **मणिरामः।** इति श्रीमिश्रगंगारामात्मज दीक्षित**मणिराम**कृतायां **सुखबोधिन्यां** पंचमोऽध्यायः ।। ६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अनेनेति।** तृतीयाध्यायोक्तविधानेन पञ्चयज्ञाद्यजहन् द्वितीयमायुर्भागं कृतभार्यो गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ।। १६९ ।।

इति श्रीभट्टमाधवात्मज**गोविन्दराज**विरचितायां मनुटीकायां मन्वाशयानुसारिण्यां भक्ष्याभक्ष्यसूतकद्रव्यशुद्धिस्त्रीधर्मनिरूपणं नाम **पञ्चमो**ऽध्यायः।। ५ ।।

।। इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।।५।।

---:०:---

षष्ठोऽध्यायः ६

◎

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।।
वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ।। १ ।।

[अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्मं वैखानसाश्रमम् । वन्यमूलफलानां च विधिं ग्रहणमोक्षणे ।।1।।]

(१) **मेधातिथिः** । गृहोपलक्षित आश्रमो **गृहाश्रमः** । 'गृहाः' दाराः । तत्र **स्थित्वा** तमनुष्ठाय **वने वसेदिति** विधिः । स्थित्वेति क्त्वाप्रत्ययेन पौर्वकाल्यं गार्हस्थ्यस्य वनवासाद्दर्शयति । क्रमेणाश्रमः कर्तव्यः । कृतगार्हस्थ्यो वनवासेऽधिक्रियते । समुच्चयपक्षमाश्रित्यैतदुक्तम् । अन्यथाऽविप्लुतब्रह्मचर्यादपि वनवासो विद्यत इत्येतदपि वक्ष्यते। **विजितेन्द्रियः** पक्वकषायः, क्षीणराग इत्यर्थः। एवं **विधिवत्-यथावदिति** पदानि वृत्तपूरणानि। तानि प्राक्तत्र तत्र व्याख्यातानि एतावद्विधीयते । गार्हस्थ्यं कृत्वा वनवास आश्रयितव्यः ।।1।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्रमप्राप्तौ वनस्थयतिधर्मौ वक्तव्यौ । तत्र वनस्थधर्मं तावत्प्रक्रमते **एवं गृहाश्रम इति** । **यथावद्** वक्ष्यमाणविधिना **वने वसेत्** नियतस्तपःस्वाध्यायादिनियमाख्ययोगाङ्गयुक्तः । **विजितेन्द्रियो** ब्रह्मचर्यरूपयमवान् । तेनैकदेशेन हिंसाऽस्तेयापरिग्रहसत्यान्यपि यमान्तराणि गृह्यन्ते ।। 1 ।।

(३) **कुल्लूकः** । आश्रमसमुच्चयपक्षाश्रितो द्विजातिः कृतसमावर्तन उक्तप्रकारेण यथाशास्त्रं गृहाश्रममनुष्ठाय **नियतः** कृतनिश्चयो यथाविधानं वक्ष्यमाणधर्मेण यथार्हं **विशेषेण जितेन्द्रियः**, परिपक्वकषाय इत्यर्थः । वानप्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ।। 1 ।।

(४) **राघवानन्दः** । **एवमिति** । 'गृही भूत्वा वनी भवेदि'ति (जाबाल० ४) श्रुतिसंगतिः । **स्नातक** उक्तस्नातकधर्मवान् । 'न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।। गृहं च गृहिणीशून्यमरण्यसदृशं विदुः ।।' तयोपलक्षितमाश्रमं स्थित्वा तदुचितधर्मं संपाद्य ।। 1 ।।

(५) **रामचन्द्रः** । ब्रह्मचारिगृहस्थयोः धर्माः प्रतिपादिताः, अतः अधुना वानप्रस्थधर्मानाह **अत इति** । वैखानसाश्रमे वैखानसऋषिप्रयुक्त आश्रमे । च पुनः वन्यमूलफलादीनां विधिम् ।। 1 ।।

(७) **मणिरामः** । वानप्रस्थधर्मान् वक्तुं वानप्रस्थसमयमाह **एवमिति** । **एवं** उक्तप्रकारेण द्विजः विधिवत् **गृहाश्रमे स्थित्वा** गृहस्थाश्रमं कृत्वा **नियतः** कृतनिश्चयः **यथावत्** वक्ष्यमाणधर्मेण यथाऽर्हति तथा **विजितेन्द्रियः** सन् **वने वसेत्** **वान**प्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ।। 1 ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **एवमिति** । कृतसमावर्तनो द्विज उक्तप्रक्रियो यथाशास्त्रं गृहाश्रममनुष्ठाय ततो नियतः कृतनिश्चयो विशेषेण यतेन्द्रियः सन् यथा वक्ष्यमाणप्रकारेण यथार्हति तथा वानप्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ।। 1 ।।

(९) **भारुचिः** । अनुष्ठानसाधनः ।। 1 ।।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ॥
अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत् ॥ २ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** यदुक्तं 'त्यक्तविषयोपभोगधर्मोऽधिक्रियत' इति तदेव दर्शयति । **वली** त्वक्शैथिल्यम् । **पलितं** केशपाण्डुर्यम् । **अपत्यस्यापत्यं** पुत्रस्य पुत्र इत्याहुः । सत्यपि दुहितुरपत्ये दौहित्रे पुत्रस्यापि कन्यायां जातायां नैवं विधिमिच्छन्ति शिष्टाः । अन्ये तु शिरःपालित्यं पौत्रोत्पत्तिं च वयोविशेषलक्षणार्थमाहुः । यस्य कथंचित्पालित्यं न भवेत्सोऽपि वार्धक्ये वनं समाश्रयेत् । यथैव 'जातपुत्रः कृष्णकेशस्तु' आधानेऽधिक्रियते, एवं जातपौत्रः पलितशिराः । तदापि पुत्रजन्म कृष्णकेशता च वयोविशेषोपलक्षणार्थमेव । 'नातिशीघ्रं नातिचिरम्' इत्यर्थस्योपलक्षणत्वे तु प्रमाणं वक्तव्यम् ।। २ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** तृतीयायुर्भागे वनगमनं दर्शयित्वा कालान्तरमप्याह **गृहस्थ इति । वलीपलितं** मिलितं यदा पश्येदिति द्वितीयः कालः । **अपत्यस्यापत्यं** पौत्रं यदा पश्येदिति तृतीयः प्रकारः ।। २ ।।

(३) **कुल्लूकः । गृहस्थो यदात्म**देहस्य त्वक्शैथिल्यं केशधावल्यं पुत्रस्य पुत्रं च **पश्यति** तथाविधवयोवस्थया विगतविषयरागतया **वनमाश्रयेत्** ।। २ ।।

(४) **राघवानन्दः । आत्मनो** देहस्य **वली** चर्मशैथिल्यं **पलितं** केशधावल्यं, एत द्रागक्षयोपलक्षकम् । **अपत्यस्ये**त्यादिकं संभवद्विषयम् ।। २ ।।

(६) **रामचन्द्रः । यदा आत्मनः वलीपलितं पश्येत्** जराजर्जरत्वं पश्येत् ।। २ ।।

(७) **मणिरामः । वलीपलितं** त्वक्शैथिल्यं केशश्वैत्यं । **अपत्यस्यैव चापत्यं** पुत्रस्य पुत्रम् ।। २ ।।

(८) **गोविन्दराजः । गृहस्थ इति ।** गृहस्थो यदात्मनस्त्वक्शैथिल्यं शिरःपाण्डुर्यं पौत्रांश्च पश्येत्तदा वानप्रस्थस्यार्थे अरण्यमाश्रयेत् ।। २ ।।

सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् ॥
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥३॥

(१) **मेधातिथिः ।** व्रीहियवमयमन्नं ततः प्रभृति नाश्नीयादित्येतत् 'संत्यज्येति' उच्यते । तदुक्तं 'मूलाशीत्यादि' । **परिच्छदः** गवाश्ववस्त्रासनशय्यादिः । यदि भार्याया इच्छा तदा सहगमनम्, अन्यथा एकाकिनः । अन्ये तु 'तरुणीं निक्षिप्य वृद्धया सहे'ति वर्णयन्ति । सत्यां भार्यायामयं विधिः, पुत्रेषु निक्षेपः वनगमनं वा । असत्यामपि मृतायां वनवास **आपस्तम्बादिभिः** स्मर्यते "पुनराधान" इत्यत्र । यस्येन्द्रियचापल्यं नास्ति, स वानप्रस्थः । इतरः पुनर्दारान्परिगृह्णीयादिति व्यवस्था ।। ३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । ग्राम्यं सर्वं परिच्छदं** गोभूहिरण्यादि । **भार्यां निक्षिप्येति** भार्यासंभवे ।। ३ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** **ग्राम्यं** व्रीहियवादिकं भक्ष्यं सर्वं च गवाश्वशय्यादि**परिच्छदं** **परित्यज्य** विद्यमानभार्यश्च वनवासमनिच्छन्तीं भार्यां पुत्रेषु समर्प्यच्छन्त्या **सहैव वनं** **गच्छेत्** ।। ३ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** किंच, **संत्यज्येति** । **ग्राम्यं** कृष्यादियत्नोत्पाद्यं **परिच्छदं** गवादिकं । 'सहैव वा वनवासमिच्छन्त्या भार्यया ऋतुमत्या मृतायां वनवास' इत्या**पस्तंबोक्तेः** सति रागे विवाहः, असति **वनं गच्छेदिति** ।। ३ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** **ग्राम्यमाहारं** गोधूमतिलकादिकम् । च पुनः **सर्वं परिच्छदमपि** गोभूतिलहिरण्यादि । पक्षान्तरं प्रति परिचर्याऽभिलाषेण स्वयमपि वनं गंतुमिच्छति र्तीह तया **पत्न्यैव सह वनं गच्छेत्** ।। ३ ।।

(७) **मणिरामः ।** **ग्राम्यमाहारं** व्रीहियवादिभक्ष्यं **परिच्छदं** गवाऽश्वशय्यादि । **भार्यां** वनवासमनिच्छंतीं । **सहैव वा** वनवासमिच्छंत्या सहैव ।। ३ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** **संत्यज्येति** । ग्रामोद्भवान्नभक्षणं गवाश्वादि च सर्वं त्यक्त्वा भार्यापुत्रेषु समर्प्य सह वा तया वनं गच्छेत् ।। ३ ।।

अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छदम् ।।
ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ।। ४ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अग्नय एवाग्निहोत्रशब्देनोक्ताः । **श्रौतानग्नीन्समादाय** गृहीत्वा **गृह्यं च** अग्निहोत्रपरिच्छदं स्रुक्स्रुवादि । ग्राम्यस्य परिच्छदस्य त्यागविधानादग्निसंबद्धस्य प्रतिप्रसवोऽयम् ।। ४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** सहगमनपक्षेऽग्निहोत्रसंभवेऽ**ग्निहोत्रमादाय** गृह्यमौपासन**मादायै**काकिगमनेऽपि । एवं तत्तद**ग्निपरिच्छदं** स्रुगादिकं तत्तदग्निनयने नयेदित्यर्थसिद्धमपि स्पष्टार्थमुक्तम् ।। ४ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** श्रौताग्निमावसथ्याग्निमग्न्युपकरणं च स्रुक्स्रुवादि गृहीत्वा ग्रामादरण्यं **निःसृत्य** गत्वा **संयतेन्द्रियः सन्निवसेत्** ।। ४ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** **अग्निहोत्रं** श्रौतं **गृह्यं** आवसथ्याख्यं **च । परिच्छदमग्नेः** स्रुवादिकं **निःसृत्य अरण्यं** निषेवेत ।। ४ ।।

(५) **नन्दनः ।** [वैखानसाश्रमं वानप्रस्थाश्रमविषयम् । वन्यानां मूलफलानामुपादाने परित्यागे च कालविधिः ।] द्विविधो वानप्रस्थः—गृहस्थसमः, भिक्षुसमश्चेति । तयोर्गृहस्थसमस्य धर्मास्तावदाह **अग्निहोत्रमिति । गृह्यं** गृहे विद्यमानम् । **अग्निपरिच्छद**मरणिपात्रशकटादिकम् । **निःसृत्य** प्रविश्य ।। ४ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** **अग्निहोत्रं** वैतानाग्निं **गृह्यं** आवसथ्याग्निं **च** पुनः **अग्निपरिच्छदं** कृष्णाजिनादि । **ग्रामान्निःसृत्यारण्यं निवसेज्जितेन्द्रियः** सन् ।। ४ ।।

(७) **मणिरामः**। **अग्निहोत्रं** श्रौताग्निं। **गृह्यं** आवसथ्याग्निं **अग्निपरिच्छदं** स्रुक्स्रुवादि ।। ४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अग्निहोत्रमिति**। श्रौताग्नीन् गृह्यं चाग्निमग्न्युपकरणं च स्रुक्स्रुवादि समादाय ग्रामाद्बहिः निःसृत्य जितेन्द्रियः सन्निवसेत् ।। ४ ।।

मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा ।।
एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ।। ५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **एतानेव** ये गृहस्थस्य विहिताः। **निर्वपेद**नुतिष्ठेत्। **विधिपूर्वक**मित्यनुवादः श्लोकपूरणार्थः ।। ५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मुन्यन्नै**रकृष्टपच्यैः। **विविधै**स्तत्तत्कालोपपन्नैः **मेधो** यज्ञस्तदर्हैर्**मेध्यै**र्यज्ञियैः शाकादिनापि मेध्येनैव। **एतानेव** गृहस्थकार्यान् चतुरो **महायज्ञान्**, ब्रह्मयज्ञस्तु नान्नसाध्यः ।। ५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **मुन्यन्नै**र्नीवारादिभिर्नानाप्रकारैः पवित्रैः शाकमूलफलैर्वारण्योद्भवैरेतानेवेति गृहस्थस्य पूर्वोक्तान्**महायज्ञा**न्यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् ।। ५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच, **मुन्यन्नै**रिति। **मुन्यन्नै**र्नीवाराद्यैः 'यदन्नः पुरुषो राजंस्तदन्नास्तस्य देवता' (रामा. अयोध्या. ११७।१५) इति स्मृतिमाश्रित्याह **एताने**वेति। **महायज्ञान्** वैश्वदेवादीन् **निर्वपेत्** कुर्यात् ।। ५ ।।

(५) **नन्दनः**। **अन्नै**र्नीवारादिभिः। **एतान्**पूर्वाध्यायोक्तान् ।। ५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **मुन्यन्नैः** अकृष्टक्षेत्रोद्भवैर्नीवारवेणुश्यामाकशाकादिभिः **एतान्पञ्च महायज्ञान्विधिपूर्वकं निर्वपेत्** ।। ५ ।।

(७) **मणिरामः**। **मुन्यन्नैः** नीवारादिभिः। **विविधैः** नानाप्रकारैः। **मेध्यैः** पवित्रैः। **एतानेव** गृहस्थपूर्वोक्तानेव **महायज्ञान्**। विधिपूर्वकं **निर्वपेत्** अनुतिष्ठेत् ।। ५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **मुन्यन्नैरिति**। मुन्यन्नैरपरैः पवित्रैः शाकमूलफलैर्वा एतानेव पूर्वोक्तान्महायज्ञान्यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् ।। ५ ।।

वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा ।।
जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ।। ६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **चर्म** गोमृगादीनाम्। **चीरं** वस्त्रखण्डम्। **सायं** दिवसावसानसमयः। **प्रगे** चाह्नः प्रथमोदये। एवं सायं स्नानविधानाद्रात्रौ भोजनमस्याहुः, भुक्ते स्नानप्रतिषेधात्। तदयुक्तमित्यन्ये। यतः स्नातकव्रत'मतः स्नानमाचरेत् भुक्त्वे'ति। **महाभारते** तु पुरुषमात्रधर्मतया स्मर्यते। त्रैकालिकमप्यस्य स्नानं भविष्यति वैकल्पिकम्। **जटाश्मश्रुलोमनखानि** न कर्तयेत् ।। ६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **चीरं** तृणवल्कलादिकृतं वासः। **प्रगे** प्रातः। **बिभृयात्** न छिन्द्यात् ॥ ६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। मृगादिचर्म वृक्षवल्कलं वा आच्छादयेत्। **हारीतेन** तु 'वल्कलशाणचर्मचीरकुशमुञ्जफलकवासाः' इति विदधता वल्कलादिकमप्यनुज्ञातम्। **सायंप्रातः स्नायात् जटाश्मश्रुलोमनखानि नित्यं धारयेत्** ॥ ६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **चीरं** खण्डितवस्त्रं एतदुपलक्षकं वल्कलादेः। तदुक्तं **हारीतेन** 'वल्कलशाणचीरचर्मकुशमुञ्जफलवासाः' इति। **प्रगे** प्रातः जटाश्च कृत्रिमा अकृत्रिमा वा ॥ ६ ॥

(५) **नन्दनः**। **चीरं** कुशमयतन्तुस्यूतं वस्त्रम्। **प्रगे** उषसि ॥ ६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **चर्म** कृष्णाजिनादि। **चीरं** वल्कलकृतं। **प्रगे** प्रातःसमये ॥ ६ ॥

(७) **मणिरामः**। **चर्म** मृगादिचर्म। **चीरं** वृक्षादिवल्कलं। **प्रगे** प्रातः ॥ ६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। 'वसीत चर्म चीरं वा मार्गं वा चार्क्षमेव वे'ति। मृगादिचर्म वस्त्रखण्डं वा वृक्षवल्कलं वा आच्छादयेत्। सायं प्रातश्च स्नायात्। श्मश्रुलोमनखांश्च नित्यं धारयेत् ॥ ६ ॥

यद्भक्षः स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षां च शक्तितः ॥
अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतम् ॥ ७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। मुन्यन्नैरित्युक्तम्। तानि च नीवारादीनि वन्यानि धान्यानि तथा शाकादीनि वन्यान्येव। अन्नशब्दो बाहुल्येन धान्यविकारे भक्तसक्तुपिष्टादौ प्रयुज्यते। ततः शाकादीनां सत्यपि मुन्यन्नत्वे पृथगुपादानम्। मुनयस्तापसास्तेषामन्नानि मुन्यन्नानि। अग्नौ पाकधर्मान्महायज्ञान्निर्वपेत्। यदा कालपक्वफलाशी तदा न निर्वपेदित्याशङ्कायामाह **यद्भक्षः स्यात्**। यदेव भक्षयेत्तदेव पिष्टादि यथासामर्थ्यं दद्यात्। **बलिं** अनग्निहोत्रं 'इन्द्रायेन्द्रपुरुषे'त्यादि यद्विहितम्। अग्नौ त्वस्मिन्पक्षे होमो नास्ति। तदयुक्तम्; बलिशब्दस्य चेज्यामात्रवचनत्वादग्नावनग्नौ च तुल्यमेतत्। अथाप्ययं पक्षः स्याद्यदेव भक्षयेत्तदेव, अग्नावेव, पक्वेनाग्नौ होमः कर्तव्यस्तथापि तावन्मात्रप्रयोजनं शाकादि पक्ष्यति, स्वयं कालपक्वं भोक्ष्यते। सर्वथा कालपक्वाशिनोऽप्यस्ति वैश्वदेवोऽग्नावेव। अबादिभिर्द्वन्द्वोऽयम्। **अद्भिर्मूलफलैः** भिक्षया च नीवारादिनाऽ**र्चयेदाश्रमागतं** पान्थम् ॥ ७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **बलिपदं** महायज्ञोपलक्षणम्। **भिक्षां** भिक्षमाणेभ्यः। अन्नाभावेऽम्म**त्ता**दिरूपाभिः **भिक्षाभिः** भैक्ष्यभूताभिः ॥ ७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **यद्भुञ्जीत** ततो यथाशक्ति **बलिं भिक्षां च दद्यात्**। **बलिमिति** तु वैश्वदेवनित्यश्राद्धयोरुपलक्षणम्, एतानेव महायज्ञानिति विहितत्वात्। आश्रमागताञ्ज**लफलमूलभिक्षादानेन पूजयेत्** ॥ ७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किं च **यदिति** । **भक्ष्यं** स्वनियमप्राप्तं शाकादि । **बलिं** वैश्वदेवम् । आश्रमायरार्चनमावश्यकमित्याह **अद्भिरिति** । **अद्भिर्**जलैः **अतो** न नीवारादिभिर्भिक्षितैः ॥७॥

(५) **नन्दनः** । **बलिं** वैश्वदेवाञ्छिष्टभूतबलिं वा । **आश्रमागतान्** तिथीनिति शेषः ॥ ७ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **ततो** भक्ष्याद्बलिं दद्यात् **बलिपदं** महायज्ञोपलक्षणम्, **च** पुनः **शक्तितो भिक्षां दद्यात्** ॥ ७ ॥

(७) **मणिरामः** । **बलिमिति** वैश्वदेवनित्यश्राद्धयोरुपलक्षणं । 'एतानेव महायज्ञानि'-(६५)त्युक्तत्वात् ॥ ७ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **यद्भक्ष इति** । यद्भक्षं भुंजीत ततस्तस्मात् पूर्वोक्तवत् बलिं भिक्षां च दद्यात् । आश्रमागतांश्च उदकमूलफलभिक्षादानेन पूजयेत् ॥ ७ ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः ॥
दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ८ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आश्रमबुद्धया स्वाध्यायादीनां निवृत्तिमाशङ्कमान आश्रमान्तरत्वा-दस्यानिवृत्त्यर्थमाह **नित्ययुक्तः** । न यथा गार्हस्थ्ये । तत्र हि गृहचेष्टार्था अपि व्यापाराः सन्ति, तेष्वनुष्ठीयमानेषु नास्ति स्वाध्यायः । **दान्तो** दमयुक्तः मदवर्जितः । **मैत्रः** मित्रकर्म-प्रधानः प्रियहितभाषी । सन्निहितस्य चित्तानुकूलनपरः स **समाहितः** । नासम्बद्धं नाप्राकरणिकं बहु पराधीनोऽपि ब्रूयात् । **दाता** अपां मूलभिक्षाणां च । **अनादाता** पथ्यौषधाद्यर्थमाश्रमान्तरा-दागतं न याचेत । **सर्वभूतानुकम्पकः** । अनुकम्पा कारुण्यम् । सत्यपि कारुणिकत्वे न परार्थ-मन्यं याचेत ॥ ८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **स्वाध्याये** जपादौ । **दान्तो** जितमनाः । **मैत्रो** मैत्रीपरः । **सर्वत्र समाहितः** । आत्मविषयनिहितचित्तः । **दाता** नित्यं सततं दानशीलः । **अनादाता** अप्रत्युपलब्धिशीलः आदातृत्वशून्यः । **सर्वभूतानुकम्पकः** सर्वभूतदुःखप्रहरणेच्छावान् ॥ ८ ॥

(३) **कुल्लूकः** । वेदाभ्यासे **नित्ययुक्तः स्यात्** शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुः सर्वोपकारकः संयतमनाः **सततं दाता** प्रतिग्रहनिवृत्तः **सर्वभूतेषु** कृपावान्भवेत् ॥ ८ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच **स्वाध्याय इति** । तद्विस्मरणे ब्रह्मोज्झतेति चतुर्णामाश्रमाणां प्रत्यवायसाधारण्यात् । **अनादाता** अप्रतिग्रहः । **सर्वभूतानुकम्पकः** सर्वोपकारकः ॥ ८ ॥

(५) **नन्दनः** । मित्रभावो मैत्री, तद्वान्मैत्रः ॥ ८ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **दान्तः** जितेन्द्रियः स्यादिति सर्वत्र संबन्धः । **मैत्रः** मैत्रीपरः । **समाहितः** नियतचित्तः । **नित्यं दाता** दानपरः ॥ ८ ॥

(७) **मणिरामः** । **दाता** शीतातपादिसहिष्णुः । **मैत्रः** सर्वोपकारकः । **समाहितः** संयतमनाः । **अनादाता** प्रतिग्रहरहितः ॥ ८ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। 'स्वाध्यायशीलो नित्यं स्याद्दांतो मैत्रसमाहितः। त्यक्तद्वंद्वोऽनिशं दाता सर्वभूतानुकंपनः'॥ वेदाभ्यासरतः शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुः सर्वोपकारशीलसंयतमनाः स्यात्॥८॥

वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि॥
दर्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च योगतः॥९॥

(१) **मेधातिथिः**। 'वितानो' विहारस्तत्र भवं **वैतानिकम्**। त्रेताग्निविषयं **कर्म** श्रौतम्। तज्**जुहुयात्**कुर्यात्। 'अग्निहोत्र'शब्दो यवाग्वादौ होमसाधने द्रव्ये वर्तते, न कर्मनामधेयम्। ततश्च तज्जुहुयादाहवनीयेऽग्निहोत्रादिभिर्जुहोतीत्यर्थं उपपन्नः, प्रथमपक्षेऽग्निहोत्रशब्दो जुहोतिनाऽभिन्नार्थः। "ननु च 'पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्येति' पक्षान्तरमुक्तम्। तत्र कथं तया विना श्रौतेष्वधिकारः?" 'प्रोषितस्य यथेति चेत्। यथा प्रोषिता वा यजमानः संविधानादूरस्थोऽप्यधिक्रियते संविधाने, एवं भवति कर्ता; तद्वत्पत्न्यपि वनं प्रतिष्ठमानमनुज्ञास्यति, न सहाधिकारो विरोत्स्यत' इति। तदपि वार्तम्। दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलात्कथञ्चित्प्रवासोपपत्तेः युक्तमीदृशमनुष्ठानं, न स्वेच्छया। सत्यां शक्तौ बहूनि चाङ्गानि परिलुप्येरन्। दर्शपौर्णमासयोः "वेदोऽसि वित्तिरसि" इत्यादि पत्नीं वाचयेदित्युक्तम् तद्धीयेत। अथोच्येत— 'सहप्रस्थानपक्षे विधिरयं भविष्यतीति' एतदपि न; विशेषस्याश्रुतत्वात्। निक्षेपपक्षे चाग्नीनां प्रतिपत्त्यन्तरमनाम्नातम्। किञ्च सहत्वपक्षेऽपीदं विरुध्यते। "वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः। पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक्॥" इति (श्लो० ११)। आरण्यानि मुन्यन्नानि नीवारादीन्यभिप्रेतानि। ग्राम्यस्य परिच्छदस्य त्यागविधानात्। व्रीह्यादिभिश्च वेदे पुरोडाशा विहितास्ते च ग्राम्याः। न च स्मृतिश्रुतिषु उत्पन्नन्यायेन व्रीहिशास्त्रविधिन्यायेन वा केनचिन्मेध्येनारण्येनान्नेन प्रयोगः परिसमाप्येत निक्षेपे। ते च भार्यया दुरुपपादाः। कथं यावज्जीवश्रुतौ सत्यामग्नीनां त्यागो भार्याया वा? तस्मादाश्रमान्तरविधानं वैतानिकानां च कर्मणामनुष्ठानं न संवदेत्। कर्तव्योऽत्र यत्नः। केचिदाहुः—वैतानिकशब्दः स्मार्तेष्वेव कर्मसु स्तुत्या प्रयुक्तः। न च स्मार्तेषु व्रीह्यादिनियमशास्त्रमस्ति। तत्र ह्याम्नायते (रामायण. अयोध्या. ११७-१५)—"यदन्नः पुरुषो राजंस्तदन्नास्तस्य देवताः" इति। अतश्च मुन्यन्नैरनुष्ठानमविरुद्धं भवेत् व्रीह्यादिशास्त्रविरोधः परिहृतः स्यात्। 'सहा'धिकारस्तत्रापि विद्यते। तस्य कः परिहारः? उभयोः स्मार्तत्वादस्यामवस्थायां बाधिष्यते।' यत्तु श्रौतवचनं "पत्न्या सह यष्टव्यमिति" तच्छ्रौतेष्वेव। अथवा नैवायं विधिर्गृहस्थाग्नेः। किं तर्हि? 'श्रावणिकेनाग्निमाधायेति' **गौतमेन** पठितम्, इहापि वक्ष्यति "वैखानसमते स्थित" इति (६।२१)। तस्माच्छास्त्रविहितानि कर्मान्तराण्येवैतानि। **दर्शपूर्णमासा**दयस्तु शब्दा भक्त्या तत्र प्रयुक्ताः। अतस्तत्र तदाधानमभार्यस्यैव।

गार्हस्थ्योपात्तानां प्रतिपत्तिरुक्ता "अग्नीनात्मनि वैतानानिति" (६।२५)। यत्तु यावज्जीवश्रुतौ सत्यां कथमग्नीनां त्याग इति—एतच्चातुराश्रम्यानुक्रमणप्रकरणे निरूपयिष्यते। अन्ये पुनराहुः—होमो ग्राम्यानामन्नानां प्रतिषिद्धः, न तु

देवताद्यर्थं उपयोगः। ननु च "यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीति" तत्रापि विद्यते भक्षः। सत्यम्। स तु शास्त्रीयो न लौकिकः। लौकिकस्य च प्रतिषेधः 'संत्यज्येति'। ग्राम-प्रवेशश्च तस्य तदर्थो न विरुध्यते। तथा वक्ष्यति "ग्रामादाहृत्य वाऽश्नीयादिति" (६।२८)। तदेतदसत्; 'मुन्यन्नैरिति' विधानात्। तदेवं श्रावणिकेनाग्निमाधायेत्यादि सर्वमुपपन्नम्। तथाहि "अग्निहोत्रं समादायेति" पठ्यते (६।४), न तु संत्यज्येति। समारोपणमपि मुमूर्षोस्तप्ततपसो वक्ष्यते प्रथमप्रवासे। न चतुरायणा-दिशब्दानां श्रावणिकाग्निविषयत्वे कथंचिदुपपत्तिः। मृतभार्यस्य तदाधानं वाचनिकं भविष्यति। यदा वा ब्रह्मचर्यादेव वनवासमिच्छेत्तदा श्रावणिकाधानम्। तस्मादा-हिताग्नेः सहाग्निवनप्रस्थानं सभार्यस्य। तत्र च **यथाविधि** व्रीह्यादिना श्रौतकर्मानुष्ठानम्। व्रीह्यादीनामपि मुन्यन्नता कथंचिदुपपाद्या। व्रीहियवावपि पवित्रम्। भार्यानिक्षेपश्चाना-हिताग्नेः कथंचित्स्मार्तेऽग्नौ गतिः; उभयोः स्मार्तत्वात्।

यस्य च द्वे भार्ये जाते एकया चाग्नयो नीतास्तस्य द्वितीयां भार्यां निक्षिप्येति वचनम्। **अस्कन्दयन्**। स्कन्दनं विध्यतिक्रमः, यथाविहितमनुष्ठानस्यासंपादनम्। एतच्च पादपूरणम्। **योगत** इत्येतदपि। **योगत अस्कन्दयन्** युक्त्याऽविनाशयन्। युक्तिर्विधिरेव ॥ ९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वैतानिकं** विततेष्वग्निषु कार्य**मग्निहोत्रहोमं। दर्शं पर्व** दर्शाख्यं **पर्व**कृत्यम**स्कंदयन्न**पातयन्। **योगत** उद्योगतः ॥ ९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** गार्हपत्यकुण्डस्थानामग्नीनामाहवनीयदक्षिणाग्निकुण्डयोर्विहारो वितानं तत्र भवं **वैतानिकमग्निहोत्रं** यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत्। **दर्शपौर्णमासं च पर्वेति** श्रौतस्मार्तदर्श**पौर्ण-मासौ योगतः** स्वकाले**ऽस्कन्दयन्न**परित्यजन्। भार्यानिक्षेपपक्षे च रजस्वलायामिव भार्यायामे-तेषामनुष्ठानमुचितं विशेषाश्रवणात् ॥ ९ ॥

(४) **राघवानन्दः। वैतानिकं** गार्हपत्यकुण्डस्थिताग्नेराहवनीयदक्षिणाग्निकुण्डयोर्विहारो वितानं तत्र भवं वैतानिकमग्निहोत्रं यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत्। **अस्कन्दयन्न**परिलोपयन्**पर्व** पर्वसंबन्धि **दर्शा**ख्यं कर्म एवं **पौर्णमासाख्यं योगतः** श्रौतस्मार्तदर्शादेः काले ॥ ९ ॥

(५) **नन्दनः। वैतानिक**मित्यनुवादः। **योगतः** प्राप्तितः, प्राप्तकाल इति यावत्। **अस्कन्दयन्न**नतिक्रामन् ॥ ९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** तथा **वैतानिकं** अग्नित्रयसाध्यं। च पुनः अग्निहोत्रं यावदन्नादिकं होमद्रव्यसाध्यं। **दर्शश्राद्धं अस्कंदयन्न**लुम्पयन्। **च** पुनः **योगतः पौर्णमासं पर्वास्कंदयन्** ॥ ९ ॥

(७) **मणिरामः। वैतानिकं** गार्हपत्यकुंडादाहवनीयदक्षिणाग्निकुंडयोरग्न्यानयनं वितानं तत्र भवो **वैतानिकं** एतादृशमग्निहोत्रं। **योगतः** काले **अस्कंदयन्** अपरित्यजन् ॥ ९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। वैतानिकमिति।** अमावास्यापौर्णमासं च पर्वयोर्दर्शं अत्यजन् श्रौतमग्निहोत्रं यथाशास्त्रं भार्यानिक्षेपपक्षेऽपि वचनाद्द्रव्यलाभार्थं च जुहुयात् ॥ ९ ॥

(९) **भारुचिः।** अग्निहोत्रग्रहणम् ॥ ९ ॥

दर्शेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।।
तुरायणं च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च ।। १० ।।

(१) **मेधातिथिः । दर्शेष्टिश्च आग्रयणं** चेति समाहारद्वन्द्वः । चातुर्मास्य-तुरायण-दाक्षायणाः श्रौतकर्मविशेषवचनाः । नित्या एव तुरायणादयः केषांचित् ।। १० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** 'ऋक्षेष्टयोऽग्निर्वा अकामयते'त्यादितैत्तिरीये कृत्तिकादिनक्षत्रेष्टय आम्नाताः **तुरायणं** संवत्सरं 'सवनविधा इष्टी'रित्यादि**नापस्तम्बे**नोक्तम् । **दक्षस्यायनं** दाक्षायणयज्ञेन 'स्वर्गकामो यजेते'ति **तैत्तिरीय** आम्नातम् । अत्र यद्यपि वन्यैरेवाकृष्टपच्यैर्नीवारादिभिः पुरोडाशादि तथापि दर्शादेर्घृतं विना दाक्षायणादीनां क्षीरं विनाऽसिद्धेर्गवामपि परिग्रहः ।। १० ।।

(३) **कुल्लूकः । ऋक्षेष्टिर्नक्षत्रेष्टिः आग्रयणं** नवसस्येष्टिः ऋक्षेष्टचाग्रयणं चेति समाहारद्वन्द्वः । तथा चातुर्मास्य-तुरायण-दाक्षायणानि श्रौतकर्माणि क्रमेण कुर्यात् । अत्र केचित् सर्वमेतच्छ्रौतं दर्शपौर्णमासादिकर्म वानप्रस्थस्य स्तुत्यर्थमुच्यते, नत्वस्यानुष्ठेयं ग्राम्यव्रीह्यादिसाध्यत्वादेषां च । न च स्मृतिः श्रौताङ्गबाधने शक्तेत्याहुः—तदसत्; 'वासन्तशारदैः'(६।११) इत्युत्तरश्लोके मुन्यन्नैर्नीवारादिभिर्वानप्रस्थविषयतया स्पष्टस्य चरुपुरोडाशादिविधेर्बाधनस्यान्याय्यत्वात् । **गोविन्दराजस्तु** व्रीह्यादिभिरेव कथंचिदरण्यजातैरेतान्निर्वर्तयिष्यत इत्याह ।। १० ।।

(४) **राघवानन्दः । ऋक्षेष्टिर्नक्षत्रेष्टिः । आग्रहायणं** (?) नवसस्येष्टिः । **चातुर्मास्यं** वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरेति चतुष्कम् । 'अथ **तुरायण**' मित्याश्वलायनोक्तेः । केषांचित् श्रौतकर्मविशेषास्तुरायणादयः । पश्वभावादयनाद्युपपत्तेः । एते यागभेदा व्रीह्यभावेऽपि कार्याः; नीवारादेः सत्वादावश्यके मुख्यालाभे प्रतिनिधेरावश्यकत्वात् ।। १० ।।

(५) **नन्दनः । ऋक्षेष्टिं** नक्षत्रेष्टिम् । **आग्रयणमिति** जातावेकवचनम् । श्यामाकव्रीहियवाग्रयणानि । **चातुर्मास्यानि** वैश्वदेवादीनि । **तुरायणं** संवत्सरसाध्यक्रतुविशेषः । **दाक्षायणं** दर्शेष्टिविकृतिः । **क्रमशः** तत्र तत्र काले ।। १० ।।

(६) **रामचन्द्रः । ऋक्षेषु** कृत्तिकादिषु आग्रयणे च पुनः उत्तरायणं संवत्सरेष्टिविशेषः, दक्षस्यायनं तैत्तिरीयशाखायां **दाक्षायणसंज्ञम्** ।। १० ।।

(७) **मणिरामः । ऋक्षेष्टिः** नक्षत्रेष्टिः । **आग्रहायणं** (?) नवान्नेष्टिः । उत्तरायणं **दक्षस्यायनं दाक्षायणं** श्रौतं कर्म ।। १० ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** 'नक्षत्रेष्टिं तथा दर्शपौर्णमासानि चाहरेत् । उत्तरायणं च क्रमशो दक्षिणायनमेव च' । नक्षत्रेष्टिं सूत्रकारोक्तस्वरूपभवं, तस्येष्टिं च तथा दर्शपौर्णमासानि च उत्तरायणान् दक्षिणायणान् श्रौतविशेषादीन् क्रमेण कुर्यात् । यत्तु कैश्चिदुक्तं सर्वमेतत् स्मार्तं कर्म दर्शपौर्णमासादिशब्दैः स्तुत्यर्थमुच्यते; श्रौतस्य दर्शपौर्णमासादिश्रुत्या ग्राम्यान्नचारुपुरोडाशसाध्यत्वविधानात् न शक्त्या स्मृतिर्व्रीह्यादि निवर्तत इति—तदसत्; उच्यते । यतो न

सत्यागतिसुखं शब्दार्थहानं न्याय्यं व्रीह्यादिभिरेव कथंचिदरण्यजातैरेतानि निवर्तयिष्यन्त इति किमनुपपन्नं स्वत एवोत्तरश्लोके 'मुन्यन्नैर्मेध्यै'रिति वक्ष्यति। मेधो यस्तदर्हाणि मेध्यानि ।। १० ।।

(९) **भारुचिः।** तस्मात् तत्कर्म दर्शपूर्णमासादिशब्दैः स्तुत्यर्थमुच्यते। श्रौतानां तु नित्यानां चरुपुरो(डाशादि.....)विहितत्वादसामर्थ्यं स्मृतिव्रीह्यादिनिवर्तने ।। १० ।।

वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ।।
पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ।। ११ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यदा मुन्यन्नैरिति न पूर्वेण संबध्यते, तदा नास्ति चोद्यं "वैतानिकानि कथं व्रीह्यादिचोदितानि क्रियेरन्?"। अत्र चरुपुरोडाशा वैखानसशास्त्रोक्ता एव वेदितव्याः। वसन्ते जायन्ते पच्यन्ते वा **वासन्तानि**, एवं शारदैर्मेध्यैरित्यनुवादः। **स्वयमाहृतैः।** प्रतिग्रहादीनि वृत्तिकर्माणि निषिध्यन्ते। स्मार्तानामुक्तानां कर्मणामनुष्ठानार्थं पुनर्हृत्यादिनापहरणम्। **विधिवत्पृथगिति** पूरणे ।। ११ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **शारदपदं** वार्षिकश्यामाकादेरप्युपलक्षणम् ।। ११ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **वसन्तोद्भवैः** शरदुद्भवैर्मेध्यैर्यागाङ्गभूतैर्**मुन्यन्नै**र्नीवारादिभिः **स्वयमानीतैः पुरोडाशांश्चरू**न्यथाशास्त्रं तत्तद्यागादिसिद्धये संपादयेत् ।। ११ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अत आह **वासन्तेति**। **वासन्तशारदै**स्तत्रोद्भूतैः **मेध्यैः** यागार्हैः ।। ११ ।।

(५) **नन्दनः।** **पृथक्** नवे सस्ये प्राप्ते पुराणस्य त्यागेनेत्यर्थः ।। ११ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **वासन्तादिशारदै**र्वार्षिकश्यामाकाद्युपलक्षकैः ।। ११ ।।

(७) **मणिरामः।** **वासंतशारदैः** वसंतोद्भवैः शरदुद्भवैश्च ।। ११ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **वासन्तशारदैरिति।** वसन्तोद्भवैः यागार्हैः स्वयमानीतैर्मुन्यन्नैः पुरोडाशांश्चरूंश्च यथाशास्त्रं प्रतियोगं प्रतिपादयेत् ।। ११ ।।

(९) **भारुचिः।** वैखानसोक्ता एवैते **चरुपुरोडाशाः** स्मार्ता वेदितव्याः ।। ११ ।।

देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ।।
शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् ।। १२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पर्वसु यद्देवताभ्यो दत्तं तच्छिष्टमेव भक्षयेन्न शाकमूलफलादि। **शेषमात्मनि युञ्जीत** आत्मनिमित्तमुपयोजयेत्, आत्मार्थं शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थः। **स्वयं कृतं च लवणं** न सैन्धवादि निषेवेत ।। १२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **देवताभ्यो** हुत्वाग्रयणेष्टौ **मेध्यतरं** ग्राम्यापेक्षयापि मेध्यत्वात्। **स्वयं कृतं लवणं** वृक्षादिक्षारकृतम् ।। १२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **तद्** वनोद्भवनीवारादिकसाधितमतिशयेन यागार्हं **हविर्देवताभ्य** उपकल्प्य **शेषान्नमुपभुञ्जीत** आत्मना **च कृतं लवण**मूषरलवणाद्युपभुञ्जीत ।। १२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं चान्यदित्याह **देवेति। देवताभ्यो**ऽग्नेः सोमयमाभ्यामित्याद्युक्ताभ्यः **युञ्जीत। स्वयं कृतलवणं च भुञ्जी**तेत्यर्थः ।। १२ ।।

(५) **नन्दनः। आत्मनिवेदनं** भोजनम् ।। १२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। च** पुनः **स्वयं कृतं लवणं** वृक्षादिक्षारकृतं **युञ्जीत** भुञ्जीत ।। १२।।

(७) **मणिरामः। ततो** वनोद्भवनीवारादिकं ।। १२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। देवताभ्यश्चेति।** तद्वनोद्भवं संपादितहविः अतिशयेन यागार्हं शास्त्रचोदितदेवताभ्यो हुत्वा शेषमात्मन्युपयोजयेत्। आत्मना च संपादितं लवणभूषालवणादि ।। १२ ।।

(९) **भारुचिः।** तच्छेषवृत्तिताऽस्य नियम्यते ।। १२ ।।

स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च ।।
मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्नेहांश्च फलसंभवान् ।। १३ ।।

(१) **मेधातिथिः। स्थलजानि उदक**जानि **अद्यात्।** तथा **पुष्पमूलफलानि च** ।। १३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। स्थलजानि** वास्तुकादीनि **औदकानि** हिलमोचिकादीनि शाकानि **फलसंभवान्** वन्यफलजान् ।। १३ ।।

(३) **कुल्लूकः। स्थलजलोद्भवशाका**न्यरण्ययज्ञियवृक्षोद्भवानि **पुष्पमूलफलानी**ङ्गुद्यादिफलोद्भवांश्च **स्नेहानद्यात्** ।। १३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च **स्थलजेति। स्नेहा**न्घृतस्थानीयान् इङगुदी**फलादिभ्यः संभवो** येषाम् ।। १३ ।।

(५) **नन्दनः। मेध्यो** यज्ञार्हः ।। १३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। स्थलजं** वास्तुकादि **उदकशाकानि** मोचकादीनि **च** पुनः **फलसंभवांश्च स्नेहान् अद्या**द्भक्षयेत् ।। १३ ।।

(७) **मणिरामः। फलसंभवान्** इंगुद्यादि**फलोद्भवान् स्नेहान्** ।। १३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। स्थलजौदकशाकानीति।** स्थलोदकोद्भवानि शाकानि अरण्योद्भवानि यज्ञियवृक्षोद्भवानि च पुष्पमूलफलानि अद्यात्। इङ्गुदा(द्या)दिफलोद्भवांश्च स्नेहानारण्यत्वेऽपि सति ।। १३ ।।

(९) **भारुचिः।** आरण्यान्येवैतानि श्यामाकादीनि गृह्यन्ते ।। १३ ।।

वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च ।।
भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ।।१४।।

(१) **मेधातिथिः। भौमानि कवकानि**। कवकशब्दः प्राग्व्याख्यातः छत्राकशब्दपर्यायः (५।१९)। तानि च कवकानि भूमौ जायन्ते वृक्षकोटरादावपि। अतो विशेषणार्थं भौमग्रहणम्। "समाचारविरोधो गृहस्थधर्मेषु चाविशेषेण कवकानां प्रतिषेधः। वानप्रस्थस्य च नियमातिशयो युक्तः"। तस्माद्भौमानीति स्वतंत्रपदम्। तत्र गोजिह्विका नाम कश्चित्पदार्थो वनेचराणां प्रसिद्धस्तद्विषयं बोद्धव्यम्। न तु यत्किंचिद्भुवि जातमात्रस्य। कवकानां प्रतिषिद्धत्वात्पुनः प्रतिषेधो भूस्तृणादीनां तत्समप्रायश्चित्तार्थः। **भूस्तृणशिग्रुक**शब्दौ शाकविशेषवचनौ वाहीकेषु प्रसिद्धौ ।। १४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** मधु मांसमिति ब्रह्मचारिवर्जनीयोपलक्षणम्। **भौमानि** भूमिजानि। **कवकानि** छत्राकानि। चकारात्काष्ठजानि। **भूस्तृणं** शाकभेदः। **शिग्रु** सौभाञ्जनं। **श्लेष्मातको** बहुवारः। एतेन गृहस्थानामपि यान्यभक्ष्यत्वेनोक्तानि तानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते ।। १४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** माक्षिकं, मांसं, भौमानीति प्रदर्शनार्थम्। भौमादीनि, कवकानि छत्राकान्, भूस्तृणं मालवदेशे प्रसिद्धं शाकं, **शिग्रुकं** वाहीकेषु प्रसिद्धं शाकं, श्लेष्मातकफलानि वर्जयेत्। **गोविन्दराजस्तु** भौमानि कवकानीत्यन्यव्यवच्छेदकं विशेषणमिच्छन्भौमानां कवकानां निषेधः, वार्क्षानां तु भक्षणमाह, – तदयुक्तम्, मनुनैव पञ्चमे द्विजातेरेव कवकमात्रनिषेधाद्वनस्थगोचरतया नियमातिशयस्यस्योचितत्वात्। **यमस्तु** 'भूमिजं वृक्षजं वापि छत्राकं भक्षयन्ति ये। ब्रह्मघ्नांस्तान्विजानीयाद्ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ।।' इति विशेषेण वृक्षजस्यापि निषेधमाह। **मेधातिथिस्तु** भौमानीति स्वतन्त्रं पदं वदन्गोजिव्हिका नाम कश्चित्पदार्थो वनेचराणां प्रसिद्धस्तद्विषयं निषेधमाह, – तदपि बहुष्वभिधानकोशादिष्वप्रसिद्धं न श्रद्दधीमहि। कवकानां द्विजातिविशेषे पाञ्चमिके निषेधे सत्यपि पुनर्निषेधो भूस्तृणादीनां निषेधेऽपि च समप्रायश्चित्तविधानार्थः ।। १४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च **वर्जयेदिति**। कवकादीनां पुनर्ग्रहणं भूस्तृणादितुल्यप्रायश्चित्तार्थम्। **भौमानीति** विशेषाद्गोजिव्हिकाकाराणीति **मेधातिथिः। भूस्तृणं** मालवदेशप्रसिद्धशाकं। **शिग्रुकं** बाह्लीके प्रसिद्धम् ।। १४ ।।

(५) **नन्दनः। भौमानि कवकानि** भूमिजानि छत्राकानि। वृक्षकोटरजातानां कवकानामप्यभक्ष्यत्वे भौमानामादरेण वर्जनार्थं विशेषेण निषेधनम्। **भूस्तृणं** तृणजातिविशेषः। शिग्रुकं सौभाञ्जनक इत्यन्ये ।। १४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। कवकानि** छत्राकाणि, **शिग्रुकं** सौभाञ्जनं, **भूस्तृणं श्लेष्मातकफलानि च वर्जयेत्**। 'मालातृणकभूस्तृणे' इत्य**मरः** ।। १४ ।।

(७) **मणिरामः। भौमानि** भूमौ प्रसिद्धानि **कवकानि** छत्राकानि। **भूस्तृणं** मालवदेशे प्रसिद्धं शाकं। **शिग्रुः** सौभांजनं। **श्लेष्मातकफलानि** 'लहसोण' ।। १५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। वर्जयेदिति।** माक्षिकमासं भूजातानि कवकानि छत्राकानि **न** वार्क्षाणि। भूस्तृणं भूतृणमिति मालवदेशप्रसिद्धं। तत्साहचर्यात्तत्सदृशमेव शिग्रुकमिति तृणजातीयं वाह्लीकदेशप्रसिद्धं श्लेष्मातकाख्यवृक्षफलानि वासांसि जीर्णानि आश्वयुजे मासि त्यजेत् ॥ १४-१५ ॥

(९) **भारुचिः।** भौमशा···· त्वात् **कवक**शब्दस्तु प्रसिद्धार्थ एव। अपरे तु कवक-विशेषणं भौमशब्दमिच्छन्ति। तेषामभौम ···· प्नोति। पूर्वस्मिन्नभक्ष्यप्रकरणे चाविशेषेण प्रतिषेधः सर्वछत्राकाणाम्। अथ तु तत्पदार्थवि ······ एकजातिविषय एव शिग्रुकशब्दश्च भूस्तृणसाहचर्यान्न सौभाञ्जनकविषयः। किं तर्हि? तत्सरूपतृणजा···· प्रतिषेधोऽनर्थक इति?। यतः कवकग्रहणमित्यनर्थकमिति केचित्। अहं तु ब्रुवे नानर्थक्यम्, शास्त्रे व···· धानत्वादृषे। यतोऽनुवादोऽयं प्रतिषिद्धानां भूस्तृणादीनां साहचर्यात् तत्समप्रत्यवायप्र-(दर्शनम्) (प्रयो)जनं च प्रायश्चित्तसाम्यम्। अपरस्तु श्रुता (?) सप्रतिषेधार्थमिदमाह तत्पुनर्विचार्यम्। (न हि) पुनर्विधानेन तत्सहोपविष्टानां लशुनादीनां विकल्पः शक्यो वक्तुम्। सदाचार ······ पुनर्ग्रहणवत् ॥ १४ ॥

त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसंचितम् ॥
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥१५॥

(१) **मेधातिथिः।** 'षण्मासनिचय'—'समानिचय' पक्षयो**राश्वयुजे** त्यागः। "ननु मुन्यन्नं तावदेव संचेयं यत्कर्मपर्याप्तम्। तत्र नैवाधिकमस्ति। कस्य त्यागः?" उच्यते—न शक्या तुला ग्रहीतुमर्जनकाले। अतो यत्किंचिदवशिष्टमस्ति तस्याश्वयुजे त्यागः। **जीर्णानि चैव वासांसि**। अजीर्णानां नास्ति त्यागः ॥ १५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पूर्वसंचितं** पूर्ववर्षे शरदि वसन्ते वा परिगृहीतम्। **वासांस्य**-जिनानि चीराणि वा **जीर्णानीति** यदि **जीर्णानि** तदैज्याश्वयुजे मासि त्याज्यानीत्यर्थः। **शाकेति** शाकादीन्यप्याहारार्थं शोषयित्वा स्थापितान्या**श्वयुजे** त्याज्यानीत्यर्थः ॥ १५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** संवत्सरनिचयपक्षे **पूर्वसंचितनी**वाराद्यन्नं **जीर्णानि** च **वासांसि शाकमूलफलानि चाश्विने मासि त्यजेत्** ॥ १५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** वक्ष्यमाणसमानि च यस्य त्यागकालमाह **त्यजेदिति। आश्वयुजे** नीवारादेः प्राप्तिकाले। **वासांसीति** विशेषणान्न चर्मणां त्यागः। **संचितशाका**दित्रितयमपि **त्यजेदित्यन्**वयः ॥ १५ ॥

(९) **भारुचिः।**..नादिति। वैकल्पिकानि वक्ष्यति ॥ १५ ॥

न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ॥
न ग्रामजातान्यार्तोऽपि मूलानि च फलानि च ॥१६॥

(१) **मेधातिथिः।** आरण्यस्यापि **फालकृष्टस्य** प्रतिषेधः। ग्रामजातान्यफालकृष्टा-न्यपि "संत्यज्य ग्राम्यमाहारम्" (६।३) इत्यनेन प्रतिषेधः पुष्पफलानां क्रियते नोपयोगः।

ग्राम्याणां देवताभ्यर्चनादौ पुष्पफलानां निषेधः। **आर्तोऽपि** अन्यासंभवेऽप्यवश्यकर्तव्यत्वाद्देवताद्यर्चनस्य प्रतिनिधिपक्षेऽपि नोपादेयमित्यर्थः। अपिशब्दो भिन्नक्रमो द्रष्टव्यः— **पुष्पाण्यपि** नोपादेयानि किं पुनर्धान्यानि' ।। १६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। फालकृष्टानि** वनजान्यपि। न ग्रामजातान्यफालकृष्टान्यपि। **आर्तो** रोगी फलादीनीति व्रीह्यादेरप्युपलक्षणम् ।। १६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अरण्येऽपि फालकृष्टप्रदेशे जातं स्वामिनोपेक्षितमपि व्रीह्यादि नाद्यात्। तथा ग्रामजातान्यफालकृष्टभूभागेऽपि लतावृक्षमूलफलानि क्षुत्पीडितोऽपि न भक्षयेत् ।। १६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच, **नेति। उत्सृष्टं** वानप्रस्थाद्युद्देशेन त्यक्तं। 'पुष्पाणी'ति **मेधातिथिः। फलानि** नारिकेलादीनि ।। १६ ।।

(५) **नन्दनः।** वन्यमपि धान्यं हलकर्षणोत्पादितं नाश्नीयात्। **केनचिदुत्सृष्टं** पूर्वं परिगृहीतं पश्चादनादरेण त्यक्तम् ।। १६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। फालकृष्टं** हलकृष्टं **केनचिदुत्सृष्टमपि** नाऽश्नीयात् ।। १६ ।।

(७) **मणिरामः। उत्सृष्टं** स्वामिना उपेक्षितं ।। १६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। न फालकृष्टमिति।** न ग्रामजातान्यार्तोऽपि पुष्पाणि च फलानि च। आरण्यमपि फालकृष्टप्रदेशजातस्वामिनोपेक्षितमपि नाश्नीयात्। तथारण्यानि अकालकृष्टान्यपि कथंचित् ग्रामे जातानि पुष्पमूलफलानि क्षुत्पीडितोऽपि नाश्नीयात् ।। १६ ।।

(९) **भारुचिः।** .....तथा अफालकृष्टानामपि ग्रामजातानामारण्यानाम् ।। १६ ।।

अग्निपक्वाशनो वा स्यात्कालपक्वभुगेव वा ।।
अश्मकुट्टो भवेद्वाऽपि दन्तोलूखलिकोऽपि वा ।।१७।।

(१) **मेधातिथिः।** अग्निना पक्वं शाकौदनादि, तदशनं यस्य सोऽ**ग्निपक्वाशनः। काले** स्वयमेव **यत्पक्वं** तदेव भुञ्जीत वार्क्षं फलम्। अथवा धान्यानामेव नीवारादीनां निष्पिष्येदं भक्षणम्। **अश्मभिः** पाषाणैः **कुट्टयित्वा** पिष्टरूपं कृत्वा भुञ्जीत। यद्वा यदृतूपपन्नं वृन्तकादिभिर्बहिस्तुषकपाटकं तदश्मभिरपनीय कवाटमन्तःफलं भक्षयेत्। दन्ता उलूखलं अस्य **दन्तोलूखलिकः।** दन्तैस्तुषकवाटमपनीय भक्षयेत्। असत्यपि संस्कारे स न कर्तव्यः। यदि वा पूर्ववदशनविशेषोपलक्षणम्— 'तादृशमश्नीयाद्यदस्य दन्ता एव उलूखलकार्यमवघातं संपादयन्ति' ।। १७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कालपक्वं** परिणामपक्वं। **अश्मकुट्टो**ऽश्मन्यश्मना तुषमोक्षं कृत्वाऽश्नन्। **दन्तोलूखलिकः** स्वदन्तैरेव तुषमोक्षं कृत्वा भुञ्जानः। अत्र चान्यतरस्यैव परिग्रहः कार्यः, तत्राप्युत्तरोत्तरस्य श्रेष्ठत्वमितिक्रमोक्तिफलम् ।। १७ ।।

(३) **कुल्लूकः। अग्निपक्वं** वन्यमन्नं, **कालपक्वं** वा फलादि। यद्वा नोलूखलमुसलाभ्यां किंतु पाषाणेन चूर्णीकृत्यापक्वमेवाद्यात्। दन्ता एवोलूखलस्थानानि यस्य तथाविधो वा भवेत् ।। १७ ।।

(४) **राघवानन्दः** । वानप्रस्थस्य नियमविशेषानाह् **अग्नीति** द्वाभ्यां । **दन्तोलूखलिकः** दन्ता एव उलूखला भक्ष्यसाधनानि यस्य सः । **अग्निपक्वादि**चतुष्टयं भक्षणप्रकार-नियमः ।। १७ ।।

(५) **नन्दनः** । फलान्यश्**मना** निष्पीड्य यो भक्षयति न दन्तादिना **सोऽश्मकुट्टकः** । दन्तैरेव मुसलोलूखलकार्यं यस्य स **दंतोलूखलिकः** । प्राधान्यादुलूखलस्यैव ग्रहणम् । सतुषा-भ्यवहारीत्यर्थः । अनेन व्रतेन परिग्रहपराङ्मुखत्वमुक्तम् ।। १७ ।।

(७) **मणिरामः** । **अग्निपक्वं** वन्यमन्नं । कालपक्वं फलादि । **अश्मकुट्टः** अपक्वमपि फलं पाषाणेन चूर्णीकृत्य भक्षयेत् न तूलूखलमुसलाभ्यां । दंतोलूखलकः **दंता** एव **उलूखल**-स्थानानि यस्य ।। १७ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **अग्निपक्वाशन इति** । अग्निपक्वमारण्यान्नं भुञ्जीत काल-पक्वं वा फलादि तस्मात्तथाश्मना वा तदन्नं नीवाराद्यवहृत्यान्नमेव भक्षयेत् दन्तोलूखलेन दन्ता एवास्य निस्तूषीकरणे उलूखलकार्ये स्युः ।। १७ ।।

(९) **भारुचिः** । समानि च यस्यापवादाः ।। १७ ।।

सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा ।।
षण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा ।।१८।।

(१) **मेधातिथिः** । यत्पूर्वमशनमुक्तं तदैकाह्निकभोजनपर्याप्तिमेवार्जयेत् । मासोपयोगी वा सञ्चयो मासपर्याप्तः सञ्चयो 'माससञ्चयः' । सोऽस्यास्तीति ठन् कर्तव्यः । यदि वा माससञ्चयक इति बहुव्रीहिसमासोऽत्र कर्तव्यः, 'मासपर्याप्तः सञ्चयोऽस्येति' । एवमुत्तर-योरपि ।। १८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अथ सञ्चये विशेषमाह **सद्यःप्रक्षालक** इति । सद्य एव संचय-भाण्डं प्रक्षालयतीति प्रक्षालनेन तदव्यभिचरिता रिक्तता लक्ष्यते । **समानिचयः** संवत्सरार्था-न्नाद्यसञ्चयकारी संवत्सरोर्ध्वकालार्थसंचयस्तु नास्त्याश्वयुजे त्यागस्योक्तत्वात् । पक्ष-चतुष्टयं तु पूर्वपूर्वप्राशस्त्यार्थमुक्तम् ।। १८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । एकाहमात्रजीवनोचितं मासवृत्त्युपचितं वा **षण्माससंवत्सर**निर्वाह-समर्थं वा नीवारादिकं संचिनुयात् । यथापूर्वं नियमातिशयः मासवृत्तियोग्यः संचयो माससंचयः सोऽस्यास्तीति 'अत इनिठना'विति ठन्प्रत्ययेन **माससंचयिक** इति रूपम् ।। १८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । सद्यःप्रक्षालिकादिचतुष्टयं संचयनियमः । नियमभङ्गे प्रायश्चित्ती स्यात् । **सद्यःप्रक्षालक** एकाह्निर्वाहकसंचितभक्तः । निचयः संचयस्तेन षण्मासव्यापी संचयो यस्य एवं समा अब्दं व्याप्य निचयो यस्येति ।। १८ ।।

(५) **नन्दनः** । प्रतिदिनमन्नं संपाद्यातिथिशेषं भुक्त्वा श्वस्तनिको हस्तप्रक्षालनं यः करोति स **सद्यःप्रक्षालकः** ।। १८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। सद्यःप्रक्षालको वा स्यात्, तदहःपर्याप्तकः स्यात् सञ्चयरहित इत्यर्थः। च पुनः **समानिचय एव वा** वर्षपर्याप्तान्नो वा। 'हायनो स्त्री शरत्समा' इत्यमरः। वर्षपर्याप्तान्नसंचय इत्यर्थः ।। १८ ।।

(७) **मणिरामः। सद्यःप्रक्षालकः** एकाह्मात्रजीवनोचितं धान्यं यस्यास्तीति सः। एवमग्रेऽपि ।। १८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। सद्यःप्रक्षालक इति।** षण्मासनिचयो वापि समानिचय एव वा। आन्हिकमात्रमन्नं वा संचिनुयात्। मासपर्याप्तं वा षण्माससमर्थं वा संवत्सरपूरकं वा ।। १८ ।।

(९) **भारुचिः। समानिचयः** वर्षनिचयः ।। १८ ।।

नक्तं चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाऽऽहृत्य शक्तितः ।।
चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वाऽप्यष्टमकालिकः ।।१९।।

(१) **मेधातिथिः**। द्विर्भोजनस्य पुरुषार्थतया विहितत्वादन्यतरस्मिन्काले निवृत्तिर्विधीयते। यथा यथा वयोऽतिक्रामति तथा तथा भोजनकालं जह्यात्। **चतुर्थ**मप्यष्टमावधिकतयाऽऽश्रयेत्। त्रीण्यहोरात्राण्यतीत्य चतुर्थेऽहनि सायं भुञ्जानो**ऽष्टमकालिको** भवति। भोजनस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयश्चतुर्थकालसम्बन्धः प्रतीयते ।। १९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** नक्तमेव दिवैव वा भोजनं, तत्र शक्तितः शक्तौ सत्यां नक्तमेव। यदा तु दिवा तदा नित्यमाहृत्य सद्यःप्रक्षालकवृत्तौ स्थित्वैव भोजनमित्यर्थः। '**चतुर्थकालिको** वे'त्याद्यपि शक्तावेकस्मिन्दिने दिवा नक्तं वा भुक्त्वा द्वितीयदिनेऽभुक्त्वा तृतीये दिवा नक्तं वा भोजनमिति चतुर्थकालभोजनम्। सामान्यतो हि सायंप्रातःकालयोर्भोजनकालत्वात्प्रत्यहं द्वौ कालौ भवतः, एवमष्टमकालिकत्वमप्युन्नेयम् ।। १८-१९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यथासामर्थ्यमन्नमाहृत्य प्रदोषे भुञ्जीत। अहन्येव वा चतुर्थकालाशनो वा स्यात्। 'सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मित'मिति विहितम्। तत्रैकस्मिन्नहन्युपोष्यापरेद्युः सायं भुञ्जीत। **अष्टमकालिको वा** भवेत् त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थस्याहोरात्रौ भुञ्जीत ।।१९।।

(४) **राघवानन्दः**। नक्तंभोजिनोऽह्नरेवाहरणमाह **दिवा वेति**। **वा**शब्दोऽत्र एवशब्दार्थः। 'सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मित'मिति स्मृतेश्चतुर्थभोजनस्य यः कालः स भोजनार्थं विहितो यस्य सः तेन पूर्वेद्युरुपोष्य परेद्युः सायंभोजी चतुर्थकालिकः। एवं त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थेऽहनि सायंभोजी **अष्टमकालिकः** ।। १९ ।।

(५) **नन्दनः**। एकमहोरात्रमुपोष्य द्वितीयेऽहोरात्रे नक्तमेव भुञ्जानश्**चतुर्थकालिकः** ।। १९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। दिवा अन्नं आहृत्य** आनीय नक्तं नक्तकाले अश्नीयात्। नक्तकालमाह 'आत्मनो द्विगुणां छायामतिक्रामति भास्करः। तं नक्तं नक्तमित्याहुर्न **नक्तं** निशि

भोजनम् ।।' **चतुर्थकालिकः** वा स्यात् एकस्मिन्दिने दिवानक्तं वा भुक्त्वा द्वितीयदिने त्वभुक्त्वा तृतीयदिने दिवा नक्तं वा भोजनमिति चतुर्थकालिकत्वम् । सायंप्रातर्भोजनकालत्वात्प्रत्यहं द्वौ कालौ भवतः । एवमष्टमकालिकत्वमप्युन्नेयं चतुर्दिनसाध्यम् ।। १९ ।।

(७) **मणिरामः** । **शक्तितः** यथासामर्थ्यं **अन्नं आहृत्य** । **चतुर्थकालिकः** सायंप्रातर्मनुष्याणामशनस्योक्तत्वाद्द्वितीयदिवसस्य सायंकालश्चतुर्थकालः। तस्मिन् काले भुंजीत। **अष्टमकालिको** दिनत्रयमुपोष्य चतुर्थदिने सायंकाले भुंजीतेत्यर्थः ।। १९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **नक्तमिति** । यथाशक्त्यान्नमाहृत्य प्रदोष एव चाश्नीयादिति वा चतुर्थकालाशिनो वा भवेत् । 'सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मित'मित्येतत् प्राप्त इत्येकस्मिन्नहन्युपोष्य अपरेद्युः सायमश्नीयात् अष्टमकालिको वान्यहमुपोष्य चतुर्थेऽहनि सायमश्नीयात् ।। १९ ।।

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्लकृष्णे च वर्तयेत् ।।
पक्षान्तयोर्वाऽप्यश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत् ।। २० ।।

[यतः पत्रं समादद्यान्न ततः पुष्पमाहरेत् ।
यतः पुष्पं समादद्यान्न ततः फलमाहरेत् ।। १ ।।]

(१) **मेधातिथिः** । पक्षान्तौ पूर्णमास्यमावास्ये । अत्र श्रितां **यवागूमश्नीयात्** । **सकृदिति** सायं प्रातर्वा ।। २० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **शुक्ले कृष्णे** चेति मासमित्यर्थः । **पक्षान्तयोः** दर्शे पौर्णमास्यां च । **क्वथितां** तप्तां । **सकृदेकदैव** ।। २० ।।

(३) **कुल्लूकः** । शुक्लकृष्णयोः । 'एकैकं ह्रासयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च वर्धयेत्' (११ । २१६–१८) इत्यादिनैकादशाध्याये च वक्ष्यमाणैश्चान्द्रायणैर्वा वर्तयेत् । पक्षान्तौ पौर्णमास्यमावास्ये तत्र शृतां यवागूं वाप्यश्नीयात्सकृदिति सायं प्रातर्वा ।। २० ।।

(४) **राघवानन्दः** । 'चान्द्रायणविधानैर्वा' (११ । २१६–१८) इत्येकादशाध्याये (वा) वक्ष्यमाणैः । **क्वथितां** पक्वां **पक्षान्तयोः** अमायां पौर्णमास्यां च सकृत्सायं प्रातर्वा वारमात्रमश्नीयात् ।। २० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **पक्षान्तयोः** शुक्लकृष्णयोः अन्ते मासांतेऽश्नीयात् मासोपवास इत्यर्थ यद्वा पक्षान्तयोः शुक्लपक्षान्ते कृष्णपक्षान्ते वाऽ**श्नीयात्** 'पक्षे गते वाप्यश्नीयादि (याज्ञ. ३ । ५०) **योगीश्वरः** । क्वथितां यवागूं नीवारादिचूर्णविकाराम् ।। २० ।।

(७) **मणिरामः** । **शुक्लकृष्णे च वर्तयेत्** । 'एकैकं ह्रासयेत्पिडं शुक्ले कृष्णे च वर्धयेत्' (११ । २१६) इति प्रकारेण । **पक्षांतयोर्वा** पौर्णमास्यमावास्ययोर्वा भूमौ केवलभूमौ नत्वास्तृतायां ।। २१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। चांद्रायणविधानैरिति** । शुक्लकृष्णपक्षयोश्चान्द्रायणविधानैर्वा वक्ष्यमाणैः पिण्डोपचयापचयरूपैर्वर्तेत । पौर्णमास्यमावास्ययोर्वा यवपिष्टादिपेयां क्वथितामेकवारमश्नीयात् ॥ २० ॥

(९) **भारुचिः।** पिण्डाना..... ॥ २० ॥

पुष्पमूलफलैर्वाऽपि केवलैर्वर्तयेत्सदा ।
कालपक्वैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥ २१ ॥

(१) **मेधातिथिः। कालपक्वैः।** पनसादीनां अग्निनाऽपि पाकः क्रियते तन्निषेधार्थम् । तदग्निपक्वं गृहस्थस्यानिषिद्धम् । वैखानसं नाम शास्त्रम्, यत्र वानप्रस्थस्य धर्मा विहिताः तेषां मते स्थितः। अन्यामपि तच्छास्त्रोक्तां चर्यां शिक्षेत ॥ २१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। केवलैरन्नान्तरा संसृष्टैः कालपक्वैः फलैः **स्वयंशीर्णैः** फलाङ्कुरादिजननशक्तिहीनतां प्राप्तैः। **वैखानसमते** वानप्रस्थधर्मे ॥ २१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। पुष्पमूलफलैरेव वा कालपक्वैः नाग्निपक्वैः स्वयं पतितैर्जीवेत् । वैखानसो वानप्रस्थः तद्धर्मप्रतिपादकशास्त्रदर्शने स्थितः। तेनैतदुक्तम् अन्यदपि वैखानसशास्त्रोक्तं धर्ममनुतिष्ठेत् ॥ २१ ॥

(४) **राघवानन्दः। केवलैः** प्रत्येकैर्न मिश्रैः कालपक्वैः पनसादिभिरग्निपक्वनिषेधार्थं **वैखानसमते** वानप्रस्थप्रतिपादकशास्त्रदर्शने स्थितः ॥ २१ ॥

(५) **नन्दनः।** केवलैरनतिपक्वैरामैरिति यावत् । **वैखानसमिति** । विखनसा प्रणीतं सूत्रं, तत्र हि वानप्रस्थधर्मस्य पूर्ण उपदेशः क्रियते ॥ २१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** केवलैः अन्नान्तरा संसृष्टैः **स्वयंशीर्णैः** फलाङ्कुरादिजननशक्तिहीनैः। **वैखानसमते स्थितः** वानप्रस्थाश्रमस्थः ॥ २१ ॥

(७) **मणिरामः। वैखानसः** वानप्रस्थस्य ॥ २१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। पुष्पमूलफलैरिति**। मूलफलान्येव कालपक्वानि नाग्निपक्वानि स्वयंपक्वानि भक्षयेत् । वैखानसाख्ये वानप्रस्थशास्त्रदर्शने स्थितः तदुक्तमन्यदप्यनुतिष्ठेत् ॥ २१ ॥

(९) **भारुचिः**। अयमपरः कल्पोऽभ्युदयविशेषः ॥ २१ ॥

भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ॥
स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्नपः ॥ २२ ॥

(१) **मेधातिथिः। विपरिवर्तनं** केवलायां भूमावेकेन पार्श्वेन निषद्य पुनः पार्श्वान्तरेणावस्थानम् । आहारविहारकालौ वर्जयित्वा एवं वर्तेत, नोपविशेन्न च क्रमेत् । न शय्यायां नासने न भित्तौ निषीदेदित्यर्थः। **प्रपदैः** पादाग्रैर्वा तिष्ठेत् । **स्थानासनाभ्यां** च दिने।

रात्रौ तु केवलस्थण्डिलशायितां वक्ष्यति। सवनेषु प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णेषु **उपयन्नप** इति **च।** असम्भवे नद्यादीनामुद्धृतोदकेनापि स्नानं दर्शयति (६।२६)॥ २२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विपरिवर्तेत** इतस्ततो भ्रमन्वर्तेत। **प्रपदैः** पादाग्रैः। **स्थानासनाभ्यां** कदाचिदूर्ध्वं स्थितः कदाचिदुपविष्टो **विहरेत्** कालं नयेत्। अत्र तु पक्षे त्रिषवणस्नानं कार्यमित्याह **सवनेष्विति**॥ २२॥

(३) **कुल्लूकः।** केवलायां भूमौ लुठन्गतागतानि कुर्यात्, स्थानासनादावुपविशेत्, उत्तिष्ठेत्पर्यटेदित्यर्थः। आवश्यकं स्नानभोजनादिकालं विहाय चायं नियमः। एवमुत्तरत्रापि। पादाग्राभ्यां वा दिनं तिष्ठेत्कंचित्कालं स्थित एव स्यात्, कंचिच्चोपविष्ट एव, नत्वन्तरा पर्यटेत्। **सवनेषु** सायंप्रातर्मध्याह्ने स्नायात्। यत्तु 'सायं स्नायात् प्रगे तथे' (६।६) त्युक्तं तेन सहास्य नियमातिशयापेक्षो विकल्पः॥ २२॥

(४) **राघवानन्दः।** भूमावेव गतागतं कुर्यादित्याह **भूमाविति।** आहारतदाहरणकालौ वर्जयित्वा **प्रपदैः** पादाग्रैः तिष्ठेत्, नासनादावुपविशेत्, स्थाने न तिष्ठेत्, आसनेन पद्मासनादिना वा **विहरेत्** दिवसं नयेत्। **सवनेषु** सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्नायात्। 'सायं स्नायात्प्रगे तथे'त्युक्तेः। तेन सहास्य पञ्चातपादेर्नियमाविशेषाद्विकल्पः॥ २२॥

(५) **नन्दनः। विपरिवर्तेत** शयीत। **प्रपदैः** पादाङ्गुल्यग्रैः। **विहरेत्**कालं क्षिपेत्। **सवनेष्वप** उपयन्नुपगच्छंस्त्रिषवणस्नायीति यावत्॥ २२॥

(६) **रामचन्द्रः।** भूमौ **विपरिवर्तेत** इतस्ततो भ्रमन्विपरिवर्तेत दिनं **प्रपदैः** पादाग्रैः **तिष्ठेद्वा।** 'प्रपदं तु पदाग्रं स्यादि'त्यमरः। **स्थानासनाभ्यां विहरेत्** स्थानतः कदाचिदूर्ध्वस्थितः कदाचिदुपविष्टस्ताभ्यां स्थानासनाभ्यां विहरेत्, **सवनेषु अप उपयन्** त्रिषवणं स्नानं **कुर्वन्**॥ २२॥

(७) **मणिरामः।** यवागूं शिथिलौदनरूपां। सकृत् एकवारं सायं प्रातर्वा **विपरिवर्तेत** लुठन् गतागतानि कुर्यात्। **प्रपदैः** पादाग्रैः **दिनं तिष्ठेत्। स्थानासनाभ्यां** स्थानादौ उपविशेत्, **विहरेत्** पर्यटेत्। एतेषां मध्ये एकं कुर्यात्, नतु सर्वं। अयं नियमः स्नानभोजनादिकालादन्यकाले ज्ञातव्यः, **सवनेषु** सायंप्रातर्मध्याह्नेषु। **अप उपयन् स्नायात्**॥ २२॥

(८) **गोविन्दराजः। भूमाविति।** भूमौ लुठन् गतागतानि वा कुर्यात्। पादाग्राभ्यां वा दिनं तिष्ठेत् किञ्चिच्च कालस्थित एव स्यात्। किञ्चिच्चोपविष्ट एव सवनेषु सायंप्रातर्मध्यंदिनेषु च स्नानं कुर्यात्। 'प्रगे तथे'त्येतेन सहास्य विकल्पो नियमातिशयापेक्षः॥ २२॥

ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः॥ २३॥

(१) **मेधातिथिः।** पञ्चभिरात्मानं तापयेत्। चतसृषु दिक्षु अग्नीन्सन्निधाप्य मध्ये तिष्ठेदुपरिष्टादादित्यतापं सेवेत। प्रावृष्यभ्राण्येवावकाश आश्रयः, यस्मिन्देशे देवो वर्षति

तं प्रदेशमाश्रयेद्वर्षानिवारणार्थं छत्रवस्त्रादि न गृह्णीयात्। **हेमन्ते** शीतोपलक्षणार्थम्। एतेन शिशिरेऽप्येष एव विधिः आर्द्रवासस्त्वम्। **क्रमशः** क्रमेण ।। २३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** शक्तावपि तीव्रतपःप्रकारानाह **ग्रीष्म** इति। चतुर्दिक्स्थ-वह्निचतुष्टयेन सूर्येण चेति पञ्चभिस्तापनात्**पञ्चतपाः। अभ्रावकाशिको** मेघप्रक्षकः, नावृत-देशस्थ इत्यर्थः। ग्रीष्मादिपदानि चतुर्मासर्तुपराणि ।। २३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** आत्मतपोविवृद्ध्यर्थं **ग्रीष्मे**। चतुर्दिगवस्थितैरग्निभिरूर्ध्वं चादित्य-तेजसात्मानं तापयेत् **वर्षास्वभ्रावकाशमाश्रयेत्**, यत्र देशे देवो **वर्षति** तत्र छत्राद्यावरणरहित-स्तिष्ठेदित्यर्थः। **हेमन्ते चार्द्रवासा** भवेत्। ऋतुत्रयसंवत्सरावलम्बेनायं सांवत्सरिक एव नियमः ।। २३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तेषां तपोविशेषानाह **ग्रीष्मेति द्वाभ्यां**। चतुर्दिक्ष्वग्निर्मध्ये सूर्य इति पञ्चातपाः यस्य स **पञ्चातपः अभ्रेषु** वर्षासु अवकाशेनानावरणतया चरतीत्य**भ्राव-काशिकः। हेमन्त इति**। शीतोपलक्षकम् ।। २३ ।।

(५) **नन्दनः। अभ्रमा**काशम् ।। २३ ।।

(७) **मणिरामः। पञ्चातपः** स्यात् चतुर्दिगवस्थितैरग्निभिरूर्ध्वं सूर्यतेजसाऽऽत्मानं तापयेत्। अभ्रावकाशयेत् अभ्रावकाशं आश्रयेत् यत्र वर्षति तत्र छत्रघनावृतस्तिष्ठेत्। अयं सांवत्सरिक एव नियमः, न तु सदा ।। २३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ग्रीष्म इति।** शनैः शनैस्तपोविवृद्ध्यर्थं दिक् चतुष्टयोपनिहितै-रुपरिष्टाच्चादित्येन ग्रीष्मे आत्मानं तापयेत्। वर्षासु गलत्सलिलं जलधारागलितं शिरसि धारयेत्। हेमन्ते चार्द्रवस्त्रो भवेत्। त्र्यृतुः संवत्सर इत्येतद्दर्शनावष्टंभेन सकलसंवत्सरा-पेक्षमेवैतदुक्तम् ।। २३ ।।

उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितॄन्देवांश्च तर्पयेत् ।।
तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः ।।२४।।

(१) **मेधातिथिः। उपस्पर्शनं** स्नानम्। अन्यदपि ऊर्ध्वबाह्वादि मासोपवासद्वादश-रात्रादि तपः। **उग्रतरं** प्रकृष्टतरं शरीरपीडाजननं कुर्वन् **शोषयेच्छरीरम्** ।। २४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उग्रं तपो यदा चरति तदोपस्**पृशन्** स्नानं कुर्वन् **त्रिषवणं** देहं शोषयेत् आयासेन ।। २४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** विहितमपि **त्रिषवणं** स्नानं देवर्षिपितृतर्पणविधानार्थमनूद्यते। प्रात-र्मध्यंदिनं सायंसवनेषु त्रिष्वपि देवर्षिपितृतर्पणं कुर्वन्नन्यदपि पक्षमासोपवासादिकं तीव्रव्रतं तपोऽ-नुतिष्ठन्यथोक्तयमेन पक्षोपवासिनः, केचिन्मासोपवासिन इति स्वशरीरं **शोषयेत्** ।। २४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** स्नानतर्पणयोरावश्यकत्वमाह **उपेति। देहं** बाह्याभ्यन्तर-द्वयम् ।। २४ ।।

(५) **नन्दनः। त्रिषवणस्य** स्नानस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ।। २४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। त्रिषवणे** त्रिषु सवनेषु त्रिकालेषु **उपस्पृशेत्** ।। २४ ।।

(७) **मणिरामः।** उक्तमेव **त्रिषवणं** कालत्रये तर्पणार्थमनूद्यते। तथा च स्नानत्रय-समये पितृतर्पणं कुर्यादित्यर्थः। **उग्रतरं** पक्षमासोपवासादिकम् ।। २४।।

(८) **गोविन्दराजः। उपस्पृशन्निति।** सायंप्रातर्मध्यंदिनेषूक्तं त्रिषवणं स्नानं कुर्वन् देवपितृतर्पणं कुर्वन्नन्यदपि वैखानसशास्त्रोक्तं तीव्रं तपश्चरंश्च शरीरं क्षपयेत् ।। २४ ।।

अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि ।।
अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ।।२५।।

(१) **मेधातिथिः।** विताने भवा **वैतानाः** श्रौताः। तान्समारोपयेद्भस्मपानादि-विधानेन। आत्मनि समारोपणविधिश्च श्रवणकादवगन्तव्यः। चिरकालं यदा तपश्चरितं भवति, सप्तत्यवस्थां वयः प्राप्तं, तदा वानप्रस्थ एव सन् 'अनग्निरनिकेतः' पर्णकुटीं निवासार्थां जह्यात्। क्व तर्ह्यासीत्? । उपरिष्टाद्वक्ष्यति "वृक्षमूलनिकेतन" (वसिष्ठस्मृ० ६ । २६) इति। 'मुनिः' 'स्यादिति' संबध्यते। तेनायमर्थ उक्तो भवति—वाङ्नियमं कुर्यादिति। मौनव्रतधारी नियतवागुच्यते लोके। **मूलफलाशनः।** अन्यान्ननिवृत्त्यर्थमेतत्। नीवारा-दीन्यारण्यान्यपि नाश्नीयात् ।। २५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्रैवाश्रमे धर्मकाष्ठां दर्शयति **अग्नीनिति**। **वैतानान्** श्रौतान्। **यथाविधि** 'याते अग्ने यज्ञियेति' मन्त्रेण। **अनग्निस्त्यक्तपाकसाधनाग्निः। अनिकेतो** गृहेष्व-वसन्। **मुनिर्मननपरः** ।। २५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** श्रौतानग्नीन्वैखानसशास्त्रविधानेन भस्मपानादिनात्मनि समारोप्य लौकिकाग्निगृहशून्यो यथा वक्ष्यति 'वृक्षमूलनिकेतन' इति। मुनिर्मौनव्रतचारी **फलमूलाशन** एव स्यात् नीवाराद्यपि नाश्नीयात्। एतच्चोर्ध्वं षण्मासेभ्योऽप्युपरि 'अनग्निरनिकेतन' इति **वसिष्ठवचनात्** षण्मासोपर्यनग्नित्वमनिकेतत्वं च ।। २५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्राप्यपरितुष्यन्तं विरक्तं प्रत्याह **अग्नीनित्यष्टभिः। अग्नीन्** भस्मात्मकान् 'पीत्वा भैक्ष्यमाहरेदि'ति तृतीयेनान्वयः। 'ऊर्ध्वं षण्मासेभ्योऽनग्निरनिकेत' इति **वसिष्ठोक्तेः**। षण्मासं वानप्रस्थं कृत्वा यथाविधि वैखानसशास्त्रविधानेन ।। २५ ।।

(५) **नन्दनः।** एवं गृहस्थसमस्य वानप्रस्थस्य धर्मा उक्ताः। अथ भिक्षुकस्य धर्मानाह **अग्नीनिति। अनग्निः** त्यक्तपञ्चाग्निः। **मुनिर्मौनी** ।। २५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** वैतानाग्**नीनात्मनि समारोप्य अनग्निः** पाकादिरहितः **अनिकेतः स्यात्** गृहरहितः स्यात् ।। २५ ।।

(७) **मणिरामः। वैतानान्** श्रौतान्। **यथाविधि** वानप्रस्थशास्त्रविधानेन। **अनि-केतनः** वृक्षमूलनिकेतनः। **मुनिः** मौनव्रती। मूलफलाशनः। तथा च नीवाराद्यशनमपि न कर्तव्यमित्यर्थः ।। २५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अग्नींश्चेति।** ऊर्ध्वं षड्भ्यो मासेभ्यो 'अनग्निरनिकेत' इति वसिष्ठदर्शनात्तस्मात्कालादूर्ध्वं श्रौतानग्नीन् वैखानसशास्त्रविधानेन आत्मनि भस्मपानादिद्वारेण समारोप्य ततो लौकिकाग्निपर्णकुटीगृहशून्यो मुनिश्च संयतवाङ्मूलफलाशन एव स्यात् ॥ २५ ॥

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ॥
शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥२६॥

(१) **मेधातिथिः।** सुखप्रयोजनेषु वस्तुषु प्रयत्नं न कुर्यात्। आतपपीडितः छायां नोपसर्पेत्। शीतार्दितो नाग्निं समिन्धीत। यदि तु दैवोपपादितादित्यतापादिना शीतादिदुःखनिवृत्तिर्भवतीत्यत्रैव दुःखापनोदः क्रियते, न निषिध्यते। वर्षादिकालादन्यत्रैतद्विधीयते : तत्र प्रतिपन्नस्य धर्मस्य विधानात्। अथवा व्याधितस्तस्यौषधप्रयत्नो निवार्यते। व्याधिनिवृत्तिरपि 'सुखं' उच्यते। अतस्तन्निवृत्त्यर्थं यत्नं न कुर्यात्। **धराशयः** केवलैस्तृणैराच्छादिते स्थण्डिले शयीत। **शरणे**ष्वाश्रयेषु गृहवृक्षमूलादिषु ममकारमात्मीयाभिनिवेशं न कुर्यात्। वृक्षमूलानि निकेतनं गृहस्थानीयं कुर्यात्। तदसम्भवे शिलातलगुहादयोऽपि विहिताः ॥ २६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सुखार्थेषु** सुखसाधनेषु। **ब्रह्मचारी** त्यक्तस्त्रीसंगः। एवं च सपत्नीकस्य ऋतुगमनानुमतिर्गम्यते। **धराशयः** क्षितिशायी। **शरणेषु** वृष्टयादिवारकेषु वृक्षादिष्वसमर्थः (? ष्वममः) ॥ २६ ॥

(३) **कुल्लूकः। सुखप्रयोजनेषु** स्वादुफलभक्षणशीतातपपरिहारादिषु प्रयत्नशून्योऽस्त्रीसंभोगी भूशायी च निवासस्थानेषु ममत्वरहितो वृक्षमूलवासी स्यात् ॥ २६ ॥

(४) **राघवानन्दः। सुखार्थेषु** सुखजनकीभूतेषु स्रक्चन्दनादिषु। **धराशयो** भूमिशयः। **शरणेषु** निवासेषु। वृक्षमूलमेव निकेतनं गृहं यस्य स **वृक्षमूलनिकेतनः** ॥ २६ ॥

(५) **नन्दनः। सुखार्थेषु** सुखहेतुषु। **धराशयः** स्थलशायी ॥ २६ ॥

(६) **रामचन्द्रः। शरणेषु** वृष्टयादिनिवारककुटीवृक्षादिषु **अममः** निर्ममः भवेत् ॥२६॥

(७) **मणिरामः। शरणेषु** निवासस्थानेषु। **अममः** ममत्वरहितः ॥ २६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अप्रयत्न इति।** सुखप्रयोजनेषु शीतातपपरिहारादिषु यत्नरहितः स्त्रीसंप्रयोगरहितः वरण्डकस्थण्डिलशायी आश्रमेषु वृक्षमूलेषु ममेदमित्येवमात्मीयाभिमानशून्यो वृक्षनिकेतननिवासी स्यात् ॥ २६ ॥

तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ॥
गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ २७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पञ्चम्यर्थे सप्तमी। तापसेभ्यः फलमूलासम्भवे **भैक्षमाहरेत्।** गृहमेधिभ्यो गृहस्थेभ्यो वा वनवासिभ्यः। **यात्रिकं** यावता सौहित्यं भवति ॥ २७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तापसेषु** वनस्थेषु। **यात्रिकं** प्राणयात्रामात्रार्थं। **गृहमेधिषु** गृहस्थेषु। **वनवासिष्विति**। वदन्नेकान्तशीलतया गृहस्थस्यापि वनवासो दर्शितः। **अन्ये-**ष्वसंबन्धिषु ॥ २७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। फलमूलासंभवे च वानप्रस्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्राणमात्रधारणोचितं भैक्षमाहरेत् तदभावे चान्येभ्यो **वनवासिभ्यो** गृहस्थेभ्यो द्विजेभ्यः ॥ २७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **यात्रिकं** प्राणधारणोचितं। **गृहमेधिष्वित्यनेन** वने ये गृहस्थाः स्युस्तेभ्योऽपि ॥ २७ ॥

(५) **नन्दनः। तापसेषु** वानप्रस्थेषु। तदलाभे **गृहमेधिषु** ॥ २७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यात्रिकं** यात्रामात्रं यावत्प्राणधारणं तावद्भैक्ष्यं **आहरेत्** आचरेत्। च पुनः **अन्येषु गृहमेधिषु वनवासिषु भैक्ष्यं आचरेत्** ॥ २७ ॥

(७) **मणिरामः**। फलमूलमपि न प्राप्यते चेत्तदाह **तापसेष्विति। तापसेष्वेव** वानप्रस्थेभ्य एव, तृतीयार्थे सप्तमी। **यात्रिकं** प्राणमात्रधारणोचितं। वानप्रस्थाभावे **अन्येभ्यो** वनवासिभ्यो गृहस्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः ॥ २७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। फलमूलाभावे तु **तापसेष्विति**। वानप्रस्थेभ्य एव ब्राह्मणेभ्यः प्राणवृत्तिमात्रप्रयोजनं भैक्ष्यमाहरेदन्येभ्यश्चैव गृहस्थेभ्यः वनवासिभ्यः ॥ २७ ॥

ग्रामादाहृत्य वाऽश्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन् ॥
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ २८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। ग्रासग्रहणान्न मूलफलभिक्षैव, ग्राम्यान्नाशनमन्यासम्भवेऽनेनानुज्ञातम्। गृहीत्वा **पुटेनैव पाणिना** भाजनरहितेन। **शकलेन** शरावाद्येकदेशखण्डेन ॥ २८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ग्रामादाहृत्येति** विधिना तन्मात्रार्थं ग्रामं प्रविशेत्। **पुटेन** पर्णपुटेन। **पाणिनेति** दक्षिणपाणिना। वनं प्रति भैक्ष्यानयनविधानादष्टौ ग्रासानिति पुटशकलाहरणपक्षयोरेवान्वितम्। **शकलेन** स्थालीक(ख)र्परेण ॥ २८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। तस्याप्यसंभवे **ग्रामादानीय** ग्रामस्यान्नस्याष्टौ **ग्रासान्** पर्णशरावादिखण्डेन पाणिनैव वा गृहीत्वा वानप्रस्थो भुञ्जीत ॥ २८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तदलाभे प्रकारान्तरमाह **ग्रामादिति**। तादृशस्य भिक्षापात्रमपि नास्तीत्याह **पुटेनेति**। पत्रस्यानियतत्वात् 'अञ्जलिना वा पाणिपात्र'मिति श्रुतेश्च। **शकलेन** अर्धेन पाणिना ॥ २८ ॥

(५) **नन्दनः**। तदलाभे किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह **ग्रामादिति**। **पुटेन** पत्रघटितेन पात्रेण। **शकलेन** भिन्नभाण्डखण्डेन ॥ २८ ॥

(६) **रामचन्द्रः। पाणिना** दक्षिणेन प्रतिगृह्य **अष्टौ ग्रासानश्नीयात्**। **शकलेन** शरावखण्डेन वा ॥ २८ ॥

(७) **मणिरामः।** एतस्याप्यभावे आह **ग्रामादिति। पुटेन** पर्णपुटेन, द्रोणेनेति यावत्। तदभावे **शकलेन** शरावखंडेन, तदभावे पाणिनैव वा ॥ २८ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** तदभावे तु **ग्रामादिति।** ग्रामाद्वानीय ग्रामस्याप्यन्नस्याष्टौ ग्रासान् पर्णपुटिकया हस्तेन वा शरावादिखण्डेन वा प्रतिगृह्य वानप्रस्थोऽश्नीयात् ॥२८ ॥

एताश्चान्यांश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ॥
विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥२९॥

(१) **मेधातिथिः।** एता **दीक्षा** नियमानन्यांश्चान्तर्जलस्थानचक्षुर्निमीलनादिकं **सेवेत। श्रुतीरौपनिषदीः** रहस्याधिकारपठितानि वेदवाक्यानि अधीयीत चिन्तयेद् भावयेच्च **'आत्मसंसिद्धये'।** ब्रह्मप्राप्त्यर्थं वा उपासना उक्ताः। **विविधा** इत्यनुवादः ॥ २९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अन्याः** स्मृत्यन्तरोक्ता मासोपवासाद्या **दीक्षाः** नियमान् उपनिषण्णायोच्यत इत्युपनिषद्रहस्यं तादृगर्था **औपनिषदीः श्रुतीः सेवेतेत्यनुषङ्गः। आत्मनः संसिद्धिर्विवेकः** ॥ २९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** वानप्रस्थ एता दीक्षा एतान्नियमानन्यांश्च वानप्रस्थशास्त्रोक्ता-नभ्यसेत्। **औपनिषदीश्च श्रुतीः** उपनिषत्पठितब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानि विविधान्यस्यात्मनो **ब्रह्मसिद्धये** ग्रन्थतोऽर्थतश्चाभ्यसेत् ॥ २९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **एताश्चेति। दीक्षा**शब्दो नियमवचनः। **औपनिषदीः** रहस्याधिकारपठिताः 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्' (मुण्ड० १।२।१२) इत्यादिकाः। **आत्मसंशुद्धये** मोक्षाय सा ह्येवात्मनो वास्तवी शुद्धिः ॥ २९ ॥

(५) **नन्दनः।** 'एताश्चे'त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। **दीक्षा** नियमान् ॥ २९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** युग्मं **एतानिति। एतान्**पूर्वोक्तान्व्रतादीन्। च पुनः **अन्यान्** मासोपवासव्रतादीन् **विप्रः वने वसन् सेवेत।** च पुनः **दीक्षां** वानप्रस्थदीक्षां **सेवेत** ॥ २९ ॥

(७) **मणिरामः। दीक्षा** नियमाः। **आत्मसंसिद्धये** आत्मनो ब्रह्मसिद्धये। **सेवेत** अभ्यसेत् ॥ २९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। एतानिति।** वानप्रस्थ्यमनुतिष्ठन् विप्र एतानन्यांश्चैव वैखानसशास्त्रोक्तान् नियमानभ्यसेत्। आत्मनश्च वृक्षत्वप्राप्तये नानाप्रकार उपनिषदुक्ताः श्रुतीरर्थतोऽभ्यसेत् ॥ २९ ॥

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ॥
विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥ ३० ॥

(१) **मेधातिथिः।** अविशेषेणोक्ता अन्याश्च सेवेत। शाक्यपाशुपतादिदीक्षादि-सेवनमपि प्राप्तं तन्निषेधति। **ऋषिभि**र्महाभारते संतप्यमानाद्यैः सेविता वर्ण्यन्ते। **ब्राह्मणैश्च गृहस्थैर्याः सेविताः।** तदुक्तम् "उत्तरेषां चैतदविरोधीति" (**गौतम.** २-३-९) **विद्या** आत्मैकत्वविज्ञानम्, तच्छ्रुतिसेवनेन वृद्धिं नयेत् दृढीकुर्यात्। **शरीरस्य च शुद्धये** आहार-नियमदीक्षाः सेवेत ।। ३० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ताश्च **विद्या** वैश्वानराद्युपासना **तपः** स्वाध्यायस्तयो**र्वृद्धयर्थं** तथा तासामेव पवित्राणां जपेन **शरीरस्य शुद्धिः** पापक्षयस्तदर्थं च ऋष्यादिभिः सेविताः **श्रुतीः सेवेते**त्यन्वयः। **ऋषिभि**र्ज्ञानपरैर्यतिभिः ब्राह्मणैस्तथा गृहस्थैरेव ब्राह्मणैर्गृहस्थत्वेऽपि सेविताः। अतो द्वयोर्मध्यवर्तिनो वनवासिनोऽतिप्रशस्ता एव ता इत्यर्थः ।। ३० ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्मादेता **ऋषिभि**र्ब्रह्मदर्शिभिः **परिव्राजकै**र्गृहस्थैश्च वानप्रस्थैर्ब्रह्मा-द्वैतज्ञानधर्मयोर्विवृद्धचर्थमुपनिषच्छ्रुतयः **सेविता**स्तस्मादे**ताः सेवेते**ति पूर्वस्यानुवादः ।। ३० ।।

(४) **राघवानन्दः।** ताः स्तौति **ऋषिभिरिति। ब्राह्मणै**र्ब्रह्मतत्त्वदर्शिभिः **सेविता** अभ्यस्यमानाः। **शरीरस्य च शुद्धये** लिङ्गशरीरे यत्पापं तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकं स्थूलदेहे यत्पापं तयोर्नाशाय ।। ३० ।।

(५) **नन्दनः।** **सेविता** इति दीक्षाणां च श्रुतीनां च विशेषणम्। **विद्या** ज्ञानम् ।। ३० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **च पुनः ब्राह्मणैः** ब्रह्मचारिभिः **च पुनः गृहस्थै**र्वानप्रस्थैः **सेविता** धर्मविद्यातपोविवृद्धये **च** पुनः **शरीरस्य शुद्धये सेवेतेति** सर्वत्र संबंधः ।। ३० ।।

(७) **मणिरामः।** यस्मात् ऋष्यादिभिः **विद्यातपोविवृद्धयर्थं** उपनिषत् **श्रुतयः सेविताः** तस्मादे**ताः सेवेतेति** पूर्वस्यानुवादः ।। ३० ।।

(८) **गोविन्दराजः।** यस्मादेताः। **ऋषिभिरिति।** ऋषिभिः सर्वार्थदर्शिभिः अंगीरसप्रभृतिभिरन्यैश्च ब्राह्मणैर्वानप्रस्थैरेव गृहस्थैश्च विज्ञानविवृद्ध्यर्थमुपनिषच्छ्रुतयः सेविताः तपोविवृद्ध्यर्थं च शरीरस्य च कल्मषक्षयाय चादरेण दीक्षाः सेविताः तस्मादेताः सेविता इति पूर्वविधिशेषपुराकल्पार्थवादः ।। ३० ।।

अपराजितां वाऽऽस्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः ।।
आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ।। ३१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्राच्या उदीच्याश्च दिशोरन्तरालमपराजिता दिक् लोकेष्वै-शानीत्युच्यते। **दिशमास्थाय।** चेतसि निधाय 'एषा मया गन्तव्येति' ततस्तामेव व्रजेत्। **अजिह्मगः** अकुटिलगामी। श्वभ्रनदीस्रोतांसि न परिहरेत्। **आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः।** प्राच्या उदीच्याश्च गमनविधिरयम्। यावन्न पतति तावद्वायुभक्षोऽम्बु-भक्षश्च स्यात्। **युक्तः** योगशास्त्रैरात्मानं युक्त्वा। तदेतन्महाप्रस्थानमुच्यते ।। ३१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अथ तपसा खिन्नस्याप्रत्यवायं मृत्युप्रकारमाह **अपराजितामिति।** **अपराजिता**मैशानीं **आस्थायो**द्दिश्य। **अजिह्मगो**ऽग्निकण्टकजलादीनां वर्त्मनि दर्शने तत्परिहारार्थं वक्रगतिमकुर्वन्। **युक्तो** नियतचित्तवृत्तिः। वार्यनिलाशनस्तदन्यतराशनः ।। ३१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अचिकित्सितव्याध्याद्युद्भवेऽपराजितामैशानीं दिशमाश्रित्याकुटिलगति**र्युक्तो** योगनिष्ठो जलानिलाशन आ शरीरनिपाताद् गच्छेत्। महाप्रस्थानाख्यं शास्त्रे विहितं चेदं मरणम्। तेन 'न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयादि'ति श्रुत्यापि न विरोधः यतः स्वःकामिशब्दप्रयोगादवैधं मरणमनया निषिध्यते न शास्त्रीयम् ।। ३१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** उपायान्तरमाह **अपराजितामिति।** ऐशानीं दिशमाश्रित्या**जिह्मगो**ऽकुटिलगतिः **युक्तो** योगशास्त्रनिश्चितमहाप्रस्थानः **शरीरस्यानिपाताद्व्रजेत्** म्रियेतेत्यर्थः ।। ३१ ।।

(५) **नन्दनः।** प्रकारान्तरमाह **अपराजिता**मिति। **अपराजितां** प्रागुदीचीम्। **अजिह्मग** ऋजुगतिः। शरीरस्यानिपाताद्व्रजेदित्यन्वयः ।। ३१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **अपराजितां** ईशानीं **आख्याय** अजिह्मगः सन्व्रजेत्। कीदृशः वानप्रस्थः? शरीरस्यानिपातात् **युक्तः** नियतचित्तः। पुनः कीदृशः? **वार्यनिलाशनः** वार्याधारो वा अनिलाधारो वा ।। ३१ ।।

(७) **मणिरामः।** **अपराजितां** ऐशानीं दिशं **आस्थाय** आश्रित्य **अजिह्मगः** अकुटिलगतिः। **युक्तः** योगनिष्ठः। वार्यऽनिलाशनः। **आ शरीरनिपातात् व्रजेत्** गच्छेत्। एतादृशमरणस्य शास्त्रविहितत्वान्नात्मघातत्वशंका कार्येत्याशयः ।। ३१ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** अचिकित्स्यव्याध्युद्भवेऽनिष्टसंदर्शने वा सति। **अपराजितामिति।** उत्तरपूर्वां वा दिशमाश्रित्य अकुटिलयोगनिष्ठावान् वार्यम्बुभक्षः सन् अशरीरसंनिपाताद्गच्छेत्। न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयादित्येतत्श्रुतिविरोधो न, यतः स्वकामशब्दादविधिमरणमत्र निषिध्यते इति अवसीयते न शास्त्रचोदितमिति ।। ३१ ।।

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् ।।
वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ।। ३२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वोक्तानि तपांसि महाप्रस्थानं चानन्तरोक्तं महर्षिचर्या। आसामन्यतमया नदीप्रवेशेन भृगुप्रपतनेनाग्निप्रवेशेनाहारनिवृत्त्या वा शरीरं त्यजेत्। अस्य च फलं वीतशोकभयस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिः। नरकादिदुःखानुभवः 'शोकः'। 'भयं' नरकं गमिष्यामीति तदस्य व्येति। अव्यवधानेनैव, नार्चिरादिक्रमेण ब्रह्मलोकं प्राप्नोति। इह स्थानविशेषो 'ब्रह्मलोकः' स्वर्गादपि निरतिशयस्तत्र महीयते पूज्यमान आस्ते नतु ब्रह्मणः स्वाराज्यं प्राप्नोति; लोकग्रहणात्। चतुर्थे ह्याश्रमे मोक्षं वक्ष्यति। न केवलकर्मकृतो मोक्ष इत्याहुः। ननु चास्याप्युक्तं 'विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीरिति'। आत्मसंसिद्धिश्च आत्मोपासनया तद्भावापत्तिः।

नह्यन्यः संसिद्धिशब्दस्यार्थ उपपद्यते। औपनिषदीषु श्रुतिषु तद्भाव्यं योगिनामात्मान 'ब्रह्म-संस्थोऽमृतत्वमेती'ति च। अथ सायुज्यं गच्छतीत्यादि। अथोच्यते—अन्या अपि तपःसिद्धयः श्रूयन्ते स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादि संकल्पितार्थोपपादिता सार्ष्टिता सालोक्यं च पुरुषस्य भविष्यति न पुनर्मोक्ष इति—तदयुक्तं; विशेषाभावात्। यथैव परिमितफलासूपासनास्वधिक्रियते एवममृतत्वप्राप्तावपि। न क्वचिच्छ्रूयते परिव्राजकेनैवोपासनान्यद्वैतविषयाणि कर्तव्यानि।

ननु च त्रयो धर्मस्कन्धा इत्युपक्रम्य यज्ञोऽध्ययनं दानमित्यनेन गृहस्थधर्मा उक्तास्तप एवेत्यनेन वानप्रस्थो ब्रह्मचार्याचार्य कुलवासीत्यनेन नैष्ठिको ब्रह्मसंस्थ इत्यनेन परिव्राजकः। एतेषां त्रयाणां पुण्यलोका उक्ताः पारिशेष्यादेतद्व्यतिरिक्तस्यामृतत्वम्। नैवं; ब्रह्मणि संतिष्ठते प्रयतते तत्परस्य ब्रह्मसंस्थस्य यौगिकत्वादस्य शब्दस्य। ननु च यदि सर्वेषामधिकारस्तदैतावदेव वक्तव्यं 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती'ति। नैवं; आश्रमाणां स्वविधिवाक्यावगतं फलं संपत्क्षयिणः पुण्यलोका भवन्तीति ब्रह्मसंस्थस्य तदाश्रमावस्थितस्यैवाऽमृतत्वमपुनरावृत्तिलक्षणं विधीयते। ननु चाद्वैतरूपं ब्रह्मेत्यात्मविदः स च निवृत्तकर्माख्यः। आश्रमाश्च प्रवृत्तमार्गाख्याः क्रियाकारकफलभेदानुष्ठानात्मकाः। तत्राद्वैतात्मविज्ञाने समानभेदाश्रयाणि च गृहस्थाद्यग्निहोत्रकर्मादीनीति परस्परविरोधः। अत्रोच्यते—समानमेतत् पारिव्राज्येऽपि यमनियमानामिष्टत्वात्ते च भेदाश्रयाः। अथाप्युच्येत कर्मसंन्यासिनो निवृत्तिमार्गावस्थायिनो नैव केचिच्छास्त्रार्थविधयः सन्ति। नायं शास्त्रार्थः, अहंकारममकारत्याग एव संन्यासो वक्ष्यते, नाशेषशास्त्रार्थत्यागः। तस्यापि क्षुधाद्युपहतस्य भिक्षादौ प्रवर्तमानस्यास्त्येव क्रियाकारकसंबन्धः तत्र लौकिके दृष्टार्थभेदे प्रवर्तमानस्य अद्वैतात्मविज्ञानभावनमविरुद्धम्। शास्त्रीये त्वग्निहोत्रादौ विरोधादिति को युक्तकार्येवं वदेत्?।' अथोच्यते—क्षुधाद्युपहतस्याप्यद्वैतत्यागो विरोधिना भोजनेन तावत्काल एव। यथान्धतमसि चलितस्य गच्छतः कण्टकप्रदेशे पादन्यासः सवितरि पुनरुदिते लब्धप्रकाशस्य पुनर्न्याय्यमेवाध्वन्यस्याकण्टकेऽवस्थानम्। तथा क्षुधाद्युपघाते विच्छिन्नात्मविज्ञानस्य क्षणमालोकस्थानीयायां क्षुन्निवृत्तौ पुनर्दृढसंस्कारवशादेवावस्थानमिति। तत्तापसेऽप्यविरुद्धम्। गृहस्थस्यापि पुत्रदारादितयोपासनमविरुद्धम्। बहुव्यापारतस्तु भेदसात्म्यतां गतस्य कुतोऽद्वैतसंस्कारोत्पत्तिः? उक्तं च गृहस्थधर्मे 'एकाकी चिन्तये'दिति। तथा 'पुत्रे सर्वं समासज्ये'ति। ननु च 'तस्मादुह न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयादिति'श्रुतिस्तत्र कुतो वानप्रस्थस्य शरीरत्यागः? नहि सा श्रुतिर्वानप्रस्थादन्यत्रानया स्मृत्या विषय उपस्थापयितुं शक्यते। बलीयसी हि श्रुतिः, सा च स्मृत्यनुरोधेन न संकोचमर्हति। उच्यते—जरसा विशीर्णस्यानिष्टसंदर्शनादिना वा विदिते प्रत्यासन्ने मृत्यौ मुमूर्षतो न श्रुतिविरोधः। एवं हि तत्र श्रूयते न 'पुरायुष' इति। अवस्थाविशेषे ह्यनभिप्रेते मरणे एतावदेवावक्ष्यत् 'न स्वःकामी प्रेयादि'ति अरिष्टोपदेशश्चोपनिषत्स्वेवमर्थवान्भवति। यस्य त्वेतन्निमित्तं मरणं नास्ति॥ ३२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। आसां** पञ्चतपःप्रभृतीनां **महर्षयः** प्रथमसर्गजा ऋषयस्तेषां **चर्या** आचारः। **शोको दुःखं** ततो भयं **शोकभयम्**॥ ३२॥

(३) **कुल्लूकः। एषां** पूर्वोक्तानुष्ठानानामन्यतमेनानुष्ठानेन शरीरं त्यक्त्वाऽ**पगत-दुःखभयो ब्रह्मैकस्तत्र पूजां लभते**, मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः। केवलकर्मणो वानप्रस्थस्य कथं मोक्ष इति चेन्न; 'विविधाश्चोपनिषदीरात्मसंशुद्धये श्रुती'रित्यनेनास्याप्यात्मज्ञानसंभवात् ।। ३२ ।।

(४) **राघवानन्दः। आसा**मुक्तानां दीक्षाणां मध्येऽन्यतमया **तनुं त्यक्त्वे**त्यन्वयः। **महीयते** पूजामाप्नोति ।। ३२ ।।

(५) **नन्दनः। आसां महर्षिचर्याणामुक्तानां** नियमानाम् ।। ३२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। आसां महर्षिचर्याणां** पञ्चतपःप्रभृतीनां मध्ये अन्यतमया वा चर्यया तनुं त्यक्त्वा **विप्रो ब्रह्मलोके महीयते**। कीदृशो विप्रः ? वीतशोकभयोऽपारलौकिक-भयः ।। ३२ ।।

(७) **मणिरामः। आसां** पूर्वोक्तानां ।। ३२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। आसामिति।** एषां पूर्वोक्तानां अनुष्ठानानां मध्यादन्यतमेना-नुष्ठानेन शरीरं त्यक्त्वा विगतसंतापो गतभयश्च विप्रो ब्रह्मलोके पूजां लभते सम्यगुक्तमरणा-करणेन वासौ ।। ३२ ।।

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ।।३३।।

(१) **मेधातिथिः।** इतःप्रभृति चतुर्थाश्रममतिः। **तृतीयं भागमिति।** कञ्चित्कालं स्थित्वेत्यर्थः। यावता कालेन तपः सुतप्तं भवति विषयाभिलाषश्च सर्वो निवृत्तः। न हि मुख्यतृतीय आयुषो भाग एवानेन शक्यो ज्ञातुम्। न हि वर्षशतापेक्षाऽऽश्रमाणां, यतो वली-पलितापत्योत्पत्ती तृतीयाश्रमप्रतिपत्तौ काल उक्तः। न च सर्वस्य पञ्चाशद्वर्षदेशीयस्य तदुत्पद्यते। उक्तं चान्यत्र "तपसि ऋद्धे परिव्रजेदिति"।

"ननु च यथाऽन्येषामाश्रमाणां कालो विवृतो ग्रहणान्तं ब्रह्मचर्यं, वलीपलिताद्यवधि गार्हस्थ्यम्, नैवमिह कश्चित्परिच्छेदहेतुरस्ति। यदि यथाश्रुतं 'तृतीयो भागः' समाश्रियेत यच्च 'तपसि ऋद्ध' इति, तत्रापि कालापेक्षा युक्तैव। न ज्ञायते कियता तपसा ऋद्धिर्भवति। अतः कालपरिच्छेदो वचनार्हः"।

उक्तमत्र न शतवर्षापेक्षया तृतीयायुर्भागनिश्चयः संभवति। उक्तश्च कालः—'काय-पाके प्रव्रज्या प्रतिपत्तव्या'। यावता तपसा यावति च वयसि पुनर्मदवृद्धिर्नाशंक्यते तदा परिव्रजेत्। **विहृत्या**सित्वा, यथोक्तं विधिमनुष्ठायेति यावत्। संगत्यागश्च ममताऽपरिग्रहः एकारामता ।। ३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अथ यतिधर्मानाह **वनेष्विति। विहृत्य** क्षपयित्वेत्युक्त्वा प्रयोगेण पक्वकषायस्य वानप्रस्थचर्यया। कष्टावपाके सत्येव यत्याश्रमेऽधिकार इति दर्शितं; अत्रापि तृतीयं भागमिति तावता कालेन तावद्वैराग्योत्पत्तिसंभवे, अन्यथा तु यावज्जीवमपि वन एव वसेत् **संगान्** परिग्रहान्। **परिव्रजेत्** गृहादि **परित्यज्य व्रजेत्** ।। ३३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यस्य तु मरणाभावस्तस्याह **वने**ष्वित्यादि। अनियतपरिमाणत्वादायुषस्तृतीयभागस्य दुर्विज्ञानात्तृतीयमायुषो भागमिति रागक्षयावधि वानप्रस्थकालोपलक्षणार्थम्। अत एव **शङ्खलिखितौ** 'वनवासादूर्ध्वं शान्तस्य परिगतवयसः पारिव्राज्य'मित्याचख्यतुः। एवं वनेषु विहृत्यैवं विधिवद्दुश्चरतपोऽनुष्ठानप्रकारेण वानप्रस्थाश्रमं विषयरागोपशमनाय कंचित्कालमनुष्ठाय **चतुर्थमायुषो भागमिति** शेषायुःकाले सर्वथा विषयसङ्गांस्त्यक्त्वा परिव्राजकाश्रममनुतिष्ठेत् ।। ३३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अविरक्तस्यापि चतुर्थे वयस्यवश्यं संन्यास इत्याह **वनेष्विति**। **चतुर्थमायुषो भागं प्राप्य परिव्रजे**दित्यन्वयः, 'वनी भूत्वा प्रव्रजे'दिति (जाबाल. ४) श्रुतेः। विरक्तस्य तु क्रमोत्क्रमाभ्यां संन्यासः अव्रती वा व्रती वा उच्छिन्नाग्निरनुच्छिन्नाग्निको यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' (ना.प. ३.७७)। 'यदि चेतरथा ब्रह्मचर्यादेव व्रजेद्वनाद्वा गृहाद्वे'(प. हं. प. १)त्यादिश्रुतिशतैश्च संन्यासस्य विहितत्वात्। 'अयं त्वविरक्तो ब्रह्मलोकेप्सुः संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थान'मिति श्रवणात् ।। ३३ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ संन्यासाश्रमं प्रस्तौति **वनेष्विति विहृत्य** चरित्वा ।। ३३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अथ संन्यासाश्रमप्रकरणे **वनेष्विति**। एवमायुष**स्तृतीयभागं नी**त्वा चतुर्थमायुषो भागं ज्ञात्वा संगान्सर्वांस्त्यक्त्वा **परिव्रजेत्** संन्यसेत् ।। ३३ ।।

(७) **मणिरामः**। संन्यासाश्रममाह **वनेष्विति**। अनियतपरिमाणत्वादायुषस्तृतीयभागस्य दुर्विज्ञानात् **तृतीयमायुषो भागमिति**। रागक्षयावधि वानप्रस्थकालोपलक्षणार्थं। तथा च आयुषः तृतीयं **भागं** वानप्रस्थाश्रमं विषयरागोपशमकालपर्यंतं। विहृत्य कृत्वा **चतुर्थमायुषो** भागं शेषायुःकाले संगान् विषयसंगान्। त्यक्त्वा परिव्रजेत् संन्यासाश्रममनुतिष्ठेत् ।। ३३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः। चतुर्थमायुषो भागंस्त्यक्तसंगः परिव्रजेत् ।।' एवमुक्तरीत्या तृतीयमायुर्भागं वानप्रस्थानुष्ठानार्थं वने उषित्वा ततश्चतुर्थमायुर्भागं पूर्वावस्थानादतिशयेन रागादीन् त्यक्त्वा चतुर्थाश्रममनुतिष्ठेत् वक्ष्यमाणाश्रमसमुच्चयपक्षे ।। ३३ ।।

(९) **भारुचिः**। तदेवं ।। ३३ ।।

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।
भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्धते ।। ३४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। समुच्चयपक्षमुपोद्बलयति **आश्रमादाश्रममिति**। गृहस्थाश्रमाद्वानप्रस्थाश्रमं गत्वा **हुतहोमौ** उभयोरप्याश्रमयोर्यदा **जितेन्द्रिय**स्तदा परिव्रजेत्। **प्रेत्य वर्धते** मृत्वा विभूत्यतिशयं प्राप्नोति। **भिक्षाबलि**दानेन **परिश्रान्तः** चिरम्। आश्रमधर्मानुवादोऽयम् ।। ३४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र वनवासानन्तरं परिव्राज्याभिधानेन गृहस्थस्य पारिव्राज्याधिकारो नास्तीति प्रसञ्जितां शङ्कां निराचष्टे **आश्रमादिति**। न केवलं ब्रह्मचर्ये वर्तमानस्य तादृशवैराग्यादि तस्य ऋणत्रयापाकरणसंभवात्तमाश्रमं त्यक्त्वा गृहस्थाश्रमगमनमवश्यं न तु गृहस्थस्य ऋणापाकरणमाश्रमान्तरसाध्यमतोऽस्य विरागस्यावान्तरमेव। पारिव्राज्यं संभवतीति तात्पर्यम्। **हुतहोम** इति यज्ञैकदेशाभिधानेन यज्ञस्वाध्यायापत्यैर्ऋणत्रयापाकरणमुक्तम्। **जितेन्द्रियो**ऽभ्युत्थापितवैराग्यः तेन जितेन्द्रियोऽहमिति यदि गृहस्थो मन्यते तदा तदैव परिव्रजेदन्यथा वनवासेन, जितेन्द्रियतां प्राप्येत्यर्थः। भिक्षादानबलिदानाभ्यां कर्मकालोपालक्ष्यते तेन श्रान्तस्तत्करणासमर्थः। एतेन तच्छक्तौ तत्कुर्वतैवात्मा जिज्ञास्य इति दर्शितम्। **प्रेत्य वर्धते** लिङ्गदेहावच्छिन्नस्तदवच्छेदन्यासोद्भवं विभुत्वं लभते ॥ ३४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। पूर्वपूर्वाश्रमादुत्तरोत्तराश्रमं गत्वा ब्रह्मचर्याद्गृहाश्रमं ततो वानप्रस्थाश्रममनुष्ठायेत्यर्थः। यथाशक्तिगताश्रमहुतहोमो **जितेन्द्रियो** भिक्षाबलिदानचिरसेवया श्रान्तपरिव्रज्याश्रममनुतिष्ठन्परलोके मोक्षलाभाद्ब्रह्मभूतद्धर्चतिशयं प्राप्नोति ॥ ३४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। आश्रमाद्वानप्रस्थान्तादाश्रमं तेष्वन्तर्गतं ब्रह्मचर्याद्यन्यतमं तेषु **हुतो होमो** बहुधा श्रौतलौकिकाग्निषु येन स अतः परं न होष्यतीत्यर्थः। **भिक्षाबलि-परिश्रान्त**-ब्रह्मचर्ये **भिक्षया** गार्हस्थ्य-वानप्रस्थयो**र्बलि**दानेन **परिश्रान्तः** भिक्षारूपबलेरभिमतत्वाद्वा श्रान्तः'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यमस्ती'ति श्रुतेः। तथाविध एव **प्रेत्य** सुखी स्यात् ॥ ३४ ॥

(५) **नन्दनः**। इयमेवाश्रमप्राप्तिरुचिता नान्येत्याह **आश्रमादिति**। **हुतहोमः** कृतसमिदाधानाग्निहोत्रहोमः। **भिक्षाबलिपरिश्रान्तः भिक्षा**हरणवैश्वदेव**बलि**हरणाभ्यां क्षीणदेहः। आभ्यां विशेषणाभ्यामाश्रमत्रयविहितं कर्म लक्ष्यते। **आश्रमादाश्रमं गत्वा** ब्रह्मचर्याश्रमाद्गार्हस्थ्यं ततो वानप्रस्थाश्रमं गत्वा ॥ ३४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **भिक्षाबलिपरिश्रान्तः** भिक्षाबलिभ्यां रहितः संचयरहितः **हुतहोमः** शिखासूत्रपरित्यागे कृतहोमः एतादृशः **प्रव्रजेत् प्रेत्य** परलोके **वर्धते** मोक्षं प्राप्नोति। लिङ्गदेहाद्यनवच्छिन्नविभुत्वं मोक्षत्वं एवं यत्तत्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(७) **मणिरामः**। **आश्रमादाश्रमं गत्वा** ब्रह्मचर्याद्गृहस्थाश्रमं ततो वानप्रस्थाश्रममनुष्ठायेत्यर्थः। **हुतहोमः** अथाशक्तिर्गताश्रमहोमः। **भिक्षाबलिपरिश्रांतः** भिक्षाबलिदानचिरसेवया श्रांतः। **परिव्रजन्** संन्यासाश्रममनुतिष्ठन्। **प्रेत्य वर्धते** परलोके ब्रह्मभूतऋद्ध्यतिशयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **आश्रमादिति**। पूर्वोक्तेष्वाश्रमेषु यथाक्रमं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादनन्तरं आश्रममनुष्ठाय यथासंभव आश्रमेषु हुतहोमो जितेन्द्रियो भिक्षाबलिदानश्रान्तः सन् प्रव्रज्यामनुतिष्ठन्परलोके वर्धते। मोक्षप्राप्त्यानंदमयं ब्रह्मेत्येवमृध्द्यतिशययुक्तो भवति ॥ ३४ ॥

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः॥ ३५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अपाकरणं ऋणसंशुद्धिः। **मनो मोक्षे निवेशयेत्।** मोक्षशब्देन ज्याश्रमो लक्ष्यते। तत्र प्राधान्येन मोक्षैकफलतोच्यते। न तथाऽन्येष्वाश्रमेषु अतो क्षः' परिव्रज्या ॥ ३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उक्तमर्थं स्फुटयति **ऋणानीति। मोक्षे** मोक्षसाधने चतुर्थाश्रमे। ो **व्रजति** प्रत्यवायोत्पत्त्या पूर्वाश्रमेऽप्यनधिकृतो भवति। न चैवं 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्वना- ृाद्वे'ति श्रुत्यविरोधः तस्याः पूर्वजन्माभ्यासवशादित्यात्यन्तिकवैराग्यपुरुषविषयत्वात्। ह **देवलः** 'यस्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं गिरः। संन्यसेदकृतोद्वाहो ब्राह्मणो चर्यवान्' (ना. प. २।१५) इति। यस्तु नात्यन्तं वीतरागः स मन्दाधिकारः। तद्विषयाणि अनपाकृतर्णत्रयसंन्यासनिषेधकमन्वादिवचनानि। यथा **भारते** 'कषायं पाचयित्वा च ास्थानेषु च त्रिषु। प्रव्रजेच्च परं स्थानं यत्र गत्वा न शोचती'ति॥ यस्तूत्कटरागस्तद्वि- ैकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति ऐकाश्रम्यं गार्हस्थ्यरूपैकाश्रमित्वमेव ाणां युक्तमित्या**चार्याः।** रागिणामधिकृत्य गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षतः श्रुतौ विधानादि- ः॥ ३५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितो ब्राह्मण उत्तरश्लोकाभिधेयानि **त्रीण्यृणानि** ाध्य **मोक्षे** मोक्षान्तरङ्गे परिव्रज्याश्रमे मनो **नियोजयेत्।** तान्यृणानि त्वसंशोध्य ं चतुर्थाश्रममनुतिष्ठन्नरकं **व्रजति** ॥ ३५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किं च वेदाध्ययनपुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानैर्ऋषिपितृदेवाना**मृणान्य- त्य** शोधयित्वा **मोक्षे** संन्यासे मोक्षसाधनत्वान्**मनो निवेशयेद्**इत्यविरक्तं शिक्षयन्नाह ानिति। तदकरणे दोषमाह **अनपाकृत्येति। अधो** नरकं **व्रजेदेव** ॥ ३५ ॥

(५) **नन्दनः।** ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्ये कृत्वा वानप्रस्थमकृत्वापि संन्यासः कर्तव्यो नान्यथेत्याह **ानीति। ऋणानि त्रीण्य**ध्ययन-प्रजनन-यजनाख्यानि। **मोक्षे** मोक्षसाधने संन्यासाश्रमे। **पाकृत्य** ऋणानीत्येव ॥ ३५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। त्रीणि ऋणानि अपाकृत्य** परिहृत्य **मनो मोक्षे निवेशयेत्।** देव- त्रणीनि यज्ञेन दैवमृणं, वेदाध्ययनेनार्षं, पुत्रोत्पादनेन पैतृकं, एतदृणत्रयमपाकृत्य परिहृत्य व्रजेत्। **तु** पुनः त्रीणि ऋणानि **अनपाकृत्य** अनपाहृत्य मोक्षं **सेवमानः अधो व्रजति** ते॥ ३५ ॥

(७) **मणिरामः। ऋणानि त्रीणि** वक्ष्यमाणश्लोकोक्तानि। **मोक्षे** मोक्षांतरंगे संन्यासाश्रमे **अनपाकृत्य** ऋणान्यशोध्य। मोक्षं संन्यासाश्रमम् ॥ ३५ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** तथाश्रमसमुच्चयपक्षांगीकरणे सति ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे नियोजयेदिति। उत्तरश्लोकवक्ष्यमाणानि त्रीणि ऋणानि संशोध्य ततः प्रव्रज्याद्वारेण मोक्षविषये मनो नियोजयेत्। तानि पुनरसंशोध्य साक्षेपोऽयं प्रव्रज्यामनुतिष्ठन्नरकं व्रजति ॥ ३५ ॥

**अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ।।३६।।**

(१) **मेधातिथिः।** कानि पुनस्तानि त्रीणि ऋणान्यत आह– "त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवा जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेनर्षिभ्यः" (तै. सं. ६, ३, १०) इति श्रुत्यनुवादिनी स्मृतिरियम्। ननु "गृही च भूत्वा प्रव्रजेदथवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' (जाबाल. ४) इति **जाबालश्रुतिः"**। उच्यते। उत्पत्तिमात्रमाश्रित्योक्तमुदाहरति। तत्रेदं विरुध्यते "अनुत्पाद्य तथा प्रजामिति"। "यद्येषा श्रुतिरस्ति किं तर्हि ?" इदमुच्यते। प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति। प्रव्रजेदिति–तेन तु प्रव्रजितेनेमानि कर्माणि कर्तव्यान्यनया वेतिकर्तव्यतयेत्येतन्नास्ति। गृहस्थस्य त्वग्निहोत्रादीनि साङ्गकलापान्याम्नातानीत्येतदभिप्रायमेतत्। ये त्वेतां श्रुतिमदृष्ट्वा स्मार्ता एव नैष्ठिकादयस्ते च गृहस्थाश्रमेण प्रत्यक्षश्रुतिविधानेन बाध्यन्ते। ये च क्लीबाद्यनधिकृतविषयतया स्मृतिवाक्यानामर्थवत्तां वर्णयन्ति तेषामभिप्रायं न विद्मः। यदि तावत्–"आज्यावेक्षणविष्णुक्रमाद्यङ्गशक्तौ श्रौतेषु नाधिक्रियते, यतस्तथाविधाङ्गयुक्तं कर्म यः संपादयितुं समर्थस्तं प्रत्यधिकारश्रुतीनामर्थवत्त्वे जाते न तदसमर्थमपि कुर्वीत' इति। यद्येवं स्मार्तेष्वपि नैष्ठिकस्य गुर्वर्थमुदकुम्भाद्याहरणं भैक्षपरिचरणम्,–पारिव्राज्येऽपि 'न द्वितीयामपि रात्रिं ग्रामे वसेदिति'–कुतः पंग्वन्धयोः स्मार्तकर्मक्रमाधिकारः ? उपनयनं चैषामस्ति लिङ्गम्। तत् एषां विवाहार्थनं "यद्यर्थिता तु दारैरिति" (९.२०३)। यद्यप्युपनयनमादित्यदर्शनमग्निप्रदक्षिणं परीत्येति च विहितम्, यतो नानुपनीतस्य विवाहसम्भवो व्रात्यत्वात्, अतो यावच्छक्यं गुरुशुश्रूषणं विगुणमपि ब्रह्मचर्यमेवमस्ति। क्लीबस्य तु प्रकृतेरनुपनेयतैव। स च पतितश्च न क्वचिदधिकृतः। तस्मादनधिकृतविषयं पारिव्राज्यं नैष्ठिकता चेति न मनःपारितोषमादधाति। सत्यं, उदितहोमनिन्दावद्भविष्यति। समुच्चय पक्षमाश्रित्य 'अनपाकृत्येति' निन्दावचनम्, न पुनः प्रतिषेध एव। अथवा यदाऽकृतदारपरिग्रहस्य प्रव्रज्यायामधिकार इत्येवमेतन्नेयम्।। ३६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ऋणत्रयापाकरणस्वरूपमाह **अधीत्येति। धर्मतो** यथोक्तकन्याविवाहादृतुगमनादित्यर्थः।। ३६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** तान्येवं ऋणानि दर्शयति **अधीत्येति।** 'जायमानो ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्य'इति श्रूयते। अतो यथाशास्त्रंवेदानधीत्य पर्वगमनवर्जनादिधर्मेण च पुत्रानुत्पाद्य (तै. सं. ६-३-१०) यथासामर्थ्यं ज्योतिष्टोमादियज्ञांश्चानुष्ठाय मोक्षान्तरङ्गे चतुर्थाश्रमे **मनो नियोजयेत्** ।। ३७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ऋणानीत्युक्तं विवृणोति **अधीत्येति। धर्मतो** धर्मेण ब्राह्मादिना विवाहेन यदि निवेशयेदेतान्कृत्वेत्यर्थः।। ३६ ।।

(५) **नन्दनः।** उक्तमेवार्थमादरार्थं श्लोकद्वयेन प्रपञ्चयति।। ३६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** मोक्षे मोक्षसाधने संन्यासे मनो निवेशयेत्।। ३६ ।।

(७) **मणिरामः**। ऋणान्याह **अधीत्येति**। वेदाध्ययनेन ऋषिभ्यः पुत्रेण पितृभ्यः यज्ञेन देवेभ्य अनृणी भूत्वा' मोक्षे मनो निवेशयेदित्यर्थः ।। ३६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। तानि ऋण.नि दर्शयति अधीत्येति। 'त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवा जायते मनुष्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः' इति ब्रूयात्। यथाशास्त्रं वेदानधीत्य पुत्रांश्च पर्वगमनानृतुरिरंसावर्जं ऋतुकालदिगमनधर्मेणोत्पाद्य यज्ञैश्च ज्योतिष्टोमादिभिर्यथाशक्तिरिष्ट्वा ततो मोक्षोपायप्रव्रज्याख्ये मनो नियोजयेत् ।। ३६ ।।

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा प्रजाम् ।।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ।।३७।।

(१) **मेधातिथिः**। यज्ञैराहिताग्निर्नित्यैः पशुसोमैः ।। ३७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अस्य व्यतिरेकमाह **अधीत्येति**। मोक्षगार्हस्थ्ये तिष्ठन्नेव स्वाध्याये यज्ञादिषु चर्णत्रयापाकरणबुद्ध्याऽप्रवर्तमानो ब्रह्मचर्यन्मोक्ष इत्यभिमानादृतुगमनादिगार्हस्थ्यनियतधर्मेभ्यो निवृत्तः प्राणायामादियोगाङ्गान्यनुतिष्ठन्नित्यर्थः ।। ३७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। वेदाध्ययनमकृत्वा पुत्रमनुत्पाद्य यज्ञांश्चाननुष्ठाय मोक्षमिच्छन्नरकं व्रजति ।। ३७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। विपक्षे त्वाह **अनधीत्येति**। उक्ताननुष्ठायाधो **व्रजतीत्य**न्वयः। अर्थवादात्मकश्लोकद्वयम् ।। ३७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **द्विजः** न क्षत्रियादिः। तथा च श्रुतिः ब्राह्मणः **प्रव्रजतीति** ।।३७।।

(७) **मणिरामः**। ऋणानपाकरणे दोषमाह **अनधीत्येति** ।। ३७ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य तथा सुतमिति। वेदाध्ययन-प्रजोत्पादनयज्ञानुष्ठानान्यकृत्वा द्विजो मोक्षमिच्छन्नरकं व्रजति ।। ३७ ।।

प्राजापत्यां निरुप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ।।३८।।

(१) **मेधातिथिः**। प्राजापत्याऽध्वर्युवेदे विहिता। तस्यां च सर्वस्वदानं विहितम्। तां कृत्वाऽऽत्मन्यग्नयः समारोप्यन्ते। समारोपणेऽपि विधिस्तत एवावगन्तव्यः। **सार्ववेदसं** दक्षिणाऽस्यास्तीत्यन्यपदार्थः। 'वेदो' धनम्, तत्सर्वं देयम्। इदमर्थे विहितः स्वार्थिको वा प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्। अन्ये तु पुरुषमेधं प्राजापत्यामिष्टिमाहुः। तत्र "ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभत" इति प्रथमः पशुः ब्रह्मा च प्रजापतिः, मुख्येन व्यपदेशप्रवृत्तेः 'प्राजापत्यः' पुरुषमेधः। सर्वस्वदानमग्निसमारोपणं प्रव्रज्या च तत्रैव विहिता। एवं हि तत्र श्रुतिः "अथात्मन्यग्नीन्समारोप्य तत्रारोपणेनादित्योपस्थानादपेक्षमाणैररण्यमभिप्रेयात्तदैव देवमनुष्येभ्यः स्थिरो भवतीति।"

यत्तु–"आत्मन्यग्नीन्समारोप्य प्रव्रज्यया व्यपदिष्टा, अथाह एत एव आत्मनो यज्ञा, इत्यतस्तन्मरणात्तस्यै दत्ता 'आत्मन्येव समारोपिता' भवन्ति। अतो भार्यामरणपक्षे प्रव्रज्या, नावश्यं पुनर्दारक्रियेति"–तन्न। किंतु तस्याः पूर्वमरणे भार्यायै दत्वाऽग्नीनन्त्यकर्मणीति पठितमिति वक्तव्यमिति। पौरुषेयो ह्ययं ग्रन्थो न वेदो, येनोक्तमुपालभेमहीति परिहारः स्यात् ।। ३८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्राजापत्यां प्रजापतिदैवतपुरोडाशहविष्कां वेद इति धननाम सर्ववेदो दक्षिणा यत्र सा तथा सर्वस्वदक्षिणामित्यर्थः। **सर्ववेद** एव **सर्ववेदसं**। पुत्राणां च संविभजनीयत्वादविशिष्टः स्वीयो भागः सर्वो देय इति ग्राह्यम्। समारोप्य 'याते अग्ने यज्ञिया तनू' रिति (तै. सं. ३।४।१०।५) मन्त्रेण। ब्राह्मण इति पदस्यानन्यपरत्वात्क्षत्रियादीनां न पारिव्राज्यमस्तीति गम्यते; अत एव श्रुतिरपि 'ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति'। प्रकर्षेण **व्रजेद**पुनरावर्तनाय ।। ३८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यजुर्वेदीयोपाख्यानग्रन्थोक्तां सर्वस्वदक्षिणां प्रजापतिदेवताका**मिष्टिं** कृत्वा तदुक्तविधिनै**वात्मन्यग्नीन्समारोप्य** **गृहा**दित्यभिधानाद्वानप्रस्थाश्रममनुष्ठायैव चतुर्थाश्रममनुतिष्ठेत्। एतेन मनुना चातुराश्रम्यस्य समुच्चयोऽपि दर्शितः, श्रुतिसिद्धाश्च एकद्वित्रिचतुराश्रमाणां समुच्चया विकल्पिताः। तथा जाबालश्रुतिः (४) 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। इतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा' (नारद. प. ३-७७) ।। ३८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। प्रव्रजनप्रकारमाह **प्रेति**। **प्राजापत्यां** प्रजापतिदेवताकां यजुर्वेदविहितां **सर्ववेददक्षिणां** सर्वस्वदक्षिणां। **अग्नीन्** श्रौतान् स्मार्तं च। गृहादित्याश्रमत्रयोपलक्षकं कुटीचकादिसंन्यासिचतुष्टयसाधारणं, तत्रैकदण्डिनां तु 'शिखायज्ञोपवीतवेदानां त्यागः सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेदि'ति श्रुतेः। 'सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं च लोकममुं च लोकं परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदि'त्या**पस्तम्बोक्तेः**। 'ॐभूः सावित्रीं प्रविशामी'त्युपक्रम्य 'ॐभूर्भुवः स्वरों यज्ञोपवीतं जुहोमी'त्या**दि शौनकेन** धृतत्वात् ।। ३८ ।।

(५) **नन्दनः**। प्रव्रज्याप्रकारमाह **प्राजेति**। **सर्ववेदसं** सर्वस्वम् ।। ३८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **प्राजापत्यां** प्रजापतिदैवतसंज्ञां इष्टिं **निरुप्य** कृत्वा **सर्ववेदसदक्षिणां** सर्वः वेदो धनं दक्षिणा यस्याः सा सर्ववेदसमेव **सर्ववेदसं** सर्वस्वदक्षिणां आत्मनि **अग्नीन्** वैतानाग्नीन् श्रुत्युक्तविधानेन समारोप्य ब्राह्मण एव गृहात्प्रव्रजेत् न तु क्षत्रियादिः ।। ३८ ।।

(७) **मणिरामः**। **सार्ववेदसदक्षिणं** सर्वस्वदक्षिणां। **गृहादि**त्युक्तवतां मनुना चातुराश्रम्यस्याऽसमुच्चयो दर्शितः। श्रुतिसिद्धाश्च चतुराश्रमाणां समुच्चया विकल्पिताः तथा च **जाबालश्रुतिः** 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् इतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वे'(नारद. प. ५-३५) ति ।। ३८ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **प्राजापत्यामिति**। यजुर्वेदपूर्वाख्यग्रन्थोक्तां प्रजापतिदेवताकां सर्वस्वधनदक्षिणामिष्टिं कृत्वा तदुक्तविधिनैव चाग्नीनात्मनि भस्मपानादिना समारोप्य

वानप्रस्थाश्रममनन्तरमकृत्वैव गृहस्थाश्रमान्तरमेव ब्राह्मणः प्रव्रज्यामनुतिष्ठेदिति । एवमाश्रमाणां समुच्चयपक्षोऽनेन दर्शितः । त्रिचतुःसमुच्चयविकल्पपक्षाश्च सर्व एव श्रुतिनोदिताः स्थिताः । तथा च जाबालश्रुतौ (४) 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि चेतरथानुकुर्यात् । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा'इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥

(९) **भारुचिः** । ....तस्यामेवोक्तं यतस्तां कृत्वा प्रव्रजेद् गृहात् ।...स्त्रिसमुच्चयो वचनसामर्थ्य..... पुरुषमेव हि प्रजापतिः......यतस्तेन प्राजापत्येनाद्येन.... । नयतस्तद्यागानन्तरमेकाकी....ण्यमभिप्रेयात्' । तदेवं मनुष्ये....त्मनो यज्ञायेति लिङ्गादेव....केचित्तु जरया....त्रेण यावज्जीवं श्रुतीः....पुनर्ब्रूमः । एतस्माल्लिङ्गादग्निपरित्यागार्थे...श्रुत्यन्तरं वानुमायोत्सन्नशाखास्थमनुत्सन्नशाखास्थं वा चतुर्थमाश्रमान्तरं श्रुत्यविरोधेन । यत्कारणं न ह्यकस्मात् सर्वकर्मसूत्रकारैरेतदेवमाम्नायते ॥ ३८ ॥

यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ॥
तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ३९॥

(१) **मेधातिथिः** । गार्हस्थ्यनिन्दया चतुर्थाश्रमप्रशंसा । यज्ञे हि पशवो हन्यन्ते । "प्ररोहधर्मकाश्चेतना" इति दर्शने तृणौषधीनां छेद इत्येतद्भूतभयम् । तद्गृहात्प्रव्रजितस्य समारोपिताग्नेर्नास्तीत्युक्तम् । **अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वेति**। अनेनाशुष्काणां तृणपलाशानामनुपादानमाह । **तेजोमया** नित्यप्रकाशाः । उदयास्तमयौ यत्रादित्यस्य न विभाव्येते । यथोक्तं "अत ऊर्ध्वमादित्यो नैवोदेति न वाऽस्तमेति" इत्युपनिषत्स्वित्येवमाहुर्वचांसि ॥३९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **गृहादिति** । ग्रामस्थितादरण्यस्थिताद्वेत्यर्थः । **तेजोमया लोका** ब्रह्मलोकगतास्तदेकदेशाः । 'संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थान'मिति पुराणेष्वभिधानात् । ब्रह्मवादिनो ब्रह्मविषयश्रौतज्ञानवतः । तेनात्मन्यसाक्षात्कृतेऽपि संन्यासमात्राद्ब्रह्मलोकप्राप्तिरुक्ता ॥ ३९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यः **सर्वेभ्यो भूता**रब्धेभ्यः स्थावरजङ्गमेभ्योऽभयं दत्त्वा **गृहा**श्रमा**त्प्रव्रजति तस्य ब्रह्म**प्रतिपादकोपनिषन्निष्ठस्य सूर्याद्यालोकरहिता हिरण्यगर्भादि**र्लोकास्तत्तेजसैव** प्रकाशा **भवन्ति**, तानाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । तादृशे संन्यासे **यो दत्वेति** फलवादः । **अभयं दत्वे**त्यन्वयः । **तस्य** 'अहं ब्रह्मास्मी'ति **ब्रह्मवादिनस्तेजोमयाः** स्वप्रकाशा **लोकाः** ॥ ३९ ॥

(५) **नन्दनः** । **गृह**निष्क्रमणात्पूर्वमेव **सर्वभूतेभ्योऽभयं** **दात**व्यमित्याह **यो दत्वेति** ॥ ३९ ॥

(७) **मणिरामः** । तस्य गृहाश्रमात्प्रव्रजितस्य ब्रह्मवादिनः ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषन्निष्ठस्य । **तेजोमया लोकाः** सूर्याद्यालोकरहितस्य हिरण्यगर्भादिर्लोकाः । तत्तेजसैव प्रकाशा भवंति तानाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। य इति।** तस्य ते तैजसा लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः। यः सर्वभूतेभ्योऽभयं दत्वा गृहादेव प्रव्रजति तस्य ब्रह्मस्वरूपनिरूपणार्थोपनिषदादिशास्त्रनिष्ठस्य नित्यप्रकाशका लोका भवन्ति ॥ ३९ ॥

(९) **भारुचिः।** तेजस्विनो ब्रह्मलोकस्थानविशेषा अपुनरावर्तिनः सच्चित्प्रकाशलक्षणा वा परमात्मप्राप्तिलक्षणा वा। परमात्मज्ञस्य न केवलप्रव्रजितस्येति ॥ ३९ ॥

यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम् ॥
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ ४० ॥

(१) **मेधातिथिः।** एष एवार्थः पुनरुक्तः। **देहाद्विमुक्तस्य** वार्तमानिकं शरीरं यस्य पततीत्यर्थः ॥ ४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एतत्प्रपञ्चयति **यस्मादिति**। **देहाद्विमुक्तस्य** मृतस्य **भयं नास्ति** नित्याभयत्वाद्ब्रह्मलोकस्य ॥ ४० ॥

(३) **कुल्लूकः। यस्माद्** द्विजात्सूक्ष्म**मपि भयं भूतानां न** भवति **तस्य देहाद्विमुक्तस्य** वर्तमानदेहनाशे कस्मादपि **भयं न भवति** ॥ ४० ॥

(४) **राघवानन्दः।** 'येषां नोऽयमात्मायं लोक' इति श्रुतेः किमु वाच्यं परत्र तेजोमया लोका इतीहैव जीवन्मुक्तः स इत्याह **यस्मादिति**। **द्विजात्** कृतसंन्यासात्। **कुतश्चन** यमाद्राजादेश्च 'न बिभेति कुतश्चने'ति (तैत्ति. २.९) श्रुतेः ॥ ४० ॥

(५) **नन्दनः।** अभयप्रदानस्य फलान्तरमाह **यस्मादिति**। न केवलमिदमभयदानं संन्यासिन एव धर्मः, किंतु सर्वस्यापीति सूचितम् ॥ ४० ॥

(६) **रामचन्द्रः। यस्माद् द्विजाद्** भूताना**मण्वपि भयं न उत्पद्यते** न जायते **तस्य** द्विजस्य **देहाद्विमुक्तस्य कुतश्चन** कस्मिन्नपि लोके **भयं नास्ति** ॥ ४० ॥

(७) **मणिरामः।** यस्मादिति स्पष्टम् ॥ ४० ॥

(८) **गोविन्दराजः। यस्मादिति।** यस्य द्विजस्य सकाशाद्भूतानां सूक्ष्ममपि भयं नोत्पद्यते तस्य सांप्रतिकशरीरपातादनन्तरं कस्माच्चिदपि भयं न भवति ॥ ४० ॥

(९) **भारुचिः।** अनेन श्लोकत्रयेण सर्वभूताभयप्रदानं प्रव्रजितस्य विधीयते। एकारामता चानेन सिद्धे शास्त्राग्नित्यागे लौकिकाग्नित्यागार्थमिदमुच्यते ॥ ४०-४३ ॥

अगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ॥
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ४१ ॥

(१) **मेधातिथिः। पवित्रै**र्मन्त्रजपैर्दर्भकमण्डलुकृष्णाजिनै**रुपचितो** युक्तः। अथवा पावनैः कृच्छ्रैः। **मुनि**रकिंचिद्वादी। **समुपोढेषु** उपहृतेषु केनचित्**कामेषु** स्पृहणीयेषु मिष्ट-

भोजनादिषु यदृच्छातो गीतादिशब्देषु सन्निहितेषु पुत्रादिषु वा समुपस्थितेषु **निरपेक्षो** भवेत्। नैतांश्चिरं स्निग्धेन चक्षुषा पश्येन्नाकर्णयेन्न तैः सहासीत ।। ४१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पवित्रोपचितः** । पवित्रैस्तपोजपादिभिर्गार्हस्थ्यकालकृतैः उपचितः उत्तमतां नीतः। **मुनिर्मननिरतः। समुपोढेषु** सम्यग्भुक्तेषु तथा च भोगान्मन्दीभूतायां तृष्णायां **निरपेक्षस्तादृगिच्छाशून्यः। यत्तु** 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यती'ति। (नारद. प. ३.३७) तस्योपभोगमात्रेण न शाम्यतीति तात्पर्यम्। धर्मं परिव्राजकधर्ममाचरेन्नित्यमिति क्वचित्पाठः ।। ४१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** गृहान्निर्गतः **पवित्रैर्दण्डकमण्डल्वादियुक्तो** मुनिर्मौनी **समुपोढेषु कामेषु** केनचित्सम्यक्समीपं प्रापितेषु स्वाद्वन्नादिषु विगतस्पृहः **परिव्रजेत्। मेधातिथिस्तु** पवित्रैर्मन्त्रजपैरथवा पावनैः कृच्छ्रैर्युक्त इति व्याचष्टे ।। ४१ ।।

(४) **राघवानन्दः। पवित्रेण** ज्ञानेनोपनिषदा वोपचितो युक्तः। **समुपोढेषु** सम्यक्तया प्रीतिजनकत्वेनोपस्थितेषु दारान्नादिषु **निरपेक्षः** विगतस्पृहः ।। ४१ ।।

(५) **नन्दनः।** गृहनिष्क्रमणकाले कर्तव्यमाह **आगेति। समुपोढेषु** गृहसंचितेषु भोगेषु। **पवित्रं** जलपवित्रम्। एतच्छिक्यकमण्डल्वादेरप्युपलक्षणम्; उपचितग्रहणात्। **मुनिर्मित्रादीनामन्त्रयन्नगारादपि निष्क्रान्तः परिव्रजेत्**सर्वं वर्जयित्वा गच्छेत् ।। ४१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अगाराद्**गृहा**दभिनिष्क्रान्तः पवित्रो** जपयज्ञादिभिः संपूर्णः **समुपोढेषु कामेषु** सम्यगनुभूतेषु कामेषु **मुनिः परिव्रजेत्** ।। ४१ ।।

(७) **मणिरामः। पवित्रोपचितः** पवित्रैर्दण्डकमंडल्वादिभिर्युक्तः। **समुपोढेषु कामेषु** केनचित्सम्यक् समीपं प्रापितेषु कामेषु **निरपेक्षः** ।। ४१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अगारादिति।** गृहान्निर्गतः पवित्रैर्दर्भाजिनदण्डकमण्डल्वादिभिर्युक्ता संयतवाक् केनचिद्वोपह्वतेषु स्वाद्वन्नादिष्वपगतस्पृहः व्रजेत् ।। ४१ ।।

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ।। ४२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यत आह एकारामताऽनेन विधीयते। **एक एवे**त्यनेन पूर्वसंस्तुतपरित्याग उच्यते। **असहायवानिति।** भृत्यादेः पूर्वस्यापि परिग्रहो न कर्तव्यः। संविद्रागद्वेषविनिर्मुक्तस्य सर्वसमता एवं भवति। अन्यथा एष एव भृत्यादिरन्तिकस्थः तत्रैवं बुद्धिः स्यात् 'अयं मदीयो नायमिति'। एष एव संगोऽवधिहेतुर्यथा त्वेष संपत्स्यते यदा **न जहाति, न** क्वचित्पुत्रादिस्तेन त्यक्तो भवति। अतो न **हीयते** न वियुज्यते पुत्रादिभिस्तद्वियोगदुःखं नासादयति। इतरथा संगात्पुनस्त्यागे महद्दुःखम्। **न** तस्य कश्चिन्म्रियते, स न कस्यचिदिति ।। ४२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सिद्ध्यर्थं** शमनार्थं। **एक एवे**त्यसहकारिणां मेलके निषिद्धे **असहायवानिति** तद्धर्मानुगुणतयाऽपि द्वितीयस्य ग्रहणं निवर्तयितुमुक्तम्। एकस्यैव सिद्धि-

रिति सिद्धमेकस्यासहायस्य पश्यन् हेयस्य द्वितीयस्याग्रहणान्न किंचित्त्यजति न च त्यज्यतेऽनेनेति वियोगदुःखाभाव उक्तः ।। ४२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एकस्य सर्वसङ्गविरहिणो मोक्षावाप्तिर्भवतीति जानन्नेक एव सर्वदापि मोक्षार्थं चरेत्। **एक एवे**त्यनेन पूर्वपरिचितपुत्रादित्याग उच्यते। **असहायवान्** इत्युत्तरस्यापि। एकाकी यदि चरति स किंचिन्न त्यजति, न कस्यापि त्यागेन दुःखमनुभवति, नापि केनापि त्यज्यते, न कोऽप्यनेन त्यागदुःखमनुभाव्यते। ततश्च सर्वत्र निर्ममत्वः सुखेन मुक्तिमाप्नोति ।। ४२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं **चैक** इति। **सिद्धिमिति। सिद्ध्यर्थं** मोक्षार्थं त्यक्तव्याभावादेकाकिनस्त्यागान्न दुःखं त्यक्तुरप्यभावाच्च न **हीयते** ।। ४२ ।।

(५) **नन्दनः।** अभिनिष्क्रान्तस्य धर्मानाह **एक एवेति**। एकस्य सिद्धिं पश्यन्नसहायस्य सिद्धिर्भवतीति जानन्सिद्धिं न जहाति ।। ४२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। एक एव** एकाकी सन्मोक्षार्थं **संचरेत्** ।। ४२ ।।

(७) **मणिरामः।** एकस्य सर्वसंगरहितस्य सिद्धिः मोक्षावाप्तिर्भवतीति **संपश्यन्** जानन् **एक एव** सर्वदापि **सिद्ध्यर्थं** मोक्षार्थं चरेत्। असहायवान् यदि चरति स किंचित् न जहाति, न कस्यापि त्यागेन दुःखमनुभवति, नापि केनापि **हीयते** त्यज्यते। न कोऽपि त्यागदुःखमनुभवति, ततश्च सर्वत्र निर्ममत्वसुखेन मुक्तिमाप्नोतीत्यर्थः ।। ४२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। एक इति।** एकस्य सतो मोक्षावाप्तिर्भवतीति एवं जानन्नेक एव न प्रव्रजितान्तरेण सहासीतासहायवान् भृत्यादिरहितोऽन्यत्यागेनेत्यपरे। बौधायनेन हि 'स्त्रीणां चैक' इति स्त्रीणामपि प्रव्रज्योक्ता, एवं प्रकुर्वन्न किंचित् त्यजति, नापि केन त्यज्यते, वियोगदुःखं न तेनानुभूयते, न चान्योऽनुभाव्यते, सुसंबन्धात्मकाभावादविघ्नेन मोक्षोपायसंपत्तिः ।। ४२ ।।

अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।।
उपेक्षकोऽसंकुसुको मुनिर्भावसमाहितः ।। ४३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** श्रौतानामग्नीनां पूर्वमभाव उक्तोऽनेन गार्हस्थ्यस्योच्यते। अथवा पाकप्रतिषेधोऽयमग्न्यर्थस्य चेन्धनस्य शीतादिनिवृत्तिप्रयोजनस्य। **निकेतो** गृहम्। **ग्राम**मेकां रात्रि**मन्नार्थमाश्रयेत्**। कृतप्रयोजनोऽरण्ये शेषं कालम्। एषा चैकरात्रिर्ग्रामे **गौतमे**नोक्ता। तत्र यदि समया (?) ग्रामं तदाऽन्नार्थ एव प्रवेशः। अथ दूरतस्तदैकां रात्रिं वसेत्। द्वितीयामरण्ये संभावयेत्। **उपेक्षकः** अचेतनेष्वपि भावेषु कमण्डल्वादिषु, न तन्निजायत्तं कुर्यात्। अथवा शरीरस्य व्याधिप्रतीकारं न कुर्यात्। अन्ये त्वसंकुसुक इति पठन्ति। अस्थिरः 'संकुसुकः', तन्निषेधेन चित्तवृत्तिधैर्यमुपदिशति। **मुनिः** संयतवागिन्द्रियः। **भावेन** चित्तेन **समाहितः** मनसा विकल्पान्वर्जयेत्। भावेनैव समाहितो न वाङ्मात्रेण ।। ४३ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। **अनग्निः** पाकसाधनाद्यर्थमप्यपरिग्रहीता निकेतो गृहं तत्परिग्रहशून्योऽ**निकेतः उपेक्षकः** प्राप्तस्यापि भोगसाधनस्याऽभोक्ता **असांचयिकः** प्राणयात्रार्थमपि धनसंग्रहमकुर्वन्। क्वचिद**संकुसुक** इति पाठस्तत्रात्मतत्त्वापवर्गसाधनेषु स्थिरमतिरित्यर्थः। **भावसमाहितो** मनसा सदा समाधिपरः ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः। **अनग्निर्लौ**किकाग्निसंयोगरहितः शास्त्रीयाग्निं समारोप्येति पूर्वमुक्तत्वात्। **अनिकेतो** गृहशून्य **उपेक्षकः** शरीरस्य व्याध्याद्युत्पादे तत्प्रतीकाररहितः। **असंकुसुकः** स्थिरमतिः। **असांचयिक** इत्यन्ये पठन्ति। **मुनिर्ब्रह्म** मननान्मौनस्य पूर्वोक्तत्वात् भावेन ब्रह्मणि समाहितः तदेकतानमना अरण्ये च दिवारात्रौ वसन्भिक्षार्थमेव ग्रामं प्रविशेत् ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः। किं च **अनग्निरिति।** **अनिकेतः** निकेत आमन्त्रणं तद्रहितः सन्ग्राममाविशेत्। **उपेक्षकः** शरीरस्य व्याध्याद्युत्पत्तौ प्रतीकाररहितः। क्वचिद**संकुसुक** इति पाठस्तदा त्वसंशयः। **भावसमाहितः** भावेन ब्रह्मणि समाहितः ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः। **अनग्निस्त्यक्तपचनाग्निः।** **भावसमन्वितो** विधेयान्तःकरणः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः। **उपेक्षकः** प्राप्ते भोगसाधन उपेक्षाशीलः। **असांचयिकः** प्राणयात्रार्थं अगृहीतधनः ॥ ४३ ॥

(७) **मणिरामः।** **अनग्निः** लौकिकाग्निरहितः शास्त्रीयाग्नित्यागस्य पूर्वमुक्तत्वात्। **उपेक्षकः** शरीरे व्याध्याद्युत्पत्तौ तत्प्रतीकाररहितः **असंकुसुकः** स्थिरबुद्धिः **मुनिः** ब्रह्म मननात् **भावसमाहितः** भावेन ब्रह्मणि समाहितः दिवारात्रावरण्ये वसन् अन्नार्थमेव ग्रामं प्रविशेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **अनग्निरिति।** अप्रेक्षकोऽसंकुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥ शास्त्रेऽग्निसमारोपणस्योक्तत्वात् लौकिकाग्निरहितः अगृह्यक उपेक्षको व्याध्यादेरुत्पत्तेः शरीरस्यापि। यथाह **शङ्खः** 'नात्मनः प्रतिकारं कुर्यात् नापि कारयेत्।' **नानुमान्यतेति**(?)। असंकुसुकः संयतबुद्धिः, चेतसा च संयतः स्यात्, भिक्षार्थं च ग्रामं गच्छेत् ॥ ४३ ॥

(९) **भारुचिः।** अनग्निः स्यात्सोऽयं अग्नीन्धनतत्सम्परिग्रहनिषेधः अनिकेतश्च स्यात्, ग्रामैकरात्रिन्यायेन ग्राममन्नार्थमाश्रयेत्, अर्थाच्छेषं कालमरण्ये तिष्ठेत्। उपेक्षकः स्वशरीरादिषु असाञ्चयिकः अप्रतिषिद्धास्वपि कमण्डल्वादिमात्रासु मुनिर्भावसमाहितः चित्तसंयमोपदेशपरमिदमध्यात्मानुष्ठानम् ॥ ४३ ॥

कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता ॥
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः। भिक्षाभोजनमात्रं **कपालं** कर्परम्। निकेतो **वृक्षमूलानि।** **कुचैलं** स्थूलजीर्णवस्त्रखण्डम्। समता शत्रौ मित्रे उभयरूपरहिते स्वात्मनि च। **मुक्तस्य लक्षणम्।** अचिरप्राप्यता मोक्षस्योच्यते, न पुनरियतैव मुक्तो भवति ॥ ४४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **कपालं** स्थाल्यादिखण्डो भिक्षार्थम्। **वृक्षमूलं** निवासार्थम्। **कुचैलं** जीर्णकर्पटचर्मादि परिधानार्थम्। **असहायता** एकाकिता। **समता** मैत्रीप्रवृत्तिः शत्रावपि मुक्तस्य संगान्निर्गतस्य लक्षणं चिह्नम्। एतेन 'त्रिदण्डेन यतिश्चे'ति लक्षणानीति स्मृत्यन्तरोक्तं लक्षणमनावश्यकमिति दर्शितम्; मन्दाधिकारसंन्यासिपरत्वात्तस्येति ॥ ४४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **कपाल**मित्यादि। मृन्मयकर्परादि भिक्षापात्रं, वासार्थं वृक्षमूलानि, स्थूलजीर्णवस्त्रं कौपीनकन्था सर्वत्र ब्रह्मबुद्धया शत्रुमित्राभावः। एतन्मुक्तिसाधनत्वान्मुक्तस्य लिङ्गम् ॥ ४४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** भावसमाहितं लक्षयति **कपाल**मिति। **कपालं** भिक्षापात्रं। **वृक्षमूलानी**त्यनेन सर्वदा नैकवृक्षाश्रयः। **समता** निर्वैरता। **मुक्तस्या**त्मनिष्ठस्य जीवन्मुक्तस्य वा ॥ ४४ ॥

(५) **नन्दनः।** **कपालं** भिक्षार्थमलाबुपात्रम्। **वृक्षमूलानि** वृक्षमूलनिवास इति यावत्। कुचैलं जीर्णमलिनवस्त्रधारित्वम्। **मुक्तस्य** संन्यासिनः ॥ ४४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** कपालं स्थाल्यादिखण्डसमता मैत्रीवृत्तिः मुक्तस्यैतल्लक्षणं, अतिवैराग्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

(७) **मणिरामः।** **कपालं** मृन्मयकर्परादिभिक्षापात्रं, समतादिगुणविधानार्थमिदं भिक्षोः ॥ ४४ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** 'कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायवानि'ति। कर्पटं भिक्षार्थं वृक्षमूलानि आश्रयः, कुचैलं कंथा वासोर्थं, एकारामता संगत्यागाय शत्रौ मित्रे च साम्यमित्येतत् मुक्तिसाधनत्वान्मुक्तस्य चिह्नम् ॥ ४४ ॥

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ॥
कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ॥ ४५ ॥

[ग्रैष्म्यान्हैमन्तिकान्मासानष्टौ भिक्षुर्विचक्रमेत् ।
दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ १ ॥

नासूर्यं हि व्रजेन्मार्गं नादृष्टां भूमिमाक्रमेत् ।
परिभूताभिरद्भिस्तु कार्यं कुर्वीत नित्यशः ॥ २ ॥

सत्यां वाचमहिंस्रां च वदेदनपकारिणीम् ।
कल्कापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनाम् ॥ ३ ॥]

(१) **मेधातिथिः।** अनेनाक्लेशिताऽभिहिता। **न मरणं कामयेत।** नापि ज्ञानातिशयलाभार्थी **जीवितम्।** **कालमेव प्रतीक्षेत** यद्यदा भविष्यति तत्तदैवास्त्विति चिन्तयेत्। यथा **भृतको निर्वेशम्** भृतिं गृहीत्वा कालं परिपालयति, 'अहरेतस्य मया कर्तव्यमिति'

नान्तरा विच्छेदे मूल्यलाभः, एवं संसारक्षयाच्छरीरपाते मोक्षो भवत्येतेन विधिना, **न** स्वेच्छावृत्तेन ।। ४५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अभिनन्दे**ताशंसेत्। **कालं** स्वतःसिद्धं जीवनकालं प्रतीक्षेतानुपालयेत्। **निर्वेशमाज्ञां। निर्देश**मिति पाठे निर्देशं भृतिं भृतिशोधनावधिमिति यावत् ।। ४५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** मरणं जीवनं च द्वयमपि न कामयेत्किं तु स्वकर्माधीनं मरण**कालमेव प्रतीक्षेत**। निर्दिश्यत इति **निर्देशो** भृतिस्तत्परिशोधनकालमिव **भृतकः** ।। ४५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** जीवन्मुक्तश्चेत्कृतं देहस्थित्या तत्राह **नेति**। भृतकः भृतिमुपजीव्य कर्मकर्ता स यथा कालक्षये उपरतव्यापारः स्यादेवं कालं प्रारब्धम् ।। ४५ ।।

(**राघवानन्दः। ग्रीष्मेति।** तेषु मासेषु क्षुद्रजंतूनां न विशेषतः संचरणं, इतरेषु तेषां बाहुल्यमिति भावः ।। १ ।।)

(५) **नन्दनः। निर्देशं** भृतिम्। भृतकसादृश्यात्क्रियमाणकर्मफलनैरपेक्ष्यमुक्तम् ।।४५।।

(६) **रामचन्द्रः। निर्देशो** भृतिः ।। ४५ ।।

(**रामचन्द्रः। ग्रैष्म्यानिति।** वर्षासु चतुर्मासेषु एकत्र एकस्मिन्ग्रामे संवसेत् ।। १ ।।)

(**रामचन्द्रः।** असूर्यं सूर्यादर्शनं मार्गं न गच्छेत्, रात्रौ न गच्छेदित्यर्थः ।। २ ।।)

(**रामचन्द्रः। सत्यामिति।** कस्यापि अपकारिणीं वाचं न वदेत्। कल्कान्वितां सपापां न वदेत्। 'कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः' इत्यमरः। च पुनः परुषां वाचं न वदेत्। चकारः समुच्चयार्थः। च पुनः हिंस्रां वाचं न वदेत्। च पुनः नृशंसाभिधानं वदेत्। तथा पैशुन्यां वाचं न वदेत्। असत्यां वाचं न वदेत् ।। ३ ।।)

(८) **गोविन्दराजः। नाभिनन्देतेति।** मरणं जीवितं वा नाभिलषेत्, अपि तु भृतिसंशुद्धिकालं यथा भृतकोऽपेक्ष्यते एवं स्वेच्छापनिपाते तं मरणकालमपेक्षते ।। ४५ ।।

(९) **भारुचिः।** कालमेव स्वकर्माधीनं। तत्र दृष्टांतमाह यथा **भृतकः** सेवकः **निदेशं** आज्ञाकालं कदा स्वामी आज्ञां दास्यतीत्येवंरूपं प्रतीक्षते तथेत्यर्थः।

अनेन क्लेशाभिघातोद्वेगेन कात्स्न्र्येना (विज्ञाना?)भिगमसमप्रीत्या ।। ४५ ।।

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ।। ४६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** चक्षुषा मार्गं निरूप्य यस्मिन्प्रदेशे प्राणिनः पीडां न गच्छन्ति तत्र पादं निदध्यात्। **सत्यां वाचं** वदेदिति सिद्धे पूतग्रहणं सत्यशब्दस्योपलक्षणतां दर्शयति। तेनापविद्धं भवति। मनसा पूतो **मनःपूतः** सदा स्यात्। परद्रव्याभिध्यानादि न कुर्यात् ।।४६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **दृष्टिपूतं** दृष्टया पवित्रत्वेन पदं निधानस्थानं यदा ज्ञातं भवति तदेत्यर्थः, क्रियाविशेषणं चैतत्। **वस्त्रपूतं** वस्त्रेणोत्पूयापनीतजन्तुजातम्। **सत्यपूतां** सत्यार्थत्वेन शुद्धां। **मनःपूतं** मनसा समीचीनत्वेन ज्ञातम् ॥ ४६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** केशास्थ्यादिपरिहारार्थं दृष्टिशोधित**भूमौ पादौ क्षिपेत्।** जलेषु क्षुद्रजन्त्वादिवारणार्थं वस्त्रशोधितं **जलं पिबेत्। सत्य**पवित्रां **वाचं वदेत्।** ततश्च मौनेन सह सत्यस्य विकल्पः प्रतिषिद्धसंकल्पशून्यमनसा सर्वदा पवित्रात्मा स्यात् ॥ ४६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किं च, **दृष्टीति।** भूतानामनुकम्पार्थं दृष्टिपूतमित्यादि-चतुष्टयम्। अग्राह्यादपि यद्गृह्यते तदप्यात्मातिरिक्तं नास्तीति मनःपूतता। परद्रव्यान-भिलाषिता वा प्रतिषिद्धसंकल्पशून्यता वा योगान्निरुद्धता वा ॥ ४६ ॥

(७) **मणिरामः।** **सत्यपूतामिति।** मौनेन सह विकल्पार्थं मौनं वा कुर्यात् सत्यं वा वदेत्, **मनःपूतं समाचरेत्,** प्रतिषिद्धं संकल्पशून्यमनसा सर्वदा पवित्रः स्यादित्यर्थः। प्रसिद्धार्थः श्लोकः ॥ ४६ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **दृष्टिपूतमिति।** प्राण्युपघातपरिहारार्थं चक्षुःशोधितं पदं क्षिपेत्। उदकसूक्ष्मजन्तुपरिहारार्थं च वस्त्रसंशोधितं जलं पिबेत्। सत्यपवित्रीकृतां च वाचं वदेत्। एवं च मौनेन हास्यविकल्पः असत्संकल्पेन परिहारेण च मनसा पवित्रीकृतात्मा सर्वदा स्यात् ॥ ४६ ॥

अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ॥
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** शास्त्रमतिक्रम्य यः कश्चिद्वदति सो**ऽतिवादः** अप्रियाक्रोशः। **तितिक्षेत** क्षमेत, न प्रत्याक्रोशेत्। न च मनसा क्रुध्येतेत्यतो वक्ष्यति (श्लो. ४८) "आक्रुष्टः कुशलं वदेत्" इति। अनेन मनसः क्षोभो विनिवार्यते, न कुशलशब्दाभिधानं विधीयते। तदा हि मिथ्यावादी स्यादन्यद्हृदयेऽन्यत्तु वाचा वदन्।

नावमन्येतेति। अवज्ञानं न कस्यचित्कुर्यात्। गुर्वादिपूजनं नातिक्रामेत्।
न चेमं देहम्, यदि कश्चित्प्रहरेच्छरीरे, तेन सह वैरं न कुर्यात्। 'किमनेन मे शरीरेण नष्टेनानष्टेन वा, तेजोमयं मे शरीरं भवत्विति' ध्यायेत् ॥ ४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अतिवादान**तिक्रमवादाननिष्टभाषणानि **तितिक्षेत** क्षमेत। इमं देहमाश्रित्य एतद्देहसंवर्धनोत्साहेनात्मानं त्वाश्रित्य दुःखसाधनैरधर्माद्यैः योगविघ्नकारि-भिश्च राक्षसाद्यैर्वैरं न विरोधीत्यनेन दर्शितम् ॥ ४७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **अतिक्रमवादा**न्परोक्तान्सहेत न कंचित्परिभवेत्। नेमं देहमस्थिरं व्याध्यायतनमाश्रित्य तदर्थं केनचित्सह **वैरं कुर्यात्** ॥ ४७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किं चातिवादानन्येनोक्तान्सहेतेत्याह **अतिवादा**निति। देह-निमित्तं तद्रक्षार्थम् ॥ ४७ ॥

(५) **नन्दनः।** इमं देहं विनश्वरमिति यावत् ।। ४७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अतिवादं** अनिष्टभाषणं **तितिक्षेत** सहेत ।। ४७ ।।

(७) **मणिरामः। अतिवादान्** अतिक्रमवादान्। **तितिक्षेत** सहेत इमं देहं अस्थिरं ।। ४७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अतिवादानिति।** सामर्षवादान् क्षमेत न कंचन परिभवेत्। नचेदं शरीरमाश्रित्य व्याध्यायतनभूतं विद्युदुद्योत इव विनश्वरं एतन्निमित्तकं स्वर्गापवर्गपरिपंथि केनचिदपि सह वैरं न कुर्यात् ।। ४७ ।।

(९) **भारुचिः।** क्षमोपदेशोऽयम्। नावमन्येत इति परावमानं वारयति ।। ४७ ।।

क्रुद्धयन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।।
सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ।। ४८ ।।

(१) **मेधातिथिः। सप्तद्वाराणि** च धर्मार्थौ धर्मकामावर्थकामौ कामार्थौ कामधर्मौ 'अर्थधर्मौ' त्रिवर्ग इति। अत्राऽ**वकीर्णां** विक्षिप्तामेतद्विषयां न **वाचं** वदे**दनृताम्**। भेदाश्रयत्वादेतेषाम्, भेदस्य सर्वस्यासत्यत्वादनृतामित्युक्तम्। किं तर्हि? मोक्षाश्रयामेव वदेत्। अथवा सप्त शीर्षण्याः प्राणास्ते वाचो द्वाराणि। अथवा षडिन्द्रियाणि बुद्धिः सप्तमी। एतैर्गृहीतेष्वर्थेषु वाक् प्रवर्तते। सुब्विभक्तय इत्यन्ये ।। ४८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सप्तसु द्वारेषु** करणेषु चक्षुस्त्वक्श्रोत्रघ्राणरसनामनोहंकारेषु **अवकीर्णां** विक्षिप्तां **वाचं** तद्विषयेषु विक्षिप्तत्वात्। एतेन चक्षुरादिगृहीतेषु विषयेषु **वाचमुच्चारयेन्ना**नृतां वदेदित्यर्थः। बुद्धेस्त्वध्यवसायव्यापारायाहंकाराद्भेदविवक्षया सतेत्युक्तम् ।। ४८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** संजातक्रोधाय कस्मैचि**त्प्रतिक्रोधं न कुर्यात्**। निन्दितश्चान्येन वाचं भद्रां वदेत्, न तु निन्देत्। **सप्तद्वारावकीर्णामिति।** चक्षुरादीनि पञ्च बहिर्बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरित्यन्तःकरणद्वयम्। वेदान्तदर्शन एतैर्गृहीतेषु स्वेषु वाचा प्रवृत्तेरेतानि सप्तद्वाराणीत्युच्यन्ते। एतैरवकीर्णां निक्षिप्तां तद्गृहीतार्थविषयां वाचं न वदेत्, किं तु ब्रह्ममात्रविषयां वदेत्। ननु मनसैव ब्रह्मोपास्यते। ब्रह्मविषयवागुच्चारणमपि मनोव्यापारः, तत्कथं सप्तद्वारावकीर्णत्वविशेषेऽपि ब्रह्मविषयां वदेदित्यन्यविषयां न वदेदिति लभ्यते? उच्यते–अत एवानृतामिति विशेषयति स्म। अनृतमसत्यं विनाशीति यावत्तद्विषया वागप्यनृतोच्यते। तेन विनाशिकार्यविषयां वाचं नोच्चारयेत्। अविनाशिब्रह्मविषयां तु प्रणवोपनिषदादिरूपां वदेत्। **गोविन्दराजस्तु** धर्मोऽर्थः कामो धर्मार्थावर्थकामौ धर्मार्थकामाः इत्येतानि सप्तवाग्विषयतया वाक्प्रवृत्तेर्द्वाराणि तेष्ववकीर्णां विक्षिप्तां सर्वस्य भेदस्यासत्वात्तद्विषयामसत्यरूपां वाचं न वदेत्। अन्ये तु सप्तभुवनान्येव वाग्विषयत्वात्सप्तद्वाराणि तेषां भेदाद्विनाशित्वाच्चासत्यतया तद्विषयां वाचमसत्यां न वदेत्केवलं ब्रह्मविषयां वदेत् ।। ४८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **आक्रुष्टः** परेण तमाक्रोष्टारं। **सप्त**भिश्चक्षुःश्रोत्रत्वग्जिह्वा-घ्राणमनोबुद्धिभिरिन्द्रियैर**वकीर्णां** तत्तद्विषयविषयिणीं अत एवानृता**मनृत**विषयत्वात्तै-र्गृहीतेऽर्थे वाक्प्रवर्तते 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती'ति श्रुतेः। ऋतं च सूनृता वाणी तद्भिन्ना रूक्षा, अत उक्तं सर्वेन्द्रियक्षोभकारिणीं तां वाचं न वदेदिति। सत्यस्य सत्यमित्यादि-सत्यं ब्रह्म तद्विषयिणीं वाचं कुर्यादिति मौनं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः। 'ओमित्येवं ध्यायत्य-थात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथे' (मुंड. २।२।५) त्यादिश्रुतेः ।। ४८ ।।

(५) **नन्दनः।** बोध्यव्यवसायः प्रथमं आहंकारिकोऽभिमानो द्वितीयं मानससंकल्पः, तृतीयं पञ्चेन्द्रियनिवृत्तिरूपमालोचनपञ्चकपञ्च इत्यष्टौ वाचो द्वाराणि निर्गमनमार्गा वाचो निमित्तानीति यावत्। अष्ट**द्वारावकीर्णा** वाक् सत्याध्यवसायसहिता। अहंकारादि-**सप्तद्वारावकीर्णा** वाक्सत्याध्यवसायरहितत्वात्। **तां न वदेत्** स्वयमनध्यवसितमर्थं परस्मै न वदेदिति। धर्मोऽर्थः कामो धर्मार्थौ धर्मकामावर्थकामौ धर्मार्थकामाश्चेति ये केचित्स-प्तद्वाराण्याहुस्तेषां पक्षेऽयमर्थः। मोक्षाश्रितां च वदेन्न त्रिवर्गाश्रितामिति। अपरे **सप्तद्वाराणि** सप्तविभक्तय इति व्याचक्षते। चक्षुषी नासिके श्रोत्रे आस्यं चेत्यन्ये ।। ४८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **आक्रुष्टः कुशलं** शुभं **वदेत् सप्तद्वारावकीर्णां** चक्षुस्त्वक्श्रोत्र-घ्राणरसनामनोहंकारेषु विवक्षितां तद्विषयाधीनां **वाचमनृतां न वदेत्** ।। ४८ ।।

(७) **मणिरामः।** वाचस्सप्तद्वाराणि समोऽर्थः। कामो धर्मार्थावर्थकामौ धर्मकामौ धर्मावर्थकामौ इति। तत्र मोक्षाश्रितामेव वाचं वदेत्। न सप्तद्वाराश्रितामनृतां त्रिवर्गाश्रयाम्। अपरे तु सप्त शिरसि प्राणास्तदाश्रितामित्याहुः। सप्तविभक्त्याश्रितामित्यपरे ।। ४८ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **क्रुध्यन्तमिति।** संजातक्रोधाय प्रतीपेन क्रुध्येत। अधिक्षिप्त-श्चाधिक्षेप्तारं भद्रं वदेत्। धर्मोऽर्थः कामो धर्मार्थावर्थकामौ धर्मकामार्थकामा समस्ताश्चेत्ये-तानि यानि वाचः सप्तोच्चारणनिमित्तानि तेष्ववकीर्णां विक्षिप्तां तद्विषयां सर्वस्य च भेद-स्यासत्यरूपस्यानृतार्थां वाचं न वदेदपि तु मोक्षाश्रितामेव वदेत् ।। ४८ ।।

(९) **भारुचिः।** एवं च सति क्षमायोगात्। शिवेन मनसा ध्यायेदाक्रोष्टा न केवलं न क्रुद्ध्येत् ।। ४८ ।।

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ।।४९।।

(१) **मेधातिथिः।** आत्मतत्त्वप्रतिविधानापादनपरमेकाग्रत्व**मध्यात्मम्।** **तद्रति-**स्तदर्थचिन्तापर आसीत्। **निरपेक्ष** इत्युक्तानुवादो विषयान्येभ्यो धर्मेभ्योऽनुष्ठानार्थः। **निरामिषो** निःस्पृहः। मांसमामिषम्, तेन स्पृहां लक्षयित्वा प्रतिषेधस्तत्रातिशयवती प्राणिनां स्पृहा। अन्यत्प्रागुक्तमेव ।। ४९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अध्यात्मरति**रात्मविषये दृढरतिः। सुखार्थी नित्य**सुखार्थी** ।।४९।।

(३) **कुल्लूकः**। आत्मानं ब्रह्माधिकृत्य रतिर्यस्य सोऽ**ध्यात्मरतिः** सर्वदा ब्रह्मध्यानपरः **आसीन इति** स्वस्तिकादियोगासननिष्ठः **निरपेक्षो** दण्डकमण्डल्वादिष्वपि विशेषापेक्षाशून्यः, **निरामिषः** आमिषं विषयाः तदभिलाषरहितः, आत्मना देहेनैव सहायेन मोक्षसुखार्थीह संसारे विचरेत् ।। ४९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अत **एवाध्यात्मरतिः** आत्मानमधिकृत्य प्रवर्ततेऽध्यात्मं तस्य ध्यानं तद्वाचकशब्दो वा। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' (बृह. २।४।५) इति तत्रैव। रतिः श्रद्धा यस्य स तथा। **निरामिषः** आमिषं विषयः, मनोमत्स्याकर्षकत्वात्तत्र हेतुः। आत्मनैव देहेन परमात्मना वा शरीरसुखार्थी मोक्षसुखान्वेषी वा; 'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिष'(भग. गीता ४।२१)मित्युक्तेः ।। ४९ ।।

(५) **नन्दनः**। ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि विषयात्मनोऽहंकारो बुद्धिरव्यक्तं जीवः परमात्मा चेति षड्विंशतिरध्यात्मम्। 'एक एव चरेद्धर्म'मित्यत्रासहायत्वस्य प्रतिपादितत्वादासीनोऽध्यात्मरतिः स्यात् विचरंश्च परमात्मपरः स्यादित्यर्थः ।। ४९।

(६) **रामचन्द्रः**। **निरामिषो** निष्प्रतिग्रहः ।। ४९ ।।

(७) **मणिरामः**। **अध्यात्मरतिः** आत्मानं ब्रह्माधिकृत्य रतिर्यस्य सः। **निरामिषः** आमिषं विषयाः तदभिलाषरहितः। आत्मनैव सहायेन। **इह** संसारे ।। ४९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अध्यात्ममतिरिति**। उपनिषदाद्यध्यात्मवृत्तिः सन् दण्डकमण्डल्वादिष्वपगताविशेषापेक्षो निःस्पृहो असहायः सन् सुखान्यस्मिन्संसारे विचरन् ।। ४९ ।।

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ।।५०।।

(१) **मेधातिथिः**। **उत्पाता** दिव्यान्तरिक्षभौमा उपरागग्रहोदयकेतूदयदिग्दाहावनिचलनादयः, तत्फलं न कथयेद्भिक्षालिप्सया। **निमित्तं** ग्रहदौःस्थित्यादि। **नक्षत्रविद्या** अद्य कृत्तिका कर्मण्या यात्रानक्षत्रमित्यादि। **अंगविद्या** हस्तलेख्यादिलक्षणम्। **अनुशासनं** राज्ञस्तत्प्रकृतीनाम्। एवं युक्तं वर्तितुम्, 'एतेन सन्धिरनेन विग्रहः, इदं त्वया किमिति कृतम्, इदं किन्न करोषी'ति **वादो**ऽभिमानहेतुकः शास्त्रार्थविप्रतिपत्तौ साधनदूषणाद्युपन्यासः ।। ५० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **उत्पात** उल्कापातादिरशुभसूचकः **निमित्त**मुल्कादिचेष्टितं शुभसूचकं, ताभ्यां तत्सूचनीयोपदेशेन। **नक्षत्रविद्या** नक्षत्रगुणदोषज्ञानं **अङ्गविद्या** व्याकरणादिवेदाङ्गज्ञानं। **अनुशासनं** वेदाध्यापनादि **वादो** विगृह्य कथां कृत्वा जयः ।। ५० ।।

(३) **कुल्लूकः**। भूकम्पाद्युत्पातचक्षुःस्पन्दादिनिमित्तफलकथनेन अद्याश्विनी हस्तरेखादेरीदृशं फल'मिति नक्षत्राङ्गविद्यया ईदृशो नीतिमार्ग इत्थं वर्तितव्यं अनुशासनेन शास्त्रार्थकथनेन च कदाचिन्न भिक्षां लब्धुमिच्छेत् ।। ५० ।।

(४) **राघवानन्दः**। एतादृशस्य भिक्षोरुपाधिं निराह **नेति**। नचोत्पातनिमित्ताभ्यां

अङ्गविद्या व्याकरणादि, ताभ्यां च। नानुशासनवादाभ्यामनुशासनमुपदेशः वादश्छलवितर्कात्मकः ताभ्यामपि न **भिक्षां लिप्सेत** कर्हिचिदत्यन्तकष्टदशायामपीत्यन्वयः ॥ ५० ॥

(५) **नन्दनः**। उत्पातोऽद्भुतम्। **निमित्तं** वायसस्वरादिः। **नक्षत्रविद्या** ज्योतिःशास्त्रम्। **अङ्गविद्या** सामुद्रिकम्, चिकित्सा वा। **अनुशासनं** शिष्यपरिग्रहः। **वाद**स्तर्कः ॥ ५० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। नक्षत्राङ्गविद्यया ज्योतिर्विद्यया षडङ्गया **अनुशासनवादाभ्यां** वेदाध्ययनकथाप्रवर्तिताभ्यां **न भिक्षां लिप्सेत** ॥ ५० ॥

(७) **मणिरामः**। **उत्पातः** भूमिकंपादिः, **निमित्तं** चक्षुःस्पंदादि, अनयोः फलकथनेन। **नक्षत्रांगविद्यया** अद्याश्विनी हस्तरेखादेरीदृशं फलं इति नक्षत्रांगविद्या तया। अनुशासनवादाभ्यां ईदृशो नीतिमार्गः, इत्थं वर्तितव्यं, इत्यनु**शासनेन**। शास्त्रार्थकथनेन कदाचिदपि भिक्षां न लब्धुमिच्छेत् ॥ ५० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **नचेति**। भूकंपाद्युत्पातचक्षुःस्पंदनादिनिमित्तफलकथनेन अद्याश्विनी, हस्तनखकरलेखालक्षणं इत्येतत् नक्षत्राङ्गविद्यया च तथायं नीतिमार्ग इच्छन्नान्यं वर्तितुमित्यनुशासनेन शास्त्रार्थवदनेन कदाचिदपि भिक्षां लब्धुमिच्छेत् ॥ ५० ॥

न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ॥
आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरगारमुपसंव्रजेत् ॥ ५१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **आकीर्णम्**। यत्र बहवोऽन्नलाभाय संघटितास्तं प्रदेशं भिक्षार्थं वर्जयेत् ॥ ५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तापसैः व्रतस्थैः अन्नार्थं वने चरद्भिः ग्रामे वा प्रविष्टैः **ब्राह्मणैः** तदन्यैर्भिक्षार्थिभिर्विप्रैः। तथान्यैः पाषण्डयादिभिः पूर्वोक्तव्यतिरिक्तैर्भिक्षुकैः **आकीर्णं** व्याप्तं **नोपसंव्रजेत्** तेषामेवोपरोधभिया ॥ ५१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। वानप्रस्थैरन्य**ैर्वा ब्राह्मणै**र्भक्षणशीलैः पक्षिभिः कुक्कुरैर्वा व्याप्तं गृहं भिक्षार्थं न प्रविशेत् ॥ ५१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। सोऽपि वादिभिराकीर्णं गृहं भिक्षार्थं न गच्छेदित्याह **नेति**। तापसैर्विरक्तवानप्रस्थैः **ब्राह्मणैः** ब्रह्मनिष्ठैः **भिक्षुकैः** संन्यासिभिः **अन्यैः** चातुर्वर्ण्यसाधारणदुःखितैः आक्रान्ता**गारं** भिक्षार्थं संन्यासी **नोपसंव्रजे**दित्यन्वयः ॥ ५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तापसादिभिराकीर्णं **अगारं** गृहं नोपसंव्रजेत्। **वयोभिः** पक्षिभिः शुकादिभिः **अन्यैर्वा ध्वांक्षा**दिभिः आकीर्णम् ॥ ५१ ॥

(७) **मणिरामः**। **वयोभिः** पक्षिभिः, एतादृशं गृहं न **उपसंव्रजेत्** भिक्षार्थं प्रविशेत् ॥५१॥

(८) **गोविन्दराजः**। **नेति**। वानप्रस्थब्राह्मणपक्षिश्वभिरन्यैर्भिक्षाटनशीलैर्व्याप्तं गृहं भिक्षार्थं न प्रविशेत् ॥ ५१ ॥

क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ॥
विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ ५२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पात्राणि वक्ष्यति। दण्डास्त्रयः। त्रिदण्डी हि सः। **कुसुम्भः** कमण्डलुः, न महारजनम्। उत्तरश्लोकार्धस्यार्थः प्राग्विहित एव ॥ ५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** नीचकेशादिर्मासि मासि क्षौरादिकर्मणा। क्वचित् क्लृप्तकेशनखश्मश्रुरिति पाठस्तत्र क्लृप्तपदं छिन्नमात्रपरम्। छेदनं च क्षुरेणैव केशानां स्मृत्यन्तरदर्शनात्। **पात्री** भिक्षापात्रवान्। **दण्डी** एकेन त्रिभिर्वा। **कुसुम्भं** कमण्डलुः। नित्यं विचरेन्नैकत्र तिष्ठेत् ॥ ५२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** क्लृप्तकेशनखश्मश्रुभिक्षापात्रवान्दण्डी **कुसुम्भः** कमण्डलुस्तद्युक्तः सर्वप्राणिनोऽपीडयन्सर्वदा परिभ्रमेत् ॥ ५२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** 'ऋतुसन्धिषु वापयेदि'ति श्रुतिमाश्रित्याह **क्लृप्तेति**। **क्लृप्तानि** छिन्नानि केशादीनि यस्य सः। **कुसुम्भं** कमण्डलुरुदकाधारः, स च मृदादिविकारः 'मृत्पात्रं अलाबुपात्रं दारुपात्रं चे'ति श्रुतेः। भिक्षापात्रं त्रिदण्डिनामेव नैकदण्डिनाम्; 'पाणिपात्रमुदरपात्रं वे'ति श्रुतेः ॥ ५२ ॥

(५) **नन्दनः।** क्लृप्तं कृत्तं, गुप्तमिति यावत्। केशश्मश्रुग्रहणादन्यतो रोमवपननिषेधः **पात्रं** भाजनं तद्वान्**पात्री**। **कुसुम्भवान्**कुसुम्भकरः ॥ ५२ ॥

(६) **रामचन्द्रः। कुसुम्भं** कमण्डलुः तद्वान् ॥ ५२ ॥

(७) **मणिरामः। पात्री** भिक्षापात्रवान्। **कुसुंभवान्** कुसुंभः कमंडलुः तद्युक्तः ॥५२॥

(८) **गोविन्दराजः। क्लृप्तकेशनखश्मश्रुरिति।** लूनकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डकुसुंभवान् सर्वभूतान्यपीडयन् नियतो बुद्धिमान् सर्वदा विचरेत् ॥ ५२ ॥

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ॥
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ ५३ ॥

(१) **मेधातिथिः। अतैजसानि** सुवर्णाद्यघटितानि **पात्राणि** भिक्षाया जलस्य च। **निर्व्रणान्य**च्छिद्राणि। अद्भिरम्मात्रेण चमसानामिव, निर्लेपत्वे। लेपसंभवे तु तदपनयोऽपि द्रव्यान्तरेण कार्य इति ग्राह्यम् ॥ ५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अतैजसानि** सुवर्णाद्यघटितानि **पात्राणि**। भिक्षाया जलस्य च **निर्व्रणान्य**च्छिद्राणि। **अद्भि**रम्मात्रेण **चमसानामिव** निर्लेपत्वे, लेपसंभवे तु तदपनयोऽपि द्रव्यान्तरेण कार्य इति ग्राह्यम् ॥ ५३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** सौवर्णादिवर्जितानि निश्छिद्राणि भिक्षोर्भिक्षापात्राणि भवेयुः। तथा **यमः**–'सुवर्णरूप्यपात्रेषु ताम्रकांस्यायसेषु च। गृह्णन् भिक्षां न धर्मोऽस्ति गृहीत्वा नरकं व्रजेत् ॥' तेषां च यतिपात्राणां जलेनैव तु शुद्धिः यज्ञे **चमसानामिव** ॥ ५३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किं च **अतैजसानीति। निर्व्रणानि** निश्छिद्राणि। तैजसे तु 'सुवर्णरूप्यपात्रेषु ताम्रकांस्यायसेषु च। भिक्षां दत्वा न धर्मोऽस्ति गृहीत्वा नरकं व्रजेदि'ति **यम**वचनात्। तैजसपात्रा स्वीकृतिः। तत्र भक्षणे न दोषः। 'प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनि'रिति स्मरणात्। **अद्भिरिति**। गोवालच्छेददाहानां स्नातकादिपात्रे प्राप्तानां निवृत्त्यर्थं 'चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन चे'त्युक्तेः ॥ ५३ ॥

(५) **नन्दनः। अतैजसान्य**लोहमयानि। **शौचं** भोजनकृते ॥ ५३ ॥

(६) **रामचन्द्रः। तस्य** यतेः **अतैजसानि** अधातुकानि **तेषां** पात्राणां **अद्भिः शौचं** प्रक्षालनं स्मृतम् ॥ ५३ ॥

(७) **मणिरामः। तस्य** संन्यासिनः। **निर्व्रणानि** निश्छिद्राणि। **तेषां** पात्राणां **अध्वरे** यज्ञे ॥ ५३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अतैजसानीति**। सौवर्णलोहादिवर्जितानि अच्छिद्राणि भिक्षा-भोजनपात्राणि स्युर्निर्व्रणानि च तेषां च उदकेनैव शुद्धिर्यज्ञे चमसानामिव ॥ ५३ ॥

अलाबुं दारुपात्रं च मृन्मयं वैदलं तथा ॥
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ५४ ॥

(१) **मेधातिथिः। वैदलं** वंशादिविदलकृतम्। **यतिपात्राणि** भिक्षार्थं जलार्थं च ॥ ५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वैदलं** वंशादिविदलकृतं।, **यतिपात्राणि** भिक्षार्थं जलार्थं च ॥ ५४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तान्येव दर्शयति **अलाबुमित्यादि**। अलाबुदारुमृत्तिकावंशादिखण्ड-निर्मितानि यतीनां भिक्षापात्राणि स्वायम्भुवो मनुरवदत्। **वैदलं** तरुत्वक्निर्मितमिति **गोविन्दराजः** ॥ ५४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अतैजसानीत्युक्तं विवृणोति **अलाबुमिति। वैदलं** वंशपर्वात्मकं विशिष्टपत्रनिर्मितं वा ॥ ५४ ॥

(५) **नन्दनः।** वैदलं वेणुदलनिर्मितम् ॥ ५४ ॥

(६) **रामचन्द्रः। वैदलं** वैणवम् ॥ ५४ ॥

(७) **मणिरामः। अलाबुं वैदलं** वंशादिदण्डनिर्मितं ॥ ५४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अलाबुं वा दारुपात्रमिति।** अलाबुदारुमत्तरुत्वङ्निर्मितानि पात्राणि प्रव्रजितानां स्वायंभुवो मनुराह ॥ ५४ ॥

एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ॥
भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ५५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** भैक्षकार्यस्य भोजनस्यैककालता विधीयते, न पुनर्भैक्षचरणस्यैव। द्विर्भोजनप्रतिषेधोऽत्राभिसंहितः। तत्र सकृच्चरित्वा द्वितीयस्मिन्काले शेषयित्वा न भुञ्जीत, तदर्थो भोजनप्रतिषेधः। अत एवाह **न प्रसज्जेत विस्तर** इति। द्वितीयभोजनार्थितया **हि** विस्तरः प्राप्नोति। एकारामस्य न भृत्यार्थेन भैक्षविस्तर इति हेतुं ब्रुवन् सकृद्भोजनेऽपि सौहित्यं निषेधति ॥ ५५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विस्तरे** विस्तारे भिक्षाबहुत्वे न **प्रसज्ये (ज्जे) तैककालं** चरन्नपि। प्रसक्तिनिषेधाद्द्वैवादधिप्राप्तौ दोषाभावः। **विषयेषु** स्त्र्यादिषु आकाङ्क्षाया अवकाशलाभेन प्रसारात् ॥ ५५ ॥

(३) **कुल्लूकः। एकवारं** प्राणधारणार्थं **भैक्षं चरेत्। तत्रापि प्रचुरभिक्षाप्रसङ्गं** न कुर्यात्; यतो बहुतरभिक्षाभक्षणप्रसक्तो **यतिः** प्रधानधातुवृद्ध्या स्त्र्यादिविषयेष्वपि प्रसज्जते ॥ ५५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** भिक्षाकालस्य नियममाह **एकेति**। बहुभिक्षणे बहुवारभिक्षणे च दोषमाह **भैक्ष इति। विषयेषु** स्त्रीभोगाद्यनर्थेषु ॥ ५५ ॥

(५) **नन्दनः। विस्तरे** भिक्षाबहुत्वे ॥ ५५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। विस्तरे** भिक्षाविस्तरे **न प्रसज्जेत** न संसक्तो भवेत् ॥ ५५ ॥

(७) **मणिरामः। विस्तरे न प्रसज्जेत** प्रचुरभिक्षाप्रसंगं न कुर्यात्। **भैक्षे प्रसक्तः** बहुतरभिक्षाभक्षणे प्रसक्तः। **विषयेष्वपि** स्त्र्यादिष्वपि ॥ ५५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। एककालमिति।** सकृत्प्राणयात्रामात्रार्थं एकवारमेव भैक्ष्यं चरेत्। नोभयकालमपि भैक्षचरणविस्तरप्रसङ्गं न कुर्यात्। यस्माद्भैक्षाशनातिशयेन शक्तो यतिरन्नमदोद्रेकात् विषयान्तरेष्वपि सज्जति ॥ ५५ ॥

(९) **भारुचिः।** सायंभोजनस्य प्रतिषेधः। गार्हस्थ्ये द्विर्भोजनस्य प्राप्तस्य अर्थप्राप्तप्रतिषेधोऽयमेवमस्मिन्नपि ॥ ५५-५६ ॥

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ॥
वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ५६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** भुक्तवन्तो जना यस्मिन्काले स **भुक्तवज्जनः**। एवं विधूमादयोऽपि। **शरावाणां संपाते** उच्छिष्टानां भूमौ त्यागः, स यदाऽतीतो भवति। सर्वेणैतेन प्रथमे पाककाले भिक्षादानावसरो निवृत्तो यदा भवति, तदा भिक्षितव्यमित्याह **विधूम** इत्यादिना द्वितीयपाकप्रवृत्तिमाह। **सन्ना मुसला** अवघातान्निवृत्ताः स्थापिताः ॥ ५६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विधूम इति।** न पाककाल इत्यर्थः। **सन्नमुसल इति।** न पाकार्थमन्ननिष्पादनकाले। व्यङ्गारे न पाकनिष्पत्त्यनन्तरकाल एव। **भुक्तवज्जने** न भुञ्जानेषु। **वृत्ते शरावसंपाते** भुक्तवत्स्वपि जनेषु न भिक्षुकेभ्यो भिक्षायां दीयमानायां शरावसङ्घट्टशब्दे

वर्तमान इत्यर्थः । एतेन तत्तदुत्तरकालप्रतीक्षणासंभवे तत्तदव्यवहितपूर्वकालभैक्ष्यचरणनियम उक्तः । मुख्यभिक्षाकालप्रतीक्षायां चापर्युषितालाभे पर्युषितमप्याददीतेति गम्यते ।। ५६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** विगतपाकधूमे निवृत्तावहननमुसले निर्वाणपाकाङ्गारे गृहस्थपर्यन्तभुक्तवज्जन उत्सृष्टशरावेषु त्यक्तेषु सर्वदा यतिर्भिक्षां चरेत्। एतच्च दिनशेषमुहूर्तत्रयरूपसायाह्नोपलक्षणम् । तथाह **याज्ञवल्क्यः** (प्राय. ४।३।५९) 'अप्रमत्तश्चरेद्भैक्ष्यं सायाह्नेनाभिसंधितः' ।।५६।।

(४) **राघवानन्दः।** एककालेऽपि प्रातरादि निवर्तयन्नाह **विधूमे**त्यदि । गतपाकधूमे **सन्नमुसले** निवृत्तावघातमुसले **व्यङ्गारे** पाकाङ्गारनिवृत्तौ **भुक्तवज्जने** गृहस्थस्यापि भोजननिवृत्तौ **वृत्ते । शरावसंपातेति ।** परिवेषण निवृत्तौ, एतेषां प्रत्येकसमुदाययोरननुगमात् षष्ठकालैकभोजने तात्पर्यम् । तदाह **याज्ञवल्क्यः** 'अप्रमत्तश्चरेद्भैक्ष्यं सायाह्नेनाभिलक्षित'इति । इदं सर्वं याचितपरं तच्च माधुकरं असंक्लृप्ताप्तकालिकोपपन्नमिति त्रिविधं । असंक्लृप्तं करपात्रमिति प्रसिद्धं । अयाचितं द्विविधं प्राक्प्रणीतमयाचितमिति । प्राक्प्रणीतं निमन्त्रितं । अत्र तु दातुरनुरोधात्कालानियमोऽयाचितेऽपि तथा ।। ५६ ।।

(५) **नन्दनः।** भक्षणे कालनियममाह **विधूम** इति। विधूमत्वादिविशेषणैरपराह्णकालो लक्ष्यते ।। ५६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। शरावसंपाते वृत्ते** निवृत्ते प्रक्षालितेत्यर्थः । एतादृशे काले यतिर्भिक्षां चरेत् ।। ५६ ।।

(७) **मणिरामः।** भिक्षाकालमाह **विधूम** इति। **विधूमे** विगतपाकधूमे। **सन्नमुखले** सन्नं निवृत्तं कंडनं यस्मिन् एतादृशं उखलं उलूखलं यत्र **व्यंगारे** निर्वापितांगारे। **वृत्ते शरावसंपाते**। भिक्षुकाणां शरावे भिक्षापात्रे संपाते भिक्षासंपाते वृत्ते निवृत्ते सति। यतिर्भिक्षां चरेत् ।। ५६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। विधूम इति।** विगतधूमे काले निवृत्तमुसलावहननेषु पाकज्वालासूपशान्तासु गृहस्थपर्यन्तेषु जनेषु कृतभोजनेषु उच्छिष्टशरावेषु त्यक्तेषु सर्वदा यतिर्भिक्षां चरेत् ।। ५६ ।।

अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ।। ५७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** ईदृशे काले यदि कुतश्चिन्न लभ्यते तदा विषादश्चित्तपरिखेदो न ग्रहीतव्यः। लाभालाभयोर्हर्षविषादौ न ग्राह्यौ। **प्राणयात्रिकी** प्राणधारणार्था **मात्रा** परिमाणं भैक्षस्य। अनेनैतद्दर्शयति—भैक्षासंभवे प्राणयात्रा फलमूलोदकादिभिरप्यनन्यपरिगृहीतैः कर्तव्या। **मात्रा** पात्रदण्डादि, तत्र **सङ्गः** प्रयत्नेनोपार्जनम्, ततो **विनिर्गतो** निवृत्तः, अकाम इति यावत् ।। ५७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्राणयात्रिकमात्रः** प्राणस्थित्यर्थमात्रप्रवृत्तः। **मात्रा** परिच्छद कम्बलादि तत्र **सङ्गाद्विनिर्गतो** बहिर्भूतः ॥ ५७ ॥

(३) **कुल्लूकः। भिक्षादेरलाभे** न **विषीदेत् लाभे च हर्षं न** कुर्यात्। प्राणस्थिति-मात्रोपचितान्नभोजनपरः स्यात्। दण्डकमण्डलुमात्रास्वपीदमशोभनं त्यजामीदं रुचिरं गृह्णामीत्यादिप्रसङ्गं न **कुर्यात्** ॥ ५७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तस्मिन्समयेऽपि लाभालाभयोरौदासीन्यमाह **अलाभ** इति। **लाभः** प्राप्तिरपि। **न हर्षयेन्न** मोदयेत्। **एनं** यतिं। **प्राणयात्रिकमात्रं** स्यात् प्राणस्य यात्रा व्यवहारसामर्थ्यं यावन्मात्रेण तत्प्राणयात्रिकं, तावन्मात्रं स्वीकृतं येन सः। **मात्रासंगाद्विवर्जितः** मात्रा तु दण्डकमण्डल्वादि तेष्वपि इदमशोभनं त्यजामि इदं शोभनं गृह्णामीत्यभिनिवेश-रहितः द्वन्द्वातीतो वा ॥ ५७ ॥

(५) **नन्दनः।** उदरपूरणविधिः। मात्रा तत्र सङ्गः **मात्रासङ्गः** ॥ ५७ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अलाभे** भिक्षालाभे न **विषादी स्यात्। प्राणयात्रिक** एव **स्यात्।** यावद्वृत्तेन **प्राणानां यात्रा** निर्वाहः स्यात्तावदेव ग्राह्यं, नाधिकमित्यर्थः। **मात्रासंगात्** मात्रा परिच्छदः दण्डकमण्डलुकम्बलादिः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा वा तस्मात् विनिर्गतः विरहितः भवेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

(७) **मणिरामः। मात्रासंगात्** दंडकमंडल्वादिमात्रास्वपि इदमशोभनं त्यजामि, इदं रुचिरं गृह्णामि इत्यादिप्रसंगात् **विनिर्गतः** रहितः स्यादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** 'न रागी न विषादी स्याल्लाभश्चैनं न हर्षये'दिति। लाभा-लाभयोर्हर्षविषादौ न भजेत। प्राणाप्यायनमात्रमन्नं भुञ्जीत। दण्डकमण्डल्वादिमात्रायामिदं शोभनं नेत्येवं संगं न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ॥
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥५८॥

(१) **मेधातिथिः।** अभ्यर्च्य यं ददाति सोऽ**भिपूजितलाभः,** तं **जुगुप्सेते**ति निन्देद् गर्हेत्। अतश्च निन्दितं न समाचरेत्। **सर्वशः** सर्वकालम्। एकमप्यहस्तादृशं भैक्षं न गृह्णीयात्। उत्तरेऽर्थवादः। नहि मुक्तस्तस्य बन्धसंभवः ॥ ५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अभिपूजिताः** ससंमाना **लाभाः। जुगुप्सेतेति** त्यजेदित्यर्थः। **बध्यते** अभिपूजितदातरि प्रत्युपकाराभिसन्धिना ॥ ५८ ॥

(३) **कुल्लूकः। पूजापूर्वकभिक्षालाभं** सर्वकालं निन्देन्न स्वीकुर्यादित्यर्थः। **यस्मा-त्पूजापूर्वकलाभस्वीकारे** दातृगोचरस्नेहममत्वादिभिरासन्नमुक्तिरपि यतिर्जन्मबन्धां-ल्लभते ॥ ५८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** पूजापूर्वकभैक्ष्यप्रसक्तिरतीवानर्थायेत्याह **अभीति।** अजुगुप्सिने त्वाह। **मुक्तोऽपि** जीवन्मुक्तोऽपि बध्यते, गर्वासक्तिभ्यामिति शेषः ॥ ५८ ॥

(५) **नन्दनः। मुक्तो**ऽसक्तः ।। ५८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अभि सर्वतः पूजितान् लाभान् **जुगुप्सेत** ।। ५८ ।।

(७) **मणिरामः। अभिपूजितलाभान्** पूजापूर्वकभिक्षालाभान् **सर्वशः** सर्वकालं। **जुगुप्सेतैव** निंदेदेव, न स्वीकुर्यादित्यर्थः ।। ५८ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** 'अतिपूजितलोभात्तु भिक्षां यत्नेन वर्जयेत्। अतिपूजितलोभैस्तु यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ।।' पूजापूर्वकभैक्ष्यलाभात्सर्वदा निन्द्येदतश्च वर्जयेत्। यस्मात्पूजितलाभसहोत्पत्त्या यतिर्मोक्षमाणोऽपि संसारं प्राप्नोति ।। ५८ ।।

(९) **भारुचिः।** इन्द्रियजयोपायद्वयोपदेशोऽयम्। कस्य पुनर्हेतोर्यः संसारस्वभावावलोकनेन च नित्यमिन्द्रियजयमातिष्ठेत् तच्च पुनरिदम् ।। ५८ ।।

अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।।
ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ।। ५९ ।।

(१) **मेधातिथिः। रहो** निर्जनो देशस्तत्र **स्थानासने** कर्तव्ये। एकारामतायाः फलमिन्द्रियजयोऽनेन प्रदर्श्यते। अथवा निष्कुतूहलताऽनेनोच्यते। यत्र बहवो जनसंघाताः स्त्रीपुंसात्मका विचित्राभरणा दृश्यंते न तत्र क्षणमपि तिष्ठेत् ।। ५९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। रह** एकान्ते यत्स्थानं **तत्रासनेन** ।। ५९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** आहारलाघवेन निर्जनदेशस्थानादिना च रूपादिविषयैराकृष्यमाणानीन्द्रियाणि **निवर्तयेत्** ।। ५९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्रैव दृष्टार्थमाह **अल्पान्नाभ्यवहारेणेति**। तथा च **गीता** (१८।५२) 'विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानस' इत्यादि। **विषयैर्ह्रियमाणानि इन्द्रियाण्या**कृष्यमाणानि विषयेभ्यो निवर्तयेदित्यन्वयः ।। ५९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अल्पान्नानामभ्यवहारेण** च **रहःस्थानासनेन विषयैः** शब्दादिभिः ह्रियमाणानीन्द्रियाणि **निवर्तयेत्** ।। ५९ ।।

(७) **मणिरामः। अल्पान्नाभ्यवहारेण** आहारलाघवेन ।। ५९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अल्पान्नाभ्यवहारेणेति।** विषयै रूपादिभिरुपभोगार्थमिन्द्रियाणि अल्पान्नभोजनेन एकान्तदेश उपवेशनेन च ह्रियमाणानि विषयेन्द्रियाणि निवर्तयेत् ।। ५९ ।।

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ।। ६० ।।

(१) **मेधातिथिः। निरोधः** स्वविषयप्रवृत्तिप्रतिबन्धः। **अमृतत्वाय कल्पते** अमृतत्वाय समर्थो योग्यो भवतीत्यर्थः। यथा आत्मज्ञानमेवमेतदपीति दर्शयति ।। ६० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। इन्द्रियाणां निरोधेन** यः कृतो **रागद्वेषक्षयस्तेन** ।। ६० ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्मात् **इन्द्रियाणामित्यादि।** **इन्द्रियाणां निग्रहणं** रागद्वेषाभावेन च प्राणिहिंसाविरतेन च मोक्षयोग्यो भवति ।। ६० ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्कारणमन्येन समुच्चित्य तत्र फलमाह **इन्द्रियेति।** एतैस्त्रिभिरमृतत्वाय मोक्षाय **कल्पते** समर्थः स्यात् ।। ६० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **इन्द्रियाणां निरोधो** निग्रहः ।। ६० ।।

(७) **मणिरामः।** **अमृतत्वाय कल्पते** मोक्षयोग्यो भवति ।। ६० ।।

(८) **गोविन्दराजः।** यस्मात् **इन्द्रियाणामिति।** इन्द्रियजयरागद्वेषादिनः अहिंसावर्जनैर्मोक्षाय योग्यो भवति ।। ६० ।।

अवेक्षेत गतीर्नॄणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।।
निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ।। ६१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** परमार्थभावनाप्रसंख्यानमिदमुच्यते दुःखात्मकसंसारस्वरूपनिरूपणम्। कथं नामायं प्रव्रज्याभैक्षचर्यादिशरीरक्लेशं सुहृत्स्वजनपुत्रदारधनविभवत्यागदुःखहेतुं परिणमय्य विरोधतः स्वच्छन्दतश्चाविगुणमनुष्ठास्यति? मनुष्याणां गतयो दुःखबहुलाः, कर्मदोषेभ्यः प्रतिषिद्धसेवनेभ्यो हिंसास्तेयपारदार्यपारुष्यपैशुनानिष्टसंकल्पादिभ्यः समुद्भवन्ति। इहैव जीवलोके दारिद्रयव्याधिपरिभवाद्वा वैकल्यादयो गतयः फलोपभोगादयः। अमुत्र **निरये** नरके **पतनं** मूत्रपुरीषाद्यमेध्यस्थाने कृमिकीटादिजन्म। यमगृहे च **यातनाः** कुम्भीपाकादयः ।। ६१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** गतीर्व्याचिष्टे **निरय** इति। **निरये** नरके **यातनास्तीव्र**दुःखानि। **यमक्षये** यमगृहे ।। ६१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** इदानीं इन्द्रियनियमोपायविषयवैराग्याय संसारतत्त्वचिन्तनमुपदिशति **अवेक्षेतेत्यादि।** विहिताकरणनिन्दिताचरणरूपकर्मदोषजन्यां मनुष्याणां पश्वादिदेहप्राप्तिं नरकेषु **पतनं** यमलोके नरकस्थस्य निशितनिस्त्रिंशच्छेदनादिभवास्तीव्रवेदनाः श्रुतिपुराणादिषूक्ताश्चिन्तयेत् ।। ६१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** वैराग्यं विना न मोक्ष इति वैराग्योपायमाह **अवेति पञ्चभिः। अवेक्षेत** शास्त्राद्दृष्टोपपत्तिभिः। **कर्मदोषेति। कर्म** पुण्यापुण्यं, **दोषो** रागादिः, तदुद्भवा **गतीर्**जन्मानि। **निरये** असिपत्रादिनरके **यातना** असह्यदुःखं **यमक्षये** यमपुर्याम् ।। ६१ ।।

(५) **नन्दनः।** **यातना** नरकपतनात्पूर्वमेवानुभवितव्यः पीडाविशेषः ।। ६१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** वक्ष्यमाणगता **गतीरवेक्षेत। यमक्षये** यमलोके ।। ६१ ।।

(७) **मणिरामः।** **कर्मदोषसमुद्भवाः** विहितत्यागनिन्दितसेवनरूपकर्मदोषोत्पन्नाः। **नृणां गतीः** पश्वादिदेहप्राप्तिं निरये पतनं च **अवेक्षेत** ।। ६०–६१ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** अधुनेन्द्रियजयोपायतया संसारनिषेधमुपदिशति **अवेक्षेतेति।** शिष्टाकरणप्रतिषिद्धसेवनेनोत्पन्नपापसमुद्भवाः क्षेत्रज्ञानां सर्वक्रकलासकृम्यादिशरीर-प्राप्तीः यमगृहेऽपि नरकपतनं यातनाश्च निशिततरकरपत्रविदारात्मकाः शास्त्रदृष्ट्या विलोकयेत् ॥ ६१ ॥

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ॥
जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥६२॥

(१) **मेधातिथिः।** तथेदमपरमवेक्ष्यम्। **अवेक्षेतेति** क्रियापदसंभवात् द्वितीया। **प्रियाः** पुत्रादयो बान्धवास्तै**र्वियोगो**ऽप्राप्तकाले मृतैः। **अप्रियैः** शत्रुभिः **संयोगः** संग्रामादिभिः संयोगः। **जरया।** चतुर्थे वयस्यवस्थाविशेषो जरा, तयाऽ**भिभवनं** शरीराकारनाशः, अशक्तिः, इन्द्रियवैकल्यम्, कासश्वासादिव्याधिबाहुल्यम्, सर्वेषामकाम्यता, उपहास्यतेत्यादिभिः 'जराभिभवः'। **व्याधिभिः** प्रागपि जरस **उपपीडनं** केषांचित् ॥ ६२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** इष्टपुत्रादिवियोगमनिष्टहिंसकादियोगं **जराभिभवनं** व्याध्यादिभिश्च **पीडनं** कर्मदोषसमुद्भवमनुचिन्तयेत् ॥ ६२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किं चात्र **विप्रयोगं** वियोगं **प्रियैः** पुत्रादिभिरिहामुत्राऽ**प्रियैः।** शत्रवादिभिः ॥ ६२ ॥

(५) **नन्दनः। अवेक्षेते**त्यनुवर्तते ॥ ६२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** संसारस्वरूपमाह **विप्रयोगमिति चतुर्भिः। जरया चाभिभवनं** जरया वलीपलिताद्यभिभवं रूपविपर्ययं **अवेक्षेत** पश्येत्। व्याधिभिः **उपपीडनं अवेक्षेत। प्रियैः** पुत्रादिभिः **अप्रियैः** चौरव्याघ्रादिभिः ॥ ६२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। विप्रयोगमिति।** इष्टवियोगानिष्टसंयोगजरयाभिभवव्याध्युप-पीडनानि कर्मदोषोद्भवानि पर्यालोचयेत् ॥ ६२ ॥

देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संभवम् ॥
योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥६३॥

(१) **मेधातिथिः।** अथ महती तृष्णा एवंस्थितस्यापि भवति। एवं तर्हि इदमप्रतीकारं अनिच्छतोऽप्युत्पद्यते— **गर्भे च संभवः।** तत्र नानाविधं दुःखं इन्द्रियाणामनुद्भेदात्तमोरूपता कुक्षिस्थस्य मातृसंबंधिनाऽऽहारेण अतिशीतोष्णेन हीनातिमात्रेण वैद्योक्ता पीडा।

योनिकोटिसहस्रेषु सृतीः सरणानि प्राप्तास्तिर्यक्प्रेतकृमिकीटपतङ्गश्वाद्याः क्षेत्रज्ञस्य। "ननु च विभुरन्तरात्मेष्यते नित्यश्च। तस्य सकलजगद्व्यापिनः कुत उत्क्रमणम्? क्व च योनिसरणम्'? संभवोऽपि गर्भे नित्यस्यानुपपन्नः"। उच्यते– अस्ति केषांचिद्दर्शनम्– यथाऽयमन्तःशरीरमंगुष्ठमात्रः पुरुषस्तिष्ठति, तन्मात्रमनोबुद्ध्यहंकारात्मकः स यावत्संसार-मेति धर्मः, तस्य चोपचितस्य चैतन्यशक्तिराविर्भवति। अतस्तदीयधर्मा अन्तरात्मन

उपचर्यन्ते। अथवा तस्य भावार्था ये प्राणादयस्तेषूत्क्रामत्सु स उत्क्रामतीत्युच्यते। एवं 'संभवोऽपि' द्रष्टव्यः। पुनश्चैतद्द्वादशे वक्ष्यामः। किं बहुना ।। ६३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उत्क्रमणमात्मनः। **योनिर्जा**तिः। **सृतीः** संसरणानि ।। ६३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अस्माद्देहादस्य जीवात्मन उत्क्रमणं तथा च मर्मभिद्भिर्महारोगपतितस्य श्लेष्मादिदोषनिरुद्धकण्ठस्य महतीं वेदनां गर्भे चोत्पत्तिदुःखबहुलां श्वशृगालादिनिकृष्टजाति-योनिकोटिसहस्रगमनानि स्वकर्मबन्धान्यनुचिन्तयेत् ।। ६३ ।।

(४) **राघवानन्दः। अस्मात्** स्थूलदेहात्। **सृतीर्ज**न्मानि **अन्तरात्मनः** लिङ्गदेहस्य अवेक्षेतेत्यनुषङ्गः ।। ६३ ।।

(५) **नन्दनः। सृतीः** संसृतीः। **अन्तरात्मनो** जीवस्य ।। ६३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अस्माद्देहात्** प्राणभाण्डात्। **क्रमणं** निष्क्रमणं **अवेक्षेत। अभ्यन्तरात्मनः** जीवस्य **सृतीर्ग**तीः जन्मानि योनिकोटिसहस्रेषु **अवेक्षेत**। तद्यथा श्वशूकरखरोरगाद्य-नेकजातिषु जन्मानि पश्येदित्यर्थः ।। ६३ ।।

(७) **मणिरामः। अस्यांतरात्मनः** जीवात्मनः ।। ६३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। देहादिति** अस्य क्षेत्रज्ञस्य अस्माच्छरीराद्दुःसहसन्धिबन्धनि-घट्टनपूर्वकबहुलतरतमःप्रवेशकर्कशमुत्क्रमणं पुनश्च शीतोष्णतिक्तकटुकादिजननान्यशनपाना-दिदुःखबहुलगर्भ उत्पत्तिं सृगालादिनिकृष्टजात्यनन्तयोनिगमनानि च कर्मदोषसमुद्भवा-न्यवेक्षेत ।। ६३ ।।

(९) **भारुचिः।** प्राणानामु**त्क्रमण**मन्तविच्छेदः। दुःसहा च सा पीडा ।। ६३ ।।

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।।
धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ।।६४।।

(१) **मेधातिथिः। अधर्मात्प्रभव** उत्पत्तिः। **दुःखेन** यो **योगः** पीडानुभवः।
धर्म उक्तलक्षणो यः पदार्थः, ततः सुखेनाक्षयेन संयोगः। एतदप्यवेक्ष्यम्।
पारिव्राज्यं च मुख्यो धर्म इत्यभिप्रायः ।। ६४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। धर्मार्थप्रभवं** धर्मरूपादर्थादर्थ्यमानादनुष्ठीयमानात्प्रभूतं तत्र प्रवृत्तं ख्यातं **सुखसंयोगं** स्वर्गादौ तथा निवृत्ताधर्मादक्षयं **सुखसंयोग**मिति विवेकः ।। ६४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** शरीरवतां जीवात्मनामधर्महेतुकं दुःखसम्बन्धं धर्महेतुकोऽर्थो ब्रह्म-साक्षात्कारस्तत्प्रभवं मोक्षलक्षणमक्षयं ब्रह्मसुखसंयोगं चिन्तयेत् ।। ६४ ।।

(४) **राघवानन्दः। धर्मार्थप्रभव**मिति। धर्मप्रभवो योऽर्थः ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्रभवं मोक्षलक्षणं अन्यसुखस्य मुख्यत्वाक्षयत्वानुपपत्तेः ।। ६४ ।।

(५) **नन्दनः।** धर्मानुष्ठानज्ञानमेव प्रधानं न लिङ्गमित्याह **अधर्मेति** ।। ६४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अधर्मप्रभवं** अधर्मस्य उत्पन्नं अवेक्षेत। धर्मार्थयोः प्रभवं अवेक्षेत ।। ६४ ।।

(७) **मणिरामः। धर्मार्थप्रभवं** धर्महेतुकोऽर्थो ब्रह्मसाक्षात्कारः तत्प्रभवं मोक्षलक्षणं। **अक्षयं सुखसंयोगं** ब्रह्मसुखसंयोगम् ।। ६४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अधर्मप्रभवमिति।** शरीरवतां क्षेत्रज्ञानां अधर्मकारणकं दुःख-संबन्धं धर्मार्थनिमित्तकं च क्षेमं सुखसंबन्धमवेक्षेत। अत इत्थं पर्यालोच्येन्द्रियजये मोक्षोपायभूते यतेत ।। ६४ ।।

सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।।
देहेषु चैवोपपत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ।।६५।।

(१) **मेधातिथिः।** योगश्चित्तवृत्तिस्थैर्यं यथा पतञ्जलिना दर्शितम् (१।२)। तेनात्मनः क्षेत्रज्ञस्य **सूक्ष्मतामन्ववेक्षेत**। शरीरादौ प्राणादौ वा नात्मबुद्धिः कर्तव्या। किं तर्हि? योगजेन ज्ञानातिशयेन सर्वेभ्य एतेभ्योऽन्तर्बहिस्तत्त्वेभ्यो व्यतिरिक्तो बोद्धव्य इत्येवंपरमेतत्। न तु स्थूलादिविकल्पा आत्मनः सन्ति। यथा **चोत्तमेषु** देवादिशरीरेष्वस्योपपत्तिः, शरीरा-धिष्ठातृतया फलोपभोगः सर्वगतस्यापि सतः, **एवमधमेषु** तिर्यक्प्रेतपिशाचादिषु। एकत्वपक्षे परमात्मविभूतय एव क्षेत्रज्ञा इति स्थितिः। अतः परमात्मनो गतीरन्ववेक्षेतेत्युक्तम् ।।६५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। योगेन** ध्यानेन। **सूक्ष्मतामतियत्नाधिगम्यतामवेक्षेत** सदा चिन्त-येत् तेन हीनाभ्यासं मध्ये विच्छिनत्ति। **उपपत्तिमुत्पत्तिम्** ।। ६५ ।।

(३) **कुल्लूकः। योगेन** विषयान्तरचित्तवृत्तिनिरोधेन परमात्मनः स्थूलशरीराद्यपेक्षया सर्वान्तिर्यामित्वेन **सूक्ष्मतां** निरवयवतां तत्त्यागादुत्कृष्टापकृष्टेषु देवपश्वादिशरीरेषु जीवानां शुभाशुभफलभोगार्थमुत्पत्तिमधिष्ठानमनुचिन्तयेत् ।। ६५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **सूक्ष्मतामिति। योगेन** चित्तवृत्तिनिरोधेन। परमात्मनः **सूक्ष्मतां** निरवयवतया सङ्गतां। उत्पत्तिं घटाकाशवदध्यासवशात्तत्प्रतीतिम्। **उत्तमेषु** देवादिषु **अधमेषु** पश्वादिषु **उत्तमाधमेषु** नृष्वपि ।। ६५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** संसारस्वरूपापेक्षानन्तरं किं कार्यमित्यत आह **सूक्ष्मतामिति। योगेन** योगाभ्यासेन **परमात्मनः सूक्ष्मतां** दुर्ग्रहतामवेक्षेत ।। ६५ ।।

(७) **मणिरामः। सूक्ष्मतां** स्थूलशरीराद्यपेक्षया सर्वांतर्यामित्वेन **सूक्ष्मतां** निरवय-वतां ।। ६५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। सूक्ष्मतामिति।** परमात्मनश्चित्तवृत्तिस्थैर्येण सूक्ष्मतामवेक्षेत। य एषोऽन्तर्हृदयेऽणीयानिति श्रुतेर्यदि वा शरीरादिस्थूलपदार्थव्यतिरिक्तत्वावलंबनेनोपरचित-सूक्ष्मत्वव्यपदेशे सति सूक्ष्मतामवेक्षेत। तथोत्कृष्टापकृष्टशरीरेषु शुभाशुभफलोपभोगार्थमधि-ष्ठातृत्वमस्यावेक्षेत ।। ६५ ।।

भूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ॥
समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥६६॥

(१) **मेधातिथिः।** **भूषितः** कुसुमकटकाद्याभरणैः। **धर्मः** परिव्राजकस्य यद्विहित-मात्मोपासनादि तद्यत्नतश्चरेत्। यस्मिन्नाश्रमे यो विहितस्तं चरेत्। न त्रिदण्डादिलिङ्ग-धारणमात्राद्यतिमात्मानं मन्येत। अपि तु **समः सर्वेषु भूतेषु** स्यात्। रागद्वेषलोभान्यत्नतः परिहरेदिति तात्पर्यम्। न लिङ्गत्यागेन भूषणाभ्यनुज्ञानम् ॥ ६६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **भूषितोऽपि** स्त्र्यागारादिना गृहस्थोऽपीत्यर्थः। **धर्मं** योगधर्मं यत्र तत्रेति वानप्रस्थब्रह्मचर्याश्रमस्थोऽपि। **समः** सर्वत्र मैत्रप्रवृत्तः। **लिङ्गं** परिव्राजकलिङ्गं दण्डकरकादि। **धर्मस्य** योगधर्मस्य **कारणम्** ॥ ६६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्मिन् कस्मिश्चिदाश्रमे स्थितस्तदाश्रमविरुद्धाचारदूषितोऽप्याश्रम-लिङ्गरहितोऽपि सर्वभूतेषु ब्रह्मबुद्ध्या समदृष्टिः सन्धर्ममनुतिष्ठेत्। नहि दण्डादिलिङ्ग-धारणमात्रं धर्मकारणं किंतु विहितानुष्ठानम्। एतच्च धर्मप्राधान्यबोधनायोक्तं नतु लिङ्गपरित्यागार्थम् ॥ ६६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किं च **दूषितोऽपीति।** आश्रमलिङ्गराहित्येन **दूषितो** भ्रष्टः अभिशस्तो वा स्त्र्यादिना। समस्तुल्यो दूषकेष्वपि **धर्मं** चाश्रम**धर्मं चरेत्** यत्र कुटीचकबहूदकहंस-परमहंसेषु ब्रह्मचर्याद्याश्रमेषु वा। स्वस्वधर्मं न त्यजेदिति। यद्वा स्त्र्यादिसंगदोषयुक्तोऽपि धर्ममधिष्ठानतया सर्वसाधारणाद् ब्रह्म **तच्चरेत्** ध्यायेत्। अत एवाह **सम इति।** ब्रह्मैव सर्वभूतेषु धारकतया वर्तमानत्वात्। नाहमस्म्यधिकारीति बुद्ध्या तत्त्यक्त्वाश्रमान्तरप्राय-श्चित्तान्तरं वा नाश्रयेत्। तथोक्तं 'यदि दैवात्प्रमादेन योगी कुर्याद्विगर्हितं। योगेनैव **दहेद्दंडो** नान्यत्किंचित्समाचरेत्॥ उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च। प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानाद्व्यपोहतीति'। कुसुमकटकमुकुटाद्यैर्भूषित इति **मेधातिथिः।** तथा सति सम इत्यादि न चारु ॥ ६६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **सर्वेषु भूतेषु** समः सर्वत्र मैत्रीपरः **लिङ्गं** आश्रमलिङ्गस्वरूपं **धर्मकारणं न भवेत्** ॥ ६६ ॥

(७) **मणिरामः।** **दूषितोऽपि** आश्रमलिंगरहितोऽपि। **न लिंगं** दंडादिलिङ्गधारण-मात्रं ॥ ६६ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** 'भूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे वसन्नि'ति। यस्मिन्कस्मि-श्चिदाश्रमे स्थितः सर्वभूतेषु समः सन् आश्रमलिङ्गपरित्यागेन तद्विरुद्धवेषालङ्कारयुक्तोऽपि तदाश्रमोक्तं यमसमूहमनुतिष्ठेत्। यस्मान्न दण्डकमण्डल्वादिधारणं धर्मस्य कारणं अपि तु यमनियमानुष्ठानं यमनियमानुष्ठानकर्मप्राधान्यख्यापनार्थं एतल्लिङ्गनिन्दावचनं न लिङ्गपरित्यागार्थं विहितत्वात् ॥ ६६ ॥

(९) **भारुचिः।** प्रसंख्यानाध्यात्मानुष्ठानस्तुतिरियं समत्वदर्शनस्य न तु लिङ्ग-प्रतिषेधः विहितत्वात् ॥ ६६ ॥

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ॥
न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥६७॥

(१) **मेधातिथिः**। कलुषितमुदकं कतकवृक्षफले निक्षिप्ते प्रसीदति स्वच्छशुद्धरूपतामापद्यते। किंतु न तस्य **फल**स्य नामग्रहणेन तन्निर्मलीभवति, अपि त्वनुष्ठानमपेक्षते। एवं लिङ्गधारणं फलानामस्थानीयम्। न तावन्मात्रात्सिद्धिर्यावदेकारामतोपासनसर्वसमतादिधर्मो नानुष्ठितः। पूर्वशेषार्थवादः ॥ ६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नन्वेवं संन्यासो विफलस्तं विनाप्यपेक्षितसिद्धेरत आह **फल**मिति। यथा कतकमानयेति कतकनामग्रहणे प्रयोजकेन कृते यदि प्रयोज्येन तदानीय पिष्ट्वा दीयते ततो जलं **प्रसीदति** तथात्र लिङ्गधारणां नामग्रहणस्थानीयं, प्रधानसाधनं तु कतकावयवप्रक्षेपस्थानीयं कर्मफलं संन्यास एवेति प्रधानत्यागे न लिङ्गधारणमात्रप्रयोजकं। तथा यद्यपि जलस्य कलुषितस्य विक्षिप्तस्य चित्तस्य व्याक्षेपप्रसादरूपहेतुतया संन्यासस्य तदङ्गतया च लिङ्गधारणस्यास्त्येवोपयोगो यथा कतकेऽसन्निहिते तदाहरणार्थं नामग्रहणस्य तत्प्रक्षेपस्य च जलप्रसादने नतु सर्वत्र गार्हस्थ्ये वर्तमानस्यापि शुद्धाशयतया चित्ते व्याक्षेपशून्ये जल इव स्वतःप्रसन्ने कतकप्रक्षेपस्य संन्यासतल्लिङ्गधारणयोरनुप्रयोगादित्याशयेनाम्बुप्रसादादिपदोपसंदानेनोदाहरणं कृतमिति मन्तव्यम् ॥ ६७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अत्र दृष्टान्तमाह **फल**मिति। यद्यपि **कतकवृक्षस्य फलं** कलुषजलस्वच्छताजनकं तथापि तन्नामोच्चारणवशान्न प्रसीदति किं तु फलप्रक्षेपेण; एवं न लिङ्गधारणमात्रं धर्मकारणं किंतु विहितानुष्ठानम् ॥ ६७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। धर्माचरणं विनाऽऽश्रमाभिमानो व्यर्थ इत्याह **फल**मिति। कतकफलचूर्णं पङ्किलपयसि क्षिप्तं कर्दमं नाशयति। स्वयं च नश्यति, न तु तत्फलनामेत्यभिप्रायः लिङ्गधारणाय प्रयोजकमव्याजेन धर्मानुष्ठानमेव परलोकहेतुरिति ॥ ६७ ॥

(५) **नन्दनः**। अत्र दृष्टान्तमाह **फल**मिति। यथा कतकतरुफलं मलनिर्हरणेन जलं प्रसादयति एवं धर्मोऽज्ञानादिकर्ममलनिर्हरणेनात्मानं प्रसादयति। यथा कतकफलनामग्रहणादेव न वारि प्रसीदति तथा धर्मलिङ्गधारणादेवात्मा न प्रसीदतीत्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तत्र दृष्टान्तमाह **फल**मिति। तस्य फलस्य नामग्रहणादेव **वारि न प्रसीदति न** निर्मलं भवति तथाश्रमधारणाद्धर्मं (?) न भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

(७) **मणिरामः**। दृष्टांतमाह **फल**मिति। **कतकवृक्षस्य** फलं 'निर्मली'ति प्रसिद्धनामकं ॥ ६७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। अत्र दृष्टान्तमाह **फल**मिति। कतकवृक्षफलं यद्यपि कलुषोदकप्रसन्नतोत्पादकं तथापि तत्संबन्धिनामोच्चारणमात्रेणैव उदकं प्रसन्नं न भवति, अपि तु फलप्रक्षेपक्रियामपेक्षते; एवं न लिङ्गधारणमात्रेणैव धर्मोऽस्त्यपि तु अनुष्ठानमपेक्षते ॥ ६७ ॥

(९) **भारुचिः**। क्रियातः फलं न विज्ञानमात्रादित्यनुष्ठानस्तुतिरियम् ॥ ६७ ॥

**संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावह्नि वा सदा ।।
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ।।६८।।**

(१) **मेधातिथिः**। यदुक्तं "दृष्टिपूतं न्यसेदिति" तस्य प्रयोजनप्रदर्शनश्लोकोऽयम्। **शरीरस्यात्ययेऽपि** शरीरपीडायामपि सत्यां **रात्रावह्नि** वा तृणास्तरणे शयनार्थमास्तीर्णेऽपि शरीरनिषङ्गोऽनवेक्ष्यादृष्ट्वा न कर्तव्यः। अस्मिन्व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तम्। अथवाऽत्यन्तसूक्ष्माः केचन क्षुद्रजन्तवो ये सर्वे शरीरावयवसंवलनमात्रेणैव नश्यन्ति तदर्थमिदम् ।।६८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। संरक्षणार्थं** चरणाभिघातेन हिंसाया निवृत्त्यर्थं शरीरस्यात्ययेऽप्यस्येति अस्य **स्वशरीरस्यात्यये**, पीडायामपीत्यर्थः ।। ६८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। शरीरस्यापि पीडायां सूक्ष्मपिपीलिकादिप्राणरक्षार्थं रात्रौ दिवसे **वा सदा** भूमिं निरीक्ष्य पर्यटेत्। पूर्वं केशादिपरिहारार्थं 'दृष्टिपूतं न्यसेत्पाद'(श्लो. ४६)–मित्युक्तम्, इदं तु हिंसापरिहारार्थमित्यपुनरुक्तिः ।।६८।।

(४) **राघवानन्दः**। दृष्टिपूतमित्यस्यानुवादः। **समिति। स्वशरीरस्यात्यये** पीडाप्रसक्तौ तस्यां पीडायामपि भूतपीडा न कार्येति भावः ।। ६८ ।।

(५) **नन्दनः**। अत्ययेऽत्यन्तदौर्बल्ये सत्यपि ।। ६८ ।।

(६) **रामचन्द्रः। शरीरस्यात्यये** शरीरपीडायामपि जन्तूनां संरक्षणार्थं समीक्ष्य **वसुधां चरेत्**। क्वचित् स द्विज इति पाठः ।।६८।।

(७) **मणिरामः। शरीरस्याऽत्यये** शरीरस्य पीडायां। **संरक्षणार्थं** प्राणसंरक्षणार्थं पूर्वं केशादिपरिहारार्थं दृष्टिपूतमित्युक्तं, इदं तु हिंसापरिहारार्थमित्यपुनरुक्तिः ।। ६८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। संरक्षणार्थमिति**। शरीरपीडायामपि प्राणिसंरक्षणार्थं रात्रावहनि भूमिमवेक्ष्य पर्यटेदिति प्रायश्चित्तकथनार्थमुक्त्वाभिधानं चाह ।। ६८ ।।

(९) **भारुचिः**। अप्रत्ययादन्यधर्मोत्पत्तिरेव। यत्नवतोऽपि यस्मादेतं समीक्ष्य वसुधां चरेदिति, तस्य च प्रायश्चित्तमप्रकरणेऽप्यादरार्थम् ।। ६८ ।।

**अह्ना रात्र्या च याञ्जन्तून्हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।।
तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् षडाचरेत् ।।६९।।**

(१) **मेधातिथिः**। जन्तून् क्षुद्रजन्तूनिति द्रष्टव्यम्। तेषां हिंसाया यत्पापं तद्विशुद्ध्यर्थमिति **सम्बन्धः** ।। ६९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अह्ना रात्र्या चेति विग्रह एकैककालीनहिंसादोषोपशमार्थं त्रिस्त्रिः प्राणायामकरणार्थं षट्प्राणायामान्। प्रणवव्याहृतिसहितगायत्र्या त्रिरायतप्राणेन पाठादेकः प्राणायामः इति क्रमेण। यथा **वसिष्ठः** 'सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यत' इति ।। ६९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अत्र प्रायश्चित्तमाह **अह्नेति**। **यतिर्यानज्ञानतो** दिवसे रात्रौ वा प्राणिनो हन्ति तद्धननजनितपापनाशार्थं स्नात्वा षट्प्राणायामान्कुर्यात्। प्राणायामश्च 'सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते' इति **वसिष्ठो**क्त्याऽत्र द्रष्टव्यः ॥ ६९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। यो दत्वेति भूताभयदस्याज्ञानकृते किं स्यात्तत्राह **अह्नेति** ॥ ६९ ॥

(५) **नन्दनः**। **तेषां** जन्तूनाम्। **शुद्ध्यर्थं** हिंसादोषप्रायश्चित्तार्थम् ॥ ६९ ॥

(७) **मणिरामः**। अत्र प्रायश्चित्तमाह **अहोरात्र्येति**। **विशुद्ध्यर्थं** तद्धननजनितपापशमनार्थं ॥ ६९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अह्नेति**। यानचिन्तितान् प्राणिनोऽह्नि रात्रौ वा यतिर्हन्ति तद्वधपापनिर्हरणार्थं स्नात्वा 'सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते' इति वसिष्ठकृतलक्षणान् प्राणायामान् षट् कुर्यात्। अस्य च प्रायश्चित्तप्रकर्षेणोत्कर्ष आदरार्थः। असिञ्चितवृत्तेऽपि व्यतिक्रमे पापं भवति अस्मादज्ञानत इति वचनादवसीयते ॥ ६९ ॥

प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः।
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥ ७० ॥

(१) **मेधातिथिः**। ब्राह्मणशब्देन जातिधर्मतामाह। न परिव्राजकस्यैव विधिरयम्। **त्रयोऽपि**। त्रिभ्य ऊर्ध्वं फलाधिक्यम्, त्रयस्त्ववश्यं कर्तव्याः। **व्याहृतयः** "ओंकारपूर्विका" इत्यत्र या उक्ताः। **प्रणव** ओंकारः, तैर्युक्ताः। प्राणायामकाल एतद्ध्यानव्यम्। एते त्रिविधाः कुम्भक-रेचक-पूरकाख्याः। तत्र च मुख्यस्य नासिकयस्य च वायोर्बहिर्निष्क्रमणनिरोधेन कुम्भकपूरकाख्याः अनुच्छ्वसतो बहिर्निरन्तर्येण वायोरुत्सर्गेण रेचको भवति। अवधिर्द्वितीयाध्याये निर्दशितः। यदि वा तपसा पुनर्यावता कालेन न पीडोपजायते ॥ ७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। षट्प्राणायामाशक्तावाह **प्राणायामा** इति। **व्याहृतिप्रणवै**रित्येकदेशोक्तया **वसिष्ठोक्त**प्राणायामोपलक्षणम् ॥ ७० ॥

(३) **कुल्लूकः**। **ब्राह्मणस्येति** निर्देशाद्ब्राह्मणजातेरयमुपदेशो न यतेरेव। **त्रयोऽपि** प्राणायामाः सप्तभिर्व्याहृतिभिर्दशभिः प्रणवैर्युक्ता **विधिवदि**त्यनेन सावित्र्या शिरसा च युक्ताः पूरक-कुम्भक-रेचकविधिना कृता ब्राह्मणस्य श्रेष्ठं तपो ज्ञातव्यम्। पूरकादिस्वरूपं स्मृत्यन्तरेषु ज्ञेयम्। तथा **योगियाज्ञवल्क्यः** 'नासिकोत्कृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते। कुम्भको निश्चलश्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः ॥' त्रयोऽपीत्यपिशब्देन त्रयोऽवश्यं कर्तव्याः। अधिककरणे त्वधिकपापक्षयः ॥ ७० ॥

(४) **राघवानन्दः**। प्राणायामलक्षणाकांक्षायां सार्थवादं तल्लक्षणमाह **प्राणेति**। **व्याहृतीति** गायत्र्युपलक्षणम्। तथा च **वसिष्ठः** 'सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यत'इति ॥ **ब्राह्मणस्येति** प्रकरणात्संन्यासिनः, तत्रापि

त्रिदण्डिनो व्याहृत्यादित्रिभिः, एकदण्डिनस्तु प्रणवेनैव, तदुक्तं **योगियाज्ञवल्क्येन**, 'ओंकारेण तु कर्तव्यः प्राणायामो यथोदित'इति ।। ७० ।।

(५) **नन्दनः ।** अथ प्राणायामं प्रसङ्गादाह **प्राणायाम** इति । **ब्राह्मणस्य** द्विजस्य । **'सव्याहृतिं** सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठे**दायतप्राणः** प्राणायामः स उच्यते' इत्युक्तं विधिमनुवदति **विधिवदिति** ।। ७० ।।

(७) **मणिरामः ।** प्राणायामप्रशंसामाह **प्राणायामेति** ।। ७० ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** यस्मात् **प्राणायामा इति ।** प्राणायामा भूर्भुवःस्वरित्येताभिर्व्याहृतिभिरोंकारेण च युक्ताः कुंभक-पूरक-रेचकविधानेन कृता प्रकृष्टं तपो ब्राह्मणस्य बोद्धव्यम् । तत्र बाह्याभ्यन्तरवायोः कोष्ठप्रवेशनिष्क्रमणनिरोधकुंभकोच्छ्वास्यवायोरनवरतोत्सर्गो रेचक इति ।। ७० ।।

दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ।। ७१ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** धातवः सुवर्णादयः, तेषां **ध्मायमानानां** सुवर्णमेवावशिष्यते । तथेन्द्रियाणां विषयदर्शने यौ प्रीतिपरितापौ जायेते तयोर्यत्पापं तस्य दाहः प्राणनिरोधात् । प्रीतिपरितापोत्पत्तिर्मुमुक्षोर्निषिद्धा । सा तु शरीरिणः त्यक्तसंगस्यापि यादृच्छिकरूपशब्दाद्युपनतौ कयाचिन्मात्रया वस्तुसामर्थ्येन नियतेन्द्रियस्याप्युपजायते । अतस्तद्दोषनिवृत्त्यर्थाः प्राणायामाः ।। ७१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **धातूनां** लोहादीनां इन्द्रियाणां दोषाः स्वस्वविषयाभिषङ्गाः ।। ७१ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** **धातूनां** स्वर्णरजतादीनां यथा मूषायामग्निना ध्मा**यमानानां** मलद्रव्याणि **दह्यन्ते**, एवं मनसो रागादयश्चक्षुरादेश्च विषयप्रवणत्वादयो दोषाः प्राणायामेन विषयानभिध्यानाद्दह्यन्ते ।। ७१ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** प्राणायामेन पापक्षये दृष्टान्तमाह **दह्यन्त** इति । **ध्मायमानानां** वह्निनेति शेषः ।। ७१ ।।

(५) **नन्दनः ।** **प्राणस्य निग्रहा**त्प्राणायामात् ।। ७१ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** तथा **दोषाः** विषयाभिषङ्गाः **प्राणस्य** वायोर्नि**ग्रहाद्दह्यन्ते** ।। ७१ ।।

(७) **मणिरामः ।** दृष्टांतमाह **दह्यंत** इति । **प्राणस्य निग्रहात्** प्राणायामात् ।। ७१ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** **दह्यन्त इति ।** धातूनां सुवर्णाद्युत्पत्तिमृदाद्यग्निमध्ये भस्मादिना ध्मायमानानां यथापद्रव्याणि दह्यन्ते एवमिन्द्रियाणां विषयप्रवृत्त्या ये रागादयो दोषा उद्भवन्ति ते प्राणनिग्रहेण विषयान् प्राणनिग्रहणविषयानामभिध्यानं ततो रागादिव्यावृत्तिः इत्येतदनेनोच्यते ।। ७१ ।।

प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।।
प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ।। ७२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्राणायामैरित्येतत्पूर्वश्लोकेन दर्शितम्। अपरे त्वाहुः—**दोषा** रागादयस्तान्दहेत्। कथं प्राणायामैर्दग्धुमेते शक्यन्ते? युक्तः पापस्य तैर्दाहः। अदृष्टा च तस्योत्पत्तिः शास्त्रलक्षणम्, तथा निवृत्तिरपि। रागादयस्तु प्रत्यक्षवेद्याः। तेषां च निवर्त्यनिवर्तकभावः प्रत्यक्षादिवेद्य एव युक्तो भवितुम्, न शास्त्रीयः। यदि शास्त्रमेव वदेद्विरमणशीलं निवर्तयेदिति, किं प्रमाणं भवेत्? तस्माद्रागादिनिमित्तमशुभाचरणं दोषशब्देनोच्यते। तस्य कार्यदाहाद्दाहः। स्वरूपतो हि स्वरसत एव कर्मणां क्षणिकत्वान्नाशः। एष एव च दाहः, न त्वन्यस्येव भस्मीभावः। एवं च पूर्वश्लोकार्थानुवादः। **धारणाभिश्च।** "ननु च किल्बिषं 'पापं' 'दोष'श्च तदेव। तत्रैतावद्वक्तव्यं प्राणायामैर्धारणाभिश्च दोषान्दहेत्। किं किल्बिषमित्यनेन? किल्बिषमिति वाऽस्तु, किं दोषग्रहणेन?" उच्यते—दोषग्रहणमवश्यं कर्तव्यम्, विशिष्टस्य पापस्य प्राणायामैर्दाहो यथा विज्ञायेत, न सर्वस्येति। दोषशब्देन हि रागादय उच्यन्ते। अतस्तन्निमित्त एव पापे उपचारो यथोक्तः। "एवं तर्हि तदेव क्रियतां किं किल्बिषमित्यनेन?" पादपूरणार्थमित्यदोषः। तत्रोत्पन्नस्य पापस्य प्राणायामा दहना उच्यन्ते। धारणास्तु दोषानुत्पत्तिमेव कुर्वन्ति। "काः पुनरेता धारणाः?" शमयमादिभिर्नियमाद्विषयादिदर्शनाभिलाषेण प्रकृष्यमाणं मनो धार्यते, तत्रैव स्थाने नियम्यते। ताश्च विषयगतदोषभावना "अस्थिस्थूणा" इत्याद्याः। कान्तिलावण्यतारुण्यसंस्थानसौष्ठवादयः स्त्रीषु दृश्यमाना अभिलाषहेतवः। ते च सविकल्पं प्रत्यक्षग्राह्याः। विकल्पाश्च मनोधाराः। अतो विकल्पान्तरैः 'मूत्रपुरीषपूर्णं नामेति' तस्मिन्विषयगतदोषभावे, 'कटकर्पटान्वितं स्त्रीद्रव्यं नाम' 'अधिकं प्राणिनो यत्प्रयत्नतः परिहर्तव्यमभिलषन्ति', 'याऽप्येषा सुखलेशभ्रान्तिः सा क्षणभङ्गिनी, तदासेवनेन घोरा दीर्घकालाश्च यमयातना'—इत्यादिभिः शक्यन्ते निरोद्धुम्। एतदेव तत्प्रसंख्यानमुच्यते। एवं भोजनादिष्वपि भावयितव्यम्। 'यदेतच्छर्कराघृतपूरहैयङ्गवीनपायसादि, यच्च भैक्षं कदन्नादिभिः सममेतच्छरीरधारणफलतया विशेषाभावात् कस्यचित्प्रकृतेर्जिह्वाग्रे क्षणलवमात्रवर्तमानस्य विशेषो यः सविशेषतया प्रतिभासते, गन्धर्वनगरप्रख्योऽयं क्षणिकावभासः' इति। एवमन्यत्रापि स्पर्शदोषो भावयितव्य इत्येवमुपदिशति। अन्ये त्वाहुः—कौष्ठचस्य वायोर्मुखनासिकासंचारिणः शरीरैकदेशान्तर्हृदयाकाशादभ्यासवशतो धारणं **धारणा**। "ननु च प्राणायामेभ्य एतासां धारणानां को भेदः?"।

बाहुललाटादावपि यथेच्छं व्याहृत्यादिध्यानसहितं 'धारणा', 'प्राणायामा' रेचनेनाधिक्रियन्त इति विशेषः।

अन्ये तु "मैत्री मुदिता करुणा उपेक्षा एता धारणा" (योगसू० १।३३) इति मन्यन्ते। "मैत्री कृपा मुदोपेक्षा सर्वप्राणिष्ववस्थिता। ब्रह्मलोकं नयन्त्याशु ध्यातारं धारणास्त्विमाः" ।। तत्र 'मैत्री' द्वेषाभावः, न तु सुहृत्स्नेहः, तस्य बन्धात्मकत्वात्। 'कृपा' करुणा चित्तधर्मः,

दुःखितजनदर्शनेन 'कथमयमस्माद्दुःखादुद्ध्रियेदिति' समुद्धरणकामना। न त्वहिंसानुग्रहयोरनारम्भ इत्युक्तम्। अत एवेदमुच्यते— चित्तधर्मोऽयमभ्यसितव्यः। 'मुदिता' शोकव्यावृत्तिर्व्याध्यादिनिमित्ते दुःखे नरकादिभयजे वा, न तु हर्षः, तस्य रागहेतुत्वात्। 'उपेक्षा'-विषये, अनुग्राहकेषु उपघातेषु च प्रसिद्धैव।

मनसो वान्तर्हृदयाकाशे ब्रह्मचिन्तापरतया निश्चलता 'धारणा'।

प्रत्याहारेण—संसर्गम्। इन्द्रियाणां विषयैः सह सम्बन्धः तत्र प्रवृत्तिः संसर्गः, तं दहेत्प्रत्याहारः। ततोऽपसरणमिन्द्रियाणां प्रतिबन्धकरणं वा। आश्चर्यरूपेण न कटकादौ रूपवत्स्त्रीसन्दर्शने वा स्थगयितव्ये चक्षुषी, अन्यत्र वा दृष्टिरुपनेया। एवं सर्वेन्द्रियेषु। एवं च समाधानं योगिनोऽप्रतिबद्धं भवति।

ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्। गुणान्सत्वरजस्तमांसि। ते **चानीश्वराः** परतन्त्राः चेतनाधीनमूर्तयः। पुरुषस्यानतस्य सुखादिरहितस्य योऽभिमानः 'अहं सुख्यहं दुःखी'ति निर्गुणस्य गुणंमन्यताभिमानस्य, गुणपुरुषविवेकध्यानेन दग्धव्यः। 'चिद्रूपः पुरुषो निर्गुणः गुणमयी प्रकृति'रित्येवं गुणपुरुषविवेकः कर्तव्यः॥ ७२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। धारणाभिः** साकारो कस्मिंश्चिदभीष्टचे चित्तनिवेशनैः **किल्बिषं** योगप्रतिबन्धकं पापं। **प्रत्याहारेण** विषयेभ्यो मनस आकर्षणैः **संसर्गान्** विषयेण सह ज्ञानस्य संबन्धान्। **ध्यानेन** निराकारानुचिन्तनेनानैश्वरान् शुद्धविषयज्ञानस्थैर्यरूपैश्वर्यविरोधिनो **गुणान्** रजस्तमोविकारान् तन्द्रादीन्॥ ७२॥

(३) **कुल्लूकः**। एवं सति अनन्तरोक्तप्रकारेण प्राणायामै रागादिदोषान्दहेत्। अपेक्षितदेशे परंब्रह्मादौ यन्मनसो धारणां सा **धारणा** तया पापं नाशयेत्। **प्रत्याहारेण** विषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणैर्विषयसंपर्कान्वारयेत्। ब्रह्मध्यानेनेति सोऽहमस्मीति सजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपेणानीश्वरान्गुणानीश्वरस्य परमात्मनो ये गुणा न भवन्ति क्रोधलोभासूयादयः, तान्निवारयेत्॥ ७२॥

(४) **राघवानन्दः**। प्राणायामप्रसंगेन प्रत्याहारादित्रीण्याह **प्राणेति**। **धारणा** षट्चक्रमध्ये पृथिव्यादिचिन्तनं। देशबन्धश्चित्तस्य धारणेति। **किल्बिषं** विषयशोध्यानाध्यासं पादपूरणार्थमिति **मेधातिथिः। प्रत्याहारेणेति** प्रत्याहारो विषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणं। तथा च **पतञ्जलिसूत्रम्** 'स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहार' **इति। संसर्गान्** विषयसंपर्कजान् प्रीतिपरितापान्। **ध्यानेने**श्वरस्य **अनीश्वरान्** ईश्वरानाश्रितान्कामक्रोधादीन्॥ ७२॥

(५) **नन्दनः**। अथ योगाङ्गानि प्राणायामप्रसङ्गादाह **प्राणायामैरिति। दहेत्त्यजेत्।** दोषान् रागादीन्। इन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यात्मनामेकत्रावस्थापनं **धारणा**। 'कृष्टस्य मनसः पुनः प्रत्यानयनार्थे प्रयोजनं **प्रत्याहार' इति देवलः**। इन्द्रियाणां विषयैः संबन्धः **संसर्गः। अनैश्वरा**न्प्राकृतान्। **गुणान्स**त्वरजस्तमांसि। एवं योग उक्तः॥ ७२॥

(६) **रामचन्द्रः। प्राणायामैः दोषान्** बाह्येन्द्रियजान् दहेत्। **धारणाभिः** चित्तस्य अवस्थापकाभिः **किल्बिषं** योगप्रतिबन्धकं दहेत्। **प्रत्याहारेण** विषयेभ्यो मनसः प्रकर्षेण **संसर्गान्**

विषयान् **दहेत्**। **ध्यानेन** निराकारानुचिन्तनेन **अनीश्वरान्** ऐश्वर्यप्रतिबन्धकान् शुद्धि-विषयज्ञानस्वरूपैश्वर्यनिरोधिनो गुणान् तन्द्रादीन् दहेत् ।। ७२ ।।

(७) **मणिरामः**। दोषान् रागादिदोषान्। **धारणाभिः** परब्रह्मणि मनसो धारणम् धारणा ताभिः। **प्रत्याहारेण** विषयेभ्यः इंद्रियाकर्षणेन। **संसर्गान्** विषयसंपर्कान्। **ध्यानेन** 'सोऽहमस्मी'ति सजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपेण । **अनीश्वरान् गुणान्** क्रोधलोभ-मोहादीन् ।। ७२ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। एवं च सति प्राणायामैरिति। अनन्तरोक्तनीत्या प्राणायामै रा-गादीन् दहेत्। देशबन्धश्चित्तस्य धारणेतियोगादिलक्षणादिचित्तस्या व्यापृष्टतावस्थस्य अप्रति-ष्ठास्य हृदयादिदेशधारणात्मिकाभिः किल्बिषं दहेत्। पापमुद्धर्तुः रक्षेत्। प्रत्याहारेण च मनसो विषयेभ्यः प्रत्याकर्षणेन संसर्गानिन्द्रियविषयसंपर्काख्यान् विषयोपलब्धिहेतूनुद्धर्तुरक्षेत्। तत्प्रत्यैकताध्यानं इति योगशास्त्रोक्तलक्षणेन विजातीयप्रत्यानविद्धात्मसाक्षात्काररूपेण च ध्यानेन धर्मो ज्ञानं निरागमैश्वर्यं सात्त्विकमेतद्रूपं नित्यमस्माद्विपर्यस्तं इत्येतत्सांख्योक्तेन धर्माज्ञानाद्यैर्वैरागानैश्वर्यान् गुणान् दहेत् ।। ७२ ।।

(९) **भारुचिः**। एवं च सति प्राणायामैर्दहेद्दोषान् रागादीन् सवि..सान्। सत्कारणं वा, अकुलकर्मराशि तथाच प्राणायामान् शुद्धिहेतून् वक्ष्यति प्रायश्चित्तप्रकरणे, प्राणायामस्य दोषाणां च विनाश्यविनाशकसम्बन्धः शास्त्रलक्षणत्वाच्छूद्‌धानीयः । विधिपक्षमाश्रित्य यतो नायं प्राणायामः स्तुत्यर्थोऽर्थवादः। स्तुत्यर्थत्वेऽपि च सति न ह्यकस्मात् स्तुतिः प्राणायामानामुपपद्यत इति स्तुत्या विधिरनुमातव्यः। धारणाः पुन..भिर्धारियत्वात्मानमुपस्पृष्टो यतिर्योगसमाध्यवस्थायां कामक्रोधलोभमोहस्नेहादिभिः प्रवर्तमानमकुशलेषु, ताभिश्च परमा-र्थदर्शनप्रसंख्यानभावनाख्याभिः कामादिप्रतिपक्षभूताभिर्धारणादिभिः किल्बिषमनुत्पत्त्या दहेत्। एवं च प्राणायामैः सञ्चितविरोधः धारणाभिरनागतानुत्पत्तिरकुशलस्येत्युक्तं भवति । अपरे त्वाहुः – विशिष्टानि शरीरात्मप्रदेशानि धारणानि मनसः प्रज्ञाप्रयत्नकृतान्यात्मनो यथाबलं धारणाः। अन्ये '...रणामैन्त्याद्यास्संचक्षते' मैत्रीकृपामुदोपेक्षाः सर्वप्राणिष्ववस्थिताः। ब्रह्मलोकं नयन्त्याशु ध्यातारं धारणास्त्विह। प्रत्याहारेण मनस इन्द्रिये.. । विषयसम्पर्काख्यान्छ-ब्दाद्युपलब्धिहेतून् तेषु ह्येवमुपहतेषु अन्तःकरणप्रत्याहारेण मनसः समाधानयोगः प्रत्यनीकः प्रतिलब्धसमाधे(र्भो)योगेन... स्माच्छब्दाद्युपलब्धिकण्टकानि ध्यानादीन्याहुराचार्याः। परमात्मकर्मकेण च प्रणवध्यानेनानीश्वरान् गुणान् योगार्थिप्रत्यनीकभूतानैश्वर्यादीन् प्रतिलब्धज्योतिष...रस्य वा द्य...मानस्य योगिनः सर्वोपसर्गस्थानमतिक्रान्तस्य परमार्थदर्शन-प्रसंख्यानभावनाभिरिति किञ्चान्यत् ।। ७२ ।।

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।।
ध्यानयोगेन संपश्येद्‌गतिमस्यान्तरात्मनः ।।७३।।

(१) **मेधातिथिः**। स कथं कर्तव्यः? ध्यानेन किं पुनर्ध्येयमत आह **अन्तरात्मा**ऽन्तर्यामी पुरुषस्तस्य **गतिः** स्वरूपं यथावद्विज्ञेयम्।

सुखदुःखाभिमानो न केवलं मनुष्यजन्मनि, किं तर्हि ? **उच्चावचेषु** नानाविधेषु **भूतेषु** तिर्यक्प्रेतपिशाचादिष्वहं ममेति प्रत्ययोऽविद्याकृतो निवर्त्यः।

अथवा "कथमयं विभुरन्तरिक्षाज्ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः सर्वकामः सर्वरसः सर्वगन्धः सर्वस्पर्शः" इदमभ्यस्यतो विजिघत्सोर्विपिपासोरेवंविधेऽपि सुखे दुःखे शरीरस्य शरीरेष्वसर्वभोगतया सोऽहं नाम—अहो कर्मणां माहात्म्यम्, यदयं सर्वात्मकः स्वतन्त्रः परतन्त्रीक्रियते कर्मभिः, नैतानि करिष्ये दुष्टस्वामिस्थानीयानि—भृतक इव कर्माणि प्रतिपालयिष्ये। यथा भृतकः कश्चित्स्वामिनं निबन्धेनाराधयितुं प्रविष्टः सन् यं मन्यते 'यावद्दुराधर्ष इव नो दण्डशीलस्तर्जनापरः परुषभाषी, नैवं भूयः परिचरिष्यामि, यन्मयाऽस्मात्किंचिद्भृत्यादि गृहीतं तदेवास्य कर्मकरणेन शोधयामि' एवं ध्यायन्नासीत।'कृतानां कर्मणां फलोपभोगेनान्तं यास्यामि, अन्यानि च न करिष्यामीत्येवमादि' ध्येयम्। तथा 'किमेते क्षेत्रज्ञाः परमात्मनो विभूतय उत स्वतन्त्राः—नैवं परमात्मनोऽन्यः कश्चिदस्तीति' वेदान्तनिषेवणादिना निश्चित्य ध्यातव्यम्। अन्ये पुनराहुः ध्यानं च योगश्च **'ध्यानयोगं'** तेन **अन्तरात्मनः गतिं संपश्येत्** निरूप्योपासीत गतिं ध्यानेन योगेन च। अथवा ध्यानार्थो योगः। चित्तस्थैर्यं तत्कृत्वा **'आत्मनो गतिं संपश्येत्'** उपासनाभिरनपायामृतादिगुणविशिष्टं वेदान्ताभिहितरूपं निष्कल्मषमभिमुखीकुर्यात्। अकृता असंस्कृताः शास्त्रेणाऽऽत्मानो यैस्तैर्न शक्यं ज्ञातुम् ॥ ७३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उच्चावचेष्व**नेकविधेषु भूतेषु **गतिं** प्राप्तिं **अस्य** स्वीयस्यान्तरात्मनः **ध्यानयोगेन** ध्यानाभ्यासेन सम्यक् पश्येत्। **अकृतात्मभि**रसंस्कृतमनोभिः ॥ ७३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अस्य जीवस्योत्कृष्टापकृष्टेषु देवपश्वादिषु जन्मप्राप्तिमकृतात्मभिः शास्त्रैरसंस्कृतांतःकरणैर्दुर्ज्ञेयां ध्यानाभ्यासेन सम्यक्सकारणकं जानीयात्। ततश्चाविद्याकाम्यनिषिद्धकर्मनिर्मितेयं गतिरिति ज्ञात्वा ब्रह्मज्ञाननिष्ठो भवेदिति तात्पर्यार्थः ॥ ७३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किं **चोच्चेति। उच्चावचेषु** उत्कृष्टापकृष्टेषु। देवमनुष्यतिर्यक्षु **गतिं** दुर्ज्ञेयां अप्यकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः **अन्तरात्मनो** जीवस्य ध्यानयोगेन। एक एवायमुपायः परम् अथवा 'एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित' इति चिन्ताभ्यासेन अहो कर्मफलमाहात्म्यं यदेवं कर्मणानीश्वरोऽपि ईश्वरः क्रियतेऽथवा गतिमैकात्म्यलक्षणां संपादितवतो योनिकोटिसहस्रेषु सृतीर्विमोचयतीति किमु वक्तव्यमित्यत्र चिन्तनस्य तात्पर्यं। तथा च तन्त्रं तत्सूत्रं तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति ॥ ७३ ॥

(५) **नन्दनः।** अथ तत्प्रसङ्गात्सांख्यमाह **उच्चावचेष्विति। उच्चावचेषू**त्कृष्टापकृष्टेषु भूतेषु शरीरेष्वन्तरात्मनोऽन्तःपुरुषस्य ज्ञानं पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं तस्य **योगेना**भ्यासेन **संपश्येत्** सम्यक् पश्येत् ॥ ७३ ॥

(६) **रामचन्द्रः। उच्चावचेषु** ब्रह्मादिकीटपर्यन्तेषु अस्यान्तरात्मनः **गतिं** व्याप्तिं ध्यानयोगेन संपश्येत् ॥ ७३ ॥

(७) **मणिरामः।** **अंतरात्मनः** जीवस्य। **उच्चावचेषु** भूतेषु उत्कृष्टापकृष्टेषु देवपश्वादिषु **गतिं** जन्मप्राप्तिं। तथा च अविद्याकाम्यनिषिद्धकर्मनिर्मितें **यं गतिरिति ज्ञात्वा**'ब्रह्मनिष्ठो'भवेदिति तात्पर्यार्थः ॥ ७३ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **उच्चावचेष्विति।** अस्य क्षेत्रज्ञस्योत्कृष्टाप्रकृष्टेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु भूतेषु प्राप्तिमसंस्कृतात्मभिरशास्त्रात्तैरेवाहरेत् यथावद्विजायानीयादनेन हेतुना यं संसारान्प्रतिपद्यत इति ॥ ७३ ॥

(९) **भारुचिः।** उच्चावचेषु गतिषूत्कृष्टापकृष्टेषु वा भूतानामुत्पत्तिस्थानेषु गतिसम्भवमस्यान्तरात्मनः कर्माधिकारपुरुषस्य ज्ञानयोगेन ज्ञानं त्रयीशास्त्रज्ञापकेने . . शनन्ति कृत्वा तदध्ययनविज्ञानसम्बन्धेनाभ्यासमुपदेक्ष्यति। अनन्तरलोक एवमतश्चैतदेवमतः, दर्शनेन विहीनस्तु केवलकर्मकृत्संसारमावृत्तिं प्रतिपद्यते पितृलोकोद्धारेण। सैषा ज्ञानकर्मसमुच्चयस्तुतिर्विज्ञानमात्रस्तुतिर्वा ॥ ७२-७३ ॥

सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ॥
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥७४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अनन्तरस्य विधेः फलमाह। **सम्यग्दर्शन**मनन्तरोक्तमात्मनो यथार्थज्ञानं, तेन **संपन्नः** कृतसाक्षात्कारः। **कर्मभिर्न निबध्यते संसारं** नानुवर्तते। कृतानां कर्मणां भोगेन क्षयादन्येषामकरणात्। न पुनरनेन केवलात् ज्ञानान्मोक्ष उक्तो भवति। **दर्शनेन**ऽऽध्यात्मिकेन वेदान्तोपदिष्टेन यो विरहितः केवलकर्मकारी स संसारमेति ॥ ७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ज्ञानी **कर्मभि**र्धर्माधर्मरूपैरुत्पन्नैर्न **निबध्यते** न फलानुभवेन संबद्धः क्रियते। **दर्शनेन सम्यगा**त्मदर्शनेन ॥ ७४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ततश्च तत्त्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारवान्**कर्मभिर्न निबध्यते** कर्माणि तस्य पुनर्जन्मने न प्रभवन्ति, पूर्वार्जितपापपुण्यस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशात्। 'तद्यथा इषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त उभौ ब्रह्मैवैष भवती'ति (छां.उ. ५।२४।३) श्रुत्या। तथा 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर' (मुं.उ. २।२।८) इति। अविशेषश्रुत्या पुण्यसंबन्धोऽपि बोध्यते। उत्तरकाले च दैवात्पापे कर्मणि कृतेऽपि न पापसंश्लेषः। तथा च श्रुतिः 'पुष्करपलाश अपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापकर्म न श्लिष्यत' (छां. उ. ४।१०।३) इति। देहारम्भकपापपुण्यसंबन्धः परं नश्यति। अयमेव चार्थो ब्रह्ममीमांसाया तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ 'तद्व्यपदेशादि'ति ब्र.सू. ४।१।१३) सूत्रेण **बादरायणेन** निरणायि। ब्रह्मसाक्षात्कारशून्यस्तु जन्ममरणप्रबन्धं लभते ॥ ७४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अतस्तदेव दर्शनं स्तौति **सम्यगिति। दर्शनेन** ज्ञानेन संपन्नस्यैव सर्वपापविरहात्। 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे'। 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तते' (मुं.उ. २।२।८) इत्यादिश्रुतेः। तदसंपत्तौ दोषमाह **दर्शनेनेति**॥ ७४ ॥

(५) **नन्दनः।** सम्यक् पश्यतः फलमाह **सम्यगिति।** **कर्मभिर्न निबध्यते** संसारमुक्तो भवति। **दर्शनेन** सम्यग्दर्शनेन ।। ७४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **सम्यक्** ईश्वरस्य **दर्शनेन संपन्नः** संयुक्तः कर्मभिर्न निबध्यते ।। ७४ ।।

(७) **मणिरामः।** **सम्यग्दर्शनसंपन्नः** ब्रह्मणः साक्षात्कारवान् **कर्मभिर्न निबध्यते** कर्मणि तस्य पुनर्जन्मानि न भवंति। पूर्वार्जितपापपुण्यस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशात्। तथा च श्रुतिः 'तद्यथा इषीकातूलमग्नौ प्रोतं दहेदेवं सर्वे पाप्मानः प्रह्लियंत' इति ।। **संसारं** जन्ममरणप्रबंधं ।। ७४ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** यस्मात् **सम्यगिति।** आत्मविषयसम्यग्ज्ञानोपेतः कर्मभिस्तैलपक्वबीजवदात्मज्ञाने सति कार्यजननासमर्थैर्न निबध्यते संसारे नोपपद्यते आत्मज्ञानशून्यः पुनः संसारमावर्तते ।। ७४ ।।

अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम् ।। ७५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** इदं तु ज्ञानकर्मणोः समुच्चयान्मोक्ष इति श्लोकद्वयं ज्ञापकम्। पूर्वेण ज्ञानमुक्तम्, अनेन कर्माण्युच्यन्ते।

"कानि पुनर्वैदिकानि कर्माणि येषां फलं **तत्पदं** प्राप्नोतीत्युच्यते? यानि तावत्काम्यानि तेषां स्वविधिवाक्ये श्रुतमेव स्वर्गादि फलम्। तद्व्यतिरेकेण फलान्तरकल्पनायामतिप्रसङ्गः। संकीर्णफलताश्रयणं वाऽनर्थकं स्यात्। तावता च वाक्यार्थस्य समाप्तेर्विध्यनपेक्षिततत्पदप्राप्तिलक्षणफलेन कथं सम्बन्धः? श्रुतेनैवान्वयिना विध्यर्थसम्पन्नेऽन्यत् विधिनपेक्षते।" अत्रोच्यते–अस्त्येवात्र वाक्यान्तरं 'यज्ञेन तदाप्नोतीति' रहस्याधिकारे। ततश्च संयोगपृथक्त्वात्फलद्वयं युक्तम्। अतश्च सर्वेषामेव काम्यानामविच्छिन्नफलयोगिता परमपदप्राप्त्यर्थता च न विरोत्स्यते। तत्र च यागद्वयेन प्रयोगभेदेन स्वर्गापवर्गौ भवतः। न चात्र यज्ञविशेषः श्रुतो येन नित्यानामेतत्फलं स्यान्न काम्यानाम्। अथोच्येत—"नित्येष्वश्रुतत्वात्फलावच्छेदस्याविरोधात्तद्विषयता युक्ता, न काम्येषु। तावतैव 'यज्ञेने'त्यस्य सर्वविषयत्वलाभादिति चेत्"– किमत्र फलश्रवणेन? कर्तव्यतानिष्ठानि च वैदिकानि वाक्यानि। सा च कर्तव्यताऽन्तरेण वैदिकं फलपदं यावज्जीवादिपदैरवगमितेति। तत्रापि फलसम्बन्धो नापेक्षित एव। कल्प्यमानोऽधिकत्वान्नैकार्थ्यं यायात्। अतो 'यज्ञेने'ति वाक्यमप्रतिष्ठमानं विविक्ते विषये सर्वं यज्ञशब्दवाच्यं नित्यं काम्यं च गोचरयति। न चैतत्फलं काम्यानाम्, अपवर्गकाम इत्यश्रुतत्वात्। एतदभिप्रायमेवोक्तं "कामात्मता न प्रशस्तेति" (२।२)। **महाभारते**ऽपि (भग. गीता २।४७) "मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि" इति। अतश्च भेदग्राहपरिवेष्टितान्तःकरणस्य तृष्णाविद्यावतोऽनिर्मुक्ताहंकारममकारस्याभिसंहितपरिमितफलप्राप्तिः। इतरस्य त्वनभिसंधाय फलविशेषचोदितत्वात्कर्तव्यमिति बुद्ध्या वर्तमानस्यापरिमितनिरतिशयानन्दरूपब्रह्मावाप्तिः।

न चैतच्चोदनीयम्—"एकसप्तशतं क्रतवो यावन्तो वा तेषां सर्वेषामनुष्ठानस्याशक्यत्वादनारभ्योपदेशता स्यादिति"।

यतो दर्शनसम्पत्त्यैवात्रानुष्ठानसम्पत्तिः। अत एवोक्तं "सम्यग्दर्शनसंपन्न" इति (श्लो० ७४)। सर्वे च क्रतवो दर्शनसम्पादनीयाः। तथा चोक्तं "ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्ते" इति। अथवा यांल्लोकानेतीत्यवच्छेदनिर्देशः, 'स्वर्गकामः पुत्रकाम' इति।

अतीतानादिभेदग्रहवासितान्तरात्मानो दृष्टफललोभेनासत्येनैव प्रधाने पुरुषार्थे प्रवर्तन्ते। यथा बालः पुष्टयर्थे औषधे 'शिखा ते वर्धिष्यत' इत्यसत्ययैव शिखावृद्धया प्रवर्त्यत इति केचित्। अपरं मतम्—नित्यान्यत्र कर्माण्यभिप्रेतानि। तान्यक्रियमाणानि प्रत्यवायहेतुतया प्रतिबन्धकानि। अतस्तैरनुष्ठीयमानैरसति प्रतिबन्धे उक्तं **वैदिकैश्चैव कर्मभिरिति,** यद्यपि तानि न मोक्षार्थतया चोदितानि। **उग्रै**रत्यन्तं शरीरतापहेतुभिः। तस्य ब्रह्मणः। **पदं** स्थानं ब्रह्मलोकम्। **साधयन्ति** स्वीकुर्वन्ति। अथवा तदीयपदं यादृशस्तस्याधिकारः सर्वेश्वरत्वं, स्वातन्त्र्यं, तद्रूपप्राप्तिरिति यावत् ।।७५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** इन्द्रियासंगैरिन्द्रियार्थेषु रागहान्या **वैदिकैः कर्मभि**र्नित्यनैमित्तिकैः। **तपसश्चान्द्रायणादेश्चरणैः** प्रतिबन्धकपापक्षयार्थं कृतैः। **तत्पदं** ब्रह्म **साधयन्ति** जानन्ति ।। ७५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** निषिद्धहिंसावर्जनेनेन्द्रियाणां च विषयसंगपरिहारेण **वैदिकै**र्नित्यैः **कर्मभिः** काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वात्। उक्तं च 'कामात्मता न प्रशस्ते'ति। तपसश्च यथासंभवमुपवासकृच्छ्रचान्द्रायणादेरनुष्ठानै**रिहलोके तत्पदं** ब्रह्मात्यन्तिक**लयलक्षणं प्राप्नुवन्ति** पूर्वश्लोकेन ब्रह्मदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तम्, अनेन तत्सहकारितया कर्मणोऽभिहितम् ।। ७५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** सम्यग्दर्शनस्य सर्वसाध्यत्वं स्वीकुर्वन्प्राप्त्युपायमाह **अहिंसयेति।** तत्पदं तत्त्वज्ञानं ब्रह्मणः साध्यत्वात् ।। ७५ ।।

(५) **नन्दनः।** न केवलं सांख्ययोगावेव संन्यासिनः परमगतिप्राप्त्युपायः किं तु पूर्वाश्रमकृतानि कर्माण्यपीत्याह **अहिंसेति।** अहिंसयेन्द्रियासङ्गैरिति ब्रह्मचर्यधर्मो लक्ष्यते। **वैदिकैश्चैव कर्मभिरिति** गृहस्थधर्मः। **तपसश्चरणैश्चेति** वानप्रस्थधर्मः। इन्द्रियाणां विषयेऽसङ्ग **इन्द्रियासङ्गः।** **वैदिकं** कर्माग्निहोत्रहोमस्नातकव्रतादिकम् ।। ७५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अहिंसया इन्द्रियाणा**मसंगैः वैदिकैः कर्मभिः।** अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः **उग्रैस्तपश्चरणैः तत्पदं** ब्रह्म **साधयन्तीह** जानन्तीत्यर्थः ।। ७५ ।।

(७) **मणिरामः। तत्पदं** ब्रह्मात्यंतिकलयलक्षणं ।। ७५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अहिंसयेति।** अशास्त्रितहिंसावर्तनेनेन्द्रियाणां च विषयासक्तिपरिहारेण वैदिकैश्च नित्यैः कर्मभिः तीर्थैश्च कृच्छ्रचान्द्रायणानुष्ठानैरिह संसारे च ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं पदं साधयन्तीह श्लोकद्वयेन ज्ञानकर्मसमुच्चयफलमाह ।। ७५ ।।

(९) **भारुचिः।** तथा च दर्शयति **अहिंसयेति**। सामान्यमपीदं प्रव्रजितस्य विशेषसाधनं तद्धर्माणामपि शेषाणां निदर्शनार्थम्। एवमिन्द्रियासङ्गैः ब्रह्मचारिणः वैदिकैश्चाग्निहोत्रादिकर्मभिः गृहस्थस्य, तपश्चरणैरिति तापसस्य। तदेवं सर्वाश्रमेष्वयं ज्ञानकर्मसमुच्चयो ब्रह्मत्वप्राप्तिहेतुर्विज्ञेयः। समुच्चयविकल्पपक्षयोराश्रमाणां न तु बाधापक्षे प्रकरणाद्वाऽयं प्रव्रजितस्य विज्ञानकर्मसमुच्चयः। एवं च सति वैदिकैश्चैव कर्मभिरित्यत्र वेदान्तनचोदिता परमात्मोपासना गृह्यते, नाग्निहोत्रादीनि कर्माणि। तपश्चरणैरित्यत्रापि तद्धर्मा एवानूद्यन्ते। तथा चोपनिषत्स्वेवाह (सुबाल. ९।१४) 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यती'ति न वानप्रस्थधर्माः। एवं च सत्ययमनेन सम्यग्विज्ञानसमानभावनाक्रमेण प्रसन्नतत्त्वज्ञानो वैराग्यप्रकर्षात् प्रसंख्यायेमं कायमेव ।। ७५ ।।

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ।।७६।।

(१) **मेधातिथिः।** वैराग्यजननमेतत्। तिष्ठन्तु तावत् कृमिकीटपतङ्गादिशरीराणि जलौकोभूमिस्वेदजादीनाम्। यदिदं मानुषशरीरं स्पृहणीयत्वेनाभिप्रेतम्, यत्पाताशङ्किनो नित्यभीता मनुष्याः तन्मूत्रपुरीषकुटीगृहकमिव। तदिदानीं कुटीगृहकेन निरूपयति। **अस्थीनि स्थूणा** इव। तैरवष्टब्धम्। **स्नायुना** बद्धम्। **मांसशोणिताभ्यां** उपरि दिग्ध**लेपनम्**। उपरि **देहचर्मणा अवनद्धम्**। अथवा तत उपरि आच्छादितम्। **पूर्णं मूत्रपुरीषयोः**। ओदनस्य पूर्ण इतिवत् षष्ठी ।। ७६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** स्नायुभिर्युतं मिश्रितं बद्धमिति यावत्, **चर्मणाऽवनद्धं** बहिश्छादितं। भूतमयमावासं भूतावासमिति श्लेषेण भूताख्यप्रेतानां वासतुल्यतां दर्शयन्नस्थिस्थूणत्वादिकमपि युक्तमिति कथयति। अत एव दुर्गन्धीत्यादिविशेषणं, **पूर्णं मूत्रपुरीषयोः** मूत्रेण पुरीषेण चान्तर्व्याप्तमित्यर्थः ।। ७६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** इदानीं मोक्षान्तरङ्गोपायसंसारवैराग्याय देहस्वरूपमाह श्लोकद्वयेन **अस्थीत्यादि, जरेत्यादि** च। अस्थीन्येव स्थूणा इव यस्य **तमस्थिस्थूणं स्नायुरज्जु**भिराबद्धं मांसरुधिराद्युपलिप्तं चर्माच्छादितं **मूत्रपुरीषाभ्यां** पूर्णमत एव दुर्गन्धि ।। ७६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तदर्थं पुनर्वैराग्योपायमाह **अस्थीति**। नाविरक्तस्य ज्ञानेऽधिकारो यतः निर्वेदमायादिति। अतः **अस्थीनि** स्थूलसूक्ष्माणि **स्थूणास्तम्भो** यस्य **भूतावासमिमं त्यजेदिति** द्वितीयेनान्वयः। **स्नायुयुतं** स्नायवः शिराः ताभिरेव बद्धमन्तरे बहि**श्चर्मावनद्धं** पूर्णं **मूत्रपुरीषयो**स्ताभ्यां पूर्णमित्यर्थः ।। ७६ ।।

(५) **नन्दनः।** सांख्ययोगयोरुभयोः साधारणधर्मान्पिञ्चभिः श्लोकैराह **अस्थीति। अस्थिस्थूणमिति** श्लोकद्वयमेकान्वयम् ।। ७६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** शरीरस्य स्वरूपमाह युग्मेन **अस्थीति**। मूत्रपुरीषयोः पूर्णं, संबन्धे षष्ठी ।। ७६ ।।

(७) **मणिरामः**। शरीरनिंदापूर्वकं शरीरत्यागमाह **अस्थीति** द्वाभ्यां। **अस्थिस्थूणं** अस्थीन्येव स्थूणा इव यस्य तं। **स्नायुयुतं** स्नायुरज्जुभिः आबद्धं। **चर्मावनद्धं** चर्मच्छादितं ।।७६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। इदानीं अपवर्गसाधनभूतवैराग्योद्भवविषयकायस्वरूपमाह **अस्थिस्थूणं स्नायुबध्दमिति । जराशोकसमाविष्टमिति ।** पृथिव्यादिभूतविकारमांसादिमयं शरीरमिदं गृहकं त्यजेत्। रूपकभङ्ग्या चास्य गृहत्वं दर्शयति। अस्थीनि स्थूणा इव यस्य तदवष्टब्धत्वात् स्नायुभिर्बद्धं मांसरुधिराभ्यां उपलिप्तं चर्मच्छादितं मूत्रपुरीषाभ्यां पूर्णं अत एव दुर्गन्धिजरोपेताभ्यां आक्रान्तं व्याधीनां आश्रयभूतं आतुरं क्षुत्पिपासादिकातरं बाहुल्येन राजसं नश्वरं इति ॥ ७६–७७ ॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥७७ ॥

(१) **मेधातिथिः । जरा** च चरमे वयसि शरीरापचयहेतुरवस्थाविशेषः। **आतुरं** नित्यगृहीतं रोगैः। **रजस्वलं** स्पृहयालु सर्वपदार्थेषु, तदसंपत्त्यां च महद्दुःखं सर्वस्मिन्सोढे अप्रतीकारमनिवर्त्यम्। अत एतदवेक्ष्य त्यजेदिदं शरीरम्। **भूतानां** भूविकाराणां मेदो-मज्जाश्लेष्ममूत्रशुक्रशोणितानामयं वासस्ते ह्यत्र वसंति नात्मनोऽयं वासः सर्वगतत्वात्तस्य। अतस्तृष्णा शरीरे न कर्तव्या।। ७७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। आतुरं** दुःखवत् **रजस्वलं** रजोगुणेन दूषितम् ।। ७७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। जरोपतापाभ्यामाक्रान्तं विविधव्याधीनामाश्रयम**तुरं** क्षुत्पिपासा-शीतोष्णादिकातरं प्रायेण **रजोगुणयुक्तं** विनश्वरस्वभावं **च आवासो** गृहं पृथिव्यादिभूता**नि तेषामावासं** देहमेव जीवस्य गृहत्वेन **निरूपितं त्यजेत्**। यथा पुनर्देहसंबन्धो न भवेत्तथा कुर्यात् गृहसाम्यमेवोक्त**मस्थीत्या**दिना ।। ७७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। आतुरं क्षुत्पिपासाशीतादियुक्तं। **रजस्वलं** प्रायेण रजोगुण-युक्तं पापजनकत्वात् **त्यजेत्**। अनात्मतया जानीयात् आयुषः क्षये स्वत एव नष्टत्वात् 'जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीव' (छां. उ. ६।११।३) इति श्रुतेः। इमं देहं जीवतस्त्यक्तुमशक्यत्वात् ।। ७७ ।।

(५) **नन्दनः**। रजस्वलं रजोगुणबहुलं **भूतावासं** शरीरगृहं त्यजेत् अस्मिन्नहन्तां न कुर्यात् यथा गृहे तिष्ठन्गृही गृहंमन्यो न भवत्येवं देहे तिष्ठन्देहम्मन्यो न स्यादित्यभिप्रायः ।। ७७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। रजस्वलं** मलिनं **भूतावासं** पञ्चमहाभूतानामावासस्थानं एता-दृशं शरीरं ज्ञानेन त्यजेत् ।। ७७ ।।

(७) **मणिरामः**। आतुरं क्षुत्पिपासादिकातरं। **रजस्वलं** प्रायेण **रजोगुणयुक्तं भूतावासं** भूतानां पृथिव्यादीनां **आवासं** गृहं ।। ७७ ।।

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते ।।७८।।

(१) **मेधातिथिः** । यस्तावदयं कुटीरूपको देहस्तस्य दृष्टान्ते **नदीकूलं वृक्ष** इति । न स्वेच्छयाऽग्निप्रवेशादिना त्यक्तव्यः, किन्तु तृष्णा तत्र न कर्तव्या । अनुद्दिष्टपूर्व आपातस्तदा भविष्यति कर्मक्षयात् वृक्षस्येव कूलस्थस्य । यदुक्तं (श्लो० ४५) "नाभिनन्देत मरणम्" इति ।।

यस्तु लब्धज्योतिर्वशीकृतप्राणसंचारो मोहविकारनिगृहीतमनास्तेन पूर्वमुत्क्रमणं कर्तव्यम् । **यथा शकुनिर्वृक्षं** त्यजति ।

ग्राह इव ग्राहः, दुःखहेतुत्वसाम्यात् । तदाह **कृच्छ्रात्** प्राप्तविवेकस्यापि यावच्छरीरं वस्तुसामर्थ्याद्भवत्येव कृच्छ्रम् । पूर्वविप्रतिपत्तावेतदुच्यते ।। ७८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **नदीकूलमिति** । उत्पन्ने ज्ञानेऽपि यदि देहारम्भककर्माणि भोग्यानि भवन्ति तदा कर्मक्षयक्रमेण कालान्तरे देहत्यागस्तमपेक्ष्य 'नदीकूलं यथा वृक्ष' इत्युक्तं नद्यभिघाताद्वृक्षस्य क्रमादेव पातात् । यदा तु न तादृशं कर्मावशिष्टमस्ति तदा सद्यो देहत्यागो भोग्यकर्माभावात् तमपेक्ष्य वृक्षं वा शकुनिरित्युक्तं तत्क्षणादेव तस्य वृक्षविभागात् । **कृच्छ्रात् ग्राहात्** दुःखात् ग्राहात् ग्राहसदृशात् भयहेतोः ।। ७८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ब्रह्मोपासकस्य देहत्यागसमये मोक्षः, आरब्धदेहस्य कर्मणो भोगेनैव नाशात् । तत्र देहत्यक्तुर्द्वैविध्यमाह । यः कर्माधीनं देहपातमवेक्षते स नदीकूलं यथा वृक्षस्त्यजति स्वपातमजानन्नेव नदीरयेण पात्यते तथा देहं त्यजन् यश्च ज्ञानकर्मप्रकर्षाद्भीष्मादिवत्स्वाधीनमृत्युः स यथा पक्षी वृक्षं स्वेच्छया त्यजति तथा देहमिमं त्यजन् संसारकष्टाद्ग्राहादिव जलचरप्राणिभेदाद्विमुच्यते ।। ७८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । अवश्यं मुक्तिं यास्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह **नदीति** । नदीवेगेन प्रशिथिलमूलो यथा वृक्षः **कृच्छ्ररूपाद्ग्राहा**त्संसारात् नदीनिविष्टस्य नाजीर्यद्वहिर्भाव इत्यनुभवः ।। ७८ ।।

(५) **नन्दनः** । उक्तमेवार्थमुदाहरणार्थं दृष्टान्ताभ्यां प्रपञ्चयति **नदीति** । नदीकूलस्थो यथा वृक्षो नदीकूलमात्मानं न मन्यते, यथा वृक्षस्थः शकुनिर्वृक्षमात्मानं न मन्यते एवं देहस्थो देही देहमात्मानं न मन्यत इत्यभिप्रायः । **कृच्छ्राद्ग्राहा**त्संसारात् ।। ७८ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । तथा इमं पुरोवर्तिनं देहं त्यजन् दुःखग्राहात् ग्राहसदृशकृच्छ्राद्विमुच्यते ।। ७८ ।।

(७) **मणिरामः** । ब्रह्मोपासकस्य देहत्यागसमय एव मोक्षः । तत्र देहत्यागिनो द्वैविध्यमाह **नदीकूलमिति** । यः कर्माधीनः देहपातान्मुक्तो भवति स नदीकूलं यथा वृक्षस्त्यजति स्वपातमजानन्नेव नदीवेगेन पात्यते, तथा देहं त्यजन् । यश्च ज्ञानकर्मप्रकर्षात्

भीष्मादिवत् स्वाधीनमृत्युः स यथा पक्षी स्वेच्छया वृक्षं त्यजति तथा देहमिमं त्यजन् संसार-कृच्छ्रात् ग्राहादिव जलचरप्राणिभेदात् विमुच्यते ।। ७८ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । त्यक्तुर्वैरूप्यात् दृष्टान्तद्वयं दर्शयितुमाह **नदीकूलमिति** । यस्ता-वदात्मज्ञानाभ्यासनिष्ठो न चात्मतत्त्वतः कर्मक्षयात्परतन्त्रं शरीरपातं नदीकूलवृक्षवदपेक्षेत यः पुनरधिगतविविक्तात्मज्योतिः स बुद्धिपूर्वकमपि शकुनिभिरिव वृक्षमुत्क्रान्तिसमवलंबनेन देहं त्यजेत् । एवमिदं शरीरं त्यजन् दुःखमूलाज्जलचरप्राणिभेदादिव संसाराद्विमुच्यते । आत्मज्ञाना-भ्यासनिष्ठस्य सत्यप्यन्तरा कथंचित् शरीरपाते शरीरान्तरेणावशिष्टात्मज्ञानपरिपूरणे सति अपवर्गोऽवश्यं भवतीति योगविदां दर्शनमतस्तं प्रत्यपि तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते इत्येतत् घटते ।। ७८ ।।

(९) **भारुचिः** । तस्य च त्यागस्योपायभेदाद्द्वित्वं दृष्टान्तद्वयेन प्रदर्शयति त्याग यथा वृक्षस्याबुद्धिपूर्वः पातः । यः पुनरभ्याससामर्थ्या......प्राणमनोनिग्रहस्तस्य निस्तीर्णोपधस्य वस्यप्रकृतेर्ध(र्म) विशेषापकृतात्मनो महद्योगर्द्धीकस्य बुध्दिपूर्वो देहत्यागः शकुनिवद्विज्ञेयः सांख्ययोग राशयो देहपातद्वयोपदेशो दृष्टान्तद्वयेन प्रदर्श्यते ।। ७८ ।।

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ।।७९।।

(१) **मेधातिथिः** । प्रीतिपरितापकृतश्चित्तसंक्षोभो हर्षशोकादिलक्षणोऽनेनोपायेन परिहर्तव्यः । 'यत्किञ्चित्प्रियं करोति तन्मम सुकृतस्य विशिष्यते तस्येदं फलं, नैप कर्ता मम स्नेहबुद्धया प्रियं, न चायं मे शात्रवं शक्नोति कर्तुं दुष्कृतं पीडाकर'मित्येवं विमृश्य **ध्यानयोगेन** चित्ते भावयेत् । अतोऽस्य न प्रियकारिणि रागो नाप्रियकारिणि द्वेषो जायते । एवं कुर्वाणः **सनातनं** शाश्वतं **ब्रह्माभ्येति** अभिमुखं प्राप्नोति । अर्चिरादिपथेन न व्यवधीयते । शाश्वत-ग्रहणादनावृत्तिः प्रतीयते ।। ७९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **प्रियेषु स्वेष्विति** । एतेन ब्रह्मविद एतादृशी शक्तिर्यतः कर्माण्यपीच्छन् संचारयत्यतस्तस्यापि विप्रियं न कार्यमित्यत्र तात्पर्यम् । ध्यानयोगेन ध्याना-भ्यासेन **ब्रह्माभ्येति** ।। ७९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ब्रह्मविदात्मीयेषु प्रियेषु हितकारिषु सुकृतमप्रियेष्वहितकारिषु दुष्कृतं निक्षिप्य ध्यानयोगेन नित्यं **ब्रह्माभ्येति** ब्रह्मणि लीयते । तथा च श्रुतिः 'तस्य पुत्रा दाय-मुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्या'मिति । अपरा श्रुतिः 'तत् सुकृतदुष्कृते विधुनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृत'मिति । एवमादीन्येव वाक्यान्यु-दाहृत्य सुकृतदुष्कृतयोर्हानिमात्रश्रवणेऽप्युपायनं प्रतिपत्तव्यमिति ब्रह्ममीमांसायाम् 'हानौ तूपा-यनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगायनवत्तदुक्तम्' (ब्रह्म. सू. ३ । ३ । २६) इत्यादिसूत्रै-र्बादरायणेन निरणायि । ननु परकीयसुकृतदुष्कृतयोः कथं परत्र संक्रान्तिः ? उच्यते । धर्माधर्मव्यवस्थायां शास्त्रमेव प्रमाणम्, संक्रामोऽपि तयोः शास्त्रप्रमाणक एव । अतः शास्त्रात्संक्रमणयोग्यावेतौ सिध्यतः । अतः शास्त्रेण बाधान्न प्रतिपक्षानुमानोदयः शुचिनर-

शिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खादिवदितिवत्। **मेधातिथिगोविन्दराजौ** तु स्वेषु प्रियेषु केनचित्कृतेषु ध्यानाभ्यासेनात्मीयमेव सुकृतम् तत्र कारणत्वेनारोप्य एवमप्रियेष्वपि केनचित्कृतेष्वात्मीयमेव प्राग्जन्मार्जितं दुष्कृतं कारणत्वेन प्रकल्प्योद्धृत्य तत्संपादयितारौ पुरुषौ रागद्वेषाख्यौ त्यक्त्वा नित्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मस्वभावमुपगच्छतीति व्याचक्षाते। तन्न विसृज्येति क्रियायां सुकृतं दुष्कृतमिति कर्मद्वयत्यागेन तत्संपादयितारावित्यश्रुतकर्माध्याहारात् कर्मद्वये च श्रुतक्रियात्यागेन कारणत्वेन प्रकल्प्येत्याद्यश्रुतक्रियाध्याहारात्। 'किं च व्यास-व्याख्यातवेदार्थमेवमस्या मनुस्मृतेः। मन्ये न कल्पितं गर्वादर्वाचीनं विचक्षणैः' ॥ ७९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। 'सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्या'मित्यादिश्रुतिमाविद्वत्सत्कार-निन्दाविधानार्थं स्तुतिमाह **प्रियेष्विति**। प्रियेषु स्वेषु ज्ञातिषु अप्रियेषु च। **अप्रियेषु** ध्यानेन निदिध्यासनेन युज्यते जन्यत इति **ध्यानयोगो** ब्रह्मसाक्षात्कारस्तेन ततस्ततं पश्यन्ध्यायमान इति श्रुतेर्ध्यानसाध्या ब्रह्मधीरिति कृतसाक्षात्कारस्य ज्ञानेन पुण्यापुण्ययोर्दाहादन्यागामित्वस्य न्यायविरोधाद्धानौ तूपायनमित्यादिन्याये निर्णीतत्वाच्च स्तुतिमात्रम् ॥ ७९ ॥

(५) **नन्दनः**। पुरातनयोश्च पुण्यपापयोस्त्यागोपायमाह **प्रियेष्विति**। **प्रियेषु** मित्रेषु। ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येतीत्यन्वयः ॥ ७९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **स्वेषु प्रियेषु** पुत्रेषु बन्धुषु वा **सुकृतं सुखं अप्रियेषु** शत्रुषु दुष्कृतं ध्यानयोगेन विसृज्य सनातनं **ब्रह्माभ्येति** प्राप्नोति ॥ ७९ ॥

(७) **मणिरामः**। प्रियाऽप्रियेषु पुण्यपापौ विसृज्य ध्यानयोगेन **सनातनं** नित्यं **ब्रह्म अभ्येति** ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्या'मिति। अत्र परकीयसुकृतदुष्कृतयोः परस्मिन्संक्रमे शास्त्र एव प्रमाणं न युक्तिरित्यवगंतव्यं ॥ ७९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **प्रियेष्विति**। स्वधर्माविरोधिप्रियेषु केनचित्कृतेषु न प्राग्जन्मा-र्जितसुकृतमन्तरेण कस्यचित् घटते। तेनायं पुरुषो मम प्रियकर्ता अपि त्वात्मकृतसुकृतमित्येवं ध्यानापयासेनात्मीयमेव सुकृतं कर्तृत्वेनारोप्य एवमप्रियेष्वपि केनचिचित्कृतेष्वात्मीयमेव प्राग्ज-न्मार्जितं दुष्कृतं कारणत्वेन प्रकल्प्य तत्संपादयितारं पुरुषं प्रति रागद्वेषाभावान्नित्यं ब्रह्माभ्येति तद्भाव्यमुपगच्छति ॥ ७९ ॥

(९) **भारुचिः**। इदानीं क्षमासाधनस्तुत्यर्थं माध्यस्थ्यप्रदर्शनार्थं वा प्रसंख्यानमिद-मत्रोच्यते। प्रियेषु स्वेषु धर्मविरुद्धेष्वात्मीयेषु स्वादुभैक्षलाभादिषु च निपतत्सु कारणत्वेना-त्मीयमेव सुकृतं विसृज्य ध्यानयोगेन परमार्थदर्शनेन विनियुज्य तं कारणतया स्वधर्मं व्युदस्य च तत्सम्पादयिता (? तारं) रतपुरुषमेवं अप्रियेषु दुष्कृतं विसृज्य ध्यानयोगेन परं ब्रह्माभ्येति, क्षमयानया विगतरागद्वेषतया च मध्यस्थो भूत्वा (एवञ्च) परमार्थविदयम्" ॥ ७९ ॥

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः ॥
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ ८० ॥

(१) **मेधातिथिः।** चित्तधर्मोपदेशोऽयम्। न स्पृहा कार्याभिप्रेतवस्तूपादानपरिहारेण निःस्पृहत्वम्, अपि तु तत्कारणत्यागेन। **भाव**श्चित्तधर्मो वाऽऽत्मनो वाऽभिलाषलक्षणः। **सर्वभावेषु**। पदार्थवचनो द्वितीयो 'भाव'शब्दः। सर्वग्रहणेनावश्यकर्तव्येष्वपि पान-भोजनादिषु शरीरस्थितिहेतुष्वभिष्वङ्गो निषिध्यते, न पुनरिच्छा। सा ह्यस्य भाविनी वस्तुसामर्थ्यजा बुभुक्षा पिपासा च। भिन्ना चेच्छा स्पृहातः। रागानुबन्धिनी दैन्यनिमित्ता स्पृहा। इच्छा तु भोजनादौ भुक्तपीताहारपरिणामसमनन्तरं स्वयमुपजायते ॥ ८० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यदा भावेन** मनसा **सर्वभावेषु** सर्वपदार्थेषु निःस्पृहो भवति। **इह** च जीवन्मुक्तिकाले ॥ ८० ॥

(३) **कुल्लूकः।** यदा परमार्थतो विषयदोषभावनया सर्वविषयेषु निरभिलाषो भवति तदेहलोके संतोषजन्यसुखं परलोके च मोक्षसुखमविनाशि प्राप्नोति ॥ ८० ॥

(४) **राघवानन्दः।** सुखाप्राप्तिप्रकारमाह **यदा भावेनेति**। संसारदोषभावनया परमात्मभावनया वा **भावेषु** विषयादिषु। तदुक्तम् (भ. गीता २।५९) 'रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति ॥ ८० ॥

(५) **नन्दनः।** अथ सर्वसङ्गत्यागमाह **यदेति। भावेना**न्तःकरणेन। **सर्वभावेषु** सर्व-विषयेषु। इह सुखं विषयार्जनप्रयत्नदुःखाभावः। **शाश्वतं सुखं** परं पदम् ॥ ८० ॥

(६) **रामचन्द्रः। सर्वभावेषु** विषयेषु उपरोधेषु **भावेन** मनसा यदा निःस्पृहो भवति ॥ ८० ॥

(७) **मणिरामः। भावेन** परमार्थतो विषये दोषभावनेन। **सर्वभावेषु** सर्व-विषयेषु ॥ ८० ॥

(८) **गोविन्दराजः। यदेति**। यदा पारमार्थिकेन चेतोधर्मेण सर्ववस्तुषु विगताभिलाषो भवति तदा देहपापादूर्ध्वं इहलोके शतमखप्रमीतश्चापवर्गसुखं नित्यं प्राप्नोति ॥ ८० ॥

(९) **भारुचिः।** इह (शं) सुखं प्रेत्य च ब्रह्मलोकप्राप्तिसुखं शाश्वतमितीयं स्तुतिः भूतार्थानुवादो वा ॥८०॥

अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा सङ्गाञ्छनैः शनैः ॥
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ८१ ॥

(१) **मेधातिथिः। संगांस्त्यक्त्वा सर्वान्** गवाश्वहस्तिहिरण्यदासभार्याक्षेत्रायतना-दिषु ममेदमिति बुद्धिः **संगः**। तत्त्यागादेकारामतायाः परिग्रहणेन च। एनं प्रथममुपाश्रित्यैनं प्राधान्येन, ततोऽनेन विधिना पूर्वोक्तेन क्रियाकलापेन बाह्याध्यात्मिकेनानुष्ठितेन। **ब्रह्मणि** चिद्रूपे**ऽवतिष्ठते**। न कर्माणि बध्नन्ति। **सर्वद्वन्द्वैः** शुभाशुभकर्मार्थैः सुखदुःखै**र्विनिर्मुक्तो** भवति ॥ ८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। संगान्** विषयरागान्। द्वन्द्वमशनापिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू च द्वे द्विसमुदायत्वात् **ब्रह्मण्येवावतिष्ठते** ब्रह्म भवतीत्यर्थः॥ ८१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** पुत्रकलत्रक्षेत्रादिषु ममत्वरूपान्क्रमेण **सङ्गान्सर्वांस्त्यक्त्वा** द्वन्द्वैर्मानापमानादिभिर्निर्मुक्तोऽनेन यथोक्तेन ज्ञानकर्मानुष्ठानेन ब्रह्मण्येवात्यन्तिकं लयमाप्नोति ।। ८१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ब्रह्मण्यवसानप्रकारमाह **अनेनेति।** **शनैःशनैरि**त्ययमभिप्रायः— आदौ क्रमप्राप्तस्त्रिदण्डी स्यात्तत एकदण्डी ततोऽदण्डीति अत एवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मणावस्थानम्। तथा च श्रुतिः 'दण्डान् लोकाग्नीन् विसृजेदिती' (आरुणि. २) त्युपक्रम्य 'वैणवं दण्डकौपीनं परिग्रहेन्न तथा न दण्डं न शिखां न कमण्डलुं यज्ञोपवीतं चरति परमहंसः तथात्मन्येवावतिष्ठत' (आरुणि. ३) इति ।। ८१ ।।

(५) **नन्दनः। अनेन विधिनो**क्तेन चातुराश्रम्यकर्मणा **शनैःशनै**र्गुरुसेवया स्नातकव्रतैस्तपश्चर्यया चेत्यर्थः। चतुर्थाश्रमे सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तः ।। ८१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। सर्वान्संगान् शनैःशनैः** त्यक्त्वा **सर्वद्वन्द्वं** क्षुत्पिपासे शोकमोहौ एतादृशैर्**विनिर्मुक्तः। ब्रह्मण्येवावतिष्ठते** ब्रह्मस्वरूपं प्राप्नोति ।। ८१ ।।

(७) **मणिरामः। संगान्** पुत्रकलत्रादिषु ममत्वरूपान्। **शनैः** क्रमेण। **द्वंद्वैः** मानाऽपमानादिभिः। **अवतिष्ठते** लीनो भवति ।। ८१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अनेनेति।** अनेन विधिना संसारस्वरूपनिरूपणात्मकेन शनैः शनैः सर्वान्विषयसंपर्कांस्त्यक्त्वा ततः सर्वद्वंद्वैः क्षुत्सौहित्यादिभिर्विनिर्मुक्तः सिद्धरूपे ब्रह्मण्यवतिष्ठते ।। ८१ ।।

(९) **भारुचिः।** सर्वद्वन्द्वैर्वि(निर्मु)क्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते उभावपि चेमौ श्लोकौ "प्रियेषु स्वेषु सुकृतमि"त्येतस्य श्लोकस्य शेषयोर्वचनीयौ ।।८१।।

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिशब्दितम् ।।
न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्नुते ।। ८२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** ध्याने सति भवति **ध्यानिकम्।** ध्याने क्रियमाणे लभ्यते। किं तत्? यदेतदनन्तर**मभिशब्दित**मुक्तमाभिमुख्येन, न तात्पर्येण प्रतिपादितम्। सुकृतदुष्कृतयोः स्वयोः प्रियाप्रियहेतुत्वन्यासः। पुरुषस्य यदप्रियकर्तृत्वं तज्ज्वरस्येव पीडाहेतुत्वमग्नेरिव दुरुपसर्पणदग्धृत्वम्। यथा नाग्निदग्धोऽग्निं द्वेष्टि एवं पुरुषमप्यप्रियकारिणं मन्येत, न प्रतिषेद्धा स्यात्। एतच्च ध्याने सति एकाग्रे चित्ते भवति। सर्वकालमेतद्धृदयेनाभ्यसितव्यम्। 'यथा सुखदुःखे इमे कर्मणः फलम्। न राजा सुखस्य ग्रामादेर्दाता, अपि तु मदीयायासेन प्रथमोपसर्पणलाभः। पूर्वकृतं पुण्यं कर्म दातृ, न राजा। एवं दण्डो नोद्वेजयिता, कर्माणि मामुद्वेजयन्ति, न राजा, नापि शक्तोऽन्यः कश्चित्'। एतत्सर्वदा ध्यातव्यं चिन्तयितव्यम्। यदपि संसारवैराग्यजननायोक्तम् 'अस्थिस्थूणमित्यादि' तदपि नित्यं भावनीयम्।

न ह्यनध्यात्मवित्। 'अध्यात्मं' चित्तमत्रोच्यते। यदेत**दभिशब्दितं** न वेत्ति न निश्चिनोति नाभ्यासेन भावयति—स **न क्रियाफलमुपाश्नुते।** परिव्राजकस्य या भैक्षचर्या क्रिया

ग्रामैकरात्रवासादिश्च, न तत्फलं मोक्षाख्यं लभते। यावदस्थिस्थूणादिभावनाया भावेनैव निरभिलाषता सर्वत्र नोत्पन्ना, यावच्च कर्मसु फलन्यासेन रागद्वेषप्रहाणं न कृतमित्यर्थः। तच्च नित्यं यदा एवं चित्तं युज्यते तदा भवति, नाकस्मादिति। अथवा 'ब्रह्मण्येवावतिष्ठते' इति एतस्य **यदेतदभिशब्दितमिति** परामर्शः। ब्रह्मण्यवस्थानं 'ध्यानिकं', न तु क्रियानुष्ठानमात्रलभ्यम्। किं तद्ध्येयमित्यत आह **न ह्यनध्यात्मविदिति**। आत्मानमधिकृत्य यो ग्रन्थो वेदान्तादिः सोऽध्यात्मं, न वेदः। अथवाऽऽत्मन्यधि यो निर्वृत्तस्तदध्यात्मम्, यथाऽयमात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिव्यतिरिक्तः नैषां नाशे नश्यति, कर्ता कर्मणां भोक्ता तत्फलानां, भेदग्राह्याकृष्टस्य सर्वमेतद्भवति। यदा त्वयमपहतपाप्मा न दोषैर्न कार्यैः स्पृश्यते, एकत्वादेष एव सर्वमिदं न, ततोऽन्यद्व्यतिरिक्तमस्ति। प्रभासमात्रं पृथक्त्वम्। हरिसवर्णसोदकादिका (?) उपनिषदो यो न वेद, ध्यानेनैकाग्रया सन्ततया मत्या न दाढर्चमुत्पादयति, स न यथोक्तं क्रियाफलं लभते।

अत आत्मा वेदान्ताभिहितस्वरूपो नित्यमाहारविहारकालं वर्जयित्वा ध्येय इति श्लोकार्थः। अथवा यद्यपि प्रव्रज्याधिकारस्तथापि गृहस्थस्यापि क्रियाफलग्रहेण निर्देशः, यदि क्रियाप्रधानः। अत एतदुक्तं भवति–यद्यप्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वते गृहस्थाः, रहस्यविद्याविदश्च न भवन्ति, या विद्याः कर्मसूपविष्टा उद्गीथा "अथवा यावती उद्गीथमन्वयन्ते" इत्यादिना तेन निपुणाः कर्मकाण्डज्ञा अपि, न ततः परिपूर्णफलं चिरकालभावि लभन्ते। एषोऽर्थो **वाजसनेयके छान्दोग्ये** च श्रुतिद्वये निर्दशितः। (बृ. उ. ३।८।१०) "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिंल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहून्यपि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवतीति", तथा (छां. उ. १।१।१०) "यदेव विद्यया करोति श्रद्धया उपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति"। यस्तु यथोक्तामध्यात्मोपदिष्टां विद्यां विदित्वा करोति तस्यैव फलातिशयः। उक्तं च (छां. ५।१०।१) 'तद्य इत्थं विदुर्ये इमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इति। यमभिसंभवतीत्यादि विजानतां कर्मकारिणा मर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिमेषां श्रुतिराह॥ ८२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यदेतदभिशब्दितमुक्तं पूर्वाध्यायेषु कर्मकाण्डफलं तदपि सर्वं **ध्यानिकं** ध्यानजम्। **अनध्यात्मविद**ात्मविषयज्ञानशून्यः। क्रियाफलं संपूर्णं तथा च श्रुतिः 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिंल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहून्यपि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवती'ति॥ ८२॥

(३) **कुल्लूकः।** यदेतदित्यत्यन्तसन्निधानात् पूर्वश्लोकोदितं परामृश्यते। यदेतदुक्तं पुत्रादिममत्वत्यागो मानापमानादिहानिर्ब्रह्मण्येवावस्थानं सर्वमेवैतद्ध्यानिकमात्मनः परमात्मत्वेन ध्याने सति भवति। यदात्मानं परमात्मेति जानाति तदा सर्वसत्त्वान्न विशिष्यते। तस्य न कुत्रचिन्ममत्वं मानापमानादिकं वा भवति तथाविधज्ञानात् ब्रह्मात्मत्वं च जायते ध्यानिकविशेषाद्ध्येयविशेषलाभे परमात्मध्यानार्थमाह **नह्यनध्यात्मविदिति**। यस्मादात्मानं जीवमधिकृत्य यदुक्तं तस्य परमात्मत्वं तद्यो न जानाति न ध्यायति स प्रकृतध्यानक्रियाफलं ममत्वत्यागमानापमानादिहानिं मोक्षं च न प्राप्नोति॥ ८२॥

(४) **राघवानन्दः**। ननु विद्यमाने जगति कथं ब्रह्मण्येवावस्थानं तत्राह **ध्यानिक**मिति। **अभिशब्दितं** शब्दबोध्यं शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः। तथा 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य' (छां.६।१४) मतः सर्वं जगद्ध्यानिकं सांकल्पिकं अतः संकल्पाद्यधिष्ठानं नित्यात्मेति ज्ञाने कर्मफलप्राप्तिरपीत्याह **नहीति**। 'अथ यो ह वास्माल्लोकात्स्वर्लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एवमविदितो न भुनक्ती'ति श्रुतेः। उक्तं च नाविदित्वाऽऽत्मनः परलोकसंबन्धं कर्मस्वधिक्रियत इति। अत एव **मेधातिथिः** ध्यानिकं ध्याने क्रियमाणे लक्ष्यते किं तद्यदेतदनन्तरमभिशब्दितं तात्पर्येणोक्तं ब्रह्मण्यवस्थानं तदविदो न क्रियाफलमपीत्याह **नहीति**। 'अथवैतमेवात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसेति', 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' (भ. गीता. ४।३३) इति श्रुतिस्मृतिभ्यां सर्वकर्मणामात्मविधोपयोगिनिदिध्यासने **पर्यवसानार्थमाह अनध्यात्मविदिति**॥ ८२॥

(५) **नन्दनः**। एवं प्रतिपादितमध्यात्मज्ञानं स्तौति **ध्यानिकमिति**। यदेतदभिशब्दितं चातुराश्रम्यं कर्म एतत्सर्वं ध्यानकर्माध्यात्मज्ञानसाध्यमित्यर्थः। हिशब्दो हेत्वर्थः। कश्चिदाश्रमीति शेषः॥ ८२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **एतत्सर्वं ध्यानिकं** ध्यानीयं यदेतद**भिशब्दितं** कथितं। अनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलं नोपाश्नुते॥ ८२॥

(७) **मणिरामः**। यत् एतत् **अभिशब्दितं** पूर्वश्लोकोक्तं पुत्रादिममत्वत्यागः मानापमानादिहानिः, ब्रह्मण्येवावस्थानं, सर्वमेव एतत् ध्यानिकं आत्मनः परोक्षत्वेन ध्याने सति भातीत्युक्तं। क्रियाफले ममत्वत्यागं मानापमानहानिं मोक्षं न प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ८२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ध्यानिकमिति**। यदेतच्छास्यमुक्तं एतद्ध्यानिकं ध्याने न सति परमात्मचिन्तने सति उत्कृष्टफलं भवति यस्मादात्मस्वरूपविद्यो न भवति सोऽनुष्ठानफलमपरिपूर्णं प्राप्नोति यथा रहस्यब्राह्मणं यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य भवती'ति॥ ८२॥

(९) **भारुचिः**। तथा च सत्येतदत्र यत्परमार्थदर्शनं रागद्वेषप्रहाणायोक्तं 'विसृज्य ध्यानयोगेने'ति, तत्स्तुतिमधिकृत्य सर्वविज्ञानस्तुत्यर्थमेवेदमारभ्यते—'ते बहूनि सहस्राण्यन्तवदेवास्य तद् भवती'ति श्रुतेः। तथा च समुच्चये प्रशस्यते—'य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धा सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्ती'त्येवमादिः। अधुना षडङ्गवेदाध्ययनोपदेशात् पूर्वत्र ब्रह्मचारिप्रकरणे नियमार्थं प्रव्रजितस्येदमारभ्यते विशेषार्थं वा॥ ८२॥

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च।
आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत्॥८३॥

(१) **मेधातिथिः**। एवमात्मज्ञानार्थं ध्येये विहिते वेदजपो न प्राप्तः तत्साधनतयाऽतस्तं विधत्ते—जपमात्रमस्याभ्यनुज्ञायते, न पुनर्गृहस्थादिवदभ्यासार्थमध्ययनम्। यज्ञेष्व**धियज्ञं** विधायकं ब्राह्मणम्। **आधिदैविक**मधिदैवं भवं देवताप्रकाशकमन्त्राः। तेषामेव

विशेष **आध्यात्मिकमिति**। "अहं मनुरभवम्" "अहं रुद्रेभिः" इत्यादि। 'वेदान्त' इति यदभिहितं तदपि कर्मज्ञानसमुच्चयं ब्रह्मत्वाय दर्शयति ।। ८३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ध्यानाद्विरतस्य यत्कार्यं तदाह **अधियज्ञमिति**। **अधियज्ञं** यज्ञमधिकृत्य प्रदत्तं भागं। **ब्रह्म** वेदं। **आधिदैविकं**। देवताश्रुतिमधिकृत्य प्रवृत्तं मन्त्रभागं। **आध्यात्मिकं** आत्मविषयमुपनिषद्भागं। **वेदान्ताभिहितं** वेदान्तेषु जप्यत्वेनोक्तमोंकाररूपं ब्रह्म इदं वेदान्ताभिहितम् ।। ८३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। पूर्वं ब्रह्मध्यानस्वरूपमुपासनमुक्तम्, इदानीं तदङ्गतया वेदजपं विधत्ते। तथा च श्रुतिः (बृह.४।४।२२) 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'ति विद्याङ्गतया वेदजपमुपदिशति **अधियज्ञ**मिति। यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं ब्रह्म वेदं तथा देवतामधिकृत्य प्रवृत्तं तथा जीवमधिकृत्य तथा वेदान्तेषूक्तं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादिब्रह्म-प्रतिपादकं सर्वदा जपेत् ।। ८३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अत एवाह **अधीति**। **अधियज्ञं** यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं कर्मकाण्डं 'इषे त्वोर्जे त्वे'त्यादि। **ब्रह्म** वेदं **जपेत् आधिदैविकं** देवता ईश्वरादि तद्विषयकं सहस्रशीर्षादिसंकर्षणकाण्डं। **आध्यात्मिकं** 'तत्त्वमसि' (छां. ६।८।७) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे' (तै. २।१।१)त्यादि **वेदान्ताभिहितं** वेदान्तपदवाच्यं जपेदित्यनुषज्यते ।। ८३ ।।

(५) **नन्दनः**। यत एव तस्माद्वेदस्य यःकश्चित्प्रदेशः संन्यासिनोऽध्यात्मज्ञान-सहितो जप्तव्य इत्याह **अधीति**। **अधियज्ञं** यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं वेदं ब्राह्मणभागमा**धिदैविकं** ब्रह्मादिदेवानधिकृत्य प्रवृत्तं मन्त्रभागमा**ध्यात्मिकं** ब्रह्मोपनिषद्भागं **वेदान्ताभिहितं** ब्रह्मप्रणवं जपेत्। अध्यात्मज्ञानसहितमिति भावः। सच्छब्द आध्यात्मिकप्रणवजपयोरा-दरातिशयसूचकः ।। ८३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अधियज्ञं** यज्ञमधिकृत्य ब्रह्म जपेत्, यज्ञप्रतिपादकवेदभागं च पुनः **आधिदैविकं** देवतामधिकृत्य तत्स्वरूपप्रतिपादकं मन्त्रभागं च पुनः **आध्यात्मिकं** आत्मस्वरूप-प्रतिपादकं एतत्त्रयं जपेत्। च पुनः यद्वेदान्ताभिहितं वेदान्तेन कथितमोंकारं सततं जपेत् ।। ८३ ।।

(७) **मणिरामः**। ज्ञानांगतया वेदजपमुपदिशति **अधियज्ञमिति**। यज्ञं अधिकृत्य प्रवृत्तं **अधियज्ञम्**। देवतां अधिकृत्य प्रवृत्तं **आधिदैविकं**। जीवं अधिकृत्य प्रवृत्तं आत्मकं एतादृशं **ब्रह्म** वेदं जपेत्। तथा वेदांताभिहितं च यत् 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मे'त्यादि ब्रह्मप्रतिपादकं च सर्वदा जपेत् ।। ८३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अधियज्ञमिति**। यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं ब्राह्मणाख्यं वेदं देवतामधि-कृत्य प्रवृत्तं देवताप्रकाशनपरमग्निर्मूर्धेत्यादिकं आत्मानं चाधिकृत्य प्रवृत्तं पुरुषसूक्तादिकं उपनिषत्सु चोक्तं सर्वकालं जपेत् ।। ८३ ।।

(९) **भारुचिः**। अध्यात्मनिषत्त्वोपदिशत्वोपदेशे वा सति तन्निवृत्त्याशङ्कयाऽनुवृत्त्यर्थमि-दमुच्यते यज्ञे तदित्यधियज्ञं कर्मोपदेशः। ब्राह्मणं विध्यर्थं वादनामधेयाख्यं आधिदैविकमन्त्राः। आध्यात्मिकं च ब्रह्ममन्त्रैकदेशः। प्रकरणात् पुरुषसूक्तादिषु क्रिया वा। वेदान्ताभिहित-

मुपनिषदः। सामर्थ्यात् सोऽयं मन्त्र ब्राह्मणाप्योसामान्या (द्वचा) नशब्देन च यत्किञ्चिदत्र प्रव्रज्याप्रकरणे शास्त्रे वा परमार्थदर्शनमुक्तं तत्सर्वमभिधीयते। तस्मिन् ध्याने परमार्थदर्शने यद्भयं कर्म तद्धचानिकमेवं च सति परमार्थदर्शनस्तुतिरियम्। ज्ञानकर्मसमुच्चयस्तुतिर्वा। तथा चोक्तम्—

"सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते।" इति। अस्या वा हेतुरयं विज्ञेयः। कस्मात् पुनरेतदेवं भवति; यस्मात्—

'न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित् क्रियाफलमुपाश्नुते।' आत्मनि तदित्यध्यात्मं बुद्धचादि। तद्वेत्तीत्यध्यात्मवित् च। पुनर्यथाविषयं व्याकरीयं (?) अस्य निदर्शनार्थमिदं रहस्यब्राह्मणं भवति। "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यवि(दि)त्वाऽस्मिल्लोके जुहोति यजते तप"स्त (स्याप्य)-वेदः। श्लोकसमाप्त्यर्थमेवं चतुर्धोक्तस्तथा च सति यथैव प्रव्रजितस्याध्यात्मानुष्ठानमुत्कर्षाय एवं वेदाभ्यासोऽपीत्येतदपि सामर्थ्यादवगम्यते। तथा च स्मृतिः – 'शब्दब्रह्मणि निष्णातः'। तस्याध्ययनविज्ञानतदर्थानुष्ठानेन परं ब्रह्माधिगच्छति। अपरस्त्वाह-समर्थस्येदमध्यात्मानुष्ठाने श्रौतस्य वा तत्रारतेर्वा।। ८३।।

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम्।।
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम्।।८४।।

(१) **मेधातिथिः। इदमिति** वेदाख्यं ब्रह्माचष्टे। सोऽपि ब्रह्मैव। तथा चोक्तं (मैत्रा. ६।२२)–"द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत्। शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति" इति। अध्ययनं विज्ञानं, तदर्थानुष्ठानेन 'निष्णातता'। पूर्वस्य विधेरयमर्थवादः।

अज्ञानामतदर्थविदां जपादिष्वधिकारेण। तथा भगवता व्यासेन सिद्धिर्जपिकानां दर्शिता। अथवा 'अज्ञा' अनात्मज्ञाः शास्त्रानवगतात्मतत्त्वा अपि तदुपासनापरा अलब्धचित्तस्थैर्याः। तेषां वेदः 'शरणम्'। जपेन कर्मानुष्ठानेन तावत्या च विद्यया। नरकेषु कीटपतङ्गादियोनिषु चानुपपत्तेः।

इदमेव विजानताम्। कथं पुनर्विदुषां शरणमत आह **इदमन्विच्छतां स्वर्गम्**। एतावदेते कर्मकाण्डज्ञा आत्मन्यलब्धमनःप्रतिष्ठा वा, तेषां कर्मानुष्ठानात्स्वर्गादिफलं लभ्यते। इतरे त्यक्तसङ्गाः प्रक्षीणरागादिदोषा ज्ञानात्मतत्त्वोपासनापरास्तेषामानन्त्यमपुनरावृत्तिरिति। सर्वेषां वेद एव शरणं, नान्यः पन्था अस्तीत्यर्थः।। ८४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ब्रह्म शरणं** रक्षकं। **अज्ञानां** ध्यानोचितज्ञानशून्यानां। **विजानतां** तादृग्ज्ञानवतां। **आनन्त्यं** मोक्षम्।। ८४।।

(३) **कुल्लूकः। इदं** वेदाख्यं ब्रह्म तदर्थानभिज्ञानामपि **शरणं** गतिः पाठमात्रेणापि पापक्षयहेतुत्वात्। सुतरां तज्जानतां तदर्थाभिज्ञानां **स्वर्ग**मपवर्गं चेच्छतामिदमेव **शरणं** तदुपायोपदेशकत्वेन तत्प्राप्तिहेतुत्वात्।। ८४।।

(४) **राघवानन्दः।** सर्वसाध्ये वेदस्यैव साधनत्वमाह **इदमिति। इदं** वेदरूपं **अज्ञानां** वेदार्थानभिज्ञानां पाठमात्रेण **ऋचोऽधीते** इत्यादिफलहेतुत्वावगमात्। **विजानतां**

कर्म कर्तव्यतया विदुषां तदुपायभूतम्। इदमेव स्वर्गमिच्छतां यागाद्यनुष्ठायिनामपीदं साधनं यागादिबोधहेतुत्वात्। **आनन्त्यं** मोक्ष**मिच्छतां** मुमुक्षूणां तदुपायतत्त्वज्ञानजनकत्वादिति। तदुक्तमत्रैव (१।९७)। 'ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः। कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिन' इति। उपवीतं वा तत्प्रधानत्वादिति न्यायाद्वा सर्वसाधनस्तुत्या आत्मध्यानं विधत्ते इदमिति निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामित्यत्रोपवीतमेव निवीतादिपदाभ्यां श्रूयते उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इत्युपवीतस्य प्राधान्यवत इति न्यायार्थः। अथवाऽज्ञानामित्यादिपदचतुष्टयेन ब्रह्मचर्यादिचतुर्णां ग्रहणम् ॥ ८४ ॥

(५) **नन्दनः**। आध्यात्मिकज्ञानमेव प्रकारान्तरेण स्तौति **इदमिति**। **इदमध्यात्म**ज्ञानम् ॥ ८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **इदमाध्यात्मिकादित्रयमज्ञानां** पुंसां शरणम् ॥ ८४ ॥

(७) **मणिरामः**। **शरणं** गीतः आनंत्यं मोक्षं ॥ ८४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। इदमिति शास्त्रार्थानभिज्ञानां ब्रह्मैव पेदारवांशरणगतिः इत्युत्कर्षापकर्षणप्राप्तपरिहारहेतुत्वात्। एवमिदमेव ज्ञानवतां स्वर्गापवर्गमिच्छतामिति ॥८४॥

(९) **भारुचिः**। अस्येदानीं पूर्वविधेर्वा यथायोगं स्तुत्यर्थमिदमारभ्यते—आनन्तर्याद् ब्रह्मणो जपकर्मेदमुच्यते यथासंख्येन। अथवा परिव्रज्याप्रशंसेयम् ॥ ८४ ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः॥
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥८५॥

(१) **मेधातिथिः**। **क्रमेण योगो**ऽनुष्ठानम्। आत्मज्ञानकर्मणोः समुच्चये यः क्रम उक्तः, तेन ऋणापाकरणं कृत्वेत्यर्थः। **विधूय पाप्मानमश्व** इव रोमरजांसि, तथैवात्मविद्यया। यथोक्तं (बृह. ४।१४।३) "यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त्येवमेतद्विदि पापं कर्म न श्लिष्यतीति"। **परं ब्रह्माधिगच्छति** तद्रूपः संपद्यते निवृत्तभेदग्रह इति विद्याश्रमफलविधिः॥८५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। क्रमयोगेन ऋणत्रयापाकरणपूर्वकम् ॥ ८५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अनेन यथाक्रमोक्तानुष्ठानेन यः प्रव्रज्याश्रममाश्रयति स इह लोके पापं विसृज्य परं ब्रह्म प्राप्नोति। ब्रह्मसाक्षात्कारेणोपाधिशरीरनाशाद्ब्रह्मण्यैक्यं गच्छति ॥ ८५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अत आह **अनेनेति**। 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजे'दिति (जाबाल. ४) ॥ ८५ ॥

(५) **नन्दनः**। एवं प्रतिपादितस्य यत्याश्रमस्य फलमाह **अनेनेति**। अनेनोक्तेन यत्याश्रमधर्मकर्मानुष्ठानेन चातुराश्रम्यक्रमयोगेनेति ॥ ८५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। इह शरीरं विधूय परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अनेनेति**। उक्तेनाश्रमसंबन्धेन यो द्विजः प्रव्रज्यामाश्रयति इहैव लोके कल्मषं निर्दह्य क्षयात्परं ब्रह्मरूपं संपद्यते ।। ८५ ।।

(९) **भारुचिः।** तदुपसंहारदर्शनात् चातुराश्रमः सावान शास्त्रस्यानुपसंहारात्तस्य तथा च शास्त्रोपसंहारशास्त्रस्तुतिर्वक्ष्यते–अयं श्लोकः प्रव्रज्याधिकारस्तुत्यर्थः। आश्रय-समुच्चयस्तुत्यर्थो वा ।। ८५ ।।

एष धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम् ।।
वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ।।८६।।

(१) **मेधातिथिः।** वेदस्य संन्यासः त्यागः। स एषामस्तीति **वेदसंन्यासिकाः।** वेदशब्देन यागहोमादेः कर्मणस्त्याग उच्यते, न पुनर्जपत्यागः। आत्मचिन्तनं तु विहितमेव। केवलं धनसाध्याः शरीरक्लेशसाध्याश्च तीर्थयात्रादय उपवासादयश्च निषिध्यन्ते। यानि त्वात्मैकसाधनसाध्यानि सन्ध्याजपादिकर्माणि तेषामनिषेधः। तदेतत्स्वस्थान एव दर्श-यिष्यामः। आद्येनार्धेन प्रव्रज्याश्रमोपसंहारः। उत्तरेण वेदसंन्यासिकस्य कर्मोपदेश-प्रतिज्ञा ।। ८६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यतीनां** यमवतां। **नियतात्मनां** नियमवतां। पक्वकषा-याणां परिव्राजकानामिति यावत्। **वेदसंन्यासिकानां** अपक्वतया कषायस्य ध्यानप्रवृत्ता-वशक्तानां गृहस्थानां मोक्षहेतौ वेदाभ्यास एवात्मानां संन्यस्तानंम्। **कर्मयोगं** कर्तव्यमुद्यमां। ।। ८६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एषः **यतीनां** यतात्मनां चतुर्णामेव कुटीचरबहूदकहंसपरमहंसानां साधारणो धर्मो वो युष्माकमुक्तः। इदानीं यतिविशेषाणां कुटीचराख्यानां वेदविहितादि-कर्मयोगिनामसाधारणं वक्ष्यमाणं पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेदिति कर्मसंबन्धं शृणुत। भारते चतुर्धा भिक्षव उक्ताः। 'चतुर्धा भिक्षवस्तु स्युः कुटीचरबहूदकौ। हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चा-त्स उत्तम' इति। कुटीचरस्यायं पुत्रभिक्षाचरणरूपासाधारणकर्मोपदेशः। **गोविन्दराजस्तु** गृहस्थविशेषमेव वेदोदिताग्निहोत्रादिकर्मत्यागिनं ज्ञानमात्रेण संपादितवैदिककर्माणं वेदसंन्या-सिकमाह। तन्न; यतो गृहस्थस्याहिताग्नेरन्त्येष्टौ विनियोगश्चतुर्थाश्रमाश्रयणे चात्मनि समारोपः शास्त्रेणोच्यते तदुभयाभावे सत्येवमेवाग्नीनां त्यागः स्यात्। 'गोविन्दराजो गृहस्थं वेदसंन्यासिकं ब्रुवन्। एवमेवाहिताग्नीनां त्यागमर्थादुपेतवान्। वेदसंन्यासिकं मेधातिथिः प्राह निराश्रमम्। तन्मते चातुराश्रम्यनियमोक्तिः कथं मनोः' ।। ८६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** यतिधर्ममुपसंहरति **एष** इति। **यतीनां** त्रयाणां बहूदकहंस-परमहंसभेदेन। वेदसंन्यासिकानां कुटीचकानां वेदोक्ताग्निहोत्रादिकर्मत्यागिनां न तु तज्जपत्यागिनामिति **मेधातिथिः** ।। ८६ ।।

(५) **नन्दनः।** एवं प्रतिपादितस्य संन्यास उपपद्यते नान्यस्येत्याह **एष इति।** एतच्छब्देनात्र फलाभिसन्धियुक्तं कर्म विवक्षितम्। तस्य त्यागो वेदसंन्यासस्तद्वान्वेदसं-

न्यासिकः। नहि वेदस्य शब्दराशिरूपस्य संन्यास उपपद्यते। वेदसंन्यासिकानां ब्रह्मत्वेन 'नियतो वेदमभ्यस्य'न्निति वक्ष्यमाणत्वात्। **कर्मयोगं** वक्ष्यमाणं दशलक्षणं धर्मात्मिकम् ॥ ८६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। हे द्विजाः! **नियतात्मनां** नियमवतां पक्वकषायाणां यतीनां एष धर्म **अनुशिष्टः** कथितः। **वेदसंन्यासिकानां** अपक्वकषायतया मोक्षहेतोर्वेदाभ्यासरतात्मनां कर्मयोगं निबोधत ॥ ८६ ॥

(७) **मणिरामः**। **यतीनां** यतात्मनां चतुर्णां कुटीचर १ बहूदक २ हंस ३ परमहंसानां ४ एष धर्मः साधारणो धर्मः वः **अनुशिष्टः** उक्तः। इदानीं **वेदसंन्यासिनां** वेदविहितकर्म-त्यागिनां कुटीचकाख्यानां **कर्मयोगं** वक्ष्यमाणं 'पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेदि'ति कर्मसंबंधं **निबोधत** शृणुत ॥ ८६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। एष इति।** एषोऽनन्तरोक्तो यतात्मनां संबंधी धर्मो युष्माकमुक्तः; इदानीं वेदोदिताग्निहोत्रादिकर्मपरित्यागिनामेतानैके महायज्ञानित्यादिप्रकारेण ज्ञानबलादग्नि-होत्रादिकर्मसंपादिनां कर्मबन्धं शृणुत। न चाग्निहोत्रादीनां श्रुतिचोदितानां स्मृत्या कथं त्याग इति वाच्यं आत्मज्ञाननिष्ठं प्रति यावद्वै पुरुषो भाषत इत्यादि चतुर्थाध्यायदर्शितश्रुतिप्रकारेणा-स्याप्यनुष्ठानस्य श्रौतत्वाद्यद्यपि गृहस्थविशेष एव वेदसंन्यासिकस्तथापि प्रव्रज्यावैकल्पिकत्वं संन्यासिकत्वस्य ज्ञापयितुं प्रव्रजितधर्मसमनन्तरं अभिधानमेवं च गृहस्थवेदत्वेन वेदसंन्यासिकस्य चातुराश्रम्यान्तर्भावादाश्रमाणां चतुस्त्रिद्विसमुच्चयविकल्पबाधपक्षान् दर्शयितुं तावदिष्ट-माह ॥ ८६ ॥

(९) **भारुचिः**। पूर्वोक्तयोः प्रकरणयोरुपसंहारार्थोपन्यासार्थः श्लोकः। वेदस्य संन्यासो वेदसंन्यासः। तत्र भवो वेदसंन्यासिकः। न हि वेदस्य संन्यासोऽस्ति। शास्त्रविरोधाद्यतः सामर्थ्यादियमस्यार्थं उच्यते। वेदस्य हि ग्रन्थार्थाभ्यासनिमित्तस्तदर्थानुष्ठानाय च प्रतिग्रहाणां वृत्तिकर्मणां संन्यासो यस्य स वेदसंन्यासिको गृहस्थ एव कृतकरणीयोऽभिधीयते। सामर्थ्या-त्तथा च तं वक्ष्यत्यनन्तरमेव कृतसम्प्रत्तिविधानो वा आसन्नमृत्यूपदर्शकेनारिष्टदर्शनेन। तथा च वाजसनेयकं रहस्यब्राह्मणमिदमर्थं भवति 'अथात्वः सम्प्रत्तिः। यदा प्रैषन्मन्यते पुत्रमाहे'त्येवमादिः स हि कृतकरणीयः तथा वासन्नशरीरो वा जरसा कृतसम्पत्तिविधानोऽ-पुत्रोपहृतवृत्तिरस्यामवस्थायां निरुत्सुकः परमासंय(म)वान् परमात्मध्यानैकालम्बनः सुख-मासीत। न तु नित्यानामग्निहोत्रादीनां संन्यासोऽस्ति नित्यत्वादेव शास्त्रविरोधाच्च। न च वेदस्येत्युक्तम्। यतो यतोऽयमेव शास्त्रार्थ इति। विकल्पार्थश्चायम्। अस्येहोपदेशः पारि-व्रज्येनाक्रमेऽपि कथं बस्तावत् समर्थो गृहात् प्रव्रज्यायां तस्य यथाशास्त्रं स भवति। असमर्थस्य पुनरुत्सृष्टाग्नेः शास्त्रादर्थद्वियमवस्थोच्यते। प्रव्रज्या वैक(ल्पि)की। एवं च कृत्वा प्रव्रज्यानन्तरं तदुपदेशो युज्यत इति ॥ ८६ ॥

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥८७॥

(१) मेधातिथिः। "ननु च संन्यासिककर्माणि वक्ष्यामीति प्रतिज्ञयाऽऽश्रमानुक्रमणमप्रकृतम्"। केचिदाहुर्न संन्यास आश्रमान्तरमत्रैवान्तर्भावोऽस्येति दर्शयितुम्। स च कस्मिन् गृहस्थेऽन्तर्भावितः। गृहे हि वासस्तस्य। अन्यैस्तु प्रव्रज्यायाम्, संगत्यागसामान्यात्। अतो नास्यान्तर्भावे प्रयोजनं, पुरुषधर्मैर्यतिधर्मैश्च न यागादावधिकरिष्यति। वैशेषिकैश्च स्वशब्दविधानात्। अनाश्रमित्वात्। "संवत्सरमनाश्रमीति, प्रायश्चित्तप्रसङ्गादिति चेत्" वचनेनैवास्या व्यवस्थाया विदितत्वात्कुतः प्रायश्चित्तप्राप्तिः ?

तस्माद्गृहस्थादितुल्यतया संन्यासिकं प्रशंसितुमाश्रमान्तरसंकीर्तनम्। तच्च समुच्चयं द्रढयितुम्। गृहस्थानामवस्थितिरेषामित्यर्थः। **गृहस्थः प्रभवः** स्थितिहेतुरेषामिति विग्रहः ।। ८७–८८ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। तत्र गार्हस्थ्यमेव तावत् स्तौति **ब्रह्मचारीति**। एते **गृहस्थप्रभवाः**। गृहस्थस्यैवापत्योत्पादकत्वात् अनुत्पन्नानां चाश्रमायोगात् ।। ८७ ।।

(३) कुल्लूकः। इदानीं वेदसंन्यासिकस्य प्रतिज्ञाते कर्मयोगेऽनन्तरं वक्तुमुचितेऽपि वेदसंन्यासिकः पंचमाश्रमी निराश्रमी वा चत्वार एवाश्रमा नियता इति दर्शयितुमुक्तानाश्रमाननुवदति **ब्रह्मचारीति**। ब्रह्मचर्यादयो य एते पृथगाश्रमा उक्ता एते चत्वार एव गृहस्थजन्या भवन्ति ।। ८७ ।।

(४) राघवानन्दः। कुटीचकाख्यानां वेदसंन्यासिकत्वेन पञ्चमाश्रमत्वं प्राप्तमिति शङ्का स्यात्तदर्थमुक्तानाश्रमाननुवदति **ब्रह्मचारीति**। एषां नैष्ठिकोपकुर्वाणाः षट्कर्मत्रिकर्मवालखिल्यफेनपकुटीचकबहूदकाद्यवान्तरभेदेऽपि चत्वार एव इति। **गृहस्थप्रभवाः** गृहस्थमाश्रित्यैव प्रकर्षेण ते भवन्ति। गृहस्थस्यापि शिलोञ्छनादिवृत्तिर्गृहस्थमाश्रित्यैव भवति। यद्वा गृहस्थस्यैव सर्वे चत्वारः पुत्रास्तदन्येषां पुत्राभावादिति। तथा च **गौतम**सूत्रं 'एषा गृहस्थैका योनि'रिति ।। ८७ ।।

(५) नन्दनः। न केवलं चतुर्थाश्रम एव वेदसंन्यासिकस्य परमगतिप्राप्त्युपायः किंतु यःकश्चिदप्याश्रम इति श्लोकद्वयेनाह **ब्रह्मेति**। ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यम्। भावप्रधाननिर्देशः। एवमुत्तरत्रापि। **गृहस्थप्रभवा** गार्हस्थ्यमूलाः। अनेन गार्हस्थ्यस्य श्रैष्ठ्यं सूचितम् ।। ८७ ।।

(७) मणिरामः। गृहस्थप्रभवाः गृहस्थजन्याः ।। ८७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ब्रह्मचारीति**। य एते ब्रह्मचर्यादय आद्याश्रमिणः पृथगुक्ता गृहस्थजन्याः। एवं च गृहस्थव्यतिरिक्ताश्रमिभिः शास्त्रव्यतिक्रमेण ज्ञातानां नास्ति हस्तचर्याद्याश्रमाधिकारः ।। ८७ ।।

(९) भारुचिः। उक्त आश्रमाणां समुच्चयस्तेषां पुनरधुना बाधाविकल्पो वक्तव्याविति। (यतस्तत्र)सिद्धय इदमारभ्यते— एवं च न पाषण्डोत्पन्नाः सन्तः स्वकर्मणा सम्बध्यन्ते सर्वाश्रमाणां च गार्हस्थ्यस्य श्रैष्ठ्यं बाधापक्षमाश्रित्य यद्वक्ष्यति तत्स्तुत्यर्थमिदं वेदितव्यम्, विकल्पार्थं पुनरिदमेतेषाम् ।। ८७ ।।

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।।
यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ।।८८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सर्वेऽपि **क्रमशो** वा व्युत्क्रमेण। **यथाशास्त्रं** नतु स्वेच्छया। आश्रमधर्मपरिग्रहेण यथोक्तकारिणं मोक्षानुगुणत्वेनोक्तानां क्रमान्नैष्ठिकधर्मवेदसंन्यासमहा-प्रस्थाध्यानाभ्यासानां कर्तारं। परमां गतिं मोक्षं नयन्ति न तु यत्याश्रममात्रं। तथा च सर्वप्रभवत्वान्मोक्षहेतुत्वादगार्हस्थ्यं प्रशस्ततरमित्यर्थः ।। ८८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। एते सर्वे चत्वारोऽप्याश्रमाः शास्त्रानतिक्रमेणानुष्ठिताः। अपिशब्दात् त्रयो द्वावेकोऽपि यथोक्तानुष्ठातारं विप्रं मोक्षलक्षणां गतिं प्रापयन्ति ।। ८८ ।।

(४) **राघवानन्दः। सर्वे** धर्मा ब्रह्मचर्यादयः **क्रमश** उक्तक्रमेण **निषेविता** अनुष्ठिताः। **यथोक्तकारिणं** यथाविध्याश्रमचतुष्टयानुष्ठातारं। **विप्रमिति** मनुवचनाद्विप्रदेहस्यैव संन्यासा-त्मज्ञानान्मुक्तिः। 'ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च स ब्राह्मणः केन स्यादि'ति ब्राह्मणश्रुतेः। 'गर्भस्थो वामदेवः प्रतिपेद' इति मन्त्रलिङ्गात् श्वेतकेतुभृग्वादिसंवादात्। काश्यादिमृतानामप्यन्येषां तात्कालिकविप्रदेहोऽनुमेय इति परमामिति विशेषणान्मोक्षा-ख्याम् ।। ८८ ।।

(५) **नन्दनः। यथोक्तकारिणं** न तु यथोक्तफलैषिणम् ।। ८८ ।।

(७) **मणिरामः। एते सर्वेऽपि** चत्वारोऽप्याश्रमाः। **परमां गतिं** मोक्षलक्षणां ।।८७-८८।।

(८) **गोविन्दराजः। सर्वेऽपीति**। सर्वेऽपि चत्वारोऽप्यपिशब्दात्त्रयो द्वावेक एव इत्येत-दुक्तशास्त्रानतिक्रमेणानुष्ठिताः सन्तो यथोक्तानुष्ठातारं विप्रब्रह्मप्राप्तिलक्षणां गतिं प्रापयन्ति। समुच्चयविकल्पपक्षाणां ब्रह्मचर्यं परिसक्त इत्यादिश्रुतिमूलं दर्शितम्। बाधापक्षेऽपि जरामयं व एतत्सत्रं यदग्निहोमं जुहोति यद्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत इत्यादिश्रुतिमूलत्वं। एवं च समुच्चयविकल्पबाधापक्षाणां सर्वेषां श्रुतिमूलत्वाद्यथारुच्यन्यतमपक्षानुष्ठानं नैष्ठिकत्वस्यापि श्रुतिमूलत्वं दर्शितम्। एवं च यत्कैश्चिन्नैष्ठिकत्वादीनां स्मार्तत्वाद्गार्हस्थ्येन श्रौतेन बाधो गार्हस्थ्यमप्यनधिकृतं अन्धादिविषयता चेत्युक्तं–तदसत्; सर्वेषां प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वस्य दर्शितत्वात् ।। ८८ ।।

सर्वेषामपि चैतेषां वेदश्रुतिविधानतः ।।
गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्बिभर्ति हि ।।८९।।

(१) **मेधातिथिः**। इदमयुक्तं वर्तते। वेदशास्त्रश्रुत्या गार्हस्थ्यस्य विधानं प्रतिज्ञायते, इतरेषां च भर्तव्यत्वम्। गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिविधानेनैवाश्रमान्तराणां सद्भावः। सन्निहित-तपःस्मृतिभ्यो बलीयसी श्रुतिः। अथोच्येत—नैवायमभिसम्बन्धः क्रियते, वेदश्रुत्या विधानात् इति। अयमभिसंबन्धः। सत्यपि चैतस्मिन् विधाने गृहस्थस्य श्रैष्ठ्यं तद्भरणनिमित्तं 'स त्रीने-तान्' इत्यनेन प्रतिपाद्यते तत्र वक्तव्यं कथम्, आश्रमान्तराणां श्रुतत्वात् —श्रौतत्वे च स्पष्टेयं स्मृतिर्विरुध्यते "प्रत्यक्षविधानादगार्हस्थ्यस्ये'त्यादिना। न च सम्बन्धान्तरसंभवः।। अथोच्येत— 'गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्' इति जाबालश्रुतिमपेक्ष्य सर्वाण्येव श्रुतानीति।—

स्मृतिविरोधस्तावदपरिहृत एव। किं च नैषा श्रुतिर्विधात्री। न ह्येतत् श्रुतम्—एवं वने वा विहर्तव्यमिमानि वनस्थेनैव कर्माणि कर्तव्यानीमानि प्रव्रजितेनेति, यथाऽऽधानात्प्रभृत्याचरमेष्टि सर्वं गृहस्थकर्म प्रत्यक्षमुक्तन्नैवमाश्रमान्तराणाम्। केवलं नाममात्रं श्रूयते 'गृही भूत्वे'त्यादि। तस्मात्पूर्वापरविरुद्धं गार्हस्थ्यमूलमाश्रमाणामिवोपदिश्यते।"

अत्रोच्यते—सत्यमाधानात्प्रभृति गृहकर्माणि प्रत्यक्षश्रुतानि कृतदारपरिग्रहस्य। तत्र विवाहे प्रयुक्तिनिरूपणात्किं कर्म श्रुतिभिः प्रयुज्यते, अग्निहोत्रादिभिः स्वाहाधिकारः श्रुतेरर्थापत्त्योत्पत्तिविधिना उत दृष्टेन पुरुषार्थेन ?

"ननु रागः स्त्रीमात्रं प्रयुङ्क्ते न विवाहम्। येन विना यन्न निष्पद्यते तत्तस्य प्रयोजकमिति न्यायः। रागिणां च स्त्रीमात्रेण गृह्यकर्मनिर्वृत्तिः। किमिति विवाहमपेक्षेरन्?"

सत्यम्। यदि वचनान्तरे स्त्रीमात्रे गमनं न निषिद्धं स्यात्। समानेऽपि सर्वत्र वेदाधिगमे शास्त्रतो गम्यागम्यविवेकः। अतश्च धीरप्रकृतीनां न विवाहमन्तरेण स्वार्थसंपत्तिरिति युक्तैव वेदस्य प्रयोजकाशंका।

"यद्येवं सर्वस्य न प्रयोजकानि सन्ति। सर्वेषां तस्मिन्सत्यर्थनिवृत्तौ किं तेन निरूपितेन ? योऽस्ति विवाहप्रयोजकः सोऽस्तु। आश्रमान्तराणि प्रत्यक्षविधाने गार्हस्थ्यस्य कथमुपपद्यन्त इत्येतदधिकृता विवाहप्रयुक्तिचिन्ता तु केनांशेन संगच्छते ?"

उच्यते– यावदुक्तं 'सर्वेषामर्थसिद्धिरिति'। सत्यम्। एकेन प्रयुक्तावन्यस्य प्रसंगादुपकारसिद्धौ न पृथक्प्रयोक्तृत्वकल्पना। यथा व्रीहयः पुरुषार्थेन जीवनेन प्रयुक्ताः कर्मसु विनियुज्यन्ते। न कर्मणि धनार्जनं प्रयुज्यते। यथा वा विद्या सत्यप्यवैद्यस्यानधिकारे न प्रयुज्यते, स्वाध्यायविधिनैव तत्सिद्धेः। एवमिह कामतः प्रवृत्तिसिद्धेर्न कर्मश्रुतयः प्रयोक्तव्याः। नाकृतविवाहमपि कृत्यकर्मविधय उपपत्स्यन्ते।

अतश्च यो ब्रह्मचर्य एव कथंचित्परिपक्वकषायः स न विवक्ष्यते। ततः स द्वितीयत्वाभावान्नाधिकरिष्यते। अतश्च श्रौतेष्वनधिकारात्तादृशस्याश्रमान्तरताऽऽपत्स्येत।

अन्ये मन्यन्ते– नायं धनतुल्यो विवाहः। यथा धनेन विना जीवनमनुपपन्नमिति, स वै जीवेद्धनतः, एवं न स्त्रियमन्तरेण जीवनाभाव इत्यत एव न दृष्टं नियमिनः प्रयोजनं संभवतीति धर्माधिकारार्थोऽपि प्रयुक्तो विवाहः। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमधिकारोत्पत्त्यर्थे यत्नः कर्तव्य इति। इतरथा हि कृतोत्सर्गस्याशुचित्वादधिकारापनये जननादि शुद्धकालावस्थे च संपादयतो न नित्यकर्मातिक्रमः स्यात्। ततश्च केनार्थेन मृतादिशुद्धौ क्लेशमादध्यात्। "तदपि विहितमेवेति" चेत्। एवं तावन्मात्रस्यातिक्रमो न पुनर्विधिसहस्रस्य।

अथोच्येत—"कस्य पुनर्विधेरयं व्यापारो यदधिकृतत्वसंपत्त्यर्थमधिकृतः स्यामिति पुरुषेण यत्नः कर्तव्य इत्युपदिशति। एतावदग्निहोत्रादिविधयस्ते यस्याम्नायस्तद्विषयां कर्तव्यतां गमयन्ति, न त्वग्नीनामुत्पत्तिं प्रयुञ्जते। अग्नयोऽपि काम्येषु लिप्सया प्रवर्तमानेन तदधिकारसिद्ध्यर्थमाधीयन्ते। तथाहि तेषु जातेष्वाहिताग्नित्वे यावज्जीवश्रुतयः। भार्यावतश्चाधाने-

ऽधिकारः। यथैवाधिकारिणमात्मानं कर्तुमग्नीनाधत्ते, एवं भार्यामिप्युपयच्छते। अतो न कस्यचिद्विधेरर्थो विहतो यदि नाग्निहोत्रादिष्वधिकारो जनयितव्यः। न च विवाहविधिरेव स्वार्थकर्तव्यतामवगमयति, नित्याग्निहोत्रादिश्रुतिवत्संस्कारकर्मत्वादधिकारश्रवणाभावाच्च"।

अत्र पूर्वे वदन्ति– ऋणत्रयापाकरणश्रुतिरस्ति "जायमानो ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवां जायते" इत्यादि। एषा श्रुतिर्जातिमात्रनिबन्धना। न चात्र जन्म द्वितीयमुपनयनाख्यमभिप्रेतम्, प्राक्ततस्तिर्यक्समानधर्मत्वात्। जन्मनि सति यावता कालेनाधिकारावगमो भवति तदेव ऋणश्रुत्या परिगृह्यते। ततश्च विदुषः सतः सत्यधिकारे यः कन्यां याचमानो न प्राप्नुयाद्यावत्सर्वतः पलितस्तस्य वानप्रस्थादावधिकारः। स ह्येतन्निश्चिनोति–यौवन एव कन्या सर्वथा याच्यते, कथयन्त्यन्ये—कृष्णकेशस्यैवाधानं श्रुतम्, भार्यामरणं वर्जयित्वा न सर्वतः पलितेनाधातव्यमिति श्रुत्यर्थं व्याचक्षते।

कर्मसम्बन्धाद्गृहस्थः श्रेष्ठः। अत आश्रमस्यैव श्रैष्ठ्यमुक्तं भवति। **त्रीनेतानिति**। इदमपरं श्रैष्ठ्यकारणं यदन्येषामाश्रमाणां भरणम्। तदुक्तं (३।७८) "ज्ञानेनान्नेन च" इति ।।८९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तदेव प्रकृतमाह **सर्वेषामिति** वेदे श्रुतितः शब्दाभिधानवृत्त्या गृहस्थस्य धर्माणामेव बाहुल्येन विधानदर्शनादितरधर्माणां तु क्वचिदेव विधानाद्बलवत्तात्पर्यं गार्हस्थ्यधर्म एव श्रुतेरित्यर्थः। श्रेष्ठत्वे हेत्वन्तरमाह **स त्रीनिति**। त्रीनाश्रमान् बिभर्ति पुष्णाति तस्माद्गृहस्थाश्रमे परोपकारबाहुल्यात्तस्य च सत्त्वशुद्धित्वाद्गृहस्थ एव श्रेष्ठः ।। ८९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** प्रकृतवेदसंन्यासिकस्य गृहे पुत्रैश्वर्ये सुखे वासं वक्ष्यति तदर्थं गृहस्थोत्कर्षमाह **सर्वेषामिति**। सर्वेषामेतेषां ब्रह्मचार्यादीनां मध्ये गृहस्थस्य श्रूयमाणत्वेन प्रायशोऽग्निहोत्रादिविधानाद्गृहस्थो मन्वादिभिः श्रेष्ठ उच्यते। तथा यस्माद्ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनसौ भिक्षादानेन पोषयति तेनाप्यसौ श्रेष्ठः। यथोक्तं (३।७८) 'यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वह'मिति ।। ८९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च **सर्वेषामिति**। विधानमाचरंस्तेभ्यस्त्रीनेतान्बिभर्तीति कृत्वा श्रेष्ठः। वानप्रस्थस्यापि गृहस्थकालीनविद्याद्युपजीवित्वात् ।। ८९ ।।

(५) **नन्दनः।** तथापि वेदसंन्यासिकस्य गृहस्थाश्रमः श्रेष्ठतर इत्याह **सर्वेषामिति**। वेदस्य स्मृत्याः प्रत्यक्षेण विधानतः वैदिकानामाधानादीनां कर्मणां गृहस्थमधिकृत्य विधानस्य प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वादित्यर्थः ।। ८९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। स** गृहस्थः त्रीनेतानाश्रमान्बिभर्ति ।। ८९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। सर्वेषामिति।** सर्वेषामेव ब्रह्मचार्यादीनां मध्यात् गृहस्थबाहुल्येन साक्षाद्वेदवाक्यैः कर्मविधानाद्गृहस्थः श्रेष्ठी इति मन्वादिभिरुच्यते। स च यस्मात् ब्रह्मचारितापसयतीन् भिक्षादिनाभिपोषयति। यथोक्तं 'ज्ञानेनान्नेन चान्वहम्'गृहस्थैरेव धार्यन्ते इति तस्मादसौ श्रेष्ठः ।। ८९ ।।

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ॥
तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥९०॥

(१) **मेधातिथिः**। एष एवार्थो दृष्टान्तेन दृढीक्रियते—**नद्यो** गङ्गादयः। भिद्यादयो **नदाः**। केनचिदाधारसन्निवेशभेदेन रसभेदेन च नदीनदयोर्निर्देशभेदः। एकत्वविधानं तु रूढ्या। लिङ्गभेदो भार्यादारशब्दवत्। **संस्थिति**राश्रयः। समुद्रो यथा सर्वजलाश्रय एवं गृहस्थः सर्वधर्मानधिकृतवान् ॥ ९० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। हेत्वन्तरमाह **यथेति**। **संस्थिति**मवस्थानं ब्रह्मचर्यपूर्वकत्वादाश्रमान्तराणां तस्य च गृहस्थाश्रयणनियतत्वात् अतो विश्वस्याश्रयणीयत्वादपि श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ९० ॥

(३) **कुल्लूकः**। यथा **सर्वे नदीनदा** गङ्गाशोणाद्याः समुद्रेऽवस्थितिं लभन्ते एवं गृहस्थादपरे सर्वाश्रमिणस्तदधीनजीवनत्वाद्गृहस्थसमीपेऽ**वस्थितिं लभन्ते** ॥ ९० ॥

(४) **राघवानन्दः**। किं च **यथेति**। **संस्थितिं** गृहस्थसमीपे इति **कुल्लूकः**। **संस्थितिं** भूतिं प्राप्य गृहस्थेष्वेव यान्ति जायन्त इति वार्थः। गृहस्थे सति सम्यक् स्थितिं वा त एव गृहस्थप्रभवा इत्युक्तं। गृहस्थं सर्वधर्मेष्वधिकृत्यार्थमर्थवाद इति **मेधातिथिः** ॥ ९० ॥

(५) **नन्दनः**। **संस्थितिम्** प्रतिष्ठाम् ॥ ९० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **संस्थितिं** एकत्र स्थितिम् ॥ ९० ॥

(७) **मणिरामः**। **संस्थितिं** अवस्थितिं ॥ ९० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यथेति**। यथा गङ्गाशोणाद्याः सर्वे नदीनदाः समुद्रेऽवस्थानं प्राप्नुवन्ति। एवं सर्व एव ब्रह्मचार्यादय आश्रमिणो अन्नादिलाभार्थं गृहस्थविषयेऽवस्थितिं प्राप्नुवन्ति ॥ ९० ॥

(९) **भारुचिः**। तथा च **गौतमः**:— 'एकाश्रम्यं त्वाचार्याः'। इत्येवमादिस्त्रयोऽपि चैते आश्रमाणां विकल्पादयं पक्षो वेदस्मृतिशास्त्राविरोधेन यथाधिकारं व्याख्याननीयाः। एकान्तग्रहणं त्वाचार्यं शास्त्रविरोधाद्विज्ञेयः ॥९०॥

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ॥
दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। वक्ष्यमाणोपन्यासार्थः श्लोकः। **दश लक्षणानि** यस्येति बहुव्रीहिः। **लक्षण** स्वरूपम्। **सेवितव्यः** सर्वकालमनुष्ठेयः। उक्तानामप्येतेषां प्रधानत्वाय पुनर्वचनम्। ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षश्चानेन पुनर्वचनेन दृढीकृतः ॥ ९१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वेदसंन्यासिकधर्मं प्रक्रम्य प्रसङ्गादन्येष्वप्युपदिशति **चतुर्भिरिति** ॥ ९१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** एतैर्ब्रह्मचार्यादिभिराश्रमिभिश्च**चतुर्भिरपि** द्विजातिभिर्वक्ष्यमाणो **दश-विधस्वरूपो धर्मः** प्रयत्नतः सततमनुष्ठेयः ॥ ९१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** चतुर्णां साधारणधर्मानाह **चतुर्भिरिति** ॥ ९१ ॥

(५) **नन्दनः। एतै**र्वेदसंन्यासिकैः ॥ ९१ ॥

(७) **मणिरामः।** दशविधस्वरूपो धर्मः ॥ ९१ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** एतैश्चतुर्भिर्ब्रह्मचार्यादिभिः आश्रमिभिर्द्विजैर्वक्ष्यमाण-दशकारणिको धर्मो यत्नेनाभ्यसनीयः ॥ ९१ ॥

(९) **भारुचिः।** तत्र तत्र शास्त्रेण ... द्विक्षेपेणोक्तो नावृत्त्यादीनां समाहृत्येहोपदेशः पुनरसम्मोहार्थः अथवा साधारणत्वप्रदर्शनार्थः विशेषणार्थो वा ॥९१॥

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ९२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** धृत्यादय आत्मगुणाः। तत्र **धृति**र्नाम धनादिसंक्षये सत्वाश्रयः। यदि क्षीणं ततः किं? शक्यमर्जयितुमिति। एवमिष्टवियोगादौ 'संसारगतिरियमीदृशीति' प्रचलतश्चित्तस्य यथापूर्वमवस्थापनम्। **क्षमा** अपराधमर्षणम्। कस्मिंश्चिदपराद्धरि प्रत्युद्वेजनानारम्भः। **दम** अनौद्धत्यं विद्यामदादित्यागः। **अस्तेयं** प्रसिद्धम्। **शौचमाहा-**रादिशुद्धिः। **इन्द्रियसंयम** अप्रतिषिद्धेष्वपि विषयेष्वप्रसंगः। **धीः** सम्यग्ज्ञानं प्रतिपक्ष-संशयादिनिराकरणम्। **विद्या**ऽऽत्मज्ञानम्। कर्माध्यात्मज्ञानभेदेन धीविद्ययोर्भेदः। एत-त्पौनरुक्त्यतया 'धीविद्येति' पठन्ति। तन्न सम्यक्; भेदस्य दर्शितत्वात्। अन्यत्प्रसिद्धम्। **अक्रोधः** उत्पत्स्यमानस्यानुत्पत्तिः। **क्षमा** कृतेऽप्यपकारेऽपकारानारम्भः ॥ ९२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। धृतिः** प्रारब्धकर्मणि दुःखे सत्यनुद्वेगः। **क्षमा** क्रोधहेतू-त्पत्तावपि तदनुत्पादः। **दमस्त**पःक्लेशसहता। **अस्तेयं** परपरिगृहीतेष्वस्पृहा। **शौचं** मृदादिभिः। **इन्द्रियाणां निग्रहो** विषयेष्वप्रवर्तनं। **ह्रीर**कार्यान्निवर्तकं ज्ञानं। **विद्या**ऽऽत्मो-पासना। **सत्यं** मिथ्याहितात्मकवाक्यानुरक्तिः। **अक्रोधः** दैवादुत्पन्ने क्रोधे तन्निवर्तन-प्रयत्नः। **धर्मलक्षणं** धर्मकारणम् ॥ ९२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तमेव स्वरूपतः संख्यादिभिश्च दर्शयति **धृतिरित्यादि।** संतोषो **धृतिः**। परेणापकारे कृते तस्य प्रत्यपकारानाचरणम् **क्षमा**। विकारहेतुविषयसन्निधाने-ऽप्यविक्रियत्वं मनसो **दमः**। 'मनसो दमनं **दम**' इति सनन्दनवचनात्। शीतातपादिद्वन्द्व-सहिष्णुता दम इति **गोविन्दराजः**। अन्यायेन परधनादिग्रहणं स्तेयं, तद्भिन्न**मस्तेयम्**। यथा शास्त्रं मृज्जलाभ्यां देहशोधनं **शौचम्**। विषयेभ्यश्चक्षुरादिवारण**मिन्द्रियनिग्रहः**। शास्त्रादि-तत्त्वज्ञानं धीः। आत्मज्ञानं **विद्या**। यथार्थाभिधानं **सत्यम्**। क्रोधहेतौ सत्यपि **क्रोधा**-नुत्पत्तिर**क्रोधः**। एतद्दशविधं धर्मस्वरूपम् ॥ ९२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तानेवाह **धृतिरिति**। **धृतिः** स्वस्वधर्मास्खलनं। **क्षमा** द्वन्द्वसहिष्णुता। **दमो** मनसो निग्रहः। **शौचं** बाह्यमाभ्यन्तरं। **धीः** शास्त्रतत्त्वज्ञानं। **विद्या**त्मज्ञानं सगुणोपासना वा ।। ९२ ।।

(५) **नन्दनः**। दशलक्षणं धर्ममाह **धृतिरिति**। **धृतिः** स्वधर्मापरित्यागः। **क्षमा**ऽवमानसहत्वम्। **दमो**ऽनुद्धतिः। **ह्रीर्निषिद्धकरणे** लज्जा, **धीरि**ति पाठेऽध्यवसायः। **विद्या** बाहुश्रुत्यम्। **अक्रोधो** वाञ्छितार्थप्रतिघातिषु चित्तस्याविकारः ।। ९२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **धृतिः** कार्यानुद्वेगः। **क्षमा** शान्तिः। **दमः** तपः क्लेशसहिष्णुता। **अस्तेयं** परद्रव्यनिःस्पृहता। **शौचं** मृत्तिकादिभिः। **इन्द्रियनिग्रहः**। **ह्रीः** अकार्यान्निवर्तनं। **विद्या** आत्मोपासना। **सत्यं** यथार्थभाषणं। **अक्रोधः**। एवं धर्मलक्षणदशकं संपूर्णम् ।। ९२ ।।

(७) **मणिरामः**। दशविधधर्मानाह **धृतिरित्यादि**। **धृतिः** संतोषः। **क्षमा** अपकारिण्यपि प्रत्यकाराऽकरणं। **दमः** विषयसन्निधानेऽपि विकाराभावः। **अस्तेयं** अन्यायेन धनाद्यग्रहणं, **धीः** शास्त्रादितत्त्वज्ञानं **विद्या** आत्मज्ञानं ।। ९२–९३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **धृतिरिति**। सन्तोषोऽपराधसहनं शीतातपादिद्वंद्वसहिष्णुता परद्रव्याग्रहणं मृद्वार्यादिशुद्धिर्जितेन्द्रियतानुपहता बुद्धिरात्मज्ञानं यथोपलब्धाभिधानं क्रोधानुत्पत्तिरित्येतत् दशपरिमाणं धर्मलक्षणं सर्वमेतदिह शास्त्रविक्षिप्तमुक्तमपि प्रायश एतावन्मात्रत्वाद्धर्मस्येह पुनरुच्यते। संक्षेपतो संमोहेनावबोधार्थम् ।। ९२ ।।

(९) **भारुचिः**। धृतिर्नाम यथाशास्त्रमवस्थानम् आत्मगुणाद्यतो भवति सा धृतिः। क्षमा चित्तसंक्षोभहेतुष्वप्रतिक्रियापराधमर्षणेदमस्तु द्वन्द्वाभि....। अन्ये तु शास्त्रविहिताभ्यासं दमं मन्यन्ते च। परद्रव्येष्वात्मसंयमोऽस्तेयम्। आहारादिशुद्धिश्शौचम्। इन्द्रियसंयमो नाम इन्द्रियविषयेष्वविरुद्धेष्वप्रसंगं यथाविषयं विज्ञानं शास्त्रात्संशयादिप्रतिपक्षरहितं विधिः। विद्या वेदाभ्यासः। सत्यं प्रसिद्धम्। अक्रोधः सत्स्वपि संक्षोभहेतुषु चित्तस्याविकारः। पूर्वत्रोत्पन्नस्य क्रोधस्य कार्यानारम्भः क्षमेत्युक्तः। इह त्वनुत्पत्तिरेव क्रोधस्येति विशेषः। सर्वं चैतच्छास्त्रविहितमपि सत्सुखावबोधनार्थं पुनः संक्षिप्य नोक्तम्। परिचिन्त्यमानश्च सर्वोऽयं यमनियम....सिता नेति तत्फलविवक्षयेदमाह ।। ९२ ।।

दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते ।।
अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ।।९३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वस्यविधेः फलकथनम्। अध्ययनात् फलश्रुतिरनुष्ठानश्रुत्यर्था ।।९३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **समधीयते** जानन्ति **अनुवर्तन्ते** अनुतिष्ठन्ति। अज्ञात्वाऽनुष्ठानस्याफलत्वात् ज्ञानेऽपि फलोक्तिः ।। ९३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **ये विप्रा** एतानि दशविधधर्मस्वरूपाणि पठन्ति पठित्वा चात्मज्ञानसाचिव्येनानुतिष्ठन्ते ते ब्रह्मज्ञानसमुत्कर्षात्परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नुवन्ति ।। ९३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** वेदाभ्यासार्थमेव संन्यासी वेदसंन्यासी तस्य च कृत्यमाह **दशेति** द्वाभ्यां। एतेषामध्ययनेनापि कृतकृत्यतामाह **अधीयत** इति। **अनुवर्तन्ते** शब्दतोऽर्थतश्चाभ्यस्यन्ति परमामनुपमाम् ।। ९३ ।।

(५) **नन्दनः।** वेदसंन्यासिनो गृहस्थस्य कर्तव्यमाह **दशेति** ।। ९३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। दशलक्षणानीति।** ये ब्राह्मणा एतानि दशलक्षणानि पठन्ति पठित्वा चानुतिष्ठन्ति ते उत्कृष्टं स्थानं ब्रह्मलोकं वा ज्ञाने सति मोक्षं प्राप्नुवन्ति ।। ९३ ।।

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः ।।
वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ।। ९४ ।।

(१) **मेधातिथिः। संन्यसेदनृणः।** यदा ऋणत्रयमपाकीर्णं तदा संन्यास इत्येवमर्थमेतत्। समानकाले प्रव्रज्यायां नाधिक्रियते। एवं संन्यासेऽपि।

वेदान्तान्विधिवत्। अविदितवेदान्तार्थस्य नास्ति संन्यासः। यद्यपि—स्वाध्यायविध्यनुष्ठानाक्षिप्तं कर्म विधिशास्त्रवद्वेदान्तज्ञानमपि, स्वाध्यायशब्दवाच्यत्वाविशेषात्—तथापि वेदान्तानां पुनरुपन्यासो विशेषार्थः। तत्परेण भवितव्यम्। अथ 'संन्यसेदिति' कः शास्त्रार्थः। कोऽयं संन्यासो नाम? ममेदमिति परिग्रहत्यागः। "ननु वेदसंन्यासिका इत्युक्तम्। तत्रेदं प्रतीयते 'वेदस्य वेदार्थस्य वा संन्यासः', न च वैदिककर्मसिद्धयर्था ये प्रतिग्रहादयस्तेषां संन्यासः।"

"इदमानन्त्यमिच्छतामिति' (श्लो. ८४) अध्ययनस्य ज्ञानप्राधान्येऽपि विहितत्वात्। अग्निहोत्रादीनां तु द्रव्यसाध्यत्वादसति ममकारे त्याग एव। स चायं धर्मापादको मृतभार्यस्य परनिष्ठस्य वा कृतसंप्रतिविधानस्य। वाजसनेयके हि पठ्यते "यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह" इत्यादि। अग्निसमारोपणं च तदा विहितम्। जीर्णस्य च "जरया ह वा एतस्मान्मुच्यत" इत्यामनन्ति। यानि चाद्रव्यसाध्यानि संध्योपासनादीनि नित्याग्निहोत्रादीनि तेषामनिषेधात्तत्र आ अन्त्यादुच्छ्वासादधिकारः ।। ९४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वेदसंन्यासप्रकारमाह **दशलक्षणकमिति। वेदान्तानुपनिषदः। विधिवदा**चार्योपसदनादिना अनृणोपाकृतर्णत्रयो भूत्वा। **संन्यसे**द्वेदाभ्यासतदनुगुणाधिकारापादकसंध्योपासनादिकर्मातिरिक्तानि कर्माणि संत्यजेत् ।। ९४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** उक्तं **दशलक्षणकं** धर्मं संयतमनाः सन्ननुतिष्ठन्नुपनिपदाद्यर्थं गृहस्थावस्थायां यथोक्ताध्ययनधर्मान्गुरुमुखादवगम्य परिशोधितदेवाद्यृणत्रयः **संन्यासमनु**तिष्ठेत् ।। ९४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च **दशेति।** अपठितवेदान्तस्य संन्यासेनाधिकार इत्याह **वेदान्तानिति। विधिवदिति** गुरुमुखात् षड्विधलिंगपुरःसरं श्रुत्वा वेदान्तानां तात्पर्यनिर्णयं च। षड्विधलिङ्गः तु 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय' इति ।। ९४ ।।

(५) **नन्दनः। संन्यासः** काम्यकर्मत्यागः। तथा चोक्तं **भगवद्गीतायाम्** (१८।२) 'काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः। नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते। यज्ञो दानं तपश्चैव न त्याज्यं कार्यमेव तत्। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्। एतान्यपि च कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तम'मिति ।। ९४ ।।

(७) **मणिरामः। वेदान्तं** उपनिषदर्थं **अनृणः** शोधितदेवादिऋणत्रयः ।। ९४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। दशलाक्षणिकमिति।** एवं दशलाक्षणिकमुक्तं धर्मं संयतमना आचरन्नुपनिषदः सम्यक् ज्ञात्वा 'त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवा'नित्याद्युपाकृतवर्णत्रयो द्विज उक्तं वेदसंन्यासित्वमनुतिष्ठेत् ।। ९४ ।।

(९) **भारुचिः।** सन्न्यासक्रमार्थमधुनेदमुच्यते वेदश्रुत्या गार्हस्थ्यस्याधानात् प्रभृत्याश्मशानकरणात् सर्वम(भि)धीयते। न स्मृत्या अतः प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्य तदनुष्ठानपुरुषोऽपि श्रेष्ठ उच्यते। यतश्च स त्रीनेतान् बिभर्त्यन्नादिभिः। अतश्च तथाचोक्तं 'यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणः' इत्येवमादि। अस्य च गृहस्थाश्रमस्य वेदश्रुतिविधानतः श्रैष्ठ्यवचनात् तदविरोधेनाश्रमान्तरप्रतिपत्तिरर्थाद् गम्यते। एवं च संन्यासाश्रमाणां न समो विकल्पः, किं तर्हि? विषमोऽस्मिन् बाधापक्षे स्मार्तत्वादाश्रमाणामस्य स्तुतिः ।। ९४ ।।

संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन् ।।
नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत् ।। ९५ ।।

(१) **मेधातिथिः। वेदमभ्यस्येति** वेदस्यात्यागमाह। दर्शितमेतत्। **अभ्यस्यन्निति** शतृप्रत्ययान्तपाठो वा। **पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत्।** पुत्रग्रहणमुत्पन्नस्य पुत्रस्य। अन्योऽपि यस्तत्स्थानः पौत्रादिस्तत्रापि युक्तो गृहान्तरन्यास इत्याहुः ।। ९५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सर्वकर्माणि** नित्यनैमित्तिककाम्यानि वेदाभ्यासतदनुगुणदेहशुद्धिहेत्वाचमनस्नानसंध्याकर्मादिभ्योऽन्यानि **संन्यस्य** त्यक्त्वा संन्यासात् कर्मानुष्ठानादिना भूतान् हिंसादिदोषान**पानुदन्** परिहरन् **नियतो** यमनियमवान्। **अभ्यस्यन्** 'वाच्येके जुह्वति प्राण'मित्युक्तप्रकारेण स्वाध्यायेनैव पञ्चमहायज्ञाः संपाद्याः पुत्रः सततमधीयानः। **पुत्रैश्वर्ये** पुत्रगार्हस्थ्ये तेन पञ्चमहायज्ञानुष्ठानं पुत्रेणैव कार्यं, स्वयं तु स्यैवैश्वर्यं यद्गार्हस्थ्ये न त्वात्मन इत्यभिधानेन वित्तेषु ममता कार्या न स्वयं तथाचानीहो भूत्वा निवसेदिति गम्यते ।। ९५ ।।

(३) **कुल्लूकः। सर्वाणि** गृहस्थानुष्ठेयाग्निहोत्रादि**कर्माणि** परित्यज्याज्ञातजन्तुवधादिकर्मजनितपापानि च प्राणायामादिना नाशयन्नियतेन्द्रिय उपनिषदो ग्रन्थतोऽर्थतश्चाभ्यस्य **पुत्रैश्वर्यं** इति पुत्रगृहे पुत्रोपकल्पितभोजनाच्छादनत्वेन वृत्तिचिन्तारहित **सुखं वसेत्।** अयमेवासाधारणो धर्मः कुटीचकस्योक्तः। इदमेव वक्तुं 'वेदसंन्यासिनां त्वि'ति पूर्वमुक्तम् ।। ९५ ।।

(४) **राघवानन्दः। पुत्रैश्वर्ये** पुत्रदत्तभिक्षादौ ।। ९५ ।।

(५) **नन्दनः।** तत्तत्काम्यकर्म फलभोगानुरूपदेहप्राप्तयः। कर्मदोषास्तानपानुदं-स्तेषामपनोदनहेतोः **सर्वाणि** काम्य**कर्माणि संन्यस्य नियतो** नियतकर्मकारी वेदमभ्यस्यञ्ज-पन् ।। ९५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। कर्मदोषानपानुदन्** दूरीकुर्वन् नियतः सन्**वेदमभ्यस्य** ओंकारं वा अभ्यस्य **पुत्रैश्वर्ये** पञ्चयज्ञविधानं पुत्रेण कार्यं एवंविधः सुखं वसेत् ।। ९५ ।।

(७) **मणिरामः।** असाधारणं कुटीचकधर्ममाह **संन्यस्येति। सर्वकर्माणि** गृहस्थानुष्ठेयाग्निहोत्रादिकर्माणि। **कर्मदोषान्** अज्ञातजंतुवधजनितदोषान्। **अपानुदन्** प्राणायामादिना नाशयन्। **नियतः** नियतेंद्रियः। **वेदमभ्यस्य** उपनिषदः ग्रंथतोऽ-र्थत अभ्यस्य। **पुत्रैश्वर्यं** पुत्रगृहेषु चोपकल्पितभोजनाच्छादनत्वेन **वृत्तिः चितारहितः।**

(८) **गोविन्दराजः। संन्यस्येति।** सर्वाण्यग्निहोत्रादिकर्माणि परित्यज्य 'ज्ञानेनैवापरे विप्रा' इत्येवमादिप्रकारेण ज्ञानबलात्तान्यनुतिष्ठन्नबुद्धिपूर्वां संचितपापान्युत्तरश्लोके वक्ष्यमाणत्वात् संन्यासेनैव संहरन् गृहीतनिश्चयो वेदं ग्रन्थतोऽर्थतश्चाभ्यस्यन् पुत्रगतसमृद्ध्युपेतेन पुत्रोपक्लृतग्रासाच्छादनवृत्तित्वात् सुखं वसेत् ।। ९५ ।।

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ।।
संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ।।९६।।

(१) **मेधातिथिः।** स्वकार्यमात्मोपासनं **परमं** प्रधानमस्येति स्वकार्यपरमं **अस्पृहः** मनस्यपि स्पृहा न क्वचित्कर्तव्या ।। ९६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** स्वकार्यपरमः स्वकर्तव्यनित्यकर्मविशेषस्वाध्यायमात्रपरः। अपहत्यैनः संसारे हेतुमधर्मम्। तदानेन गृहस्थ एव धृत्यादिदशलक्षणधर्मानुष्ठानपरः स्वाध्यायनित्योऽनीहमानः पुत्रगृहे भुञ्जानो नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मपरित्यागादविघ्नि-तात्मदृष्टिर्वेदान्तार्थपरिभावनया ब्रह्म भवतीति दर्शितम्। तत्र स्नानाचमनसंध्योपासनानि स्वाध्यायाधिकारार्थमेवानुष्ठेयं 'संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मस्वि'ति वचनेन हि संध्यानुष्ठानमपि शौचहेतुतया स्मर्यते यमानां नियमानां च मध्ये यावत्स्वाध्यायाविरोधै-स्तावदनुष्ठेयम् स्वाध्याये च क्रियमाणे निरन्तरं तदर्थोऽनुसंधेयः अर्थज्ञानशून्यस्य तस्याल्प-फलत्वादिति ।। ९६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एवमुक्तप्रकारेण वर्तमानोऽग्निहोत्रादिगृहस्थकर्माणि परित्य-ज्यात्मसाक्षात्कारस्वरूपस्वकार्यप्रधानः स्वर्गादावपि बन्धहेतुतया निःस्पृहः प्रव्रज्यया पापानि विनाश्य ब्रह्मसाक्षात्कारेण परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति ।। ९६ ।।

(४) **राघवानन्दः। स्वकार्यपरमः** आत्मसाक्षात्कारप्रधान इति केचित्। तन्न 'पुत्रै-श्वर्य' इति वचनात्। अविरक्ततया 'संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थान'मित्युक्तेश्च तदुपायनारायण-मन्त्रोपासनया सह स्वधर्मानुष्ठानपरो भवेदित्यर्थः। संन्यासेनापहृत्य एनः पापं। मनो-

वाक्कायकर्माणि मे शुद्ध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासं स्वाहेति मन्त्रलिङ्गादिति। **परमां गतिं** ब्रह्मलोकावाप्तिं प्राप्नोति। परमपदप्रयोगात् 'पुत्रैषणायाश्चे'ति श्रुतेश्च। तत्राप्याश्रमे विरक्तः सन्परमहंससंन्यासं कृत्वा वा मोक्षावाप्तिरिति॥ ९६॥

(५) **नन्दनः**। वेदसंन्यासिकस्य कर्मयोगानुष्ठाने फलमाह **एवमिति**। **स्वकार्यपरमः** स्वस्य कार्यनियतः कर्मेरितस्तत्फलेष्वस्पृहः॥ ९६॥

(७) **मणिरामः**। स्वकार्यपरमः आत्मसाक्षात्कारस्वरूपस्वकार्यप्रधानः **अस्पृहः** स्वर्गादावपि बंधहेतुतया निःस्पृहः॥ ९५-९६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एवमिति**। एवमुक्तनीत्या कर्माणि अग्निहोत्रादीनि परित्यज्यात्मज्ञानाख्यस्वकार्यप्रधानो विगताभिलाषकः संन्यासेनासंचेतितोत्पन्नं पापं निर्हृत्य ब्रह्मलोकं ज्ञाने वा सति मोक्षं प्राप्नोति॥ ९६॥

(९) **भारुचिः**। फलार्थवादोऽयम्, फलविधिर्वा आगमः सत्यपि द्विजातित्वे। तथा च वाजसनेयिकं रहस्यब्राह्मणमिदमर्थं भवति ब्राह्मणा(णः) प्रव्रजत्येवमादि। उक्तः॥ ९६॥

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः।
पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधत॥ ९७॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां षष्ठोऽध्यायः॥६॥

(१) **मेधातिथिः**। **चतुर्विधो** धर्मश्चातुराश्रम्यम्। ब्राह्मणस्य सर्वमेतद्विहितम्।

"ननु च 'एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विज' इति द्विजग्रहणमुपक्रमे श्रुतम्। तस्य चानुपजातविरोधित्वात् त्रैवर्णिकार्थिता निश्चिता। अतश्चेदं ब्राह्मणग्रहणं त्रैवर्णिकप्रदर्शनार्थमेव युक्तम्। यद्येकवाक्यतोपक्रमोपसंहारयोर्न स्यात् तदा नैवं स्यात्। एकवाक्यत्वे तु बलवदुपक्रमार्थः शक्यः प्रतिपत्तुम्"। कृत्स्नवाक्यपर्यालोचनया योऽर्थः स निश्चीयते। अतो द्विजग्रहणं ब्राह्मणपरतयोपसंहर्तव्यम्। अस्ति ब्राह्मणस्य द्विजातित्वम्, न तु सर्वेषु द्विजातिषु ब्राह्मण्यम्। अत्रापि द्विजशब्दार्थे संभवति नान्वयिनि लक्षणा न्याय्या। तथा च **महाभारते** शूद्रस्यापि त्रय आश्रमाः श्रूयन्ते 'शुश्रूषा कृतकृत्यस्येति' उपक्रम्य 'आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निरामिषम्', परिव्राज्यमित्यर्थः।" **नैवं** तस्यायमर्थः 'सर्व आश्रमास्तु न कर्तव्याः। किं तर्हि? शुश्रूषयाऽपत्योत्पादनेन च सर्वाश्रमफलं लभते'। द्विजातीन् शुश्रूषमाणो गार्हस्थ्येन सर्वाश्रमफलं लभते, परिव्राजकफलं मोक्षं वर्जयित्वा। अतो ब्राह्मणधर्म एव चातुराश्रम्यमिति सिद्धम्॥ ९७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उपसंहरति **एष व** इति। **चतुर्विधः** आश्रमभेदात् ब्राह्मणस्यैव चतुर्विधोऽन्येषां तु द्विजातीनां त्रिविध एव; संन्यासे तेषामनधिकारात्। शूद्रस्य तु गार्हस्थ्य एवाधिकारादेकविध एव। ब्राह्मणस्येत्यत्र केचित् **बौधायनेन** परिव्राजकधर्मं प्रक्रम्य 'स्त्रीणां चैक' इति वचनात्पुल्लिङ्गमविवक्षितमित्याहुः। एकग्रहणाद्बौधायनस्यापि स्त्रीणां

पारिव्राज्यं नापेक्षितमिति विवक्षितमेव पुल्लिङ्गमित्यन्ये। चतुर्विधोऽपि पुण्यः **स्वर्ग-हेतुपुण्यजनकः** अक्षयफलो मोक्षहेतुः ।। ९७ ।।

श्रीनारायणसर्वज्ञकृता। वृत्तिर्मनुस्मृतेः। कुनिबन्धकृतव्याख्यामियं दूरे निरस्यते। **इति सर्वज्ञश्रीनारायणकृतौ मनुस्मृत्यर्थविवृतौ वानप्रस्थयतिधर्मो नाम षष्ठोऽध्यायः** ।। ६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ऋषीन्संबोध्य उच्यते। एष युष्माकं ब्राह्मणस्य संबन्धी क्रिया-कलापो धर्मस्तस्यैव ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थादिभेदेन चतुर्विधः परत्राक्षयफल उक्तः। इदानीं राजसंबन्धिनं धर्मं शृणुत। अत्र च श्लोके ब्राह्मणस्य चातुराश्रम्योपदेशाद्ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति पूर्वमभिधानाद्ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्याधिकारः ।। ९७ ।।

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां षष्ठोऽध्यायः ।। ६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **वो** युष्मभ्यं **चतुर्विधः** ब्रह्मचर्यादिभेदभिन्नः **पुण्यः** पुण्यप्रदः **अक्षयफलः** अक्षयं द्विपरार्धकालपर्यन्तं स्थायि फलं यस्य सः ।। ९७ ।।

इति श्रीराघवानन्दविरचितायां **मन्वर्थचन्द्रिकायां** षष्ठोऽध्यायः ।। ६ ।।

(५) **नन्दनः। एष इति।** स्पष्टः ।। ९७ ।।

इति नन्दनाचार्यविरचिते **मानवव्याख्याने** षष्ठोऽध्यायः ।। ६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। एष इति** ।। ९७ ।।

इति श्रीमानवे धर्मशास्त्रे रामचन्द्रविरचितायां टीकायां षष्ठोऽध्यायः ।। ६ ।।

इति श्रीमिश्रगंगारात्मज-दीक्षित-मणिरामकृतायां **सुखबोधिन्यां** षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।। ६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। एष इति।** एष ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थप्रव्रजितानुष्ठेयरूपश्चतुः-प्रकारो ब्राह्मणसंबन्धी पुण्यहेतुत्वात्पुण्यो ब्रह्मलोकापवर्गफलत्वात् परलोकेऽक्षयफलो धर्मो युष्माकमुक्तः। एवं चास्माद्ब्राह्मणग्रहणात् 'ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादि'ति चास्माद्ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेर्ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्याधिकारो न द्विजातिमात्रस्येत्यवसीयते। इदानीं राजसंबंधिनं धर्मं शृणुत ।। ९७ ।।

इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविंदराजविरचितायां मनुटीकायां यतिधर्मे षष्ठोऽध्यायः ।। ६ ।।

(९) **भारुचिः।** पुनरनयोः राजाचार्ययोः शासनातिगो भविष्यति तं प्रत्युपदेशः प्रायश्चित्तस्य युज्यते, यतोऽर्थक्रमादेवैतस्मात् प्रायश्चित्तानि प्रोत्सार्य राजधर्मा एव तावच्छिष्यन्त इति" ।। ९७ ।।

इति ऋजुविमलस्य कृतौ मनुशास्त्रविवरणे
षष्ठोऽध्यायः ।। ६ ।।

भारतीयविद्या-श्रेणी—ग्रन्थः ३८

मनुस्मृति

मेधातिथि-सर्वज्ञनारायण-कुल्लूक-राघवानन्द-नन्दन-
रामचन्द्र-मणिराम-गोविन्दराज-भारुचि

इति व्याख्यानवकेन समलङ्कृता

◎

चतुर्थो विभागः

(भागः १–७ अध्यायात्मकः)

◎

सम्पादकः

जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे

महामहोपाध्याय, विद्यावाचस्पति
एम्.ए., एल्एल्.बी., ॲड्व्होकेट (सु. को.)

इत्यनेन

भारतीयविद्याभवनस्य संमान्यनियामकेन परिष्कृता

◎

भारतशासनस्य शिक्षणविभागस्यार्थसाहाय्येन प्रकाशिता

१९८५

भारतीय विद्या भवनम्

कुलपति के. एम्. मुनशीपथः, चौपाटी

मुम्बई ४०० ००७

Bhāratīya Vidyā Series—Vol. No. 38

MANU-SMṚTI

With Nine Commentaries by Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmacandra, Maṇirāma, Govindarāja and Bhāruci

VOLUME IV (Part-I : Adhyāya-7)

Edited by
JAYANTAKRISHNA HARIKRISHNA DAVE
Mahāmahopādhyāya, Vidyāvācaspati
M.A., LL.B., ADVOCATE (SUPREME COURT)
Hon. Director, Bharatiya Vidya Bhavan

Published with the financial assistance of the Ministry of Education, Government of India

1985

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

Kulapati K. M. Munshi Marg, Chowpatty, Bombay-400 007

INTRODUCTION

Manusmriti, with nine Commentaries by Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmacandra, Maṇirāma, Govindarāja and Bhāruci, is intended to be published in 6 volumes — each volume covering two Adhyāyas.

Volumes 1, 2, 3, 5 and 6 have already been published earlier. This is the fourth volume Part I covering the seventh Adhyāya and Part II covering eighth Adhyāya is expected to be out shortly.

This project with these nine commentaries has been undertaken by the Bharatiya Vidya Bhavan with the financial assistance of the Ministry of Education, Government of India. The Editor expresses warm thanks to the Government of India for the kind and continued financial assistance.

Publication of this and remaining volume has been delayed for various reasons, including press and paper problems. However, the second part of this volume is expected to come out soon.

Bharatiya Vidya Bhavan,
Kulapati K. M. Munshi Marg.
Bombay-400 007.
30-3-1985

Jayantakrishna Harikrishna Dave

मनुस्मृतिः

सप्तमाध्याय-विषयानुक्रमकोशः

विषयः				श्लो.

विषयः				श्लो.

मनुस्मृतिः

व्याख्यानवकोपेता

•

सप्तमोऽध्यायः ७

•

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।
संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः** । 'धर्मशब्दः कर्तव्यतावचन' इत्युक्तम् । यद्राज्ञः कर्तव्यं तदिदानीमुच्यत इति प्रतिज्ञा । कर्तव्यं च दृष्टार्थं षाड्गुण्यादि, अदृष्टार्थमग्निहोत्रादि । तत्रेह प्राधान्येन दृष्टार्थमुपदिश्यते । तत्रैव च राजधर्मप्रसिद्धिः । राजशब्दस्तु नेह क्षत्रियजातिवचनः । किं तर्हि ? अभिषेकाधिपत्यादिगुणयोगिनि पुरुषे वर्तते । अत एवाह **यथावृत्तो भवेन्नृपः** । 'नृप'ग्रहणेन जनपदैश्वर्यवतोऽधिकारमाह । प्रमाणान्तरमूला ह्यत्र धर्मा उच्यन्ते, न सर्वे वेदमूलाः । अन्यमूलत्वे च यदत्र धर्मशास्त्राविरुद्धं तदुच्यते । तथा च **कात्यायनः** "अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेदिति" । **यथावृत्तः** यद्वृत्तं यत्प्रकारं वाऽस्येति च बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थो राजा । यथार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः स्यात् । **वृत्तं** परिपालनार्थो व्यापारोऽदृष्टार्थश्च । **संभवश्चोत्पत्तिः** । स उक्तो "राजानमसृजत्प्रभुः" (७/३) इत्यादिना । **परमा** प्रकृष्टा सिद्धिर्विजिगीषोरैकाधिपत्यम् । राजवृत्तस्य फलप्रतिज्ञेयम् ॥ १ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवं तावत्पञ्चभिरध्यायैर्ब्राह्मणस्यासाधारणधर्माः कथिताः, अधुना द्वितीयवर्णस्य क्षत्रियस्यासाधारणधर्मानाह **राजधर्मानिति** । धर्मो धर्मसाधनं । यथावृत्तो यदाचारः । संभवः सृष्टचादौ । सिद्धिर्दृष्टार्थसिद्धिः ॥ १ ॥

(३) **कुल्लूकः** । धर्मशब्दोऽत्र दृष्टादृष्टार्थानुष्ठेयपरः, षाड्गुण्यादेरपि वक्ष्यमाणत्वात् । 'राज'शब्दोऽपि नात्र क्षत्रियजातिवचनः किंत्वभिषिक्तजनपदपुरपालयितृपुरुषवचनः । अत एवाह **यथावृत्तो भवेन्नृप इति** । यथावदाचारो नृपतिर्भवेत्तथा तस्यानुष्ठेयानि कथयिष्यामि **यथा** येन प्रकारेण वा 'राजानमसृजत्प्रभु' (७/३) रित्यादिना तस्योत्पत्तिः, यथा च दृष्टादृष्ट-फलसंपत्तिस्तदपि वक्ष्यामि ॥ १ ॥

(४) **राघवानन्दः** । 'राजा धर्मस्य कारण' मित्यनुशासनान्नृपतिधर्मयोः कार्यकारण-संगतिरध्यायद्वये । **राजधर्मानिति** । राजपदमत्रावेष्टचधिकरणन्यायेनान्ध्रप्रसिद्धिमाश्रित्य राजन्यपरं प्रजापालनकण्टकोद्धरणादिना राज्यस्य कर्तरि वर्णान्तरे च लाक्षणिकमिति उत्तरे च ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेणेति, अन्ते च 'क्षत्रियस्यापराधेन ब्राह्मणः सीदति क्षुधा । वेदाभ्यासो हि विप्रस्य क्षत्रियस्याभिरक्षणम्' । नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते क्षत्रियाय ददौ राज्यं संध्यां

चोपास्य शृणुयादित्यादिस्वरसात्। नतु ब्राह्मणादौ राजधर्मप्राप्तिरिति। 'अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन तेजसा। जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तर' (१०/८१) इत्यापदि मनुवचनादेव धर्माः कर्तव्याः। तत्रादृष्टमग्निहोत्रादि तदर्थं ऋत्विगादि दृष्टं प्रजापालनादि तदर्थं षाड्गुण्यादि तयोः प्राप्तिः। यथावृत्तो यथाचारो भवेत्। संभवश्चेन्द्रादिभ्य उत्पत्तिः। सिध्दी रणे नैव ॥ १ ॥

(५) **नन्दनः**। एवं प्रतिपादितस्याश्रमधर्मस्य रक्षाधिकारिणं राजानं प्रति धर्मान्प्रस्तौति **राजेति**। यथावृत्तो यत्प्रकारवृत्तो नृपो भवेत् नॄन् पातुं शक्नुयात् तथा च वक्ष्यामि। सिद्धिरैहिकामुष्मिकफलम् ॥ १ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। राजधर्मानाह **राजधर्मानिति**। **यथावृत्तः** यथाचारः **नृपो भवेत्** तस्य राज्ञः यथासंभवः सृष्टयादौ जन्म तस्य **यथा सिद्धिः** कार्यसिद्धिः एतादृशान्वक्ष्यमाणलक्षणान्राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **राजधर्मानिति**। नृपतिना यथाचारेण भवितव्यं, वीक्ष्य दृष्टादृष्टार्थान् कर्तव्यान् कथयिष्यामि। तथा येन प्रकारेण राज्ञ उत्पत्तिर्यथा च प्रकृष्टा दृष्टादृष्टार्थफलसंपत्तिस्तद्वक्ष्यामि ॥ १ ॥

(९) **भारुचिः**। एवमेकाश्रम्यं चातुराश्रम्यं च सविक(? ल्पं) सिद्धिस्तु परमा राज्ञः स्वीकृता। सर्वराजमण्डलस्यानन्तरं सकलमहीमण्डलाधिपत्ये सति निरतिशया धर्मार्थी सुखत्रिवर्गाभ्युदयप्राप्तिरप (रमात्या) दिप्रकृतिसम्पत् ॥ १ ॥

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि।
सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २ ॥

(१) **मेधातिथिः**। 'ब्रह्म' वेदः। तत्र श्रुतः संस्कारो '**ब्राह्मः**'। स वेदाध्ययनजन्यो ग्रहणवतोऽर्थलक्षणो वेदस्य; स्वाध्यायविधिनिर्वर्त्य इत्यर्थः। उपनयनं तु ब्रह्मग्रहणार्थत्वाद् ब्राह्ममिति युक्तम्। तथा च वक्ष्यति (७/४३) "त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्याम्" इति। इतरथा विदितवेदितोपदेशः स्यात्। गर्भाधानादिस्मृतिशास्त्रदृष्टचत्वारिंशसंस्कारम्।

क्षत्रियेणेति। एतेन क्षत्रिय एव राज्याधिकारीति सूचितम्। क्षत्रियाभावे तदतिदेशोऽपि ग्राह्यः। अन्यथा प्रजालोपः स्यादिति भावः।

सर्वस्य करदस्य दीनानाथादेश्च। **अस्येति** स्वविषयवासिनां यथास्वं जनपदपुरनिर्देशः। **यथान्यायम्**। न्यायः शास्त्रं धर्मशास्त्ररूपम्, नार्थशास्त्रमौशनसादिप्रणीतम्, तमनतिक्रम्य। **परिरक्षणं** परिपालनम्। अपायपरिहारः, दुर्बलानां बलवद्भिरनभिभवः, शास्त्रमर्यादानतिक्रमश्च। दुःखत्राणं **परिरक्षा**। शास्त्रातिक्रमे चादृष्टं दुःखम्। अतस्तदनतिक्रमे राजभयेन रक्षिता भवन्ति। राजदण्डे दुःखमिति चेन्महतो नरकादिदुःखाद्राजदण्डनमल्पीयः। **कर्तव्यमिति** विधिः। अधिकारश्चाष्टमे निरूपितः ॥२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ब्राह्मं तूपनयनादिस्नानान्तम् ॥२॥

(३) **कुल्लूकः**। **ब्रह्म वेदस्तत्प्राप्त्यर्थतयोपनयनसंस्कारस्तं यथाशास्त्रं प्राप्नुवता क्षत्रियेणास्य सर्वस्य स्वविषयावस्थितस्य शास्त्रानुसारेण नियमतो रक्षणं कर्तव्यम्।**

एतेन क्षत्रिय एव नान्यो राज्याधिकारीति दर्शितम्। अत एव शास्त्रार्थतत्त्वं क्षत्रियस्य जीवनार्थं, तथा क्षत्रियस्य तु रक्षणं स्वकर्मसु श्रेष्ठं च वक्ष्यति, ब्राह्मणस्य ह्यापदि 'जीवेत्क्षत्रियधर्मेण' (१०/८१) त्यभिधास्यति। वैश्यस्यापि क्षत्रियधर्मं शूद्रस्य च क्षत्रियवैश्यकर्मणी जीवनार्थमापदि जगाद **नारदः** 'न कथंचन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम्। वृषलः कर्म च ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ॥ उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते। मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥ रक्षणं वेदधर्मार्थं तपः क्षत्रस्य रक्षण'मिति 'सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षत' (८/३०४) इति च वक्ष्यमाणत्वात् रक्षितुर्बलिषड्भागग्रहणात् 'दृष्टार्थमपि योऽरक्षन्बलिमादत्त' (८/३०७) इति नरकपातं वक्ष्यति ॥२॥

(४) **राघवानन्दः**। ब्रह्म वेदस्तत्कृतं संस्कारमुपनयनवेदाध्ययनादिप्राप्तेन **क्षत्रियेण** ॥२॥

(५) **नन्दनः**। अभिषेकादिसंस्कारयुक्तस्य क्षत्रियस्य रक्षायामधिकारो नान्यस्येत्याह **ब्राह्ममिति**। ब्राह्मं संस्कारं वैदिकमुपनयनाभिषेकादिकं संस्कारं प्राप्तो यस्तस्यैव रक्षायामधिकारो नान्यस्येति ॥२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **ब्राह्मं** संस्कारं उपनयनादिसंस्कारान् प्राप्तेन **क्षत्रियेण यथाविधि अस्य सर्वस्य जगतः परिरक्षणं** कर्तव्यम् ॥२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ब्राह्ममिति**। वेदाधिगमार्थमुपनयनार्थं स्नानपर्यन्तं **यथाशास्त्रं संस्कारं** प्राप्तवता **क्षत्रियेण सर्वस्यास्य** जगतः शास्त्रमर्यादानतिक्रमेण नियमतो **रक्षणं कर्तव्यम्**, वृत्त्यर्थत्वेऽपि 'तपः क्षत्रस्य रक्षणम्' इति अदृष्टार्थत्वेनापि रक्षणोपदेशात् ॥२॥

(९) **भारुचिः**। तत्र सिद्धिमवेक्ष्येदमुच्यते 'ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण **यथाविधि**। सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम्'। ब्रह्मणे ब्रह्मणो वा संस्कारः ब्राह्मं उपनयनादिः। स्नानान्तस्तं प्राप्तेन क्षत्रियेण, नान्यवर्णेन। **यथाविधि** यथाशास्त्रं। सर्वस्यास्येत्यनेनाभिनयेन वर्णाश्रमौ निर्दिशति। यथान्यायं यथोपदेशं कर्तव्यं। **परिरक्षणमिति**। अन्यवृत्तिपरिसंख्येयं नियमो वा। एके तु दृष्टार्थत्वादुपदेशं वृत्त्यर्थं मन्यन्ते। तथा च सति पित्र्ये धने निध्यधिगमेऽन्यथा प्राप्तौ न नियोगतः क्षत्रियो राजन्यमातिष्ठेदिति। तदयुक्तम् – 'वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य तु रक्षणम्। वार्ताकर्म च वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥' (१०/८०) इत्युक्तत्वाद्विशिष्टत्वं चैषां दृष्टादृष्टसम्बन्धेन युक्तम्। नियमाश्रयश्चादृष्टसंबंधः आवृत्तिश्च राज्ञा रक्ष्यन्ते। यतो दृष्टार्थमेव रक्षणम्, अराज्ञोऽपि च क्षत्रियस्य ग्रामादिसंरक्षणेऽप्येतदर्थवत् नियमशास्त्र...॥२॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात्।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥३॥

(१) **मेधातिथिः**। **विद्रुते** पीडितेऽप्रतिष्ठिते वा। **प्रभुः** प्रजापतिः। स्तुतिरियम् ॥३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **विद्रुते** कल्पादौ ॥३॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्मादराजके जगति बलवद्भयात्सर्वतः प्रचलिते सर्वस्यास्य चराचरस्य रक्षायै राजानं सृष्टवांस्तस्मात्तेन रक्षणं कार्यम् ॥३॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्र पुरावृत्तमाह **अराजक** इति। **विद्रुते** पीडिते। **प्रभुः** प्रजापतिः ॥३॥

(५) **नन्दनः**। तत्र हेतुः तामधिकृत्य तस्य सृष्टत्वमित्याह **अराजके** **हीति**। **सर्वतो भया**द्दैविकान्मानुषाच्च **प्रभुः** प्रजापतिः ॥३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **अराजके**ऽस्मिँल्लोके भयात्**सर्वतो विद्रुते** सति अस्य विश्वस्य रक्षार्थं **प्रभू राजानमसृजत्** ॥३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अराजक** इति। यस्मात्पूर्वमविद्यमानराजके **अस्मिन्** जगति भयेन समंतात् प्रचलति सति **अस्य** जगतो **रक्षार्थं** हिरण्यगर्भो **राजानं** सृष्टवान्, तस्मात्तेन रक्षणं कर्तव्यम् ॥३॥

(९) **भारुचिः**। साधारणमधुनोच्यते तन्निवृत्त्यर्थं राजोत्पत्तिरनेन प्रदर्श्यते। पूर्वविधिस्तुतिरियम् ॥३॥

इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥४॥

(१) **मेधातिथिः**। **अनिलो** वायुः। **वित्तेशो** धनपतिर्वैश्रवणः। **मात्रा** अवयवाः। शाश्वतीः सारभूताः। **निर्हृत्य** निष्कृष्य ॥४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मात्रा** अवयवान्। **निर्हृत्या**कृष्य ॥४॥

(३) **कुल्लूकः**। कथं सृष्टवानित्याह **इन्द्रेति**। इन्द्रवातयमसूर्याग्निवरुणचन्द्रकुबेराणां **मात्रा** अंशान्सारभूतानाकृष्य राजानमसृजत् ॥४॥

(४) **राघवानन्दः**। सर्वनियन्तृत्वविधानार्थमुत्पत्तिस्वरूपकथनेन स्तौति **इन्द्रेति** द्वाभ्याम्। **वित्तेशः** कुबेरः। **मात्राः** सारभूतांशाः दधिमण्डस्य नवनीतवत्। **शाश्वती**र्मन्वन्तरव्यापिनीः। **निर्हृत्य** निष्कृष्य ॥४॥

(५) **नन्दनः**। किमुपादायासृजदित्यपेक्षायामाह **इन्द्रेति**। **शाश्वतीर्मात्राः** स्वाभाविकानंशान् इन्द्रस्यैश्वर्यम्, अनिलस्य बलं इत्यादिकाः शक्तीरित्यर्थः। **निर्हृत्या**सृजदित्यनुषङ्गः ॥४॥

(८) **गोविन्दराजः**। कथमसृजदित्याह **इन्द्रानिलयमार्काणामिति**। इन्द्रवायुयमादित्याग्निवरुणचन्द्रवैश्रवणानां संबन्धिनोंऽशान् सारभूतान्निष्कृष्य राजानमसृजत् ॥४॥

(९) **भारुचिः**। 'बालोऽपि नावमन्तव्य' (७/८) इत्यस्य विधेर्वक्ष्यमाणस्येमे दश श्लोकाः शेषतया विज्ञेयाः। एवमिन्द्रादीनां स्वविषये येन चेष्टां करोति तेन तेषां मात्राभ्यो निर्मित इत्युच्यते ॥४॥

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥५॥

(१) **मेधातिथिः**। **एषा**मिन्द्रादीनां सुरश्रेष्ठानां **मात्रा**भिस्तेजोंशैर्निर्मितस्तस्माद्धेतो**रभिभवति** दुर्निरीक्ष्यमुखो भवति। **तेजसा** हेतुना।

निष्कृष्य **निर्मित** उत्पादितः यतः 'कृषि'रुत्पादने धातुर्वर्तते। तेनापायावधित्वान्मात्राभ्य इति पञ्चमी तृतीया वा पठितव्या ॥५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तेजसा** वीर्येण ॥५॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मादिन्द्रादीनां देवश्रेष्ठानामंशेभ्यो नृपतिः सृष्टस्तस्मादेष सर्वप्राणिनो वीर्येणातिशेते ॥५॥

(४) **राघवानन्दः** । तदेवाह यस्मादिन्द्रादीनां मात्राभिर्निर्मितो नृपस्तस्मात्स्व-तेजसा **सर्वभूतान्यभिभवत्येष** इति ॥५॥

(५) **नन्दनः** । उक्तस्य प्रत्यक्षत्वं श्लोकत्रयेणोपपादयति **यस्मादिति** ॥५॥

(६) **रामचन्द्रः** । **यस्मात्**कारणा**देषां सुरेंद्राणामिन्द्रा**दिलोकपालानां **मात्राभ्यो**ऽ-शेभ्यो **निर्मितो नृपस्तस्मा**त्कारणात्**तेजसा सर्वभूतान्यभिभवति** ॥५॥

(८) **गोविन्दराजः । यस्मादिति** । तेषामिन्द्रादीनां देवेश्वराणां संबन्धिभ्यः अंशेभ्यो यस्मान्नृपतिः कृतः, तस्मादेष प्राणिनो वीर्येणाधरीकरोति ॥५॥

(९) **भारुचिः** । कार्येणैतदर्थं दर्शयति – यस्मादाधिपत्यैश्वर्यात् सर्वभूतान्यभि-भवति स्वेन तेजसा, अत इन्द्रादिदेवतामात्राभ्यो निर्मित इति स्तूयते ॥ ५ ॥

तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥ ६ ॥

(१) **मेधातिथिः । तपति** तपतीव संमुखोऽशक्यदर्शनत्वादेवमुच्यते । तदाह **न चैनं भुवि शक्नोति** । ब्राह्मणजात्युत्कृष्टा ब्रह्मवर्चस्विनोऽपि **नैनमभिमुखं वीक्षितुं** शक्नु-वन्ति । तदुक्तं "तमुपर्यासीनमधस्तादुपासीरन्" ॥६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । तपत्यादित्यव**दित्यंशोपपादनमितरेष्वप्येवं स्वयमूह्यम् ॥६॥

(३) **कुल्लूकः** । अयं च राजा स्वतेजसा सूर्य इव पश्यतां **चक्षूंषि मनांसि** च संतापयति । न **चैनं** राजानं पृथिव्यां कश्चिदप्याभिमुख्येन द्रष्टुं क्षमते ॥६॥

(४) **राघवानन्दः** । कार्येणापि तदंशोऽनुमेय इत्याह **तपतीति** द्वाभ्याम् । दुष्टानां चक्षुर्मनसोः संतापजननात्तद्दर्शनानिष्ठाक्षमत्वं सूचितं । साधूनां न तपति विमलं प्रसाध-यति ॥६॥

(६) **रामचन्द्रः** । सर्वेषां चक्षूंषि **मनांसि** चार्कवन्नृप**स्तपति** संतापयतीत्यर्थः ॥६॥

(८) **गोविन्दराजः । तपतीति । एष च** राजा पश्यतां स्ववीर्येण **चक्षूंषि मनांसि च** आदित्यवत्संतापयति, **नचैनं** राजानं वीर्येणातिशययोगात्**कश्चिदपि** पृथिव्यामाभिमुख्येन **वीक्षितुं शक्नोति** । एवं चेन्द्रांशांशोद्भवत्वादिति कथनार्थम् ॥६॥

(९) **भारुचिः** । महाराजलिङ्गेन चामरछत्रभृङ्गादिना युक्तो दीप्तिमत्त्वा-च्चक्षूंष्यादित्यवत् तापयति । मनांसि दण्डपातनाद् यस्मादतो न कश्चिदेनं शक्नोत्यभि-वीक्षितुमपि किं पुनः (अ)पाकर्तुम् । पूर्ववदयमपि स्तुत्यै । एवं च सति तास्ववस्थासु कार्यार्थम् ॥६॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अग्न्यादिदेवतानां मात्राशयत्वात्तच्छक्तियोगितयैवमुच्यते । **प्रभावो**ऽलौकिकी या शक्तिः ।।७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रभावतः** प्रभाववानेवैवं भवतीत्यर्थः ।।७।।

(३) **कुल्लूकः।** एवं चाग्न्यादीनां पूर्वोक्तांशभवत्वात्तत्कर्मकारित्वाच्च 'प्रताप-युक्तस्तेजस्वी'(९/३१०)त्यादिना नवमाध्याये वक्ष्यमाणत्वात्स राजा शक्त्यतिशयेनाग्न्यादिरूपो भवति ।।७।।

(४) **राघवानन्दः। स धर्मराट्** यमः। **प्रभावतः** ऐश्वर्येण ।।७।।

(५) **नन्दनः। प्रभावतः** शक्तितः ।।७।।

(८) **गोविन्दराजः। स इति।** 'प्रतापयुक्तस्तेजस्वी'त्यादिवक्ष्यमाणात्। आदित्यतुल्य-व्यापारकरणादसावलौकिकशक्तियोगेन तासु क्रियासु राजाग्निवाय्वादित्यचन्द्रयमवैश्रवण-वरुणेन्द्रतुल्यो भवति ।।७।।

(९) **भारुचिः** । एवं चेमे लोकपाला यैरयं राजा तथा तथैव व्यपदिश्यते ।। ७ ।।

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ।। ८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** मनुष्योऽयमित्येवं **बालोऽपि** भूमिपो राजा **नावमन्तव्यः।** किं तर्हि? **महती** काचिदेषा **देवतै**तेन मानुषेण रूपेण स्थितेति । अतो दृष्टेनापि **दोषेण** राजन्यवज्ञा न युज्यते ।।८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। महती देवता** ईश्वरः ।।८।।

(३) **कुल्लूकः।** ततश्च **मनुष्य** इति बुद्ध्या **बालोऽपि** राजा **नावमन्तव्यः।** यस्मान्**महती**यं काचिद्**देवता** मानुषरूपेणावतिष्ठते । एतेन देवतावज्ञायामधर्मादयोऽदृष्टदोषा उक्ताः ।।८।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **बालोऽपी**ति । अवमानप्रसक्तिमाह **मनुष्य** इति ।।८।।

(५) **नन्दनः।** एवं देवांशप्रभवत्वाद्राजा नावमन्तव्य इत्याह **बाल** इति । **महती देवता** अग्निरित्यर्थः । हिशब्दो हेतौ ।।८।।

(८) **गोविन्दराजः। बालोऽपी**ति । भूपति**र्बालोऽपि** मनुष्यबुद्ध्या नावज्ञेयो यस्माद्देवांशोद्भवत्वान्**महत्येषा देवता** मनुष्यरूपेणास्ते ।।८।।

(९) **भारुचिः।** यतश्चैतदेवमतः शक्नोति ह्ययं बालोऽप्यमात्यादिभिरकार्यकारिणो निवर्तयितुम् । किञ्चान्यत् ।।८।।

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ।। ९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अस्य विधेरर्थवादश्लोका एते। राजधर्मोऽपि सन् सर्वपुरुषार्थोऽयम्। योऽग्निं हस्तादिना स्पृशति, समिद्धस्याप्यन्तिकवर्ती भवति, स **'दुरुपसर्पी'** नरः

प्रमादस्खलितो दह्यते। राजा तु क्रुद्धः सपुत्रधनदारबान्धवं दहति। कुलं – ये केचिद् ज्ञातयः स्वजनाश्च तानप्यपराधसम्बन्धात्पशुभिर्धनसंचयैश्च सह नाशयति ॥९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **दुरुपसर्पिणं** दुष्टेन प्रकारेणोपसर्पन्तमभिभवार्थमग्नेः स्वयमेव तन्मध्ये प्रवेशादिकारिणम् ॥९॥

(३) **कुल्लूकः** । संप्रति दृष्टदोषमाह **एकमित्यादि** । योऽग्नेरतिसमीपमनवहितः सन्नुपसर्पति **दुरुपसर्पिणमेकमेवाग्निर्दहति** न तत्पुत्रादिकं, क्रुद्धो राजाग्निः पुत्रदार-भ्रात्रादिरूपं **कुलमेव** गवाश्वादिपशुसुवर्णादिधनसंचयसहितं सापराधं निहन्ति ॥९॥

(४) **राघवानन्दः** । महत्त्वमेवाह **एकमिति** । **दुरुपसर्पिणं** दुःखार्थं मरणाद्युद्यतं **उपसर्पिणं** समीपगामिनम्। राजा तु देशान्तरस्थमपि कुलादिविशिष्टमपि हन्ति। अग्नि-देवतातोऽप्यधिक इति भावः ॥९॥

(५) **नन्दनः** । अग्नितोऽपि राजा दाहशक्तौ विशिष्टतर इत्याह **एकमिति** । **दुरुपसर्पिणां** उपसर्पणानिपुणानां प्रमादादग्नौ पतितमिति यावत्। **कुलं दहति** यस्मात्तस्मान्नावमन्तव्यः ॥९॥

(६) **रामचन्द्रः । एकमेव नरमग्निर्दहति** । कीदृशं नरं ? **दुरुपसर्पिणं** दुष्टेन प्रकर्षेण उपसर्पन्तं विलङ्घयन्तम् ॥९॥

(८) **गोविन्दराजः। एकमिति। अग्निरनुपायसेविनं** मनुष्य**मेकमेव दहति। राजाग्निः** पुनः पशुधनसमूहसहितं अपराधिसंबन्धिबन्धुवर्गमपि नाशयति। तस्मादसौ नावमन्तव्यो राजाग्निरिव विनाशकत्वान्न च स्नेहातिशयातिदर्शनेन तं प्रत्याश्वसनीयं यस्मात् ॥९॥

(९) **भारुचिः।** यस्मादकार्यकारिणां तत्सहायानां तत्सम्बन्धसम्बन्धानां च कुलं दहति। अतोऽप्यसौ नावमन्तव्यः ॥९॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥

(१) **मेधातिथिः** । नैतन्मन्तव्यं बन्धुर्मे राजा सुहृद्वेति। "कस्य राजा भवेन्मित्रं कानि मित्राणि राजनि।" प्रयोजनापेक्षया च शत्रौ मित्रवदाचरन्ति मित्रे शत्रुवत्। तथाऽशक्ताः कंचिदपराधं क्षमन्ते, शक्तिं प्राप्योन्मूलयन्ति। एवं **देशकालावपि** । अतो **धर्मसिद्ध्यर्थं, कार्यसिद्ध्यर्थं 'विश्वरूपं'** कुरुते। क्षणान्मित्रं क्षणेन शत्रुः, नैकरूप एव राजा भवति।

अतो न विश्वसितव्यं राजनि। मैत्र्याद्वाल्लभ्यात्सौजन्याद्वा तत्तुल्यवयोदृष्ट्या न वर्तितव्यम्, अपि तु सर्वदा नयेन द्रष्टव्यः ॥१०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कार्यं** प्रयोजनं। **शक्तिं** स्वस्य। **देशकालौ** विग्रहादियोग्यौ। **विश्वरूपं** मित्रेऽपि शत्रुतां शत्रावपि मैत्रीं। अतो मित्रमित्यत्र नाविश्वसनीयमित्यर्थः ॥१०॥

(३) **कुल्लूकः** । **स** राजा प्रयोजनापेक्षया **स्वशक्तिं देशकालौ चावेक्ष्य कार्य** सिद्ध्यर्थं तत्त्वतो **विश्वरूपं** बहूनि रूपाणि करोति। जातिविवक्षया बहुष्वेकवचनम्। अशक्तिदशायां क्षमते, शक्तिं प्राप्योन्मूलयति। एवमेकस्मिन्नपि देशे काले च प्रयोजनानु-

रोधेन शत्रुर्वा मित्रं वोदासीनो वा भवति, अतो राजवल्लभोऽहमिति बुद्धया नावज्ञेयः ॥१०॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **कार्यमिति**। **कार्यम**नुग्रहनिग्रहौ। **शक्तिं** बाल्ययौवनाद्यनुरूपाम्। **देशो** दूरनिकटादिः। **कालः** सुभिक्षदुर्भिक्षादिः। **अवेक्ष्य** निश्चित्यैव **विश्वरूपं** प्रयोजनानुरूपेण शत्रुमित्रोदासीनतया ॥१०॥

(५) **नन्दनः**। **विश्वरूपं** नानादेवतारूपम् ॥१०॥

(६) **रामचन्द्रः**। **देशकालौ** विग्रहादियोग्यौ ज्ञात्वा **धर्मसिद्धयर्थं पुनः पुनः विश्वरूपं** नानारूपं इन्द्रयमादिरूपं मित्रे शत्रुतां शत्रौ मित्रतां वा कुरुते ॥१०॥

(८) **गोविन्दराजः**। **कार्यमिति**। स राजा प्रयोजनं पर्यालोच्यात्मशक्तिं **देशकालौ** च स्नेहवैरकरणोचितैः सम्यगवेक्ष्य शास्त्रव्यवस्थासिद्धयर्थं मित्रशत्रुमध्यस्थतया मुहुर्मुहुर्नाना**विश्वरूपं कुरुते** ॥१०॥

(९) **भारुचिः**। अतश्चासौ वाल्लभ्यान्मैत्र्यात्स्वाजन्यद्वारेण वा नावमन्तव्यः। अतश्चास्य सम्यगुपचरितस्य. . .॥१०॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः॥ ११ ॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रसन्न आराधनया श्रियं **ददाति**। क्रुद्धो मृत्युना योजयति। अतः श्रीकामेनाराधनीयः। न केवलं श्रिया योजयति, यावदस्य शत्रवः सन्ति तानपि पराक्रम्य परितोषितो हन्ति। अतः शत्रुवधकामेन यथावत्परिचरणीयः।

पद्मा श्रीपर्यायोऽपि **पद्मा**शब्दो महत्त्वप्रतिपादनार्थः प्रयुक्तः, महतीं श्रियं ददातीत्यर्थः। एते चार्था राज्ञः प्राप्यन्ते। यतः **सर्वतेजोमयो**ऽसौ अग्न्यादित्यचन्द्रमसां तेजो बिभर्ति ॥११॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यस्य प्रसाद इत्यादि त्रयं क्रमात्कुबेरशक्रयमानां व्यापारकथनम्। **पद्मा** पद्महस्ता। यतः पद्मादयस्तदुद्भवा अतः **सर्वतेजोमयः**। एवमन्येष्वप्युक्तांशेषु व्यापारो ज्ञेय इत्याशयः ॥११॥

(३) **कुल्लूकः**। **पद्मा**शब्दः **श्री**पर्यायोऽपि महत्त्वविवक्षयाऽत्र प्रयुक्तः। **यस्य प्रसादा**न्महती **श्री**र्भवत्यतः श्रीकामेन सेव्यः। यस्य शत्रवः सन्ति, तानपि संतोषितो हन्ति। तेन च शत्रुवधकामेनाप्याराधनीयः। यस्मै क्रुध्यति तस्य मृत्युं करोति, तस्माज्जीवनार्थिना न क्रोधनीयः। यस्मात्सर्वेषां सूर्याग्निसोमादीनां तेजो बिभर्ति ॥११॥

(४) **राघवानन्दः**। विश्वरूपत्वं व्यनक्ति **यस्येति**। प्रसादेऽनुग्रहविषये **पद्मा श्री**रिति पर्यायत्वेऽपि महत्त्वानपायत्वख्यापनार्थं पद्मालयत्वसूचनेन वा सुखहेतुत्वं ख्यापितम्। श्रियः सत्वेऽपि नृणामसंतुष्टे राजनि सुखादर्शनात्। **पराक्रमे** शत्रुं प्रतिगमने **विजय**स्तत्संभावना। तदवमानात्तत्क्रोधानन्तरं प्रजामृत्युदर्शनान्मृत्युः। तस्माच्छ्रीप्राप्तिः शत्रुजयशत्रुवधादिकामैर्नृपः सेव्य इति ध्वनिः ॥११॥

(५) **नन्दनः**। अत्रोदाहरणमाह **तस्येति**। तस्य **प्रसादे श्रीर्वसति** तस्य **प्रसादे** सति लक्ष्मीर्जायत इत्यर्थः। **पद्मा** पद्मवती। **विजय** इंद्रः। **सर्वतेजोमयः सर्वदेवता**शक्तिमयः ॥११॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यस्येति**। यस्मादसावग्न्याद्यंशोद्भवत्वादग्न्यादिसर्वतेजोयुक्तस्तस्मात्तद्गतायां प्रसन्नतायां महती **श्रीर्वसति**। एवं च श्रीकामेनासौ आराधनीयो वीर्ये तदा ॥११॥

(९) **भारुचिः**। अतो न केवलमसौ भयात् प्रत्यवायपरिहारार्थमाराध्यः। अभ्युदयोऽपि हि तस्मात् सम्यगुपचरितात् विशिष्टो भवति। अतश्चैव च सति ॥११॥

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम् ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रत्यवायाद्यथा नश्यति जनो नैवमभिप्रेतार्थलोभेनातः पुनःपुनराह। **तं** राजानं **यो द्वेष्टि**, प्रातिकूल्येन वर्तते तस्मिन्, स **त्वसंशयं नश्यति**। **तस्य ह्याशु विनाशाय**। अन्यः कश्चिदपराधं क्षमते अशक्यराजनिवेदनेन। तत्र व्यवहारभागस्य धनपरिक्षयो भवति। भूतोऽप्यर्थः साक्षिणां चित्तवैचित्र्यादन्यथात्वमायाति – इत्यपेक्षमाणः कश्चित्क्रमेणापि। राजा तद्विनाशार्थमपराधेन मनसि स्थितेन बाध्यत एवासौ शक्तिमत्त्वाद्राज्ञः प्रयतमानस्य स्वतन्त्रविरोधापत्तेः ॥१२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तस्मात्तत्र द्वेषोऽपि न कर्तव्य इत्यर्थः ॥१२॥

(३) **कुल्लूकः**। तं राजानमज्ञतया **यो द्वेष्टि** तस्याप्रीतिमुत्पादयति **स** निश्चितं राजक्रोधान्नश्यति **यस्मात्तस्य विनाशाय** शीघ्रं **राजा मनो** नियुङ्क्ते ॥१२॥

(४) **राघवानन्दः**। नापि राज्ञा द्वेषाद्याचरणीयमित्याह **तं यस्त्विति**। **विनश्यतीत्यत्र हेतुस्तस्येति** ॥१२॥

(५) **नन्दनः**। **हिर्हेतौ**। **विनाशाय** विनाशं कर्तुम् **प्रकुरुते**ऽध्यवस्यति ॥१२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **संमोहाद्यस्तं द्वेष्टि तस्य ह्याशु विनाशाय राजा मनः कुरुते** ॥१२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **तमिति**। यो मनुष्यस्तद्वीर्यातिशयानभिज्ञतया तस्य प्रतिपक्षी भवति स निःसंशयं विनश्यति। यस्मात्तस्य समनन्तरं विनाशार्थं राजा मनः संकल्पयति ॥१२॥

(९) **भारुचिः**। यथोक्तमुपदेशमपरिगणय्य पौनःपुन्येन यतस्तन्न द्विष्यादन्यथार्थापराधं च येन। अन्यस्तु द्विष्यमाणः कदाचिद्धर्मापेक्षया शक्त्या वा सहेत। राज्ञः पुनः सहमानस्य स्वतन्त्रविरोधः। यतोऽशक्तश्चासौ निग्रहणं कर्तुमिति। अतः सदानुवर्तितव्यः निरुपधैः सद्भिः ॥१२॥

तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। यतः सर्वतेजोमयो राजा तस्माद्धेतो**रिष्टेषु** वल्लभेषु मन्त्रिपुरोहितादिषु कार्यगत्या **धर्मं** कार्यव्यवस्थां शास्त्राचाराविरुद्धां **व्यवस्ये**न्निश्चित्य स्थापयेन्न **विचालयेत्**। सा तादृशी राज्ञोऽनुज्ञा नातिक्रमणीया। 'अद्य पुरे सर्वैरुत्सवः कर्तव्यः। मन्त्रिगेहे विवाहो वर्तते। तत्र सर्वैः संनिधातव्यम्। तथा पशवो नाद्य सैनिकैर्हन्तव्याः। **न**

शकुनयो बन्धयितव्याः । नर्तिका धनिकैराराधनीया एतावन्त्यहानि ' ।
एवम**निष्टेष्वपि**। 'एतेन संसर्गो न कर्तव्यः। एतस्य गृहे प्रवेशो न देयः '।

एवंविधोऽत्र धर्मः पटहघोषादिना राज्ञाऽऽदिष्टो नातिक्रमणीयः। न त्वग्निहोत्रादि-धर्मव्यवस्थायै वर्णाश्रमिणां राजा प्रभवति । स्मृत्यन्तरविरोधप्रसङ्गात् । अविरोधे चास्मिन्विषये वचनस्यार्थवत्त्वात् ।।१३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **यं** धर्मव्यवहार**मिष्टेषु** क्षुद्रेष्वप्यक्षुद्रयोग्यं नियमयेदेवं महत्स्वप्यनिष्टेषु क्षुद्रयोग्यं नतु दण्डादिनियमोऽपि राज्ञ इच्छया कार्यस्तस्य शास्त्रीयस्यैव राज्ञापि कार्यत्वात् ।।१३।।

(३) **कुल्लूकः**। यतः सर्वतेजोमयो नृपतिस्तस्मादपेक्षितेषु **यमिष्टं** शास्त्रानुष्ठेयं शास्त्राविरुद्धं निश्चित्य व्यवस्थापयत्यनपेक्षितेषु **चानिष्टं** नियमं नातिक्रामेत् ।।१३।।

(४) **राघवानन्दः**। प्रकरणमुपसंहरति **तस्मादिति। इष्टेषु** प्रियेषु **धर्मं** अयमेव-मर्हत्ययमेवं नार्हतीति **व्यवस्थापयेत्**। स्थापयितुस्तं **प्रौढ्यादिना न चालयेत्** यतः क्रुद्धो हन्ति प्रसन्नोऽनुगृह्णीयात् ।।१३।।

(५) **नन्दनः** । **इष्टेष्वनिष्टेषु** च **यमर्थं** धर्मादनपेतत्वेन निश्चिनोति **तमर्थं धर्मं** मत्वा **न विचालयेत्** ।।१३।।

(६) **रामचन्द्रः** । तस्मात्कारणात् **इष्टेषु** क्षुद्रेषु यं **धर्मं** स **नराधिपः व्यवस्येत्** निश्चिनोति च पुनः **अनिष्टं** अयोग्यं **अनिष्टेषु** अच्छिद्रेषु अनिन्द्येषु तं धर्मं न विचार(ल)येत् ।।१३।।

(८) **गोविन्दराजः**। यत एवं तस्मा**द्धर्ममिष्टेषु वर्तयेत्तं नराधिप** इति। तस्मान्नरेश्वर आत्मवल्लभेषु शास्त्राविरुद्धायां दृष्टार्थायां व्यवस्थामिष्टानामेषां वर्तितव्यं इति निश्चिनुयात्। एवमप्रियेष्वपि यच्छास्त्राविरुद्धं बहिष्करणीयादींश्चौतां व्यवस्थां नातिक्रमेत् ।।१३।।

(९) **भारुचिः**। 'तस्मात् सर्वं यमिष्टेषु व्यवस्यति नराधिपः। अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तद्धर्मं न विचारयेत् ।।' न हि राजा वर्णाश्रमधर्मप्रवृत्तौ हेतुः । शास्त्रलक्षणत्वाद्धर्माधर्म-योर(प्य?)वस्था चैवं स्यात् । व्यवस्थाकारिणा च शास्त्रेण भवितव्यम् । तथाच बहुकृत्वस्तदुक्तिः। तद्विरोधश्चान्याय्यो यतः प्रकरणाद् राजस्तुतिपरमेतत् प्रत्यवगन्तव्यम्। लौकिकधर्मापेक्षया वेदं विज्ञेयं शास्त्रम्। समाप्ता राजोत्पत्तिः ।।१३।।

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ।। १४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। उक्ता राजोत्पत्तिः। दण्डोत्पत्तिरिदानीमुच्यते । तस्मा इदं **तदर्थम्**। राज्ञः प्रयोजनसिद्धये **दण्डमसृजदीश्वरः** प्रजापतिः। को राज्ञोऽर्थो दण्डेन?

उच्यते । **गोप्तारं सर्वभूतानाम्**। 'गोप्ता' रक्षिता दण्ड एव। न दण्डेन विना राजा रक्षितुं शक्नोति। अतो राजत्वसिद्ध्यर्थ एव दण्डः सृष्टः। **धर्ममात्मजं ब्रह्मतेजो-मयमिति** दण्डस्तुतिः। न यागदानादि 'धर्मः', किं तर्हि? दण्ड एव। न चायं, प्राणधनहारित्वादधर्मो विज्ञेयः, अपि त्वेष एव धर्म आत्मजः शरीरादेव जातः प्रजापतेः।

न च पाञ्चभौतिकः, किं तर्हि ? ब्रह्मणो यत्केवलं तेजस्तेन निर्मितः। 'पूर्वं' राजसृष्टेः ।।१४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **तस्यार्थे** राजार्थं। **धर्मं** धर्मांशोद्भवं विधिं। स्वस्य सुतं अत एव ब्रह्मतेजोमयं ब्रह्मणस्तेजसा सृष्टम्। **दण्डं** दमकम्। **ईश्वरो** ब्रह्मा ।।१४।।

(३) **कुल्लूकः**। **तस्य** राज्ञः प्रयोजनसिद्धये सर्वप्राणिनां रक्षितारं धर्मस्वरूपं पुत्रं ब्रह्मणो यत्केवलं तेजस्तेन निर्मितं न पाञ्चभौतिकं देहं ब्रह्मा पूर्वं सृष्टवान् ।।१४।।

(४) **राघवानन्दः**। **तस्य** राज्ञोऽर्थे रक्षणादिप्रयोजनार्थं सर्वभूतानामनुशासनरूपं धनप्राणधिक्शब्दहस्ताद्याहरणात्मकं धर्मं तद्धेतुत्वात्। आत्मजं ब्रह्मणस्तेजसा निर्मितं **ब्रह्मतेजोमयं पूर्वं च** राजसृष्टेः। दण्डमिति कर्तृकरणव्युत्पत्त्या क्वचिद्राजा क्वचिदनुशासनम् ।।१४।।

(५) **नन्दनः**। अथ राज्ञः सहायं दण्डं प्रस्तौति **तस्येति**। तस्यार्थे **तस्य** राज्ञः कार्ये निमित्ते **गोप्तारं** गुप्तिं करिष्यन्तं सर्वभूतधर्मगुप्त्यर्थमिति यावत्, **ब्रह्मतेजोमयं** परमात्मशक्तिमयं परमात्मशक्तिमुपादायेति यावत्, **धर्मात्मकं** दण्डमसृजत् **धर्मं** स्वस्माद्दण्डरूपेण ससर्ज। **पूर्वं** युगारम्भे। **ईश्वरः** प्रजापतिः। एतदुक्तं भवति–दण्डस्यात्मा धर्मशरीरं ब्रह्मतेजोमयमीश्वरो जनयितेति ।।१४।।

(६) **रामचन्द्रः**। तस्यार्थे राज्ञोऽर्थे ईश्वरः ब्रह्मा पूर्वं दण्डरूपात्मजं पुत्रमसृजत् ।।१४।।

(८) **गोविन्दराजः**। **तदर्थमिति**। राज्ञः प्रजापालनस्य प्रयोजनसिद्ध्यर्थं सर्वप्राणिनां **च** रक्षितारं चौराद्युपद्रवसंरक्षणेन च सम्यक्कर्वर्मघटनाद्धर्मं स्वशरीराच्चोद्भूतं ब्राह्मणस्य यत्तेजस्तेन निर्मितं दमनाद्दण्डं पूर्वं प्रजापतिः सृष्टवांस्तं विना राजत्वानुपपत्तेः ।।१४।।

(९) **भारुचिः**। अधुना तत्सहकारी दण्डो व्याक्रियते इतआरभ्य द्वादश श्लोकाः दण्डोत्पत्त्यर्थाः। दण्डनामानं तेजोमयं सर्वभूतगोप्तारं धर्ममात्मजमसृजत् पूर्वं राजोत्पत्तेः। एतदुक्तं भवति – दण्डादृते राजत्वं नास्ति. . .सृजनेन राजा प्रजा रक्षिष्यतीति। यतश्च. . .।।१४।।

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च।
भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च।। १५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **तस्य** दण्डस्य **भयात्**। सम्बन्धिमात्रविवक्षायां भयहेतुत्वं नास्तीति षष्ठी। दण्डभयात्**स्थावराणि भूतानि भोगाय** फलकुसुमच्छायादिभिर्भोगार्थं **कल्पन्ते**, तत्समर्था भवन्ति। यो हि स्थावरः फलं न ददाति स परिशोष्यते। न चेत्परिशुष्यति, सर्वतो व्याप्तदेशत्वाच्छित्त्वाऽङ्गारीक्रियते।

एतया वृक्षोपमया दण्डयस्य राजापथ्यकारिणः पुरुषस्यैवं कर्तव्यम्, छेदनमूलोत्पाटनादिना दण्डः प्रणेयः। स्थावरग्रहणं स्तुत्या दृष्टान्तार्थमीदृशोऽयं दण्डो यत्स्थावरा अपि दण्ड्यन्ते, किं पुनश्चराः। न तु स्थावराणां दण्डोऽयमित्येषा बुद्धिरस्ति। **स्वधर्मान्न चलन्ति** अकाले न पुष्प्यन्ति न प्रसुवते ।।१५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **भोगाय कल्पन्ते** अन्येषां। 'स्थावराणी'त्युक्तं स्थावराणामपि पृथिव्यादीनां पृथ्वादिभिर्दण्डस्य धृतत्वात् ।।१५।।

(३) **कुल्लूकः। तस्य** दण्डस्य भयेन चराचराः सर्वे प्राणिनो भोगं कर्तुं समर्था भवन्ति। अन्यथा बलवता दुर्बलस्य धनदारादिग्रहणे तस्यापि तदपेक्ष्य बलिनेति कस्यापि भोगो न सिध्येत्, वृक्षादीनां स्थावरादीनां छेदने भोगासिद्धिः। तथा सतामपि नित्यनैमित्तिकस्वधर्मानुष्ठानमकरणे याम्ययातनाभयादेव ॥१५॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **तस्येति। भयाद्**दण्डस्येत्यन्वयः। **भोगाय कल्पन्ते** समर्थाः चोराद्युपद्रवराहित्यात्। भृशदण्डस्य देशेऽधर्माभावाद्यथाकालं स्थावराणि द्रुमादयः फलशालिनीति भावः। **तस्य** राज्ञो **भोगाय** फलदानि भवन्ति, दण्डाद्यभावे छिद्यन्ते तानि। साधवः पाल्यन्ते दस्यवश्छिद्यन्त इति **मेधातिथिः** ॥१५॥

(५) **नन्दनः**। दण्डं प्रशंसति **तस्येति। तस्य** दण्डस्य भयात्। स्थावराणामपि दण्डो धारितो महात्मभिरितिहासेषु श्रूयते। यथागस्त्येन विन्ध्यस्य यथा वासुना शाल्मलीतरोर्हैमवतस्य ॥१५॥

(६) **रामचन्द्रः। तस्य** राज्ञो **भयात्स्वधर्माद्**भूतानि **न चलन्ति** ॥१५॥

(८) **गोविन्दराजः। तस्येति**। 'अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते' इति स्थावराणामपि चैतन्यस्योक्तत्वात् छेदनादिदण्डभयेन वृक्षादिस्थावराण्यपि फलपुष्पादिद्वारेणोपभोगार्थं सम्पद्यन्ते नियतकालं पुष्पादिदानव्यवस्थां नातिक्रामन्ति किं पुनर्जङ्गमानि ॥१५॥

(९) **भारुचिः**। अतश्चासौ युक्तो राजसाहाय्ये यस्य. . .दिभिर्भोगाय कल्पन्ते किं पुनरन्ये। यो हि स्थावरो वृक्षो न भोगाय कल्पते नियतमसौ तस्य परिशोधनाद्यारभते यतश्च न परिशुद्ध्यते। हित्वासावङ्गा. . .यश्च प्रतिकूलं वर्तते तस्य छेदनमूलोत्पाटनादिभिः दण्डः प्रणीयत एव ॥१५॥

तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः।
यथार्हतः सम्प्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥ १६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अन्यायवर्तिनो ये राजापथ्यकारिणो महामात्यादयस्तेषामर्थं दण्ड उच्यते। अन्येषां तु परस्परव्यवहारिणाम् 'अनुबन्धं परिज्ञाये' (८/१२६) त्यत्रोच्यते। तत्रैव चायं श्लोको व्याख्यातः। **विद्या**ऽत्राधिका, सा च वेदार्थविषया। **यथार्हतः** यथार्हो यो यस्य योग्य इत्यर्थः। **सम्प्रणयेत्** प्रवर्तयेत्कुर्यादिति यावत्।

एतत्सर्वमवेक्ष्य निरूप्य तत्तदपेक्षो दण्डः कर्तव्यः। अन्यथाप्रणीतो राज्ञो दृष्टमनर्थमावहेत्।

दृष्टादृष्टभेदेन स्वप्रकृतिजनपदभेदेन सप्तमाष्टमयोर्दण्डमातृकाश्लोकयोर्भेदः ॥१६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। देशकालादि त्वरण्यरात्र्यादिकृतत्वेन दण्डाधिक्यात्। शक्तिं धनदाने। विद्यामिति वेदादिपाठशीलतया दण्डाल्पतार्थम् ॥१६॥

(३) **कुल्लूकः। तमित्यादि। तं** दण्डं देशकालौ दण्डयस्य च **शक्तिं** विद्यादिकं यस्मिन्नपराधे यो दण्डोऽर्हतीत्यादिकं शास्त्रानुसारेण तत्त्वतो निरूप्यापराधिषु **प्रवर्तयेत्** ॥१६॥

(४) **राघवानन्दः**। कष्टं तत्प्रणयनमित्याह **तमिति**। दण्डस्य **देशकालौ** शास्त्रानुसारेणा**वेक्ष्य यथार्हतः** यस्मिन्नपराधे यो यं दण्डमर्हति तदनतिक्रमेण **संप्रणयेत् देशं**

दूरनिकटादिं। **कालं** दुर्भिक्षादिं। **विद्यामस्त्र**शिक्षादिकां वेदविद्यां च। **अन्यायवर्तिष्व-**न्यथागामिषु ।।१६।।

(५) **नन्दनः**। **तस्य** दण्डस्य प्रणयनप्रकारमाह **तमिति**। **शक्तिः** बालो वृद्धो दरिद्रो धनवानित्यादिरूपा। **विद्या** वेदवित्त्वमित्यादिरूपा ।।१६।।

(६) **रामचन्द्रः**। दण्डमन्यायवर्तिषु देशकालादिक**मवेक्ष्य यथार्हतः संप्रणयेत्** ।।१६।।

(८) **गोविन्दराजः**। तस्मात् **तमिति**। तं दण्डं ग्राम्यारण्यादिदिवानक्ताद्य-पराधकत्वाद्व्रजकत्वस्य गतदेशकालौ विचार्य अपराधिसम्बन्धि च शरीरधनसामर्थ्यं वेदाध्य-यनादि सम्यगवेक्ष्य अन्यायकारिषु नरेषु अपराधानुरूपं कुर्वीत इत्यमात्यादिविषयमिदं व्यवहारिणा प्रभवन्तं 'अनुबन्धं परिज्ञाये' (८/१२६) ति वक्ष्यमाणत्वात् ।।१६।।

(९) **भारुचिः**। ग्रामारण्यबाह्याभ्यन्तररथ्यादिर्देशः, दिवा नक्तं बालो युवा स्थविर इति कालः। (शक्तिः) शरीरगतार्थगता च, विद्या त्रयी साङ्गोपाङ्गा। एतदक्षया दण्डः प्रणेयः। अन्यथा प्रणीतोऽनर्थमुत्पादयति, अर्थं च न करोतीति दण्ड-स्तुत्यर्थोऽयमनुवादः। दण्डपातनविधिं तूपरिष्टाद्वक्ष्यति 'अपराधं प्रतिज्ञाये'ति ।।१६।।

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः।
चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ।। १७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **स** एव वस्तुतो **राजा**। तस्मिन्सति राजशक्तिः। स एव **पुरुषः**। येन बलीयसोऽपि पुरुषान् स्त्रीवन्न्यक्कृत्य वशीकरोति। **स नेता**। कार्याणि तेन नीयन्ते। **शासिता**। शासनं राजाज्ञा, तस्याः शासनीभावः दण्डे सति। धर्मतः कर्तृत्व-मौपचारिकम्।

चतुर्णामाश्रमाणां यो धर्मस्तत्र **प्रतिभूरिव**। यथा प्रतिभूश्चलितं न ददाति, तद्व-द्दण्डोऽपि ।।१७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स दण्ड एव राजा, जनस्य तदधीनत्वात्। **पुरुषः** पुरुषात्मा। **नेता** नायकः प्रवर्तकः। शासिता एवं कुर्वित्युपदेष्टा। **धर्मस्य** धर्माचरणं कारयितुं **प्रतिभूरिव** ।।१७।।

(३) **कुल्लूकः**। **स** एव **दण्डो** वस्तुतो **राजा**। तस्मिन्सति राजशक्तियोगात्, स एव पुरुषस्ततोऽन्ये स्त्रिय इव तद्विधेयत्वात्। स एव **नेता** तेन कार्याणि नीयन्ते प्राप्यन्ते। स एव **शासिता** शासनमाज्ञा तद्दातृत्वात्। स एव **चतुर्णामप्याश्रमाणां** यो धर्मस्तस्य संपादने प्रतिभूरिव **प्रतिभूर्मुनिभिः स्मृतः** ।।१७।।

(४) **राघवानन्दः**। दण्डं विना राजाऽकिंचित्कर इति दण्डं स्तौति **स इति** त्रिभिः। तस्मिन्सति राजशक्तिः। **पुरुषः** सर्वान् राजप्रभृतीन् स्त्रिय इव न्यक्कृत्य स्वधर्मे स्थापयतीति पुरून् बहून् धनाद्यादानेन स्यति तनूकरोतीति वा राज्ञोऽपि दण्डश्रुतेः। नयति प्रापयति स्वस्वधर्मं राजानेति **नेता** एधांसि पचन्तीतिवद्वा कर्तृत्वोपचारः। प्रमादात्प्रच्याव्य सर्वान् शास्त्रानुसारेण शास्तीति **शासिता**। संन्यासिनामपि पातित्ये 'दास आमरणान्तिक' इति राजभृत्यतास्मृतेराश्रमचतुष्टयग्रहः। **धर्मस्य प्रतिभूः** तत्संपादने प्रभुर्द्वितीयः ।।१७।।

(५) **नन्दनः**। पुनरपि श्लोकद्वयेन दण्डस्तुतिमाह **स इति। स** दण्ड एव **राजपुरुषः** राजनियोगकरः । नेता तत्तत्कामानुष्ठापकः । **शासिता** आज्ञापकः । तेजो विना सकलकार्यासिद्धेः ॥१७॥

(८) **गोविन्दराजः। स इति।** दण्डहेतुत (स्त) त्र द्रोहत्वस्य स दण्ड एव राजा स एवमनेनैव न्यायेन स एव पुरुषोऽपराध्यानेता स एव च नेता दण्डनायकः सेनापत्यादिः स एव चानुशासिता धर्माधिकृतो राजस्थानीयः स एव चतुर्णामपि ब्रह्मचर्या(द्या)-श्रमाणां धर्मानुष्ठाने प्रतिभूरिवानुस्थापकत्वात् स्मृतः ॥१७॥

(९) **भारुचिः**। दण्ड एव राजा तन्निमित्तत्वाद्राजत्वस्य, स एव पुरुषः। (यो) न बलीयसोऽपि पुरुषान् स्त्रीवश्यं कृत्वा वशमानयति स नेता। यस्मात्तद्भयादेव कार्याणि सम्यङ्नीयन्ते स एव शासिता। येन तदपेक्षयैव चासनं शासनीभवति स एव च **प्रतिभू**-र्वर्णाश्रमव्यतिक्रमे प्रतिभूरिव प्रतिभूः ॥१७॥

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ १८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** न राजा शास्त्रं **शास्ति** कर्तव्याकर्तव्ययोर्विधिनिषेधयोः। **किं** तर्हि? दण्ड एव।

दण्ड एवाभिरक्षति बलवद्भ्यो दुर्बलान्। सुप्तेषु राजपुरुषेषु दण्डभयादेव **न** यथाकामं लोको व्यवहरति। द्विविधो दण्डो राजदण्डो यमदण्डश्च ॥१८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यतः शास्तारो रक्षन्ति। तथाऽन्येषु रक्षितृषु सुप्तेष्वप्ये-तद्भयादेव न पापं क्रियते ॥१८॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्माद्दण्डः सर्वाः प्रजा आज्ञां करोति तस्मात्साधूक्तं शासितेति ज्ञेयम्। यस्मात् स एव प्रजा रक्षति ततो युक्तमुक्तं राजेति। निद्राणेष्वपि रक्षितृषु दण्ड एव जागर्ति; तद्भयेनैव चौरादीनामप्रवृत्तेः। दण्डमेव धर्महेतुत्वाद्धर्मं जानन्ति। कारणे कार्योपचारः, ऐहिकपारत्रिकदण्डभयादेव धर्मानुष्ठानात् ॥१८॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच **शास्तीति। अभिरक्षति** प्रमादादधर्मेभ्यः । **सुप्तेषु** प्रमत्तेषु ॥१८॥

(६) **रामचन्द्रः**। दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डभयात्कोऽपि न लुम्पन्ति ॥१८॥

(८) **गोविन्दराजः** । यत एवं तस्माद्दण्ड इति। दण्डभयादेव राजादिशासनं प्रजानां निवर्तते। अतो दण्ड एव सर्वाः प्रजाः कर्तव्या (दिषु) इति तु स्थापयति न राजा शास्त्रं वा दण्ड एव चासाधुभ्यः साधून् रक्षति सुप्तेषु चापि रक्षयितृषु दण्ड एव जागर्ति तद्भयादेव चौरादीनां अप्रवृत्तेर्दण्ड(मे) एव धर्मं विद्वांसो मन्यन्ते ऐहिकामुत्रिकदण्डभयाद्धर्मप्रवृत्तेः ॥१८॥

(९) **भारुचिः**। यतश्चैवमतः न शास्त्रं राजा वा शास्ति। सत्यपि च शास्त्रे राजनि च दण्डभयादेव शासनमनुवर्तन्ते वर्णाश्रमिणः। एवं च स एवाभिरक्षति। अकार्यकारिभ्य इतरान्, सुप्तेष्वपि च राजपुरुषेष्वैहिकभयात् परलोकभयाद्वा न यथाकामं प्रवर्तन्ते लोकः ॥१८॥

समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रञ्जयति प्रजाः।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः॥ १९॥

(१) **मेधातिथिः। धृतः प्रणीतः** प्रवर्तितः। **समीक्ष्य** पूर्वोक्तदेशकालाद्यपेक्ष्य समीक्ष्य। **रञ्जयत्य**नुरागं प्रजासु जनयति। विपरीतं प्रणीयमानो न केवलं स्वकार्यं न करोति यावद्दुरुपयुक्तो विषवद्विनाशयत्यर्थं जनस्य॥१९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। समीक्ष्य** शास्त्रतो निरूप्य॥१९॥

(३) **कुल्लूकः।** स दण्डः शास्त्रतः सम्यङ्निरूप्यापराधानुरूपेण देहधनादिषु **धृतः** सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति। अविचार्य तु लोभादिना प्रयुक्तः सर्वाणि बाह्यार्थ-पुत्रादीनि नाशयति। सर्वत इति द्वितीयार्थे तसिः॥१९॥

(४) **राघवानन्दः। समीक्ष्य** यथाशास्त्रं **अनुरञ्जयति** राजानं प्रत्यावर्जयति। **सर्वतः** सराष्ट्रसपशुद्रव्यसंचयं राजानं नाशयतीति भावः॥१९॥

(५) **नन्दनः।** धृतः धारितः **स** दण्डः॥१९॥

(६) **रामचन्द्रः। सम्यक् समीक्ष्य** धृतः **स दण्डः सर्वाः प्रजा रञ्जयति असमीक्ष्या-**विचार्य **प्रणीतः सर्वशो विनाशयति**॥१९॥

(८) **गोविन्दराजः। समीक्ष्येति।** स दण्डो देशकालादि विचार्य **सम्यक्** लोभादिपरित्यागेन कृतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति। अविचार्य पुनः कृतो दृष्टादृष्टेभ्यः कर्तारं नाशयति॥१९॥

(९) **भारुचिः।** नैतावता मुच्यावहे असम्यग्धृतः कार्यं न करोतीति। यथैव सम्यग्धृतो रञ्जयति प्रजाः, एवं न सम्यग्धृतः सर्वमेव विनाशयति॥१९॥

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः॥ २०॥

(१) **मेधातिथिः।** अप्रणयनाद्दण्डस्य ये **बलवत्तरा** बलीयांसो बलेनाधिका महाप्राणतया शस्त्रहस्तमनुष्या भूयस्त्वेन वा, ते दुर्बलान**पक्ष्यन् शूले** मत्स्यानिव। यथा मत्स्या शूलाक्रियन्ते भोजनार्थमेवमशक्तो जनोऽधिकशक्तिभिरुपहीयेत, धनशरीरदारहरणादिना। तस्माद्दण्डार्हान**तन्द्रितो**ऽनलसो दण्डयेत्। 'कुतो मया समीक्षा शक्या कर्तुं, नैव दण्डं करोमीति' नैवं बुद्धिः कर्तव्या॥२०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। शूले मत्स्यानिव अपक्ष्यन्** पचेयुः। अविध्यन्निति क्वचित्पाठः॥२०॥

(३) **कुल्लूकः। यदि राजा**ऽनलसो भूत्वा दण्डप्रणयनं न कुर्यात्तदा **शूले** कृत्वा **मत्स्यानिव** बलवन्तो दुर्बलानपक्ष्यन् लृङन्तस्य पचिधातो रूपमिदम्, बलिनोऽल्पबलानां हिंसामकरिष्यन्नित्यर्थः। शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्नित्येष **मेधातिथिगोविन्दराज**लिखितः पाठः। 'जले मत्स्यानिवाहिंस्यु'रिति **च** पाठान्तरम्। अत्र **बलवन्तो दुर्बलान्हिंस्युरिति मत्स्यन्याय एव स्यादित्युक्तम्**॥२०॥

(४) **राघवानन्दः**। दण्डाकरणे दोषमाह **यदीति** त्रिभिः। शूले मत्स्यान् शूलमारोप्यापक्ष्यन्निति क्रियातिपत्तिः। तेन यदि दण्डयिता राजा नाभविष्यत्सर्वाः प्रजाः बलिभिर्दस्युभिरनंक्ष्यन्निति ॥२०॥

(५) **नन्दनः**। अप्रणयने दोषं श्लोकद्वयेनाह **यदीति** ॥२०॥

(६) **रामचन्द्रः**। त्रिभिराह **यदीति**। द्वितीयेनान्वयः। **राजा अतन्द्रितः दण्ड्येषु दण्डं यदि न प्रणयेत्** न प्रयोजयेत् तर्हि बलवत्तरः पुरुषो दुर्बलान्पुरुषान् अद्यात् लुम्पेत्। कानिव? **अपक्ष्यन्** शूल आरोपितान्मत्स्यानिव ॥२०॥

(८) **गोविन्दराजः। यदीति**। यदि राजाऽनलसो भूत्वा दण्डार्हेषु दण्डं न कुर्यात् यथा शूल्या मत्स्या निषादादिभिर्निर्भयैः शूले पच्यन्ते एवं बलाऽतिशययुक्ता दुर्बलान्पचेयुः ॥२०॥

(९) **भारुचिः**। न केवलं दण्डप्रणीतौ गुणावाप्तिरप्रणीतौ मत्स्यस्य न्यायः प्रवर्तते ॥२०॥

अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वाऽवलिह्याद्धविस्तथा।
स्वाम्यं च न स्यात्कस्मिंश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ॥ २१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। श्वकाकादयोऽप्यत्यन्ताधमा देवैः सह संस्पर्धेरन्। देवेभ्यो दातव्यं हविश्चरुपुरोडाशादि तत्ते अद्युर्यदि दण्डेन न निवार्येरन्।

अन्यदपि **यत्स्वाम्यं** स्वस्वामिभावः स न स्यात्। जायापत्योः, पितापुत्रयोः। जायायाः पतिर्न स्यात्स्वातन्त्र्येण स्त्रियः प्रवर्तेरन्।

अधरोत्तरम्। यत् 'अधरं' वृषलादि तत् 'उत्तरं' प्रधानं स्यात्। यदुत्तरं ब्राह्मणादि तदवरतां निकृष्टतामियात्। शूद्रा धर्ममुपदिशेयुः, वैदिको धर्मो नानुष्ठीयेत ॥२१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अद्यात्काकः श्वाऽवलिह्यादिति** दृष्टान्तायोक्तम्। तेन श्वाऽवलिह्यादित्याद्यर्थेषु पूरणीयम्। **अधरोत्तरम**धराणामुत्कृष्टत्वम् ॥२१॥

(३) **कुल्लूकः**। यदि राजा दण्डं नाचरिष्यत्तदा यज्ञेषु सर्वथा हविरनर्हः काकः पुरोडाशमखादिष्यत्तथा कुक्कुरः पायसादिहविरलेक्ष्यन्न कस्यचित्कुत्रचित्स्वाम्यमभविष्यत्ततो बलिना तद्ग्रहणाद्ब्राह्मणादिवर्णानां च मध्ये यदवरं शूद्रादि तदेवोत्तरं प्रधानं प्रावर्तिष्यत ॥२१॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच काकश्वानौ दण्डेनानिवारितौ देवभोग्यौ पुरोडाशावश्नीतो यथा तद्वत्स्यात्। तथा कस्मिन् न्यायोपात्तेऽपि वित्ते, कस्यापीति शेषः, दण्डादृते दस्यूनां प्राबल्यात्। अधरोत्तरं ब्राह्मणादिवर्णानां च मध्ये ये अधराः शूद्रादयः ते उत्तरं प्राधान्यं प्रावर्त्स्यन्निति ॥२१॥

(६) **रामचन्द्रः**। राज्ञा अप्रयुक्ते दण्डे कस्मिन्नपि वस्तुनि स्वाम्यं प्रभुत्वं न स्यात्, अधरोत्तरं अधरं प्रतिलोमजं उत्तरं अनुलोमजं **एवमधरोत्तरं प्रवर्तेत** ॥२१॥

(८) **गोविन्दराजः। अद्यादिति**। यदि दण्डो नाऽभविष्यत्तदा देवेभ्यः दत्तं अत्यन्तापसदः काकोऽपि पुरोडाशाख्यं हविरात्स्यत् तथाऽत्यन्ताऽधम(मः) श्वापि यवाग्वादि हविरलेक्ष्यत्, न च कस्यचित्कस्मिंश्चित्स्वामित्वं भवेत्। ब्राह्मणक्षत्रियादीनाञ्चोत्कर्षापकर्षवैपरीत्यं प्रवर्तेत ॥२१॥

(९) **भारुचिः।** सर्वे धर्माः। काकश्वादयः ऋद्धिमद्भिः सर्वोत्तमैरपि देवैर्दण्डादृते न शक्यन्ते प्रतिवारयितुम्, किं पुनरन्यः? सुहृन्मित्रस्वजनवचनादिति। एवं च सति दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद् भोगाय कल्पते। प्रायेण सर्वो दण्डजित एव लोकः। येन दुर्लभः स्वभावशुद्धः शासनानुव(र्ती)। तदेतद्दण्डपातनं सद्यः यद्यपि दुःखोत्पा(दकं)तनं तथापि प्रकल्प्यते शास्त्रेण ॥२१॥

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः।
दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते॥ २२॥

(१) **मेधातिथिः।** स्वभावेनैव प्रकृत्यैव **शुचिः** शुद्धो धर्मार्थकामेषु स तादृशो नरो **दुर्लभः,** दुःखैर्लब्धुं शक्यः। किन्तु **दण्डजितो** दण्डेन जीयते, पथि स्थाप्यते। तद्भयान्न यथाकामं प्रवर्तते। **जगद्भोगायेति** प्रागुक्तमेव ॥२२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **शुचिः** शुद्धमनाः। **भोगाय** भोगिनाम् ॥२२॥

(३) **कुल्लूकः।** **सर्वोऽयं लोको** दण्डेनैव नियमितः सन्मार्गेऽवतिष्ठते। स्वभावविशुद्धो हि मानुषः कष्टेन लभ्यते। तथा **सर्वमिदं जगद्दण्डस्यैव भयादा**वश्यकभोजनादिरूपेऽपि **भोगे** समर्थं भवति ॥२२॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच दण्डभयादेव **शुचिर्नरो** न स्वतो रागादित्याह **दण्डस्येत्यादि** पूर्वोक्तस्य निगमनम् ॥२२॥

(५) **नन्दनः।** दण्डप्रणयने हेतुमाह **सर्व इति** ॥२२॥

(८) **गोविन्दराजः।** **सर्व इति।** सर्वः कश्चिल्लोको दण्डेन सन्मार्गे स्थाप्यते तस्मान्निसर्गशुद्धो नरः कृच्छ्रेण लभ्यते। तथा सर्वमिदं जगद्दण्डभयादवश्यकर्तव्योपकाराय प्रवर्तते ॥२२॥

(९) **भारुचिः।** एतद्रूपं मनुष्याणां प्रशस्तमभीष्टं च। अतस्तेनासता रूपं कृत्वा स्तौति। अथवा द्विरूपो दण्डः सुखदो भयदश्चेति। यतस्तं द्वाभ्यां रूपाभ्यां ते... तत्वं च लोकहितार्थत्वेनेति देवतारूपम्। वेदं शास्त्रप्रत्यक्षं, यथाभूतमतोऽनूद्यते। समाप्ता दण्डस्तुतिः ॥२२॥

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः॥ २३॥

(१) **मेधातिथिः।** ये **देवाः** पर्जन्यो वायुरादित्य इत्यादयः। **भोगाय कल्पन्ते** शीतोष्णवर्षैर्नियतैरोषधीः पाचयन्ति तद्दण्डभयाशङ्किनः। अन्यथा किमिति सूर्याचन्द्रमसौ धातृपर्जन्यौ वा स्वस्मात्कार्यकालान्नियतान्न विचलेताम्? । कदाचिद् द्वे अहनी त्रीणि वा नोदियात्सूर्यः, सति स्वातन्त्र्ये। दण्डात्तु बिभ्यन्नातिक्रामति मर्यादाम्। तथा च श्रुतिः —

"भयात्सूर्यः प्रतपति भयात्तपति चन्द्रमाः। भयादग्निश्च वायुश्चेति" (कठ. ६/३)।

दानवादयश्च यदिदमखिलमहर्निशं च जगदुपघ्नन्ति, दण्डमाहात्म्यमेतत्। पतङ्गवयांसि गृहमण्डनाः शुकसारिकादयो यद्बालानामक्षिणी नोत्पाटयन्ति श्येनकाककङ्क-

गृध्रादयो यज्जीवतो नादन्ति तदप्येवमेव। **उरगाः** सर्पाः केवलं क्रोधविषात्मकाः संभूय सर्वे न दशन्ति सर्वं प्राणिजातं तद्दण्डसामर्थ्यम्।

अतः स्तुतिरेषोच्यते। यद्देवादयो महर्धिका अचेतना वा स्वमर्यादातो न विचलन्ति भयात्, किं पुनर्मनुष्याः।

अत्र श्लोकः पूर्वैः पठितः।

"दृष्ट्वा तु दैन्यं वनपाटलानां, पुष्पप्रगल्भं कुटजप्रहासम्।

सम्बन्धदानेन तदा जहास, नीचोऽपि रन्ध्रं प्रहरत्यवश्यम्" इति ॥२३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दण्डेनैव परमेश्वरस्य। यदुक्तं 'भीषाऽस्माद्वातः पवत' इति ॥२३॥

(३) **कुल्लूकः**। उक्तमपि दण्डस्य भोगसंपादकत्वं दाढर्यार्थं पुनरुच्यते। इन्द्राग्निसूर्यवाय्वादयो देवास्तथा दानवगन्धर्वराक्षसपक्षिसर्पा अपि जगदीश्वरपरमार्थभयपीडिता एव वर्षादानाद्युपकाराय प्रवर्तन्ते। तथा च श्रुतिः (कठ. ६/३) 'भयाद (त्त) स्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम' इति ॥२३॥

(४) **राघवानन्दः**। देवदानवेति दृष्टान्तार्थम्। 'भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य' (तैत्ति. २/८) इति श्रुतेर्यथेश्वरभयात्पवनादेः प्रवृत्तिरेवं राजप्रभृतेर्भयाद्देवादयोऽपि स्वकार्याय नीयन्ते। यद्वा दण्डपीडिताः दण्डेन या यस्य या पीडा या तया आवर्जिता निष्पापानां तेऽबाधकाः ॥२३॥

(५) **नन्दनः**। देवयोनयोऽपि दण्डसाध्याः किं पुनर्मनुष्ययोनय इत्यत्राह **देवेति** ॥२३॥

(६) **रामचन्द्रः**। दण्डेन ईश्वराज्ञारूपेण ॥२३॥

(८) **गोविन्दराजः। देवदानवरक्षांसि गन्धर्वा इति**। देवादयः प्रथमाध्यायोक्तभेदा पतङ्गा पक्षिण उरगाः सर्पा ये तेऽपि सकलजगदुत्पत्त्यनुशासनकारणरूपेश्वरसम्बंधिभयपीडिताः सन्तो वर्षादानाद्युपकारञ्च दानवादयो न कुर्वन्ति। तथा **चाध्वर्यव**श्रुतिः—" भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति ॥२३॥

(९) **भारुचिः**। एवमीश्वरा अपि सन्तो देवादयोऽनुग्रहोपघाताभ्यां दण्डभयादेवानुग्राह्याननुगृह्णन्ति, उपघात्यांश्चोपघ्नन्ति। यदि च दण्डान्न बिभ्युरैश्वर्याद्यथाकाममभिप्रवर्तेरन्। न च प्रवर्तन्तेऽतो मन्यामहे, देवादयोऽपि दण्डभयादेव सत्यप्यैश्वर्ये यथाकर्मानुग्रहोपघाताभ्यां वर्तन्ते न यथाकाममिति। अतिशयवचनैषा दण्डस्तुतिः ॥२३॥

दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः।
सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात्॥ २४॥

(१) **मेधातिथिः**। तथा च **दण्डस्य विभ्रमो**ऽकरणमन्यायेन वा करणम्। तस्मिन्सति सर्ववर्णा दुष्येयुः। इतरेतरस्त्रीगमनेन संकरप्रवृत्तेः। **सेतवो** मर्यादाः। ताः सर्वा **भिद्येरन्**। सर्वमर्यादापरिलोपः स्यादित्यर्थः। ब्राह्मणाश्च शूद्रवद्वर्तेरञ्छूद्राश्च ब्राह्मणवत्। अतश्च सर्वलोकप्रकोपः स्यात्। त्रयोऽपि लोका इतरेतरं वृष्टयातपादिना नोपकुर्युः ॥२४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दुष्येयुः संकरादिवैकृत्यकरणेन हेतुना। सेतवो मर्यादाः। प्रकोपोऽन्योन्यवैरम्। **विभ्रमान्**मोहात् ॥२४॥

(३) **कुल्लूकः**। दण्डस्यानाचरणादनुचितेन वा प्रवर्तनात्सर्वे ब्राह्मणादिवर्णा इतरेतरस्त्रीगमनेन संकीर्येरन्, सर्वशास्त्रीयनियमाश्चतुर्वर्गफला उत्सीदेयुः, चौर्यसाहसादिना च परस्यापकारात्सर्वलोकसंक्षोभश्च जायेत ॥२४॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **सर्वसेतवो** वर्णानामाश्रमाणां च। अनेन वर्णेनेदं कर्तव्यमनेनाश्रमेणेदं कर्तव्यमिति धर्ममर्यादाः। **प्रकोपः** संक्षोभः। विभ्रमादकरणाद्विपरीतकरणाच्च ॥२४॥

(५) **नन्दनः**। **सेतवः** मर्यादाः। विभ्रमादसम्यक्प्रणयादप्रणयाच्च ॥२४॥

(६) **रामचन्द्रः**। **दण्डस्य विभ्रमा**द्विस्मरणादन्यथाप्रयोगात्**सर्वे वर्णाः दुष्येयुः** संकीर्णा भवेयुः। **च** पुनः **सर्वसेतवो** मर्यादा **भिद्येरन्** ॥२४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **दुष्येयुरिति**। दण्डस्याकरणादन्यायेन च करणात् सर्वे ब्राह्मणादयो वर्णा इतरेतरस्त्रीगमनेन संकीर्येरन् सर्वा(र्वे)श्च धर्मार्थकाममोक्षार्थाः शास्त्रमर्यादा उत्सीदेयुः। एवं 'चाग्नौ प्रास्ते'त्यादि परस्परोपकाराय प्रवर्तते ॥२४॥

(९) **भारुचिः**। तथा च अधार्यमाणे न्याय्येन दण्डे वर्णनिमित्ता धर्मा दुष्येयुः। ये च धर्मार्थकामसेतवः ते च भिद्येरन्। किं बहुना– कः शक्नोति भगवन्तं दण्डनामानं व्यवस्थाकारिणं बहुगुणत्वात् स्तोतुम् ॥२४॥

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ २५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। एतद्द्वयं मनुष्याणां प्रशस्ततमम्। अतस्तेनासता रूपकभंग्या स्तौति। द्विरूपो दण्डः, दुःखदो भयदश्च। भयहेतुत्वं **श्यामतया**, दुःखहेतुत्वं **लोहिताक्ष**त्वेन। परिसमाप्ता दण्डस्तुतिः।

दण्डोऽवश्यं कर्तव्यः। स च देशाद्यपेक्षयेति। अन्यः सर्वोऽर्थवादः।

नेता चेत्। 'नेता' दण्डस्य नायकः। **स चेत्साधु पश्यति**। सुनिरूपितं देशकालादिकं कृत्वा पालयति। तत्र प्रजा न मुह्यन्ति न केनचिद्दोषेण युज्यन्ते ॥२५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **यत्र श्याम** इति प्रागुक्तपुरुषरूपताकथनम्। **श्यामः** कृष्णः तामसत्वात्। **लोहिताक्षः** रजोधिकत्वेन कोपनत्वात्। साधु युक्तं पश्यति ॥२५॥

(३) **कुल्लूकः**। **यत्र** देशे शास्त्रप्रमाणावगतः **श्याम**वर्णः लोहितनयनोऽधिष्ठातृदेवताको **दण्डो विचरति तत्र प्रजा** व्याकुला न भवन्ति। दण्डप्रणेता यदि विषयानुरूपं सम्यग्जानाति ॥२५॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **श्याम** इत्यादि तदधिष्ठातृदेवतारूपम्। **नेता** राजा शास्त्रानुरूपं **साधु चेत्पश्यति न** तदा **प्रजा मुह्यन्ती**त्यन्वयः ॥२५॥

(५) **नन्दनः**। सम्यक्प्रणयने गुणमाह **यत्रेति**। दण्डाभिमानिनीं देवतां प्रकृत्याधिष्ठेयाधिष्ठात्रोरभेदोपचारादुक्तं **श्यामो लोहिताक्ष** इति। दण्डदेवतायाः श्यामत्वं लोहिताक्षत्वं च महाभारतेऽपि स्मर्यते 'नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः। अष्टपाद्रक्तनयनः

शकुन्तर्णोर्ध्वरोमवान् ।। जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो भृङ्गराजतनुच्छदः । एतद्रूपं बिभर्त्युग्रं तेन दण्डो दुरावर' इति ।।२५।।

(६) **रामचन्द्रः**। दण्डस्य स्वरूपमाह **यत्रेति**। **यत्र** देशे **श्यामो दण्डश्चरति,** श्याम इत्यनेन मनुष्यरूपता, **श्यामः** कृष्णः। **लोहिताक्षः** रजोऽधिकत्वेन कोपनत्वात्। **यदि नेता साधु** युक्तं यथा स्यात्तथा **पश्यति** तत्र **प्रजा न मुह्यन्ति** ।।२५।।

(८) **गोविन्दराजः। यत्रेति**। यत्र राष्ट्रे श्यामवर्णो लोहितनेत्रः इत्थंभूतः शास्त्रप्रमाणकाधिष्ठातृदेवतारूपो दण्डः पापकृन्नाशयिता विचरति तत्र प्रजा न व्याकुलीभवन्ति। यदि दण्डप्रणयनकर्ता राजादिः सम्यग्विचारयति ।।२५।।

तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ।। २६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। इदं संप्रणेतुः साधुदर्शनं सत्यवादिता समीक्ष्यकारिता प्राज्ञता त्रिवर्गे कौशलं च।

सत्यवादी, यः शास्त्रानुसारितया दण्डं कृत्वा कुतश्चिन्महाधनत्वं विज्ञाय न तं वर्धयति, न च वल्लभस्य रागादवनं करोति।

प्राज्ञो देशादीनां बाध्यबाधकभावार्थमवस्थाविशेषज्ञः। कदाचिद्देशेन कालो बाध्यते कालेन वा देशः। उभौ वा तौ विद्याशक्ती तयोश्च परस्परमुत्सर्गापवादभावज्ञः। कार्यवशादर्थश्च बाधक एव। बाध्यतामित्यतः प्राज्ञत्वमुपयुज्यते। धर्मादीनां च गुरुलघुताभावः। स्वल्पो यत्र धर्मस्तस्मिन्साध्यमाने महाननर्थो भवति, तत्र धर्मस्त्यज्यते। प्रायश्चित्तेन समाधास्यत इत्येवमादि बोद्धव्यम् ।।२६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। समीक्ष्यकारिणं** समीक्ष्य शास्त्रेण विचार्य कुर्वाणम् ।।२६।।

(३) **कुल्लूकः** । **तस्य** दण्डस्य प्रवर्तयितारमभिषेकादिगुणयुक्तं नृपतिमवितथवादिनं **समीक्ष्यकारिणं** तत्त्वातत्त्वविचारोचितं प्रज्ञाशालिनं धर्मार्थकामानां ज्ञातारं मन्वादयोऽप्याहुः ।।२६।।

(४) **राघवानन्दः**। तदनुरूपं राजलक्षणमाह **तस्याहुरिति** सार्धेन। तस्य दण्डस्योक्तविशेषणविशिष्टं राजानं **प्रणेतारं** मन्वादय आहुरित्यन्वयः । **सत्यवादिनं** लोभादिना समयभेदरहितम्। **समीक्ष्य** पूर्वापरमालोच्य कर्तुं शीलम्। **प्राज्ञ**मूहापोहसमर्थम्। **धर्मार्थकोविदं** स्मृतिवात्स्यायननीतिशास्त्राणां वेत्तारं तत्र वेदस्मृतिभ्यां धर्मस्य वात्स्यायनादिना कामस्य नीतिशास्त्रेणार्थस्य वेत्तारम् ।।२६।।

(५) **नन्दनः**। दण्डप्रणयनाधिकारमाह **तस्येति** ।।२६।।

(६) **रामचन्द्रः**। **तस्य** दण्डस्य **संप्रणेतारं** प्रयोक्तारं **समीक्ष्य** शास्त्रं धर्मानालोच्य **कारिणं** कुर्वाणं **राजानमाहुः** ।।२६।।

(८) **गोविन्दराजः । तस्याहुरिति**। तस्य दण्डस्य कर्तारं क्षत्रियमभिषेकादियुक्तं यथोपलब्धाभिधायिनं विमृश्यकारिणमूहापोहसमर्थं प्राज्ञोपेतं धर्मार्थकामानामितरेतराऽनुष्ठानकुशलं मन्वादय आहुः ।।२६।।

(९) **भारुचिः। तस्य** दण्डस्य प्रणेता जात्या क्षत्रियोऽभिषेकादाधिपत्यप्रभाव-गुणयुक्तः सत्यवादी। नावस्थितं दण्डं प्रीत्या प्रापयति, द्वेषेण वा वर्धयति। समीक्ष्यकारी दण्डा(व)धारणे देशाद्यपेक्षया प्राज्ञः देशादीनामुत्सर्गापवाददर्शने धर्मकामार्थेषु च पण्डितः तेषामवस्थाविशेषज्ञः समचित्तस्तमेवं दण्डस्य प्रणेतारमाहुः ॥२६॥

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते ।
कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥ २७ ॥

(१) **मेधातिथिः। कामान्धः** रागप्रधानः। **विषमः** क्रोधनः। समत्वेन दण्डपातनेन शत्रौ मित्रे च **वर्धते**। **क्षुद्रः** छलान्वेषाद्दण्डेनैव **निहन्यते**। प्रकृतिकोपेनादृष्टेन वा दोषेण ॥२७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विषमो** विषमदण्डप्रणेता। **क्षुद्रो** लुब्धः ॥२७॥

(३) **कुल्लूकः। तं** दण्डं **राजा सम्यक्**प्रवर्तयन्धर्मार्थकामैर्वृद्धिं गच्छति। यः पुनर्विषयाभिलाषी **विषमः** कोपनः क्षुद्रश्छलान्वेषी नृपः स प्रकृतेनैव दण्डेनामात्यादिना कोपादधर्माद्वा विनाश्यते ॥२७॥

(४) **राघवानन्दः।** अत आह **त्रिवर्गेणेति**। धर्मार्थकामैस्तपोवनानाश्रितस्य तन्मात्रेण मोक्षासिद्धिरिति भावः। उक्तविशेषणहीनो नाधिकारीत्याह **कामेति। कामात्मा** विषयाभिलाषी। **विषमः** कोपनः। **क्षुद्रः** छलान्वेषी। **निहन्यते** प्रकृतिकोपादृष्टद्वारा **दण्डेनैव। तादृशो** राजेति शेषः। कामान्ध इति पाठो **मेधातिथेः** ॥२७॥

(५) **नन्दनः।** सम्यग्यथाशास्त्रम् ॥२७॥

(६) **रामचन्द्रः। तं** दण्डं **सम्यक्प्रणयन् राजा त्रिवर्गेण** धर्मार्थकामै**रभिवर्धते। कामात्मा** पुरुषः विषमप्रणेता क्षुद्रो लुब्धः एतादृशो **दण्डेनैव** निपात्यते ॥२७॥

(८) **गोविन्दराजः। तमिति**। तं दण्डं राजा सम्यक्कुर्वन् धर्मार्थकामैर्वृद्धिमेति। यः पुनः रागप्रधानः क्रोधनः छली द्वेषी राजा न सम्यक्कृतेन दण्डेनैवात्यन्तकोपादधर्माद्वा विनश्यति ॥२७॥

(९) **भारुचिः।** एवंविधश्च अदृष्टमुत्सृज्य दृष्टेन चैनं प्रगुणीकरोति। येन सम्यक् प्रणीत एषः त्रिवर्गेण **प्रणेतारं** वर्धयति। कामादिदोषैश्च दण्डेनैव निहन्यते यस्मात् ॥२७॥

दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥ २८ ॥

(१) **मेधातिथिः। सुमहद्यत्तेजः** स दण्डः। **अकृतात्मभिः** शास्त्रेण गुरूपासनया सहजेन वा विनयेन येऽनभिविनीतास्तै**र्दुर्धरः** न शक्यते सम्यक् प्रणेतुम्।

नैवं मन्तव्यमाज्ञामात्रेण दण्डः प्रणीयते, का तस्य दुर्धरता? यतो यस्तत्र न जागर्ति प्रयत्नवान्न भवति तं प्रमादिनं सबान्धवं **दण्डो हन्ति**। न शरीरेण केवलेन राजा नश्यति, यावत्पुत्रपौत्राद्यन्वयेन सह ॥२८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** दुर्धरोऽदण्ड्येषु धारयितुमशक्यः ॥२८॥

(३) **कुल्लूकः।** यतो दण्डः प्रकृष्टतेजःस्वरूपः स्वशास्त्रैरसंस्कृतात्मभिर्दुःखेन ध्रियतेऽतो राजधर्मरहितं नृपमेव पुत्रबन्धुसहितं नाशयति ॥२८॥

(४) **राघवानन्दः** । **अकृतात्मभिर**जितेन्द्रियैः शास्त्रासंस्कृतबुद्धिभिर्वा । तत्रापि **सबान्धवं हन्ति** अधर्मोत्पादनेनेति शेषः ॥२८॥

(५) **नन्दनः**। यथाग्निरन्यत्र प्रणीयमानोऽपि प्रमत्तं प्रणेतारमेव दह्यत्येवं दण्डोऽपीत्यभिप्रायेणाह **दण्डो हीति**। हिर्हेतौ। **सुमहत्तेजः** सुमहानग्निः। **चलितं** स्खलितम् ॥२८॥

(६) **रामचन्द्रः** । **दुर्धरः** धर्तुमशक्यः ॥२८॥

(८) **गोविन्दराजः । दण्ड इति** । यतो यत्तत्सुमहत्तेजः स दण्डः सहजादेव विनयशून्यात्मभिश्च दुःखेन कर्तुं शक्यते(अ)न्यायवर्तिनं राजानमेव पुत्रादिबान्धवसहितं विनाशयति ॥२८॥

(९) **भारुचिः** । येषां स्वाभाविको विद्योपनीतश्च विनयस्ते कृतात्मानः । **तैरयं शक्यो** धारयितुम्, विपरितं तस्माच्चलितं । दण्ड एव सबान्धवं हन्ति ॥२८॥

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ।
अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्देवांश्च पीडयेत् ॥ २९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। देशाद्यनपेक्षया यत्र दण्डः प्रणीयते तत्र सराजकस्य **जनपदस्य तिर्यक्स्थावरसहितस्य** नाशः। ततो मन्त्रिभिर्जनपदैश्च राजा विज्ञापनीयः। त्यक्तव्यो **वा** तादृशो देशः।

देवमुनयः पीडयन्ते । इतः प्रदानजीवना देवाः । अस्मिंश्चानुष्ठानाद्युच्छेदान्नष्टा एव देवमुनयः। तथा च पुराणकारैः —

"वर्णाश्रमेभ्यः स्थित्वा तु लोकेऽस्मिन्यः प्रवर्तते ।
स्वर्गादौ देवयोनीनां स्थितिहेतुः स वै स्मृतः ॥" — इति ।

प्रथमात् श्लोकादारभ्य यावदयं श्लोकस्तत्रायमर्थसंग्रहः। समवृत्तेन क्षत्रियेण जनपदपरिपालनं कर्तव्यम्। तच्च दण्डेन विना न भवतीति स देशाद्यपेक्षयाऽवश्यं निपुणतो निरूप्य स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे वा यथाशास्त्रं प्रणेयः। अन्यथा तु प्रवृत्तावुभयलोकनाशः। अन्यः सर्वोऽर्थवादः ॥२९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **ततो** राज्ञि विनष्टे रक्षकाभावात् **दुर्गं** राज्यं तदीय**लोकमिमं सचराचरं** स्थावरजङ्गमसहितं **देवांश्च** हविर्दानाद्यभावेन **पीडयेत्** किं पुनरन्यान् ॥२९॥

(३) **कुल्लूकः**। दोषाद्यनपेक्षया यो दण्डः क्रियते स बन्धुनृपनाशानन्तरं धन्वादिदुर्गराष्ट्रं देशं पृथिवीलोकं जङ्गमस्थावरसहितं 'हविःप्रदानजीवना देवा'इति श्रुत्या हविःप्रदानाभावेऽन्तरिक्षगतानृषीन्देवांश्च पीडयेदिति ॥ २९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **दुर्गं** षड्विधं वक्ष्यमाणम्। **अन्तरिक्षगतान्** मर्त्यलोकादुत्पत्यगामिनः। यज्ञाद्यकरणान्मुन्यादीनां पीडैव। तदुक्तं 'वर्णाश्रमेभ्यः स्थित्या तु लोकऽस्मिन्यः प्रवर्तते। स्वर्गादौ देवयोनीनां स्थितिहेतुः स वै स्मृत'इति। **स** यज्ञादिः ॥ २९ ॥

(५) **नन्दनः**। नैतावता विरमतीत्याह **तत इति**। **लोकं** भूलोकं। **देवान्** स्वर्गगतान्। इज्याविच्छेदादन्तरिक्षगतादीनां पीडाः ॥२९॥

(६) **रामचन्द्रः**। **ततः देवान्** हविर्दानाद्यसंभवेन दण्डः **पीडयेत्** ॥ २९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। तत इति।** सबन्धुनृपतिनाशाऽनन्तरं स दण्डो वक्ष्यमाणं धन(न्व)दुर्गादि दुर्गं राष्ट्रं च देशं पृथिवीलोकं जङ्गमस्थावरसहितमितः प्रदानजीविनो देवा इत्यतस्तदभावादन्तरिक्षगतान् ऋषींश्च देवांश्च पीडयेत् ॥२९॥

(९) **भारुचिः।** यदि नृपं सबान्धवं हत्वावतिष्ठेत् दण्डः किं न लब्धं भवेत् येन तु नैतावतावतिष्ठते दुर्गादीनपि हन्ति अन्तरिक्षगतान् द्युलोकगतांश्च देवादीनपि हन्ति। यस्मादितः प्रदानजीवना देवा मुनय(श्च)तस्मादसम्यक्प्रणयनाद् देशादि विप्लवेत। इज्याविच्छेदेन हता एव देवादयो भवन्ति। येभ्यो न प्रदीयते। तथा च पौराणिकाः :–

"वर्णाश्रमेभ्यस्त्विज्या तु लोकेऽस्मिन् या प्रवर्तते।
सर्वासां देवयोनीनां स्थितिहेतुः स वै स्मृतः॥" — इति॥

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना।
न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च॥३०॥

(१) **मेधातिथिः।** सहायसंग्रहार्थं प्रकरणमिदानीमारभ्यते।

यस्य च निरूपणा वक्ष्यमाणा तत्सहायादिगुणयोगिनश्चार्यसभ्यसेनापतिदण्डाधिकारिणो न सन्ति, तेन स्वयमेव निःशङ्कं नयकालगुणसम्पन्नेनापि न्यायतो न प्रणेतुं शक्यः। 'न्यायः' शास्त्रानुसारिणी देशाद्यपेक्षया च व्यवस्था। अतः सहायाः शोभनाः कर्तव्याः। यथा स्वयं मूढो विचित्तोऽसंस्कृतबुद्धिरस्ति सक्तो विषयेषु लुब्धो धनविनियोगं यथावन्न करोति तेन तादृशेनैतैर्दोषैर्युक्तेन न सम्यक् ध्रियते, एवमसहायेनापीति तात्पर्यम्। यस्तु विपरीतस्तेन शक्यते ॥३०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** मूढेन प्रमादहेतुमोहवता। अकृतबुद्धिना शास्त्रासंस्कृतमतिना ॥३०॥

(३) **कुल्लूकः।** स दण्डो मन्त्रिसेनापतिपुरोहितादिसहायरहितेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रासंस्कृतबुद्धिपरेण नृपतिना शास्त्रतो न प्रणेतुं शक्यते ॥३०॥

(४) **राघवानन्दः।** स दण्डः। **असहायेना**विद्वद्ब्राह्मणप्राड्विवाकादिरहितेन। **मूढेन** मुग्धेन। **अकृतबुद्धिना** शास्त्रानभिज्ञेन। तदभिज्ञत्वेऽपि **विषयेषु सक्तेन न्यायतो**ऽन्योपदिष्टशास्त्रानुष्ठानरहितेनापि। न्यायः शास्त्रानुसारिणी देशाद्यपेक्षया व्यवस्था तया **नेतुं न शक्यः** ॥३०॥

(५) **नन्दनः।** सम्यक्प्रणयनोपायं श्लोकाभ्यामाह **स इति** ॥३०॥

(६) **रामचन्द्रः।** स दण्डः **मूढेन** प्रमादमोहवता **अकृतबुद्धिना** अकृतधर्मशास्त्राभ्यासेन एतादृशेन राज्ञा **न्यायतो नेतुं** प्रवर्तयितुं **न शक्यः** ॥३०॥

(८) **गोविन्दराजः। सोऽसहायेन मूर्खेणेति। स** दण्डोऽविद्यमानमन्त्र्यादिसहायेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रसंस्कार(रहितेना)श्चाकृतबुद्धिना द्यूतादिविषयसक्तेन राज्ञा शास्त्रमर्यादया कर्तुमशक्यः ॥३०॥

(९) **भारुचिः।** यस्माद्दण्डो दुष्प्रणीतः दृष्टमदृष्टं च हन्ति, अतोऽसहायेन मूढेन लब्धेनाकृतबुद्धिना विषयातिसेवितेनेति पञ्चभिरेतैर्दोषैर्युक्तेनाशक्यो नेतुं एतद्विपरीतैश्च पञ्चभिर्गुणैर्युक्तेनासौ शक्यो नेतुम् ॥३०॥

शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।
प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ।। ३१ ।।

(१) **मेधातिथिः** । एष एवार्थो वैपरीत्येन चोच्यते । **शुचिर**लुब्धः । **सत्यसन्धः** सत्यप्रधानः । सत्यमेव पुरोधाय सर्वक्रियासु प्रवर्तते स विजितेन्द्रियः । अजितेन्द्रियस्य कुतः सत्यम् । **यथाशास्त्रमनुसरति** वर्तते । **सुसहायः** शोभनाः सहाया अस्येति । अमूर्खैर्भक्त्यनुरक्तैः सहायैर्युक्तः । **धीमता** प्राज्ञेन । योऽसौ मूढः प्रागुक्तस्तस्यायं प्रतिपक्षतयोक्तः ।

अतः पञ्चभिर्दोषैर्हीनस्तावद्भिरेव गुणैर्युक्तो दण्डप्रणयनेऽधिकृतो दृष्टादृष्टफलातिशयभाग्भवतीति श्लोकद्वयस्यार्थः ।।३१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **शुचिना** अलुब्धेन । **धीमता** ऊहापोहवता ।।३१।।

(३) **कुल्लूकः** । अर्थादिशौचयुक्तेन सत्यप्रतिज्ञेन यथाशास्त्रव्यवहारिणा शोभनसहायेन तत्त्वज्ञेन कर्तुं शक्यते इति पूर्वोक्तदोषप्रतिपक्षे गुणा अनेन श्लोकेनोक्ताः ।।३१।।

(४) **राघवानन्दः** । अनधिकारिणमुक्त्वाऽधिकारिणमाह **शुचिनेति** । शुचिना अलुब्धेन सत्यसन्धेन स्वोक्तरक्षणशीलेन धीमता पूर्वापरालोचनयुक्तेन **सुसहायेन** वक्ष्यमाणसहायवता दण्डद्येषु **दण्डो नेतुं शक्यः** ।।३१।।

(६) **रामचन्द्रः** । **शुचिना** अलुब्धेन ।।३१।।

(८) **गोविन्दराजः** । **शुचिनेति** । अर्थादिशौचयुक्तेन जितेन्द्रियत्वात्सत्यप्रतिज्ञेन शास्त्रानतिक्रमवर्तिना सहायेन प्रज्ञावतेत्येवं पूर्वोक्तदोषप्रतिपक्षभूतगुणयुक्तेन **राज्ञा** सम्यक् दण्डः कर्तुं शक्यते ।।३१।।

(९) **भारुचिः** । यतस्तत्प्रदर्शनायेदमुच्यते शुचिना जितेन्द्रियेण सत्यसन्धेन प्रकरणादलुब्धेन, यथाशास्त्रानुसारिणा अमूढेन सुसहायेन नासहायेन मूर्खसहायेन वा धीमता कृतशास्त्रप्रज्ञेन स्मृतिमता वा ।।३१।।

स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ।
सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ।। ३२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । पितृपितामहादिक्रमागतो देशो व्यपदेशहेतुः । काश्मीरकस्य काश्मीरः, पाञ्चालस्य पाञ्चालाः **स्वराष्ट्रम्** । तत्र **न्यायप्रवृत्तो** न्यायेन वर्तेत, न्याययोगाद्वृत्तन्यायः । अतो बहुव्रीहिः । न्यायवृत्तिरिति वा पाठः ।

एतत्पूर्वसिद्धमनूद्य शत्रुषु **भृशदण्डता** विधीयते । परराष्ट्राणि पुनः पीडयेन्न तत्र विघ्नाद्यपेक्षणीयम्, राष्ट्रीयोपरोधो वा । तथा कुर्वतः प्रताप उपजायते । प्रतापधनस्य शत्रवो नमन्ति ।

ब्राह्मणेषु सर्वत्र **क्षमान्वितः** । अपराधेष्वपि साम्ना दण्डः प्रयोज्यः, न क्रोधेन । परराष्ट्रवासिनोऽपि राष्ट्रघातकाले यदि शक्यन्ते रक्षितुं तदा न हन्यन्ते ।

स्निग्धेषु सुहृत्सु अजिह्मोऽकुटिलबुद्धिः । कार्यसिद्धिकृत्तत्कार्यप्रधानः स्यात् । समानाभ्युदयप्रत्यवायाः सुहृदः 'स्निग्धाः' ।।३२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **भृशदण्ड**स्तीक्ष्णदंडः। **सुहृत्सु** बन्धुषु **स्निग्धेषु** च मित्रेषु **अजिह्मो**ऽवक्रमतिः। इति राजदण्डयोः प्रशंसा ॥३२॥

(३) **कुल्लूकः**। आत्मदेशे यथाशास्त्रव्यवहारी स्याच्छत्रुविषयेषु तीक्ष्णदण्डो भवेन्निसर्गस्नेहविषयेषु मित्रेष्वकुटिलः स्यान्न कार्यमित्रेषु ब्राह्मणेषु च कृताल्पापराधेषु च क्षमावान्भवेत् ॥३२॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **स्वेति**। **न्यायवृत्तः** शास्त्रानुसारव्यवहारी। भृशमत्यर्थं **दण्डो**ऽस्यास्तीति **भृशदण्डः शत्रुषु** तद्राष्ट्रेषु **अजिह्मो**ऽकुटिलः। **क्षमान्वितः** विप्रादि-क्रोशसहिष्णुः॥३२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **सुहृत्सं**बंधिषु राजा **अजिह्मः** स्यात्। **स्निग्धेषु** मित्रेषु **क्षमान्वितः** स्यात् ॥३२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तिरिति**। आत्मराष्ट्रे शास्त्रमर्यादया वर्तेत। शत्रुविषये पुनस्तीक्ष्णदण्डो भवेत्। स्निग्धेषु च मित्रेषु कार्यमित्रेषु अकुटिलः स्यात्। ब्राह्मणेषु बुद्धिपूर्वं चाल्पं तदपराधं कृतवत्सु क्षमायुक्तः स्यात् ॥३२॥

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः।
विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवांभसि ॥ ३३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रक्रान्तवृत्तेः स्तुतिरियम्। **शिलोञ्छेनापि जीवतो**ऽत्यन्तक्षीणकोस्य **विस्तीर्यते यशः** प्रथते। ततश्च परराष्ट्राणि स्वयं नमन्ते स्वराष्ट्रिकश्चानुरागादविचलितो भवति ॥३३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **एवंवृत्तस्येति**। यथोक्तदण्डप्रणेतुः। **शिलोञ्छेनापीति** भोगदानाभ्यां रहितस्यापीत्यर्थः ॥३३॥

(३) **कुल्लूकः**। **शिलोञ्छेनेति** क्षीणकोशत्वं विवक्षितं। क्षीणकोशस्यापि नृपते-रुक्ताचारवतो जले तैलबिन्दुरिव कीर्तिर्लोके विस्तारयति ॥३३॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **एवमिति**। **शिलोञ्छेनापीति** क्षीणकोशत्वं विवक्षितम् ॥३३॥

(५) **नन्दनः**। सम्यक्प्रणयनस्य फलमाह **एवमिति**। भूतलविप्रकीर्णं धान्यं **शिलम्** तस्योद्धार **उञ्छः**। शिलान्यप्युञ्छत इति लिङ्गात्। अथवा शिलं चोञ्छश्च शिलोञ्छम् 'वर्तयंस्तु शिलोञ्छाभ्या'मिति लिङ्गात्। 'उञ्छः कणश आदानं' 'कणि-शाद्यर्जनं शिल'मिति यादवः ॥३३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः** भोगदानाभ्यां रहित-स्यापि **यशः लोके विस्तीर्यते**। **अम्भसि तैलबिन्दुरिव** ॥३३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एवमिति**। एवमाचारस्य राज्ञोऽयं तत्क्षीणकोशस्यापि जले तैलबिन्दुसेकाद्वा लोके ख्यातिः विस्तरमेति ॥३३॥

(९) **भारुचिः**। एवंविधश्च सन् राजा स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद् भृशदण्डश्च शत्रुषु। एवंवृत्तस्य राज्ञोऽन्तरेणापि कोशं केवलेनैव सम्यग्दण्डप्रणयनेन विस्तीर्यते राजयशः, येन शक्नोति परराष्ट्राण्यप्यात्मीकर्तुं परिपालयितुं च ॥३३॥

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।
संक्षिप्यते यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ।। ३४ ।।

(१) **मेधातिथिः । अतो** वृत्ताद्विपरीतस्य चलितस्य । अत्र हेतुर**जितात्मता ।** यथाशास्त्रमनियतात्मा यः ।।३४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अजितात्मनो** धनलोभवश्यात्मनः ।।३४।।

(३) **कुल्लूकः ।** उक्ताचाराद्विपरीताचारवतो नृपतेरजितेन्द्रियस्य जले **घृतबिन्दुरिव** कीर्तिः **लोके** संकोचयति ।।३४।।

(४) **राघवानन्दः ।** उक्तवैपरीत्ये दोषमाह **अतस्त्विति । अत** उक्तेभ्यो **विपरीतस्य संक्षिप्यते** अभिषेककाले विस्तीर्णयशा अपि तदुत्तरमजितेन्द्रियत्वादिना संकुचितयशा भवेदित्यर्थः ।।३४।।

(६) **रामचन्द्रः । अजितात्मनः** लोभाद्यासक्तचित्तस्य ।।३४।।

(८) **गोविन्दराजः । अत इति ।** एतस्मादाचाराद्विपरीतादाचारतो राज्ञो जितेन्द्रियस्य घृतबिन्दुरिवोदके ख्यातिः संकोचमुपयाति ।।३४।।

(९) **भारुचिः ।** अतो विपरीतस्य स्वराष्ट्रमपि संकुचति, निर्गुणत्वात् कुतोऽन्यद्भविष्यतीति । सैषा दण्डप्रणयनस्तुतिः समाप्ता ।।३४।।

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।
वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ।। ३५ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** स्वधर्माणां च **राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ।** स्वधर्मनिष्ठानामपालने राज्ञः प्रत्यवायः, धर्मच्युतास्तु यदि केनचिदुपहन्येरन् न तत्र राज्ञोऽतीव दोष इति **स्वे स्वे धर्म** इत्यनेन दर्शयति ।

अथवा 'न' श्लिष्यते–'अनिविष्टानामिति'। ये तु शास्त्रान्मित्राद्युपदेशाद्वा स्वधर्मायत्ता न तेषां राजा द्वैधेन वर्तेत । वर्णग्रहणं स्त्रीबालवृद्धानां रक्षार्थम् । न हि ते आश्रमस्थाः । आश्रमग्रहणं तर्हि किमर्थम् ? । प्राधान्यार्थम् । ब्राह्मणवसिष्ठवत् । प्रयोजननिर्देशो वाऽयम् । आश्रमसन्ध्योपासनादिधर्माच्चलितुमेषां न देयः । न चैवं दण्डाद्यपघातः कर्तुमेतेषां देयः । इतरथा बाधापरिहारः । एवं 'रक्षा' विज्ञेया । सन्ध्योपासनाद्यकरणेषु नामान्यस्य कस्यचिद्भवति (?) । द्विरूपा राज्ञः कर्तव्यतेति वर्णाश्रमग्रहणम् । एतदेवोक्तं "वर्णानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेदिति" ।।३५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । स्वे स्व इति** प्रकारान्तरारम्भार्थः प्रागुक्तानुवादः ।।३५।।

(३) **कुल्लूकः ।** क्रमेण स्वधर्मानुष्ठातॄणां ब्राह्मणादि**वर्णानां** ब्रह्मचार्याद्या**श्रमाणां** च विश्वसृजा **राजा रक्षिता सृष्टः ।** तस्मात्तेषां रक्षणमकुर्वतो राज्ञः प्रत्यवायः स्वधर्मविरहिणां त्वरक्षणेऽपि न प्रत्यवाय इत्यस्य तात्पर्यार्थः ।।३५।।

(४) **राघवानन्दः ।** उक्तविधं राजानं महीकरोति **स्व इति ।** रक्षितेति कृत्वा सृष्टः **ब्रह्मणेति** शेषः ।।३५।।

(५) **नन्दनः**। अर्थान्तरविवक्षार्थमुपसंहरति **स्व इति**। वर्णानामित्यधर्माधिकारिणां निर्देशः। **आश्रमाणमिति** धर्माधिकारिणामिति। **अभिरक्षिता सृष्टो** रक्षितृत्वेन सृष्ट इत्यस्माभिरुक्तं हीति भावः ॥३५॥

(८) **गोविन्दराजः। स्वे स्व इति**। क्रमेण स्वधर्मरतानां सर्वेषां ब्राह्मणादीनां वर्णानां ब्रह्मचर्यादीनाञ्चाश्रमाणां ब्रह्मणा राजा रक्षिता सृष्टः। उत्तरविवक्षार्थमुक्तवान् ॥३५॥

(९) **भारुचिः**। कस्मात् पुनरेतदेवं यस्मादेवंगुणं एव **स्वे इति**।

तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः।
तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ३६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। वक्ष्यमाणावबोधनार्थः श्लोकः। **तेन** राज्ञा **सभृत्येन** तदीयैः सहायैर्यत्**कर्तव्यं** प्रजारक्षणार्थं तदिदानीमुच्यते ॥३६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यथावत् यस्य यदर्हम्। **अनुपूर्वशः** प्रातरारभ्य कार्यम् ॥३६॥

(३) **कुल्लूकः**। वक्ष्यमाणावतारार्थोऽयं श्लोकः। **तेन** राज्ञा प्रजारक्षणं **कुर्वता** सामात्येन **यद्यत्कर्तव्यं** तत्तत्समग्रं युष्माकमभिधास्यामि ॥३६॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **तेनेति। सभृत्येन** सामात्येन **प्रजा रक्षता यद्यत्**कर्तव्यमित्यन्वयः ॥३६॥

(५) **नन्दनः**। अर्थान्तरमेव प्रस्तौति **तेनेति**। **रक्षता कर्तव्यं**, रक्षार्थं कर्तव्यमिति यावत् ॥३६॥

(६) **रामचन्द्रः**। **तेन** राज्ञा **यद्यत्कर्तव्यं** तत्तद्युष्माक**महं प्रवक्ष्यामि** ॥३६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **तेनेति**। तेन राज्ञा प्रजां पालयता अमात्यसहितेन यत्कर्तव्यं तत्कृत्स्नं क्रमेण युष्माकमहं कथयिष्यामि ॥३६॥

(९) **भारुचिः**। ...उत्तरविवक्षार्थं चेदमुक्तमपि सदुच्यते **तेनेति**। श्रोतृणां चत्त...धानार्थः श्लोकः ॥३६॥

ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः।
त्रैविद्यवृद्धान्विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ॥ ३७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **प्रातरुत्थाय** शयनं त्यक्त्वा यथाविधानं कृतसन्ध्योपासनः, प्रथमं ब्राह्मणानां दर्शनं दद्यात्। **उपासन**मन्तिकोपवेशनकुशलप्रश्नादिकरणम्। **परिः** पादपूरणः।

तिष्ठेत्तेषां च शासने। आज्ञाकरणं तेषां 'शासनम्'। यदि कस्यचिदुपकारायाविशेयुस्तद्विरुद्धं न शङ्क्यम्, नाप्यनर्थकमनुतिष्ठेत्।

त्रैविद्यवृद्धान्। तिसृणां विद्यानां समाहारः त्रैविद्यम्, तदधीतिनः **त्रैविद्या** रूढ्या ऋग्वेदादिवेदत्रयाध्यायिन उच्यन्ते। **विदुष**स्तदर्थवेदिनश्च। एवंविधा ये ब्राह्मणास्ता**नुपासीत** तदीयामाज्ञां कुर्यात्। **वृद्धा**स्त्रैविद्यानां श्रेष्ठाः प्रकर्षवन्तोऽध्ययनविज्ञानयोः ॥३७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **त्रैविद्येन** वेदविद्यया **वृद्धान्**। श्रेष्ठान् तथा **विदुषः** स शास्त्रसंस्कृतमतीन् ॥३७॥

(३) **कुल्लूकः**। प्रत्यहं **प्रातरुत्थाय ब्राह्मणान्**ऋग्यजुःसामाख्यविद्यात्रयग्रन्थार्थाभिज्ञान्विदुष इति नीतिशास्त्राभिज्ञान्सेवेत तदाज्ञां कुर्यात् ॥३७॥

(४) **राघवानन्दः**। तदेवाह **ब्राह्मणानिति**। **त्रैविद्यवृद्धान्** ऋग्यजुःसामाख्या विद्यास्तत्राभिज्ञान्। **विदुषः** नीतिशास्त्रज्ञान्। अनुशासने आज्ञायाम् ॥३७॥

(५) **नन्दनः**। त्रयी दण्डनीतिरात्मविद्या चेति तिस्रो विद्यास्त्रयी विद्या तामधीयत इति त्रैविद्याः। विद्वांसस्तत्तत्त्ववेदिनः। उपासीत तदहःकृत्यसाधनार्थमिति भावः ॥३७॥

(६) **रामचन्द्रः**। राजा **ब्राह्मणान्पर्युपासीत**। तेषां ब्राह्मणानां शासने तिष्ठेत्। कीदृशान्ब्राह्मणान्? **त्रैविद्यवृद्धान्** वेदवयस्तपःसंपन्नान् ॥३७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ब्राह्मणानिति**। अहरहः प्रातरुत्थाय ब्राह्मणानृग्यजुःसामाख्यविद्यात्रयग्रन्थार्थपारगान्विदुषो वक्ष्यमाणान्वीक्षिकीदण्डनीत्यभिज्ञान् सेवेत तदाज्ञां चानुतिष्ठेत् ॥३७॥

(९) **भारुचिः**। त्रयोऽवयवा यस्येति त्रयी। तस्य ये ग्रन्थार्थयोर्वृद्धास्ते त्रैविद्यवृद्धास्तान्। अथवा त्रैविद्याध्यायिनः (वयःस्थप्रज्ञया) च त्रैविद्यवृद्धाः ये आन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां च स्वभिविनीतास्ते विद्वांसस्तान् विदुषः ॥३७॥

वृद्धाँश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन्।
वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥ ३८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **वृद्धान्**वयस्थब्राह्मणान्। एतदपूर्वं अन्यत्पूर्वसिद्धं **विप्रानित्यादि**। **शुचीन्** निरुपाधीन्। एतदप्यपूर्वम्। यथैवाध्ययनविज्ञाने उपास्यत्वकारणमेवं शुचित्वमपि। द्वितीयश्लोकार्थोऽर्थवादः। **रक्षोभिः**। रक्षांसि निर्दयानि महाबलानि सर्वधर्मशून्यानि। तान्यपि वृद्धसेविनं पूजयन्ति ॥३८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **वृद्धान्** वयोवृद्धान् तेषां पुरावृत्तज्ञतयोहापोहशक्तत्वात्। तानपि वेदार्थज्ञान् **शुचीन्** शौचयुक्तानेव नान्यानित्येदर्थं विशेषणद्वयम् ॥३८॥

(३) **कुल्लूकः**। तांश्च ब्राह्मणान्वयस्तपस्यादि**वृद्धान**र्थतो ग्रन्थतश्च वेदज्ञान्बहिरन्तश्चार्थदानादिना **शुचीन्नित्यं सेवेत** यस्माद्**वृद्धसेवी सततं** हिंस्रै राक्षसैर**पि पूज्यते** तैरपि तस्य हितं क्रियते, सुतरां मनुष्यैः ॥३८॥

(४) **राघवानन्दः**। वृध्दसेविनां गुणमाह **वृद्धाँश्चेति**। **वृद्धान्** पित्रादीन्। **वेदविदो** वेदाध्ययनमात्रशालिनः। तावन्मात्रत्वेऽपि न तपस्वित्वं महत्त्वे कारणमित्याह **शुचीनिति**। वृद्धसेवीति कृत्वा **रक्षोभिः** राक्षसाद्यैः ॥३८॥

(५) **नन्दनः**। उक्तमेवार्थमादरार्थमाह **वृद्धानिति**। **वृद्धान्**छीलेन वयसा च। **रक्षोभिरपि** दुर्जनैरपि ॥३८॥

(६) **रामचन्द्रः**। एतादृशो राजा **रक्षोभिः** राक्षसैरपि **पूज्यते** ॥३८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **वृद्धानिति**। ताँश्च विप्रान् वयोवृद्धान् वेदज्ञानार्थादिशुद्धान् विश्वसनीयत्वोत्पादनार्थमपि नित्यं सेवेत। यस्माद्वृद्धसेवी यः सोऽत्यन्ताविश्वासिभी राक्षसैरपि पूज्यते, तेषामपि विश्वसनीयो भवति, किं पुनर्मनुष्याणाम् ॥३८॥

(९) **भारुचिः**। इमानपरान् विद्यावृद्धान् ब्राह्मणान् धर्मायैव केवलाय सेवेत। येन वृद्धसेवी न केवलं धर्मेण युज्यते लोकेऽपि च विश्वसनीयतमो भवति। अतश्च रक्षोभिरपि पूज्यते इत्युच्यते ॥३८॥

तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्माऽपि नित्यशः।
विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥ ३९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। वृद्धसेवायाः प्रयोजनमाह। **तेभ्यो** विद्वद्ब्राह्मणेभ्यो वृद्धेभ्यः **विनयं** राजवत्तमधिगच्छेच्छिक्षेत।

विनीतात्मा। यद्यपि स्वयं बुद्ध्याऽपि विनीतोऽर्थशास्त्रैर्वा, तथापि वृद्धोपदेशे यत्न-वान् स्यात्। दृष्टकर्माणः शास्त्रज्ञेभ्यो निपुणतराः। अथवा पाटवातिशयजननार्थं विनीते-नापि स्वभावतो वृद्धेभ्य आर्येभ्य आत्मा विनेयः। स्वभावशुद्धस्य सुवर्णस्य तेजः-संयोगादिनाऽऽधीयमानसंस्कारो विशुद्धतररूपवानसौ दृश्यते। अस्य विनयाधानस्य फलं न **विनश्यतीति** ॥३९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **विनय**मिन्द्रियजयोपायम्। **विनीतात्माप्य**विनयादधिकं शिक्षेदित्यर्थः ॥३९॥

(३) **कुल्लूकः**। सहजप्रज्ञयार्थशास्त्रादिज्ञानेन च विनीतोऽप्यतिशयार्थं **तेभ्यो** विनयमभ्यसेत्, यस्माद्**विनीतात्मा** राजा न कदाचिन्न**श्यति** ॥३९॥

(४) **राघवानन्दः**। वृद्धसेवाप्रयोजनमाह **तेभ्य इति**। **विनीतात्मापि** स्वयमिति शेषः। **कर्हिचित्** शत्रुतः पराजयदशायामपि विनयेन ततोऽपि राज्यमाप्नुयात् ॥३९॥

(५) **नन्दनः**। सेवितेभ्यो वृद्धेभ्यः प्राप्यमाह **तेभ्य इति** ॥३९॥

(६) **रामचन्द्रः**। **तेभ्यः** वृद्धेभ्यः **विनयं** इन्द्रियजयोपायम् ॥३९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **तेभ्य इति**। यद्यप्यशक्यशास्त्राभिज्ञतया सहजप्रज्ञया वाऽतिविनीतो भवति, तथाप्यतिशयार्थं तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नीतिमार्गं नित्यं शिक्षेत, यस्मान्नीतिप्रधानो राजा न कदाचिदपि नश्येत् ॥३९॥

(९) **भारुचिः**। गुणयुक्तं च विद्या विनयति, अतो यद्यपि स्वभावतो विनीतात्मा भवेत् तथाप्यभ्यासेन पाठकं जनयेत्। कस्मात्पुनरियान् विनयाधाने यत्न आस्थीयते। येन– ॥३९॥

बह्वोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः।
वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ४० ॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वोक्त एवार्थः श्लोकत्रयेण दृढीक्रियते। अविनीताः **सपरिग्रहा नष्टाः**। पुत्रदारहस्त्यश्वादिसंपत्**परिग्रहः**। ये तु विनयिनः, न ते राष्ट्रं प्राप्य हारयन्ति। यावत्ते दूरस्था **वनस्था अपि,** कोशहीना अपि, राज्यं **प्रतिपेदिरे** लब्धवन्तः ॥४०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। बहवोऽविनयात् वेनो विनष्टः, पृथुस्तु विनयादिति श्लोक-त्रयमस्यैव प्रपञ्चः। अत्राविनयः कामक्रोधलोभमदमानहर्षरूपारिषड्वर्गापारवश्यं विनय-स्तदपारवश्यम् ॥४०॥

(३) **कुल्लूकः**। करितुरगकोशादिपरिच्छदयुक्ता अपि राजानो विनयरहिता **नष्टाः** **बहवश्च** वनस्था निष्परिच्छदा अपि विनयेन राज्यं प्राप्नुवन् ॥४०॥

(४) **राघवानन्दः**। अत्रैव गुणदोषावाचष्टे **बहव इति**। अविनयादिति छेदः। **परिच्छदः** चतुरङ्गसेनाः। अहो विनयस्य माहात्म्यं यत्तावन्मात्रेणापरिच्छदा **अपि** राज्यान्यापुरित्याह **वनस्थाश्चेति** ॥४०॥

(५) **नन्दनः**। विनयस्यावश्याधिगम्यतां व्यक्तिरेकान्वयाभ्यामाह **बहव इति** ॥४०॥

(६) **रामचन्द्रः**। **बहवो राजानः**। **अविनया**त्कामक्रोधलोभमदमानहर्षरूपषड्वर्गात् सपरिच्छदा नष्टाः ॥४०॥

(८) **गोविन्दराजः**। **बहव इति**। बहवो राजानो हस्त्यश्वकोशादिप्रच्छदयुक्ता अपि अविनीततया नष्टाः, अन्ये पुनर्वनवासिनोऽपरिच्छदा अपि विनयत्वेन राज्यानि प्राप्तवन्तः ॥४०॥

(९) **भारुचिः**। उभयथोपदेशो हि विनयाधानादरार्थस्तामिदानीं दर्शयति त्रिभिः श्लोकैः विनयस्य प्रत्यक्षफलतां वेनादिदृष्टान्तैर्दर्शयति विनयाधानप्ररोचनाय ॥४१॥

वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः।
सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥ ४१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। उभयत्राप्युदाहरणानि लोकसिद्धानि वर्णयन्ति। एतानि महाभारतादावाख्यातानि ज्ञेयानि ॥४१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वेनः पृथोः पिता मानमदाभ्याम्। **नहुषो** मदक्रोधाभ्याम्। **सुदा**नामा पिजवनापत्यं मदात्क्रोधाच्च। **सुमुखो** लोभात्। **निमिर्ह**र्षात्। **हर्ष** आत्मन्यकस्मात्प्रीत्युद्रेकः ॥४१॥

(३) **कुल्लूकः**। उभयत्रैव श्लोकद्वयेन दृष्टान्तमाह **वेन इत्यादि**। **वेनो नहुषश्च** राजा पिजवनस्य च पुत्रः **सुदा**नामा **सुमुखो निमिश्चाविनया**दनश्यन् ॥४१॥

(४) **राघवानन्दः**। अत्रेतिहासमाह **वेन इति**। **सुदाः** पैजवनः, पिजवनस्य पुत्रः सुदानामा। एते षडविन**यान्नष्टाः** ॥४१॥

(५) **नन्दनः**। अविनयान्नष्टानुदाहरति **वेन इति** ॥४१॥

(८) **गोविन्दराजः**। तथा च **वेन इति**। वेनो नहुषश्चापि पिजवनस्य च पुत्रः सुदानाममुखौ निमिश्चाविनयान्नष्टाः ॥४१॥

पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च।
कुबेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥ ४२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। "ननु च राज्याधिकारे को ब्राह्मण्यप्राप्त्युपन्यासा वसरः? राष्ट्रप्राप्तिरेव यथापूर्वं वर्णयितव्या"।

उच्यते। धनैश्वर्यादपि जात्युत्कर्षो दुष्प्रापः, सर्वाधिकारहेतुत्वात्।

"ननु च कथं तस्य विनयो हेतुः? षाड्गुण्यप्रयोगः अप्रमादः अतिव्ययवर्जनं अलोभः,

व्यसनासेवनं एवमादीनि 'विनयः'। तदेतद्ब्राह्मण्यस्यैकमपि न कारणम्। तपो हि तत्र कारणत्वेन श्रुत 'विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामि'त्येवमादि''।

उच्यते। नार्थशास्त्रोक्तैव नीतिर्निर्णयः। किं तर्हि? शास्त्रीयो विधिर्लोकाचारश्च। शास्त्रे च तपसा जात्युत्कर्षो जन्मान्तरे प्राप्यते इति विहितमेव। विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यं तु तस्मिन्नेव जन्मनि क्षत्रियस्य सत इत्याख्यातमेव ॥४२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पृथ्वादिकथाश्च प्रसिद्धा एव। **गाधिजो** विश्वामित्रः ॥४२॥

(३) **कुल्लूकः**। **पृथुर्मनुश्च विनयाद्राज्यं** प्रापतुः, **कुबेरश्च** विनयाद्धनाधिपत्यं लेभे, गाधिपुत्रो विश्वामित्रश्च क्षत्रियः संस्तेनैव देहेन ब्राह्मण्यं प्राप्तवान्। राज्यलाभावसरे ब्राह्मण्यप्राप्तिरप्रस्तुताऽपि विनयोत्कर्षार्थमुक्ता। ईदृशोऽयं शास्त्रानुष्ठाननिषिद्धवर्जनरूपो विनयो यदनेन क्षत्रियोऽपि दुर्लभं ब्राह्मण्यं लेभे ॥४२॥

(४) **राघवानन्दः**। विनयात्प्राप्तराज्यानाह **पृथुरिति**। **गाधिजो** विश्वामित्रः **विनयात् ब्राह्मण्यं** प्राप, किमुतान्यत्। एभिस्त्विति क्वचित्पाठः, तदा इत्यादिभी राज्यं प्राप्तमित्यध्याहार्यम् ॥४२॥

(५) **नन्दनः**। विनयाल्लब्धमनोरथानुदाहरति **पृथुरिति**। **मनुर्वैवस्वतः**। **गाधिजो** विश्वामित्रः ॥४२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **पृथुरिति**। पृथुमनू विनीततया राज्यं प्राप्तवन्तौ। वैश्रवणश्च विनये सति धनैश्वर्यं प्राप्तवान्। गाधिपुत्रश्च विश्वामित्रः क्षत्रियः सन् तेनैव शरीरेणात्यन्तदुष्प्रापं ब्राह्मण्यं विनययोगात्प्राप्तवान्। तस्मात् वृध्देभ्यो विनयमधिगच्छेत् ॥४२॥

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम्।
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥ ४३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **विद्यामिति** द्वितीयान्तपाठेऽधिगच्छेदित्यनुषञ्जनीयम्। समाप्तब्रह्मचर्यस्य राज्योपदेशात् त्रय्यर्थाधिगमेन तन्निष्पत्तेरभ्यासार्थोऽयमुपदेशः।

त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या, तामधीयते **त्रैविद्यास्तेभ्यस्त्रयी**मृग्वेदादिवेदत्रयं **विद्यात्**। सन्दिग्धेषु पदार्थेषु वेदेभ्यो निर्णयं कुर्यात्। तैः सह वेदार्थं चिन्तयेदिति यावत्। न राजत्वाभिमानान्मदावलेपेन सर्वज्ञोऽहमिति बुद्धचा संदिह्यमानानर्थानुपेक्षेत।

दण्डनीतिं च। दण्डविषया नीतिः। ''दण्डो दमनमित्याहुः'' येन शत्रवः स्वप्रकृतयो विषयवासिनश्चान्यायकारिणो दम्यन्ते स दण्डोऽमात्यादिसंपत्। **नीतिस्तस्य** प्रयोजनं तत्र विधिस्तं **शिक्षेत**। तद्विद्भ्यश्चाणक्यादिग्रन्थविद्भ्यः।

शाश्वतीमिति स्तुतिः। यद्यपि दण्डनीत्याऽप्यस्य सर्वलोकः शक्यते ज्ञातुम्, अन्वयव्यतिरेकमूलत्वादस्यार्थस्य, तथाऽप्यबुधबोधनार्थानि तानि शास्त्राणि, बुधानां च संवादार्थानीति, युक्तो दण्डनीतिशास्त्राधिगमः।

एवं **आन्वीक्षिक्यपि** तर्कविद्यार्थशास्त्रादिका। **आत्मविद्या**ऽध्यात्मविद्या। विशेषणविशेष्ये वा पदे। आत्मने या हिताऽऽ**न्वीक्षिकी** सा तर्काश्रया। तां शिक्षेत। सा ह्युपयुज्यते व्यसनाभ्युदयोपरमचित्तसंक्षोभोपशमाय। या तु बौद्धचार्वाकादितर्कविद्या सा

नातीव कृत्वा क्वचिदुपयुज्यते। प्रत्युतास्तिक्यमुपहन्ति, यो नातिनिपुणमतिः। यदा तु स्वतन्त्रामान्वीक्षिकीं वेद, तदा तस्य दूतसंवादादिषु वाक्यवैशद्यानामुपयोगो नोपहास्यो भवति।

वार्तारम्भांश्च पण्यानामर्थपरिज्ञानं वाणिज्यकौशलम्, समयेन बार्हस्पत्येन तत्र परिज्ञानं **वार्ता**। तन्निमित्ता आरम्भा 'वार्तारम्भाः'। वार्तास्वरूपं ज्ञात्वा तद्विषयकार्या प्रवृत्तिः 'आरंभः'। एतल्लोकतो विद्यात्। वणिज्याजीवनोऽत्र 'लोको'ऽभिप्रेतः। ते हि तत्र कुशला भवन्ति। **लोकत** इति च पूर्वयोरनुषङ्गः कर्तव्यस्तेन सर्वत्र तद्विद्भ्य इति लभ्यते ॥४३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। त्रैविद्येभ्य एव दण्डनीतिमभ्यसेदान्वीक्षिकीं चात्मविद्यां न्यायसांख्यादिकामपवर्गोपयोगिनीं, **वार्तारंभांस्तु** कृष्यादीन्धनार्जनोपायान् **लोकत** एवान्वय-व्यतिरेकाभ्याम् ॥४३॥

(३) **कुल्लूकः**। त्रिवेदीरूपविद्याविद्भ्यस्त्रिवेदीमर्थतो ग्रन्थतश्चाभ्यसेत् ब्रह्मचर्य-दशायामेव वेदग्रहणात्समावृत्तस्य च राज्याधिकारात् अभ्यासार्थोऽयमुपदेशः। **दण्डनीतिं** चार्थशास्त्ररूपामर्थयोगक्षेमोपदेशिनीं पारंपर्यागतत्वेन नित्यां तद्विद्भ्योऽधिगच्छेत्। **तथा-न्वीक्षिकीं** तर्कविद्यां भूतप्रवृत्तिप्रयुक्त्युपयोगिनीं ब्रह्मविद्यां चाभ्युदयव्यसनयोर्हर्षविषाद-प्रशमनहेतुं शिक्षेत। कृषिवाणिज्यपशुपालनादिवार्तातदारम्भान्धनोपायार्थांस्तदभिज्ञकर्ष-कादिभ्यः शिक्षेत ॥४३॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच यस्य वेदाक्षरकलापग्रहणोत्तरकालमेवाभिषेकैस्तदवसरेऽ-विचारितं वेदार्थं विचारतो जानीयादित्याह **त्रैविद्येभ्य इति**। धर्मार्थं **त्रयीं** द्रव्यार्थं **दण्डनीति**मर्थोपायशास्त्रं **शाश्वतीं** कुलपरंपरागतां **आन्वीक्षिकीं** तर्कविद्यां ऊहापोहार्थं **आत्मविद्यां** आत्मा नित्यः न जायत इत्यादिरूपां शोकापनोदार्थम्। वार्तारम्भान् कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यादि**वार्ताः तदारम्भान्** धनोपायान् **लोकतः** कृषीवलेभ्यः कृषिः पराशरादिस्मृतिभ्यो वा ॥४३॥

(५) **नन्दनः**। एवं त्रैविद्यवृध्देभ्यो विनयस्याधिगम उक्तः; इदानीं तेभ्य एव विद्यास्तिस्रोऽधिगन्तव्या इत्याह **त्रैविद्येभ्य इति**। **वार्ता** कृषिगोरक्षवाणिज्यादीनि तस्या आरम्भान् क्रियाः ॥४३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **त्रैविद्येभ्यः** त्रिवेदिभ्यः **त्रयीं विद्यां** वेदत्रयीं शिक्षेत। दण्डविद्यां **आन्वीक्षिकीं** तर्कविद्यां **आत्मविद्यां** आत्मज्ञानहेतुभूतां शिक्षेत। वार्ताया आरम्भा **वार्तारम्भाः**, जीविकोपायास्तान्कृष्यादीन् लोकतः शिक्षेत ॥४३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **त्रैविद्येभ्य इति**। ऋग्यजुःसामाख्यविद्यात्रयाध्यायिभ्य ऋग्यजुः-सामाख्यां त्रयीविद्यां अभ्यसेत्, न तु शिक्षयेत्। समावृत्तस्य राज्याधिकारात् तुर्यावस्थायामे-वाधिगच्छेत्। दण्डनीतिं चार्थशास्त्रमयोगक्षेमोपयोगिनीं शाश्वतीमनादिपारंपर्यागतां तेभ्य एव शिक्षेत। तथा तर्कविद्यां चाध्यात्मिकां सांख्यादिविद्यां परमण्डलदूतोक्ति-पंक्त्याद्युपयोगिनीं अभ्युदयव्यसनकालेषु च हर्षविषादानुत्पादकारिणीं शिक्षेत तथा क्षत्रियः ऋ(कृ)षिवाणिज्यादिपशुपालनादिवार्तां तन्निमित्तारम्भान् प्रवृत्तीः धनोपचयहेतून् लोकतस्तद्विधेभ्यः कर्षकादिभ्यः शिक्षेत् ॥४३॥

(९) **भारुचिः**। अधिगच्छेदिति वर्तते। त्रैविद्येभ्यो वेदाधिगमस्योक्तत्वाद् ब्रह्मचार्य-

[स्थायामेव तदर्थाधिगमार्थोऽयं पुनरारम्भः सामर्थ्याद्वेदितव्यः। अनधिगताधिगमा-र्थो वा। व्रतस्नातकपक्षे दण्डनीत्युपदिदिक्षया वा पुनरस्योपदेशो दृष्टान्तार्थवादार्थः। [ए]वं दण्डनीतिविद्भ्यो दण्डनीतिमधिगच्छेत्। **शाश्वतीमिति**। स्तुतिपरमेतत्। दण्डनीते-[र्वे]दिवद्यद्यपि च दण्डनीत्याश्रयं सर्वं शक्यते लोकतो ग्रहीतुम्। दृष्टोपायसाध्यत्वात्तस्य [त]थाप्यबुद्धा न प्रतिपद्येरन्। बुधाश्च दण्डपातनेऽनियमेन वर्तेरन्। लोभात् परित्यज्या-[दृ]ष्टमस्याङ्कनमस्य निवासनम्। इयांश्च पुनरयमस्य दण्ड इतीष्यते च नियमो दृष्टप्रयोज-[न]त्वात् नियमस्मृतेरतो राज्ञा दण्डनीतिरवश्यमध्येतव्या। आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां [त]द्विद्भ्यः। एवं च सत्ययं तथा हि ततत्त्वाविज्ञानोऽभ्युदयोपनिपातापक्रमकालेषु हर्षविषाद-[वि]कारोपशमप्रयोजनमध्यात्मप्रसंख्यानमवाप्य न राज्यतन्त्रं परिहापयिष्यति। प्रज्ञा-[वा]क्यक्रियावैशारद्यं चास्या जायते। आन्वीक्षिक्यधिगमे तच्चास्यागमिके विधौ सामन्त-[कृ]तसंवादादिषु सप्रयोजनं भवति। वार्तारम्भाश्च कोशोपचयहेतून् लोकतोऽधिगच्छेदिति [व]र्तते। आहितविद्याविनयश्चायं राजा प्रयत्नतः ॥४३॥

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम्।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ४४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। इन्द्रियजयस्य ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषार्थतयोपदिष्टस्य [पु]नरिहोपदेशो राजधर्मेषु मुख्योऽयं विनय इति ज्ञापयितुम्। तदिदमाह **जितेन्द्रिय** [इ]त्यादि। सर्वस्यैतत्प्रसिद्धं अजितेन्द्रियस्य न प्रजा वशे तिष्ठन्ति। **योगस्तात्पर्यम्**। [दि]**वानिशम**होरात्रम् ॥४४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। इन्द्रियाणां जये आयत्तत्वे ॥४४॥

(३) **कुल्लूकः**। चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां विषयासक्तिवारणे सर्वकालं यत्नं कुर्यात्, [य]स्माज्जितेन्द्रियः **प्रजा** नियंतुं **शक्नोति** न तु विषयोपभोगव्यग्रः। ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्व-[पु]रुषोपादेयतयाऽभिहितोऽपीन्द्रियजयो राजधर्मेषु मुख्यत्वज्ञानार्थमनन्तरवक्ष्यमाणव्यसन-[नि]वृत्तिहेतुत्वाच्च पुनरुक्तः ॥४४॥

(४) **राघवानन्दः**। **जितेन्द्रिय** एव यस्मात्प्रजा नियन्तुं **शक्नोति** तस्मात्तज्जये यत्न [आ]स्थेय इत्याह **इन्द्रियाणामिति** ॥४४॥

(५) **नन्दनः**। एवं विनीतेन विदुषा सततमिन्द्रियजयः कर्तव्य इत्याह **इन्द्रियाणा-मिति**। **योगमभियोगम्** ॥४४॥

(६) **रामचन्द्रः**। **इन्द्रियाणां** जये दिवानिशं **योगं** समातिष्ठेदित्यर्थः ॥४४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **इन्द्रियाणामिति**। चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां विषयशक्तिपरिहारे। नित्यकालमभियोगं कुर्यात्। स जितेन्द्रियः प्रजाः वशीकर्तुं शक्नोति ॥४४॥

(९) **भारुचिः**। श्रोत्रादीनां शब्दादिषु यथाशास्त्रं प्रवृत्तिरिन्द्रियजयः। स च [व]र्णधर्मेषूक्तो...कथं नामायं जितेन्द्रियः ॥४४॥

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ४५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** इदमपरमिन्द्रियजयोपदेशस्य प्रयोजनम्।

अजितेन्द्रियस्य दुष्परिहराणि व्यसनानि **दुरन्तानि**। दुःखकरोऽन्तोऽवसानं येषाम्। **प्रथमं** प्राप्तिकाले सुखयन्ति व्यसनानि, पश्चात्तु वैरस्यं जनयन्ति। ततो 'दुरन्तानि' उच्यन्ते। अथवा दुष्प्रापोऽन्त एषाम्। न हि व्यसनिनस्ततो निवर्तितुं शक्नुवन्ति। कामाद्धेतोः समुत्थानं जन्म येषाम् ॥४५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दुरन्तानि** दुःखोदर्कानि ॥४५॥

(३) **कुल्लूकः। दश** कामसंभवान्**यष्टौ** क्रोधजानि वक्ष्यमाण**व्यसनानि** यत्न-तस्त्यजेत्। **दुरन्तानि** दुःखावसानान्यादौ सुखयंत्यन्ते दुःखानि कुर्वंति। यद्वा दुर्लभोऽन्तो येषां तानि दुरन्तानि। नहि व्यसनिनस्ततो निवर्तयितुं शक्यन्ते ॥४५॥

(४) **राघवानन्दः।** अजितेन्द्रियता हि विषयाधीनेत्याह **दशेति**। वक्ष्यमाणानि व्यसनानि विविधदुःखहेतुनरकेषु व्यस्यते पुमान्यैस्तानि दुःखहेतव इति यावत्। **दुरन्तानि** दुःखमेवान्तो येषां तानि ॥४५॥

(५) **नन्दनः।** कामक्रोधजानि व्यसनानि वर्ज्यत्वेनाह **दशेति** ॥४५॥

(६) **रामचन्द्रः। कामसमुत्थानि दश** व्यसनानि, **अष्टौ क्रोधजानि व्यसनानि दुरन्तानि** दुःखोदर्कानि **प्रयत्नेन वर्जयेत्** ॥४५॥

(८) **गोविन्दराजः। दशेति।** दश कामोद्भवानि वक्ष्यमाणानि नित्यव्यसनानि, क्रोधजानि चाष्टौ दुःखावसानानि यत्नतः परिहरेत् ॥४५॥

(९) **भारुचिः।** कामक्रोधसमुत्थयोः. . .त्यागार्थः। कामक्रोधपरित्यागेन तत्त्यागश्चे-न्द्रियजयेनेत्युक्तम्। बलाबलमधुना व्यसनवर्गस्योच्यते, आदरार्थम्। कथं नामायं **गुरुतरं** व्यसनवर्गमादरेण जह्यात् ॥४५॥

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः।
वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ ४६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** एषां वर्जने प्रयोजनमाह गुरुलघुभावं च। अर्थधर्मवियोगेन व्यवहित आत्मवियोगः। **क्रोधजेषु** सर्वैर्वियुज्यत इति विशेषः ॥४६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। आत्मनैव** देहेन **वियुज्यत** इत्यन्वयः। यद्यपि कामजेऽपि मृत्युः संभवति तथापि कामजैः स्वप्रयोजनमल्पं सुखं सिद्धयति, न क्रोधज इत्यत्रैवात्म-वियोगोक्तिः ॥४६॥

(३) **कुल्लूकः।** वर्जनप्रयोजनमाह **कामजेष्विति**। यस्मात्कामजनितेषु **व्यसनेषु प्रसक्तो** राजा **धर्मार्थाभ्यां** हीयते **क्रोधजेषु** प्रसक्तः प्रकृतिकोपाद्देहनाशं प्राप्नोति ॥४६॥

(४) **राघवानन्दः।** कस्मिन्गणे को दोषस्तत्राह **कामजेष्विति**। आत्मनैव तु सहदेहेन वियुज्यतेऽतस्तद्रहितः स्यात् राजा। कामजेष्वर्थधर्मवियोगेन व्यवहितोऽप्यात्म-वियोगः कामजैः सन्निकृष्टः ॥४६॥

(५) **नन्दनः।** तेषूभयेषु व्यसनेषु प्रसक्तस्यानर्थान्विविच्याह **कामेति**। आत्मना शरीरेण वियुज्यते म्रियत इति यावत्। अनेन क्रोधजानां गुरुतरत्वमुक्तम् ॥४६॥

(६) **रामचन्द्रः।** **कामजेषु व्यसनेषु प्रसक्तो** महिपतिरर्थधर्माभ्यां **वियुज्यते। क्रोधजेषु व्यसनेषु प्रसक्तो** महिपतिरात्म**नैव वियुज्यते** ॥४६॥

(८) **गोविन्दराजः।** **कामजेष्विति।** यस्मात् कामोद्भवेषु व्यसनेषु राजा प्रसक्तो धर्मार्थहानिं प्राप्नोति। क्रोधजेषु च सक्तः सर्वद्वेष्यत्वात्प्रकृतिकोपे सति प्राणै-र्वियुज्यते ॥४६॥

(९) **भारुचिः।** अनयोस्तु वर्गयोः कामजेषु प्रसक्तः पानद्यूतगीतनृत्तवादित्रादिषु अर्थधर्माभ्यां वियुज्यते। येनार्थधर्माभ्यां विरोधेन नैषा प्रवृत्तिः सम्भवति। क्रोधजेषु तु पैशुनसाहसादौ वर्तमानो द्वेषभावमुपगतो नियतमुच्छिद्यते ॥४६॥

मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः।
तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥ ४७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** तानीदानीं व्यसनानि स्वनामतो दर्शयति—आखेटकार्थो मृगवधो **मृगया।** **अक्ष**स्तद्विषयक्रीडा । एतयोस्त्वनर्थत्वं प्रसिद्धम्।

दिवास्वप्नः कर्मानुष्ठानकाले कर्मस्वव्यापारः। न दिवाशब्देनाहरेव विवक्षितम्। तदुक्तं "जागर्तव्ये प्रसुप्तकेति"। अथवा मुख्य एव 'दिवास्वप्नः'। स हि प्रतिषिद्धः सर्वकार्यविघाती। स च दर्शनार्थिनामन्येषां तदसंपत्तेर्द्वेष्यताजनकः प्रजासु।

परिवादः रहसि परदोषावर्जनम्। तेन सर्वाः प्रकृतयो विरज्यन्ति। अपरिवाद्यानां च परिवादेऽधर्मः स्थित एव।

स्त्रियो मद इत्येतयोरनर्थरूपता सुप्रतीता।

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणि। **वृथाट्या** अप्रयोजनमीषत्प्रयोजनं वा इतस्ततश्च परिभ्रमणम्।

दश परिमाणो **दशकः।** **कामजः** काम इच्छा, ततो जायते। विशिष्टसुखो-पभोगार्थो वा अनुभूतविशेषाद्वा जायमानः 'कामजः' ॥४७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **परिवादः** स्वप्रशंसार्थमद्वेष्याणामपि निन्दा। **मदः** पान-मत्तता। **तौर्यत्रिकं** नृत्यगीतवाद्यानि। **वृथाट्या** विना प्रयोजनं यात्रा। **कामजो** विना क्रोधं रागमात्राज्जातः ॥४७॥

(३) **कुल्लूकः।** तानि व्यसनानि नामतो दर्शयति **मृगयेत्यादि।** आखेटकाख्यो मृगवधो मृगया, अक्षो द्यूतक्रीडा, सकलकार्यविघातिनी दिवानिद्रा, परदोषकथनं, स्त्रीसंभोगः, मद्यपानजनितो **मदः,** **तौर्यत्रिकं** नृत्यगीतवादित्राणि, वृथा भ्रमणं; एष दशपरिमाणो **दशकः** सुखेच्छाप्रभवो **गणः** ॥४७॥

(४) **राघवानन्दः।** दश कामसमुत्थान्याह **मृगयेति।** **मृगया** वृथा मृगवधः श्राद्धा-द्यर्थम्। युधिष्ठिराद्यनुष्ठितोऽ**क्षो** द्यूतक्रिया। **परिवाद** इति स्वयं नोत्पादयेत्कार्यमित्य-स्यानुवादः। **स्त्रियः** स्त्रीसेवनं तच्च दिवाधिकरणं निषिद्धं, राजकार्यविघातित्वात्; प्रजो-द्वेगहेतुः बहुस्त्रीसेवनं वा। **मदः** स्त्रीभोगाय पानजः। **तौर्यत्रिकं** नृत्यगीतवादित्राणि त्रीणि ॥४७॥

(५) **नन्दनः**। कामजान्याह **मृगयेति**। **मदः** पानम्। **तौर्यत्रिकं** नृत्यगीतवादित्राणि। **वृथाटया** निष्प्रयोजनं पर्यटनम्। **दशकः** दशावयवः ॥४७॥

(६) **रामचन्द्रः**। तान्यष्टादश व्यसनान्याह **मृगयेति** द्वाभ्याम्। मृगया अक्षः दिवास्वप्नः **परिवादः** स्वप्रशंसार्थमद्वेष्याणामपि निन्दा। **स्त्रियः** स्त्रीणामासक्तिः, **मदः** पानमत्तता, **तौर्यत्रिकं** नृत्यगीतवाद्यं **वृथोद्या** वृथालापः वृथाटयेति पाठे वृथाटनं एष दशको गणः **कामजः** रागमात्रजातः ॥४७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **मृगयेति**। आखेटकार्थं मृगवधाक्षादिक्रीडासकलमपि विघ्नहेतुभूतो दिवास्वप्नः परदोषवचनं स्त्रियो मदो मद्यपानकृतः तूर्यत्रिको नृत्यगीतवादित्राणि, अनिमित्ततश्चानुगमनमित्येष दशपरिमाणो व्यसनवर्गोऽभिलाष विशेषाज्जायते ॥४७॥

(९) **भारुचिः**। **कामज** इति। कामादिच्छा यतो जा(ता?) विशिष्टकामार्था वा। स च यः सुखोपभोगार्थो जायते। पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनसुखाद्वा कामपराणां जायते येनातः कामज इत्युच्यते दशको गणः। कामजव्यसनवर्गस्वरूपनिर्देशो मृगयार्थम्। यानं मृगया दिवास्वप्नः कर्मानुष्ठानकाले कर्मस्वव्यापारः। परिवादस्त्वमात्यादीनां क्रियमाणः स्वतन्त्रविरोधी सम्पद्यते। सर्वो हि पृष्ठमांसभक्षणे क्रियमाणे राजकार्येषु न सम्यग्वर्तते। प्रशिथिलमानतया अपरिवाद्यानां च परिवादे प्रसिद्धो धर्मविरोधः। स्त्रियो मद इत्येतद्द्वयं प्रतीतम्। तौर्यत्रिको नृत्तगीतवादित्राणि। वृथाटयाऽप्रयोजनमटनम्। धर्मार्थसुखरहितमीषत्प्रयोजनं वा। एवं च सति सर्वमेतद्राज्ञोऽर्थविरोधे येन वर्तते अतोऽस्य कामजव्यसनवर्गद्वयस्य परिहर्तव्यतयोपदेशो युक्ततरः ॥४७॥

पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ ४८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अमात्यादयो ये सुकृतबान्धवास्तत्र यन्निगोपनीयं तस्य प्रकाशनं **पैशुन्यम्**। **साहसं** ज्यायसो नीचकर्मणि विनियोगः। स्वल्पेनैवापराधेन कराधानं करावरोधो वा। **द्रोह** उपांशुवधः। तत्रोपघातो वा जीवत एवेर्ष्या। सर्वसाधारणस्य विषयस्य साधारण्यव्यावृत्तिः असहनं वा गुणिनाम्, गुणेषु दोषाविष्करणं असूया। **अर्थदूषणं** अर्थानामदानं हरणं वा। **वाग्दण्डपारुष्ये** प्रसिध्दे। **क्रोधो** द्वेषः। तत्प्रधाना एतत्कुर्वन्ति ॥४८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पैशुन्यम**सद्दोषाविष्कारः। **साहसं** अल्पेऽपि कारणे स्वयं मानुषवधादि। **द्रोहः** परजिघांसा। **ईर्ष्या** परस्यानभिसन्धिकृतस्वस्त्रीदर्शनादावपचिकीर्षा। **असूया** परस्तवासहिष्णुता। **अर्थदूषण**मर्थानां परकीयानां स्वयमग्रहणेऽपि विनाशनम्। **वाक्पारुष्यं** आक्रोशादिना वाङ्मात्रेण परद्वेषोत्पादनम्। **दण्डपारुष्यम**युक्तदण्डप्रणयनम् ॥४८॥

(३) **कुल्लूकः**। **पैशुन्य**मविज्ञातदोषाविष्करणं, **साहसं** साधोर्बंधनादिनिग्रहः, **द्रोह**श्छद्मवधः **ईर्ष्या**ऽन्यगुणासहिष्णुता, परगुणेषु दोषाविष्करण**मसूया**, **अर्थदूषण**मर्थानामपहरणं देयानामदानं च, **वाक्पारुष्य**माक्रोशादि, **दंडपारुष्यं** ताडनादि; एषोऽष्टपरिमाणो व्यसनगणः क्रोधाद्भवति ॥४८॥

(४) **राघवानन्दः**। क्रोधजानिष्टानाह **पैशुन्यमिति**। अविज्ञातं दोषाविष्करणं **पैशुन्यम्**। **साहसं** साधोर्बन्धनादिना निग्रहः। **द्रोहः** छद्मना वधः। **ईर्ष्या** परगुणा-

सहिष्णुता। परगुणेषु दोषाविष्करण**मसूया**। **अर्थदूषणं** परस्वापहारः, न त्वर्थार्थं दूषणं; परिवादेन गतार्थत्वात्। पारुष्यविशेषणं वाग्दण्डजं। तत्र **वाक्पारुष्य**माक्रोशादि अनपराधे **दण्डपारुष्यं** ताडनादि तेन द्वयम् ॥४८॥

(५) **नन्दनः**। क्रोधजान्याह **पैशुन्यमिति**। अर्थदूषणं नाम परदूषणार्थं महतोऽर्थस्य परित्यागः। तथा **कामन्दके**नोक्तम् – 'दूष्यस्य दूषणार्थं हि परित्यागो महीयसः। अर्थस्य नीतिशास्त्रज्ञैरर्थदूषणमुच्यते' इति ॥४८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **पैशुन्यं** असद्दोषाविष्कारः। **साहसं** अल्पेऽपि कारणे स्वयं मानुषवधादिकम्। **द्रोहः** अपकारः। परजिघांसा **ईर्ष्या**। **असूया** परस्तवासहिष्णुता। **अर्थदूषणं** अर्थानां परकीयानां स्वयमग्रहणेऽपि विनाशनम् ॥४८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **पैशुन्यमिति**। पैशुन्यं अविज्ञातदोषाविष्करणम्। **साहसं** साधोर्निकृष्टकर्मविनियोगो बन्धनं वा। **द्रोह**श्छद्मना वधः। **ईर्ष्या** परस्यात्मना सह गुणसामान्याक्षमणम्। **असूया** परगुणस्तवामर्षणम्। **अर्थदूषणं** प्राप्तानां अर्थानामदानं, अपहारो वा। **वाक्पारुष्य**माक्रोशादि, **दण्डपारुष्यं** ताडनादि। इत्यष्टपरिमाणो व्यसनसंघः क्रोधाज्जायते ॥४८॥

(९) **भारुचिः**। पैशुन्यं नेलकत्वं (?)। तच्च क्रोधात् क्रियते। एवं साहसं च। तच्च साधोर्नीचे कर्मणि नियोगः कर्मोपरोधो वा। निष्कारणद्रोह उपांशुवधः, तन्त्रोपरोधो वा। जीवत एव ईर्ष्या, विषयसाधारणत्वव्यावृत्तीच्छा असूया। परगुणोपघातार्था वाक्प्रवृत्तिश्चेष्टा वा। जिह्विकाधरविक्षेपहस्ताभिनयैः। अर्थदूषणमदानमपहरणं वा। वाग्दण्डजपारुष्यं प्रसिद्धार्थम्। एवं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥४८॥

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः।
तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥ ४९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। "उक्तं तावत्कामस्य व्यसनवर्गस्य लोभो मूलम्। विषयोपभोगस्पृहा कामः, इच्छा अभिलाषो लोभः इत्यनर्थान्तरं यतः। क्रोधजस्य कथं लोभो मूलं, येनोच्यते तज्जावेतावुभौ गणाविति"।

उच्यते। नात्र लोभकारणता तयोर्वर्गयोरभिप्रेता। किं तर्हि? वर्गद्वयतुल्यता लोभस्य। यमेतानि सर्वाणि व्यसनान्यनर्थमुपजनयन्ति तमेवैको लोभो व्यसनहीनस्यापि। तदुक्तं "लोभः सर्वगुणानिव" इति। अत उपचारत एतदुक्तं **तज्जावेता**विति। यदि लोभो न जायेत कथं समानफलानि स्युः? कारणदोषो हि कार्यदोषं भासयति। अतस्तत्कार्यत्वाद्व्यसनेषु चेद्दोषः, ध्रुवं कारणस्याप्यसौ दोष उक्तो भवति।

अथवा लुब्ध एव पैशुनादिबहिष्कार्येष्वभिष्वङ्गं गच्छति। इतरस्तु स्वल्पके विषये अनुनयेन वोपशाम्यति। सेयमुपचाराल्लोभमूलता व्यसनवर्गद्वयस्योच्यते ॥४९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **लोभः** प्राप्तस्य विषयस्यानपव्ययेच्छा, **तज्जौ त्वेताविति** क्रोधजेऽपि लोभप्रवृत्तस्य कामप्रतिहतावेव कोपोदयात् ॥४९॥

(३) **कुल्लूकः**। एतयोर्द्वयोरपि कामक्रोधजव्यसनसङ्घयोः कारणं स्मृतिकारा

जानन्ति तं यत्नतो लोभं त्यजेत्। यस्मादेतद्गणद्वयं लोभाज्जायते क्वचिद्धनलोभतः क्वचित्प्रकारान्तरलोभेन प्रवृत्तेः ॥४९॥

(४) **राघवानन्दः**। मूलोच्छेदे पुरुषव्यापारादिति न्यायाश्रयेणाह **द्वयोरिति**। तयोर्गणयोः। अत एवोक्तं गुणानुपक्रम्य। 'लोभः सर्वगुणान्हन्ति श्वित्रो रूपमिवेप्सितं' **इति** श्वित्ररोग ईप्सितं रूपं हन्तीत्यन्वयः ॥४९॥

(५) **नन्दनः**। द्वयोरपि गणयोर्जयोपायमाह **द्वयोरिति**। विषयाभिध्यानज आसङ्गो **लोभः**। तज्जौ लोभजौ। लोभात्कामः, कामात्प्रतिहतात्क्रोधः, तेन तज्जावित्युक्तम्। तथा भगवानुवाच। (भ. गी. २/६२) 'ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते। सङ्गात् संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायत' इति ॥४९॥

(६) **रामचन्द्रः**। **एतयोर्द्वयोरपि** पूर्वोक्तयोर्मूलं लोभं **सर्वे कवयो विदुः। तं लोभं यत्नेन वर्जयेत्। उभौ** तौ **गणौ** तस्माल्लोभाज्जातौ ज्ञेयौ ॥४९॥

(८) **गोविन्दराजः। द्वयोरिति**। द्वयोरप्येतयोः कामक्रोधव्यसनवर्गयोः स्वयं कारणभूतं सर्वे स्मृत्युपनिबन्धग्रन्थकारा मन्यन्ते। तं लोभं यत्नतः परिहरेत्। यस्मादेतत्समुद्भवमेतद्गणद्वयं सर्वेषां लोभो मूलं, क्वचिद्धनलिप्सया क्वचिच्छरीरसुखलोभेन प्रवृत्तेः ॥४९॥

(९) **भारुचिः**। स्त्र्यादिषु लुब्धः कामजं गणं सेवते। प्रतिहतस्य च तत्र क्रोध इति। स एवमयं लोभः कामक्रोधयोः व्यसनवर्गयोः मूलमुच्यते। उपदेशप्रयोजनं तु तत्त्यागे व्यसनवर्गद्वयाभावः प्रदर्शितो यथा स्यात्। कारणाभावादथवा अन्यायेन परद्र(व्या)-दानं लोभात् क्रियते। मृगन्या(या)यां च वर्तमानः स्वतन्त्रावसादादवश्यमन्यायेन परद्रव्याण्यादत्ते। यश्च मृगयात्यागे अवश्यमसौ स्वतन्त्रसिद्धयर्थं कोशोपचयहेत्वनुष्ठाने यतेत। तत्र च व्यापृतस्य मृगयायामप्रवृत्तिः। एवं दिवास्वप्नादिष्वपि व्याख्येयम्। अक्षेषु तु प्रसिद्धैव लोभात् प्रवृत्तिः। एवं क्रोधजेष्वपि पैशुनादिषु वर्तमानो लुब्ध एवान्तं गच्छति, केवलेन तु क्रोधेन प्रवर्तमानः स्वल्पके वा विनाशेऽवतिष्ठते। उपशमं वा गच्छति। व्यसनवर्गद्वयासेवि न कार्या (?)। सामान्याद्वा लोभ्यस्याद्वयोरप्येतयोर्व्यसनवर्गयोः मूलं लोभ उच्यते। यथा श्रुतार्थसम्भवादितरत्र सामर्थ्यात् सोऽयमत्र निन्दातिशयः। परित्यागादरार्थो राज्यतन्त्रसिद्धय इति ॥४९॥

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम्।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ ५० ॥

(१) **मेधातिथिः**। दिवास्वप्नादिभ्योऽस्य चतुष्कस्य गणस्य बहुदोषतरत्वं प्रसिद्धमेव ॥५०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कामजे **चतुष्कं कष्टतम**मतिशयेन दुःखहेतुः ॥५०॥

(३) **कुल्लूकः**। मद्यपानमक्षैः क्रीडा स्त्रीसंभोगो मृगया चेति क्रमपठितमेतच्चतुष्कं कामजव्यसनमध्ये बहुदोषत्वादतिशयेन दुःखहेतुं जानीयात् ॥५०॥

(४) **राघवानन्दः**। किंचावश्यं त्याज्यं सार्थवादं संकलयति **पानमिति**। मृगयायां व्यायामेनारोग्यगुणोत्पत्तेः। अतः स्त्रीसेवनं कष्टं तत्रापत्योत्पत्तावपि **मैथुननिमित्त**रेतः-

क्षरणवेगधारणाद्व्याध्युत्पत्त्या मरणोत्पत्तिः संभावितेति । ततोऽपि कष्टतरं द्यूतं, तत्र पाक्षिकधनाप्तावपि वैराद्युत्पत्तिरिति । ततोऽपि **पानं** कष्टतमं, मत्तस्य संज्ञारहिततया विषपानादिना मरणाद्यापत्तेर्बहुकालीननरकापत्तिश्चेति । एतच्चतुष्कं दिवास्वप्नादिभ्य उत्तरोत्तरं कष्टं विद्यादित्यन्वयः ॥५०॥

(६) **रामचन्द्रः** । **कामजे गणे** रागजे गणे **एतच्चतुष्कं कष्टतमं** दुःखदं विद्यात् ॥५०॥

(८) **गोविन्दराजः । पानमिति** । मदपर्यन्तं पानमक्षक्रीडा स्त्रीसंप्रयोगो मृगया चेत्येतत्क्रमपठितं कामजगणं मध्वाधीनेषु व्यसनेषु चतुष्कमतिशयेन दुःखहेतुं बहुतरदुःखहेतुत्वाज्जानीयात् ॥५०॥

(९) **भारुचिः** । दिवास्वप्नादिभ्योऽयं चतुष्को...व्याख्येयम् ॥५०॥

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ ५१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । अयमपि **त्रिकः** पैशुनादिभ्यः पापीयानिति सुप्रतीतम् ॥५१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **क्रोधजे** च **त्रिकं सदा** सर्वदा दुःखहेतुः ॥५१॥

(३) **कुल्लूकः** । दण्डपातनं वाक्पारुष्यमर्थदूषणं चेति **क्रोधजेऽपि** व्यसनगणे दोषबहुलत्वादतिशयितदुःखसाधनं मन्यते ॥५१॥

(४) **राघवानन्दः** । क्रोधजेऽप्याह — एवमर्थापहरणात्कष्टतरं वाक्पारुष्यं तावन्मात्रेण मरणोद्यमदर्शनात्त्यक्तधनस्य यतेरपि । तदुक्तं 'दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं कः समाधातुमीश्वर' इति । ततोऽपि कष्टतमो दण्डपातः, तत्र बहुकल्पनरकजनकविप्रवधादिदर्शनात् द्रुततर-मरणदर्शनाच्चेति ॥५१॥

(६) **रामचन्द्रः** । क्रोधजेऽपि गणे दण्डाद्येतत्त्रिकं कष्टं विद्यात् ॥५१॥

(८) **गोविन्दराजः । दण्डस्येति** । वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थदूषणात्मकं त्रिकं क्रोधजव्यसनगणमध्याद्दोषभूयस्त्वे सति सर्वदा दोषहेतुं बुध्येत ॥५१॥

(९) **भारुचिः** । अयमपि त्रिको गणः पैशुन...॥५१॥

सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषंगिणः ।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥ ५२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । पानद्यूतयोः पानं गरीयः । तत्र हि संज्ञाप्रणाशः, अनुन्मत्तस्योन्मत्तत्वम्, अप्रेतस्य प्रेतत्वम्, कौपीनप्रकाशनम्, श्रुतप्रज्ञाप्रहाणम्, मित्रहानिः, सद्भिर्वियोगः असद्भिश्च संप्रयोगः, गीतादिष्वर्थघ्नेषु प्रसङ्गः, रतमन्त्रप्रकाशनं च, मानिनोऽप्युपहास्यता, गम्भीर-प्रकृतेरपि यत्किञ्चनवादिता मदवेगेनेति, पानदोषाः । द्यूते तु जितमेवाक्षविदुषा, अनक्षज्ञस्यापि पाक्षिकः पराजयः ।

स्त्रीद्यूतव्यसनयोर्द्यूतव्यसनं गरीयः । येन तदेव जितं द्रव्यं तस्यापि विषं भवति । तथा च तन्निमित्तो वैरानुबन्धो जयः, साधारणः केवलं पराजयः, भुक्तनाशः । मूत्रपुरीष-वेगधारणाच्च शरीरे शैथिल्यं व्याधिनिदानमेव । तेन क्षुद्रादिभिः स्वपीडातिशयात् ।

मातर्यपि च मृतायां दीव्यत्येव। कृतकृत्येषु च न सुहृद्भिरपि कृष्यते। तप्तायसपिण्डवत् परद्रव्याणि परिहरतो न प्रत्ययते च। क्षुधिते दुर्गतेऽन्नाद्युपपत्त्युपेक्षा विषयता सर्वगुणसंपन्नस्यापि तृणवदवज्ञायेत। इति द्यूतदोषाः। स्त्रीव्यसने त्वपत्योत्पत्तिः प्रतिकर्मभोजनभूयिष्ठानुभवनं धर्मार्थपरिग्रहः। शक्या च स्त्री राजहिते नियोक्तुमपवाहयितुं वा।

स्त्रीमृगयाव्यसनयोः स्त्रीव्यसनं गरीयः। अदर्शनं कार्याणाम्, स्त्रीव्यसनसंगेन राजकार्येषु च निर्वेदः कालातिपातनम्, धर्मलोपः, पानदोषानुबन्धः, अर्थघ्नेषु चानृतादिषु प्रसंग इति। मृगयायां तु व्यायामः पित्तश्लेष्मबन्धः, मेदादिनाशः, चले स्थिरे वा काये लक्ष्यपरिचयः, प्रहरणे वैशारद्योपजननं ग्राम्यजनपरिजयश्चेति।

एवं कामजस्य चतुष्कस्य वर्गस्य स्ववर्गे पूर्वं पूर्वं पापीयः। क्रोधजस्यापि च दण्डपात-दोषानुबन्धः अर्थघ्नेष्वेवानृतादिषु संगः।

दण्डपातवाक्पारुष्ययोर्दण्डपातनं गरीयः। दण्डपातने हि शरीरविनाशादशक्यं प्रति-संधानम्। वाक्पारुष्ये त्वमर्षजः शक्यते क्रोधाग्निः दानमानाम्भोभिः शमयितुम्।

वाक्पारुष्यार्थदूषणयोर्वाक्पारुष्यं गरीयः। तेजस्विनो हि पारुष्यवचनचित्तसंक्षोभे भयं नासादयन्ति। तथा च प्रवादः —

"स्थिरं साध्वसितं काण्डं भित्त्वा वाऽस्थिप्रवेशितम्।
विशल्यमङ्गं कुर्वन्ति न वाचो हृदयादपि॥"
"रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम्।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम्॥"

भाग्यायत्तत्वादर्थस्येति न तेजस्विनोऽर्थदूषणं गणयन्ति। एवमेतयोर्वर्गयोः पूर्वस्य पूर्वस्य गरीयस्त्वं निर्दशितम्॥५२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एतस्मिन्सप्तके यथायथं सर्वं गणद्वयमन्तर्भवति तौर्य-त्रिकादेः स्त्रीरागादिकृतत्वात् अर्थदूषणादेश्च पैशुन्यादावप्यनुषङ्गादित्यर्थः। **पूर्वं पूर्वमिति।** द्यूतं हि स्त्रीभ्यः कष्टं; द्यूते धननाशनियमात् भोगसुखस्य चाभावात् स्त्रीणां सुखहेतु-त्वादित्यादि। एवं क्रोधजगणे विज्ञेयम्॥५२॥

(३) **कुल्लूकः**। अस्य पानादेः कामक्रोधसंभवस्य सप्तपरिमाणस्य व्यसनवर्गस्य सर्वस्मिन्नेव राजमण्डले प्रायेणावस्थितस्य पूर्वपूर्वव्यसनमुत्तरोत्तरात्कष्टतरं प्रशस्तात्मा राजा जानीयात्। तथा हि–द्यूतात्मानं कष्टतरं, मद्यपानेन मत्तस्य संज्ञाप्रणाशाद्यथेष्टचेष्टया देहधनादिविरोध इत्यादयो दोषाः। द्यूते तु पाक्षिकी धनावाप्तिरप्यस्ति। स्त्रीव्यसनात् द्यूतं दुष्टं, द्यूते हि वैरोद्भवादयो नीतिशास्त्रोक्ता दोषाः। मूत्रपुरीषवेगधारणाच्च व्याध्युत्पत्तिः। स्त्रीव्यसने पुनरपत्योत्पत्त्यादिगुणयोगोऽप्यस्ति। मृगयास्त्रीव्यसनयोः स्त्रीव्यसनं दुष्टं, तत्रादर्शनकार्याणां कालातिपातेन धर्मलोपादयो दोषाः। मृगयायां तु व्यायामेनारोग्या-दिगुणयोगोऽप्यस्तीत्येवं कामजचतुष्कस्य पूर्वं पूर्वं गुरुदोषम्। क्रोधजेष्वपि त्रिषु वाक्पारुष्या-द्दण्डपारुष्यं दुष्टम्; अङ्गच्छेदादेरशक्यसमाधानत्वात्। वाक्पारुष्ये तु कोपानलो दानमान-पानीयसेकैः शक्यः शमयितुम्, अर्थदूषणाद्वाक्पारुष्यं दोषवन्मर्मपीडाकरं; वाक्प्रहारस्य दुश्चि-कित्स्यत्वात्। तदुक्तं 'न संरोहयति वाक्कृतम्'। अर्थदूषणं तु प्रचुरतरार्थदानाच्छक्यसमाधानम्। एवं क्रोधजत्रिकस्यापि पूर्वं पूर्वं दुष्टतरं यत्नतस्त्यजेत्॥५२॥

(४) **राघवानन्दः।** सप्तकस्य पानाद्यर्थदूषणान्तस्य सर्वत्रानुषङ्गिणः इहामुत्र दुःख-हेतुत्वाद्व्यसनस्य। व्यसनमिति परिभाषितस्य गुरुतरत्वं प्रपञ्चितम् ॥५२॥

(५) **नन्दनः।** अत्रोभये तारतम्यमाह **सप्तकस्येति**। वर्गद्वयान्तर्गतबहुत्वापेक्षया वर्गस्येति निर्धारणे षष्ठी। सर्वत्र प्राज्ञेषु मूढेषु चाविशेषेणानुषङ्गिणः। सजातीयापेक्षोऽयं पूर्वशब्दः न सर्वापेक्षः। कुतः? कामजेभ्यः क्रोधजानां गौरवस्य प्रतिपादितत्वात् ॥५२॥

(६) **रामचन्द्रः।** आत्मवानस्य सप्तकस्य पानादिवर्गस्य आत्मनः पूर्वं पूर्वं व्यसनं गुरुतरं दुःखदं विद्यात्। कीदृशस्य सप्तकस्य? सर्वत्र प्रसरणशीलस्य ॥५२॥

(८) **गोविन्दराजः। सप्तकस्यास्येति।** अस्य पानदण्डपातनादेः कामक्रोधोद्भवस्य सप्तपरिमाणगतस्य व्यसनगणस्य सर्वस्मिन्नेव राजमण्डले प्रायेणावस्थितस्य यद्यत्पूर्वं पठितं व्यसनं तत्तत्परस्माद्दुष्टतरं प्रशस्तात्मा जानीयात्। द्यूतात्पानं दुष्टतरं, तत्र हि संज्ञाप्रणाशादयो नीतिशास्त्रोक्ता दोषाः, द्यूतेषु पाक्षिकी धनप्राप्तिरपि भवति। स्त्रीव्यसनात् द्यूतं दुष्टतरं, तत्र हि वैरोद्भवादयो नीतिशास्त्रोक्ता दोषाः, स्त्रीव्यसने पुनरपत्योत्पादि-गुणयोगोत्पत्तिः। मृगयायाश्च स्त्रीव्यसनं दोषवत्, तत्र हि कार्यान्तरादर्शनादयो नीति-शास्त्रोक्ता दोषाः, मृगयायां पुनर्व्यायामादिना गुणयोगोऽपि भवति। एवं कामजचतुष्कस्य पूर्वं पूर्वं पापीयः। क्रोधजानामपि वाक्पारुष्याद्दण्डपारुष्यं दुष्टं, अङ्गच्छेदादिना अशक्यप्रतिकारत्वात्। वाक्पारुष्ये पुनर्दानसन्मानादिना अति(स्ति) प्रतिसन्धानम्। अर्थदूषणाद्वाक्पारुष्यं दुष्टतरम्; अरुन्तुदाक्रोशसन्तापोपशमनस्य दुःसहत्वात्। अर्थदूषणं पुनः प्रचुरतरार्थदानेन परिहर्तुं पार्यते। एवं क्रोधजत्रिकस्यापि पूर्वं पूर्वं पापीयः; अतश्च यद्यद्दुष्टतरं तत्तद्दुर्व्यसनं परिहरेत् ॥५२॥

(९) **भारुचिः।** पानद्यूतयोः पानं गरीयः। तत्र हि संज्ञाप्रणाशः। अनुन्मत्तस्योन्मत्तत्वं... अप्रेतस्य प्रेतत्वं श्रुतप्रज्ञाप्रहाणं मित्रहानिः सद्भिर्वियोगः असद्भिश्च प्रयोगः, (हि)तादिषु चार्थस्वप्नेषु प्रसङ्गः। रहस्यमन्त्रप्रकाशं मदवेगेनेति पानदोषः। द्यूते जितमेवाक्षविदुषा अनक्षस्यापि पाक्षिकः पराजयः। द्यूतस्त्रीव्यसनयोश्च द्यूतं गरीयः। येन तदैव जितद्रव्यः तस्यापि भवति। तथा तन्निमित्तो वैरानुबन्धः। जयस्साधारणः केवलः पराजयः। अनु-भक्तनाशः मूत्रपु(री)षवेगधारणाच्च शरीरतन्त्रशैथिल्यम्। व्याधिनिदानमासेवनेन क्षु(धा)दिभिश्च पीडातिशयेन मातर्यपि च मृतायां दीप्यत्येव कितवः कृच्छ्रेषु च पृच्छ्यमानः सुहृद्भिरपि कुप्यतीति द्यूतदोषः। स्त्रीव्यसनेऽर्थापत्त्योत्पत्तिः। प्रतिकर्म भोजनभूयिष्ठमनुसेवनं धर्मार्थपरिग्रहः। शक्ता च स्त्री राजहिते नियोक्तुमपवाहयितुं वा। स्त्रीमृगव्यसनयोः स्त्रीव्यसनं गरीयः। अदर्शनं कार्याणां स्त्रीव्यसनासङ्गेषु च राजकार्येषु निर्वेदः। कालातिपातनं धर्मलोपः पानदोषानुबन्धः। अर्थघ्नेषु च नृत्तादिषु प्रसङ्ग इति। मृगयायां तु व्यायामपित्तश्लेष्मवधः स्वेदादिनाशः। चले स्थिरे च काये लक्ष(क्ष्य)परिचयः। प्रहरणवैशारद्योपजननेन आसनपरिजयश्चेति (?)। एवं कामजस्य चतुष्कस्य स्ववर्गे पूर्वं पूर्वं पापीयः, ततस्तेषां पूर्वं पूर्वं यत्नतः परिहरेत्। क्रोधजस्य तत्त्रिकस्य दण्डपातनवाक्पारुष्ययोर्दण्ड-पातनं गरीयः। दण्डपातने हि स शरीरविनाशादशक्यं प्रतिसन्धानम्। वाक्पारुष्ये त्वमर्षजः क्रोधाग्निः शक्यते दानमानाम्भोभिः शमयितुम्। वाक्पारुष्यार्थं भूषणयोर्वाक्पारुष्यं गरीयः।

तेजस्विनो हि परुषवचनं चित्तसंक्षोभे भेषजानासाद्यते । तथा च प्रवादं स्थिरं साध्यमितं गाढं भित्त्वा स्त्रीसंप्रवेशितं निःशल्यमङ्गेन कृन्तन्ति । न वाचो हृदयादधिसंरोहन्ति । शरैर्विद्धं वरं परशुना हतं वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न रोहति (वा) क्षतम् । भागायत्तत्वादर्थस्य च तेजस्विनोऽर्थदूषणं न गणयन्ति । एवमेवास्यापि क्रोधजस्य त्रिकस्य पूर्वं पूर्वं गरीय इति व्याख्यातम् ॥५२॥

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥ ५३ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** यद्यपि मृत्युव्यसने सर्वं हरेताम् तथाप्येवं विशेषः । मृत्युरस्मिल्लोके सर्वहरः । व्यसनं पुनरिह चामुत्र च । तदिदमाह – **व्यसन्यधोऽधो व्रजति**, नरकं गच्छतीत्यर्थः । 'व्यसनि'शब्देन अत्यन्तोऽभ्यास एतद्वर्गविषय उच्यते । अतश्चाभ्यासः प्रतिषिध्यते । न त्वीषदासेवनम् । व्यसनभूता ह्येते धर्मार्थकामप्राणहरा भवन्त्यस्यापि पुरुषस्य किं पुना राज्ञः । किंच असेवनमप्ययुक्तं पानादीनामशक्यं वेति । यतोऽभ्यासप्रतिषेधः ॥५३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **अधोऽध** इहलोके परलोके च **व्रजति** ॥५३॥

(३) **कुल्लूकः ।** यद्यपि मृत्युव्यसने द्वे अपीहलोके संज्ञाप्रणाशादिदुःखहेतुतया शास्त्रानुष्ठानविरोधितया च तुल्ये तथापि व्यसनं कष्टतरं, परत्रापि नरकपातहेतुत्वात् तदाह **व्यसन्यधोऽधो व्रजति,** बहून्नरकान्गच्छतीत्यर्थः । **अव्यसनी** तु **मृतः** शास्त्रानुष्ठानप्रतिपक्षव्यसनाभावात्स्वर्गं गच्छति । एतेनातिप्रसक्तिर्व्यसनेषु निषिध्यते नतु तस्य सेवनमपि ॥५३॥

(४) **राघवानन्दः ।** व्यसनस्योभयत्रानर्थहेतुतामाह **व्यसनस्येति** । उक्तव्यसनजः पापी **अधो** नरकं **व्रजति** । **मृतस्तु** मृतिमात्रेण तस्यैतत्पापाद्यसंभवात्**स्वर्गम्** ॥५३॥

(५) **नन्दनः ।** एतत्सप्तकमवश्यं परिहरणीयमित्याह **व्यसनस्येति** ॥५३॥

(६) **रामचन्द्रः ।** चत्वारि कामजानि, क्रोधजानि त्रीणि, एवं सप्तव्यसनस्य च पुनः मृत्योः द्वयोर्मध्ये सप्तव्यसनं कष्टमुच्यते ॥५३॥

(८) **गोविन्दराजः । व्यसनस्येति** । मृत्युव्यसनयोर्मध्ये व्यसनं दुष्टतरं यस्माद् व्यसनी यावद्दीर्घकालं जीवति तावत्तावच्छास्त्रार्थातिक्रमाऽधिक्यादधिकतरं नरकं गच्छति । अव्यसनी पुनर्मृतः शास्त्रानुष्ठानात् स्वर्गं **व्रजति** ॥५३॥

(९) **भारुचिः । व्यसन**निन्देयम् । सामान्यतस्तत्परिहारार्थं यद्यपि मृत्युव्यसने सर्वहरे तथाप्ययमनयोर्विशेषः । मृत्युरस्मिन्नेव लोके सर्वहरः, व्यसनं पुनरुभयोरपि लोकयोरिति । अथवा यथाश्रुत एवास्य श्लोकस्यार्थो वचनीयः । एवं च ब्रुवता कामक्रोधजानां पुरुषधर्माणां व्यसनीभूतानां प्रतिषेध उक्तो भवति । न त्वीषदासेवनेन येनाभ्यस्यमाना ह्येते व्यसनीभूता धर्मार्थप्राणहरा भवन्ति । राज्यतन्त्रशैथिल्येन । अपि चात्यन्तसेवनमप्ययुक्तं राज्ञ अशक्यं चेति । यतो व्यसनाख्यानामेषां प्रतिषेधः ॥५३॥

मौलाञ्छास्त्रविदः शूराँल्लब्धलक्षान्कुलोद्गतान् ।
सचिवान्सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितान् ॥ ५४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पितृपितामहान्वयागता बहुसुतधनबान्धवाः प्रकटगोभूमिधनास्तद्देशवासिनो **मौलाः**। 'मूलं' प्रतिष्ठा, तत्र भवा 'मौलाः'।

शास्त्रविदः। 'शास्त्रं शासनं भृत्यविज्ञानम्। तेनान्येऽपि गुणा गृह्यन्ते। तद्यथा— प्राज्ञः दृढकारी धारयिष्णुर्दक्षो वाग्मी प्रबलः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः क्लेशसहः शुचिर्दानशीलः योग्यसत्त्वयुक्तः स्तंभचापलहीनः प्रियो वैरिणामकर्तेति। **शूरशब्देन** राजकार्ये शरीरकलत्रापत्यधनादिष्वपि निरपेक्ष उच्यते। तथा मरणेऽभीरुः, युद्धोत्साही, एक एव परिभवभयाद्बहुभिर्विरुध्यते। दृढप्रहारी बलवान्। **लब्धलक्षाः**। परिदृष्टकर्मतामनेनाह। दृष्टखड्गव्यापाराः कृतार्थाधिकाराः अनुभूतमन्त्रिभूमयः। **कुलोद्गतान्** कुलांकुशनिगृहीता ह्यकार्ये न वर्तन्ते। **सचिवान्** सहायान्। नित्यमेते राज्ञः पार्श्ववर्तिनो भवेयुः। **सप्त वाऽष्टौ वा**। नियमोऽयं येन चाल्प एकचित्ता भवन्ति। ततश्च राजमन्त्र उद्घाटितः स्यात्। बहूनामपि मन्त्रभेदः। तस्मादेतावन्त एव कर्तव्याः।

सुपरीक्षितान् धर्मार्थकामभयोपधाभिः। सेयं परीक्षोच्यते। पुरोहितः—स्व(ल्प)काय राज्ञा व्याजेनाधिक्षिप्तः बहुनाऽर्थसंप्रदानेनाप्तपुरुषैरेकैकममात्यमुपजपेत् राजविनाशाय— 'एतच्च सर्वमन्त्रिभ्यो रोचते, अथ कथं भवते' इति प्रत्याख्याने 'धर्मोपधाशुध्दः' सेनापतिः केनचिदपदेशेन पूर्ववदधिक्षिप्तः बहुना च संप्रदानेनाप्तपुरुषैरेकैकममात्यमुपजपेत् राजविनाशाय—'एतच्च सर्वमन्त्रिभ्यो रोचते, अथ कथं भवते' इति प्रत्याख्याने 'धर्मोपधाशुद्धः'। सेनापतिः केनचिदपदेशेन पूर्ववदधिक्षिप्तः बहुना च संप्रदानेनाप्तपुरुषैरेकैकममात्यमुपजपेत् राजविनाशाय—'एतच्च सर्वमंत्रिभ्यो रोचते, अथ कथं भवते' इति प्रत्याख्याने 'अर्थोपधाशुद्धः'। परिव्राजिका अन्तःपुरे लब्धविश्वासा एकैकममात्यमुपजपेत्—'सा राजमहिषी भवन्तं कामयते कृतसमागमोपायेति' प्रत्याख्याने 'कामोपधाशुद्धः'। राजप्रयुक्ता एव केचित्पुरुषाः प्रवादमाविष्कुर्युः, 'कृतसमयैरमात्यै राजा हन्यत' इति। उपलब्धप्रवादः पुरोहितस्याप्तः कश्चिदमात्येषु मन्त्रं श्रावयेत्— 'इमं प्रवादमुपश्रुत्य भवतां निग्रहो राज्ञा क्रियत' इति। तेषामेव चान्यतमः पूर्वमेव कृतसंवित्कः प्रत्येकं राजामात्येषूत्साहयेत्। तत्र ये प्रत्याचक्षते ते 'भयोपधाशुद्धाः'।

अथवा **मौलांस्तावत्कुर्यादर्थप्रमादकर्तृसंनिधातॄन्**। ये अर्थं ग्रामेभ्यः समाहरन्ति समाहृतं च रक्षन्ति विनियुञ्जते च। सर्वथाऽर्थव्यवहारिणो 'मौलाः' कर्तव्या इत्युक्तं भवति। **शास्त्रविदो** बुद्धिसचिवा मन्त्रिणः। **शूरान्** बलाध्यक्षान्। **लब्धलक्षानि**त्यादि सर्वेषां विशेषणमेकैकस्य। समुदितपरीक्षा च योक्ता राजविषया राजामात्येषूत्साहनमिति, सा न युक्तेति मन्यन्ते। एष एव हि शुद्धिभेदो भवेदमात्यानाम्। तस्मादन्या काचित्स्त्री साध्वी प्रयोज्या, अन्यश्च विनाशविषय उदाहार्यः ॥५४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मौलान्** परंपरायातान्। **लब्धलक्षान्** युद्धादिप्रवेशेन दृष्टशस्त्रशास्त्रज्ञानशक्तितया गृहीतसंवादान्। **सुपरीक्षितान्** अर्थशुचित्वादिना ॥५४॥

(३) **कुल्लूकः**। **मौलान्** पितृपितामहक्रमेण सेवकांस्तेषामपि द्रोहादिना व्यभिचाराद्दृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञान्विक्रान्ताँल्लब्धलक्षाँल्लक्षादप्रच्युतशरीरशल्यादीनायुधविद इत्यर्थः। विशुद्धकुलभवान्देवतास्पर्शादिनियतानमात्यान्**सप्ताष्टौ वा** मन्त्रादौ कुर्वीत ॥५४॥

(४) **राघवानन्दः**। सुसहायेनेत्युक्तं, तत्र विशेषणविशिष्टान्सहायानाह **मौलानिति**। पितृपितामहक्रमेण सेवका मौला विख्यातपितृपितामहा वा। **शास्त्रविदः** नीतिशास्त्रविदः। **शूरानिति**। शूरहीनं राज्यं परैराक्रम्यते यतः। भीरूणां सहाय्यानुपपत्तेश्च। **लब्धलक्षान्** लक्ष्यादप्रच्युतशरादीन् युध्दे कुशलान्। **कुलोद्गतान्** सत्कुलजान्, मौलत्वेऽपि संकरजारजादिव्यावृत्त्यर्थम्। **सुपरीक्षितान्** देवतादिस्पर्शकृतशपथान् स्त्रीधनादिलोभोत्तीर्णान्वा। **सचिवान्** सहायान् साचिव्यं यत्कृतं स्मृतं तत्। **सप्त चाष्टौ वेति** विकल्पो बहुविषयाद्यपेक्षया ॥५४॥

(५) **नन्दनः**। अथामात्यलक्षणमाह **मौलानिलि**। **मौलान्** कुलक्रमागतान्। **लब्धलक्षान्**सर्वकालेषु सिद्धफलान् ॥५४॥

(६) **रामचन्द्रः**। **मौलान्** पितृपितामहादिक्रमागतान् **कुलोद्भवान्** विशुद्धकुलसंभूतान् एतादृशान्**सचिवान्कुर्वीत** ॥५४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **मौलानिति**। पित्राद्यन्वयायातान् स्नेहातिशयेनाव्यभिचारार्थं दृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञान् दृष्टादृष्टमर्यादानुल्लङ्घनार्थं विक्रान्तान् शरीरानपेक्षं प्रभुवृत्त्यर्थं पुनः कृतराजकार्यानसंमोहेन कर्मसंपत्त्यर्थम्। कुलीनान् कुलाभिमानेनाव्यभिचारार्थम्। धर्मार्थकामभयविषये चारप्रयोगादिद्वारेण कृतपरीक्षान् शुद्धान् सप्त चाष्टौ वाऽमात्यान् सहायभूतान् मंत्रादौ कुर्वीत ॥५४॥

(९) **भारुचिः**। एवमव्यसनस्य राज्ञो गुणवत्सहायसम्पदर्थममात्यलक्षणमिदमधुनोच्यते—अन्वयमन्वयागता जानपदाश्च मौलाः। शास्त्रविद्ग्रहणेन तु सर्वेऽमात्यगुणा गृह्यन्ते, सामर्थ्यात्। तद्यथा—प्राज्ञः सुविग्रहः धारयिष्णुः दक्षो वाग्मी प्रगल्भः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावगुणयुक्तः क्लेशसहः शुचिर्मैत्रः शीलबलारोग्ययुक्तस्तम्भचापलहीनः वैरा. . . .कार्येषु शरीरकलत्रापत्यधनादिष्वपि निरपेक्षो गम्यते। अथवा प्रसिद्धयपेक्ष एवास्यार्थः। लब्धलक्षग्रहणेन च परिदृष्टाभ्यस्ततत्तत्कर्मा गृह्यते। . . .कार्येषु न प्रवर्तन्ते। सचिवशब्दः सहायपर्यायः। सप्ताष्टग्रहणं नियमार्थम्। येनाल्पानामेकचित्तता दोषः। बहूनां मन्त्रभेदः पक्षवि. . .परीक्षोच्यते। पुरोहितः स्वल्पे कार्ये राज्ञा व्याजेनाक्षिप्तः अमृष्यमाणः सशपथमेकैकममात्यमुपजपेत्। अधार्मिकोऽयं राजा. . .साधु धार्मिकमेकं कुलीनमवरुद्धमेकप्रग्रहमसामन्तमाटविकं वा प्रतिपादयामः। अन्येभ्यश्च मन्त्रिभ्य एतद्रोचते भवतस्तु कथमिति प्रत्याख्याते धर्मोपधाशुद्धः। सेनापतिरसत्प्रतिग्रहेणावक्षिप्तो राज्ञा सर्वप्रत्यक्षं बहुनार्थसम्प्रदानेनाप्तपुरुषैरेकैकममात्यमुपजपेद्राजविनाशाय। एतच्च सर्वमन्त्रिभ्यो रोचते कथं भवत इति प्रत्याख्यातेऽर्थोपधाशुध्दः। परिव्राजिकान्तःपुरे लब्धाविश्वासा (ए)कैकममात्यमुपजपेद्राजमहिषी भवन्तं कामयते। तत्कृतसमागमोपाया प्रत्यवाप्तपुरुषः कश्चिदमात्येषु मन्त्रमवस्रावयेदिदं प्रवादमुपश्रुत्य भवतां निग्रहो राज्ञावधृत इति। तेषामेव चान्यतमः कृतसंवित्कः प्रत्येकं तान् राजापत्येषूत्साहयेत्। तत्र ये प्रत्याचक्षते त. . . भयोपधाशुद्धाः। अथवा मौलांस्तावत् कुर्यादर्थसमाहर्तॄन् सन्निधातॄनर्थव्यवहारिणः शास्त्रविदः कुर्यात् प्रज्ञासचिवम्। शूरांस्तु दण्डातिशयव्यवहारिणः कुर्यात्। सर्वांश्चैतान् लब्धलक्षान् दृष्टशौचानुरागसामर्थ्यानित्यर्थः। कुलोद्गतानिति चैतत् सर्वेषां पूर्ववद्विशेषणम्। सचिवान्

सप्त वाष्टौ वेति यथासम्भवं राजकार्येषु प्रसमीक्ष्य कुर्यात् । सुपरीक्षितानिति चैतत् सर्वामात्यविशेषणम् । कथं प्रणिधिभिः सर्वोपधाशुद्धानित्यर्थः । इयं परीक्षा राजविषयादन्यत्र । न पूर्ववदितरथा ह्येतदेव बुद्धिभेदेन हेतुः स्यात् । अमात्यानां व्युत्पत्तौ अमात्यसंपरिग्रहप्रयोजन-मधुना चैकस्य पुनर्हेतोरिमे अमात्या नानाकर्मप्रयोजना राज्ञा परिगृह्यन्ते ।।५४।।

अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
विशेषतोऽसहायेन किं नु राज्यं महोदयम् ॥ ५५ ॥

(१) **मेधातिथिः । यत्** सामान्यं गृहस्थस्य गृहकृत्यं गोऽश्वादिपालनं **सुकरमिति** स्थितम् । स एव गां पालयति स एव दोग्धि । न शक्यमेतदेकेन कर्तुम् । **तदप्येकेन दुष्करं विशेषतोऽसहायेन** दुष्करमशक्तेन न शक्यं कर्तुम् । कथं ह्येको गां चारयति, कथं च भार्यां रक्षतु । राज्यं तु प्रतिमहारंभमुदयकर्म, तद्योगः फलवांश्च । अपेक्षमाणस्य महत्फलमुदेति । न चैकेन षाड्गुण्यं वेदितुं शक्यम् । तस्मादात्मसमाः परीक्षिताः सहायास्तेषु तेषु कार्येषु कर्तव्याः ।।५५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । विशेषतो राज्यं महोदयमसहायेन दुष्करमिति किमु** किमाश्चर्यमित्यर्थः ।।५५।।

(३) **कुल्लूकः** । यस्मात् **अपीत्यादि** । सुखेनापि **यत्क्रियते कर्म तदप्येकेन दुष्करं** भवति, विशेषतो **यन्**महाफलं तत्कथ**मसहायेन** क्रियते ? ।।५५।।

(४) **राघवानन्दः** । एकाकिना किमिति न क्रियेत तत्राह **अपीति** । अपिः संभावनायाम् । **सुकरं** गोदोहनशिबिकोद्वहनादि । **महोदयं** महत्कार्यं महत् ऐश्वर्यादिः शत्रुजयादेर्वा उदयो यस्मात्तत् ।।५५।।

(५) **नन्दनः** । अत्र हेतुमाह **अपीति** । यत एवमतः ।।५५।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अपि** निश्चयेन **यत्कर्म सुकरं** स्यात्तत्कर्मा**सहायेन** विशेषतः कर्तुं **दुष्करम्** एवंविधं **महोदयं राज्यं किं** किमपीत्यर्थः ।।५५।।

(८) **गोविन्दराजः** । यस्मादपीति । विशेषतोऽसहायेन किमु राज्यं महोदयम् । यदपि कर्म कर्तुं शक्यते, तदप्येकस्य दुःसाध्यं भवति; विशेषेण राज्यं यन्महाफलं तत्कथमसहायेन कर्तुं शक्यते ।।५५।।

(९) **भारुचिः** । एवं च सति मन्त्रिणामविधानादन्यत्रैत एव यथासम्भवं राज्ञो मन्त्रिणः स्युः । तथा च कृत्वोक्तमेवे(के)ति । तत्र ये तेषां मन्त्रसचिवाः ।।५५।।

तैः सार्धं चिंतयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहम् ।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ५६ ॥

(१) **मेधातिथिः । तैर्**बुद्धिसचिवैर्मुख्यैश्चार्थाधिकारिभिः सह **सामान्यं,** यन्नातिरहस्यं **तच्चिन्तयेत्सन्धिविग्रहम्** । 'किं सन्धिः संप्रति युक्तोऽथ विग्रहः'—उभयत्र गुणदोषान्विचारयेत् । इदं कर्तव्यावधारणं तु स्वबुद्धया कुर्याद्यथाऽस्य परप्रयोज्यता न भवति ।

इदं चापरं चिन्तयेत्—**स्थानम्** । तच्चतुर्विधम्, दण्डकोशपुरराष्ट्राणि । तत्र दण्डो

हस्त्यश्वरथपदातयः। तेषां प्रतिकर्म पोषणरक्षणादि चिन्त्यम्। न ह्यसमाधानं प्रधानम्। तथा कोशस्य हेमरूप्यबाहुल्यं प्रचुररूप्यताआयव्ययलक्षणं च। कोशस्य यानि न्याय-स्थानानि तानि न व्ययितव्यानि, न विलम्बनीयानि भृत्यानाम्। तथा राष्ट्रस्य देश-पर्यायस्य स्वाजीव आत्मसंधारणं परसंधारणेन नदीवृक्षाः पशवः शत्रुद्वेषाक्रान्तप्रायः गुप्तिगोचरः पशुमान् अदेवमातृकः आपदि च दण्डकरग्रह इत्येवमादि। पुरस्य वक्ष्यति "तत्स्यादायुधसंपन्नमिति" (७/७५)। अथवा **स्थानं** स्वदेशाच्चाप्रच्यवनम्।

एवं **समुदयो**ऽपि चिन्त्यः। तत्र कृषिर्व्रजगुल्मस्थानानि वाणिज्यशुल्कदण्ड इत्ये-वमादि। **गुप्तिं** स्वराष्ट्रगता वक्ष्यति। **लब्धप्रशमनं** च देवताश्रमविद्यावतां धार्मिकाणां च मानदानत्यागायोगः उदितानां चाभ्यनुज्ञानं सर्वबन्धनमोक्षः। अनुग्रहो दीनव्याधितानाम्। उत्सवानां चापूर्वाणां प्रवर्तनम्। प्रवृत्तानामनुवृत्तिः।

यच्च कोशदण्डोपाधिकमधार्मिकचरित्रं तदपनीय धर्मव्यवहारान् स्थापयेत्। अधर्म-चारित्रमकृतमन्यस्य कृतं वाऽन्यैः प्रवर्तयेत्। न वा धर्मकृतं चान्यैर्निवर्तयेदिति। एवं स्थानादीनि चिन्त्यानि ॥५६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **सामान्यं** सर्वमेव क्वचिद्विकारे पुनरविश्वासात्। संधि-विग्रहाभ्यां षाड्गुण्योपलक्षणम्। **स्थानं** दण्डकोशपुरराष्ट्रं, तत्र हि राजा स्थितः। **समुदयं** वार्तोपायं ततो धनस्योदयः। **गुप्तिं** लब्धस्य रक्षोपायम्। सर्वप्रशमनं जित्वा ब्राह्मण-पूजनमित्यादि। 'जित्वा संपूजयेद्देवानिति'च वक्ष्यति ॥५६॥

(३) **कुल्लूकः**। सचिवैः सह **सामान्यं** मन्त्रेष्वगोपनीयं संधिविग्रहादि तन्निरूप-येत्तथा तिष्ठत्यनेनेति **स्थानं** दण्डकोशपुरराष्ट्रात्मकं चतुर्विधं चिन्तयेत्। दण्डचतेऽनेनेति दण्डो हस्त्यश्वरथपदातयः; तेषां पोषणं रक्षणादि तच्चिन्त्यं, कोशोऽर्थनिचयः तस्यायव्य-यादि पुरस्य रक्षणादि राष्ट्रं देशः तद्वासिमनुष्यपश्वादिधारणक्षमत्वादि **चिन्तयेत्तथा** समुदयंत्युत्पद्यन्ते 'अस्मादर्था इति **समुदयो** धान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानं तन्निरूपयेत्तथा गुप्ति-रक्षामात्मगतां राष्ट्रगतां च स्वपरीक्षितमन्नाद्यमद्यात्परीक्षिताः स्त्रियश्चैवमित्या'दिनात्मरक्षणं 'राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यमि' (७/११२)त्यादिना राष्ट्ररक्षां च वक्ष्यति। **लब्धस्य** च धनस्य **प्रशमनानि** सत्पात्रे प्रतिपादनादीनि चिन्तयेत्तथा च वक्ष्यति (७/२०१) 'जित्वा संपूजयेद्देवानि'त्यादि ॥५६॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **तैरिति**। **सामान्यं** यदपि **गोप्यं सन्धिविग्रहं** तत षट्कम्। **स्थानं** अवस्थीयतेऽनेनेति राजदण्डकोशपुरराष्ट्रात्मकं। तत्र दण्डः पणादिरूपो हस्त्यश्वरथपदातयो वा। **समुदयं** धान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानम्। गुप्तिमात्मनो राष्ट्रस्य रक्षाम्। लब्धस्य धनस्य **प्रशमनानि** सत्पात्रप्रतिपादनानि **च**। **तैः सह चिन्तये**दित्य-नुषज्यते ॥५६॥

(५) **नन्दनः**। **सामान्यं** समानत्वम्। द्वैधीभाव इत्युभयोर्द्विषतोः समानो हि द्वैधीभावः। यथोक्तं **कामन्दकेन** 'बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन्। द्वैधीभावेन वर्तेत काका-क्षिवदलक्षितः' इति। **स्थानमासनम्**। समुदयं यानम्। गुप्तिमात्मगुप्तिं संश्रयमिति यावत्। आत्मगुप्तिलक्षणो हि संश्रयः। तथोक्तं **कामन्दकेन** 'उच्छिद्यमानो बलिना निरुपाय-प्रतिक्रियः। कुलोद्गतं सत्यमार्यं संश्रयेत बलोत्कट'मिति ॥ 'षाड्गुण्यास्त्वोपलब्धस्य

परराष्ट्रस्य रञ्जनम्। अनुरागप्रतापाभ्यां लब्धप्रशमनं स्मृत'मिति च तेनैवोक्तम् ॥५६॥

(६) **रामचन्द्रः। तैः** सचिवैः **सार्धं विग्रहादिकं चिन्तयेत्। सन्धिः** व्यवस्थाकरणं **विग्रहो**ऽपकारः। **स्थानं** आसनं उपेक्ष्य संशयः **गुप्तिः** रक्षा **लब्धस्य** धनस्य **प्रशमनानि** पात्रेषु प्रतिपादनानि ॥५६॥

(८) **गोविन्दराजः। तैरिति। तैः** सचिवैः सह सर्वदा यच्चातिरहस्यं संधिविग्रहादि वक्ष्यमाणं तद्विचारयेत्। तथा तिष्ठत्यनेनेति स्थानं दण्डकोशपुरराष्ट्राख्यं चिन्तयेत्। तत्र दण्डो हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्तस्य पोषणादि चिन्त्यम्। कोशोऽर्थनिचयस्तस्य व्ययादि चिन्त्यम्। पुरस्य तस्यायुधसम्पन्नमिति वक्ष्यति। राष्ट्रं देशस्तस्य च राष्ट्रिय-जनपश्वादिरणाक्षमत्वादि चिन्त्यम्। तथा समुद्यन्त्युत्पद्यन्तेऽस्मादर्था इति समुदयः, कृष्यादिधान्यहिरण्यादि स्थानं (=उत्पत्तिस्थानं) तच्चिन्तयेत्। गुप्तिं रक्षामात्मगतां, सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यात्। 'परीक्षिताः स्त्रियश्चैन'मित्यादिना (७/२१९) वक्ष्यति राष्ट्रगतां च 'राष्ट्रस्य संग्रहे नित्य'मित्यादिना (७/२१२)अभिधास्यति, **लब्धप्रशमनानि** च 'जित्वा संपूजयेद्देवानि'ति (७/२०१) वक्ष्यति ॥५६॥

(९) **भारुचिः। तैः** सह सन्धिविग्रहादौ षाड्गुण्ये सामान्यं गुणदोषबलाबलं विचारयेत्। स नातिरहस्यम्। यत्त्विदं कर्तव्यावधारणं परमरहस्यं तत्स्वचित्तेनैव व्यवस्येत्। एवमस्य राज्ञः परप्रणेयता न भवति। किञ्चान्यत् स्थानं तैस्सार्धं चिन्तयेदिति वर्तते। तत् पुनश्चतुर्विधम्। दण्डकोशपुरराष्ट्राणि। तत्र दण्डो हस्त्यश्वरथपदातयः। तेषां प्रतिकर्म पोषणरक्षणादि चिन्त्यम्। तथा कोशस्य हेमरूप्यबाहुल्यम् आयव्ययरक्षणानि च चिन्त्यानि। तथा राष्ट्रस्य देशपर्यायस्य स्वाजीव्य आत्मसाधारणः परस्यासाधारणो न च दुरारक्षः। परशल्यः शत्रुवेषी सीताप्रायो गुप्तगोचरः। पशुमा(न्) देवमातृकः। आपदि पद्दण्डकुर-' सह(?) इत्येवमादि चिन्त्यम्। पुरस्य वक्ष्यति। 'तत्स्यादायुधसम्पन्न' (७/७५)इत्येवमादि अथवा स्थानं स्वदेशादप्रच्यवनम्। एवं समुदयाश्चिन्त्याः। ते च कृषिव्र्यागुल्मस्थानं वणिक्पथः शुल्कमण्ड इत्येवमादयः। गुप्तिं स्वराष्ट्रगतां वक्ष्यति। लब्धप्रशमनानि देवाश्रमपूज... विद्यावतां धार्मिकाणां च शूराणां च दानमाना(भ्यां) योगः उचितानां चाभ्यनुज्ञानं सर्वबन्धनमोक्षः अनुग्रहो दीनाना(थ) व्याधितादीना(मनु)त्साहानां चापूर्वाणां... दण्डोपघातकर्माधार्मिकं वा। चारित्रं तदपनीय धर्मव्यवहारार्थं स्थापयेत्। आह च— चारित्रमक्र...चान्यैः प्र...। एवं स्थानादीनि चिन्त्यानि ॥५७॥

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्।
समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः॥ ५७॥

(१) **मेधातिथिः। तेषां पृथक् पृथ**गेकैकस्य रहस्य**भिप्रायं** हृदयनिहितं भावमुपलभ्य। **समस्तानां** संहतानाम्। यत्कारणं कश्चित्पुरुषः परिषदि अप्रतिभानवान्भवति, रहसि प्रगल्भः, कश्चित्परिषद्यासादितप्रज्ञः। ततश्च तान्समस्तान्पृच्छेत्।

ततः स्वयं यद्युक्ततरं **हितमात्मने** तद्व्यवस्ये**द्विदध्यात्**। तत्प्रामाण्यं तेषामेवा-न्यतमेनोपदिष्टं वा यदप्रत्यनीकं निर्दोषं च ॥५७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पृथक् प्रत्येकम् । समस्तानां संभूयालोच्य वदताम् ।।५७।।

(३) **कुल्लूकः** । तेषां सचिवानां रहसि निष्प्रतिपक्षतया हृदयगतभावज्ञानसंभवात्प्रत्येकम**भिप्रायं समस्तानामपि**। युगपदभिप्रायं **बुद्ध्वा कार्ये** यदात्मनो हितं तत्कुर्यात् ।।५७।।

(४) **राघवानन्दः** । तथापि **पृथक्पृथगिति** रहसि पूर्वं प्रत्येकं भावं ज्ञात्वा पश्चात्समस्तानां तेषां कार्येषु युगपद्भावं बुद्ध्वाऽऽत्महितं विदध्यादिति भावः ।।५७।।

(५) **नन्दनः** । **समस्तानां** संगतानाम् ।।५७।।

(६) **रामचन्द्रः** । तेषां **समस्तानां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्या**त्मनो **हितं** हितकार्यं **विदध्यात्** कुर्यात्, कर्तव्यमित्यर्थः ।।५७।।

(८) **गोविन्दराजः । तेषामिति । तेषां** सचिवानां रहः प्रगल्भतरसंभवात् पृथक्पृथक् स्वं स्वं मतं कार्येषु विज्ञाय पर्षत्प्रगल्भसंभवाच्च समस्तानामपि युगपदभिप्रायं बुद्ध्वा यदात्मने हितं तत् कुर्यात् ।।५७।।

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
मंत्रयेत्परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ।। ५८ ।।

(१) **मेधातिथिः । विपश्चिता** विदुषा अर्थशास्त्रज्ञेन । **परं मंत्र**मत्यन्तं गोपनीयं **मन्त्रयेत्** । **षाड्गुण्ययुक्तम्** । अधिकतरप्रज्ञो हि ब्राह्मणः, धार्मिकत्वाच्च विश्वसनीयः ।।५८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **सर्वेषां** सर्वेभ्यः ।।५८।।

(३) **कुल्लूकः** । एषामेव **सर्वेषां** सचिवानां मध्यादन्यतमेन धार्मिकत्वादिना **विशिष्टेन** विदुषा ब्राह्मणेन सह संधिविग्रहादिवक्ष्यमाणगुणषट्कोपेतं प्रकृष्टं **मंत्र** निरूपयेत् ।।५८।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच **सर्वेषां त्विति** । सर्वेषां मध्ये **विशिष्टेन** स्वभावतोऽकुटिलादिगुणवता कार्याणां च **षाड्गुण्यं** वक्ष्यमाणम् । 'आत्मबुद्धिः सुखकरी गुरुबुद्धिर्विशेषत'इति न्यायात् ।।५८।।

(५) **नन्दनः** । परमं कार्यनिर्णयकरम् । **षाड्गुण्यसंयुतं** षाड्गुण्यविषयम् । षड्गुणा एव षाड्गुण्यम् ।।५८।।

(६) **रामचन्द्रः** । **सर्वेषां** मन्त्रिणां मध्ये **विशिष्टेन ब्राह्मणन** राजा परं मन्त्रं मंत्रयेत् । कीदृशं मन्त्रं ? **षाड्गुण्यसहितम्** । षाड्गुण्यमाह—'सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रय' इत्य**मरः** ।।५८।।

(८) **गोविन्दराजः । सर्वेषामिति** । एषामेव **सर्वेषां** मध्यादन्यतमेन गुणाऽतिशयवता अत्यन्तविदुषा **ब्राह्मणेन सह** सन्धिविग्रहादि वक्ष्यमाणगुणषट्कयुक्तं प्रकृष्टमन्त्रं राजा विचारयेत् ।।५८।।

(९) **भारुचिः** । अधिकतरप्रज्ञो हि ब्राह्मणो धार्मिकत्वाच्च निर्दोषतया विश्वसनीयः । एवं च सति ।।५८।।

नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निक्षिपेत् ।
तेन सार्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ।। ५९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** तादृशि ब्राह्मणे सर्वराष्ट्रमंडलं निक्षिप्य विश्वस्तो राज्यसुखं भुञ्जीत च। **तेन** सह **विनिश्चित्य** यानासनादि **कर्म** व्यवहारसंग्रहादि समाचरेत् ॥५९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **निक्षिपेत्** समर्पयेत् ॥५९॥

(३) **कुल्लूकः।** सर्वदा तस्मिन् ब्राह्मणे संजातविश्वासो भूत्वा यानि कुर्यात्तानि **सर्वकार्याणि** समर्पयेत् **तेन** सह **निश्चित्य** सर्वं **कर्मारभेत्** ॥५९॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रापि ब्राह्मणमेव महीकरोति **नित्यमिति।** तेन विपश्चिता ब्राह्मणेनाण्वपि कार्यमविचारितं न कुर्यादित्यर्थः ॥५९॥

(५) **नन्दनः।** **तस्मिन्** ब्राह्मणे। **समाश्वस्तो** विश्वस्तः ॥५९॥

(६) **रामचन्द्रः।** **अस्मिन्** ब्राह्मणे **समाश्वस्तः** कृतविश्वासः **सर्वकर्माणि निक्षिपेत्।** **तेन** ब्राह्मणेन **सार्धम्** ॥५९॥

(८) **गोविन्दराजः।** **नित्यमिति।** **तस्मिन्**ब्राह्मणे सम्यक् निर्विशङ्कः संजातविश्वासो भूत्वा सर्वदा **सर्वकार्याणि** समर्थ(र्प?)येत्। यद्यपि चात्मना कुर्यात्तदपि तेन सह निश्चयीकृत्य ततोऽनुतिष्ठेत् ॥५९॥

(९) **भारुचिः।** परतः प्रज्ञामुपादित्समानस्तान्मन्त्रि. . .ञ्च पृच्छेत्। समस्ताश्च यत्कारणं कश्चिद्धि पुरुषः परिषद्यप्रतिभानवान् भवति रहसि च प्रगल्भः परिषदि च मर्दितप्रज्ञो भवति। यतस्तानपेक्ष्योभयथा पृच्छेत्. . .ते यदुक्तवन्तस्तद्व्यवस्येत्। तदन्यतमोपदिष्टं यावत् प्रत्यनीकं निर्दोषं च ॥५९॥

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान्।
सम्यगर्थसमाहर्तॄनमात्यान्सुपरीक्षितान् ॥ ६० ॥

(१) **मेधातिथिः।** यदुक्तं 'सप्त चाष्टौ वेति' (५४) तस्यायमपवादः। **अर्थसमाहर्तॄन्** संनिधातॄन्सुपरीक्षितानुपधाभिः कुर्यात् ॥६०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **शुचीन**लोलुपान्। **अवस्थितान्** स्थिरस्वभावान्। 'कुलोद्गतानि'ति क्वचित्पाठः। **अर्थसमाहर्तॄन्** राष्ट्रेष्वर्थोत्पादनरक्षादिकर्तॄन्। प्रागुक्तेभ्योऽष्टभ्योऽ-**मात्यानन्यानपि कुर्वीत** ॥६०॥

(३) **कुल्लूकः।** **अन्यानित्यादि।** अन्यानपि अर्थदानादिना **शुचीन्** प्रज्ञाशालिनः सम्यग्धनार्जनशीलान्धर्मादिना परीक्षितान् कर्मसचिवान् कुर्यात् ॥६०॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच अष्टातिरिक्तानपि कुर्यादित्याह **अन्यानिति** द्वाभ्याम्। **अवस्थितान्** अभीरून्। **सम्यगर्थसमाहर्तॄन्** अव्याजेनार्थहारकान्। **अमात्यान् यैरमा** सह दुष्कराण्यपि कार्याण्यस्येति तान् ॥६०॥

(५) **नन्दनः।** एवं मन्त्रसहाया उक्ताः, अधुना कार्यसहायानाह **अन्यानिति।** **अवस्थिता**न्व्यवस्थितान् **अर्थसमाहर्तॄ**न्कार्यकरान् **प्रकुर्वीता**धिकुर्वीत ॥६०॥

(६) **रामचन्द्रः।** **सम्यक्** **अर्थस्य** द्रव्यस्य **समाहर्तॄन्** आनयितॄन् **अनवस्थितान्** (?) चञ्चलान् ॥६०॥

(८) **गोविन्दराजः।** **अन्यानिति।** **अन्यानपि** भृत्यानर्थादिशुद्धान् प्रज्ञावतः स्थिरान् चारादिद्वारेण कृतार्थादिशुद्धिपरीक्षानाकरस्थानेभ्यः सम्यगर्थोत्पादनशीलानर्थाधिगतान् कुर्यात् ॥६०॥

(९) **भारुचिः।** मन्त्रिगुणयुक्तानेतानपि कुर्यात्। सर्वोपधाभिर्दृष्टतया च सुपरीक्षितानर्थसमाहर्तॄन् सन्निधातॄन्. . .थया संख्यानियमापवादोऽयं राजसहायानामुच्यते ॥६०॥

निवर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः।
तावतोऽतन्द्रितान्दक्षान्प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ ६१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सर्वे एते मन्त्रज्ञा **विचक्षणाः** विद्वांसश्चाधिकारिकाः कर्तव्याः। **दक्षान्** भयसंनिधानेऽप्यवसायहेतावत्युत्साहवन्तः।

अतन्द्रितान् अनलसान्। उक्तं चाध्यक्षप्रचारे "बुद्धिमाननुरक्तश्च युक्तो धर्मार्थकोविदः। शुचिर्दक्षः कुलीनश्च मन्त्री यस्य स राज्यभाक् ॥ तस्मिन्निक्षिप्य कार्याणि भोगसंगी न नश्यति। राजवश्यविधिस्तेन दानानुग्रहणैरिति" ॥६१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अतन्द्रितान्** प्रमादशून्यान्। **इतिकर्तव्यता** कार्यम् ॥६१॥

(३) **कुल्लूकः।** अस्य राज्ञो यत्संख्याकैर्मनुष्यैः कर्मजातं संपद्यते तत्संख्याकान्मनुष्यानालस्यशून्यान् क्रियासु सोत्साहान् तत्कर्मज्ञान् तत्र कुर्यात् ॥६१॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **निवर्तेतेति।** **अस्य** राज्ञ **इतिकर्तव्यता** इतीदं प्रकर्तव्यमस्तीति तत्समाप्यते यावद्भिस्तावतः कुर्यादित्यन्वयः। **अतन्द्रितान्** निरलसान्। **दक्षान्**-पस्थितेऽपि भये उत्साहिनः ॥६१॥

(५) **नन्दनः।** **अनिन्दितान्**प्रशस्तान्। **दक्षांश्**चतुरान्। **विचक्षणान्**पण्डितान् ॥६१॥

(६) **रामचन्द्रः।** **अस्य** राज्ञः **इतिकर्तव्यता** **यावद्भिर्नृभिर्निवर्तेत** **तावतो**ऽधिकारिणः **कुर्वीत** ॥६१॥

(८) **गोविन्दराजः।** **निवर्तेतेति।** अस्य राज्ञः कर्मजातं यत्कर्तव्यं तद्यत्संख्याकैर्मनुष्यैः सम्पद्यते तत्संख्याननलसांश्चतुरांस्तत्कर्मज्ञान् कुर्वीत ॥६१॥

(९) **भारुचिः।** कार्यपरिमाणेनैषां राज्ञः सचिवानां संग्रहः स्यात्। यत्कारणं कार्यसमावेशादन्यावा(दन्यथोप)पयोगेन हि कश्चिद्विषादं च गच्छेत्। समर्थोऽपि च प्रमाद्यति ॥६१॥

तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान्दक्षान्कुलोद्गतान्।
शुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥६२॥

(१) **मेधातिथिः।** **अर्थे** आयव्ययव्यवहारे। **शुचीनर्थे**ष्वस्पृहान्नि**युञ्जीत**। तान्यर्थस्थानान्युदाहरणेन दर्शयति **आकरकर्मान्त इति।** 'आकराः' सुवर्णरूप्याद्युत्पत्तिसंस्कारस्थानानि, 'कर्मान्ता' भक्ष्यकार्पासावापादयः। **अंतर्निवेशने**—अन्तःपुरभोजनशय्यास्त्रीगृहाणि। **भीरवस्तत्र** नियोज्याः। **शूरा** हि राजानमेकाकिनमुपजप्ता हन्युः। **दक्षाः** सर्वेऽपि व्युत्थानशीलतया द्वन्द्वोपरिपातमपरिगणय्य स्वामिनः कार्यं काले नातिपातयन्ति ॥६२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **तेषां** मध्येऽर्थेऽर्थोत्पादने। **शुचीन्**भीरूनित्युभयमुभयतोऽन्वितम्। **आकरे** रत्नाद्युद्धारस्थाने **कर्मान्ते** भूषणशस्त्रादिनिष्पादने। **भीरून्** मारणादिभीतान्। **अन्तर्निवेशने**ऽन्तःपुरे ॥६२॥

(३) **कुल्लूकः**। **तेषां** सचिवानां मध्ये विक्रांतांश्चतुरान् कुलाङ्कुशनियमितान् **शुचीन्** अर्थनिःस्पृहान् धनोत्पत्तिस्थाने नियुञ्जीत। अस्यैवोदाहरणं **आकरकर्मांत इति**। आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु कर्मांतेषु च इक्षुधान्यादिसंग्रहस्थानेषु **अंतर्निवेशने** भोजन-शयनगृहांतःपुरादौ **भीरून्नियुञ्जीत**। शूरा हि तत्र राजानं प्रायेणैकाकिनं स्त्रीवृतं वा कदाचित् शत्रूपजापदूषिता हन्युरपि ॥६२॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्र व्यवस्थितिमाह **तेषामिति**। **तेषां** कर्मसचिवानां मध्ये ये **शूरास्तानर्थे**ऽर्जनवत्परतोऽर्थाहरणे। **आकरकर्मान्ते शुचीन्**। 'योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारि-शुचिः शुचि'रित्युक्तेस्तेषामेव शुचित्वाभिधानात्। **आकरकर्मान्ते** आकरः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानं, तदेव **कर्मणोऽप्यन्तं** ऐहिकचेष्टामात्रस्य धनार्थत्वात्। **अन्तर्निवेशने** भोजनशयनस्त्रीपुरादौ भीरोर्हि राजदारदूषणविषदानादौ स्वातन्त्र्यादर्शनात् ॥६२॥

(५) **नन्दनः**। **तेषां** मध्ये **शूरानर्थे** कोशे **आकरकर्मान्त** आकरकर्मणि **शुचीनर्थ**शुद्धान्नि-**युञ्जीत** आकरद्रव्यस्याकृतपरिमाणत्वात् ॥६२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **तेषा**मधिकारिणां **अर्थे** कार्ये **कुलोद्भवान्नियुञ्जीत**। तथा **आकर-कर्मान्ते** रत्नाद्युत्पत्तिस्थाने। **अन्तर्निवेशने**ऽन्तःपुरे **शुचीन् भीरून्** एतादृशान्भृत्यान्नि**युञ्जीत**। इति मन्त्रिस्वरूपम् ॥६२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **तेषामिति**। तेषां मध्ये शूरान् चतुरान् कोशे विनियुञ्जीत स्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु इक्षुधान्यादिपीडनादिस्थानेषु अर्थशौचोपेतान् कुर्वीत। **अन्तर्निवेशने** च भोजनान्तःपुरादौ **भीरून्** विनियोजयेत् ॥६२॥

(९) **भारुचिः**। **तेषामर्थे** शुचयः अर्थस्यायव्यययोः स्थाप्याः। दृष्टकर्मतया अविषादिनः शूरा बलाध्यक्षा भीरवस्तु भोजनादौ नियोक्तव्याः। सर्वे चैते दक्षाः कार्याः। ते हि द्वन्द्वोपनि-पातानपरिगणय्य उत्थानशीलतया स्वामिनः कार्य(र्यं)कालं(ले) नातिपातयन्ति ॥६२॥

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम्।
इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥ ६३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। दूतस्यायमधिको गुणः इङ्गिताकारचेष्टज्ञता। परविषये राज्ञो मन्त्रिणां च संधित्सता**मिङ्गितानि**। दूतस्यादरेण संपरिग्रहः, विश्वसनम्, मुहुर्मुहुः संपूर्णतद्वाक्यस्य तस्य चाभिनंदनम्। एतानि विपर्यस्तान्युपेक्षेत। **आकारः** शरीरवैकृत्य-म्लानिर्मुखस्य वर्णवैकृत्यम्। तूष्णींभावो दीर्घोष्णनिःश्वासता। एवमादिविकारैर्दैन्यं सूचयति—'अस्ति काचिदापदस्य तेनायं विवर्ण' इति। वाक्यवैशारद्यम्, शारीरसंस्कारः, प्रसन्नमुखता एवमादि हर्षं सूचयति। **शुचिः** स्त्रीगतेऽर्थे। गमनविशेषैर्यतः स्त्रीसम्बन्धे मन्त्रभेदः परिभवश्च ॥६३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **इङ्गितं** भावसूचकम्। **चेष्टित**मक्षिनिकोचादि। आकरस्त-तोऽन्यो भावसूचको वक्त्रारुण्यादिः ॥६३॥

(३) **कुल्लूकः**। **दूतं** च दृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञं **इंगितज्ञ**मभिप्रायसूचकं वचनस्वरादि **आकारो** देहधर्मादिमुखप्रसादवैवर्ण्यादिरूपः प्रीत्यप्रीतिसूचकः **चेष्टा** करास्फालनादिक्रिया कोपादिसूचिका तदीय**तत्त्वज्ञं** अर्थदानस्त्रीव्यसनाद्यभावात्मकं शौचयुक्तं चतुरं कुलीनं कुर्यात् ॥६३॥

(४) **राघवानन्दः**। 'दूतस्तत्कुरुत' (६६) इति वक्ष्यमाणदूतस्य लक्षणमाह **दूतमिति** द्वाभ्यां। अधिकगुणाय सर्वविशारदं भावाभिज्ञम्। शास्त्रविशारदं शास्त्रं प्रतिपत्तिहेतु संस्कृतप्राकृतदेशभाषाधर्मशास्त्रकरपल्लवादि, तत्र विशारदं निपुणम्; 'द्वन्द्वात्पर'मिति स्मरणात्। **इङ्गिताकारचेष्टज्ञं** इङ्गिताकाराभ्यामेव चेष्टाज्ञं परचिकीर्षितज्ञम्। **कुलोद्गतं** कुलीनं दूतवंश्यं वा ॥६३॥

(६) **रामचन्द्रः**। अथ दूतलक्षणमाह **दूतमिति**। **शुचिं** अलोलुपम् ॥६३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **दूतमिति**। दूतं च दृष्टाऽदृष्टार्थशास्त्रार्थपारगमिति तस्याभिप्राय-सूचकस्य वाक्कायव्यापारविशेषस्याकारस्य चाभिप्रायसूचकस्य शरीरविकारस्य चेष्टायाश्च कवचायुधभोजनात्मिकाया विज्ञातारमर्थस्त्रीशौचादियुक्तं कुलीनं कुर्वीत ॥६३॥

(९) **भारुचिः**। **दूतो**ऽमात्यसम्पदुपेतः कार्यः। सर्वशास्त्रविशारदोपदेशात् इमाश्चे-ङ्गिताकारचेष्टाः दूतेनावश्यं वेदितव्याः। परविषये राज्ञः। तत्र सन्धित्सत इमानीङ्गि-तानि, दूतस्यादरेण सम्परिग्रहः। निःश्वसनं मुहुः सम्पूजनम्, तद्वाक्यस्य चानसूयाभिनन्दने। एतान्येव विपर्यस्तानि विजिघृक्षतः आकारः खलु शरीरगतः, म्लानमुखता, वर्णविपर्ययः, तूष्णींभावो, दीर्घोष्णनिःश्वासादिः, शरीरविकारो दैन्यं सूचयति। प्रसन्नमुखता, वाक्य-वैशारद्यं शरीरसंस्कारं इत्येवमादिविकारो हर्षं सूचयति। चेष्टासु कर्मस्वनभ्युत्थानं दैन्यमाविष्करोति। कर्तव्यापद्विषादाननुगतमभ्युत्थानं पुनर्हं(र्षं)विपर्ययोऽशुचित्वमस्य दूतस्य स्त्रीगतेऽर्थगते। स च विशेषेणोपदिश्यते। स्त्रीसम्बन्धे मन्त्रभेदः परिभवश्चार्थग्रहणे कार्यहानिः। कुलोद्गतप्रयोजनत्वमुक्तम्। कस्य पुनर्हेतोरादरेण दूतलक्षणमिदं कथ्यते ॥६३॥

अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित्।
वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥६४॥

[सन्धिविग्रहकालज्ञान् समर्थानायतिक्षमान्। परैरहार्यान् शुद्धांश्च धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥१॥
समाहर्तॄं प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविपश्चितः। कुलीनान् वृत्तिसंपन्नान् निपुणान् कोशवृद्धये ॥२॥
आयव्ययस्य कुशलान् गणितज्ञानलोलुपान्। नियोजयेद्धर्मनिष्ठान् सम्यक्कार्यार्थचिन्तकान् ॥३॥
कर्मणि चातिकुशलान् लिपिज्ञानायतिक्षमान्।सर्वविश्वासिनः सत्यान् सर्वकार्येषु निश्चितान्॥४॥
अकृताशांस्तथा भर्तुः कालज्ञांश्च प्रसंगिनः। कार्यकामोपधाशुद्धा बाह्याभ्यन्तरचारिणः ॥५॥
कुर्यादासन्नकार्येषु गृहसंरक्षणेषु च।]

(१) **मेधातिथिः**। **अनुरक्तः** अहार्यो भवति। **दक्षः** देशकालौ नातिक्रमति। **स्मृतिमान्** अमुषितस्मृतिप्रसङ्गेन स्वामिसंदेशं कथयति। **देशकालवित्** देशकालौ ज्ञात्वाऽन्यदप्यसंदिष्टं तत्कालयोग्यं कथयति। **वपुष्मान्**स्वाकृतिः प्रियदर्शनत्वान्निपुणमुचितं वक्ति। **वीतभीः** अनेन निपुणमुच्यते। **वाग्मी** संदेशस्योत्तरे प्रतिवचनसमर्थो भवति ॥६४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सामान्यतो दूतलक्षणमुक्त्वा प्रशस्तदूतलक्षणमाह **अनुरक्त इति**। **वपुष्मान्** धृष्यशक्तिः ॥६४॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्मात् **अनुरक्त इति**। जनेषु अनुरागवान्, तेन प्रतिराजादेरपि अद्वेषविषयः, अर्थस्त्रीशौचयुक्तः, तेन धनस्त्रीदानादिनाऽभेद्यः, **दक्षश्चतुरः**, तेन कार्यकालं नातिक्रामति, **स्मृतिमान्** तेन संदेशं न विस्मरति, **देशकालज्ञः** तेन देशकालौ ज्ञात्वा अन्यदपि संदिष्टदेशकालोचितम् अन्यथा कथयति। सुरूपः तेनादेयवचनः, विगतभयः, तेनाप्रियसंदेशस्यापि वक्ता वाग्मी, तेन संस्कृताद्युक्तिक्षमः, एवंविधो **दूतो राज्ञः** प्रशस्यो भवति ॥६४॥

(४) **राघवानन्दः**। अनुरक्तः स्वराजनि। स्मृतिमानुक्तानुसंधाता। वपुष्मान् सुन्दरो बली वा। **वीतभीः** वधोद्यमेऽपि ॥६४॥

(५) **नन्दनः**। दूतगुणानाह **अनुरक्त** इति। शौचदाक्ष्ययोरादरार्थं पुनर्वचनम् ॥६४॥

(८) **गोविन्दराजः**। यस्मात् **अनुरक्त इति**। अनुरागवानर्थस्त्रीशौचयुक्तभेद्यर्थपरिहारार्थं चतुरः कालानतिक्रमार्थं स्मरणवान्, समग्रसन्देशार्थं देशकालज्ञः, तदनुरूपे व्यवहारार्थं स्वाकृतिप्रियदर्शनेनादेयवाक्यतत्त्वार्थं चतुरो यो वाग्मी पुरुषसन्देशकथनार्थं संस्कृतविचित्राभिधायी उक्तिप्रत्युक्तिसामर्थ्यार्थं इत्येवंविधो दूतो राज्ञः प्रकर्षेणेष्यते ॥६४॥

(९) **भारुचिः**। यस्मात् अनुरक्तः अहार्यो भवति, शुचिरर्थे स्त्रीषु च अभेद्यो भवति। दक्षो देशकालो नातिक्रा...
स्वामिसंदेश अपरिमुषितस्मृतिरसङ्गेन कथयति। देशकालवित् सर्वत्र कार्यसाधकः। वपुष्माननाधृष्यो भवति। प्रियदर्शनत्वाच्च ग्राह्यवा......................
वीतभीः स्वामिसंदेशं परुषमप्यवितथमाचष्टे पौनःपुन्येन। वाग्मी सन्देशस्योत्तरप्रतिवचनसमर्थो भवति। किमर्थमयं दूतलक्षणादरोपदेश एवं क्रियते ॥६४॥

अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया।
नृपतौ कोशराष्ट्रे च दूते संधिविपर्ययौ ॥६५॥

(१) **मेधातिथिः**। **अमात्ये** सेनापतौ दण्डो हस्त्यादिबलमायत्तम्, तदिच्छया कार्येषु प्रवृत्तेः। **दण्डे वैनयिकी**। यो विनेयः स्वपरराष्ट्रगतः स दण्डयो यतः। विनयाश्रिता 'वैनयिकी'। 'क्रिया' कार्यम्। **नृपतौ कोशराष्ट्रे** आयत्ते। सञ्चयस्थानं 'कोशः'। 'राष्ट्रं' जनपदः। द्वे च ते पराधीने न कर्तव्ये। स्वयमेव विलम्भनीयफलग्रासाच्च (?)। **दूते सन्धिविपर्ययौ**। प्रियवचनेन स्वामिकार्यप्रदर्शनेन 'सन्धिः' तद्वैपरीत्येन 'विग्रहः'। एतदुभयं दूतायत्तम् ॥६५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अमात्ये दण्ड आयत्तो** विना तद्रुचिं दूरे दण्डसिद्धेः। **दण्डे वैनयिकी** लोकविनयहेतुक्रिया। **नृपतौ कोशराष्ट्रे** तदुद्यमादेव तद्द्वयवृद्धेः। **विपर्ययो** विग्रहादिपञ्चकम् ॥६५॥

(३) **कुल्लूकः**। **अमात्ये** सेनापतौ हस्त्यश्वरथपादाताद्यात्मको **दण्ड आयत्तः** तदिच्छया तस्य कार्येषु प्रवृत्तेः विनययोगात् वैनयिकी। यो विनयः स दण्ड आयत्तः

नृपतावर्थसंचयस्थानदेशावायत्तौ राज्ञा पराधीनौ न कर्तव्यौ; स्वयमेव चिंतनीयं धनं ग्रामश्च **दूते संधिविग्रहावायत्तौ** तदिच्छया तत्प्रवृत्तेः ॥६५॥

(४) **राघवानन्दः** । दूतप्रसंगेन तस्य कार्यव्यवस्थितिमाह **अमात्येति** । अमात्य-भूपतेर्हस्त्यश्वरथपदात्यात्मको **दण्डः आयत्तः** अधीनः सपणादिदण्डो वा अमात्येन नियमितः तदीक्षया पणादिदण्डो दण्डयेषु प्रवृत्तः साधुः । दण्डे चतुर्विधे तस्मिन् **वैनयिकी** विनयायार्हति दण्डे हि विनयी स्यादन्यथोत्पथगामी जनः । नृपतौ कोशराष्ट्रे द्वे तेन कोशः संचीयते राष्ट्रं च परिपाल्यते । दूते **सन्धि**भेदावायत्तौ तन्निमित्तत्वात्तयोः । विपर्ययो भेदः ॥६५॥

(५) **नन्दनः** । दूतगुणबाहुल्यवचने कारणमाह **अमात्या इति** । **अमात्यः** सर्वकार्यनिर्वाहिकः । अविनीतदमनं दण्डः । **विपर्ययो** विग्रहः । अमात्यानामुपन्यासो दृष्टांतार्थः ॥६५॥

(६) **रामचन्द्रः** । **अमात्ये** मन्त्रिणि **दण्डः आयत्तः** अधीनः । 'अधीनो निघ्न आयत्त' **इत्यमरः** । **दण्डे वैनयिकी क्रिया** विनयकारिणी क्रिया । **दूते सन्धिविपर्ययौ** दौत्येन कर्मणा तत्सिद्धेः । **विपर्ययो** विग्रहः ॥६५॥

(८) **गोविन्दराजः** । **अमात्य** इति । सेनापतौ हस्त्यश्वरथपदात्यात्मके दण्ड आयत्तः, तदिच्छया तस्योपचयः दण्डे च हस्त्यादिके नीत्यर्थो व्यापार आयत्तः, तदभावे नीत्यभावात् राजनि चार्थागारदेशावायत्तौ, तदिच्छया वृद्धिक्षयोत्पत्तेः, दूते च सन्धिविग्रहावायत्तौ तदिच्छया तत्प्रवृत्तेः ॥६५॥

(९) **भारुचिः** । यथा बलाधिकृते हस्त्यश्वादिबलमा. . .राजत. . .तदभिप्रायेण वर्धते । तदुपदेक्षया च क्षीयते । एवं दूते सन्धिविग्रहावायत्ताविति भूतार्थसम्बन्धे नैषा दूतस्तुतिः । एवं दूतार्थानुवादः । एष एवार्थः पुनरुच्यते ॥६५॥

दूत एव हि संधत्ते भिनत्त्येव च संहतान् ।
दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः ॥६६॥

(१) **मेधातिथिः** । दूतः **संधत्ते** । यथोक्तम् **संहताने**कीभूतान्स **एव भिनत्ति** । यथोक्तम् अनुक्तमपि प्रियं संदिशति–प्रतिकूलमनाचरितमित्यादि । सुवर्णादिद्रव्यमप्रतिश्रुतमित्याह, एवं **भिनत्ति** दूतः । तदेतत्कर्मान्तरमुपदिष्टम्, येन राजानो भिद्यन्ते । वाक्पारुष्यापन्ना एवं सम्भवन्ति ॥६६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दूत'एव'हीत्येतदुपपादनं **दूतस्तदिति** । न वा **भिद्येत** संदध्यात् ॥६६॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्माद् दूत एव हि भिन्नानां संधिसंपादने क्षमः, संहतानां च भेदने, तथा परदेशे दूतः तत्कर्म करोति येन संहता भिद्यंते, तस्माद् दूते संधिविग्रहौ विपर्ययावायत्ताविति यदुक्तं तस्यैवायं प्रपंचः ॥६६॥

(४) **राघवानन्दः** । एतौ व्यनक्ति **दूत इति** । स्वदेशे स्वामात्यादीन्भिन्नान् सन्धत्ते मिश्रयति, भिनत्ति च संहतान् स्वराज्यनाशाय कृतोद्यमांश्छत्रूंस्तत्पक्षगांश्च द्रव्यादि-दानेन मिथ्याभयप्रदर्शनेन च । न चान्यथा संधिमायान्तीत्यर्थः ॥६६॥

(५) **नन्दनः**। दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति **दूत इति**। न केवलं राज्ञामेवेदं किंतु सर्वेषामपीत्यभिप्रायेणोक्तं **मानवा इति**। यत एवं तस्माद्यथोक्तलक्षणो दूतः कार्य इति ॥६६॥

(६) **रामचन्द्रः**। संहतान् बन्धून् भिनत्ति भेदयति ॥६६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **दूत इति**। 'दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन बान्धवाः'। यस्माद्दूत एव भिन्नानां सन्ध्युत्पादने समर्थः, संहतानां च भेदने तथा परराष्ट्रे व्यवहरति येन संहता भिद्यन्ते तस्मात् दूते सन्धिविपर्ययावायत्तौ चेत्येतन्निगमार्थमाह ॥६६॥

स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः।
आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥६७॥

(१) **मेधातिथिः**। अन्यदपि दूतकार्यं दर्शयति। **स** दूतो **यातव्यस्य राज्ञः कृत्येषु** कार्येषु ॥६७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स दूतो विद्यात् अस्य राज्ञः कृत्येषु क्रियाविषयेषु न लुब्धभीतावमानिषु शत्रुषु य आकारादिस्तं स्वयं निगूढैरिङ्गितचेष्टितैरुपलक्षितः। इङ्गितपदेनात्राकारेङ्गितयोर्ग्रहणम्। चेष्टितं चेष्टा। यथा युद्धार्थिनः शस्त्रनिर्माणादि। नेह्ये(?) तदिङ्गितमाकारो वेति स्वकृत्येषु च शत्रोश्चिकीर्षितम् ॥६७॥

(३) **कुल्लूकः**। दूतस्य कार्यांतरमाह **स विद्यादिति**। स दूतोऽस्य प्रतिराजस्य कर्तव्ये आकारेङ्गितचेष्टां जानीयात्। निगूढा अनुचराः प्रतिपक्षनृपस्यैव परिजनाः तस्मिन् युक्ताः तत्सन्निधावपि तेषामिंगितचेष्टितैः भृत्येषु च क्षुब्धलुब्धापमानितेषु प्रतिराजस्य कर्तुमीप्सितं जानीयात् ॥६७॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **स इति**। स दूतः अस्य प्रतिराजस्य निगूढा अनुचरा ये शत्रोर्नियुक्तास्तेषां सन्निधिमवलम्ब्येङ्गितचेष्टितैराकारादित्रयं भृत्येषु क्षुभितावमानितेषु चिकीर्षितं प्रतिराजस्य कर्तुमिष्टं च विद्यात् जानीयादित्यर्थः ॥६७॥

(५) **नन्दनः**। इदानीं दूतस्य परं प्रति प्रेषितस्य कर्तव्यं प्रसङ्गादाह **स इति**। स दूतः अस्य कृत्येषु स्वराज्ञा भेद्येषु परपक्षस्येषु पुरुषेषु विद्यमानमाकारमिङ्गितञ्चेष्टितं च निगूढेङ्गितचेष्टितैः पुरुषैर्विद्यात्। किंच कृत्येषु भेद्येषु चिकीर्षितमभिलषितं च तैर्विद्यात् ॥६७॥

(६) **रामचन्द्रः**। स राजा अस्य दूतस्य निगूढेङ्गितचेष्टितैः कृत्यं कायआकारादिकं कृत्येषु कार्येषु चिकीर्षितं च विद्यात् ॥६७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **स विद्यादिति**। स दूतोऽप्रकाशाभिराकारचेष्टाभिरात्मीयाभिः परस्य राज्ञो मुखविकाशवैवर्ण्याद्याकारं हर्षविषादसूचितं इङ्गितस्वेदवेपथुरोमाञ्चाद्यात्मकं पञ्चसन्धिविग्रहाऽभिप्रायसूचकं चेष्टां च वाहनायुधसंस्कारोदासीनात्मिकामुत्साहसूचनीं जानीयात्। अभिलषितं तु नोपेक्षितमिति जानीयात्, कृत्येषु च क्रुद्धलुब्धभीताऽपमानितेषु तद्भृत्येषु कर्तुमिष्टसंग्रहणम् ॥६७॥

बुद्ध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम्।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथाऽऽत्मानं न पीडयेत् ॥६८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। बुद्ध्वा राजा स्वदूतद्वारा। न पीडयेच्छत्रुः ॥६८॥

(३) **कुल्लूकः**। उक्तलक्षणदूतद्वारेण प्रतिपक्षराजस्य कर्तुमिष्टं सर्वं तत्त्वतो ज्ञात्वा तथा प्रयत्नं कुर्यात् यथात्मनः पीडा न भवति ॥६८॥

(४) **राघवानन्दः**। ततो भृत्येषु परराजचिकीर्षितं बुद्ध्वा मद्राजा यद्यत्रागन्तुं शक्नोति तदा भवादृशानां क्षोभादि नंक्ष्यतीति विश्वासं संपादयेदिति भावः। आत्मानं स्वराजानं दूतं वा यथा न पीडयेत्तथा यत्नमातिष्ठेत् ॥६८॥

(५) **नन्दनः**। आतिष्ठेत्कुर्यात्। स दूत इत्यनुवर्तते। स्वार्थमस्य राज्ञः कार्यं यथा स्वयं न पीडयेत् ॥६८॥

(६) **रामचन्द्रः**। राजा परराजचिकीर्षितं स्वशत्रुराजचिकीर्षितं तत्त्वेन स्वदूतद्वारा सर्वं बुद्ध्वा ज्ञात्वा यथा आत्मानं न पीडयेत्तथा प्रयत्नं कुर्यात् ॥६८॥

(८) **गोविन्दराजः। बुद्ध्वेति**। परराजसम्बन्धि कर्तुमिष्टमशेषं परमार्थतो ज्ञात्वा तथा दूतो यतेत यथा स्वामिनाशद्वारेण तस्यात्मनाशो न भवति ॥६८॥

जाङ्गलं सत्यसंपन्नमार्यप्रायमनाविलम्।
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥६९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अल्पोदको देशो जाङ्गलः। आर्यप्रायं धार्मिकबहुलम्। अनाविलं संकराद्युपहतिरहितम्। रम्यमनुद्वेगकरम्। आनताः सामन्ताः दुर्गाटवीपर्वतादिवासिनो विषयाऽभिधेया यत्र। सुखेनाल्पायासेन यत्र जीव्यते तत्स्वाजीव्यम् ॥६९॥

(३) **कुल्लूकः**। 'अल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः। स ज्ञेयो जांगलो देशो बहुधान्यादिसंयुतः ॥' प्रचुरधार्मिकजनं रोगोपसर्गाद्यैरनाकुलं फलपुष्पतरुलतादिमनोहरं प्रणतसमीपवास्तव्याटविकादिजनं सुलभकृषिवाणिज्याद्याजीवनमाश्रित्यावासं कुर्यात् ॥६९॥

(४) **राघवानन्दः**। 'स्थानभ्रष्टा न शोभन्त' इति न्यायमाश्रित्य राज्ञो वसतियोग्यं देशं सहेतुं सार्थवादं चाह **जाङ्गल**मित्यष्टभिः। 'अल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः। स ज्ञेयो जाङ्गलो देश' इत्युक्तलक्षणं जाङ्गलम्। सस्यसंपन्नं सार्वकालिकसस्यैर्युतम्। आर्यप्रायं आर्याः प्रायो वसन्ति यस्मिन् तेनाम्लेच्छदेशम्। अनाविलं रोगाद्युपसर्गानाक्रान्तम्। आनतसामन्तं आनता वशीकृताः सामन्ताः चतुर्दिक्षु वर्तमाना गिरिवनवासिनो दस्युप्राया जना यत्र तत्। **स्वाजीव्यं** सुलभं कृषिवाणिज्यादि यत्र तत् ॥६९॥

(५) **नन्दनः**। अथ राज्ञो निवासयोग्यजनपदमाह **जाङ्गलमिति**। पथ्यस्वाद्वन्नजलादिरकर्दमो देशो जाङ्गलः। अनाविलमसङ्कीर्णमनुष्यम्। आनतो विनीतः सामन्तः समंताद्भवो जनो यस्मिंस्तम्। स्वाजीव्यं विशिष्टभृत्यगुणयुक्तम्। **आवसे**दावासं कुर्यात्। राजेति सामर्थ्याद्गम्यते ॥६९॥

(६) **रामचन्द्रः**। राज्ञो निवासस्थानमाह जाङ्गलमिति। जाङ्गलः स्वल्पोदकतरुपर्वतो देशः, तथाप्यत्र समजलतरुपर्वतो देशो जाङ्गलशब्देन विधीयते। आर्यप्रायं धार्मिकबहुलं। अनाविलं संकराद्युपद्रवरहितं शोकरोगाद्युपहतिरहितं वा। आजीव्यं कन्दमूलादिभी रम्यं। आनतसामन्तं वशीकृतमाण्डलिकं आनता नम्राः सामन्ता यस्मिन्सः। 'सामन्तः स्यादधीश्वर' इत्यमरः। एतादृशं देशमावसेत् ॥६९॥

(८) **गोविन्दराजः**। जाङ्गलं सस्यसंपन्नमार्यप्रायमनाकुलमिति। 'अल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः। ज्ञेयः स जाङ्गलो देश' इति तथाविधं देशं प्रचुरधान्यादिकं बहुधार्मिकजनं रोगमशकाद्युपद्रवानाकुलं फलकुसुमोद्यानादियुतं न चाटविकादिसामन्तनिवासिनं कर्षकादीनां सुखोपजीव्यं आश्रित्य राजा निवासं कुर्यात् ॥६९॥

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥७०॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तप्रकारेण द्विगुणोत्सेधेनैष्टकेन शैलेन द्वादशहस्तादूर्ध्वमुद्धतेन तालमूलेन कपिशीर्षचिताग्रेण दृढप्रणाल्या परिक्तं **धनुर्दुर्गम्। महीदुर्गम**गाधेनाश्रयणीयेन चोदकेन परिवेष्टितं दुर्गम्। समंततोऽर्धयोजनमात्रं घनमहावृक्षान्वितं **वार्क्षम्**। चतुरङ्गबलाधिष्ठितं प्रवरायुधवीरपुरुषप्रायं **नृदुर्गम्**। गिरिपृष्ठे दुरारोहमेवैकमार्गानुगतमन्तर्नदीप्रस्रवणोदकं **गिरिदुर्गम्** ॥७०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धन्वदुर्गं मरुदुर्गं यत्रातिनिर्जलतया तद्देशवासिभिरेव कथंचिज्जलं लभ्यते। महीदुर्गं पृथिव्येव यत्र समविषमतया प्राकारादिभिश्चात्यन्तदुर्गा। अब्दुर्गमतिप्रचुरोदकतया दुर्गम्। वार्क्षं वनवेष्टितत्वेन। नृदुर्गं मानुषबहुलतयाऽगम्यम्। गिरिदुर्गं गिरिवेष्टिततया ॥७०॥

(३) **कुल्लूकः**। **धन्वदुर्गं** मरुवेष्टितं चतुर्दिशं पंचयोजनमनुदकम्। **महीदुर्गं** पाषाणेन इष्टकेन वा विस्ताराद्वैगुण्योच्छ्रायेण द्वादशहस्तादुच्छ्रितेन युद्धार्थमुपरिभ्रमणयोग्येन सावरणगवाक्षादियुक्तेन प्राकारेण वेष्टितम्। **जलदुर्गं** अगाधोदकेन सर्वतः परिवृतम्। **वार्क्षदुर्गं** बहिः सर्वतो योजनमात्रं व्याप्य तिष्ठन्महावृक्षकंटकिगुल्मलताद्याचितम्। **नृदुर्गं** चतुर्दिगवस्थायिहस्त्यश्वरथयुक्तबहुपादातरक्षितम्। **गिरिदुर्गं** पर्वतपृष्ठमतिदुरारोहं संकोचैकमार्गोपेतम्। अंतर्नदीप्रस्रवणाद्युदकयुक्तं बहुसस्योत्पन्नक्षेत्रवृक्षान्वितम्। एतेषु दुर्गेषु मध्यादन्यतमं दुर्गमाश्रित्य पुरं विरचयेत् ॥७०॥

(४) **राघवानन्दः**। राष्ट्रं लक्षयित्वा तन्मध्ये राजधानीं निर्दिशति **धन्वदुर्गमिति**। **धन्वदुर्गं** निरुदकपञ्चयोजनदेशेन समन्ततो व्याप्तेन दिवसद्वयपानार्थं जलाभावात्ससैन्यशत्रुभिर्नाक्रम्यते। **महीदुर्गं** पाषाणेष्टकाकृतेन द्वादशहस्ताद्युच्छ्रितेन बहुविस्तृतेन युद्धार्थमुपरि परिभ्रमणयोग्येन साधारणगवाक्षादियुक्तेन प्राकारेण समन्ताद्वेष्टितं सद्वारं च। **अब्दुर्ग**मगाधोदकेन नक्रादियुतेन नद्यादिना परितो वेष्टितम्। **वार्क्षं** न्यग्रोधादिमहावृक्षकण्टकलताद्यैरभितोयोजनाद्यावरकेन वेष्टितं तेन तच्छेदनोद्यता ये शत्रवस्ते तत्रस्थैर्धानुष्कैर्हन्यन्ते। **नृदुर्गं** हस्त्यश्वरथपदातिभिश्चतुर्दिक्षु वेष्टितं बहुमनुष्यं वा शतमध्यमवध्यं सहस्रमध्यमवध्यमिति न्यायात्। **गिरिदुर्गं** गिरिणाभिवेष्टितं दुरारोहं गिरिपृष्ठं संकटैकमार्गोपेतमन्तर्नदीप्रस्रवणबहुसस्योत्पत्तिक्षेत्रवृक्षान्वितमित्याद्यूहनीयम्। एतैः कृत्रिमैरकृत्रिमैर्वा दुर्गं पुरमधितिष्ठेदिति तात्पर्यम् ॥७०॥

(५) **नन्दनः**। अथ दुर्गं सप्तभिः श्लोकैराह **धन्वदुर्गमिति**। निरुदको देशो धन्वा, तेन दुर्गं धन्वदुर्गम्। प्राकारक्षेत्रसीमादियुक्तया मह्या दुर्गं **महीदुर्गम्**। नदीपरिखादिभि-

दुर्गमब्दुर्गम्। वृक्षाणां समूहो वार्क्षं तेन दुर्गं वार्क्षदुर्गम्। शूरैर्मनुष्यैर्दुर्गं नृदुर्गम् ॥७०॥

(६) **रामचन्द्रः**। षड्विधदुर्गस्वरूपमाह **धन्वदुर्गमिति**। धन्वदुर्गं मरुस्थलं यत्रातिनिर्जलतया तद्देशवासिभिरपि कथंचिज्जलं लभ्यते। 'समानौ मरुधन्वाना'वित्यमरः। परिखादिभिर्जलदुर्गम्। वार्क्षं वृक्षैर्दुर्गं एतादृशं दुर्गमाश्रित्य निवसेत् ॥७०॥

(८) **गोविन्दराजः। धन्वदुर्गमिति।** धन्वदुर्गमन्तरुदकं बाह्यतः समन्तात्पञ्चयोजनमात्रमरुभूम्युपेतम्। महीदुर्गं दृढं वप्रोपनिहितं विस्ताराद्द्विगुणोच्छ्रायद्वादशहस्ताधिकोच्छ्रितोपरि युद्धार्थगवाक्षादिप्राकारोपेतम्। अम्बुदुर्गं बाह्यतोऽगाधानाश्रावकोदकपरिवृतम्। वृक्षदुर्गं बहिःसमन्तात् ततो योजनमात्रं व्याप्यास्ति संहतमहावृक्षोपेतम्। मनुष्यदुर्गं समन्ततोऽवस्थापितहस्त्यश्वपदात्युपेतं, आयुधाविक्रान्तपुरुषम्। गिरिदुर्गं पर्वतपृष्ठमतिदुरारोहं अतिसंकटैर्वा मार्गानुगतम्। अन्तर्नदीप्रस्रवणादि उदकयुक्तमित्येवमेतेषु दुर्गेषु मध्यादन्यतमं दुर्गमाश्रित्य पुरं कुर्यात् ॥७०॥

(९) **भारुचिः**। प्रकारेण वेष्टितं विष्कम्भादिगुणोत्सेधेनैष्टकेन शैलेन वा द्वादशहस्तोच्छ्रितेन तालमूलेन कविशीर्षतापिताग्रेण दृढवप्रेण परिष्कृतं महीदुर्गं अगाधेनानास्रावणीयेन चोदकेन परिवेष्टितं अब्दुर्गम्। समन्ततोऽर्धयोजनमात्रं घनमहावृक्षान्वितं वार्क्षदुर्गं, चतुरङ्गबलाधिष्ठितं प्रविरायुधीयपुरुषप्रायं नृदुर्गं, गिरिपृष्ठं दुरारोहं एकमार्गानुगतं नदीप्रस्रवणोदकं गिरिदुर्गम् ॥७०॥

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्।
एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥७१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। बाहुगुण्येन बहुगुणत्वेन ॥७१॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्मादेषां दुर्गाणां मध्यात् दुर्गगुणबहुत्वेन गिरिदुर्गमतिरिच्यते। तस्मात्सर्वप्रयन्तेन तदाश्रयेत्। गिरिदुर्गे शत्रुदुरारोहत्वं महत्प्रदेशादल्पप्रयत्नप्रेरितशिलादिना बहुविपक्षसैन्यव्यापादनमित्यादयो बहवो गुणाः ॥७१॥

(४) **राघवानन्दः**। गिरेर्दुर्गत्वं दुरारोहत्वं चाह **सर्वेणेति**। तेषां धन्वदुर्गाणां मध्ये बाहुगुण्येन बहुगुणत्वेन प्रशस्तम् ॥७१॥

(५) **नन्दनः**। एषां दुर्गाणां मध्ये बाहुगुण्येन बहुगुणत्वात् ॥७१॥

(६) **रामचन्द्रः**। एषां मध्ये बहुगुणस्य भावो बाहुगुण्यं तेन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥७१॥

(८) **गोविन्दराजः। सर्वेण तु प्रकारेणेति**। यत एषां दुर्गाणां मध्यात् गुणभूयस्त्वेन गिरिदुर्गः प्रशस्यते इति गिरिदुर्गं सर्वप्रयत्नेन समाश्रयेत् ॥७१॥

(९) **भारुचिः**। एषां दुर्गाणामनाधृष्यतमत्वाद् गिरिदुर्गं श्रेष्ठम् ॥७१॥

त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाप्सरः।
त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥७२॥

(१) **मेधातिथिः। आद्यानि त्रीणि** धनुर्दुर्गादीनि। **आश्रिताः** आश्रयं कृतवन्तः। **मृगाः। गर्ताश्रया** गर्गरनकुलादयः। **अप्सरा** ग्राहकूर्मादयः। एषां दुर्गाणां तदाश्रितानां च

यादृशा गुणदोषास्तादृशा एव राज्ञामपि भवन्तीति प्रदर्शनार्थम् । **त्रीण्युत्तराणि प्लवङ्गमाः** कपयः ॥७२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **त्रीण्याद्यानि** धन्वमहीजलदुर्गाणि क्रमात् । **मृगा** हरिणादयः, ते हि जलाभावादत्र मृगया न संभवतीति मरुषु तिष्ठन्तीति । **गर्ताश्रया** मूषकाद्याः । **अप्सरा** मत्स्याद्याः । **प्लवङ्गमा** वानराः । नरा ग्रामादिनृदुर्गवासिनः । **अमरा** मेरुगिरिप्रभृतिवासिन एवासुरभयात् ॥७२॥

(३) **कुल्लूकः** । **एषां** दुर्गाणां मध्यात्प्रथमोक्तानि त्रीणि दुर्गाणि मृगादय आश्रिताः । तत्र धनुर्दुर्गं मृगैराश्रितं, महीदुर्गं गर्ताश्रितैर्मूषिकादिभिः, अब्दुर्गं जलचरैर्नक्रादिभिः, इतराणि त्रीणि वृक्षदुर्गादीनि वानरादय आश्रिताः, तत्र वृक्षदुर्गं वानरैराश्रितं, नृदुर्गं मानुषैः, गिरिदुर्गं देवैः ॥७२॥

(४) **राघवानन्दः** । दुर्गाश्रयो दुर्जय इत्यत्र दृष्टफलमाह **त्रीणीति** । एषां धन्वादिदुर्गाणां मध्ये धन्वमहीजलदुर्गत्रयं मृगमूषिकनक्रैराश्रितम् । अतस्तेषां दुर्जयत्वं लोकतः प्रसिद्धम् । तथा वृक्षमनुष्यगिरिदुर्गत्रयं वानरनरामरैराश्रितत्वाद् दुर्जयम् । अतः प्रसिद्धमेतद् दुर्गाश्रितस्यापराजय इति ॥७२॥

(५) **नन्दनः** । लोकसिद्धनिदर्शनोपन्यासेन दुर्गाश्रयणफलं श्लोकाभ्यामाह **त्रीणीति** । तेषां दुर्गाणां मध्य आद्यानि त्रीणि धन्वमहीजलदुर्गाणि **क्रमशो मृगगर्ताश्रया** बिलाश्रया मूषिकादयः **अप्सराः** मीनग्राहादयः **उत्तराणि** वार्क्षनृगिरिदुर्गाणि मेरुमन्दरगिरिदुर्गाश्रिता ह्यमरा असुरादिभिर्न पराजीयन्ते ॥७२॥

(६) **रामचन्द्रः** । एषां षण्णां मध्ये **आद्यानि त्रीणि**–धन्वदुर्गं मृगाणामाश्रयः, महीदुर्गं गर्ताश्रयाणां मूषकादीनाम् । तथा जलदुर्गं झषादीनामाश्रयः । **उत्तराणि क्रमशः** वृक्षदुर्गं प्लवङ्गानां वानरादीनाम् । नृदुर्गं सेनादुर्गं नृणामाश्रयः । गिरिदुर्गममराणामाश्रयः, यथा कालञ्जरे नीलकण्ठादयो वसन्ति ॥७२॥

(८) **गोविन्दराजः** । **त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाः पुरेति** । एषां दुर्गाणां मध्याद्यानि त्रीणि धन्वमह्यब्दुर्गाणि मृगादय आश्रिताः । तत्र धन्वदुर्गं मृगैराश्रितम् । महीदुर्गं बिलासादैर्नकुलादिभिः । अम्बुदुर्गमुदकचारिभिः कूर्मादिभिः । उत्तराणि त्रीणि वृक्षनृगिरिदुर्गाणि क्रमेण प्लवङ्गमादय आश्रिताः । तत्र वृक्षदुर्गं वानरैराश्रितम् । नृदुर्गं मनुष्यैः । गिरिदुर्गं देवैः ॥७२॥

यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः ।
तथाऽरयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥७३॥

(१) **मेधातिथिः** । दुर्गविधानप्रयोजनश्लोकोऽयम् । अत्यल्पबला अपि दुर्गाश्रिता महाबलैररिभिर्न सहसा शक्यन्तेऽभिभवितुमतो दुर्गाश्रयो युक्तः ॥७३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **शत्रव** एषां व्याधाद्याः ॥७३॥

(३) **कुल्लूकः** । यथैतान्दुर्गवासिनो मृगादीन् व्याधादयः शत्रवो न हिंसंति एवं दुर्गाश्रितं राजानं न शत्रवः ॥७३॥

(४) **राघवानन्दः**। एते **यथा** अबाध्यास्तथा नृपोऽप्यबाध्य इत्याह **यथेति**। शत्रवो व्याधमार्जारश्येनादयः दुर्गाश्रितान् दुर्गनिविष्टान् एतान्नोपहिंसन्त्येवमरयः प्रतिराजानो दुर्गं निविष्टं **न हिंसन्तीत्यर्थः** ॥७३॥

(५) **नन्दनः**। एतान्मृगादीनमरपर्यन्तान् ॥७३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यथा दुर्गाश्रितानेतान्मृगादीन्** शत्रवः सिंहादयो **न हिंसन्ति** तथाऽरयो दुर्गसमाश्रितं राजानं **न हिंसन्ति** ॥७३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यथेति**। यथैतान्मृगादीन् दुर्गवर्तिनो व्याधादयः शत्रवः **न** हिंसन्ति अशक्तत्वात्, एवं दुर्गाश्रितं राजानं न शत्रव इति ॥७३॥

(९) **भारुचिः**। दृष्टान्तश्लोकावादरप्रतिपत्त्यर्थौ. . . ॥७३॥

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥७४॥

(मंदरस्यापि शिखरं निर्मानुष्यं न शिष्यते। मनुष्यदुर्गदुर्गाणां मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥१॥)

(१) **मेधातिथिः**। सुप्रसिद्धमेतद्दुर्गप्रयोजनम्। प्राकारदृष्टान्तेन गिरिदुर्गबल-मेतदिति। तदयुक्तम्, महीदुर्गेऽपि प्राकारसम्भवात्। तस्मात्सर्वेषां दुर्गाणां तत्प्रयोजनं स्वबुद्धचा रूप्यते ॥७४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **शतं** पदातीन् ॥७४॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्मादेको धानुष्कः **प्राकारस्थः** शत्रूणां **शतं योधयति** प्राकारस्थं धानुष्कशतं च शत्रूणां **दशसहस्राणि** तस्माद् दुर्गं कर्तुमुपदिश्यते ॥७४॥

(४) **राघवानन्दः**। गिरिदुर्गे कैमुतिकन्यायमाह **एक इति**। कृत्रिमप्राकारस्थो-ऽप्येको धनुर्धरः प्रतिराज्ञः **शतं योधयति** युद्धेन निग्रहीतुं शक्नोति। यस्माच्छतं प्रतिपक्षदश-सहस्राणि तथा कर्तुमीष्टे तस्मात्किं वक्तव्यं गिरिस्थानां सामर्थ्यम्। य ईषत्क्षिप्तोऽपि शिलादिर्वा बहून्व्यापादयति ॥७४॥

(५) **नन्दनः**। **शत**मायुधिनां बहिःस्थाना**मेको योधयति** जयतीति यावत्। **शतं** प्राकारस्थानां धनुर्धराणां दशसहस्राणि बहिःस्थानामायुधिनाम् ॥७४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एक** इति। यस्मादेको धानुष्कः **प्राकारस्थः** परकीयानां शतं योद्धुं शक्नोति तस्माद् दुर्गं कर्तव्यतयोपदिश्यते ॥७४॥

(९) **भारुचिः**। प्रत्यक्षफलत्वं महीदुर्गस्य दर्शयति—एवं च तस्मिन्दुर्गे गुणो वेदितव्यः ॥७४॥

तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन वाहनैः।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥७५॥

(१) **मेधातिथिः**। **आयुधैः** खड्गप्रासादिभिः **संपन्नमुपेतम्**। आयुधग्रहणं वर्मशिर-स्त्राणोपस्कारादेरन्यस्यापि युद्धोपकरणस्य प्रदर्शनार्थम्। **धनं** रूप्यसुवर्णादीनि। **वाहनानि** रथाश्वादयः। **शिल्पिभिर्यन्त्रा**वाहतक्षप्रभृतिभिः। **यवसेन**। **ब्राह्मणैर्म**न्त्रिपुरोहितैरन्यैर्वा।

दण्डिकापोतेन (?) ध्वजशङ्कया कदाचिन्नृपधर्मसाहाय्येन प्रवर्तन्ते। प्रदर्शनार्थत्वाच्च भिषगौषधाद्यपेक्षेत। संरोहणाद्युपयोगि संनिधापयितव्यम् ॥७५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **यन्त्रैः** क्षेप्यादिभिः ॥७५॥

(३) **कुल्लूकः**। तद् दुर्गं खङ्गाद्यायुधसुवर्णादिधनधान्यकरितुरगादिवाहनब्राह्मण-भक्ष्यादिशिल्पियंत्रघासोदकसमृद्धं कुर्यात् ॥७५॥

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यदित्याह तदिति। तत्पुरं **आयुधसंपन्नं** आयुधानि धनुरादीनि तैः संपत्तिमत्। **ब्राह्मणैः** शत्रुघातने वाग्वज्रैः। **यन्त्रै**र्लोहादिनिर्मितदिव्यास्त्रैः। **यवसेन** हस्त्याहारादितृणेन ॥७५॥

(५) **नन्दनः**। तत्र दुर्गे सञ्चेतव्यान्याह **तदिति** ॥७५॥

(६) **रामचन्द्रः**। तद् दुर्गमायुधसंपन्नं स्यात्। **यवसेन** तृणादिना धान्यादिभिः **यन्त्रैः** क्षेपणादिभिः संपन्नं कार्यम् ॥७५॥

(७) **मणिरामः**। **तत्** दुर्गं **यवसेन** घासेन ॥७५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **तस्मादिति**। तद् दुर्गं खड्गाद्यायुधधनधान्याश्वादिवाहन-ब्राह्मणतक्षादिशिल्पयन्त्रघासोदकसमृद्धं कार्यम् ॥७५॥

(९) **भारुचिः**। दुर्गोपरोधकालप्रयोजनवतां प्रदर्शनार्थः श्लोकः। एवं च सत्यन्यदपि यत् कालप्रयोजनं वधशल्यविषवैद्यमौहूर्तिकादि तदपि ग्राह्यम् ॥७५॥

तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः।
गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम् ॥७६॥

(१) **मेधातिथिः**। **सुपर्याप्तम्**। यावदात्मनो राज्ञो राजपुत्रकोशायुधाश्वागारादिषूपयुज्यते। **गुप्तं** बहुकक्षाकम्। **गृहं कारयेत्**। **सर्वर्तुकं** सर्वर्तुमाल्यफलैः शोभितम्। सर्वे ऋतवो यत्रेति। ऋतुशब्देन तत्कार्याणि पुष्पफलादीनि लक्ष्यन्ते। 'सर्वर्तुगमिति' पाठे सर्वानृतूनगच्छति प्राप्नोतीति व्युत्पत्तिः। अर्थस्तु स एव। यो यत्र भवति स तेन व्याप्त इत्युच्यते। **शुभ्रं** सुधाधवलितम्। **जलवृक्षसमन्वितं** धारागृहोद्यानवनसंपन्नम् ॥७६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **सुपर्याप्तं** सर्वेषां वसतां संकीर्णम्। **सर्वर्तुकं** सर्वर्तुरम्यम्। **शुभ्रं** प्रसाद्यम् ॥७६॥

(३) **कुल्लूकः**। **तस्येत्यादि**। **तस्य** दुर्गस्य मध्ये पर्याप्तं पृथक् पृथक् स्त्रीगृहदेवागारा-युधागाराग्निशालादियुक्तं परिखाप्राकाराद्यैः **गुप्तं सर्वर्तुकं** फलपुष्पादियोगेन **सर्वर्तुकं** सुधाधवलितं वाप्यादि जलयुक्तं वृक्षान्वितमा**त्मनो गृहं कारयेत्** ॥७६॥

(४) **राघवानन्दः**। ततः किं तत्राह **तस्येति**। **सुपर्याप्तं** सुष्ठु हस्त्यश्वरथपदाति-भी राज्ञीनां राज्ञः पुत्राणां च वसतये पर्याप्तं समर्थम्। **गुप्तं** प्राकाराद्यैः। **सर्वर्तुकं** सर्वेषामृतूनां योग्यानि पुष्पादीनि यत्र। **शुभ्रं** सौधादिभिः ॥७६॥

(५) **नन्दनः**। **तस्य** दुर्गस्य। **सुपर्याप्तं** महावकाशम्। सर्वर्तुगं सर्वेष्वृतुषु गम्यं सर्व-कालानुगुणमिति यावत्। **कारये**द्राजा। **जलवृक्षसमन्वितं** दीर्घिकोद्यानसम्पन्नमित्यर्थः ॥७६॥

(६) **रामचन्द्रः**। **तस्य** दुर्गस्य मध्ये **सुपर्याप्तं** विस्तीर्णं गृहमात्मनः कारयेत्। जलवृक्षसमुद्भवं जलवृक्षयोर्मध्ये समुद्भवो यस्य तत्। **सर्वर्तुकं** षडार्तवोत्पन्नं रक्षितम् ॥७६॥

(७) **मणिरामः**। स्वपर्याप्तं पृथक् पृथक् रात्र्यादिवासयोग्यं। **गुप्तं** परिखादिभिः। **सर्वर्तुकं** फलपुष्पादियोगेन। **शुभ्रं** सुधाधवलितं ॥७६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **तस्येति**। तस्य दुर्गस्य मध्ये सुष्ठु पर्याप्तं पृथगायुधानां शालाद्युपेतं प्राकारपरिखादिरक्षितं, **सर्वर्तुकं** फलपुष्पादियोगेन सर्वे ऋतवो यत्र सुधाधवलितं दीर्घिकादिजलयुक्तं वृक्षाश्रितं **गृहमात्मनः कारयेत्** ॥७६॥

(९) **भारुचिः**। आत्मतन्त्रानुरूपमसम्बाधः यथर्तुस्नानं सुरुङ्गादियुक्तं च गृहं कारयेत् ॥७६॥

तदध्यास्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्।
कुले महति संभूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥७७॥

(१) **मेधातिथिः**। **तद्** गृहमा**श्रित्य** भार्या तत्र सहायार्थं महतः कुलादुद्वोढव्या। एतत्संबन्धेन संरक्षणार्थम्। **सवर्णामि**त्यादावुच्यते तत्प्राक् प्रदर्शितम्। **हृद्यां** मनोरमां कान्तिलावण्ययुक्ताम्। **रूपं** संस्थानम्। **गुणा** वचनाचरणादयः। **तैरन्वितां** युक्ताम् ॥७७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। हृद्यां मनस्यदुष्टाम् ॥७७॥

(३) **कुल्लूकः**। तद् गृहमाश्रित्य समानवर्णां शुभसूचकलक्षणोपेतां महाकुलप्रसूतां मनोहारिणीं सुरूपां गुणवतीं भार्यामुद्वहेत् ॥७७॥

(४) **राघवानन्दः**। **तदध्यास्येति**। 'अधिशीङ्स्थासां कर्मे'ति कर्मत्वं अधिकरणस्य। तत्पुरं अध्यास्य अधिष्ठाय भार्यामुद्वहेत्। तां विशिनष्टि—लक्षणान्वितां भ्रातृमत्त्वश्रीसौख्य-सूचकत्वश्यामाङ्गित्वादिदेहगुणयुक्ताम्। तदुक्तम्—'कूपोदकं तरुच्छाया श्यामाङ्गी इष्टकागृहम्। शीतकाले भवेदुष्णं ग्रीष्मकाले च शीतल'मिति। हृद्यां कामकलादिनिपुणतया हृदे मनसे अर्हति या ताम्। **रूपगुणान्वितां** रूपं चम्पकगौरादिगुणा अङ्गसौष्ठवपातिव्रत्यादयः तैर्युक्तां च ॥७७॥

(६) **रामचन्द्रः**। **तद्** गृहं अध्यास्य उषित्वा **हृद्यां** मनोहराम् भार्यामुद्वहेत् ॥७७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **तदिति**। **तद्** गृहमधिष्ठाय समानवर्णां प्रशस्तलेखातिलकादि-लक्षणोपेतां महाकुलीनां मनोरमां स्वाकृतिमाचारादिसम्पन्नां भार्यामुपयच्छेत् ॥७७॥

(९) **भारुचिः**। राज्यतन्त्रसहायार्थं महतः कुलादित्येतत्सम्बन्धेन सवर्णादीनामुक्ताना-मनुवादः ॥७७॥

पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजः।
तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥७८॥

(१) **मेधातिथिः**। सत्यपि द्वितीयानिर्देशेन प्राधान्यावगमे विवक्षितमेवैकत्वम्, अन्यत्राप्युपादानात्। यूपं छिनत्ति भार्यां विन्देतेतिवत्। **ऋत्विजो वृणुयात्**। तेषां च सङ्ख्या श्रुतित एवावगन्तव्या। गुणाश्च "नातिस्थूलो नातिकृशः नातिदीर्घो नातिह्रस्वः नातिवृद्धो नातिबालः—सप्तपुरुषान् विद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिः समनुष्ठितोभयभावान्।

तान् प्रति नाब्राह्मण्यमाशङ्क्यते—विद्वान्याजयति" इत्यादि। **गृह्याणि कर्माणि** शान्तिस्वस्त्ययनादीनि। **वैतानिकानि** वैहारिकाणि त्रेताग्निविषयाणि ॥७८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गृह्याणि** स्मृत्याचारतो ग्राह्याणि। **वैतानिकानि** श्रौतानि ॥७८॥

(३) **कुल्लूकः**। **पुरोहितं** चाप्याथर्वणविधिना कुर्वीत, ऋत्विजश्च कर्माणि कर्तुं वृणुयात्। ते चास्य राज्ञो गृह्योक्तानि त्रेतासंपाद्यानि कर्माणि कुर्युः ॥७८॥

(४) **राघवानन्दः**। **पुरोहितं** 'अथर्ववेदिनं पुरोहितं वृणीते'ति श्रुतेः। स वैदिको विप्रश्च ऋत्विजः वृणुयात्। **ऋत्विजः** अस्य राज्ञः गृह्याणि गृह्योक्तानि वेत्थदेवादीनि वैतानिकानि श्रौताग्निहोत्रादीनि च ते वृताः कुर्युरित्यन्वयः ॥७८॥

(५) **नन्दनः**। गृहस्थस्य राज्ञः श्रौतस्मार्तकर्मस्वधिकृतानाह **पुरोहित**मिति। **गृह्याणि** औपासनादीनि। **वैतानिका**न्यग्निहोत्रादीनि ॥७८॥

(६) **रामचन्द्रः**। स तस्य राज्ञः **गृह्याणि** स्मार्तानि स्वशाखोक्तानि कर्माणि **वैतानिकानि** श्रौतानि कुर्यात् ॥७८॥

(७) **मणिरामः**। **गृह्याणि** आवसथ्याग्निसाध्यानि। **वैतानिकानि** गार्हपत्यादिसाध्यानि ॥७८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **पुरोहित**मिति। **पुरोहितं** चाथर्वणविधिज्ञं कुर्वीत। ऋत्विजश्च सूत्रकारोक्तप्रक्रियया वृणुयात्। ते चास्य राज्ञो गृह्योक्तानि श्रौतानि कर्माणि कुर्युः ॥७८॥

(९) **भारुचिः**। अमात्यगुणैर्ब्राह्मणगुणैश्च यु(क्तः?) पुरोहितः कुर्यात्। ऋत्विजस्तु ब्राह्मणगुणयुक्ता एव ॥७८॥

यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः।
धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ॥७९॥

(१) **मेधातिथिः**। **आप्तदक्षिणै**र्भूरिदक्षिणैः पौण्डरिकादिभिः। **भोगान् धनानि च**। वस्त्रगन्धविलेपनादयो भोजनविशेषाश्च 'भोगाः', 'धनानि' सुवर्णादीनि। नित्यमेव तद्दानमिच्छन्ति। **धर्मार्थं** तस्योत्पत्त्यर्थमेव ॥७९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **भोगान्** भोगहेतून् स्त्रीवस्त्रगृहादीन्। **धनानि** सुवर्णानि ॥७९॥

(३) **कुल्लूकः**। राजा नानाप्रकारान् बहुदक्षिणान् अश्वमेधादियज्ञान् कुर्यात्, ब्राह्मणेभ्यश्च स्त्रीगृहशय्यादीन् भोगान् सुवर्णवस्त्रादीनि धनानि दद्यात् ॥७९॥

(४) **राघवानन्दः**। **आप्तदक्षिणैः**। एतेन 'सहस्रदक्षिणेन यजेते'त्यादिविधिना प्राक्प्रोक्ता या दक्षिणा तद्दक्षिणैः। **भोगान्** भोग्यान् स्त्रीगृहशय्यादीन्। **धनानि** सुवर्णरजतादीनि च दद्यादित्यन्वयः ॥७९॥

(५) **नन्दनः**। याजकवरणप्रसङ्गाद्यजमानमप्याह **यजेतेति**। **आप्तदक्षिणैः** पर्याप्तदक्षिणैः। भोगान्भोग्यान् गोमहिषादीन् ॥७९॥

(७) **मणिरामः**। आप्तदक्षिणैः बहुदक्षिणैः ॥७९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यजेतेति**। राजाऽश्वमेधपुण्डरीकादीन् नानाप्रकारान् पर्याप्तदक्षिणान् यज्ञान्कुर्यात्। ब्राह्मणेभ्यः स्वीयान् गृहशय्यादीन् **भोगान् धनानि च** सुवर्णादीनि धर्मार्थं दद्यादितीदमधिकं राज्ञो दानयागमवश्यकर्तव्यमुच्यते ॥७९॥

(९) **भारुचिः**। इमे अधिके राजदाने राज्ञो विधीयेते, नित्यवदेवानयोरप्यकरणे प्रत्यवाय एव ॥७९॥

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम्।
स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नृषु ॥८०॥

(१) **मेधातिथिः**। **बलिं** करं धान्यादीनां षष्ठाष्टमादिभाग**माप्तै**रर्थादुपधाशुद्धैः। यथोक्तमा**म्नायपरश्च** स्यात्। आगमप्रधानतर्कशास्त्राण्याश्रयेत्। अथवा पारंपर्यगतमेव भागं गृह्णीयान्नाधिकम्। **वर्तेत पितृवन्नृषु**। करदेष्वन्येषु च स्नेहबुद्ध्या वर्तेत ॥८०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सांवत्सरिकं वत्सरलभ्यं **बलिं** करं भूमिजलशुष्कादि-निमित्तम्। आम्नायपरोऽभ्यासपरः। सर्वस्याकरादेः स्मरणे यत्नं कुर्यादित्यर्थः ॥८०॥

(३) **कुल्लूकः**। राजा सक्तैरमात्यैर्वर्षग्राह्यं धान्यादिभागमानाययेत्। **लोके** च करादिग्रहणे शास्त्रनिष्ठः स्यात् स्वदेशवासिषु नरेषु पितृवत् स्नेहादिना वर्तेत ॥८०॥

(४) **राघवानन्दः**। **आप्तै**र्युक्तकारिभिः। संवत्सरोत्तीर्णं **बलिं** करं धान्यादीन् धनं च गृह्णीयादिति तात्पर्यम्। **आम्नायपरः** करादिग्रहणशास्त्रनिविष्टः। पिता यथा पुत्रपालना-न्वेषी तद्वन्नृपः स्यात् **नृषु** स्वप्रजासु ॥८०॥

(५) **नन्दनः**। कुतश्च राज्ञो धनागमो धनेन यजेत दद्याच्चेदपेक्षायामाह **सांवत्सरिक-मिति**। संवत्सरे भवं सांवत्सरिकं, संवत्सरस्य सकृदिति यावत्। **बलिं** करम्। पूर्वं मर्यादानुरूपेण करादानमाम्नायः। **नृषु** दीनादिष्वनुकम्पया वर्तनं पितृवद्वर्तनम् ॥८०॥

(६) **रामचन्द्रः**। सांवत्सरिक**बलिं** उपहारान्। च पुनः **आम्नायपरः** अभ्यासपरः स्यात् सर्वस्य करादेः स्मरणे यत्नं कुर्यादित्यर्थः ॥८०॥

(७) **मणिरामः**। **सांवत्सरिकं** वर्षग्राह्यं **बलिं** धान्यादिभागं। **आप्तैः** शक्तैरमात्यैः। **लोके** च करादिग्रहणे। **आम्नायपरः** शास्त्रोक्तरीत्या करग्रहणपरः। **नृषु** स्वदेशवासिषु ॥८०॥

(८) **गोविन्दराजः**। **सांवत्सरिक**मिति। आप्तैर्हितकारिभिरुक्तगुणैः अमात्यैर्वार्षिकं वक्ष्यमाणं धान्यादिकं राष्ट्रादानाययेत्। शास्त्रप्रधानश्च लोके करशुल्कादिषु स्यात् राष्ट्रीयेषु पितृवत्स्नेहादिना वर्तेत ॥८०॥

(९) **भारुचिः**। यथोक्तेभ्यः आयस्थानेभ्यः आम्नायप्रामाण्येन षष्ठाष्टमभागग्रहणा-दिना बलिमाहारयेत्। राजा च समः स्यात् ॥८०॥

अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः।
तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्नृणां कार्याणि कुर्वताम् ॥८१॥

(१) **मेधातिथिः**। **अध्यक्षा** अधिकृताः प्रत्यवेक्षितारस्तान्**कुर्यात्**। **विविधान्** बहुप्रकारान् मृदूनुग्रान् धार्मिकान् अर्थार्जनपरांश्च। **तत्र तत्र** सुवर्णकोष्ठागारे पण्यकुप्यकर्म-स्वधिकृताः प्रत्यवेक्षितारस्तान् शुल्कनौहस्त्यश्वरथपदात्यादीन् **विपश्चितः** स्थापयेत्। सर्वे एते अमात्यगुणसंपद्युक्ता विज्ञेयाः। यथोक्त**मध्यक्षप्रचारे** "तेऽध्यक्षाः सर्वाणि कार्याण्यवे-क्षेरन्नन्येषां नृणां तत्स्थानोपयोगिनां कार्याणि कुर्वताम्, हस्त्यध्यक्षेण हस्तिपकाः, अश्वाध्यक्षेण तुरङ्गमाद्याः, गवाध्यक्षेण कर्षणादयः" ॥८१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अध्यक्षानीक्षणेनाधिष्ठातॄन्। **कार्याणि** अर्थानयनादीनि। कुर्वतां कार्याण्यवेक्षेरन् ॥८१॥

(३) **कुल्लूकः**। **तत्र तत्र** हस्त्यश्वरथपदाताद्यर्थादिस्थानेष्वध्यक्षानवेक्षितॄन्। **विविधान्** पृथक् पृथक् **विपश्चितः** कर्मकुशलान् कुर्यात्। **ते अस्य** राज्ञः तेषु हस्त्यश्वादिस्थानेषु मनुष्याणां कुर्वतां सर्वाणि कार्याणि सम्यक् कार्यार्थमवेक्षेरन् ॥८१॥

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यत्, **तत्र तत्र** हस्त्यश्वरथपदातिव्यवहारार्थस्थानेषु। **अध्यक्षा**नुक्ताविषयानधिलक्षीकृतान्यक्षानीन्द्रियाणि येषां तान् अवेक्षितॄन्। **विपश्चितः** तत्तत्कर्मशास्त्रज्ञान्। **ते अस्य** रक्षकाः कार्याणि कर्माणि कुर्वतां नृणां यथा तानि सम्यगवितथं तथाऽवेक्षेरन्नित्यन्वयः ॥८१॥

(५) **नन्दनः**। करहारिणामनुसंधायकानाह **अध्यक्षा**निति। तत्र तत्र करविशेषे। कार्याणि कराहरणकार्याणि ॥८१॥

(६) **रामचन्द्रः**। ईक्षणे तत्र तत्र विविधानधिष्ठातॄन्कुर्यात् ॥८१॥

(७) **मणिरामः**। तत्र तत्र हस्त्याद्यर्थस्थानेषु। **विपश्चितः** कर्मकुशलान्। ते हस्त्यादिस्थानेषु स्थापिताः अस्य राज्ञः हस्त्यादिस्थानेषु नृणां कुर्वतां सर्वाणि कार्याणि अवेक्षेरन् ॥८१॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अध्यक्षानिति**। तस्य कार्याण्यवेक्षेरन् नृणां कार्याणि कुर्वताम्। तत्र तत्र हस्त्यश्वायुधार्थादिस्थानेषु अधिकृतान् विपश्चितः तत्र तत्कर्मकुशलान् विविधान् पृथक् पृथक् कुर्यात्। न चास्याक्षतेषु तेषु हस्त्यश्वादिस्थानेषु तदौपयिकानि कार्याणि कुर्वतां मनुष्याणां सर्वाणि कार्याणि सम्यक्करणार्थमवेक्षेरन् ॥८१॥

(९) **भारुचिः**। सुवर्णकोष्ठागारपण्यकुप्यायुधतुलाशुल्कनौहस्त्यश्वरथपत्त्यध्यक्षादीन् विविधान् विपश्चितः स्थापयेत्। सर्व एते अमात्यगुणसंयुक्ता विज्ञेयाः ॥८१॥

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत्।
नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥८२॥

(१) **मेधातिथिः**। गुरुकुलाधीतावगतवेदार्था गार्हस्थ्यं प्रतिपित्सवो धनेन पूजयितव्याः। इदमपि नैय्यमिकदानम्। अत एवाह **नृपाणामक्षय इति**। नित्यत्वादक्षयो यावज्जीविकः। काम्यत्वे चाफलभावि निवर्तते। यदुक्तं 'सांतानिकं यक्ष्यमाणमिति' (११/१), तदेवेदम्। अन्ये त्वाहुः—तत्रार्थिभ्यो दानं विहितम्। इह त्वनर्थिनामधिकारात् विधानमात्रया वस्त्रयुगादिदानेन च नराणां पूजा कर्तव्या। तथा चाह **विप्राणां पूजको भवेदिति**। **निधिरिव** निधिः, उत्तमफलत्वात्। ब्रह्मसंनिहितो **ब्राह्मः** ॥८२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। आवृत्तानां समावृत्तानां गुरुदक्षिणार्थं विवाहार्थं कर्तुमिच्छतां वा। ब्राह्मो ब्राह्मणेषु निक्षिप्तः ॥८२॥

(३) **कुल्लूकः**। गुरुकुलान्निवृत्तानां अधीतवेदानां ब्राह्मणानां गार्हस्थ्यार्थिनां नियमतो धनधान्येन पूजां कुर्यात्, यस्माद्योऽयं ब्राह्मो ब्राह्मणेषु स्थापितधनधान्यादिनिधिरिव निधिः अक्षयो ब्रह्मफलत्वात् अविनाशी राज्ञां शास्त्रेणोपदिश्यते ॥८२॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच, आवृत्तानामागतानां गुरुकुलात् पूजको गृहादिदाता स्यात्। तेन किं तत्राह—एष निधिः एवंविशिष्टब्राह्मणेषु वस्त्रौदनादिनिधिर्निक्षेपतुल्यः। स हि यथा कालान्तरे प्राप्यते एषोऽपि तथा। ब्राह्मः परंपरया ब्रह्मणि मोक्षरूपे पर्यवसितः। 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेने'(बृहदा. ४।४।२२)त्यादिश्रुतेः। ब्रह्म ब्राह्मणजातिः, तदुद्देश्यकत्वाद्वा ब्राह्मः ॥८२॥

(५) **नन्दनः**। एवं धनागमद्वारमुक्तम्, इदानीं प्रस्तुतं दानमेवाह **आवृत्तानामिति**। पूजको भवेदिष्टार्थदो भवेत्। 'एष ब्राह्मो निधिर्नृपाणामक्षयोऽभिधीयते एतत्सृष्ट्वा ब्राह्मणनिहितं द्रव्यं' राज्ञामक्षय्यफलमिति शास्त्रैर्विधीयते। हिशब्दो हेतौ ॥८२॥

(६) **रामचन्द्रः**। गुरुकुलादावृत्तानामागतानां स्नातकानां विप्राणां विशेषतः पूजको भवेत्। एष ब्राह्मणो(ह्मो?)निधिः ब्राह्मणेषु दत्तमक्षयमित्यर्थः ॥८२॥

(७) **मणिरामः**। **आवृत्तानां** प्रधीतवेदानां। **विप्राणां** गार्हस्थ्यार्थिनां। **पूजकः** धनधान्येन पूजां कुर्यात्। तत्र हेतुमाह **नृपाणामिति**। हि यस्मात् ब्राह्मः ब्राह्मणे स्थापितो धनधान्यादिनिधिः निधिरिव निधिः अक्षयः ब्रह्मफलत्वादविनाशी। विधीयते राज्ञां शास्त्रेणोपदिश्यते ॥८२॥

(८) **गोविन्दराजः। आवृत्तानामिति। नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मो विधीयते**। यतो गुरुकुलनिवृत्तानां ब्राह्मणानां नियमतो धनदानेन पूजां च कुर्यात्; यस्मात्सोऽयं निधिरिव निधिः ब्राह्मणेषु निहितो धनादिषु विनश्वरो राज्ञां शास्त्रेणोपदिश्यते। ब्राह्माख्यो जन्मान्तरेऽपि सुनिहितो भवति ॥८२॥

(९) **भारुचिः**। इदमपि स्नातकेभ्यो नियमदानं राज्ञो विधीयते। एतेभ्योऽपि ह्यददतः प्रत्यवायस्तथा चोक्तं—**अदित्संस्त्यागमर्हतीति** ॥८२॥

न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति।
तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥८३॥

(१) **मेधातिथिः**। ब्राह्मणेभ्यो योऽर्थो दत्तः, न **तं स्तेना** आटविकादयोऽ**मित्राश्च** शत्रवो हरन्ति। न भूमिष्ठमिव विस्मृत्य प्रातिभाव्येन वा **नश्यति** ॥८३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **न नश्यति** स्वयमदर्शनं न याति ॥८३॥

(३) **कुल्लूकः**। अत एव **न तमिति**। तं ब्राह्मणस्थापितनिधिं न चौरा नापि शत्रवो हरंति, अन्यनिधिवत् भूम्यादिस्थापितः कालवशान्न नश्यति, स्थानभ्रांत्या वाऽदर्शनमुपैति, तस्माद्योऽयमक्षयोऽनंतफलो निधिरिव निधिः धनौघः स राज्ञा ब्राह्मणेषु निधातव्यः, तेभ्यो देय इत्यर्थः ॥८३॥

(४) **राघवानन्दः**। अक्षयत्वमाह **नेति**। **स्तेनाः** छिद्रं कृत्वा ये हरन्ति प्रसभं वा। **अमित्राः** शत्रवः। **न नश्यति** भूमिष्ठनिधिरिव ॥८३॥

(५) **नन्दनः**। न चास्य निधेरुपसर्गा निधित्वप्रयुक्ताः सन्तीत्याह **न तमिति**। तं निधिम्। **नश्यति** विस्मरणादिना ॥८३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **तं** निधिं **स्तेनाः** चोराः शत्रवो वा न हरन्ति ॥८३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **नेति**। **तं** ब्राह्मं निधिं **न** चौरा नापि शत्रवो हरन्ति। अन्यनिधिवन्नापि मृत्संयोगादिना नश्यति। तस्माद्योऽयमक्षयो निधिर्ब्राह्मणाख्यनिधिर्जन्मान्तरे उत्तमान्तफलावाप्तये राज्ञा धनादिर्ब्राह्मणेषु निधातव्यः ॥८३॥

(९) **भारुचिः**। यथा **स्तेना** आटविकाः **अमित्राः** नृपद्रव्यापहारिणः न तथा ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्यादिदानेन निधेः कुतश्चिद्विनाश इत्यर्थः। इत्यर्थवादोऽयं नियतदानस्तुत्यर्थः ॥८३॥

न स्कन्दते न च्यवते न विनश्यति कर्हिचित्।
वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥८४॥

(१) **मेधातिथिः**। एष एवार्थोऽवश्यानुष्ठेयः प्रकारान्तरेण पुनरुच्यते। अग्नौ यद्धूयते तत्कदाचित् **स्कन्दत्यधः** पतति हूयमानम्, तथा **च्यवते** पुरोडाशादि क्षामतया। ततश्च कर्मवैगुण्याद्विनश्यति शिष्टानाम्। इदं तु यद् ब्राह्मणेभ्यो दानं न तस्मिन्‌ दोषाः सन्ति। अत एवाह **वरिष्ठा(ष्ठम)ग्निहोत्रेभ्यः** अग्नौ होमेभ्य इत्यर्थः। मुख्यार्थवृत्त्या कर्मनामधेयमेवाग्निहोत्रशब्दस्तदा चादिग्रहणं व्याख्येयम्। **मुखे** हुतमिति। पाणिरेव ब्राह्मणस्य मुखं "पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृत" इति वचनात्। **वरिष्ठं** श्रेष्ठम्। अर्थवादश्चायं न पुनर्होमनिन्दैव ॥८४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **न स्कन्दते** न स्रवति। **न च्यवते** न पतति। कठिनं न व्यथत इति पाठेऽप्ययमर्थः। **न विनश्यति** श्वावलेहादिना ॥८४॥

(३) **कुल्लूकः**। अग्नौ यत् हविर्हूयते तत् कदाचित् स्कंदते स्रवत्यधः पतति, कदाचिद्व्यथते शुष्यति, कदाचिद्दाहादिना नश्यति, ब्राह्मणस्य मुखे यत् हुतं 'पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृत' इति ब्राह्मणहस्तदत्तमित्यर्थः। तस्य नोक्ता दोषाः, तस्मादग्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठं ब्राह्मणाय दानमित्यर्थः ॥८४॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **न स्कन्दते** नाधः पतति न व्यथते न नंक्ष्यतीति कृत्वा व्यथा दुःखं नोत्पादयति पुत्रादिवत्प्रत्यक्षं न नश्यतीति वरिष्ठमिति। अग्नौ हविः क्षिप्तं देवतृप्तौ संदिग्धं ब्राह्मणमुखे तु न तथा साक्षात्प्रीत्युक्तेः, 'ब्राह्मणो मनुष्येषु' (बृह. १।४।१५) इति श्रुतेः। 'नाहं तथाद्मि यजमानहविर्वितानैश्चोध्दृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन। यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतो नु घास'मिति **भागवतोक्तेश्च** ॥८४॥

(५) **नन्दनः**। यजेत दद्याच्चेत्युक्तम्, यजनाद्दानं विशिष्टमित्याह **नेति**। **स्कन्दनं** परिस्रवणम्। केशकीटापत्तिर्व्यथनम्। अदर्शनं नाशः। अग्निहोत्रेभ्योऽग्निहोत्रहुतेभ्यो द्रव्येभ्यः ॥८४॥

(६) **रामचन्द्रः**। यद् ब्राह्मणस्य मुखे हुतं तन्न स्कन्दते न क्षरते। 'स्कन्दि गतिशोषणयो'रित्यस्य धातो रूपं ज्ञेयम् ॥८४॥

(७) **मणिरामः**। तेन अधः पतति। न व्यथते न शुष्यति। न विनश्यति दाहादिना। मुखे हस्ते। हुतं दत्तं। 'पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः' इत्युक्तत्वात्। तस्मादग्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठं ब्राह्मणाय दानमित्यर्थः ॥८४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **न स्कन्दत** इति। अग्निहोत्राद्याहुतेः किल स्रवणं चलम् नाशाख्या दोषा भवन्ति। अतश्च कर्मवैगुण्यं यत्पुनरेतद् ब्राह्मणमुखाग्नौ हुतं, ब्राह्मणस्य दत्तं तन्न स्रवति न चलति नापि दाहादिना कदाचिद् विनश्यति। तस्मादेतद्दोषाऽसंभवादग्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठमिति प्रकृतदानस्तुतिपरमेतत् ॥८४॥

(९) **भारुचिः** अयं चान्य :—यथा स्कन्ना आहुतिर्दोषाय पात्रभेदाच्च व्यथिताः अविज्ञातदेवता च यथाहुतिर्नश्यति । तथा च ब्राह्मणं 'अर्धा ह्वा एषाहुतिर्यां देवताम् अविज्ञाप्य हुता' एवं च सति या आहुतेर्दोषत्रयेण निन्दा सा प्रकृतब्राह्मणदानस्तुत्यर्था। तथा चोक्तम्'वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यः' इति । अग्निहोत्रेभ्योऽग्निहोत्रादिभ्य इत्यर्थः । सर्वनित्यकर्मोपसंग्रहार्थमेतदेवं विज्ञेयम् । मुखग्रहणाच्चान्नदानमिति केचिदाहुः। तदयुक्तं; 'पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः' इति वचनात् । सर्वं प्रतिग्रहविषयमेतद्विज्ञेयम् ॥८४॥

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे।
आचार्ये शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥८५॥

(१) **मेधातिथिः**। "विप्रेभ्य" इति च प्रकृतम् । तथा च प्रागप्युक्तम् (३ । ९६) "वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणाये"ति । न च यथाश्रुतदानफलोपपत्तिः। कीदृशं हि तत्साम्यं—जातितः परिमाणत उपकारतो वा? यदि तावज्जातितस्तदिति, औषधपानोद्देशेन देवलेभ्यो दत्तं खाद्यदानं दुःखायैव स्यात्। तिक्तकटुकषायानि प्रायश औषधानि विरेचनीयानि, न प्रीतिजननानि। अथ परिमाणतः, तत्रापि यदि द्रव्यमनपेक्ष्य केवलपरिमाणसाम्यम्, सुवर्णं दत्तं तत्परिमाणं ताम्रं लभ्येत, अन्यद्वा मृत्काष्ठादि। अथ जातितः परिमाणतश्च, तत्र प्रागुक्ता एव दोषाः। अथोपकारतः, तत्रापि हि यदि तज्जातीय एवोपकारः व्याधिनिवृत्तिरौषधोपकारः। असति च व्याधौ फलस्य विनिवृत्तिरतो व्याधिनिवृत्तिफलकेनौषधदानेन व्याधिराक्षेप्तव्यः। सुसमं वा अन्यद्दुःखं इति प्राप्तम्। तस्मात् यथा निवीतं मनुष्याणां उपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इत्युपव्यानविशेषान्निवीतादयो न पृथग्वाक्यानि तथेदमपि द्रष्टव्यम्।" अत्रोच्यते। नात्राख्यातश्रवणमस्ति, सर्वेषां समत्वात्। तत्र यद्यर्थवादः 'सहस्रं वेदपारग' इति तदर्थवादोऽस्तु। अथायं विधिः विध्यन्तरशेषभावात्सर्वत्र विधिरभ्युपेतव्यो विशेषाभावात्। निवीतादिषु तूपव्ययत इत्यत्राख्यातदर्शनात् तदस्य विधिविषयत्वयोग्यत्वाभावादेकत्वावगमाच्च युक्तार्थवदेव तद्ध्यनुक्तिविशेषः। यत्तु नाब्राह्मणेभ्यो दानमस्तीति तद्विस्मृतं भवेत्। दीनानाथादिभ्यः सर्ववर्णेभ्यो दानस्य विहितत्वात्। एतान्येव च विधायकानि वाक्यानि ब्राह्मणेभ्यो राज्ञां दानस्य। यत्तूक्तं "यथाश्रुतफलानुपपत्तिः सर्वप्रकारेणायाभ्युपगम्यमानत्वादिति"। अत्रोच्यते। लौकिकीयं वाचोयुक्तिः। **सममिति**। यल्लोके नात्युत्कृष्टं तदेवमुच्यते। समलवणाः सक्तव इति। उपकारापेक्षा च 'द्विगुणमिति' संख्याश्रुतिर्यावत्तस्योपकारस्तावद्द्विगुणो भवति। न तद्द्रव्यप्राप्तिर्नापि तज्जातीय एवोपकारः, किंतु प्रीत्यतिशयोत्पत्तिः। न चेह फलविशेषश्रुतिर्येनेयमाशङ्काऽपि स्यात्किं तदेव द्रव्यं प्राप्येत उत स एवोपकार इति। अश्रुतफलविशेषेषु स्वर्गः फलम्। किंच तिलादिदाने प्रजाप्तिः फलं श्रूयते। तत्र का द्रव्य-

साम्याशङ्का? तस्माच्चायमप्यर्थ उत्तरोत्तरोऽत्र च पात्रातिशयदानात्फलातिशयसिद्धिः। तथा चाह "पात्रस्य हि विशेषेणेति" (८६)।

ब्राह्मणब्रुवे ब्रुवशब्दः कुत्सायाम्। जातिमात्रब्राह्मणोऽध्ययनादिगुणहीन इत्यर्थः। **आचार्य** उपनेता। **वेदपारगो**ऽध्ययनश्रवणाभ्यां वेदस्यान्तं गतः ॥८५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दानमवैधमपि अब्राह्मणे क्षत्रियादौ दीयमानमानृशं-स्यात्तत्समं यावन्मात्रं दानस्यानृशंस्यं कृतं फलं तत्र तावन्मात्रम्। **द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे** जाति-मात्रोपजीविनि प्रतिग्रहरूपेण दत्ते आनृशंस्यं दानफलं च प्रतिग्रहदानफलं च। आचार्ये अध्यापयितरि वेदैकदेशस्य द्विगुणीभूतमेव सहस्रगुणम्। **वेदपारगे** वेदस्यैकस्यार्थतो ग्रन्थतश्च पारंगते ॥८५॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणेतरक्षत्रादिविषये यद्दानं तत्समफलं यस्य देयद्रव्यस्य यत्फलं श्रुतं ततो नाधिकं न च न्यूनं भवति। यो ब्राह्मणः क्रियारहित आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीति स **ब्राह्मणब्रुवः** तद्विषयदानं पूर्वापेक्षया द्विगुणफलं। एवं प्राधीते प्रक्रांताध्ययने ब्राह्मणे लक्षगुणं फलं। समस्त-शाखाध्यायिन्यनंतफलं। 'सहस्रगुणमाचार्ये' इति वा तृतीयपदस्य पाठः ॥८५॥

(४) **राघवानन्दः**। विप्राणामिति प्रकृतं, तत्र प्रासंगिकान्पात्रगुणानाह **समेति**। क्षत्रिय-ब्राह्मणपदवाच्याध्ययनप्रवृत्तब्रह्मचारिकृतवेदाध्ययनाश्चत्वारोऽब्राह्मण इत्यादिपदचतुष्टयवाच्य इति। ब्राह्मणब्रुवः ब्राह्मणोऽहं ब्रवीति न तु कर्मणा ब्राह्मण इति। गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तः स नियमव्रती। नाध्यापयति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुव इति पारिभाषिको वा। ब्राह्मणभ्रमात्पात्रं क्षत्रियः तस्मात्सर्वेभ्यो देयमेतेभ्यः परंतु यस्य श्रुतं फलमिति ॥८५॥

(५) **नन्दनः**। पात्रविशेषात्फलविशेषमाह **सममिति**। समं तावन्मात्रम्। **अब्राह्मणे** क्षत्रियादौ दानमदानफलम् ॥८५॥

(६) **रामचन्द्रः**। न ब्रह्म वेदो यस्यास्तीति सः अब्राह्मणस्तस्मिन्दत्तं दानं **समं** ज्ञेयम्। **ब्राह्मणब्रुवे** वेदाध्यायिनि किंचिन्मात्रे एवंविधे द्विजे दत्तं **द्विगुणं** भवेत्। **वेदपारगे** एक-शाखाध्यायिनि ॥८५॥

(७) **मणिरामः**। अब्राह्मणे क्षत्रियादौ। **समं** कथितफलतुल्यं। **ब्राह्मणब्रुवे** ब्राह्मण-क्रियारहितः आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीति स ब्राह्मणब्रुवः तस्मिन् **द्विगुणं** उक्तफलद्विगुणं। प्राधीते प्रक्रांताध्ययने। **शतसाहस्रं** लक्षगुणं ॥८५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **सममिति**। **सहस्रगुणमाचार्ये, अनन्तं वेदपारगे**। ब्राह्मणव्यति-रिक्तविषये उपकारकरणरूपेण यद्दानं न दानप्रतिग्रहरूपेण तत्र तदभावात्तत्समं यस्य देयद्रव्यस्य यत्फलं श्रुतं तत्ततो नात्युत्कृष्टं इति प्राप्यते। एवं जातिमात्रोपजीविनि ब्राह्मणे पूर्वापेक्षया द्विगुणं फलमेवं प्रक्रान्ताध्ययने लक्षगुणं फलं, समस्तशाखाध्यायिनि अनन्तफलम् ॥८५॥

(९) **भारुचिः**। इतश्चैतेभ्यो देयं गुणवत्स्नातकब्राह्मणनियमदानस्तुतिप्रकरणाद् ब्राह्मणादिग्रहणमिदं विद्वद्दानप्रशंसार्थं वेदितव्यम्। कथं कृत्वा अब्राह्मणब्रुवयोर्नोपपद्यते। उक्तं च "वेदविद्याव्रतस्नाताञ्छ्रोत्रियान् गृहमागतान्। पूजयेद्धव्यकव्याभ्यां विपरीतांस्तु

वर्जयेत्" इति। न चायं फलविधिः। फलविधौ हि काम्यदानस्य स्यादेवं च यथोक्तार्थ-सामर्थ्यान्नायं फलविधिकल्पोपदेशार्थः श्लोकः । अन्यथा हि प्रकरणमुपरुध्येतेति । अथवा यथोक्ते(दी)नानाथनिमित्ते अब्राह्मणादिदाने पात्रविशेषात् फलविशेषप्रदर्शनार्थः स्यादयं राज्ञां विशेषधर्मः। यत्कारणं न ह्यकस्मात् प्रशंसा स्यादिति । तथा चोत्तरश्लोकः — दाने समानेभ्योऽपि ब्राह्मणेभ्य इति पात्रविशेषापवादोऽयं विज्ञेयः। पूर्वश्लोकार्थस्य तु द्वितीयस्येदमधुना विवरणं क्रियते। न च देयद्रव्यस्य फलेन जातितः साम्यम्। न च परिमाणतो युज्यते शास्त्रविरोधान्न्यायविरोधाच्च। कथं तर्हीदं समं व्याकरणीयं लोकप्रसिद्धया नोत्कृष्टं न च निकृष्टम्? यत्तत्समं तथा च लोकप्रसिद्धिमेवावधिं कृत्वा द्वैगुण्यादयो वक्तव्याः। अन्ये तु मन्यन्ते न देयद्रव्यसमं फलं घटते तस्माद्दातृगतं साम्यं प्रत्येतव्यम्। अब्राह्मणाय दत्वा भिक्षाद्यपि मानुषशरीरेणैव तद्दानोपफलोपभोगं प्राप्नोति; नोत्कृष्टपात्रदानात्। तदेतद्विचारणीयम्। **अब्राह्मणौ** च क्षत्रियवैश्यौ। तथा च गौतमीये भिक्षादानप्रकरणे चैतदुक्तम् 'ब्राह्मणवर्णादिनन्तरौ च तौ प्रयोगश्चाब्राह्मणा-द्विद्योपयोग' इति । न च शूद्रादब्राह्मणाद्विद्योपयोगः । अर्थलोभाच्छास्त्रप्रतिषेधाच्च। ब्राह्मणजाते...नितेनेति । क्षत्रियवैश्ययोस्तु ब्रह्मचारिणोरिष्यत एव । भैक्षादिप्रति-ग्रहोपदेशसामर्थ्यादिवं च । अब्राह्मणशब्देन तावपि युक्त...॥८५॥

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च ।
अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥८६॥

(१) **मेधातिथिः**। पातयतोऽधर्मकर्मणः, पात्यमानं वा त्रायत इति **पात्रं** संप्रदानम्। अथवा घृततैलाद्याधारः पात्रमुपचारादिदमपि पात्रम्। अत्रापि हि द्रव्यं निधीयते। आह च (७/८२) "नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयत" इति। तस्य विशेषो भेदः सगुणनिर्गुणत्वादिः। तेन हेतुना दानस्य फलमवाप्यते। अल्पं वा। गुणवते वृत्तस्वाध्याय-संपन्नाय दत्तं **बहु**, निर्गुणाय स्वल्पम्। **प्रेत्येति**। क्रियासमनन्तरं फलोत्पत्तेरनियममाह, न पुनर्जन्मान्तरफलतामेव वैदिकानां कर्मणां फल एव कामस्य नियमावगमात् ॥८६॥

[देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम्। पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥१॥]
[एष एव परो धर्मः कृत्स्नो राज्ञ उदाहृतः। जित्वा धनानि संग्रामाद् द्विजेभ्यः प्रतिपाद-येत् ॥२॥]

[(१) **मेधातिथिः**। तत्र **देशः** स्वनिवासदेशादन्यो जानपदः। दूरदेशप्रोषितायां संनिहितत्वा- द्वृत्तमस्य हेतुरुपघातः। यज्ञप्रवृत्तस्य केनचिदंगेन न्यूनता ग्रहोपराग इत्येवमादिः। **विधानम्**। उदकपूर्वकस्वस्तिवाचनसंस्कारातिशयो भावप्रसाद इत्यादि। **द्रव्यं** गोभूहिरण्यादि। **श्रद्धा** प्राप्त्यभिलाषातिशयः, 'कथमिदं मे निवर्तेतेति बुद्धिसंतानः।']

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **विशेषेण** दोषेण गुणेन वा । **श्रद्दधानतया** श्रद्धानिकर्ष-प्रकर्षाभ्याम् ॥८६॥

(३) **कुल्लूकः** ' विद्यातपोवृत्तियुक्ततया पात्रस्य तारतम्यमपेक्ष्य शास्त्रे तथेति प्रत्यय-रूपायाः श्रद्धायास्तारतम्यपात्रमासाद्य दानस्याल्पं महद्वा फलं परलोके लभ्यते ॥८६॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **पात्रस्येति**। **प्रेत्य** मृत्वा। स्थितस्य फलावश्यंभावनियमादित्याह **अवाप्यत इति** ॥८६॥

[**राघवानन्दः**। किंच **देशेति**। **देशः** कुरुक्षेत्रादिः। **काल** उपरागादिः। **विधान**मुदकपूर्वकस्वस्त्युक्तिः। **श्रद्धया**ल्पं दीयमानं पात्रविशेषे च बहव स्यादिति वाक्यार्थः ॥१॥]

(५) **नन्दनः**। श्रद्धातश्च फलविशेषमाह **पात्रस्येति** ॥८६॥

(७) **मणिरामः**। **पात्रस्य** हि विशेषेण विद्यातपोवृत्तितया पात्रस्य तारतम्यमवेक्ष्य। **प्रेत्य** परलोके ॥८६॥

(८) **गोविन्दराजः**। पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धानस्तथैव च। **अल्पं वा बहु वा प्रेत्य** दानस्यावाप्यते फलम्। अध्ययनं विज्ञानतपोयुक्ततया पात्रतारतम्यमपेक्ष्य श्रद्धातारतम्यं चान्यं वा बहु चापरलोके वा दानस्य फलं प्राप्यते ॥८६॥

(९) **भारुचिः**। एवं च सति यथा पात्रविशेषात् फलविशेष एवं श्रद्धया ॥८६॥

समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन्प्रजाः।
न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥८७॥

(१) **मेधातिथिः**। सर्वोपायपरिक्षये राज्ञो विहितं युद्धम्। तत्र संग्रामभूमिगतस्याहूतस्य समन्यूनाधिकबलेनोपेक्षाप्रतिषेधार्थमिदं पदम्। न मन्तव्यं निकृष्टबलं न हन्मीति। अथवा ये शत्रव आटविकादयः प्राक्स्थितां मर्यादामतिलंघ्य देशमुत्क्रामन्ति शत्रुभिर्वा राज्ञः संदधते, न चेत्ते युद्धेन विना नियन्तुं शक्यन्ते,—तदा निकृष्टबलैरपि तैर्योद्धव्यमेव। यद्यपि तैरसौ शब्देन नाहूतो वस्तुतस्त्वाहूत एव भवति। एष हि क्षत्रियाणां धर्मः यदाहूतः प्रकृतैस्तैर्युद्धे सर्वेण सह योद्धव्यमेव। जातिवयःशिक्षापुरुषकारादि नापेक्षितव्यम्। एष धर्मः स्मर्तव्यः ॥८७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अधमः** शूद्रः। **आहूतो** युद्धार्थम्। न **निवर्तेत** न प्रवर्तेत ॥८७॥

(३) **कुल्लूकः**। समबलेनाधिकबलेन हीनबलेन च राज्ञा युद्धार्थमाहूतो राजा प्रजारक्षणं कुर्वन् युद्धान्न निवर्तेत क्षत्रियेण युद्धार्थमाहूतेनावश्यं योद्धव्यमिति क्षात्रं धर्मं स्मरन् ॥८७॥

(४) **राघवानन्दः**। प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतमाह **सम** इति। धनविद्याशूरत्वादिना समोत्तमाधमैः युद्धायाहूतो न निवर्तेतेत्यन्वयः ॥८७॥

(५) **नन्दनः**। राष्ट्रात्करमादाय यष्टव्यञ्च दातव्यं चेत्युक्तम्, इदानीं राष्ट्रप्रत्यर्थिभिराहूतेन योद्धव्यमित्याह **समेति**। प्रजाः पालयन्प्रजापालनहेतोः ॥८७॥

(६) **रामचन्द्रः**। समश्चोत्तमश्चाधमश्च तै राजा आहूतः संग्रामान्न निवर्तेत ॥८७॥

(७) **मणिरामः**। **समोत्तमाधमैः** आत्मनः समबलेनाऽधिकबलेन न्यूनबलेन वा। क्षात्रं धर्मं युद्धार्थमाहूतेनावश्यं योद्धव्यमित्युक्तं ॥८७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **समोत्तमाधमैरिति**। समाधिकहीनबलैः राजभिर्युद्धार्थमाहूतः प्रजारक्षणोद्यतः क्षत्रियेणाहूतेनावश्यं योध्दव्यमित्येवं क्षात्रधर्मं संभावयन् संग्रामान्न निवर्तेत ॥८७॥

(९) **भारुचिः** । आहूतस्य...केनापि संग्रामादनिवृत्तिः स्याद्यत्कारणमेष हि राज्ञां विशिष्टो धर्मः । यत् ॥८७॥

संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥८८॥

(१) **मेधातिथिः** । त्रयाणां धर्माणां तुल्यफलत्वाय श्लोकोऽयम् ॥८८॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मात् **संग्रामेष्विति** । युद्धेष्वपराङ्मुखत्वं प्रजानां च रक्षणं ब्राह्मणपरिचर्या एतद्राज्ञामतिशयितं स्वर्गादिश्रेयःस्थानम् ॥८८॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रासंगिके फलमाह **संग्रामेष्विति** । प्रजापरिपालनवद्द्विज-शुश्रूषाया युद्धानिवर्तित्वस्यापि श्रेयस्करत्वमित्यर्थः ॥८८॥

(५) **नन्दनः** । कोऽयं क्षात्रो धर्मस्तमाह **संग्रामेष्विति** । पालनशुश्रूषयोरुपन्यासो दृष्टान्तार्थः ॥८८॥

(७) **मणिरामः** । **श्रेयस्करं परं** अतिशयितं स्वर्गादिश्रेयःस्थानं ॥८८॥

(८) **गोविन्दराजः** । **संग्रामेष्विति** । युद्धेभ्योऽपराङ्मुखत्वं, प्रजानां पालनं, ब्राह्मणानां परिचर्येत्येतद्राज्ञां प्रकृष्टं स्वर्गादिसाधनम् ॥८८॥

(९) **भारुचिः** । यथा प्रजापालनब्राह्मणशुश्रूषणे राज्ञां विशिष्टो धर्मः, एवं **संग्रामेष्वनिवर्तित्वस्तु**तिः ॥८८॥

आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥८९॥

(१) **मेधातिथिः** । आहूयन्ते युद्धार्थमितरे यत्र वीराः स **आहवः** संग्रामः । **मिथः** स्पर्धमाना अन्योन्यं परस्परं जिघांसन्तो हन्तेच्छवः युद्धयमानाः प्रहरन्तः **परं शक्त्या** परया शक्त्या यथाबलमित्यर्थः । छांदसत्वात्परेत्यस्य स्थाने परमिति रूपम् । **अपराङ्मुखा** युद्धयमाना इति संबन्धः । **स्वर्गं यान्ति** । "ननु च राज्यलोभात्प्रवृत्तानां दृष्टस्य फलस्य संभवात्कुतः स्वर्ग उच्यते" । वक्ष्यमाण युद्धनियमापेक्षः स्वर्गः । न हि तेषां नियमाना-मन्यत्प्रयोजनमस्ति । 'न कूटैरायुधै'रित्यादिना त्यक्तराज्यस्यापि शक्तप्रणिपातेन तदनुजीवन-संभवात् भवेत् । तस्मादर्हस्तत्फलसंभवः । अथवा निश्चिते पराजये निराशस्य युद्धावतरणम्, तत्स्वर्गायैव । अस्मादेव वचनान्नात्मत्यागनिषेधस्य विषयोऽयम् । **महीक्षितो** मण्डलेश्वरा न पुनस्तदनुजीविनः । तेषां हि स्वाम्यर्थैव प्रवृत्तिर्न स्वार्था । अतश्च कुतस्तेषां फलसम्बन्धः, ऋत्विजामिव दक्षिणापणेन परिक्रीतानाम् । एवमेषामपि वृत्तिपरिक्रीतानां कुतः स्वर्गादिफलोत्पत्तिः? ननु च अविशेषेणैतदुक्तम् । (५/९७) "उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च । सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञ" इति । तथा "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च शूरश्चाभिमुखो हतः।" इति । तथा **भारते**

युद्धप्रेक्षिणामपि स्वर्गः संदर्शितः। **मन्त्रलिङ्गानि** च सन्ति "ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनुत्यजः। ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्च देवापि गच्छतात्॥" सहस्रदक्षिणानां यजमानानां शूराणां च रणशिरसि त्यक्तप्राणानां महाफलत्वं च दर्शयन्ति। 'ये युध्यन्ते' न च मरणायैव क्रीयन्ते। नहि संपरिग्रहकालेऽयमुपसंवादोऽस्ति। यथा होत्रोद्गात्रादीनां स्वप्रवचनसमाख्या-नियतार्त्विज्यपदार्थानुष्ठानायैव वरणम्। तस्मात्प्रभुकार्योद्देशेन यन्मरणं तदनुक्रान्त-फलायैव। न च परप्रयुक्तात्कर्मणोऽन्यस्य फलं नास्ति। अश्वमेधावभृथे हि ब्रह्मघ्नस्य स्नानादयजमानस्यैव शुद्धिः। अत्रोच्यते—प्रजार्थे युद्धे प्राणत्यागो धर्मायैव। यदुक्तम् **'उद्यतैराहव'** इति, तदा भृतिपरिक्रीतस्यास्वतंत्रस्य यस्य वा 'कुर्विति' प्रयाणं रण इत्येव परिकरो बद्धस्तदपेक्षमेतत् यज्ञसंस्थावचनम्। एवंभूतश्चाभिमुखो हत इति। अथवा नरकाभाव एव 'सूर्यमंडलभेदनं' युद्धचमानस्य भविष्यति। यत्र विषयान्तरेश्वरेण राज्ञा परस्य राज्ञो विषयो हन्यते भज्यते जनो लुप्येत्तत्र तदर्थं युद्धे प्राणत्यागो धर्मार्थः। अन्धंतमो हि नरके तदभावात्सति प्राकाश्ये सूर्यमंडलभेदनवचनम्। सूर्यमण्डलं भिनत्ति, उपरिष्टाल्लोकानाप्नोति, नाधः प्रपततीत्यर्थः। भृतिपरिक्रीतस्य प्रभोः संग्रामे समुपस्थिते, तमेव जहतो नरकनिपतनम्, तदर्थं युध्यमानस्य भर्तृपिण्डानृण्यं गतवतो दुष्कृतेन प्रतिबध्यमानस्य स्वैः सुकृतैर्युक्त एव स्वर्गादिलाभः। अत उक्तं "सद्यः संतिष्ठते यज्ञ" इति। अव्यवधानेन यज्ञफलमविशेषश्रुतौ स्वर्गमवाप्नोतीत्यर्थः। एवं **भारते**ऽपि भृतिपरिक्रीतानां स्वर्गफलावाप्तिवचनमुपपद्यते। युद्धप्रेक्षिणां तु स्वर्गावाप्तिरर्थवाद एव। अथवा बहुषु जीवनोपायेषु सत्सु यच्छस्त्रेण जीवनं ततो नियमात्स्वर्गः। यत्तु न मरणाय क्रीयन्त इति, शस्त्रभृतां भृतिदाने नान्यद्युद्धात्प्रयोजनमस्ति, विशेषानुपदेशात्—'सर्वकार्योद्यताः, सर्वप्रकारं मदर्थः संपादनीयः' इति परिक्रीयन्ते—तत्र यदा युद्धमुपस्थितं भवति, तदा आ शरीरपाता-त्प्रभोरर्थः कर्तव्यः, तथाऽऽनृण्यं भवति। अनुपस्थिते तु युद्धे यदि भृत्यस्य मरणं भवति, तदा सर्वेऽनृणा एव। उद्युक्ते ह्यसौ तत्कार्ये तादृश एवास्योपसंवादः। युद्धकाले योद्धव्यं भवतीति लिङ्गदर्शनमपि तूपपद्यत एव। **अश्वमेधावभृथे** तु स्पष्टं वचनं 'तस्मात्समागमे तेषामिति', इह तु युद्धसाध्यमिति विशेषः ॥८९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मिथो जिघांसन्तोऽन्योन्यं** युद्धचमाना इत्यपौनरुक्त्यम् ॥८९॥

(३) **कुल्लूकः**। अत एव **आहवेष्विति**। राजानो **मिथः** स्पर्धमाना युद्धेष्वन्योन्यं हंतुमिच्छंतः प्रकृष्टया शक्त्या संमुखीभूय युध्यमानाः स्वर्गं गच्छंति। यद्यपि युद्धस्य शत्रुजय-धनलाभादिरूपं दृष्टमेव फलं न स्वर्गः तथापि युद्धाश्रिता पराङमुखत्वनियमस्य स्वर्गः फलमिति न दोषः ॥८९॥

(४) **राघवानन्दः। आहवेषु** युद्धेषु। **महीक्षितो** राजानः **स्वर्गं यान्तीति** फल-संबन्धमात्रमत्र विधेयमन्येषां स्वधर्मत्वेन प्राप्तेः ॥८९॥

(५) **नन्दनः**। अनिवर्तित्वस्य श्रेयस्करं चेत्कारणमाह **आहवेष्विति**। यद्यस्मात्**स्वर्गं यान्ति** तस्माच्छ्रेयस्करत्वमनिवर्तित्वमिति ॥८९॥

(८) **गोविन्दराजः। तथा चाहवेष्विति**। महीपालाः **मिथः** स्पर्धमानाः संग्रामे-ष्वितरेतरं हन्तुकामाः प्रकृष्टया शक्त्या सम्मुखं युध्यमानाः स्वर्गं गच्छन्ति ॥८९॥

(९) भारुचिः। तथा चाह अतश्च संग्रामादनिवर्तित्वं राज्ञां विशेषधर्मः। तस्य च युध्यमानयोः नियमः शिष्यते च ॥८९॥

न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून्।
न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥९०॥

(१) मेधातिथिः। तानिदानीमदृष्टार्थान्नियमान्दर्शयति। कूटानि यानि बहिःकाष्ठमयान्यन्तर्निशितशस्त्राणि। कर्णिनः शरा ये शल्यस्य मूले मध्ये वा कर्णाकारैः फलकैः क्रियन्ते। ते हि प्रविष्टा दुरुद्धरा भवन्ति। उद्ध्रियमाणाः प्रहारैरभिन्नमपि शरीरैकदेशं भिन्दन्ति। दिग्धा विषोपलिप्ताः। अग्निना ज्वलितमादीपितं तेजोमयफलकं येषाम्। एतैर्न योद्धव्यम् ॥९०॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। कूटैश्छन्ननिन्हुतैः। कर्णिभिः कर्णाकारफलकैः। दिग्धैर्विषाक्तैः। अग्निज्वलिततेजनैरग्निधमनोष्णीकृतफलकैः ॥९०॥

(३) कुल्लूकः। कूटान्यायुधानि बहिःकाष्ठादिमयान्यन्तर्गुप्तनिशितशस्त्राणि एतैः समरे युध्यमानः शत्रून्न हन्यान्नापि कर्ण्याकारफलकैर्बाणैर्नापि विषाक्तैर्नाप्यग्निदीप्तफलकैः ॥९०॥

(४) राघवानन्दः। तत्रान्याययुद्धं स्वर्गासाधनमिति निषेधति न कूटैरिति चतुर्भिः। कूटता हि दृश्यमानकाष्ठादिमयत्वेऽप्यन्तर्निहितलोहाद्यस्त्रयुक्तता। कर्णिभिः कर्णिकारवत्फलकैर्बाणैः। दिग्धैः विषाक्तैः। ज्वलिततेजनैः प्रदीप्तफलकैः ॥९०॥

(५) नन्दनः। सजातीयानि शस्त्राण्याह न कूटैरायुधैरिति। कूटः कृत्रिमैः। कर्णयुक्तः शरः कर्णी। दिग्धो विषलिप्तः। अग्निज्वलिततेजनैः अग्निदीपितशल्यमुखैः ॥९०॥

(६) रामचन्द्रः। कर्णिभिः कर्णिसंज्ञैः बाणैः दिग्धैर्विषसंयुक्तैः अग्निज्वलिततेजनैः अग्निधमितोष्णीकृतफलकैः एतादृशैर्बाणैर्न युध्येत ॥९०॥

(७) मणिरामः। कूटान्यायुधानि बहिः काष्ठादिमयानि अंतर्गुप्तनिशितानि। कर्णिभिः कर्ण्याकारफलकैर्बाणैः। दिग्धैः विषाक्तैः। नाग्निज्वलिततेजनैः अग्निदीप्तफलकैः ॥९०॥

(८) गोविन्दराजः। न कूटैरिति। न कर्णिकैर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः। संग्रामे युद्धं कुर्वन् कूटशस्त्रादिभिः शत्रून् हन्यमानोऽपि कृतकर्णाकारफलकैर्नापि विषलिप्तैर्न चाग्निज्वलितफलकैः ॥९०॥

न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम्।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥९१॥

(१) मेधातिथिः। रथस्थेन रथारूढ एव हन्तव्यः, स्थलस्थितो न हन्तव्यः। क्लीबो नपुंसकः, पौरुषहीनो वा। अन्यत्र दृढ आसीन उपविष्टो रथपृष्ठे भूमौ वा। तवास्मीति वदति यस्तमपि न हन्यात्। शब्दनियमोऽत्र न विवक्षितः। दीन वदन्नेवंजातीयकैरपि शब्दैः 'त्वदीयोऽहं त्वामाश्रितोऽस्मीति'—न हन्तव्यः ॥९१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **स्थलारूढं** युद्धभूमिं त्यक्त्वा स्थलेऽन्यैरप्राप्त्यर्थं स्थितम् ॥९१॥

(३) **कुल्लूकः**। स्वयं रथस्थो रथं त्यक्त्वा **स्थलारूढं न हन्यात्**। तथा नपुंसकं बद्धाञ्जलिं मुक्तकेशमुपविष्टं त्वदीयोऽहमित्येवंवादिनं **न हन्यात्** ॥९१॥

(४) **राघवानन्दः**। किंचैतानष्टादश न **हन्यात्**सतां धर्ममनुस्मरन्नित्याह **न चेति** त्रिभिः। स्वयं रथारूढः त्यक्तरथमरिं **न हन्यात्**। एवं **क्लीबं** क्लैब्यभाषिणं नपुंसकं वा। **आसीनं** रथमध्ये भूमौ वोपविष्टम्। **तवास्मीति वादिनं** शरणागतम् ॥९१॥

(५) **नन्दनः**। अवध्यानाह **न च हन्यादिति**। **स्थलं** तुङ्गप्रदेशम् ॥९१॥

(७) **मणिरामः**। **स्थलारूढं** विगतवाहनं ॥९१॥

(८) **गोविन्दराजः**। **न चेति**। युद्धभूमिं त्यक्त्वा स्थलमारूढं नपुंसकं बद्धाञ्जलिं। मुक्तकेशोपविष्टं, त्वदीयोऽहमित्येवं वक्तारं **न हन्यात्** ॥९१॥

न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम्।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥९२॥

(१) **मेधातिथिः**। **न नग्नम्**। 'न भग्नमिति' वा पाठः। **विसन्नाहस्य** प्रतिषेधान्नग्नस्य प्राप्तिरेव नास्ति। तेन शिरस्त्राणाद्यभावेनैकदेशेन नग्नतया नग्नो द्रष्टव्यः। भग्नस्यापि परावृत्तप्रतिषेधात्संमुखस्थोऽपि, 'त्वया सह न युद्धये'मिति वक्ति, स नानुबन्धनीयोऽवश्यं योद्धव्यमिति। **नायुध्यमानं पश्यन्तम्**। यः प्रेक्षक एव केवलः स न हन्तव्यः। यस्तु प्रेक्षते युध्यते च, न तत्र प्रतिषेधः। **परेण समागतः**। अन्येन सह युध्यमानोऽन्येन न हन्तव्यः ॥९२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अयुध्यमानं पश्यन्तमित्येव समागतं युद्धार्थम् ॥९२॥

(३) **कुल्लूकः**। **सुप्तं** मुक्तसन्नाहं विवस्त्रमनायुधम् युध्यमानं प्रेक्षकमन्येन सह युध्यमानं च न हन्यात् ॥९२॥

(४) **राघवानन्दः**। **सुप्तं** स्वप्नायितं श्रमवशात्। **विसन्नाहं** सन्नाहः कवचादिः तच्छून्यम्। **पश्यन्तं** रणोत्सवम्। **परेण समागतं** परेण सह युद्धासक्तम् ॥९२॥

(५) **नन्दनः**। **विसन्नाहं** विकवचम्। **पश्यन्तं** युद्धदर्शिनम्। न हन्यादित्यनुवर्तते ॥९२॥

(६) **रामचन्द्रः**। विगतः सन्नाहो यस्य स विसंनाहस्तं न हन्यात् ॥९२॥

(७) **मणिरामः**। **परेण समागतं** अन्येन सह युध्यमानं ॥९२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **न सुप्तमिति**। **सुप्तं**, **विगतसन्नाहं** अपरिधानानायुधप्रधन-प्रेक्षकान् अन्यैश्च **युध्यमानान् न हन्यात्** ॥९२॥

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम्।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥९३॥

(१) **मेधातिथिः**। **आयुधव्यसनमा**युधकृच्छ्रमायुधभङ्गः, कुण्डलिभावः खड्गस्य, ज्याछेद इत्येवमादिस्तं प्राप्तम्। **आर्तः** हतपुत्रभ्रातादिः। **भीतं** मुखरागादिना विज्ञाय, शस्त्रसंमुखमपि। **परावृत्तं** प्रत्यावृत्य स्थितम्। एते नियमाः। प्रतिषेधपक्षे प्रत्यवायः।

तदा च स्वर्गप्राप्तिवचनमर्थवादः। किं पुनरत्र युक्तम्? पुरुषार्थः प्रतिषेधः। "न कलञ्जं भक्षयेत्" इतिवत्। तथा हि नञो मुख्यार्थवृत्तिता भवति। **सतां धर्ममिति**। शिष्टानामेष आचार इत्याह **अनुस्मरन्निति** ॥९३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **युद्धव्यसनं** दैवकृतं रथभङ्गादिना। **आयुधव्यसनमिति** क्वचित्पाठः तत्रायुधव्यसनं खड्गादिभङ्गः। **आर्तं** पुत्रादिशोकार्तम्। **अतिपरिक्षतम**न्येन सह युध्वा। **परावृत्तं** युद्धात् ॥९३॥

(३) **कुल्लूकः**। भग्नखड्गाद्यायुधं पुत्रशोकादिनाऽऽर्तं बहुप्रहाराकुलं **भीतं** युद्धपराङ्मुखं च शिष्टक्षत्रियाणां धर्मं स्मरन् न हन्यात् ॥९३॥

(४) **राघवानन्दः**। **आयुधव्यसनं प्राप्तं** भग्नरथाद्यायुधम्। **आर्तं** पुत्रादिशोकैः। **परिक्षतमा**पादतलमस्तककृतक्षतम्। **भीतं** वेपमानं भयेन। **परावृत्तं** युद्धात्पराङ्मुखम्। **सतां** भीष्मादीनाम् ॥९३॥

(५) **नन्दनः**। **आयुधव्यसनं** आयुधभङ्गादिकम्। **आर्तं** पुत्रादि। **सतान्धर्मं** कूटयुद्धादिभिरयोधनं स्थलारूढादिनञ्चानुस्मरन् राजा न हन्यादित्यनुवर्तते ॥९३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **आयुधव्यसनं प्राप्तं** भग्नायुधं **आर्तं** पुत्रादिशोकविकलं **अतिपरिक्षतं** शस्त्रादिपरिक्षतं क्षतसंयुक्तम् ॥९३॥

(७) **मणिरामः**। **नायुधव्यसनं प्राप्तं** भग्नायुधं। **आर्तः** पुत्रशोकादिना पीडितं। **नातिपरिक्षतं** बहुप्रहाराकुलं ॥९३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **नायुधव्यसनप्राप्त**मिति। भग्नायुधं, हतपुत्रादिकं, प्रहारोपेतं भीतं, संग्रामप्रतिनिवृत्तं शिष्टाचारं स्मरन् न हन्यात् ॥९३॥

(९) **भारुचिः**। संग्रामनियमविधिरतो...यार्थम् ॥९३॥

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः।
भर्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥९४॥

(१) **मेधातिथिः**। नैवं मन्तव्यं–परावृत्तो यदि हन्यते तदा, दुष्कृत्यहतस्तु नेति—किं तर्हि? परावृत्तमात्रनिबन्धनं दोषवचनम्। किंच न परावृत्तहतेनेयं बुद्धिः कर्तव्या—'अनुभूतखड्गप्रहारोऽस्म्यनृणः कृतभर्तृकृत्य' इति। तथाविधाः प्रहारा न कस्मैचिदर्थायेति दोषातिशयदर्शनेन दर्शयति भर्तृसंबन्धिदुष्कृतमिति। यच्च वचनमुत्तरत्र तदीयसुकृतग्रहणमिति, तदर्थवादः। न ह्यन्येन कृतं शुभमशुभं वाऽन्यस्य संभवति। न च सुकृतस्य नाशः, किन्तु महता दुष्कृतेन प्रतिबन्धे चिरकालभाविता सुकृतस्य फलस्य उच्यते ॥९४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **भर्तुर्यद्दुष्कृतमि**ति बहुतरदुष्कृतोत्पादोपलक्षणं न तु मुख्यार्थं अदुष्कृते भर्तरि तदभावापत्तेः ॥९४॥

(३) **कुल्लूकः**। **यस्तु** योधो **भीतः** पराङ्मुखस्सन् युद्धे शत्रुभिर्हन्यते स पोषणकर्तुः प्रभोर्यद्दुष्कृतं तत्सर्वं प्राप्नोति शास्त्रप्रमाणके च सुकृतदुष्कृते यथा शास्त्रसंक्रमयोग्य एव सिद्ध्यतः अत एवोपजीव्यशास्त्रेण बाधनान्न प्रतिपक्षानुमानोदयोऽपि। एतच्च षष्ठे 'प्रियेषु (स्वेष) सुकृत' (६/७९) मित्यत्राविष्कृतमस्माभिः। पराङ्मुखहतस्य स्यात्पापमेतद्विवक्षितम्।

न त्वत्र प्रभुपापं स्यादिति **गोविन्दराजः**। **मेधातिथि**स्त्वर्थवादमात्रमेतन्निरूपयन् मन्ये नैतद् द्वयं व्युक्तं व्यक्तमन्वर्थवर्जनात्। अन्यदीयपुण्यपापेऽन्यत्र संक्रमेत इति शास्त्रप्रामाण्याद्वेदान्तसूत्रकृता बादरायणेन निर्णीतोऽयमर्थ इति यथोक्तमेव रमणीयम् ॥९४॥

(४) **राघवानन्दः**। **संग्रामे** पराङमुखादेर्दोषमाह **यस्त्विति** द्वाभ्याम्। परस्थपापं परत्र फलदमिति च न तस्य नातिभारः। **मेधातिथि**स्त्वाहार्थवादमात्रम्। **भर्तुः** शस्त्र-भरणयोग्यस्य वान्यस्य यत्पापं तत्पराङमुखघातकानां भवेदिति **गोविन्दराजः**। प्रकरणादिति **परैः** शत्रुभिः **परावृत्तः** पराङमुखो यदि घात्यते तदा पोषकस्य भर्तुर्यत्पक्षपातितया बुध्यति तस्य **दुष्कृतं** सर्वमाप्नोतीति वस्त्वर्थः। तस्मात्पराङमुखेन न भाव्यमिति भावः ॥९४॥

(५) **नन्दनः**। अयोध्यस्य **परावृत्तस्य** दोषमाह **यस्तु भीत** इति। **भर्तुः** स्वामिनः ॥९४॥

(७) **मणिरामः**। **भर्तुः** पोषणकर्तुः। **दुष्कृतं** पापं। **प्रतिपद्यते** प्राप्नोति ॥९४॥

(८) **गोविन्दराजः। यस्त्विति। यो भीतः** पराङमुखीभूतः **संग्रामे** शत्रुभिर्हन्यतेऽपि यदि तथापि प्रभोर्य**त्किञ्चित्पापं तत्सर्वं** प्राप्नोति। पापं तस्य भवति ह्येतावदत्र विवक्षितम्। अन्यं वा कथयति अपापे प्रभौ पापाभावप्रसङ्गेन च प्रभोरेव तत्प्रायश्चित्तं तेनासौ दुष्कृतात्प्रमुच्यते। भर्तृग्रहणादमात्यस्यापि परावर्तनादिदोष एव, न प्रकृतस्यैव राज्ञः ॥९४॥

(९) **भारुचिः**। राज्ञोऽन्यस्यापि दण्डपुरुषस्य परावृत्तस्य निन्दा श्लोकद्वयेनोक्ता। युक्ता च तन्निन्दा यदर्थमसौ ह्रियते तदकुर्वन् . . . ॥९४॥

यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितम्।
भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥९५॥

(१) **मेधातिथिः। यच्चास्य सुकृतं किंचिद्भर्ता तत्सर्वमादत्त इति। अमुत्रार्थमु-पार्जितम्**। अर्थोऽस्यास्तीत्यर्थः। अर्शआदित्वादच्। अमुत्रामुष्मिल्लोके यत्प्रयोजनं तदर्जितम्। तदप्यस्य निष्फलं भवति। अमुत्रार्थोऽस्येति वा अमुत्रार्थं व्यधिकरणो बहु-व्रीहिगमकत्वात्प्रयोजकत्वाच्च ॥९५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अस्य च **परावृत्तहतस्य** चकारात्परावृत्तमात्रस्य यदमुत्रार्थं च सुकृतं चकारादिह लोकार्थं च ॥९५॥

(३) **कुल्लूकः**। पराङमुखहतस्य यत्किंचित्सुकृतं परलोकार्थमर्जितमनेनास्ति **तत्सर्वं** प्रभुर्लभते ॥९५॥

(४) **राघवानन्दः**। न केवलमेवमपि त्वस्य पराङमुखस्य भर्ता पोष्टा **परावृत्तः** पराङमुखः स चासौ हतश्चेति तस्य **परावृत्तहतस्य** परलोकार्थमुपार्जितं सुकृतमुपादत्त इत्यन्वयः ॥९५॥

(७) **मणिरामः**। अस्य पराङमुखहतस्य। **अमुत्रार्थं** परलोकार्थं ॥९५॥

(८) **गोविन्दराजः। यदिति**। अस्य च पराङमुखहतस्य यत्किञ्चित्परलोकार्थं सुकृतमर्जितमस्ति तत्सर्वं प्रभोर्भवति ॥९५॥

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून्स्त्रियः ।
सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥९६॥

(१) **मेधातिथिः**। **कुप्यं** शयनासने ताम्रभाजनादि। **यो यज्जयति तस्य तत्**। राज्ञः स्वामित्वाद्ग्रहणे प्राप्ते तदपवादार्थमेतत्। सुवर्णरूप्यभूम्यावासकादि राज्ञ एव। एवमर्थपरिगणनम्। आयुधसंवाहनादि राज्ञ एव। धान्यादीनां पृथगुपादानाद्धनशब्देन गोमहिष्यादिकमुच्यते। तथा राजधनं चार्धमिति प्रयुञ्जते ॥९६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **धनं** रत्नादि। **सर्वद्रव्याणि** वस्त्रादीनि। **कुप्यं** हेमरूप्यान्यधातुद्रव्यम् ॥९६॥

(३) **कुल्लूकः**। राज्ञः स्वामिनः सर्वधनग्रहणे प्राप्ते तदपवादार्थमाह। रथाश्वहस्तिछत्रवस्त्रादिधनधान्यगवादिदास्यादिस्त्रियः सर्वाणि द्रव्याणि गुडलवणादीनि। **कुप्यं** च सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादिधनम् यः पृथग्जित्वा सततं गृहमानयति तस्यैव तद्भवति सुवर्णरजतभूमिरत्नाद्यनपकृष्टधनं तु राज्ञ एव समर्पणीयं, एतदर्थमेवात्र परिगणनीयम् ॥९६॥

(४) **राघवानन्दः**। अरिधनस्य ग्रहीतारमाह **रथाश्वमिति**। दन्तिनं **कुप्यं** सुवर्णरजतं भूमिरत्नाद्यतिरिक्तं शयनासनादि ॥९६॥

(५) **नन्दनः**। योधैर्जितं द्रव्यं न राज्ञा हार्यमित्यभिप्रायेणाह **रथाश्वमिति**। स्वर्णरजतव्यतिरिक्तद्रव्यं **कुप्यम्** ॥९६॥

(६) **रामचन्द्रः**। रथादिकं **यो यज्जयति तस्य** तत्सर्वं भवेत्। च पुनः **कुप्यं** सुवर्णरौप्यव्यतिरिक्तं धातुसंज्ञम् ॥९६॥

(७) **मणिरामः**। सर्वं धनं स्वामिना ग्राह्यमिति प्राप्ते तदपवादमाह **रथाश्वमित्यादि**। **कुप्यं** च सुवर्णरजतधनं तु राज्ञ एव समर्पणीयं न स्वयं ग्राह्यमित्यर्थः ॥९६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **रथाश्वमिति**। रथाश्वहस्तिध्वजहिरण्यधान्यपशुदास्यात्मकं सर्वाणि गुडलवणादीनि **कुप्यं** ताम्रलोहादि यो यत्परानवजित्य हरति **तस्यैव तत्** भवति न राज्ञः ॥९६॥

(९) **भारुचिः**। स्वामित्वाद्राजग्रहणनिवृत्त्यर्थो नियमः ॥९६॥

राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥९७॥

(१) **मेधातिथिः**। येन यज्जितं तेन तद्ग्रहीतव्यमित्यस्यायं विशेष उच्यते। स्वयमुद्धारं राज्ञे दद्युरुत्तमद्रव्यमुद्धृत्य दद्युरित्यर्थः। न सर्वं तैर्ग्रहीतव्यमिति। एषा वैदिकी श्रुतिः। "इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा" इत्याद्युपक्रम्य "स महान् भूत्वा देवता अब्रवीदुद्धारं म उद्धरतेति"। **राज्ञा** वा पृथग्जये स्वयंजये यत्रायं विभागो नास्त्यनेनायं ग्रामो जितः, एष च परकीयः सामन्तादिः सर्वेण सर्वं उत्खातमूलः। तत्र राज्ञा लब्धप्रशमनन्यायेन भृत्याः संविभजनीयाः ॥९७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **उद्धारं** तन्मध्ये यदिष्टं वसु राज्ञस्तदुद्धृत्य **दद्युः** । तथाच **श्रुतिः** 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वे'त्युपक्रम्य 'स महान्भूत्वा देवता अब्रवीदुद्धारं म उद्धरते'ति यथाप्येतर्हीच्छतीति । पृथक् जितं यैर्योधैर्मिलित्वा जितं तेभ्यो दद्यात् ॥९७॥

(३) **कुल्लूकः** । अत एवाह **राज्ञ** इत्यादि । **उद्धारं** योद्धारो राज्ञे **दद्युः** । उद्ध्रियत **इत्युद्धारः** । जितधनादुत्कृष्टधनं सुवर्णरजतकुप्यादि राज्ञे समर्पणीयं, करितुरगादिवाहनमपि राज्ञे देयं, 'वाहनं च राज्ञ उद्धारं चे'ति **गौतम**वचनात् । उद्धारदाने च **श्रुतिः** 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वे'त्युपक्रम्य 'स महान् भूत्वा देवता अब्रवीत् उद्धारं(मे?)समुद्धरते'ति । राज्ञा **चापृथ**ग्जितं सहजितं **सर्वयोधेभ्यो** यथापौरुषं संविभजनीयम् ॥९७॥

(४) **राघवानन्दः** । **उद्धारं** सुवर्णरजतभूम्याद्युत्कृष्टं करितुरगवाहनमिति **गौतम**-वचनात् । तच्छ्रेष्ठमपि **अपृथग्जितं** सहजितं **दातव्यं** यथापौरुषं विभजनीयम् ॥९७॥

(५) **नन्दनः** । दद्युर्योधाः । **उद्धार**मुत्कृष्टद्रव्यं उद्धारं वा **वैदिकी श्रुतिः** शब्दः । **अपृथक्जितं** सर्वयोधैः सह जितम् ॥९७॥

(६) **रामचन्द्रः** । तन्मध्ये रथाश्वादिमध्ये **उद्धारं** यदिष्टं वस्तु तदुद्धृतं राज्ञो **दद्यु**रिति ॥९७॥

(७) **मणिरामः** । **उद्धारं** उद्ध्रियत इत्युद्धारः, जितधनादुत्कृष्टं धनं सुवर्णादि । **अपृथग्जितं** एकीभूय जितं । **योधेभ्यो दातव्यं** यथापौरुषं विभज्य दातव्यमित्यर्थः ॥९७॥

(८) **गोविन्दराजः** । **राज्ञे चेति** । यद्यपि यो यज्जयति तस्य तद्युक्तं । तथा च यद्यत्तत्र श्रेयस्तत्तत् राज्ञे भृत्या दद्युः । 'माहेन्द्रमुद्धारमुदहरन् वृत्रं हत्वे'त्येवमादिकाऽत्र **वैदिकी श्रुतिः** । यच्चाविभागेन जितं तद्राज्ञा सर्वयोधेभ्यो दातव्यम् ॥९७॥

(९) **भारुचिः** । उद्धारो(?वरि)ष्ठद्रव्यं सर्वयोधेभ्यो राज्ञा आदेयम् । **वैदिकी श्रुति**र्माहेन्द्रमुद्धारमुदहर(त्?)वृ(?त्रं)हत्वेत्यादि...हजितं यत्ततः **सर्वयोधेभ्यो** युद्ध-व्यायामक्लेशानुरूपं देयम् ॥९७॥

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।
अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो घ्नन् रणे रिपून् ॥९८॥

(१) **मेधातिथिः** । उपसंहारोऽयम् । 'योधाः' योद्धारस्तेषां धर्मो **योधधर्मः** । **अनुपस्कृतः** अगर्हितः । अविकृतो वा । अत एवाह सनातनः—स्वेच्छया प्रवर्तितो विकृतः स्यात् । **न च्यवेत** न चलेत । सर्वदाऽनुतिष्ठेत् । क्षत्रियग्रहणं मुख्यस्तस्यात्राधिकार इति दर्शयितुं न त्वन्यस्य तत्स्थानापन्नस्य नायं धर्म इति ॥९८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अनुपस्कृतो**ऽधुनाऽसंस्कृतः परंपरागतः इदानीमपि तदवस्थ एव वर्तमानः ॥९८॥

(३) **कुल्लूकः** । अविगर्हित एषोऽनादिसर्गप्रवाहसंभवतया नित्यो **योधधर्म** उक्तः । युद्धे शत्रून् हिंसन् क्षत्रिय एतं धर्मं न त्यजेत् । युद्धाधिकारित्वात्क्षत्रियग्रहणं । अन्योऽपि तत्स्थानपतितो न त्यजेत् ॥९८॥

(४) **राघवानन्दः** । **अनुपस्कृतः** अविगर्हितः । **योधधर्मः** कर्तव्याकर्तव्यविचारः । तस्माद्दृष्टलोभादपि **न च्यवेत** न पराङ्मुखः स्यात् । घ्नन् रिपून्नाशयन् ॥९८॥

(५) **नन्दनः**। **एषोऽनुपस्कृतः** अकृतप्रयत्नः स्वभावसिद्ध इत्यर्थः ॥९८॥

(६) **गोविन्दराजः**। **अनुपस्कृतः** अधुनाऽसंस्कृतः परंपरागतो धर्मः इदानीमपि तदवस्थ एव ॥९८॥

(७) **मणिरामः**। **अनुपस्कृतः** अविगर्हितः ॥९८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एष इति**। एषोऽविगर्हितोऽनादिपारम्पर्यायातो योधधर्म उक्तः। ततः संग्रामे शत्रून् हिंसन् क्षत्रिय एतं धर्मं न परित्यजेत् ॥९८॥

(९) **भारुचिः**। अनुपस्कृतः- अक...क्त्वगुण इत्यर्थः ॥९८॥

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्प्रयत्नतः।
रक्षितं वर्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥९९॥

(१) **मेधातिथिः**। न क्षत्रियः संतुष्टः स्याद्ब्राह्मणवत्किन्त्व**लब्धार्ज**ने यत्नं कुर्यात्। अर्जितं च धनं रक्षेद्रक्षितं च वर्धयेत्कोशसंचयं कुर्यात्। ततः पात्रेभ्यो दद्यात् नायथार्थं व्ययं कुर्यात्। तदुक्तं "आयादल्पतरो व्यय" इति ॥९९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अलब्धं** ग्रहणार्थम् ॥९९॥

(३) **कुल्लूकः**। अजितं भूमिहिरण्यादि जेतुमिच्छेत्, जितं प्रयत्नतो रक्षेत्, **रक्षितं** च वाणिज्यादिना वर्धयेत्, **वृद्धं** च पात्रेभ्यो दद्यात् ॥९९॥

(४) **राघवानन्दः**। ननु राज्ञः परिपूर्णधनत्वात्किमित्यायो धनोद्धारं गृह्णात्यत आह **अलब्धमिति**। **लिप्सेत** जयकरादिना। **वर्धये**ल्लभ्यादिना। एतदर्थमेव क्षीणवृत्तिर्वणिग्रक्षितः। **पात्रेषु** ब्राह्मणेषु **निक्षिपेत्** दद्यात् ॥९९॥

(७) **मणिरामः**। व्यतिरिक्तं। यो यज्जयति पृथक्जित्वा समानयति। सुवर्णरजतभूमिरत्नाद्युक्तम् ॥९९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अलब्धमिति**। अजितं भूहिरण्यसुवर्णादि जेतुं यत्नं कुर्यात्। जितं च यत्नतो **रक्षेत्**। **रक्षितञ्च** वृद्धिं नयेत्। एवमस्य महाधनत्वात्स्वपरपरिभवो न भवति। वर्धितञ्च पात्रेभ्यो दद्यात्। तथा सति परलोकाऽभ्युदयोऽप्यस्य भवति ॥९९॥

(९) **भारुचिः**। लिप्समानः सन्तुष्टः सन् राजा सपत्नैर्महद्भिः दायादैर्वर्धमानैरुच्छिद्येताल्पतन्त्रत्वादर्जितं चारक्षन् केवलेनार्जितक्लेशेन फलरहितेन सं...**रक्षितं** च सम्यगवर्धयन् क्षीयते। तदुपयुञ्जानोऽन्यस्याभावात् तदर्जितं रक्षितं वर्धितं च यन्महता यत्नतः तदप्रयच्छन् पात्रेभ्यः परलोकाद्धीयेत। निष्फल...त्रयसाध्यं क्लेशत्रयमापद्यते ॥९९॥

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम्।
अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥१००॥

(१) **मेधातिथिः**। पुरुषस्य येऽर्थास्तेषां **प्रयोजनं** चतुर्विधम् ॥१००॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **चतुर्विधम**लब्धलाभादि। पुरुषार्थो धर्मादिः **प्रयोजनं** यस्य तत्तथा ॥१००॥

(३) **कुल्लूकः**। एतच्चतुःप्रकारं पुरुषार्थो यः स्वर्गादिस्तत्प्रयोजनं यस्मादेवंरूपं जानीयादतोऽनलसः सन्सर्वदाऽनुष्ठानं कुर्यात् ॥१००॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **एतदिति**। एतदलब्धलिप्सादिचतुष्टयं पुरुषार्थचतुष्टयं प्रयोजनार्थम्। अतस्तत्संपादयेत् ॥१००॥

(५) **नन्दनः**। **अस्य** चतुष्टयस्य ॥१००॥

(६) **रामचन्द्रः**। पुरुषार्थो धर्मादिः प्रयोजनं यस्य तत्पुरुषार्थप्रयोजनं एतदलब्ध-मित्यादि चतुर्विधं विद्यात्। अस्य पुरुषार्थस्य अनुष्ठानं विधानं अतन्द्रितः सन् सम्यग्यथा स्यात्तथा कुर्यात् ॥१००॥

(७) **मणिरामः**। **एतच्चतुर्विधं** अलब्धादिपूर्वोक्तं ॥१००॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एतदिति**। एतदर्जन-रक्षण-वर्धन-दानात्मकं **चतुःप्रकारं** पुरुषकारस्य **प्रयोजनं** जानीयात्। अतोऽस्यानलसः सर्वदाऽनुष्ठाने यत्नं कुर्यात् ॥१००॥

अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया।
रक्षितं वर्धयेद्वृद्ध्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥१०१॥

(१) **मेधातिथिः**। पुरुषस्य येऽर्थास्तेषां प्रयोजनं चतुर्विधम्। चतस्र एताः क्रियास्तत्र प्रयोज्याः, अर्जन-रक्षण-वर्धन-दानानि। उपकारवचनोऽर्थशब्दः। पुरुषार्थसिद्ध्यर्थ-मेतत्प्रयोजनम्। तस्य चतुर्विधस्य प्रसक्तस्य। नित्यमनुष्ठानं कुर्यात् ॥१०१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **इच्छेद्दण्डेन** ग्रहीतुं शत्रुतः, वैश्यादेस्तु कुटुम्बिनः साम्नैव ॥१०१॥

(३) **कुल्लूकः**। **अलब्धं** यद्धस्त्यश्वरथपदात्यात्मकेन **दण्डेन जेतुमिच्छेत्**, जितं च **प्रत्यवेक्षणेन रक्षेत्**, **रक्षितं** च वृद्ध्युपायेन स्थल-जल-पथ-वाणिज्यादिना **वर्धयेत्**, **वृद्धं** शास्त्रीयविभागेन **पात्रेभ्यो दद्यात्** ॥१०१॥

(४) **राघवानन्दः**। केन किं संपादयामीत्यपेक्षां पूरयति **अलब्धमित्यादेः**। साधन-चतुष्टयं विधत्ते **अलब्धमिच्छेदिति**। **दण्डेनेति** शुल्कादेरुपलक्षणम्। **वृद्ध्या** वाणिज्यादिना। दद्यान्निक्षेपयेदुत्तरकाले प्राप्त्यै ॥१०१॥

(५) **नन्दनः**। **दण्डेन** सैन्येन। **अवेक्षया**ऽनुसन्धानेन ॥१०१॥

(७) **मणिरामः**। **अलब्धं** हस्त्यश्वादि। **दंडेन** जेतुमिच्छेत्। **अवेक्षया** प्रत्यवेक्षणेन। वृद्ध्या वृद्ध्युपायेन। दानेन शास्त्रीयविभागेन। **निक्षिपेत्** पात्रेभ्यो दद्यात् ॥१०१॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अलब्धमिति**। अनर्जितं हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकेन **दण्डेन जेतुमिच्छेत्**। जितञ्च शास्त्रदृष्टेन **प्रत्यवेक्षणेन**, **रक्षेत्**। रक्षितञ्च वृद्ध्यर्थैरुपायैः स्थल-पदादिभि**र्वर्धयेत्**। वर्धितञ्च यदधिकं तत्परलोकार्थं पात्रेभ्यो दद्यात् ॥१०१॥

(९) **भारुचिः**। अत्र वृद्ध्यर्थमुपायो वृद्धिशब्देनोच्यते। प्रकरणसामर्थ्याद्वृद्धं दानेन **पात्रेषु निक्षिपेत्**। उ. . .निर्देशः पुरुषार्थसिद्धये राज्ञः। यत एतदेवमतः ॥१०१॥

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः।
नित्यं संवृतसंवार्यो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः ॥१०२॥

(१) **मेधातिथिः**। उद्यतो दण्डोऽनेनेत्युद्यतदण्डः, उद्यत उद्युक्तः, सव्यापार इति यावत्। तत्र हस्त्यादिबलं **नित्यं** योग्याभिरभिविनयेत्। शिक्षा वाहनदमनादिभिर्विधेया। करणयोग्या अभ्यासाश्च। तद्वाहनादिषु वस्त्राभरणसंस्कार इत्यादिरुद्यतदण्डता। तथा कुर्वतोऽस्योत्साहशक्तियोगो मण्डले प्रकाशीभवति। तथा **नित्यं विवृतपौरुषः**। विवृतं प्रकाशतामागतं पौरुषं कर्तव्यम्। सन्धिपालाटवीस्थानादिष्वाप्तपुरुषैरधिष्ठिताः सन्निरुद्धाः कवचिनः सततं जागरणार्थं नियोज्याः। **नित्यं संवृतसंवार्यः**। संवरणीयं संगोपनीयमात्मगतं कृत्वा तत्स्थानं संवृतं कर्तव्यमुपग्रहेण परोपजापरक्षणेन च। **नित्यं छिद्रानुसरणेन,** सर्वं शत्रोः कृत्यपक्षं ज्ञात्वा झटिति तदुपजापः ॥१०२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **उद्यतदण्डो** विपरीताचारेषु। विवृतमत्यक्तं **पौरुषं** पुरुषकारो येन स तथा। **संवृतं** निह्नुतं संचारकार्यं यस्य ॥१०२॥

(३) **कुल्लूकः**। **नित्यं** हस्त्यश्वादियुद्धादिशिक्षाभ्यासो **दण्डो** यस्य स तथा स्यात्, नित्यं च प्रकाशीकृतमस्त्रविद्यादिना पौरुषं यस्य स तथा स्यात्, नित्यं संवृतं संवरणीयं मन्त्राचारचेष्टादिकं यस्य स तथा स्यात्, **नित्यं** च शत्रोर्व्यसनादिरूपछिद्रानुसंधानतत्परः स्यात् ॥१०२॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **नित्यमिति**। **विवृतपौरुषः** विवृतं प्रकाशीकृतं योधादिष्वस्त्रविद्यादिप्रकाशरूपं पौरुषं येन सः। **संवृतसंवार्यः** संवृतः संवरणीयः दूतादिर्मन्त्रश्च यस्य सः। न केवलमेवं परच्छिद्रानुसरणमप्यवश्यकर्तव्यमस्तीत्याह **नित्यमिति**। **अरेश्छिद्रानुसारी** स्यादिति ॥१०२॥

(५) **नन्दनः**। धर्मान्तरमाह **नित्यमिति**। उद्यतदण्डः स्यात् कृतापराधदमनोद्यतः स्यात्। **संवृतसञ्चारः** अच्छिद्रकार्यव्यापारः ॥१०२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **नित्यं** संवृतसन्धानः **अरेः छिद्रानुसारी** छिद्रान्वेषी स्यात् ॥१०२॥

(७) **मणिरामः**। **उद्यतदण्डः** उद्यतः हस्त्यश्वादियुद्धाभ्यासरूपो दंडो यस्य सः। **विवृतपौरुषः** प्रकटीकृतमस्त्रविद्यादिना पौरुषं यस्य सः। **संवृतं** संवरणीयं मंत्राचारचेष्टादिकं यस्य सः। **छिद्रानुसार्यरेः** शत्रोर्व्यसनादिरूपछिद्रानुसंधानतत्परः ॥१०२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **नित्यमिति**। हस्त्यश्वरथपदात्यात्मको दण्डो नित्यमुद्यतः कृतयुद्धादिशिष्याभ्यासो यस्य स तथा स्यात्। नित्यञ्च **विवृतं** प्रकाशीकृतं सीमाटव्यादिदेशोद्यतायुधं सन्नद्धपुरुषमारणेन पौरुषं पराक्रमो यस्य स तथा स्यात्। **नित्यं संवृतं** गुप्तं संवार्यं गोपनीयमन्त्रकृत्योत्थानानि यस्य स तथा स्यात्। सर्वदा च शत्रोर्व्यसनापेक्षणकृत्यदूषणादिना छिद्रान्वेषणपरः स्यात् ॥१०२॥

(९) **भारुचिः**। हस्त्यादिबलयोग्यादिभिर्नित्यमभिविनयेत्। शस्त्रावरणे च संस्कुर्यात्। सततमेवमस्योद्यतदण्डता राजमण्डले प्रकाशीभवति। सन्धिपालाटविकस्थानादिषु चाप्तपुरुषोपगृहीतैः सन्नद्धैः कवचिभिः सततं जागरितव्यम्। एवमस्य **विवृतपौरुषता**विर्भवति। कृत्यपक्षस्य च रक्षणोपग्रहाभ्यां संवृतसञ्चारो भवेत्। परकृत्यदूषणेन **चारछिद्रानुसारी** स्यात् ॥१०२॥

नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत् ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ १०३॥

(१) **मेधातिथिः।** अनन्तरस्य फलम्। **सर्वं जगदुद्विजते** बिभेति। प्रतापख्यातिर्भवति चेति। **तस्मात्सर्वाणि** भूतानि स्वप्रकृतीः परांश्च **दण्डेनैव प्रसाधयेत्**। एवं यत्नवतो भीताः शत्रवो नमन्त्ययत्नेनैव ॥१०३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सर्वाणि भूतानि** स्वकर्तव्येऽनवस्थितानि ॥१०३॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्मान्नित्योद्यतदण्डस्य **जगदुद्विजेदिति** तस्मात्सर्वप्राणिनो दण्डेनैवात्मसात्कुर्यात् ॥१०३॥

(४) **राघवानन्दः।** समुद्यतदण्डस्य प्रत्यक्षं फलमाह **नित्यमिति।** उद्विग्नं सज्जगदस्वातन्त्र्यान्नानिष्टाय समर्थमिति नित्यदण्डः प्रशस्त इति भावः ॥१०३॥

(७) **मणिरामः। प्रसाधयेत्** आत्मवशं कुर्यात् ॥१०३॥

(८) **गोविन्दराजः। नित्यमुद्यतदण्डस्येति।** यस्मान्नित्योद्यतदण्डात्सर्वं जगदुद्विजते तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव वशीकुर्यात् ॥१०३॥

(९) **भारुचिः।** उद्यतदण्डस्यायत्नेनैव शत्रवः .... ॥१०३॥

अमाययैव वर्तेत न कथंचन मायया ।
बुध्येतारिप्रयुक्तां च मायां नित्यं सुसंवृतः ॥१०४॥

(१) **मेधातिथिः। माया** छद्म तेन न वर्तेत। अविश्वसनीयस्तथा स्यात्। न च परप्रकृतीरज्ञातरूपा उपजपेत्। अरिणा प्रयुक्तां च मायां यथावद्बुध्येत। बुद्ध्वा ज्ञात्वोपजापं कुर्यात्। तत्र कृत्यपक्षश्चतुर्विधः। क्रुद्धलुब्धभीतावमानितैः। तत्र येन कृतं शिल्पं किंचिदुपकारो वा दर्शितः, तौ विप्रलभ्येते प्रसादेन नियोज्येते अवमन्येते वा। तदर्थोऽपि तत्समानः शिल्पोपकारी क्रुध्यति, नास्यास्मदीयं शिल्पमुपकारो वोपयुज्यते। तादृशा उपजापसहा भवन्ति। तथा वाल्लभ्येनोपगृहीतः, पश्चान्मानाधिकाराभ्यां भ्रष्टः, प्रवासितबन्धुतद्वल्लभः प्रसभमभिपूज्य स्वीकृतः, सकुल्यैरन्तर्हितः, सर्वस्वमाहारितस्तत्समानकर्मविद्योऽन्यः पूज्यते सोऽवधीर्यते इत्येवमादिः क्रुद्धः। केनचित्कृतं पैशुन्यं तत्समानदोषेभ्यो दण्डितं अंतर्भ्रमदण्डपाताः सर्वाधिकारस्थाः सहसोपचितार्था इत्यादिर्लुब्धवर्गः। परिक्षीणः कदर्यो व्यसनी बहुऋण इत्यादिर्भीतवर्गः। आत्मसंभावितः शत्रुपूजामर्थितः नीचैरुपहतः तीक्ष्णः साहसिको भोगेनासंतुष्ट इत्येवमादिरवमानितवर्गः। एतत्परस्योपजपेत् आत्मनश्च रक्षेत् ॥१०४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। माया** वञ्चनेच्छा। **सुसंवृतो** रक्षितस्वच्छिद्रः ॥१०४॥

(३) **कुल्लूकः। मायया** छद्मतयाऽमात्यादिषु न वर्तेत तथा सति सर्वेषामविश्वसनीयः स्यात्। धर्मरक्षणार्थं यथा तत्त्वेनैव व्यवहरेत् यत्नकृतात्मपक्षरक्षश्च शत्रुकृतां प्रकृतिभेदरूपां मायां चारद्वारेण जानीयात् ॥१०४॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच स्वप्रजास्वमायां विधत्ते **अमाययैवेति। अरिप्रयुक्तां** तत्कृतप्रकृतिभेदादिकाम्। **सुसंवृतो**ऽप्रकटदूतद्वारेणेत्यर्थः ॥१०४॥

(५) **नन्दनः**। **कथञ्चन** आपद्यपीत्यर्थः। सुसंवृतः प्रच्छन्नो भूत्वा ॥१०४॥

(६) **रामचन्द्रः**। **सुसंवृतः** आच्छादितः **अरिप्रयुक्तां** मायां बुध्येत ॥१०४॥

(७) **मणिरामः**। **अमायया** अकपटेन वर्तेत अमात्यादिषु। **सुसंवृतः** चारद्वारा ॥१०४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **'बुध्येतारिप्रयुक्तां च नित्यं मायां सुसंवृतः'**। यावच्छत्रूणां प्रकृत्युपजापादिछद्मना कृतं तावच्छद्मनैव व्यवहारान्न तु कदाचित्पूर्वं छद्म समाचरेत्। सुव्यक्त-पक्षरक्षश्च भूत्वा शत्रुकृतं प्रकृतिभेदादिछद्म सर्वदा चारादिभिरवेक्षेत ॥१०४॥

(९) **भारुचिः**। क्रुद्धलुब्धभीतमानिनामन्यराजप्रकृतीनामुपजापं पूर्वं न कुर्यात्। आत्मीयान...वैति हि धर्मस्य धार्मिकत्वात् सर्वं प्रत्यनुरागः सुलभः। तत्र विप्रलब्धा-स्तुल्यकारिणः शिल्पे चोपकारे च विमनिता वल्ल(भा)वरुद्धः प्रवासितबन्धुः मान...प्रसभमभिस्पृष्टः। स्त्रीतः सकुल्यैरन्तर्हितः सर्वस्वहारित इत्येवमादिः क्रुद्धवर्गः पापकर्मा तुल्यदोषः दण्डोद्विग्नः। अनन्तभूमिदण्डोपनतसर्वाधिकरणस्थः सहसोपचितार्थं इत्येवमादिर्भीतवर्गः परिक्षीणः तटयोर्व्यसटित्येवमादिर्लुब्धवर्गः। आत्मसंभावितः शत्रुपूजा-मर्षितो नीचैरुपहृतः तीक्ष्णसाहसिको भोगेनासन्तुष्ट इत्येवमादिर्मानिवर्गः। एतानपर-स्यात्मनश्च बुद्ध्वा संरक्षेत् उपजपेच्च ॥१०४॥

नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य च।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥१०५॥

(१) **मेधातिथिः**। एष एवार्थः पुनरुच्यते। तथा यत्नातिशयं कुर्याद्यथा परस्य छिद्रमन्विच्छेदात्मनश्च रक्षेत्। य एवं क्रुद्धादिः कापटिकादिचारपुरुषैर्ज्ञायते स एवात्मीयोऽनुनीयत इति। **कूर्मवदङ्ग गूहेद्रक्षेद्विवरमात्मनः**। परोपजापात्स्वच्छिद्ररक्षणं महाप्रयोजनमित्येतदनेनाह ॥१०५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कूर्मो यथाङ्गानि शिरआदीन्यन्तर्निवेश्य रक्षति तथाङ्गानि सप्त स्वाम्यादीनि गुप्तस्थापनेन रक्षेत्। **विवरं** प्रहारावकाशम् ॥१०५॥

(३) **कुल्लूकः**। तथा यत्नं कुर्याद्यथास्य प्रकृतिभेदादिच्छिद्रं शत्रुर्न जानाति, शत्रोस्तु प्रकृतिभेदादिकं चारैर्जानीयात्। कूर्मो यथा मुखचरणादीन्यङ्गान्यात्मदेहे गोपायत्येवं राज्याङ्गा-न्यमात्यादीनि दानसंमानादिनाऽऽत्मसात्कुर्यात् दैवाच्च प्रकृतिभेदादिरूपे छिद्रे जाते यत्नतः प्रतीकारं कुर्यात् ॥१०५॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **नेति**। **परस्यारेः**। **कूर्म इवेति**। अयमर्थः– यथा कूर्मः करचरणादि परेभ्यो रक्षंस्तद्विवरमपि गोपायत्येवं राजामात्यादीन्दानमानाभ्यां रक्षन्परेभ्यः स्वच्छिद्रं रक्षेत्। अमात्यादयो हि विक्रियमाणाः स्वच्छिद्रं प्रकटयेयुः परच्छिद्रं च गोपयेयुरिति ॥१०५॥

(५) **नन्दनः**। अङ्गानि कर्मारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपद्विनिपातप्रतीकारदेश-कालविभागकार्यसिद्धिश्चेति। **रक्षेत्** गूहेत् ॥१०५॥

(६) **रामचन्द्रः**। आत्मनः छिद्रं हानिवृद्धि परः शत्रुर्न विद्यात्। विवरं प्रहारा-वकाशं रक्षेत् ॥१०५॥

(७) **मणिरामः ।** गूहेत्कूर्म इवांगानि कूर्मो यथा मुखचरणादीन्यात्मदेहे गोपायति एवं राज्यांगानि अमात्यादीनि दानसन्मानादिना आत्मवशं कुर्यात ॥१०५॥

(८) **गोविन्दराजः । नास्येति ।** तथा यतेत यथाऽस्य च्छिद्रं प्रकृतिभेदादि शत्रुर्न जानीते, शत्रोः पुनरसौ प्रकृतिभेदादि यत्नतो जानीयात् । तथा कूर्म इवावयवानुप्रवेशेन प्रकृत्यादीनि राज्याङ्गानि संग्रामादिना रक्षेत् । कथंचिच्च प्रकृतिभेदादि यदात्मनः छिद्रमुपजातं तत्र यत्नतः समाधानं कुर्यात् ॥१०५॥

(९) **भारुचिः ।** अभियोगातिशयेन स्वच्छिद्रगूहनं परछिद्रदर्शनं च शक्यते कर्तुम् । तच्च स्वविषये गूढपुरुषाणां कापटिकादीनां सञ्चारेण विजानीयात् परविषये चेति ॥१०५॥

बकवच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥१०६॥

(१) **मेधातिथिः ।** यथा अप्सु दुर्गाश्रयमपि मत्स्यबलं स्वभावतस्तद्ग्रहणार्थं बकः पर्युदासनपरतया तद्ग्रहणोपायं ध्यानादियोगादासादयति एवमर्थचिन्ताभियोगातिशयेन सुदुष्प्रापा अप्यर्था आसाद्यन्त इति मत्वा न निर्वेदं गच्छेत् । यथा च शशोऽल्पकायत्वाच्छक्नोति निष्पतितुमुपरि संघादपि, तथा एकोऽप्यसहायः सर्वतःसमुत्थितसामन्तप्रकोपोऽशक्तोऽवस्थातुं दुर्गेऽरिसंपातं कृत्वा तस्माद्विनिष्पतेद् गुणवति संश्रयार्थम् । यथा च वृकः पशुग्रहणाभियोगाद् बालप्रमादमासाद्यावलुम्पते, एवं स्वरक्षापर इति मत्वा तद्ग्रहणाभियोगो न मोक्तव्यः, भविष्यति स कालो यत्रायं वृकवदवलुंपिष्यते । यथा सिंहो महाकायानपि हस्त्यादीन्हन्ति पराक्रमोत्साहशक्तियोगात्, एवं महदरिबलमिति न भेतव्यम्, अल्पप्राणेनापि कदाचिदुत्साहवता महाप्राणो निहन्यत इति ॥१०६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** बकवद्गुप्तप्रचारः कर्तव्यं चिन्तयेत् यथा स त्यक्तचेष्टो दुर्गस्थानामपि मत्स्यानामन्तरं पश्यति । सिंहवच्छौर्यमात्रेण न मायया, तदसंभवे वृकवत्परस्यान्तरं दृष्ट्वाऽवलुम्पेत गृह्णीयात् व्याधवेष्टितो यथा शशः शैघ्र्यादलक्षितगत्या बहिर्याति तथा शत्रुवेष्टितोऽप्यशक्तौ निःसरेत् ॥१०६॥

(३) **कुल्लूकः ।** यथा बको जले मीनमतिचञ्चलस्वभावमपि मत्स्यग्रहणादेकतानान्तःकरणश्चिन्तयत्येवं रहसि सुविहितरक्षस्यापि विपक्षस्य देशग्रहणादीनर्थांश्चिन्तयेत् । यथा च सिंहः प्रबलमतिस्थूलमपि दन्तीबलं हन्तुमाक्रमत्येवमल्पबलो बलवतोपक्रान्तः संश्रयाद्युपायान्तरासंभवे सर्वशक्त्या शत्रुं हन्तुमाक्रमेत् । यथा च वृकः पालकृतरक्षणमपि पशुं दैवात्पालानवधानमासाद्य व्यापादयत्येवं दुर्गाद्यवस्थितमपि रिपुं कथंचित्प्रमादमासाद्य व्यापादयेत् । यथा शशः वधोद्धुरविविधव्याधमध्यगतोऽपि कुटिलगतिरुत्प्लुत्य पलायत एवं स्वयमबलो बलवदरिपरिवृतोऽपि कथंचिदरिव्यामोहमाधाय गुणवत्पार्थिवान्तरं संश्रयितुमुपसर्पेत् ॥१०६॥

(४) **राघवानन्दः ।** राज्ञो वृत्त्यन्तरमाह **बकवच्चेति ।** बकवदेकान्तवासित्वं तेन स यथा जलान्तर्गतमतिचपलमपि मत्स्यं गृह्णाति तद्वद्विविक्तः परराष्ट्रग्रहणं चिन्तयेत् । सिंहवत् शूरत्वप्रकटनं स यथाल्पदेहोऽपि करिणमादत्ते तद्वदल्पसैन्योऽपि सामदानभेदेषूपायेषु क्षीणेषु विजयाय पराक्रमेत् । वृकवन्नित्यपशुग्रहणाभियोगात्परग्रहणोपायत्वं परतोऽप्रमादित्वं च । शशवद्व्याधमध्यतः कुटिलगतितयाऽरिमध्यतः पलायनं च शिक्षेदित्यनुषज्यते ॥१०६॥

(५) **नन्दनः**। एकाग्रत्वे बकेन सादृश्यम्। निर्भयत्वे सिंहेन। क्रूरत्वे वृकेण। क्षिप्रकारित्वे शशेन ॥१०६॥

(६) **रामचन्द्रः**। अर्थात् कार्याणि वृकवत्परस्यान्तरं दृष्ट्वा अवलुम्पेत् गृह्णीयात्। च पुनः शशवद्विनिष्पतेत् शशो यथा अलक्षितगत्या बहिर्याति तथा शत्रुवेष्टितोऽलक्षितो निःसरेत् ॥१०६॥

(७) **मणिरामः**। बकवत् एकाग्रचित्तेन वृकवत् यथा वृको रक्षकाऽनवधानमासाद्य पशुं मारयति एवं दुर्गाद्यवस्थितं रिपुं कथंचित्प्रमादमासाद्य मारयेत्। शशवत् यथा शशः बहुव्याधमध्यगतोऽप्युत्प्लुत्य पलायते एवं स्वयमबलोऽपि कथंचिच्छत्रुव्यामोहमाधाय बलवत्पार्थिवांतरं संश्रमितुमुपसर्पेत ॥१०६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **बकवच्चिन्तयेदर्थान् शशवच्च विनिष्पतेत्। वृकवच्चावलुम्पेत सिंहवच्च पराक्रमेत्।** यथा बको दुर्गाश्रयमतिचरन् स्वभावमपि मत्स्यमांसग्रहणादनिर्विण्णैकाग्रान्तःकरणतया चिन्तयत्येवमतिगुप्ते च रिपौ तद्राष्ट्रसम्बन्धादीनर्थान् चिन्तयेत्। यथा शबरगोचरतामुपगतोऽपि शशोऽतिचलकुटिलगतितया देशान्तरमुपसरत्येवं सकलसामन्तप्रकोपातिचलरिपुमध्यवर्ती वा कथञ्चिदरिसंमोहमाधाय ततः प्रदेशाद्गुणवद्राजान्तरसंश्रयार्थं उपसर्पेत्। यथा च वृकः कृतरक्षानपि पशूंस्तद्ग्रहणाभियोगेन कथञ्चिदनवधाने पाने(प्राप्ते?)हिनस्त्येवं दुर्गाद्यवस्थितमपि परं कथञ्चिदपि, तत्प्रमादमासाद्यावलुम्पेत। यथा च गिरिवरशिखराकारमपि करिणं उत्साहशक्तियोगात् सिंहो निहन्तुमाक्रामत्येवमल्पबलोऽपि बलवत्तराभिभूतसंश्रयाद्युपायान्तराभावे सकलबलाऽवष्टम्भेन परिहन्तुमाक्रमेत् ॥१०६॥

(९) **भारुचिः**। यथा अदुष्टाश्रयं मत्स्यं चलं च स्वभावतस्तद्ग्रहणार्थं बकः पर्युपासनया तद्ग्रहणोपायध्यानयोगादासादयति एवमर्थचिन्ता(दि)योगातिशयेन दुष्प्रापा अप्यर्था आसाद्यन्त इति मत्वा न निर्वेदं गच्छेत्। यथा शशोऽल्पकायत्वात् शक्नोति विनिष्पतितुमरिध्यानादपि तथैव कोऽप्यसहायः सर्वतः समुत्थितसामन्तप्रकोपोऽशक्तोऽवस्थातुं दुर्गपरिसंग्रहं तस्मान्निष्पतेत्। गुणवति संश्रयार्थी यथा च वृकः पशुग्रहणाभियोगाद् बालः प्रभां समासाद्यावलुम्पेत एवं स्वरक्षापर इति कृत्वा तद्ग्रहणाभियोगो न मोक्तव्यो भविष्यति। स कालः यत्रायं वृकवदवलुम्पिष्यते। यथा च सिंहो महाकायानपि हस्त्यादीन पराक्रम्योत्साहशक्त्या योगाद्धन्ति एवं महदरिबलमिति कृत्वा न भेतव्यम्। महदप्यल्पप्राणमल्पेन महाप्राणेन(प्राणो)हन्यत इति ॥१०६॥

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः।
तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥१०७॥

(१) **मेधातिथिः**। **ये परिपन्थिनः** प्रतिपक्षतया वर्तन्ते ते वशमानतव्याः। न त्वानुकूल्येन ये वर्तन्ते, तेऽपि सामादिभिः पूर्वम्, न प्रथमत एव दण्डेन ॥१०७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उपक्रमैरुपायैः ॥१०७॥

(३) **कुल्लूकः** । एवमुक्तप्रकारेण विजयप्रवृत्तस्य नृपतेर्ये विजयविरोधिनो भवेयुस्तान्सर्वान्सामदानभेददण्डैरुपायैः वशमानयेत् ॥१०७॥

(४) **राघवानन्दः** । राज्ञः सदैवारातिजयायेतिकर्तव्यतामाह **एव**मिति चतुर्भिः । **परिपन्थिनः** शत्रवः । **उपक्रमैः** उप समीपं क्रम्यन्ते शत्रवो यैस्ते उपक्रमाः उपायास्तैरिति ॥१०७॥

(५) **नन्दनः** । **उपक्रमै**रुपायैः ॥१०७॥

(७) **मणिरामः** । **परिपन्थिनः** विजयविरोधिनः ॥१०७॥

(८) **गोविन्दराजः** । **एवमिति** । एवमुक्तरीत्या जेतुं प्रवृत्तस्य राज्ञो ये विजयप्रतिकूलाः स्युः तान्सर्वान् सामभेददानदण्डैरुपायैर्वशीकुर्यात् ॥१०७॥

(९) **भारुचिः** । एवं विजये स्थितस्य राज्ञो ये प्रतापेन नोपरमेरन् तान् पश्चात् सामादिभिर्वशीकुर्यात् ॥१०७॥

यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।
दण्डेनैव प्रसह्यैतांश्छनकैर्वशमानयेत् ॥१०८॥

(१) **मेधातिथिः** । सामादिभिरशक्या दण्डेन वशमानेतव्या इति यदुक्तं तदिदं दण्डेन प्रसह्याभिभूय शनकैर्यादृशो दण्डोपक्रमस्तेन, न साहसिकतया ॥१०८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **प्रथमैस्त्रिभिः** सामदानभेदैः । **प्रसह्या**भिभूय **शनकैः** क्रमेण यदि सामसाध्यता स्यादित्याशया ॥१०८॥

(३) **कुल्लूकः** । ते च विजयविरोधिनो यद्याद्यैस्त्रिभिरुपायैर्न निवर्तन्ते तदा बलाद्देशोपमर्दादिना युद्धेन **शनकै**र्लघुगुरुदण्डक्रमेण दण्डेन वशीकुर्यात् ॥१०८॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्र चतुर्थदण्डस्य कालमाह **यदीति** । सामदानभेदैः **प्रथमैः** प्राथमिकैः । **एतान्दण्डेन** वशमानयेदित्यन्वयः । तत्र चतुर्णां दण्डादीनां साम्ना साधून्वशयति दण्डेनोग्रान् दानेन भिन्नान् लुब्धान्वा भेदेन संहतान् तैरसाध्यत्वे दण्डयेदिति तत्रापि शनैरन्यथा ते प्राणोद्यता न वशमेयुरिति भावः ॥१०८॥

(५) **नन्दनः** । उपक्रमेषु क्रममाह **यदि ते त्विति** । ते परिपन्थिनस्तिष्ठेयुः । **वश-** इति विभक्तिविपरिणामः **प्रथमैः** सामदानप्रभेदैः अपिशब्देन दण्डस्य मुख्यत्वं सूचितम् ॥१०८॥

(६) **रामचन्द्रः** । **ते** परिपन्थिनः **प्रथमैः** त्रिभिरुपायैर्वशे न तिष्ठेयुर्यदि तान्दण्डेनैव वशं प्रसह्यानयेत् ॥१०८॥

(७) **मणिरामः** । **ते** विजयविरोधिनः **प्रथमैः** सामदानभेदैः । **प्रसह्य** बलात् देशोपमर्दादिना युद्धेन । **शनकैः** लघुगुरुदण्डक्रमेण ॥१०८॥

(८) **गोविन्दराजः** । **यदीति** । ते च परिपन्थिनो यद्याद्यैः सामदानभेदैरुपायैः वशं नायान्ति तदा दण्डेनैव देशोपमर्यादादिना हठादेव शनकैर्यादृशो दण्डक्रमस्तेन वशं नयेत् ॥१०८॥

(९) **भारुचिः** । सामाद्युपायत्रयपरिक्षये दण्डस्य प्रयोगनियमः ॥१०८॥

सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।
सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥१०९॥

(१) **मेधातिथिः** । वक्ष्यमाणानां **सामादीनामुपायानां** सामदण्डौ निगद्येते प्रशस्यतया । सति साम्नि क्षिप्रं कंपो न भवति, दण्डे तु सर्वसिद्धिः ॥१०९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **सामदण्डौ प्रशंसन्ति** साम्नि धनादिक्षयाभावात्, दण्डे च दैवाज्जये कीर्तिर्मृत्यौ स्वर्ग इति ॥१०९॥

(३) **कुल्लूकः** । **चतुर्णामपि सामादीनामुपायानां** मध्यात्**सामदण्डावेव** राष्ट्रवृद्धयर्थं **पण्डिताः प्रशंसन्ति** साम्नि प्रयासधनव्ययसैन्यक्षयादिदोषाभावात्, दण्डे तु तत्सद्भावेऽपि कार्यसिद्धयतिशयात् ॥१०९॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्र च स्वराष्ट्रे **सामदण्डौ** परराष्ट्रे दानभेदौ तावेव प्रशस्तावित्याह **सामादीनामिति** ॥१०९॥

(५) **नन्दनः** । शत्रुष्वेवायं क्रमो न राष्ट्र इत्याह । साधुषु साम प्रयोक्तव्यमसाधुषु दण्डं तेन **राष्ट्राभिवृद्धिरित्यर्थः** ॥१०९॥

(७) **मणिरामः** । साम्नि अव्ययसैन्यक्षयादिदोषाभावो दंडे कार्यसिद्धयतिशयात् **सामदण्डयोः** प्राशस्त्यं बोद्धव्यं ॥१०९॥

(८) **गोविन्दराजः** । **सामादीनामिति** । **सामादीनां चतुर्णामप्युपायानां** मध्यात्सामदण्डौ **राष्ट्रविवृद्धयर्थं** प्रशस्तौ नित्यं विद्वांसो मन्यन्ते । साम्नि क्षयव्ययायासानामभावाद्दण्डे च युद्धाद्यनर्थोत्पादे च सिद्धयतिशयात् ॥१०९॥

(९) **भारुचिः** । सामप्रयोगे क्षयव्ययायासा न भवन्ति । दण्डे तु सर्वसिद्धिरेव । तत्प्रभावादतस्तावत्र प्रशस्तौ ॥१०९॥

यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति ।
तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥११०॥

(१) **मेधातिथिः** । ये राजानमभिद्रुह्यन्ति तेषां ये सुहृद्बान्धवाः, सम्बन्धोपसर्पिणो वा, न ते विनाशयितव्याः, यदि न तत्कार्याभ्यन्तराः । य एव दुष्टास्त एव निग्राह्याः, न तत्सम्बन्धिन इत्येत**न्निर्दातृ**दृष्टान्तेन प्रतिपाद्यते । यथा धान्यकक्षयोः सहोत्पन्नयोरत्यन्तसहितयोरपि नैपुण्येन धान्यं रक्षति कक्षमुद्धरति । एवं स्वराष्ट्रे यावन्तस्तेषां सुहृदावपि, तयोर्दोषवान्यः स एव निग्राह्यः, न यः सुसङ्गतोऽपि । अतः साध्वसाधुविवेकेन साधवो रक्ष्या असाधवो निग्राह्याः ॥११०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **निर्दाता** तृणच्छेता **कक्षं** तृणादिधान्यमध्यगतमुद्धरेदुत्पाटयेत् । **राष्ट्रं** स्वराष्ट्रं । **परिपन्थिनश्**चौरादीन् ॥११०॥

(३) **कुल्लूकः** । **यथा** क्षेत्रे धान्यतृणादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि **धान्यानि** लवनकर्ता **रक्षति** तृणादिकं चोद्धरत्येवं **नृपती राष्ट्रे** दुष्टान्**हन्यान्**नत्वदुष्टांस्तदीयसहजान्भ्रातॄनपि निर्दातृदृष्टान्तादवसीयते शिष्टसहितं च **राष्ट्रं रक्षेत्** ॥११०॥

(४) **राघवानन्दः** । किंचान्यत् **यथेति** । **निर्दाता** धान्यतृणाद्युत्पाटनकर्ता **स यथा कक्षं** तृणाद्युद्धरति **धान्यं च रक्षत्येवं राजा** दण्डादि कुर्वन्नपि **प्रजा रक्षेत् हन्यादेव परिपन्थिनो** दस्यून् ।।११०।।

(५) **नन्दनः** । अत्र दृष्टान्तमाह **यथेति** । **निर्दाता** भूमेः खण्डयिता कुद्दालादिभिः, कृषीवल इति यावत् । **परिपन्थिनः** असाधून् ।।११०।।

(६) **रामचन्द्रः** । **यथा निर्दाता** क्षेत्रप्ररूढधान्यमध्यस्थिततृणोद्धर्ता **तृणमुद्धरति धान्यं रक्षति तथा नृपो राष्ट्रं** रक्षेत् **परिपन्थिनः** चौरान् **हन्यात्** ।।११०।।

(७) **मणिरामः** । **निर्दाता** धान्यत्राणकर्ता । **कक्षं** तृणं । यथा सहोत्पन्नयोस्तृणधान्ययोर्मध्यात् तृणमुद्धरति **धान्यं रक्षति तथा** दुष्टानेव **हन्यान्न**त्वदुष्टान् तद्भ्रात्रादीन् इत्यर्थः ।।११०।।

(८) **गोविन्दराजः** । **यथोद्धरतीति** । यथा क्षेत्रस्य कक्षस्योत्पाटयिता कक्षं नाशयति धान्यञ्च रक्षति, एवं नृपोऽनुकूलान् राष्ट्रियान् रक्षेत् प्रतिकूलाँश्च हन्यात् ।।११०।।

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्शयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ।।१११।।

(१) **मेधातिथिः** । यस्तु **राजा** पूर्वोक्तविवेकमकृत्वा **मोहेनानवेक्षया स्वराष्ट्रं कर्शयति** स दण्डैः सह **भ्रश्यत्यचिराद्राज्याज्ज**नपदाननुरागेण प्रकृतिकोपेन **जीविताच्च** । साहसिकैरेकाकिभिरपि जीवितनिरपेक्षैर्हन्यते ।।१११।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **कर्शयति** चौराद्युपघातैः क्षीणं करोति ।।१११।।

(३) **कुल्लूकः** । **यो राजाऽनवेक्षया** दुष्टशिष्टाज्ञानेन स्वराष्ट्रियजनान् शास्त्रीयधनग्रहणमारणादिकष्टेन पीडयति स शीघ्रमेव जनपदवैराख्यप्रकृतिकोपाधर्मैः राजा **राज्याज्जीविताच्च** पुत्रादिसहितो **भ्रश्यते** ।।१११।।

(४) **राघवानन्दः** । दण्डे क्रियमाणेऽपि राज्यं यथा न नश्यति तथा वर्तितव्यम्, अन्यथा सदृष्टान्तं दोषमाह **मोहादिति** द्वाभ्याम् । **कर्शयति** लोभेनाधिकदण्डादिना पीडयति ततोऽनवेक्षया शास्त्रमर्यादोल्लङ्घनेन न केवलं राज्याद्भ्रश्यते स्वयं भ्रष्टो पितृजीवितादायुषः नंक्ष्यतीत्यध्याहार्यम् ।।१११।।

(५) **नन्दनः** । विपर्ययेणार्थश्लोकद्वयेनाह **मोहाद्राजेति** ।।१११।।

(६) **रामचन्द्रः** । राजा स्वराष्ट्रं स्वराज्य**मनवेक्षया**ऽविचारेण **कर्शयति** क्षीणं करोति **स राज्याद्भ्रश्यते सबान्धवो** जीविताच्च भ्रश्यते ।।१११।।

(७) **मणिरामः** । **कर्शयति** अशास्त्रीयकरग्रहणमारणादिकष्टेन पीडयति ।।१११।।

(८) **गोविन्दराजः** । **मोहादिति** । **यो** राजा हिताऽहिताविवेकेन प्रजाः पीडयति **स क्षिप्रं** प्रकृतिलोपादिनाऽधर्मभूयस्त्वेन राज्याज्जीविताच्च बन्धुसहितो नश्यत्यचिरात् ।।१११।।

(९) **भारुचिः** । अस्य दृष्टान्त :—

राष्ट्रं हि तस्य शरीरमिति । यतश्चैतदेवमतस्तद्दोषपर्युदासाय ।।१११।।

शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥११२॥

(१) **मेधातिथिः**। स्वराष्ट्रेऽत्यन्तमवहितेनानुराग उत्पादनीयस्तद्धि शरीरस्थानीयम्। शरीरे कर्षितेऽपथ्यभोजनरूक्षभोजनादिभिर्यथा प्राणा उत्क्रामन्ति, एवं राष्ट्रकर्षनादपि ॥११२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। राष्ट्रस्य स्वराष्ट्रस्य कर्षणात् ॥११२॥

(३) **कुल्लूकः**। यथा प्राणभृतामाहारनिरोधादिना शरीरशोषणात्प्राणाः क्षीयन्त एवं राज्ञामपि राष्ट्रपीडनात्प्रकृतिकोपादिना प्राणा विनश्यन्ति तस्मात्स्वशरीरवद्राज्ञा राष्ट्रं रक्षणीयमित्युक्तम् ॥११२॥

(४) **राघवानन्दः**। अन्नाद्यभावेन शरीरकर्षणे सति यथा **प्राणाः क्षीयन्ते** तथा **राष्ट्रकर्षणा**द्राजप्राणाः प्रजासंतापकोपाद्यैः क्षीणतामीयुर्विनश्यंतीति भावः ॥११२॥

(७) **मणिरामः**। राज्ञो जीवनाशे दृष्टान्तमाह **शरीरकर्षणेति** ॥११२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **शरीरकर्षणादिति**। यथा प्राणभृतां दीर्घाध्वगमनादिना **प्राणाः क्षीयन्ते** एव तथा राज्ञामपि राष्ट्रोपपीडनात् प्रकृतिकोपे सति प्राणाः विनाशमुपयान्ति ॥११२॥

राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥११३॥

(१) **मेधातिथिः**। 'संग्रहो' रक्षाविधानम्। सुसंगृहीतं रक्षाविधानेन वशीकृतं परिपालितं वा येन स्वराष्ट्रं **स पार्थिवः सुखमेधते** ॥११३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। संग्रह आत्मीयताकरणे ॥११३॥

(३) **कुल्लूकः**। **राष्ट्रस्य** रक्षणे च वक्ष्यमाणमिममुपायमनुतिष्ठेत् यस्मात्संरक्षितराष्ट्रो राजाऽनायासेन वर्धते ॥११३॥

(४) **राघवानन्दः**। अतो राज्यरक्षणे यत्न आस्थेय इत्याह **राष्ट्रस्येति**। **स्वराष्ट्रस्य** प्रतियोग्यनपेक्षाश्रवणा**दिदमिति** षड्भिर्वक्ष्यमाणम्। **सुसंगृहीतः** ग्रामाध्यक्षादिना राष्ट्रो यस्य सः ॥११३॥

(५) **नन्दनः**। यस्मादेवं तस्माद्**राष्ट्रस्येति संग्रहे** संरक्षणे। इदं वक्ष्यमाणम् ॥११३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **राष्ट्रस्य** (सं)ग्रहे स्वायत्तीकरणे आत्मवशीकरणे ॥११३॥

(७) **मणिरामः**। इदं विधानं वक्ष्यमाणोपायं। **गृहीतराष्ट्रः** संरक्षितराष्ट्रः ॥११३॥

(८) **गोविन्दराजः**। एवं चैतद्दोषपरिजिहीर्षयाह **राष्ट्रस्येति**। राष्ट्रसंरक्षणे सर्वदा वक्ष्यमाणमुपायं कुर्यात्। यस्मात्सुसंरक्षितराष्ट्रो राजा यत्नेन वर्धते ॥११३॥

द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।
तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥११४॥

(१) **मेधातिथिः**। द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये **गुल्मं** कुर्यात्। गुल्मो रक्षितृपुरुषसमूहस्तेनै-**वाधिष्ठितं** संग्रहं कुर्यात्। तद्युक्तमधिष्ठातारं पुरुषं कुर्यात्। अधिकारी संग्रह इहोच्यते। एवं त्रयाणां पञ्चानां च। अथवा राजभाव्यार्थग्रहणस्थानं **संग्रहः** ॥११४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **द्वयोर्ग्रामयोरेकं** अपरं **त्रयाणां** अन्यत्**पञ्चानां** ग्रामाणां अन्यद्ग्रामशतस्येति पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तराशक्ये रक्ष्यस्य स्थानस्य रक्षकं **गुल्मं** स्तेनादिरक्षार्थं स्थापितं पदात्याद्यधिष्ठितमिति तदपि केनचिदधिष्ठितं कार्यमित्यर्थः। **ग्रामशतानामिति**। शतस्य पञ्चशतस्य सहस्रस्य चेति बहुवचनार्थः। एवं **राष्ट्रस्य संग्रहं** कुर्यादित्युपसंहारः ॥११४॥

(३) **कुल्लूकः**। **द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणां** वा ग्रामाणां **पञ्चानां** वा **ग्रामशतानां गुल्मं** रक्षितृपुरुषसमूहं सत्यप्रधानपुरुषाधिष्ठितं राष्ट्रस्य **संग्रहं** रक्षास्थानं कुर्यात्। अस्य लाघवगौरवापेक्षश्चोक्तविकल्पः ॥११४॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **द्वयोरिति**। ग्रामयोर्ग्रामाणां वा **मध्ये गुल्मं** रक्षितृपुरुषसमूहमध्ये प्रधानपुरुषैरधिष्ठितं च **राष्ट्रस्य संग्रहं** रक्षास्थानं कुर्यादित्यन्वयः। **द्वयोरित्यादि** दस्युलाघवगौरवापेक्षया विकल्पः। तत्फलं दस्युनिग्रहः ॥११४॥

(५) **नन्दनः**। **द्वयोर्ग्रामयोस्त्रयाणां पञ्चानां** च ग्रामाणां **ग्रामशतानां** मध्ये राष्ट्रगुप्तये कुर्यात्। व्यूढं सैन्यं **गुल्मम्** ॥११४॥

(६) **रामचन्द्रः**। **द्वयोः त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितं**। रक्षकं स्वस्थानानाम्। एवं **राष्ट्रस्य संग्रहं** कुर्यात् ॥११४॥

(७) **मणिरामः**। राष्ट्ररक्षणोपायानाह **द्वयोरित्यादिना**। **गुल्मं** रक्षितृपुरुषसमूहं। **अधिष्ठितं** सत्यप्रधानपुरुषाधिष्ठितं। **संग्रहं** रक्षास्थानं। बृहद्ग्रामलघुग्रामापेक्षो(क्षयो)र्द्वयोर्ग्रामयोस्त्रयाणां वा ग्रामाणामित्यादिविकल्पो बोध्यः ॥११४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **द्वयोरिति**। **द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणां पञ्चानां** बहूनां वा **ग्रामशतानां** देशकालाद्यपेक्षया, आत्त(?प्त)पुरुषाधिष्ठितं **राष्ट्रस्य संग्रहं** रक्षाभूतं स्थानकं **कुर्यात्** ग्रामदोषाद्यवबोधार्थं करादिग्रहणार्थं च ॥११४॥

(९) **भारुचिः**। राजभाव्यसंग्रहार्थं रक्षार्थं च ॥११४॥

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा।
विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥११५॥

(१) **मेधातिथिः**। एकैकस्मिन् ग्रामेऽधिपतिं कुर्यात्। तदुपरि दशग्रामपतिम्। एव सर्वत्र ॥११५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **ग्रामस्याधिपतिं** करग्रहाद्यर्थम् ॥११५॥

(३) **कुल्लूकः**। एकग्रामदशग्रामाद्यधिपतीन्कुर्यात् ॥११५॥

(४) **राघवानन्दः**। ग्रामादीनां गुणदोषज्ञानप्रकारमाह **ग्रामस्येति** त्रिभिः। **विंशतीशं** ग्रामाणां विंशतेरीशमीश्वरम्। एवमुत्तरत्र ॥११५॥

(५) **नन्दनः**। **विंशतीशं** विंशतिग्रामेशं एवमुत्तरत्रापि ॥११५॥

(६) **रामचन्द्रः**। ग्रामाध्यक्षानाह **ग्रामस्येति**। एकं करार्थं ग्रामाधिपं कुर्यात्। **शतेशं** शतानां ईशः शतेशः तं शतग्रामाधिपं कुर्यात्। तथा सहस्राधिपतिम् ॥११५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ग्रामस्येति**। ग्रामदशग्रामाध्यक्षं कुर्यात् ॥११५॥

ग्रामदोषान्समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ।
शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने ॥११६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । दोषान् तद्ग्रामीयजनविद्रवादीन् । अत्र **विंशतीश**मित्यादि यावति रक्षिते ग्रामाणां रक्षा भवति तन्मात्रपरम् । विंशतिग्रामानीशितुं शीलमस्य **विंशतीशो** ॥११६॥

(३) **कुल्लूकः** । ग्रामाधिपतिश्चौरादिदोषान्ग्रामे संजातानात्मना प्रतिकर्तुमक्षमोऽनुत्कृष्टतया स्वयं दशग्रामाधिपतये कथयेत्, एवं दशग्रामपतयो विंशतिग्रामस्वाम्यादिभ्यः कथयेयुः तथा च सति सम्यक् चौरादिकण्टकोद्धारो भवति ॥११६–११७॥

(४) **राघवानन्दः** । **शनकै**रित्यनेन हठात् । तेन स्वस्मिन्नपि दोषाशङ्का वारिता । **स्वयमि**त्यनेनौद्धत्यं भेदकत्वं च निरस्तम् । तेन स्वयं गत्वा **शंसे**त्कथयेत् ग्रामदेशेशायेत्यन्वयः एवमुत्तरत्र **विंशतीशिने** विंशतिग्रामाधिपतये ॥११६॥

(५) **नन्दनः** । ग्रामिको ग्रामाध्यक्षः । **शनकै**रत्वरया । याथातथ्यं निरूप्य । **स्वयं शंसेन्न** परमुखेन । **दशेशाय** दशग्रामेशाय विंशतिग्रामाणामीशितुं शीलमस्येति **विंशतीशः** ॥११६॥

(६) **रामचन्द्रः** । युग्मं **ग्रामदोषानि**ति । **ग्रामिकः** एकग्रामाधिपः **समुत्पन्नान्** ग्रामदोषान् **ग्रामदशेशाय शंसेत्** । **दशेशः** दशग्रामाधिपः **विंशतीशिने शंसेत्** ॥११६॥

(७) **मणिरामः** । एकग्रामाऽधिकृतस्वल्पाधिकारी बह्वधिकार्यधीन इत्याह **ग्रामेति** ॥११६–११७॥

(८) **गोविन्दराजः** । **ग्रामदोषानि**ति । **विंशतीश** इति । **ग्रामे** चौर्यादिदोषानुत्पन्नान् ग्रामाधिपतिराज्ञां प्रतिसन्धानाऽशक्तोऽनाकुलतया स्वयं दशग्रामाऽधिपतये कथयेत् । दशाऽधिपतिर्विंशतिस्वामिने, विंशतीशः शतेशाय, शतेशो सहस्रेशाय ॥११६–११७॥

विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ।
शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥११७॥

(१) **मेधातिथिः** । ये ग्रामदोषा एकग्रामाधिकृतेन न शक्यन्ते समाधातुम्, तान्दशेशाय निवेदयेत् । एवमशक्तौ यावत्सहस्रपतिर्विज्ञाप्यः ॥११६–११७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **तत्सर्वं** दोषजातम् ॥११७॥

(६) **रामचन्द्रः** । **विंशतीशः** शतेशाय निवेदयेत् । शतेशः सहस्रपतये शंसेत् ॥११७॥

यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।
अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥११८॥

(१) **मेधातिथिः** । एकग्रामाधिकृतस्य वृत्तिरियम् । **ग्रामिको** ग्रामाधिकृत**स्तान्यवाप्नुयाद्**गृह्णीयात् । वृत्त्यर्थं राज्ञे प्रदातव्यानि ग्रामवासिभिः । अन्नादीनि तु धान्यादेः षष्ठाष्टमभागादिः । यथा वक्ष्यति "धान्येऽष्टमं विशाम्" इत्यादि (अ. १०।१२०) ॥११८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **राजप्रदेयानि** एतावदत्र **प्रत्यहं** राजाधिकृतपुरुषाय भक्तार्थं देयमिति प्रागेव नियमितानि । आदिपदात्तैलादीनि । **ग्रामिको** ग्रामाधिपतिः ॥११८॥

(३) **कुल्लूकः**। एकग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह–यान्यन्नपानेन्धनादीनि **ग्रामवासिभिः प्रत्यहं** राज्ञे देयानि न त्वब्दकरं 'धान्यानामष्टमो भाग' (७/१३०) इत्यादिकं तानि ग्रामाधिपतिर्वृत्त्यर्थं गृह्णीयात् ॥११८॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच प्रजाभी राज्ञे देयद्रव्यग्रहीतॄनाह **यानी**ति द्वाभ्याम्। इन्धनं काष्ठं **पानं** मध्वादि **अवाप्नुयात्**। **ग्रामिक** एकग्रामाध्यक्षः। एकग्रामाध्यक्षस्येन्धनादीन्येव जीविका ॥११८॥

(५) **नन्दनः**। ग्रामाध्यक्षादीनां वृत्तिनियमं श्लोकद्वयेनाह **यानीति**। **अन्नपानेन्धनादि**-ग्रहणेन पशुधान्यहिरण्यादीनां निषेधः ॥११८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **ग्रामिकः** एकग्रामिकः। **यानि** राजप्रदेयानि एतावदत्र राजपुरुषेण भोक्तव्यमिति प्रयोजनदर्शितानि ॥११८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यानीति**। यानि ग्रामवासिभिरन्नपानादीनि सर्वाणि स्वामिने दातव्यानि तानि ग्रामाधिपतिर्गृह्णीयात् ॥११८॥

(९) **भारुचिः**। आसन्नकार्यज्ञापनार्थं ग्रामादिष्वधिपतिक्रियास्त्रिभिः श्लोकैराह ॥११८॥

दशी कुलं तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च।
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥११९॥

(१) **मेधातिथिः**। दशसु ग्रामेष्वधिकृतो **दशी**। एवं **विंशी**। छान्दसः शब्दसंस्कारः। **कुलं** ग्रामैकदेशः। क्वचिद् हट्ट इति प्रसिद्धः क्वचिदुष्ट इति। एतदेव पञ्चगुणं विंशतिग्रामेष्वधिकृतः। सर्वं ग्रामशताध्यक्षः। **पुरं** नगरं सहस्रेशः स्थानकर्मानुरूपेण वृत्तिं कल्पेतेत्येतत्सत्यम् ॥११९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवं ग्रामाध्यक्षस्य भृतिमुक्त्वाऽन्येषामाह **दशीति**। दशग्रामाधिपो दशी। 'हलं तु द्विगुणं कुल'मिति वचनाद्द्वाभ्यां हलाभ्यां या कृष्यते भूस्तां भुञ्जीतेत्यर्थः। हलमानं च। 'अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम्। चतुर्गवं गृहस्थानां द्विगवं ब्रह्मघातिना'-मिति **हारीतो**क्तम्। धर्महलं ग्राह्यं गृहस्थहलं वा। **विंशी** विंशतिग्रामपः ॥११९॥

(३) **कुल्लूकः**। 'अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम्। चतुर्गवं गृहस्थानां त्रिगवं ब्रह्मघातिना'मिति **हारीत**स्मरणात्। 'षड्गवं मध्यमं हल'मिति तथाविधहलद्वयेन यावती भूमिर्वाह्यते **तत्कुलमिति** वदति तद्दशग्रामाधिपतिर्वृत्त्यर्थं भुञ्जीत। एवं विंशत्यधिपतिः **पञ्चकुलानि** शताधिपतिर्मध्यमं ग्रामं सहस्राधिपतिर्मध्यमं **पुरम्** ॥११९॥

(४) **राघवानन्दः**। **दशीत्या**देस्तामाह **दशीति**। 'अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीविकार्थिनाम्। चतुर्गवं गृहस्थानां द्विगवं तु गवाशिना'मिति लघुहारीतवचनात्षड्गवं मध्यमहलं तथाविधहलद्वयेन यावती भूः कृष्यते **तत्कुलमिति** परिभाषितं वृत्त्यर्थं दशग्रामाधिपस्तावतीं भूमिं गृह्णीयादित्यर्थः। **ग्रामं** मध्यमं। तत्र ग्रामो भृगुप्रोक्तः 'विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति ते। स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव चे'ति। **पुरं** राजधानीयोग्यं प्राकारशिल्पवणिग्जनहट्टादियुक्तम्। आकरः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानम्। व्रजः गवां निवासः। खेटः कर्कटिकाद्युत्पत्तिस्थलम्। वाटी पूगनारिकेलाद्युत्पत्तिस्थलम्। इति चतुष्टयं प्रासंगिकं व्याख्यातं च खेट इत्यत्र **श्रीधरस्वामिना** ॥११९॥

(५) **नन्दनः।** **दशी** दशग्रामाधिपतिः। **कुलं** गृहमेककृषीवलभागमित्यर्थः। **ग्रामं** कुलशतयुक्तम्। यथाह **कौटिल्यः** 'कुलशतावरं पञ्चशतकुलावरं ग्रामं निवेशयेत्' इति ॥११९॥

(६) **रामचन्द्रः। दशी** दशग्रामाधिपतिः **कुलं भुंजीत** 'हलं तु द्विगुणं कुलं' द्वाभ्यां हलाभ्यां कृष्यते या भूस्तां। **भुञ्जीतेत्यर्थः।** **विंशी पंचकुलानि** दशहलकृष्यक्षेत्राणि भुञ्जीत ॥११९॥

(८) **गोविन्दराजः। दशीति।** 'अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीविकार्थिनाम्। चतुर्गवं गृहस्थानां द्विगवं ब्रह्मघातिना'मिति **हारीतः।** षड्गवं मध्यमं हलं, तद्द्विगुणं कुलं मन्यन्ते। तेन मध्यमेन हलद्वयेन यावती भूर्वाह्यते तत्फलं दशाधिपतिः भृत्यर्थं **भुञ्जीत।** एवं विंशत्यधिपतिः **पञ्चकुलानि,** शताधिपतिर्मध्यमं **ग्रामं,** सहस्राधिपतिर्मध्यमं **पुरम्** ॥११९॥

(९) **भारुचिः।** अधिपतीनामित्थं वृत्तिकल्पना श्लोकद्वयेनोक्ता ॥११९॥

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि।
राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥१२०॥

(१) **मेधातिथिः। तेषां** ग्रामकार्येष्वितरेतरं विप्रतिपत्तिः। **अन्यः** स्वकार्येऽन्यः **सचिवो** महत्तमः **स्निग्धो** रागद्वेषवर्जितो दर्शनाय नियोक्तव्यः ॥१२०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ग्राम्याणि** ग्रामसंबंधीनि कृत्यानि संस्कारादिविषयाणि। **पृथक्कार्याण्य**न्योन्यकलहादीनि ॥१२०॥

(३) **कुल्लूकः। तेषां** ग्रामनिवासिप्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तौ यानि ग्रामभवानि **कार्याणि** कृताकृतानि च **पृथक्कार्याणि** तान्यन्यो **राज्ञो** हितकृत्तन्नियुक्तोऽनलसः कुर्वीत ॥१२०॥

(४) **राघवानन्दः।** एषामेकग्रामाधिपप्रभृतीनामन्योन्यविप्रतिपत्तौ **ग्राम्याणि** ग्रामभवानि कार्यकार्याणि **पृथक्कार्याणि च** कृताकृतादीनि अन्य उक्तेभ्यः **स्निग्धः** पार्थिव-इति शेषः। यथा राज्ञः पापं न जायते तथा हितैषी **अतन्द्रितः** राजभीतेः **पश्ये**दित्यन्वयः ॥१२०॥

(५) **नन्दनः। तेषां** ग्रामाध्यक्षादीनां। **ग्राम्याणि** ग्रामसंबंधीनि सेतुबन्धनादीनि ॥१२०॥

(६) **रामचन्द्रः। कार्याणि** प्रकृतान्यन्योन्यकलहादीनि ॥१२०॥

(८) **गोविन्दराजः। तेषामिति।** एवं ग्रामाधिपतिप्रभृतीनां यानि ग्रामनिवासकार्याणि, तदशक्यप्रतिसन्धानानि यानि च तेषां **सम्बन्धीनि** कृताकृतानि वाऽन्यान्यपि राज्ञा नियुक्तोऽनलसो भूत्वाऽवेक्षेत ॥१२०॥

(९) **भारुचिः।** अधिपतीनां कर्ता कृतितस्तत्कृताकृतमनुपश्येत् ॥१२०॥

नगरे नगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम्।
उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥१२१॥

(१) **मेधातिथिः। उच्चैःस्थानं** प्रधानभूतमित्यर्थः। **घोररूपं** प्रतापवन्तम्। नक्षत्राणामिव **ग्रहं** अंगारकम्। हस्त्यश्वादिबलसंपन्नम् ॥१२१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उच्चैःस्थानं** तेभ्योऽधिकं गृहपरिच्छदसंमानादिकम्। **घोररूपं** दण्डप्रणयनशक्तवेषधरम्। **ग्रहं** सोमम् ॥१२१॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रतिनगरमेकैक**मुच्चैःस्थानं** कुलादिना महान्तं प्रधानरूपं **घोररूपं** हस्त्यश्वादिसामग्र्या भयजनकं नक्षत्रादिमध्ये भार्गवादिग्रहमिव तेजस्विनं कार्यद्रष्टारं नगराधिपतिं कुर्यात् ॥१२१॥

(४) **राघवानन्दः** । नैतावता राज्ञः कृतकृत्यतेत्याह **नगर** इति द्वाभ्याम् । सर्वार्थचिन्तकं हस्त्यश्वप्रजानुवृत्तादिचिन्तनानियुक्तम् । **उच्चैःस्थानं** प्रधानभूतं **ग्रहं** शुक्राङ्गाररूपम् । दण्डादावकृपालुत्वार्थमाह **घोररूपम्** ॥१२१॥

(५) **नन्दनः** । **सर्वार्थचिन्तकं** सर्वकार्यनिर्णायकं । **उच्चैःस्थानं** महाप्रभावम् । **घोररूपमै**श्वर्यातिशयेन दुर्धर्षम् ॥१२१॥

(६) **रामचन्द्रः** । **नगरे नगरे एकं** पुरुषं सर्वार्थसाधकं सर्वकार्यकर्तारम् । **उच्चैःस्थानं** उच्चस्थानस्थितमित्यर्थः । **घोररूपं** दण्डप्रणयनयोग्यवेषधरम् । **नक्षत्राणां ग्रहमिव** प्रकाशमानम् ॥१२१॥

(८) **गोविन्दराजः** । **नगर इति** । प्रतिनगरमेकैकं **उच्चैःस्थानं** महाकुलीनं **घोररूपं** छात्रालङ्कारहस्त्यश्वादिबलसामग्र्या भयानकाकारं मध्ये **ग्रहमिव** भास्कराकारं नगराधिपतिं कुर्यात् ॥१२१॥

(९) **भारुचिः** । हस्त्यश्वादिसम्पन्नं प्रतिनगरं नागरिकं स्थापयेत् ॥१२१॥

सताननुपरिक्रामेत् सर्वानेव सदा स्वयम् ।
तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥१२२॥

(१) **मेधातिथिः** । स नगराधिकृतस्तान् **सर्वा**नपि पतीननुपरिक्रामेत्स्वबलेन पूरयेत् । सति प्रयोजने । **तेषां** सर्वेषामधिपतीनां **तद्वृत्तं सम्यक् परिणयेत्** सम्यग्रूपतया परिजानीयात् । कैः ? राजचरैः कापटिकादिभिः ॥१२२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अनुपरिक्रामेदनुसंदध्यात् । वृत्तिं चेष्टाम् । **परिणयेत्** प्रापयेत् राजसमीपं तच्चरैर्नृपचारैः ॥१२२॥

(३) **कुल्लूकः** । **स** नगराधिकृतस्तान्सर्वान्ग्रामाधिपत्यादीन् सति प्रयोजने सर्वदा स्वयं सबलेनानुगच्छेत्तेषां च नगराधिकृतपर्यंतानां सर्वेषामेव यद्राष्ट्रे स्वचेष्टितं तत्तद्विषयनियुक्तैश्चरैः सम्यक् प्रजाः **परिणयेद**वगच्छेत् ॥१२२॥

(४) **राघवानन्दः** । **स** तादृशः **तान्** ग्रामेशादिसहस्राध्यक्षान्तान् अनुक्रामेदहर्निशं संचरेत् संचरंस्ते**षां वृत्तं** चेष्टां **परिणयत्** जानीयात् । **तच्चरैः** तत्र तत्र नगरेषु बहुकालवासिभिः । तर्हि तत्रत्यानां भद्राभद्रं ज्ञायते ॥१२२॥

(५) **नन्दनः** । नगरे नियुक्तस्तान्ग्रामाध्यक्षादीन् । **अनुपरिक्रामेत्** अनुसंदध्यात् । **तेषां** ग्रामाध्यक्षादीनाम् । **तच्चरैः** तत्रत्यचरैः । **परिणयेत्** परीक्षेत ॥१२२॥

(६) **रामचन्द्रः** । **सः** तान्सर्वान् ग्रामनिवासिनः **अनुपरिक्रामेत्** अनुसंदध्यात् सर्वोपरि तिष्ठेदित्यर्थः । **तेषां** ग्रामनिवासिनां वृत्तं तच्चेष्टां **तच्चरैः** ग्रामचरैः नृपचरैर्वा ॥१२२॥

(८) **गोविन्दराजः । स इति ।** स नागरिक एकग्रामाधिपत्यादीन् बलपूरणाय सति प्रयोजने सर्वदा स्वयं पश्चात् यायात् । **तेषां** नागरिकपर्यन्तानां राष्ट्रेषु यदाचरितं तद्विषयनियुक्तैः चारैर्यथा तद्राजा आगमयेत् ।।१२२।।

(९) **भारुचिः ।** अयमधिपतीन् सदा परिक्रामेत् परिरक्षणाय । **तेषां** च वृत्तं राजा कापटिकादिभ्य आगमयेत् ।।१२२।।

राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ।
भृत्या भवंति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ।।१२३।।

(१) **मेधातिथिः ।** परस्वमादातुं शीलं येषां ते **परस्वादायिनः शठाः** असम्यक्कारिणः प्रायेणाधिकृताः सन्तो भवन्ति । प्राक्शुचयोऽपि रक्षन्ति वित्तानि । अतः प्राक्शुचित्वानुमानेन नोपेक्षणीयाः । यत्नतः प्रतिजागरितव्याः । **तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ।** न केवलं राजार्थनाशः अनवेक्षया, यावत्प्रजा अपि निर्धनीकुर्वन्ति ।।१२३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । राज्ञो** भृत्या इत्यन्वयः ।।१२३।।

(३) **कुल्लूकः ।** यस्माद्ये **राज्ञो रक्षाधिकृतास्ते** बाहुल्येन परस्वग्रहणशीला वञ्चकाश्च भवन्ति तस्मात्ते**भ्यः इमाः** स्वात्मीयाः **प्रजा** राजा **रक्षेत्** ।।१२३।।

(४) **राघवानन्दः ।** तत्किमर्थं तत्राह **राज्ञ** इति **। रक्षाधिकृता** रक्षार्थमधिकृताः ग्रामाध्यक्षादयो भृत्या अपि **परस्वादायिनः** परस्य स्वत्वे विद्यमानेऽप्यादायिनः **प्रायेण** बाहुल्येन **भवन्ति ।** तत्र हेतुः– **शठा** वञ्चकाः । अत**स्तेभ्यः इमाः** बुद्धिस्थीभूताः सर्वनगराध्यक्षादिद्वारा **रक्षे**द्राजेति भावः ।।१२३।।

(५) **नन्दनः ।** अत्र हेतुमाह **राज्ञो हीति । रक्षेत्** संगरे युक्तः । श्लोकाविमौ राजविषयौ वा ।।१२३।।

(८) **गोविन्दराजः । राज्ञ इति ।** यस्माद् **राज्ञो भृत्या रक्षाधिकृतां** भृत्यास्ते बाहुल्येन **परस्व**ग्रहणशीला वञ्चकाश्च भवन्ति, तस्मात्तेभ्य आत्मीयाः **प्रजाः राजा रक्षेत्** ।।१२३।।

(९) **भारुचिः ।** शुचयोऽपि अधिकृताः भक्षयन्ति चित्तानित्यर्थत्वान्मनुष्याणाम् । अतो(ऽनशु)च्यनुमानोपेक्षणीयास्त इति ।।१२३।।

ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः ।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ।।१२४।।

(१) **मेधातिथिः ।** ये रक्षाधिकृताः **कार्यिकेभ्यो** व्यवहर्तृभ्यो व्यापारवद्भ्यो हृल्लेशोद्देशिकया दण्डयन्ति जनपदांस्तेषां सर्वस्वहरणप्रवासने राजा कुर्यात् ।।१२४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । ये कार्यिकेभ्योऽ**र्थमेव **गृह्णीयुः पापचेतसः इति** कार्यार्थिभ्यो वादिप्रभृतिभ्य उत्कोचरूपेणार्थमेव **गृह्णीयुर्न** राजकार्यं कुर्युः ।।१२४।।

(३) **कुल्लूकः । ये** रक्षाधिकृताः कार्यार्थिभ्यः एव वाक्छलादिकमुद्भाव्य लोभादशास्त्रीयधनग्रहणं **पापबुद्धयः** कुर्वन्ति **तेषां सर्वस्वं राजा** गृहीत्वा देशान्निःसारणं **कुर्यात्** ।।१२४।।

(४) **राघवानन्दः।** राज्ञः स्वकीयं कृत्यमाह **य इति। कार्यिभ्यः** कार्यार्थिभ्यः वादिप्रतिवादिभ्यो व्यवहारिभ्यो वा वाक्छलादिकमुद्भाव्यार्थमुत्कोचरूपं **गृह्णीयुः। प्रवासनं** देशान्निर्याणं **कुर्या**दित्यर्थः ॥१२४॥

(५) **नन्दनः।** परस्वादाने **तेषां** दण्डमाह **ये कार्यिकेभ्य इति।** कार्यिकाः कार्यवन्तः, कार्यार्थिन इति यावत् ॥१२४॥

(६) **रामचन्द्रः। ये** भृत्याः कार्यिभ्यः वादिप्रतिवादिभ्यः अर्थमेव प्रतिगृह्णीयुः। कीदृशा भृत्याः? **पापचेतसः** लोभाक्रान्ताः। राजा **तेषां प्रवासनं** निष्कासनं कुर्यात् ॥१२४॥

(८) **गोविन्दराजः। य इति। ये** राजाऽधिकृताः कार्यिकेभ्यः परस्वादायिरूपेण पापबुद्ध्योऽर्थं **गृह्णीयुः तेषां** सर्वस्वमपहृत्य देशान्निर्वासनं **राजा कुर्यात्** ॥१२४॥

(९) **भारुचिः।** ज्ञानव्यतिक्रमाणां राजाधिकृतानां सर्वस्वादान-प्रवासने कारयेत्। जनपदरक्षार्थीत्यर्थः ॥१२४॥

राजकर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च।
प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्मानुरूपतः ॥१२५॥

(१) **मेधातिथिः। युक्तानां** नियुक्तानां स्त्रीणामन्तःपुरदास्यादीनाम्। **प्रेष्यजनस्य** दोलकवाहादेः। **प्रत्यहं वृत्तिं कल्पयेन्न** सांवत्सरीयं, सकृद्दद्याद् ग्रामं तदेकदेशं वा। **स्थानकर्मानुरूपतः।** 'स्थानं' प्रधानं नियोगः शय्यारक्षादि, 'कर्म' शरीरव्यापारस्तदनुरूपेण वृत्तिर्देया। प्रधाने स्थाने स्वल्पेऽपि कर्मणि महती वृत्तिर्निकृष्टे स्थाने महत्यपि कर्मणि स्वल्पेत्येतदुभयानुरूपम् ॥१२५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। राजकर्मसु** राज्ञ उपचारादिषु। **स्थान**मन्तर्बहिरपि कर्मोत्तममध्यमाधमं तदनुरूपेण ॥१२५॥

(३) **कुल्लूकः। राजोपयुक्तकर्मनियुक्तानां स्त्रीणां** दास्यादीनां कर्मकरजनस्य चोत्कृष्टमध्यमापकृष्टस्थानयोग्यानुरूपेण **प्रत्यहं** कर्मानुरूपेण **वृत्तिं** कुर्यात् ॥१२५॥

(४) **राघवानन्दः।** राज्ञः कृत्यान्तरमाह **राजेति। राजकर्मसु** युक्तानां नियुक्तानां स्त्रीणां दास्यादीनां **प्रेष्यजनस्य** सेवकस्य। **स्थानं** स्वनिकट-दूरादिकर्माऽल्पायास-बह्वायास-साध्यं तदनुरूपतस्तदनुसारेण ॥१२५॥

(५) **नन्दनः।** अधिकृतानां वृत्तिनियममाह **राजकर्मस्विति। युक्ताना**मधिकारिणां **प्रत्यहं कल्पयेन्न** प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वा ॥१२५॥

(६) **रामचन्द्रः। स्थानं** अन्तर्बहिः **अनुरूपतः** उत्तमाधममध्यमम् ॥१२५॥

(८) **गोविन्दराजः। राजकर्मस्विति।** राजोपयोगिकर्मसु **युक्तानां** दास्यादि**स्त्रीणां** दासवर्गस्य चोत्कृष्टहीनस्थानानुरूपेणैव कर्मानुरूपेण **प्रत्यहं वृत्तिं** दद्यात् ॥१२५॥

(९) **भारुचिः।** वस्त्रसंस्कारानुपलेपनभोजनादिलक्षणेत्यर्थः ॥१२५॥

पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम्।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः ॥१२६॥

(१) **मेधातिथिः।** अवकृष्टः संमार्जनशोधनविनियुक्तस्तस्य भक्तार्थं पणो देयः। **उत्कृष्टस्य** षट्सु षट्सु मासेषु गतेष्वाच्छादवस्त्रम्। **धान्यद्रोणश्च मासिकः।** चतुराढको **द्रोणः।** पणपरिमाणं वक्ष्यति। वृत्तिकल्पनार्था एते ॥१२६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अर्थान्मिध्यमस्य त्रयः। भक्तकं भृतिः। षट्सु मासेष्वाच्छादनं तत्राप्येकं त्रीणि **षडिति** पणानुसारेण व्यवस्था। एवं **द्रोणे**ऽप्येकस्त्रयः **षडिति। मासिको** मासे मासे देयः ॥१२६॥

(३) **कुल्लूकः।** तामेव दर्शयति **पण** इति। **अवकृष्टस्य** गृहादिसंमार्जकोदकवाहादे कर्मकरस्य वक्ष्यमाणलक्षणः पणो भृतिरूपः प्रत्यहं दातव्यः। **षाण्मासिकश्चाच्छादो** वस्त्रयुगं दातव्यम्। 'अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम्। पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः। चतुराढको भवेद्**द्रोण**' इति गणनया धान्यद्रोणश्च प्रतिमासं **देयः**; उत्कृष्टस्य तु भृतिरूपश्च षट्पणा देयाः। अनयैव कल्पनया षाण्मासिकानि षड्वस्त्रयुगानि देयानि, प्रतिमासं षाण्मास्या द्रोणा देयाः। अनयैवातिदिशा मध्यमस्य पणत्रयं भृतिरूपं दातव्यं, **षाण्मासिकं** च वस्त्रयुगत्रयं मासिकं च **धान्यं द्रोण**त्रयं देयम् ॥१२६॥

(४) **राघवानन्दः।** स्वकर्मनियुक्तदास्यादीनां देयविभागमाह **पण इति।** अयमर्थः- अवकृष्टस्य गृहमार्जनादिकर्तुः प्रत्यहं पणः **षाण्मासिकं** छादो द्वादशहस्तपरिमितं वस्त्रं प्रतिमासधान्यं **द्रोणः।** एवं षड्गुणितं पणवस्त्रधान्यद्रोणादि **उत्कृष्टस्य** साक्षात्कर्मकुशलिनः। तथा मध्यमस्यापि त्रिगुणं तत्त्रितयं पणाधिक्यमात्रमन्यत्समानमिति वा। तत्र च 'अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलः। पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः॥' 'चतुराढको भवेद्**द्रोण**' इति द्रोणस्य लक्षणम् ॥१२६॥

(५) **नन्दनः।** कियती वृत्तिः कल्प्येति चेदाह **पणो देय** इति। भक्तकं पण इत्यन्वयः उक्तार्थः पण इत्यर्थः। **देयः** प्रत्यहं देयः। **षट्**पणा इति वचनविपरिणामः। पणद्रोणयोः परिमाणं वक्ष्यति। **आच्छादो** वस्त्रम्। **षाण्मासिकः** षण्मासे देयः षाण्मासिकः ॥१२६॥

(६) **रामचन्द्रः। पणः** अशीतिवराटकानां पणः, **अवकृष्टस्य** अर्थान्मिध्यमस्य त्रयः भक्तकं भृतिः, **षट्**सु मासेषु आच्छादनं तत्राप्येकं त्रीणि षडिति पर्यायानुसारेण व्यवस्था। एवं द्रोणेऽप्येकः त्रयः षडिति मासि मासि देयम् ॥१२६॥

(८) **गोविन्दराजः।** तामेव दर्शयति **पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य भक्तकमिति।** पणो वक्ष्यमाणः, स जघन्यभृतकस्य भक्तार्थं प्रत्यहं दातव्यः। **षाण्मासिकश्चाच्छादो** वस्त्रयुगलं मासि **धान्यद्रोणो** द्वादशोत्तराणि पञ्चपलशतानि देयः। उत्कृष्टस्य तु षट्पणा भक्तार्थं देयाः। अनयैव कल्पनया षाण्मासिकं वस्त्रयुगषट्कं देयम्। अनयैव च दिशा मध्यमस्य पणत्रयं षाण्मासिकं वस्त्रयुगत्रयं, मासिकञ्च धान्यद्रोणत्रयं देयमिति ॥१२६॥

(९) **भारुचिः।** भक्तः प्रक्लृप्तिः। श्लोकद्वयेन पणद्रोणयोः परिमाणं वक्ष्यति ॥१२६॥

क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम्।
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान् ॥१२७॥

(१) **मेधातिथिः**। करग्रहणविधिः। कियता मूल्येन क्रीतमेतत्कियच्च विक्रीयमाणं लभते, कियता च कालेन विक्रीयते, कियत्प्रतिभावेन नश्यत्यथ नेत्येवमादिरूपक्रयविक्रयपरीक्षा। अध्वानं चिराचिरगमनप्राप्यताम्। **भक्तं** सक्त्वोदनादिमूल्यम्। **परिव्ययस्त**दुपकरणं सर्पिः-सूपशाकादि धनादि च। **योगक्षेमम**रण्ये कान्तारे वा गच्छतो राजभयं चोरभयं निश्चौरता वेत्यादि। एतदपेक्ष्य वणिग्भ्यः करा आदातव्याः। "वणिग्भिर्दापयेत्करान्" इति पाठो युक्तः। गत्यादिनियमेन कर्मसंज्ञाया अभावात्। दण्डवचनो वा धातुस्तदा दण्डिवद्द्विकर्मक-त्वम् ॥१२७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **क्रयविक्रय**मेतावता क्रीत्वैयता विक्रेतुं शक्यमिति। **अध्वान-मिति**। एतावान्वर्त्मायास इति। **भक्त**मन्नमूल्यम्। **परिव्ययं** ताम्बूलव्यञ्जनादिपरिकरार्थं व्ययम्। **योग**मलब्धलाभं वणिजामायासानुरूपं **क्षेमं** रक्षणमेतावति देशेऽमीषामस्माभिः कृतमिति विज्ञायेत्यर्थः। **करान्** शुल्कम् ॥१२७॥

(३) **कुल्लूकः**। कियता मूल्येन क्रीतमिदं वस्त्रं लवणादिद्रव्यं, विक्रीयमाणं चात्र कियल्लभ्यते, कियद्दूरादानीतं, किमस्य वणिजो भक्तव्ययेन शाकसूपादिना परिव्ययेण लग्नं, किमस्यारण्यादौ चौरादिभ्यो रक्षारूपेण **क्षेम**प्रतिविधानेन गतं, कोऽस्येदानीं लाभयोग इत्येतदवेक्ष्य वणिजः **करान्दापयेत्** ॥१२७॥

(४) **राघवानन्दः**। वणिक्करादानमाह **क्रयेति**। क्रयविक्रयमूल्यं दूरादागतं भक्ष्य-व्ययचौरादिहृतं **योगक्षेमा**दीनि च ज्ञात्वा तद्विक्रेतृभ्यः **करान्** शुल्कानि **दापयेत्** हट्टादि-कृते स्वयं गृह्णीयाद्वा ॥१२७॥

(५) **नन्दनः**। अथ करादानमाह **क्रयविक्रयमिति**। क्रयं मूल्यम्। **विक्रयं** लाभम्। **भक्तं** वणिग्भिः कर्मकारादिभ्यो देयम्। परितो व्ययः **परिव्ययः** शुल्कादिकः ॥१२७॥

(६) **रामचन्द्रः**। युग्मम्। **सपरिव्ययं** ताम्बूलव्यञ्जनादिपरिव्ययसहितम् ॥१२७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **क्रयविक्रयमिति**। कियता क्रीतं, कियता च विक्रीयते, कियद्दूरादानीतं, किमस्य वणिजो देशान्तरादागच्छतो **भक्त**सूपाद्यर्थं गतं, किञ्चास्याऽर-ण्यादौ चौरादियोगक्षेमार्थं गतमित्येतदपेक्ष्य वणिजः **करान् दापयेत्** ॥१२७॥

(९) **भारुचिः**। तस्येदं सामान्येन लक्षणम् ॥१२७॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम्।
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥१२८॥

(१) **मेधातिथिः**। एतदेवाह—**कर्मणां कर्ता** वाणिजकः राजा च फलेन युज्येत। **तथा करान्कल्पयेन्न** परिमाणनियमकारणमस्ति। यत्र महान् लाभस्तत्राधिकमप्युक्तपरिमा-णातिक्रमेण ग्रहीतव्यम् ॥१२८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। फलेन फलप्राप्त्या राजा। कर्ता च कर्मणां कृष्यादीनां फलेन धान्यादीनां युज्येत लाभदर्शनाद्धि पुनः प्रवर्तते ॥१२८॥

(३) **कुल्लूकः**। यथा राजाऽवेक्षणादिकर्मणः फलेन यथा च वार्षिकवणिगादयः कृषिवाणिज्यादिकर्मणां फलेन संबध्यन्ते तथा निरूप्य राजा सर्वदा राष्ट्रे करान् गृह्णीयात् ॥१२८॥

(४) **राघवानन्दः**। यथा कर्मणां कृषिवाणिज्यादीनां कर्ता तत्फलेन संबध्यत एवं राजापि तत्फलभागीत्याह **यथेति**। **नृप इति** नॄन् प्रत्यनुकूलः ॥१२८॥

(५) **नन्दनः**। सामान्यतः करपरिकल्पनस्य लक्षणमाह **यथेति** ॥१२८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यथेति**। यथा राज्ञो वणिक्कर्षणादेश्च कर्मकर्तुः फलसम्बन्धो भवति तथा पर्यालोच्य राजा सर्वदा राष्ट्रे करान्कल्पयेत् ॥१२८॥

(९) **भारुचिः**। अस्य दृष्टान्तः। करादानविधिस्तुत्यर्थो दृष्टान्तश्लोकः ॥१२८॥

यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥१२९॥

(१) **मेधातिथिः**। क्षीणकृषेर्न्यूनः करो ग्रहीतव्य इत्येवमर्थमेतत्। **वार्योकसो** जलौकसः। **षट्पदा** भ्रमराः। यथा ते स्वल्पमाददानाः परिपुष्टा भवन्ति तथा राज्ञा मूलाच्छेदो न कर्तव्यः ॥१२९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **वत्सः** प्रस्नवे। **वार्योकसः** जलौकसः रक्ताकर्षे ॥१२९॥

(३) **कुल्लूकः**। अत्र दृष्टान्तमाह **यथेत्यादि**। यथा जलौकोवत्सभ्रमराः स्तोक-स्तोकानि रक्तक्षीरमधून्यदन्ति, एवं राज्ञा मूलधनमनुच्छिन्दताऽल्पोऽल्पो राष्ट्रादब्दिकः करो ग्राह्यः ॥१२९॥

(४) **राघवानन्दः**। करमपि देशकालसंपत्त्यनुरूपेणादद्यादिति सदृष्टान्तमाह **यथेति**। वार्योको जलौकाः। अल्पमल्पं क्रियाविशेषणं, स यथा गात्राद्रक्तमल्पमादत्ते, यद्वा मत्स्यः गन्धवारिचरः अपां बहूनां यथेष्टतत्पाने उपजीव्यजलनाशे स्वनाशशङ्कयाल्पोदकं पिबति। वत्सोऽपि सर्वदुग्धपाने गोपस्य क्षतिः स्यादित्याशङ्कयाल्पं चोषति। भ्रमरस्यापि सर्वमधुपाने फलानुत्पत्तेस्तज्जपुष्पान्तराभावात्स्वनाशशंका। एवं राजन्यप्यूहनीयम्। प्रजानां मूलानुच्छेदा-दिति भावः। आब्दिकः अब्दसमाप्यः ॥१२९॥

(५) **नन्दनः**। अत्र दृष्टान्तमाह **यथाल्पाल्पमिति**। आद्यमदनीयम्। **वार्योका** वार्योकसः। ऋषिनिपातनादकारान्तत्वम् ॥१२९॥

(६) **रामचन्द्रः**। **वार्योकसः** यथाल्पाल्पं आद्यं भक्ष्यं अदन्ति भक्षयन्ति यथा षट्पदाः भ्रमराः अल्पमल्पमदन्ति **तथा** राजा राष्ट्रमवेक्ष्य आब्दिकान् करान्सततं कल्पयेत् ॥१२९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यथाऽल्पाऽल्पमिति**। अत्र दृष्टान्तमाह—यथा जलौको—वत्स-भ्रमराः शनैः शनैः स्तोकं स्तोकमदनीयं असृक्क्षीरमकरन्दमदन्त्येवं मूलमच्छिन्दता राज्ञा सांवत्सरिको करोऽल्पोऽल्पो ग्रहीतव्यः ॥१२९॥

पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः।
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥१३०॥

(१) **मेधातिथिः**। मूल्याधिकयोः **पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागो** ग्राह्यः। **धान्यानां** भागविशेषः सुकरदुष्करापेक्षया मन्तव्यः। पंचाशत्पूरणः पञ्चाशः। 'विंशत्यादिभ्य' इति पक्षे तमट्। 'पञ्चाशद्भाग' इति पाठे द्विभागादिवत्संख्यान्तरम् ॥१३०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **पञ्चाशद्भाग** इत्यादिना जनपदानां वार्षिककरग्रह उक्तः। **हिरण्यपदं** रूप्यादेरप्युपलक्षणम्। **द्वादशेति** फलेऽष्टमो मध्यम उत्तमे **षष्ठः** ॥१३०॥

(३) **कुल्लूकः**। तमाह **पञ्चाशद्भाग** इत्यादि। मूलादधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागो राज्ञा ग्रहीतव्यः, एवं **धान्यानां** षष्ठोऽष्टमो द्वादशो वा भागो **राज्ञा** ग्राह्यः। भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षणादिक्लेशलाघवगौरवापेक्षश्चायं बह्वल्पग्रहणविकल्पः ॥१३०॥

(४) **राघवानन्दः**। द्रव्यविशेषे विशेषतः करमल्पमाह **पञ्चाशदिति। पशुहिरण्ययो**स्तज्जीविभ्य आदेयः। **पञ्चाशद्भाग** एकोनपञ्चाशद्भागो द्रव्यस्वामिना ग्राह्यः, राज्ञा त्वेकोऽवशिष्टो भागः। एवं सर्वत्र भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षकक्लेशलाघवगौरवापेक्षया वा **धान्यानां** भागविकल्पः ॥१३०॥

(५) **नन्दनः**। द्रव्यविशेषेष्वादेयभागविशेषं श्लोकत्रयेणाह **पञ्चाशद्भाग इति**। सर्वत्र व्ययव्यतिरिक्तलाभविषया भागकल्पना भूमेर्मध्यमोत्तमाधमापेक्षया व्यवस्थित-विषयोऽयमष्टमादिको विकल्पः कल्पनीयः ॥१३०॥

(८) **गोविन्दराजः**। **पञ्चाशद्भाग इति**। मूलाधिकयोः **पशुहिरण्ययोः** पञ्चाशत्तमो भागो राज्ञा ग्राह्यः। एवं धान्यानां षष्ठोऽष्टमो द्वादशो वा कर्षकक्लेशाऽपेक्षया ग्राह्यः ॥१३०॥

(९) **भारुचिः**। मूलादधिकयोः **पशुहिरण्ययोः** पञ्चाशद्भागो ग्राह्यः ॥१३०॥

आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम्।
गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥१३१॥

(१) **मेधातिथिः**। **द्रुशब्देन** वृक्षा उच्यन्ते। शेषं प्रसिद्धम्। एतेषां षष्ठो भागो लाभाद्ग्रहीतव्य : ॥१३१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **द्रुमाणां** स्वयमर्जितानां वनाहृतानां च। एवं रसानां लवणा-दीनाम् ॥१३१॥

(३) **कुल्लूकः**। द्रुशब्दोऽत्र वृक्षवाचकः, वृक्षादीनां सप्तदशानां अश्ममयान्तानां षष्ठो भागो लाभाद्ग्रहीतव्यः ॥१३१॥

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यद**ाददीतेति** द्वाभ्याम्। **द्रुः** काष्ठाद्यर्थो वृक्षः, तदाद्य-श्ममयान्तानां सप्तदशानां तदुत्पादकेभ्यस्तद्विक्रयिभ्यश्च षड्भागमेवाददीतेत्यन्वयः। **मांसं** मांसमत्स्यौ ॥१३१॥

(६) **रामचन्द्रः**। **द्रुमांसमधुसर्पिषां** राजा षड्भागमाददीत। द्रोर्वृक्षस्य मांसस्य 'मधुनः सर्पिषः घृतस्य। 'पलाशी द्रुद्रुमागमा' **इत्यमरः**। तु पुनः **गन्धादीनामिति** ॥१३१॥

(८) **गोविन्दराजः**। **आददीतेति**। 'तृणानाञ्चैव षड्भागं चर्मणां वैणवस्य चे'ति। वृक्षमांसमाक्षिकघृतकर्पूरादिगन्धानां गुडूच्याद्यौषधीनां लवणादिरसानां पुष्पमूलफलपत्र-शाकतृणचर्मवेणुमयमृन्मयाश्ममयानां षड्भागं गृह्णीयात् ॥१३१–१३२॥

(९) **भारुचिः**। धान्यानां भागविशेषः सुकरापेक्षायां भूपाः. . . ॥१३१॥

पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च।
मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥१३२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पत्रं** तालीसपत्रादि। **वैदलं** वंशादिविदलकृतभाण्डादि। **मृन्मयानां** कुलालादिकृतानाम् ॥१३२॥

(४) **राघवानन्दः**। द्रुमाणामिति पाठो मेधातिथेः। **वैदलस्य** शूर्पादिः ॥१३२॥

(५) **नन्दनः**। आददीतेत्यत्रानुवर्तते ॥१३२॥

(६) **रामचन्द्रः**। पत्रशाकतृणादीनां च षड्भागमाददीत स्वीकुर्यात् ॥१३२॥

(९) **भारुचिः**। यथोक्तानां द्रुमादीनां लाभात् षड्भागादानम् ॥१३२॥

म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम्।
न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् ॥१३३॥

(१) **मेधातिथिः**। तथा कुर्याद्यथा क्षुधाऽस्य विषये श्रोत्रियो नावसीदति ॥१३३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **श्रोत्रियात्**तेनार्जितधनाद्भागम् ॥१३३॥

(३) **कुल्लूकः**। क्षीणधनोऽपि राजा **श्रोत्रिय**ब्राह्मणात्**करं न गृह्णीयात्** न च तदीयदेशे **वसन् श्रोत्रियो** बुभुक्षयाऽवसादं **गच्छेत्** ॥१३३॥

(४) **राघवानन्दः**। पर्युदासाधिकरणन्यायेन श्रोत्रियस्य करादानाभावमाह **म्रियमाण** इति द्वाभ्याम् ॥१३३॥

(७) **मणिरामः**। **अवसीदेत्** न पीडां प्राप्नुयात् ॥१३३–१३४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **म्रियमाण इति**। **न च गच्छेद्विषादं च श्रोत्रियो विषये वसन्**। अत्यन्तक्षीणकोशोऽपि राजा वेदाध्यायिनो ब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात्। न च तदीये देशे वसन् श्रोत्रियो विषादं गच्छेत् ॥१३३॥

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा।
तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥१३४॥

(१) **मेधातिथिः**। अनन्तरविधेरतिक्रमफलमेतत् ॥१३४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तस्माद्देयमस्मै किंचिदित्यर्थः ॥१३४॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्य राज्ञो देशे **श्रोत्रियः** क्षुधावसन्नो भवति तस्य राष्ट्रमपि दुर्भिक्षादिभिः **क्षुधा** शीघ्रमवसादं गच्छति ॥१३४॥

(४) **राघवानन्दः**। न केवलं कराऽनादानं किंचास्य **राज्ञो विषये** वसन् **श्रोत्रियो** नावसीदेदपि। **क्षुधा** बुभुक्षया क्षुधासक्तौ दृष्टदोषमाह **तस्येति**। **विषये** देशे। अतः श्रोत्रियातिरिक्तेभ्यः करं गृह्णीयादित्यर्थः ॥१३४॥

(८) **गोविन्दराजः**। यस्मात् **यस्येति**। यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः क्षुधावसन्नो भवति, तस्य राष्ट्रमपि अचिरात् क्षुधावसादमेति ॥१३४॥

(९) **भारुचिः**। अस्य निन्दार्थवादः ॥१३४॥

श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।
संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥१३५॥

(१) **मेधातिथिः।** **धर्म्यां वृत्तिम्।** यथा कुटुम्बधर्मस्यावसादनं न भवति। वृत्तिं प्रकल्प्य **सर्वतो** रक्षेच्चौरादिभ्यः। स्वयमधिकव्ययाच्च ॥१३५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तदाह **श्रुतवृत्ते** इति। **वृत्त**माचारः। **धर्म्यां** स्ववर्णयोग्यां प्रतिग्रहादिकाम् ॥१३५॥

(३) **कुल्लूकः।** यत एवमतः **श्रुतेति**। शास्त्रज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वाऽस्य तदनुरूपां धर्मादनपेतां जीविकामुपकल्पयेत् चौरादिभ्यश्चैनमौरसपुत्रमिव पिता रक्षेद्यस्मात् ॥१३५॥

(४) **राघवानन्दः।** न केवलमादानाभावमात्रं प्रत्युतास्मै दानं सार्थवादमाह **श्रुतवृत्ते** इति द्वाभ्याम्। **श्रुतवृत्ते** शास्त्रज्ञानानुष्ठाने इति **कुल्लूकः**। श्रुतं वेदाध्ययनं वृत्तमयाचितत्वादि ते ज्ञात्वाऽस्य श्रोत्रियस्य **धर्म्यां** धर्मादनपेतां तदभिमतां वृत्तिं दद्यात् तां लिखितदिव्यादि-युक्तताम्रपट्टादिना। **रक्षे**देनं च श्रोत्रियं यथा तामन्यो न हरेदिति भावः। चोरादिभ्यो रक्षणं साधारणम् ॥१३५॥

(७) **मणिरामः।** अस्य श्रोत्रियस्य। **श्रुतवृत्ते** शास्त्रज्ञानानुष्ठाने एनं श्रोत्रियं ॥१३५॥

(८) **गोविन्दराजः।** यत एवमतः **श्रुतवृत्ते** इति। भयेभ्यश्च तथा रक्षेत् **पिता पुत्रमिवौरसम्**। ज्ञानाऽनुष्ठानेऽस्य ज्ञात्वा तदनुरूपां धर्मादनपेतां स जीविकां कल्पयेत्, चौरपारदारिकादिभ्यो भयेभ्यश्च रक्षणीयस्तथा यथा पिता पुत्रं रक्षति ॥१३५॥

संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम् ।
तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥१३६॥

(१) **मेधातिथिः।** धार्मिकश्रोत्रियरक्षायाः फलमेतदायुर्द्रविणराष्ट्रवृद्धिः ॥१३६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **संरक्ष्यमाणो** दस्युभ्यः ॥१३६॥

(३) **कुल्लूकः।** स च श्रोत्रियो **राज्ञा** सम्यग्रक्षमाणो यं धर्मं प्रत्यहं करोति **तेन** राज्ञ आयुर्धनराष्ट्राणि वर्धन्ते ॥१३६॥

(४) **राघवानन्दः।** अत आह **समिति**। **तेन** धर्मेणायुर्द्रविणं राष्ट्रं चास्य **राज्ञो** वर्धत इत्यन्वयः ॥१३६॥

(६) **रामचन्द्रः।** **अयं** ब्राह्मणः **तेन** धर्मेण ॥१३६॥

(७) **मणिरामः।** राज्ञा **संरक्ष्यमाणः** श्रोत्रियः **यं** धर्ममन्वहं **कुरुते** **तेन** धर्मेण राज्ञः आयुरादिर्वर्धते ॥१३६॥

(८) **गोविन्दराजः।** **संरक्ष्यमाण** इति। स च ब्राह्मणो राज्ञा रक्ष्यमाणो धर्ममन्वहं कुरुते, **तेन** राज्ञ आयुर्वर्धते, राष्ट्राणि वर्धन्ते ॥१३६॥

यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम् ।
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥१३७॥

(१) **मेधातिथिः।** कृषिधनप्रयोगक्रयविक्रयादिव्यवहारेण **जीवन्तं पृथग्जनं** ब्राह्मणाच्छ्रोत्रियादन्यं **करं दापयेत्**। करसंज्ञा सञ्जाताऽस्य **करसंज्ञितम्**॥१३७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अन्येनापि कर्मणा वाणिज्यादिव्य**वहारेण जीवन्तं पृथग्जनम**ब्राह्मणं किंचिदण्वपि दापयेत्, न तु किंचिदाददीत॥१३७॥

(३) **कुल्लूकः।** राजा स्वदेशे शाकपर्णादिस्वल्पमूल्यवस्तुक्रयविक्रयादिना **जीवन्तं** निकृष्टजनं स्वल्पमपि कराख्यं **वर्षेण दापयेत्**॥१३७॥

(४) **राघवानन्दः।** किं च **व्यवहारेण** शाकादिक्रयविक्रयादिना जीवतो निकृष्टस्याल्पः शुल्को ग्राह्य इत्याह **यदिति। पृथग्जनं** निकृष्टम्॥१३७॥

(५) **नन्दनः। यत्किञ्चिदिति। वर्षस्य** संवत्सरस्य **व्यवहारेण** वाणिज्येन **पृथग्जनं** प्रकृतजनम्॥१३७॥

(६) **रामचन्द्रः। पृथग्जनं** सामान्यजनं कारुकादिकं यत्किंचिदपि करं **दापयेत्**॥१३७॥

(७) **मणिरामः। राजा राष्ट्रे** स्वदेशे **व्यवहारेण जीवन्तं**। शाकपर्णादिक्रयविक्रयादिना **जीवन्तं। पृथग्जनं** निकृष्टजनं। **यत्किंचिदपि** स्वल्पकराख्यं। **वर्षस्य** वर्षेण **दापयेत्**॥१३७॥

(८) **गोविन्दराजः। यत्किञ्चिदिति।** तद्राष्ट्रे क्रयविक्रयादिजीविनमापूपिकादिकं निकृष्टजनं **यत्किञ्चित्** स्वल्पमपि कराख्यं **वर्षे राजा** दापयेत्॥१३७॥

(९) **भारुचिः।** श्रोत्रिययोः अधिकक्षेमप्रयोजनार्थस्त्रयः श्लोकाः। ब्राह्मणादन्यः **पृथग्जनं**। स्वल्पेनापि व्यवहारेण जीवन् दापयितव्यः करः॥१३७॥

कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः।
एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः॥१३८॥

(१) **मेधातिथिः।** शिल्पमात्रोपजीविनस्तान्मासं मासमेकमहःकर्म कारयेत्। **आत्मोपजीविनश्च** शूद्रा वेशभारवाहादयः॥१३८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कारुकान्** वर्धक्यादीन्। **शिल्पिनो** नटादीन्। **आत्मोपजीविनो** भक्तार्थं नित्यं परस्य कर्म कृत्वा तल्लब्धभक्तेन जीवन्तः॥१३८॥

(३) **कुल्लूकः। कारुकान्**सूपकारादीन् शिल्पिभ्य ईषदुत्कृष्टान् **शिल्पिनश्च** लोहकारादीन् **शूद्रांश्च** देहक्लेशोपजीविनो भारिकादीन् **मासि मास्ये**कं दिनं **कर्म कारयेत्**॥१३८॥

(४) **राघवानन्दः।** दुःखजीविनो विष्टयादिना नातिपीडनीया इत्याह **कारुकानिति। कारुकान्** शूर्पादिकारिणः **शिल्पिनः** चित्रलोहकारादीन् **आत्मोपजीविनः** देहक्लेशोपवेतनजीविनः **कर्म** स्वकं **मासि मासि** मासं मासं प्रत्येकैकं कारयेदित्यन्वयः॥१३८॥

(५) **नन्दनः। आत्मोपजीविनः** शरीरोपजीविनः, कर्मोपजीविन इति यावत्॥१३८॥

(६) **रामचन्द्रः। कारुकादीन्** एकैकं विष्टिरूपं कर्म **मासि मासि कारयेत्**॥१३८॥

(७) **मणिरामः। आत्मोपजीविनः** देशक्लेशोपजीविनः भारवाहकादीन्॥१३८॥

(८) **गोविन्दराजः। कारुकानिति।** कारून् सूपकारादीन् **शिल्पिनश्च**र्मकारादीन् **शूद्रांश्च** कायक्लेशजीविनो भारिप्रभृतीन् **मासि मासि** एकैकमहोरात्रं कर्म कारयेत्॥१३८॥

(९) **भारुचिः।** ये शिल्पमात्रोपजीविनस्तान् मासानुमासिकमेकैकमहःकर्म **कारयेत्।** आत्मोपजीविनश्च॥१३८॥

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया ।
उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥१३९॥

(१) **मेधातिथिः** । करशुल्कादेरग्रहणमात्मनो 'मूलच्छेदः', अतिबहुग्रहणं परेषाम् । तच्च तृष्णया भवतीत्यनुवादः । आत्मनो मूलच्छेदेनात्मपीडा भवति, कोशक्षयात् । अतस्तेऽपि पीडयन्ते । उपस्थिते विग्रहे क्षीणकोशशक्तिररिभिरपरुद्धोद्धरणेऽवश्यं भवेत् । सा च तेषां महती पीडा । यत्तु सार्वकालिकं करग्रहणं तत्सम्पादयतो न खेदिता भवन्ति ॥१३९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **आत्मनो मूलं** करग्रहणेन न छिन्द्यात् । **अतितृष्णया** चातिकरग्रहणेन न **परेषां मूलं** धनं छिन्द्यात् ॥१३९॥

(३) **कुल्लूकः** । प्रजास्नेहात्करशुल्कादेरग्रहणमात्मनो मूलच्छेदः, अतिलोभेन प्रचुरकरादिग्रहणं परेषां मूलोच्छेदः; एतदुभयं न कुर्याद्यस्मादात्मनो मूलमुच्छिद्य कोशक्षयादात्मानं पीडयेत् पूर्वार्धात्परेषां चेत्यपि संबध्यते । **परेषां मूलमुच्छिद्य** तांश्च पीडयेत् ॥१३९॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच प्रजास्वकरादाने नातीव स्नेहो राज्ञो न धर्म इत्याह **नेति** । **आत्मनो मूलं** करशुल्कादेर्ग्रहणं स्नेहेन तन्न त्यजेत् । नापि च **परेषां** प्रजानामतितृष्णया **मूलं** सर्वस्वादिकं गृह्णीयादिति ॥१३९॥

(५) **नन्दनः** । स्वस्यान्येषाञ्च **मूलं** कृषिगोरक्षवाणिज्यादिकं करोत्पत्तिस्थानम् । **अतितृष्णया** शास्त्रविरुद्धैः करैर्नोच्छिन्द्यात् । तत्र कोऽनर्थ इत्यपेक्षायामुक्तमुत्तरार्धे मतम् 'नोच्छिन्द्यादात्मनो मूल'मित्यत्र **परेषा**मित्यनुपादानं कृष्यादिकस्य राजमूलत्वसारज्ञापनार्थं तानन्यांश्च पीडयेत् दरिद्रयेत् ॥१३९॥

(६) **रामचन्द्रः** । **आत्मनः मूलं** मूलधनं प्रजारूपं करग्रहेण **नोच्छिन्द्यात्** उच्छिन्नं न कुर्यात् । च पुनः **परेषां** ग्रामनिवासिनां प्रजानां **अतितृष्णया** अतिकरग्रहणेन । च पुनः आत्मनः मूल**मुच्छिन्दन्** हि निश्चयेन **आत्मानं प्रजाश्च पीडयेत्** । तस्मान्मूलधनं नोच्छिन्द्यात् ॥१३९॥

(७) **मणिरामः**। प्रजोपरि कृपया करशुल्कादेरग्रहणमात्मनो मूलच्छेदः । प्रचुरकरादिग्रहणं **परेषां** मूलच्छेदः । एतदुभयं न कुर्यात् ॥१३९॥

(८) **गोविन्दराजः** । **नोच्छिन्द्यादिति** । **उच्छिन्दन्नात्मनो मूलमिति** । राजा अतिस्नेहेन कराद्यग्रहणे सति आत्मनः कोशक्षयाद्राज्यविनाशाख्यं मूलच्छेदं न कुर्यात् । तथाऽतिलोभवान् आसां प्रजानामपि न च मूलच्छेदं कुर्यात् । तस्मादात्ममूलच्छेदेन राजा कराक्रमणे सति आत्मानं प्रजाश्च पीडयेत् ॥१३९॥

(९) **भारुचिः** । तदेवं प्रतिषेधादात्मनः परेषां च तन्त्रं **नोच्छिन्द्यात्** ॥१३९॥

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥१४०॥

(१) **मेधातिथिः** । **तीक्ष्णमृदुता** नित्यमभ्यसनीया । तादृशो राजा प्रजानां संमतो भवत्यभिप्रेतः ॥१४०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कार्यं प्रेक्ष्य मार्दवेनैव साध्यं यत्तत्र **मृदुरन्यत्र तीक्ष्णः** ।।१४०।।

(३) **कुल्लूकः** । कार्यविशेषमवगम्य क्वचित्कार्ये **तीक्ष्णः** क्वचिन्**मृदुश्च** भवेत् नत्वेकरूपमालंबेत, यस्मादुक्तरूपो राजा सर्वेषामभिमतो भवति ।।१४०।।

(४) **राघवानन्दः** । अपि च राजानं धर्मविशेषेण शिक्षयति **तीक्ष्णश्चेति** दण्डचे-ष्वपराधयुक्तेषु तीक्ष्णो निरुपरुद्धः **मृदुश्च** साधुषु संमतो मन्वादीनाम् ।।१४०।।

(५) **नन्दनः** । धर्मांतरमाह **तीक्ष्णश्चैवेति** । **तीक्ष्णः** अग्न्यर्कादिमात्रानिर्मितत्वात् **मृदुश्च** सोमवरुणादिमात्रानिर्मितत्वात् ।।१४०।।

(६) **रामचन्द्रः** । **महीपतिः** कार्यं वीक्ष्य **तीक्ष्णः** सन्मृदुः स्यात् । कदाचित्तीक्ष्णः कदाचिन्मृदुः राजा संमतो भवति ।।१४०।।

(७) **मणिरामः** । कार्यं वीक्ष्य उग्रकार्ये **तीक्ष्णो मृदु**कार्ये मृदुरित्यर्थः ।।१४०।।

(८) **गोविन्दराजः** । न तीक्ष्णो न मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य **महीपतिरिति** । कार्यवशात्तीक्ष्णो मृदुर्वा राजा भवेत् । नैकान्ततः कार्यतः तीक्ष्णमार्दवावलम्बी राजा प्रजानामभिमतो भवति ।।१४०।।

(९) **भारुचिः** । समासत एवं राजवृत्तं नित्यमभ्यसनीयम् ।।१४०।।

अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्‌गतम् ।
स्थापयेदासने तस्मिन्खिन्नः कार्येक्षणे नृणाम् ।।१४१।।

(१) **मेधातिथिः** । प्रजानां सम्बन्धिनि कार्यदर्शने **खिन्नः** श्रान्तः । धर्मज्ञादिगुणयुक्तं सर्वसहममात्यं तस्मिन् **कार्येक्षणे** नियुञ्जीत । न पुनस्तस्मिन्नेव सिंहासने ।।१४१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **आसने** तस्मिन्स्वस्थान इत्यर्थः ।।१४१।।

(३) **कुल्लूकः** । स्वयं कार्यदर्शने **खिन्नः** श्रेष्ठामात्यं धर्मविदं प्राज्ञं जितेन्द्रियं कुलीनं तस्मिन्कार्यदर्शनस्थाने नियुञ्जीत ।।१४१।।

(४) **राघवानन्दः** । यत्र स्वयमसमर्थस्तत्रामात्यं नियोजयेदित्याह **अमात्येति** । **धर्मज्ञ**मित्यनेन प्रभौ विक्रियाराहित्यं सूचितम् । **दान्तं** लोभाद्यनभिभूत्वेन प्रजासु । **कुलोद्‌गतं** कुलीनम् । आसने स्थित्वा यत्र **कार्येक्षणे** कार्यदर्शने **खिन्नः** खेदयुक्तोऽसमर्थस्तत्रैवंविधम-मात्यं प्रयोजयेदित्यन्वयः ।।१४१।।

(५) **नन्दनः** । **खिन्नः** बहुकार्यविक्षणात्परिश्रान्तः । स्वस्मिन्**नासने** स्वस्मिन्कृत्ये ।।१४१।।

(६) **रामचन्द्रः** । राजा नृणां कार्याणामीक्षणं स्वयं **खिन्नः** ज्वरादिना युक्तश्चेत्तदा एतादृशममात्यमासने कार्याविक्षणे स्थापयेदित्यर्थः ।।१४१।।

(७) **मणिरामः** । **अमात्यमुख्यं** स्वयं कार्यदर्शने **खिन्नः** सर्वाधिकममात्यं । **आसने** कार्यदर्शनस्थाने ।।१४१।।

(८) **गोविन्दराजः** । **अमात्यमुख्यमिति** । भृत्यविषये कार्यदर्शने राजा खिन्नः सन् प्रधानामात्यं **धर्मज्ञं प्राज्ञं** यतेन्द्रियं कुलीनं तस्मिन् कार्यदर्शनस्थाने विनियुञ्जीत ।।१४१।।

(९) **भारुचिः** । कार्यदर्शने **खिन्नः** सर्वोत्कृष्टममात्यं दर्शनस्थाने स्थापयेत् ।।१४१।।

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ।
युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥१४२॥

(१) **मेधातिथिः** । सहायसंग्रहप्रभृत्युक्तस्यार्थस्यैवमिति परामर्शनम् । **विधाय** कृत्वा **इतिकर्तव्यमु**पकारकमितिकर्तव्यमुच्यते । **युक्त**स्तत्परः । अत **एवाप्रमत्तः** । अथवा बुद्ध्य-स्खलनमप्रमत्तता सर्वकाले । **एवं प्रजाः परिरक्षेत्** ॥१४२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **युक्त** उद्युक्तः । **अप्रमत्तो**ऽन्यत्रासक्तः ॥१४२॥

(३) **कुल्लूकः** । **ए**वमुक्तप्रकारेण **सर्व**मात्मनः कार्यजातं संपाद्योद्युक्तः प्रमादरहित आत्मीयाः **प्रजा रक्षेत्** ॥१४२॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रतिज्ञान्तरं ब्रुवन्प्रकृतमुपसंहरति **एवमिति** । **युक्तः** उद्युक्तः **इमाः** स्वदेशस्था रक्षेदेवेत्यन्वयः ॥१४२॥

(५) **नन्दनः** । **इदमुक्तम्** । **युक्त** उपायवान् ॥१४२॥

(७) **मणिरामः** । **एवं** उक्तप्रकारेण । **युक्तः** उद्यमयुक्तः । **अप्रमत्तः** प्रमादरहितः ॥१४२॥

(८) **गोविन्दराजः** । **एवमिति** । एवमुक्तरीत्या सर्वमात्मनः कार्यजातं सम्पाद्य यत्नवान् बुद्ध्याऽस्खलन्नात्मीयाः **प्रजाः परिरक्षेत्** ॥१४२॥

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद् ह्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥१४३॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वोक्तयोरप्रमादयोरन्यथात्वे दोषमाह—यदि सम्यग्गुल्मस्थानानि प्रति न जागर्ति तदा छिद्रान्वेषिभि**र्दस्युभिः** चौरैः प्रजा ह्रियन्ते । तासु किं करिष्यति? अतस्तादृशो राजा मृत एव । जीवितं मरणमेव । अतोऽप्रमत्तेन भवितव्यम् । **विक्रोशन्त्यः** आक्रन्दन्त्यः । **ह्रियन्ते** । **संपश्यतः सभृत्यस्य** निर्दिष्टं द्रक्ष्यते । केवलं च भृत्यास्तदीयाः पश्यन्ति नानुधावन्ति मोक्षयन्ति । सर्वे ते मृतकल्पाः ॥१४३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **दस्युभिः** शत्रुभिः ॥१४३॥

(३) **कुल्लूकः** । **यस्य** राज्ञोऽमात्यादिसहितस्य **पश्यत** एव **राष्ट्रादाक्रोशन्त्यः** प्रजास्तस्करादिभिरपि ह्रियन्ते स मृत एव, न तु जीवति; जीवनकार्याभावाज्जीवनमपि तस्य मरणमेवेत्यर्थः ॥१४३॥

(४) **राघवानन्दः** । सार्थवादं तदेवाह **विक्रोशन्त्य** इति द्वाभ्याम् । **विक्रोशन्त्यः** 'हा हतोऽस्मी'ति वच उद्गिरन्त्यः अपह्रियन्ते धनाद्यादानेन **दस्युभिः** साहसिकैः । **संपश्यत** इत्यनादरे षष्ठी । **मृतः** शव इव घृणास्पदीभूतः ॥१४३॥

(५) **नन्दनः** । अरक्षितुर्निन्दामाह **विक्रोशन्त्य इति** । ह्रियन्ते धनमिति शेषः ॥१४३॥

(७) **मणिरामः** । **सभृत्यस्य** अमात्यादिसहितस्य ॥१४३॥

(८) **गोविन्दराजः** । **विक्रोशन्त्य इति** । **यस्य** राज्ञः सभृत्यस्य पश्यत एव राष्ट्रादाक्रन्दन्त्यः प्रजाः शत्रुप्रभृतिभिरपह्रियन्ते स्वजीवितकार्याभावात् मृत एव, न तु जीवति ॥१४३॥

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।
निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥१४४॥

(१) **मेधातिथिः**। प्राप्तं फलं भुङ्क्ते राजा। स धर्मेण युज्यते। अन्यथाऽनुग्राहकाणामेव पालनं कुर्वन्प्रत्यवैति ॥१४४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। निर्दिष्टफलं** शास्त्रनियमितकरादिग्रहणेन भोगसिद्धिः ॥१४४॥

(३) **कुल्लूकः**। तस्मात् 'अप्रमत्तः प्रजा रक्षेत्'इति पूर्वोक्तशेषं, तदेव द्रढयति **क्षत्रियेति**। धर्मान्तरेभ्यः श्रेष्ठं **क्षत्रियस्य** प्रजारक्षणमेव प्रकृष्टो धर्मः यस्माद्यथोक्तलक्षणफलकरादिभोक्ता **राजा धर्मेण** संबध्यते ॥१४४॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **क्षत्रियस्येति । निर्दिष्टफलभोक्ता** शास्त्रनिर्दिष्टकरादिफलभोक्ता ॥१४४॥

(५) **नन्दनः । निर्दिष्टफलभोक्ता** प्रजापालनार्थं वेतनीकृतस्य षड्भागादिकस्य फलस्य भोक्ता ॥१४४॥

(६) **रामचन्द्रः। निर्दिष्टफलभोक्ता** शास्त्रोक्तफलभोक्ता ॥१४४॥

(७) **मणिरामः। परो धर्मः** धर्मांतरेभ्यः श्रेष्ठः। **निर्दिष्टफलभोक्ता** यथोक्तकरादिभोक्ता ॥१४४॥

(८) **गोविन्दराजः। क्षत्रियस्येति। क्षत्रियस्य** धर्मान्तरेभ्यः प्रजापालनमेव प्रकृष्टो धर्मो यस्माद्रक्षणमिति **फलभोक्ता** राजा धर्मे(ण?) संबध्यते ॥१४४॥

(९) **भारुचिः**। युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिपालयन् प्रजा इमाः यस्य प्रजारक्षणविधोऽर्थवादार्थास्त्रयः श्लोकाः ॥१४४॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥१४५॥

(१) **मेधातिथिः**। 'पश्चिमो यामो' ब्राह्मो मुहूर्तः। अत आह **कृतशौचः समाहितः हुताग्निरिति**। न च ब्राह्मे मुहूर्ते होमविधानमस्ति। तदा हि चतुर्मुहूर्तशेषा रात्रिर्भवति। होमश्च व्युष्टायां रात्रौ समाप्य कार्यं उषःकल्पत्यागेन। **आर्च्य** ब्राह्मणान्पूजयित्वा। **सभां शुभां** मङ्गलवतीं **प्रविशेत्** ॥१४५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। आर्च्य** समभ्यर्च्य ॥१४५॥

(३) **कुल्लूकः। स** भूयो **रात्रेः पश्चिमयाम उत्थाय कृत**मूत्रपुरीषोत्सर्गादि**शौचो**ऽनन्यमनाः कृताग्निहोत्रावसथ्यहोमो **ब्राह्मणान्**पूजयित्वा वास्तुलक्षणाद्युपेतां सभाममात्यादिदर्शनगृहं **प्रविशेत्** ॥१४५॥

(४) **राघवानन्दः**। अधुनाऽस्याहरहःकृत्यमाह **उत्थायेति** द्वाभ्याम्। **पश्चिमे यामे** ब्राह्मे मुहूर्ते हुत्वाग्निमावसथाख्यं श्रौतं पुरोहितसाध्यं। **आर्च्य** सत्कृत्य। **शुभां** शुभफलदाम् ॥१४५॥

(५) **नन्दनः**। राज्ञो नित्यकर्तव्यं कर्म श्लोकद्वयेनाह **उत्थाय पश्चिम इति** ॥१४५॥

(७) **मणिरामः। समाहितः** अनन्यमनाः। **स** राजा। **शुभां** वास्तुलक्षणादियुक्तां ॥१४५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **उत्थायेति**। मुहूर्तमात्रावशिष्टायां रात्रावुत्थाय **कृतावश्यक-शौचः** संयतमनाः कृताग्निहोत्रो **ब्राह्मणान्पूजयित्वा** वास्तुलक्षणोपेतां सभाममात्यादि-दर्शनवेश्म **प्रविशेत्** ॥१४५॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥१४६॥

(१) **मेधातिथिः**। **तत्र** तस्यां सभायां **स्थितः प्रजा** दर्शनार्थमागताः **प्रतिनन्द्य** यथार्हसंभाषणेक्षणाभ्युत्थानाभिवादनैर्हर्षयित्वा **विसर्जयेत्** यथागतमनुजानीयात्। ततो **विसर्जितेषु तेषु मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः**। किं कर्तव्यमिति स्वपरराष्ट्रगतकर्तव्यतानिरूपणम्। मन्त्रपञ्चाङ्गं दर्शयिष्यते ॥१४६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **प्रतिनन्द्य** प्रियमुक्त्वा ॥१४६॥

(३) **कुल्लूकः**। तस्यां सभायां स्थितो दर्शनार्थमागताः **प्रजाः सर्वाः** संभाषणदर्शना-दिभिः **प्रतिनन्द्य** प्रस्थापयेत् ताश्च प्रस्थाप्य **मन्त्रिभिः सह** सन्धिविग्रहादि चिन्तयेत् ॥१४६॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच, **प्रतिनन्द्य** वाग्वस्त्रादिना सत्कृत्य ॥१४६॥

(५) **नन्दनः**। **तत्र** सभायां स्थित उपविष्टः। **प्रतिनन्द्य** न्याय्यनिर्णयेन प्रीणयित्वा मन्त्रयेत्कर्तव्यकार्यजातमिति शेषः ॥१४६॥

(७) **मणिरामः**। **प्रतिनन्द्य** संभाषणदर्शनादिभिः संतोष्य। **मंत्रयेत्** संधिविग्रहादि चिंतयेत् ॥१४६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **तत्रेति**। तस्यां सभायां स्थितो दर्शनार्थं समायाताः **सर्वाः प्रजाः** वाक्चक्षुरादिना परितोष्य विसर्जयेत्। ताः विसर्ज्य **मन्त्रिभिः सह** सन्धिविग्रहादीन् चिन्तयेत् ॥१४६॥

(९) **भारुचिः**। **मन्त्रिभिः सह** नित्य. . .त्युक्तं राज्ञः श्लोकद्वयेनोच्यते ॥१४६॥

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥१४७॥

(१) **मेधातिथिः**। मन्त्रदेशविधिः। **रहोगतः** विविक्ते निर्जने देशे स्थितः। **अविभावितः** अनुमानेनापि यथा न जना जानन्तीदं वस्तु विद्यत इति, तथा कुर्यात्। **निःशलाकम्**। 'शलाका' इषीकाः। यत्र तृणमपि नास्ति, येन न कश्चित्तिष्ठतीति संभावनाऽस्ति, तन्निः**शलाकम्** ॥१४७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **निःशलाक** एकान्ते यत्र क्वाप्यविभावितः अन्यैरनुपलक्षितः ॥१४७॥

(३) **कुल्लूकः**। पर्वतपृष्ठ**मारुह्य** निर्जनवनगृहस्थितोऽरण्यदेशे वा विविक्ते मन्त्रभेद-कारिभिरनुपलक्षितः कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यं संपद्देशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरित्येवं पञ्चाङ्गमन्त्रं चिन्तयेत् ॥१४७॥

(४) **राघवानन्दः**। **मन्त्रयेदि**त्युक्तं, तदुचितं स्थलमाह **गिरीति**। **प्रासादं रहोगतं** अन्तःपुरगतम्। **निःशलाके** मन्त्रभेदकाः शलाकाः प्रतिरोधकजन्तवो वक्ष्यमाणा जडा**दयः** तद्रहिते, विविक्त इति यावत्। **अविभावितः** मन्त्रभेदकैरनुपलक्षितः ॥१४७॥

(५) **नन्दनः**। मन्त्रणस्य देशमाह **गिरिपृष्ठमिति**। **निःशलाके** कुशशलाकादिहीने। **अविभावितः** अविदितः, अनाप्तैरिति शेषः ॥१४७॥

(६) **रामचन्द्रः**। अथ मंत्रविधिमाह **गिरीति**। **गिरिपृष्ठं** गिरिश्रृंगं **समारुह्य निःशलाके** निर्मनुष्ये मन्त्रं कुर्यात् 'निःशलाकास्तथा रह' इत्य**मरः**। **अविभावितः** अज्ञातः ॥१४७॥

(७) **मणिरामः**। **निःशलाके** एकांते। **अविभावितः** मंत्रभेदकैरलक्षितः। **मन्त्रयेत** कर्मणामारंभोपायः। १ पुरुषद्रव्यसंपत्, २ देशकालविभागः, ३ विनिपातप्रतीकारः ४ कार्यसिद्धिः, ५ एवं पंचांगमंत्रं चिंतयेत् ॥१४७–१४८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गिरिपृष्ठमिति**। पर्वतपृष्ठमारुह्य धवलगृहं वा विविक्तदेशस्थोऽरण्ये वा तृणादिरहिते मन्त्रभेदकभयादिवर्जिते पञ्चाङ्गमन्त्रकर्मणामारम्भोपायः–पुरुषद्रव्यसंपत्, देशकालविभागो, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेत्येवं विचिन्तयेत् ॥१४७॥

(९) **भारुचिः**। . . .पञ्चाङ्गं **मन्त्रयेत्**। तद्यथा–कर्मारम्भोपायः–पुरुषद्रव्यसम्पद्देशकालविभागः विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरिति। तानैकैकशः पृच्छेत् समस्तांश्च हेतुभिः सर्वेषां मतिप्रविवेकं विद्यादवाप्तार्थः। कालं नातिपातयेन्न च दीर्घमन्त्रः स्यान्न च तेषां प्रत्यक्षमन्त्रं **मन्त्रयेत्**। येषामपकुर्यात्। गुप्तमंत्रश्च स्यात् ॥१४७॥

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः।
स कृत्स्नां पृथिवीं भुंक्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥१४८॥

(१) **मेधातिथिः**। मन्त्रप्रकाशनिवारणार्थः श्लोकः। **पृथग्जना** अमन्त्रिणो मन्त्रविद्बाह्याः ॥१४८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पृथग्जना** मन्त्रबाह्याः **समागम्य** तन्मन्त्रज्ञैः सह ॥१४८॥

(३) **कुल्लूकः**। **यस्य** राज्ञो मन्त्रिभ्यः **पृथग**न्ये जना मिलित्वाऽस्य मन्त्रं न जानन्ति **स** क्षीणकोशोऽपि सर्वां **पृथिवीं** भुनक्ति ॥१४८॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव दृष्टार्थवादफलमाह **यस्येति**। **समागम्य** मिलित्वा मन्त्रणं पृथङ्मन्त्रणं च। **जनाः** प्राणिनः। **स पार्थिवः** दरिद्रोऽपि कृत्स्नां समुद्रमेखलां **पृथ्वीं** भुङ्क्ते इत्यन्वयः ॥१४८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **यस्य मन्त्रं पृथग्जनाः** मन्त्रबाह्या न जानंति, कोशहीनोऽपि **स** राजा **कृत्स्नां पृथिवीं भुंक्ते** ॥१४८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यस्येति**। यस्य राज्ञो मन्त्रिव्यतिरिक्ताः जनाः संमील्याभ्यूह्य मन्त्रं न जानन्ति **स** क्षीणकोशोऽपि समग्रां **पृथिवीं** भुनक्ति ॥१४८॥

(९) **भारुचिः**। एवं च सति संरक्षणार्थम् ॥१४८॥

जडमूकान्धबधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोतिगान् ।
स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥१४९॥

(१) **मेधातिथिः** । यत्किंचित्प्राणिजातं तन्मन्त्रयमाणो विशोधयेत् । ततः प्रदेशादपशोधयेत् मन्त्रभेदाशङ्कया । तिर्यग्योनिषु च शुकसारिकादयोऽपि मन्त्रं भिन्दन्ति । गवाश्वादयोऽपि योगारूढाः परिवर्तितनिकायाः सदसद्वार्ताहरा भवन्ति । तथाऽन्तर्धानादयोऽपि नरेन्द्रविद्याः श्रूयन्ते ।" व्यंगत्वादेव ग्रहणे सिद्धे गोबलीवर्दवदितरेषां ग्रहणम् । "व्यंगस्य हस्तपादादिच्छेदने न मन्त्रनियमस्थाः कर्तव्या—नायं कुत्रचित् गन्तुं शक्नोति—इहैवावरुद्ध आस्ते—कथं मन्त्रान् भेत्स्यतीति" । अथवा एवंविधा मन्त्रिणो न कर्तव्या बुद्धिविभ्रमसंभवात्, अतो नाप्त अपि, ततोऽपसर्पः ॥१४९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **जडो** देहस्पन्दनाशक्तः । **तैर्यग्योनाः** श्वकाकादयः । एतान्कृतकमूकान्धजडादिभावाशङ्कया **म्लेच्छव**ङ्गादींश्च सहजदुष्टाश्रयतयाऽपनयेत् ॥१४९॥

(३) **कुल्लूकः** । बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलान् **तिर्यग्योनि**भवांश्च शुकसारिकादीन् अतिवृद्ध**स्त्रीम्लेच्छ**रोग्यङ्गहीनांश्च मन्त्रसमयेऽ**पसारये**द्यस्मात् ॥१४९॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच मन्त्रणे कर्तव्ये वर्ज्यान् सार्थवादमाह **जडेति** द्वाभ्याम् । **तैर्यग्योनान्** तिर्यग्योनौ भवान् शुकसारिकादीन् वयोधिकान् वृद्धान् **व्यङ्गान्** काणादीन् **अपसारयेत्** ॥१४९॥

(५) **नन्दनः** । **तैर्यग्योनान्** शुकसारिकादीन् । **अपसारये**न्निषेधयेत् ॥१४९॥

(६) **रामचन्द्रः** । **जडमूकान्धादी**न्मन्त्रकाले **अपसारयेत्** प्रतिषेधयेदित्यर्थः ॥१४९॥

(७) **मणिरामः** । **तैर्यग्योनान्** तिर्यग्योनिभवान् शुकसारिकादीन् । **वयोधिकान** अतिवृद्धान् । **एतान् अपसारयेत्** दूरीकुर्यात् ॥१४९॥

(८) **गोविन्दराजः** । **जडमूकान्धबधिरानिति** । बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलान् तथा गोमृगशुकान् तथा वृद्धस्त्रीम्लेच्छाऽऽतुरान् अङ्गहीनान् च मन्त्रकाले **अपसारयेत्** ॥१४९॥

भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च ।
स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत् ॥१५०॥

(१) **मेधातिथिः** । मानादपेता **अवमताः** । क्षुद्रद्वयोऽप्यमानासत्त्वे कदाचित्किंचिच्छृणुयुः । कदाचिद्द्वाऽक्षराण्युच्चारयितुं शक्नुयुस्ततो मन्त्रभेदः स्यात् । शक्नुवन्ति निपुणाः किंचिदागमेष्वनुमातुम् ॥१५०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **स्त्रीतैर्यग्योनयो**र्विशेषमाह **भिन्दन्तीति** । **तैर्यग्योन्या** एवमेव मन्त्रं भिन्दन्ति स्त्रियस्त्ववमानादिति विवेकः । तत्र तदपसारणे ॥१५०॥

(३) **कुल्लूकः** । एते जडादयोऽपि प्राचीनदुष्कृतवशेन प्राप्तजडादिभावा अधार्मिकतयैवावमानिता मन्त्रभेदं कुर्वन्ति, तथा शुकादयोऽतिवृद्धाश्च **स्त्रियश्च** विशेषेणास्थिरबुद्धितया **मन्त्रं भिन्दन्ति** तस्मात्तदपसारणे यत्नवान्स्यात् ॥१५०॥

(४) **राघवानन्दः** । तत्र हेतुः **भिन्दन्तीति** । नृपेणावमता जडादयो **मन्त्रं भिन्दन्तीति** कृत्व तानपसारयेदित्यन्वयः । आदृतो यत्नवान् तेषु ॥१५०॥

(५) **नन्दनः**। अत्र हेतुमाह **भिन्दन्त्यवमता** इति। अवमतशब्देन जडादयो गृह्यन्ते ते मनुष्यैरवमता भवन्ति। अथवावमतग्रहणं तद्वर्जनार्थं, तस्मिन्पक्षे **तैर्यग्योन**ग्रहणं जडान्धादीनामप्युपलक्षणार्थम्। आदृतो भवेत् वर्जने कृतयत्नो भवेत् ॥१५०॥

(६) **रामचन्द्रः**। **अवमताः** तिरस्कृताः जडादयः **मन्त्रं भिन्दन्ति**। **तस्मात्कारणात्तत्र** जडादित्वा**दादृतः** प्रयत्नवान् भवेत् ॥१५०॥

(७) **मणिरामः**। अपसारणे हेतुमाह एते जडादयः। **अवमताः** अपमानिताः ॥१५०॥

(८) **गोविन्दराजः**। **भिन्दन्तीति**। जडत्वादिदोषयोगेन सावमाना जडादयो मन्त्रभेदं कुर्वन्ति। तथा क्षितिपरिवर्तादिश्रवणा **तिर्यग्योनाअपि मन्त्रं भिन्दन्ति**। विशेषतश्च स्त्रियोऽपि चापलातिशयत्वात् तस्मात् तदपासने यत्नवान् स्यात् ॥१५०॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः।
चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्सार्धं तैरेक एव वा ॥१५१॥

(१) **मेधातिथिः**। धर्मादीनां परस्परविरोधं चिन्तयेत्। अन्यतमवृद्धौ सर्वोत्थितिर्जयेत् ॥१५१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **विश्रान्तः** सुखासीनः। **विगतक्लमो** देहदौःस्थ्यरहितः ॥१५१॥

(३) **कुल्लूकः**। **दिनमध्ये रात्रिमध्ये** वा विगतचित्तखेदः शरीरक्लेशरहितश्च मन्त्रिभिः सहैकाकी वा धर्मार्थकामाननुष्ठातुं **चिन्तयेत्** ॥१५१॥

(४) **राघवानन्दः**। मन्त्रोचितं कालं कथयन्धर्मादिचिन्तनं ब्रूते **मध्यंदिन मिति** त्रिभिः। **विश्रान्तो** युद्धादिकृतश्रमरहितः **विगतक्लमो** रोगालस्यनिद्राद्युपद्रवशून्यः। **तैर**मात्यैः। अतिगोप्यत्वे त्वेक **एव वा** ॥१५१॥

(५) **नन्दनः**। मन्त्रस्य कालमाह **मध्यन्दिन** इति। मध्यन्दिने **विश्रान्तो विगतक्लमः** आधिव्याधिरहितः। **तैर्**मन्त्रिभिः ॥१५१॥

(६) **रामचन्द्रः**। **विश्रान्तः** सुखासीनः **तैः** अमात्यैः सार्धं एक **एव वा** धर्मकामार्थान् **चिन्तयेत्** ॥१५१॥

(७) **मणिरामः**। **विश्रान्तः** विगतचित्तखेदः। **विगतक्लमः** शरीरक्लेशरहितः। **तैः** सार्धं मंत्रिभिः सह ॥१५१॥

(८) **गोविन्दराजः**। **मध्यन्दिन इति**। विगतचित्तखेदोऽपगतशरीरक्लमश्च मध्याह्नेऽधरात्रे वा मन्त्रिभिः सहैको वा धर्मकामार्थान् 'कथं मया धर्मः कामो वाऽर्थो वा संसेव्य' इति **चिन्तयेत्** ॥१५१॥

(९) **भारुचिः**। धर्मार्थकामानां वृद्धिं **चिन्तयेत्**। परस्परविरोधिनां राज्ञामन्यतमविवृद्धौ तेषामुच्छित्तिर्जायते ॥१५१॥

परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम्।
कन्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ॥१५२॥

(१) **मेधातिथिः**। धर्मार्थकामानां वा मंत्रिणां वा **समुपार्जनं** संग्रहणम्। **कन्यानां संप्रदानं** स्वकार्यसिद्धिवशेन चिन्त्यम्। **कुमाराणां** राजपुत्राणां **रक्षणम्**। तव वयमित्येव-

मादिभिर्धर्ममर्थं च ते ग्राहयितव्याः। नवं हि द्रव्यं येनार्थजातेनोपदिश्यते तत्तदा दूषयति। एवमसंस्कृतबुद्धयो यद्यदुच्यते तत्प्रथमं गृह्णन्ति। यद्यसद्भिः संसृज्यन्ते तदा तत्स्वभावस्तेषां प्राप्नोति। ते च दुःसंस्कारोपदिग्धाः न शक्यन्ते व्यसनेभ्यो निवर्तयितुम्। उक्तं च—'नीलीरक्ते वाससि कुंकुमांगरागो दुराधेयः' तस्मात्ते नित्यमनुशासनीयाः। तत्रापि ये गुणवन्तस्तान्वर्धयेत्। इतरानीषत्संविभजेत्। ज्येष्ठं महागुणममत्सरं यौवराज्येऽभिषिंचेत्। एवं राजपुत्ररक्षणे नित्यं यत्नवता भवितव्यम् ॥१५२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। परस्परविरुद्धानां तेषां** धर्मादीनां त्रयाणां **समुपार्जनं** संभूतानामविरोधेनार्जनम् ॥१५२॥

(३) **कुल्लूकः। तेषां च** धर्मार्थकामानां प्रायिकविरोधवतां विरोधपरिहारेणार्जनोपायं चिन्तयेत्। दुहितॄणां च दानं स्वकार्यसिद्धयर्थं निरूपयेत्। **कुमाराणां च** पुत्राणां विनयाधाननीतिशिक्षार्थं रक्षणं चिन्तयेत् ॥१५२॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **परेति। परस्परविरुद्धानां** प्रायेण समानोपायशून्यानां धर्मार्थकामानां **समुपार्जनं** चिन्तयेदित्यनुषङ्गः। अयमर्थः— अतिदण्डादिना अर्थे जन्ये धर्मो हीयेत, अतिक्लेशेन धर्मे जन्ये कामो विषयभोगः कुतस्त्य इति विरोधपरिहारेणार्जनोपायम-**संप्रदानं** संप्रदीयते। अस्मै सत्कुलप्रसूतवरादिः। **रक्षणं** यौवराज्ये स्थापयितुं विनयाधानरीतिशिक्षाद्यम् ॥१५२॥

(५) **नन्दनः।** तामेव चिन्तां श्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति **परस्परेति। तेषां** धर्मार्थकामानाम्। **समुपार्जनमधिगमनोपायम्। संप्रदानं** परं चिन्तयेदित्यनुवर्तते ॥१५२॥

(६) **रामचन्द्रः। परस्परविरुद्धानां तेषां** धमर्थिकामानां **समुपार्जनं** 'चिन्तये'दिति पूर्वेणान्वयः ॥१५२॥

(७) **मणिरामः। तेषां** धर्मार्थकामानां। **समुपार्जनं** विरोधपरिहारेणाऽर्जनोपायं चिंतयेत् ॥१५२॥

(८) **गोविन्दराजः। परस्परविरुद्धानामिति।** तेषाञ्च धर्मकामार्थानां परस्परविरोधाविर्भावे सति अविरोधार्जनोपायं चिन्तयेत्। दुहितॄणां दानं स्वकार्यसंसिद्धिफलं विचारयेत्। **कुमाराणाञ्च** पुत्राणामविनयनिवर्तनं नीचोपसंग्रहफलं चिन्तयेत् ॥१५२॥

(९) **भारुचिः।** मन्त्रिणां धर्मकामानां वा परस्परविरोधे तेषां बलाबलव्यपेक्षा। कन्यकानां संप्रदानं स्वकार्यसिद्धिवशेन चिन्त्यम्। **कुमाराणां रक्षणं** तव वयमित्येवंवादिभिः सत्रिभिः धर्ममर्थं च ग्राहयितव्यौ। नवं हि द्रव्यं येन येनार्थजातेनोपदिश्यते तत्तदेवाचूषति। एवमयं न बुद्धिर्यद्यदुच्यते तत्तत्प्रतिपद्यते। व्यसनेभ्यश्चैनमुपायतो निवर्तयेयुरिति नित्यानुशासनाच्च कालेन गुणसंपन्नं यौवराज्यौ स्थापयेत्। निर्गुणानन्यान् प्रत्यन्तेषु निक्षिपेत्। इत्येवमादिनाभियोगातिशयेन राज्ञा पुत्ररक्षणं प्रत्यहं चिन्त्यम् ॥१५२॥

दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च।
अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥१५३॥

(१) **मेधातिथिः।** येन संधानं विग्रहो वाऽपि कार्यस्तेन च **दूतसंप्रेषणं** चिन्त्यम्। आरब्धकार्यसम्बन्धं चिन्तयेत्, अवस्थानमाय। कक्षान्तरेष्वन्तर्वंशिकसैन्याधिष्ठितोऽन्तःपुरं

प्रविशेत् । तत्र स्थविरस्त्रीमतिशुद्धां देवीं परिपश्येन्नापरिशुद्धां देवीम् । गृहलीनो हि भ्राता भद्रसेनो मातुः शयनान्तर्गतः राजानं जघान । कुपुरुषशङ्खविषदिग्धेन नूपुरेणावन्त्यं देवी जघान मेखलया । सौवीरं वेण्यां गूढेन शस्त्रेण विदूरथम् । तस्मादेतानि विस्रंभस्थानानि यत्नतः परीक्षेत । मुण्डजटिलकुहकप्रतिसंसर्गबाह्यदासीभिरन्तःपुरदासीनां प्रतिषेधयेत् । **प्रणिधीनां** च कार्पटिकादीनां वा परस्पराभिचेष्टितं चिन्तयेत् ॥१५३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **कार्यशेषं** कृतस्यार्थस्य समाप्तिम् । **प्रचारं** प्रवृत्तिम् । **प्रणिधीनां चेष्टितं** परसंगमादि ॥१५३॥

(३) **कुल्लूकः** । दूतानां संगुप्तार्थलेखहारित्वादिना परराष्ट्रप्रस्थापनं चिन्तयेत्, तथा प्रारब्ध**कार्यशेषं** समापयितुं चिन्तयेत्, स्त्रीणां चातिविषमचेष्टितत्वात् । तथाहि 'शस्त्रेण वेणी-विनिगूहितेन विदूरथं वै महिषी जघान। विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजम्' इत्याद्यवगम्यात्मरक्षार्थं वान्तःपुरस्त्रीणां **चेष्टितं** सखीदास्यादिना निरूपयेत् । चाराणां च प्रतिराजादिषु नियुक्तानां चारान्तरैश्चेष्टितमवधारयेत् ॥१५३॥

(४) **राघवानन्दः** । **कार्यशेषम्** दण्डशुल्काशेषम् । **अन्तःपुरप्रचारस्**त्रीणां समविषम-**चेष्टितम्** । **प्रणिधीनां** चराणां चरान्तरचेष्टितमवधारयेत् ॥१५३॥

(५) **नन्दनः** । **अन्तःपुरप्रचारं** पुरान्तर्वर्तिनां प्रवृत्तिम् । **प्रणिधीनां** गूढ-पुरुषाणाम् ॥१५३॥

(६) **रामचन्द्रः** । **कार्यशेषं** कृतस्यार्थस्य समाप्तिं **अन्तःपुरप्रचारं** प्रवृत्तिं च चिन्तयेत् ॥१५३॥

(७) **मणिरामः** । **संप्रेषणं** गुप्तार्थलेखहारित्वादिना परराष्ट्रे प्रस्थानं । **कार्यशेषं** आरब्धकार्यसमाप्तिं । **अन्तःपुरप्रचारं** आत्मरक्षणार्थं अंतःपुरस्त्रीणां **चेष्टितं** सखीदास्यादिना जानीयात् । **प्रणिधीनां** चराणां चरांतरैश्चेष्टितं जानीयात् ॥१५३॥

(८) **गोविन्दराजः** । **दूतसंप्रेषणमिति** । दूतानाञ्च निसृष्टार्थपरिमितार्थलेखहारित्वा-दिना परराष्ट्रसंप्रेषणं चिन्तयेत् । तथारब्धकार्यविशेषसम्पादनाय चिन्तयेत् । स्त्रीणां चाति-चपलविषमाचाराधिष्ठितत्वादात्मना आत्मसंरक्षणार्थं अव्यभिचाराय चान्तःपुरचेष्टितं चिन्तयेत् । चराणां चरान्तरैश्चेष्टितमागमयेत् ॥१५३॥

(९) **भारुचिः** । येन सह सन्धानं विग्रहो वा चिकीर्षते तत्र **दूरसंप्रेषणं** चिन्त्यम् । आरब्धकार्यशेषत्वं च चिन्तयेत् । आस्थापनाय कक्ष्यान्तरेष्वन्तर्वंशिकसैन्याधिष्ठितोऽन्तःपुरं प्रविशेत् । तत्रस्थविरस्त्रीं परिशुद्धां देवीं पश्येन्नाम परिशुद्धां देव्या गृहनि. . .नो हि भ्राता चन्द्रसेनं जघान । मातुः शयनान्तर्गतं च पुत्रकारुशंखविषदिग्धेन नूपुरेण वैरं तं जघान । मेखल-मणिनासौ वेण्यां निगूढेन शस्त्रेण वि(दू)रथं तस्मादेतान्यापदः स्थानानि यत्नतः परीक्षेत् । मुण्डं जटिलकुहकप्रतिसंसर्गबाह्याभिश्च दासीभिरन्तःपुरदासीनां प्रतिषेधयेत् । **प्रणिधीनां** च कापटिकादीनां चोरपरम्पराभिश्चेष्टितं चिन्तयेत् ॥१५३॥

कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ।
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥१५४॥

[वने वनचराः कार्याः श्रमणाटविकादयः ।
परप्रवृत्तिज्ञानार्थं शीघ्राचारपरंपराः ॥
परस्य चैते बोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः ।
चारसंचारिणः संस्थाः शठाश्चागूढसंज्ञिताः ॥]

(१) **मेधातिथिः** । अकृतारम्भः, कृतानुष्ठानम्, अनुष्ठितविशेषणम्, कर्मफलसंग्रहः, तथा सामभेददानदण्डमेतदष्टविधं कर्म । अथवा वणिक्पथः उदकसेतुबन्धनं दुर्गकरणं कृतस्य वा तत्संस्कारनियमः हस्तिबन्धनं खनिखननं शून्यनिवेशनं दारुवनच्छेदनं चेति ।

अपरे त्वाहुः—

**["आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥
दण्डशुद्धयोः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः । अष्टकर्मा दिवं याति राजा शत्रुभिरर्चितः ॥"]**
—इत्यौशनसौ श्लोकौ ।

तत्र स्वीकरणम् 'आदानम्' बलीनाम् । भृत्येभ्यो धनदानं 'विसर्गः' । 'प्रैषो' दुष्टत्यागः । अर्थाधिकृतानां मतिप्रवृत्तिनिरोधो 'निषेधः' । असत्प्रवृत्तिनिषेधश्च'अनुवचनम्' । वर्णाश्रमाणां स्वकर्मसंशये 'व्यवहारावेक्षणम्' । परस्पराभियोगे दण्डनिपातनं पराजितानां च । प्रमादस्खलिते तु प्रायश्चित्तमित्येतदष्टविधं कर्म । **पञ्चवर्गः** कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनाः । (१) परमधर्मज्ञाः प्रगल्भच्छात्राः 'कापटिकाः' । तानर्थमानाभ्यामुपसंगृह्य मन्त्री ब्रूयात् । — 'राजानं मां च प्रमाणं कृत्वा यत्र यदकुशलं तत्तदानीमेवाश्राव्यं त्वयेति' । (२) प्रव्रज्याया प्रत्यवसित 'उदास्थितः' । स च प्रज्ञाशौचयुक्तः सर्वान्नप्रदानसमर्थायां भूमौ प्रभूतहिरण्यायां दासकर्म कारयेत् । कृषिकर्मफलं तच्च सर्वप्रव्रजितानां ग्रासाच्छादनावसथान्प्रति विदध्यात् । तेषां ये वृत्तिकामास्तानुपजपेत् । एवमेतेनैव वृत्तेन राजार्थश्चरितव्यः । भक्तवेतनकाले चोपस्थातव्यमिति । सर्वप्रव्रजिताः स्वं स्वं कर्मोपजपेयुः । (३) कर्षको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो 'गृहपतिव्यञ्जनः' । स कृषिकर्म कुर्याद्यथोक्तायां भूमाविति । (४) वाणिजिको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो 'वैदेहिकव्यञ्जनः' । स वणिक्कर्म कुर्यात्प्रदिष्टायां भूमाविति समानम् । (५) मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामः 'तापसव्यञ्जनः' । स नगराभ्याशे प्रभूतजटिलमुण्डान्तेवासी स शाकं यवमुष्टिं वा मासान्तरितं प्रकाशमश्नीयाद्धर्मव्याजेन गूढं यथेष्टमाहारम् । तापसव्यञ्जनान्तेवासिनश्चैनं प्रसिद्धयोगैरर्थलाभमग्रे शिष्याश्चादिशेयुः । दाहं चौरभयं दुष्टवधं च विदेशप्रवृत्तमिदमद्य श्वो वा भविष्यतीदं वा राजा करिष्यतीति तस्य गूढमन्त्रिणस्तत्प्रयुक्ताः संपादयेयुः । ये चास्य राज्ञो वंशलक्षणविद्यां संगविद्यां जंभकविद्यां मायागतमाश्रमधर्मं निमित्तज्ञानं चाधीयाना मन्त्रिणस्तत्र राजा एतत्पञ्चसंस्थायतैर्मन्त्रिभिः स्वविषयेऽवस्थापयेत् । मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौवारिकान्तर्वेशिकादिषु सद्व्यपदेशवेषशिल्पभाषाविदो जनपदापदेशेन मन्त्रिणः संधारयेत् । तथा कुब्जवामनकिरातमूकजडबधिरान्धनटनर्त्तकगायनादयः स्त्रियश्चाभ्यन्तरचारिण्योऽटव्यां वनेचराः कार्याः, ग्रामे ग्रामीणकादयः, पुरुषव्यापारार्थाः स्वव्यापारपरंपराः । परस्परं चैते बोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः, वारिसंचारिणस्था गूढाश्च गूढसंज्ञिताः । एवं पञ्चवर्गं प्रकल्प्य परस्यात्मनश्चा-

त्मीयादेव पञ्चवर्गान्मन्त्रिपुरोहितादीनामनुरागापरागौ विद्यात् प्रवर्त्तेत । तथा राजमण्डलप्रचारको माण्डलिकः संधिविग्रहादौ कस्मिन्प्रचारे इति ॥१५४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अष्टविधं कर्म चोशनसोक्तम्—'आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः। पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे। दण्डशुद्धयोः सदा युक्तस्तेनाष्टगुणिको नृपः। अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्राभिपूजित' इति। अत्र च करादीनामादानं। भृत्यादिभ्यो दानं विसर्गः। प्रैषश्चरादेः। निषेधो भृत्यादीनामविनयनिषेधः। अर्थवचनं धर्मसंदेहनिर्णयः। व्यवहारस्य चेक्षणं व्यवहारदर्शनम्। दण्डो दुष्टदण्डनम्। शुद्धिः प्रायश्चित्तनिश्चयः। पञ्चवर्गस्तु कर्मारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत् विनिपातप्रतीकारः देशकालविभागः कार्यसिद्धिरिति। कापटिकोदास्थितवैदेहगृहपतितापसव्यञ्जनपञ्चविधपरकीयवर्ग एवं **पंचवर्ग**-इत्यन्ये। उदास्थितः प्रव्रजितः। वैदेहो वणिक्। **अनुरागापरागौ** परकीयस्वकीयानाम्। मण्डलस्य अरिमित्रारिमित्रं मित्रमित्रारिमित्रमित्रपार्ष्णिग्राहाक्रन्दपार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दसारमध्यमोदासीनविजिगीषुरूपद्वादशनृपसमुदायस्य प्रचारं प्रवृत्तिम् ॥१५४॥

(३) **कुल्लूकः**। **अष्टविधं कर्म** समग्रं चिन्तयेत्तच्चोशनसोक्तम्—'आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः। पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे। दण्डशुद्धयोः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः। अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्राभिपूजितः॥' तत्रादानं करादीनां, विसर्गो भृत्यादिभ्यो धनदानं प्रैषोमात्यादीनां दृष्टादृष्टानुष्ठानेषु, निषेधो दृष्टादृष्टविरुद्धक्रियासु, अर्थवचनं कार्यसंदेहे राजाज्ञयैव तत्र नियमात्। व्यवहारस्येक्षणं प्रजानामृणादिविप्रतिपत्तौ, दण्डः पराजितानां शास्त्रोक्तधनग्रहणं शुद्धिः पापे कर्मणि जाते। तत्र प्रायश्चित्तसंपादनम्। **मेधातिथिस्तु** अकृतारम्भकृतानुष्ठानमनुष्ठितविशेषणं कर्मफलसंग्रहः तथा सामदानदण्डभेदा एतदष्टविधं कर्म। अथवा वणिक्पथ; उदकसेतुबन्धनं, दुर्गकरणं, कृतस्य संस्कारनिर्णयः, हस्तिबन्धनं, खनिखननं, शून्यनिवेशनं, दारुवनच्छेदनं चेत्याह। तथा कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिन्तयेत्। तत्र परमर्मज्ञः प्रगल्भच्छात्रः कपटव्यवहारित्वात्कापटिकस्तं वृत्त्यर्थिनमर्थनाभ्यामुपगृह्य रहसि राजा ब्रूयात्। 'यस्य दुर्वृत्तं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्य'मिति प्रव्रज्यारूढपतित उदास्थितस्तं लोकेषु विदितदोषं प्रज्ञाशौचयुक्तं वृत्त्यार्थिनं कृत्वा रहसि राजा पूर्ववद्ब्रूयात्, बहूत्पत्तिकमठे स्थापयेत्प्रचुरसस्योत्पत्तिकं भूम्यन्तरं च तद्वृत्त्यर्थमुपकल्पयेत्। स चान्येषामपि प्रव्रजितानां राजा चारकर्मकारिणां ग्रासाच्छादनादिकं दद्यात्। कर्षकः क्षीणवृत्तिः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिः व्यञ्जनस्तमपि पूर्ववदुक्त्वा स्वभूमौ कृषिकर्म कारयेत्। वाणिजकः क्षीणवृत्तिः वैदेहिकव्यञ्जनस्तं पूर्ववदुक्त्वा धनमानाभ्यामात्मीकृत्य वाणिज्यं कारयेत्। मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः सोऽपि क्वचिदाश्रमे वसन्बहुमुण्डजटिलान्तरे कपटशिष्यगणवृतो गुप्तराजोपकल्पितवृत्तिस्तापस्यं कुर्यात् मासद्विमासान्तरितं प्रकाशं बदरादिमुष्टिमश्नीयाद्रहसि च राजोपकल्पितमाहारं कल्पयेत्। शिष्याश्चास्यातीतानागतज्ञानादिकं ख्यापयेयुस्ते च बहुलोकवेष्टनमासाद्य सर्वेषां विश्वसनीयत्वात्सर्वकार्यमकार्यं च पृच्छन्ति, अन्यस्य कुक्रियादिकं कथयंत्येवंरूपं पञ्चवर्गं यथावच्चिन्तयेत्, एवं **पञ्चवर्गं** प्रकल्प्य तेनैव पञ्चवर्गद्वारेण प्रतिराजस्यात्मीयानां चामात्यादीनां चानुरागविरागौ ज्ञात्वा तदनुरूपं चिन्तयेत्। वक्ष्यमाणस्य राजमण्डलस्य प्रचारं 'कः संध्यर्थी को वा विग्रहार्थी'त्यादिकं चिन्तयेत्। तं च ज्ञात्वा तदनुगुणं चिन्तयेत् ॥१५४॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच कृत्स्नमिति प्रत्येकान्वयि। **अष्टविधम्**। 'आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः। पञ्चमे चानुवचने व्यवहारस्य चेक्षणे। दण्डशुद्धयोः समायुक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः। अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्रादिपूजित' इति शुक्रोक्तेः। तत्रादानं करादेः। विसर्गो दानं धनादेर्विप्रभृत्यादिभ्यः। प्रैषः प्रेरणादृष्टार्थानुष्ठाने। निषेधोऽमात्यादीनां दृष्टादृष्टविरुद्धक्रियासु। अनुवचनं प्रजानां कार्यसंदेहे राजाज्ञयैवासक्तन्नियमनम्। व्यवहारस्य च वक्ष्यमाणस्य ऋणाद्यष्टादशविधस्येक्षणे। दण्डे विप्रतिपत्तौ पराजितानां दण्डेन शास्त्रोक्तधनग्रहे शुद्धौ प्रायश्चित्ते स्वपरेषां पापकर्मणि ज्ञाते 'यस्य चेच्छति पार्थिव'इत्युक्तेः। समायुक्तस्तत्तत्कर्मनिपुणः। विस्तरभयान्मतभेदाद्विरम्यते। **पञ्चवर्ग** यथा कापटिकदाम्भिकगृहपतिवैदेहकतापसव्यञ्जनात्मकम्। तत्र राजाज्ञया धर्मज्ञोऽपि कपटेन व्यवहारेण प्रजानां धर्माधर्मौ राज्ञ ज्ञापयतीति कापटिकः। एवं संन्यासारूढं पतितस्तं धनैः प्रलोभयंस्तद्द्वारा परकीयसंन्यासिव्याजचाराणां वृत्तिं जानीयाद्येन स दाम्भिकः। पतितः संन्यासी स एव दास'आमरणान्तिक' इ**ति याज्ञवल्क्योक्तेः**। गृहपतिः पूर्वं स्वयं कृषकः दुरदृष्टवशात्क्षीणवृत्तिस्तमेव स्वभूमौ कृषिं कारयेदिति। वैदेहकं वणिजं क्षीणवृत्तिं स्ववाणिज्ये नियोजयेदिति। तापसः मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तमपि तादृशैः कपटतापसैरध्यापकत्वादिना संभाव्य तद्द्वारा परपक्षं कुबुध्द्या प्रलोभयेदिति। तेन पञ्चवर्गद्वारेणात्मन्यमात्यानामनुरागं प्रति राज्ञोऽपरागं द्वेषं चिन्तयेदित्यनुषज्यते। प्रचारं यथा कः संध्यर्थी को वा विग्रहार्थीति मण्डलस्य च वक्ष्यमाणस्य॥१५४॥

(५) **नन्दनः**। **अष्टविधं कर्म** कामन्दकेनोक्तम् —'कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम्। खन्याकरवनादानं सैन्यानां च निवेशनम्। अष्टवर्गमिमं साधुः स्वस्थचित्तो विचिन्तयेत्।' **पञ्चवर्गः** कर्मारम्भोपायादिः पूर्वोक्तः,मण्डलं द्विसप्ततिप्रकृत्यकं वक्ष्यति। प्रचारः प्रवृत्तिः॥१५४॥

[**नन्दनः**। मण्डलप्रचारपरिज्ञानोपायमाह। श्रवणाटविकादयो **वनचराः वने** वनाधिपेषु चारपरंपराः कार्याः। श्रमणा वानप्रस्थाः॥१॥]

[**नन्दनः**। **तादृशाः** श्रमणादिरूपिणः **तादृशैः** परमार्थश्रमणादिभिः **परस्यैते** चरा बोद्धव्याः। तेषां द्वैविध्यमुत्तरार्धेनोच्यते **चारसञ्चारिणः** गतागताभ्यां प्रवृत्तिज्ञापका इति यावत्। **संस्थाना**मेकत्र स्थित्वा प्रवृत्तिहारयितारस्तेषामुभयेषां विशेषणम्, **गूढाश्च गूढसंज्ञिता** इति गूढाः सन्तोप्यगूढसंज्ञिता इति गूढत्वेन परिज्ञातास्ते द्विविधा बोद्धव्या इति॥२॥]

(६) **रामचन्द्रः**। द्विसप्ततिसंख्याकानि राज्याङ्गानि पञ्चभिराह। पूर्वं **कृत्स्नमष्टविधं कर्म** चिन्तयेत्। तद्यथा **उशनसोक्तम्** —' आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः। पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे। दण्डशुद्धयोः सदा युक्तस्तेनाष्टगुणिको नृपः। अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्राभिपूजितः।' इति च पुनः तत्वतः विचारेण **पञ्चवर्गं** चिन्तयेत्। कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत् विनिपातप्रतीकारः देशकालविभागः कार्यसिद्धिरिति पञ्चवर्गः। कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहतापसव्यञ्जनात्मकः पञ्चवर्ग इत्यन्ये। **अनुरागापरागौ** परकीयाणां तथा मण्डलस्य स्वकीयस्य प्रचारं प्रवृत्तिं चिन्तयेत्॥१५४॥

(७) **मणिरामः**। अविजिगीषोर्यो भूम्यनंतरसंहताऽसंहतयोरनुग्रहसमर्थो निग्रहे चासंहतयोः स मध्यमः। प्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसमर्थो विजिगीषुः। अविजिगीषुः। मध्यमानां संहताऽसंहतानाम १ नुष्ठानं २ अनुष्ठितविशेषणं ३ कर्मफलं संग्रहः ४ साम ५ दान ६ भेद ७

दण्डाः एत**दष्टविधं कर्म**। अथवा। १ वणिक्पथ २ उदकसेतुबंधनं ३ दुर्गकरणं ४ कृतस्य संस्कार-करण ५ हस्तिबंधन ६ खनिखननं ७ शून्यनिवेशनं८दारुवनच्छेदनं चेति। तथा **पञ्चवर्गं** च तत्त्वतः चिंतयेत्। १ कापटिकः २ उदासीन ३ गृहपतिव्यंजन ४ वैदिकव्यंजन ५ **तापसव्यंजन ६ स्त्पंच-वर्गं**। कर्मज्ञः प्रगल्भशिष्यः। कपटव्यवहारित्वात् कापटिकः। प्रव्रज्याऽऽरूढपतितवदास्थितः उदासीनः। कर्षकः क्षीणवृत्तिः प्रज्ञाशौचगुप्तो गृहपतिव्यंजनः। मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकाम-स्तापसव्यंजकः। ताभ्यां उपगृह्य रहसि राजा ब्रूयात् यस्य दुर्वृत्तं पश्यथ तं तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति। तेपि गुप्तात्यत्रकुत्रचित्स्थित्वा राज्ञस्तात्पर्यं कुर्युः। एवं पंचवर्गद्वारेण प्रतिपक्षस्यात्मीयानां चाऽमात्यादीनां अनुरागविरागौ ज्ञात्वा वक्ष्यमाणस्य राजमण्डलस्य च प्रचारं संध्यर्थी विग्रहार्थी वाक् इत्यादिकं च ज्ञात्वा तदनुरूपं चिंतयेदित्यर्थः ॥१५४॥

(८) **गोविन्दराजः। कृत्स्नमिति**। अष्टविधं कर्मोशनसोक्तम्—'आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः। पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे। दण्डशुद्धौ सदा युक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः। अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्राऽभिपूजितः॥' तत्रादानं करादीनां, भृत्येभ्यो धनविसर्गः। प्रैषो यो दुष्टत्यागोऽधिकृतानां कामचारनिषेधो वर्णाश्रमिणां स्वकर्मसन्देहेऽर्थवदनं, प्रजानां धनादिविप्रतिपत्तौ व्यवहारेक्षणं, पराजितानां दण्डनं प्रमादस्खलिते प्रायश्चित्तं शुद्धिः इत्येतदष्टविधं कर्म चिन्तयेत्। तथा कार्पटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चपरिमाणं चारवर्गं यथावच्चिन्तयेत्। तत्र च परमर्मविदृष्टछात्रः कार्पटिकः व्यंजनस्तं वृत्त्यर्थिनं मत्वा अर्थमानाभ्यां स्वीकृत्य अन्यत् पूर्ववत्, रहसि राजा ब्रूयात् तं च पश्यसि तत्त-दानीमेवमपि वक्तव्यमिति प्रव्रज्यारूढपतितउदास्थव्यञ्जनस्तं प्रजाशौचयुक्तं वृत्त्यर्थिनं ज्ञात्वा रहसि राजा तं ब्रूयात्। त्वं च सर्वान्नोत्पादनयोग्यायां भुञ्ज्यन्तेवासिकर्म कुरु ततश्च भूमेरात्मनोऽन्येषाञ्च तत्प्रयुक्तानां प्रव्रजितानां अस्मदर्थव्यवहारिणां यथेष्टमाहाराच्छादनादि देहीति ब्रूयात् कर्षकक्षीणवृत्तिः प्रज्ञाशौचोपेतो गृहपतिव्यञ्जनस्तं पूर्ववदुक्त्वा यथोक्तायां भूमौ कृषिं कारयेत्। शिष्टं पूर्ववत्। मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः पूर्ववदुक्त्वा उक्तपूर्ववद्भूमौ वणिक्कर्म कारयेत।मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः पूर्ववद्राजाज्ञया नगरसमीपे अतिबहुमुण्डजटिलान्तरकपटशिष्यगणोपेतस्तापस्यं कुर्यात्। मासद्विमासानन्तरितं प्रकाशमिंगुदबदरादिमुष्टिमश्नीयात्। रहसि तु यथेष्टमाहारं राजार्पितं भुञ्जीत। लोके चास्यातीतानागतज्ञं तदन्तेवासिनः ख्यापयेयुः। तथायं लोकानां लाभपूजाचौरोपद्रवादि व्यादिशेत्। तद्राज्यप्रयुक्ताः छद्मचारिणः सत्याभिधायित्वजननार्थं सम्पादयेयुः। एवं सकल-जनोपसञ्जातास्वा (श्वा) समया सर्व एव कार्याकार्यं संसिद्धिविजिज्ञासपस्तमागत्य पृच्छन्ति। वार्तान्तिराण्यारिराधयिषया वर्तयन्तीत्येवं **पञ्चवर्गं** तत्त्वतश्चिन्तयेत्। एवं **पञ्चवर्गं** प्रकल्प्य ततस्तेनैव वर्गद्वारेण परराजस्यात्मीयांस्तांश्च मन्त्र्यादीनामनुरागापरागौ ज्ञात्वा तदनुचिन्तयेत्। वक्ष्यमाणस्य राजमण्डलस्य प्रचारं कः सन्ध्यर्थीत्येवमादिकं बुद्ध्वा तदनुगुणं चिन्तयेत् ॥१५४॥

(९) **भारुचिः**। अकृतारम्भमारब्धस्यानुष्ठानमनुष्ठितविशेषणकर्मफलसंग्रहः। तथा सामभेददानदण्ड. . .नाष्टविधं कर्म। अथा कृ(षि)र्वणिक्पथ उद(क)सेतुबंधनं कृतस्य वा तत्संस्कारचयः। अस्तु हस्तिबन्धेन खनिखननं शून्यवेशनं दारुवनच्छेदनं चेति। अपरे त्वाहुः—

> **'आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिसर्गयोः।**
> **पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥**

दण्डशुद्धचोः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः ।
अष्ट (कर्मा) दिवं याति राजा शत्रुभिर्जितः ॥'

इत्यौशनसौ (श्लो?) कौ । तद्विवरणमादानं बलिना भृत्येभ्यो धनविसर्गः । प्रैषो दुष्टत्यागः। अर्थाधिकृतानामतिप्रवृत्तिनिरोधो निषेधः । असंप्रवृत्तेरर्थवचनम् । वर्णाश्रमिणां स्वकर्मसंश्रये व्यवहारेक्षणं परस्पराभियोगे दण्डनिपातनं पराजितानां शुद्धिरात्मनोऽप्रमादस्खलिते तु यश्चित्तमित्येतदष्टवि. . .पञ्चवर्गः कापटिकोदास्थितगृहपति (वैदिक) तापसव्यञ्जनाः। परमर्मज्ञः प्रगल्भश्चात्र कापटिकः । तदर्थमानाभ्यामुपसंगृह्य मन्त्री ब्रूयाद्राजानं मां च प्रमाणीकृत्य तत्र यदकुशलं पश्येत. . .नयं त्वयेति प्रव्रज्यायाः प्रत्यवसित उदास्थि(तः)। स च प्रज्ञाशौचयुक्तः सर्वान्नप्रदानसमर्थात् राजा प्रभूतनिरयोऽन्तेवासिनः कर्म कारयेत् कृषिक. . .वस्थान् प्रतिविदध्यात्। तेषां ये वृत्तिकामास्तानुप (जपेत्?)

एवमेतेनैव वृत्तेन राजार्थ(श्च)रितव्यो भक्तवेतनकाले चोपस्थातव्यमिति सर्वप्रव्र- . . .मुपजपेयुः। कर्षको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो नृपगतिव्यञ्जनः स कृषिकर्म कुर्यात्। यथोक्तायां भूमाविति । वाणिजको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो वैदेहकव्यञ्जनस्य वणिक्कर्म कुर्यात्। वणिक् प्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनो नगराभ्याशे प्रभूतजटिलमुण्डान्तेवासी शाकं यवसमुष्टिं वा मासद्विमासान्तरितः प्रकाशम- श्नीयात्। धर्मव्यञ्जनगूढं च यथेष्टमाहारं तापसव्यञ्जनश्चान्तेवासिनश्चैनं सिद्धयोगैरर्चयेयुः। शिष्याश्चास्योपदिशेयुः । लाभं निदानं चोरभयं दुष्टवधबन्धनं विदेशप्रवृत्तिमिदमद्यश्वो भविष्यतीदं वा राजा करिष्यति । . तदस्य गूढाः सत्रिणस्तत्प्रयुक्तास्सम्पादयेयुर्ये चास्य राज्ञोऽ- वश्यं भर्तव्याः ते लक्षणविद्यामङ्गविद्यां जन्मकविद्यां मायागतमाश्रमधर्मं निमित्तज्ञानं चाधी- यमानाः सत्रिणः स्युः। तत्र चैताः पञ्चसंस्थाः एतैर्मन्त्रिभिः सह स्वविषये परविषये चावस्थाप- येत् । मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौवारिकांतर्वंशिकादिषु श्रद्धेयदेशवेषशिल्पभाषाविदो जनपदोपदेशेन सत्रिणः सञ्चारयेत्। तथा कुब्जवामनकिरातमूकजडबधिरान्धछद्मनो नट- नर्तकगायनादयश्च स्त्रियश्चाभ्यन्तरचारं विद्युः ।

एवं पञ्चवर्गं परिकल्प्य परस्यात्मनश्चास्मादेवं च वर्गान् मन्त्रिपुरोहितादीनामनु- रागापरागौ विद्यात्। तथा राजा मण्डलप्रचाराः माण्डलिकः सन्धिविग्रहादौ तस्मिन् प्रचारे वर्तत इति ॥१५४॥

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥१५५॥

(१) **मेधातिथिः**। एतस्मिन्राजमण्डले इमाश्चतस्रो राजप्रकृतयो मुख्या भवन्ति विजिगीषुररिर्मध्यम उदासीन इति । तत्र च यो राजा प्रकृतिसंपन्नोऽहमेवंविधां प विजेष्येऽभ्युत्थितः स **विजिगीषुः** उत्साहशक्तियोगात्। शत्रुस्त्रिविधः, सहजः, प्राकृतः, कृ स्वभूम्यन्तर इति **मध्यमः** । अनयोररिविजिगीष्वोरसंहतयोर्निग्रहसमर्थः न संहतयोरु अरिविजिगीषुमध्यमानामसंहतानां निग्रहसमर्थः, न तु संहतानाम् ॥१५५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तत्रापि चतुर्णां यत्नतोऽन्वेष्यः प्रचारोऽधिककार्यत्वादित्याह **मध्यमस्येति** । अरिविजिगीषुमध्यवर्ती क्षुद्रोऽपि मध्यमोऽन्यतरप्रवेशेनान्यतरं बाधत इति प्रतिसन्धेयः। विजिगीषोर्मण्डलमध्य उत्साहवतः उदासीनः सर्वतो बाह्यः, स तु सर्वानेवोत्थापयितुं शक्त इत्यन्वेष्यः । एवमरिः सर्वानर्थमूलतया ॥१५५॥

(३) **कुल्लूकः** । अरिविजिगीषोर्यो भूम्यनन्तरः संहतयोरनुग्रहसमर्थो निग्रहे चासंहतयोः समर्थः स **मध्यमः**, तस्य **प्रचारं** चिन्तयेत् । तथा प्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसमर्थो **विजिगीषुस्तस्य चेष्टितं** चिन्तयेत् । तथा विजिगीषुमध्यमानां संहतानामनुग्रहे समर्थो निग्रहे चासंहतानां समर्थं **उदासीनः** तस्य **प्रचारं** चिन्तयेत् । शत्रोश्च त्रिविधस्यापि सहजस्य अकृत्रिमस्य भूम्यनन्तरस्य च पूर्वापेक्षया प्रयत्नतः **प्रचारं** चिन्तयेत् ॥१५५॥

(४) **राघवानन्दः** । मण्डलमाह **मध्यमस्येति** । एतस्मिन् राजमण्डले विजिगीषुररिर्मध्य उदासीन इति चतस्रो मुख्या राजप्रकृतयः। तत्र विजिगीषुर्यो राजा प्रकृतिसंपन्नोऽहमेवंविधां पृथ्वीं जेष्यामीत्युच्छ्रितः। उत्साहयोगादरिरपि त्रिविधः सहज-कृत्रिम-स्वभूम्यन्तरितभेदेन **कृत्रिमो** भूम्याद्यपरिहारनिर्मितः । **मध्यमः** अरिविजिगीषोर्मध्यभूमिगतः संस्तयोः संहतयोर्निग्रहेऽसमर्थोऽसंहतयोर्निग्रहे समर्थः । **उदासीनस्त्व**रिविजिगीषुमध्यमानामसंहतानां निग्रहे समर्थः संहतानामसमर्थः । तेषां **प्रचारं** चिन्तयेदित्यनुषज्यते । प्रचारो नाम प्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसम्पन्नत्वम् । श्लोकोऽर्थक्रमात् व्याख्यातः ॥१५५॥

(५) **नन्दनः** । मण्डलं वक्तुं क्रमते **मध्यमस्येति** । प्रचारः मध्यमादीनां चतुर्णां लक्षणत्वं वक्ष्यति । बोद्धव्य इति वचनविपरिणामः ॥१५५॥

(७) **मणिरामः** । ग्रहे समर्थो निग्रहे चाऽसंहतानां समर्थः स **उदासीनः** । शत्रोः त्रिविधस्यापि सहजकृत्रिमभूम्यनंतरस्यापि । एतेषां चेष्टितं चिंतयेत् ॥१५५॥

(८) **गोविन्दराजः** । **मध्यमस्येति** । अरिविजिगीषयोर्भूम्यनन्तरं संहतयोरनुत्साहसमर्थो निग्रहे वा संहतयोः सममध्यमस्तस्य **प्रचारं** चिन्तयेत् । तथा प्रज्ञोत्साहप्रकृतिगुणसंपन्नो विजिगीषुस्तस्य **चेष्टितं** चिन्तयेत्—किमसौ चिकीर्षति। तथाऽरिविजिगीषुमध्यमायां यः संहतानामनुग्रहसमर्थो निग्रह(हे) चासंहतानां स **उदासीनस्तत्प्रचारं** चिन्तयेत् । शत्रोश्च सह कृत्रिमभूम्यनन्तरस्य त्रिविधस्यापि पूर्वेभ्यः प्रयत्नेन **प्रचारं** चिन्तयेत् ॥१५५॥

(९) **भारुचिः** । एतस्मिन् राजमण्डल इमाश्चतस्रो राजप्रकृतयो मुख्या भवन्ति, विजिगीषुररिर्मध्यम उदासीन इति । तत्रैतेषामेव यो राजा प्रकृतिसम्पन्नोऽहमेवेमां पृथिवीं जेष्य इत्यभ्युच्छ्रिता स विजिगीषुरुत्साहशक्तियोगात् । शत्रुस्त्रिविधः सहजः कृत्रिमो भूम्यनन्तर इति । मध्यमोऽनयोररिविजिगीषोरसंहतयोर्निग्रहसमर्थः । उदासीनोऽरिविजिगीषुः । मध्यमानामसंहतानाम् ॥१५५॥

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।
अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ॥१५६॥

(१) **मेधातिथिः** । **एताः** स्मृताः । एता **मूलप्रकृतयो मण्डलस्य** व्याख्याताः । **अष्टौ चान्याः** । आसां चतसृणां प्रकृतीनामेकैकस्याः प्रकृतेर्मित्रममित्रं चेति द्वे द्वे प्रकृता एता अष्टौ आद्याश्चतस्र एवमुभयतो द्वादश भवन्ति ॥१५६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एतदाह **एता इति**। **प्रकृतयो**ऽवयवाः। **मण्डलस्य** मूलं प्रधानम्। **अष्टावन्या**मित्रप्रभृतयो **द्वादशैव ताः**प्रकृतयो मिलित्वा तदयं समुदायार्थः। मण्डलस्य मध्ये योधिकलाभार्थं नित्योत्साहः प्रवर्तते स विजिगीषुस्तस्याग्रतोऽरिस्तदनन्तरो मित्रं तदनन्तरोऽरिमित्रं ततो मित्रमित्रं ततोऽरिमित्रमित्रं; पृष्ठे तु पार्ष्णिग्राहस्तत्पृष्ठे आक्रन्दः तत्पृष्ठे पार्ष्णिग्राहासारस्तत्पृष्ठ आक्रन्दासारः। अरिविजिगीष्वोर्मध्यस्थः क्षुद्रो मध्यमः उदासीनः सर्वेभ्यः परतर इति द्वादशभिर्नृपैर्मण्डलमुच्यते। क्षुद्रोऽप्युभयोरन्यतरप्रवेशेनान्यतरेण सह विग्रहं कुर्वन्दुर्ग्रह इति मण्डले गम्यते। अत्र यः स्वापेक्षया विजिगीषुस्तमादाय स्वात्मानमन्तर्भाव्य द्वादशराजकमण्डलं प्रकल्प्यते तेषां द्वादशानां प्रवृत्तिरन्वेष्टव्येत्यर्थः ॥१५६॥

(३) **कुल्लूकः**। **एता** मध्यमाद्याश्चतस्रः **प्रकृतयः**। संक्षेपेण **मण्डलस्य मूलं** अपरासामभिधास्यमानप्रकृतीनाममात्यादीनां मूलमित्युच्यते। अन्याश्**चाष्टौ** समाख्याताः; तद्यथा–'अग्रतोऽरिभूमीनां मित्रम्, अरिमित्रं, मित्रमित्रमरिमित्रमित्रं चेति एवं चतस्रः **प्रकृतयो** भवन्ति। पश्चाच्च पार्ष्णिग्राहः, आक्रन्दः, पार्ष्णिग्राहासार, आक्रन्दासार इति चतस्रः, एवमष्टौ प्रकृतयो भवन्ति। पूर्वोक्ताभिश्च मध्यमारिविजिगीषूदासीनशत्रुरूपाभिर्मूलप्रकृतिभिः सह **द्वादशैताः** प्रकृतयः **स्मृताः** ॥१५६॥

(४) **राघवानन्दः**। **एता** मध्यमाद्याश्चतस्रः **प्रकृतयः** संक्षेपेण **मण्डलस्य मूलम्**। **अष्टौ चान्याः**। अग्रतः स्वभूमीनां अरिः अरिमित्रं मित्रं उदासीनश्चेति चतस्रः। तथा पार्ष्णिग्राहः, आक्रन्दः, पार्ष्णिग्राहासारः, आक्रन्दासारः इति चतस्रः। एव**मष्टौ** उक्ताभिर्मध्यमविजिगीषूदासीनशत्रुरूपाभिः सह द्वादश ॥१५६॥

(५) **नन्दनः**। **मण्डलस्य** द्विसप्ततिप्रकृत्यात्मकं श्लोकद्वयेनाह **एताः प्रकृतयो मूलमिति**। मध्यमो विजिगीषूदासीनः शत्रुरित्येताश्चतस्रः प्रकृतयः मण्डलस्य मूलं प्रकृतिरिति राजा। काः पुनरष्ट ताः प्रकृतयः? मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रमरिमित्रं पार्ष्णिग्राहः आसारः आक्रन्दे आसारश्चेति एवन्तावद् **द्वादश स्मृताः** ॥१५६॥

(६) **रामचन्द्रः**। **एताश्चतस्रः प्रकृतयो मण्डलस्य मूलं** प्रधानं समासतः संक्षेपतः अरिमित्रारिमित्रमित्रमित्रारिमित्रमित्रपार्ष्णिग्राहाक्रन्दपार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दासारमध्यमोदासीनविजिगीषुरूप**द्वादशो**त्पत्तिः। प्रथमो विजिगीषुः ततोऽरिस्ततो मित्रं ततोऽरिमित्रं ततो मित्रमित्रं ततोऽरिमित्रमित्रम्। पृष्ठे तु पार्ष्णिग्राहस्तत्पृष्ठे आक्रन्दस्तत्पृष्ठे पार्ष्णिग्राहासारस्तत्पृष्ठे आक्रन्दासारः। अरिविजिगीष्वोर्मध्यस्थः क्षुद्रो मध्यमः। उदासीनः सर्वेभ्यः परत इति **द्वादश**मण्डलम् ॥१५६॥

(७) **मणिरामः**। **एताः** मध्याद्याश्चतस्रः। समासतः संक्षेपतः **मण्डलस्य मूलं** वक्ष्यमाणानां शाखासंज्ञकानामष्टप्रकृतीनां मूलमित्यर्थः। **अन्याश्चाष्टौ**। यथा स्वस्य अग्रे १ अरिः, २ मित्रं ३ अरिमित्रं मित्रमित्रं ४ चे ति चत्वारः। पृष्ठतश्च १ पार्ष्णिग्राहः २ आक्रंदः ३ पार्ष्णिग्राहासारः ४ आक्रंदासारश्चेति चत्वारः एवमष्टावन्याः प्रकृतयः। पूर्वोक्ताभिर्मध्यमादिभिश्चतसृभिः सह ताः प्रकृतयो **द्वादश स्मृताः** ॥१५६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एता इति**। एता मध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः संक्षेपेण **मण्डलस्य** मूलमन्यासां प्रकृतीनां आभ्यः प्रसूतेरेता मूलमित्युच्यन्ते। **अन्याश्चाष्टौ** समाख्याताः। तद्यथा–

अग्रतो भूतानां मित्रममित्रं मित्रमित्रं, अरिमित्रं चेति। एवमन्याश्चतस्रो भवन्ति। पश्चाच्च पार्ष्णिग्राह आक्रन्द पार्ष्णिग्राहासार आक्रन्दासार इति चतस्र एवमष्टौ मूलप्रकृतिभिश्च तसृभिः सह **द्वादश** प्रकृतयः **स्मृताः** ॥१५६॥

(९) **भारुचिः**। **एताः प्रकृतयो मण्डलस्य** व्याख्याताः। अष्टौ चान्या आसां प्रकृतीन एकैकस्याः प्रकृतेर्मित्रं मित्रमित्रं चेति द्वे द्वे प्रकृती उच्येते। एता अष्टौ चान्याः प्रसंख्याताः एवमुभयोरपि द्वादश भवन्ति ॥१५६॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः।
प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥१५७॥

(१) **मेधातिथिः**। अमात्यादयः पंच प्रकृतयः द्वादशानां प्रकृतीनां एकैकस्या भवन्ति अतः षट्द्वादशका **द्विसप्ततिः** ॥१५७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवं तेषां या अङ्गभूता अमात्यकोशराष्ट्रदण्डदुर्गाख्याः प्रकृत यस्तासामपि प्रवृत्तिरनुसंधेयेत्याह **अमात्येति**। मण्डले प्रधानभूताश्चत्वार इतरे चाष्ट तेष द्वादशाना**ममात्यदुर्गराष्ट्रकोशदण्डाः प्रत्येकं** पञ्चपञ्चेति षष्टिस्ते च द्वादशेत्येवं मिलित्व मण्डलावयवा **द्विसप्तति**रित्यर्थः ॥१५७॥

(३) **कुल्लूकः**। आसां मूलप्रकृतीनां चतसृणामष्टानां शाखाप्रकृतीनामुक्तानामेकैकस्या प्रकृतेरमात्यदेशकोशदुर्गदण्डाख्याः पञ्च द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति। एताश्च पञ्च द्वादशानां **प्रत्येक** भवन्त्यो द्वादशगुणजाताः षष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति। तथा मूलप्रकृतिभिश्चतसृभिः शाखा प्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह संक्षेपतो **द्विसप्तति**प्रकृतयो मुनिभिः **कथिताः** ॥१५७॥

(४) **राघवानन्दः**। तेषां प्रकृतानां प्रत्येकं पुनः पञ्च पञ्च प्रकृतयः सन्तीति सविनि गमनमाह **अमात्येति**। **अमात्यः** पुरोहितादिः। **राष्ट्रं** देशः। **दुर्गो** गिर्यादिः। **अर्थः** कोशः **दण्डयते** पापी शत्रुर्वाऽनेनेति दण्डः पणग्रहणादिः सेनादिर्वा। तेन मूलप्रकृतयो मध्य माद्याश्चतस्रः मित्राद्याश्चतस्रः शाखाः प्रकृतयः तथा पार्ष्णिग्राहाद्याश्चतस्र इति द्वादश, तास प्रत्येकममात्यादि पञ्चेति षष्टिरिति **द्विसप्ततिः** प्रकृतयः ॥१५७॥

(५) **नन्दनः**। आसु द्वादशसु प्रकृतिषु प्रत्येक**ममात्या राष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च** प्रकृतयः सन्ति। अर्थः कोशदण्डो बलं एता अनन्तरोक्ताश्चतस्रः अष्टौ च द्वादश दश पञ्चकानि च प्रकृतयो विस्तरेण **कथिताः**। संक्षेपेण **द्विसप्ततिः** संपद्यन्ते। एष मण्डलस्य विस्तार संक्षेपश्चेत्यर्थः ॥१५७॥

(७) **मणिरामः**। एता अपरा अमात्याद्याः पंच द्रव्यप्रकृतयो भवंति, ताश्च पंच पूर्वोक्ता नां द्वादशप्रकृतीनां प्रत्येकं भवंत्यो द्वादश गुणा जाताः षष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवंति, तथा मूल प्रकृतिभिः चतसृभिः शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह संक्षेपतो **द्विसप्तति**प्रकृतयो मुनिभिः **कथिता** यथा १ अमात्यमध्यः २ अमात्यविजिगीषुः ३ अमात्योदासीनः ४ अमात्यशत्रुः ५ अमात्यारि ६ अमात्यमित्रं ७ अमात्याऽरिमित्रं ८ अमात्यमित्रमित्रं ९ अमात्यपार्ष्णिग्राहः १० अमात्याऽऽक्रंद ११ अमात्यपार्ष्णिग्राहासारः १२ अमात्याक्रंदासारः इति द्वादश। तथा। १ राष्ट्रमध्य २ राष्ट्र विजिगीषुः ३ राष्ट्रोदासीनः ४ राष्ट्रशत्रुः ५ राष्ट्रारिः ६ राष्ट्रमित्रं ७ राष्ट्रारिमित्रं ८

राष्ट्रमित्रमित्रं ९ राष्ट्रपार्ष्णिग्राहः १० राष्ट्राक्रंदः ११ राष्ट्रपार्ष्णिग्रहासारः १२ राष्ट्राक्रंदासारः इति द्वादश । एवं दुर्गे द्वादश अर्थे द्वादश दंडे च द्वादश द्रव्यप्रकृतयो ज्ञेयाः । मिलित्वा षष्टि६० शुद्धाः पूर्वोक्ताश्च मध्याद्या द्वादश योगे **द्विसप्तति** ७२ रित्यर्थः ॥१५७॥

(८) **गोविन्दराजः । अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थं दण्डाख्याः** इति । आसां चतसृणां मूलप्रकृतीनाञ्च शाखाप्रकृतीनामुक्तानां एकैकस्याः प्रकृतेरमात्यदेशदुर्गकोशदण्डाख्याः पञ्च द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति । एवञ्च मूलप्रकृतयश्चतस्रः, शाखाप्रकृतयोऽष्टौ, द्रव्यप्रकृतयः षष्टिरित्येवं संक्षेपतो **द्विसप्ततिः कथिताः** ॥१५७॥

अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥१५८॥

(१) **मेधातिथिः ।** विजिगीषुभूम्यनन्तरमरिं विद्यात्तथाऽरिमित्रं मित्रं त्वेवमरिंभूम्यनन्तरं विजिगीषोर्मित्रं भवति । **उदासीनस्तयोः परः** । अरिमित्रलक्षणं च सहजकृत्रिमयोरपि द्रष्टव्यम् ॥१५८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** अमात्यादीनां च स्वाम्यधीनतया तन्मध्यगणनेन यदि द्वादशैव प्राधान्येन गण्यन्ते तदा तत्रापि विवक्षितविवेके वस्तुतश्चत्वार एव स्युरित्याह **अनन्तरमरिमिति । अरिसेविन**मरिमित्रादिमरिमेव **विद्यात्** । एवं चानन्तरस्य तत्संयुक्तस्य चारित्वे पार्ष्णिग्राहतदासारारितन्मित्राणामरित्वमेव । एव**मरेरनन्तरं** तद्वैरिणं सर्वमेव मित्रकोटिं विद्यात् । तथा उदासीनउभयप्रकाररहितो विजिगीषुश्च द्वावपि पृथगिति चातुर्विध्यं तयोः परं ताभ्यामन्यं विजिगीषोश्चेति शेषः ॥१५८॥

(३) **कुल्लूकः ।** विजिगीषोर्नृपस्यानन्तरितं चतुर्दिशमप्यरिप्रकृतिं विजानीयात्, तथा तत्से**विनम**प्यरिमेव विद्यात् । अरेरनन्तरं विजिगीषोर्नृपस्यैकान्तरं मित्रप्रकृतिं विद्यात्तयोश्चारिमित्रयोः परं विजिगी**षोरुदासीन**प्रकृतिं **विद्यात्** । आसामेव प्रकृतीनामग्रपश्चाद्भावभेदेन व्यपदेशभेदः । तत्राग्रवर्तिनोऽरिव्यपदेश एव । पश्चाद्वर्तिनस्त्वरित्वेऽपि पार्ष्णिग्राहव्यपदेशः ॥१५८॥

(४) **राघवानन्दः ।** उक्तार्थादिचतुष्टयस्य लक्षणमाह **अनन्तरमिति** । अनन्तरं स्वभूमेः चतुर्दिक्षु वर्तमानं राजचतुष्टय**मरिं विद्यात्** तथा **अरिसेविन**मप्यरिं विद्यादत एव तस्यापरपक्षनिक्षिप्तत्वादरिमित्रोदासीनपार्ष्णिग्राहाश्चतस्रः । तयोररिमित्रयोः परं बहिर्भूमौ वर्तमानमुदासीनं चिंतयेदित्यन्वयः । वस्तुतस्तु मध्यमस्येत्यादेरयमर्थः । मध्यमस्य **मित्रमुदासीनो**ऽरिर्विजिगीषुश्चेति चतस्रः प्रकृतयः । त एव नामभेदेनारिमित्रमित्रारिमित्रपार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दासारतां प्रतिपद्यन्ते । न चैकस्य नामादिभेदादनेकत्वमदृष्टचरमिति वाच्यम् । एकचक्रश्चैकाश्वः सवितेति श्रुतेर्भेदेन सप्तसप्तिवहः पद्मि(द्मी)ति स्मृतिदर्शनात् कृष्णाष्टम्या एव जयन्त्यादिभेदेन फलभेददर्शनाच्च । अत एव 'अरिर्मित्रमुदासीनोऽनन्तरस्ततपरः पर' इति **याज्ञवल्क्यः** । पार्ष्णिग्राहाक्रन्दासारादयश्चारिमित्रादिष्वन्तर्भवन्तीति **याज्ञवल्क्य**मिताक्षरावचनमपि संगच्छत इति स्वविषयस्याग्रवर्त्यरिः पश्चाद्वर्ती पार्ष्णिग्राहः । विषयान्तनरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् । 'उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठत'इत्यभिधानात् । एवं चतुर्दिक्षु' द्वादशैव राजानः ॥१५८॥

(५) **नन्दनः**। मध्यमादीनां लक्षणं श्लोकद्वयेनाह **अनन्तरमरिं विद्यादिति**। विजिगीषोरनन्तरमरिं **विद्यात् अरिसेवि**नश्चारिमित्रं पार्ष्णिग्राहः आसारश्चेति चत्वारोऽ**रिसेविनः** स्वयमरिश्चेति पञ्चारयः सम्पद्यन्ते। अरिप्रसङ्गान्मित्रलक्षणमुक्तम्। **अरेरनन्तरम्** मित्रमिति **अरेरनन्तरं** जातावेकवचनं, अरीणां पञ्चानामनन्तरममित्रं विद्यादित्यर्थः। मित्रं मित्रमित्रमाक्रन्दं असारश्चेति चत्वारि मित्राणि संपद्यन्ते। तयोरारिवर्गं मित्रयोः परं बहिःस्थित**मुदासीनं विद्यादिति**। उदासीनस्य लक्षणशेषमुत्तरत्र श्लोकेऽपि वक्ष्यते। 'विप्रकृष्टेऽध्वन्यधत्त उदासीनो बलान्वितः। विजिगीषुर्मण्डलार्थो यस्मिञ्ज्ञेयः स मध्यम' इति। यो विप्रकृष्टेऽध्वनि स्थितो यत्नरहितः स **उदासीनः**। यो महाबलः स विजिगीषुमण्डलार्थी मण्डलस्य कृत्यमनिग्रहानुग्रहादिकं यस्मिंस्तिष्ठति स मध्यमो ज्ञेयः। एतन्मण्डलप्रकरणं कामन्दकमतानुसारेण व्याख्यातं। तथाह **कामन्दकः** 'संपन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः। जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥१॥ अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम्। तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः परः स्मृतः ॥२॥ पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम्। आसारावनयोश्चेति विजिगीषोस्तु मण्डलम् ॥३॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरम्। अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः ॥४॥ मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलान्वितः। अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानाञ्चैव यो प्रभुः ॥५॥ अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चमः। एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥६॥ द्वादशानां नरेन्द्राणां पञ्च पञ्च पृथक् पृथक्। अमात्याद्यास्तु प्रकृतीरामनन्तीह मानवाः' ॥७॥ माला द्वादश चैवेता अमात्याद्यास्तथा च याः। सप्तविद्याधिकाश्चैषाः सर्वाः प्रकृतिमण्डलम्' ॥१५८॥

(७) **मणिरामः**। **अनन्तरमरिं विद्यात्** विजिगीषोर्नृपस्य अनंतरं चतुर्दिशमप्यरिप्रकृतिं जानीयात्। तथा तत्**सेविनाम**प्यरिं विद्यात्। **तयोः** अरिमित्रयोः। अत्र अग्रवर्तिनो अरिसंज्ञाः पश्चाद्वर्तिनो अरेः पार्ष्णिग्राहसंज्ञाः ॥१५८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव चेति**। विजिगीषोः समन्तान्मण्डलीभूतानां भूम्यनन्तरानरीन् जानीयात्। तथा तत्सेविनं चारिमेव विद्यादरेः पुनरनन्तरान्निजिगीषोः भूम्येकान्तरां मित्रप्रकृतिं विद्यात्। तयोश्चारिमित्रयोः परामुदासीनमप्रकृतिं विद्यात्। तासामेवाग्रे पश्चात् भेदेनारिपार्ष्णिग्राहादिव्यपदेशभेदः ॥१५८॥

तान्सर्वानभिसंदध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः।
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥१५९॥

(१) **मेधातिथिः**। **संदध्याद्**वशीकुर्यात्। **पौरुषनयौ** सामदण्डावेव। तत्र चोक्तं 'सामदण्डौ प्रशंसंतीति' ॥१५९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अभिसंदध्यात्** आत्मीयान्कुर्यात्। **उपक्रमै**रुपायैः। **पौरुषेण** दण्डकारणभूतेन। **नयेन च** मतिकौशलेन सामदानभेददण्डकारणभूतेन ॥१५९॥

(३) **कुल्लूकः**। **तान्सर्वा**न्नृपतीन्सामदानभेददण्डैरुपायैर्यथासंभवं व्यस्तैः समस्तैर्वशीकुर्यात्। अथवा **पौरुषेण** दण्डेनैव केवलेन **नयेन** साम्नैव वा केवलेनात्मवशान्कुर्यात्। तथा चोक्तम्—(७।१०९)'सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये' ॥१५९॥

(४) **राघवानन्दः**। एतेषां ज्ञाने किं स्यात्तदाह **तानिति**। **अभिसंदध्याद्**वशीकुर्यात् स्तः साम्ना दानेन भेदेन दण्डेन च कंचित् **समस्तैः** कंचित्सामभेददण्डैः। **पौरुषेण** दण्डेनैव **न** साम्नैव वा। तथोक्तम्–'सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धय' इति ॥१५९॥

(५) **नन्दनः**। **पौरुषेण** उत्साहेन ॥१५९॥

(६) **रामचन्द्रः**। **सामादिभिरुपक्रमै**श्चतुर्भिरुपायैः सामदानदण्डभेदैः **समस्तर्व्यस्तैर्वा** न्सर्वानरिमित्रादीन्**संदध्यात्** संधिं कुर्यात् ॥१५९॥

(७) **मणिरामः**। **तान्सर्वान्** अरिमित्रमुदासीनान्नृपतीन्। **समस्तैः** सामादिभि**र्व्यस्तै**-तैः **संदध्यात्** वशीकुर्यात्। अथवा **पौरुषेण** दंडेनैव केवलेन। **नयेन** साम्नैव वा केवलेन ीकुर्यात्। 'सामदंडौ प्रशंसंति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये' इति पूर्वोक्तत्वात् ॥१५९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **तान्सर्वानभिसंदध्यादिति**। तान्सर्वान्प्रकृतीन् सामदानभेद-डाख्यैर्यथासंभवं **व्यस्तैः समस्तैर्वा पौरुषेण** वा दण्डेनैव केवलेन **नयेन** वा साम्नैव वा केवलेन ीकुर्यात् ॥१५९॥

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च।
द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥१६०॥

(१) **मेधातिथिः**। तत्र हिरण्यादिदानोभयानुग्रहार्थः **सन्धि**स्तद्विपरीतो **विग्रहः**। क्रान्ततागमनं **यानम्**, उपेक्षाया**मासनम्**। सन्धिविग्रहोपादानं **द्वैधीभावः**। परस्यात्मार्पण श्रयः। एते षड्गुणाः। एतेषां यस्मिन् गुणेऽवस्थितो मन्येताहं शक्ष्यामि दुर्गं कारयितुं, स्तनीर्बन्धयितुं, खनीः खनयितुं, वणिक्पथं प्रयोजयितुं, जतुवनं छेदयितुं, अदेवमातृकदेशे त्राणि बन्धयितुमित्येवमादीनि, परस्य वित्तानि व्याहर्तुं, बुद्धिविघातार्थं गुणमुपेयात् ॥१६०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **संधि**र्दानसामादिनात्मीयताकरणम्। **विग्रहो** वैरोपदर्शनम्। नमुद्यम्य गमनम्। **आसनम**किंचिदुक्तावधारणम्। **द्वैधीभावो**ऽल्पस्य सैन्यस्य विभज्य धनम्। **संश्रयः** स्वस्याबलत्वे बलवत्पराश्रयणम् ॥१६०॥

(३) **कुल्लूकः**। तत्रोभयानुग्रहार्थं हस्त्यश्वरथहिरण्यादिनिबन्धनेनावाभ्यामन्योन्यस्यो-कर्तव्यमिति नियमबन्धः **सन्धिः**। वैरं विग्रहाचरणाद्याधिक्येन। **यान** शत्रुं प्रति गमनम्। पेक्षणमासनम्। स्वार्थसिद्धये बलस्य द्विधाकरणं **द्वैधीभावः**, शत्रुपीडितस्य प्रबलतरराजा-राश्रयणं **संश्रयः**। एतान्गुणानुपकारकान्सर्वदा चिन्तयेत्। यद्गुणाश्रयणे सत्यात्मन उपचयः रस्यापचयस्तं गुणमाश्रयेत् ॥१६०॥

(४) **राघवानन्दः**। परस्यात्मसात्करणे षडुपायानाह **सन्धिमिति**। तत्र सन्धि-भाभ्यां हस्त्याद्यर्थं नापकर्तव्यमिति नियमबन्धः, द्वयोर्धारणपोषणयोर्हेतुत्वात्। **विग्रहो** वैरम्। लाधिक्येन शत्रुं प्रति गमनं **यानम्**। उपेक्षा**सनम्**। स्वार्थसिद्धये स्वस्य हस्त्यादिबलस्य च धाकरणं **द्वैधीभावः**। शत्रुपीडितस्य प्रबलतरराजाश्रयणमाश्रय इति ॥१६०॥

(६) **रामचन्द्रः**। षाड्गुण्यविधिमाह **सन्धिमिति** सप्तभिः। सन्धिः व्यवस्थाकरणं व्यसामादिना वशीकरणं, **विग्रहः** अपकारः, **यानं** शत्रुं प्रति यात्रा, **आसनं** उपेक्ष्यावज्ञाकरणं, धीभावः स्वबलस्य द्विधाकरणं, **संश्रयः** प्रबलस्याश्रयः ॥१६०॥

(७) **मणिरामः**। षड्गुणानाह **सन्धिं चेति**। आवाभ्यामन्योन्यस्योपकर्तव्यमिति नियम-बन्धः संधिः। विग्रहः वैराचरणाधिक्येन शत्रुं प्रतिगमनं **यानं**। उपेक्षणं आसनं। स्वकार्यार्थं शत्रुसेनाद्विधाकरणं **द्वैधीभावः**। शत्रुपीडितस्य बलवत्तरराजांतराश्रयणं **संश्रयः** ॥१६०॥

(८) **गोविन्दराजः**। **सन्धिमिति**। 'द्वैधीभावं संश्रयं च षाड्गुण्यं चिन्तयेत्सदा।' तत्रोभयानुग्रहकृत्परीबन्धः सन्धिः, अपकारो **विग्रहः** अभ्युदये सत्युपरि गमनं **यानं**, उपेक्षणमासनम्। एकेन सह सन्धिरन्येन सह विग्रहो **द्वैधीभावः**। परमात्मार्पणं **संश्रय** इत्येतान् षड्गुणानुपकारणा(का)न् सर्वदा चिन्तयेत्। षड्गुणाश्रयणे नात्मनोऽभ्युदयः परस्यापचयो भवति तमेव गुणमधितिष्ठेत् ॥१६०॥

आसनं चैव यानं च संधिं विग्रहमेव च।
कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥१६१॥

(१) **मेधातिथिः**। एवं सति एकेन संधायापरस्मिन्याने शक्तं मृषा विगृह्णीयात्। एवमासनमपि संधाय विगृह्य च सर्वमेतत्कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत। नात्र नियतः कालः। यदैव यद्युक्तं मन्येत तदैव तदाचरेत्। "यदि कालनियमो लक्षयितुं न शक्यते, उपदेशः किमर्थम्"। एवमाह न शक्यते। विशेषो दुर्लक्षः, सामान्यं तु सुलक्षणमेतदप्यबुधानामुपयुज्यते ॥१६१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **कार्यं वीक्ष्य** यत्र स्वप्रयोजनदर्शनं तदेव न तु सर्वसंभवे यत्किंचित् प्रयोज्यम्। संधाय च विगृह्य चेति पाठे संधाय **यानं** तथा **आसनं** वा विगृह्यापि तथेत्यर्थः ॥१६१॥

(३) **कुल्लूकः**। संध्यादिगुणानां नैरपेक्ष्येणानुष्ठानमनन्तरमुक्तं तदुचितानुष्ठानार्थोऽयमारम्भः। आत्मसमृद्धिपरहान्यादिकं **कार्यं वीक्ष्य** संधायासनं विगृह्य वा **यानं द्वैधीभावसंश्रये च** केनचित्संधिं केनचिद्विग्रहमित्यादिकमनुतिष्ठेत् ॥१६१॥

(४) **राघवानन्दः**। एतानि स्वार्थसमृद्धिपरपीडादिकार्यगौरवमालोच्य प्रयोक्तव्यानीत्याह **आसनं** चेति। प्रयुञ्जीत अनुतिष्ठेत् ॥१६१॥

(६) **रामचन्द्रः**। एतान् सन्धिविग्रहादीन् **कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत** ॥१६१॥

(७) **मणिरामः**। नो वृद्धिः परस्य हान्यादिकं **कार्यं**। **तद्वीक्ष्य** ॥१६१॥

(८) **गोविन्दराजः**। **आसनञ्चैव यानञ्च सन्धाय च विगृह्य चेति**। आत्माऽभ्युदय-परहान्यादिकं कार्यं वीक्ष्य सन्धायासनं विगृह्य वा यानं द्वैधं वा संश्रयं वाऽनुतिष्ठेत, तत्र तदात्वायतिकालयोः परेण सह साम्याशङ्कायां सन्धिं कृत्वाऽऽसीत। यदा तु तदात्वसाम्येऽप्यात्मप्रकृतीनां न विचलितत्वं परप्रकृतीनां चोपजापसहत्वं मन्येत तदा विग्रहमाश्रित्यासीत। यदा पुनः परस्मादभ्युत्थितो भवति तथा कृतात्मराष्ट्रसन्धानो विगृह्य यायाद्विगृह्य यानहेत्वभावे पार्ष्णिग्राहेण सह सन्धाय यायात् तथा कार्यापेक्षया एकेन सह सन्धिमपरेण सह विग्रहमित्येवं द्वैधं कुर्यात्। यदा तु दुर्बलः सन् बलवताऽऽक्षिप्तस्तदा तद्विशिष्टबलमन्यमाश्रयेत् ॥१६१॥

संधिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च।
उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥१६२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सर्वे गुणा द्विधा इत्यर्थः ॥१६२॥

(३) **कुल्लूकः**। संध्यादीन्षडेव गुणान्द्विप्रकारान् जानीयात्। इत्यविवक्षार्थम् ॥१६२॥

(४) **राघवानन्दः**। एतेषां द्वैविध्यं प्रतिजानीते **सन्धि** त्विति। सन्ध्यादिषट्कं प्रत्येकं **द्विविध**मित्यर्थः ॥१६२॥

(६) **रामचन्द्रः**। राजा संधिविग्रहादीन् गुणान् **द्विविधा**न्विद्यात् ॥१६२॥

(७) **मणिरामः**। संध्यादीन्षड्गुणान् द्विप्रकारान् जानीयात् ॥१६२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **संधिमिति**। सन्धिविग्रहादीन् गुणान् सर्वानेव द्विप्रकारान् राजा जानीयात् इत्युत्तरं विपक्षार्थम् ॥१६२॥

समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च।
तदात्वायतिसंयुक्तः संधिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥१६३॥

(१) **मेधातिथिः**। **समानयानकर्मा**। 'यानफलं सहितौ तुल्यौ गच्छावः समानफलभागितया, न च त्वयाऽहमुल्लङ्घनीयः। यत्ततो लप्स्यते तत्तव मम च भविष्यति'। अथवा 'त्वमन्यतो याह्यहमन्यत्र यास्यामी'त्येवमसमानयानकर्मा **विपरीतः** ॥१६२–१६३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। संधिर्द्विधा **समानयानकर्मा** किंचिद्दूरं यानं कृत्वा यः क्रियते। **विपरीतः** स्वस्थानस्थेनैव क्रियमाणः। स च द्विविध इति कश्चित्तदात्व**संयुक्तः** सदैव देयफलः प्राप्यफलो वा। **आयतिसंयुक्तः** कालान्तरे सफलोदयोऽफलो वा ॥१६३॥

(३) **कुल्लूकः**। तात्कालिकफललाभार्थमुत्तरकालीनफललाभार्थं वा यत्र राजान्तरेण सहान्यंप्रति यानादिकर्म क्रियते स **समानयानकर्मा संधिः** यः पुनस्त्वमत्र याह्यहमत्र यास्यामीति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थितयैव क्रियते सोऽ**समानयानकर्मे**त्येवं द्विप्रकारः **संधिर्ज्ञा**तव्यः ॥१६३॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्र सन्धेर्द्वैविध्यं विशदयति **समानेति**। सप्रत्युदर्कं वा यत्फलं तदर्थं राजान्तरेण सहैवान्यं प्रति यानादिकर्मकरणं तत्**समानयानकर्मा** सन्धिः, समानस्यैकफलस्य यावत् कर्मणोभयोरनुसन्धेयत्वात्। **विपरीतः** असमानकर्म 'त्वमत्र याहि अहमन्यत्र यास्यामी'ति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थितया वा गमनम्। तदेवाह **तदात्वायतिसंयुक्त इति**। तदात्वं तत्कालः आयतिरुत्तरकालः तयोः सम्यक्फलसिद्धये युक्तः साधुः स च सन्धेर्विशेषणम् ॥१६३॥

(५) **नन्दनः**। लब्धसमानयानयोः समानं भवेदिति कृतसंयोगद्वयाद्यानयानसमर्थफलं कर्म युद्धादिकञ्च समानं यस्मिन्**समानयानकर्मा**। **यदात्वायतिसंयुक्त**त्वं वर्तमानः कालः **आयति**र्भविष्यत्कालः क्रियमाणकरिष्यमाणयोः कार्ययोरित्यर्थः ॥१६३॥

(६) **रामचन्द्रः**। समानं यानकर्म यस्य स **समानयानकर्मा** शत्रोः समानयानहस्त्यश्वादीनि च पुनः विपरीतः हस्त्यश्वादिभिर्यदा हीनः। तदा तु **आयतिसंयुक्तः** भाग्ययुक्तः स सन्धिः **द्विलक्षणो** ज्ञेयः ॥१६३॥

(७) **मणिरामः**। सन्धेर्द्वैविध्यमाह समाने **समानयानकर्मा** एकः सन्धिः। असमानयानकर्मा द्वितीयः। **तदात्वं** तत्कालः। **आयतिः** उत्तरकालः तत्संयुक्तः समानयानकर्मा असमानयानकर्मा च। तथापि तात्कालिकफललाभार्थं उत्तरकालीनफललाभार्थं वा यत्र राजांतरेण

सह अन्यं प्रतियानादिकर्म क्रियते स **समानयानकर्मा संधिः**। यः पुनः 'त्वमत्र याहि अहमत्र यास्यामी'ति संमतिं कृत्वा तात्कालिकोत्तरकालिकफलार्थमेव पृथग्गच्छति स **असमानयानकर्मा संधि**रित्यर्थः ॥१६३॥

(८) **गोविन्दराजः। समानयानकर्मेति**। साम्प्रतिकफलयोगेनाऽऽगामिफलावष्टम्भेन राजान्तरेण यात्राऽन्यं प्रति यानकर्म क्रियते स समानयानकर्मा संधिर्यः त्वनया ह्यहमनुयास्यामीति साम्प्रतिकः। आगामिफलाऽपेक्षयैव क्रियते सोऽसमानयानं कर्मसन्धिरित्येवं द्विप्रकारः सन्धिर्विज्ञेयः ॥१६३॥

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा।
मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥१६४॥

(१) **मेधातिथिः**। स्वयं विग्रहस्य कालः यदावश्यं स्वबलेनोत्सहते परं कर्षयितुमुत्साहयुक्तः, प्रकृतयः संहता विवृद्धाश्च स्वकर्मकृष्यादिफलसंपन्नाः परस्य, तान्यपहरिष्यन्ति कर्माणि, क्षीणलब्धप्रकृतिः परः, शक्यास्तत्प्रकृतय उपजापेनात्मीयाः कर्तुं, स स्वयं विग्रहस्य **कालः**। **अकाल** एतद्विपरीतः।

तत्रापि **विग्रहो मित्रस्यापकृते**। यदि शत्रुणा तदीयं मित्रमपकृतं तदा तद्विचिन्त्याकालेऽपि विग्रहः कर्तव्यः। यद्यपि स्वयमपि शत्रोरनन्तरं मित्रं भवति, शत्रोस्तु शत्रुर्विषयानन्तरम्। पाठान्तरं 'मित्रेण चैवापकृते'। तेन यद्यसौ बाधितो भवति, तदाऽकालेऽपि विग्रहः कार्यः। एतद्विग्रहस्य द्वैविध्यं स्वकार्यार्थं मित्रकार्यार्थं च। अथवाऽऽत्मनोऽभ्युच्छ्रयादेकः प्रकारो मित्रेणापकृते व्यसनिनि तत्रैव द्वितीयः ॥१६४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स्वार्थं कृतो मित्रार्थं चेति द्विधा, स च सर्वो विग्रहयोग्यकाले हेमन्तादावपि क्रियते, अयोग्यकाले वर्षास्वपि अपकृतेऽपकारेऽन्येन कृते तदपकारार्थम् ॥१६४॥

(३) **कुल्लूकः**। शत्रुजयरूपयोजनार्थं शत्रोर्व्यसनादिकमाकलय्य वक्ष्यमाणमार्गशीर्षादिकालादन्यदा यथोक्तकाल एव वा **स्वयंकृत** इत्येको **विग्रहः**। अपकृतमपकारः **मित्रस्यापकारे** राजान्तरेण कृते मित्ररक्षणार्थमपरो **विग्रह** इत्येवं **द्विविधो विग्रहः**। **गोविन्दराजेन** तु 'मित्रेण चैवापकृते' इति पठितं, व्याख्यातं च। यः परस्य शत्रुः स विजिगीषोर्मित्रं तेनापकारे क्रियमाणे व्यसनिनि शत्राविति। 'तस्माल्लिखितपाठार्थौ वृद्धैर्गोविन्दराजतः। **मेधातिथिप्रभृतिभिर्लिखितौ** स्वीकृतौ मया' ॥१६४॥

(४) **राघवानन्दः**। विग्रहो विरोधस्तद् द्वैविध्यं स्फुटयति **स्वयमिति**। **काले** मार्गशीर्षादौ **अकाले** तद्भिन्ने कार्यार्थं शत्रुजयप्रयोजनार्थं तद्व्यसनादिकमाकलय्य स्वेन संपादितो **विग्रहः**। अपरश्च मित्रस्यापकारे परेण क्रियमाणे तद्रक्षणार्थं **द्विविधः**। **गोविन्दराजेन** 'मित्रेण चैवापकृते' इति पठितं व्याख्यातं च। परस्य शत्रुः स विजिगीषोर्मित्रं तेन मित्रेणापकृते मित्रादेर्व्यसनिनि शत्रौ तन्निग्रहार्थो **विग्रहः** ॥१६४॥

(५) **नन्दनः**। **स्वयं** विजिगीषुणा मित्रे कृतः मित्रेण विजिगीषौ कृतश्चेति **द्विविधो** विग्रहः ॥१६४॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्विविधं विग्रहमाह **स्वयमिति**। **अकाले काले** वा कार्यार्थं **स्वयं कृतं** स्वार्थं मित्रार्थं वा मित्रस्यापकृते अनेनापकारे कृते सति तदपकारार्थं क्रियते स **द्विधाविग्रहः** ॥१६४॥

(७) **मणिरामः**। विग्रहद्वैविध्यमाह **स्वयमिति**। **काले** वक्ष्यमाणमार्गशीर्षमासादिकाले **अकाले** उक्तकालान्यकाले वा **कार्यार्थं** शत्रुजयार्थं **स्वयंकृतः** एको विग्रहः **अपकृतं** अपकारः। **मित्रस्या**ऽपकारे राजांतरेण कृते मित्ररक्षार्थं द्वितीयो विग्रहः। एवं **द्विविधो विग्रहः** ॥१६४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **स्वयं कृत इति**। "मित्रेण चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः।" वक्ष्यमाणमार्गशीर्षादिकालादन्यत्र तस्मिन्नेव वा **काले** कार्यापेक्षया स्वयंकृत इत्येको विग्रहः। यश्च परस्य शत्रुः तद्विजिगीषोर्मित्रं तेनापकारे क्रियमाणे व्यसनिनि शत्रौ द्वितीय इत्येवं **द्विविधो विग्रहः** स्मृतः ॥१६४॥

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ॥
संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥१६५॥

(१) **मेधातिथिः**। एकाकिनो मित्रेण वा संहतस्य यानद्वैविध्यं यानस्यासत्यां शक्तावेकाकिनः, अन्यथा संहतस्य। 'आत्ययिकं कार्यं' परस्य व्यसनोत्पत्तिः। तदा ह्यभिगमनीयतमो भवति। परतः कदाचिल्लब्धोच्छ्रयो दुरुच्छेद्यः ॥१६५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **एकाकिन** इत्येकयात्रा, **मित्रसंहत**स्येत्यपरा, सा द्विविधापि स्वस्यात्ययिकं तत्कालाप्रतीकारेऽनर्थहेतुं कार्यमाकलय्य भवति। यद्वात्मनो बलवत्तामात्रमवेक्ष्य **यदृच्छयेति** ॥१६५॥

(३) **कुल्लूकः**। आत्ययिकं कार्यं शत्रोर्व्यसनादिकं तस्मिन्नकस्माज्जाते शक्तस्यैकाकिनो यानम्, अशक्तस्य मित्रसहितस्येत्येवं **यानं द्विविधमभिधीयते** ॥१६५॥

(४) **राघवानन्दः**। यानद्वैविध्यं भिनत्ति **एकाकिनश्चेति**। **आत्ययिके** शत्रोर्व्यसनादिके कार्ये सैन्यादिविक्रियातः क्षयादिके यदृच्छया अकस्मात् प्राप्ते शक्तस्यैकाकिनः अशक्तस्य **संहतस्य** मित्रेण मिलितस्य शत्रुं प्रति गमनमिति यानद्वैविध्यम् ॥१६५॥

(५) **नन्दनः**। **आत्ययिके** आवश्यके कार्ये परस्य व्यसनादीनि यदृच्छया प्राप्ते ॥१६५॥

(६) **रामचन्द्रः**। आत्ययिके आवश्यके तत्कालप्रतिकार्ये **कार्ये** प्राप्ते अनर्थहेतुमाकलय्य **यदृच्छया** आत्मनो बलाबलमात्रमवेक्ष्य एकाकिनो राज्ञः यानमेकं यानम्। द्वितीयमाह–**मित्रेण** सह मिलित्वा कार्यं द्वितीयं यानम् ॥१६५॥

(७) **मणिरामः**। यानद्वैविध्यमाह **एकाकिन** इति। **आत्ययिकं** शत्रोर्व्यसनादिकं। तस्मिन्नकस्माज्जाते यदृच्छया स्वेच्छया समर्थस्य एकाकिनो यानं, अशक्तस्य मित्रेण सहेति द्विविधं यानं ॥१६५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एकाकिन इति**। परस्य व्यसनादौ क्षिप्रप्रतीकारेऽकस्मात्कार्ये प्राप्ते समर्थस्यैकाकिनो यानसमर्थस्य तु मित्रसहितस्येत्येवं **यानमुच्यते द्विविधं** ॥१६५॥

क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा।
मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥१६६॥

(१) **मेधातिथिः।** आत्मसंवरणमासनम्। तदपि द्विविधम्। **क्षीणस्य** बलकोशोपनयेन वृद्धस्यापि शत्रुं प्रत्यपेक्षा। आसनं च मित्रानुरोधेन। यदि मित्रस्य क्षीणस्य शत्रुणा सह सम्बन्धो नेदृशो भवति, तदीयेन मित्रेण नायमुत्तम्भनीय इत्यतस्तदनुवृत्त्यासीत। स च क्षयो दैवात्पूर्वं कृतेन वेत्यनुवादः। वृद्धिक्षयौ सर्वस्यैतेन कारणेन भवतः। तत्र 'दैवं' स्वकृतप्रमादः अतिव्ययशीलता, अप्रतिजागरणं स्वे बले, पूर्वकृतमशुभं कर्मापि। विपर्ययेण वैतद्व्याख्येयम्। मोहादिति पाठान्तरम्। अर्थस्तु दैवशब्देन व्याख्यातः ॥१६६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** क्षयो द्विधा दैवान्मारकादिनारिणि **पूर्वकृतेन** दण्डेन चेत्येकमेव क्षीणासनं द्विविधम्। तथा मित्रस्यानुरोधेन स्वस्य तं प्रति सामर्थ्येऽपि तेन स्वमित्रस्य प्रतिबन्दिभावेन पीडाकरणशङ्कया परम् ॥१६६॥

(३) **कुल्लूकः।** प्राग्जन्मार्जितेन दुष्कृतेनैहिकेन वा **पूर्वकृतेन** क्रमशः क्षीणहस्त्यश्वकोशादिकस्य समृद्धस्यापि वा **मित्रानुरोधेन** तत्कार्यरक्षार्थमित्येवं द्विविधमासनं मुनिभिः स्मृतम् ॥१६६॥

(४) **राघवानन्दः।** आसनद्वैविध्यं स्पष्टयति **क्षीणस्येति। क्षीणस्य** हस्त्यश्वकोशादिरहितस्य दैवादृष्टवशात् **पूर्वकृते**नैहिकेन बलवच्छत्रुपीडादिकर्मणा वा **मित्रस्यानुरोधेन** मित्ररक्षानुरोधेन वा आसनद्वैविध्यम्। आसीतेत्यासनम्। न चलेत्तदा स्वदेशत्यागे पराजयस्यैव संभाव्यमानत्वादिति भावः। **स्मृतः** मुनिभिः ॥१६६॥

(५) **नन्दनः।** अस्मिन् जन्मनि साध्वकारिणोऽपि दैवात्क्षीणस्य **पूर्वकृते**नास्मिन् जन्मनि पूर्वसंवत्सरादिषु कृतेन कर्मणा वा क्षीणस्यापन्नस्य यदासनं, तत्प्रथमं दैवपूर्वकृताभ्यां **क्षीणस्य मित्रस्यानुरोधेन** यदासनं तद्द्वितीयमिति द्वितीयमासनम् ॥१६६॥

(६) **रामचन्द्रः।** क्षयो द्विविधः—दैवात् दैवकृतमरणादिना एकः, पूर्वकृतदण्डेन अरिणा वा द्वितीयः। **मित्रस्यानुरोधेन** वा आसनं उपेक्षाकरणं द्विविधं स्मृतम् ॥१६६॥

(७) **मणिरामः।** आसनद्वैविध्यमाह **क्षीणस्येति।** क्षीणस्य कोशादिना। **मित्रस्य चाऽनुरोधेन** द्वितीयमासनमित्यर्थः ॥१६६॥

(८) **गोविन्दराजः। क्षीणस्येति।** प्राग्जन्मार्जितं कर्मवशेन ऐहिकेन पूर्वप्रमादेन शनैः शनैः क्षीणभूम्यादिकस्य सर्वसमृद्धस्यापि वा मित्रानुरोधेन तत्कार्यरक्षार्थं इत्येवं **स्मृतम् द्विविधमासनं** ॥१६६॥

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये।
द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥१६७॥

(१) **मेधातिथिः। बलस्य स्थितिः स्वामिनश्च** भेदेन दुर्गस्वामिनः स्वल्पेन बलेन सेनापतेरन्यत्र महता बलेन युक्तस्य। अथवा बलशपथानुग्रहार्थः कश्चित्कर्तव्यो हिरण्यादिलाभापेक्षया परस्त्वधिकेनाशु। "द्वैधीभावो नामायमुपायः। तस्यैतदेव रूपं—यद्द्विधा स्थितिर्बलस्वामिनोरत्रैवंरूपस्य तस्यापरं द्वैधं वक्तव्यम्। न च तदनेन किंचिदुच्यते। केवलं बलस्य स्वामिनश्च स्थितिरेतद्द्विविधं तत्र वक्तव्यं मायायां द्वैधीभावस्तस्येदं द्वैविध्यम्"। उच्यते—सामर्थ्यलभ्यमेतत्परानुग्रहार्थमेतत्कर्तव्यं, स्वकार्यार्थं चेत्येष द्विधाभावस्य **द्वैधीभावः** ॥१६७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **बलस्य** सेनापत्यधिष्ठितस्य पुरोऽवस्थानं, **स्वामिनस्तु सैन्यैकदेशेन** यानमित्येकं द्वैधमपरमेतद्विपर्ययात् । तथा षड्गुणस्य गुणसमुदायस्य **गुणः** प्रयोजकता ॥१६७॥

(३) **कुल्लूकः**। साध्यस्वप्रयोजनसिद्धचर्थं बलस्य हस्त्यश्वादेः सेनाधिपत्यधिष्ठितस्यैकत्र शत्रुनृपोपद्रववारणार्थमवस्थानमन्यत्र दुर्गदेशे राज्ञः कतिचिद्बलाधिष्ठितस्यावस्थानमेवं संध्यादिगुणषट्कोपकारज्ञैः **द्विविधं द्वैधं** कीर्त्यते ॥१६७॥

(४) **राघवानन्दः**। द्विधा भूत्वावस्थितिर्द्वैधं तत्स्फुटयति **बलस्येति**। **बलस्य** हस्त्यश्वादेः सेनापत्यधिष्ठितस्य शत्रुसंमुखावस्थितिः, अपरत्र दुर्गदेशे स्वात्मनः राज्ञः धनसहितस्यावस्थितिश्च।' **कार्यार्थसिध्दये** शत्रुवारणार्थं मित्रस्येत्यनुवर्तते ॥१६७॥

(५) **नन्दनः**। 'बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः' इति **कामन्दक**वचनानुगुण्यादयं श्लोको व्याख्येयः। **बलस्य** शत्रुभ्यामिति युक्तस्य तदीयया भावनया द्विधाभूयावस्थानम् **स्वामिन**स्तस्यावस्थानमिति **द्विविधं** द्वैधीभावः **कीर्त्यते** ॥१६७॥

(७) **मणिरामः**। द्वैधं द्वैविध्यमाह **बलस्येति**। कार्यार्थसिद्धौ स्वप्रयोजनसिद्धचा। एकत्र बलस्य सेनापत्यधिष्ठितस्याश्वादेः शत्रुत्वप्रजनितोपद्रववारणार्थं **अवस्थितिः**। अन्यत्र दुर्गादिदेशे स्वामिनः कतिचिद्बलाऽधिष्ठितस्य राज्ञः अवस्थितिरिति प्रकारेण **द्वैधं द्वितीयैषा गुण्यगुणवेदिभिः कीर्त्यते** ॥१६७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **बलस्येति**। कार्यसिद्धचर्थं बलस्य हस्त्यादेः सेनापत्याद्यधिष्ठितस्यावस्थानमेकत्र कार्यम्। राज्ञश्च बलैकदेशयुक्तस्य दुर्गावस्थानमित्येवं द्विप्रकारं संध्यादिगुणषट्कोपकारज्ञैः **द्वैधं कीर्त्यते**।एकेन सन्धिरन्येन सह विग्रहः, प्रत्येकरूपतयाऽवस्थानमित्येवं द्वैधस्यापि पुनर्द्वैविध्यम् ॥१६७॥

अर्थसंपादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः ।
साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥१६८॥

(१) **मेधातिथिः**। **शत्रुभिः पीडचमानस्य अर्थसंपादनार्थ**मन्यत्र **संश्रयः**। 'अर्थ'-पीडानिवृत्तिस्तत्संपादनार्थं शक्तमन्यमाश्रयेत्। स्वदेशं हित्वा तत्र गच्छेत्। व्यपदेशश्चापीडितेऽपि आगामिपीडापरिहाराय व्यपदेशार्थमन्यं संश्रयेत्। एषोऽस्य सहायको वर्तते, न शक्योऽयमुपपीडयितुमिति व्यपदेशसिद्धिर्न केनचिदुपपाद्यते। व्यपदेशप्रयोजनसंश्रयो व्यपदेशशब्देनोक्तः, सामानाधिकरण्येन। पाठान्तरं 'व्यपदेशार्थमिति'। क्व पुनः संश्रयः कर्तव्यस्तदाह **साधुष्विति**। ये साधवो राजानस्तेषामन्यतममाश्रयेत् । येभ्यः सकाशात्कुसृतिर्नाशङ्क्यते। साधुशब्देन परिभवत्राणसामर्थ्यादयो गुणाः प्रतिपाद्यन्ते ॥१६८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पीडचमानस्य** सतो योऽर्थस्तस्य सिद्धचर्थमेकः, तथा स्वस्याल्पतयाऽवश्यं कस्मिंश्चित्संश्रयणीये संश्रयेण **साधुषु** कीर्तिर्भवतीत्यपरः **संश्रयः** ॥१६८॥

(३) **कुल्लूकः**। **शत्रुभिः पीडचमानस्य** शत्रुपीडानिवृत्त्याख्यप्रयोजनसिध्दचर्थमसत्यामपि वा तत्काले पीडायां भाविशत्रुपीडनशङ्कया अमुकमयं महाबलं नृपतिमाश्रित इति सर्वत्र **व्यपदेशो**त्पादनार्थम् बलवन्तमुपाश्रयणमेवं **द्विविधः संश्रयः स्मृतः** ॥१६८॥

(४) **राघवानन्दः**। संश्रयद्वैविध्यं विशदयति **अर्थेति**। **अर्थसंपादनार्थं** शत्रुकृतपीडायां सत्यां तन्निवृत्तिप्रयोजनार्थं असत्यां च शङ्कयमानायां सत्याममुकराजानमाश्रितोऽस्मीत्युदर्कानर्थनिवारणख्यापनार्थं यो **व्यपदेशस्तदर्थं** वा। **साधुष्वित्यस्यायमभिप्रायः**— साधूनामवक्रबुद्धित्वाद्यथाश्रुतग्राहित्वाच्च साधुराजसु वा व्यपदेशो व्यपाश्रयणम्। यथान्यैराश्रितराजतो भीतैर्नाक्रम्यते तदर्थमिति भावः ॥१६८॥

(५) **नन्दनः**। **शत्रुभिः पीडचमानस्य** विजिगीषोरर्थसंपादनार्थं शत्रुपीडानिवृत्त्यर्थं बलवदुपाश्रयणमेकः **संश्रयः**। शत्रुपीडाभावेऽपि साधुभिर्दृढमूलैः सह व्यपदेशार्थं भविष्यदनर्थपरिहारार्थमिति यावत्। बलवदुपाश्रयणमपर**संश्रयः** ॥१६८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **संश्रयं** द्विविधमाह **अर्थेति**। **शत्रुभिः पीडचमानस्य** योऽर्थस्तस्यार्थस्य संपादनार्थं सिद्धचर्थं बलाश्रय मित्राश्रय एकः। तथा **साधुषु** व्यपदेशार्थं स्वल्पीयतया अवश्यशंसनीयेन साधुषु कीर्तिर्भवतीति द्वितीयः ॥१६८॥

(७) **मणिरामः**। संश्रयद्वैविध्यमाह **अर्थेति**। अर्थसंपादनार्थं शत्रुपीडानिवारणाथ बलवद्राजांतराश्रयणमित्येकः **संश्रयः**। असत्यामपि वा तत्काले पीडायां भाविशत्रुपीडाशंकया 'अयं महाबलं नृपतिमाश्रित' इति **व्यपदेशो**त्पादनार्थं बलवदुपाश्रयणं द्वितीयः **संश्रयः** ॥१६८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अर्थसम्पादनार्थमिति**। शत्रुभिरभिभूयमानस्य अभयनिवृत्त्याख्यः प्रयोजनसंपादनार्थमसत्यपि वा तदानीमभिभव आगाम्यभिभवाशङ्कयाऽमुकसंश्रितोऽयमित्येवं व्यपदेशार्थं साधुनृपसंश्रयणमित्येवं द्विविधः **संश्रयः स्मृतः** ॥१६८॥

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः।
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा संधिं समाश्रयेत् ॥१६९॥

(१) **मेधातिथिः**। **आयति**रागामी कालः। यद्येवं मन्येत समबलो ममायमप्येष न्यूनबलो वा, कालात्तु लब्धकृत्योपजापेन मित्रग्रहेण वा शक्नोम्येनमभिभवितुं **तदा संधिं** कुर्यात्। **आधिक्य**मधिकबलता। **ध्रुवं** निश्चितम्। मोहादिति पाठान्तरम्। अर्थस्तु दैवशब्देन व्याख्यातः ॥१६९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पीडां** क्षतिं धनादेः ॥१६९॥

(३) **कुल्लूकः**। **यदा** युद्धोत्तरकाले निश्चितमात्मन आधिक्यं जानीयात्तदात्वे तत्कालेऽल्पधनाद्युपक्षयः तदा त्वल्पमङ्गीकृत्यापि सन्धिमाश्रयेत् ॥१६९॥

(४) **राघवानन्दः**। सन्ध्यादिषण्णां कदा किं कार्यमित्यपेक्षायामादौ सन्धेस्तदाह **यदेति**। **आयत्या**मुदर्के आधिक्यं बहुलोत्पत्तिं तदात्वे तत्काले अल्पधनादिपीडामङ्गीकृत्यापि सन्धिं समाश्रयेत्, स्वप्रकृत्याद्यवशतया पराजयस्यैव संभाव्यमानत्वात् ॥१६९॥

(५) **नन्दनः**। अथ षण्णां गुणानां प्रयोगकालं षड्भिः श्लोकैराह **आयति**र्भविष्यत्कालस्तदात्वं तत्कालः। अल्पिकामत्यर्थमल्पां, अविद्यमानामिति यावत् ॥१६९॥

(६) **रामचन्द्रः**। षाड्गुण्यस्य कालमाह **यदेति**। **आयत्यां** उत्तरकाले **आत्मनो ध्रुवमाधिक्यं यदा अवगच्छेत्** पश्येत् तदात्वे **चाल्पिकां पीडां** धनादेः तदा **सन्धिं समाश्रयेत्** ॥१६९॥

(७) **मणिरामः**। संधिकालमाह **यदेत्यादि**। **आयत्यां** उत्तरकाले। **तदात्वे च** वर्तमानकाले च। **अल्पिकां पीडां** अल्पधनाद्युपक्षयः ॥१६९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मन इति**। यदागामिनि काल आत्मनो निश्चितमाधिक्यं मन्येत, साम्प्रतिकश्चाल्प उपक्षयस्तदाऽपक्षयमङ्गीकृत्याधि-सन्धिमेवाश्रयेत् ॥१६९॥

यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥१७०॥

(१) **मेधातिथिः**। **प्रहृष्टा** उत्साहानुरागयुक्ता दानमानाभ्यामुपसंगृहीता आत्मीयाः **प्रकृतीर**मात्यादिका **मन्येत**। **अत्युच्छ्रितमात्मानं** कोशहस्त्यश्वादिसंपदा। तदा केनचिदपदेशेन संधिदूषणं कृत्वा **विग्रहमा**श्रयेत् ॥१७०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अत्युच्छ्रित**मत्यर्थबलम् ॥१७०॥

(३) **कुल्लूकः**। **यदा**मात्यादिकाः **सर्वाः प्रकृती**र्दानसंमानाद्यैरतीव तुष्टा मन्येत आत्मानं च हस्त्यश्वकोशाद्यैः शक्तित्रयेणोपचितं तदा **विग्रहमा**श्रयेत् ॥१७०॥

(४) **राघवानन्दः**। विग्रहोचितावस्थामाह **यदेति**। **प्रहृष्टाः** दानसंमाननाद्यैरतीव तुष्टा **अत्युच्छितं** बलबुद्धिहस्त्यश्वकोशाद्यैः समृद्धमा**त्मानं मन्येते**त्यनुषज्यते **तदा विग्रहं** परराष्ट्र-क्षोभादि कुर्यात् ॥१७०॥

(५) **नन्दनः**। **प्रहृष्टाः** स्वामिनि परितुष्टाः। **प्रकृतीर**मात्यादिकाः ॥१७०॥

(६) **रामचन्द्रः**। **सर्वाः प्रकृतीः भृशं प्रहृष्टाः** हस्त्यश्वादिना **आत्मानमत्युच्छ्रितं** कोशसमृद्धं **यदा मन्येत तदा विग्रहं** विग्रहकालं मन्येत ॥१७०॥

(७) **मणिरामः**। विग्रहकालमाह **यदेति**। हृष्टभावेन हर्षयुक्तम्। पुष्टधनादिना। तत्त्वतः विपरीतं हर्षधनादिरहितं **प्रहृष्टाः** दानसंमानाद्यैरतीव तुष्टा **उच्छ्रितं** हस्त्यश्व-कोषाद्यैः समृद्धं ॥१७०॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यदेति**। यदाऽमात्यादिकाः सर्वाः प्रकृतीः दानमाना-दिनाऽत्यन्तं परितुष्टाः मन्येत, आत्मानञ्च प्रभूतमन्त्रोत्साहशक्त्यादिनोच्छ्रितं तदा विग्रह-मध्यवस्येत् ॥१७०॥

यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।
परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥१७१॥

(१) **मेधातिथिः**। **भावो** हर्षपोषकारणम्। बहुना धनेन संविभक्तता कृष्यादिकर्माणि, फलितान्येषामित्यादि हर्षपोषयोः कारणम्। बलं हस्त्यश्वरथपादातम्। **परस्य यदा विपरीतं तदा** शत्रुं **प्रति यायाद**भिषेणयेच्छत्रुमित्यर्थः। न विग्रहकारणान्येव यानकारणानि, किं तर्हि? तान्यपि अपचयश्च हर्षपोषयोः परस्य प्रकृतीनाम् ॥१७१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **भावेन** मनसा। **प्रहृष्टं** पुष्टं यात्रोचितसहायादिपुष्टि-युक्तम् ॥१७१॥

(३) **कुल्लूकः।** यदात्मीयममात्यादिसैन्यं हर्षयुक्तं धनादिना पुष्टं तत्त्वतो जानीया शत्रोश्चामात्यादिबलं विपरीतं तदा तं लक्षीकृत्य **यायात्** ॥१७१॥

(४) **राघवानन्दः।** यानस्य कालमाह **यदा मन्येतेति। भावेन** हर्षपोषादिहेतुना धन **प्रहृष्टं** हर्षितमत्युत्साहयुक्तमांसौदनादिना **पुष्टं, स्वकमिति** विशेषणात्परस्य शत्रोः विपर पश्येदिति शेषः। **यायात्** यानं कुर्यात् ॥१७१॥

(६) **रामचन्द्रः। यदा** स्वकं बलं **हृष्टं तदा रिपून्प्रति यायात्** यात्रां कुर्यात्। तथा **याज्ञवल्क्यः** 'यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत्। परश्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनपूरु इति ॥१७१॥

(७) **मणिरामः।** यानकालमाह **यदेति, हृष्टं** हर्षयुक्तं। **पुष्टं** धनादिना। **भाव** तत्त्वतः। **विपरीतं** हर्षधनादिरहितं ॥१७१॥

(८) **गोविन्दराजः। यदा मन्येतेति।** यदा स्वकममात्यादिसैन्यं परितुष्टं धनादिना पुष्टं **परमार्थेन** जानीयात्, शत्रोश्च **विपरीतं** तदा तस्योपरि यायात् ॥१७१॥

यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च।
तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सांत्वयन्नरीन् ॥१७२॥

(१) **मेधातिथिः। वाहनं** हस्त्यश्वरथम्। **बलं** पादातम्। गोबलीवर्दवद्भेदः। परिक्षी बले सति **सान्त्वयन्नरीनासीत**। सामोपप्रदानाभ्यामनुकूलनं 'सान्त्वनम्' ॥१७२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सान्त्वयन् भाविफलप्रत्याशया ॥१७२॥

(३) **कुल्लूकः।** यदा पुनर्वाहनेन हस्त्यश्वादिना बलेन चामात्यादिविपत्त्यादिपरि क्षीणो भवेत्तदा सामोपप्रदानादिना शत्रून्प्रसांत्वयन्प्रयत्नेनासनमाश्रयेत् ॥१७२॥

(४) **राघवानन्दः।** आसनस्याश्रयकालमाह **यदा त्विति।** परिक्षीणं वाहन हस्त्यश्वादिचतुरङ्गेण बलेन कोशाद्येन शारीरेण वा। स्वयं शनैरभिमतग्रामादिदानेन अस त्वनेऽरीणामावश्यकमागमनं तदा महाननर्थः स्यादिति भावः ॥१७२॥

(६) **रामचन्द्रः।** यदा वाहनेन बलेन सैन्येन परिक्षीणः स्यात्तदा रिपून् शन सान्त्वयन्नासीत स्थितो भवेदित्यर्थः ॥१७२॥

(७) **मणिरामः।** आसनकालमाह **यदेति।** सांत्वयन्. सामदानादिना ॥१७२॥

(८) **गोविन्दराजः। यदा त्विति।** यदा पुनर्हस्त्यादिना भृत्यैश्च परिक्षीणः स्यात्त शनैः सामोपप्रदानादिना शत्रून्सान्त्वयन् यत्नेनाऽत्युच्छ्रयादासनमाश्रयेत् ॥१७२॥

मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम्।
तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥१७३॥

(१) **मेधातिथिः।** अशक्यं संधानं बलवता रुद्धस्य, दुर्गसंश्रयणं च हितम्, दुर्ग बलावस्थापनमेव द्वैधीभावात्। स च प्रागुक्तार्थः। बलीयानेव हि व्यसने बलं द्विधा करो इति दृश्यते ॥१७३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सर्वथा बलवत्तरमु**पायत्रयासाध्यं च ॥१७३॥

(३) **कुल्लूकः**। **यदा राजा** सर्वप्रकारेण बलीयांसमशक्यसंधानं च शत्रुं बुध्येत्तदा कतिचिद्बलसहितः स्वयं दुर्गमाश्रयेत्, बलैकदेशेन च शत्रुविरोधमाचरेत्, **एवं द्विधा बलं कृत्वा** मित्रसंग्रहादिकं स्वकार्यं साधयेत् ।।१७३।।

(४) **राघवानन्दः**। द्वैधेनावस्थानकालमाह **मन्येतेति**। उक्तद्विधावस्थितौ हठादरिणा नाक्रम्यते। अरिः सेनायां पतति चेत्स्वयं तीर्णस्तमाक्रमितुं शक्तः स्वामिन्यापतति चेत्सेनापतिस्तमाक्रमितुं शक्त इति भावः ।।१७३।।

(५) **नन्दनः**। अरिं पुरस्थितं पार्ष्णि स्थितञ्च। कुत एतत्? **द्विधा बलं कृत्वेति** लिङ्गात्। बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन्। द्वैधीभावेन वर्तेत 'काकाक्षिवदलक्षितः' इति **कामन्दकवचनाच्च** ।।१७३।।

(६) **रामचन्द्रः**। **यदा** आत्मनः सकाशात् शत्रुं सर्वथा **बलवत्तरं मन्येत** तदा स्वबलं सैन्यं **द्विधा कृत्वा** कार्यं **साधयेत्** ।।१७३।।

(७) **मणिरामः**। द्वैधीकरणकालमाह **मन्येतेति** ।।१७३।।

(८) **गोविन्दराजः**। **मन्येतेति**। सर्वप्रकारेण यदाऽतिशयेन बलिनमशक्यसाधनं शत्रुं मन्येत तदा बलैकदेशसहितो दुर्गोऽपाश्रयोऽपरेण बलैकदेशेन तदुपघातमाचरन् एवं द्विधा बलं कृत्वा मित्रसंग्रहादात्मनः **कार्यं साधयेत्** ।।१७३।।

यदा परबलानान्तु गमनीयतमो भवेत्।
तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥१७४॥

(१) **मेधातिथिः**। **गमनीयतमो**ऽभिभवनीयतमो दुर्गस्थोऽहमिति मन्यते। तदा **क्षिप्रं दुर्गमुज्झित्वाऽन्यं संश्रयेद्धार्मिकम्**। यतः कुसृतिर्नाशङ्क्यते, यस्य यशोमयी स्थिरप्रकृतिः। बलिनमित्येतेन तत्सुदर्शितम् ।।१७४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गमनीयतमो**ऽभिगम्यः ।।१७४।।

(३) **कुल्लूकः**। **यदा** तु सैन्यानाममात्यादिप्रकृतिदोषादिनातिशयेन ग्राह्यो भवति बलं द्वैधं विधाय दुर्गाश्रयणेनापि नात्मरक्षाक्षमस्तदा शीघ्रमेव धार्मिकं बलवन्तं च राजानमाश्रयेत् ।।१७४।।

(४) **राघवानन्दः**। संश्रयस्यापि कालमाह **यदेति** चतुर्भिः। **गमनीयतमो**ऽवश्यमरिगमनविषययोग्यः स्वयम्। **धार्मिक**मित्यनेनोदर्कानर्थशङ्का वारिता ।।१७४।।

(५) **नन्दनः**। गमनीयोऽभिभवितुं शक्यो **धार्मिकं** स्वयमेव एतमाश्रितः अग्निवदग्निर्यदपीत्युक्तं धार्मिकम् ।।१७४।।

(६) **रामचन्द्रः**। गन्तुं शक्यो **गमनीयः** अतिशयेन गमनीयो **गमनीयतमः** परबलानां गमनीयतमो यदा भवेत्तदा स्वबलं हीनं दृष्ट्वा बलिनं हस्त्यश्वादिभिर्बलिनं बलिष्ठं **धार्मिकं** शरणागतरक्षकं **क्षिप्रं संश्रयेत्** ।।१७४।।

(७) **मणिरामः**। संश्रयकालमाह **यदेति**। **गमनीयतमः** स्वाऽमात्या प्रकृतिदोषादिना शत्रुसैन्यानां अतिशयेन ग्राह्यो भवति तदा ।।१७४।।

(८) **गोविन्दराजः** । **यदेति** । यदा शत्रुबलानां प्रकृतिकोपादिनाऽतिशयेन यातव्यो भवति, तदा क्षिप्रमेव धार्मिकं परित्राणसमर्थं नृपमाश्रयेत् ॥१७४॥

निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योऽरिबलस्य च ।
उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥१७५॥

(१) **मेधातिथिः**। बलिनमित्युक्तम्, कियता बलेन बलवान्भवतीत्येतदर्थमिदमुच्यते । या दुष्टास्तदीयाः प्रकृतयो यश्च शत्रुरुभयस्यापि निग्रहे समर्थः स आश्रयितव्यः । स गुरुवत्परिसेवितव्यो मानमुज्झित्वा । नैवं मन्तव्यं 'महाराज एषोऽपि समत्वेन वर्तावह' इति । प्रभुवदसौ सेवितव्यः । **सर्वयत्नै**रुपायैः प्रियवचनैरवसरे समीपे संनिधानेन ॥१७५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निग्रहणं प्रकृतीनां यदि स्वप्रकृतिभिरेव शत्रुरुत्थापितः ॥१७५॥

(३) **कुल्लूकः**। कीदृशं तं बलवन्तमित्याह **निग्रहमिति** । यासां दोषेणासौ गमनीयतमो जातस्तासां प्रकृतीनां, यस्माच्च शत्रुबलादस्य भयमुत्पन्नं तयोर्द्वयोरपि यः संश्रितो निग्रहक्षमस्तं नृपं सर्वयत्नैर्गुरुमिव नित्यं सेवेत ॥१७५॥

(४) **राघवानन्दः** । बलिनमिति विशेषणस्य कृत्यमाह प्रकृतीनां स्वकीयानां दुष्टानां अरिबलस्य च भीत्या यस्याश्रयणं कृतं तस्य च । **गुरुर्यथेति** वित्तशाठ्यादिदोषं परिहृत्येत्यर्थः ॥१७५॥

(५) **नन्दनः**। संश्रितस्य कृत्यमाह **निग्रहमिति**। प्रकृतीनाममात्यादीनामात्मीयादीनाम्, अनेन सूचितं प्रतिक्षोभेऽपि बलीयान्समाश्रणीय इति ॥१७५॥

(६) **रामचन्द्रः** । यः अरिबलस्य तु पुनः प्रकृतीनां शत्रूत्थापकानाममात्यानां निग्रहं कुर्यात्तं नृपः सर्वयत्नैरुपसेवेत भजेत यथा सर्वयत्नैर्गुरुमुपसेवेत ॥१७५॥

(७) **मणिरामः** । संश्रयणयोग्यं नृपमाह **निग्रहमिति** । प्रकृतीनां यासां दोषेण स्वयं शत्रुसैन्यग्राह्यो यातस्तासां स्वप्रकृतीनां ॥१७५॥

(८) **गोविन्दराजः** । **निग्रहमिति** । यत्सम्बन्धिदोषेणास्य गमनीयत्वमायातं तासां प्रकृतीनां शत्रुबलस्य च येनासौ बलिभूतस्तयोरुभयोरपि स विजितः सन् यो निग्रहं कुर्यात्, तं सर्वबलैर्गुरुवन्नित्यं सेवेत ॥१७५॥

यदि तत्रापि संपश्येद्दोषं संश्रयकारितम् ।
सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥१७६॥

(१) **मेधातिथिः**। यदि तस्मिन्नपि संश्रये संपश्येज्जानीयात्कथञ्चिद्दोषं संश्रयकारितम्। दोषदर्शनलिङ्गानि च । "दत्वाऽनुतापः कृतपूर्वहोमं विमानना दुश्चरितानुकीर्तनम् । दृष्टेरदानं प्रतिकूलभाषणमेताश्च दुष्टस्य भवन्ति वृत्तयः ॥"

ततस्तत्रापि संश्रये दोषकारिणि विज्ञातेऽपिशब्दादाश्रये निर्दोषेऽसति सुयुद्धमेव तस्मिन्नपि काले निर्विकारः कुर्यात् । न हि संश्रये विनाशो दृश्यते ह्यल्पबलेनापि महाबलो जीयमानः । अपि चान्त्यावस्थायामुभयथा गुणः—विजये राज्यं पराजये ध्रुवः स्वर्ग इति । युद्धस्य तु शोभनत्वं दर्शयिष्यामः । एकैकगुणाश्रयेण मण्डलविजयाय यायाच्छक्तः ॥१७६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। संश्रयकारितमाश्रीयमाणेन कर्तव्यतया संभावितम् ॥१७६॥

(३) **कुल्लूकः**। अगतिका हि गतिः संश्रयो नाम। तत्रापि यदि संश्रयकृतं दोषं पश्येत्तदा निःसंशयो भूत्वा शोभनमेव युद्धं तस्मिन् काले समाचरेत्। दुर्बलेनापि बलवतो जयदर्शनान्निह-तस्य च स्वर्गप्राप्तेः ॥१७६॥

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यदित्याह **यदीति**। दोषं संश्रयकारितं संश्रये नृपतौ स्वबल-द्विधाकरणरूपभाषणपूर्ववैरानुरूपकीर्तनादिलिङ्गैः कारितं प्रकाशितं दुष्टप्रकृत्यादिभिरि-वानेनापि कार्योऽयमस्मदर्थादिक्षयो भविष्यतीत्येवं कारितं संश्रये राजनि समर्पितं दोषजातं यदि वा संपश्येत् तत्रापि तस्मिन्सतीत्यर्थः। निर्वितर्कः जेष्यामीति कृतनिश्चयः ॥१७६॥

(५) **नन्दनः**। धार्मिकबलिसमाश्रयणे दोषान्तरं भविष्यतीति निश्चिन्वानस्य किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह **यदीति**। तत्रापि धार्मिकबलिसमाश्रयणे दोषः नीचसमाश्रयप्रभवलोके कोशादिकं तत्रापि तेषु परबलेष्वात्मवधोद्योगिष्वपि सुयुद्धमाचरेत्, जये भूमिलाभात् मरणे स्वर्गलाभादित्यभिप्रायः ॥१७६॥

(६) **रामचन्द्रः**। यदि तत्रापि तस्मिन् राज्ञि **संश्रयकारितं** आश्रयभूतेन राज्ञा कारितं दोषं पश्येत्स राजा युद्धमेव निर्वितर्कः निःशङ्कः सन्समाचरेत् ॥१७६॥

(७) **मणिरामः**। तत्रापि यत्र भयात् संश्रितस्तत्रापि ॥१७६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यदीति**। **सुयुद्धमेव तत्रापि** निर्विकल्पः समाचरेत्। अगतिका हि गतिः संश्रयो नाम, तत्रापि च संश्रयकृतं **दोषं** यदि पश्येत्तदा निर्विकल्पो भूत्वा शोभनं युद्धमेव तस्मिन् काले समाचरेत्; दुर्बलेनाऽपि बलवतः पराजयदर्शनात् निहतस्य च स्वर्गप्राप्तेः ॥१७६॥

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः।
यथाऽस्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥१७७॥

(१) **मेधातिथिः**। उपायवचनात्सामादिभिर्व्यस्तैः समस्तैर्वा। **सर्व**ग्रहणात्तु येन शक्यन्ते संघादिनाऽपि। **तथा कुर्यात्** तेन प्रकारेण यतेत। **नीतिज्ञः** अर्थशास्त्रज्ञः, स्वाभा-विकप्रज्ञः नयाद्यभिज्ञो वा राजा यथा स्यात्। शक्तित्रयेणाभ्यधिका मित्रादयो न भवेयुस्तथा प्रकृत्यादिसमादिष्टे कर्मप्रवर्तने च तेभ्योऽधिकमात्मानं कुर्यात्। श्लोकानुरोधान्मध्यमग्रहणं न कृतम्। सोऽपि तु द्रष्टव्यो, न मित्रमित्युपेक्ष्यम्। व्यतिरेकेण मित्रं स्वप्रयोजननामाव्यव-स्थितं हि मित्रत्वाधिक्यमुपगतं स्वार्थगतिवशाच्च मित्रमप्यरिर्भवति। तथा च **व्यास** आह "न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः। सामर्थ्ययोगाद्विज्ञेया मित्राणि रिपवस्तथा' इति। एतैरुपायैर्मण्डलैर्विचारयेत् ॥१७७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। मित्रमपि स्वस्याधिक्ये मैत्र्या प्रयोजनाभावान्मैत्रीं त्यजेदिति तस्याप्याधिक्यं खण्डनीयम् ॥१७७॥

(३) **कुल्लूकः**। **सर्वैः** सामादिभिरुपायैः **नीतिज्ञो** राजा तथा यतेत, यथाऽस्य **मि दासीनशत्र**वोऽभ्यधिका न भवन्ति। आधिक्ये हि तेषामसौ ग्राह्यो भवति। धनलोः मित्रस्यापि शात्रवापत्तेः ॥१७७॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **सर्वेति**। सर्वोपायैः क्वचिद्दानं क्वचिद्भेदः क्वचिद्युद्धं क्वचित्सामेति। अस्य क्षीणस्य राज्ञः 'छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ती'ति न्यायान्मित्रमपि बलादिभिः पूर्णं धनलोभेन क्वचिदेनं प्रत्यमित्रः स्यात्, एवमुदासीनेष्वपि ज्ञेयम्। तथा च **व्यासः** 'न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः। सामर्थ्ययोगाद्विज्ञेया मित्राणि रिपवस्तथेति' ॥१७७॥

(५) **नन्दनः।** अस्मात् स्वस्मादिति यावत् ॥१७७॥

(६) **रामचन्द्रः। नीतिज्ञः** यथा अस्य राज्ञः **मित्रोदासीनशत्रवः** अधिका न स्युः **सर्वोपायैस्तथा कुर्यात्** ॥१७७॥

(७) **गोविन्दराजः। सर्वोपायैरिति।** नीतिकुशलो राजा सर्वैः सामादिभिरुपायैः तथा यतेत यथाऽस्य मित्रोदासीनशत्रुमध्यमा अधिका न भवन्ति। आधिक्ये हि तेषां सुतरां क्षोभ्यो भवति, धनगर्वेण मित्रस्य शात्रवापत्तेः ॥१७७॥

आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत्।
अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥१७८॥

(१) **मेधातिथिः। कार्याणि** कर्मणि प्रयोजनानि। तेषां सर्वेषामारिप्समानाना**मायतिः** परिणाम्यागामिकालः। **तदात्वं** प्रारंभावस्थावर्तमानकालस्तं च **विचारयेत्। तत्त्वतस्तत्त्वेन।** अनेकमुखानि हि कार्याणि क्षणाच्चान्यथा भवन्तीति। तत्र येषामुभौ कालौ न शुध्यतस्तानि कार्याणि कथमारभेतेति तद्विचारार्थोपदेशः। **अतीतानाम**तिक्रान्तानां **च सर्वेषां गुणदोषौ** ततो विचारयेत्। अत्राप्यतीतानां गुणदोषौ विचार्य यानि कर्माणि गुणवन्त्यतीतानि तान्येव कथं नाम पुनरारभेतेत्यतीतकार्यगुणदोषतत्त्वविचारणोपदेश एवमर्थः ॥१७८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। आयतिरा**गामिफलं। **तदात्वं** वर्तमानं। **अतीतानां च कार्याणां गुणदोषौ** चकारात्स्वरूपं च तच्चिन्तनेन च तत्साम्यादागामिन्यपि प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा प्रयोजनम् ॥१७८॥

(३) **कुल्लूकः।** सर्वेषां कार्याणामल्पानां बहूनामपि आयतिमुत्तरकालं गुणं दोषं विचारयेत्। वर्तमानकालं च शीघ्रसंपादनाद्यर्थं विचारयेत्। **अतीतानां च** सर्वकार्याणां **गुणदोषौ** किमेषां कृतं विघटितं किं वाऽवशिष्टमित्येवं **यथावद्विचारयेत्** ॥१७८॥

(४) **राघवानन्दः।** राज्ञः कार्यान्तरं विधत्ते **आयतिमिति। आयतिः** उदर्के यत्फलं **तदात्वं** शीघ्रं कार्यसिद्धये वर्तमानकालिकं च फलं। **अतीतानामिति।** दृष्टान्तार्थ एवं पूर्वकृतं तेन जयादिजातमन्यथा पराजयादिजातमिति गुणदोषौ **विचारयेत्** ॥१७८॥

(५) **नन्दनः। आयतिं** आगामिफललाभं **तदात्वं** तत्कालफलम्। सर्वेषामर्थानामिति शेषः ॥१७८॥

(६) **रामचन्द्रः। सर्वकार्याणां आयतिं** आगामिफलं **तदात्वं** वर्तमानं **अतीतानां सर्वेषां गुणदोषौ** तत्त्वतो **विचारयेत्** ॥१७८॥

(७) **मणिरामः। आयतिः** उत्तरकाले गुणदोषं **तदात्वं** वर्तमानकालं च शीघ्रकार्यसंपादनार्थम्। **अतीतानां** सर्वकार्याणां गुणदोषौ किमेषां कृतं विघटितं वा किं वाऽवशिष्टमिति **विचारयेत्** ॥१७८॥

(८) **गोविन्दराजः** । **आयतिमिति** । सर्वेषां स्वल्पानामपि कार्याणां आगामिनि काले गुणदोषा इत्येवं विचारयेत् वर्तमानकाले च क्षिप्रसम्पादनार्थं सर्वेषां कार्याणां गुणदोषौ किमेषां कृतं विचारितं किं वाऽवशिष्टमित्येवं यावद्विचारयेत् ।।१७८।।

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ।।१७९।।

(१) **मेधातिथिः** । एवं हि यो **ह्यायत्यामा**गामिनि काले कार्याणां गुणदोषौ विजानाति नियमेनासौ विमृश्यकारीति स्वयं चारभते न सदोषं एवमर्थं हि ज्ञानम् । 'तदात्वे वर्तमाने यः क्षिप्रमवधारयति, कार्ये न विलम्बते, तदात्वे **क्षिप्रनिश्चयः** क्षिप्रकारी भवति, गुणवत्करोति, न दोषवत् ।' **अतीते** कृते सति कार्ये शेषतो यः कार्यमेव बुध्यते न तत्परिसमाप्तो लभत इति गुणवत्सर्वकार्यफलसंबन्धादभ्यधिकः । **शत्रुभिर्नाभिभूयते** । न हि धर्मशास्त्रे षाड्गुण्योपदेशः शक्यते कर्तुं दृष्ट इति दिङ्मात्रमुक्तम् ।।१७९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **गुणदोषज्ञो** भाविगुणदोषविचारकः । **क्षिप्रनिश्चयः** शीघ्रं कार्याकार्यत्वयोर्निश्चेता । **अतीते** दैवाद्विपन्ने कार्ये कार्यशेषस्य तदेकदेशोद्धारोपायस्यापि ज्ञाता ।।१७९।।

(३) **कुल्लूकः** । यस्मात् **आयेति** । **यः** कार्याणामागामिकगुणदोषज्ञः स गुणवत्कार्यमारभते दोषवत्परित्यजति । यश्च वर्तमानकाले क्षिप्रमेवावधार्य कार्यं करोति **अतीते कार्ये यः कार्यशेषज्ञः** स तत्कार्यसमाप्तौ तत्फलं लभते यस्मादेवंविधकालत्रयसावधानत्वान्न कदाचिच्छत्रुभिरभिभूयते किं बहुना ।।१७९।।

(४) **राघवानन्दः** । विचारे किं स्यात्तत्राह **आयत्यामिति** । आयत्यां गुणदोषज्ञो यतो विमृश्यकारी **क्षिप्रनिश्चयश्चा**दीर्घसूत्री **अतीते** कृते दक्षिणादिदानवदवशिष्टसमापयिता स नाभिभूयते शत्रुभिरित्यन्वयः ।।१७९।।

(५) **नन्दनः** । विचारस्य फलमाह **आयत्यामिति** ।।१७९।।

(६) **रामचन्द्रः** । **आयत्यां गुणदोषज्ञः तदात्वे** वर्तमाने **क्षिप्रनिश्चयः अतीते कार्यशेषज्ञः** दैवाद्विपन्ने कार्यशेषस्य तदेकदेशोद्धारोपायस्य ज्ञाता एतादृशो राजा **शत्रुभिर्नाभिभूयते** ।।१७९।।

(७) **मणिरामः** । विचारे फलमाह **आयत्यामिति** ।। १७९।।

(८) **गोविन्दराजः** । **आयत्यामिति** । यः कार्याणामागामिकालदोषज्ञो गुणवत्कार्यमारभते, दोषवत्परिहरति यश्च वर्तमानकाले क्षिप्रमेवावधार्य कार्यं करोति, न दीर्घसूत्रो कार्ये यः कार्यशेषज्ञो भवति स तत्कार्यसमाप्तौ तत्फलं लभते । अत एवंविधकालत्रयसावधानत्वान्न कदाचित् शत्रुभिरभिभूयते ।।१७९।।

यथैनं नाभिसंदध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ।
तथा सर्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः ।।१८०।।

(१) **मेधातिथिः** । यथा न तैस्तैः प्रयोगैरभिसंदध्युस्तथा कुर्यादर्जितैरितरैरिवोपायैरित्येष साङ्क्षेपिको न्याय इत्युपसंहारः । षाड्गुण्यस्यातिसंधानविरोधश्चैवं न भवति ।

कृत्यानामुपजापरक्षणाद्व्यसनेषु प्रतिकारात्स्वमण्डलसंग्रहाद्गुणोपायानां सम्यक्प्रयोगात्कर्मस्वभ्युत्थानमित्येवं द्रष्टव्यम् ॥१८०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अभिसंदध्युर्वञ्चयेयुः। सामासिकः** संक्षिप्तः ॥१८०॥

(३) **कुल्लूकः। यथैनं** राजानं मित्रादय उक्ता न बाधेरन् तथा सर्वसंविधानं कुर्यादित्येष सांक्षेपिको नयो नीतिः ॥१८०॥

(४) **राघवानन्दः।** राजा तु सर्वथाऽप्रमत्तः स्यादित्याह **यथेति। एनं** राजानं **नाभिसंदध्युः** नाभिभवेयुः। एष **सामासिकः** समासः संक्षेपस्तत्र भवः ॥१८०॥

(५) **नन्दनः।** अत्रायमनुष्ठेयार्थ इत्याह **यथैनमिति**॥१८०॥

(६) **रामचन्द्रः। यथा एनं** शरणागतं **मित्रोदासीनशत्रवः नाभिसंदध्युः** न संधेयुः तथा **सर्वं संविदध्यात्** कुर्यात् **एषः सामासिकः** संक्षिप्तः **नयः** सामादिरूपाणां न्यायः ॥१८०॥

(७) **मणिरामः। एनं** राजानं। **नाभिसंदध्युः** न बाधेरन्। **संविदध्यात्** सन्निधानं कुर्यात्। **सामासिको नयः** सांक्षेपिको नयः नीतिः ॥१८०-१८१॥

(८) **गोविन्दराजः।** यथेति। **यथैनं** राजानं मित्रादय उक्ता न वञ्चयेयुः **तथा सर्वं** संविधानं कुर्यात्। इत्येवं सांक्षेपिको नयो नीतिः ॥१८०॥

यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥१८१॥

(१) **मेधातिथिः।** इदानीमभियास्यतः कर्माह। यदोपचिकीर्षत्यरिराष्ट्रं प्रत्यभिमुखेन **तदानेन विधानेन** गच्छेदत्वरमाणः। वक्ष्यमाणोपन्यासः सुखावबोधनार्थः ॥१८१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यानमातिष्ठेत्** विग्रहार्थं यात्रामात्रार्थं वा ॥१८१॥

(३) **कुल्लूकः।** यदा पुनः शक्तः सन् शत्रुराष्ट्रं प्रति यात्रामारभेत्तदाऽ**नेन** वक्ष्यमाणप्रकारेण शत्रुदेशमत्वरमाणो गच्छेत् ॥१८१॥

(४) **राघवानन्दः।** कदाऽरिपुरं गन्तव्यं, कथं वा योद्धव्यं, कुत्र वा किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां तत्रादौ **यानमनुवदन्नुचितकालमाह यदा त्विति** त्रिभिः। मात्सर्यक्रोधाज्ञानैर्न गन्तव्यमित्याह यदा त्विति। प्रभुः सकलशक्तिसंपन्नः **यानं यायादित्यत्र** प्रकृतिः प्रत्ययोच्चारणार्था तेन यात्रां कुर्यादित्यर्थः। केन? अनेन वक्ष्यमाणेन, शनैर्यायात्र तु हठात् ॥१८१॥

(५) **नन्दनः।** अथ यात्रां प्रस्तौति **यदेति। अनेन** वक्ष्यमाणेन ॥१८१॥

(६) **रामचन्द्रः। प्रभुः अरिराष्ट्रं प्रति** यदा यानं गमनं आतिष्ठेत् गच्छे**त्तदा अनेन** विधानेन वक्ष्यमाणलक्षणेन **अरिपुरं शनैः यायाद्** गच्छेदित्यर्थः ॥१८१॥

(८) **गोविन्दराजः। यदेति।** यदा त्वरिराष्ट्रं प्रति यात्रामारभेत शक्तः संस्तदाऽनेन वक्ष्यमाणेन प्रकारेण शत्रुदेशे त्वरमाणो गच्छेत् ॥१८१॥

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः।
फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥१८२॥

(१) **मेधातिथिः।** यातव्यापेक्षया बलापेक्षया दीर्घं योद्धुमिच्छन्बलप्रायः शारदवासन्तिकसस्यप्रायं परराष्ट्रं **मार्गशीर्षे यायात्।** अत्र हि गच्छन् शारदं फलं गृहादिगतं सुखं

गृह्णाति, वासन्तं सस्यमुपहरति । कालश्च महान्दुर्गोपरोधादिकार्यक्षमो मार्गश्च प्रसिद्धवक्रपयो-पभृतकाशोदकवीरुधो न भवन्ति, कालश्च नात्युष्णशीतः । उपचितमपि न सस्यं नानाप्रयुक्त प्रियं सस्यत्रयोपघातकालविप्रकर्षापेक्षया च पर आश्रयं संधत्ते । उभयसस्योपघातावकर्षणं-सम्यक्कृतं भवत्यात्मनश्च बलापचय इति। उपघातमात्रचिकीर्षया परदेशादेरल्पकालसाध्ये वा यातरि, बलप्रायः फाल्गुनचैत्रयोर्यायात् वासन्तिकसस्यप्रायदेशम् । तदाप्यात्मनो यवमादि भवति, परोपघातक्षेत्रगतसस्योपघातात् । **यथाबलमिति** । येन प्रकारेण बलानुरूपं यायादित्यर्थः ॥१८२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **मार्गशीर्ष इति** मुख्यः पक्षः, तत्कालेऽन्नबाहुल्यात् शुभे ग्रह-शुद्ध्यादियुक्ते । **फाल्गुनं चैत्रमिति** मध्यमः, तदापि यवान्नसंभवात् ॥१८२॥

(३) **कुल्लूकः** । यश्चतुरङ्गबलोपेतो राजा करिरथादिगमनविलम्बेन विलम्बितप्रयाणः तथा हैमन्तिकसस्यबहुलं च परराष्ट्रं जिगमिषुः समुपगमनाय शोभने **मार्गशीर्षे** मासि यात्रां कुर्यात् । यः पुनरश्वबलप्रायो नृपतिः शीघ्रगतिर्वा सर्वसस्यबहुलं परराष्ट्रं यियासुः स **फाल्गुने चैत्रे** वा मासे स्वबलयोग्यकालानतिक्रमेण **यायात्**, अत एव मन्वर्थव्यापारपरं संक्षेपेण याज्ञ-**वल्क्यवचनम्** (आचार. १३।३४८) 'यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत्' ॥१८२॥

(४) **राघवानन्दः** । अत्र **मार्गशीर्षा**दिर्व्यवस्थितविकल्पपरः । तत्र रथप्रधानः पार्थिवो मार्गशीर्षे गच्छेत् । चक्रवाताद्यभावे । अश्वप्रधानः **फाल्गुने** । पदातिप्रधानश्चैत्रे ॥१८२॥

(५) **नन्दनः** । **यायात्**कुर्यात् **मासौ** प्रतिमासयोरिति यावत् ॥१८२॥

(६) **रामचन्द्रः** । फाल्गुनं वा चैत्रं वा एतौ द्वौ **मासौ** यात्रां प्रति शुभौ । **यथाबलं** स्वबलानुसारं **यात्रां यायात्** ॥१८२॥

(७) **मणिरामः** । यानमासानाह **मार्गशीर्ष इति** ॥१८२॥

(८) **गोविन्दराजः** । **मार्गशीर्ष इति** । यश्चतुरङ्गबलप्रायो महीपतिः स मार्गशीर्षे मासि शुभे प्रचुरतरयवसं धान्यरथमार्गोपेते तच्छुभे दीर्घकालमग्रतो वाऽऽसन्नसस्यप्रत्यासन्ने यात्रां कुर्यात् । यः पुनरश्वबलप्रायो वासन्तसस्यप्रायं देशं याति, अदीर्घकाल एव यस्य यात्रा स **फाल्गुने चैत्रे** वा एवं स्वबलयोग्यकालाऽनतिक्रमेण **यायात्** ॥१८२॥

अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम् ।
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥१८३॥

(१) **मेधातिथिः** । एतद्व्यतिरेके**णान्येष्वपि** प्रावृडादिकालेषु । **यदा मन्येतात्मनोऽ-वश्यंभावि विजयं तदा यायात्** । यदा हस्त्यश्वबलप्रायं वर्षास्वश्वबलं हस्तिबलं तदा हि स्वबल-कालप्रभावादेकान्तिको जयः । व्यसनं परस्य स्वबलकोशादिगतम् । तस्मिन्नुत्पन्ने स्वबलकाल-निरपेक्षो यायात् । व्यसनपीडितो हि शत्रुः साध्यो भवति । काष्ठमिव गुणोपयुक्तसन्नियोगमात्रा-देव विनश्यति । विगृह्येति यातव्यमेवावष्टभ्याहूय यायात् । महानस्मिन्नेवावगम्यते ॥१८३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अन्येष्वपीति** । त्वधमः । कार्यविशेषोदयश्चात्र निमित्तं **विगृह्य** विग्रहं भाविनमुद्घुष्य कथंचिद्विग्रहज्ञानमात्रेण परस्य प्रणतिसंभवात् । रिपोर्व्यसने चोत्थिते न कालनियम इति **तदा** सर्व एव मुख्यः काल इत्यर्थः ॥१८३॥

(३) **कुल्लूकः**। उक्तकालव्यतिरिक्तेषु यदात्मनो निश्चितं **जयमवगच्छेत्**तदा स्वबल-योग्यकाले ग्रीष्मादावपि हस्त्यश्वादिबलप्रायो **विगृह्यैव** यात्रां कुर्यात्। शत्रोश्चामात्यादिप्रकृति-गोचरदण्डपारुष्यादिव्यसने जातेऽरिपक्षभूतायां तत्प्रकृतावप्युक्तकालादन्यत्रापि **यायात्** ॥१८॥

(४) **राघवानन्दः**। नौगजप्रधानो वर्षास्वित्याह **अन्येष्वपीति**। कर्दमनदीप्लवनादेरन्यै-रसाध्यत्वात्। विगृह्य विग्रहं करिष्यामीति। उक्तव्यवस्थितिं निराह **व्यसने चोत्थित इति**। दैवात्सैन्यामात्यादीनां दण्डपारुष्यादिना कोपे सतीत्यर्थः ॥१८३॥

(५) **नन्दनः**। **कालेषु** मासेष्वित्यर्थः। **व्यसने** मित्रबलादीनां व्यापत्तौ ॥१८३॥

(६) **रामचन्द्रः**। अन्येषु **कालेषु** ध्रुवं जयं यदा पश्येत्तदा **विगृह्यैव** विग्रहं भाविनमुद्घुष्य कथंचिद्विग्रहज्ञानमात्रेण परस्य प्रणतिसंभवात् यात्रां यायात्। रिपोः स्वशत्रोर्व्यसने **उत्थिते** सति न संग्रामार्हकालनियमः ॥१८३॥

(७) **मणिरामः**। **विगृह्यैव** हस्त्यश्वादिबलं गृहीत्वैव ॥१८३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अन्येष्विति**। उक्तकालव्यतिरिक्तेष्वपि कालेषु यदात्मनो निश्चितं जयमाशङ्केत तदा हस्तिबलप्रायोऽश्वबलप्रायो, वर्षास्वश्वबलप्रायो हस्तिबलप्रायो ग्रीष्मे तदा विगृह्यैव यात्रां कुर्यात्। शत्रोश्च प्रकृतिकोपादौ **व्यसने** उत्पन्ने उक्तकालव्यतिरिक्तेऽपि काले यायात् ॥१८३॥

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि।
उपगृह्यास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च ॥१८४॥

(१) **मेधातिथिः**। 'मूले' स्वदुर्गराष्ट्रे कुर्यादथ पार्ष्णिग्राहश्च। तत्र 'विधानं' प्रतिविधानं कृत्वा दुर्गं तावत्प्रभूतधान्यादिकं सुसज्जयन्त्रप्राकारपरिखादि कार्यम्। राष्ट्रस्यापि—**स्वबलं** श्रेणीबलेभ्यो रक्षां विधाय कुर्याद्दानमानेभ्य उपसंयम्य प्रत्यन्तेषु प्रक्षेप्तव्यं पार्ष्णिग्राहं **प्रति** प्राह। तत्समर्थश्च बलैकदेशः स्वराष्ट्रे स्थापयितव्यः। यात्राप्रयोजनं **यात्रिकं** हस्त्यश्वादि-बलयोग्यं च प्रहरणधारणादिसज्जम्। **यथाविधि** परोपदेशं कृत्वा। **आस्पदं प्रतिष्ठानम्**। किं तर्ह्येतोऽपरकीयाः क्रुद्धादयो द्रष्टव्यास्तानुपगृह्य स्वीकृत्याकारस्य परविषये निवृत्तेस्त-ज्ज्ञानाय **सम्यग्**यथावद्**विधाय** प्रयुज्य। किमयं दृष्टोपसंग्रहं कर्तुमारब्धमुत शत्रुपरिमण्डलं कोपयितुमथ मध्यममुदासीनं वा संश्रयितुम्, तथा मूल्यात्रां वा हर्तुकामो विधिवच्छेदं वा कर्तुकाम, इत्यादि यथा चैतदेवं तथा ॥१८४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। मूले स्थिरशिबिरे। **यात्रिकं** यात्रायोग्यं संनाहादि विधाय। **आस्पदं** शिबिरस्थानं गम्यदेशे परिगृह्य ॥१८४॥

(३) **कुल्लूकः**। **मूले** स्वीयदुर्गराष्ट्ररूपे पार्ष्णिग्राहसंविधानं प्रधानपुरुषाधिष्ठितरक्षार्थं सैन्यैकदेशस्थापनरूपं प्रतिविधानं कृत्वा यात्रोपयोगि च वाहनायुधवर्म यात्राविधानं यथाशास्त्रं कृत्वा परमण्डलगतस्य च येनास्यावस्थानं भवति तदुपगृह्य तदीयान्भृत्यपक्षानात्मसात्कृत्वा चारांश्च कापटिकादीञ्छत्रुदेशवार्ताज्ञापनार्थं प्रस्थाप्य सम्यक्कृतया जाङ्गलानूपाटविकविषय-भेदेन त्रिविधं पन्थानं मार्गं शोधिततरुगुल्मादिच्छेदनिम्नोन्नतादिसमीकरणादिना संशोध्य तथा हस्त्यश्वरथपदातिसेनाकर्मकरात्मकं षड्विधं बलं यथोपयोगमाहारौषधसत्कारादिना संशोध्य सांपरायिकं संपरायः संग्रामः तदुपचितविधिना शत्रुदेशमत्वरया गच्छेत् ॥१८४–१८५॥

(४) **राघवानन्दः**। कथं प्रवेष्टव्यमित्यस्योत्तरमाह **कृत्वेति** चतुर्भिः। **मूले** स्वराष्ट्रे प्रधानपुरुषाधिष्ठितं स्वराष्ट्ररक्षणक्षमं स्वसैन्यं स्थापयित्वा। **आस्पदं** येनास्पदेनावस्थानं भवति परकीयात्मसात्करणे तेषां परकीयभृत्यानां स्वकीयभृत्यवद्वस्त्रगृहान्नादि। चारान्प्रच्छन्न-दूतान्कार्पटिकादीन्पूर्वोक्तान् शत्रुदेशज्ञापनार्थं विधाय नियुज्य ॥१८४॥

(५) **नन्दनः**। **मूले** पुरराष्ट्रलक्षणे **विधानं** संविधानम् यात्रायोग्यं यात्रिकं तण्डुल-मुद्गादिकम् **आस्पदं** निर्मितगृहादिकम् यायादित्येव ॥१८४॥

(६) **रामचन्द्रः**। युग्मं। **मूले** स्थिरशिबिरे अग्रामे वसतिस्थाने **विधानं** रक्षां कृत्वा अरिपुरं शनैर्यायात्। किं कृत्वा? यात्रिकं संग्रामयोग्यं सन्नाहादिकं **यथाविधि उपगृह्य आस्पदं** शिबिरस्थानं **उपगृह्य** ॥१८४॥

(७) **मणिरामः**। **मूले** स्वीयदुर्गादौ **विधानं कृत्वा** रक्षार्थं प्रधानपुरुषाधिष्ठितसेन्यैकदेश-स्थापनरूपं। **यात्रिकं** वाहनयुद्धवर्मादिकं **उपगृह्य**। **आस्पदं** च उपगृह्य परमं इलगणस्य येनाव-स्थानं भवति तदुपगृह्य, तदीयभृत्यानात्मसात्कृत्येत्यर्थः। **चारान् विधाय** शत्रुदेश-वार्ताज्ञानार्थं प्रस्थाप्य ॥१८४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **कृत्वेति**। **संशोध्येति**। पार्ष्णिग्राहसन्धानजनपददुर्गसंरक्षण-क्रुद्धादिवर्गोपदेशमनादिकं मूलमात्मदुर्गराष्ट्ररूपे संविधानं कृत्वा उपयोगिवाहनायुधचर्मम-न्त्रादिविधानं यथाशास्त्रं कृत्वा परमण्डलगतस्य येनास्पदमवस्थानं भवति तदुपगृह्य तदीयान् भृत्यपक्षानात्मसात्कृत्य परान् स्वकार्पटिकादीन् परमण्डलवार्तां च योधार्थं सम्यगवस्थाप्य, जाङ्गलानूपाटविकभेदेन त्रिविधं पन्थानं मार्गरोधकगुल्मादिच्छेदनिम्नोन्नतादिसमीक-रणोदपानखननादिना संशोध्य, तथा हस्त्यश्वरथपदातिसेनापतिकर्मकरात्मिकं षड्विधं बलं स्वकं, यथोयथोगमाहारौषधसत्कारपूरणादिना संशोध्य साङ्ग्रामिकविधिना शत्रुदे-शमत्वरया व्रजेत् ॥१८४–१८५॥

संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकम्।
सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥१८५॥

(१) **मेधातिथिः**। त्रिविधः पन्था जाङ्गल आतप आटविक इति। केचिदाटविकस्थाने वनप्रक्षेपात् त्रिविध इति। अपर उन्नतो निम्नः सम इत्येवं त्रिविधम्। **संशोध्य** मार्गरोधिवृ-क्षगुल्मलताविच्छेदेन स्थलनिम्नयोः समीकरणं नदीगर्तयोस्तीर्थकरणं पथि रोधकव्यालसमुच्छेदः प्रवर्तकानामार्समीकरणं यवससेनादिमत्ता चेति। **षड्विधं बलमिति केचित्**। हस्त्यश्वरथ-पदातिसेनाकोशकर्मकरात्मकं षड्विधं बलमित्यन्ये। कोशस्थाने प्रक्षेपणमित्यपरे। मौलभृ-त्यश्रेणिमित्रामित्राटविकबलभेदात्। सांपरायिकविधानेन। 'सांपरायिक'युद्धे कृच्छ्रम्, तत्प्रयोजनं यस्य **तत्सांपरायिकं** दुर्गकल्पेन वा रिपुं प्रति **यायात्**। स च सैन्यनिवेशस्तेषु तेषु च स्थानेषु स्थावरजङ्गमदण्डो बहुमुखपरिघफलकशाखाभिः प्राकार इत्यादिस्तादृश-स्थापितः। विशेषतस्तु यात्रागतः ॥१८५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **त्रिविधं मार्गं** जाङ्गलानूपाटविकमिति कश्चित्। ग्रामारण्यपर्वत-रूपमिति तु युक्तम्। **षड्विधं बलं** हस्त्यश्वरथपदातयश्चत्वारः हस्त्याद्यारोहकाः शस्त्रोपनायका-

श्रोत द्वाविति षड्विधम् । केचित्तु हस्त्यारोहकादय एकविधा वश्याः परेति षड्विधतामाहुः । **सांपरायिककल्पेन** संग्रामयोग्येन विधानेन । शनैर्यदि मध्ये परः सन्दध्यादित्याशया ॥१८५॥

(४) **राघवानन्दः** । **त्रिविधं** जाङ्गलाटविकानूपभेदेन तत्संशोध्य मार्गविरोधिततरुगुल्मनिम्नोन्नतादिच्छेदसमीकरणादिना तत्र जाङ्गलस्य लक्षणमुक्तम् । आटविकं अटवी वनं, तत्प्रायमाटविकं तस्य छेदेन । अनूपं जलप्रायं 'जलप्रायमनूपं स्या'दित्यभिधानात् । तस्य **पूरणेन षड्विधं** हस्त्यश्वरथपदातिसेनापतिकर्मकारात्मकं संशोध्य च बलस्य च संशोधनमारोग्यभावादिचिकित्सा । **सांपरायिककल्पेन** संपरायः संग्रामः, तदुचितविधिना पूर्वापरानुसन्धानं विना न गन्तव्यमित्याह **शनैरिति** ॥१८५॥

(५) **नन्दनः** । **त्रिविधं** जाङ्गलमनूपमाटविकञ्च बलस्य षड्विधत्वकामन्दकेनोक्तम् 'मौलं भृतं श्रेणिसुहृद्द्विषदाटविकं बलम् । षड्विधन्तु बलं व्यूह्य द्विषतोऽभिमुखं व्रजेदि'ति **सांपरायिककल्पेन** युद्धार्हसन्नाहेन आयुधौषधादिसंपादनेनेति यावत् ॥१८५॥

(६) **रामचन्द्रः** । **मार्गं त्रिविधं** जाङ्गलं आटविकं ग्रामारण्यपर्वतरूपम् । **षड्विधं** स्वकं बलं संगृह्य षड्विधं हस्त्यश्वरथपदातयः हस्त्यश्वाद्यारोहकाः शस्त्रोपनायकाश्चेति । **सांपरायिककल्पेन** संग्रामयोग्येन विधानेन ॥१८५॥

(७) **मणिरामः** । **त्रिविधो मार्गः** जांगलमनूपाऽऽटविकदेशभेदेन त्रिविधं पंथानं संशोध्य, तरुगुल्मादिछेदनिम्नोन्नतादिसमीकरणादिना । षड्विधं बलं. हस्त्यश्वरथपदातिसेनाकर्मकरात्मकं संशोध्य आहारौषधसंपादनादिना सांपरायिककल्पेन संपरायः संग्रामः तदुचितविधिना अरिपुरं शनैः अत्वरया यायात् ॥१८५॥

शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥१८६॥

(१) **मेधातिथिः** । **शत्रुसेविनि । गूढे** प्रच्छन्ने **मित्रे गतप्रत्यागते च युक्ततरः** स्यात् । अभियुक्ततर आदृततरो भवेन्न विश्वसेदित्यर्थः । यस्मात्स **कष्टतरो रिपुर**न्येभ्यः क्रुद्धादिभ्यः । एवं च युक्ततरवचनात्कष्टतरवचनाच्च गतप्रत्यागतमग्राह्यमन्यस्येति गम्यते । स चतुर्विधः । कारणाद्गतस्ततो विपरीतकारणादागतो यथा दोषेण गतः पुनरागतो गुणमुभयोः परित्यज्य । कारणेनागत इति यः स त्याज्यो लघुबुद्धित्वाद्यत्किंचित्कारीति । पुनरस्य प्रत्ययस्तु **न** कार्यः । कारणाद्गतः कारणागतः, यथा स्वामिदोषेण गतः परस्मात्स्वदोषेण गत इति सत्कर्तव्यो यदि सङ्गित्वादागतस्ततो ग्राह्यः । अथ परप्रयुक्तस्तेन वा दोषेणापकर्तुकाम इति ततो नेति परराष्ट्रं प्रत्य भिप्रस्थितः ॥१८६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्वस्य मित्रतामापन्ने विगूढे **शत्रुसेविनि** शङ्कितः स्यात् । तथा गतप्रत्यागते रिपुसमीपं गत्वा पुनरागत्य प्रविष्टेऽत्र॥१८६॥

(३) **कुल्लूकः** । यन्मित्रं गूढं कृत्वा शत्रुं सेवते, यश्च भृत्यादिः पूर्वं विरागाद्गतः पश्चादागतः तयोः सावधानो भवेत् यस्मात्तावतिशयेन दुर्निग्रहो रिपुः ॥१८६॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच **शत्र्विति । शत्रुसेविनि** शत्रोरेवानुकूले युक्ततरोऽतिशयप्रयत्नवान् । तत्र हेतुर्गते गमनोन्मुखे मित्रवदाचरति प्रकटितद्वारादिनानुकूलः प्रत्यागते प्रत्या**गमन**ोद्यते तद्द्वारावरोधेन प्रतिकूल एव पुनरागमस्य तेनैवासंभवात् । **गूढे शत्रुसेविनि** मित्रे मित्रवदाचरत्यपि शत्रुपक्षपातिनि अतः **स हि रिपोरपि कष्टतरः** ॥१८६॥

(५) **नन्दनः । शत्रुसेविनीति** । द्वयं मित्रविशेषणं गतप्रत्यागते आत्मसकाशाच्छत्रुं गत्वा तत्सकाशात् प्रत्यागते सति इति द्वयोः प्रत्येकं परामर्शः ॥१८६॥

(६) **रामचन्द्रः । शत्रुसेविनि मित्रे** राजा **युक्ततरः** अतिशयेन युक्तो युक्ततरः, सावधानः भवेत् । च पुनः **गतप्रत्यागते** गमनागमने शत्रोः । **स रिपुः कष्टतरः** ॥१८६॥

(७) **मणिरामः । मित्रे गूढे शत्रुसेविनि** मित्रं गूढं कृत्वा शत्रुं सेवते तस्मिन्मित्रे गतप्रत्यागते च भृत्ये प्रथमतो गतः पश्चात्पुनरागतः तादृशे भृत्ये वा **युक्ततरः** सावधानो भवेत् । हि यस्मात् तावतिशयेन रिपू ॥१८६॥

(८) **गोविन्दराजः । शत्रुसेविनीति** । गतप्रत्यागते चैव तौ हि कष्टतरौ रिपू । यस्मिन्मित्रं गूढं कृत्वा शत्रुं सेवते, यश्च भृत्यादिः पूर्वं विरागाद्गतः पश्चादागतस्तयोः सावधानो भवेत् यस्मात्तावतिशयेन रिपू कष्टतरौ ॥१८६॥

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥१८७॥

(३) **कुल्लूकः** । दण्डाकृतिव्यूहरचनादि **दण्डव्यूहः** एवं शकटादिव्यूहा अपि । तत्राग्रे बलाध्यक्षो, मध्ये राजा, पश्चात्सेनापतिः, पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपे घोटकास्ततः पदातय इत्येवं कृतरचनो दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूहस्तेन तद्यातव्यं मार्गं सर्वतो भये सति **यायात्** । सूच्याकाराग्रः पश्चात्पृथुलः शकटव्यूहस्तेन पृष्ठतो भये सति गच्छेत् । सूक्ष्ममुखः पश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः, एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहस्ताभ्यां पार्श्वयोर्भये सति व्रजेत् । **वराह**विपर्ययेण मकरव्यूहस्तेनाग्रे पश्चाच्चोभयत्र भये सति गच्छेत् । पिपीलिकापङ्क्तिरिवाग्रपश्चाद्भावेन संहतरूपतया यत्र यत्र सैनिकावस्थानं स शीघ्रप्रवीरपुरुषमुखः सूचीव्यूहस्तेनाग्रतो भये सति **यायात्** ॥१८७॥

(४) **राघवानन्दः** । व्यूहे दण्डादिपदप्रक्षेपस्तदाकृतिसूचनार्थः । व्यूहस्तु सेनायाः संस्थानं तेऽत्र सप्त तत्र । **दण्डव्यूहो** यस्याग्रे बलाध्यक्षो, मध्ये नृपतिः, पश्चात्सेनापतिः, पार्श्वे करिणस्तत्समीपेऽश्वादयः, ततः पदातय इत्येवं रचनाविशेषो दण्डाकार इति सर्वतो भये मार्गे तेन व्यूहेन रिपो राष्ट्रं **याया**दित्यन्वयः । पृष्ठतो भये च **शकटव्यूहः** स च सूच्यग्रः पश्चात्पृथुः । **वराहस्तु** सूक्ष्ममुखः पश्चादपि तथा पृथुमध्यः स एव **मकरो**ऽतीवदीर्घः, एतौ तु पार्श्वतो भयेऽपि । पिपीलिकापङ्क्तिरूपोऽग्रे दीर्घा वीरपुरुषप्रमुखाः पश्चाद्भागे संहता यत्र सैनिकाः । **सूचीव्यूहः** स एवाग्रतो भये । **गारुडस्त्व**ग्रे पश्चाच्च सूक्ष्मः प्रसारितपक्षवद्दीर्घः पृथूदर इति तत्र समायां भुवि दण्डगरुडसूचीभिर्यायाद्विषमायां संकटायां **शकटमकरवराहैरिति** ॥१८७॥

(५) **नन्दनः** । दण्डगरुडादयो व्यूहा नामसदृशाः कार्याः ॥१८७॥

(६) **रामचन्द्रः** । **दण्डव्यूहेन** दण्डशकटाद्याकृतिसाम्येन व्यूहभेदस्य गौणी संज्ञा । तेन मार्गे **यायात्** ॥१८७॥

(७) **मणिरामः** । व्यूहानाह **दंडेति** । दंडव्यूहः दंडाकारव्यूहः । **शकटेन** शकटाकारेण । एवमग्रेऽपि । तत्र अग्रे बलाध्यक्षः, मध्ये राजा, पश्चात्सेनापतिः, पार्श्वयोर्हस्तिनः, तत्समीपे अश्वाः, तदनंतरं पत्तयः, एवं दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दंडव्यूहः, तेन व्यूहेन सर्वतो भये सति **यायात्** ।

सूच्याकाराग्रः पश्चात्पृथुलः शकटः तेन पृष्ठतो भये सति गच्छेत् । सूक्ष्ममुखपृष्ठः पृथुमध्यो **वराहः** । एष एव पृथुतरमध्यो गरुडः । ताभ्यां पार्श्वभये सति गच्छेत् । स्थूलमुखः पश्चाद्भागः सूक्ष्मव्योमकरः तेनाऽग्रे पृष्ठे च भये सति गच्छेत् । पिपीलिकापंक्तिरिव अग्रपश्चाद्भागेनासंहतरूपया यत्र सैनिकास्थानं स शीघ्रप्रवीरपुरुषमुखः **सूचीव्यूहः** तेनाऽग्रतो भये सति **यायात्** ॥१८७॥

(८) **गोविन्दराजः । दण्डव्यूहेनेति ।** दण्डाकृतिव्यूहरचना व्यूहः, एवं शकटादिव्यूहोऽपि । तत्राग्रे च बलाध्यक्षो, मध्ये राजा, पश्चात्सेनापतिः, पार्श्वयोर्हस्तिनः, तत्समीपे अश्वाः, ततः पदातयः, एवं कृतरचनो दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूहस्तेन तं यातव्यं मार्गं सर्वतो भये सति यायात् । सूच्याकाराग्रः पश्चात्पृथुः शकटव्यूहस्तेन पार्श्वतो भये सति व्रजेत् । वराहविपर्ययेण मकरव्यूहस्तेनाग्रे पश्चाद्भागे भये सति गच्छेत् । पिपीलिकापङ्क्तिवत् अग्रपश्चाद्भागेना-संहतरूपतया यत्र सैनिकाऽवस्थानं स दीर्घप्रचारः पुरुषमुखः सूचीव्यूहस्तेनाग्रतो भये सति **यायात्** ॥१८७॥

यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥१८८॥

(१) **मेधातिथिः** । तस्मिन्पथि यस्मात्प्रदेशात्परहितकारिभ्यो भयाशङ्का स्यात्तेन प्रदेशेन पूर्वगृहा**द्विस्तारयेद्बलम्,** गव्यूतिमात्रमधिकं वा । यवसंपन्नदृढप्रहारविस्तीर्णशत्रुपुष्ट-परस्परमवरुद्धरथिकाश्वारोहकरिबलान्यवहितानि भवन्ति । समन्ताद्विभृतपरिमण्डलो मध्यनिविष्टविजिगीषुः **पद्मव्यूहः** । एवं नित्यं **निविशेत्**पुरान्निर्गच्छेद्ग्रामाद्वा ॥१८८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एषां च विकल्पेन करणे निमित्तमाह **यतश्चेति** । **निविशेत** शिबिरं कुर्यात् ॥१८८॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्या दिशः शत्रु**भयमाशङ्केत्** तस्यामेव **बलं विस्तारयेत्** समविस्तृत-परिमण्डलो मध्योपविष्टजिगीषुः पद्मव्यूहस्तेन पुरान्निर्गत्य सर्वदा कपटनिवेशनं कुर्यात् ॥१८८॥

(४) **राघवानन्दः** । कथं स्थातव्यमित्यस्योत्तरमाह **यत इति** । **विस्तारयेत्** गव्यूति-मात्रमधिकं वा युद्धे संपन्नगूढप्रहारिभिरिति । **पद्मव्यूहस्तु** समंततो विस्तृतसेनो मध्यस्थितनृपतिः । अनेन रिपुपुरं प्रविश्य निवेशं कुर्यात् । **मेधातिथिस्तु** समन्ताद्विस्तृतपरिमण्डलो मध्यनिविष्ट-विजिगीषुः पद्मव्यूह इति । **आशंकेत भयं** यस्मादिति च पारं करोति ॥१८८॥

(६) **रामचन्द्रः** । यतो दिग्भ्यः **भयमाशंङ्केत् ततः बलं** सैन्यं **विस्तारयेत्** ॥१८८॥

(७) **मणिरामः** । **यतः** यस्यां दिशि । समविस्तृतपरिमण्डलो रथोपविष्टो विजिगीषुः **पद्मव्यूहः** तेन पुरान्निर्गत्य **सदा** सर्वदा **स्वयं निविशेत्.** व्यूहनिवेशनं कुर्यात् ॥१८८॥

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥१८९॥

(१) **मेधातिथिः । सेनापतिः,** समग्रस्य धनस्याधिपति**र्बलाध्यक्षः,** तयोर्बहुत्वाभावाद्-द्विवचननिर्देशाच्च सर्वदिक्षु तदसंभव इति, तत्पुरुषास्तच्छब्देनोच्यन्ते । तदीयपुरुषसन्निवेशाच्च **सर्वदिक्षु** तावेव सन्निवेशितौ भवतः । तेन भिन्नैस्तुरगगजादिभिस्तत्प्रतिबद्धनिवेशानां संयोधनाय

समन्ततो निवेश्य, गिरिं वनं गर्तं वा पृष्ठतोऽध्यक्षं कृत्वा। यतो भयमाशङ्केत् यया सा प्राची दिग्भवति। एवं निवेशं कुर्यादभिमुखनिर्गमार्थमिव विद्वद्भिः ॥१८९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **सेनापतिः**, सैन्ये प्रधानभूतः स्वयं योद्धा **बलाध्यक्षो** बलावेक्षकः। **प्राचीं तामिति**। तत्संमुखो निविशेतेत्यर्थः ॥१८९॥

(३) **कुल्लूकः**। हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पतिः कार्यः, सच पत्तिक उच्यते। पत्तिकदशकस्यैकः पतिः **सेनापतिरुच्यते**। तद्दशकस्यैकः सेनानायकः। स एव च बलाध्यक्षः **सेनापतिबलाध्यक्षौ** समस्तासु दिक्षु संघर्षयुद्धार्थं नियोजयेत्। यस्याश्च दिशो यदा भयमाशङ्केत तदा तामग्रे दिशं कुर्यात् ॥१८९॥

(४) **राघवानन्दः**। अत्र कृत्यविशेषमाह **सेनापतीति**। अत्र च एकेभैकरथात्र्यश्वापत्तिः पञ्चपदातिकेति (?)। हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पत्तिः स पत्तिः पत्तिदशाध्यक्षः सेनापतिस्तद्दशाध्यक्षो **बलाध्यक्ष इति** तौ चतुर्दिक्षु **निवेशयेत्**। **प्राचीं तां** शङ्कास्पदां दिशं अग्रे कृत्वा तिष्ठेदिति भावः ॥१८९॥

(५) **नन्दनः**। **बलाध्यक्षो** बलानुसन्धायकः। **तां दिशं प्राचीं कल्पयेत्**। तां दिशमभिमुखो निविशेत् इत्यर्थः ॥१८९॥

(६) **रामचन्द्रः**। राजा **सेनापतिबलाध्यक्षौ** सर्वदिक्षु **निवेशयेत्**। **यस्यां भयमाशङ्केत्तां** दिशं **प्राचीं** कल्पयेत्। **प्राचीमिति**। तत्संमुखो भूत्वा निवेशयेदित्यर्थः ॥१८९॥

(७) **मणिरामः**। सेनापतिदशकस्य नायकः **बलाध्यक्षः**। तां भययुक्तां दिशम्। **प्राचीं** अग्रे कुर्यात्, प्रथमतस्तस्यां दिशि युद्धं कुर्यादित्यर्थः ॥१८९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **सेनापतिबलाध्यक्षाविति**। हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पतिः कार्यः, स पत्तिक उच्यते। पत्तिकदशकस्यैकः पतिः स **सेनापतिः**। तद्दशकस्यैकः स नायकः। स एव च **बलाध्यक्षः**, तौ सर्वासु दिक्ष्वनेकप्रधानत्वे सति संघर्षयुद्धार्थं नियोजयेत्। यस्याश्च दिशो भयमाशङ्केत् तामग्रे दिशं कुर्यात् ॥१८९॥

गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समन्ततः।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥१९०॥

(१) **मेधातिथिः**। **गुल्मान्मनुष्यसमवायान्**। केचित्साक्षात्समन्ततः सशङ्खपटहा, अन्ये विपरीतास्तत्र चोत्पन्नं दुश्चिकित्स्यं महते चानर्थाय। गुणैर्विशेषयति **आप्ता**नाप्तसदृशानित्यभेदार्थम्। **कृतसंज्ञान्**। कृता संज्ञा सम्बोधनाय यैस्ते कृतसंज्ञास्तानवसरे युद्धेषु शङ्खभेरीनादध्वजादिभिर्वाद्यैस्तूर्यमेवाहरिष्यामस्तदपगमाशङ्कायां चैवमेव कुर्यात्। शङ्खे आहते ध्वजे वोच्छ्रिते पृथक्पृथगवस्थातव्यम्, एवं संहतैरेवं प्रहर्तव्यं, एवं व्यावर्तितव्यमित्यादि स्थितम्। **स्थाने कुशलाः** अन्यैः शूरैः शक्यमागन्तुं समेतेन शक्यमस्मिन् वयमपृथक् परे पृथगित्यादि। **युद्धे** अनुसरणादौ **कुशला** भवन्तः संहतकैर्योधनीयाप्रसारं कृत्वा प्रविष्टाः पृष्ठदेशात् प्रहारिणः चित्रं योजयितव्याः, भग्नानामनेकायनशतानां पृष्ठं ग्राह्यमित्यादि। **अभीरवः** अनेन विस्तीर्णसमेताः। **अविकारिणो**ऽभेदात्मकैर्युक्तमपरस्य। एवमेतान्गुल्मान्**समन्तत**स्तिसृषु दिक्षु गव्यूतिमात्रव्यापी प्रत्यहंमनियतदेशान् बहून् स्थपतेर्भयप्रतिबोधनार्थमवहिते भेदादरिजनो

विश्वस्तो भवति, दानमानकार्यदर्शनादिभिरपवृत्ते युद्धेऽमात्यादिभिः सह सर्वेषां स्वार्थः संग्रामो मम नाममात्रं राजेति सर्वे वयं समानविभवोपभोगाय जये राज्यं पराजये स्वर्ग इति हेतुनाऽऽगताः ॥१९०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। गुल्मान् गुल्मदेशस्थान्। **कृतसंज्ञानै**तत्संकेतज्ञस्यैव प्रवेशादय इति संकेतं कृत्वा। **स्थाने** गुल्मस्थानावस्थाने। **युद्धे** युद्धादिभूमिस्थाने। **कुशलान्** कृतानुभवान्। अभीरून् संग्राममरणादभीतान्। **अविकारिणः** आप्तत्वे सत्यपि कदाचिदागन्तुकविचार-रहितान् ॥१९०॥

(३) **कुल्लूकः**। **गुल्मान्**सैन्यैकदेशा**नाप्त**पुरुषाधिष्ठितान् स्थानापसरणयुद्धार्थं कृतभेरी-पटहशङ्खादिसंकेतानवस्थानयुद्धयोः प्रवीणान्निर्भयानव्यभिचारिणः सेनापतिबलाध्यक्षान्दूरतः सर्वदिक्षु पारक्यप्रवेशवारणाय शत्रुचेष्टापरिज्ञानाय च नियोजयेत् ॥१९०॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **गुल्मानाप्त**पुरुषाधिष्ठितसैन्यैकदेशान् **कृतसंज्ञान्** युद्धोद्यम-सूचकभेरीपटहशङ्खादिसङ्केतान् सेनापतिबलाध्यक्षयोर्दूरतः स्थापयेदित्यन्वयः। **कुशलान्** अव-स्थानयुद्धयोः। **अविकारिणो** धनलोभादिना विकर्तुमशीलान् ॥१९०॥

(५) **नन्दनः**। सेनानिवेशविशेषो **गुल्मः स्थाने**ऽपलायने। **अविकारिणः** अकृतापराधान् ॥१९०॥

(६) **रामचन्द्रः**। सेनायाः समन्ततः **कृतसंज्ञान्** शिरस्युपरि। पत्रं पुष्पं धारयेदित्यर्थः। एतादृशान् **गुल्मान्** रक्षकान् **आप्तान्** स्थापयेत् **स्थाने** युद्धस्थाने **युद्धे च कुशलान्** ॥१९०॥

(७) **मणिरामः**। गुल्मान् सैन्यैकदेशान्। **कृतसंज्ञान्** स्थानापसरणवधज्ञानार्थंकृत-भेर्यादिशब्दसंकेतान्। **स्थाने युद्धे च** युद्धावस्थानयुद्धयोः **कुशलान्**। **अविकारिणः** अव्यभिचारिणः एतादृशान् सेनापतिबलाध्यक्षान् दूरतः सर्वदिक्षु शत्रुप्रवेशवारणाय शत्रुचेष्टाज्ञानाय च नियोजयेत् ॥१९०॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गुल्मानिति**। गुल्मान् स्थानकव्याप्तपुरुषाऽधिष्ठितान् स्थाना-पसरणयुद्धाद्यर्थंकृतशङ्खभेरीपटहदिसङ्केतान् वनावस्थानप्रणीतान्निर्भयान् अव्यभिचारान समन्तात्स्थापयेत् ॥१९०॥

संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून्।
सूच्या वज्रेण चैवैतान्व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥१९१॥

(१) **मेधातिथिः**। **असंहता** हि बलवद्विस्तीर्णं बलमासाद्यावयवशो विध्वंसनाय वाहनाघातः क्षयं यान्ति तद्विनाशे चोत्पन्ना इमेऽतोऽल्पानातमीया**न्संहतान्योध**येदन्योन्यापेक्षया युध्यमानान-भिघ्नत। इतरेतरानुग्रहात्परस्परानुरागात्स्पर्धायां च परान्संहतान्सोढुं समर्था भवन्ति। **कामं** यथेष्टं कार्यार्थं **बहून्विस्तारयेद्वि**प्रकीर्णान्योधयेदित्यादि मन्येत। भिन्नांस्तांश्चैतान्भयमेष्यति, परान्स्वान्वा बहून्दृष्ट्वा त्रासः स्यादिति। सूची पूर्वोक्तोऽक्षव्यूहभेदोऽग्रतः पृष्ठतश्च त्रिधा व्यवस्थितः पार्श्वयोर्भेदनम्। तेन चात्मानं सूचिव्यूहं विभज्य योधयेत्। सतां च सर्वव्यूहानां प्रतिष्ठाव्यूहनसमर्थाविति प्रतिगृहीतावेवं कारणात्। यदा तु परबले ह्येतावेव भवतस्तदा स्वे बले विपर्ययः कार्यः। तुल्यत्वे तु पुष्टिमत्त्वानुरक्तकुशलमाननप्रभूतैकार्थकारित्वादित्यतो विशेषे

यथासंभववाक्यैः। योधयेदिति वचनाद्राजा स्वयं तत्प्रतिसंधानार्थं व्यूहदुर्गाद्यमश्वे प्रतिग्रह-भूतस्तिष्ठेत्। **समानतन्त्रेणोक्तम्** "द्वे शते धनुषां गत्वा राजा तिष्ठेत्प्रतिग्रहः। भिन्नसंघातनार्थं तु न युध्येताप्रतिग्रहः" ॥१९१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सूच्याल्पान्। वज्रेण व्यूहेन** ॥१९१॥

(३) **कुल्लूकः। अल्पान्**योधान्**संहतान्**कृत्वा बहून्पुनर्यथेष्टं **विस्तारयेत्। सूच्या** पूर्वोक्तया **वज्राख्येन व्यूहेन** त्रिधा व्यवस्थितबलेन रचयित्वा योधान् **योधयेत्** ॥१९१॥

(४) **राघवानन्दः।** कथं योद्धव्यमित्यस्योत्तरमाह **संहतानिति**। संहतान्परकीयान्प्रति **अल्पान्**योधान्**योधयेत्** युद्धाय नियोजयेत्। अल्पान्प्रति वा **बहूंश्चेद्विस्तारयेत्** प्रदर्शयेत्। **वज्रेणेति** त्रिधा व्यवस्थितबलो वज्र इत्यभिधीयते ॥१९१॥

(५) **नन्दनः।** अल्पबलश्चेदल्पान्स्वकीयान्योधान् **संहतान्कृत्वा योधयेत्**। सूच्या व्यूहे-नाल्पबलः वज्रव्यूहेन बहुबल इति विवेकः ॥१९१॥

(६) **रामचन्द्रः। संहतान्** एकत्रस्थान् **अल्पान् बहून्वा** स्थापयेत् **विस्तारयेत्** योजयेत् ॥१९१॥

(७) **मणिरामः। अल्पान्** संहतान् एकीभूतान्**योधयेत्** बहून् यथेच्छं विस्तारयेत् **सूच्या** पूर्वोक्तया **वज्रेण** वज्राख्येन **व्यूहेन** त्रिधा व्यवस्थितबलेन, **व्यूह्य** व्यूहं रचयित्वा एतान् **योधान् योधयेत्** ॥१९१॥

(८) **गोविन्दराजः। संहतानिति।** अल्पान् योधान् संहतान् कृत्वा योधयेद्बहून् पुनर्यथेच्छं **विस्तारयेत्। सूच्या** पूर्वोक्तया वज्राख्येन वा व्यूहेन त्रिधाऽवस्थितबलेन रचयित्वा योधनं योधयेत् ॥१९१॥

स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥१९२॥

(१) **मेधातिथिः।** सेनानां देशस्य प्रक्लृप्त्यर्थमाह—समप्रदेशे रथैरश्वैश्च युध्येत। तत्र हि तेषामप्रतिघातः। **अनूपः** पानीयप्रायः। तत्राप्यल्पोदके हस्तिभिरगाधोदके तु नौभिः। तेषां हि तत्र सुखप्रचारता। वृक्षैर्गुल्मैश्च संछन्ने धनुर्भिः, तद्ग्रहणाच्च बलीवर्दगर्ताद्याकुलो गृह्यते, समानकार्यत्वात्। स्थलमिति पाषाणवृक्षलतागर्तादिरहितो देशस्तस्मिन्सिद्धिः। धार्यैः शरादिभिरायुधैश्च शक्त्यादिभिर्युध्येत आसन्नयुद्धत्वादेवं सामर्थ्यप्रदर्शनार्थत्वादस्य ॥१९२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** स्यन्दनाश्वैः स्यन्दनैरश्वैश्च। चापैरसिचर्मायुधैरिति पदाती-नामायुधकथनम्। अश्वादयो देशविशेषे, पदातयस्तु सर्वत्रेत्याशयः ॥१९२॥

(३) **कुल्लूकः।** समभूभागे रथाश्वेन युध्येत, तत्र तेन युद्धसामर्थ्यात्तदानुगतोदके नौकाहस्तिभिः तरुगुल्मावृते धन्विभिर्गर्तकण्टकपाषाणादिरहितस्थले खड्गफलककुन्ताद्यैरायुधै-र्युद्धयेत ॥१९२॥

(४) **राघवानन्दः।** यथाक्रमं युद्धोचितं देशमाह **स्यन्दनेति**। समे समस्थले, शुष्क इति यावत्। अनूपे अल्पोदकस्थले नावश्च द्विपाः करिणस्तैः। वृक्षाश्च गुल्मा वंशादयस्तैरावृते स्थले निम्नोन्नते ॥१९२॥

(५) **नन्दनः**। अनूपः प्रभूतजलो देशः ॥१९२॥

(६) **रामचन्द्रः**। समे देशे स्यन्दनाश्वैर्युध्येत । अनूपे सजले देशे नौकाभिः युध्येत । तथा वृक्षगुल्मावृते देशे चापैर्धनुर्भिः तथा असिचर्मायुधैः युध्येत ॥१९२॥

(७) **मणिरामः**। समे समभूमौ । अनूपे अनुगतोदके । स्थले गर्तकंटकपाषाणादि-रहिते । आयुधैः कुंताद्यैः ॥१९२॥

(८) **गोविन्दराजः । स्यन्दनाश्वैरिति** । समभूभागे रथाश्वैर्योद्धव्यम् । तत्र रथसामर्थ्यात्, तथानुगतोदके नौहस्तिभिर्वृक्षगुल्मव्याप्ते धनुर्भिः पाषाणकंटकगर्तादिरहिते खड्गफलकाख्यैरायुधैः ॥१९२॥

कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालान् शूरसेनजान् ।
दीर्घाँल्लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत् ॥१९३॥

(१) **मेधातिथिः**। किंच, **कुरुक्षेत्रं** प्रसिद्धम् । **मत्स्यसंज्ञो** विराटदेशो नागपुरे **पञ्चालाः**। उभये कान्यकुब्जा आहिच्छत्राश्च । **शूरसेनजा** माथुराः । क्वचिच्चात्र भावार्थे प्रत्ययो लुप्तनिर्दिष्टः; एतद्देशजा हि प्रायेण महावर्ष्माणो बलवन्तः **पृथुवक्षसः** शूरा अभिमानिनो दुर्विषह्या इत्यत्र येऽनीकस्थिताः परेषां भयहेतवो भवन्ति । दीर्घकायाध्यस्तानल्पदेशा अपि दीर्घश्वासकरा महाकायत्वात् लघवस्तु मरणासमर्था निर्भयेन जनेन प्रच्छन्ना विद्धाः प्रहरन्तोऽपकारासमर्था आदर्शभूताश्चैत इतरेषां भवन्ति ॥१९३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। लघून् शीघ्रम् । अग्रानीकेषु तेषामापततामधृष्यत्वात् ॥१९३॥

(३) **कुल्लूकः**। कुरुक्षेत्रभवान्मत्स्यान्विराटदेशनिवासिनः पञ्चालान्कान्यकुब्जाहिच्छत्रोद्भवान् शूरसेनजान् माथुरान्प्रायेण पृथुशरीरशौर्याहङ्कारयोगात्सेनाग्रे योजयेत् । तथान्यदेशोद्भवानपि दीर्घलघुदेहान्मनुष्यान्युद्धाभिमानिनः सेनाग्र एव योजयेत् ॥१९३॥

(४) **राघवानन्दः** । मनुष्यसंनिवेशप्रकारमाह **कौरुक्षेत्रांश्चेति** । कुरुक्षेत्रादयो देशविशेषास्तदुद्भवान् । लघून् शरीरतो विक्रमतश्च । अग्रानीकेषु अनीकान् । सेनानामग्रेषु ॥१९३॥

(५) **नन्दनः** । कुरुक्षेत्रादिदेशजाः कृतज्ञाः शूरजाश्च तेष्वपि दीर्घाः प्रतिपक्षभीषणाश्च तेष्वपि लघवः प्रवृत्तिक्षमाश्च अतस्तानग्रानीकेषु योजयेदित्यभिप्रायः ॥१९३॥

(६) **रामचन्द्रः** । दीर्घान् नालसंघान् पश्चिमदेशनिवासिनः । लघून् पर्वत-वासिनः ॥१९३॥

(७) **मणिरामः**। मत्स्यान् विराटदेशनिवासिनः । पांचालान् कान्यकुब्जदेशोद्भवान् । शूरसेनजान् माथुरान् । इतरान् अन्यदेशोद्भवानपि दीर्घान् लघून् दीर्घलघुदेहान् ॥१९३॥

(८) **गोविन्दराजः । कौरुक्षेत्रानिति** । कुरुक्षेत्रभवान् मत्स्यान् विराटदेशवासिनः पाञ्चालान् कान्यकुब्जान् भृत्यान् शूरसेनजान् पृथुशरीरान्प्रायेण पृथुशरीरबलशौर्याऽभिमान-योगात् सेनाग्रेषु योजयेत्, तथाऽन्यानपि दीर्घान् लघुमनुष्याँश्च ॥१९३॥

प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्योधयतामपि ॥ १९४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** व्यूहं रचयित्वाऽस्त्रबले भृशं दर्शयन्किमेषां जीयते, जिता एवामी युष्मत्प्रतापेनेत्येवं प्रहर्षयेत् । 'जये महानर्थलाभः, आश्रितोपाश्रितसुखम्, वधे वाऽपि स्वर्गो भर्तृपिण्डनिर्यातनं च, पराजये त्रितयाभाव' इत्यादिनैमित्तिकोऽपि तदुपदेशः । तादृशनिमित्त-नियमान्मानय सहस्वोर्व्यावश्यंभावो यदि प्रधानपुरुषः स्वजनवधो राजा तदप्रतिग्रहव्याजेन स्थितो भीरुत्वात् स्वयं युद्धं न कामयत इत्यादि । यत्र ये ब्रूयुर्नैतदेव स्वार्थ एवायमस्माकमत्र वधः शस्त्रोपजीविभूतानां संग्रामविशेषधर्मोऽव्ययीभावः स्वधर्मायासोऽनर्थहेतुः, राजा सर्वप्रकारै रक्षणीयः। परिश्रान्तानां चास्माकमपरिश्रान्तसुखमनुग्रहं करिष्यतीत्येवमर्थं स्थित' इति तान्विशेषतो गृह्णीयात् । जेतुः प्रशंसितुः परसंव्ययं वा कारयेयुस्तानुपग्रहैः परिष्वङ्गालङ्कार-दानादिना च वशीकुर्यात्। चेष्टां चैवारीणां योधयतां विजानीयात् । कथं युद्धे चेष्टन्ते कोशा बलं वा । केचिद् द्विधाहृदयाः केचित्तु पक्षान्त इत्यादिचिन्तानित्यत्वान्मनुष्याणामुपकुर्वतोऽपि स्वार्थवशादुपकुर्वतीत्यत्र दुष्टानाप्तबलमध्ये विन्यसेद्यथाऽरिर्दुर्गाश्रितो भवति ।।१९४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** परीक्षयेत् स्वयमनुसंदध्यात् ।।१९४।।

(३) **कुल्लूकः।** बलं रचयित्वा जये धर्मलाभः अभिमुखहतस्य स्वर्गप्राप्तिः, पलायने तु प्रभुदुरितग्रहणं नरकगमनं च इत्याद्यर्थवादैर्युद्धार्थं प्रोत्सायेत् । तांश्च योधान्केनाभिप्रायेण हृष्यन्ति कुप्यन्ति वेति परीक्षयेत्। तथा योधानामरिभिः सह युद्धचमानानामपि सोपध्यनुपधि-चेष्टा बुध्येत ।।१९४।।

(४) **राघवानन्दः।** किंचान्यत् **प्रहर्षयेदिति** । 'स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ।। हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे मही'मिति (भ. गी. २।३२) । तथा 'ग्रामं दास्यामि धनं दास्यामी'त्यादिना प्रहर्षयेत् योधानां हर्षमुत्पादयेत् । योधयतां चेष्टाः स्वपरपक्षपातिकर्माणि विजानीयात्, दूतेनेति शेषः ।।१९४।।

(५) **नन्दनः।** तानग्रानीकेषु योजितान् योधयतां बलाध्यक्षाणाम् ।।१९४।।

(६) **रामचन्द्रः।** अरीन्योधयतां पुंसां चेष्टां विजानीयात् ।।१९४।।

(७) **मणिरामः।** जये धर्मलाभः स्वर्गप्राप्तिरित्यादिवाक्यैः प्रहर्षयेत् ।।१९४।।
अरिं दुर्गाश्रितमयुध्यमानं। यवसं घासः ।।१९४–१९५।।

(८) **गोविन्दराजः।** **प्रहर्षयेदिति** । 'चेष्टां चैव विजानीयादरीणां युध्यता'मिति। बलं रचयित्वा जये धर्मार्थौ पराजये स्वर्गानृण्ये इत्येवमादिना युद्धार्थं प्रोत्साहयेत् । तांश्च योधान् समीक्ष्य परीक्षयेत्। क एवमुक्त्वा हृष्यन्ति कुप्यन्ति चेति तथा योधानामरिष्वयुध्यमानानामपि सोपधानयुद्धादिचेष्टाः विजानीयात् ।।१९४।।

उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ १९५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** तद्दुर्गलंभोपायमाह–उपरोधस्तथा कर्तव्यो यथा न कश्चिन्निष्क्रामति न किंचित्प्रविशति । **राष्ट्रं** दुर्गाद्बहिर्देशस्तस्योपपीडनं स्वदेशापवाहोपमर्दनादिभिः। यवसादीनां 'दूषणं' विनाशनम्, असद्द्रव्यमिश्रणादिभिः ।।१९५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** इन्धनदूषणं जलेनार्द्रकरणादि ।।१९५।।

(३) **कुल्लूकः।** दुर्गाश्रयमदुर्गाश्रयं वा रिपुमयुध्यमानमप्यावेष्टचासीत। अस्य च देश-मुत्सादयेत्। तथा घासान्नोदकेन्धनानि सर्वदाऽस्यापद्रव्यसंमिश्रणादिना दूषयेत् ॥१९५॥

(४) **राघवानन्दः।** अरिषु कृत्यान्तरमाह **उपेति** त्रिभिः। उपरुध्यावपीडयेल्लुण्ठ-नाग्न्यादिदानेन। दूषयेत् भेदयेत् विषादिना वा ॥१९५॥

(६) **रामचन्द्रः।** नगरवेष्टनमाह **उपरुध्येति** त्रिभिः। अरिं शत्रुं उपरुध्य वेष्टयित्वा आसीत स्थितो भवेत्। अस्य राज्ञः राष्ट्रं देशं उपपीडयेत्। च पुनः यवसान्नोदकेन्धनानि दूषयेत्। यवसेन्धनमग्निना दाहयेत्। एतानि अन्नं क्षेत्रस्थं लुम्पेत् मार्गावरोधेन महार्घं कुर्यात् ॥१९५॥

(८) **गोविन्दराजः। उपरुध्येति।** दुर्गापाश्रितमपि युध्यमानमरिं दुर्गवेष्टनद्वारेणा-वेष्टचासीत। अस्य च रात्रौ दुर्गाद्बहिर्देशं लुण्ठनादिनोपपीडयेत्। घासान्नोदकेन्धनानि वास्य सर्वदापद्द्रव्यसंमिश्रणादिना दूषयेत् ॥१९५॥

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा।
समवस्कंदयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥१९६॥

(१) **मेधातिथिः।** तडागग्रहणं सर्वजलाशयदर्शनार्थम्। तत्र तडागस्य सेतुबन्धेन प्रयोजनभेदनम्। प्राकारस्य यंत्रैर्विदारणं सुरङ्गया वा भङ्गः। परिखायाः पूरणेन पार्श्वभङ्गेन वा। छिद्रेषु प्रवीरपुरुषैरवस्कंदयेत्। दुर्गे रात्रौ च वित्रासयेत्। अग्निकुंभशिरस्कैः शिवावद्रुतानि कुर्वद्भिर्मनुष्यैः। ये नराः स्वयमुत्पतदर्जनाद्रात्रौ जाग्रति, जागरणावजीर्णो लोकः सुसाध्यो भवति ॥१९६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तस्मिंश्च काले भूयो भूयः समवस्कन्दयेत् सौप्तिकेन हन्यात् ॥१९६॥

(३) **कुल्लूकः।** शत्रोरुपजीव्यानि तडागादीनि नाशयेत्, तथा दुर्गप्राकारादी-न्भिन्द्यात्तत्परिखाश्च भेदेन पूरणादिना निरुदकाः कुर्यात्। एवं च शत्रूनशङ्कितमेव सम्यगव-स्कन्दयेत्तथा शक्तिं गृण्हीयात्। रात्रौ च ढक्काकाहलिकादिशब्देन वित्रासयेत् ॥१९६॥

(४) **राघवानन्दः।** तडागानि जलाशयान् तथा परिखाः समन्ततो व्यापका अगाधा जलशालिनीः खातस्वरूपाः भिन्द्यात्। समवस्कन्दयेत् शक्तितो गृण्हीयात् अग्निप्रक्षेपादिना चैन-मरिं शोषयित्वा त्रासयेत् रात्रौ च ढक्कादिशब्देन ॥१९६॥

(५) **नन्दनः।** समवस्कन्दयेत् सौप्तिकं कारयेत्। 'अवस्कन्दस्तु सौप्तिक'मिति नैखण्डवाः। एनं शत्रुम्। रात्रौ वित्रासयेच्च ॥१९६॥

(६) **रामचन्द्रः।** च पुनः एनं राजानं ग्रामवासं अवस्कन्दयेत् सौप्तिकं हन्यात् ॥१९६॥

(८) **गोविन्दराजः। भिन्द्यादिति।** दुर्गोपस्थजीव्यानि तडागादीनि प्रभेदेन नाशयेत्। तथा दुर्गप्राकारान् भिन्द्यात् तत्परिखाश्च पूरयेत्। छिद्रकरणेन वा निरुदकाः कुर्यात्। एवञ्च शत्रुमशङ्कितमेव सम्यगवस्कन्दयेत्, तस्योपरि निपतेद्रात्रौ वा दिवा वा शिवासितादिभिः त्रासयेत्। इदानीं च मुहुर्मुहुः ॥१९६॥

उपजप्यानुपजपेद्बुद्ध्येतैव च तत्कृतम्।
युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥१९७॥

(१) **मेधातिथिः।** तस्मिंश्च काले भूयोभूयः उपजप्याः क्रुद्धारयः कुलीनाः स्वराज्याभिलाषिणस्तानुपजपेदिति हेतुः । कर्तरि कर्तव्यव्यपदेशमुपजपेदित्यर्थः । उपजपेद् ग्राहयेदित्यर्थः। उपजाप आश्रयाद्विश्लेषात्महितानुष्ठानप्रतिपादनम् । तेन चारिणा सुकृतमप्यभिमतदुर्गस्थेन वा किञ्चित्प्रारब्धं बलाटविकपार्ष्णिग्राहादिकोपनार्थं मध्यमोदासीनानामन्यतरेण सह संधानमित्यादि बुध्येत। युक्ते च दैवे विजिगीषोरनुकूलदैव इत्यर्थः। नक्षत्रग्रहदैवसुमुहूर्तेषु साधकेषु दृष्टस्वप्नदर्शननिमित्तेषु चानुगुणेष्वनुलोमवातादिषु जयमिच्छन्निर्गतभयो दुर्गस्थानानि यथाप्रथमं योद्धुं गच्छेत् ॥१९७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उपजप्यान् भेद्यान्। युक्तेऽनुकूले दैवे ग्रहादौ ॥१९७॥

(३) **कुल्लूकः।** तदानीं चोपजापार्हान् रिपुवंश्यान् राज्यार्थिनः क्षुब्धानमात्यादींश्च भेदयेत् उपजपेनात्मीयकृतां च तेषां चेष्टां जानीयात्, शुभग्रहदशादिना शुभफलयुक्ते दैवेऽवगते निर्भयो जयेप्सुर्युध्येत ॥१९७॥

(४) **राघवानन्दः।** किंचान्यदुपेति। उपजप्यानरिवंश्यान् राज्यार्थिनः क्रुद्धानमात्यादींश्च उपजपेत् भेदयेत्। उपजपेनात्मसात्कृतानां तेषां चेष्टाः स्वपरपक्षपातान् जानीयादिति। युक्तशुभफलदानाऽनुकूले दैवे ग्रहनक्षत्रादौ। जयप्रेप्सुः जेष्यामीति कृतनिश्चयः अपेतभीः मरिष्यामीति वा गतभीः ॥१९७॥

(५) **नन्दनः।** तत्कृतं शत्रुकृतं। उपजापमिति शेषः। दैवे युक्ते सुनिमित्तादिभिर्दैवानुकूल्ये सति ॥१९७॥

(६) **रामचन्द्रः।** उपजप्यान् भेद्यान् उपजपेत् भेदयेत्। च पुनः तत्कृतं बुध्येत जानीयात् भेदकृत्कृतं कार्यं युद्धे जानीयादित्यर्थः। च पुनः युक्ते दैवे अनुकूले दैवे ग्रहादौ चैवंविधो राजा भेदकृत्कृतं कार्यं युद्धे जानीयादित्यर्थः। च पुनः युक्ते दैवे ग्रहादौ चैवंविधो राजा जयं प्रेप्सुः युध्येत ॥१९७॥

(७) **मणिरामः।** उपजप्यान् रिपुवंश्यान्। राज्यार्थिनः क्षुद्रामात्यादींश्च उपजपेत् भेदयेत् आत्मीयान्कुर्यात्। तत्कृतं आत्मीयकृतानां चेष्टितं युक्ते च दैवे शुभग्रहदशादिना शुभफलयुक्ते दैवेऽवगते ॥१९७॥

(८) **गोविन्दराजः। उपजप्यानिति**। तदन्वयिनो राज्यार्थिनः क्रुद्धान्भृत्यांश्चोपजापार्हानुपजपेत्। तत्कृतञ्च यत्तत्कृत्यं यत्तज्जानीयात् ग्रहसौम्यादिनाऽनुकूले दैवे सति विजयेप्सुरपगतभयो युध्येत ॥१९७॥

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक्।
विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन ॥१९८॥

(१) **मेधातिथिः।** न सहसा युध्येत। एतावत्प्रथमं विशिष्टस्थापनोपदेशनं सुमुखं च मिथो सहासनकथासहदारदर्शनादि । **दानं** विधानं द्रव्याणां हिरण्यादीनां प्रीत्युत्पादनार्थं प्रतिपादनम्। **भेदस्तत्**कुलीनादेरुपसंग्रहः । ततो विशेषणाच्च तत्रावित्रासनमित्याद्यकारणम् ॥१९८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कदाचन सामादिसंभवे ॥१९८॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रीत्यादरदर्शनहितकथनाद्यात्मकेन साम्ना हस्त्यश्वरथहिरण्यादीनां च दानेन तत्प्रकृतीनां तदनुयायिनां च राज्यार्थिनां भेदेन एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा यथासामर्थ्यमरीञ्जेतुं यत्नं कुर्यान्न पुनः कदाचिद्युद्धेन ॥१९८॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रकारान्तरेणारिवश्यत्वे युद्धं न कुर्यादित्याह **साम्नेति**। पृथक् प्रत्येकं तत्र सामादि संबध्यते। समस्तैस्त्रिभिर्वा ॥१९८॥

(५) **नन्दनः।** एवमभियुज्य शत्रुं सामदानभेदैः सादयेन्न युद्धेनेत्याह **साम्ना दानेनेति** ॥१९८॥

(७) **मणिरामः।** युद्धे निषेधमाह **साम्नेति** ॥ ॥१९८॥

(८) **गोविन्दराजः। साम्नेति।** 'विजेतुं प्रयतेतारीन्न युध्येत कदाचन।' साम्ना प्रीत्या वरदर्शनेन हितकथनाद्यात्मकेन दानेन च हिरण्यादीनां भेदनेन च तत्प्रकृतीनां तदन्वयिनाञ्च विश्लेषणेनैवं तैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा यथोपयोगं विजेतुमरीन्प्रयतेत। न पुनः कदाचिद्युध्येत ॥१९८॥

अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥१९९॥

(१) **मेधातिथिः।** यस्मान्नायं नियमो दृश्यते यो जयति सोऽत्यन्तबलवानवश्यं, तेन यश्च पराजीयते सोऽत्यन्तं दुर्बलश्चावश्यमित्यनित्यो विजयः ॥१९९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पराजयश्च संग्रामे प्राप्तिकः दानाद्यैर्जयपराजयशङ्कापि ॥१९९॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्माद्युध्यमानयोर्बहुलबलत्वाद्यल्पबलत्वाद्यनपेक्षमेवानियमेन जयपराजयौ दृश्येते, तस्मात्सत्युपायान्तरे युद्धं परिहरेत् ॥१९९॥

(४) **राघवानन्दः। न युद्धेनेति।** तत्र हेतुर**नित्य इति**। पराजयोऽपीति ॥१९९॥

(५) **नन्दनः।** अत्र हेतुमाह **अनित्यो विजय** इति ॥१९९॥

(६) **रामचन्द्रः।** विजयः अनित्यः पराजयोऽपि संग्रामेऽनित्यः ॥१९९॥

(७) **मणिरामः।** निषेधे हेतुमाह **अनित्येति** ॥१९९॥

(८) **गोविन्दराजः। अनित्य इति।** युध्यमानयोर्यतो बलवदबलस्थानापेक्षायामेवानियमेन जयपराजयौ दृश्येते। तस्मादुपायान्तरसंभवे सति युद्धं विवर्जयेत् ॥१९९॥

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे।
तथा युध्येत संपन्नो विजयेत रिपून्यथा ॥२००॥

(१) **मेधातिथिः।** सामादीनामसाधकत्वे संदिग्धेऽपि जये समानेऽपि, किं पुना रूपेण सह तेन प्रकारेण युध्येत येन प्रकारेणात्मनो जयः स्यात्। जये राज्यं, वधेऽपि स्वर्ग इत्युभयथापि जपः। परप्रत्यूहकल्पना कूटयुद्धादिप्रकारः अत्यन्तोच्छेदानुसरणपीडनाभ्यां सहसा निष्कार्यः। तथा च व्यास आह "पुनरावर्तमानानां निराशानां च जीविनाम्। न शक्येदग्रतः स्थातुं शक्रेणापि धनञ्जय"॥ यदा संदिग्धं पराजयं तदाऽपक्रमणं युक्तम्। निर्गतो हि जीवो न कार्यमासादयति, येन भद्राणि पश्यति, स्वर्गमर्जयति **मृत इति** ॥२००॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यथा येन प्रकारेण वञ्चनादिनापि विजयते। इति षाड्गुण्यप्रकरणम् ॥२००॥

(३) **कुल्लूकः**। पूर्वोक्तानां त्रयाणामपि सामादीनामुपायानामसाधकत्वे सति जय-पराजयसंदेहेऽपि तथा प्रयत्नवान्सम्यग्युध्येत, यथा शत्रूञ्जयेत्। यतो जयेऽर्थलाभोऽभिमुखमरणे च स्वर्गप्राप्तिः, निःसंदिग्धे तु पराजये युद्धादपसरणं साधीयो यथा वक्ष्यति (७।२१३) 'आत्मानं सततं रक्षेत्' इति मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥२००॥

(४) **राघवानन्दः**। अन्यथानुपपत्तौ तत्कार्यमित्याह **त्रयाणामिति**। त्रयाणां भेदान्तानां परिक्षये सामादीनां अरिवश्यानुपायत्वे ॥२००॥

(५) **नन्दनः**। उपसंहरति **त्रयाणामपीति** ॥२००॥

(६) **रामचन्द्रः**। त्रयाणां उपायानां सामदानभेदानां परिक्षये। संयत्तः सावधानः।

(७) **मणिरामः**। जयपराजयसंदेहे युद्धमाह **त्रयाणामिति**। तथाच निःसंदिग्धे पराजये अपसरणमेव साधीय इत्यर्थः ॥२००॥

(८) **गोविन्दराजः**। त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानां परिक्षये। ततो युध्येत **संयत्त इति**। सामादिनां पूर्वोक्तानामुपायानामसाधकत्वे सति जयपराजयसन्देहे तथा सावधानो युध्येत यथा शत्रून्विजयेत्। यदि नो जयेत्तदा स्वर्गनिःसंदिग्धे पुनः पराजये निःसरणं साधयेद्यथा वक्ष्यति **'आत्मानं सर्वतो रक्षेदि'ति** ॥२००॥

जित्वा संपूजयेद्देवान्ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान्।
प्रदद्यात्परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥२०१॥

(१) **मेधातिथिः**। येनकेनचित्प्रकारेण जित्वाऽरिं लब्धप्रशमनमिदमतोऽस्मिन्पुरे जनपदे **देवब्राह्मणांश्च धार्मिकान्**विहितानुष्ठायिनो यथा सामर्थ्यात्प्रतिषिद्धवर्जं कामात्स्वा-तन्त्र्येणारीन् जित्वा साध्यप्रवृत्तादिकं गन्धधूपपुष्पद्रव्यं सविभागारफोटनादिसंस्कारद्वारेण यथार्हमभ्यर्चयेत्।

कुटुंबिनां परिहारार्थं स्थितिर्यथाप्रवृत्तिविशिष्टकरभारशुल्कप्रदेशानां प्रदानेन तथा तया वा संवत्सरमेको द्वौ वा दद्यादुच्चानां च पौरजानपदबलानामातपादिडिण्डिमकगदापातेन ख्यापयेत्तैर्यैः स्वाम्यनुरागादस्थानमपचितं तेषामप्यारक्षान्तं यथा स्वं स्वं व्यापारमनुतिष्ठं-त्विति ॥२०१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। लब्धप्रशमनममाह **जित्वेति**। परिहारान् अग्रहारान्। अभय-ख्यापनं यैरस्माभिः सह प्राग्युद्धं कृतं तेषामधुनाऽभयमित्यादि ॥२०१॥

(३) **कुल्लूकः**। परराष्ट्रं जित्वा तत्र ये देवास्तान् धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान् भूमि-सुवर्णादिदानसंमानादिभिः पूजयेत्। जितद्रव्यैकदेशदानादिनैव चेदं पूजनं। तदाह **याज्ञवल्क्यः** (आ. अ. १३.३२३) 'नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितम्। विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा'। तथा देवब्राह्मणार्थं मयैतद्दत्तमिति तद्देशवासिनां परिहारान्दद्यात्। तथा स्वामिभक्त्या यैरस्माकमपकृतं तेषां मया क्षान्तमिदानी निर्भयाः सन्तः सुखं स्वव्यापार-मनुतिष्ठन्त्वित्यभयानि ख्यापयेत् ॥२०१॥

(४) **राघवानन्दः**। जयोत्तरं यत्कर्तव्यं तदाह **जित्वेति**। देवाद्यर्चनं प्रतिपत्तिकर्मोत्तर-जयसूचनार्थं वा। परिहारान्वस्त्रालंकारादीन्। तद्देशवासिभ्यः अभयानि स्वस्वव्यापारान-नुतिष्ठन्तु मा भयं कुरुतेति ॥२०१॥

(५) **नन्दनः**। सति विजये कर्तव्यमाह **जित्वा संपूजयेदिति**। परिहारान्करपरित्यागान्। तत्रत्यानामभयानि डिण्डिमघोषादिना ख्यापयेत् ॥२०१॥

(६) **रामचन्द्रः** । ब्राह्मणान् परिहारान् अग्रहारान् प्रदद्यात्। च पुनः अभयानि स्थापयेत् यैरस्माभिः प्राग्युद्धं कृतं तेषामभयमिति भावः ॥२०१॥

(७) **मणिरामः** । परिहारान् देवब्राह्मणार्थं मयैतद्दत्तमिति तद्देशवासिनां ग्रामादीन् ॥२०१॥

(८) **गोविन्दराजः**। **जित्वेति**। परराष्ट्रं जित्वा तत्रत्यान्देवान् धर्मप्रधानान्ब्राह्मणांश्च दानमानादिभिः पूजयेत्। तथा श्रोत्रियादिगताऽवश्यदानेषु मयैतदनुज्ञातमित्येवं परिहारान् दद्यात् तथा स्वामिभक्त्याऽस्माकं यैरपकृतं तेषां मया क्षान्तमिदानीमाश्वस्ताः सन्तः स्वव्यापारमनुतिष्ठन्त्वेवं अभयानि ख्यापयेत् ॥२०१॥

सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम्।
स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥२०२॥

(१) **मेधातिथिः**। एवमनुग्रहे क्रियमाणेऽपि यदा पौरजानपदानामन्येषां वा स्वाम्यनुरागादहं वक्तृतैजसभावो बहुमतः स्यादिति मन्येत मदीयस्य दण्डोऽवस्थातुं न शक्नुयात्तदा एष पौरादीनामभिप्राय इति संक्षेपेण ज्ञात्वा—नैतदेवमिच्छति तत्कुलीनं कर्तुमिच्छत्ययमेव तस्मिन्देशे तद्वंश्यं मृदुमलं प्रियसुखकलत्रं तेन' संहततत्प्रकृतिभिश्च प्रधानादिभिः समयं कुर्यात् समकोशदानादि परिमाणं च भवता मम दैवाकारेण पापेन भवितव्यम्, कार्याकार्ये कालेन स्वयमुपस्थातव्यमुभयतो दण्डेन कोशेन चेत्यादि ॥२०२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एषां परराष्ट्रे प्रकृतिभूतानां। समासेन समुदायेन। तद्वंश्यं शत्रोरेव वंश्यं। समयक्रिया समयस्य क्रिया—न त्वयास्मान्नियमाच्चलितव्यमिति ॥२०२॥

(३) **कुल्लूकः**। एषां शत्रुनृपामात्यानां सर्वेषामेव संक्षेपतोऽभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मिन्राष्ट्रे बलनिहतराजवंश्यमेव राज्येऽभिषेचयेत्। इदं कार्यं त्वयेदं नेति तस्य तदमात्यानां च नियमं कुर्यात् ॥२०२॥

(४) **राघवानन्दः**। परराज्ये स्ववंश्यान्नाभिषिंचेदपि तु तद्वंश्यानित्याह **सर्वेषामिति**। सर्वेषाममात्यादीनां चिकीर्षितं स्ववंश्यपक्षपातित्वं तद्राज्यवंश्यपक्षपातित्वं वेति। समयक्रिया 'त्वयातःपरमिदं कार्यमिदं ने'ति नियमनम्। उपजप्य राज्यार्थितद्वंश्यस्थापनेन राज्यान्तरलाभसंभावना दृष्टफलमिति भावः ॥२०२॥

(५) **नन्दनः**। एषां शत्रोरमात्यादीनाम्। तत्र शत्रुदेशे तद्वंश्यं स्थापनेन सह युद्धं वयञ्चैवं करिष्यामह इति। समयक्रियां कुर्यात् ॥२०२॥

(६) **रामचन्द्रः**। सर्वेषामेषां परराष्ट्रप्रकृतिभूतानां समासेन समुदायेन चिकीर्षितं विदित्वा तत्र तस्मिन्राज्ये तद्वंश्यं स्थापयेत् अविद्यमाने राजनि सति। च पुनः समयक्रियां कुर्यात् त्वयाऽस्माद्धर्मान्न चलितव्यमिति ॥२०२॥

(७) **मणिरामः**। समयक्रियां इदं कार्यं त्वया कर्तव्यमिदं नेति तदमात्यानां च नियमं कुर्यात् ॥२०२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **सर्वेषामिति**। तेषां परकीयानां सर्वेषां संक्षेपतोऽभिलषितं ज्ञात्वा

तस्मिन् जितराष्ट्रे जितराजाऽन्वयिनं अभिषेचयेत् । राज्ये इदं त्वया कार्यमिदं नेत्येवं तस्य तदमात्यादीनां परिभाषणं च कुर्यात् ।।२०२।।

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान्यथोदितान् ।
रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ।।२०३।।

(१) **मेधातिथिः** । यत्प्रकारावस्थास्तेषामुपचिताः पूर्वप्रवृत्ताः ब्रह्मदेयामरवृत्तिदेवस्वव्यापारादयस्ताननुजानीयात्प्रमाणानि कुर्यादेवं ह्यस्मिंस्तेषामनुरागो भवति । ये च तत्र प्रधानाः पुरुषास्तत्र प्रतिज्ञास्वजनबहुत्वादिगुणैस्तैः सह राजानमेनं शस्त्रधनधान्यालङ्कारवाहनच्छत्रपीठिकादारपट्टबन्धादिभिः पूजयेत् ।।२०३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तेषां धर्मान् देशधर्मान् । प्रमाणानि कुर्वीत न भिद्यात् । रत्नैः स्वीयैः एनं नूतनं नृपं तस्य प्रधानपुरुषैः सहेति तानपि पूजयेदित्यर्थः ।।२०३।।

(३) **कुल्लूकः** । तेषां च परकीयानां धर्मादनपेतानाचारान् देशधर्मतया शास्त्रेणाभ्युपेतान् प्रमाणीकुर्यात् । एनं चाभिषिक्तममात्यादिभिः सह रत्नादिदानेन पूजयेत् ।।२०३।।

(४) **राघवानन्दः** । शास्त्राविरुद्धान्ब्रह्मदेयामरवृत्तिदेवश्च स्वानपहारादीन्धर्मान् मातुलकन्यापरिणयमत्स्यभक्षणादींव परराष्ट्राचारान् प्रमाणीकुर्यादित्याह **प्रमाणानीति** । यथोदितान् तत्रत्यैर्यथावदुक्तान् । एनं तद्वश्यं प्रधानपुरुषैरमात्यैः सह तेऽपि पूज्या इत्यर्थः ।।२०३।।

(५) **नन्दनः** । तैरुक्तान्देशधर्मान्परिमाणान्कुर्वीत तथैव प्रवर्तयेदित्यर्थः ।।२०३।।

(६) **रामचन्द्रः** । तेषां यथोक्तधर्मान् प्रमाणानि कुर्वीत न भिद्यात् । च पुनः स्थापितं रत्नैः पूजयेत् ।।२०३।।

(७) **मणिरामः** । तेषां परकीयानां । धर्म्यान् देशधर्मतया शास्त्रेणाभ्युपेतान् ।।२०३।।

(८) **गोविन्दराजः** । **प्रमाणानीति** । तेषां परकीयानां ये धर्मादनपेता देशधर्मतया शास्त्रेणाऽभ्युपगता आचारास्तान्प्रमाणीकुर्यात् । एव(न)ञ्चाभिषिक्तं मन्त्र्यादिभिः सह रत्नादिदानेन पूजयेद्यत्नात् ।।२०३।।

आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ।
अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ।।२०४।।

(१) **मेधातिथिः**। कस्मात् पुनः प्रकृतिभ्यो रत्नादिदानमुच्यते । आदेयस्याप्रतिपादनं नवस्य राज्ञोऽन्यस्य वाऽप्रियकरमप्रीतेः कारणं हेतुः । दानं च प्रतिदानं प्रियकारकमेतदुभयं बहुश एवं प्रसिद्धमपि क्रियमाणमभिमतानामर्थानां सुखावहं भवेदन्यथा च दुःखयतीत्यर्थः । कालयुक्तं कालोपपन्नं प्रशस्यते । यस्मादपि क्वचित्काले किंचन प्रीतिं जनयति तदाऽपि नाल्पमशोभनं वा प्रीतिमुत्पादयति । तस्मात्कालमपेक्ष्य दानादाने कार्ये इति ।।२०४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आदानं बलाद्ग्रहणम् । काले युक्तं दानकाले दानं कार्यं न सर्वदा कोशक्षयापत्तेः । बलात् ग्रहणं तु न कदाचित्कार्यमित्यर्थः ।।२०४।।

(३) **कुल्लूकः** । यस्मात् **आदानमिति** । यद्यप्यभिलषितानां द्रव्याणां ग्रहणमप्रियकरं दानं च प्रियकारकमित्युत्सर्गस्तथापि समयविशेषे **दानमादानं** च प्रशस्यते, तस्मात्तस्मिन्काल एवं पूजयेत् ।।२०४।।

(४) **राघवानन्दः** । यस्माद्ग्राह्यं स कथं सवः पूज्यस्तत्राह **आदानमिति** । **ननु** राज्यधनादिलोभेन परराज्यं गृहीतं तत्राह अभीप्सितानां गजाश्वादीनां काले विलम्बितं युक्तं योग्यं प्रशस्यते, हारमिति चेत्यन्वयः शेषः ॥२०४॥

(५) **नन्दनः** । तत्र तेभ्यो दानमादानञ्च कालयुक्तं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह **आदानमिति** । लोके स्वल्पमीप्सितानामर्थानामादानं प्रियकरं दानञ्च प्रियकरं तथापि तदुभयं कालयुक्तञ्चेत् प्रशस्यते ॥२०४॥

(६) **रामचन्द्रः** । अभीप्सितानामर्थानां आदानं बलाद्ग्रहणं अप्रियकरम् । तु पुनः अर्थानां दानं प्रियकारकं तस्मात्कालयुक्तं समयदातृत्वं प्रशस्यते ॥२०४॥

(७) **मणिरामः** । काले समयविशेषे युक्तं प्रयुक्तं प्रशस्यते ॥२०४॥

(८) **गोविन्दराजः** । **आदानमिति** । ये अभिलषितानामर्थानामेव हरणमप्रियकरं दानञ्च तेषां प्रियजनकं इत्युत्सर्गं तथा कालवशेन दानमपि वा प्रशस्यते तस्मात्तस्मिन् काले एनं पूजयेत् ॥२०४॥

सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।
तयोर्दैवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥२०५॥

(१) **मेधातिथिः** । समर्थादर्थकर्मकार्यफलं कर्म । तत्सर्वमशेषमायत्तमधिकं क्वापि । विदधातीति विधानम् । कर्मफलं यद्दिशति तद्विशेषयति । दैवमानुषे दैवधर्मादौ पूर्वकृतविहितप्रतिषिद्धविषये चात्मनः कार्यकर्मफलं यदि फलं कर्मक्रिया दृष्टार्था **नयानययोः** । तथा च श्रुतिः "विधिर्विधानं नियतिस्वभावः कालो ब्रह्मेश्वरः कर्म देवं भाग्यानि पुण्यानि भूतांतर्योगपर्यायिनामानि पुराकृतस्य" । स्मृतिरपि "दैवमात्मकृतं विद्यात्कर्मवत्पौर्वदेहिकम् । **स्मृतः** पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् ॥" इति ।

दैवमानुषस्येति प्राप्ते मृतवशाद्दैवे मानुषस्यापि कारणता विवक्षिता । अस्मिन्कार्ये इदं क्रियाफलमायत्तम् । न दैवं पुरुषकाररहितं फलं ददाति । अवश्यं हि तेन पुरुषप्रयत्नोऽपेक्षितव्यः । न च पुरुषकारो दैवेनेति । दैवाच्च पुरुषकारनिरपेक्षात्फलस्यापि पुरुषसन्निपातो भवेदपि गर्भस्य । असति गर्भे नियमैर्दैवसन्निपातात्फलसंभवोऽनुमेयः । एवं पुरुषप्रयत्नादपि यदि दैवनिरपेक्षा स्यात् । यतो व्यायामे सति सर्वदा सर्वेषां स्यात् । नैतदस्ति । तस्मादुभयं कारणम् । तथा च **व्यास** आह (महाभारते. सौ. प. २।२) "आरम्भा मानुषाः सर्वे निदानं कर्मणोर्द्वयोः । **दैवे** पुरुषकारे च परतोऽन्यन्न विद्यते ॥"—इति ।

समानतन्त्रेऽपि "दैवं नयानययोर्मानुषं कर्मलोकं पालयति" इति ।

अत्र दैवकारणा आहुः । "दैवमेवात्र कारणम् । दृश्यन्ते हि जडक्लीबपङ्ग्वादयः कुणयोऽपुरुषकाररहिता अपि सुखिनो निष्प्रतीकारा अन्योपाधिककर्मफलं लभमानाः । तथालंप्रतीकारा अप्यव्यङ्गशूराः प्रवीणाश्च शास्त्रे दक्षाश्च दुःखिनो यतमानाश्च । तथा पुरुषकारनिरपेक्षं दैवमात्राभिधानाद्धनाधिगमाशनिनिपातादिभिरिष्टानिष्टफलमुत्पाद्यमानमुपलभन्ते । एवं च कृत्वा परलोकहेतवः क्रियारम्भोपदेशाः सुतरामर्थवन्तो भवन्ति । तथा च यत्नेन पूर्वकृतानीहोपभुञ्जीमहे, इह कृतान्यपि परत उपभोक्ष्यामह इति विजानन्तोऽविचित्सिा मनुष्याः । धर्मं एवं

प्रयतितव्यम् । तथा चोदाहरन्ति "जानामि धर्मं न च तत्करोमि पापं च जानामि न मे निवृत्तिः। धात्रा निसृष्टोऽस्मि यथा तथाऽहं नातः परं शासयिताऽस्ति कश्चित्" इति । पुरुषकारिणो ह्याहुः। "पुरुषकार एवात्र कारणम् । कृषित्वमनलसः कुर्वन् स्वव्यापारफलं कर्तृकरणकार्यं कृष्यादिषु प्राप्नुयात् । तथा चोक्तम् "कर्मैवेहानसाधूनामालभ्यानुपसेविता । कर्म कृत्वा हि पुरुषो भुङ्क्ते चैव न चात्ति न ।।" सत्यपि चान्नसंभवे न ह्यभुञ्जन्तस्तृप्यन्ति। तदा तत्र चाभ्यवहारैर्यत्समनन्तरं च फलं तन्निमित्तफलोत्पाद इति न्यायः। तस्मादत्रादृष्टव्यापारः । एवं च कृत्वाऽर्थवन्तः क्रियारम्भोपदेशा भवन्ति । तथा चाहुः

"प्रतिहन्ति मुनिर्येन दैवमापतितं क्वचित् । शीतोष्णे च तथा वर्षमुत्थापयति हन्ति च ।।"

एवमास्थितेभ्य उभयं कारणम्—अन्यतराभावे फलाभावात्–। क्वचित्तु केचित्प्राधान्येन वर्तन्त इति तत्परिगृह्यते। कृतोऽपि पुरुषकारो बलवता दैवेनाभिभूतो विशीर्यते। आर्द्रमिव दार्वल्पाग्नौ प्रक्षिप्तं न ज्वलति । एवं यदि दुर्बलं दैवं महता यत्नेन पुरुषकारेण पुरस्कृतं फलति यथार्द्रमपि दारु महत्यग्निस्कन्धे प्रक्षिप्तम् । नाग्निस्तदापयाति ।

"दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ।
दैवेन चेतनं कर्म विशिष्टेनोपहन्यते" ।।

इत्येव परिकल्प्याह । तयोर्दैवपुरुषकारयोर्दैवमेवाचिन्त्यम् । तुशब्दोऽवधारणार्थः। अपरिज्ञातस्वरूपम्, कस्मिन्काले तन्निमित्तेन फलं दास्यतीत्येवमचिन्त्यम् । शास्त्रादृते चास्य परिज्ञानादेवाविचार्यत्वात्प्रयोक्तुमशक्यत्वादशक्यमिति ।

तत्र दैवं निष्फलं मनुष्येषु पुरुषकारो वक्ष्यते क्रिया, प्रकृतत्वात् । वित्तं च क्रिया मानुषे। किञ्चिज्ज्ञानं कृष्यादिभिः शक्यं चिन्तयितुमीदृशं मया कृष्यादि कर्तव्यमेतैः साधनैर्दैवादिभिरेव च तस्य चेदृशं फलमिति । तदेवं प्रारब्धं यदारंभमध्यावसानेषु विवत्सते । तेन दैवं समाधेयम्, न विपन्नानामप्येवं कर्तव्यमिति । यावत्फलवेदनमित्यतो दैवस्याचिन्त्यत्वान्न तत्परेणासितव्यम् । मनुष्यकर्म चिन्तयित्वा यद्यत्कार्यं तदनुष्ठेयम् । यत्किञ्चनकारी हि विनश्यतीति ।

शक्तित्रययोगात्पुरुषकारेण च युक्तस्य परराष्ट्रविजयचिकीर्षा यत्र दैवमानुषसंपन्ना भवति सैव सर्वार्थसाधिका भवति । तथापि तस्यामतिशयं दैवं प्रवर्तते । अतिरिक्तः पुरुषकार एव भवतीत्यर्थः । न हि विजिगीषोर्दैवमन्तरेण, तदा यातव्यस्य व्यसनं दैवं मानुषं भवति । पौरुषं समं दैवेन नातिव्यूहं द्वयोर्वा समं तुल्यम् । किंच

दैवेन विधिनाऽयुक्तं मानुष्यं यत्प्रवर्तते ।।
परिक्लेशेन महता तदर्थस्य समाधकम् ।।

तदयुक्तम् । दैवेन विधानेन पराङ्मुखे दैवमानुषे पुरुषकारः प्रवर्तते अष्टविधकर्मणि तन्महता क्लेशेनार्थं फलं साधयति, निष्फलं वा भवति। अतः क्लेशेनाप्यसिद्धो वा दैवापेक्षं भूत्वा न परितुष्येत् ।

पुरुषार्थस्तु दैवेन संयुक्तो यः प्रवर्तते अक्लेशेन स सर्वेषां मन्त्रार्थानामेव साधकः पुरुषार्थं पुरुषकारः । स एव यदाऽऽपंचगुणे दैवेऽनुष्ठीयते तदा क्लेशेन विनैकान्तेन समग्रफलसाधकं भवति । अस्य दाढर्यार्थमुदाहरणं श्लोकद्वयेन

"केचिद्युद्धमपि क्षेत्रं युक्तं पुरुषकर्मणा।
दैवहीनाय तु फलं कस्यचित्संप्रयच्छति॥"
"केचित्क्षेत्रस्य भूतमित्युक्तं पुरुषकर्मणा॥"

पुनःपुनर्दृष्टेषु शोधितं यथावच्चोक्तमित्याद्युपकारकलक्षणेन दैवेन हीनाय फलं न ददातीति।

संयुक्तस्यापि दैवेन पुरुषकारेण वर्जितम्।
विना पुरुषकारेण फलं क्षेत्रं प्रयच्छति॥

संयुक्तस्यापि दैवेनेति। दैवयोगस्तु तस्मात्फलादानादनुमीयते। एवं च पूर्वस्य तदाभावः दैवभावः। अन्ये त्वाहुः—दैवं यथाकालं पर्याप्तं दृष्टाद्युपलम्भादेव कृतत्वान्न कृतमिति यथा तत्पुरुषकाराभावं दर्शयति बीजवर्जितमित्यबीजम्।

चन्द्रार्काद्या ग्रहा वायुरग्निरापस्तथैव च।
इह दैवेन साध्यन्ते पौरुषेण प्रयत्नतः॥

चन्द्रार्कास्तावद्ग्रहाः॥२०५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अचिन्त्यं पुरुषकारेण न तस्य प्रतीकारश्चिन्त्यः। क्रिया प्रति-क्रिया॥२०५॥

(३) **कुल्लूकः।** यत्किंचित्संपाद्यं तत्प्राग्जन्मार्जितसुकृतदुष्कृतरूपे कर्मणि दैवशब्दा-भिधेये तथेहलोकार्जितमानुषशब्दवाच्ये व्यापारे आयत्तं तयोर्मध्ये दैवं चिन्तयितुमशक्यं मानुषे तु पर्यालोचनमस्त्यतो मानुषद्वारेणैव कार्यसिद्धये यतितव्यम्॥२०५॥

(४) **राघवानन्दः।** जयादेरदृष्टसाध्यत्वादलं प्रयत्नेनेति। तत्राह **सर्वमिति**। विधाने व्यापारे दैवमानुषे दृष्टादृष्टे तयोर्मध्ये ऐहिकभोगहेतुप्रबलादृष्टस्येदानीमसाध्यत्वेऽपि, दृष्टं तु शक्यसंपादमित्याह **मानुषेति**। क्रिया पुरुषकारः॥२०५॥

(५) **नन्दनः।** एवं प्रतिपादितं नीतिमार्गमनुसृत्य राज्ञा पौरुषेण भवितव्यं न दैवमनुसृत्य तूष्णींभूतेनेत्यभिप्रायेणाह **सर्वमिति**। दैवमानुषे दैवपुरुषसंबन्धिनि। विधाने कर्मणि। सर्वमिदं कर्म कम्फलमिति यावत्। आयत्तमासनम्। तयोर्दैवमानुषयोर्दैवमचिन्त्यमनुकूल-मननुकूलं वेति निश्चेतुमशक्यं किन्तु मानुषे पुरुषकारे सति तस्य दैवस्य क्रिया विद्यते ज्ञायते यत एवं तस्मात्पुरुषकारो विधातव्य इत्यभिप्रायः॥२०५॥

(६) **रामचन्द्रः।** इदं सर्वं कर्म दैवे मानुषे आयत्तं अधीनं। 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमरः। तु पुनः तयोर्दैवमानुषयोर्मध्ये दैवमचिन्त्यं। पौरुषे पुरुषार्थे क्रिया प्रतिक्रिया विद्यते॥२०५॥

(७) **मणिरामः**। सर्वं इदं कर्मयत्किंचित्संपाद्यं। तत् दैवमानुषे विधाने आयत्तं। दैव विधाने.पूर्वजन्मार्जितसुकृतरूपे कर्मणि। मानुषे विधाने इहजन्मार्जितमानुषशब्दवाच्ये व्यापारे आयत्तंअधीनं। क्रियापर्यालोचनरूपा। अतो मानुषद्वारेणैव कार्यसिद्धये यतितव्यं॥२०५॥

(८) **गोविन्दराजः। सर्वमिति**। यत्किञ्चित्संपाद्यं तत्प्राग्जन्मशुभाशुभं उभे कर्मणि तदिहलोककृते च मनुष्यव्यापार आयत्तं तत्र तयोर्मध्ये दैवं चिन्तयितुमशक्यम्। मानुषे पुनः पर्यालोचनं भवत्येतद्द्वारेण कार्यसिद्धयर्थं यतितव्यं निरीहेन भाव्यम्॥२०५॥

सह वापि व्रजेद्युक्तः संधिं कृत्वा प्रयत्नतः ।
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यंस्त्रिविधं फलम् ॥२०६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यदि युद्धं विनापि हिरण्यादि लभ्येत तदा युक्तउद्युक्तोऽपि, सह शत्रुणा सन्धिं कृत्वा स्वदेशं व्रजेत् ॥२०६॥

(३) **कुल्लूकः**। एवमुपक्रमणीयेन शत्रुणा युद्धं कार्यम्। यदि वा स एव मित्रं तेन च दत्तं हिरण्यं भूम्येकदेशो वार्पितमेतत्त्रयं यात्राफलम्। तेन सह सन्धिं कृत्वा यत्नवान्व्रजेत् ॥२०६॥

(४) **राघवानन्दः**। प्रसिद्धोपक्रमे यदि प्रमत्तोरिस्तदा सन्धिरेव श्रेयानित्याह **सहेति**। सन्धिं कृत्वा मित्रतामुत्पादयेदिति शेषः। भूमिं भूम्येकदेशम्। फलं यात्राया इति शेषः ॥२०६॥

(५) **नन्दनः**। मित्रहिरण्यभूमिलाभे सन्धिः कर्तव्यो न शत्रुवधे निर्बन्ध इत्याह—सह वापि व्रजेदिति सन्धौ कृते ममायं शत्रुरन्यो वा मित्रं भवेत् हिरण्यं भूमिं वास्मात्सोऽत्र इति त्रिविधं फलं संपश्यन्निश्चिन्वानस्तदात्वानुगुण्येन युक्तः प्रयत्नतः शत्रूणां सन्धिं कृत्वा व्रजेत् स्वराष्ट्रं प्रत्याव्रजेत् ॥२०६॥

(६) **रामचन्द्रः**। रिपुणा सह वापि यदि युद्धं विना हिरण्यादिकं लभ्येत तदा युक्तो मिलित्वा तेन सह सन्धिं कृत्वा स्वदेशं व्रजेत् कार्यस्यान्तं गच्छेत्। किं कुर्वन्? त्रिविधं फलं संपश्यन्। कीदृशं फलम्? मित्रभूमिहिरण्यादि ॥२०६॥

(७) **मणिरामः**। एवमुपक्रमणीयेन शत्रुरणयुद्धं कार्यम्। यदि वा स एव मित्रं तव दत्तं हिरण्यं भूम्येकदेशो वार्पितः एतत्त्रयं यत्र फलं तेन सह सन्धिं कृत्वा यत्नवान् व्रजेत् ॥२०६॥

(८) **गोविन्दराजः**। सह वाऽपि व्रजेद्यस्त्विति। एवं यातव्येन सह युद्धं कार्यं यदि वा स एव मित्रं हिरण्यं वा तेन दत्ते भूम्येकदेशो वा त्यक्त इत्येवं यात्राफलं मत्वा तेन सह सन्धिं कृत्वा यत्नवान् व्रजेत् ॥२०६॥

पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाऽऽक्रन्दं च मण्डले ।
मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥२०७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यदि पार्ष्णिं गृह्णीयात् पृष्ठगः तदान्येनापि निवर्तितव्यं तदापि यदि स्वस्याक्रन्दस्तस्यापि पार्ष्णिं गृह्णीयात् तदा पूर्वमरेः पश्चान्मित्रतामापन्नाद्धनं प्राप्य यद्वा अमित्राच्च स्वास्थितादेव प्राप्य निवर्तेतेत्यर्थः ॥२०७॥

(३) **कुल्लूकः**। विजिगीषोररिं प्रति निर्यातस्य यः पृष्ठवर्ती नृपतिर्देशाक्रमणाद्याचरति स पार्ष्णिग्राहः। तस्य तथा कुर्वतो यो नियामकस्तस्यानन्तरो नृपतिः स आक्रन्दः तावपेक्ष्य यातव्यम्। मित्रीभूतादमित्राद्वा यात्राफलं गृह्णीयात्तावनपेक्ष्य गृह्णन्कदाचित्तत्कृतेन दोषेण गृह्यते ॥२०७॥

(४) **राघवानन्दः**। तस्मान्मित्रादमित्राद्वा सन्धिरेवेष्टव्य इत्याह **पार्ष्णिग्राहं चेति**। अरिं प्रति निर्यातस्य स्वदेशाक्रमणशीलः पृष्ठवर्ती राजा पार्ष्णिग्राहस्तस्यानन्तरस्तन्नियामक आक्रन्दस्तौ संप्रेक्ष्य तावनपेक्ष्य यात्राफलं गृह्णंस्तत्कृतदोषेण युज्यते। अयमर्थः—पार्ष्णिग्राहोरिरेव तत्पृष्ठगयोस्तु मित्रोदासीनत्वेन ग्रहणात्। यदि स चारिश्चाक्रन्देन मित्रेण तत्पृष्ठगामिनाऽ-

भिभूतस्तदारिं जित्वैवागन्तव्यमनभिभूतश्चेत्सत्वस्य विजिगीषो राज्यं नाशयतीति कृत्वा यातव्यारिमपि मित्रात् मित्रत्वेन संभाव्यमानादुपगम्य। पार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दासारौ तु पार्श्व-देशवर्तिनौ राजानाविति ॥२०७॥

(५) **नन्दनः**। मित्रादिफलं प्राप्तव्यं तदाह **पार्ष्णिग्राहं चेति**। मण्डले द्वादशराजात्मके पार्ष्णिग्राहमाक्रन्दमित्राण्यमित्रांश्च संप्रेत्य मण्डलस्थानां शत्रूणां क्षयं मित्राणाञ्च वृद्धिं समीक्ष्येत्यर्थः। यात्राफलं मित्रभूमिहिरण्यमवाप्नुयात् ॥२०७॥

(६) **रामचन्द्रः**। पार्ष्णिग्राहं पृष्ठे तत्पृष्ठे आक्रन्दं च मण्डले संप्रेक्ष्य मित्राद्वाऽमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥२०७॥

(७) **मणिरामः**। नृपतिः देशक्रमागत्यां चरति स पार्ष्णिग्राहः। तस्य नियामकः तदनन्तरो नृपो नृपतिः स आक्रंदः। तावपेक्ष्य यातव्यान्मित्रीभूतादमित्राद्वा यात्राफलं गृह्णीयात्, तावनपेक्ष्य गृह्णन् कदाचित्तत्कृतेन दोषीभवेत् ॥२०७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **पार्ष्णिग्राहमिति**। विजिगीषोररिं प्रति निर्यातस्य यो देशाक्रमणा-द्याचरति स पार्ष्णिग्राहस्तथा कुर्वतः पार्ष्णिग्राहस्य योऽङ्कुशस्थानीयः स आक्रन्दस्तमपेक्ष्य यातव्यान्मैत्रीभूतादमित्राद्वा फलं गृह्णीयात् तावदनवेक्ष्य गृह्णन् कदाचित् तद्गतेन दोषेण युज्यते ॥२०७॥

हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते।
यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥२०८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तत्र तु मित्रलाभे संभवति नात्यन्तं धने यतितव्यमित्याह **हिरण्यमिति**। आयतिक्षमं भविष्यच्छक्ति ॥२०८॥

(३) **कुल्लूकः**। सुवर्णभूमिलाभेन तथा राजा न वृद्धिमेति यथेदानीं कृशमप्यागामिकाले वद्धियुतं स्थिरं मित्रं लब्ध्वा वर्धते ॥२०८॥

(४) **राघवानन्दः**। अरेरेव मित्रत्वेन लाभे महान्गुण इति स्तौति **हिरण्येति** द्वाभ्याम्। नैधते न हर्षमाप्नुयात्। कृशं तात्कालिकोपकारासमर्थम्। आयतिक्षममुदर्कोपकारकम्। तदुक्तम्। अधनं स्वर्णादिधनं धनमधनं च वाणिज्यम्, अतिधनमेतत्त्रितयं विद्या भूमिः सुमित्रमिति ॥२०८॥

(५) **नन्दनः**। हिरण्यभूमिभ्यां मित्रफलं विशिष्टतरमित्याह **हिरण्यभूमी** इति। ध्रुवं स्थिरम् ॥२०८॥

(६) **रामचन्द्रः**। यात्राफलमाह। हिरण्यभूमिं संप्राप्य पार्थिवस्तथा न एधते न वर्धते यथा ध्रुवं लब्ध्वा एधते। कृशमपि आयतौ उत्तरकाले क्षमं योग्यमिति। तथा योगेश्वरः मित्रलब्धिर्वरा यतः ॥२०८॥

(७) **मणिरामः**। कृशं इदानीं कृशमपि आयतिक्षमं आगामिकाले वृद्धियुतम् ॥२०८॥

(८) **गोविन्दराजः**। हिरण्यभूमिसंप्राप्त्येति। हिरण्यभूमिलाभेन राजा तथा न वर्धते यथा सम्प्रति कृशमप्यागामिकाललब्धवृद्ध्याद्युपेतं स्थिरं मित्रं प्राप्य वर्धते ॥२०८॥

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥२०९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तुष्टप्रकृतिकं तोषितस्वप्रकृति । स्थिरारम्भमचलचित्तम् । लघुलघ्वपि क्षुद्रमपीत्यर्थः ॥२०९॥

(३) **कुल्लूकः** । धर्मज्ञं कृतोपकारस्य स्मर्तृ सानुरागमनुरक्तं स्थिरकार्यारम्भं प्रीतिमत्प्रकृतिकं यत्तन्मित्रमतिशयेन शस्यते ॥२०९॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्र मित्रं लक्षयति **धर्मज्ञमिति**। कृतज्ञं कृतोपकारं स्मर्तारम्। तुष्टप्रकृतिः तुष्टाधिकारिणः प्रकृतयोऽमात्यादयो यस्य। लघ्वित्यनायाससाध्यता । स्वस्मान्न्यूनं वा अधार्मिकादेर्मित्रता दुःसंपाद्येति भावः ॥२०९॥

(५) **नन्दनः** । प्रकृतिरमात्यादिः । लघुः शीघ्रकारी स्वस्मान्न्यूनमिति वा । एवंविधपुरुषो मित्रं प्रशस्यते ॥२०९॥

(६) **रामचन्द्रः**। मित्रलक्षणमाह **धर्मज्ञमिति**। धर्मज्ञादिकं मित्रं प्रशस्यते ॥२०९॥

(७) **मणिरामः**। लघु प्रीतिमत्प्रकृतिम् ॥२०९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **धर्मज्ञमिति**। धर्मज्ञमुपकारस्य दक्षमनुरक्तामात्यं सानुरागं स्थिरकार्यं दक्षं यत् तस्मिन्मित्रमतिशयेनेष्यते ॥२०९॥

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ।
कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥२१०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धृतिमन्तं दुःखेष्वनुद्विग्नम्। कष्टं दुःखसाध्यम् ॥२१०॥

(३) **कुल्लूकः** । विद्वांसं महाकुलं विक्रान्तं चतुरं दातारमुपकारस्मर्तारं सुखदुःखयोरेकरूपं शत्रुं दुरुच्छेदं पण्डिता वदन्ति । तेनैवंविधशत्रुणा सह संधातव्यम् ॥२१०॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्प्रतियोगितयाऽरेर्लक्षणमाह **प्राज्ञमिति** । अत्र प्राज्ञं कृतमुपकारं स्मर्तृशीलम्। कुलीनं दुरभिमानिनम्। दक्षं सततोद्यमम्। दातारमित्यनेन दृष्टादृष्टजयहेतुता सूचिता। धृतिमन्तं सिद्ध्यसिद्ध्योरेकरूपम्। कष्टं कष्टदम्। तेन तादृशारिणा सन्धिरेव कार्यो दुरुच्छेद्यत्वादेवंविधस्येति भावः ॥२१०॥

(५) **नन्दनः** । शत्रोर्गुणान्मित्रीकरणाय मित्रप्रसङ्गादाह **प्राज्ञं कुलीनमिति** । एवंविधं गुणवन्तमरिं कष्टमाहुः, दुर्जयमाहुरिति यावत् । तस्मात्तादृशमरिमपि मित्रं कुर्यादित्यभिप्रायः ॥२१०॥

(६) **रामचन्द्रः**। अरिस्वरूपमाह **प्राज्ञमिति**। एतादृशमरिं कष्टं बुधा आहुः ॥२१०॥

(७) **मणिरामः** । प्राज्ञादिगुणयुक्तोऽरिः असाध्यः तेनैवंविधेनारिणा संधिरेव कार्येत्यभिप्रायः ॥२१०॥

(८) **गोविन्दराजः**। **प्राज्ञमिति**। प्राज्ञं महाकुलं विक्रान्तमुत्साहयुक्तमुदारम्। उपकारस्य रक्षितारमर्थानर्थयोरेकरूपं शत्रुं दुरुच्छेदं विद्वांस आहुः। अतस्तथाविधं यत्नतः संदध्यात् ॥२१०॥

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।
स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥२११॥

(१) **मेधातिथिः ।** पुरुषाणां प्रकृतधर्माधर्मसंज्ञकेन दैवेन सुखदुःखोपभोगनिमित्तं साध्यते। अनिष्टस्थानप्राप्ताश्चापौरुषेण शान्त्यादिकारणप्रकारेण समतामापद्यन्ते। इह स्थानस्थिता अव्यभिचारानुगुणाः क्रियन्ते। पुरुषज्ञानलोकज्ञानपुरुषविशेषज्ञोऽनुरूपमुपकारी भवति। अनुवर्तते शूरः कार्यक्षमो भवति। कारुण्यगुणस्मयेन करुणावेदी दयालुमना लोभेन परिरक्षति। स्थूललक्षः प्रभूतस्याप्यर्थमेषां सर्वकालं क्षमते ॥२११॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** आर्यताऽशठता। पुरुषज्ञानमयं योग्योऽयं नेति ज्ञानम्। करुणवेदिता करुणास्थानज्ञानम्। स्थौललक्ष्यं दातृत्वम्। एतेषु सत्स्वेवोदासीनता संभवत्यन्यथा कस्याप्यरिः कस्यापि मित्रमित्यवश्यं स्यादित्यर्थः ॥२११॥

(३) **कुल्लूकः ।** साधुत्वं पुरुषविशेषज्ञता विक्रान्तत्वं कृपालुत्वं सर्वदा च स्थौललक्ष्यं बहुप्रदत्वं अत एव। 'स्युर्वदान्यः स्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्याभिधानिकाः। स्थौललक्ष्यमर्थेऽसूक्ष्मदर्शित्वमिति तु मेधातिथिगोविन्दराजयोः। पदार्थकथनमनागमम्। एतदुदासीनगुणसामग्र्यं तस्मादेवंविधमुदासीनमाश्रित्योक्तलक्षणेनाप्यरिणा सह योद्धव्यम् ॥२११॥

(४) **राघवानन्दः ।** उदासीनलक्षणमाह **आर्यतेति**। आर्यता अवक्रता। पुरुषज्ञानं पुरुषविशेषज्ञता। करुणवेदिता कृपालुत्वम्। स्थूललक्षं बहुप्रदः ॥ स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे इत्यभिधानात् ॥ मेधातिथिगोविन्दराजयोः सूक्ष्मदर्शित्वाव्याख्या। स्थूलवत्सूक्ष्मं लक्षयतीति। एतान्येवोदासीनगुणस्योदयः प्रकटता तद्धेतवः। एवंविधमुदासीनमाश्रित्यारिणा योद्धव्यमिति भावः ॥२११॥

(५) **नन्दनः ।** उदासीनस्य च गुणान्मित्रीकरणार्थं मित्रप्रसङ्गादाह **आर्यता पुरुषज्ञानमिति**। स्थौललक्ष्यं बहुप्रदत्वम्, गुणोदयो गुणोत्कर्षः। गुणवन्तमुदासीनमपि मित्रीकुर्यादित्यभिप्रायः ॥२११॥

(६) **रामचन्द्रः ।** उदासीनस्वरूपमाह। आर्यताऽशठता। पुरुषज्ञानमयं योग्योऽयं नेति ज्ञानम्। करुणवेदिता करुणस्थानज्ञानम्। स्थौललक्ष्यं दातृत्वम्। गुणोदयः एतेषु सत्स्वेव उदासीनता संभवत्यन्यथा कस्यापि मित्रमित्यवश्यं स्यादित्यर्थः ॥२११॥

(७) **मणिरामः ।** उदासीनलक्षणमाह **आर्यतेत्यादि** ॥ आर्यता साधुता। पुरुषज्ञानं पुरुषपरीक्षकम्। स्थौललक्ष्यं बहुदत्वम्। 'स्थूललक्ष्यदानशौंडबहुप्रदेत्याभिधानिकाः,' तस्मादेवंविधमुदासीनमाश्रित्य बलवतापि रिपुणा सह योद्धव्यम् ॥२११॥

(८) **गोविन्दराजः । आर्यतेति**। साधुत्वं पुरुषविशेषज्ञता शौर्यं दयालुत्वं सर्वदा च स्थूललक्षमर्थेषु सूक्ष्मदर्शित्वमिष्यते। स्थूललक्षं सततमुदासीनगुणसामग्र्यमत एवंविधं उदासीनमाश्रित्य उक्तलक्षणेनाप्यरिणा सह योद्धव्यम् ॥२११॥

क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥२१२॥

(१) **मेधातिथिः** । तादृशीमपि भूमिमविलम्बमानः परित्यजेत् । **क्षेम्या** आटविकादिभिरनभिभवनीया । नित्यमस्य प्रधानमुभयम् । बहुसस्याऽदेवमातृका च पशुवृद्धिकरी च जाङ्गलरूपत्वादबहुफलपत्रतृणत्वाच्च । एवंगुणा हि भूमिर्वणिक्कृषीवलबहुला भवति, दुर्भिक्षव्याधिरहिता कान्तारमनुष्यात्मभरणा चेति । चतुर्थ्या प्रकृतिपरित्यागे चोभयं न ततो ज्ञापयति न सहसायुधानां प्रकृतिं परित्यजेत्तस्यामवस्थायाम्, किन्तु तां परित्यजेद्यां मन्येत साक्ष्ये शेषां प्रकृतिभिः प्रत्यादातुमिति । यथा तु न मित्रकोशदण्डपरित्यागे नाविशेषं प्रतिक्षणं यां मन्येत तदा गुणवतीमपि भूमिं त्यजेत् ॥२१२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्षेम्यां शक्यक्षेम्याम् । आत्मार्थं यदि तत्त्यागेनैवात्मनिस्तारः ॥२१२॥

(३) **कुल्लूकः** । अनामयादिकल्याणक्षमामपि नदीमातृकतया सर्वदा सर्वसस्यप्रदामपि प्रचुरतृणादियोगात्पशुवृद्धिकरीमपि भूमिमात्मरक्षार्थमविलम्बमानो राजा निजरक्षाप्रकारान्तराभावात्परित्यजेत् ॥२१२॥

(४) **राघवानन्दः** । भूमिमित्युक्तम् कथं विजिगीषुलिप्सिता भूर्देयेति चेत्तत्राह क्षेम्यामिति । क्षेम्यां योगक्षेमकरीमपि । सस्यप्रदां नदीमातृकाम् । पशुवर्धिनीं चतुर्दिक्षु तृणोदकसंपन्नाम् । चात्मार्थं देहरक्षार्थम् ॥२१२॥

(५) **नन्दनः** । अभियुक्तं प्रत्याह क्षेम्यां सस्यप्रदामिति । क्षेम्यां रक्षितुं सुकराम् ॥२१२॥

(६) **रामचन्द्रः** । एतादृशीं भूमिमात्मार्थमविचारयन्नृपः परित्यजेत् ॥२१२॥

(७) **मणिरामः** । क्षेम्यामनामयादिकल्याणक्षमाम् । आत्मरक्षार्थं प्रकारान्तरेण रक्षाऽसंभवे ॥२१२॥

(८) **गोविन्दराजः** । क्षेम्यामिति । परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमवधारयन् । रक्षाक्षमामपि नदीमातृकतया सर्वदा सस्यप्रदामपि बहुतृणपत्रादियोगात् पशुवृद्धिकरीमपि भूमिमात्मरक्षार्थमवलम्बमानो राजाऽनन्यगतिकः परित्यजेत् ॥२१२॥

आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥२१३॥

(१) **मेधातिथिः** । कृच्छ्रप्रकारसाध्योऽयं नियमो भवति । **आपदर्थे** । यथा मशकार्थे धूमो मशकानपनेतुमिति ज्ञायते । तन्निमित्तं धनं रक्षेन्नान्यत्र धनरक्षायाः कार्यमस्ति । दत्तभुक्तफलं हि धनमिति । तथा हि तेन प्रतीक्ष्य यानमासनं दण्डं बिभर्ति । उपजप्यानुपगृह्णातीति । धनेनापि दारा रक्ष्याः । दारग्रहणं प्रणिधिसंबंधिप्रत्युपलक्षणार्थम् । आत्मा तु रक्ष्यः । अन्येन प्रकारेणात्मानं रक्षितुमसमर्थः सर्वस्वं दत्त्वा दारानपि काले परित्यज्य वाग्यतः स्थितो दारधनादि वर्जयित्वा धर्मं करिष्यति । ये तु धनदारानुरोधेन विनश्यन्ति न तेषां धनदारादि दृष्टं नाप्यदृष्टं धर्माधर्मानाचरणात् । न च कौमारदारत्यागित्वम् । न त्यागप्रतिषेधस्यायं च वा जयति । राजधर्मप्रकरणेऽपि नायमुक्तो दृष्टार्थत्वादन्यस्यापि द्रष्टव्यः । "ननु च राज राज्यं प्राप्य महाधनोऽश्वमेधादि करिष्यत्यतुलं च सुखमनुकरिष्यत्यतस्तु लोकः संक्रुष्टं विं करिष्यति ।"

नैष दोषः। अल्पस्यापि पावनानि कर्माणि सन्त्यधनस्यापि जपादयः। विशेषनिमित्तानि धनान्येव। न चेदमस्यामवस्थायां लोकसंक्रुष्टमिति। न च सहसैतत्कार्यम् ॥२१३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। आपदः प्रकृतिकोपबलक्षयरोगादयः। धनैर्भूम्यादिभिः ॥२१३॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्मात्सर्वविषयोऽयं धर्मः स्मर्यते आपदर्थमित्यादि। आपन्निवारणार्थं धनं रक्षणीयं धनपरित्यागेनापि दारान्रक्षेत्। आत्मानं पुनः सर्वदा दारधनपरित्यागेनापि रक्षेत् 'सर्वत एवात्मानं गोपायीत' इति श्रुत्या शास्त्रीयमरणव्यतिरेकेणात्मरक्षेत्युपदेशात् ॥२१३॥

(४) **राघवानन्दः**। आत्मना चेज्जीवति प्रधिनागादिति श्रुतिसंमतमर्थवादमाह आपदर्थमिति। आपदर्थमापत्तिवारणार्थं मशकार्थो धूम इतिवत्। दारान् स्त्रियं धनैः धनदानेनेति शेषः। एवमुत्तरत्र। आत्मना देहेन चेज्जीवति गतप्रधिना धनेनेति श्रुतेरर्थः ॥२१३॥

(५) **नन्दनः**। गुणवद्भूमिपरित्यागेनाप्यात्मा रक्षितुं दुःशक्यश्चेद्दारपरित्यागेनात्मा रक्षितव्य इत्याह आपदर्थमिति। आपदर्थमापन्निवृत्त्यर्थम् ॥२१३॥

(७) **मणिरामः**। धनैः धनत्यागेनापि। आत्मानमुभयत्यागेनापि रक्षेत् ॥२१३॥

(८) **गोविन्दराजः**। यतः सकलपुरुषविषयोऽयं धर्मः स्मर्यते आपदर्थइति। आपन्निवृत्त्यर्थं धनं रक्षणीयम्। धनपरित्यागेनापि दाराः संरक्षणीयाः। आत्मा पुनर्धनदारादिना सर्वपरित्यागेनापि संरक्ष्यः। यत्तु राजव्यतिरेकेणान्यस्य दारार्थमात्मत्यागो न्याय्य इत्याहुस्तदसत्। सर्वत आत्मानं गोपायेदिति अशास्त्रितमरणस्य निषिद्धत्वान्न च सहसैव धनदारपरित्यागः कार्यः ॥२१३॥

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम्।
संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान्सृजेद् बुधः ॥२१४॥

(१) **मेधातिथिः। आपदो** दैवमानुषाणि व्यसनानि, तानि प्रकृतिविषयाणि युगपदुपजातानीत्यर्थमपि यथा स्युस्तथा **संयुक्ताश्च** सामपुरस्सरं दानं सामपूर्वकं भेदं सामदानभेदसहितं दण्डमेव वा दानमेवेत्यादिकान्सर्वोपायान्**विसृजेद् बुध इति**। यत्र यत्प्राप्तं तत्समीक्ष्य विचार्य प्रयुञ्जीतेत्यर्थः। न तु विषण्ण आसीत ॥२१४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। संयुक्तान् मिलितान्। सर्वोपायान् सामादीन् ॥२१४॥

(३) **कुल्लूकः**। कोशक्षयप्रकृतिकोपमित्रव्यसनादिकाः सर्वा आपदो युगपदतिशयेनोत्पन्ना ज्ञात्वा न मोहमुपेयादपि तु व्यस्तान्समस्तान्वा सामादीनुपायाञ्छास्त्रज्ञः संप्रयुञ्जीत ॥२१४॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच सहेति। सह सर्वाः कोशक्षयप्रकृतिकोपाविकृतव्यसनादिकाः समीक्ष्योपलभ्य सर्वोपायान् सामादीन् व्यस्तान् सृजेत् प्रयुंज्याच्च न तु मोहमुपेयादत आह। बुधः पण्डितः ॥२१४॥

(५) **नन्दनः**। सह सर्वाः समुत्पन्नाः युगपत्सम्भूताः। सृजेत्प्रयुज्यात् ॥२१४॥

(६) **रामचन्द्रः**। सर्वोपायान्सामादीन् संयुक्तान् मिलितान् वियुक्तान् एकैकमेव वा बुधः सृजेत् कुर्यात् ॥२१४॥

(७) **मणिरामः**। सर्वाः आपदः कोषक्षयादिकाः। सह समुत्पन्नाः युगपदुत्पन्नाः। प्रसमीक्ष्य ज्ञात्वा। न मोहं प्राप्नुयात् किंतु संयुक्तान् समस्तान्। वियुक्तान् व्यस्तान् वा। सर्वान् सामादीन्। उपायान्सृजेत् ॥२१४॥

(८) **गोविन्दराजः**। यस्मात्सहेति। प्रकृतिकोपकोषक्षयमित्रव्यसनादिका युगपत्सर्वा आपदोऽत्यर्थमुत्पन्ना ज्ञात्वा न मोहमुपेयादपि तु व्यस्तान्समस्तान्वा सामादीनुपायान्सर्वान्वा प्राज्ञः प्रयुञ्जीत सर्वथा ॥२१४॥

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः।
एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥२१५॥

(१) **मेधातिथिः**। कथमित्यपेक्षायामाह 'साधयेत्कार्यमात्मन' इति पाठान्तरम्। तत्रोपे**तार**मात्मानं प्राप्य कार्यं मित्रवत्साधयेत्। **सर्वोपायाः** समस्ता व्यस्ता एव। अयमपि उपेयसामान्यनिर्देशमाह। **समाश्रित्या**ङ्गीकृत्य समर्थचिन्तनेनैतत्समावृतं भवति। किमर्थमुपायाः समर्थे नानुमताः समर्थस्तथा किं युक्तमिति विचार्येयता केनोपायेनैषामिदं प्राप्नुयादिति। **कृत्स्नश** इति त्रयविशेषणं कृत्स्नमित्यर्थः। एवं च यो यदुपायसाध्यो यदा यथा युक्तस्तत्र तदा तथा प्रयुञ्जीत, स्वकार्यसिद्ध्यर्थम्। उपाय एतानामवस्थानां चानन्त्यात्सर्वं तन्त्रेणाशक्यं वक्तुमिति समासेनोक्तमतः परीक्षामुपाचरेत्। उपेत्य विशेषभावतोऽप्याह

"स तु युक्तो हि संधत्ते युक्त आत्मपराक्रमः।
तावुभौ नयसंपन्नौ स्तेनोऽप्ययसमन्वितः॥" इति ॥२१५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उपेतारं आत्मानमुपायस्रष्टारम्। उपेयमुपायसाध्यम्। समाश्रित्य मनसा बलाबलादिद्वारा निश्चित्य ॥२१५॥

(३) **कुल्लूकः**। उपेतारमात्मानमुपेयं प्राप्तव्यं उपायाः सामादयः सर्वे ते च परिपूर्णा एतत्त्रयमवलम्ब्य यथासामर्थ्यं प्रयोजनसिद्धये यत्नं कुर्यात् ॥२१५॥

(४) **राघवानन्दः**। **किंचोपेति**। उपेतारमात्मानं उपेयं प्राप्तव्यं सर्वोपायांश्च समाश्रित्य किं त्याज्यं किं नेति विचार्य आत्मसिद्धये आत्मरक्षार्थं प्रयतेत। उपेता चेज्जीवति सर्वं भविष्यतीति भावः ॥२१५॥

(५) **नन्दनः**। एवं प्रतिपादितां नीतिं विजिगीषां संक्षिप्य निगमयति **उपेतार**मिति। उपेतारममात्यादिकं वर्गम्। उपेयं भूत्यादिकम्। सर्वशब्देन मायापेक्षयेन्द्रजालानां ग्रहणं कृत्स्नशः समाश्रित्य न्यूनमधिकं च ॥२१५॥

(६) **रामचन्द्रः**। उपेतारमुद्यमफलयुक्तमात्मानमुपायस्रष्टारम्। उपेयमुपायसाध्यम्। सर्वोपायांश्च सामादीन् मनसा बलाबलादिद्वारा निश्चित्य एतत्त्रयमाश्रित्य सिद्धये प्रयतेत ॥२१५॥

(७) **मणिरामः**। उपेतारमात्मावमानम्। उपेयं प्राप्तव्यम्। सर्वोपायाः ॥२१५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **उपेतार**मिति। एतत् त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतात्मसिद्धये। उपेतात्मा उपेयञ्च प्राप्तव्यं सर्वे च सामादय उपायास्ते च परिपूर्णा इति तत् त्रयसामर्थ्ये सति आत्मसिध्यर्थं यतेतेत्युपसंहारः ॥२१५॥

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ।
व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥२१६॥

(१) **मेधातिथिः।** एवं यथोक्तं राजा वृत्तमिदं सर्वमापद्यनापदि वाऽऽत्मशक्त्यपेक्षया वा कस्यामवस्थायां किं कर्तव्यमिति **मन्त्रिभिः सह विचार्य** मध्यंदिनमुक्तकालं मध्यंदिनं **व्यायामं** कृत्वोपचार्यं स्नानं च। स्नानमक्रमोक्तमपि पुना राज्यार्थमुच्यते मङ्गलाचारे युक्तानाम्। राजा स्नानपरिग्रहार्थं भोजनादियुतं तद्गृहे पूर्वं स्नानापेक्षयाऽन्तःपुरं यायादिति विशेषार्थमुपसंहारः। विविक्ते देशे ॥२१६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एवं सर्वमिदमिति यदुक्तप्रकारमिदं सर्वमित्यर्थः। व्यायम्या-स्त्र्याभ्यासेन शमं लब्ध्वा ॥२१६॥

(३) **कुल्लूकः।** एवमुक्तप्रकारेण सर्वराजवृत्तं मन्त्रिभिः सह विचार्यानन्तरमायुधा-भ्यासादिना व्यायामं कृत्वा मध्याह्ने स्नानादिकं माध्याह्निकं कृत्यं निर्वाह्य भोक्तुमन्तः-पुरं विशेत् ॥२१६॥

(४) **राघवानन्दः।** राज्यमुपसंहरति एवमिति। व्यायम्य युद्धाद्युपयोगिव्यायामं कृत्वा आप्लुत्य स्नात्वा भोक्तुं विशेदित्युक्तम् ॥२१६॥

(५) **नन्दनः।** इदमुक्तं व्यायम्य हयारोहणादिव्यापारं कृत्वा आप्लुत्य स्नात्वा ॥२१६॥

(६) **रामचन्द्रः।** एवं व्यायम्य विचार्य। आप्लुत्य स्नात्वा ॥२१६॥

(८) **गोविन्दराजः। एव**मिति। एवमुक्तनीत्या सर्वं राजा मन्त्रिभिः सह विचार्य तदनु धनुरादिना व्यायामं कृत्वा स्नात्वा च मध्याह्ने काले अन्तःपुरं भोक्तुं प्रविशेत् ॥२१६॥

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥२१७॥

(१) **मेधातिथिः।** तत्रान्तर्गतगृह आत्मरक्षाभूता आत्मसमाः **कालज्ञा** वयोविशेषा-वस्थादिप्रतिनियतकाले भक्ष्यभोज्यदानादिविशेषज्ञाः। **अहार्या** अभेद्या विश्वसनीयाः। **परि-चारकाः** स्वरवैद्यादयः। एतैर्गृहीतं सर्वं **परीक्षितमदनीयमन्नाद्यमद्यात्।**

परीक्षा कुशलैर्वैद्यैरग्निचकोरादिभिः कर्तव्या। विषादिसंसृष्टस्य शुष्कस्याशुद्धता भवति वैवर्ण्यैः सुगन्धोपघातश्च अतिम्लानताऽग्नौ प्रक्षिप्तस्य वेति। वेति शब्दः वैवर्ण्यज्वालासु ईक्षिते च तस्मिन्वयसां विपत्तिः। दर्शनेन म्रियते यत्र कोकिलः, ग्लायति जीवंजीवकः, चकोर-स्याक्षिणी विनश्यतो विषं प्रदर्श्यापि, भवति मुष्कस्यावग्रहः स्वेद इत्यादि। मन्त्रैश्च विषापहैः परिजपेव्द्यापादिकासु ॥२१७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कालज्ञैर्यदा यव्द्यञ्जनादि देयं तद्ज्ञैरभेद्यैरनुपजप्यैः। अहार्यै-रिति पाठेप्ययमर्थः। विषापहैश्चकोरादिभिर्मन्त्रैश्च सुपरीक्षितं यत्परिवारकैस्तद्द्यात् ॥२१७॥

(३) **कुल्लूकः।** तत्रान्तःपुरे आत्मतुल्यैर्भोजनकालवेदिभिरभेद्यैः सूपकारादिभिः कृतं सुष्ठु च परीक्षितं चकोरादिदर्शनेन। सविषमन्नं दृष्ट्वा चकोराक्षिणी रक्ते भवतः विषापहै-र्मन्त्रैर्जपितमन्नमद्यात् ॥२१७॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्र प्रकारमाह **तत्रेति।** भोजने कर्तव्ये आत्मभूतैर्देहवत्प्रियतमैः अहार्यैर्धनादिलोभेनाभेद्यैः सूपकारादिभिः। विषापहैर्मन्त्रितमन्नम् ॥२१७॥

(५) **नन्दनः।** अहार्यैः अभेद्यैः ॥२१७॥

(६) **रामचन्द्रः।** तत्र अन्तःपुरे आत्मभूतैः पुत्रैः कालज्ञैः तद्व्यञ्जनादिकं यत्तद्देयमिति तज्ज्ञैर्ज्योतिर्विद्भिः अहार्यैः अनुपजप्यैः तथा परिचारकैः विषापहैर्मन्त्रैरुपलक्षितमन्नाद्यं सर्वमद्यात् भक्षयेदित्यर्थः ॥२१७॥

(८) **गोविन्दराजः।** तत्रेति । तत्रान्तःपुर आत्मतुल्यैर्भोजनकालवेदिभिरभेद्यैः सूपकारादिभिर्यत्कृतमन्नाद्यं सुष्ठु च परीक्षितमग्निप्रक्षेपचकोरादिदर्शनेन अग्निर्हि सविषान्नप्रक्षेपे सति चटचटायते चकोरस्याक्षिणी रक्ते भवत इत्येवमादिना परीक्षितं विषापहारैश्च मन्त्रैर्जप्तमद्यात् ॥२१७॥

विषघ्नैरुदकैश्चास्य सर्वद्रव्याणि शोधयेत् ।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥२१८॥

(१) **मेधातिथिः।** **विषघ्नैरुदकैश्चास्य सर्वद्रव्याणि** राजौपयिकानि वस्त्रादीनि विशोधयेत्। **विषघ्नानि रत्नानि** गरुडोदीर्णनागदमणिप्रभृतीनि। **नियतः** प्रत्यये नित्यं भोजनकालादन्यदाऽपि **धारयेत्** ॥२१८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अगदैरोषधैर्नेजयेत् क्षालयेत्। नियतः शुचिः ॥२१८॥

(३) **कुल्लूकः।** विषनाशिभिरौषधैः सर्वाणि भोज्यद्रव्याणि योजयेत्। विषहरणानि च रत्नानि यत्नवान्सर्वदा धारयेत् ॥२१८॥

(४) **राघवानन्दः।** तद्भृत्याञ्छिक्षयति विषघ्नैरित्यर्धेन। अगदैरौषधैः विशिष्टानि द्रव्याण्यन्नपानादीनि शोधयेत्। अस्य राज्ञः। शत्रुतो विषदानादिभिया तन्नाशकं रत्नं धारयेदित्याह विषघ्नानीति। सदा विषघ्नानि नियतो धारयेदित्यन्वयः ॥२१८॥

(५) **नन्दनः।** नेजयेत्प्रक्षालयेत् ॥२१८॥

(६) **रामचन्द्रः।** विषघ्नैरगदैरौषधैः अस्य राज्ञः द्रव्याणि भक्ष्यपदार्थादीनि चतुर्विधानि चोष्यलेह्यभक्ष्यभोज्यानि नेजयेत् प्रक्षालयेत् ॥२१८॥

(८) **गोविन्दराजः।** **विषघ्नैरिति।** विषघ्नैरौषधप्रयोगैः सर्वद्रव्याणि भोगभोज्यादीनि लक्षयेत्। विषघ्नानि च रत्नानि गरुडोद्गीर्णनागमणिप्रभृतीनि यत्नवान् सर्वदा धारयेत् ॥२१८॥

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥२१९॥

(१) **मेधातिथिः।** **परीक्षिता** विचारिता उपधाभिः शीलशौचाचारैः **स्त्रियो** दास्यः परिचारिका **व्यजनोदकधूपनैः** करणभूतैः **संस्पृशेयु**रुपचरेयुर्वेषादिसंयुक्ताः सुवेषाः। स्नानेन कृत्वा। **समाहिता** अप्रविक्षिप्तमनसः। **वेषाभरणः।** कपटवेषः केशनखाद्येवं विचार्य। कदाचित्तत्रायुधानि कृत्वा विश्रब्धं हन्युः। आभरणानि च विषदिग्धैराभरणैः स्पृशेयुरिति ॥२१९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। व्यजनोदकधूपनैः स्पृशेयुरस्य समीपमागच्छेयुः ॥२१९॥

(३) **कुल्लूकः**। स्त्रियश्च गूढचारद्वारेण कृतपरीक्षा गुप्तायुधग्रहणविषलिप्ताभरण-धारणशङ्कया निरूपितवेषाभरणा अनन्यमनसः चामरस्नानपानाद्युदकधूपनैः एनं राजानं परिचरेयुः ॥२१९॥

(४) **राघवानन्दः**। तस्यैव स्त्रीविषयनियममाह परीक्षिता इति। स्त्रियश्च दुष्टहृदयाः कदाचिदस्त्रविषादियुक्ताः स्युरिति भयात् भर्तृष्वेताविकुर्वत इति न्यायात् परीक्षिता महिला-दिभिः धम्मिल्लादौ क्षुरं दध्युर्नूपुरादौ तथा विषमिति तत्राह । वेशाभरणसंशुद्धाः विशत्यासु चित्तं यूनामेभिरिति वेशाधम्मिल्लकुचनितम्बालकवस्त्राणि आभरणानि कटककङ्कणहारनू-पुरादीनि तेष्ववलोकनेन सम्यक् शुद्धाः ॥२१९॥

(५) **नन्दनः**। व्यजनोदकधूपनैः संस्पृशेयुः।॥२१९॥

(६) **रामचन्द्रः**। एनं राजानं एतादृशःस्त्रियः स्पृशेयुः आलिङ्गनं कुर्युः ॥२१९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **परीक्षिता** इति। स्त्रियश्च दास्यो धर्मार्थकामोभयविषये चारप्रयोगादिद्वारेण कृतपरीक्षाः गूढायुधग्रहणविषलिप्ताभरणधारणाशङ्कया संशुद्धवेषाऽ लङ्करणाः अनन्यमनस्काश्चामरस्नानाद्युदकधूपैरेनं राजानं परिचरेयुः ॥२१९॥

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ॥
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥२२०॥

(१) **मेधातिथिः**। **एवं** विषोदकाञ्चनादिनादौ **प्रयत्नं कुर्यात्**। **स्नानं** शिरःस्नानम्। गन्धो रोचनादि आसनमत्र प्रदर्शनार्थम्। तत्र ह्युपविष्टो यथा तत्र महान्यत्नः क्रियते एवं यानादावपि कर्तव्यः ॥२२०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवमिति यानादिष्वलंकरणान्तेषु विषशस्त्रादिशङ्कया प्रयत्न-विधानम् ॥२२०॥

(३) **कुल्लूकः**। एवंविधपरीक्षादिप्रयत्नं वाहनशय्यासनाशनस्नानानुलेपनेषु सर्वेषु चालङ्करणार्थेषु कुर्यात् २२०॥

(४) **राघवानन्दः**। पुत्रादपि धनभाजां भीतिरिति न्यायमाश्रित्य सर्वत्र भयना-शनार्थं प्रयत्नं विधत्ते। एवमिति। प्रसाधने केशादिसंस्कारे सर्वालंकारिकेषु कुत्सितमपि देहमलंक्रियते भूष्यते एभिरिति कटकमुकुटकङ्कणवस्त्रादयस्तेषु ॥२२०॥

(५) **नन्दनः**। एवं विषादिप्रयोगरक्षणे यत्नं कुर्वीत। स्नाने स्नानीये प्रसाधने गन्ध-पुष्पादौ ॥२२०॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एवमिति**। एवंविधपरीक्षादिप्रयत्नं वाहनशयनासनभोजन-स्नानानुलेपनेषु सर्वालङ्कारार्थेषु कुर्वीत ॥२२०॥

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥२२१॥

(१) **मेधातिथिः**। तस्मिन्नेवान्तर्गृह आत्मविनोदाय **स्त्रीभि**र्नवोढभार्यादिभिर्यथासुखं क्रीडेत्। **यथाकाल**मिति यावद्विहरणकालमिति चोत्तरेण सम्बन्धनीयम्। **विहृत्य** विश्रान्तः।

कालोपपन्नानि **कार्याण्ये**काकी मन्त्रिभिश्च सह पुनर्विचारयेत् ॥२२१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विहरेत् क्रीडेत् ॥२२१॥

(३) **कुल्लूकः**। कृतभोजनश्च तत्रैवान्तःपुरे भार्याभिः सह क्रीडेत्। कालानतिक्रमेण च सप्तमे दिवसस्य भागे तत्र विहृत्याष्टमे भागे पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥२२१॥

(४) **राघवानन्दः**। दिवाभोजनमनुवदन् कार्यान्तराणि विधत्ते। भुक्तवानिति। स्त्रीभिः सहेत्यन्वयः। विहारोऽत्र चित्तप्रसाधनं मैथुनवर्जं दिवामैथुननिषेधात् ॥२२१॥

(८) **गोविन्दराजः**। भुक्तवानिति। कृतभोजनः सन् तस्मिन्नेवान्तःपुरे भार्याभिःसह क्रीडेत्। कालातिक्रमेण च सप्तमे दिवसस्य भागे तत्र विहृत्याष्टमे भागे पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥२२१॥

अलंकृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम्।
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥२२२॥

(१) **मेधातिथिः**। अन्तःपुरान्निष्क्रम्या**लंकृत आयुधीयं** पश्येत्तस्याच्छायिकां दद्यात्। **पुन**रिति वचनात्पूर्वाह्णे दृष्टमपि नित्यं दर्शनीयम्। आयुधजीविनामायुधादौ यत्नो भवति। **सर्वाणि च वाहनानि**। तेषां दर्शनमप्युपचयविज्ञानार्थम्, नियुक्तांना च तत्र विशेषाधानार्थम्। दण्डप्रधानं जीविभृत्यावेक्षणमभीक्ष्णमुभयतस्ततः ॥२२२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। आयुधीयं जनं प्रातर्दृष्टमेव पुनः पश्येत् ॥२२२॥

(३) **कुल्लूकः**। कृतालङ्कारः सन्नायुधजीविनं वाहनानि हस्त्यश्वादीनि सर्वाणि च शस्त्राणि खड्गादीन्यलङ्काररचनादीनि पश्येत् ॥२२२॥

(४) **राघवानन्दः**। आयुधीयमायुधजीवनम्। आभरणानि चर्मादीनि ॥२२२॥

(६) **रामचन्द्रः**। आयुधीयं जनं पार्ष्णिग्राहकं पुनःपुनः पश्येदित्यर्थः ॥२२२॥

(८) **गोविन्दराजः। अलङ्कृत** इति। अलङ्कृतश्च सन्नायुधजीविनं पुनर्जनं वाहनानि चाश्वादीनि सर्वाणि खड्गादीनि च शस्त्राण्यलङ्करणानि च संपश्येत् ॥२२२॥

संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत्।
रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥२२३॥

(१) **मेधातिथिः**। त्रैवर्णिकस्योक्तमपि सन्ध्योपासनमुच्यते। प्रजाकार्यं पुनः कश्चित्कालमतिक्रामेदिति। उत्तरक्रियानन्तर्यार्थं वा। **अन्तर्वेश्मनि**। **रहसि** प्रासादादौ भवम्। **तस्याख्यायिनः** पौरा वा केचित्प्राप्तप्रणिधयस्तेषां **चेष्टितम्**। चेष्टा व्यवहारः। किं दृष्टं श्रुतं कृतं चेति तेषां चास्मिन्काले दर्शनमिष्यते। परैरनवबोधनार्थं स्वस्थस्य चार्थकार्यकालनियमेनापतितं वर्तेत।

"यथा चोत्पादितं कार्यं संपश्येन्नोऽभितापयेत्।
कृच्छ्रसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यं वाऽपि जायते॥" इति ॥२२३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शस्त्रभृत् चारेभ्यः स्वरक्षार्थं रहस्याख्यायिनाममात्यादीनां प्रणिधीनां चराणाम् ॥२२३॥

(३) **कुल्लूकः।** **गत्वेति** ततः संध्योपासनं कृत्वा तस्मात्प्रदेशात्कक्षान्तरं विविक्त-प्रकोष्ठावकाशमन्यद्गत्वा गृहाभ्यन्तरे धृतशस्त्रो रहस्याभिधायिनां चराणां स्वव्यापारं शृणुयात्। ततस्तं चरं संप्रेष्य परिचारिकास्त्रीवृतः पुनर्भोक्तुमन्तःपुरं विशेत्॥२२३॥ ॥२२४॥

(४) **राघवानन्दः** । राज्ञोपि सन्ध्याकरणे न प्रतिनिधिरित्याह। सन्ध्यामिति। स्वयं-शस्त्रभृत् प्रच्छन्नभूतः । प्रणिधीनां चराणाम्। रहस्याख्यायिनां एकान्तेऽनुभूतार्थादिचेष्टाभि-धायिनाम्॥२२३॥

(५) **नन्दनः**। रहस्याख्यायिकानां वाक्यानीति शेषः॥२२३॥

इति श्रीनन्दनार्येण विरचिते मानवव्याख्याने सप्तमोऽध्यायः॥ ॥छ॥ ॥छ॥

(६) **रामचन्द्रः** । रहस्याख्यायिनां चाराणां प्रणिधीनां अमात्यादीनां चेष्टितं शृणुयात्॥२२३॥

(८) **गोविन्दराजः। संध्यामिति** । ततः संध्योपासनं कृत्वा गृहाभ्यन्तरे भृतशस्त्रो रहस्याभिधायिनां स्वव्यापारं शृणुयात्॥२२३॥

गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम्।
प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः॥२२४॥

(१) **मेधातिथिः** । तस्माद्गृहान्ते **कक्षान्तरं गत्वा** तं च रहस्याख्यायिनं विसृज्य स्त्रीभिः परिचारिकाभिः परिवृतोऽ**न्तःपुरं पुनः प्रविशेत्**॥२२४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कक्षान्तरं कक्षाविशेषमन्तःपुरस्य॥२२४॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच गत्वेति। कक्षान्तरं विविक्तकोष्ठावकाशम्। तं जनं चारभूतम्। स्त्रियः परिचारिकाः ताभिर्वृतः तत्र तासामेव प्रवेशात्॥२२४॥

(८) **गोविन्दराजः। गत्वेति**। तस्मात्प्रदेशादन्यद्विमुक्तं प्रदेशान्तरं गत्वा चारजनं संप्रेक्ष्य परिचारिकादिभिः स्त्रीवृतः सन् पुनर्भोक्तुमन्तःपुरं प्रविशेत्॥२२४॥

तत्र भुक्त्वा पुनः किंचित्तूर्यघोषैः प्रहर्षितः।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः॥२२५॥

(१) **मेधातिथिः**। किंचिदित्यव्ययम्। **तूर्याणि** वेणुवीणापणवमृदङ्गभेरीशंखादीनि। तेषां **घोषै**र्मृदुभिः श्रुतिसुखैः **प्रहर्षितो** यथाकालं संविशेत्, य उचितकालस्तं तन्नयेदिति। **गतक्लमो** विगताशेषदुःखः कार्यदर्शना**योत्तिष्ठेत्**॥२२५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। किंचित् अल्पभुक्॥२२५॥

(३) **कुल्लूकः**। तत्रान्तःपुरे वादित्रशब्दैः श्रुतिसुखैः प्रहर्षितः पुनः किंचिद् भुक्त्वा नातितृप्तः कालानतिक्रमेण गतार्धप्रहरायां रात्रौ स्वप्यात्। ततो रात्रेः पश्चिमयामे च विश्रान्तः सन्नुत्तिष्ठेत्॥२२५॥

(४) **राघवानन्दः** । संविशेत् शयीत। सालसो नोत्तिष्ठेदित्याह गतक्लमो गताजी-र्णादिश्रमः॥२२५॥

(८) **गोविन्दराजः**। तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्तूर्यघोषैः प्रहर्षिभिः। संविशेच्च यथा-

कालमुत्तिष्ठेद्विगतज्वरः । तत्रान्तःपुरे किञ्चिन्नातितृप्तं वादित्रशब्दैः श्रुतिसुखैर्युक्ते भुक्त्वा कालानतिक्रमेण गतार्धरात्रप्रहरायां रात्रौ सुप्यात् । सुप्त्वा च पश्चिमे यामे उत्तिष्ठेत् ॥२२५॥

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥२२६॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां राजधर्मो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

(१) **मेधातिथिः । एतदिति** यदनुक्रान्तं "मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वेति" तस्याप्येवं वृत्तं व्यापारस्तेन स्वयमुपतिष्ठेत् । **अस्वस्थो भृत्येषु विनियोजयेद्वि**युञ्जीतेत्यर्थः । यावच्छक्नुयात्तावदेव । एवं प्रतिविहितस्वतन्त्रकृतात्मरक्षाव्यापारः **प्रजानामात्मनश्च** कार्यं करोति ॥२२६॥

इति श्रीभट्ट**मेधातिथि**विरचिते **मनु**भाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतद्वृत्तं चेष्टितम् ॥२२६॥

इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ राजधर्मसंकीर्तनं नामायं समाप्तश्च ॥

(३) **कुल्लूकः** । एतद्यथोक्तप्रकारप्रजारक्षणादिकं नीरोगो राजा स्वयमनुतिष्ठेत् । अस्वस्थः पुनः सर्वमेतद्योग्यश्रेष्ठामात्येषु समर्पयेत् ॥२२६॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

(४) **राघवानन्दः** । परमप्रकृतमुपसंहरन्प्रतिनिर्धिं विधत्ते एतदिति । विधानमनुष्ठेयं दृष्टादृष्टार्थं षाड्गुण्याग्निहोत्रादिकम् ॥२२६॥

इति श्रीराघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

(६) **रामचन्द्रः** । अस्वस्थः दुःखितः राजा एतत्सर्वं राजमन्त्रादिकं भृत्येषु मन्त्रिषु नियोजयेत् स्थापयेत् ॥२२६॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

(८) **गोविन्दराजः** । एतदिति । अरोगो राजैतदनुत्क्रान्तं प्रजारक्षणादि स्वयमनुतिष्ठेत् । अस्वस्थः पुनः सर्वमेतदमात्येषु समर्पयेत् ॥२२६॥

इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मनुटीकायां मन्वानुसारिण्यां राजधर्मो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

भारतीयविद्या-श्रेणी-ग्रन्थः ४२

मनुस्मृतिः

मेधातिथि-सर्वज्ञनारायण-कुल्लूक-राघवानन्द-नन्दन-
रामचन्द्र-मणिराम-गोविन्दराज-भारुचि-
इति व्याख्यानवकेन समलङ्कृता

चतुर्थो विभागः

(भागः २)

(८ अध्यायात्मकः)

भारतशासनस्य शिक्षणविभागस्यार्थसाहाय्येन प्रकाशिता

सम्पादकः
जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे
महामहोपाध्याय, विद्यावाचस्पति
एम्.ए.,एल् एल्.बी., ॲड्व्होकेट (सु.को.)
इत्येनन
भारतीयविद्याभवनस्य संमान्यनियामकेन परिष्कृता

१९९०
भारतीय विद्या भवनम्
कुलपति के. एम्. मुनशीपथ; चौपाटी
मुंबई - ४०० ००७

प्रथमावृत्तिः १९९०

मूल्यम् : रु. २००

भारते मुद्रिता

के. वी. गोपालकृष्णन्, असोसिएटेड ॲडव्हर्टाईझर्स ॲण्ड प्रिन्टर्स
५०५ साने गुरुजी मार्ग, मुंबई - ४०० ०३४.

Bhāratīya Vidyā Series - Vol. No. 42

MANU - SMRITI

With Nine Commentaries by Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmachandra, Maṇirāma, Govindarāja and Bhāruchi

VOLUME IV (Part - II : Adhyāya - 8)

Edited by

JAYANTAKRISHNA HARIKRISHNA DAVE

Mahāmahopādhyāya, Vidyāvāchaspati

M.A.,LL.B., ADVOCATE (SUPREME COURT)

Hon. Director, Bharatiya Vidya Bhavan

Published with the financial assistance of the Ministry of Education, Government Of India

1990

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

Kulapati K.M. Munshi Marg, Chowpatty, Bombay - 400 007

मनुस्मृतिः

अष्टमाध्याय - विषयानुक्रमकोशः

विषयः				**श्लोकाः**

विषयः				श्लोकाः

विषयः	श्लोकाः

विषया:				श्लोका:

इति मनुस्मृत्यष्टमाध्यायविषयानुक्रमकोश: ।।

मनुस्मृतिः

व्याख्यानवकोपेता

•

अष्टमोऽध्यायः ८

•

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ॥
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रजानां पालनं राज्ञो वृत्तिर्विहिता। सा चात्र (१०।७९) "शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषीर्विशः। आजीवनार्थं शूद्रस्य द्विजातीनां निषेवणम् ॥" "एवं नृपो वर्तमानो लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥" इति। तथा धर्मो वधते लोके। अन्येषामपि वर्णानां क्षत्रियवृत्त्या जीविनामस्त्येव राज्याधिकारः॥ "यः कश्चित्सर्वलोकानां पालकश्च नृपः स्मृतः। कर्मनिष्ठा च विहिता लोकसाधारणे हिते"॥ परिपालनं च पीडापहारः। द्वयी च पीडा दृष्टाऽदृष्टा च। तत्र दुर्बलस्य बलीयसा धनहरणादिना बाध्यमाना दृष्टा पीडा। इतरस्य तु विध्यतिक्रमजनितेन प्रत्यवायेनामुत्रिकदुःखोत्पादनमदृष्टपीडा। प्रजा हि द्वेषमत्सरादिभिरितरेतरमयथावदाचरन्ति कुपथेन यान्त्यदृष्टदोषेण बाध्येरन्। अतश्च राज्यनाशः। प्रजैश्वर्यं हि राज्यमुच्यते। तासु विनश्यन्तीषु कस्य राज्यं स्यात्। व्यवहारादयोऽतः शास्त्रदण्डेन व्यवस्थाप्यमाना न भयात्पृथक् प्रचलन्ति तथा चोभयथाऽपि रक्षिता भवन्ति। धनदण्डश्च राज्ञः करशुल्कादि वा। एतदन्या धर्मिष्ठजीविका न भवतीति वृत्तिपरिक्षयादपि राज्यावसादः। अतो राज्यस्थित्यर्थं व्यवहारदर्शनं कर्तव्यम्। तदिदानीमुच्यते। **व्यवहार**श्चात्र वादिप्रतिवादिनोरितरेतराशनोधाराय वृत्तिरुच्यते। अथवा ऋणादानादयः पदार्था एव विप्रतिपत्तिविषयाः सन्तो विचारगोचरसमर्थतया कर्तव्या इति। **दिदृक्षु**रित्युक्त्वा 'पश्येत्कार्याणीति' (श्लो. २) सामानाधिकरण्यम्। पुनश्च प्रत्यवमर्शः 'तेषामाद्यमृणादानमिति' (श्लो. ४)। तान् पदार्थान्विचारयेदिति सम्बन्धः। वक्ष्यमाणाधिकृतपुरुषाधिष्ठितः प्रदेशः **सभा**। **प्रवेश**स्तदभ्यन्तरभावः। किमेक एव प्रविशेच्चेत्याह **ब्राह्मणैः सहेति**। अथ **मन्त्रज्ञै**रिति कस्य विशेषणम्? न तावन्मन्त्रिणः; मन्त्रित्वादेव सिद्धेः। न हि मन्त्रमजानानो मन्त्रीति शक्यते वक्तुम्। नापि ब्राह्मणानां व्यवहारदर्शनेऽधिकृतानां तत्परिज्ञानमदृष्टं न स्यात्। अत्रोच्यते। ब्राह्मणविशेषणमेवैतत्। ते ह्यमन्त्रज्ञा भूत्वा निरपेक्षमवधारयन्तः स्युरन्यथा राज्ञोऽनर्थमावहेयुः। तथा हि महामात्याश्रितः कश्चिज्जनपदेन व्यवहरन्सहसा जितो यदि न दण्ड्यते धनं वाऽवष्टभ्य न दाप्यते तदा समत्वेन व्यवहारदर्शनं न कृतं स्यात्, पक्षपातमशक्ति वाऽस्य जनपदा मन्येरन्। अथ दण्ड्यते महामात्यक्षोभादपि प्रकृतिविकृतं स्यात्। मन्त्रज्ञास्तु सन्तः संशयितारो यदि निर्णेतव्यस्य केनचिदपदेशेन

प्रसङ्गरोधं कृत्वा रहसि राजानं परिबोधयन्ति 'अनयोर्विवादिनोरयं जीयतेऽयं जयतीति व्यवहारस्त्वस्माभिर्न तदानीमेव निर्णीत इति **स्वामी** प्रमाणं' तत्र राजैवं विदित्वा महामात्यमादेशयति "त्वदीयो मनुष्यो जीयते मम हानिर्मा भूदिति संप्रति निर्णयोऽवधीरितः । त्वमेव तथा कुरु यथैष मनुष्यः संधीयते बाधाऽस्य व्यपनीयते" । ते मन्त्रिणो वाऽऽदेयवाक्या मनुष्याणां सर्वेषामनर्थ्यां च प्रवृत्तिं प्रतिबध्नन्ति । अन्ये तु काकाक्षिवदुभयविशेषणमर्थभेदेन मन्त्रज्ञपदं मन्यन्ते । यदा मन्त्रिणो विशेष्यन्ते तत्तद्धातुतत्परिज्ञानमन्त्रज्ञानम् । ब्राह्मणपक्षे तु कार्यार्थसमभावश्च । मन्त्रिब्राह्मणानां न प्रवेशमात्रमेव । किं तर्हि ? 'निर्णयं पश्येत्' इत्युत्तरत्र वाक्यानि यथायोग्यमितरथाऽदृष्टाय प्रवेशः स्यात् । अतो नैकाकी निर्णयं कुर्यात् । किं तर्हि ? तैः सह निरूप्येति ।

विनीतो वाक्पाणिपादचापलरहितः । वेपतो ह्यनर्थः स्यात् । **पार्थिव**ग्रहणान्न क्षत्रियस्यैवायमुपदेशः । किं तर्हि? अन्यस्यापि पृथिव्यामधिपतेर्देशेश्वरस्य न ह्यन्यथा राज्यमविचलितं भवतीति ॥१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । श्रीमहागणपतये नमः । **व्यवहारानिति** ॥१॥

(३) **कुल्लूकः** । एवंविधविपक्षमहीक्षिद्भ्रुचः प्रजानां रक्षणादवाप्तवृत्तिस्तासामेवेतरेतरविवादजपीडापरिहारार्थमृणादानाद्यष्टादशविवादे विरुद्धार्थार्थिप्रत्यर्थिवाक्यजनितसंदेहहारी विचार एव व्यवहारः । तदाह **कात्यायनः** 'वि नानार्थेऽव संदेहहरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद् व्यवहार इति स्मृतः' ॥' तान्व्यवहारान्द्रष्टुमिच्छन्पृथिवीपतिर्वक्ष्यमाणलक्षणलक्षितैर्ब्राह्मणैरमात्यैश्च सप्तमाध्यायोक्तपञ्चाङ्गमन्त्रैः सह विनीतो वाक्पाणिपादचापलविरहादनुद्धतः अविनीते हि नृपे वादिप्रतिवादिनां प्रतिभाक्षयादसम्यगभिधाने तत्त्वनिर्णयो न स्यात्तादृशो वक्ष्यमाणां सभां प्रविशेत् । व्यवहारदर्शनं चेदं प्रजानामितरेतरपीडायां तत्त्वनिर्णयेन रक्षणार्थं वक्ष्यमाणदृष्टादृष्टार्थकरणफलेनैव फलवत् ॥१॥

(४) **राघवानन्दः** । संप्रति व्यवहारार्थं सभाप्रवेशप्रकारमाह **व्यवहारानिति द्वाभ्याम्** । संगतिरानन्तर्यलक्षणा, व्यवहारनिर्णयस्य राजकृत्यत्वात् । ऋणादानाद्यष्टादशविषयो विरुद्धार्थिप्रत्यर्थिवाक्यजनितसंदेहहारी विचारो व्यवहारः॥ 'वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाव्द्यवहारः स उच्यते' इति **कात्यायन**वचनात् ॥ मिताक्षरा—अन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः । यथा कश्चिदिदं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति तद्विरोधेन मदीयमिति । मन्त्रज्ञैः पूर्वाध्यायोक्तपञ्चाङ्गमन्त्रज्ञैर्नीतिशास्त्रज्ञैः कापटिकादिभिः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्तैर्वा मन्त्रिभिश्चामात्यैः ॥१॥

(५) **नन्दनः** । एवं राज्ञः स्वविषयरक्षणं परविषयलाभे प्रशमनं चोक्तं, इदानीं तस्य व्यवहारदर्शनमुच्यते **व्यवहारान्दिदृक्षुस्त्विति** । **मन्त्रज्ञै**रिति विशेषणं ब्राह्मणानां मन्त्रिणां च । विनीतः उक्तैरेतैरुभयैः ॥१॥

(६) **रामचन्द्रः** । अथ व्यवहाराध्यायो निरूप्यते । पार्थिवो ब्राह्मणैः सह तथा मन्त्रिभिः सह व्यहारादीन्दिदृक्षुः सभां प्रविशेत् । अन्यानन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः । कीदृशैर्ब्राह्मणैः**मन्त्रज्ञैः** वेदव्याकरणधर्मशास्त्राभिज्ञैः ॥१॥

(७) **मणिरामः** । ऋणादानाद्यष्टादशविवादे विरुद्धार्थार्ऽर्थिप्रत्यर्थिवाक्यंजनित संदेहविघातविचारो व्यवहारः ॥ नानासंदेहहरणाव्द्यवहार इति स्मृत इति **कात्यायनोक्तेः** ॥१॥

(८) **गोविन्दराजः । व्यवहारान्नृपः पश्येदिति ।** अर्थिप्रत्यर्थिनोर्ऋणादानादिविषयाणीतरेतरविरुद्धावहरणरूपाणि कार्याणि द्रष्टुमिच्छन् राजा वक्ष्यमाणलक्षणैर्मन्त्रिभिश्चोक्तपञ्चाङ्गमन्त्रज्ञैः सह चापलादिरहितो वक्ष्यमाणसभां प्रविशेत् ॥१॥

तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥ २ ॥

(१) **मेधातिथिः । आसीनो** धर्मासनोपविष्टः । स्थितो निषिद्धगतिरनुपविष्ट एव । स्थानासनयोश्च व्यवस्थितो विकल्पः कार्यविशेषापेक्षः । गरीयसि कार्ये बहुवक्तव्य उपविष्ट आसीनः लघीयसि स्वल्पवक्तव्ये स्थितः । क्रममाणस्य सर्वथा प्रतिषेधः । स हि मार्गावलोकनपरो नार्थिप्रत्यर्थिनोर्निपुणतो वचनमवधारयेत् । अन्ये त्वदृष्टार्थं तथा मन्यन्ते । तपस्विब्राह्मणादिषु विवादिषु स्थितेषु स्थित आसीनेष्वासीनः । **पाणिमुद्यम्येति** उत्तरपाणिमुद्धृत्योत्थानं कृत्वेत्यर्थः । सूत्रकृतोऽयं व्यतिक्रमः सर्वदा विहितत्वाद्वसनोपव्यानमेतत् । तेनायमर्थो हस्त उत्क्षेप्तव्यो न पुनः समीपवर्तिनि संलग्नः कर्तव्यः । प्रश्ननिषेधावसरे च तेनाभिनेतव्यं न तु प्रव्याणादिना । अनेन व्यवहारदर्शनेन तात्पर्यं ख्यापितं भवति । प्रायेण हि पुरुषकार्येषु प्रयत्नवन्तो हस्तमुद्यच्छन्ति । यथासुखोपविष्टं व्रजति कर्तारं ततश्च परिजने तदेतद्राजा वित्तं न ददाति सभ्यैर्निर्भयैर्वयं जिता इति । पाणिग्रहणं बाहूपलक्षणार्थम् । केवलस्य हि हस्तस्य यावद्व्यवहारदर्शनं व्यापारणं पीडाकरम् । न चायमदृष्टार्थ उपदेशः ।

विनीतवेषाभरण इति । पूर्वश्लोके बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियविषयावधानार्थोऽभिहितः । अयं तावल्लोकानां शालीनतया सुखोपसर्पणार्थः । उद्धतवेषे हि राजनि तथाविधानामप्रतिपत्तिः स्यात् । अत उद्धतवेषाभरणं न कथंचित् स्यात् । **वेषः** केशवसनविन्यासादिविशेषः । **आभरणं** कर्णिकादि । तत्रोद्ध**तवेष** ऊर्ध्ववस्त्रो जवनरक्ताम्बरधारितेत्यादि । **उद्धताभरणो** दीप्तिमद्बहुरत्नालङ्कारो बहुहारश्च । स ह्यादित्य इव दुर्निरीक्ष्यः सामान्यजनानां विशेषतोऽभियुक्तानाम् । **पश्येदिति ।** सभाप्रवेशस्य प्रयोजनमाह—पश्येद्विचक्षणः । अयं च राज्ञो दर्शनोपदेशो दण्डप्रणयने यथास्थानार्थप्रतिपादनपर्यन्तो भविष्यति । तात्पर्यं तस्यैव रक्षाधिकारः प्रयुक्तः स्यात् । ईदृशस्य च दर्शनस्यान्येषामसंभावनादनधिकारः । सर्वेषां संशयच्छेदमात्रफलं तु । व्यवहारदर्शनं प्रायश्चित्तोपदेशवद्विदुषो ब्राह्मणस्यास्त्येव । उक्तं हि '**धर्मसंकटेषु** ब्रूयादिति' । तथैकवर्ग्याणां वाणिज्यकर्षकपशुपालप्रभृतीनां स्ववर्गसामयिकार्थविप्रतिपत्तावन्यस्यां वोत्सुकनिर्णयाद्भूतिरिति तथाविधव्यवहारदर्शने नियोगः । तथा हि पठितम् (ना. स्मृ. ७) "कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः । प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेभ्यस्तूत्तरोत्तरम्" ॥ इति । तत्र 'कुलानि' बन्धुजनसमूहः । तैर्या व्यवस्था कृता ततो न विचलितव्यम् । अथ तत्र नाश्वस्युस्तवैतेऽधिकतरं संबन्धिन इति वदन्तस्ततः श्रेणिषु निवेदितव्यम् । 'श्रेणयः' समानव्यवहारजीविनो वणिक्प्रभृतयः । तेषां बन्धुभ्योऽधिकगुरुत्वम् । बान्धवा हि ज्ञातिधर्मभयाद्विचलितं न नियच्छन्ति । श्रेणयस्तु राजगमनेन श्रेणिधर्मो राजपुरुषप्रवेशात्परिभवनीयत्वेन नश्यतीति अविचलनार्थं प्रतिभूग्रहणपूर्वकं विचारयन्ति य एतस्माद्विचलति । परिषदि दण्डो दातव्यश्चलितुं वाऽपि त्वया न देयमिति । '**गणा**' गणशश्चारिणो गृहप्रासादादिकरा मठब्राह्मणादयश्च । ते स्वगणिनां व्यवहारं पश्येयुः । तत्राविचलार्थं

उपसदः कर्तव्याः। पूर्वे समानकर्मजीविन एकाकिनोऽपि, इमे तु संभूयकारिण इति विशेषः। श्रेणिभ्यः संभूयकारितया विवादिनो भूमिज्ञत्वात्। अन्ये तु कुलानीति मध्यस्थपुरुषानाहुः। ते हि कार्याभ्यन्तरा अश्रेणिकृता एव निर्णेतारः। 'अधिकृतः' त्रैविद्यो विद्वान् ब्राह्मणः। तस्य हि धर्मसंकटेषु प्रवक्तृत्वं विहितम्। तस्य पूर्वेभ्यो गुरुत्वं वैदुष्यात्। नृपस्यापि गुरुत्वमतिशयशक्तित्वादतः स्वयं विदुषा नृपेण निर्णीते नास्त्येतत्— "यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः। द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्॥" इति। अन्येषु करणेष्वेतद्भवति। तत्र ह्यस्ति वचनावसरो नाधिकृतैः सम्यक् निर्णीतं राज्ञा तु विवेचिते किं वक्ष्यतीति।

अर्थान्तरम्—नृपैरधिकृतो राजस्थानीयब्राह्मणः। तथाऽन्यस्य गृहिणः 'स्वतन्त्रस्तु गृहे गृही'ति स्वातन्त्र्यस्मरणाद्दण्डपर्यन्तोऽस्त्येव व्यवहारः सुपरीक्षितो भवति। वासनाविनयार्थं श्रुतिग्राह्यप्रसक्तशिष्यसुताद्याः "अन्यत्र दण्डाच्छारीरात्पतनीयाच्च कर्मण" इति। स्वल्पेऽपराधे गृहस्थ एव राजायते। महति व्यतिक्रमे राजनिवेदनमेवोचितमित्यस्यार्थः। अतश्च यत्कैश्चित्पश्येदिति परिसंख्यार्थत्वमारोप्य ब्राह्मणादीनामधिकार आशङ्कितः पुनश्च क्लेशेन समर्थितस्तदयुक्तम्। विषयभेदादधिकारभेदात्। स्वविषयो हि राज्ञो दण्डावधिको ब्राह्मणादीनां निर्णयावधिः। अधिकारोऽपि भिन्नः। राज्ञो राज्यस्थितिप्रयोजनम्, इतरेषां संशयच्छेदादेरपरोपकारकत्वम्। अतो नो वृत्तिसङ्कराशङ्कैव नास्ति। कार्यो विप्रतिपत्तिनिरासः। अर्थिनां विप्रतिपन्नयोर्हि साम्यं व्यवहारदर्शने राज्ञा कर्तव्यम्। नो चेत्संविदाने को राज्ञः स्वाधिगमे निरोधः॥२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **उद्यम्य** उत्तरीयोपरि कृत्वा। विनीतो योग्यो वेषो देहावैकृतरूपमाभरणं च यस्य। अनुद्धतिव्यञ्जकं तदुभयं कुर्यादित्यर्थः॥२॥

(३) **कुल्लूकः**। तस्यां च सभायां कार्यगौरवापेक्षायामुपविष्टो लघुनि कार्ये उत्थितोऽपि वा। 'पाणि' शब्दो बाहुपरः। दक्षिणबाहुमुद्यम्यानुद्धतवेषालङ्कारः पूर्वत्रश्लोक इन्द्रियानौद्धत्यमुक्तं तादृशः कार्याणि विचारयेत्॥२॥

(४) **राघवानन्दः**। ततः किं तत्राह **तत्रासीन** इति। आसीनो गुरुतरकार्ये। स्थित एव शीघ्रं समाप्य पाणिमुद्यम्येति वस्त्रादिभ्यः प्रकाशितदक्षिणपाणिः। कार्याणि व्यवहारेऽनुष्ठेयानि। **पश्येत्** चिन्तयेत्। **कार्यिणामर्थिप्रत्यर्थिनाम्**॥२॥

(५) **नन्दनः**। आसीनः स्थितो वा न तु शयानः। दक्षिणं पाणिमुद्यम्य अप्रावृतदक्षिण इति यावत्। यज्ञोपवीतीत्यन्ये। कार्याणि व्यवहारान्। कार्यिणां व्यवहारिणाम्॥२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **षड्भिराह तत्रेति**। तत्र तस्यां सभायां आसीनः कार्यिणामष्टादशविधानि कार्याणि पश्येत्। किं कृत्वा? दक्षिणं पाणिमुद्यम्य उद्धृत्य॥२॥

(७) **मणिरामः**। **आसीनः** गुरुकार्ये उपविष्टः लघुकार्ये स्थित इत्यर्थः॥२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **तत्रेति**। तस्यां सभायां गुरुकार्यापेक्षयोपविष्टोऽन्यथोत्थितो दक्षिणबाहुं वासस उद्धृत्य अनुद्धतवेषालङ्कारः कार्यार्थिनां व्यवहारं नियमतो विचारयेत्॥२॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः॥
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्॥ ३॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वेणार्धेन निर्णयहेतवः कथ्यन्ते। उत्तरेण विवादपदसङ्ख्यानिर्देशः। 'पश्येदिति' पूर्वश्लोकादनुषज्यते कार्याणीति च। **प्रत्यहं** पश्येत्कार्याणि प्रतिदिवसगमने व्यवहारनिर्णयः कर्तव्यः। हेतुभिरिति हेतुर्निर्णयसाधनम्। स च द्विविधः। प्रमाणरूपो व्यवस्थारूपश्च। तत्र प्रमाणरूपोऽर्थनिर्णयहेतुः साक्ष्यादिः। व्यवस्थारूपो यतोऽसत्ये वाऽर्थनिश्चये व्यवहारः संतिष्ठते। यथा सत्यशपथ उभयानुमत एकः साक्षी यदर्थिप्रत्यर्थिभ्यामभ्युपगतप्रमाणभावः सभ्यैरपरिक्षितोऽपि निर्णयहेतुतां प्रतिपद्यते। न च परीक्षितस्य पुंसो वचनादसत्यात्पूर्ववदर्थनिश्चयः प्राश्निकानामभ्युपगमेऽपि व्यवस्थाहेतुर्भवति।

सा च व्यवस्था द्विविधा। साधारण्यसाधारणी च। देशभेदादाश्रयभेदात्साऽपि द्विविधा। अविरुद्धा विरुद्धा च। अविरुद्धा यथा केषांचिद्दाक्षिणात्यानामपुत्रा स्त्री भर्तर्युपरते सभास्थाणुमुपारोहति तमुपारूढाऽधिकृतैः परीक्षिता कृतलक्षणा तत्क्षणानन्तरं सपिण्डेषु ऋक्थं लभते। तथोदीचां लभ्यमानां कन्यां याचमानाय भोजनं यदि दीयते तत इयं तुभ्यं दत्तेत्यनुक्तेऽपि प्रतिश्रुता भवति। विरुद्धा च। क्वचिद्देशे वसन्ते धान्यं प्रयुज्यते शरदि द्विगुणं प्रत्यादीयते। तथाऽनुज्ञातभोग आधिर्द्विगुणेऽपि तदुत्थधने प्रविष्ट आ मूलहिरण्यदानाद्भुज्यत एव। एषा हि "अशीतिभागं गृह्णीयात्" "कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येतीति" (१५१) विरुद्धा। तत्र भेदाश्रया देशदृष्टहेतुशब्देनाभिहिताः। शास्त्रदृष्टास्तु हेतवः शास्त्रे पठिताः। ते च केचन शास्त्रकारैः कल्पितव्यवस्थाः केचिद्यथावस्त्ववस्थिता अनुदिताः। तत्र कल्पितव्यवस्था यथालेख्यं यथोपभोगः साक्षिणश्चानुमानं वस्तुनियतं "यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम्" (४४) इति। यद्यपि सर्वं लौकिकं न शास्त्रकारवचनवत्प्रामाण्यं लभते तथाऽपि लौकिकमेव क्वचिच्छास्त्रमाश्रयितव्यम्। यच्चेदृशे चापराध इदं दिव्यं इयता च कालेन भोगः प्रमाणमिति लौकिकमपि तच्छास्त्रदृष्टमित्युक्तम्। तस्यां च व्यवस्थायां शास्त्रकाराणां मूले संभवति सा प्रमाणम्। या त्वसंभवतन्मूला सा नादरणीया। यथा लेख्यक्रमपाठः। (याज्ञ. व्यव. ८८) "उभयाभ्यर्थितेनैवं मया ह्यमुकसूनुना। लिखितं ह्यमुकेनैव लेखकस्तत्त्वतो लिखेत्॥" इति। यस्यादावेव लेखकः स्वनाम निवेशयेदिदं नामाहममुष्य पुत्रो लिखामीदमिति न कश्चिद्दोषः स्यात्। स ह्येवमर्थं नाम निवेशयत्यनेनेदं लिखितमिति लेख्यकमुपलक्षितं यथा स्यात्। यदि ह्यसौ लेखकः प्रमाणान्तरेण प्रत्ययितो भवति ततस्तल्लिखितं प्रमाणम्। यदि चासावात्मानं स्वगोत्रनाम्ना नोपलक्षयेत्ततः कस्य प्रत्ययितता प्रमाणान्तरादन्विष्यताम्। अथ तु लेख्यान्तरदर्शनेनान्येन वा हेतुना विशिष्टलेखक इति प्रत्यभिज्ञानं स्यादनुपलक्षितोऽपि न कश्चिद्दोषः। तत्र यदि लेखको न लिखेन्मयेदं लिखितमिति भवेदेव तादृशं लेख्यं परिपूर्णलक्षणम्। एषा च लेखकपरीक्षा तत्रोपयुज्यते। पत्रलेखकस्य साक्षित्वान्तर्भावोऽन्येषां साक्षिणामल्पत्वात्। यत्र त्वन्ये बहवः प्रत्ययिताः साक्षिणः स्वहस्तारूढाः सन्ति तत्र लेखकसम्बन्धिनी प्रत्ययितता नोपयुज्यते। तथेयमपरा व्यवस्था (ना. स्मृ. १।१४५)—

"लिखितं लिखितेनैव साक्षिमच्चैव साक्षिभिः। साक्षिभ्यो लिखितं श्रेयो लिखिते न तु साक्षिणः" नास्यामपि व्यवस्थायां किंचिन्निबन्धनमस्ति। तथा हि द्विविधं लेख्यम्—स्वहस्तकृतं परहस्तकृतं च। परहस्तकृतमपि द्विविधम्—स्वहस्तलेखकलिखितमधिकृतलेखकलिखितम्। तदेतत्परहस्तकृतं सर्वप्रकारं साक्ष्यात्मकमेव। तत्र साक्षिभ्यो लिखितमिति भेदानुपपत्तेः। इदं हि तस्य लक्षणम् "साक्षिणः स्वस्वहस्तेन पितृनामादिपूर्वकम्। तत्राहममुकः साक्षी लिखे-

युरिति ते समम्" (याज्ञ. व्यव. ८७)इति। नाप्येकहस्तलिखितस्य प्रामाण्यमिष्यते। यथैकस्य साक्षित्वे। "अथायं भेदहेतुसाक्षिणो हस्तारूढास्त एव लेख्यमिति" नानेन विशेषेण श्रेयस्त्वं भवति। प्रत्ययितता हि श्रेयस्त्वे हेतुः। सा चोभयत्रापि परीक्ष्या। तस्मादीदृशे लेख्य साक्षिद्वैधान्न्यायो बहुत्वं परिगृह्णीयादिति। अधिकृतत्वमपि न विशेषः। परीक्षितोऽधिक्रियत इत्येतत्तत्राधिक्यम्। न च सर्वे राजाधिकृताः सुपरीक्षिता भवन्ति। यदि तु निरुपाधिस्तादृशश्चेदत्यन्तगुणयोगात्स्यादुपेयादेवासौ एक एव संवादकत्वम्। तथा हि राजाग्रहारशासनान्येककायस्थहस्तलिखितान्येव प्रमाणीभवन्ति। अदातुः स्वाहस्तक्यं स्वयमभ्युपगमः 'इयदस्मान्मया गृहीतमिदं चास्मै दातव्यमिति'। तत्र यदि पश्चात् ब्रूते न गृहीतमिति तदा पूर्वनिबद्धं ब्रुवाणैर्जीयते। तत्र साक्षिणामवसर एव नास्ति। "ननु च यदीयाल्लेख्यादभ्युपगतमेतदनेनेत्यवगम्यते, उत्तरकालं च स एवाह न गृहीतमिति, तत्रोभयोरभ्युपगमयोः केन हेतुना पूर्वेणोत्तरा बाध्येत न पुनरुत्तरेण पूर्वा। तुल्यत्वाद्विरुद्धत्वसंशयः। ततश्च प्रमाणान्तरव्यापारणमेव युक्तम्"।

भवेदेवं यदि तुल्यता स्यात्। न गृहीतमिति ह्यभ्युपगमो लोभादिनाऽपि संभवति, न त्वगृहित्वाऽनुन्मत्तो गृहीतमिति ब्रूयात्। तत्रापि यदि ब्रूयात्प्रतिदत्तमिति लेख्यं तु न संपादितमसंनिधानात्प्रतिलेख्यं च न गृहीतं लेखकासंनिधानात्कार्यान्तिरेऽतिपातिनि त्वरावत्वान्नास्त्येव प्रमाणान्तरस्य साक्ष्यादेरवसरः।

यदपि "लिखितं लिखितेनेति" नैषा परिभाषा वस्तुसामर्थ्ययातामवगतिं बाधितुं शक्नोति। दृश्यन्ते हि धनिकहस्तगतलेख्यं क्रमेण संशोधयन्तः, न च पृष्ठे संशोधितं धनमभिलिखन्ति। अद्य तावदिदं दत्तं प्रातरन्यदानीयैकीकृत्योपर्यारोपयिष्यामि सर्वं वा कतिपयैरहोभिः संशोध्य लेख्यं पाटयिष्यामीति। धनिकेन चोपरुद्धस्यासंभवत्यंशमूललाभधने संशुद्धिभागमात्रे दीयमाने कुत इयं तत्प्रभवति न ददाति यावत्प्रतिलेख्यं न दत्तमिति। यदि चैषा परिभाषा "लिखितं लिखितेनैवेति" तथा बलोपधिकृतत्वं कथं विचार्यताम्। न हि तत्र लेख्यान्तरसंभवः तेन यथाऽत्र सत्येव लेख्ये तन्निश्चयार्थं प्रमाणान्तरं व्यापार्यते तद्वदन्यत्रापि व्यापारणीयम्। यथा कश्चिदावेदयेत्—'अस्य प्रत्ययं गत्वा लेख्यं मया कृतमनेनोक्तमद्य पुण्याहकारणमिमां च धनमात्रां गृहाण, श्वस्ते सर्वं दाताऽस्मीत्युक्त्वा सैव धनमात्रा दत्ता परिशिष्टं न दत्तमिति'—तदाऽस्त्येव साधकान्तरव्यापारणावसरः। तत्र यद्यधमर्णस्यास्मिन्प्रकारे साक्षिणः सन्ति तदाऽभिहिते लेख्य आभासीकृते श्वो दानमुत्तमर्णेन साधनीयम्। अथ तयोरपि रहसि परिभाषेयमभूत्तदा दैव्याः क्रियाया अवसरः। अथ तु तस्यामपि व्यभिचरित्वादनाश्वासः सत्यशपथेन व्यवस्था कार्या।

"नन्वेवं सति स्वहस्तलेख्यं प्रमाणान्तरसंवेदसापेक्षत्वादप्रमाणमेव। तत्र 'विनाऽपि साक्षिभिः सिध्येत्' 'न स्वहस्तपरिचिह्नितमिति' विरोधः। अनेनैव न्यायेन प्रत्यक्षं दीयमानं द्रव्यं न पश्यति। केवलं तत्समक्षं गृहीत्वा परिभाष्यत इयदिदमस्मान्मया गृहीतमिति। तेऽपि साक्षिणः स्युः। तत्रापि शक्यते वक्तुमस्य प्रत्ययं गत्वा प्रपन्नोऽहमिति।"

उक्तमत्र न स्मृतिविरोधाद्वस्तुस्थितिराहन्तुं शक्यते। अपि च यत्रास्य वचनस्यावसरो नास्ति तत्र प्रमाणं भविष्यति। क्वचिन्नास्ति—यत्र चिरकालं तिष्ठति धनिकहस्ते लेख्यं यदि हि तेन धनं दत्तं तदा कथमनेन वा नाम न मार्गितं लेख्यं न त्याजितमिति। न हि चिरकालमुपेक्षा

वस्तुनीदृशे संभवति। मिथ्यावादिता त्वस्यानुमीयते। तथा चोक्तम् "सद्यस्त्र्यहाद्वा कार्येषु बलं राज्ञो निवेदयेदिति"। यत्र वा भोग्यबन्धो न च भोग आम्नातोऽपहारकालस्तत्र विप्रतिपत्तौ विनाऽपि साक्षिभिः स्वहस्तलेख्यं न ह्यधमर्णा वक्तुं लभन्ते प्रीत्या त्वयैतदुक्तं संप्रति त्यजेति। न च पूर्वोक्तस्य वचनस्यावसरः। कृतं लेख्यं ततो दास्यामीत्युक्त्वा न दत्तमिति। यदि न दत्तं कथं बन्धभोगो मर्षितः ?।

ननु चैवं सति लेख्यसहायो भोगः प्रमाणं स्यात्। केवलस्य तु भोगस्य प्रामाण्यमामनन्ति। "लिखितं साक्षिणो भुक्तिरिति"। किमिदं प्रत्युक्तं पर्यनुयुज्यामहे। विशिष्टकालो भोगः प्रमाणं न भोगमात्रम्। एवं हि पठ्यते (१४७) "यत्किंचिद्दशवर्षाणि"—तथा "पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकीति" (याज्ञ. व्यव. २४)।

कस्तर्ह्यस्यार्थो "लिखितं लिखितेनैवेति" ?।

व्याख्यातमन्यैः। कर्तृविशेषसंशयेऽनेनैतल्लिखितं न वेति लिखितेन निश्चिततत्कर्तृकेण निश्चीयते। यत्तु साक्षिसमक्षं तत्र कृताकृतसंदेहं साक्षिभिर्हरति। त एव तत्र प्रमाणम्। न तत्र तत्कृतलेख्यान्तरदशनमुपयुज्यते। बुद्धिपूर्वेषु च ऋणादानादिषु केवलेभ्यः साक्षिभ्यो लिखितं श्रेयः। साक्षिणो हि विस्मरेयुरन्यतरेण वा सम्बन्धं गच्छेयुरन्यद्वा पातकस्यासाक्षित्वे हेतुमासादयेयुः। लेख्यं त्वभियोगवत आत्माधीनतया सुरक्षमिति साक्षिभ्यः श्रेयस्त्वं तस्य। एतदेवाह "लिखिते न तु साक्षिणः" इति। स्वहस्तप्रतिष्ठेन विस्मृतमप्यर्थं वृत्तमिति मन्यते। मृता वा साक्षिणस्तद्धस्तुप्रत्यभिज्ञानेन प्रमाणीभवन्ति।

व्याख्यानान्तराणि भर्तृयज्ञेनैव सम्यक्कृतानीति तत एवावगन्तव्यानि। सर्वथा प्रमाणमूलानि स्मृतिकारणम्। व्यवस्था तु कर्तव्येति। न च स्मृतेरेव प्रमाणकल्पना युक्ता। न हि व्यवहारस्मृतिर्वेदमूला शक्यते वक्तुम् सिद्धार्थरूपत्वात्प्रत्यक्षाद्यवगम्यत्वाज्जयपराजयप्रकाराणाम्। सिद्धो ह्ययमर्थः—एवं व्यवहारे जीयत इतर इतरो जयतीति। यदाऽप्यत्र लिङ्गश्रुतिः 'सोऽपि हरीतकीं भक्षयेदारोग्यकाम' इतिवदवसेया। ईदृशेषु विधिस्वरूपेषु प्रत्ययेषु द्रव्यशुद्धेः प्रसङ्गेनार्थो विवेचित इति न पुनः प्रयतामहे।

अष्टादशसु मार्गेषु विषयो विवादस्य। एतानर्थानुद्दिश्य पुरुषाः प्रायेण विवदन्ते। न विरुद्धानि कार्याणि प्रयोजनान्यर्थसिद्धय इति यावत्तान्युत्तरत्र दर्शयिष्यामः।

पृथक् पृथक् प्राधान्यमेतेषामाह। एतानि प्रत्येकं प्रयोजकानि न पुनः परस्परमन्तर्भवन्ति। यथान्यान्यनुषङ्गादिष्वन्तर्भवन्ति। नैवमेते। अनुषक्तानि तु सहस्रशः सन्ति॥३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रत्यहं पश्येदित्यन्वयः। देशदृष्टैः शास्त्राविरुद्धैः देशाचारसिद्धैः हेतुभिः प्रमाणैः शास्त्रदृष्टैः साक्ष्यादिभिः। अष्टादशस्वृणादानादिषु मार्गेषु कार्यनिर्गमोपायतया मार्गसदृशेषु निबद्धानि संबद्धानि कार्याणीत्यन्वयः॥३॥

(३) **कुल्लूकः**। तानि च ऋणादानादीनि कार्याणि अष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु विषयेषु पठितानि देशजातिकुलव्यवहारावगतैः शास्त्रावगतैः साक्षिदिव्यादिभिर्हेतुभिः पृथक्पृथक् प्रत्यहं विचारयेत्॥३॥

(४) **राघवानन्दः**। कार्याणीत्युक्तं, तानि अष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु कथं ज्ञेयानीत्यत्राह **प्रत्यहमिति**। **देशदृष्टैः** देशजातिकुलव्यवहारावगतैः प्रत्यक्षैर्न्यायैः हेतुभिर्वा। **शास्त्रदृष्टैः** शास्त्रोक्तसाक्ष्यादिमीमांसनैश्च (अ)॥३॥

(अ) मीमांसनैश्च = मीमांसनैश्च वक्ष्यति यत्र सुविहितं कार्यं धर्मासिद्धिमभीप्सतेति। (राघ.४).

(५) **नन्दनः**। हेतवः प्रमाणानि। देशदृष्टा हेतवो द्विविधा सर्वदेशव्याप्ताः देशविशेष-नियताश्चेति। शास्त्रदृष्टा हेतवः सप्तमाषादयः। अष्टादशसु मार्गेषु वक्ष्यमाणेषु विवादपदेषु निबद्धानि संबद्धानि। कार्याणि पश्येदित्यनुषज्यते॥३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **देशदृष्टैः** देशाचारैः **शास्त्रदृष्टैः** शास्त्राविरुद्धैः **हेतुभिः** साधनैः **अष्टादशसु मार्गेषु** अष्टादशसंज्ञेषु **पृथक्** निबद्धानि **कार्याणि प्रत्यहं पश्येत्**॥३॥

(७) **मणिरामः**। तानि ऋणदानादीनि कार्याणि अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पठितानि **देशदृष्टैः** देशजातिकुलव्यवहारावगतैः **शास्त्रदृष्टैः** शास्त्रावगतैः **हेतुभिः** साक्षिद्रव्यादिभिर्हेतुभिः **पृथक् पृथक्** प्रत्यहं विचारयेत्॥३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **प्रत्यहमिति**। तांश्च व्यवहारान् अष्टादशव्यवहारस्थाने ऋणादानादिषु वक्ष्यमाणेषु पृथक् पृथक् व्यवस्थितान् प्रतिनियतदेशव्यवस्थावणिक्कर्षकादिगतया शास्त्राविरुद्धया शास्त्रगतया च साक्षिशपथानुमानाद्यात्मकया प्रत्यहमालोक्यमेव॥३॥

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः॥
सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च॥ ४॥

(१) **मेधातिथिः**। पाठक्रमापेक्षमृणादानस्याद्यत्वं प्राथम्यम्। अथवा मुख्यमाद्यम्। अनेन हि वनवासिनोऽपि स्पृश्यन्ते। ऋणादानानुषक्तमनृणादानमेव च। यथा ऋणं ते मया दत्तं शुद्धिलेख्यं प्रयच्छेत्यादि। नैतदृणादानम्, अनुक्तं तु तत्रेति तद्व्यपदेश्यम्। तथा "ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत्। दानग्रहणधर्माश्चेति।" (ना.स्मृ. १।१) तत्र देयमृणं स्वकृतं पितृकृतं च यस्य च ऋक्थं हरेत्। अदेयं स्वकृतं द्विगुणादधिकं पितृकृतं च द्यूतादिभागेनेति पुत्रेण भर्त्रा पित्रा चेति। तथा (ना. स्मृ. १।१६)

"न स्त्री पतिकृतं दद्यादृणं पुत्रकृतं तथा। अभ्युपेतादृते यद्वा सह पत्या कृतं भवेत्॥"

यद्यपि देयमित्यत्रैतदन्तर्भूतं तथापि द्यूतादिकृतं विशेषानपेक्षं स्वरूपतो देयम्, इदं तु कर्तृनियमादिति गोबलीवर्दवद्भवति चेद्भेदो यावदिति द्वैगुण्यपर्यन्तं तत्रापि भेदः पूर्ववत्। यत्रेति पाठे देशकालग्रहणम्। यत्रैव गृहीतं तत्रैव देयम्। सत्यां धनिकेच्छायां देशान्तरेऽपि। सति संभवे कालोऽपि। शरद्यनिच्छेत्युक्तम्। "ग्रैष्मे वा सत्सु सस्येषु यदा वाऽस्य धनागमं मन्येतेति"। 'यथा' सति संभवे सर्वम्। असति कश्चिदंशो यावत्क्रमेण संशुद्धमिति। सर्वभावेन परिक्षीणेन "कर्मणाऽपि सममिति" (मनु.८।१७७) 'दानग्रहणधर्मा' इति साक्षिलेख्यादयः। **पारुष्ये दण्डवाचिके इति।** दण्डश्च वाक् च दण्डवाचं 'द्वन्द्वाच्चदषहान्तादिति' (पा. ५।४।१०६) समासान्तस्तदस्यास्तीति "अत इनि ठनाविति" (पा. ५।२।११५) ठन्। **स्त्रीपुंधर्म इति।** स्त्रीसहितः पुमानिति शाकपार्थिवादिवत्समासः। स्त्री च पुमांश्चेति विग्रहे स्त्रीपुंसधर्म इति स्यात्॥४–७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **आद्यं** प्रधानं बहुविषयं **ऋणस्य न दानमदानम्**। **संभूय समुत्थानम्** अनेकैर्मिलित्वा यत्र धनार्थं वाणिज्याद्युद्यमः क्रियते। **अनपकर्म** अप्रत्यर्पणम्॥४॥

(३) **कुल्लूकः**। तान्येवाष्टादश गणयति तेषामिति। तेषामष्टादशानां मध्ये आदाविह **ऋणादानं** विचार्यते। तस्य स्वरूपमुक्तं नारदेन 'ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत्। दानग्रहणधर्माश्च तदृणादानमुच्यते॥ ततश्च स्वधनस्यान्यस्मिन्नर्पणरूपो निक्षेपः। अस्वामिना

च कृतो विक्रयः। संभूय वणिगादीनां क्रियानुष्ठानम्। दत्तस्य धनस्यापात्रबुद्ध्या क्रोधादिना वा ग्रहणम्। कर्मकरस्य भृतेरदानम्। कृतव्यवस्थाऽतिक्रमः। क्रयविक्रये च कृते पश्चात्तापाद्वि-प्रतिपत्तिः। स्वामिपशुपालयोर्विवादः। ग्रामादिसीमाविप्रतिपत्तिः। वाक्पारुष्यमाक्रोशनादि। दण्डपारुष्यं ताडनादि। स्तेयं निह्नवेन धनग्रहणम्। साहसं प्रसह्य धनहरणादि। स्त्रियाश्च पर-पुरुषसंपर्कः। स्त्रीसहितस्य पुंसो धर्मे व्यवस्था। पैतृकादिधनस्य च विभागः। अक्षादिक्रीडा। पणव्यवस्थापनपूर्वकम् पक्षिमेषादिप्राणियोधनमित्येवमष्टादश पदानि एतानि व्यवहारप्रवृत्तेः स्थानानि। समाह्वयस्य प्राणिद्यूतरूपत्वेन द्यूतावान्तरविशेषत्वादष्टादशसंख्योपपत्तिः ॥४–७॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तानष्टादशविवादान्विशदयति **तेषामिति चतुर्भिः**। ऋणा-दानम् – 'ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत्। दानं ग्रहणधर्माश्च तदृणादानमुच्यते' इति **नारदोक्तेः**। निक्षेपः धनस्यान्यस्मिन्नर्पणं यथा दानं च। 'यथा दायस्तथा ग्रह' इति वक्ष्यते। अस्वामिविक्रयः। सोपि द्विविधः प्रकाशाप्रकाशभेदेन। संभूय समुत्थानं संहृत्य च समुत्थान-मदानं प्रदानं वा दत्तस्यानपकर्म च संहृत्य वणिगादीनां क्रयाद्यनुष्ठानम्। अनपकर्म अपात्रबुद्ध्या क्रोधादिना वा दत्तस्य अपयच्छत्यनेन परस्मै धनमित्यपकर्म दानादि, तद्भिन्नमनपकर्म पुनरा-दानमित्यर्थः ॥४॥

(५) **नन्दनः**। अष्टादशविवादपदान्याह **तेषामाद्यमिति**। तेषां कार्याणाम्। ऋणादानं ऋणस्याप्रदानम्। निक्षेपो निक्षेपापहरणम्। अस्वामिना परद्रव्यस्य विक्रयोऽस्वामिविक्रयः। बहुभिस्संभूय कर्मकरणं संभूय समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म दत्तस्याप्रदानम् ॥४॥

(६) **रामचन्द्रः**। तेषामष्टादशव्यवहाराणां संज्ञा आह चतुर्भिः। तेषामष्टादशानामाद्य-मृणादानं निक्षेपः अस्वामिविक्रयः संभूय च समुत्थानं अनेकैर्मिलित्वा धनाद्युद्यमः अनप-कर्माप्रत्यर्पणम् ॥४॥

(७) **मणिरामः**। तान्येवाष्टादश गणयति ॥ **तेषामित्यादिना** ॥ शास्त्रोक्तरीत्या वृद्ध्यर्थं द्रव्यप्रयोगो ऋणादानम् ।१। कालान्तरं विना अस्मिन् रक्षणार्थं द्रव्यार्पणं **निक्षेपः** ।२। स्वाम्याज्ञां विनाऽन्येनान्यद्रव्यविक्रयः अस्वामिविक्रयः ।३। एकीभूय वणिजां क्रयविक्रयकरणं संभूय समुत्थानम् ।४। दत्तस्य धनस्य अपात्रबुद्ध्या क्रोधादिना वा परावृत्य ग्रहणं दत्तस्यानपकर्म ।५। कर्म कारयित्वा भृतेरदानं वेतनादानम् ।६। कृतव्यवस्थाऽतिक्रमः संविव्द्यतिक्रमः ।७। क्रयं कृत्वा पश्चात्तापः क्रयविक्रयानुशयः ।८। पालः पशुपालः स्वामिपशु-पालयोर्विवादः ।९। ग्रामादिसीमाविप्रतिपत्तिः सीमाविवादः ।१०। आक्रोशादिना वाक्पारुष्यम् ।११। ताडनादिना दण्डपारुष्यम्। ।१२। चौर्यधनग्रहणं स्तेयः ।१३। बलात्कारे... पक्षिमेषादिप्राणियोधनद्यूतं–समाह्वयः। एवमष्टादशपदानि व्यवहारप्रवृत्तेः स्थापकानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। तेषामिति। वेतनस्येति। सीमाविवादधर्म इति। स्त्रीपुंधर्म** इति। तेषामष्टादशानामादावधर्मगृहीतस्य ऋणस्यादानमिह विचार्यते। ततःक्रमेण निक्षेपोऽस्वामिना च यः क्रियते विक्रयादिः। एकीभूय धनार्जनेहा। यागाद्यर्थं दत्तस्य प्रतिश्रुतस्य वा यागाद्यकरणे सत्यप्रदानम्। भृतेरदानम्। ग्रामादिकृतव्यवस्थाव्यतिक्रमः। क्रये विक्रये वा सति पश्चात्तापः। स्वामिपालयोः विप्रतिपत्तिः। ग्रामादिसीमाविवादव्यवस्था। वाक्पारुष्यं ताडनादि। **चौर्यम्**।

प्रधृष्यापहरणादि साहसम् । स्त्रियश्च परस्परं च संपर्कं रामकं स्त्रीसहितस्य । पुंसो भर्तुर्व्यवस्था । पैतृकादिधनविभागोऽक्षादिक्रीडाव्यवस्थापनम् । पशुपक्ष्यादियोधनमित्येवं अष्टादशैतानि व्यवहारोत्पत्तौ लोके स्थानानि ॥४–७॥

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ॥
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । संविदो नियमस्य । अनुशयः पश्चात्तापः तेन पुनर्ग्रहणप्रयत्नो लक्ष्यते । स्वामिनः पशूनां पालकस्य ॥५॥

(४) **राघवानन्दः** । वेतनस्य भृतेरदानम् । संविदः, अस्माभिः एतत्कर्तव्यमेतन्नेतिकृत-नियमस्यातिक्रमो व्यवस्थात्यागः । क्रयविक्रयानुशयः तत्कृतेऽपि तस्मिन्पश्चात्तापात्तदा दान-परित्यागौ । स्वामिपालयोः विवादो विप्रतिपत्तिः । पशुस्वामितत्पालयोः ॥५॥

(५) **नन्दनः** । वेतनं भृतिः । तस्यादानम् । ग्रामनगरादिवासिनां समयस्संवित् । स्वामिपालयोः पशुस्वामिपालयोः ॥५॥

(६) **रामचन्द्रः** । वेतनस्यादानं संविदः समयस्य व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयस्य वस्तुनोऽनुशयः । विवादः स्वामिपालयोः ॥५॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ॥
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **सीमायां विवादधर्मः** । **दण्डवाचिके दण्डकृतवाक्पारुष्य** इत्येकम् **स्त्रीसंग्रहणं** स्त्रियाः परपुरुषेण स्वीकारः ॥६॥

(४) **राघवानन्दः** । **सीम्नि** यो **विवाद**स्तस्य धर्मो मर्यादानिर्णयः । **पारुष्ये** वाक्पारुष्य-माक्रोशादि **दण्डपारुष्यं** छेदादि । **स्तेयं** निह्नवेन धनग्रहणम् । **साहसं** सहो बलं तत्कृतं प्रसह्य धनहरणम् । स्त्रीहरणं स्त्रियाः परपुरुषसंपर्कादि ॥६॥

(५) **नन्दनः** । **सीमा** ग्रामक्षेत्रादिसीमा । **पारुष्ये दण्डवाचिके** दण्डपारुष्यं वाक्पारुष्यं च परगात्रेषु हस्तादिभिः कृन्तनादिकं दण्डपारुष्यम् । जातिकुलाचारादीनामाक्रोशो वाक्पारुष्यम् । **साहसं** बलात्कारः । **स्त्रीसंग्रहणं** परदारपरामर्शः ॥६॥

(६) **रामचन्द्रः** । **सीमाविवादः पारुष्यं स्तेयं साहसं स्त्रीसंग्रहः** ॥६॥

स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ॥
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **स्त्रीपुंधर्मः** अन्योन्यवृत्तिनियमस्तयोः । **आह्वयः** पशुपक्षि-योधनम् । आहव इति पाठेऽप्ययमर्थः । पदानि स्थानानि । **व्यवहार**स्य विवादस्य । **स्थितौ** निर्णये ॥७॥

(४) **राघवानन्दः** । **स्त्रीपुंधर्मः** स्त्रीसहितपुंसो धर्मव्यवस्था । **विभागः** पैतृकादिधनादेः । **द्यूतं** अक्षादिक्रीडा । आह्वयः पणपूर्वकपक्षिमेषादियोधनम् । पदानि स्थानानि विषयाः विचार-स्येति शेषः ॥७॥

(५) **नन्दनः**। **स्त्रीपुंधर्मो** दम्पतिभ्यामन्योन्यस्मिन्कर्तव्यो धर्मः। विभागः दायविभागः। आह्वानं प्राणि**द्यूतम्**। मेषकुक्कुटादियोधनं द्यूतम् द्यूतमाह्वानमित्युभयमप्येकव्यवहारास्पदमभिप्रेतयोर्द्वयोर्विजयपराजयफलत्वात्। कारणतोऽभिभेदो न स्वरूप इति। तथा चायमेव वक्ष्यति 'अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते। प्राणिभिः क्रियते यत्तु स विज्ञेयः समाह्वय' इति ॥७॥

(६) **रामचन्द्रः**। **स्त्रीपुंधर्मः** विभागो द्यूतं मेषादियुद्धक्रीडा **एतानि अष्टादश पदानि** स्थानानि **व्यवहारस्थितौ** पश्येदित्यर्थः ॥७॥

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम्।
धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **भूयिष्ठ**ग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम्। अन्येऽपि व्यवहारहेतवः सन्ति। यथा निवसनार्थं त्वया मे वेश्म दत्तं तत्र किमित्यर्वाग्वत्सरादन्यस्मै ददासीति। न चेदं दत्तानपकर्म, न ह्यत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिरस्ति भोगानुज्ञामात्रं वसतः। तथा मदीयस्थण्डिलाभिमुखं त्वया वेश्मनि गवाक्षं कृतमिति। **धर्मं शाश्वतमाश्रित्येति**। अर्थकामावशाश्वतौ। अथवा शाश्वतो धर्म अनिदं प्रथमतो या व्यवस्था तामनुपालयेत्। या त्विदानीन्तनैः प्रवर्तिता साऽशाश्वतत्वादनादरणीया ॥८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। भूयिष्ठप्रायशः तेनान्यान्यपि पदानि भवन्तीत्यर्थः ॥८॥

(३) **कुल्लूकः**। **एषु** ऋणादानादिषु व्यवहारस्थानेषु **बाहुल्येन विवादं कुर्वतां** मनुष्याणामनादिपारंपर्यागतत्वेन नित्यं धर्ममवलंब्य कार्यनिर्णयं कुर्यात्। भूयिष्ठशब्देनान्यान्यपि विवादपदानि सन्तीति सूचयति तानि च प्रकीर्णकशब्देन नारदाद्युक्तानि अत एव **नारदः** '—न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णक'मिति ॥८॥

(४) **राघवानन्दः**। एष्वतीव यत्नं विधत्ते **एष्विति**। **भूयिष्ठं** बाहुल्येन **विवादं चरतां** कुर्वताम्। भूयिष्ठमित्युक्तिरष्टादशातिरिक्तसूचनार्थं तेन प्रतिज्ञादिग्रहः। अनादिपरंपरागतं तेन **शाश्वतम्** ॥८॥

(६) **रामचन्द्रः**। **एष्विति**। **एषु** स्थानेषु अष्टादशस्थानेषु **भूयिष्ठम्** अतिशयम् ॥८॥

(७) **मणिरामः**। **एषु स्थानेषु** ऋणादिव्यवहारस्थानेषु। **शाश्वतम्** अनादिपारंपर्यागतत्वेन नित्यम् ॥ ८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एष्विति**। एष्वष्टादशसु स्थानेषु व्यवस्थानेषु बाहुल्येन **मनुष्याणां** विवादं कुर्वताम् अनादिपारंपर्यायानां व्यवस्थामाश्रित्य व्यवहारनिर्णयं कुर्यात्। भूयिष्ठवचनादन्यान्यपि सन्ति। यथोक्तं **नारदेन** 'तेषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतम्' ॥८॥

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम्।
तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥ ९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। "अष्टादशपदाभिज्ञं प्राड्विवाकेतिसंज्ञितम्। आन्वीक्षिक्यां च कुशलं श्रुतिस्मृतिपरायणम्" ॥ कुतश्चिदतिपातिकार्यान्तिरव्यासङ्गादपाटवाद्वा यदि स्वयं न पश्येत्तदा विद्वान्ब्राह्मणो नियोज्यः। विद्वत्ता च या व्यवहारविषया सा तदधिकारत एवार्थ-

गृहीता । न हि यो यत्र जानाति स तत्राधिकारमर्हति । धर्मशास्त्रपरिज्ञानं तु रागद्वेषदोषे विपरीतार्थावधारणनिवृत्त्यर्थमुपयुज्यते । धर्मज्ञस्तु सतोरपि रागद्वेषयोः शास्त्रभयेन न विपर्यो इत्युपयोगवद्धर्मशास्त्रपरिज्ञानम् । व्यवहारदर्शनं तु तदर्थगृहीतम् । येन विना न शक्यते व्यवहा निर्णयः कर्तुम् तद्विज्ञानं तदधिकाराक्षिप्तम् । यत्तु ज्ञात्वाऽन्यथा क्रियते तन्निवृत्तिरुपदेशान्त विषया । वक्ष्यति चैवमर्थं यत्नान्तरमपि—'वेदविदस्त्रयः', '—राज्ञश्च प्रकृतो विद्वानिति' शास्त्रान्तरपरिज्ञानं तु व्यवहारेऽधिक्रियमाणस्यादृष्टाय स्यात् । नियोज्यो विद्वान्स्यादि पठितव्यम् । **नियुञ्ज्यादिति** नियुञ्जीत स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति हि कातीया आत्मनेप स्मरन्ति ॥९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । स्वयं न कुर्वीत, कारणान्तरवशात् ॥९॥

(३) **कुल्लूकः** । **यदा** कार्यान्तराकुलतया रोगादिना वा राजा **स्वयं कार्यदर्शनं** **कुर्यात्तदा** तद्दर्शनार्थं **कार्यदर्शनाभिज्ञब्राह्मणं नियुञ्जीत** ॥९॥

(४) **राघवानन्दः** । अत्रार्थे स्वयमसमर्थश्चेत्प्रतिनिधिं कुर्यादित्याह **यदेति** । ब्राह्मणमे नियुञ्ज्यान्नान्यमिति नियमः ॥९॥

(५) **नन्दनः** । आपत्कल्पमाह **यदा स्वयं नेति** ॥९॥

(६) **रामचन्द्रः** । **नृपतिर्यदा स्वयं** वादिप्रतिवादिनोः कार्यनिर्णयं **न कुर्यात्त** **विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने नियुञ्ज्यात्** ॥९॥

(८) **गोविन्दराजः** । **यदेति** । यदा कार्यान्तरव्याकुलतयात्मना व्यवहारेक्षणं राजा कुर्यात् तदा कार्यदर्शनार्थं विद्वांसं ब्राह्मणं नियुञ्जीत ॥९॥

सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।
सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव वा ॥ १० ॥

(१) **मेधातिथिः** । **सभ्यैरिति** जातिविशेषानुपादानेऽप्युत्तरत्र विप्रग्रहणात् ब्राह्मणै सहेति च पूर्वत्र ब्राह्मणग्रहणाद् ब्राह्मणा एव विज्ञायन्ते । त्रिग्रहणं त्वेकद्वयोः प्रतिषेधार्थम् त्रिप्रभृतयस्त्विष्यन्त एव । साक्षिप्रकरणे चैतद्वक्ष्यामः । **सभामेव प्रविश्याग्र्यामिति** । राज स्थानापत्त्या **सभां प्रविश्य** स्थानासनेषु तद्धर्मेषु । पुनर्वचनं प्रदर्शनार्थं धर्मान्तरनिवृत्त्यर्थं व तेन राजस्थाने नोपविशति ॥१०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सभ्यैः सभास्थैः अन्यैरपि त्रिभिर्वेदज्ञैः । सभां राज्ञः प्रविश्यै न बहिरपि ॥१०॥

(३) **कुल्लूकः** । स ब्राह्मणोऽस्य राज्ञो द्रष्टव्यानि कार्याणि त्रिभिर्ब्राह्मणैः सभायां साधु भिर्धार्मिकैः कार्यदर्शनाभिज्ञैर्वृतस्तामेव सभां प्रविश्योपविश्य स्थितो वा न तु चंक्रम्यमाणः तस्य चित्तव्याक्षेपसंभवत्वात्तादृशऋणादानादीनि कार्याणि पश्येत् ।१०॥

(४) **राघवानन्दः** । तस्य प्रतिनिधेः कृत्यप्रकारमाह **सोस्येति** । सभ्यैः सभायां साधुभि ब्राह्मणैः । अग्र्यां श्रेष्ठाम् । आसीनादिपदद्वयम् । गुरुलघुकार्यपरं चंक्रमणं प्रत्याचष्टे वा ॥१०॥

(६) **रामचन्द्रः** । सः ब्राह्मणःअस्य राज्ञः समैरेभिस्त्रिभिर्वृतः कार्याणि पश्येत् ॥१०॥

(८) **गोविन्दराजः** । **स इति** । **स** ब्राह्मणः सभायां साधुभिर्धार्मिकैर्ब्राह्मणैः युक्त

स्तामेव राजसभां श्रेष्ठां प्रविश्योपविष्टः स्थितो वा अस्य राज्ञो द्रष्टव्यान् व्यवहारान् संपश्येत् ।।१०।।

यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।
राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्ब्रह्मणस्तां सभां विदुः ॥ ११ ॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तं सभां प्रविश्य व्यवहारान्पश्येदिति। सभाशब्दश्च लोके गृहप्रासादविशेषे वर्तते "मयेन निर्मिता दिव्या सभा हेमपरिष्कृतेति"—क्वचित्पुरुषविशेष-संघटिता सभेति तन्निवृत्त्यर्थं सभाया लक्षणमाह । यत्र त्रयो ब्राह्मणा वेदविदः सन्निधीयन्ते, राज्ञश्च सम्बन्धी प्रकृतोऽधिकृतो विद्वानिति । अथवा प्रकृतोऽनन्तरश्लोके सन्निहितः । सेह सभाऽभिप्रेता । ब्रह्मग्रहणं स्तुत्यर्थम् । यथा ब्रह्मणः सभा निरवद्यैवमियमपीति ।।११।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । त्रयो वेदविदो वेदार्थविदः एकैकवेदस्यैकैकेनाध्ययनात् । प्रकृतोऽधिकृतः । सभां निर्णययोग्याम् ।।११।।

(३) **कुल्लूकः** । यस्मिन्स्थाने ऋग्यजुःसामवेदिनस्त्रयोपि ब्राह्मणा अवतिष्ठन्ते राज्ञा-धिकृतश्च विद्वान्ब्राह्मण एव प्रकृतत्वादवतिष्ठते तां सभां चतुर्मुखसभामिव मन्यन्ते ।।११।।

(४) **राघवानन्दः**। सभामित्युक्तं तल्लक्षणमाह यस्मिन्निति । वेदविदः ऋग्यजुः सामविदः । राज्ञाऽधिकृतः प्राड्विवाकः । एतां स्तौति ब्रह्मण इति प्रजापतेः । तादृशीं विदुर्म-न्वादयः ।।११।।

(५) **नन्दनः** । सभालक्षणमाह यस्मिन्देश इति ।।११।।

(६) **रामचन्द्रः** । सभास्वरूपमाह यस्मिन्निति । यस्मिन्देशे स्थाने त्रयो विप्राः निषीदन्ति उपविशंतीत्यर्थः । राज्ञः संमता राज्ञः स्वभावानुकारी ।।११।।

(७) **मणिरामः** । वेदत्रयवेदिनस्त्रयः चतुर्थो विद्वान् यत्राऽवतिष्ठते तां सभां चतुर्मुखसभामिव विदुः ।।११।।

(८) **गोविन्दराजः** । **यस्मिन्निति**। यस्मिन् स्थाने ऋग्यजुःसामपारगाः त्रयोऽपि ब्राह्मणा राजाधिकृतश्च विद्वानवतिष्ठते हिरण्यगर्भामिव तां सभां मन्यन्ते ।।११।।

धर्मो विद्धस्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।
शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **धर्मः** सत्यरूपः **विद्धो** गृहीतभेदः । **अधर्मेण** असत्येन । **तच्छल्य-**मसत्यम् । **न कृन्तन्ति** न छिन्दन्ति । **विद्धाः** पापविद्धाः ।।१२।।

(३) **कुल्लूकः** । भाः प्रकाशः तया सह वर्तत इति विद्वत्संहतिरेवात्र सभाशब्देनाभिमता। यत्र देशे **सभां** विद्वत्संहतिरूपां **धर्मः** सत्याभिधानजन्योऽनृताभिधानजन्येनाधर्मेण पीडित आगच्छति । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्मध्ये एकस्य सत्याभिधानादपरस्य मृषावादात्ते च सभासदोऽस्य धर्मस्य पीडाकरत्वाच्छल्यमिवाधर्मं नोद्धरन्ति तदा त एव तेनाधर्मशल्येन विद्धा भवन्ति ।।१२।।

(४) **राघवानन्दः**। अप्रमत्तैः सभा प्रवेष्टव्येति विधास्यन्नाह **धर्मइति**। भाः प्रकाशः कृताकृतप्रकाशकविद्वत्संगतिरूपा तया सह वर्तमाना सभा। अतो यत्र देशे सत्याभिधानजः प्रकाशरूपो धर्मः अनृतप्रच्छादकतमोरूपाधर्मेण विद्धोऽभिभूतः सन् तादृशीं सभां उपतिष्ठते धर्मः। अतएव **शल्यं** शल्य**मिवाधर्मं** दुःखसामग्रीत्वात्। धर्मस्य **शल्यमिति वा** तं न **निकृन्तन्ति** नोद्धरन्ति। अतस्तेन **सभासद एव** विद्धास्तत्पापयुक्ता एवेति ॥१२॥

(५) **नन्दनः**। असम्यग्व्यवहारदर्शने सभ्यानां दोषमाह **धर्मेति**। यत्र देशेऽधर्मेण विद्धो निपीडितो धर्मस्तत्परिहारार्थं सभां सभ्यानुपतिष्ठन्ति **न कृन्तन्ति** न निर्हरन्ति चेत्तत्र देशे **स्थिताः सभासदो** निन्द्या भवन्ति ॥१२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **अस्य** कार्यार्थिनः **शल्यं** शल्यरूपं दुःखं **न कृन्तन्ति** न छिन्दन्ति **तत्र सभासदो विद्धा भवन्ति** पापेन युक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥१२॥

(७) **मणिरामः**। **भाः** प्रकाशः तया सह वर्तत इति **सभेति** व्युत्पत्त्याऽत्र सभाशब्देन विद्वत्समुदायोऽभिधीयते। **सभां** विद्वत्समुदायरूपाम् **धर्मः** सत्यवचनजन्यः। **अधर्मेण** असत्यवचनोत्पन्नेन विद्धः. पीडितः। अस्य धर्मस्य पीडाकरत्वात् शल्यमिव अधर्मं नोद्धरति तदा सभासद एव तेनाधर्मशल्येन विद्धा भवन्तीत्यर्थः॥ तस्मात्सभायां सत्यमेव वक्तव्यं नासत्यमित्यभिप्रायः ॥१२॥

(८) **गोविन्दराजः**। यस्मिन् द्रष्टरि धर्मशास्त्रव्यवस्थाश्चाधर्मेण व्यवस्थायापीडितः सभां उपतिष्ठते यत्रावस्थानं कुरुते सभ्याश्च ब्राह्मणास्तस्य धर्मस्य शल्यमिव शल्यमधर्माख्यं नोद्धरन्ति तत्र तेनाधर्मशल्येन सभ्या विद्धा भवन्ति ॥१२॥

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम्।
अब्रुवन्विब्रुवन्वाऽपि नरो भवति किल्बिषी॥ १३॥

(१) **मेधातिथिः**। अनेनार्थेन द्वयं विप्रतिषिध्यते। प्रतिपन्नाधिकारेण मिथ्यादर्शनं न कर्तव्यमन्येन च क्रियमाणं नोपेक्षणीयम्। तत्रोभयथा दोषः। **अब्रुवन्नन्ये**न विपरीतेऽनुष्ठीयमाने तूष्णीमासीनो हस्तक्षेपेण वा शास्त्रन्यायविरुद्धं ब्रुव**न्किल्बिषी** पापभाग्भवति। तेन नैषा प्रत्याशा कर्तव्या––द्वितीयः प्राड्विवाको मिथ्या पश्यति, स एव योज्यते, अहं तूष्णींभूत उदासीनः किमित्येनसा योक्ष्य इति। सभाप्रवेशनिषेधेन चात्र व्यवहारदर्शनाधिकारप्रतिपत्तिः प्रतिषिध्यते। **सभा वा न प्रवेष्टव्येति**। व्यवहारदर्शनाधिकारो न प्रतिपादनीय इत्यर्थः। प्रतिपन्नश्चेत्समञ्जसं वक्तव्यम्। अनेन त्वनधिकृतस्यापि यदृच्छया सन्निहितस्य मिथ्यापश्यत्सु सभ्येषु विदुषस्तूष्णींभावं नेच्छन्ति। तथा च "नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति" (नारद. ३।२) अथ राजपुरुषपर्यनुयोग आशङ्क्यते किमित्यनधिकृतो ब्रवीति ततश्च तत्प्रदेशादपसर्तव्यम्। तदिदमुक्तं दुर्बलहिंसायां चाविमोचने शक्तश्चेदिति (गौतम सू. २१।१९) ॥१३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **विब्रुवन्** विपरीतं ब्रुवन् ॥१३॥

(३) **कुल्लूकः**। यत एवमतः सभामिति सभामवगम्य व्यवहारार्थं तत्प्रवेशो न **कर्तव्यः**। पृष्टश्चेत्तदा सत्यमेव वक्तव्यम्। अन्यथा तूष्णीमवतिष्ठमानो मृषा वा वदन्नुभयथापि सद्यः पापी भवति। **मेधातिथिना** तु 'सभा वा न प्रवेष्टव्या' इति ऋज्वेव पठितम् ॥१३॥

(४) **राघवानन्दः**। एवं सभामिति। ज्ञात्वा न प्रवेष्टव्यं दैवात्प्रविष्टेन समञ्जसमेव क्तव्यम्। **न प्रवेष्टव्या** सभावेति पाठो **मेधातिथेः**। **अब्रुवन्** लोभादिना ज्ञात्वा न जानामीति ष्णीं वा तिष्ठेत्। **विब्रुवन्** श्रुतदृष्टादन्यथा ब्रुवन्। **किल्बिषी** पापी ॥१३॥

(५) **नन्दनः**। सभायामधिकृतो न भवेद्वा अधिकृतश्चेद्वक्तव्यः **समञ्जसं** न्याय्यम्। **ब्रुवन्** असमञ्जसं ब्रुवन् ॥१३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **सभेति**। **समञ्जसं** सद्धर्मानुकूलं **अब्रुवन्**मौनं कुर्वन् **विब्रुवन्** अथ रुद्धं ब्रुवन् **नरः किल्बिषी भवति** ॥१३॥

(७) **मणिरामः**। समञ्जसं सत्यं अब्रुवन् जानन् पृष्टः तूष्णीं तिष्ठन्। **विब्रुवन्** षा वदन् ॥१३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **सभा वा न प्रवेष्टव्येति**। व्यवहारदर्शनार्थं सभा न वेष्टव्या। प्रविष्टश्चेत्तदा सत्यं वक्तव्यम्। अथवा तूष्णीमासीनो विरुद्धं वा ब्रुवन् सभ्य त्र एनस्वी भवति ॥१३॥

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः॥ १४॥

(१) **मेधातिथिः**। धर्मः शास्त्रन्यायदेशनियता व्यवस्था। सा चेदधर्मेण तद्व्यति-मरूपेण **हन्यते** विनाश्यतेऽर्थिना प्रत्यर्थिना वा। तथा **सत्यमनृतेन** साक्षिभिर्हन्यते। प्राड्-वाकादयश्च प्रेक्षन्ते न तत्त्वमुद्धरन्ति ततस्ते **हताः** शवतुल्या भवन्तीति निन्द्यन्ते। तस्मान्नार्थि-यर्थिनौ विपरीतमाचरन्तौ सभासद्भिरुपेक्ष्यौ, साक्षिणश्च। धर्माधर्मग्रहणेन सत्यानृतग्रहणेन सिद्धं श्लोकपूरणमुभयोरुपादानम्। अतो विषयभेदेन व्याख्यातम् ॥१४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यत एव **सत्यमनृतेन हन्यते**ऽत एव **धर्मोऽधर्मरूपेण** तत्र यते ॥१४॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्यां सभायामर्थिप्रत्यर्थिभ्यामधर्मेण धर्मो न दृश्यते। यत्र च क्षिभिः सत्यमनृतेन नाश्यते। सभासदां प्रेक्षमाणानांताननादृत्य ते प्रतीकारक्षमा न न्तीत्यर्थः। 'षष्ठी चानादरे' (पा. २।३।३८) इत्यनेन षष्ठी। तत्र त एव सभासदस्तेन पापेन ा भवन्ति ॥१४॥

(४) **राघवानन्दः**। 'सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति' श्रुतिमाश्रित्य धर्मपदं स्वकारणं यं लक्षयतीति स्पष्टयन्धर्मरक्षणं सार्थवादं विधत्ते **यत्रेति चतुर्भिः**। अर्थिप्रत्यर्थिभ्यामधर्मेण र्मो नाश्यते यत्र वा **सत्यं** साक्षिभिर**नृतेन** नाश्यत इति प्रेक्षमाणानां 'षष्ठीचानादर' तं षष्ठी। तान् प्रतिकाराक्षमान् अनादृत्येत्यर्थः। **तेन** पापेन **हताः** हतप्रायाः ॥१४॥

(५) **नन्दनः**। कैश्चित्सभ्यैर्द्धर्मे हन्यमाने केषांचित्सभ्यानामुपेक्षमाणानां दोषमाह **धर्मो हीति यत्र हन्यते** कैश्चित्सभासद्भिर्धर्मेण पीड्यते प्रेक्षमाणानां केषांचित्सभासदां नादरे षष्ठी' प्रेक्षमाणास्ते **सभासदो हताः स्युः** ॥१४॥

(६) **रामचन्द्रः**। किं प्रेक्ष्यमाणानां पापदर्शिनां पश्यताम**धर्मेण धर्मः हन्यते तत्र ासदः हता ज्ञेयाः** ॥१४॥

(७) **मणिरामः । प्रेक्षमाणानामि**त्यनादरे द्वितीयार्थे षष्ठी ज्ञेया । तथा च प्रेक्षमाणान्सभासदः अनादृत्य यत्र यस्यां सभायाम् । अर्थिप्रत्यर्थिभ्याम**धर्मेण धर्मः हन्यते** । यत्र **च** साक्षिभिः असत्येन सत्यं हन्यते **सभासदः** प्रतीकारक्षमा न भवन्ति **तत्र** त एव सभासदः तेन पापेन हता भवन्तीत्यर्थः ॥१४॥

(८) **गोविन्दराजः । यत्रेति** । यस्यां सभायां सभावस्थितानां प्राड्विवाकवादीनां प्रेक्षमाणानां वादिना प्रतिवादिना वा धर्मो बाध्यते । यत्र च साक्षिभिः सत्यमनृतेन बाध्यते तत्र ते प्राड्विवाकादयः सभासदः पापेन हता भवन्ति । तस्मान्न चापि प्रतिवादिना साक्षिकृतो व्यतिक्रमो रक्षणीयः ॥१४॥

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतो वधीत् ॥ १५॥

(१) **मेधातिथिः** । न भयादन्यथा दर्शनं कर्तव्यं यतो **धर्मो** व्यतिक्रान्तः सन् **हन्ति** इत्यर्थः । प्रत्यर्थी तत्सहायो राजा वा । तथा धर्म एव पालितः सर्वतो भयमपनुदति नापकर्तुमर्थ्यादयः क्रुद्धाः शक्नुवन्ति । तस्मादेवं जानानः सुखदुःखे धर्माधीने इति **धर्मो न हन्तव्यः** इति । यदि वयं धर्मं हन्मस्तदा सोऽस्मान्सर्प इव रोषितः प्रतिहन्तीत्यतो **धर्मो हतः** सन्मास्मान्**वधीदि**त्यात्मपरित्राणार्थं धर्मो रक्षितव्यः ॥१५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । हतो हन्यमानः । **मा वधीदिति पूरणीयम्** ॥१५॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्माद्धर्म एवातिक्रान्त इष्टानिष्टाभ्यां सह नाशयति नार्थिप्रत्यर्थ्यादिः । स एव नातिक्रान्तस्ताभ्यां सह रक्षति । तस्माद्धर्मो नातिक्रमणीयः । माऽस्मान् त्वत्सहितानतिक्रान्तो धर्मो वधीदिति सभ्यानामुत्पथप्रवृत्तस्य प्राड्विवाकस्य संबोधनमिदम् । अथवा नो निषेधेऽव्ययम् नो हतो धर्मो मा वधीत् न हन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥१५॥

(४) **राघवानन्दः**। धर्मस्य हननाद्रक्षणमेव पथ्यमित्याह **धर्म इति**। **धर्मो न हन्तव्यो**ऽस्माभिः **यतः नः** अस्मान् **हतः अधर्मेण प्रतिबद्धः मा वधीत्** मा हिंस्यादित्यन्वयः । अन्यथा धर्मस्य हननाभावाद्धतो वा कथं हन्यादिति भाव. ॥१५॥

(५) **नन्दनः** । कथं धर्मे हन्यमाने सभासदो हन्यन्त इत्याह **धर्म एव हत इति** यैर्धर्मो हतस्तान्धर्मो हन्त्येव । हे महर्षयः । मा नो स्वान्धर्मो वधीत् ॥१५॥

(६) **रामचन्द्रः**। धर्म एव पुरुषं हन्ति । हतो धर्मः नः अस्माकमवधीत् ॥१५॥

(७) **मणिरामः**। उत्पथप्रवृत्तस्य प्राड्विवाक् मार्गा... ननार्थं सभासदान् वचनमाह ॥ **धर्म इत्यादि** । नः अस्मान् त्वत्सहितान् **धर्मः हतः** नाशितः सन् मा अवधीत् । तस्माद्धर्मो न हन्तव्य इत्यर्थः ॥१५॥

(८) **गोविन्दराजः । धर्म इति** । तस्माद्धर्म एव व्यतिक्रान्तो दृष्टादृष्टाभ्यां नाशयति । नार्थिप्रत्यर्थ्यादि । स एव चानतिक्रान्ततया रक्षति तस्माद्धर्मो नातिक्रमणीयः मास्माकं त्वत्सहितानां धर्मो व्यतिक्रान्तो दृष्टादृष्टार्थं नाशं कार्षीदिति । सभ्यैरसत्प्रवृत्तः प्राड्विवाकः संबोधनीयः ॥१५॥

वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ १६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। वृषलशब्दनिर्वचनेन मिथ्यादर्शी निन्द्यते। न जातिवृषलो वृषलः। किं तर्हि, यो वृषस्य कामवर्षिणो धर्मस्यालंकुरुते। निवृत्तिवचनोऽलंशब्दः। स वृषल इत्येतमर्थं **देवाः** प्रतिपन्नाः। मनुष्यास्तु यदि जातिशब्दमेव मन्यन्ते कामं मन्यन्तां प्रमाणतरास्तु देवाः। ते चानेन प्रवृत्तिनिमित्तेन वृषलशब्दप्रयोगं मन्यन्ते। देवग्रहणमर्थवादः। तस्माच्छ्राद्धकाले वृषलैर्न प्राप्तव्यम्। "हन्तव्यो वृषलश्चौर" इत्याद्यासु क्रियासु मिथ्यादर्शी ब्राह्मण एव वृषलशब्देन ग्रहीतव्य इति। अतो वृषलत्वं मा प्रापमिति **धर्मं न लोपयेन्न** नाशयेदिति वृषलत्वाध्यारोपो निन्दा ॥१६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **वृषो** धर्म इष्टार्थवर्षणात्। अलं व्यर्थत्वं निषेधं वा। **वृषलं तं विदुरतः** सोपि शूद्रादिवृषलवन्निन्द्यः।१६॥

(३) **कुल्लूकः**। कामान्वर्षतीति **वृषः** 'वृष'शब्देन धर्म एवाभिधीयत इति। **'अलं'** शब्दो वारणार्थः। यस्माद्धर्मस्य यो वारणं करोति **तं देवा वृषलं जानन्ति** न जातिवृषलम्। **तस्माद्धर्मं** नोच्छिद्यादिति धर्मव्यतिक्रमखण्डनार्थं 'वृषल'शब्दार्थनिर्वचनम् ॥१६॥

(४) **राघवानन्दः**। धर्मस्यारक्षणे किं स्यात्तत्राह **वृषेति**। वृषः प्रवर्षत्यर्थकाममोक्षानिति। **अलं शब्दो** वारणार्थः। तेन धर्मस्य वारणात्तं वृषलं शूद्रं गवाशिचण्डालं वा विद्यादित्यन्वयः ॥१६॥

(५) **नन्दनः**। सम्यग्व्यवहारादर्शिनां शूद्रसमत्वम् वृषलशब्दनिर्वचनेनाह **वृषो हि भगवानिति**। हि हेतौ तस्माद्धर्मं लोपयेदिति ॥१६॥

(६) **रामचन्द्रः**। **तस्य** धर्मस्य **यः अलं** निवारणं लोपम् ॥१६॥

(७) **मणिरामः**। अलं निवारणम् ॥१६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **वृष इति**। तस्मात्सकलकामवर्णानां वृषशब्देन धर्म उच्यते। तस्य व्याहरणं कुरुते। तं देवा वृषलं मन्यन्ते न जातिवृषलं तस्माद्धर्मं नोच्छिन्द्यादिति धर्मव्यतिक्रमपरिहारार्थं वृषलवचनम् ॥१६॥

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति ॥ १७॥

(१) **मेधातिथिः**। भयाद्धर्मातिक्रमो न कर्तव्य इत्येतत् "धर्म एव हतो हन्ति" इत्यनेनोपदिष्टम्। स्नेहतो न कर्तव्य इत्यनेनोपदिश्यते। यत **एकः सुहृद्धर्मस्तत्र** स्नेहो भावनीयः। अन्योऽपि मनुष्यः सुहृत् कार्यमपेक्ष्य जहाति जीवन्तम्। योऽपि स्यादत्यन्तमित्रं तस्यापि सौहार्दमानिधनात्। धर्मस्तु मृतमपि पुरुषमन्वेत्यतो न सुहृदपेक्षया मिथ्यादर्शनमुपेक्षा वा कर्तव्या

"भार्या पुत्रो मित्रमर्थश्च रिक्थं नश्यन्त्येते देहनाशे नरस्य।
धर्मस्त्वेको नैनमुज्झत्यजस्रं तस्माज्जह्यात्पुत्रदारान् न धर्मम् ॥"

यदन्यद्धर्माद्भार्यादि तत्सर्वं शरीरेण समं सह **नाशं गच्छति**। धर्मादन्यो मृतं न परित्रातुं कश्चित्समर्थ इत्यतः सुहृद्बान्धवानुरोधादपि धर्मो न हातव्यः ॥१७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अनुयाति न त्यजति ॥१७॥

(३) **कुल्लूकः**। धर्म एवैको मित्रं यो मरणेऽप्यभीष्टफलदानार्थमनुगच्छति यस्मादन्यत्सर्वं भार्यापुत्रादि शरीरेणैव सहादर्शनं गच्छति। तस्मात्पुत्रादिस्नेहापेक्षयापि धर्मो न हातव्यः ॥१७॥

(४) **राघवानन्दः**। अहो सर्वप्रयत्नेन धर्मो रक्षणीय इत्याह **एक इति**। सुहृत् प्रत्युपकारं नापेक्षतेऽथवोपकरोति अत एव ज्ञायते। धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये इति॥ अहो कष्टं यदेतादृशं धर्मं जना न पालयन्तीत्याह **शरीरेणेति स्थूलेन**। प्रत्यक्षं ह्येतत्सर्वं धनजायादि तदुक्तम्—

> भार्या पुत्रो मित्रमर्था विचित्रा नश्यन्त्येते देहनाशे नरस्य।
> धर्मस्त्वेको नैनमुज्झत्यजस्रं तस्माज्जह्यात्पुत्रदारं न धर्ममिति ॥१७॥

(५) **नन्दनः**। कुतश्च धर्मं न लोपयेदित्याह **एक एवेति**। अनुयाति कर्तारं रक्षति। यद्यमादिति यावत्। अन्यत्पुत्रमित्रादिकर्म। हिशब्दो हेतौ तस्मान्न लोपयेदिति ॥१७॥

(६) **रामचन्द्रः**। **एक एव** धर्मः सुहृद्रूपः यः निधने मरणे अनुयाति अनु पश्चाद्गच्छति। अन्यत्तु सर्वं शरीरेण समं नाशं गच्छति ॥१७॥

(७) **मणिरामः**। धर्म **एव एकः** सुहृत् मित्रं यः मरणेपि अभीष्टफलदानार्थमनुगच्छति। हि यस्मात् अन्यत् सर्वं भार्यापुत्रादि शरीरेण समं नाशमदर्शनं गच्छति। तस्मात्पुत्रादिभ्योपि धर्मे स्नेहाधिक्यं कर्तव्यम् ॥१७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एक इति**। तस्मादन्यत्सर्वं भार्यापुत्रमित्रादि शरीरेणैव सह नाशं गच्छति न धर्मवत् त्राणार्थं किञ्चिदपि पश्चादन्वेति तस्मात्सुहृद् धर्मो न हातव्यः ॥१७॥

पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति।
पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥ १८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। न चैषा मनीषा कर्तव्या—"अर्थिना प्रत्यर्थिना वाऽन्यतरस्य भूम्याद्यपह्रियते स एव भूम्यपहारदोषभाग्भविष्यति। वयं तु तदकारिणः किमिति दोषवन्तः स्याम"—यतस्तत्पापं चतुर्धा विभज्यते। अर्थवादश्चायम्। न ह्यन्यकृतस्यैनसोऽन्यत्र गमनमस्ति। तेषामपि मिथ्यादर्शननिषेधातिक्रमादुत्पद्यते पापं मिथ्यालम्बनं, राज्ञः स्वयमपश्यतोऽप्यधिकृतराजस्थानीयादिदोषाद्दोषवत्त्वम्। यदि वा राजाधिकृतो मिथ्याचरितेन ज्ञापितः पराजितं दुष्टं न निगृह्णीते, न च पुनः सम्यक् निर्णयं करोति, ततः सोऽपि पापभाग्भवति। अधिकृतोपलक्षणार्थं वा राजग्रहणम्। यदा राजा स्वयं मिथ्या पश्यति तदा दुष्यति। यदा राजस्थानीयस्तदा तस्य दोष इत्यर्थः ॥१८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अधर्मस्य कृतस्य पादो यावता भवति तावद्भागः कर्तारं मिथ्याशाद्धिमृच्छति याति। एवमुत्तरत्र ॥१८॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ॥
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। एष एवार्थो विपर्ययेणोच्यते । यत्र दोषवान् दोषं गोपयितुं न लभते प्रकटीक्रियते तदीयो दोषस्तत्र सर्वं साधु संपद्यत इति। 'यत्र धर्म इत्यत आरभ्य मिथ्यादर्शनोपेक्षणप्रतिषेधार्थं निन्दाप्रशंसाभ्यां शुभाशुभफलदर्शनार्थां अर्थवादाः ।।१९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मुच्यन्ते**। मुच्यन्ते चेति चकारात्साक्षिणोऽपि ।।१९।।

(३) **कुल्लूकः**। यस्यां पुनः सभायामसत्यवादी **निन्दार्होऽर्थी** प्रत्यर्थी वा सम्यक् न्यायदर्शनेन विद्यते **तत्र राजा** निष्पापो भवति। **सभासदश्च** पापेन न संबध्यन्ते । अर्थ्यादिकमेव कर्तारं पापमुपैति ।।१९।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्प्रतीकारमाह **राजेति। निन्द्यते** राजसभासदैर्यस्तन्निन्दनमेव तेषां प्रायश्चित्तम्। राजा **अनेना** पापान्मुक्तः। राजेति साक्षिसभासदानामुपलक्षणम्। **एनः** पापं कर्तर्येव स्यादिति भावः ।।१९।।

(५) **नन्दनः**। तत्रायं परिहार इत्याह **राजेति**। ये मुच्यन्ते एनसा यत्र सभायाम् ।।१९।।

(६) **रामचन्द्रः**। न एनः यस्यास्तीति **अनेनाः। राजा भवति**। नयार्थः **यत्र निन्द्यते** ।।१९।।

(७) **मणिरामः**। सम्यग्व्यवहारदर्शनफलमाह। **राजेति। अनेनाः** निष्पापाः ।।१९।।

(८) **गोविन्दराजः। राजेति**। यत्र पुनः सभायां असद्वादित्वादर्थी प्रत्यर्थी वा सम्यग्दर्शनेन कुत्स्यते तत्र राजाऽपापो भवति सभासदश्च पापेन न सम्बध्यन्ते चार्थादिकर्तारमेव गच्छति ।। ।।१९।।

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ॥
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्नतु शूद्रः कथंचन ॥ २० ॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तं ब्राह्मणैः सह धर्मनिर्णयं कुर्यात्त्रिभिश्च मन्त्रज्ञैः तत्र मन्त्रिणाञ्जातेरविशेषितत्वाच्छूद्रा अपि सभां प्रविष्टा मन्त्रित्वादनुज्ञातव्यवहारनिर्णयास्तदगतां धर्मव्यवस्थां कथंचित् संस्कृतबुद्धयो ब्रूयुः न च सर्वत्र व्यवहारं कृतबुद्धयो ब्रूयुः न च सर्वत्र व्यवहारे स्मृतिशास्त्रपरिज्ञानमुपयुज्यते येन तदभावादर्थलुप्तत्वादनर्थकः शूद्रप्रतिषेध आशङ्क्येत तथा हि जयपराजयकारणानि लौकिकप्रमाणवेद्यान्येव साक्ष्यादीनि अयं साक्षी धार्मिको न चैतस्य केनचित्संबन्धेन संबन्धी अयं त्वसाक्ष्यसकृत्दृष्टव्यभिचारत्वादित्येवमादिशक्यते व्युत्पन्नबुद्धिना स्वयमुत्प्रेक्षितुं न स्मृतिशास्त्रैकगोचर अतः प्राप्तस्य प्रतिषेधोऽयं न च मन्त्रित्वे पुरोहितवज्जातिनियमः तथाहि तैः सार्धं चिन्तयेदित्युक्त्वा ततो ब्राह्मणेन सह चिन्तयेदिति तेनायमर्थो यद्यपि कथंचिच्छूद्रो न्यायलेशांशमधिगच्छेत्तथापि राजाधिकरणे विवदतो मन्त्री निग्रहाधिकृतो वा न किंचित्प्रब्रूयात् पूर्वश्लोकार्थप्रतिषेधः शेषतया व्याख्येयः।

नहि जातिमात्रोपजीविनो वैदुष्यादिगुणरहितस्य धर्मप्रवक्तृत्वनियोगः शक्यो वक्तुं तस्यैव रूपपरीक्षायां तस्माद्विषं भक्षयमाचास्य गृहे भुंक्था इतिवत्प्रतिषेधशेषभूतमिदमनुज्ञानं न पुनरनुज्ञानमेव अत एव काममित्याह कामशब्दप्रयोगे विधित्वं व्याहन्यते। अन्ये तु ब्रुवते। ब्राह्मणस्य प्रवक्तृत्वविधानात्तदा नियोज्यो विद्वान्स्याद् ब्राह्मण इति क्षत्रियादयस्तत्रापि वर्णा निषिद्धास्तत्रेह पुनः शूद्रप्रतिषेधो विद्वद्ब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययोरभ्यनुज्ञानार्थं इति शेषं समानं जातिमात्रमुपजीवतीति मात्रशब्दोऽवधारणे ब्राह्मणजातिमेव केवलमुपाश्रित्य जीवति नाध्ययनादीन् गुणविशेषान्निर्गुणत्वात्। ब्रुवशब्दः कुत्सायां ।।२०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। जातिमात्रोपजीवी जात्या ब्राह्मणः संस्काररहितः स एव संस्कृतोऽनध्येता ब्राह्मणब्रुवः। नतु शूद्र इति ब्राह्मणब्रुवस्याप्यसंभवे क्षत्रियवैश्यावपि स्यातामित्येदर्थम् ।।२०।।

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य विद्यते नतु ब्राह्मणकर्मानुष्ठानं वणिगादिवत्सा-क्ष्यादिद्वारेण स्फुटन्यायान्यायनिरुपणक्षमो ब्राह्मणजातिरपि वा यस्य संदिग्धार्थानां ब्राह्मणं ब्रवीति स वरं उक्तयोग्यब्राह्मणाभावे च क्वचित्कार्यदर्शने नृपतेर्भवेन्नतु धार्मिकोऽपि व्यव-हारज्ञोऽपि शूद्रः। ब्राह्मणो धर्मप्रवक्तेति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्नतु शूद्र इति शूद्र-निषेधो योग्यब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययोरभ्यनुज्ञानार्थं अत एव कात्यायनः। 'यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत्। वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्' ।।२०।।

(४) **राघवानन्दः**। उक्तगुणवद्विप्रालाभे तादृक् शूद्रोऽपि सभ्यः स्यादितिमन्वानं सार्थवादं प्रत्याह जातीति द्वाभ्याम्। 'ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत्। वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्' इति कात्यायनोक्तेः।। जातिमात्रोपजीवी जात्या ब्राह्मणो न तु कर्मणा जातिसंदेहेऽपि ब्राह्मणोऽहमिति ब्रवीतीति ब्राह्मणब्रुवः। सोऽपि धर्मप्रवक्ता अनेन जितमनेन नेति विचारकः। ।।२०।।

(५) **नन्दनः**। एवं तावद् व्यवहारदर्शने ब्राह्मणस्याधिकारित्वं तस्यासम्यग्दर्शने दोषश्च प्रतिपादितः। इदानीं ब्राह्मणाभावे क्षत्रियादयो व्यवहारदर्शनेऽधिकर्तव्या इति चेत्तत्राह जातिमात्रोपजीवी वेति। **कथञ्चन** आपद्यपि। शूद्रस्यैव निषेधात् क्षत्रियवैश्ययोरापद्यनुज्ञा गम्यते ।।२०।।

(६) **रामचन्द्रः**। नृपतेर्धर्मप्रवक्ता जातिमात्रोपजीवी संस्काररहितः ब्राह्मणः कामं अतिशयेन स्यात्। ब्राह्मणब्रुवः संस्कारसहितो वा धर्मप्रवक्ता स्यात्। नतु शूद्रः कथंचन ।।२०।।

(७) **मणिरामः**। यो **जातिमात्रेण** ब्राह्मणो न तु तत्कर्मकर्ता **जातिमात्रोपजीवी**। ब्राह्मणकर्माऽकरणेन ब्राह्मणजातिसंदेहे ब्राह्मणोऽहमिति यो ब्रूते स **ब्राह्मणब्रुवः**। उक्तलक्षण-ब्राह्मणाभावे एतादृशोऽपि नृपतेर्**धर्मवक्ता** भवेन्न**तु शूद्रः**। ।।२०।।

(८) **गोविन्दराजः**। **जातिमात्रोपजीवीति**। केवलं ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य तेन ब्राह्मणधर्मानुसारेण स तु ब्राह्मणोऽस्य राज्ञो विद्वद्ब्राह्मणाभावे व्यवस्थाने धर्मस्य प्रवक्ता-

धिक्कृतः स्यात् न कदाचित् शूद्र इति। तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणमित्यनेनैव सिद्धे शूद्रप्रतिषेधे पुनर्वचनं क्षत्रियवैश्यानियोजनाच्छूद्रनियोजनस्य निषेधः।

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ॥
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वविधिशेषोऽयमर्थवादः। **यस्य राज्ञः शूद्रो धर्मविवेचनं** धर्मनिर्णयं करोति **तस्य सीदति** नश्यति **राष्ट्रं** प्रजाः कर्दमे **गौरिव** ॥२१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पश्यतो राज्ञः**। ॥२१॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्मात् **यस्येत्यादि यस्य** राज्ञो **धर्मविवेचनं शूद्रः कुरुते तस्य पश्यत एव पङ्के गौरिव तद्राष्ट्रमवसन्नं** भवति ॥२१॥

(४) **राघवानन्दः**। शूद्रकृते विचारे दृष्टदोषमाह **यस्येति**। पश्यतो राज्ञः रक्षकस्यापीत्यानादरे षष्ठी। तृणाद्यलाभेन यथा पङ्कस्था गौः सीदत्येवं शूद्रविचारजधर्मेण राज्यं नश्यतीति भावः। ॥२१॥

(५) **नन्दनः**। शूद्राधिकारे कोऽनर्थ इति चेत्तत्राह **यस्य शूद्रः प्रकुरुत इति** ॥२१॥

(६) **रामचन्द्रः**। यस्य राज्ञः **धर्मप्रवचनं** धर्मनिर्णयं **शूद्रः कुरुते** ॥२१॥

(७) **मणिरामः**। शूद्रे धर्मप्रवक्तरि फलमाह। **यस्येति** ॥२१॥ २२॥

(८) **गोविन्दराजः**। यस्मात् **यस्येति**। यस्य राज्ञः शूद्रो धर्मविचारं कुरुते तस्य पश्यत एव कर्दम इव गौः तद्राष्ट्रमवसीदति ॥२१॥

यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ॥
विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ २२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अयमपि पूर्ववदर्थवाद एव। प्रकरणाच्च शूद्रभूयिष्ठता विवादनिर्णये तु शूद्रविषया द्रष्टव्या। यत्र शूद्रा भूयांसो विवादनिर्णयकारास्त**द्राष्ट्रमाशु विनश्यति** दुर्भिक्षव्याधिपीडाभिः राष्ट्रनाशे च राष्ट्रपतेर्नाश इत्युक्तम्। **नास्तिकाक्रान्तमिति** दृष्टान्तः। यथा नास्तिकैः परलोकापवादिभिर्लोकायतिकाद्यैराक्रान्तमधिष्ठित**मद्विजम्**। न हि नास्तिकानां ब्राह्मणादिभेदो यथार्थः संकीर्णत्वात्। तदुक्तं वैद्यवणिग्व्यपदेशादिवद्ब्राह्मणादयः। यत्र वा धर्मसंकटे तु न द्विजाः प्रमाणीक्रियन्ते **तदद्विजम्** ॥२२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शूद्रभूयिष्ठमित्यादि त्रयं पृथक् पृथक् ॥२२॥

(३) **कुल्लूकः। यद्राष्टं शूद्रबहुलं** बहुलपरलोकाभाववाद्याक्रान्तं द्विजशून्यं तत्सर्वं दुर्भिक्षरोगपीडितं तच्छीघ्रं **विनश्यति** 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगि'त्यस्याभावेन वृष्टिविरहात्। उपजातदुर्भिक्षरोगाद्युपसर्गशांत्यर्थकर्माभावाच्च ॥२२॥

(४) **राघवानन्दः**। अत्रैव प्रासंगिकमाह **यदिति**। **अद्विजं** द्विजशून्यम्। शूद्रबाहुल्यतोऽपि यदि नास्तिकास्तैराक्रान्तं तथापि नश्यतीत्यन्वयः ॥२२॥

(५) **नन्दनः**। न केवलं व्यवहारदर्शन एव। शूद्राधिकाराद्राष्ट्रावसादः किन्तु अन्यत्रापि तदाधिकारप्राधान्यादिति प्रसङ्गादाह **यद्राष्ट्रमिति**। **शूद्रभूयिष्ठं** शूद्राधिकारप्रधानं अत एव **नास्तिकाक्रान्तमत एवाद्विजम्**।।२२।।

(८) **गोविन्दराजः**। **यदिति**। यद्राष्ट्रं शूद्रबहुलं परलोकायतिकाक्रान्तं अविद्यमानद्विजं तत्सर्वं दुर्भिक्षव्याधिपीडितं भूत्वा विनश्यति। अग्नौ प्रास्तेत्येतदभावाच्छास्त्यर्थयागाद्यभावाच्च ।।२२।।

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत ।।२३।।

(१) **मेधातिथिः**। धर्मः प्रधानः यस्मिन्नासने भवति **तद्धर्मासनम्**। राजासने हि राज्यस्थित्यानुगुण्येनार्थमेव प्रधानीकरोति न्यक्कृत्यापि धर्मम्। व्यवहारनिर्णये तु धर्ममेव प्रधानमाश्रयेदित्यर्थः, न पुनराश्रयभेदोऽनेन ज्ञाप्यते। **संवीताङ्गः** वस्त्रादिना स्थगितशरीरः। **प्रणम्य लोकपालेभ्य** इन्द्राद्यष्टौ लोकपालास्तान्नमस्कृत्य **कार्यदर्शनमारभेते**त्यदृष्टार्थमेतद्वयं व्यङ्गसंवरणं लोकपालप्रणामश्च। **समाहितः** अनन्यचित्तः कार्यदर्शने। एवं हि दृष्टार्थं भवति। प्रणामविशेषणम्। वा समाहितग्रहणम्। यद्यप्यत्र किंचिदुक्तमेव प्रतिभाति तथापि पद्यग्रन्थत्वान्नातीव पौनरुक्त्यम्। **लोकपालेभ्य** इति चतुर्थी संप्रदाने। **कथम्?** क्रियाग्रहणं संप्रदानसूत्रे चोदितं 'श्राद्धाय निगृह्णुते' 'पत्ये शेत' इत्याद्यर्थं। न च क्रियाग्रहणं गृह्णात्यादिविषयमेव भाष्येऽनुक्तत्वात् ।।२३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धर्मार्थमासनं **धर्मासनम्** ।।२३।।

(३) **कुल्लूकः**। **धर्म**दर्शनार्थ**मासन** उपविश्याऽऽच्छादितदेहोऽनन्यमना लोकपालेभ्यः प्रणामं कृत्वा **कार्यदर्शन**मनुतिष्ठेत् ।।२३।।

(४) **राघवानन्दः**। सभारुढः कथं व्यवहरेदित्याह **धर्मेति द्वाभ्याम्**। **धर्मासनं** धर्मादिनिर्णयार्थमास्यतेऽत्रेति सभा तां आसीनः संस्थित इत्युक्तत्वात्। **समाहितो**ऽनन्य**मनाः**। **कार्य**मुक्ताष्टादशाख्यं तस्य दर्शनं विचारः ।।२३।।

(५) **नन्दनः**। इदानीं व्यवहारदर्शिना राज्ञा कर्तव्यमाह **धर्मासनमधिष्ठायेति**। उत्तरीयेण संवीताङ्गः ।।२३।।

(६) **रामचन्द्रः**। **संवीताङ्गः** संकुचिकी भवत्येव ।।२३।।

(७) **मणिरामः**। **संवीताङ्गः** आच्छादितदेहः। **समाहितः** अनन्यमनाः ।।२३।।

(८) **गोविन्दराजः**। **धर्मासनमिति**। **प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमाचरेत्**। धर्मदर्शनार्थं आसने उपविश्याच्छादितदेहोऽनन्यमना लोकपालान्नमस्कृत्य ततो व्यवहारेक्षणं राजा चरेत् ।।२३।।

अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ ॥
वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥२४॥

(१) **मेधातिथिः ।** **धर्माधर्मा**विव केवलाव**र्थानर्थौ** न गोहिरण्यादिलाभोऽर्थस्तद्विपर्ययो वाऽनर्थः । किं तर्हि ? धर्म एवार्थोऽनर्थश्चाधर्म इति **बुद्ध्वा** हृदि निश्चित्य **कार्याणि पश्येत् ।** अथवाऽर्थानर्थावपि बोधव्यौ धर्माधर्मावपि । धर्मस्य सारता बोधव्याऽर्थस्य फल्गुता अथवा यत्र महाननर्थः स्वल्पश्चाधर्मस्तत्रानर्थं परिहरेत् । शक्यो हि महत्यर्थे नेषदधर्मो दानप्रायश्चित्तादिना निराकर्तुम् । सन्निपाते च व्यवहारिणां बहूनां वर्णक्रम आश्रयितव्यः । एष च दर्शने क्रमो वर्णानां यदा सर्वेषां तुल्यपीडा भवति । यदा त्ववरवर्णस्याप्यात्यायिकं कार्यं महद्वा तदा 'यस्य चात्ययिका पीडा' इत्यनेन न्यायेन तदेव प्रथमं पश्येत् न क्रममाद्रियेत । राज्यस्थित्यर्थो हि व्यवहारनिर्णय इत्युक्तमतो न यथाश्रुतमाश्रयणीयम् ॥२४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **अर्थः** प्रयोजनं यस्य तस्यार्थित्वं **अनर्थाल्लाभो** यस्य तस्य प्रत्यर्थित्वं मात्राधिको नास्तीति बुद्ध्वा धार्मिकस्य कार्यं प्रथमं द्रष्टव्यम् । अधर्मो धर्मभावमात्रम् केवलावसंकीर्णौ वर्णक्रमेणेति च ब्राह्मणस्य दृष्ट्वा ततो राजन्यस्येत्यादि एतदभावे धार्मिकत्वेन व्यवस्था । तस्याप्यभावेऽर्थित्वेन ॥२४॥

(३) **कुल्लूकः ।** प्रजारक्षणोच्छेदाद्यात्मकावै**दिकावर्थानर्थौ बुद्ध्वा** परलोकार्थं **धर्माधर्मौ केवला**वनुरुध्य यथा विरोधो न भवति तथा **कार्यार्थिनां** कार्याणि पश्येत् । बहुवर्णमेलके तु ब्राह्मणादिक्रमेण पश्येत् ॥२४॥

(४) **राघवानन्दः ।** तत्र च **अर्थानर्थौ** प्रजारक्षणोत्सादनात्मकौ ऐहिकामुष्मिकावर्थानर्थौ वा बुद्ध्वा । परलोकार्थं **धर्माधर्मावपेक्ष्य वर्णक्रमेण** चातुर्वर्ण्योपस्थितविरोधे ब्राह्मणादिक्रमेण दृष्टविरोधं परिहृत्य ब्राह्मणादिक्रमेण धर्मं पश्येदित्यन्वयः ॥२४॥

(५) **नन्दनः ।** अथ व्यवहारपरिभाषा तत्र युगपत्कार्यनिर्णये प्राप्ते क्रममाह **अर्थानर्थाविति ।** **वर्णक्रमेण** प्रथमं ब्राह्मणानां **कार्यं पश्येत्** तेष्व**प्यर्थानर्थौ** प्रथमं सौम्ये **धर्माधर्मौ केवलौ** । कृत्स्नौ । ब्राह्मणकार्यदर्शनानन्तरं क्षत्रियादीनां कार्याणि **क्रमेण पश्येत्** ॥२४॥

(६) **रामचन्द्रः ।** **केवलौ** अर्थादिहीनौ ॥२४॥

(७) **मणिरामः ।** **अर्थाऽनर्थौ** प्रजारक्षणोच्छेदात्मकौ वैदिकौ **धर्माधर्मौ** परलोकार्थम् ॥२४॥

(८) **गोविन्दराजः ।** **अर्थानर्थाविति ।** प्रकृतिसंप्रसादकोपात्मकान् तथाविधान् लोकगतानालोच्य परलोकार्थं च धर्माधर्माविव केवलावालोक्य यथा धर्महानिः अधर्मानर्थोत्पादश्च न भवति तथा सर्वान् व्यवहारान् पश्येत् ॥ सन्निपाते च वर्णानां ब्राह्मणादिक्रमेण पश्येत् ॥२४॥

बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। तथा चेदमाह। अनुमानेनापि सत्यानृतवादिता व्यवहारतः साक्षिणां च निश्चेतव्या इति श्लोकार्थः। अतश्च स्वरादिग्रहणं प्रदर्शनार्थम्। तेन निश्चितलिङ्गं तेनैव परिछिन्द्यादित्युक्तं भवति, न पुनः स्वरादिभिरेव सव्यभिचारित्वात्तेषाम्। अनुचितसभाप्रवेशा हि महाप्रकृतिदर्शनेन सत्यकारिणोऽपि स्वभावतो विक्रियन्ते। प्रगल्भास्तु संवृताकारा भवन्ति। स्वरश्च वर्णश्चेङ्गितं च स्वरवर्णेङ्गितानि तेषामाकाराः **स्वरवर्णेङ्गिताकाराः**। आकारो विकारः। स्वाभाविकानां हि स्वरादीनामन्यथात्वम्। **तैर्विभावयेन्निश्चिनुयात्**। **भावम**भिप्रायमन्तर्गतं मनुष्याणां विवादिसाक्ष्यादीनाम्। तत्र स्वरस्य विकारो वाचि गद्‌गद्‌रुदितादिवर्णस्य गात्ररूपविपर्ययादि। इङ्गितं स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि। **चक्षुषा** संभ्रमक्रोधदृष्टिपातेन। **चेष्टितेन** हस्तनिक्षेपभ्रूविक्षेपादिः॥ स्वसंवेद्यं चैतत् यद्‌गूह्यमानमप्यभिप्रायं स्वरादयः प्रकाशयन्ति निपुणतो लक्ष्यमाणाः। यतः प्रसिद्धमेतेषां गूढाभिप्रायप्रकटनसामर्थ्यम्॥ २५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **विभावयेत्** जानीयात्। **वर्णाः** रक्तगौरादिः। **इङ्गित**मभिप्रायसूचकं देहवैकृत्यमबुद्धिपूर्वकबाहुकम्पादि। **आकारः** स्वरादिः। **चक्षुषा** स्निग्धादिना **चेष्टितेन**। तद्‌बुद्धिकृतशरीरावयवशरीरयोश्चलनेन। एतच्च बाह्यप्रपञ्चनम्॥ २५॥

(३) **कुल्लूकः**। बाह्यैः स्वरादिलिङ्गैरित्यभिधानादेवावधारितव्यापारैः अर्थिप्रत्यर्थिनामन्तर्गतमभिप्रायं निरूपयेत्। **स्वरो** गद्‌गदादिः। **वर्णः** स्वाभाविकवर्णादन्यादृशो मुखकालिमादिः। **इङ्गित**मधो निरीक्षणादिः। **आकारो** देहभवस्वेदरोमाञ्चादिः। **चेष्टा** हस्तस्फालनादिः॥ २५॥

(४) **राघवानन्दः**। किं च भावं अन्तर्गतधर्माधर्मं तद्विषयाभिप्रायं वा। **लिङ्गैः** अनुमानैः। लिङ्गैरित्यस्य विवरणं **स्वरेत्यादि**। **स्वरो** वितथाभिधानं गद्‌गदादिर्वा वर्णः सहजवर्णातिरिक्तमुखकालिमादिः **इङ्गित**मधो निरीक्षणादि एतैरेव मनोगतं व्यक्तं स्यादिति विभावयेन्निश्चिनुयात्॥ २५॥

(५) **नन्दनः**। दुष्टादुष्टपरिज्ञानोपायमाह **बाह्यैर्विभावयेदिति**। उत्तरार्द्धेन बाह्यानि लिङ्गान्येव व्याकरोति। **आकारः** स्वेदरोमाञ्चकंपादियुक्तमङ्गम्॥ २५॥

(६) **रामचन्द्रः**। **कार्यिणां नृणां बाह्यैर्लिङ्गैः** भावं विभावयेत् जानीयादित्यर्थः॥ २५॥

(७) **मणिरामः**। स्वरगद्‌गदादिः॥ **वर्णः** स्वाभाविकवर्णादन्यदृशो मुखम्लानादिः। **इङ्गितं** अधो निरीक्षणादिः। **आकारः** स्वेदरोमं **चेष्टा** हस्तचालनादिः। एतैर्बाह्यैर्लिगैर्नृणामंतर्गतं **भावं** अभिप्रायं विभावयेत्॥ २५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **बाह्यैरिति**। गद्‌गदत्वादिचक्षुः स्वरपाण्डुरादिवर्णवेपथुरोमाञ्चादीङ्गितविवर्णत्वाद्याकाराधोनिरीक्षणादिचक्षुर्गतहस्तनिष्पेषादिविशेषचेष्टाकारैर्बाह्यलिङ्गैरवश्यगमकेन स्वभावैर्गूढमभिप्रायं सदसद्रूपं व्यवहारिणां निश्चयं अनुभूय॥ २५॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ॥
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** दृष्टशक्तिताऽनेन श्लोकेन स्वरादीनां पूर्वोक्ताऽर्थाधिगमेन दर्शयतीत्यपौनरुक्त्यम्। तत्राक्रियन्ते विक्रियन्त **इत्याकारा** इङ्गितादयः। **इङ्गितं** व्याख्यातम्। व्यक्तिभेदाद्बहुवचनम्। **गतिः** पूर्वश्लोकादत्राधिका। सा प्रस्खलन्ती स्वभावतोऽन्यथा भूता। **भाषितं** पौर्वापर्यविरुद्धं वचनम्। **वक्त्रविकार** आस्यविशेषादिः। शेषं पूर्वश्लोक एव व्याख्यातम्। एतैर्विकृतैरन्तर्गतं चित्तं लौकिकैरन्यत्रापि गृह्यत इति समासार्थः॥ २६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्र युक्तिमाह **आकारैरिति। गत्या** शरीरगमनेन। चेष्टया अवयवचलनेन॥ २६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्मात्, **आकारैरिति** आकारादिभिः पूर्वोक्तैः **गत्या** स्खलत्पादादिकया अन्तर्गतमनो बुद्धिरूपेण परिणतमवधार्यते॥ २६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** निगमनेन पूर्वोक्तानां स्वरादीनां दृष्टशक्तितामाह **आकारैरिति।** गत्या स्खलितपदतया देशान्तरादिना। तदुक्तं **याज्ञवल्क्येन।** देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणीं परिलेढि वा। ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च। परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते। वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि। स्वभावाद्विकृतिं गच्छेद्वाङ्मनःकायकर्मभिः। अभियोगे तथा साक्ष्ये दुष्टः स परिकीर्तित इति। नो पूजयति पूर्ववन्न। सत्करोति वाचा नोत्तरं दत्ते चक्षुषा दर्शनासमर्थः निर्भुजति सततं कुटिलीकरोतीति याज्ञवल्क्यवचनार्थः॥ २६ ॥

(५) **नन्दनः।** न केवलं व्यवहारदर्शन एव बाह्यनिर्णयलिङ्गैर्भावनिर्णयः किन्तु अन्यत्रापीत्याह आकारैरिङ्गितैरिति॥ २६ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अन्तर्गतं** भावं हृदये स्थितं भावं जानीयात्॥ २६ ॥

(७) **मणिरामः। गत्या** पदस्खलनादिकया॥ २६ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** यस्मात् **लोकेऽपि आकारैरिति। नेत्रवक्त्रविकारैश्च** ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः। आकारादिभिः पूर्वोक्तैः गत्या च स्खलनरूपया निगूढसद्रूपं ज्ञायते॥ २६ ॥

बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत् ॥
यावत्स स्यात् समावृत्तो यावच्चाऽतीतशैशवः ॥ २७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** ननु च व्यवहारदर्शनं वक्तव्यतया प्रस्तुतम्। तत्र कः प्रसङ्गो बालधनरक्षायाः? । उच्यते। विवादपदतामेवैतद्विषयान्निवर्तयितुमिदमारभ्यते। बालधनं राज्ञा स्वधनवत्परिपालनीयम्। अन्यथा पितृव्यादिबान्धवा मयेदं रक्षणीयं

ते विवदेरन् । न चान्यः प्रसङ्गोऽस्ति । आशङ्क्यमानव्यवहारत्वाच्च । न केवलेषु ूपदिश्यते अतोऽस्मिन्नेवासरे वक्तव्यम् । बालो दायादोऽस्य तदिदं **बालदायादिकम्** । स्वाम्यत्रोच्यते बालस्वामिकं धनं **तावद्राजा रक्षेद्यावदसौ समावृत्तो** ःप्रत्यागतो **यावद्वाऽतीतशैशवः** अतिक्रान्तबालभावः । अयं च विकल्पः । ोशवो भवति तदर्थमतीतशैशवमुच्यते; यस्तु व्रतकः स निवृत्तेऽपि शैशवे आसमावर्तना-ःयधनः स्यात् । अथवा द्विजातीनां समावर्तनमवधिरन्येषां शैशवात्ययः ।। २७ ।।

२) **सर्वज्ञनारायणः । बालो दायादो** भागी यस्य तत्तथा । **अनुपालयेत्** स्वगोचरी-ःथापयेत् । **समावृत्तः** षट्त्रिंशदब्दादिषु । तन्मध्ये चेद्धनेन कार्यं तदा यावद्देयवध्य-। शैशवं षोडशाब्दात्प्राक् ।। २७ ।।

३) **कुल्लूकः ।** अनाथबालस्वामिकं धनं पितृव्यादिभिरन्यायेन गृह्यमाणं **जा रक्षेत् यावदसौ** षट्त्रिंशदब्दादिकब्रह्मचर्यमित्याद्युक्तेन प्रकारेण गुरुकुलात्**समा-**

त भवति तादृशस्यावश्यः यस्त्वशक्त्यादिना बाल एव समावर्त्तते यावदतीतबाल्यो भवति रक्षेत् । बाल्यं च षोडशवर्षपर्यंतम् । बालः ःशाद्वर्षादिति **नारदवचन**

(४) **राघवानन्दः ।** प्राि ाधानिकं राजकृत्यं सप्रसंगं दायविषयमाह ा श्लोकानां विंशत्या । ानाथबालस्वामिकं पितृव्यादिभ्योऽ**नुपालयेत्** [। **समावृत्तो** गुरुकुलाद **ातशैशवः** शूद्रादिर्वा **यावत्तावत्** ।। २७ ।।

(५) **नन्दनः ।** बालधन र्तव्यमाह **बालदायादिकमिति ।** दायमादत्त **दायादः** स्वामी । यस्य ब ालदायादिकं **रिक्थं** धनं ज्ञात्याद्यपहरतोऽ**नु-**

(१) **मेधातिथिः**। यः कश्चिदनाथस्तस्य सर्वस्य धनं राजा यथावत्परिरक्षेत्। तथा चोदाहरणमात्रं वशादयः। एवं प्रजापालनमनुष्ठितं भवति। पूर्वस्तु श्लोकः कालनियमार्थः। **वशा** वन्ध्या। **अपुत्रा**ऽसमर्थपुत्राऽविद्यमानपुत्रा दुर्गतपुत्रा वा। वशाश्चापुत्राश्चेति द्वन्द्वः। ननु च वशाऽप्यपुत्रैव। सत्यं उभयोपादानं तु सत्यपि भर्त्तरि तस्याः संरक्षणार्थम्। तस्यां ह्यधिविन्नायां भर्ता निरपेक्षो भवति। **निष्कुला**ग्रहणं तासां विशेषणं यासां न कश्चिद्देवर,ः पितृव्यः, मातुलादिः परिरक्षकोऽस्ति स्त्रीत्वाच्च स्वयमसमर्थाः बान्धवास्तु मत्सरिणः। तासामेतदुच्यते। बन्धुभिर्हि स्त्रीणां शीलशरीरधनानि रक्षितव्यानि। तदुक्तं (नारद १३-२८-२९) "विनियोगोऽस्ति रक्षासु भरणे च स ईश्वरः। परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये प्रभुः स्त्रियाः॥" या तु स्वयमेव कथंचिच्छक्ता न तत्र बान्धवानां व्यापारोऽस्ति। अत एवाह। **आतुरास्विति**। असामर्थ्यमेतेन लक्ष्यते। अन्यैस्त्वातुरभर्तृका आतुरा व्याख्याता। अविधवाऽपि भर्तुरसामर्थ्याद्राज्ञैव रक्ष्या स्यादिति निर्मनुष्याणामेतत्। कुलं बन्धुजातं यासां नास्ति ताः **निष्कुलाः**। अन्ये तु कुलटां निष्कुलामाहुः। तासामपि वशाद्युपार्जितं धनं राज्ञा रक्ष्यम्। अस्मिंश्च पक्षे स्वतन्त्रं निष्कुलाग्रहणम्। **पतिव्रतासु विधवासु**। मृतभर्तृका विधवा। धव इति भर्तृनाम। तद्विरहिता विधवा। सा चेत्पतिव्रता भवति तदा सा रक्ष्यधना। व्यभिचाररतानां तु स्त्रीधनानर्हत्वं स्मृत्यंतरे पठ्यते। "अपकारक्रिया-युक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका। व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु साऽर्हति॥" इति। तस्यास्तु निष्कासनं विहितम्। निष्कासनं च प्रधानवेश्मनो बहिरवस्थापनम्। न तु निर्वासनमेव। यतः पतितानामपि तासां गृहांतरे वासो भक्ताच्छादनमात्रदानं च विहितम् "एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि। वस्त्रान्नपानं देयं च वसेयुश्च गृहा-न्तिके।" भेदने यः कश्चित्स्त्रीणां निर्वासनविधिः 'स्त्रीधनं द्रव्यसर्वस्वम्' इत्यादिषु श्रूयते स एवं विध एव द्रष्टव्यः। तथापि यावद्भक्तात्सर्पणादिना किंचिदर्जितं तदर्हत्येव। न बान्धवा अपहरेयुः। इह त्वस्मिन्नेव निमित्ते आधिवेदनं विहितं न तु स्त्रीधनापहारः। तथा ह्याह–"मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत्। व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंस्राऽर्थघ्नी च सर्वदा॥" (मनु. ९-८०) अतश्च मानवस्मृतिबलेन 'स्त्रीधनं न तु साऽर्हति' इत्येषा स्मृतिरेवं व्याख्यायते। अधिवेदनिकं स्त्रीधनमेषा नार्हति नैतस्यै देयमित्यर्थः। यदुक्तम् "अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम्" इति न तु प्राग्दत्तमस्या अपहर्त्तव्यम्। वयं तु ब्रूमः। पुरुषद्वेषिण्या व्यभिचाररतायाश्च युक्त एवापहारः। यत इहाप्युक्तम्– "अतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्तमेव वा। सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा"॥ (मनु. ९-७८) विभूषणपरिच्छदैर्वियुक्ता कर्तव्येत्यर्थः॥ २८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वशा** वन्ध्या। **अपुत्रा** मृतपुत्रा अजातपुत्रा वा। तदा यावत्त-त्कुल्यगोचरेण तयोर्यदि सिद्धिस्तावत्तद्वित्तं रक्ष्यं तत्पोषणं च कार्यं, ते यदि निष्कुले रक्षक-स्वकुल्यरहिते स्यातां तदाप्येवं यावज्जीवरक्षणं स्वगोचरेण स्थापनं च राज्ञा कार्यम्। एवंविधासु च पतिव्रतासु पत्युद्देशेन ब्रह्मचर्यादिव्रतकारिणीषु वा॥२८॥

(३) **कुल्लूकः। वशासु** वन्ध्यासु कृतदारान्तरपरिग्रहः स्वामी निर्वाहार्थोपकल्पित-धनोपायासु निरपेक्षः। **अपुत्रासु** च स्त्रीषु प्रोषितभर्तृकासु **निष्कुलासु** सपिण्डरहितासु

साध्वीषु च **स्त्रीषु विधवासु** रोगिणीषु **च** यद्धनं तस्यापि बालधनस्येव राज्ञा रक्षणं कर्त्तव्यम् । अत्र चानेकशब्दोपादाने गोबलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिपरिहारः ॥२८॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच **वशेति** । **वशा** वन्ध्या प्रोषितभर्तृका **अपुत्रा** असमर्थादिपुत्रा **निष्कुला** वरपितृव्यमातुलादिशून्या तासु । **पतिव्रतासु** असमर्थभर्तृकासु एतासु । **विधवासु** पतिपुत्रशून्यासु । तदुक्तम् ॥ विनियोगोऽस्ति रक्षासु भरणे च स ईश्वरः; परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ॥ सपिण्डेष्वपिचासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥ पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रिया इति ॥ **आतुरासु** कुष्ठाद्यभिभूतासु स्त्रीधनं रक्षणीयमिति वक्तव्ये वशाद्युपादानं गोबलीवर्दन्यायेन स्त्रीष्विति विरोधिलक्षणया वा कुलटाधनं न रक्षणीयमिति-भावः ॥२८॥

(५) **नन्दनः** । **वशा** वन्ध्या । **अपुत्रा** स्त्री मृतप्रजा च । अपुत्रास्वित्येव वशाया अपि विनिग्रहे सिद्धे वशाग्रहणमादरार्थम् । **निष्कुला** निर्जातबन्धुः । **पतिव्रता** प्रोषितभर्तृका । **आतुरा** आतुरभर्तृपुत्रादिका **रक्षणं** रिक्थरक्षणम् । **एवं स्यात्** बालदायादरिक्थरक्षणवत्स्यात् ॥२८॥

(६) **रामचन्द्रः** । **वशापुत्रासु** पुत्राभ्यां रहितासु **निष्कुलासु** पतिपितृकुलरहितासु **एवं रक्षणं स्यात्** । **च पुनः आतुरासु** ॥२८॥

(७) **मणिरामः** । **वशासु** वंध्यासु निः**कुलासु** सपिंडरहितासु एतामपि धनं बालधन-वद्राजा रक्षेत् ॥ २८ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **वन्ध्यापुत्रास्विति** । यथा बालधनस्य राज्ञो रक्षणं स्यादेवं सत्यपि भर्तरि वन्ध्यासु स्त्रीष्वप्रजासु निष्कुलासु च कन्यकासु मृतप्रोषितभर्तृकासु साध्वीषु व्याधितासु च रक्षणं स्यादत्र गोबलीवर्दन्यायेनानेकशब्दोपादानम् ॥ २८ ॥

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ॥
ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । बान्धवानां स्त्रीधनमपहरतामयं चौरदण्डः । ते हि बहुभिरुपायै-रपहरन्ति । अस्वतन्त्रैषा स्त्री किं ददाति किं वा भुंक्ते वयमत्र स्वामिन इति चौरदण्डो विधीयते । **जीवन्तीनां तासां स्वबान्धवा** देवरादयस्तद्धनं **ये हरेयुस्ताञ्छि-ष्यात् पृथिवीपतिर्निगृह्णीयात्** । **चौरदण्डो** वक्ष्यमाणः "येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते । छेत्तव्यं तत्तदेवान्यत्तन्मनोरनुशासनमिति" (८।३२१) । स्वबन्धुभ्यश्चैतदविशे-षेण राज्ञा रक्षितव्यम् । चौररक्षा तु सर्वराष्ट्रविषया विहिता ॥२९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यदि तु तासां वित्तं संभवति तदाह **जीवन्तीनामिति** ॥२९॥

(३) **कुल्लूकः** । वयमत्रान्तराधिकारिणो रक्षाम इदं धनमित्यादिव्याजेन ये बान्धवा-स्तासां जीवन्तीनां तद्धनं गृह्णन्ति तान्वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धार्मिको राजा दण्डयेत् ॥२९॥

(४) **राघवानन्दः।** न केवलमेवं किंतु **जीवन्तीनामिति। तद्धनं** तासां धनं बान्धवा देवरादयश्चेद्धरेयुर्गृह्णीयुस्तान् चौरदण्डेन शिष्यादित्यर्थः ॥२९॥

(५) **नन्दनः।** स्त्रीधनस्य रक्षणीयप्रकरणे तदपहर्तृदण्डविधानमाह **जीवन्तीनान्त्विति।** स्वदेवरादयो बान्धवास्सोदरादयः। जीवन्तीनामिति विशेषेणमृतासु बान्धवानामेव स्त्रीधने स्वामित्वं गम्यते ॥२९॥

(८) **गोविन्दराजः। जीवन्तीनामिति।** भाविस्वाम्यादस्मादधीनत्वादिव्याजेन ये बान्धवास्तासां जीवन्तीनां धनं हरेयुः ॥२९॥

प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ॥
अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ ३० ॥

(१) **मेधातिथिः।** यद्द्रव्यं स्वामिनो नष्टं प्रमादात्किंचित्पथि गच्छतो भ्रष्टमरण्ये कान्तारे वा स्थापयित्वारण्यपालैरन्यैर्वा राजपुरुषैर्लब्धं राजसकाशमानीतं तद्राजा स्वां रक्षां कृत्वा राजद्वारे राजमार्गे वा प्रकाशं स्थापयितव्यम्। पटहघोषणेन वा कस्य किं हारितमिति प्रकाशयितव्यम्। यतः प्रदेशाल्लब्धं तस्मिन्नेव प्रदेशे रक्षिपुरुषाधिष्ठितं कर्तव्यम्। एवं त्रीणि वर्षाणि स्थापयितव्यम्। तत्रार्वाक् त्रिभ्यो वर्षेभ्यो यः कारणतः आत्मीयं ज्ञापयेत्त-स्योद्धृतवक्ष्यमाणषड्भागादिभागकं समर्पयितव्यं, परतः स्वकोष्ठे प्रवेशनीयमिति। **प्रनष्टः स्वामी** यस्य **रिक्थस्य** तत्**प्रनष्टस्वामिकम्। प्रनष्टो**ऽविज्ञातः। **रिक्थं** धनम्। त्रयाणाम-ब्दानां समाहारस्**त्र्यब्दम्।** त्रिवर्षवत् त्र्यब्दे क्लीबभावः। अब्दशब्दः संवत्सरपर्यायः। **निधापयेत्**स्थापयेत्। **अर्वाक्त्र्यब्दा**त्पूर्वं त्रिभ्यो वर्षेभ्यः। **हरेत्स्वामी** स्वीकुर्यात्। अर्वाक् शब्दोऽवधौ दिग्देशादिकात् पूर्वमाह। अन्ये तु **नृपतिर्हरेदिति** भोगानुज्ञानमपहारमाहुः। न हि ऊर्ध्वमपि त्रिभ्यो वर्षेभ्यः परकीयस्य द्रव्यस्यापहारो युक्तः। तस्मात् त्रिभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमनागच्छति स्वामिनि राज्ञा भोक्तव्यम्। तदयं श्लोकः कथं व्याख्यानीयो "यत्किं-चिद्दशवर्षाणीति" (८-१४७)। यदि च परकीयस्यापहारो न युक्त इत्युच्यते भोगोऽपि नैव युक्तः। परकीयं वस्त्रादिवद्भुज्यमानं नश्यत्येव। तत्रानपहारोपचारो युक्तः, भोक्तुरेवा-पहारफलस्य सद्भावात्। गजतुरगादेस्तु कीदृशो भोग इति वाच्यम्। तस्मान्न यथा-श्रुतार्थत्यागे कारणमस्ति। हरतिश्च गृह्णात्यर्थे असकृद्दृष्टप्रयोगरिक्थं हरेदित्यादौ। तस्मात्परेण नृपतिर्हरेत्स्वीकुर्यादित्ययमेवार्थः ॥ ३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रनष्टो**ऽदृश्यमानः स्वामी यस्य तद्राजभृत्यैर्लब्धं धनं **प्रनष्ट-स्वामिकं हरेत्** स्वामी कृत्स्नं परेण नृपति**र्हरेत्** रक्षकभागमात्रं वक्ष्यमाणम् ॥ ३० ॥

(३) **कुल्लूकः।** अज्ञातस्वामिकधनं राजा कस्य किं प्रनष्टमित्येवं पटहादिनोद्घोष्य राजद्वारादौ रक्षितं वर्षत्रयं स्थापयेत्, वर्षत्रयमध्ये यदि धनस्वाम्यागच्छति तदा स एव गृह्णीयात् तदूर्ध्वं तु नृपतिर्विनियुञ्जीत ॥ ३० ॥

(४) **राघवानन्दः।** किं च **प्रेति। प्रनष्टस्वामिसत्वे** प्रनष्टं तत्संबन्धापरिज्ञानमात्रं

न तु स्वामिनोऽभावः। **निधापयेत्** स्थापयेत्। स्वामी रिक्थस्य। अर्वाक् पूर्वम्। **परेण** त्र्यब्दादूर्ध्वं नृपतिर्हरेदित्यनुषज्यते ।। ३० ।।

(५) नन्दनः। परेण त्र्यब्दादूर्ध्वम्। अब्राह्मणस्वविषयमेतत्। ब्रह्मस्वं ब्राह्मणान् श्रयेदिति स्मृत्यन्तरानुरोधात् ।। ३० ।।

(६) रामचन्द्रः। प्रनष्टो देशान्तरगतः ।। ३० ।।

(७) मणिरामः। शिष्यात् दंडयेत् ।। ३० ।।

(८) गोविन्दराजः। प्रनष्ट स्वामिकमिति। अज्ञायमानस्वामिकं धनं राजा कस्य किं प्रनष्टमित्येवं पटहादिनाख्याय द्वारादौ वर्षत्रयं स्थापयेत्। वर्षत्रयादर्वाक् स्वाम्यायातो गृह्णीयादूर्ध्वं पुनर्नृपतिर्गृह्णीयात्। यावत्स्वाम्यागच्छति तावदपहरेत्। एवं परको यस्य धर्मतो वर्षशतैरपि स्वापहारस्यान्याय्यत्वात् प्रनष्ट इत्यादिचार्वाक् ।। ३० ।।

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।।
संवाद्य रूपसंख्यादीन्स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ।। ३१ ।।

(१) मेधातिथिः। कथं पुनः स्वामी प्रनष्टे धने स्वामित्वं ज्ञापयेदत आह। यः कश्चिदागत्य **ममेदं** स्वं द्रव्यमिति **ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि। अनुयोज्यः** प्रनष्ट इत्यर्थः। कोऽसावनुयोगविधिः? को भवान्? किं द्रव्यं हारितं, किं रूपं, किं परिमाणं, **किं सङ्ख्याकं** संपतितमपतितं वा, यदि पतितं, कस्मिन्देशे? तथा कुतः आगमितं त्वयेत्येवं पर्यनुयोगः कर्तव्यः। स यदि संवादयति **रूपसङ्ख्यादीन्। 'रूपम्'**–प्राणिवस्त्रादिविषयं शुक्लं वस्त्रं गौर्वेत्येवमादि। तथा **'संख्या'**–दश गावो वा युगानि वा। आदिग्रहणाद्धस्तादिप्रमाणं सुवर्णं चेत्परिमाणं प्रकीर्णा रूपकं वा। एतत्सर्वं संवादयति तदाऽसौ स्वामी भवति। अतस्त-**द्द्रव्यमर्हति** स्वीकर्तुम्। संवाद उच्यते। यादृशमेकेन प्रमाणेन परिच्छिन्नं तादृशमेवा-स्यानेन परिच्छिद्यते। रूपसंख्यादिग्रहणं च प्रदर्शनार्थं स्वामित्वकारणानामन्येषामपि साक्ष्यादीनाम् ।। ३१ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। रूपं नीलत्वदीर्घत्वादि। **संख्या**मेकादिकाम् ।। ३१ ।।

(३) कुल्लूकः। मदीयं धनमिति **यो** वदति स किं रूपं किं संख्याकं कुत्र प्रनष्टं तद्धन-मित्यादिविधानेन प्रष्टव्यः ततो यदि **रूपसंख्यादी**न्सत्यान्वदति तदा स तत्र धनस्वामी तद्धनं ग्रहीतुमर्हति ।। ३१ ।।

(४) राघवानन्दः। किंचान्यत्, **ममेति। स** स्वामी **अनुयोज्यः** किं वर्णं किं रूपं कतिसङ्ख्यं कुत्र कथं नष्टमिति पृष्टः **संवाद्य** वर्णाद्यभिधानेन प्रतीतिं जनयित्वा **अर्हति द्रव्य**मित्यन्वयः ।। ३१ ।।

(५) नन्दनः। प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं **ममेदमिति** ब्रुवतस्तत्त्वपरिज्ञानोपायमाह **ममेति।** अनुयुक्तः पृष्टः तस्य द्रव्यस्य रूपसंख्यादिकं सभ्यैः संवाद्य सभ्यानां सम्यक् वेदयित्वा ।। ३१ ।।

(७) **मणिरामः।** **यथाविधि** किं रूपं किं संख्याकं कुत्र प्रणष्टं तद्धनमित्यादि विधानेन प्रष्टव्यः ततो **रूपसंख्यादीन् संवाद्य** सत्यान् ज्ञात्वा **स्वामी तद्द्रव्यं** गृह्णीयात् ।। ३१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ममेति।** मत्संबन्ध्येतद्धनमिति यो ब्रूयात् स किं सारं किं संख्याकं क्व प्रनष्टमित्येवमादिविधानेन पर्यनुयोक्तव्यः। ततो यदि रूपसंख्यादीन् सत्यान् ब्रवीति तद्धनं ग्रहीतुमर्हति ।। ३१ ।।

अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ।।
वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ।। ३२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** मिथ्या प्रवर्तमानस्य दण्डोऽयमुच्यते। यो न ज्ञापयति **नष्टस्य** धनस्य देशं कालं चास्मिन्देशे काले वा हारितम्। **तत्त्वतः** परमार्थतः। **वर्णं** शुक्लादिकम्। **रूपं** पटीशाटकयुगं वेत्यादिकमाकारम्। **प्रमाणं** पञ्चहस्तायामं सप्तहस्तमात्रं वा। **अवेदयानः**। तदा **तत्समं** यावति द्रव्ये मिथ्याप्रवृत्तस्तत्तुल्यं **दण्डमर्हति** ।। ३२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अवेदयन्न**प्रतिपादयन्। **देश**मस्मिन्देश इति। **वर्णं** नीलत्वादि। **रूपं** कण्टकत्वादि। **प्रमाणं** दैर्घ्याद्येकत्वादि ।। ३२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** नष्टद्रव्यस्य **देशकाला**वस्मिन्देशेऽस्मिन्काले नष्टमिति तथा **वर्णं** शुक्लाद्याकारं कटकमुकुटादपरिमाणं च यथावदजानन्नष्टद्रव्यसम**दण्डमर्हति** ।। ३२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तदवेदने दण्डमाह **अवेदयान इति।** अवेदयानं **रूपसङ्ख्यादी**-नित्यन्वयः। **प्रमाणं** संख्यां साक्ष्यादि वा ।। ३२ ।।

(५) **नन्दनः। प्रनष्टस्य** स्वामिसकाशात्पूर्वं **प्रनष्टं** राज्ञः। पश्चादधिगतम् ।। ३२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। नष्टस्य** द्रव्यस्य **देशकालौ** अस्मिन्देशे अमुकसंवत्सरामुकमा-सपक्षदिन इति **कालवर्णरूपं प्रमाणं सङ्ख्याप्रमाणं अवेदयन्** अकथयन् **तत्समं दण्डं** सोऽर्हति ।। ३२ ।।

(७) **मणिरामः। नष्टस्य** द्रव्यस्य। देशादिकं **अवेदयानः** कस्मिन्देशे कस्मिन्काले इत्यादिकमजानन्। **तत्समं** नष्टद्रव्यसमम् ।। ३२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अवेदयान इति।** नष्टद्रव्यस्य देशकालौ यथासंभवं **च** वर्णं शुक्लादिकं आकारं कंटकत्वादिकं प्रमाणं च यथावदजानतः तत्तुल्यं दंडमिति ।। ३२ ।।

आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः ।।
दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन् ।। ३३ ।।

(१) **मेधातिथिः। आददीत** गृह्णीयात्**षष्ठं भागं दशमं द्वादशं वा** प्रनष्टलब्धाद् द्रव्यात्। अवशिष्टं स्वामिनेऽर्पयेत्। तत्र प्रथमे वर्षे **द्वादशो** भागो द्वितीये **दशम**स्तृतीये **षष्ठ** इति। अथवा रक्षाक्लेशक्षयापेक्षो भागविकल्पः। **सतां धर्ममनुस्मरन्** शिष्टानामेव समाचार इति जानानः ।। ३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायण ।** अब्दात्परं यदग्राह्यं तदाह **आददीतेति ।** अतिनिर्गुणवदतिगुणवदपेक्षया विकल्पः । **सतां धर्ममिति** व्यवहारसिद्धं यावत्तावद्वेत्यर्थः ।। ३३ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** देशकालादिसंवादे पुनः **आददीतेति ।** यदेतद्राज्ञा प्रनष्टद्रव्यं प्राप्तं तस्मात् **षड्भागं दशमं, द्वादशं वा** रक्षादिनिमित्तं पूर्वेषां साधूनामयं धर्म इति। जानन्राजा गृह्णीयात् । धनस्वामिनो निर्गुणसगुणत्वापेक्षश्चायं षड्भागादिग्रहणविकल्पः । अवशिष्टं स्वामिने समर्पयेत् ।। ३३ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** किंच **आददीत** राजा । तृतीयाद्यब्दतारतम्याद्विकल्पः, तेन प्रथमाब्दे **द्वादशं** भागं, द्वितीये, **दशमं** तृतीये **षड्भागं** अत उक्तं **सतां धर्ममिति** ।। ३३ ।।

(५) **नन्दनः ।** तस्मात्प्र**नष्टाधिगता**द्द्रव्यात्स्वामिप्रत्यर्पणीयं समर्पयेत् **षड्भागमाददीत ।** स्वामिगुणापेक्षया रक्षणादेः कार्यापेक्षया षड्भागादिविकल्प्यव्यवस्था ।। ३३ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** पूर्वं **प्रनष्टः** देशान्तरं गतः आगतः पश्चा**दधिगतः** तस्मात्पुरुषात् राजा **षड्भागं आददीत** स्वीकुर्यात् ।। ३३ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** संख्यादिसंवादे पुनः **आददीतेति ।** यदेतत्प्रनष्टं राज्ञा प्राप्तं ततः स्वामिगतसंख्यादिसंवादानन्तरं रक्षणक्लेशापेक्षया **षड्भागं दशमं द्वादशं** वा साधूनामयं **धर्म** इत्येवं राजा गृह्णीयात् शिष्टं पुनः स्वामिने उत्सृजेत् ।। ३३ ।।

प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ।।
यांस्तत्र चौरान् गृह्णीयात्तान् राजेभेन घातयेत् ।। ३४।।

(१) **मेधातिथिः ।** प्रनष्टमधिगतं **प्रनष्टाधिगतं** पूर्वं प्रनष्टं पश्चादधिगतम् । **अधिष्ठितं युक्तै**स्तत्परैरारक्षपुरुषैः । **तिष्ठेत् ।** तथास्थितमपि यदि केचन **चौरा गृह्णीयुस्तान् राजा इभेन** हस्तिना घातयेत् । हस्तिग्रहणमदृष्टार्थम् ।। ३४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायण. । प्रनष्टं** चौरादिभिर्नीतं राजभृत्यै**रधिगतमन्यै**र्वा । **युक्तै**-र्नियुक्तै राजभृत्यैः । **तत्र** तेषु गृह्यमाणेषु यांस्तच्चौरान्राजा प्राप्नुया**त्तान्घातयेत्** सुवर्णशतोपरि शतादधिके वध इति स्मृतेः ।। ३४ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** यद्रव्यं कस्यापि प्रनष्टं सद्राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षायुक्तैः रक्षितं कृत्वा स्थाप्यं तस्मिंश्च द्रव्ये यांश्चौरान्गृह्णीयात्तान् हस्तिना घातयेत् । गोविन्दराजस्तु शतादभ्यधिके वध इति दर्शनात् अत्रापि शतसुवर्णस्य मौल्यादिकद्रव्यहरणे वधमाह तन्न तत्र संधिं कृत्वा तु यच्चौर्यमिति यत्स्वाम्येऽपि प्रनष्टराजरक्षितद्रव्यहरणेनैव विशेषेण वधविधानात् शतादभ्यधिके वध इत्यस्य विशेषोपदिष्टवधेतरविषयत्वात् ।। ३४ ।।

(४) **राघवानन्दः । युक्तैः** संयतैः । राजा **यांस्तद्धनहर्तॄन्गृह्णीयात्तान् इभेन** हस्तिना. इभेनेति वाचनिकं वचनस्य नातिभार इति न्यायात् । **गोविन्दराजस्तु** शताधिकसुवर्णहरणे वध इति । तच्च सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्यमित्यादि वक्ष्यमाणवचनातिरिक्तविषयम् ।। ३४ ।।

(५) **नन्दनः ।** प्रनष्टाधिगते द्रव्ये प्रत्यर्पणात्पूर्वं कर्तव्यमाह **प्रनष्टाधिगतमिति । युक्तैर**धिकृतैस्तिष्ठेत् यावत्स्वामिदर्शनं स्थापयेत्। **तत्र युक्तैरधिष्ठिते** द्रव्ये। **इभेन** गजेन ।। ३४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** पूर्वं प्रनष्टं पश्चादधिगतं द्रव्यं युक्तै रक्षकैः अधिष्ठितं रक्षितं तिष्ठेत्। तत्र यान् चौरान् राजा गृह्णीयात्तान् इमान् इभेन गजेन घातयेत् ।। ३४ ।।

(७) **मणिरामः। अधिगतं** राजपुरुषैः प्राप्तं **युक्तैः** रक्षायुक्तैः। **अधिष्ठितं** रक्षितं कृत्वा स्थापितम्। तस्मिंश्च द्रव्ये **यान् चौरान् गृह्णीयात् तान्** इभेन हस्तिना घातयेत् ।। ३४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। प्रनष्टाऽधिगतमिति।** यद्द्रव्यं कस्यचित्प्रनष्टं सद्राजपुरुषैर्लब्धं तद्रक्षयेत्। नियुक्तं रक्षितं कृत्वा राज्ञा स्थाप्यं तस्मिंश्च द्रव्ये **यान् चौरान् राजा गृह्णीयात्** तान् शतादभ्यधिके वध इति दर्शनात् सुवर्णशतमूल्यादिचौर्ये सति हस्तिना घातयेत् ।। ३४।।

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।।
तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ।। ३५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** निखातायां भूमौ गुप्तं स्थापितं धनं निधिरुच्यते। वर्षशतिका वर्षसहस्रिकाश्च निधयो भवन्ति। तत्र यदि भूमेर्विदार्यमाणायाः कथंचित्केनचिन्निधि- रासाद्यते स तु राजधनम्। तथा च गौतमः 'निध्यधिगमो राजधनम्' इति (१०।४३)। एतच्चास्मर्यमाणनिधातृके निधौ द्रष्टव्यम्। तस्याख्याता षष्ठं लभेतेत्युक्तम्। अयं तु श्लोको यत्राख्यातैव निधाता तत्पुरुषो वा पितृपितामहादिस्तद्विषयो द्रष्टव्यः। **ममायं निधिरिति यो ब्रूयात्सत्येन** प्रमाणेन ज्ञापयेदित्यर्थः। **तस्याददीत षड्भागमिति।** निश्चिते तत्स्वामिकत्वे राज्ञः षष्ठादिभागग्रहणम्। विकल्पश्चाऽऽख्यातृगुणापेक्षया ।। ३५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** निधिं स्वपित्रादिनिहितं स्वयमेवोद्धृतं परेण वोद्धृतं **ममेति यो ब्रूयात्। षड्भागं** क्षत्रियादेः। **द्वादशं** ब्राह्मणस्य विदुषः ।। ३५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यो **मानुषः** स्वयं निधिं लब्ध्वाऽन्येन वा निधौ प्राप्ते **ममायं** निधि**रिति** वदति **सत्येन** प्रमाणेन च स्वसंबन्धं बोधयति **तस्य** पुरुषस्य निर्गुणत्वसगुणत्वापेक्षया ततो निधाना**दष्ट**भागं **द्वादश**भागं वा **राजा गृह्णीयात्** अवशिष्टं तस्यार्पयेत् ।। ३५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **ममेति। निधिं** स्वकीयं परेण प्राप्तम्। **तस्य** निधेः। **षट् द्वादशेति** गुणवदभेदेन विकल्पः ।। ३५ ।।

(५) **नन्दनः। य** इति। **तस्य पुरुषस्य षड्भागं** निधेः षष्ठं भागम्। अत्रापि पूर्ववद्वि- कल्प्य व्यवस्था।। ३५ ।।

(७) **मणिरामः। सत्येन** प्रमाणेन। विकल्पश्चात्र सगुणनिर्गुणापेक्षः।। ३५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ममायमिति।** तत्सम्बन्धीदं निधानमित्येवं निधिं अन्येन वा

तथ्ये सति रूपसंख्यादिपूर्वप्रतिज्ञासंवादेन मनुष्यो ब्रूयात् तस्य ततो निधानाद् देशकला-वर्णाद्यपेक्षया षड्भागं द्वादशमेव वा राजा गृह्णीयात् शिष्टं तस्योत्सृजेत् ।। ३५ ।।

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।।
तस्यैव वा निधानस्य संख्ययाल्पीयसीं कलाम् ।।३६।।

(१) **मेधातिथिः**। यस्तु मयाऽयं निहितो मत्पूर्वजेन वेति प्रतिज्ञां न साधयति **सो**ऽसत्य-वादी दण्ड्यः। यावत्तस्य वित्तमस्ति ततोऽ**ष्टमं भागं** तस्यैव वा निधानस्या**ल्पीयसीकलां** मात्रां भागमित्यर्थः। न तु तदेव द्रव्यं सुवर्णादिकं दापयेत्किन्तु तत्परिमाणमन्यद्वा सममूल्यं यया धनमात्रया दण्डितोऽवसादं न गच्छेद्विनयं वा ग्राह्येत। अनुबन्धादिविशेषापेक्षया पुरुष-गुणापेक्षया च विकल्पः आश्रयणीयः। आतिशायनिकात्पूर्वदण्डात्स्वल्पो दण्ड इति ज्ञापयति। तेन यस्य बहुवित्तं स्वल्पो निधिस्तत्र न निध्यपेक्षां मात्रामष्टमांशम् अर्थादीनां **दण्ड्यः**। सा ह्यल्पीयसी भवति ।। ३६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तस्यैवेति ब्राह्मणस्य दण्डः। **तस्य** निधानस्य शततमो भागो यावान्भागस्तावतीमल्पीयसीं कलामंशम्। **संख्याय** व्यवस्थाप्य ।। ३६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अस्वीयं स्वीयमिति। ब्रुव**न्स्वधनस्याष्टमं भागं दण्ड्यः** यद्वा तस्यैव निधेरत्यन्ताल्पभागं गणयित्वा येनासादं न गच्छति न विषयश्च लभते **तद्दण्ड्यः**। अल्पीय-सीमितीयसुन्नन्तनिर्देशात्पूर्वस्मादन्योऽयं दण्डः। विकल्पश्च निर्गुणसगुणापेक्षः ।। ३६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव विशेषमाह **अनृतमिति। स्ववित्तस्यानृतवा**दिनो यावद्वित्तं तस्य। तस्यैव यं निधिं प्रति लोभान्मिथ्याभाषी। अल्पीयसीमिति नाऽतिपीडया। विकल्पस्तु गुणवदगुणवद्भेदेन ।। ३६ ।।

(५) **नन्दनः**। **अनृतं वदन्** अन्यदीयं स्वकीयमिति सकलमल्पं वा वदन्। **अल्पीयसीं कलां स्ववित्तस्यांशं दण्ड्यः** शासितव्यः। दण्डयतेः शास्तेश्च तुल्यार्थत्वाद्द्विकर्मत्वम् ।। ३६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। स्ववित्तस्य अष्टमं अंशं दण्ड्यः। वा** पक्षान्तरं **तस्यैव निधानस्य** द्रव्यपूर्णकुम्भस्य सङ्ख्ययाल्पीयसीं कलां तुच्छककलाम्। 'कला तु षोडशो भाग' **इत्यमरः**। षोडशीं गृह्णीयादित्यर्थः ।। ३६ ।।

(७) **मणिरामः। अनृतं तु** वदन् अस्वीयं स्वीयमिति ब्रुवन्। **तस्यैव** निधेरेव। **अल्पीयसीं** कलां अत्यंताल्पभागम्। येन तस्य पीडा न भवति। अत्रापि निर्गुणसगुणापेक्षो दंडविकल्पः ।। ३६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अनृतमिति**। आप्तपुनः सत्यं ब्रुवन् स्वधनस्याष्टमं भागं दण्ड्यः। यद्वा तस्यैव निधानस्यात्यन्ताल्पं भागं विगणय्य स विषादं न गच्छति विनयं च गृह्णीयात् तं दंड्यो गुणवदगुणापेक्षया विकल्पः ।। ३६ ।।

(९) **भारुचिः**। यया धनमात्रया दण्डितोऽवसादं न गच्छेद्विनयं च ग्राह्येत तावतीमर्थमात्रां दापयेत्। पुरुषविशेषापेक्षायां च दण्डविकल्पः आश्रयितव्यः ।। ३६ ।।

विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ॥
अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥३७॥

ब्राह्मणस्तु निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ॥
तेन दत्तं तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥

(१) **मेधातिथिः ।** विद्वान्ब्राह्मणः पूर्वैः पित्रादिभिरुपहितं निधिं यदा पश्येत्तदा सर्वमेवाददीत । न राज्ञे पूर्वोक्तं भागं दद्यात् । अस्यार्थवादः **सर्वस्याधिपतिर्हि** सः । तथा चोक्तं 'सर्वस्वं ब्राह्मणस्येद'मिति । एतच्चाशेषतो ग्रहणं यो ब्राह्मणस्वामिक एव निधिः । यस्त्वविज्ञातस्वामिकः तस्मिन्विज्ञेयः ब्राह्मणदृष्टेऽप्यस्त्येव राज्ञो भागः । यतो वक्ष्यति "निधीनां तु पुराणानाम्" (८-३९) इति ॥ ३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । पूर्वैः** स्वपुरुषैरु**पनिहितं निधिम् । सर्वस्य** कृत्स्नस्य तस्य निधेः ॥ ३७ ॥

(३) **कुल्लूकः । विद्वान्पुनर्ब्राह्मणः पूर्वमुपनिहितं निधिं दृष्ट्वा** सर्वं गृह्णीयान्न षड्भागं दद्यात् यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य प्रभुः अत एवोक्तम् सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदमिति तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् तथा च **नारदः**-'परेण निहितं लब्ध्वा राजा ह्यपहरेन्निधिम्' । राजगामीनिधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥ **याज्ञवल्क्यो**ऽप्याह 'राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्यो- (व्यव. ३४) ऽर्धं द्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ अतो यन्मे**धातिथिगोविन्दराजाभ्यां** ममाऽयमिति यो ब्रूयादित्युक्तं राजदेयार्थनिरासार्थं पित्रादिनिहितविषयत्वमेवास्य वचनस्य व्याख्यातम्–तदनार्षम् **नारदा**दिमुनिव्याख्याविपरीतं स्वकल्पितम् । न **मेधातिथिगोविन्दराज**व्याख्यानमाद्रिये ॥ ३७ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** विदुषा ब्राह्मणेनोपलब्धस्य राजा नांशभाक्, प्रत्युतनिधानस्य स्वलब्धस्य दातेत्याह **विद्वांस्त्विति द्वाभ्याम् । पूर्वोपनिहितं** पूर्वमेवोपसमीपे निहितम् । लब्धं पश्येत् पूर्वमितिशेषः ॥ ३७ ॥

(७) **मणिरामः । निहितं निधिं** स्वपूर्वजैर्निहितं नान्य**दीयम् । अशेषतः** सर्वं न तु तद्भागं राज्ञेत्वित्यर्थः ॥ ३७ ॥

(८) **गोविन्दराजः । विद्वानिति ।** शास्त्रविद् पुनर्ब्राह्मणः पित्रादिस्थापितं निधिं दृष्ट्वा राज्ञो भागं न दद्यात् । अशेषं गृह्णीयाद्यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य ब्राह्मणः प्रभुः इत्यशेषग्रहणार्थवादः । एवञ्च ममायमिति । अयमविद्वद्ब्राह्मणविषयः क्षत्रियादिविषयश्च ॥ ३७ ॥

(९) **भारुचिः ।** एवं च सति ममायमित्यस्मिन् पूर्वविधावब्राह्मणविषये । ब्राह्मणस्य विकल्पेन ग्रहणम् अविद्वद्ब्राह्मणविषयं वा ॥ ३७ ॥

यं तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ॥
तस्माद् द्विजेभ्यो दत्वाऽर्धमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥३८॥

(१) **मेधातिथिः ।** यो राज्ञा स्वयं निधिरधिगतस्तस्मान्निधेरयं ब्राह्मणेभ्यो दाननियमो राज्ञः । **कोशशब्देन** वित्तसंचयस्थानमुच्यते । **पुराणं निहितं क्षिताविति** निधिरूपानुवादः ।।३८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । संपश्येत्** स्वपुरुषैरन्येन चोद्धृतम् । **पुराणमज्ञात**निधातृकम् ।।३८।।

(३) **कुल्लूकः ।** यं पुनरस्वामिकं पुरातनं भूम्यन्तर्गतं निधिं **राजा** लभते **तस्माद्** ब्राह्मणेभ्योऽर्धं **दत्वा**ऽर्धमात्मीयधनागारे **च प्रवेशयेत्** ।। ३८ ।।

(४) **राघवानन्दः । तस्मान्निधेः द्विजेभ्यो** विप्रेभ्यः ।। ३८ ।।

(५) **नन्दनः ।** अस्वामिके निधौ राज्ञा दृष्टे कर्तव्यमाह **यं तु पश्येन्निधिंराजेति** ।।३८।।

(८) **गोविन्दराजः । यमिति ।** यं पुनः चिरन्तनस्वामिकं भूमिप्रक्षिप्तं निधिं लभेत तस्मादर्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अर्धमात्मनोऽर्थागारे प्रवेशयेत् ।। ३८ ।।

(९) **भारुचिः ।** राज्ञोऽयं निध्यधिगमे दानविषयः न त्वन्यस्य वचनसामर्थ्यात् ।।३८।।

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।।
अर्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ।। ३९ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अन्येनापि दृष्टस्य निधेः राज्ञा भागः पूर्वोक्तो ग्रहीतव्य इत्यस्य विधेरर्थवादोऽयम् । **निधीनां हि पुराणानामिति धातूनामेव च क्षितौ । अयं** त्वप्राप्तविधिः । सुवर्णरूप्यादिमृदः सिन्दूरकालाञ्जनाद्याश्च धातवः । सुवर्णाद्याकरभूमीर्यः खनति यो वा पर्वतादिषु गैरिकादिधातूनुपजीवति तेनापि पूर्ववद्राज्ञे भागो दातव्यः । **अर्धभागिति ।** अर्धशब्दोऽशमात्रवचनः, समासनिर्देशात् । यथा ग्रामार्धो नगरार्धमिति । नपुंसकलिङ्गस्तु समग्रविभागः । इह तु समासे लिङ्गविशेषप्रतिपत्त्यभावात्पूर्ववत् षड्दशद्वादशादेर्भागस्य प्रकृतत्वात्तद्वचनो विज्ञायते । अर्धं भजत एकदेशं गृह्णातीत्यर्थः । अत्र हेतू **रक्षणादिति ।** यद्यपि क्षित्तौ निहितस्य केनचिदज्ञानान्न राजकीयरक्षोपयुज्यते तथापि तस्य बलवताऽपहारः संभाव्यते । अतोऽस्त्येव रक्षाया अर्थवत्त्वम् । एतदर्थमेवाह **भूमेरधिपतिर्हि सः ।** प्रभुरसौ भूमेस्तदीयायाश्च भुवो यल्लब्धं तत्र युक्तं तस्य भागदानम् ।। ३९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । धातूनां** हेमादीनामाकरस्थानां चकाराद्रत्नानां च । **रक्षणादिति भूमेरधिपति**रिति च हेतुद्वयम् ।। ३९ ।।

(३) **कुल्लूकः । निधीनां** पुरातनानामस्वकीयानां विद्वद्ब्राह्मणेतरलब्धानां सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानां **चार्धहरो राजा** यस्मादसौ रक्षति **भूमेश्च** प्रभुः ।। ३९ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** विद्वद्ब्राह्मणेतरनिधिलाभे राजांशभागित्याह **निधीनामिति । हि**र्हेतौ । **निधीनाम**स्वामिकानां **पुराणानाम**स्वकीयानाम् । **धातूनां** सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानिनां च भूमेरधिपतिरिति लिङ्गात् अर्धशब्दोऽत्र षष्ठांशवाची समासनिविष्टत्वात् । तथा च याज्ञवल्क्यः । इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् । अनावेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव चेति ।। अनावेदितविज्ञातः मया प्राप्तमित्यनुक्ते यदि राज्ञा विज्ञात इत्यर्थः ।। ३९ ।।

(५) **नन्दनः**। अर्धग्रहणे हेतुमाह निधीनां हीति। **धातूनां** हेमरूप्यादिलोहगणानां मृत्तिकाविशेषाणाम् ॥३९॥

(७) **मणिरामः। पुराणानां** स्वकीयानां विद्वद्ब्राह्मणेतरलब्धानां **धातूनां च** सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानां **च** ॥३९ ॥४०॥

(८) **गोविन्दराजः। निधीनामिति।** चिरन्तनानां निधीनामस्वामिकानां अन्येनापि लब्धानां भूमिगतानाञ्च सुवर्णानां अर्धहरो राजा यस्माद्रक्षणादसौ भूमिस्वामीति ॥३९॥

(९) **भारुचिः**। अर्धभागांशभाक् अर्धशब्दो ह्यंशेऽपि दृश्यते। अधिकः कुलमित्रश्चेति। एवं च सत्यंशप्रक्लृप्तिर्दृष्टगुणापेक्षया राजाभिप्रायेण वा कल्पयितव्या। तथा च समग्रविभागार्थोऽप्यर्धशब्दः ॥३९॥

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ॥
राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्विषम् ॥ ४० ॥

(१) **मेधातिथिः**। चौरैर्यन्नीतं किञ्चिद्धनं तद्राजा प्रत्याहृत्य नात्मन्युपयुञ्जीत। किं तर्हि य एव मुषितास्तेभ्य एव प्रतिपादयितव्यम्। **सर्व**ग्रहणेन च चण्डालेभ्योऽपि देयमिति। 'चौराहृतम्' इत्यन्यस्मिन्पाठे चौरैः आहृतमिति विगृह्य 'साधनं कृतेति' समासः। पाठान्तरे चौरहृतमिति तृतीयेति योगविभागात्पूर्ववद्वा समासः। अयं त्वत्रार्थो यच्चौरैर्हृतमशक्यप्रत्यानयनं तद्राज्ञा स्वकोशाद्दातव्यम्।

उत्तरश्लोकार्ध एवं योजनीयः। **राजा तदुपयुञ्जान इति।** अनेकार्थत्वाद्धातूनामुपपूर्वो युजिर्लक्षणयाऽप्रतिपादन एव द्रष्टव्यः। यो ह्यन्यस्मै प्राप्तकालं धनं न ददाति स्वप्रयोजनेषु विनियुङ्क्ते तेन तदीयमेव तदुपयुक्तं भवतीति युक्तमुच्यते। **राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्विषम्। किल्विषं** पापम् ॥४०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। चौरैर्हृतं चोरेभ्य आकृष्य ॥४०॥

(३) **कुल्लूकः। यद्धनं चौरै**र्लोकानामपहृतं **तद्राज्ञा चौरेभ्य** आहृत्य धनस्वामिभ्यो देयं **तद्धनं राजा** स्वयमुपयुञ्जानश्चौरस्य पापं **प्राप्नोति** ॥४०॥

(४) **राघवानन्दः**। चोराल्लब्धं सर्ववर्णेभ्यः धनस्वामिभ्यः दातव्यमित्याह दातव्यमिति। अन्यथा तदुपभुंजानो यथेष्टविनियोक्ता। तच्चोरकृतं किल्विषं चोरनिष्ठजातीयं राज्ञस्तादृशप्रायश्चित्तपरं वा ॥४०॥

(५) **नन्दनः। दातव्यं** चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य कोशाद्वा ॥५०॥

(६) **रामचन्द्रः। राजा चौरहृतं द्रव्यं उपभुञ्जानः** स्वीकुर्वाणः **चौरस्य किल्बिषं प्राप्नोति** ॥४०॥

(८) **गोविन्दराजः। दातव्यमिति।** यच्चौरैर्हृतं लोकानां धनं तद्राज्ञा चौरेभ्यश्चाहृतं धनं तेभ्यो देयम्। यस्माद्राजा स्वीकुर्वन् चौरस्य यावत्पापं तावत्प्राप्नोति ॥४०॥

(९) **भारुचिः**। अस्मिन् पाठे राज्ञा नीतः स्वद्रव्येण पोषयितव्यः। चौरैरपहृतस्याशक्यादाने। चोराहृतमिति पाठे त्वयमर्थः चोरेभ्य आहृत्य राजा न भागं तस्मात् कञ्चिदुपाददीत। एवं च धर्मयशसी तेनापरित्यक्ते भवतः ।।४०।।

जातिजानपदान्धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित् ।।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ।। ४१ ।।

(१) **मेधातिथिः**। कुरुकापिशकाश्मीरादिदेशो नियतावधिः 'जनपदम्'। तत्र भवा धर्मा 'जानपदाः'। केचित् तत्र भवन्ति ये तद्देशव्यपदेश्यैरनुष्ठीयन्ते। अथवा तन्निवासिनो जनाः मंचाः क्रोशन्तीतिवत् जनपदशब्देनाभिधीयन्ते। तेषामनुष्ठेया 'जानपदाः'। 'तस्येदमिति' (पा० ४। ३। १२०) तद्धितः। जातेर्जानपदा **जातिजानपदा** इति षष्ठीसमासः। जातिमात्रविषया देशधर्मा राज्ञा परिपालनीयाः। **समीक्ष्य** विचार्य। किमाम्नायैर्विरुद्धा अथ न—तथा पीडाकराः कस्यचिदुत न—एवं विचार्य येऽविरुद्धास्तान्**प्रतिपादयेद**नुष्ठापयेदित्यर्थः। तथा च वक्ष्यति "सद्भिराचरितं यत्स्यात्" इति, (८।४६)। अथवा जातयश्च ते जानपदाश्चेति विशेषणसमासः। **जाति**शब्देन च नित्यत्वं लक्ष्यते। प्रशंसामात्रं चैतद्देशधर्माणाम्। यथा जातिर्नित्या एवं देशधर्मा अपि शास्त्राविरुद्धा नित्याः। ते नित्यवदनुष्ठेया दृष्टार्था गोप्रचारोदकक्षरणादयः यथा ग्रामीणा अत्र प्रदेशे गावो न चारणीया इति समयमाश्रयन्ति कस्यचित्कार्यस्य सिद्ध्यर्थं तत्र यो व्यतिक्रामति स राज्ञा दण्ड्यः। अथवा जनपदे भवा 'जानपदा' देशनिवासिन उच्यन्ते। जात्या जानपदा 'जातिजानपदाः'। जातिर्जन्मोत्पत्तिरिति यावत्। एतेन देशसम्बन्धस्य पुरुषाणां नित्यता लक्ष्यते। ये तद्देशजास्तद्देशाभिजनास्तन्निवासिनश्च गृह्यन्ते तेषाम्। सर्वविशेषणविशिष्टानामनिदं प्रथमतो जाता ये धर्मास्ते जातिजानपदशब्देनोच्यन्ते। 'वृद्धाच्छेति' तद्धिते प्रसक्ते छान्दसत्वादणेव कृतः। अथवाऽभेदोपचारात् पुरुषशब्दस्तत्ससम्बन्धिषु धर्मेषु प्रयुक्तः। तेनायं देशनियमो धर्माणां स एवंविधात्पुरुषात्प्रतिद्रष्टव्यः। एते हि देशधर्मा म्लेच्छानां न पुनरार्याणाम्। ते हि तिर्यक्समानधर्माणोऽन्यत्रानधिकृताः स्वसमाचारप्रसिद्धं धर्ममनुतिष्ठन्ति मातृविवाहादि। सोऽयं सार्वभौमेन न निवारणीयः। स्वदेशाचारवर्ती तेषां जातिधर्मोऽयं जनपदनिवाससम्बन्धेनाभ्यनुज्ञानात्। आम्नायविरोधोऽप्यत्र नास्ति। अधिकृतानां विरोधात् विरोधो न तिरश्चाम्। ननु "अहिंसा सत्यमक्रोधः शौचमिन्द्रियसंयमः" इति प्रतिलोमाधिकारेणैवोक्तम् (१०। ६३)। म्लेच्छाश्च प्रतिलोका एव। तत्र यदि मातृविवाहे मूत्रोत्सर्गे चोदकशुद्धाभावे न दुष्यति क इन्द्रियसंयमः कीदृशं वा शौचमिति। उक्तमेतत्। आर्यावर्तमध्यवर्तिनामेते धर्माः शौचादयः। चातुर्वर्ण्ये तु तत्तद्देशनियमो धर्माणां नास्ति। केचिददृष्टार्था देशधर्मा इति वक्ष्यामः। एककार्यापन्ना वणिक्कुरुकुसीदचातुर्विद्यादयः। तेषां धर्माः 'श्रेणीधर्माः'। यथा केचन वणिङ्महत्तरा वचनेन परिच्छिन्नं राज्ञो भागं प्रयच्छन्ति इमां वणिज्यां वयमुपजीवाम एष ते राजभागोऽस्माकं यावल्लाभोऽस्तु न्यूनोऽधिको वा। तत्र राज्ञाऽभ्युपगते वणिज्ये लाभातिशयार्थं राष्ट्रविरोधिनीं चेतरेतरव्यवस्थां कुर्वन्ति, इदं

द्रव्यमियन्तं कालमविक्रेयम्, अयं राज्ञोऽपदेशेनार्थो दण्डः पतति, देवतोत्सवार्थो वा। तत्र यदि कश्चिद्व्यतिक्रामति स एवं श्रेणीधर्मव्यतिक्रामन् दण्ड्यः।

कुलधर्मा इति। 'कुलं' वंशः। तत्र प्रख्यातमहिम्ना पूर्वजेन धर्मः प्रवर्तितो भवति योऽस्मद्वंशजः कुतश्चन धनं लभेत स नादत्वा ब्राह्मणेभ्योऽन्यत्र विनियुञ्जीतेत्यादयो धर्माः। तथा सति योग्यत्वे य एव पूर्वपुरुषाणां याजकाः कन्यादिसंप्रदानभूता वा त एव कार्याः। तदतिक्रामन् राज्ञोऽनुष्ठापयितव्यः।

एतेषां च सामवायिकत्वादधर्मत्वशङ्कया पुनर्वचनम्। न चायं संविद्व्यतिक्रम इति वक्ष्यामः॥ ४१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। जातिर्ब्राह्मणादिः जनपदो**ऽनेकग्रामसमुदायः, तद्वासिनो **जानपदाः** तत्संगतान्। **श्रेणी** पाषण्डवणिगादिगणः **कुलं** वसिष्ठकुलमित्यादितन्नियतान्**धर्मान् समीक्ष्य** निरूप्य॥ ४१॥

(३) **कुल्लूकः। धर्मान्** ब्राह्मणादिजातिनियतान्याजनादीन् **जानपदांश्च** नियतदेशव्यवस्थितान् आम्नायाविरुद्धान्। देशजातिकुलधर्माश्च आम्नायैरप्रतिषिद्धाः प्रमाणमिति **गौतम**स्मरणात्। **श्रेणीधर्मांश्च** वणिगादिधर्मान् प्रतिनियतकुलव्यवस्थितान् ज्ञात्वा तदविरुद्धान्राजा**व्यवहारेषु** तत्तद्धर्मान्व्यवस्थापयेत्॥ ४१॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रासंगिकं जातिधर्माद्यनुशास्ति **जातीति। जातिधर्मान्** ब्राह्मणादिजातिनियमान् याजनादीन् च **जानपदांश्च** नियतदेशव्यवस्थितान्। तथा **च गौतमः।** 'आम्नायाविरुद्धादेशजातिकुलधर्माप्रतिषिद्धाः प्रमाणमिति। **श्रेणीधर्मान्व**णिगादिधर्मान्। **कुलधर्मान्** तत्तत्कुलप्रतिनियतान्। **कुलं** वंशः ब्राह्मणादिर्मूर्धाभिषिक्तादिरिति वा। एतेषामेतदेव **स्वधर्ममिति वीक्ष्य परिपालयेत् राजेति**॥ ४१॥

(५) **नन्दनः। जाति**धर्मो ब्राह्मणादीनां प्रतिनियतो धर्मः। **जानपदो** धर्मो देशधर्मः यथा दाक्षिणात्यानां मातुलसुतापरिणयनम्। **श्रेणीधर्मो** वणिक्कुशीलवादिततं निकायधर्मः। यथा इयन्तं कालमिदं द्रव्यं विक्रेतव्यं न परमिति। **कुलधर्मः** पूर्वशिखापरशिखादिनियमः॥ ४१॥

(६) **रामचन्द्रः। श्रेणीधर्माः** पाषण्डवणिगादिधर्माः। एकजात्योपजीविनः **श्रेणयः**॥ ४१॥

(७) **मणिरामः। जातिधर्मान्** याजनादीन्। **जानपदान् धर्मान्** नियतदेशव्यवस्थितान् आत्मीयाऽविरुद्धान्। श्रेणीधर्मान् वणिगादिधर्मान्। कुलधर्मान् नियतकुलस्थितान्। स्वधर्मान् जात्यादिधर्मान्। स्वपदेन जातिजानपदादिर्न तु राजाज्ञेयः॥४१॥४२॥

(८) **गोविन्दराजः।** जातिधर्मान् जानपदानिति। जातिधर्मान् अध्ययनादीन् जानपदाँश्च नियतदेशव्यवहारान् अविरुद्धान् एवं वणिक्कर्षणादिगतान् श्रेणीधर्मान् कुलधर्माँश्च प्रतिनियतकुलस्थितान् ज्ञात्वा यस्य यः स्वधर्मस्तं तथा तत् स्थापयेत्। अतश्च तद्विरुद्धव्यवहारिषु वादिनं निगृह्णीयात्॥ ४१॥

(९) **भारुचिः।** जातिधर्मः प्रसिद्धो। जानपदः सामयिकः। न शास्त्रप्रमाणः गोप्रचारोदकरक्षणादिः, श्रेणीधर्मो वणिक्कारुककृषीवलानां स्वकार्यसिद्ध्यर्थप्रवर्तितनियत-सामयिकमपि धर्मं राज्ञा प्रतिपादनीयम्। न सामयिकोऽयमित्यनास्था कर्तव्या यदि च राजा सामयिकेष्वनादरं कुर्यात् ततो व्यवस्थाभङ्गात् मात्स्यन्यायः प्रवर्तते ।। ४१ ।।

स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।।
प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ।। ४२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वोक्तस्य जानपदादेर्धर्मस्य दृष्टादृष्टताऽनेन प्रदर्श्यते। **स्वानि कर्माणि** कुलस्थित्यनुरूपाणि ये कुर्वन्ति ते दूरस्था अपि **प्रिया भवन्ति**। सर्वस्यान्यो निकट-वर्त्ती संसर्गातिशयात्प्रियो भवति। स्वकर्मकारी तु दूरस्थ एव प्रियः। **स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिता** इत्यनेन परकर्माननुष्ठानमाह। ये न परकर्माणि कुर्वन्ति ते सर्वस्य प्रिया भवन्तीति श्लोकार्थः ।। ४२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** दूरे देशे देशान्तरे अतो लोका विरुद्धत्वात्स्वस्वजात्यादिधर्म एवं ग्राह्यस्तेषामित्यर्थः। स्वे स्वे धर्म इति प्रियत्वे हेतुतया पुनरुक्तम् ।। ४२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्मात् **स्वानीत्यादि** जातिदेशकुलधर्मादीन्यात्मीयकर्माण्यनुतिष्ठन्तः **स्वे स्वे च** नित्यनैमित्तिकादौ कर्मणि वर्तमाना **दूरेऽपि सन्तः** सान्निध्यनिबन्धनस्नेहाभावेऽपि लोकस्य **प्रिया भवन्ति** ।। ४२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अत्रैवार्थवादमाह **स्वानीति। स्वे स्वे** नित्ये नैमित्तिके च। यथोक्तकारी हि दूरे वर्तमानलोकस्य रक्षणादौ लोकने न रक्षणसमर्थस्य राज्ञः सामान्योक्तिर्वा ।। ४२ ।।

(५) **नन्दनः।** उक्तार्थे प्रशंसामाह **स्वानि कर्माणीति** ।। ४२ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **यस्मात्स्वानीति।** जातिकुलदेशधर्माण्यनुतिष्ठन्तः सन्तोऽपि निष्कर्षस्नेहाविदूरेऽपि वर्तमाना मनुष्याः स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिता परकर्माणि परलोकस्य प्रिया भवन्ति ।। ४२ ।।

(९) **भारुचिः।** सामयिकधर्मानुपालनप्रशंसेयम्। प्ररोचनार्था ।। ४२ ।।

नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः ।।
न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथंचन ।। ४३ ।।

(१) **मेधातिथिः। कार्यं** विवादवस्तु। तद्राजा **स्वयं न** प्रवर्तयेत्। कस्यचिद्द्वेष्य-स्योपघातार्थं धनिनो वा धनग्रहणार्थं न तदीयमृणिकमन्यं चापराद्धमुद्वेजयेत्—एष ते धर्म इति किमिति ममाग्रतो नाकर्षति एतेन वा तावदपराद्धं यावदहमेनं निर्घातयामीयेत्वं राज्ञा न कर्तव्यम्। सत्यपि द्वेषे धनलोभे वा। **न च प्रापितमावेदितमन्येनार्थिना ग्रसेत्** निगिरे-न्नोपेक्षेतेति यावत्। अवधीरणायां निगिरेदिति प्रयुज्यते। तत्समानार्थश्च ग्रसतिः। तथा

च वक्तारो भवन्ति यावत्किंचिदस्योच्यते तत्सर्वं निगिरति न किंचिदयं प्रतिवक्ति। अन्ये तूत्तरं श्लोकार्द्धमेवं व्याचक्षते। **न च प्रापितं** व्यवहारादन्येन प्रकारेणार्थं धनं ग्रसेत् स्वीकुर्यात्। यदि हि राजा छललेशोद्देशिकया धनदण्डे प्रवर्तेत ततः परलोके दोषो द्रष्टव्यः। स्वराज्ये चोपघातः स्यात्। अथेदमपरं केषांचिद्व्याख्यानम्। **नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा।** साक्षादुपलभ्याप्यपकार्यकारिणां न स्वयं किंचिद्ब्रूयात्, तस्य पराधीनेन यावद्व्यवहारेण नाकृष्टः। येन परव्यवहारदर्शनमेव पराजितस्य निग्रहाय भवति, न राजा। एतच्च ऋणादानादिष्वेव द्रष्टव्यम्। ये तु स्तेनसाहसिकादयः कण्टकस्थानीयास्तान् राजा स्वयमेवावगम्य गृह्णीयात्। शेषं समानम्। **नाप्यस्य पुरूषः इति** अस्य राज्ञः पुरुषोऽधिकारी मनुष्यः ॥ ४३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। नोत्पादयेदिति।** एतच्च ऋणादानादौ न तु साहसादावपि तत्र स्वयमप्यन्वेष्यत्वात्। प्रापितमन्येनेति स्वयमृणादिदत्तमृणिनाऽदीयमानं राज्ञे यदा निवेद्येत तदा **न ग्रसेन्नो**पेक्षेत न वा प्रापितमित्यपरः पाठः **अन्येना**न्यतरेण प्रापितं अनुप्रदर्शितप्रमाणं **न ग्रसेत्** ग्रासयेदन्यतरस्मै दापयेत् ॥ ४३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रासङ्गिकमिदमभिधाय पुनः प्रकृतमाह **नोत्पादयेदिति।** राजा राजनियुक्तो वा धनलोभादिना कार्यमृणादिविवादं नोत्पादयेत्। तदाह कात्यायनः 'न राजा तुविदत्वेवं धनलोभेन वा पुनः। स्वयं कर्माणि कुर्वीत नराणामविवादिनाम्। न चार्थिना प्रत्यर्थिना वाऽऽवेदितं विवादं धनादिलोभेनोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रासंगिकमुक्त्वा प्राकृतमाह नेति। कार्यं धनलोभादिना ऋणादिविवादं **नोत्पादयेन्नो**त्थापयेत् अस्य राज्ञः। अनेन नियुक्तः पुमान्। अन्येनोत्कोचादिना स्वयं वा ग्रसेत् प्राप्तं दत्तं वा गृह्णीयात् अर्थं ग्रसित्वा कार्यार्थिनां कार्यं नोपेक्षेतेति। व्यवहारादन्येन प्रापितं वा **न गृह्णीयात्** राज्ञो यन्त्रात्प्राप्तनिध्यादेर्व्यवस्थोक्तेः ॥ ४३ ॥

(५) **नन्दनः।** परिभाषान्तरमाह **नोत्पादयेदिति।** कार्यं विवादपदं दण्डदशबन्धात्-नोपेक्षया स्वय**न्नोत्पादयेत्।** अन्येन व्यवहारवता प्रापितमावेदितं व्यवहारं न ग्रसेन्न निर्हरेत् ॥ ४३ ॥

(६) **रामचन्द्रः। राजा कार्यं नोत्पादयेत्। अस्य** राज्ञः **पुरुषः नोत्पादयेत्। च** पुनः **अन्येन** वादिना वा **प्रापितं** निवेदितं अर्थं कार्यं कथंचन न ग्रसेत् नोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

(७) **मणिरामः। कार्यं** ऋणादिविवादं नोत्पादयेत् धनलोभादिना अर्थं विवादं प्रत्यनेन अर्थिना प्रत्यर्थि**प्रापितं** आवेदितं **न ग्रसेत्** धनलोभादिना उपेक्षां न कुर्यात् ॥ ४३ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** एवं धनप्रसङ्गो न प्रसक्तानुप्रसक्तिकयाभिधायाधुना प्राकृतमाह। नोपादयेत्स्वयं कार्यं राजा नान्यस्य कस्यचिदिति। यद्यपि पश्येत्कार्याणि कार्यिणामित्युक्तं भवति तथापि तदाक्षेपान्तरेण ऋणादानादिराजकर्तव्यसाहसाधिरक्षणवर्जितेषु राजा स्वयमुपजापेन व्यवहारान्नोत्पादयेत्। नापि राजाऽधिकृतः स्वयमुत्पादयेत् तथा प्रत्यर्थिनामपि तदा वेदितव्यं कार्यार्थं केनापि प्रकारेण रागद्वेषादिना नोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

(९) **भारुचिः।** नोत्पादयेत्स्वयमुपजापेनार्थिनः कस्यचिदुपघातस्य पौरजानपदस्य द्वेषाद्धनवतो वा लोभेन राजा नापि तत्प्रकृतो व्यवहाराणां द्रष्टा राजब्राह्मणः न चाप्रापितं व्यवहारेण तस्मादन्येन प्रकारेण ग्रसेदर्थं कथञ्चन, अथवा पाठान्तरं व्याख्यायते, न च प्रापितं व्यवहारादन्येन प्रकारेण ग्रसेदर्थं कथञ्चन, अन्यथा हि लोभाद्राज्ञः परलोकोऽपघातश्च स्यात् दृष्टश्च राज्यतन्त्रोऽपघातदोषः अन्यस्त्वाह—नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा सा कदाप्युपलभ्य कार्यकारिणम्। नापि तत्प्रकृतो राजपुरुषः येन व्यवहारदर्शनमेव। जयपराजययोरिष्टेन तु राजेति। नियमो राज्ञ उच्यते अतोऽस्य स्वयं दृष्ट्वाप्यतिक्रमणादिकमुत्सृजतो न दोषोऽस्ति। येन राज्ञापि नार्थिना स्वप्रत्ययेन व्यवहारेऽवस्थाप्यमाने लोभरागद्वेषप्रतीतौ राज्यतन्त्रविरोधः प्रसज्यते। एवं च बृहस्पतिसमेनापि व्यवहारेणाप्राप्यमाणं न ग्राह्यम्। तथा ह्यस्य सर्वलोकानुरञ्जनाद्धर्मं राजतन्त्रयशांसि प्रथन्ते। एवं च साक्षिप्रत्याख्यानेनाप्यनुमानप्रमाणशुद्धिमाश्रित्य व्यवहारेषु तत्प्रधानः स्यादन्वीक्षिक्यां चाविनीतः ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ॥
नयेत्तथाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यदुक्तं न स्वयं दृष्ट्वाऽपि राजा सहसा कंचिदाक्रमेत वा निगृह्णीयाद्यन्नर्मणाऽप्येतत्संभवति । कथं पुनरेतदवगन्तव्यम् किं परिहासकृतमेतदुत क्रोधाद्यनुबन्धकृतमिति। अत आह **अनुमानेने**तज्ज्ञातव्यम्। यथा **मृगयु**र्मृगव्याधो वृथा मृगं दृष्टिपथातिक्रान्तं छिद्रनिसृतैरसृक्पातैः स्रवद्भिः शोणितैः **पदं मृगस्य नयत्या**सायदत्येवं राजाऽनुमानेन परोक्षे प्रत्यक्षे वार्थकारणं निश्चिनुयात्। **धर्मश्च** कृतव्यवहारविषयस्तत्वावगमः। उक्तस्याप्यनुमानस्य पुनर्वचनं स्मृतिदाढर्यार्थम् ॥ ४४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यथेत्यनुमानव्यवहारदर्शनस्योक्तम् ॥ ४४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यथा मृगस्य शस्त्रहतस्य रुधिरपातैर्व्याधः पदं स्थानं प्राप्नोति तथानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा धर्मस्य तत्त्वं निश्चिनुयात् ॥ ४४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** परनिष्ठाधर्मज्ञानदृष्टान्तमाह **यथे**ति। असृक्पातैर्गलितात्पतितैर्मृगयुना घातितस्य मृगस्य पदमवस्थितिस्थलं नयेज्जानीयात्तथा। मृगयुर्व्याधः। अनुमानेन बाह्यैर्विभावादित्युक्तेन। पदं तत्त्वम् ॥ ४४ ॥

(५) **नन्दनः।** न केवलं साक्ष्यादिभिरर्थो निर्णेतव्यः किन्त्वनुमानेनापीत्याह। **यथा नयत्यसृक्पातै**रिति पदं निर्णयम् ॥ ४४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** दृष्टान्तमाह **यथे**ति। **मृगयुः** लुब्धकः। **मृगस्य** असृक्पातैर्यथा पदं नयति तथाऽनुमानेन हेतुना धर्मस्य पदं नृपतिः नयेत्प्रापयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

(७) **मणिरामः।** **मृगयु**र्व्याधः **पदं** स्थानं **नयति** प्राप्नोति तथा **नयेत्** निश्चिनुयात् ॥ ४४ ॥

(८) **गोविन्दराजः । यथेति** । यथा मृगस्य विद्धस्य सतो दृष्टिनष्टस्य पदं व्याधो रुधिरस्रावबिन्दुदर्शनेन नयति तथा राजाऽनुमानप्रमाणेन धर्मस्य गतिं नयेत् । विद्वद्भिः धर्मप्रधानैर्द्विजातिभिर्यच्छास्त्राविरुद्धमासेवितं तद्देशकुलजातीनामत्र रूपं कल्पयेत् । वादि-वाद्याशयग्रहणाय यत्नातिशयं कुर्यात् इत्येवमर्थम् ।। ४४ ।।

(९) **भारुचिः** । तत्र दृष्टान्तमाह पूर्वश्लोकार्धेन तथा च प्रत्यक्षागमावुत्सृज्यानु-मानप्रधानौ व्यवहारगतौ स्यादित्यनुमानप्रशंसैषा । येन सर्वलोकप्रत्यक्षोऽर्थः । तथा च शेषशेषिभावाद् पुनरुक्तौ पूर्वोत्तरश्लोकौ अधुना व्यवहारेषु परमार्थावधारणार्थमिदं द्रष्टुः नान्यस्तुतिः यैः प्रत्यक्षानुमानप्रत्याख्यानेन वेदितव्या । तथा च शेषशेषिभावाद्पुनरुक्तौ पूर्वोत्तरश्लोकौ । अधुना व्यवहारेषु परमार्थावधारणार्थमिदं द्रष्टुः प्रसंख्यानमुच्यते ।। ४४ ।।

सत्यमर्थं च संपश्येदात्मानमथ साक्षिणम् ।।
देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ।। ४५ ।।

(१) **मेधातिथिः । व्यवहारविधौ** व्यवहारकर्मणि **स्थितः** प्रवृत्तो न केवलं व्यवहारा-क्षराणि संपश्येद्यावदेतदपरं सत्यादि । तत्र सत्यस्य दर्शनम्—यद्यप्यर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरेण शालीनतया परिपूर्णाक्षरं नाभिहितं तथापि यदि राजा प्रमाणान्तरतः पूर्वोक्ताद्वाऽनुमानादेव कथंचिदीदृशोऽयमर्थ इति निश्चेतुं पारयेत् तदा तदाश्रयेन्नोपेक्षेत । अनेनैतन्न सर्वमुक्तमिति । तदुक्तम् (याज्ञ. व्यव. १९) "छलं निरस्य भूतेषु व्यवहारान्नयेन्नृप इति" । अर्थस्य दर्शनम्—अर्थशब्दो धनवचनः प्रयोजनवचनो वा । तत्र यदि महान्तमर्थमासादयेत्तदा त्यक्त्वाऽप्यन्यानि राजकार्याणि नोद्विजेत, व्यवहारेक्षणं कुर्यादेव । अथवा यदि कश्चिद् ब्रूयात्साक्षि-भिरर्थ एतस्माद् गृहीतोऽन्येन वा सभ्येन तत्र निरूपयितव्यं यदेतद् व्यवहारपदं यदि स्वल्पं न संभवति धनग्रहणम् । अथ गुरुसभ्याः साक्षिणश्च दैन्यं गतास्तदा संभावनीयं प्रमाणान्तराच्च निश्चेतव्यम् । **एतच्चात्मानं साक्षिणं** कृत्वा गवेषणीयम् । एतदुक्तं भवति कण्टकशोधन-न्यायेन चारैश्चारयेत् । अथवाऽऽत्मानं संपश्येदात्मनोऽवस्थां संपश्येत्कोशक्षयं महाकोशतां वा । अस्मिन् पक्षे साक्षिण इति स्वतन्त्रं पदम् । देशस्य दर्शनम्—क्वचिदल्पोऽप्यर्थो महत्त्व-मासादयति, महानपि योऽन्यत्र स क्वचिल्लघुर्भवतीति । एतद्देशस्य दर्शनम् । एवं कालोऽपि द्रष्टव्यः । **रूपं** व्यवहारवस्तुस्वभावः । तस्य गुरुलघुतां पश्येदिति । अन्यैस्तु व्याख्यातम् । सत्यार्थयोः सारफलतां पश्येदात्मानं साक्षिणं कृत्वा । एतदुक्तं भवति अर्थात्सत्यं गुरुत्वेन महाप्रयोजनत्वादुभयोर्लोकसाधनरूपतयाऽऽश्रयितव्यम् । अर्थस्त्यक्तव्योऽसारत्वात् । देशः स्वर्गादिः सत्यसमाश्रयप्राप्यः । कालश्चिरं तत्र वासः । रूपं सुरूपं सुन्दरं मनोहरम् । एतदेव विपरीतम् । सत्यत्यागेन केवलार्थसमाश्रयणात् ।। ४५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । सत्यं** को भागः सत्य इति । **अर्थं** दण्डादिसिद्धं । **आत्मानं** राजानं पश्येत् । ततो राजवृत्तमनुगच्छेत् तथा **साक्षिणो देशादींश्च संपश्येत्** प्रयत्नेनानु-संदध्यादित्यर्थः देशमाम्नायमाचार इति । **कालमत्रै**तद्योग्यमिति । रूपमर्थिप्रभृति नामा-कारम् ।। ४५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। व्यवहारदर्शनप्रवृत्तो राजा छलमपहाय सत्यं पश्येत् तथार्थं च। अर्शादित्वान्मत्वर्थीयोऽच्। अर्थवन्तं गोहिरण्यादिधनविषयस्थं व्यवहारं पश्येत् नत्वह- मनेनाक्षिनिकोचनेनोपहसित इत्यादि स्वल्पापराधं आत्मानं च तत्त्वनिर्णये **स्वर्गादि-** फलभागिनं साक्षिणः सत्यवादिनः **देशं कालं** च देशकालोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुरुलघुतादिकं **पश्येत्**।। ४५।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच, **सत्यमिति**। **व्यवहारविधौ** तत्तत्कर्मणि व्यवस्थितो नृपतिः छलमपहाय **सत्यं पश्येत् अर्थं** हिरण्यादिविषयकव्यवहारम् **आत्मानं च** तत्त्वनिर्णयेन स्वर्गादिफलभागिनम्। **साक्षिणो** यथा दृष्टश्रुतार्थवादिनः। **देशं** वाराणस्यादिकम्। **कालं** दुर्भिक्षादिरूपं लघुगुरुभावादिकं च। पश्येदित्यनुषज्यते।। ४५।।

(५) **नन्दनः**। **सत्यं** संपश्येत् अस्मिन् व्यवहारोपवादिनोः किं प्रयोजनं भविष्यतीति पश्येत् **साक्षिणः पश्येत्** यथोक्तगुणानामपि साक्षिणां रागद्वेषौ **पश्येत्**। इङ्गितादिभिर्देशं कालं च पश्येत्। अस्मिन्**देशे**ऽस्मिन्**काले**ऽय**मर्थो** युज्यते न वेति **पश्येत्**। विवादविषय**स्यार्थ- स्वरूपं च पश्येत्**।। ४५।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अर्थं** कार्यम्।। ४५।।

(७) **मणिरामः**। **व्यवहारविधौ स्थितः** व्यवहारदर्शनार्थं भासते स्थितः। **अर्थः** गोहिरण्यादिविषयं व्यवहारं **सत्यं** छलमपहाय तत्त्वतः **रूपं** व्यवहारस्वरूपम्।। ४५।।

(८) **गोविन्दराजः**। **सत्यमिति**। व्यवहारकर्मप्रवृत्तो राजा सत्यं द्रष्टाऽद्रष्टहेतुतया संपश्येत्। अर्थञ्च सारासारत्वेन आत्मानं च सदसत्कर्मणा, देशं च समनन्तरं राजान्तरं विहारं, कालं च जीवितसम्बन्धमतिक्रान्तबलं रूपं चेदं व्याधिजराभोज्यप्रायं लोभादि- नास्खलनार्थं संपश्येत्।। ४५।।

(९) **भारुचिः**। सत्यार्थयोः सारफल्गुतां पश्येदात्मानं साक्षिणं कृत्वा तथात्मनो दहति स्थाने स्वर्गादौ धर्मेणावस्थानम्? अवस्थानकालं च तस्य महान्तं अथवा कालं च वायुषः इहाल्परजसाऽभिभवादात्मनो रूपविपर्ययः। अनेकव्याधियोगाश्च, अथवा रूपं न नमन- स्कारं निरवद्यमप्रत्यनीकं निरतिशयसुखोपभोगं स्वर्गवासिनां अभिसमीक्ष्यार्थत्यागेन सत्यं परिगृह्णीयात्। स्वर्गप्राप्तिसाधनमथवा पाठान्तरमस्येदमन्यत् सत्यमर्थेषु व्यवहारं सम्पश्येत्। न छलमिति छलप्रतिषेधार्थोऽयमारम्भयत्नः। शेषमन्यद्यथोक्तम्।। ४५।।

सद्भिराचरितं यत्स्याद्धार्मिकैश्च द्विजातिभिः।।
तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत्।। ४६।।

(१) **मेधातिथिः**। **सन्तः** प्रतिषिद्धवर्जकाः, **धार्मिका** विहितानुष्ठायिनः। यद्यप्येक एव शब्द उभयमर्थं प्रतिपादयितुं शक्नोति तथापि भेदोपादानाद्विषयविभागे नैवं व्याख्यायते। **तैर्यदाचरितमनुपलभ्यमानश्रुतिस्मृतिवाक्यं तद्देशकुलजातीनां प्रकल्पयेदनुष्ठापयेत्। अविरुद्धं** श्रुतिस्मृतिभिरुपलभ्यमानाभिः। यदुक्तं "जातिजानपदान्धर्मान्" (४१) इत्यत्र

श्लोके देशकुलाद्याचारस्य प्रामाण्यं तस्यानेन विशेषः कथ्यते। आम्नायेनाविरोधेन तत्प्रमाणम्, न विरोधे तत्प्रमाणम्। तेन दृष्टार्थान्यपि ग्रामदेशराजकार्याणि शास्त्रविरुद्धान्यादरणीयानि, न विरुद्धानि। यथा क्वचिद्देशऋणिक आत्मानं विक्रय्य धनं दाप्यते। तच्च "कर्मणाऽपि समम्" इत्यनेन विरुद्धम्। अन्यच्च श्लोकेन दर्शितम्। अन्यस्य त्वाचारस्य शिष्टसम्बन्धितयैव प्रामाण्यमुक्तम्। "आचारश्चैव साधूनाम्" इति। न च तद्विरुद्धार्थसमाचरणेन साधुत्वमुपपद्यते। तस्माच्च नादृष्टाय तद्विषयोऽयमुपदेशः। अन्यस्त्वाह। देशान्तरे धार्मिकैः सद्भिर्द्विजैर्यदविरुद्धं श्रुत्या स्मृत्यन्तरेण वाऽऽचर्यते तद्देशान्तरेऽपि राजा प्रकल्पयेत्। यथोद्वृषभयज्ञादय उदीच्येषु प्रसिद्धास्ते प्राच्यैर्दाक्षिणात्यैः प्रतीच्यैश्चानुष्ठेयाः। कुतः आचाराद्धिस्मृतिरनुमातव्या। स्मृतेः श्रुतिः। सा च यद्येवमनुमीयते 'उदीच्यैरेतत्कर्तव्यमिति' तत्र तद्धितस्य बहुष्वर्थेषु स्मरणात्तत्र जातस्तत्र भवस्तत आगतस्तमभिप्रस्थितः शेष इति चैतस्य लक्षणविकारोभयरूपत्वादन्येष्वप्यर्थेषु प्रतिपदमनुपातेषु तद्धितस्मरणान्नास्त्युदीच्यो नाम य उदीच्य शब्देन निवर्त्येत। ततश्च पुरुषमात्रेणैतत्कर्तव्यमित्यापतति। देशसमाख्यायानियतनिमित्तत्वाभावेनानियामकत्वात्। अथैवं वाक्यमनुमीयते—'उदीच्यां जातेन तद्देशवासिना वा' तदपि व्यभिचारि। तत्र जातोऽपि नान्यत्र करोति, तन्निवास्यप्यन्यत्र जातो न करोत्येव। अथोदग्देशाभिजनस्तन्निवासी वेति—अनित्यत्वादभिजननिवासयोस्तदपि न युक्तमेव। न हि जातिगुणगोत्रार्णावाभिजननिवासौ नित्यौ। तस्मान्नित्यस्य न कस्यचिदनुष्ठातॄणामवच्छेदकस्यानुपपत्तेः सर्वविषया धर्माः। न देशधर्मा नाम केचन सन्ति। अनेनैव न्यायेन कुलधर्मा अपि। कथं 'तर्हि देशधर्माः कुलधर्मा' इति स्मृतिकारैर्भेदेन व्यपदिश्यन्ते। उक्तं दृष्टार्था नियता व्यवस्था। तत्र धर्मस्तस्य च नियम उपपद्यत इति उक्तम्। कुलं च गोत्रैकदेशः। यस्तु कृत्स्नगोत्रधर्मो—यथा 'न वासिष्ठा वैश्वामित्रैः सम्बन्धीयुरिति'—स नित्यत्वाद् गोत्रव्यपदेशस्य नित्य एवेति विरम्यते ॥ ४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सद्भिर्दोषरहितैर्देवादिभिः। तद्वस्तु प्रकल्पयेत् प्रकृष्टं व्यवहारेषु कल्पयेत्। यदि देशाद्यविरोधि विरोधे तु तद्देशादिधर्म एव तद्देशजानाम् एवं सामान्यतो राजधर्मा व्यवहाराऽनुगुणा उक्ताः ॥४६॥

(३) **कुल्लूकः।** विद्वद्भिर्धर्मप्रधानद्विजातिभिर्यदृश्यमानशास्त्रमनुष्ठितं तद्देशकुलजात्यविरुद्धमादाय व्यवहारनिर्णयं प्रकल्पयेत् ॥४६॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **सद्भिरिति। आचरितं** शास्त्रदृष्टमप्यनुष्ठितम् **सद्भिरिति** द्विजातीनां विशेषणम्। शूद्रव्यावृत्त्यर्थम्। धार्मिकैः प्रतिषिद्धवर्जनपुरःसरं धर्मानुष्ठातृभिः तद्देशकुलजातीनामविरुद्धमेव प्रकल्पयेत् प्रमाणं कुर्यात् कुलधर्माश्चेत्यत्रोक्तत्वात् ॥४६॥

(५) **नन्दनः।** तदनुरूपनिर्णयोपायपरिग्रहार्थमशास्त्रीयमपि सद्भिराचरितं धर्ममनुपालयेदित्याह **सद्भिराचरितं यत्स्यादिति।** स्वधर्मनिरता अध्यात्मविदः सन्तो विरुद्धं विरुद्धं चेत्प्रकल्पयेदनुपालयेत् ॥४६॥

(६) **रामचन्द्रः।** अविरुद्धं दण्डं प्रकल्पयेत् ॥४६॥

(७) **मणिरामः।** सद्भिः विद्वद्भिः। प्राचरितं शास्त्राऽविरुद्धमनुष्ठितम्। तत् **देशमविरुद्धं** देशादविरुद्धमादाय व्यवहारनिर्णयं प्रकल्पयेत्। एतत्सकलव्यवहारसाधारणं परिभाषात्मकमुक्तम् ॥ ४६ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** सद्भिरिति। एतच्च विरुद्धव्यवहारेषु वादिनं गृह्णीयादिह च सद्भिराचरितमित्युपादानादिदं सदाचारविषयं जातिजानपदाद्येतत् पुनः सदाचारव्यतिरिक्त-धर्मविषयम् ॥४६॥

(९) **भारुचिः।** सद्भिः प्रतिषिद्धवर्जकैः धार्मिकैश्च विहितार्थानुष्ठातृभिः अथवा धार्मिकैः सद्भिः सच्छब्दः सत्तार्थो न पुनरुक्तसामर्थ्यात् उभयविशेषणैः ब्राह्मणैः अथवा सद्भिरध्ययनविज्ञानवद्भिः धार्मिकैश्च शास्त्रार्थस्थैर्यैर्यदाचरितं स्यात् तद्देशकुलजातीनां वेदस्मृतिशास्त्राविरुद्धं प्रकल्पयेत्। तथा च स्मृत्यन्तरं शिष्टाचारश्च। शास्त्राविरुद्धं प्रमाणं न तु तद्विरोधि शुकसारिकाभक्षणादि एवं च यच्छिष्टैः कथञ्चित् कदाचिच्चाचरितं गृह्यमाणार्थतया सद्राज्ञा निपत्य अथवा जातिजानपदादिधर्माणाम् अविरोधार्थं आरम्भः। ते हि दृष्टार्था अपि सन्तः शास्त्राविरुद्धा एव राज्ञा कर्तव्याः। न तद्विरोधिनः। यतः जातिजानपदधर्मागश्लोकशेष एवायम्। एवं चास्यापौनरुक्त्यं विज्ञेयम्। सद्भिराचरितं यत्स्यादित्येतल्लोकार्थं देशान्तरे धार्मिकैः सद्भिर्यदाचर्यते अविरुध्यं श्रुत्या स्मृत्यन्तरेण वा तद्देशान्तरेऽपि राजा आचरेत् कारयेत्। तथा कुलैकदेशकालनियतं कर्णवेधादितदपि कृत्स्ने कुले प्रकल्पयेत्। एवं विज्ञातिनिमित्तौ यो विवाहकालेऽध्ययनं तदपि सर्वस्यां जातौ प्रकल्पयेत् राजावष्टम्भाच्चैषां धर्माणां प्रथनमवस्थितिः ॥ ४६ ॥

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ॥
दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥ ४७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यत्सर्वेषु व्यवहारपदेषु साधारणं तदुक्तम्। विशेषविवक्षाया-मिदमाह। सोपचयं कालान्तरे दास्यामीति यो धनमन्यस्माद् गृह्णाति **सोऽधमर्णः।** यस्तु सोपचयं प्रात्यादास्यामीति प्रयुङ्क्ते **स उत्तमर्णः।** सम्बन्धिशब्दावेतौ। अधमर्णस्यार्थः। अर्थो धनं प्रकरणाद्यदेवोत्तमर्णाय देयं तदेवोच्यते। तस्य सिद्धिरुत्तमर्णं प्रति **निर्णयः।** द्वितीयोऽर्थशब्दः प्रयोजनवचनः। अयं समुदायार्थः। उत्तमर्णेन यदा राजा **चोदितो** भवत्य-धमर्णेन यो गृहीतोऽर्थः स मे सिद्ध्यतु दापयतु भवान्—राजा त्वधमर्णात्तदा **दापयेद्धनिकस्या-र्थम्।** धनमस्यास्तीति धनिकः। उत्तमर्ण एव च प्रसिद्ध्या धनिक उच्यते। **दापयेदिति** सम्बन्धाच्चतुर्थी प्राप्ता। सा त्वपूर्णत्वात्संप्रदानभावस्य न कृता। यथा घ्नतः पृष्ठं ददाति, रजकस्य वस्त्रं ददातीति। न ह्यत्र मुख्यो ददात्यर्थः। इहाप्युभयोः सत्वस्य भावात्। उभयोः स्वत्त्वाभावादपरिपूर्णो ददातीत्यर्थः। किमुत्तमर्णवचनादेवासौ दापयितव्यः नेत्याह **विभावितमिति।** यदा निश्चितेन प्रमाणेन धारयतीति प्रतिपद्यते। अथवा **विभावितः** स्वयं प्रतिपन्नः। यतो विप्रतिपन्नस्य वक्ष्यति 'अपन्हवेधर्मस्येति'। कथं पुनः स्वयं प्रतिपन्नो विभावित इत्युच्यते नैष दोषः। विस्मरणे स्वहस्तलेख्यादिना स्वयं प्रतिपन्नश्च भवति। विभावितश्चाप्रतिपन्नश्च जानानोऽपि मिथ्याप्रतिपन्नः ॥४७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ऋणदानमवतारयति **अधमर्णेति। अधमर्णेन** गृहीतोऽधमार्णार्थस्तस्योत्तमर्णसिद्धार्थंचोदितो राज्ञा अधमर्णं दापयेत्। **विभावितं** प्रमाणेन ।। ४७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एतत्सकलव्यवहारसाधारणं परिभाषात्मकमुक्तं संप्रति ऋणादानमधिकृत्याह **अधमर्णेति।** अधमणर्थिसिद्ध्यर्थं प्रयुक्तधनसिद्ध्यर्थं धनस्वामिना राजा बोधितो वक्ष्यमाणलेख्यादिप्रमाणप्रतिपादितं धनमुत्तमर्णस्या**धमर्णं प्रदापयेत्** अधमर्णादुत्तमर्णाय दापयेदित्यर्थः ।। ४७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** संप्रति ऋणविषयकव्यवहारमाह **अधमर्णेति। अधमर्णार्थसिद्धयर्थं** अधमर्णादर्थस्य सिद्धिरुत्तमर्णेन प्राप्तिस्तदर्थं **चोदितः** प्रार्थितो नृपः। मयैतस्माद्धनं प्राप्यते **यथेति**। विभाषितं संभावितं साक्ष्यादिना धनिकस्योत्तमर्णस्य दापयेदित्यर्थः ।। ४७ ।।

(५) **नन्दनः।** इदानीमाद्यमृणादानं नामव्यवहारपदं तूच्यते। **अधमर्णेति।** ऋणग्राहकोऽधमर्णस्तेन गृहीतार्थस्य लाभार्थमुत्तमर्णऋणप्रयोक्ता ।। उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तग्राहकौ क्रमादित्यमरः। तेनोत्तमर्णेन चोदितो राजा धनिकस्योत्तमर्णस्यार्थमधमर्णेन दापयेत्। विभावितमुत्तमर्णेन लेख्यादिना साधितं वा तदर्थस्य विशेषणम् ।। ४७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। उत्तमर्णे** धनिकेन **चोदितो** राजा **अधमर्ण**गृहीतस्य अर्थस्य सिद्ध्यर्थं धनिकस्यार्थं साक्ष्यलेख्यादिभिः स्थिरीकृतं दापयेत् ।। ४७ ।।

(७) **मणिरामः।** इदानीं च ऋणदानमधिकृत्याह **अधमर्णेति।** यस्मै कालांतरेण द्रव्यं दीयते **अधमर्णः**। येन दीयते स **उत्तमर्णः** अधमर्णार्थसिध्यर्थः प्रयुक्तधनप्राप्त्यर्थं नोदितः अयं मम धनं न ददातीति प्रेरितो राजा **विभावितं** प्रमाणेन तद्धनं **दापयेत्** ।। ४७ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** एवं सकलव्यवहारसाधारणपरिभाषात्मकमुक्त्वाऽधुना ऋणदानाद्यधिकृत्याह **अधमर्णार्थसिद्धयर्थमिति।** दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णविभावितम्। अधमर्णेन धनग्राहिणा गृहीतं तत्प्राप्त्यर्थं धनस्वामिना राज्ञा ज्ञापितः सन् वक्ष्यमाणलेख्यादिना प्रतिपादितं धनं धनस्वामिनोऽधमर्णं दापयेत् इत्युत्तरप्रपञ्चस्यैवायं सामान्यनिर्देशः ।। ४७ ।।

(९) **भारुचिः।** कृतपरिभाषं व्यवहारदर्शनमधुना प्रस्तूयते—अधमऋणे अधमर्णः कोऽसौ ग्रहीता कस्य हेतोः। येनासौ तदृणं सोपचयः प्रतिदेयः परिगृह्णात्यशक्यसंशोध्यं बहुक्लेशं च। दातातूत्तमर्णः। येनासौ सोपचयं प्रत्यादेयं ददाति। अतश्चोत्तमर्णे दीयमाने भवति एवं च सति कालेन द्विगुणीभूते अद्विगुणीभूते वा यदाधमर्णो याचमानस्तद्धनं न ददाति तदा तस्य सिद्धयर्थमुत्तमर्णचोदितो राजा धनिकस्यार्थं दापयेदधमर्णादधमर्णं वा सामान्योऽयं व्यवहारनिर्देशः ।। ४७ ।।

यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः।
तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ।। ४८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** नेहाप्राप्तार्थादुत्तमर्णाद्राज्ञे भागं वक्ष्यत्यधमर्णाद्दण्डं तत्र स्वभागतृष्णया राजानमुपायान्तरेण धनमार्गणं धनिकानां कारयेयुरतस्तन्निवृत्यर्थमिदमुच्यते।

यैर्यैर्वक्ष्यमाणैरूपायैः स्वधनंपूर्वप्रयुक्तमुत्तमर्णं लभेत तैस्तैरधमर्णं दापयेत्। संगृह्य स्थिरीकृत्य अनेनैवोपायेनैतस्मादेतल्लभ्यत इत्येतन्निश्चित्येत्यर्थः। अथवाऽनुकूलमुपसांत्वनग्रहः उत्तमर्ण एव उत्तमर्णिकः उत्तमं च तदृणंचोत्तमर्णं तदस्यास्तीत्युत्तमर्णिक अत इनिठनावितिरूपम्। एवमितरावपि सर्वधनादिषु प्रक्षेप्तव्यावन्यत्र वीरपुरुषकोग्रामइतिवद्बहुव्रीहिणैव सामानाधिकरण्यस्य मत्वर्थे चोक्तार्थाविशेषेण समासः मत्वर्थीयश्च दुर्लभः। वृद्धिलाभार्थं प्रयोगविषयं धनमृणं द्वौ च तस्य सम्बन्धिनः प्रयोक्ता ग्रहीताच प्रयोजकस्य च तदुत्तमं भवति। स्वतन्त्रो धनदाने प्रत्यादानेनच। इतरस्य सोपचय दानादबह्वयामत्वाच्चाधमत्वं व्युत्पत्तिमात्रत्वे तद्रूढयैव त्वेतौ प्रयोक्तृग्रहीत्रोर्वाचकौ के पुनस्तत्रोपाया इत्येतत्प्रदर्शनार्थमुत्तरश्लोकः ॥ ४८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स्वयमेवोत्तमर्णः शक्तो यथाकुर्यात्तथाह यैर्यैरिति संगृह्य-दापयेदुत्तमर्णः ॥ ४८॥

(३) **कुल्लूकः**। कथं दापयेदित्याह यैर्यैरिति। यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः संप्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णोलिभते तैस्तैरूपायैर्वशीकृत्यतमर्थं दापयेत् ॥ ४८॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्र यत्नमाधत्ते यैरिति। उत्तमर्णिकः उत्तमं देयत्वेन पूर्वं यदृणं तेन व्याहरतीति। गृहीतेन ऋणेनाधमर्णो निकृष्टो यस्तमधमर्णिकं धनं दापयेद्राजेति शेषः ॥ ४८॥

(५) **नन्दनः**। उत्तमर्णकइति स्वार्थेकः साधयेद्दापयेत् ॥ ४८॥

(६) **रामचन्द्रः**। तैस्तैरूपायैः अधमर्णिकं संगृह्य नियम्य दापयेदित्यर्थः॥ ४८॥

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेनच।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेनच ॥४९॥

(१) **मेधातिथिः**। तत्र धर्मस्कन्धकरीत्या स्तोकं स्तोकं ग्रहणमिदमद्य इदंश्व इदं परश्वः यथा कुटुम्बसंवाहोऽस्मैवं वयमपि तव कुटुम्बभूताः संविभागयोग्या इत्यादिपठितंप्रयोगो धर्मः यस्तु निःश्वसव्यवहारेण दापयितव्यः। अन्यत्र कर्णोदकवद्धनंदत्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यं तत्रोत्पन्नंधनं तस्माद् ग्रहीतव्यम्। यस्तु 'व्यवहारो' राजनिवेद्यस्तस्य सर्वोपायपरिक्षये योज्यत्वाच्छलग्रहणेन च गृहीतत्वात्। यस्तु साक्षान्न ददाति विद्यमानधनोऽपि स **छलेन** दापयितव्यः। केनचिदपदेशेन विवाहोत्सवादिना कटकाद्याभरणं गृहीत्वानदातव्यं—यावदनेन तद्धनं न दत्तम्। **आचरितम**भोजनगृहद्वारोपवेशनादि। **बलं** राजाधिकरणोपस्थानम्। तत्र राजा साम्नाऽप्रयच्छंतं निगृह्य च प्रपीड्य दापयतीति। नतु स्वगृहसंबंधिधनादि 'बलं', यतः "प्रकृतीनां राजा" इति पठ्यते अस्मिन्नेव प्रसङ्गे उशनसा। अन्ये तु राज्ञ एवायमुपदेश इति वर्तयन्ति राजधर्मप्रकरणात्। राजा ज्ञापित उपायैरेनं दापयेत्पराजितं स्वयं प्रतिपन्नं च। न तु सहसाऽवष्टभ्य सर्वस्वं धनिने प्रतिपादनीयः। यत उभयानुग्रहो राज्ञा कर्तव्यः सर्वस्वदाने चाधमर्णस्य कुटुंबोत्सादः स्यात्सोऽपि न युक्तः। उक्तं हि।

"नावसाद्य शनैर्दाप्यः काले काले यथोदयम् ।
ब्राह्मणस्तु विशेषेण धार्मिके सति राजनि " इति ॥

तस्मात् केचनवृद्धया संपादनीयः । कुटुम्बादधिकधनसंभवे सर्वं दापनीयः । सर्वासंभवे च 'कर्मणाऽपि समं कुर्यात्' इति । अन्यस्मिन्व्याख्याने छलाचारौ राजानमज्ञापयित्वा न कार्यौ ॥ ४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । धर्मेण** परस्वानादाननियमजनितपरलोकफलादिकथनेन यथाद्रिनियमनेनेतिकेचित् । **व्यवहारेण** राजसन्निधौ । **छलेन** व्याजबन्धकादिग्रहेण **आचरितेन** स्वयंप्रायोवेशेन । **बलेन** गृहपतिरोधादिना व्यस्त उक्ताः दानोपाया विशेषतया निर्दिश्यते । ॥ ४९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तानुपायानाह **धर्मेणत्यादि** । धर्मादिना प्रयुक्तमर्थं साधयेत्तत्र धर्मनाह बृहस्पतिः सुहृत्संबंधिसंदिष्टैः साम्ना चानुगमेन व । प्रायेण वा 'ऋणी दाप्यो धर्मएष उदाहृतः ॥ देये धनेऽधमर्णस्याविप्रतिपत्तौ व्यवहारेण । तथा च वक्ष्यति (८/५१) अर्थेपव्ययमानंत्विति । **मेधातिथिस्तु** निःस्वो यः स व्यवहरिण दापयितव्यः । अन्यत्कर्मोपकरणधनंदत्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यः । तदुत्पन्नंधनं तस्मात्तगृह्णीयादिति त्रीण्याह बृहस्पतिः छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्बली । अन्याहृतादिवाहृत्य दाप्यतेतत्र सोपधिः ॥ दारपुत्रपशून्हृत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ॥ यथार्थं दाप्यतेऽर्थं स्वतदाचरितमुच्यते ॥ बध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैःरूपम । 'ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । स्वयंवा यावत्तत्रोपायानाह **धर्मेणेति** । एतान्पञ्चलक्षयति बृहस्पतिः ॥ धर्मेणेति यथा ॥ सुहृत्संबन्धिसंदिष्टैः साम्ना वानुनयेन च प्रायेणवा ऋणी दाप्योधर्म एष तदादृतः इति ॥ व्यवहारणेति । यथायतोद्रव्यं विक्रीयऋणार्थं चैव गृह्यते ॥ तन्मूल्यमुत्तमर्णेन व्यवहारइति स्मृतः ॥ **छलेनेति** यथा ॥ छद्मना याचितं वार्थमानीय ऋणिकाद्धनी । अन्याहृतादिवाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिरिति । उपधिश्छलं । **आचरितेनेति** यथा दारपुत्रपशूनबध्वा कृत्वा द्वारोपसेवनम् । यदृणी दाप्यते ह्यर्थं तदाचरितमुच्यते ॥ **बलेनेति यथा** ॥ बध्वात्मगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमे । ऋणिकोदाप्यते यत्र बलात्कारः सकीर्तित इति बृहस्पत्युक्तधर्मादिना ॥ ४९ ॥

(५) **नन्दनः** । के ते पुनरुपायास्तानाह **धर्मेणेति** । धर्मेणाधमर्णाय धर्मप्रदर्शनेन । व्यवहारेण व्यवहारबलप्रदर्शनेन । छलेनोत्तमर्णकरिष्यमाणसहसा ह्यपन्यासादिना । **आचरितेन** साधनेन **प्रयुक्तम**धमर्णस्योत्तमर्णेन **प्रयुक्तमर्थं साधयेत्** । एषामुपायानां पूर्वपूर्वभावउत्तरो ग्राह्यः पाठक्रमात्समार्थ्याच्च ॥ ४९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । उपायान् आह **धर्मेणेति** । **धर्मेण** धर्मप्रीतियुक्तेन **वचसा** धर्मोपदेशेन **व्यवहारेण** साक्ष्यलेख्यादिना **छलेन** उत्सवादिव्याजेन भूषणादिग्रहणेन **आचरितेन** अभोजनेन च पुनः **पञ्चमेन बलेन** निगडादिबन्धेन प्रयुक्तं अर्थं दत्तं द्रव्यं साधयेत् ॥ ४९ ॥

(७) **मणिरामः।** व्यवहारसाधनोपायमाहाधर्मेणेत्यादि। प्रयुक्तमर्थधर्मादिना साधयेत्। धर्मेणचेन्नदाति तदाव्यवहारेण। व्यवहारेणापिचेन्नारेति तदाछलेनाप्यप्राप्यासौ प्राचरितेन द्वारे पुत्रपशून्हत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनमिति। बृहस्पत्युक्तेन तस्याऽप्यभावे बलेन, ताडनादिनादापयेदित्यर्थः।। ४९।।

(८) **गोविन्दराजः।** कैः पुनस्तैरित्यत आह **धर्मेणेति** यदधमर्णस्य प्रयुक्तं धनं तद्धर्मेण 'प्रीत्या' व्यवहारेण वक्ष्यमाणेन छलेनोपाधिपूर्वकं प्रतिद्रव्यग्रहणेनाचरितेनाभोजनादिना **बलेन** गृहावरोधादिना पञ्चमेनोत्तमर्णं साधयेत्।। ४९।।

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च। प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च।।

धर्मेण साम्ना अनुद्वेजयन् शनैरपियत् शपथेन वा सम्प्रतिपत्तौ तावदेवं प्रतिपत्तौ व्यवहारेण वक्ष्यति छलेन वा अनेकप्रकारेणोपायास्याचरितेन वा भोजनगृहद्वारोपवेशनादिना लोकसमाचरितेन बलेन वा स्वगृहबन्धनादिना मा भूदस्यार्थक्षयो राजसमावेशनेन।। ४९।।

यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात्।
न स राज्ञाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम्।। ५०।।

(१) **मेधातिथिः।** उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टीकरणार्थः श्लोकः। न छलादिनोपायेन स्वेच्छयोत्तमर्णोऽधर्मणाद्धनं संसाधयन् राज्ञा किंचिद्वक्तव्यः—'मामविज्ञाप्य किमित्यस्मादाभरणादिस्वधनसंशुध्यर्थं व्याजेन छद्मना गृहीत्वा किं नास्मै।। ५०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** नाभियोक्तव्यस्त्वया बलकृतमिति। **स्वकमिति** धार्यमाणार्थस्य स्वीयत्वसिद्धावेवैतदिति तात्पर्यम्।। ५०।।

(३) **कुल्लूकः।** य उत्तमर्णः संप्रतिपन्नमर्थमधमर्णात् **वयं** बलादिना **साधयति** सस्वीयं धनं सम्यक्**साधयन्** अस्मास्वनिवेद्य किमिति बलादिकं कृतवानसीति **न राज्ञा** निषेद्धव्यः।। ५०।।

(४) **राघवानन्दः।** ननु स्वयं बलात्कारकरणे राजदण्डशंका स्यात्तत्राह **यइति। न।भियोक्तव्यः** एनं कदर्थीकृत्य किमति धनमस्माद्गृहीतमिति। तत्र हेतुः **स्वयं स्वंसाधयन्धनमिति**।। ५०।।

(५) **नन्दनः।** स्वयमेवस्यार्थसाधनमुत्तमर्णस्य शक्तौ सत्यां दोषावहमित्याह **यः स्वयंसाधयेदिति। अभियोक्तव्यो**दोषमारोपणीयः अत्र हेतुः **स्वकंसंसाधयन्धनमिति** संसाधयन्तीति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः।। ५०।।

(६) **रामचन्द्र।** **स** उत्तमर्णः **स्वकं धनं संसाधयन् राज्ञा नाभियोक्तव्यः** त्वया बलंकृतमिति नोपालम्भनीयः।। ५०।।

(७) **मणिरामः। नाभियोक्तव्यः** अस्मास्वऽनिवेद्यकिमिति बलादिकंकृतवानसीति न राज्ञा निषेद्धव्यः।। ५०।।

(८) **गोविन्दराजः। स्वयं य इति।** उत्तमर्णो व्यवहारमन्तरेण धर्मादिभिरुपायैर्वा नरैः स्वं राजनिरपेक्षमधमर्णात् धनं साधयेत्। स आत्मधनं साधयन् मदनपेक्षं बन्धनादि- कृतवानसीति एवं राजा न क्षेप्तव्यः ॥ ५० ॥

(९) **भारुचिः।** एवं च सत्यत्र स्वगृहसंरोधनादि च कुर्वन्नकार्यकारीति कृत्वा राज्ञा नाभियोक्तव्यः। उत्तमर्णप्रतिपन्नस्तावदेवं यथासम्भवमुपायैर्दाप्यः ॥ ५० ॥

अर्थेऽपव्ययमानं तु करणेन विभावितम् ॥
दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तितः ॥५१॥

[**यत्र तत्स्यात्कृतंयत्र करणं च न विद्यते ।**
नैचोपलम्भपूर्वोक्तस्तत्र दैवी क्रिया भवेत् ॥ १ ॥] +

(१) **मेधातिथिः।** सत्यपि विभावके प्रमाणे यो न स्वयं प्रतिपद्यते न तस्य छला- द्युपायप्रयोगः कर्तव्यः। किंतर्हि राजैव तेन ज्ञापयितव्यः। तत्र राज्ञाऽऽकारितेऽर्थे ऋणेऽ- **पव्ययमानम**पह्नुवानं—नास्मै किंचन धारयामीति वदन्तं—**कारणेन** साक्षिलेख्यभुक्त्यात्मकेन **विभावितं** धारयामीति प्रतिपादितं दापयेदुत्तमर्णाय धनम्। **दण्डलेशं** च स्वल्पं दण्डं दण्ड- मात्रमित्यर्थः। अन्यत्र दशमं भागं वक्ष्यति। यस्तु तावद्दातुमशक्तःसोऽल्पमपि दशमा- द्भागाद्दण्डं दापयितव्यः। अथवा यः। प्रमादात्कथंचिद्विस्मृत्यापजानीते तस्यायं यथाशक्ति- दशमभागाल्पतो दण्डः। कारणं प्रमाणं त्रिविधम्। तदन्यैरिह संभवतीति परिगणितम्। तथा चाहु :—

"यत्र न स्यात्कृतं पत्रं साक्षी चैव न विद्यते ।
न चोपलंभः पूर्वोक्तो दैवी तत्र क्रिया भवेत्" ॥५१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अर्थो विषये **अपव्ययमानं** संवृण्वानं निह्नुवानमित्यर्थः। पश्चाद्धनिकेन कारणेन विभावितमर्थंदापयेद्राजा दण्डलेशं च यावता पुनरपह्नवं न कुर्यात्। शक्तितोवित्तानुसारेण देये प्रतिज्ञाते प्रथमं विवादं कृत्वा पश्चाद्राजसभायां यद्यनुमन्यते तदा शते पञ्चभागान्दण्डयः, अर्थतंत्राप्यवह्नवं कृत्वा व्यवहारात् तं नयति तदा दशभागान् ॥ ५१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** नाहमस्मै धारयामीति धनविषयेऽपन्हवानमधमर्णकरणेन लेख्यसाक्षि- दिव्यादिना प्रतिपादितमर्थमुत्तमर्णस्य **राजा प्रदापयेत्। दण्डलेशंच** अपन्हवे तु द्विगुणमिति वक्ष्यमाणदशमभागदण्डान्न्यूनमपि दण्डं पुरुषशक्त्या दापयेत् ॥ ५१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **अर्थोपि। अपव्ययमानं** न धारयामीत्यपह्नुवानं। **करणेन** लेख्यादिना विभावितं निर्णीतं दापयेदर्थम् दण्दलेशंच अपह्नवे तु द्विगुणमिति वक्ष्यमाण- दशमभागाद्दण्डान्न्यूनम् ॥ ५१ ॥

(५) **नन्दनः।** उत्तमर्णेन दत्तेऽर्थे वादं कुर्वाणमधमर्णं। **करणेन** साधनेन लेखादिना विभावितं साधितं धनिकस्य कृत्स्नमर्थंराजा दापयेत्। दण्डलेशंच स्वस्मैशक्तितोदण्डदापनं

निर्धन–विषयंगुणवद्विषयं वा। करणादिसाधितार्थं दशमभागस्य दण्डत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ॥५१॥

(६) **रामचन्द्रः।** **अर्थे** द्रव्ये **अपव्ययमानं** निह्नवानम्। **तु** पुनः**करणेन** साक्ष्यादिना **पत्रेण वा विभावितं** प्रकटीकृतं अर्थं **धनिकस्य** राजा दापयेत् च पुनः शक्तितः शक्त्यनुसारेण अधमर्णस्य दण्डलेशः कार्यः ॥ ५१ ॥

(७) **मणिरामः। अपव्ययमानं** नाहमस्य धारयामीति धनविषये अपन्हववक्तारमधमर्णं। **करणेन** लेख्यसाक्ष्यादिव्यापिना **विभावितं** अयंधारयतीतिज्ञातं दण्डलेशं अपह्नवेद्विगुणं-मितिवक्ष्यमाणदशमांशमपि पुरुषशक्त्या **दापयेत्** समर्थेद्विगणमेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अर्थेविवदमानं तु करणेन विभावयेदिति।** नाहमास्मै धारयिष्यामीत्येवं धने विप्रतिपद्यमानं अधमर्णं करणेनालख्यसाक्षिशपथात्मकेन प्रतिपादितमुत्तमर्णस्य धनं दापयेत् ॥ ५१ ॥

(९) **भारुचिः।** यः पुनरितरः। तम्। करणप्रतिपादितस्य दशभागदण्डं वक्ष्यति। "ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति। अपह्नवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनं इयं तु निर्धनस्य दशभागं दातुमशक्तस्य गुणवतो वा काचिद्दण्डमात्रोच्यते व्यवस्थार्थम्। न तु निस्स्व इत्युत्सृ-ज्येत। कारणं च यः सन्दिग्धे वस्तुनि निर्णयसाधनं तत् पुनस्त्रिप्रकारम्। एवं चोशनाः पठति। "यत्र न स्यात् कृतं पत्रं न विद्यते। न चोपलम्भः पूर्वोक्तः तत्र दैवी क्रिया भवेत्" ॥ ५१ ॥

अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ॥
अभियोक्तादिशेद्देश्यं कारणं वान्यदुद्दिशेत् ॥५२॥

(१) **मेधातिथिः।** यदा राज्ञा प्राड्विपाकेन वा संसदि व्यवहाराधिकरणादिदेश उत्तमर्णाय धनमिति उक्तस्यापह्नवोपलापोधर्मेण भवति तदोमित्युक्तोधनस्य प्रयोक्तोत्तमर्णाय दिशेद्देशं साक्षिणं प्रमाणमेतंनिर्दिशेत् अन्यद्वा कारणं लेख्यादिदेशशब्देन लक्षणया धनप्रयोग-प्रदेशवर्तिनां साक्षिणामुपादानात्। कारणशब्दो सामान्यशब्दोऽपि गोबलीवर्दवत्साक्षि-व्यतिरिक्तं लेख्यादिकारणमाचष्टे। ततश्च कारणं वा समुद्दिशेदिति अस्याप्ययमेवार्थः। अथवाऽयमन्यः पाठः 'अभियुक्तो दिशेद्देशमिति'। अयं चार्थः यत्राधमर्णाः देहीत्युक्तः प्रतिजानीते नानेन धनं गृहीतं प्रतिदत्तं तु तत् इति 'यदसावभियोक्ताऽऽसीत्स एवाभियुक्तः संवृत्तः। स चाभियुक्तः संदिशेद्देशम्–'कस्मिन्देशे त्वया मे प्रतिदत्तम्' कालं च निर्दिशेत्। देशग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्। कारणं वा समुद्दिशेत्। 'अस्ति भोः किं कारणं तव प्रतिपादने तत्समुद्दिश्य' इत्येवं ब्रूयात्। अथवा **दिशद्देशम्**–यत्तस्मिन्काले नाहं साक्ष्यादिप्रदर्शनं कारणं वेति। वाशद्वः चशद्वस्य स्थाने ॥ ५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अधर्मेणभ्य देहिधनमस्मा इति सभ्यैरुक्तस्यापह्नवे तेन क्रियमाणेऽपलापेइत्यर्थः। आदिशेत् ब्रूयात् **देशं** अत्रदेशे न त्वया गृहीतमिति। **देशमिति** कालादेर-प्युपलक्षणम्। देशेऽप्युक्ते विप्रतिपत्तौ कारणं प्रमाणं देशादन्यत् समुद्दिशेत् ब्रूयात् ॥ ५२ ॥

(३) **कुल्लूकः । उत्तमर्णस्य** धनं **देहीति** सभायां प्राड्विवाकेनोक्तस्याधमर्णस्य नास्मै धारयामीत्यपलापेसति अभियोक्ताऽर्थी देश्यं धनप्रयोगदेशवर्तिसाक्षिणं निर्दिशेत्। प्रायेण साक्षिभिरेव स्त्रीमूर्खादिसाधारणऋणनिर्णयात्प्राक्साक्ष्युपन्यासः **अन्यद्वा** करणं पत्रादि-कथयेत् ।। ५२ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** किंच **अपह्नवेति । संसदि** सभायां **उत्तमर्णेन** देहीत्युक्ते नोधार-यामीत्यधमर्णेन निह्नवीकृतेसतीत्यर्थः। **अभियोक्तोत्तमर्णः । देश्यं** धनप्रयोगदेशवर्तिनः **साक्षिणः । करणं** पत्रम् । **अन्यत्** मम धनेनेदं क्रीतं द्रव्यादि ।। ५२ ।।

(५) **नन्दनः ।** यदाधमर्णो युक्तार्थापह्नवं कुर्वीत तदोत्तमर्णेन कर्तव्यमाह **अपह्नवे-ऽधमर्णस्येति ।** ऋणरूपेण यन्मया तव दत्तं तन्मे देहीत्युक्तस्याधमर्णस्यापह्नवेऽर्थापह्नवे सत्यभियो**क्तोत्तमर्णो देशंदिशेत्** अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽनेन प्रकारेण मया दत्तमिति **देश-कालादिकं** ब्रूयात्। यदि तत्राप्यधमर्णोविपद्येत ततः करणलेखादिकं समुद्दिशेत् ।। ५२ ।।

(६) **रामचन्द्रः । संसदि** सभायां च **देहीत्युक्तस्य अपह्नवाङ्गीकृते** गोपिते सति **अभियोक्ता** उत्तमर्णः **देश्यं** साक्ष्यादिभ्य आदिशेत् । च पुनः अन्यत्करणं प्रमाणान्तरं उद्दि-शेद्दर्शयेत ।। ५२ ।।

(७) **मणिरामः ।** संसदि सभायामधमर्णस्यप्रपन्हवे नास्मै धारयामीति अपलापेसति अभियोक्ता उत्तमर्णः देश्यं धनदानदेशवार्त्तसाक्षिणं **दिशेत्** सभायामानयेत्। अन्य-द्वाकरणं पत्रलेखादिउद्दिशेत् कथयेत् ।। ५२ ।।

(८) **गोविन्दराजः । अपह्नव इति ।** अभियोक्ता दिशेद्देश्यं करणं वाऽन्यमुद्दिशेत। अधमर्णस्य देहीत्युक्तमर्णस्य धनमित्येवं सभायां प्राड्विवाकेनोक्तश्च न धारयामीत्यवेमपलापे सत्याक्षेपक्रोधग्रहणदेशं तत्रत्यसाक्ष्युपन्यासाद्यपह्नवत्करणं शंसेत् ।। ५२ ।।

(९) **भारुचिः ।** इदानीमर्थिप्रत्यर्थिनोर्व्यवहारसामान्ये जयपराजयकारणं अपदिश्यते गृहीतार्थापह्नवेऽधमर्णस्य (क १ त दा) देहीत्युक्तस्य प्रयोक्ता (प्राड्विवा) केन वा संसदि व्यवहारस्थानेन स्वैरकथासु अभिप्रयोक्ता, प्रयोक्तादिशेद्दानाधिकरणं देशम्। अत्र च देशग्रहणं सामर्थ्यात् साक्ष्युपलक्षणार्थम्। एवं चार्थग्र. . .ज्यमानार्थे द्रष्दृन् ब्रूयादिति यावत्। अतश्चैतदेवं, यस्मादाह—करणं वा समुद्दिशेत् पत्रसंज्ञव्यवहारस्थान एव। अतश्च गम्यते देशग्रहणं करणोपदेश. . . .गृहीतार्थप्रतिपादकमित्यस्याप्ययमेवार्थः पाठान्तरस्य। अपह्नवेऽधमर्णस्य व्याजेन देहीत्युक्तस्य संसदि प्रयोक्ता दत्तम्. . .इदानीमभियुक्तो दिशेद्देशम्। देशग्रहणं च निदर्शनात् कालार्थमपि द्रष्टव्यम्। तस्मिन् देशे काले त्वया मम प्रतिदत्तं धनमिति करणं. . .अग्रे प्रतिपादकं करणम् । भवतो धनप्रतिपादने अथवा अभियुक्तो दिशेद्दृश्यमतिदेश्यं देष्टव्यम्। यथा गृहीतं कथयेत्। अन्यदुभयत्र समानम् ।। ५२ ।।

अदेशं यश्च दिशेत् निर्दिश्यापह्नुते च यः ॥
यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते ॥५३॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तमेवाधमर्णेऽपह्नुवाने धनिना राजा ज्ञापयितव्यः। ईदृशो च ज्ञापना कर्तव्या। 'अस्मिन्देशेऽस्मिन्काल इदं धनमियद्वैतेन मत्सकाशाद्गृहीतम्'। स च पृष्टो भावयति–'नैतस्मिन् देशेऽहमभवं योऽनेन च ग्रहणकाल उपदिष्टः' तदा देशो दिश्यते। अथवा देशसाक्षिणो व्याख्यातास्तान्साक्षिणो देशकालावसंभवतो निर्दिशति। निर्दिश्य देशादिकमपजानीते 'नैतन्मया' निर्दिष्टमिति **यश्चाधरोत्तरानर्थान्पौर**स्त्यानौपरिष्टांश्च **विगीतान्**विरुद्धानभिहितान्**नवबुध्यते**। यद्वा पूर्ववक्तयव्यं अपरस्माद्वक्ति यत्परतस्तत्पूर्वं क्रमभेदं च वचनगतमात्मनो नानुसंधत्ते। 'हीनः स इति निर्दिशेदिति' सर्वत्र क्रियानुषङ्गी भविष्यतीति ॥ ५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अदेशं** यत्र ऋणिकगमनं संभाव्यते तथा एकान्तादि। तथा उक्त्वा देशादि पश्चान्न मयैतदुक्तमित्यपह्नुते तथा **अधरोत्तरान्** पूर्वोत्तरवाक्यानि स्वान्येव यानि तदर्थान् विपरीतान् विरुद्धान् **बुध्यते** ॥ ५३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अपदिश्येति असंभाव्यइति ब्रूहीत्यादि अदेश्यम्। यत्र देशेऽधमर्णस्य ऋणग्रहणकाले सर्वदावस्थानं न संभवतीति निर्दिश्य चादेशादिकं नैतन्मथा निर्दिष्टमित्य-पनयति यश्च पूर्वोक्तानर्थस्विर्थान्स्वोक्तान्विरुद्धान्वावगच्छति यश्च ममहस्तात्सुवर्णस्य पलमनेन गृहीतमिति निर्दिश्य मत्पुत्रहस्ताद्गृहीतमित्येवमादिना यः पुनरपसरति यश्च सम्यक्प्रतिज्ञातमर्थं कस्मात्वया रात्रावसाक्षिकं दत्तमित्येवमादिप्राड्विवाकेन पृष्टः सन्न समाधत्ते यश्च संभाषणानर्हनिर्जनादिदेशे साक्षिभिः सहान्योन्यं संभाषते यश्च भाषार्थस्थिरी-करणाय नितरामुच्यमानं प्राड्विवाकेन प्रश्ननेच्छेत् यश्च निष्पतेत् उक्तांश्च व्यवहारा-न्पुराऽनाख्याय यथा स्थानात्स्थानांतरं गच्छेत् यश्च ब्रूहीत्युक्तो न किंचिद्ब्रवीति उक्तसाध्यं न प्रमाणेन प्रतिपादयति, पूर्वंसाधनमपरं साध्यं तद्योन जानाति, असाधनमेव साधनत्वेन निर्दिशति, असाध्यानेव नानेन शशशृंगधनुर्देवमित्यादिना व्यत्ययेत् निर्दिशति।

(४) **राघवानन्दः**। किंच अदेश्यादिषड्भिश्श्लोकैरधमोत्तमर्णयोः पराजयहेतूनाह। **अदेश्यं** उत्तमर्णादृणग्रहणकाले तद्देशावर्तिनमपि साक्षित्वेनोपदिशतिवदत्युत्तमर्णः। तथाः- **निर्दिश्य** देशादिस्वरूपं पुनर्मया नोक्तभित्यपलपति। अर्थानधरोत्तरान् किं तद्वस्त्विति पृष्टः पूर्वोत्तरविकलान् **विगीतान्** संख्यादिना स्वोक्तविरोधान्नावबुध्यते न जानाति **उत्तमर्ण** इति शेषः ॥ ५३ ॥

(५) **नन्दनः**। हीनलक्षणं पञ्चभिः श्लोकैराह **अदेयं यश्चेति**। **अदेयं** दानादान-योरयोग्यं देशकालादिकं निर्दिश्यापह्नुते नैवं मयोक्तमिति निर्दिष्टापह्नुते। **विगीताद्वि-**इतिपन्नान् स हीयत इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ५३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। पराजितस्य लक्षणमाह चतुर्भिः **अदेश्यमिति यः** अधमर्णः **अदेश्यं** असाक्षिकं **दिशति** कथयति। **च** पुनः **अदेश्यं** असाक्षिकं **निर्दिश्य** कथयित्वा **अपह्नुते** निह्नुते **च** पुनः **अधरोत्तरानर्थान्** पूर्वापरानर्थान् कार्याणि **विगीतान्** विरुद्धान् **नावबुध्यते** न जानाति ॥ ५३ ॥

(७) **मणिरामः**। यश्चअर्थीअदेश्यमित्यादि प्रकारेणअर्थसाधनं कर्तुर्नशक्नोतिस तस्मादर्थात् साध्यादर्थात् हीयते नतद्द्रव्य-श्लोके प्राप्नोतीतिचार्थेनान्वयः। श्लोकचतुष्टय-विवरणं यथा। अदेश्यं असाक्षिणंदिशति। ममसाक्षीनास्तीतिवदतिसः। यश्च निर्दिश्य। पह्नुते साक्ष्यादिकमस्तीति प्रथमत उक्तंमया नोक्तमिति पुनर्वदतिसोपि। **यश्च निर्दिश्य** अधरोत्तरानर्थान् विगीतान् विरुद्धान् नावबुध्यते। मयापूर्वकिमुक्तम् कथं किं वदामीत्यज्ञात्वैव। पूर्वोक्तविरुद्धंवदति सोऽपि॥ ५३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। अदेशं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नवीति चेति। अपदिश्येति। असंभाव्येति। ब्रूहीति। अभियोक्ता दिशेदित्युक्तं तत्र योऽर्थी तथाविधं देशमपह्नवादिकं निर्दिशति यत्र दानग्रहणे न संभाव्येते अधमर्णस्य वा तदानीं तत्रापस्थानं संभवतीति यश्चादे-शादिकं निर्दिश्य न तन्मया निर्दिष्टमित्येवं पश्चादपजानीते यो वा पूर्वं पश्चादुक्तानर्थान् परस्परविरुद्धान्नावगच्छति यश्चानेन मम हस्तात्सुवर्णं गृहीतमित्येवं निर्देष्टव्यं निर्दिश्य एतत्पत्रेण गृहीतमित्येवमादिना पुनरपसरति यो वा प्रतिज्ञाकालोपन्यस्तमर्थं कस्मात्पुनस्तथा रात्र्यादौ दानग्रहणं कृतमित्येवमादिरूपेण पूर्वपक्षविस्तारकाले प्राड्विवाकेन सम्यक् पृष्टः सन्नन्तर्धत्ते यश्च संभाषणानर्हे उपह्वरादौ देशे साक्षिभिः परस्परं भाषते यश्च साक्षिप्रश्नं क्रियमाणं नो गच्छति वा सभातः प्रतिवादिसंनिहित हठादुत्प्लुत्य गच्छति यथास्मिन्पूर्वपक्षे किं ब्रूहीत्युक्त उत्तरं न ब्रूयात यो वा प्रतिज्ञातं साक्षिभिःर्न विभावयेत् पूर्वं वा साक्षिगतं न जानीयात् स्वगतस्वयञ्चाधरोत्तराणि व्यक्तत्वात्स तस्माद्व्यवहाराद्धीयते ॥ ५३ ॥

(९) **भारुचिः**। अदेश्यं ग्रहीतुर्यश्च दिशति अदेश्यं निर्दिश्याहृते च यः देशं देश्यं वा। यश्चाधरोत्तरानर्थान् देशादन्यानपि कालद्रव्यरूपसंख्यान्विगीतान् पूर्वोत्तरविरुद्धान् नावबुद्धचते, यो देहीत्यनन्तरमिति निर्दिशेतिवक्ष्यत्यर्थिनमितरंमनितरंवा ॥ ५३ ॥

अपदिश्यापदेश्यं च पुनर्यस्त्वपधावति।
सम्यक्प्रणिहितंचार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥५४॥

(१) **मेधातिथिः**। **एवापदेशः**। तमपदिश्य कथयित्वा **पुनः** पश्चादपधावत्यपसरति–'नैतौ देशकालौ मम निश्चितौ'। यावत्सुदेशकालोऽवधारयति तावदयं मह्यमिति' पश्चाद्ब्रवीति। सोऽपि तस्मादर्थाद्धीयते।

सम्यक् प्रणिहितं चार्थमनाकुलं निश्चितमुक्तं तदा पृच्छ्यते तदाऽनेनोक्तं तत्र किं ब्रवीषि केन वा प्रमाणेन स्वपक्षं साधयसीति पृष्टो न संधत्ते कथान्तरं प्रस्तौति–'विचारा-वसानेन किल मे पराजयो भवतीति कालमुपक्षिपामीति'–तस्यापि पराजय एव। अथवा-

ऽपदेशो व्याजस्तमपदिश्योपन्यस्य योऽपसरत्यधुना मे महती पीडा समुत्पन्ना न शक्नोमि प्रतिवक्तुमलीकादिना वा प्रस्थितः सोऽपि हीयते ।। ५४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तथा बहुविधं **अपदिश्य** उक्ता पुनः स्वयमेवावधारणादय-मेवात्र हेतुर्ग्राह्यइति। प्रणिहितं विचारितम् ।। ५४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **अपेति**। देश्य एवोपदेश्यस्तमपदिश्योक्त्वा **अपधावति** पलायते। पुनर्वदति मद्धस्तात्सुवर्णंगृहीतमित्युक्त्वा मत्पुत्रहस्ताद्गृहीतमितिवा सोऽपि तस्मा-दर्थात्प्रहीयतइत्यनुवादः। अपिच सम्यक्प्रणिहितं कस्मात्त्वयेदमपहसितमितिप्राड्विवाकेन **पृष्टः सन् नाभिनन्दति** न समाधत्ते प्रमाणोपन्यासपुरःसरम् ।। ५४ ।।

(५) **नन्दनः।** **अपदेश्यमपदिश्य** वक्तव्यमुक्त्वा तत्साधने यः **पुनरपधावति** अपसरति। पूर्वंस्वयमुपन्यस्तंसदस्यैः सम्यक्प्रणिहितमवधृतमर्थं तैः पृष्टः **सन्नाभिनन्दति** नसम्यकृतया-बुद्धमिति वदतिसोऽपि हीयत इति संबन्धः ।। ५४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अपदिश्यापदेश्यं कार्याकार्यं न जानाति वाच्यावाच्यंवा न जानाति। **पुनः यः पुनः धावति** स्थानात्स्थानान्तरं गच्छति सम्य**क्प्रणिहितमर्थं** सम्यक्-प्रकारेणदत्तंद्रव्यं पृष्टः **सन्नाभिनंदति** न कथयति ।। ५४ ।।

(७) **मणिरामः।** यश्चअपदेश्यं-मम हस्तात्सुवर्णस्य पलमनेनगृहीतमिति निर्दिष्टम् **अपदेश्य** कथयित्वामत्पुत्रहस्ताद्गृहीतमित्यादिना पुनः अपधावति। अपसरतिसोपि। यश्च **सम्यक् प्रणिहितं** सम्यक् प्रतिज्ञातं अर्थं त्वयारात्रौकथमसाक्षिकं दत्तमिति प्राड्विवाकेन पृष्टः सन् न अभिनंदति न समाधत्तेसोपि ।। ५४ ।।

(९) **भारुचिः।** अपदिश्यापदेशं वा पुनर्यस्त्वपधावति। अन्यथा ब्रवीति। अनेन मम हिरण्यं गृहीतं इत्यपदिश्य पक्षान्तरे पुत्रं भृत्यं वा निर्दिशति। कस्मिंश्चित् काले देशे वा व्यवहारस्त्वया कृत इति। यदेवमादि पृच्छता राज्ञा प्राड्विवाकेन वा तत्सम्यक् पृष्टः नाभिनन्दति, माभूदिति विचारणया परमार्थदर्शनम् ।। ५४ ।।

असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथः ।।
निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ।। ५५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** असंभाषणार्हे **देशे** गह्वरादौ **साक्षिभिः** सह **संभाषत** एकाकी तद्भेदाशङ्कया **निरुच्यमानं** पृच्छ्यमानं निरूप्यमाणं वा **प्रश्नं** विचारवस्तु नेच्छति— किंचिद्राजकार्यमुद्दिश्य राजपुत्रामात्याद्यनुग्रहेण च काललाभं करोति। **यश्चापि निष्पतेत्।** वक्ष्यमाणमेव क्रियापदं 'स हीयत' इति। यदेवोक्तं 'पुनर्यस्त्वपधावतीति' स एवार्थः 'यश्चापि निष्पतेदिति'। पुनर्वचने प्रयोजकमुक्तम्। अत्यन्तपौनरुक्त्यं मा भूदिति कश्चिद्विशेष आश्रयितव्यः ।। ५५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। असंभाष्ये** संभाषानर्हे देशे एकान्तादौ। स्वकीयं **प्रश्नं** परेण निरुच्यमानमाकलय्य नेच्छेत्तदनिच्छाविभावकं कोलाहलादिकुर्यात्। **निष्पतेत्** सभातः पलायेत ।। ५५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यत्। **असंभाष्ये** संभाषानर्हे निर्जनादिदेशे **साक्षिभिः संभाषते**सोपि तस्मादर्थाद्धीनः। यश्चापि निरुच्यमानं प्राड्विवाकेन प्रश्नं नेच्छेदुत्तरंदातुम्। अथ च **निष्पतेत्** न युक्तं स्थातुमितिनिष्क्रामेत्सोऽपिहीनः। एतद्द्वयोः साधारणम् ॥ ५५ ॥

(५) **नन्दनः**। साक्षिभिरसंभाव्ये। मिथोदेशे रहस्य इति यावत्। निरुच्यमाननुसृत्य विकल्पेनोच्यमानम्। प्रश्नंपृष्टमर्थम्। नेच्छेन्नसंवदेत्। निष्पतेत्सदसोपसरेत्। सोपि हीयत इति संबन्धः ॥ ५५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। असंभाष्ये देशे** अवाच्ये देशे साक्षिभिर्मिथोयः **संभाषते। च** पुनः **निरुच्यमानं** वाच्यमानं प्रश्नं**दा नेच्छेत्** न कथयति। **च** पुनः यः **निष्पतेत्** पलायते ॥ ५५ ॥

(७) **मणिरामः।** यश्च **असंभाष्ये देशे** एकांते साक्षिभिः सहमिथः **संभाषते** सोपि। यश्चव्यवहारस्थिरीकरणाय प्राड्विवाकेननिरुच्यमानप्रश्नं नेछेत् न शृणुयात् सोपि। यश्च **निष्पतेत्** विवादनिर्णयमकृत्वैव देशांतरं गछेत् सोपि ॥ ५५ ॥

(९) **भारुचिः**। असम्भाव्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मिथः, निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत्। सभातोऽन्यत्रोपह्वरे एकाकी साक्षिभिः सह सम्भाषते मिथः असावपि साक्षिभेदाशङ्कया जीयते। साक्षिणश्च पृच्छ्यमानान्नेच्छति केनचिद् याजेन व्यवहारगतेनैव राजतन्त्रोऽनुग्रहप्रदर्शनेन वा साक्षिप्रश्नकाले कार्यान्तरव्यासङ्गेन केनचिद्व्यवहारस्थानान्निष्पत्तिः राजोपकारप्रदर्शनेन वेत्युक्तं तस्मादर्थात्स हीयत इत्येवं वक्ष्यति ॥ ५५ ॥

ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तं च न विभावयेत् ॥
न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात्स हीयते ॥५६॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तार्थ एव श्लोकोऽयं श्लोकान्तरैर्दृश्यते। पुनर्वचने च प्रयोजनमुक्तम्—'बहुकृत्वोऽपि पथ्यं वेदितव्यमिति'। अक्षरार्थस्त्वर्थिना निःशेषिते पूर्वपक्षे प्रतिवादी 'ब्रूह्यस्मिन्वस्तुनीति' पृष्टो यदि न ब्रूयात्पुनः पुनः पृच्छ्यमानोऽपि। यो हि सम्यगुत्तराभावान्मिथ्योत्तरवादित्वादमुनैव मे पराजयो भवति तूष्णींभूतस्य तु मे संशय एव पराजये इत्यनया बुद्ध्या नोत्तरं ददाति। सोऽपि हीयते। वक्ष्यति चात्र कालावच्छेदम् "न चेत्त्रिपक्षात्प्रब्रूयादिति" (५८)। सद्यो ह्याक्रुष्टस्य पूर्वपक्षार्थानवबोधादुत्तराप्रतिपत्तेर्युक्तं कालहरणम्। अत्र च दिवसैः पञ्चभिर्दशभिर्द्वादशभिर्वेषदोषवदतस्त्रिपक्षसमाप्तिः न त्वियन्तं कालं तूष्णींभाव एव। यश्चातोऽधिकः कालः—'संस्थितोऽपि कश्चित्संवत्सरप्रतीक्षेताप्रतिभायामिति' (गौतम १३/२८)—न युक्तमादर्तुं यतोऽप्रतिभा यदि प्रतीक्षाकारणं सा चेत् संवत्सरादूर्ध्वं भवतीति किंमित्यकारणम्। न चैष नियमः केनचित्प्रकारेणावगम्यतेऽप्रतिभावतः संवत्सरेण प्रतिभा भवतीति। तस्मात्तावन्त्येवाहान्युपेक्षा युक्ता यावद्भिः पूर्वपक्षार्थावधारणं भवत्युत्तरं च प्रतिभाति। एतच्चामुकस्य मन्दधियोप्येतावन्मात्रैरहोभिर्भवतीति नाधिकं कालमुपेक्षणीयम्। पूर्वपाक्षिकस्य तु तदहरेव स्वार्थविनिवेशनं युक्तम्। यत इदमेष मे धारयतीदं वाऽनेन ममापकृतमिति निश्चितं तस्य भवति। स्वेच्छया ह्यसौ प्रवर्तते। केवलं तस्मै स्वपक्षमावेदयते किमित्यनिश्चितः स्वार्थो भवति-

उत्तरपाक्षिकस्त्वविदितसंबन्धस्तदानीमेव राजपुरुषैरानीयमानः कथमिव स्वपरपक्षौ निश्चिनुयात्। पक्षद्वयनिरूपणं हि तदस्य तदानीमेवापतति। नान्यथोत्तरपाक्षिको भवति। तस्मात्पूर्वपाक्षिकस्य साध्ये वस्तुनि तदहः पूर्वपक्षसमाप्तिर्द्विदिवसलाभो वा। उभावपि चैतौ पक्षौ स्मृत्यन्तरपरिगृहीतौ। तथा ह्याह–"सुनिश्चितबलाधानः पूर्वपक्षो भवेत्सदा। दशाहं द्वादशाहं वा स्वपक्षं परिशोधयेत्॥" इति। तथेदमपरम् (याज्ञ. व्य. ७) "ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्।" सा तु संवत्सरपरीक्षा सा मूलासंभवादप्रमाणम्। न हि व्यवहारस्मृतावष्टकादिवद्वेदमूलता शक्यते वक्तुम्–अकार्यरूपत्वादर्थस्य। प्रमाणान्तरविषयत्वे च तदसंभवः प्रतिपादितः। एषाऽपि पूर्वपक्षोपेक्षा न सर्वत्र। यत उक्तम् (याज्ञ. व्य. १५)।

"साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्यये स्त्रियाम्।
विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः॥" इति।

साहसादौ हि चिरमुपेक्ष्यमाणेऽपरमाराध्नुयात्। अतः सद्यो विवादो विधीयते। न चात्रास्मृत्यादयोऽनुत्तरहेतवः संभवन्ति। साहसादिकारणं हि तदानीमेव राजानं वेदयेत्। तीव्रसंवेगता हि तत्र भवति। वस्त्राद्यपहारेण तदुपेक्षायां रागशङ्का भवति। साक्षिणस्तत्र यदृच्छया संनिहिता अपि भवन्ति। ते हि देशान्तरं गता नामजात्यादिभिर्न विज्ञायन्ते। ततः स्वाभाविकप्रमाणाभावः। किंच ऋणादानादिषु कदाचिदितरेतरं संदधते। न तत्र राज्ञो हस्तप्रक्षेपः। प्रायेण च संशुद्धौ नानुसृतिरुपयुज्यते तदा कियद्दत्तमिति। साहसकारी तु राज्ञाऽवश्यं निग्रहीतव्य इतरेण संधीयमानोऽपि। तस्मादृणादिषु कालहरणं साहसादिषु सद्य इति स्थितम्। तदुक्तम्–

"गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरपि।
ऋणादिषु हरेत्कालं कामं तत्त्वबुभुत्सया॥"

यदा संकुलः पूर्वपक्षोभवति तदा गहनत्वान्न शक्यते ग्रहीतुम्। अनाकुलो विलुप्तक्रमोऽपि गृहीतः प्रतिवचन काले महत्वान्न शक्यते सर्वेण स्मर्तुमिति स्मृत्यन्तरस्यार्थः।

उक्तं न च विभावयेत्। साध्यं वस्तु निर्दिश्य न साधयति साधनस्याभावात्, विपक्षे वा भावात्। **न च पूर्वापरं विद्यात्।** उक्तमेतत्। **तस्मादर्थाद्**व्यवहारवस्तुनः **स हीयते** पराजितो भवतीत्यर्थः॥ ५६॥

अपसाक्षित्वम्। एको लुब्धः स्वसाक्षी स्यादिति वक्ष्यति। अन्यः शूद्रः तस्य विधिप्रतिषेधात् पाक्षिकं साक्षित्वं गुणापेक्षया। अथवा चण्डालोऽन्त्यः तथा च वक्ष्यति–'स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्यु'रित्यशूद्रानभिधाया'न्त्यानामन्त्ययोनय' इति वर्णापशब्दमात्रं वा। विकलेन्द्रियः विसंज्ञात्वात् प्रतिषिद्धयते॥ ५६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। न ब्रूयात्** चिन्तयन्नेव तिष्ठेत्। **उक्तं** स्वोक्तं **न विभावयेत** न व्याकुर्यात्। नच **पूर्वापरं** एतत्प्राग्वाच्यमेतत्पश्चादिति **जानीयात्। तस्मात** प्रक्रान्तादर्थात्॥ ५६॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच। **ब्रूहीत्युक्तो न ब्रूयात्।** वदतोऽवश्यं पराजय इति तूष्णींतिष्ठेत्। **न विभावयेत्।** **पूर्वापरं** साध्यं **न विद्यात्** यथावस्तु न विजानीयात्। अर्थात् शशशृङ्गधनुर्भवतीतिसाध्यत्वेन निर्दिश्य **तस्मादर्थात्**व्यवहारवस्तुतो**हीयते** पराजितो भवतीति। एतदुत्तमर्णस्य ॥ ५६ ॥

(५) **नन्दनः। न विभावयेत्पूर्वापरं** न त्र विद्यात्। इदं **पूर्वमुक्त**मिति च **न विद्यात् हीयते** जीयते ॥ ५६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** त्वं **ब्रूहीत्युक्तः** सन्योन **ब्रूयात्।** च पुनः उक्तं स्ववचनं **नविभावयेत्।** च पुनः पूर्वापरं कार्यं योन विद्यात्सपुरुषस्तस्मादर्थाद्धीयते हीनो भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

(७) **मणिरामः।** उक्तं स्वोक्तं **न विभावयेत्** न प्रमाणेन प्रतिपादयेत् सोपि। यश्च **पूर्वापरं** पूर्वं साधनं अपरं साध्यमिति न विद्यात् न जानाति असाधनमेव साधनत्वेन निर्दिशति असाध्यमेव साध्यत्वेन निर्दिशति सोपि। तस्मादर्था**द्धीयत** इति सर्वत्रान्वेत्तीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

(९) **भारुचिः।** ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयात् प्रतिपतनकाले पराभवा.....भावयेत् साक्षिभिः। अभावाद्वातेषां विवक्षा सम्यग्दर्शनाद्वा न च पूर्वाप(रतो? रं) विद्यात् साक्षितातम्। अन्यत्र व्यवहारगतमुक्तमेव तस्मादर्थात् स हीयते ज्ञातारः सन्ति....कारणैरेतैर्हीनन्तमिति निर्दिशेत्। सर्वथा साक्षिभ्योऽन्यैः प्रतिज्ञातार्थप्रतिपादकैः कारणै (रपि रवि) भाव्यमाने वस्तुनि साक्षिणः शरण....णैर्यथोक्तैरसत्प्रत्ययवचनैर्हीनमित्येव निर्दिशेत्। अर्थिनमितरं वा उभयतः सम्भवात् पराजयहेतूनाम् ॥ ५६ ॥

ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ॥
धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमिति निर्दिशेत् ॥ ५७ ॥

(१) **मेधातिथिः। ज्ञातारः** साक्षिणः पुरुषा मम **सन्ती**त्युक्त्वा यदोच्यते कथ्यतामिति तदा तूष्णीक आस्ते–न तान्देशनामजातिर्भिविशेषणैः कथयति तदा **एतैः** प्रत्येकं पूर्वमुक्तै**कारणैरिह हीनोऽसौ** व्यवहाराद्भ्रष्ट इति। **धर्मस्थो** धर्माधिकरणस्थः प्राड्विवाको **निर्दिशेन्नि**श्चितं ब्रूयाज्जितोऽयमिति। यथैव विपक्षबाधकप्रमाणावृत्त्या पराजय एवं स्वपक्षसाधनाभावादपि। अभावनिश्चयश्च पुनः पुनरवसरेऽनुपन्यासात्कारणान्तरस्य चानुपन्यासेऽभावादिति। **ज्ञातार** इति तृन्नन्तमेव। तत्रेदमिति द्वितीयान्तं युज्यते। "खलर्थतृनामिति" (पा. सू. २/३/६९) षष्ठीनिषेधात्। **हीनं तमिति** द्वितीयान्तः पाठः। **इति** शब्दः प्रकारार्थो द्रष्टव्यः। एभिरुक्तैः प्रकारैरन्यैश्चैवंविधैर्हीनं तन्निर्दिशेत्। यदा तु वाक्यार्थपरामर्शः तदा हीनोऽसाविति पाठः। वाक्यार्थस्य कर्मत्वाद्द्वितीयाया अभावः। एते पराजयहेतवः। न त्वाकारेङ्गितादिवव्यभिचारिणः। यो हि पुनः पुनर्विचारावसरे न सन्निधीयते संनिहितो नोत्तरं प्रतिवक्ति तत्र निश्चितमिदं भवति नास्य जयहेतुरस्तीति। यदि च सर्वदैवानुत्तरवादिनं न पराजयेद्राजा ततो व्यवस्थाभङ्ग आपद्यते। पौर्वापर्यानवबोधस्त्विङ्गितादिवद्रष्टव्यः। **यः** सर्वकालं वाग्मी प्रगल्भः प्रतिपत्तिमांस्तस्येङ्गितादयोऽन्यथाभवतः पराजयहेतौ प्रमाणान्तरेणानिश्चितेऽपि लिङ्गदर्शनस्थानीया उपोद्वलका भवन्ति ॥ ५७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एतैः कारणैः पूर्वोक्तैर्हीनं पराजितं **निर्दिशेत्** कथयेत् ।। ५७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **साक्षिणो मम** विद्यन्तइत्युक्त्वा तान्निर्दिशेत्युक्तो योन निर्दिशति तं पूर्वोक्तैरेभिः कारणैर्धर्मस्थः प्राड्विवाकः पराजितंकथयेत्। ज्ञातारः सन्तिमेत्युक्त्वा इति वा पाठः। अत्रछान्दसमिकारस्य पररूपत्वम् ।। ५७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किं च **साक्षिण** इति। **ज्ञातार** इति पाठान्तरम्। **साक्षिणः सन्ति मे ममाप्यन्य**साक्षिण इति। मयान गृहीतमित्यर्थे तर्हि दिशानयेत्युक्तोनानयति। मेत्युक्तेत्यार्षः। **धर्मस्थः** प्राड्विवाकः कारणैरुक्तैः **हीनं** पराजितं **निर्दिशेत्** जानीयात्। तमपीत्यपिशब्दादधर्मणमपि ।। ५७ ।।

(५) **नन्दनः।** अविद्यमानलेख्यादिसाधनेऽर्थे **ज्ञातारः** साक्षिणः सन्तीत्युक्त्व **तान्** ज्ञातॄन्। **दिश** दर्शयेति सभ्यैरुक्तोऽनेन साक्ष्यनुदेशाख्येन हेतुना **धर्मस्थो** धर्मासनस्थः। प्रत्यर्थिदत्तोत्तरस्याभियोगस्याप्रतिवचने ।। ५७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। ज्ञातारः मे ज्ञातारः सन्ति इति उक्त्वा आदिश** कथय **धर्मस्थः** यः उक्तः सन् **नादिशेत्** नकथयेत् एतैः **कारणैस्**तमपि हीनंपराजितं निर्दिशेत्कथयेत् ।। ५७ ।।

(७) **मणिरामः। साक्षिण इति।** साक्षिणोऽत्र मम विद्यन्ते इत्युक्त्वा **ब्रूहि** तानित्युक्तो यस्मान्न ब्रूयात् तं पूर्वोक्तैरेभिः पराजयकारणैः धर्मनिर्णयप्रवृत्तः प्राड्विवाको जितोऽयमिति कथयेत् ।। ५७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अभियोक्ता** अर्थीसन् राजस्थानेनिवेद्य कथयित्वा पश्चाद्व्यवहार-दर्शनसमयेन **ब्रूयात्** सः गुरुव्यवहारे वध्यः लघुव्यवहारे दंडचश्च धर्मतः स्यात्। प्रत्यर्थी-पुनः चेत् यदि त्रिपक्षमध्ये न ब्रूयात् तदाधर्मत एव पराजितः स्यात् न तुछलेन ।। ५७ ।।

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्वध्यो दण्डयश्च धर्मतः ।।
न चेत्त्रिपक्षात्प्रब्रूयाद्धर्मं प्रति पराजितः ।। ५८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अभियोक्ताऽर्थी राजान्तिकं कश्चन गत्वा ब्रूयात्।
तदा निष्प्रयोजनाद्वन्ध्यो **दण्डयश्च।** दण्डबन्धने दण्डपरिमाणे च गुणवत्तां प्रत्यर्थिन आह्वानेन च हानिमपेक्ष्य कल्पनीयानि। अतस्तदहरेवार्थिना विवदितव्यम् प्रत्यर्थी तु ना **चेत्त्रिपक्षाद्ब्रूयादि**त्यर्थः तदा नासौ दण्डयो बन्धयितव्यो वा। किं तर्हीयता कालेनोत्तरे सत्यपराजित एव। **धर्मं प्रति।** धर्मत एवायं पराजयो न छलमित्यर्थः। **त्रिपक्षादिति** पात्रादिषु द्रष्टव्यस्तेनेकाराभावः। अर्थतत्त्वमस्य श्लोकस्यास्माभिः प्राङ्निरूपितम् ।। ५८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** नचेद्ब्रूयात् ज्ञातॄन् साक्षिणः ज्ञातृपदं प्रमाणपरम्। वध्य-स्ताडनादिना अभियुक्तेनाप्रमाणे वाच्ये विशेषमाह नचेदिति। त्रिपक्षादर्वाङ्नचेत्सा-क्षिणोब्रूयात्तदा **सः धर्मंप्रति** धर्मानपेक्ष्य **पराजितो भवत्यतो** वध्योदडचश्चेत्यर्थाज्जातम्।

(३) **कुल्लूकः।** योऽर्थीसन् राजस्थाने निवेद्य भाषायां न ब्रूयात्तदा विषयगौरवा-पेक्षया वध्योलघुनि विषये **दण्डयश्च धर्मतः** स्यात्प्रत्यर्थी पुनर्यदि पक्षत्रयमध्ये न ब्रूयात्तदा धर्मत एव पराजितः स्यात् न तु छलेन ।। ५८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **अभियोक्ता** अर्थीसन् राजस्थाने निवेद्य राजपुरुषमानीय व्यवहारास्पदं भाषांनब्रूयात्। वध्य इत्यादिविकल्पस्तु विषयगौरवाद्यपेक्षया। **त्रिपक्षात्पक्ष**त्रयमपि प्रत्यर्थी वा पुनर्न ब्रूयात् साक्षी वा न ब्रूयात् तदापराजित इति **सोपि दण्डार्हः** ॥ ५८ ॥

(५) **नन्दनः।** नन्दनः। अभियोक्तारं प्रति राज्ञः कर्त्तव्यमाह **अभियोक्ता न चेदिति।** प्रत्यर्थिदत्तोत्तरो**भियोक्ता** तत उत्तरं चेद्ब्रूयाद्वध्योर्हिस्यः। दण्ड्यो दण्डार्हः। **तदृणापेक्षया** विकल्पः। तत्र कालावधिरुत्तरार्द्धेनोक्तः। धर्मशब्दौ व्यवहारवचनौ ॥ ५८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अभियोक्ता उत्तमर्णः न ब्रूयात् स धर्मतोवध्योदण्ड्यश्च। प्रत्यर्थी-चेद्धर्मं प्रति त्रिपक्षान्न ब्रूयात्सपराजितो ज्ञेयः ॥ ५८ ॥

(७) **मणिरामः।** अभियोक्ता **न चेद्ब्रूयात्**। न लेखयेद्व्यवहारम्। राज्ञः स्वकार्य-निवेदनान्तरमेव तत्रायं बन्धनार्हो दण्डार्हश्च स्यात्। गुणवद्व्यवहारवस्त्वपेक्षया चैतयो-र्नियोगविकल्पसमुच्चयाः प्रकल्प्याः। च शब्दाद्वधदण्डवाग्दण्डचोरपि यथोक्तसामर्थ्यादत्र-सम्भवो विज्ञेयो गुणानतिक्रमेण धर्मतः पराजितस्य सोपधत्वात् कारणान्तरतः येन सुविभा वितार्थेन ह्यर्थिना भवितव्यम्। अथ केनचित् प्रमाकरणान्तरेणायमकुटिलो निरुपधत्वा द्विज्ञायते। अतो नायं वधदण्डादिः पदार्थः स्यात्। तथा चोक्तम्-धर्मं प्रति पराजितस्य नान्यथा प्रत्यर्थिनः। इदानीमर्थिकालादन्यः प्रतिवचनकालो निर्दिश्यते। न चेत् त्रिपक्षात् प्रब्रूयात् प्रतिब्रूयादित्यर्थः। अतो बध्यो दण्ड्यश्च धर्मतः धर्मं प्रति पराजितः सन् नेतरथे-त्युक्तम् ॥ ५८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अभियोक्तेति।** योऽर्थी सद्य एव पूर्वपक्षं न ब्रूयात् तदा धर्मव्यतिक्रमतारतम्यापेक्षया वधार्हो दण्डनीयश्च स्यात्। आक्षिप्तः पुनः पक्षत्रये यदि न ब्रूयात् तदा धर्मविषये पराजितोऽन्याय्य-प्रवृत्तत्वेनाधार्मिकत्वात् ॥ ५८ ॥

यो यावन्निह्नुवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ॥
तौ नृपेणह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुणं दमम् ॥५९॥

(१) **मेधातिथिः।** येन पञ्चसहस्राणि दत्तानीति प्रमाणान्तरान्निश्चितं–लेख्यादौ तु करणे 'दश'समारोपितानि–प्रमाणान्तरं संवत्सराख्यमिति निश्चित्येदमपश्यत्केवलेन लेख्यप्रमाणेन सर्वत्र प्रवर्तमानः–छलव्यवहारीति द्विगुणं दण्ड्यः। यस्य तु विस्मृत्याऽप्य-न्यथा प्रवृत्तिराशङ्क्यते तस्य दशकं शतम्। एवमितरस्यापि। न तु सर्वापह्नवे दशभाग एकदेशापह्नवे द्विगुणमिति। किन्तु शाठ्यादन्यथा प्रतिपाद्यमानौ द्विगुणं दण्ड्यौ। विस्मृतिदारिद्रयाभ्यां दण्डमुत्तरम्। **यो यावन्तमर्थमपह्नुवीता**पजानीतेऽधमर्णः **मिथ्या यावति** विपरीतं धनं **वदेदु**त्तमर्णः–तावुत्तमर्णाधमर्णाव**धर्मज्ञौ। तद्द्विगुणं दमम्।** तदित्य-पह्नुवमानधनपरामर्शः। यावदपह्नुतं ततो द्विगुणं दमो दण्डः। **अधर्मज्ञ**ग्रहणाच्च लिङ्गा न्निश्चितछलविषयोऽयं दण्ड इत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्यन्ताभिनिवेशादिप्रवृत्तौ दण्डमाह **यो यावदिति।** **निह्नुवीत प्रत्यर्थिशोधितं मयेत्यादि। मिथ्या वदेत्** नह्यधारयत इत्यर्थः ।। ५९ ।।

(३) **कुल्लूकः। यः** प्रत्यर्थी यत्परिमाणधनमपनयत्यर्थी वा यत्परिमाणधने **मिथ्या-वदति** तावधार्मिकावपह्नुतमिथ्योक्तधनाद्द्विगुणं **दण्डरूपं दापनीयौ।** अधर्मज्ञाविति वचना-त्ज्ञानपूर्वापह्नवमिथ्योक्तिविषयमिदम्। प्रमादादिनापलापमिथ्यानियोगापह्नवे द्विगुण-मिति शतदशमभागं वक्ष्यति ।। ५९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** उत्तमर्णाधिमर्णयोर्दण्डप्रकारमाह **यइति। यः** प्रत्यर्थी **यावद्धनं निह्नुवीत अर्थीवा यावति** परिमाणे **मिथ्या भाषते** तद्द्विगुणं तौ दण्ड्यावित्यन्वयः। दमंधनदण्डम् ।। ५९ ।।

(५) **नन्दनः।** विवादिनोर्मिथ्यावचने दण्डमाह **यो यावन्निह्नुवीतेति।** यः प्रतिवादी यावद्यावन्तमेकदेशं कृत्स्नंवार्थमपह्नुवीत। **यो** वादी यावत्येकदेशे कृत्स्ने वार्थे **मिथ्यावदेत्त-**द्द्विगुणं तिरोहितार्था **द्विगुणं दण्डं दाप्यौ** दण्डत्वेन दाप्यौ। अपि शब्दात्तिरोहितमर्थं च ।। ५९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यः** अधमर्णः **यावन्निह्नुवीतार्थं** अर्थीवा **यावति मिथ्या** वदेत्ता-वद्धर्मज्ञौ नृपेण तस्मात्कारणात्तद्द्विगुणं दमंदाप्यौ दण्डनीयौ ।। ५९ ।।

(७) **मणिरामः।** नः प्रत्यर्थिनो वा अर्थी प्रत्यर्थी वा। तस्मादपह्नुतादभियोगाच्च मिथ्याभियोक्तारं निह्नवतं च सोपदेशं किञ्चित् प्रतिपाद्यमानं तद्द्विगुणं दापयेत् ।। ५९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** य इति। यः प्रत्यर्थी यत्परिमाणं धनमपजानीते यत्परिमाणं वा धनमर्थी मिथ्या कथयति अधर्मप्रवृत्तौ तस्मादपह्नुतान्मिथ्योक्ताच्च धनात् द्विगुणं दण्डार्थं दापनीयः। अधर्मज्ञाविति वचनादिदमत्यन्ताभिनिवेशादिप्रवृत्तविषयम्। अभिनिवेशे त्वपह्नवे तद्द्विगुणमपि दशकं शतं वक्ष्यति ।। ५९ ।।

(९) **भारुचिः।** तथा च व्याख्यातम्। इदानीमर्थिप्रत्यर्थिनोर्वचनकालनियमार्थमिद-मारभ्यते प्रत्यर्थी। यावति यत्परिमाणंधत्ते। मिथ्यावदति अर्थी। तौअर्थिप्रत्यर्थिनौ ।। ५९ ।।

अन्यानपिप्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् ।।
सम्यगर्थंसमाहर्तॄनमात्यान् सुपरीक्षितान् ।।६०।।

(१) **मेधातिथिः।** पृष्टोऽप्रयुक्तमात्मनः साधयितुमिच्छता। **साक्षिभिर्भाव्यो** विप्रतिपन्नः प्रतिपादयितव्यः। **त्र्यवरैः।** त्रय अवरे येषां तैस्त्र्यवरैः। अवरमपचया-शयमाह। यद्यत्यन्तं न्यूनास्तदा त्रयः स्युः। अन्यथा त्रिभ्य ऊर्ध्वम्। **नृपब्राह्मणसन्निधाविति।** 'ननु च तेषामेव यैर्न्यायः प्रारब्धस्तत्र तत्सन्निधान एव साक्षिप्रश्नः प्राप्तः। किमनेन नृपब्राह्मणसन्निधाविति।" नैवम्। प्रमाणपुरुषप्रेषणेनापि साक्षिप्रश्न उपपद्यत इति। साक्षात्प्रष्टव्य इति पुनर्वचनम् ।। ६० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पृष्टः प्राड्विवाकेन किंधारयसि नवेति। अपव्ययमानो-निह्नुवानः। कृतावस्थः कृतावस्थानः। त्रयोऽवरा अल्पीयांसोयेषांसाक्षिणांतैः॥ ६०॥

(३) **कुल्लूकः**। **धनार्थिनो**त्तमर्णेन राजपुरुषापकर्षं कृताव्हानः प्राङ्विवाकेन **पृष्टः** सन् यदा न धारयामीत्यपह्नुवानो भवति तदा नृपत्यधिकृत**ब्राह्मणसमक्षं त्र्यवरैः** साक्षिभिः त्रयोवरान्यूनायेषांतैरर्थिना भावनीयः॥ ६०॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **अपव्ययमानः** सन् पृष्टः प्राङ्विवाकेन **कृतावस्थः** राज पुरुषकृताव्हानः। **त्र्यवरैः** त्रयोऽवरान्यूनायेभ्यःसाक्षिभ्यः तैर्यथावत् तैर्वक्ष्यमाणविशेषण-विशिष्टैः साक्षिभिः **धनैषिणो**त्तमर्णेन भाव्यः ऋणवत्तया संभावनीयः **स ऋणं दाप्यः** इत्यध्याहार्यम्॥ ६०॥

(५) **नन्दनः**। वादिप्रतिज्ञातमर्थसभ्यैः **पृष्टस्तमर्थमपव्ययमानो**पह्नुवानः। **कृता वस्थो**यथा नापसरति तथा सभ्यैः **कृतावस्थानः** प्रतिवादी **धनैषिणा** वादिना त्र्यवरै-**साक्षिभिर्भा**वयितव्यः। प्रतिज्ञातार्थसाधनीयः॥ ६०॥

(६) **रामचन्द्रः**। **धनैषिणा** उत्तमर्णेन **पृष्टः**सन् **अपव्ययमानः** निह्नुवानः **कृतावस्थः** कृतपीडः **नृपब्राह्मणसन्निधौ** त्र्यवरैः साक्षिभिर्भवितव्यः॥ ६०॥

(७) **गोविन्दराजः**। **पृष्ट इति**। प्रत्यर्थी धनार्थिनोत्तमर्णेन कृतराजपुरुषकर्षणा-दिपरिभवः प्राङविवाकेन पृष्टो यदाऽवधारपुरुषकर्षणादिपरिभवः प्राङविवाकेन पृष्टो यदाऽवधारयामीत्येवमपह्नवानो भवति तदा राजाऽधिकृतब्राह्मणसमक्षं यद्यत्यन्तन्यूनैस्ततः त्रिभिः साक्षिभिः तत्र धनार्थिना भावनीयः॥ ६०॥

(८) **मणिरामः**। **धनैषिणा** उत्तमर्णेन **कृतावस्थः** राजपुरुषद्वाराकृताह्वानः प्राङविवाकेन पृष्टः सन् यदा प्रत्यर्थी न धारयामीत्यपव्ययमानः निह्नवंकरोति तदाः नृपब्राह्मणसन्निधौ राजाधिकृतब्राह्मणसमक्षं अपरैः त्रयादिभिः **साक्षिभिःभाव्यः** विचारणीयः॥ ६१॥

(९) **भारुचिः**। साक्ष्युपलक्षणार्थमिदं प्रकरणमधुनोच्यतेएकस्य साक्षित्वे प्रतिषेधात् द्वयोरपि साक्षित्वं त्रित्वापवादाद् भविष्यति। न केवलं त्रयाणाम्॥ ६०॥

यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः॥
तादृशान्संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः॥ ६१॥

(१) **मेधातिथिः**। साक्षिलक्षणोपन्यासः श्लोकः। **यादृशाः साक्षिणो** यज्जातीया यद्गुणयुक्ताश्च **धनिभि**रुत्तमर्णै**र्व्यवहारेषु** धनप्रयोगादिषु कर्तव्यास्**तादृशान्**वक्ष्यमाणेन कथ-यिष्यामि। **यथा च ऋतं** सत्यं **वाच्यं** वक्तव्यं पृष्टैः सद्भिस्तैः—पूर्वाह्णे इत्यादि—तमपि प्रकारं वक्ष्यामीति॥ ६१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यथा यादृक्शपथादिकृत्वा। **ऋतं** सत्यम् ॥ ६१ ॥

(३) **कुल्लूकः। धनिभिरु**त्तमर्णादिभिः ऋणादानादिव्यवहारेषु यथाविधाः साक्षिणः कर्तव्यास्तथाविधान्वदिष्यामि यथा च तैरपिसत्यं वक्तव्यं तमपि प्रकारं **वक्ष्यामि** ॥ ६१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** साक्षिण इत्युक्तं तल्लक्षणमाह **यादृशा इति द्वाभ्याम्। व्यवहारे**ष्वृणादिषु **साक्षित्वेन कार्याः। ऋतं** सत्यं **वाच्यं** साक्षिभिर्यथेति **तं च संप्रवक्ष्यामी**त्यन्वयः ॥ ६१ ॥

(५) **नन्दनः। धनिभि**र्व्यवहारिभिः। **तैः** साक्षिभिः। **यथा** ऋतं वाच्यं तथा **च** वक्ष्यामीति ॥ ६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** साक्षिस्वरूपमाह **तैः** साक्षिभिः यथा **ऋतं सत्यं वाच्यम्** ॥ ६१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। या इति।** यथाविधाः साक्षिण ऋणादानादिव्यवहारेषु उत्तमर्णादिभिः कर्तव्याः तथाविधान्कथयिष्यामि यथा च तैः सत्यं कर्तव्यं तमपि प्रकारमभिधास्यामि ॥ ६१ ॥

(९) **भारुचिः।** धनव्यवहारे च साक्षिणं। लक्षणमुच्यमानमन्येष्वपि व्यवहारेषु कार्यसामान्यात् अविरोधाच्चेत्थं भूता एव प्रतीयेरन् ॥ ६१ ॥

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ॥
अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** कृतदारपरिग्रहा **गृहिणः।** गृहशब्दो दारेषु वर्तते। ते हि स्वकलत्रपरिभवभयान्न कूटमाचरन्ति। आत्मनि केचिन्निरपेक्षा अपि भवन्ति। अन्यदेशान्तरगमनेनात्मानं रक्षयिष्याम इहैव च क्वचिद्गुप्ता भविष्यामो धनं मित्रं वाऽर्जयाम इत्यनया बुद्ध्या, अनृतमपि वदन्ति। कुटुम्बिनस्तु स्वकुटुम्बभयात् 'क्व वाऽत्मानं न परिरक्षिष्याम' इति दूरं कृत्वा कुटुम्बस्य सापेक्षतया राजदण्डभयान्नान्यथा प्रवर्तन्ते। **पुत्रिण इति।** पुत्रस्नेहात्पुत्रिणः। अपुत्रदारश्च साक्षिप्रश्नकाले साध्वाचारोऽपि कदाचिन्न सन्निहितो भवति। स हि नैकस्मिन् देशे आस्थानवान् भवति। एवं **मौला अपि** व्याख्येयाः। मौला जानपदास्तद्देशाभिजनाः। ते हि स्वजनज्ञातिमध्ये पापभीरुतया न मिथ्या वदन्ति। 'मूलं' प्रतिष्ठा—सा येषामस्ति ते **मौलाः।** अर्थकथनमेतत्। तद्धितस्तु भवार्थ एव कर्तव्यः। यो हि यत्र भवः सोऽपि तस्यास्तीत्यविरुद्धम्। **क्षत्रविट्शूद्रयोनयः।** न ब्राह्मणः। सर्वदा ह्यस्याध्ययनाध्यापने विहिते, अन्वहं वाऽग्निहोत्रहोमः। तत्र दूरस्थे राजनि धर्मोपरोधोऽस्य माभूदित्यसौ न कर्तव्यतयोपादीयते। यदृच्छयाऽवगतार्थस्तु साक्ष्यन्तराभावे गरीयसि कार्ये मुख्यतमः स साक्षी। तथा च "ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेदिति" साक्षिप्रश्नो भविष्यति (८८)। योनिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। क्षत्रं योनिरुत्पत्तिः कारणमस्यासौ 'क्षत्रयोनिः' क्षत्रियजातीय इत्यर्थः। क्षत्राद्वा योनिर्जन्मास्येति पञ्चमीति योगविभागात्समासोऽप्युक्तः। अर्थिना यदोक्तं भवन्त्येते मम साक्षिणः तदा साक्षिकर्मणि योग्या भवन्ति। ये तु स्वयमागत्य

साक्ष्यं ददति न ते साक्षिणः। **अनापदि**। 'आपत्' साक्ष्यन्तराभाव इति केचित्। तदयुक्तम्। विसंवादकत्वमसाक्षित्वे कारणम्। तत्संवादकान्तराभावे नापैति। न वयं ब्रूमः—प्रतिषिद्ध-साक्षिभावा विद्यामानानृताभिधानहेतवोऽर्थसंबन्ध्यादयो वाऽस्यामवस्थायां प्रतिप्रसूयन्ते —किं तर्हि येषां कदाचिदाहूयमानानां धर्मविरोधो भवति श्रोत्रियादीनां तेषामविद्यमानेष्व-न्येष्वनुभूतार्थानामिदं प्रत्यनुज्ञानं न पुनरनृतानाम्॥ ६२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मौलास्तद्ग्रामे** परंपरयानिवसन्तः। **अर्थ्युक्ताः** अर्थिनोक्ताः न स्वयमेव साक्ष्येऽहमिति वादिनः॥ ६२॥

(३) **कुल्लूकः**। कृतदारपरिग्रहाः पुत्रवन्तः तद्देशजाः क्षत्रियशूद्रवैश्यजातीयाः अर्थिनिर्दिष्टाः सन्तः साक्षित्वयोग्या भवन्ति ते हि कृतपरिकरपुत्रभयातद्देशवासिनाविरोधाच्च नान्यथा वदन्ति ननु ये केचिदृणादानादिव्यवहारेषु साक्षिणः स्युः। आपदि तु वाग्दण्डपारुष्य-स्त्रीसंग्रहणादिषूक्तव्यतिरिक्ताः साक्षिणो भवन्ति॥ ६२॥

(४) **राघवानन्दः**। **मौलास्तद्देशजाः** **अर्थ्युक्ता** अर्थिना उभयेनोक्ताः अत्रार्थे यूयं साक्षिण इति तादृशाः साक्ष्यमर्हन्ति दातुमिति शेषः। आपत्कालो वक्ष्यमाणः॥ ६२॥

(५) **नन्दनः**। गृहिणो भार्यावन्तः। **मौलाः** कुलश्रेणीप्रधानभूताः। **अर्थ्युक्ता** अर्थिना कार्यकाले सर्वेषु वर्णेषु रक्षित्वेन भाविताः॥ ६२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **गृहिण इति**। साक्षी श्रवणाद्दर्शनाद्भवति। ते साक्षिणः कीदृशाः **गृहिणः** गृहस्थाः **पुत्रिणः** **मौलाः** वंशपरंपरायाताः ग्रामनिवासिनः **क्षत्रविट्शूद्रयोनयः** **अर्थ्युक्ताः** अर्थिना उक्ताः **अनापदि साक्षित्वमर्हन्ति आपदि** कदाचित् प्रापयेत्॥ ६२॥

(७) **मणिरामः**। **मौलाः** तद्देशजाः। **अर्थ्युक्ताः** अर्थिना आनीताः न तु ये केचित् ऋणादिव्यवहारे साक्षिणः स्युः। **अनापदि**। एतदृशाः आपदितु उक्तव्यतिरिक्ता इत्यर्थः॥ ६२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गृहिण इति**। गृहस्थाः पुत्रवन्तः तद्देशाभिजनाः क्षत्रियवैश्य शूद्रजातीया अर्थिनिर्दिष्टाः सन्तः साक्षित्वयोग्या भवन्ति। तेऽपि गृहादिपरिभवभयान्ना-न्यथा ब्रुवते। ननु ये केचिदृणादानादनपेक्षे व्यवहारे वाग्दण्डपारुष्यादौ पुनः साक्षेप उक्त-गृहादिव्यतिरिक्ता अपि भवन्ति॥ ६२॥

(९) **भारुचिः**। श्रोत्रियस्य साक्षित्वे प्रतिषेधात् ब्राह्मणस्याश्रोत्रियस्यास्ति साक्षि-त्वमिति गम्यते। अन्त्यजस्य प्रतिषेधाद्धि नोत्कृष्टानामपि शूद्राणां ग्रहणं प्रतीयते॥ ६२॥

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः॥
सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत्॥ ६३॥

(१) **मेधातिथिः**। **आप्ता** अविसंवादका यथादृष्टार्थवादिनः येषां लोको विप्रल-म्भकत्वं न संभावयति—धर्मानुष्ठानपरा ये ख्याताः। **सर्वधर्मविद** श्रौतं स्मार्तमाचारनिरूढं च सर्वं धर्मम्—इह नरकः फलमिह स्वर्ग इत्येवं निरवशेषं—जानन्ति ते ह्यनृताभिधाने नरकं

पश्यन्तो बिभ्यति। **अलुब्धा** उदारसत्वा न स्वल्पं धनं बहु मन्यन्ते। एकैकस्य समस्तानि सर्वाणि विशेषणानि—साक्षिक्रियायां गुणभूतत्वाद्गुणे च साहित्यस्य विवक्षितत्वात्। **सर्वेषु वर्णेष्विति।** सर्वकार्येषु न जातिनियमोऽस्तीत्युक्तं भवति। यत्पुनर्जातिव्यवस्थावचनं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः। तदेतदुक्तं भवति। सर्वैः कार्यिभिः सर्वे वर्णा यथासंभवं साक्षिणः कर्तव्याः। **कार्येषु** ऋणादानादिषु। यथोक्तलक्षणात् **विपरीतांस्तु वर्जयेत्।** यद्यपि विशिष्टेष्वभिहितेषु तद्विपरीतानां प्रसङ्ग एव नास्ति तथापि लौकिकोऽयं पर्युदासः। प्रायेण हि लौकिका अन्यं विधायान्यं तद्विपरीतं निषेधयन्ति। तथा च भवन्ति वक्तारः—'क्रिया हि द्रव्यं विनमयति नाद्रव्यमिति'। किंचाविसंवादकत्वमिह प्रधानं साक्षिलक्षणम् तच्च न विधिमुखेन शक्यावसानम्, किन्तु विसंवादकरणभावमुखेन। न ह्यविसंवादकत्वं प्रत्यक्ष-दृश्यम्। तद्धि यथार्थाभिधानम्। श्रोत्रग्राह्यो च वस्तुनि कुतः प्रत्यक्षा यथार्थनिश्चयः। प्रत्यक्षत्वे हि नैव साक्ष्यवगमोऽन्विष्यते। न च सर्वत्र परोक्षे वस्तुनि शब्दावगम्ये प्रमाणा-न्तरसंवादसंभवः। तस्माद्यानि भूयस्त्वेन मिथ्याभिधानकरणतया दृष्टानि तदभाव-निश्चयेनाविसंवादकत्वमनुमीयते। अतस्तत्प्रदर्शनार्थोऽयमुपक्रमो **विपरीतांस्तु वर्जये-दिति** ॥ ६३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। आप्ताः** यथादृष्टवादितया गृहीतसंवादाः तथा **सर्वविदः अलुब्धाश्च** निश्चिताः आप्तत्वेऽपि कार्याः॥ ६३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** क्षत्रविट्शूद्रयोनय इत्युक्तत्वात्ततो ब्राह्मणपरिग्रहार्थं सर्वेषु वर्णेष्वि-त्यभिधानं सर्ववर्णेषु मध्ये ये यथार्थावगतवादिनः सर्वधर्मज्ञालोभरहिताः ते साक्षिणः कर्त्तव्याः उक्तविपरीतांश्चवर्ज्जयेत्॥ ६३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच, **आप्ता** यथावगतवादिनः। **सर्वधर्मविदो** मन्वादिधर्म-शास्त्रविदः। **अलुब्धा** इति च्छेदः॥ ६३ ॥

(५) **नन्दनः। कार्याः** कार्येषु **आप्ता** धर्मनिश्चये प्रधानभूताः। **अलुब्धाः** राग-द्वेषरहिताः। **सर्वेषु धर्मेषु** विद्वांसः। सर्वेषु विद्यमानावर्णविशेषानपेक्षयेति यावत्॥ ६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः। सर्वेषु वर्णेषु** चतुर्षु सर्वेषु कार्येषु **साक्षिणः। कार्याः** कीदृशाः ? **आप्ताः** गृहीतसंवादाः। पुनः कीदृशाः ? **सर्वधर्मविदः** अलुब्धाः। ब्राह्मणस्य ब्राह्मणाः क्षत्रियस्य क्षत्रियाः, एवमग्रे॥ ६३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। आप्ता इति।** सर्ववर्णानां व्यवहारेष्वसंवादिनः सर्वधर्म शास्त्रज्ञा लोभरहिताः साक्षिणः कार्याः। एतद्विपरीतान् पुनर्वर्जयेदित्यर्थः। सिद्धस्य तु शब्दाभिधानं दण्डार्थम्॥ ६३ ॥

नार्थसंबन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ॥
न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्ता न दूषिताः ॥ ६४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** तानीमानि संभाव्यमानमिथ्याभिधानकरणत्वेन पठचन्ते। तत्रा**र्थसम्बन्धिन** उत्तमर्णाधमर्णाद्याः। उत्तमर्णा ह्यधमर्णवचनेन पराजीयमानास्तदानी-

मेव रोषावेशवशतः स्तंभयन्ति धनं प्रत्यादातुमधमर्णम्। अतोऽसौ सन्निहितधनिकचित्त मनुवर्तमानः तदनुगुणं वक्तुं शक्नोति। तस्मादसौ न साक्षी। उत्तमर्णोऽपि निर्धनेऽधमर्णे-व्यवहारजयाच्च धनप्राप्तौ मह्यमयं प्रतिदास्यतीत्यनया बुद्ध्या कदाचित्तत्पक्षानुगुणं वक्तीति सोऽप्यसाक्षी। अथवाऽर्थः प्रयोजनं यस्य साक्षिणो विवादिभ्यां किंचित्प्रयोजनं साध्यं, तेन वा तयो; स उपकारगन्धान्न साक्षी। यो वा व्यवहारगतेनार्थेन समानफलः। इत्येवंप्रकारार्थ**सम्बन्धिनः**। **आप्ता** मित्रबान्धवतया कार्याभ्यन्तराः पितृव्यमातुलादयः। **सहायाः** प्रतिभूप्रभृतयः। **वैरिणः** प्रसिद्धाः। **दृष्टदोषा** अन्यत्र कृतकौटसाक्ष्याः। अन्यद्वा प्रतिषिद्धमाचरतिवन्तः। **व्याध्यार्ता** रोगपीडिताः। न पुनरीषद्रोगिण इत्यार्त्तग्रह-णम्। पीडितस्य हि क्रोधविस्मृत्यादयो मिथ्या वचने संभाव्यन्ते। **दूषिताः** पातकिनोऽ-भ्यस्तोपपातकाश्च। दृष्टदोषग्रहणं तु तेषामेव कृतनिग्रहाणां परिग्रहार्थम्। ते हि राजनि वृत्तदण्डा ग्राहितविनयत्वान्न संप्रति 'दूषिता' भवन्ति॥ ६४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अर्थसंबंधिन**स्तज्जयफलभागिनः। **आप्ताः** स्निग्धाः स्वस्य परस्य वा असाधारण्येन। **सहायाः** भृत्याः वक्तुः। **दृष्टदोषाः** दृष्टसाक्ष्यमिथ्याभिधानाः। **दूषिताः** अभिशस्ताः॥ ६४॥

(३) **कुल्लूकः**। ऋणाद्यर्थ**संबंन्धिनो**ऽधमर्णाद्याः **आप्ता** मित्राणि सहायास्तत्परि-चारकाः शत्रवः स्थानान्तरावगतकौटसाक्ष्याः रोगपीडिता महापातकादिदूषिताः **साक्षिणोन कर्तव्याः**। लोभरागद्वेषस्मृतिभ्रंशादीनामन्यथाभिधानहेतूनांसंभवात्॥ ६४॥

(४) **राघवानन्दः**। विपरीतान्वर्जयेदित्युक्ततानाह **नेतिचतुर्भिः**। **अर्थसंबंधिनः** ऋणाद्यर्थसंबंधिनः। **आप्ताः** पुत्रादयः। **दृष्टदोषाः** कूटसाक्षिणः। **न व्याध्यार्ताः** कुष्ठा-द्याक्रान्ताः। **दूषिताः** महापातकादिना॥ ६४॥

(५) **नन्दनः। अर्थसंबन्धिनो** वादिप्रतिवादिनोरन्यतरेण कृतोपकाराः। **आप्ता** एकतरस्मिन्पक्षे स्निग्धाः। **सहायाः** सहचारिणः। **दृष्टदोषाः** पूर्वकौटसाक्ष्यादिकृत-दूषिताः। अभिशस्ताः॥ ६४॥

(६) **रामचन्द्रः**। निषिद्धानाह **नेति**। **अर्थिसंबधिनोन कार्याः**। **आप्ताः** शक्ता न। **अर्थिसंबंधिसहायाः** न। **वैरिणः** सहायानकार्याः। **दृष्टदोषाः** कुष्ठाद्यपस्मारसहितान कर्तव्याः। **व्याध्यार्ता न** कर्तव्याः। **दूषिताः** अभिशस्ता न **कार्याः**॥ ६४॥

(७) **मणिरामः**। **न दूषिताः** महापातकादिदूषिताः॥ ६४॥

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः सर्वकर्मविदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत्। विपरीतांस्तु वर्जयेदित्यर्थसिद्धस्याप्यनुवादो वाक्यस्वाभाव्यादादरार्थः। सर्ववर्णग्रहणा-च्चात्र ब्राह्मणस्यापि साक्षित्वं प्रतीयते। श्रोत्रियस्य प्रतिषेधादितरस्य॥

(८) **गोविन्दराजः**। **नेति**। साक्षिणो भयलोभरागद्वेषस्मृतिभ्रंशादिनान्यायाभि-धानाशङ्कायां न कार्याः। ऋणाधमर्णसम्बन्धिमित्रवैरकृतकौटसाक्षिव्याधिमूर्च्छितमहा-व्याधिका दूषिता न कार्याः॥ ६४॥

(९) **भारुचिः।** अन्यस्मिन् व्यवहारे कूटसाक्षित्वेन तेहि स्मृतिपरिमाणादुभयत्र नस्युः। निमित्तेन च प्रतिषेधादनातुरो व्याधितोऽपि स्यात्। पातकोपपातकाभिशंसाद्दूषितोऽपि-न स्यात्॥ ६४॥

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ॥
न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः॥ ६५॥

(१) **मेधातिथिः।** **कारुकाः** शिल्पोपजीविनः सूपकारायस्कारादयः। **कुशीलवाः** नटनर्तकगायनाद्याः। **श्रोत्रियो** वेदपाठकः। यस्त्वध्ययनतत्परः स इह गृह्यते। अथवा श्रोत्रियत्वं कर्मानुष्ठानोपलक्षणार्थम्। तेनानुष्ठानपरस्य तद्विरोधतया प्रतिषेधः। **लिङ्गस्थो ब्रह्मचारी।** परिव्राजकपाखण्डलिङ्गधारिणस्तु कुशास्त्रवर्तित्वादेवाप्राप्ताः। **सङ्गेभ्यो विनिर्गता** वेदसंन्यासिनो गृहस्थाः। 'सङ्गः' अभ्यासतो विषयोपभोगः; दृष्टार्थकर्मारम्भो वा॥ ६५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** न नृपतिः तस्य। बहुव्यासक्तत्वेनाऽस्मरणात्। एवं **कारुकः।** शिल्पी। **कुशीलवो** नटः। **श्रोत्रियो** वेदाध्ययनपरः। **लिङ्गस्थः** परिव्राजकादिः। **संगनिर्गतः** सर्वदैकान्तसेवनादिशीलः॥ ६५॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रभुत्वात्साक्षिधर्मेण प्रष्टुमयोग्यत्वान्न राजा **साक्षी कार्यः।** **कारुः** सूपकारादिः **कुशीलवो**नटादिः तयोः स्वकर्मव्यग्रत्वात्। प्रायेण धनलोभत्त्वाच्चासाक्षित्वम्। श्रोत्रियोप्यध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मव्यग्रतया न साक्षी। लिङ्गस्थो ब्रह्मचारी सङ्गनिर्गतः परिव्राजकः तयोरपिस्वकर्मव्यग्रत्वाद्ब्रह्मनिष्ठत्वाच्चासाक्षित्वम्। श्रोत्रियग्रहणादध्ययना-ग्निहोत्रादिव्यग्रेतरब्राह्मणस्यानिषेधः॥ ६५॥

(४) **राघवानन्दः।** एतेषट् न साक्षिणइत्याह **नेति।** **कारुकुशीलवावुक्तौ।** **राजादी** नांस्वस्वकर्मव्यग्रतया अस्थिरचित्तत्वात्। न श्रोत्रियः अध्यापनाध्ययनाग्निहोत्रव्यग्रत्वात्। **संगेभ्योविनिर्गतः** संन्यासीति केचित्। **कुटुम्बबहिष्कृतः** मण्डलाच्च बहिष्कृत इति। वा लिङ्गस्थपदेन संन्यासिनोग्रहणात्॥ ६५॥

(५) **नन्दनः।** राज्ञः साक्षित्वे शपथादिना लाघवं संभवेदिति राज्ञःप्रतिषेधः। **कारुः** कर्मकरोरजकादिः। **कुशीलवो**गायकः। परिकरभूतत्वात्तयोर्नृपसदस्याह्वाने पर-कार्यविरोधः स्यादिति प्रतिषेधः। श्रोत्रियादीनांत्रयाणामाह्वाने धर्मपीडास्यादिति प्रतिषेधः। न पुनरेषामसत्यवचनत्वात्। **लिङ्गस्थः** संन्यासी। **सङ्गेभ्योविनिर्गतो**विरक्तः॥ ६५॥

(६) **रामचन्द्रः।** **नृपतिः** राजा **साक्षी न कार्यः।** **कारुकः** कारकर्ता **कुशीलवौ** कुत्सितं शीलं यस्य स कुशीलः। **न लिङ्गस्थः सङ्गेभ्योविनिर्गतः** संन्यासी **न कार्यः**॥ ६५॥

(७) **मणिरामः।** **न कारुः** सूपकारादिः। **कुशीलवो**नटादिः **लिंगस्थोचारी।** ब्रह्मचारी **सङ्गेभ्योविनिर्गतः** संन्यासी॥ ६५॥

(८) **गोविन्दराजः। न साक्षीति।** राजानन्तत्वाद् व्यवहारदृष्टत्वाच्च शास्त्र-धर्मेण च प्रष्टुमशक्यत्वान्न साक्षी कार्यः। सूपकारनटादयश्च वेदसंन्यासिनो गृहस्था एते धर्मपरा न कार्याः नटादयश्च प्रायेणार्थपराः स्वकर्मग्रस्ताश्च व्यग्राश्च ते न कार्याः। श्रोत्रियब्रह्मचारितापसभिक्षवश्च लिङ्गस्थाः सङ्गवर्जिता न कार्याः । श्रोत्रियग्रहणाद-ध्ययनानुष्ठानरहितस्य ब्राह्मणस्य न निषेधः ।। ६५ ।।

(९) **भारुचिः।** नृपतेः साक्षित्वप्रतिषेधः सत्यविभावनेऽपि तस्य (च ? प) क्षपरि-ग्रहाशङ्कया अवचनेन च परिक्षयो जानपदानाम्। अथवा समानदेशस्य राज्ञः अवश्यत्वात् प्रतिषेधः। अथवा व्यवहारद्रष्टृ राज्ञः साक्षित्वमयुक्तम् कारका नित्यव्यापृताः। कुशीलवा नित्यप्रेषिताः सर्वजनपदसम्बन्धेन वा तेषामनृताशङ्कया तत्प्रत्यवायदर्शन. . .श्रोत्रियस्य धर्मोपरोधशङ्कया तदानयनपीडशङ्कया च एतेन लिङगस्थो व्याख्यातः। अथ तु सोपधः सुतरां तस्य प्रतिषेधो युक्तः। नृप. . .क्षत्रियत्वान्नयापराभिः ।। ६५ ।।

नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ।। ६६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **अध्यधीन**शब्दोऽत्यन्तपरतंत्रगर्भदासादौ रुढचा वर्तते। अन्ये तु तुल्यसंहितत्वादध्याधीन इति पठन्ति। 'अध्याधीनो' बन्धकीकृतः। **वक्तव्यो**ऽनुशास्यः शिष्यपुत्रादि; आचार्याधीनत्वात्। अथवा कुष्ठादिना कुत्सितकायः। **दस्युः** भृतिदासः वैतनिकः। 'स ह्युपादासयति' कर्माणीति नैरुक्ते निरुक्तः। तस्य च दिवसभृतत्वान्नात्य-न्तपारतन्त्र्यमस्तीति पृथगुपदेशः क्रियते। कर्मजीवनत्वापत्तौ तथा विधानां जीविकोच्छेदः लघुवृत्तित्वाच्च लोभादिसंभवेनाप्रत्ययितता?पि। चौरस्य तु शब्दान्तरोपादानान्न दस्यु-ग्रहणेन ग्रहणम्। कठिनहृदयो वा **दस्युः** क्रूरचेष्टः। **विकर्मकृ**च्छास्त्रविरुद्धं यः कर्म करोति। यथा ब्राह्मणः क्षत्रियवृत्तिं वैश्यो वेत्यादि। **वृद्धो** वयःपरिणामादसंस्मृतिः। **शिशुर्बा**लो-ऽप्राप्तव्यवहारः। **एकः।** त्र्यवरग्रहणेनैकस्याप्राप्तेः प्रतिषेधो द्वयोः कस्यांचिदवस्थाया-मभ्यनुज्ञानार्थः। यथा त्रिहस्ताचारोपपत्रे। 'यद्यपि तत्र तृतीयलेखको न भवति तथापि लेखनमात्रस्य व्यापारो न साक्षित्व इति' कस्यचिदियमाशङ्का स्यात्। **अन्त्यो** बर्बरचाण्डा-लादिः—स्ववर्गादन्यत्र। शूद्रयोनित्वेन प्राप्तस्य प्रतिषेधः। **विकलेन्द्रियो**ऽन्धबधिरादिः— शरीरपीडयोपलब्धिविकलत्वाच्च ।। ६६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अध्यधीनो**ऽन्यस्य गर्भदासः। **वक्तव्यो** दुराचारत्वादिना गर्हितः। **दस्युर्घा**तकः। **विकर्मकृत्** सूनादिः। **नैक इति।** अभावे द्वयोरपि ग्रहणम्। **अन्त्यो**ऽन्त्यजः।। ६६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **अध्यधीनो**त्यन्तपरतन्त्रो गर्भदासोन **वक्तव्यो** विहित कर्मत्यागा-ल्लोकविगर्हितः। **दस्युः** क्रूरकर्मा न चौरो नापि तस्करइति वक्ष्यमाणत्वात्। विकर्म-कृन्निषिद्धकर्मकारी एतेषांरागद्वेषादिसंभवात्। **न वृद्धः** प्रायेण स्मृतिभ्रंशसंभवात्। न बालोऽप्राप्त व्यवहारत्वात्। नैकोविनाशप्रवासशङ्कया तस्य त्र्यवरैरितिविधानात्।

अर्थप्रतिषेधसिद्धौ कस्याञ्चिदवस्थायां द्वयोरभ्यनुज्ञानार्थं निषेधवचनम्। **अन्त्यश्चां**-डालादिः धर्मानभिज्ञातत्वात्। **विकलेन्द्रियः** उपलब्धिवैकल्यान्नसाक्षीकार्यः।। ६६।।

(४) **राघवानन्दः।** एते सप्तदश न साक्षिणइत्याह **नेति द्वाभ्याम्। अध्यधीनः** अत्यन्तपरतन्त्रः। **गर्भदासो**विचित्तत्वात्। **वक्तव्ये** सर्वलोकविगर्हितः **वृद्धो**ऽत्यन्तवयसा। **अन्त्यश्चा**ण्डालादिः। **विकलेन्द्रियः** बाधिर्यादियुक्तः।। ६६ ।।

(५) **नन्दनः।** अध्यधीनोत्यन्तपरतन्त्रः **गर्भदास** इति केचित्। वक्तव्यो निन्द्यः। **दस्यु**र्हीनजातिः। अध्यधीनादीनामसाक्षित्वे कारणं सत्यवाचक नियमाभावः। पूर्वसाक्षिणां-त्र्यवरमुक्तं अत्रैकत्वं प्रतिषिद्धं तेनायमर्थो गम्यते त्र्यधिकत्वमुत्तमः पक्षः। **त्र्यवरत्व**मध्यमः। द्वित्वमधमः। नकदाचिदप्येकमिति।। ६६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अध्यधीनो न गर्भदासः अत्यन्ताधीनः वक्तव्यः** शिष्यपुत्रादिर्न-कार्याः। **दस्यु**र्घातकोवा**विकर्म**कृत्। नवृद्धः न भृतिदासः नान्त्यः अन्त्यः शूद्रचाण्डालः ।। ६६ ।।

(७) **मणिरामः। अध्यधीनः** अत्यंतपरतंत्रः गर्भदासः। **वक्तव्यः** लोकबहिष्कृतः। **दस्युः** क्रूरकर्मा **अत्यः** चांडालादिः ।। ६६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नाध्यधीन इति।** अध्यधीनो गर्भदासोऽत्यन्तपरत्वान्नकार्यः। न वक्तव्य सर्वकर्मदोषाद्गर्हणीयः यः कुत्सादितरत एव वचनादिदस्युर्भृतक सत्युपदास इति कर्माणीति नैरुक्तात्सोऽपि पारतन्त्र्यान्न कार्यः। तस्करस्य तथाऽभिधास्यमानत्वात्प्रति-षिद्धकर्मकृदनास्वासात् न वृद्धोऽतिक्रान्त व्यवहारकत्वात्। न शिशुः अव्यवहारकरत्वात्। एकोऽपि न नाश प्रवासाऽशङ्कया तस्य त्र्यवरैरिति निषेधसिद्धौ कस्याञ्चिदवस्थायां द्वयोरभ्यनुज्ञानार्थवचनम्। अन्त्यश्चाण्डालादिः धर्मानभिज्ञत्वात्। विकलेन्द्रिय उप लब्धिवैकल्यात्।। ६६ ।।

(९) **भारुचिः।** अध्यधीनो गर्भदासः। अत्यन्त·····पीसि वक्तव्योऽङ्गव्यसनः कुष्ठचादिश्च स च जात्यन्तरे दोषाशङ्कया। एवं कर्मविशेषेणेति वक्ष्यति। दस्युर्दास-उपसादयति कर्माणि क्षपयतीति···नदस्युस्तस्करः। न विकर्मकृत् अधार्मिकत्वात्। वृद्धशिश्वोरतीताप्राप्तव्यवहारत्वात् प्रतिषेधः एकस्यसाक्षित्वप्रतिषेध (स्त्य ? स्त्व) परै-रिति सिद्धा। यत ए······ एकस्यापि (विशेषेधात्? विप्रतिषेधात्? निषेधात्) पाक्षि(कम? कः) पूर्वश्लोकः। अयं पुनः प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थः एवं च सति यथा (स्त्रिया? स्त्या) दिनां सादृश्याभावेऽप्यसदृशा एव क्वचिद् भवन्ति। एवं बालादीनाम्।। ६६ ।।

नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।।
न श्रमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः ।। ६७ ।।

(१) **मेधातिथिः। आर्तो** बन्धुधनादिनाशेन। **मत्तो** मद्यमदक्षीबः। अपस्मारगृहीत **उन्मत्तः** पिशाचकी। **क्षुत्तृष्णोपपीडितो** बुभुक्षापिपासाभ्यां व्यथितः। **श्रमः** कायचेष्टा-

धिक्येन दूराध्वगमनयुद्धादिनोत्पन्नस्तेनार्तः पीडितः। **कामः** स्त्रीसङ्गाभिलाषस्तेनाऽऽर्तः। विप्रलंभोऽत्यन्तसंयोगो द्वावपि तावत्प्रत्ययौ। चित्तोपप्लवात्तत्साधने च विप्रलंभाशङ्कया च। **क्रुद्धो**ऽन्यस्मिन्नपि बहुतरक्रोधः। स हि क्रोधेन व्याप्तचित्तत्वान्न यावदनुभवति नाप्यनुभूतं स्मरति। **तस्कर**श्चोरः। यद्यप्यसौ विकर्मकृत्तथाऽपि भेदोपादानाद्गोबलीवर्दन्यायो द्रष्टव्यः।। ६७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नार्त इति। एतेचार्तत्वादयः साक्षिकरणकाले दोषाः। आर्तःशोकादिना। मत्तोमद्यादिना। उन्मत्तोवातादिना। तस्करः साक्ष्यकाले दृष्टपरार्थापहारः।। ६७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। आर्तोबन्धुविनाशादिना मत्तोमद्यादिना उन्मत्तउत्क्षेपभूतावेशादिना क्षुधापिपासादिनापीडितः श्रमार्त्तोवर्त्मगमनादिना खिन्नः कामार्त्तउत्पन्नक्रोधः चौरश्च न साक्षी कार्य इति सर्वत्र संबध्यते। तत्रार्तादिर्बुद्धिवैकल्यात् चौरस्त्वधार्मिकत्वात् ।। ६७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। आर्तोधनपुत्रादिनाशेन। मत्तोमद्यादिना। उन्मत्तोवातुलः। श्रमार्तोभारोद्वहनादिना। तस्करः चोरः। वृद्धादिक्रुद्धान्तानां प्रायेण स्मृतिलोपात् आर्ताद्यष्टसु स्मृतिलोपः प्रसिद्धः।। ६७ ।।

(५) **नन्दनः**। आर्त्तः पुत्रशोकादिपीडितः ।। ६७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। नउन्मत्तोन ग्रहाभिभूतः ।। ६७ ।।

(७) **मणिरामः**। **मत्तः** मद्यादिना **उन्मत्तः** भ्रांतावेशादिना।। ६७ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **नार्त इति**। **आर्तो** बन्धुविनाशादिना **मत्तो** मद्यादिना **उन्मत्तो** भूताद्याविष्टः क्षुधा पिपासया चाक्रान्तः **श्रान्तो**ऽध्वगमनादिखिन्नः कामाक्रान्त अत्यन्तक्रोधबुद्धिवैकल्यात् न कार्याश्चौरा अधार्मिकत्वात् ।। ६७ ।।

(९) **भारुचिः**। **आर्तः** उपबन्धुविनाशादिना। एवं चोक्तव्याध्यार्तादिन्योऽयं। मत्तोन्मत्तौ प्रसिद्धौ क्षुत्तृष्णोपपीडितश्च। **क्रुद्धः** क्रोधनत्वादप्रत्ययवृत्तिः। **तस्करः**। गोबलीवर्दन्यायेन विकर्मकृत्। उपदेशाद्विज्ञेयः।। ६७ ।।

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः।
शूद्राश्चसन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः।। ६८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। यत्र पुमांसावर्थिप्रत्यर्थिनौ तत्र स्त्रीणां साक्ष्यं नास्ति यत्र तु स्त्रिया सह पुंसः कार्यं स्त्रीणामेव चेतरेतरं स्वल्पं तत्र भवन्त्येव स्त्रियः साक्षिण्यः न चार्यं नियमः स्त्रीणां स्त्रिय एव साक्ष्यं कुर्युर्न पुमांसः। केवलं पुंविषये व्यवहारे क्वचिदेव स्त्रीणां साक्ष्यं यतोऽस्थिरत्वादिति हेतुरूपात्तः। भवन्ति काश्चन स्त्रियो ब्रह्मवादिन्य इव सत्यवादिन्यः स्थिरबुद्धयश्च। **द्विजानां सदृशा द्विजाः**। यः प्रमाणतरो द्विजः स विसदृश शङ्कामानप्रमाणभावमपि दिशन्साक्ष्ये न श्रद्धेयवचनो भवति। यतस्तथाभूतेन प्रमाणभूत एव द्रष्टव्यः। स हि तस्य सदृशः। सदृशानां हि समानदेशस्थानमितरेतरकार्यज्ञत्वं च

संभाव्यते। इतरस्य तु तत्प्रदेश सन्निधिर्यत्नेन साध्यः। सदृशयोस्त्वौचित्यात्सिद्ध एव। वंशहीनस्य हीनगुणोऽपि सादृश्याद्ग्रहीतव्यः। न तूत्कृष्टगुणो न ग्रहीतव्यः। सादृश्यं जात्या शिल्पादिना वा गुणेन क्रियया वा श्रुताध्ययनादिकया समानशीलतया च। एतच्च नातिमहति कार्ये द्रष्टव्यम्। न हि हीनगुणेषु प्रत्ययितता निश्चीयते। **अन्त्यानां** चाण्डाल-श्वपचादीनां तादृशा **एवान्त्ययोनयः**। अन्ते भवा अन्त्या, सा योनिरुत्पत्तिकारणं येषामिति विग्रहः। प्रदर्शनं चैतत्। ये समाना जातिशिल्पशीलादिभिस्तेषामिहानुक्तानामपि वणिक्कारुकुशीलवादीनां—हेतोः स्वमानत्वात्॥ ६९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एतद्दोषविरहे चाण्डालादयोपि ग्राह्या इत्येतदर्थं **स्त्रीणा**-मित्यादिप्रतिषेधः। **द्विजा** ब्रह्मक्षत्रविशो**न्योन्यं कुर्युः**। **सदृशा इति** नोत्तमा नात्यधमा-इत्यर्थः। **सन्तो**ऽसंभावित दोषाः॥ ६८॥

(३) **कुल्लूकः**। स्त्रीणामन्योन्यव्यवहारे ऋणादानादौ स्त्रियः साक्षिण्यो भवन्ति। **द्विजानां** ब्राह्मणक्षत्रियविशां **सदृशाः** सजातीयाः **साक्षिणः स्युः**। एवं शूद्रा साधवः शूद्राणाम्। चाण्डालादीनां चाण्डालादयः **साक्षिणो** भवेयुः। एतच्च सजातीयसाक्ष्यभिधानमुक्त-लक्षणसजातीयसाक्षिसंभवेऽसंभवे विजातीया अपि साक्षिणो भवन्ति। अतएव **याज्ञवल्क्यः** (अस. ६९) 'यथा जातियथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः'॥ ६८॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तेषु प्रतिप्रसवतया व्यवस्थितिमाह **स्त्रीणामिति**। **कुर्युः** दद्युः। वर्णव्यवस्थितिमाह **द्विजानामिति**। **सन्तो** द्विजशुश्रूषादिरताः॥ ६८॥

(५) **नन्दनः**। बहुशुचयोऽपि च **स्त्रिय इति**। स्त्रीणां साक्षित्वस्य वक्ष्यमाणस्यायम-पवादः। **सदृशाः** सजातीयाः॥ ६८॥

(६) **रामचन्द्रः**। उक्तानाह **स्त्रीणामिति**। **द्विजानां सदृशा** सवर्णाः द्विजाः। **अन्त्यानां** अन्त्ययोनयः॥ ६८॥

(७) **मणिरामः**। **स्त्रीणां** परस्परऋणादानादौ न तु स्त्रीपुरुषयोर्व्यवहारे॥ ६८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **स्त्रीणामिति**। स्त्रीणां स्त्रियः साक्षिणो भवन्तीति अन्या-गोचररहस्यप्रायः स्त्रीकार्यविषयमिदम्। तत्र पुंसः साक्षित्वेको यस्मान्न गोचर इति नित्या-भिधानाशङ्का स्यात्। अन्यत्र ऋणादानादिव्यवहारे तासां पूर्वोक्ता एव साक्षिणो भवन्ती त्येव द्विजानामित्येवमादावपि द्रष्टव्यम्। द्विजानां ब्राह्मणादीनां समानजातिगुणा द्विजाः शूद्राणां साधवः शूद्राः चाण्डालादीनां तज्जातीया एव भवन्ति॥ ६८॥

(९) **भारुचिः**। अर्थव्यवहारेषु स्वस्थवृत्तयः आत्मनो जात्यादिसादृश्येन साक्षिणः स्युः। अर्थप्रयोक्तारो (अन्यो? अन्ये) वार्थसम्बन्धिनः। एवं च प्रदर्शनार्थत्वादस्य तापस-प्रव्रजितवणिक् (शीलव? कृषीवल) गोपालकादीनां सादृश्येन साक्षिणः स्युः। तथा च 'क्षत्रविट्शूद्र'क्षत्रविट्शूद्रयोनय' इति सामान्यनिर्देशोऽयं द्रष्टव्यः। अर्थव्यवहारे(ह्य?)
प्रव्रजितवणिक् (शीलव? कृषीवल) गोपालकादीनां सादृश्येन साक्षिणः स्युः। तथा 'क्षत्रविट्शूद्र'क्षत्रविट्शूद्रयोनय' इति सामान्यनिर्देशोऽयं द्रष्टव्यः। अर्थव्यवहारे(ह्य?)

"अनुभा(वि?वी) तु (यं: ? यः)कश्चित् कुर्यात् साक्ष्यं विवादिनाम् अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यैव चात्यये", अतिपातिनिकार्ये (तु?ऽन्तु) (वे ? वें) श्मादिष्वसदृशोऽपि साक्ष्यं कुर्यात्। तथा च सति "स्त्रियोऽप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा। शिष्येण बन्धुना वापिदासेन भृतकेन वा" सादृश्यापवादार्थः ।। ६८ ।।

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।
अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ।।६९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **अन्तर्वेश्मनि** यत्कार्यमतर्कितोपनतं वाग्दण्डपारुष्यसंग्रहस्तेय-साहसादिरूपम्, अरण्ये वा तादृशमेव, शरीरे च पीड्यमाने तत्काले दस्युभिरन्यैर्वा यतः कुत-श्चिद्गृहीतं, यो वा धननिमित्तं प्रतिभूत्वेन स्थापितः न च साक्षिणो लभ्यन्ते न वा तावत्काल प्रतिपालयन्ति, रहसि चोक्तो वार्ऽर्थमाददते अप्रकाशम्—तादृशे विषये **यः कश्जिदनुभावी** स साक्षित्वेन ग्रहीतव्यः। **अनुभावी** साक्षाद्दृष्ट्वा। **यः कश्चिदिति** न जातिनियमः, सदृशं च तदा नास्तीत्याह। **अन्तर्वेश्मनीति** विरलजनोपलक्षणार्थम्। तेन शून्यदेवतायतनादी-न्यपि विरलजनानि गृह्यन्ते। तथा **चारण्य**ग्रहणमस्यैवार्थस्य प्रदर्शनार्थम्। अन्ये तु **शरीरस्यापि चात्यय** इत्यन्यथा व्याख्यानयन्ति। कार्यशरीरस्यातिपाते यः कश्चित्साक्षी। यत्कार्यमनुष्ठीयमानमतिपतत्युत्तरकालमशक्यानुष्ठानं तत्र साक्षिणां जातिलिङ्गवयः— सादृश्यसंबन्धाभावादि नियमोनास्ति। एतदेवोत्तरेण दर्शयति ।। ६९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अनुभावी येन तत्कार्यं प्रसंगादप्यनुभूतम्। यः कश्चिद-धमोऽपि। अन्तर्वेश्मन्यरण्य इत्यसंभवत्पुरुषान्तरदेशोपलक्षणम्। **शरीरस्यात्यये** तत्सा-क्ष्यकरण तदैव यदि मृत्युस्तदापीत्यर्थः ।। ६९ ।।

(३) **कुल्लूकः। गृहाभ्यन्तरेऽरण्यादौ** वा चौरादिकृतोपद्रवे देहोपघाते वाऽऽतता-य्यादिकृते यः कश्चिदुपलभ्यते स वादिनोरेव साक्षी भवति नतु ऋणादानादिवदुक्तलक्ष-णोपेतः ।। ६९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** विवादे सत्युक्तविधजनासंभवे नृमात्रं साक्षीत्याह **अनुभावीति। अन्वगन्वक्षं** तत्र **भावी** वर्तमानः। **शरीरस्यात्यये** मृतौ **साक्ष्यं कुर्यात्** दद्यात् ।। ६९ ।।

(५) **नन्दनः।** यथोक्तगुणसाक्ष्यभावे **यः कश्चिदनुभाविता**पिसाक्षीत्याह **अनु-भाव्यपीति। अनुभावी** अर्थानुसन्धायी। यः कश्चित्सजातीयोऽपि। **अन्याये** पीडायाम् ।। ६९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यः कश्चित्** अनुभावी प्रसङ्गादपि येन तत्कार्यमनुभूतम्। **शरीरस्यापि अत्यये** नाशे उपस्थिते तस्य ।। ६९ ।।

(७) **मणिरामः। अंतर्वेश्मादौ** अरण्ये वा चौराद्युपद्रवे **शरीरस्यापि चात्यये** शस्त्रकृतक्षते तत्र उक्तसाक्ष्यमानात्। **अनुभावी** वृत्तांतज्ञः यः कश्चित् स एव साक्ष्यं कुर्यात् ।। ६९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अनुभावीति।** येन गृहाभ्यन्तरे रत्नादिचौरकृतोपद्रवे शरीरोपघाते चाततताय्यादिभिः क्रियमाणे ऋणादानादिस्वस्थकार्यवशाच्चोक्तसाक्षिसम्पादनाय शक्ते यः कश्चिदुपलब्धवान् स वादिनां साक्षी भवति ।। ६९ ।।

स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेणवा ।
शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ।। ७० ।।

(१) **मेधातिथिः। स्त्रियेति** लिङ्गव्यत्यय उक्तः। **बालेन स्थविरेण वेति** वयोव्यत्ययः। **शिष्येणे**त्यादिना संवन्धिनः प्रतिप्रसवः। एतच्च प्रदर्शनमेवं विधानं नियमानांव्यभिचाराय। तेन जातिसादृश्येऽपि नाद्रियेते। सुहृद्वैरिदृष्टदोषादयस्तु नेष्यन्ते। येषां किञ्चिदसत्याभिधानकरणत्वं दृष्टं नापि व्यापकं ते न प्रतिप्रसूयन्ते। येषां तु बहुव्यापकं क्वचिदेव गुणातिशयं चेत व्यभिचरेत्ततः क्वचिदेव तत्साक्षिणः। उक्तं च "एकः सहस्राल्लभ्येत न सौहृदान्न शाठ्यवात्। नार्थसंबन्धतो वाऽपि पुरुषोऽनृतमाचरेदिति ।।" असंभवेऽन्येषां साक्षिणां स्त्रियाऽपि कार्यम्। किम्? साक्ष्यमिति पूर्वश्लोकादनुषज्यते। **शिष्येणेति** मौखश्रौतसंबन्धप्रदर्शनार्थमेतत्। **बन्धुनेति** अहार्योत्पत्तिकायादिसंबन्धप्रतिप्रसवः। सत्यपि संबन्धत्वे यो नातिप्रत्यासन्नः स गृह्यते। तेन भ्रातृव्यमातुलश्वशुर्यादयो न साक्षिणः। तथाविधे हि बन्धुशब्दो रूढः। **दासेनेति** स्वस्वामिसंबन्ध उपलक्ष्यते। न स्वाम्युपाध्यायो याजकश्च सर्वविधे विषये साक्षिणः। **दासो** गर्भदासः। **भृतको** वैतनिकः। ननु चासामर्थ्याद्बालादयः साक्षित्वे निरस्ताः। न ह्येते साक्ष्यमवधारयितुं शक्नुवन्ति बुद्धेरस्थैर्यात्परिपाकादिभिर्दोषैस्तदादिप्रतिप्रसूयमानसमञ्जसमिति, न ह्यापदि शक्तिरस्याविर्भवति। यो हि ब्रूयात् 'न वा नवौदनः पक्तव्यः—सत्याग्नौ तु पक्तव्य इति' तादृगेतत्स्यात्। नैष दोषः एवमर्थमेवोत्तरश्लोक आरक्ष्यते ।। ७० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अस्यप्रपञ्चः **स्त्रियापीति। दासो**ऽगर्भदासः। **भृतकः** भृत्या परिक्रीतः ।। ७० ।।

(३) **कुल्लूकः।** तदेवोदाहरणात्स्पष्टयति **स्त्रियापीति।** अन्तर्वेश्मादावुक्तसाक्ष्यभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धुदासकर्मकरा अपि **साक्षिणः स्युः** ।। ७० ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच, **स्त्रियेति।** स्त्र्यादिसप्तभिः **कार्यं देयं** साक्ष्यमिति शेषः ।। ७० ।।

(५) **नन्दनः। असंभवे** यथोक्तगुणसाक्ष्यलाभे **कार्यं** साक्ष्यमिति शेषः। पूर्वं प्रतिषिद्धानां शिष्यादीनां सह पाठादिहचायोग्यत्वमनुमीयते ।। ७० ।।

(७) **मणिरामः।** एतदेवोदाहरणेन स्पष्टयति। **स्त्रियापीति** ।। ७० ।।

बालबृद्धातुरणां च साक्ष्येषु वदतांमृषा ॥
जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ॥ ७१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अयमस्यार्थः। नेहात्यन्ताप्राप्तनिबद्धभ्रान्तबुद्धचो बालादयो गृह्यन्ते येनारभ्योऽर्थ उपदिष्टः स्यात्। किन्तु ये शक्नुवन्त्यवधारयितुं न चातिस्थिरचेतस्तेभ्यः अनुज्ञायन्ते। तेषां वचनमनुमानेन परीक्ष्यम्। यदि संबद्धं वदन्ति न चस्खलन्ति न शङ्कयमानदोषेण केनचित्संगतास्ततः प्रमाणम्। तदाह तेषां **मृषा वदतामस्थिरां वाचं जानीयात्**। एतदुक्तं भवति वाचोऽस्थैर्येण मृषात्वं निश्चिनुयात्। तत्र वाचोऽस्थैर्यं पदानामितरेतरमसंगतिः, अस्फुटापरिपूर्णाक्षरत्वं च। एतच्च बालादीनामवस्थोपलक्षणार्थम्। ये च वयसा व्याधिना वाऽप्यवस्थामियंतो गता यदन्यद्विवक्षन्तोऽन्यदुच्चारयन्ति तच्चाव्यक्तं न ते साक्षिणः। एतत्प्रत्यक्षवेद्यमसाक्षित्वकारणम्। अन्यत्तु रागद्वेषधनलोभादिसाधारणमनुमानतः परीक्ष्यम्। तच्चोक्तमेव। **उत्सिक्तचेतसः** प्रकृत्यैवोपप्लुता अधीरधियः॥ ७१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। बालादिषु कर्तव्यविशेषमाह **बालेति**। तत्र मिथ्याभिधानव्यभिचर्यस्थिरत्वादिकं वाचः प्रतिसन्धेयम्। तदभावे तद्वचनेनाप्यर्थनिश्चयः संभवतीत्यर्थः। **उत्सिक्तमनसा**मस्थिरचेतसाम्॥ ७१॥

(३) **कुल्लूकः**। नन्वस्थिरबुद्धित्वादिना स्त्रीबालादीनां कथमत्रापि साक्षित्वमित्यत्राह **बालवृद्धेति**। **बालवृद्धव्याधिता**नामुपप्लुतमनसा च मत्तोन्मत्तादीनां साक्ष्येऽनृत **वदता**मस्थिरावाग्भवति। अतस्तामनुमानेन **जानीयात्**। यथोक्तम् वाग्भिर्विभावयेल्लिङ्गैरिति॥ ७१॥

(४) **राघवानन्दः**। बालादिसाक्षिषु प्रमाणान्तरं सहायं विधत्ते **बालेति**। **जानीयाद**नुमानादिना। **उत्सिक्तमनसां** कामाद्युपप्लुतमनसाम्॥ ७१॥

(५) **नन्दनः**। आपद्विषयसाक्षिपरिग्रहे राज्ञः कर्तव्यमाह **बालवृद्धातुरणान्त्विति**। सत्यासत्यरूपां वाचं राजा चिन्हैर्जानीयान्नोक्तिमात्रेण **परिगृह्णीयात्**। संख्यानां च गुणानां च साम्ये द्विजोत्तमान्परिगृह्णीयात्॥ ७१॥

(६) **रामचन्द्रः**। **साक्ष्यं** मृषा वदतां **उत्सिक्तमनसां** चञ्चलचित्तानां **वाचमस्थिरां जानीयात्**। **बालः** अप्राप्तव्यवहारः। वृद्धः अशीतिवर्षः वृद्धग्रहणं वचनानिषिद्धानामन्येषामपि॥ ७१॥

(७) **मणिरामः**। **उत्सिक्तमनसां** उपप्लुतमनसां। अतस्तादृशस्थले अनुमाने न स्वबुद्धया निश्चयं कुर्यादित्यर्थः॥ ७१॥

(८) **गोविन्दराजः**। नन्वस्थिरबुद्धित्वादिकारणावगमे स्त्र्यादीनां साक्ष्यं निषिद्धमतोऽत्रापि कथं तद्वचनान्निश्चय इत्यत आह **बालवृद्धातुराणामिति**। बालवृद्धव्याधितानां अप्लुतमनसां च मत्तोन्मत्तादीनां अनृतं वदतां अस्थिरा वाग्भवति अतस्तान्साक्ष्ये अनुमानेन बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैरिति जानीयात्॥ ७१॥

(९) **भारुचिः** । यत इदमनुमानं तद्विशुद्ध्यर्थमाह केन सत्यानृतवचनविभागार्थेनानुमानेन उक्तं च 'बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैरि'त्यादि । 'यथा नयत्यसृक्पातै'रिति च । एवं चानुमानोपदेश इहायमर्थो भवति । यदि यथोक्तानां साक्षिणामसम्भवे साहसादिषु प्रतिषिद्धा अपि साक्षिणो भवन्त्यनुमानेन विशोध्यन्ते अप्रतिषिद्धाश्च कदाचित् ।। ७१ ।।

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।।
वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ।। ७२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । 'सहो' बलं, तदाश्रित्य यत्क्रियते तत्**साहसम्** राजवाल्लभ्येन महापक्षतया स्वशरीरबलेन बलवदाश्रयेण वा यदकार्यकरणं तत्साहसम् । यथा वस्त्रपाटनाग्निदाहकेशछेदादि । अन्यत्प्रसिद्धम् । अत्र साक्षिणो न परीक्ष्याः । 'गृहिणः पुत्रिण इत्येवमादिरूपपरीक्षाऽत्र प्रतिषिध्यते । या तु व्यभिचारहेतुतया शङ्क्यते रागद्वेषधनलोभादिरूपां सा कर्तव्यैव । दृष्टमूलत्वादस्याः स्मृतेरित्युक्तम् ।। ७२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **न परीक्षेत** बालत्वादिना नत्यजेत् किंतु तत्र युक्तरीत्या स्थैर्यादिप्रतिसंधेयम् । ।। ७२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । गृहदाहादिषु साहसेष्वाचार्यस्त्रीसंग्रहणे वाग्दण्डपारुष्ये चगृहिण इत्युक्त साक्षिपरीक्षा न कार्या । स्त्रियाप्यसंभवे कार्य'मित्यस्यैवायमुदाहरण प्रपञ्चः ।। ७२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । साहसादिषु साक्षी न परीक्षणीय इत्याह **साहसेष्विति** । **साहसेषु** गृहदासादिषु । सहो बलं तेनायं भवतीति साहसः । **संग्रहणे** स्त्रीभोगादौ । **वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये** वाक्पारुष्ये धिगाद्युक्तौ दण्डपारुष्ये ताडनादौ साक्ष्यन्तराभावान्न **परीक्षेत** गृहिणः पुत्रिण इत्यादिधर्मेण ।। ७२ ।।

(५) **नन्दनः** । **संग्रहणं** परदारपरिग्रहः ।। ७२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **सर्वेषु** चतुर्विधेषु साहसेषु साक्षी कार्यः । चतुर्विधत्वमाह 'मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम । पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम् ।' ।। **च** पुनः **स्तेय**कर्मणि **संग्रहणेषु** रहसि क्रियमाणे संग्रामे धैर्यपारुष्यसाहसेषु साक्षिणः कार्याः, अत्र गुणरहिता साक्षिणो भवन्तीति भावः ।। ७२ ।।

(७) **मणिरामः** । **साहसेषु** गृहदाहादिषु । **संग्रहणे** आचार्यादिस्त्रीसंग्रहणे ।। ७२ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **साहसेष्विति** । वस्त्रपाटनाग्निदानादिसर्वेषुसाहसेषु चौर्यस्त्रीसंग्रहणवाग्दण्डपारुष्येषु च गृहस्थपुत्रधनादिना साक्षिणो न परीक्षेत । बालार्थसम्बन्धादीनां पुनरनुमानपरीक्षा न निषिध्यते । तथा सति नन्वनिश्चयभावः बालवृद्धातुराणाञ्चेत्यादेश्चोक्तत्वात् ।। ७२ ।।

(९) **भारुचिः** । वस्त्रपाटनोल्कादहनकोशच्छेदनादिष्वप्रत्ययकारी पुरुषः क्रोधचापलप्रभवेषु । स्तेयादीनि प्रसिद्धा(दि? नि) एवमादिषु न परीक्ष्येत साक्षिणम् । गृहिणः पुत्रिण इत्येवमादिना लक्षणेन अर्थसम्बन्धादिभिस्तु सामर्थ्यात्परीक्ष्या एव अनुमानेन च

प्रतिषिद्धा अपिसन्तः परीक्ष्या एव साक्षिणोऽनुमानतः। एवं चानुमानोपदेशोऽन्नार्थवान भवतीत्युक्तः। यत्र पुनः साक्षिणां समगुणानां विप्रतिपत्तिः ॥ ७२ ॥

बहुत्वं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ॥
समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यत्र भूमिभागादौ विप्रतिपत्तिर्द्वाभ्यां च भोगसाधने साक्षिणो निर्दिष्टाः। ते च केचिदर्थिनो भोगमाहुरपरे प्रत्यर्थिनः। तत्र बहूनां वचनं ग्राह्यम्। समसङ्ख्येषु तु ये गुणैरुत्कृष्टा बहुगुणा इत्यर्थः। एकेन वा गुणेन दृष्टपुरुषार्थोपकारिणा सातिशयेन युक्ताः। गुणवतां समगुणानां भेदे जातिरादर्तव्या। सर्वसाम्ये शपथः। अन्यद्वा तत्समानम्। **बहुत्वं परिगृह्णीयात्।** बहूनां वचनं प्रमाणीकुर्यात्। द्वैधं परस्पर विरुद्धार्थाविधानम् ॥ ७३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। बहुत्वमिति।** यद्यन्येऽन्यथा वदन्ति सद्विरोधेऽपि बहूनां वचो ग्राह्यमित्यर्थः। **द्विजोत्तमान्** ब्राह्मणान् ॥ ७३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** साक्षिणां परस्परविरुद्धानां बहुभिर्यदुक्तं तदेव निर्णयार्थत्वेन राजा **गृह्णीयात्।** समेषु तु विरुद्धार्थाभिधायिषु गुणवतः प्रमाणीकुर्यात्। गुणवतामेव विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान् **द्विजेषु ये उत्तमाः** क्रियावन्त इत्यर्थः। अत एव **बृहस्पतिः** गुणिद्वैधे क्रियायुक्ता इति ॥ ७३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** यत्र परस्परं साक्षिणां विरुद्धभाषितया द्वैधं तत्र बहुभिरुक्तं तत्र बहुभिरुक्तं ग्राह्यमित्याह **बहुत्वमिति। समेतु गुणोत्कृष्टान्** गुणाधिकान्। **द्विजोत्तमान्** विशिष्टगुणवतो विप्रान् सम्यञ्चो बहवश्चेति न्यायात् ॥ ७३ ॥

(५) **नन्दनः।** अर्थसाक्षिद्वैधे बलाबलमाह **बहुत्वमिति।** विवादिनोः साक्षित्वे द्वैधे साक्षिणां बहुत्वं **परिगृह्णीयात्** समेषु समसंख्येषु साक्षिषु ॥ ७३ ॥

(६) **रामचन्द्रः। नराधिपः साक्षिद्वैधे** विविधे साक्षिबहुत्वं **परिगृह्णीयात्। समेषु** तुल्येषु **गुणोत्कृष्टान्** ॥ ७३ ॥

(७) **मणिरामः। साक्षिद्वैधे** उभयत्र साक्षिसत्वे बहुत्वं यस्य बहवः साक्षिणः सजयी ॥ ७३ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** यत्रार्थिप्रत्यर्थिनः साक्षिणस्तत्र बहुत्वमिति। साक्षिणः सर्वेषु अधिगतानां परस्परविरुद्धभावे सति बहुभिः यदुक्तं तदेव निर्णयार्थत्वेन प्राड्विवाको गृह्णीयात्। समेषु तूभयोरुक्तवत्सु गुणवतः प्रमाणी कुर्यात्। गुणवतां विप्रतिपत्तावुभयत्र गुणवत्सुब्राह्मणान् प्रमाणी कुर्यात् ॥ ७३ ॥

(९) **भारुचिः।** समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणसाम्य द्विजोत्तमान् तत् विधिप्रतिपत्तावेष्वेवं न्यायः। अनुमानं यथोक्तं क्वचिच्च शपथाद्यपि वक्ष्यति। 'असाक्षिकेषु त्वर्थेषु शपथे नापि लम्भयेदि'ति। अपि च जागर्ति भगवान् धर्मः स बाह्येऽपि सति केनचित्कार-

णेनात्मानं दर्शयति। द्विजोत्तमानिति चेदलिङ्गं ब्राह्मणानां साक्षित्वे, तथा चोक्तम्—'आप्ता सर्वेषु वर्णेष्वि'ति। न चैत(मु?दु)क्तवर्णानुवादार्थं सर्वग्रहणम् किं तर्हि ब्राह्मणवर्णावबोधार्थम् तथा च कृत्वैवमादीनि लिङ्गानि श्रोत्रियप्रतिषेधश्च ।। ७३ ।।

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ।।
तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।।७४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। ननु च "अनुभावी तु यः कश्चित्" इत्यनेनोक्तमेवैतत्कथं चान्यथासिद्धिराशङ्कते येनेदमुच्यते दर्शनश्रवणाभ्यां साक्ष्यसिद्धिरिति। अत्रोच्यते। साक्षी व्यवहरिष्यता कर्तव्यः त्वं मे साक्षी भविष्यसि इत्युक्तम्। तत्र एवन्नोक्तः स न प्राप्नोति। एवमर्थमिदमुच्यते। यस्तत्र संनिहितः कथंचिदनुभविता त्वं स्मर्त्तुमर्हस्यावयोरमुमर्थमित्येवमनुक्तेऽपि भवत्येव साक्षी—**समक्षदर्शनात्सा**क्षादनुभावाच्छ्**रवणाच्च**। समक्षशब्दानुषङ्गः कर्तव्यः। यत्कुतश्चिदेकेन श्रूयते ततोऽन्येन तत्परंपराश्रुतं तेन परंपराश्रावी न साक्षी। यथैतेनेदमकार्यं कृतमिदमस्मै वा धारयतीति लोकप्रसिद्ध्याऽगतम्, न तु प्रमाणतः। तत्र समक्षदर्शनं साक्षादनुभवनमर्थविषयमृणप्रयोगदण्डपारुष्यादिसाक्षाद् दृष्टं चक्षुर्व्यापारेण वाक्पारुष्यं तथेदमस्मान्मया गृहीतमित्येवमादिविषयं शब्दश्रवणम्। यद्यपि दृशिरुपलब्धिमात्रवचनः तथापि वृत्तानुरोधितया श्रोत्रज्ञानं श्रवणं भेदेनोपात्तम्। एतावच्चात्र विवक्षितम्। प्रमाणतो येनानुभूत स साक्षी। समक्षशब्दग्रहणं प्रमाणशास्त्रोपलक्षणार्थम्। तेनानुमानादि नाऽप्यनुभूतमनुभूतमेव। अत आप्तागमाच्छ्रुतमप्रत्यक्षमपि प्रमाणम्। उत्तरस्तु श्लोकार्धोऽनुवाद एव। सत्यवचनस्य विहितत्वात् असत्यवादिनो धर्मार्थहानेश्च प्रमाणान्तरावगतत्वात् ।। ७४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **समक्षदर्शनात्** प्रत्यक्षतो दर्शनात्। **श्रवणा**दाप्तवचन संज्ञानात्। अर्थाहानिर्दण्डाभावात् ।। ७४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **गोविन्दराजस्तु** गुणवतां विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान् ब्राह्मणान्प्रमाणी कुर्यादित्याह **समक्षेति** चक्षुर्ग्राह्ये साक्षा**द्दर्शनात्**। श्रोत्रग्राह्ये **श्रवणात्साक्ष्यंसिध्यति**। तत्र साक्षी सत्यं **वदन्धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते**। सत्यवचनेन धर्मोपपत्तेर्दण्डाभावेऽर्थहान्यभावात् ।। ७४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **साक्ष्यं** हि यथा दृष्ट श्रुताभिधानमिति प्रकटयन्साक्षिपदस्य यौगिकत्वमाह **समक्षेति**। अक्षमत्रेन्द्रियमात्रंतेन। श्रुतदृष्टस्पृष्टेऽर्थे। **सत्यं** दृष्टादिप्रतिपादकं **ब्रुवन्** वधादि। **धर्मार्थाभ्यां धर्मतो न हीयते** स्वर्गतो न हीयते अर्थतो न हीयते **न श्रुतंदण्डं प्राप्नोति** श्रुतादिमत्त्वात् ।। ७४ ।।

(५) **नन्दनः**। साक्षिणां लक्षणं कर्तव्यं चाह **समक्षदर्शनादिति**। ।। ७४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। सार्धेनाह **तत्रेति**। तत्र सभायां **सत्यं ब्रुवन्** साक्षी **सधर्मार्थाभ्यां न** हीयते ।। ७४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। समक्षदर्शनादिति।** चक्षुर्ग्राह्ये साक्षाद्दर्शनात् श्रोत्रग्राह्ये च साक्षात् साक्ष्यं सिद्धयति तत्र साक्षी सत्यमभिवदन्धर्मार्थाभ्यां नमुच्यते सत्यवचनधर्मोत्पादाद्दण्डाभावः ।। ७४ ।।

(९) **भारुचिः।** दर्शनश्रवणाभ्यां साक्षित्वसिद्धिः न तु निबन्धनतः। अतोऽन्तरेणापि निबन्धनं साक्षी स्यादेव। एतावांस्तु साक्षिणो नियमः। निबन्द्धे(ना? वि) पृष्टेन सता सत्यं वक्तव्यमिति येन ।। ७४ ।।

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि ।।
अवाङ्नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ।।७५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** असत्याभिधाने साक्षिणां फलदर्शनार्थमिदम्। दृष्टश्रुतशब्दउपलब्धिपर्याय इत्युक्तम्। तस्मा**दन्य**दनुपलब्धम्। तच्चेद्ब्रवीति। **आर्याः** सभ्याः सम्यक्कारिणः। तेषां **संसदि** सभायाम् **अवाक्** अधोमुखः। **नरकं** याति यमयातनास्थानं गच्छति। **प्रेत्य** मृत्वा। **स्वर्गाच्च हीयते** भ्रश्यति। यदप्यनेन स्वर्गारोहणिकं कर्म कृतं तदपि कौटसाक्ष्यपापस्य गुरुत्वात्प्रतिबध्यते। न तु स्वर्गस्य कर्मणः पापेनान्येन नाशः। स्वफलविधित्वात् कर्मणामन्यत्र प्रायश्चित्तेभ्यः ।। ७५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विब्रुवन्** विशेषेण ब्रुवन्। नरकानुभवान्तेऽपि सुकृतनाशात् **स्वर्गाद्धीयते न स्वर्गं** प्राप्नोति ।। ७५ ।।

(३) **कुल्लूकः। साक्षी** दृष्टश्रुतादन्यादृशसाधुसभायां वदन्नधोमुखो **नरकं** गच्छति परलोके च कर्मान्तरजन्यस्वर्गरूपफलादानेन पापेन **हीयते**। ।। ७५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** उक्तवैपरीत्ये दण्डमाह **साक्षीति। विब्रुवन्** सुवर्णे रूप्यमिति विरुद्धप्रकारकं वा ब्रुवन्। **आर्यसंसदि** विद्वद्ब्राह्मणसभायाम्। **अवाङ्मुखः सन्नरकमभ्येति।** न केवलमेवमपितु **हीयते स्वर्गाच्च** तज्जनकशुभादृष्टस्यनरकेण प्रत्यन्तरितत्वात् स्वर्गहेतुधर्मनाशाद्वा ।। ७५ ।।

(५) **नन्दनः।** तत्र दर्शनश्रवणयोर्विपर्यये दोषमाह **साक्षी दृष्टश्रुतादिति**स्वर्गात्पुण्यान्तरार्जितात् ।। ७५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** साक्षी आर्यसंसदि दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन् अन्यथा ब्रुवन् अर्वाक्शिरा **नरकं एवैतिप्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते** ।। ७५ ।।

(७) **मणिरामः। अवाङ्नरकं** अधोमुखनरकं ।। ७५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। साक्षीति।** साक्षीदृष्टश्रुतविपरीतं ब्राह्मणसभायां विरुद्धवदन्नधोमुखो नरकं व्रजति। परलोके धर्मान्तरजनकात् स्वर्गादिस्तत्पापप्रतिबन्धे सति प्रतिहीयते ।। ७५ ।।

(९) **भारुचिः।** न केवलमधर्मानुत्पत्त्या वा स्वर्गाद्धीयत इत्युक्तम्। अयं च पूर्वश्लोकशेष एवार्थवादस्तथा च सम्बन्धेन दर्शितः एवायमर्थः। यतश्च दर्शनश्रवणाभ्यां साक्षित्वेन निबन्धात् ।। ७५ ।।

यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत श्रृणुयाद्वाऽपि किंचन ।।
पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।। ७६ ।।

(१) **मेधातिथिः** । "ननु चोक्तं समक्षदर्शनादित्यत्र यथाकथंचिदनुभूतवतोऽनियुक्त-स्यापि साक्ष्यमस्तीति । तत्र किमनेन यत्रानिबद्धोऽपीति को वा विशेषः ?" उच्यते लेख्यारूढस्य व्यापारविशेषाद्युक्तं साक्षित्वं न पुनरनारूढस्य । आरोहणस्यानर्थक्यप्रसङ्गा-दुभयोः साक्षित्वे । अत एतामाशङ्कामपनेतुमिदमुच्यते । पूर्वस्तु श्लोको यत्रानुक्ताः साक्षिणः । अयं तु यत्र ससाक्षिकं लेख्यम् । **अनिबद्धो** लेख्यमनारूढोऽपीत्यर्थः । ईक्षण-श्रवणे व्याख्याते । शेषं सुबोधम् ।। ७६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **अनिबद्धो**ऽनधिकृतः । प्रसंगात्तत्रागतः ।। ७६ ।।

(३) **कुल्लूकः** । त्वस्मिन्विषयेसाक्षी भवइत्येवमकृतोऽपि यत्किंचिदृणादानादि-पश्यति वाक्पारुष्यादिकं वाशृणोति तत्रापि साक्षी सपृष्टः सन्यथोपलब्धंकथयेत् । अयं त्वकृतसाक्षी सामान्येन मनुनोक्तः । अस्य ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजाचेत्यादिना **नारदा-दिभिः** षाड्विध्यमुक्तम् ।। ७६ ।।

(४) **राघवानन्दः** । दर्शनश्रवणमात्रं न साक्षिता प्रयोजकं किंतु तद्विशेष इत्याह **यत्रेति** । निबद्धस्त्वमस्मिन्विषये अवधानं कुर्विति नियुक्तः तदभावेपि ब्रूयादेवेत्यन्वयः यथादृष्टं तमपि पृष्टः सन् ।। ७६ ।।

(५) **नन्दनः** । साक्षित्वेनानिमन्त्रितोऽपि यादृच्छिकसाक्ष्यमर्हतीत्याह **यत्रानिबद्धोऽ-पीति** । **यत्र** विवादपदे **अनिबद्धः** साक्षित्वेनानिमन्त्रितः यादृच्छिक इति यावत् ।। ७६ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **यत्र** साक्ष्ये **अनिबद्धः सन्** साक्षित्वेनानधिकृतः **स किंचन शृणुयात्** वीक्ष्येत वा **तत्रापि पृष्टः स तुतत्सत्यं यथाश्रुतं** यथा दृष्टं **ब्रूयात्** ।। ७६ ।।

(७) **मणिरामः** । **अनिबद्धः** अस्मिन्नर्थेत्वं साक्षीभवेत्येवमनुक्तोऽपि ।। ७६ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **यत्रेति** । त्वं मे साक्षी स्या इत्येवं निबद्धोऽपि यत्र किञ्चि-दृणादानादिपश्येद्वाक्पारुष्यादिश्रृणुयात्तत्रापि पृष्टः सन् साक्षी न ह्यर्थोपलब्धं कथयेत् ।। ७६ ।।

(९) **भारुचिः** । उपसंहारार्थः श्लोकः ।। ७६ ।।

एकोऽलुब्धस्त्वसाक्षी स्याद्बह्वचः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।।
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः ।। ७७ ।।

(१) **मेधातिथिः** । एकस्य पुनःप्रतिषेधो लोभादिरहितस्य प्रतिप्रसवार्थः । तेन सत्यवादितया निश्चित एकोऽपि साक्षी भवत्येव । स्त्रियस्तु न कथंचित्साक्ष्यमर्हन्त्यल्पा वा बह्व्यो वा । **शुच्योऽ**पीति गुणवत्योऽपीत्यर्थः । अत्र हेतुः । **स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वादिति** । प्रकृतिरेषा स्त्रीणां यद्बुद्धेश्चापलम् । यथाऽऽमयाविनो घृतादिनोत्पन्नेऽप्यग्नेः स्थैर्ये स्वल्पे-नापि प्रमादे पुनः सहजामयावितोनुवृत्तिः । अतोऽनया शङ्कया गुणवतीष्वपि तासु नाश्वासः ।

यत्तु "स्त्रियाऽप्यसंभवे कार्यम्" (श्लो. ७०) इति तद्यत्र तत्क्षणादेव पृच्छचन्ते। यत्रेयमाशङ्का न भवति केनचिदासां संचलितं मन इति। यत्र तु कालव्यवधानं तत्र जीयमानेन कदाचिदनुकूल्यन्ते इतिन क्वचित् साक्षिण्यः। **दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः।** रोगादिभिर्दोषैर्ये स्त्रीभ्योऽन्येऽपि पुरुषा **वृता** आक्रान्ता भूयिष्ठदोषा इत्यर्थः। के पुनरमी दोषा नाम? उक्तं च। रागादयः शास्त्रप्रतिषिद्धाः शंक्यमानव्यभिचारहेतुभावाः। यद्यपि केवलेन स्वशब्देनैवोक्ता दोषाः तथाप्यनुक्तपरिग्रहार्थमिदमपुनरुक्तम्। सामान्यविशेषाभिधानं हि सर्वत्र ग्रन्थकारा अनुमन्यन्ते। अन्ये त्वकारप्रश्लेषेणालुब्धोऽप्येको न साक्षी किं पुनर्लुब्ध इत्येवमाचक्षते। तथा च द्वयोरभ्यनुज्ञानं भवति। शुच्य इतीकारो दुर्लभो "वोतो गुणवचनात् इति (प. सू. ४/१/४४) विधानात्। कृदिकारादिति (वा. ४/१/४५) केचित्समर्थयन्ते ॥ ७७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एकोप्यलुब्धः पुमान्। शुच्योअलुब्धाअपि। दोषैश्चान्येपियेवृताः अर्थसंबन्धित्वादिभिस्तेपि नबहवः साक्षिणः। एकस्मिन्नलुब्धे विपरीतवादिनि सति ॥ ७७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** एकोऽलुब्धइत्यत्राकारप्रश्लेषो द्रष्टव्यः। एकोऽपि **साक्षी लोभादिरहितः** स्यात्। अत एव **व्यासः** 'शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक्। प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहसेषु विशेषतः।' **मेधातिथिगोविन्दराजा**भ्यामेकोलुब्धस्त्वसाक्षीस्यादिति पठितं व्याख्यातं च। लोभात्मकः एकः **साक्षी न भवति** एवं चालुब्धो गुणवान्कस्यांचिदवस्थायामेकोऽपि भवतीति। स्त्रियः पुनरात्मशौचादियुक्ताबह्वचोऽप्यस्थिरबुद्धित्वादृणादानाद्यैर्पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिण्येन भवन्ति अपर्यालोचिते तुस्तैयवाग्दण्डपारुष्यादौस्त्रियाप्यसंभवे कार्यमिति साक्षित्वमुक्तम्। अन्येऽपि ये स्तेयादिदोषैर्व्याप्तास्तेऽपि पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिणोन स्युः ॥ ७७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** बहुष्वपि लोभाद्यनभिभूतः एकः साक्षीत्याह **एक इति।** अलुब्ध इति च्छेदः। **शुच्योपि** अपरपुत्रलोभान्निवृत्ता अपि तत्र हेतुः **अस्थिरबुद्धि**रादीतिये दोषदुष्टाः पुमांसस्ते नादरणीया इत्याह **दोषैरिति।** अतएव **व्यासः** शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक्। प्रमाणमेकोऽपि भवेत्सदृशेषु शेषतः' इति। शुचिक्रियः अर्थादिव्यवहार शुचयः क्रियाः यस्यसः। धर्मज्ञपदेन यज्ञादिसत्क्रियस्योक्तेः अनुभूतवाक् त्वं अत्र साक्षीत्यादिकानुभूता वाग्येनसइतिव्यासोक्त्यर्थः। **गोविन्दराजस्तु** लोभाभिभूतो न साक्षीति लुब्धस्त्वसाक्षीति पाठं चक्रे ॥ ७७ ॥

(५) **नन्दनः।** पुनरपि साक्षिणां नियममाह **एकोबुध**स्त्विति। **येऽन्ये दोषै**र्वृतास्ते**ऽप्यसाक्षिण** इति वचनविपरिणामः ॥ ७७ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अलुब्धःसाक्षी स्यात्।** शुच्योऽपि पावित्र्ययुक्ताः **स्त्रियः बह्व्यः** साक्ष्येन **कार्याः।** कस्मात्? स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्। च पुनः अन्येऽपि ये पुरुषादोषैर्वृतावेष्टिताः ॥ ७७ ॥

(७) **मणिरामः । अलुब्ध** इत्यकार प्रश्लेषोत्र बोद्धव्यः ॥ ७७ ॥

(८) **गोविन्दराजः । एको लुब्धस्त्वसाक्षीति ।** लोभवानेकः साक्षी न भवत्येवं चालुब्धोऽत्यन्तगुणवान् कस्यांञ्चिदवस्थायामेको भवति । स्त्रियश्च स्थिरचापल्यात् बह्व्योऽपि अर्थशौचयुक्ता अपि साक्षिण्यो न भवन्त्येव ऋणादानादौ स्वस्थे व्यवहारे आत्यन्तिकेतूक्तं स्त्रियोऽप्यसंभवे कार्यमित्येवमन्यतोऽपि ये यैः अशुच्यादिभिर्दोषैः प्राप्तास्तेपि स्वस्थव्यवहारे साक्षिणो न भवेयुः ॥ ७७ ॥

(९) **भारुचिः ।** एकस्य सत्यपि प्रतिषेधे गुणातिशयादलुब्धत्वानाञ्च ज्ञानार्थमिदम् । अपि वै अलुब्धः अपिरुभयत्रापि बोद्धव्यः । शुच्योऽपीत्ययमेव वाऽलुब्धोऽप्येको न साक्षीस्यात् । उत्तरविवक्षार्थश्चायमारम्भः । एवं स्त्रियो बह्व्यः शुच्योऽपि न स्युः यथेकोऽलुब्धोऽपितासां हि बुद्धेर्धर्मा. . .दमपि सम्बन्धः । व्याख्यानं शास्त्रविरोधान्नाति पेशलम् । यत एकस्य लोभात् प्रतिषेधाद्वैकयोरलुब्धयोरभ्यनुज्ञानार्थमिदम् । अन्यत्रापि च प्रतिषेधे . . .तुल्यत्वादेवं च सति बह्व्यः शुच्योऽप्यलुब्धा अपि प्रकरणात् स्त्रियो न स्युः । स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वादित्युक्तम् । दोषैरन्यैरपि ये वृताः पुरुषा अति. . .किं पुनरन्यत्र पुनर्वचन चास्य यदर्थं तदुक्तमेवात्र ॥ ७७ ॥

स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् ॥
अतो यदन्यद्विब्रूयूर्धर्मार्थं तदपार्थकम् ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । साक्षिणो यत् **स्वभावेन व्यावहारिकं** ब्रुवन्ति तद्ग्राह्यम् । यत्तु स्वभावाद्विचलिता धर्मबुद्धया धर्मार्थं **ब्रूयुस्तदपार्थक**मग्राह्यमित्यर्थः । यद्यथा दृष्टस्यार्थस्य वचनं तत् स्वभावतः । यत्त्वन्यथा—माभूदस्य तपस्विनो मद्वचनेन बाध इत्यनया बुद्धया—**तदपार्थकम् ।** यथाकेनचिदावेदितं भवति अनेनाहमाक्रुष्ट इति—तत्र परेणापह्नुतम्—साक्षिण आहुः सत्यमाक्रुष्टः नर्मणा, न तु रोषेणेति । तत्राक्रुष्ट इत्येतत्साक्षिणां वचो ग्राह्यम् । नर्मणेत्येतदुत्तरवादिनानुक्तत्वादपृष्टमुक्तमपि न ग्राह्यम् । **व्यावहारिकं** व्यवहारगतम् । अपगतयोजन**मपार्थकम्** । अन्ये व्याचक्षते । यदप्रागल्भ्यादिभिः स्खलितपदमुदाहरन्ति न तावता तदनादेयं किन्तु स्वभाव एषामुपलक्षितव्योऽनुमानेन—किममी अप्रागल्भ्यात्स्खलन्ति उतासत्याभिधायितयेति । तत्तु प्रागुक्तं न चाक्षरार्थ इत्युपेक्ष्यम् ॥ ७८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । स्वभावेना**विचार्यैव द्राक् । **व्यावहारिकं** व्यवहारसंपादकम् । **यदन्यत्** पश्चादालोचनादिना **अपार्थकं** व्यर्थम् ॥ ७८ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** यत्साक्षिणोभयादिव्यतिरेकेण **स्वभावाद्यद्ब्रूयुस्तद्**व्यवहारनिर्णयार्थं ग्राह्यं **यत्पुनः** स्वभाविकादन्यत्कुतोऽपि **कारणाद्वदन्ति** तद्धर्मविषये निष्प्रयोजनं **तन्न ग्राह्यम्** ॥ ७८ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** एवं तर्हि स्त्रीणां वाक्यं सर्वत्राश्रद्धेयं तत्राह **स्वभावेनेति ।** अन्यथा भक्षणादिव्यवहारलोपापत्तिः । तत्रापि व्यावहारिकं न सदुपदेशादिविशिष्टमपि ब्रूयुः स्त्रीबुद्धिःप्रलयंकरीत्युक्तेः । अतोऽपार्थकं शास्त्रदृष्टचभावेनापगतोऽर्थो धर्मरूपोयस्मात्तदपार्थकमतोमिथ्यात्वादश्रद्धेयम् ।

(५) **नन्दनः। स्वभावेन** सत्येन। **व्यावहारिकं** व्यवहारोपयोगी। **धर्मार्थं** व्यवहारार्थम् ॥ ७८ ॥

(६) **रामचन्द्रः। स्वभावेनैव यत्** ब्रूयुः तत् **व्यावहारिकं** व्यवहारप्रवर्तकं **ग्राह्यम्**। अतः कारणात् **अन्यधर्मार्थं**विब्रूयुः तत् **अपार्थकं** व्यर्थं स्यात् ॥ ७८ ॥

(७) **मणिरामः। स्वभावेन** भयादिव्यतिरेकेण ॥ ७८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। स्वभावेनेति।** असाक्षिणः स्वाभाविकं सत्यरूपं ब्रूयुः। तद्-व्यवहारनिर्णयार्थत्वाभाविकात्पुनः यदन्यकारणार्थं विरुद्धं युस्तन्निष्प्रयोजनमतश्च न ग्राह्यम् ॥ ७८ ॥

(९) **भारुचिः।** ...ग्रामिणामन्येषां चाप्रागल्भ्यादतिभावकम्पादयो जायन्ते तेषां व्यावहारिकं ब्रुवतां स्वभाव उपलक्षयितव्योऽनुमानतः पुरुषशीलतो वा किमेषाममी मिथ्यावचनकृताः कम्पादराः तां प्रागल्भ्यात् अनुचितमहाजनसमवायाद्वा येन ह्यनुमानागम्यं किञ्चिन्नास्ति एवं धृष्टप्रगल्भ्यानामपि स्वभावो वावधारणीयः ॥ ७८ ॥

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ॥
प्राड्विवाकोऽनुयुंजीत विधिनाऽनेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सभायामन्तः **सभान्तः।** शौण्डादित्वात्समासः (पा. २/१/४०)। व्यवहारदेशगता उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः संनिधानेऽनुयोक्तव्या वक्ष्यमाणेन विधिना। **सांत्वयन्** अपरुषम्ब्रुवन्। पारुष्येण हि प्राड्विवाकाद्बिभ्यतोऽप्रकृतिस्था न सर्वं स्मरेयुः संस्कारभ्रंशहेतुत्वाद्भयस्य। प्राड्विबाको राज्ञा व्यवहारदर्शनाधिकृतो रूढचोच्यते। यद्यप्यवयवार्थो राजन्यपि संभवति—पृच्छति विविनक्तीति तथाऽपि भेदेन प्रयोगदर्शनम्—"अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्यात्कार्यमन्यथा" इति (९/२३४)। पृच्छतीति प्राट् "किब्वचिप्रच्छिश्रिद्रुश्रुप्रुवां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेति" प्राट्। विशेषेण धर्मसंकटेषु विवेक्तीति विवाकः। "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति (पा. सू. ३/३/११३)। कर्तरि घञ्। "चजोः कुघिण्यतोः" (पा. सू. ७/३/५२) इति कुत्वम्। प्राट् चासौ विवाकश्च प्राड्विवाकः ॥ ८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायण।** सभामध्यं साक्षिणः संप्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसमक्षं राजाधिकृतो ब्राह्मणः प्रियोक्तिरचयन्वक्ष्यमाणप्रकारेण पृच्छेत् ॥ ७९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** साक्षिणः कथं प्रष्टव्या इत्याकांक्षायामाहस**भान्तरिति। अनुयुञ्जीत** पृच्छेत्। **अनेन** वक्ष्यमाणेन **विधिना** धर्मोपदेशेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

(५) **नन्दनः।** अथसाक्षिप्रश्नविधिमाह **सभान्तः साक्षिण इति।** प्राङविवाको व्यवहारनिर्णायकः ॥ ७९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अनेन विधिना सभान्तः सभामध्ये अर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ प्राप्तान्साक्षिणः **सान्त्वयन् प्राड्विवाकः** प्रकर्षेण विविनक्ति' विचारयति **सोनियुञ्जीत** आज्ञा-

पयेत्। तत्राह विवादानुगतं दृष्ट्वा समेभ्यस्तत्प्रयत्नः। विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः' ॥ ७९ ॥

(७) **मणिरामः। अनेन** वक्ष्यमाणेन ॥ ७९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। सभान्तरिति।** सभामध्ये साक्षिणः संप्राप्तान् अर्थिप्रत्यर्थि समक्षं राजाऽधिकृतो ब्राह्मणः प्रियं कुर्वन्वक्ष्यमाणप्रकारेणपृच्छेत् ॥ ७९ ॥

(९) **भारुचिः।** अधुना साक्षिणां सत्यवचनार्थो योगोऽत ऊर्ध्वं वर्तिष्यते प्राड्विवाको ब्राह्मणो राजाधिकृतो विद्वान् न राजा सामर्थ्यात्। तथा च वक्ष्यति–"अमात्यः प्राड्विवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथे"ति। क्विन्स्वचिप्रच्छयायतनुस्नुकरिब्रब्रूजीस्त्रीणां दीर्घोऽप्रसारणं चेत्यनेन पृच्छतीति प्रा(ट्?क्) सृष्ट्वा विशेषेण धर्मसङ्कटेषु विशिष्टं वा वक्ष्यति विवाकः प्राक् चासौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः पृच्छति चासौ विविनक्ति चेति यावत् एष प्राड्विाको धर्मज्ञो ब्राह्मणः साक्षिणोऽनुयुञ्जीत। विधिनानेन वक्ष्यमाणेन सान्त्वयन्न परुषम्। किं कारणं प्रकृतिस्थो यथा सत्यं ब्रूयात् साक्षी ॥ ७९ ॥

यद्द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिश्चेष्टितं मिथः॥
तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता॥ ८० ॥

(१) **मेधातिथिः।** यज्जानीथ **अस्मिन्** व्यवहारवस्तुनि **अनयोर्मिथः** प्रत्यक्षं रहसि वा **चेष्टितं** वृत्तं **यत्सर्वं सत्येन** तथ्येन **ब्रूत** कथयत। **युष्माकं** ह्यत्र **साक्षिता** भवतामत्र प्रामाण्यम्। युष्मद्वचनाधीने सत्यानृते। इत्यनेन प्रोत्साह्यन्ते। साक्षिभूता अस्मिन् कार्य इति सामान्यनिर्देशेऽप्यखिलवस्तु श्रावणं सामर्थ्याद्द्रष्टव्यम्। न ह्यश्रुतविशेषा प्रश्नविषयं वेदितुमर्हन्तीति ॥ ८० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वेत्थ जानीथ ॥ ८० ॥

(३) **कुल्लूकः। यद्द्वयोर**र्थिप्रत्यर्थिनोरनयोः परस्परमस्मिन्कार्ये **चेष्टितं**जानीथ तत्सर्वंसत्येन कथय यतोयुष्माकमत्र साक्षित्वम् ॥ ८० ॥

(४) **राघवानन्दः।** तमेवविधिमाह **यदति। अनयोर**र्थिप्रत्यर्थिनोः। **वेत्थ-**वेत्थविजानीत। **अस्मिन्** व्यवहारे। **युष्माकं** यत्रार्थे तदर्थजातं सत्येन ब्रूतेत्यन्वयः ॥ ८० ॥

(५) **नन्दनः।** अनेन वक्ष्यमाणेन विधिमाह **यद्द्वयोरिति। वेत्थ**जानीथ। **मिथः** अन्योन्यम् ॥ ८० ॥

(७) **मणिरामः।** विधिरेवाह। **यद्द्वयोरिति** : **द्वयोः** अर्थिप्रत्यर्थिनोः ॥ ८० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** यदिति। असम्यक् वस्तु ह्यनयोरर्थिप्रत्यर्थिनोर्यत्परस्परं वृत्तं जानीध्वे यत्सर्वं सत्येन कथय। तद्युष्माकमत्र साक्षात् द्रष्टव्यम् ॥ ८० ॥

(९) **भारुचिः।** एवं सत्यवचनार्थोऽयमधुनार्थवादः प्रक्रियते ॥ ८० ॥

सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन् साक्षी लोकानाप्नोत्यनिन्दितान् ॥
इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। इतःप्रभृति सत्यवचनार्थः साक्षिणामनुयोगविधिः। **सत्यं** वदन् **लोकान्** स्वर्गादिलक्षणान**निन्दितान**गर्हितानभिप्रेतफलभोगहेतून् लभते **साक्षी**। जाति वचनो वालोकशब्दः। शुभे जन्मनि जात इत्यर्थः। अस्मिश्च जन्मनि **कीर्ति** ख्यातिम् **अनुत्तमां** यस्य अन्यदुत्तमं प्रकृष्टं नास्ति तां लभते। साधुवादो जनेनास्मै दीयते। यस्मादेषा च वाक् **सत्या** सरस्वती **ब्रह्मणा** प्रजापतिना **पूजिता** ॥ ८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **ब्रह्मपूजिता** ब्राह्मणाऽनुमोदिता ॥ ८१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। साक्षी **साक्ष्ये** कर्मणि सत्यंवदन्सनुत्कृष्टान्ब्रह्मलोकादीन्प्राप्नोति पुष्कलानिहलोकेषु चात्युत्कृष्टांख्यातिंलभते यस्मादेषा सत्यात्मिका वाक् चतुर्मुखेन पूजिता ॥ ८१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रार्थवादमाह सत्यमिति। पुष्कलान् अप्रतिबद्धतया पूर्वादृष्टाकृष्टान् चानेनास्य किंचित्पुण्यं परार्थे क्लिश्यन्तीति वक्ष्यमाणत्वात्। **ब्रह्मपूजिता** ब्रह्मणा सत्येन विशिष्टा यतः ॥ ८१ ॥

(५) **नन्दनः**। एषा वागेतत्सत्यवचनम्। **ब्रह्मपूजिता** वेदप्रशस्ता ॥ ८१ ॥

(७) **मणिरामः**। **ब्रह्मपूजिता** चतुर्मुखपूजिता ॥ ८१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **सत्यमिति**। साक्ष्यकर्मणि सत्यं कथयन् सर्वोत्कृष्टान् ब्रह्मलोकादीन् इहलोके चाप्युत्कृष्टां ख्यातिं प्राप्नोति। यस्मादेषा सत्यात्मिका वाक् प्रजापतिनापूजिता ॥ ८१ ॥

साक्ष्येऽनृतं वदन् पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् ॥
विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेदृतम् ॥८२॥

ब्राह्मणोवै मनुष्याणामादित्यस्तेजसांदिवि।
शिरोवा सर्वगात्राणांधर्मणांसत्यमुत्तमम् ॥ १ ॥*

नास्ति सत्यात्परोधर्मोनानृतात्पातकंपरम्।
साक्षिधर्मे विशेषेण तस्मात्सत्यंविशिष्यते ॥ २ ॥*

एकमेवाद्वितीयं तु प्रबुवन्नावबुध्यते सत्यंस्वर्गस्य सोपानंपारावारस्य नौरिव ॥ ३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वेण दृष्टशुभफलप्रदर्शनेन सत्यवचने साक्षिणः प्रोत्साहिताः। अनेन विपरीताभिधाने दुःखोत्पत्तिदर्शनम्। सत्यवचनार्थमेवैतत्। साक्षिणः कर्म **साक्ष्यम्**। तत्रासत्यं ब्रुवाणो **वारुणैः** पाशै**र्बध्यते** पीड्यते। **भृशमत्यर्थम्**। **विवशः** परतन्त्रीकृतः सर्वचेष्टासु वाक्चक्षुर्गतास्वपि। **शतं** यावज्जन्मनि वारुणाः पाशा घोराः सर्परज्जवो जलोदराणि वा। एतद्दोषपरिहारार्थं सत्यं वदेदिति विधिः। **आजातीरिति** नायं मर्यादा-

भिविध्योराङ। तथा सति पञ्चमी स्यात्। तस्मादुपसर्गोऽयमनर्थकः, प्रलंब इतिवत्। द्वितीया चेयं आवृत्तिश्चात्र गम्यते। शतं जन्मान्यावर्तते उदरगृहीत। ।। ८२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। शतं** शतसंख्याः। अज्ञातीरावृत्त्या जन्मानि ।। ८२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्मात्साक्षी मृषावाचं कथयन् वरुणसंबन्धिभिः पाशैः सर्परज्जुभिः जलोदरेण परतन्त्रिकृतः शतंजन्मानि यावदत्यर्थं पीड्यते तस्मात्साक्ष्ये सत्यंब्रूयात् ।। ८२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अन्यथावदनेन नरकप्राप्तिमाह **साक्ष्य इति। विवशः** परतन्त्रीकृतः। **शतमाजातीर्जन्मशतं** व्याप्य। **ऋतं** यथाश्रुतदृष्टम् ।। ८२ ।।

(५) **नन्दनः।** आप्रेत्य जायतइत्याजातिरितिजन्मकालोविवक्षितः। तेनात्यन्तसंयोगे द्वितीया ।। ८२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। साक्ष्येऽनृतंवदन्विवशः** परवशःसन् शतमाजातीः शतजन्मानि **भृशं वारुणैः** पाशैर्बध्यते तस्मात्कारणात्साक्षी ऋतं ।। ८२ ।।

(७) **मणिरामः। शतंआजातीः** शतंजन्मानि यावत्। **अनृतं** मिथ्या ।। ८२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। साक्षीति।** यस्मात्साक्ष्यकर्मणि साक्ष्यसत्यं कथयन् वरुणसम्बन्धिभिः पाशैः सर्परज्जुभिः परवशः सन् जन्मशतं बाध्यतेऽत्यर्थं तस्मात्साक्ष्ये सत्यमेव वदेत् ।। ८२ ।।

(९) **भारुचिः।** तथा प्रदर्शयति—साक्ष्य इति ।। ८२ ।।

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ।।
तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ।।८३ ।।

(१) **मेधातिथिः। पूयते** शुद्ध्यत्यन्यस्मादपि पापान्मुच्यत इति यावत्। शेषं गतार्थम् ।। ८३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पूयते** पूर्वकृतात्पापात् ।। ८३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्मात्सत्येन पूर्वार्जितादपि पापात्साक्षी मुच्यते धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन वृद्धिमेति तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम् ।। ८३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** लोकानाप्नोतीत्युक्तं तत्र हेतुः **सत्येनेति। पूयते** तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकादधर्मान्मुच्यते। अतएवतद्धर्मोऽप्रतिबन्धतया स्वफलं जनयतीत्याह **वर्धत इति।** अतआह **सर्ववर्णेष्विति।** निमित्तार्था सप्तमी अवच्छेदार्था वा संकरः सर्ववर्णाविशिष्टैः **साक्षिभिरिति** ।। ८३ ।।

(७) **मणिरामः। पूयते** पवित्रो भवति ।। ८३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। सत्येनेति।** यस्मात्सत्येनान्यस्मादपि पापकर्मणः साक्षी मुच्यते। धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन वृद्धिमेति। तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम् ।। ८३ ।।

(९) **भारुचिः।** यस्मात्, **सत्येनेति** ।। ८३ ।।

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा थाऽऽत्मनः ॥
माऽवमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥८४॥

(१) **मेधातिथिः**। एष एवार्थो विस्पष्टीक्रियते उत्तरेण श्लोकेन ॥ ८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **आत्मा** परमात्मा आत्मनः शरीरस्य जीवस्य च। **साक्षी** चेष्टितसाक्षात्कारी। **गतिर्ज्ञा**नहेतुः। **माऽवमंस्थाः** आत्मना दृष्टस्य विपरीताभिधानात् ॥ ८४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्माच्छुभाशुभकर्मप्रतिष्ठा। **आत्मैवात्मनः** शरणं तस्मादेव् स्वमात्मानं नराणां मध्यमादुत्तमं साक्षिणं मृषाभिधाने नावज्ञासीः ॥ ८४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तन्मिथ्यात्वापरिज्ञानात्कथं प्रत्यवैति **साक्षी** तत्राह **आत्मेति**-त्रिभिः। आत्मा जीवः मिथ्योक्तं ममेत्यनुसंधत्तेऽवश्यम् गतिगमनसाधनं तत्पुण्यादिना तत्तल्लोकावाप्तेः। **माऽवमंस्थाः** आत्मानंकथं पश्यन्तीतिमावजानीहि। **उत्तमं** अत्यन्त-विजनेपि साक्षात् दृष्ट्त्वात् ॥ ८४ ॥

(५) **नन्दनः**। **आत्मा** परमात्मा। **आत्मनः** शरीरिणः। **आत्मानं**परमात्मानं। **नृणां** शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **आत्मनः** जीवस्य **आत्मैव** परमात्मैव **साक्षी**। तथा आत्मनः जीवस्य **गतिरात्मैव**। तस्मात् आत्मानं **माऽवमंस्थाः**। **नृणां** उत्तमं साक्षिणंज्ञेयः ॥ ८४ ॥

(७) **मणिरामः**। **मावमंस्थाः** मिथ्या कथनेन ॥ ८४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **आत्मेति**। यस्मात् शुभाशुभकर्मप्रवृत्तस्यात्मनः चात्मैव साक्षी तथात्मैवात्मनः शरणं तस्मादेनं स्वमात्मानं नराणां मध्यादुत्तरं साक्षिणमसत्यभिधानेन मावज्ञासीः केन ममैतद् दृष्टमित्येवं बुद्धिं कृत्वा, यत आत्मा तवात्र सर्वसाक्ष्युत्तमः साक्षी विद्यते एकस्यैवात्मनः कर्मकर्तव्यापदेशोऽसत्यनिवृत्त्यर्थः ॥ ८४ ॥

(९) **भारुचिः**। येन आत्मैवेति ॥ ८४ ॥

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ॥
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥ ८५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। न शब्दो व्यवहितः। पापकृतः कूटादिकारिण एवं जानते। **न कश्चिदस्मान्पश्यतीति**। इतिकारेण मन्यतेर्वाक्यार्थः कर्मेति प्रतिपाद्यते। न नः कश्चित्पश्यतीत्येष वाक्यार्थः। तांस्तु **देवा** वक्ष्यमाणाः पश्यन्ति। स्वस्य चान्तरात्मा। तदुक्तम् –"आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी" इति। ननु कःपुनरयं पापचारी तस्य च कोऽन्यो द्रष्टा? यावताऽऽत्मैव कर्त्ता शुभाशुभानां न चान्तरपुरुषो द्रष्टेति। सत्यम्। तस्यैव देवतात्वमध्या-रोप्य भेदेन कर्मकर्तृव्यपदेशोऽनृतनिवृत्त्यर्थः। देवतारूपं त्वं जानीषे। तात्त्विकमात्मीय-मान्तरं रूपं शरीरम्, तथा बाह्यमनात्मीयमसारम्, एतदुपभोगार्थं मा दुष्कृतं कार्षीरिति

प्रोत्साह्यते। अतो 'माऽवमंस्थाः स्वमात्मानम्' माऽवज्ञासीः 'नृणां साक्षिणमुत्तमम्'। अन्यो हि साक्षी अस्मिन्नेव लोके, अयं तु मृतस्यापि। साक्ष्यं ददाति। तस्मादेतस्माद्भेतव्यम्। असत्यवादी कदाचिन्मन्यते—आत्मान्तरं प्रतिपन्नस्य किमेष मे द्रष्टाऽपि करिष्यतीति। तन्न। 'गतिरात्मा तथात्मनः'। आत्मानमन्तरेणान्या गतिर्नास्ति। न हि द्वावात्मानावेकस्य भवतः। अन्ये तु मन्यन्ते परमात्मा साक्षी संसार्यात्मानो नियोज्या इति भेदः॥ ८५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **देवाः** इन्द्रियस्थाः सूर्योदयः। **आन्तरपुरुषः** परमात्मा॥ ८५॥

(३) **कुल्लूकः**। पापकारिण एवं मन्यन्ते अस्मानधर्मप्रवृत्तान्न **कश्चित्पश्यतीति** तान्पुनर्वक्ष्यमाणादेवाः **पश्यन्ति स्वस्यान्तरपुरुषः** पश्यति॥ ८५॥

(४) **राघवानन्दः**। **तान्पापकृतः**। **आन्तरपूरुषः** अन्तर्यामी॥ ८५॥

(६) **रामचन्द्रः**। **पापकृत** च नःअस्माकं **न कश्चित् पश्यति इति वै** मन्यन्ते॥ ८५॥

(७) **मणिरामः**। **देवाः** वक्ष्यमाणाः॥ ८५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **मन्यन्तेऽमीति**। तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरूषः। अस्मान्न कश्चित्पश्यतीत्येवं पापवृत्तावबुध्यन्ते न पुनर्वक्ष्यमाणा देवाः पश्यन्ति स्वश्चान्तरात्मा पश्यति॥ ८५॥

(९) **भारुचिः**। इह प्रकरणादनृताभिधायिनः पापकृत् उच्यते। सामर्थ्यात्तु सर्वस्य व्यतिक्रमकारिण इदं ग्रहणम्॥ ८५॥

द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः॥
रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम्॥ ८६॥

(१) **मेधातिथिः**। **हृदय**शब्देन हृदयायतनो लिङ्गपुरुष उच्यते। दिवादीनां द्रष्टृत्वे अचेतनेषु चैतन्यमारोप्यते। दर्शनान्तरे तु महाभूतानि देवतात्मतया चेतनान्येव। तथा च पृथिवी भारावतरणाय ब्रह्माणमुपागमदिति वर्ण्यते। सर्वगतत्वात्तेषां न किञ्चिदप्रत्ययमस्तीति सर्वशरीरिणां वृत्तं शीलं चात्मनः कायगतं शुभमशुभं च जानते॥ ८६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **हृदयं** मनः॥ ८६॥

(३) **कुल्लूकः**। द्युलोकपृथिवी जलहृदयस्थजीवचन्द्रादित्याग्नियमवायुरात्रिसंध्याद्वयधर्माः सर्वशरीरिणां शुभाशुभकर्मज्ञाः। दिवादीनांचाधिष्ठातृदेवतास्ति सा च शरीरिण्यैकत्वावस्थापिता तत्सर्वजानातीति आगमप्रामाण्याद्वेदान्तदर्शनं तदङ्गीकृत्येदमुक्तम्॥ ८६॥

(४) **राघवानन्दः**। एतेपि द्वादशजानन्तीत्याह **द्यौरिति**। द्युभूम्यादीनामचेतनत्वेपि तदभिमानिव्यपदेशादिति न्यायेन तदभिमानासाक्षित्वात्। यतश्चित्तं हृदयं वृत्तं जातं पुण्यं पापं वा जानन्तीति **वृत्तज्ञा** एव देवाः। पश्यन्तीत्यनुषज्यते॥ ८६॥

(५) **नन्दनः**। के पुनस्ते देवास्तानाह **द्यौर्भूमिरापइति**। **हृदयं** हृदयस्थः परमात्मा॥ ८६॥

(६) **रामचन्द्रः। वृत्तज्ञाः** शुभाशुभज्ञाः ।। ८६ ।।

(७) **मणिरामः।** देवताह्। **द्यौरित्यादि। वृत्तज्ञाः।** देहिनां शुभाऽशुभधर्मज्ञाः। दिवादीनांचाऽधिष्ठानात् देवताऽस्ति सा च शरीरिण्ये कुत्रावस्थापि तत्सर्वं जानातीत्यभिप्रायेणेदमुक्तं ।। ८६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। द्यौरिति।** द्युलोके पृथिव्युदकचन्द्रमादित्याग्निवायुरात्रिसंध्याधर्मणां इतिहासादिदृष्ट्या विग्रहवद्रूपसद्भावा एते हृदयायतनश्चात्मा यमश्च सर्वशरीरिणामाचरितं जानन्ति ।। ८६ ।।

(९) **भारुचिः।** देवास्त इत उच्यन्ते अन्तरपूरुषः स्वक्षेत्रोऽन्तर्यामी परमात्मा, एवं चानेन रहस्यपि पापं वर्तयेदन्योऽपि ।। ८६ ।।

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ।।
उदङमुखान्प्राङमुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ।। ८७ ।।

(१) **मेधातिथिः। देवा** दुर्गामार्तण्डादयः प्रतिमाकल्पिताः। **शुचीन्** कृतस्नानाचमनादिविधीन्। **शुचिः** प्रष्टा स्वयमपि तथाविध एव स्यात्। **ऋतमिति** श्लोकपूरणार्थमेव। प्रसिद्धमन्यत् ।। ८७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एतत्सर्वं श्रावयित्वाऽनन्तरं **साक्ष्यं पृच्छेत्। ऋतं** सत्यम् ।। ८७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** प्रतिमा देवता। ब्राह्मणसन्निधाने शुचीन्द्विजातिप्रभृतीन् **प्राङमुखानुदङमुखान्वा** स्वयंप्रयतः प्राड्विवाकः **पूर्वाह्णे** काले याथातथ्यं **साक्ष्यं पृच्छेत्** ।। ८७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** साक्षिणः कुत्र किंमुखान् कदाकीदृशान् कीदृशः पृच्छेदित्यपेक्षायामाह **देवेति।** देवादुर्गादिप्रतिमाः। शुचीननुष्ठितस्नानाचमनादीन्। स्वयं च तथा **शुचि ऋतं** श्लोकपूरणार्थम्। **साक्ष्यं** पृच्छेदित्यन्वयः ।। ८७ ।।

(५) **नन्दनः।** देवोदेवताप्रतिमा ।। ८७ ।।

(७) **मणिरामः। पृच्छेत्** प्राड्विवाकः ।। ८७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। देवब्राह्मणसान्निध्य इति।** आलेख्यादिविन्यस्तोक्तदेवसन्निधाने ब्राह्मणानां समक्षं सभ्यानां यत्नकरणेन सत्यरूपतामापन्नं साक्ष्यं द्विजातीन् प्रयतानुत्तराभिमुखान् पूर्वाभिमुखान्वा प्रयतः सन् प्राड्विवाकः पूर्वाह्णकाले तु पृच्छेत् ।। ८७ ।।

(९) **भारुचिः।** यतश्चैतदेवम् अतस्तेषां नियम उच्यते ।। ८७ ।।

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तुपातकैः ।। ८८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** "क पुनरियं तृतीया **गोबीजाकाञ्चनैरिति।** यदितावत्पृच्छेदितिः क्रियासंबन्धात्करणमुच्यते, पदमुपपन्नम्। शब्दो हि तत्र करणम्, नार्थः"। नैष दोषः।

यथा गवादीनि प्रश्नकरणत्वं प्रतिपद्यन्ते तथा व्याख्येन्यम्। पातकैरित्युभयशेषो विज्ञेय्य **गोबीजकाञ्चनैः पातकैरिति।** तेनायमर्थो भवति। गोबीजकाञ्चनविषयैः पातकप्रदर्शनैः पृच्छेदिति। गां हृत्वा हत्वा वा यत्पातकं तद्भवति तव मिथ्या वदत इति प्रश्नवाक्यं पठितव्यम्। एवं वक्ष्यमाणैः पातकैः शूद्रं पृच्छेत्। पातकशब्दस्तु पातकप्रदर्शनार्थेष्वभिधानेषु एवं वक्ष्यमाणैः पातकैः शूद्रं पृच्छेत्। पातकशब्दस्तु प तकप्रदर्शनार्थेष्वभिधानेषु द्रष्टव्यो मुख्यानां प्रश्नकरणत्वाभावादित्युक्तम् ॥ ८८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **गोबीजकाञ्चनै**रेतेषांतेहानिमिथ्योक्तािविति। एतैः **पातकैः**-कैर्वक्ष्यमाणैः ब्रह्मघ्नइत्यादिभिः। साक्षिणंप्रति कथितैः ॥ ८८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **ब्रूहीत्वेवंशब्दमुच्चार्य ब्राह्मणं पृच्छेत्। सत्यं ब्रूहीति** पार्थिवं-क्षत्रियं पृच्छेत्। **गोबीज**सुवर्णापिहारे यत्पापंतद्भवतोऽनृताभिधाने स्यादित्येवं वैश्यम्। **शूद्रं** पुनः सर्वैर्वक्ष्यमाणपापैः संबध्यसे यदि मृषावदसीति **पृच्छेत्।** ॥ ८८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रैव व्यवस्थितप्रश्नप्रकारानाह। **ब्रूहीति** शब्दमुच्चार्य **ब्राह्मणं पृच्छेत्। सत्यमिति।** शब्दं **पार्थिवं** क्षत्रियम्। **वैश्यं गोबीजकाञ्चना**पह्लवेन यत्पापंतत्तव स्यादिति शपथेनेति। यत आह पातकैरिति। वक्ष्यमाणसर्वपातकयुक्तोसीति शपथेन **शूद्रम्** ॥ ८८ ॥

(५) **नन्दनः। पार्थिवं** क्षत्रियम्। **गोबीजकाञ्चनानि** स्पर्शयित्वेत्यर्थः। **सर्वैः** पातकैः। अनृतवादिनस्तव सर्वाणि पातकानि संभवन्तीत्युक्त्वेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** गोवधेन्यत्पापं बीजापहारेयत्पापं काञ्चनापहरेयत्पापं तद्वैश्यस्य ॥ ८८ ॥

(७) **मणिरामः। गोबीजकांचनैः** गोबीजसुवर्णाऽपहरणजनितं पापं मिथ्याभिधानेतवभविष्यतीत्येवं रूपेणवैश्यं **पृच्छेत्।** तथा **सर्वपातकैः शूद्रं पृच्छेत्** ॥ ८८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। ब्रूहीति।** गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रमेभिस्तु पातकैः। ब्रूहीत्येवं शब्दमुच्चार्य ब्राह्मणं पृच्छेत्। सत्यमित्येवमभिधाय क्षत्रियम्। गोबीजसुवर्णापिहारे यत्पातकं तवानृतवदने स्यादित्येवं वैश्यम्। शूद्रं वक्ष्यमाणैः पापप्रतिपादकैः शब्दैः पृच्छेत् ॥ ८८ ॥

(९) **भारुचिः।** यथा च ते प्रष्टव्यास्तथेदं ब्राह्मणादिजात्याश्रयनियमकारिशास्त्रम् उच्यते। पातकार्था अनुयोगाः पातकशब्देनोच्यन्ते मिथ्यावचनप्रतिषेधार्थाः। इदं चापरं ब्राह्मणस्य साक्षित्वेन निदर्शनम् ॥ ८८ ॥

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ॥
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ॥ ८९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** ब्राह्मणं हत्वा ये लोका नरकादिलक्षणाः प्राप्यन्ते तत्कारिभिस्ते तव भवन्ति मिथ्यावदतस्तस्मात्सत्यं ब्रूहीत्यनुयोगः। यश्च मित्रं द्रुह्यति ब्राह्मणादीन् दार-

सर्वस्वापहरणादिना नाशयति–यश्च कृतमुपकारं विस्मृत्य तमेवोपकर्तारमपकरोति–यत्तस्य **कृतघ्नस्य** परत्र दुःखं तदवाप्नोति ॥ ८९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणहन्तुः स्त्रीघातिनोबालघातिनश्च ये नरकादिलोकाऋषिभिः स्मृताः ये च मित्रद्रोहादिकारिणः येचोपकर्त्तुरपकारिणस्ते तव मिथ्यावदतो भवेयुः ॥ ८९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। पातकानांस्वरूपसत्त्वं नानानर्थावहमिति तत्फलपर्यवसायित्व-माह **ब्रह्मघ्नेति। ये स्मृताः** शास्त्रप्रमाणकालोका भोगभूमयः ते तव शूद्रस्य साक्ष्ये मिथ्यावदतः स्युरित्येवं श्रावयेत्। एवमुत्तरत्र सर्वमेव श्रावयेदितियावत् ॥ ८९ ॥

(५) **नन्दनः**। एतदेव विशदयति **ब्रह्मघ्न इति** ॥ ८९ ॥

(६) **रामचन्द्रः। ते लोकाः** तेमृषा ब्रुवतःस्युः भवेयुः ॥ ८९ ॥

(७) **मणिरामः**। साक्षिप्रश्नेमंत्रेत्यादिना **ब्रह्मघ्नइत्याह** ॥ ८९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। ब्रह्मघ्नानां स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनामिति**। ब्राह्मण स्त्रीबालघातिनां ये नरकादिलोका ऋषिभिः स्मृता ये चात्राऽपकारिणां, ये च कृताऽपकारिणः ते तव च मिथ्यावदतो भवेयुः ॥ ८९ ॥

जन्मप्रभृति यत्किंचित्पुण्यं भद्रत्वयाकृतम् ॥
तत्ते सर्वं शुनो गच्छेत् यदिब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ ९० ॥

(१) **मेधातिथिः**। शुनो गच्छेन्निष्फलं स्याद्भवत इत्यर्थः। अन्येषु दोषप्रदर्शनार्थं श्वगमनवचनं यथो कृछ्रेण महता सुवर्णाद्युत्तमद्रव्यमर्जयित्वा शुचिप्रवाहे त्यजेत्तादृक् सुकृतं भवति ॥ ९० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। भद्रेति। शूद्रसम्बोधने ॥ ९० ॥

(३) **कुल्लूकः**। शुभाचारयंस्त्वया जन्मत आरभ्य किंचित्सुकृतं तत्सर्वं त्वदीयं कुक्कुरादिकं संक्रामति यदि त्वमसत्यं ब्रवीषि ॥ ९० ॥

(४) **राघवानन्दः**। शपथान्तरं तस्याह जन्मेति। भद्र हे मङ्गलाश्रय। शुनो गच्छेत् ते पुण्यफलस्य श्वाभोक्तेति ॥ ९० ॥

(५) **नन्दनः**। अन्यथाऽसत्यम् ॥ ९० ॥

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यस्त्वं कल्याण मन्यसे ॥
नित्यं स्थितस्ते हृद्येष पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ९१ ॥

(१) **मेधातिथिः। पुण्यपापयोरीक्षिता** द्रष्टा **मुनि**स्तूष्णींभूतः ॥ ९१ ॥ कः पुनरसौ **मुनिः**।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मुनिर्ज्ञान**वान्परमात्मा ॥ ९१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। हे भद्र एकएवाहमस्मि जीवात्मक इति यदात्मानं **मन्यसे** मैवंमंस्थाः यस्मादेवं पापानां पुण्यानां च द्रष्टा मननान्**मुनिः** सर्वज्ञस्तवहृदये परमात्मा नित्यमवस्थितः।

तथा च श्रुतिः। द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षंपरिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ ९१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। मिथ्यात्वसर्वदेवज्ञेयत्वमनुवदन् सत्यवादिनः सर्वतीर्थगमन-फलवदेनतन्निषेधरूपस्तुतिमाह **एकोहमितिद्वाभ्याम्**। मुनिर्मननादन्तर्यामी ईशः पुण्य-पापयोर्ज्ञातैषहृदिस्थत्वात् ॥ ९१ ॥

(५) **नन्दनः**। यस्त्वं **मन्यसे** तस्य ते पुण्यपापेक्षिता पुण्यपापयोर्द्रष्टा। तदानीं **मुनिर्मौनी** ॥ ९१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। हे कल्याण ते हृदये **पुण्यपापेक्षकः मुनिर्मननशीलः साक्षी स्थितः** ईश्वरः ॥ ९१ ॥

(७) **मणिरामः**। हे कल्याण मुनिः जीवात्मा ॥ ९१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एक इति**। हे भद्र एक एवाहं भवान् शरीरमात्रात्मकएव। अहमित्येवंरूपमात्मानं यस्त्वं बुध्यसे तन्मैवं मंस्थाः। यस्मादेष पुण्यपापानां द्रष्टा मुनि-स्वरूपतोऽत्यन्त शुद्धरूपस्तव हृदये नित्यमवस्थितः ॥ ९१ ॥

यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ॥
तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः ॥ ९२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। कः पुनरसौ मुनिभिर्भयातिशयप्रदर्शनार्थमाह यथैष सर्वप्राणिनां देहधनाद्युच्छेदकारीयातनाभिश्च निगृह्णीतेति श्रुतिपथमागतो भवतः सोऽयं तत हृदये वर्तते न विप्रकृष्टं स चापराधं मामेवं नयति मा चैवं मनसि कृथा एष आत्मा मदीयो मामुपेक्षिष्यत इति नह्येतस्य कश्चिदात्मीयस्तेन चेदविवादः स चेत्प्रसन्नः प्रत्ययिता किं गङ्गागमनेन स्नानार्थिनः पापशुद्धये किं कुरुक्षेत्रगमनेऽस्ति प्रयोजनं तत्फलं पापक्रमोपलक्षणार्थं ततः पुण्यमिहैवाविसंवादिनि परमात्मनि नहि पापकारिण आत्मा निर्विशङ्को भवति किं मेऽतः स्यादेतेनेति नास्तिकस्यापि किं कथिका भवत्येव गङ्गानदीपावयन्ती कुरुक्षेत्रं तु देश एव पावनः ॥ ९२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। हृदिस्थितः पुण्यपापेक्षणार्थम्। अविवादस्तद्दर्शनाविरुद्ध-वादः। कुरुत् कुरुक्षेत्रम्। तदविवादे च सर्वतीर्थफललाभ इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। सर्वसंयमनाद् यमः परमात्मा वैवस्वत इति दण्डधारित्वात्। देव-नाद्देवः। यस्तवैष हृदि तिष्ठति तेन यथार्थकथ्यते यदि तवाविवादः यदा त्वन्मनोगतमसावन्य-ज्जानाति त्वं चान्यथा कथयसि तदान्तर्यामिना सह विप्रतिपत्तिः स्यात्। एवं चात्र सत्या-भिधानेनैव निःपापः कृतकृत्योऽसि पापनिर्हरणार्थं मा गङ्गां मा च कुरुक्षेत्रं यासीः। मनूक्त-मेवात्र गङ्गाकुरुक्षेत्रयोः साम्यं मत्स्यपुराणे व्यासेन स्फुटीकृतम् ॥ कुरुक्षेत्रसमा गंगा यत्र तत्रावगाहितेति। मेधातिथिगोविन्दराजौ तु विवस्वतः पुत्रोयो यमोदक्षिणदिक्पतिर्लोकतः कर्णगोचरीभूतत्वात्तवहृदये परिस्फुरति तेन सह यदि तवाधर्मकारित्वाद् विवादो नास्ति तदा मा गङ्गां मा कुरुक्षेत्रं यासीरिति व्याचक्षाते ॥ ९२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। यमश्चासौ वैवस्वतश्च। तेन विज्ञातेनानेन विवादः संवादश्चेन्मा गमः गङ्गादिकं मा गच्छेत्यन्वयः। विसंवादश्चेत्पापभीरोर्गङ्गादिगमनं वृथेति स्तुतिनिन्दे ॥ ९२ ॥

(५) **नन्दनः**। पश्चात् किं करिष्यतीति चेत्तत्राह यमो वैवस्वत इति देवोयस्तवैष- हृदिस्थितः स वैवस्वतो यमो नान्यः। यमो भूत्वा त्वां घातयतीत्यभिप्रायः ॥ ९२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। वैवस्वतो यमो नियन्ता तेन यमेन सह अविवादः ते तव चेत्तर्हि गङ्गास्नानार्थं मा गमः कुरूत् कुरुक्षेत्रं मा गमः मा गच्छ। आत्मैव शुद्ध इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

नग्नो मुण्डः कपाली च भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ९३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। कपालं शरावादिपात्रैकदेशः सुबोधम् ॥ ९३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कपालेन घटादिकर्परेण। एतावद्दुःखजनकं पापं भवेदि- त्यर्थः ॥ ९३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यः साक्ष्यमसत्यंवदेत्सनग्नः कृतमुण्डनपरिभावोऽन्धः कर्परेणोपल- क्षितः भिक्षार्थी शत्रुकुलं गच्छेत् ॥ ९३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अनृतवदने दृष्टरूपदण्डान्तरमाह नग्नइतित्रिभिः। मुण्डः कृतमुण्डनपरिभवः शत्रुगृहं भिक्षार्थी गच्छेदित्यन्वयः। यएवं दृश्यतेसोऽनृतवदनफल- भागित्युन्नेयः ॥ ९३ ॥

(५) **नन्दनः**। कपालं अलाबुपात्रम् ॥ ९३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यः पुरुषः साक्ष्यमनृतंवदेद्वदति स एवं विधःस्यात् नग्नोमुण्डः कपालीति ॥ ९३ ॥

(७) **मणिरामः**। अनृतसाक्ष्यदोषानाह नग्न इत्यादिना। मिथ्या साक्ष्यदाता एतादृशोभवतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **नग्न इति। अन्धः शत्रुगृहं गच्छेदिति। य साक्ष्यमनृतं ब्रूयात्** स नग्नः कृतकेशमुण्डनः परिभवादन्धः क्षुत्तृष्णार्तः कर्परेण युक्तो भिक्षार्थं शत्रुगृहं गच्छेदिति साक्षिमात्रविषयत्वेनैतदुच्यते न शूद्रप्रश्नार्थमध्यपुरुषनिर्देशादेते शपथा बभूवुः ॥ ९३ ॥

अवाकशिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकं व्रजेत् ।
यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन् धर्मनिश्चये ॥ ९४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। निमित्तं पृष्टो यो वितथमसत्यं वक्ति स तेन **किल्बिषेन** पापेन गृहीत ऊर्ध्वपादोऽधोमुखो महति गाढे तमसि नरकं यातनास्थानं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः। अन्यस्मिंस्तमसि किंचिद्दृश्यते तत्र तु न किंचिदेवेत्यन्धग्रहणम् ॥ ९४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अन्धे अन्धताहेतौ ॥ ९४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** योधर्मनिश्चयनिमित्तं पृष्टः सन्नसत्यंब्रूयात्सपापवान्। अधोमुखोमहान्धकारं योनरकस्तं गच्छति ॥ ९४॥

(४) **राघवानन्दः।** किंचान्यत् अवागिति। सकिल्बिषी पापी अन्धेतमसि नरके अवाक्शिराउर्ध्वपादःसन्पतेदिति। विशिष्टधर्मनिश्चये कर्तव्ये अयमेव धर्मइति अविनयधर्मइतिवितथमधर्मंब्रूते इति। सोपि कूटसाक्षिवदधार्मिकः उक्तनरकपातीति शेषः॥ ९४॥

(५) **नन्दनः।** प्रश्नंपृष्टंसाक्ष्ये धर्मनिश्चये व्यवहारनिर्णये ॥ ९४॥

(८) **गोविन्दराजः। अवागिति।** यो धर्मनिश्चयनिमित्तं पृष्टः सन्असत्यं प्रश्नं ब्रूयात् स पापी अधोमुखोऽतिसान्द्रे तमसि नरके पतेत् ॥ ९४॥

अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति स नरः कण्टकैः सह ॥
यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभां गतः ॥ ९५ ॥

(१) **मेधातिथिः। अर्थवैकल्यं** सत्यादपेतं **भाषते।** यथा कण्टका अशिता भक्षिता जनयन्ति न तादृशीं मत्स्याः प्रीतिं जनयन्ति। यदा धनलोभेन काचित्प्रीतिमात्रा भवति यथापि महद्दुःखं भवतीति सकण्टकमत्स्याशनोपमा ॥ ९५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** मत्स्यानिवाश्नाति कण्टकैरिति तत्र यथा आपाततः सुखं दुःखंतु महत्तथात्रेत्यर्थः। अर्थवैकल्यम् यथार्थंयथाभवति। अप्रत्यक्षमचक्षुर्विषयम् ॥ ९५॥

(३) **कुल्लूकः।** यः सभांप्राप्तस्तत्त्वार्थस्यायथार्थस्याभिप्रायमनुपलब्धमुत्कोचादिसुखलेशेन कथयति सनरो अन्ध इव सकण्टकान्मत्स्यान् भक्षयति सुखबुद्ध्या प्रवृत्तोदुःखमेव महल्लभते ॥ ९५॥

(४) **राघवानन्दः।** अन्धस्य कण्टकैर्विशिष्टं मत्स्यादनं दुःखं दूरदृष्टजमिति तद्विदः प्रसिद्धमयमपि तादृशदुःखभागित्युन्नेयः। कोयोयमेतादृशं भाषत इत्यन्वयः। अर्थवैकल्यं अर्थस्य विकलता शून्यत्वं यत्र तत्। अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षेतरंवचः अनुपलब्धंवा ॥ ९५॥

(५) **नन्दनः।** सभागतेऽर्थे आत्मनोऽप्रत्यक्षं वैकल्यमर्थसद्भावंयो भाषते सनर इहजन्मन्यन्धोभूत्वा वृत्यभावात्कैवर्त्तादिवत्समुद्रादितीरवर्तिमत्स्योदरस्थैः कण्टकैः सहमत्स्यानश्नाति ॥ ९५॥

(६) **रामचन्द्रः।** यःसभांगतः सन्नर्थवैकल्यं अप्रत्यक्षंयथाभवति तथा अप्रत्यक्षं भाषते सनरः अन्ध इव कण्टकैः सह मत्स्यानिवाश्नाति ॥ ९५॥

(७) **मणिरामः।** अर्थवैकल्यं अयथार्थी अप्रत्यक्षं अदृष्टश्रुतं ॥ ९५॥

(८) **गोविन्दराजः। अन्ध इति।** यः सभां प्राप्तः तत्त्वस्य विप्रलब्धं मुखलेखभ्रान्त्या चादृष्टं भाषते सोन्ध इव सकण्टकान् मत्स्यान् भक्षयति सः। सुखहेतोर्वर्तमानो दुःखमेवातिशयं तदुपार्जयति ॥ ९५॥

यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नातिशङ्कते ।
तस्मिन्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ।। ९६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **यस्य वदतः** साक्षिणो **विद्वान्**सत्यानृते जानानः **क्षेत्रज्ञो**ऽन्तर्यामी पुरुषो **नातिशङ्कते** किमयं सत्यं वक्ष्यत्यनृतं वेत्येवं नाशङ्कते–निश्चितमेवैष सत्यं वक्तीति यस्यात्मा निर्विशङ्कः तस्मात्पुरुषा**न्नान्यं श्रेयांसं** श्रेष्ठं प्रशस्ततमं **पुरुषं देवा** जानते। कः पुनरयं वेदिता। कश्च ततोऽन्य आशङ्किता। एक एव ह्यात्मा स्वप्रयत्नद्वारेण वाचमीर-यन्वेदिता संपद्यते। स एव तद्धर्मेण किं कथं स्यादित्येवंरूपेणाशङ्काख्यानेन युज्यते। तत्र भेदानुपपत्तिः। सत्यमेतत्। काल्पनिकेन भेदेनैवमुक्तम्। यथा हन्त्यात्मानमात्मनेति ।। ९६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** क्षेत्रज्ञः परमात्मा विशङ्कते विपरीतंशङ्कते ।। ९६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्य वदतः सर्वज्ञोन्तर्यामि किमयं सत्यं वदत्युतानृतमिति नशङ्कत किन्तु सत्यमेवायंवदति निर्विशङ्कः संपद्यते तस्मादन्यं प्रशस्ततरं पुरुषदेवा न जानन्ति ।। ९६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** आत्मनो[1] मिथ्यावादित्वेनाशङ्कितंस्तौति यस्येति। क्षेत्रज्ञः क्षेत्रभासकः साक्ष्यतएव विद्वान् यस्यमिथ्यावदतः पुंसो सत्यमेव वदति नाशङ्कते स्वयंवासत्येमेवोक्तमितिवा श्रेयांसंश्रेष्ठतरं भृगुर्हि प्रतिज्ञान्तरं प्रतिजानीते ।। ९६ ।।

(५) **नन्दनः।** वदतोयस्य वाक्यादिति शेषः। क्षेत्रज्ञः परमात्मा न तुष्यतीति ।। ९६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यस्य वदतोविद्वान्नातिशङ्कते यस्य क्षेत्रज्ञोनातिशङ्कते ।। ९६ ।।

(७) **मणिरामः।** क्षेत्रज्ञः आत्मा नाभिशंकते अयं सत्यंवदति अथवा मिथ्येति न शकते ।। ९६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यस्येति।** यस्य वदतः शुभाशुभं सत्यं वदति उतानृतमित्येवं साशङ्को न भवत्यपि निश्चितमेवार्थं सत्यं वक्तीत्येवं निर्विशङ्कस्तस्मात्पुरुषादन्यं प्रशस्यतरं पुरुषं देवा न मन्यन्त इत्यर्थः ।। ९६ ।।

(९) **भारुचिः।** अष्टौ श्लोकाः शूद्रशपथानुयोगार्थाः एवमेभिरनेकैर्वाक्यार्थ-प्रकारैस्सत्यवचनार्थाः सम्पद्यन्ते.....नियोगः। यथा ब्राह्मणादिवर्णान् ।। ९६ ।।

(राघ० ४) चिह्नितपुस्तके ९६। ९७ श्लोकौव्युत्क्रमौस्तः।

१ आत्मानो...प्रतिजानीते=आत्मनोमिथ्यावादित्वेनाशङ्कितं स्तौतियस्येति। यस्यवदतः सर्वज्ञोऽन्तर्यामीकिमयंसत्यमाह उतानृतमिति न शङ्कते किंतुसत्यमेवायंवदतीति निर्विशङ्कः संपद्यते। तस्मात्पुरुषादन्यं प्रशस्ततरं पुरुषं देवान जानन्ति ।। (न, श)

यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।
तावतः संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ९७ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** द्रव्यविशेषानृताश्रयाः पापविशेषाः **कूटसाक्षिण** इत्येतत्प्रदर्शनार्थं प्रकरणमारभ्यते । तत्रायं श्लोकः संबोधनद्वारेणोपदिश्यमान आदरार्थः संपद्यते । यद्गुह्यं मिथ उपदिश्यते तद्यथाकथंचिद्भवतीत्यवधारितं ग्रहणं नातिगुरु इदं त्वतिमहाप्रयोजनमवसितैः श्रोतव्यमिति । **सौम्येति** चैकवचनमनेकशिष्यसन्निधाने भृगावेव विवक्षितम् । **यस्मिन् साक्ष्य** इति व्यधिकरणसप्तमी ।

[**एवंसंबन्धनात्तस्मान्मुच्यते नियतावृतः ।**
पशून्गोश्वपुरुषाणां हिरण्यं भूर्यथा क्रमम् ॥ १ ॥]

यस्मिन् द्रव्यभेदभिन्ने व्यवहारे यत्साक्ष्यं तत्र तन्निमित्तं यदनृतमित्येषा विषयसप्तमी । अपरा 'यस्य च भावेनेति' (पा. सू. २।३।३७) । अथवा द्रव्यभेदात्साक्ष्यभेदः, तत्र समानाधिकरण एव । **तावत** इति परिमाणे व्युत्पाद्यते । तत्र यत्प्रभूतनिमित्तमपि परिमाणं संभाव्यते इत्यतो विशिनष्टि **संख्ययेति अनुपूर्वश** इति सुखप्रतिपत्तयेऽनुपूर्वेण ह्यभिधीयमानं सुखेन प्रतीयते । आनुपूर्वी सङ्ख्यागताऽत्राभिप्रेता । तस्या एव वक्ष्यमाणत्वात् 'पञ्च पश्वित्यादि' ॥ ९७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** बान्धवान् पूर्वपुरुषान् हन्ति नरकेपातयति । केचित्तु तावत्पुरुषहन्तृदोषो भवतीत्यस्यार्थ इत्याहुः ॥ ९७ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** यस्मिन्पश्वादिनिर्मित्ते साक्ष्येऽनृतंवदन् यत्संख्याकान्पित्रादिबान्धवान्नरके योजयति तत्संख्याकान्क्रमेण परिगणनया मयोच्यमानान्साधोश्टणु अथवा यावतोबान्धवान्यस्मिन्हन्ति यावतांबान्धवानां स ननु फलं प्राप्नोति तावत्संख्याकान् श्टणु । पक्षद्वयेऽनृतनिन्दार्थमिदम् ॥ ९७ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** शृण्वितियावत इति । यस्मिन्पश्वादिहरणनिमित्ते बान्धवान्पित्रादीन्हन्त्युत्तमलोकात्पातयतितिर्यग्योनिं प्रापयतिवा आत्मनोऽनाशोक्तेः तस्मिन्साक्ष्येकर्मणि तावतोबान्धवान् संख्यया संख्याविशिष्टत्वेन ॥ ९७ ॥

(५) **नन्दनः ।** यस्मिन्साक्ष्येऽनृतंवदन् यावतोबांधवान् इति । इति नरके योजयति । तावत्संख्यया तावत्संख्याकान् गणनया । मयोच्यमानान् हे सौम्य हे साधो शृणु ॥ ९७ ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** कूटसाक्षिणामेतत्तामि. . .रवोपभोगस्य कालपरिमाणार्थमधुना सामर्थ्यात् न केवलं प्रकरणाच्छूद्राणामेव । अतश्च चित्तप्रणिधानार्थं सर्वेषामेवायं श्लोक आरब्धः । कथं नाम दत्तप्रणिधानास्साक्षिणः श्रुत्वैतन्मिथ्यावचनप्रत्यवायमतिमहान्त निर्वर्तेरन् मिथ्यावचनादिति ॥ ९७ ॥

(८) **गोविन्दराजः । यावन्त इति ।** यस्मिन्पश्वादिनिमित्ते साक्ष्येऽनृतं ब्रुवन् यत्संख्याकान् मित्रादिबान्धवान् नरकेण योजयति तस्मिन्साक्ष्ये तत्संख्याकान् क्रमेण संख्यया

मयोच्यमानान् शृणुत इत्यतश्च नरकपातनिमित्ताचरणस्तस्यापि नरकं भवति इत्युक्तं भवति, तत्र चानृतवादिबान्धवाः स्वार्जितकर्मचरान्नरकमुपयन्ति। अकृताभ्यागमकृत विप्रणाशचोद्यापत्तिर्यथा विषादिना क्वचित्किञ्चिद् व्यापादयति तत्र प्राक्जन्मार्जित-कर्मवशतोऽसौ तथा म्रियते यथा यमपि तं निमित्तभावमुपगच्छन् फले चात्र निरालम्बनार्थ-वादमात्रपर्यवसायिता युक्ता अप्रमादाभिधा इति ।। ९७ ।।

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ।। ९८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। पशुनिमित्तमनृतन्। शाकपार्थिववत्समासः। पञ्चबान्धवांश्चानृतं हन्ति। ततश्च तेषां नरकपातनम्। मातापितरौ जायामिथुनं चापत्यमिति पञ्च। कथं पुनरन्यकृतेनैनसाऽन्यस्य फलम्। अन्यकृतेन पुण्यपापादिनाऽन्यस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिः संसर्गादिति ब्रूमः। तैरयं परित्यज्यत इत्युक्तं भवति। अथवा तैर्हतैर्यत्पापं तदस्य भवतीत्यघ्नन्नपि हन्तीत्युच्यते। अदृष्टकार्यतुल्यत्वात्। अर्थवादश्चायं न तत्कार्योपदेशः। तत्कार्योपदेशे हि हिंसाप्रायश्चित्ती स्यात्। कौटसाक्ष्यप्रायश्चित्तमेतद्भवति। उत्तरोत्तरसङ्ख्यादि वृद्धिः प्रायश्चित्तगौरवार्था न पुनर्विवक्षितैव। तेनोत्तरोत्तरस्य गरीयः प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति। अयं पुरुषः कस्य दास इत्येवं संशये यदनृतं **तत्पुरुषानृतम्**उच्यते ।। ९८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पश्वनृते गवाद्यन्यपश्वर्थमनृते। सहस्रं पूर्वपूर्वपुरूषानेव ।। ९८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। पशुविषयेऽनृते पञ्चबांधवान् नरके योजयति पञ्चानांबान्धवानां-हननफलं प्राप्नोति। एवंदशगोविषये शतमश्वविषये सहस्रं पुरुषविषये संख्यागौरवं चेदं-प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ।। ९८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तदेवाह पञ्चेतित्रिभिः। पञ्चसङ्ख्याकान् पितॄन्। एव-मुत्तरत्र। हननं तिर्यग्योनित्वप्राप्तिः। पश्वनृते पश्वर्थमिथ्याभाषणे। एवं सत्यत्रपशुत्वेन गवादीनां प्राप्तत्वे पुनर्वचनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम्। पुरुषानृते मनुष्यविषयानृते ।। ९८ ।।

(५) **नन्दनः**। पञ्चबान्धवानित्यनुवर्त्तते पशुरजादिः। पुरुषानृते अयंदासोऽदासो-वेत्येवमादिके हन्ति ।। ९८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। पश्वनृते पशोःसाक्ष्येऽनृतंवदति सपञ्चपूर्वपुरुषान्हन्ति घातयति। यद्वा नरके योजयति पातयति। हन्हिंसागत्योरित्यस्य धातोरूपम् गत्यर्थे हन्ति इति ज्ञेयम् गवानृते दशपुरुषान्हन्ति नरके पातयति। अश्वानृते शतंपुरुषान् हन्ति पातयति। सहस्र-पुरुषानृतेहन्ति ।। ९८ ।।

(७) **मणिरामः**। संख्यामाह। पंचेति ।। ९८ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **पञ्चेति**। पशुविषयेऽनृते पञ्चबान्धवान्नरकेण योजयति दश-गोविषये शतमश्वविषये सहस्रं पुरुषविषये ।। ९८ ।।

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति माऽस्म भूम्यनृतं वदीः ।। ९९ ।।

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यच्चान्यत्पशुसंभवम् ।। गोवत्सहिरण्येषु धान्यपुष्पफलेषु च ।।
अश्ववत्सर्वयानेषु खरोष्ट्रवतरादिषु ।।]

(१) **मेधातिथिः ।** कथं पुनरजातानामसति संसर्गे परकीयेन संयोगो येनेदमुच्यते **हन्ति जातानजातांश्चेति** । उक्तमर्थवादोऽयमिति । सर्वं भूम्यनृतं वदन् । **माऽवदीः** भूमिसंबन्ध्यसत्यम् । **माऽवदीरि**त्यादरार्थमप्येतत् प्रत्यक्षं संबोधनम् । का पुनरियं भूमिर्नाम । यदेतत्पृथिवीगोलकं पर्वतावष्टंभनं सागरावधिप्रसिद्धम् । नन्वियत्याः कः स्वामी को वाऽपहर्ता । न हि सार्वभौमः कश्चिदस्ति । तथा च गाथा भूमेः—"न मां मर्त्यः कश्चन दातुमर्हति" । न कश्चित्सार्वभौमोऽस्तीत्यभिप्रायः । 'विश्वकर्मन् दासिथ भौवनमादिविश्व कर्मभौमनेति पितृव्यापदेशेन स्वनाम्ना च राज्ञामन्त्रणं श्रुतं मयाऽसौ रन्तुमिच्छतीति उप मैष्यति सलिलस्यमध्ये निमज्जेऽहं सलिलस्य मध्यमेवं संकल्पं वृथा संकल्पितवति त्वयि सलिले मज्जामि । सलिलमज्जनेन नैष्फल्यमत्र दानसंकल्पस्याह । यथा सलिले निक्षिप्तं निष्फलमेवमेतदपीति । मृषैष कश्यपाय संगरः । तवैष संगरः प्रतिश्रवः प्रतिज्ञानं कश्यपाय ददामिति मोघो वंध्योऽस्तु सर्वसाधारणाऽहम् । सर्वजनोपभोग्या । केवलं राजानो रक्षानिर्बंधमात्रभाज इत्यभिप्रायः । अत एतावत्या भूमेर्न दानापहारासंभव इति कुतो विवादः । सत्यम् । यथैवायं भूमिशब्दोऽत्र वर्तते एवं क्षेत्रग्रामस्थण्डिलादावपि । तत्र च संभवत्येव स्वाम्यम् । प्रत्यक्षस्यैव दानापहाराविति न किंचिदनुपपन्नम् । अपहारश्चास्या यादृशेन रूपेण अपहारः गृहादेर्न वीरुद्विच्छेदः । अतश्च यः परकीये क्षेत्रे चक्रम्येत मृदो वा कश्चिदादद्यान्नासौ भूम्यपहारी स्यात् । मीमांसकैरुक्तं "न भूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति ।" (मी. सू. ६।३।३) एकदेशवचनं च भूमिशब्दमधिकृत्य भगवान् कृष्णद्वैपायनो दानधर्मेषु पठितवान्—"परैरप्यनुमन्तव्यो दानधर्मो नृपैर्भुवि । अक्षयो हि निधिर्ब्राह्मो विहितोऽयं महीभृताम्" इति । कृत्स्नगोलकाभिप्रायमेव चादेयत्वं भूमेर्विश्वजिति मीमांसकैरुक्तं "न भूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति" (मी. सू. ६।३।३।) । सर्वान्पुरुषान्प्रतिचंक्रमणादियोग्यतयाऽविशिष्टा भूमिः स्वात्मीकर्तुमशक्या कथं दीयत इत्यर्थः । अस्मिंस्तु पक्षे ग्रामनगरादिविश्वजिति दातव्यम् । अन्ये तु पठन्ति 'अन्तरेण सदः पलीशालं च दक्षिणा नयन्तीति' भूमौ गुणविधेरस्या संभवात्क्षेत्रादेरप्यदानम् । **वदन्निति** चैकवचननिर्देशाच्छृणु सौम्येति साक्षिविषयमेवैतत्संबोधनम् न शिष्यविषयम् । 'शूद्रमेभिस्तु पातकैः इत्यत आरभ्य यावतो मध्यमपुरुषनिर्देशास्ते सर्वेषां पातकभूयस्त्वसमानाख्यातरूपाद्येक वाक्यत्वाच्छूद्रानुयोगार्थाः । 'अन्धः शत्रुगृहं गच्छेत्' इत्यत आरभ्य सर्वे साक्षिविषया अनुयोगाः । आख्यातवैरूप्येन प्रकरणस्य विच्छेदात् मध्यमपुरुषे समानार्थक्रमत्वात्कर्तव्ये गच्छेदिति प्रथमपुरुषनिर्देशः पूर्वाधिकारनिवृत्त्यर्थः ।। ९९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** अजातान् पुत्रादीन् हंति नरके योजयति । सर्वं सर्वजीवनहननफलं प्राप्नोति ।

अजातान् पुत्रादीन् । अत्रापि सहस्रमित्यन्वयः । सर्वं सहस्रादप्यधिकम्
९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। हिरण्यार्थेऽनृतंवदन् जातानजातांश्च पुत्रप्रभृतीन्नरके योजयति एषां
फलप्राप्नोति। भूमिविषये चानृतंवदन् सर्वप्राणिनांहननफलं प्राप्नोति तस्माद्भूमि
ऽनृतंमावदीरिति विशिष्याभिधानम् ॥ ९९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अजातानुत्तरकालीनान्। अर्थवादोयमिति मेधातिथिः। सर्व-
अपरिमितंदेयमितिवत्सहस्रादधिकउक्तसङ्ख्याया अन्तर्भावात्। एवं सर्वजातादीन्
९ ॥

(५) **नन्दनः**। सर्वजगत् ॥ ९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। हिरण्यार्थे। अनृतंवदन् जातानजातांश्चहन्ति नरके योजयति।
मित्यनुवर्तते। न सहस्रजातान् सहस्रमुत्पद्यमानान्हन्ति ॥ ९९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **हन्तीति**। हिरण्यविषयेऽनृतं वदन् जातान् पित्रादीन् अनु-
श्च पुत्रादीन् आत्मानृतत्वान्नरके योजयति। भूमिविषये चानृतं वदन् सर्वप्राणिजातं
योजयति, तस्माद्भूमिविषयेऽनृतं न वदेत् ॥ ९९ ॥

(९) **भारुचिः**। पूर्वापरान् यदयमाह। नन्वियंश्रुतिर्विरुध्यते। न मां मन्येः कश्चन
हंतीति। अतश्च स्वामित्वाभावः। तदभावाद्व्यवहाराभावः। ततश्च वादाभावे
तदोषाभावः साक्षिणामिति। तच्च न अर्थपरिज्ञानात् नहि कश्चित् समर्थः कृत्स्नान्
विजयस्याभावादित्येषोऽत्रार्थः, दानापहारमिथ्यावचनेषु गुणदोषप्रदर्शनशास्त्रारम्भ-
र्यात् तथा च व्यासादयः। 'षष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमिदः। आच्छेत्ता
न्ता च तान्येव नरकं वसेदि'ति। भूमिच्छलार्थे त्वेवदानापहारादय इति केचित्।
तद्विचारणीयम् मीमांसादर्शनं तु ' न भूमिः स्यात् सर्वान् प्रत्यवशिष्टत्वादि'ति। सर्वान्
ार्थान् गुणविधीन् प्रत्यवशिष्टत्वाद्दक्षिणाद्रव्येषु हि गुणः श्रूयते। अन्तरेण सदः पत्नी
दक्षिणां नयन्तीति। स चायं गुणविधिरत्यन्ताशक्यः। पृथिव्यां ततोऽस्मादन्यत्रास्त्य-
दोषे स्यात्। एवं च तावद्विवादेऽनृतदोषः साक्षिणां सिद्धः सर्वस्य च कार्यस्य पृथिवी
त्वात्तदनृते सर्वं हन्तीत्युच्यते एवं च पुरुषाभिनयने स्मृतिः सादरं वारयति मास्म
नृतं वदीः ॥ ९९ ॥

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने।
अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥ १०० ॥

पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यानेषु च तथाश्ववत् ।
गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्राह्मणवद्विधिः ॥

(१) **मेधातिथिः**। कूपतडागादिस्थे महति जले स्वल्पे वा **भूमिवद्**दोषः। **स्त्रीणां**
च मैथुनाख्ये—केनेयं स्त्री भुक्ता मैथुनधर्मेणेति। **अब्जेषु रत्नेषु** मणयो रत्नानि मुक्ताद्याः।

अश्ममयेषु वैडूर्यादिषु। रत्नेष्विति संबध्यते। द्विविधान्येव रत्नानि जलजान्यश्ममयानि च। अतो रत्नग्रहण एव कर्तव्ये विशेषणद्वयोपादानं श्लोकपूरणार्थम्। अद्भ्यो जाता- **न्यब्जानि।** अश्मनो विकारा **अश्ममयानि** ॥ १०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** भूमिवत् भूम्यनृतवद्दोषः। स्त्रीणां भोगेमैथुने मैथुनरूपस्त्री- संभोगविषयमिथ्योक्तौ अब्जेषु रत्नेषु मुक्तादिषु। अश्ममयेषुरत्नेषुमाणिक्यादिषु ॥ १०० ॥

(३) **कुल्लूकः।** वैदूर्य्यादिष्वनृतंवदतोभूमिवद्दोषमाह अप्स्विति। तडागकूपग्राह्यादेक- विषयेऽनृते स्त्रीणांच मैथुनाख्योपभोगविषये अब्जेषु च रत्नेषु च मुक्तादिषु पाषाणमयेषु वैडूर्या- दिष्वनृते भूमिवद्दोषमाहुः ॥ १०० ॥

(४) **राघवानन्दः।** भोगे मैथुनधर्मेण। निजस्त्रियः न जाने इति ब्रूते जानन्नपि ॥ १०० ॥

(५) **नन्दनः।** उक्तार्थं वस्त्वन्तरेष्वतिदिशति अप्सु अब्धिविषये ऽनृते। मैथुने भोगे मिथुनभोगविषयेऽनृते। अब्जानि शङ्खमुक्तादिकम् ॥ १०० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अप्सु जलस्यानृते भूमिवत् भूमेर्यत्पापमुक्तं तज्जलानृत इत्यर्थः। च पुनः स्त्रीणांभोगे निथ्योक्तौ भूमिवत्पातकम्। च पुनः अब्जेषु मौक्तिकादिषु भूमिवत्। च पुनः सर्वेष्वश्ममयेषु माणिक्यादिषु अनृतेभूमिवत् ॥ १०० ॥

(७) **मणिरामः।** मैथुने भोगे मैथुनाख्योपभोगविषये अब्जे रत्ने मुक्ताफलादौ। पाषाणमये वैडूर्यादौ भूमिविषयाऽनृतवत् फलमित्यर्थः ॥ १०० ॥

(८) **गोविन्दराजः। अप्स्विति।** उदकविषयेऽनृते स्त्रीणां भोगेषु विषये अब्जेषु पद्मरागादिषु पाषाणमयेषु च सर्ववैडूर्यादिषु अनृते भूमिवद् दोषमाहुः सर्वं हन्तीति ॥ १०० ॥

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे।
यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** ऊहापोहौ वर्जयित्वा यथादृष्टं यथाश्रुतं चादृष्टं तत्त्वेन ब्रूहि ॥ १०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अञ्जसाशीघ्रम् ॥ १०१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** एतानसत्यभाषणदोषानधिगम्य दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेवाञ्जसा तत्त्वतोब्रूहि ॥ १०१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** साक्षिवाचनमुपसंहरति एतानिति। ब्रह्मघ्नानित्यादिवदित्य- न्तान् शूद्रायैव श्रावणीयं संदेशन्यायात् शूद्रवदाचरेदिति गोरक्षकादिषु शूद्रधर्मातिदेशाञ्च। ॥ १०१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अञ्जसा शीघ्रंवदेति ॥ १०१ ॥

(७) **मणिरामः।** अंजसा तत्त्वतः ॥ १०१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। एतानिति।** एतान्सर्वाननृतभाषणे दोषान् ज्ञात्वा दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेतत्तत्वतो ब्रूहि ।। १०१ ।।

(९) **भारुचिः।** अमी पंच श्लोकाः सर्वसाक्षिसाधारणाः। अनृतवचनप्रतिषेधविद्वेषणार्था अर्थवादाः। न फलविषयः। आकृताभ्यागमकृतविप्राणां नाशदोषप्रसंगात् एवं च प्रतिपुरुषं शास्त्राधिकारो हीयेत। आनर्थं चास्यस्यात्। येन स्वकृतकर्मफलयोगशास्त्रस्यार्थवत्वं। अतः शास्त्रविरोधान्न्यायविरोधाच्च प्रतिषेधार्थवादाएवैते विज्ञेयाः ।। १०१ ।।

गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान्।
प्रेष्यान्वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ।। १०२ ।।

[**येऽप्यतीताः स्वधर्मेभ्यः परपिण्डोपजीविनः।**+
द्विजत्वमभिकांक्षन्तितांश्च शूद्रानिवाचरेत् ।। १ ।।]

(१) **मेधातिथिः। कारवः** शिल्पिनस्तक्षायस्कारसूपकारादयः। **कुशीलवा** नर्तकगायनाद्याः। **प्रेष्या** जीविकार्थं परस्याज्ञाकारा दासा इति प्रसिद्धाः। **वार्धुषिका** वृद्ध्युपजीविनः। एते ब्राह्मणा अपि सन्तः प्रकरणात्साक्ष्ये शपथे च **शूद्रवद्**द्रष्टव्या न क्रियांतरे। यथा शूद्रो न दानपुण्यादिना पृच्छ्यते साक्ष्ये शपथे चाग्निहरणादिना शोध्यते तद्वदेषोऽपि शपथो यद्यपि पूर्वत्रापकृतः तथाप्युत्तरत्रानन्तर्याद्दोषवत्वात्प्रयतत्वात् प्रयतत्वेऽप्यानन्तर्यस्य संबन्धहेतुत्वाद्वक्ष्यमाणस्यापि प्रत्यासत्त्या पूर्ववद्द्वयोःसन्निपातात् शपथेऽपि तुल्यम् ।। १०२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** गोरक्षकान् पशुपालनेन जीवतः। कारून् सूपकारादिवृत्तीन् कुशीलवान् नटवृत्या प्रेष्यान् ब्राह्मणस्यादास्येऽपि स्वतःप्रतिपन्नदास्यान्। वार्द्धुषिकान् वृद्धिजीविनः। शूद्रवत् सर्वपातकैः पृच्छेदिति ।। १०२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** गोरक्षणजीविनोवाणिज्यजीविनः सूपकारादिकारुकर्मजीविनः दासकर्मजीविनः नटकर्मनृत्यगीतादिजीविनः प्रतिषिद्धजीविनोब्राह्मणान् प्रकृतसाक्ष्यदर्शने शूद्रवत्पृच्छेत् ।। १०२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** वाक्यप्रकरणपठितं* पश्वनृतइत्याद्यधर्मज्ञातंद्विजानामपि भवत्येव। सर्वपातकादियुक्तं निकृष्टद्विजेऽपि वाचयेदित्याह गोरक्षेति ।। १०२ ।।

(५) **नन्दनः।** गोरक्षकान्विप्रान् शूद्रवदाचरेत्सर्वैः पातकैर्ब्रूहीति ब्रूयादित्यर्थः ।। १०२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** ब्राह्मणान्प्रत्याह गोरक्षकानिति। पाशुपाल्यादिवृत्तिजीविनोविप्रान्साक्ष्ये शूद्रवत्पातकैः पृच्छेत् ।। १०२ ।।

(७) **मणिरामः।** वार्द्धुषिकान् प्रतिषिद्धजीविनः। गोरक्षकादीन् ब्राह्मणानपि शूद्रवत्साक्ष्यं पृछेदित्यर्थः ।। १०२ ।।

+ (ड)। (ट) चिह्नतपुस्तकेतु येऽप्यपेताः स्वकर्मभ्यः परकर्मोपजीविनः ।। द्विजाधर्मंविजानन्तस्तांश्च शूद्रवदाचरेदितिपाठः।

* पठितं=प्रमितं (राघ० ४)

(८) **गोविन्दराजः। गोरक्षकानिति।** गोरक्षकवाणिज्यसूपकारादिकारुकर्मदास्य प्रतिषिद्धजीविनो ब्राह्मणान् साक्षिप्रश्ने शूद्रवत् पृच्छेत् ॥ १०२ ॥

(९) **भारुचिः।** प्रकरणाद् ब्राह्मणशपथानुयोगापवादः। 'शूद्रमेभिस्तु पातकै'रिति वचनाद् एषां गोरक्षकादीनां ब्राह्मणानामेव सतां शूद्रशपथानुयोगः। एवं च नान्यत्र प्रयोज शूद्रवदाचरणम् इतरथा प्रकरणमुपरुद्धयेत ॥ १०२ ॥

तद्वदन्धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथानरः।
न स्वर्गाच्च्यवते लोकाद्दैवीं वाचं वदन्तिताम् ॥ १०३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** तदन्यथाऽपि जानन्नन्यथा **वदन्नस्वर्गाद्भ्रश्यति।** कूटमपि वदन् दुष्यतीत्यर्थः। किं सर्वदैव ? नेत्याह। **धर्मतोऽर्थेषु। धर्मेण** दयादिना निमित्तेनार्थे व्यवहारेषु। धर्मस्य च निमित्तत्वमनन्तरश्लोके दर्शयिष्यति। एतच्च न स्वमनीषि कयोच्यते किं तर्ह्येतां **दैवीं वाचं** वदन्ति—अस्मत्पूर्वेऽपि स्मर्तारः। का पुनर्दैवी वाक्। यस्मिन्निमित्तेऽनृतं वदितव्यमित्येषा देवानां संबन्धिनी वाक् तां मन्वादयः श्रुत्वा **वदन्ती** विशेषेऽनृतप्रशंसा। अन्यैस्तु पूर्वविधिशेषतयास्य श्लोकस्य व्याख्यानं। तदेवं गोरक्षकादि ष्वनुयोगवाक्येषु ब्राह्मणेषु भवितव्यम्। अन्यथा ब्राह्मणेषु सत्यं ब्रूहीति यथा ब्राह्मणा एव कथं शूद्रवदनुयोज्या इति तद्विद्वानपि न दुष्यतीति यतो मन्वादय एवंविधां वाचं वदन्ति यथैव शूद्रवदाचरणीया इति। न च धर्माधर्मयोः प्रमाणम्। नैव सत्यं वदितव्यम्। तत्र यत्र विहितं तत्र स एव धर्मो यत्र वाऽनृतं तत्रानृताभिधानमेव धर्म इति ॥ १०३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तत्साक्ष्यं धर्मार्थधर्मार्थं जानन्नप्यन्यथावदन् स्वर्गान्नच्यव यतस्तत्रानृतापि वाग्दैव्येवेति वदन्ति ॥ १०३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तदेतत्साक्ष्यमन्यथापि जानन्ननृता धर्मेण दयादिना व्यवहारेष्वन्यथा वदन्स्वर्गलोकान्नभ्रश्यति यस्मात्तदेवंविधनिमित्तविशेषणामनृताभिधानमदेवसंबन्धिनीवाचंमन्व दयोवदन्ति ॥ १०३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** क्वचित्कस्य प्रतिप्रसवमाह तद्वदन्निति द्वाभ्याम्। तत् साक्ष्य विषयभूतंसत्यं जानन्नप्यन्यथावदन्स्वर्गाच्च्यवते यतोऽन्यामपि तांवाचं दैवींवदन्त्येन नुद्धरिष्यामीतिविजिगीषाहेतुत्वात्। धर्मतोदयादिना। अर्थेषु व्यवहारेषु ॥ १०३ ॥

(५) **नन्दनः।** अर्थेषु वानुवर्णवधपर्यन्तेषु। अन्यथा जानन्नप्यन्यथा वदन्नृत ध तांहेतोर्वदन्स्वर्गान्नच्यवते। कृतस्ताधर्मानुसारिणीवाचं दैवीमन्यावदन्ति यतस्तस्माद्धर्म विरुद्धचेदसत्यमपि साक्षिभिर्वक्तव्यं न धर्मविरुद्धमन्यामपि ॥ १०३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** तद्वदन्निति साधनाह। तत्साक्ष्यं धर्मतोऽर्थेषु वर्णिरक्षायन्यत धर्मार्थेषु जानन्नप्यन्यथावदन्नरः स्वर्गान्नच्यवते ॥ १०३ ॥

(७) **मणिरामः**। कुत्रचिन्मिथ्या साक्ष्येपि दोषाभावमाह। तद्वदनित्यादिना धर्मतःदयादिना अन्यथा वदन्नपिनस्वर्गाच्च्यवतेतां दयादिनाऽन्यथावाचं। दैवीं देवसंबंधिनीम् ।। १०३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **तद्वदन्निति**। तदेतत्साक्ष्यमन्यथा जानन्नपि मनुष्यो धर्मेण दयया हेतुभूतयोपाधिरहितो व्यवहारेष्वन्यथा ब्रुवन् न स्वर्गात् लोकात् भ्रश्यति यस्मादे-तन्निमित्तविशेषाणां अनृताभिधानं एतां दैवसम्बन्धिनीं वाचं मन्वादयो वदन्ति। अन्ये तु प्राड्विवाकविषयामिदं व्याचक्षते प्राड्विवाको गोरक्षकादिषु ब्राह्मणेषु सच्छूद्रप्रश्नं कुर्वन्न धर्महानिं प्राप्नोति ।। १०३ ।।

(९) **भारुचिः**। प्राड्विवाकस्तच्छूद्रानुयोगवचनमन्यथा गोरक्षकादिषु ब्राह्मणेषु वदन् धर्मतोऽर्थेषु व्यवहारेषु ये साक्षिणः तेषु जानन्नपि यथावर्णमनुयोगः नाधर्मेण युज्यते। येन देवीं शास्त्रवतीं वाचं वदन्ति तां स्मृत्वा मन्वादयः विप्राञ्छूद्रवदाचरेदित्यस्यानन्तरविधेः स्तुत्यर्थवादः ।। १०३ ।।

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रर्तोक्तौभवेद्वधः।
तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धिसत्याद्विशिष्यते ।। १०४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। तत्र नानृतं वदेदिति यः प्रतिषेधस्तस्याशूद्रादिविषयताऽनेनोच्यते, न पुनरनृतवदनं विधीयते। तथा सति प्रतिषेधेनैकवाक्यता बाध्येत। का पुनरत्र निमित्त-श्रुतिः **तत्रैति**। तस्य वधविशेषणत्वान्न वधः। तस्यासतोनिमित्तत्वानुपपत्तेः। अतश्च कृते वधे पश्चात्तद्विषयमतद्विषयं वाऽनृतं वक्तव्यमित्यर्थ आपतति। तत्त्वनिष्टम्। ननु च **यत्रेति** व्यवहारवस्तु निर्दिश्यते पुन**स्तत्रेति** तदेव प्रतिनिर्दिश्यते। ततश्च यस्मिन् व्यवहारे पराजिताः सन्तो वधार्हा भवंति तस्य नानुपपन्नो निमित्तभावः। अत्र वदन्ति न चात्र वधार्हेष्वनृतमिष्यते। यतोऽनिष्टं पापीयसो जीवनमिति। यस्त्ववधार्हानवकाशान्न पुरदास्या दिस्खलितादनुहतदंडताख्यापनाय वा जनैः स्वल्पापराधात् न घातयित्वोपपत्तिराजसत्वात् क्रोधस्य दण्डस्य चाशास्त्रीयत्वादस्थितपरिमाणतया निश्चयाभावो न तस्यापि निमित्तत्वो-पपत्तिः। अतः प्रतिषेधशेषतैव न्याय्या। गौतमीये त्वनृतविध्याशङ्काऽपि नास्ति। "नानृतवदने दोषो जीवनं चेत्तदधीनम्" इत्येवमादिप्रतिषेधे सत्यानृतयोः कामचारप्रसङ्गे सत्यवचनेन निमित्तभावः प्रतिपद्यमानो 'न हिंस्यात्सर्वभूतानीति' प्रतिषेधव्यतिक्रमतया चानृतं प्रतिपद्यत इति युक्तत्वेनेदं कृतम्। न चेदसौ पृष्ट आचष्टे न पुनर्हन्ति, अघ्नंश्च कथंहिंसारोषेणानुषज्यते। अथ सत्यपि स्वातन्त्र्ये तद्वचनेन राज्ञा हन्यमानत्वात्तद्धेतुभावापत्त्या-प्रयोजककर्तृत्वमिति चेत् न। सर्वो हेतुः प्रयोजकः—धनेन कुलं, विद्यया यश इति, भवति विद्या यशसो हेतुर्न प्रयोक्त्री। न चान्य एवायं लौकिकफलोत्पत्तियोग्यता हेतुलक्षणे हेतु-भावः, अपि तु द्रव्यगुणाः। यत्रापि क्रिया श्रूयते 'अग्निना पाक इति' साऽपि स्वरूपेण सिद्ध-रूपाभिधानात्कृदन्तैर्भावस्य। अन्यश्चायं शास्त्रीयः कर्तृव्यापारस्य प्रयोजको हेतुर्न तु तत्प्रयोजकत्वमेवमित्यर्थम्। यदि तावत्प्रेषणाध्येषणे आज्ञाप्रार्थनारूपे प्रयोजकत्वं साधयेते

व्रीहीनातप इत्यादावचेतनेषु णिजुत्पत्तिर्दुर्लभा। ननु च परिहृतमेतद्व्याख्यातृभिः मुख्योपचरितक्रिय इति चेतनावद्वस्तूपचारे 'भिक्षा वासयति' 'कारीषोऽध्यापयतीति'। न ह्यत्र चैतन्यकृत उपकारः अपि तु निश्चितत्वात्तदन्यस्य प्रोजकस्य। अध्ययनं ह्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तं कुर्वाणस्य माणवकस्य शीतादिलक्षणं प्रतिबन्धकमनुवदति। कारीषे प्रयोजकत्वाध्यारोपः। प्रेरकत्वाद्धि प्रयोजकमुच्यते। तच्चाचैतन्यस्य वायुजलादेरग्निकाष्ठादौ सुतरां दृश्यते। तदा विधिप्रयोजकस्तुतिप्रयोक्तृभिः प्रेषणाद्यभावाद्गौणार्थाः शब्दाः स्युः। अथैतस्थमर्थाचरणं प्रयोजकत्वं तच्च प्रयोजकस्य व्यापारानुगुणं प्रेषणादिव्यतिरिक्तक्रियान्तरावरणं संविधानाख्यम्। संविदधान एव हि कारयतीत्युच्यते। यथा बुभुक्षमाणस्य कश्चित्पात्रमाहरत्यन्यो भक्तमुपनयति। कस्यचिद्वधप्रवृत्तस्य कश्चिदायुधमर्पयत्यन्यो वध्यदोषाविष्करणेन मन्युमुपदीपयति। एवंलक्षणः प्रेषित्रादिरूपरहितः सव्यापारः प्रयोज्यफलसिद्धावानुकूल्यं प्रतिपद्यमानस्तत्सामर्थाचरणपक्षे प्रयोजकः। अस्मिन् पक्षे कारीषोपाध्यायौ तुल्यौ प्राप्नुतः। अत्रापि यमन्तरेण क्रियाया अनिवृत्तिर्यस्य च कारकविशेषसंज्ञा न प्रवर्तेत स मुख्यः प्रयोजकः कर्त्ता। अध्यापयितारं चान्तरेण कारीषो न शक्नोत्यध्ययनहेतुभावं प्रतिपत्तुम्। आचार्यस्तु तमन्तरेणापि शक्त एवेति गौणः कारीषः। यत्र च करणादिभावो निश्चितो हेतुमत्प्रत्ययदर्शनात्तत्रापि गौणार्थतैव यथा कश्चित्स्वल्पेनापि प्रयोजनेन दूरं ग्रामं पुनः पुनर्गतवन्तं दृष्ट्वा ब्रवीति 'अश्वो गमयति देवदत्तम्' इति। यत्रतु-नकस्यचिदासत्तिविप्रकर्षावन्तरङ्गबहिरङ्गभावो वा गम्यते तत्र यावन्तस्तदानुकूल्यं प्रतिपद्यन्ते सर्वे ते प्रयोजकाः। ननु च कारकसंज्ञायामन्तरङ्गयोगो नास्तीति को विशेषः कारीषोपाध्याययोः। स्वप्रक्रियैव सा तत्र भवताम्। न वस्त्वाश्रया। वस्त्वाश्रयौ न विधिप्रतिषेधौ इदमपि तत्र पठ्यते—विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति। एवं च सति यत्रकर्तुरेव कर्तृत्वं कश्चिद्विवक्षेत्तत्र कर्तृप्रत्ययविधिप्रतिषेधावपि स्याताम्। यथा पातकपरिगणनायामनु-पठति। "क्रयविक्रयी संस्कर्ता चोपहर्ता चेति"। तस्मादन्वाख्यानसिद्ध्यर्था तावकी सा व्यवस्था न वस्त्वधिष्ठानमर्थमवस्कन्दति। अत एव व्याख्यातृभिरुक्तं—समर्थाचरणं चेद्धेतुः हेतुमान्-प्रसङ्गः। ततश्च योऽपि कस्मैचिद्भोजनं ददाति स चौदरिकतयाऽतिसौहित्येन व्यापद्येत प्राप्तं तत्र दातुर्वधकर्तृत्वमिति। न च तत्प्रयुक्तं भवति। क्रियान्तरेण ह्यसौनिश्चितो भोजनाख्यप्रयोजको न वधो न वेर्ष्यादि कथंचिन्निमित्तं भवति। भवतु वा तन्निमित्तम्' प्रयोजकत्वाभावात्तु कर्तृत्वं नास्तीति ब्रूमः। यस्य तु भूमिसुवर्णापहारादिनाऽपराध्येत् स च तदपहारमन्युना कथंचिन्म्रियेत किं तत्रापहर्तुरपहारदोष एवेति वधेऽपि निमित्तिभाव इति चिन्त्यम्।

किमत्र चिन्त्यते? सव्यभिचारावगम्यत्वाद्धेतुहेतुमद्भावस्य न खड्गप्रहारभोजनविच्छेदादेरिव भूम्यादिहरणस्य नियतनिमित्तत्वोपपत्तिः। कोऽयं नियमोऽभिप्रेतः? यदि ह वा केचिन्म्रियन्ते केचिन्नेत्यनियतो नियमो भवति। पुरुषस्वभावभेदात् तदेवौषधं श्लेष्मिकाय हितं विपरीतमन्यस्येति। सर्वेषामेव च भावनादेशकालस्वभावभेदसहकारिसापेक्षः शक्त्यन्तरप्रादुर्भावः। तदेव लक्षणं पुरुषवित्तसंततिसापेक्षपिपासाहेतुप्राण्यन्तरसापेक्षं

तद्विच्छेदहेतुरिति। एवमत्यन्तामर्षिणो । किं तत्र शक्यो निमित्तभावोऽपह्नोतुम् ? पेशल-मानसस्य तूपेक्षैव तत्र। ये पुनर्मन्युपरीता अनशनश्वभ्रपतनविषभक्षणादिनोऽपराद्धार-मुद्दिश्य म्रियेरंस्तत्राप्येष एव न्यायः। ननु चान्यस्यैव प्रसिद्धहेतुभावस्य विषभक्षणनि-मित्तस्य तत्र दर्शनान्न भूम्यादिहरणस्यापराधो हन्तृत्वमाप्नुयात्। तेनोपजनितमन्युर्मरणहेतौ प्रवर्तत इति पारंपर्यतो निमित्तत्वमिति चेत्। एवं सति सभ्योपदेशेनापि केचिदुद्विजमाना आत्मानं व्यापादयन्ति' ततश्च तत्रोपदेष्टारो हन्तारः स्युः। तथा मत्सरिणः परद्रव्येष्वीर्ष्यया शुष्यन्ता धनिषु दोषमाददीरन्। तथाऽन्ये मूढमनसः प्रियान्पुत्रान्स्वामिनश्चानुम्रियन्ते, तत्र प्रियादीनां हन्तृतापत्तिः। अपरे च रूपवत्स्त्रीदर्शनेन परिफल्गुमनसोऽसूयन्ते भज्यमान-हृदयाश्च विवेकशून्यात्मानस्तत्र शीलवत्यः स्त्रियो दुष्येयुः। तदेवेदमापतितं मृतस्य ब्रह्म-हत्येति। सत्यमेवं यदि विधिप्रतिषेधविशेषो न स्यात्। विहितो हितोपदेशः प्रतिषिद्धं स्वहरणादि। तथा चाहुः—"उपकारप्रवृत्तानां कथंचिच्चेद्विपर्ययः। न तत्र दोषः केषांचि-दभेषजामौषधी यथा।" अत्र न केवलं वैद्यादेरातुरोपकारार्थिनः प्रयुक्तौषधस्य कथंचि-द्विपरीततयोपपत्तावदोषः—किंतर्ह्यन्यस्यापि गवादेर्महति पङ्के निमग्नस्योद्धर्तुंभुजाकर्षणाय यथाश्रमेण यदि व्यापत्तिर्न तत्रोद्धर्त्ता दुष्येदिति कथितं भवति। एवं सर्वत्र। योऽपि कस्मि-श्चित्स्वव्यापारानुष्ठानवति धनरूपातिशयसंपद्वति दृश्यमाने दन्दह्यते न तं प्रति कस्य-चिच्छास्त्रार्थातिक्रमः। निश्चितो हि निमित्तभावः प्रतिषेधस्य विषयो भवितुमर्हति। न च प्राण्यन्तराश्रयिषु चैतसिकेषु धर्मेषु प्रतिक्षणमन्यथाभवत्सु स्वभावविशेषावसायः। न हि शक्यमवसादितुमयमस्या रूपसंपदा व्यापद्यत इति। न च निश्चिते प्रतिषेधविषये संभवत्य-निश्चितविषयता न्याय्या। यत्र तर्हि कथंचिद्वर्णविपर्ययशरीरशोषणादिना कुतार्किकपरीता स्यादपि निमित्तावगतिस्तत्र किं भ्रंशयितुं शीलं संयुज्यतां कामिना, भवतु वा पुरुषघातिनीति। नैतदेवम्। न हीदृशो भवन्त्यपि निमित्तता प्रतिषेधस्य विषयः, विध्यन्तरविरोधात्। अस्ति ह्यत्र व्यभिचारप्रतिषेधविधिः न वाऽपि विध्यन्तरेणानवष्टब्धे विषये कृतावकाशा विषय-विरोधिवध्यन्त विषयमास्कंदितुमर्हन्ति। येऽतिमन्यन्ते रागलक्षणां प्रवृत्तिं शीलसंरक्षणो-पदेशो निषेधति न शास्त्रलक्षणां तेन महानुभावतया मास्य तपस्विनो जीवितमुच्छेत्सीदिति प्राणोज्जिहीर्षया मुमूर्षुणा संप्रयुज्यते नासौ व्यभिचारप्रतिषेधमतिक्रामेत्। यत्तु विध्यन्तर-विषये न विध्यन्तरं प्रवर्तत इति नैवायं विध्यन्तरस्य विषयो रागलक्षणत्वात्। ननु च प्रवृत्ता-वपि नैव शास्त्रमस्ति नियोगविधाविव व्यभिचारानुज्ञानस्मृत्यभावात्। अथाप्रवृत्तौ कामयेत मारणमिति प्रतिषेधभयात्प्रवर्तते सोऽपि प्रतिषेधो रागलक्षणामेव हिंसां प्रतिषेधयति। न चासौ रागतो न प्रवर्ततेऽपितु प्रतिषेधभयात्। या तु परोपकारतः प्रवृत्तिः साऽपि प्रतिषेध विषयपरिहारेण। योऽपि किंचिद्याचेदयमहमात्मानं हन्मीति हन्यान्न प्रयच्छतो घातत व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्॥ १०४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यत्रान्यथा वाच्यंतदाह **शूद्रेति**। ऋतोक्तौ। ब्राह्मणस्य। वधाभावेप्युग्रदण्डादधार्मिकाद्राज्ञोवधः संभवत्येव तत्र च प्रमादस्खलितादिकृतदोषविषयम् बुद्धिपूर्वसाहसादौतु दृष्टे वधसंभवेपि सत्यंवाच्यम्। तथा च **गौतमः** नानृतवचने दोषो-

जीवनंचेत्तदधीनं न तु पापीयसोजीवनमिति ।।' एवं चात्र विषये राज्ञा साक्षिव्यतिरिक्त-प्रमाणेनैव तत्त्वमन्वेष्यम् ।। १०४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । क्वपुनस्तदसत्यं वक्तव्यमित्यतआह **शूद्रेति** । यस्मिन्व्यवहारे सत्याभिधाने सति शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानांवधः संपद्यते तत्रासत्यंवक्तव्यंयस्माद्यस्मिन्विषयेऽनृतप्राणरक्षणेन सत्याद्विशिष्यते एतच्च प्रमादस्खलिता धर्मविषयत्वे नत्वत्यन्ताधार्मिकस धिकारस्तेनादिविषये। तथा गौतमः। 'नानृतवदने दोषोयज्जीवनंचेत्तदधीनं न तु पापीयसोजीवनमिति।' न च। न जातुब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति मनुनैव वक्ष्यमाणत्वात् न ब्राह्मणवधप्रसक्तिरिति वाच्यम् उग्रदण्डत्वाद्राज्ञः कथंचित्संभवात्। अत्र वचने शूद्रादिक्रमेणाभिधानंवधस्यामङ्गलत्वात् ।। १०४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । स वाक्कुत्रवाच्येत्यत आह यत्र ऋतोक्तौ सत्योक्तौ **शूद्रविद्** क्षत्रियाणांवधो भवेत्तत्र वक्तव्यमनृतं। **तत्र** हेतुः तद्धीति। **तदनृतं**। सत्येनधर्ममात्रमत्रतु विप्रादिरक्षा दृष्टार्थाऽहिंसाऽदृष्टार्थेति तद्द्वयमतोविशेष इति भावः। **शूद्रेति**क्रमवैपरीत्यं कूष्माण्डैरित्यापि प्रायश्चित्तचतुष्टयस्य सूचनार्थं अन्यथा तदसंभवात् ।। १०४ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ साक्षिणांक्वचित्सत्यवचनेऽपवादमाह **शूद्रविडिति** । **उक्ते** ऋत इति पदच्छेदः सन्धिकार्यमार्षम्। उक्त्वार्त्तमिति वा पाठः। **तत्र** समानकर्तृत्वमार्षम् ।। १०४ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । यत्रसाक्ष्ये ऋतोक्तौ प्राणिनां मनुष्याणांवधो भवेत्। तत्र योगीश्वरः प्राणिनां हि वधोयत्र तत्र साक्ष्यनृतंवदेत् ।। १०४ ।।

(७) **मणिरामः** । तत् मिथ्या ।। १०४ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । क्व पुनस्तदनृतं वक्तव्यमित्यत आह **शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्र चैव भवेद्वध इति** । यत्र तत्प्राणसंरक्षणेनेदं चात्यन्तधार्मिकप्रमादस्खलितपुरुषविषयं न त्वत्यन्ताधार्मिकविषयं, तथा च गोतमो नानृतवचने दोषो जीवनं चेत्तदधीनं न तु पायीयसो जीवनमित्यादिविषये प्रमाणान्तरेण राजा निर्णयं कुर्यात् न साक्षिभिः न प्रमाणान्तरान्न चैवानुमानादिनाऽत्यन्तं साक्षिपरीक्षां कुर्यात्। न जातु ब्राह्मणं हन्यादिति वचनात् कथं ब्राह्मणस्य वध आपतेदित्याशङ्कनीयं कृतदण्डत्वाद्राज्ञः कथं संभवाद् व्यवहारोऽन्यत्रापि चैवंविधे विषयेऽनृतस्येष्यमाणत्वात् वधस्यामङ्गलत्वाच्छूद्रादिक्रमेण निर्देशः ।। १०४ ।।

(९) **भारुचिः** । सत्यवचनापवादोऽयम्। कारणतः आदरार्थं वेति। शूद्रादीनां प्रातिलोम्येन ग्रहणमनृताभ्यनुज्ञानार्थम्। अ......निवृत्त्यर्थात्तु युक्तारम्भमिदम्। तैः एवं तर्हि सत्यप्रतिषेध एवात्र वक्तव्यम्। नानृताभ्यनुज्ञेति। न त्वेवमर्यानृताभ्यनुज्ञाकृत् भवति। न च ......वक्तव्यतास्येति। ननु च पुरुषार्थ कारित्वात् शास्त्रस्य प्रत्यवायात् उपदेशो न न्याय्य इति पुरुषार्थकारित्वादेवास्यायमुपदेशो युक्तः। भू.....पुरुषानुग्रह-धर्मोपेक्षया च। तथा च सति धार्मिकपुरुषविषयमिदमनृताभ्यनुज्ञानमुपदेशसामर्थ्याद्विज्ञायते। तथा च स्मृत्यन्तरम्—नानृतवचने जीवे दोषो जीवनंचेत्तदधीनं न तु पापीयसो जीवनमिति। ।। १०४ ।।

वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्तेसरस्वतीम् ।
अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ।। १०५ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** वाक् चासौ देवता च सा वाग्देवता । तदर्थं च चरवो **वाग्दैवत्याः ।** तण्डुला नातिपक्वाश्चरवः । तै **यंजेरन्निति**बहुवचननिर्देशात् **चरुभिरिति** बहुवचनम् । पुनरेकैकशो बहवश्चरवो नापि संहतानां व्रात्यस्तोमवद्यागो 'देवश्चेद्वर्षेद्बहवो ब्राह्मणा यजेरन्निति तद्बहुवचनम्, नतु कपिंजलैश्च त्रिभिर्यजेरन्निितिवत् । तदेतद्ब्राह्मणाद्यनुग्रहार्थमनृतमुक्तं भवति । **अनृतमेवैनः** पापमसत्याभिधानलक्षणा क्रिया । यथा धर्मक्रियावत् एवं समानाधिकरणे षष्ठी । येषां तु क्रियाजन्यौ धर्माधर्मौन क्रियैव—तन्मतेऽनृतस्य यदेन इति वैय्यधिकरण्येऽनृतनिमित्तत्त्वादेनोऽनृतम्, उपचारतः समानाधिकरणे एव । तस्य **निष्कृतिः** शोधनं पावनं प्रायश्चित्तमिति यावत् **परा** प्रकृष्टा । ननु च कुतोऽत्र पापम्—यावताऽस्मिन्निमित्तेनानृतवचने दोष इत्युक्तम् । केचिदाहुः "निवृत्तिस्तु महाफलेति" । अस्माच्छास्त्रात्तु यावज्जीवमनृतं मया न वक्तव्यमिति येन संकल्पितं तस्य मिथ्यासंकल्पदोषो मा भूदिति प्रायश्चित्तमुच्यते । गेहदाहवधप्रतिषेधेऽपि नैमित्तिकं विधानम् । एनसो निष्कृतिमित्यर्थवादः । कथं तर्हि **वाग्दैवत्यैः सरस्वतीं यजेरन् ।** यदि वाग्देवता सरस्वती कथमिज्यते । अथ वाक्सरस्वत्योरेकत्वेनैवं देवताभावे शब्दावगम्यरूपत्वाद्देवताया भिन्नौ चैतौ । वाक्सरस्वतीशब्दौ । यथाऽग्नये जुहोतीति चोदितेन ज्वलनाय कृशानवे वा स्वाहेति हूयते, वायवे निरूप्य जुहुयाद्वायुर्वै प्राण इत्युक्तेऽपि न प्राणायेति हूयते । सत्यम् । वागेव देवता । सामानाधिकरण्याद्देवतार्थे तद्धितः । न सरस्वतीमिति द्वितीयानिर्देश्या देवता । कर्मणि हि द्वितीया । संप्रदानंच देवता न कर्म । कथं तर्हि सरस्वतीपदान्वयः । अर्थवादोऽयम् । अग्नये जुहोत्यग्निर्वै सर्वा देवता इति । वागेव सरस्वती—तयेष्टया साऽपीष्टा भवति । यागेन देवताऽवगम्यते । कथम् । अग्निर्यष्टव्यः प्रजापतिर्यष्टव्यस्तथाग्निं यजति यदग्निं यजतीत्यादि केचिदाहुः । देवताः स्वतस्तत्र तत्र पूज्यते । दैवतपूजावचनोऽत्र यजिः । पूजा च पूज्यमानकर्मिका । तत्र युक्ता द्वितीया । तथा च देवता पूजनीयेत्यादि स्मर्यते । एतच्च न युक्तम् । अस्मिन् हि पक्षे देवतात्वमन्यतोमृग्यम् । तत्र यागसंप्रदानं देवतेति स्मरणविरोधः । एषा च स्मृतिर्बलीयसी । निरपेक्षत्वात् । पूर्वा देवता उद्देश्या ध्येया च । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेदिति तत्क्रियाकर्मत्वात्कर्मण्येषा द्वितीया ।। १०५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** संभूयानेकैः साक्षिभिर्मिथ्याभिधानेपि स्वस्वाग्निषु प्रत्येकमेकैकएवचरुः पृथक्पृथङ्निर्वाप्यः । यदुक्तंयाज्ञवल्क्येन ।। तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वत इति ।। अत्रच सरस्वत्येव देवता वाक्पदं तदुपलक्षकम् ।। १०५ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** ते साक्षिणोऽनृताभिधायिनोवाग्देवताकैश्चरुभिः सरस्वतींयजेरन् तस्यानृताभिधानजनितपापस्य प्रकृष्टांशुद्धिकुर्वाणाः । साक्षिबहुत्वापेक्षंचेदम् । नत्वेकस्यैव साक्षिणः कपिञ्जलन्यायेनचरुत्रयम् । यद्यपि वाग्देवताके चरौ वाक्शब्देनैव देवतात्वंन

सरस्वतीशब्देन विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायात्तथापि वाग्वैसरस्वतीति श्रुतेर्वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः। अत्र प्रकरणे चेदंप्रायश्चित्ताभिधानं लाघवार्थम्। तत्र क्रियमाणे शूद्रविट्क्षत्रियब्राह्मणवधविषयानृतवादिनइत्यपि वक्तव्यंस्यात् ॥ १०५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अनृतवदनस्याकर्तव्यत्वंद्रढयन्नेवंविधेपि प्रायश्चित्तमाह वागिति द्वाभ्याम्। चतुर्भिश्चरुभिः चत्वारः शूद्रादयः ते साक्षिणः अनृतस्यैनसः। अनृतजन्यस्य पापस्य निष्कृतिं शुद्धिं कुर्वाणाः सरस्वतींयजेरन्नित्यन्वयः ॥ १०५ ॥

(५) **नन्दनः।** एवमप्यसत्यवचने प्रायश्चित्तंश्लोकद्वयेनाह वाग्दैवत्यैश्चेति। धर्महेतोरनृतवादिनः साक्षिणोनिष्कृतिंप्रायश्चित्तम् ॥ १०५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** वाग्दैवत्यैः सारस्वतैर्मन्त्रैः। एनसः पापस्य ॥ १०५ ॥

(७) **मणिरामः।** अतश्च महाप्रत्यवायपरिहारार्थं यो...आश्रितो नृपवत्तेनव्यतिक्रमः तस्य प्रायश्चित्तार्थमिदमारभ्यते–सरस्वतीं यजेरन्नहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामीत्यनेन ष्टर्चेन सूक्तेन त्रिरभ्यासश्चरोः। अनाश्रितबहुत्वविशेषाच्चेतनायाः यथा वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेति ॥ १०५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। वाग्दैवतैरिति।** वाग्वै सरस्वतीति श्रुतेर्वाक् सरस्वत्योरैक्याद्वाग्देवताकैश्चरुभिः सरस्वतीं ते साक्षिणोऽनृताभिधायिनस्तस्यासत्यस्य यत्पापं तस्य प्रकृष्टसंसिद्धिंकुर्वाणा यजेरन्। अत्रैके साक्षिणः अपि कपिञ्जलवच्चरुत्रयं आहुस्तदसद्देवश्चेद्वर्षे वहवो ब्राह्मणा यजेरन्निति। इत्येतत्प्रायश्चित्तं कर्तृबहुत्वापेक्षया चरुभिरिति बहुवचनात्यस्तोमवदेषां संपाद्य यागाश्चोत्पादिताः। अत्र प्रायश्चित्तस्यप्रकरणोत्कर्षो लाघवात्तत्र हि क्रियमाणे विट्क्षत्रियविषयानृताभिधाने वृद्ध एतत्कर्तव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥

(९) **भारुचिः।** दयादिनामिथ्यासाक्ष्ये प्रायश्चित्तमाहावाग्देवेति। वाग्देवत्यैकैश्चरुभिः सरवस्तीं यजेदित्यर्थः ॥ १०५ ॥

कूष्माण्डैर्वाऽपि जुहुयाद्घृतमग्नौ यथाविधि।
उदित्यृचा वा वारुण्या त्र्यृचेनाब्दैवतेन वा ॥ १०६ ॥

(१) **मेधातिथिः। कूष्माण्डा** नाम मन्त्रा यजुर्वेदे पठ्यन्ते। **तैर्घृतमग्नौ जुहुयात्** जुहोतिश्च देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य त्यागः। आधारविशेषणे तत्रेहाग्नावित्यधिकरणनिर्देशान्मांत्रवर्णिकी देवता वेदितव्या। येषु च मन्त्रेषु देवताविशेषलिङ्गं न दृश्यते–यथा 'देवकृतस्यैनसोवयजनासि' इत्यादिषु–तत्र प्रजातिर्देवतेति याज्ञिकाः। अथवा यस्यान्यत्र देवता दृष्टं सह संबन्धियावत्। तथा च निरुक्तकाराः 'अपि वा सा कामदेवता स्यादिति'। यद्यपि याऽन्यस्य हविषो देवता साऽन्यस्य न कदाचित् तथाऽपि यजति श्रूयते द्रव्यं मन्त्राश्च तेऽसत्यां देवतायां जुहोतीति रूपं तदुत्तरेण जुहुयादिति व्याख्येयम्। तच्चायुक्तम्। तथाधारयेदिति वक्तव्यं स्यात्। वयं तु ब्रूमो 'देवकृतस्यैनसोवयजनमसि' इत्यत्र कर्मैवावयज

मेवावयाजनिमत्युच्यते। अतस्तद्देवता। सर्वत्र च मन्त्राभिधेयं वस्त्वस्त्विति न देवतायां मन्त्रवर्णाभावः। **उदित्यृचा वा वारुण्येति।** उदुत्तमं वरुणपाशमस्मत् इति (ऋग्वेद १।२४।२५) **एषा ऋक् वरुणदेवता उदिति** प्रतीकेन लक्ष्यते। वारुणीग्रहणं चान्यस्या 'उत्वा मदं स्तोमा' '(ऋग्वेद ८।६४।१) इत्युच्छब्दप्रतीकाया निवृत्त्यर्थम्। **त्र्यृचेनाब्दैवतेन चेति।** देवतैवदैवतमं' आपो दैवतम् अस्य त्र्यृचस्य तेन–'आपो हिष्ठा' इत्यादिना (ऋग्वेद १०।९।१) अतश्चैकैकया एकैकाहुतिः प्रत्येकशब्दवत्' समस्तेन च समुदायाहुतिरेकेति। घृतमग्नाविति सर्वत्रानुषङ्गः। **यथाविधि।** यादृशः शिष्टसमाचार इत्यर्थः। तेन च हविषः सत्वादप्राप्ता-वाशब्दाद्वैकल्पिकाः सर्व एव ॥ १०६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उदित्यृचा उदुत्तमंवरुणेत्यृचा जुहुयात् घृतमेव पापोत्कर्षा-पेक्षया सहस्रादप्यधिकं होतव्यम्। अल्पेतु सहस्रम्। तृचेनापोहिष्ठीयेन। गुणजात्याद्यु-त्कर्षापेक्षया च प्रायश्चित्तचतुष्कव्यवस्था। अत्रचाग्नाविति वचनात्पूर्वोक्तोवाग्दैवत्यश्च रुर्वैतानिकेष्वेवेति गम्यते ॥ १०६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** कूष्माण्डमंत्रायजुर्वेदिकायद्देवादेवहेडनमित्येवमादयः तैर्मंत्रदेवता-यैघृतमग्नौ जुहुयात्। यथाविधि परिस्तरणादित्वात्स्वधर्मेण स्वगृह्योक्तेन। उदुत्तमं-वरुणपाशमित्येतया वरुणदेवताकयाआपोहिष्ठाइति तृचेन वाद्वेवताकेन जुहुयात्। घृतमग्ना-विति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १०६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** कूष्माण्डमन्त्रायाजुर्वेदिकाः। यद्देवादेवहेडनं देवासश्च क्रमावय आदित्यास्तस्मान्मामुञ्चतर्तस्यर्तेनमामितस्वाहा आदित्येभ्यइदं नममेत्युद्देश त्यागेन मन्त्रान्तः पाती। एवमुत्तरत्रापिज्ञेयम्। प्रयोगश्च महार्णवोक्तः। यथाविधि पर्युक्षणादिहोमधर्मेण स्वगृह्योक्तेन। तदित्यृचा गायत्र्या तदादिकेत्युक्तत्वात्। उदुत्तमंवरुणपाशमित्येतया वारुण्या। अब्दैवतेन आपोहिष्ठेत्यनेन। अत्र यदि शूद्रः साक्ष्यंवक्ति सोपि ब्राह्मणद्वारा होमंकारयेत्। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। वर्णिनांहिवधोयत्रतत्र साक्ष्यनृतंवदेत्। तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुःसारस्वतोद्विजैरिति। अत्र द्विजैरिति निर्देशाद्गुणमुख्यसाधारणं अन्यथा शूद्रो-मिथ्यावदन्नेवंविषये न प्रत्यवेयात्। द्विजैरिति स्वरसात्तान्प्रत्येव नियमः शूद्रस्यतु दानादि ॥ १०६ ॥

(५) **नन्दनः।** उदित्यृचाउदुत्तमंवरुणेत्यृचेन। आपोहिष्ठेत्यादिना द्विजानामिदं प्रायश्चित्तं। शूद्रस्य तु स्मृत्यन्तरे प्रोक्तं शूद्रस्य द्वादशकस्य ग्रासदानम् ॥ १०६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** कूष्माण्डैः मन्त्रैः यद्देवादेवहेळनमित्यादिमन्त्रैः। वारुण्यात्त्रृचा तृचेनाब्दैवतेनवा आपोहिष्ठेति तिसृभिः ॥ १०६ ॥

(७) **मणिरामः।** प्रायश्चित्तोत्तरमाह। कूष्मांडैरिति। कूष्मांडैः यद्देवादेवहेलनमि त्यादियजुर्वेदोक्तैर्मंत्रैः। उदित्ऋचावारुणा उदुत्तमंवरुणपाशमित्येतया। अद्वैतमतेनऋचेन्तः आपोहिष्ठा इत्यादिना घृतमग्नाविति सर्वत्रानुषंगः ॥ १०६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। कूष्माण्डैरिति।** यद्देवा देवहेडनमित्येभिर्मन्त्रदेवताकैर्घृतमग्नौ परिस्तरणादिहोमविधिना जुहुयात्। उदुत्तमं वरुणदेवताकया ऋचा आपो हिष्ठेत्यनेनाब्देवताकेन जुहुयात् ॥ १०६ ॥

(९) **भारुचिः।** अग्निग्रहणं जुहोति सिद्धमप्यग्निविशेषार्थं विज्ञेयम् इदं च पूर्वपूर्वप्रायश्चित्तवैकल्पिकम् ॥ १०६ ॥

त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः।
तदृणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वतः ॥ १०७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः। त्रयाणां पक्षाणां समाहारः **त्रिपक्षम्।** 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः' इति (वार्त्तिक २।४।१७) स्त्रीत्वे प्राप्ते पात्रादिदर्शनात्प्रतिषेधः। यद्येव त्रिपक्षीति न प्राप्नोति। छान्दसस्तत्र लिङ्गव्यत्ययः। ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी। त्रीन्पक्षान्यावदतीत्य यः साक्ष्यं न ददाति। **अगदो**ऽपीडितशरीरस्त**दृणं प्राप्नुया**दित्यर्थः। **दशबन्धं** च। दशमं च भागं दण्डनीयस्तस्मादृणात्। **ऋणादिषु** इत्यादिग्रहणेन सर्वव्यवहारोपक्रमः। द्वितीयमृणग्रहणमुपलक्षणार्थम्। यस्मिन्व्यवहारे साक्ष्यमियन्तं कालं न भवति पराजीयमानस्य साक्षिणो बोढारइत्युक्तं भवति। **गदो** रोगः तत्समानप्रत्युत्थानहेतूपलक्षणार्थम्। तेनात्र कुटुम्बोपद्रवधनिकोपरोधाद्यपि परीक्ष्यम्। **बन्ध**शब्दः सङ्ख्यादिपरो दण्डविषये दशमांशवचनः। **नर**ग्रहणं **सर्वतो**ग्रहणं च श्लोकपूरणार्थम्। अन्ये त्वाहुस्त**दृणं प्राप्नुया**दित्यस्यायमर्थः—ऋणापहरणलक्षणेन पापेन युज्येत। राज्ञे वा जीयमानस्य यो दण्डस्ततो दशमंशं दद्यादिति दण्डितः पुनः दंड्यते ॥ १०७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** त्रिपक्षात् त्रिपक्षपर्यन्तं साक्ष्यमवदन्धनिकाय तद्धनंदद्यात्। तथा दशबन्धं तद्धनदशमभागं राज्ञेदण्डम्। बध्यत इति बन्धः दशानां भागानां संबन्धीबन्धः भागस्तद्देशोदशबन्धः। सर्वतः सर्वस्माद्विवादविषयधनात्। इदं च स्मरणार्थं त्रिपक्षदानम्। यदितु व्याध्याद्यभिभवात्तावतापि न स्मर्तुयोग्यस्तदा न दोषइत्येतदर्थमगद इति ॥ १०७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अव्याधितः साक्षी ऋणादानादिव्यवहारे त्रिपक्षपर्यंतंयदि साक्ष्यंन वदेत्तदा तद्विवादास्पदं सर्वमृणमुत्तमर्णस्य दद्यात्तस्य च सर्वस्य ऋणस्यदशमभागंराज्ञो दण्डंदद्यात् ॥ १०७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** साक्ष्यदानावधिंकुर्वन् तदुत्तरे दण्डमाह त्रिपक्षादिति। तथा भूत्वायदि त्रिपक्षपर्यन्तं साक्ष्यंन ब्रूयात् तस्मात्साक्षिणः सर्वमृणंप्राप्नुयात् प्रापयेदुत्तमर्णम्। दशबन्धं दशमंभागं आत्मानंप्रत्यपि नृपः। सर्वतः सर्वेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः ॥ १०७ ॥

(५) **नन्दनः।** प्राप्नुयात् दण्डत्वेन राज्ञे देयात्। न केवलमेतावदेव किन्तु सर्वतः सर्वद्रव्येषु विवादविषयादन्यत्र द्रव्यान्तरेष्वपि दशबन्धंदशभागं दण्डंप्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १०७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। साक्षी नरः ऋणादिषु साक्ष्यंजानन् ब्रुवन् न वदति तदा राज्ञा धनिनेसर्वं सवृद्धिकमृणं दाप्यः। च पुनः दशबन्धं सर्वतः सर्वस्माद्विवादविषयाद्धनाद्दशमं-भागंच दाप्यः ॥ १०७ ॥

(७) **मणिरामः**। अगदः नरः अरोगः साक्षी। तदृणं विवादास्पदंसर्वं ऋणं अधमर्णः उत्तमर्णायदद्यात्। दशवधं च सर्वतः सर्वद्रव्यस्य दशमांशं राज्ञेदंडं च दद्यात्। रोगी चतत्साक्षीतदारोगान्मुक्तो भवति तदा साक्ष्यं दातव्यंतत्पर्यंतं विवादमेवेति विवाद-मेवतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १०७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **त्रिपक्षानिति**। अव्याधितः साक्षी ऋणादानादिव्यवहारेषु पक्षत्रयं यावत् यदि साक्ष्यं न दद्यात् तदा तद्विवादास्पदीभूतसर्वऋणमप्युत्तमर्णस्य दद्यात्। तस्माच्च ऋणात्सर्वस्माद् दशमं भागं राज्ञो दण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥

(९) **भारुचिः**। उत्तरे च यावतो द्रव्यस्याभियोगः तद्दशभागं साक्षिणं दापयेत् येना-रोगः सन् त्रिपक्षादपि साक्षी नान्यतरं ब्रवीति। दण्डयित्वापि तं साक्षिणंव्यवहारदर्शन मनुतिष्ठेत्। एवमपरिसमाप्तत्वादस्येति। ऋणव्यवहारादन्यत्र साक्षिकार्यद्रव्यापेक्षया दण्डयितव्यः ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥ १०८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **सप्ताहादिति** पञ्चमीदर्शनादर्वागित्यध्याह्रियते। सप्तानां दिवसानामन्यतमस्मिन्नहनि यस्य साक्षिणा रोगादि दृश्यते स मृषावादी दैवेन विभावितः पूर्वोक्तेन विधिना दापयितव्यः। **रोगो**ऽत्यन्तपीडाकरः, **अग्निर्**गोवाहनदहनः, पुत्रदारादि-प्रत्यासन्न**ज्ञातिमरणं**, तस्य कूटसाक्षित्वे लिङ्गम् ॥ १०८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उत्कटदिव्ये फलावधिरयम्। क्षुद्रेषु त्वर्वाक्चतुर्दशादित्यादि स्मृत्यन्तरोक्तः। **एतच्च** तत्प्रागनुपजातनिमित्तकृतंग्राह्यम्। अग्निर्गृहादिदाहः ॥ १०८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्य साक्षिणउक्तसाक्ष्यस्य सप्ताहमध्ये व्याध्यग्निदाहसन्निहित-पुत्रादिज्ञातिमरणानामन्यतमंभवति दैवसूचितमिथ्याभिदोषत्वादृणमुत्तमर्णस्य दण्डंच राज्ञा दाप्यः ॥ १०८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तसाक्षिणांदृष्टरोगादिलिङ्गेन वैतथ्ये निश्चिते दण्डचतामाह यस्येति। ससाक्षी उत्तमर्णस्यऋणंदशमं दशमभागंदण्डरूपंराज्ञादाप्यइति ॥ १०८ ॥

(५) **नन्दनः**। कूटसाक्षिपरिज्ञानोपायमाह यस्यदृश्येतेति। अग्निः. गृहादिष्वग्नि-दाहः। रोगादिर्यस्य सप्ताहान्तर्दृश्यते सऋणंदाप्यः ॥ १०८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। उक्तवाक्यस्य साक्षिणः रोगः अग्निः ज्ञातिमरणंवादृश्यते तदा राज्ञा धनिने ऋणं धनं दाप्यः। चपुनः राज्ञा दमंचदाप्यः ॥ १०८ ॥

(७) **मणिरामः**। यस्यसाक्षिणः उक्तवाक्यस्य साक्ष्यस्य। सप्ताहात् सप्ताहमध्ये रोगादिदृश्यते। मिथ्यावादे दोषात्। उत्तमर्णस्येदं ऋणंदाप्यः। दमं दंडं च ॥ १०८॥

(८) **गोविन्दराजः। यस्येति**। यस्य साक्षिण उक्तसाक्ष्यस्य सप्ताहस्य मध्यान्निमित्तान्तरं विनापि व्याध्यग्निबन्धुदाहमरणानामन्यतममुत्पद्यते सदैव प्रतिपादितमिथ्याभावात्तादृश दण्डं दाप्यः ऋणञ्च ॥ १०८॥

(९) **भारुचिः**। अर्वाक् सप्ताहात् साक्षिकुटुम्बरोगादिदर्शनेन मिथ्यावचनः साक्षादेव प्रतिपादितो दण्डयितव्यः। यावन्तं तदनृते दापितोवा दण्डितश्च ऋणव्यवहारार्थं त्वन्यत्र ॥ १०८॥

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः।
अविन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् ॥ १०९॥

(१) **मेधातिथिः**। अविद्यमानाः साक्षिणो येष्वर्थेषु व्यवहारेषु तेऽ**साक्षिकाः**। तेषु सत्यमजानानो राजा**तत्त्वतो** लौकिकेनानुमानेनापीत्यर्थः। तत्र **शपथेना**पि वक्ष्यमाणेन दैवेनानुमानेन **लम्भयेत्** जानीयात्। लभिः प्राप्तिवचनोऽपि सामर्थ्याज्जानात्यर्थः। न ह्यन्यः सत्यस्य 'लाभः'। 'न विन्दन्' इति पाठेऽप्येवमेव व्याख्येयम्। 'असाक्षिकेषु शपथेन लम्भयेत्' इत्येतावद्विध्युद्देशवाक्यावासानात् श्लोकपूरणार्थं**मिथः**—परस्परम् ॥ १०९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शपथेनात्मशिरःस्पर्शादिनापि तत्त्वं लम्भयेत् प्रापयेत् वादिनम् ॥ १०९॥

(३) **कुल्लूकः**। अविद्यमानसाक्षिकेषु व्यवहारेषु परस्परंविवदमानयोस्तत्त्वतश्छलादिव्यतिरेकेण सत्यमलभमानः प्राड्विवाकोवक्ष्यमाणेन शपथेन सत्यमुन्नयेत् ॥ १०९॥

(४) **राघवानन्दः**। असाक्षिकेकथं निश्चयस्तत्राह असाक्षिकेत्विति। अविन्दन्सत्यासत्यतामलभमानः शपथेनापि लम्भयेदुत्तरयेत् ॥ १०९॥

(५) **नन्दनः**। शपथविमुखः कृतशपथश्च रोगाद्यभिभूतौ पराजिताविति। शपथेनापि विप्रतिपन्नार्थनिर्णयोपायः। शपथोनामयदीदंमयोक्तमेतदन्यथा चेत्पातकीस्यामित्यादिवचनंयदुक्तमृषिणा अद्यापुनीयदियातुधान 'इति' ॥ १०९॥

(६) **रामचन्द्रः**। सत्यं सत्त्वतः अविदन् अजानन् राजा शपथेन लम्भयेत् प्रापयेत् ॥ १०९॥

(७) **मणिरामः**। साक्ष्यभावेविवादनिर्णयप्रकारमाह। असाक्षिकेष्विति ॥ १०९॥

(८) **गोविन्दराजः। असाक्षिकेष्विति**। अविद्यमानसाक्षिके परस्परं विवदमानयोः वादिनोस्तत्त्वेन सत्यमलभमानः प्राड्विवाकः शपथेन वक्ष्यमाणेन सत्यमुद्धरेत् ॥ १०९॥

(९) **भारुचिः**। सत्यप्रशंसार्थं पुराकल्पार्थवाद उदाह्रियते। विहितानुष्ठान प्ररोचनयः ॥ १०९॥

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ।
वसिष्ठश्चापि शपथं शेपे पैजवनेनृपे ॥ ११० ॥

(१) **मेधातिथिः।** अर्थवादोऽयं पूर्वोक्तस्य शपथविधेः। **महर्षिभिः** सप्तर्षिप्रभृतिभिः **कार्यार्थं** संदिग्धकार्यनिर्णयार्थं **शपथाः कृताः**। अस्मिन्नर्थे च भगवतः कृष्णद्वैपायनस्याख्यानमुदाहर्तव्यम्। पुष्करेषु तेष्वपहारितेष्वितरेतरं सप्तर्षयः शेपिरे 'यस्ते हरति पुष्करं स इमां पापकृतो गतिं गच्छेत्' इत्यादि। **देवै**रिन्द्रप्रभृतिभिः। इन्द्रो ह्यहिल्यां प्रत्यभिशप्तः शापभयाद्बहुविधं शपथं चकार। **वसिष्ठश्चेति** पृथङ्निर्देशः प्राधान्यख्यापनार्थः। शपथं कृतवानित्यर्थः। उपपदादेव विशेषावगतेः शपतिः **करोत्यर्थ**मात्रे वर्तते। यथा 'यज्ञं यजत' इति 'स्वपोषं पुष्ट' इति तथा 'शपथं शेप' इति ज्ञेयम्। 'शप उपलंभने' इति लिटि प्रथमपुरुषात्मनेपदैकवचने शेपे इति रूपम्। पैजवनो राजा बभूव। तस्मिन्काले विश्वामित्रेणाकृष्टो मण्डलमध्यगतः कामक्रोधाभ्यां संक्षुब्धाचरणोऽघासुरो यातुधानोऽस्मीति शपथं गृहीतवान्। विश्वामित्रेणोक्तस्तस्य राज्ञः समक्षमनेनैव तत्पुत्रशतमशितमेष हि रक्ष इति। ततः स उवाच। अद्यैव म्रियै यदि रक्षः स्यामित्यात्मन्यनिष्टाशंसनमत्र शपथः। पुत्रदारादिशिरःस्पर्शने एतदनिष्टाशंसनं शपथो मन्तव्यः॥ ११० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** महर्षिभिर्देवैश्च विशस्तैन्यादौ शपथाःकृताः। **कार्यार्थः** कार्यनिर्णयार्थम्। अनेन पुत्रशतं भक्षितमिति विश्वामित्रेणोक्ते सुदासः पैजवनस्याग्रे वसिष्ठः शपथं चक्रे अद्यापुनीययदियातुधानो अस्मीत्यादिभिर्ऋग्भिः॥ ११० ॥

(३) **कुल्लूकः।** सप्तर्षिभिर्देवैश्च इन्द्रादिभिः संदिग्धकार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः वसिष्ठोप्यनेन पुत्रशतंभक्षितमिति विश्वामित्रेणाकृष्टः स्वपरिशुद्धये पिजवनापत्ये सुदासि राजनि शपथंचकार। अनेकार्थत्वाद्धातूनांशपिरपि करोत्यर्थः॥ ११० ॥

(४) **राघवानन्दः।** शपथे सदाचारंप्रमाणयति महर्षिभिश्चेति। हेपैजवनअनेन पुत्रशतंते भक्षितमित्यभिशस्तोविश्वामित्रेण वसिष्ठः। पैजवने पिजवनस्यापत्ये सुदासि। शपथं शेपे चकार॥ ११० ॥

(५) **नन्दनः।** कार्यार्थंसंदिग्धस्यनिर्णयार्थंकृतवान्। नृपेसन्निधौ॥ ११० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** पैजवनेनृपे पिजवनाऽपत्ये सुदासनाम्नि। शपथंशेपे कृतवान्। धातूनामनेकार्थत्वात् शपिरपिकरोत्यर्थः॥ ११० ॥ ॥ १११ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **महर्षिभिरिति।** महर्षिभिरगस्त्यादिभिर्विशस्तैन्याद्देवैश्चन्द्रादिभिः संदिग्धकार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः। वसिष्ठोऽपि अनेन पुत्रशतं भक्षितमित्येवं विश्वामित्राकृष्टः पिजवनापत्ये सुदासे राजनि परिशुद्ध्यर्थं शपथं चकार। न वृथा शपथं चकार॥ ११० ॥

(९) **भारुचिः।** अप्यन्ये महर्षयः तथा च व्यासो 'यस्ते हरति पुष्कर'मिति शपथाख्यानकं प्रोवाच एवं च सत्यधर्मपरिहारापेक्षया॥ ११० ॥

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।
वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** मिथ्याशपथे फलाख्यानमेतत् । वृथाऽन्यथाऽसत्यमिति यावत् । तत्रापह्नियमाणसुवर्णादिद्रव्यजात्यपेक्षोऽनृतशपथदोषोऽन्यथाशपथे स्वल्पे । गरीयसि तु कार्ये गौरवादधिकतरो दोषोऽस्त्येव । प्रेत्य नाशो नरकम्, इह महदयशः । प्रमाणान्तरैस्तु ज्ञाते राजदण्डः ॥ १११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** वृथा मिथ्या ॥ १११ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** स्वल्पेपि कार्ये न वृथा शपथंपण्डितः कुर्यात् । वृथाशपथंकुर्वन्परलोके-इहलोके नरकप्राप्त्याऽकीर्तिप्राप्त्याच नाशंप्राप्नोति ॥ १११ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** अल्पकार्ये तंनिषेधति नेति । सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरु-सन्निधौ । तस्य वैवस्वतोराजाधर्मस्यार्थंनिकृन्ततीति । निंदाश्रवणात् शपथंनकुर्यादित्यर्थः । मिथ्याशपथकारिणोरोगादिदर्शनादैहिकानर्थः पापादामुष्मिकइत्याह प्रेत्येति ॥ १११ ॥

(५) **नन्दनः ।** शपथकारिणंप्रत्याह नवृथाशपथमिति । वृथाशपथंमिथ्याशपथम् । महत्स्वर्थेषु दोषातिशयः सूचितः । स्वल्पेप्यर्थइति शपथस्य क्वचित् ॥ १११ ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** बुधः पण्डितः ॥ १११ ॥

(७) **मणिरामः ।**

(८) **गोविन्दराजः । नेति ।** स्वल्पेऽपि कार्ये विद्वान् मिथ्याशपथं न कुर्यात् । मिथ्या-शपथं कुर्वन् इहलोकपरलोकयोरकीर्तिः, नरकावाप्त्या च नश्यति ॥ १११ ॥

(९) **भारुचिः ।** इयं च मिथ्याशपथनिन्दाप्रत्यवायदर्शनेन प्रतिषिद्धवर्जनार्थापि सती सत्यशपथ प्रशंसनार्था सम्पद्यत इत्यर्थः शास्त्रसामर्थ्यापेक्षया । एवमुभयं निथ्यावचनेषु साक्षिषु प्रकल्प्यम् । असाक्षिकेषु तावद् व्यवहारेष्वेवमनुमानसाक्षिनिमित्तोनिर्णयः ॥ १११ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥११२ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** कामः प्रीतिविशेषो विशिष्टेन्द्रियस्पर्शजन्यः, स यासु भवति पुरुषस्य ताः कामिन्यो भार्यावेश्यादयः । तत्र यः शपथः । कामसिद्धयर्थो यथा 'नाहमन्यां कामये प्राणेश्वरी मे त्व'मित्याद्यः । यस्तु 'संप्रयुज्यस्व मया' 'इदं त्वया देयं' 'दास्य' इति–तत्र भवत्येव दोषः । **शपथे**–विषयसप्तमी चेयं न निमित्तसप्तमी । तेन यस्यामेवैकाकिन्यां यथाप्यते तत्रोक्तरूपशपथे न दोषः निमित्तसप्तम्यां तु निमित्ते परद्रव्यापहारे दोषः स्यात् । अतश्च 'कामाद्दशगुणं पूर्वम्' (८।१२१) इत्यादिकं दण्डविधानं न युज्यते । तथापि निमित्तानन्तरकृते विवादेऽस्त्येव वृथाशपथदोषः । एवं सर्वत्र । **विवाहेषु ।** न त्वयाऽन्या वोढव्या न वाऽन्यो वोढव्य इति अन्यस्यापि सुहृदादेर्विवाहार्थमेवंविधमनृतमदोषः ।

न पुनर्जात्यपह्नवादौ। **गवां भक्ष्ये।** गवां यवससिद्धार्थं मयाऽपहर्तव्यं–न मयाऽपहृतं परस्य चातत्संबन्धिभिरभियुक्तस्य वृथासाक्ष्ये शपमानस्य न दोषः। एव**मिन्धने। ब्राह्मणानाम-भ्युपपत्ति**रनुग्रहः। सर्ववर्णानुग्रहेऽनुज्ञातमेव। किमिह पुनर्वचनेन। केचिदाहुः–शपथो ब्राह्मणेऽनुज्ञायते, शूद्रादिषु त्वनृतमेव। एतच्च '**तद्धि**सत्याद्विशिष्यते' इति (८।१०४) वचनान्नैतदनृतम्। अतो न भवति प्रतिषेधो ह्यसौ। वृथाशपथस्य पूर्वेण प्रतिषिद्धस्य प्रति-प्रसवशास्त्रमेतत्। तस्मात्सर्ववर्णानुग्रहे शपमानस्य न दोषः किमर्थं तर्हीदमुच्यते। तत्र वधात्परित्राणमुक्तं सर्ववर्णविषयम्। **अभ्युपपत्तिस्तु** ब्राह्मणस्यैव। सा हि धनलाभादिना संभवति। सर्वतश्च परसंबन्धिनीषु क्रियास्वेवंविधासु शपथाऽभ्यनुज्ञानमुपायान्तरेण तत्सिद्धा-संभव एव द्रष्टव्यम्॥ ११२॥

(३) **कुल्लूकः।** वृथाशपथप्रतिप्रसवार्थमाह कामिनीष्विति। बहुभार्यस्य नान्या-महंकामये त्वमेव मत्प्रेयसीत्येवंविशिष्टः सुरतलाभार्थंकामिनीविषये विवाहविषये च मयान्या न वोढव्येत्यादौ। गवार्थंघासाद्युपहारे च। अग्नौ होमार्थमिन्धनाद्युपहारे। ब्राह्मणरक्षार्थ-मङ्गीकृतधनादौ वृथा शपथे पापं न भवति॥ ११२॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच कामिनीष्विति। कामिनीषु सुरतलाभार्थं त्वत्सदृशी मम प्रेयसी नास्तीति बहुभार्यस्य तथा विवाहार्थं त्वामृते नान्या वोढव्येति अधिकरणसप्तम्यौ। अग्न्यर्थमिन्धने। ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणार्थमङ्गीकृतधनादौ पातकं निकृन्ततीत्यादिदोषो-नास्तीत्याशयः॥ ११२॥

(५) **नन्दनः।** प्रतिप्रसवमाह कामिनीष्विति। ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षणे-पातकम्॥ ११२॥

(६) **रामचन्द्रः।** कामिन्यादिषु शपथे कृते पातकंनास्ति। कामिनीषु त्वंमे प्रियेति तथा विवाहेषु। गवांभक्ष्ये गोग्रासार्थे। तथा इन्धने होमार्थं। च पुनः ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षार्थं शपथेपातकंनास्ति॥ ११२॥

(७) **मणिरामः।** कार्यार्थं। संदिग्धकार्यनिर्णयार्थं महर्षिभिः सप्तर्षिभिः। देवैः इंद्रादिभिः मिथ्याशपथे दोषभावस्थलान्याह। कामिनीष्विति। कामिनीषु नान्याहंकामये त्वमेव मत्प्रेयसीत्येवं विशिष्टः सुरतलाभार्थं। विवाहे अन्या न वोढव्येत्यादौ। गवांभक्ष्ये घासाद्यपहारे इंधने होमार्थमिंधनोपहारे। ब्राह्मणाभ्युपत्तौ ब्राह्मणरक्षार्थं अंगीकृतधनादौ मिथ्याशपथे दोषो न भवतीत्यर्थः॥ ११२॥

(८) **गोविन्दराजः। कामिनीष्विति।** बहुभार्यस्य नान्यामहं कामये त्वं मे प्राणे-श्वरीवित्येवं विधिविषये न च त्वयान्या वोढव्या इत्येवंविधे गवार्थं घासापहारे वा संभवा-दुपायान्तर एवं शास्त्रितान्गिहोमार्थं चर्वपहारे ब्राह्मणरक्षायां च धनदानादिविषयायां मिथ्या-शपथे पातकं न भवति॥ ११२॥

(९) **भारुचिः।** कामिन्या कामतन्त्राभियोगे यः प्रतिज्ञातार्थसम्पादनार्थं मिथ्याशपथः क्रियते तत्र नास्ति पातकधर्म इत्यर्थः। एवं विवाहे कृताकृतसन्देहे अभियोगे वास्य कर्माङ्ग-भूतानां च गवां भक्तस्य हरणाभियोगेन गोमात्रस्य व्यवहारः।

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ११३ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** ननु च यद्यहमेवं कुर्यां तदिदमनिष्टमाप्नुयामिति संकीर्तनक्रिया-शपथास्तत्रयः शाप्यते स एवं वाच्यते सत्येनशपेस **शापयेदि**त्युच्यते । 'सत्येन शपे' सत्यादि-निबन्धनोऽयं 'धर्मो वा मे निष्फलः स्यादिति' । एवं चायुधानामपि करणत्वं वाहनानां च । एतैरात्मानं शपेत्–'एतानि निष्फलानि स्युरिति' । **गोबीजकाञ्चनानि** वैश्यो हस्तेन स्पर्श-यित्वाऽभिशपेदेतानि वा मे निष्फलानि पूर्ववत् । **शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ।** वक्ष्यमाणानि पात-कानि मे स्युरिति शूद्रो वाच्यते ।। ११३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** सत्येन सत्यंत्वया हतंभवति मिथ्योक्ताविति । वाहनायुधैः एतानि त्वया हतानि स्युरिति । एतच्च लघुकार्ये ।। ११३ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** ब्राह्मणंसत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत् । क्षत्रियंवाहनायुधंमम निष्फलं-स्यादित्येवम् । वैश्यंगोबीजकाञ्चनानि च ममनिष्फलानि स्युः । शूद्रंच सर्वाणि मे पातकानि स्युरित्येवंशापयेत् ।। ११३ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** शपथेनापि लम्भयेदित्युक्तस्य शपथस्य चातुर्वर्ण्ये व्यवस्थितिमाह सत्येनेति । सत्यशब्दोच्चारणं शापयेत् । शपथंकारयेदिति यत्सत्यंते तन्निष्फलंभवेदितिवा । एवंवाहनादिषु साक्षिवाचनेन स्पर्शस्योक्तत्वात् । ब्रह्मघ्न इत्यादिवाक्योक्तैःपातकैरेतानि पातकानि ते स्युरितिशूद्रं शापयेदित्यनुषज्यते ।। ११३ ।।

(५) **नन्दनः ।** अथकेन पुनः प्रकारेण वर्णानांशपथः कारयितव्यइत्याह सत्येनशाप-येदिति । शापयेच्छपथंकारयेद्राजा ।। ११३ ।।

(७) **मणिरामः ।** सत्येन सत्यं मे गच्छत्विति शब्दोच्चारणेन । एवमग्रेपि । वाहनं आयुधं वाममनिष्फलं भवत्विति क्षत्रियं । गोवीजकाञ्चानानि मम निष्फलानिस्युरिति वैश्यं । सर्वाणि मे पातकानि स्युरिति शूद्रं ।। ११३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । सत्येनेति ।** ब्राह्मणं वादिनं सत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत् । क्षत्रियञ्च वाहनायुधं निष्फलं स्यादित्येवम् । वैश्यञ्च गोबीजकाञ्चनादीनि ते निष्फलानि स्युरित्येवम् । शूद्रं सर्वाणि ते पातकानि स्यु'रित्येवं शापयेत् ।। ११३ ।।

(९) **भारुचिः ।** सत्यशपथक्रियामिदानीं निर्दिश्यते वर्णविशेषसन्नियोगेन शपथाः स्वरूपतः । असाक्षिके तत्त्वाभिगमार्थं ब्राह्मणादीन् वर्णान् अभियुक्तान् यथापदेशं शपथैरेभिः शापयेत् ।। ११३ ।।

अग्निं वाऽऽहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ।
पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** अग्निमाहारयेदेनं हस्तेनाश्वत्थपर्णव्यवहितेन तयोः प्रदेशान्तरं

सप्तपदसंहितमित्यादिस्मृत्यन्तरान्निपुणतोऽन्वेष्यम् । पारंपर्यप्रसिद्धेश्चैतदेवोच्यते । **अप्सु** जले **निमज्जयेत्** प्राड्विवाक इत्यर्थः। **पुत्रदारशिरांसि स्पर्शयेत्।** पुत्रस्य दारस्य शिरः स्पर्शयेत्–हस्तेन, शपथाधिकाराद्वाचाऽपि, शपथस्यैवंरूपत्वादित्युक्तम्। **पृथगे**कैकस्य।। ११४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** गुरुण्याह अग्निवेति ।। ११४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कार्यगौरवलाघवापेक्षया अग्निमिति । अग्निसन्निभंपञ्चाशत्पलिक-मष्टाङ्गुलमयः पिण्डं हस्तद्वयविन्यस्य सप्ताश्वत्थपत्रं शूद्रादिकै सप्तपदानि पितामहाद्युक्त-विधानादाहारयेत्। जलौकादिरहितजले चैनंनिमज्जयेत्। अशेषेपि कर्त्तव्यता स्मृत्यन्तरे ज्ञेया। पुत्राणांदाराणां च पृथक्शिरस्येनं स्पर्शयेत् ।। ११४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** शपथेन द्रव्यालाभे परीक्षणमेवोचितमित्याह अग्निमिति। अग्निसन्निभमयः पिण्डं पञ्चाशत्पलपरिमितमष्टाङ्गुलम्। एनं अधर्मर्णत्वेन संभाव्यमानम्। स्पर्शयेत् तेषांशिरसि हस्तंदापयेत्। पृथगितिपदं व्यवहारस्य गुरुलघुतया विकल्पसूचनार्थम् ।। ११४ ।।

(५) **नन्दनः।** शूद्रसच्छूद्रमसच्छूद्रंप्रत्याह अग्निवाहारयेदिति। अग्निवर्णप्रतप्तमयः-पिण्डम्। वृत्तापेक्षयाविकल्पः ।। ११४ ।।

(७) **मणिरामः।** अग्नि अग्निसन्निभं पंचाशत्पलिकमष्टांगुलमयः पिंडं अप्सुजलौ कादिरहितजले ।। ११४ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** कार्यगुरुत्वापेक्षया च **अग्निमिति।** अग्निवर्णसुवर्णपिण्डं शूद्रमश्वत्थपत्रावृतहस्तं याज्ञवल्क्याद्युक्त्येतिकर्तव्यतया सप्तपदानि भावयेत् । अप्सु वा गृहीत्वान्तर्जलं विशेदित्येवमादितदेनद्युक्त्येतिकर्तव्यतयैव निमज्जयेदथवा पुत्राणां दाराणाञ्च एतस्य शल्य इत्येवं पृथगेकैकस्य शिरांसि स्पर्शयेत् ।। ११४ ।।

(९) **भारुचिः।** शूद्रस्य वृत्तापेक्षयाऽन्यादयोऽपि कल्प्येरन्, शपथैरेवं तत्राग्नि-हरणे सप्तपदान्यश्वत्थपनैरियद्भिव्यवधान् (रि. ? मि) ति त्वि.......श्रुत्यन्तरा-पेक्षयैतत् स्यात्। इह वचनं तं गुणविधेः स्मृतिपारम्पर्याविच्छेदात् तथाप्सु निमज्जने कालः ।। ११४ ।।

यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ।
न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ।। ११५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** तप्तायसपिण्डोऽनवद्य गृहीतो न दहति। **आपश्च** नोर्ध्वं प्लावयन्ति, सत्य**शपथे**। केशादौ **न चार्तिमृच्छति** पीडां न प्राप्नोति। रोगोऽग्निरित्यन्यत्रोक्तम्। **स** शुद्धः **शुचि**र्निर्दोषः। **क्षिप्रम्**–चतुर्दश वाऽह्नान्यवधिः स्मृत्यन्तरात् ।। ११५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** नचार्तिपुत्रादिशिरः स्पर्शक्रते ।। ११५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यंप्रदीप्तोऽग्निर्न दहति आपश्च यंनोर्ध्वंनयन्ति न चार्त्तिमेव महतीं-प्राप्नोति सशपथे विशुद्धोज्ञेयः ।। ११५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। शपथस्य परीक्षणमाह यमिति। यमुक्तशपथकर्तारम्। इद्धः उत्तेजितः। आर्त्ति रोगधनक्षयपुत्रमरणादिकाम्। क्षिप्रंत्रिपक्षाभ्यन्तरे ।। ११५ ।।

(५) **नन्दनः**। तत्र शुद्धस्य लक्षणमाह यमिद्धोनदहतीति। आर्त्तिशरीरपुत्रदारादि-पीडाम्। क्षिप्रंसप्ताहात्। शपथेऽग्निहरणादिके ।। ११५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। यंपुरुषं इद्धोग्निः स्पर्शनान्न दहति सशुचिर्ज्ञेयः। यः शपथेक्षिप्रमार्ति न ऋच्छति न गच्छति सशुचिर्ज्ञेयः ।। ११५ ।।

(७) **मणिरामः**। इद्धः प्रदीप्तः ।। ११५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **यमिति**। दीप्तोऽग्निर्यं न दहति आपश्चनो प्लावयन्ति न च समनन्तरमेव निर्निमित्तां मूर्च्छावस्थां प्राप्नोति स शपथेषु वृद्धो ज्ञेयः ।। ११५ ।।

(९) **भारुचिः**। दहनोन्मज्जनाभ्यामार्तिः पृथगुपदेशसामर्थ्यात् अन्या रोगाद्या-भिघातलक्षणा। सा चोक्ता पुरस्ताद् ।। ११५ ।।

वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा।
नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ।। ११६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। कथं पुनरग्निर्न धक्ष्यति, आपो नोन्मज्जयिष्यन्ति। न हि महा-भूतानि विपरियन्ति स्वभावतो चैतन्यादिति–पर्यनुयोगमाशङ्क्यार्थवादेनोक्तमर्थं दृढीकरोति। यद्यप्ययमन्वयव्यतिरेकसमधिगम्योऽर्थः प्रत्यक्षवेद्यो वा तथापि धूर्तकल्पितेन्द्रजालवद् भ्रान्ति-वदत्र मुखबिभीषिकासञ्जनमात्रफलं शपथं मन्यमानो वैदिकं निदर्शनमुपन्यस्यति। भवन्ति प्रतिपत्तारोऽर्थागमेन पूर्ववृत्तदर्शनाद्दृढतां प्रतिपद्यन्ते। वत्सो नाम काण्व ऋषिरभवत्। स च कनीयसा वैमात्रेयेण भ्रात्राऽ**भिशस्त** आक्रुष्टः–न 'त्वमसि ब्राह्मणः शूद्रापुत्र' इति। स तं प्रत्युवाच–'सत्येनाग्निं प्रविशामि यदि न ब्राह्मण' इति। तस्येदमुक्तवतः प्रविष्टस्य **नाग्निः-ददाह रोमापि**। कथम्? **सत्येन** हेतुना। कथमग्निः सत्यं जानातीति चेदत आह **जगतः स्पृशः**। गूढात्मा परकीयकृताकृतज्ञः 'स्पृश' उच्यते। स च चारः प्रणिधिरिति च प्रसिद्धिः अग्निर्हि भगवान्सर्वभूतान्तरचारी कृताकृतानां वेदिता। तथा च छान्दोग्ये ताण्डके प्रयोगो-देवासुरसेनयोरभ्यन्तरे गौतममाश्रयन्ति गौतममिन्द्रं द्रढयेत्तत्र चाह "इह नो भवान्स्पृशश्चर-त्विषेत्यादि"। अर्थवाचिनिदर्शनेऽपि पञ्चविंशब्राह्मणमुदाहार्यम्–'वत्सश्च ह वै मेधातिथिश्च काश्यपावास्ताम्। तं वत्सं मेधातिथिराक्रोशत् अब्राह्मणोऽसि इत्यादि तस्य हालमेववौषधम्' इति। ननु च चौरा अपि न दह्यन्ते। साधवोऽपि दह्यमाना दृश्यन्ते। तत्कथं शपथे आश्वासः। उच्यते। न दृश्येन व्यभिचारेण व्यवस्थेयमपनेतुं शक्यते। कादाचित्कत्वा-द्व्यभिचारस्य। प्रत्यक्षादिष्वपि प्रमाणेषु दृश्यत एव तादृशो व्यभिचारः। न च तानि न प्रमाणम्। अथ व्यभिचारवन्ति नैव प्रत्यक्षादिशब्दवाच्यानि–यद्व्यभिचरति न तत्

प्रत्यक्षं, यत्प्रत्यक्षं न तद्व्यभिचरतीति वचनात्। इहापि शक्यते तद्वक्तुं–यद्व्यभिचरतिनासौ शपथो यः शपथः स न व्यभिचरतीति। कः पुनः शपथः। यः समस्तेतिकर्तव्यतामात्राद्यपग्रहेण निरूपितकुहकः स्तंभनाभावः। विपरीतोऽशपथः। न तादृशस्य व्यभिचारोऽस्ति। अथापि तत्रापि प्राक्कृतस्य कर्मणः फलविपाको भवति, निमित्तत्वात्। कृतापराधोऽपि। पूर्वकृतेन गरीयसा शुभेन मुच्यते। अकृतापराधो जन्मान्तरदोषेण निगृह्यते। विचित्रा हि कर्मणां फलपाकाभिव्यक्तिहेतवः, सहस्रादेको मिथ्या गृह्यते, उत्सर्गतस्त्वमिथ्यात्वम्। पुत्रेष्टि, कार्यादिष्वप्येतत्समानम्। तस्मात्साक्षिवच्छपथेऽपि प्रत्येतव्यम्। तेऽपि हि कदाचिन्मिथ्यावदन्ति। न भयप्रदर्शनमात्रमेतत्। रूढया शपथा उक्ताः सत्यं प्रतिष्ठत इति ॥ ११६ ॥

परकृतिरियमधिकृतविध्यर्थवादार्था वत्सस्य ह्यभिशस्तस्येति लिङ्गादभिशस्तस्यायं शपथ इति केचित्। एवं च शूद्रशपथो यन्नस्यात् किं तर्हि अस्माल्लिङ्गात् ब्राह्मणस्यैवायं यः स्यात्। न चैतदिष्टम्। तेन यथा ब्राह्मणविषयः श्रुतः शूद्रस्यैव (ति? मति) शास्त्रसामर्थ्यात्। एवमभिशंसने श्रुतोऽन्यत्रापि जगतः स्पर्शो निश्चर इत्यर्थः। इह नोभावात् 'स्पशश्चरोऽस्ती'ति श्रुतेः ॥ ११६ ॥

साध्यमेतत् किं व्यवधानकालयोरल्पमहत्त्वाभ्यामेतौ भवत उत दैवकृताविति। असमानं चैतत्, येन साम्येऽपि व्यवधानकालयोरेतौ दृश्यते तस्मान्नेमौ तद्वैषम्यकृतौ विज्ञेयौ। यतश्च जिह्वया तप्तायः पिण्डाभिस्पर्शनेनोभयं दृष्टम् अतो नैतयोर्वचनक्रिययोस्त्रासनमात्रमेव प्रयोजनम्। कथं नामायमभीतः प्रपद्येति। यच्च पुनरिदमुच्यते। यदि च किल त्रासनार्थं वादो भवति ततो नाग्निर्ददाह रोमापीति रोमादहनवचनमात्रार्थवद् भवति। इतरथा ह्यग्निहरणविधौ कल्प्यमाने हस्ततलयोर्लोमाभावाल्लोमादहनवचनमनर्थकं स्यात्। अपि चेक्षिते त्वग्निहरणे यथाकथञ्चिदग्निसम्बन्धस्तु यत इति। अत्र रोमशब्दोऽयं न स्वार्थवाची। गुणतो लोकपदत्वार्थः यथोक्तसामर्थ्यात्। अतः साक्षिमिथ्यावचनवन्मिथ्याशपथवच्चाग्निहरणोदकनिमज्जने अपि तद्वदेव विज्ञेये इति ॥ ११६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** "यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः। रोगाग्निर्ज्ञातिमरणमि"ति। ननु च साक्ष्यनृतविभावनार्था सोक्ता, समानकारणत्वात्तु मिथ्या शपथभावनार्थापि सैवेह स्यात्। अन्यस्यां आर्तेरिहानिर्देशात् सैव गम्यते अत्र कश्चिदाह–'इद्धो नामाग्निर्नैव धक्ष्यति न चोन्मज्जयिष्यन्त्याप' इति। दृष्टविरुद्धमेतत् न हि महाभूतस्य चैतन्यात् स्वभावव्यतिकरो निमित्तमन्तरेणोपलभ्यते। मन्त्रौषधाभ्यां तु भवति। तदिह समानम् अत्र हि सत्यशपथप्रयोगोपहृतयोरग्न्यम्भसोरयं निमित्ततः स्वभावव्यतिकरः स्यात्। सदेव तत्त्वाच्च तयोर्विशेषतोऽस्मिन् काले निमित्तः स्यादयं व्यतिकरो यतस्तदचैतन्यमकारणम्। यच्च व्यवधानकालयोरल्पमहत्त्वाभ्यामेतौ भवतः, उत दैवकृताविति, असमानं चैतत्। येन साम्येऽपि व्यवधानकालयोरेतौ दृश्यते जयस्तद्विपर्यये च पराजय इति ॥ ११६ ॥

वत्सस्य ऋषेः। शूद्रोसीति वैमात्रेयेणभ्रात्राभिशस्तस्याग्निप्रविष्टस्यस्पशश्चरः ॥ ११६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अत्र प्रकृतमर्थवादमाह वत्सस्येति यस्मात्पूर्वकाले वत्सनाम्नऋषेर्न त्वंब्राह्मणः शूद्रापत्योऽसीत्येवंकनीयसा वैमात्रेयेणाभिक्रुष्टस्य नैतदेवमिति सयथार्थमग्निं प्रविष्टस्याग्निः सर्वस्य जगतः शुभाशुभकर्तव्ये चारभूतः सत्येनाहेतुना रोमैकमपि वह्निर्न दग्धवान्।। ११६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्र हेतुतया सदाचारमाह वत्सस्येति। हि यस्मात्पुरा वत्सनामऋषेर्नब्राह्मणस्त्वंशूद्रापत्योसीतिकनीयसा वैमात्रेयेनाक्रुष्टस्याग्निंप्रविष्टस्यापिनाग्निर्ददाहेति तस्मात्सत्यंशुचि न दहत्यग्निः अथयदितस्याकर्ताभवतिसनदह्यतेऽथ मुच्यतइत्यादिश्रुतेः। जगतः सर्वस्य कृतस्यशुभाशुभकर्तव्यस्यस्पशश्चारभूतइति। लेख्यसाक्षिणोरभावेशपथः। यथाह याज्ञवल्क्यः। तुलाग्न्यापोविषंकोशोदिव्यानीह विशुद्धये। महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि। दिव्यग्राहिणि शीर्षकस्थे विद्यमानेऽभियोक्तरि। रुच्या वान्यतरंकुर्यादपरोवर्तयेच्छिरः। अपरोवादी वर्तयेच्छिरः शारीरमर्थदण्डंवाअङ्गीकुर्यात्। विनापिशीर्षकंकुर्याद्राजद्रोहे च पातके। राजभिःशङ्कितानां च निर्दिष्टानांच दस्युभिः। आत्मशुद्धिपराश्च दिव्यंदेयशिरोविनेति पातके ब्रह्मवधाद्यभिशस्ते। इत्यधिकारिनिर्णयः।। सचैलंस्नानमाहूय सूर्योदयउपोषितं। कारयेत्सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ। इति कर्तव्यता। तुलास्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम्। अग्निर्जलंवा शूद्रस्य यवाःसप्तविषस्यवा। इत्यधिकारिव्यवस्थितिः। नासहस्राद्धरेदग्निं नविषं नतुलां तथा। सहस्रपणान्न्यूने विवादे-नृपार्थेष्वभिशापेषु वहेयुः शुचयः सदा। इत्यधिकारिनिर्णयः। तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्त-स्तुलाश्रितः। प्रतिमानसमीभूतोलेखां कृत्वाऽवतारितः। इति तुलामानम्। त्वं तुले सत्य-नामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता। तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय। यद्यस्मि पाप-कृन्मातस्ततोमां त्वमधोनय। शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्। एह्येहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश। सहितोलोकपालैश्च वस्वादित्यमरुगद्णैः। धर्मोजयति नाधर्मः सत्यं जयति नानृतम्। क्षमा जयति न क्रोधोविष्णुर्जयति नासुराः। तुलितोयदि गच्छेत्सशुद्धः स्यान्नतुसंशयः। समोवा हीयमानोवा अविशुद्धोभवेन्नरः। यद्यधोयात्यशुद्धः स्यात्तुलाभङ्गे च सर्वदा। नविशीर्येति शिक्यंचेदूर्ध्वं याति विशुद्ध्यति। इति तुलापरीक्षणम्। करौ सुमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततोन्यसेत्। सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत्। त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक। साक्षिवत्पुण्यपापेभ्योब्रूहि सत्यं कवे मम। इत्यग्न्यभि-मन्त्रणम्। तस्येत्युक्तवतोलोहं पञ्चाशत्पणिकं समम्। अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरु-भयोरपि। सतमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत्। षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम्। त्यक्ताग्निमृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात्। अन्तरा पतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत्। इत्यग्निपरीक्षणम्। सत्येन माभिरक्षत्वं वरुणेत्यभिशाप्यकम्। कं जलमित्यर्थः। नाभि-दघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत्। समकालमिषुं क्षिप्तमानीयान्योजवी नरः। गते तस्मिन्निमग्नाङ्ग पश्येच्छुद्धिमवाप्नुयात्। इति जलपरीक्षणम्। इषुक्षेपसमकालं योगतः सचेदागत्य पश्येदित्यन्वयः। त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः। त्रायस्वास्मादभी-शापात्सत्येन भव मेऽमृतम्। एवमुक्ता विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम्। यस्य वेगैर्विना

जीर्येच्छुभंतस्य विनिर्दिशेत्। इति विषपरीक्षा। वेगैर्मूर्च्छाद्युपद्रवैः। देवानुग्रात्समभ्यर्च्यत-त्स्नानोदकमाहरेत्। संश्राव्य पावयेत्तस्माज्जलात् प्रसृतित्रयम्। अर्वाक्चतुर्दशादह्नोयस्य नोराजदैविकम्। व्यसनं जायते घोरं सशुद्धः स्यान्नसंशयः। महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते। नास्तिकव्रात्यदासेषु कोशपानं विगर्हितम्। इति कोशपरीक्षा। तत्र। पूर्वाह्णेग्निपरीक्षा स्यादपराह्णे घटोभवेत्। मध्याह्नेतुजलं देयं धर्मत्त्वमभीप्सता। दिवसस्यतु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते। रात्रौतु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलमितिपितामहोक्तेः परीक्षाकालः। घटस्तुला।। ११६ ।।

(५) **नन्दनः।** अत्र परकृतिरूपमर्थवादमाह वत्सस्यहीति। वत्सोनामकश्चिदृषिः जगत्ः स्पृशः जगतश्चारः शुभानुसंधायीति यावत्। तथा चाग्निप्रमन्त्रवर्णः इहतोभगवान्जगतश्चारोस्त्विति। एवंवदता ब्राह्मणादीनामप्यग्निकरणादिकंसूचितम्।। ११६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** पुरा यवीयसा भ्रात्रा वत्सस्यऋषेः अभिशस्तस्य शूद्रइति निन्दितस्य सः अग्निः रोमापि न ददाह।। ११६ ।।

(७) **मणिरामः।** वत्सस्य वत्सनाम्नोऋषेः अभिशस्तस्य न त्वं ब्राह्मणः शूद्रपुत्रोसीति यवीयसा कनीयसा भ्रात्रेण वैमात्रेण अभिक्रुष्टस्य। जगतः स्पृशः शुभाशुभे चारभूतः एतादृशःअग्निः।। ११६ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** अतः पुराकृतार्थवादमाह **वत्सस्येति।** यस्मात्पूर्वस्मिन्काले च समाप्ते ऋषे ब्राह्मणोऽसि शूद्रापुत्र इत्येवं वैमात्रेयेण कनीयसा भ्रात्राक्रुष्टस्य नैतदेवमिति शपथार्थं अग्निप्रविष्टस्य अग्निः सर्वस्य जगतः सदसत्कर्तव्येषु चारभूतः सत्येन हेतुभूतेन लोममात्रमपि न दग्धवान्।। ११६ ।।

यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत्।
तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत्।। ११७ ।।

(१) **मेधातिथिः। यस्मिन्व्यवहारे** कूटसाक्षिभिर्व्यवहारः कृतः स्यात्स निवर्तयितव्यः। **कृतं चाप्यकृतं भवेत्।** गृहीतधनोऽप्युत्तमर्णः प्रतिपादयितव्यः, इतरोदण्डोगृहीतोऽपि त्याज्यः। वाङ्मात्रेण जितस्त्वमसीति निश्चिते कार्यं निवर्तते इत्युच्यते। दण्डपर्यन्तं कृतमपीति विशेषः। वीप्सा श्लोकपूरणायाम्।। ११७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तत्कार्यं निवर्तेत पुनर्विचार्य कृतंचापि दण्डाद्यकृतंभवेत्प्रत्यर्पणीयमित्यर्थः।। ११७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्मिन्यस्मिन्व्यवहारे साक्षिभिरनृतमुक्तमिति निश्चितंभवेत्तत्कार्यमसमाप्तंप्राड्विवाकः पुनरपि निवर्तयेत् यदपि च दण्डसमाप्तिपर्यंततांनीतंतदपि पुनः परीक्षेत।। ११७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** कौटसाक्ष्यकृतमप्यकृतमित्याह यस्मिन्निति। निवर्तेतेत्यस्य विवरणं कृतमित्यादि ।। ११७।।

(५) **नन्दनः।** कूटसाक्षिभिर्निर्णीतोप्यर्थोनिवर्त्तेत इत्याह यस्मिन्यस्मिन्निति ।। ११७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यस्मिन्विवादे कौटसाक्ष्यं कपटेन साक्ष्यं भवेत् ।। ११७ ।।

(७) **मणिरामः।** कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत्। अनेन मिथ्यासाक्ष्यं दत्तमिति निश्चितं भवेत्। तत्कार्यं पुनर्विचारणीयमित्यर्थः ।। ११७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यस्मिन्निति।** यस्मिन्यस्मिन्व्यवहारे साक्षिभिरनृतमुक्तं स्यात् तत्तत्कार्यमप्यकृतमेव प्राड्विवाको निवर्तयेत्। यद्यपि कृतं दण्डपर्यन्तं तदपि पुनः परीक्षेत ।। ११७ ।।

(९) **भारुचिः।** अर्धसमाप्ते निवर्तनं दण्डा(न्तेऽपि) कृते अकृतं भवेत्, एवं च सति पुनस्तत्परीक्ष्यं निवृत्तिवचनात् ।। ११७ ।।

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ।। ११८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** कौटसाक्ष्यं लोभादिनिमित्तम्। विषयकथनं दण्डविशेषभावार्थम्। **वितथमसत्यम्।** सर्वत्र पञ्चमी हेत्वर्थे ।। ११८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** लोभोऽर्थलिप्सा। मोहोविपरीतज्ञानम्। कामः स्त्रीरागः। अज्ञानं तद्विषयस्फुटज्ञानाभावः। बालभावः साक्ष्ययोग्यवयोवस्थाभावः। वितथं मिथ्या-साक्ष्यमुच्यते लोकैः ।। ११८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** वक्ष्यमाणविशेषार्थंलोभादीन्पृथक् निर्दिशति लोभेन विपरीतज्ञानेन भयेन स्नेहेन कामेन क्रोधेनाज्ञानेनानवधानेन साक्ष्यमसत्यमुच्यते ।। ११८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** कृतमप्यकृतमिति कस्मादिति तत्र हेतून्प्रदर्शयन्तत्साक्ष्यभावमाह लोभादिति। मोहाद्वैचित्त्यात् सच त्रिविधोरोगादिकृतो धत्तूरादिकृतः प्रमादकृतश्च। भयाद्दस्युवृत्तिभ्यः। कामात्तदीयस्त्रपादिषुभोग्यज्ञानादज्ञानाददृष्टश्रुतं जानामीत्यभिधाना-द्बालभावादधर्माज्ञानात् ।। ११८ ।।

(५) **नन्दनः।** कौटसाक्ष्ये कारणानि दण्डतारतम्यार्थमाह लोभान्मोहादिति। बाल-भावः ऊनषोडशवयस्कत्वम् ।। ११८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** कामात्। स्त्रीरागात् स्फुटज्ञानाभावात् कृतं साक्ष्यं वितथं व्यर्थं उच्यते ।। ११८ ।।

(७) **मणिरामः।** वक्ष्यमाणदंडविशेषार्थं लोभादीन्पृथक् निर्दिशति। लोभादिति ।। ११८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। लोभादिति।** लोभविपरीतज्ञानभयमैत्री कामक्रोधादज्ञान-मौर्ख्यैः बालभावात्साक्ष्यमसत्यमुच्यते इति दण्डवैचित्र्यार्थोऽयमुपन्यासः ।। ११८ ।।

(९) **भारुचिः।** तच्च पुनः अनृतवचने कारणनिर्देशोऽयं दण्डविशेषार्थः ।। ११८ ।।

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९ ॥

(१) **मेधातिथिः** । लोभाद्यो वितथं वक्ति स सहस्रं दण्डनीय इत्येवं कर्तव्या ॥ ११९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अन्यतमस्थाने अन्यतमनिमित्तंप्राप्य ॥ ११९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एषांलोभादीनांमध्यादन्यतमस्मिन्निमित्ते सति योमिथ्यासाक्ष्यं कथयेत्तस्यदण्डविशेषाणि क्रमशोवदिष्यामि ॥ ११९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अत्रार्थे किं स्यात्तत्राह एषामिति । लोभादीनांमध्येऽन्यतमनिमित्ते स्थाने युक्तान्दण्डविशेषान्वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ ११९ ॥

(५) **नन्दनः** । स्थाने करणे ॥ ११९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । एषां लोभादीनां अन्येषांवा ॥ ११९ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **एषामिति** । एषां लोभादीनामन्यतमस्मिन् निमित्ते सति योऽसत्यं साक्ष्यं ब्रूयात्तस्य दण्डविशेषान् क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ११९ ॥

लोभात्सहस्रंदण्डचस्तु मोहात्पूर्वंतु साहसम् ।
भयाद् द्वौमध्यमौदण्डौमैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

(१) **मेधातिथिः** । **मोहात्** । स्वभावतो यथार्थवादी यथादृष्टार्थवादी च केनचिच्चित्तसंक्षोभहेतुना प्रश्नकाले व्यारूढः सम्यक् प्रश्नार्थमनवधार्यास्मृतत्वाद्वाऽन्यथा ब्रूयात्स **मोहादि**त्युच्यते । **भयं** त्रासः । यदि मदीयेन सत्यवचनेनायं जीयेत तत्रायं कदाचित् ज्ञातिधनादिबाधया मां व्यापादयेदित्याशङ्का । **सहस्रमिति** संख्येयविशेषावगतिर्वाक्यान्तरात्पणानामिति । **पूर्वं तु साहसं** प्रथमं 'पणानां द्वे शते सार्धे' (श्लो. १३८) इत्यादौ । **द्वौ मध्यमौ** साहसाविति विपरिणामः । **पूर्वं चतुर्गुणं** सहस्रमेवेत्यर्थः । वृत्तानुरोधेन विचित्रया शब्दवृत्त्या स एवार्थः कथ्यते ॥ १२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सहस्रपणाः । पूर्वं प्रथमं साहसम् । द्वौमध्यमौ मध्यमसाहसंद्विगुणम् ॥ १२० ॥

(३) **कुल्लूकः** । लोभेन मिथ्याभिधाने सति वक्ष्यमाणपणानांसहस्रंदण्डचः । मोहेन प्रथमं साहसंवक्ष्यमाणंभयेन च वक्ष्यमाणौ मध्यमसाहसौ मैत्रात्प्रथमसाहसं चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

(४) **राघवानन्दः** । तानेवाह द्वाभ्यांलोभादिति । सहस्रं पणानामितिशेषः । पूर्वं प्रथमपरिभाषितं सपञ्चाशच्छतद्वयम् । मध्यमोमध्यमः शतानि पञ्च तेन सहस्रम् । पूर्वंचतुर्गुणं सहस्रद्वयम् ॥ १२० ॥

(५) **नन्दनः** । लोभात्कौटसाक्ष्ये कृते ताम्रकार्षापणानांसहस्रं दण्डचः । पूर्वसाहसं अध्यर्द्धशतद्वयं मध्यमौ मध्यमसाहस्रौ पञ्चशतानिमध्यमः साहस्रः तौद्वौसहस्रत्रयम् ॥ १२० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्वाभ्यामाह **लोभादिति**। लोभादन्यथाकारी पुरुषः **सहस्रं** सहस्रपणान् दण्ड्यः। तु पुनः मोहात् अन्यथाकारी पूर्वसाहसं पञ्चाशदधिकशतद्वयपणपरिमाणं पूर्वसाहससंज्ञं दण्ड्यः। मैत्र्यात् पूर्वं प्रथमसाहसं चतुर्गुणम्। तत्राह याज्ञवल्क्यः।। साशीतिः पणसाहस्रोदण्डउत्तमसाहसः। तदर्धंमध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमःस्मृतः।
पणानांसहस्रं तत्परिमाणमस्येति पणसाहस्रः अशीत्या सहवर्तत इति साशीतिः अशीत्यधिकपणसहस्रपरिमितदण्डो यः स उत्तमसाहससंज्ञो वेदितव्यः।। १२०।।

(७) **मणिरामः**। सहस्रं पणानांपूर्वं तु पूर्वं तु साहसं प्रथमसाहसं वक्ष्यमाणं पणसार्द्धशतद्वयमितं। मध्यमौ मध्यमसाहसौ वक्ष्यमाणौ पूर्वं चतुर्गुणं प्रथमसाहसं चतुर्गुणम्।। १२०।।

(८) **गोविन्दराजः**। **लोभादिति**। लोभेनानृताभिधाने सति पणानां वक्ष्यमाणानां सहस्रं दण्ड्यः। मोहेन प्रथमसाहसं वक्ष्यमाणम्। भयेन वक्ष्यमाणसाहसौ द्वौ। मैत्र्यात्प्रथमसाहसं चतुर्गुणम्।। १२०।।

कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम्।
अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु।। १२१।।

(१) **मेधातिथिः**। मन्मथः **कामः**। यत्र स्त्रियो विवदन्ते तत्संबन्ध्यन्यतरां कामयमानोऽनृतं वदति अर्धतृतीयानि सहस्राणि दण्ड्यते। **क्रोधात्त्रिगुणं परं** प्रथमसाहसस्य प्रकृतत्वात्ततः परो मध्यः। सर्वान्ते लोकविज्ञानादिति वा उत्तम एव 'परः'। द्वेषः 'क्रोधः'। **अज्ञानादिति** यो विपरीतं प्रथमं ब्रूयाद्भ्रान्त्या, नतु प्रश्नकाले। **द्वे शते** दमः। प्रदर्शनमेव विपरीतं नाभिधानम्। **बालिश्यं** बालभावः अप्राप्तव्यवहारता। ईषदपक्रान्तबालभावस्याप्राप्तबुद्धिस्थैर्यस्यायं बालिश्यदण्डोऽन्यस्य त्वसाक्षितैव।। १२१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पूर्वं प्रथमसाहसं दशगुणम्। परमुत्तमसाहसं। द्वेशते पणानाम्।। १२१।।

(३) **कुल्लूकः**। स्त्रीसंभोगरूपकामानुरोधेन मिथ्यावदन्प्रथमसाहसंदशगुणं दण्ड्यः। क्रोधेन तु परंमध्यमसाहसंत्रिगुणवक्ष्यमाणम्। अज्ञानत्वाद्द्वेशते। बालिश्यादनवधानात्पणशतमेवदण्ड्य इति सर्वत्रानुषङ्गः।। १२१।।

(४) **राघवानन्दः**। कामेतिदशगुणं पूर्वं प्रथमसाहसं ततः पञ्चशताधिकसहस्रद्वयम्। त्रिगुणं परमुत्तमसाहसं तेन न सहस्रत्रयम्।। १२१।।

(५) **नन्दनः**। बालिश्याद्बाल्यात्।। १२१।।

(६) **रामचन्द्रः**। कामात् कामतः अन्यथाकारी पूर्वसाहसं पञ्चाशदधिकशतद्वयपणपरिमितं दशगुणं दण्ड्यः। क्रोधात्तु त्रिगुणं उत्तमसाहसं त्रिगुणं दण्ड्यः।। १२१।।

(७) **मणिरामः**। पूर्वं प्रथमसाहसं दशगुणं परं मध्यमसाहसं त्रिगुणं द्वेशतेपणशतद्वयं बालिश्यात् अनवधानात् शतं पणाः।। १२१।।

(८) **गोविन्दराजः। कामादिति।** कामेनानृतं वदन् प्रथमसाहसं दशगुणं दण्ड्यः। क्रोधे- नोत्तमसाहसं वक्ष्यमाणं त्रिगुणम्। अज्ञानेन द्वे शते पणे संपूर्णे मौरर्व्येण शतमेव च ॥ १२१ ॥

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः।
धर्मस्याऽव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** उभयप्रयोजनो दण्ड इति दर्शयत्यवश्यानुष्ठेयत्वाय। शास्त्राचार- निरूढा व्यवस्था 'धर्मः', तस्य 'अव्यभिचारो'ऽनिवृत्तिरुच्यते ॥ १२२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अव्यभिचारार्थं सर्वथानिश्चयार्थम् ॥ १२२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** सत्यरूपधर्मस्यापरिलोपार्थमसत्यरूपाधर्मस्य च वारणार्थमेता- न्कौटसाक्ष्यविषये पूर्वैर्मुनिभिरुक्तान्दण्डान्मन्वादयआहुः। एतच्च सकृत्कौटसाक्ष्ये ॥ १२२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अत्रार्थे मुन्यन्तरवाक्यं प्रमाणयति एतानिति। मुनिभिः प्रोक्ता- न्मन्वादयआहुः। तत्किमर्थं तत्राह धर्मस्येति। दण्डे कृते कोपि न स्वधर्माव्यभिचरेदित्याह। अव्यभिचारार्थमिति। अधर्मान्नियमनं निवृत्तिस्तस्मैच ॥ १२२ ॥

(५) **नन्दनः।** धर्मस्य सत्यस्य। अधर्मनिधनायासत्यस्य निवृत्तये ॥ १२२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** धर्मस्याव्यभिचारार्थं यथा धर्मस्य व्यभिचारः धर्मव्यतिक्रमः न भवेच्च पुनः अधर्मनियमाय पापापनुत्यर्थम् ॥ १२२ ॥

(७) **मणिरामः।** अव्यभिचारार्थं अनाशार्थं नियमाय नाशाय ॥ १२२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। एतानिति।** शास्त्रव्यवस्थाया अपरिलोपार्थमव्यवस्थाया- श्चोत्पत्तिवारणार्थं एतान् कूटसाक्षिविषये चिरन्तनैर्विद्वद्भिः प्रोक्तान् दण्डान् मन्वादयः प्राहुः। एतच्च सकृदधिकरणे ॥ १२२ ॥

(९) **भारुचिः।** त्रयः श्लोकाः दण्डप्रकृत्यर्थाः। साक्षिणां मिथ्यावचनेषु सहस्रं शत- मिति च यदुक्तमत्र तत्रा...विकृतस्य वा। एवं प्रथममध्यमोत्तमसाहसग्रहणेषु विशेषतः सर्वं वक्ष्यति ॥ १२२ ॥

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सकृदपराद्धानां पूर्वो दण्डः। अभ्यासात्प्रवर्तमानानां **दण्डयित्वा प्रवासनं** राष्ट्रान्निष्कासनं मरणं वाऽर्थशास्त्रे प्रयोगदर्शनात्तद्रूपत्वाच्च दण्डविधेः। **ब्राह्मणं तु विवासयेत्।** वाससोऽपहरणं विवासनं गृहभंगो वा। विवासं करोति तत्करोतीति णिचि णाविष्टवदिति टिलोपे रूपम्। **त्रीन्वर्णानिति** क्षत्रादयस्त्रयः, ब्राह्मणस्य दण्डान्तरविधानात् ॥ १२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रवासयेत् स्वदेशात्। विवासयेत् प्रवासयेदेव न दण्डयेत्। गोविन्दराजस्तुदण्डयित्वा नग्नीकुर्यादित्यस्यार्थमाह ॥ १२३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** भूयोभूयः कौटसाक्ष्यकरणेतु कौटसाक्ष्यमिति क्षत्रियादीन् त्रीन्वर्णा-न्कौटसाक्ष्यात्पूर्वोक्तेन दण्डयित्वा धार्मिकोराजा स्वराष्ट्राद्विवासयेत् ब्राह्मणन्तुधनदण्डव्यति-रेकेण स्वराष्ट्रान्निःसारयेत्। न जातु ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम्। राष्ट्रादेनंबहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतमिति ॥ धनसहितनिर्वासनस्याभिधास्यमानत्वात्। गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणंपुनः पूर्वदण्डेन दण्डयित्वानग्नंकुर्यादितिव्याचष्टे। मेधातिथिस्तु ब्राह्मणस्य विवास-स्त्ववंवासोपहरणंगृहभङ्गोवेत्याचष्टे ॥ १२३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** दण्डोत्तरकालीनंकृत्यमाह कौटेति। विवासयेत् दण्डंविना वासयेत् स्वराज्यादन्यत्र। तथाच वक्ष्यति। न जातु ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपिस्थितम्। राष्ट्रादेनंबहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतमिति। गोविन्दराजस्तु दण्डंकृत्वा नग्नंकुर्यात्। मेधातिथिस्तु वस्त्रशून्यंगृहमिति। विवासनपदस्यान्यत्र वसतौ भूरिप्रयोगात्अनयोर्व्याख्या-नमसाध्विति। कौटसाक्ष्याभ्यासपरंवक्ष्यन्निति केचित् ॥ १२३ ॥

(५) **नन्दनः।** ब्राह्मणंदण्डयित्वा विवासयेत्। प्रवासनंप्रमापणम्। विवासनन्तु-देशान्तरप्रापणम्। कुर्वाणानित्यनेनबहुशः कौटसाक्ष्यकरणंसूचितम् ॥ १२३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** कौटेन कपटेन। ब्राह्मणं तुविवासयेत् ॥ १२३ ॥

(७) **मणिरामः।** प्रवासयेत् देशान्निष्काशयेत् विवासयेत् अदंडयित्वा निःसारयेत्। अग्रेतथैववक्ष्यमाणत्वात् ॥ १२३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। कूटसाक्ष्यमिति।** क्षत्रियादीन् त्रीन्वर्णान् कृतकूटसाक्ष्यान् पूर्वोक्तेन दण्डेन दण्डयित्वा धर्मप्रधानो राजा राष्ट्रान्निर्वासयेत्। ब्राह्मणं पुनर्दण्डयित्वा नग्नीकुर्यात् ॥ १२३ ॥

(९) **भारुचिः।** ...अभ्यसतां तु कौटसाक्ष्यं त्रयाणां वर्णानां दण्डश्चायं यथाशास्त्रं प्रवासनं च मारणं शास्त्रान्तरे परिभाषितत्वादिह च तद भासान्नियसिनमेव...दण्डितमेव निवासयेदिति गृहभङ्गेन चायोजयेदित्यर्थं पूर्वस्मिंश्चार्थे प्रवासनशब्दस्य निर्वासनं ब्राह्मण-स्यैव। कामापराध उपस्थमात्रे दण्डं पातयेत् न व्यतिरिक्तेऽन्यस्मिन्नङ्गे ताडनादिकुर्यात्। अन्नदोषे चोदरदण्डसदारप्रतिषेध आक्रोशापराधे च जिह्वाश्रयं। ताडने च हस्ताश्रयम्। पादापराधे च पादगतम्। चक्षुरपराधे च। एवं नासिकायां कर्णे चाधनापहारे च धनाश्रयम्। शरीरगते च पातनम् स्वशरीरगतं वैनयिकं कुर्यात् तस्यास्त्वन्यद्वक्ष्यति। येन येन यथा गेहे-नेति। ध(नं ? न) हरणं चात्र निक्षेपादिविषयं द्रष्टव्यम्। यतो न पौनरुक्त्यं चोदरदण्डेन दड्येष्वपि च न दण्डमूलहरं पातयेत् ॥ १२३ ॥

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत्।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ १२४ ॥

(१) **मेधातिथिः। स्थान**शब्दो विषयपर्यायः। एतैः प्रदेशैः पीडयितव्यः प्रत्यपराधम्। शब्देन ब्राह्मणस्य धनदण्डविधानादक्षतत्वोपदेशः शरीरपीडापरिहारार्थः कल्पते—सत्यपि

धनस्य दशसङ्क्रान्तर्भावे। वयं तु ब्रूमः-'समग्रधनमक्षत' मित्यत्र धनपीडाऽपि निषिद्धैव ब्राह्मणस्य। तस्माद्यः सकृत्कथंचिदपराद्धः श्रुतशीलाभिजनयुक्तस्य धनदण्डोऽपि नास्ति। तथा च गौतमस्तादृशमेव ब्राह्मणमधिकृत्य 'द्वौ लोके धृतव्रतौ' इत्युपक्रम्य 'षड्भिः परिहार्यश्चेत्यादि' (अ. ८ सू. १-१३) ।। १२४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** स्थानानि विषयान् ।। १२४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** हैरण्यगर्भीमनुर्दशदण्डस्थानान्युक्तवान् यानि क्षत्रियादिवर्णत्रयविषये भवन्ति। ब्राह्मणः पुनर्महत्यपराधेऽक्षतशरीरोदेशान्निः सार्यते ।। १२४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** धनदण्डप्रसंगेन दण्डान्तरंससंख्यंवक्ष्यन्ब्राह्मणस्य तद्भावमाह दशेति। अक्षतोहीनोधनाद्यैः ।। १२४ ।।

(५) **नन्दनः।** व्रजेद्विवसेत् ।। १२४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** दण्डस्य अङ्गच्छेदरूपस्य दशस्थानानिस्युः अक्षतः अव्रणः ब्राह्मणो व्रजेत् गच्छेत् ।। १२४ ।।

(७) **मणिरामः।** तदेवस्पष्टयति दशेति। स्वायंभुवोमनुः दंडस्यदशस्थानानियानि अब्रवीत्। तानित्रिषुवर्णेषुस्युः ब्राह्मणः पुनः महत्यपराधेपिअक्षतः धनसहितः देशान्निः सार्य इत्यर्थः ।। १२४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। दशेति।** हैरण्यगर्भो मनुर्दशदण्डस्याश्रयानुक्तवान्। ये क्षत्रियादिवर्णत्रयविषये भवन्ति ब्राह्मणं पुनर्महत्यपि अपराधे अक्षतशरीरं देशान्निर्वासयेत् ।। १२४ ।।

(९) **भारुचिः।** शरीरस्थानादि दश दण्डस्य ।। १२४ ।।

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ।। १२५ ।।

(१) **मेधातिथिः। उपस्थं** प्रजनधर्मः स्त्रीपुंसयोः। उद्देशमात्रमिदं विनियोगस्तूत्तरत्र भविष्यति। यत्र च दण्डविशेषो नाम्नातस्तत्र यो येनैवाङ्गेनापराद्धः स तत्रैव पीडयितव्यः। तत्रागम्यागमनउपस्थनिग्रहः। चौर्ये **उदरत** आहारनिवृत्त्यादिना। वाग्दण्डपारुष्ये **जिह्वाहस्तयोः**। पादवलेन व्यक्तिक्रमन्पादयोः। विवृत्य विश्रब्धं राजदारान्वीक्षमाणश्**चक्षुषोः**। अनुलेपनगन्धमाजिघ्रन्नासिकायाम्। रहसि राजानं मन्त्रयमाणं कुड्यपटान्तरित उपशृण्वन् **कर्णयोः। धने** प्रसिद्धो दण्डः। **देहे** मारणं महापातकिनः ।। १२५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उपस्थादीनांछेदनादिदण्डविषयत्वम्। धनस्यतु ग्रहंदण्डः। देहःकृत्स्नस्ताडनवधादिदण्डविषयः ।। १२५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** लिङ्गादीन्येतानि दशदण्डस्थानानि अतस्तत्तदङ्गेनापराधे सत्यपराधलाघवगौरवापेक्षया तत्तदङ्गताडनवेदनादि कर्तव्यम्। अल्पापराधे यथाश्रुतंधनदण्डः। देहदण्डोमारणंमहापातकादौ ।। १२४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तानेव दण्डानाह उपस्थमिति। एषांविच्छित्तिःकार्येत्यर्थः। धनंचग्राह्यम् ।। १२५ ।।

(५) **नन्दनः।** तान्येवदशस्थानान्याह उपस्थमुदरमिति। पञ्चमंस्थानमितिशेषः ।। १२५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** दशस्थानान्याह उपस्थेति ।। १२५ ।।

(७) **मणिरामः।** दंडस्य दशस्थानान्याह। उपस्थमित्यादि। यदंगेनापराधः तदंगस्य-प्रतिषेधगौरवापेक्षयाताडनछेदनादि कर्तव्यंअल्पापराधे पूर्वोक्तधनदण्डः कार्यः ।। १२५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। उपस्थमिति।** लिङ्गादेतानि दण्डस्थानानि ततस्तदङ्गापराधे अपराध भूयिष्ठापेक्षया तत्तदङ्गापराधताऽनादिकर्तव्यम्। अल्पापराधे तु धनदण्ड इति ।। १२५ ।।

(९) **भारुचिः।** तानि पुनः विशिष्टजातिपरिमाणस्य द्रव्यस्य संज्ञार्थं उपदेशो दण्ड-विशेषार्थः ।। १२५ ।।

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ।। १२६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** उक्तानुक्तदण्ड्येष्वपराधेषु मातृकाश्लोकोऽयम्। एतदर्थानुसारेण सर्वत्र दण्डक्लृप्तिः कर्तव्या। तत्र पौनःपुन्येन प्रवृत्तिर**नुबन्धः।** प्रवृत्तिकरणं वा, अनुबध्यते प्रयुज्यते येन तस्मिन्कर्मणि। तं **परिज्ञाय।** किमयमात्मकुटुम्बक्षुदवसायेन धर्मतंत्रप्रसङ्गेन वा—अथ मद्यद्यूतादिशौण्डतया—तथा प्रमादाद्बुद्धिपूर्वं वा परप्रयुक्तस्वेच्छया वेत्यादिर**नुबन्धः। देशो** ग्रामारण्यगृहजलजन्मप्रसवभूम्यादिः। **कालो** नक्तं दिवादिः। सुभिक्षदुर्भिक्षबाल्य-यौवनादि वा। **सारः** शक्त्यशक्ती आढ्यत्वदारिद्र्ये। **अपराधो**ऽष्टादशानां पदानामन्यतमः। एतत्सर्वं पौर्वापर्येण निरूप्य तथा **दण्डं पातये**त्कुर्याद्यथा स्थितिः सांसारिकी न भ्रश्यतीति ।। १२६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अनुबन्धंपुनःपुनःकरणम्। देशंग्रामवनादि। कालं रात्र्यादि। सारं चित्तस्यगुरुताम्। अपराधं न्यूनाधिकम् ।। १२६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** पुनः पुनरिच्छातोऽपराधकरणमपेक्ष्य ग्रामारण्यादिचापराधिस्थानं-रात्र्यादिकंवाऽपराधस्यापेक्ष्य सारंचापराधकारिणोधनशरीरादिसामर्थ्यमपराधं च गुरुलघु-भावेन चालोक्य दण्डनीयेषु दण्डंकुर्यात्। एतच्चाभिहिताभिधास्यमानदण्डशेषभूतम् ।। १२६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** दण्ड्येषु राज्ञातावद्यत्नवता भाव्यमित्याह अनुबन्धमिति। अनुबन्धंसकृदसकृदाद्यपराधकारणम्। सारापराधौ अपराधकारिणोधनदेहादिसामर्थ्यं सारं अपराधंच लघुगुरुतया विज्ञाय। आलोच्येतिक्वचित्पाठः विचार्येति ।। १२६ ।।

(५) **नन्दनः।** दण्डविधाने राज्ञा बोद्धव्यमाह अपराधमिति। सारासारदण्डस्य बलाबलम् ।। १२६ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** अनुबंध पुनः पुनरिच्छातोऽपराधकारणं ।। १२६ ।। १२७ ।। १२८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । अनुबन्धमिति ।** पुनः पुनरिच्छातोऽपराधकारणमवलोक्य ग्रामारण्यादि चापराधस्थानं, दिवारात्र्यादिकं चापराधकालं सम्यगवेक्ष्य सारं चापराधिनो-धनशरीरादि सामर्थ्यमपराधं च गुरुलघुभावेनालोक्य दण्डनीयेषु दण्डं कुर्यात् इतीदमुक्तानु-क्तदण्डशेषभूतम् ।। १२६ ।।

(९) **भारुचिः ।** किं तर्हि– अनुबन्धं परिज्ञायेति । केचिदत्र व्यतिक्रमानुष्ठानस्य पौनःपुन्यं क्रियानुष्ठानाभ्यासलक्षणमाह । वयं पुनरनुबन्धमपराधकारणमाचक्ष्महे । अनुबध्यते अनेनेति अनुबन्धो लोभादिपदार्थः । किं तदपराधश्चौर्यादिः । तं परिज्ञाय । किमयं चौर्यादिरपराधोऽस्य कामात् उतक्रोधात् । अथ लोभान्मोहाद्वा । अथात्मकुटुम्ब-स्थित्यै धर्मतन्त्रानुग्रहायवेत्येवम् । अस्य चापराधहेतोरनुबन्धस्य विज्ञाने प्रयोजनम् । तद्भे-दाद्दण्डविशेषो यथा स्यादिति । देशकालौ च तत्त्वतः परिज्ञायेति वर्तते । तत्र गृहरथ्या-खलक्षेत्रस्वविषयादिनिर्देशः अपराधेऽपेक्षितव्यः । क्वायमपराधः । तथा कालः सुभिक्षदुर्भिक्षाकुलानाकुलवयोऽवस्थादिः । सारं चापराधस्य द्रव्याभिजनादिः । तद्विपर्ययं चासारं, निदर्शनार्थत्वासारग्रहणस्यापराधं चावेक्ष्य गुरुबन्धुत्वेन ज्ञानाज्ञानकृतं वस्त्र-हिरण्यादिकृतं वा दण्डं दण्डयेषु ।

अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।। १२७ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अधर्मप्रधानदण्ड**मधर्मदण्डनम् ।** पूर्वोक्तमनपेक्ष्येदं शास्त्रपाठ-मात्रेण राजेच्छया रागद्वेषादिभिर्वा । तद्यशोनाशकं कीर्तेश्च विच्छेदकम् । स्वदेशे गुण-ख्याति**र्यशः** देशान्तरे **कीर्तिः ।** जीवतो वा पूर्वकालिकं **यशः** उत्तरकालिकी **कीर्तिः ।** निर्दोष-गुणवतीकीर्तियशसी । अन्यो वा भेद उन्नेयोऽर्थवादत्वात् । **अस्वर्ग्यं** स्वर्गप्राप्तौ कर्मान्तर-जन्यायां प्रतिबन्धकम् । **परत्रापीति** श्लोकपूरणार्थम्, स्वर्गस्यामुष्मिकत्त्वात्- ।। १२७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** यशोबहुभिःपरैर्गुणानांज्ञातम् । कीर्तिस्तत्कथनम् ।। १२७ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** जीवतः ख्यातिर्यशः मृतस्य ख्यातिः कीर्तिः । यस्मादनुबन्धाद्यनपेक्ष्य दण्डनमिहलोके यशोनाशनंमृतस्य च कीर्तिनाशनंपरलोके च धर्मान्तरार्जितस्वर्गप्रतिबन्धकं तस्मात्तत्परित्यजेत् ।। १२७ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** वैपरीत्ये । दोषमाह अधर्मेतिद्वाभ्याम् । अधर्मेणदण्डनेऽयशो-जीवति मृतेऽकीर्तिरित्यनयोःकथंचिद्भेद इति केचित् । यशोज्ञातिप्रशंसाकीर्तिर्जनप्रशं-सेतिनृसिंहतापनीयभाष्ये अस्वर्ग्यमधर्मदण्डनेन पापोत्पत्तेः ।। १२७ ।।

(५) **नन्दनः ।** अदण्ड्यदण्डनमिति गुणवत्ताप्रसिद्धिर्यशः तत्कथनंकीर्तिः ।। १२७ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** लोकेअधर्मदण्डिनं जीवतः यशोघ्नं मृतस्यकीर्तिनाशनम् तत् अधर्मदंडनं परिवर्जयेत् ।। १२७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अधर्मदण्डनमिति।** यस्मादनुबन्धाद्यनपेक्ष्य दण्डनमिह लोके यशसो जीवनख्यातेर्नाशिमनृतस्य च परलोके समनन्तरनरकपातात्कर्मान्तरार्जितस्वर्गप्रति-बन्धकं तस्मात्तत्परिहरेत् ।। १२७ ।।

अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ।। १२८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वश्लोकोऽनुबन्धादिनिरूपणविधिशेषः। अनेन त्वनपराधानां दण्डनं प्रतिषिध्यते सापराधानां विधीयते। वृत्त्यर्थतां दण्डस्य मन्यमानोऽनुग्रहेणाहासी-दिति (अयशः) ।। १२८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अयशोयशोनाशनम् ।। १२८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** राजा दण्डानर्हान्धनलोभादिनादण्डयन् दण्डार्हांश्चानुरोधादिनोत्सृजन् महतीमख्यातिंप्राप्नोति नरकंचव्रजति ।। १२८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अस्वर्ग्यमित्येन स्वर्गायोग्यत्वमुक्तं न केवलमेतत्प्रत्युत नरकंचैवेतीत्याह अदण्ड्यानिति ।। १२८ ।।

(५) **नन्दनः।** दण्ड्यादण्डनेऽपि राज्ञांदोषमाह अदण्ड्यानिति ।। १२८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अदण्ड्यानिति।** राजा दण्डानर्हान् दण्डयन् दण्डार्हांश्चोत्सृज्य महदयशः प्राप्नोति नरकं च गच्छति ।। १२८ ।।

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनंतरम् ।।
तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतःपरम् ।। १२९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यो गुणवानीषत्प्रथममेवापराद्धः स वाचा निर्भर्त्स्यते 'न साधु कृतवानसि मा पुनरेवं कार्षीरिति'। तथा विनीयमाने यदि न निवर्तते 'कोऽत्रदोष' इति वा प्रतिजानीयात्तदा धिग्धिगादिशब्दैः परुषवचनैः कुत्सार्थैः क्षिप्यते। ततोऽप्यनिवर्तमानो यथाशास्त्रं धनेन दण्डनीयः। तदप्यगणयन्नैश्वर्यादिना हंतव्यः। वधदण्डश्च ताडनाङ्गच्छेद-नादि, न मरणमेव ।। १२९ ।। यत आह

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वाग्दण्डं ताडयतैनमित्युक्तं। प्रथमं कूटसाक्ष्यादौप्रथमप्रवृत्तौ। धिग्दण्डं धिग्त्वामिति तदनन्तरं द्वितीये। तृतीये तृतीयवारकरणे। अतः परं चतुर्थवारापराधे वधदण्डमङ्गच्छेदम् ।। १२९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** न साधुकृतवानसि मैवंभूयः कार्षीः इत्येवंवाङ्निर्भर्त्सनंप्रथमापराधे-गुणवतः कुर्यात् तथापि यदि नोपशाम्यति तदा धिक्जाल्ममजीवनिस्ते पापस्य भूयादित्येव-मादितस्य कार्यम्। तदापि यद्यसन्मार्गन्न निवर्त्तते तदा धनदण्डमस्य तृतीयं कुर्यात्। एवमपि चेन्नावतिष्ठते तदातः परंवधदण्डंताडनाद्यङ्गच्छेदरूपंतस्य कुर्यान्न मारणम् ।। १२९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** दण्डत्वेन देहपदं वाग्दण्डंउपलक्षयतीतिकृत्वाह **वाग्दण्डमिति।** गुणवतोहि वाग्दण्डः सचैवं नसाधुकृतंत्वयेत्यादिः प्रथमापराधे। तथापि न शाम्यतीति चेत् धिग्जन्मा त्वमिति द्वितीयः। वधदण्डंकर्णच्छेदादि प्रत्येकं कुर्यात्॥ १२९॥

(५) **नन्दनः।** दण्डनक्रममाह वाग्दण्डमिति। वाग्दण्डंपरुषभाषणम्। धिग्दण्डः सदोमध्याद्वाचानिर्भर्त्स्य निष्कासनम्। धनदण्डः स्वर्णादानम्। वधदण्डः शरीरपीडनम्। कुतएतदुत्तरश्लोकानुगुण्यात्। एते दण्डाः क्रमादल्पतरेऽल्पे महति महत्तरे वापि प्रयोज्या अपराधे॥ १२९॥

(६) **रामचन्द्रः।** वाग्दण्डंप्रथमं कुर्यात्। धिग्दडं धिक्तामित्येवंरूपं तदनन्तरम्। तृतीयं धनदण्डम्। वधदण्डं अङ्गच्छेदरूपम्॥ १२९॥

(७) **मणिरामः।** दंडक्रममाह वाग्दंडमिति। मैवं पुनःकार्षीदिति वाग्दण्डं। धिक्-जन्म माजीव इत्यादि धिग्दंडं॥ १२९॥

(८) **गोविन्दराजः। वाग्दण्डमिति।** न साधु कृतवानसि नैवं भूयः कार्षीः इत्येवं वाऽग्निर्भर्त्सनं कर्मभिरधर्मापराधे गुणवतः कुर्यादिति। यदि तु तथा नोपशाम्यति तदा-धिञ्जाल्म, त्वामभिभवति स्तेयं भूयादित्येवमादितस्य कार्यं ततोऽपि यदि तन्मार्गान्न निवर्तते तदा धनदण्डं तृतीयं तस्य कुर्यात्। एवमपि चेन्नावतिष्ठते, अतः परं वधताडनाङ्गच्छेदादि-रूपं तस्य कुर्यात्॥ १२९॥

(९) **भारुचिः।** अपराधापेक्षयैषां दण्डप्रक्लृप्तिः क्रमेणस्यात् **विधिश्चात्र** ताडने न तु मारणे सामर्थ्यात्॥ १२९॥

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात्।
तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम्॥ १३०॥

(१) **मेधातिथिः।** मारणं चेद्वधः किं तदन्यद्यन्न शक्यते—कथं चैनं पापं निगृह्णीते-त्यादिपरुषवाक्यपूर्वे दुर्विनीतेषु धनदण्डवधौ समुच्चेतव्यौ। कृतेऽपि शरीरदण्डे यदि नाव-तिष्ठते ततो न कृतनिग्रह इत्युत्सृजेदपि तु स वधदण्डः कर्तव्यः। धनवधदण्डयोश्च पुनः-प्रवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः। वाग्दण्डे तु मृदुत्वात्कः पृच्छति। धनेन निगृहीतस्य पुनर्वधो दृष्टो-"ऽङ्गुलिग्रन्थिभेदस्येति" (९।२७७)॥ १३०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सर्वमेवैतद्दशविधंदण्डंप्रागुक्तं वाग्दण्डादित्रयंच॥ १३०॥

(३) **कुल्लूकः।** यतोवक्ष्यति वधेनापि यदा त्वेतानिति। व्यस्तेनाङ्गच्छेदेनापि दण्डचान्वशे कर्तुंन शक्नुयात्तदैतेषु सर्ववाग्दण्डादिचतुष्टयंकुर्यात्॥ १३०॥

(४) **राघवानन्दः।** उक्तदण्डेन यदा न शाम्यन्ति तदा वाग्दण्डादिचतुष्टयंसंप्रयोक्त-व्यमित्याह वधेनेति। एतान् पापिनः। चतुष्टयमिति उपस्थादीनांवधदण्डत्वेन संग्रहात्॥ १३०॥

(५) **नन्दनः।** वधेन शरीरपीडनेन॥ १३०॥

(६) **रामचन्द्रः।** तत् तस्मात्कारणात् एषुचतुर्विधेषुदण्डयेषुएतत्सर्वं चतुष्टयं प्रयुञ्जीत ।। १३० ।।

(७) **मणिरामः।** एतान् दंड्यान् ।। १३० ।।

(८) **गोविन्दराजः। वधेनेति।** यदा पुनस्ताञ्नाङ्गच्छेदनादिनापि एतान्वशीकर्तुं न शक्नुयात्तदैष्वपराधिषु एतद्धिग्दण्डादि चतुष्टयमपि सर्वं कुर्यात् ।। १३० ।।

(९) **भारुचिः।** तथा च दर्शयति अविनेयत्वादेतेषाम्। कृतेऽपि शरीरे दण्डे यदि नोपतिष्ठेतापराधात् ततोऽस्य वाग्दण्डादि चतुष्टयं समस्तं क्रियते। न पुनरपराधी कृत-निग्रह इत्युत्सृज्येत् व्यवस्थार्थं लोकस्य इतरथा मत्स्यन्यायः स्यात्। धनदण्डार्थश्चायं पुनरा-रम्भः। वाग्दण्डधिग्दण्डौ तु मृदुत्वात्का प्रयच्छतीति ।। १३० ।।

लोकसंख्या संज्ञाः प्रथिता भुवि।
ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।।१३१ ।।

(१) **मेधातिथिः। ताम्रा**दीनां लिक्षादयः **संज्ञा भुवि** प्रसिद्धाः। "किं शास्त्रपरि-भाषया। तत्र वृद्धव्यवहारो गवादिशब्दवत्" इत्यत आह **लोकसंव्यवहारार्थम्।** अर्थशब्दो विषयवचनः। तेन व्यवहारप्रसिद्धिराश्रिता भवति। "ततश्च गवादिशब्दतुल्यतया व्यव-हारात् प्रसिद्धः-किं शास्त्रोपदेशेन"। उच्यते। नियमार्थं उपदेशः। अन्येषामपि परिमेया-नामयस्कांस्यसुवर्णादीनामेताः संज्ञाः सन्ति, तन्निवृत्त्यर्थः। क्वचिद्देशे परिमाणे भेदोऽप्यस्ति, तन्निवृत्त्यर्थश्च। क्वचित् संबन्धतया नियम्यते। तथा च क्वचिदष्टाचत्वारिंशता माषबन्धं क्वचिच्चतुःषष्ट्या व्यवहारात् शास्त्रोपदेशेन शतेन। तदेतत्सर्वं नियम्यते। अथ चैवं संबन्धः क्रियते-**याः संज्ञा भुवि प्रथितास्ता लोकसंव्यवहारार्थं वक्ष्यामि।** सर्वस्य लोकस्याभिरेव संव्यवहारो यथा स्याद्दण्डादिनियोगस्याप्यन्यथा प्रसिद्धिः ।। १३१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** संव्यवहारार्थं दृष्टादृष्टव्यवहारसिद्ध्यर्थम् ।। १३१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ताम्ररूप्यसुवर्णानां याः पणादिसंज्ञाः क्रयविक्रयादिलोकव्यवहारार्थ-पृथिव्यां प्रसिद्धास्ताःदण्डाद्युपयोगार्थंसाकल्येन कथयिष्यामि ।। १३१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** धनदण्डस्य ताम्रपणसुवर्णादिभेदेन नानात्वात्तद्दण्डप्रसंगेन तत्प-रिमाणं प्रतिजानीते लोकेति। संज्ञाधर्मशास्त्रपरिभाषाः ।। १३१ ।।

(५) **नन्दनः** चतुष्टयंवाग्दण्डादिकं वक्ष्यमाणेषु धनदण्डादिकेष्वियत्तानियामिका-मानसंज्ञा प्रस्तूयते लोकसंव्यवहारार्थमिति। संव्यवहारः क्रयविक्रयादिः ।। १३१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** ताम्ररूप्यसुवर्णानांपरिमाणमाह लोकेति। याः संज्ञाः प्रथिताः प्रसिद्धास्ताः संज्ञाः प्रवक्ष्यामि ।। १३१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। लोकसंव्यवहारार्थमिति।** ताम्ररूप्यसुवर्णानां पणादिसंज्ञा क्रयविक्रयलोकव्यवहारार्थं पृथिव्यां विशेषेणाभिधास्याम्युपयोगार्थं दण्डादेः ।। १३१ ।।

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ १३२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** इमं श्लोकं केचिन्नाधीयते त्रसरेणौ विप्रतिपत्त्यभावात्। गवाक्षकुचिकाविवरप्रविष्टे सूर्ये यो रेणुर्दृश्यते स त्रसरेणुः। अन्तरशब्दो विवरपर्यायः। **प्रथमं तत्प्रमाणानामिति** ॥ १३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** भानौरश्मौ। रजोऽदन्तेपुंसि। प्रमाणानां परिमाणानांमध्ये ॥ १३२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** गवाक्षविवरप्रविष्टसूर्यरश्मिषु यत्सूक्ष्मंरजोदृश्यते तदृश्यमानपरिमाणानांप्रथमं त्रसरेणुंवदन्ति ॥ १३२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** ताआह जालेतिषड्भिः। जालं गवाक्षं तदन्तरगे भानौ सूर्यकरे यत्सूर्यमरीचिस्थंसूक्ष्मंदृश्यते तत्प्रमाणानां परिमाणपरिच्छेद्यानांमध्ये प्रथमं यद्रजोधूलिः त्रसरेणुं त्रसरेणुसंज्ञकम् ॥ १३२ ॥

(५) **नन्दनः।** भानौ रविकिरणे ॥ १३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** जालान्तरजः प्रमाणानां परिमाणानां प्रथमं त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ १३२ ॥

(७) **मणिरामः।** जालांतरगतेभानौ गवाक्षविवरप्रविष्टसूर्यरश्मिषु ॥ १३२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। जालान्तरगत इति। त्रसरेणव इति। सर्षपा इति। पलमिति त इति। धरणानीति।** गवाक्षादिप्रविष्टाभिरादित्यरश्मिषु यद्रजो दृश्यते तत् त्रसरेणुः। तेऽष्टौ लिक्षैका प्रमाणेन विज्ञेया ताःलिक्षास्तिस्रो राजसर्षपः। ते त्रयः गौरसर्षपः। ते षट् यवो मध्यमः न स्थूलो नापि सूक्ष्मः त्रिभिर्यवैः कृष्णलम्। पञ्चभिः कृष्णलैः भाषः। षोडश माषाः सुवर्णः। चत्वारः सुवर्णाः पलम्। दशपणाधरणम्, कृष्णलद्वयं तुलया धृतं रूप्यमाषको बोधव्यः। षोडशरूप्यमयमाषकाः रूप्यं धरणं पुराणं वोच्यते। राजतो रूप्यसम्बन्धी कर्षप्रमाणः ताम्रमयः कार्षापणः इति विज्ञेयः दशरूप्यधरणानि रूप्यशतमानो बोद्धव्यः चतुर्भिः सुवर्णैर्निष्कः प्रमाणेन विज्ञेयः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३७ ॥

सरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** तत्रोपचितपरिमाणाः। न पुनरयं **लिक्षा**शब्दः स्वेदजक्षुद्रजन्तुवचनः। **तास्तिस्रो लिक्षा** एको राजसर्षपाख्यपरिमाणपदार्थः। एवं योजनीयम्। ततश्च ये व्यभिचारयन्ति न यथोक्तपरिमाणा यवादयोऽर्था इति ते निरस्ता भवन्ति। नहि यवादीनामर्थानां परिमाणम्। "कथं तर्हि यथोक्तपरिमाणार्थः"। यथा चोपक्रान्तसंज्ञाः प्रवक्ष्यामि परिमाणमिति। त्रसरेणुश्चार्थो नियतपरिमाणस्तेनैतत्सर्वं निश्चेयम्। शक्नुवन्ति च

निपुणास्त्रसरेणून् संहन्तुमिति नानारभ्यार्थोपदेशः। एतत्स्वर्णकाराभिमानसंख्यास्मृतिरूपं निर्बाधं भवति। तत एव वस्तु निपुणतोऽशेषतोऽवधारयितव्यम् ।। १३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** लीक्षा यूकाडिम्बं। राजसर्षपोराजिका ।। १३३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अष्टौ त्रसरेणवोलिक्षैकापरिमाणेन ज्ञेया तास्तिस्रोलिक्षाराजसर्षपोज्ञेयः ते राजसर्षपास्त्रयोगौरसर्षपोज्ञेयः ।। १३३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** लिक्षेतिसंज्ञान्तरमेवमुत्तरत्र। ताः लिक्षास्तिस्रः राजसर्षपः। तेत्रयोगौरसर्षपइत्यन्वयः ।। १३३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अष्टौत्रसरेणवएकालिक्षा तास्तिस्रः लिक्षाराजसर्षपः। ते त्रयोराजसर्षपाएकोगौरसर्षपः ।। १३३ ।।

(७) **मणिरामः।** ताः लिक्षाः राजसर्षपाः ।। १३३ ।।

(९) **भारुचिः।** सर्वसंज्ञार्थाल्लोकः तत्र य एतेषु संछन्नेषु कुटीमठेषु आदित्या.. तद्गताः...णवस्त्रसरेणवः ।। १३३ ।।

सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवंत्वेककृष्णलम्।
पञ्चकृष्णलिको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।। १३४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** "मध्यशब्दो भ्रान्तिहेतुः। परिमाणपरत्वे नात्यन्तमपचितो नातिस्थूलः सर्षपपरिमाण इति मध्यग्रहणमर्थवत्। संज्ञापरत्वे तु न किंचिन्मध्यशब्देन, यवशब्दसंज्ञात्वात्"। तदसत्। नायं संदर्भो येन प्रत्यवयवं प्रयोजनमुच्यते। पद्यग्रन्थोऽयम्। तत्र गतार्थमपि वृत्तानुरोधात्किंचिदुच्यते। अस्ति चास्यान्वयः। अनन्विताभिधानं हि वाक्यार्थविरोधान्न प्रमाणम्। न चावगताभिधानमपि। परिमाणभेदांस्त्रसरेणुशतमानादीनाद्यन्तानपेक्ष्य मध्यपठितत्वान्**मध्यो** यवाख्यः परिमाणविशेषः। पञ्चकृष्णला अस्मिन्सन्ति **पञ्चकृष्णलिकः।** "अत इन ठनौ" इनि ठन् कर्त्तव्यः। 'पञ्चकृष्णलक' इति पाठे कबन्तो बहुव्रीहिः। ते कृष्णलाः षोडश एकः **सुवर्णः** ।। १३४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** मध्योयवोनातिसूक्ष्मोनातिमहान्वा ।। १३४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** गौरसर्षपाः षट् मध्योन स्थूलोनापि सूक्ष्मोयवोभवति त्रिभिर्यवैः कृष्णलंरक्तिकेति प्रसिद्धं पञ्चभिः कृष्णलैर्माषः षोडशमाषाः सुवर्णः स्यात्। पुल्लिङ्गश्चायंपरिमाणवचनः ।। १३४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** यवोमध्यः स्थूलसूक्ष्मभिन्नः। त्रयोयवापरिच्छेदकायस्य तदेक कृष्णलं। ते षोडश माषाः सुवर्णइत्यन्वयः ।। १३४ ।।

(५) **नन्दनः।** संव्यवहारेषु सूक्ष्मोमध्यमस्थूल इति त्रिविधोयवउक्तः अंशद्वयभयवस्य लक्षणमुक्तंसर्षपाषडयवोमध्य इति ।। १३४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। षट् सर्षपाः मध्योयवः नस्थूलोनसूक्ष्मः। त्रियवंत्रयोयवाः एक कृष्णलम् पञ्चकृष्णलकोमाषः। ते माषाः षोडशएकः सुवर्णः ॥ १३४॥

(७) **मणिरामः**। सर्षपाः गौरसर्षपाः षट्यवोमध्यः नस्थूलोनातिसूक्ष्मः एतादृशोयवः। कृष्णलं रक्तिकेतिप्रसिद्धं। ते माषाः षोडशसुवर्णः॥ १३४॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश।
द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः॥ १३५॥

(१) **मेधातिथिः**। **पल**मिति संज्ञानिर्देशः। **सुवर्ण**मिति संज्ञी। **चत्वार** इति विशेषणम्। **धरण**मिति संज्ञा। **दश पलानी**ति संज्ञी। **द्वे कृष्णले** इति संज्ञा। **रूप्यमाषक** इति समुदायसंज्ञां मन्यन्ते। "ननु रूप्यविषयमाषकनिर्देशे द्वे कृष्णले प्रतिपत्तव्ये इति प्रतिजानीते। ततश्चानिश्चयः।" **समधृते**। तुलासूत्रके उन्मानादिहीने यदि धार्येते। प्रयोजनं मध्यशब्दवत्, यतोऽसमयाद्धार्यमाणतया परिमाणानिश्चयः॥ १३५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पलानि दश सुवर्णस्य धरणम्॥ १३५॥

(३) **कुल्लूकः**। चत्वारः सुवर्णाः पलंस्यात् दशपलानि धरणं कृष्णलद्वयंसमंकृत्वा तुलया धृतंरूप्यमाषकोबोद्धव्यः॥ १३५॥

(४) **राघवानन्दः**। सुवर्णाश्चत्वारः पलंस्यात्। पलानि दश धरणं धरणसंज्ञक परिमाणान्तरम् रूप्यमाषमानमाह द्वेइति। समधृते समंकृत्वा तुलयाऽवधृते॥ १३५॥

(५) **नन्दनः**। उत्तरार्द्धेन रूप्यमानमुच्यते। समधृते सहोन्मिते॥ १३५॥

(६) **रामचन्द्रः**। चत्वारः सुवर्णाः पलम् दश पलानि धरणसंज्ञं भवति। रूप्यपरिमाणमाह। द्वेकृष्णले रूप्यमाषकः॥ १३५॥

(७) **मणिरामः**। दशपलानिधरणं समधृते तुलातोलितः तथा च रक्तिकाद्वयस्य रूप्यमाष इति संज्ञेत्यर्थः॥ १३५॥

ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः।
कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः॥ १३६॥

(१) **मेधातिथिः**। **षोडश**रूप्यमाषका रूप्यस्य धरणं भवति। **पुराण** इति संज्ञान्तरम्। **कार्षापणः** पण इति च द्वे संज्ञे ताम्रकर्षस्य। कर्षाख्यश्च शब्दो लोकत एव प्रसिद्धार्थं इह गृह्यते व्यभिचारदर्शनासत्त्वेन न कृष्णलादिवत्परिभाष्यते॥ १३६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। राजतोरजतसंबन्धी। पुराणोधरणंचेतिमाषाः षोडश। कार्षिकः कर्षः ताम्रिकः ताम्रः। कार्षापणःपणश्चोच्यते। अत्रचानुक्ते सुवर्णमनाग्रहणात् कर्षः पलचतुर्थभागः पञ्चकृष्णलकः षोडशमाषात्मकोग्राह्यः॥ १३६॥

(३) **कुल्लूकः**। ते षोडशरूप्यमाषकारौप्यधरणंपुराणश्च राजतोरजतसंबन्धी स्यात्।

कार्षिकः ताम्रमयः कार्षापणः पणइति विज्ञेयः। कार्षिकश्च शास्त्रीयपलचतुर्थभागोबोद्धव्यः। अतएव पलंकर्षचतुष्टयमित्याभिधानिकाः ।। १३६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** राजतोरजतसंबन्धी। ते रूप्यमाषकाः षोडश धरणंस्यात् राजतं धरणमस्यैव संज्ञान्तरं पुराणइति। पणमानमाह कार्षइति। कार्षिकः कर्षप्रमाणः स एव पणइति पणएव कार्षापणः। ताम्रिकः ताम्रमयश्चेत्कार्षिके ताम्रिके पणइत्यभिधानात् ।। १३६ ।।

(५) **नन्दनः।** ते रूप्यमाषकाः षोडशराजतंधरणम्। पुराणमनादिसिद्धं। उत्तरार्द्धेन ताम्रिकमानंसूच्यते माषषोडशकस्य कर्षइति संज्ञा लोकप्रसिद्धा कर्षेणमितः कार्षिकः ताम्रस्य विकारस्ताम्रिकःकर्षमिति । ताम्रीकृतःपणोत्रव्यवहारेकार्षापणसंज्ञोज्ञेयः नतुलोकप्रसिद्धोरूप्यादिमान इत्यर्थः ।। १३६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** तेषोडशमाषाः रजतः धरणं भवति। राजतः पुराणेतिसंज्ञो भवति। कर्षःस्याद्दशमाषिकइति निघण्टुः। पलचतुर्थांशकः कषकयोन्मानितः कार्षिकः ताम्रस्य विकारः ताम्रिकः कर्षसंमितताम्रविकारः ढब्बूकस्यार्धः ।। १३६ ।।

(७) **मणिरामः।** तेषोडश रूप्यमाषकाः षोडशधरणं पुराणश्चराजतः। तथा व द्वात्रिंशद्रक्तिका परिमितस्य रौप्यधरणं रौप्यपुराणश्चेति संज्ञाद्वयंज्ञेयं। कार्षिकः ताम्रमयः कार्षापणः पण इति ज्ञेयः। कार्षिकः पलचतुर्थांशः तत्परिमितताम्रघटितस्पटे ब्रूक सदृशस्यपण इति संज्ञा। कार्षापण इति च संज्ञाज्ञेयेत्यर्थः ।। १३६ ।।

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः।
चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ।। १३७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **शतमान** इति संज्ञा दशानां धरणानाम्। **रजत**शब्देन सुवर्णमप्युच्यते। तेन रूप्यसुवर्णयोरियं संज्ञा। सुवर्णस्य मानं तु शास्त्रान्तरात्परिमातव्यम्। तथा च विशेषयिष्यति **शतमानं तु राजतमिति** ।। १३७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** राजतः शतमानोदशभिर्धरणैः। चतुर्भिःसुवर्णैर्निष्कः। सुवर्णस्यैव स्थूलयवैः कृष्णलपरिकल्पनायांव्यवहारिकनिष्कस्य षोडशांशः कृष्णलोभवतीति दानप्रकरणादौ व्यावहारिकी विशिष्टसंज्ञानिष्कस्य ।। १३७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** दशरूप्यधरणानि रौप्यशतमानोज्ञातव्यः। चतुर्भिः सुवर्णैर्निष्कः प्रमाणेन बोद्धव्यः ।। १३७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंचान्यत् धरणेति। धरणानि रौप्याणि दशशतमानइति मानान्तरम्। चतुःसौवर्णिकंचतुर्भिः सुवर्णैः परिमितः निष्कः पलंसुवर्णाश्चत्वारइति याज्ञवल्क्योक्तेः ।। १३७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** पणसंज्ञाः शतं भवन्ति राजतः रूप्यस्य दश धरणानि शतमानोज्ञेयः ।। १३७ ।।

(७) **मणिरामः**। दशरौप्यधरणानिरौप्य शतमानोज्ञेयः। चतुःसौवर्णिकः पल प्रमाणः निष्कोज्ञेयः पलंसुवर्णाश्चत्वार इत्युक्तेः ।। १३७ ।।

पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ।।१३८ ।।

(१) **मेधातिथिः। मध्यम उत्तम** इत्यत्र साहसपदानुषङ्गः कर्त्तव्यः। मध्यमोत्त-मशब्दावत्र केवलावपि शास्त्रान्तरदृष्टौ–'आभ्यां दण्ड उत्तम' इति। तत्र शास्त्रसिद्धचा साहचर्यात्साहसं प्रतीयते। अवयवाः स्पष्टाः ।। १३८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पणानां ताम्रकर्षाणां। प्रथमसाहसइत्यस्य दण्डादिप्रकरणेषु संज्ञा। मध्यमः पञ्चपञ्चशतानि। सहस्रं पणानाम्। ऋणेदेयेप्रतिज्ञातइति श्लोकमत्र केचित्पठन्ति ।। १३८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। पञ्चाशदधिके द्वे पणशते प्रथमसाहसोमन्वादिभिः स्मृतः। पण-पञ्चशतानि मध्यमः साहसोज्ञेयः। पणसहस्रन्तूत्तमसाहसोज्ञेयः ।। १३८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। मोहात्पूर्वंतुसाहसमित्यत्र प्रथमसाहसादिपरिमाणयुक्तंतत्पारि-भाषिकमितिज्ञापयति पणानामिति। पञ्चाशदुत्तरशतद्वयाभ्यां प्रथमः। मध्यमः साहसः पणानांपञ्च शतानीतिशेषः। एतन्माषकादिपरिमाणंलोकाप्रसिद्धमपि शास्त्रीयत्वेन विधेयमिति ।। १३८ ।।

(५) **नन्दनः**। कार्षापणानामयंसंज्ञाविशेषमाह पणानामिति। कार्षापणानांसार्द्धेव-ऽर्धशतसहिते पञ्चाशत्साहितइतियावत्। पञ्चशतानीतिवचनविपरिणामः ।। १३८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। पञ्चाशदधिकशतद्वयपरिमितःप्रथमसाहसः। मध्यमसाहसः पञ्चशतपरिमितः। सहस्रंचोत्तमः उत्तमसाहसोविज्ञेयः ।। १३८ ।।

(७) **मणिरामः**। द्वेशतेसार्द्धे पंचाशदधिके द्वेशते पंच पंचशतानि ।। १३८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। पणानामिति**। सार्द्धे द्वे शते पणानां प्रथमः साहसो मन्वादिभिः मृतः, पञ्चपणशतानि मध्यमो विज्ञेयः, सहस्रं त्वेवं चोत्तमः ततः सहस्र एव ।। १३८ ।।

ऋणं देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ।। १३९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। यो राजसभायामानीतो धर्मेण ऋणं देयतया प्रतिजानीते सत्यमस्मै धारयामि स **पञ्चकं शतमर्हति** दण्डमिति शेषः। अनेन संकल्पितेन विंशतितमो भागो दण्डचते–'किमिति मत्सकाशमुत्तमर्णः प्रेषितो बहिरेव कस्मान्न परितोषित' इत्यतोऽनेन शास्त्र-व्यतिक्रमेण दण्डमर्हति। यस्तु व्यतिक्रमान्तरं करोत्यपह्नुते–'नाहमस्मै धारयामीति'–स तैः प्रतिपादितस्तद्**द्विगुणम्**। तस्मात्पञ्चकाद्द्विगुणं दशकं शतमित्यर्थः। **तन्मनोः** प्रजा-पतेर**नुशासनं** सृष्टिकालप्रभृति व्यवस्था नीतिरिति यावत्। अन्ये तु तच्छब्देन देयमेव

प्रत्यवमृशन्ति । यावत्तस्मै देयं तद्‌द्विगुणम्। तेन यावदृणमित्यनेनैकवाक्यं भवति। अन्यथा वाक्यभेदः। विषयविशेषानिर्देशादेकविषयत्वे विकल्पः प्राप्नोति। स च न युक्तो द्विगुणस्यात्यन्तबहुत्वात्। असत्यपि निर्देशे तस्य विषयो दर्शनं तस्य प्रत्यासन्नेषु-पञ्चकमित्यर्थस्तस्यैवानुप्रत्यवमर्शो युक्तः।। १३९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** मयोत्तमर्णस्य धनंदेयमिति सभायामधमर्णेनोक्ते सत्यधमर्णः पण-शतात्पञ्चपणाइत्येवदण्डमर्हति। यदा तु सभायामपि न किंचिदस्मै धारयामीत्येवमपलपति तदा पणशताद्दशपणाइत्येवं दण्डमर्हतीत्येवंमनुस्मृतौ दण्डप्रकारः।। १३९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** प्रासंगिकमुक्ता प्रकृतंदण्डमाह ऋणइति। अधमर्णोत्तमर्णं प्रति देयमिति सभायांप्रतिज्ञातेयदि न ददाति तदा पणानां तच्छतंप्रतिपणंपञ्चकंदण्डमर्हतीत्यर्थः। धारयामीत्यपह्नवे तद्विगुणंदशपणम्। एवंसहस्रादिष्वपिज्ञेयम् ।। १३९ ।।

(५) **नन्दनः।** इदानीमृणमप्रयच्छतोऽधमर्णस्य दण्डमाह ऋणेदेयइति। उत्तमर्णा-भियोगानन्तरमधमर्णेन देये प्रतिज्ञाते। देयत्वेन संप्रतिपन्ने ऋणेसोधमर्णः पञ्चकंशतमर्हति। यस्माच्छतादेयत्वेन राज्ञे पञ्चकंदीयतइति तत्पञ्चकंशततस्मिन्वृद्ध्यादीयते। संप्रति-पन्नादृणाद्विंशतिभागदण्डइत्यर्थः। अपह्नवे ऋणस्यासंप्रतिपत्तौ तत्पञ्चकज्ञाते ऋणदश-भागदण्डचइति ।। १३९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** ऋणे देये पञ्चशतग्रहीतुमर्हति। अधमर्णेनापह्नवे कृते गोपिते तत्पञ्चशताद्विगुणंग्रहीतुमर्हति ।। १३९ ।।

(७) **मणिरामः।** ऋणेदेये प्रतिज्ञाते उत्तमर्णस्य धनं मयादेयमितिसभायामधमर्णे-नोक्ते। पंचकं शतमर्हति शतपरिमित द्रव्यात् पंचपलाः द्विशतात् दशपला एवं दंडमिति। नास्मै धारयामीत्यपह्नवेत द्विगुणं शताद्दशपला इत्येवं रूपं ।। १३९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ऋण इति।** देयं मयोत्तमर्णस्य ऋणमित्येवं अधमर्णेन सभाया-मुक्ते सत्यसौ अधमर्णः पणशतात्पञ्चपणा इत्येवं दण्डमर्हति। न किञ्चिदस्मै धारयामीत्येव-मपह्नुते सति दशकशतं दण्डमर्हति। एतन्मनुस्मृतं दण्डनम् ।। १३९ ।।

वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धिनीम्।
अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्धुषिकः शते ।। १४० ।।

(१) **मेधातिथिः। अशीतीति** विधेयनिर्देशः। **वसिष्ठविहितामित्या**दिरर्थवादः। वसिष्ठो भगवान् त्रिकालज्ञो लोभादिदोषरहित इति तां वृद्धिं गृहीतवानत एषा प्रशस्ता। धनं तया वृद्धिमुपैति। न च लोभदोषोऽस्ति। **सृजे**त्प्रयुञ्जीत यदा धनं तदाऽधमर्णस्य तां वृद्धिं धनप्रयोगकाले निर्दिशेत्। सर्वद्रव्येषु वस्त्रधान्यहिरण्यादिष्वेतदेव वृद्धिपरिमाणम्। संख्येयपरमेयादिषु 'रसस्याष्टगुणा वृद्धिः' इत्यादिषु द्वैगुण्यापवाद इति वक्ष्यामः।। १४० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अशीतिभाग इति।** वसिष्ठविहता वृद्धिः पणशतात्पञ्चका-किण्यः। एतच्च सबन्धके स्मृत्यन्तरदर्शनात् अनेनत्वेवाधाविति बन्धकावताराच्च ।। १४० ।।

(३) **कुल्लूकः।** वसिष्ठेनोक्तां वृद्धिं धर्म्यत्वाद्धनवृद्धिकरींवृद्धिजीवी गृह्णीयात्। तामेव दर्शयति **शते** प्रयुक्तेऽ**शीतिभागं** प्रतिमासं **वृद्धिं गृह्णीयात्**। ॥ १४० ॥

(४) **राघवानन्दः।** ऋणप्रसंगेन तल्लभ्य परिमाणमाह वसिष्ठेतित्रिभिः। **सृजेत्** गृह्णीयात्। अधमर्णोत्रा दद्यात्। शत इति पणसुवर्णवस्त्रादिसाधारणधान्यादेर्वक्ष्यमाण-त्वात्। वसिष्ठेत्यर्थवादोवृद्धेर्दोषापनुत्याइतिमेधातिथिः ॥ १४० ॥

(५) **नन्दनः। सृजेत्**कुर्यात्। वसिष्ठविहितादिभिरुत्तरार्धेनोच्यते ॥ १४० ॥

(६) **रामचन्द्रः। वार्धुषिकः** उत्तमर्णः **शते** शतसङ्खचे द्रव्ये **मासात् अशीतिभागं** अशीतितमभागं **गृह्णीयात्** ॥ १४० ॥

(७) **मणिरामः।** सृजेत् गृह्णीयात् वसिष्ठविहितां वृद्धिमेववक्ति अशीति। अशी-भागः सपादमुद्रात्मकः। इदं सवंधके अशीतिभागोवृद्धिः स्यान्मासि मासि सवंधक इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १४० ॥

(८) **गोविन्दराजः। वसिष्ठविहितामिति।** वसिष्ठोक्तां वृद्धिं धर्मत्वाद् धनवृद्धिकरीं वृद्धिजीव्युत्पादयेत्। साकल्यत आह अशीतिभागमिति। शते प्रयुक्ते मासाद् गतात्तस्माच्छता-दशीतिभागं वृद्ध्यर्थं गृह्णीयात् ॥ १४० ॥

द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतां धर्ममनुस्मरन्।
द्विकं शतं वा हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ॥ १४१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** द्वौ वृद्धिरस्मिन् शते दीयते तद् **द्विकं शतम्।** द्विशता पूर्वयाऽ-जीवतो बहुकुटुम्बस्यायं द्विकशतविधिः। मासमनुवर्तते। **सतामि**त्यादिरत्रायमर्थवादः **सतां धर्ममिति।** एषाऽपि वृद्धिः साधूनां धर्मः। नैतया साधुत्वं हीयते। नात्यन्तमर्थपर उच्यते तद्दर्शयति **न भवत्यर्थकिल्बिषी।** अन्यायेन परस्वग्रहणात्पापमर्थकिल्बिषं तदस्यास्तीत्यर्थ**किल्बिषी** ॥ १४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अबन्धेकत्वाह द्विकमिति। पणानांशतात्पणद्वयमित्येत-द्ब्राह्मणात्। अर्थकिल्बिषी परस्वग्रहणदोषवान् ॥ १४१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** साधूनामयंधर्मइति मन्यमानः पणशते प्रयुक्ते पणद्वयंवा प्रतिमासं-गृह्णीयात् यस्माद्विकंशतंहिगृह्णानोवृद्धिधनग्रहणे किल्बिषी न भवति ॥ १४१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** सबन्धकेशतंप्रत्यशीतिभागमेवाबन्धके द्विकमेव नाधिकमित्याह द्विकमिति। कार्यवशादपिनभवत्यर्थकिल्बिषीयुक्तत्वात् ॥ १४१ ॥

(५) **नन्दनः।** संबन्धकविषयमेतदुक्तंपक्षद्वयंब्राह्मणविषयंनान्यवर्णविषयमिति सूचय-न्नाह द्विकमिति। द्विकादिषु पूर्ववत्कन्प्रत्ययः ॥ १४१ ॥

(७) **मणिरामः।** अवंधकेत्वाहाद्विकमिति। द्विकं शतं शतपरिमिते मासिकं मुद्राद्वयं ग्राह्यमित्यर्थः ॥ १४१ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **द्विकमिति।** पणशताद्वा मासेन द्वौ पणौ पूर्ववृद्धया च जीवन् साधूनामर्थधर्मः नाधर्म इति। मंन्यमानो गृह्णीयात्। यस्मात् द्विकं शतं गृह्णन् परस्वादान-पापयुक्तो न भवति ॥ १४१ ॥

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम्।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ १४२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण चतुर्णां वर्णानां सकाशाद् द्विकादयश्चत्वारः कल्पा यथासङ्ख्यं न ग्राह्यतयाऽनुज्ञायन्ते। **समम्।** न पादेन वार्ध्येन वाऽधिकम्। तदाधिकोऽपि सपादद्विकं सार्द्धद्विकमिति द्विकादिव्यपदेशस्यानिवृत्तेराशंङ्कानिवारणार्थं **सम**-ग्रहणम्। यथा मात्रान्यत्वेऽपि संज्ञान्तरव्यपदेशं निवर्तयति। इदमपि पूर्वेणाजीवतः कल्पान्तरम्। यस्य वाऽल्पं धनं महते धर्माय गृहीतारश्च नातिधार्मिकास्तत्रायं विधिः। 'येऽसाधुभ्योऽर्थमादायेति' न्यायेन।

सममिति पाठान्तरम्। संवत्सरं यावदेषा वृद्धिर्न परतोऽपि महत्त्वाद् द्वैगुण्यं स्यात् ॥ १४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एतदेवानूद्य क्षत्रादिष्वाह द्विकमिति। समं तन्न्यूनमधिकंवा ॥ १४२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणादिवर्णानांक्रमेण द्विकंत्रिकंचतुष्कंपञ्चकंशतसममितो-नाधिकंमासस्य संबन्धिनींवृद्धिंगृह्णीयात्। नन्वशीतिभागोलधुद्विकशतग्रहणंगुरु कथमिमौ ब्राह्मणस्य लघुगुरुकल्पौ विकल्पेताम् अत्र मेधातिथिगोविन्दराजौ तु पूर्ववृद्धयानिर्वाहासंभवे द्विकशतपरिग्रह इति व्याचक्षाते। इदन्तुवदामः सबन्धकेष्वशीतिभागग्रहणं बन्धकरहिते तु द्विकशतवृद्धिपरिग्रहः। तदाह याज्ञवल्क्यः। अशीतिभागोवृद्धिः स्यान्मासिमासिसबन्धके। वर्णक्रमाच्छतंद्वित्रिचतुः पञ्चकमन्यथा। वेदान्तोद्गीतमहसोमुनेर्व्याख्यानमाद्रिये। तद्विरुद्धंस्वबुद्धयाच निबद्धमधुनातनैः ॥ १४२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** निर्बन्धकेतु चतुर्णां व्यवस्थितिमाह द्विकमिति। अशीतिभागो-वृद्धिः स्वान्मासिमासि सबन्धके। वर्णक्रमाच्छतंद्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा। अन्यथा अबन्धक-इति याज्ञवल्क्योक्तेः। अतोद्विकादिकमशक्तपरमिति व्याख्यानंत्वश्रद्धेयमिति ॥ १४२ ॥

(५) **नन्दनः।** ब्राह्मणानांद्विकम्। क्षत्रियाणांत्रिकम्। वैश्यानांचतुष्कम्। शूद्राणांपञ्चकं शूद्रात्पञ्चकंमासस्य गृह्णीयादित्यर्थः ॥ १४२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतं गृह्णीयात्। क्षत्रिये त्रिशतं। वैश्ये चतुष्कं। शूद्रेपञ्चकं। मासि मासीतिसर्वत्रसंबध्यते। समं नन्यूनाधिकं। वर्णानामनु-पूर्वशः क्रमेण ॥ १४२ ॥

(७) **मणिरामः।** वर्णक्रमेण वृद्धिग्रहणमाह **द्विकं त्रिकमिति।** शतपरिमितंचेद्दाति-तदा ब्राह्मणात् मुद्राद्वयं क्षत्रियात् त्रयं वैश्याच्चतुष्टयं शूद्रात्पंचकं समं नातोधिकं मासि-मासिग्राह्यमित्यर्थः ॥ १४२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। द्विकमिति।** ब्राह्मणादिवर्णानां क्रमेण द्विकत्रिकचतुष्कपञ्च-शतं सममन्यूनाधिकं मासस्य संबन्धिवृद्धिं गृह्णीयात् ।। १४२ ।।

न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।
न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ।। १४३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** बहुधा प्रयोगो गृहीत्वाधिमन्यथा च आधिरपि द्विविधो—गोप्यो भोग्यश्च। भोग्योऽपि द्विविधः—समयादुह्यमानभोगः स्वरूपतो वा। आधिर्दोग्ध्री गौः पिहितसुवर्णादि। तत्र भोग्यमाधिमधिकृत्येदमुच्यते **न त्वेवाधौ सोपकार इति।** विविधः सोपकारः—क्षीरिणो गौः क्षेत्रारामादि च। तस्मिन् भुज्यमाने। कुसीदे भवा **कौसीदी** अनन्तरोक्ता वृद्धिस्तां **नाप्नुयात्।** आधिं तु भुञ्जानो नान्यां वृद्धिं लभेत। गोप्येऽप्याधौ **कालसंरोधाच्चिरमवस्थानाद्** द्विगुणीभूतेऽप्यमोक्षमाणे **न निसर्गोऽस्ति न विक्रयः।** अन्यत्र च विधिनार्पणं **निसर्गः।** अन्यत्र संक्रामितं द्विगुणीभूतमपि पुनर्वर्धत एव। तथा च पठिष्यति 'सकृदाहृतेति'। **विक्रयः** प्रसिद्धः। सोऽपि न कर्तव्यः। "किं तर्ह्यस्यामवस्थायां कर्तव्यम्"। तावदाधिं भुञ्जीत यावद्द्विगुणं धनं प्रविष्टं ततो मोच्य आधिः। तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने भोग्यस्तावदेव, अभोग्यस्त**दनन्तरम्।** भोग्यस्त्वाधिः शांतलाभस्तिष्ठत्येव यावदाधाता नागतः। यस्तु कथंचिद्धनिको दरिद्रतामुपगतस्तावन्मात्रशेषधनः स कञ्चित्कालं प्रतीक्ष्य राजनि निवेद्य विक्रीणीत बन्धम्—ततो विक्रयादुत्पन्नं द्विगुणमात्मनो धनं गृहीत्वा शेषं मध्यस्थहस्तेऽऋणिकसात्कुर्यात्। ननु च "आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे धने यदि न मोक्षयेत्" इति पठ्यते (याज्ञ. २।५८)। एतदुत्तरत्र व्याख्यास्यामः। प्रणश्यत्वान्न पूर्वस्वामिनः स्वाम्यहानिः प्रयोक्तुश्च स्वत्वापत्तिः। यदि च निसर्गविक्रयौ न स्तः कीदृशमस्य स्वाम्यमुच्यते? तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्येन प्रणाशवचनं प्रतिषिद्धभोगस्य भोगानुज्ञानार्थं व्याख्यायते। वस्त्रादिविषयं वा। तस्य हि भुज्यमानस्य प्रणाश एव। न क्षेत्रादेरिव तिष्ठतः स्वरूपात्प्रपच्यवमानस्य भोग्यता संभवति। तेनैतत्स्मृतिव्यवस्थायां व्याख्येयम्। गौणौ चात्र प्रणाशनिसर्गौ। विक्रयप्रतिषेधस्तु मुख्य एव। न ह्यसौ गौणतया प्रतिपत्तुं शक्यते। एतदेव प्रस्तुत्य "न स्यातां विक्रयाधीने" इति स्मृत्यन्तरे पठितम्। अत इह **निसर्गो**ऽन्यत्राधानम् विक्रयसाहचर्यात्। सदृशौ हि तौ केनचिदंशेन ।। १४३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सोपकारे गोप्यादिनापि प्रसंगादुपकारसिद्धौ वृद्धिर्नग्राह्या। कौसीदीं कुसीदवृत्तिसंबन्धिनीम्। कालसंरोधात् कालातिक्रमेपि द्वैगुण्योर्ध्वं आधेर्बन्धकद्रव्यस्य ननिसर्गोदानमस्ति नच विक्रयोस्ति किंतु प्रतिरोधादिना धनस्यैव ग्रहणम् ।। १४३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** भूमिगोधनादौ भोगार्थेबन्धके दत्ते धनप्रयोगभवामनन्तरोक्तां-वृद्धिमुत्तमर्णोन लभते कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानात् द्विगुणीभूतमूलधनप्रवेशेऽपि न निसर्गोऽन्यस्मैदानंनवान्यतो विक्रयः। मेधातिथिगोविन्दराजौ तु आधेश्चिरकालावस्थानेऽपि न निसर्गोनान्यत्र बन्धके नार्पणमिति व्याचक्षाते। अत्र तु सर्वदेशीयशिष्टाचारविरोधः बन्धकोकृतभूम्यादेरन्यत्राधीकरणसमाचारात् ।। १४३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** सबन्धकेऽशीतिभागइत्युक्तं तत्र द्रव्यविशेषे तदभावमाह नेति। आधौ गोभूमिदासादौ सोपकारि भोगार्थंदत्ते तत्र भोगएव वृद्धिः। कौसिदीलभ्यइतिप्रसिद्धां-नाप्नुयादित्यन्वयः। तत्रैव बन्धकस्य विशेषमाह नेति। कालसंरोधात् चिरकालावस्थानात् द्विगुणीभूतमूलप्रवेशेवा। त्रिसर्गोत्र स्वच्छन्देनान्यस्मै दानम्। नापि विक्रयः। तथाच याज्ञ-वल्क्यः। आधिःप्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोच्यते। काले कालकृतोनश्येत्फलभोग्योन नश्यति। एतावताकालेन ननीयतेचेत्तदैवतदितिकालकृतस्य वचनादेव सर्वस्वत्वहानिरि-त्यर्थः। फलभोग्यउक्ताधिरूपः।। १४३।।

(५) **नन्दनः।** अथाधिविषये वृद्धिप्रकारमाह नत्विति। ऋणप्रदानार्थमधमर्णा-दुत्तमर्णेन गृहीते बन्धआधिः तस्मिन्सोपकारे सत्ये च धेन्वनडुहादिरूपतया भोगक्षेमे सत्यपि योभोगानुज्ञापरस्परमाधिराहितः यस्य चाननुज्ञातभोगमन्तरेण वैगुण्यप्रसङ्गः तस्मिन्नाधौ भुक्तेसत्यपीत्यर्थः। कौशिदीऋणसंबन्धिनीसंरोधात्। सकालःसमाप्तइत्यधमर्णायदद्यात् किन्तु यावदृणलाभंभुञ्जीत। नचलब्धमृणमिति। विक्रीणीयादिति।। १४३।।

(६) **रामचन्द्रः।** ननुतर्के। वा पक्षान्तरे सोपकारे आधौ बन्धके कौसीदींवृद्धिमा-प्नुयात् गृह्णीयात् विश्वासार्थंयआधीयतइतिआधिरितियावत् आधेः कालसंरोधात् कालाति-क्रमात् ननिसर्गोस्ति। न दानं। न विक्रयः। तथायोगीश्वरः। आधिःप्रणश्येद्विगुणोधने-यदिनमोच्यते। कालेकालकृतोनश्येत्फलभोग्योन नश्यति। क्षेत्रारामादि फलभोग्यादि कदाचिदपि न नश्यति।। १४३।।

(७) **मणिरामः।** आधौ वंधके सोपकारे भोगार्थं दत्ते भोगवंधके इति यावत्। कौषिकीः धन प्रयोगभवां आधेः भोगवंधकस्य कालसंवोधात् चिरकाल्यवस्थानात् विसर्गः स्वद्रव्य ग्रहणार्थमन्यत्ररक्षणं विक्रयश्च न भवतीत्यर्थः।। १४३।।

(८) **गोविन्दराजः। नत्विति।** भोजनार्थबन्धे दत्ते धनप्रयोगाभवानन्तरोक्ता या वृद्धिस्तामुत्तमर्णो न लभते। न च वृद्धिदत्तस्य बन्धस्य द्विगुणीभूत धनकालादूर्ध्वं अव्यवस्था-नादन्यत्र बन्ध वेतनत्वेनार्थमस्ति नापि विक्रयोपि द्विगुणीभूतधनकालादूर्ध्वं समीक्षणादाधि-र्भुज्यत एव अन्यथा धनप्राप्त्यभावात्।। १४३।।

न भोक्तव्या बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत्।
मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्।। १४४।।

(१) **मेधातिथिः।** "ननु च प्रागप्येतदुक्तं 'न त्वेवाधाविति (१४३)"। सत्यम्। यत्र यावत्येव वृद्धिस्तावानेव भोगः स पूर्वस्य विषयः। यत्र तु महती वृद्धिः स्वल्पोपभोगश्चे-द्बलादिना भुञ्जानस्य सर्वेण सर्ववृद्धिहानिः। यत्र क्षेत्रगवादिर्बन्धस्तद्भोगश्च न वृद्धि-सम्मितः स चोपचितामपि वृद्धिं न ददाति, न च बन्धनं द्विगुणं, तत्र कयाचिदतिमत्यात्यन्त-मुक्तैव वृद्धिर्निश्चेतव्या। यदि तु वस्त्रादि भुज्यमानं नश्येत्तत्र **मूल्येन तोषयेदेनम्** आधातारम्। इतरोऽपि वृद्धिं लभते। **अतोऽन्यथाऽददन्मूल्यमाधिस्तेनो भवेत्।** यज्जातीयमाधिंभुक्तवां-स्तदपहारे यो दण्डः स एव दाप्यः। **स्तेनश्चौरः।** अन्ये व्याचक्षते। बलाद्भुक्ते वृद्धिहानिः।

भुञ्जीत तन्मूल्यत एव वा । यदृणिकस्य मूल्यं मूल्यहिरण्यम् । यत्र भुञ्जान उच्यते 'मा मे बन्धं विनीनशो मा भुङ्क्ष्व कतिपयैरहोभिर्मोक्षयामि' तथाऽप्युच्यमानो भुङ्क्त एवेति सोऽस्य विषयः ।। १४४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** शयनादिषु भुज्यमानेष्वप्यविनाशिषु बन्धकदात्रा यदि भोग-निषेधः कृतस्तदा नतद्भोक्तव्यं भोगे वृद्धित्यागः । यदातु वृद्धिरतिभूयसी तदा वृद्धि-गृह्णीयात् । किंतु मूल्येन तोषयेत् । यावता तावद्भोगसिद्धिस्तद्देयम् ।। १४४ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** गोप्याधिविषयंवचनमिदंवस्त्रालङ्कारादिर्गोप्याधिर्बलान्न भोक्तव्यः भुञ्जानोवृद्धिमुत्सृजेत्प्राङ्मूल्येनात्वैनंतोषयेत् । यद्वा भोगेनासारतामाधौ नीते सारावस्था-धिमूल्यदानेन स्वामिनंतोषयेत् अन्यथा बन्धकचौरः स्यात् ।। १४४ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** वस्त्रालंकारादेराधौ विशेषमाह (नभोक्तव्यइति) नभोक्त-व्यस्त्वयाधिरितिनिषेधे कृते बलाद्भुञ्जानःउत्सृजेन्न गृह्णीयात् । प्रत्युत मूल्येन भोगे-नासारतांगते तन्मूल्येन एनं पूर्वस्वामिनम् । अन्यथा तन्मूल्यस्यादाने आधिस्तेनः उत्तम-र्णोपि गोप्यबन्धविषयः ।। १४४ ।।

(५) **नन्दनः ।** भुञ्जानएनमधमर्णमूल्येन भुक्तेन फलेन तोषयेत् भुक्तंफलमधमर्णाय दद्यादित्यर्थः । अन्यथा यदि न तोषयेदाधिः स्तेनोभवेत् आधिश्चोरः स्यात् ।। १४४ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** बलादाधिर्न भोक्तव्यः । भुञ्जानःसन्वृद्धिमुत्सृजेत् । भोगेनाधौ नष्टे व्यवहाराक्षमेएनंमूल्येन तोषयेत् । अन्यथा आधिस्तेनः चौरः भवेत् ।। १४४ ।।

(७) **मणिरामः ।** गोप्पाधिविषयमाह **न भोक्तव्येति ।** आधिः वस्त्रालंकारादिर्गोप्याधिः । मूल्येनतोषयेत् चरिधानेन मूलन्यूनतायां पूर्वमूल्येनाऽधमर्णं तोषयेत् ।। १४४ ।।

(८) **गोविन्दराजः । न भोक्तव्य इति ।** मा भुङ्क्ष्वेति स्वामिवचनमवगणयन् यद्बलाद्धनं न भुञ्जीत तथा भुञ्जानो वृद्धिं नाप्नुयात् यदि भोजेन बन्धः क्षयं यातस्तदा अक्षत-बन्धसम्बन्धिमूल्येन बन्धस्वामिनं तोषयेदन्यथा बन्धचौरः स्यात् ।। १४४ ।।

आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः ।
अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ।। १४५ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** आधिमोक्षणकालो द्विगुणीभूतं धनं तस्यातिक्रमस्तस्मिन्नपि काले-ऽमोक्षः उपनिधिरपि यावता कालेन नास्यावसरोभवति मदीयमेवैतद् भोक्ताहमिति स प्रत्याहारकालः ततोऽधिकःकालः **कालात्ययः । तं नार्हतः** स न कर्तव्य इत्यर्थः । हेतुमाह । **अवहार्यौभवेतां ताविति ।** तौ हि दीर्घकालमवस्थितावप्रत्याह्रीयमाणौ **अवहार्याविति** स्थितम् । तस्माद्द्विगुणीभूतधनेऽधिमोक्षणे प्रयतितव्यम् । सुहृदुपदेशोऽयं न त्वेवाध्युप-निध्योर्भूयसाऽपि कालेनापहारः । यतो वक्ष्यति–"आधिसीमाबालधनमिति" (१४९) । अतस्तस्यैवायमनुवादः । अन्ये त्वाधिविषयमुपदेशमिच्छन्ति । यो द्वेषेण द्विगुणीभूते धने कालं क्षपयति, तत्त्रिलाभं धनं नाधिकं वर्द्धते, न चास्याधुनाऽन्यत्राधानविक्रयौ स्तः, इह वृद्धिमयं

मालभतामित्यनेन मात्सर्येण—तत्रेदमुच्यते **अवहार्यौ भवेतां ताविति।** अनया बुद्ध्याऽमोक्षयतः स्वाम्यमस्य निवर्तते। यस्तु कथंचिदसति धने न मोक्षयति तस्य निसर्गविक्रयौ न स्त इति। अथवाऽपरोऽर्थो मुखेनोपेक्षयति—परहस्तगतया शङ्कयोच्यते **अवहार्यौ भवेतामिति** ।। १४५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** आधिग्रहणान्तरमल्पमूल्यापत्तौ तत्पूरकतया यत्नेनसह स्थाप्यते सउपनिधिः। कालात्ययं कालातिक्रमं नाशम्। अवहार्यौ स्वामिना आनेतव्यौ ।। १४५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** आधिर्बन्धकः उपनिधीयतइत्युपनिधिः प्रीत्याभोगार्थमर्पितं द्रव्यं नारदस्मृतिलक्षितौ च निक्षेपोपनिधी तावेवात्रोपनिधिशब्देन गृह्येते। एतावाध्युपनिधी चिरकालावस्थितावपि न कालात्ययमर्हतः यदैव स्वामिना प्रार्थितौ तदैव तस्यावहार्यौ समर्पणीयावित्यर्थः ।। १४५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** आधिप्रसंगेन उपनिधेः कालात्ययेऽपि दानविक्रयौ नस्तइत्याह आधिरिति। आधिः बन्धकत्वेन दत्तः उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थमुपनीय मानोहारकुण्डलपात्रादिः कालेन चिरकालेनापि अत्ययं विनाशं धनिकान्नार्हतः किंच। अवहार्यौ समर्पणीयौ। स्वामिप्रार्थनेसति सुदीर्घकालेपि उपनिधिरिवाधिरपि न नश्यतीति वार्थः। नत्वेवाधावित्यत्रात्याया भावस्योक्तत्वात् ।। १४५ ।।

(५) **नन्दनः।** आधिःप्रसिद्धः स्वामिनास्वीकर्त्रपेक्षामात्रेण भोगमनुज्ञाय निहितोर्थः उपनिधिः। तौ परिभाषिते काले प्राप्तव्यौ न कालात्ययमर्हतः। कालोतीतश्चेत्तावपहार्य्यौ अपहारार्हौ। दीर्घकालावस्थानात्परिग्रहीत्रा भुञ्जानेन ममेदमित्यपहर्त्तुंसुशकावित्यर्थः ।। १४५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** आधिश्च उपनिधिश्च उभौ कालात्ययं चिरंकालं न नाशनं अर्हतः। तौ आध्युपनिधी दीर्घकालस्थितौ अवहार्यौ प्रयत्नेन नेतव्यौ भवेताम्। असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते। तं जानीयादुपनिधिंनिक्षेपं गणितं विदुः ।। १४५ ।।

(७) **मणिरामः।** आधिः बंधकः उपनिधिः प्रीत्याभोगार्थं यत् दत्तं द्रव्यं। एतौद्वौ दीर्घकालावस्थितावपि न कालात्ययं अर्हतः। यदैवस्वामिना प्रार्थितौ न दैवतस्य अवहार्यौ समर्पणीयावित्यर्थः ।। १४५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। आधिरिति।** बन्धः प्रीतिभोग्यश्च पदार्थ एतौ द्वौ कालातिक्रमणं नार्हतोऽपि तु प्राप्ते काले स्वामिना प्रत्याहरणीयौ यस्मात्तस्मात्तौ दीर्घकालमन्यहस्तावस्थितौ आधित्वोपनिधित्वात्साक्ष्याद्यभाषेन हारयितुं शक्याविति सुहृदुपदेशरूपतयैवेदं न कदाचिदपि ह्रियते आधिःसीमेत्यपहारस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।। १४५ ।।

संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन।
धेनुरुष्ट्रोवहन्नश्वोयश्च दम्यः प्रयुज्यते ।। १४६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रीतिरेव **संप्रीतिः**। तया हेतुभूतयोपभुज्यन्ते धेन्वादयस्ते **न नश्यन्ति।** पूर्वस्वामिसंबन्धहान्या भोक्तुः स्वत्वापत्ति'र्नाशः' स बान्धवादीनांप्रीत्या भुज्यमानानां **न भवति।** "ननु च सर्वस्यैवोपनिधेर्भोगेनापहारोनास्ति। वक्ष्यति 'निक्षेपोपनिधिश्च य' इति (१४९) को विशेषो धेन्वादीनाम्"। उच्यते। यत्र दशवर्षो भोगो न च स्वरूपनाशस्तत्र 'यत्किंचिदिति' (१४७) सामान्यवचनेन प्राप्तेऽपहारे उपनिधेः प्रतिषेधेः। धेन्वादीनां तूपनिधित्वमेव नास्त्यतः प्रतिषेधस्य नायं विषय इति स्यादाशङ्काधाननिमित्तो हि धेनुशब्दो यदि परसंवत्सरे धेनुः स्यात् परत उपसर्या यदि गर्भमादध्याद्धेनुत्वमापद्येत तदा जनयेदाशङ्कामस्यैवेयं न देवदत्तस्य। यतः प्रष्ठौह्ही न भोग्या प्रीतिसंभोग्यश्चोपनिधिः। येन स्वकैर्भोग्यं परिपाल्य पुनर्भुज्यमानं दृष्टम्। न पुनरुपनिधेरेतद्रूपम्। भोग्यो ह्युपनिधिः। असद्भावाद्भोगस्य च कीदृशगुणमुपनिधित्वम्। उपनिधेश्चासौ प्रतिषेधः। तस्मादुपनिधिरूपातिक्रमादसति तस्मिन्प्रतिषेधे यत्नान्तरमुक्तम्। उष्ट्रादीनामपि दशवर्षाणिभुज्यमानानामवस्थान्तरापत्तिः। अतस्तत्रापि नोपनिधित्वम्। **वहन्निति** केचिदश्वविशेषणं मन्यन्ते। वृषस्य नायं विधिः। अपरे तु गर्दभाश्वतरार्थं मन्यन्ते। **दम्यो** बलीवर्दः। **प्रयुज्यते** वहनार्थं यो दीयते। अन्ये तु पुनः प्रतिषेधं विकल्पार्थं मन्यन्ते। एतद्व्यतिरेकेणान्यस्योपनिधेरस्ति कादाचित्कोऽपहारः। तेन यद्वस्त्रादि प्रीत्या भुज्यते तच्च परिक्षीणं तत्रास्त्येवापहारः। न हि प्रीत्या गृहीते वस्त्रे परिक्षीणे स्वामिनोपेक्ष्यते पुनरवसरोऽस्ति देहि मे वस्त्रं विनाशितं त्वया तत्समेन मूल्येन संसाधयति ॥ १४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एते दशवर्षोर्ध्वमपि न नश्यन्ति। धेनुर्दुह्यमाना गौः। वहन्नश्वोनत्ववहन्। दम्योदमनीयोबलीवर्दोयः स्वयंदान्तः कृत्वाप्रयुज्यते हले ॥ १४६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यत्किंचिद्दशवर्षाणीत्यनन्तरंभोगेन स्वत्वहानिंवक्ष्यति तदपवादार्थमिदम्। दुह्यमानागौरुष्ट्रोश्वश्चवहन् दमनार्थं च प्रयुक्तोबलीवर्दादिः एते प्रीत्याऽन्ये नतु भुज्यमानाः कदाचिदपि स्वामिनोन नश्यन्ति प्रदर्शनार्थमिदंप्रीत्योपभुज्यमानंन नश्यतीति विवक्षितं सामान्योपक्रममंचेदंविशेषाभिधानमिति नपुंसकलिङ्गता ॥ १४६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** यत्किंचिद्दशवर्षाणीतिभोगेनवक्ष्यमाणस्वत्वहानेर्बाधकमाह संप्रीत्येति। न नश्यन्ति स्वामिनः सत्त्वे दशवर्षाभ्यन्तरेकृतेपि निषेधे भुञ्जानस्यापि स्वत्वंन जायतेऽतःस्वामिप्रार्थनायांदातव्याधेन्वादयश्चत्वारः। चन्द्रे कलङ्कसुजने दरिद्रतेतिवन्नन‌श्यन्तीत्यन्वयः। दुग्धार्थंधेनुर्वाहनार्थमुष्ट्रोश्वश्च दमनार्थमन्यद्बलीवर्दादि ॥ १४६ ॥

(५) **नन्दनः।** या धेनुर्दुह्यमाना गौर्वहन्नुष्ट्रोश्वोदम्योबलीवर्दः प्रयुज्यते तानिसर्वाण्याहितानि उपहितानि वा समवृत्त्या भुज्यमानानि चिरकालावस्थानेऽपि नश्यन्ति परिग्रहीत्रा ममेदमिति नापहर्त्तुंशक्यानीत्यर्थः ॥ १४६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** संप्रीत्या अनुज्ञया धेन्वादीनि भुज्यमानानि कदाचन ॥ १४६ ॥

(७) **मणिरामः।** दम्यः अन्नदमनार्थं प्रयुज्यमानो वलीवर्द्दः। प्रदर्शनार्थमिदमुक्तं तेन प्रीत्योप भुंजानं किमपिननश्यतीति ज्ञेयं ॥ १४६ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **संप्रीत्येति।** दोग्ध्री गौरुष्ट्रो वहंश्चाश्व एते प्रीत्या अन्योन्यं

भुज्यमाना न कदाचिदपि स्वामिनोऽपहार्यन्ते। अश्वादिदमनार्थं दमनस्य दीयते संप्रीत्या भुज्यमानानीति सामान्योपक्रमविशेषाभिधानम् ॥ १४६ ॥

यत्किंचिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥ १४७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। कस्य तर्हि तत्संभवतीत्येवमर्थमुत्तरश्लोकः **यत्किंचिद्भुज्यमानमिति** व्यवहितेन संबन्धः। **धनीति** सन्निधानात्सामान्यनिर्देशेऽपि भुज्यमानधनोपेक्षणं प्रतीयते। **यत्किंचिदिति** दासीदासारभाण्डादि सर्वं ग्राहयति। न हि तल्लोकेऽत्यन्तं धनमिति प्रसिद्धं गोभूहिरण्याद्येव महार्घं धनमिति प्रसिद्धतरम्। तेनायमत्र वाक्यार्थः। **यत्किंचिद्**द्रव्यं परेण **भुज्यमानं धनी** धनस्वामी **दशवर्षाणि** यावत्**प्रेक्षते**–न किंचिद्वक्ति, न राजनि व्यवहरति, न कुलसमक्षं भोक्तारं वदति 'मदीयमेतत्किमिति त्वया स्वयं भुज्यत' इति– **स** दशभ्यो वर्षेभ्य उत्तरकालं न **तल्लब्धुं** स्वीकर्तु**मर्हति**। निवर्ततेऽस्य स्वमिति यावत्। प्रेक्षणेन ज्ञेयतामात्रमुच्यते न प्रत्यक्षतैव। **संनिधाविति** वक्ष्यामः। **परैः**–न ज्ञातिसंबन्धिभिः। तथा च स्मृत्यन्तरं– 'ज्ञातिसंबन्धिभिर्विना' इति। "संबन्धिबान्धवैश्चैव भुक्तं यज्जातिभिस्तथा। न तद्भोगो निवर्तेत भोगमन्यत्र कल्पयेत् ॥" तदयुक्तम्। अव्यवस्थैवं सति स्यात्। के ज्ञातयः के वा संबन्धिन इति संबन्धमात्रग्रहणे न किंचिद्व्यावर्त्यम्। तस्माद्येनान्यदायं भुज्यते स एवं भवति। किन्तु तथा सति परशब्दोनुवादमात्रमनर्थः, कस्यापि न परव्यपदेशः। स निरस्यते। यथा भार्यापती पितापुत्राविति। तत्र ह्यात्मन्यपि व्यपदेशोऽस्ति "अर्द्धो ह वा एष आत्मनो यज्जाया"–"आत्मा वै पुत्र नामासि" इति। तेन दम्पत्योः पितृपुत्रयोर्न भोगाभोगौ कारणम्। तेषामपि विभक्तधनानां भोगकाले प्राप्तेऽभोगो बाधक एव। भार्याया अपि स्त्रीधने भर्तृसकाशाद्गृहीते बन्धेन पत्युर्भोगे नासिद्धिः। सा ह्यत्यन्तपरवती। नोभयोर्विभागोऽस्ति। स्त्रीधनमपि तेनैव तस्याः परिपालनीयम्। 'राजा स्त्रीश्रोत्रियद्रव्यादन्यत्र' इति च पठ्यते। एवमनेन स्वामिन उपेक्षमाणस्य स्वाम्यहानिरुक्ता ॥ १४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। द्रव्यान्तरेष्वाह यत्किंचिदिति ॥ १४७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यत्किंचिद्धनजातंसमक्षमेव प्रीत्यादिव्यतिरेकेण परैर्दशवर्षाणि भुज्यमानंस्वामी प्रेक्षतेमाभुङ्क्ष्वेत्यादिप्रतिषेधोक्तिन रचयति नासौ तल्लब्धुंयोग्यो भवति तस्य तत्र स्वाम्यंनिवर्तत इति भावः ॥ १४७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। भूम्यतिरिक्तंयत्किंचित्कालनियमार्थंदशवर्षाणि भुज्यमानंकदापि माभुंक्ष्वेति ननिषिद्धं सधनी स्वामी नाप्नुयादित्यन्वयः। अयमर्थः। प्रतिषेधभुक्त्योः समानत्वेपि स्वत्वानुपादकत्वम्। अनागमंतु योभुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि। चोरदण्डेन तंपापंदण्डयेत्पृथिवीपतिरिति वचनात्। आगमेन प्रमाणेन भोगोयाति विशुद्धतामितिकात्यायनोक्तेश्च प्रतिग्रहादिविनास्वत्वं नास्त्येव किंतु पूर्वभुक्तभूम्यादिफलं बहुमूल्यमपिपूर्वस्वामिना न प्राप्यते भूम्यादि प्राप्यते। एवंच वक्ष्यमाणंभग्नंतदेयवहारेणेति यभग्नंनष्टंतद्धनं किन्तु तदुत्पन्नंबहुसस्यादि नष्टमित्यर्थः ॥ १४७ ॥

(५) **नन्दनः** । आहितमुपहितमितियावत् । किंचिद्वस्तुदशवर्षाणिपरैर्गृहीतृभि-र्भुज्यमानंतूष्णीमासीनोधनी आधातोपानिधाता वा यः प्रेक्षते न तल्लब्धुमर्हति ।। १४७ ।।

(७) **मणिरामः** । तूष्णीं प्रेक्ष्यते माभुङ्क्ष्वेति निषेधं न करोति पश्यति च ना सौ तल्लब्धुं योग्यो भवति । तत्र स्वाम्यं निवर्तत इतिभावः ।। १४७ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **यदिति** । यत्किञ्चिद्धनजातं समक्षमेवान्यैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं धनस्वामी तूष्णीं प्रतीक्षते किमेतन्मा मैवं भुङ्क्ष्वेति न प्रतिबध्नाति नासौ तत्पुनर्न्यायेन स्वीकर्तुमर्हति ।। १४७ ।।

अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।
भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ।। १४८ ।।

(१) **मेधातिथिः** । न स तल्लब्धुमर्हतीत्यस्य शेषः । **अजडश्चेदपोगण्ड** इति । **जडः** अप्रतिपत्तिमान् । **पोगण्डो** बालः । प्राक्षोडशाद्बालः पोगण्ड इत्युच्यते । एतच्च स्वधन-संरक्षणासामर्थ्यकारणानामन्येषामप्युपलक्षणार्थम् । मद्यद्यूतविषक्तता दीर्घरोगगृहीतता तपःस्वाध्यायैकपरत्वं व्यवहारेष्वनैपुण्यं वागिन्द्रियाभावो बाधिर्यम् । यस्यैतेऽसामर्थ्यहेतवः सन्ति न तदीये धने भोक्तुर्बहुतरेणापि कालेन स्वत्वमापद्यते । **विषये चास्य भुज्यते** । **अस्येति** धनिनः प्रत्यवमर्शः । **विषयः** कश्मीराणां कश्मीरः, पञ्चालानां च पञ्चालः । यदि भोक्ता च स्वामी चैकस्मिन्नेव देशे वसेत्तथापि शक्तिविहीनस्यायं व्यवहारः । अत्रापि व्याख्याने प्रपञ्च एवायम् । अजडापोगण्डग्रहणस्य प्रदर्शनार्थतया व्याख्यातत्वात् । तेन यस्य जानतो यदुपेक्षाकारणं न संभाव्यते तदीयं धनं दशवर्षाणि भुञ्जानो भोक्तैवार्हति—तस्य तत्स्वमित्य-वगन्तव्यम् । ननु च न भोगात्स्वत्वं युक्तम् । स्वत्वे सति भोगो युक्तः । भोगाद्धि स्वत्वे-ऽव्यवस्था स्यात् । यश्चायमवधिर्दशवर्षाणीति स स्मृत्यन्तरेण न सर्वस्मिन्धन इष्यते । किं तर्हि ? "पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी" इति (याज्ञ. व्य. २४) । अन्ये तु विंशति-वार्षिकेणापि भोगेन स्वाम्यमनुमन्यन्ते । एवं ह्याहुः "अनागमं च यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशता-न्यपि ।" (नारद ८७।७०) तथा

"संभोगो यत्र दृश्येत न दृश्येतागमः क्वचित् ।
आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः ।।" (नारद ८४)

त्रिपुरुषभुक्तिवादिनस्तावदेवं पठन्ति (नारदीये १।९१)

"यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ।।" अस्यायमर्थः । आगमो दानादिः । असति तस्मिन्यद्भुक्तं पितृपितामहप्रपितामहैस्तच्च-तुर्थस्य सिध्यति, न तु विंशत्या वर्षैः । तत्रान्यत्रोक्तम् । "आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्ति-स्तुसागमा । अन्ते तु भुक्तिरेवैका प्रमाणं स्थावरे भवेत् ।।" तृतीयस्य भोगात्सिद्धिर्न प्रथम-द्वितीययोः पितृपितामहयोः । अस्यापि न विंशतिवर्षैर्भोगः प्रमाणम् । अन्ये त्वागमरहितस्य वार्षशतिकस्यापि भोगस्याप्रामाण्यमनुमन्यन्ते । तथा चाहुः

"अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ।।"

"भोगं केवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ।
आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः ।।" (नारद ८७, ८६, ८४)

या तु बहून्यब्दशतानीति तदाहर्तृविषयमात्मीयमेव भोगं चिरकालत्वे हेतुमाह। तस्य पितृपितामहभोगेन विना न सिद्ध्यतीत्यर्थः। "कथं पुनरेकस्यानेकाब्दशतो भोगः पुरुषस्य"। नैष दोषः। चिरकालप्रतिपादनपरा बहुत्ववचनाः शतं सहस्रमित्यादयः शब्दाः। यथा "शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रिय" इति। एतदुक्तं भवति। विंशतिवार्षिकाद्भोगादधिकादपि न प्रथमभोक्तुर्भोगात्स्वत्वसिद्धिः। अर्थात् पुत्रस्यापि न सिद्ध्यतीति यथाश्रुतमेव। न हि बहुष्वब्दशतेष्वागमस्मरणं संभवति। ततश्च चिरन्तनदेवायतनब्राह्मणमठग्रामा राजभिरपह्रियेरन्। लेख्यशासनमपि राजाधिकृतलेखकलिखितमिति चिरन्तनेषु नैव प्रत्यभिज्ञायेत। कूटशासनमपि संभाव्येत। तस्माच्चिरन्तनो भोगः स्वत्वस्य दानाद्यागमसंभावनाया ज्ञापको हेतुर्न तु कारकः। अत एव भुक्तिः प्रमाणमध्ये पठिता ।। "लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्" इति (नारद ६९)। न तु स्वत्वकारणमध्ये "सप्तवित्तागमा इति" (मनु. १०।११५) "श्रुतशौर्यतपः कन्या" इत्यादौ च। अथवा यत्र बलादिभोगकारणं संभाव्यते तद्विषयमेतत् 'अनागममित्यादि' अत्रैव प्रकरणे पठितम् (नारद ८७)

"अन्वाहितं हृतं न्यस्तं बलावष्टाब्धयाचितम् ।
अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेतान्यागमं विना ।।" इति। (नारद ९२)

ननु च 'आधिः सीमा' इत्यनेनैवायमर्थः सिद्धः।"

"उक्तस्य कालस्य त्रिपुरुषं यावद्भुङ्क्ते स एवार्थः।
अयं तु तत उत्तरकालमपि निवृत्त्यर्थमारभते। तथा च बहून्यब्दशतानीत्यत्र वचनम्। 'अन्वाहितं' यत्प्रकटमन्यथा प्रदर्श्यान्तर्हितमन्यदवस्थाप्यते। 'हृतं' रात्रौ सन्धिभेदच्छलादिना। 'बालावष्टब्धं' प्रसह्येति शेषः। शिष्टं प्रसिद्धम्। "यदि त्रिपुरुषा भुक्तिः प्रमाणं कस्तर्हि 'पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी' इत्यस्यार्थः ?" ।। १४८ ।।

(७) **मणिरामः।** जडः बुद्धिरहितः पोगंडः षोडशवर्षात् किंचित् न्यूनः एतादृशोयो न भवति तस्य दर्शनविषये चेत्तद्धनमन्येन भुज्यते तदा व्यवहारेण स्वामिनस्तत् द्रव्यंभग्नंस्वाम्यरहितं जातं भोक्ता च तदुक्तं अर्हति प्राप्नोतीत्यर्थः ।। १४८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अजडइति।** निधानस्वामी यदि बुद्धिविकलो न भवतिबालो वा, अस्य च तस्मिन्नेव देशे व्यपस्थितस्यान्येन तदीयं भुज्यते तद्धनं व्यवहारेण भग्नं स्वामिनस्तत्र विवादो न भवति। यतो भोक्तैव तद्धनमर्हति। व्यवहारेण भग्नमिति वचनाद्धर्मेण तत्स्वामिन एव सर्वदा स्वमेवं चायं पूर्वशेषश्लोकः ।। १४८ ।।

"**विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि हि साक्षिषु।
विशेषतः स्थावरणां यन्न भुक्तं न तत्स्थिरम्।।**" इति। (नारद ७७)

विशेषग्रहणं गवाश्वादावभुज्यमानेऽपि नासिद्धिर्यतस्ते नावश्यंभोग्याः। तथाहि भवेद्-गौर्गर्भं न गृह्णादि कीदृशोऽस्या अतो भोगः। भूमिस्तु सर्वदा फलदेति भोगलाभमन्तरेण न बन्धत्वसिद्धिः।

तत्रापि कथंचिदुपेक्ष्यमाणस्य तु यच्छतः प्रथमभोगकाल एव यदि द्वितीयेनाऽऽधिग्राहकेण संनिकर्षादिना स्वीकृतः स्यादितरेण वाद्यप्रमाणवता देशविप्रकर्षात्कार्यव्यासङ्गाद्वा न स्वीकृतस्तदा विचार्यते नेयता तदसिद्धिः। यदा तु गृहीताधिरेव समनन्तरं राज्ञा प्रव्राजितो महान्तं व्याधिमा···· ··न वाऽस्यान्योऽर्थरक्षाद्यधिकृतः कश्चिदस्ति स चिरेणाप्यागतः सिद्धावपि निरुपधिप्रमाणकाले लभत एव स्वीकृतमप्यन्येन।

अन्ये तु भ्रातॄणां न्यूनाधिकविभक्तानां पुनर्विभागः समीकरणार्थं उक्तः। स विंशति-वर्षेभ्य ऊर्ध्वं नास्तीत्येवमर्थमिदमाहुः। एतावन्मात्रफलत्वे तत्रैवाभिधानमुचितम्। सामान्या-भिधानं तु प्रकरणोत्कर्षेणान्यविषयतामपि ज्ञापयति।

अपरे तु–"खिलीभूता भूमिर्येन क्षेत्रीकृता तत्र भूमिस्थानोपभोग उक्तः। स चेदेतावन्ति वर्षाणि निगृहीतस्तथा सूत्रक्षेत्रयन्त्रैश्च स्वामी भूमित्वेन स च विषय" इत्येवमाहुः।

इह भवन्तस्त्वाहुर्यौ समानदेशौ समानसामर्थ्यौ समानस्वभावौ समानधनौ तुल्यप्रयो-योजनावपरस्परसम्बन्धिनौ तयोरन्यतरस्येतरेण भुज्यमानमियन्तमवधिं समक्षमुपेक्षमाण-स्यास्य नैव स्थावरेषु स्वाम्यम्। किन्तु त्रिपुरुषभुक्तिविरोधात् सर्वेण सर्वम्। विरुद्धे ह्येते स्मृती। ते न किमपि कल्पनमर्हतः येनास्ति च स्वाम्यं नास्ति चेत् किंचिद्युज्यते तत एव व्यवस्था युक्ता।

यद्यपि स्वत्वागमकारणानि बहूनि सन्ति दानविक्रयबन्धकारणादीनि तथाऽप्यनुप-लभ्यमानकारणविशेषे विंशतिवार्षिकभोगेऽनन्तरादर्शितविषये बन्धरूपताऽभ्युपगन्तुं युक्ता। चञ्चलं भोग्यं च स्वत्वम्। वत्स्वपचये तत्प्रत्याहर्तुं लभ्यते। ततश्च त्रिपुरुषा भुक्तिः सर्वस्य स्वत्वमापादयति। दानविक्रयसंभावना च यावत्येव सा वार्षिकी भविष्यति। विंशति-वार्षिके भोगे न किंचिदनुपपन्ना।

यत्रोभावप्यागममन्तरेण भोगमात्रबलात्प्रवृत्तौ तत्र पूर्वो भोगश्चिरन्तनोऽपि विंशतिवर्ष-भोग्येन सांप्रतिकेन निरुपाधिना बाध्यते। दण्डपूर्विकयाऽत्रागत इयत्कालो भोगः त्रिपुरुषा-गताया भुक्तेर्बाधक इत्युक्तं भवति।

भग्नं तद्व्यवहारेणेति। व्यवहारग्रहणं धर्मनिवृत्त्यर्थम्। तेन यदि कथंचिज्जानीते तदा जीयेत। तदापि त्वनेनोपनिधिभोगज्ञापने प्रमाणं नास्ति, तेन व्यवहरतो जीयन्ते तद्धर्मो नास्ति। तादृशेन भोगेनापि हृत इति तिष्ठत्वेतत्।। १४८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्रैव विशेषमाह अजडइति। अजडोविकलेन्द्रियः। अपौगण्डोबालः। विषयेतस्य पुनः पुनर्ज्ञानिविषये। भग्नं विनष्टं पूर्वस्वामिनः। अन्यथातु दशवर्षोर्ध्वमपिन नश्यतीत्यर्थः। व्यवहारेणेति वचनाद्धर्मतः पूर्वस्वामिन एवेति केचित् ॥ १४८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** जडो बुद्धिविकलः। न्यूनषोडशवर्षः पोगण्डः। तथा च नारदः बाल आषोडशाद्वर्षात्पोगण्डश्चापि शब्दितः ॥ स धनस्वामी यदि जडः पौगण्डश्च न भवति तदीयदर्शनविषये चतद्धनं भुज्यते तदा स्वामिनोव्यवहारेण नष्टं ततो भोक्तुरेव तद्धनं भवति ॥ १४८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** जडादेस्तदपि सस्यादिकं न नश्यतीत्याह अजडइति। जडोबुद्धिविकलस्तेन बालोपि गृहीतः सच बालआषोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चापि शब्दितइतिनारदोक्तलक्षणभिन्नोऽपौगण्डः। धनी प्रेक्षतइत्यन्वयः। अस्येदृशधनस्वामिनोविषये दर्शनविषये। भग्नं तद्व्यवहारेण धनस्वामिनो व्यवहारेण प्रनष्टम्। तथाह याज्ञवल्क्यः॥ पश्यतोऽब्रुवतोभूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी॥ परेण भुज्यमानायाधनस्य दशवार्षिकीति ॥ १४८ ॥

(५) **नन्दनः।** उक्तेर्थे विशेषमाह अजडश्चेदिति। आधातोपनीताऽजडः समर्थः। अपौगण्डोऽबालश्चेत्। अस्यायातुरुपनिधातुर्विषये निवारणयोग्ये देशे यद्भुज्यते तद्भुज्यमानं व्यवहारेण भग्नंपराजितं स्यात्। तस्माद्भोक्ता तद्धनमर्हति न तु स्वामी एतदुक्तंभवति। अजडादिना सन्निधौ भोगात्सत्त्वहानिर्भवति नतु जडादीनामिति ॥ १४८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अजडः स्पष्टवाक् बुद्धिविकलोनचेत् अपोगण्डः अपगतः पौगण्डोयस्यसः अपोगण्डः। पौगण्डः दशमावधि। अस्यपूर्वस्वामिनः विषयेसमीपे भुज्यते तद्वस्तु व्यवहारेण भग्नं नष्टं भोक्तातद्धनमर्हति ॥ १४८ ॥

(७) **मणिरामः।** जडः बुद्धिरहितः पौगंडः षोडशवर्षात् किंचित् न्यूनः एतादृशोयो न भवति तस्य दर्शनविषये चेत्तद्धनमन्येन भुज्यते तदा व्यवहारेण स्वामिनस्तत् द्रव्यंभग्नंस्वाम्यरहितं जातं भोक्ता च तदुक्तं अर्हति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १४८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अजड इति।** निधानस्वामी यदि बुद्धिविकलो न भवति बालो वा, अस्य च तस्मिन्नेव देशे व्यवस्थितस्यान्येन तदीयं भुज्यते तद्धनं व्यवहारेण भग्नं स्वामिनस्तत्र विवादो न भवति। यतो भोक्तैव तद्धनमर्हति। व्यवहारेण भग्नमिति वचनाद्धर्मेण तत्स्वामिन एव सर्वदा स्वमेवं चायं पूर्वशेषश्लोकः ॥ १४८ ॥

आधिः सीमाबालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः।
राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥

यद्विनागममत्यन्तं भुक्तपूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ॥
न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमाधिपुरुषागतम् ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः**। आधीयत **इत्याधिर्बन्धकद्रव्यंगोभूहिरण्याद्युच्यते**। यच्चोत्तमर्णाद्धनमादीयते। **उपनिधिः** शास्त्रान्तरेणान्तर्हितो न्यास उक्तः। यदप्रदर्शितरूपं सचिह्नवस्त्रादिना पिहितं निक्षिप्यते। प्रीतिभोग्यं तु युक्तमुपनिधिशब्दवाच्यम्। तस्य निक्षेपग्रहणेनैव गृहीतत्वात्।

सीमा मर्यादा ग्रामादीनाम्। बहुधा सारण्याद्वा तत्रापेक्षा संभवति। गृहादीनां तु प्राकारपरिखादिरूपा द्वित्रिहस्तपरिमाणरूपाः द्वयोःसाधारणो याऽन्यतरे कथंचिदुपजीर्यमाणस्वल्पत्वाद्भोगश्च कश्चित्कियन्त कालमुपेक्ष्येतापि। तत्रापि दानादिस्वत्वापगमहेतुं संभावयतः। अतस्तत्पुत्राः पौत्रा वा गूढचिह्नादिना प्रज्ञापितसीमत्वादाच्छिन्दन्त्ययेव।

बालधनं दृष्टान्तार्थं पोगण्डशब्दस्य दर्शितत्वादित्युक्तम्।

स्त्रियो दास्यः भार्या वा। नेतरस्याधनस्यापहार उक्तो 'धनस्य दशवार्षिकीं' इति। "ननु च नेह धनमस्ति, यत्किंचिदिति वस्तुमात्रनिर्देशोऽयम्"।

नैवम्। धनीति सम्बन्धेन धनविषतैव यत्किंचिदिति सामान्यशब्दस्य प्रतीयते। एवमाह स्त्रियो न धनमिति। इत्थं विनियोज्ये द्रव्ये धनशब्दो वर्तते। अथास्मादेव स्त्रीधनात्स्वत्वमात्रोपलक्षणम्। धनोपमानेन पुमांसोऽपि भोगेन दासाः स्वीक्रियन्त एव।

राजस्वम्। देशेश्वरा राजानस्तेषां धनम्। ते हि महाधनत्वादुच्चत्वान्वयं धनामनन्विच्छन्तो विरुतभेदादिभिर्निधनीक्रियन्ते।

तदूनापेक्षया **श्रोत्रियद्रव्यं** श्रोत्रियधनाभियुक्तिः ॥ १४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सीमा चिन्हनिर्णीता। बालधनमिति पूर्वश्लोकव्यतिरेकः। स्त्रियोऽन्यपरिणीतादास्यश्च। आध्यादिकमबालधनमपि न नश्यतीत्येतदर्थंबालधनोक्तिः। प्रणश्यति भोक्तुः स्वं भवति ॥ १४९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। बन्धोग्रामादिमर्यादा बालधनंनिक्षेपः वासनस्थमनाख्याय समुद्रंयन्निधीयत इति नारदोक्तउपनिधिलक्षणः। दास्यादिस्त्रियोराजश्रोत्रियधनानि उक्तेन दशवर्षभोगेन न स्वामिनो नश्यन्ति न भोक्तुः स्वत्वं भजंते ॥ १४९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तार्थे प्रतिप्रसवमाह आधिरिति। आधिर्बन्धकत्वेन स्थापितः। आधिवन्निक्षेपादिर्ननश्यतित्यन्वयः। आधेरवहार्यस्योक्तत्वात्। सीमा चतुर्विधावक्ष्यमाणा। बालधनं राजरक्षितातिरिक्तम्। निक्षेपः प्रसिद्धः। उपनिधिरत्र समुद्रं यन्निधीयते तत्। स्त्रियोदास्यादयः। राजस्वं करशुल्कादि। श्रोत्रियस्वं धनभूम्यादिमात्रम्। एषूत्पन्नं वृद्धिसस्यापत्याद्यपि न नंक्ष्यतीतिभावः ॥ १४९ ॥

(५) **नन्दनः**। अस्यापवादमाह आधिस्सीमेति। सीमाक्षेत्रादिः। बालोऽसमर्थः। निक्षेपोत्क्रणार्थं परत्र निहितोर्थः। स्त्रियोदास्योन भोगेन प्रणश्यति भोगेनभोक्तृत्वंनभवतीत्यर्थः। आध्युपनिद्ध्योः स्वामिना प्राप्तव्यकालात्प्राचीनभोगविषयोऽयमपवादो-

ग्राह्यः । अन्यथा ।। अधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हत ।। इत्येन विरोधप्रसङ्गः स्यादिति ।। १४९ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** स्त्रियः दास्यः ।। १४९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । आधिरिति ।** बन्धः क्षेत्रग्रामादिमर्यादा बालधनं निक्षेपः । प्रीतिभोग्यं दास्यो राजश्रोत्रिय धनादि उक्तेन दशवर्षभोग्येन स्वामिनो नापहारयितुं चास्य दशवर्ष भोग्यद्रव्यापवादत्वाद् बन्धादीनां चाल्पकालभोग्यत्वेन नेहाननुप्रवेशाशङ्कास्थानं प्रीत्या भुज्यमानानीति पृथग्वचनम् ।। १४९ ।।

(९) **भारुचिः ।** सीमा ग्राममर्यादा राजोपद्रवादौ कृतमुद्रानिधानं निक्षेपः । भोगार्थमर्पित-धनं उपनिधिः । स्त्रियः दास्यादिः । न भोगेन उक्तदशवर्षभोगेन ।। १४९ ।।

यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्ते विचक्षणः ।
तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ।। १५० ।।

(१) **मेधातिथिः ।** न भोक्तव्यं बलादाधिं भुञ्जानो वृद्धिमत्सृजेदिति सर्वस्यहि ग्रहणमुच्यते । तत्र निषिद्धे भोगे बलादाधिं भुञ्जानो सर्वां हारयत्येव वृद्धिम् । अननुज्ञाते प्रतिषेधनम् । रहस्युपभुज्यमानभोगे न चाधिर्नश्यति तत्र रूप्यसुवर्णालङ्कारादावर्द्धवृद्धि-त्यागोऽनेन श्लोकेनोच्यते ।

यत्तु नवं महार्धमलङ्करणवस्त्रादि परिधीयमानं नाशितं तत्र न केवलं वृद्धिहानिः, यावद्धनं नष्टं तत्परिपीडच मूलतः प्रविशतीति महत्तरैर्व्याख्यातम् । यज्वना तु व्याख्यातम् –यत्र स्वामी व्यवहरति अध्यधीनश्च, तत्राध्यधीनेन बन्धो दत्तः, स्वामिना च दृष्टः, तत्र धारणकेन कस्मिंश्चिदवसरेऽध्यधीनः पृष्टः 'प्रयोजनं ममानेन बन्धेनास्ति' तत्रोपनिधि-न्यायेन तेनानुज्ञातः कालान्तरे भुञ्जानं यदि स्वामी पश्यंस्तदनुज्ञातं बन्धं क्षपितवान्–सतीदृशे विषयेऽर्द्धवृद्धित्यागः ।

तदयुक्तम् । यतस्तुल्यो व्यवहारः परस्परापेक्षः स्वामिभृत्ययोः । तत्र तत्रान्यतरे-णानुज्ञाते नायमननुज्ञातेः प्रयुज्यतेऽधर्मतः । स्वामिशब्दस्यार्थे स्वत्वमीदृशि विषये भवति । अन्यथा बन्धं यो ददाति सोऽवश्यं स्वाम्येन युक्तः ।

"अध्यधीनस्तु न स्वामी ।"

यद्येवं चौरस्तर्हि । तस्मात्स्वामित्वाध्यारोपः । उपयोगे वाऽध्यधीने स्वाम्यनुज्ञाव्यव-हारालेब्रह्मदत्तवत् । अतः पूर्व एवार्थः ।

स्वामिग्रहणं पादपूरणार्थम् ।

भुङ्क्तेऽविचक्षणं इत्यकारः संहितया प्रश्लिष्टनिर्दिष्टो वेदितव्यः । यस्य ह्यस्ति बुद्धिः वृद्धिर्ममास्त्येवाधिको लाभो वस्तुभोग इति' सोऽ**विचक्षक्षणः** । न हि लोकशास्त्रनियोजनीया 'स्थितिः यदुभौ लाभश्च भोगश्च वृद्धिः स्यात् तेन सा वृद्धिर्भोक्तव्या ।

निष्कृतिः परशुद्धिविनिमय इति यावत् ।

अन्ये तु द्विगुणीभूतेऽप्यमोक्ष्यमाणे प्रतिषेधमिममिच्छन्ति– तस्य हि स्वल्पोऽपराध इति वदन्तः ।

प्रथमं तावदादावेव तैर्याज्ञवल्क्यवचनस्य विषयो देयः 'आधिः प्रणश्येदिति' (व्या. ५८) ।। १५० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अननुज्ञातं अनुज्ञांविना नतु बलात् । एतच्च वृद्धेरल्पत्वे बहुत्वे तद्भोगोचितमूल्यदानं प्रतिषिद्धाधिभोगे प्रागुक्तम् ।। १५० ।।

(३) **कुल्लूकः** । योवृद्ध्यादत्तंबन्धस्वाम्यनुज्ञाव्यतिरेकेण मूर्खोनिह्नवेन भुङ्क्तेन तस्य भोगस्य संशुद्ध्यर्थमर्धवृद्धिर्मोक्तव्या बलभोगे नतु भोक्तव्ये बलादधिभुञ्जाने सति सर्ववद्धित्यागएवोक्ताः ।। १५० ।।

(४) **राघवानन्दः** । अननुमत्याऽऽधिनिह्नवेन भुक्तवतोऽर्धवृद्धित्यागप्रायश्चित्तमाह यइति । तेनाविचक्षणेन नभोक्तव्योबलादाधिरत्यत्र निषेधमतिक्रम्य बलाद्भोजने सर्वा-वृद्धिस्त्याज्या अनिह्नवेअननुमत्याऽर्धमिति भेदः ।। १५० ।।

(५) **नन्दनः** । अविचक्षणः वृद्धिहानिमजानन् ।। १५० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । अननुज्ञातः स्वाम्याज्ञां विना अविचक्षणः मूर्खः ।। १५० ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **य इति** । यो वृद्धिदत्तं धनं भोगेनाविनश्यरूपं स्वामिनाऽननु-ज्ञातो मूर्खो रहसि भुङ्क्ते बलभोगेन भोक्तव्यो बलावधिपरत्युक्तान्तेन तस्य शुद्ध्यर्थमर्ध-वृद्धिस्तक्तव्या ।। १५० ।।

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहिता ।।
धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ।।१५१ ।।

(१) **मेधातिथिः** । लाभार्थो धनप्रयोगः **कुसीदम्** । तत्र **वृद्धिः** । अथवा प्रयुज्यमानं प्रयोक्तृसंबन्धिधनमेव **कुसीदम्** । यदीयं स्वल्पं दत्त्वाऽधिकं ग्रहीष्यामीति धनं दीयते **तत्कुसीदम्** । तत्र **वृद्धिः** । सा द्विगुणत्वं नातिक्रामति । तावदुत्तमर्णेन वृद्ध्यर्थे धनं दत्तवता-ऽधमर्णाद् ग्रहीतव्यं यावन्मूलधनं द्विगुणं प्रविष्टम् ।

"ननु वृद्धेर्द्वैगुण्यं श्रूयते । मूलेन सह त्रिगुणं प्राप्नोति" ।

नैवम् । 'गुणो'ऽवयव उच्यते । स तावदवयविनमपेक्षते । प्रकृतं च धनम् । अतः प्रयोगविगयस्य धनस्यानेन प्रकारेण द्वैगुण्यमुक्तं भवति । तथा च स्मृत्यन्तरं 'चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य' (गौतम १२।३१)–"मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने" इति (याज्ञ. व्य. ६४) ।

वृद्धिश्चानेकरूपा। कार्षापणेषु प्रयुक्तेषु कार्षापण एव वर्द्धते। क्वचित्सन्ततिः—

'स्त्रीपशूनां वेति' संततिः। क्वचिदाधिभोगः, गोभूम्यादेः।

तत्रेदं द्वैगुण्यं सरूपवृद्धिविषयं केचिदाहुः। तत्र हि मुख्यं वृद्धेर्द्वैगुण्यं प्रतीयते। संततौ न विज्ञायते किं सङ्ख्यायाऽस्या द्वैगुण्यमुत परिमाणेनोत मानतो वेयम् अतो वेत्याद्यनिश्चयः। पशूनां मूल्याद्धि महार्धत्वं हस्त्यश्वादिषु क्रयविक्रयादौ दृश्यत एव। महाप्रमाणा हि महार्घा भवन्ति।

"ननु च संततौ सारूप्यमस्त्येव। गोः संततिर्गौरेव। तत्र भेदोपन्यासो न युक्तो वृद्धिः सरूपा संततिश्चेति।"

उच्यते। नैकजातीयत्वमात्रेण सारूप्यं भवति, किन्तु वयःपरिमाणादिसाम्येन। अतो युक्तो भेदोपन्यासः। भोगलाभेऽपि कुतो द्वैगुण्यप्रतीतिः। उपकारकाणि जनयितुं गावः प्रयुज्यन्ते। गोभूम्यादि पयोयवसादयो यथासंभवं भुज्यन्ते। तत्र कीदृशं द्वैगुण्यम्। समाचारश्च कचिद्दृश्यते। वर्षशतानि भूमिरामूलहिरण्यादानाद्भुज्यते। पठति च याज्ञवल्क्यः "आधिश्च भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते" (व्या. ९०) इति।

अत्रोच्यते। वृद्धिमात्रे श्रूयमाणे द्वैगुण्यं कथं विशेषेऽवस्थाप्यते। न हि श्रुत्या सामान्यप्रतिपत्तिर्भवन्ती विना प्रमाणेन विशेषेऽवस्थातुमर्हति। यत्तु संततावनुपपन्नं द्वैगुण्यमित्यवगमे यत्नः क्रियताम्। मूलर्धेण परिनिश्चितवता वृद्धिस्तत्सामान्या एव तज्जातानां भवति। भूमिभोगेऽपि यवसगोधूमादौ तत्पच्यमानस्यार्धेतः शक्यत एव समत्वं निश्चेतुम्। उपकारवचनोऽपि गुणशब्दोऽस्ति। "क एवं सति समगुणो भवति क उपकारको भवतीति कथं गम्यते।" अनेन यावन्मूल्यं गोधान्यविनिमयादुत्पद्यते तावदेव चेत्तत उत्पन्ना वृद्धिस्तदा भवति समगुणत्वम्—परिमाणादिसाम्याभावेऽपि। यस्तु क्वचित्समाचारः—भवतैव परिहृतः क्वचिद्ग्रहणं प्रयुञ्जानेन। समाचारभ्रंशसंभवे स्मृतयो नियामिका अर्थवत्यः।

"आधिस्तु भज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते" इत्यत्र यावद्दानात्तद्द्विगुणमप्रविष्टम् इत्यपि शक्यते नेतुम्। स्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चैतदेव युक्तमध्यवसातुम्। उपपादितं चैतन्निपुणतोऽन्यत्र।

सकृदाहिता। सकृदित्यनेन व्यवस्थापितोऽङ्गीकृतः पुनःपुनःप्रयोग इति यावत्। 'आधानं' स्थापनमुच्यते। वचनव्यवस्थया च निरूपणं स्थापनमेव। पुनःप्रयोगश्च द्विगुणीभूते धने आदीयमाने भवति। यदा द्विगुणो हि वृद्धार्थं उत्तमर्णोऽधमर्णश्च तदीयेन धनेन महत्कार्यं करिष्यन् करणपरिवृत्तिं करोतीति या प्राक्तनी वृद्धिरियं वाऽद्यप्रभृति वर्धत इति तदा द्विगुणभूतमपि पुनर्वर्धत एव। पुरुषान्तरसंचारेण वा। यदि द्विगुणीभूतं धनिकस्योपयुज्यते तदाऽधमर्ण उच्यमानोऽन्यपुरुषं ददतमर्पयति 'एष त इयद्भिरहोभिर्दास्यतीति' तत्र स्वहस्तं दीयमानं पुनर्वर्द्धते। न चायं दानं प्रति प्रतिभूः किन्तु निक्षेप्ता दातैव। एतत्तु ऋजुना पुरुषान्तरमसंक्रान्तमिति व्याख्यातम्।

अथवा प्रागपि द्वैगुण्याद्यदा बन्धमन्यस्मै प्रत्यर्पयति–दीनारेषु सलाभेषु द्वित्वे–तस्य बन्धस्य मोक्ष एव धर्म्यः। बन्धस्य प्रागवृद्धौ स्थितायां तस्मादह्नः प्रभृति पुनर्द्वैगुण्यमाप्नोति। यदा तदीयं बन्धकं तदनुज्ञयोत्तमर्णेनान्यत्राधाय स्वधनं गृह्यते तदा वर्धत एष पुरुषान्तर-संचारः।

उभयत्र द्विगणीभूते प्रयोक्ताऽधमर्णकेन येनकेन प्रकारेणान्यस्माद्ग्रहणमनुज्ञाप्यते।

यदि वाऽस्मादन्यद्गृह्यते ग्रहीता देशान्तरं गमिष्यन् कार्यान्तरेण चान्यत्र संचारयति।

ऋजुस्तु तस्मादेवाधमर्णादनवीकृते प्रयोगे द्विगुणाधिकां वृद्धिं नेच्छति। अत आह 'पुरुषान्तरमसंक्रान्ते पुनःक्रियाप्रयोजनं च वक्ष्यामः'।

ये तु व्याचक्षते–"या वृद्धिरुपचिता सांवत्सरी युगपत्सर्वैवानीयते तत्रायं विधिः। या पुनः प्राप्तदानाऽपि सर्वा न दीयते तत्र द्विगुणादधिकग्रहणमपि" तेषां न 'न'शब्दो यथार्थो नापि 'आहित' इति। सांवत्सरी तावदुपचिता ग्राह्या द्वितीयसंवत्सरे पुनरानयनमस्त्येवेति न क्वचिद्द्वैगुण्यनियमः स्यात्।

अथ–"यो द्विगुणीभूतं सलाभं धनमानयति तत्राधिकनिषेधोऽस्तु। प्राग्द्वैगुण्याद् वृद्धि-मात्रदानसमर्थो वृद्धिं ददाति। मूलं तस्यापरिमितग्रहणमिति"।

एतदपि न किंचित्। यः संवहति तस्यानुग्रहो न्याय्यो नाधिकग्रहणम्। यस्तु राज्ञा द्विगुणीभूतमपि कथंचिद्दाप्यते तस्याधिकमोक्ष इत्येतदन्याय्यम्। न चाहितेत्यस्य शब्द-स्यायमर्थः।

अथ 'आहृतेति' पाठान्तरम्–तथापि सकृच्छब्दो न निश्चितार्थो न्यायस्तु परित्यक्तः स्वकृतश्च पाठः स्यान्न मानवी स्मृतिरित्युक्तैव व्यवस्था न्याय्या।

धान्यादिषु **पञ्चतां** पञ्चगुणतां नात्येति।

स्मृत्यन्तरे धान्ये चतुर्गुणोक्ता "हिरण्यवस्त्रधान्यानां वृद्धिर्द्वित्रिचतुर्गुणा" इति (नारद, याज्ञ. व्य. ३९)। तत्र व्यवस्था–यदि दरिद्रभूतः प्रयोक्ता ग्रहीता च महाधनसंपन्नस्तेन धान्येन महान्तमर्थं कृतवांस्तदा पञ्चगुणाऽन्यथा चतुर्गुणा।

'सदं' फलं वार्क्षम्, धान्यस्य पृथगुपादानात्।

लव उदीच्यूर्णाविषयः प्रसिद्धः।

वाह्यो गर्दभोष्ट्रबलीवर्दादिः॥ १५१॥

रिक्ता अकृतसंज्ञका सानसिद्धयति। बहुकृद्धित्वादित्यर्थः अकृतवृद्धावपि विशेषमाहा कुसीदपथमिति। कुत्सितात् शूद्रात् प्रसरतिअयंपंथा इति कुत्सितपथः। शूद्रविषयोक्तं पंचकशतं द्विजातेरकिंप्रर्हति गृण्हाति तं कुसीदपथं मन्वादयः आहुः। इयं चा कृता वृद्धिर्या-

चनादूर्ध्वं स्थापनविषया। यथाहकात्यायतः। प्रीतिदत्तं न वर्द्धेतयावन्नप्रतियाचितं। याच्य मानं न दत्तं चे द्वर्द्धते पंचकं शतमिति ।। १५१ ।।

तेन धान्येन महान्तमर्थंकृतवांस्तदा पञ्चगुणान्यथा चतुर्गुणा सा च फलंवार्षं धान्यस्य पृथगुपादानात्। मालवकउदीच्येषर्णाविषयः प्रसिद्धः। वाह्योगर्द्दभोष्ट्रबलीवर्दादिः।। १५१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कुसीदवृद्धिः कुसीदपदं वाणिज्यवृद्धिव्यवच्छेदार्थम्। सकृदाहिता मूल्यग्रहणकालग्राह्या वृद्धिः। यातु प्रत्यहप्रतिमासग्राह्या वृद्धिः सा वृद्धिर्ग्रणानन्तरं- पुनःपुनराधीयतइति न सकृदाहिता। तथा यत्र सवृद्धिकमेव मूलधनं मूलतया स्थाप्यते सोप्येवमित्येतदुभयंद्वैगुण्यमित्येव। धान्यइति एषु पञ्चगुणपर्यन्तं याति ननु ततोधिकम्। सदे सस्ये नालिकेरादौ। लवः शराद्यस्त्रं ऊर्णेति केचित्। वाह्ये वाहनीये वृषादौ। एतत्त्वया भोक्तव्यं भोगनिमित्तंचैतावदेतावता कालेन वर्धतइति प्रयुक्ते। अशोतिभागवृद्धितोपि यदि सौहार्दादिना न्यूनापि वृद्धिः स्थापिता सा ।। १५१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। वृद्धयाधनप्रयोगः कुसीदं तत्र या वृद्धिः सकृद्गृहीता सा द्वैगुण्यंनातिक्रमति मूलवृद्धिर्द्विगुणैव भवति प्रतिदिनप्रतिमासादिग्राह्येति तात्पर्यम्। धान्ये पुनर्वृद्धयादिः प्रयुक्ते। सदे वृक्षफलेलूयतइति लवः ऊर्णालोम तस्मिन्वाहनीयेचबलीवर्दादौप्रयुक्तेचिरेणापिकालेनमूलधान्यादिनासहपञ्चगुणतांनातिक्रामेदिति ।। १५१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। कौसिदींवृद्धिमित्युक्तं सा मूलेनसह द्वैगुण्यं नात्येतीत्याह कुसीदेतिद्वाभ्याम्। कुसीदवृद्धिः कुसीदंलक्ष्यमुच्यतइति। सकृदाहृता प्रतिमासमग्राह्या सती सकृदेकदा मूल्येनसह गृह्यमाणा द्वैगुण्यं नात्येतीत्यन्वयः। ततोधिकेसत्यपि मूलेन सह द्विगुणादूर्ध्वं न प्राप्यतइति। प्रतिमासग्रहणंतु वर्णक्रमेण द्विकादिकमेवेतिभावः। धान्यादिचतुर्षु विशेषमाह धान्य इति। सदे वृक्षफले। लवे छेदनयोग्ये ऊर्णादिलोम्नि वाह्ये वहनीये उक्षादौ बहुकालेपि मूल्यधान्यादिना सह पञ्चगुणतांनातिवर्तते ।। १५१ ।।

(५) **नन्दनः**। द्रव्यविशेषे वृद्धिनियममाह कुसीदवृद्धिरिति वृद्धिकालमहत्वेऽपि द्वैगुण्यंमूल्यद्वैगुण्यंनात्येतिकुसीदं द्वैगुण्यात्परंवृद्धया न वर्धते धान्येमाषमुद्गादौ सदेतद्व्यतिरिक्ते कृषिफले इक्ष्वादौ यवव्रीहिशाल्यादौ तथाचोक्तं। व्रीहिशाल्यादिकंधान्यंश्रूयते च लवन्तुतदिति। लवंक्षुमादिकमितिकेचित्। वाह्ये बलीवर्दादौ। पञ्चतांपाञ्चगुण्यं पारिशेष्यादितरेषुद्वैगुण्यमवगन्तव्यम्। सकृदाहृतेति विशेषणाद्विरोधनद्वैगुण्यात्ययानुज्ञा गम्यते ।। १५१ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। कुसीदवृद्धिः द्विगुणा न अत्येति नातिक्रामति। कुसीदंवृद्धिजीविका द्रव्यंतुद्विगुणंस्मृतमितिवाक्यात्। सकृत् आहृतामूलग्रहणकाले गृह्याधान्ये पञ्चतां नातितिक्रामति। शदोवृक्षमूलफलादि पञ्चतां पञ्चगुणतां नातिक्रामति नातिक्रामेत्। लवे चामरादौ पञ्चतां नातिक्रामति। बाह्ये वाहनीये बलीवर्दादौ पञ्चतां नातिक्रामति। योगी।। वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणाःस्मृताः ।। १५१ ।।

वृद्ध्याधनप्रयोगः कुसीद । तत्रया वृद्धिः सकृदाहृताएकदागृहीता सा द्वैगुण्यं नाभ्येति नातिक्रामति । तथा च प्रतिदिनं प्रतिमासादि यथांगीकृता तथैव ग्राह्या यदि कदाचित्प्रातिबंधादधमर्णनिकटे एवस्थिता तदासमूलाद्विगुणा भवति नाधिकेतितात्पर्यं । धान्यादौ पुनः पंचता पंचगुणता नातिक्रामति पंचगुणतोऽधिका वृद्धिर्न भवति । सदे वृक्षफले भवे भूयत इति भवः ऊर्णालोम तस्मिन् । वाह्ये वलीवर्दादौ ।। १५१ ।।

वृद्धिद्वैगुण्यं नात्येति कालमहत्त्वेऽपि सति सकृदाहिता, पुरुषान्तरसङ्क्रान्ता सङ्क्रमिते तु धने प्रयोक्तान्यत्र पुनर्वर्धत एव गृहीतदोषादप्रतिपादनेन पूर्वं प्रयोक्तुर्धनस्य हिरण्ये (तः ? ता) वदेवं धान्ये तु फलकालेशदकाले प्रतिवर्षं भागशोवर्धमानं, तत्प्रयुक्तं धान्यं नातिक्रमति पञ्चताम् । हिरण्यवद्वैगुण्ये प्राप्त इदं तत्प्रतिषेधार्थं पञ्चगुणत्वमारभ्यते एवं शदे पञ्चतां परिवर्तमानो नातिक्रामति एवं लवे प्रयुक्ते व्याध्यूर्णाजानां लवकाले भागशो वर्धते । तत्प्रयुक्तं वाह्ये तु बलीवर्दा दावे तु एष एव न्यायः ।।१५१ ।।

(८) **गोविन्दराजः । कुसीद वृद्धिरिति ।** या वृद्ध्यर्थप्रयुक्त धनसबन्धिनी वृद्धिरतिभूयस्यकाले गते सकृद धमर्णादानीता शनैः शनैः मासं प्रत्यक्षं वाऽसौ द्वैगुण्यं नातिक्रामति मूलद्विगुणैव भवति न ततोऽधिका लभ्यते धान्ये पुनर्वृद्धिप्रयुक्ते सहे वा वृक्षफले लवे वा ऊर्णमये वाहनीये च बलीपर्दादौ प्रयुक्ते भूयस्यपि कालगते सकृदधमर्णादाहृता सती मूलधान्यादिना सह पञ्चगुणतां नातिक्रामति ।। १५१ ।।

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति ।।
कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हति ।। १५२ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अनुसरन्त्यनुधावन्त्यनुवर्तन्ते सर्व एवार्था एतमित्य**नुसारः** शास्त्रोदितः समाचारः । स च विविधोऽशीतिभागादिः पञ्चकशतपर्यन्तः । तस्माद**धिका** वृद्धिः **कृता** यावत्तथाऽधमर्णेनोत्तमर्णस्य **न सिध्यति** । कुतः? **व्यतिरिक्ता**—यतः शास्त्रबाह्येत्यर्थः ।

अर्थवादान्तरमाह । **कुसीदपथमाहुस्तमिति** । कुपुरुषा यत्र सीदन्ति तत् कुसीदम् । धर्मेण तद्धर्माणो लक्ष्यन्ते । कुसीदीनामयं पन्था मार्गो व्यवहारो न साधूनामिति निन्दा । यस्या-धर्मेण तद्धर्माणो लक्ष्यन्ते । कुसीदीनामयं **पन्था** मार्गो व्यवहारो न साधूनामिति निन्दा । यस्यावश्यमधिका कर्तव्या—महद्धि कार्यमयं मदीयेन धनेन साधयतीति बुद्ध्या—तदा वर्णविभागमनपेक्ष्य **पञ्चकं शतं** ग्रहीतु**मर्हति** लिप्सेत्—तदर्थमिदमुच्यते ।

पाठान्तरं 'कृता तु सारादधिकेति' । यस्याकिंचनस्य सतः स्वल्पा कृता तेनैव धनेनान्यथा वा महार्थतां प्राप्तस्तस्य यां पुरुषसारादधिका क्रियमाणा **न सिध्यति** । यः परं पञ्चकशतमर्हति ।। १५२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** कृतादनुसारात् दननुसरात् अधिका शास्त्रीयत्वेपि न सिध्यति । एवमशीतिभागाधिकवृद्धिनियमेनऋणंगृह्यतेतदाशीतिभागादेः शास्त्रीया । आर्ततया

तदधिकं शताद्यत्पञ्चकग्रहणं शूद्रउक्तं तच्चतुर्षु वर्णेषु ग्राह्यम्। नतु ततोव्यतिरिक्ता विशेषेणातिरिक्ता कृतत्वमात्रेण सिध्यति। एतच्च कुसीदपथंवृद्धिजोविवर्त्माहुरत्रैव वृद्धिकृतोदोषइत्यर्थः ।। १५२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। कृतानुसारादितिकृतायावृद्धिर्द्विकंत्रिकमिति शास्त्रेण वर्णक्रमेणोक्ता तस्याः शास्त्रानुसारादधिका व्यतिरिक्ता कृता अतोन्या वृद्धिरकृतेत्यर्थः। किंतु कृताऽपि वृद्धिः वर्णक्रमेण द्विकत्रिकशतादिरूपैर्या मासे ग्राह्या। तथा च विष्णुः वृद्धिंदद्युरकृताऽपि वत्सरातिक्रमेयथाभिहिता वर्णक्रमेण द्विकत्रिकादिनेत्यर्थः। किंत्वकृतवृद्धावपि विशेषान्तरमाह कुत्सितात्प्रसरत्ययंपन्थाइति कुसीदपथः अयमधमर्णोयच्छूद्रविषयोक्तंपञ्चकंशतंद्विजातेरपि गृह्णातीत्येवंकुत्सितः पन्थाः पूर्वोक्ताद्धर्म्यवृद्धिकरादपकृष्टइत्येवंमन्वादयआहुः। इयंचाकृता दृद्धिरुद्धारविषये याचनादूर्ध्वंबोद्धव्या। तदाह कात्यायनः।। प्रीतिदत्तं न वर्धेत या वन्न प्रतियाचितम्। याच्यमानं न दत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ।। १५२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच वृध्येतमपि कृतानुसारादिति। अधिकाऽधिकत्वेन व्यतिरिक्ता या सा नसिध्यतीत्यन्वयः। मयैतद्देयमित्येवस्वीकृतंसिध्यतीत्यर्थः। अथवा अधिका बलात्कारेण द्विकादेकाधिक्त्वेन कृतापि अतएव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वेन व्यतिरिक्ता शास्त्रतोन सिध्यति। शूद्रे पञ्चगुणं यल्लभ्यमुक्तं तत्सर्वेषामधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थमित्याह कुसीदपथमिति। कुत्सितात् शूद्रादधमर्णात् सीदति प्रसरत्ययं पन्था इति तम्। अतीवनिकृष्टोहितांवृद्धिं ददातीति। शतपणंप्रति पञ्चपणान् दद्यादित्यर्थः। अकृतापि वृद्धिरस्ति। तथाचविष्णुः। वृद्धिंदद्युरकृतामपि। वर्णानुक्रमेणोद्धारविषयेयं याचनादूर्ध्वम्। तथाच कात्यायनः। प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावन्नप्रतियाचितम्। याच्यमानं न दत्तंचेद्वर्धतेपञ्चकंशतमिति। प्रीतिदत्तं परितोषार्थं दत्तं न वर्धते लभ्यंनयावदपियाचितम्। नदत्तंचेच्छतंप्रति पञ्चकंवर्धतइति कात्यायनवचनार्थः।। १५२ ।।

(५) **नन्दनः**। लोकेन कृतानुसारात्। परिमाणादधिका शास्त्रोक्तादधिका च कुसीदवृद्धिरुभयानुमतेत्येतावता न सिध्यति तथाहि यत्पञ्चकः शतमर्हति तदेव कुसीदमर्हतीति तथाहुराचार्याः। अनधिकं अत्रापि पूर्ववत्कन्प्रत्ययः ।। १५२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अनुसारात् कृतवृद्धयनुसारात् कृतावृद्धिः अधिका व्यतिरिक्ता पञ्चकोत्तरशतातिरिक्ता न सिध्यति ।। १५२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। कृतानुसारादिति।** गृहीतृणतमर्थिताविशेषमुत्तमर्णेन विज्ञाय उक्तवृद्धिरधिका वृद्धिः कृता सतीयतः शास्त्रबाह्या सा च नो सिद्धयति। प्रतिषिद्धवृद्धिमार्गः किलैनं शिष्टाः प्राहुः। यदि परं शूद्रविषये यदुक्तं पञ्चकं शतं तदसावुत्तमर्णो द्विजातेरादातुमर्हति। शूद्रविट्क्षत्रियद्विजातेरप्यादातुमर्हति ।। १५२ ।।

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां विनिर्हरेत् ।।
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ।। १५३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** संवत्सरे भवा सांवत्सरी। ताम् अतिक्रान्ता **अतिसांवत्सरी।** भवप्रत्ययार्थः सामर्थ्यादिन्तर्भूतः। अथवा संवत्सरमतिक्रान्ता अतिसंवत्सरेति प्राप्ते वृद्धीकारौ छन्दस्तुल्यत्वात्कर्तव्यौ।

येषां वृद्धिरनन्तप्रक्रान्तं पञ्चकं शतं सर्ववर्णविषया सा संवत्सरं यावद्ग्रहीतव्या, नातीते संवत्सरे। अथवा यावत्संवत्सरम् संवत्सरो वर्षः। तावदवृद्धिर्न ग्रहणीया। अधमर्णेनापि संवत्सरादूर्ध्वं न विलंबितव्यम्।

निर्विहरेत् विनिष्कृष्य स्वधनादारभ्योपनयेदित्यर्थः।

अर्वागपि संवत्सराद्या दीयते माऽप्यतिक्रान्तसंवत्सरैव। अथवा मासामारभ्य संवत्सरस्य यावद्वृद्धिः परिमाणतो निरूपितव्या—मासेन यद्वर्द्धते संवत्सरेण वेत्येवं प्रयोगः कर्तव्यः। न तु संवत्सरद्वयस्य लाभार्थी कदाचिच्चिरकालं ग्राहयति—किं मे कतिपयमासिकेन लाभेन यदि द्वे वर्षे ततोऽधिकं वा गृह्णासि तद्ग्रहणे एषा वेयता कालेन वृद्धिस्तत्रार्वाचीनमपि ददद्धमर्णे द्विसांवत्सरीं यथा कालकृतां तदा दाप्येत। "एकां वृद्धिमनादेयां न दद्यान्नापि दापयेत्" इति। यथा मासिकी वृद्धिः प्रथमे मासि द्वितीय एवाह्नि शोधयन्दाप्यते तथा यदैवमभ्युपैति संवत्सरेण यद्वर्धत इति तदा तथैव दाप्यते न तु तदधिककालकृता।

न चादृष्टां विनिर्हरेत्। शास्त्रे या न दृष्टा दशैकादशिकाद्या पञ्चकादधिका न तां गृह्णीयात्। 'व्यतिरिक्ता न सिध्यति' (१५२) इत्यस्यैवायमनुवाद इति केचित्। इदं तु युक्तम्—**अदृष्टाम**नुपचितामित्यर्थः। यावद्बहुभिर्मासैर्न संहतीभूता तावन्न ग्राह्या दिवसद्विर्मासवृद्धिः।

"ननु च 'मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात्' (१४२) इत्युक्तम्।"

परिमाणं मासिकम्। तद्वृद्धेर्न तु ग्रहणम्।

चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिका कायिका च या तामपि न **विनिर्हरे**दित्यनुषङ्गः—नैवादद्यादिति। यद्यप्यधमर्णस्य प्रतिषेधस्तथापि सामर्थ्यादुत्तमर्णस्यैव द्रष्टव्यः। अधमर्णो ह्यार्तः किं न करोति। अथवा 'विनिर्हारो' ग्रहणमेव। तेनोत्तमर्णस्यैव शाब्दः प्रतिषेधः।

"ननु च द्विकादिवृद्धिविधानाच्चक्रवृद्ध्यादीनां प्राप्तिरेव नास्ति—किं प्रतिषेधानुषङ्गेण?"

उच्यते। अप्राप्तः प्रतिषेधः पाक्षिकीं वृद्धिमनुमापयति। यथाऽऽधाने न ब्रह्मसामाभिगायेदित्यविहितं सामगानं प्रतिषेधेनास्तीति ज्ञापयति। तेनैता अपि प्रतिषेधद्वारेणाभ्यनुज्ञायन्ते। केषांचिदूनव्यवहारिणां चक्रवृद्धपादयोऽपि भवन्ति। तेन स्थलपथवारिपथिका वाणिजो यथोक्तम् (या. व्या. ३८)।

> **"कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्।**
> **दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु॥"** इति।

कान्तारगादीनामेव स्वकृता सर्वजातिविषया साधारणी वृद्धिर्न त्वन्येषाम्।

तत्र चक्रवृद्धिः स्मृत्यन्तरे पठिता–'वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः' (नारदीये १।१०४)। अन्ये तु चक्रवद्यानं गन्त्यादि–तद्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः। तेषां यस्मिन्नहनि चक्रं वर्तते तत्रैव वृद्धिः। यदा तु नदीसंतारे दुर्दिनादिना अप्रयाणं तदा नास्ति वृद्धिः। एवमन्येषामपि बलीवर्दादिवाह्यप्रयोक्तृणामीदृशी वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुच्यते।

कालवृद्धिः "प्रतिमासं तु कालिका" (नारदीये १।१०३)। मासग्रहणमुपलक्षणार्थम्। याऽनुपचिता वृद्धिर्दिवसे दिवसे गृह्यते मासि मासि वा यस्याः कालो न प्रतीक्ष्यते अथ चैतस्मिन्काले यदि न ददासि तदा द्विगुणीभवति धनमित्येकरूपा कालवृद्धिः।

कारिता। इत्थंकृतां यावतीं वा परस्परोपकारापेक्षयोत्तमर्णाधमर्णौ कुरुतः। एषाऽपि दिग्भागवणिजामेव। अन्येषां तु "व्यतिरिक्ता न सिध्यति" इत्युक्तम्। "पञ्चकं शतमर्हतीति"।

अथवा हिरण्ये प्रयुक्ते वासांसि वृद्धया गृह्यन्ते, तत्राधिलक्षणं द्रव्यं, सा 'कारिता' यथा भोगलाभे न्यासरूपविषये च स्यात्।

कायिका कायकर्मणा संशोध्या। कायजीविका च–येषां क्रमेण काचैवाधिकादीनाम् (?) ।। १५३ ।।

यदि वृद्धिमहत्त्वात् संवत्सर एवं तद्धनं द्विगुणीभव(न्ति? ति)। अन्यथा तु परस्तादपि संवत्सरस्य गृह्णीयात् यावत्तद्वैगुण्यम्। तथा च गौतमः–चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति। अन्ये तु लब्धिमपि वृद्धिमशीति पञ्चाशद्भागलक्षणां नातिसंवत्सरीं मन्यन्ते धर्मा ' ' तन्याः न चादृष्टाः शास्त्रैः। स्वयंकल्पितां द्विकादिवृद्धिभ्योऽन्यं हरेत्। अथवा अदृष्टाम् अनुपचितामित्यर्थः। प्रतिमासं न गृह्णीयात् प्रतिमासोऽवजातस्तु तावद् गृह्णीयात् यावद्वैगुण्यं ' ' ' ' परस्परोपकारापेक्षया स्वयंकृता वृद्धिकल्पा अभ्यनुज्ञायते चक्रवद्यानसंयुक्ता वृद्धिश्चक्रवृद्धिः। अथवा चक्रवदावर्तते प्रतिमासं या कालवृद्धिः ' ' ' ' तस्मात् कालाभ्यैतद्धनं वर्धते। न सम्प्रत्येव, एतच्च प्रीत्या कल्प्यते स्वयमनुग्राह्यतया परस्य अथवास्मिन्काले अप्रयच्छतस्तस्तथै ' ' ' कारिताऽतःस्वयमेव प्रयोक्त्रा कालदेशकाल कार्यावस्थापेक्षया, इयं चाभिहितापवादकृतानुसारादधिकेति कायिका कायिकाकर्म संशोध्याः।। १५३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अथ व्यवहारसिद्धा अप्यधर्महेतुतयाऽकर्तव्यावृद्धीराह नातिसंवत्सरीमिति। अतिसांवत्सरीं संवत्सरमात्रेणातिक्रान्तामतिशयितांद्विगुणतांगताम्। तथा नादृष्टां सांहत्येन दर्शनायोग्यां प्रत्यहग्राह्यां विनिर्हरेत् गृह्णीयात्। तथा चक्रवृद्धिः वृद्धेरपिवृद्धिस्तां न गृह्णीयात्। कालवृद्धिः प्रतिमासं प्रदेया। कारिता द्विगुणादूर्ध्वं वृद्धिरशास्त्रीयत्वेपि तदूर्ध्वमपि मूल्यंवर्धत इति ऋणिकेनार्थितया कृता। कायिका यावन्न मूलमर्प्यते तावत्कायेन कलार्थे कार्यमिति। केचित्तु प्रथामान्तत्वादस्य पूर्वेणानन्वयात्कर्तव्यमित्यस्यार्धस्यार्थइत्याहुः। तत्तुच्छम्। यच्छद्वेनयेति पूर्वप्रक्रान्तप्रक्रियानुकर्षार्थेनत्वपास्तम् ।। १५३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ममैकस्मिन्मासि मासद्वये मासत्रये वागते तस्य वृद्धिंविगणय्येकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकवृद्धिग्रहणमुत्तमर्णः संवत्सरपर्यन्तं कुर्यात्। नातिक्रान्ते संवत्सरे नियमस्य वृद्धिं गृह्णीयात् नच शास्त्राददृष्टामुक्ताधर्म्यद्विकत्रिकशताद्यधिकांगृह्णीयात्। अधर्मत्वबोधनार्थोनिषेधः चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयींचाशास्त्रीयांन गृह्णीयात्। तासांस्वरूपमाह बृहस्पतिः।। कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका। वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता। तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गर्हिता कलावृद्धिस्तु द्विगुणाधिकग्रहणेन कायिका-चातिवाहदोहादिनाकारिता ऋणिकेन याऽनापत्कालएवोत्तमर्णपीडयाकृता। चतस्त्रोपि-वृद्धीरशास्त्रीया न गृह्णीयात्। तथा च बृहस्पतिः।। भागो यद्द्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते। पूर्णे च सोदयंपश्चाद्वार्धुष्यंतद्विगर्हितम्। कात्यायनः। ऋणिकेन कृता वृद्धिरधिका संप्रकल्पिता। आपत्कालकृता नित्यंदातव्या कारिता तथा। अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन।। १५३।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच त्वयैकस्मिन्मासि एवंदेयं द्वितीये तृतीये च तस्य वृद्धिं विगणय्य एकदा दातव्येत्येवविधनियमपूर्वकमुत्तमर्णः संवत्सरपर्यन्तं गृह्णीयात् अतीते संवत्सरे यां संगृह्णीयात्साऽतिसंवत्सरी ताम्। तथा अदृष्टां शास्त्रतः पञ्चकाद्यतिरिक्ताम् चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयमपि न ग्राह्यमित्याह नहरेत् नगृह्णीयात्। बृहस्पतिस्तांलक्षयतिस्म।। कायिका कायसंयुक्तामासग्राह्याचकालिका।। वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिनाकृतेति। चक्रवृद्धिः स्वरूपेवैव गर्हिता। कालवृद्धिस्तु द्विगुणाधिका संवत्सरान्ते द्विकादिकामित्युक्तेः नातिसंवत्सरीमितिग्रहणेनाऽशास्त्रीया। कायिकाच वाहदोहादिना। कारिकातु काले-उत्तमर्णेन पीडया कृता अशास्त्रीयाएताअपि न ग्राह्याइत्यध्याहारः। तथाच बृहस्पतिः।। भागोयद्द्विगुणादूर्ध्वंचक्रवृद्धिश्चगृह्यते। पूर्णेच सोदयंपश्चाद्वार्धुष्यंतद्विगार्हितमिति। पूर्णे ऋणतुल्ये सति सोदयं ततोधिकलभ्यंगृह्यतेयत्तद्विगार्हितमित्यन्वयः। कात्यायनोपि।। धनिकेनतु या वृद्धिरधिकामं प्रकल्पिता। आपत्काले कृता नित्यं दातव्या कारितातु सा।। अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन। अधिकामंस्वेच्छया। अन्यथा अनापत्काले।। १५३।।

(५) **नन्दनः।** संवत्सरादूर्ध्वभवांवृद्धिं लोकशास्त्रयोर्दृष्टंचक्रवृद्ध्यादयोवृद्धयस्ताश्च न हरेन्न गृह्णीत। चक्रवृद्ध्यादयोबहस्पतिना व्याख्याताः।। कायिका कर्मसंशोद्ध्या मास-ग्राह्या च कालिका। वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिका ऋणिना कृतेति।। १५३।।

(६) **रामचन्द्रः।** अतिसांवत्सरीं वृद्धिंन हरेत् न गृह्णीयात् च पुनः अभीष्टांवृद्धिं न हरेत् न गृह्णीयात् च पुनः या वृद्धेरपि वृद्धिः चक्रवृद्धिः प्रतिमासं देया। कारिता द्विगुणेन मूल्यमिति कारिता च पुनः कायिका कायमूल्यमिति योगीश्वरः।। वृद्धिवृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासंतु कालिका। इच्छाकृता कारितास्यात्कायिका कायकर्मणि इति।। १५३।।

(८) **गोविन्दराजः। नातिसंवत्सरीमिति।** यदि द्वयोर्वा त्रयाणां वर्षाणां रूपकान् न गृह्णाति ततो ददाति। यातु संवत्सरमतिक्रान्ता वृद्धिस्तां न गृह्णीयात्। अदृष्टां चानु-पचितामसंहतीमूलामेकद्विपञ्चाहादिजा तां न गृह्णीयात्। चक्रवत् गन्त्यादियानप्रयोगे

सति या वृद्धिः सा चक्रवृद्धिः। सा पूर्वोक्तवृद्धेरतिधकाऽपि स्यादित्येवं नानुज्ञाता सा चार्यस्याभिमता प्रथमानिर्देशान्न विनिहरेदित्येतत्संबन्धाभावाच्चक्रवृद्धिसमारूढ इति च वक्ष्यमाणत्वादत एव चेह वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरित्येवमादिका चक्रवृद्धिशब्देनोच्यते। अपितु ग्रन्याश्रिते वा कालिका प्रतिमासं तु कालिकेति स्मरणान्मासि ग्राह्या। कारितेच्छा कृता परस्परापेक्षया वणिक् प्रभृतीनां स्यादन्येषां पुनः कृतानुसारादधिकेत्युक्तम्। कायिका कायकर्मसंख्यावाच्या स्यात्॥ १५३॥

ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम्॥
स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्तयेत्॥ १५४॥

(१) **मेधातिथिः।** वृद्धिद्विगुणीभूत**मृणं** धनपरिक्षयाद्**दातुमशक्तो यः स पुनः क्रियां** कारयितव्यः। **करणं** लेख्यसाक्ष्यादि परिवर्तयितव्यः। **वृद्धिं** तु दद्यात् **निर्जितां**—यावती गणनया भवतीत्यर्थः। द्विगुणादधिकं न ग्राह्यमिति यदुक्तं तस्यायमपवादः। जयो ह्ययं प्रयोग इति।

"कुतः पुनः द्वैगुण्यापवादार्थता"।

यावता नेह किंचिदीदृशं वचनमस्ति वृद्धिसहितं धनं वर्द्धते मूलधनं वा। केवलं पुनःक्रिया श्रूयते। सा च **करणं परिवर्तयेदिति** व्याख्यान्तरेण व्याख्याता।

"यदि न वर्धते किमर्थं तर्हि करणपरिवर्तनम्?"

उच्यते। शान्तलाभे धनेऽदीयमाने आलस्यादिसंभावना साक्षिणश्च दार्ध्ये गच्छति काले विस्मरेयुः। यथोक्तम्—

"यत्र कार्ये भवेद्येन कृतोपेक्षा दशाब्दिकी।
विवादस्तत्र नैव स्यात्साहसेषु विशेषतः॥"

तथा "दशवर्षोपेक्षितमृणमसाध्यमिति"। तथा च पूर्वे स्म व्याचक्षते।

अयं च राज्ञ उपदेशः पीडितस्यानुग्रहः। यदि च द्विगुणस्य नवीकरणेन पुनः प्रयोगो वृद्धिसहितस्य पुनर्वृद्धिर्महानयं पीडितस्यानुग्रहः (?)। अर्थं सर्वं तदानीमवष्टभ्य न दाप्यत एषोऽनुग्रहो निर्धनस्य। ईदृशोऽनुग्रहो दैवेनैव कृतः। तथा च सर्वस्मृतिष्वस्यामवस्थायां विहितम्—

"अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात्।
प्रेक्ष्य शक्तिमृणं दाप्यः काले देशे यथोदयम्"॥

यद्यधमर्णो दैवदोषान्निर्धनीभूतस्तदा न दुर्गावरोधादिना राज्ञा पीडयितव्यः। किं तर्हि कर्तव्यम्? यदाऽस्य कथंचिद्धनं भवेत्तदा यथासंभवं शनैः शनैर्दापयितव्यः। 'प्रेक्ष्य शक्तिं' धनवत्तां ज्ञात्वेत्यर्थः। 'दाप्यः' उचितस्य। वक्ष्यति 'कर्मणाऽपि समं कुर्यात्' इति (१७७)।

तस्मात् करणपरिवृत्तौ यदेवोक्तमस्माभिस्तदेव प्रयोजनम् ।। १५४ ।।

नातिसांवत्संरी मम एकस्मिन्मासि मासचयादौ चागते वृद्धिमेकीकृत्य एकदा दातव्य-मिति नियमपूर्वकं ग्रहणं वर्षपर्यंतं कुर्यात् । संवत्सरेऽतीते नियमस्य वृद्धिं न गृह्णीयात् । अदृष्टां शास्त्रोक्त द्विकशतादधिकां न च गृह्णीयात् । चक्रादिवृद्धिं चतुष्टयीं च न गृह्णीयात् । चक्रादिस्वरूपमाह बृहस्पतिः । कायिका कायसंयुक्ता? मासग्राह्या च कालिका वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृतेति-न करण-पत्रं परिवर्त्तयेत् । पूर्वं दूरीकृत्य पुनः पत्रांतरं लिखेदित्यर्थः ।। १५४ ।।

मूलहिरण्यस्य पुनः क्रिया न वृद्धेः । कथं यो हि गृहीता मूलवृद्धिं च दातुमशक्तः कारणं साक्ष्यादि परिवर्तयितुमिच्छेत् स पूर्वजनितां वृद्धिं दत्वा मूलमात्रस्य कारणं परिवर्तयेत् । न तत्र वृद्धिमारोपयेत् । यच्च दद्यात्तद्वृद्धितः शाधयेत् । न तु मूलतः । अयं च राज्ञ उपदेशः । पीडितस्य वृद्ध्या राज्ञैवाकारयितव्यम् ।। १५४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ऋणं समूलां वृद्धिम् । पुनःक्रियां कलां दत्वा मूलस्य पुनर्वृद्धि-नियमम् । निर्जितां तावत्कालेन संचिताम् । करणं यत्र साक्ष्यादिव्यवस्थां परिवर्तयेत् पुनःकुर्यात् ।। १५४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । योऽधमर्णो धनदानासामर्थ्यात्पुनर्लेख्यादिक्रियां कर्तुमिच्छेत्स निर्ज्जितामुत्तमर्णः सत्यतया आत्मसात्कृतां वृद्धिं कृत्वा करणं लेख्यं पुनः कुर्यात् ।। १५४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । ऋणादृतेजीवितुमसमर्थः पूर्वोत्तमर्णादृणान्तरंलिप्सुरेवंकुर्यादि-त्याह ऋणमिति । पुनःक्रियां ऋणान्तरम् निर्जितां मासिमासि लभ्यत्वेनानीतामुत्तमर्ण-प्राप्यां तां संपूर्णां दत्वा करणं क्रियते लिख्यते ऋणमत्रेति पत्रान्तरं कुर्यादित्यर्थः ।। १५४ ।।

(५) **नन्दनः** । पुनःक्रियां ऋणस्य पुनः स्वीकरणक्रियां । निर्जितामुत्तमर्णेन निर्जिता-मधमर्णेनतदानींदातव्यमितियावत् । करणंमूल्यमात्रस्य ऋणस्यस्वीकरणं । परिवर्तयेत् अस्यां करणपरिवृत्तौ यावतीसंभवेद्वृद्धिस्तावतींदातुमर्हति ।। १५४ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । सः निर्जितां तत्कालसञ्चितां कृतांवृद्धिं दत्वा यदन्यत् करणं यत्रसाधनं परिवर्जयेत् । अन्यत्कारयेदित्यर्थः ।। १५४ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **ऋणमिति** । योऽधमर्णो धनदानाऽसामर्थ्यात् आनीतं स्यादिति क्रियां कर्तुमिच्छेत् आनीतां वृद्धिं दत्वा करणं लेख्यादि पुनःकुर्यात् ।। १५४ ।।

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत् ।
यावती संभवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति ।। १५५ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **अदर्शयित्वा हिरण्यम्**, अदत्वा निर्धनत्वाद् वृद्धिहिरण्यं तत्रैव पुनःकरणं **परिवर्तयेत्** । साक्षिसमक्षमेवं ब्रूयात् 'एतावन्मूलमस्मै धारयामि एतावती च

वृद्धिरिति' तत्रैवारोपयेत् यावत्संवत्सरात् वृद्धिरिति तावद्व्याचक्षते। पुनः करणे वृद्धि-सहितमूलीभूते लघीयसी वृद्धिः कर्तव्या। यावत्या वृद्धचा नातिपीडचते। या प्रागासीत्ततो यज्वासहायनारदानां तु मते काकिणीमात्रमपि शक्तः करणपरिवृत्तिकाले दापयितव्यः। येन साक्षिणो न श्रवणमात्रे साक्षित्वं–ददाति तत्समक्षमधमर्णः। अर्थसंबन्धोऽपि प्रत्यक्षी-भवति। यतः श्रवणाश्रवणे च कृता भविष्यन्ति, ततश्चित्तं तिष्ठति, धने दशवर्षोपेक्षितमित्यादि व्यनश्वरो भविष्यति (?) ।। १५५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एतत्स्फोरयति अदर्शयित्वेति। मूलभूतं हिरण्यं धनिके अदर्शयित्वा अदत्वा क्रियां परिवर्तयेत् तदाच यावती संभवेत्तावता कालेन वृद्धिं तामेव दातुमर्हति नतु मूलस्य पुनःस्थापनार्थमधिकं तेन देयमित्यर्थः ।। १५५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समये दातुं न शक्नोति तदा तद्गृही-त्वैव तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ वृद्धिहिरण्यादिशेषमारोपयेत्। यत्प्रमाणं चक्रवृद्धिधनं तदानीं संभवति तद्दातुमर्हति ।। १५५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। उत्तमर्णप्रत्युक्तलभ्यानासमर्थस्य लभ्यं पूर्वपत्रोपरि वर्धये-दित्याह अदर्शयित्वेति। अदर्शयित्वा आदौ लेख्यमदत्वाछेदनादिभयात्। तत्रैव लेख्ये हिरण्यं वृद्धिधनं दत्तावशिष्टं परिवर्तयेत्समारोपयेत्। अतएवाह यावतीत्यादि ।। १५५ ।।

(५) **नन्दनः**। वृद्धेर्वृद्धिरितिनवक्तव्यमित्यर्थः ।। १५५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। तत्रैव हिरण्यमदर्शयित्वा अदत्वा परिवर्तयेत्। तत्क्रियामितिशेषः। यावती वृद्धिः संभवेत्तावतींवृद्धिं अधमर्णः दातुमर्हति ।। १५५ ।।

(७) **मणिरामः**। क्रियां कलांतरमदत्त्वैव पुनः पत्रादिलेखनक्रियां निर्जितां वृद्धिं कृत्वा कलांतरमपि मूलधने वर्द्धयित्वा। यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समये दातुं न शक्नोति तदा। तत्रैव पुनः हिरण्यं वृद्धिसहितं परिवर्तयेत् पत्रे लिखेत्। ततो दान समये यावती वृद्धिः संभवति तावतीं दातुमर्हति ।। १५५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अदर्शयित्वेति**। दौर्गत्याद् वृद्धिहिरण्यमप्यदत्वा तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ तदारोपयेत्। यत्परिमाणं किं वृद्धिधनं तदानीं संभवति तद्धातुमर्हति अवशिष्टं करणमारोपयेत् ।। १५५ ।।

(९) **भारुचिः**। अशक्तस्य काकिणीमपि दातुं सहवृद्धचा पुनःक्रिया ।।

चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः।
अतिक्रामन् देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ।। १५६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। 'वाराणसीं यास्यामि तदीयं पुण्यं मे भाण्डं च हेतुः, एषा च ते वृद्धिरिति।' तत्र यदि कान्तारनदीसंतरणं राष्ट्रोपप्लवादिना तं देशं न गतस्ततोऽ ग्दिेशा

त्कियता लाभेन प्रवृत्त्यावृत्तस्तदा यथानिरूपिता वृद्धिर्न दाप्यते। यतस्तं देशं यावद्वहतां या वृद्धिरप्राप्तानां सा कथं स्यात्? दीर्घमध्वानं वहतां युग्यानां महान्क्लेशः स्वामिनश्च तावन्तं कालं कृतैव वृद्धिर्युग्योपकारः। शीघ्रं तु प्रतिनिवृत्तानां स्वामिनः पुनरन्यत्रोपकारणं संपद्यत एव। एष एवातिक्रमः।

एवं कालातिक्रमः—'मासं मे वहन्तु बलीवर्दा इयती तव वृद्धिरिति'। तत्र यदि पक्षात्प्रत्येति तत्र **चक्रवृद्धि**मधमर्णः **समारूढः** प्रतिपन्नोऽङ्गीकृतवानिति यावत्। तस्यां वृद्धौ **देशकालौ** व्यवस्थितौ। यत्तया पूर्वोक्तेन प्रकारेण देशविशेषं कालविशेषं वा न, निर्विशेषणमेव, कृतवान् स एवंविधोऽधमर्णस्तौ **देशकालौ अतिक्रामन् नाप्नुयात्तत्फलम्** वृद्धचाख्यं नाप्नुयान्न भजेत न दद्यादित्यर्थः॥ १५६॥

किं तत्र नैवास्ति वृद्धिरथवा पञ्चकं शतम्? तेनेत्याह

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यदि चक्रवृद्धिः कार्या तदा मयात्र देशेऽत्रकाले शोधनीयेति यत्र व्यवस्था कृता स यदि ततोन्यत्रान्यदा च याचते तदा चक्रवृद्धिर्न लभ्यते अपितु अशीतिभागादिर्धर्म्यैवेत्यर्थः। तत्फलं चक्रवृद्धिलाभम्॥ १५६॥

(३) **कुल्लूकः।** चक्रवृद्धिशब्देनात्र चक्रवच्छकटादिभररूपा वृद्धिरभिमता। चक्रवृद्धिमाश्रितउत्तमर्णोदेशकालव्यस्थितः यदि वाराणसीपर्यन्तंलवणादिशकटेन वहामि तदा ममेदयद्धनं दातव्यमिति वेतनरूपदेशव्यवस्थितिः। यदि मासं यावद्वहामि तदा मासंयद्धनं दातव्यमितिकालव्यवस्थितिः। एवमभ्युपगतदेशकालनियमस्थौ देशकालौ दैवादपूरयन्शकटादिना वहँल्लाभरूपफलंसकलंनप्राप्नोत्यपि तु॥ १५६॥

(४) **राघवानन्दः।** वृद्धिप्रसंगेन देशकालमर्यादया नियमिता या श्रुतिः तदपूरणेन सर्वां नाप्नोतीत्याह चक्रवृद्धिमिति। चक्रवृद्धियुक्कटेन वहनीयत्वात्कायिकावृद्धिसदृशत्वाच्च चक्रपदं बलीवर्दादिरुपलक्षणम्। देशकालव्यवस्थित इति वाराणसीपर्यन्तंतवैतत्पूगादि शकटेन वहामि यदि तदा ममैतद्धनंश्रुतिरूपं देयमिति देशव्यवस्थितिः यदि मासं प्रापयामि तदा ममैतद्धनं दातव्यं इति। कालव्यवस्थितिरेवंसमयारूढो वाहको देशकालावतिक्रामन्नपूरयन् तत्फलं संपूर्णां श्रुतिं नाप्नोति किंतु तन्निपुणैर्व्यवस्थितामेव प्राप्नोतीति भावः॥ १५६॥

(६) **रामचन्द्रः।** देशकालव्यवस्थितः अस्मिन् देशे अस्मिन्कालेस्थितः सन् चक्रवृद्धिं समारूढः दातुमुद्यतः अधमर्णः देशकालौ अतिक्रमन् तंकालंतंदेशंअतिक्रामन् ग्रहीतुंनायाति मर्यादानन्तरं धनं धनिकः आप्नुयात्॥ १५६॥

(७) **मणिरामः।** चक्रवृद्धिं बृहस्पत्युक्ता वृद्धेर्वृद्धिरूपां। समारूढः आश्रितः। देशकालव्यवस्थितः यदि अमुक देशपर्यंतं अन्नादिकं शकटेन वहामि तदा ममेदं धनं दातव्यमिति वेतनरूपदेशव्यवस्थितिः। यदि मासपर्यंतं वहामि तदा मम एतावद्धनं दातव्यमिति कालव्यविस्थतिः। एवं उपगतदेशकालः नियमस्थोदेशकालौ अतिक्रमन् दैवात् अपरिपूरयन्। तत्फलं शकटादि वहन् वेतनरूपं सकलंनाप्नुयात्॥ १५६॥

(८) **गोविन्दराजः। चक्रवृद्धिमिति।** भाटकपूर्वकं गन्त्र्यादिदानेन गन्त्र्यादिवृद्धिमाश्रित्य उत्तमर्णो देशकालव्यवस्थितस्य गतदेशकालविशेषस्तौ देशकालौ देयादेयपरिपूरयंस्तद्गन्त्री वहनलाभं न प्राप्नोति ।। १५६ ।।

(९) **भारुचिः।** उत्तमर्णोऽधमर्णाद् देशकालातिक्रमेण स्वदोषादेव ।।

समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।।
स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ।। १५७ ।।

(१) **मेधातिथिः। समुद्रयान**ग्रहणं यात्रोपलक्षणार्थम्। स्थलपथिका वारिपथिकाश्च वणिजो **यां वृद्धिं स्थापयन्ति सा तत्राधिगमं प्रति** निश्चयं प्रति। सैव निश्चेतव्येत्यर्थः।

देशकालार्थदर्शिनः—अस्मिन्प्रदेश इयानर्थलाभोऽस्मिन्नियानिति ये पश्यन्ति जानते—न तु समद्रयान एव च ये कुशलाः कर्णधारादयः ।।

अन्ये पूर्वश्लोकमेवं व्याचक्षते यदृच्छाध्याहारेण—अधमर्णेन या देशं कालं चाश्रिता तां च प्राप्य तद्देशोदितं फलं लाभाख्यं तस्माद्देशाद्यदि नाप्नुयात्तदा कीदृशी तत्र वृद्धिरित्याकांक्षायामुत्तरश्लोकः। चक्रवृद्धिग्रहणं कारिताया अपि प्रदर्शनार्थम्।

लोभातिशयभाजां वणिजां क्षयव्ययादिसंविधिज्ञाः परस्परस्य यां वृद्धिं स्थापयेयुस्तां राजा प्रमाणीकुर्यात्।

तत्राधिगमं प्रतीति। प्रतिः कर्मप्रवचनीयोऽधिगमस्य लक्षणत्वाल्लक्षणेत्थंभूताख्याने तद्युक्ते च द्वितीया ।। १५७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** समुद्रेति। दुर्गदेशः कालश्चाल्पोर्थस्तल्लक्ष्योबहुरिति जानन्तः समुद्रयानकुशलाःवर्त्मनोदुर्गत्वेन मूलनाशस्यापि संभवात् यामिति बहुलामपि वृद्धिंकुर्वन्ति साधिगमंप्रति अधिगमंलाभंप्रति ऋणिकेन वाणिज्यफले प्राप्तएव देया नान्यथा। अत्रावधिकवृद्धिग्रहणं समुद्रादौ प्रायिकीं विपत्तिमनुसंधायेत्यतः समुद्रयायिनां दैवाल्लाभाभावे वृद्धेरप्यदानमित्यर्थः। समुद्रेतिचैवविधाकारादेरप्युपलक्षणम् ।। १५७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** स्थलपथजलपथयाने निपुणाइयद्देशपर्यन्तमियत्कालपर्यन्तमूह्यमाने सत्यतावाँल्लाभोगृहीतुंयुक्त इत्येवंदेशलाभधनज्ञा वणिजादयो यांवृद्धिं तथा विषये चावस्थापयन्ति सैव तत्र व्यवस्था तत्राधिगमंधनप्राप्तिं प्रति प्रमाणम् ।। १५७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** संप्रति वणिग्व्यवस्थितिमङ्गीकुर्वन्धर्मव्यवस्थितिमाह समुद्रेति। समुद्रयानकुशलाः स्थलपथजलपथगमननिपुणाः। एतावत्पर्यन्तमेतन्नयने एतावान् लाभोलब्धव्य इत्येवं वृद्धिं स्थापयन्ति सैव तत्र व्यवस्था प्रमाणं अधिगमं धनप्राप्तिप्रति ।। १५७ ।।

(५) **नन्दनः।** देशकालव्यवस्थितः अस्मिन्देशेऽस्मिन्काले ऋणंगृहीष्यामीति कृतव्यवस्थश्च वृद्धिसमारूढः समातत्र स्थितोत्तमर्णस्तद्देशकालावतिक्रमंतत्फलंताश्च

अभियुक्तपुरुषविशेषकल्पिता वृद्धिः क्वचिद्युक्तेत्याह समुद्रेति। स्थापयन्ति तत्र देशकाले। अधिगमंस्वीकारंप्रतिसावृद्धिस्यात्तैरेवोक्तांवृद्धिं गृह्णीयादित्यर्थः ।। १५७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** सावृधिं तत्र अधिगमं लाभं ।। १५७ ।।

(७) **मणिरामः।** तर्हि किं प्राप्नोतीत्यत्राह समुद्र इति ।। १५७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। समुद्रयानकुशला इति।** वार्यध्वयानकुशला अस्मिन्देशे काले-ऽस्मिन्नर्थे हिरण्यादिकं उह्यमाने अयं लाभ इत्येवमादि वेदिनो वणिक् प्रभृतयो यां वृद्धिं तथाविधविषये निरूपयन्ति सा तत्र निश्चयार्थविज्ञेया ।। १५७ ।।

(९) **भारुचिः।** इदानीं कारिकावृद्धिविषयोऽयमपर उच्यतेतत्रन्या वणिजो (यं? यां) वृद्धिं स्थापयेयुः सा प्रतीयेते ये हि तत्र क्षयव्ययाध्वलाभद्रव्यसा (रा? र)ज्ञाः ऋणसम्बन्धे-नायमपरः प्रति- भवो धर्मः शिष्यते ।। १५७ ।।

यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ।।
अदर्शयन्स तं तस्य यतेत स्वधनादृणम् ।। १५८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** ऋणप्रयोगे द्विविधो विश्रम्भः—प्रतिभूराधिर्वा। तत्र प्रतिभूपक्ष इदमुच्यते। त्रिविधश्च प्रतिभूः—दर्शने प्रत्यये दाने च। तत्र दर्शनप्रतिभुवमधिकृत्येदमाह। यस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेदमुष्मिन्प्रदेशे मयैष तव दर्शनीयः—स तथाऽकुर्वन्स्वधनात्तस्य-ऋणं **यतेत** प्रयत्नं कुर्याद्दातुमिति शेषः। दद्यादिति यावत्। ऋणग्रहणं व्यवहारवस्तुमात्रो-पलक्षणार्थम्। तेन यावन्तोऽर्थविषया व्यवहारेऽनक्राम्यन्ते तत्तद्वस्तु दद्यात् दर्शनेनान्य-तरेणाभियुक्तः। वाक्पारुष्यसंग्रहणादौ पणपरिभाषा कर्तव्या यदि न दर्शितं चेत्तन्मया दात-व्यम्। अकृतायां तु परिभाषायां राजदण्डमेव दाप्यः। शरीरे तु निग्रहान्तं विक्रयणं सुवर्णम् ।। १५८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** दर्शनायादीयमाने ऋणिकं दर्शयिष्यामीति। एतच्चोपलक्षणम्। अयमेतादृशोधनी पुत्री आप्तश्चेत्यादिष्वर्थेषु मद्वचसा प्रत्ययः क्रियतामित्येवंप्रत्ययप्रतिभूरपि प्रत्ययविपर्यये प्रयच्छेदित्यपि द्रष्टव्यम्। दर्शनप्रत्ययेच प्रतिभूत्वनिमित्तं यद्देयं तत्प्रतिभूरेव दद्यात् नतु तद्रिक्थग्राहिणोपि पुत्रादयः ।। १५८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** योमनुष्योयस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेत् धनदानकाले ममायमध-मर्णोदर्शनीयइति सतंतस्मिन्कालउत्तमर्णस्यादर्शयन् तद्धनंदातुंयतेत ।। १५८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच लग्नकस्याधमर्णाद्यदर्शने स्वधनादृणादानमाह यइति। यः प्रतिभूर्लग्नकः यस्याधमर्णादेर्दर्शनायातिष्ठदिमंतुभ्यंदर्शयामीति सयदि तं नदर्शयेत्तदा स्वकीयधनात् ऋणादि दद्यादित्यर्थः ।। १५८ ।।

(५) **नन्दनः।** अथप्रतिभूकृत्यमृणप्रसंगादाह योयस्येति। योयस्याधमर्णस्य समान-वर्णस्तमधमर्णंतस्योत्तमर्णस्य ।। १५८ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** प्रतिभूस्वरूपमाह य इति । यो मानवः यस्य प्रतिभूर्दर्शनायतिष्ठति सःप्रतिभूः तंअधमर्णमदर्शयन्अप्रत्यक्षीकुर्वंस्तस्याधमर्णस्य ऋणं स्वधनात्प्रयच्छेत् ।। १५८ ।।

(७) **मणिरामः ।** प्रतिभूः अस्मै धनंदेयमयंमयादर्शनीय इति नियमकर्ता दर्शन प्रतिभूः । तं अधमर्णं तस्य उत्तमर्णस्य सः प्रतिभूः ।। १५८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । य इति :** अदर्शयन्मतं तस्य यतेत स्वधनादृणम् । प्रतिभूः दान-काले मया अयं दर्शनीय इत्येवं धनं प्रयोगकालेऽन्यदा च यो यस्याधमर्णस्योत्तमर्णप्रतिभूत्वेन तिष्ठेत् । स तमधमर्णं तस्मिन्काले उत्तमर्णस्यादर्शयन् स्वधनादृणदानं यतेत ।। १५८ ।।

(९) **भारुचिः ।** निगदव्याख्यात एवायं श्लोकः । इदानीमस्य दर्शनप्रतिभुवोऽ-धमर्णमुत्तमर्णस्यादर्शयन् स्वधनादृणदानप्राप्तौ सत्यामृतस्य रिक्थाभाज ऋणं प्रतिकुर्यात ।। १५८ ।।

प्रातिभाव्यं वृथा दानमाक्षिकं सौरिकं च यत् ।।
दण्डशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति ।। १५९ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** प्रतिभुवः कर्म प्रातिभाव्यं प्रतिभुवा यत्कर्तव्यं परर्णसंशोधनादि तत्प्रातिभाव्यम् ।

अर्हत्ता योग्यता । साऽनेन प्रतिषिध्यते । तस्यां च प्रतिषिद्धायामधिकारप्रतिषेधः । अनधिकृतश्च न ददातीत्येवं न दातव्यमित्युक्तं भवति । सर्वत्रार्हतौ क्रियापदे व्याख्याते प्रष्टव्ये ।

"कथं पुनः पुत्रस्य प्रातिभाव्यादिप्राप्तिस्तर्हि । तदृणस्य पित्राऽगृहीतत्वात् ।"

नैष दोषः । यद्येन दातव्यतयाऽङ्गीकृतं तद्गृहीततुल्यफलत्वाद्गृहीतमेव । तन्नि-श्चितस्वरूपत्वमापन्ना अतः प्रतिषिध्यन्ते ।

वृथादानं परिहासादिनिमित्तं प्रतिश्रवणम्–'कुरु कार्यमिदं परिनिष्पन्ने इदं दास्यामीति' निष्पादिते कार्ये पित्राऽदत्ते प्रतिश्रुते कथंचित्पुत्रो न दाप्यते । एवं पारितोषकादिबंदिपरि-हासादि विषयम् । यं चाहममुष्माद्वणिज एतस्ये द्रापय इति–तत्र तु मनुष्ये प्रेषिते कथंचिद्दा-तुमघटितेऽसंनिधानाद्वणिजोऽन्यतोऽपि कारणाद्वृत्तान्तरे पितरि मृते पुत्रो न दाप्यते ।

अक्षनिमित्त**माक्षिकम्**–सभिकाय यद्धार्यतेऽन्यतो वा यत्प्रयोजनं तद्गृहीतमिति शक्यते ज्ञातुम् । तस्य प्रतिषेधः । यः परित्यक्तबान्धवोऽक्षमालास्वेव शय्यासनविहारी प्रसिद्धः क्रीडनकस्तदृणमाक्षिकमिति शक्यते निश्चेतुम् ।

सुरापाननिमित्तं **सौरिकम्** । सुराग्रहणं मद्योपलक्षणार्थम् । तेन यः पानशौण्डोऽत्य-न्तमद्यपस्तदृणप्रतिषेधः ।

दण्डशुल्कयोरवशेषः। यत्र पित्रा दण्डांशः शुल्कांशश्च कश्चिद्दत्तः परिपूर्णौ दण्डशुल्कौ न दत्तौ तादृशस्य प्रतिषेधः। यत्किंचित्पित्रा दत्तं स तद्दाप्यते। स्मृत्यन्तरेऽप्यविशेषणोक्तं "प्रातिभाव्यवणिक्शुल्कमद्यद्यूतदण्डा न पुत्रानध्याभवेयुः" इति (गौतम १२।४१)। तत्र विकल्पः। महत्यपराधे महति च धने पैत्रिकेऽवशेषस्य प्रतिषेधः। शुल्केऽप्येवम्। स्वल्पे तु सर्वस्य ॥ १५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वृथादानं चारणादिषु। आक्षिकं द्यूतहारितम्। सौरिकं तत्पीतसुरामूल्यम्। दण्डावशिष्टं परिणीतकन्यादिनिमित्तदत्तशुल्कावशिष्टं च दण्डशुल्कावशिष्टम्। अवशेषमित्युपलक्षणम्। सर्वमप्यदत्तमदेयमेव ॥ १५९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रतिभूत्वेन यद्देयंधनंतत्प्रतिभाव्यं वृथादानं परिहासनिमित्तं पण्डादिभ्यो देयत्वेन पित्रांगीकृतं द्यूतनिमित्तं सुरानिमित्तं च दण्डं यद्देयंदण्डं शुल्कंघट्टादिदेयंतदवशेषंच पितृसंबन्धिनं पितरि मृते पुत्रोदातुंनार्हति ॥ १५९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** पितृप्रतिश्रुतादि पुत्रैर्देयमिति सिद्धवत्कृत्य तददेयं संकलयति प्रातिभाव्यमिति। प्रतिभुवा लग्नकेन पित्रा यद्दर्शनादि प्रतिश्रुतंतत्प्रतिभाव्यं वृथादानं परिहासादिना मागधादिभ्यः प्रतिश्रुतं आक्षिकं द्यूतनिमित्तं सौरिकं सुरानिमित्तं दण्डशुल्कावशेषं राजदण्डपण्यस्त्रीघट्टादिस्वीकृतशेषं च नपुत्रोदातुमर्हतीत्यन्वयः। प्रतिभाव्यमिममधमर्णंदर्शयामीतिप्रतिश्रुतस्यदर्शनप्रतिभुवः पितुरदर्शनेन पुत्रस्तंनदर्शयेत् ॥ १५९ ॥

(५) **नन्दनः।** तदभावे पुत्रेण देयमिति प्राप्तस्यापवादमाह प्रतिभाव्यमिति। वृथादानंधर्मरहितंगायकादिभ्योदेयम्। आक्षिकंद्यूतनिमित्तम्। सौरिकंसुरासंबन्धि ॥ १५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यत्प्रातिभाव्यं दर्शनप्रातिभाव्यंतत्। वृथादानं धूर्तबन्दिमल्लादिभ्योयत्प्रतिज्ञातंतत्वृथादानम्। च पुनः आक्षिकं अक्षसंबन्धकृतंद्यूतकृतं सौरिकं यत्सुरासंबन्धकृतंतत्। च पुनः दण्डशुल्कावशषं पुत्रोदातुंनार्हति। योगीश्वरः॥ सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम्। वृथादानंतथैवेह पुत्रोदद्यान्न पैतृकम्। पितृकृतमृणंपुत्रोनदद्यादित्यर्थः ॥ १५९ ॥

(७) **मणिरामः।** एतेषु पुत्रस्यासम्बन्धः शास्त्रसामर्थ्याद्विज्ञेयः। शुल्कावशेषमिति वचनात्। कृत्स्ने शुल्केऽस्ति पुत्रस्य सम्बन्धः। दण्डावशेषस्याप्येनं विधिमिच्छन्ति केचित्। प्रातिभाव्यसम्बन्धेन च समानिविधिद्व (त्वा?न्द्वा) द्वाथादानादिषु पित्र्येषु न पुत्राः सम्बद्धचन्ते ॥ १५९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। प्रातिभाव्यमिति।** प्रतिभुवा यद्देयं वृथा दानं पारितोषिकादि यत्पित्रा देयत्वेनाङ्गीकृतं द्यूतसमाह्वयाभ्यां यज्जितं पित्रा सुरापानादि यद्वजिनः सुरामूल्यं दण्डशेषं शुल्कशेषं च यत्पितृसम्बन्धि पितरि मृते पुत्रो दातुं नार्हति ॥ १५९ ॥

दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ।
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ।। १६० ।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वश्लोके योविधिर्मया चोदितः उक्तः—यथा पुत्राणां न भवति पैत्रिकं प्रातिभाव्यं—**तद्दर्शनप्रातिभाव्ये**।

"यद्येवं प्रत्ययप्रतिभुवः पुत्रा दाप्यन्ताम्"—अत आह **दानप्रतिभुवि प्रेते दायादाः** पुत्रा दाप्यन्ते, नान्यस्मिन्।

"यद्येवं प्रथमोऽर्द्धश्लोकोऽनर्थकः। दानप्रतिभुवः पुत्राणां साधन उक्ते सामर्थ्यादन्यस्य प्रतिभुवो नास्ति पुत्राणां संबन्ध इति गम्यते। अथ विस्पष्टार्थमुच्यते—प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यम्। इतरथाप्रतिषेधे दर्शनग्रहणाद्विधौ च दानग्रहणादुभयपरिभ्रष्टस्य किंविधिरुत-प्रतिषेध इति संशयः स्यात्"।

नास्ति संशयः। स्मृत्यन्तरे स्पष्टमुक्तत्वात् (या. व्य. ५४)।

"दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा। न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय ये स्थिताः ।।" इति। इहापि **दानप्रतिभुवी**त्यस्य विधित्वादन्यत्राप्राप्तिः। दर्शनग्रहणमुपलक्षणार्थम्। अनुवादे चोपलक्षणत्वमदोषः। किंप्रयोजनमिति चेद्विचित्रा श्लोकानां कृतिर्मानवी।। ।। १६० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दर्शनेति प्रत्ययस्याप्युपलक्षणम्। दानप्रतिभूरेतेनादत्ते दास्यामीति नियम्यभूतः। दायादानृक्थग्राहिणो नतु पुत्रानेव ।। १६० ।।

(३) **कुल्लूकः**। सुरानिमित्तं च यद्देयंदण्डंप्रातिभाव्यंन पुत्रोदातुमर्हतीति योयंपूर्वोपदेशः सदर्शनप्रतिभुवः पितुर्दयोज्ञेयः दानप्रतिभुवि तु पितरि मृते पुत्रमृणंदापयेत् ।। १६० ।।

(४) **राघवानन्दः**। प्रातिभाव्यं पुत्रोन दातुमर्हत्युक्तो दानप्रतिभुवि तूत्तमर्णस्य देयमिति प्रतिश्रुत्य मृतेपितरिपुत्रोपिदद्यादित्याह दायादानिति दापयेद्राजेतिशेषः। तथाह याज्ञवल्क्यः।। दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोपि वा। नतत्पुत्राऋणं दद्युर्दद्युर्दानायय: स्थितइति। प्रात्ययिको यथा प्रत्ययोविश्वासः अस्मत्प्रत्ययेनास्मै धनं प्रयच्छतु भवान् नायं त्वां वञ्चयिष्यति यतोऽमुकस्य पुत्रोयमिति प्रत्ययार्थं भवतीति दानप्रतिभूर्यथा यद्ययं न ददाति तदाहमेव दास्यामीति ।। १६० ।।

(५) **नन्दनः**। पूर्वचोदितः पुत्रेण देयमिति पूर्वश्लोकउक्तः ।। १६० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। दर्शनप्रातिभाव्ये दर्शयितुंप्रतिभुवि अहंदर्शयिष्यामीत्युक्तो पूर्व-नोदितोविधिःस्यात्। दानप्रतिभुवि मयाधनंदेयमित्युक्तेसतिप्रेतेमृते सति दयादान् पुत्रानपि दाययेत् पुत्रेभ्यः दापयेदित्यर्थः ।। १६० ।।

(७) **मणिरामः**। प्रतिभूत्वेन यद्देयं धनं तत्प्रतिभाव्यं परिहासनिमित्तं पंडादिभ्यो

देयत्वेन पित्रांगीकृतं वृथादानं। आक्षिकं द्यूतनिमित्तं। सौरिकं सुरानिमित्तं। शुल्कं घटादि-देयं एतेषांशे अयंचेन्नददाति तदामयाधनं देयमितिदानप्रतिभूः। सचेन्मृतस्तदातत्पुत्रादि-भ्योधनं दापयेत्॥ १६०॥

(८) **गोविन्दराजः। दर्शनप्रातिभाव्य इति।** यो यं प्रतिभाव्यं न पुत्रो दातुमर्हतीति पूर्वोक्तविधिः स दर्शनप्रतिभूकर्मणि पितृकृते विज्ञेयो दानार्थं पुनः यः प्रतिभूः स्थितः तस्मिन्मृते रिक्थभाजोऽपि दापयेत् किमुत पुत्रान्॥ १६०॥

(९) **भारुचिः।** इदानीं द्विप्रकारस्य प्रतिभुवो न पुत्रो दातुमर्हतीत्येतस्मिन् प्राप्त इदमा वक्ष्यते। एवं च सति दानप्रतिभुवः पुत्रस्यास्ति सम्बन्धः॥ १६०॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम्।
पश्चात् प्रतिभुवि प्रेते परोप्सेत्केन हेतुना॥ १६१॥

(१) **मेधातिथिः।** अनेन श्लोकेन संदिहानः प्रश्नं कृत्वोत्तरेण निश्चाययति। संदेह-हेतुः पदद्वये**नादातरि विज्ञातप्रकृताविति**। सप्तम्यन्तानि समानाधिकारणानि पदानि व्याख्यायन्ते। **अदातरि-प्रतिभुवि-विज्ञातप्रकृतौ।** ऋणमुत्तमर्ण **केन हेतुना परीप्सेत** लब्धुमिच्छेत्—किं केवलेनैवात्मव्यापारेण उत प्रतिभुवः पुत्रमपि व्यापारयति।

"कुतः संदेहः? उक्तम् 'प्रेते दानप्रतिभुवि' इति ततोऽन्यस्मिन् मृते कस्तत्पुत्राणां संबन्धः?"

यतस्तु खलु **विज्ञातप्रकृति**र्विज्ञातकारणः प्रतिभूत्वेन धनं गृहीत्वा स्थित इत्येतन्निश्चित-मतो भवति बुद्धिरस्ति तत्पुत्राणां संबन्धो यतस्तेन ऋणसंशुद्ध्यर्थमस्य निसृष्टमिति।

पुनः शब्दः पूर्वस्माद्विशेषमाह। यदि दानप्रतिभुवः पुत्राः संबध्यन्ते यस्तर्ह्यदाता तस्मि-न्मृते। **दातोत्तमर्णः। पश्चात्तत** उत्तरकालमित्यर्थः।

शेषं व्याख्यातम्।

परीप्सा प्राप्तीच्छा॥ १६१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उक्तमुपपादयति अदातरीति। प्रतिभुव्यदातरि दानार्थमभूते विज्ञातप्रकृतौ प्रथममेव दर्शनादिनियमकरणेन निश्चितादातृस्वभावे प्रेते ऋणं दातोत्तमर्णः केन हेतुना तत्पुत्रादावर्थमीप्सेत यत एव दानार्थं नासौ प्रतिभूः कृतः पित्राच देयत्वेनाङ्गी-कृतमेव दायादेन देयमतोन्यथा न देयमित्यर्थः॥ १६१॥

(३) **कुल्लूकः।** अदातरि दानप्रतिभुवोन्यस्मिन्दर्शनप्रतिभुविप्रत्ययप्रतिभुवि वा विज्ञातप्रातिभाव्यकारणमूलशोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्णः पश्चात्केन-हेतुना धनं प्राप्तुमिच्छेत्॥ १६१॥

(४) **राघवानन्दः।** तर्हि दानप्रतिभूवद्दर्शनादि प्रतिभुवोपि पुत्रस्तद्द्यादित्याशङ्क्याह

अदातरीति। दानप्रतिभुवोऽन्यस्मिन्दर्शनप्रतिभुवि प्रत्ययप्रतिभुवि वा पुनर्नष्टेमृते विज्ञात-प्रकृतौ विज्ञाता प्रकृतिः प्रतिश्रुतप्रातिभाव्यकारणमपि दर्शयामीत्यादियस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्णः परीप्सेत्केन हेतुना प्राप्तुमिच्छेत्। दर्शनादिप्रतिभुवो मृतत्वाददानप्रतिभूपुत्रे वचनाभावात्। विज्ञातप्रकृतेरिति क्वचित्पाठस्तदा दर्शयामीत्यादिप्रतिभूत्वेन विज्ञातः प्रकृतिः पिता येन तस्मात्तत्पुत्रात्केन हेतुनाप्राप्नुयादित्यन्वयः। समासःसएव ॥ १६१ ॥

(५) **नन्दनः।** पुनरिति वाक्योपन्यासे अधमर्णे ऋणदातरि सति विज्ञातप्रकृतौ दातोत्तमर्णः केन हेतुना धनंपरीप्सेत्कस्माद्धनंलभेतेति महर्षिप्रश्नसद्भावेनस्वयमुपन्यासोयं हे महर्षयः एवंपृच्छतिचेदित्यर्थः॥ १६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** तत्र प्रश्नमाह अदातरीति। दाता उत्तमर्णः दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवि दानपतिभूव्यतिरिक्तेप्रेतेसति पुनः अदातृत्वेनविज्ञातात् नियतत्वेन पश्चात्प्रकृतरूपात् अधमर्णात् ऋणंकेनहेतुना परीप्सेत् इच्छेत् ॥ १६१ ॥

(७) **मणिरामः।** अत्राऽर्थे प्रश्नमाह। अदातरीति अदातरि प्रतिभुवि दर्शन प्रति-भुवि प्रत्ययप्रतिभुवि च विज्ञात प्रकृतौ ऋणादिज्ञात्रे। प्रेते मृतेसति। दाता उत्तमर्णः। पश्चा-त्पुनः केनहेतुना ऋणं परीक्षेत प्राप्तुमिछेतेति प्रश्नार्थः॥ १६१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अदातरीति।** तद्ग्रहणपूर्वकत्वेऽयं प्रतिभूः स्थित इत्येवं विज्ञातप्रातिभाव्यकरणे पुनर्दर्शनत्वप्रत्ययप्रतिभुवि प्रेते सत्यनन्तरं धनप्रयोक्ता केन हेतुना प्रतिभूपुत्राद्धनं प्राप्तुमिच्छेत् किं तस्य प्राप्तिहेतुर्विद्यते उत नेति यतोऽसौ दानप्रतिभूपुत्रो न भवत्यत प्राप्त्याशङ्का विद्यते। यतस्तु धनग्रहणे पूर्वकं तत्पितादर्शनप्रतिभूर्वा स्थितोऽस्ति तत्पुत्रात्प्राप्त्याशङ्का॥ १६१ ॥

(९) **भारुचिः।** समानविभक्तीनि पदान्यकथिततया व्याख्येयानि। अदातरि प्रति-भुवि प्रेते विज्ञातप्रकृतौ विज्ञातं कारणं लग्नकत्वे यस्य सोऽयं विज्ञातप्रकृतिः। किं पुनस्त-त्सम्बन्धकार्पणम्। एवं च धनावष्टम्भेनायमस्याधमर्णस्य यस्मान्न किं भूतः तत इत्थं भूतेऽ-स्मिन् प्रतिभुवि प्रेते पश्चाद्दाता प्रयुक्तमृणं परीप्सेत्। केन हेतुना सन्दिह्य पृच्छति कथं च सन्दिह्यते यतस्कारणमुच्यते—येन तावद्दानप्रतिभुवः पुत्रस्यास्ति सम्बन्ध इत्युक्तम्। न दर्शनप्रतिभुवः। अतः सत्यपितरीत्थं सम्बन्धे शास्त्रसामर्थ्यान्न युक्तो दापयितुम्। यतश्च गृहीतधनो······तमस्मिन् प्रेते दर्शनलग्नकपुत्रोऽपि सन्दापयितुमिति॥ १६१ ॥

निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलंधनः।
स्वधनादेव तद्दद्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः॥ १६२ ॥

(१) **मेधातिथिः। निरादिष्टं** निसृष्टं स्वधनादर्पितं—भव लग्नक इदं ते धनं मत्तस्त्वया संशोधनीयं यद्यहं न दद्याम्।

अलंधनः पर्याप्तधनः। यावद्धनमुत्तमर्णाय दातव्यं तावत्परिपूर्णं प्रसृष्टम्। स्वल्पे तु निसृष्टे बहूनि संशोध्ये न दापयितव्यः।

पूर्वस्य प्रश्नस्योत्तरमिदम् ।

यद्यपि दानप्रतिभूरद्य निरादिष्टस्तत्पुत्रो दाप्यते स्वधनादेव। तद्द्यान्निरादिष्टपुत्र इति द्रष्टव्यं तस्यैव प्रकृतत्वात् । साक्षात्प्रतिभुवस्तु प्रतिभूत्वादेव प्राप्तिरिति ।

इति स्थितिः । एषा शास्त्रमर्यादा विचारादेव ।

अलंघन इति सिद्धे **यन्निरादिष्टोऽलंधन** इति चैवमभिधानं तत्पद्यग्रन्थानुरोधेन ।। १६२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** तत्किमेवंसर्वत्रेत्याह निरादिष्टेति । [दर्शनप्रत्ययप्रातिभाव्य-कालएव संप्रत्ययार्थं यदि प्रतिभूर्द्धारिणिकेन निरादिष्टधनोदत्तधनःस्यात् । तच्च दत्तं तस्मै धनं धार्यमाणशोधनायालंपर्याप्तं यस्य सोऽलंघनः । तदा निरादिष्टोदत्तधनः स तस्मिन्द्रव्ये व्ययितेऽपि स्वधनादेवाकृष्यदद्यात् । तथाच तद्दायादेरपि तद्देयमेवेत्यर्थः । अलंधनमिति सर्वदानमपेक्ष्य अल्पेषु स्थापिते तावदेव शोधनीयं न सर्वधनंदेयम् ।। १६२ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** प्रतिभुवोमृतत्वात्तत्पुत्रस्य नादानप्रतिभूत्वेनादातृत्वादित्याशङ्कयाह निरादिष्टेति । असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा यदि निरादिष्टधनोधमर्णेन निसृष्टधनो यावता धनेनासौ प्रतिभूस्तच्छोधनपर्याप्तधनस्तदात्मधनादेव तद्धनं निरादिष्टोत्रनिरादिष्ट-धनपुत्रोलक्षणयोच्यते ऋणमुत्तमर्णाय दद्यादिति शास्त्रसंप्रदायः ।। १६२ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** अधमर्णादवाप्तधनस्य पितुर्मरणेपि पुत्रः समर्थश्चेत्तदृणं दद्या-दित्याह निरादिष्टेति । अधमर्णेन निरादिष्टं समर्पितं मरणादिकाले किंचिद्धनंयस्मै स निरा-दिष्टधनः दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा अलंधनश्च पर्याप्तधनः यावति धने ऋणपरिशोधनं-स्यात्तावद्धनः स्वधनादृणंदद्यादिति । निरादिष्टधनइति प्रतिभूपुत्रोलक्षणया । इति स्थितिः शास्त्रमर्यादा नतु बलात्कारः । अलंघन इति विशेषणात्परीप्सेत्केनहेतुनेतिन्याया-भावस्योक्तत्वात् च विज्ञातप्रकृतित्वेन धनलाभस्य सूचितत्वाच्चप्रकरणाद्दायादानपि दापयेत् इत्यत्र दानप्रतिभूदायादस्यैववाग्रहणम् ।। १६२ ।।

(५) **नन्दनः ।** अत्रोत्तरत्वेनेदमाह निरादिष्टधन इति । निरादिष्टधनः पुत्रः परत्र वा संक्रामितधनः प्रतिभूर्मरणेन तिरोधानेन वाऽलक्षितो यदि स्यात्स निरादिष्टः । प्रति-भूर्धनग्राह्यो पुत्रावरोवा स्वधनादेव तदृणमुत्तमर्णाय दद्यात् ।। १६२ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** तत्रोत्तरमाह निरादिष्टेति । प्रतिभूर्निरादिष्टधनः अधमर्णेनदत्त-धनश्चेत्तर्हि अलंधनः उत्तमर्णाय दातुं गृहीतसंपूर्णधनस्यसनस्यात्सप्रतिभूःस्वधनाद्देयंतदृणं-दद्यात् ।। १६२ ।।

(७) **मणिरामः ।** एतदुत्तरमाह **निरादिष्ट इति ।** असौ प्रतिभूःदर्शनप्रतिभः प्रत्यय-प्रतिभूर्वा । चेत् यदि । निरादिष्टधनः अधमर्णेन प्राप्तधनः । धनंगृहीत्वा प्रतिभूर्जात इत्यर्थः । अलंधनः ऋणशोधन पर्याप्तधनः स्यात् । तदा स्वधनात् निरादिष्टः

प्रतिभूपुत्रः। ऋणं उत्तमर्णाय दद्यात्। यदि तु धनमगृहीत्वैव प्रतिभूर्जातस्तदा ऋणं न दद्यात्। इतिस्थितिः शास्त्रसंप्रदाय इत्यर्थः॥ १६२॥

(८) **गोविन्दराजः।** एवं संदेहमुपन्यस्येदमाह **निरादिष्टधन इति।** असौ दर्शन-प्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा यदि निसृष्टधनो भवति। भवप्रतिभूरिदं ते विश्वासार्थं धनमित्येवं प्राप्तधनश्च यावत्यसौ प्रतिभूः स्थितः तावत्प्रमाणं तस्य हस्ते दत्तं तदा स्वधनादेव तद्धनं निरादिष्टपुत्रः प्रकृतं उत्तमर्णाय दद्यादिति शास्त्रमर्यादा॥ १६२॥

(९) **भारुचिः।** एवमुभयथादर्शनात् सन्देहे सतीदमाह–निरादिष्टधनोऽर्पितधनः न वाङ्मात्रेण अलंधनं च स्यात् पर्याप्तिधनः यावता सम्बध्यते लग्नकत्वेन। अथवा निरादिष्टधनो वाङ्मात्रे·····यदि पश्चादलंधनःस्वयमर्पितधनः पर्याप्तिधनश्च भवति, तत्रैतस्माद्धेतोः स्वधनादेव तद्दातुमर्हत्यधमर्णलग्नकपुत्र उत्तमर्णायेति। अयं च दानग्रहणविधिः यदि कारणेन॥ १६२॥

मत्तोन्मत्तार्त्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा॥
असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति॥ १६३॥

(१) **मेधातिथिः।** कार्यपर्यायो **व्यवहार**शब्दः। यत्किंचिद्दानाधानविक्रयादिकार्ये लेख्यादि च प्रमाणम्। एतैः कृतं **तन्न सिध्यति** कृतमप्यकृतं भवति।

मत्तोन्मत्तौ विख्यातौ। **आर्त्तो** धनबन्धुनाशादिपीडितः प्रत्युपस्थितभयश्च। यौगिक-त्वान्मत्तादिशब्दानां यावन्मदादियक्तास्तावत्प्रमाणाभावबोधकोऽयं प्रतिषेधः। प्रदर्शनार्थे चैतदप्रकृतिस्थत्वमात्रस्य। यथोक्तम्–'कुर्यादप्रकृतिं गतः। तदा प्रकृतमस्याहुरस्वतन्त्रं सहेतुता' इति। अप्रकृतिस्थश्चोच्यते अपप्लुतबुद्धिः स्वकार्यविवेचने असमर्थः। उक्तं च

"कामक्रोधाभियुक्तार्तभयव्यसनपीडिताः।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गताः॥"

इति। (नारद १/४१)। कामादीनां द्वन्द्वं कृत्वा पीडितशब्देन तैः पीडिता इति साधनं-कृतेति तृतीयासमासः। तेन पीडितस्य प्रतिषेधः। स चायं संप्रति मन्मथाधिष्ठितः स्त्री-परिरम्भणादिपरीप्समानो भवति। 'अभियुक्ता' द्यूतादिक्रियान्तरे दत्तावधानाः। एते हि तत्र संसृजन्तः स्वामिनोऽपि स्व इत्यस्य प्रातिभाव्यादिक्रियानिश्चयस्यानवधानान्न प्रमाणम्। यतः क्रियान्तरावहिततया परेण पृच्छयमाना इदमस्मै दीयतामङ्गीकृतं वा प्रातिभाव्यमियति वस्तुनीदृशेऽनेन च प्रकारेणोच्यत इत्येवमादि निपुणतो नावधारयन्ति–प्रकृतिक्रियाविघ्नो वा माभूदस्मिन्निहस्थ इत्यभिप्रायमभ्युपगच्छन्ति–गच्छ त्वं यद्ब्रवीषि तत्सर्वमनुष्ठीयत इति पारतन्त्र्यं वाऽङ्गीकुर्वन्ति। तदुक्तम्–'अस्वतन्त्रे सहेतुत' इति। येन हेतुनाऽस्वतन्त्रो-ऽप्रमाणं सोऽस्य स्वतन्त्रस्यापि हेतुर्विद्यते। यथाऽस्वतन्त्रः स्वमपि न विनियुङक्ते एवमयमपि कामादिवशीकृतोऽर्थविवेकं कार्याणां च गुणदोषौ क्रियमाणावनधिगच्छन्नस्वतन्त्रेण तुल्यो

भवति। 'आर्तो' व्याख्यातः। अभियुक्तार्तशब्दौ च धर्मिवचनौ लक्षणया धर्मपरौ विज्ञयौ —अभियोगोऽभियुक्त आतुर इति। व्यसनानि कामक्रोधसमुत्थितानि मृगयादीनि। अभियुक्तव्यसन्यपि काञ्चित्क्रियां तात्पर्येण कुर्वन्नुच्यते। अव्यसन्यप्रवृत्तोऽपि तद्ध्यानरतः। अथवा कामक्रोधशब्दौ कामिनि क्रोधवति वर्तेते। अत्र च पक्षे भयव्यसनशब्दौ कृतद्वन्द्वौ तृतीयान्तौ पीडितशब्देन संबध्येते। अन्ये तु स्वतन्त्रा एव। 'रागद्वेषाभ्यां परीता' व्याप्ताः। रागः क्वचिदात्मीयेष्वभिषङ्ग आत्मीयतया परिगृहीतस्य कस्यचित्संबन्धिनोऽपि ध्यायतो वाऽभिप्रेतसिद्धौ मनसः परितोषो रागः। तद्विपरीतो द्वेषविषयः। परिपन्थिन्यनात्मीयतया परिगृहीते तदस्वास्थ्यतद्विपर्ययात्परितुष्टिवृत्तिरित्येवमादिरूपौ रागद्वेषौ। सर्वथाऽस्य भावबुद्धिश्चलिता क्षणमपि विवक्षिते कार्ये नावतिष्ठते। अन्यद्वदन्नन्यदाचरति। एवं रूपोऽप्रकृतिस्थः। अन्यथा सर्व एव पुरुषाः कामादियुक्ताः जराजीर्णाक्षिशिरोरोगार्त्तिमन्तोऽप्रकृतिस्थाः स्युः। न चैवम्।

अध्यधीनो गर्भदासः पुत्रशिष्यौ भार्या च। यदापि रूढया गर्भदास एवाध्यधीनस्तथाऽप्यस्वतन्त्रोपलक्षणार्थत्वात्सर्व एव ते गृह्यन्ते। स्वधनदानादि स्वामिनमननुज्ञाप्य यत्कुर्वन्ति तत्सिध्यति। तथा च नारदः (१/३३)—

> **"यद्बालः कुरुते कार्यमस्वतन्त्रकृतं च यत्। अकृतं तदिति प्राहुः"।**
> **"अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता।**
> **अस्वतन्त्राः स्त्रियः पुत्रा दासाद्याश्च परिग्रहाः।।**
> **"स्वतन्त्रस्तु गृही यस्य तस्य तत्स्यात्क्रमागतम्।।"**इति

"ननु यदि न स्वातन्त्र्यं स्त्रीणामुच्यते पुंसश्च स्वातन्त्र्यमेतदनुपपन्नम्। यतः साधारणं धनम्। कथमेकाकी मनुष्यो भार्ययाऽननुज्ञातो दानविक्रयादिभ्यः प्रभवेत्"।

अत्रोक्तम्— "स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्याण्याहुरनापदि" इति। तथा 'कुले ज्येष्ठ' इत्युपक्रम्य 'तत्कृतं तत्कार्यजातं नास्वतंत्रकृत'मिति च। धनसाधारण्ये हि पुरुषोऽपि स्त्रीवदस्वतन्त्रः। यच्छब्दे स्वाम्यं पारतन्त्र्यं चेति तद्विरुद्धमिव स्वामित्वस्येत्येताश्च व्यवस्थेति योज्यं भवति। पारतन्त्र्यं परविधेयता तदिच्छानुवर्तित्वम्। यदि च परतन्त्रः परेच्छामन्तरेण विनियोक्तुं न लभते कीदृशमस्य स्वाम्यम्। अथ दानाधानविक्रये यत्र प्रकृतत्वादनीशाः। स्वशरीरे परिभोगादौ यावदिच्छं स्वधनं विनियोज्यते, परतन्त्रमहाधनानां शास्त्रनिगृहीतात्मनां द्विजानां नात्मोपभोगो भवेत्। बालस्य स्वाम्यपारतन्त्रे उपपन्ने। यदा प्राप्तव्यवहारस्तदा ईशिष्यते। एवं पुत्रादावपि। स्त्रियास्तु न कदाचिदपारतंत्र्यम्।

> **"बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषिता।**
> **न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं कार्यं किंचिदिति स्थितिः।।"** (मनु. ५/१४७)

स्वाम्यपारतंत्र्ये स्त्रीणामसमावेश उच्यते। न पारतंत्र्यवचनेन स्त्रीणां स्वधनविनियोगनिषेधः क्रियते। किंतर्ह्यस्थाने दानाधानविक्रयादि वार्यते। 'परतन्त्राः'—ताः स्थाने

निरूपणीयेन हिताहितं स्वयं विवेक्तुमलम्–एष पात्रमर्हति भूमिहिरण्यादिप्रतिग्रहम्, अनेन कन्यासंबन्धं कुर्यात्, इदं द्रव्यमस्मात् क्रेतुं विक्रेतुं वाऽर्हतीत्येवमादि तया ज्ञातव्यम्। अतो लेख्यादिकाले भर्त्राद्यनुमतिरुपयुज्यते। केवलया कृते कार्ये नाहं किंचिज्जानामि त्वया विप्रलब्धाऽस्मीति वचनस्यावसरत्वात्। भर्त्राद्यनुमतौ तु किं वक्ष्यति। तदुक्तम्—

"एतान्यपि प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते।
पुत्रः पत्युरभावे वा राजाऽधिपतिपुत्रयोः॥"

अस्वातन्त्र्यमपि नियमितम्–**"अनुशिष्टा विसर्गे च विक्रये विस्वरा मता।"** अपि बुद्धिपूर्वे बालशिक्षिते स्वामिना पत्न्यादयो नियोज्या अनबन्धादिना-नतु स्वाम्यविसर्गेऽपि। **"सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्यजेद्वा कुलसंनिधौ"** (मनु. ९/८३) इति स्त्रीणामेव न पुंसः पारतन्त्र्यम्। पतितस्याप्या प्रायश्चित्तसमाप्तेः प्रतीक्षणोपदेशः। अतो न विक्रयोऽपि दासादीनां गरीयस्यामापदि कुत्रचिदस्ति। तेषु स्वामिन इत्येतदपेक्ष्य भार्याशिष्यदासीनां यथास्त्रं पारतन्त्र्यम्। धनसाधारण्यात्तु न भर्तुरनुज्ञां विना भार्याया यागादौ क्वचिदधिकार इति स्थितम्। "यच्चेदम्–**"पुत्राणां भर्तरि प्रेते वशे तिष्ठेत्तु सा तथा।"**

"जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयाऽपि समन्वितः।" "तयोरपि पिता श्रेयानभावे जननी मता" इति। –अनेन पुत्राणां पारतंत्र्यम्। ननु चान्योन्यव्याहतमिति।" नास्ति व्याघातः। अनधिकारिणि पुत्रे बाले मातृपरतन्त्रता। मातुस्तु पुत्रे पारतन्त्र्यं मातृधनरक्षणं चोरादिदोषेभ्यः। पुत्रस्यापि यत्पितरि पारतन्त्र्यंतदपृथक्कृतस्य तद्गृहे निवसतः। यदा तु पितृविभक्तो धनं स्वयमर्जितवांस्तदा "ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षात्पुत्रं मित्रवदाचरेत्" इति स्वातन्त्र्यमेव। **बालो**ऽप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षात्प्राक्। **स्थविरो** लुप्तस्मृतिः जराभिभूतोऽतीतव्यवहारः। यद्यप्ययं कस्यांचिद्वेलायां प्रकृतिस्थोऽपि भवति तथापि न प्रमाणमप्रत्ययात्। यस्य तु भर्तुः स्त्री जानाना कार्यप्रबन्धेन वर्तते तयाऽनुज्ञातमेतद्भवति। **असंबद्धकृतः।** परार्थमनियुक्तो यो व्यवहारयति– न भ्राता न पिता'देवदत्ताय शतं धारयती'त्येवमादि वक्तुं न लभ्यते। ये तु भ्रातरः समानकार्याः सर्वे च तुल्यव्यवहारिण स्तेषामन्यतरेणापि गोपश्वादिविक्रयो गृहादिबन्धनप्रयोगादि च क्रियमाणं सिध्यति। संबन्धित्वात्। **व्यवहारशब्दः** सर्वव्यवहारग्रहणार्थः। प्रकरणादृणव्यवहार एव स्यात्॥ १६३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** आर्त्तः शोकादिना। अधीनोभृत्यः। अधिपदमीश्वरेवर्तते। बालेन षोडशवर्षेण। स्थविरेण लुप्तस्मृत्यादिना। कृतइत्यनुषङ्गः। असंबद्धेन स्वाम्यप्रहितेन परेण। व्यवहारऋणादानादिः। नसिध्यति न लभ्योधनिकस्य॥ १६३॥

(३) **कुल्लूकः।** मद्यादिना मत्तः उन्मत्तोव्याध्यादिपीडितोपहतास्वतंत्रबालवृद्धै रस्वतन्त्रत्वेन पितृभ्रातृनियुक्तादिव्यतिरेकेण कृतऋणादानव्यवहारोन सिध्यति॥ १६३॥-

(४) **राघवानन्दः।** कृतोपि व्यवहारः क्वचिदसिद्ध इत्याह मत्त इति। मत्तो मद्यादिना उन्मत्तोऽवातादिना आर्त्तोऽरोगादिना आध्यधीनः कामादिपीडितः अध्यधीनः सेव-

को वा स्थविरोऽत्यन्तवृद्धस्तैःकृतः। असंबद्धकृतः असंबद्धेन पित्राऽद्यविनियुक्तेन कृतश्च व्यवहारः ऋणादिविषयकः। मत्तादिभिःसंबन्धिभिः कृतोन सिध्यतीतिवार्थः ॥ १६३ ॥

(५) **नन्दनः**। क्वचित्कृतस्य निवर्तनीयत्वंत्रिभिः श्लोकैराह मत्तेति। आर्त्तो-ऽप्रतिक्रियपीडायुक्तः। असंबद्धोगृहक्षेत्रादिरहितः। आगन्तुकस्तेनकृतसंबन्धः। ऋणदान-क्रयविक्रयादिकंसंव्यवहारो व्यवहारः। आर्त्तादिभिः सहकृतोसंबन्धकृतश्च व्यवहारोन सिध्यतीति वर्तते ॥ १६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अध्यधीनैः नित्यपराधीनैः। असंबद्धः स्वाम्यरहितः। एतैर्म-त्तादिभिः कृतोव्यवहारोन सिध्यति ॥ १६३ ॥

(७) **मणिरामः**। अध्यधीनः पराधीनः ॥ १६३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। मत्तोन्मत्तार्तान्यधीनैरिति। क्षीवोन्मत्तव्याध्याद्युपहतचित्त-गर्भदासबालाऽतिवृद्धैः असम्बद्धेन पितृभ्रातृनियुक्तादिव्यतिरेकेण यो व्यवहारः ऋणदानादि कृतः न सिद्धचति ॥ १६३ ॥

(९) **भारुचिः**। अन्यच्च सर्वव्यवहारा एव मत्तादिभिः कृता न सिद्धचन्ति न केवलं प्रकराणादृणव्यवहारः। अमत्तादिभिरपि प्रयुज्यमानाः सर्वव्यवहारेषु ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ॥
बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद् व्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। कस्यचिदनुष्ठेयस्यार्थस्य प्रतिपादकः शब्दो **भाषा** सामान्येन भवति। योऽर्थस्तया प्रतिपाद्यते सोऽनुष्ठेयः। किं सर्वापि भाषा न सत्या? नेत्याह **बहिश्चेद्धर्मात्**–धर्मबाह्यं यदुच्यते शास्त्राचारविरुद्धम्–पञ्चकादधिका वृद्धिः, भार्यापत्य-विक्रयादिः, अन्वयिनः सर्वस्वदानमित्यवमादि। पत्रलिखिता**यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता** प्रतिभुवां वा दत्ता तथापि न सिध्यति। **व्यावहारिको धर्म** आचारनिरूढः। **नियतो** नादिर्नेदानींतनः। पूर्वशेषं चैतत्। अस्वतन्त्राप्रकृतिस्थैः कृतं दानाद्यनिश्चितमिति न प्रमाणम् ॥ १६४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। भाषा परिभाषा कलादिनियमस्य लेखादौ निरूढा नसत्या-भवतिव्यर्थाभवति यद्यपि साक्ष्यादिमत्तया प्रतिष्ठिता दृढा स्यात्तथापि। यदि धर्माद्बहि र्भाष्यते तच्च। नियताद्वयावहारिकात् देशादिव्यवहारसिद्धादाचारात् ॥ १६४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। इदंमयानुष्ठेयमित्यवमादिकाभाषालेख्यादिना स्थिरीकृतापि यदि शास्त्रीयधर्मात्पारम्पर्यात्सद्व्यवहाराच्च बहिर्भाष्यते सा सत्या न भवति तदर्थोनानष्ठयः ॥ १६४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। भाषामात्रंनवस्तुसाधकमित्याह सत्यति। इदंमयानुष्ठेयमित्यवं-स्थिरीकृतापिभाषा शास्त्रनियमात्पारंपर्यात्सत्यव्यवहाराद्वा बहिर्भूता स्वतन्त्रा तदाऽसिद्धै

वेतिपद्यस्यार्थः। तथाच ।। प्रत्यर्थिनोऽग्रतोलेख्यं यथा चोदितमर्थिना। समामासतदर्थाहो नामजात्यादिचिन्हितमिति ।। भाषारूपमेतद्बहिर्भूतोऽशास्त्रीयः। तत्र लेख्यप्रकारे याज्ञवल्क्यः ।। यःकश्चिदर्थोनिर्णीतः स्वरुच्या तु परस्परम्। लेख्यंतु साक्षिमत्कार्ये तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ।। समामासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः। सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिन्हितम्। समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयत्। मतं मेऽमकपुत्रस्य यदत्रोपरिलेखितम् ।। साक्षिणश्चस्वहस्तेन पितृनामादिपूर्वकम्। अत्राहममुकः साक्षी लिखेयरिति ते समाः ।। ते सङ्ख्यातोगणतश्च समाः कार्याइत्यर्थः ।। अलिपिज्ञऋणी यः स्यालेखयत्स्वमतं तुसः। साक्षीचेत्साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपगः ।। साक्ष्यप्यलिपिज्ञश्चेत्सोपि सर्वसाक्षिसमीपगः सन्स्वनाम लेखयदित्यर्थः ।। उभयानुमतेनैतन्मया ह्यमकसूनुना। लिखितंह्यमुकेनति लेखकोन्ते ततोलिखेत् ।। विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।। तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं बलोपधिकृताहते ।। ऋणं लेख्यगतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेवच ।। त्रिभिरित्यनेन प्रपौत्रादीनां न दानार्हत्वम् ।। आधिस्तु भुज्यते तावत्यावत्तन्नप्रदीयते ।। नप्रदीयतेबन्धकधनमित्यनेन बन्धकभूम्यादीनां प्रपौत्रोदेरपि ग्राह्यतेत्यर्थः ।। देशान्तरस्थ दुर्लेख्यनष्टेम्लिष्टेत्दृतेतथा। भिन्ने दग्धे तथा च्छिन्ने लेख्यमन्यत्त कारयेत् ।। दुर्लेख्य उक्तवैपरीत्येम्लिष्ठेऽक्षरशोलप्ते भिन्न द्वधीभूते छिन्नेऽवयवशइति भदः। किंच ।। संदिग्धे लेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः। युक्तिप्राप्तिक्रियाचिन्हसंबन्धागमहेतुभिः। युक्तिरित्यादेरयमर्थः। धनवतोस्मादयं ग्रहीतुं योग्यः निर्धनत्वादिति युक्तिः। प्राप्तिरेतावत् त्वत्तःप्राप्तम् क्रिया मद्धनेन वाटीयंक्रीता मद्धनेन मठोयंदत्त इति। चिन्हं मद्धनन दुहितृविवाहः कारितः। आगमोमयास्मात् तद्धनं प्रगृहीतं दत्तंच। तुभ्यमित्यतैर्हेतुभिःर्लेख्यपशुद्धिःस्यादित्यन्वयः। किंच ।। लेख्यस्यपृष्टेऽभिलिखद्दत्वादत्वर्णिकोधनं। धनी वोपगतंदद्यात् स्वहस्तपरिचिन्हितम् ।। दत्वर्णं पाटयल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्त कारयेत्। साक्षिमच्चभवेद्यद्वा तद्दातव्यंससाक्षिकमिति याज्ञवल्कीयवचनजातम् ।। १६४ ।।

(५) **नन्दनः।** परस्परकृतसमयो भाषा प्रतिष्ठिता साक्ष्यलेख्यादिरूपा यदिस्याद्धर्माद्धर्मशास्त्रभावात्। व्यावहारिकाल्लोकव्यवहारभवाच्च। नियमात्समयात् बहिर्भाष्यतेचेत्सत्यानुचिता कार्यनिष्पादनीसा न भवति। तस्य सत्यत्वनिवर्तनीयमित्यर्थः ।। १६४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** भाषा परिभाषा सत्या न भवति यद्यपि प्रतिष्ठितास्यात् यलेखानिश्चिता लेख्यसाक्ष्यादिनास्यात् नियताव्यवहारिकात् चेत् धर्मादपेतातद्बहिः भाष्यते।

(७) **मणिरामः।** प्रतिष्ठितापि लेख्यादिनास्थिरीकृतापि। चेत् नियतात् पारंपर्यागतात् व्यावहारिकात् सद्व्यवहारात्। धर्मात् शास्त्रात् वहिर्भाष्यते। तदा साभाषा सत्यान भवति ।। १६४ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** । **भाषा न सत्या भवतीति।** मया इदं तवानुष्ठेयमित्यादिकापरिभाषा लेख्याद्युपनिबन्धने यद्यपि स्थिरीकृता भवति तथापि यद्यनादिपारंपर्याऽऽयाता लोक-

शास्त्रव्यवहारवर्तिनो धर्माद् बहिर्भासते। तद्विरुद्धा निरूप्यते तदा सत्या न भवति न तदीयार्थाऽनुष्ठेयम् ।। १६४ ।।

(९) **भारुचिः।** धर्मविरुद्धश्च व्यवहारोऽपत्यभार्याविक्रयादिः न सिद्धयति। तावा. . . सौ स्कन्धवारयति वृद्धिः सा प्रयोगकाले द्विगुणीभूतापि पुनर्वर्धत एव प्रतिमासम् एवं ग्रामपुञ्ज-ग्रहणादिवृद्धयोऽपि प्रतिषिद्धा बोद्धव्याः ।। १६४ ।।

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।।
यत्र वाऽप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ।। १६५ ।।

(१) **मेधातिथिः। योगः** छद्म। तेन यदा 'धमनं' बन्धकार्पणं कृतमिति। एतच्च ज्ञायते असत्यकार्येण कृतम्। **तद्राजा विनिवर्तयेत्।** कश्चिद्धनिकेनोपरुध्यमान आह 'न मे किंचिदस्तीति'—'ननु क्षेत्रं स्थण्डिलं वासोऽस्ति तदर्पये'त्यनया शङ्कया सुहृत्स्वजनाय कस्मैचिदसावाधानीकरोति। तत आह—'तदन्यस्य मया बन्धकीकृतमिति'। एतच्च ज्ञायते। सत्यपि प्रकाशलेख्ये तस्य आधातृतायोगात् यदि हि परमार्थतथाऽऽधित्वेन कृतं कथमाधातैव भुङ्क्त इति। एवंविधं योगाधमनमप्रमाणीकृत्य धनिने क्षेत्रादि दापयितव्योऽधमर्णः। यस्य चान्येनागमेन स्वाम्यं धनदानकाल आगमान्तरेण करणं करोति तदपि 'योगाधमनम्'। तत्राधमर्णो यस्य वानेनागमेन स्वाम्यं कल्पितः सत्यमागमं कारयितव्यः।

एवं विक्रयादि। योऽल्पेन मूल्येन महार्धमर्थं विक्रीणीते यो वा नैव मूल्यं क्रेतुरादत्ते यच्चाह 'विक्रीतं मया तवेदमिति'—स उत्तरकालं 'न विक्रीतं ममेदमिति' न लभते वक्तुम्। न चायं विक्रयानुशयो दशाहात्परेणापि निवर्तयेदिति, योवाऽऽमेन क्राययति। पूर्वोक्ते निमित्ते सति निमित्तान्तरे वा सति विक्रीणीते न च रूपकादिभिः क्रयोपहर्तव्यवहारे न दृश्यते न च रूपकादिसंचयशील इत्यादिना योगविक्रयाधिगमः।

योगदानप्रतिग्रहम्। यद्यपि दानप्रतिग्रहक्रिययोरन्यतरोपादानेनैवेतराक्षेपः—अन्यथा-स्वरूपासिद्धेः—तथापि क्रियाद्वयोपादानं वृत्तपूरणार्थम्। अथवैकक्रियोपादाने तत्कारिण एव दण्डः स्यात् न द्वितीयस्य, सत्यपि तत्साधनत्वे शब्देनानुपादानात्। अतो दातुः प्रति-ग्रहीतुर्द्वयोर्दण्डार्थं भेदेनोपादानम्।

"तथा सति योगाधमनविक्रीतमित्यत्रापि क्रयादिद्वितीयक्रियोपादानं कर्तव्यम्।"

न कर्तव्यम्। स्मृत्यन्तराद्वा सामान्यशास्त्राद्वाऽनुपादाने दण्डः स्यात्। यदुभयस्वामि-कमन्यतरः प्रतिग्रहीत्रा सह संविदं कृत्वा दापयते एवमादि **योगदानप्रतिग्रहम्।** दानं च प्रतिग्रहश्चेति विगृह्य द्वन्द्वैकव्यवहारः।

यत्र वाऽप्युपधिं पश्येदिति। उपधिः छद्म। अनेनैव अन्यत्राप्येताभ्यः क्रियाभ्यः उपधि-र्निवर्त्यः। यथा कश्चिद्धनिनोक्तः—'यावदियद्भिरहोभिर्दातव्यमिति प्रतिभुवं न स्थापयसि तावत्त्वा न त्यक्ष्यामीति' तस्मिंस्तूष्णींभूते कश्चिदुत्तमर्णेन सह संविदं करोति 'मामस्य प्रति-भुवं गृहाण यावदेनमुपपीडयामि बह्वनेन ममापकृतं अहमस्य पीडार्थं एव प्रतिभूर्न मया

किंचिद्दातव्यमिति' तत्रोत्तमर्णः प्रकाशमाह 'यद्यन्यस्ते प्रतिभूर्नास्ति कर्मादिकं च न प्रार्थयसे, नूनं जिहीर्षितं ते धनम्—स पीडितः प्रत्याह 'नैतेन सह ममेदृशो व्यवहारः प्रवृत्तपूर्व इति'' प्रतिभूः पुनराह 'भवानि तवाहं प्रतिभूः' सोऽनिच्छन्पीडोपरोधादाह 'यथेच्छसि तथा कुरु —नास्य पूर्वक्रियास्वन्तर्भावः।

एवं कृषिवाणिज्यशिल्पादिक्रियाः एतद्व्यतिरेकिण्यः प्रतिदर्शनीयाः। उदाहरणमात्रं दानाधमनविक्रयाः।

तदेतद्योगकृतं कार्यं यावत्किंचन तत्सर्वं राजा **निवर्तयेत्**—राजा कृतमप्यकृतमादिशेत् —न प्रमाणीकुर्यात्—कर्तारं कारयितारं च दण्डयेत् ।। १६५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** योगः छद्म तेन कृतं आधमनमाधिस्थापनं तथा छद्मकृता-विक्रयदानप्रतिग्रहाः। अन्यत्र वा यत्रर्णग्रहणक्रयोपनिध्यादावप्युपधि छलं पश्येत्तत्र कृतं लेख्यादिकमपि निवर्तयेत् ।। १६५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** योगशब्दश्छलवाची छलेन ये बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वोऽन्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र छद्म जानीयात् वस्तुतो निक्षेपादि न कृतं तत्सर्वंनिवर्तेत। ।। १६५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** छलादिविषयेऽप्यसिद्धिमाह योगेति। योगशब्दोयमत्र छल-पर्यायोऽधमनोवञ्चकस्तेन वन्धकादिचतुष्टयंकृतंनिवर्तयत्। अत्रनिक्षेपादावुपधि छद्म वा पश्येज्जानीयात्तदपि निवर्तयेत्। यद्वा साध्यव्यापकत्वेसति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः यथा ममेदं हिरण्यं हिरण्यत्वात् मद्धस्तगतहिरण्यवदिति तत्रत्वक्रीतत्वाद्युपाधिरूपं पश्ये त्तदपि निवर्तयन्मिथ्येति कृत्वा ।। १६५ ।।

(५) **नन्दनः।** आधमनविक्रयादिप्रयोजनेभ्यो लोकसिद्धेभ्यः प्रयोजनान्तरसंबन्धो-ोगस्तदभिसबन्धिकृतमाधनंयोगाधमनंयथा ज्ञातिभीतस्य गृहक्षेत्रादिकाधमनं एवंयोग-विक्रयंयोगदानंयोगप्रतिग्रहंयत्र पश्येदुपहितंचविनिवर्तयेद्राजा ।। १६५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यःपुरुषः गाधंपरछलकारणं पश्येत् अनविक्रीतं अधिस्थानं योग-दानप्रतिग्रहं योगः उपधिः दानं प्रतिग्रहः तं यत्रयोगेयत्रदानं यत्र प्रतिग्रहे उपधिंपश्येत् यत्र कार्ये उपाधिकं परं पश्येत्तत्कार्यं विनिवर्तयत् ।। १६५ ।।

(७) **मणिरामः।** छलेन कृतं सर्वं निवर्तत इत्यर्थः ।। १६५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। योगाधमनविक्रीतमिति।** उपाधिना ये बन्धविक्रयदानप्रति-गृह्यः क्रियन्ते न ग्रहणादि तान् राजा विनिवर्तयेत् कृतानकृतान्कुर्यात्। तथाऽन्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र छद्मार्थं करणं जानीयान्न वस्तुतो निक्षेपादि कृतं तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ।। १६५ ।।

(९) **भारुचिः।** ऋणसम्बन्धादिदमपरं तद्गतमेवोच्यते—योगाधमनं नाम लोकयात्रायां यन्न स्फुटमुच्यते। त्वं तावदनेन कार्यं कुरु अहं पुनरनेन कार्यं करिष्यामीति। विक्रियोऽप्ये-वंलक्षणयोगदानं च यद्यात्रोत्सवव्यपदेशेन सोपधं दीयतेऽधमर्णादिभिः उत्तमर्णप्रभृतीनाम-

मुमूषश्चानपत्यो ज्ञातिभ्यो बिभ्यन्नैराश्याद्दासि। एवमादिना योगेन दानं दानेन प्रतिग्रह-योर्विशेषः। दानं मैत्र्यादिप्रतिग्रहो धर्मेण चाप्युपधि पश्येद्दानग्रहगतमन्यगतं वा तत्सर्वं विनिवर्तयेत्। राजा व्यवहारान् पश्यन् अन्यत्र वा ऋण सम्बन्धाच्चेदमन्यमपरं तद्गतमेवोच्यते॥ १६५॥

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः।
दातव्यं बान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः॥ १६६॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तम्–येन गृहीतमृणं तेन प्रतिदातव्यम्–तदभावे पुत्रपौत्रैः–तदभावे तदृक्थहारिणा। न तद्व्यतिरेकेणान्यस्य दानं प्राप्तमिष्यते। अत्र क्वचिद्विषये तदर्थमिदमुच्यते। येन गृहीतं धनं स **चेन्नष्टो** मृतो देशान्तरं गतो वा–**कुटुम्बे च कृतो व्ययः–दातव्यं बान्धवैस्तद्** भ्रातृतत्पुत्रपितृव्यादिभिः–**प्रविभक्तै**र्विभक्तधनैरपि–**स्वतः** स्वधना-दित्यर्थः। यावद्भ्रातरः सह वसन्ति तेषां यदृणमुपजातं तद्गृहमध्यादेव दीयते। तच्छि-ष्टेऽस्य विभागः। यथोक्तम्–

"पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम्।
मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वमृक्थतः॥" इति।

अविभक्तानामन्यतमेन यत्कुटम्बार्थमृणं कृतं तद्भ्रातृपितृव्यतत्पुत्रादयः सर्वे दद्युर्न त्वकुटुम्बार्थमित्यर्थः। अविभक्तग्रहणात्तेषामेव तथाविधमृणं संभवेत् प्रायः। न हि प्रवि-भक्ताः परकीयकुटम्बभरणार्थमृणं गृह्णन्तो दृश्यन्ते–अतः **प्रविभक्तैरपीत्याह।**

अपिशब्दादविभक्तैश्च। यदि कश्चिद्भ्रातॄणां विभक्तानां स्वकुटुम्बभरणमकृत्वा प्रवसेदितरश्च महासत्त्वतया तदीयं कुटुंबं बिभृयात्–तत्र विभक्तेनापि भ्रात्रा पितृव्येण वा यदृणं कृतं तदितरो दद्यादेव देशान्तरागतः॥ १६६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विभक्तेनाविभक्तेन वा भ्रात्रादिना कुटुम्बार्थे यः कृतो व्ययः स तत्र मृते तिष्ठद्भिर्दायादैर्देयइत्यर्थः। स्वतो धनात् मृतसंबन्धिनः स्वीयाद्वा॥ १६६॥

(३) **कुल्लूकः**। ऋणग्रहीता यदि मृतः स्यात्तेन पूर्वविभक्ताविभक्तसर्वभ्रातृ-कुटुम्बसंवर्द्धनार्थं तदृणव्ययः कृतस्तदा तदृणं विभक्तैरविभक्तैश्च स्वधनाद्दातव्यम्॥ १६६॥

(४) **राघवानन्दः**। यदि ग्रहीता ऋणादेर्मृतस्तदा कागतिस्तत्राह ग्रहीतेति। ग्रहीता धमर्णो ज्येष्ठभ्रात्रादिः। कुटुम्बार्थेकृतोव्ययस्तदृणंव्ययितम्। तदा स्वतः स्वकीयाद्धस्तात्। नष्टपदं प्रव्रज्याद्युपलक्षणम्॥ "पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनादियुतेपि वा। पुत्रपौत्रैर्ऋणंदेयं-निन्ह्वे साक्षिभाषित"मितियाज्ञवल्क्योक्तेः। पितृपदं ज्येष्ठाद्युपलक्षणम्। बान्धवैः पुत्राद्यैः॥ १६६॥

(५) **नन्दनः**। ऋणस्य ग्रहीता नष्टो मृतस्तिरोहितोयदि स्यात् कुटुम्बे च ऋणस्य तस्य व्ययस्तेन कृतोयदि स्यात् बान्धवैर्भ्रातृभिर्यैस्तदृणमविभक्तैर्भुक्तंपश्चात्प्रविभक्तैरपितैः स्वीकार्यादर्थात्तदृणमुत्तमर्णाय दातव्यं स्यात्॥ १६६॥

(६) **रामचन्द्रः**। यदि ग्रहीता स्वामी नष्टःस्यात् च पुनः कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः तत्-ऋणं बान्धवैःदातव्यम् विभक्तैः बान्धवैः स्वस्वधनान्न दातव्यम् ।। १६६ ।।

प्रति....एव श्लोकः....

(७) **मणिरामः**। योगशब्दः छलवाची। अपिशब्दाद्विभक्तैरपि स्वतः स्वधनाद्दातव्यं ।। १६६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **ग्रहीतेति**। अविभक्तो विभक्तो वा भ्रात्रादिसाधारणकुटम्बव्ययार्थं विभक्तभ्रातृकुटम्बव्ययार्थं च ऋणं गृहीत्वा कुटम्बव्ययकृत् मृतो बाधितो वा तदा तदृणं अविभक्तैर्विभक्तैर्वा ऋक्थिभिः स्वधनाद्दातव्यम् ।। १६६ ।।

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।।
स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत् ।। १६७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। तिष्ठन्तु तावद्भ्रात्रादयः। **कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि** गृहभृत्योऽपि **व्यवहारं** गोपश्वादिविक्रयं क्षेत्रस्थण्डिलादिप्रयोगं कर्षणाय ऋणं व्यवहारं वा **यमाचरेत्**–**स्वदेशे विदेशे वा** सन्निहितस्य प्रोषितस्य वा–**तं ज्यायान्** गृहस्वामी **न विचालयेत्** अविचार्यैव साधु कृतमित्यनुमन्येत।

अन्ये तु पूर्वशेषोऽयमर्थवादो न विधिरित्याहुः। तदयुक्तम्। न ह्यर्थवादतावीजं किंचिदस्ति विभज्यमानं साकांक्षं यत्तच्छब्दाभिसम्बद्धम्।

अथ–'मत्तोन्मत्तार्त्ताध्यधीनैः' (१६३) इत्यस्वातन्त्र्यादध्यधीनस्य न तत्कृतप्रमाणमिति।

अकुटुम्बार्थे संनिहिते च स्वामिनि न युक्तं कल्पयितुम्। अन्यथा कुटुम्बावसादः स्यात्। अतस्तद्भरणात्मके व्यापारे प्रमाणीभवति दैवादध्यधीनः ।। १६७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अध्यधीनो भृत्यः। विदेशे स्वपरोक्षे। ज्यायानधिकृतः ।। १६७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। तद्देशस्थे देशान्तरस्थे वा स्वामिनि स्वामिसंबन्धिकुटुम्बव्ययनिमित्तं-दासोपि यदृणादानादि कुर्यात्स्वामी तत्तथाप्यनुमन्येत ।। १६७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। एवं कुटुम्बपोषणाय कनिष्ठादिगृहीतमपि ज्यायसा देयमित्याह कुटुम्बेति। अध्यधीनः कनिष्ठादिः नविचालयेत्। न ददामीति न ब्रूयात् ।। १६७ ।।

(५) **नन्दनः**। यस्य व्यवहारमाणादिप्रयोगो ज्यायान्स्वतंत्रो गृही न विचारयेत्। ।। १६७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अध्यधीनः गर्भदासः कुटुम्बार्थे यं व्यवहारं ऋणं आचरेत् करोति स्वदेशे वा तं ऋणं ज्यायान् ज्येष्ठः न विचारयेत् अन्यथा न कुर्यात् ।। १६७ ।।

(७) **मणिरामः**। कुटुंबार्थे स्वामि कुटुंबार्थे। अध्यधीनोपि दासोपिज्यायान् स्वामी ।। १६७ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **कुटुम्बार्थ इति**। कुटुम्बार्थे धनिनोऽपि व्यवहारं समाचरन् स्वदेश विदेशे वा गतं सन्तं आगच्छन्तं प्रतीक्षयेत् ।। १६७ ।।

(९) **भारुचिः।** कुटुम्बस्थित्यैव स्वाम्यसन्निधाने, अध्यधीनस्वामी गृहस्थः न विचारयेत् मम परोक्षे- ऽप्येतत् अध्यधीनं त्वया कर्म कस्मात् कृतमिति न विचारयेत्। एवमविचार्य तद्धनं प्रतिकुर्यात्। अथवा पूर्वश्लोकशेषार्थोऽयं वर्णनीयः। कथं कृत्वा कुटुम्बार्थेऽध्यधीनकृतो व्यवहारे न च सिद्धयतीत्युक्तम्। अथ त्वसम्बन्धकृतो व्यवहारो न सिद्धयतीत्येतस्माच्छक्यते कथञ्चिदध्यधीनस्य ज्यायसि परोक्षे गृहार्थे स्वातन्त्र्यं कल्पयितुम्। ततस्सार्थ एवायं श्लोको यथैनमवोचाम सामर्थ कुटुम्बार्थं पुनरध्यधीनस्य धनं प्रयोक्ता ॥ १६७ ॥

बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम्।
सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥ १६८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यथा न बालास्वतन्त्राप्रकृतिस्थोपधिकृतं प्रमाणं तद्वद्बलकृतमपि। **सर्वान्बलकृतानर्थान्निवर्त्यानित्येव** विधिः। **भुक्तं दत्तं लेखितमित्युदाहरणमात्रम्।**

तत्र **बलाद्दत्तं** यदनुपयुज्यमानं क्षेत्रारामादिवाहनाय दीयते—वृद्धिकामो वा यद्धनं बलादारोपयति—भारवाहनमनिच्छताम्—गृहेषु मूल्यार्पणं पण्यमश्नुते।

लेखितं पत्रकरणम्।

सर्वानित्यन्यान्यप्येवंविधानर्थान्कार्याणीत्यर्थः।

योगाधमनमित्यत्र निपुणं दर्शितमत्रापि श्लोके समस्य योगबलशक्ये प्रक्षेप्तुं पृथक् श्लोकद्वयकरणम्। विचित्रा श्लोकस्य कृतिर्मनोः। मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैर्बालवृद्धैर्वा बलात्कृतः असंबद्धेन योगाच्च कृतो व्यवहारो न सिध्यति—इति न सिद्ध्यत्येव, न मानवद्भवति ॥ १६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** बलात् बन्धनताडनादिना तद्भयेन वा। सर्वान् क्रयादीन्। अकृतान्निवर्तनीयान् ॥ १६८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** बलाद्दत्तमप्रतिग्राह्यादि बलाद्भुक्तंभूम्यादि बलाल्लेखितंचक्रवृद्धिपत्रादि प्रदर्शनंचैतत्सर्वान्बलकृतान्व्यवहारान्निवर्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच बलादिति। बलादावश्यकर्तव्यतातिरेकात् दत्तं व्ययितं अप्रतिग्राह्यादि राजादिसहायाद्वा दत्तं दापितम्। भुक्तं निषिध्यमानं भूम्यादि। लेखितं चक्रवृद्ध्यादिपत्रम् सर्वान्। क्रयविक्रयादीन् अकृतान् मनुरब्रवीदित्यन्वयः। मत्ताद्यतिरिक्तविषयम् तदसिद्धस्योक्तत्वात् ॥ १६८ ॥

(५) **नन्दनः।** प्रमाणादिकं कुर्यादेव बलकृतं सर्वं निवर्तनीयमित्याह बलाद्दत्तमिति। तदप्यकृतंमनुरब्रवीत्। सर्वानुक्तव्यतिरिक्तान्योऽर्थश्चास्मिन्प्रकरणे साक्षिप्रतिभुवोः परार्थेक्लेशउक्तः। दण्डदशबन्धादिनाराज्ञोवृद्धिश्चोक्ता ॥ १६८ ॥

(७) **मणिरामः।** अकृतान् व्यर्थान् ॥ १६८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। बलादिति।** बलाद्दत्तं कुत्सितकन्यादि, बलाद्भुक्तं क्षेत्रादि बलाच्च लेखितं पत्रादीत्येवमादीन् सर्वान् बलकृतानर्थान्निवर्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

(९) **भारुचिः।** बलात्तावद्दत्तं वृद्धिकामेन धनं क्षेत्राद्याधिभोगकामेन च तन्निवर्त्यं राज्ञाबलाञ्च भुक्तमाधिद्रव्यं प्रतिबद्धेन सता तदाधिभोगान्वेषणेन निवर्त्यम्। अथवाना-धिद्रव्यं विग्रहादिबलाद्भुक्तं दशवर्षभो (गो? गे) नैतदपहरिष्यामीत्यनया बुद्धया बलाद्यच्चापि लेखितं पत्रे सर्वाश्चैवंप्रकारानन्यानप्यर्थान् साक्षित्वप्रतिभूकुलग्रहणकालावधि द्वैगुण्यकरणा-न्निवर्त्यान् मनुराह ।। १६८ ।।

त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।
चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढयो वणिङ्‌ नृपः ।। १६९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** परेणार्थ्यमाने साक्ष्यं प्रातिभाव्यं व्यवहारेक्षणं च कर्तव्यं कुला-दिभिर्न स्वयमुपेत्य हठात्। अतः स्वयं कुर्वन्तो न प्रमाणीभवन्ति। अथवा परस्यार्थं कुर्वन्तः क्लेशमाप्नुवन्ति, न ह्येषां स्वार्थगन्धोऽस्त्यतो बलान्न कारयितव्याः। परेण वाऽर्थ्यमाना विप्रादय **उपचीयन्ते।** अतो न हठादनिच्छन्विप्रः प्रतिग्राहयितव्यः। अथवा परसंबन्धिनोऽ-र्थयोपचयो विप्रस्य—अतः स्वार्था प्रवृत्तिर्न परार्थैव—तेन विप्रेण न बलात्तदनादाने प्रवर्तनीयम्। हृतबलसाध्यं दानमिति लोकप्रवादो न दापयन्तं निषेधति। तदिच्छन्तं दापयेत्। याच्ञ्या तु बलम्। 'एव**माढ्यः** कुसीदवृत्तिर्धनवानिव न प्रयोजनीयः किमिति कुसीदं व्यवहारेऽन्यस्मै ददाति न मह्यमिति'। अथवा तेन बलवताऽन्यस्मिन्ननिच्छति व्ययं कुर्वति धनमारोपयित-व्यम्। यतः परेणार्थ्यमान उपचीयते न बलात्प्रयुञ्जानः—शास्त्रनिषेधात्। एवं **वणि-क्कु**सीदीव धनवृद्धिकाम एव व्यवहारयति। **वणिक्** पण्यजीवी। **नृपो** राजाऽपि प्रयुक्त-राजदण्डमाददान उपचीयते—न तु बलादिप्रोत्साहनेन व्यवहारयन्। तदुक्तं 'नोत्साह-येत्स्वयं' कार्यम्" इति। विप्रादीनां विधिरनुवादो राज्ञो दृष्टन्तार्थः। अथवा सर्वस्यो-दाहरणप्रपञ्चः। तथाऽग्रेतनोऽपि ।। १६९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कुलमविभक्ता ज्ञातयो मृतस्य ज्ञातेरस्वस्याप्यृणं शोधयन्तः। अतः साक्षित्वप्रतिभूत्वानङ्गीकारेण कुलत्वंच विभागे निवर्तनीयमित्यर्थः। व्यवहारेण तद्दर्शनेन। चत्वारः उपचीयन्ते परधनंलभन्ते विप्रः प्राड्विवाकः राज्ञःसकाशाद्धनप्राप्त्या। आढ्योधनिकोवृद्ध्या जीवनेन। वणिक् वाणिज्येन। नृपोराजा दण्डादिप्राप्त्या ।। १६९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** साक्षिणः प्रतिभूः कुलंच धर्मार्थव्यवहारद्रष्टा त्रयएते परार्थंक्लेश-मनुभवन्ति तस्मात्त्वनेन साक्ष्यं प्रातिभाव्यंव्यवहारईक्षणंच नाङ्गीकारयितव्याः चत्वारः पुनः ब्राह्मणोत्तमर्णवणिग्राजानः पदार्थंदानफलोपादानऋणद्रव्यार्पणविक्रयव्यवहारेक्षणरूपं-कुर्वाणाधनोपचयंप्राप्नुवन्ति। तस्माद्विप्रोदातारमाढ्योऽधमर्णंवणिक्क्रेतारंराजा व्यवहर्तारं-बलेन न प्रवर्तयेत्। पूर्वश्लोकाभिहितबलनिषेधस्यैवायंप्रपञ्चः ।। १६९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** बान्धवानपि दापयेदिति प्रसंगेन सप्तानां परतः यथासंभवं-क्लेशवृद्धीराह त्रयइति। तत्र साक्षिप्रतिभूकुलानि क्लेशभाञ्जि। तत्र साक्षिणां सत्योक्तौ न किंचित् अनृतोक्तौ कुलनाशाद्युक्तम्। प्रतिभुवः प्रातिभाव्यदर्शनादौ नकिंचित्

तददर्शनादौ स्वधनव्ययः* एवं कुलस्य कुपुत्रेण नाशः तस्मात् परतःक्लेशभाजस्तेन बलान्नप्रवर्तनीया इति भावः। प्रतिभूपदं निक्षेपधाद्युपलक्षकम् सोऽपि परार्थ एव क्लिश्यति निक्षेपधारणेन किंचित् तन्नाशे चाप्रतिष्ठा तद्दानमिति। परेभ्योविप्रादीनांचतुर्णां प्रतिग्रहाणां दानानर्धविक्रियकरादिग्रहैरुपचय इति। तस्मात् विप्रेण दाता आढ्येनाधमर्णः वणिजा क्रेता नृपेण कार्यार्थी च न बलात्प्रेरणीय इति भावः ॥ १६९ ॥

---

* व्ययः=व्ययः उक्तः (राघ० २)

(५) **नन्दनः**। तत्र बलात्कारमाशङ्क्य परिहरति त्रय इति। कुलशब्देन कुलीनोऽभिप्रेतः तस्योपन्यासोदृष्टान्तार्थः। यथा कुलीनः परार्थे यतमानः क्लिश्यति एवं साक्षिप्रतिभुवाविति तस्मान्नात्र बलात्कारः कर्तव्य इत्यभिप्रायः। चत्वारः परार्थउपचीयन्ते वर्द्धन्ते। विप्रस्योपचयः परार्थएव न स्वार्थो देवपितृशेषत्वात्। आढ्योवार्द्धुषिकस्तस्योपचयः परार्थोनात्मार्थः। प्रजावृद्ध्यर्थत्वात्। यथा विप्रादयः प्रजार्थमुपचीयन्त एवं नृपोऽपि परार्थमुपचीयते तस्मादेतदर्थात्प्राप्तंनबलादित्यभिप्रायः ॥ १६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। कुलं अविभक्ताज्ञातयः। चत्वारः उपनीयन्ते जीवन्ति। विप्रः प्राड्विवाकः। श्लाध्यः दानादिव्यवहारेण। नृपः राजा विवदमानामितियोगीश्वरः ॥ १६९ ॥

(७) **मणिरामः**। यतः एतेः त्रयः क्लेशं प्राप्नुवंति अतः साक्ष्यं प्रातिभाव्यं व्यवहारदर्शनं च नांगीकर्तव्यं। चत्वारोविप्रादयः क्रमेणाप्रतिग्रह ऋणार्पणविक्रय व्यवहारदर्शनं कुर्वाणाः उपचीयंते। तस्मादेतत्सर्वं बलान्न प्रवर्तयेत् इति तात्पर्यं ॥ १६९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। त्रय इति**। साक्षिणः प्रतिभुवो धर्मदृष्टारो त्रयः क्लिश्यन्ते क्लेशमतुभवन्त्येते। न हठादेते साक्ष्यादिकारयितव्याः। चत्वारः पुनः ब्राह्मणोत्तमर्ण वणिग्राजानः परार्थदानफलोत्पादनोद्यमे धनार्ऽपण विक्रय व्यवहारेण उपकुर्वाणा धनोपचयं प्राप्नुवन्ति। तस्मान्नैव हठादनाग्रहण क्रयव्यवहारकरणेषु दात्रधमर्णके व्यवहारे प्रवर्तनीयाः ॥ १६९ ॥

(९) **भारुचिः**। यस्मात् परस्यार्थं कुर्वन्ति दृष्टानि साक्षिप्रतिभूकुलानि अतो नानिच्छतस्तानि कारयेत्, साक्ष्यादीनि चत्वारस्तूपचीयन्ते, विप्रादयः परार्थमेव कुर्वन्तः। विप्रस्तावन्नादित्सन्तं दापयेत् दातारमाढ्यं विध्यर्थं जिघृक्षन्तं न ग्राहयेत्। वणिक् च नाचिकीर्षन्तं कारयेत् लाभार्थी, एवं नृपो विना व्यवजिहीर्षन्तं व्यवहारयेत्। एवं च सत्ययं श्लोकः अर्थस्यबलात्कृतस्य पदार्थस्य निवृत्तिप्रदर्शनार्थो न ज्ञेयः। यतच्श्चैतदेवम् अतो बलवानपि सन् राजा व्यवहारादन्यत्र च ॥ १६९ ॥

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ॥
न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥

(१) **मेधातिथिः**। करदण्डशुल्कादि शास्त्रविहितं वर्जयित्वाऽन्यात्पौरधनमनादेय

राज्ञः क्षीणकोशस्यापि। यत्तु शास्त्रन्यायागतं रक्षानिर्वेशधनं **तत्सूक्ष्मं** कार्षापणमात्रमपि **न त्यजेत्**। तदुक्तं "वल्मीकपथवद्राजा कोशवृद्धिं तु कारयेत्" इति ।। १७० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अतो यत्कर्तव्यंनृपेण तदाह अनादेयमिति। यतोधर्मतोपि परवित्तग्रहणे नोपचीयते नृपस्तस्मादनादेयमशास्त्रीयं नाददीत ।। १७० ।।

(३) **कुल्लूकः।** क्षीणधनोपि राजा नाग्राह्यमर्थंगृह्णीयात् समृद्धोपि स्वल्पमपि ग्राह्यंधनंन त्यजेत् ।। १७० ।।

(४) **राघवानन्दः।** प्रजास्नेहेन राजाकरादि नव्यापादयेदितिसार्थवादमाह अनादेय-मितिचतुर्भिः। अनादेयमन्यायोपात्तं नाददीतैव। आदेयं न्यायोपात्तं सूक्ष्मं रजोमात्रं नोत्सृ-जेत् न त्यजेत्। परिक्षीणो धनादिभिः तैः समृद्धोवा ।। १७० ।।

(५) **नन्दनः।** एवंबलात्कृतंसर्वंराज्ञानिवर्तनीयमित्युक्तं अधना स्वयमपि राज्ञा बलात्कारोनकार्यइत्याह अनादेयमिति: परिक्षीणोप्यसमृद्धोपि अनादेयमदण्डचस्यार्थ-सूक्ष्ममपि बलान्नाददीत। समृद्धोपि दण्डचस्यार्थंसूक्ष्ममपि बलान्नोत्सृजेत् ।। १७० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** द्वाभ्यामाह अनादेयमिति। परिक्षीणोपि पार्थिवः अनादेयम ग्राह्यद्रव्यं नाददीत न गृह्नीयात्। च पुनः समृद्धोपि राजा सूक्ष्ममपिअर्थं अदेयम् अर्थं नोत्सृजत् ।। १७० ।।

(८) **गोविन्दराजः। अनादेयमिति।** क्षीणकोशोऽपि राजा अग्राह्यं न गृह्णीयात्। समृद्धोपि स्वल्पमपि ग्राह्यमर्थं न परित्यजत् ।। १७० ।।

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ।।
दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ।। १७१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अनादानार्हमनादेयम्। अर्हे कृत्यस्तच्च दर्शितम्। **दौर्बल्यं ख्याप्यते** प्रकृतिभिः–'अस्मान्दण्डयति स्तेनाटविकसामन्तादीन्न शक्तो विजेतुमिति'। परे-स्वशक्ति प्रथयन्ति राष्ट्रीयाः। अतस्मतैरभिषेण्यमानो विरक्तप्रकृतिरिह नश्यति। आदा-नात् **इह**–**प्रेत्य च** धर्मदण्डनात् ।। १७१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अनादेयादानाद्दरिद्रोयमिति लोकेऽख्यातिरधर्मश्चदौर्बल्य-हेतुर्जायतेऽतःप्रेत्येहच नाशः। एवमादेयवर्जनादशक्तोयमित्यपकीर्तिःप्रजानामधर्मचरणे-नाऽधर्मश्च ।। १७१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्मात् अनादेयस्येति। अग्राह्यग्रहणाच्छास्त्रीयग्राह्यपरित्यागात्तु-राज्ञः पौरैरसामर्थ्यं ख्याप्यते ततश्च स प्रेत्याधर्मेण नरकादिभोगादिहाकीर्त्या विनश्यति ।। १७१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ततःकिंतत्राह अनादेयस्येति। ज्ञानतोवर्जनात्स्वधनस्य दौर्बल्यं ख्याप्यते गृह्यते। अयमर्थः। नीतिशास्त्रानभिज्ञोयंयतोअनादेयमादत्तेऽपरिपूर्णधनोयमित्या

क्रमणीयः यतआदेयमपि नादत्ते आदातुमसमर्थोवेति । अनादेयस्यादानात्प्रेत्य नश्यति ।। १७१ ।।

(५) **नन्दनः** । उक्तार्थाननुष्ठाने च दोषमाह अनादेयस्येति ।। १७१ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । अनादेयस्य अग्राह्यस्य आदानात्स्वीकारात् आदेयस्य स्वकरणीयस्य चवर्जनात् परित्यागात् तस्य राज्ञोदौर्बल्यंख्याप्यते । सराजा प्रेत्यइहलोके नश्यति ।। १७१ ।।

(७) **मणिरामः** । अग्राह्यग्रहणात् शास्त्रीयग्राह्यपरित्यागाच्च राज्ञः पौरैरसामर्थ्यं ख्याप्यते परलोके नरकप्राप्तिश्चेत्यर्थः ।। १७१ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **अनादेयस्येति** । अग्राह्यग्रहणात् ग्राह्यपरित्यागाच्चाशक्तानसद्‌दण्डे योजयति । शक्तानां पुनः प्रकृतमप्युपेक्षते भीरुतयेत्येवं पौरैर्दौबल्यं राज्ञः प्रकाश्यते स चादेयादाने अस्वधर्मोत्पाद प्रकृतिकोपाभ्यामादेयवर्जनेन च क्षीणकोशतया राज्यविनाशादिहलोकपरलोकयोर्विनश्यति ।। १७१ ।।

(९) **भारुचिः** । अत्र चादेयापरिवर्जननियमः शास्त्रसामथ्यात् अतो वर्ज. . . . ।। १७१ ।।

स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्त्वबलानां च रक्षणात् ।।
बलं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते ।। १७२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । स्वस्य न्यायप्राप्तस्यादानम् । शोभनं वाऽऽदानम् । भव्यमेव शोभनम् । वर्णयोरेव संसर्गः समानजातीयैर्**वर्णसंसर्गः** । द्विष्ठत्वात्संसर्गस्य च संबन्धिनोरश्रुतत्वाद्वर्णानां प्रस्तुतत्वात्तत्रैवापेक्षा युक्ता । यस्तु वर्णानामवान्तरप्रभवैः संसर्गो नासौ वर्णानामेव संबन्धितया व्यपदेष्टुं शक्यते ।

कश्चित्तु नकारं पठति–'वर्णासंसर्गादिति' । सर्वथा वर्णसंकरप्रतिषेधानुवादोऽयम् । दुर्बलानां बलवद्भिर्द्वेषिभिरभिभूयमानानां तेभ्यस्त्राणाद्धेतोः ।

राज्ञो बलं संजायते । सम्यग्व्यवहारदर्शनं कर्तव्यमधर्मदण्डनं च न कर्तव्यमित्येतद्विशेषाः पठिष्यन्ते श्लोकानामर्थवादाः ।। १७२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आदानादुचितदण्दादिग्रहणाद्धनबलम् । वर्णानामसंकरेण संसर्गात् संसर्जनात् दुर्लभरक्षणाच्च धर्मबलम् ।। १७२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । न्याय्यधनग्रहणाद्वर्णानांसजातीयैः शास्त्रीयपरिणयनादिसंबन्धात् यद्वा वर्णसंसर्गाद्वर्णसंकरादित्य चापि रक्षणादिति योजनीयंप्रजानांदुर्बलानांबलवद्भ्योपिरक्षणात्सामर्थ्यमुपजायते नृपस्य ततश्चासाविहलोकपरलोकयोच्च वर्धते ।। १७२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किंचआदानादिति । आदानात्धर्मसंसर्गादिति हेतुमद्भावे पञ्चम्यौ । न्यायोपात्तधनादिना धर्मवृद्धिःप्रेत्य वृद्धिः । इहापि वृद्धिःकीर्तिधनाभ्यां वर्णसंसर्गादितिक्वचित्पाठस्तदाऽऽदानादिह वृद्धिर्वर्णसंसर्गाच्छास्त्रीयपरिपालनेन प्रेत्य वृद्धिः । रक्षणाद्बलं चतुरङ्गबलवान्हि रक्षितुंसमर्थोजायते ज्ञायतेवा ।। १७२ ।।

(५) **नन्दनः**। उक्तार्थानुष्ठाने फलमाह स्वादानादिति। स्वादानात्स्वस्य प्राप्त-द्रव्यस्यादानाद्ग्रहणात्। वर्णसंश्लेषात्वर्णैः सह प्रीत्येति यावत् ।। १७२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। स्वंद्रव्यंतस्य आदानात् उपहितदण्डादिग्रहणात्। वर्णससंर्गात्सां-कर्यराहित्यात् ।। १७२ ।।

(७) **मणिरामः**। आदानात् न्यायेनाऽर्थग्रहणात् ।। १७२ ।।

(८) **गोविन्दराजः । स्वादानादिति। बलवान्ख्याप्यते राजा स प्रेत्येह च वर्धते।** न्याय्यधनग्रहणाद्वर्णानां समानजातीयैर्वर्णैः स्त्रीषु च सम्बन्धाद्दुर्बलानाञ्च बलवद्भ्यो रक्षणाद्बलवानिति राजा लोके कथ्यते। अतश्चासाविह (पर) लोकयोर्वर्धते ।। १७२ ।।

(९) **भारुचिः**। यथाशास्त्रं पुनरस्य वर्तमानस्य व्यवहारेभ्योऽन्यतश्च पौरजान-पदेभ्यः.....स्तद्रव्यादानाद् दुर्बलानां च बलवद्भ्यो रक्षणात् वर्णानामसर्गः परस्परेणा सङ्करः प्रजासु भवति। ततश्च राजा प्रेत्येह वर्धते इति अधिकृतविधिस्तुतिमात्रमिदं यस्माच्चैतदेव ।। १७२ ।।

तस्माद्यम इव स्वामी स्वं हित्वा प्रियाप्रिये ।।
वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।। १७३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। तथा चैतदेव प्रपञ्चयति। अयं सेवक आत्मीयोऽतः **प्रियः**, अयं च केवलं राष्ट्रवासी यस्यैव राष्ट्रं तमेवोपतिष्ठतेऽतोऽ**प्रियः**। तद् **हित्वा** तद्विदित्वा **यमव**-त्प्रजासु तुल्यः परिपालने व्यवहारे च स्यात्। ईदृशी हि यमस्य वृत्तिर्दृष्टा। यस्येत्यणो बाधकं तत्रौपसंख्यानिकं यकारमिच्छन्ति। कः पुनर्यमतुल्यतां भजति। **जितक्रोधो जिते-न्द्रियः**। रागद्वेषौ जयेत्–प्रत्यासङ्गाख्यानेन ।। १७३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रियाप्रिये मित्रत्वशत्रुत्वे। याम्यया वृत्त्या कर्मानुरूप-सुखदुःखदाने। जितेन्द्रियो जितस्वेन्द्रियजकामलोभः ।। १७३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यतएवं तस्माद्यमेति। तस्माद्यम इव राजा वशीकृतक्रोधो जितेन्द्रियः स्वकीयेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य यमस्य चेष्टया सर्वत्र साम्यरूपया वर्तेत ।। १७३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। उपसंहरति तस्मादिति। स्वामी राजा यमो हि यथाऽदृष्टानु-रूपेण दण्डानुग्रहौ करोति न प्रत्यवैत्येवं राजाऽपि स्वारसिकक्रोधादिविवर्जितो दृष्टापराधा-नुसारेण वर्तेतेत्यर्थः ।। १७३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। तस्मात्कारणात् स्वामी राजा प्रियाप्रिये स्वयं हित्वा याम्यया वृत्त्या सकललोकसमदृष्ट्या मित्रामित्रेति हित्वा वर्तेत। यथा यमः वर्तते ।। १७३ ।।

(७) **मणिरामः**। याम्यया वृत्या सर्वत्र साम्यरूपया ।। १७३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। यतः **तस्मादिति**। तस्माद्यम इव राजा वशीकृतक्रोधेन्द्रिय आत्मनश्च प्रियाऽप्रिये परिहृत्य यमसम्बन्धिन्या चेष्टया रिपुमित्रसाम्यत्वेन वर्तते (वर्तेत) ।। १७३ ।।

(९) **भारुचिः।** समः प्रजासु स्यादित्यस्य राज्ञोऽयमुपदेशार्थः। तथा च वैषम्यहेतुवृ-त्याख्यानमाह जित- क्रोधो जितेन्द्रियः इति ।। १७३ ।।

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ।।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ।। १७४ ।।

(१) **मेधातिथिः। अधर्मेण यः कार्याणि** कुरुते स मोहादेवेह व्यामूढो धर्मं जह्यात्। तस्येदमधर्मजं फलम्—विरक्तप्रकृतितया **वशे कुर्वन्ति शत्रवः।** विरक्ता हि प्रकृतयः क्रुद्ध-लुब्धभीतावमानिताः परैरुपजप्येरंस्ततश्च बहुकृत्वो वशे कुर्वन्ति दण्डयन्ति बन्धन्ति घ्नन्ति राष्ट्रमपहरन्ति चेत्येष वशीकारः ।। १७४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** मोहाद्धर्मोनास्तीति भ्रमात् ।। १७४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यवहारादधर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि **कार्याणि** कुरुते तं दुष्टचित्तं प्रकृतिपौरविरागात्क्षिप्रमेव शत्रवो निगृह्णन्ति ।। १७४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** उक्तार्थवैपरीत्ये दण्डमाह यस्त्विति। अधर्मेण अयथाशास्त्रेण तत्र हेतुर्मोहात्कार्याणि दण्डशुल्कादीनि। सामन्तार्थैर्दत्तहस्ताः शत्रवस्तं वशे कुर्वन्तीति शत्रुभयादप्यकार्यान्निर्वर्तितव्यमितिभावः ।। १७४ ।।

(५) **नन्दनः।** अधर्मेणासमवृत्या ।। १७४ ।।

(६) **रामचन्द्र।** यो महीपतिः मोहात् धर्मोस्तीति भ्रमात् अधर्मेण कार्याणि कुर्यात् शत्रवः तं राजानं अचिराद्वशे कुर्वन्ति ।। १७४ ।।

(७) **मणिरामः।** वशे कुर्वन्ति। पौराणां वैराग्येण ।। १७४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। य इति।** यः पुनर्नृपो लोभादिव्यामूढतयाऽधर्मेण व्यवहार-दर्शनादीनि कार्याणि कुरुते, तमधर्मप्रकृतित्वात् क्षिप्रमेव शत्रवश्चासादयन्ति ।। १७४ ।।

(९) **भारुचिः।** अपरक्तः प्रकृतिं बहुकृत्यवन्तं वृद्धपर्युपासनादिभिः पुनराहितविज्ञानी विनयी सन् राजा ।। १७४ ।।

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मेण पश्यति ।।
प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ।। १७५ ।।

(१) **मेधातिथिः। सिंधवो** नद्यो यथा **समुद्रमा**श्रयन्त्याश्रिताश्चानुरागिण्यस्तन्मय्यो वसन्ति न ततो निवर्तन्ते एवं कामक्रोधजयाद्राजानं प्रजाः समयोगक्षेमास्तन्मय्यः संपद्यन्ते ।। १७५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अर्थमर्थसाधनं व्यवहारादि ।। १७५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यो राजा रागद्वेषौ विहाय धर्मेण कार्याणि निरूपयति तं राजानं-

प्रजाभजन्ते समुद्रमिव नद्यः नद्यो यथा समुद्रान्ननिवर्तन्ते तेनैवैकतांयांति प्रजा अपि तस्मा-न्नृपादनुवर्तिन्यस्तदेकताना भवन्तीति साम्यम् ।। १७४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** जितक्रोधइत्याद्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह कामेति। कामक्रोधौ रागद्वेषौ संयम्य विहाय अर्थान् प्रजापालनादीन् धर्मेण यथाशास्त्रं पश्यति यस्तम्। सिन्धवः-स्यन्दनात् नद्यःगाम्भीर्याचलमर्यादत्वबोधरत्नाकरत्वदुरवग्राह्यत्वादयो राज्ञः समुद्रमित्यनेन सूचिता इति ।। १७५ ।।

(५) **नन्दनः।** अनुवर्त्तन्ते न भिद्यन्ते ।। १७५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यो राजा धर्मेण अर्थान् व्यवहारान्पश्यति ।। १७५ ।।

(७) **मणिरामः।** सिंधवः नद्यः ।। १७५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। कामक्रोधाविति।** यश्च द्वेषपरित्यागेन राजा धर्मेण कार्याणि निवारयति तं नद्य इव समुद्रं प्रजाः संभजन्ते तन्मनसश्च भवन्ति ।। १७५ ।।

(९) **भारुचिः।** अजितकामक्रोधश्च पुनः पार्थिवः यथाह सिन्धवोऽगम्यं समुद्रं गत्वा न निवर्तन्ते किन्तर्हितन्मय्यो भवन्ति। एवमित्थंभूतस्य राज्ञो नापराध्यन्ते प्रकृतयोऽमात्यादयः। किन्तर्हि तन्मप्यो भवन्तीत्ययमुपमार्थः ।। १७५ ।।

यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ।।
स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ।। १७६ ।।

(१) **मेधातिथिः। छन्द** इच्छा। तेन राजानमज्ञापयित्वा यदा प्रागुक्तैश्चतुर्भिरुपायैः स्वेच्छया धनमार्गेण प्रवृत्तं तथाभूतं वा राजपुरुषैराह्वानेनाहृतरप्रदेशेऽनुरुध्येदं हि धनमिति स च पृष्टो धारयामीति यत्प्रतिपद्यते स राज्ञा चतुर्थं भागं दण्डापयितव्यः। यावत्तस्मै धार-यति तस्य। तत्र सर्वमृणं शतं चेद्धारयति पञ्चविंशतिर्दण्डनीयः शतं तस्य दाप्यः। न त्वियं भ्रान्तिः कर्त्तव्या—शतं राज्ञः पञ्चविंशतिः शिष्टं धनिकस्य। धनिको हि तथा दण्डितः स्यान्नर्णिकः ।। १७६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** साधयन्तं स्वच्छन्देन स्वेच्छयाऽप्रतिरोधादिना राज्ञि वेदयेत् ज्ञापयेत्। ऋणचतुर्थभागं दण्ड्यो धनिकाय धनं दाप्यः ।। १७६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** योऽधमर्णो राजवल्लभोहमिति गर्वादुत्तमर्णं स्वेच्छया धनं साधयन्तं-नृपे निवेदयेत्सराज्ञा ऋणचतुर्थभागं दण्ड्यः तस्य तद्धनं दापनीयम् ।। १७६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** प्रकृतमाह यइति। योऽधमर्णः छन्देन इच्छया तस्मात्स्वधनं साधयन्तं राजवल्लभोहमितिगर्वान्नृपे निवेदयेत् स राज्ञा चतुर्थांशं दण्ड्यः। धनिकस्यापि तद्धनं दापनीयम् प्रयुक्तंसाधयेदर्थमित्यत्रोक्तोभियोगाभावाद्दण्ड इह तुदण्डइति न पौनरुक्तयम् ।। १७६ ।।

(५) **नन्दनः**। प्रासङ्गिकं बलात्कारवर्जनं परिसमाप्य प्रकृतमेव ऋणदापनमुपक्रम्याह य:साधयन्तमिति। राजन्यनिवेद्य छन्देन स्वेच्छया। स्वमर्थं संरोधनादिना साधयन्तं धनिक-मुत्तमर्णमधमर्णो नृपे निवेदयेत्। असावयमेवं मांबाधतइति सराज्ञा ऋणचतुर्भागं तस्मैदण्डनं-दाप्यः। तस्योत्तमर्णस्य तद्धनमृणं च दाप्यः।। १७६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। यः अधमर्णः छन्देन स्वेच्छया साधयन्तं धनिकमत्तमर्णं नृपे वेदयेत् सः राज्ञा ऋणचतुर्भागं दण्डं तस्य उत्तमर्णस्य तद्धनं च दाप्यः।। १७६ ।।

(७) **मणिरामः**। अधमर्णः राजवल्लभोहमिति गर्वात्। धनिकं उत्तमर्णं। छंदेन धनं साधयंतं नृपे निवेदयेत् सः अधमर्णः राज्ञा ऋणचतुर्थभागो दंड्यः ऋणं चोत्तमर्णाय स्वेच्छया। दाप्यः।। १७६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **य इति**। स राज्ञऋर्णचतुर्भागं दण्डार्थं तस्य तद्धनम्। योऽधमर्णो राजवल्लभाभिमानी सामादिना साधयन्तमुत्तमर्णं नृपे निवेदयेत्, स राज्ञा ऋणचतुर्भागं दण्डार्थं तस्य तद्धनं दापनीयः।। १७६ ।।

(९) **भारुचिः**। राजवाल्लभ्यादविभ्यद्यो राजपुरुषस्तस्मै धनिकमावेदयेत् तस्य यथोपदेशं दण्डनं धनदानं च राजा कुर्यात्। अपरः पाठः—

योऽसाध्यं मन्यमानस्तु वेदयेद्धनिकं नरः।
स राजर्णचतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्।।

अत्रापि स एवार्थः। ईषदन्यथा/भिन्नः अशक्तस्य धनदान एतद्धनदानायेदमुपायान्तरमभिधीयते धनाभावतो वैकल्पिकः।। १७६ ।।

कर्मणाऽपि समं कुर्याद्धनिकायाधमर्णिकः।।
समोऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः।। १७७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। निर्धनोऽधमर्णो निर्धनत्वान्न मुच्यते किन्तर्हि कर्म कारयितव्यः, प्रेष्यत्वं व्रजेत्—यावता धनेन तत्कर्म कर्मकरः करोति तत्तस्य प्रविष्टं संसद्यपि कर्तव्यम्। कर्म कुर्वतश्च सलाभधने प्रविष्टं तत्स्यान्मोक्षः। **समं कुर्यात्**—उत्तमर्णेन। अथ शुद्धे धने नोत्तमाधमव्यवहार —एकोऽधमर्णोऽपर उत्तमर्ण इति। एतच्च कार्यते **समः**—समानजातीयः— **अवकृष्टजातिः**—हीनजातीयः। **श्रेयांस्तूत्तमजातीयो** गणाधिको वा—**शनैः** क्रमेण यथोत्पादं दद्यात्। नारदे पठ्यते—'ब्राह्मणस्तु परिक्षीणो शनैर्दद्याद्यथादशमिति'। अतो राज्ञा धनिक-धनसंशुद्ध्यर्थं परिक्षीणो ब्राह्मणो न पीडयितव्यः, उत्तमर्णश्च रक्षणीयः।। १७७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। समानजातिरपकृष्टजातिश्चाधमर्णो धनाभावे सति स्वजात्यनुरूप-कर्मकरणेनापि समं कुर्यात् निवृत्तोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशतया धनिकसममात्मानं कुर्यात्। समजातिरत्र ब्राह्मणेतरः कर्मणाक्षत्रविट्शूद्रान्समानजातीयान्हीनांस्तु दापयेदिति कात्यायनेन विशेषितत्वात्। श्रेयान्पुनरुत्कृष्टजातिर्न कर्म कारयितव्यः किन्तु शनैः यथासंभवं तद्धनं तद्यात्।। १७७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। यद्यधमर्णो दातुमसमर्थस्तत्र कागतिस्तत्राह कर्मणा यः समः। उत्तमर्णतुल्यजातिः ततोऽपकृष्टजातिर्वाऽधमर्णिकः कर्मणास्वजात्यनुरूपेण वेतनकृत्यादिना सममृणशोधनं कुर्यात् श्रेयांस्तु विपश्चित् शनैर्दद्यात् एवं।। हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थंकर्म कारयेत्।। ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयमिति याज्ञवल्क्योक्तेः।। शनैः शनैर्धनमेव दद्यात् नतु कर्मणा लौकिकेन समं कुर्यात् विप्रस्य लौकिककर्मकरणे दण्डस्य वक्ष्यमाणत्वात्। आर्त्विज्यादौ तु नदोषः हीनजातिमित्यनेन क्षत्रियोवैश्यस्य शनैर्दद्यात् नतुकर्मकुर्यात् इत्येवमुत्तरत्र ब्राह्मणपदं राजसेवकगुणवत्त्वाद्युपलक्षकं तेऽपि दद्युस्तेन न प्रकृतविरोधः।। १७७।।

(५) **नन्दनः**। ऋणप्रदानाशक्तस्याधमर्णस्य जातितारतम्यवशेन ऋणापाकरणमाह कर्मणापीति। समः समानजातिरपकृष्टजातिश्चाधमर्णिको धनिकायोत्तमर्णाय कर्मणापि समंकुर्यात् ऋणसमं भृतिकर्म कुर्यादित्यर्थः। श्रेयानुत्कृष्टजातिस्तदृणंशनैर्दद्यात्।। १७७।।

(६) **रामचन्द्रः**। अधमर्णः कर्मणापि धनिकाय समं अनृणं कुर्यात् समः अन्योन्यसमः अवकृष्टजातिः हीनजातिश्च श्रेयांस्तु श्रेष्ठः तद्धनं शनैर्दद्यात्।। १७७।।

(७) **मणिरामः**। समः एकजातिः। अवकृष्टजातिश्च अधमर्णः धनाभावे सति कर्मकरणेनापि ऋणं समंकुर्यात्। श्रेयान् उत्तमर्णादुत्कृजातिस्तु अधमर्णः राज्ञौ शनैः यथा संभवंदद्यात्। न तु कर्म कुर्यादित्यर्थः। इदं ब्राह्मणेतरविषयं। ब्राह्मणस्य कर्मकरणाभावात्।। १७७।।

(८) **गोविन्दराजः**। **कर्मणेति**। समहीनजातिश्चाधमर्णो धनाऽभावे सति स्वजात्यनुरूपकर्म कारयितव्योऽपि तु शनैः तद्धनं यथासंभवं दद्यात्।। १७७।।

(९) **भारुचिः**। श्रेयसो मान्यत्वात् सोढव्यमेव। तस्याप्रदानात् अक्षान्त्या तु न कदाचिदप्यसौ समहीनवत् कर्म कारयितव्यः। ऋणापादानार्थः श्लोकः।। १७७।।

अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम्।।
साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत्।। १७८।।

(१) **मेधातिथिः**। **अनेनेति** पूर्वोक्तप्रकारप्रत्यवमर्शः। **विधिना** प्रकारेण। **साक्षिप्रत्ययसिद्धानि**। सिद्धशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। साक्षिभिः सिद्धानि निर्णीतानि। 'प्रत्ययः' अनुमानं दैवी वा क्रिया। **कार्याणि**। न केवल**मृणादान**मन्यदपि। **समतां नयेत्**। अर्थिप्रत्यर्थिविप्रत्तिमपाकुर्यादैक्यमन्यत उत्पादयेत्।

उपसंहृतमृणादानम्। समाप्तो व्यवहारः। सर्वत्र जयपराजयप्रकारणामेवंरूपत्वात्। न हि साक्ष्यादिभ्य ऋते किंचिदुत्तरेषु विवादेषु प्रतिपत्तिनिरासनिमित्तम्। केवलं दंडविशेषस्तत्स्वरूपं च वक्तव्यमित्युत्तरः प्रपञ्चः। कीदृशोऽस्वामिविक्रयः कीदृशोऽनुशय इति स्वरूपं व्यवस्थाप्यते।। १७८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। साक्षिभिः प्रत्ययैः शपथैश्च सिद्धानि। समतां अविवादम्।। १७८।।

(३) **कुल्लूकः**। अनेन प्रोक्तप्रकारेण परस्परं विवदमानामामर्थिप्रत्यर्थिनां साक्ष्यादि-प्रमाणेन निर्णीतार्थानि कार्याणि विप्रतिपत्तिखण्डनेन राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। एतद्विवादादावतिदिशति अनेनेति। साक्षिप्रत्यसिद्धानि साक्षी प्रत्ययश्च लेख्यपूर्वकप्रतिग्रहक्रयादिश्च ताभ्यां सिद्धानि निर्णीतानि समतामविवादं उक्त-प्रकारेण ऋणादिशोधनं वा ॥ १७८ ॥

(५) **नन्दनः**। ऋणप्रदानोपसंहारमाह अनेनेति। अनेनोक्तेन प्रत्ययशपथहेतुभिर्वा कार्याणि व्यवहारान्समतान्नयेद्विप्रतिपत्तिरहिताम् ॥ १७८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। साक्षिप्रत्ययः शपथः सिद्धानि कार्याणि समतां व्यवहारराहित्यं नयेत्, प्रापयेत् ॥ १७८ ॥

(७) **मणिरामः**। समतां नयेत् विप्रतिपत्तिखंडनेन शुद्धं कुर्यात् ॥ १७८ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अनेनेति**। परस्परं विवदमानयोरर्थिप्रत्ययिनोरनेनोक्तप्रकारेण राजा साक्षिनिर्णीतानि अनुमानशपथादिप्रत्ययनिर्णीतानि कार्याण्यर्थि-प्रत्यर्थिविप्रतिपत्ति रोधेन समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

(९) **भारुचिः**। अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम्। साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत्। प्रत्ययसिद्धानि हेतुसिद्धानीत्यर्थः ऋणव्यवहारोपसंहारार्थः श्लोकः ॥ १७८ ॥

कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ॥
महापक्षे धनिन्यायनिक्षेपं निक्षिपेद् बुधः ॥ १७९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रख्याताभिजनः **कुलजः**। यस्य पितृपितामहा विद्वांसो धार्मिका महापरिग्रहाः स्वकुलांशनिगृहीता (श्चभवेयुः) । स हि स्वल्पामपि गर्हणां सोढुमसमर्थः। नितरां च निन्दन्ति जनाः। वृत्तशीलमाचारो जनावादभीरुत्वं स्वाभाविकम्। **संपन्नः** तद्युक्तः। **धर्मज्ञस्तु** स्मृतिपुराणेतिहासाभ्याससंजाततदर्थावबोधः। **सत्यवादी** बहुकृत्वः कार्येषु संभाव्यमानो वृत्ताभिधानः। **महापक्षः** सुहृत्स्वजनराजामात्याद्यनुगृहीतमहिमत्त्वेन दुष्टराजाधिकारिणां गम्यो न भवति। **धनी** स्वधनरक्षार्थमदृष्टभयाच्च न परद्रव्यापहरणे वर्तते–'अस्ति मे पर्याप्तं धनं किं परकीयेन, कथंचिज्ज्ञाते दण्डयः स्यामिति'। **आर्यो** धर्मा-नुष्ठायी ऋजुप्रकृतिर्वा।

निक्षेपम्। निक्षिप्यमाणं सुवर्णादिद्रव्यं कर्मसाधनेन घञोच्यते। **निक्षिपेद्**रक्षार्थं स्थापयेद्**बुधः**। एवं निक्षिपन्प्राज्ञो भवति। अन्यथा मूर्खः संपद्यते।

सुहृद्भूत्वोपदिशति दृष्टम्। नायमदृष्टार्थोऽष्टकादिवदुपदेशः। ईदृशि पुरुषे निक्षि-प्तस्य न विप्रलयो भवति–एवंविधेन निक्षिप्तमनेनेति शङ्का न भवति। यस्तु नग्नकित-वपानशौण्डादिः स केनचिदाकृष्टोऽपि हस्ते मतिपत्नाऽस्य निक्षिप्तं मया चेति न शङ्कास्पदम्–सुवर्णादिर्महतो धनस्य निक्षेपधारक इति। काकणो मात्रिकेभियुज्यमाने भवत्येव ॥ १७९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ऋणादानम् निक्षेपमुपक्रमते कुलजइति। वृत्तमाचारः। महापक्षे बहुबन्धौ। आर्ये उत्तमदेशः ॥ १७९ ॥

* (१७९) वृत्तसंपन्ने = वित्तसं ० (च) = वृत्ति ० (ख)

(३) **कुल्लूकः**। सत्कुलप्रसूते सदाचारवति धर्मवेदिनि सत्याभिधायिनि बहुपुत्रादि-परिजने ऋजुप्रकृतौ मनुष्ये व्यभिचाराभावान्निक्षेपं स्थापयेत् ॥ १७९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। निक्षेप इत्युक्तं तद्विषयकमाह अष्टादशभिः तत्रादौ तदुचित-स्थलमाह कुलज इति वृत्तसंपन्ने वृत्तं स्वाध्यायाचारादि तद्युक्ते महापक्षे पुत्रपौत्राद्युपेते आर्ये स्वच्छप्रकृतौ धनिनि स्थाप्यधनादधिकधनवति ॥ १७९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। कुलजे महापक्षे मातृपितृभ्यां शुद्धपक्षे एतादृशे निक्षेपं बुधोनिक्षिपेत् स्थापयेत् ॥ १७९ ॥

(७) **मणिरामः**। महापक्षे बहुपुत्रादिपरिजनो। आर्ये ऋजुगतौ एतादृशे मनुष्ये निक्षेपं स्थापयेत् ॥ १७९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **कुलज इति**। महाजने आचारवर्तिनि धर्मज्ञे सत्यवादिनि बहुसुहृत्सुजनके धनवति ऋजुप्रकृतौ मनुष्ये व्यभिचाराऽभावान्निक्षेपं छादयेत् (–स्थापयेत्) इति सुहृदुपदेशोयं दृष्टार्थः ॥ १७९ ॥

(९) **भारुचिः**। निक्षेपविध्यर्थमिदमधुनोच्यते निक्षेपलक्षणविध्यर्थः श्लोकः। कुलजे प्रकृष्टाभिजने वृत्तसम्पन्ने आचारवति प्रकरणादर्थव्यवहारे इतरत्र वा। एवं चार्थव्यवहारे शुचिर्भवति यदि धर्मज्ञतया सत्यवादी भवति तथा च सति वृत्तविशेषणमिदं विज्ञेयम् ॥ १७९ ॥

एवंवृत्तो यदि भवति ततोऽयं निक्षेपयोग्यः सम्पद्यते। महापक्षश्चागम्यश्चादविकादीनां भवति। स्वपक्षरागभयाच्च न विकारं याति। एवं च धनित्वोपदेशो व्याख्येयः। आर्यश्चैवं-वृत्तश्शूद्रोऽपि विज्ञेयः। अविक्रियात्मकत्वादिति अन्ये तु द्विजातिमाचक्षते तस्य चादृष्टार्थं ग्रहणमाहुरिति ॥ १७९ ॥

यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः ॥
स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

(१) **मेधातिथिः**। **यथेति**–यादृशेन प्रकारेण समुद्रममुद्रं ससाक्षिकमसाक्षिकमित्येव-मादि–**स तथैवेति**। **सोऽर्थो** निक्षिप्तस्तथैव **ग्रहीतव्यः**। **यथा दायो** दीयते निक्षिप्यते तथा गृह्यते। यत्रैतन्निश्चितं भवति सर्वकालमेवास्य हस्ते सोऽमुद्रयित्वा स्थापयति–तत्र विप्रति-पत्तावमुद्रिते लब्धे धारणको यदि ब्रवीति 'नैष मुद्रयति निक्षिप्य मे बलाद् गच्छति' तत्रैवं शङ्कास्पदं जायते। प्रमाणान्तरात्प्रायशो मुद्रणम्। अन्यदा तु मुद्रानाशे कियदपहारित-मिति परिमाणविशेषज्ञानाय प्रमाणान्तरं व्यापारणीयम् राज्ञा। अपह्नवादेव सामान्य-दण्डेन दण्डनीयः। निक्षेपदण्डस्तु द्रव्यपरिमाणे निश्चिते द्वितीयः।

"ननु च सर्वापह्नव एव विभावितो जित एव युक्तः ॥"

सत्यम्। यत्राविनाभावसिद्धम्। यथा मुषिते ग्रामे देवदत्तोऽभियुज्यते 'त्वयाऽन्यैश्चोरैः सहामुष्मिन्नहनि स ग्रामो हृत' इति—स आह 'नैव तस्मिन्नहनि तं ग्राममहमगमम्'—तत्र साक्षिभिरुक्तं 'दृष्टं तस्मिन्नहनि तत्र यन्मुष्टं तत्तु न दृष्टम्'—तत्र देवदत्तेन मोषोऽप्यपह्नुतस्तदहर्ग्रामसन्निधानसिद्धेः। स्फुटे च कारणान्तरे सन्निधावनुपलभ्यमाने सन्निधानादेशदेशाच्चौरत्वमपि युक्तमनुमातुम्। इह तु प्रमादनष्टानां नराणां मुद्रितनिक्षिप्तमुद्रितमेव नीयते।

यथा दायस्तथा ग्रहः। को मेऽभियोगावसर इत्यनया बुद्धचा संभवत्यपह्नवः। न हि शक्नोत्यनुमातुम्। यदापि कथंचिदनुमापयेत्परिमाणं तु न विना प्रमाणान्तरं निक्षिप्तवचनादेव सिध्यतीति युक्तो दिव्यादिना निश्चयः। सर्वथा य एकदेशान्तरेण न संभवति तत्रैवैकदेशपराजित इति निश्चयः।। १८०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यथानिक्षिपेत् मुद्रितममुद्रितं ससाक्षिकमसाक्षिकमित्यादि। यथादाय इति पुनरस्यार्थस्य। कथनं लोकसिद्धिहे तुतया।। १८०।।

(३) **कुल्लूकः।** यो मनुष्यो येन प्रकारेण मुद्रारहितं समुद्रंवा ससाक्षिकमसाक्षिकं वायमर्थंसुवर्णादि यस्य हस्ते निक्षिपेत्सोऽर्थस्तेन निक्षेप्ता तथैव ग्राह्योयस्मात् येन प्रकारेण समर्पणंतेनैव प्रकारेण ग्रहणंन्याय्यं समुद्रस्थापितसुवर्णादिर्निक्षेप्ता स्वयमेव मुद्रां भित्वा यदा वदति ममेदं तुलयित्वा समर्पयेत्यभिधानं दण्डाद्यर्थम्।। १८०।।

(४) **राघवानन्दः।** तद्ग्रहणोपायमाह यइति। यो निक्षेप्ता यथायेन प्रकारेण मुद्रयः संख्ययावायमर्थंसुवर्णादिस्वरूपं यस्यहस्ते तत्र हेतुः यथादायः यथासमर्पणं तथाग्रहस्तथैव ग्रहणम्।। १८०।।

(५) **नन्दनः।** यथारूपोयोऽर्थः सतथारूपस्य हस्तात्तेन ग्राह्यः तथा हि यथा दाया स्थितस्तथा ग्राह्यः यथा दानं तथा ग्रहणं निक्षिप्तं द्रव्यं अविकृतं दद्यादित्यर्थः।। १८०।।

(६) **रामचन्द्रः।** यथा दायः अंशः तथा ग्रहः गृहीतुं योग्यो ग्रहः निक्षेपः।। १८०।।

यथा निक्षिपेत् येन प्रकारेण मुद्रारहितं समुद्रं वा। यमर्थं सुवर्णा दि ससाक्षिकं।। १८०।।

य इति। यो मनुष्यो येन प्रकारेण समुद्रं वा ससाक्षिकमसाक्षिकं वा यदर्थं सुवर्णादिकं यस्य हस्ते निक्षिपेत् सोऽर्थस्तेन निक्षेप्त्रा तेनैव प्रकारेण गृहीतव्यः यस्माद्येनैव प्रकारेण समर्पणं तेनैव ग्रहणं न्याय्यम् एवं अन्यथाकरणे दण्डचः।। १८०।।

यस्मादुभयथा निक्षेपो दृष्टः समुद्रो विमुद्रश्च। असाक्षि (ष्ट ? त) स्सुसाक्षितश्च। सं(ख्य ? ख्या) तोऽसंख्यातश्च तस्मादिदमुच्यते—यथा दायस्तथा ग्रहः (म ? मा) नवग्रहाणाच्चेह विज्ञायते। पूर्वश्लोके आर्यग्रहणं सर्ववर्णार्थम्। न तु द्विजातिविषयः। एवं च सति दानप्रतिदानयोस्तुल्यक्रिययोर्निक्षेपधारकस्याभियोगेन जायते।। १८०।।

यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति ॥
स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसन्निधौ ॥ १८१ ॥

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः ॥
अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। व्यत्यस्तक्रमोऽयं श्लोकः समाम्नाये पठ्यते। प्रथममस्यार्धश्लोकं पठित्वा **साक्ष्यभाव** इति पठितव्यं, ततः **स याच्य** इति। एवं पाठो युक्तः। तथा ह्यर्थसङ्गतिर्भवति।

साक्ष्यभावाद्दिव्येषु प्राप्तेषु वचनमिदम्। यथा चर्णादानादिषु साक्ष्यभावसमनन्तरमेव दिव्यानि दीयन्ते न तद्वदत्र। किं तर्हि चरैरस्य वृत्तमनुचारयेत्। तत्र यदि निपुणतश्चार्यमाणो न क्वचिद्वृत्ते स्खलति तदा न शपथैरर्दनीयः। अथाप्यत्र प्रमाद्यति तदा निक्षेपहरणसंभावनाऽपि युक्तैव। तदाऽयं दिव्यैः परिशोधनीयः। न पुनरेकनिक्षेपहरणेनापरनिक्षेपहरणं सिध्यति। कदाचिद्गरीयसा प्रयोजनेनैकमपहृत्य कृतप्रयोजन उत्पन्नानुशयो वाऽन्यस्य समर्पयति। अतोयं श्लोकसंघातो झटिति निक्षेपधारणकस्य शपथनिवृत्त्यर्थे न पुनः प्रमाणोपन्यासः। न च प्राड्विवाकनिक्षेपहरणे राजदण्डवदनिश्चितापरनिक्षेपहरणेऽपि प्रथमाभियोक्तुर्दापयितुं युक्तः। अनिश्चिते हि हरणे दाप्येत यदि शास्त्रेण तदा निर्णयार्थं व्यवहारशास्त्रं स्यात्। ततश्च हेतुभिर्निर्णयः कर्तव्य इति विकल्पितः। तस्मान्न शास्त्रीयोऽयमर्थो न च लौकिकी व्यवस्थेति। **साक्ष्यभाव** इत्याद्युक्तेन प्रकारेणान्यपरतया नेया।

पदार्थयोजनामिदानीमनुसरामः। **स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसंनिधौ**। येन निक्षेप्त्रा रहसि स्थापितम्। साक्षिष्वसत्सु तस्य याचमानस्य धारणको यद्यपह्नुते 'न त्वया किंचिन्निक्षिप्तमिति' ततो निक्षेप्त्रा राजा ज्ञापितो न निक्षेपधारिण आकारं दर्शयेत्। किं तर्हि कुर्यात्। **प्रणिधिभिश्चारैर्हिरण्यमात्मीयं** सुवर्णं रूप्यं वाऽन्यस्य **संन्यस्य** निक्षिप्य याचितव्योऽर्थनीयः द्वितीयं निक्षेपं प्राड्विवाकेन। प्राड्विवाकग्रहणं निर्णयाधिकृतपुरुषोपलक्षणार्थम्।

किं साक्षादेव याचितव्यो नेत्याह—प्रणिधीनां मुखेन। यैरेव न्यस्तं **वयोरूपसमन्वितैः**। वयसा समन्विता येन बाला न भवन्ति—तेषां हि परैः प्रेरितानां मद्वञ्चनार्थो न्यास इति संभाव्यते। परिणतवयोभ्यस्तु नाशङ्का भवति। एवं रूपसमन्वयो व्याख्येयः। रूपमेव कस्यचित्तादृशं भवति यस्य दर्शनादेव चापलं प्रतिभाति। तथा च रूपमेतद् व्याचष्टे "भगवन्वीतरागताम्" इति। तेनैतदुक्तं भवति—तादृशाः प्रणिधयः कर्तव्या येषां मद्वञ्चनार्थोऽयमुपक्रम इति नाशङ्कते धारणकः।

अपदेशैः सव्याजैर्निक्षेपकारणैः राज्ञोपद्रवग्रामगमनादिभिः—'अनेन हेतुना त्वयि संप्रति निक्षिपामी'त्यनृतसंभवात्कारणकथन**मपदेशः**।

एतच्च सर्वं प्राङ् निक्षेप्तुरसंनिधौ कर्तव्यम् ।। १८१–१८२ ।।

प्राड्विवाकेन ममेदं निक्षेपं न ददातीति निक्षेपज्ञापितेन ।। १८१ ।।

साक्ष्यभाव इत्युपरिष्टाद्वक्ष्यति तेनास्य सामर्थ्यासम्बन्धो द्रष्टव्यः। साक्ष्यभावे यो निक्षेपं याच्यमानो न प्रयच्छति ततो निक्षेप्ता प्राड्विवाकविज्ञापित...मं कुर्यात्। पूर्वं निक्षिप्तस्य परिमाणवयोरूपसादश्येन कैश्चिदपदेशैः केनचिद्धिरण्यादि तस्मिन्नेव निक्षेपः पूर्वनिक्षेपधारणं निक्षिपेत्, ततः कस्मिंश्चित् काले गते पूर्वनिक्षेप...रसन्निधौ प्राड्विवाकेनाद्वितीयेन निक्षेप्ता निक्षेपं याचयेत् ।। १८१–१८२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। न प्रयच्छति प्रथमं लोभात्। निक्षेप्तुरसन्निधौ याच्यः ।। १८१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यः पुरुषो देहि मे निक्षिप्तं हिरण्यादि द्रव्यमित्येवं निक्षेप्त्रा प्रार्थ्यमानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा निक्षेप्त्रा ज्ञापितेन प्राड्विवाकेन तस्य निक्षेप्तुरसन्निधौ याचनीयः ।। १८१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तस्योद्धरणप्रकारमाह यो निक्षेपमिति। स निक्षेपधारी प्राड्विवाकेन राजस्थापितेन पुंसा याच्योऽस्मै तद्देहीति। असंनिधौ स्थलान्तरे ।। १८१ ।।

(५) **नन्दनः**। असाक्षिकेषु निक्षेपेषु निक्षेपहारित्वेन शङ्किते प्रयोक्तव्यविधिश्लोकद्वयेनाह यो निक्षेपमिति। प्रश्नं विविच्य ब्रुवतीति प्राड्विवाकः प्रधानसभ्यः ।। १८१ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। स प्राड्विवाकेन निक्षेप्तुरसंनिधौ तंनिक्षेपं वाच्यः कथनीयः ।। १८१ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **यो निक्षेपमिति**। स इति। तेषातिति। साक्ष्यभाव इति। देहि मे निक्षिप्तं हिरण्यादि इत्येवं यः प्रार्थ्यमानः साक्ष्यभावान्निक्षेप्तुर्न ददाति तस्य निक्षेप्त्रर्थितेन प्राड्विवाकेन तस्मिन्निक्षेप्तर्यसंनिहिते कश्चिच्चारपुरुषैः रुचिरप्रायैः सौम्याकृतिभिर्नृपोपद्रवव्याजाऽभिधायिभिः हिरण्यं तत्त्वेन यथा तस्य शङ्का नोत्पद्यते तथा निक्षेपयित्वा, ततोऽसौ कालान्तरे प्राड्विवाकेन पूर्वनिक्षेप्तुरसंनिधौ तेन तत्त्वारनिक्षेप्तृ हिरण्यं तैरेव पुरुषैर्देह्यस्मा निक्षेपहिरण्यमित्येवं याचितव्यः। स च निक्षेपधारी यथान्यस्तं समुद्रममुद्रं वा यथाकृतञ्च कटसूत्राद्याकारेण यदि तथैव प्रतिपाद्यते समस्तैर्गृहीतं तदिति तदा यत्परैर्निक्षेप्तृभिः प्राड्विवाकवेदिभिः अस्य हस्ते अस्माकं विद्यत इत्याक्षिप्यते तत्तत्र किञ्चिद्विज्ञेयम्। यदि पुनस्तेषां चारपुरुषाणां तत्क्षिप्तं हिरण्यं यथान्यस्तं न दद्यात्तदा द्वावपि निक्षेपौ ज्ञापकचारसम्बन्धिनाववष्टभ्य दापनीयः स्यादित्येवंरूपो धर्मनिश्चयः। इत्येवमेतद् श्लोकचतुष्टयम् ।। १८१ ।। १८२ ।। १८३ ।। १८४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** निक्षेपविषयवद् दृष्टप्रमाणाभावात्कृत्स्नस्य निक्षेपानभ्युपगमादाह साक्ष्यभावइति। प्रणिधिभिश्चरैः स्वीयैः वयसा वृद्धत्वादिना रूपेण च पालित्यादिना प्रामाणिकत्वोचितेनान्वितैः। प्राड्विवाकस्तस्य निक्षेपानभ्युपगमेतु निक्षेपान्तरं निदध्यात्। अपदेशैर्नास्य धनस्य रक्षकोस्माकं विद्यत इत्यादि व्याजोक्तिभिः। तत्त्वतो यथा निक्षेपः संपद्यते तथेत्यर्थः॥ १८२॥

(३) **कुल्लूकः।** किंकृत्वा किंयाचनीय इत्याह साक्ष्येति। प्रथमनिक्षेपे साक्ष्यभावे स्वकीयसभ्यैश्चारपुरुषैरतिक्रान्तबल्यैः सौम्यादिभिर्नृपोपद्रवादिव्याजाभिधायिभिर्हिरण्यानि तत्त्वेन तत्र निक्षेपयत्वा तैरेव चारपुरुषैः सनिक्षेपधारी प्राडिववाकेन चारपुरुषनिक्षिप्तसुवर्णं याच्यः॥ १८२॥

(४) **राघवानन्दः।** प्राड्विवाकस्यापि प्रार्थनयाऽलब्धेऽप्युपायान्तरमाह साक्ष्यभाव इति द्वाभ्याम्। प्रणिधिभिश्चरैःवयोरूपसमन्वितैः अतिक्रान्तशैशवसौम्याकृतिनिक्षेपधारिसमानवयःप्रभृतिभिः तेषु हि सत्यादिवशादतिगोप्यमपि प्रकाश्यत इति। अपदेशैः राजा मां हनिष्यति दण्डयिष्यतीत्यादिराजोपद्रवव्याजाभिधायिभिः। तत्त्वतो वस्तुतो हिरण्यं सन्यस्य निक्षेपयित्वा॥ १८२॥

(५) **नन्दनः।** वयोरूपसमन्वितैः पूर्वनिक्षेप्तुर्वयोरूपसदृशैः प्रणिधिभिः करणैस्तत्कालोचितसंबन्धो वयोरूपसादृश्योपहेत्वन्तरेण निक्षेपप्रतिपादनशङ्कापरिहारार्थः। अपदेशोनिक्षेपनिधानार्थानुज्ञानार्थः। हिरण्यग्रहणं पूर्वानिक्षिप्तसजातीयद्रव्योपलक्षचार्थम्॥१८२॥

(६) **रामचन्द्रः।** साक्ष्यभावे प्रणिधिभिः चारैः अपदेशैः व्याजैः संन्यस्य निक्षिप्य तत्त्वतः॥ १८२॥

(७) **मणिरामः।** किं कृत्वा किं याचनीय इत्याह सात्येति॥ प्रणिधिभिः चारैः वयोरूप समन्वितैः अति क्रांतवाल्यैः शुभदर्शनैःअपदेशैः नृपोपद्रवादिव्याजैः। प्रथमनिक्षेपे साक्ष्यभावे सति चारादिभिरसाक्षिकमन्यद्धिरण्यं राजोपद्रवादिमिषेण तत्वतः स्थापयित्वा याच्यः॥ १८२॥

(९) **भारुचिः।** पूर्वोणास्य सम्बन्धः। तथा चोक्तं–'यो निक्षेपं याच्यमान' इत्येवमादिः॥ १८२॥

स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम्॥
न तत्र विद्यते किंचिद्यत्परैरभियुज्यते॥ १८३॥

(१) **मेधातिथिः। स यदि।** निक्षेपधारी यदि **प्रतिपद्येत**–वाढमस्ति गृहाणेत्यंगीकृत्य दद्यात्। **यथान्यस्तं** तथा कृतं समुद्रं अमुद्रं–**यथाकृतं** वस्त्रादि संवर्तितममुद्रितमन्यद्वा अलंकाराद्यनुपभुक्तं परिमलशून्यं गृहमुद्रया स्वचिह्नेन स्थापितम्–तादृशमेव चेद्दद्यान्न **तत्र विद्यते** किंचिदसत्यं **यत्परैः** पूर्ववेदिकैरभियुज्येत–एतेनास्माकीनः साक्ष्यभावान्निक्षेपोऽपह्नूयत इति। **यथान्यस्तं यथाकृतमिति** गूढागूढचिह्नकृतेन भेदः। अथवा ग्रहीतृनिक्षेप्तृव्यापारभेदेन भेदः। **यथाकृतं** यथागृहीतम्–निर्विकल्पमविलम्बं च गृहीतं तथैव प्रतिदातव्यं प्रतिदाने यत्र कालग्रहणं न क्रियत इत्यर्थः॥ १८३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यदि त्वया ततोपहृतं तद्गतमेव धनं त्वयास्माभिश्च ग्राह्यमित्युक्तः सयदि प्रतिपद्येत संमतःस्यात्। यथा मुद्रादिना न्यस्तं तथाकृतं कण्टकादि। निक्षेप्त्रोक्तं न तत्र विद्यत इति यदि तस्मिन्प्रत्यर्पितेपि परो ममैतन्न्यूनमित्यभियुङ्क्ते तदभियोगादिकं तत्र न विद्यते तावतैवतच्छोधनमुक्तं मुद्रादेर्भावात्। नतु दण्डो नास्ति सापराधत्वात्। ।। १८३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** स निक्षेपधारी यथान्यस्तं समुद्रं वा यथाकृतं कटकमुकुटाद्याकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत सत्यमस्ति गृह्यतामिति तदा परेण पूर्वनिक्षेप्त्रा प्राड्विवाकवेदिना यन्निक्षिप्तमित्यभियुज्यते तत्र न किंचिदस्तीति ज्ञातव्यम्।। १८३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** पश्चात्स याच्यमानः निक्षेपधारी यथान्यस्तं समुद्रमसमुद्रं वा यथाकृतं यथाकारं कटकादिरूपं तद्भिन्नंवा प्रतिपद्यते दातुं मन्यते यदि तदा परैः पूर्वनिक्षेप्तृभिः तदभियुज्यते तत्र भवतीतिज्ञातव्यम्।। १८३ ।।

(५) **नन्दनः।** सनिक्षेपहारित्वेन शङ्कितः। परैः पूर्वनिक्षेप्तृभिः ।। १८३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** सपुरुषः यत्र स्थापितः यदि प्रतिपद्येत अङ्गीकुर्यात् यथान्यस्तं तथा कृतंतत्रकिंचिन्नविद्यतेयत् अन्यैर्निक्षिपेत् परैरभियुज्यते आरोप्यते ।। १८३ ।।

(७) **मणिरामः।** प्रतिपद्येत सत्यंमन्निकटे वर्तते। गृह्यतामिति दद्यात्। तदापरैः न अभियुज्यतेपरेण पूर्वनिक्षेप्ता न विवादयोग्यो भवति तत्र न किंचिदस्तीति ज्ञातव्यं ।। १८३ ।।

(९) **भारुचिः।** यदि तं द्वितीयं निक्षेपं यथा ... किञ्चिदस्ति (यः ? यत्) परैरभियुज्यते ।। उभौनिगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा। अथ प्राड्विवाककविज्ञातं पश्चान्नियो. . .त्तं दद्यात्। तत उभयं निगृह्य पूर्वं द्वितीयं च दाप्यः ।। १८३ ।।

तेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि ।।
स निगृह्योभयं दाप्य इति धर्मस्य धारणा ।। १८४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** तेषां प्राड्विवाकप्रयुक्तनिक्षेप्तॄणां यदि द्रव्यं निक्षिप्तं **न दद्यात्।** **यथाविधीति** **यथाकृत**पदेन व्याख्यातम्। **स** धारणकोऽवष्टभ्य राजपुरुषैरु**भयमर्थि**नो राजनिक्षेपं च दाप्यः। **इति धर्मस्य धारणा** व्यवस्था। तात्पर्यमत्र व्याख्यातम् ।। १८४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तेषां प्रणिधीनां अर्थनानन्तरं यदि न दद्यात्तद्धिरण्यं तदोभयंनिक्षेपद्वयं संनिगृह्य गृहीत्वा दाप्यो दण्डमित्यर्थः। यदितु प्रणिधिदत्तं प्रत्यर्पयेत्तदा निश्चयानुत्पत्तेर्दिव्या क्रियेत्यर्थात्सिद्धम् ।। १८४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** तेषां चारपुरुषाणां यन्निक्षिप्तं हरिण्यं यथान्यस्तं यदि तन्नदद्यात्तदा द्वावपि निक्षेपौ ज्ञापकचारसंबधिनौसंपीडय दापनीयः स्यादित्येवंरूपो धर्मस्य धारणा निश्चयः। योनिक्षेपमित्यादिश्लोकचतुष्टयस्य चेदृशएव पाठक्रमोमेधातिथिभोजदेवादिभिर्निश्चितः

गोविन्दराजेन तु साक्ष्यभावे प्रणिधिभिरिति श्लोकोऽन्तएव पठितः तदा च नार्थसङ्गतिः न वा वृद्धाम्नायादरः ।। १८४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अपदेशैःस्थापितस्यापह्नवे दण्डमाह तेषामिति। तेषां प्रणिधीनां यथाविधि यथास्वरूपं यथास्थापितं चनदद्यात्तदोभौनिक्षेपौ निक्षेपधारी दाप्यः ।। १८४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। तेषां निक्षेप्तृणां यद्धिरण्यं तद्यथाविधि न दद्यात्तदा उभौ निक्षेप्तृनिक्षेप्तारौ निगह्य दाप्य इति धर्मस्य धारणा मर्यादा ।। १८४ ।।

(७) **मणिरामः**। तेषां चारपुरुषाणां निक्षिप्तं यदि न ददाति तदा उभौ निक्षेपौ निगृह्य पीडयित्वा दाप्यः ।। १८४ ।।

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे ।।
नश्यतो विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ।। १८५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। उत्पत्यनन्तर उच्यते निक्षेप्तुःपुत्रो भ्राता भार्या वा यस्य निक्षेप्तुर्द्रव्ये स्वाम्यमस्ति—भार्यायास्तावत्स्वाम्यं युक्तमेव—पुत्रस्यापि पैतामहे भ्रातुशुल्कैकधनस्य। तत्र तेषां कश्चिद्याचते क्षेप्तर्यसंनिहिते 'देहि नोऽस्माकीनमेतदिति'। तत्र कश्चिदनया बुद्धया दद्यात् 'साधारणमेतदेकेन निक्षिप्तमपरेण नीतिमिति को दोष इति'। अत उच्यते **न देयौ निक्षेपोपनिधी प्रत्यनन्तरे**।

अत्रैवार्थवादं हेतुसरूपमाह। **नश्यतो विनिपाते तौ। विनिपातो**ऽन्यथात्वं—प्रत्यनन्तरस्य देशान्तरे गमनादि—तस्मिन् सति तौ ह्रीयेते। यदि तेन नीत्वा निक्षेप्तुर्न दत्तं तदा तेन पर्यनुयुक्तस्य धारणकस्य किमुत्तरम्? 'त्वदीयेन भ्रात्रैतद्धनं साधारणस्वामिना नीतमिति' नैतदुत्तरम्। "यथा दायस्तथा ग्रह" इत्युक्तम्—येनैव निक्षिप्तं स्वामिनाऽस्वामिना वा तस्मा एव देयम्—तस्यैवायं प्रपञ्चः।

यदि तु प्रत्यनन्तरो विक्रियां न गच्छेत्तदा तद्दानेऽपि न दोषः। तदाह **अनिपाते त्वनाशिनौ**। तत्र ह्यस्तुत्तरं माऽनशत्तस्मादर्पयामि।

प्रत्यनन्तरेण नीते विनिपाते च तस्य निक्षेप्त्रे याचमानाय स्वधनं दातव्यमिति श्लोकार्थः ।। १८५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उपनिधिर्भाण्डादिस्थःसमुद्रः। निक्षिप्तो निक्षेपस्त्वमुद्रः। उपनिधिपदं चायाचिताद्युपलक्षणम्। प्रत्यनन्तरे देशान्तरादिगते निक्षेप्तरि तत्पुत्रादौ। नश्यतः पुनर्देयौ भवतः। विनिपाते तस्य पुत्रादेर्मरणादिना निक्षेप्तुर्निक्षिप्तधनाप्राप्तौ। अनिपाते तत्प्राप्तौ अनाशिनौ प्रत्यर्पणीयौकेवलंत्वत्पुत्रे दत्तमिति विभाव्यमेव ।। १८५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। निक्षिप्यत इति निक्षेपः मुद्राङ्कितमगणितंवा यन्निधीयते स उपनिधिः ब्राह्मणपरिव्राजकवदुपदेशभेदः तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेप्तर्युपनिधातरि जीवति प्रत्यनन्तरे तदीयपुत्रादौ तदनन्तरे तद्धनाधिकारिणि कदाचिन्न निक्षेपधारिणा देयौ यतस्तस्य पुत्रादेरपि

यदि न निवर्तेत–'महाधनोऽसावभूवन्न चान्येन समं प्रयुज्यते'–प्रमाणान्तरं निश्चयाय विचारणीयम्, विषाग्न्यादिभिः शपथैर्नार्दनीयः। घटकोशसत्यतण्डुलास्तु न विरुध्यन्ते। न हि ते अति क्लेशकराः। साक्ष्यभाव इत्यत्र द्वितीयो न्यासः। यश्च तयोन्यासिः स इहापि द्रष्टव्यः ॥ १८६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। मृते तु दातर्याह स्वयमिति। असाक्षिकं निक्षेपं पुत्रादिभिरज्ञातं यःस्वयं पुत्रादौ दद्यान्नासौ राज्ञा पुत्रादिना वा न्यूनत्वादिशङ्कयाऽभियोज्यः। न्यूनत्वादिनिश्चये त्वभियोज्य एव ॥ १८६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। निक्षेप्तुर्मृतस्य निक्षेपधारी तद्धनाधिकारिणि पुत्रादौ तदनभ्यर्थितः स्वयमेव यः समर्पयति स राज्ञा निक्षेप्तुः पुत्रादिभिर्वान्यदपि त्वयि निक्षिप्तमस्तीति नाक्षेप्तव्यः ॥ १८६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अतएवाह स्वयमिति। स्वयमेव दद्याच्चेत्ततोऽन्यदस्तीति नाभियोक्तव्यः बन्धुभिश्च ॥ १८६ ॥

(५) **नन्दनः**। नाभियोक्तव्यः निक्षिप्तद्रव्यपरिमाणं न प्रष्टव्यम् ॥ १८६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। राज्ञा स न नियोक्तव्यः अधिकं नारोपणीयः। निक्षेप्तुः स्वबन्धुभिः नाभियोक्तव्यः ॥ १८६ ॥

(७) **मणिरामः**। मृतस्य निक्षेप्तु ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **स्वयमिति**। निक्षेप्तुः मृतस्य योऽज्ञातं निक्षिप्तं स्वयमेव तद्धनार्हे पुत्रादौ दद्यात्, न राज्ञा निक्षेप्तुः पुत्रादिभिर्बंधुभिः (न) नियोक्तव्यः ॥ १८६ ॥

(९) **भारुचिः**। अविदितनिक्षेपे स्वयं प्रयच्छतो नास्याभियोगः। अथ तुद्भावकः कश्चिदत्रार्थं दर्शयेदधिकं ततः।

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ॥
विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत् ॥ १८७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यदाच निक्षेपस्तत्र संभावितो नच स्वयं तेन दत्तस्तदाह अच्छलेनेति। तदीयप्रतिपन्नद्रव्यादेश्छद्मादिना ग्रहणेन तदुद्धारार्थं न यतितव्यम्। प्रीतिपूर्वकं मत्यादिकरणपूर्वकं अन्विच्छेदनुसंदध्यात्। तथा तस्य वृत्तं चेष्टितं निक्षेपहरणानुरूपं अतिव्ययाद्यपि तद्ग्रहणनियतं विचार्य तमेव साम्ना याचेत। दण्डादिना तु साधने कथंचिन्मिथ्याभियोगे दण्डापातः ॥ १८७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यदि कथंचिद्भ्रान्तिः स्यात्तदा अच्छलेनैवेति। तत्रस्थे धनान्तर सद्भावलक्षणे वा छलादिपरिहारेणैव प्रीतिपूर्वकंनिश्चिनुयात् न तु झटिति दिव्यादिदानेन तस्यनिक्षेपधारिणः शीलमवेक्ष्य धार्मिकोयमिति ज्ञात्वा सामप्रयोगेण निश्चिनुयात् ॥ १८७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। निक्षेप्तुर्निक्षेपग्रहणे नियममाह अच्छलेनेति। अच्छलेन ऋजु-मार्गेण तमर्थं स्थापितमर्थम् साम्ना स्वयमेव राजतः परिसाधने ग्रहणे अन्यथाधारिणःस्वतो लाभाद्यभावात्कोपि निक्षेपधारी न स्यादिति भावः ।। १८७ ।।

(५) **नन्दनः**। निक्षेपप्रत्यादानविधिमाह अच्छलेनेति तमर्थनिक्षेपं प्रीतिपूर्वकंसौमनस्य-पूर्वकम्। तस्य निक्षेपहर्तुः वृत्तं शुभमशुभंवेति विचार्य साम्ना प्रियभाषणेन ।। १८७ ।।

(६) **रामचन्द्रः** तमर्थं प्रीतिपूर्वकमच्छलेनान्विच्छेत्। तस्य वृत्तं अतिव्ययादिकं विचार्य साम्नैव ।। १८७ ।।

(८) **गोविन्दराजः** अथस्य तस्योपरि किञ्चिद्भ्रान्तिःस्यात्तदा **अच्छलेनेति** ः विचार्य तस्य वा देयं साम्नैव परितोषयन्। तद्वस्तु धनान्तरसद्भावलक्षणवाक्छलादिपरि-हारेणैव प्रीतिपूर्वेण वक्रगतिदिव्यादिदानेन निश्चिनुयात् तस्य वा निक्षेपधारिणः शील-मवेक्ष्य धार्मिकोऽयमिति ज्ञात्वा सामादिप्रयोगेणैव प्रतिनिश्चिनुयात् तद्दण्डादिना दिव्यैर्वा ।। १८७ ।।

(९) **भारुचिः**। अविदितं स्वयं प्रयच्छतो यदि तद्गतः कश्चित् कर्णेजपासंशयः स्यात् ततः अच्छलेनैव तस्य वृत्तिं विचार्य तदधिगमो विज्ञेयः निक्षेपधारिणा परिज्ञायते तदीयं रूपतः परिव्यंद्र माणतश्च समुद्र एव निक्षेपो धारयितव्यः। न च समुद्रो निक्षेपः प्रत्यर्पित इत्येतावता निक्षेपधा(दि ? रिण) मुच्यते यदि तस्मान्न किञ्चित् संहरति प्रमुद्राकरणेना स्नाविणादिना वान्योपायेन अपरे(वा ? ऽपि) वर्णयन्ति। समुद्रधानारूढानां निक्षेपधा (रि ? री)यान व्यापत्तौ सति यदि किञ्चिदात्मीयं न संहरत्यर्थं ततो नाभियोज्यो भवति निक्षेप्तुः। एतदुक्तं भवति—परित्यज्यात्मीयं निक्षेपरक्षणे यत्नःकराणीय (मि ? इ)ति ।। १८७ ।।

निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने ।।
समुद्रे नाप्नुयात्किंचिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ।। १८८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **निक्षेपेषू**पचयमानेष्वनन्तरोक्तो **विधिः** 'साक्ष्यभाव' इत्यादिः परिसाधनार्थो विज्ञेयः। **समुद्रे** निक्षेपेऽन्यदप्यस्मिन्भांडे द्रव्यमभून्नाशितं कृमिभिरित्यादिकं पर्यनुयोगं नाप्नुयान्निक्षेपधारी तत्र धारणकस्य। एवं मूषकादिनाशे द्रष्टव्यम्। यदि दारु-मये भाण्डे वस्त्रादि स्थापितं तीक्ष्णदशनैर्मूषकैर्दारु भित्वा भक्ष्येत न निक्षेपधारिणो दोषः। तत्रापि वासनपरिवेष्टितः स्थूलपोट्टलको मुद्रितो यदि निक्षिप्येत यत्तदीये दारुभाण्डे नैव माति तदा बहिर्मूषकादिभक्षितेऽपि हि न दोषः। यदि चैतन्निक्षेप्तुर्ज्ञानं भवति धारकेण परिभाषितं न मम भाण्डमन्यदस्ति, चरित्रज्ञो वाऽस्य निक्षेप्ता कदाचित्प्रत्यासन्नो भवति ।। १८८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। निक्षेपेषु निक्षिप्तेषु याचितान्वाहितनिक्षेपादिषु। समुद्रे मुद्रासहिते प्रत्यर्पिते नाप्नुयात् किंचिदपहरणशङ्कादि। तथा अमुद्रेपि यदि तस्मात्किंचित्

नसंहरेत् नसंगृह्णीयात् ग्रहणव्यभिचारिभाण्डफलत्वादि न कुर्यात् ।। १८८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** सर्वेषु निक्षेपेष्वपक्रियमाणेष्वेषसाक्ष्यभावेत्यादि पूर्वोक्तविधि-निर्णयसिद्धौ स्यात्। मुद्रितादौ पुनस्तस्य निक्षेपधारी यदि प्रतिमुद्रादिना न किमप्यपहरेत्तदा तस्मिन्नपि तेन किंदूषणं प्राप्नुयात् ।। १८८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** उपसंहारव्याजेनावशिष्टं ज्ञापयति निक्षेपेति। विधिः सामाद्य-व्याजरूपः। समुद्रेप्रतिमुद्रादिधारी ततः स्थापितधनात्किंचिन्नाहरेत्तदा नदोषमवाप्नुया-दितिभावः ।। १८८ ।।

(५) **नन्दनः।** सर्वेषु नीचादिविषयेष्वपि एषः पूर्वोक्तः ।। १८८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** एषु सर्वेषु निक्षेपेषु समुद्रे मुद्रासहिते किंचिन् अपहारणशङ्कादि नाप्नुयात् ।। १८८ ।।

(७) **मणिरामः।** समुद्रे निक्षेपे। यदि मुद्रा न नश्यति तदा संदेहेपि निक्षेप्ता नान्य-त्किंचित्प्राप्नुयात्। मुद्रानाशेतुयद्वदति तद्दापनीयमित्यर्थः ।। १८८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। निक्षेपेष्विति।** सर्वेषु निक्षेपेषु प्रत्यायने साक्ष्यभाव इत्यादि-विधिः स्यात् मुद्रिते पुनः प्रत्यर्थिते निक्षेपधारी न किञ्चिद्दोषजातं प्राप्नुयाद्यदि तस्मादधः श्रवणप्रतिमुद्रादिना न किञ्चिदपहरेत् ।। १८८ ।।

चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ।।
न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किंचन ।।१८९।।

(१) **मेधातिथिः। चौरास्तु** वेदिता अवेदिता वा सुरङ्गभिदादिना यदि मुष्णीयुः कृतरक्षासंविधाने धारणिके स्वामिन एव नाशः। **जलेनोढमुदकेन** देशान्तरं नीतम् ।। १८९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** चोरैरित्यादिराजदैवोपघातोपलक्षणम्। किंचन अल्पमपि-यद्यसौ नसंहरति नगृह्णाति। एतेनाल्पस्यापिहरणे निक्षेपो दैवादिनृष्टोपि देयइत्युक्तम्। अतच यथाशक्तिरक्षणे क्रियमाणे दोषाभावउक्तो नत्वक्रियमाणेपीत्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम् ।। १८९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** चौरैर्मुषितं उदकेनदेशान्तरंप्रापितं अग्निना वा दग्धं निक्षेपंनिक्षेप-धारी न दद्यात्। यदि स्वयं तस्मान्नकिंचिदप्यपहरति ।। १८९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** एवं चौरैरिति जलेनोढम् जलौघादिना स्थानान्तरंप्रापितम्। सनिक्षेपधारी नदद्यादेव ।। १८९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** चोरैः हृतं जलेन ऊढं प्रवाहितं देशान्तरं प्रापितं अग्निना दग्धं नदद्यात् यदि तस्माद् द्रव्यात् किंचिन्न संहरति न गृह्णाति। गृह्णाति चेत्तर्हि दद्यात् ।। १८९ ।।

(७) **मणिरामः।** जलेनोढं उदकेन देशांतरं प्रापितं ।। १८९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। चौरैरिति।** चौरैर्मुषितं उदकेन देशान्तरं प्रापितं अग्निना च दग्धं निक्षेपधारी न दद्यात्। यदि तत्त्वतो निक्षेपात्किञ्चिन्नापहरति ॥ १८९ ॥

(९) **भारुचिः।** चोरादिभ्योऽपि नाशेऽयमेव समुद्र(या ? यान) विधिर्वर्णयितव्यः। एवं च सति चोरादिविधिर्दैवसमुदयानविधिर्व्याख्यात इति। यतः पूर्व एव श्लोकार्थो ज्यायान्॥ १८९ ॥

निक्षेपस्यापहर्त्तारमनिक्षेप्तारमेव च ॥
सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ १९० ॥

(१) **मेधातिथिः।** हरति यो निक्षिप्तमसाक्षिकं योऽप्यपनीय नीत्वा वा याचते **तमन्विच्छेत्।** 'अन्वेषणा' तत्त्वपरिज्ञाने यत्नः सर्वप्रमाणव्यापारेण। **उपायाः** प्रमाणानि सामादयो वा। तेन चलितवृत्तस्याप्रतिपाद्यमानस्य ताडनबन्धनाद्यपि महति धने चौरवत्त-त्त्वप्रतिपत्त्यर्थे प्रयोज्यम्। न तत्त्वानिश्चये निग्रहः। **वैदिक**ग्रहणं स्तुत्यर्थम्॥ १९० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अनिक्षेप्तारमनिक्षिप्य याचमानम्। उपायैश्चरादिभिः। अन्विच्छेत् जिज्ञासेत्। वैदिकैः वेदोक्तैरग्न्यादिभिः। श्रुतौहि सोनृतेनात्मानमबुद्ध्वा यस्तप्तं परशुं गृह्णाति स दह्यतइत्यादावग्नीनां तत्वप्राप्त्युपायता गम्यते॥ १९० ॥

(३) **कुल्लूकः।** निक्षेपस्यापह्नोतारमनिक्षिप्य याचितारं सर्वैः सामादिभिःउपायै-र्वैदिकैश्च शपथैरग्निहरणादिभिर्नृपो निरूपयेत्॥ १९० ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच असाक्षिके निक्षेपे तयोरपि शपथपर्यन्तं व्यापारमाह निक्षेपस्येति। अनिक्षेप्तारमनिक्षिप्यैव निक्षेप्तास्मितियोब्रूयात्तम्। सर्वैः सामभेददानदण्डैः। तत्र साम तस्मिन् तत्स्त्रीपुत्रादिषुवा धर्मोपदेशपुरःसरं स्तुत्युक्तिः। भेदः त्वय्येवास्य निक्षेपो निक्षिप्तोस्तीति अन्यैरपि ज्ञायते कथं न दीयते दानं तदर्धं दातव्यमित्यादि। स्यादिति यद्य-प्येवंसंभाषणीयं। दण्डः एतद्धनं चेन्नदीयते तदातवच्छेदं विधास्यामि। शपथैरुक्तरूपैश्चा-न्विच्छेदित्यन्वयः॥ १९० ॥

(५) **नन्दनः।** अनिक्षेप्तारं अनिक्षिप्तयाचितारम्। सर्वैरुक्तादन्यैः॥ १९० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** उपायैः सर्वैः अन्विच्छेत् परीप्सेत्॥ १९० ॥

(७) **मणिरामः।** अनिक्षेप्तारं अनिक्षिप्य याचितारं॥ १९० ॥

(८) **गोविन्दराजः। निक्षेपस्येति।** निक्षेपस्यापहर्तारं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः सर्वै-रुपायैः सामादिभिर्वैदिकैश्च शपथैरग्निहरणादिभिः राजा निश्चिनुयात्। अनिक्षेप्तारमिति ब्रुवन् नियोक्तुरपि इति ज्ञापयति॥ १९० ॥

(९) **भारुचिः।** यस्त्वपदेशाद्विना निक्षिप्तं याच्यमानो निक्षेप्त्रे न दद्यात्। असाक्षिके निक्षेप एतदुच्यते। निक्षेप्ता वा गृहीत्वा पुनर्याचिते अदत्वा वा स राज्ञा प्राड्विवाकेन वा

सामादिभिः सर्वोपायैरन्वेष्यः। तदसम्भवे तु शपथैश्चैव वैदिकैः अग्निहराणादिभिः। च शब्दाल्लौकिका अपि कोशपानादयोऽत्रानुरुध्यन्ते। कार्यासामान्याच्च निक्षेपविधेरन्यत्राप्येषामप्रतिषेधः ॥ १९० ॥

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ॥
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥ १९१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** निक्षिप्तमपह्नुवानस्य अनिक्षिप्तं याचमानस्य च दण्डोऽयम्। यावति धने मिथ्या प्रवर्तते तावद्दण्ड्यते ॥ १९१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** चौरवच्छास्यौ साङ्गच्छेदादिना रत्नाद्यपहारे अल्पे तु दाप्यौ चेति ॥ १९१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** निक्षिप्तधनं यो न समर्पयति यश्चानिक्षिप्तं प्रार्थयति तौ द्वौ सुवर्ण मुक्तादौ महति विषये चौरवद्दण्ड्यौ। स्वल्पविषये ताम्रादौ तत्समं दण्डनीयौ ॥ १९१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** मिथ्यात्वेनिर्णीते तयोदर्ण्डमाह इति। विप्रादन्यौ चेच्चोरवत्कायेन दण्डोपि, विप्रौ चेद्दाप्यावेव तत्समं यावति निक्षेपधने विवादस्तत्तुल्यम् ॥ १९१ ॥

(५) **नन्दनः।** दाप्यौ दण्ड्यौ ॥ १९१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यो निक्षेपं न अर्पयति न ददाति यश्चानिक्षिप्य याचते तौ चौरवच्छास्यौ तत्समं दाप्यौ दण्डनीयौ ॥ १९१ ॥

(७) **मणिरामः।** दमं दण्डं ॥ १९१ ॥ १९२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। निक्षेपमिति।** यो निक्षेपं न त्यजति यश्चानिक्षिप्यैवार्थयते तौ द्वौ महत्यपराधे कृतापराधे चौरवदुत्तमसाहसादिकं दण्ड्यौ। स्वल्पे वा तस्य निक्षेपस्य समं दण्ड्यौ ॥ १९१ ॥

निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम् ॥
तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ १९२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** चोरवच्छिष्टिः पूर्वेणोक्ता। तया च शरीरनिग्रहस्तत्समधनं वैकल्पिके। जातिभेदेन ब्राह्मणादन्यत्र प्रदेश उक्तः। अनेन निवर्त्यते पुनर्विधानेन चोरवच्छिष्टिः। वाग्दण्डधिग्दण्डादिरूपैव समुच्चीयते धनदण्डेन नाङ्गच्छेदादिरूपा। न च ब्राह्मणस्यापि वैकल्पिके पूर्वेण शरीरदण्डे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं पुनर्वचनं युक्तम्, सामान्येन ब्राह्मणस्य शरीरदण्डप्रतिषेधात् "न जातु ब्राह्मणं हन्यात्" इति (३८१)।

उपनिधिः। प्रीत्या यद्भुज्यते। **अविशेषेण**—द्रव्यं जातिं च नापेक्षेत।

अन्यैस्तूपनिधिः परिभाषितः। स तत्रैव नेह। परिभाषाया अकरणाल्लौकिकार्थ एव

ग्रहीतुं न्याय्यः। वक्ष्यति च "प्रीत्योपनिहितस्य च" इति (१९६) ।। १९२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्रच वर्णविशेषेण दण्डविशेषशङ्कां निवारयति निक्षेप-स्येति। उपनिधिपदं पूर्ववदुपलक्षणम्। अविशेषेण वर्णाविशेषेण ।। १९२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** निक्षेपापहारिणंनिक्षिप्तसमधनंदण्डयेत्। समशिष्टत्वादनिक्षिप्य याचितारमपि। नच पुनरुक्तिः महत्यपराधे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन शारीरदण्डस्यापि प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिदम्। दापयेदिति धनदण्डनियमात्। नचानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यम्। अस्य प्रथमापराधविषयत्वापूर्वोक्तं चाभ्यासे चौरोक्तमहासाहसादि-धनदण्डावरोधकत्वात्। उपनिधिर्मुद्रादिचिन्हितनिहितधनम्। तस्यापहर्त्तारं कथितविशेषणं राजा दण्डयेत् ।। १९२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** निक्षेपहर्तुर्दण्डं दृष्टान्तीकृत्योपनिधिहर्तुस्तमाह निक्षेपस्येति। तत्समं निक्षेपधनसमम् ।। १९२ ।।

(५) **नन्दनः।** अविशेषेण वर्णविभागेन ।। १९२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** तथा उपनिधिहर्तारं उपनिधिपदेन अन्वाहितयाचिते विवक्षिते ।। १९२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। निक्षेपस्येति।** निक्षेपापहारिणं तत्समं दण्डयेदिति पूर्वसिद्धस्य पुनर्वचनं प्रथमाऽपराधे महत्यपि पुनश्चौरवदित्येवमर्थम्। ये तु ब्राह्मणस्याङ्गविच्छेदादि चौरदण्डनिवृत्त्यर्थं इदं पुनर्वचनमित्यादि तदसत्। न जातु ब्राह्मणं हन्यादित्यादेर्वक्ष्यमाणत्वा-त्तथा प्रीतिभोग्यद्रव्यापहारिणमविशेषेण जातिमात्रविशेषेण तत्सर्वमेव दापयेत् ।। १९२ ।।

(९) **भारुचिः।** धनदापनस्य– तथोपनिधिहर्तारमविशेषेण पार्थिवः। औपरिष्ट-श्लोकार्थस्योपनिध्यर्थ आरम्भः। चेरवच्छिष्टिरधिकारादुपनिधावपि स्यात्। ब्राह्मणवर्जम्। यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते। तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम्। पूर्वव्यतिक्रमकारिणो दण्ड्यार्थोऽयमारम्भः विकल्पेन तथा ब्राह्मणं तु ।। १९२ ।।

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः।
ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ।। १९३ ।।

(१) **मेधातिथिः। उपधा** व्याजः छद्मेत्यनर्थान्तरम्। ताश्चानेकविधाः। द्रव्य-परिवर्तः–कुङ्कुमं दर्शयित्वा कुसुंभादिदानं–तुलादिमानापचय इत्याद्याः। तत्र चान्यं विधिं वक्ष्यति "नान्यदन्येन संसृष्टम्" इत्यादि (२०३)। इह तु त्रिासनं राजत उपकारदर्शनं कन्यानुरागकथनमित्येवमाद्या गृह्यन्ते। चौरास्त्वां मुष्णन्ति यद्यहं त्वां न रक्षामि–राजा तवात्यन्तं कुपितो मया तु बहु समाहितं–राजतस्ते नगराधिकारं दापयामि मुख्यं वोपकारं करोमि–पुष्पमित्रदुहिता त्वय्यत्यन्तमनुरागिणी मद्धस्त इदमुपायनं प्रेषितवती–इत्येवमाद्यनृत-मुक्त्वाऽऽत्मीयमुपायनमासज्य बहु प्रतिनयन्ति–तत्समक्षं च राजनि तत्समं वा कार्यान्तर-

मुपांशु निवेद्य कथयन्ति—त्वदीयं कार्यमुपक्रान्तम्—इत्येवमाद्याभिरुपधाभिः परद्रव्यं च भुञ्जते। तेषामयं राजमार्गे **प्रकाशं विविधः** कुठारशूलरोपणहस्तिपादमर्दनाद्यनेकोपायसाधनो **वध** उच्यते।

अन्ये तु प्रकरणान्निक्षेपविषयमेवेदमाहुः। नन्व हि प्रतिपद्यान्यस्य मया निहितं स न न सन्निहितः श्वःपरश्व आगच्छतीत्यसमर्पयन्हरतीति ॥ १९३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अतिप्रसिद्धनिक्षेपाच्छलेनापहारमाह उपधाभिरिति। न निक्षिप्तत्यादिच्छलोक्तया निक्षेपादिपरद्रव्यंयोहरेत्। प्रकाशं लोकसाक्षिकं विविधैश्छेदा-दिभिःसर्वैरेव। एतच्च भूयःकरणे ॥ १९३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** राजा त्वयि रुष्टस्तस्मात्त्वां रक्षामि मम धनं देहि। धनधान्यादि-लोभोपकरणं वाऽनृतमभिधाय छद्मभिर्यः परद्रव्यंगृह्णाति स छद्मधनसहायैस्सहितो बहुजन-समक्षं करचरणशिरच्छेदादिभिर्नानाप्रकारैर्वधोपायैः राजा हन्तव्यः ॥ १९३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रासंगिकं परद्रव्याभिलाषितया मिथ्याभिलापिणां दण्डमाह उपधाभिरिति। उपधाहि राजा त्वयि रुष्टस्तस्मात् त्वां रक्षिष्यामि मह्यमर्थं देहि धनकन्या-दिलाभार्थमभिधानमुपधातैःयःपरद्रव्यं हरेत्सः ससहायः सत्यं अयं करोति मिथ्याभिधानेन साहाय्यंगतेन सह प्रकाशं बहुजनसमक्षंविविधैः शिरश्छेदादिनानाप्रकारैः ॥ १९३ ॥

(५) **नन्दनः।** उपधाभिः पञ्चविधाभिः ॥ १९३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यःकश्चिन्नरः परद्रव्यं उपधाभिः उपायैर्व्याजैर्हरेत् ॥ १९३ ॥

(७) **मणिरामः।** राजा त्वयि क्रुद्धः तस्मात्त्वा रक्षामि मह्यंधन देहीत्याद्युपधाभिः ॥ १९३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। उपाधिभिस्तु यत्किञ्चिद्वदति।** यो नरः परद्रव्यं हरेत्ससहायः कर-चरणच्छेदादिभिः नानाप्रकारैः वधोपायैः शकलं कृत्वा राजमार्गादौ राजा हन्तव्यः ॥ १९३ ॥

(९) **भारुचिः।** पविसामनेनाशादानेन स्वकन्यागं....न्यायेनागामिकालोपकारा-प्रदर्शनेनेत्येवमादिभिरुपाधिभिः परद्रव्यापहारी ससहायो विविधैर्वधैः प्रकाशमनुशासनीयः येन कष्टतर....धरपूर्वं द्रव्यापहारेणेति ॥ १९३ ॥

निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ ॥
तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्दण्डमर्हति ॥ १९४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** य इति निक्षिप्यमाणद्रव्यजातिनिर्देशः। **यावानिति** परिमाणस्य। य आह—सुवर्णमेतस्य हस्ते मया निक्षिप्तं कांस्यं ददाति—शतं न स्यापितमयं ददाति—स पृच्छ्यते—किं रहस्युत कस्यचित्समक्षमिति। स चेदाह **कुलसंनिधौ**। **कुलं** साक्षिणः। तत्र ते पृष्टा यदाहुस्तदेव सत्यम्। **विब्रुवन्विरुद्धं** ब्रुवाणो दण्ड्यते। तत्रापि यदि ब्रूयात्साक्षि-समक्षं कथं तैर्विनाऽन्यत्स्थापितमिति—अस्त्यत्र प्रमाणान्तरव्यापारणावसरः।

अयमपि श्लोको नाधिकविध्यर्थः ॥ १९४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सकृत्करणे तूक्तम्। निक्षेपो निक्षेपादिः। कुलस्य ज्ञात्यादेः। यः सुवर्णादिः। विब्रुवन् मह्यमस्य रक्षणभागो देय इति वदन् ॥ १९४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यः सुवर्णादिर्यावत्परिमितो येन साक्षिसमक्षंनिक्षेपः कृतस्तत्र परिमाणादिविप्रतिपत्तौ साक्षिवचनात्तावानेव विज्ञातव्यः। विप्रतिपत्तिं कुर्वन्नप्येतदुक्तानुसारेण दण्डं दाप्यः ॥ १९४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। प्रकृतमनुवर्तयन् तत्र विशेषमाह निक्षेप इति। य इति स्वरूपतः यावानिति सङ्ख्यातः कुलसंनिधौ स्थापनकाले यावन्तः साक्ष्यादयस्तावतां संनिधौविज्ञेय इति शेषः। तथाकोऽपि साक्षिभिः स्वयंसङ्ख्याया विब्रुवन् विप्रतिपद्यमानोनिक्षेप्ता दण्डमर्हतीत्यन्वयः ॥ १९४ ॥

(५) **नन्दनः**। कृतः निक्षिप्तः। यावान् यत्परिमाणः। कुलसंनिधौ कुलीनाभिज्ञाने ब्रुवन् अयथावदन् ॥ १९४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। विब्रुवन् अन्यथाब्रुवन् स दण्डं अर्हति ॥ १९४ ॥

(७) **मणिरामः**। कुलसंनिधौ साक्षिसंनिधौ। तावानेव साक्षिकथितमेव विब्रुवन् विप्रतिपत्तिं कुर्वन्। ॥ १९४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **निक्षेप इति :** यज्जातीयं द्रव्यं द्रव्यपरिमाणञ्च यत्साक्षिसमक्षं निक्षिप्तं द्रव्यं तत्परिमाणमेव साक्षिप्रत्ययेन बोद्धव्यं न प्रमाणान्तरेण तत्र परीक्षा कार्या। तत्र न निक्षेप्ता वितथं ब्रुवन् त्रिगुणकं दण्डमर्हति ॥ १९४ ॥

(९) **भारुचिः**। समाक्षिके सति निक्षेपे साक्षिणः. . . .प्रमाणं स्यादर्थसंख्यापरिमाणे ॥ १९४ ॥

मिथो दायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा ॥
मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥१९५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। सा यथा निक्षेपादिस्थानेन (१८०) निक्षेप्तविधिरयमुक्तः। अन्येषु कार्येष्वनेन प्रतिपाद्यते। ऋणादानोपनिधिविक्रयाद्यपि येन यादृशेन प्रकारेण कृतं तादृशेनैव प्रत्यर्पणीयम्। रहसि कृतस्य राजकुलेऽधमार्गणादिना प्रकाशनं न कर्तव्यम्। तेन स्वहस्तलेख्येन ऋणं गृहीते न राजकुलेऽसौ दाप्यते। उत्तमर्णधनं क्षपणीयम्।

अनेनैव निक्षेपेऽपि सिद्धे तत्र पुनर्वचनं नित्यार्थम्। तेन निक्षेपादन्यत्र रहसि कृतस्यापि विप्रतिपत्त्याशङ्कया प्रकाशे प्रतिदानं कदाचिदस्ति। अथवेहाप्रकाशकृतस्य प्रकाशीकरणं निषिध्यते। तत्र स्वल्पार्थः समुद्रोऽसमुद्र इत्यादि तेनापौनरुक्त्यम्।

मिथःशब्दो रहसि विज्ञेयः। अथवा परस्परं **मिथः**। सर्वं कार्यं द्वाभ्यां साध्यं दानादि परस्परमेव क्रियत इति। पुनर्वचनं तृतीयप्रतिषेधार्थम्।

दायशब्दः सामान्यशब्दो निक्षेपादन्यानपि विक्रयादीनाह ।। १९५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कुलासंनिधावसाक्षिकमाह मिथइति। मिथ एकान्ते। दायो निक्षेपदानम्। मिथोगृहीतो गृहीत्वापि न ज्ञापितोग्रहीत्रा मिथएव न साक्ष्यादिसंनिधौ। एतेन ग्रहणे साक्ष्यभावे प्रत्यर्पणेपि साक्षिणो नानुसंधेया इत्युक्तम्। यथादायस्तथेतितु ससाक्षिके ससाक्षिकएवेति ।। १९५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** रहसि येन निक्षेपोर्पितोनिक्षेपधारिणा च रहस्येवगृहीतः सनिक्षेपो रहस्येव प्रत्यर्पणीयः न प्रत्यर्पणे साक्ष्यपेक्षा यस्माद्येनैव प्रकारेण दानं तेनैव प्रकारेण प्रत्यर्पणंदातव्यमिति श्रवणान्निक्षेपधारिणोयं नियमविधिः। योयथा निक्षिपेद्धस्त इति तु निक्षेप्तुर्नियमार्थं ग्रहीतव्य इति श्रवणात् अतो न पौनरुक्त्यम् ।। १९५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** निक्षेपधारिणोनियममाह मिथइति। मिथःअन्योन्यंनिक्षेपधारिणा रहसि निक्षेपः कृतश्चेद्रहस्येव याचितव्योवायथा दायः स्थापनं तथाग्रहस्तेनैव प्रकारेणादानम् न तत्र साक्ष्यपेक्षेतिभावः ।। १९५ ।।

(५) **नन्दनः।** दायसमर्पणंमिथः रहसि असाक्षिकमितियावत् ।। १९५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** तथा ग्रहः गृह्णातीतिग्रहः मिथएव ग्रहः ग्रहीतव्यः येन पुंसा मिथः एकांते दायः निक्षेपदानंकृतः यथा दायः तथा ग्रहः ग्रहणीयः ।। १९५ ।।

(७) **मणिरामः।** मिथः परस्परं रहिसिकृतः दायः निक्षेपादिःमिथएव रहस्येव ।। १९५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। मिथ इति।** परस्परं रहसि येन निक्षेपोकृतो निक्षेपितः निक्षेपधारिणाऽपि रहस्येव गृहीतः स निक्षेपो रहस्येव प्रत्यर्पणीयः। न प्रत्यर्थेन साक्ष्याद्यपेक्षं(क्ष्यं) यस्माद्येन प्रकारेण दानं तेनैव प्रत्यर्पणमितीव निक्षेपधारिनियमार्थं प्रदातव्य इति यो यथा निक्षिपेद्वस्तु इतीदं निक्षेप्तृनियमार्थं गृहीतव्यश्रवणाधिक्ये सति यदस्य श्लोकप्रतिविधिविषयत्वं व्याख्यातं, सामान्यविषयं तावत् व्याख्यानं वा केषाञ्चित्तच्छिष्टैः परीक्ष्यम्। ।। १९५ ।।

(९) **भारुचिः।**. . . यन्तु पूर्वश्लोके निक्षेपप्रकरणोक्तत्तादर्थं एव। अयं पुनरुपनिध्यर्थत्वात् पुनरुक्तस्तेनैव विज्ञेयः। सामान्यविशेषप्रकारेण वानयोः श्लोकयोरपुनरुक्तता वर्णयित(व्यः? व्या) ।। १९५ ।।

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।।
राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणम् ।। १९६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रकरणोपसंहारोऽनेन क्रियते। **प्रीत्योपनिहितस्य।** स्नेहेन किंचित्कालं भोगार्थं दत्तस्य **न्यासो** निक्षेपः। तस्य धारणको यथा न पीड्यते तथा निर्णयः कर्तव्य इति। **अक्षिण्वन्नपीडयन्।**

द्वित्राः श्लोका निक्षेपप्रकरणे विध्यर्थाः। सर्वमन्यदन्यतः सिद्धं सौहार्देनोक्तम् ॥ १९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** निक्षिप्तस्येति याचिताद्युपलक्षणम्। प्रीत्योपनिहितस्य यावदस्मदागमनं तावत्त्वया क्षीराद्यस्या गृह्यतामिति गवादेर्बन्धुत्वेन रक्षणार्थं स्थापितस्य। अक्षिण्वन् प्रथमत एव दण्डेनाहिंसन् निक्षेपः॥ १९६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** राज्ञा निक्षिप्तस्य धनस्यामुद्रस्य मुद्रादियुतस्य वोपनिधिरूपस्य तथा प्रीत्या कतिचित्कालं भोगार्थमर्पितस्यानेनोक्तप्रकारेण न्यस्तधनधारिणमपीडयन्निर्णयं-कुर्यात्॥ १९६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** नृपतेर्नियममाह निक्षिप्तस्येति। प्रीत्योपनिहृतस्य प्रीत्यर्थं कंचित्कालं दत्तस्य अक्षिण्वन्नपीडयन् न्यासधारिणं साक्षी नैवंविध इति भावः। इति निक्षेप-प्रकरणम्॥ १९६ ॥

(५) **नन्दनः।** उपसंहरति निक्षिप्तस्येति। विनिर्णयंप्रतिदानम् विवादपदंसमाप्तम् ॥ १९६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** प्रीत्या निक्षिप्तस्य च पुनः उपनिहितस्य राजा विनिर्णयं कुर्या न्यासधारिणं अक्षिण्वन् अपीडयन्॥ १९६ ॥

(७) **मणिरामः।** अक्षिण्वन् अपीडयन्॥ १९६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। निक्षिप्तस्येति।** निक्षेपधार(रि)णमपीडयन् निक्षिप्तस्य द्रव्यस्य प्रीत्या च साम्प्रतिकोपभोगार्थं अर्पितस्यानेन प्रकारेण निर्णयं कुर्यात्॥ १९६ ॥

(९) **भारुचिः।** समुद्रो विमुद्रो वा निक्षेपः विमुद्र एव तु प्रीतिविमुक्तभोग उपनिधिः। तयोरन्वेषणविधिरयं विज्ञेयः॥ १९६ ॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः॥
न तं नयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम्॥ १९७॥

(१) **मेधातिथिः।** अस्वामिविक्रयाख्यविवादपदमिदमनुक्रान्तम्।

परस्य यद्द्रव्यादि **स्वं** तच्चेद**स्वामी** तत्पुत्रादिरन्यो वा **विक्रीणीते** स्वामिनाऽननुज्ञातस्तं **स्तेनं** चौरं विद्यात्। यद्यपि यस्तस्मात् क्रीणाति स तमस्तेनं मन्यते।

न तं नयेत साक्ष्यं तु। तं पुरुषं न नयेत न प्रापयेत् साक्ष्यं न कारयेत्साक्षिकरणे न नियो-क्तव्य इत्यर्थः। यथा चौरस्तादृश एवासौ। स्तेनत्वाच्च न साक्षित्वम्। न साक्षित्व एव प्रतिषेधः। किं तर्हि? सर्वासु साधुजनसाध्यासु क्रियासु। परस्वमननुज्ञातेन विक्रीतं क्रेतुर्न स्वं भवतीति सिद्धे साक्षिकर्मनिषेधद्वारेण प्रतिषेधो वैचित्र्यार्थः॥ १९७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अस्वामिविक्रयमाह विक्रीणीत इति। न तं साक्ष्यन्तं नयेत् साक्षिसमीपं नयेत् तद्वचनाद्विनैव निर्धारणासंभवे। एतेन महापराधत्वमस्य कथयति। ॥ १९७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अस्वामी यः स्वामिना चाननुगतः परकीयं द्रव्यं विक्रीणीते वस्तुतश्चौरमचौरमात्मानं मन्यमानं तं साक्षित्वं न कारयेन्नकुत्रचिदपि प्रमाणीकुर्यादित्यर्थः। ॥ १९७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** दण्डार्थमनुवदति विक्रीणीत इति। अस्वामी स्वाम्यसंमतश्च वस्तुतःस्तेनं तं साक्ष्यं साक्ष्युक्तिविषयं ननयेत्। तदर्थे साक्ष्यनादर इति भावः ॥ १९७ ॥

(५) **नन्दनः।** अस्वामिविक्रयमाह विक्रीणीते परस्येति। स्वाम्यसंमतः स्वामिना अननुज्ञातः। तंसाक्ष्यंन नयेत् ससाक्षित्वयोग्यो न भवेत्। एवं निन्द्योऽसावस्वामिविक्रयी तस्मादस्वामिविक्रयं न कुर्यादिति ॥ १९७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यःअस्वामी परस्य स्वं द्रव्यं स्वाम्यसंमतः तं साक्ष्यं न नयेत्। अस्तेनमानिनं स्तेनं ज्ञेयम् ॥ १९७ ॥

(७) **मणिरामः।** तं अस्वाभिविक्रयिणं साक्ष्यं न कारयेत् कुत्रचिदपि तन्न प्रमाणीकुर्यादित्यर्थः ॥ १९७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। विक्रीणीतेति।** योऽस्वामी स्वामिनाऽननुज्ञातः परकीयं द्रव्यं विक्रीणीते तमचौरमात्मानं श्रुतचौरं प्राड्विवाकः साक्षिकं न कारयेदिति साक्षिकर्मनिषेधद्वारेण तस्यापकारित्वप्रतिपादनं क्रियाऽन्तरेष्वप्ययोग्यत्वप्रतिपादनार्थम् ॥ १९७ ॥

(९) **भारुचिः।** अनादिविक्रय इदानीमुच्यते, न तन्नयेत साक्ष्यमित्यस्य प्रदर्शनार्थत्वात् सर्वाप्रामाण्यादेव तन्निवर्तयति ॥ १९७ ॥

अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम्।
निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ १९८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वेण साधुजनकर्तृकासु क्रियासु साक्ष्यादिष्वपि अस्वामिविक्रयकारिणामनर्हतोक्ता। अनेन षट्शतो दण्ड उच्यते। षट्कार्षापणशतानि **अवहार्यो** दापयितव्यो दण्ड्य इति यावत्। **सान्वयः। अन्वयो**ऽनुगमनसंबन्धः—स यस्यास्ति पुत्रभ्रात्रादिः स्वामिनोऽनुगतः **सान्वयः।** स ह्यननुज्ञातोऽपि विक्रीणानो न स्फुटचोरो यतस्तस्येयं बुद्धिर्मदीयमेवैतद्यत्पितुरिति—तं प्रतीयमपि संभावना भवति तस्यैव विक्रीय मूल्यं ददाति। यस्त्वत्यन्तासंबन्धः स **निरन्वयः। चौरकिल्बिषं** निग्रहं निःसंशयं प्राप्तः। **अनपसरः।** यदि तद्गृहं तस्य नापसृतं भवति तदाऽ**नपसरश्चौ**रवद् दण्ड्यः। यदि तु तद्गृहादेव केनचिद्दत्तं विक्रीतं वा तस्य तेन वाऽज्ञत्वात् तत्प्रतिगृहीतं प्रकाशक्रयेण वा विक्रीतं तदा न चौरवद्दण्ड्यः। **षट्शतमेव** दाप्यः।

अथवा अन्वयो विक्रीणाति तस्य विक्रेयद्रव्यस्यान्यतः क्रयः **अपसरः** क्रयादन्यः प्रतिग्रहादिरागमः। एतदुक्तं भवति। यदि तेन तन्न कुतश्चन क्रीतं नापि प्रतिग्रहादिना लब्धं तदा चौरः ॥ १९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अवहार्यो दण्ड्यः। सान्वयस्तद्द्रव्ययोग्यसंबन्धाभासवान् तथा तस्मिन्न जीवति विभक्ततद्भ्रात्रादिः। निरन्वयोत्यन्तोदासीनः संबन्धाभासेनापिरहितः। तथा सान्वयोप्यनवसरोऽकालेऽदेशेच विक्रयंकुर्वन् चौरकिल्बिषं चौरापराधं प्राप्तः स्यात् ।। १९८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। एष परस्वविक्रयी यदि स्वामिनो भ्रात्रादिरूपत्वेन सान्वयः संबन्धी भवति तदा षट्पणशतान्यवहार्योदण्डनीयः यदि पुनः स्वामिनः संबन्धी न भवतिअनपसरश्च स्यात्। अपसरत्यनेनास्मात्सकाशाद्धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः स यस्य स्वामिसंबधि-पुत्रादेः सकाशान्नास्ति तदा चौरसंबन्धिपापं प्राप्नोति तद्वद्दण्डनीय इत्यर्थः ।। १९८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। न केवलमेवदण्डमप्याह् अवेति। एष परस्वापहारी अवहार्यो-दण्डनीयः। सान्वयः स्वामिनोभ्रात्रादिरूपेणसंबन्धी तदा षट्शतम्। निरन्वयश्चेच्चोरकि-ल्बिषं सहस्रं दण्ड्य इत्यन्वयः। अनपसर इति विशेषणम् अपसरत्यनेन स्वामिनो धनमित्यपसर : प्रतिग्रहक्रयपिण्डादिः स यस्य संबन्धी नास्ति सोऽनपसरः ।। १९८ ।।

(५) **नन्दनः**। अस्वामिविक्रयी सान्वयः ससहायः पणानां षट्शतमपहार्यः। किल्बिषंदण्डम्। नावसरः अनुग्रहावसररहितः। निर्दयमेव चोरवद् दण्ड्य इति यावत् ।। १९८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। एषः सान्वयः विभक्तभ्रात्रादिसंबन्धवान् अवहार्यः दण्ड्यः निरन्वयः अविभक्तभ्रात्रादिसंबन्धवान् अनवसरः चौरकिल्विषं प्राप्तः स्यात् ।। १९८ ।।

(७) **मणिरामः**। एषः परिस्वविक्रयी सान्वयः स्वामिसंबंधी भवति तदा षट्शतं षट्पणशतानि अवहार्यः दंडनीयः। यदि पुनः निरन्वयः संबंधी नभवति अपसरश्च नस्यात् अपसरति अस्मात्सकाशाद्धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः स यस्य स्वामिसंबंधिपुत्रादेः सकाशान्नास्ति। तदाचौरकिल्विषं प्राप्तोतीत्यर्थः ।। १९८ ।।

(९) **भारुचिः**। अवहार्यो दण्ड्यः सान्वयः सनिस्सरः षट्छतं दमं निरन्वयस्तदनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम् इत्यनेन अपराधमहत्त्वाद्दण्डमहत्त्वं दर्शयति पूर्वस्मात् अन्यस्त्वाह– अपसरः क्रयादन्यो धनागमः ।। १९८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अपहार्य इति।** एष च परस्वविक्रयी यदि स्वामिना पुत्रादि-रुपत्वेनाऽनुगतो भवति षट्पणशतानि दण्डार्थमानयितव्यः। यदि पुनः स्वामिनो नानुमतो भवति अविद्यमानापसरश्च यदि स्वामिसम्बन्धपुत्रादेः सकाशात्कार्यादिना तद्द्रव्यं तस्य न संश्रितं भवति तदा चौरसम्बन्धिपापं प्राप्नोति। पापसहचरापदेशे-ऽपिदण्डातिदेशः ।। १९८ ।।

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।।
अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ।। १९९ ।।

[अनेन विधिना शास्ता कुर्वन्नस्वामिविक्रयम् ।
अज्ञानाज्ज्ञानपूर्वन्तु चौरवद्दण्डमर्हति ।। १ ।।]‡

(१) **मेधातिथिः ।** न केवलमस्वामिसकाशाद्यत्क्रीतं तन्न सिध्यति, किं तर्हि, प्रतिगृहीतमपि । प्रतिग्रहेण प्रीत्या वा दानं **दायः** सोऽपि न सिध्यति । "विक्रीणीते परस्य" इत्यनेन (१९७) विक्रेतुः प्रतिग्रहीतुश्चास्वाम्यमुच्यते । "स्वामी रिक्थक्रये"त्यादिना (गौतम १०/३९) स्वाम्याशङ्कायां प्राप्तोऽयं प्रतिषेधः । **व्यवहार** एषा **स्थिति**र्नातिक्रमणीया ।। १९९ ।।

---

(१९९) दायोविक्रयएववा = क्रयोविक्रयएव । (ज, झ. ञ, ढ)

‡ (क, ख, ग, च, ण, ज, झ. ञ, ट, ठ, ड, र, ल)

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** क्रयोपि स्वाम्यसंमत्या स्वाम्यर्थं कृतो निवर्त्यः । एवं विक्रयोप्यकृतो न स्वत्वनाशकः । यथाव्यवहारे स्थितिः सेयमुक्तेति शेषः ।। १९९ ।।

[**सर्वज्ञनारायणः ।** एषच सर्वोऽज्ञानकृतविषयोऽज्ञाने त्वन्यथेत्याह अनेन विधिनेति ।।१ ।।]

(३) **कुल्लूकः ।** अस्वामिना यत्कृतं यद्दत्तं विक्रीतं वा तदकृतमेव बोद्धव्यम् । व्यवहारे यथामर्यादा तथाकृतं न भवतीत्यर्थः ।। १९९ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** क्रयाद्यसिद्धिमप्याह अस्वामिनेति । स्वत्वरहितेन द्रव्येण अन्यायोपात्तेन परद्रव्येणवा यः क्रयःकृतः सोप्यस्वामिना कृतः स्यादेव । तथावस्तुतोऽस्वाम्यास्पदीभूतस्य विक्रय इत्यप्यविरोधः । व्यवहारे यथा मर्यादा तथाकृतं न भवतीत्यर्थः ।। १९९ ।।

(५) **नन्दनः ।** क्रयविक्रयग्रहणंदानादिनामप्युपलक्षणार्थम् ।। १९९ ।।

[**नन्दनः ।** एतदेवविशदयति अनेनविधिनेति । अनेनविधिना षट्शतेन दण्डेन ।। १ ।।]

(६) **रामचन्द्रः ।** सः अकृतः विज्ञेयः व्यवहारे यथास्थितिः ।। १९९ ।।

(७) **मणिरामः ।** अनेनेति । अनेन विधिनाऽस्वामिविक्रयं कुर्वन्नाज्ञानेन विज्ञानपूर्वकं वा शास्ता चौरवद्वधमर्हति ।। १ ।।]

(८) **गोविन्दराजः । अस्वामिनेति ।** अस्वामिना अदत्तं विक्रीतं वा तदकृतमेव बोद्धव्यमित्येवंविधा व्यवहारमर्यादा ।। १९९ ।।

(९) **भारुचिः ।** एवं च सति क्रयविक्रयावस्वामिकृतौ निपत्यावेव । तथा च स्वाम्येन धनभाक् स्यात् । न तु क्रेता विक्रेता वा धने स्वामी परितोषणीयः ।। १९९ ।।

**संभोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।।
आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः ।। २०० ।।**

(१) **मेधातिथिः ।** यस्मिन्वस्तुनि गोवस्तुहिरण्यक्षेत्रादावन्यस्य **भोगो** दृश्यते अन्यस्य

च रिक्थप्रतिग्रहादिरागमः स्वाम्यापादकस्तत्रागमो बलवान्न **भोगः। भोग एव संभोगः। कारणं** स्वाम्ये। **तत्रेति स्थितिः।** एवमनादिव्यवस्था न भोगमात्रेण स्वत्वम्। यादृशेन च स्वत्वं तत्पुरस्ताद्व्याख्यातम् "यत्किंचिद्दशवर्षाणि" (१४७) इति वानेन विरोधस्तत्रैव परिहृतः॥ २००॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एकस्य भोगो दृश्यते आगमश्च लेख्यादिर्न दृश्यते, इतरस्यच आगमो दृश्यते। तत्र यस्यागमस्तस्यैव न भोगिन इत्याह संभोग इति॥ २००॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्मिन्वस्तुनि संभोगो विद्यते क्रयादिरूपस्त्वागमो नास्ति तत्र प्रथम-पुरुषगोचर आगम एव प्रमाणं न संभोग इति शास्त्रमर्यादा॥ २००॥

(४) **राघवानन्दः।** आधिःसीमेत्यादिना पूर्वोक्ताध्यादिनामष्टानां भोगेन न स्वत्व-मित्युक्तं तर्हि केन स्यादित्याशङ्कायामाह संभोग इति। आगमः प्रतिग्रहक्रयादिः कारण-तदृते दशवर्षोत्तरंभोगमात्रात्स्वत्वासिद्धेः भुक्त्यसत्वे आगमोन प्रमाणं किंतूभयम्। तथा-ह्याज्ञवल्क्यः "आगमोऽभ्यधिकोभुक्तेर्विना पूर्वक्रमागतात्। आगमो बलवान्नैव भुक्तिस्तो-कापि यत्र नो॥ "इतिपूर्वक्रमात् पित्रादित्रयभोगात्। अतएव नारदः"॥ आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम्। अविशुद्धागमोभोगः प्रामाण्यं नाधिगच्छती"ति आगमेन प्रतिग्रहादि-नास्तोकेऽपीति रहसि प्रतिग्रहे कृते साक्षिरहिते। प्रतिग्रहीतरि मृते त्वमृतेवा स्तोकभोग-रहितं न पुत्रादयः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥ २००॥

(५) **नन्दनः।** नास्तिकविप्रतिपत्तौ बलाबलमाह संभोगोयत्रेति। यत्र अस्वामिना विक्रीतेर्थे एकस्य संभोगोदृश्यते तत्रागमः कारणंप्रमाणं न संभोगः अस्वामिविक्रयसाधर्म्यात्॥ २००॥

(६) **रामचन्द्रः।** यत्र संभोगोदृश्यते आगमः साक्ष्यलेख्यप्राप्तिर्नदृश्येत॥ २००॥

(७) **मणिरामः।** यत्र यस्मिन् वस्तुनि संभोगो दृश्यते आगमः कथमनेन प्राप्तमित्या-गमनकारणं न दृश्यते। तत्र आगमः कारणं प्रमाणं न भोग इत्यर्थः॥ २००॥

(८) **गोविन्दराजः। संभोग इति।** यस्मिन्वस्तुनि भोगो दृश्यते आगमः पुनः क्रियादिः न क्वचिदस्ति तत्रागमः कारणं न संभोगोऽतश्च शुद्धागमस्य दशवर्षभोगेनाऽपि कार्यसिद्धिः॥ २००॥

(९) **भारुचिः।** एवं नागमात् अशुद्धद्रव्यस्य दशवर्षभोगेनापि स्वामिनः स्वत्वं॥ २००॥

विक्रयाद्यो धनं किंचिद् गृह्णीयात्कुलसन्निधौ॥
क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम्॥ २०१॥

(१) **मेधातिथिः।** यादृशेन क्रयेण स्वाम्यं भवति तं दर्शयति। विक्रीणतेऽस्मि-न्व्यवहारिण इति 'विक्रयः' आपणभूमिस्ततो यो गृह्णीयाद्धनं गवादि क्रीयमाणं द्रव्यं मूल्यं

वा स **लभते न्यायतः क्रयेण**। **कुलसंनिधौ** विशुद्धम्। **न्यायतः क्रय** उचितेन मूल्येन। असंभाव्यपापपुरुषाकुलस्यान्यव्यवहर्तृमेलककारपुरुषसमूहस्य समक्षं गृहीतं लभते नापहारयति। अन्यथा अस्वामिना विक्रये तु द्रव्यं प्रतिनीयते किन्तु मूल्यं लभते। तस्माद्यस्तस्य विक्रयी सोऽन्यायतः क्रये दण्ड्यते मूल्यं च हारयति। एतदुक्तं (या. व्य. १७०)

> **"विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम्।**
> **क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥"**

एष एवार्थोऽनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते ॥ २०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कुलं संघः स च स्वर्णकारादिर्मध्यस्थः। क्रयेण विशुद्धं विक्रेतारि संभाव्य तावद्वस्तुसद्भावं तथा अमूल्यत्वादेशकालत्वादिक्रयाविशुद्धिरहितम्। अन्यथा स्वाम्यदर्शनेपि राज्ञएव तदित्यर्थः ॥ २०१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। विक्रीयतेऽस्मिन्निति विक्रयदेशोविक्रयः ततोयत्क्रेयधनंकिंचिद्-व्यवहर्तृसमूहसमक्षं क्रीयतेऽनेनेति क्रयोमूल्यं तेन यस्माद्गृह्णीयात् अतोन्यायत एवास्वामिविक्रेतृसकाशात्क्रयणाद्विशुद्धं धनं लभते ॥ २०१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। क्रयादिस्वत्वापादकमिति सनियममाह विक्रयादिति। विक्रयाद्विक्रेतुःधनं क्रेयम् क्रयेण द्रव्येण क्रीणात्यनेनेति। कुलसंनिधौ हट्टादिस्थितबहुजनसन्निधौ यो गृह्णीयात्तन्न्यायतोविशुद्धं धनं क्रेयद्रव्यं लभतेविप्रतिपत्तावपि मूल्यंविक्रेतृसकाशाल्लभत-इति भावः ॥ २०१ ॥

(५) **नन्दनः**। अस्वामिविक्रयमजानतः क्रेतुः दोषोनास्तीत्याह विक्रयाद्य इति। यः क्रेताधनंक्षेत्रादिकंक्रयेण हेतुना विक्रेतुः सकाशाद्धनंमूल्यंलभते ॥ २०१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। कुलसंनिधौ यः किंचिद्यदि गृह्णीयात्सः क्रयेण विशुद्धं देशकालोचितमूल्यं न्यायतोधनं लभेत ॥ २०१ ॥

(७) **मणिरामः**। कुलसन्निधौ समुदायसमक्षं। विक्रयात् विक्रयदेशात्। धनं अस्वामिकक्रेयधनं। क्रयेण मूल्येन गृह्यते तत् न्यायतः शुद्धमाप्यते। चोरत्वहंडयोनभवतीत्यर्थः ॥ २०१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। विक्रेयादिति। आपणभूमौ (यत्) प्रयत्नेन तद्व्यवहर्तृपुरुषसमक्षं वोद्धव्यम्। किञ्चिन्मौल्येन गृह्णीयात्स यस्मात्प्रकाशोचितः मूल्यकुलसंनिध्यापणस्थानानुष्ठितेन न्यायक्रमेण विशुद्धं तदीयं धनं मूल्यमानाधिकं हस्तात्स लभते ॥ २०१ ॥

(९) **भारुचिः**। यतश्चैतदेवमतः न्यायतस्तु क्रयः कुलसंनिधावनितेन मूल्येन संभाव्य चान्यात् पुरुषात्। एतच्च तस्यानभियोगो धनलाभश्च युक्तः। एवं बौद्धपूर्णव्यवहारयिता (यं ? य)न्यायकारिणः ॥ २०१ ॥

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः ॥
अदण्ड्यो मुच्यते राजा नाष्टिको लभते धनम् ॥ २०२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** असंभाव्यपातात् पुरुषादित्यादि न्यायतः क्रय उक्तः। स चेद्विक्रेता शक्य आहर्तुं तदा पूर्वोक्तो विधिः—"स्वामी द्रव्यम्" इत्यादि। अथ स विक्रयी गतः, येन क्रीतं स्वामिना विज्ञीकृतं तेन न **मूलं** विक्रेता पुरुष आहर्तुं न शक्यते। **प्रकाशं** जनसमक्षं प्रसिद्धाया विक्रयभुवः क्रीतमत उद्भूतेन क्रयेण शोधितद्रव्ये 'शुद्धः' क्रेताऽदण्ड्यो **मुच्यते। धनं** तु **नाष्टिकः** स्वामी आपितस्वं वा लभते। नष्टमन्वेषते **नाष्टिकः।** नष्ट-मस्यास्तीत्येवंऽनि कृते प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽण् कर्तव्यः। नष्टं प्रयोजनमस्येति वा। तेनायं संक्षेपः—प्रकाशक्रये तु दण्डो न स्याद्धननाशस्तु स्थित एव ॥ २०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अस्वामिविक्रये तद्धनस्य मूलं विक्रेता यद्याहार्यस्तदा तमाहूय क्रेता शुध्यति। तदाहरणासंभवे तु प्रकाशक्रयेणाविनष्टदेशकालसमाक्षिकक्रयेण राज्ञा न दण्ड्यः। धनं तु मूल्यमदत्त्वैव नाष्टिको नष्टमतद्रव्यो लभेत। क्रयप्रकाशाभावे दण्डोऽपि ॥ २०२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अथ मूलस्वामी विक्रेता मरणाद्देशान्तरादिगमनादिनावानाहर्तुं शक्यते प्रकाशक्रयेण चासौ निश्चितस्तदा दण्डात्स एव क्रेता राज्ञा मुच्यते नष्टधनस्वामी च यदस्वामि-नाविक्रीतंद्रव्यंतत्क्रेतुर्हस्ताल्लभते। अत्र च विपर्यार्धमूल्यं क्रेतुर्दत्त्वा स्वधनं स्वामिना ग्राह्यम्। तदाह बृहस्पतिः॥ वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः। अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः॥ स्वामी दत्त्वार्धमूल्यं तु प्रगृह्णीयात्स्वकं धनम्। अर्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्याद्व्यव-हारतः ॥ २०२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** कुलमर्थाश्रयो क्रीतस्यापि नष्टधनस्वामिनोविप्रतिपत्तौ विशेषमाह अर्थेति। मूलं विक्रेतृरूपं अनाहार्यं देशाद्देशान्तरगमनात्साक्षात्कर्तुमशक्यं यदि तदा नाष्टिकः नास्ति कं धनं यस्य सताऽप्यभावः स्वीयधनं गृह्णीयात् क्रेता त्वदण्ड्यो यतः प्रकाशक्रयशोधितः प्रकाशे बहुजनसमक्षो क्रीतत्वेन चौरत्वाशङ्कानपनोदितेति यावार्थः। तथाच याज्ञवल्क्यः॥ स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते। हीनाद्रहोहीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करइति॥ हीनादस्वामिनः। अल्पीकृतबहुमूल्यं निकृष्टाद्दासादेः क्रेता तस्कर इवदण्ड्य इति याज्ञ-वल्क्यार्थः। एवं क्रेतानु बृहस्पत्युक्ततोऽर्धमूल्यं प्राप्नोति। तथाच "वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः। अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः॥ स्वामी दत्त्वार्धमूल्यं तु-प्रगृह्णीयात्स्वकं धनम्। अर्धं द्वयोरपि हृतं तत्र स्याद्व्यवहारतः इति॥ द्वयोः क्रेतृस्वामिनोः हृतं नष्टमित्यर्थः। मूलमाहार्यं चेत्तदाह याज्ञवल्क्यः "विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम्। क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी" तस्य परधनस्येत्यर्थः। यत्र भूम्यादौ प्रतिग्रहीतॄणां पौर्वापर्यं तत्र पूर्वएव प्राप्नोति पूर्वो तु बलवत्तरेति याज्ञवल्क्योक्तेः। पूर्वो प्रतिग्रहीतेत्यर्थः ॥ २०२ ॥

(५) **नन्दनः।** अथान्यशब्दादायदर्थः। मूलमनाहार्यविक्रेतुः सकाशान्नष्टं लभते ॥ २०२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** नाष्टिकः नष्टमूलद्रव्यः धनं लभते ॥ २०२ ॥

(७) **मणिरामः।** अथ मूलं नष्टद्रव्यं। अनाहार्यं अस्वामि विक्रेतृमरणात्। देशान्तरग-मनाद्वा आहर्तुमशक्यं अथ तद्यस्य हस्तेदृष्टं सच प्रकाशक्रयशोधितः। अयं क्रयकर्तानतुचौर

इति ज्ञातः। तदा स क्रयकर्ताऽदंडचोराज्ञामुच्यते। नाष्टिकः नष्टधनस्तुअर्द्धमूल्यंक्रेतुर्दत्वा स्वधनं तस्माल्लभत इत्यर्थः। तदाह बृहस्पतिः। वणिग्वीथी परिगतं विज्ञातं राजपुरुषैः। अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं विक्रेता वा यत्रमृतः। स्वामी दत्त्वार्द्धमूल्यं तु प्रगृह्णीयात्स्वकं धनमिति ॥ २०२ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** अभियोगकाले च तस्य यदि मूलमाहर्तुं शक्यं स्यात् विक्रेतुर-भावात्। अतस्तस्य प्रकाशक्रयेण शुद्धस्यादण्डत्वं युक्तम्। अपि च देशान्तरादागतैः पापकारिभिः निश्शङ्कं राजसन्निधावप्रविकाशं वि(क्रि ? क्री)यते द्रव्यं तत्र च यदि मूल्यस्या-नाहार्यत्वात् प्रकाशक्रयशुद्धे विक्रये क्रेतुर्दोषः स्यात्। एवं च सति राज्ञः सर्वदिक्को व्यवहारः साधूनामपि विच्छिद्येत। न चैतदिष्टम्। अतः क्रेतुरत्र नास्ति दोषः। नाष्टिकस्तु कारणतः स्वमर्थं प्रज्ञापयन् कथमिव न लभुत स्वधनम्। अतस्तस्य धनलाभो युक्तः। इतरस्य चादोषत्वाददण्ड्यत्वं युक्तम्॥ २०२ ॥

(९) **भारुचिः। अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितमिति।** यदि तेन किञ्चि-द्देशान्तरं गत्वा क्रीतद्रव्यमूल्यमाहर्तुमशक्यं तदा पूर्वश्लोकन्यायेन प्रकाशक्रयशोधितं कृत्वा क्रेता दण्डत एव राज्ञा द्रष्टव्यः। स्वामी च तद्द्रव्यं यदस्वामिना विक्रीतं तत्क्रेतृहस्ताल्लभते ॥ २०२ ॥

नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ॥
न सावद्यं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम् ॥ २०३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अस्वामिविक्रयप्रसङ्गेनान्योऽपि धर्म उच्यते।

नान्यत् कुंकुमादिद्रव्यं कुद्रव्येण तदाभासेन कुसुंभादिना **संसृष्टं** विक्रेयम्। यच्च **सावद्यं** चिरकालं भांडेऽवस्थिततत्वात् प्राप्तविभावं जीर्णमजीर्णाभासं वस्त्रादि। **न च न्यूनं** तुला-मानादिना। **दूरे**—दूरस्थितं—ग्रामे मम विद्यन्ते वासांसि गुडादि वा द्रव्यम्। **तिरोहितं** स्थगितं वस्त्रादिनाऽन्तर्हितं—यस्य वा स्वरूपं केनचिद्द्रव्यरागेणान्तर्द्धीयते पुराणं नववत्प्रतिभाति **तत्तिरोहितं** न विक्रेतव्यम्। इदं द्रव्यमीदृशं च प्रदर्श्य विक्रयः कर्त्तव्यः। अन्यथाकृतस्तु न कृतो दशाहादूर्ध्वमपि प्रत्यर्पणे न दोषः।

अन्यस्य दण्डस्येहानाम्नातत्वात् 'उपधाभिरि'त्येष एव दण्डः। प्रकरणभेदेन पठित-त्वादस्वामिविक्रयदण्ड इत्यन्ये ॥ २०३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** विक्रयप्रसंगागतमन्यदपि प्रदर्शयति नान्यदिति। नान्यदन्येन विजातीयेन संसृष्टंरूपं नाणकं विक्रयमर्हति विक्रीतमपि निवर्त्यमित्यर्थः। रूपपदं विक्रीत-मात्रोपलक्षणम्। सावद्यं दुष्टमदुष्टमितिविक्रीतं। न्यूनं धरणछद्मना समतां नीतम्। न दूरे दर्शनायोपस्थाने स्थितम्। न तत्रैवस्थितमपि वस्त्राददितिरोहितम् ॥ २०३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** कुंकुमादिद्रव्यंकुसुंभादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यं नचासारंसार-मित्यभिधाय नच तुलादिना न्यूनंन परोक्षावस्थितंनरागादिना स्थगितरूपं अत्रास्वामिविक्रय-

सादृश्यादस्वामिविविक्रये दण्डएव स्यात् ।। २०३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। विक्रयप्रसंगेन द्रव्यान्तरमिश्रितं विक्रयमपि प्राप्तं तन्निषेधति नान्यदिति। रूपं कुंङ्कुमादि अन्येन कुसुम्भादिना संसृष्टं मिश्रीकृतम् सावद्यं सारमित्युक्ताऽसारम् न्यूनं परिमाणेनतत्। दूरे गृहंगत्वा ददामीति परोक्षावस्थितम्। तिरोहितं रागादिना। अत्राप्यर्धमूल्यं दण्डः। अविज्ञाताश्रयादिति पदेन सूचितत्वात् आश्रयपदस्य नानार्थत्वात् ।। २०३ ।।

(५) **नन्दनः**। अन्येनसंसृष्टमन्यद्रव्यंवस्तु कुंकुमादि न विक्रयमर्हति। सावद्यं-जरादिदोषदुष्टंवस्त्वादिकं न्यूनं परिभाषितेन परिमाणेन हीनम्। दूरेदुर्गमे देशान्तरे स्थिताः क्षेत्रादिकम्, तिरोहितं निखननापरोक्षं वर्णादीनि विक्रयमर्हति ।। २०३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अन्यद्रव्यंअन्येन विजातीयद्रव्येण संस्पृष्टंमिलितरूपं न विक्रय-मर्हति। न सावद्यं नचन्यूनं दूरे वर्तमानंन। तिरोहितंविक्रयंनार्हति ।। २०३ ।।

(७) **मणिरामः**। अन्यत् कुंकुभादिअन्येन कुसुंभादिना संस्पृष्टरूपं मिश्रीकृत्य कपटेनविक्रयं नार्हति। न सारत्वं असारं सारमित्यभिधाय। न न्यूनं कपट तुलया न दूरेण परोक्षाऽव स्थितं न तिरोहितं रागादिनास्थगितरूपं विक्रेतव्यमित्यर्थः। अत्राप्येतादृशविक्रये-अस्वामिविक्रयदंडोज्ञेयः ।। २०३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। अस्वामिविक्रयव्यवहारसाधर्म्यात् तत्विक्रयकरण एवायम् उच्यते–अन्यत् कुंकुमादिद्रव्यमन्येन कुसुम्भादिना द्रव्येण संसृष्टं विक्रयं नार्हति। एवं च प्रतिषेधादस्यैवमकार्य मानुमीयते। एवं सावद्यमसंसृष्टमपि यद् भाण्डं पूतिकं चिरन्तनं जीर्णवस्त्रादि। न च न्यूनं यत्तुल्यान्तरेण पश्चाद्धीयते न दूरे अप्रत्यक्षत्वात्। एतेन तिरोहितं व्याख्यातम्। अद्रव्यं वा द्रव्यभासं यत् क्रियते भाण्डरागादिना कर्मणा तत् तिरोहितम्। एवं च सति ईदृशमेवं विक्रीणानस्य दोषत्वादस्य दण्डार्हता न केवलमशुद्धता विक्रेतुः। तथा च यदि क्रेता ऊर्ध्वमपि दशाहादेतद्विक्रेतुः प्रत्यर्पणीयमेव येनास्यै (तं ? तत्) प्रतिषेधशास्त्रं असद्विक्रयेणापोदितम्। "परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेदि"ति। विक्रयसम्बन्धेनैवायमपरः कन्याव्यवहारः शुल्काश्रयः स्तूयते–

> **अन्यां चेद्दर्शयित्वान्या वोढुः कन्या प्रदीयते ।**
> **उभे ते एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ।।**

निरवद्यां कन्यां दर्शयित्वा यसा. . .ददाति तस्योभे अप्येते एकशुल्केनैव वहनीये ।।

(९) **भारुचिः**। नेति । न सावद्यमिति। कुकुंमादिद्रव्यं कुसुंभादिना व्याज-बुद्ध्या मिश्रीकृतं विक्रेतव्यम्। न चाप्तकरान्तःक्लेशादिदोषोपेतं यत्तुलादिनाऽपि व्यव-स्थितं न च रागादिना स्थगितरूपं एवं चात्रास्वामिविक्रयदण्डवत्स्यात् ।। २०३ ।।

अन्यां चेद्दर्शयित्वाऽन्या वोढुः कन्या प्रदीयते ।।
उभे ते एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ।। २०४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** विक्रयप्रकारत्वाच्छुल्कादिना कन्यादानस्य अस्मिन् प्रकरणे ध उच्यते। शुल्ककाले रूपवतीं दर्शयित्वा गृहीतशुल्को यस्य रूपहीनां ददाति वयोहीनां गुणहीन वा तस्योभे अपि शुल्कदेनैकेन **शुल्केन** हर्तव्ये। कन्यानामेवायं धर्मः। गवाश्वादिद्रव्याण त्वस्मिन्व्यतिक्रमेऽन्यो विधिर्वक्ष्यते ॥ २०४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रदीयते शुल्केनानेनेति उन्मत्तादिदोषवत्यपि। प्रथमं दोष कथने दण्डोनास्ति नापि निवृत्तिः। एतच्च द्रव्यान्तरेपि द्रष्टव्यं न्यायसाम्यात् कन्याप स्योपलक्षणत्वात् ॥ २०४ ॥

(३) **कुल्लूकः।।** शुल्कदेयां शुल्कव्यवस्थाकाले निरवद्यां दर्शयित्वा यदि सावद वराय दीयते तदा द्वेऽपि कन्ये तेनैवैकेन शुल्केनासौ वरः परिणयेदिति मनुराह। शुल्कग्रहण पूर्वककन्यादानस्य विक्रयरूपत्वादर्थक्रयविक्रयसाधर्म्येणास्यात्राभिधानम् ॥ २०४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** आर्षेयादिविवाहेषु कन्यायाः शुल्कं प्राप्तमनूद्य तत्र विशेषमा अन्यां चेति। वोढुः विवाहोद्यतस्य। उभेते कन्ये। एकशुल्केन एकस्या यच्छुल्कं मूल्यं तेन मनुरब्रवीत् शास्त्रमर्यादेति ॥ २०४ ॥

(५) **नन्दनः।** अभिरूपांकन्यां शुल्कक्लृप्तिकाले दर्शयित्वाऽन्या कन्या तत्पित्रादिन वोढुः परिणेतुः प्रदीयते चेदेकशुल्केनाभिरूपाविषयपरिणितेन शुल्केन ते द्वेऽपिकन्ये सहोद्व हेदुपयच्छेत् ॥ २०४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अथ कन्यानिमित्तंकिंचिदुच्यते अन्यांचेति। वोढुः परिणेतुः अन्या दर्शयित्वा अन्या वाकन्या प्रदीयते ते कन्ये एकशुल्केन उद्वहेत् परिणयेत् इतिमनुरब्रवीत् ॥ २०४ ॥

(७) **मणिरामः।** वोढुः वराय ते उभे शुल्कलोभाद्दर्शिताऽदर्शिते कन्ये। एकशुल्के अंगीकृतेनै तेनैवैकशुल्केन एक एव वरः वहेत् परिणयेत् ॥ २०४ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** अन्यामिति। शुल्कदेयां कन्यां शुल्कवृद्धचेच्छाकाले निरवद्य दर्शयित्वा यदि सावद्या वरस्य दीयते तदा द्वे अपि कन्ये तेन एकेनैव शुल्कदानेन हरेत्। इति विक्रयसाधर्म्येणास्येतभिधानम् ॥ २०४ ॥

नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैथुना ॥
पूर्वं दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** उन्मत्तादिदोषान्कथयित्वा ददतो दण्डो नास्तीति प्रतिषेधद्वारेण कथयतो दण्डमाह। न केवलं शुल्के देया–या अन्यस्या अपि ब्राह्मादिविवाहेन विवाहयिष्य माणायाः–दत्ताऽप्यदत्ता भवति, दण्डश्च प्राप्नुयाच्चौरकिल्बिषमिति जानानस्य। अजानत षट्शतम् प्रकृतत्वात्।

उन्मत्ताया कुष्ठिन्या ये कुष्ठोन्मादादयः। **या च स्पृष्टमैथुना** तस्याश्च यो दोषो मैथुन

स्पर्शः। तान्दोषान्पूर्वं वाक्प्रदानेनाख्याप्य प्रकाश्यैतद्दोषा कन्येत्येवमुक्त्वा ददतो नास्ति दण्ड इति पदयोजना ।। २०५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** या स्पृष्टमैथुना लब्धपुंयोगा तस्या दाता। अभिख्याप्य प्रकाश्य। अस्वामिविक्रयः ।। २०५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** उन्मत्तायास्तथा कुष्ठवत्याया चानुभूतमैथुना तस्या ब्राह्मणादिविवाहात्पूर्वमुन्मादादीन्दोषान्वरस्य कथयित्वा दण्डार्होनभवति तेनाकथने दण्डइति गम्यते। यस्तु दोषवतींकन्यामितिवक्ष्यति ।। २०५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** कन्याप्रसंगेन ज्ञाततद्दोषाकथने दण्डइत्याह नेति। या स्पृष्टमैथुना स्पृष्टमनुभूतं मैथुनसुखं यया स्यादिति शेषः। तासां पूर्वदोषान् अनभिख्याप्य* अकथयित्वा तथा दाता चेद्दण्डंवक्ष्यमाणषण्णवतिपणानर्हतीत्यन्वयः ।। २०५ ।।

---

* अनभिख्याप्य अकथयित्वा = अनभिख्याप्यनदानं (राघ० २)

(५) **नन्दनः।** दोषवत्याः कन्यायादोषंप्रकाश्य प्रदातुनं दण्डइत्याह नोन्मत्तायाइति। कुष्ठिन्याश्च या स्पृष्टमैथुना तस्याश्च दोषानभिख्याप्य पूर्वंप्रदानात्प्राक्। प्रदाता दण्डंनार्हति। अनभिख्याप्य प्रदानाद्दण्डमर्हतीत्यर्थः। सिद्धिमुन्मत्तादिग्रहणंसर्वदोषाणां सर्वासामप्युपलक्षणार्थम्। अस्वामिविक्रयःसमाप्तः ।। २०५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** उन्मत्ता या कुष्ठिन्या या स्पृष्टमैथुनापूर्वंदोषान् अविख्याप्य अकथयित्वा एवंयःकन्यादाता सःदण्डमर्हति ।। २०५ ।।

(७) **मणिरामः।** उन्मत्ततादिदोषं वरायपूर्वं कथयित्वा चेत्कन्यां प्रयछति तदा प्रदाता न दंड्यः अकथयित्वादंड्य इत्यर्थः ।। २०५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नेति।** उन्मत्तायाः कन्यायास्तथा कुष्ठवत्या या चानुभूतमैथुना तस्याः ब्राह्मया (क्षा) दि विवाहादावपि दानात्पूर्वमुन्मत्तादीन् दोषान्वराय कन्यां दत्वाऽख्यापयन् दण्डमर्हति। दण्डश्च दोषवतीमिति वक्ष्यते ।। २०५ ।।

(९) **भारुचिः।** एवं च सति दोषवत्यास्तद्दोषाकथने विपर्यास···वेदने ऊढायाश्च दोषवत्या अपिपरित्यागो नास्ति ।। २०५ ।।

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।।
तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सहकर्तृभिः ।। २०६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** संभूयसमुत्थानस्य प्रक्रमोऽयम्। तत्र वैदिकं तावत्संभूयकार्यमुदाहरति। **यज्ञो** ज्योतिष्टोमादिः। तत्र यागरूपानेकांगकर्मनिर्वर्तनार्थमृत्विग्वृतः—'त्वया ममेदं हौत्रं कर्तव्यमाध्वर्यवमौद्गात्रं वेति' श्रौतेन विधिनाऽनुष्ठेयमित्युपगमश्च प्रवर्तितः। कथंचिदपाटवादिना सामिकृतं **यत्परिहापये**त्त्यजेत्तदानीं तस्य **देयो** दक्षिणांशः **कर्मानुरूपेण**। यावती तस्मिन् क्रतौ दक्षिणा तां निरूप्य चतुर्थे भागे कर्मणः कृते चतुर्थ इत्येनदानु-

रूप्यम्। **सहकर्तृभिः।** कर्त्तारः पुरुषाः प्रधानर्त्विजो होतुद्गात्रादीनां प्रस्तोतृमैत्रावरुण-प्रभृतयः ।। २०६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** संभूयसमुत्थानमाह ऋत्विगिति। परिहापयेत् व्याध्यादिना न समापयेत्। सहकर्तृभिरन्यैस्तत्स्थानपूरणाय स्थितैः ।। २०६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अथसंभूयसमुत्थानमाह ऋत्विगिति। यज्ञे कृतवरणऋत्विग्यदि किंचित्कर्मकृत्वा व्याध्यादिना कर्मत्यजति तदा तस्येतरऋत्विग्भिः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणांशो देयः ।। २०६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** संभूय च समुत्थानमातिदेशिकंभविष्यतीतिकृत्वा दत्तस्यानपकर्माह ऋत्विगितिद्वादशभिः। तत्रादौ दक्षिणाया दृष्टार्थतया श्रुतिरूपत्वं प्रकटयन्नाह ऋत्विगिति। स्वकर्माध्वर्यवादिकं हापयेत् त्यजेत् वृतः वरणं मानतः व्याध्यादिना कर्तृभिःसह संमन्त्र्य तैस्तदीयकर्मसमापयद्भिःकर्मानुरूपोंशोदेयः ।। २०६ ।।

(५) **नन्दनः।** अथ संभूय समुत्थानं प्रस्तौति ऋत्विग्यदीति। कर्मानुरूपेणांशो देयः कर्मचतुर्थेऽशे कृते दक्षिणायाश्चतुर्थांशोदेयइत्यादि। सहकर्तृभिः सहकारिभिः ऋत्विग्भिः ।। २०६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यदि ऋत्विग्यज्ञे वृतः स्वकर्म व्याध्यादिना परिहापयेत् त्यजेत तस्यअन्यकर्तृभिःसहअन्यर्त्विग्भिःसह। तस्य कर्मानुरूपेण अंशोदेयः ।। २०६ ।।

(७) **मणिरामः।** कर्मकर्तृभिः सह ।। २०६ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** संभूय च समुत्थानमाह **ऋत्विगिति।** प्रधानऋत्विक् होमादिश्रौतकरणेन कृतकरणो ज्योतिष्टोमादौ यदि व्याधिना स्वं कर्म परित्यजेत् तदा तस्य तदनुयाचितमित्रावरुणादिभिः तस्य कृतकर्मानुसारेण दक्षिणा दातव्या ।। २०६ ।।

(९) **भारुचिः।** क्रमप्राप्तं सम्भूयसमुत्थानमधुनोच्यते यतस्तदर्थं श्रौतमुदाहरणं दर्शयति। प्रधानर्त्विक्प्रक्रान्तक(र्मा ऽ र्मं) यदि परिहापयेत् स्वकर्मदेशान्तरगमनपटलादिभिरर्थलक्षणैः तस्य कर्मानुरूप्येण दक्षिणांशः स्यात्। कथं कर्मणः· · ·या अपि चतुर्भागः एवं त्रिभागादिष्वपि याज्यं स्वकर्तृभिरिति प्रस्थातृप्रभृतिंस्तत्पुरुषानाह ।। २०६ ।।

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।।
कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ।। २०७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** माध्यन्दिने सवने दक्षिणा दीयन्त इति। तत उपरिष्टात्कर्म त्यजतामप्रत्याहरणीयां **लभेत**–दक्षिणामितिशेषः–न प्रतीपं त्याजयेदित्यर्थः। अन्यां भृतिं दत्त्वा **अन्येन** पुरुषेण यजमानस्तत्कर्म समापयेत्।

'ऋत्विग्भिः कर्म कर्त्तव्यं वरणाच्च ऋत्विजो भवन्ति–तच्च नियतकाले प्राक्कर्मण आरंभात्–अंतःक्रतु क्रियमाणं विगुणं भवति–समाप्तिश्चापि कर्तव्येति–विगुणं चेत्समापनीय-

मंगान्येव तदन्यकर्तृकाणि करिष्यामीति'–बुद्धिनिवृत्त्यर्थमुक्तमन्येनैवेति। तावदेव विगुणं यदशक्यं–शक्यं तु सर्वं कर्तव्यम्।

केचित्कारयेदिति ऋत्विजोऽपि संबन्धमाहुः। गृहीत्वा दक्षिणां वाऽधिकां दद्यात्स्वयमशक्नुवन्। प्राग्दक्षिणाभ्यः शेषकर्मसमापने यजमान एवाऽधिक्रियते ॥ २०७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अन्येनैव कारयेदृत्विकः स्वकार्यशेषम् ॥ २०७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। माध्यंदिनसवनादौ दक्षिणाकाले दक्षिणासु दत्तासु व्याध्यादिना कर्म परित्यजन्नतु शाठ्यात् कृत्स्नमेव दक्षिणाभागंलभेत कर्मशेषंप्रकृतमन्येन कारयेत् ॥ २०७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तस्यैवाप्तदक्षिणस्य विशेषमाह दक्षिणास्विति। स्वयं परित्यज्यान्येन कारयेच्चेत्कृत्स्नं लभेतान्यथा न संपूर्णं लभेतेतिभावः ॥ २०७ ॥

(५) **नन्दनः**। अस्यापवादमाह दक्षिणास्विति परिहापयन् त्यजन्न प्रतिदद्यात्। अन्येन स्ववर्ज्यपुरुषेण स्वकर्मकारयेत् ॥ २०७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। कृत्स्नमेव अंशं लभेत। च पुनः अन्येन कर्म कारयेत् ॥ २०७ ॥

(७) **मणिरामः**। दक्षिणासुदत्तासु पंचमदिने माध्यंदिने सवने दक्षिणादानसमये चेत्कर्मत्यजतितदेत्यर्थः ॥ २०७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **दक्षिणास्विति**। दक्षिणासु च माध्यन्दिने सवने दक्षिणानयन्तीत्येवमादिदक्षिणाकाले दत्तासु दैवात्स्वसाध्यं कर्म परित्यजन् कृत्स्नमेव दक्षिणाकर्मशेषं चान्येनासौ प्रकृत ऋत्विक् कारयेत् ॥ २०७ ॥

(९) **भारुचिः**। अस्यापवादः–दक्षिणादानादूर्ध्वं तेषां स्वकर्माकुर्वतां कारणान्तरतो न प्रत्याहरणीया दक्षिणास्तेभ्यः अकुर्वा···व्यौ परिशिष्टानि कर्माणि अन्येनैव च कारयेत्। तानि तत्पुरुषेण वान्येन वा परिशिष्टकर्मानुरूपं यत्किञ्चिद्दत्वा इतरथा ह्यपरिसमाप्तं दक्षिणया तत्कर्म यजमानार्थं न स्यात्। इदमेव शास्त्रं परिशिष्टकर्मानुष्ठातुर्दक्षिणादाने विज्ञेयम् ॥ २०७ ॥

यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ॥
स एव ता आददीत भजेरन्सर्व एव वा ॥ २०८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। इदमपरं प्रकृतोपयोगि वैदिकं कथ्यते। वैदिके कर्मणि सामस्त्येन दक्षिणा आम्नायंते न प्रतिपुरुषं विभागेन–'तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति'। तच्चातिदेशेन क्रत्वन्तराणि तद्विकाराण्यनुगच्छन्ति राजसूयादीनि। तत्र च केषुचिदङ्गकर्मसु प्रतिपदमन्या दक्षिणाऽऽम्नाता पुरुषविशेषसंयोगेन–'हिरण्मये प्रकाशवदध्वर्यवे' इत्यादि। ताः **प्रत्यङ्गदक्षिणाः** संपद्यन्ते। किमध्वर्योश्चातुर्विद्यावादिकवद्ददातिसंबन्धः–सर्वेषामृत्विजां दक्षिणा –अध्वर्युस्तु द्वारमात्रम्–उत तस्यैव सा–अन्येषां प्रकृतांशः इति संशयोपन्यासार्थः श्लोकः।

प्रतिपदं पुरुषविशेषाश्रया अङ्गेषु दक्षिणाः **प्रत्यङ्गदक्षिणाः।** अथवा वीप्सायां प्रत्यङ्ग-शब्दः। अङ्गमङ्गमाश्रिताः **प्रत्यङ्गाः। स एव ता आददीत।** मुख्य एव पुरुषस्य ददातिना संयोग उत कर्तृत्वाविशेषादन्येऽपि भजेरँल्लभेरन्–प्रधानदक्षिणा इव इति कथयित्वा प्रश्नः। पुरुषविशेषमुक्तास्तदर्था एवेति निर्णयः। एवं ददातिर्मुख्यार्थो भवति। पुरुष-संयोगश्च नादृष्टार्थः ॥ २०८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रत्यङ्गदक्षिणाः प्रतिस्वकर्मणां दक्षिणाः । स एव वाददीत यमृत्विजं प्रति यथोद्यते। सर्वेभजेरन् ऋत्वग्विशेषानित्युक्तिः ॥ २०८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्मिन्कर्मण्याधानादावङ्गमङ्गंप्रति या दक्षिणा यत्संबन्धेन श्रुताः स्युः स एव ता आददीत न तत्तद्भागमात्रं सर्वे विभज्य गृह्णीरन्निति संशयः ॥ २०८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** दक्षिणाप्रसंगेन तद्विभागमाह यस्मिन्निति द्वाभ्याम्। आधानादौ प्रत्यङ्गदक्षिणाः अङ्गमङ्गंप्रति या भिन्नभिन्नकारिकादक्षिणा यत्संबन्धेन श्रुताहौत्रमित्यादिना समाख्याताः सएवर्त्विक् ताःसर्वाः प्राप्नुयादुत सर्वे वेतिसंशये। सएवेति तु पूर्वपक्षे ॥ २०८ ॥

(५) **नन्दनः।** सएव तस्य कर्मणः ॥ २०८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यस्मिन्कर्मणि याःप्रत्यङ्गकर्मदक्षिणाउक्ताःस्युस्तादक्षिणाःसएव पुरुषआददीत। सर्वएव वाभजेरन्वा ॥ २०८ ॥

(७) **मणिरामः।** प्रत्यंगदक्षिणाः उक्ताः यस्मिन्कर्मणि आधानादौ। अंगमंगंप्रति या दक्षिणा यत्संबन्धेनश्रुताः स्युः सएव ता आददीत सर्वेवा ऋत्विजो विभज्य गृह्णीरन्नितिसंशयः ॥ २०८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। यस्मिन्निति।** यस्मिन्कर्मणि आधानाग्नौ अङ्गमङ्गं प्रति याः दक्षिणाश्च उदिता स्युः यथारब्धमध्वर्युमित्यादौ प्रधानदक्षिणाश्च गावो देयाः आदिना कियत् उद्देशेन श्रूयन्ते स एव श्रुत त्वात्स्वीकुर्यात्। अथ पर्षद्वारिकावत् प्रतिग्रहमात्राव्या-पारात्सर्व एव उदितः इति सन्देहे उपन्यासः ॥ २०८ ॥

(९) **भारुचिः।** अनेन च प्रसङ्गेनेदमपरं तद्गतमेवोच्यते प्रत्यङ्गदक्षिणा सर्वदा संशय्यन्ते किममीषामृत्विजां प्रतिग्रहनियमः। चातुर्विध्य (पि ? वि) नियुक्तपारिक-ब्राह्मणवत् उत पदार्थस्वरूपस्वाभाव्यात् तदर्थेनेति न्यायविकल्पोऽनूद्यते ॥ २०८ ॥

रथं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ॥
होता वाऽपि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये ॥ २०९ ॥

(१) **मेधातिथिः। रथमध्वर्यु**राधाने हरेत्। **ब्रह्मा च वाजिनं** वेगवन्तमश्वम्। **होता वा अश्वं** वृषमन्यं वा। कासुचिच्छाखास्वाधान एता दक्षिणाः। अतः सोमक्रये यच्छकटं तदुद्गातुः। तत्र शकटेऽन्यतरोऽनड्वान्युक्तः स्यात् अन्यतरो वियुक्त इत्यपि पठ्यते। तेन च सोमः क्रीत उपाह्रियते।

अन्ये त्वपूर्वमन आहुर्न सोमोपाहरणार्थम्, न हि क्रयेण शक्यते विशेषयितुम् ।। २०९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** आद्यमुदाहरति रथमिति। आधाने अग्न्याधाने। अश्वं-होता ज्योतिष्टोमे। क्रये सोमक्रये।। २०९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अत्र सिद्धांतमाह रथमिति। केषाचिच्छाखिनामाधानेऽध्वर्यवे रथोदेयत्वेनाम्नायते। ब्रह्मणे वेगवानश्वः होत्रे चाश्वः। उद्गात्रे सोमक्रयवहनशकटमतो-व्यवस्थाम्नानसामर्थ्याद्या दक्षिणा यत्संबन्धत्वेन श्रूयते स एव तामाददीत ।। २०९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** व्यवस्थामाह रथमिति। आधाने कर्मणि। अनः शकटम् क्रये सोमक्रयार्थं यदनः वाजीभूत्वादेवानवहदितिश्रुतेरश्वविशेषं वाजिनम् ।। २०९ ।।

(५) **नन्दनः।** तत्रैवास्यविकल्पस्यापवादमाह। रथंहरेदिति ।। २०९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अध्वर्युः रथं हरेत गृह्णीयात्। आधाने अग्न्याधाने ब्रह्मा वाजिनं हरेत्। होता ज्योतिष्टोमे अश्वंहरेत्। च पुनः उद्गाता क्रये सोमक्रये अनः हरेत्। अनः शकटे मातारिश्वेत्यमरः ।। २०९ ।।

(७) **मणिरामः।** अत्रसिद्धांतमाह। रथमिति। आधाने केषांचित् शाखिनां क्रये सोमक्रयवहनशकटं। तथा च व्यवस्था न सामर्थ्याद्यत्संबंधेन या दक्षिणा श्रूयते स एव तामाददीतेति सिद्धांतः ।। २०९ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** अत्र श्रुतत्वात्तादर्थ्यपक्षमाश्रित्य निर्णयमाह रथमिति। अध्वर्योरथो देयत्वेन श्रुतोवसतामेव स्वीकुर्यात्तथाधाने ब्रह्मा अश्वो देय इति तस्य श्रुतेः आददीत होताऽप्यश्वमात्मसात्कुर्यात् उद्गातापि सोमक्रये यच्छकटं तद्गृह्णीयात् ।। २०९ ।।

(९) **भारुचिः।** तादर्थपक्षं चाश्रित्यतदधुनोच्यते। क्रतौ नानाशाखावस्थितानां अङ्गदक्षिणानां बह्वीनां प्रदर्शनार्थः श्लोकः। एवं तावदाधाने प्रधानर्त्विग्दक्षिणा-त्रासोमिकेष्वपि ।। ।। २०९ ।।

सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे ।।
तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ।।२१० ।।

(१) **मेधातिथिः। सर्वेषामृत्विजां** ये **मुख्यास्तेऽर्धिनः।** यावती तस्मिन्क्रतौ साम-स्त्येन दक्षिणाऽऽम्नाता तस्यास्तेऽर्द्धिनोऽर्द्धहराः। सोमयागेषु हि षोडशर्त्विजस्तत्र चत्वारो मुख्या होताऽध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेति, तेषामर्धम्। 'तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति' ततोर्धं षट्पञ्चा-शत्। **तदर्धेन** अष्टाविंशत्याऽर्धिनस्तद्वन्तः—**अपरे** येषां ततोऽनन्तरं वरणमाम्नातं मैत्रावरुणा-प्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारः। **तृतीयिनः तृतीयांशाः।** अंशशब्दोऽर्धशब्देन समा-नार्थोऽर्धशब्दश्च नावश्यं समप्रविभाग एव—किंचिन्न्यूनेऽधिकेऽपि सामीप्येन वर्तते। तेन तृतीयो भागः षट्पञ्चाशतः षोडश गृह्णन्ते। एकैकस्य चतस्रो भवन्ति। समस्ततृतीयं भागं प्रयच्छन्ति षट्पञ्चाशतस्तृतीयं च। होतुरच्छावाकोध्वर्योर्नेष्टा ब्रह्मणोग्निदुद्गातुः

प्रतिहर्ता। ये च **पादिनस्ते** चतुर्थं भागं कर्मणः कुर्वन्तीति 'पादिनः'। चतुर्थे च स्थाने मैत्रावरुणस्थानान्ते। **चतुर्थांशाः**। द्वादशसमुदाये पूर्ववत्। एवं "तं शतेन दीक्षयन्ती"त्यत्रापि क्लृप्तिः कर्तव्या–'अर्धिनो दीक्षयति' 'पादिनो दीक्षयती'त्येवमादिभिः शब्दैः। तत्र द्वादशक्रमविधिरेव। अन्यत्र श्रुतो व्यवहार इहापि तयैव रीत्या कृत इति ॥ २१० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। द्वितीयमुदाहरतिसर्वेषामिति। शतंगावोग्निष्टोमे दक्षिणा तत्र यदर्धं तद्भागिनः सर्वेषांमुख्याः होत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारः। अर्धमिति किंचिन्न्यूनंग्राह्यं अष्टाचत्वारिंशद्धि वस्तुतो भवन्ति। अपरेचत्वारोमैत्रावरुणाद्यास्तद्भागार्धेऽनार्धिनोऽर्धभागाः। तृतीयिनस्तृतीयास्तृतीयस्थानाअच्छावाकादयस्तृतीयिनोमुख्यदक्षिणास्तृतीयांशिनः। चतुर्थांशाश्चतुर्थस्थानभागिनोग्रावस्तुदादयः पादिनः पादभागाः ॥ २१० ॥

(३) **कुल्लूकः**। संप्रतिपत्तिविधाने दक्षिणाविभागमाह सर्वेषामिति। तं शतेनदीक्षयतीति श्रूयते तत्र सर्वेषांषोडशानामृत्विजांमध्ये ये मुख्याऋत्विजोहोत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारः समग्रदक्षिणायास्तेऽर्धहाराः। अष्टचत्वारिंशद्गोभाजोभवन्ति अतएव कात्यायनेन यद्वादशाद्येभ्य इति प्रत्येकद्वादशगोदानंविहितम्। यद्यपिशतस्यार्धपञ्चाशद्भवति तथापीह न्यूनार्धग्रहणेनापि मेऽर्धिनउच्यन्ते सामीप्यात्। अपरे मैत्रावरुणयोः प्रतिप्रस्थातृब्राह्मणच्छंसिप्रस्तोतारस्ते मुख्यर्त्विग्गृहीतदक्षिणार्धग्रहणेनार्धिनउच्यन्ते तृतीयिनोऽच्छावाकनेष्ट्रग्नीध्रप्रतिहर्तारस्तेमुख्यर्त्विग्गृहीतस्य तृतीयमंशंलभन्ते पादिनस्तुग्रावस्तुदुन्नेतृपोतृसुब्रह्मण्याएते मुख्यार्त्विक्गृहीतस्य चतुर्थमंशंलभन्ते एतच्च षट्षट्द्वितीयेभ्यश्चतस्रः चतस्रश्चतृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रश्चतुर्थेभ्य इति सूत्रयता कात्यायनेन स्फुटीकृतम् ॥ २१० ॥

(४) **राघवानन्दः**। तं शतेन दीक्षयन्तीत्यादिसंख्याश्रवणे विभागविशेषमाह सर्वेषामिति। सर्वेतिगवामितिशेषः सर्वेषां षोडशानामृत्विजां ये मुख्याऋत्विजोहोत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः ते अर्धिनोऽष्टचत्वारिंशद्भागभागिनः अपरेमैत्रावरुणप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारः तदर्धिनः मुख्यर्त्विग्गृहीताष्टचत्वारिंशदर्धं। ततएवार्धिनश्चतुर्विंशतिभागभागिनः। तृतीयिनोच्छावाकनेष्टा अग्नीध्रप्रतिहर्तारस्तु मुख्यर्त्विग्गृहीततृतीयांशभागिनः। अतएव षोडशभागभाजः पादिनः ग्रावस्तुनेतृपोतृसुरापास्ते मुख्यर्त्विक्चतुर्थांशाः। अतएव द्वादशभागभाजः। इतिप्रत्येकं द्वादश मुख्येभ्यः षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रइतरेभ्यइति कात्यायनसूत्रेणैव तत्स्पष्टीकृतम्। दक्षिणायाश्रुतिरूपत्वं दीक्षितमदीक्षितादक्षिणाभिः परिक्रीताऋत्विजोयाजयेयुरिति श्रुतिसिद्धम् गावोऽत्र स्त्रियः गावोवै देवमातर इति श्रुतेः। एवंसहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यादावपि विभागउन्नेयः ॥ २१० ॥

(५) **नन्दनः**। सर्वेषां षोडशानामृत्विजांमध्येहोताध्वर्युरुद्गाताब्रह्मेत्येते मुखसंज्ञाश्चत्वारः समस्तायाः ऋतुदक्षिणायार्द्धिनोर्द्धभाजः स्युः। मैत्रावरुणः प्रतिप्रस्थाता प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसीत्यपरेऽर्धिसंज्ञाश्चत्वारस्तदर्द्धेन मुख्यर्त्विग्भागार्द्धेन भागिनःस्युः। अच्छावाकोनेष्टाप्रतिहर्त्ताग्नीध्रइत्येते तृतीयसंज्ञाश्चत्वारस्तृतीयांशामुख्यभागतृतीयभागभाजः स्युः। ग्रावस्तुदुन्नेता सुब्रह्मण्यः पोतेत्येते पादिनःसंज्ञाश्चत्वारश्चतुर्थांशभाजः स्युः। तद्यथा

दक्षिणांपञ्चविंशतिधा विभज्य प्रथमस्य चतुष्टयस्य द्वादशभागाःस्युः। द्वितीयस्य षट्। तृतीयस्य चत्वारः। चतुर्थस्य तृतीय इति प्रथमस्य सार्द्धद्वादशभागप्राप्तौ तस्यामपि यद्वादशभागाःस्युः। द्वितीयस्य षट्। तृतीयस्य चत्वारः। चतुर्थस्य तृतीयइति प्रथमस्य सार्द्धद्वादशभागप्राप्तौ तस्यामपि यद्वादशभागकल्पना चतुष्टयानामन्येषांभागकल्पना या दुःशकतामाभूदिति सर्वेषामर्द्धिनोमुख्याइत्यत्रार्द्धिशब्दः। किंचिन्न्यूनार्थवाचोमन्तव्य इति ॥ २१० ॥

(७) **मणिरामः।** संप्रतिपत्ति विधाने दक्षिणविभागमाह। **सर्वेषामिति।** तं शतेन दीक्षयतीति श्रूयसे तत्र सर्वेषां षोऽशर्त्विजांमध्ये मुख्याः ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्यणः। अर्द्धिनः समग्रदक्षिणायअर्द्धहराःअष्टाचत्वरिंशद्गोभाजोभवंति। यद्यप्यर्द्धं वंशाशद्भवति तथापि न्यूनाद्धग्रहणेनाप्यर्द्धिन उच्यंते। अपरे मैत्रावरुण प्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाछंसि प्रस्तोतारः। अर्द्धेन अर्द्धिनः चतुर्विंशतिगोभाज इत्यर्थः। तृतीयिनः अछावाकनेष्टाग्नीध्रप्रतिहर्तारः। यांशाः मुख्यर्त्विगृहीतस्य तृतीयमंशं लभते षोडशगोभाजो भवंतीत्यर्थः। वादिनःत्वष्टृपोतृग्रावस्तुत्सुब्रह्मण्यः। एतेचतुर्थांशाः मुख्यर्त्विगृहीतस्य चतुर्थांशाः। द्वादशगोभाजो भवंतीत्यर्थः ॥ २१० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** अधुना प्रधानदक्षिणाविधिमाह **सर्वेषामिति।** तं शतेन दीक्षयतीति श्रूयते। तत्र सर्वेषां ऋत्विजां मध्यांशे मुख्या ऋत्विजो होत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारक्ते अर्धहरा अष्टाचत्वारिंशगोभाजो एवं तदर्धादि संख्याभिधानं वक्ष्यमाणं समञ्जसं भवति। कात्यायनश्च द्वादश द्वादशाद्येभ्यः इत्याह। तस्या अष्टा चत्वारिंशतोऽर्धेन चतुर्विंशत्याश्च परे द्वितीयस्थाना प्रति प्रस्थातृमैत्रावरुण ब्रह्माछंसि प्रस्तोतारोऽर्धवन्तः कात्यायनश्च षट् षट् द्वितीयेभ्य इत्याह। तृतीय स्थानिनीच्छावाकान शब्द अग्नीन् प्रतिहर्तारोऽष्टाचत्वारिंशत्तृतीयांशषोडशगोभाजः। कात्यायनश्चतस्रचतस्रस्तृतीयेभ्य इति आह, पादिनश्चतुर्थव्यवस्थाः पादसुब्रह्मण्याग्रावष्टुनोतारे अष्टा चत्वारिंशश्चतुर्थांश द्वादशगोभाजः। कात्यायनश्च तिसृतिसृ इतरेभ्य इत्यत आह ॥ २१० ॥

(९) **भारुचिः।** ताञ्छतेन दीक्षयन्तीवचनं तावदाधाने। प्रधानर्त्विग्दक्षिणानां सौमिकेष्वपि सर्वेषामधिनो मुख्यास्तदर्धाधिनः परे तृतीयांशाः। चतुर्थांशास्तु पादिनः। ताञ्छतेन दक्षयन्तीवचनदशाष्टचत्वारिंशद् भवन्तीति। एवं तदर्धादिव संख्यानिर्देश उत्तरत्र समर्थो भवति। तेनार्धिनोर्धिनोऽध्वर्युब्रह्महोतृन् होतारो मुखा ऋत्विजो भवन्ति। तदर्धेन चतुर्विंशत्या अर्धिनोऽपरे उक्तेभ्यो द्वितीयस्थानं प्रतिप्रस्थातुर्मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारः। एवं च कात्यायनष्षट् षड्द्वितीयेभ्यो वक्ति। तृतीयिनः तृतीयं स्थानं येषां त इमे तृतीयिनस्तृतीयांशाःसंक्षेपे(न ? ण) शोडशपशुभाजः कात्यायनोऽपि चैवमेव वक्ति। चतस्रस्तृतीयेभ्य इति प्रत्येकं चतुर्थ अंशो येषां त इमे चतुर्थांशाः। समुदायतो द्वादशपशुभाजः पादिनो भवन्ति। कात्यायनोऽपि तिस्त्रस्तिस्त्र इतरेभ्यः। आद्यसंख्यापेक्षया पाद एषामस्तीति पादिनःचतुर्थस्थाना उच्यन्ते स्थाने। स्थानिनां व्यपदेशोऽयम्। चतुर्थ अंश एषां त इमे चतुर्थांशाः। समुदायतो द्वादशपशुभाजः पादिनो भवन्ति। चतुर्थांशशब्दस्तु भागकल्पकः समासपदेन।

तथा चोक्तं विपर्ययेण वैतद्व्याख्येयम्। उभयनिर्देशश्चात्रपादपूरणार्थो विज्ञेयः। यद्यप्य-न्यतरस्मादुभयार्थप्रतीतिः। अयं च सर्वो विधिन्र्यायिश्रुतिसिद्धो दृष्टान्तत्वेनेहोपादीयते। यथा —सम्भूयैकं कर्म सहकुर्वता गुरुलघुता(न ? म) वेक्ष्यानवेक्ष्य वा। वचनसामर्थ्याद्विषमांश-प्रक्लृप्तिः एवम्॥ २१०॥

संभूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः॥
अनेन विधियोगेन कर्तव्यांऽशप्रकल्पना॥ २११॥

(१) **मेधातिथिः।** यथा यज्ञे यो बहूनि कर्माणि कायक्लेशकरणे विद्वत्तातिशयसाध्ये च नियुक्तो भूयसीं दक्षिणां लभते न्यूनकर्मकारी तु न्यूनां तद्वल्ल्लौकिकेषु गृहचैत्यादिकारिषु **संभूय** संहत्य वर्धकिस्थपतिसूत्रधारादिषु स्वसमयप्रसिद्धो यावानंशः सूत्रधारस्य यावान्स्थ-पतेस्तत्रानेन **विधियोगेन**। 'विधि'र्वैदिकोऽर्थः तत्प्रसिद्धा व्यवस्था' विधियोगेन'वैदिक्या यज्ञगतया व्यवस्थयेत्यर्थः।

एवं नाटकादिप्रेक्षायां नर्तनगायनवादकेषु भागप्रक्लृप्तिः। यद्यपि सर्वे विद्वांसः सर्वकर्मा-नुष्ठानशक्ताश्च तथापि कर्मानुरूप्येण भागो न पुरुषानुरूप्येणेति संभूयसमुत्थानम्॥ २११॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** स्वानि कर्माणि वाणिज्यादीनि। अनेन क्रमयोगेन विधि-प्रकारसंबन्धेन श्रमानुरूपधनविभागेन मूलसाम्येपि तल्लाभविभागस्तदार्जनश्रमानुरूप-एवेति। संभूयोत्थानम्॥ २११॥

(३) **कुल्लूकः।** मिलित्वा गृहनिर्माणादीनि स्वकर्माणि लोके स्थपतिसूत्रधार्यादिभिश्च मनुष्यैः कुर्वद्भिरनेन यज्ञदक्षिणाविधिनाश्रयणेन विज्ञानव्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पना कार्या॥ २११॥

(४) **राघवानन्दः।** संभूयच समुत्थानमित्युक्तं तत्रातिदिशति समिति। इह लौकिके स्मार्ते च कर्मणि। एतद्दक्षिणाविभागः स्थपतिसूत्रधारादिभिः। अनेन मुख्या-मुख्यानुरूपविभागेनेत्यन्वयः॥ २११॥

(५) **नन्दनः।** एवमुक्तां वैदिकीं विषमांशकल्पनां लोकेऽप्यतिदिशति संभूय स्वामि-कर्माणीति। वाणिज्यादिषु भागवैषम्यकल्पनं मूल्यप्रयत्नगुरुलाघवापेक्षया कल्पनीयमिति। इति संभूय समुत्थानं समाप्तम्॥ २११॥

(६) **रामचन्द्रः।** स्वानि कर्माणि वाणिज्यादीनि कुर्वद्भिः मानवैःसंभूय मिलित्वा॥ २११॥

(७) **मणिरामः।** संभूय एकीभूय स्वानिकर्माणि गृहोत्थापनादीनि अनेन विधियोगेन यज्ञदक्षिणाप्रकारेण॥ २११॥

(८) **गोविन्दराजः। संभूयेति।** एकीभूय गृहनिर्वर्तनादीनि स्वकार्याणि स्थपति-वर्धकिसूत्रधारादिभिः मनुष्यैः सम्पादयद्भिरनेक मुक्त विधानाश्रयेण विज्ञान व्यापाराद्य-पेक्षया भागकल्पना कार्या॥ २११॥

(९) **भारुचिः**। एकस्मिन् गृहकरणादौ सूत्रकारवर्धकिस्थपत्यादीनां गुरुलघुतामवेक्ष्यानवेक्ष्य वा यथास्मरणं कर्तव्यांशप्रकल्पना ॥ २११ ॥

धर्मार्थं येन दत्तं स्यात् कस्मैचिद्याचते धनम् ।
पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥ २१२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। यः कश्चिदाह 'सान्तानिकोऽहं यियक्षुर्वा देहिमे किंचिदिति तस्मै यदिदत्तं–भवेत्–स च न यजेत न विवाहकर्मणि प्रवर्तेत–तद्धनं द्यूतेन वेश्याभिर्वा क्षपयेदन्यत्र वा विनियुञ्जीत वृद्धिलाभकृष्यादौ–**न देयं तस्य** तद्दत्तस्य। दानप्रतिषेधो नोपपद्यते–अतः प्रत्याहरणीयमिति वाक्यार्थः।

अथवा दत्तान्तो गौणो व्याख्येयः–**दत्तं** प्रतिश्रुतं न **देयम्**। तथा च गौतमः (५/२१) "प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्"।

किंपुनरत्र युक्तम्।

उभयमित्याह। दत्तस्य प्रत्याहरणं प्रतिश्रुतस्य वाऽदानम्। तथा च स्मृत्यन्तर उभयं पठितम्। आह हि नारदः (८/१०–११) "कर्त्ताहमेतत्कर्मेति" उपक्रम्य "यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तं तदपि स्मृतम्" इति। प्रयोजनविशेषोद्देशेन यद्दत्तं तस्मिन्ननिर्वर्त्यमाने व्यवस्थितमपि प्रतिग्रहीतुर्गृहादाहर्त्तव्यम्। दानस्योपक्रममात्रं तदानीं समर्पणं समाप्तिस्तु निर्वृत्तप्रयोजनेति नारदस्य मतम् ॥ २१२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दत्तानपाकर्माह धर्मार्थमिति। धर्मार्थं स्वधर्मसिद्ध्यर्थम्। न तथा धर्मार्थं भवति दानानर्हत्वादिना प्रतिग्रहीतुः। केचित्तु यागादिधर्मार्थे याचमानाय दत्तं तथा न भवति यदि तेन यागादि न करोतीति व्याचक्षते ॥ २१२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। इदानींदत्तानपकर्माह धर्मार्थमिति। येन यागादिकर्मार्थं कस्मैचिद्याचमानाय धनंदत्तंप्रतिश्रुतंवा पश्चाच्च तद्धनमसौ यागार्थे न विनियुञ्जीत तदा तद्दत्तमपि धनंग्राह्यं प्रतिश्रुतंच न देयं। यदाह गौतमः प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्। ॥ २१२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच तवेदं यज्ञादिकर्म करिष्यामीतिकृत्वा याचते यद्दत्तं प्रतिश्रुतंवा सचेत्तत्कर्मनकरोति पुनस्तद्ग्राह्यमित्याह धर्मार्थमिति। नतथातत्स्यादत्तंनस्यात् अपितुदानस्यौपाधिकत्वात् उपाध्यभावेन स्वत्वापादनादित्यर्थः ॥ २१२ ॥

(५) **नन्दनः**। अथ दत्तानपकर्मात्मकं विवादपदं श्लोकद्वयेनाह धर्मार्थं येनेति। कस्मैचिद्याचते धर्मार्थं येन धनंदत्तंस्यात्पश्चाच्चेन्न तथा तद्धर्मार्थेन मया दत्तमिति प्रदातानुशयादभियुक्तंचेदित्यर्थः। तस्मै प्रदात्रे तेन प्रतिग्रहीत्रा तद्धनं नदेयं प्रदात्रा नापहार्यमित्यर्थः ॥ २१२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। कस्मैचित्भिक्षुकाय धनं याचते धर्मार्थं दत्तं स्यात् पश्चाद्दत्तानन्तरं तद्धनं **न तथा** तत्स्यात् तस्य स्वामिनः न देयं पूर्वस्वामिना तस्यग्रहीतुःतद्भवेत्विवादपरम्॥ २१२ ॥

(७) **मणिरामः।** इदानीं दत्तानपकर्माह। धर्मार्थमिति। न तथा तत्स्यात् यज्ञाद्यर्थ-गृहीतद्रव्येण यज्ञादिकं नकृतं चेत्स्यात्तदा तन्न देयं परावृत्य ग्राह्यमित्यर्थः ।। २१२ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **धर्मार्थमिति।** येन यागाद्यर्थं भिक्षमाणाय कस्मैचिद्धनं दत्तं प्रतिज्ञातञ्च स्यात्पश्चात्तद्धनमसौ यागार्थं यदि न युञ्जीत तदाऽस्य प्रतिश्रुतं न देयं, दत्तं वा प्रत्याहरणीयम् ।। २१२ ।।

(९) **भारुचिः।** न ह्यशिल्पेषु व्यवहारेषु वा मनुष्याणां तुल्यता शक्या ग्रहीतुमदत्ता-नवकर्मप्रदर्शनार्थमिदमाह स्वनिगदोपवर्णितः श्लोकः ।। २१२ ।।

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः ।।
राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ।। २१३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **संसाधनं** राजनिवेदनादिना ऋणवत्प्रतिश्रुतस्य मार्गणं—स्वीकृतस्य प्रतियाच्यमानस्य राजनिवेदनं—अयं मह्यं दत्त्वा प्रतिजिहीर्षतीति सिद्धस्य दृढीकरणं—संसा-धनमेतदेतत्।

दर्पाल्लोभेनेति कारणानुवादः।

एवं कुर्वतो दण्डः **सुवर्णं** स्यात्तस्य **स्तेयस्य निष्कृतिरिति।** चौरदण्डमाशङ्कमानः सुवर्णं विधत्ते। अचौरशङ्कया च दत्तं किल तेन तस्मै न स्वयं हृतं कथमयं चौरः स्यादिति शङ्का निवर्तयितुं स्तेयशब्दः प्रयुक्तः। सत्यपि चौरत्वे वाचनिकः सुवर्णदण्डोऽन्यासु क्रियासु चौरवद्व्यवहर्तव्यः ।। २१३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सुवर्णदाप्यः शतम् ।। २१३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यदि तद्दत्तमसौ गृहीत्वा लोभादहंकाराद्वा न त्यजति प्रतिश्रुतं वा-धनंबलेन गृह्णाति तदा तस्य चौर्यपापस्य संशुध्यर्थंराज्ञा स्वर्णदण्डंदापनीयोभवति ।। २१३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** याचयितुस्तदादाने दण्डमाह यदीति। संसाधयेत् प्रतिश्रुतं-गृह्णीयात्। दत्तं नदद्याद्वा। अदाने हेतुः। दर्पेपि। दर्पोराजपुत्रादिबलम् स्तेयस्येत्यनेन तस्य स्वामिनो धनं दापनीयम्। राज्ञा ससुवर्णो दण्डत्वेन ग्राह्यइत्यर्थः ।। २१३ ।।

(५) **नन्दनः।** संसाधयेदनुतिष्ठेत्। तत्प्रतिग्रहणकाले प्रदात्रे निवेदितं धर्मं विवाहय-ज्ञादिकंमानवः प्रतिग्रहीता स्वर्णंप्रतिभाषितं पञ्चकृष्णलिको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडशेति तद्दाप्यो दण्डरूपेण। अपहृतार्थे प्रतिपादनमर्थप्राप्तमेव। इतिदत्तानपाकर्म समाप्तम्।।। २१३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** दर्पाल्लोभेनवा पुनर्यदि तत्संधारयेत्तस्य स्तेयस्य निष्कृतीराज्ञा-सुवर्णदाप्यःस्यात् दापनीयः स्यात् ।। २१३ ।।

(७) **मणिरामः।** यदितत् धर्मार्थंगृहीतं ग्रहणार्थं वाअंगीकृतं वाद्रव्यं। लोभेन धर्ममकृत्वा संसाधयेन्। परावृत्त्यन दद्यात्। दर्पेण वा धर्मार्थं प्रतिश्रुतं नांगीकरोति। तदा तस्य चौर्यपापस्य निष्कृतिः शुद्धयर्थं राज्ञा स्वर्णं दाप्यः दापनीयः स्यात् ।। २१३ ।। २१४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यदिति**। यदि तत्प्रतिश्रुतं धनमसौ प्रतिगृहीताऽहङ्कारात्लोभाद्वा मार्गे स्वकृतं वा दातुं न त्यजेत् तदा तस्य चौर्यपापस्य संशुद्धयर्थं राज्ञा दण्डनीयो भवेत्। हठादपि दण्डितस्य दण्डेन पापनिर्हरणं भवतीत्यस्मान्निष्कृतिवचनादवसीयते ॥ २१३ ॥

(९) **भारुचिः**। येन धर्मार्थं किञ्चित् प्रतिश्रुतं न तु दत्तं, तं चेद्धर्ममकुर्वन् प्रतिश्रुतमिति कृत्वा शोधयेद्दातारं ततो राज्ञा सुवर्णं स दाप्यः। सोपधर्मत्वात्. . दद्धृतदण्डास्त्विति ॥ २१३ ॥

दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथावदनपक्रिया ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥ २१४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वेणार्धेन पूर्वविवादोपसंहारः। उत्तरेण वक्ष्यमाणोपक्रमः। **दत्तस्यैषाऽनपक्रियोदिता**। 'अपक्रिया' क्रियापायः। तस्य नञा प्रतिषेधः। दानमेवं न चलितं भवति—एषैव दाने स्थितिरिति यावत्। धर्मादनपेता **धर्म्या**।

कथं प्रतिश्रुत्या दीयमाने धर्मो न नश्यतीति नैषा शङ्का कर्तव्या। एष एवात्र धर्मो यन्न दीयते दत्तं च प्रत्यादीयते। **उदिता** उक्ता। **यथावच्छब्दसमुदाय** एव याथातथ्ये वर्तते। सम्यङ्निरूपितेत्यर्थः। अथवा यथाशब्दो योग्यतायां वर्तते—तामर्हतीति वतिः कर्तव्यः।

वेतनं भृतिः—तस्या**नपक्रिया**। वेतनेन स्वकर्म कुर्वतां यो धर्मः स इदानीमुच्यत इति प्रतिज्ञा ॥ २१४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धर्म्या न्याय्या। दत्ताप्रदानम् ॥ २१४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। एतद्दत्तस्याप्रतिपादनं धर्मादपेतं तदुक्तं अतोऽनन्तरंभृतेरसमर्पणादिकं वक्ष्यामि ॥ २१४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। दक्षिणामुपसंहरन् लौकिकभृतेरनपक्रियां प्रतिजानीते दत्तस्येति। अपगच्छति धनमन्यं प्रत्येनेनेति अपक्रिया दानं तदभावोऽनपक्रिया पुनरादानम् ॥ २१४ ॥

(५) **नन्दनः**। अथ वेतनप्रदानमाह दत्तस्यैषइति। अनपाक्रिया अनपाकरणं प्रदानमितियावत् ॥ २१४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। दत्तस्ययथावद्दत्तस्य दानं तस्यक्रियाउदिता ॥ २१४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। दत्तस्येति**। एतदस्य प्रतिपादनं धर्मादनपेतं तत्त्वं तदुक्तमतोनन्तरं अन्यतरदपि प्रतिपादनं कथयिष्यामि ॥ २१४ ॥

(९) **भारुचिः**। उपसंहारोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ २१४ ॥

भृतोऽनार्त्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ॥
स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् ॥ २१५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। उद्दिष्टेन मूल्येनोद्दिष्टं कर्म करोति स इह **भृतो**ऽभिप्रेतः, भृत्य-

कर्मविशेषेण स्वीकृतो भृत्यः—देहि मे पञ्चरूपकाणीदं ते कर्म कर्ताऽस्मीयता कालेनेत्याभाष्य प्रविष्टः। स चेत्कर्म न समापयति—**कृष्णलानि** सौवर्णानि ताम्ररजतयोर्वा कर्मस्वरूपमनुबन्धादि च ज्ञात्वा दण्डयते। तानि च रूपकाणि वेतनार्थं कल्पितानि न लभेत। **यद्यनार्तो दर्पान्न** करोति यथोदितं कर्म। व्याध्यादिनाऽपीडितस्य दर्पादकुर्वतो भृतिहानिर्दण्डनं च। अतः स एवं वक्तुं न लभते—यावन्मया कर्मांशः कृतस्तदानुरूप्येण देहीति।

ऋत्विजामप्येव दण्डं केचिदिच्छन्ति स्वेच्छया त्यजताम्। तदयुक्तम्। अत्र हि महाननर्थो यजमानस्य सामिकृत्ये यजमानेऽतो दण्डो महानत्र युक्तः—यजमानस्य च यन्नष्टं तद्दापनीयम्—दीक्षोपसद्देवव्रतैः शरीरापचये समुत्थातव्यम्।

अन्यो यः शिल्पी कंचन कर्मणि प्रवर्तयति तडागखनने देवस्य गृहकरणे 'अहं ते समापयिता प्रवर्तस्वेति'—पश्चाच्चापसरेत्तेन स्वामिनः क्षयव्ययायासाः सर्वे संवोढव्या भाण्डवाहवणिग्न्यायेन। एष हि न्यायः कात्यायनेन सर्वत्रातिदिष्टः। भाण्डवाहकदोषेण वणिजो यदि द्रव्यं नश्येत्तद्भांडवाहको वहेत्। "यो वाऽन्यः कस्यचित्कर्मणि धनमावध्यार्धतो निवर्तेतेति" कात्यायनीये सूत्रे धनमावध्याऽऽसज्य धनव्ययं कारयित्वा यद्यर्द्धकृते निवर्तेत सोऽपि तद्वदिहेत्यनुषङ्गः। एवं योऽपि षाण्मास्यः सांवत्सरो वा यथोपपादककर्मकारी भक्तदासस्तस्याप्येष एव न्यायः। आह च नारदः (६/५)—

> **"कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्वा भृतिं बलात्।**
> **भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणं भृतिमावहेत्॥**
> **कालेऽपूर्णे त्यजन्कर्म भृतिनाशनमर्हति"॥ २१५॥**

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अथ वेतनानपकर्म। भृतइति। भृतःसन्ननार्त्तः पीडारहितोपि। वेतनं न देयं कृतस्याप्येकदेशस्य यच्च दत्तं तदप्यादेयमित्यर्थः॥ २१५॥

(३) **कुल्लूकः**। यो भृतिपरिक्रीतोव्याध्यपीडितोयथानिरूपितंकर्माहंकारान्न कुर्यात्स कर्मानुरूपेण सुवर्णादिकृष्णलान्यष्टौ दण्डनीयः वेतनंचास्य न देयम्॥ २१५॥

(४) **राघवानन्दः**। तमेवाह भृतइति। भृतिर्वेतनं तया क्रीतो भृतः अनार्त्तोपि यदि नकुर्यात्। अष्टौकृष्णलानि सभृत्योराज्ञादण्डयः। न तद्देयं तदापनीयं वेतनमिति च॥ २१५॥

(५) **नन्दनः**। भृतो वेतनग्राही। अनार्त्तो व्याधिरहितः॥ २१५॥

(६) **रामचन्द्रः**। अनार्तःभृतःसन्दर्पाद्यथोदितंकर्म योनकुर्याद्यथोदितम्॥ २१५॥

(७) **मणिरामः**। इदानींवेतनानपकर्माह॥ भृत इति। भृतः वेतनेन कार्यंकरः। यद्वेतनं कृतं तदस्य न देयं रक्ति काष्टक परिमितं स्वर्णं राज्ञा दंडयश्च॥ २१५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **भृत इति**। यो भृतः परक्रीतो व्याध्याद्यपीडितो यथानिरूपितं कर्म अहङ्कारान्न कुर्यात् स कुर्वाण क्रियोक्तस्वरूपे सुवर्णादिकृष्णलानष्टौ दण्डयो भृतिश्चास्य कर्मभागादपि न देया॥ २१५॥

(९) **भारुचिः**। भृतो नार्तो न कुर्याद्यो दर्पात् कर्म यथोदितम्। सदण्डचः कृष्णला-न्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम्। उत्पन्ने वेतनं किञ्चित् कृतकर्मापि दण्डयितव्यः। वेतनं च लभेत। येन दत्वा कर्मणः प्रक्रान्तस्याऽकृत्स्नकारी ॥ २१५ ॥

अनार्त्तस्य दण्ड उक्तो भृतिहरणं च। आर्त्तस्येदानीमुच्यते–

आर्त्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः ॥
स दीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥ २१६ ।

(१) **मेधातिथिः**। आर्त्तो भृतोऽर्द्धकृतं कर्म यदि हित्वा गच्छेत्स **स्वस्थः** सन्पुनरागत्य यथोक्तमादौ तत्कुर्यात्। बहुनाऽपि कालेन पीडया मुक्तः प्रत्यागतः कृतकर्मशेषे **लभेतैव वेतनम्** ॥ २१६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। आर्त्तोयदि मध्ये तदा स्वस्थःस तत्कर्म कुर्यात्। सुदीर्घस्यापि कालस्य दीर्घेणापिकालेन कुर्यादित्यन्वयः ॥ २१६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यदा व्याध्यादिपीडया कर्म न करोति स्वस्थः सन्यादृग्भाषितंता-दृक्कर्म कुर्यात् वेतनंच चिरकालादपि लभेतैव ॥ २१६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। आर्त्तश्चेतस्य कालविलम्बेन करणेन दोषइत्याह आर्त्तस्त्विति। तेन यथा भाषितं तादृक्कुर्यात्। आदितः आदौ। तद्भृतिधनम् ॥ २१६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। पूर्वंआर्तः पश्चात्स्वस्थः सन्दीर्घस्य कालस्य आदितोयथा भाषितं-कुर्यात् तद्वेतनंलभेत् ॥ २१६ ॥

(७) **मणिरामः**। आर्त्तश्चेत् भृत्यः तदा सुस्थोयदा भवति तदा कार्यं करोति वेतनं तु सर्वमेव लभते ॥ २१६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **आर्त इति** ' यदा पुनः पीडादिना वा कर्म न करोति तदा स्वस्थः सन् पूर्वं यादृक् निरूपितं तादृक् कुर्यात् तां च वृत्तिं सकलादपि कालाल्लभेतैव ॥ २१६ ॥

(९) **भारुचिः**। प्रतीर्थश्लोकः ॥ २१६ ॥

यथोक्तमार्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ॥
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥२१७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अथवा स्वामी न वारयति, येन च तत्कर्म कारितं स्वात्स्वां भृतिं दत्वा तदा तत्सममसौ स्वस्थः कारयितव्यः। अथापि स्वामी ब्रूयान्न मे किंचित्कर्तव्यमस्तीति —तत्रापि कृतानुरूपेण लभेतैव यथोक्तमात्राम् ॥ २१७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यथोक्तमार्त्ते स्वस्थे वा यः प्रकार उक्तः। वेतनादानम्। ॥ २१७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यत्कर्म यथाभाषितं पीडितोऽन्येन कारयेत् सुस्थो वा न कुर्यान्नापि कारयेत् तस्य किंचिच्छेषस्यापि कृतस्य कर्मणोवेतननं देयम् ।। २१७ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** स्वीकृतासंपूरणेपि यथोक्तं वेतननंदेयमित्याह यथेति। अल्पोनस्याल्पन्यूनस्यापि कर्मणः । स्वस्थोपि न वा कुर्यान्न संपूरयेन्न वा कारयेदन्येन ।। २१७ ।।

(५) **नन्दनः।** कर्मणःवेतनंतस्य न देयमित्यन्वयः। इति वेतनानपक्रियोक्ता। ।। २१७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** आर्तःस्वस्थो वा यः यथोक्तं कर्म न कारयेत् अल्पोनस्य अल्पन्यूनस्य कर्मणः तस्य पुंसः वेतनं न देयं ।। २१७ ।।

(७) **मणिरामः।** यथोक्तं सुस्थः स्वयं कुर्यात् अशक्तः अन्येन कारयेदिति नियमितं। स चेत्तथा न करोति। तदा तस्य अल्पोनस्यापि किंचित्कृतस्यापि कर्मणः वेतनं न देयमित्यर्थः ।। २१७ ।। २१८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यथोक्तमिति।** ।। २१७ ।।

(९) **भारुचिः।** आर्तः स्वस्थो वा यथोदितं कर्म न कुर्वन्न कारयन्वाल्पोनस्यापि वेतनं न लभेत ।। २१७ ।।

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः ।।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ।। २१८ ।।

(१) **मेधातिथिः। वेतनादानकर्मण इति** विवादपरस्यास्य नामधेयमेवमेतत्। तेन न चोद्यमेतत्–कथं वेतनस्यादानकर्मोक्तं यावता दानकर्माप्युक्तं "न लभेतैव वेतनम्" इति। नाम्नो हि येन केनचिदन्वितेन संबन्धिना नामता न विरुद्धा। न हि यावन्तः सूत्रार्थास्ते सर्वे प्रवर्तन्ते। तथा चाग्निहोत्रे यद्यप्यग्निप्रजापत्योर्होमस्तथाप्यग्निहोत्रमिति नाम प्रवर्तत एव। तदुक्तं तत्रैवं स्थूणादर्शे या च समा नीचा स्यादिति।

समयः संवित् सङ्केतः–इदं मया भवतामनुमते निश्चितं कर्तव्यमित्यभ्युपगमः। तं भिन्दन्ति व्यतिक्रामन्ति ते **समयभेदिनः।** "संविदश्च व्यतिक्रमः" (८/५) इति यदुद्दिष्टं तदिदानीमुच्यते।

पूर्वेणार्द्धेन पूर्वप्रकरणोपसंहारोऽपरेण यथोद्दिष्टप्रकरणांतरसूचनम् ।। २१८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** समयभेदनमतवारयति एषइति। समयभेदिनां धर्मं नियतं दण्डम् ।। २१८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एषा व्यवस्था वेतनादानाख्यकर्मणोनिःशेषेणोक्ता अतोऽनन्तरं संविदव्यतिक्रमकारिणं दण्डादिव्यवस्थां वदिष्यामि ।। २१८ ।।

ब्राह्मणस्य न दण्डः केवलं ग्रामत्यागइति ।। २१९ ।।

(५) **नन्दनः** । योग्रामदेशसंघानामिति त्रयंस्पष्टम् । संविद्व्यतिक्रमउक्तः ।। २१९–२२१ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । यःपुरुषः ग्रामदेशसङ्घानां ग्रामाणां देशानां सङ्घानां समूहानां सत्येन शपथेन संविदं समयं । मर्यादां कृत्वा नरःलोभाद्विसंवदेदन्यथावदेत्तंराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ।। २१९ ।।

(७) **मणिरामः** । इदानीं समयवेदिनां धर्ममाह् । यो ग्रामेति । ग्रामदेशशब्दाभ्यां तद्वासिनोज्ञेयाः । संघो वणिगादिसमूहः । इदमस्माभिः कर्तव्यमितिशपथादिना संविदं कृत्वाग्रामदेशवासिवणिक्संघानां मध्ये पश्चात् लोभादिना विसंवदेत् अतिक्रामेत् तंराजाराष्ट्रात् विप्रवासयेत् निष्काशयेदित्यर्थः ।। २१९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । य इति ।** ग्राम्याणां देशवासिनां वणिगादीनां मध्याद्यो नर इदमस्माभिः कर्तव्यं परिहार्यं चेत्येवं संकेतं विरुद्धेन रूपेण कृत्वा विचलेत्तं राष्ट्रात्-राजा निर्वासियेत् ।। २१९ ।।

(९) **भारुचिः** । धर्मार्थयुक्तेषु प्रयोजनेषु राजकार्यविरोधिषु गोप्रचारोदकरक्षण-देवतायतनप्रतिसंस्करणादिषु ग्रामादिनां या संविदुत्पद्यते तत्र व्यभिचारिणं तस्माद्देशाद् राजा निर्वासियेत् ।। २१९ ।।

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ।।
चतुःसुवर्णान् षण्णिष्कांश्छतमानं च राजतम् ।। २२० ।।

(१) **मेधातिथिः** । निगृह्यावष्टभ्य पीडयित्वा काललाभमकारयित्वा दण्ड्यः । चत्वारि सुवर्णानि येषां निष्काणां परिमाणं ते **चतुःसुवर्णा निष्काः** । यद्यपि चतुःसुवर्णिको निष्क इत्यत्रोक्तं (१३७) तथापि शास्त्रान्तरात् "साष्टं शतं सुवर्णानां निष्कमाहुर्महाधियः" इत्येवमादिपरिमाणान्तरं पश्यन् विशिनष्टि । "संज्ञाकारणसामर्थ्यादेव लभ्यत" इति चेत् पद्यग्रन्थत्वान्न दोषः ।

अन्ये तु सहार्थे बहुव्रीहिं कृत्वा त्रीन् दण्डानाहुः । चतुर्भिः सुवर्णैः सह षण्णिष्कान् दण्डनीय । दश निष्काः प्रतिपादिता भवन्ति ।

बहुव्रीहिसिद्धचर्थं सहार्थे कथंचिन्मत्वर्थो योजितव्यः । न हि चित्राभिर्गोभिः सहित-श्चित्रगुर्देवदत्त इति भवति । एते च त्रयो दण्डा यदि च त्रिभिरेक इति कार्यपेक्षया योजनम् । निर्वासनदण्डेन विकल्प्यते दण्डोऽयम् ।। २२० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । चतुर्भिःसौवर्णैर्निष्कस्तान् षट्पलानीत्यर्थः । एतच्च दीना-रादिनिष्कव्यवच्छेदार्थं विशेषणम् । शतमानमेकम् ।। २२० ।।

(३) **कुल्लूकः** । अथ चैनं संविद्व्यतिक्रमकारिणं निबोध्य चतुरः सुवर्णान् षण्निष्कान्

प्रत्येकं चतुःसुवर्णपरिमितान् राजतंच शतमानांविंशत्यधिकरक्तिकाशतत्रयपरिमाणंत्रय-मेतद्विषयलाघवगौरवापेक्षया समन्वितंव्यस्तंवाराजदण्डंदापयेत् ।। २२० ।।

(४) **राघवानन्दः** । दण्डसंख्यामाह नीति । निगृह्य कारागारंप्रापयित्वा चतुः-सौवर्णिकोनिष्कइत्युक्तेः चतुःसुवर्णानिति तु निष्कपदस्याभरणाद्यर्थव्यावृत्यर्थं तेनपशुमाल-भेतेत्याद्येकत्वस्येव षडित्युपादेयविशेषणमतः प्रत्येकं षण्णिष्कानांदण्ड इति । शतमानं विंशत्यधिकरक्तिकाशतत्रयं समस्तं व्यस्तंवा कार्यगौरवलाघवापेक्षया ।। २२० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । एवं समयव्यभिचारिणं समयभेत्तारं निगृह्य दण्डंदापयेत् । दण्डमाह चतुःसुवर्णान्वा दण्डयेत् । षण्णिष्कान् निष्कंसुवर्णाश्चत्वारः इति षट्पलानि अथवा राजतः रूप्यस्य शतमानः । द्वात्रिंशत्कृष्णलं धरणं भवेत् धरणानि दश ज्ञेयःशतमान एवं कृष्णला भवन्ति अष्टगुंजात्मकोमाषः तेषांचत्वारिंशत्—माषप्रमाणं भवति ।। २२० ।।

(७) **मणिरामः** । एनं समये व्यभिचारिणं संविद्व्यतिक्रमकारिणं षट्निष्कान् चतुर्विंशति सुवर्णान् । राजतं शतमानं विंशत्यधिकशतत्रयरक्तिकापरिमाणं विषयलाघव-गौरवं विचार्य एतत् त्रयं समस्तं व्यस्तंवा दंडंनिगृह्य राज्ञादापयेत् ।। २२० ।। २२१ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **निगृह्येति** । य एवं संविद्व्यतिक्रमेत् चतुःसुवर्णकार्षिका-निष्कानुक्तरूपान्नतु सार्धशतं सुवर्णानां निष्कानाहुरिति शास्त्रान्तरोक्ताराजतञ्च शतमान-मुक्तम् ।। २२० ।।

(९) **भारुचिः** । चतुस्सुवर्णान् षण्णिष्काञ्छतमानं च राजतम् । चतुस्सुवर्णादि च दण्डं च दाप्यः । ततो निर्वास्यः । 'निगृह्य दापयेद्वैनं' इत्यपरो दण्डविकल्पपाठः । एवं च सति निर्वासनं दण्डो वा ।। २२० ।।

एतद्दण्डविधिं कुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।।
ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणम् ।। २२१ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **जातिसमूहेषु** च नानाजातीयानां समानजातीयानां वा संघेषु तद्विषयो व्यभिचारो येषामित्यर्थः ।

प्रकरणोपसंहारः ।। २२१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** दण्डविधिं दण्डप्रकारम् । जातिर्ब्राह्मणादिः ।। २२१ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ग्रामेषु ब्राह्मणजातिसमूहेषु संविद्व्यतिक्रमकारिणामेतद्दण्डविधिं धर्मप्रधानो राजानुतिष्ठेत् ।। २२१ ।।

(४) **राघवानन्दः** । उक्तंदण्डविधिमन्यत्रातिदिशति एतमिति । ग्रामजातिसमूहेषु ग्रामस्य ब्राह्मणादिषु जातिसमूहेषु वणिगादिषु च ।। २२१ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । एवं धार्मिकः पृथिवीपतिः दण्डविधिं कुर्यात् ।। २२१ ।।

(७) **मणिरामः**। व्यतिक्रमिणं एतद्दण्डविधानमनुतिष्ठेत् ।। २२१ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। एवं **दण्डविविधिमिति** ! धर्मप्रधानो राजा ग्रामेषु ब्राह्मणादिषु

(९) **भारुचिः**। उपसंहारार्थः श्लोकः ।। २२१ ।।

क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।।
सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा ।। २२२ ।।

(१) **मेधातिथिः**। यद्द्रव्यं प्रचुरक्रयविक्रयं व्यवहारकाले न गच्छति न नश्यति मूल्यतश्च नापचीयते त्रपुताम्रभाण्डादि स्थिरार्घं तादृशस्यानुपभुक्तस्य दशाहमध्ये आदान-प्रत्यर्पणे। यत्तु विरलक्रयविक्रयं देवयात्रोत्सवादौ विक्रीयते अनियतार्थं च तस्य तदहरपरे-द्युर्वा। फलकुसुमादौ तु तत्क्षण एवानुशयः। पश्चादपि–'क्रीत्वा यस्यानुशयो न ममैतदुप-युज्यते' स दशाहमध्ये दद्यात्। विक्रेता प्रतिगृह्णीयात्। विक्रेतुरनुशये–'न मया साधु कृतं यद्विक्रीतमिति'–क्रेता तस्मै प्रतिपादयितव्यः।

एवं हि नारदः पठति (९/२-३)

इति

एकस्थानवासिनां चैष कालः। देशान्तरवासिनां तात्कालिकी प्रतिनिवृत्तिः।
केचिद्गोभूम्यादिविषयं विधिमिममिच्छन्ति, न वस्त्रादौ।
स्मृत्यन्तरे हि वणिक्पण्येऽन्यो विधिराम्नायते। एवं हि नारदः पठति (९।२–३)
"क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतमिति मन्यते।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम्"।
"द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्यात्त्र्यंशांशमावहेत्।
द्विगुणं तत्तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ।।" इति

विक्रयार्थं यद्द्रव्यं तत्'पण्यं' यद्विक्रीय तदुत्पन्नेन द्रव्यान्तरक्रयादिना पुरुषो व्यवहरति जीविकाधनमर्जयितुं–तथा पणभूमौ प्रसारितमप्रसारितं च भवति वणिजाम्। तत्रेह पण्य-ग्रहणात्कश्चिद्विशेषो विवक्षितः। इतरथा क्रीत्वा मूल्येन इत्येतावदपेक्ष्यम्। कः पुनरसौ विशेषः? उच्यते। यत्क्रीतमपि पण्यत्वमजहद्वणिग्भिर्विक्रीयते तर्हि विक्रयार्थमेव क्रीणन्ति। तेषां वणिजामितरेतरं क्रीणतांविक्रिणतां च नारदीयो विधिः, अन्येषां मानव इति केचित्। किं पुनरत्र युक्तम्। पण्यधर्मादिर्व्यवस्था वाऽनुसरणीया। तथा चाश्वानां बलसञ्चारो हस्तिनामङ्कु-शारोहणं विक्रयविभावकमित्यादिना व्यवहारस्तेषु पण्येषु सिद्धो भवति। 'अविक्षत'मवि-नष्टमुपनिध्यादौ वस्त्रादेर्यावन्नात्र नाशस्तावतो मूल्यमुपनिधात्रे दीयते, द्रव्यं तु गृह्णाति। इह त्वीषन्नाशेऽपि सर्वं मूल्यं देयं क्रेतुः ।। २२२ ।।

अनुशयः पश्चात्तापः ।। २२२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। क्रयविक्रयानुशयमाह क्रीत्वेति। अनुशयः पश्चात्तापः ।।। २२२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** क्रीत्वा विक्रीयवा किंचिद्रव्यम् विनश्वररूपंस्थिरार्धंभूमिताम्रपट्टादि यस्य लोके पश्चात्तापोजायते न साधु मया क्रीतमिति स क्रीतं दशाहमध्ये प्रत्यर्पयेत् विक्रीतंवा गृह्लीयात् ।। २२२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** क्रयविक्रयानुशयइत्युक्तं तत्र क्रेतृविक्रेत्रोः पश्चात्तापाद्युत्पत्तौ दशाहाभ्यन्तरे निवर्त्ययोग्यतास्तीत्याह क्रीत्वेति। साधु मया नकृतमित्यनुतापोनुशयः। क्रीतं दद्याद्विक्रीतंच गृह्लीयादित्यर्थः ।। २२२ ।।

(५) **नन्दनः।** अथक्रयविक्रयानुशयमाह क्रीत्वाविक्रीयवेति। तद्रव्यंयन्मूल्यत्वेन क्रेत्रादत्तम् ।। २२२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** किंचिद्वस्तु क्रीत्वा विक्रीय वा इह यस्य अनुशयः पश्चात्तापः भवेत्सः अन्तर्दशाहात्तदद्रव्यंदद्यात् आददीत स्वीकुर्यात् वा ।। २२२ ।।

(७) **मणिरामः।** अनुशयः पश्चात्तापः।

(८) **गोविन्दराजः।** **क्रीत्वेति।** विक्रीय किञ्चिद्द्रव्यमचिरस्वभावं स्थिरार्थं विक्रीय वा यस्य लाभात्पश्चात्तापो भवति न साधुमया कृतमिति दशाहमध्ये प्रत्यर्थं यद्विक्रीतं तद् गृह्लीयात् ।। २२२ ।।

(९) **भारुचिः।** अन्तर्दशाहमादानप्रत्यर्पणे साम्नेत्ययमपाठः। येनोर्ध्वमपि दशाहात् कश्शक्तस्साम्नादानादाने प्रतिषेद्धुं लब्धिमेष्वपि द्रव्येषु साम्नाशक्यं प्रतिषेद्धुम्। किं पुनः कृत्रिमेषु। यत्रन (क? कुत) कश्चिद्धर्मगन्धोऽति धर्म्येषु तु प्रतिग्रहेषु तदनन्तरनिवृत्त-त्वाद्धर्मस्य साम्नाप्यशक्यं कृतमकृतं कर्तुं तत्र च प्रत्यर्पणे पुनर्दानं वा कृतं भवेत्। परित्यागो वा यतश्चैतदेवम्। अत एवं पठितव्य उत्तरश्लोकार्धः। सोऽयं दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवा-ददीत चेति। अत्रैव चार्थे उत्तरश्लोकार्धपाठोऽन्यो भवति। 'दानादाने दशाहं तु स्यातामपि निपातिनी' इति। अथवा सामग्रहणं दशाहे दण्डनिवृत्त्यर्थम्। अन्तर्दशाहानुशये कथञ्चि-द्विवदतां राजाधिगमे दण्डनीतिर्यथा स्याद्राजतस्तयोः तथा च दशाहस्योत्तरत्र तद्विवादे दण्डः श्रूयते ।। २२२ ।।

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ॥
आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्डचो शतानि षट् ।। २२३ ।।

[स्याच्चतुर्विंशतिपणो दण्डस्तस्य व्यतिक्रमे।
पणस्य दशमो भागो दाप्यः स्यादति पातिनि ।। १ ।।]‡

[क्रीत्वाविक्रीयवा पण्यमगृह्लन्न ददतस्तथा।
पणाद्द्वादशदाप्यश्च मनुष्याणांच वत्सरान् ।। २ ।।]

[पणाद्द्वादशदाप्यः स्यात्प्रतिबोधे न चेद्भवेत्।
पशूनामप्यनाख्याने त्रिपदादर्पणं भवेत् ।। ३ ।।]

(१) **मेधातिथिः।** दशाहात्परतो न क्रीतानुशयः। जातानुशयश्चापि क्रेता विक्रेता वा यदि राजनि विवदतां तौ ततः **षट् शतानि दण्ड्यौ।**

न दद्यादिति नायमदृष्टार्थः प्रतिषेधः। किं तर्हि ज्ञायते। स्थितिरीदृशी। अनिच्छन्क्रेता दशाहादूर्ध्वं न त्याजनीयो नापि विक्रेता ग्राहयितव्यः। अतश्च यदि साम्नोभयेच्छायां दानादाने स्यातां तत्र न कश्चिद्दोषः ।। २२३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** दशाहस्यपरेणेति बीजविषयम्। वस्त्रवाह्यरत्नदोह्यपुरुषस्त्रीषु एकपञ्चसप्तदशमासार्धमासानामवधीनां स्मृत्यन्तरे उक्तत्वात्। नाददीत विक्रीतं वस्त्वादातुं न यतेत। शतानि पणानाम् ।। २२३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** दशाहादूर्ध्वंक्रीतंन त्यजेत् नापि विक्रीतंविक्रयिकोबलेन दापयेत्। विक्रीतंबलेन गृह्णन्परित्यजन् राज्ञा षट्शतानि पणान्दण्ड्यः।।। २२३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** दशाहादाधिक्ये तदुभयमनुचितमित्याह परेणति शतानीति ताम्रिकपणानामितिशेषः। एवं सर्वत्र ।। २२३ ।।

(५) **नन्दनः।** आददानो बलाद्गृण्हन्न ददच्च षट्शतानि कार्षापणानां दण्ड्यः ।। २२३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अन्यथाराज्ञा षट्शतानि पणानि दण्ड्यः ।। २२३ ।।

(७) **मणिरामः।** दशाहस्यपरेण ऊर्ध्वं। शतानिषट् पणाः ।। २२३ ।। ।। २२४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। प्रेरणेति।** दशाहोत्तरकालं क्रीतञ्च न दापयेत् ।। २२३ ।।

(९) **भारुचिः।** नायं श्लोको दशाहादूर्ध्वं सामप्रतिषेधार्थ आरभ्यते। साम्नाप्यूर्ध्वं दशाहान्न दद्यान्नापि दापयेदिति। नहिसाम प्रतिषेद्धुं शक्यमित्युक्तम्। यत्र तु सा(मना? म्ना)पि प्रत्यर्पणं नास्ति तत्र नियमयत्येव यथा—सकृदंशो निपततीति। अत्रापि त्वंशपातने साम्नैव प्रतिषेद्धुं शक्यं नियमाभावात् व्यवस्थार्थत्वाच्च। कन्यादाने तु निष्के च विसर्गाभ्यामिति विशेषनियमात् साम न विद्यते ।। २२३ ।।

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् ।। २२४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** या कन्या दोषैर्युक्ता सा च दात्रा वराय नाख्यायते न प्रकाश्यत नेव दीयते तत्र दातुर्दण्डो विदिते राज्ञा कार्यः। स्वयंग्रहणमादरार्थम्। कन्यादोषाश्च प्रजासामर्थ्यविघातहेतवः क्षयो व्याधिर्मैथुनसंबन्धश्च।

नोन्मत्ताया इत्येतत्प्रकरणोक्तो दण्डोऽयं वा ।। २२४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यस्त्विति पूर्वोक्तकन्याविक्रयविषयदण्डसामान्यस्य विशेषोक्तिरियमत्र तस्य संगतिसंभवात्। कुर्यात् दण्डम्। अर्थात्कन्यामपि प्रतिपादयेत् पूर्वकृतशुल्कं वरो न दद्यात् ।। २२४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। नोन्मत्तायाइति सामान्येनोक्तं दण्डविशेषाभिधानार्थमिदं उन्मादादिदोषानकथयित्वा दोषवतींकन्यांवराय यः प्रयच्छति तस्य राजा स्वयमादरेण षण्णवतिपणान्दण्डंकुर्यात्। अनुशयप्रसङ्गेनैतत्कन्यागतमुच्यते ॥ २२४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। नोन्मत्तायाइत्यत्रोक्तदण्डस्य संख्यामाह यस्त्विति। दोषवतीमुक्तोन्मत्तादिदोषत्रययुक्ताम् ॥ २२४ ॥

(५) **नन्दनः**। अनुपक्रान्तमपि क्रयविक्रयसाधर्म्यात्कन्याप्रदानविषयंविवादमाह यस्तुदोषवतीमिति स्वयंकन्यां भर्त्रादिभिरनिवेदितोऽपि ॥ २२४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। षण्णवतिपणान्नृपःस्वयंदण्डंकुर्यात् ॥ २२४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यस्त्विति** ॥ २२४ ॥

(९) **भारुचिः**। अनुशयप्रसङ्गादिदमन्यदत्रोच्यते। धर्मप्रजानिरोधिना रोगेण ग्रहीता (स्प्रष्टु ? स्पृष्ट) मैथुना वा दोषवती। तामनाख्याय दोषवतीं प्रयच्छतो दण्डः। नोन्मत्ताया इति। पूर्वोक्तश्लोकेनैव गतार्थो यतः वयं तत्र नाधीयामहे। अथवानुवादपक्षः केनचित कारणेन तस्यास्य चाशक्यते दर्शयितुं यतो युक्तमध्ययनम् अन्य...... ॥ २२४ ॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद् द्वेषेण मानवः ॥
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ २२५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **अकन्या** वृत्तमैथुनसंबन्धेति यो वदेत्तं च दोषं न भावयेत्तदा **शतं** कार्षापणं दण्डयः।

अन्ये मन्यन्तेऽल्पत्वाद्दण्डस्य महत्त्वाच्चाक्रोशस्येतिकरणस्य च पदार्थविपर्ययाशक्तत्वेन दर्शनाद**कन्येति** शब्दस्वरूपं विवक्षितम्। अकन्येयमित्येतेनैव शब्देनाक्रोशे तस्य शतं दण्डः। कः पुनरत्र विशेषः ? उच्यते। स इदंवादी पृच्छयते—कथमियमकन्येति। स चेद्ब्रूयान्निर्लज्जा नृशंसाऽश्लीलवादिनी—नैष कन्यानां धर्मः। एतच्च न साधयेत्तदाऽयं दण्डः कन्यागुणनिषेध उक्ते सति। अथवा कन्याशब्दं प्रथमवयोवचनमाश्रित्य परोक्षे प्रार्थयमानस्य ब्रूयात्किं तावन्नासौ कन्या अतिस्वल्पा वृद्धा वा—तत्र कन्यादाता यदि राजानं ज्ञापयेदभिरूपतमा कन्या मदीया प्रार्थ्यमानाऽनेन तस्यामभिलाषः एवमुक्त्वाऽथ पराजितः, तत्र प्राप्तकालायां यद्येवमुक्तं तदा पराजितस्यायं दण्डः ॥ २२५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अकन्याचेयं स्त्री किंतु क्लीबमिति ॥ २२५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। नेयंकन्या क्षतयोनिरियमिति योमनुष्योद्वेषेण ब्रूयात्तस्याउक्तदोषविभावयन्पणशतंराजा दण्डंप्रकल्पयेत् ॥ २२५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। वाचादूषितकन्यस्य दण्डमाह। अकन्येयं कन्या केनापि क्षतयोनित्वादिति योब्रूयात्। दोषं क्षतयोनित्वादिकमदर्शयन्पणशतंदण्डमाप्नुयादित्यन्वयः। ॥ २२५ ॥

(५) **नन्दनः।** अकन्या क्षतयोनिः। शतंपणानाम् ॥ २२५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यः द्वेषेण कन्यां अकन्याइति ब्रूयात्सः पणशतंदण्डंप्राप्नुयात्। किंकुर्वाणः तस्याःदोषं अदर्शयन् ॥ २२५ ॥

(७) **मणिरामः।** अकन्यां सक्षतां। तस्याः कन्यायाः। दोषं सक्षतारूपं ॥ २२५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अकन्येति।** नेयं कन्या क्षतयोनिरियं इत्येवं यो मनुष्यो द्वेषेण कन्यायाः कुर्यात् स तस्याः तं दोषमविभावयन् पणशतं दण्डं प्राप्नुयात्। उक्तस्याप्यतिक्रमकारित्वाद्दण्डः ॥ २२५ ॥

(९) **भारुचिः।** स्वशब्दव्याख्यातश्लोकः। कस्य पुनर्हेतोरयं दण्डो महान् विधीयते ॥ २२५ ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ॥
नाकन्यासु कचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः ॥ २२६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** 'पाणिग्रहणं' विवाहो दारकर्म, मन्त्राणां तत्र विद्यमानत्वात्। तत्र विद्यमानत्वात्स चाग्निमयक्षतेत्येताभ्यां संबन्धेनासां विवाहे कर्तृत्वं दर्शयति। परमार्थतस्तु विवाहविधौ कन्यामुपयच्छेदिति विहितं,—तादृशमेवार्थं मन्त्रा अभिवदन्ति। न पुनर्मन्त्रेषु कन्याशब्दश्रवणात्कन्यानां विवाहः, मन्त्राणामविधायकत्वात्। एष एवार्थस्तद्विपरीतप्रतिषेधमुखेन दृढीक्रियते। **न कन्यासु क्वचिन्नृणाम्।** न कस्यांचिद्वेदशाखायां मनुष्याणामकन्याविषयो विवाहः श्रुतः। **लुप्तक्रियाः**—यासां धर्मेऽग्निहोत्रादावपत्योत्पादनविधौ चाधिकारो नास्त्यतस्ता न विवाह्याः।

अतः कन्यामकन्येति वदन्महता दण्डेन योजनीय इति पूर्वश्लोकादनन्तरमुच्यते। अप्राप्तमैथुना स्त्री **कन्योच्यते** ॥ २२६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अकन्यातु यदि या वस्तुतः स्यात्तदा त्याज्यैवेत्युपपादयति पाणिग्रहणिका इति। कन्यास्वेव कन्याविषयाः। एवं नाकन्यासु क्लीबेषु ॥ २२६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** युक्तश्चास्याकन्येति वादिनोदण्डोयस्मात् पाणिग्रहेति अर्यमणं देवंकन्याऽग्निमयक्षतेत्येवमादयोवैवाहिकामनुष्याणांमन्त्राः। कन्याशब्दश्रवणात्कन्यास्वेव व्यवस्थितानां कन्याविषये क्वचिच्छास्त्रे धर्मविवाहसिद्धये व्यवस्थिता असमवेतार्थत्वात् अतएवाह ताःक्षतयोनयोवैवाहिकमन्त्रैः संस्क्रियमाणा अपि यस्मादपगतधर्मविवाहादिशालिन्योभवन्ति नासौ धर्म्योविवाहइत्यर्थः ननु क्षतयोनेर्वैवाहिकमन्त्रहोमादिनिषेधकमिदम् या गर्भिणीसंस्क्रियते तथा वोढुः कन्या समुद्भवमिति क्षतयोनेरपि मनुनैव विवाहसंस्कारस्य वक्ष्यमाणत्वात्। देवलेन तु ॥ गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिकोविधिः ॥ कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिक इति ॥ गान्धर्वेषु विवाहेषु होममन्त्रादिविधिरुक्तः। गान्धर्वश्चोपगमनपूर्वकोऽपि भवतितस्य क्षत्रियविषये सुधर्मत्वंमनुनोक्तं। अतः सामान्यविशेषन्यायादितरविषयोयंक्षतयोनिविवाहस्याधर्मत्वोपदेशः ॥ २२६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ननु कन्यात्वक्षतौ किं स्यात्तत्राह पाणीति। अर्यमणं नुदेवं कन्या-अग्निमयक्षतेति मन्त्रलिङ्गमाश्रित्यावधारणमाह कन्यास्वेवेति। लुप्तधर्मक्रियाः अपगत-विवाहादि*क्रिया इति निन्दामात्रम्। अष्टवर्षा भवेत्कन्येति तत्कालावच्छिन्नकन्यादान-तात्पर्यमन्यथा या गर्भिणी संस्क्रियते तथा वोढुःसुतमिति क्षतयोन्यधिकृता न स्यात्। अपिच गान्धर्वासुरपैशाचानां क्षतयोनेरावश्यकत्वात्॥ गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिकोविधिः। कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकइति होममन्त्रविधेर्देवलोक्तत्वात्। अत एव गोत्र-त्वप्राप्तिः। तदुक्तम्। एकत्वमागता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतैरिति॥ २२६॥

---

* क्रिया = इति धर्म्या (राघ० २)

(५) **नन्दनः**। पाणिग्रहणं विवाहस्तत्र भवाः पाणिग्रहणिकाः विवाहसाधनभूता इति यावत्॥ २२६॥

(६) **रामचन्द्रः**। अकन्यासु क्वचित् लुप्तधर्मक्रिया नृणां हिता न॥ २२६॥

(७) **मणिरामः**। कन्यास्वेव अक्षतास्वेव न अकन्यासु सक्षतासु। ताः सक्षताः। तेन गंधर्वादिविवाहे मंत्रा भवंतीत्यर्थः॥ २२६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यस्मात्पाणिग्रहणिका इति**। अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमय-क्षतेत्येवमादयो वैवाहिका मनुष्याणां मन्त्राः॥ २२६॥

(९) **भारुचिः**। तथा वैवाहिको मन्त्रः—'अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत। स नो अर्यमा देवः। प्रेतो मुञ्चातनामुन्त स्वाहे'त्येवमादिना। कन्यास्वित्यत्र कारणं· · · · नाधिकृता विवाहादिभिरित्यर्थः। एवं च सति पूर्वं पाणिग्रहणात् प्रतिगृही(ता? त्रा)पि स्पृष्टमैथुना परित्यक्तव्येति। यश्च॥ २२६॥

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्॥
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे॥ २२७॥

(१) **मेधातिथिः**। **दारा** भार्या, तस्या **लक्षणं** निमित्तं विवाहमन्त्राः तैस्तत्र प्रयुक्तै-र्ववाहाख्यः संस्कारो निर्वर्तते। द्विजातीनां पुनर्मन्त्राः। न च शूद्रस्य दारप्रसङ्गः न हि तस्य मन्त्राः सन्ति—मन्त्रवर्जं सर्वान्येतिकर्तव्यतास्ति। अतो विवाहाख्यसंस्कारोपलक्षणं मन्त्राः। **तेषां** मन्त्राणां **निष्ठा** समाप्तिः **सप्तमे पदे विज्ञेया**। लाजाहोममभिनिर्वर्त्य त्रिःप्रदक्षिणमग्निमावर्त्य सप्तपदानि स्त्री प्रक्रम्यते "एष एकपदी भव" इत्यादि यावत् "सखा सप्तपदी भवेति"। तस्मिन्प्रक्रान्ते कन्यायाः पदे कन्यापितुर्वोढुर्वानुशयो नास्ति। उन्माद-वत्यपि भार्यैव। न त्याज्या।

मैथुनवत्यास्तु नैवासौ विवाहः। सत्यपि लाजाहोमादावितिकर्तव्यतास्वरूपे न भार्या सा। अतस्तत्र द्रव्यान्तरवदनुशयः। यथा च शूद्रकर्तृकेणाधानेनाहवनीयो न भवति—

सपिण्डायाश्च कृतेऽप्यग्निसंस्कारे न विवाहस्वरूपत्वम्। तत्र तु प्रसिद्धम्–"संस्कारकरणादेकः प्रायश्चित्तीयते पुमान्"। कन्या चान्यस्याप्यविवाह्या वसिष्ठवचनात्।

"यदि प्रजनविघातरोगगृहीतामूढ्वा न त्यजति का तर्हि गतिः।"

'सत्यधिकारे अन्यामुद्वाहयिष्यति। 'सद्यस्त्वप्रियवादिनीति'वत् (९/८१)। कृते तु जातपुत्रायामाधाने यदि क्षयो व्याधिः स्यात्तथापि नैनामधिविन्देदधिवेदननिमित्तानां परिगणनात् (९/७७-८५)। तत्रापि यदि "कामतस्तु प्रवृत्तानाम्" इत्येतत्प्रयोजकमिष्यते न निवारयामः।

तेनैव संक्षेपतः कन्यायां धर्मः। यथाऽन्येषां द्रव्याणां दशाहादूर्ध्वमपि साम्ना प्रत्यर्पणं, नैवं कन्यानां कृतविवाहानाम् शुल्कदेयानामपि प्राग्विवाहाद्द्रव्यान्तरधर्मः। या तु धर्माय दीयते तस्या नैवानुशय इति वचनात्। तत्रापि "दत्तामपि हरेत्कन्यां ज्यायांश्चेद्वर आव्रजेत्" (याज्ञ. १/६५) इत्यस्त्येवापहार आ सप्तमपदात्।

सप्तमे तु पदे दानानिवृत्तेर्गवादिद्रव्यदानवन्नास्त्यपहारः। अथैव केनचित्कस्मैचिद्गवि दत्तायां न तयोरन्योन्येच्छयाऽनुशयो दानादाने–दानस्य तदानीमेव निर्वृत्तत्वात्। प्रतिगृहीतं चेद्दाते पुनः प्रयच्छेत्तद्दानान्तरमेव तत्स्यात्, न पूर्वदाननिवृत्तिः। एवं सगुणयोः कन्यावर-योर्नान्योन्येच्छया त्यागोऽस्ति, प्रागपि विवाहात्। विवाहे तु कृते दोषवत्या अपि नास्ति त्यागः कन्यायाः। स्पृष्टमैथुना, या कन्यैव न भवति, अतोऽसौ त्यज्यते–कन्याया यतो विवाहो विहितः। विवाहश्चोपभोगस्थानीयः। यथा परिभुक्तं वस्त्रमन्तर्दशाहमपि नैव विक्रेत्रेऽ-र्प्यते तथैव कन्या कृतविवाहा।

पुनश्चायमर्थो निर्णेष्यते "सकृत्कन्या प्रदीयत" इत्यत्रान्तरे (९/४७)।। २२७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। किंच सप्तपदीगमनात्प्राग्दोषदर्शने कन्याया अशुल्काया अपि त्याग इत्युपपादयति पाणिग्रहणिका इति। दारलक्षणं दारहेतुः। निष्ठा अनिवर्तमानोचिता समाप्तिः।। २२७।।

(३) **कुल्लूकः**। वैवाहिकामन्त्रानियतंनिश्चितंभार्यात्वे निमित्तंमन्त्रैर्यथाशास्त्र-प्रयुक्तैर्भार्यात्वेन निष्पत्तेः तेषांतु मन्त्राणां सखा सप्तपदी भवेति मन्त्रेण कल्पनया सप्तमे दत्ते पदे भार्यात्वनिष्पत्तेः। शास्त्रज्ञैः निष्पत्तिर्विज्ञेया एवंच सप्तपदी दानात्प्राग्भार्यात्वानिष्पत्तेः सत्यनुशये जह्यान्नोर्ध्वम्।। २२७।।

(४) **राघवानन्दः**। पाणिग्रहस्य दृष्टतया तन्मन्त्राणां क्वोपयोगस्तत्राह पाणिग्रहेति। तेषां मन्त्राणां निष्ठा समाप्तिः सप्तमेपदे सप्तमपदगमनेन कन्यायाः। अन्यथा विधितोदार-त्वासिद्धेः सर्वधर्मलोपापत्तिरिति। एतेन सखासप्तपदीभवेति मन्त्रेण कन्यायाःसप्तमपद-गमनेन भार्यात्वस्यावधिकथनात्तदभ्यन्तरेऽनुशये सति त्याज्यत्वं सूचितम्।। २२७।।

(५) **नन्दनः**। कन्याया दारत्वे नियामकः पाणिग्रहणमन्त्रैःसंस्कारस्तेषांनिष्ठा तैर्मन्त्रैः

संस्कारसंपत्तिः सप्तमे पदे न प्रागिति। पाणिग्रहणमन्त्रसंस्कारोऽक्षतयोनीनामेव नान्य सामिति पाणिग्रहणिकाइत्युक्तंविशेषणम् ।। २२७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। तेषां मन्त्राणां निष्ठा अवस्था वर्तनोचिता समाप्तिः सप्तमे प विद्वद्भिर्विज्ञेया ।। २२७ ।।

(७) **मणिरामः**। दारलक्षणं भार्यात्वेनिमित्तं। तेषां मंत्राणां निष्ठा भार्यात्वोत्पादक त्वम्। तथा च सप्तपदीदानात् प्राक् भार्यात्वानिष्पत्तेः पश्चात्तापे जाते सा त्याज नोर्ध्वमित्यर्थः ।। २२७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतमिति।** वैवाहिकाः मन्त्राः नि श्चितं भार्यात्वे निमित्तं, तैः प्रयुक्तैः भार्या भवति, तेषां पुनर्मन्त्राणां सखा सप्तपदी भवे मन्त्रेण कन्याया सप्तमे पदे दत्ते सति शास्त्रज्ञैः समाप्तिर्बोद्धव्यैव च सप्तमात्पदादर्वागकन्य त्वपरिज्ञानेऽनुशये सति त्यजेन्नोर्ध्वं कानीनसहोढगूढोत्पन्नानां शास्त्रे वोढुः पुत्रदर्शनात् ।। २२७

(९) **भारुचिः।** संस्कारे...विवाहलक्षणे भवाः पाणिग्रहणिकाः तत्कर्मसाध भूतामन्त्राः नियतं दारलक्षणं दारोपसंग्रहलक्षणं कन्यानामेव गृह्यशास्त्रतो नाकन्यानाम् तथा च दर्शयति–विवाह उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात्। त्रि त्रिषूत्तरादि(सु ? षु)स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यावति पुनश्चैवमेवार्थं दर्शयति–कुमार्या भ्रा शमीपलाशमिश्रा लाजानञ्जलिनाञ्जलावापपतितां जुहोति संहतेन तिष्ठन्तीति। य श्चैतदेव अतस्तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे। तेषां मन्त्राणां पाणिग्रहणप्रयो नानां सप्तमे पदे निष्ठा परिसमाप्तिः प्रेत्य तस्याकार्यतः प्राप्तव्यस्य सप्तलोकसंस्थस्य लोक इयत्परिमाणत्वात्। सप्त हि लोकाः भूरादयः सत्यान्ताः तानसौ पादसंख्यासम्मितः त सह श्रौतस्मार्तैः कर्मभिः यातुमिच्छति सखा सप्तपदी भवेति। एवं च सति आसप्तभ्यः पदेभ्य स्पृष्टमैथुनत्वेन विज्ञा(ता ? त्वा)हेया भवति। ऊर्ध्वं तु सप्तमात् पदात् स्पृष्टमैथुना सती न परित्याज्या। तस्मान्न निष्ठा वचनलिङ्गाद्भवति। तथा च सति सहोढकानीनय शास्त्रोपदेशः समर्थो भवति। या तु रेगिणी सती धर्मप्रजननयोर (त्य ? न्व) समर्था भव तां प्रतिगृह्य नोत्सृजेत्। नहि तस्या धर्मविरोधे प्रजाविरोधे वा सति पुंसा कर्तव्यतान्यास्ति अथाप्यस्यादृष्टार्थः सम्प्रयोगः। तथाप्यसौ प्रागस्याधेयादन्यामुद्वाहयिष्यति। यातूभयोर धर्मप्रजननयोरसमर्था सा विद्यमानयातुल्येति परित्याज्यैव। अयं च कन्याव्यवहारः क्र विक्रयानुशयसादृश्यादेतस्मिन् नवधाप्युच्यत इति ।। २२७ ।।

यस्मिन्यस्मिन् कृते यस्येहानुशयो भवेत्।
तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् ।। २२८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** न केवलं वाणिजां पण्यधर्मोऽयं दशाहिकोऽनुशयः, किं तर्हि, वेत संविद्वृद्धिप्रयोगादिषु **यस्मिन्यस्मिन्निति** वीप्सयाऽशेषकार्यपरिग्रहः अनेन **विधानेन** दाशाहिके विधिना। धर्मादनपेतो **धर्म्यः। पन्था** मार्गः। **निवेशयेत्**स्थापयेद्राजा। अतिदेशोऽयम्

कृते कार्यं इति प्रक्रान्ते पुनः सर्वेण सर्वनिवृत्तेस्तत्रानुशयाभावः। वाचा निरूपिते स्थापिते वाऽन्तरेऽनुशयय्य दशाहप्रतीक्षणम्। यत्र पुनर्वृत्यर्थे धनं नीतमृत्विक् च वृतो वेतनं च दत्तं—कृतसमये विरोध आरब्धस्तत्र नायं धर्म इति केचित्। न हि कृतमकृतं भवति। एतच्च न कृतं 'कृतं' निर्वृत्तमुच्यते, न प्रक्रान्तम्। न ह्ययं "आदिकर्मणि क्तः"। न हि मुख्यार्थत्यागे कारणमस्ति। यत्तु कृतं नाकृतं भवतीति कृतमपि तत्साध्यकार्यप्रतिषेधादकृतमेव। यथा भुक्तं वांतमिति। लौकिकेष्वपि पदार्थेषु शास्त्रावसेयव्यवस्था—केषु शास्त्रत एव निवृत्त्यनिवृत्ति विज्ञेये। अथापि वृत्ताः पदार्थास्तथापि प्रत्याहरणं विधीयते। निष्पन्नेऽपि धनप्रयोगे स्वस्थाननीतेष्वपि रूपकेषु प्रत्यानयनं कर्तव्यमन्यतरानुशयात्। क्षयव्ययाः शास्त्रधर्मेण नीतेषु वोढव्याः। तथा च गृहीतमात्रेषु मासिकीं वृद्धिमिच्छन्ति। यत्रैवं बन्ध एष भोक्तव्य इयन्तं कालमित्येवमाद्यन्तर्दशाहमनुशये निवर्त्यते। ऋत्विजां तु वरणं विवाह इव कन्यानाम्। संविदे दशाहादूर्ध्वे प्रवर्तितव्यमन्यस्मिन् शास्त्रे सति ॥ २२८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवमन्येष्वपि द्रव्येषु दोषदर्शनान्निवर्तनमूह्यमित्यतिदिशति यस्मिन्निति। धर्मेपथि निवेशयेत् क्रयप्रत्यावर्तनेन राजा ॥ २२८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। न केवलंक्रयएव अन्यत्रापि यस्मिन् यस्मिन्संबन्धित्वेनादौ कार्ये यस्य पश्चात्तापोजायते तमनेन दशाहविधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। क्रीत्वेत्यत्रोक्तंगृहीतस्य त्यागमन्यत्राप्यतिदिशन्नाह यस्मिन्निति। धर्म्ये दशाहाभ्यन्तरे सप्तमपदाभ्यन्तरे कन्यामपि निवेशयेत् पूर्वस्वामिन्यर्पयेदिति भावः ॥ २२८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यस्य पुंसः इहकार्ये अनुशयः पश्चात्तापः भवेत् ॥ २२८ ॥

(७) **मणिरामः**। अनेनविधानेन दशाहविधिना ॥ २२८ ॥ २२९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। यस्मिन्निति। न केवलं क्रयविक्रयः एवं यावद्यस्मिन्त्संविद्वेदनादावपि कार्ये कृते यस्य लोके पश्चात्तापः स्यात् तं पुत्रदानादिकविधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥

(९) **भारुचिः**। आधिवेतनसमयाद्यनुशयेषु दशाह एव निष्ठा स्यात् ॥ २२८ ॥

पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ॥
विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥ २२९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। गवादिपशुविषये **व्यतिक्रमे स्वामिनां पालानां च** गोपालादीनां यो **विवादः**—'गौस्त्वया मे नाशिता तां मे देहीति'—पालोऽपि विप्रतिपद्यते—'मदीयो दोषो नाभवत्—इत्यत्र वादपदे यद्धर्मतत्त्वं यादृशी व्यवस्था तां **यथावन्निपुणतो वक्ष्यामी**त्यवधानार्थः पिण्डीकृतप्रकरणोपन्यासः ॥ २२९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स्वामिपालविवादं प्रक्रमते पशुष्विति। पशुषु विषयेषु। ॥ २२९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। गवादिपशुविषये स्वामिनां पालानां व्यतिक्रमे जाते विवादं सम्यग्धर्म्यं यथा तथा व्यवस्थया वक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। स्वामिपालयोरित्युक्तं तमनुसरति पशुष्विति। यथावद्धर्मतत्त्वतः यथातथाव्यवस्थितयोः ॥ २२९ ॥

(५) **नन्दनः**। अथ स्वामिपालयोर्विवादमाह पशुषु स्वामिनां चैवेति ॥ २२९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। पशूनां स्वामिनां च पुनः पालानां गोपानां व्यतिक्रमे अपराधे यथावद्वक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। पशुष्विति। पशुविवाददोषैरुत्पन्नैः स्वामिनां तत्पालानाञ्च विवादमशेषं कृत्वा तात्त्विकव्यवस्थां वक्ष्यति ॥ २२९ ॥

(९) **भारुचिः**। उपन्यासार्थं श्लोकः ॥ २२९ ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ॥
योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥

(१) **मेधातिथिः**। **दिवा** पशूनां **योगक्षेमे** दोष उत्पन्ने 'नष्टं विनष्टम्' इत्यादिके वक्ष्यमाणे—**पाले वक्तव्यता** कुत्सनीयता। तेन स दोषो निवोढव्यः। **रात्रौ स्वामिनो** दोष उद्बन्धनादिमृतानाम्। **तद्गृहे** स्वामिगृहे यदि पालेन प्रवेशिता भवन्ति। **अन्यथा चेत्तु—** यदि रात्रावपि पालेन न प्रवेशिता अरण्य एव वर्तन्ते तदा पालो दोषभाक् स्यात्। एतदुक्तं भवति। पालहस्तगता गावो यदा क्षेत्रे कस्यचित्सस्यं भक्षयन्ति केनचिद्वा हन्यन्ते तदा पालस्य, अथ पालेन समर्पितास्तदा स्वामिनः। अयोगक्षेमे **योगक्षेम**शब्दः प्रयुक्तो लक्षणया—यथाऽन्धे चक्षुष्मानिति ॥ २३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वक्तव्यता पशूनामक्षेमे तत्कृतापचयवत्ता। तद्गृहे तद्गृहावस्थाने पशूनाम्। योगक्षेमे पशूनामप्राप्तानां प्रापणं प्राप्तरक्षणं च यदि त्वन्यथा दिवारात्रौ च पाल एवार्पितं तदा पालदोषः ॥ २३० ॥

(३) **कुल्लूकः**। दिवा पशूनां पालहस्तन्यस्तानां योगक्षेमविषये पालस्य गर्हणीयता। रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिगृहस्थितानांस्वामिनो दोषोऽन्यथातु यदि रात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति तत्रदोषउत्पन्ने पाल एव गर्हणीयतां प्राप्नोति ॥ २३० ॥

(४) **राघवानन्दः**। तमेवाह दिवेति। वक्तव्यता गर्हणीयता योगक्षेमविषये योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमः प्राप्तस्य परिपालनं तस्य न सति तद्गृहपालेन समर्पितत्वे, अन्यथा पालेनासमर्पितत्वे पाल एव वक्तव्यः प्रायश्चित्ताद्यन्वितत्वेन इत्यन्वयः ॥ २३० ॥

(५) **नन्दनः**। वक्तव्यताऽपराधः। योगो यवस्पानीयादिदानरूपः क्षेमोऽनिष्टसनिवारणरूपः ॥ २३० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अन्यथाचेत्पाले समर्पिता सर्वदा पालःवक्तव्यतां दोषभावितां इयात् ।। २३० ।।

(७) **मणिरामः**। इदानीं स्वामिपालधर्ममाह। दिवेति। रात्रौ तद्गृहे स्वामिगृहे पशुषुस्थितेषु स्वामिनि वक्तव्यतादोषः। अन्यथा। रात्रावपिचेत्पशुपालहस्ते पशुः स्तदा पाले एवेत्यर्थः ।। २३० ।।

(८) **गोविन्दराजः**। दिवेति। पालकन्यस्तानां पशूनां दिवा दोष उत्पन्ने पालस्य गर्हणीयता रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्थिनां स्वामिनो दोषो यदि पुना रात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति तत्र दोष उच्यते। तदा पाल एव गर्हतां प्राप्नुयादयोगक्षेमे योगक्षेमशब्दप्रकाशवत् ।। २३० ।।

(९) **भारुचिः**। प्रतीर्थः श्लोकः ।। २३० ।।

कोऽसौ योगक्षेमः। अतः प्रपञ्चयति—

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतोवराम् ।।
गोस्वाम्यानुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः ।। २३१ ।।

(१) **मेधातिथिः**। गाः पाति **गोपः** गोपालकः। स कदाचिद्भक्तादिना भ्रियते कदाचित्क्षीरेण। तत्र **क्षीरभृतो** दशभ्यो **वराम्** श्रेष्ठाम्, अवरां वा–संहितायामकारप्रश्लेषात्। रक्षायामनुरूपकता। **यस्य** नान्यदन्नं स एकस्या गोःक्षीरमादद्यात् दशतः। अनया कल्पनया न्यूनाधिकरक्षणे भृतिः कल्पयितव्या। एवं दोह्यादोह्यधेनुवत्सतरीदम्यवत्सकादिवारणे क्वचित्त्रिभागः क्षीरस्य क्वचिच्चतुर्भागः स्वामिभिः कल्पयितव्यः।

दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थश्लोकोऽयम्। देशव्यवस्था त्वाश्रयणीया। भृतिं निरूपयिष्यामीति ग्रामगोपालेन यदि गावस्त्यक्ता भवन्ति न तेन स्वामिनमननुज्ञाप्य दशमी गौर्दोह्येति।

भक्तभृतोऽपि 'क्षीरेण विनिमयेयमिति' बुद्ध्या दुहीत–तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं **गोस्वाम्यनुमत इति**। स्वामिनोऽनुमतिमन्तरेण प्रवर्त्तमानो दण्ड्यः।

सा–अनन्तरोक्ता। **अभृते** भक्तादिना–**भृतिर्भवेत्**। क्षीरभृतो वा एषा वृत्तिः। 'भृत्यो' भरणार्थं न धर्माय प्रवृत्तो गोरक्षायाम्।

अथवा स्वेच्छया दशम्या गोः क्षीरमाददानश्चोरः स्यात्। अस्मिंस्त्वनुज्ञाते भृतिस्तस्येयमिति न दोषः।

अत्रापि स्वामिनोऽननुमत्या दोष एवेति चेत्सत्यम्–कल्प्या काचिद्दंडमात्रा न चौरो भवति। अस्मिंस्तु चौरो निक्षेपहारी वा स्यात्।

अयं श्लोक आदौ वक्तव्यः। अतोऽनंतरः क्वचित्पठ्यते ।। २३१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। क्षीरभृतः क्षीरमात्रवेतनो यो गोपालः स दुह्यादात्मार्थम्।

दशतोदशसु गोषु रक्षितासु तन्मध्यतोवरामुत्तमाम्। गोस्वाम्यनुमत इति तदनुमत्या। भृत्यवष्टम्भेन दोहे दण्डच इत्यर्थः। क्षीरं दुह्यादितिच तत्तत्पशुविकारोपयोगोपलक्षणम्। तेन मेषादावूर्णादिग्रहणेपि तत्पालकस्यायं भागक्रम इत्याह सा स्यादिति ॥ २३१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यो गोपालाख्यो भृत्यः क्षीरेण न भक्तादिना स्वस्वाम्यनुज्ञया धर्षितोगोभ्यः श्रेष्ठामेकांगां भृत्यर्थंदुह्यात्साभक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात्। एवं चैकगवीक्षीरदानेन दशगाः पालयेदित्युक्तम् ॥ २३१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। गवां पालस्य भृतिमाह गोप इति। गवां क्षीरमेव भृतं भृतिर्यस्य दशतोवरां दशभ्यःश्रेष्ठां गां दुह्यात् स्वभृतितया। अभृते भक्तादिभिः सा गोभृतिः स्यात्स्वार्थं दुह्यमानाया दुग्धभृतिरितिभावः ॥ २३१ ॥

(५) **नन्दनः**। क्षीररूपभृतिग्राही क्षीरभृतः। दशतोवरंदशभ्योगोभ्यः पाल्यमानाभ्यो दोह्यहेतुभूताभ्यः अवरामेकांगां गोस्वामिनानुज्ञातोदुह्यात्। जातस्य दशगोरक्षकस्य मृतिः ॥ २३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। क्षीरभृतः क्षीरवेतनः गोपः दशतः अवरां ऊनां गोस्वामिनि मृते सःभृत्यः दद्यात् दशगवां मध्ये वरां श्रेष्ठां अमृते। अकृतवेतने पाले साभृतिः स्यात् ॥ २३१ ॥

(७) **मणिरामः**। यस्तुक्षीरभृतः क्षीरेणैवभृत्यः न तु भक्तादिना। सः वरां श्रेष्ठां एकां स्वाम्यनुज्ञायादुह्यात्। सा–अमृते पालेभृतिः स्यात्। एवं च एकगवीक्षीरदानेन दशगाः पालयेत् ॥ २३१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गोप इति**। यो गोपालाख्यो भृत्यः क्षीरभृतो न भक्तादिभृतः स स्वाम्यनुज्ञया दशभ्यो गोभ्य एकां श्रेष्ठां आत्मभृत्यर्थं दुहीत। सा भक्तादिना भृते पाले भृत्या स्यादेव चैकक्षीरादनेन दश गाः पालयेत् ॥ २३१ ॥

(९) **भारुचिः**। क्षीरभृतो भक्ताच्छादनभृतो द्विविधः यस्माद् गोपः अत इदं विशेष्यते क्षीरभृतो यस्तु गोपः स दुहेद्दशतः दशभ्यो धेनुभ्य एकां वरां श्रेष्ठां इत्यर्थः। तामपि गोस्वाम्यनुमतः। न स्वेच्छया सा स्यात् (बाले ? पाले) भृत्यन्तरेणाभृते भृतिः। एवं च सति पञ्चावस्थासु गोषु बह्ववस्थासु वा गोस्वामिभिर्गोपैश्च त्रिभागः क्षीरस्य कल्पितः। परिकल्प्यभोग्याभोग्यरूपाण्यनेनैव शास्त्रेण येन एतस्मादेव च दर्शनात्। क्षीरभृतिः पशूनां संरक्षणे न दोषाय प्रतिषेधात्तस्या इति ॥ २३१ ॥

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतं॥
हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥ २३२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **नष्टं** दृष्टिपथादपेतं न ज्ञायते क्व गतम्। **विनष्टं कृमिभिः**। आरोहकनामानः कृमयो गवां प्रजननवर्त्मनाऽनुप्रविश्य नाशयन्ति। **श्वभिर्हतम्**। प्रदर्शनार्थमेतत्। तेन गोमायुव्याघ्रादिहतानामेषैव स्थिति। **विषमे** श्वभ्रदरीशिलादिसंकटादौ

(६) **रामचन्द्रः**। अन्यथाचेत्पाले समर्पिता सर्वदा पालःवक्तव्यतां दोषभावितां इयात् ॥ २३० ॥

(७) **मणिरामः**। इदानीं स्वामिपालधर्ममाह। दिवेति। रात्रौ तद्गृहे स्वामिगृहे पशुषुस्थितेषु स्वामिनि वक्तव्यतादोषः। अन्यथा। रात्रावपिचेत्पशुपालहस्ते पशुः स्तदा पाले एवेत्यर्थः ॥ २३० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। दिवेति। पालकन्यस्तानां पशूनां दिवा दोष उत्पन्ने पालस्य गर्हणीयता रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्थिनां स्वामिनो दोषो यदि पुना रात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति तत्र दोष उच्यते। तदा पाल एव गर्हतां प्राप्नुयादयोगक्षेमे योगक्षेमशब्दप्रकाशवत् ॥ २३० ॥

(९) **भारुचिः**। प्रतीर्थः श्लोकः ॥ २३० ॥

कोऽसौ योगक्षेमः। अतः प्रपञ्चयति—

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतोवराम् ॥
गोस्वाम्यानुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥ २३१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। गाः पाति **गोपः** गोपालकः। स कदाचिद्भक्तादिना भ्रियते कदाचित्क्षीरेण। तत्र **क्षीरभृतो** दशभ्यो **वराम्** श्रेष्ठाम्, अवरां वा—संहितायामकारप्रश्लेषात्। रक्षायामनुरूपकता। **यस्य** नान्यदन्नं स एकस्या गोःक्षीरमादद्यात् दशतः। अनया कल्पनया न्यूनाधिकरक्षणे भृतिः कल्पयितव्या। एवं दोह्यादोह्यधेनुवत्सतरीदम्यवत्सकादिवारणे क्वचित्त्रिभागः क्षीरस्य क्वचिच्चतुर्भागः स्वामिभिः कल्पयितव्यः।

दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थश्लोकोऽयम्। देशव्यवस्था त्वाश्रयणीया। भृतिं निरूपयिष्यामीति ग्रामगोपालेन यदि गावस्त्यक्ता भवन्ति न तेन स्वामिनमननुज्ञाप्य दशमी गौर्दोह्येति।

भक्तभृतोऽपि 'क्षीरेण विनिमयेयमिति' बुद्ध्या दुहीत—तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं **गोस्वाम्यनुमत इति**। स्वामिनोऽनुमतिमन्तरेण प्रवर्त्तमानो दण्ड्यः।

सा—अनन्तरोक्ता। **अभृते** भक्तादिना—**भृतिर्भवेत्**। क्षीरभृतो वा एषा वृत्तिः। 'भृत्यो' भरणार्थं न धर्माय प्रवृत्तो गोरक्षायाम्।

अथवा स्वेच्छया दशम्या गोः क्षीरमाददानश्चोरः स्यात्। अस्मिंस्त्वनुज्ञाते भृतिस्तस्येयमिति न दोषः।

अत्रापि स्वामिनोऽननुमत्या दोष एवेति चेत्सत्यम्—कल्प्या काचिद्दंडमात्रा न चौरो भवति। अस्मिस्तु चौरो निक्षेपहारी वा स्यात्।

अयं श्लोक आदौ वक्तव्यः। अतोऽनंतरः क्वचित्पठ्यते ॥ २३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। क्षीरभृतः क्षीरमात्रवेतनो यो गोपालः स दुह्यादात्मार्थम्।

दशतोदशसु गोषु रक्षितासु तन्मध्यतोवरामुत्तमाम्। गोस्वाम्यनुमत इति तदनुमत्या। भृत्यवष्टम्भेन दोहे दण्डच इत्यर्थः। क्षीरं दुह्यादितिच तत्तत्पशुविकारोपयोगोपलक्षणम्। तेन मेषादावूर्णादिग्रहणेपि तत्पालकस्यायं भागक्रम इत्याह सा स्यादिति ॥ २३१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यो गोपालाख्यो भृत्यः क्षीरेण न भक्तादिना स्वस्वाम्यनुज्ञया धर्षितो-गोभ्यः श्रेष्ठामेकांगां भृत्यर्थंदुह्यात्साभक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात्। एवं चैकगवीक्षीर-दानेन दशगाः पालयेदित्युक्तम् ॥ २३१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** गवां पालस्य भृतिमाह गोप इति। गवां क्षीरमेव भृतं भृतिर्यस्य दशतोवरां दशभ्यःश्रेष्ठां गां दुह्यात् स्वभृतितया। अभृते भक्तादिभिः सा गोभृतिः स्या-त्स्वार्थं दुह्यमानाया दुग्धभृतिरितिभावः ॥ २३१ ॥

(५) **नन्दनः।** क्षीररूपभृतिग्राही क्षीरभृतः। दशतोवरंदशभ्योगोभ्यः पाल्यमानाभ्यो दोह्यहेतुभूताभ्यः अवरामेकांगां गोस्वामिनानुज्ञातोदुह्यात्। जातस्य दशगोरक्षकस्य मृतिः ॥ २३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** क्षीरभृतः क्षीरवेतनः गोपः दशतः अवरां ऊनां गोस्वामिनि मृते सःभृत्यः दद्यात् दशगवां मध्ये वरां श्रेष्ठां अमृते। अकृतवेतने पाले साभृतिः स्यात् ॥ २३१ ॥

(७) **मणिरामः।** यस्तुक्षीरभृतः क्षीरेणैवभृत्यः न तु भक्तादिना। सः वरां श्रेष्ठां एकां स्वाम्यनुज्ञायादुह्यात्। सा–अमृते पालेभृतिः स्यात्। एवं च एकगवीक्षीरदानेन दशगाः पालयेत् ॥ २३१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। गोप इति।** यो गोपालाख्यो भृत्यः क्षीरभृतो न भक्तादिभृतः स स्वाम्यनुज्ञया दशभ्यो गोभ्य एकां श्रेष्ठां आत्मभृत्यर्थं दुहीत। सा भक्तादिना भृते पाले भृत्या स्यादेव चैकक्षीरादनेन दश गाः पालयेत् ॥ २३१ ॥

(९) **भारुचिः।** क्षीरभृतो भक्ताच्छादनभृतो द्विविधः यस्माद् गोपः अत इदं विशे-ष्यते क्षीरभृतो यस्तु गोपः स दुहेद्दशतः दशभ्यो धेनुभ्य एकां वरां श्रेष्ठां इत्यर्थः। तामपि गोस्वाम्यनुमतः। न स्वेच्छया सा स्यात् (बाले ? पाले) भृत्यन्तरेणाभृते भृतिः। एवं च सति पञ्चावस्थासु गोषु बह्ववस्थासु वा गोस्वामिभिर्गोपैश्च त्रिभागः क्षीरस्य कल्पितः। परिकल्प्यभोग्याभोग्यरूपाण्यनेनैव शास्त्रेण येन एतस्मादेव च दर्शनात्। क्षीरभृतिः पशूनां संरक्षणे न दोषाय प्रतिषेधात्तस्या इति ॥ २३१ ॥

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतं ॥
हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥ २३२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **नष्टं** दृष्टिपथादपेतं न ज्ञायते क्व गतम्। **विनष्टं कृमिभिः।** आरोहकनामानः कृमयो गवां प्रजनवर्त्मनाऽनुप्रविश्य नाशयन्ति। **श्वभिर्हतम्।** प्रदर्शनार्थ-मेतत्। तेन गोमायुव्याघ्रादिहतानामेषैव स्थिति। **विषमे** श्वभ्रदरीशिलादिसंकटादौ

मृतम्। **प्रदद्यात्पाल एव** । **हीनं पुरुषकारेण** 'पुरुषकारः' पुरुषव्यापारः। पालस्य तत्र संनिधानात् वृकनिवारणं च (गोपकर्तव्या) प्रवृत्तिः। तेनापेतम्। यदि व्याप्रियमाणो व्याघ्रादेर्निवारणे नैव समर्थः—सहसैव वोत्पत्य कश्चित् पशुर्वेगेन श्वभ्रं गच्छेदनुगच्छताऽपि न शक्यः प्रत्यावर्तयितुं—न पाले दोषः ।। २३२ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। नष्टमदर्शनंगतं क्रमिभिर्विनष्टंविनाशितं विषमे मृतं निम्नपातादिना यत्तु पुरुषकारसंभवे तदकरणं तत्पुरुषकारहीनं तं पालो दद्यात् ।। २३२ ।।

(३) कुल्लूकः । नष्टंदृष्टिपथातीतंक्रमिभिर्नाशितंश्वभिःखादितंहृतंविवरादिपातमृतंप्रदर्शनंचैतत्पालसंबन्धिरक्षकाख्यपुरुषव्यापाररहितंमृतंपलायितंगवादि पशुपालएव तु स्वामिने दद्यात् ।। २३२ ।।

(४) राघवानन्दः। भृतिभुजः पालस्य दण्डमाह नष्टमिति। नष्टं दृष्टिपथातीतं क्रमिभिः सर्पादिभिर्विनष्टं मृतं पुरुषकारेण हीनं चोरादिना ह्रियमाणं न रक्षितं तादृशं पशुं दद्यात् ।। २३२ ।।

(५) नन्दनः। नष्टमदृष्टं पशुमितिशेषः ।। २३२ ।।

(६) रामचन्द्रः। पुरुषकारेण हीनं नष्टं पुरुषकारे सति यदि तं न करोति तं हि पाल एव प्रदद्यात् ।। २३२ ।।

(७) मणिरामः। नष्टं दृष्टिपथातीतं। क्रमिमिर्विनष्टं नाशितं। पुरुषकारेणहीनं पालसंववरिक्षकाख्यपुरुषव्यापारेण रहितं सत् नष्टादिकं भवति तदा पाल एव दद्यात्। ।। २३२ ।।

(८) गोविन्दराजः। नष्टमिति। पालसम्बन्धिरक्षणाद्यः साक्षात्पुरुषव्यापारेण शून्यं सन्तं नष्टं द्रष्टिगोचराऽतीतं क्रमिभिः भक्षितं श्वभ्रादिमृतं पाल एव स्वामिनो दद्यात् ।। २३२ ।।

(९) भारुचिः। एवं च सति गोपप्रमादेन। अस्यापवादः ।। २३२ ।।

विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।।
यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ।। २३३ ।।

(१) मेधातिथिः। विघुष्याऽऽघुष्य पटहान् **चौरैर्हृतं** पशुं **पालो** न दाप्यते। विघोषणं च पालस्याशक्त्युपलक्षणार्थम्। यदि बहवश्चोराः प्रसह्य च मुष्णन्ति तदा पालो मुच्यते। सोऽपि यदि प्राप्तकालं तस्यामेव वेलायां स्वामिनः कथयति। **देशे** यत्र स्वामी संनिहितः।

"कथं विज्ञातस्तत्र अथवा निवासदेशे स्वामिनः।" तत्र यद्यसावसंनिहितोऽपि भवति तथापि तत्स्थानीयो भवति—यो राजानमधिकारिणं वा ज्ञापयित्वा चौरानभिद्रवति।

स्वस्येति राजनिवृत्त्यर्थम्। स्वोहि स्वामी स्वद्रव्यमोक्षणे यत्नं कुरुते न तथा पालज्ञापितो राजा। दुष्करा च राजज्ञापना पालस्य। अथ मुषित्वा गतेषु ज्ञापयेदेव। ।। २३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विघुष्य प्रकाश्य बलादिति यावत्। देशे समीपदेशे काले दिवसादौ वा शंसति दूरदेशविषमकालादौ त्वकथनेऽप्यदोष इत्यर्थः ।। २३३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। चौरैः पुनः पटहादिविघुष्य हृतं पालोदातुं नार्हति । विघुष्येति चौराणांबहुत्वंप्रबलत्वकथनपरम्। सन्निहिते देशे हरणकालान्तरमेवात्मीयस्वामिनः कथयति ।। २३३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। एवंकर्मा पालेन दद्यादित्याह विघुष्येति। तेषां प्राबल्ये सतीत्यरर्थः। यदीति देशकालनिश्चयार्थम्। देशे नदीतीरादौ काले प्रातरादौ हरणकालानन्तरमेव स्वस्य गवादेर्वृत्तं स्वामिनःप्रति शंसति कथयति स्वस्य युद्धादिकमिति वा ।। २३३ ।।

(५) **नन्दनः**। विघुष्य ह्रियमाणं विख्याप्य हृतं बलाद्धृतमितियावत् ।। २३३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। यदि देशे यस्मिन्देशे चौरैर्ह्रतं अस्मिन्काले स्वामिनः स्वस्य द्रव्यस्य गवादेः हरणे सति सः न दातुं अर्हति ।। २३३ ।।

(७) **मणिरामः**। शंसति मरणादिकालं देशं च कथयति ।। २३३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **विघुष्येति**। चौरैःपुनः पटहाद्याघुष्य हृतं पालो दातुं नार्हति। यदि तस्मिन्नेव देशे हरणं कालानन्तरं एवात्मीयस्य स्वामिनः कथय (थ्य) ते ।। २३३ ।।

(९) **भारुचिः**। हरणदेशे हरणकाले च विघुष्य अनन्तरं स्वामिन आख्याते पालो न दद्यात्। स्वयं मृत्युनापि च मृतेषु प्रयत्नवतो गोपस्य स इदं कुर्यात् ।। २३३ ।।

कर्णौ चर्म च बालांश्च बस्तिं स्नायुं च रोचनाम् ।।
पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्कांश्च दर्शयेत् ।। २३४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। आयुषः क्षयान्मृतेषु पशुषु स्वामिनः कर्णाद्यर्पणीयम्। गोरोचनां गवां श्रृङ्गेषु चूर्णं भवति। **बस्तिरङ्ग**विशेषः। **अङ्काः** कर्णादयः, स्वामिविशेषज्ञानार्थं चिह्नानि। तानपि दर्शयेत्। एवं पालस्य शुद्धिः। अङ्कदर्शनेन हि प्रत्यभिज्ञा भवत्ययं स पशुरिति ।। २३४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स्वयं मृतेत्वाह कर्णाविति। बस्तिं मूत्रपुटं। एतेषामन्यतमं दद्यात्। श्रृङ्गाणिच दर्शयेदिति विकल्पः। मृतेष्वङ्गानीति पाठे अङ्गान्यङ्गरूपाणि अङ्गान्तराणीत्यर्थः ।। २३४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। स्वयं मृतेषु पशुषु कर्णचर्मलाङ्गूलप्रवालान्नाभेरधोभागस्नायुरोचनाः स्वामिनां दद्यात् अन्यानि च चिन्हानि श्रृङ्गखुरादीनि दर्शयेत् ।। २३४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। स्वयंमृतेषु पशुस्वामिने तदीयानेतान्प्रदर्शयन्न दण्डभागित्याह कर्णाविति। बस्तिमधोदेशम्। अंगान्युपतातिरिक्तानि श्रृङ्गखुरादीनि ।। २३४ ।।

(५) **नन्दनः**। गवां मरणे गोपालेन कर्त्तव्यमाह कर्णौ चर्मेति। मृतेषु पशुष्वङ्गा न्युक्तान्येव दर्शयेत्स्वामिने ।। २३४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। पशौ मृते पशोःअंगानि कर्णादीनि दर्शयेत् गोरोचनं तिलकादि ।। २३४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **मृतेषु** स्वयं मृतेषु एतान् दर्शयेत्। वस्ति पुच्छं स्नायुं अधोभागं। रोचनां गोरोचनेति प्रसिद्धां ।। २३४ ।।

(९) **भारुचिः**। कर्णौ चर्म च लोमाश्चेति। पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेस्वङ्काश्च दर्शयेत्। स्वयं मृतेषु पशुषु कर्णचर्मरोमवस्त्याख्यमूत्राधाराङ्गविशेषस्नायुगोरोचना उपकारकत्वात्स्वामिने दद्यात्। चिन्हानि वदता कर्णत्वगादीनि प्रत्यभिज्ञानं दर्शयेत् ।। २३४ ।।

. . . . चाविशेषः ।। २३४ ।।

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।।
यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत् ।। २३५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अजा चाविका **चाजाविके**। अविरेवाविकैडका। एते **वृकैः** श्रृगालप्रभृतिभिः **संरुद्धे** अवष्टब्धे, न प्रथमपात एव हते। अस्मिंश्चान्तरे सत्यामोक्षणेऽहतत्वात्। न च पाल आयाति मोक्षयितुम्। **अनायत्य**नागच्छति **पाले**। **यत्** तत्र **प्रसह्य** बलेनाभिभूय **वृको हन्यात्पाल**स्य स दोषः। स्वामिनो दापयितव्यः। प्रायश्चित्तं चरेत्। गोर्महत्त्वाद्गोमायुना न शक्यते संरोद्धुमित्यजाविके इत्युच्यते, न पुनस्तद्रूपम्। अतश्च बालानां गोवत्सानामेष एव न्यायः ।। २३५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अजाविकइति वृकघातयोग्यतया गवागवादेस्तुव्याघ्रादेरेव भयं तत्रच पालस्य रक्षणाशक्तेर्न दोषः। वृकैःसंरुद्धे तदाच पालेऽन्यव्यासक्तया तत्रागत्य क्षेममकुर्वति। किल्बिषमपराधः ।। २३५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अजाश्चाविकाश्चाजाविकं गवाश्वप्रभृतीनिचेति द्वन्द्वैकवद्भावः तस्मिन्नजाविके वृकैः परिवृते सति पाले नागच्छति यामजामेडकांवा वने वृकोहन्यात्सपालस्य दोषः स्यात् ।। २३५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। गोविषयकमुक्ताऽजादिविषयकमाह अजेतिद्वाभ्याम्। वृकैर्व्याघ्रैर्हन्तुं रुद्धे अनायति अनागच्छति सति दण्डो बहिःप्रायश्चित्तार्थम्। किल्बिषमिति तद्वधपापं पालस्येत्यर्थः ।। २३५ ।।

(५) **नन्दनः**। वृकग्रहणंव्याघ्रादीनामप्युपक्षणार्थं अनायत्यनागच्छति। यामजामविंवा। अजाविकेति पुंसां पूर्वलक्षणमेतत्। तत्किल्बिषं तस्य वधोपराधः ।। २३५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अजःछागःआविकःअनायतिसति अनागच्छतिसति वृकःयान्प्रसह्य

हन्यात् तत्किलिबषं पाले भवेत् ।। २३५ ।।

(७) **मणिरामः** । अनायति अनागच्छति सति ।। २३५ ।।

(८) **गोविन्दराजः । अजाव्वि(वि)केषु इति ।** अजैडके श्रृगालादिभिः आक्रान्ते भवति तदा पालेऽनागच्छति यानभिभूय वृको हन्यात् स पालस्य दोषः स्यात् । बहुत्वाद्-वृकाक्षेपासंभवे सत्यजादिग्रहणम् ।। २३५ ।।

(९) **भारुचिः** । पशुरक्षकस्य सतस्तत्पदसन्निधाने .... पालो दद्यात् । यस्माद-वरुद्धानां सन्निहितो न भवति । वृकग्रहणं चान्येषामपि प्रदर्शनार्थम् ।। २३५ ।।

तासां चेदवरुद्धानां चरंतीनां मिथो वने ।।
यामुत्प्लुत्य वृको इन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ।। २३६ ।।

(१) **मेधातिथिः** । 'अजाविके' पूर्वश्लोके जात्यपेक्षं द्विवचनम् । पशुशकुनिद्वन्द्व-त्वाद्विभाषितैकवद्भावः । इह तु **तासामिति** व्यक्त्यपेक्षो बहुवचने परामर्शः ।

अवरुद्धानां मिथ एकत्र प्रदेशे स्थापितानां संहतीभूतानां दिग्भ्यो विदिग्भ्यश्च निरूद्ध-गमनानां **वने चरन्तीनां** दृष्टिगोचराणां—यदि कुतश्चन कुञ्जात्संचरणोत्पतनानुक्रमेण निष्क्रम्य वृको हन्यान्न पालो दोषभाक् । अशक्यं ह्यनेकवृक्षक्षुपशरवल्लीगहनं वनं निर्विवरीकर्तुम्,

मिथोग्रहणाच्चातिदूरविप्रकृष्टासु वधे दोष एव । पालहस्तगताः पशवस्तदुपेक्षायां यदि दोषमाप्नुयुः स पालेनैव समाधेय इति सिद्धे एष प्रपञ्चः सुखाववोधार्थः ।। २३६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अवरुद्धानामेकस्थानीकृत्य पालेन रक्ष्यमाणानाम् ।। २३६ ।।

(३) **कुल्लूकः** । तासामजाविकानां पालेन नियमितानां सधीभूय वनेचरन्तीनाम् यत्नाद्यदि कश्चित्कुतश्चिदुत्प्लुत्यालक्षितो यां कांचिद्धन्यान्न पालस्तत्र दोषभाक् ।। २३६ ।।

(४) **राघवानन्दः** । अवरुद्धानांपालेनप्राकारादिना रक्षार्थमागते तुनदोष इत्याह तासामिति । यामिति लिङ्गमविवक्षितम् । तत्र तादृशे हते नकिल्बिषी दण्डं प्रायश्चित्तंवा नार्हति ।। २३६ ।।

(५) **नन्दनः** । अजावीनां मद्धये मिथोवने वनगहने ।। २३६ ।।

(७) **मणिरामः** । तासांअजाविकानां । अवरुद्धानां पालेनरक्षितानां ।। २३६ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । तासामिति । यदि तासामजाविकानां पालेनैव श्वानुगतश्चा-वरुद्धगमनानां संहतीभूय वने चरन्तीनां मध्यात्कांश्चित्कुतश्चित् वनादेरुत्पत्य श्रृगालादि हन्यात् न तत्र पालो दोषभाक् ।। २३६ ।।

(९) **भारुचिः** । तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथोवने । यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी । अशक्यत्वादटव्यां बहुवृक्षक्षुपगर्तायां तत्संरक्षणस्य मिथश्चरन्तीनां न पालापराधः । एतेन गोमहिष्यादि व्याख्यातम् । उक्तो गोसंरक्षण विधिः ।। २३६ ।।

धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ॥
शम्यापातास्त्रयो वाऽपि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** चतुर्हस्तं धनुस्तेषां **शतम्**। चत्वारि हस्तशतानि। **समंतत** श्चतसृ दिक्षु। **ग्रामस्य परीहारः** कर्तव्यः। अनुप्तसस्या भूमिः पशूनां सुखप्रचारार्था कर्तव्या

शम्या दण्डयष्टिः। शम्या बाहुवेगेन प्रेरिता यत्र पतति ततः प्रदेशादुद्धृत्य पुनः पात तव्या—यावत्त्रिस्तस्य परिमाणो वा **शम्यापातः** परीहारः।

त्रिगुणो नगरस्य। ग्रामनगरे प्रसिद्धे।

शम्यायाः पाताः प्रेरितायाः वेगसंस्कारक्षयो भूमौ स्थानादि ॥ २३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** धनुर्हस्तचतुष्कं तच्चतुःशतं महाग्रामस्य परीणाहो वेष्टने त्याज्या भूमिः। परीहारइति क्वचित्पाठः। शम्यापाताः क्षिप्ताः शम्या यावति ते त्रयस् त्रिगुणोदेशः क्षुद्रग्रामस्य। एतयोर्द्वयोस्त्रैगुण्यं नगरस्य बृहत्त्वक्षुद्रत्वापेक्षया विकल्पेन ॥ २३७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** चतुर्हस्तोधनुः शम्या यष्टिः तस्याः पातः प्रक्षेपो ग्रामसमीपे सर्वा दिक्षु चत्वारिहस्तशतानि त्रीन्वा यष्टिप्रक्षेपान्यावत्पशुप्रचारार्थं सस्यवपनादिसंरोधपरिहा कार्यः। नगरसमीपे पुनरयंत्रिगुणः कर्त्तव्यः ॥ २३७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** ग्रामनगरयोर्निकटवर्तिनि सस्ये पशुभिर्भुक्तेपि पालो नदण्डभा नवरुद्धत्वात्सस्यस्येत्याह धनुरितिद्वाभ्याम्। चतुर्हस्तो धनुः। शम्यापातः शमी यष्टिस्तस्य आपातः प्रक्षेपः तेन धनुःशतेन शम्यापातैस्त्रिभिर्वा यावान्व्याप्योदेशस्तावतः परिहारः त्या सस्यशून्यतया कर्तव्यः। नगरस्यतु त्रिगुणः परिहारः कार्य इत्यन्वयः ॥ २३७ ॥

(५) **नन्दनः।** अथ गोप्रचारभूमिपरिमाणमाह धनुःशतमिति। धनुःशतेन परिमा नपरिवार्यत इति धनुःशतपरिवार्यकोदेशः। शम्यास्मिन्पात्यत इति शम्यापातोदेशः त्रिगु धनुःशतत्रयपरिमाणानि। शम्या पातनकपरिमाणा वा। क्षुद्रत्वमहत्त्वापेक्षया विकल ॥ २३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** ग्रामस्य समन्ततो धनुःशतं धनुः चतुर्हस्तं परिणाहः अनुप्तसस भूमिःस्यात् यष्टिः यादण्डयष्टिः पातास्त्रयः दण्डः प्रक्षपेण यत्र पतति तावत्त्रयंवा परिणा तु पुनः नगरस्य त्रिगुणः परीणाहनः सस्यं विद्यते यस्यां सा असस्या भूमिः ॥ २३७ ॥

(७) **मणिरामः।** चतुर्हस्तोधनुः। शम्पायष्टिः परीहारः परार्थं च दशतः गो वपनादित्यागः। त्रिगुणः द्वादशहस्तशतानि नवयष्टिक्षेपान् वा ॥ २३७ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** धनुःशतमिति। चतुर्हस्तं धनुः शम्या यष्टिः तस्याः पा शम्याप्रक्षेपः ग्रामसमीपे सर्वासु दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि त्रीन्वा यष्टिप्रक्षेपान्यावत्सस्य-वपनपरिहारः पशुप्रचारार्थं कार्यो नगरसमीपे पुनरयं त्रिगुणः कार्यः ॥ २३७ ॥

(९) **भारुचिः**। पशुविहारार्थमिदमुच्यते यद् देशे ग्रामनगरयोः समन्ततो गवां सुख-प्रचारस्थानासनार्थमनुप्तसस्यः कार्यः ।। २३७ ।।

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।।
न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ।। २३८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। तत्र परिहारस्थाने क्षेत्रं न कर्तव्यम् । अथ कृतं कस्माद्वृतिर्न कृता । अतः क्षेत्रिण एवापराध्यन्ति, न पशुपालाः । न हि पाल एकैकं पशुं हस्तबन्धेन नेतुं शक्नोति । न च पशूनामन्यो निर्गमोऽस्ति ।। २३८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तत्र परिणाहे। धान्यमिति पशुभक्ष्योपलक्षणम् विहिंस्यु-र्भक्षयेयुः ।। २३८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। तस्मिन्परिहारस्थाने यदि केनचिददत्तावृतिकं धान्यमुप्यते तच्चे-त्पशवो भक्षेयुस्तत्र पशुपालानां नृपो दण्डं न कुर्यात् ।। २३८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अपावृतेषु न दण्डइत्याह तत्रेति । विहिंस्युर्भक्षयेयुर्विमर्दयेयुर्वा ।। २३८ ।।

(५) **नन्दनः**। तत्र गोप्रचारदेशे अपरिवृतं वृतिरहितम् । तत्र वान्यहिंसाविषये ।। २३८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। तत्र परिणाहे अपरिवृतं अवेष्टितं धान्यं पशवो यदि विहिंस्यु-स्तत्रापराधे नृपतिः पशुरक्षिणां दण्डं न प्रणयेत् ।। २३८ ।।

(७) **मणिरामः**। तत्र परिहारस्थाने। अपरिवृतं अरक्षितं ।। २३८ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। तत्रेति । तस्मिन्व्यवहारस्थाने यदि केनचिद्धान्यमुप्येत अदत्त-वृत्तिके चेद्यदि पशवो भक्षयेयुः तदा तत्र पशुपालानां राजा दण्डं न कुर्यात् ।। २३८ ।।

(९) **भारुचिः**। यदि तु तत्र भूलोपात् समुप्यते येन केनचित् परिवृतं च भवेत् ततस्त-द्भक्षणे गोभिर्नदोषः स्यात् पशुरक्षिणाम् ।। २३८ ।।

वृतिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत् ।।
छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम् ।। २३९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। कंटकशाखादीनां प्राकारविन्यासः पशुप्रवेशवारणार्थः क्षेत्रारा-मादीनां वृतिरुच्यते । या क्वचित्पर्णिकेति प्रसिद्धा—वारणाद् 'वृतिः' । तस्या उन्नतिरियती कर्तव्या ययोष्ट्रो नावलोकयति ।

"किमियं द्वितीया तृतीयार्थे यामुष्ट्र इति" ।

नेति ब्रूमः ।

कथं तर्हि वृतिमुष्ट्रो न पश्यति" ।

महोत्सेधाया द्वितीयपार्श्वस्यादर्शनाददृष्टैव वृतिः। **छिद्रं च** विवरं **वारयेत्सर्वम्**। **श्वसूकरमुखेन** यदनुगम्यते—तन्मुखपरिमाणम्। तथा कुर्याद्यथा श्वमुखं न माति। तन्मुखादप्यल्पच्छिद्रमित्यर्थः ॥ २३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रकुर्वीत धान्यस्वामी यामुष्ट्र इत्युच्चतोक्ता। श्वशूकरमुखं यत्रानुगच्छति तादृक्छिद्रं वारयेत् ॥ २३९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तत्र परिहारस्थाने क्षेत्रे वृतिं कण्टकादिमयीं तथाविधामुच्छ्रितां कुर्यात् यामपरपार्श्वे उष्ट्रो न विलोकयेत्तस्यां च यत्किंचिच्छिद्रं श्वसूकरमुखप्रवेशयोग्यं तत्सर्वमावृणुयात् ॥ २३९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अपरिवृतमित्युक्तं तत्र किंरूपा वृतिर्देयेत्यपेक्षायामाह वृतिमिति। उष्ट्रावलोकपर्यन्तामुच्छ्रितां वृतिं कुर्यादिति। श्वादेर्मुखं यावत्प्रविशति तावदपि छिद्रं निरुन्ध्यादिति। अनेन खेटखर्वट्वाटीनामप्यावृतत्वं सचितम् ॥ २३९ ॥

(५) **नन्दनः।** श्वसूकरमुखानुगं श्वसूकरमुख्यैरनुगम्यंसुप्रवेशम् ॥ २३९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** तत्र परिणाहे वृतिं कण्टवेष्टनं। यां वृतिमुष्ट्रोनविलोकयेत् न पश्येत्। वा पातान्तरंश्वशूकरमुखानुगं छिद्रं सर्वं वारयेत् यत्रछिद्रे शुनः शूकरस्य तयोःमुखप्रवेशयोग्यं छिद्रस्यमुद्रणंकुर्यात् ॥ २३९ ॥

(७) **मणिरामः।** वृतिं कंटकादिमयीं ॥ २३९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। वृतिमिति** तस्मिन्परिहारस्थाने क्षेत्रे वृतिं कण्टकादिमयीं प्राकाराकृतिं तथाविधामूर्जितां कुर्यात् यामपरपार्श्वतः यथा उष्ट्रो नाऽवलोकयेत्। तस्याञ्च यावत्किञ्चिच्छिद्रं श्वशूकरमुखप्रवेशक्षममपि तत्सर्वं स्थगयेयुः ॥ २३९ ॥

(९) **भारुचिः।** पशुवारणसमर्थायां तु वृतौन कृतायां सस्योपघाते पालस्य न दोषःस्यात् ॥ २३९ ॥

तथा कृतायां वृतौ—

पथि क्षेत्रेऽपरिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ॥
सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत्पशून् ॥ २४० ॥

(१) **मेधातिथिः। परिवृते पथि** क्षेत्रे ग्रामसमीपवर्तिनि च परिहारमध्यगते। **अन्तशब्दः** समीपवचनः। यदि भक्षयेत्पशुः। **सपालश्च** स्यात्। सन्निहितः **पालः शतदण्डार्हः** पशोर्दण्डासंभवात्। पालेऽसन्निहितेऽपि गृहे यदा—नाप्यसौ पालः प्रसिद्धो न पुनस्तत्प्रेषितो वारिको रूपकमात्रवेतनः।

विपालाः पशवो वारयितव्या दण्डादिना—न तु दण्डनीयाः। **विपालाश्चोत्सृष्ट**-वृषादयः। अन्येषां तु विपालानां स्वामिनो दण्डः।

अथवा **अपरिवृत** इति प्रश्लेषः। क्षेत्रसंबंधाच्च गम्यमानः क्षेत्रस्वामी 'सपाल' इत्यन्य-पदार्थतयाऽभिसंबध्यते–'सह पालेनेति'।

क्षेत्रे को दण्डयः। उभौ दण्डयौ। पालः क्षेत्रिकश्च। क्षेत्रिकस्तावत्किल किमिति पथि क्षेत्रे वृतिं न कृतवान्। पालेनापि वृतौ चासत्यां किं क्षेत्रं खादयितव्यम्। विपालं प्रमादाद्यूथच्युतं वारयेत्। तथा च गौतमः (१२/२१) "पथि क्षेत्रेऽनावृते पालक्षेत्रिकयोः" इति ।। २४० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पथि परिवृते तथा क्षेत्रे तथाग्रामान्तीये प्रागुक्तग्रामान्तर-परिणाहेच परिवृत्ते। ग्रामपदं नगरस्याप्युपलक्षणम्। सपालःपशुः शतं पणान् दण्डयः। पशोर्दण्डः पालस्यैवार्थात्। विपालान् देवादिपशून् स्वयमेव क्षेत्रस्वामी चारयेत्।। २४० ।।

(३) **कुल्लूकः**। वर्त्मसमीपग्रामसमीपवर्तिनि वा परिहारस्थे क्षेत्रे दत्तवृत्तौ सपालः पशुः पालानिवारितो द्वारादिना कथंचित्प्रविष्टो यदा भक्षयति तदा पणशतं दण्डयः। पशोश्च दण्डासंभवात्पाल एव दण्डयः। विपालान्पुनर्भक्षणप्रवृत्तान्क्षेत्ररक्षको निवारयेत्।। २४० ।।

(४) **राघवानन्दः**। परिवृतसस्यभोजिनां पालस्य भावाभावावाश्रित्याह पथीति। सपालः पशुः पालेन रक्षितः तत्रापि पालस्यैव दण्डो न पशोः। वारयेत् भक्ष्ये प्रवृत्तान् विपालानिति शेषः ।। २४० ।।

(५) **नन्दनः**। परिवृते वृतियुक्ते धान्यंविहिंस्युःपशवोयदीत्यनुषङ्गः। शतंपणशतं। विपालंगोपरहितं पशुंक्षेत्रस्वामी वारयेत्। न तत्र दोषः।। २४० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। पथि क्षेत्रे मार्गसमीपक्षेत्रे कंटकैः परिवृते विपालान्चारयेत् तर्हि सपालः शतदण्डार्हः। वा पुनः ग्रामान्तीये ग्रामसमीपे पशून्चारयेत् स दण्डार्हः।। २४० ।।

(७) **मणिरामः**। सपालः पालसहितश्चेत् पशुःद्वारं कृत्वान्नं भक्षयति तदा पशु-पालः पणशतं दंड्यः। विपालान् पशुपालरहितान् पशून् वारयेत् धान्यस्वाम्येव निवारयेत् ।। २४० ।।

(८) **गोविन्दराजः**। पथीति। यदि पुनर्मार्गसमीपवर्तिनि ग्रामसमीपे गतेऽ-कृतवृतौ सपालः पशुपालप्रक्षिप्तो न रक्षति तदा पणशतं दण्डयः पशोर्दण्डासंभवात्पाल एव दण्डयो विपालं पुनर्भक्षणे प्रवृत्तं क्षेत्रस्वामी वारयेत्।। २४० ।।

(९) **भारुचिः**। दृष्टिपातेन खातयन् पालः शतदण्डार्हः स्यात्। विपालं च पशुं वारयेत्। अदण्डश्च स्यात् पशुपालस्तदसन्निधानात्। अन्यस्त्वत्रार्थः। सह पालेन सपालः क्षेत्रिकः। न पशुरत्रोच्यते, पूर्ववच्छतदण्डार्हः स्यात्। उभयापराधात् क्षेत्रिकेण ताव ...क्षिपचिक्षेत्रः स्वत्रावृतमिति पालो नापि किं पथि क्षेत्रेणावृतमिति मत्वा खादयितव्यम्। तस्मादुभयापराधादुभयोर्दण्डः। गौतमीयेऽपि चोक्तम्–'पथिक्षेत्रेऽनावृते पालक्षेत्रिकयोरिति ।। २४० ।।

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति ।
सर्वत्र तु सदोदेयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ।। २४१ ।।

(१) मेधातिथिः । पथिक्षेत्रग्रामान्तीयेभ्योऽन्यानि क्षेत्राणि–तद्भक्षणो **सपादपणो** दण्डः । "ननु चात्र स्वल्पेन दण्डेन भवितव्यं दूरक्षेत्रात्सन्निहिते क्षेत्रे। यत्तु पन्थानमतिक्रम्य क्षेत्रं बहिर्ग्रामं वा, तत्र महान् दण्डो युक्तः। किमिति गवां पालो गन्तुं तत्र ददाति"।

नैष दोषः। यद्यत्र महादण्डो नोच्येत तदा प्रत्यहं प्रवेशनिर्गमैर्गवां भक्षयन्तीनां ग्रामान्तरक्षेत्राण्युत्सीदेयुः। दण्डात्तु महतो बिभ्यतो यत्नेन रक्षन्ति। अन्यत्र गास्तृणविशेषार्थं कथंचिन्नयतः स्वल्पो दण्डः ।

अत्रापि विपालानां वारणमेव ।

सर्वत्र क्षेत्रस्वामिनः सदफले देये, कुशलैः च ते परिमाणेन कल्पिते ।

क्षेत्रिकस्य । क्षेत्रमस्यास्तीति । व्रीह्यादित्वाट्ठक् ।

इति धारणैष निश्चय इत्यर्थः ।

सर्वत्रग्रहणाच्च विपालेऽपि पशौ क्षेत्रिकस्य सदलाभः ।

यद्यपि पशुशब्दः सामान्यशब्दो महिष्यजाव्युष्ट्रगर्दभादिषु वर्तते तथापि स्मृत्यन्तरदर्शनाद् गोष्वयं दण्ड इति मन्यते। तथा च गौतमः (१२/२४-२५) "अश्वमहिष्योर्दशअजाविषु द्वावित्यादि" अन्यत्र कल्पना ।। २४१ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षेत्रेष्वन्येष्वनावृतेषु ग्रामदूरस्थक्षेत्रेषु अयं च राजदण्डः। नष्टस्तु सदः सस्य क्षेत्रिकस्य सर्वत्र पशुकृतापराधे देयः ।। २४१ ।।

(३) कुल्लूकः । वर्त्मग्रामान्तव्यतिरिक्तेषु पशुर्भक्षयन्सपादं पणं दण्डमर्हति अत्रापि पालएव दण्ड्यः। सर्वत्र क्षेत्रे पशुभक्षितं फलं स्वामिने पालेन स्वामिना वा यथापराधं दातव्यमिति निश्चयः ।। २४१ ।।

(४) राघवानन्दः । वर्त्मग्रामान्तव्यतिरिक्तक्षेत्रेषु दण्डन्यूनतामाह क्षेत्रेष्विति। एवंविधे पशुः पशुपालः पणं मूल्यं पणस्यपादंवासपादं माषचतुष्काधिकताम्रतोलकद्वयं सर्वत्र सपालैर्विपालैर्वा भक्षितसस्याय। क्षेत्रिणे सदः मूल्यं स्वामिना पालेन वोक्तानुसारेण देयम् इति धारणा नियमः। नियमविशेषोयाज्ञवल्कयात् ज्ञेयः। तथाहि। माषानष्टौतु महिषी सस्यघातस्य कारिणी। दण्डनीया तदर्धंतु गौस्तदर्धमजाविकम्। भक्षयित्वोपविष्टानांयथोक्ताद्द्विगुणो दमः। सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्। यावत्सस्यं विनश्येत तावत्क्षेत्री फलंलभेत्। गोपस्ताड्यस्तु गोमीतु पूर्वोक्तं दण्डमर्हतीति। विवीते वननिकटे। सपालेपि। धारणा नियमः ।। २४१ ।।

(५) नन्दनः । अन्येषु क्षेत्रेषु वृतिरहितेषु गोप्रचारदेशव्यतिरिक्तेषु। पशुर्हिस्यादित्यनुषज्यते वचनविपरिणामे न। सर्वत्र ग्रामान्तादौ। सदःकृषिफलं क्षेत्रिकाय क्षेत्रस्वामिने ।। २४१ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अन्येषु क्षेत्रेषु सपादं पणं दण्डं अर्हति। तु पुनः सर्वत्र सदः अन्नं क्षेत्रिकस्य देयः इति धारणा मर्यादा ॥ २४१ ॥

(७) **मणिरामः**। अन्येषु ग्रामनगरमार्गाद्दूरवर्तिषु। सपादं पणं ॥ २४१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। क्षेत्रेष्विति। सर्वत्र त्वसितं ज्ञेयमिति। पथिग्रामान्तव्यतिरिक्तेषु क्षेत्रेषु पशुर्भक्षयन् सपादं पणदण्डं अर्हति, अर्थात्पाल एव सर्वस्मिंश्च |क्षेत्रे स्वामिनः पशुभक्षितं फलं पालेन पशुस्वामिना वा यथाऽपराधं दातव्यमिति निश्चयः ॥ २४१ ॥

(९) **भारुचिः**। अन्यक्षेत्राणि पूर्वोक्तादवधेयानि बहिस्तान्युच्यन्ते। गोश्च सपादस्य पणस्योपदेशादुपघातानुरूपेण महिष्यादीनां स्यात्। राजभाव्यो दण्डः सदः क्षेत्रिकस्य सर्वत्र शब्दाच्च विपा(दो ? दे)ऽपि सदो देयः इति ॥ २४१ ॥

अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान्देवपशूंस्तथा ॥
सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। गोग्रहणान्महिष्यादिषु दोषः। **वृषाः** उक्षाणः। **देवपशवो** देवयागार्थे यजमानेन कल्पिताः प्रत्यासन्नयागाः। अथवेष्टकादिकूटस्थापिताः। हरिहरादीनां प्रतिकृतयो 'देवा' उच्यन्ते—तेषां 'पशवः'—तानुद्दिश्य केनचिदुत्सृष्टाः। तदा ह्यस्य देवानां पशूनां च स्वस्वामिसंबंधस्य संभवात्। देवायतनमण्डनानां चैष धर्मः। न तु तत्पालकैर्वाहदोहाद्यर्थे ये देवगृहेषु धार्यन्ते। यतः पालका एव तेषां देवानामर्थे विनियुज्यन्ते। अतस्तत्र पालका एव स्वामिनः। अतो युक्तः स्वामिवतामन्येषां यो धर्मः स तत्र। आयतनमण्डनास्त्वपरिगृहीता अव्यवधानेन देवपशुबुद्धिमुत्पादयन्ति।

वृषोत्सर्गादिविधानोत्सृष्टा 'वृषाः' कैश्चित्परिगृह्यन्ते।

ततः **सपाला** अथवा परिगृहीतास्ततो **विपालाः**—उभयेषामदण्डः ॥ २४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अनिर्दशाहां सूतां तस्याश्चारयितव्यत्वादुन्मत्ततया रक्षणाशक्तेश्च सपालत्वेपि न दोषः। वृषानुत्सृष्टान् देवपशून् देवसंबन्धिनश्छागादीन् विपालानप्येतान्नदण्डयेत् देवस्वग्रहणपर्यवसानात् ॥ २४२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। प्रसूतां गामनिर्गतदशाहां तथा च चक्रशूलांकितोत्सृष्टवृषान् हरिहरादिप्रतिमासंबन्धिपशून् पालसहितान् पालरहितान्वा सस्यभक्षणप्रवृत्तान्मनुरदण्ड्यानाह उत्सृष्टवृषाणामपि गर्भार्थं गोकुले पालैर्धारणात्सपालत्वसंभवः ॥ २४२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। सपालेपि प्राप्तदण्डाभावमाह अनिर्दशेति। वृषान् बह्वीषु गोषु रेतःसेकसमर्थम्। देवपशून् देवोद्देशेनोत्सृष्टान्। अत्र सदोपि न वाक्यभेदात् ॥ २४२ ॥

(५) **नन्दनः**। अनिर्दशाहामनतीतदशाहां न दण्ड्यानदण्ड्यान् ॥ २४२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। दण्डस्यापवादमाह। गां अनिर्दशाहां सूतां प्रसूतां वृषान् वृषाउत्सृष्टपशवः तथा देवतोद्देशेन त्यक्तान् सपालान्वा अपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

(७) **मणिरामः।** वृषान् चक्रशूलांकितोत्सृष्टान्। देवपशून् हरिहरादिप्रतिमा-संबंधिपशून्। उत्सृष्ट वृषाणांमपि गो गर्भार्थं गोकुले पालैर्धारणात् सपालत्वसंभवः ।। २४२ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** अनिर्दशाहामिति। गां प्रसूतां अनिर्दशाहां तथा ग्रहणदत्त-छागवृषभादि प्रतिमासं बन्धिपशून्यवान् रक्षायुक्तान् शून्यान्वा सस्यभक्षणेऽदण्डार्हान्मनुराह। न पालस्य दण्डो स्वामिन इत्यर्थः। परिपालकोपेक्षानां देवप्रकृतीनां परिपालाय पशु-सम्बन्धि शङ्काते अतो विपालदेवपशुस्सस्यभक्षकस्य दण्ड इति न चोदनीयः ।। २४२ ।।

क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ।।
ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ।। २४३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** क्षेत्रस्वामिनः स्वक्षेत्रेऽत्ययोऽतिक्रमोऽपराधो यदि भवेत्स्वकृते —अकाले वापनं, निदानमयोग्यबीजवापः, स्वपशुभिर्भक्षणं गिरणं वा, विदितफलके प्राश इत्यादि—तदा राज्ञो यावान्भाग आगच्छति तं दशगुणं दण्डनीयः ।। २४३ ।।

अथ तस्याज्ञातमेतत् तत्प्रयुक्तैर्भृत्यैः क्षेत्रजागर्यानियुक्तैर्वा अपराद्धं तदाऽर्धदण्डः। भृत्यानामत्यये क्षेत्रिकस्य दण्ड इति संबन्धः।

क्षेत्रप्रसङ्गादत्रेदमुक्तम् ।। २४३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** क्षेत्राधिकृतस्यैव पशुभिः सस्यात्यये कृते राज्ञो ग्राह्यस्वभागा-द्दशगुणोऽन्योपि भागोदण्डत्वेन ग्राह्यः। क्षेत्रिकाज्ञाने पालमात्रदोषात्तन्नाशे ग्राह्यस्वभागा-त्पञ्चगुणोभागो भृत्यानांदण्डः। भृत्येनच क्षेत्रि—काय सदोदेयस्तुल्यन्यायत्वात् ।। २४३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** क्षेत्रकर्षकस्यात्मपशुसस्यभक्षणेऽयथाकालं वपनादौ वाऽपराधे सति यावतो राजभागस्य तेन हानिः कृता ततो दशगुणदण्डः स्यात्। क्षेत्रिकाविदिते भृत्याना-मक्तापराधे क्षेत्रिकस्यैव दशगुणार्धदण्डः। क्षेत्रसस्यप्रसङ्गाच्चेदमुक्तम् ।। २४३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** क्षेत्रदण्डप्रसंगेन कालापराधादौ दण्डमाह क्षेत्रिकस्येति। अत्यये कृषियोग्यकालात्यये राजकीयभागस्य दशगुणः क्षेत्रिकस्य कृषिकस्य दण्डस्ततोर्धदण्डः पञ्च-गुणः। क्षेत्रिकस्य क्षेत्रकर्मणः कृष्यादेः अज्ञानात् भृत्यानाम् ।। २४३ ।।

(५) **नन्दनः।** क्षेत्रिकस्याक्रमे दण्डमाह क्षेत्रिकस्येति। अत्ययेऽतिक्रमे क्षेत्रिक-निमित्ते सस्यघात इति यावत्। तस्य विनष्टाद्भागाद्दशगुणो दण्डो भवेत्। क्षेत्रस्याज्ञाना-दनुमत्या भृत्यानांसंबन्धिनामत्यये दशगुणादर्द्धदण्डः पञ्चगुणडण्डोभवेत् ।। २४३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** क्षेत्रिकस्य अत्यये क्षेत्राधिपतेरेव पशुभिः क्षेत्रनाशे कृते भागात् राजग्राह्यात् दशगुणःदण्डः भवेत् राज्ञा ग्रहीतव्यः। क्षेत्रिकस्यतुअज्ञानात्। भृत्यानां पालानां ततो र्धदशभागार्धदण्डः ।। २४३ ।।

(७) **मणिरामः।** क्षेत्रियस्य क्षेत्रत्यागिनः। अत्यये वीजवपनकाले वीजवपनाऽ-करणेधर्ममाह। सीमामिति ।। तस्मिन्समये तृणादिनाशाभावात् यावतोराजभागस्यहानिः

क्षतातावद्भागात् दशगुणोदंडः। क्षेत्रिकस्य अज्ञानात् यदि भृत्यानामपराधः तदासावधानता-भावात्स्वामिन एव दशगुणार्द्धदंडः ।। २४३ ।। ।। २४४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। क्षेत्रिकस्येति।** क्षेत्रस्वामिनः आत्मपशुसस्यभक्षणकालवपनस-स्यापहारादौ अपराधे यावतो राजभागस्य तेन हानिः कृता ततो दशगुणो दण्डः स्यात्। भृत्यानां पुनः क्षेत्रस्वाम्यविदित एवं कुर्वतां दशगुणादर्धदण्डः स्यात्। तदनुज्ञानात्तु तस्यैव दशगुणो दण्ड इति क्षेत्राऽपराधेऽपीदमुक्तम् ।। २४३ ।।

(९) **भारुचिः।** साऽस्मात् सः स्यात् क्षेत्रिको यदपहरेत् तस्य भागकल्पनया दशगुणो दण्डः प्रकल्प्यः। अर्धदण्डाः भृत्याः स्युः। अज्ञानात् क्षेत्रिकस्य तु प्रयोगादेव भृत्यानाम-सावेव दण्डः स्यात्। सस्यसम्बन्धप्रसङ्गच्चायं क्षेत्रिकस्य व्यतिक्रम उच्यते अ(स्त्रे ? स्ते) याभिमतत्त्वाच्च ।। २४३ ।।

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।।
स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे ।। २४४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** सुबोधोयंश्लोकः ।। २४४ ।।
दण्डप्रकारविशेषम् ।। २४४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पशूनां पशुभिर्व्यतिक्रमे तत्स्वामिनां तत्पालानां च विधानं दण्डप्रकारविशेषम् ।। २४४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** स्वामिनां पालानां चारक्षणादपराधे पशूनांच सस्यभक्षणरूपे व्यति-क्रमे धर्मप्रधानो भूपतिरेतत्पूर्वोक्तं कर्त्तव्यमनुतिष्ठेत् ।। २४४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** उपसंहरति एतदिति। व्यतिक्रमे सस्यभक्षणादौ ।। २४४ ।।

(५) **नन्दनः।** एतदुक्तं विधानम् ।। २४४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** धार्मिकःपृथिवीपतिः एतद्विधानं आतिष्ठेत् कुर्यात् ।। २४४ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** एतदिति। पशुभिः सस्यभक्षणेन स्वामिनां पालानाञ्चापराधे देवपश्वादिसस्यभक्षणे धर्मप्रधानो राजा एतत्पूर्वोक्तं कर्तव्यमनुतिष्ठेत् ।। २४४ ।।

(९) **भारुचिः।** उपसंहारार्थः श्लोकः ।। २४४ ।।

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।।
ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ।। २४५ ।।

(१) **मेधातिथिः। सीमां प्रति विवादे**—सीमानिमित्ते। लक्षणेत्थंभूतेति प्रतेः कर्म-प्रवचनीयत्वाद् द्वितीयानिमित्तमपि लक्षणमिति शक्यते वक्तुम्। 'सीमा' मर्यादा—ग्रामादीनां विभागः परिमाणमियत्ता परिच्छेदनमिति यावत्। **ज्येष्ठे मासि नयेन्**निर्णयः कर्तव्यः। मासविशेषनिर्णये हेतुमाह—**सुप्रकाशेषु सेतुषु।** सेतवः सीमालिङ्गानि वक्ष्यमाणानि, लोष्ठ-

पाषाणादिविशिष्टजातीयसीमाग्राह्यतृणगुंजादीनि । प्रागस्मात्कालादनुत्थितेषु तृणेषु लोष्ठपाषाणयोरन्यस्याश्च भूमेर्न विशेषो लक्ष्यते। पाषाणलक्षितायां यदा तत्र तृणानि न ज्ञायन्ते तदा सा सीमेति निश्चीयते। एवं वल्लीस्थानादिष्वपि। प्राग्वसंताद्वासंतिके दाहे विशेषो न लक्ष्यते। हेत्वभिधानाच्च यस्मिन्देशे यदा व्यज्यंते ततो मासात्कालहरणं कर्तुं नादेयम्। अन्यदा तु लिङ्गज्ञानार्थे कालापेक्षाऽपि भवतीत्येतावत्फलं ज्येष्ठग्रहणे ।। २४५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अथसीमा ।। सीमांप्रतीति। नयेदुन्नयेत। संप्रकाशेषु प्रकटेषु ।। २४५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। द्वयोर्ग्रामयोर्मर्यादांप्रतिवि प्रतिपत्तावुत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि ग्रीष्म-रवितापसंशुष्कतृणत्वात्प्रकटीभूतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमांनिश्चिनुयात् ।। २४५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। सीमाविवादधर्मस्येत्युक्तंतन्निर्णयमाह सीमेत्यादिभिर्द्वाविंशत्या। तत्र सीमा चतुर्धा देशग्रामक्षेत्रगृहभेदेन तत्र तदुचितकालमाह सीमामिति। सेतुषु भेदकेषु सुप्रकाशेषूक्तस्थले तणादीनां शोषदाहाभ्याम् ।। २४५ ।।

(५) **नन्दनः**। सीमाविवादमाह सीमामिति नयेत्प्रापयेत्। ज्येष्ठमासे सीमानयन-विधेः कारणं तस्मिन्काले सीमाविवादनिर्णयहेतवः सेतवः सुप्रकाशा भवन्तीति ।। २४५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। ज्येष्ठे मासि सप्रकाशेषुसेतषु सीमां ग्रामयोःसीमां नयेत्प्रापयेत् ।। २४५ ।।

(७) **मणिरामः**। इदानींसीमाविवादधर्ममाह। सीममिति ।। तस्मिन्समये तृणादिनाशात्सीमानिर्णयः सम्यग्भवतीत्यर्थः ।। २४५ ।। ।। २४६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **सीमामिति**। द्वयोर्ग्रामिमर्यादाविषयायां विप्रतिपत्तौ उत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि ग्रीष्मे तापसंशुष्कतृणत्वात्प्रकटीभूतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमां निश्चिनुयात्। सीमापरिज्ञाने सर्वदा लोके जनानां भ्रान्तिं दृष्ट्वोक्तानि गुह्यानि वक्ष्यमाणानि सीमा चिह्नानि कारयेत् ।। २४५ ।।

(९) **भारुचिः**। उपन्यासश्चित्तप्रणिधानार्थः। ज्येष्ठमासेऽभिसेतवः सुविज्ञाता भवन्ति ।। २४५ ।।

सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।।
शाल्मलीन्सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ।। २४६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **पादपा** वृक्षाः। **क्षीरिणो**ऽर्कोदुंबरप्रभृतयः। एते च चिरस्था-यित्वात्सीमादेश एव रोपयितव्या न ग्राममध्ये। सीमादेशादन्यत्र क्रियमाणा न निश्चायकाः स्युः ।। २४६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यैरूहेत्तदभिधानाय सीमाचिन्हकरणप्रकारमाह सीमा-वृक्षानिति। सीमावृक्षान् सीमालिङ्गवृक्षान् ।। २४६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। न्यग्रोधादीन्वृक्षान् क्षीरिण उदुम्बरादीन् चिर ङ्गभूतान्कुर्वीत ।। २४६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। सीमाज्ञप्त्यै तदुचितवृक्षानाह सीमेति द्वाभ्याम् किंशुकः पलाशः। क्षीरिणः उदुम्बरादीन् ।। २४६ ।।

(५) **नन्दनः**। किंशुकान्पलाशान् ।। २४६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। किंशुकान्पलाशान् च पुनः क्षीरिणः पादपान्कुर्वीत ।। २४६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **सीमावृक्षानिति**। सीमालिङ्गभूतान्न्यग्रोधादीन्वृक्षविशेषान् क्षीरिणश्च वृक्षान् उदुम्बरादीन् चिरस्थान् कारयेत् ।। २४६ ।।

गुल्मान्वेणूंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ।।
शरान्कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ।। २४७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। संहतप्रकाण्डा वीरुधो **गुल्मानि**। **वेणव** आरग्वधादयः। बहुत्वाच्च **विविध**ग्रहणम्। वल्लयो व्रततयः दीर्घाङ्कुरास्तृणजातयः। **स्थलानि** कृत्रिमा शाद्वलादिपिण्डिकाः। **कुब्जकस्य** गुल्मत्वात्पृथगुपदेश आदरार्थः।

करीषं शुष्कं गोमयम्। **अङ्गारा** अग्निदग्धाः काष्ठावयवाः। पाषाणकठिना मृदः **शर्कराः**। **कपालिका** कलशैकदेशः ।। २४७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। गुल्मान् बीजपूराद्यान्। शमीं वृक्षविशेषम्। वल्लीं चिरस्थायिनीं करञ्जादिलताम्। स्थलंच मृदादिना। कुब्जकगुल्मान् कुब्जकषण्डान् ।। २४७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। गुल्मान्प्रकाण्डरहितान्वेणूंश्च प्रचुरकण्टकत्वाल्पकण्टकत्वादिभेदेन नानाप्रकारान्सीमावृक्षान्वल्लीर्लताः स्थानानि कृत्रिमोन्नतभूभागान् शरान्कुब्जकगुल्मांश्च प्रचुराऽल्पभोगत्वेनादरार्थं पृथग्निर्दिष्टान्सीमालिङ्गभूतान्कुर्यात्। एवंकृते सीमा न नश्यति ।। २४७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। गुल्मान् बहुमूललताकारान् शतमूल्यादीन्। वल्ली लता। स्थलानि कृत्रिमोच्छ्रितभूमयः अत्यादरार्थे पुनर्गुल्मांश्चेति ।। २४७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। गुल्मान् बीजपूरादीन् वल्ली करञ्जादिलता। स्थलानि सत्कूटादीनि ।। २४७ ।।

(७) **मणिरामः**। स्थलानि कृत्रिमोन्नतभूमिभागान्। कुब्जकगुल्मान् ।। २४७ ।।
।। २४८ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **गुल्मानिति**। अप्रकाण्डाः स्मृता इति काण्डाभिधानात् गुल्मान् वृक्षान् विविधान् वेणूंश्च वेणुकीचकवेण्वादीन्नानाप्रकारान् शम्याख्यान् मल्लिकादिविचित्रानुप्तान्भूभागान् शरान् कुब्जकसम्बन्धिनो गुल्मानचिरोपभोगत्वेन पृथक् निविष्टत्वात् ।। २४७ ।।

अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुपान्भस्मकपालिकाः ।।
करीषमिष्टकांगारांश्छर्करा वालुकास्तथा ।। २४८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** महांभांसि तडागानि वाप्यः पुष्करिण्यउदपानानि कूपप्रभृतीनि प्रस्त्रवणान्युदकस्यन्दा ईषत्स्त्रवदुदका भूप्रदेशाः। देवतायतनानि यक्षगृहकादीन्येतानि प्रकाशकानि नह्येतानि स्वल्पेनायासेन नाशयितुं शक्यन्ते नाश्यमानेषु च महान्प्रत्यवायो भवति। सर्वस्य चोदकार्थिनो देवतादर्शनार्थिनश्च तत्र संनिधानात्सुज्ञातश्च साक्षिणां सीमासन्धिर्भवति ।। २४८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तडागानि पुष्करिण्यः। उदपानानि कूपाः। वाप्यः क्षुद्रपुष्करिण्यः। प्रस्त्रवणानि बृहत्खातानि ।। २४८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** तडागकूपदीर्घिकाजलनिर्गममार्गदेवगृहाणि सीमारूपेषु ग्रामद्वयसंधिस्थानेषु कर्त्तव्यानि। एतेषु सीमानिर्णयाय विख्याप्य कृतेषूदकाद्यर्थिजनाअपि श्रुतिपरंपरया चिरकालेऽपि साक्षिणो भवन्ति ।। २४८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तस्यांतु महत्यां तडागाद्यपि कार्यमित्यादि तडागानीति। उदपानानि कूपाः। देवतायतनानि मण्डपादीनि। बहुजनप्रसिद्धता फलम्। तत्र देशसीम्नि तडागः कार्यः। ग्रामसीम्नि वापी। क्षेत्रसीम्नि कूपः। गृहसीमायां प्रस्त्रवणम्। जलसंचरणार्थमर्थतो व्यवस्था। तत्र ।। "पञ्चाशद्भिर्भवेत्कूपः शतहस्ता तु वापिका। पुष्करिण्यस्तदर्धेतु यावद्धनुःशतद्वयम्। तडागोष्टशतः प्रोक्तः सरस्तु चतुरस्रकम्" इत्यधिकसंख्यावच्छेदार्थम् ।। २४८ ।।

(५) **नन्दनः।** कुल्यगुल्मान् (इरण्डानात्तु) वाप्यः दीर्धिकाः। प्रस्त्रवणानि (केणीकल) देवतायतनानि दुर्गाविनायकादिस्थानानि ।। २४८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** प्रस्त्रवणानि बहुस्रामितानि ।। २४८ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** तडागानिति। तडागकूपपुष्करिण्युदक प्रणीत देव गृहाणि सीमायां ग्रामद्वयसन्धिस्थानेषूदकाभ्यर्थित्वेन जनसंसर्गे सति साक्षिसंभावनार्थे कर्तव्यानि ।। २४८ ।।

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।।
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ।। २४९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अन्यानि **उपच्छन्नानि कारयेद्**राजा नवग्रामसन्निवेशे कृते निर्णयम्। एवं सीमा न कदाचिन्नश्यति। अन्यथा तं प्रदेशं **वीक्ष्य नित्यं लोके** कश्चित्कर्षणेन नाशयेत् ।। २४९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उपच्छन्नानि मृन्मध्यनिहितानि ।। २४९ ।।

* [illegible]

(३) **कुल्लूकः**। सीमानिर्णये सर्वदाऽस्मिल्लोके मनुष्याणां विभ्रममज्ञानं दृष्ट्वा-ऽभिहितव्यतिरिक्तानि गूढानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिन्हानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच प्रयत्नतोप्युद्धरणासमर्थानि स्थायीनि गूढान्यपि कुर्युरि-त्याह उपेति। उपच्छन्नानि गूढान्यपि कुर्युरिति ॥ २४९ ॥

(५) **नन्दनः**। लिङ्गानि चिन्हकरणे प्रयोजनमुत्तरार्द्धेनोच्यते विपर्ययविसंवादं वीक्ष्य विगणय्य तत्परिहारार्थे कारयेदिति ॥ २४९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। उपच्छन्नानि मृत्कूटवेष्टितानि लोके नित्यं विपर्ययं अन्यत्वं वीक्ष्य सीमालिङ्गानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

(७) **मणिरामः** उपच्छन्नानि गुप्तानि। अन्यानि वक्ष्यमाणानि विपर्ययं भ्रमं सीमासंदेहं वीक्ष्य सीमालिंगानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। उपच्छन्नानीति। सीमापरिज्ञाने सर्वदा लोके जनानां भ्रान्ति द्रष्ट्वा अदृष्टानि गुहयानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिन्हानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ॥
सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २५० ॥

(१) **मेधातिथिः**। महांभांसि **तडागानि : वाप्यः** पुष्करिण्यः। **उदपानानि** कूप-प्रभृतीनि। **प्रस्रवणान्यु**दकस्यन्दा ईषत्स्रवदुदका भूप्रदेशाः। **देवतायतनानि** यक्षगृहा-दीनि। एतानि प्रकाशानि। न ह्येतानि स्वल्पेनायासेन नाशयितुं शक्यन्ते। नाश्यमानेषु च महान्प्रत्यवायो भवति। सर्वस्य चोदकार्थिनो देवतादर्शनार्थिनश्च तत्र संनिधानात्सुज्ञातश्च साक्षिणां सीमासन्धिर्भवति ॥ २५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कपालिकाघटादिकर्परान्। शर्करागङ्गेष्टकाः ॥ २५० ॥

(३) **कुल्लूकः**। प्रस्तरास्थिगोवालतुषभस्मकर्पटिकाशुष्कगोमयपक्वेष्टकाऽङ्गारपाषाण-कर्परसिकता अन्यान्यप्येवंप्रकाराणि कालाञ्जनकार्पासाऽस्थिप्रभृतीनि यानि चिरकालेनापि भूमिरात्मसान्न करोति तानि ग्रामयोः संधिषु सीमायां प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेदिति बृहस्पतिवचनात्। स्थूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुम्भेषु कृत्वा प्रच्छन्नानि भूमौनिखाय धारयेत् ॥ २५० ॥ २५१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उपच्छन्नानीत्यस्य विवरणं अश्मनइतिद्वाभ्याम्। करीषं शुष्कगोमयम्। शर्कराः पाषाणकणिकाः ॥ २५० ॥

(५) **नन्दनः**। तान्येवच्छिन्नानि चिन्हान्याह अश्मानोस्थीनीति ॥ २५० ॥

(७) **मणिरामः**। अन्यान्येवोक्तानि सीमालिंगान्याह अश्मन इति ॥ २५० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। अश्मन इति। यानीति। पाषाणास्थिगोवालतुषभस्मखर्प-रिका शुष्कगोमयपक्वेष्टकाङ्गार–दृषत्कणिका सिकता अन्यान्यप्येवंविधानि खदिर-सारिका कालाञ्जनादीन् तानि ग्रामसंधिषु प्रच्छन्नानि स्थापयेत् ॥ २५० ॥ २५१ ॥

यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ॥
तानि संधिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। गुल्मादीनामुपदेशः प्रदर्शनार्थो न परिसंख्यार्थः खदिरसारकाला-ञ्जनाद्यानि शर्करा हि गुल्मादिकैवंप्रकारता अत आह कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् भूमेर्भक्षण-मुपमया स्वरूपोपादानं यथा भक्षितंभेदेन नोपलभ्यते तद्वद्भूमिसादादपत्रमिव तादृशं कुर्यात् ॥ २५१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। सर्वत्रहेतुः कालादित्यादिः ॥ २५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एवं यानि प्रकाराणि भूमिर्नकालान्तरे भक्षयेत् तानि सीमाया-सन्धिषु अप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

(७) **मणिरामः**। न भक्षयेत् आत्मसान्न कुर्यात् ॥ २५१ ॥

(९) **भारुचिः**। षट् श्लोकाः सीमासेतुप्रकारदर्शनार्थाः ॥ २५१ ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ॥
पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। उभयोर्ग्रामयोः शून्यत्वे **लिङ्गैर्निर्णयः**। वसतोः **पूर्वभुक्त्या** सततमविच्छिन्नयाऽस्मर्यमाणावधिकया—न हि त्रिपुरुषभोगेन। स ह्यत्र प्रतिषिद्धप्रामाण्य "आधिः सीमा" इत्यत्र (८/४९)। संभवति हि तत्रोपेक्षा बहुसाधारण्यात्सीमायाः। ये तु तत्र सीमशब्दं न पठन्ति तेषां भुक्तेः सिद्धमेव प्रामाण्यम्। लिङ्गानां प्रामाण्यस्योक्त-त्वात्प्रमाणान्तरनिवृत्तिराशङ्क्येतेति पुनरुच्यते।

"कोऽयम**ुदकागमः** प्रामाण्येनोच्यते"।

यथाऽन्यानि लिङ्गानि नवसंनिवेशे क्रियन्ते तद्वदेवोदकप्रवाहोऽपि कर्तव्यः। अथवा ययोर्ग्रामयोः प्रदेशान्तरे स एवोदकागमो विभागहेतुः प्रदेशान्तरे च विप्रतिपत्तिस्तत्र स एव प्रमाणम्। अथवा महाग्रामविषयमेतत्। नद्या अपर एको वा वार एकग्रामस्तत्र न पारवारिणो वक्तव्यं 'अस्मदीया भूमिरत्रापि विद्यत' इति। यदि वा कुतश्चिद् ग्रामात्तादृशेन प्रवाहेणावच्छिन्नापि काचिद् भूस्तथापि स एव विभागहेतुः—स्वल्पेऽपहारे ॥ २५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उदकस्यागमेन यत्र ग्रामद्वयोदकमूर्छति तेनेत्यर्थः ॥ २५२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। विवदमानयोर्ग्रामयोः प्रागुक्तैरेतैरुक्तचिन्है राजा सीमामुन्नयेत् वदतोः पुनरविच्छिन्नया भुक्त्या सीमानिर्णयोनतु त्रिपुरुषादिकतया तस्याधिः सीमेति पर्युदस्त-त्वात्। ग्रामद्वयसंधिस्थनद्यादिप्रवाहेण च पारावारग्रामयोः सीमां निश्चिनुयात् ॥ २५२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। सीमानिर्णयः प्रायशोराजकृत्यइत्याह एतैरिति। पूर्वभुक्तया-ऽनवच्छिन्नभुक्तया। उदकस्यागमने न ग्रामद्वयसंधिस्थनद्यादिप्रवाहेण ॥ २५२ ॥

(५) **नन्दनः** । एतैरुक्तैर्लिङ्गाभावे पूर्वभुक्त्योदकस्यागमेनोदकस्यागमनमार्गेण ।। २५२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । एतैर्लिङ्गैः राजा सीमां नयेत् निर्द्धारयेत् च पुनः उदकस्यागमेन निम्नजलप्रवाहमार्गेण सीमा नेया ।। २५२ ।।

(७) **मणिरामः** । पूर्वभुक्त्या च अविछिन्नया भुक्त्या सीमा निर्णयः न तु त्रिपुरुषाधिकतयादिकतया । तस्याधिः सीमेति पूर्वं पर्युदस्तत्वात् ।। २५२ ।।२५३ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **एतैरिति** । विवदमानयोर्ग्रामयोः शून्ययोरशून्ययोर्वा एतैरुक्तैश्चिन्हैर्नृपः सीमां निश्चिनुयात् । अशून्यत्वे पुनरपि पूर्वभुक्त्या च शून्यत्वे आधिः सीमेत्युक्तत्वादुदकप्रवाहे चानन्यकारणकेन ग्रामयोर्यत्संनिवेशकालवृत्तेन शून्यता वसतेः ।। २५२ ।।

(९) **भारुचिः** । यत्र निबद्धानि लिङ्गान्युप ······ न चान्यतरस्य शून्यता स्मर्यते तत्र पूर्वभुक्तिः प्रमाणम् । अन्यतरशून्यत्वे तु 'न भोगेन प्रणश्यती'ति पूर्वभुक्तिर्नाश्रीयते । विद्यते हि भोगस्य निमित्तम् । ······ द्वयोः शून्ययोः स्रो ······ स्रवाच्छेदः क्रियते । किमत्र लिङ्गकरणेन स्रोत एव हि नित्यमभिप्रवृत्तं सीमास्थापकं भविष्यति । नहि पूर्वभुक्तौ सत्याम् उदकागमो निर्हेतुको विकल्पेन वा बाधकत्वेन वा अशक्य आश्रयितुम् । तस्माच्छून्यविषय एव सुखप्रतिपत्त्यर्थं आयत्युपेतयै(त्य ? त)देकागमः कल्प्यते । अथवा महास्रोतोविषय एव द्रष्टव्यः । स्रोतांसि हि महान्ति कदाचित् किञ्चित्कूलमतिक्रम्य प्रवर्तन्ते । तत्र पूर्वभुक्तिमतीत्यापि स्रोत एव निर्णयाय स्यादिति ।। २५२ ।।

यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिश्चयः ।।२५३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । "कथं पुनर्लिङ्गेषु सत्सु संशयः" ।

यानि तावत्प्रच्छन्नानि तानि यदि केनचित्कथंचिदगम्य प्रच्छन्नमन्यत्र नीयेरन्नैव निश्चयः स्यात् । येऽपि प्रकाशा न्यग्रोधादयस्तेऽपि न सीमायामेव रोहन्त्यन्यत्रापि जायन्ते ततः संदेह आभासत्वात् । यत्र पुनरियं संभावना नास्ति तत्र प्रमाणमेव लिङ्गानि ।

साक्षिप्रत्ययः साक्षितुहेकः । साक्षिणः प्रत्ययो यत्रेति । **विनिश्चयः** तत्त्वाधिगमः । संशयितलिङ्गे अलिङ्गे वा सीमाविवादे साक्षिहेतुको निर्णय इति तात्पर्यम् ।। २५३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । लिङ्गानां लिङ्गतयोक्तानां वृक्षादीनां संशयएव वृक्षाद्यन्तरदर्शनादिना । सक्षिप्रत्ययः साक्षिकारणकः ।। २५३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । यदि प्रच्छन्नप्रकाशलिङ्गदर्शनेऽपि प्रच्छन्नांगारतुषादिकुम्भा अमी स्थानान्तरं नीत्वा निखातानायं सीमा तरुर्न्यग्रोधः स नष्ट इत्यादि समस्त एव यदि संदेहः स्यात्तदा साक्षिप्रमाण एव सीमाविवादनिश्चयोभवेत् ।। २५३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । एवंकृतेपि संशये सति विधानान्तरमाह यदीति । लिङ्गानां वृक्षादीनां आधुनिका एते स्थानभ्रष्टाश्चेतिसंशये साक्षिप्रत्ययः साक्षिप्रमाणकः सीमावाद निर्णयः सीम्नि योवादो विप्रतिपत्तिः तस्य निर्णयो यस्मात् ।। २५३ ।।

(५) **नन्दनः**। लिङ्गानांवृक्षाद्युदकागमान्तानांसाक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः ॥ २५३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। यदीति। लिङ्गदर्शनेऽपि ईषदुभयत्र सीमां प्रति संशय एव भवेत् तदा साक्षिप्रत्ययः सीमाविवादनिर्णयः स्यात् ॥ २५३ ॥

(९) **भारुचिः**। यतश्चिल्लिङ्गोत्पत्तावुभयथा लिङ्गानुस्मृतौ च साक्षिप्रत्ययः ॥ २५३ ॥

ग्रामेयककुलानां च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ॥
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ २५४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। यद्यप्यसंख्यातपुरुषको ग्रामस्तथापि द्वौ विवादिनौ द्वयोर्ग्रामयोर्भवतस्तयोः समक्षमन्येषां च **ग्रामेयककुलानां च** ग्रामीणपुरुषसमूहानां **समक्षं सीम्नि साक्षिणः प्रष्टव्याः**। साक्षिप्रश्नकाले सर्वैर्ग्रामीणैर्दत्तव्यवहारकैरपि संनिहितैर्भवितव्यम्—नार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरो वक्तुं लभते—'आवयोर्विशिष्टार्थविवादे किमेते संनिधीयन्ते।' अथवा येऽन्ये सामन्तेभ्यो ग्रामेभ्यः केचिद्वृद्धतमाः साक्ष्ये समुद्दिष्टास्तद्ग्रामीणैरन्यैः संनिहितैर्भवितव्यम्। यतस्तैर्वृद्धेभ्यः श्रुतं भवति तत्समक्षं पृच्छ्यमाना न विपर्यन्ति वृद्धाः।

सीमालिङ्गानि। यत्र लिङ्गान्युभयथा तत्र वृद्धेभ्यो निश्चयः। असत्सु लिङ्गेषु सीम्न्येव साक्ष्यं पृच्छ्यते—काऽत्र सीमेति ॥ २५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ग्रामेयककुलानां ग्रामीणसमूहानां। विरुद्धानेकसीमलिङ्गदर्शनेन सीमलिङ्गानि प्रष्टव्याः कान्यत्र सीमालिङ्गानीति। विवादिनोः समक्षमित्यन्वयः ॥ २५४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ग्रामिकजनसमूहानां ग्रामद्वयस्थनियुक्तयोर्वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं सीमाविषये सीमालिङ्गसंदेहे लिङ्गानि साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। साक्षिप्रश्नोचितदेशमाह ग्रामेति। ग्रामेयककुलानां ग्रामीणजनसमूहानां कुलानां विप्राणां चेति वा तयोः सीमद्वयसंबन्धिनोः समक्षं प्रष्टव्या इत्यन्वयः ॥ २५४ ॥

(५) **नन्दनः**। ग्रामीयकुलानां ग्रामवासिनांकुलानां तयोर्विवादिनोस्समक्षम्। ॥ २५४ ॥

(७) **मणिरामः**। ग्रामीयककुलानां ग्रामवासिजनसमूहानां ॥ २५४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। ग्रामेयककुलानामिति। ग्रामजनसमूहानां ग्रामेण नियुक्तयोश्च विवादिनोः प्रत्यक्षसीमाचिन्हानि साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥

(९) **भारुचिः**। प्रश्नविधिः ॥ २५४ ॥

**ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ॥
निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः ॥ २५५ ॥**

(१) **मेधातिथिः**। ते साक्षिणो **यथा** यादृशं **निश्चयं ब्रूयुः**। **समस्ताः** सर्व एव। न पुनर्वाक्यभेदोक्तौ न्यायः "द्वैधे च बहूनामिति"। **निबन्धीयात्** पत्रके लिखेत्—साक्षिणश्च नाम—विभागेन ॥ २५५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। समस्ता नतु व्यस्ताः। तांश्च निबन्धीयादेतत्साक्षिकैषा सीमेति ॥ २५५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ते पृष्टाः साक्षिणः समस्ता न द्वैधेन सीमाविषयेण येन प्रकारेण निश्चयंब्रूयुस्तेन प्रकारेणाविस्मरणार्थं पत्रे सीमां लिखेत् तांश्च सर्वानेव साक्षिणो नाम-विभागतो लिखेत् ॥ २५५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। साक्षिप्रश्नानन्तरं पुनः सीमाः कार्या इत्याह त इति। समस्ता मिलिताः सर्वैकमत्येनेति यावत्। तथैव सीमा ताम्रपट्टेषु लेख्येत्याह। निबन्धीयात् नामतः साक्षिणांनामभिःसह ॥ २५५ ॥

(५) **नन्दनः**। निबन्धीयाच्छिलादिषु लिखेदमुनैवमुक्तममुनैवमुक्तमिति। सर्वां-स्तांश्च नामतोनिबन्धीयात् ॥ २५५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। नामतः नामग्रहणात्। समन्ताद्भवाः सामन्ताः ॥ २५५ ॥

(७) **मणिरामः**। निबन्धीयात्–विस्मरणं मामूदिति सीमां साक्षिणोपि नामतः। एतेषां समक्षमेतत्पर्यंतमियं सीमाकृतेति रूपेण पत्रे लिखेत् ॥ २५५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चितमिति। ते साक्षिणः पृष्टाः सन्तो येन प्रकारेण समस्तानद्वैधं सीमाविषयं निश्चितं ब्रूयुः तेन प्रकारेण स्मरणार्थं पत्रके सीमां लेख्य तांश्च सर्वानेव साक्षिणो नामविभागतो लिखेत् ॥ २५५ ॥

(९) **भारुचिः**। निबन्धनं लेख्यमपि स्मरणार्थं तल्लिखेत् ॥ २५५ ॥

**शिरोभिस्ते गृहीत्वा वा स्रग्विणा रक्तवाससः ॥
सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समंजसम् ॥ २५६ ॥**

(१) **मेधातिथिः**। **मूर्ध्नोर्वी** पृथ्वीं मृल्लोष्टकान्गृहीत्वा साक्षिणः **स्रग्विणो** यथा-संभवं माल्यधरा रक्तवर्णकुसुमधरा **रक्तवाससो** लोहिताच्छादनाः। यद्यपि शुक्लस्य वर्णान्तरापादनेऽपि रञ्जिर्वर्तते भूयांस्तु लोहिते प्रयोगो रक्तो गौर्लोहित इति। भयसञ्जन-नार्थं चैतत्। लोहितवाससश्च शुद्धा भवन्ति। 'यदस्माकं सुकृतं किंचिदर्जितमस्ति तन्निष्फल-मस्त्विति' वाच्यंते। **स्वैः स्वैरिति** वीप्सया विशेषनामभिः सुकृतं कथयेयुः—कस्यादानं

तीर्थस्नानं चेत्यादि । **समंजसं** क्रियाविशेषणम् । सत्यादनपेतऋजुर्धार्मिको यो मार्गस्तेन नयेयुः । समंजसमृजु स्पष्टमित्येकोऽर्थः । सत्यव्यवहारश्च स्पष्ट इत्युक्तं **समंजसमिति** ।। २५६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उर्वी मृत्तिकाखण्डम् । स्रग्विणो रक्तस्रजः । एतच्च वास्तुपुरुषरूपमिति तद्रूपधारिभिः सीमानयनमुक्तम् । समंजसं यथार्थम् ।। २५६ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ते साक्षिणइति सामान्यश्रवणेऽपि रक्तस्रग्वाससः सीमांनयेयुरिति याज्ञवल्क्यवचनाद्रक्तपुष्पमाला धारिणो लोहितवाससो मस्तके मृल्लोष्ठानि गृहीत्वा यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यादित्येवमात्मीयैः सुकृतैः शापिताः सन्तः तां सीमां यथाशक्ति निर्णयेषुः ।। २५६ ।।

(४) **राघवानन्दः** । साक्ष्यदानप्रकारमाह शिरोभिरिति । शिरोभिर्भूलोष्टादिति गृहीत्वा स्रग्विणः रक्तपुष्पस्रग्विणः रक्तवसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिण इतियाज्ञवल्क्योक्तेः । सुकृतैः यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यादित्येवंप्रकारैरिति केचित् । वस्तुतस्तु । सत्येन शापयेद्विजं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकै रित्यत्रोक्तः अन्यथा स्वैस्वैरित्यनुपपत्तिः । समञ्जसं सत्यम् ।। २५६ ।।

(५) **नन्दनः** । उर्वी मृदम् ।। २५६ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । स्वैः स्वैः शपथैः । सत्येन शापयेत् विप्रंक्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः । ते शिरोभिः ऊर्वीं गृहीत्वा मूर्धारोपितक्षितिखण्डाः स्रग्विणस्ते समंजसं यथार्थं नयेयुः सीमां प्रापयेयुः ।। २५६ ।।

(७) **मणिरामः** । उर्वी भूल्लोष्टं । स्वैसुकृतैः यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यादिति रूपैः शापिताः शपथं कारिताः संतः समंजसं यथाशक्ति नयेयुः निर्णयेयुः ।। २५६ ।। २५७ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । शिरोभिरिति । ते साक्षिणः कृतमाल्यरक्तवाससो मूर्धनि मृल्लोष्ठं गृहीत्वा यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यादित्येवमादिभिः सुकृतैः शापिताः समस्तां सीमां सत्यादनपेतां कृत्वा निश्चिनुयुः ।। २५६ ।।

(९) **भारुचिः** । नयनविधिः ।। २५६ ।।

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ।। २५७ ।।

(१) **मेधातिथिः** । प्रमाणान्तरलिङ्गेभ्योऽन्यथासंभवद्भ्यः प्रत्ययितरपुरुषेभ्यो मिथ्यात्वेऽवधारिते—प्रत्येकं द्विशतो दण्डः । एकैकस्य साक्षित्वात्साक्षिणां च दण्डचत्वात् । न हि व्यासज्य वदन्ति साक्ष्यम् । सत्यप्रधानाः साक्षिणः **सत्यसाक्षिणः** । **पूयन्ते** अनृताभिधानेन पापेन न संबध्यन्त इति । **यथोक्तेन** याथातथ्येन । न हि शब्दात्मकस्य वचनस्यात्रावसरः । प्रमाणान्तरसंवादमात्रमनेन लक्ष्यते । अथवा यथाशास्त्रमुक्तेन सत्येनेति यावत् । शास्त्रे हि सत्यं वक्तव्यमित्येवमुक्तमतो यथोक्तेन सत्येनेत्युक्तं भवति ।। २५७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विपरीतं नयन्तः पश्चाल्लिङ्गान्तरेण सप्ताहान्तर्बन्धुमरणादिना च तद्विपर्ययनिश्चये द्विशतं पणान् प्रत्येकम् ।। २५७ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधानेन निर्णयस्था निष्पापाभवन्ति, अतथ्येन तु निश्चिन्वन्तः प्रत्येकंपणशतद्वयंदण्डंदाप्याभवेयुः ।। २५७ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्रैवार्थवादं प्रदर्शयन्विपरीते दण्डमाह यथेति । तान्त्रिकं पणशतद्वयं प्रत्येकमितिशेषः ।। २५७ ।।

(५) **नन्दनः** । यथोक्तेन मार्गेण । सेतुंसीमांनयन्तः स्थापयन्तस्त्रिपक्षादर्वाग्रोगाद्यभावे पूयन्ते । विपरीतंनयन्तस्त्रिपक्षादर्वाग्रोगादिदर्शनात् ।। २५७ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । विपरीतं नयन्तः अनयेन प्रापयन्तः द्विशतं दमं दण्डं दाप्याःस्युः ।। २५७ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । यथोक्तेनेति । ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन रूपेण निश्चयन्तः सत्याभिधाननियमाः सर्वे पवित्रा भवन्ति । असत्यं पुनर्निश्चयन्तः प्रत्येकं पणशतद्वयं दण्डं दाप्याः स्युः ।। २५७ ।।

(९) **भारुचिः** । स्तुतिः प्ररोचनार्था दण्डश्च यथोक्तः । विपरीतनयनं त्वन्येन व्यवहारान्तरेण ज्ञातव्यम् ।। २५७ ।।

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामसीमान्तवासिनः ।।
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ।। २५८ ।।

(१) **मेधातिथिः** । ग्रामसामन्ताः **सीमान्तवासिनः** प्रष्टव्याः । तेषां वचने निश्चयं कुर्यात् । **प्रयताः**—साक्षिधर्मेण शास्त्रान्तरेण । **राजसंनिधाविति** श्लोकपूरणम् । न तु सामन्ताः स्वेच्छया राजवन्निश्चिन्वन्ति ।। २५८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सीमान्तवासिनो मध्य भूत विवाद विषय ग्रामयोः पर्यन्तेषु निरन्तरवासिनः । प्रयाता नियमिताः । साक्ष्युक्त प्रकारेणैव ।। २५८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ग्रामद्वयं संबन्धिसीमाविवादसाक्ष्यभावे चतुर्दिशं सीमान्तभवाः सामन्तास्तद्वासिनश्चत्वारोग्रामवासिनः साक्षिधर्मेण राजसमक्षं सीमानिर्णयं कुर्युः ।। २५८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । साक्ष्यभावे प्रकारान्तरमाह साक्ष्यभावइति ग्रामाः ग्रामस्थाः सामन्तवासिनः समन्त एव सामन्तः तत्र वासिनश्चतुर्दिशंवर्तमानाः ।। २५८ ।।

(५) **नन्दनः** । समन्ताद्भवोदेवः सामन्तः ।। २५८ ।।

(७) **मणिरामः** । सामंतवासिनः चतुर्दिशं समंततो भवाः । ग्राम्याः ग्रामवासिनः ।। २५८ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्राम्याः सीमान्तवासिन इति । तद्ग्रामद्वयस्य विवादीभूतस्य साक्षिणोऽभावे चतसृषु दिक्षु सीमान्तवासिनः चत्वारो ग्राम्याः साक्षिधर्मेण राजसमक्षं सीमानिर्णयं कुर्युः ।। २५८ ।।

(९) भारुचिः। पूर्वेऽनुभाविनः। इमे तु सामन्ताः कर्णपरम्परया श्रुतवन्तः ।। २५८ ।।

सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम् ।।
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ।। २५९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **सामन्तानां मौलानामिति** विशेषणविशेष्यभावः स्तुत्यर्थः। ग्रामप्रतिष्ठानकाले भवा उत्पत्तिसहभुवो **मौला** उच्यन्ते। ते च सामन्ता नित्याः, नित्यसंनिहितत्वात्। तेषामप्यभावः कथंचिदुच्छन्नत्वात्। तदा का गतिः। तदे**मानपि** वक्ष्यमाणान् पृच्छेत्।

अथवा **मौला** अनुभाविनः—**सामन्ता** व्याख्याताः—व्यवहर्तव्याः। मौलानां पूर्वोक्तानां अभावे सामन्ताः प्रमाणम्। तदभावे **वनगोचरान्विनियुञ्जीत** निपुणतः पृच्छेत् ।। २५९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सामान्तानामभावे तथा मौलानां मूलभूतानां साक्षिणामभावे। इमान् वक्ष्यमाणान्। एतच्च वनसमीपग्रामविषयम् ।। २५९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** साक्षिधर्मेण राजसमक्षमनुभवेन निर्णयमकुर्वतां ग्रामवासिनां ग्रामनिर्माणकालादारभ्य मौलानां पुरुषक्रमेण तद्ग्रामस्थानां सीमासाक्षिणामभाव इमान्वक्ष्यमाणान्सन्निहितवनचारिणः पृच्छेत् ।। २५९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** पूर्वोक्तानामभावे साक्ष्यन्तरमाह सामन्तानामिति। मौलानां ग्रामारम्भप्रभृतिपुत्रपौत्रतया तत्रैव कृतवसतीनां सामन्तानां मौलेत्यादिविशेषणद्वयम्। इमान्वक्ष्यमाणाम्। जलारण्यवासिनः ।। २५९ ।।

(५) **नन्दनः।** मौलानां प्रोक्तानां तदानीन्तनानां वा च्छेदरहितानामिमान्वक्ष्यमाणाननुयुञ्जीत पृच्छेत् ।। २५९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** सामन्तानां अभावे तु मौलाःमूले भवा मौलाः तेषां सीम्नि साक्षिणांअभावे इमान् वनगोचरान् अपि साक्ष्येनियुञ्जीत पृच्छेत् ।। २५९ ।।

(७) **मणिरामः।** मौलानां ग्रामनिर्माणकालादारभ्य पुरुषक्रमेण तद्ग्रामस्थानां इमान् वक्ष्यमाणान् ।। २५९ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणां। इतरानपि युञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान्। ग्रामसंनिवेशकालादारभ्य तद् ग्रामाभिजनानां सीमान्तवासिनां सीमासाक्षिणामभावे इतरानपि वक्ष्यमाणान् वनमभ्यवहारिणः पुरुषान् पृच्छेत् ।। २५९ ।।

(९) **भारुचिः।** तदभावे तु वनगोचराः प्रमाणं स्युः ।। २५९ ।।

व्याधांश्छाकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान् ।।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ।। २६० ।।

(१) **मेधातिथिः।** एते वनानि भ्राम्यन्ति। ग्राममध्येन गच्छन्तः कदाचित्तद्वृत्ते

विद्युः। ते हि तेन पथा गच्छन्तो विवादास्पदं प्रदेशं पूर्वं कांश्चित्पुरुषान्कृषतो दृष्ट्वा पृच्छेयुः 'कोऽयं ग्रामो यो भवद्भिः कृष्यत' इति। एवमादिना संभवति पूर्वानुभवः।

व्याधा मृगयाजीविनः। तेषामपि वनाद्भ्रष्टमृगमनुधावतां भवति ग्रामसंबन्धः। एवं **शाकुनिकाः** शकुनिबन्धजीविनः। तदन्वेषणे ये सर्वान्ग्रामानागोचरयन्ति। **गोपा** गवां तृणविशेषज्ञानाय तत्र तत्र परिभ्राम्यन्ति। **कैवर्ता** दाशास्तडागखननादिजीविनस्तत्र तत्र गच्छन्ति क्वास्माकीनं कर्मोपयुज्यते। **मूलखनका** मूलं वृक्षादेः खनयन्ति स्थूलकाशादेः। **व्यालग्रहाः** सर्पग्राहिणः—जीविकार्थे तेऽपि सर्पास्तं तं प्रदेशमन्विच्छन्ति। अतः तेषामपि पारिग्रामिकैर्बहुभिः संबन्धः। **उच्छवृत्तयोऽपि** दरिद्रा अनेकग्रामपर्यटनेन पात्रमात्रं निर्वर्तयन्ति। **अन्यांश्च** फलकुसुमेन्धनार्थिनः।। २६०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** व्याधान् मृगवेधिनः। शाकुनिकाः शकुनघातजीविनः। गोपान् गोपालान् प्रायो ये वनगता एव। मूलखानकान् मूलमुत्पाट्य विक्रीय जीवतः। उञ्छवृत्तीन् शिलोञ्छवृत्त्या वर्तमानान्द्विजान् तेषांप्रायः क्षेत्रवनगोचरत्वात्। अन्यांश्च शबरादीन्।। २६०।।

(३) **कुल्लूक।** लुब्धकान्पक्षिवधजीविनः गोपालान्मत्स्यजीविनोमूलोत्पाटनजीविनः सर्पग्राहिणः शिलोञ्छवृत्तीनन्यांश्च फलपुष्पेन्धनाद्यर्थे वनव्यवहारिणः पृच्छेत्। एतेहि स्वप्रयोजनार्थं तेन ग्रामेण सर्वदा वनंगच्छेयुस्तद्ग्राम सीमाभिज्ञाः संभवन्ति।। २६०।।

(४) **राघवानन्दः।** तानवाहे व्याधानिति। व्याधान् लुब्धकान्। मूलखानकानं सूरणादिमूलोत्पाटनेन जीविनः। व्यालग्राहान् सर्पान्वेषिणः। एतेहि मूलमृणालाद्यर्थं ग्रामाद्ग्रामं संचरन्तस्तद्ग्रामस्थैर्निवारिताः सीमां जानन्तीति भावः। अन्यान्वनचारिणः फलाद्यर्थमिति केचित्। वस्तुतस्तु वनमत्र जलं सीमावधितडागादि जलचारिणः शम्बूकजलपुष्पाद्यर्थम्।। २६०।।

(६) **रामचन्द्रः।** शाकुनिकान् पक्षिवधजीविनः। उच्छवृत्तीन् अन्यांश्च शबरादीन्।। २६०।।

(७) **मणिरामः।** कैवर्तान् मत्स्यजीवितः। मूलखानकात् मूलोत्पाटनजीवान्। व्यालग्राह्यान् सर्पग्राहिणः।। २६०।। २६१।।

(८) **गोविन्दराजः।** व्याधानिति। लुब्धकान् पक्षिवधजीविनो गोपालान् तडागादिखननवृत्तीन् वृक्षादिमूलोत्पादकान् सर्पग्राहिणो शिलोंछजीविनोऽन्यांश्च फलपुष्पेन्धनाद्यर्थं वमव्यवहारिणः पृच्छेदेतेहि कार्यार्थं ग्राममध्यं ते सकृद्वनं प्रजन्ति।। २६०।।

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम्।।
तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः।। २६१।।

(१) **मेधातिथिः।** **ते धर्मेण पृष्टा इति** योजना। सीमाश्च ताः सन्धयश्च **सीमासन्धयः।** ग्रामद्वयसंयोगः 'सन्धिः'। स च सीमैव। **लक्षणं** ज्ञापकम्।। २६१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। इदमेव लक्षणं युक्तं नेदमिति यथा ब्रूयुः ।। २६१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। ते व्याधादयः पृष्टाः सीमारूपेषु ग्रामसंधिषु येन प्रकारेण चिह्नं- ब्रूयुस्तत्तेनैव प्रकारेण राजा द्वयोर्ग्रामयोः सीमां व्यवस्थापयेत् ।। २६१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। उक्तार्थवादोयं त इति ।। २६१ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। यद्वयोःमध्ये स्थापयेत् ।। २६१ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **त इति**। ते व्याधादयः पृष्टाः सन्तः सीमायाः संधिर्यथादेशं येन प्रकारेण ज्ञापकं ब्रूयुः तत्तेन रूपेण पक्षपातपरिहारेण राजा द्वयोर्ग्रामयोः मर्यादां स्थापयेत ।। २६१ ।।

(९) **भारुचिः**। उपसंहारार्थः श्लोकः ।। २६१ ।।

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ।। २६२ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **आराम** उद्यानभूमिः शाकवाटश्च । सामन्तप्रमाणकस्तत्र निश्चयः । व्याधादिनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते। **सीमासेतुः** सीमाबन्धः। सीमाविभावनार्थे य आबध्यते स्थाप्यते ।। २६२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कूपस्य सीमाकूपस्य परितस्त्याज्यो यो देशस्तस्य सीमा। एवंतडागादौ। सामन्तप्रत्ययः सामन्ताः समन्तवासिनः तद्धेतुकः सीमानिर्णय इति शेषः। तथा सीमासु ये सेतवस्तेषामपि सीमानिर्णये कर्तव्ये ।। २६२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। एकग्रामेऽपि क्षेत्रकूपतडागोद्यानगृहाणां सीमासेतुविवादे समस्त-देशवासिसाक्षिप्रमाणकएव। मर्यादा चिन्हनिश्चयो विज्ञेयो न व्याधादिप्रमाणकः ।। २६२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। ग्रामसीमायामुक्तनिर्णयप्रकारमन्यत्रातिदिशति क्षेत्रेति। तडागा-द्युक्तलक्षणम्। आरामः उपवनम्। सामन्तप्रत्ययः समन्ततोवर्त्मप्रद(र्श)नेनाह-रन् पञ्चशतान् प्रतिदण्डयः स इत्यन्वय एवं मानानां ज्ञानपुरःसरं वाक्यमेव प्रमाणनित्यर्थः। न तु व्याधादीनां तत्र युक्तयन्तरापेक्षणात् ।। २६२ ।।

(५) **नन्दनः**। एवंग्रामयोः सीमाविनिर्णयमुक्त्वा क्षेत्रादीनामाह क्षेत्रकूपतटाना-मिति। सामन्ताः समन्ताद्वासिनः ।। २६२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। क्षेत्रादि सीमासेत्विति विनिश्चयः। सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सामन्तादि-भिर्यदुक्तं तत्प्रायोज्ञेयः ।। २६२ ।।

(७) **मणिरामः**। क्षेत्रकूपादौ सीमासेतुविनिर्णयः मर्यादाचिह्ननिर्णयः। सामंत-प्रत्ययः समंतदेशबासि साक्षिप्रमाणक एव ज्ञेयः न तु व्याधादिप्रमाणक इत्यर्थः ।। २६२ ।।
।। २६३ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** क्षेत्रकूपतडागानामिति। सामन्ता इति। सीमानिमित्तं विवदमानानां मनुष्याणां यदि सीमान्तेवासिनः मिथ्या ब्रूयुः तदा राज्ञा ते सर्वे प्रत्येकं मध्यमसाहसं दण्ड्याः। एवञ्च सामन्तरूपाणां द्वे शते दमः पूर्वोक्तो विज्ञेयः ॥ २६२ ॥ २६३ ॥

(९) **भारुचिः।** सीम्नि गुरुत्वादर्थस्य कदाचिद्दशवर्षाणि नाभियोगं कुर्युः। अतस्तत्र 'न भोगेन प्रणश्यती'त्युक्तम्। क्षेत्रादिषु त्यत्वदर्थस्य यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि त्ययमेव पक्ष आश्रीयते। अत एषां सामन्तप्रत्ययो निर्णय उच्यते। यथैवान्येषां द्रव्याणां साक्षिप्रत्ययो निर्णयः एवममीषामपीति ॥ २६२ ॥

सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ॥
सर्वे पृथक् पृथग् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ २६३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वेभ्यः **सामन्तानामधिको** दण्डः। **पृथक्पृथगित्यनुवादः।** उक्तत्वान्न्यायस्य। क्षेत्रादिप्रातिवेश्या अवश्यं ज्ञातारो भवन्ति। प्रत्यासन्नतरतः एषां दण्डमहत्त्वम्। सामन्तानां तु परकीयसीमावेदनं नावश्यमिति द्विशतो दमोऽनुवर्त्यः। तेन ग्रामसीमायां द्रष्टॄणां सामन्तानां च द्विशतः।

ये तु सामन्तशब्दमाश्रित्य ग्रामक्षेत्रादिसीमयोः सामन्तत्वात्तुल्यदण्डत्वमाहुस्ते न्यायविरोधादुपेक्षणीयाः ॥ २६३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सेतावित्युपलक्षणं क्षेत्रादावपि ॥ २६३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** सीमाचिन्हनिमित्तं विवदमानानां मनुष्याणां यदि सामन्तादेशवासिनोर्मिथ्याब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकंराज्ञा मध्यमसाहसं दण्डनीयाः एवं चासामन्तरूपाणां पूर्वोक्तद्विशतोदमोज्ञेयः ॥ २६३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तेषांमिथ्याभाषित्वे दण्डमाह सामन्ताइति। मध्यमसाहसं पणानां पञ्चशतानि। सेतावित्युपलक्षणं कूपादिचतुर्णाम्। सेतुर्मर्यादा सीमेतिपर्यायाः ॥ २६३ ॥

(५) **नन्दनः।** सेतौ सीमाविषये ॥ २६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अन्यथा ब्रयुःते सर्वे राज्ञा मध्यमसाहसं दण्ड्याः ॥ २६३ ॥

(९) **भारुचिः।** सीमासाक्षिणामयं विशेषदण्डः ॥ २६३ ॥

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ॥
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥ २६४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** क्षेत्रादिप्रसङ्गादिदमुच्यते। भीग्रहणं निमित्तोपलक्षणार्थम्। अस्यैवैतन्निश्चितमित्येवं जानतो हरतः पञ्चशतो दण्डः। मध्यमसाहसे प्रकृते पञ्चशतग्रहणं निमित्तभेदे न्यूनाधिकदण्डार्थम्। पूर्वत्र वा संख्यानमविवक्षितं मन्यन्ते। व्यवहारं

लेखयामि' 'राज्ञा दण्डयामि' 'चौरैर्दोषयामीति' भयप्रदर्शनेन हरति। तस्यां दण्डो निमित्तान्तरानुकल्पः ॥ २६४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** भीषया भयोपदर्शनेन हरन् तत्सीमां लङ्घयन्। भीषयेति ज्ञानपूर्वकत्वोपलक्षणम् ॥ २६४॥

(३) **कुल्लूकः।** गृहतडागोद्यानक्षेत्राणामन्यतमं मारणं बन्धनादिभयकथनपूर्वमाक्रम्य हरणे पञ्चपणशतानि दण्डनीयः स्यात्स्वत्वभ्रान्त्या हरणाद् द्विशतो दमः ॥ २६४॥

(४) **राघवानन्दः।** गृहादीनां निर्णयप्रसंगेन तेषां हरणेपि दण्डमाह गृहमिति। भीषया भयप्रदर्शनेन। सचेद्विप्रःस्याद्दण्डार्हो न वधार्हः एतदर्थम्। उपधाभिस्तु यः कश्चित्परद्रव्यंहरेन्नर इत्यत्र वध उक्तोऽत्र दण्डविशेष इतिभेदः ॥ २६४॥

(६) **रामचन्द्रः।** गृहादिषु अन्यथा वदन् पञ्चशतानि दण्ड्यः ॥ २६४॥

(७) **मणिरामः।** भीषया मारणंबंधनादि भयकथनपूर्वमाक्रम्य हरन्। पंच पणशतानि दंडनीयः। अज्ञानात् हरणे द्विशतो दमः ॥ २६४॥

(८) **गोविन्दराजः।** गृहमिति। गृहतडागोद्यानानामन्यतममारणबन्धनभयकथनपूर्वकं हरन् पञ्चशतपणानि दण्डनीयः स्यादत्र भ्रान्त्या तु हरतो द्विशतोदण्ड्यः ॥ २६४॥

(९) **भारुचिः।** ज्ञानाज्ञानहरणेऽयं दण्डः ॥ २६४॥

सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ॥
प्रदिशेद्ऽभूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५॥

[ध्वजिनी मत्सिनी चैव निधानी भयवर्जित।
राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृताः ॥ १ ॥]‡

(१) **मेधातिथिः।** **अविषह्या** निश्चेतुमशक्या—लिङ्गसाक्ष्यभावात्। **राजैव** स्वेच्छया **भूमिं दिशेद्दद्यात्**-'इयं' वो भूमिरियं व' इति। **धर्मवित्**-पक्षपातो नैव कस्यचित्कर्तव्य इति। एतदाह **उपकारात्** हेतोः। यया सीमया द्वावपि ग्रामौ समोपकारौ भवतः। तेन यदि न्यूनाऽपि कस्यचिद्भूमिः स्यात्क्षेत्रं चेत्सुगुणं बहूत्पत्तिकं तदपेक्षः प्रदेशः ल्यब्लोपे पञ्चमी—उपकारमपेक्ष्य।

अथवैकेषां **प्रदिशेत्**-परेषामनिश्चितामपहरेत्। यदि विवादिग्रामस्तां सीमां यावद्धकुं न शक्नुयादितरे च शक्तास्तदान्येभ्यः प्रदिशेत्। एवमात्मनो बहूनां च ग्रामीणानामुपकृतं भवति ॥ २६५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अविषह्यायां सर्वथा निर्णेतुमशक्यायाम्। प्रदिशेत् भूमिं उपकारात् तया यस्योपकारातिशयस्तस्मै ग्रामाय दद्यादित्यर्थः ॥ सीमानिर्णयः ॥ २६५॥

(३) **कुल्लूकः।** लिङ्गसाक्ष्याद्यभावे सीमायां परिच्छेत्तुमशक्यायां राजैव धर्मज्ञः पक्षपातरहितोग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादविषयां भूमिं येषामेव ग्रामवासिनामुपकारातिशयो-भवति तद्व्यतिरेकेण च महाननिर्वाहस्तेषामेव दद्यादिति शास्त्रव्यवस्था ।। २६५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** उक्तोपायैर्यदा सीमाया अपरिच्छेद्यकर्तुमन्यथाकर्तुमसर्थेन राज्ञैव तत्कर्तव्यं तस्य भूमित्वादित्याह सीमायामिति। अविषह्यायां विचारंसोढुमशक्यायाम्। तं धर्मं न विचालयेदित्युक्तेः। ननु स्वतन्त्रोराजा कथं प्रवर्तते तत्राह प्रदिशेदिति। विवाद-समाप्तेस्तेषांमहानुपकारःस्यात्। स्थितिः पुण्यं परोपकारेणेतिशास्त्रमर्यादा ।। २६५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** सीमायामविषह्यायां सर्वोपायैर्निश्चेतुमशक्यायां एतेषां स्वयं राजैव प्रदिशेत् निर्णयि प्रदद्यात् योगीश्वरः। राजा सीम्नःप्रवर्तिता ।। २६५ ।।

(७) **मणिरामः।** अविशक्यायां लिंगसाक्ष्यभावे परिछेत्तुमशक्यायां। उपकारात्–विवाद निवारणरूपात्। अन्यथा महाविवादेन परस्परमरणं स्यात् ।। २६५ ।। २६६ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** सीमायामिति। सीमायां लिङ्गसाक्ष्याद्यभावात्परिच्छेत्तुम-शक्यायां राजा धर्मज्ञोऽपक्षपातेन ग्रामद्वयस्य मध्यवर्तिनीं भूमिं येषामेव ग्रामीणानां तया भूम्या उपकारो भवति तेषामेवेति मर्यादा ।। २६५ ।।

(९) **भारुचिः।** दूरत्वादशक्योपभोगायां राजा दृष्टोपकारग(न्ध ? न्धे)नैकत्र प्रयच्छेद् भूमिम्। न च राज्ञो ग्रहणे तत्र दोषः। एवमर्थश्चायमुपदेशः। अतोऽप्रदानेऽपि न दोषः ।। २६५ ।।

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥ २६६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वोपसंहारोऽपरसंक्षेपोपन्यासः श्लोकार्थः। 'दण्डवाचिक' इत्युक्त्वा (६) क्रमभेदो लाघवाद्वाक्पारुष्यं स्यात्ततो दण्डव्यापारः। द्वन्द्वे चेतरेतरयोगा-द्व्यस्तक्रमसमासार्थप्रतिपत्तेरेकैकस्योभयार्थप्रतिपादनाद्दण्डशब्देन वागर्थोऽप्युपात्त इति कः क्रमभेदः। तथा च यथासंख्यसूत्रारंभो (पा. १/३/१०) महाभाष्यकारेण समर्थितः—एतदेव दर्शनमाश्रित्य संज्ञासमासनिर्देशादिति ।। २६६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एष इति वाक्पारुष्यं पश्चादुक्तमपि लघुत्वादेवाभिधातुमत-ऊर्ध्वमिति ।। २६६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एष सीमानिश्चयो धर्मो निःशेषेणोक्तः अत ऊर्ध्वं वाक्पारुष्यं वक्ष्यामि दण्डपारुष्याद्वाक्पारुष्यप्रवृत्तेः पूर्वमभिधानं अनुक्रमश्रुत्यान्तु पारुष्ये दण्डवाचिक इतिदण्ड-शब्दस्याल्पस्वरत्वात्पूर्वनिर्देशः ।। २६६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** सीमानिर्णयमुपसंहरन्पारुष्ये दण्डवाचिकइत्युक्तं तत्र वाक्पा-रुष्यनिर्णयं प्रतिजानीते एष इति ।। २६६ ।।

(५) **नन्दनः**। अथवाक्पारुष्यनिर्णयं प्रस्तौति एषोऽखिलेनेति। नचात्रोद्देशक्रमत्यागः शङ्क्यः दण्डवाचिके इत्यदण्डशब्दप्राथम्यस्याल्पाच्तरत्वप्रयुक्तपूर्वनिबन्धिनत्वेनार्थमस्याविवक्षितत्वादिति ॥ २६६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एषसीमाविनिर्णयः धर्मः अखिलेन उपायेन अभिहितः उक्तः ॥ २६६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। एष इति। एषोऽनन्तरोक्तो धर्मादनपेतः सीमाविनिर्णयो निःशेषेणोक्तः। अनन्तरं परुषभाषण विषय निर्णयं प्रकर्षेण वक्ष्यामि दण्डपारुष्यतो वाक्पारुष्यस्य प्राथेणासहत्वम्। प्रथमं वाक्पारुष्यविचारोऽनुक्रमण्यां पुनः पारुष्ये दण्डः वाचिक इति वृत्तानुरोधाद्दण्डशब्दस्य पूर्वाभिधानम् ॥ २६६ ॥

(९) **भारुचिः**। उपसंहारोपन्यासार्थः श्लोकः। ननु चैवं क्रमभेदः। पारुष्ये दण्डवाचिके' इत्यभिधानात् व्यवहारास्पदानुक्रमण्यां छन्दोऽनुविधानान्न पूर्वं दण्डपारुष्यग्रहणम्। अयं त्वर्थः क्रममाश्रित्यात्र वाक्पारुष्यस्य पूर्वमुपन्यासः स च शब्दक्रमाद् गरीयान्। यतो नास्ति क्रमभेदः अल्पाच्परत्वादत्र पूर्वं ग्रहणं द्वे द्वे॥ २६६ ॥

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ॥
वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ २६७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। परुषवचनमाक्रोशः। स च बहुधा नृशंसाश्लीलभाषणान्मर्मणि तोदः अभिशापः 'अकरणहन्ता वृषलो भूयाः'। असत उपन्यसनं "कन्या ते गर्भिणीति"। पातकोपपातकैर्याजनमिति। तत्र द्वयोर्ब्राह्मणक्रोशे क्षत्रियवैश्ययोरयं दण्डः। अन्यत्र "पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः" इत्यादि (याज्ञ. व्य २१०) स्मृत्यन्तरोक्तः। शूद्रस्य **वधः** ताडनजिह्वाच्छेदनमारणादिरूप आक्रोशभेदाद् वेदितव्यः ॥ २६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। आक्रुश्य त्वं पापिष्ठोसीत्यादिना। अध्यर्धशतं सार्धशतमल्पाक्षेपे। द्वेवेत्यतिशयिते। एते सर्वे पणाः। वधस्ताडनम् ॥ २६७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। द्विजस्य चौरेत्याक्षेपरूपं परुषमुक्त्वा क्षत्रियः पणशतं दण्डमर्हति। एवं सार्द्धशतं द्वे वा शते लाघवगौरवापेक्षया वैश्यः। शूद्रोप्येवं ब्राह्मणक्रोशे ताडनादिरूपं वधमर्हति॥ २६७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। वाक्पारुष्यमते त्वनुवदंस्तदुचितदण्डमाह शतमिति द्वादशभिः। अध्यर्धशतं अधि अधिकमर्धं शतं यत्र तेन सार्धशतम्। द्वेवेतिगुणवद्ब्राह्मणापेक्षया। वधं ताडनादिरूपं हुंकाराद्यल्पाक्रोशे उत्तरत्र जिव्हाछेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २६७ ॥

(५) **नन्दनः**। द्वे शते वा गुणदोषापेक्षा विकल्पः ॥ २६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्विजमाक्रुश्यवैश्यो अप्यर्धशतं द्वेवा। शूद्रस्तु वधं ताडनं अर्हति ॥ २६७ ॥

(७) **मणिरामः।** इदानीं वाक्पाठष्य निर्णयमाह शतमिति। ब्राह्मणं आक्रुश्य। त्वं चौर इत्यादि कठोरवचनमुक्त्वा क्षत्रियः पणशतं वैश्यः सार्द्धशतं द्विशतं च लाघव गौरवापेक्षया दंडमर्हति। शूद्रस्तु वधं ताडनरूपं अर्हति॥ २६७॥

(८) **गोविन्दराजः। शतमिति।** वादेष्विति वक्ष्यमाणत्वान्मातृभगिन्याद्यश्लील पतनीयवर्जं पुरुषं ब्राह्मणमाक्रुश्य पणशतं क्षत्रियो वैश्योऽध्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति। पुनराक्रोशविशेषापेक्षया ताडनजिह्वाकर्तनाद्यमर्हति॥ २६७॥

(९) **भारुचिः।** अवचनीयादाक्रोशादृते अन्यस्मिन्नाक्रोशे एते यथार्हं दण्डवि..... र्याः। यस्मा...ब्राह्मणम...क्रुश्य वैश्यस्य दण्डयुक्तः। ततोऽर्धं क्षत्रियमाक्रुश्य। वैश्यस्यान्यायादाप्नोति दण्डः। शूद्रस्य त्वेकजातिदण्डः। एकजातिद्विजातिरिति द्विजातिमात्रे ....॥ २६७॥

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्डचः क्षत्रियस्याभिमर्शने॥
वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः॥ २६८॥

(१) **मेधातिथिः। अभिशंसनं** सर्वप्रकार आक्रोशः, पतनीयादन्यः—तत्र दण्डान्तरविधानात्। निमित्तसप्तमी चैषा। **वैश्य इति** विषयसप्तमी। ब्राह्मणस्याक्रोष्टुराक्रुश्यमानस्य च दण्ड उक्तः। क्षत्रियादीनां त्वितरेतरं स्मृत्यन्तरमन्वेषणीयम्। तथा च गौतमः (१२/११) "ब्राह्मणराजन्यवत् क्षत्रियवैश्यौ"। परस्पराक्रोशे क्षत्रियश्चेद्वैश्यमाक्रोशेत्पञ्चाशतं दण्डचः, वैश्यः क्षत्रियं शतम्। एवं क्षत्रियः शूद्रमाक्रोशेत्पञ्चविंशतिर्दण्डचः। वैश्यः पञ्चाशतम्। शूद्रस्य तु तदाक्रोशे गुणापेक्षिको दण्डो वक्ष्यते॥ २६८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अभिशंसने आक्रोशे। वैश्ये आक्रुश्यमाने विप्रेण। एवं शूद्र इत्यत्रापि॥ २६८॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तरूपाक्षेपे कृते पञ्चाशत्पणान्दण्डचः वैश्ये शूद्रे च यथोक्ताक्रोशे कृते पञ्चविंशतिर्द्वादशपणाः क्रमेण ब्राह्मणस्य दण्डः स्यात्॥ २६८॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रतिलोमतयोक्ताऽनुलोमतयाह पञ्चाशदिति। अभिशंसने स वैश्ये आक्रुष्टे। एवं शूद्रे॥ २६८॥

(५) **नन्दनः।** अर्द्धपञ्चाशत् पञ्चविंशतिः॥ २६८॥

(७) **मणिरामः।** क्षत्रियस्य अभिशंसने कठोरवचसे। ब्राह्मणः पंचाशतं पणान् दंदचः। वैश्ये शूद्रेच यथोक्ताक्रोशे कृते यथाक्रमेण पंचविंशतिर्द्वादशपणाः ब्राह्मणस्य दंडःस्यात्॥ २६८॥

(८) **गोविन्दराजः। पञ्चाशदिति।** ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणाम् उक्ताद्यपेक्षा पञ्चाशत्पञ्चविंशतिः विंशतिः चार्धद्वादशपणान् यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डचः॥ २६८॥

(९) **भारुचिः**। निगदव्याख्यातः श्लोकः अत्रापि न्यायप्रा(का?क्त)प्त्या क्षत्रियो वैश्यमाक्रोशन् ब्राह्म······क्षत्रियः स्यात्। वैश्यस्य शूद्रमाक्रुश्य ब्राह्मणदण्डात् त्रिगुणं दद्यात्॥ २६८॥

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे॥
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत्॥ २६९॥

(१) **मेधातिथिः**। **द्विजाति**ग्रहणमतन्त्रम्। **समवर्णे व्यतिक्रमे** परस्पराक्रोशे **द्वादश दण्डः**। समत्वं च जातिवित्तबन्धुवयःकर्मविद्याभिः, विशेषानुपदेशात्। तत्र समानजातीय वित्ताधिके द्विगुणं–तस्मिन्नेव बन्धुत्वाधिके त्रिगुणं–यावत्सर्वगुणे निर्गुणस्य षड्गुणम्। **वादा** आक्रोशा **अवचनीया** अत्यन्तनृशंसा मातृभगिनीभार्यादिगताः। **तदेव द्विगुणं** दण्डपरिमाणम्। नपुंसकलिङ्गात्सर्वशेषोऽयं न समवर्णविषय एव। अथवा **तदेव** शतमिति योजना। लिङ्ग-सामर्थ्याच्छतस्य च प्रथमश्लोके श्रुतत्वात्। अतोऽवचनीयेषु समवर्णेष्वपि द्विशतो दमः। लिङ्गोपपत्त्यर्थे परिमाणपदमश्रुतमध्याहर्तव्यम्। शते तु व्यवहितकल्पना ज्यायसी। ॥ २६९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। समुत्कर्ष इति। क्षत्रादिनामपि स्वावरवर्णष्वाक्रोशे विप्रस्येव दण्डक्लृप्तिरित्यर्थः। द्विजातीनां त्रयाणां व्यतिक्रमे आक्रोशे। अवचनीयेष्वश्लीलेषु त्वं स्वसृगामीत्यादिष्वाक्रोशमात्रतात्पर्येणोक्तेषु समवर्णेषु॥ २६९॥

(३) **कुल्लूकः**। द्विजातीनां समानजातिविषये यथोक्तोक्रोशे कृते द्वादशपणो दण्डः। अवचनीयेषु पुनराक्रोशवादेषु मातृभगिन्याद्यश्लीलरूपेषु तदेवेति नपुंसकनिर्देशात् शतं-ब्राह्मणमाक्रुश्येत्यादियदुक्तं तदेव द्विगुणं दण्डरूपं भवेत्॥ २६९॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच समिति। समवर्णे तुल्यजातीये व्यतिक्रमे यदि विप्रो विप्र-माक्षिपति। एवमुत्तरत्र। वादेषु तु विशेषमाह वादेष्विति। अवचनीयेषु मातृभगिन्याद्य-श्लीलेषु क्रोधावेशपुरःसरेषु॥ २६९॥

(५) **नन्दनः**। व्यतिक्रमेऽल्पवाक्पारुष्ये। यदिदंद्वादशेत्युक्तंतदेव द्विगुणंभवेत् ॥ २६९॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्विजातीनां व्यतिक्रमे द्विजस्य द्विजः क्षत्रियस्य क्षत्रियः वैश्यस्य वैश्यः शूद्रस्य शूद्रः व्यतिक्रमे द्वादशैव पणान्दण्डचः। व्यतिक्रमेद्विगुणं चतुर्विशतिःपणाः ॥ २६९॥

विप्रक्षत्रियवत्कार्यो दण्डो राजन्यवैश्ययोः।
वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रे विप्रे यः क्षत्रशूद्रयोः॥ १॥

समुत्कर्षापकर्षास्तु विप्रदण्डस्य कल्पना।
राजन्यवैश्यशूद्राणां धनवर्जमिति स्थितिः॥ २॥

(७) **मणिरामः**। द्विजातीनां समवर्णे व्यतिक्रमे वाक्पारुष्ये। द्वादशैव पणाः दंडः। अवचनीयेषु वादिषु मातृभगिन्यादिशालिप्रदानरूपवाक्पारुष्येषु। तदेवशतमेव द्विगुणं दंडरूपं भवेत्।। २६९।।

(८) **गोविन्दराजः। समवर्ण इति।** द्विजातीनां समजातिविषये उक्तरूपे आक्रोशे कृते व्यतिक्रमे सति द्वादशैव पणान् दण्ड्यः अवचनीयेषु वादेषु मातृभगिन्याद्यश्लीलरूपेषु शतं ब्राह्मणमाकुश्येत्यादि यदुक्तं तदेव दण्डं द्विगुणं दण्डाद्भवति।। २६९।।

(९) **भारुचिः**।...तो ब्राह्मण एवमितरयोरपि शूद्रेऽपि कार्यसामान्यादेतदेव स्यात् - एवं च द्विजातिजातिग्रहणस्याविवक्षितत्वादेकजातिप्रदर्शनार्थमप्येतदत्र स्यात्। अवचनीयेषु तु वादेषु 'शतं ब्राह्मणमाक्रुश्ये' त्येवमादिषु यद्यदुक्तं तत्तद्विगुणं तत्र स्यात् ।। २६९।।

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ।। २७० ।।

(१) **मेधातिथि। एकजातिः** शूद्रः। स त्रैवर्णिकान्**क्षिपन्नाक्रोशन् दारुणया** पातकादियोगिन्या **वाचा** नृशंसादिरूपया जिह्वाच्छेदं लभते। **जघन्यप्रभव** इति पादाभ्यां ब्राह्मण उत्पन्न इति हेत्वभिधानं प्रतिलोमानामपि ग्रहणार्थम्। तेऽपि जघन्यप्रभवा एव–"नास्ति पञ्चम" इति वर्णान्तरनिषेधात्।। २७०।।

(२) **सर्वज्ञनारायण**। एकजातिः शूद्रः। दारुणया अवचनीयया। जघन्यप्रभवो। न्त्यजन्मा।। २७०।।

(३) **कुल्लूकः**। शूद्रो द्विजातीन्पातकाभियोगिन्या वाचाक्रुश्य जिह्वाच्छेदं लभेत। यस्मादसौ पादाख्यान्निकृष्टाङ्गाज्जातः।। २७०।।

(४) **राघवानन्दः**। शूद्रकर्तृकत्रैवर्णिकाक्रोशे विशेषमाह एकेतिचतुर्भिः। एकजातिः शूद्रः एकैव जातिर्जन्मरूपा यस्येतिव्युत्पत्तेः। वाचा दारुणयेति कस्त्वं रे यज्ञदत्तेत्यादिरूपया। जिह्वाछेदेहेतुः जघन्यप्रभवः पद्भ्यां शूद्रो अजायतेतिपादजः।। २७०।।

(५) **नन्दनः**। एकजातिरुपनयनानर्हः शूद्रइतियावत्।। २७०।।

(६) **रामचन्द्रः**। एकजातिः शूद्रः द्विजातिब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां दारुणयावाचाक्षिपन् जिव्हायाः छेदं प्राप्नुयात्। सः द्विजातिः जघन्यस्य शूद्रस्य प्रभवः।। २७०।।

(७) **मणिरामः**। एकजातिः शूद्रः दारुणयावाचा त्वं पातकीतिवाचा।। २७०।।

(८) **गोविन्दराजः। एकजातिरिति।** शूद्रो द्विजातीन् घातकाद्यभियोगिन्या वाचा आक्रुश्य जिह्वाच्छेदं प्राप्नुयात् यदसौ पादाख्यनिकृष्ट इति।। २७०।।

(९) **भारुचिः**। ब्राह्मणक्रोशे वध उक्तश्शूद्रस्य। यतोऽयं क्षत्रियवैश्याक्रोशे तस्य दण्डो विज्ञेयः। यतः जिह्वाच्छेदश्चाप्राणोपरोधी सामर्थ्यादस्य विज्ञायते।। २७०।।

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।।
निक्षेप्योऽयोमयः शंकुर्ज्वलन्नास्ये दशांगुलः ।। २७१ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** **अभिद्रोह** आक्रोशः । कुत्साबुद्धिः–'ब्राह्मणक त्वं मा मया स्पर्धिष्टाः' । एवन्नाम्न्यपि योज्यम् । ग्रहणं **ग्रहः** निरुपपदं नाम गृह्णाति कुत्साप्रत्यययोगेन वा 'देवदत्तकेति' । **अभिद्रोहेण** क्रोधेन । अभिद्रोहः क्रोधः—न प्रणयेन । **निःक्षेप्यः** प्रक्षेप्यः । **शङ्कुः** कीलकः । **ज्वलन्**नग्निना दीप्यमानोऽ**योमयो** लोहमयः ।। २७१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** नामग्रहंमैत्र इति । जातिग्रहं ब्राह्मण इति । अभिद्रोहेणाक्रोशाभिमानेन कुर्वतः शूद्रस्य ज्वलन्नतितप्तः ।। २७१ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** अभिद्रोह आक्रोशः ब्राह्मणादीनां रे त्वं यज्ञदत्त ब्राह्मणापसद इत्याक्रोशेन नामजात्यादिग्रहणं कुर्वतो लोहकीलोऽग्निना प्रदीप्तो दशाङ्गुलो मुखेषु क्षेप्तव्यः ।। २७१ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** ब्राह्मणापसदइत्याद्याक्रोशेदण्डान्तरमाह नामेति । शङ्कुर्लोहकीलकंज्वलन्नग्निदीप्तः निक्षेप्यःप्रवेशनीयः ।। २७१ ।।

(५) **नन्दनः ।** नामजात्योर्ग्रहणं हे यज्ञशर्मन्ब्राह्मणेत्यादिकं एषां द्विजातीनां कुर्वतएकजातेः ।। २७१ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** अमुकनामासित्वं अमुकजातिस्त्वं । अभिद्रोहेण आक्रोशाभिमानेन ग्रहं कलहं कुर्वतः यस्तस्य आस्ये मुखे अयोमयःशङ्कुःदशाङ्गुलः ज्वलन्स्थाप्यः ।। २७१ ।।

(७) **मणिरामः ।** एषां द्विजातीनां । नामजातिग्रहं कुर्वतः यज्ञदत्त ब्राह्मणाऽपसद इति रूपेण ।। २७१ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** **नामजातिग्रहमिति ।** एषां द्विजातीनामाक्रोशबुद्धया नामोच्चार्यं जात्युच्चारणञ्च शूद्रस्य कृतवतः आयसकीलोऽग्निना दीप्यमानो दशाङ्गुलप्रमाण आस्ये प्रेक्षेप्तव्यः ।। २७१ ।।

(९) **भारुचिः ।** अवचनीयैरभिद्रोहेणाक्रोशतः शूद्रस्यानेन प्रकारेण वध उपदिश्यते ।। २७१ ।।

धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ।। २७२ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** 'अयं ते स्वधर्म' इयं वाऽत्रेतिकर्तव्यता' 'मैवं कार्षीः छांदसोऽसीति'—एवमादिव्याकरणलेशज्ञानतया दुन्दुकत्वेन दर्पवन्तः शूद्रा उपदिशन्ति । तेषामेष दण्डः । यस्तु प्रणयात् ब्राह्मणापाश्रयादेव व्युत्पन्नो विस्मृतं कथंचिद्देशकालविभागं स्मारयेत् —'पूर्वाह्णकालं नातिक्रामयेति', 'क्रियतां दैवं कर्म, देवांस्तर्पयोपवीती भव, मा प्राचीनावीतं कार्षीरिति' तस्य न दोषः । **तप्त**मग्निसंबन्धात्पीडाकरम् । **आसेचये**त्क्षारयेत् ।

"युक्तं वक्त्रे, मुखेनोपदेशकत्वात्। श्रोत्रस्य कोऽपराधः।'

प्रागसत्तर्कादि श्रवणम् ।। २७२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धर्मोपदेशं प्रायश्चित्ताद्युपदेशम्। अस्य शूद्रस्य ।। २७२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। कथंचिद्धर्मलेशमवगम्यायं ते धर्मोनुष्ठेय इति ब्राह्मणस्याहङ्कारादुपदिशतोऽस्यशूद्रस्य मुखे कर्णयोश्च ज्वलत्तैलं राजा प्रक्षेपयेत् ।। २७२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तस्यैव धर्मवक्तृत्वे दण्डान्तरमाह धर्म इति। दर्पेण धनविद्यादिजेन विप्राणां धर्मोपदेशं कुर्वतोऽस्य शूद्रस्य। तं धर्मं स्वयं श्रुत्वाऽनुष्ठास्यतीति कृत्वा श्रोत्रे ।। २७२ ।।

(५) **नन्दनः**। अस्यैकजातेरित्येव ।। २७२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। विप्राणां धर्मोपदेशं दर्पेण कुर्वतः अस्य शूद्रस्य वक्त्रे तप्तं तैलं च पुनः श्रोत्रे आसेचयेत्पार्थिवः ।। २७२ ।।

(७) **मणिरामः**। अस्य शूद्रस्य ।। २७२ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **धर्मोपदेशमिति**। छद्मना कुतश्चिद्धर्मलेशं बुद्ध्वा अयं ते स्वधर्म इत्येवमहङ्कारेण ब्राह्मणानां शूद्रस्योपदिशतः आस्ये कर्णयोश्च ज्वलत्तैलं राजा प्रक्षेपयेत् ।। २७२ ।।

(९) **भारुचिः**। धर्मोपदेशसामर्थ्यं चैतच्छूद्रस्यार्थाद्विज्ञेयम्। एवं च सति नेदं लिङ्गं शूद्रस्य शास्त्रप्राप्तेर्भवति ।। २७२ ।।

श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शारीरमेव च ।।
वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्दाप्यः स्याद् द्विशतं दमम् ।। २७३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। सत्ये च श्रुते 'नैतदनेन सम्यक् श्रुतं' इत्याह—**श्रुतमेव** वाक्षिपति—'नैतत्सम्यक् यदनेन श्रुतमिति'। ब्रह्मावर्तीयमभिजनाभिमानिनं 'बाह्यकोऽय'मित्याह। एवं **जात्या** ब्राह्मणं 'क्षत्रियोऽयमि'त्याह—क्षत्रियं वा हेलया 'ब्राह्मण' इति। **कर्म**—ब्रह्मचारिणं 'स्नातक' इति। शरीरावयवः **शरीरे**—अव्यङ्गं 'दुश्चर्मेति'। **वितथेन** वितथमानृतम्। 'प्रकृत्यादिभ्य' इति तृतीया। अथवाऽधर्मो 'वैतथ्यं'—तस्य वाच्यं प्रति कारणतायुक्तैव। स्वगुणमदात्परावज्ञानं **दर्पः**। अज्ञानात्परिहासतो वा न दोषः।

"कस्य पुनरयं दण्डः।"

सर्वेषामिति ब्रूमः। शूद्राधिकाराच्छूद्रस्यैवेति परे। द्विजातिविषये वैतथ्ये ।। २७३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शारीरं कर्म भारवाहनादि वितथेति ब्रुवन्नत्वश्रुतादि। दर्पादभिमानात्। अश्रुताद्यभिमानेन ब्रुवन्द्विज एव दण्ड्यो नतु शूद्रस्तस्य तु वध एव ।। २७३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** समानजातिविषयमिदं दण्डलाघवन्नतु शूद्रस्य द्विजात्याक्षेपविषयम्। न त्वयैतच्छ्रुतं न भवान् तद्देशजातो न तवेयंजातिर्न तव शरीरसंस्कारमुपनयनादि कर्मकृत मित्यहङ्कारेण मिथ्याब्रुवन्द्विशतंदण्डंदाप्यः स्यात्। वितथेनेति तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति तृतीया ।। २७३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** समवर्णेआह श्रुतमिति। न त्वंद्विजातिर्न तवायमुचितोदेश इत्येवं वितथेन वितथं ब्रुवन् शूद्रःशूद्रस्यैव ब्रुवन्। प्रकृत्यादिभ्यः उपसंख्यानमितितृतीया। अथवा स्वख्यात्यर्थंदर्पात् मिथ्यावदंच्छूद्रोदण्डनीयइत्याह श्रुतमिति। मयैतत्पुराणादिकं श्रुतं मम मध्यदेशे वसतिरतीव कुलीनोऽहमतीव सत्कर्मास्मि ममातीव चूडादिसंस्कारो वृत्त इति। अन्यथा वितथेनेत्यनुपपत्तेरिति ।। २७३ ।।

(५) **नन्दनः।** सर्ववर्णानामविशेषेण दण्डमाह श्रुतदेशं चेति। देशं जन्मभूम्यादिकं। कर्मयज्ञादिकं। शारीरमुपनयनादिकं। वितथेनवैतथ्येन ।। २७३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** तवश्रुतं तवदेश तवजाति तवशारीरंकर्म भारवाहनादिकर्म- वितथेन विथतत्वेन दर्पात् ब्रुवन् द्विशतं दमं दाप्यःस्यात् ।। २७३ ।।

(७) **मणिरामः।** न त्वयैतछ्रुतं न भवान् तद्देशजातः न तवायंजातिः न तव शरीर- संस्कारमुपनयनादि कर्मकृतमित्यादि दर्पात् वितथेन ब्रुवन् मिथ्याब्रुवन् द्विशतं पणाः दंडं दाप्यः ।। २७३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। श्रुतिमिति।** न त्वयैतच्छ्रुतं न भवानेतद्देशाभिजातो न तवेयं जोतिः न तवोपनयनादि शरीरसंस्कारकं कर्म कृतं इत्येवमनृतमेवामर्षात्समानजाति ब्रुवन् द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यान्न शूद्रः प्रकृतो द्विजातीनां ब्रुवन्दण्डलाघवात् ।। २७३ ।।

(९) **भारुचिः।** सत्यपि शूद्रप्रकरणे सर्वेषां ब्राह्मणादीनामयं विधिर्ज्ञेयः सामर्थ्यात् ।। २७३ ।।

काणं वाऽप्यथ वा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।।
तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ।। २७४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** एकेनाक्ष्णा विकलः **काणः।** **खञ्जः** पादविकलः। **तथाविधं** कुणि चिपिटनासं—**तथ्येन** 'असत्येन' अपिशब्दाद्वितथेन—अकाणं काण इत्युक्ते। **कार्षापणावरो** दण्डः। अत्यन्ताल्पो यदि दण्डः कथंचिदनुग्राह्यतया, तदा कार्षापणो दण्डः। अन्यथा द्वौ त्रयः पञ्च वा। पुरुषविशेषापेक्षयाऽपि दण्ड्यः शूद्रः। सर्वे वा पूर्ववत् ।। २७४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ब्रुवन्काणस्त्वमिज्यादिकमभिमानात् कार्षापणोत्यन्तावरोयत्र दण्डे तम्। अधिकसंभवेतु ततोपि किंचिदधिकंदाप्यइत्यर्थः ।। २७४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एकाक्षिविकलंपादविकलमन्यमपि वा तथाविधं हस्ताद्यङ्गविकलं- सत्येनापि काणादि शब्देन ब्रुवन्नत्यल्तांल्पं तदा कार्षापणं दण्डं दाप्यः ।। २७४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यत् वस्तुतोङ्गहीनमस्य तथावदने दण्डमाह काणमिति। तथाविधं विरूपम्। तथ्येनापीत्यत्रापेरवधारणार्थत्वात्परिहासवारणाय। कार्षापणावरं पणादपि न्यूनं पुनः प्रसंगवारणाय ।। २८४ ।।

(५) **नन्दनः**। तथाविधं विकलाङ्गं शक्त्यपेक्षया परिणामनीयम् ।। २७४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। काणादिकं तथ्येन ब्रुवन् कार्षापणां अवरंदण्डं दाप्यःकर्ष पणंकार्षापणं अवरतुच्छं ।। २७४ ।।

(७) **मणिरामः**। अन्यं नापि तथाविधं हस्ताद्यंगविकलं। तथ्येनापिब्रुवन् हे काण हे खंजेतिवदन्। अवरं अत्यंताल्पं कार्षापणं दंडं दाप्यः ।। २७४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। काणमिति।** काणं पादविकलं वा अन्यमपि वा तथारूपं अङ्गविकलमन्धादिकं काणादिशब्देन सत्येनापि ब्रुवन्यादि सर्वनिकृष्टं कार्षापणं दण्डं दाप्यः ।। २७४ ।।

(९) **भारुचिः**। कार्षाप(णवा : णाव) रत्वं चापराधं परिज्ञाय स्थाप्यम्। तथा च विहितः दण्डापवादः शास्त्रोक्त एवानुबन्धं प... (ज्ञे ? ज्ञा)येत्येवमादिः ।। २७४ ।।

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।।
आक्षारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं चाददद् गुरोः ।। २७५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **आक्षारणं** भेदनं द्वेषजननमनृतेन। 'एषा ते माता न स्नेहवती द्वितीये पुत्रेऽत्यन्ततृष्णावती कनकमयमङ्गुलीयकं रहसि तस्मै दत्तवती' इत्येवमाद्युक्त्वा भेदयति। एवं पितापुत्रौ जायापती भ्रातॄन् गुरुशिष्यौ। **तनय**ग्रहणं द्वितीयसंबन्धिप्रदशनार्थम्। अन्यथा मातरमित्युक्ते मातरं पुत्राद्भिन्दतो दण्डः स्यान्न पुत्रं मातुः। यद्यपि भेदनमुभयाधिष्ठानं तथापि यन्मुखेन क्रियते स एव भेदयितव्य इति व्यवहारः। तत्रासति तनयग्रहणे प्रदर्शनार्थे यदैव मातरमाह—'न एष ते पुत्रो भक्तो दुःशीलश्च' इत्येवमादिना मातरमाक्षारयति तत्रैव स्यान्न तु पुत्रं यथा दर्शितम्।

अन्ये तु चित्तकदर्थनोत्पादनम् 'आक्षारण'माहुः। प्रवक्ष्यामि धनं श्रुतं वाऽर्जयितुं तीर्थान्युपसेवितुं तत्प्रवासशङ्कया च मनसि तृष्णया पीडा भवतीति तथा न कर्तव्यम्।

यावद्गुरवस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेन्न तैरननुज्ञात इति च। यत्तु विद्वेषणादिना चित्ते खेदोत्पादनं तत्र शता न मुच्यते, 'प्रतिरोद्धा गुरोरिति' महत्वाद्दोषस्य।

जायाया अनुकूलायाः पुत्रवत्याः 'करोत्यन्यं विवाहम्' इत्येत**दाक्षारणम्**। एवं गुणवतः पुत्रस्याकारणेऽन्यकरणम् ।।

गुरोः सर्वप्रकारं पन्थानमत्यजतः शतं दण्डः ।। २७५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अक्षारयन्नगम्यमैथुनेनाभिशंसन्। जायासंनिधेर्जायायाएव मातरं पितरं चेति ग्राह्यम्। तेनात्र जायां प्रति तव माता स्वैरिणीत्यादिरभिशापो द्रष्टव्यः ।। २७५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** आक्षारितः क्षारितोऽभिशप्तइत्याभिधानिकाः मात्रादीन्पातकादि-नाऽभिशपन्गुरोश्च पन्थानमत्यजन् दण्डचः । भार्यादीनांगुरुलघुपापाभिशापेन दण्डसाम्यं समाधेयम्। मेधातिथिस्तु आक्षारणं भेदनमित्युक्त्वा मातृपुत्रपित्रादीनां परस्परभेदन-कर्तुर्दण्डविधिरितिव्याख्यातवान् ।। २७५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** मात्राद्यभिशप्तस्तुदण्डमाह मातरमिति। आक्षारयन् पातका-दिना अभिशप्तं कुर्वन् शतं दाप्यः। तथा गुरोराचार्यस्य पन्थानमददज्जनो दण्डचः। क्षारण-मेतेषामन्योन्यंवैमत्यं तत्कर्तुर्दण्डइतिमेधातिथिः ।। २७५ ।।

(५) **नन्दनः।** आक्षारयन्वाक्पारुष्येण क्रोधयन्मातापितृगुरुज्येष्ठभ्रातृणामाक्षारणे सकृत्कृतेऽन्येषामसकृत्कृते दण्डः अतुल्यकक्षित्वात् ।। २७५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** मातरंवा पितरंवा जायांवा जायाशब्दसन्निधानात्तस्या एव पितरौ ग्राह्यौ भ्रातरं तनयं गुरुं वाऽऽक्षारयन् अगम्यागमनेन निन्दन् सः शतंदाप्यः च पुनः गुरोः-पन्थानं अददत् शतंदाप्यः ।। २७५ ।।

(७) **मणिरामः।** अक्षारितं पातकादिनाऽभिशपन्। दाप्यः दंडचः आक्षारिकोभि-शप्त इत्याभिधानिकाः ।। २७५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। मातरमिति।** क्षारिताक्षारितौ सद्भिरभिशस्तावुदाहृताविति त्रिकाण्डदर्शनात् मातृपितृभार्याभ्रातृपुत्रगुरूणां महापातकाभिशापमुत्पादयन् गुरोश्च पन्थानमददच्छतं दण्डचः। अभ्यासाऽनभ्यासाक्षारणेन वात्र मातृभार्यादीनां दण्डस्य विषमसीमाकरणं परिहरणीयम् ।। २७५ ।।

(९) **भारुचिः।** अत्रश्लोके जायातनयग्रहणमर्थवादार्थम्। कथं कृत्वा भार्यापुत्र-योरेव ताव (द ? दा)क्षारणेऽयमस्य दण्डो भवितुमर्हति। प्रागेव मात्रादीनां यस्मान्मात्रादिभि ••• नत्वं भार्यापुत्रयोः। एतस्मात्सामर्थ्यादिदमेवं व्याकरणीयम्। भ्राता च यदि कनीयान् तत्र एषैवात्र व्याख्या। अथ तु ज्येष्ठस्य ग्रहणं ततो गुरुत्वादस्य विध्यर्थतैव न्याय्या। एवं च सति गुरुग्रहणं विद्यांगुरुप्रभृतीनामवरोधार्थम्। गुरुग्रहणादेव च मात्रादिग्रहणे सिद्धे पृथगुपदेशस्तेषामादरार्थो विज्ञेयः। इदं चान्यदर्थान्तरविषयं वाक्यान्तरम्। समानदण्ड-त्वादस्मिन्नेवावधावुच्यते–पन्थानं चाददद्गुरोः सर्वप्रकारस्य अनाक्षारयन्नप्ययमेव दण्ड एकः कार्यः स्यात्। एतस्मादेव च गुरुग्रहणात् पूर्वत्र भार्यापुत्रग्रहणमर्थवादार्थं सुतरां विज्ञायते (येन ? यौ)समानदण्ड एव व्यभिचारान्तरौ श्रूयेते। आक्षारणं च प्रतरद्वाक्पारुष्यविशेष आक्रोशादिः। अन्यस्त्वाह–अनृतेन भेदनमाक्षारणम्। अनृताभिशंसनं त्वपरः। तत्त्वे तदुभयं प्रकरणविरोधाद्विचारणीयं युक्तायुक्तत्वेन ।। २७५ ।।

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ।।
ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ।। २७६ ।।

(१) **मेधातिथिः। ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां** परस्पराक्रोशे कृते तयोरयं **दण्ड** इत्येवमध्या-

हारेण योजना। तादर्थ्ये चतुर्थी वा। तद्विनयाय दण्डः कर्तव्यः। पातकस्याक्रोशे कृतेऽयं दण्डो दुःखोत्पादनरूपे।। २७६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्योन्यमाक्षारणे।। २७६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्परं पतनीयाक्रोशे कृते दण्डशास्त्रज्ञेन राज्ञा दण्डः कार्यः दण्डमेव विशेषेणाह ब्राह्मण क्षत्रियाक्रोशिनि प्रथमसाहसः कार्यो ब्राह्मणाक्रोशिनि पुनः क्षत्रिये मध्यम साहसः।। २७६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्योन्यं पतनीयाक्रोशे कृते दण्डमाह ब्राह्मणेति। विजानता दण्डशास्त्रज्ञेन राज्ञा दण्डःकार्यः। तयोर्व्यवस्थानमाह। ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशिनि पूर्वः सार्धशतत्रयम्। विप्राक्रोशिनिराजनि मध्यमः पञ्चशतानि।। २७६ ।।

(५) **नन्दनः।** वर्णानां स्वजातिविषये वाक्पारुष्यातिशये दण्डं श्लोकद्वयेनाह ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्त्विति। विजानता राज्ञा। ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यांवाक्पारुष्यातिशये कृते तयोर्दण्डौ कार्यावित्यर्थः। तावुत्तरार्द्धेनोक्तौ।। २७६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां अन्योन्याक्षारणे पतनीये कृतः विजानता पुंसा दण्डःकार्यःपूर्वसाहसःप्रथमसाहसः।। २७६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामिति।** ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामितरेतरं पतनीयाक्रोशे कृते सति तयोः शास्त्राभिजनदेशजात्यादिनाऽयं दण्डः कर्तव्यः। क्षत्रियाक्रोशे सति ब्राह्मणे प्रथमसाहसः कर्तव्यः। ब्राह्मणाक्रोशे निपुणः क्षत्रिये मध्यमसाहसः।। २७६ ।।

विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः।।
छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः।। २७७ ।।

[**पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरेति वा पुनः।**
वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्विर्दोषतां व्रजेत्।। १ ।।]‡

(१) **मेधातिथिः।** एवमेव प्रथममध्यमौ साहसावित्यतिदिश्यते। तेनैव क्रमे वैश्यस्य शूद्राक्रोशे प्रथमः शूद्रस्य वैश्याक्रोशे मध्यमः।

छेदवर्जं दण्डस्य प्रणयनमिति। 'एकजातिर्द्विजातिम्' (२७०) इत्यनेन जिह्वाछे प्राप्तं निवर्तयति।

स्वजातिं प्रतीति। नैवं मन्तव्यं समानजातीयं प्रतीति–किं तर्हि याऽत्र जातिरूपात्ता वैश्यशूद्राविति स्वग्रहणम्। श्लोकाभिप्रायः–परस्पराक्रोशे यावत् स्वजातिमिति पूर्वत्रापि संबन्धनीयम्।

प्रणयनं प्रवर्तनम्।

क्षत्रियस्य वैश्यशूद्राक्षारणे प्रथमार्द्धसाहसः। एवं ब्राह्मणस्य वैश्यशूद्रयोः।। २७७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** विट्शूद्रयोरेवमेवान्योन्याक्षारणे प्रथमोवैश्यस्य शूद्रस्य मध्यमः। तयोस्तुस्वस्वजात्याक्षारणे छेदवर्जं तत्तज्जात्युचितदण्डमात्र प्रणयनम्। तेनार्थाद् ब्राह्मणक्षत्रियाक्षरणे छेद एवेत्यर्थः ॥ २७७ ॥

[**सर्वज्ञनारायणः।** पतितमिति। पतितं पातकिनम्। उक्त्वाआक्रोशबुद्धया तुल्य-दोषोऽतस्तुल्यो दण्डः। एवंद्विर्दोषितां द्विगुणदोषतामित्यादि ॥ वाक्पारुष्यम् ॥ १ ॥]

(३) **कुल्लूकः।** वैश्यशूद्रयोरन्योन्यजातिं प्रति पतनीयाक्रोशे ब्राह्मणक्षत्रियवद्वैश्ये शूद्राक्रोशिनि प्रथमसाहसः शूद्रे वैश्याक्रोशिनि मध्यम साहस इत्येवं रूपं दण्डस्य प्रणयनं जिह्वाच्छेदरहितं यथावत्कर्तव्यमिति शास्त्रनिश्चयः एवं चेकजातिर्द्विजातींस्त्विति प्रागुक्त-जिह्वाच्छेदो वैश्ये निवारितो ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशविषय एवावतिष्ठते ॥ २७७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** उक्तदण्डमन्यत्रातिदिशति विडिति। शूद्राक्रोशिनि वैश्ये प्रथमः। वैश्याक्रोशिनि शूद्रे मध्यमः। स्वजातिप्रति संनिधेःस्वस्य जातिर्यदनन्तरं तत्स्वजातिस्तेन वैश्यः क्षत्रियमाक्रुश्य प्रथमसाहसं दद्यात्। वैश्यमाक्रुश्य शूद्रो मध्यम साहसं दद्यात्। अन्यथा समवर्णे द्विजातीनामिति वैश्यस्य द्वादशस्योक्तत्वात्तत्त्वतः परिहासं विना छेदवर्जं जिव्हा-छेदंविना। अतो ब्राह्मण क्षत्रियाक्रोशिनि शूद्रे जिव्हाछेदः प्रथमोक्तः पर्याप्तः ॥ २७७ ॥

(५) **नन्दनः।** एवमेवेति मध्यमसाहसातिदेशः स्वजातिं प्रतिवाक्पारुष्य इति शेषः। अपराद्धेऽपि स्वजातिंप्रतीत्यनुषङ्गः। शूद्रस्येति च विपरिणामः तेनायमर्थः शूद्रस्य जिह्वाछेदवर्जनं दण्डप्रणयनं स्वजातिविषये न द्विजातिविषय इति ॥ २७७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** वैश्यशूद्रजातिं प्रति तत्त्वतःक्ष्वेडं वर्जयेत्। प्रणयनपरिहासवर्जं प्रणयनं दण्डस्य इति विनिश्चयः दण्डः कार्यः ॥ २७७ ॥

[**रामचन्द्रः।** पतितमिति। पतितंप्रति त्वंपतित इत्युक्त्वा चौरं प्रति त्वंचोर इत्युक्त्वा वा वचनात्ततुल्यदोषः स्यात् ॥ १ ॥]

(७) **मणिरामः।** ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशिनि पूर्वः साहसः प्रथमसाहसः सार्द्ध द्विशत-पणात्मकः। क्षत्रिये ब्राह्मणाक्रोशिनि मध्यमः मध्यमसाहसः। एवंरूपं दंडस्य प्रणयनं जह्वाछेदरहितं तत्वतः यथावत्कर्तव्यमिति शास्त्रस्यनिश्चयः। एवं चानेन पूर्वं वैश्याक्रोशे शूद्रस्य प्राप्तं जिह्वाछेदनं निवर्त्त्यते ॥ २७७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। विटशूद्रयोरिति।** वैश्यशूद्रयोः परस्परजातिं प्रति पतनीयाक्रोशे ब्राह्मणक्षत्रियवत्। प्रथम मध्यम साहसात्मकं जिह्वाच्छेदवर्जं यथावद्दण्डस्य करणम्। एकञ्च ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशे। एवं शूद्रस्य जिह्वाछेदनमवतिष्ठते ॥ २७७ ॥

(९) **भारुचिः।** अयमपर उपदेशसामर्थ्याद्विकल्पार्थो विधिरुच्यते। यदा ब्राह्मणः क्षत्रियमाक्रोशति तदा तस्य पूर्वसाहसः। यदा च क्षत्रियो ब्राह्मणं तदा तत्र मध्यमः साहसः। एवं क्षत्रिय वैश्ययोस्तथा वैश्य शूद्रयोः। एवं च जातिं प्रत्यन्योत्यं दण्डनियमः कर्तव्यः। एवं च सति शूद्रस्य जिह्वाच्छेदनवर्जं दण्डनिपातनमुक्तं भवति ॥ २७७ ॥

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ।। २७८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **दण्डपारुष्यं** दण्डेन दुःखोत्पादनम्। यथा कण्टकादेः पुरुषस्य स्पर्शः पीडाकर एवं पीडाकरत्वसामान्यात्पारुष्यशब्दप्रयोगः। तत्र **निर्णयो** दण्डविशेष-निर्णयः। पूर्वकरणोपसंहारोपन्यासार्थः श्लोकः ।। २७८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तत्त्वतोधर्मतः ।। २७८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एषोऽनन्तरोक्तो वाक्पारुष्यस्य यथावद्दण्डविधिरुक्तोऽनन्तरं ताडनादेर्दण्डपारुष्यस्य निर्णयं वक्ष्यति ।। २७८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** वाक्पारुष्य दण्डमुपसंहरन्कायकृताहिंसने तं प्रतिजानीते एष इति ।। २७८ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **एष इति।** एषोऽनन्तरो वाक्सम्बन्धिनः पारुष्यस्य दण्ड-प्रकारो यः प्रागुक्तोऽस्मादनन्तर हस्तकाष्ठ शस्त्रादि सम्बन्धिनः पारुष्यस्य दुःखोत्पादन-हेतोस्ताडनहिंसनादेर्दण्डनिर्णयं वक्ष्यामि ।। २७८ ।।

(९) **भारुचिः।** अयमुक्तस्य विशेषप्रपञ्चस्य सामान्यनिर्देशः। श्रेष्ठं द्विजाति-मन्त्य ··· निदर्शनाच्च पूर्ववर्णस्य हिंसायामुत्तरेणाप्येतद्विज्ञेयम्। न केवलं शूद्रस्य। पूर्वापराधे अस्य सामान्यश्लोकस्य चत्वारो वक्ष्यमाणाः श्लोकाः प्रपञ्चाः ।। २७८ ।।

येनकेनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः ।।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ।। २७९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **अन्त्यजः** शूद्रश्चण्डालपर्यन्तः। **श्रेष्ठः** त्रैवर्णिकः। **तं चेद्धिंस्यादङ्गेन केनचित्** साक्षाद् दण्डखङ्गादिप्रहरणव्यवधानेन वा–**तदङ्गमस्य** छेत्तव्यम्। 'हिंसा' च क्रोधेन प्रहरणं ताडनेच्छया हस्ताद्युद्यम्य वेगेन निपातनम्, न मारणमेव। **तत्तदिति** वीप्सा। अङ्गमिति छेत्तव्यमिति चैकत्वविवक्षा मा विज्ञायि। तेनानेकेनाङ्गेन प्रहरणेऽनेकस्यैव छेदः। **अनुशासनमुपदेशः।** मनुकृतैषा मर्यादा। **अनुशासनग्रहणं** कारुणिकस्य राज्ञः प्रवृत्त्यर्थः ।। २७८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** हिंस्यात् पीडयेत्। अन्त्यजः शूद्रः ।। २७९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अन्त्यजः शूद्रो योन केनचित्करचरणादिनाङ्गेन साक्षाद्दण्डादिना-ऽव्यवहितेन द्विजाति प्रहरेत्तदेवाङ्गमस्यछेत्तव्यमित्ययं मनोरुपदेशः मनुग्रहणमादरार्थम् ।। २७९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तमेवाह येनेति द्वाविंशत्या। केनचित् पाण्याद्यन्यतमेन। अन्त्यजः शूद्रः ।। २७९ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ दण्डवाक्पारुष्यमाह येनकेनचिदिति । श्रेयांसं स्वस्यपूर्ववर्णं अन्त्यजस्तस्मादपरवर्णः ।। २७९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अन्त्यजः शूद्रः श्रेष्ठं विप्रं येनकेनचित् अंगेन हिंस्यात् करेण पादेन वा तत्तदेव अंगं अस्य शूद्रस्य छेत्तव्यं तन्मनोःअनुशासनम् ।। २७९ ।।

(७) **मणिरामः**। अंत्यजः शद्रः ।। २७९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। येनेति**। अन्त्यजः शूद्रो येन केनचिद्धस्तपादादिना वा न साक्षाद्दण्डादिव्यवहितेन वा द्विजमेव प्रहरेत्तत्तदङ्गमेवाऽस्य छेदनीयमित्येवं मनुसम्बन्धी उपदेशो मनुग्रहणमादरार्थमस्यैवोत्तरञ्च ।। २७९ ।।

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।।
पादेन प्रहरन् कोपात्पादच्छेदनमर्हति ।। २८० ।।

(१) **मेधातिथिः। उद्यम्योत्क्षिप्यैव** कोपात्ताडनेच्छोस्तदङ्गमनिपातयतोऽस्य पाणिः छेत्तव्यः। दण्डग्रहणं समानपीडाकरस्य हिंसासाधनस्योपलक्षणार्थम्। तेन मृदुशफादावन्यो दण्डः। **पादेन प्रहरन्निति**। अत्राप्युद्यम्येत्यपेक्षितव्यम्। अवगुरतोऽप्येष एव ।। २८० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उद्यममात्रेत्वाह पाणिमिति। प्रहरन् प्रहारार्थमुद्यमं कुर्वन् प्रहरंश्च ।। २८० ।।

(३) **कुल्लूकः**। अस्यैवोत्तरप्रपञ्चः पाणिमिति प्रहर्तुं पाणिं दण्डं वोद्यम्य पाणिच्छेदं लभते पादेन कोपात्प्रहरणे पादच्छेदं प्राप्नोति ।। २८० ।।

(४) **राघवानन्दः**। येनेत्यस्य विवरणं पाणिमिति पञ्चभिः। दण्डः लगुडादिः। अस्थिभेदनपर्यन्तं कोपादित्यनुवर्तते तदभावे वाग्दण्डादिः ।। २८० ।।

(५) **नन्दनः**। उक्तमर्थं चतुर्भिः श्लोकैः प्रपञ्चयति। पाणिमुद्यम्येति पादेन प्रहरन्पादप्रहारहेतोः पादमुद्यम्येत्यर्थः ।। २८० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। पाणिं हस्तं वा उद्यम्य हिंस्यात्तर्हि पाणिछेदनं अर्हति ।। २८० ।।

(७) **मणिरामः**। तदेवस्यष्टयति। पाणिमिति। दंडं वा पाणिना मारणार्थं मुद्यम्य ।। २८० ।।

(८) **गोविन्दराजः। पाणिमुद्यम्येति**। हस्तं दण्डं वावगूर्य हस्तच्छेदनयोग्यो भवति। पादेन क्रोधेन प्रहरन् पादच्छेदनार्हो भवति ।। २८० ।।

(९) **भारुचिः**। एवं च सति न मारणमेव हिंसा। किं तर्हि अनेकोपायसाध्यं च परदु···सेति। अयन्त्व··· द्विजातीनामेवान्योन्यव्यतिक्रमे धनदण्ड उच्यते पूर्ववद्दण्डस्य वैकल्पिकः। एतेषामपत्यल्पापराधोऽपेक्षया ।। २८० ।।

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।।
कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाऽस्यावकर्तयेत् ।। २८१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **उत्कृष्टो** ब्राह्मणो जातितो दौःशील्यादवकृष्टोऽपि। इतरे वर्णा औत्तराधर्येण परस्परापेक्षयोत्कृष्टाश्चावकृष्टाश्च। तत्र **अवकृष्टज** इति जनिना जन्मावकर्ष उपात्तः। तत्संनिधानादुत्कर्षोऽपि जन्मनैव। जन्मना च निरपेक्षोत्कर्षो ब्राह्मणस्य नापकर्षः। तेन शूद्रस्यायं ब्राह्मणेन सहैकमासनमारूढवतो दण्डः। **कटिः** श्रेणी। तत्र कृतचिह्नः। अङ्कविधौ च न सुधाकुंकुमादिना चिह्नकरणमात्रमपि तु दण्डख्यापनार्थम्—अतिक्रमाद्विभियुरिति। तेन देशान्तरे यदनपायि तच्चिह्नमायसो लेखनादुपदिश्यते। तथा च वक्ष्यति "उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वेति" (३५२)। राष्ट्राच्च निष्कास्यः **स्फिक्** श्रोण्येकदेशः। सव्यो दक्षिणश्च। तं **चावकर्तयेत्।** चिह्नेन विकल्पविधानात्तावन्मात्रश्छेदो न सर्वस्य स्फिजः। **अभिप्रेप्सुरिति।** च नेच्छामात्रेण किंतर्हि प्राप्तवत एव। इच्छाया शक्यापह्नवत्वाद्दण्डस्य च महत्त्वात् ।। २८१ ।।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उत्कृष्टस्योत्तमजातेः। अपकृष्टः क्षत्रियादिः। कट्यामिति क्षत्रविशोः शूद्रस्य च तदुभयस्य हास्येच्छायाम्। स्फिचमिति शूद्रस्य ब्राह्मणहासेच्छायाम् ।। २८१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणेन सहासनोपविष्टः शूद्रः कट्यां तप्तलोहकृतचिन्होपदेशो निर्वासनीयः स्फिचंवास्य यथा न म्रियते तथा छेदयेत् ।। २८१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** सहासनं सहोपवेशनम्। उत्कृष्टस्य द्विजातेः। कृताङ्कः कृतचिह्नः। निर्वास्योदेशादेव। स्फिचं कटिं यथा न म्रियते तथा छेदयेत् ।। २८१ ।।

(५) **नन्दनः।** गुणोदोषवशाद्विकल्पः ।। २८१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अवकृष्टजः शूद्रः उत्कृष्टस्य महासनं अभिप्रेप्सुः ईप्सुः इच्छेत्सः शूद्रः कट्यां कटिप्रदेशे कृताङ्कः कृतलाञ्छनः निर्वास्यः निष्कासनीयः। च पुनः अस्य स्फिचं अवकर्तयेत् ।। २८१ ।।

(७) **मणिरामः।** अपकृष्टजं कटिप्रोथं ।। २८१ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **सहासनमिति।** ब्राह्मणेन सहैकस्मिन्नासने निकृष्टजन्मा शूद्र उपविशन् कट्यां कृततप्तायःस्थिरचिन्हो देशान्निर्वासनीयः। **स्फिजाख्यं वा श्रोण्यधोकर्तनं** कुर्यात् ।। २८१ ।।

अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः।।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदम्।। २८२।।

(१) **मेधातिथिः।** मूत्रेणावसिंचतोऽभिमुख वा तदवमानार्थं क्षिपतोऽसत्यपि सस्पर्शेऽवमानयते मूत्रेणेति निष्कर्तव्यः। समानफलत्वाद्रेतस्यपि दण्डोऽयम्। 'निष्ठीवनं' नासिका-

स्यन्स्रावः। तस्य घ्राणेन क्षेपे नासापुटच्छेदः–"येनाङ्गेने"त्युक्तत्वात्। 'शर्धनं' कुत्सितो गुदशब्दः। दर्पान्न प्रमादात्॥ २८२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अवनिष्ठीवतः उत्तमस्योपरिनिष्ठीवतः। एवमत्र उपरि-मूत्रणम्। अवशर्धनं कुत्सितगुदशब्दकरणं तदुपरि॥ २८२॥

(३) **कुल्लूकः**। दर्पेण श्लेश्मणा ब्राह्मणमवमानयतः शूद्रस्य राजा द्वावोष्ठौ छेदयेत् मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतो मेढ्ं शर्धनं कुत्सितो गुदशब्दः तेनावमानयतोदर्पान्न प्रमादाद्गुदंछेदयेत् ॥२८२॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच। अवनिष्ठिवतो द्विजादौ कफादीन्यस्यतः ओष्ठौ छेद-येदेव। मेढ्ं लिंगम्। अवशर्धनं कुत्सितो गुदशब्दस्तत्कुर्वतः॥ २८२॥

(६) **रामचन्द्रः**। दर्पात् अवनिष्ठीवतः द्विजोपरि निष्ठीवनं कुर्वतः द्वावोष्ठौछेदयेत् ॥ २८२॥

(७) **मणिरामः**। अवनिष्ठीवतः ब्राह्मणो परीति सर्वत्रज्ञेयं॥ २८२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अवनिष्ठीवनादिति**। निष्ठीवनेन श्लेष्मणां मर्षेण श्लेष्माणं वमयन् शूद्रस्य द्वावप्योष्ठौ छेदयेदेवं मूत्रेणाऽवमानयतो लिङ्गमधमाङ्गध्वनिनाऽवमानयतः पायुं छेदयेत्॥ २८२॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन्॥
पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च॥ २८३॥

(१) **मेधातिथिः**। दर्पादित्यनुवर्तते। परिभवबुद्ध्या केशेषु ब्राह्मणं **गृह्णतः** शूद्रस्य **हस्तौ छेदयेत्**। द्विवचनमेकेनापि द्वाभ्यां तुल्यपीडाकर उभयच्छेदो नैकस्यैव। **दाढिका** श्मश्रु। अन्यदपि यदङ्गं गृह्यमाणं ग्रीवादितुल्यपीडाकरं तत्र सर्वथाप्ययमेव दण्डः। **अवि-चारयन्**। पीडा कियत्यस्य गृहीतस्य संजाता महती स्वल्पा वेत्येतदनुबन्धश्लोकप्राप्तं विचारणं निवार्यते। ग्रहणमात्रे दण्डः॥ २८३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दाढिकायां श्मश्रुणि। एतत्सर्वमुत्तमेऽधमेन क्रियमाणम् ॥ २८३॥

(३) **कुल्लूकः**। दर्पादित्यनुवर्ततेऽहंकारेण केशेषु ब्राह्मणं गृह्णतः शूद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जातावेत्यविचारयन्हस्तौ छेदयेत् पादयोः श्मश्रुणि च ग्रीवायां वृषणे चहिंसार्थं गृह्णतो हस्तद्वयच्छेदमेव कुर्यात्॥ २८३॥

---

(२८३) णेषुच=णेषुवा (क)

(४) **राघवानन्दः**। किंच केशेष्विति। दाढिकायां श्मश्रुणि। हिंसार्थं पादादि-चतुष्टये नरं गृह्णतो हस्तौ छेदयेदित्यन्वयः। वृषणं फलकद्वयम्॥ २८३॥

(५) **नन्दनः**। पादयोरित्यादिषु गृह्णत इत्येव॥ २८३॥

(७) **मणिरामः**। दर्पादित्यनुवर्तते। ब्राह्मणस्यकेशादौ गृह्णतः शूद्रस्य हस्तौ छेदयेत्। घंटिकायां गलाग्रे ॥ २८३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **केशेष्विति**। केशपादश्मश्रुग्रीवावृषणानां चान्यतमस्माद्-ब्राह्मणं शूद्रस्य हस्ताभ्यामाकर्षयतो हस्ताविलम्बमानो राजा छेदयेत् ॥ २८३ ॥

त्वग्भेदकः शतं दण्डचो लोहितस्य च दर्शकः ॥
मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥ २८४ ॥

द्विजातीनामयं परस्परापराधे। शूद्रस्य तु शूद्रापराधे उच्यते।

(१) **मेधातिथिः**। यः केवलामेव त्वचं भिन्द्याद्विदारयेन्न लोहितं दर्शयेत्तस्य **शतं दण्डः**। तावदेव लोहितदर्शने। यद्यपि त्वग्भेदमन्तरेण न लोहितं दृश्यते तथाप्यधिका-पराधादधिकदण्डे प्राप्ते शतवचनं नियमार्थम्। अन्ये तु कर्णनासिकादेरपि स्रवति शोणितं बहिस्त्वग्भेदेऽपि तदर्थमुच्यत इत्याहुः। तदयुक्तम्। अन्तर्भेदे हि महत्त्वान्महादण्डो युक्तः। तस्माद्यत्रैषत्स्रवति शोणितं तत्र शतम्। शिरोभेदे तु मांसवत्।

निष्कशब्दः सुवर्णपरिमाणवाचीत्युक्तम्।

प्रवास्योऽस्थ्नां भेदकः तत्प्रयोजक इति। घञन्तेन समासं कृत्वा तं करोतीति पठितव्यः —अस्थिभेदकृदिति।

'प्रवासन'मर्थशास्त्रप्रवृत्त्या मारणम्, निर्वासनं वा। दण्डविधौ ह्यर्थशास्त्रश्रवणं दृश्यते। तथाहि 'दशबन्धमिति' बार्हस्पत्य औशनस्ये च प्रयोगः। निर्वासनं ब्राह्मणस्य नान्येषाम् ॥ २८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। त्वग्भेदक इत्यादिसमावकृष्टविषयापराधकरणे। शतं पणान्। षट् निष्कान् दीनारान्। प्रवास्यो देशान्निर्वास्यो गृहीतसर्वस्वः। अस्थिभेदकोऽस्थिभङ्ग-प्रहारकृत् ॥ २८४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। चर्ममात्रभेदकृत्समानजातिर्न शूद्रो ब्राह्मणस्य दण्डलाघवं पणशतं दण्डनीयः तथा रक्तोत्पादकोपि पणशतमेव दण्डचः मांसभेदी षण्णिष्कान् दाप्यः अस्थि-भेदकस्तु देशान्निर्वास्यः ॥ २८४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। त्वग्भेदक इत्ययं श्लोकः शूद्रस्य समानजातिविषयो दण्डस्य लाघवादिति ॥ २९४ ॥

(५) **नन्दनः**। एवं तावदसमजातिविषये दण्डमाह त्वग्भेदक इति। शतं पणानाम् ॥ २८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। त्वग्भेदको द्विजः शतं दण्डयः। च पुनः शोणितस्य च दर्शकः **दण्डयः। एषां संभेत्ता दंडयः** अस्तिभेदको गृहीतसर्वस्वः प्रवास्यः ॥ २८४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। त्वग्भेदक इति।** चर्ममात्रभेदकृत्समानजातिः न तु शूद्रो ब्राह्मणस्य दण्डलाघवात्पणशतं दण्डनीयः। तथा रुधिरोत्पादी शतमेव दण्ड्यो मांसभेदकृत् षड् निष्कान् दण्ड्योऽस्थिभेदी देशान्निर्वास्यः ॥ २८४ ॥

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ॥
तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥ २८५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** वनस्पतिग्रहणं सर्वस्थावरप्रदर्शनार्थम्। फलपुष्पपत्रच्छायादिना महोपभोग्यस्य वृक्षस्य हिंसायां दण्ड उत्तमसाहसः, मध्यमस्य मध्यमो निकृष्टस्य प्रथमः। तथा स्थानविशेषो द्रष्टव्यः—पत्रच्छेदः फलच्छेदः शाखाछेद इति। फलानामपि विशेषो महार्घता दुष्प्रापता। तथा स्थानविशेषोऽपि द्रष्टव्यः—सीम्नि चतुष्पथे तपोवन इति ॥ २८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उपभोगो यथाधिकः कस्यचिच्छायामात्रेणान्यस्य पुष्पैरन्यस्याम्रादेः फलैरपीत्यादि ॥ २८५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** वृक्षाद्युद्भिदां सर्वेषां येन येन प्रकारेणोपभोगः फलपुष्पपत्रादिनोत्तममध्यमाधमरूपो भवति तथा तथा हिंसायामप्युत्तमसाहसादिर्दण्डो विधेय इति निश्चयः। तथा च विष्णुः फलोपभोगद्रुमच्छेदि तूत्तमं साहसं पुष्पोपभोगाद्रुमच्छेदी मध्यमं वल्लीगुल्मलताछेदी कार्षापणशतं तृणच्छेद्येकं कार्षापणं च पण एवमनुनाप्युक्तो वेदितव्यः ॥ २८५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** नृकायदण्डप्रसंगेन स्थावरस्यापि। 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्तीति श्रुतेः। तस्मात्पश्यन्ति पादपा इति स्मृतेस्तेषां कायाभिमानित्वेन हिंस्यत्वात्तत्कर्तुः प्रथमसाहसादिर्दण्डो ज्ञेय इत्याह वनस्पतीनामिति। तथा च विष्णुः॥ फलोपभोगद्रुमच्छेत्ता तूत्तमसाहस पुष्पोपभोगच्छेदी कार्षापणशतं तृणच्छेद्येकपणमिति। छेद्यत्रहिंसकः। धारणा शास्त्रमर्यादा॥ २८५॥

(५) **नन्दनः।** वनस्पतीनां स्थावराणां हिंसायामुपभोगगुरुलाघवापेक्षया दण्डः कल्प्यः ॥ २८५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** हिंसायां छेदनेन इति सर्वत्र धारणा मर्यादा ॥ २८५ ॥

(७) **मणिरामः।** यथा यथा उपभोगः फलपुष्पपत्रादीनां उत्तममध्याऽधमरूपः तथा तथा हिंसायामपि छेदनेपि दंडः उत्तम साहसादिकार्यः। इदं स्पष्टं विष्णुस्मृतौ। फलोपभोगद्रुमच्छेदीतूत्तमं साहसं पुष्पोपभोगी मध्यमं वल्लीगुल्मलताछेदी कार्षापणशतं तृणछेककार्षापणमिति॥ २८५॥

(८) **गोविन्दराजः। वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथेति।** छायादानात्मकेन निकृष्ट उपभोगः वनस्पतिवृक्षाणां सर्वेषां येन येन प्रकारेण उपभोगः कुसुम(मा) दानरूपेण मध्यमः फल(ला) दानमात्रेणोत्कृष्टः तदपेक्षया छेदने दण्डः कार्यः। छायामात्रोपभोगिनि वटादौ स्वल्पो दण्डः पुष्पोपभोगिनि मल्लिकादौ मध्यमः फलोपभोगिनि आम्रादावुत्कृष्टः ॥ २८५ ॥

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ॥
यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यदुक्तं त्वग्भेदक इति तस्य विशेषोऽयम्। असति मनुष्यग्रहणे प्राणिमात्रहिंसाविषयत्वेऽस्य श्लोकस्य महापशूनां क्षुद्राणां च पशुपक्षिमृगाणां तुल्यदण्डता मा भूदिति तदर्थमिदम्।

यथा यथा महद्दुःखमिति। स्वल्पे भेदने शोणिते च प्राणिनां महत्त्वादल्पत्वे प्रहारस्य। शतादूनोऽपि दण्डः। महति शतादभ्यधिकोऽपि।

अन्ये तु महद्ग्रहणान्महति दुःखे दण्डवृद्ध्यर्थे नाल्पेऽपचयार्थम्। यथाश्रुतमेव तत्र **दुःखाय प्रहृते** दुःखोत्पत्त्यर्थं प्रहारे। प्रमादतस्तु न वृद्धिः। "अनुबन्धं परिज्ञाय" इत्यस्यैव श्लोकद्वयमुदाहरणभङ्ग्या व्याख्येयम्॥ २८६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** दुःखाय न मरणाय॥ २८६॥

(३) **कुल्लूकः।** मनुष्याणां पशूनां पीडोत्पादनार्थं प्रहारे कृते सति यथा यथा पीडाधिक्यं तथा तथा दण्डमप्यधिकं कुर्यात्। एवं च मर्मस्थानादौ त्वग्भेदनादिषु कृतेषु त्वग्भेदकः शतं दण्ड्य इत्युक्तादप्यधिको दण्डो दुःखविशेषापेक्षया कर्तव्यः॥ २८६॥

(४) **राघवानन्दः।** मनुष्यादीनामपि दुःखतारतम्याद्दण्डतारतम्यमाह मनुष्याणामिति। प्रहृते प्रहारे कृते॥ २८६॥

(५) **नन्दनः।** मनुष्याणां पशूनां च मध्ये कस्मिंश्चिद्दुःखाय प्रहृते सति दुःखतारतम्येन दण्डं कुर्यात्॥ २८६॥

(७) **मणिरामः।** प्रहृते प्रहारे कृते सति॥ २८६॥

(८) **गोविन्दराजः।** **मनुष्याणामिति।** मनुष्याणां पशूनाञ्च पीडोत्पादनार्थं प्रहारे दत्ते सति यथा यथा महती पीडा त्वग्भेदादावपि मर्मभेदनादिना भवति तथा तथा त्वग्भेदकरी शतं दण्ड्य इत्येवमादितोऽधिकमपि दण्डं कुर्यात्॥ २८६॥

अङ्गावपीडनायां च प्राणशोणितयोस्तथा ॥
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥ २८७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **अङ्गानामवपीडना** दृढरज्ज्वादिग्रहणसन्धिविश्लेषणादिना। तत्र यावता धनेन पथ्यभिषगौषधादिमूल्येन प्रत्यापत्तिमायाति तावत् पीडितस्य दाप्यः। एवं **प्राणशोणितयो**रवपीडनानामिति समस्तमपि योज्यम्। अथवा **प्राणशोणितयोः** समुत्थानव्ययं दाप्य इति संबन्धः सामर्थ्यादपचितयोरिपि लभ्यते। **समुत्थानं** प्रकृत्यापत्तिः। **प्राणो** बलम्। प्रहारेणास्वस्थस्य भोजनादृते कार्श्याद्युपपत्तौ बलमपचीयते। तत्राङ्गेऽनष्टे प्रत्यागते च यावद्बललाभस्तावत्तदुपयोगि यत्किंचिद् घृततैलादि दापनीयः। एवं शोणिताद्युत्पत्तौ तद्दुर्बलीभूतस्य व्याध्यन्तरं वा प्राप्तस्याप्रकृतशरीरावस्थाप्राप्तेः समुत्थानव्ययं दाप्यः।

न चेत्तद्गृह्णाति तदा तच्च दण्डं च परिपिण्ड्य सर्वं राज्ञे दद्यात् ।। २८७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अङ्गावपीडनमङ्गभङ्गः। व्रणो मांसभेदः। शोणितं त्वग्भेदेन रक्तोत्पादः। समुत्थानं संरोहणं। तद्यावता भवति भग्नादीनां तावत् भग्नाङ्गादिभ्यो दापनीयः। प्राणपदं व्रणपदस्थाने क्वचित्पठ्यते तत्र प्राणो बलं तस्य समुत्थानं प्रागवस्था प्राप्तिः। तथा सर्वं दण्डं प्रागुक्तं यथायोग्यं दण्ड्यः। वेति समुच्चये।। २८७।।

(३) **कुल्लूकः।** अङ्गानां करचरणादीनां व्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावता कालेन पूर्वावस्था प्राप्तिः समुत्थान संबन्धो भवति तावत्कालेन पथ्यौषधादिना यावान्व्ययो भवति तमसौ दापनीयः अथ तं व्ययं पीडोत्पादकोन दातुमिच्छति तदा यः समुत्थानव्ययो यश्च दण्डस्तमेनं दण्डत्वेन राज्ञा दाप्यः ।। २८७ ।।

(२८७) व्रण ।ि ।तयोस्तथा=प्राणशोणितयोः (ट, ठ, ड, त, थ)

(४) **राघवानन्दः।** तेषामेव पीडाविशेषनिमित्तं दण्डविशेषमाह अङ्गेति अङ्गानां करचरणादीनाम्। प्राणे निश्वासावरोधने कृते। समुत्थानव्ययं येन व्ययेनौषधादिना समुत्थातुमर्हति तं दातुं नेच्छति तावदेवासौ दाप्यः त्वग्भेदकः शतमित्यनेनोक्तं सर्वं तावदभावे सर्वस्वं देयमित्याह सर्वेति। एतत्तु वधमुद्दिश्य पीडामात्र इति पूर्वस्माद्भेदः ।। २८७ ।।

(५) **नन्दनः।** अङ्गावपीडनायां कृतायां व्रणशोणितयोश्च कृतयोः समुत्थाननामावृत्यावर्त्तितं तदर्थं व्ययं समुत्थानव्ययमपीडिताय राज्ञा विचिकित्सादिहेतोर्दाप्यः अपि च सर्वं दण्डम्। अथवैतस्मिन्निमित्ते यावद्राज्ञः प्रदेयं दण्डात्मकं द्रव्यं तावत्पीडितायापि पीडको दाप्यः ।। २८७ ।।

(७) **मणिरामः।** समुत्थानव्ययं दाप्यः यावता कालेन पूर्वावस्थाप्राप्तिसमुत्थानसंबंधो भवति तावत्कालेन पथ्यौषधादिना यावान्व्ययो भवति तावद्द्रव्यमसौ दापनीय इत्यर्थः।। अथ तं व्ययं दातुं चेन्नेछति तदा राज्ञा सर्वं तं व्ययं दंडत्वेन दाप्यः ।। २८७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अङ्गावपीडनानाञ्च घ्राणे शोणितयोस्तथा। समुत्थानव्ययं दाप्यः शतदण्डमथापि वा।** अङ्गेनोदरबाहवादीनां येन वस्त्रादिबन्धनादिना पीडनानि कृतानि तथा प्राणस्य वायोर्येन निरोधादिना पीडनानि कृतानि रुधिरस्यापि येन दृढमुष्टिरज्ज्वाद्याकर्षणेन बहिःस्रवणवर्जितमपि पीडनं कृतं सशरीरस्य प्राग्रूपापत्त्युत्पादकमौषधादिव्ययं तस्य राज्ञा दापनीयः। आत्मीयश्च दण्डमसौ समुत्थानव्ययं न गृह्णाति तदा तद्व्ययं दण्डं चोभयमपि दण्डार्थं राज्ञा दापनीयः ।। २८७ ।।

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ।। २८८ ।।

(१) **मेधातिथिः। द्रव्याणि** गृहोपकरणाद्यन्यानि वाऽनुक्तदण्डविशेषाणि शूर्पोलूखलघटस्थालीपिठरादीनि। तेषां 'हिंसा' प्राग्रूपनाशः सत्यपि कार्यक्षमत्वे। **ज्ञानतोऽज्ञानत इति** प्रमादकृते बुद्धिपूर्वे चाविशेषेण हिंसनात् तस्य द्रव्यस्वामिनो जनयेत्परितोषं

तद्रूपान्यदानेन मूल्येन प्रणयेन वा। राज्ञे तु द्रव्यमूल्यं द्रव्यं वा दद्यात्। अस्य क्वचिदपवादः ॥ २८८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। हिंस्यात् विनाशभङ्गादिना। तुष्टिमुत्पादयेत् वाचापि। तत्समं तन्मूल्येन तुल्यं दण्डम्। ज्ञानतोऽज्ञानतस्त्वर्धमित्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम्। तुष्ट्युत्पादने तु न विशेष इति तदपेक्षया ज्ञानतोऽज्ञानत इत्युक्तम् ॥ २८८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। द्रव्याण्यनुक्तविशेषदण्डानि कटकानि ताम्रघटादीनि यो यस्य ज्ञानादज्ञानाद्वा नाशयेत्स तस्य द्रव्यान्तरादिना तुष्टिमुत्पादयेत् राज्ञश्च विनाशितद्रव्यसमं दण्डं दद्यात् ॥ २८८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। द्रव्यनाशोपि हिंसाविशेषोऽतस्तत्रापि स्वामिनो मूल्यद्रव्यादिना तुष्टिं विदधदपि राजकीय दण्डमर्हतीत्याह द्रव्याणीति। तुष्टिं प्रणिपातेन धनेन वा। राज्ञस्तु तत्समं नाशितद्रव्यमूल्यसमं दद्यात् ॥ २८८ ॥

(५) **नन्दनः**। द्रव्याणि वस्त्रादीनि तुष्टिमुत्पादयेत्तदा द्रव्यदानादिना। तत्सम हिंसितद्रव्यसम अज्ञानतो हिंसायां तुष्टिर्ज्ञानतो हिंसायां तुष्टिश्च राज्ञे तत्सम द्रव्यदान च॥ २८८॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्रव्याणि वस्तूनि यो यस्य हिंस्यात् ज्ञानतः पूर्णदण्डः कार्यः। अज्ञानतः अज्ञानपूर्वके नाशे अर्धदण्डः ॥ २८८ ॥

(७) **मणिरामः**। द्रव्याणि अनुक्तविशेषदंडानि ताम्रघटादीनि। हिंस्यात् नाशयेत् ॥ २८८ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **द्रव्याणीति**। चर्मचार्मिकादि वक्ष्यमाणमतिरक्तानि कटकाऽङ्गदादीनि द्रव्याणि यस्य सम्बन्धीनि यो हठात्प्रमादाद्वा नाशयेत्स तस्य प्रतिसंस्कारादिना तुष्टिमुत्पादयेद्राज्ञे विनाशितद्रव्यसमानं दण्डं दद्यात् ॥ २८८ ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्ठमयेषु च ॥
मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥ २८९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। चर्मचार्मिकयोर्द्वन्द्वं कृत्वा भाण्डपदेन विशेष्येण समासः। अथवा चार्मिकभाण्डयोर्विशेषणसमासं कृत्वा चर्मशब्देन द्वन्द्वः। चर्मविकाराच्चार्मिकाणि भाण्डानि कटिसूत्रवस्त्रादीनि। **चर्माण्य**विकृतानि गवादीनाम्। अथवा **चर्मभाण्डानि** केवल चर्ममयानि, चर्मावनद्धानि **चार्मिकाणि**। **काष्ठमय**भाण्डान्युलूखलमुसलफलकादीनि। **लोष्ठो** मृद्विकारः पाषाणाकृतिः पिण्डीभूता मृत्। तन्मयानि स्वल्पपाकाधानादीनि। तन्नाशने **मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः**। तुष्ट्युत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितैव ॥ २८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पूर्वोक्तापवादस्थानमाह चर्मेति। चर्म स्वरूपतः। चार्मिकं चर्मनिर्मितं भाण्डम्। काष्ठभाण्डेषु लोष्टेन मृदा कृतेषु च भाण्डेषु नाशितेषु द्रव्यवते मूल्यं दाप्यः। तथा मूल्यात्पञ्चगुणो नृपाय ॥ २८९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** चर्मणि चर्मघटितवरत्रादौ चर्मकाष्ठमृत्तिकानिर्मितेषु च भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु परस्य नाशितेषु मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डो राज्ञो देयः स्वामिनश्च तुष्टिरुत्पादनीयैव ॥ २८९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** द्रव्यविशेषे तद्भेदमाह चर्मेति। चर्मणि तन्निर्मितेषु लोष्टोत्र मृत् तन्निर्मितेषु घटादिषु एतेषु नाशितेषु। स्वामिनस्तुष्टयुत्पादोनुवर्तते ॥ २८९ ॥

(५) **नन्दनः।** चार्मिकभाण्डादिषु हिंसितेष्विति विपरिणामः। लोष्टं मृत्पिण्डः चर्मादिभ्योन्यत्र पूर्वोक्तस्तत्समो दण्डः ॥ २८९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** चर्मादिभाण्डेषु नष्टेषु चर्मोस्यायंचार्मिकः मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डः द्रव्यस्वामिने मूल्यं पञ्चगुणंदेयम् ॥ २८९ ॥

(७) **मणिरामः।** चर्मचार्मिकभांडेषु चर्मणि चर्मघटितभांडेषु। काष्ठलोष्टमयेषु च भांडेषु ॥ २८९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। चर्मचार्मिकभाण्डेष्विति।** चर्मसु चर्मकाष्ठमृण्मयेषु भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु च परकीयेषु च नास्ति तेषु तन्मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डो राज्ञाऽऽदेयः तुष्टयुत्पत्तिश्च स्वामिनः कार्या ॥ २८९ ॥

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ॥
दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥ २९० ॥

(१) **मेधातिथिः।** सत्यामपि हिंसायां क्वचिद्दोषो नास्तीत्येतदनेन प्रकरणेन प्रदर्श्यते। **यानं** गन्त्र्यादि यदारुह्य यान्ति पन्थानम्। तच्च गन्त्र्यादि बलीवर्दगर्दभमहिषादिवाह्यम्। त एव वा गर्दभादयः पृष्ठारोह्या **यानानि। याता** तदारूढः सारथ्यादिः। **यानस्वामी** यस्य तत्स्वयानम्। तत्रैषां चक्रवेगादिभी रथ्याकर्षणयुक्तैर्वाऽश्वादिभिः कस्यचिद्द्रव्यस्य नाशो वा मरणम्। तत्र पशुस्वामिपालव्यतिक्रमन्याये प्राप्ते कदाचिद्यातुर्दोषः कदाचित्स्वामिनः कदाचिदुभयोः कदाचिन्न कस्यचिदपीति यो विशेषस्तत्र नोक्त इहैवेष्यते—स उच्यते। **अतिवर्तनानि**—अतिक्रम्य हिंसादण्डं वर्तते, नात्र दण्डोऽस्ति, दण्डनिमित्तानि न भवन्तीति यावत्। **शेषे दण्ड** उक्तेभ्यो निमित्तेभ्योऽन्यत्र। तान्यपि वक्ष्यति ॥ २९० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यानस्य यद्यपि पश्वदेर्न दण्डस्तथापि शिबिकावाहकमनुष्यादिरूपस्यास्तीति यानग्रहणम्। यातुयपियितुर्नेतुःसारथ्यादेः। यानस्वामिनोऽधिकृतस्य। वक्ष्यमाणान्यतिवर्तनानि दण्डातिवृत्तेर्दण्डातिभावस्थानानि। **अभिवर्तनानीति क्वचित्पाठः।** तत्र दण्डार्थं निवर्तनं विरोधनं नास्तीत्यर्थः ॥ २९० ॥

(३) **कुल्लूकः।** यानस्य रथादेर्यातुः सारथ्यादेर्यानस्वामिनश्च यस्य तद्यानं तेषां छिन्ननास्यादीनि दशनिमित्तानि दण्डमतिक्रम्य वर्तन्ते एषु निमित्तेषु सत्सु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे च प्रकृते यानस्वामिनां दण्डो न भवतीति मन्वादय आहुः। एतद्व्यतिरिक्तनिमित्ते च पुनर्दण्डोऽनुष्ठीयते ॥ २९० ॥

(४) **राघवानन्दः।** अत्रैव प्रतिप्रसवमाह यानस्येति। यानस्य रथशकटादेः। छिन्नास्यादिदशानिमित्तिकान्दण्डानतिक्रामन्तीत्यतिवर्तनानि। नैतेषु निमित्तेषु दण्डः यातुः सारथेः तदारूढस्य यानस्वामिनश्च न स्यात्। तथा च वक्ष्यमाणानि दशनिमित्तानि वर्जयित्वा शेषे दण्ड इत्यन्वयः ।। २९० ।।

(५) **नन्दनः।** यानस्य शकटादेः यातुः सारथेः यानस्वामिनो यानारूढस्य च दशातिवर्त्तनान्याहुः दण्डविधानरहितानि दशातिक्रमणान्याहुरित्यर्थः। शेष इति वर्त्तने दण्डो-विधीयते न तेषु दशस्विति ।। २९० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यानादिकानां भग्ने सति दशातिवर्तनान्याहुः शेषस्थाने दण्डो-विधीयते ।। २९० ।।

(७) **मणिरामः।** यातुः सारथ्यादेः। दशातिवर्तनानि वक्ष्यमाणानि छिन्नास्यादीनि। दश निमित्तानि दंडं अतिक्रम्य वर्त्तंते। एषु निमित्तेषु सत्सु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे च जाते दंडो न भवति इति मन्वादयः आहुः। शेषे एतद् व्यतिरिक्त निमित्ते दंडो विधीयते ।। २९० ।।

(८) **गोविन्दराजः। यानस्येति।** यानस्य गन्त्र्यादेर्यातुश्च सारथ्यादेर्यानस्वामिनः यत्सम्बन्धि यानं तेषां छिन्नासारथ्यत्वादीनि वक्ष्यमाणानि निमित्तादिनि अतिवर्तनानि दण्डञ्चातिक्रम्य वर्तन्ते। तेषु सत्सु यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोरपि कृतयोर्यानस्वा-म्यादीनां सारथ्ये इत्येवं सारथ्यादि सम्बन्धिवाग्दाने सति यानेन प्राणिहिंसाद्रव्य विनाशयोः सारथ्यादेः दण्डो न भवतीति मन्वादय आहुस्तन्न, निमितव्यतिरेकेषु पुनर्दण्डः क्रियते ।। २९० ।।

यत्र नास्ति दोषस्तानि तावदाह—

छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ।। २९१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तान्याह छिन्ननास्य इति। वाहकाक्षादिरज्जुच्छेदे भङ्गे युगकाष्ठस्य दैवादभिघातादिना तिर्यग्गते याने तथा प्रतिमुखागते प्रत्यावृत्यागते ।। २९१ ।। तिर्यग्गते याने तथा प्रतिमुखागते प्रत्यावृत्यागते ।। २८१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** नासायां भवंनास्यं शरीरावयवत्वाद्यत्। सा चेहबलीवर्दनासा-संबंधिनीरज्जुः छिन्ननास्यरज्जौ बलीवर्दादिके भग्नयुगाख्ये काष्ठे रथादौ भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनं वा गते तथा चक्रान्तःप्रविष्टाक्षकाष्ठभङ्गयन्त्राणां चर्म बंधनानां छेदने योक्तस्य पशुग्रीवारज्जौ रश्मेः प्रहरणस्य छेदनेऽपसरापसरेत्युच्चैः शब्दे सारथ्यादिना कृते च यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोःकृतयोः सारथ्यादेर्दण्डो नास्तीति मनुराह ।। २९१ ।। २९२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तान्येवाह छिन्नेति द्वाभ्याम्। छिन्ननास्ये नासायैतत्संबन्धिर-ज्जुद्रव्यं तस्मिन्बलीवर्दादिना छिन्नं। भग्नयुगे युगाख्ये रथकाष्ठे भग्ने। तिर्यक्प्रतिमुखागते भूमिवैषम्यात्प्रतीचीन आगते। अक्षभङ्गे चक्रान्तःकाष्ठमक्षम् ।। २९१ ।।

(५) **नन्दनः।** तान्येवातिवर्त्तनानि श्लोकद्वयेनाह छिन्ननास्य इति। छिन्ननास्ये-छिन्ननासिकारज्जौ याने सति यन्तारमतिक्रम्य तिर्यगागते प्रतिमुखमागते च ।। २९१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** द्वाभ्यामाह छिन्ननास्य इति ।। २९१ ।।

(७) **मणिरामः।** तानि निमित्तान्याह। छिन्नेति। नासायां भवं नास्यं। बलीवर्द्दनासा संबंधिनीरज्जुस्तस्मिन् रज्जौ छिन्ने त्रुटिते। तत्समये चेद्बलीवर्दो मनुष्यादीन् मारयति द्रव्यंवानाशयति तदातत्स्वामी न दंडनीयः। एवं भग्नयुगसमये। तिर्यक् प्रतिमुखागते भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनंगते। अक्षभंगे चक्रमध्यप्रविष्टकाष्ठभंगे। चक्रभंगे च ।। २९१ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **छिन्नास्य इति। छेदन इति।** छिन्ननासिकारज्जौ बलीवर्दे भग्ने युग्माख्यकाष्ठे गन्त्र्यादौ भूमिविषमादिना तिरश्चीनं वा गतं प्रतीचीनं वा तथा यानस्य गन्त्र्यादेष्वक्षमप्रविश्य कीलकादि तस्य भङ्गे यन्त्राणाञ्च चर्मबन्धानां छेदने योक्त्राख्य-पशुग्रीवाकाष्ठरज्जुछेदनेऽपसरापसरेत्येवं सारथ्यादिसम्बन्धिनि चाह्वाने सति यानेन प्राणि-हिंसाद्रव्यविनाशयोः सारथ्यादेर्दण्डो न भवति इति मनुराह ।। २९१ ।। २९२ ।।

छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।
आक्रन्दने चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ।। २९२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** नासायां भवं **नास्यम्।** शरीरावयवाद्यत्। नासिकापुटसंयोगिनी बलीवर्दानां रज्जुरश्वानां खलीनं हस्तिनामङ्कुशः। तस्मिन् **छिन्ने** त्रुटिते। **युगे च भग्ने।** रथाङ्गकाष्ठं युगम्। छिन्नं नास्यमस्येति बहुव्रीहिणा रथ उच्यते पशुर्वा—उभयोरपि साक्षा-त्पारंपर्येण संबन्धात्। **तिर्यक्प्रतिमुखागते** याने। तिरश्चीनं वा प्रतीचीनं वा कथंचिद्भू-वैषम्यात्पशुत्रासाद्वा यानं गच्छत् कंचिदपराध्येन्न दुष्येत्। प्राजको हि संमुखीनाञ्छक्तो रक्षितुं तिर्यक् प्रत्यगवस्थितौ त्वदृश्यमानस्य कथं रक्षतु। 'प्रतिमुखागतं' प्रत्यगावृत्तिः।

अन्ये तु तिर्यगागते हिंस्यमाने ऋजुगामिन्येव याने न दोषमाहुः—प्रतिमुखं चाभिमुखं मन्यन्ते। अभिमुखागतः किमिति चक्रिणं दृष्ट्वा पन्थानं न ददाति।

अक्षचक्रे रथाङ्गे प्रसिद्धे। **यन्त्राणि** चर्मबन्धनानि शकटकाष्ठानाम्। **योक्त्रं** पशु-ग्रीवाकाष्ठम्। **रश्मिः** प्रग्रहो हस्तप्रधृतो युग्यानां संचरणनियमनार्थः। **आक्रन्द** उच्चैः शब्दोऽपैहीत्यपसरेत्यर्थः। इतिकरणो भाषाप्रसिद्धतदर्थशब्दोच्चारणार्थो, न त्वयमेव शब्दः प्रयोक्तव्यः। अविधेयेषु युग्येष्वपसरापसरेति क्रोशतः प्राजकस्य पथो नातिक्रामन्यदि हिंस्यान्न दोषः ।। २९२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यन्त्राणां काष्ठसन्धिघटनानाम्। योक्त्रं युगादिबन्धनरज्जुः। रश्मिः अश्वापकर्षणरज्जुः ।।आक्रन्दे सारथिनान्येनवाक्रुष्टे। अशक्यनिवर्तनत्वे सतीदम् ।। २९२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** यन्त्राणां चर्मबद्धानाम्। योक्त्ररश्म्योः योत्क्रस्य पशुग्रीवा-स्थरज्जोः रश्मेः प्रग्रहस्यच छेदने। आक्रन्दे सारथ्यादिना अपेहीत्युक्ते। एतैर्हि प्राणि-हिंसाद्रव्यनाशयोःसत्वेपि सारथ्यादेर्न दण्ड इति मनुरब्रवीदित्यन्वयः।। २९२।।

(५) **नन्दनः।** योत्क्रस्य छेदने च यन्तुर्यानस्वामिनोर्यानारूढानां वा दण्डं मनुरब्रवीत् ॥ २९२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** चक्ररश्म्योः युगबन्धनरज्जुः आक्रंदेत् पृष्ठे इति अपेहि ॥ २९२ ॥

(७) **मणिरामः।** यंत्राणां चर्म बंधनानां। योत्क्रः पशुग्रीवारज्जोः। रश्मेः वलीवर्दादि प्रग्रहरज्जोः। छेदनसमये। आक्रंदे सावधानो भव इति उच्चैः सारथ्यादिना शब्दे कृते अपैहि याहीति शब्दे कृते च न दंड्यः ॥ २९२ ॥

यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥ २९३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** प्राजको यानसारथिस्तस्य **वैगुण्य**मशिक्षितत्वं न तु प्रमादः। प्रमादे हि शिक्षितस्य स्वामिनो न दोषः। तस्माद्धेतोर्यदि **युग्यं** यानं सहसाऽ**पवर्तते** स्पष्टं मार्गं हित्वा तिर्यक् पश्चाद्वा गच्छेत् किंचिन्नाशयेत्तत्र **स्वामी दण्ड्यः।** अशिक्षितः प्राजकः किमित्यारोपितः। "मनुष्यमारणे क्षिप्रम्" (२९६) इत्यादिना वक्ष्यमाणेन प्राणिभेदेन द्रव्यभेदेन च दण्डान्तरविधानाद्द्विशतमित्यविक्षितम्। दण्डनिमित्तमेतदित्येतावतैव वाक्यस्यार्थवत्वादुत्तरत्र न कश्चिदन्योऽर्थः श्रूयते येन वाक्यं तत्र संख्याविधायकमित्युच्येत ॥ २९३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अपवर्तते व्यावर्तते युग्यं रथादि। वैगुण्यादज्ञानात्। स्वामी दण्ड्यः तादृक्सारथिकरणात्। अङ्गभङ्गादिरूपायां हिंसायां भूतायां द्विशतं पणान्दण्ड्यो नान्यथा ॥ २९३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यत्र सारथेरकौशलाद्यानमन्यथा व्रजति तत्र हिंसायामशिक्षितसारथ्यनियोगस्वामी द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यात् ॥ २९३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** एतदन्यत्र दण्डमाह यत्रेति। प्राजकस्य सारथेर्वैगुण्यादकौशलात्। युग्यं रथशकटादि। तन्निमित्तहिंसायां स्वामी द्विशतं दण्ड्य इत्यन्वयः ॥ २९३ ॥

(५) **नन्दनः।** यत्र निमित्ते युग्यं यानं रथादिकं प्राजकस्य वैगुण्यात्सारथेरसामर्थ्यादवर्तते विषमं प्रवर्तते तत्र निमित्ते मनुष्यपश्वादिहिंसायां द्विशतंदमंस्वामी दण्ड्योभवेदनाप्तप्राजकनियोगात् प्राजकस्य मनुष्यमारणे क्षिप्रसंचोरवदित्यादि श्लोकद्वये वक्ष्यमाणसर्वजनसामान्येति एवं दण्ड इत्यवगन्तव्यम् ॥ २९३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अथ यत्र स्थानात् युग्यंरथं॥ युग्यंपत्रंच धोरण इत्यमरः॥ प्राजकस्य सारथेः वैगुण्यात् अपवर्तते तत्स्वामी दण्ड्यः भवेत् ॥ २९३ ॥

(७) **मणिरामः।** दंडनिमित्तान्याह॥ यत्रेति। प्राजकस्य सारथेः वैगुण्यात् अकौशलात् युग्यं रथादि यानं अपवर्तते अन्यथा व्रजति तत्रहिंसायां स्वामीद्विशतं दमं दंड्यः। अशिक्षित सारथ्यनियोगात्स्वामिनो दंडः॥ २९३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। यत्रापवर्तते युग्यमिति।** यत्र पुनः सारथेरकौशल्यात् यानमन्यथा प्रजति तत्र हिंसायामकुशलसारथिकरणाद्यानस्वामी द्विशतं दण्डं दाप्यः। सारथेश्च

मनुष्यमारणे सत्यपि अविलम्बत्वं क्षिप्रमित्येव सारथिर्वक्ष्यमाणो भवति। एवञ्च द्विशतग्रहस्योत्तरश्लोके च शतग्रहणस्य विवक्षितत्वमातस्तदसदप्रमादाभिधायित्वाददृषेः॥२९३॥

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ॥
युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥ २९४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। आप्तो विज्ञःप्राजको दण्ड्यः स्वाम्यपराधाभावात्। तत्रानाप्ते अज्ञे युग्यस्थानरथस्थाः सारथिपक्षपूरकतया विज्ञाता- स्वामिना नियुक्तास्ते दण्ड्याः। अतःस्वामी तेचसर्वे शतं प्रत्येकं दण्ड्याः॥ २९४॥

(३) **कुल्लूकः**। यदि सारथिः कुशलः स्यात्तदा सारथिरेवोक्तद्विशतं मंवक्ष्यमाणं च मनुष्यमारण इत्यादिकं दण्डमर्हति न स्वामी अकुशले तु तस्मिन्सारथिस्वामिव्यतिरिक्ता अन्येपि यानारूढा अकुशलसारथिकयानारोहणात्सर्वे प्रत्येकं शतं शतं दण्ड्याः॥ २९४॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव विधानान्तरमाह प्राजकश्चेति। आप्तो निपुणो नैपुण्ये तु प्राजकस्य। सर्वे स्वामिसारथियुग्यस्था अपि दण्डभाजः। युग्यं शकटादि। अकुशलसारथ्येनोढत्वात् शतंशतंप्रत्येकम्॥ २९४॥

(५) **नन्दनः**। प्राजक आप्तश्चेन्मनुष्यपश्वादिहिंसायां प्राजक एव दण्डमर्हति न स्वामी प्राजके त्वनाप्ते केवलं स्वाम्येव दण्ड्यः किन्तु युग्यस्था रथादिस्थाः सर्वेपि शतं शतं दण्ड्याः॥ २९४॥

(६) **रामचन्द्रः**। प्राजकः सारथिश्चेत् आप्तः निपुणः। युग्यस्थाः सारथिपक्षपूरकाः प्राजके अनाप्ते सति अनिपुणे सति ते सर्वे शत दण्ड्याः॥ २९४॥

(७) **मणिरामः**। आप्तः कुशलः। अनाप्ते अकुशले। युग्यस्थाः सर्वेः यानारूढाः स्वामिनः अस्वामिनश्च॥ २९४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **प्राजक इति**। यदि पुनः सारथिः कुशलस्तदा सारथिरेव मनुष्यमारणे इत्यादि वक्ष्यमाणं अर्हति दण्डं न स्वामी द्विशतं अकुशले सारथौ स्वाम्यतिरिक्ता अन्येऽपि यानारूढाः अकुशलसारथियानारोहणात्सर्वे शतं शतं दण्ड्याः। सारथिस्तु मनुष्यमारण इत्यादिस्थित एव॥ २९४॥

स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा॥
प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः॥ २९५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तो हिंसायां दमः। तत्र विशेषं वक्तुमिदमाह। **स प्राजकः पथि संरुद्धोऽ**ग्रेघनावसर्पिणा **संरुद्धो** निरुद्धगतिः पश्चात्स्थितेनासुशिक्षितत्वात्प्रमादाद्वा **वेगेन** धुर्याश्चोदिताः पुनः स्थिरयतश्चेन्निकटो रथस्तेन च तस्य वेगनिरोधे कृते यदि पुरोरथस्थावेगपातात्**पशुभिः** रथयुक्तैरश्वादिभिः। **रथेन** रथावयवैर्वा। **प्राणिनो** मनुष्यादीन्मारयेत्। ततो दण्डस्य विचारो नास्ति। **स्थित एव दण्डः**।

अथवा जवोत्पतिता अश्वाः पथि संरोधकसंमुखीनरथदर्शनेन बलाद्विधार्यमाणास्तिर्यग्गत्या गच्छेयुः पार्श्वकीयान् प्रत्यगवस्थितत्वात्तथा हन्युस्तत्र दण्डो विचारितो नास्ति–प्राजके दोषाभावात्।

अथवा पथि स्थितो वर्तमानः संरुद्धो न विध्रियमाणः।

अथवा **विचारितो** विशेषेण विहितो विक्षेपित इति यावत् ॥ २९५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अशक्यविषयेषु हिंसायामाह सचेदिति। सयुग्यादिः। पशुभिर्हस्त्यादिभिः। उपलक्षणंचैतत्। प्रपातगमनोच्चारोहणतिर्यग्गमनादिनापीत्यशक्यप्रतीकारागन्तुनिमित्तवशादित्यर्थः। दण्डोऽविचारित नर्निर्णीतो मुनिभिः नास्त्येवेत्यर्थः॥२९५॥।

(३) **कुल्लूकः।** सचेत्प्राजकःसंमुखागतैः प्रचुरगवादिभीरथान्तरेण वा संरुद्धः स्वरथगमनानवधानात्प्रत्यक्समर्पणाक्षमः संकटेपि स्वरथतुरगान्प्रेरयन्तुरगैरथेन वा रथावयवैर्वा प्राणिनो व्यापादयति तत्राविचारितो दण्डः कर्तव्य एव ॥ २९५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रकारान्तरेण दण्डमाह सचेदिति। पशुभिः गजादिभिः स्वरथसबन्धव्यतिरिक्तैः रथेन रथान्तरेणवा बद्धोगन्तुमशक्तः सन्परावृत्तत्वात् उक्तातिरिक्तपाश्चात्यात्। प्रमापयेत् हिंस्यात्। अकुशलो भूत्वा लोभायत्तो यतःप्रवृत्तः अतो दण्डार्हः। अविचारितः पूर्वं विचारो न कृतः केवल किंतु दण्डोऽस्तीति॥ २९५॥

(५) **नन्दनः।** योयंस्वामिप्राजकरथस्यानां दण्डउक्तस्तत्र प्राजकं प्रति नियममाह स चेत्त्वति। सआप्तोनाप्तो वा प्राजकः पथि पथिकैः संरुद्धः पशुभिः स्वरथवाहिभिर्बलीवर्दादिभीरथेन वा प्राणभृतः प्रमापयतिचेत्तत्र प्रमापणे दण्डः अविचारितोऽसंदिग्धः पुनस्तद्भयात्पथोपक्रमण निमित्तरूपपतनादिहेतुके प्रमापन्न इति ॥ २९५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** पशुभिः सःयुग्यादिना रथंपशुभिः पथि संरुद्धः प्राणिभृतः प्रमापयेत् हन्यात् तत्र दण्डः अविचारितः मुनिभिः ॥ २९५ ॥

(७) **मणिरामः।** सः प्राजकः। संरुद्धः स्वरथगमनाऽनवधानात् प्रत्यक् समर्पणाक्षमः संकटेपिस्वरथतुरगात् अन्यरथतुरगैः रथेन वा रथावयवैर्वा प्राणिनः प्रमापयेत् मारयेत्-तदा त्वविचारतस्तत्र दंडः कर्तव्य इत्यर्थः॥ २९५॥

(८) **गोविन्दराजः। स इति।** स प्राजकः सम्मुखागतयानान्तराध्वरुद्धैर्बलीवर्दादेभिः संरुद्धयानो रथान्तरेण वा भूमिवैषम्यात्प्रत्यगपसर्पिणा अकुशलत्वात्प्राणिनो रथ |मापयेत्तत्र दण्डो मन्वादिभिर्विचारितः ॥ २९५ ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत् ॥
प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ २९६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** तादृशे प्राजके रथपशुभिर्मनुष्यश्चेन्मार्यते तदा **चौरवत्तस्य किल्बिष** दण्डः। यद्यपि चौरस्य वधः सर्वस्वहरणादयो दण्डास्तथापीह धनदण्ड एव गृह्यते

न वधः। महत्स्वर्धमिति तत्रैवार्धसंभवात्। स चोत्तमसाहसः कैश्चिदभ्युपगतः। यतश्च क्षते क्षुद्रकपशूनां तृतीयस्थानप्राप्तानां द्विशतो दमोऽतः प्रथमस्थानां मुख्यानामुत्तमो युक्त इति। प्राणभृतः प्राणवन्तो मनुष्यतिर्यक्पक्ष्यादयः। महत्सु महत्त्वं गवां प्रभावतो हस्त्यादीना प्रमाणतः। आदिग्रहणाद्गर्दभाश्वतरव्याघ्रादयश्च कथंचित्परिगृह्यन्ते।

वयं तु ब्रूमः– 'सहस्रम्' इत्येवमवक्ष्यत् यद्यन्ते चौरवद्दण्डा नाभिप्रेता अभविष्यन्। तस्मादर्धग्रहणाद्वधो मा भूद्धनदण्डास्तु सर्वस्वहरणादयः सर्वे चौरोक्ताः पुरुषापेक्षयातिदिश्यन्ते।

ननु च मनुष्यमारणेऽन्यस्य चौरदण्डस्यातिदेशोऽयुक्तः। स प्रतिपदं मनुष्यहनने विहितः स च 'पुरुषाणां कुलीनानामिति' (३३२) वध एव। तत्र किमिति वाक्यान्तरगतार्धशब्दानुरोधेनैवं व्याख्यायते। वरमर्धस्यैव गुणतः काचिद्वृत्तिराश्रीयताम्।"

सत्यं–यदि धर्मशब्दो मारणेन संबध्यमानोऽन्यथोपपद्येत। न च चौरवदित्यस्यानुषङ्गागतस्यार्थान्तरवृत्तिः सर्वापरवाक्ययोः शक्या॥ २९६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अथ लगुडादिना बुद्धिपूर्वं मारणे दण्डमाह मनुष्यमारण इति। प्राणभृत्सु महत्सु गवादिषु अर्थं यस्य चौर्ये यावान्दण्डोऽवनक्तस्तदर्धम्। ॥ २९६॥

(३) **कुल्लूकः**। सकृदपराधे कीदृश इत्याह मनुष्येति। तत्र मनुष्यमारणे प्राजकस्यानवधानाद्यानेन कृतं शीघ्रमेव चौरदण्डोत्तमसाहसं भवेन्नतु मारणरूपः प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धमिति श्रवणात्। गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारितेषूत्तमसाहसस्यार्द्धंपञ्चशतपणो दण्डोभवेत्॥ २९६॥

(४) **राघवानन्दः**। तां दण्डव्यवस्थामाह मनुष्येति त्रिभिः। चौरवत् चोरश्चोत्तमसाहसं इत्युक्तेः। गवित्यादि चतुष्टयं विशेषणं प्राणभृतादेरर्धं पञ्चशतानि॥ २९६॥

(५) **नन्दनः**। एवं यानेन प्रमापणे दण्ड उक्तः। अथ पारुष्येण मनुष्यपश्वादिमारणे दण्डं श्लोकत्रयेणाह मनुष्यमारण इति। किल्बिषं दण्डः स चार्थविषय एव अर्थविषयसामर्थ्यात् चोरकिल्बिषमुत्तमसाहसः गवादीनां प्रभावतो महत्त्वम्॥ २९६॥

(७) **मणिरामः**। कीदृशापराधे कीदृशोदंड इति प्रश्नेप्राह। मनुष्येति। चौरवत् सारथेरनवधानाद्यानेन कृते उत्तमसाहसं भवेत् न तु मारणरूपः। महत्सु प्राणभृत्सु गजोष्ट्रहयादिषु मारितेषु अर्द्धं उत्तम साहसस्यार्द्धं पंचशतं पणाः दंडो भवेत्॥ २९६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **मनुष्यमारण इति**। प्राजकस्याकौशलेन मनुष्यमारणे सत्यपि विलम्बत्वमेव चौरवत्तस्य उत्तमसाहसो न तु वधादिचौरदण्डः। प्राणभृत्सु महत्स्वर्धदर्शनान्महत्सु च प्राणिषु प्रभावतो गवादिषु प्रमाणतः स्यात्। (मारितेषु अहिमहिषेषु) उत्तमस्य साहसपञ्चशतानि दण्डो भवेत्॥ २९६॥

क्षुद्रकाणां पशूनान्तु हिंसायां द्विशतो दमः॥
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु॥ २९७॥

(१) **मेधातिथिः**। अपचितपरिमाणाः **क्षुद्रकाः**। ते च केचिद्वयस्तः, वत्सकिशोर-

ककलभादयः । केचिज्जातिस्वभावतः, अजैडकादयः । तत्राजाविकानां पञ्च माषान्वक्ष्यति । परिशेषाणां गवादीनामेवायं दण्डोऽल्पपरिमाणानाम् ।* शुभा मृगाः पृषतादयः—आकारतो लक्षणतश्च । दक्षिणो हंसशुककसारिकादयः । अशुभाः* काकोलूकश्रृगालादयः । पशुशब्दश्चतुष्पाज्जातिवचनः ।

हिंसामात्रेण दण्डमिममिच्छन्ति । न प्रकृतयानविधिहेतुं ब्रुवते । 'तत्र दण्डो विचारित' (२९५) इत्यनेनैव यानप्रकरणं व्यवच्छिन्नम् । विचारितः समाप्तविचार इत्यर्थः । इदानीमेतत्प्रकरणनिरपेक्षमुच्यत इति । एवं तु "प्राणभृत्सु महत्स्वर्धमिति" हस्तादिच्छेदनं 'मारण' मित्यर्धशब्दो नेयः स्मृत्यन्तरात् ।। २९७ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षुद्रपशूनां मृगपक्ष्यादीनां द्विशत इत्युत्तमदण्डोपदर्शनमेतत् । ततस्तत्तु क्षुद्रत्वे ह्रासः क्रमेणोह्यः । एतच्च परिगृहीतविषये । अपरिगृहीतेप्याह पञ्चाशत्त्विति । शुभेषु चित्रमृगशुकादिषु ।। २९७ ।।

(३) कुल्लूकः । क्षुद्रकाणां पशूनां जातितो विशेषापदिष्टेतरेषां वनचरादीनां वयसा च किशोरादीनां मारणे द्विशतोदण्डः स्यात् । शुभेषु मृगेषु रुरुपृषतादिषु पक्षिषु च शुकहंससारसादिषु पक्षिषु हतेषु पञ्चाशद्दण्डो भवेत् ।। २९७ ।।

(४) राघवानन्दः । क्षुद्रकाणामित्यल्पार्थो कः रुरुपृषतादीनाम् । शुभेषु हंसदारावतसारसादिषु कृष्णसारादिषु द्विशतोदमोऽन्यथा व्याधादीनामवृत्तिः स्यात् ।। २९७ ।।

(५) नन्दनः । क्षुद्राणां मार्जारादीनां मृगपक्षिहिंसितेषु ।। २९७ ।।

(७) मणिरामः । पृषतमृगेषु रुरुपृषतादिषु । शुभेषु पक्षिषु शुकहंससारसादिषु ।। २९७ ।।

(८) गोविन्दराजः । क्षुद्रकाणामिति । अजाविकानां वक्ष्यमाणत्वादपचितप्रमाणानां वत्सकिशोरादीनां पशूनां हिंसायां द्विशतो दण्डः कार्यः । पुतमृगपक्षिषु वराहादिषु हिंसायां पञ्चाशत्पणो दण्डो भवेत् ।। २९७ ।।

गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पाञ्चमाषिकः ।।
माषिकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने ।। २९८ ।।

(१) मेधातिथिः । पञ्च माषाः परिमाणमस्येति पाञ्चमाषिकः । माषस्य च द्रव्यजातेरनुपपादनान्मध्यमकल्पनायाश्च न्याय्यत्वाद्रौप्यस्य निर्देशोऽयमित्याहु । हिरण्यं तु युक्तं । एवं तत्सममिति न बाधितं भवति । अनुबन्धाद्यपेक्षया तु द्रव्यजातिः कल्प्येति सिद्धान्तः ।। २९८ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चमाषिकः सुवर्णमाषाः पञ्च तन्निष्पाद्यो माषकः सुवर्णः तन्निष्पाद्यः । सुकरो ग्राम्यः । वराहे त्वधिकम् ।। २९८ ।।

---

* सकृदपराधे = रथसंकटापराधे (अ)

* अशुभाः = शुभामृगात्तपृष्ठादयः आकारतोलक्षणतश्च पक्षिणो हंसशुकसारिकादयः । अशुभाः ।

(३) **कुल्लूकः**। गर्दभछागेडकादीनां पुनर्मारणे पञ्चरूप्यमाषकपरिमाणो दण्डः स्यात्। नचात्र हैरण्यमाषग्रहणमुत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात्। श्वसूकरमारणेषु पुना-रौप्यमाषपरिमाणोदण्डः स्यात्॥ २९८॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच गर्दभेति। अविर्मेषः। पञ्चमाषिकः पञ्च रुप्यमाषं-परिमाणं यस्य सस्तथा॥ २९८॥

(५) **नन्दनः**। गदर्दभाजाविकानां निपातने॥ २९८॥

(६) **रामचन्द्रः**। अच्छागः अविकः रूप्यदण्डः॥ २९८॥

(७) **मणिरामः**। शुभे। पंचमाषिकरूप्य पंचमाषिकः। उत्तरोत्तरलघुदंडाभिधानात् स्वर्णमाष इति ज्ञेयं॥ २९८॥ २९९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गर्दभाजाविकानामिति**। स्वरच्छागाविविषयवधे रूप्यमाषक-परिमाणो दण्डः स्यादुत्तरोत्तरमपचितं दण्डाभिधानदर्शनाद्हैरण्यं माषग्रहणं पूर्वदण्डानून-त्वान्नापि ताम्रिकस्य करणमत्यन्तलघुत्वोदयं श्वशूकरमारणेऽपि रूप्यमाषकपरिमाणो दण्डः स्यात्॥ २९८॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च प्रेष्यो भ्राता च सोदरः॥
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा॥ २९९॥

(१) **मेधातिथिः**। प्राप्ता अपराधं **प्राप्तापराधाः**। 'अपराधो' व्यतिक्रमः नीतिभ्रंशः। स यदा तैः कृतो भवति तदा ताडयितव्याः। ताडनमपि हिंसेत्युक्तम्। सा च "न हिंस्या-द्भूतानीति" प्रतिषिद्धाऽपराधे निमित्ते भार्यादीनां प्रतिप्रसूयते। संबन्धिशब्दाश्चैते। य यस्य भार्या यश्च यस्य दासः स तेनानुशासनीयः। मार्गस्थापनोपायविधिपरश्चायम्, न ताडनविधिरेव। तेन वाग्दण्डाद्यपि कर्तव्यम्। अपराधानुरूपेण कदाचित्ताडनम्। **सोदर-**स्थाने कनीयान्पठितव्यः—**भ्राता तथानुजः**। स हि ज्येष्ठस्य पुत्रवत्ताडनार्हः। वैमात्रेयो-ऽपि चेदपितृको गुणवज्ज्येष्ठतन्त्रश्च। सोऽप्युन्मार्गगामी ताडनादिपर्यन्तैरुपायैर्निवारणीयः। **वेणुदलं** वंशत्वक्। एतदप्युपलक्षणं—तथाविधानां मृदुपीडासाधनानां शिफादीनाम्॥ २९९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। भ्राता कनीयान्॥ २९९॥

(३) **कुल्लूकः**। भार्यापुत्रादयः कृतापराधा रज्ज्वा वातिलघुवेणुशलाकया ताड्या भवेयुः शिक्षार्थं ताडनविधानादत्रदण्डापवादः॥ २९९॥

(४) **राघवानन्दः**। ननु पितरमित्यभिशस्ति निषेधता भार्यादीनामपराधे ताडनमपि निरस्तमतस्तेषां स्वातन्त्र्ये प्राप्ते ताडनसाधनं तदुचितस्थलान्याविदयन्ताड्यत्वमाह भार्येति सार्धेन। तत्रत्यं तनयपदं भार्याद्युपलक्षणं तुल्यन्यायत्वात्। वेणुदलेन वेणोरेकांशेन॥ २९९॥

(५) **नन्दनः**। अथ भार्यापुत्रादीनामनुशासनप्रकारमन्यथानुशंसने दण्डविधानार्थमाह भार्यापुत्रश्चेति॥ २९९॥

(६) **रामचन्द्रः**। भार्यादयः प्राप्तापराधाः रज्ज्वा वेणुदलेनवा ताड्याः ताडनीयाः। सोदरः भ्राता च अन्यमातृजो न ।। २९९ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। भार्याशिष्यश्च दासश्च पुत्रो भ्राता च सोदर इति। भार्यादयः कृतापराधा रज्वा वेणुत्वचा वा दण्डनीयाः स्युरिति हिंसादण्डोपरार्धार्थः। साधने दण्ड्याः स्युः ।। २९९ ।।

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन ।।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ।। ३०० ।।

(१) **मेधातिथिः**। उक्तताडनदेशसाधनाभ्यामन्येन प्रकारेण घ्नन्नक्ष्यादिषु लगुडादिभिर्वा चौरदण्डं प्राप्नोति। निन्दैषा। न त्वयमेव दण्डः। योऽन्यत्र हिंसायां दण्डः सोऽत्र भवतीत्युक्तं भवति ।। ३०० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। चोरकिल्बिषं ताडितस्यामरणे स्तेयदण्डो मरणेतु भूयस्त्वमूह्यमित्यर्थः ।। ३०० ।।

(३) **कुल्लूकः**। रज्ज्वादिभिरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः नतु शिरसि। उक्तव्यतिरेकेण प्रहरणे वाग्दण्डधनदण्डरूपञ्चौरदण्डं प्राप्नुयात् ।। ३०० ।।

---

(२९९) वा=च (क) (२९९) प्रेष्यो=शिष्यो (ज, झ, ञ, ढ)

(३००) कथंचन=न वक्षसि (ट, ड)

(४) **राघवानन्दः**। उक्तातिक्रमे दोषमाह अतइति। अतोन्यथापृष्ठादन्यत्र ।। ३०० ।।

(५) **नन्दनः**। ताडनस्थानमाह पृष्ठतस्त्विति। अन्यथाऽनुशासने दण्ड उत्तरार्द्धेनोच्यत इति दण्डपारुष्यनिर्णयः ।। ३०० ।।

(७) **मणिरामः**। कुत्र रज्वादिना ताडनं कर्तव्यमित्यतआह। पृष्ठत इति ।। ३०० ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **पृष्ठत इति**। ते पुनः शरीरस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः न तु कदाचिदुत्तमाङ्गे न वक्षसि उक्तप्रकारव्यतिरेकेण ताडयित्वा दण्डरूपेण वाग्दण्डरूप चौरदण्डं प्राप्नुयात् ।। ३०० ।।

एषोऽखिलेनाभिहतो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।।
स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ।। ३०१ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **एष** निःशेषेणोक्तो **दण्डपारुष्यनिर्णयो** दण्डव्यवस्था। दण्डशब्दोहि साधनोपलक्षकतया विवादपदेऽन्वितार्थः। नामधेये पूर्वपदम्। **स्तेनस्य** चौरस्य दण्डभेदानतःपरं **वक्ष्यामी**त्युपसंहारोपन्यासार्थः श्लोकः ।। ३०१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एष इति। स्तेनस्य स्तेनदोषे ।। ३०१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एष दण्डपारुष्यनिर्णयो निःशेषेणोक्तः अत ऊर्ध्वं चौरदण्डविनिर्णये विधानं वक्ष्यामि ।। ३०१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** कायदण्डमुपसंहरंस्तेनदण्डंप्रतिजानीते एष इति। दण्डविनिर्णये दण्डार्थम् ।। ३०१ ।।

(५) **नन्दनः।** अथ स्तेयनिर्णयं प्रस्तौति एषोऽखिलोनेति अतः परं स्तेयसाहसयोरर्थ-हिंसात्मकत्वेनापृथग्भावमाशङ्क्य भेदोपन्यासेन परिहरति तस्मात्साहसन्त्वनवयवप्रसभं कर्म यत्कृतं। निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापव्ययते च यत्। अन्वयोनुसारोनुमतिरिति यावत् तद्युक्तमन्वयवत् यत्कर्म कृतं तेन योपहारः कृतस्तत्साहसंस्यात् येन केन चिदुपायेन स्वामिनो-ऽनुमतिमासाद्य परद्रव्यापहरणं साहसं स्यादित्यर्थः प्रसभं प्रसह्य यत्कृतं तच्च साहसं स्यात् अनुमतमपि यत्कर्म कृत्वापव्ययतेऽपह्नुते पुरुषस्तच्च स्तेयं भवेदिति ।। ३०१ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **एष इति।** अनन्तरोक्तो वाग्दण्डः पारुष्यस्य निर्णयो निः-शेषेणोक्तः। अत ऊर्ध्वं चौरदण्डस्य व्यवस्थाया विधानं वक्ष्यामि ।। ३०१ ।।

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।।
स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ।। ३०२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** कश्चित्करुणावान् क्रूरं हिंसाकर्मेति मन्यमानो न प्रवर्तते। अत-स्तत्प्रवृत्त्यर्थं स्तेननिग्रहस्तुत्यर्थवादः प्रक्रम्यते। नात्र हिंसादोषोऽस्ति। प्रत्युत दृष्टोपकार-हेतुत्वात्स्तेनहिंसैव श्रेयस्करी। वेदतुल्यतां च ख्यापयितुमर्थवादा भूयांसः। तत्र हि प्रायेण सार्थवादका विध्युद्देशा इति। तत्प्रतीत्यनुसरणेन वैदिकोऽयमर्थ इति प्रसिद्धिः। भवन्ति चात्र केचित्प्रतिपत्तारो ये स्तुतिभिरतितरां प्रवर्तन्ते।

परमं यत्नं प्रकृष्टमतिशयवत्तात्पर्यमाश्रयेत्। चरैश्चारयेत् साक्षात्प्रकाशं चातियत्नतः। **स्तेनाश्चौराः।** **निग्रहो** नियमनवधबन्धनादि। एवं कृते **यशः** ख्यातिर्भवति। निरुपद्रवो-ऽस्य राज्ञो देशः स्तेना नाभिभवन्ति निशा दिवा तुल्या तत्रेति सर्वत्र स्थितं भवति। **राष्ट्रं वर्धते।** राष्ट्रं जनपदस्तस्मिन्निवासिनश्च पुरुषाश्चौरैरनुपद्रूयमाणा वर्धन्ते। श्रीभिः प्रमोदमाना बहु पर्यन्ते देशान्तरस्था अपि निरुपद्रवं राष्ट्रमाश्रयन्ते। ततो वर्धते ।। ३०२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** निग्रहे दण्डने ।। ३०२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** चौराणां नियमने राजा परममुत्कृष्टं यत्नं कुर्यात् यस्मात् चौरनिग्रहा-द्राज्ञः ख्यातिर्निरुपद्रवतया राष्ट्रं च वृद्धिमेति ।। ३०२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्र दृष्टादृष्टदोषाननुसंधायिनो राज्ञः ततो निवृत्तिमाशंक्य दृष्टफलैः प्रलोभयन् तत्र यत्नाधिक्यं नोपरमितिपञ्चभिः। तत्र सततं नृप इत्यन्तं दृष्ट-फलमतः परमदृष्टफलम् अस्य राज्ञः ।। ३०२ ।।

(५) **नन्दनः।** राज्ञा स्तेननिग्रहोवश्यः कार्य इत्यष्टभिः श्लोकैराह परमं यत्नमिति। अस्य राज्ञः ।। ३०२ ।।

(७) **मणिरामः**। इदानीं स्तेयनिर्णयमाह। परममिति ।। ३०२ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **परममिति**। चौरनियमे प्रकष्टमभियोगं राजा कुर्यात् यस्मात्त-न्निग्रहात् राज्ञः प्रजाः निरुपद्रवतया च देशो जनधनबाहुल्येन वृद्धिमेति ।। ३०२ ।।

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ॥
सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ।। ३०३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अभयं चौरादिभ्योऽधिकृतेभ्यश्चासद्दण्डनिवारणेन यो ददाति स सर्वदैव **पूज्यो** भवति। स्वैरकथास्वपि राज्याच्च्युतो वनस्थोऽपि। **सत्रं** क्रतुविशेषो गवामयनादि। तदस्य **वर्धते** निष्पद्यते। सर्वाङ्गसमुत्पन्नमेवंगुणमित्येतद्वर्धत इत्यनेनाहरहः सत्रफलं प्राप्नोतीत्यर्थः। **अभयं** यत्र दक्षिणा। अन्येषु सत्रेषु दक्षिणा नास्ति। इदं तु सर्वे-भ्योऽपि विशिष्टं यद्दक्षिणावत्। सा च गवाश्वादि–दक्षिणा विलक्षणेत्यर्थवान्सत्रव्यतिरेकः ।। ३०३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स एव पूज्यो न त्वन्यादृशः। सत्रं प्रजारक्षणरूपो यज्ञः। वर्धतेऽधिकफलतया ।। ३०३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। हिरवधारणे चौराणांनियमनेन योनृपतिः साधूनामभयंददाति स एव पूज्यः पूर्वेषां श्लाघ्यो भवति। सत्रं गवायनादिक्रतुविशेषः यद्यस्मात्सत्रमिव सत्रं तदभयदाना-च्चौरनिग्रहरूपाऽभयदक्षिणं सर्वदैवतस्य वृद्धिमेति अन्यद्धि नियतकालीनं नियतदक्षिणं च एतत्सर्वकालीनमभयदक्षिणं चेति वाक्यं व्यतिरेकालङ्कारः ।। ३०३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अभयदक्षिणं साधूनामभयं दक्षिणात्वेन निरूपितं यत्र तादृशं सत्रम्। अर्थाद्दस्युवधःपशुसोमादिः ।। ३०३ ।।

(५) **नन्दनः**। अभयस्य स्तेननिग्रहरूपस्य ।। ३०३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। यः नृपः अभयस्य दाता स सततं पूज्यः। सदैव तस्य अभयदक्षिणं सत्रं प्रजारक्षणरूपो यज्ञःप्रवर्तते ।। ३०३ ।।

(७) **मणिरामः**। अभयस्य चौरनिग्रहेण लोकानामभयस्य न तु चौरस्य। सत्रं गवानयनादि क्रतुविशेषं तत्फलं प्राप्नोतीत्यर्थः ।। ३०३ ।। ३०४ ।। ३०५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अभयस्येति**। चौरपापस्य निग्रहेण साधूनामभयं ददाति स सदा सर्वस्य पूज्यो भवति। यस्मात्सत्रं क्रतुविशेषवत् स्तेननिग्रहः सम्पद्यते। स्तेननिग्र-हाख्यं तस्यान्यसत्रविलक्षणमतिशयेन सम्पद्यते। अन्यत्किल सत्रं नियतकालं भवति इदं सदैव भवति चादक्षिणञ्चान्यत्सत्रं। इदं पुनरभयं दक्षिणा यस्य तदभयदक्षिणम् ।। ३०३ ।।

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ॥
अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ।। ३०४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **सर्वतः** प्रकाशाद्यज्ञादेः तथा ग्रामवासिभिः वनवासिभिश्च कृता-

द्धर्मषड्भागं राजा ·भते। एवमधर्मादपि चौरैः प्रच्छन्नकृताद्राज्ञः षड्भागो भवति। न केवलं स्तेनैर्ये मुष्यन्ते तदरक्षातो राज्ञामधर्मो यावद्ये हरन्ति तेषामपि चौर्यभावेनाधर्मोदयस्त-दंशेनापि राजानः संबध्यन्तेताननिगृह्णन्तः। अदृष्टदोषसंबन्धनिवारणमपि रक्ष्याणां रक्षैव। तत्राधिकृतस्य राज्ञस्तदकरणाद्युक्तः प्रत्यवायः। "ननु च भृतिपरिक्रीतत्वाद्धर्म-षड्भागमयुक्तम्।" उक्तं दीनानाथप्रव्रजिता यः सन्त्यकरप्रदाः। परिपूर्णस्वधर्मपालने कानुपपत्तिः।। ३०४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** धर्मषड्भागः प्रजाभिः क्रियमाणस्य धर्मस्य यावान् षष्ठो-भागस्तावान्धर्म इत्यर्थः।। ३०४।।

(३) **कुल्लूकः।** प्रजा रक्षतो राज्ञः सर्वस्य भृतिदातुर्वणिगादेर्भृत्यदातुश्च श्रोत्रियादेः सकाशाद्धर्मषड्भागो भवति अरक्षतश्चाधर्मादपि लोकेन कृतात् षड्भागः स्यात् तस्माद्यत्नतः स्तेननिग्रहेण राजा रक्षणं कुर्यात्। नच भृतिक्रीतत्वाद्राज्ञो धर्मषड्भागो न युक्त इति वाच्यम् भृत्याधर्मषड्भागेन च परिक्रीतस्य शास्त्रीयत्वात्।। ३०४।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच सर्वत इति। रक्षतो रक्षां कुर्वाणस्य प्रजाभिरनुष्ठिताद्धर्मात् षड्भागः षष्ठांशो राज्ञः स्यादेव। अरक्षतोऽधर्मांशः।। ३०४।।

(८) **गोविन्दराजः। सर्वत इति।** सर्वतो भृतिप्रदानव्यतिरिक्ताच्च श्रोत्रियादीनां साधूनां सकाशाद्धर्मषड्भागे राज्ञः प्रजारक्षणाद्भवति। अरक्षतश्चाधर्मादपि लोके चौर्य-भाग त् षड्भागोऽस्य भवति तस्माद्यत्नतः स्तेननिग्रहेण प्रजासंरक्षणं कुर्यात्। न च वृत्तिपरि-क्रीतत्वाद्राज्ञो धर्मप्राप्तिरयुक्ता वृत्तिपरिक्रयवद्धर्मभागपरिक्रयस्यापि शास्त्रीयत्वात्।। ३०४।।

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति।।
तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात्।। ३०५।।

(१) **मेधातिथिः।** यदुक्तं 'सर्वत' इति तस्य प्रपंचोऽयम्। अध्ययनादयो धर्मार्थ-तयाऽन्यत्र ज्ञापिताः प्रसिद्धरूपाश्च। 'अर्चनं' देवगुरूणां पूजनम्। **तस्येति** कर्मणोऽध्ययनादेः पदार्थस्येति योजनीयम्। क्रियायाः स्त्रीलिङ्गत्वात्। **षड्भाग इति।** न च कर्तुः पञ्च-कर्मफलांशात् षष्ठो नृपतेः, समग्रकर्मफलभोक्तृत्वस्याधिकारतः कर्तुरवगतत्वात्। अपि तु **सम्यग्रक्षणात्**स्वकर्मानुष्ठानात्तावन्मात्रं राज्ञः फलमुत्पद्यत इति। नान्यकृतस्य शुभस्या-शुभस्य वा अन्यत्र गमनम्। नाकर्तुः फलमस्तीति स्थितम्।। ३०५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अधीते लोकः। यदर्चति पुष्पादिना देवादीन्** ।। ३०५।।

(३) **कुल्लूकः।** यः कश्चिज्जपयागदानदेवतार्च्चादीनि करोति तस्य राजा पालनेन षड्भागं प्राप्नोति।। ३०५।।

(४) **राघवानन्दः।** धर्मेत्युक्तं तमेवाह यदिति। यदधीते वेदादि यद्यजते यज्ञादि वेदादि यद्यजते यज्ञादि करोति यद्ददाति यदर्चति पूजयति तस्याध्ययनादिचतुष्टयस्य फल-भाग्रक्षणाद्भवति राजेत्यन्वयः।। ३०५।।

(५) **नन्दनः**। उक्तमर्थं प्रपञ्चयति यदधीत इति।

(८) **गोविन्दराजः**। **यदधीत इति**। यः कश्चिदध्ययनयजनयाजनदेवतार्चनादि यत्फलं तस्य फलस्य राज्ञा सम्यक्प्रजापालनात् षड्भागः प्राप्यते ॥ ३०५ ॥

रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् ॥
यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **भूतानि** स्थावरजङ्गमानि चौरेभ्यो **रक्षन्**। **वध्यांश्च** शास्त्रतो वधार्हाः—तांश्च **घातयन्**। **सहस्रशतदक्षिणानां** पौण्डरीकादीनां क्रतूनां फलमन्वहं राजा प्राप्नोतीति स्तुतिः ॥ ३०६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यजेत बहुदक्षिणे यागफललाभात् ॥ ३०६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। भूतानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमादीनि यथा शास्त्रं दण्डप्रणयनरूपेण धर्मेण रक्षन् वध्यांश्च स्तेनादीन्ताडयन्प्रत्यहं लक्षगोदक्षिणैर्यजते तज्जन्यं पुण्यं प्राप्नोतीति भावः ॥ ३०६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच रक्षन्निति। वध्यान्वधार्हांश्चोरादीन्। यज्ञैर्यज्ञवद्दृष्टादृष्टफलसाधनत्वाद्रक्षायाः ॥ ३०६ ॥

(५) **नन्दनः**। भूतानि न्यायवर्त्तीनि ॥ ३०६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एवं रक्षादि कुर्वन् राजा अहरहः यज्ञैर्यजते वा कीदृशैः? सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

(७) **मणिरामः**। एवं कुर्वतो राज्ञः अहरहर्यज्ञफलं भवतीत्यर्थः ॥ ३०६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **रक्षन्धर्मेणेति**। भूतानि स्थावरजङ्गमानि शास्त्रव्यवस्थया राजा रक्षन् वध्यान्स्तेनादीन् यथाशास्त्रं घातयन् लक्षदक्षिणानां यज्ञानां सम्बन्धिफलं प्रत्यहमर्जयति। तत्र महाप्रयासकर्मसम्बन्धिफलं कथमल्पप्रयासात्कर्मणः प्राप्यते तथा सति को नाम प्रयासेषु वर्तेतेति चोदनीयम्। फलोपभोगकालाल्पभूयस्त्वे च विशेषसंभवात्। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ३०६ ॥

योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ॥
प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। बलिप्रभृतीनि राजग्राह्यकरनामानि देशभेदे सूपमाणवकवत्प्रसिद्धानि। तत्र **बलि**र्धान्यादेः षष्ठो भागः। **करो** द्रव्यादानम्। **शुल्कं** वणिक्प्राप्यभागः। **प्रतिभागं** फलभरणिकाद्युपायनम्। राजैतद्गृह्णाति चौरेभ्यश्च न रक्षति **स सद्य** आयुःक्षयान्**नरकं** गच्छेत्। गृहीत्वा राजभागं रक्षा कर्तव्या नरकायुःक्षयभयादिति श्लोकतात्पर्यम् ॥ ३०७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** बलिं धान्यादिभागम् । करं तद्वद्भूमिनियतं देयं हिरण्यम्। शुल्कं तरादिदेयम्। प्रतिभोगं फलाद्युपायनमुपढौकितम्। प्रीतिभोगमिति क्वचित्पाठः। तत्र प्रीत्योपढौकितं फलादीत्यर्थः। दण्डमपराधनिमित्तग्राह्यम्॥ ३०७॥

(३) **कुल्लूकः।** यो राजा रक्षामकुर्वन्बलिं धान्यादेः षड्भागं ग्रामवासिभ्यः प्रतिमासं वा भाद्रपौषनियमेन ग्राह्यं शुल्कं स्थलजलपथादिना वाणिज्याकारिभ्यो नियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण ग्राह्यं दानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागं फलकुसुमशाकतृणाद्युपायनं प्रतिदिनग्राह्यं दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति स मृतः सन्सद्य एव नरकं याति॥ ३०७॥

(४) **राघवानन्दः।** तस्यैव स्वधर्मस्याकरणे दोषमाह य इतित्रिभिः। बलिं धान्यादेः षड्भागम् । करं ग्रामवासिभ्यः प्रतिमासिकशुल्कंवणिगादेर्हट्टघट्टादिनियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण यत् ग्राह्यं तत्। प्रीतिभोगं पुष्पशाकाद्युपायनं प्रतिदिनं ग्राह्यम्। दण्डं व्यवहारादौ यतः॥ ३०७॥

(५) **नन्दनः।** अरक्षन्निति पदं रत्नहारित्वेन यद्राष्ट्रात्पशुधान्यादिकं विशिष्टमाच्छाद्य राज्ञा भुज्यते वस्तु तद्बलिरित्युच्यते शुल्कं पथिकैर्वणिगादिभिर्देयं प्रीतिभोगमुपायनादिकम्। ॥ ३०७॥

(६) **रामचन्द्रः।** यः राजा अरक्षन् बलिं धान्यादिषड्भागं आदत्ते यः करं गुल्मं दायादिकं आदत्ते यः शुल्कं तुरादिकं आदत्ते यः प्रीतिभोगं आदत्ते यः दण्डं फलहरणाद्युपायनं शिष्टचर्थे न्यायदण्डग्रहणं। अरक्षन् एवं आदत्ते सः सद्यः नरकं व्रजेत्॥ ३०७॥

---

(३०७) प्रतिभागं=प्रतिभोगं (क, च, घ, ण)

(७) **मणिरामः।** अरक्षणे दोषमाह य इति। बलिं धान्यादिषड्भागं। करं ग्रामवासिभ्यः प्रतिमासिकं। शुल्कं स्थलजलपथादिषु वणिगादिभ्यो ग्राह्यं। प्रतिभोगं फलकुसुमाद्युपायनं प्रतिदिनं ग्राह्यं। दंडं व्यवहारादौ ग्राह्यं॥ ३०७॥

(८) **गोविन्दराजः। यो यक्षन्निति।** भूतिभोगञ्चेति। यो राजा प्रजासंरक्षणमकुर्वन् धान्यादेः षड्भागादिकं करं गुल्मदास्यादिकं स्थलपथादिजीविभ्यो गतागतिभ्यो भूतेर्भोगं फलं फलकुसुमाद्युपायेन शुल्कं दण्डं व्यबहारादौ गृह्णाति। स आयुःक्षयेण सत्यमेव नरकं याति॥ ३०७॥

अरक्षितारमत्तारं बलिषड्भागहारिणम्॥
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम्॥ ३०८॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वस्य शेषोऽयं निन्दार्थवादः। न रक्षति **अत्ता।** उपजीविता प्रजानां राजभागग्रहणेन। एतदेव स्पष्टयति। **बलिषड्भागहारिणं तं** तादृशं राजानमाहुः शिष्टाः **सर्वलोकस्य** सर्वस्याः प्रजायाः **समग्रं मलं** पापं तस्य **हारकं** स्वीकर्तारम्। सर्वेण प्रजापापेन दूष्यत इत्यर्थः॥ ३०८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्तारमतिशयितकरग्रहेण खादकमिव। राजानमिति क्वचित्पाठः। सोऽनाकरः। बलिरूपोयोधान्यादेः षड्भागः षष्ठो भागस्तद्धारिणम्। मलं पापं पूर्वमरक्षणात्पापषष्ठभागित्वमुक्तम्। अत्र त्वत्तृत्वेनाधिकेन सर्वपापग्रहणमिति। सर्वत्र चात्र तावत्पापान्तरकर्मान्तिरोत्पत्तौ तात्पर्यं नतु तत्पापधर्मयोरेव प्रतिसंक्रम इत्यर्थो-ग्राह्यः ।। ३०८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यो राजा न रक्षति अथ च धान्यादिषड्भागं बलिरूपं गृह्णाति तं सर्व-लोकानां सकलपापहारिणं मन्वादय आहुः ।। ३०८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। उक्तबल्यादिगृहीत्वाप्यरक्षितारं समग्रमलहारकं मन्वादयस्त-माहुरित्यन्वयः। अग्रं फलं तेन सह वर्तते समग्रं फलदानोन्मुखस्य मलस्य हर्तारं सर्वेषां पाप-हर्तारं तथावानलसेन रक्षितव्यं आत्मनो हितं कुर्वतेत्यन्वयः।। ३०८ ।।

(५) **नन्दनः**। अत्रबलिशब्दः करवचनः ।। ३०८ ।।

(७) **मणिरामः**। समग्रमलहारकं समग्रपापहारकं ।। ३०८ ।। ३०९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अरक्षितारमिति**। यो राजा न रक्षति अन्यच्च धान्यादि-षड्भागं बलिरूपं गृह्णाति तं सकललोकसम्बन्धिसर्वपापस्वीकारिणं मन्वाद्या आहुः ।। ३०८ ।।

अनवेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुंपकम् ।।
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ।। ३०९ ।।

(१) **मेधातिथिः। मर्यादा** शास्त्रशिष्टसमाचारनिरूढा धर्मव्यवस्था—साऽनवेक्षि-ताऽतिक्रान्ता येन। 'नास्ति परलोको नास्ति दत्तं नास्ति हुतमिति' **नास्तिकः। प्रथमो** रागादिना त्यक्तधर्मः, नास्ति वस्त्विति विपरीताभिनिवेशः। विलुम्पति हरति धनान्य-सहृण्डैः प्रजानाम्। तत्तुल्योऽ**रक्षिता। तमधोगतिं विद्यान्न**रकपतितमधोगतं विद्यान्नरक पतितमेवाचिरात्। पाठांतरम्—'असत्यं च नृपं त्यजेत्'। अन्यदुक्त्वाऽन्यत्करोति यस्त त्यजेत्तद्विषये नासीत ।। ३०९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। मर्यादा धर्माधर्मव्यवस्था। नास्तिकं परलोकनास्तिकता-ज्ञानवन्तं। विप्रलुंम्पकं विप्राणां लोपकमपचयहेतुम् ।। ३०९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। लङ्घितशास्त्रमर्यादं परलोकाभावशालिनमनुचितदण्डादिना धन-ग्राहिणंरक्षणरहितं करबल्यादेर्भक्षितारं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ।। ३०९ ।।

(४) **राघवानन्दः। किंच**। अनपेक्षितमर्यादं उल्लङ्घितशास्त्रमर्यादं विप्रलुम्पकं विप्रा-दपि धनहारिणं लुण्ठाकं अत्तारं केवलं अधोगतिं नरकस्थमेव तं विद्यादित्यन्वयः ।।। ३०९ ।।

(५) **नन्दनः**। प्रलुम्पकं ब्राह्मणपरित्यागिनम् ।। ३०९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अनवेक्षिता मर्यादा येन तं अनवेक्षितमर्यादं पुनःकीदृशं नृपं विप्र-लुम्पकं असद्वादादिना धनानां लुम्पकं पुनः कीदृशं अत्तारं करादेर्भक्षितारं एतादृशं नृपमधो-

गतिं विद्यात्। अधः नरके गतिर्यस्य सः अधोगतिः ।। ३०९ ।।

(३०९) नृपं विद्यादधोगतिं=असत्यं च नृपं त्यजेत् (मेधा)
‡ धान्यानि=धनानि (आआ)।

(८) **गोविन्दराजः। अनपेक्षितमर्यादमिति।** अतिक्रान्तशास्त्राचारमर्यादं परलोका-भावबुद्धिमसद्दण्डादिधनच्छेदनं करबल्यादेर्भक्षितारं च राजानं नरकगामिनं जानीयात् ।। ३०९ ।।

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात्प्रयत्नतः ।।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ।। ३१० ।।

(१) **मेधातिथिः।** अर्थवादैर्दृढीकृत्य निग्रहविधिमिदानीं प्रस्तौति। **अधार्मिकः** प्रकरणाच्चौरः। तं **त्रिभिर्नियमनप्रकारैर्निगृह्णीयान्नियच्छेत्। न्यायो** नियामकः। **निरोधनं** राजदुर्गे **बन्धनागारे** धरणम्। बन्धस्तत्रैव रज्जुनिगडादिभिरस्वातन्त्र्योत्पादनम्। **विविधो वधस्ताडनादारभ्य** शरीरनाशनात् प्राणत्यागपर्यन्तः। निर्देशादेव त्रित्वे लब्धे **त्रिभिरिति** वचनमन्येषामपि नियमनप्रकाराणां परिग्रहणार्थम्। तेन तप्ततैलसेकादयोऽपि परिगृहीता भवन्ति ।। ३१० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** न्यायैः नियमैः। निरोधनेन कारागारे ।। ३१० ।।

(३) **कुल्लूकः।** अधार्मिकं चौरादिकमपराधापेक्षया त्रिभिरुपायैः प्रयत्नेन नियमयेत्ता-नाह कारागारप्रवेशनेन निगडादिबन्धनेन करचरणच्छेदनादिनानाप्रकारहिंसनेन ।। ३१० ।।

(४) **राघवानन्दः।** अत्यौत्सुक्येन निग्रहोपायं प्रदर्शयन् राजानं स्तौति अधार्मिकमिति द्वाभ्याम्। तत्र निरोधः कारागारप्रवेशः। बन्धनं निगडः ।। ३१० ।।

(५) **नन्दनः।** एवं स्तेननिग्रहस्यावश्यकर्तव्यतां प्रतिपाद्य तन्निग्रहप्रकारमाह अधार्मिक-मिति। विविधेन तत्तत्स्तेयानुरूपेण ।। ३१० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अधार्मिकं पुरुषं त्रिभिर्न्यायैः नियमैः सामदानादिभेदैः च पुनः केन उपायेन निरोधनेन नितरां रोधनेन ।। ३१० ।।

(७) **मणिरामः।** अधार्मिकं चौरादिकं। अपराधापेक्षया निरोधनादि त्रिभिर्न्यायैः उपायैः। निगृह्णीयात् नियमयेत् ।। ३१० ।।

(८) **गोविन्दराजः। अधार्मिकमिति।** अधार्मिकं चौरमपराधापेक्षया त्रिभिर्नियमन-प्रकारैः प्रयत्नेन नियच्छेत्। बन्धनागारस्थापननिगडादिबन्धनकरचरणकर्तनादि नाना-प्रकारहिंसनैरिति ।। ३१० ।।

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च ।।
द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ।। ३११ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पापयुक्ताः पुरुषाः **पापाः**। तेषां **निग्रहः** पूर्वोक्तः। यथाशास्त्र-

वर्तिनः **साधवः**। तेषां **संग्रहो**ऽनुग्रहो यथाशक्त्युपकारः। तेन **पूयंते** विपाप्मानो भवन्ति प्रायश्चित्तेन वेत्यर्थवादः। अथवा पापानुत्पत्तिरेव पूतत्वम्। ब्राह्मणा इव **सततमिज्याभिः** नित्यैर्महायज्ञादिभिः ॥ ३११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। द्विजातयो विप्राः ॥ ३११ ॥

(३) **कुल्लूकः**। पापशालिनां निग्रहेण साधूनां संग्रहेण द्विजातय इव महायज्ञादिभिः सर्वकालंनृपतयः पवित्रीभवन्ति तस्मादधार्मिकान्निगृह्णीयात् साधूंश्चानुगृह्णीयात् ॥ ३११ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ततः किंतत्राह। पापानां पापिनां निग्रहेण साधूनां परिपालनेन। द्विजातयः विप्रोत्तमाः सर्वदा यज्वानो वा नृपस्योभयसंभवेन दार्ष्टान्तिकत्वासिद्धिः ॥ ३११ ॥

(५) **नन्दनः**। स्तेनहिंसा राज्ञ एव धर्मो नान्यस्येत्याह निग्रहेणचेति ॥ ३११ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एवं निग्रहादिना नृपाः सततं पूयन्ते इज्यादिभिःद्विजा इव ॥ ३११ ॥

(७) **मणिरामः**। द्विजातय इवेज्याभिः यथा द्विजातयो यज्ञेन पवित्रा भवंति तथा राजानः अपि दुष्ट निग्रहेण च **पवित्रा भवंतीत्यर्थः** साधुसंग्रहेणच पवित्रा भवंतीत्यर्थः ॥ ३११ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **निग्रहेणेति**। यस्मात्पापकर्मणो निग्रहेण साध्वाचाराणां चानुग्रहेण राजानो द्विजातथ इव महायज्ञादिभिः सर्वकालं पवित्रीभवन्ति तस्मादधार्मिकं निगृहणीयात् ॥ ३११ ॥

क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम् ॥
बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥ ३१२ ॥

(३१०) वधेन च=बलेन च (१) आ आ

(१) **मेधातिथिः**। **कार्यिणो**ऽर्थिप्रत्यर्थिज्ञातिसुहृदः। कस्मिंश्चिद्बध्यमाने यदि तत्पिता तन्माता वा राजानं क्षिपेत्कुत्सयेत् अभिशपेद्वा तदा क्षमा कार्या। बालादीनां **कार्यिणामपि**। एव**मात्मने हितं** कृतं भवति। क्षंतव्यमित्येतद्विधेः फलमेवात्महितम् ॥ ३१२ ॥
॥ ३१२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रभुणा शक्तेनापि। कार्यिणां कार्यासिद्धेः क्षिपतामप्रियं वदतां बालादीनामकार्यिणामपि ॥ ३१२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। कार्यवतामर्थिप्रत्यर्थिनां दुःखेनाक्षेपोक्तिं रचयतां तथा बालवृद्ध-व्याधितानामाक्षिपतां वक्ष्यमाणमात्मीयमुपकारमिच्छता प्रभुणा क्षमणीयम् ॥ ३१२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। राज्ञः स्वतन्त्रस्यापि कार्यविशेषे अस्वातन्त्र्यं सार्थवादमाह क्षन्तव्यमिति द्वाभ्याम्। प्रभुणा प्रतीकारसमर्थेनापि राज्ञा क्षिपतामाक्षेपं कुर्वतां कार्यिणा-मर्थिप्रत्यर्थिनां तथा बालादीनां च क्षन्तव्यमात्मनो हितं कुर्वतेत्यन्वयः। तेषामाक्षेपसहनमेव हितमिति भावः ॥ ३१२ ॥

(५) **नन्दनः**। स्तेनापहृतद्रव्यैस्तद्द्रव्यप्रत्यानयनकालात्ययादिव दुर्जनैर्यत्पारुष्यमुच्यते

तद्राज्ञा क्षन्तव्यमित्यभिप्रायेणाह क्षन्तव्यं प्रभुणेति। प्रभुणा क्षिपतां तेषां निग्रहाय प्रभुणापि ।। ३१२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** कार्यिणां कार्यार्थिनां नृणां क्षिपतां अप्रियं वदतां प्रभुणा क्षन्तव्यं बालादीनां हितं आत्मनःहितंकुर्वता ।। ३१२ ।।

(७) **मणिरामः।** कार्यिणां अर्थिप्रत्यर्थिनां। क्षिपतां दुःखेनाक्षेपोक्तिं रचयतां ।। ३१२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। क्षन्तव्यमिति।** बालवृद्धातुराणां च कुर्वतां हितमात्मने। कार्यवतां क्षिपतां स्तेनहृतबान्धवादीनां सन्तापेनाक्रोशतां बालवृद्धव्याधितानां चाक्रोशतां आत्मने वक्ष्यमाणमुपकारमिच्छतां पार्थिवेन सर्वदा क्षमणीयम् ।। ३१२ ।।

यः क्षिप्तो मर्षयत्यार्त्तैस्तेन स्वर्गे महीयते ।।
यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति ।। ३१३ ।।

(१) **मेधातिथिः। आर्तै**र्दण्ड्यमानतत्सबन्धिभिरधि**क्षिप्त** आक्रुष्टो यन्मर्षयति न क्रुध्यति **तेन** क्षमणेन **स्वर्गे महीयते**। कण्ड्वादित्वाद् यः। महत्त्वं प्राप्नोति **स्वर्गे**। अकोपेन तर्हि क्षमा कर्तव्या। अकामिनो यथाकामी अत आह। यत्तु प्रभुरहमित्यभिमानेन न सहते **तेन नरकं** प्राप्नोति। **आर्त्त**ग्रहणं बालवृद्धयोरपि प्रदर्शनार्थं पूर्वशेषत्वादस्य ।। ३१३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** आर्त्तैः कार्यालाभाद्दुःखितैः ।। ३१३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** दुःखितैराक्षिप्तः सहते यःसतेन स्वर्गलोके पूजां लभते प्रभुत्वदर्पान्न सहते यः स तेन नरकं गच्छति ।। ३१३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** हितं व्यनक्ति य इति। आर्त्तैःदुःखादिभिःपीडितैः आक्षिप्तोपि मर्षयति क्षमते तेन तितिक्षारूपेण स्वर्गे महीयतेऽक्षमायां नरकं गच्छतीत्यन्वयः ।। ३१३ ।।

(५) **नन्दनः।** तेन क्षेपणेन क्षान्तेन ।। ३१३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** आर्त्तैः कार्यालाभाद्दुःखितैः क्षिप्तः तिरस्कृतः सन् मर्षयति क्षमापयति ।। ३१३ ।।

(७) **मणिरामः।** आर्त्तैः दुःखितैः। क्षिप्तः कटुभाषितः। मर्षति सहते ।। ३१३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यत्क्षिप्तो मर्षयतीति।** संतप्तैराक्रुष्टो यत्तेषां क्षमते तेन स्वर्गलोके महीयते महिमानं भजते यत्पुनः प्रभुत्वदर्पान्न सहते तेन नरकं व्रजति ।। ३१३ ।।

राजा स्तेनेन गंतव्यो मुक्तकेशेन धीमता ।।
आचक्षाणेन तत्स्तेयमेवंकर्माऽस्मि शाधि माम् ।। ३१४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अविशेषोपादाने सुवर्णहारी **स्तेनो** द्रष्टव्यः। तस्यैव शास्त्रान्तरे गमनविधानात्। न चेदमागमनपरं विधिशास्त्रम् दण्डविधित्वात्। उक्तं हि "स्तेनस्यातः

प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णय" इति (३०१)। अतोऽनुवादो गमनस्यात्र। राजसकाशं सुवर्णचौरेण गन्तव्यम्। **मुक्तकेशेन धीमता** धैर्यवता। 'धावतेति' पाठान्तरम्। **आचक्षाणेन** कथयता पथि तत्पातक**मेवंकर्माऽस्मि**–'ब्राह्मणस्य मयेयत्सुवर्णं हृतमिति कुरु निग्रहं मे'॥ ३१४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। राजास्तेनेनेत्यादिप्रायश्चित्तप्रकरणवाच्यार्थाभिधानम्। वधावश्यकर्तव्यतारूपराजधर्मकथनार्थम्। स्तेनेन ब्राह्मणस्वर्णहारकेण। मुक्तकेशेनेति-च नियतंमरणरूपप्रायश्चित्ताङ्गम्। एवमुत्तराण्यपि। शीघ्रगत्या गच्छता धावता॥ ३१४॥

---

(३१४) धावता=धीमता (मेधा.)

(३) **कुल्लूकः**। यद्यपि सुवर्णस्तेयकृद्विप्र इत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यति तथापि सुवर्णस्तेनं प्रति राजदण्डरूपतामस्य दंडप्रकरणे दर्शयितुं पाठः ब्राह्मणसुवर्णस्य चौरेण मुक्तकेशेन वेगाद्गच्छता मया ब्राह्मणसुवर्णमेतद्हृतमितिख्यापयतामुसलाख्यमायुधं खादिरमयं-वादण्डमुभयतस्तीक्ष्णां शक्तिलोहमयं वा दण्डं स्कन्धे गृहीत्वा राजसमीपं गच्छेत्ततोब्राह्मणसुवर्णहार्य्यहमतोऽनेन मुसलादिना मां व्यापदयेत्येवं राज्ञे वक्तव्यम्॥ ३१४॥ ३१५॥

(४) **राघवानन्दः**। एवं स्तुतिनिन्दाभ्यां राजानमभिमुखीकृत्य स्तेनस्य कृत्यमाह राजेति त्रिभिः। आशु शुद्धिमिच्छता स्तेनेनाचक्षाणेन स्तेयकर्मेतिशेषः॥ ३१४॥

(५) **नन्दनः**। स्तेनं प्रत्याह राजा स्तेनेनेति। शाधि मामित्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं इत्याचक्षाणेनेति तस्यान्वयः ब्राह्मणसुवर्णापहरणविषयमेतत्॥ ३१४॥

(६) **रामचन्द्रः**। स्तेनेन सुवर्णस्तेनेन चौरेण राज्ञःसमीपे गन्तव्यं। कीदृशेन स्तेनेन तत्स्तेयं राज्ञः आचक्षाणेन कथकेन एवं कर्मा मां शाधि॥ ३१४॥

(७) **मणिरामः**। यद्यपि प्रायश्चित्तमग्रे वक्ष्यति तथापि राजदंडप्रदर्शनार्थमत्राह स्तेनेनेति। मुक्तकेशेन धावता एवं कर्मास्मि, ब्राह्मणस्वर्णचौरोहमस्मीति आचक्षाणेन स्तेनेन चौरेण स्वस्कंधे खादिरं मुसलादिकञ्चादाय राजसमीपं गतव्यः गच्छेत् ततोऽनेन मुसलादिना मां शाधि मारयेति वक्तव्यं॥ ३१४॥ ३१५॥

(८) **गोविन्दराजः। राजेति। स्कन्धेनेति।** सुवर्णस्तेयकृद्विप्र इत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणस्तेन कर्तव्यःअनेन श्लोकद्वयेन अस्मिन्दण्डप्रकरणेऽनूद्यते सुवर्णस्तेनं प्रति दण्डाख्यराजकर्तव्यस्योपदेशार्थः। ब्राह्मणसुवर्णचौरेण मुक्तकेशेनादराद्वेगगतिना ब्राह्मणसुवर्णमिदम्मयाऽपहृतं इत्येवं तत्स्तेयं ख्यापयता मुशलाख्येनायुधं खदिरमयं वा लगुडं शक्त्याख्यं चायुधं तीक्ष्णोभयप्रान्तमयोमयं वा दण्डं स्कन्धेन गृहीत्वा राजसमीपं गन्तव्यम्। गत्वा च ब्राह्मणसुवर्णाऽपहारी चाहं अनेन मुशलादिना मां जहीत्येवं राज्ञो वक्तव्यम्॥ ३१४॥ ३१५॥

स्कन्धेनादाय मुशलं लगुडं वाऽपि खादिरम् ॥
शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥ ३१५ ॥

[गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।
वधेन शुध्यते स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥ १ ॥] ‡

(१) **मेधातिथिः ।** वर्णानामनुक्रमेण मुशलादीनामुपदेशं मन्यन्ते । तदयुक्तम् । **वा**शब्दो न समर्थितः स्यात् । न च ब्राह्मणस्येदं प्रायश्चित्तमिच्छन्ति । तत्प्रायश्चित्तेषु निरूपयिष्यामः । **खदिर**जातिर्लगुड एव—न मुशलेनानुषक्तव्यः ॥ ३१५ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** स्वप्रहारोचितं दण्डाद्यादायैव गन्तव्यमित्याह स्कन्धेनेति । शक्तिं सदण्डां छुरिकाकारां तीक्ष्णां क्षुरधारोपमाम् ॥ ३१५ ॥

(५) **नन्दनः ।** उभयतस्तीक्ष्णां उभयाग्रकृतधारामादाय गन्तव्य इति सर्वेण संबन्धः ॥ ३१५ ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** स्कन्धेनेति द्वाभ्यामाह । मुसलादिकं गृहीत्वा आत्मानं घातयेत् ॥ ३१५ ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ॥
अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ३१६ ॥

(१) **मेधातिथिः । शासना**न्मुशलादिभिः प्रहरणात्क्षत्रियादिः पापान्मुच्यते । **विमोक्षा**दुत्सर्गात् । गच्छ क्षान्तमिति । "ब्राह्मणस्तपसैवेति" वधतपसी विहिते (मनु ११/१००) । तत्र वधस्तावद्ब्राह्मणस्य नास्ति । तपस्तु प्रायश्चित्तम् । न च तप इच्छातो राजाभिगमनमस्ति । तस्मात्क्षत्रियादीनामेष विमोक्षः । स च धनदण्डं गृहीत्वा । यत आह **अशासित्वेत्यादि ।** न च विमोक्षणशुद्धौ सत्यां राज्ञस्तदशासनाद्दोषोपपत्तिः । न च "शासनमपि विहितं मोक्षोऽपि विहितः—तत्र यस्मिन्पक्षे शासनं तदपेक्षं दोषवचनम् ।" पाक्षिकं हि तथा कल्पनम् । न च नित्यवच्छ्रुतस्य पाक्षिकत्वं युक्तं कल्पयितुम् । तथा च सामान्येन वसिष्ठादय आहुः—अधर्मेण स्वीयेन ऋच्छति राजानमुत्सृजन्तं सकिल्बिषन्तं चेद् घातयेद् राजा घ्नन्धर्मेण न दुष्यति' । नायं विकल्पो युक्तः । क्वचिदियं हिंसा प्रतिषिद्धा "न हिंस्याद्भूतानीति" रागादिना पुरुषार्थतया प्राप्ता । क्वचिद्विहिता—क्रत्वर्थत्वेन 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयमिति' । इदं तु शासनविमोक्षणवचनं न नाम प्रतिषिद्धं सति विधौ । कथं न प्रतिषेधः । "न हिंस्याद् भूतानीति" सामान्यतः प्रतिषेधो विधिविशेषमन्तरेण न शक्यो बाधितुम् । अथोच्यते—नैवायं प्रतिषेधस्य विषयः, कर्मार्थत्वात् । कथं पुनरन्तरेण विधिं कर्मार्थता शक्याऽवगन्तुम् । लोकत इति चेल्लौकिकी प्रवृत्तिः । कथं तर्हि प्रतिषेधस्तत्रावतरेत् । ननु प्रधाने प्रवृत्तिर्निरूप्यताम् । यदि तावद्वैदिकी प्रवृत्तिस्ततस्तदङ्गे हिंसायामपि तत एव । एका हि प्रवृत्तिरङ्गप्रधानयोः । अथ लिप्सातोऽङ्गेऽपि तत्र प्रवृत्तिः, सुतरां तर्हि हिंसेयं लौकिकी । जीविकार्थिनो हि प्रजापालनाधिकारनियमो न वैधः । तेनेयमङ्गस्थापि हिंसा श्येनतुल्यत्वात्प्रति-

षेधविषयः । न च लौकिकमस्या नियतमङ्गत्वम् । नो हिंसामन्तरेण प्रजापालनमशक्यम्, निरोधादिनाऽपि शक्यत्वात् । नैष नियमः । एकरूपाऽङ्गप्रधानयोः प्रवृत्तिरिति स्यान्नाग्नीषोमीययोरनेन विशेषः स्यात् । अतो लिप्सालक्षणेऽपि प्रधानेऽङ्गे विविधलक्षणमभ्युपेतव्यम् । न चैष हिंसाविधिलक्षणा शक्याऽभ्युपगन्तुं स्वरूपस्य कार्यस्य च लौकिकत्वात्पालनस्य हिंस याश्च । अथ विधिलक्षणा षोडशिग्रहणवद्विकल्पितुमर्हति शासनवचनेन प्रतिषिद्धा ।

अन्ये तु मन्यन्ते । द्वे एते वाक्ये । शासनादिति स्तेनस्य शुद्धिरुच्यते, परेणार्धेन राज्ञस्तदशासने दोषः । तत्र यदि राजाऽशासनदोषमात्मन्यङ्गीकृत्य मुंचेन्मुच्येतैवैनसः । एवं ब्राह्मणस्यापि स्वयमागतस्य वधः शुद्धिहेतुः—'लक्ष्यं शस्त्रभृतामिति' वचनात् (मनु० ११/७३) । "न शारीरो ब्राह्मणदण्डः" इति (गौतम सू. १२/४६) राजा यदि प्रतिषेधातिक्रमेण हन्याद् ब्राह्मणः शुध्येदेव ।

अशासित्वा मुशलादिभिरहत्वा । **स्तेनस्य** यत्पापं तेन युज्यते ।। ३१६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शासनात् तदन्यतरेणाभिघातात् । विमोक्षान्न शासिष्यामीतिमनसा राज्ञा त्यागात् । एतच्च क्षत्रियादीनामेव ब्राह्मणस्य तु प्रकारन्तरेणात्महननम् ।। ३१६ ।।

(३) **कुल्लूकः** । सकृन्मुसलादिप्रहारेण प्राणपरित्याजनान्मृतककल्पस्य जीवतोपि परित्यागाद्वा स चौरस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते । अत एव याज्ञवल्क्यः ।। मृतकल्पः प्रहारार्त्तोजीवन्नपि विशुध्यतीति । तंपुनःस्तेनं करुणादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत् पापं तद्राजा प्राप्नोति ।। ३१६ ।।

(४) **राघवानन्दः** । ततः किं एवं शासनान्मृतो जीवन्वा उभयथा शुद्धःइत्याह शासनाद्वेति । स्तेयात् स्तेयजपापात् अशासित्वा तैर्दण्डादिभिरहत्वा किल्विषं पापं सहस्रदंडं वा ।। ३१६ ।।

(५) **नन्दनः** । शासनात्तेनानीतमुसलादिना ताडनरूपात् विमोक्षान्न त्वां हन्मि गच्छेत्यनुज्ञारूपात् स्तेयाद्दोषात्तस्य शासनाद्राजास्तेनस्याप्नोति किल्बिषं तस्मात्सः शासितव्यइति ।। ३१६ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । शासनाद्वा तमाशिष्यामीति मनसा राज्ञा त्यागाद्विमोक्षाद्वा स्तेनश्चौरः स्तेयात् कृतपापात् विमुच्यते । एतत् क्षत्रियाणामेव ।। ३१६ ।।

(७) **मणिरामः** । ततः किं भवतीत्यक्त आह । शासनादिति । एकप्रहारं कृत्वा मृतक कल्पस्य मोक्षाद्वा । तथा च याज्ञवल्क्यः । मृतकल्पप्रहारार्त्तो जीवन्नपि विशुद्धचतीति । अशासित्वा चौरकरुणया एक प्रहारमप्यकृत्वा ।। ३१६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । शासनादिति ।** प्रशाधि त्वेति । राजसम्बन्धिहननेन परित्यागेन वा स चौरस्तस्मात्पापात् विमुच्यते । तं पुनः स्तेनं न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति वक्ष्यमाणत्वात् ब्राह्मणतर्जनहन्ता राजा तस्य सम्बन्धि यत्पापं प्राप्नोति तस्मादसौ राज्ञा हन्तव्यः । इत्येवंपरमेतत्सर्वमिहाभिधानम् ।। ३१६ ।।

अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्याऽपचारिणी ।।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ।। ३१७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अन्नमत्तीत्यन्नादः। **भ्रणहा** ब्रह्महा। तदीयमन्नं यो भुङ्क्ते तस्मिंस्तद्ब्रह्महत्यापापं **मार्ष्टि** निरस्यति श्लेषयति। यथा मलिनं वस्त्रमुदके मृज्यते तन्मलं तत्र संक्रामत्येवम्। अर्थवादश्चायम्। तस्य तत्पापमुत्पद्यते। ब्रह्मणो श्लेषः। **पत्यौ** भर्त्तरि **भार्यापचारिणी** जारिणी–स चेत्क्षमते। अत्रापि भर्तुरुत्पद्यते पापं, तस्या अपैति। **गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च** 'शिष्यः' सूर्याभ्युदिताभिरपराध्य गुरौ क्षममाणे तत्पापं प्रक्षिपति। एवं याज्यो याजके। सोऽपि गुरुरेवेत्यतो याजकग्रहणं न कृतम्। एवं चौरो **राजनि**–न चेद्राज्ञा निगृह्यते। याज्योऽपि कर्मणि प्रवृत्ते विधिमपक्रामति चेद्याजकवचने नावतिष्ठते तदा त्याज्यः, न पुनस्तस्य ताडनादि शिष्यवत्कर्तव्यम्। अन्नादादिषु सर्वेष्वन्यत्र विधिरस्तीति न बुद्धिः। अतोऽर्थवादोऽयम्।। ३१७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अन्नादे तदीयान्नभोक्तरि भ्रूणहा ब्रह्महा मार्ष्टि शोधयति। भ्रूणघ्नस्तेनपापस्य क्षयात्पापोत्पादाच्च । एवं पत्यौ भार्या व्यभिचारिणी संगृह्यमाणा- गुरावध्यापकर्त्विजोः शिष्ययाज्यौ पापिष्ठौ। स्तेनो राजनीति तु प्रकृतम्।। ३१७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्रह्महा यस्तत्संबन्धियोऽन्नमत्ति तस्मिन्नसौ स्वपापं संक्रामयति भ्रूणहान्नभोक्तुः पापं भवतीति एतदत्र विवक्षितं नतु ब्रह्मघ्नः पापं नश्यति तथा भार्या व्यभि- चारिणी जारपतिं क्षममाणे भर्त्तरि पापं संश्लेषयति शिष्यश्च संध्याग्निकार्याद्यकरणजन्यं पापं- गुरौ सहमाने न्यस्यति याज्यश्च विधिमतिक्रामन्याजके क्षममाणे पापं निःक्षिपति स्तेनश्च राजन्युपेक्षमाणे पापं समर्पयति तस्माद्राज्ञा स्तेनो निगृहीतव्यः ।। ३१७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** स्तेनस्य परस्य पापेन राजा तज्जातीयपापवान्भवतीति स्तेनदृष्टान्तेनाऽन्येषामपि परपापवत्त्वमाह अन्नादइति । अन्नादेतदन्नभोक्ता भ्रूणहा स्वकिल्बिषं मार्ष्टि संक्रामयतीत्यन्वयः। पतिपदमुपलक्षणं येन येन संगता तं तमपि। अतएवोक्तं निःश्वासाद्गात्रसंस्पर्शादित्यादिः। याज्यश्च याजकेतिशेषः। एतेनान्य- पापेनान्यस्यापि तज्जातीयपापजन्म विवक्षितम् नतु पापिनः पापनाशइति केचित्। तत्र दानेनाकार्यकारिणे नेतिवचनात् शुध्यन्त्येव ते सर्वदा अन्यथा बहुवित्तव्ययायासप्राय- श्चित्तादौ तादृशे कोपि नप्रवर्तेत अत एव यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषमिति- संगतम्। अत्र भ्रूणहेत्यादित्रयं सिद्धवत्कृत्य राजनि पापसंक्रान्तिरुक्ता अतश्चतुर्णां परस्पर- दृष्टान्तता तेन पापिनोऽन्नं न भोक्तव्यम् भार्यादिकं च शासनीयमितिभावः ।। ३१७ ।।

(५) **नन्दनः।** उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयति। अन्नादे भ्रूणहेति यो भ्रूणघ्नोऽन्नमत्ति तस्मिन्भ्रूणहा स्वकिल्बिषं शोधयति अपचारिणी व्यभिचारिणी एवं शासितरि राजनि किल्बिषं स्तेनोमार्ष्टि यत एवं तस्माद्राज्ञा स्तेनः शासितव्य इति ।। ३१७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अन्नादे अन्नभोक्तरि भ्रूणहापापंमार्ष्टि। मृजूशुद्धौइत्यस्य धातोरूपम्। अपचारिणी मर्यादाव्यभिचारिणी भार्या पत्यौ उपपतिं क्षममाणे पापंमार्ष्टि। याज्योशिष्यः

गुरौ पापंमार्ष्टि। अशास्तरि राजनि चौरःकिल्बिषम् राजनि ।। ३१७ ।।

(७) **मणिरामः।** भ्रूणहा ब्रह्महा अन्नादे ब्रह्मघ्नसंबंध्यन्नभक्षके किल्विषं स्वपापं मार्ष्टि संक्रामयति। तथा च ब्रह्मघ्नस्यान्नं न भोक्तव्यमित्यभिप्रायः। एनमग्रेपि। अपचारिणी भार्या पत्यौ। पापं संक्रामयति यदि भर्त्ता जारं क्षमते तदा नान्यथेत्यर्थः। शिष्यः याज्यश्च गुरौ यथोक्ताऽकरणस्योपेक्षके। तथा गुरुणा उपेक्षा न कार्येत्यर्थः। स्तेनः राजानं अदंण्डकर्तारं।। ३१७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यस्मादन्नाद इति।** यो ब्राह्मण स तत्सम्बन्धि अन्नमत्ति तद्विषयमात्मीयं पापं शोधयति पापं तस्य भवतीत्येवं एतदेवात्र विवक्षितम्। न तु भ्रूणपापप्रायश्चित्तधिया[1]। तथैवं भार्या व्यभिचारिणी उपपतिं क्षममाणे भर्तरि पापं तं संश्लेषयति। शिष्यश्च यमनियमाननुष्ठानजन्यं पापं गुरौ सहमाने अर्पयति। याज्यश्च यागेऽन्यथा प्रचरन् याजके क्षममाणे प्रक्षिपति। स्तेनश्च राजनि सहमाने सत्यसति तस्माद्राज्ञा वक्तव्यः ।। ३१७ ।।

---

१. पाप ··· धिया=पापमेति अन्नदानस्य प्रायश्चित्तत्वेनाश्रवणात् (गो. ५)।

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ।। ३१८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यदुक्तं पापकारिणो निग्रहेण कर्मकृतो रक्ष्यन्त इति तत्स्फुटयति। **धृतो** विनिपातितो **दण्डो** येषां **राजभिस्ते कृत्वा पापानि** कृतपापा राजनिग्रहेण **निर्मला** निरस्तपापा भवन्ति। अपगते च पापे यदेषां स्वर्गारोहकं कर्म तेन स्वर्गं प्राप्नुवन्ति। महद्धि पापं शुद्धस्य कर्मणः फलस्य प्रतिबन्धकम्। **सुकृतिनो** नित्यं सुकृतकर्मकारिणः। यथा **सन्तः** धार्मिकास्तद्वत्। सतामधर्मो नैवोत्पाद्यत एषामुत्पन्नो निग्रहणेन विनाशित इति प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्विशेषः।

मानवग्रहणान्न प्रकरणाच्चौराणामेव।

दण्डशब्दस्तु शरीरनिग्रहविषयो न हि प्रकरणमतिक्रामति। धनदण्डो हि राजार्थः। वृत्तिर्हि सा राज्ञः। शारीरे तु दण्डे दण्ड्यमानार्थता न शक्यते निह्नोतुम्। त्वक्संस्कारो हि सा। अथेयं बुद्धिः—'पालनमेव हिंसामन्तरेण न निष्पाद्यते—तच्च राजार्थमिति कुतो मार्यमाणार्थता मारणस्य'—अथ किं पालनं न पाल्यमानार्थं दृष्टमेवापह्नूयते। न हि तद्दृष्टमुपादेयं राज्ञैव स्वरक्षार्थे करशुल्कादिभृत्या उपादीयन्ते। अतः सुतरां रक्षोपयोगित्वे हिंसायां न हिंस्यमानार्थतासिद्धिः। कथं वा हिंसाया विना न रक्षानिर्वृत्तिर्यदि तावदेवमर्थे निगृह्यन्ते पुनरकार्यमावर्तयिष्यते तन्निरोधनादिनापि शक्यते नियन्तुम्। अथ तान्निगृहीतान्दृष्ट्वा भयादन्ये न प्रवर्तयिष्यन्त इति धनदण्डेनापि शक्यते दुःखयितुम्। हन्यमानेष्वपि सहस्रशः प्रवर्तन्ते। तस्मादियं हिंसा रक्षा सती हिंस्यमानसंस्कार इति मन्तव्यम्। अतश्च करणादिछेदने नियमः। हस्त्यादिविधिश्च दंडयेष्वेवादृष्टमाधास्यति, न राजार्थो भविष्यति।

तस्माच्छरीरदण्डे पापान्मुक्तिर्न धनदण्ड इति स्थितम् ।

तथा च महापातिकिनां हृतसर्वस्वानामप्सु प्रवेशितदण्डानां संव्यवहारपरिहारार्थ-मङ्कनं वक्ष्यति । यदि च धनदण्डेन शुध्येयुः पुनरङ्कनमनर्थकं स्यात् ।

अत्र च स्वयमागतस्य नानीतस्य विशेषो यः स्तेन एवं विशेषो भवतु । इदं तु सर्वं शारीर-दण्डविषयम् ।। ३१८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कृत्वा पापानि धृतदण्डा इत्यन्वयः । स्वर्गमायान्ति पापक्षये पूर्वोपात्तधर्मेण ।। ३१८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । सुवर्णस्तेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्राजभिर्विहितदण्डा मनुष्याः संतः प्रतिबन्धकदुरिताभावात्पूर्वार्जितपुण्यवशेन साधवः सुकृतकारिण इव स्वर्गंगच्छन्ति । एवं प्रायश्चित्तवद्दण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्वमुक्तम् ।। ३१८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । दण्डेन न केवलं पापान्मुक्तिरपितु स्वर्गाद्यपीत्याह राजभिरिति । पापनिर्मुक्तिमात्रमत्र विवक्षितं स्वर्गावाप्तिस्तु पूर्वकृतसुकृतकर्मणः दुरदृष्टप्रतिबन्धरहितात् । नच पापिनः कुतः सुकृतमितिवाच्यम् । कदाचित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठतीतिस्मृतेरना-रब्धफलकर्मणःसत्वप्रतीतेः ।। ३१८ ।।

(५) **नन्दनः** । पापकृतामपि श्रेयस्करो राजदण्डः तेनाप्यवश्यं ते दण्ड्या इत्याह राजभिर्धृतदण्डास्त्विति न केवलं निर्मलंनिर्मलत्वमेव किन्तुस्वर्गमायान्तिच ।। ३१८ ।।

(७) **मणिरामः** । प्रायश्चित्तवद्दंडस्यापि पापक्षयकारित्वमाह । राजभिरिति ।। ३१८ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **राजभिरिति** । ते समुद्धताः पापानि कृत्वा पूर्वार्जिनं तथा ऋतुवरान् कृत्वा स्वर्गमपापाः सन्तः शिष्टा इव शुभकारिणो व्रजन्ति । ये तत्पापनिमित्तं राजनि कृतदण्डा भवन्ति इहा पापानीति बहुवचनात् हिरण्यस्तेनविषय एव दण्डयः न कार्य-निष्कृतिः अपि तु सकलैनः स्वविजये व्यवसीयते न च स्वयमागतविषयैव दण्डेन पापनिष्कृतिः न हठदण्डितविषये मन्तव्यम् । हठदण्डितस्यापि यदि संसाधयेत्वयित्यादिनिष्कृतेर्दर्शित्त-त्वाद्याम्ययातनाभिर्वा कथं परवशस्य निष्कृतिः स्यात् ।। ३१८ ।।

यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिद्याच्च यः प्रपाम् ।।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन्समाहरेत् ।। ३१९ ।।

(१) **मेधातिथिः** । पिबन्त्यस्यामिति **प्रपा** । जलाधारस्थानं उद्धृतजलनिधानं वा । माषस्य जातिर्न निर्दिष्टा । सा मरुजाङ्गलानूपभेदाद् द्रष्टव्या । **तच्च** रज्ज्वादि **समाहरेद्या-**तस्मिन् स्थाने, न राजनि ।। ३१९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रपां जलशालां भिन्द्यात् तत्काष्ठादि हरेत् । माषं सुवर्णस्य । तस्मिन् कूपादौ तद्रज्ज्वादि ।। ३१९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कूपसमीपे रज्जुघटयोर्जलोद्धारणाय धृतयो रज्जुं घटं वा हरेत् यो वा पानीयदानगृहं विदारयेत्स सौवर्णमाषं दण्डंप्राप्नुयात्। अनिर्दिष्टन्तुसौवर्णमाषंतत्र प्रकल्पयेदिति कात्यायनवचनात्। तच्च रज्वादि तस्मिन्कूपे समर्पयेत् ॥ ३१९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रकृतं पुनर्दण्डमाह यस्त्विति। केनापि पुण्यवता कूपसमीपे स्थापितौ रज्जुघटौ कृतप्रपां वा हरेद्वानाशयेत् स सौवर्णमाषं दण्डं प्राप्नुयादित्यर्थः। तच्च रज्वादिकं समाहरेत्। संपाद्य दद्यादिति ॥ ३१९ ॥

(५) **नन्दनः।** द्रव्यान्तराणां चोरयितारं प्रत्याह यस्तुरज्जुं घटमिति। रज्जुश्चघटश्चरज्जुघटं हरेन्मुष्णीयात्ततश्च तस्मिन्कूपे कूपसमीपे समाहरेत्पुनरास्थापयेत्तस्मिन्स्थाने प्रतिसमादध्यादिति ॥ ३१९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** माषं सुवर्णस्य। तच्च रज्जुघटादि तस्मिन् कूपादिस्थाने समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

(७) **मणिरामः।** माषं सौवर्णं। यन्निर्दिष्टं तु सौवर्णं माषं तत्र प्रकल्पयेदिति कात्यायनवचनात्। तच्च रज्वादि। तस्मिन् कूपे। समाहरेत् समर्पयेत् ॥ ३१९ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **य इति।** यः कूपाद्रज्जुघटमपहरेत् यो वा उदकदानगृहं विनाशयेत् सरुप्यं सुवर्णं वा माषं स राज्ञा गलकेशाद्यपेक्षया दण्डं प्राप्नुयात्। तत्र च रज्ज्वादि तस्मिन्कूपे प्रत्यानयेत् ॥ ३१९ ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ॥
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ ३२० ॥

(१) **मेधातिथिः।** **कुंभ**शब्दः परिमाणविशेषे वर्तते न घटमात्रे। क्वचिद्विंशतिप्रस्थान्क्वचिद्द्वाविंशतिरिति देशभेदाद्व्यवस्था। **दशभ्योऽधिकं हरतो** वधविधिरुक्तार्थोऽनुबंधादिना नियम्यते। शेषेषु दशसु प्राकृत एकादशगुणो दण्डः। **तस्य च तद्धनमिति** सर्वत्र स्तेये योज्यम्। **धान्यं** व्रीहियवादिसप्तदशानीति स्मर्यते ॥ ३२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कुम्भः पलशतद्वयम्। वधस्ताडनादि। ब्राह्मणादिद्रव्ये-त्वङ्गच्छेदादिः। शेषे ततःप्राक् तस्य तद्धनं दाप्य इत्युभयत्र ॥ ३२० ॥

(३) कुल्लूकः। द्विपलशतं द्रोणो विंशतिद्रोणश्च कुम्भोदशसख्येभ्यः कुंभेभ्योऽधिक धान्यं हरतोवधः सच हर्तस्वामिगुणवत्तापेक्षया ताडनागच्छेदमारणात्मकोज्ञेयः। शेषे पुनरेकस्मादारभ्य दशकुम्भपर्यन्तहरणे निह्नुवते एकादशगुण दण्ड दाप्यः स्वामिनश्चापहृत दाप्यः। ॥३२०॥

(४) **राघवानन्दः।** धान्यहरणे दण्डमाह धान्यमिति। **कुम्भेभ्यः** द्विपलशतं द्रोणो विंशतिद्रोणश्च कुम्भः तेभ्योधिकं हरतो वधः हर्तृगुणवत्वाद्यपेक्षया ताडनाङ्गछेदनमारणात्मकः हिंसामात्रवाचित्वाद्वधस्य। शेषे दशकुम्भाभ्यन्तरे एकादशगुणं हृतद्रव्यापेक्षया। तस्य धान्यस्वामिनं तद्धनं तावद्धान्यम् ॥ ३२० ॥

(५) **नन्दनः।** कुसूलात्किञ्चिन्न्यूनं धान्यभाजनं कुम्भः दशभ्यः कुम्भेभ्य इत्येक-पुरुषस्य संवत्सरभोजनपर्य्यन्तधान्यग्रहणं ततोभ्यधिके हरणे दण्डःस्यात्। दशभ्यःकुंभे-भ्योन्यूनेहरणे हृतादेकादशगुणंधान्यंहर्ता दण्डत्वेन दाप्यः। धान्यस्वामिने तद्धृतं धान्यं च दाप्यं। ब्राह्मणधान्यहरणे क्षत्रियादीनामयमेव दण्डोऽवगन्तव्यः॥ ३२०॥

(६) **रामचन्द्रः।** अभ्यधिकं हरतःवधः ताडनादि। एतद्विप्रविषयम् क्षत्रियादा-वंगच्छेदइत्यर्थः। शेषेपि ततोन्यूने राज्ञे एकादशगुणं दण्डं तस्य स्वामिनः तद्धनम्॥ ३२०॥

(७) **मणिरामः।** दशभ्यः कुंभेभ्यः अभ्यधिकं धान्यं हरतः। वधः कार्यः द्विपलशतं द्रोणः विंशतिद्रोणश्च कुंभः। शेषे पलादारभ्य दशकुंभपर्यंतहरणे। एकादशगुणं याव-च्चौरितं तदेवैकादशगुणं दाप्यः दंडत्वेन। स्वामिनश्च हृतपरिमाणं दाप्यः॥ ३२०॥

(८) **गोविन्दराजः। धान्यमिति।** द्विपलं शतं द्रोणं विंशतिद्रोणा एककुंभः। दश-कुंभेभ्योऽधिकं धान्यं हरतो हर्तृक्रियमाणगुणापेक्षया सुभिक्षदुर्भिक्षाद्यपेक्षया च ताडनाऽ-ङ्गच्छेदनाद्यात्मको वधदण्डः कर्तव्यो राज्ञा, दशकुंभं पुनर्यावदपहृतं एकादशगुणं दण्डं दाप्यः। तस्य च तद्धनं दाप्यः। वक्ष्यमाणञ्च सर्वत्र स्वामिनो दाप्यः॥ ३२०॥

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः॥
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम्॥३२१॥

(१) **मेधातिथिः।** धरणं धरिम तुला तेन मीयन्ते तानि धरिममेयानि घृतादीनां द्रवाणां प्रस्थादिमेयताऽस्तीति कठिनानां परिमेयता भवतीति तदर्थनात्— **सुवर्णरजता-दीनाम्।** आदिग्रहणादेव रजते लब्धे पुनरुपादानात्तुल्यग्रहणार्थात्प्रवालादीनि गृह्यन्ते, न तु ताम्रलोहादीनि। तेषां शतादूर्ध्वं हरणे वधः।

किं पुनरेतच्छतं पलानामुत कर्षाणामेव कार्षापणानां वा।

केचिदाहुः पलानामिति। न त्वत्र विशेषे हेतुरस्ति। तस्माद्यस्मिन्देशे धरिममानकाले यया संख्यया व्यवहारः—'शतमिदं सुवर्णस्य' क्वचित्तोलके क्वचित्पलेषु—यथादेशं व्यवस्था।

उत्तमानां च वाससां कौशेयपट्टादीनामिति। **शतादभ्यधिके वधः** इत्यनुषङ्गः। अत्रापि शाटकयुगमेकमिति संख्यायते। पुष्पपटाद्युपबृंहणं त्वेकमेवेति।

"ननु च सुवर्णरजतादीनामित्येव सिद्धे परिमेयग्रहणमनर्थकम्॥"

नानर्थकं कर्पूरागुरुकस्तूरिकादीनां महार्घाणां ग्रहणार्थम्।

आदिग्रहणाद्धि तैजसानि गृह्यन्ते, निष्कादिपरिमाणव्यपदेश्यानि वा। न हि कर्पूरादीनां कर्षादिव्यपदेशोऽस्ति। यद्यपि सुवर्णवद्रजतेऽपि शतसंख्या तथापि प्रायश्चित्तभेदवद्दण्ड-भेदोऽपि युक्तो विषमसमीकरणस्यान्याय्यत्वात्। अतो यावत्सुवर्णगतस्य मूल्यं तावति रूप्ये गृहीते वधः। कर्पूरादीनां तु पलानामेव शतसंख्या॥ ३२१॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। धरिमं तुला तन्मेयानां सुवर्णरजतव्यतिरिक्तानां ताम्रादीनां शतात् निष्कशतात्। एतच्च षोडशमाषकरूपसुवर्णचतुष्टयरूपनिष्कव्यवस्थया ग्राह्यम्। अत्रापि वधो मारणं ब्राह्मणद्रव्यत्वे अन्यत्र त्वङ्गच्छेदादि। सुवर्णेति। सुवर्णरजतोत्तमवाससामल्पानामपि हरणे वध एवेत्यर्थः ॥ ३२१ ॥

(३) कुल्लूकः। यथा धान्येन वध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेद्यानां सुवर्णरजतादीनामुत्कृष्टानां च वाससां पट्टादीनां पञ्चशताधिकेऽपहृतेवधः कर्त्तव्य एव विषयसमीकरणं चात्र देशकालापहर्तृद्रव्यस्वामिजातिगुणापेक्षया परिहरणीयं एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ ३२१ ॥

(४) राघवानन्दः। उक्तदण्डमन्यत्रातिदिशति तथेति द्वाभ्याम्। धरिमेति धरिमं तुला तेन परिच्छेद्यानां कार्पासादिद्रव्याणां पलशतादधिके अपहृते वधः। तत्रापि देशकालहर्तृद्रव्यस्वामिजातिगुणापेक्षया ताडनाङ्गछेदनमारणादि ज्ञेयम् ॥ ३२१ ॥

(६) रामचन्द्रः। धरधटताम्रादीनां तुलामेयानां शतात् निष्कात् अभ्यधिकं हरतः वधः ताडनादि। सुवर्णादि हरतः अल्पानां हरणे वधः ॥ ३२१ ॥

(७) मणिरामः। यथा धान्यहरणे वध उक्तः धटिममेयानां धटिमया तुलया मेयानां तुलितानां। सुवर्णरजतादीनां। उत्कृष्टवाससांच शतादभ्यधिके सुवर्णादीनां पलशतात् वस्त्रस्य संख्याशतात् हरणे वधः कार्यः ॥ ३२१ ॥

(८) गोविन्दराजः। तथेति। सुवर्णरजतादीनां महार्घाणाञ्च वाससाम्। न केवलं धान्ये यथा पूर्वोक्तो यावत्तुलाछेद्यानामपि सुवर्णरजतप्रवालादीनामुत्कृष्टानाञ्च वाससां चान्तःपट्टादीनां एतच्छतादभ्यदिकेऽपहृते वधः कर्तव्यः। विषमसमीकरणञ्चात्र देशकालाऽपहृतद्रव्यं स्वामिजातिगुणाद्यपेक्षया परिहरणीयम्। अन्यथा महार्घाल्पार्घ्ययोः तुल्यदण्डता स्यादेवं द्रष्टव्यम् ॥ ३२१ ॥

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते॥
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२२ ॥

(१) मेधातिथिः। सुबोधोऽयम्। मूल्यादिति। नापहृतमेव द्रव्यं देयम्। क्वचित्तज्जातीयं नैव प्राप्यते। अतो रूपकैर्धान्यादिना वा विनिमेयम् ॥ ३२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। पञ्चाशत इति ताम्रादिविषयम्। शेषे पञ्चशत ऊने ॥ ३२२ ॥

(३) कुल्लूकः। पूर्वोक्तानां पञ्चशदूर्ध्वं शतं यावदपहारे कृते हस्तच्छेदनं मन्वादिभिरभिहितं शेषेष्वेकपलादारभ्य पञ्चाशत्पलपर्यन्तापहारेऽपहृतधनादेकादशगुणं दण्डं दाप्यः ॥ ३२२ ॥

(४) राघवानन्दः। एवमुक्तानां सुवर्णादीनां तोलकानां पञ्चाशत्पर्यन्तमपहृतस्य मूल्यादेकादशगुणो दण्डः पञ्चाशतोऽधिके हस्तच्छेदः ॥ ३२२ ॥

(५) नन्दनः। स्वर्णानां पञ्चशतोभ्यधिके हरणे शेषे पञ्चाशतो न्यूने ॥ ३२२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** पञ्चाशतस्तु अधिके ताम्रादि पञ्चाशतन्यूनेन ॥ ३२२ ॥

(७) **मणिरामः।** पूर्वोक्तानां सुवर्णरजतादीनां पंचाशत्त्वमधिके हृते हस्तच्छेदः कार्यः। शेषे एकादिपलादूर्ध्वं पंचाशत्पलपर्यंतं हरणे॥ ३२२॥३२३॥

(८) **गोविन्दराजः।** पञ्चाशत इति। एषां पूर्वनिर्दिष्टानां पञ्चाशत ऊर्ध्वं शतस्य यावदपहृते चैतत् हस्तच्छेदनं मन्वादिभिरुच्यते। पञ्चाशतः पञ्चाशतः यावदपहृते तन्मूल्यादेकादशगुणं राजा दण्डं कुर्यात् ॥ ३२२ ॥

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ॥
मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सत्कुले जाता विद्यादिगुणयोगिनः **कुलीनाः। नारीणां च विशेषतः** गुणरूपसौभाग्यसंपन्नानामित्यर्थः। चशब्दात्कुलीनानामित्येव परस्परापेक्षाणि नारीणां विशेषणानि। **मुख्यानि** उत्तमानि रत्नानि वज्रवैडूर्यमरकतप्रभृतीनि।

अत्रापि सुवर्णशततुल्यानीत्यपेक्ष्यम्। अन्यथोत्तमत्वमापेक्षिकमिति दण्डो न व्यवतिष्ठेत।

वधमर्हति। अनुबन्धाद्यपेक्षया सर्वत्र वध्यर्थो योजनीयः।

अकुलीनानामविशिष्टानाममुख्यानां च 'शेषे त्वेकादशगुण' इत्येव ॥ ३२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वधः उत्कृष्टापकृष्टापेक्षया मारणाङ्गच्छेदादिः ॥ ३२३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां महाकुलप्रसूतानां श्रेष्ठानां च रत्नानां वज्रवैदूर्यादीनामपहारे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** मनुष्यरत्नविशेषयोरपहृते* अवश्यं वध इत्याह पुरुषाणामिति। नारीणां विशेषतः कुलजानाम्। कपिंजलानितिवत्त्रित्वं विवक्षितम्। मुख्याना वज्रवैडूर्यादीनां रत्नानाम् ॥ ३२३ ॥

(५) **नन्दनः।** ह्रियमाणहरणयोर्जातिगुणाद्यपेक्षया वधशब्दार्थः कल्पनीयः छेदनरूपो मारणरूपो वा ॥ ३२३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। पुरुषाणामिति।** महाकुलानां मनुष्याणां विशेषेण च स्त्रीणां महाकुलोत्पन्नानां प्रधानानां मणीनां वज्रवैडुर्यादीनां हरणे देशकालहर्तृस्वामिजात्याद्यपेक्षया ताडनाङ्गच्छेदनात्मकं वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ॥
कालमासाद्य कार्यं च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** महापशवो हस्त्यश्वादयः। तेषां हरणे कालकार्यपेक्षा दण्डप्रक्लृप्तिः।

---

* अपहृते=अपह्नवे (राघ २)

"ननु च सर्वत्रैव कालाद्यपेक्षोक्ता। तथा च कालदेशवयःशक्तीश्चिन्तयेद्दण्डकर्मणीति"।

सत्यम्। विज्ञाते दण्डस्वरूपे न्यूनाधिकभावोऽनुबन्धाद्यपेक्षाः। यथा वधविधौ ताडन-मारणादिकल्पनाऽपेक्ष्या। इहात्यन्तविलक्षणो दण्डः। तथा हि विंशतिपणोऽपि खड्गः शत्रोरुद्यतशस्त्रस्य सन्निधौ यदि ह्रियते तेन कार्यातिशयेन तेन च कालेन मारणं दण्डः। अन्यदा द्विगुण एकादशगुणो वा। तथौषधमलभ्यत्वेन महाप्रयोजनं तदुपयोगवेलायां ह्रियते लभ्यानामपि क्वाथाद्यपेक्षं कालातिक्रमणेन महदातुरस्य दुःखं जनयतीति—तत्र महान्दण्डः। अन्यदा तु स्वल्प इति। न तत्रान्तरामन्तरेणेदृशं वैषम्यं लभ्यते। अन्यथा स एवैकः श्लोको दण्डविधौ पठितव्यः स्यात्। तस्माद्वक्तव्यमिदम्। विग्रहकालेऽश्वादीनां राज्यापेक्षो दण्डः। शस्त्राणां राजोपयोगिनां कदाचित्क्षमा कदाचिन्महान्दण्डः। गोमहिष्यादीनां तु प्रजासंबन्धिनां न राज्ञा क्षन्तव्यम्। कार्ये च यदश्वादिभिः कर्तव्य तदप्यपेक्ष्यम्। विग्रहोऽपि यदि पर्वतादौ भवति यत्र नातीवाश्वैः प्रयोजनं भवत्येव दण्डह्रासः।

कालमासाद्य ज्ञात्वा निरूप्य दण्डं कल्पयेत्। स एवात्र भवति नतः शास्त्रम्॥ ३२४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। महापशूनामश्वादीनां हरणे वधः। शास्त्राणामौषधस्य च हरणे तदेकादशगुणमित्यादिः कार्यबहुत्वाल्पत्वमपेक्ष्य दण्डः। तथा शस्त्रादीनां युद्धकालादौ हरणे ततो द्विगुणमित्याद्युन्नेयमित्यर्थः॥ ३२४॥

(३) **कुल्लूकः**। महतां पशूनां हस्त्यश्वादिगोमहिष्यादीनांतथा खड्गादीनां शस्त्राणां कल्याणघृतादेश्चौषधस्य च दुर्भिक्षादिरूपं कालं कार्यं प्रयोजनं च सदसद्विनियोगरूपं निरूप्य राजा ताडनाङ्गच्छेदवधरूपं दण्डं प्रकल्पयेत्॥ ३२४॥

(४) **राघवानन्दः**। पश्वादीनामपहारेऽङ्गच्छेदनादिदण्डमात्रमित्याह महेति। महापशूनां हस्त्यश्वानाम्। शस्त्राणां खड्गादीनाम्। औषधस्य कल्याणघृतादेः। कालं सुभिक्षदुर्भिक्षरूपम्। कार्यमासन्नं युद्धरोगादि। आसाद्य विचार्य॥ ३२४॥

(५) **नन्दनः**। महापशूनां हस्त्यश्वानां कालं दुर्भिक्षसुभिक्षादिकं कार्यमाह पशुभि-रिदंकार्यं शस्त्रैरिदंकार्यमित्यादिकं आसाद्य निरूप्य दण्डं वधमेकादशगुणं वा राजा कल्पयेत्॥ ३२४॥

(६) **रामचन्द्रः**। महापशूनां अश्वादीनां हरणे कालं युद्धादिसमयं आसाद्य कार्यं-युद्धादिरूपं प्रकल्पयेत् च पुनःराजा दण्डं वा प्रकल्पयेत्॥ ३२४॥

(७) **मणिरामः**। महापशूनां हस्त्यश्वागोमहिष्यादीनां। महास्त्राणां खड्गादीनां। महदौषधस्य कल्याणघृतादेः। कालं दुर्भिक्षादिरूपं कार्यं सदसद्विनियोगरूपं आसाद्य दंडं अंगछेदरूपं प्रकल्पयेत्॥ ३२४॥

(८) **गोविन्दराजः**। **महापशूनामिति**। हस्त्यश्वगोमहिषादीनां महतां पशूनां हरणे खड्गादीनां कल्याणघृतादेश्च कालविग्रहदुर्भिक्षात्मकं कार्यं चापहारप्रयोजनं द्युतवैर रज्ववसादादिरूपं पर्यालोच्य राजान्यूनाऽधिकं दण्डं प्रकल्पयेत्। अनुबन्धं परिज्ञाय नैतल्ला-घवार्थमपि सादरार्थमुच्यते शस्त्रौषधहस्ताद्यपहारे विग्रहादौ स्थूलानर्थोत्पादनात्॥ ३२४॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु खरिकायाश्व भेदने ॥
पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **ब्राह्मणसंस्था** ब्राह्मणाश्रिता ब्राह्मणस्वामिकाः। तासां **हरणे**। षष्ठ्यर्थे सप्तमी। **पशूनां** चाजैडकादीनाम्। बहुवचनं सर्वत्राविवक्षितम्। **सद्य**स्तत्क्षणादविचार्य। पादस्यार्धमर्धपादम्, तदस्यास्तीत्य**र्धपादिकः**। तच्च संभवति यदि पादार्धे छिद्यते। तेनार्धपादछेदनं कर्तव्यमिति वाक्यार्थः।

खरिका यया गोरथक्षेत्रादौ वाह्यते बलीवर्दः। **भेदने** वाह्यमानायाः प्रतोदेन पीडोत्पादने।

'भेदनं' वाहानामुपलक्षणार्थे व्याचक्षते पूर्वे। अवश्यं वाहयन्दुःखयति। प्रतोदेन वाहने एवायं दण्ड इत्यन्ये पठन्ति।

अन्ये तु पादस्य पश्चाद्भागं चतुर्थं **खरिका**माहुः। खरिकेति या प्रसिद्धा पलायनशीला यां पालोऽन्यो वा भिन्दन्नर्धपादिकः कार्यः।

अन्ये त्वधिकरणसप्तमीं मत्वा गोसंस्थदध्यादीन्यध्याहरन्ति। तदयुक्तम्। श्रुतपदसंबन्धसंभवे कुतोऽध्याहारः॥ ३२५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणसंबन्धिनीषु। स्थूरपृष्ठेन भारवोढा वृषः तद्भारः स्थूरिका तस्या भेदने पाटयित्वा तद्गतधान्यादेरपहार इत्यर्थः। पशूनां महिषादीनाम्। अर्धपादिकः छिन्नार्धपादद्वयः॥ ३२५॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणसंबन्धिनीनां गवामपहारे वन्ध्यायाश्च गोर्वाहनार्थे नासाछेदने पशूनां चाजैडकानां दण्डभूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानां हरणेऽनन्तरमेव छिन्नार्धपादिकः कार्यः॥ ३२५॥

(४) **राघवानन्दः।** तद्विशेषे अर्धपादछेदोदण्डः स्यादित्याह गोष्विति। ब्राह्मणसंस्थासु तत्संबन्धिनीषु हरण इतिशेषः। भेदनेस्थूरिकायाः वन्ध्यागोर्वाहनार्थं नासिकायां। पशूनां अजाव्यादीनाम्॥ ३२५॥

(५) **नन्दनः।** स्थूरिकानामपार्ष्णेश्चतुरङ्गुलादूर्ध्वःप्रदेशः। ब्राह्मणगोस्थूरिकाभेदने च इतरेषां पशूनां हरणे च भेत्ता हर्त्तार्धपादिकः कार्य्यः॥ ३२५॥

(६) **रामचन्द्रः।** ब्राह्मणसंस्थासु संबन्धिनीषु गोषु पृष्ठे भारयोः प्रच्छुरिकायाः भेदने च पुनः पशूनां हरणे अर्थपादिकः दमः छिन्नार्धद्विपादिकः दमः कार्यः अर्धदण्डः कार्यः॥ ३२५॥

(७) **मणिरामः।** गोषुब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणसंबंधिनीनां गवामपहारे। छुरिकायाः वंध्यायाः गोः भेदने वाहनार्थं नासाछेदने। पशूनां यागसंबंधिनीनां हरणे **सद्यः** तत्कालमेव। अर्द्धपादिकः छिन्नार्द्धपादः कार्यः॥ ३२५॥

(८) **गोविन्दराजः। गोषु ब्राह्मणसंस्थासु नासिकायाश्च भेदन इति।** ब्राह्मण-सम्बन्धीनां गवामपहरणे, एवं वन्ध्यायाश्च गोः वाहनाद्यर्थं नासिकाभेदने पशूनां चैडकादीनां दण्डभूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानामपहरणे समनन्तरमेव पादार्धच्छेदयुक्तो दण्डः कार्यः॥ ३२५॥

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च।
दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च॥ ३२६॥

(१) **मेधातिथिः। सूत्रमूर्णासणादि। लवणानि** सैंधवबिड्लवणादीनि। **यच्चा-न्यत्पशुसंभवमामिषादि। अन्येषामपूपमोदकादीनाम्।** आदिशब्दः प्रकारे। प्रकारः सादृश्यं तुल्यता सदृशकार्यकरणोपयोगादिरूपा। तथा च सर्पिर्मण्डेक्षुखण्डशर्कराकिलाटकूर्चिकाद्या अपूपा गृह्यन्ते। **पशुसंभवं** राङ्कवाजिनाद्यपीच्छन्ति केचित्। **आदिग्रहणात्प्रकृतिर्विकृ-तिरपि।।** यच्चोभयोपादानं दध्नः क्षीरस्य चेति तदुदाहरणार्थम्। एवं **सूत्रग्रहणेन** सूत्र-मयं वासोऽपि गृह्यते। नलिकादीनां सत्यपि सूत्रमयत्वे पशुसंभवत्व उत्तमत्वादुत्तमानां चेत्यस्यापवादविषयः।

प्रकृत्यन्तरे तैलशब्दः स्नेहवाची, न तिलविकार एव। तेनातसीप्रियङ्गुपञ्चाङ्गुल-तैलादयोऽपि गृह्यन्ते॥ ३२६-३२९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** किण्वं मद्यबीजम्॥ ३२६॥

(३) **कुल्लूकः।** ऊर्णादिसूत्रकार्पासिकस्य च किण्वस्य सुराबीजद्रव्यस्य च सूक्ष्म-वेणुखण्डनिर्मितजलाहरणभांडादीनां यदप्यन्यत्पशुसंभवं च मृगचर्मखड्गशृङ्गाद्यन्येषामप्ये-वंविधानामसारप्रायाणां मनःशिलादीनां मद्यानां द्वादशानां पक्वान्नानामोदनव्यतिरिक्ताना-मप्यपूपमोदकादीनां च कार्पासादिशब्दार्थानां प्रसिद्धानां चापहारे कृतमूल्याद्द्विगुणो दण्डः कार्यः॥ ॥ ३२६॥ ३२७॥३२८॥ ३२९॥

(४) **राघवानन्दः।** द्रव्यविशेषेषु तद्द्रव्यमूल्याद्द्विगुणं दण्डं दापयितुं षड्विंशतिं द्रव्यविशेषाननुवदति सूत्रेति चतुर्भिः। किण्वानां सुराबीजानाम्। पानीयस्य पानार्थं संस्कृतस्य॥ ३२६॥

(५) **नन्दनः।** किण्वं सुराप्रकृतिद्रव्यम्॥ ३२६॥

(६) **रामचन्द्रः।** सूत्रादीनां हरणेदण्डमाह सूत्रेतिचतुर्भिः। किण्वानां मद्यबीजा-नाम्॥ ४२६॥

(७) **मणिरामः।** किण्वानां। सुरोत्पादकद्रव्याणां॥ ३२६॥

(८) **गोविन्दराजः। सूत्रकार्पासकिण्वानामिति** वेणुवैदलभाण्डनामिति। मत्स्या-नामिति। अन्येषामिति। ऊर्णादिसूत्रस्य किण्वाख्यस्य च तुराद्रव्यस्थतक्रस्य गोरसस्य वैदलानाञ्च वेण्वादित्वङ्निर्मितानां भाण्डानां लवणानां सैन्धवबिग्लवणादीनां मधुनः माक्षिकस्य यदप्यल्पतरपशुप्रभवं श्रृङ्गदन्तादि तस्य तथाऽन्येषामप्येवंविधानां च सारद्र-व्याणां मनःशिलसिन्दूरादीनां ओदनस्य च भक्तसक्त्वादेः पक्वान्नानां चापूपमोदकानां

सर्वेषाञ्च कार्पासादीनां च प्रसिद्धानां हरणान्मूल्याद् द्विगुणो दण्डःकार्यः ॥ ३२६ ॥
॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥

वेणुवैदलभाण्डानां लवणानां तथैव च ॥
मृण्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥ ३२७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वेणुभाण्डानां तथा वैदलभाण्डानां विदलीकृतान्यकाष्ठ-भाण्डानाम् ॥ ३२७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। वैदलभाण्डानां स्थूलवेणुखण्डनिर्मितजलाहरणादिसमर्थानाम्। भस्मनः कदलीक्षारादेः ॥ ३२७ ॥

(५) **नन्दनः**। वैदलं वेत्रमयं भाण्डमुपकरणम् ॥ ३२७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। मृण्मयानां भाण्डानाम् ॥ ३२७ ॥

(७) **मणिरामः**। वेणुवैदलभाण्डानाम्। वेणुदंडनिर्मितजलाद्याहरणभाण्डानाम् ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ॥
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥ ३२८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पशुसंभवं रोचनादि ॥ ३२८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। पशुसंभवं चर्मचामरवर्मरज्जुगोरोचनाशृङ्गास्थिनिर्मितसंपुटकङ्काभरणादिकम्। तस्यापि हरण इत्यनुषज्यते ॥ ३२८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। पशुसंभवं दुग्धादि ॥ ३२८ ॥

(७) **मणिरामः**। यच्चान्यत् पशुसंभवं मृगचर्मखड्गशृंगादि ॥ ३२८ ॥

अन्येषां चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च ॥
पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥ ३२९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवमादिनां पक्वान्नानां व्यञ्जनानाम्। सर्वत्रात्र द्रव्यवत् द्रव्यमूल्यमधिकं देयम् ॥ ३२९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। एवमादीनां एवंविधानां पानका*दिद्वादशानाम्। पक्वान्नानामोदनेतरशष्कुल्यादीनाम् ॥ ३२९ ॥

(५) **नन्दनः**। आद्यानां भक्ष्याणाम् ॥ ३२९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अन्येषां अजादीनां अद्यानां अदनीयानां च पुनः ओदनस्य भक्तस्य तन्मूल्यात् तद्वस्तुमूल्यात् द्विगुणो दमः ॥ ३२९ ॥

(७) **मणिरामः**। एवमादीनां असारप्रायाणां हरितालादीनां। पक्वान्नानां ओदनातिरिक्तानां ॥ ३२९ ॥

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ॥
अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलः ॥ ३३० ॥

(१) **मेधातिथिः**। नवमालिकादीनि **पुष्पाणि**। **हरितं** धान्यं क्षेत्रस्थं अपक्वम्। **नगा** वृक्षाः। **अन्येष्वपरिपूतेषु**। बहुवचनात्परिपवनस्य च धान्येष्वेव तुषपलालादिविमोक्षरूपस्य संभवादुत्तरश्लोके धान्यग्रहणमेवाकृष्यते। **गुल्मादीनां** हि सत्यपि पलाशे व्यामिश्रत्वे पुष्पाणां च परिपूतव्यवहारः।

सप्तमी हरणापेक्षा। तत्तु पूर्वस्मादनुवर्तते।

अत्र **पञ्चकृष्णलो दण्डः**। कृष्णला नानाद्रव्यजाः। अल्पत्वमहत्त्वप्रयोजनापेक्षाः। सुवर्णस्येति पूर्वं ॥ ३३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। हरिते माषादौ शमीधान्ये धान्येशूकधान्ये। एष्वल्पेषु तथाऽपरिपूतेष्वपृथक्कृतबुसेषु ॥ ३३० ॥

(३) **कुल्लूकः**। पुष्पेषु हरिते क्षेत्रस्थे धान्ये गुल्मलतावृक्षेषु परिवृतेषु अनपावृतवृक्षेषु वक्ष्यमाणश्लोके धान्यादिषु निर्देशात्परिवनसंभवाच्च धान्येषु अन्येषु समर्थपुरुषभारहार्येषु हृतेषु देशकालाद्यपेक्षया सुवर्णस्य रौप्यस्य वा पञ्चकृष्णलमाषपरिमाणो दण्डः स्यात् ॥ ३३० ॥

(४) **राघवानन्दः**। पुष्पादिद्रव्यविशेषापहरणे पञ्चकृष्णलकं दण्डं विदधदपि तान्यनुवदति पुष्पेष्विति। हरिते क्षेत्रस्थधान्ये गृहधान्येषूक्तत्वात्। अपरिपूतेष्वनुत्सादिततुषादिषु। सुवर्णमाषः पञ्चकृष्णलो माष इत्युक्तोः नतु रूप्यमाषकः ॥ ३३० ॥

(५) **नन्दनः**। धरिमं तुला तेन मेयानामुन्मानयोग्यानांस्वर्णादीनामुत्तमवाससांह्रणे पुष्पेषु हरिते नवे धान्येचपरिपूतेष्वशोधितपांसुषु धान्येष्वित्युत्तरश्लोकादपकर्षणीयम् ॥ ३३०

[१] नांपानकादि (न, श) (३३०) अन्येष्व.=अल्पेष्व (क, ख, ग, च, ण, र

(६) **रामचन्द्रः**। हरिते धान्ये माषादौ नगेषु वृक्षेषु अपरिपूतेषु अदूरीकृतबु॰ ॥ ३३० ॥

(७) **मणिरामः**। हिरते क्षेत्रस्थे प्रकर्तिते इति यावत्। नगो वृक्षः। **अन्येषु**। क्षेत्रात्कर्तितेषु धान्येषु अपरिपूतेषु वृषेणादूरीकृततुषेषु। पंचकृष्णालः देशकालाद्यपेक्षया सुवर्णस्य रजतस्य वा ॥ ३३० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **पुष्पेष्विति**। पुष्पेषु नीलीक्षेत्रेषु धान्येषु गुल्मलतावृक्षेषु पुरुषभारप्रायेषु वक्ष्यमाणाच्छ्लोकात्परिवपनसंभवाच्च धान्येषु खलवासितापहृतेषु देशकालापेक्षया सुवर्णस्य रूप्यस्य वा पञ्चकृष्णलपरिमाणो दण्डःस्यात् ॥ ३३० ॥

---

* पानकादि=मद्य [१] नांपानकादि (राघ. २)=मनःशिलादीनां एवं विधानां मद्य

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।
निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दमः ॥ ३३१ ॥

(१) मेधातिथिः । मूलमिक्षुद्राक्षादि । **निरन्वये** द्रव्यहरणे । 'अन्वयो'ऽनुनयः, स्वामिनः प्रीत्यादिप्रयोगः—'यत्त्वदीयं तन्मदीयमेवेत्यनया बुद्ध्याऽहं प्रवृत्तः—न चेदेवं तद्-गृहाणे'त्येवमादिवचनम् तद्यत्र न क्रियते **तन्निरन्वयम् ।** साहसप्रकारत्वादधिको दण्डः । अन्वयेन सह **सान्वयः ।**

अथवा **निरन्वयो** येन सह कश्चिदपि संबन्धो नास्त्येकग्रामवासादिः । ततः शतं दण्डचः । अथवा अनारक्षं **निरन्वयम् ।** सति तु रक्षके उभयापराधादल्पो दण्डः । खलस्थेषु धान्येष्वयं दण्डः । तत्र हि परिपूयन्ते । गृहस्थेषु त्वेकादशगुणः प्रागुक्तः (३२०) ॥ ३३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिपूतेष्वपास्तबुसेषु । शाकमूलफलेषु बहुमूल्यादत्यन्तोपयुक्तेषु । निरन्वये तद्द्रव्यसंबन्धयोग्यतापादकज्ञानोपाधिकोन्वयो यस्तमभिधाय यत्र हरण न भवति तत्र । तद्विपरीतं सान्वयम् ॥ ३३१ ॥

(३) कुल्लूकः । निष्पुलाकीकृतेषु वृक्षेषु धान्येषु शाकादिषु चापहृतेषु अन्वयो द्रव्य-स्वामिनां संबंधः येन सहकश्चिदपि संबन्धो नास्त्येकग्रामवासादिस्तत्र शतंदण्डचः सान्वये तु पञ्चशत्पणो देयः खलस्थेषु च धान्येष्वय दण्डस्तत्र हि परिपूर्यते गृहेष्वेकादशगुणो दण्डः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्विशेषेषु धान्यादिचतुष्टयेषु व्यवस्थया शतमर्धशतंवा दमं दापयन् तान् उद्दिशति परीति । परिपूतेषु यज्ञाद्यर्थसंस्कृतेषु अपसारिततुषेषु वा । निरन्वये संपूर्णहृते द्रव्यस्वामिना एकग्रामवासादिसंबन्ध इति केचित् ॥ ३३१ ॥

(५) नन्दनः । अपहृतेष्वित्येव निरन्वये निःशेषापहारेर्द्धशतम् ॥ ३३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिपूतेषु धान्येषु दूरीकृतबुसेषु निरन्वये अनारक्षे निर्मले सान्वये रक्षासहिते वंशजे ॥ ३३१ ॥

(७) मणिरामः । परिपूतेषु अपासिततुषेषु । निरन्वये यस्य धान्यादिकं हृतं तेन एक ग्रामवासादि संबंधाभावे । सान्वये एक ग्रामवासादिसंबंधे ॥ ३३१ ॥

(८) गोविन्दराजः । परिपूतेष्विति । अपासितेषु शेषेषु शाकादिषु वाऽपहृतेषु स्वामिना सह संग्रामेऽ (=संग्र?ऽ) पहारे पणशतं दण्डः । संगतेषु पुनः पञ्चाशतं दण्डः ॥ ३३१ ॥

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयं भवेत्स्तेयं हृतापव्ययते च यत् ॥ ३३२ ॥

(१) मेधातिथिः । परद्रव्यापहरणं स्तेयमुच्यते । धात्वर्थप्रसिद्ध्या चास्यैव कर्ता 'स्तेनः' । इह तु विशेषेणायं व्यवहार इष्यते तदर्थोऽयं श्लोकः । न परद्रव्यादानमात्रं स्तेयम् । ऋणादाननिक्षेपादिष्वपि स्तेयदण्डप्रसङ्गात् । संज्ञाभेदो दण्डभेदार्थः ।

कर्म यत्कृतं परपीडाकं वस्त्रोत्पाटनाग्निदाहद्रव्यापहरणादि। अग्निदाहे यद्यपि द्रव्यापहरणं नास्ति तथापि चौर्यमेव रहसि करणादपह्नवाच्च मन्यन्ते। चौर्ये हि द्रव्यविशेषाश्रयो दण्डः। सोऽत्र न स्यात्। एवमर्थमेव स्तेयप्रकरणोत्कर्षणम्। **प्रसभं कर्मेति** कर्मग्रहणाद्-द्रव्यापहारादन्यदप्येवं कृतमयुक्तं साहसमेव। "कस्तर्ह्यग्निदाहादावप्रसभं कृते दण्डः"। कंटकशुद्धौ वक्ष्यामः (९।२५६) अत एव सन्धिच्छेदेऽसत्यपि द्रव्यापहरणे कण्टकशुद्धौ दण्डमामनन्ति। अन्यथा स्तेय एवावक्ष्यत्॥ ३३२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उपक्लृप्तानि भोजनादिप्रयोजनार्थं सज्जितानि। आद्यं प्रथमसाहसं। अग्निं त्रेताग्निमाधानादिसंस्कृतम्॥ ३३२॥

(३) **कुल्लूकः**। यद्धान्यापहारादिकं कर्मद्रव्यस्वामिसमक्षं बलाद्धृतं तत्साहसं स्यात्सहोबलंतद्भवं साहसमत इह स्तेयदण्डो न कार्यः एतदर्थः स्तेयप्रकरणेऽस्य पाठः। यत्पुनः स्वामिपरोक्षापहृतं तत्स्तेयं भवेत् यच्चहृत्वाऽपह्नुते तदपि स्तेयमेव॥ ३३२॥

(४) **राघवानन्दः**। स्तेयात्साहसंभिन्दन्नाह स्यादिति। साहसं सहोबलं तेन कृतम्। प्रसभं प्रभोः समक्षम्। अन्वयवत् पयानां शतार्धं दण्डः संख्यान्तरानुक्तेः। स्तेयं प्रभोः परोक्षं हृतंतन्निरन्वयं भवेत् तन्निरन्वयवत् शतदण्डार्हन्। हृता अपव्ययते अपह्नुते यत्र तत्र शतं दण्ड इति॥ ३३२॥

(६) **रामचन्द्रः**। प्रसभं कर्म प्रत्यक्षापहाररूपं कर्म निरन्वयं आरक्षवर्जितम्॥ ३३२॥

(७) **मणिरामः**। साहसस्तेययोर्लक्षणमाह। स्यादिति। यत् धान्यापहारादिकं कर्म अन्वयवत् द्रव्यस्वामिसमक्षं। प्रसमं बलात् कृतं तत्तुसाहसं। निरन्वयं द्रव्यस्वाम्यसमक्षं यत् हृतं तत् स्तेयं। यच्चकृत्वा अपव्ययते अपह्नूते तदपि स्तेयं इत्यर्थः॥ ३३२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **स्यात्साहसमिति**। यत्कर्मधान्यापहारादिद्रव्यस्वामिसमक्षमेव प्रसह्य कृतं तत्साहसं स्यादतस्तत्र स्तेयदण्डो न कार्यः इत्येवमर्थस्तेयप्रकारस्योपदेशः। यत्पुनः परोक्षं कृतं तत्स्तेयं भवेत्। यद्यपि च हृत्वाऽपहनुते तदपि स्तेयमेव॥ ३३२॥

यस्त्वेतान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः।
तस्माद्यं दण्डयद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद् गृहात्॥ ३३३॥

(१) **मेधातिथिः**। एतानि सूत्रादीन्युपक्लृप्तानि प्रत्यासन्नदानोपभोगादिकार्यकालानि अथवा संस्कृतानि कृतसामर्थ्याधानानि तथा तदेवसूत्रं तन्तुवायहस्ते वायनार्थं दत्तं गुणीक्रियते किंचित्परिवर्त्यते — एवं दधिमन्थनमरिचशर्करादिसंस्कृतं क्षीरं घृतमित्यादिसंस्कारः। तत्र शतं दण्डः।

आद्यमिति पाठे प्रथमसाहसः।

अग्निगृहात् परिगृहीतं शालाग्निहोत्रेत्यादिकम्—हेमन्ते वा शीतार्दितानां दरिद्राणामप्रणीतमप्यग्नेरुपकल्पनं पाककालः शीतादिनिवृत्त्यर्थं वा तापनकालः। अविशेषेणायमग्नेर्दण्डः स्वल्पस्य बहोरुपक्लृप्तस्यानुपक्लृप्तस्य च।

सत्यपि सूत्रादिदण्डे आदिग्रहणे नाग्नेस्तन्मूल्यादि संभवति, क्रयविक्रयव्यवहाराप्रसिद्धेः। यावता वेन्धनेनाग्निरपहृतपरिमाण उत्पद्यते यावतीभिर्दक्षणाभिस्तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डः संभवति शक्यते च व्यपदेष्टुम्। तुष्ट्युत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितैव। अतस्त्रेताग्निहरणे यावत्पुनराधाने गच्छति प्रायश्चित्तेष्टौ च तावदग्निमते दातव्यः। अतोऽयमग्नेर्दण्डः शाला प्रणीताग्निविषय एव स्वल्पत्वात्। त्रेतायां तु तन्मूल्याद्द्विगुण इति। तथा च "सुलभेष्व-धिकारनिवृत्तिमकुर्वत्सु यागाङ्गद्रव्येष्वपह्रियमाणेषु कुशकरकाग्निहोत्रद्रव्याण्यपहरतो-ऽङ्गच्छेदः स्यात्" इति शङ्खः। अग्निषु तु हृतेष्वधिकार एव निवर्तते। तत्र कथं महान् दण्डो न स्यात्॥ ३३३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र साहसं सहसा अविविच्य दोषगुणौ यदि कृतौ तदा स्तेयमपि तथैवेत्याशङ्कां प्रसंगादपनयति स्यादिति। नैव तावन्मात्रं साहसं किंतु प्रसभं हठात्स्वामि-समक्षं बलवदन्वयवदनुबन्धि उत्तरकालमपि यत्र न तद्गोप्यते साहसं तदित्यर्थः। निरन्वयं उत्तरकालनिह्नवयत्नसहितं यच्च कृत्वा स्वामिनोऽपव्ययते तदैव निह्नवाय यतते तद्द्रव्या-हरणं स्तेयम्। एवं च युद्धादिना यत्परस्वहरणं परमारणादि तत्साहसं निह्नवप्रयत्नवता तु यत्परस्वमादीयते तत् स्तेयमित्यर्थः। तथा अनिह्नवेनचायतकलहादिनिमित्तकं ताडनादि क्रियते तद्दण्डपारुष्यमित्युक्तम्॥ ३३३॥

(३) **कुल्लूकः**। यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याण्युपभोगार्थं कृतसंस्काराणि मनुष्य-श्चोरयेत् यश्च त्रेताग्निं गृह्याग्निं वाऽग्निगृहाच्चोरयेत्तं राजा प्रथमं साहसं दण्डयेदग्निस्वा-मिनश्चाधानोपक्षयो दातव्यः। गोविन्दराजस्तुलौकिकाग्निमपिचोरयतो दण्ड इत्याह तद-युक्तमल्पापराधे गुरुदण्डस्यान्याय्यत्वात्॥ ३३३॥

(४) **राघवानन्दः**। संप्रत्युक्तसूत्रादिद्रव्यापहारे प्रकारविशेषमुपक्षिपन्प्राथमिकं दण्ड-माह यस्त्विति। उपक्लृप्तानि उपयोगार्थं कृतसंस्काराणि स्तेनयेत् चौर्यं कुर्यात्। तेषामाद्यं प्रथमसाहसम्। अग्निं गार्हपत्याग्निम्। गृहाग्निगेहात्॥ ३३३॥

(५) **नन्दनः**। एतानि सूत्रकार्पासकिण्वादीनि उपक्लृप्तानि महाभोगार्थं स्तुतानि ॥ ३३३॥

(६) **रामचन्द्रः**। एतान्युपक्लृप्तानि सूत्रादीनि द्रव्याणि यो नरः स्तेनयेत् चौर्येण-गृह्णीयात् तं पुरुषं आद्यं प्रथमसाहसं राजा दण्डयेत् च पुनः यः अग्निं वैतानाग्निं गृह्णीयात् चौर्येण नयेत्सोऽपि प्रथमसाहसं दण्ड्यः॥ ३३३॥

(७) **मणिरामः**। एतानि पूर्वोक्तसूत्रादिद्रव्याणि। उपक्लृप्तानि उपभोगार्थं कृत-संस्काराणि। अग्निं त्रैताग्निं। गृहात् अग्निं गृहात्। आद्यं प्रथमसाहसं सार्द्धद्विशतपणा-त्मकं॥ ३३३॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यश्चैतानिति**। एतानि सूत्रादीनि द्रव्याणि उपभोगार्थमुपकल्पितानि यो मनुष्यश्चोरयेत् यश्चाग्निं लौकिकमपि चोरयेत् तं प्रथमसाहसं राजा दण्डयेत्। अग्नेश्च

मूल्यव्यवहाराप्रसिद्धेस्तन्मूल्यात् द्विगुणो दम इत्येतदसंभवे सति सूत्रादिभ्यः पृथग्ग्रहणम् ॥ ३३३ ॥

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ॥
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ३३४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। भूयोभूयः प्रवृत्तस्यायं दण्डः। यो धनेन दण्डितोऽपि न मार्गेऽवतिष्ठते तस्य त्रिचतुर्दण्डितस्यानवतिष्ठमानस्य द्रव्यजातिपरिमाणानपेक्षः सन्धिच्छेदाद्यनपेक्षश्चौर्यक्रियामात्राश्रितोऽङ्गच्छेदः। यस्य यस्याङ्गस्य बलमाश्रित्यावतिष्ठते स्तेनश्चौर्ये प्रवर्तते तत्तदस्य **हरे**च्छिन्द्यात्। यथा कश्चित्पादबलमाश्रित्यावष्टभ्य पलायते 'न मामनुगंतुं कश्चिदपि शक्नोतीति' तस्य पादच्छेदः। अन्यः 'संधिभेदज्ञोऽहं' तस्य हस्तच्छेदः। **प्रत्यादेशाय** प्रतिरूपफलदर्शनाय। स्वावष्टंभेन साभिमानं सक्रोधं सावज्ञं न्यक्करणं वा 'प्रत्यादेशः'—य एवं करोति तस्य तस्याहमेवं कर्तेति व्याख्यापनं 'प्रत्यादेशः' ॥ ३३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विचेष्टते विरुद्धं चेष्टते द्रव्यं हरति। हरेदपनयेदतिशयिताऽपराधे। प्रत्यादेशायान्यस्यापि निषेधाय ॥ ३३४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। येन येन अङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण संधिच्छेदादिना चौरो मनुष्येषु विरुद्धं धनापहारादिकंचेष्टते तस्य तदेवाङ्गं प्रसङ्गनिवारणाय राजा छेदयेत् तद्धनस्वाम्युत्कर्षापेक्षयाऽयमङ्गच्छेदः ॥ ३३४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। येनाङ्गविशेषेण द्रव्यस्वामिनमनुरुन्धानोस्तेनयेत्तस्य तत्तदवयवं छिन्द्यादित्याह येनेति। यथा यथावत्। अस्य चोरस्य। प्रत्यादेशाय पुनःप्रसंगवारणाय ॥ ३३४ ॥

(५) **नन्दनः**। अर्थदण्डे पुनरपि स्तेनयन्तं प्रत्याह येन येन यथेति। विचेष्टते स्तेनयति हरेच्छिन्द्यात् प्रत्यादेशाय प्रतिषेधाय अपुनरपराधायेति यावत् ॥ ३३४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। पार्थिवः प्रत्यादेशाय चौर्यनिराकरणाय एतस्य तदेव वस्तु हरेत् ॥ ३३४ ॥

(७) **मणिरामः**। प्रत्यादेशाय। तदंगेन पुनरेवं प्रसंगो न स्यादिति निवारणाय ॥ ३३४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **येन येनेति**। यच्च येन हस्तपादादिकाङ्गेन येव प्रकारेण ग्रन्थिच्छेदनिःश्रेण्यारोहणादिना चौरो मनुष्येषु विरुद्धं धनाऽपहारादि कर्तुमीहते तत्तदेवाङ्गं तस्याभ्यासप्रवृत्तौ सत्यां तदपराधच्छेदनाय राजा छेदयेत् ॥ ३३४ ॥

पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ॥
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ३३५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। 'भार्या पुत्रः स्वका तनुः' आत्मीयं शरीरं—कः पुनरात्मनो दण्डः। प्रायश्चित्ततपोधनदानादिविवक्षितम्। विचलितो धर्मात् स्वकात् यो यः स्वधर्मान्नानुतिष्ठति स सर्वो दण्ड्यः ॥ ३३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पितेत्यादि येषां हिंसायां पापातिशयस्तेषामपि दण्ड्यान्तरवद्दण्डने न दोष इत्यर्थः ।। ३३५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** पित्राचार्यमित्र भ्रातृपत्नीपुत्रपुरोहितानां मध्यात्स्वधर्मे यो नावतिष्ठते स राज्ञोऽदण्डनीयो नास्त्यपि तु दण्डनीय एव ।। ३३५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** स्वपित्रादेस्तेयादिकर्तृत्वे राज्ञः का गतिस्तत्राह पितेत्यादि। स्वधर्मे न तिष्ठति स्वधर्माच्च्युतः सोऽप्यवश्यं दण्ड्यः ।। ३३५ ।।

(५) **नन्दनः।** पित्रादिष्वप्यपराधिषु राज्ञा दण्डो धारयितव्यः किं पुनरन्येष्वित्यभिप्रायेणाह पिताचार्य्य इति ।। ३३५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अदण्डानाह पितेति ।। ३३५ ।।

(७) **मणिरामः।** पित्रादीनां मध्ये यः स्वधर्मे न तिष्ठति सः राज्ञः दंडनीयो न इति न अपितु सोपि दंड्य एवेत्यर्थः ।। ३३५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। पिताचार्य इति।** पित्राचार्यमित्रमातृभार्यापुत्रपुरोहिताना मध्याद्यः स्वधर्मे न प्रवर्तेत स नादण्डनीयो नाम राज्ञो वर्तते, अपितु सोऽपि दण्डनीयः। पितृमात्रादीनां गौरवस्नेहाभ्यां अदण्डशंकायामिदं वचनम् ।। ३३५ ।।

कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।।
तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ।। ३३६ ।।

(१) **मेधातिथिः। प्राकृतो जनः** सामान्यपुरुषो यो नातिगुणसंयुक्तः। तस्य **यत्र** यस्मिन्नपराधे यावान् दण्डस्तत्सहस्रगुणो राज्ञः। कार्षापणग्रहणस्य दण्डपरिमाणोपलक्षणार्थत्वात् दृष्टार्थत्वात् दण्डस्य। तस्य चात्मानमनियम्य परो नियन्तुं न शक्यत इति युक्तं प्रत्यपराधे राज्ञो दण्डार्हत्वम्। महाधनत्वादल्पं दण्डं न विगणयेत्। राजाधिकृतानां मन्त्रिपुरोहितादीनामनयैव कल्पनया न्यूनाधिकभावः।

धनदण्डश्च ब्राह्मणेभ्योऽप्सु प्रवेशनेन वरुणाय वा। यतो वक्ष्यति 'राज्ञां' दण्डधरो हि सः' (९/२४५) ।। ३३६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** किंबहुनाऽऽत्मापि दण्ड्य एवेत्याह कार्षापणमिति। तच्च द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यो देयमिति तात्पर्यम्। प्राकृतः अधन इति वाच्ये प्राकृत इत्यैश्वर्यपेक्षया राजामात्यादिनामप्यधिकदण्डत्वमुक्तम्। धारणा निश्चयः ।। ३३६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यत्रापराधे राजव्यतिरिक्तो जनः कार्षापणं दण्डनीयो भवेत्तस्मिन्नपराधे राजा पणसहस्रं दण्डनीय इति निश्चयः स्वार्थदण्डन्त्वप्सु प्रवेशयेद् ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् ईशो दण्यस्य वारुण इति वक्ष्यमाणत्वात्।। ३३६।।

(४) **राघवानन्दः।** ननु नृपतेर्दण्डो नास्ति चेत्प्राप्तं व्यभिचारादित्वमस्ति चेत्कथं दण्ड्यस्तत्राह कार्षेति। यत्रापराधे प्राकृतः कार्षपणं दण्डमर्हति तस्मिन् राजा सहस्रं पणानां ब्राह्मणाय दद्यात् विद्वान्सर्वस्वमर्हतीत्युक्तेः ।। ३३६ ।।

(५) नन्दनः। अथ शक्तितारम्यतो दण्डतारतम्यमाह कार्षापणंभवेदिति। यत्रा-पराधे राजशब्दोयमाढ्यवचनः ।। ३३६ ।।

(६) रामचन्द्रः। राजा उपलक्षणं धनिकस्य ।। ३३६ ।।

(७) मणिरामः। यत्र अपराधे अन्यः प्राकृतो जनः राजव्यतिरिक्तः कार्षापणं पणमात्रं दंडयः भवेत् तत्रापराधे राजा सहस्रं दंडनीयः इति धारणा निश्चयः। स्वदंडं पुनः राजा-अप्सु प्रक्षियेत् ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यादित्यर्थः ।। ३३६ ।।

(८) गोविन्दराजः। कार्षापणमिति। यस्मिन्नपराधे राजव्यतिरिक्तो जनः पणं दण्डनीयो भवेत्तस्मिन्नपराधे राजा पणसहस्रं दण्डनीय इति निश्चयः। अप्सु प्रवेश्य तं दण्डमित्यादि वक्ष्यमाणेन तन्मध्ये राजात्मको दण्डः प्रक्षेप्तव्यो ब्राह्मणाय वा देयः ।। ३३६ ।।

अष्टापाद्य तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।।
षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ।। ३३७ ।।

(१) मेधातिथिः। तद्दोषगुणविद्धि स इति हेत्वभिधानाद्विदुषां दण्डोऽयम्।

यत्र खलजन एकं कार्षापणं दाप्यते तत्र विद्वान् शूद्रोऽष्टगुणम्। अष्टभिः आपाद्यते संबध्यते। **यत्किल्बिषं** पापं तदेवमुच्यते। अष्टभिर्वाऽऽपाद्यत आहन्यते गुण्यत इति यावत्। उभयथाऽप्यष्टगुणस्य वाचकोऽऽष्टापाद्यशब्दः। एवं तदेव द्विगुणं वैश्यस्य। स हि साक्षाद-ध्ययनज्ञानयोरधिकृतः। शूद्रस्तु कथंचिद्ब्राह्मणापाश्रिततत्सङ्गत्या कियदपि ज्ञास्यति। क्षत्रियस्तु रक्षाधिकारदोषेण समाने विद्वत्त्वे ततोऽपि द्विगुणं दण्डयते। ब्राह्मणे तु दण्डविधौ न तृप्यति। **चतुःषष्टिशतमष्टविंशं वा शतमिति।** तस्य हि प्रवचनमुपदेष्टृत्वं वाधिकं च--यतो रक्षा ततो भवेत्। प्राकृतजनस्य तिर्यक्प्रख्यस्य कोऽपराधः। अविद्वांसो गुणदोषानभिज्ञा अकार्ये प्रवर्तन्ते। विद्वानपि तथैव चेद्वर्तेत हन्त हतं जगत्, तृतीयस्य शिक्षितुरभावात्। तदुक्तं "द्वौ लोकविश्रुतौ राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुत" इति। राज्ञः पूर्वेण दण्डाधिक्यमनेन ब्राह्मणस्य।

आधिक्यमात्रविधिश्चायं न यथाश्रुतसंख्याविधिः--ब्राह्मणदण्डेऽनवस्थाश्रवणादयं वायं वेति। न च विकल्पो युक्तो व्यवस्थाहेतुलाभावात्। तुल्यवलस्यैव विकल्पस्य पर-विषयाश्रयानुपपत्तेः। को हि राजा द्विजगुणमुत्सृज्य चतुःषष्टिं ग्रहीष्यति। यदि परमदृष्टार्थो दण्डो विकल्प उपपद्येत--न चादृष्टार्थोऽयमित्युक्तम्। तथा च गौतमः--(१२/१७) "विदुषो-

ऽतिक्रमदण्डभूयस्त्वम्" इत्याह। तस्मादनवस्था विधित्वं व्याहन्ति। न च गुणापेक्षो विकल्पो युक्तो नष्टादिश्लोकेनैव सिद्धत्वात्। अर्थवत्त्वाच्चात्र विध्यवगतिः। स चाधिक्यविधौ लब्धालंबन इति न यथाश्रुतपरिकल्पने विकल्पने समर्थः ॥ ३३७-३३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अष्टापाद्यमष्टगुणं यदपहृतं द्रव्यं तन्मूल्यादष्टगुणितो दण्डो ग्राह्य इत्यर्थः। एतच्च प्रागुक्तप्रतिनियतदण्डरज्जुघटादिस्तेयव्यतिरेकेण किंविषयस्यापराधस्याष्टगुणत्वं अष्टगुणदण्डापनोद्यतैव ॥ ३३७ ॥

(३) कुल्लूकः। तद्दोषगुणविद्धि स इति सर्वत्र संबध्यते यस्मिन्स्तेये यो दण्ड उक्तः सस्तेयगुणदोषज्ञस्य शूद्रस्याष्टभिरापाद्यते गुण्यत इत्यष्टगुणः कर्तव्यः षोडशगुणो गुणदोषज्ञस्य वैश्यस्य द्वात्रिंशद्गुणस्तथाविधक्षत्रियस्य चतुःषष्टि गुणो गुणदोषविदुषो ब्राह्मणस्य शतगुणोवाऽष्टाविंशत्यधिकशतगुणोवा गुणातिशयापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

(४) राघवानन्दः। एवं स्तेयदोषानभिज्ञेषु चतुर्षु वर्णेषु साधारणं दण्डमुक्त्वा तद्विज्ञेषु तद्विशेषमाह अष्टेति द्वाभ्याम्। अष्टापाद्यं अष्टाभिरापाद्यते गण्यत इत्यष्टापाद्यं यस्मिन् स्तेये यो दण्ड उक्तो मूर्खस्य शूद्रस्य तद्दोषज्ञस्य तदष्टगुणं किल्बिषं दण्डरूपम्। एवं षोडशद्वात्रिंशद्वैश्यक्षत्रिययोः ॥ ३३७ ॥

(५) नन्दनः। ज्ञानतारतम्यतश्च दण्डतारतम्यं श्लोकद्वयेनाह अष्टापाद्यन्त्विति। स्तेये कृते आपाद्यमापादयितव्यं किल्बिषं दण्डः शूद्रस्याष्टभवत्यपहृतद्रव्याष्टगुणं भवतीत्यर्थः अज्ञत्वात्। वैश्ये तु षोडशगुणमल्पज्ञत्वात्। क्षत्रियस्य द्वात्रिंशद्गुणं ज्ञत्वात् ॥ ३३७ ॥

(६) रामचन्द्रः। शूद्रस्य अष्टभिर्भागो ग्राह्यः भवति। वैश्यस्य षोडशो भागः हरेत् किल्बिषं दण्डनिमित्तापराधम् ॥ ३३७ ॥

(७) मणिरामः। गुणविद्विष इति सर्वत्रान्वेति। यस्मिंस्तेये यत्किल्बिषं पापमुक्तं तत् स्तेयदोषगुणविद्विषः शूद्रस्य अष्टगुणित वैश्यस्य षोडशगुणित क्षत्रियस्य द्वात्रिंशद्गुणितं ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणितं शतगुणितं वा अष्टाविंशत्यधिकशतगुणं वा भवेत्। स्तेयदोषगुणं ज्ञात्वापि स्तेये प्रवृत्त्या विद्विषतेत्यवधेयं ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

(८) गोविन्दराजः। अष्टापाद्यमिति। ब्राह्मणस्येति। यस्मिंस्तेये यो दण्ड उक्तः स गुणदोषज्ञस्य शूद्रस्याष्टभिरापद्यते गुणतोऽष्टगुणः कार्यः। षोडशगुणो विदुषो वैश्यस्य द्वात्रिंशद्गुणः शास्त्रोक्तस्य क्षत्रियस्य चतुःषष्टिगुणो ब्राह्मणस्य द्विचतुःषष्टिगुणो वा पूर्णं वा शतं गुणातिशयापेक्षया यस्मादसौ ब्राह्मणः स्तेयगुणदोषज्ञः ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत्।।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः।। ३३८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ब्राह्मणस्य पक्षत्रयं निर्गुणगुणवदतिगुणापेक्षया। अतएव तृतीये हेतुतया ज्ञानमुक्तम्। दोषः पापः गुणः पुण्यम्। केचित्तु दोषगुणित्वं विशेषणं तथा च तदज्ञस्य शूद्रस्य स एवाष्टगुणः एवं क्षत्रियादरेपीत्याहुः। अन्ये तु शूद्रादिपदानि राजसेवकशूद्रादिपराण्यत्र तेषामितर-शूद्राद्यपेक्षयाऽष्टगुणत्वादित्याहुः।। ३३८।।

(४) **राघवानन्दः।** ब्राह्मणस्य तु चतुःषष्ट्यादिविकल्पस्तपो - विद्यादिक्रमापेक्षया। ब्राह्मणस्य दण्डाधिक्ये हेतुस्तद्दोषेत्यादि। अन्येषां तद्वत्त्वं विप्रोपदेशादिति भावः। विदुषि विप्रे चतुःषष्टि तपोयुक्ते तस्मिन् शतं तपोग्नियुक्ते तस्मिन् अष्टाविंशत्युत्तरशतमित्युन्नेयम्।। ३३८।।

(५) **नन्दनः।** ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणं ज्ञतमत्वात्। ब्राह्मणविषये विज्ञानतारतम्याभि-प्रायेणोक्तं पूर्णं वापीत्यादि तद्दोषगुणवित्तस्य स्तेयस्य करणं दोषोऽकरणं गुण इत्येवं वेत्ति। यद्वा गुण आवर्त्तनमुत्तरोत्तराधिक्यं वेत्तीति तद्दोषगुणविद्धि यस्मात्स ब्राह्मणस्तस्मात्तस्य दण्डो देय इति। एवं हेतुवचनबलादेवैष ज्ञानवैषम्यप्रयुक्तो दण्डे वैषम्यविधिः क्षत्रियादिष्वपि कल्पनीयः। अन्ये त्वाहुः। किल्बिषशब्दोऽयं दोषवचनः नार्थदण्डवचनः तत्र हेतुर्वाग्दण्डपारूष्ययोर्जात्युत्कर्षवशेन दण्डलाघववचनमिति।। ३३८।।

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च।।
तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत्।। ३३९।।

(१) **मेधातिथिः।** वनस्पत एव वानस्पत्यं वृक्षाः स्वार्थेप्रत्ययः ग्रासार्थं गृह्यमाणमस्तेयं वंशांकुरादिमूलफलं वनस्पतीनामन्याद्वैससस्यादिसूत्रादिगणेऽग्रासार्थं मूलफलाहरणे दण्ड उक्तः अस्तेयवचनं ग्रासार्थं मात्रार्थमक्षीणवृत्तेरपि कथंचिज्जातलौल्यस्य स्मृत्यन्तरदर्शनात्स्वापरिवृत्तेश्च दण्डः। तथा च गौतमः पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृत्तानामिति दोषार्थमाहिताग्नेरसंनिहिते वनस्पतावुद्वात्यग्नौ तद्धारणार्थं काष्ठमदोषं पालाशीर्वासमिधो दध्यात् अप्रचुरपलाशे च ग्रामे कथं स्यादित्यादिगृह्णेरन्न दोषः तृणं च गोभ्यः तादर्थ्ये चतुर्थी गोग्रगणात्प्रस्तारार्थं दोष एव ये तु ग्रासार्थपदेन गवामभिसंबंधमिच्छन्ति तेषां गोभ्य इति नोपपद्यते षष्ठी हि तत्प्रयुक्ता।। ३३९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वानस्पत्यं वनस्पतिवृक्षमात्रं तद्भवम्। तेनौषधीमात्रव्यवच्छेदः। एतच्चारण्यगतं अपरिवृतानामिति गौतमस्मरणात्। अपरिवृताऽपरिगृहीताऽत्रेष्टा। अग्न्यर्थं वैतानिकाग्न्यर्थम्। एवं च वृक्षास्तृणकाष्ठादीनि च गृहाच्छादनाद्यर्थमरण्यादपि राजाऽननुमत्या नीतानि स्तैन्यनिमित्तान्येवेत्युक्तम्।। ३३९।।

(३) **कुल्लूकः।** वीरुद्वनस्पतीनां पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृतानामिति गौतमवचनात् अपरिवृतवानस्पत्यादीनां मूलफलहोमीयाग्न्यर्थं च दारू गोग्रासार्थं च तृणं परकीयमस्तेयं मनुराह तस्मान्न दण्डो नाप्यधर्मः।। ३३९।।

(४) **राघवानन्दः।** उपसंहारस्य फलवादेन राज्ञो महत्कार्यं दंडमित्यत्र सूचितस्य प्रतिप्रसवमाह वानस्पत्यमिति। वानस्पत्यं वनस्पत्युद्भवम्। ग्राम्येच्छया गोप्रचारो भूमिराजवशेनवा द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः गोप्रचारः गोचरणार्थं भूमिः।

स्ववदात्मीयवत्। तथा गौतमोपि वीरुद्वनस्पतीनांच पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चानृतानामिति॥ ३३९॥

(५) **नन्दनः।** वनस्पतयो वृक्षवल्यादयस्तत्र भवः वानस्पत्यो मूलफलादिरहित इति शेषः अग्न्यर्थं गोभ्यो गवाम्॥ ३३९॥

(६) **रामचन्द्रः।** दारु काष्ठं अग्न्यर्थं अस्तेयं मनुरब्रवीत्॥ ३३९॥

(८) **गोविन्दराजः।** पुष्पाणि फलानि अपरिवृतानामिति गौतमस्मरणादपरिवृत्तवनस्पत्यादि-संबंधिमूलफलं गवाग्निसाहचर्यं दृष्टार्थं शास्त्रिताग्न्यर्थं च दारू गत्यन्तराभावे चात्र गोग्रासार्थं तृणं परकीयमपि अस्तेयं मनुराह अतश्चात्र दंडाद्यभावः॥ ३३९॥

योदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम्॥
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः॥ ३४०॥

(१) **मेधातिथिः।** अतिदेशोयं यो ब्राह्मणश्चौरानुपजीवति स चौरवद्दण्ड्यो याजनाध्यापनेनापि अपिः क्रियान्तरसूचकः स्तेनं प्रतिगृह्णतां क्षत्रियादीनामन्यथैव वार्तादिस्वकर्मणा चौरं गृह्णतां ब्राह्मणग्रहणन्तु मया किल धर्मेणार्जितं याजयतेत्यभिमाननिवृत्यर्थं अदत्तमादत्ते गृह्णाति इत्यदत्तादायी चौरः लिप्सेत लब्धुमिच्छेद् गृहीतास्वपि दक्षिणासु तत्संबंधादेव चौरनिग्रहः॥ ३४०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** स्तेनाद्याजनादिना द्रव्यग्रहणेपि स्तेनवद्दण्डयेदित्याह य इति॥ ३४०॥

(३) **कुल्लूकः।** अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्यो ब्राह्मणो यजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयधनं ज्ञात्वा लब्धुमिच्छेत्स चौरवच्चौरतुल्यो ज्ञेयः अतः स एव दण्ड्यः॥ ३४०॥

(४) **राघवानन्दः।** याजनाद्युपायैरपि चौराध्धनमिच्छंस्तेनो भवतीत्याह य इति। अदत्तमादातुं शीलं यस्य सोऽदत्तादायी तस्य यज्ञाद्यर्थधनस्वत्वानुत्पत्तेरिति भावः॥ ३४०॥

(५) **नन्दनः।** अदत्तादायीति स्तेनसाहसिकयोर्ग्रहणं हस्तात् सकाशान्न केवलं प्रतिग्रहणं किन्तु याजनाध्यापनेनापीति यथा स्तेनस्तथैव सः सोऽपि स्तेनवद्दण्ड्य इत्यर्थः॥ ३४०॥

(६) **रामचन्द्रः।** यः ब्राह्मणः अदत्तदायिनः स्तेनस्य हस्तात् धनं लिप्सेत याजनाध्यापनेन वा स्तेनान् लब्धधनद्विजः यथा स्तेनः चौरः तथैव स ब्राह्मणः। चौरद्रव्यस्य संग्रहात् संसर्गदोषी भवति॥ ३४०॥

(८) **गोविन्दराजः।** य इति। अदत्तग्राहिणश्चौरस्य ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयं धनमण्वपि गृह्णाति सोऽपि चौरो विज्ञेयः अतश्चासौ चौरवद्दण्ड्यः॥ ३४०॥

द्विजोध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके॥
आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति॥ ३४१॥

(१) **मेधातिथिः।** द्विजग्रहणं शूद्रप्रतिषेधार्थं अध्वगो नैकग्रामवासी तत्रापि क्षीणवृत्तिः क्षीणपथ्योदनः द्वाविक्षुदण्डौ मूलके प्रदर्शनार्थं चैतत्परिमितहरीतकमुद्गादिशमीधान्यानां तथा च शमीत्रपुसयुग्यघासेषु च नाप्रतिषेध इति स्मृत्यन्तरं परक्षेत्रात्परकीयस्थानादित्यर्थः परिवृत्तादपि॥ ३४१॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आददानो अनुक्त्वापि॥ ३४१॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयः द्वाविक्षुदण्डौ द्वे वा मूलके परकीयक्षेत्राद् गृह्णन् दण्डदानयोग्यो न भवति॥ ३४१॥

(४) राघवानन्दः । क्षीणवृत्तिपथिकद्विजातेर्द्रव्यविशेषे दण्डाभावमाह द्विज इति। मूलके मूलकं प्रसिद्धम्॥ ३४१॥

(५) नन्दनः । इक्षुमूलयोर्ग्रहणं प्राधारणार्थानां फलादीनामप्युपलक्षणार्थम्॥ ३४१॥

(६) रामचन्द्रः । इक्षू द्वे च पुनः द्वे मूलके॥ ३४१॥

(८) गोविन्दराजः । द्विज इति। द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयः द्वाविक्षू द्वे च मूलके तु त्रपुसीसादि परक्षेत्रात् गृह्णन् दंडं दातुं योग्यो न भवति॥ ३४१॥

असंदितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः॥
दासाश्वरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम्॥ ३४२॥

(१) मेधातिथिः । पश्वादयो विमुक्तशृंखलादिबंधना मुस्तादियवभूयिष्ठेषु विजनेषु वार्यन्ते ततश्चेन्निद्रायति स्वामिनि पाले वा कश्चित् सन्दानवतः कुर्यात्। नूनं निनीषत्यसाविति शंकया चौरवद् दंड्यः यस्तु स्वामिगृहच्युतं यूथभ्रंशागतं वा रक्षितुमेव वा बध्नीयान्न तस्य दोष एवं गवादीनामपि गले दामादि संजात एष एव दमः ये च संदिताः पादस्थशृंखलादिना तेषां मोक्षकः दासांश्च रहसि प्रोत्साह्य भक्तदासादीनपहरत्यहन्ते बहु ददामि किमेतं भजस इति कुलीनानां हरणे वध उक्तः पुरुषाणामित्यत्रानेन दासा मुच्यन्ते यद्येवं तत्रैव कुलीनमुक्तमेवं प्रोत्साह्य नयनग्रहणं न कर्तव्यं तत्प्रबलादिना चौर्येण वेति अश्वरथहर्तेति अश्वानां रथानां च महापशूनामित्यत्र राजसंबंधिनोऽश्वा इमे तु जनपदानां राजेच्छया दण्डः इह तु नियतो वधः। यद्यपि बहवश्चौरदंडास्तथापि स्मृत्यन्तरे॥ बंदिग्राहांस्तथा वाजिकुंजराणा च हारिणः॥ प्रसह्यघातिनश्चैव शूलमारोपयेत्तानिति॥ इहापि सामान्यतो येन येनेत्यपक्रम्य तत्तदेव हरेदिति। अन्येत्वश्वयुक्तो रथ इति सामान्यं मन्यन्ते प्रदर्शनाच्चाश्वगोरथादीनां तत्र केवलानामश्वानां रथस्य च दण्डश्चिन्त्यः स्मृत्यन्तरे केवलानामश्वानां चौरदंडस्योक्तत्वात् यद्यप्ययुक्तानामपि सिद्धो ये तु प्रोत्साह्य नयनं हरणं मन्यन्ते तेषामश्वरथशब्देन रथकारो लक्ष्यते रथकर्तेति स च सर्वशिल्पार्थं शिल्पिना हरणे चौरदंडः अश्वानामपि प्रोत्साहनं वडवादर्शनेन॥ ३४२॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असंदितानां अबद्धानां अस्वामिकतयोत्सृष्टानां संवाहनादिकर्ता संदाता। संदितानामन्यपशूनां तद्विरोधाचरणबुद्ध्या मोक्षकः। दासाश्वरथहर्ता कथंचित् प्रतारणादिना तैः स्वकर्म कारयन्। तेन तदस्तेयेपि तत्कर्मस्तेयात्तत्स्तेयादिदेशः॥ ३४२।

(३) कुल्लूकः । अबद्धानामश्वादीनां परकीयानां यो दर्पेण बंधयिता बद्धानां मदुरादौ मोचयिता यो दासाश्वरथापहारी स चौरदंडं प्राप्नुयात् स च गुरुलघ्वपराधानुसारेण मारणांगच्छेदनधनाद्यपहाररूपो बोद्धव्यः॥ ३४२॥

(४) राघवानन्दः । अस्तेयेष्वपि दंडार्थं स्तेयमाह असंदितानामिति। अनागस्त्वेनाऽवरोधानर्हपरकीयपशूनां दर्पात्संदाताऽवरोद्धा कृतागस्त्वेनाऽवरूद्धानां मोक्षयितेत्यन्वयः। दासादित्रयहर्ता च पणानां सहस्रं दण्ड्यः॥ ३४२॥

(५) **नन्दनः।** असंधितानां संधाता॥ ३४२॥

(६) **रामचन्द्रः।** असंदितानां अबद्धानां संदाता बंधकः च पुनः संदितानां मोक्षकः भृत्यहर्ता अश्वस्य हर्ता सः चौरकिल्विषं चौरस्येव किल्विषं दण्डार्हः स्यात्॥ ३४२॥

(७) **मणिरामः।** असंहितानां अबद्धानामश्वादीनां परकीयानां दर्पेण संदाता बंधयिता। संदितानां बद्धानाम्॥ ३४२॥ ३४३॥

(८) **गोविन्दराजः।** असंदितानामिति। परकीयानामश्वादीनामबद्धानां दर्पेण बंधयिता बद्धानां वा मोचयिता रथानां वा मंदुरादौ चोरयिता यो वा दासाश्वरथापहारी स चौरदण्डं प्राप्नुयात्॥ ३४२॥

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम्॥
यशोऽस्मिन्प्राप्नुयाल्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्॥ ३४३॥

(१) **मेधातिथिः।** अनेनान्तरप्रक्रान्तेन मार्गेण चौरनिग्रहं कुर्वाणो यशः सकलजनसाधुवादो अस्मिल्लोके यावज्जीवनम्—प्रेत्य मृतश्चानुत्तमं स्वर्गाख्यं सुखमश्नुत इति। प्रकरणोपसंहारोऽयम्॥ ३४३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** स्तेयम्॥ ३४३॥

(३) **कुल्लूकः।** अनेनोक्तविधानेन राजा चौरनियमनं कुर्वाण इहलोके ख्यातिं परलोके चोत्कृष्टसुखं प्राप्नुयात्॥ ३४३॥

(४) **राघवानन्दः।** स्तेयनिग्रहाद्युपसंहरन्राजानं फलेन तत्रावर्जयति अनेनेति। सुखं प्रजारक्षणपुण्येन॥ ३४३॥

(८) **गोविन्दराजः।** अनेनेति। अनेनोक्तविधानेन चौरनियमनं कुर्वन् नृप इहलोके यशोलाभं परत्र चोत्तमं सुखं प्राप्नुयात्॥ ३४३॥

ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम्॥
नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम्॥ ३४४॥

(१) **मेधातिथिः।** 'सहो' बलं, तेन वर्तते साहसिकः। दृष्टादृष्टदोषानपरिगणय्य बलमात्रमाश्रित्य स्तेयहिंसासंग्रहणादिपरपीडाकरेषु वर्तमानः प्रकाशं पुरुषः 'साहसिकः'। तदुक्तं "स्यात्साहसमिति" (३३२)। न स्तेयादिभ्यः पदार्थान्तरं साहसं, किन्तु प्रसह्यकारणात् तान्येव 'साहसानि' भवन्ति। यदप्यग्निदाहवस्त्रपाटनादि तदपि द्रव्यनाशात्मकत्वात्सिद्धमेवेति। तस्य निग्रहात् नोपेक्षेत न विलंबेत क्षणमपि—यदा गृहीतस्तदैव निगृहीतव्यः। इन्द्रस्वामिकं स्थानं स्वर्गाख्यमैन्द्रं तदाभिमुख्येन प्राप्तुमिच्छन्। अथवा स्वमेव राज्यपदमैन्द्रमिवेच्छन्नविचालित्वसामान्यम्। निग्राह्यनिग्रहेण हि प्रतापानुग्रहाभ्यां प्रजा अनुप्रवर्तन्ते। तदुक्तं "समुद्रमिव सिन्धव" इति। यशोऽक्षयमव्ययं च। द्वे विशेष्ये द्वे विशेषणे—स्थानमव्ययं यशोऽक्षयमिति। अथोभयेनापि यशो विशिष्यते—क्षयो मात्रापचयः, व्ययो निरन्वयविनाशः। उभयमपि तन्नास्ति। न मलिनीभवति यशो न कदाचिद्विच्छिद्यते। भूतार्थवादस्तुतिरियम्॥ ३४४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** साहसं प्रक्रमते ऐन्द्रमिति। अक्षयमनाशि। अव्ययमन्यूनम्॥ ३४४॥

(३) **कुल्लूकः।** इदानीं साहसमाह ऐन्द्रमिति सर्वाधिपत्यलक्षणं पदं ख्यातिं चाविनाशिनीमनुपक्षयां चातिशयेन प्राप्तुमिच्छन् राजा बलेन गृहदाहधनग्रहणकारिणं मनुष्यं क्षणमपि

नोपेक्षेत॥ ३४४॥

(४) राघवानन्दः। कृतलक्षणं साहसिकं दण्डयितुं दृष्टादृष्टफलेन राजानं तत्रावर्जयति। ऐन्द्रमिति अक्षयं स्थानं कल्पादिवर्ति। अव्ययं यश इति॥ ३४४॥

(५) नन्दनः। अथ साहसदण्डनविधिं प्रस्तौति ऐन्द्रस्थानमिति। अक्षय्यं स्वरूपेण अव्ययं फलेन सहो बलन्तेन युक्तं साहसं तस्य कर्त्ता साहसिकः परेषां प्रमापक इत्यर्थः तं नोपेक्षेत॥ ३४४॥

(७) मणिरामः। इदानीं साहसमाह। ऐंद्रमिति साहसिकं बलेन गृहदाहधनग्रहण-कारिणम्॥ ३४४॥

(८) गोविन्दराजः। इदानीं साहसमाह। ऐन्द्रमिति। सर्वाऽधिपत्यलक्षणं पदं चाविनाशनं अनपचयं ख्यातिं चाभिमुख्येनेच्छन् राजा साहसेन बलवशेनापि अग्निदाहवस्त्रपाटनादिकारिणं मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत॥ ३४४॥

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसतः॥
साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः॥ ३४५॥

(१) मेधातिथिः। अयमपरार्थवादो निग्रहविधिस्तुत्यर्थः। वाचा दुष्टो वाग्दुष्टस्तस्क-रश्चौरदण्डेनैव — दण्डपारुष्यकृत्। 'दण्डः' प्रहरणोपलक्षणार्थः। त्रिभ्य एतेभ्योऽनन्तरातिक्रान्तेभ्यः पापकारिभ्योऽयमतिशयेन पापकृत्तमः॥ ३४५॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। वाग्दुष्टो वाक्पारुष्यकृत्। दण्डेन हिंसको दण्डपारुष्यकृत्॥ ३४५॥

(३) कुल्लूकः। वाक्पारुष्यकृताच्चोराच्च दण्डपारुष्यकारिणश्च मनुष्यात्साहस-कृन्मनुष्योऽतिशयेन पापकारी बोद्धव्यः॥ ३४५॥

(४) राघवानन्दः। पारुष्यादिकर्तृभ्यस्त्रिभ्योपि पापकृदयमिति नोपेक्षणीय इत्याह वागिति। तस्करात् चौरात्। यो दण्डेन हिंसकस्तस्मादपि॥ ३४५॥

(५) नन्दनः। अस्य दूषणमाह वाग्दुष्टादिति। वाग्दुष्टस्तस्करश्च दण्डेन हिंसकश्च पापकृतः तेभ्यः साहसस्य कर्त्ता पापकृत्तमः तस्मात्तं नोपेक्षेतेति॥ ३४५॥

(७) मणिरामः। दंडेनैव च हिंसतः दंडपारुष्यकारिणः। सर्वेभ्यः साहसकर्त्ताऽधिकं पापं करोतीत्यर्थः॥ ३४५॥

(८) गोविन्दराजः वाग्दुष्टादितिः। वाक्पारुष्यकृच्चौरदण्डकारिभ्यः सकाशात् साहसकृन्मनुष्योऽतिशयेन पापकृद्बोद्धव्यः॥ ३४५॥

साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः॥
स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति॥ ३४६॥

(१) मेधातिथिः। अयमप्यर्थवादः। साहसे स्थितं पुरुषं यो मर्षयति। प्रकृत्यर्थेऽयं णिच्। यो मृष्यति क्षमते। स विनाशं प्राप्नोति द्वेष्यतां च प्रजासु प्राप्नोति द्वेष्यैश्चाभिभूयते॥ ३४६॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। विनाशं साहसकारिण एव सकाशात्। विद्वेषं प्रजासु॥ ३४६॥

(३) कुल्लूकः। यो राजा साहसे प्रवर्तमानं क्षमते स पापकृतामुपेक्षणादधर्मबुद्ध्या विनश्यति अपक्रियमाणराष्ट्रतया जनविद्वेषं च गच्छति॥ ३४६।

(४) **राघवानन्दः ।** राज्ञस्तत्त्यागोऽदृष्टानर्थावहश्चेत्याह साहस इति। विद्वेषं प्रजाभिः सह॥ ३४६॥

(५) **नन्दनः ।** उपेक्षणे दोषमाह साहसे वर्त्तमानन्त्विति। विनाशं क्षीणकोशादित्वं विद्वेषं लोकगर्हाम्॥ ३४६॥

(७) **मणिराम ।** मर्षयति। उपेक्षते। विद्वेषं लोकविद्वेषं॥ ३४६॥

(८) **गोविन्दराजः ।** साहस इति। साहसे प्रवृत्तस्य यः क्षमते सोऽतिमात्रं प्रसङ्गात्साहसकारिभिः क्षिप्रमेव विनाश्यते द्वेष्यताञ्च लोके प्राप्नोति॥ ३४६॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात्॥
समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान्॥ ३४७॥

(१) **मेधातिथिः ।** अत आह पार्श्वस्थस्य कस्यचित्स्नेहहेतोरमात्यादिना प्रार्थ्यमानो न मृष्येत्। अथवा स एवातिबहुधनं ददातीति नोपेक्षेत। सर्वेषां भूतानां भयमावहन्ति साहसिकाः। अयमप्यर्थवादः॥ ३४७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** मित्रकारणादेष मित्रं भविष्यतीति॥ ३४७॥

(३) **कुल्लूकः ।** मित्रवाक्येन बहुधनप्राप्त्या वा सर्वभूतभयजनकान्साहसिकान्राजा न त्यजेत्॥ ३४७॥

(४) **राघवानन्दः ।** लोभादिनाऽप्येते न क्षन्तव्या इत्याह नेति। अयं मित्रं भवतु मां नापकरोतु प्रत्यपकरिष्यतीति वा विपुलात् प्रचुरात् धनागमाद्धनलाभात् तान्विशिनष्टि सर्वभूतभयावहानित्यनेन मामुपकरिष्यतीति निरस्तम्॥ ३४७॥

(५) **नन्दनः ।** उक्तमर्थं निगमयति न मित्रकारणाद्राजेति॥ ३४७॥

(७) **मणिरामः ।** भयावहान्-भयजनकान्॥ ३४७॥

(८) **गोविन्दराजः वाग्दुष्टादिति ।** वाक्पारुष्यकृच्चौरदण्डकारिभ्यः सकाशात् साहसकृन्मनुष्योऽतिशयेन पापकृद्बोद्धव्यः॥ ३४५॥

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते॥
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते॥ ३४८॥

(१) **मेधातिथिः ।** वैणवीं धारयेद्यष्टिमिति विधानादनुदितशस्त्रग्रहणाः श्रोत्रियाःसबलाविष्ट
ा च साहसिके बलातिशयाधायीव शस्त्रमतः साहसिकत्त्वाच्छक्ताय शस्त्रग्रहणमप्राप्त विधीयते
ं द्विजातिभिर्ग्राह्यमिति एतावता वाक्यं विच्छिद्यते अवशिष्टं तु घ्नन्धर्मेणत्यनेनाभिसंबध्यत इत्यतो द्वि
वाक्ये ये त्वेतेष्वेव निमित्तेषु ग्रहणमिच्छन्ति नान्यदेति तेषामतर्कितोपनताततायीमुखपतितस्याशस्त्रस्य
ा गतिः? नहि ते शस्त्रग्रहणं तस्य प्रतिपालयन्ति अथैवं व्याख्यायते धर्मो यत्रोपरुद्ध्यते विप्लवे कालकारिते राजनि व्यतिक्रान्ते संस्थायां प्रवृत्तायां शस्त्रं ग्राह्यं अन्यदा तु सौराज्ये राजैव रक्षतीति नहि प्रसार्य हस्तौ राजा प्रतिपुरुषमासितुं शक्नोति भवन्ति केचिद्दुरात्मानो ये राजपुरुषानपि

शूरतमाभियुक्तान्बाधन्ते शस्त्रवतस्तु बिभ्यतीति सार्वकालिक शस्त्रधारण युक्त किंपुनर्ग्रहणमात्र बिभीषिकाजननमात्र नेत्याह घ्नन्त्धर्मेण न दुष्यतीति हिंसापर्यन्तोयमुपदेशः यत्त्वापस्तबेनोक्त न ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रमाददीतेति असति यथाभिहते निमित्त आकर्षणस्य प्रतिषेधो न ग्रहणस्य विकोशा हि परीक्ष्यन्ते धर्मस्योपरोधो यदा यज्ञादीना विनाशः कैश्चित्क्रियते वर्णाना विप्लवोऽव्यवस्थान वर्णसकरादिकार्यकाले तै राजमरणादौ तत्र स्वधनकुटुब-रक्षार्थं शस्त्र ग्राह्यम्। अन्ये तु परार्थ-मप्यस्मिन्नवसरे तथाच गौतमः दुर्बलहिंसाया च विमोचने शक्तश्चेदिति उक्त यज्ञ विना संकरनिवृत्यर्थं शस्त्रग्रहणम् निमित्तातरमाह आत्मनश्च परित्राणे परिसर्वतोभावे शरीरभार्याधनपुत्ररक्षार्थं घ्नन्धर्मेण न दुष्यति। दक्षिणानाच सगरोऽवरोधः यदि यज्ञार्थं कल्पिता दक्षिणाः कैश्चिदपह्रियेरंस्तदा तन्निमित्ते योद्धव्यं अन्ये त्वेवमभिसबध्नन्ति दक्षिणानां हेतोः सगरे यदुपरोधःप्रवृते धर्मेऽप्रवृत्ते दक्षिणासंगर इति विशेषाणामभ्यवपत्तिपरिभवः। यत्र स्त्रियःसाध्व्यो हठात्केनचिदुपगम्यन्ते हन्यन्ते वा एवं ग्राह्मणाः केनचिद्धन्यन्ते तत्र घ्नन्खड्गादिना न दुष्यति हिंसाप्रतिषेधातिक्रमो न कृतो भवतीत्यर्थः असति प्रतिषेधे कामचारप्राप्तौ विध्यन्तरपर्यालोचनया गौतमवचनमनुध्यायमानेन दुर्बलहिंसायां विमोचने शक्तश्चेदित्य-वश्य हनने प्रवर्तितव्य अथ प्रतिहारशङ्का भवति तदसर्वत एवात्मान गोपायेदित्यपेक्षा।। ३४८।। ३४९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** द्विजातिभिस्त्रिभिरपि ग्राह्यम् किमुत राज्ञेत्यर्थः। धर्मस्योपरोधे बलात्साहसिकैरधर्मप्रवर्तने। द्विजातीनां विप्लव उत्तमायास्त्रिया अधमेन योगात्संकरे कालकारिते न तु देशकृते। तेषां तत्प्रायत्वेन निवर्तनासंभवात्।। ३४८।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणादिभिस्त्रिभिर्वर्णैः खड्गाद्यायुधं गृहीतव्यं यस्मिन्काले वर्णानामाश्रमिणा च साहसकारादिभिर्धर्मः कर्तुं न दीयते तथा त्रैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परचक्रागमनादिकाल-जनिते स्त्रीसङ्गरादौ प्राप्ते तथात्मरक्षार्थं दक्षिणाधनगवाद्यपहारनिमित्ते च संग्रामे स्त्रीब्राह्मणरक्षार्थं च धर्मयुद्धेनानन्यगतिकतया परान्हिंसन्न दोषभाग्भवति। परमारणेप्यत्र साहसदण्डो न कार्यः।। ३४८।। ३४९।।

(४) **राघवानन्दः।** न केवलं राजाऽनुपेक्षणीयोऽयमपितु प्रजाभिरपीत्याह शस्त्रमिति। धर्मो यागादिः साहसिकैर्धनाद्यपहारनिमित्तं उपरुध्यते नश्यति विप्लवे परचक्राद्यागमननिमित्तस्त्रीव्यतिकरादौ च कालकारिते दुर्भिक्षादिकाले दस्युनिमित्ते विप्लवे वा एतेषु रक्षणार्थं द्विजातिभिरपि शस्त्रं ग्राह्य-मित्यन्वयः।। ३४८।।

(५) **नन्दनः।** क्वचित्साहसिकत्वस्यापवादमाह शस्त्रंद्विजातिभिरिति। यत्र विषये धर्मोऽप-रुद्ध्यते तत्र शस्त्रं द्विजन्मादिभिर्ग्राह्यं। शस्त्रेण द्विजातिभिर्धर्मोपरोधिवधः कर्तव्यो न तेन तेषां साहसिकत्वमित्यभिप्रायः विप्लवे मर्यादाभङ्गे कालकारिते दुर्भिक्षादियुक्तेन कालेन कारिते।। ३४८।।

(६) **रामचन्द्रः।** विप्लवे उत्तमस्त्रीणामधमपुंसः संसर्गे।। ३४८।।

(७) **मणिरामः।**

(८) **गोविंदराजः।** शस्त्रमिति। अदमन इति। ब्राह्मणादिभिश्च खड्गाद्यायुधं गृहीतव्यम्। यस्मिन्काले वर्णाश्रमिणां चौरादिभिः धर्मं कर्तुं न दीयते तत्र तथा द्विजानां ब्राह्मणादीनां राजाभाव-परचक्राक्षेपकारादिभिः कालजनिते वर्णानां संकरे तथा आत्मनश्च शरीरदायादिरक्षायां दक्षिणा-सम्बन्धिनि सङ्गरे अपहारनिमित्ते संग्रामे स्त्रीब्राह्मणरक्षायाञ्च धर्मेण कूटयुद्धेन तेन शस्त्रेणानन्यगतिकः परां(न्) हिंसन् न प्रत्यवैति एवञ्चात्र साहसदण्डो न कार्यः।। ३४८।। ३४९।।

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे।।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यति।। ३४९।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। आत्मनःपरित्राणे प्राणरक्षणे। दक्षिणानां दक्षिणार्थं। तदपहारे केनचित्क्रियमाणे। संगरे युद्धे। स्त्रीविप्रयोरभ्युपपत्तौ प्राणरक्षणे। धर्मेण विषदिग्धशराद्यधार्मिकप्रकार-त्यागेन।। ३४९।।

(४) राघवानन्दः। पूर्वस्मिन् श्लोके तस्यावरोधेन रक्षामात्रं विवक्षितमत्र तु तद्वधे-नाप्यात्मादीनां रक्षणं सूचितमित्याह आत्मनश्चेति। दक्षिणानां दक्षिणाद्यर्थं वा हरणनिमित्ते संगरे संग्रामे अभ्युपपत्तौ स्त्रीणां रक्षार्थं तान् घ्नन् नाशयन्नपि धर्मेण न दुष्यति न पापी स्यादिति।। ३४९।।

(५) नन्दनः। आत्मनो दक्षिणानां च परित्राणे परित्राणार्थं संगरे युद्धेऽभ्युपपत्तौ रक्षणार्थं धर्मेण हेतुना घ्नन्नार्थार्थं न दुष्यति न साहसिको भवतीत्यभिप्रायः।। ३४९।।

(६) रामचन्द्रः। स्त्रीणां विप्रस्य अभ्युपपत्तौ प्राणरक्षणे।। ३४९।।

(७) मणिरामः। दक्षिणानां संगरे दक्षिणाधनगवाऽपहारनिमित्ते संग्रामे। स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ स्त्रीब्राह्मणरक्षार्थं। एषु स्थलेषु धर्मेण धर्मयुद्धेन अनन्यगतिकतया परान् घ्नन् हिंसन् न दोषभागी भवति। एतादृशसाहसे न दंडः कार्यः।। ३४९।।

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्।। ३५०।।

(१) मेधातिथिः।

(अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः।। १।।)*
(उद्यतासिर्विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा।
आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि।। २।।)**
(भार्यारिक्थापहारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः।
एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः।। ३।।)***

(१) आत्मपरित्राणार्थमविचारेण योद्धव्यम्। तदनुदर्शयति

'आततायी' उच्यते यः शरीरधनदारपुत्रनाशे सर्वप्रकारमुद्यतः। तमविचारयन् **हन्यात्**। गुर्वादिग्रहणमर्थवादः। एतेऽपि हन्तव्याः किमुतान्य इति। एतेषां त्वाततायित्वेऽपि वधो नास्ति। "आचार्यं च प्रवक्तारम्" इत्यनेनापकारिणामपि वधो निषिद्धः (४।१६२)। "गुरुमाततायि-नमिति" शक्यः संबन्धः। तथा सत्याततायिविशेषणमेतत्। ततो गुर्वादिव्यतिरिक्तस्याततायिनः प्रतिषेधः कुतः स्याद्—वाक्यान्तराभावात्। अथ "नाततायिवधे दोष" इत्येतद्वाक्यान्तरं सामान्येनाभ्यनुज्ञापकमिति—तदपि न, विधेरश्रवणात्, पूर्वशेषतया चार्थवादत्वे प्रकृतवचन-त्वात्।

इह भवन्तस्त्वाहुः—यद्यपि 'आततायिनमि'त्येव विधिः, अवशिष्टोऽर्थवादः, तथापि गुर्वादीनां वधानुज्ञानम्। यतोऽन्यदपकारित्वमन्यदाततायित्वम्। यो ह्यन्यां कांचन पीडां करोति न सर्वेण शरीरादिना सोऽपकारी, ततस्त्वन्य आततायी। तथा च पठ्यते—"उद्यतासिर्विषा-ग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा। आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि। भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः।, एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः"।।

"**आयान्तमिति** वचनादात्तशस्त्रो हन्तुमभिधावन्दारान्वा जिहीर्षन्हन्तव्यः। कृते तु दोषे किमन्यत्करिष्यतीत्युपेक्षा" इति ब्रुवते। तदयुक्तम्। यतः "प्रकाशमप्रकाशं वेति" वक्ष्यति

(३५१)। समानौ ह्येतौ करिष्यन्कृतवांश्च। तस्मादायान्तमित्यनुवादः—कर्तुमागतं कृत्वा वा गतमिति। आततायित्वाच्चासौ हन्यते। न च कृतवत आततायित्वमपैति। नास्यात्मनो रक्षार्थं एव वध आत्मनश्च परित्राण इत्यनेनोक्तम्॥ ३५०॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अत्रात्मनः परित्राणे शंस्त्रग्रहणमुक्तं तत्प्रपञ्चयति। आततायिनं हननप्रवृत्तं हन्यादेवाङ्गछेदादिरूपघातेन नत्वत्यन्तं अन्यत्र गोब्राह्मणादिति गौतमस्मृतेः। आततायी तु। अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहारीच षडेते आततायिन इत्यादिना स्मृत्यन्तर उक्तम्। शस्त्रपाणिः शस्त्रेण घातयितुमायातः। यदभावे वृत्त्युच्छेदस्तेयौ। हिरण्यादिधनधान्याद्युत्पत्तिभूम्योर्धन-क्षेत्रपदाभ्यां ग्रहणम्॥ ३५०॥

(३) कुल्लूकः। गुरुबालवृद्धबहुश्रुतब्राह्मणानामन्यतमं वधोद्यतमागच्छन्तं विद्यावृत्तादि-भिरुत्कृष्टं पलायनादिभिरपि स्वनिस्तरणाशक्तौ निर्विचारं हन्यात्। अत एवोशनाः—गृहीतशस्त्रमात-तायिनंहत्वा न दोषः। कात्यायनश्च भृगुशब्दोल्लेखेन मनूक्तश्लोकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान्॥ आततायिनि चोत्कृष्टे तपः स्वाध्यायजन्मतः॥ वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापं हीने वधो भृगुः। मेधातिथिमोविन्दराजौ तु स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यतीति पूर्वस्यायमनुवादः गुर्वादिकमपि हन्यात्किमुतान्यमपीति व्याचक्षाते॥ ३५०॥

(४) राघवानन्दः। एवमपि साहसिकतया गुर्वाद्युपस्थितौ किं कार्यं तत्राह गुरुं वेति। स्वापेक्षया बहुश्रुतं बहुविद्यम् आततायिनम्॥ अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते आततायिन इत्युक्तलक्षणम्॥ ३५०॥

(५) नन्दनः। अत्राततायिशब्देन धर्मोपरोधकादयो विवक्षिताः स्मृत्यन्तरेऽग्निदो गरद इत्यादय उक्तास्तेऽपि परमार्थत एव संपद्यन्ते॥ ३५०॥

(६) रामचन्द्रः। आततायिस्वरूपमाह॥ अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारा-पहारीच षडेते आततायिनः॥ अन्यच्च॥ उद्यतासिर्विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा। आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि॥ भार्यातिक्रमकारी च छिद्रान्वेषणतत्परः। एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः॥ अविचारयन्गुर्वादीन् हन्यात् त्यागं कुर्यात् नतु हिंसां कुर्यात्। हन हिंसागत्योरित्यस्य धातोर्गत्यर्थता न हिंसार्थम्॥ ३५०॥

(७) मणिरामः। आततायिनं वधोद्यतमायांतं हंन्यात् पलायनादिभिरपि स्वनिस्तरणाऽशक्तौ अविचारयन् मारयेत्॥ ३५०॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन॥
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति॥ ३५१॥

(१) मेधातिथिः। न कश्चनेति। नाधर्मो न दण्डो न प्रायश्चित्तमिति। प्रकाशं जन-समक्षम्। अप्रकाशं विषादिदानेन येनकेनचिदुपायेन। मन्युः क्रोधाभिमानिदेवताऽसौ मन्युमृच्छति। नात्र हन्तृहन्तव्यभावोऽस्ति पुरुषयोरर्थ आततायिक्रोध इतरेण हन्यत इत्यर्थवादोऽयम्। यथा प्रतिग्रहकामः "को मह्यं ददातु नाह प्रतिग्रहीता न त्वं दाता ततश्च कुतः प्रतिग्रहदोषो मम" एवमत्रापि।

इह साहसिके दण्डो नाम्नातः। स दण्डपारुष्ये द्रष्टव्यः। इह त्वधिकतरः, यत पापकृत्तम इति (३४५) ॥३५१॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। हन्तुर्वधकर्तुः। न कश्चन दोषो भवतीति ब्रह्महत्यादिकृतमपि पापं न तादृश भवति। तथाहि प्रायश्चित्तमपि तत्राल्पमेव स्मृतिकारैर्निबद्धम्। प्रकाशं युद्धेन अप्रकाशमभिचारेण। मन्युः क्रोधः तज्जन्या हिंसोपलक्ष्यते। हन्तुर्हिंसा आततायिनो हिंसां प्रति ऋच्छति

तत्प्रतिरुद्धा न फलंप्रसूते। तन्न कर्तरि पापं जनयति हिंसितेन हिंसाकरणादिति तात्पर्यम्।। साहसम्।। ३५१।।

(३) कुल्लूकः। जनसमक्षं रहसि वा वधोद्यतस्य मारणे हन्तुर्न कश्चिदप्यधर्मदण्डः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो भवति यस्माद्धन्तृगतो मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता हन्यमानगतं क्रोधं विवर्धयति। साहसे चापराधगौरवापेक्षया मारणाङ्गच्छेदनधनग्रहणादयो दण्डाः कार्याः।। ३५१।।

(४) राघवानन्दः। एवंकृते प्रायश्चित्ती न स्यात्तत्राह नेति। प्रकाशं जनानां समक्षम्। अप्रकाशं रहसि। अदोषे मंहेतुर्मन्युरित्यादि मन्युः क्रोधाभिमानी देवता मृत्युं हन्यमानगतं क्रोधं ऋच्छति। निवर्तयतीति अन्यायवधो हि क्रोधेनैव भवतीति क्रोधस्यैव कारणत्वं न हन्तुरितिभावः। अत्राप्यपराध-लाघवगौरवाद्यपेक्षया पापस्य मारणताडनधनाद्यपहारादि। पलायनेऽसमर्थस्य ब्राह्मणस्यैवायं विधिः स्वपरवधे ब्रह्महत्यायास्तुल्यत्वात्। अत आह उशनाः।। गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोष इति।। अतः कात्यायनः।। आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मनः। वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापे हीने वधो भृगुरित्यादि इति केचित्।। मेधातिथिगोविन्दराजौ तु स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यतीति।। अस्यैवार्थवादरूपं श्लोकद्वयमित्याहतुः। युक्तं चैतत्।। न हिंस्यात्सर्वभूतानीति निषेधकधर्मशास्त्रात् श्येनवन्नीतिशास्त्रं रागोपाधीति प्रतीकारसत्वे न कर्तव्यो वधः। अतः धर्मशास्त्रादर्थशास्त्र दुर्बलमित्याहुः।। ३५१।।

(५) नन्दनः। प्रकाशवधो युद्धे शस्त्रादिकृतः अप्रकाशो विषाभिचारादिकृतः मन्यु-र्हन्तुर्मन्युः।।३५१।।

(६) रामचन्द्रः। प्रकाशं युद्धादिना। प्रकटं वा पक्षान्तरे। अप्रकाशं अभिचारादिना। अप्रकटं मन्युः तं मन्युं आततायिनं यस्य हिंसा ऋच्छति आप्नोति।। ३५१।।

(७) मणिरामः। प्रकाशं वा अप्रकाशं वा आततायिमारणे हंतुर्न कश्चिदपि दोषः। यस्मात् प्रथममध्यमोत्तमसाक्षादङ्गच्छेदनिर्वासनादयो दण्डाः कार्याः।। ३५१।।

(८) गोविन्दराजः। नेति। प्रकाशं युद्धेनाप्रकाशं चाभिचरणे चाततायिमारणे हन्तुर्न कश्चिदपि अधमदण्डप्रायश्चित्ताख्यदोषो भवति। यस्माद्धन्तृकृतो मन्युः क्रोधाऽभिमानी देवता तं मन्युं हन्यमानगतं क्रोधं निवर्तयतीति पूर्वार्धवादः कामः कामाय स्यादितिवत्। साहसे चापराधापेक्षया प्रथममध्यमोत्तमसाक्षादङ्गच्छेदनिर्वासनादयो दण्डाः कार्याः।। ३५१।।

परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान् नृन्महीपतिः।।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत्।। ३५२।।

(१) मेधातिथिः। विवाहसंस्कृतायां स्त्रियां दारशब्दो वर्तते। आत्मनोऽन्यः परः। अभि-मर्शः सम्भोग आलिङ्गनादिः। आलिङ्गनं जनद्वयसमवायः भोगजन्यायाः प्रीतेः प्रवृत्तिः प्रारंभस्तन्नि-र्वृत्त्यर्थं दूतीसंप्रेषणादिना प्रोत्साहनम्। अथ च संग्रहणमभिमर्शनं प्रचक्षते। तेनायमर्थः—परभार्यागमने प्रवृत्तं पुरुषं ज्ञात्वोद्वेजनकरैस्तीक्ष्णाग्रैः शक्तिशूलादिभिरङ्कयित्वा नासाछेदादिभिर्विवासयेत्। सर्वत्रात्र विशेषदण्डस्योक्तत्वादस्य विषयभावो न सामान्यदण्डोऽयम्। किं तर्हि। पुंनः पुनः प्रवृत्तौ। इदं तु युक्तम्। अलभमानस्य विषयान्तरं प्रवासस्य धनदण्डस्य च कार्यभेदात्समुच्चयः। तथा दर्श-यिष्यामः।। ३५२।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। दण्डैः शिश्नच्छेदादिभिः ।। ३५३।।

(३) **कुल्लूकः**। इदानीं स्त्रीसंग्रहणमाह परदारेति। परदारसंभोगाय प्रवृत्तान्मनुष्यगणानुद्वेजनकरैर्दण्डैर्नासौष्ठकर्तनादिभिरङ्कयित्वा देशान्निःसारयेत्॥ २५२॥

(४) **राघवानन्दः**। परदाराभिरतस्य स्वजातौ दण्डमाह षट्त्रिंशता श्लोकैः परदारेति। नॄनिति विशेषणाद् देवतिर्यक्षु न दोषः उद्वेगजनकैः नासौष्ठकर्तनादिभिः सर्वत्र। ब्राह्मणं तु विवासयेत्॥ ३५२॥

(५) **नन्दनः**। दण्डैः शिश्नच्छेदभगादिभिः॥ ३५२॥

(६) **रामचन्द्रः**। महीपतिः परदाराभिमर्शे प्रवृत्तान्पुरुषान् हन्यात्। च पुनः दण्डैः शिश्नच्छेदादिभिः॥ ३५२।

(७) **मणिरामः**। इदानीं स्त्रीसंग्रहमाह॥ परदारेति। परदाराऽभिमर्षेषु परस्त्रीसंभोगाख्येषु। उद्वेजनकरैः॥ ३५२॥

(८) **गोविन्दराजः**। स्त्रीसंग्रहणमिदानीमाह परदाराभिमर्शेष्विति। उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत्। परदारसंभोगेषु बहुषु प्रवृत्तान्मनुष्यान् पीडाकरैर्दण्डैर्नासौष्ठकर्तनादिभिरङ्कयित्वा राजा देशान्निर्वासयेत्॥ ३५२॥

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः॥
येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते॥ ३५३॥

(१) **मेधातिथिः**। समुत्थानमुत्पत्तिः। ततः परदारागमनात्संकरोऽवान्तरवर्णरूपो जायते। येन जातेनाधर्मो मूलस्य लोकस्य दिवः पतिता वृष्टिस्तां हरत्यधर्मः। धर्मे हि सति "आदित्याज्जायते वृष्टिः"। न च संकरे सत्यपि कारीरीयागो नापि पात्रे दानमतो दानयागहोमानां सस्योत्पत्तिहेतुभूतानामभावात्सर्वजगन्नाशसमर्थो भवति। तस्मात्पारदारिकान् 'अधर्ममूलं वर्णसंकरः स्यादिति' सस्यादिनिष्पत्तिमूलां वा वृष्टिं रक्षन्प्रवासयेत्॥ ३५३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। मूलहरो मूलभूतधर्महार्यधर्मः॥ ३५३॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्मात्परदाराभिगमनात्संभूतो वर्णस्य संकरः संपद्यते येन वर्णसंकरेण विशुद्धपत्नीकयजमानाभावाद् अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत्यस्याभावे सति वृष्ट्याख्यजगन्मूलविनाशोऽधर्मो जगन्नाशाय संपद्यते॥ ३५३॥

(४) **राघवानन्दः**। ननु तद्द्रव्यस्य तथैव स्थाने किमिति दण्डनीयं तत्राह तदिति। वर्णसंकरो शूद्रादिमिश्रणं। संकरोपि किं स्यात्तत्राह येनेति। अग्नौ प्रास्ताहुतिभिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते॥ आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति प्रजोत्पत्तिहेतुराहुतिः। सा च संकरजेन हुता न फलतीति मूलहरोऽधर्मः। तथाच भगवद्गीता॥ स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः। संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च॥ पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः इत्यादि। मूलं ब्राह्मण्यादि वा॥ ३५३॥

(५) **नन्दनः**। दण्डप्रकर्षे हेतुमाह तत्समुत्थो हीति। तत्समुत्थः परदाराभिमर्शनसंभूतः येन वर्णसंकरेणाधर्म इति पदं मूलं हरेद्धर्मस्य मूलहरः॥ ३५३॥

(६) **रामचन्द्रः**। तत्समुत्थः असत्स्त्रीपुरुणसंयोगात् समुत्थः। वर्णसंकरः येन वर्णसङ्करेण मूलधर्मः तस्य हरः अधर्मः सर्वनाशाय कल्पते॥ ३५३॥

(७) मणिरामः । तत्समुत्थः परदाराऽभिगमनात्संभूतः। येनः वर्णसंकरेण। मूलहरः मूलनाशकः॥ ३५३॥

(८) गोविन्दराजः । तत्समुत्थ इति। यस्मात्परदारसंगमनसमुद्भूतो लोकस्य वर्णसंकर उत्पद्यते येन वर्णसंकरेण यागाद्यधिकृतयजमानाभावादग्नौ प्रास्तेत्येतदभावे सति अवृष्टयास्यजगद्विनाश-मूलधर्मो मूलच्छेदेन विनाशायोत्पद्यते॥ ३५३॥

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन् रहः।।
पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्।। ३५४।।

(१) मेधातिथिः । संभाषः संभाषणं — तमालापं योजयन् कुर्वन्संग्रहणादिदोषैः तत्स्त्री-प्रार्थनादिभिः पूर्वमाक्षारितोऽभिशस्तः — 'अयमेनामुपजपती'त्यमुत्र दृष्टदोषः शंक्यमानदोषो वा चपलः। रहः उद्वातादौ — निषिद्धसंभाषण इति केचित्। कारणादप्यन्यपत्न्या संभाषणं कुर्वन्प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयाद्दापयितव्य इत्यर्थः॥ ३५४॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संभाषां योजयन् सत्यपि कारणे। पूर्वमाक्षारितः परपत्नीगमने-नाभिशस्तो यः संभावितपरदारगमन इत्यर्थः॥ ३५४॥

(३) कुल्लूकः । तत्स्त्रीप्रार्थनादिदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिरपवादप्रार्थनाभिशापादिभिः पुरुषः उचितकारणव्यतिरेकेण परभार्यया संभाषणं कुर्वन्प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात्॥ ३५४॥

(४) राघवानन्दः । अदृष्टदोषमुक्त्वा दृष्टदोषनिवृत्त्यै दण्डमाह परस्येति। संभाषा मैथुनाङ्गतया परिहासादिरूपा। तदुक्तम्। "स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। संकल्पोऽध्यव-सायश्च क्रियानिष्पत्तिरेवच।" इत्यङ्गानि। एतैर्दोषैः पूर्वमपि यः आक्षारितोऽनभिशस्तः स पूर्वसाहस पणानां सार्धशतद्वयं प्राप्नुयात् दण्डं दद्यात्॥ ३५४॥

(५) नन्दनः । आक्षारितः मैथुनं प्रत्याकृष्टेः॥ ३५४॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषः परस्य पत्न्या सह संभाषां रहो योजयन्। पूर्वं आक्षारितः अभिशस्तः पूर्वसाहसं प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात्॥ ३५४॥

(७) मणिरामः । रहः एकांते। संभाषां संभाषणं। योजयन् कुर्वन्। किं विशिष्टः पुरुषः दोषैः परस्त्रीप्रार्थनादिदोषैः पूर्वं प्रथमतः आक्षारितः अभिशस्तः। पूर्वसाहसं प्रथमसाहसं दंडं प्राप्नु-यात्॥ ३५४॥

(८) गोविन्दराजः । परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषं योजयेत्सहेति। परदारगमनपूर्वदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिशापः परभार्यया सह संभाषणं कुर्यात् सः। प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात्॥ ३५४॥

यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात्।।
न दोषं प्राप्नुयात्किंचिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः।। ३५५।।

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रत्युदाहरणमेतत्। अनाक्षारितोऽप्यकारणात्संभाषयन्मिश्रयन्पूर्व-दण्डभाक्॥ ३५५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अनाक्षारित इत्यसंभावितपरदारगामित्वमिष्टम्। सोपि करणादावश्यकनिमित्तादेवाभिभाषेतान्यथातु पूर्ववद्दण्ड्यः॥ ३५५॥

(३) **कुल्लूकः।** यः पुनः पूर्वं तत्स्त्रीप्रार्थनाभिशापरहितः, केनचित्कारणेन जनसमक्षमभिभाषणं कुर्यान्न स पुनर्दण्ड्यत्वादिदोषं प्राप्नुयात्तस्मान्न कश्चित्तस्यापराधोस्ति॥ ३५५॥

(४) **राघवानन्दः।** संभाषणमात्रं न दण्डावहमित्याह यस्त्विति। कारणात् क्रयविक्रयभिक्षादिभ्यः। व्यतिक्रमोऽपराधः॥ ३५५॥

(६) **रामचन्द्रः।** यस्तु पूर्वं अनाक्षारितः अनभिशस्तः कारणात्परस्त्रियमभिभाषेत स किंचिद्दोषं न प्राप्नुयात्। तस्य व्यतिक्रमः दण्डो न कार्य इत्यर्थः॥ ३५५॥

(७) **मणिरामः।** अनाक्षारितः परस्त्रीप्रार्थनाभिशापरहितः॥ ३५५॥

(८) **गोविन्दराजः।** य इति। यः पुनः पूर्वाभिशापरहितकारणेन केनचिज्जनसमक्ष अभिभाषणं कुर्यात् स न दण्डं प्राप्नुयात् यस्मान्न कश्चिदपराधोऽस्ति॥ ३५५॥

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा॥
नदीनां वाऽपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात्॥ ३५६॥

(१) **मेधातिथिः।** 'परस्य पत्न्येति' प्रकृते पुनः परस्त्रीग्रहणं मातृभगिनीगुरुपत्न्यादीनां प्रतिषेधार्थम्। न हि ताः सत्यपि परसंबन्धित्वे परस्त्रीव्यपदेश्याः।

तीर्थमुच्यते येन मार्गेण नदीतडागादिभ्यो जलमानेतुमवतरन्ति। स हि विजनप्रायो भवति। नानुदकार्थेन तत्र संनिधीयते। सङ्केतस्थानं तादृशमत्र कल्पितमवश्यमेव गन्तव्यमहमपि संनिधीयमानो नाशक्यो भविष्यामीति उदकार्थी दिवा शौचाचारं वा करिष्यन्प्रतिपालयन्निति जना मंस्यन्ते। प्रदेशान्तरे किमत्रायं प्रतिपालयतीति शङ्का स्यात्। अतस्तीर्थे प्रतिषेधः। अरण्यं हि ग्रामाद्विजनो देशो गुल्मवृक्षलतादिगहनः। वने वृक्षसंततौ। नदीनां संभेदः समागमः। सोऽपि हि सङ्केतस्थानम्। स संग्रहणं प्राप्नुयात्। परस्त्रीकामत्वं 'संग्रहणम्'। अतश्च यस्तत्र दण्डः सोऽस्य स्यादित्युक्तं भवति। अनाक्षारितस्यापि सत्यपि कारणेऽयं प्रतिषेधः। यत्त्वापस्तंबेनोक्तं "नासंभाष्य स्त्रियमतिव्रजेदिति" तदन्येषु संनिहितेष्वेतच्छास्त्रज्ञेषु प्रकाश्ये– 'भगिनि नमस्ते' इत्याद्यभिवादनमविलम्बमानेन कर्तव्यम्॥ ३५६॥

तस्यापि सत्यपि कारणेऽयं प्रतिषेधः। यत्त्वापस्तंबेनोक्तं नासंभाष्य स्त्रियमतिव्रजेदिति तदन्येषु-संनिहितेष्वेतच्छास्त्रज्ञेषु प्रकाश्ये एतच्छास्त्रं भगिनि नमस्ते इत्याद्याभिवादनमविलंबमानेन कर्तव्यम्॥ ३५६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अभिवदेत् संभाषेत। तीर्थे जलावतारस्थाने। अरण्ये निर्जने एतच्च सर्वविशेषणम्। वनेऽटव्याम्। संभेदः संगमः एतच्च रमणीयैकान्तमात्रोपलक्षणम्। अत्रानाक्षरितस्यापि कारणादपि संभाषणे दण्डः। संग्रहणं समीचीनं ग्रहणं परस्त्रिय आत्मीयताकरणं तत्र य उक्तो दण्डः। परस्य पत्न्येत्यत्र प्रथमसाहसस्तं प्राप्नुयादित्यर्थः॥ ३५६॥

(३) **कुल्लूकः ।** तीर्थाद्यरण्यवनादिकनिर्जनदेशोपलक्षणमात्रं यः पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्गेऽरण्ये ग्रामाद्बहिर्गुल्मलताकीर्णे निर्ज्जने वने बहुवृक्षसंतते नदीनां सङ्गमे पूर्वमनाक्षारितोपि संभाषेत स संग्रहणं सहस्त्रपणदण्डं वक्ष्यमाणं प्राप्नुयात्। सम्यग्गृह्यते ज्ञायते येन परस्त्रीसंभोगाभिलाष इति संग्रहणम्॥ ३५६॥

(४) **राघवानन्दः ।** स्थलविशेषेपि संभाषणं दण्डावहमित्याह परस्त्रियमिति। तीर्थे उदकाहरणादौ। अरण्ये महति। तदतिरिक्तविजने जले वा। गृह इति क्वचित्पाठः। गोप्यस्थले। संभेदे संगमे नदीवेगकृतगव्हरे वा। संग्रहणं वक्ष्यमाणं संग्रहणोचितदण्डम्॥ ३५६॥

(५) **नन्दनः ।** अथ स्त्रीसंग्रहणं प्रथमं तावत्तस्य लक्षणमाह परस्त्रीं योऽभिभाषेतेति। अरण्ये कान्तारे वने उपवने॥ ३५६॥

(६) **रामचन्द्रः ।** यः स्त्रियं तीर्थे उदकावतरणमार्गे अभिवदेत्। नदीनां संभेदे स पुरुषः संग्रहणं सम्यक् परस्त्रीग्रहणनिमित्तं दण्डः स्मृतः कथितः॥ ३५६॥

(७) **मणिरामः ।** संग्रहणं। सम्यग्गृह्यते ज्ञायते येन परस्त्रीसंभोगाभिलाष इति संग्रहणं वक्ष्यमाणं सहस्त्रपणं दंडं प्राप्नुयात्॥ ३५६॥

(८) **गोविन्दराजः ।** परस्त्रियमिति। उदकोत्तीर्यमाणे ग्रामाद्बहिर्निर्जने प्रदेशे वृक्षगुल्मलताकीर्णे वा देशे नदीनां वा सङ्गमे यः परस्त्रियं अनाक्षा (का) रितोऽपि पूर्वकारणादिति संभाषेत स वक्ष्यमाणं दोषं प्राप्नुयात्। सम्यग्गृह्यते ज्ञायतेऽस्याश्रयः संबंध इति येन तत्संग्रहणम्॥ ३५६॥

उपकारक्रियाकेलिः स्पर्शो भूषणवाससाम्॥
सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम्॥ ३५७॥

(१) **मेधातिथिः ।** या न केनचित्संबन्धेन सबन्धिनी तस्या वस्त्रमाल्यादिदानेन उपकारकरणम्। तथा भोजनपानादिना। केलिः परिहासो वक्रभणितादिना। स्पर्शो भूषणवाससाम्। भूषणं हारकटकादि तदङ्गलग्नं–तदीयमेतद्वेति ज्ञात्वा विना प्रयोजनेनान्यगृहीतमपि स्पृश्यते। एकस्यां खट्वायामसंसक्ताङ्गयोरपि सहासनम्। सर्वमेतत्तुल्यदण्डम्॥ ३५७।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** उपचारक्रिया उद्वर्तनादि। भूषणवाससामङ्गस्थानाम्। संग्रहणं तावद्दण्डविषयः। अत्र तु व्यापाराधिक्येन द्वैगुण्यादि कल्प्यम्॥ ३५७॥

(३) **कुल्लूकः ।** स्त्रग्गन्धानुलेपनप्रेषणाद्युपचारकरणं केलिः परिहासालिङ्गनादिः अलङ्कारवस्त्राणां स्पर्शनमेकखट्वासनमित्येतत्सर्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम्॥ ३५७॥

(४) **राघवानन्दः ।** संग्रहणान्याह उपचारेति द्वाभ्याम्। उपचारक्रिया स्त्रक् सुगन्धानुलेपनकेशप्रसाधनजलक्षेपादि। केलिस्तदुचितपरिहासादिः भूषणवाससां स्पर्शोऽन्योन्याकर्षणम्। सर्वं संग्रहणं सम्यग् गृह्यते ज्ञायतेऽनेनेति परस्त्रीषु संभोगाभिलाष इति॥ ३५७॥

(५) **नन्दनः ।** केलिर्नर्मक्रिया॥ ३५७॥

(६) **रामचन्द्रः ।** उपचारादि सर्वं संग्रहणं दण्ड्यं दण्डार्हं स्मृतम्॥ ३५७॥

(७) **मणिराम:**। संग्रहणलंक्षणमाह। उपचारेति॥ उपचारक्रिया-स्वगंधानुलेपन-प्रेषण्याद्युपचारकरणं। केलिः परीहासालिंगनादिः। भूषणवाससां स्पर्शः॥ ३५७।

(८) **गोविन्दराजः**। उपचारक्रियाकेलिरिति। सह खट्वासनमिति। अङ्गानुलेपनाद्युपचारकरणं क्रीडा अंलकरणवाससां स्पर्शनम्। एकखट्वासनं एकयानगमनं इत्येतत्सर्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम्॥ ३५७॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया॥
परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम्॥ ३५८॥
(कामाभिपातिनी या तु नरं स्वयमुपव्रजेत्।
राज्ञा दास्ये नियोज्या सा कृत्वा तद्दोषघोषणम्॥ १॥)

(१) **मेधातिथिः**। अदेशस्पर्शस्य–यत्र विनैव तत्स्पर्शनं गमनागमनादि संसिध्यति। महाजनसंकुले न दोषः। तथा शरीरावयवोऽपि 'देशः'। तत्र हस्तस्कंधधृतभाण्डावरोपणे तत्स्पर्शे न दोषः। ओष्ठचिबुकस्तनादिषु दोषः। तथा वा स्तनादिस्पर्शेनोत्पीडितो यदि तत्सहते 'मा कार्षी' रित्यादिना न प्रतिषेधति। परस्परस्यानुमते मतिपूर्वमेतस्मिन् कृते दोषोऽयम्। न पुनः कर्मादौ। स्खलन्ती पुरुषं कण्ठेऽवलंबते–पुरुषो वा स्तनान्तरे स्त्रियं तद्धस्तगृहितद्रव्यादानप्रवृत्तौ–शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पततीतिवत्तावपि न दुष्येताम्॥ ३५८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अदेशे स्तनश्रोण्यादौ। स्पृष्टस्तयाऽदेशे। परस्परस्यानुमते न त्वज्ञानेपि॥ ३५८॥

(३) **कुल्लूकः**। यः स्प्रष्टुमनुचिते स्तनजघनादिदेशे। स्त्रियं स्पृशेत्तया वा वृषणादिके स्पृष्टः क्षमते तदाऽन्योन्याङ्गीकरणे सर्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम्॥ ३५८॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच। अदेशे स्तनजघनादिदेशे। तया स्पृष्टो वृषणादिदेशे यदि तन्मर्षयेत् क्षमेत। तंवा सापि तदभिरुचिः तदुभयमनुमते संभोगाभिलाषग्रहणं परिभाषितमिदं वा॥ ३५८॥

(५) **नन्दनः**। अदेशे विविक्तदेशे अस्पृश्ये स्तनादौ वा। अनुमते अनुज्ञायां परस्त्रीमिति संभेदे संगमे तीर्थादौ परस्त्रीसंभाषणंच संग्रहणमित्यस्यार्थः॥ ३५८॥

(६) **रामचन्द्रः**। अदेशे स्तनकट्यादौ स्त्रियं स्पृशेत् एतत्सर्वं संग्रहणं स्मृतं दण्डस्य ग्रहणं स्मृतम्॥ ३५८॥

(७) **मणिराम:**। अन्यच्च॥ स्त्रियमिति॥ अदेशे-स्तनजघनादिदेशे। तया स्पृष्टः प्रजननादीन्मर्षयते क्षमते॥ ३५८॥ ३५९॥ ३६०॥

(८) **गोविन्दराजः**। स्त्रियमिति। योऽदेशे स्तनयोरङ्गे वा निर्जने प्रदेशे वा स्पृशेत् तया वा अंप्रदेशे श्रोण्यादौ निर्जने वा देशे स्पृष्टस्तूष्णीमासीत तस्यैतदन्योन्यस्याङ्गीकरणे सति संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम्। अत्र यद्यपि संगमो न जातः तदा संग्रहणमात्रे मुखोपगमदण्डादूनदण्डकल्पना कार्या यतोऽनुबन्ध परिज्ञायेत्युक्तम्॥ ३५८॥

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति।
चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा।। ३५९।।

(१) **मेधातिथिः**। उक्तं संग्रहणस्वरूपम्। दण्ड इदानीमत्रोच्यते। अब्राह्मणः क्षत्रियादिः संग्रहणे कृते चतुर्णामपि वर्णानां हीनोत्तमजातिभेदमनपेक्ष्य प्राणान्तं प्राणत्याजने मारणे पर्यवसितं दण्डमर्हति।

कथं पुनर्ब्राह्मण्या शूद्राया च संगृहीतस्य समो दण्डः।

अत्र हेतुस्वरूपमर्थमाह दारा रक्ष्यतमाः सदा। सर्वस्य कस्यचिद्राज्ञा दारा धनशरीरेभ्योऽतिशयेन रक्ष्याः। तुल्ये हि सङ्करे शूद्रस्यापि कुलनाशः। एतदुक्तं भवति। वाचनिकोऽयमर्थोऽत्र हेतुर्वक्तव्यः, उक्तोऽसौ।

अत्र पूर्वे व्याचख्युः—न सर्वस्मिन्संग्रहणे प्रागुक्तदण्डोऽयम्। किं तर्हि मुख्ये स्पर्शविशेषजन्यप्रीतिविशेषात्मके गमने। कथं हि तीर्थादिष्वभिवदनं गमनं च समदण्डावुपपद्येताम्। तस्मादब्राह्मणः शूद्रो द्विजातिस्त्रीगमने प्राणच्छेदार्हो नान्यः। न हि विषमसमीकरणं न्याय्यम्। अतश्च प्रागुक्तेषु संग्रहणेष्वनुबन्धाद्यपेक्षया दण्डः कल्प्यः। यत्रैवं निश्चितं गमनार्थ एवायमुपकारक्रियादिरूपक्रमस्तत्र मुख्यदण्ड एव युक्तः। न ह्यत्र वैषम्यमस्ति। दृष्टं चैतदुभयत्रापीति। यच्चेदमुक्तं—"यद्यत्रायं दण्डो मुख्ये संग्रहणे किं करिष्यतीति"—नैवान्यन्मुख्यसंग्रहणमस्ति। न ह्यस्य लौकिकः पदार्थोऽवधृतो येन परदारोपकारादौ प्रयुक्त इत्येवमस्यैव। यं च भवान् मुख्यं संग्रहणं मन्यते तत्र महान्दण्डः। प्रतिषिद्धं परस्त्रीगमनं शास्त्रे पर्यनुयोज्यमिति चेत् उपकारादावपि प्रतिषेधं विद्धि। प्रतिषेधवद्धि प्रायश्चित्तमपि तुल्यं प्रसक्तमिति चेत्का नामेयमनिष्टापत्तिः। किन्तु प्रसज्येत यदा संग्रहणशब्देन तदुच्येत। सिक्ते हि रेतसि गमनाद्यभिधानम्। यत्र यादृशो दण्डस्तत्र तत्समानं दुःखं प्राप्तम्। अतोऽस्मिन्विपर्यये रेतःसेकनिमित्तं प्रायश्चित्तं तच्छब्देनाभिधानात् उपकारादौ कल्प्यम्। यदि च संलापादौ स्वल्पो दण्डः स्यात्तदा प्रवर्तेरन्। ततश्च परस्त्रीसंलापादिभूतेनान्येनाभिभवता व्यादीपितमन्मथाः स्मरशराकृष्यमाणाः शरीरनिरपेक्षा राजनिग्रहं न गणयेयुः। आद्यायामेव तु प्रवृत्तौ गृह्यमाणेष्वप्रबन्धवृत्तौ रागे शक्यं निराकरणम्। तस्मात्परस्त्रीमुपजपतामेव महादण्डो युक्तः।

इह त्वन्तग्रहणादादिभूतेनान्येन दण्डेन भवितव्यम्। न ह्यसत्यादावन्तो भवति। प्राणोऽन्तो यस्य णान्तस्तावत्पातयितव्यो यावत्प्राणेषु पतति। तेन सर्वस्वग्रहणाङ्गच्छेदाद्यप्युक्तं भवति। एकैकस्य च ण्डत्वमन्यत्र ज्ञातं न समुदाये दंड्यते इति बहुदण्डेष्वाम्नातेषु स महान् यो द्विजातिस्त्रीसंग्रहणेऽब्राह्मणस्य। अतो युक्तैव मारणकल्पना सर्वत्र। तत्र कुलस्त्रीभिरनिच्छन्तीभिर्भर्तृमतीभिः संगृह्यमाणस्य प्राणापहरणं हीनजातीयाभिरपि।। ३५९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। संग्रहणे परदारमैथुने न तु संभाषादौ। ब्राह्मणस्य तु दण्डनमेवेत्यर्थः।। ३५९।।

(३) **कुल्लूकः**। अब्राह्मणोऽत्र शूद्रः दण्डभूयस्त्वात्। ब्राह्मण्यामनिच्छन्त्यामुत्तमं संग्रहणं प्राणान्तं दण्डं प्राप्नोति चतुर्णामपि ब्राह्मणादीनां वर्णानां धनपुत्रादीनामतिशयेन दाराः सर्वदा रक्षणीयाः तेन प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमुत्कृष्टसंग्रहणादपि सर्ववर्णैर्भार्या रक्षणीया।। ३५९।।

(४) राघवानन्दः । तदुचितं दण्डमाह अब्राह्मण इति। अब्राह्मणोऽत्र शूद्रोऽतिदण्डनात्। तेन हि संगता ब्राह्मणी ब्राह्मण्यं जहातीति प्रायश्चित्तगौरवश्रवणात्। यतो हि सर्वैरेव परस्त्री काम्यते पुमात्रदुषकत्वादतः सा रक्षणीयेत्याह चतुर्णामिति। यतःश्रुतिः अप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेनमिति स्त्रियं शिक्षयताम्।। ३५९।।

(५) नन्दनः । अब्राह्मणः क्षत्रियादिः संग्रहणे उत्तरोत्तरवर्णस्त्रीसंग्रहणे किमेव ब्राह्मणस्य स्त्रीसंग्रहणमात्रेणापि प्राणान्तिको दण्डविधिरित्याशंकायामुक्तमुत्तरार्द्धं परस्त्रीसंभाषायामर्हानर्हदण्डविधानार्थम्।। ३५९।।

(६) रामचन्द्रः । अब्राह्मणः परस्त्रियः संग्रहणे मैथुनादौ प्राणान्तदण्डं सः अर्हति अतिशयेन रक्ष्याः।। ३५९।।

(७) मणिरामः ।

(८) गोविन्दराजः । अब्राह्मण इति। चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाःस्मृताः। दण्डभूयस्त्वादब्राह्मणशूद्रो ब्राह्मण्यामनिच्छन्त्यां संग्रहणे प्राणानां दण्डमर्हति। चतुर्णामपि वर्णानां धनपुत्रादीनां मध्याद् दारा अतिशयेन रक्षणीयाः। अत उत्कृष्टसंग्रहणादपि वर्णैः भार्या संरक्षणीया।। ३५९।।

भिक्षुका बन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा।।
संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः।। ३६०।।

(१) मेधातिथिः । भिक्षुका भिक्षाजीविनो भिक्षायाचनारूपं संभाषणमवारिताः कुर्युर्यदि स्वामिना न निषिद्धाः। अथवा नैते वारयितव्याः। बन्दिनः स्तावकाः। दीक्षिता यज्ञे भूतिवचनार्थं संभाषेरन्। कारवः सूपकारादयः। एते तीर्थादिष्वपि न निवार्याः।। ३६०।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । दीक्षिताः व्रतादिमध्यस्थाः।। ३६०।।

(३) कुल्लूकः । भिक्षाजीविनः स्तुतिपाठकाः यज्ञार्थकृतदीक्षकाः सूपकारादयः भिक्षादित्वकार्यार्थं गृहिस्त्रीभिः सह संभाषणमनिवारिताः कुर्युः एवं चैषां संग्रहणाभावः।। ३६०।।

(४) राघवानन्दः । केषांचित्परदारासंभाषणे देहयात्रादिकार्यानुत्पत्तेः प्रतिप्रसवतया तत्संभाषणमाह भिक्षुका इति। भिक्षवो ब्रह्मचारिसंन्यासिनः भवति भिक्षां देहीति तद्विना भिक्षाऽलब्धेः। बन्दिनः स्तुतिपाठकाः वदान्या त्वमसि कमलनयने विष्णुमित्रस्यपुत्रीत्यादिनाऽभिमुखीकृत्य वस्त्रान्नादि प्रार्थयमानाः। दीक्षिता यज्ञे वृता ऋत्विजः हविष्कृद्देहीत्याह्वानं कुर्वन्ति हविष्कृद्यजमान-पत्नीति। कारवः शूर्पकारादयः।। ३६०।।

(५) नन्दनः । अप्रतिवारिताः स्त्रीबन्धुभिरनिषिद्धाश्चेत्।। ३६०।।

(६) रामचन्द्रः । भिक्षुकादयःस्त्रीभिःसह प्रतिवारिताःसंभाषणं कुर्युः। दीक्षिता ब्रह्मचारिव्रतस्थाः।। ३६०।।

(७) मणिरामः ।

(८) गोविन्दराजः । भिक्षुका इति। भिक्षाजीविनः स्तावकाः यज्ञार्थं कृतदीक्षाः सूपकारादयो भिक्षादिस्वरूपार्थं गृहे स्त्रीभिः सह संभाषणं अनिवारिता एव कुर्युः। तेषां निवारणा नास्त्येव संग्रहणाभावात्।। ३६०।।

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत्।।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति।। ३६१।।

(१) **मेधातिथिः।** केचिद्भिक्षुकादीनां निवारितानां संभाषणे दण्डोऽयमिति मन्यन्ते। तदसत्। नैव ते निवार्या इत्युक्तम्। कुतश्च भिक्षुकाणां सुवर्णो दण्डः। तस्मात्कोऽपि प्रकाशमनाक्षारितोऽपि कथंचिन्निषिद्धः स्वामिना समाचरन्सुवर्णं दण्ड्यः।। ३६१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रतिषिद्धः भिक्षुकादिरपि। सुवर्णमेकम्।। ३६१।।

(३) **कुल्लूकः।** स्वामिना निषिद्धः स्त्रीभिः संभाषणं न कुर्यात्प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरन्राज्ञः षोडशमाषात्मकसुवर्णदानयोग्यो भवति।। ३६१।।

(४) **राघवानन्दः।** अप्रतिवारिता इत्युक्तं प्रतिवारणोत्तरसंभाषणे तेषामपि दण्डमाह नेति सुवर्णं।। ३६१।।

(५) **नन्दनः।** प्रतिषिद्धः स्त्रीबन्धुभिः।। ३६१।।

(६) **रामचन्द्रः।** प्रतिषिद्धः भिक्षुकादिभिःअन्यः।। ३६१।।

(७) **मणिरामः।** प्रतिषिद्धः स्वामिना।। ३६१।।

(८) **गोविन्दराजः।** न संभाषं सह स्त्रीभिरिति। स्वामिना निषिद्धः सन् स्त्रिभिः संभाषणं न कुर्यात्। निषिद्धः संभाषमाणस्तु राज्ञः सुवर्णं दण्डं ददाति।। ३६१।।

नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु।।
सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च।। ३६२।।

(१) **मेधातिथिः।** यः संभाषणप्रतिषेध उपकारक्रियाप्रतिषेधश्च नैष चारणदारेषु स्यात्। चारणा नटगायनाद्याः प्रेक्षणकारिणः। तथा आत्मोपजीविषु वेषेण जीवत्सु ये दाराः। अथवा ऽऽत्मजायैव "अर्धो ह वा एष आत्मेति" तां य उपजीवन्ति उपपतिक्षमकाः। सज्जयन्ति संश्लेषयन्ति ते चारणाः परपुरुषेण। निगूढाः प्रच्छन्नम्। आपणभूमौ न तिष्ठन्ति। गृहवेषत्वादेव ताः प्रसिद्धवेश्याभ्यो भिद्यन्ते। चारयन्ति च ता मैथुनं प्रवर्तयन्ति नेत्रभ्रूविलासपरिहासादिभिः पुरुषानाकर्षयन्ति। तदनुज्ञानं 'सज्जनं', 'चारणं' संप्रयोग एव। अथवा स्वा नारीः 'सज्जयन्ति' योजयन्ति, अन्याश्च स्वस्त्रीभि'श्चारयन्ति' प्रवर्तयन्ति वेश्यात्वं कुट्टनीत्वं च स्वदाराणां कारयन्तीत्यर्थः।। ३६२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** चारणा नटादयः। ते चारणाः नारीः स्वदारान् निरूढानिह्नुतनटभार्यात्वादिस्वरूपाः चारयन्ति भ्रामयन्ति तत्र-तत्र पुरुषलाभार्थतस्तेषां तद्वृत्तित्वान्न दोषः।। ३६२।।

(३) **कुल्लूकः।** परस्त्रियं योभिवदेदित्यादिसंभाषणनिषेधविधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति तथा भार्या पुत्रः स्वका तनुरित्युक्त्वात् भार्यैवात्माऽनयोपजीवन्ति धनलाभाय तस्या जारं क्षमन्ते ये तेषु नटादिव्यतिरिक्तेष्वपि ये दारास्तेष्वप्येवंनिषेधविधिर्नास्ति यस्माच्चारणा आत्मोपजीविनश्च परपुरुषानानीय तैः स्वभार्या संश्लेषयन्ते स्वयमागताश्च परपुरुषान्प्रच्छन्ना भूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तो व्यवहारयन्ति।। ३६२।।

(४) **राघवानन्दः ।** परदाररतानां स्त्रीविशेषे उक्तदण्डाभावमाह नैष इति द्वाभ्याम्। एष उक्तदण्डविधिर्न पञ्चसु परदारेषु चारणनटगायनादि आत्मोपजीविषु आत्माऽत्रआत्मभार्या तां भोगार्थं विक्रीय जीविनस्तेषु। तत्र दृष्टार्थतामाह सज्जयन्तीति। सज्जयन्ति परपुरुषैःसह स्वस्त्रियः श्लेषयन्ति चारयंति स्वागतान्पुरुषान् निगूढाः स्वयं प्रच्छन्ना भूत्वा अज्ञानं विभावयन्तो मैथुनादिना स्वपरस्त्रिया सह।। ३६२।।

(५) **नन्दनः ।** चारणदारेषु रङ्गोपजीविनां दारेषु संभाषितेष्विति विपरिणामः एष पूर्वोक्त-सुवर्णदण्डविधिर्न स्यात् आत्मोपजीविषु रूपाजीवासु वेश्यासु कस्यचिद्दारत्वेन स्थितास्वित्यर्थः। ते चारणा नारीः पुरुषेषु सज्जयन्त्यभिसारयन्ति। एवं तेषां शीलं तस्मान्नैष दण्डविधिरिति।। ३६२।।

(६) **रामचन्द्रः ।** एष विधिः आत्मोपजीविषु चारणदारेषु नटादिस्त्रीषु न कर्तव्यः।। ३६२।।

(७) **मणिरामः ।** एषःविधिः परस्त्रीसंभाषणनिषेधविधिः। चारणदारेषु नटगायनादिदारेषु। युद्धोत्साहवर्णकः। आत्मोपजीविषु भार्यैव आत्मा अनया उपजीवंति धनलाभाय भार्यालाभं क्षमन्ते। ते आत्मोपजीविनः। तेषु। हि यस्मात्। ते नटादयः आत्मोपजीविनश्च नारीः सज्जयंति। परपुरुषैः संश्लेषयंति। गूढाः चारयंति च स्वयमागतान् पुरुषान् प्रछन्ना भूत्वा स्वस्याज्ञानं व्यवहारयंति। तस्मात्तत्र संभाषणे न निषेधः।। ३६२।।

(८) **गोविन्दराजः ।** नैष इति। 'परस्त्रियं योऽभिवदेत्' इत्यादिकः संभाषणनिषेधविधिः नटगायनादिदारेषु वेशजीविदारेषु च श्लेषयन्ति प्रच्छन्नाश्च भूत्वा नैतत्किलास्माभिः ज्ञातमिति कृत्वा वेशकर्मणि सूचयन्त्यस्तद्धारणां वेश्याप्रकारत्वात् नास्ति संभाषणे निषेधः।। ३६२।।

किंचिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन्।।
प्रेष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च।। ३६३।।

(१) **मेधातिथिः ।** रहोऽप्रकाशं विजने देशे चारणनारीभिः संभाषां कुर्वन् किंचित्सुवर्णा-द्यत्यन्ताल्पं स त्रिंशद्भागिकं जातिप्रतिष्ठाने अपेक्ष्य दण्ड्यः। यतो न परिपूर्णं तासु वेश्यात्वम्। भर्तृभिरनुज्ञाता हि ताः पत्यायन्ते। तत्र भर्तृविज्ञानार्थं दूतीमुखेन व्यवहर्तव्यम्। न तु साक्षात्ताभि-रस्वतन्त्रत्वात्। प्रकाशं तु नृत्यन्तीनां गायन्तीनां वाऽभिनयतालादिनिरूपणावसरे कीदृशमेतदित्यादिप्रश्न-द्वारं संभाषणमनिषिद्धम्।

प्रेष्या दास्यः सप्तभिर्दासयोनिभिरुपनताः। एकं भजन्ते एकभक्ता एकेनावरुद्धाः। तत्रान्योऽप्यस्ति दण्डलेशः।

"किंपुनरयं दासीशब्दः संबन्धिशब्दो य एव यस्याः स्वामी तस्यैव दासी—उत सूपकारादि-शब्दवत् कर्ममूलकः"।

इह तावदाद्या एव स्थितिः। विशेषोपादानेऽसामर्थ्यात्। या यस्य दासी वेश्यावच्चान्यैः संसृज्यते, राजदासीव दासी वा, सा निगृह्यते। सा चेन्नावरुद्धा न दोषः संग्रहणे। अवरुद्धायामनेन दण्ड उक्तः। रिक्थविभागे चैतन्निपुणं वक्ष्यामः। प्रव्रजिताः अरक्षकाः शीलमित्रादयः। ता हि कामुक इव लिङ्ग-प्रच्छन्नाः।। ३६३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। किंचिद्दाप्यः शक्त्यनुरूपम्। रहःसंभाषमाचरन्नित्यन्वयः एकभक्तास्वेकेन केनचिदवरुद्धासु। प्रव्रजितासु भिक्षुकीप्रभृतिषु॥ ३६३॥

(३) **कुल्लूकः**। निर्जनदेशे चारणात्मोपजीविस्त्रीभिः संभाषणं कुर्वन्स्वल्पदण्डलेशं राज्ञ दाप्यः तासामपि परदारत्वात्। तथा दासीभिरवरुद्धाभिर्बौद्धाभिर्ब्रह्मचारिणीभिः संभाषां कुर्वन्किंचिद्दण्डमात्रं दाप्यः स्यात्॥ ३६३॥

(४) **राघवानन्दः**। ताभिःसह व्यवहरन्नपि किंचिद्दाप्य इत्याह किंचिदिति। स्त्रीपणं विन पुनःप्रसक्तिवारणाय तासामपि परदारत्वात्। प्रेष्यासु दासीषु प्राकारावरुद्धासु। एकभक्तासु। भुजिष्यार् तदुक्तं याज्ञवल्क्येन॥ अवरुद्धासु दासीसु भुजिष्यासु तथैव च। गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिव दमं इति॥ प्रव्रजितासु बौद्धादिव्रतब्रह्मचारिणीषु नित्यं व्रजनशीलासु कुलटासु वा॥ ३६३॥

(५) **नन्दनः**। ताभिश्चारणदारादिभिः सह रहस्संभाषणमाचरन्तास्वेकपुरुषसक्तासु प्रेष्यार् पृच्छिप्रवर्तितासु च संभाषामाचरन्किंचिद्दाप्यः॥ ३६३॥

(६) **रामचन्द्रः**। एकभक्तासु पुनः प्रव्रजिताः बौद्धावृत्तिचारिण्यः ताभिःरहः संभाष आचरन्किंचिदेव तु दाप्यः स्यात्॥ ३६३॥

(७) **मणिरामः**। तत्राप्येकांते संभाषायां स्वल्पदंडमाह ॥किंचिदिति॥ प्रैष्यासु चैव भक्तासु। अवरुद्धासु। प्रव्रजितासु। ब्रह्मचारिणीषु च॥ ३६३॥

(८) **गोविन्दरामः**। किञ्चिदेव तु दाप्यः स्याद्रहः संभाषणं चरन्निति। चारण आत्मोप जीविस्त्रिभिः रहोऽप्रकाशं संभाषणं कुर्वन् किञ्चिदेव स्वल्पं दण्डं दापनीयः। दासीभिरवरुद्धाभि बौद्धाभिर्व्रतचारिणीभिश्च सह संभाषणं कुर्वन् काञ्चिद्दण्डमात्रां दाप्यः स्यात्॥ ३६३॥

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति॥
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः॥ ३६४॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रासङ्गिकमिदम्। **तुल्यः** समानजातीयः सोऽनिच्छन्तीं कुमा **दुषये**त्कौमार्यादपच्यावयेत्स्त्रीपुरुषसंभोगेन—**सद्य**स्तस्मिन्नेवहन्यविलंबं हन्तव्यः।

सकामाया दूषणे नास्ति वधप्राप्तिः। यच्चात्र भविष्यति तद्वक्ष्यामः। यद्यपि तुल्य इत्येवात्र श्रु वधोऽपि जात्यपेक्षायामवश्यंभाविन्यां संबध्यते॥ ३६४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दूषयेन्मैथुनेन। एतच्च सजातित्वेपि। तुल्यः सजातीयः न व प्राप्नुयाद् दण्डमात्रंतु प्राप्नुयादेव॥ ३६४॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्तुल्यजातिरनिच्छन्तीं कन्यां गच्छति स तत्क्षणादेव ब्राह्मणेत लिङ्गच्छेदनादिकं वधमर्हति इच्छन्तीं पुनर्गच्छन्वधार्हो मनुष्यो न भवति॥ ३६४॥

(४) **राघवानन्दः**। पंचबाणोन्मथितातिप्रसंगेन कन्यायाःअकामसकामाभ्यां दण तदभावावाह य इति। वधं लिङ्गच्छेदनं दूषणमत्र मैथुनपर्यन्तं। विप्रस्य वधाप्रसक्तेः। ब्राह्मणेतरतुल तुल्यजातिः॥ ३६४॥

(५) **नन्दनः**। यः सवर्णस्तुल्यवर्णः॥३६४॥

(६) **रामचन्द्रः**। तुल्यः सजातीयः॥३६४॥

(७) **मणिरामः**। यः तुल्यः तुल्यजातिः अकामां दूषयेत्॥३६४॥

(८) **गोविन्दराजः**। योऽकामां दूषयेत्कन्यां समानं वधमर्हतीति। यस्तुल्यजातीयोऽनिच्छन्तीं कन्यां दूषयति गच्छति स तत्क्षणादेव ब्राह्मणवर्जं लिङ्गच्छेदादिकं वधमर्हति। सकामां दूषयस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयात्॥३६४॥

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किंचिदपि दापयेत्॥
जघन्यं सेवामानां तु संयतां वासयेद्गृहे॥३६५॥

(१) **मेधातिथिः**। **जातिधनशीलविद्या**नामन्यतमेनापि पितृकुला**दुत्कृष्टं भजन्तीं** प्रवर्तितमैथुनां न **किंचि**द्दण्डयेत्॥ कन्यायाः स्वातंत्र्याभावात्तद्रक्षाधिकृतानां पित्रादीनां दण्डे प्राप्ते प्रतिषेधः। **जघन्यं** जात्यादिभिर्हीनं **सेवमानां** मैथुनायोत्कलयन्तीं **संयतां** निवृत्तक्रीडाविहारां कञ्चुकिभिरधिष्ठितां पितृगृह एव **वासये**द्यावन्निवृत्ताभिलाषा संजाता। अथ हीनजातीये निर्वृत्तप्रीतिविशेषा तदा आऽन्त्योच्छ्वासात्संयतैव तिष्ठेत्॥३६५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। न दापयेत् कन्यां पुरुषं च। संयतां बद्धाम्॥३६५॥

(३) **कुल्लूकः**। कन्यां संभोगार्थमुत्कृष्टजातिपुरुषं सेवमानां स्वल्पमपि दण्डं न दापयेत् हीनजातिं पुनः सेवमानां यत्नात्स्थापयेत् यथा वा निवृत्तकामा स्यात्॥३६५॥

(४) **राघवानन्दः**। कन्याकर्तृकगमने उत्कृष्टतया दण्डाभावमाह कन्यामिति। उत्कृष्टाय तस्मै तां चेद्दद्यादित्यपेरर्थः। जघन्यं जातिन्यूनं सेवमानां संयतां वासयेत् गृहमानीय पुनःप्रसंगवारणाय॥३६५॥

(५) **नन्दनः**। उत्कृष्टमुत्कृष्टवर्णं जघन्यमपकृष्टवर्णम्॥३६५॥

(६) **रामचन्द्रः**। उत्कृष्टं उत्तमं विप्रं पुरुषं भजन्तीं कन्यां किंचद्दण्डमपि न दापयेत्। जघन्यं शूद्रं सेवमानां कन्यां संयतां अवरुद्धां गृहे वासयेत्॥३६५॥

(७) **मणिरामः**। उत्कृष्टः त्वजातेः। उत्कृष्टजातिपुरुषंभजंतीं, सेवमानां॥३६५॥

(८) **राघवानन्दः**। कन्यामिति। उत्कृष्टं पुरुषं कन्यां सेवमानां न किञ्चिदपि दण्डं राजा दापयेत्। हीनजातिं पुनः सेवमानां रक्षितां पितृगृहे स्थापयेत्। यावदनिवृत्ताभिलाषा स्याद्वृत्तिहीनज्ञातिसंप्रयोगाद्यावज्जीवं स्थापयेत्॥३६५।

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो दण्डमर्हति॥
शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि॥३६६॥

(१) **मेधातिथिः**। अकामायाः कन्याया दूषणे ब्राह्मणवर्जमविशेषेण हीनोत्तमानां वध एव दण्ड इत्युक्तम्। सकामाया दूषणे त्विदमाहुः। **उत्तमां** रूपयौवनजात्यादिभिः। **जघन्यो**ऽत्यन्तनिकृष्टः।

नातिसाम्येऽपि गुणैर्वध्यः। **समां तु** गच्छन्सकामां स **शुल्क**मासुरविवाह इव पित्रे **दद्यात्**। न चेदिच्छति पिता तदा राज्ञे दण्डं तावंतम्।

"ननु च गान्धर्वोऽयं विवाह 'इच्छयाऽन्योन्यसंयोग' इति। तत्र न युक्तो दण्डः।"

केनोक्तं गान्धर्वे नास्ति दण्डः। अत एव नायं सतीधर्मः, न चायं विवाहः, अग्निसंस्काराभावात्। यदपि शाकुन्तले व्यासवचनममन्त्रकमनग्निकमिति तद्दुष्यंतेन कामपीडितेनैवं कृतम्। न चेच्छासंयोगमात्रं विवाहः। स्वीकरणोपायभेदादष्टौ विवाहाः, न पुनर्विवाहभेदात्। वृत्तवरणं तत्र पुनः कर्तव्यमेवमिति। अथवा ऋतुदर्शनोत्तरकालं गान्धर्वः। प्रागृतोः शुल्को दण्डो वा।

"अथ कन्यायाः का प्रतिपत्तिः?" तस्मा एव देया। निवृत्ताभिलाषा चेत्काममन्यत्र प्रतिपाद्या। शुल्कग्रहणं चात्रापि सकृदुपभोगनिष्कृत्यर्थमस्त्येव। वरश्चेन्निवृत्ताभिलाषो हठाद्ग्राहयितव्यः॥ ३६६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उत्तमां स्वोत्तमजातिं कन्याम्। शुल्कं पित्रे मूल्यं दद्यात्। अनुमन्यते यदि तस्मै दातुमिच्छेत् अनिच्छया त्वन्यस्मै कन्यां दद्यात्॥ ३६६॥

(३) **कुल्लूकः।** हीनजातिरुत्कृष्टामिच्छन्तीमनिच्छन्तीं वा गच्छत्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदनमारणात्मकं वधमर्हति समानजातीयां पुनरिच्छंतीं गच्छन् यदि पिता मन्यते तदा पितु शुल्कानुरूपमर्थं वा दद्यान्न च दंड्यःसा च कन्या तेनैव वोढव्या॥ ३६६॥

(४) **राघवानन्दः।** पुंकर्तृके त्वाह उत्तमामिति। उत्तमां उत्कृष्टजातिं जघन्यो जातितो न्यूनःशूद्रो वधमङ्गच्छेदनमारणादिकम्। क्षत्रियादिजातिः समानजातीयां सेवमानः शुल्कं दद्यात्। शुल्कदाने पितुरिच्छैव कारणमित्याह इच्छेदिति। स्वार्थं कन्यार्थं वा। जघन्यां गृहणीयादेव पितुरिच्छया। य इत्यादिश्लोकत्रये एतस्योत्कृष्टरागो द्रष्टव्यः अन्यथा तत्कर्मणो रागं विनानुपपत्तेः॥ ३६६॥

(५) **नन्दनः।** उत्तमामुत्कृष्टवर्णां सेवमानः शुल्कं दद्यात् कन्यापिता शुल्कमिच्छेद्यदि॥ ३६६॥

(६) **रामचन्द्रः।** समां सवर्णां कन्या सेवमानः यदि पिता शुल्कमिच्छेत्तर्हि दद्यात्॥ ३६६॥

(७) **मणिरामः।** समां इच्छन्तीं। यदि पिता इच्छेत् मन्यते तदा शुल्कं तत्पित्रे दद्यात्। सा च तेनैव वोढव्या॥ ३६६॥

(८) **गोविन्दराजः।** उत्तमामिति। शुल्क दाप्यः सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि। उत्कृष्टजातीया कन्या इच्छन्तीं वा हीनजातिर्गच्छन् जात्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदमारणात्मक वधमर्हति। समानजातीया पुनरिच्छन्तीं गच्छन्यदि पिता इच्छति तदा पितुः शुल्कमनुरूपमासुखन्दद्यान्न तु दण्ड्योऽथ पिता नेच्छति तदा राज्ञा शुल्कपरिणामं दाप्यः॥ ३६६॥

अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद् दर्पेण मानवः।
तस्याशु कर्त्या अंगुल्यो दण्डं चार्हति षट्शतम्॥ ३६७॥

(१) **मेधातिथिः।** यद्यपि सकामा कन्या पित्रादयस्तु तस्याः सन्निहितास्ताननिच्छतोऽ**भिषह्या**भिभूय **दर्पेण** बलेन—कः किं कर्तुं मे शक्तः—कन्यानुरागमात्राश्रितः कन्या

कुर्याद्विकुर्याद्दूषयेत्। अनेकार्थः करोतिः। **तस्याशु कर्त्याः** छेत्तव्या अर्धाङ्गुलयः। षट्शतानि वा दण्ड्यः।

अन्ये तु योऽकामां दूषयेदित्यस्यैव वध्यर्थस्योपसंहारोऽयम्। ताडनात्प्रभृतिमारणं यावद्वध्यर्थः। तत्रेमां निकृष्टजातीयां च दूषयन्न मार्यतेऽपि त्वङ्गुली अस्य च्छिद्येत॥३६७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अभिषह्य प्रसह्य कन्यां कुर्यात् योनावङ्गुलीप्रक्षेपेण विवृतयोनिं कुर्यात्। कल्प्ये कर्त्ये। एतच्चाधमजातिपुरुषविषयम्। उत्तमसमयोराह दण्डमिति। चकारो वकारार्थे। एतच्च कन्यायाश्चाकामत्वे॥३६७॥

(३) **कुल्लूकः।** यो मनुष्यः प्रसह्य बलात्कारेण समानजातीयां गमनवर्जमहङ्कारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत्तस्य शीघ्रमेवाङ्गुलिद्वयच्छेदः कर्तव्यः षट्पणशतानि चायं दण्ड्यः स्यात्॥३६७॥

(४) **राघवानन्दः।** ऋते मैथुनं कन्यादूषकस्य अङ्गुलिच्छेदरूपं दण्डमाह अभिषज्येति। अभिषज्य प्रसह्य कन्यामात्रं धनादेर्दर्पादङ्गुलिप्रवेशादिना विरोधिलक्षणया तामेव कन्यां क्षतयोनिं कुर्यादित्यर्थः। कन्यां कुर्याद्विकुर्यादिति मेधातिथिः। अङ्गुल्यौ तर्जन्यङ्गुष्ठौ॥३६७॥

(५) **नन्दनः।** अविषह्यां भार्यत्वेन वोढुमशक्यां अक्षतयोनिमिति यावत् अङ्गुल्योश्छेदनं योनिक्षतकरणत्वात्॥३६७॥

(६) **रामचन्द्रः।** यो मानवः अभिषह्य हठात् दर्पेण कन्यां कुर्यात् अङ्गुल्यादिना योनिविदारण कुर्यात् तस्याशु अङ्गुल्यौ कर्तनीये। वा षट्शतं दण्डं अर्हति॥३६७॥

(७) **मणिरामः।** अभिषह्य यः कुर्यात् बलात्कारेण समानजातीयां मैथुनवर्जं अंगुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्। तस्य आशु अंगुल्यौ कर्त्ये छेदनीये॥३६७॥

(८) **गोविन्दराजः।** अभिषह्येति। मनुष्यः प्रसह्य हठादहङ्कारेण समानां समानजातीयां तां गमनवर्जं अङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत् तस्य क्षिप्रमेवाङ्गुलिद्वयं कर्तनीयं, दण्डं षट्शतमसौ दापनीयः॥३६७॥

सकामां दूषयंस्तुल्यो नांगुलिच्छेदमाप्नुयात्॥
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये॥३६८॥

(१) **मेधातिथिः। सकामामि**त्यनुवादः। पूर्वस्यापि सकामविषयात्। अभिषह्य करणे पूर्वं दण्डः, अप्रकाशं चौर्यवद्द्विशतोऽङ्गुलीच्छेदवर्जितः। अथ कस्मिंश्चित्पुरुषेऽनुरागवती कन्या तेन संयुज्यमाना कन्यात्वनिवृत्तौ सकामा येन विकृतीक्रियते तस्यायं दण्डः। अथवा हस्तस्पर्शमात्रमिह दूषणम्। प्रार्थनीयायाः कन्याया हस्तस्पर्शः—मया स्पृष्टां ज्ञात्वा नान्य एतामर्थयिष्यतेऽन्यस्मिन्ननुरागिणीं मन्यमानः॥३६८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अन्यत्राह सकामामिति। दूषयन्नङ्गुलीप्रक्षेपेण। तुल्यः सजातिः॥३६८॥

(३) **कुल्लूकः**। समानजातिरिच्छन्तीं कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेण नाशयन्नाङ्गुलिच्छेद-माप्नोति किंत्वतिप्रसक्तिनिवारणाय द्विशतं दण्डं दाप्यः॥ ३६८॥

(४) **राघवानन्दः**। रागस्य वैचित्र्यात्तथेच्छन्तीं दूषयन्न दण्डभागित्याह सकामामिति। प्रसंगविनिवृत्तये पुनःप्रसक्तिवारणाय तेनैव तामनुरज्य यःसंभोगस्तन्निवृत्तये च प्रतिलोमजाऽनुलोमज-कन्यामात्रे धनदण्डमात्रमङ्गुलिप्रक्षेपाद्यैरधिकदूषणाभावात्॥ ३६८॥

(५) **नन्दनः**। प्रसङ्गविनिवृत्तयेऽन्यत्र पुनरेवंकरणविनिवर्त्तनाय॥ ३६८॥

(६) **रामचन्द्रः**। सकामां कन्यां दूषयमाणः अङ्गुलिच्छेदं नाप्नुयात्॥ ३६८॥

(७) **मणिरामः**। प्रसंगविनिवृत्तये अतिप्रसक्तिनिवारणाय॥ ३६८॥

(८) **गोविन्दराजः**। सकामामिति। समानजातिरिच्छन्तीं कन्यामङ्गुलिमात्रप्रक्षेपेण नाशयन् अङ्गुलिच्छेदं न प्राप्नुयात् किन्तु पौनःपुन्येन एषः प्रसङ्गान्नावर्तेत तदर्थं शतमयं दण्डं दाप्यः॥ ३६८॥

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्द्विशतो दमः॥
शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद् दश॥ ३६९॥

(१) **मेधातिथिः**। बालभावाद्रूपादिद्वेषाद्वा **कन्यैव कन्यां** नाशयेत्सा **द्विशतं** दाप्या। **शुल्क**श्च त्रिगुणः।

किंपुनः शुल्कस्य परिमाणम्।
एषामन्यतमरूपसौन्दर्याद्यपेक्षं सौभाग्यापेक्षं च।
शिफा रज्जुलताप्रहाराः॥ ३६९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कन्यां स्वयमन्यां कन्यां कुर्यात् अंगुलीप्रक्षेपेण। शुल्कं कन्या-शुल्कं पित्रे स्पृष्टमैथुनताशङ्कयाऽन्येनापरिणयनात्। शिफावृक्षजटाः दश दशकृत्वस्ताभिस्ताडनं प्राप्नुयात्॥ ३६९॥

(३) **कुल्लूकः**। या कन्यैव परामङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्या द्विशतो दण्डःस्यात् कन्या-शुल्कंच द्विगुणं कन्यापितुर्दद्यात् शिफाप्रहारांश्च दश प्राप्नुयात्॥ ३६९॥

(४) **राघवानन्दः**। कन्यान्तरकृताङ्गुलिप्रक्षेपेपि दण्डमाह कन्यैवेति। कन्यां कुर्यात्-कन्यात्वनाशन्यायस्यापि तुल्यत्वात्। शुल्कं संवननमूल्यम्। पुंसः प्रीतिविशेषसंभवेपि कन्यायास्तद-भावात्सान्निध्यविशेषाद्विश्वसनीयत्वाच्च दण्डविशेषः। शिफाःशिखाप्रहाराः॥ ३६९॥

(५) **नन्दनः**। कुर्यादविषह्यामित्यनुवर्त्तते। येन शुल्केन तां पिता दास्यति तत्त्रिगुणं। दशशिखाश्चाप्नुयात्तस्याःशिरसि दशशिखाश्च कारयेत्। शिफा इति वा पाठः। शिफा जटा॥ ३६९॥

(६) **रामचन्द्रः**। या कन्यैव कन्यां संभोगेन कुर्यात्तस्या द्विशतो दमःस्यात्। शुल्कंच द्विगुणं दद्यात्पित्रे कन्यामूल्यं स्पष्टमैथुनाकन्यापरिणेयत्वात्। शिफाश्चैवाप्नुयाद्दशदशाप्नुयात् च पुनः-दशशिफाः आप्नुयादेव शिरसि दशशिफाः कार्या इत्यर्थः। शाखाशाले शिफाजटे इत्यमरः॥ ३६९॥

(७) **मणिरामः**। कन्यैव कन्यां या कुर्यात्। एका कन्या अन्यां कन्यां अंगुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्। शुल्कं द्विगुणं चतुःशतपणात्मकं कन्यापित्र्ये दद्यात्। शिफाप्रहारांश्च दश प्राप्नुयात्॥ ३६९॥

(८) **गोविन्दराजः**। कन्येति। शुल्कञ्च त्रिगुणं दद्यात् शिफाश्चैवाप्नुयाद्दश। या कन्यैव कन्यामपरां अंगुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्या द्विशतो दण्डःस्यात्। शुल्कं वासौ कन्यापितुर्दद्यात्। शिखाप्रहारांश्च दश प्राप्नुयात्॥ ३६९॥

या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति॥
अंगुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्वहनं तथा॥ ३७०॥

(१) **मेधातिथिः**। स्त्रियां कन्यानां कन्यालिंगं नाशयन्त्यां **मौण्ड्यं** केशवपनं दण्डोऽङ्गुलिच्छेदो वा **खरेणोद्वहनं** केशच्छेदपक्षे। कन्याजात्यादिभेदान्निग्राह्य भेदात् त्रैवर्णिकस्त्रीणां ब्राह्मणादिक्रमेणेमं दण्डमिच्छन्ति मुद्राश्च कल्पयन्ति। ते प्रमाणाभावादुपेक्षणीयाः॥ ३७०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स्त्री युवती। मौण्ड्यं ब्राह्मणी। खरेणोद्वाहनं क्षत्रिया। इतरे अंगुलीछेदम्॥ ३७०॥

(३) **कुल्लूकः**। या पुनः कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण स्त्री नाशयेत्सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डन-मनुबन्धापेक्षयाङ्गुल्योरेवच्छेदनं गर्दभेण च राजमार्गे वहनमर्हति॥ ३७०॥

(४) **राघवानन्दः**। योषित्कर्तृकेऽपि तस्मिन्दण्डमाह यात्विति। स्त्रीपदमत्रक्लीबोपलक्षकं न्यायस्यं तुल्यत्वात्। पूर्वेतु कन्यापदं गोबलीबर्दन्यायेन दण्डविशेषार्थम्। मौण्ड्यं शिरोमुण्डनम्। विकल्पश्छिद्रतारतम्यापेक्षया। अत्रापि पूर्वोक्ता हेतवोऽधिकं तु द्वेषमात्रम्॥ ३७०॥

(५) **नन्दनः**। प्रकुर्यादविषह्यामित्येव॥ ३७०॥

(६) **रामचन्द्रः**। या तु युवती स्त्री कन्याया प्रकुर्यात् कन्यायाःसंभोगं कुर्यात् सा स्त्री सद्यः मौण्ड्यं मुण्डस्यभावःमौण्ड्यं दण्डं अर्हति। तथा खरेण गर्दभेन उद्वहनम् च पुनः अंगुल्योश्छेदनं कर्तनम्॥ ३७०॥

(७) **मणिरामः**। स्त्री चेदंगुलिप्रक्षेपं करोति तदा मौण्ड्यं शिरोमुंडनं प्राप्नोति॥ ३७०॥

(८) **गोविन्दराजः**। येति। या पुनः स्त्री कन्यां नाशयेत् सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनसानु-बन्धापेक्षया अंगुल्योरेव छेदनमर्हति। तथा खरेण राजमार्गे वहनमर्हति इदञ्चात्र पूर्वाभ्यां विकल्पिताभ्यां समन्वितम्॥ ३७०॥

भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता॥
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते॥ ३७१॥

(१) **मेधातिथिः**। 'लङ्घनं' भर्त्तारमतिक्रम्यान्यत्र गमनम्। तच्चेत् स्त्री करोति। दर्पेण बहवो मे ज्ञातयो बलिनो द्रविणसंपन्नाः। स्त्रीगुणो रूपसौभाग्यातिशयसंपत्। किमनेन शीलरूपेणेत्येव दर्पेण। **तां श्वभिः खादयेद्**यावन्मृता। **संस्थानं** देशः। बहवः संस्थिता यत्र जनाश्चत्वरादौ॥ ३७१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। लङ्घयेदन्यपुरुषगमनेन पित्रादिज्ञातिदर्पिता स्त्रीणां गुणगणैश्च दर्पिता स्त्री। बलेति क्वचित्पाठः तत्रापि बलं गुण एव। संस्थाने सभायां बहुसंस्थिते बहुभिर-धिष्ठितायाम्॥ ३७१॥

(३) **कुल्लूकः**। या स्त्री प्रबलधनिकपित्रादिबान्धवदर्पेण सौन्दर्यादिगुणदर्पेण च पतिं पुरुषान्तरोपगमनाल्लङ्घयेत्तां राजा बहुजनाकीर्णे देशे श्वभिर्भक्षयेत्॥ ३७१॥

(४) **राघवानन्दः**। स्त्रीप्रसंगेन तस्याः प्रकारान्तरेण दण्डमाह। भर्तारमिति। भर्तारं लङ्घयेत् रतिविशेषलोभेन त्यजेन्नाशयेद्वा। ननु तत्त्यागे जीवनं कुत इत्यत्राह। ज्ञातिः सत्कुलप्रचुर-धनादियुक्तपित्रादिः गुणः सौन्दर्यं पुंजोषणादि ताभ्यां गर्विता दर्पिता। तां श्वभिरेव खादयेत्। संस्थाने संस्थाप्यते मार्यतेऽत्रेति वधस्थले बहुसंस्थिते बहुजनाकीर्णे तां दृष्ट्वा यथाऽन्याः न कुर्युरिति-भावः॥ ३७१॥

(५) **नन्दनः**। अथ स्त्रीणां व्यभिचारे दण्डमाह भर्त्तारं लंघयेदिति लङ्घयेद्व्यभिचरेत् ज्ञातिगुणदर्पिता ज्ञातिगुणेन पित्रादिसकाशाल्लब्धस्त्रीधनादिगौरवेण स्त्रीगुणेन सौभाग्यसौन्दर्यादिना च गर्विता बहुसंस्थिते बहुभिर्जनैर्वृते संस्थाने वध्यघातस्थाने अथवा बहुभिः पुरुषैरारूढे ऊरुमूल-प्रदेशे॥ ३७१॥

(६) **रामचन्द्रः**। बहुसंस्थिते स्थाने तां श्वभिः खादयेद्राजा॥ ३७१॥

(७) **मणिरामः**। लंघयेत्-पुरुषांतरोपगमनात्। बहुसंस्थिते संविस्थाने बहुमनुष्यदेशे श्वभिर्भक्षयेत्॥ ३७१॥

(८) **गोविन्दराजः**। भर्तारमिति। या स्त्री बलवदाढ्यपित्रादिबान्धवदर्पेण रूपवैदग्ध्या-द्गुणगणदर्पिता पूर्वेण च भर्तारं पुरुषान्तरकरणेनोल्लंघयेत् तां राजा बहुजनाकीर्णे प्रदेशे श्वभिर्भक्षयेत्॥ ३७१॥

पुमांसं दाहयेत्पापं शयने तप्त आयसे॥
अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत्॥ ३७२॥

(१) **मेधातिथिः**। योऽसौ पत्न्या जारः स **आयसे** लोहशयने तप्तेऽग्निसमे कृते दाहयितव्यः तत्र च शयनस्थितस्य काष्ठानि वध्यघातिनोऽ**भ्यादध्युरु**परि क्षिपेयुः। यावत्काष्ठप्रहारै-रग्निज्वालाभिः शयनतापेन च मृतः॥ ३७२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पुमासं तस्या व्यभिचारप्रतियोगिनम्॥ ३७२॥

(३) **कुल्लूकः**। अनन्तरोक्त जारं पापकारिणं पुरुषमयोमयशयने प्रज्वलिते राजा दाहयेत्तत्र शयने वध्यघातिनः काष्ठानि निक्षिपेयुर्यावत्पापकारी दग्धः स्यात्॥ ३७२॥

(४) **राघवानन्दः**। तस्य उपपतेर्दण्डमाह पुमासमिति। पापं पापिनमितिवक्तव्ये अत्यन्त-पापख्यापनार्थम्। शयने अधोनिवेशनसाम्यात्तप्ते प्रज्वलिते। यथाऽर्धदग्धो न पलायते तथा कुर्यादित्याह अभ्यादध्युरिति। तस्माद्दहेत् अब्राह्मणं चेत्। ब्राह्मणं चेद्विवासयेदेव नजातु ब्राह्मणं हन्यादिति उदर्कनिषेधात्॥ ३७२॥

(५) **नन्दनः**। ब्राह्मण्याःशूद्रगमनेऽयं दण्डः ब्राह्मण्यदूषयितुः शूद्रस्य दण्डमाह पुमांसं दाहयेदिति। पुमांसं शूद्रं दाहयेद्दह्येत भस्मीक्रियेत॥ ३७२॥

(६) **रामचन्द्रः**। काष्ठानि आज्येन अभ्यादध्युः अवसिंचेत् तत्र दह्येत पापकृत्॥ ३७२॥

(७) **मणिरामः**: । परस्त्रीगामिनं पुरुषं किं कार्यं तदाह।। पुमांसमिति। अभ्यादध्युः तप्तायः – शयने काष्ठानि प्रक्षिप्य दाहयेत्।। ३७२।।

(८) **गोविन्दराजः**। तं दर्पिताजारं पुरुषं दाहयेदिति। तं पापकारिणं पुरुषं अयोमये शयने अग्निज्वलिते राजा दाहयेत्। काष्ठानि निक्षिपेयुः यावदसौ पापकृद्दग्धः स्यात्।। ३७२।।

संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः।।
व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु।। ३७३।।

(१) **मेधातिथिः**। अभिशस्तस्तत्पापकारीत्यभिशब्दितः यो यस्यां स्त्रियां संगृहीतस्सोऽभिशस्तो दण्डितः स चेत्संवत्सरे तस्यामेव संगृह्यते तदा तस्यैकवारमभिशस्तस्य **संवत्सरे** गते पुनर्दुष्टस्य द्विगुणो दण्डः।

संवत्सराभिशस्तस्येति समासपाठे कथंचिद्योजना।।

व्रात्यया सह संवासे तावदेव। "किं यावदेव पुनर्दुष्टस्य"। नेति ब्रूमः। तत्राप्युत्तमाधममध्यमानामनेकविधो दण्डः। तत्र कोऽसाविह 'द्विगुण' इति न ज्ञायते। किं तर्हि **चाण्डाल्या संवासे** यावदेव **तावदेव व्रात्ययेति**। "सहस्त्रं त्वन्त्यजस्त्रियमिति" (३८५)। 'व्रातः' पूगः संघस्तेन चरन्ती पुंश्चलीति कथंचिद् यः कर्तव्यः। अथवा व्रातमर्हति व्रात्येत्यस्तु–यकारो दण्डादिः। "का च व्रातमर्हति।" याऽनेकपुरुषोपभोग्या पुंश्चली सा हि पुरुषव्रातमर्हति। अथवाऽनेकपुरुषस्वामिका ग्रामस्य दास्यश्च 'व्रात्याः' ये तूद्वाहहीनां व्रात्यां मन्यन्ते–तेषां मतेन मुख्यः शब्दार्थः। अयं हि व्रात्यशब्दः स्मृतिकारैः सावित्रीपतितेषु प्रयुक्तः। न च स्त्रीणां तत्संभवः। अथ स्त्रीणां विवाहस्य तदापत्तिवचनादुपनयनं तद्धीनपुरुषवद्व्रात्या,–गौणस्तर्हि न मुख्यः। यदि नामोपनयनशब्दोऽनुपनयने विवाहे प्रयुक्तस्तथाप्युपनयनहीनो व्रात्य इत्युक्तेन विवाहहीन इति प्रतीयते। यथाऽसिंहोऽयं देश इत्युक्ते न सिंहशब्दस्य माणवके प्रयुक्तस्यापि देशस्यामाणवकत्वं प्रतीयते। अस्ति तत्र मुख्य इहासंभव इति चेन्नासंभवमात्रनिबन्धना गौणी प्रतीतिः, किं तर्हि, संबन्धमपरमपेक्ष्य। भवेदुपनयनशब्दो विवाहे गौणः, व्रात्यशब्दस्तु गौण इति को हेतुः? गौणत्वेऽपि विवाहाभावनिबन्धन इति दुरुपपादम्। व्रात्यजापि–काकाज्जातः काकः श्येनाज्जातः श्येन इति–व्रात्येति शङ्क्यते। व्रात्यसंबन्धप्रत्यासत्त्या हि तत्र रूपातिदेशप्रतिपत्तिः व्रात्यभार्या तु सत्यपि संबन्धे न व्रात्यशब्देन शक्याऽभिधातुम्। सोऽयमित्यभिसबन्धे हि पुंयोगादाख्यायामिति (पा. ४/१/४८) तथा भवितव्यम्। तावतश्चायं भेदविवक्षायां तद्धितेनेति। तस्माद्यदि गौणो व्रात्यशब्दो गृहीतव्यस्तज्जाता प्रत्येया। अथशब्दार्थे व्रातमर्हतीति। विवाहभ्रष्टा तु न मुख्या न गौणीति। न च विवाहकालः स्त्रीणां नियतो यत्कालाद्भ्रष्टा व्रात्याः स्युः। यदपि प्रागृतोर्विवाह्याः तदपि स्वयंवरस्य ऋतुमत्या विना तत्परेणाभ्यनुज्ञात एव काममामरणं तिष्ठेद्गृहे कन्या।। ३७३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वस्तुतो दुष्टस्य लोकैरभिशस्तस्य संवत्सरपर्यन्तं तच्छोधनमकुर्वतस्तद्दोषार्हदण्डाद्द्विगुणोदमः। व्रात्यया योषिदुपनयनस्थानीयविवाहकालेऽपरिणीतया कन्यया प्रवृत्तरजसा सकृत्संयोगे तेन व्रात्यया सकृत्संबन्धमात्रेण तज्जातीयगमनदण्डाद्द्विगुणोदण्ड इत्यपेक्षितम्। न तु संवत्सराभिशस्तस्येत्यत्राप्यन्वयः। प्रायश्चित्तंतु पृथगेवाचरणीयम्। एवंचाण्डाल्यापि संवासे तावदेवेति यावान्व्रात्यया सह संवासे सर्वातिशयितो द्विगुणीभूतो दण्डस्तावानेव दण्डः। प्रायश्चित्तंत्वन्यदेवेत्यर्थः।। ३७३।।

(३) **कुल्लूकः।** परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसोऽदण्डितस्य च संवत्सरातिक्रमेणाभिशस्तस्य पूर्वदण्डाद्द्विगुणो दमः कार्य। तथा व्रात्यजायागमने यो दण्डः परिकल्पितः निर्देशाच्चांण्डालीगमनरूपः तथा चाण्डालीगमने यो दण्डः सहस्त्रं त्वंत्यजस्त्रियमिति संवत्सरे त्वतीते यदि तामेव व्रात्यजायां तामेवचाण्डालीं पुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः एतत्पूर्वस्सैवोदाहरणद्वयंव्रात्यजायागमनेऽपि चाण्डाली-गमनदंडप्रदर्शनार्थं सर्वस्यैव तु पूर्वाभिशस्तदण्डितस्य संवत्संरातिक्रमे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वाद्द्विगुणो दण्डो बोद्धव्यः॥ ३७३॥

(४) **राघवानन्दः।** ततोन्यत्र दण्डमात्रमेतस्यां पुनर्धृतस्यास्यापि संवत्सरान्ते गमने द्विगुणो दम इत्याह समिति। कस्य गुण्यमित्यपेक्षायामाह व्रात्ययेति। सहस्त्रं त्वन्त्यजस्त्रियमिति वचनाच्चाण्डाल्या गम्मने यत्प्रायश्चित्तं दण्डं वा तावदेव तु व्रात्यागमने तद्द्वैगुण्यं पुनर्गमन इतिभावः॥ ३७३॥

(५) **नन्दनः।** संवत्सराभिशस्तस्य अस्यां संवत्सरं गूढवर्त्तमानस्य पश्चात्परिज्ञातस्य दुष्टस्य पापकृत्तमस्य द्विगुणो दम उक्तेभ्यः स्त्रीसंग्रहणदण्डेभ्यः व्रात्यया चाण्डाल्या सह संवासे संगमे तावदेव द्वैगुण्यमेव दण्डस्य॥ ३७३॥

(६) **रामचन्द्रः।** संवत्सरपर्यन्तं पापशोधनमकुर्वतः अभिशस्तस्योक्तदण्डाद्द्विगुणो दमः संवत्सरानन्तरं पुनरभिशस्तस्य पूर्वदुष्टस्य दण्डितस्य द्विगुणो दण्डः व्रात्यया सह संवासे अतिक्रान्त-विवाहकाला प्रवृत्तरजा व्रात्या तया सह संवासे संवत्सरे तु पुनः चाण्डाल्या सह संवासे तावानेव दण्डः॥ ३७३॥

(७) **मणिरामः।** संवत्सराभिशस्तस्य एकवारं परस्त्रीगमने दंडितः. संवत्सरानंतरं पुनरभि-शस्तस्य द्विगुणः पूर्वदंडाद्द्विगुणो दंडः कार्यः। तथा व्रात्या चांडाल्याच पूर्वंसंवासंकृत्वा संवत्सरादूर्ध्वं पुनः संवासे गमने कृते तावदेव. पूर्वदत्तसहस्त्रपणाद्द्विगुणमेव दमः कार्य इत्यर्थः॥ इदं च प्रदर्शनार्थमुक्तं। तथा च सर्वस्यैव पूर्वाभिशस्तदंडितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वदंडाद्द्विगुणो दंडो बोद्धव्यः॥ ३७३॥

(८) **गोविन्दराजः।** संवत्सराभिशस्तस्येति, परस्त्रीगमनदोषेण पुंसो दण्डितस्य पुनः संवत्सरेऽतीते तस्यामेवाभिशस्तस्य तस्य यथोपदेशस्य द्विगुणो दण्डः कर्तव्यः दण्डः कल्पते। इह चाण्डाल्या सह निर्देशात् सहस्त्रं त्वंत्यजस्त्रियः इति चाण्डालीगमनतुल्य एव स पुनः संवत्सरेऽतीते तामेव व्रात्यां गच्छतो॥ ३७३॥

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन्॥
अगुप्तमङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण हीयते॥ ३७४॥

(१) **मेधातिथिः। शूद्र** आचाण्डालात्। **गुप्तं वर्णं द्वैजातं** द्विजातीनां स्त्रियं **आवसन्मै-**थुनेन गच्छन् रक्षितां भर्त्रादिभिः नियमेन दण्ड्यः। को दण्ड इति चेत्—**अगुप्तां** चेद्गच्छ-**त्यङ्गसर्वस्वी** हीयते। अंगं च सर्वस्वं तद्वान्। केन **हीयते**। प्रकृतत्वात्ताभ्यामेवान्यस्यानिर्देशाद्वि-शेषस्यानुपादानात्। अपराध्येवाङ्गम्। **गुप्तं** चेद्गच्छति **सर्वेण हीयते**। नैकेनाङ्गेन यावच्छरीरेणापि। हान्युद्देशेनाङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणमरणान्युपदिष्टानि भवन्ति। हानिरस्य कर्तव्येत्यर्थः। तथा च गौतमः (१२। २-३) "आर्यस्त्र्यभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च। गुप्तां चेत्"॥ ३७४॥

(२) **सर्वज्ञनारायण:** । द्वैजातं वर्णं द्विजातित्रयस्य स्त्रियः। अगुप्ते बाह्याद्येकाङ्गकर्तनं सर्वस्वग्रहणं चेत्येकाङ्गसर्वस्वं तद्वानगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी। सर्वेण शरीरेण हीयते वियोज्यते।। ३७४।।

(३) **कुल्लूक:** । भर्त्रादिभी रक्षितामरक्षितां वा द्विजातिस्त्रियं यदि शूद्रो गच्छेत्तदाऽरक्षितां-रक्षारहितां गच्छन् लिङ्गसर्वस्वाभ्यां वियोजनीयः। अत्राङ्गविशेषाश्रवणेऽप्यार्यस्त्र्यभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं गुप्तां चेद्वधोऽधिक इति गोतमवचनाल्लिङ्गच्छेदः रक्षितां तु गच्छञ्छरीर-धनहीनः कर्तव्यः।। ३७४।।

(४) **राघवानन्द:** । गुप्ता गुप्तस्त्री भेदेन परदण्डं वदन्नादौ शूद्रविषयकं तमेवाह शूद्र इति। गुप्तं भर्त्रादिभी रक्षितं भक्षणाच्छादनस्वगृहाद्यैः न रक्षितमगुप्तं द्वैजातं द्विजातिसंबन्धिवर्णं स्त्री-रूपं।। ३७४।।

(५) **नन्दन:** । द्वैजातं द्विजातिसंबधिनं वर्णमावसन् रक्षायुक्तां द्विजातिस्त्रियं गच्छन्। अत्र द्विजातिशब्दः क्षत्रियवैश्यस्त्रीविषयो ब्राह्मण्या उक्तपूर्वत्वात्। अगुप्ते रक्षारहितद्विजातिस्त्रीगमने एकाङ्गसर्वस्वेन च हीयते एकांगेन हस्तादिना सर्वस्वेन च हीयते अगुप्तैकाङ्गेत्यत्र शाकल्यमतेन यकारलोपे कृते च्छन्दोनुसाराद्यकारलोपस्यासिद्धत्वमनादृत्य वृद्धिविधानं गुप्ते रक्षितद्विजातिस्त्रीगमने सर्वेणाङ्गेन सर्वस्वेन च हीयते।। ३७४।।

(६) **रामचन्द्र:** । शूद्रः द्विजातं क्षत्रियां वैश्यां वा गुप्तं अगुप्तं वा आवसन् अगुप्तं एकाङ्गच्छेदनं लिङ्गछेदनं सर्वस्वहरणं कार्यम् गुप्ते सर्वेण सर्वाङ्गच्छेदनं सर्वस्वेन हीयते एतत् ब्राह्मणीतरगुप्तासु क्षत्रियासु।। ३७४।।

(७) **मणिराम:** । गुप्तमगुप्तं वा-भर्त्रा रक्षितामरक्षितां वा तत्र-अगुप्तां आवसन् गच्छन् अंगसर्वस्वी अंगेन लिंगेन सर्वस्वेन च हीयते वियुज्यते। लिंगच्छेदः सर्वस्वहरणं च कर्तव्यमित्यर्थः।। गुप्तां चेद्गच्छेत्तदा सर्वेण अंगेन हीयते। वधः कर्तव्य इत्यर्थः।। ३७४।।

(८) **गोविन्दराज:** । शूद्र इति। शूद्रो यदि भर्त्रा रक्षितामरक्षितां पुनर्गच्छेत्तदा स्त्रीरक्षितां गच्छन् लिङ्गच्छेदसर्वस्वापहाराभ्यां योजनीयः। अरक्षितां पुनर्गच्छन् शरीरधनदण्डः कर्तव्यः। कार्याविरुद्धापेक्षया दण्डस्य गुरुलघुभावः कल्पनीयः।। ३७४।।

वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधतः।।
सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति।। ३७५।।

(१) **मेधातिथि:** । वैश्यस्य **सर्वस्वदण्ड** उक्तः। इह तु साहचर्यात्सत्यपि द्विजातित्वे न **वैश्यस्य** समानजातीयागमने दण्डोऽयं किंतर्हि ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव। एवं क्षत्रियस्य ब्राह्मणीगमने सहस्त्रं मौण्ड्यं च मूत्रेण। उदकस्थाने गर्दभमूत्रं ग्रहीतव्यम्।

अन्ये व्याचक्षते–अन्यस्यानुपादानात्समानजातीय एव संवत्सरनिरोधनेन दण्डाधिक्यम्। यदि संवत्सरमवरुद्ध करोति ततोऽयं दण्डः।

आद्यमेव तु व्याख्यानं न्याय्यम्। न च समहीनोत्तमानां कथं समदण्डत्वमिति वाच्यम्। यत उक्तं "सर्वेषामेव वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा" इति।। ३७५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** संवत्सरनिरोधः संवत्सरं बन्धनादेतस्य स्थापनंकृत्वा सर्वस्वं दण्ड्य इत्यर्थः। एतच्च ब्राह्मणीतरगुप्तागमने वैश्यस्य। मूत्रेण मुण्डनं नरमूत्रेणार्द्रं शिरः कृत्वा मुण्डनम्॥ ३७५॥

(३) **कुल्लूकः।** वैश्यस्य गुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरबन्धादनन्तरं सर्वस्वग्रहणरूपो दण्डः कार्यः क्षत्रियागमने तु वैश्यस्य क्षत्रियामिति वक्ष्यति क्षत्रियो गुप्तब्राह्मणीगमने सहस्त्रं दण्डनीयः खरमूत्रेण चास्य मुण्डनं कर्त्तव्यम्॥ ३७५॥

(४) **राघवानन्दः।** वैश्यक्षत्रिययोर्गुप्तब्राह्मणीविषयकमाह वैश्य इति। अगुप्तामित्युत्तर-स्वरसाद्गुप्तांगच्छेदित्यवहार्यम्। संवत्सरबन्धनानन्तरं सर्वस्वं दण्ड्यो वैश्यः। क्षत्रियस्तु मूत्रेण श्वमूत्रेण सहस्त्रपणदण्डपुरःसरं मुण्डनमर्हतीत्यन्वयः॥ ३७५॥

(५) **नन्दनः।** निरोधतःकारागृहनिरुद्धः। इच्छन्त्यां ब्राह्मण्यां वर्त्तमानयोरयं दण्डः॥ ३७५॥

(६) **रामचन्द्रः।** वैश्यः संवत्सरनिरोधतः संवत्सरे कारागृहे निरोध्यः सर्वस्वं दण्ड्यः सहस्त्रं क्षत्रियो दंड्यः। पुनः नरस्य मूत्रेण मौंड्यं मुण्डनं अर्हति॥ ३७५॥

(७) **मणिरामः।** वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीं गुप्तां गच्छेत् तदा संवत्सरनिरोधतः संवत्सरपर्यंतं कारागृहे स्थापयित्वा पश्चात्सर्वस्वदंडः कार्यः। क्षत्रियश्चेद् ब्राह्मणीं गच्छेत् तदा सहस्त्रं दंड्यः मूत्रेण खरमूत्रेण मुंडनंच कर्तव्यमित्यर्थः॥ ३७५॥ ३७६॥

(८) **गोविन्दराजः।** वैश्य इति। वैश्यो गुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरबन्धने च स्थाप्यः सर्वस्वं दण्डनीयः। क्षत्रियागमने वैश्यस्य वैश्यश्चेत्क्षत्रियायां गुप्तायामिति वक्ष्यति। क्षत्रियो गुप्त-ब्राह्मणीगमने सहस्त्रं दण्डनीयः। शिरोमुण्डनं खरमूत्रेणास्य कार्यम्॥ ३७५॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम्॥ ३७६॥

(१) **मेधातिथिः।** अगुप्ता व्याख्याता। भ्रष्टशीलाऽनाथा च। तद्गमने **वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्।** करोतिः प्रकरणाद्दण्डने वर्तते। पञ्च शतान्यस्येति **पञ्चशतः।** बहुव्रीहिर्मत्वर्थीयः। तथा कर्तव्यं यथा पञ्च शतान्यस्य भवन्ति। "किं यदधिकं तत्तस्यापहर्तव्यमित्यर्थः" नेति ब्रूमः। तथा सति यस्य पञ्च वै शतानि धनं वा न्यूनं तस्य दण्डो न कश्चिदुक्तः स्यात्। कस्तर्ह्यर्थः पञ्चशतं कुर्यादिति। दण्डाधिकाराद् दण्डं पञ्चशतसंबन्धिनं कुर्यात्।

एवं **सहस्रिणं क्षत्रियमिति।** सहस्रमस्यास्ति दण्डो, न गृहे धनम्।

अङ्गसर्वस्वीति (३७४) व्याख्येयो दण्डस्तथा कर्तव्यं यथाङ्गं सर्वस्वं च तस्य दण्डो भवति।

क्षत्रियस्याधिको दण्डो रक्षाधिकृतो रक्षति तत्पुनः स एवापराध्यति॥ ३७६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पञ्चशतं दण्डम्। क्षत्रियं सहस्त्रिणमिति। अस्य रक्षाधि-कृतत्वादधिको दण्डः। अन्ये तु **पञ्चशतं पञ्चशतमात्रशेषवित्तम्। सहस्रिणं सहस्रमात्रशेषवित्त-**मित्याहुः॥ ३७६॥

(३) **कुल्लूकः** । अरक्षितान्तु ब्राह्मणीं यदि वैश्यं पञ्चशतदण्डयुक्तं कुर्यात्क्षत्रियं पुनः सहस्रदण्डोपेतं वैश्ये चायं पञ्चशतदण्डः शूद्राभ्रमादिना निर्गुणजातिमात्रोपजीविब्राह्मणीगमनविषयः तदितरब्राह्मणीगमने वैश्यस्यापि सहस्त्रं दण्ड एव॥ ३७६॥

(४) **राघवानन्दः** । अगुप्ताविषयकमाह ब्राह्मणीमिति। पञ्चशतं पञ्चशतानि दण्डनीयत्वे-नास्य सन्तीति तादृशं वैश्यं कुर्यादेवं क्षत्रियं सहस्रिणम्। आदौ क्षत्रियभुक्तामन्यथा न वैश्यस्य दण्ड-लघुता बहुपुंभोग्यत्वेन प्रायश्चित्तलघुत्वादतो गच्छेतामिति साहित्यमुक्तम्। वैश्यं सहस्त्रिणमिति मेधातिथिः। शूद्राभ्रमादिति पञ्चशतमिति कुल्लूकः। धनदण्डमात्रमत्र॥ ३७६॥

(५) **नन्दनः** । पञ्चशतं कुर्यात्पञ्चशतपणदण्डयुक्तं कुर्यात्। क्षत्रिये दण्डभूयस्त्वं रक्षकत्वधर्मपरित्यागात्॥ ३७६॥

(८) **गोविन्दराजः** । ब्राह्मणीमिति। अरक्षितां पुनर्ब्राह्मणीं यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छेतां तदा वैश्यः पञ्चशतं दण्ड्यः। क्षत्रियः पुना रक्षामकृतत्वाद्वैश्यादधिकदण्डः सहस्रदण्डोपेतः कार्यः॥ ३७६॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह॥
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना॥ ३७७॥

(१) **मेधातिथिः** । **तावेव** क्षत्रियवैश्यौ **गुप्तया ब्राह्मण्या विप्लुतौ** कृतमैथुनौ मैथुन-प्रवृत्तावेव **शूद्रवद्दण्ड्यौ** – 'गुप्तं सर्वेण हीयत' इति (३७४)। **दग्धव्यौ वा कटाग्निना**। वा शब्दो वधप्रकारविकल्पे न वधविकल्पे। न हि शूद्रस्यागुप्ते वधादन्यो दण्ड आम्नातः॥ ३७७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शूद्रवद्दण्ड्यौ एकाङ्गछेदसर्वस्वग्रहणाभ्याम्। कटाग्निना शवाग्निना॥ ३७७॥

(३) **कुल्लूकः** । तावेवोभावपि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मण्या रक्षितया सह कृतमैथुनौ शूद्रवत्सर्वेण हीयत इति दण्ड्यौ यद्वा कटेनावेष्ट्य दग्धव्यौ तत्र वैश्यं लोहितदर्भैः क्षत्रियं शरपत्रैर्वा वेष्ट्य इति वसिष्ठोक्तो विशेषो ग्राह्यः पूर्वं सहस्त्रं क्षत्रियो दण्ड्यो वैश्यः सर्वस्वमित्युक्तत्वादयं प्राणांतिकदण्डो गुणवद्ब्राह्मणीगमनविषयो बोद्धव्यः॥ ३७७॥

(४) **राघवानन्दः** । गुप्तायां तु तस्यां समेत्य गमने शूद्रवद्दण्डेन विकल्पमाह उभाव-पीति। विप्लुतौ कृतमैथुनौ। शूद्रवच्छरीरसर्वस्वं वैश्यस्य क्षत्रियस्याङ्गसर्वस्वमिति भेदः। अगुणवद्-ब्राह्मणीविषयको दण्डः दाहस्तु गुणवद्ब्राह्मणीविषयः। कटाग्निना शरपत्रेण। तत्रापि लोहितदर्भैः संवेष्ट्य क्षत्रियः वैश्यस्तु शरपत्रैरिति वसिष्ठोक्तेः॥ ३७७॥

(५) **नन्दनः** । विप्लुतौ व्यभिचारितौ॥ ३७७॥

(६) **रामचन्द्रः** । उभौ वैश्यक्षत्रियौ विप्लुतौ कृताभिमानौ तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह श्मशाने कटाग्निना उभौ दग्धव्यौ॥ ३७७॥

(७) **मणिरामः** । गुणवद्ब्राह्मणीविषये क्षत्रियवैश्ययोर्दंडमाह॥ उभावपीति॥ तावेवोभौ क्षत्रियवैश्यौ। गुप्तया सह रक्षितया सह विप्लुतौ. कृतमैथुनौ शूद्रवद्दंड्यौ गुप्ते सर्वेण हीयत इति प्रोक्तरीत्या। अथवा कटेनावेष्ट्य अग्निना दग्धव्यौ॥ ३७७॥ ३७८॥

(८) **गोविन्दराजः** । उभाविति। तावेव द्वावपि क्षत्रियवैश्यौ रक्षितया ब्राह्मण्या सह कृतमैथुनौ शूद्रवद् गुप्ते सर्वेण हीयत इति दण्ड्यौ वाग्निना वा सर्वथा दग्धव्याविति चात्यन्तदण्ड्यौ श्रोत्रियदारगुणवद् ब्राह्मणीविषयं दण्डगुरुत्वात्। वैश्यः सर्वस्वदण्ड्यः स्यात् सहस्रं क्षत्रियस्तथा॥ ३७७॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद् व्रजन्॥
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः॥ ३७८॥

(१) **मेधातिथिः । गुप्ता** भ्रष्टशीलाऽपि यदि केनचिद्रक्ष्यते पित्रा भ्रात्रा बन्धुभिर्वा तां हठाद् **गच्छन् सहस्रं ब्राह्मणो** दाप्यः। गुप्ता शीलवती चेत्प्रवासनाङ्कनेऽधिके। अथापि शीलवत्यपि गुप्तशब्देनोच्यते–तथापि सहस्रमात्राद् ब्राह्मणो मुच्यते। अङ्कनप्रवासने सर्वत्र मुखीक्रियेते परदाराभि-मर्शे॥ ३७८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** निर्गुणगुणवद्ब्राह्मणापेक्षया दण्डद्वयम्। बलादनिच्छन्तीम्। इच्छन्त्या गुप्तयैव॥ ३७८॥

(३) **कुल्लूकः ।** रक्षितां विप्रां ब्राह्मणो बलेनोपगच्छन्सहस्रं दण्ड्यः स्यात् इच्छन्त्या पुनः सकृन्मैथुने पञ्चशतानि दण्डनीयो भवेत्॥ ३७८॥

(४) **राघवानन्दः** । तादृशापराधे विप्रस्य दण्डमाह सहस्रमिति। बलादनिच्छन्तीम्। इच्छन्त्या ब्राह्मण्या॥ ३७८॥

(८) **गोविन्दराजः** । सहस्रमिति। ब्राह्मणो रक्षितां ब्राह्मणीं हठात् गच्छन् सहस्रं दण्ड्यः। इच्छन्त्या तु पुनः सह मैथुने पञ्चशतानि दण्डनीयः॥ ३७८॥

मौण्ड्यं प्राणान्तको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते॥
इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तको भवेत्॥ ३७९॥

(१) **मेधातिथिः** । यत्र क्षत्रियादीनां वध उक्तस्तत्र ब्राह्मणस्य **मौण्ड्यम्**। यथा ब्राह्मणः संग्रहणात्प्राणान्तं दण्डमर्हति–तथा तु पुमांसं दाहयेदिति। प्राणानामन्तं गच्छति प्राणान्तं वा करोति **प्राणान्तकः।** "अन्येष्वपि दृश्यते" (पा. सू. ३/२/१०१) इति ण्वुल्। अन्ये तु **प्राणान्तिक** इति पाठान्तरम्। प्राणान्ते प्राणान्तिकः–अध्यात्मादित्वाट्ठञ्॥

इतरेषां ब्राह्मणदन्येषां क्षत्रियादीनां **वर्णानां** प्राणान्तिक एव श्रुतं मारणादि पूर्वमेव। तदनन्तरमिदमुच्यते। उच्यमानं मौण्ड्यं तच्छेषतया सहस्रं दण्डो विधीयत इति मन्यन्ते। अन्यथा ब्राह्मणस्य प्राणान्तदण्डाविधानात्कः प्रसङ्गो ब्राह्मणस्य येनैवमुच्यते 'मौण्ड्यं प्राणान्तिक' इति। पुमांसं दाहयेदिति सामान्यविधानप्रसक्तमिति चेत्तत्रैव कर्तव्यं स्यात्तथा हि स्फुटं तद्विषयत्वं प्रतीयेत॥ ३७९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्राणान्तिकदण्डस्थाने मुण्डनमेव कार्यमित्यर्थः॥ ३७९॥

(३) **कुल्लूकः ।** ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डनं दण्डः शास्त्रेणोपदिश्यते क्षत्रिया-दीनां पुनरुक्तेन घातेन दण्डो भवति॥ ३७९॥

(४) **राघवानन्दः** । अन्येषां प्राणान्तिके दण्डे ब्राह्मणस्य मौण्ड्यमिति। जात्यन्तरस्य प्राणान्तिकोऽपराधे यत्र दण्डस्तत्र विप्रस्य मौण्ड्यमात्रमिति सार्वत्रिकः॥ ३७९॥

(५) **नन्दनः** । ब्राह्मणस्य च वधार्हे दण्डे प्राप्ते मौण्ड्यमेव न वधः इतरेषां वध एवेति॥ ३७९॥

(७) **मणिरामः** । ब्राह्मणस्य प्राणांतिको दण्डः शिरोमुंडनमेव वा न वधः। अन्येषांवधः॥॥ ३७९॥

(८) **गोविन्दराजः** । मौण्ड्यमिति। ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डने शास्त्रेणोपदिश्यते। क्षत्रियादीनां पुनरुक्तेषु वधदण्डो भवति॥ ३७९॥

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्।
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम्॥ ३८०॥

(१) **मेधातिथिः** । **सर्वपापेष्विति** प्रकरणविधौ न केवलं संग्रहणे ब्राह्मणो न हन्यते यावदन्येष्वप्यपराधेषु। अपिशब्दो युगपत्सर्वपापकार्येपि ब्राह्मणो न जातु कदाचिद्धन्तव्यः। किं तर्हि तस्य पापकारिणः कर्त्तव्यम्। **राष्ट्रादेनं** विषयाद्ब्राह्मणं **बहिःकुर्यान्नि**र्वासयेत्। **समग्रधनं** सर्वस्वसहितम्। **अक्षत**मक्षतशरीरम्। धनमप्यस्य नापहर्तव्यम्। कथं तर्हि दण्डो ब्राह्मणस्य। केचिदाहुर्निर्वासिने त्वाधीयमानं सधनं निर्वास्य धनदण्डं प्रतिषेधति। अन्ये तु समग्रधनं हृतसर्वस्वं कृत्वा निर्यास्यत इति मन्यन्ते॥ ३८०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अक्षतमच्छिन्नाङ्गम्॥ ३८०॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणं सर्वपापकारिणमपि कदाचिन्न हन्यादपि तु सर्वस्वयुक्तमक्षतशरीरं राष्ट्रान्निर्वासयेत्॥ ३८०॥

(४) **राघवानन्दः** । ननु किमिति मौण्ड्यं तत्राह नेति। समग्रधनं समग्रधनयुक्तम् बहिर्निःसारणे धनं न ग्राह्यम् तदभावे धनं क्वचित् सहस्त्रं ब्राह्मण इत्यत्रोक्तम्। अक्षतमित्यनुवादोऽक्षतशरीरमित्यर्थः॥ ३८०॥

(५) **नन्दनः** । न केवलं स्त्रीसंग्रहण एव किन्तु ब्रह्महत्यादिष्वपीत्युक्तं सर्वपापेष्वपीति॥ ३८०॥

(६) **रामचन्द्रः** । अक्षतं अव्याहतम्॥ ३८०॥

(७) **मणिरामः** । अक्षतं अक्षतशरीरं॥ ३८०॥ ३८१॥

(८) **गोविन्दराजः** । न जात्विति। सर्वपापकारिणमपि ब्राह्मणं कदाचिदपि न हन्यात्। अपि सर्वधनसंयुक्तमक्षतशरीरं राष्ट्रान्निर्वासयेत्॥ ३८०॥

न ब्राह्मणवधाद् भूयानधर्मो विद्यते भुवि॥
तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्॥ ३८१॥

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वशेषोऽयमर्थवादः। **न ब्राह्मणवधादन्यो** बहुतरो**ऽधर्मो** दुःख-

फलोऽस्ति। अन्यशब्दाध्याहारेण पञ्चमी। **तस्माद्धेतोरस्य** ब्राह्मणस्य **राजा** मारणमङ्गच्छेदं वा **मनसाऽपि** नेच्छेत्।। ३८१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। भूयानतिशयितः।। ३८१।।

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मो नास्ति तस्माद्राजा सर्वपापकारिणोऽपि ब्राह्मणस्य मनसापि वधं न चिन्तयेत्।। ३८१।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्रार्थवादः नेति। भूयानधर्मो न विद्यते ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोरित्युक्तेः।। यो ब्राह्मणायावगुरेत्यादिश्रुतेः। राजास्तेनेन गन्तव्यमिदमपि। विप्रातिरिक्त-विषयम्।। ३८१।।

(५) **नन्दनः**। उक्तेऽर्थे हेतुमाह न ब्राह्मणवधादिति।। ३८१।।

(६) **रामचन्द्रः**। ब्राह्मणवधाद्भूयान् अधर्मः क्वचित् न विद्यते।। ३८१।।

(८) **गोविन्दराजः**। न ब्राह्मणवधादिति। ब्राह्मणवधादपि अधिकोऽन्यः पृथिव्यामधर्मो नास्ति। ब्राह्मणं सर्वपापकारिणमपि राजा मनसाऽपि न हन्यात्।। ३८१।।

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत्।।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः।। ३८२।।

(क्षत्रियां चैव वैश्यां च गुप्तां तु ब्राह्मणो व्रजन्। न मूत्रमुण्डः कर्तव्यो दाप्यस्तूत्तमसाहसम्।। १।।)

(१) **मेधातिथिः**। अगुप्ताया ब्राह्मण्या गमने वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं सहस्रिणमिति (३७६) तत्र वैश्यस्य पञ्चशतम्। य एव परिपालयति स एव चेन्नाशयति युक्तं तस्य दण्ड-महत्त्वम्।। ३८२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां दण्डः पञ्चशतानि वैश्यस्य सहस्रं क्षत्रियस्य।। ३८२।।

(**सर्वज्ञनारायणः**। न मूत्रमुण्ड इति मौण्ड्यमत्र विधेयं तद्विधौ च क्षत्रियवन्मूत्रेण तन्माभूदित्येतदर्थं-मूत्ररूपविशेषणनिषेधः। तथाच मूत्रार्द्रशिरस्त्वस्य विशेषणमात्रस्य निषेधो मुण्डना तु कर्तव्यैव।। १।।)

(३) **कुल्लूकः**। रक्षितां क्षत्रियां यदि वैश्यो गच्छेत्क्षत्रियो वा यदि रक्षितां वैश्यां तदा तयोर्ब्राह्मण्यामगुप्तायां गमने यौ दण्डावुक्तौ वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियन्तु सहस्रिणमिति द्वावेव दण्डौ वैश्यक्षत्रिययोर्भवतः। अयं च वैश्यस्य रक्षितक्षत्रियागमने पञ्चशतरूपो दण्डो लघुत्वात् गुणवद्वैश्यस्य निर्गुणजातिमात्रोपजीविक्षत्रियायाः शूद्राभ्रान्त्यादिगमनविषयो बोद्धव्यः। क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतो युक्तः सहस्त्रं दण्डः।। ३८२।।

(४) **राघवानन्दः**। राजन्यवैश्ययोः परस्परस्य गुप्तस्त्रीगमने अगुप्तब्राह्मणीगमनवद्दण्ड-माह वैश्यश्चेति।। यो वैश्यः पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणमित्यनेनोक्तःसंख्याविशिष्टो दण्डस्तं विड्राजन्यावर्हत इत्यन्वयः। अत्रतु वैश्यस्य गुणवतो क्षत्रियत्वमात्रोपेतागमने लघुदण्डस्य शूद्राभ्रान्त्या गमनेन वा।। ३८२।।

(६) **रामचन्द्रः । यः** दण्डः ब्राह्मण्यामगुप्तायां उक्तस्तमेव तावुभौ वैश्यक्षत्रियौ दण्डं अर्हतः।। ३८२।।

(**रामचन्द्रः** । क्षत्रियामिति। मूत्रदण्डः न कर्तव्यः मूत्रेण मुण्डनं न कार्यं किंतु उत्तमसाहसं दाप्यः।। १।।)

(७) **मणिरामः** । ब्राह्मण्यामगुप्तायां यौ दंडौ। वैश्यं पंचशतं दंड्यात् क्षत्रियंतु सहस्त्रिणमित्युक्तौ तावुभौ दंडमर्हतः।। ३८२।।

(८) **गोविन्दराजः** । वैश्य इति। वैश्यो यदि रक्षितायां क्षत्रियायां गच्छेत् क्षत्रियो वा वैश्यां तदा यो ब्राह्मण्यामरक्षितायां गमने क्षत्रियवैश्ययोः दण्डो वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणमिति दण्डं तौ क्षत्रियवैश्यौ वार्हतः। अतश्च वैश्यस्य क्षत्रियागमने पञ्चशतानि क्षत्रियस्य वैश्याधिगमने रक्षाधिकृतत्वादधिकगुणदण्डसहस्रमिति।। ३८२।।

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन्।।
शूद्रायाः क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः।। ३८३।।

(१) **मेधातिथिः** । **गुप्ते** क्षत्रियावैश्ये गच्छन्ब्राह्मणः **सहस्रं** दण्ड्यः प्रवासनाङ्कने स्थिते एव **शूद्राया** गमने क्षत्रियवैश्ययोः **साहस्रो** दण्डः। सहस्रमेव साहस्रम्। स्वार्थिकोऽण्। सहस्रं वा यस्मिन् दण्डेऽस्ति साहस्रो दण्डोऽत्र पदार्थः। मत्वर्थीयोऽण्।। ३८३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सहस्त्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन्निति अगुप्ते व्रजन्दाप्य एव न मुण्डनीय इत्यर्थः। शूद्रायां गुप्तायामगुप्तायां वा। वैश्यराजन्ये वैश्यां राजन्यां च पूर्वं तयोर्ब्राह्मणस्य सहस्रदण्डतोक्ता। एतत्तु शूद्रतुल्यवृत्तयोर्योग एवेति ज्ञेयम्।। ३८३।।

(३) **कुल्लूकः** । क्षत्रियावैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो व्रजन्सहस्त्रं दण्डं दापनीयः शूद्रायां रक्षितायां क्षत्रियवैश्ययोर्गमने सहस्रमेव स्यात्।। ३८३।।

(४) **राघवानन्दः** । विट्क्षत्रिययो रक्षिततज्जातीये स्त्रियौ ब्राह्मणो गच्छन्सहस्रमित्यर्थेन। ते विट्क्षत्रिययोषिते। वैश्यक्षत्रिययोरपि रक्षितशूद्रागमने सहस्रं दण्ड इत्याह शूद्रायामिति। गमन इति शेषः। तत्रापि पूर्वं क्षत्रियभुक्तायां वैश्यस्य गमने साहस्रः सहस्त्रपण नियतः।। ३८३।।

(५) **नन्दनः** । ते गुप्ते क्षत्रियवैश्यस्त्रियौ शूद्रायां गुप्तायामिति विपरिणामः।। ३८३।।

(६) **रामचन्द्रः** । ते क्षत्रियवैश्ये व्रजन् गुप्ते ब्राह्मणः सहस्त्रं दण्डं दाप्यः शूद्रायां गच्छतोः क्षत्रियविशोः साहस्रो दमः वै भवेत्।। ३८३।।

(७) **मणिरामः** । गुप्ते ते रक्षिते क्षत्रियवैश्ये। शूद्रायां रक्षितायां। क्षत्रियविशोः गमने।। ३८३।।

(८) **गोविन्दराजः** । सहस्त्रमिति। क्षत्रियवैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो गच्छन् सहस्त्रं दण्ड्यः। क्षत्रियवैश्यौ रक्षितां शूद्रां गच्छतो (तः) सहस्रपरिमाणो दण्डः स्यात्।। ३८३।।

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः।।
मूत्रेण मौण्ड्यमृच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा।। ३८४।।

(१) **मेधातिथिः ।** वैश्यस्य पञ्च शतानि दण्डः अगुप्तां चेत् क्षत्रियां गच्छति। क्षत्रियस्य स एव। यदि वा मौण्ड्यं मुण्डनमृच्छेत्प्राप्नुयाद्गर्दभमूत्रेण। एष एव वैश्यागमन उभयोर्दण्डः॥ ३८४॥

(३) **कुल्लूकः ।** अरक्षितक्षत्रियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः स्यात् क्षत्रियस्य त्वरक्षितागमने गर्दभमूत्रेण मुण्डनं पञ्चशतरूपं वा दण्डमाप्नुयात्॥ ३८४॥

(४) **राघवानन्दः ।** तयोरगुप्तक्षत्रियाविषये व्यवस्थितदण्डमाह क्षत्रियायामिति। वैश्ये पञ्चशतं दण्डः। मौण्ड्यमन्विच्छेत्क्षत्रियो दण्डमेव वा। वाशब्दात् मौण्ड्यं नान्विच्छेद्वा॥ ३८४॥

(५) **नन्दनः ।** व्रजतीति विपरिणामः॥ ३८४॥

(६) **रामचन्द्रः ।** क्षत्रियायां मूत्रेण मौण्ड्यं ऋच्छेत् वा पक्षान्तरं दण्डमेव गच्छेत्॥ ३८४॥

(७) **मणिरामः ।** क्षत्रियश्चेत् अरक्षितां क्षत्रियां गच्छेत् तदा गर्दभमूत्रेण मौण्ड्यं पंच-शतरूपं दंडं वा प्राप्नुयात्॥ ३८४॥

(८) **गोविन्दराजः ।** क्षत्रियामिति॥ ३८४॥

अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन्॥
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वंत्यजस्त्रियम्॥ ३८५॥

(शूद्रोत्पन्नांशपापीयान्नवं मुच्येत किल्बिषात्। तेभ्यो दण्डादाहृतं द्रव्यं न कोशे च प्रवेशयेत्॥ १॥
अयाजिकं तु तद्राजा दद्याद्भृतकवेतनम्। यथादण्डगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यस्तु लंभयेत्॥ २॥
भार्यापुरोहितस्तेना ये चान्ये तद्विधा द्विजाः॥ ३॥

(१) **मेधातिथिः ।** ब्राह्मणस्य क्षत्रियाद्यगुप्तास्त्रीगमने उभयोर्दण्डः। **अन्त्यज**श्चण्डाल-श्वपचादिः। तत्र **सहस्रम्**॥ तत्रायं सहस्रपणदण्डसंग्रहः। ब्राह्मणस्य चतुर्ष्वपि वर्णेषु गुप्तागमने सहस्रम्। श्रोत्रियदारेषु प्रवासनाङ्कने। अन्यत्र प्रवासनमेव। श्रोत्रियदारेषु प्रायश्चित्तमहत्त्वादेव कल्प्यते। अगुप्तागमने पञ्चशतानि प्रवासनाङ्कने। यद्यप्यगुप्ता परदाराव्यपदेश्या भवति विवाहसंस्कारे सति–, तथापि स्वैरिणी भर्तृस्वतामतिक्रान्ता। अब्राह्मणस्य प्राणान्तो गुप्तागमने दण्डो बलात्। सकामागमने साहस्रो दण्डः प्रवासनाङ्कने च। गुप्तागमने 'वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं सहस्रमिति' (३७६)॥ ३८५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** अन्त्यजात्यः। रजकचर्मकृन्नटबुरूडकैवर्तभेदभिल्लाः स्मृत्य-न्तरोक्ताः॥ एवं स्त्रीसंग्रहणान्तं समर्थितं उत्तरे चाध्याये शेषं वाच्यम्॥ ३८५॥

(३) **कुल्लूकः ।** अरक्षितां क्षत्रियां वैश्यां शूद्रां वा ब्राह्मणो गच्छन्पञ्चशतानि दण्ड्यः स्यात्। अन्ते भवोऽन्त्यजः यस्मादधमो नास्ति चाण्डालादिस्तस्य स्त्रियं गच्छन्सहस्रं दण्ड्यः॥ ३८५॥

(४) **राघवानन्दः ।** अगुप्ततिसृष्वपि ब्राह्मणं प्रति दण्डमाह अगुप्त इति। अन्त्यजस्त्रियं चण्डालादिजातिमिति अन्त्यजगुप्तागुप्तसाधारणविषयं चतुर्णां सन्निधेः प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्॥ ३८५॥

(५) **नन्दनः ।** शूद्रांच अगुप्तां च विपरिणामः॥ ३८५॥

(६) **रामचन्द्रः ।** अन्त्यजस्त्रियं ब्राह्मणो व्रजन्सहस्त्रं दाप्यः॥ ३८५॥

(७) **मणिरामः ।** अरक्षितां क्षत्रियां वैश्यां शूद्रां वा ब्राह्मणो गच्छन् पंचशतानि दंड्यः स्यात्। अंत्यजस्त्रियं चांडालादिस्त्रियं गच्छन् सहस्रं दंड्यः॥ ३८५॥

(८) **गोविन्दराजः ।** अगुप्ते इति। वैश्यां क्षत्रियां शूद्रां रक्षितां ब्राह्मणो व्रजन् पञ्चशतानि दण्ड्यः स्यात्। चाण्डालादिस्त्रियं गच्छन्पुनः सहस्रं दण्ड्यः॥ ३८५॥

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक्॥
न साहसिकदण्डघ्नो स राजा शक्रलोकभाक्॥ ३८६॥

(१) **मेधातिथिः । यस्य** राज्ञः **पुरे** देशे राष्ट्रे **स्तेन**श्चौरो नास्ति स शक्रस्येन्द्रलोकं स्थानं भजते स्वर्गं प्राप्नोति। नान्यस्त्रीगमनम्—अन्यस्य या स्त्री भार्याऽवरुद्धा पुनर्भूर्वा। स्त्री-ग्रहणमभार्याया अप्यसंबन्धिन्याः प्रतिषेधार्थम्। **दुष्टवाक्** त्रिविधस्याक्रोशस्य कर्ता। **साहसिक** उक्तः। दण्डेन हन्ति दण्डपारुष्यकृत्। **शक्रलोकभागिति** सर्वत्रानुषङ्गः। स्तेनादीनां स्त्री-संग्रह-शेषोऽयमर्थवादः॥ ३८६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** अत्रान्तरा उच्चावचाननूक्तान्कांश्चिद्राजधर्मान्प्रसंगादाह यस्येति। दुष्टवाक् दुष्टपारुष्यकृत्। दण्डघ्नो दण्डपारुष्यकृत्॥ ३८६॥

(३) **कुल्लूकः ।** यस्य राज्ञो राष्ट्रे चौरः परदारगामी परुषवादी गृहदाहादिसाहसकारी दण्डपारुष्यकर्ता च नास्ति स राजा शक्रपुरं याति॥ ३८६॥

(४) **राघवानन्दः ।** राजावश्यं स्तेनादिपञ्चसु दण्डपरो भवेदित्येतच्छक्यमाविष्कुर्वन्नाह यस्येतिद्वाभ्याम्। अन्यस्त्रीगः पारदारिकः। स शक्रलोकभाक् मृत्वेतिशेषः॥ ३८६॥

(५) **नन्दनः ।** य एते वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यस्तेयसाहसस्त्रीसंग्रहणरूपाः पञ्चदोषा उक्तास्तेषु प्रवर्तमानानां निग्रहेण राज्ञां फलमाह यस्य स्तेन इति। यस्य पुरे स्तेनो नास्ति दण्डभयाद्यस्य विषये चौरो नास्ति। दण्डेन हन्तीति दण्डघ्नः दण्डपारुष्यकृत्। पुर इति राष्ट्रस्याप्युपलक्षणम्॥ ३८६॥

(७) **मणिरामः ।** दंडघ्नः दंडपारुष्यकर्ता॥ ३८६॥

(८) **गोविन्दराजः ।** यस्येति। यस्य राज्ञो राष्ट्रे चौरपारदारिकवाक्पारुष्यकृद्दण्डपारुष्या-ग्निदाहादिसाहसकारिणः न सन्ति स राजा स्वर्गं व्रजेत्॥ ३८६॥

एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके॥
साम्राज्यकृत् सजात्येषु लोके चैव यशस्करः॥ ३८७॥

(१) **मेधातिथिः । साम्राज्यं** पराप्राणयिता। स्वातंत्र्य**म्। सजात्येषु।** समानस्पर्द्धिनो राजानः 'सजात्या' अभिप्रेताः। तेषु मूर्द्धन्यधितिष्ठति, तस्याज्ञाकराः भवन्तीत्यर्थः। **लोके च यशस्करः** कीर्तिमुत्पादयति। उभयत्रापि **निग्रह** एव कर्त्ता हेतुत्वात् जनमारकोऽयं क्रोधन इति न वदन्त्यपि तु स्तुवन्ति॥ ३८७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** साम्राज्यं समीचीनं राज्यम्। स्वजात्येषु मध्ये॥ ३८७॥

(३) **कुल्लूकः ।** एतेषां स्तेनादीनां पञ्चानां स्वराज्ये निग्रहः समानजातीयेषु राजसु मध्ये राजा साम्राज्यकृदिह लोके च यशस्करो भवति॥ ३८७॥

(४) राघवानन्दः । पञ्चानां स्तेनादीनाम्। विषये राष्ट्रे। स्वजात्येषु मध्ये साम्राज्यकृत् एवंकुर्वन् चक्रवर्ती स्यादितिभावः। यशस्करो लोके स्वानुरूपं यशो धत्ते।। ३८७।।

(७) मणिरामः । एतेषां पंचानां स्तेनादीनां पूर्वश्लोकोक्तानां। स्वके लिषये स्वराष्ट्रे। निग्रहः यथोक्तदंडदानं। सजात्येषु समानजातीयेषु राजसु मध्ये। राज्ञः साम्राज्यकृत्। लोके च यशस्करोति।। ३८७।। ३८८।।

(८) गोविन्दराजः । एतेषामिति। एतेषां स्तेनादीनां स्वराष्ट्रे राज्ञो निग्रहः समजातीयेषु मध्ये राजत्वस्य कारको लोके च ख्यातेरुत्पादकः।। ३८७।।

ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक्त्यजेद्यदि।।
शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम्।। ३८८।।

(१) मेधातिथिः । यज्ञे कर्मकर **ऋत्विग्** होतोद्गात्रादिः। यद्यपि वरणोत्तरकालमाप्रयोग-समाप्तेस्तद्व्यपदेशस्तथाप्यत्र प्रारब्धकर्मणोरितरेतरत्यागे न विधिरयं किं तर्हि प्राग्वरणात्। भूतपूर्वगत्या ऋत्विग्व्यवहारः। यः प्रयोगान्तरे वृतः स एव शक्तः प्रयोगान्तरेऽपि वरितव्यः। न केवलं पूर्ववृतस्यायमत्यागः किं तर्हि तत्पित्रादिभिरपि। तथाहि 'पूर्वो जुष्टः स्वयंवृत' इति नारदः। न चायमैकपुरुषिको नियमः। किं तर्हि कुलधर्मोऽयम्। तथा च महाभारते संवर्त्तमरुत्तीयेषु प्रपञ्चितम्। तेन यत्कुलाः पित्रादिभिर्ऋत्विजो वृतास्त एव वरीतव्याः।

याजनकानामप्येष एव विधिः। तैरपि ते याजनीयाः। **ऋत्विजं** कृतार्त्विज्यं तत्कुलीनं वाऽन्यं यो न वृणीत यियक्षुः, अपि त्वन्यं याजकमर्थयेत्। **शक्तं कर्मणि** यज्ञे प्रयोग**ज्ञमदुष्टम**भिशंसनाङ्ग-वैकल्यादिभिर्दोषैरयुक्तम्। एवमीदृश एवर्त्विगर्थ्यमानो यदि नाङ्गीकुर्याद्याजकत्वं **अदुष्ट**मेभिरेव दोषैरनाक्रान्तं याज्यं **शक्तं** विद्वत्तया च। तादृशे त्यागे **तयोः शतं दण्डः**। ऋत्विक् शतं दाप्यो **याज्यं त्यजन्, याज्य ऋत्विजम्।।**

न केवलमयमृत्विग्याजकधर्मः, शिष्याचार्ययोरपि। तथाच गौतमः-(१२ / १२-१३) "अथायाजकावृत्विगाचार्यौ पतनीयसेवायां च हेयावन्यत्र हानात्पतति" इति। दातृसंप्रदानयोरपि प्रतिग्रहे केचिद्धर्ममिममिच्छन्ति।। ३८८।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋत्विजमित्यादिसंविद्व्यतिक्रमशेषभूतमप्यत्र राज्ञाप्यृत्विङ्न त्याज्य इति दर्शयितुं राजधर्मेषूक्तम्। ऋत्विजं परंपरयायातम्। शतं पणाः। पुनश्च पूर्ववत्परिग्रह इत्यपि ग्राह्यम्।। ३८८।।

(३) कुल्लूकः । यो याज्यः ऋत्विजं कर्मानुष्ठानसमर्थमतिपातकादिदोषरहितमृत्विग्वा याज्यमदुष्टं त्यजति तयोः शतं शतं दण्डः कार्य इति दण्डप्रसङ्गादिदमुक्तम्।। ३८८।।

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुवर्तयन्दण्डार्थमनुवदति ऋत्विजमिति। याज्यो यजमानः शक्तं कर्मानुष्ठानदक्षिणादानयोः अदुष्टं पातकादिना। एतद्द्वयं याज्ययाजकयोर्विशेषणम्। शतमिति कर्तृभेदविवक्षया वीप्सा।। ३८८।।

(५) नन्दनः । प्रकीर्णकाख्यमनुद्दिष्टमपि स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं व्यवहारपदं प्रस्तौति ऋत्विजं यस्त्यजेदिति। कर्मणि यज्ञकर्मणि शक्तमिति ऋत्विग्विशेषणम्। अदुष्टमिति याज्यविशेषणम्।। ३८८।।

(६) रामचन्द्रः । याज्यो यजमानः कर्मणि शक्तं अदुष्टं ऋत्विजं त्यजेत् च पुनः यदि ऋत्विक् कर्मणि शक्तं कर्मस्थं याज्यं त्यजेत् तयोः ऋत्विक्याज्ययोः दण्डः शतंशतम्।। ३८८।।

(८) गोविन्दराजः । ऋत्विजमिति। यो याज्य ऋत्विजं पारंपर्यागतं कर्मानुष्ठानसमर्थं अतिजापादिदोषरहितं अदुष्टं याज्यं त्यजति तयोः शतं शतं दण्डः कार्य इति प्रसङ्गादेतदाह।। ३८८।।

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति।।
त्यजन्नपतितानेतान्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्।। ३८९।।

(१) मेधातिथिः । माता न त्यागमर्हति। न त्याज्या। 'त्यागः' स्वगृहान्निष्कासनं मातृवृत्तेः स्खलितायाः, उपकारस्योपक्रियायामुदितायामकारणे। एवं पित्रादीनामपि व्याख्येयम्। संबंध-साहचर्यात्**स्त्री** भार्यैवाभिप्रेता। अपतितानामेषां त्यागो नास्ति। मातुस्तु "न माता पुत्रं प्रतिपततीत्येक इति" शातातपः। भार्यायाश्चापि 'त्यागः' असंभोगो गृहकार्यनिषेधः। भक्तवस्त्रादिदानं तु न निषिध्यते। "योषित्सु पतितास्वपि – वस्त्रान्नपानं देयं च वसेयुः स्वगृहान्तिके" इति पठ्यते।। ३८९।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्री भार्या।। ३८९।।

(३) कुल्लूकः । मातृपितृभार्यापुत्रास्त्यागमपोषणशुश्रूषणाद्यकरणात्मकं नार्हन्ति तस्मा-देतान्पातकादिरहितान्परित्यजन्नेकैकपरित्यागे राज्ञा षट्शतानि दण्ड्यः।। ३८९।।

(४) राघवानन्दः । स्त्र्यन्तरादिवशस्यापतितमात्रादेस्त्यक्तुर्दण्डमाह नेति। षट्शतानि पणानामित्यनुवर्तते।। ३८९।।

(६) रामचन्द्रः । अपतितान् मात्रादीन् त्यजन् राज्ञा षट्शतानि दण्ड्यः।। ३८९।।

(७) मणिरामः । त्यागं पोषणशुश्रूषणाद्यकरणरूपं। नार्हति। तस्मात् एतान् पित्रादीन् अपतितान् यः त्यजति सः राज्ञा शतानि षट् दंड्यः।। ३८९।।

(८) गोविन्दराजः । न मातेति। मातृपितृभार्यापुत्रत्यागं भरणशुश्रूषाद्यकरणात्मकं नार्हति। अत एतान्पतितानपि परित्यजन् अन्योन्यपरित्यागे राज्ञा षट्शतानि दण्ड्यः।। ३८९।।

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः।।
न विब्रूयान्नृपो धर्मं चिकीर्षन् हितमात्मनः।। ३९०।।

(१) मेधातिथिः । वानप्रस्थादीनामरण्याश्रमवासि**नामाश्रमेषु कार्यं**· धर्मं संकटरूपम्– अयं शास्त्रार्थो नायमिति– इतरेतरं विवदमानानां न धर्मव्यवस्था सहसा **विब्रूया**त्प्रभुतया निर्णय-मन्येषामिव न कुर्यात्। कथं तर्हि? वक्ष्यमाणेन प्रकारेण। एव**मात्मने हितं** कृतं भवति – शास्त्रार्थत्यागो न भवतीत्यर्थः। गृहस्थानां चाश्रमित्वेऽपि यथोक्त एव निर्णयप्रकारः। **कार्यं** धर्मसंशयात्मक-विवादपदम्। **आश्रम**ग्रहणाच्च विशिष्टविषयता व्याख्यायते।। ३९०।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । आश्रमेष्वाश्रममध्ये कार्ये कर्तव्ये आश्रमधर्म इत्यर्थः। न विब्रूयात् न धर्मविपरीतमर्थं स्वापेक्षया स्थापयेत्।। ३९०।।

(३) कुल्लूकः । द्विजातीनां गार्हस्थ्याद्याश्रमविषये कार्येऽयं शास्त्रार्थो नायं शास्त्रार्थ इति परस्परं जातविवादानां राजा स्वीयहितं चिकीर्षुरयं शास्त्रार्थ इति सदृशान्विशेषेण न ब्रूयात्।। ३९०।।

(४) **राघवानन्दः** । दण्डप्रसंगेन पारत्रिकभयं स्मारयन्नृपं शिक्षयति आश्रमेष्विति द्वाभ्याम्। कार्ये गार्हस्थाश्रमधर्मविषये विवदतामयं शास्त्रार्थो नायमिति विपर्यासे अयमेवेति विशेषेण न ब्रूयात्।। ३९०।।

(५) **नन्दनः** । आश्रमेषु तपोवनेषु द्विजातीनां वानप्रस्थानाम्।। ३९०।।

(६) **रामचन्द्रः** । आश्रमेषु चतुर्षु द्विजातीनां विवदतां सतामात्मनो हित चिकीर्षुर्नृपो न विब्रूयात् विपरीतं न वदेत्।। ३९०।।

(७) **मणिरामः** । आश्रमेषु कार्ये गार्हस्थ्याश्रमविषये कार्येषु मिथः विवदता अय शास्त्रार्थः अयं शास्त्रार्थ इति परं जातविवादानां।। ३९०।।

(८) **गोविन्दराजः** । आश्रमेष्विति। द्विजानां गृहस्थानां आश्रमविषये शास्त्रार्थोऽय नेत्येव परस्परं विवदमानानां राजा आत्मने दृष्टादृष्टहितं कर्तुमिच्छन् नाय शास्त्रार्थ इति महासनविशेषेण ब्रूयात्।। ३९०।।

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः।।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत्।। ३९१।।

(१) **मेधातिथिः** । यथा तत्कर्तव्यं तथेदानीमाह। यो यादृशीं यामर्हति गुणानुरूपेण तं तथैवाभ्यर्च्य **ब्राह्मणैर्म**न्त्रिपुरोहितादिभिः। अर्चायां साहित्यं धर्मप्रवचने वा। तदा च **ब्राह्मणाः** सत्या विज्ञेयाः। तैः **सह स्वधर्मं** न्याय्यमर्थं बोधयेत्। सिद्धे सहत्वे सभ्येभ्य उपदेशः प्राधान्यार्थः। तान्पुरस्कुर्यात्। तथाहि। न राज्ञः क्रुध्यन्ति शास्त्रेण। प्रीतिस्तुतिवचनैः प्रथमं प्रशमय्य व्यपनीत-क्रोधान्कृत्वा ततो ब्रूयात्।। ३९१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्राह्मणैः स्वकीयधर्मासनस्थैः। सांत्वेन प्रशमय्य विवादं त्याजयित्वा स्वधर्मं तैरेव विचारं कारयित्वा प्रतिपादयेत् ज्ञापयेत्।। ३९१।।

(३) **कुल्लूकः** । यो यादृशीं पूजामर्हति तं तथा पूजयित्वाऽन्यैर्ब्राह्मणैः सह प्रथमं प्रीत्याऽपगतकोपं कृत्वा तत एषां यः स्वधर्मस्तं बोधयेत्।। ३९१।।

(४) **राघवानन्दः** । तर्हि किं कार्यमिति तत्राह यथेति। यथार्हं यो यादृशीं पूजामर्हति तामनतिक्रम्याभ्यर्च्य कथमेव विवदन्त इति सान्त्वनेन प्रशमय्य गतकोपान्कृत्वा तेषा यःस्वधर्मस्त ब्राह्मणैः सह प्रतिपादयेत् बोधयेत्।। ३९१।।

(५) **नन्दनः** । एतान्वानप्रस्थान् ब्राह्मणैः स्वपुरोहितादिभिः सान्त्वेन प्रशमय्य न दण्डेन स्वधर्ममविवादमविवादो हि तेषां स्वधर्मः।। ३९१।।

(६) **रामचन्द्रः** । सः पार्थिवः एतान् आश्रमादीन् ब्राह्मणैः सह सान्त्वयन् प्रशमय्य आदौ स्वधर्मं स्वस्वधर्मं प्रतिपादयेत् स्वस्वाश्रमधर्मे स्थापयेत्।। ३९१।।

(७) **मणिरामः** । तत्र राजा किं कुर्यादित्यत आह। यथार्हमिति। एतान् विवदमानान्-यथार्हं-यो यादृशीं पूजामर्हति तं तथाऽभ्यर्च्य-अन्यैः ब्राह्मणैः सह-आदौ-प्रथमं-सांत्वेन-प्रीत्या-प्रशमय्य-क्रोधरहितं कृत्वा। तदनंतरं एषां यः स्वधर्मः तं प्रतिपादयेत् बोधयेत्।। ३९१।।

(८) **गोविन्दराजः।** किं तर्हि यथार्हमिति। यादृशीं यः पूजामर्हति तं तथा पूजयित्वा अन्यैर्ब्राह्मणैः सह राजा प्रथमशास्त्रादपगतकोपान् कृत्वा ततस्तेषां यः स्वधर्मः तं बोधयेत्॥ ३९१॥

प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशति द्विजे॥
अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति माषकम्॥ ३९२॥

(१) **मेधातिथिः।** विशन्त्यस्मिन्निति 'वेशो' निवासः — तत्प्रतिगतः 'प्रतिवेशः' गृहाभिमुखं, तत्र भवः **प्रतिवेश्यः**। आदिदीर्घपाठे स्वार्थिकोऽण्। एव**मनुवेश्यः** पृष्ठतो वसन्नुच्यते। तौ चेन्न भोजयेत्। यदि स्वगृहमानीय **कल्याणे** विवाहाद्युत्सवे **विंशति**मात्रा यत्र **द्विजा** अन्ये भोज्यन्ते। तदा माषकं सुवर्णं दण्डं दाप्यः। हिरण्यमित्युत्तरत्र विशेषणादिहापि विज्ञायते। **अर्हौ** — यदि तौ प्रतिवेश्यानुवेश्यौ योग्यौ भवतः, न द्विषन्तौ नात्यन्तनिर्गुणौ॥ ३९२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रातिवेश्यो निरन्तरगृहस्थः। अनुवेश्यस्तदनन्तरः। कल्याणे उत्सवे। विंशतिर्ब्राह्मणा यत्र भोज्यन्ते तत्र। अर्हौ योग्यौ। विप्र इति वचनात्क्षत्रियस्य तादृग्ब्राह्मणभोजने न दोष इत्यर्थः। माषकं सुवर्णस्य॥ ३९२॥

(३) **कुल्लूकः।** निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः तदन्तरगृहवास्यनुवेश्यः यस्मिन्नुत्सवे विंशतिरन्ये ब्राह्मणा भोज्यन्ते तत्र प्रातिवेश्यानुवेश्यौ प्रातिवेश्यब्राह्मणातिक्रमकारी चेति विष्णुवचनात् ब्राह्मणौ भोजनार्हावभोजयन्ब्राह्मण उत्तरत्र हैरण्यादिग्रहणादिह रौप्यमाषं दण्डमर्हति॥ ३९२॥

(४) **राघवानन्दः।** ब्राह्मणानन्नदायिनो द्विजस्यैतद्वि शेषाभोजने दण्डमाह प्रातिवेश्येति। प्रातिवेश्यानुवेश्यौ स्वगृहनिकटोपनिकटवासिनौ अर्हौ कुष्ठश्वित्रोपपातकाद्यदुष्टौ। कल्याणे उत्सवे स्वस्त्ययने वा। विंशतिद्विजे द्विजानां विंशतिर्भोजनीयत्वेन यत्र तस्मिन् माषकं रौप्यमिति केचित्। संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायेन हैरण्यमिति तु तत्रत्वं उत्तरवाक्यैर्हैरण्यमितिश्रवणात्। विंशतिरिति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थम्। विप्रपदं चातुवर्ण्योपलक्षणम्॥ ३९२॥

(५) **नन्दनः।** स्वगृहस्याभिमुखं गृहं प्रतिवेशः अभितः समीपस्थं गृहमनुवेशस्तत्रस्थौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ विंशतिद्विजे विंशतिद्विजभोजनयुक्ते कल्याणे उत्सवे॥ ३९२॥

(६) **रामचन्द्रः।** प्रातिवेश्यानुवेश्यौ प्रातिवेश्यः पार्श्वगृहवर्ती अनुवेश्यः तत्पार्श्वगृहवर्ती तावर्हौ कल्याणे उत्सवे विंशतिब्राह्मणभोजने एतादृशे समये अर्हौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ विप्रः। अभोजयन् चेन्न भोजयेत्सः माषकं सुवर्णमाषकं अर्हति॥ ३९२॥

(७) **मणिरामः।** निरंतरगृहवासी प्रातिवेश्यः। तदंतरगृहवासी अनुवेश्यः। तौ. विंशतिद्विजे कल्याणे-यस्मिन्नुत्सवे विंशतिरन्ये ब्राह्मणाः भोज्यंते तस्मिन्नेतावप्यर्हौ भोज्यौ॥ ३९२॥

(८) **गोविन्दराजः।** प्रातिवेश्यानुवेश्याविति। यत्रान्ये विंशतिमात्राधिका भोजनीयास्तस्मिन्नुत्सवे वेश्माग्रात्पश्चान्निवासिनौ योग्यावभोजयन् ब्राह्मणादिरुत्तरत्र हिरण्यग्रहणादिह माषकं दण्डमर्हति॥ ३९२॥

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन्॥
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हैरण्यं चैव माषकम्॥ ३९३॥

(१) मेधातिथिः । अप्रातिवेश्यार्थोऽयमारंभः। सब्रह्मचारिणामयं नियमः। **श्रोत्रिय**स्तादृशमेव **श्रोत्रियं** गुणवन्तं **भूतिकृत्येषु**। भूतिर्विभवस्तन्निमित्तेषु कार्येषु— विभवे धनसंपत्तौ सत्यां यानि क्रियन्ते गोष्ठीभोजनादीनि। अथवा **भूति**ग्रहणं कृत्यविशेषणम्। भूतिमन्ति यानि कृत्यानि प्राचुर्येण प्रभूततया विवाहादीनि क्रियन्ते— यत्र विंशतेरधिकनरा भोज्यन्ते। तादृशेषूत्सवेषु अभोजयंस्तदर्थमन्नं यावत् भूतिकृत्येषु भोक्तव्यं तावद्**द्विगुणं** तस्मै दापयेत्। राज्ञे वा दातव्यं **हैरण्यं माषकम्**॥ ३९३॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रोत्रियमेकग्रामीणं भूतिकृत्येषु कल्याणेषु। तदर्थे दाप्यःश्रोत्रियाय माषकं राज्ञा॥ ३९३॥

(३) कुल्लूकः । विद्याचारवांस्तथाविधमेव गुणवन्तं विभवकार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात्प्रातिवेश्यानुवेश्यावेव भोजयन् तदन्नं भोजितादृद्विगुणमन्नं दाप्यो हिरण्यमाषकं च राज्ञः॥ ३९३॥

(४) राघवानन्दः । कदर्याय न देयमित्यतःसाधोरदाने दण्डमाह श्रोत्रिय इति। भूतिकृत्येषु विवाहादिषु श्रोत्रियं दैवादुपनतं अभोजयन् न दत्तं तदन्नं तदपराधापनुत्तये तस्मै भोजननिर्वाहकद्रव्यद्विगुणं दाप्यः। राजा तु हैममाषिकं गृह्णीयादित्यर्थः। साधुमित्यधिकारित्वद्योतनाय विशेषणम्। तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद् भूतिकाम इति श्रुतेः। साधुपदमात्मज्ञपरं वा॥ ३९३॥

(५) नन्दनः । तदन्नं श्रोत्रियान्नं राज्ञा श्रोत्रियाय दाप्यं माषकं स्वस्मै दण्डत्वेनापेक्ष्यमाणं श्रोत्रियप्रत्याख्यानविषयोयं दण्डविधिः॥ ३९३॥

(६) रामचन्द्रः । भूतिकृत्येषु मंगलकार्येषु श्रोत्रियः श्रोत्रियमभोजयन् तदन्नं द्विगुणं दाप्यः। च पुनः अतिशयार्थं हिरण्यं माषकं दाप्यः॥ ३९३॥

(७) मणिरामः । भूतिकृत्ये विवाहादौ। श्रोत्रियं प्रातिवेश्याऽनुवेश्यं। तदन्नं भोजिताद्द्विगुणमन्नं॥ ३९३॥

(८) गोविन्दराजः । श्रोत्रिय इति॥ ३९३॥

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः॥
श्रोत्रियेषूपकुर्वंश्च न दाप्याः केनचित्करम्॥ ३९४॥

(१) मेधातिथिः । सप्तत्या स्थविरः। प्रकृत्या विरूप इतिवत्तृतीया। सप्ततिर्वर्षाणि यस्य जातस्य स एवमुच्यते। **श्रोत्रियेषु** वेदाध्यायिषू**पकुर्व**न्पादशुश्रूषादिना कारुकर्मणा वा। एते न केनचित् 'शिल्पिनो मासिमासीत्यादि' (मनु ७।१३८) **दाप्याः**। क्षीणकोशेनापि न दाप्या इति **केनचिद्**ग्रहणम्॥ ३९४॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जडः विकलवागादिः। पीठसर्पी पीठद्वयेन गच्छन्खञ्जः। श्रोत्रियेषूपकुर्वन् तेषां परिचर्यापरःशूद्रादिः। करं निवासनिमित्तकम्॥ ३९४॥

(३) कुल्लूकः । अन्धो बधिरः पंगुः संपूर्णसप्ततिवर्षः सप्तत्येति प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया। श्रोत्रियेषु धनधान्यशुश्रूषादिनोपकारकाः केनचिदपि क्षीणकोशेनापि राज्ञा त्वग्राह्या करं नादापनीयाः॥ ३९४॥

(४) राघवानन्दः । दण्डप्रसंगेन करादानं बुद्धिस्थं क्वचिन्निवर्तयति अन्ध इति। जडो

बधिरः पीठसर्पी पंगुः परायत्त गमनेन पीठवत्सर्तुं शीलमस्येति सप्तत्या स्थविरः सप्तत्युत्तरवयाः एतांश्चतुरः शुश्रूषया धनैर्वोपकुर्वन्न करं दाप्य इत्यन्वयः। श्रोत्रियेष्विति विषयसप्तमी। केनचिद् संज्ञा करपदं दण्डशुल्कयोरुपलक्षणम्॥ ३९४॥

(५) **नन्दनः।** पीठसर्पी पंगुः सप्तत्या वयसा सप्तत्या अब्राह्मणा अप्येते करं न दाप्याः॥ ३९४॥

(६) **रामचन्द्रः।** पीठसर्पी पीठद्वयं कराभ्यामादाय गच्छन्। सप्तत्या वयसा स्थविरः। च पुनःयः श्रोत्रियेषु उपकुर्वन् उपकारं करोति तेन केनचित् क्षीणकोशेनापि। करं निवासनिमित्तकम् दाप्याः॥ ३९४॥

(७) **मणिरामः।** जडः बधिरः पीठसर्पी पंगुः। सप्ततिवर्षस्थविरः पूर्णसप्त प्रतिवर्षः एतादृशो यः अथ च श्रोत्रियेषु उपकुर्वन् धनधान्यशुश्रूषादिना श्रोत्रियाणां तोषकश्च यः सः केनचित् क्षीणकोषेणापि राज्ञा करं न दाप्यः किंतु अपराधेप्यनुग्राह्य एवेत्यर्थः॥ ३९४॥

(८) **गोविन्दराजः।** अन्ध इति। अन्धबधिरपङ्गवः सप्ततिवर्षात्प्रभृति च वृद्धः श्रोत्रियाणाञ्च शुश्रूषादिनोपकारकरणे केनचिदपि क्षीणकोशेनापि राज्ञा धान्यषड्भागं गुल्मदानादिकं राजदेयं न दापनीयः॥ ३९४॥

श्रोत्रियं व्याधितार्त्तौ च बालवृद्धावकिंचनम्॥
महाकुलीनमार्यं च राजा संपूजयेत्सदा॥ ३९५॥

(१) **मेधातिथिः।** संपूजनमनुग्रहः। अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। न हि बालादीनामन्या पूजोपपद्यते। श्रोत्रियोऽत्र ब्राह्मण एवेति स्मरन्ति। **आर्त्तः** प्रियवियोगादिना। **अकिंचनो** दुर्गतः। **महाकुलीनः**। ख्यातिधनविद्याशौर्यादिगुणे कुले जातो 'महाकुलीनः'। **आर्य** ऋजुप्रकृतिरवक्रः। एतेषां दानमानादिभिरनुग्रहः कर्तव्यः।

केचिद**किंचनं** महाकुलीनविशेषणं व्याचक्षते॥ ३९५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** आर्त्तं शोकेन। अकिञ्चनं दरिद्रं। आर्यं आर्यप्रधानं। संपूजयेदर्थदानेन॥ ३९५॥

(३) **कुल्लूकः।** विद्याचारवन्त ब्राह्मणं रोगिणं पुत्रवियोगादिदुःखितं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलप्रसूतोदारचरितान्राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा॥ ३९५॥

(४) **राघवानन्दः।** न केवलमनादानं यदि ते निस्वास्तेभ्यः प्रत्युतान्धादिद्वादशेभ्यो दानमेवेत्याह श्रोत्रियइति। आर्त्तः पुत्रादिनाशेन। अकिञ्चनः निःस्वः। आर्योऽवक्रबुद्धिर्व्यवहारेपि॥ ३९५॥

(५) **नन्दनः।** आर्त्तः पुत्रमरणादिना पुनर्वृद्धग्रहणमादरातिशयार्थं संपूजयेत्करं नादद्यात्॥ ३९५॥

(६) **रामचन्द्रः।** व्याधितः व्याधियुक्तः आर्तो ज्वरादिना बालवृद्धौ बालान् वृद्धान् अकिञ्चनं निःस्वं आर्यं एतान् राजा पूजयेत्॥ ३९५॥

(७) **मणिरामः।** अकिञ्चनं दरिद्रं। आर्यं उदारचरितं॥ ३९५॥

(८) **गोविन्दराजः।** श्रोत्रियं व्याधिनार्तञ्चेति। अध्ययनानुष्ठानवन्तं ब्राह्मणं रोगिणं प्रियवियोगाक्रांतं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलीनोत्पन्नार्जवोपेतान् राजा दानमानप्रियकरणेन सर्वदा पूजयेत्॥ ३९५॥

शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः॥
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत्॥ ३९६॥

(१) **मेधातिथिः।** **शाल्मली** नाम वृक्षस्तद्विकारे **फलके**। स हि प्रकृत्यैव श्लक्ष्णो भवति। न च वाससोऽपि पातैरवयवा अस्य च्यवन्ते। ते हि च्युता वासः पाटयेयुः। न चायं जातिनियमोऽदृष्टाय। तेनान्यदपि यत्काष्ठमेवं स्वभावं तत्फलके न दोषः। **श्लक्ष्णेऽपरुषे** च **वासांस्यन्यदीयान्यन्यदीयैर्वासोभिर्न निर्हरेत्।** बद्ध्वोपरिवेष्ट्य तीर्थे प्रक्षालयितुं न नयेत्। बन्धनाद्वाससां विनाशो माऽभूत्। अधिकं हि तानि पीडितानि भवन्ति। **न च वासयेत्।** अन्यदीयानि वासांस्यन्यस्मै न प्रयच्छेत्। मूल्येन वसनार्थं न दद्यात्। एतद्धि 'वासनं'—वस्तेऽपरः, तं रजको वासयति। अक्षुतत्वाद्दण्डस्य प्रकृतमाषकयोजना कर्तव्या॥ ३९६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** नेनिज्यात् क्षालयेत्। नेजकश्चैलनिर्णेजकः। निर्हरेत् परिवर्तयेत्। वासयेत् चिरं स्थापयेत्॥ ३९६॥

(३) **कुल्लूकः।** शाल्मल्यादिवृक्षसंबन्धिफलकेऽपरुषे रजकःशनैः शनैर्वासांसि प्रक्षालयेन्न परकीयैर्वस्त्रैरन्यवस्त्राणि नयेत् न चान्यवासांस्यन्यपरिधानार्थं दद्यात् यद्येवं कुर्यात्तदाऽसौ दण्ड्यः स्यात्॥ ३९६॥

(४) **राघवानन्दः।** दण्डार्थं रजकतन्तुवायौ शिक्षयन्नाह शाल्मलीति द्वाभ्याम्। फलके काष्ठमये श्लक्ष्णे मृदुनि नेनिज्यात् क्षालयेत् तत्रापि शनैर्न निहरेत् न नयेत्। वासोभिः क्षाल्यमानैर्न वासयेदाच्छादयेदन्यं स्वं वा॥ ३९६॥

(५) **नन्दनः।** वासोभिर्निर्हरेद्वासोभिर्निबध्य निहरेत्। न च वासयेत्परान्नाच्छादयेत्॥ ३९६॥

(६) **रामचन्द्रः।** नेजकः वस्त्रप्रक्षालकः शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे शाल्मलीवृक्षस्य फलके पीठे श्लक्ष्णे वासांसि शनैःशनैर्नेनिज्यात्प्रक्षालयेत्। च पुनः वासोभिर्वासांसि न निर्हरेत् न परिवर्तयेत् च पुनः न वासयेत् न चिरं स्थापयेत्। अन्यस्मै परिधानाय भृतकेन न दद्यात् स्वयं च न परिदध्यात्॥ ३९६॥

(७) **मणिरामः।** शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे शाल्मलीवृक्षसंबंधिफलके न तु पाषाणे। रजकः वस्त्रधावकः। नेनिज्यात् वस्त्राणि प्रक्षालयेत्। वासोभिः परकीयवस्त्रैः। वासांसि परकीयानि। न निर्हरेत् न नयेत् न च वासयेत्। अन्यवस्त्रमन्यपरिधानार्थं च न दद्यात्॥ ३९६॥

(८) **गोविन्दराजः।** शाल्मलिफलक इति। शाल्मल्यादिवृक्षसम्बन्धिनि फलके अपरुषे वासोधावकः शनैः शनैः वासांसि क्षालयेत्। न च परकीयैर्वस्त्रैः संवेष्ट्य वस्त्रादि बहिः न चान्यस्याच्छादनार्थं दद्यात्। यद्येवं कुर्यात् तदाऽसौ दण्ड्यः स्यात्॥ ३९६॥

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम्।।
अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम्।। ३९७।।

(१) **मेधातिथिः**। तन्तून्वयति **तन्तुवायः** कुविन्दः। शाटकादेः पटस्य कर्ता। स सूत्रपलानि दश गृहीत्वा शाटकं वयन् एकपलाधिकं वस्त्रं दद्यात्। अनया वृद्ध्या सर्वं दद्यात्। स्थूलसूक्ष्मादिवाससां रोमवतां च कल्पना कर्तव्या। **अन्यथा** द्वादशपणो दण्डः। वृद्ध्यपदानेऽयं दण्डः। मूलच्छेदे तू गणोक्तः। एवं विंशतिपलं यदि न ददाति वृद्धिं द्विगुणो दण्डः। एवं कल्पना कार्या—त्रिगुणश्चतुर्गुण इत्यादि। अन्ये तु दण्डं राजभागमित्याहुः।। ३९७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तन्तूनां दशपलं गृहीतमेकपलाधिकं संमाय स्वामिने पटादीन्कृतान्प्रयच्छेन्। एवं गणनयैव सर्वत्र संख्यानम्। द्वादशकं तस्य तन्तोर्द्वादशं भागम्।। ३९७।।

(३) **कुल्लूकः**। तन्तुवायो वस्त्रनिर्माणार्थं दशपलानि सूत्रं गृहीत्वा पिष्टभक्ष्याद्यनुप्रवेशादेकादशपलवस्त्रं दद्याद्यदि न्यूनं दद्यात्तदा ततो द्वादशपणान्राज्ञा दाप्यः स्वामिनश्च तुष्टिः कर्तव्यैव।। ३९७।।

(४) **राघवानन्दः**। पटाद्यर्थतन्तूनां दशपलग्रहणे एकादशपलपरिमितं वस्त्रं दद्यात् मण्डादिनाऽधिकांशस्य संभाव्यमानत्वात्। तदपि दानं स्वामितुष्टिपुरःसरम्। अन्यथावर्तमानोऽददत् पणानां द्वादश देया राज्ञे स्वामिनि एकादशपलं च। अत्रोक्तं याज्ञवल्क्येन।। शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पासिके तथा। मध्ये पञ्चपला सूत्रे सूक्ष्मे तु त्रिपला मता।। अधिका ग्राह्यत्वेन।। कार्मिके रोमबद्धे तु त्रिंशद्भागः क्षयो मतः। न देयः शिल्पिना।। न क्षयो न च वृद्धिस्तु कौशेये वाल्कलेषु च। अग्नौ सुवर्णमक्षीणं द्विपलं रजते शते।। अष्टौ तु त्रपुसीसेषु ताम्रे पञ्चदशानि तु।। एतद्विकारग्रहणकाले न्यूनं ग्राह्यम्।। ३९७।।

(५) **नन्दनः**। पटकृत्तद् दशपलाद् दशभ्यो लाभेभ्यः एकफलाधिकमेकमधिकलाभं राज्ञो दद्यात् द्वादशकं फलद्वादशभागम्।। ३९७।।

(६) **रामचन्द्रः**। तन्तुवायायुतं तु समर्पितं सूत्रं दशपलं सः तन्तुवायः एकाधिकं एकादशपलप्रमाणं पुनः दद्यात्।। ३९७।।

(७) **मणिरामः**। तंतुवायो वस्त्रनिर्माणार्थं दशपलानि सूत्रं गृहीत्वा पिष्टलेपादिप्रवेशात् एकादशपल तोलयित्वा एव सिद्धं दद्यात्। अतोन्यथा वर्तमानः एकादशपलान्न्यूनं चेद् ददाति तदा द्वादशपणान् राज्ञो दाप्यः।। ३९७।।

(८) **गोविन्दराजः**। तन्तुवाय इति। तन्तुवायिना छेदे दशपलादिसूत्रस्य गृहीत्वा पिष्टखल्यानुप्रवेश्यादेकादशपलं वासो दद्यात्। अतो यच्छिष्टं तत्तद्द्वादशगुणं दण्ड्यः।। ३९७।।

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः।।
कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत्।। ३९८।।

(१) **मेधातिथिः**। येषु प्रदेशेषु शुल्कमादीयते तानि **शुल्कस्थानानि** राजभिर्वणिग्भिः स्वप्रतिदेशनियतानि कल्पितानि। तेषु स्थानेषु ये **कुशलाः** शौल्किकाः—ये धूर्तैर्न शक्यन्ते

वञ्चयितुं — तथा सर्वेषां पण्यानामागमक्रयविक्रयक्षयव्ययसारासारादिविधिज्ञा **विचक्षणाः**। ते भाण्डस्यागतस्य देशान्तरान्नीयमानस्य **वाऽर्घं कुर्युः। ततो विंशति**भागं राजा गृह्णीयात्। "किंपुनरर्धकरणेन। एतावदेव वक्तव्यं पण्यानां विंशतिभागमिति"। सत्यम् यदा स्वरूपेण द्रव्यं राजा गृह्णाति। स्वरूपकान्युपयुज्यन्ते साटकादीनि — तत्र विंशतिभागः न पाटनमन्तरेणोपपद्यत इत्येवमर्थ-मर्घकरणम्। अविक्रेयाणामात्मोपयोगिनां नास्ति शुल्क इति ज्ञापितुं **यथापण्यम्।** एवं कालानुरूप्येण। न सर्वपण्यं सर्वदा विक्रियंत एकरूपेणार्घेण। अतो देशकालापेक्षया पण्यानामर्घव्यवस्था, न नियतोऽर्घ इति॥ ३९८॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। शुल्कस्थानेषु पण्यविक्रयस्थानेषु। अर्घ्यं मूल्यं कुर्युर्व्यवस्थापयेयुः नियुक्ताः। विंशं विंशतिभागैकभागं हरेदर्घकरणनिमित्तम्॥ ३९८॥

(३) कुल्लूकः। स्थलजलपथव्यवहारतो राजग्राह्यो भागः शुल्कं तस्याऽवस्थानेषु ये कुशलाः तथा सर्वपण्यानां सारासारज्ञास्ते पण्येषु यमर्घं मूल्यमनुरूपं कुर्युः ततो लाभधनाद्विंशतिभागं राजा गृह्णीयात्॥ ३९८॥

(४) राघवानन्दः। एवं राजकीयदण्डस्य राजसूयवत्प्राकरणिकत्वाच्छुल्कादेरपि तदन्तर्ग-तत्वं प्रकटयन्नाह। शुल्केति क्रयस्थानेषु जलस्थलव्यवहर्तृभ्यो ग्राह्यो भागः शुल्कः। अयं तु मूल्यनिर्णयनिमित्तः। सर्वपण्यविचक्षणाःतत्सारासारज्ञाः। अर्घं मूल्यम्। यथापण्यं पण्यं विक्रयद्रव्यं तदनुरूपम्। ततो लाभधनात् विंशतिभागं हरेदित्यन्वयः॥ ३९८॥

(५) नन्दनः। विचक्षणाः क्रयविक्रयविधौ विवेकिनः यथापण्यं विक्रेयद्रव्यानुरूपमूल्यं कुर्युः कल्पयेयुः ततो विंशतिभागं नृपो हरेत् विक्रयार्थमापणमध्य आहृतं द्रव्यं सर्वं दण्डत्वेना-पहरेत्॥ ३९८॥

(६) रामचन्द्रः। शुल्कस्थाने मौल्यस्थाने ततः लाभे सति विंशांशं नृपः हरेत् गृह्णी-यात्॥ ३९८॥

(७) मणिरामः। स्थलजलमार्गव्यवहारतो राज्ञा ग्राह्यभागः शुल्कांतस्य अवस्थानेषु कुशलाः तथा सर्वपण्यानां सारासारज्ञाः ते यथापण्यं पण्ययोग्यं अर्घं मूल्यं कुर्युः। ततः लाभधनात् विंशं विंशतिभागं शुल्कं। राजा गृह्णीयात् प्रख्यातानि उपयोगीनि हस्त्यश्वादीनि भांडानि च राजसंबंधीनि। यानि च प्रतिषिद्धानि दुर्भिक्षे धान्यमन्यदेशे न नेतव्यमित्यादीनि। तानि लोभात् निर्हरतः अन्यदेशं नयतः वणिजः सर्वहरणं राजा कुर्यादित्यर्थः॥ ३९९॥

(८) गोविन्दराजः। शुल्कस्थानेष्विति। आपणादिव्यवहर्तृभ्यो राजग्राह्यं शुल्कं च स्थाप्यापणस्थलपथजलपथादिषु नियतं लब्धुमशक्याः पण्यानाञ्च सारासारादिज्ञास्ते पणे पणेऽनुरूपमर्घं कुर्युस्ततो लाभधनाद्विंशतिभागं शुल्कं राजा दापयेत्॥ ३९८॥

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च॥
तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः॥ ३९९॥

(१) मेधातिथिः। राज्ञः संबन्धितया **प्रख्यातानि** यानि **भाण्डानि** राजोपयोगितया — यथा हस्तिनः, काश्मीरेषु कुंकुमम्, प्राच्येषु पट्टोर्णादीनि, प्रतीच्येष्वश्वाः, दक्षिणात्येषु मणिमुक्तादीनि।

यद्यस्य राज्ञो विषये सुलभमन्यत्र दुर्लभं तत्र तस्य 'प्रख्यापनं' भवति। तेन हि राजान इतरेतरं संदधते। **प्रतिषिद्धानि यानि** राज्ञा मदीयाद्देशान्नैतदन्यत्र नेयम् अत्रैव वा विक्रेयं यथा दुर्भिक्षे धान्यमित्येव-मादीनि। **लोभान्निर्हरतो** देशान्तरं नयतो विक्रीणानस्य वा **सर्वहारं** हरेत्सर्वहरणं 'सर्वहारः'। अयं धनलोभान्नयतो दण्डः। राजान्तरोपायनार्थं त्वधिकतरः शारीरोऽपि दुर्गावरोधादिः॥ ३९९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** राज्ञो योग्यान्येतानीति प्रसिद्धानि सिंहासनादीनि प्रतिषिद्धानि अन्यत्र विक्रेतुं। निर्हरतोऽन्यत्र नयतो वाणिजकस्य लोभादुचितमूल्याधिकेच्छया। सर्वहारं मूल्यमदत्वा तस्य सर्वस्वहरणं यथा स्यात्॥ ३९९॥

(३) **कुल्लूकः ।** राज्ञः संबन्धितया यानि विक्रेयद्रव्याणि प्रख्यातानि राजोपयोगीनि हस्त्यश्वादीनि च तद्देशोद्भवानि च प्रतिषिद्धानि च यथा दुर्भिक्षे धान्यं देशान्तरे न नेयमिति तानि लोभाद्देशान्तरं नयतो वणिजः सर्वहरणं राजा कुर्यात्॥ ३९९॥

(४) **राघवानन्दः ।** किंचान्यत् राज्ञ इति। प्रख्यातभाण्डानि राजयोग्यानि हस्त्यश्वमणिमुक्ता-दीनि प्रतिषिद्धानि त्वयैतानि न विक्रेयाणीति तानि देशान्तरं नेतुः क्रेतुर्विक्रेतुर्वा मूल्यमदत्वैव सर्वहारं यथास्यात्तथा हरेदित्यन्वयः॥ ३९९॥

(५) **नन्दनः ।** राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि राज्ञ एवोपभोक्तव्यत्वेन प्रख्यातद्रव्याणि प्रतिषिद्धानि शास्त्रे क्रयत्वेन प्रतिषिद्धानि च निर्हरतो विक्रयार्थमाहरतः सकाशात्सर्वहारं हरेत्॥ ३९९॥

(६) **रामचन्द्रः ।** प्रख्यातभाण्डानि बहुमूल्यत्वे सति राजयोग्यानि। राजयोग्यानि तानि भाण्डानि लोभात् हरतः गृह्णतः॥ ३९९॥

(८) **गोविन्दराजः ।** राज्ञ इति। यानि राज्ञस्तद्देशोद्भवानि मणिमुक्तादीनि यानि च राज्ञा प्रतिषिद्धानि तथा दुर्भिक्षे धान्यं देशान्तरे न नेयमिति तानि लोभाद्देशान्तरं नयतः सर्वहरणं कुर्यात्॥ ३९९॥

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी॥
मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम्॥ ४००॥

(१) **मेधातिथिः ।** **क्रयविक्रयी** वाणिजक उच्यते। **शुल्कस्थानं परिहरन्नु**त्पथेन गच्छन्। **अकाले** वा रात्रौ शुल्काध्यक्षेषु गतेषु, **संख्याने मिथ्यावादी** न्यूनं कथयति गणनायाम्। उपलक्षणं चैतत्सख्यानम्। तेन प्रच्छादनेऽप्येष एव विधिः। **दाप्योऽष्टगुणमत्ययं दण्डः।** यावदपह्नुते तावदष्टगुणम्, यावान्वा तस्यापह्नुतस्योचितः शुल्कस्तदष्टगुणं दाप्यः। आद्यमेव युक्तम्। 'अत्यय'शब्दो हि तत्र समजसः तद्धेतुत्वाद्द्रव्ये।

अन्ये **त्वकाले क्रयविकयी** इति सबन्ध कुर्वन्ति। अकालश्चागृहीते शुल्के रहसि वा प्रतिषेधोऽयम्॥ ४००॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** शुल्कं क्रयविक्रयराजग्राह्यो भागः। परिहरन्न वर्त्मगमनादिना। अकाले रात्र्यादौ। शुल्कापचयार्थं मिथ्यावाद्यल्पतावादी। संख्याने विक्रेयद्रव्यसंख्यायां विषये। अत्ययं राज्ञोपचितं शुल्कम्॥ ४००॥

(३) कुल्लूकः । शुल्कमोषणायोत्पथेन गच्छति अकाले रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति शुल्कखण्डनार्थं विक्रेयद्रव्यस्याऽल्पां संख्यां वक्ति राजदेयमपलपितमष्टगुणं दण्डरूपतया दाप्यः॥४००॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् शुल्केति। शुल्कस्थानं हद्दपट्टादिकं परिहरन् निह्नुवन् क्रयाधिकारी अकाले क्रयविक्रयी मिथ्यावादी च संख्याने मूल्यसंख्यायां राजशुल्कादत्ययं अतिक्रम्यापत्तेरित्यपलपितं यावत्तदष्टगुणं स दाप्य इत्यन्वयः॥४००॥

(५) नन्दनः । परिहरन्परिहृत्यान्यमार्गेण गच्छन्यद्देयमतिक्रान्तं यदकाले विक्रीतं वा यावच्च क्रयविक्रये विक्रये वञ्चितं यच्च संख्याने हृतं तदत्ययमष्टगुणं दाप्यः॥४००॥

(६) रामचन्द्रः । शुल्कस्थानं मौल्यस्थानं परिहरन् काले क्रयविक्रयं यो न करोति च पुनः मूलसंख्यायां मिथ्यावादी अष्टगुणं शुल्कं कतिदूरादागतं कतिदूरागन्तव्यमिति दाप्यः॥४००॥

(७) मणिरामः । अकाले रात्रादौ। शुल्कस्थानं परिहरन् शुल्कमोक्षणाय तत्पथे न गच्छति। अकाले रात्रादौ क्रयविक्रयी शुल्कखंडनार्थं क्रयविक्रयकर्त्ता। संख्याने मिथ्यावादी च शुल्कखंडनार्थं विक्रेयद्रव्यस्य अल्पां संख्यां वक्ति। यः सःअष्टगुणं अपह्नुतस्याष्टगुणं अत्ययं दंडरूपं दाप्यः॥४००॥

(८) गोविन्दराजः । शुल्कस्थानमिति। उक्तपरिजिहीर्षया य उत्पथेन गच्छत्यकाले वा क्रयविक्रयशुल्कम् एव यथार्थं चात्मद्रव्यं स्वल्पां संख्यां वक्ति स राजदेयं यत्तदष्टगुणं दण्डं दाप्यः॥४००॥

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ।।
विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ।।४०१।।

(१) मेधातिथिः । आपणभूमौ ये विक्रेतारस्ते न स्वेच्छया मूल्यं कर्तुं लभेरन्नापि राजा क्रीणीयात् स्वरुचिकृतेन मूल्येन। कथं तर्हि। इदमिदं निरूप्यम्। **आगमम्**—किं प्रत्यागच्छति देशान्तरादुत न, तथेयतो दूरादागच्छति। एवं **निर्गमस्थाने।** किं संप्रत्येव विक्रियत उत तिष्ठति संप्रति निष्क्रामतो द्रव्यस्य स्वल्पोऽपि लाभो महाफलस्तदुत्थितेन मूल्येन द्रव्यान्तराविषयेण क्रयविक्रयेण पुनर्लाभः। **स्थानाद्वृद्धिक्षयौ।** कियत्यस्य वृद्धिस्तिष्ठति कीदृशो **वा** क्षयः—इत्येतत्सर्वं परीक्ष्य स्वदेशे **क्रयविक्रयौ कारयेत्।** यथा न वणिजां पीडा भवति नापि क्रेतॄणां तथाऽर्घं व्यवस्थापयेत्॥४०१॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आगममेतावता व्ययेनागमनमत्रेति। एवं निर्गमश्चकारात्स्थानमेतदवशिष्टं तिष्ठतीति। वृद्धिमेतावद्वर्धत इति। क्षयमानीयमानद्रव्यस्यैवापचय इतस्ततःपातेन॥४०१॥

(३) कुल्लूकः । कियतो दूरादागतमिति देशान्तरीयद्रव्यागमनं कियद्दूरं नीयत इति स्वदेशोद्भवस्य निर्गमं कियत्कालस्थितं कियन्मूल्यं लभत इति स्थितं तथा कियती वृद्धिरित्यत्र कर्मकाराणां भक्ताच्छादनादिना कियानपक्षय इत्येवं विचार्य तथा वणिजां क्रेतॄणां यथा पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानां क्रयविक्रयौ कारयेत्॥४०१॥

(४) **राघवानन्दः ।** विक्रेतुरनुग्रहार्थमाह आगममिति। आगमं विदूरादानीतं निर्गमं स्वदेशाद्विदेशे नयनं स्थानं द्रव्यावस्थितकालवशात्परिमाणक्षयादि वृद्धिक्षयौ लाभालाभौ विचार्योक्तं ज्ञात्वा क्रयविक्रयौ कारयेद्राजेतिशेषः॥४०१॥

(५) **नन्दनः ।** आगमनागमनमार्गं निर्गमं निर्गमनकालं उपक्षयरूपेण वणिजो हस्ताद् द्रव्यसंवासः स्थानम्॥४०१॥

(६) **रामचन्द्रः ।** सर्वपण्यानां आगमं आगमस्थानं स्थापनस्थानं च तथा उभौ वृद्धिक्षयौ विचार्य क्रयविक्रयौ कारयेत्॥४०१॥

(७) **मणिरामः ।** कियद्दूरादागतमित्यागमं। कियद्दूरं नीयत इतिनिर्गमनं। कियत्कालंस्थितमिति स्थानं॥४०१॥

(८) **गोविन्दराजः ।** आगममिति। कियतो दूरादानीतमेतदिति देशान्तरीयद्रव्यस्य स्थानं आगमनं विचार्य कियद्दूरं नीयते स्वदेशोद्भवस्य निर्गममवेक्ष्य कियत्कालो वाणिज्यस्य विक्रीतमेतदासितमिति एवञ्च स्थानमालोक्य तथा कियान् तस्य वणिजो लाभोऽनपायो वा भक्ताच्छादनकर्मकरादिमत इति मत्वा सर्वपण्यानां यथा वणिजां कर्तॄणाञ्च पीडनं न भवति तथा क्रयविक्रयौ कारयेत्॥४०१॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते॥
कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः॥४०२॥

(१) **मेधातिथिः ।** आगमनिर्गमनादेर्द्रव्यस्यानित्यत्वादुपचयापचयावर्घस्यानेकरूपौ। ततोऽर्घसंस्थापनं **पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे** प्रत्यक्षीकार्यं, न सकृत्कृतं मन्तव्यं, नापि वणिजो विश्वसितव्याः॥ किंतर्हि स्वयं प्रतिजागरणीयम्। यद्द्रव्यं चिरेण निष्क्रामति तत्र **पक्षे**ऽर्घगवेषणमन्यत्र पाञ्चरात्रिकम्॥४०२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** प्रत्यक्षमात्मगोचरम्। कालविकल्पःशङ्काल्पत्वाधिक्यापेक्षया॥४०२॥

(३) **कुल्लूकः ।** आगमनिर्गमोपाययोगादेः पण्यानामनियतत्वादस्थिरार्घानां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते स्थिरप्रायार्घाणां पक्षे गते वणिजामर्घविदां प्रत्यक्षं नृपतिराप्तपुरुषैर्व्यवस्थां कुर्यात्॥४०२॥

(४) **राघवानन्दः ।** राज्ञा क्रयादावपि तत्परेण भाव्यमित्याह पञ्चेति। स्थिरास्थिरार्थभेदेनपञ्चरात्र इत्यादिविकल्पः। तेषां वणिजाम् अर्घस्थानं तत्स्थानं प्रत्यक्षमाप्तपुरुषैःकुर्यात्। यथा ते विक्रीय न पलायन्तेऽपह्नुवते वा॥४०२॥

(५) **नन्दनः ।** अर्घसंस्थापनम्॥४०२॥

(६) **रामचन्द्रः ।** एषां पण्यवस्तूनां। सर्वं संस्थापनं प्रत्यक्षं आत्मनः पुरतः नृपः कुर्वीत॥४०२॥

(७) **मणिरामः ।** पण्यानामनियतत्वात् पंचमे पंचमे दिवसे पक्षेपक्षे वा गते एषां वणिजां

प्रत्यक्षं राजार्घसंस्थापनं पण्यं। इयता मूल्येन विक्रेयमितिनियमं राजा कुर्यात्। अस्थिरार्घानां पंचमे स्थिरार्घानां पक्षे इत्यर्थः॥४०२॥

(८) **गोविन्दराजः।** पञ्चरात्र इति। आगमोपयोगादेरनियतत्वादेषां पण्यानामस्थिरार्घाणां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे तत्तत्स्थिरप्रायार्घाणाञ्च पक्षे पक्षे गते मूल्यस्थापनमात्मनो राज्ञा (जा) प्रत्यक्षी-कुर्यात्॥४०२॥

तुला मानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम्॥
षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत्॥४०३॥

(१) **मेधातिथिः।** **तुला** प्रसिद्धा। **मानं** प्रस्थो द्रोण इत्यादि। **प्रतीमानं** सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत्क्रियते। सर्वतोभागो **तत्सुलक्षितं** राजचिह्नैरङ्कितं कार्यम्। स्वयं प्रत्यक्षेण परिच्छिद्य स्वमुद्रया। **परीक्षयेत्। षट्सु षट्सु मासेषु** पुनः परीक्षां कारयेदाप्तैरधिकारिभिर्यथा न विचालयन्ति केचित्॥४०३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तुलामानं कार्पासादितुलारूपं मानम्। प्रतिमानं माषकादिप्रति-कृतप्रमाणम्। पार्थिवेन लक्षितं मुद्रितम्॥४०३॥

(३) **कुल्लूकः।** तुलामानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत्क्रियते प्रतिमानं प्रस्थद्रोणादि तत्सर्वं स्वनिरूपितं यथा स्यात् षट्सु षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्वं सभ्यपुरुषैर्नृपतिः परीक्षयेत्॥४०३॥

(४) **राघवानन्दः।** अत्रापि राज्ञा सावधानेन भाव्यमित्याह तुलेति। तुला कार्पासलवणा-दिपरिच्छेदिका मानं प्रस्थद्रोणादि प्रतिमानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यन्निरूपितं सर्वं तत् स्वलक्षितं स्वमुद्रामुद्रितं तुलादि धूर्तवणिजः कदाचित्तन्न्यूनाधिकं कुर्वन्तीति कृत्वा परीक्षयेद् भग्नादिकं त्यक्त्वा पुनर्मुद्रयेत षट्सु षट्सु इति वीप्सा प्रत्यक्षाभिप्राया॥४०३॥

(५) **नन्दनः।** मानं प्रस्थादिलक्षितं राजनामाङ्कनादिना॥४०३॥

(६) **रामचन्द्रः।** तुलामानं तुलया मीयते तत् तुलामानं प्रतीमानं सुवर्णमानं सुलक्षितं स्यात् राज्ञो मुद्रादिनाऽङ्कितम्॥४०३॥

(७) **मणिरामः।** तुलामानं सुवर्णादीनां परिछेदार्थं यत् क्रियते तत्सर्वं सुपरीक्षितमपि यत् स्यात्तत्षट्सु षट्सु मासेषु पुनः आप्तपुरुषैः परीक्षयेत्॥४०३॥

(८) **गोविन्दराजः।** तुलामानमिति । तुलां तथा मानं काष्ठादिमयं द्रोणकुडपातप्रतीमानं सुवर्णादिपरिच्छेदकवर्तकादि तदेतत्सर्वं राजचिह्नाङ्कितं कार्यम्। षट्सु षट्सु मासेषु पुनः पुनः तत्सर्वं आप्तपुरुषैः परीक्षयेत्॥४०३॥

पणं यानं तरे दाप्यं पौरूषोऽर्धपणं तरे॥
पादे पशुश्च योषिच्च पादार्धं रिक्तकः पुमान्॥४०४॥

(१) **मेधातिथिः।** नदीतीरे **यानं** गन्त्री शकटादितरेण **पणं दाप्यम्।** भाण्डपूर्णाना-मुत्तरत्रोपदेशाद्रिक्तभाण्डानां यानानां यानद्रव्यानयनार्थमुत्तार्यमाणानामयं राजभागः। पौरुषवाह्यो भारो

द्रव्यानयनार्थमानीयमानोऽर्धपणं दाप्यः। **पशुः** गोमहिष्यादिः **पादम्।** स्त्री च। **रिक्तको** न किंचित्। यो गृहीतवान्भारं स पुमान्पादार्धं दाप्यः। रिक्तस्य पुंसो नदीलङ्घनसामर्थ्यसंभावनया लाघवादल्पमादानम्। स्त्री अशक्तत्वात्स्वयं तरणे बहु दाप्यते। **तरे** तरनिमित्तम्॥४०४॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। यानं शकटादि। पौरूषं पुरुषहार्यो भारः। पादं पणस्य। पशुश्छागो मेष इत्यादिः। रिक्तको भारशून्यः॥४०४॥

(३) कुल्लूकः। भाण्डपूर्णानि यानानीति वक्ष्यति तेन रिक्तशकटादियानान्तरविषये पणं दाप्यं एवं पुरुषभारोर्धपणं तरपण्यं दाप्यः। पशुश्च गवादिः पणचतुर्थभागं भाररहितो मनुष्यः पणाष्टभागं दापनीयः॥४०४॥

(४) राघवानन्दः। नद्याद्युत्तरणे दाशादिद्वारा शुल्कविभागमाह पणमिति। तरे नद्याद्युत्तरणे कार्ये यानं रिक्तकं शकटादि प्रति पणं तरशुल्कं दाप्यमित्यन्वयः। एवमुत्तरत्र। पौरुषो मनुष्यवाह्यभारः तत्रार्धपणः। पशुयोषितोर्भारवहनाप्रसिद्धेः प्रसिद्धौ वा तन्मात्रमेव वचनबलात्। रिक्तकोवाह्य-रहितः॥४०४॥

(५) नन्दनः। यानं शकटादिकं तरे नावि पणं पणमितिकथंदाप्यं रिक्थं शुल्कं पौरुषः पौरुषवाह्यभरःभारोऽर्द्धपणमितं रिक्थं दाप्यं पशुश्च योषिच्च पादंपणपादं दाप्ये पुमान्पुरुषो निर्भरः पादार्द्धं पणपादार्धमितं रिक्थं दाप्यमितियावत्॥४०४॥

(६) रामचन्द्रः। वाहनस्य नद्यां तरे तरणार्थं पणो दाप्यः पौरुषे तरेऽर्धपणो दाप्यः। पशुर्योषिच्च पादम्। रिक्तकः वस्तुशून्यः पुमान्पादार्धम्। पणस्वरूपमाह॥ वराटकानांदशकद्वयंच सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्त्रः॥ वराटकानामशीतिः ८० पणाइति लीलावत्याम्॥४०४॥

(७) मणिरामः। यानं तरे रिक्तशकटादीनां नद्युत्तारणे पणं दाप्यं पौरुषः पुरुषभारे अर्धपणं। तरं दाप्यः। योषित् पशुश्च पादं पणचतुर्थभागं। रिक्तकः भाररहितः पुमान् पादार्द्धं पणाऽष्ट-भागं॥४०४॥

(८) गोविन्दराजः। पणमिति। भाण्डपूर्णानि यानि तानीति वक्ष्यति अतो रिक्तं गन्त्या-दितरमूल्यं पणं राजा (ज्ञा) दाप्यम्। एवं पुरुषवाह्यो भारोऽर्धपणं दाप्यः। गवादिश्च पशुः स्त्री च पणचतुर्भागं दापनीयो भाण्डरहितो मनुष्यः पणाष्टभागं दापनीयः॥४०४॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः॥
रिक्तभाण्डानि यत्किंचित्पुमांसश्चापरिच्छदाः॥४०५॥

(१) मेधातिथिः। **भाण्डं** द्रव्यं वस्त्रव्रीह्यादि–तेन **पूर्णानि यानानि सारतस्तार्यं** तारार्थं **दाप्यानि।** यदि महार्घं वस्त्रादि तत्र बह्वारोपितं तदा बहु दाप्यानि, अथ व्रीह्यादिना नातिभारेण तदाल्पम्। एवं नद्याः सुतरदुस्तरत्वेन कल्पना कर्तव्या। **रिक्तभाण्डानि** यानानि **यत्किंचित्**–पणपादानि। **भाण्ड**शब्दोऽत्र धनवचनः। ये **चापरिच्छदाः** ते न पादार्धमपि तु यत्किंचित्ततोऽधिकं न्यूनं वा। अत्र न शक्यो नियमोऽतः कल्पनैव शास्त्रार्थः॥४०५॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। भाण्डपूर्णानि पण्यद्रव्यपूर्णानि। रिक्तभाण्डानि चर्मभाण्डादीनि। अपरिच्छदाः परिकरशून्याः। अत्र यानादीनां दापनं तन्नेतृपुरुषदापनपरम्॥४०५॥

(३) **कुल्लूकः।** पण्यद्रव्यपूर्णानि शकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापेक्षयाऽऽतरं दाप्यानि द्रव्य-रहितानि च गोनीकंबलादीनि यत्किंचित्स्वल्पं तार्यं दाप्यानि अपरिच्छदा दरिद्रा उक्तपदार्थदानापेक्षया किंचिद्दापनीयाः॥४०५॥

(४) **राघवानन्दः।** भाण्डपूर्णानि विक्रयद्रव्यैःपूर्णानि भाण्डानि येषु तानि यानानि शकटादीनि। तार्यं तरशुल्कं पणद्वयादिकम्। सारतः द्रव्यस्य सारासारतः। रिक्तभाण्डानि धना-दिशून्यस्वतन्त्राणि शून्ययानं प्रतिपणमात्रस्योक्तत्वात्। अपरिच्छदा दरिद्राः प्रदानेप्यशक्ताः किंचिद् दाप्या इति॥४०५॥

(५) **नन्दनः।** सारतः तार्यं भाण्डसारूप्येण तार्यन्तरः भाण्डानि भाररहितानि याना-नि यत्किंचिद् द्रव्यं तत्कालसन्निहितं तार्यं दाप्यानि परिहितयत्किंचित्ताम्बूलादिकं तार्यं दाप्याः॥४०५॥

(६) **रामचन्द्रः।** भाण्डपूर्णानि पण्यद्रव्यपूर्णानि यानानि तार्यं तरणार्थं सारतःवस्तुसारतः दाप्यानि। रिक्तभाण्डानि यत्किंचिद्यत्किमपि देयंच पुनः अपरिच्छदाः वस्तुशून्याः पुमांसः यत्किंचिद्दाप्याः दातुं योग्या अर्हाः॥४०५॥

(७) **मणिरामः।** भांडपूर्णानि यानि यानानि भांडयार्णसहितानि शकटादीनि। सारतः द्रव्य-गतोत्कर्षापेक्षया। तार्यं दाप्यानि। रिक्तभांडानि द्रव्यरहिताऽविगोरापादीनि यत्किंचित् उक्तापेक्षया-स्वल्पानि तार्यं दाप्यानि॥ अपरिच्छदः दरिद्राः पुमांसश्च स्वल्पं दाप्याः॥४०५॥

(८) **गोविन्दराजः।** भाण्डपूर्णानीति। प्रत्यगूर्णानि गन्त्र्यादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापकर्षगुरु-लघुभावापेक्षया तरमूल्यं दाप्यानि पुमांसश्च परिच्छदार्हा वणिक्प्रभृतयोऽपि अपरिच्छदा आयाता यत्किञ्चिद्दापनीयाः। अन्यस्य पुंसः पदार्थं रिक्तकः पुमानित्युक्तम्। अत्र नियमस्य कर्तुमशक्यत्वात्। एतावदेवोपदेशार्थं एवं द्रव्यरहितानि मञ्जूषादीनि भाण्डानि यत्किञ्चित्स्वयं दाप्यानि॥४०५॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत्॥
नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम्॥४०६॥

(१) **मेधातिथिः।** पारावारोत्तारणे पूर्वं दानम्। अयं नावा ग्रामान्तरगमने। **दीर्घाध्वनि** योजनादिपरिमाणेन गन्तव्ये। **यथादेशं**–यस्मिन्देशे यत्तरिदानं नाविकैः स्थापितं तदेव **यथाकालं**–कालो वर्षादिवहूदकस्तत्रान्यन्मूल्यम्। तरमूल्ये कारणे कार्यशब्द**स्तरो भवेदिति।** यावद्यावद्दीर्घो देशस्तावत्तावत्तरपणो वर्धते। एतच्च **नदीतीरेषु विद्यात्। समुद्रे** सागरे **नास्ति** तर**लक्षणम्।** न शक्यते लक्षयितुं कति योजनानि नौर्व्यूढा येन तदनुसारेण मूल्यं कल्प्यम्। नदनदीषु शक्यते ज्ञातुमयं पन्था योजनमात्रो द्वियोजन इति। तत्र हि तत्र ग्रामाः परिमाणचिह्नम्। तत्रैकयोजनेऽध्वनि यन्मूल्यं द्विगुणं तद्द्वियोजने। समुद्रे तु बहुवाह्या नौः, न च सुष्टु शक्यते यौजनादिपरिच्छेदः कर्तुम्। अत एवोक्तं **समुद्रे नास्ति लक्षणमिति**॥४०६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यथादेशं कोशमात्रं नदीपात्रमित्याद्यनुरूपेण। यथाकाल-मल्पवर्त्मत्वेपि स्त्रोतसा विलम्बादिना नदीतीरेषु तद्विद्यादिति। एतद्द्वयं नदीतीरेष्वेवेत्यर्थः। नास्ति लक्षणं नियामकं तत्र विलम्बादि न नियन्तुं शक्यमतस्तत्तरेऽधिकग्रहोपि न दोषाय॥४०६॥

(३) **कुल्लूकः।** पूर्वपारावारे तरणार्थमुक्तमिदानीं नदीमार्गे दूराध्वनि गन्तव्ये प्रबलवेग-

स्थिरोदकनद्यादिदेशग्रीष्मवर्षादिकालापेक्षया तरमूल्यं कल्पनीयं। एतच्च नदीतीरे बोद्धव्यं। समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वात्स्वायत्तत्वाभावे तरपण्यविशेषज्ञापकं नदीवद्द्वियोजनादिकं नास्ति ततस्तत्रोचितमेव तरपण्यं ग्राह्यम्।।४०६।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच दीर्घेति। यथादेशं नौकया यदि दूरदेशं गच्छति कालं वा वर्षवातादियुक्तं तत्र तदनुरूपस्तरो देयः। समुद्रे देशपरिमाणाभावात् सर्वदा वाताक्रान्तत्वेन तदधीन-गमनत्वाच्च नास्ति लक्षणम् योजनादिनियमिततार्यमित्यत उचितमेव नौयायिभिः स्थापितं ग्राह्यमिति।।४०६।।

(६) **रामचन्द्रः।** दीर्घाध्वनि दीर्घमार्गे यथादेशं कोशमात्रनदीयात्रानुसारेण यथाकालं तरो भवेत्। सोऽत्रकृतविलम्बानुसारेण नदीतीरेषु तरणं तरणप्रकारं ज्ञेयं। समुद्रे समुद्रतरणे लक्षणं नियमः नास्ति।।४०६।।

(७) **मणिराम:।** पारावारे तरणार्थमिदमुक्तं। इदानीं नदीमार्गेण दूराऽध्वनि गंतव्ये दाप्यमाहदीर्घेति। यथादेशं प्रबलवेगस्थिरोदकनद्यादिदेशापेक्षया। यथाकालं ग्रीष्मवर्षादिकालापेक्षया तरो भवेत् तरमूल्यं कल्पनीयं। एतच्च नदीतरे बोद्धव्यं। समुद्रे नास्ति लक्षणं तत्र वाताधीनपोत-गमनत्वात्स्वायत्ताभावात्तरपण्यविशेषज्ञापकं नदीवत् द्वियोजनादिकं नास्ति ततःसमुचितमेवतरपण्यं ग्राह्यं।।४०६।।

(८) **गोविन्दराज:।** दीर्घाध्वनीति। पारावारतरणार्थं पूर्वमुक्तं दूराध्वनि पुनः नदीमार्गेण नावादिना यातव्यस्खलनाद्युपलाद्युपेतदूरदेशापेक्षया ग्रीष्महेमन्तादिकालापेक्षया तरमूल्यं कल्पयितव्यमे-तच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यं समुद्रे पुनर्वातवशतः पातालादिवहनात् आयतत्वाभावे सति तरमूल्य-विशेषज्ञापकम्। नदी च योजनादिकं नास्त्यतोऽत्रोचितमेव शुल्कं ग्राह्यम्।।४०६।।

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः।।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे।।४०७।।

(१) **मेधातिथि:।** द्वाभ्यां मासाभ्यामृतुदर्शनस्य व्यक्तगर्भा स्त्री भवति तस्या अनुग्राह्यत्वात्तरपणो न ग्राह्यः। **प्रव्रजितश्**चतुर्थाश्रमी। **मुनि**स्तापसः। **ब्राह्मणा लिङ्गिनो** ब्रह्मचारिणः ब्राह्मणग्रहणं विशेषणम्। तेन बाह्यप्रव्रज्यालिङ्गधारिणां नैष विधिः। तरप्रयोजनं **तारिकं** पणादि तरनिमित्तं न दाप्याः। वृत्तानुरोधात् **तारिकमिति** सिद्धे **तर**ग्रहणम्।।४०७।।

(२) **सर्वज्ञनारायण:।** मुनिर्वनस्थः। लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः। तारिकं तरशुल्कम्।।४०७।।

(३) **कुल्लूकः।** संजातगर्भा स्त्री मासद्वयादूर्ध्वं तथा प्रव्रजितो भिक्षुर्मुनिर्वानप्रस्थो-ब्राह्मणाश्च लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः तरमूल्यं तरे न दाप्याः।।४०७।।

(४) **राघवानन्द:।** रिक्तपुरुषयोषितोस्तार्यत्वमुक्तं तद्विशेषे तन्निषेधति गर्भिणीति। द्विमासादिः विदितगर्भा। मुनिर्वानप्रस्थः। लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः प्रव्रजितपदेन संन्यासिनो ग्रहणात्।।४०७।।

(५) **नन्दन:।** दीर्घाध्वन्यनेकदिनगन्तव्याध्वनि दैर्घ्यानुगुण्येन तरः शुल्कं पणं यानमित्या-दिनोक्तस्य विषयमुत्तरार्द्धेन नियच्छति लक्षणं शुल्कनिर्णयम्। मुनिर्वानप्रस्थः लिङ्गिनस्तीर्थयात्रादिपराः

ब्राह्मणग्रहणेन सिद्धेऽपि प्रव्रजितग्रहणं क्षत्रियस्य क्वचित्स्मृत्यन्तरे संन्यासो भवेदिति तारिकं तरशुल्कम्॥४०७॥

(६) **रामचन्द्रः ।** प्रव्रजितः यतिः मुंनिर्वानप्रस्थः लिङ्गिनो गैरिकादिना तरे कैवर्ते तारिकं मौल्यं न दाप्याः। न दातुंयोग्याः॥४०७॥

(७) **मणिरामः ।** द्विमासादिः मासद्वयानंतरं॥४०७॥

(८) **गोविन्दराजः ।** गर्भिणीति। गृहीतगर्भा स्त्री मासद्वयादूर्ध्वं ब्रह्मचारिणः तरमूल्यं ते न दाप्याः॥४०७॥

यन्नावि किंचिद् दाशानां विशीर्येतापराधतः॥
तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोंऽशतः॥४०८॥

(१) **मेधातिथिः ।** नाव्यारोपितभाण्डं तरणिकायां यदि **दाशानां** नाविकानामपराधादावर्तमानं जलेन प्रदेशेन नयतां वा तत्स्थानं ज्ञात्वा दृढबन्धेन जलप्रवेशमकुर्वतां बन्धनादिहीनैरयोमयोभिश्चर्मबन्धैः सूत्रबन्धैर्वा शिथिलीकृतवतां–यदि भाण्डं **विशीर्येत** भ्रंश्येत तदा तैरेव **दातव्यं स्वतोंऽशतः** स्वभागाद्भाण्डस्वामिने। **समागम्य** यावन्तो नाव्यारूढा दाशाः॥४०८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** दाशानामपराधत इतिकिंचिद्वणिजो विशीर्येत नश्येत। स्वतोंशतः स्वधनात् न राजधनात्॥४०८॥

(३) **कुल्लूकः ।** नौकारूढानां यत्किंचिन्नाविकापराधेन नष्टं द्रव्यं तन्नाविकैरेव मिलित्वा यथाभागं दातव्यम्॥४०८॥

(४) **राघवानन्दः ।** नौयायिनां द्रव्यनाशे दाशानां दण्डमाह यदिति। दाशानामपराधतः पथिकस्य विशीर्येत नांशं गच्छति वस्त्रादिकं समागम्य मिलित्वा स्वांशतः दातव्यमित्यन्वयः॥४०८॥

(५) **नन्दनः ।** विशीर्येत जले पतेत्। समागम्य संहत्य तद्दातव्यं विशीर्णद्रव्यप्रत्यर्पणम्॥४०८॥

(६) **रामंचन्द्रः ।** यत्किंचित्सद्वस्तु दाशाना कैवर्तानां अपराधतः नावि नौकायां विशीर्येत जरयेद्वस्तु दाशैरेव दातव्यं किंकृत्वा स्वतःअंशतः समागम्य संगृह्य॥४०८॥

(७) **मणिरामः ।** दाशानां नाविकानां अपराधतः नावि नौकायां यत्किंचिद्विशीर्येत नष्टं भवति तत्दाशैरेव समागम्य मिलित्वा स्वतोंऽशतः यथाविभागं दातव्यमित्यर्थः॥४०८॥४०९॥

(८) **गोविन्दराजः ।** यदिति। नावारूढैः प्रदेयं तत्समागम्य स्वतोंशतः। यत्किञ्चिद्द्रव्यं नाविकाऽपराधेन विपद्येत तन्नावारूढेः संभूय स्वांशाद्दातव्यम्॥४०८॥

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः।
दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः॥४०९॥

(१) **मेधातिथिः।** नौभिर्यान्ति तच्छीला **नौयायिनस्तेषामेष** विधिरुक्तो यथा **दाशापराधा**द्यद्भ्रष्टमुदके तद्दद्युः। **दैविके** दोष उत्पाते वातादिना नौभंगे **नास्ति** नाविकानां द्रव्यनाशे **निग्रहः।**

एष स्थले भाण्डवाहकानां भारिकाणां वा न्यायः। यद्यप्रमादेन प्रक्रामति भारिको गृहीत-दण्डावलंबनो दृढबन्धोपरिभागोऽकस्माद् वृष्ट्या पथि कर्दमीकृते पतितस्य भाण्डं नश्येन्न भारिकस्य दोषः स्यात्॥४०९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** दैविके वात्यादिना द्रव्यनाशे। निग्रहो तद्द्रव्यग्रहः॥४०९॥

(३) **कुल्लूकः।** नाविकापराधाद्यद्युदके नष्टं तन्नाविकैरेव दातव्यमिति पूर्वोक्तमनूदितं दैविके नास्ति निग्रह इति विधातुं नौयायिनामेषं व्यवहारस्य निर्णय उक्तः। दैवोपजातवातादिना नौभंगेन धनादिनाशे नाविकानां न दण्डः॥४०९॥

(४) **राघवानन्दः।** दैवाद्द्रव्यनाशे दाशो न दण्डभागित्याह एष इति। नौयायिनां नौकया गंतुशीलानाम्। निग्रहो दण्डादिः॥४०९॥

(५) **नन्दनः।** एषः पूर्वोक्तश्लोकोक्तः दैविकेऽपराधे निग्रहो नास्ति न प्रत्यर्पणम्॥४०९॥

(६) **रामचन्द्रः।** दैविके वात्यादिकृते नाशे निग्रहः दण्डः नास्ति॥४०९॥

(८) **गोविन्दराजः।** एष इति। नाविकापराधेन यदुक्तं तत्सर्वं नाविकैर्दातव्यम्। इत्येष नौयायिनां व्यवहारनिर्णय उक्तो दैविके पुनर्दोषे उत्पातवातनौभंगादौ स च न नाविकानां दंडबन्धनादिविग्रहो विद्यते॥४०९॥

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीदं कृषिमेव च॥
पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम्॥४१०॥

(१) **मेधातिथिः।** इह केचिद्व्याचक्षते—अनिच्छन्तावपि वैश्यशूद्रौ बलादेव तानि कर्माणि कारयितव्यौ यत एतयोः स्वधर्मोऽयम्। सत्यपि दृष्टार्थत्वेऽदृष्टार्थता विद्यते नियमविधित्वात्। एवं च सति ब्राह्मणोऽपि हठात्प्रतिग्राहयितव्य इत्यापतति। पक्ष एव दोषत्वेनायमुक्त इति चेदत्राप्येष एव पक्षः।

तदयुक्तम्। सत्यां धनार्थितायां शास्त्रतो नियमः। न तु विधिनिबन्धनैव प्रवृत्तिः। यत्र स्वयं प्रयोजकमस्ति तत्र न विधेः प्रयोक्तृत्वम्। नियमांशे तु विधेर्व्यापारः। स चेदृशो नियमः। **वैश्यमेव कारयेद्वाणिज्यम्**—अन्यं कुर्वाणमसत्यामापदि दण्डयेत्। एवं ब्राह्मणमेव प्रतिग्रहम्। तथा च प्रतिग्रहसमर्थोऽपि संतोषपरश्च स्यादित्यापद्यते। यदपि श्रूयते—'अनिच्छतोपीति' (४१२) सोऽर्थवादः। **शूद्रमेव दास्यमित्ये**वं सर्वत्र नियमरूपता द्रष्टव्या॥४१०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कुसीदं वृद्धिजीवनम्। दास्यं मलोच्छिष्टापनयनादिकर्म॥४१०॥

(३) **कुल्लूकः।** वाणिज्यं कुसीदकृषिपशुरक्षणानि वैश्यं कारयेत्। शूद्रं च राजा द्विजातीनां दास्यं कारयेत्। अकुर्वाणौ वैश्यशूद्रौ राज्ञो दण्ड्यावित्येवमर्थोयमिन्द्रोपदेशः॥४१०॥

(४) राघवानन्दः । राजा हि धर्मस्य कारणमिति ज्ञापयंस्तस्य वैश्यादीनां स्वस्वधर्म-प्रवर्तकत्वमाह वाणिज्यमिति। कुसीदं। अशीतिभागो वृद्धिःस्यान्मासिमासिसबन्धक इत्याद्युक्तलभ्यम्। शूद्रं दास्यं सेवां कारयेदित्यर्थः॥४१०॥

(५) नन्दनः । द्विजन्मनां त्रैवर्णिकानाम्॥४१०॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रं द्विजानां ऋणार्थं राजा दास्यं कारयेत्॥४१०॥

(७) मणिरामः । द्विजन्मनां वाणिज्यकुसीदकृषिपशुरक्षणानि राजा वैश्यं कारयेत्। शूद्रं च दास्यं कारयेत्। अकुर्वाणौ वैश्यशूद्रौ राज्ञोदण्ड्यावित्यर्थः॥४१०॥

(८) गोविन्दराजः । वाणिज्यमिति। वाणिज्यधनप्रयोगकृषिपशुरक्षणानि दृष्यत्वाद्वैश्यं, शूद्रं च द्विजन्मनां दास्यं नियमेन राजा कारयेत् अकुर्वाणौ राज्ञा दण्ड्यौ इहोपदेशात्॥४१०॥

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्शितौ।।
बिभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयन्।।४११।।

(१) मेधातिथिः । वृत्त्या कर्शितौ ब्राह्मणो बिभृयाद्भक्तदानादिना क्षत्रियवैश्ययोर्भरणं कुर्यात्। **आनृशंस्ये**नानुकम्पया **स्वानि कर्माणि कारयेत्।** ब्राह्मणस्य यानि स्वानि समित्कुशोद-कुंभाहरणादीनि। अथवा क्षत्रियवैश्ययोर्यानि स्वानि। क्षत्रियो ग्रामरक्षादौ नियोक्तव्यो वैश्यः स्वकृषिपशुपाल्यादौ। महाधनो यो ब्राह्मणो महापरिच्छदश्च सामर्थ्यात्तस्यैष विधिः। **स्वानि कर्माणीति** वचनात् दास्यं न कारयितव्यौ गर्हितोच्छिष्टमार्जनादि॥४११॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वानि कर्माण्यस्त्रधारणकृष्यादीनि॥४११॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्यौ भृत्यभावेन पीडितौ करुणया स्वानि कर्माणि रक्षणकृष्यादीनि कारयन्ग्रासाच्छादनादिना पोषयेत्। एवं धनवान्ब्राह्मणस्तावुपगतावबिभ्रन्राज्ञा दण्डनीय इति प्रकरणसामर्थ्याद्गम्यते॥४११॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्यानृशंस्यं वदन्विट्क्षत्रिययोस्तत्पोष्यतामाह क्षत्रियमिति। स्वानि विप्रसंबन्धिकृष्यादीनि॥४११॥

(५) नन्दनः । स्वानि कर्माणि कारयन्नतु दासकर्माणि तानि कारयतो दण्डविधानार्थोय-मारम्भः॥४११॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणो वृत्तिकर्शितौ क्षत्रियवैश्यौ आनृशंस्येन बिभृयात् स्वानि अस्त्रधारणकृष्यादीनि कारयेत्॥४११॥

(७) मणिरामः । स्वानि कर्माणि। पशुरक्षणकृष्यादीनि॥४११॥

(८) गोविन्दराजः । क्षत्रियमिति। क्षत्रियवैश्यौ वृत्त्यभावे पीडितौ ब्राह्मणः कारयेत्स्वानि कर्माणि रक्षणकृष्यादीनि कारयन् ग्रासाच्छादनादिना बिभृयादेवञ्च (न कुर्वाणो) महाधनो ब्राह्मणस्तावद्विधिवत् राज्ञा ताडनीयमिति प्रकरणम्॥४११॥

दास्यं तु कारयँल्लोभाद् ब्राह्मणः संस्कृतान्द्विजान्।।
अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्।।४१२।।

(१) **मेधातिथिः । संस्कृता** उपनीताः। यद्यपि द्विजग्रहणादेवैतल्लभ्यते तथापि त्रैवर्णिक-जात्युपलक्षणार्थं न विज्ञायीति। यो ब्राह्मणः समानजातीयान्**दास्यं** पादधावनोच्छिष्टाव-करणसंमार्जनादिरूप**मनिच्छतः**। प्रभावतो वाचः **प्राभवत्यं** प्रभुत्वम्। शक्त्यतिशययोगतो बलादिना यः कारयति **स षट्शतानि दण्ड्यः। लोभादेतद्**, द्वेषादिभिस्त्वधिको दण्ड्यः। शत्रन्तस्य भवतेर्भावप्रत्यये प्राभवत्यादिति रूपम्। प्रभुत्वेनेति वचनाद्गुरोर्न दोषः। **अनिच्छत** इति वचना-दिच्छतामल्पो दण्डः।।४१२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** प्रभुत्वेन शक्तत्वेन। प्राभवत्यादिति क्वचित्पाठस्तत्रापि प्रभुत्वार्थ-त्वेन तन्नेयम्।।४१२।।

(३) **कुल्लूकः ।** प्रभवतो भावः प्राभवत्यं ब्राह्मणः कृतोपनयनान्द्विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन लोभाद् दास्यकर्मपादधावनादि कारयन्षट्शतानि दण्ड्यः।।४१२।।

(४) **राघवानन्दः ।** दास्यमनिच्छतो ब्राह्मणस्य तत्कारणे दण्डमाह दास्यमिति। लोभात्कर्म-दाक्षिण्यादिज्ञानस्य संस्कृतानिति व्रात्यादीनां दास्यत्वे न दोषः। प्राभवत्यात् नवैश्वर्यात् प्रभोर्भावः प्राभवत्यं तस्माद्दास्यं कारयन् ब्राह्मणान् ब्राह्मणोपि दण्ड्य इति।।४१२।।

(५) **नन्दनः ।** एतान्क्षत्रियवैश्यान्। प्राभवत्यात्प्रभावेन समृद्ध्या।।४१२।।

(७) **मणिरामः ।** संस्कृतान् कृतोपनयनान्। प्राभवत्यात्। प्रभुत्वेन।।४१२।।

(८) **गोविन्दराजः ।** यो दास्यमिति। ब्राह्मण उपनीतान् द्विजान् दास्यकर्मणि लौल्यात्तदा तत्कर्म पादधावनादि कारयन् राज्ञा षट्पणशतानि दण्ड्यः।।४१२।।

शूद्रं तु कारयेद् दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा।।
दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयंभुवा।।४१३।।

(१) **मेधातिथिः । क्रीतमक्रीतं** भक्ताद्युपनतम्। वक्ष्यमाणस्य विधेरनुवादोऽयम्। **दास्यायैवे**त्यर्थवादः।।४१३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** अक्रीतं भक्तादिभृतम्।।४१३।।

(३) **कुल्लूकः ।** शूद्रं पुनर्भक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत् यस्मादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना सृष्टः।।४१३।।

(४) **राघवानन्दः ।** शूद्रस्तु भृतिदानादाने दास एवेत्याह शूद्रं त्विति। असौ शूद्रस्त्रै-वर्णिकस्य दास्याय दासोचितकर्मणे सृष्टो विशेषतो ब्राह्मणस्यातस्तं दास्यं कारयेदेव।।४१३।।

(५) **नन्दनः ।** क्षत्रियं चैव वैश्यं चेत्यादिश्लोकत्रये ब्राह्मणशब्दस्त्रैवर्णिको-पलक्षणार्थः।।४१३।।

(६) **रामचन्द्रः ।** दास्यायैव दासस्य भावो दास्यम्।।४१३।।

(८) गोविन्दराजः। शूद्रमिति। शूद्रं पुनर्भक्तादिना भृतमभृतं वा दास्यं कारयेत्। यस्मादसौ ब्राह्मणदासा(स्या)र्थमेव प्रजापतिना सृष्टः॥४१३॥

न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते॥
निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति॥४१४॥

(१) मेधातिथिः। यमाश्रितः सप्तभिर्दासयोनिभिस्तेन **निसृष्टोऽपि** तन्मुक्तोऽपि। **न स्वामिना निसृष्टोऽपि दास्याद् विमुच्यते।** किंतु **निसर्गजं** सहजं जातिसहभावि **कः तस्**माच्छूद्राद् **तत्** दास्यम**पोहत्य**पनयति। यथा शूद्रजातिर्न तस्यापनेतुं शक्यैवं दास्यमपि। अर्थवादोऽयम्। यतो वक्ष्यति निमित्तविशेषे शूद्रस्य दास्यान्मोक्षम्॥४१४॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। निसृष्टो दास्यान्मोचितः। दास्यात् दासकर्मकरणात्॥४१४॥

(३) कुल्लूकः। यस्मादसौ ध्वजाहृतत्वादिना दासत्वगतः स तेन त्यक्तः स्वदास्याभावेपि शूद्रो ब्राह्मणस्य दास्यान्न विमुच्यते तस्माद्दास्यं शूद्रस्य सहजं कः शूद्रत्वजातिमिव दास्यमपनयति अदृष्टार्थमप्यवश्यं शूद्रेण ब्राह्मणादिद्विजशुश्रूषाकर्त्तव्येत्येव परमेतत् अन्यथा वक्ष्यमाणदास्यकरण-परिगणनमनर्थकं स्यात्॥४१४॥

(४) राघवानन्दः। ननु स्वामिना त्यक्तस्य शूद्रस्य दास्यमस्ति न वा नास्ति चेत्प्राप्तं स्वातन्त्र्यं तत्राह नेति। निसृष्टोपि त्यक्तोपि दास्याविमुक्तौ हेतुः निसर्गजमिति। अग्नेरूष्मप्रकाशवत्स्वा-भाविकं तेनानर्घ्यादौ बलादपि शूद्राद्धनं ग्राह्यमिति भावः॥४१४॥

(५) नन्दनः। तस्य तद्दास्यं निसर्गजं हि तद्दास्यं तस्मात्॥४१४॥

(६) रामचन्द्रः। स्वामिना निसृष्टः आज्ञप्तःशूद्रः दास्यात् दासभावात् न विमुच्यते। तत् दास्यं तस्य निसर्गजम्। तस्माद्दास्यभावात्तं शूद्रं कः पुरुषः अपोहति॥४१४॥

(७) मणिरामः। निसृष्टोपि। दास्यत्वेन त्यक्तोपि। निसर्गजं सहजं॥४१४॥

(८) गोविन्दराजः। न स्वामिनेति। यस्यासौ स्वजातिविहितत्वात् दासत्वमापन्नस्तेन विमुक्तोऽपि शूद्रो दास्यान्न मुच्यते। तस्माद्दास्य हि शूद्रस्य सहजं शूद्रत्वं वदतः कः शूद्रात्तद्दास्यमपनेतुं दृष्टार्थमपि दृश्यते। न दास्यं कर्तव्यमित्येवं परमेतदन्यथा वर्तमानदासयोनि-गणितम्॥४१४॥

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्रिमौ॥
पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः॥४१५॥

(१) मेधातिथिः। ध्वजिनी सेनोच्यते। तत **आहृतः।** संग्रामे जितः सन्दासीकृतः। ''किंपुनरिदं क्षत्रियस्य वचनम्—युद्धे जितः क्षत्रियो दासीभवति।'' नेति ब्रूमः। शूद्रस्यैव प्रकृतत्वात्। ''दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ'' इति। स्वामिनं जित्वा तदीयो दास **आहृतः। आहर्तुर्दा**स्यं प्रतिपद्यते। ''ननु शूद्रस्याविशेषेणैव दास्यमुक्तं 'निसर्गजं तत्तस्य' इति''।

नैवम्। तथा सत्यव्यवस्था स्यात्—कस्यासौ दास इति न विज्ञायेत। सर्वे हि त्रैवर्णिकास्तस्य दास्याः। स्वधर्ममनुवृत्तस्य चानियमोऽविधित्वात्।

अन्ये तु 'सर्वे चोत्तरोत्तरं परिचरेयुरिति क्षत्रियादीनामपि दास्यमस्ति' (गौतम १०/६६)।

तदसत्। अन्यद् 'दास्यम्' अन्या 'परिचर्या'। निकृष्टकर्मकारित्वमप्यज्ञातस्य 'दास्यम्', सर्वस्य प्रेषितस्याप्रतिबन्धः। 'परिचर्या' तु शरीरसंवाहनमर्थदारादिरक्षाधिकारः। नारदेन चैतत्प्रपञ्चितम्।

भक्तलाभार्थं दास्यं प्रतिपन्नो **भक्तदासः।**

गृहे जातो **गृहजः**। दास्यामुत्पन्नो गर्भदासः।

क्रीतो मूल्येन स्वामिनः सकाशात्।

दत्रिमः प्रीत्याऽदृष्टार्थं वा दत्तः।

क्रमागतः **पैत्रिकः।**

"अथ गृहजस्यास्य च को विशेषः"।

गृहजस्तदीयायामेव दास्यां जात इतरस्तु क्रमागतः।

दण्डदासो राज्ञे दण्डं दातुमशक्तो दासीक्रियते। "कर्मणाऽपि समं कुर्यात्" इत्यन्यर्णस्यापि दास्यमिच्छन्ति। तदयुक्तम्। अन्यद्दास्यमन्यच्च तत्कर्मकारित्वम्। न चायं दण्डो येनान्तर्भवेत्। न च दासयोनिपुरुषधारणमुक्तं, केवलं कर्मणापीति। तथा दासकर्माऽप्यस्ति।

"ननु च धर्मोपनतोऽपि शूद्रो दास इष्यते। तत्र कथं **सप्त दासयोनयः**"।

नैष दोषः। न तस्यौत्पत्तिकं दासत्वम्। इच्छाधीनत्वाद्धर्मार्थिनः। न हि तस्य दानाधानक्रिया युज्यते—क्रीतगृहजादिदासवत्। एवं ह्युक्तं—'यथायथां हि सद्वृत्तमिति' (१०/१२८)। तेनैवं ब्रुवतैतत्प्रदर्शितं भवति—न तस्य नित्यं दास्यं किं तर्हि फलविशेषार्थिनः। ततश्चानिच्छतो न दास्यमस्ति। अतो यदि शूद्रो विद्यमानधनः स्वातन्त्र्येण जीवेद्ब्राह्मणाद्यनपाश्रितो न जातु दुष्येत्॥४१५॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। ध्वजाहृतो युद्धजित इति कश्चित्। ध्वजलिंग तेनाहृतोवडवाहृतापरनामा दासीसंबन्धाद्दास्यं प्राप्त इति यावदिति तु युक्तम्। भक्तदासो दुर्भिक्ष्यभक्तदानेन दासीकृतः। गृहजो दासाज्जातः। दत्रिमो दत्तःकेनचित्। पैतृकः पितृतो दायभागादागतः। दण्डदासो दण्डदेयस्य शोधनार्थं दास्यं यातः। प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास इत्येवं रूपो वा। दण्डार्थं दास्याद्दण्डदासः। दासरूपा योनयो जातयः॥४१५॥

(३) कुल्लूकः। संग्रामस्वामिसकाशाज्जितो भक्तलोभाभ्युपगतदास्यो भक्तदासः तथादासीपुत्रः मूल्येन क्रीतोऽन्येन दत्तः पित्रादिक्रमागतो दण्डादिधनशुद्ध्यर्थं स्वीकृतदास्यभाव इत्येतानि सप्तध्वजाहृतत्वादीनि दासत्वकारणानि॥४१५॥

(४) राघवानन्दः। तत्र कतिविधा दासा इत्यपेक्षायामाह ध्वजेति। ध्वजाहृतः संग्रामे स्वामिसकाशाज्जितः। भक्तादिलोभेन दासत्वं गतो भक्तदासः। गृहजो दास्यां जातः। दत्रिमः अन्येन दत्तः। दण्डदासः दण्डादिधनशुद्धौ दास्यंगतः। दासयोनयः दासो दास्यं तस्य योनिः निमित्तं संग्रामजित्त्वादि येषु ते तथा॥४१५॥

(५) नन्दनः । दास्यप्रसंगाद्दासभेदानाह ध्वजाहृत इति। ध्वजशब्देनात्र युद्धमुपचर्यते ध्वजाहृतो युद्धनिर्जितः। भक्तदासोऽन्नदानेन स्वीकृतः। गृहजो दासीपुत्रः। क्रीतदत्रिमौ क्रयदानस्वीकृतौ। पैतृकः क्रमागतः दण्डदासः प्रव्रज्यावसितः दासत्वं हि तस्य दण्डः धनाभावे न दण्डद्रव्यार्थं पित्रादिना दास्यप्रवेशितः स्वयं वा प्रविष्ट इति केचित् ध्वजाहृतादयो भावप्रधाना निर्देशाः। एते ध्वजाहृतत्वादयो दस्युयोनयः स्वकारणानि॥४१५॥

(६) रामचन्द्रः । ध्वजाहृतः युद्धजितः १ भक्तदासः २ गृहजः ३ क्रीतः ४ दत्तः ५ पैतृकः ६ पितृपितामहादागतः ७ दण्डदासः सप्तैते दासयोनयः॥४१५॥

(७) मणिरामः । दासोत्पादकानाह॥ ध्वजेति॥ ध्वजाकृतः संग्रामसकाशाज्जित्वाऽनीतः। भक्तदासः भक्तलाभाद्युपगतः। गृहजः तद्दासीपुत्रः। दंडदासः दंडादिधनशुद्ध्यर्थं स्वीकृत-दास्यभावः॥४१५॥

(८) गोविन्दराजः । ध्वजाहृत इति। संग्रामे स्वामिना कोशाज्जितो वेतनभृतो दासीपुत्रोऽन्यस्मात्क्रीतोऽन्येन दत्तः पित्रादिप्रबन्धायातो निर्धनतया दण्डशुद्ध्यभावे सति शुद्ध्यर्थं दास्यमुपगत इति सप्तध्वजाः सप्ततत्त्वादीनि दासत्वकारणानि॥४१५॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः॥
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम्॥४१६॥

(१) मेधातिथिः । एते त्रयोऽर्जितधना **अप्यधनाः**। स्वामिनो धनम्। यत्किंचित्ते धनमर्जयन्ति **तद्धनं तस्य** स्वं यस्य ते स्वत्वमापन्नाः। भार्याधनं भर्तुः, पितुः पुत्रस्य, स्वामिनो दासस्य।

''ननु च यद्येते निर्धनाः कथमेषां कर्मभिरधिकारः। तत्रेदं नोपपद्यते—'पुत्रौ चेदाहिताग्नी स्यातां येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्र'' इति। दम्पत्योरपि सहधर्मश्चरितव्यः। ''धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या त्वयेति।'' यदि च निर्धनाः कोऽन्योऽर्थेऽनतिचारः। शूद्रस्यापि 'पाकयज्ञैः स्वय यजेतेति' निर्धनत्वे विरुद्ध्यते। स्वच्छन्दशूद्रविषयत्वेन विरोधो न भवेत्। अस्ति तावद्दासानां स्वधने स्वाम्यं, यदा स्वधनमिति व्यपदिश्यते। न ह्यसति संबन्धे व्यपदेशः। अर्जनं च स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धम्। तस्माद्विरुद्धमिदं **यत्ते समधिगच्छन्ति** न तत्तेषां स्वमिति। यथा कश्चिदब्रूयाद्यस्या अहं पुत्रः सा न मम जननीति तादृगेतत्। असति वा स्त्रीणां स्वाम्ये पत्न्यै वा तदनुमतं क्रियते। ''पत्नी वै पारिणाह्यस्येष्टे'' इत्यादि श्रुतयो निरालम्बनाः स्युः''।

अत्रोच्यते। पारतन्त्र्यविधानमेतत्। असत्यां भर्तुरनुज्ञायां न स्त्रीभिः स्वातन्त्र्येण यत्र क्वचिद्धनं विनियोक्तव्यम्। एवं पुत्रदासयोरपि द्रष्टव्यम्।

अन्ये तु मन्यन्ते—भार्यापुत्रग्रहणं दासार्थम्। तस्य चैतद्वचनमुत्तरार्थम्। आपदि तेषां धनग्रहणे न विचिकित्सितव्यं—भर्तुरेव हि तत्स्वम्॥४१६॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधिगच्छन्ति परकर्मकरणादिनापि॥४१६॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रभार्यादासास्त्रयोऽमी निर्धना एव मन्वादिभिः स्मृताः यस्माद्यद्धनं तेऽर्जयन्ति यस्य ते भार्यादयस्तस्य तद्धनं भवति एतच्च भार्यादीनां पारतन्त्र्यप्रदर्शनार्थं परमध्यग्न्यादेः षड्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वाद्धनसाध्यादृष्टार्थं कर्मोपदेशार्थं च भार्यादीनां पत्यधिकरणे

पत्न्यर्थेपि यागाधिकारस्योक्तत्वात् स्त्रीपुंसयोर्मध्यएकधने चानुमतिद्वारेण स्त्रिया अपि कर्तृत्वात्।।४१६।।

(४) राघवानन्दः। दासप्रसंगेनान्ययोरपि धनास्वामित्वमाह भार्येति। एते त्रयो यत्समधिगच्छन्त्यर्जयन्ति यस्य संबन्धिनस्ते तस्यैव तेषां धनं तेन तस्मिन् जीवति तदनुज्ञां विना धनव्यये नाधिकारः अनीशास्ते हि जीवतोरित्युक्तेः। पुत्रं प्रतिस्वत्वं च पितुरूर्ध्वं हरेद्धनमित्युक्तेः। स्त्रियं प्रति तु स्वत्वं अध्यग्न्यध्यावाहनिकमित्यादिषट्प्रकारजं स्त्रीपुंसोर्मध्यगं धनमित्यादिसिद्धं न स्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हतीत्यनधिकारात्। दासस्यापि जीवेत्कारुककर्मभिरित्यादि वक्ष्यमाणं स्वत्वहेतुर्न कार्यो धनसंग्रह इत्यादिनिषेधबलाच्च, त्रयाणाम् स्वातन्त्र्यम् अस्वातंत्र्यम्।।४१६।।

(५) नन्दनः। अत्र भार्यापुत्रयोस्स्वधनत्वप्रसंगादुपन्यासः भार्यापुत्रदासभर्तृपितृस्वामिषु जीवत्स्वधनाः अजीवत्सु सधनाः स्मृत्यन्तरानुगुण्यात् यत एवं ततः।।४१६।।

(६) रामचन्द्रः। यद्द्रव्यं ते भार्यादयः समधिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति।।४१६।।

(७) मणिरामः। अधनाः स्वोपार्जितधनस्याप्यस्वामिनः। यस्मात् यत् धनं ते पुत्रादयः समधिगच्छति उपार्जयंति तद्धन यस्य ते पुत्रादयः तस्य भवतीत्यर्थः।।४१६।।

(८) गोविन्दराजः। भार्येति। अतोऽपि निर्धन एव मन्वादिभिः स्मृतः यस्माद्यद्वित्तं तेऽर्जयन्ति यस्य ते भार्यादयस्तत्सम्बन्धि तद्धनमिति। तत्पारतन्त्र्यादि वा यस्यैतदुच्यते।।४१६।।

विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद् द्रव्योपादानमाचरेत्।।
न हि तस्यास्ति किंचित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः।।४१७।।

(१) मेधातिथिः। अत्र कश्चिदाह—"धर्मोपगतशूद्रविषयमिदम्"। तदयुक्तं, विशेषे प्रमाणाभावात्। तस्मात्सर्वस्य दासः शूद्रस्तस्यैव प्रतिग्राह्यत्वमुच्यते।

विस्रब्धं निःशंकम्। शूद्रधनं कथं प्रतिगृह्णीयात्प्रतिषिद्धं हि तदित्येषा शंका न कर्तव्या। यतो न तस्य किंचिदर्थो यस्य निचयः स्यादित्युक्तं भवति। स्वामी न ह्रियते धनस्य एतदेवार्जने तस्य प्रयोजनं स्वामी हीयते। अतो **विश्रब्धं द्रव्योपदानं** द्रव्यग्रहणं कुर्यात्। तेनोपनीयमानमपि स्वगृहस्थमिव विनियुञ्जीत। सति प्रयोजन एतद्युक्तं भवति—अविद्यमानधनस्य दासाच्छूद्रात्प्रतिगृह्णतो न दोषः।।४१७।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। अतःशूद्राद्दासात् विश्रब्धं निःशंकं द्रव्यादानमाचरेत्। नतु शूद्रधनादिशंकया तद्धनत्यागः।।४१७।।

(३) कुल्लूकः। निर्विचिकित्समेव प्रकृताद् दासशूद्राद्धनग्रहणं कुर्यात् ब्राह्मणो यतस्तस्य किंचिदपि स्वं नास्ति यस्माद्भर्तृग्राह्यधनोऽसौ एवं चापदि बलादपि दासाद्ब्राह्मणो धनं गृह्णन्न राज्ञा दण्डनीय इत्येवमर्थमेतदुच्यते।।४१७।।

(४) राघवानन्दः। अत एवाह विस्रब्धमिति। विस्रब्धं कृतविश्वासं यथा स्यात्तथा शूद्रात्सप्तविधदासात् द्रव्योपादानं द्रव्यादानं तमाचरेत् तत्र हेतुः भर्तृहार्यधनो हि स इति। भर्त्रर्थमेवाहार्यं जीवेत्कारुककर्मभिरित्यादिनोक्तं धनं यस्य स इत्यर्थः।।४१७।।

(५) **नन्दनः ।** विस्रब्धः शूद्रप्रतिग्रहः भयरहितब्राह्मणस्त्रैवर्णिकः॥४१७॥

(६) **रामचन्द्रः ।** विस्रब्धं निःशंकं तस्य शूद्रस्य किंचित्स्वं द्रव्यं नास्ति॥४१७॥

(७) **मणिरामः ।** विश्रब्धं निर्विचिकित्सं। शूद्रात् स्वदासशूद्रात्। तस्य दासस्य किंचिदपि स्वं नास्ति। हि यस्मात् सः दासः भर्तृहार्यधनः स्वामिग्रहणधनः। तथा चापदि बलादपि दासाद्ब्राह्मणो धनं गृह्णन् न राजदंड्य इति तात्पर्यं॥४१७॥

(८) **गोविन्दराजः ।** विश्रब्धमिति। ब्राह्मणो निर्विचिकित्समेव प्राकृताद् दासशूद्रत्वेन अयुक्तः। तस्मात्तस्य दासशूद्रस्य न किञ्चित्स्वं विद्यते यतोऽस्य स्वामिनो धनमपह्रियते एवञ्च यदि विश्रब्धं द्रव्यं दासाद्ब्राह्मणो गृह्णन् न दण्डनीय एव इत्येवं सर्वमित्येतदुच्यते॥४१७॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत्॥
तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत्॥४१८॥

(१) **मेधातिथिः ।** कर्म व्यतिक्रामन्तः क्षोभयेयुराकुलीकुर्युर्जगत्। अतस्ते **प्रयत्नेन** स्वकर्मभ्यश्च्यावयितुं न लभेरन्। अनल्प एवातिक्रामे भूयसा दण्डेन योजनीया वैश्या अपि। बन्धनं नास्त्यपि, धनशक्यः स्वधर्मः॥४१८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** कारयेद्राजा॥४१८॥

(३) **कुल्लूकः ।** वैश्यं कृष्यादीनि शूद्रं च द्विजातिशुश्रूषादीनि कर्माणि यत्नतो राजा कारयेद्यस्मात्तौ स्वकर्मभ्यश्च्युतावशास्त्रीयोपार्जितधनग्रहणमदादिना जगदाकुलीकुर्याताम्॥४१८॥

(४) **राघवानन्दः ।** विट्शूद्रौ स्वानि कर्माणिं स्वामिनोः विप्रराजन्ययोः कर्माणि कृषि-शुश्रूषादीनि कारयेद्राजा ब्राह्मणो वा स्वानीति क्वचित्पाठः। अन्यथादोषमाह तौहीति। स्वकर्मभ्यश्च्युतौ जगदिदं क्षोभयेताम्। वैश्यशूद्रौ धनवत्तया विप्रानधीनौ प्रचुरधनरुचितया गोरक्षाकृष्याद्य-करणाज्जगन्नाशयेद्वैश्यः। शूद्रोपि शुश्रूषाद्यकरणेन विप्रकृत्यधर्मादावननुकूलत्वाज्जगन्नाश-हेतुरिति॥४१८॥

(५) **नन्दनः ।** कारयेद्राजा॥४१८॥

(६) **मणिरामः ।** स्वानि कर्माणि वैश्यं कृष्यादीनि शूद्रं द्विजातिः शुश्रूषादीनि कर्माणि राजा कारयेत्। यतः तौ वैश्यशूद्रौ स्वकर्मभ्यः च्युतौ इदं जगत् क्षोभयेता॥४१८॥

(८) **गोविन्दराजः ।** वैश्यशूद्राविति। वैश्यशूद्रौ कृषिदास्यादीनि स्वकर्माणि राजा कारयेत्। यस्माद्वैश्यः कृषिवाणिज्यादि शूद्रो दास्याद्यकुर्वन् धर्मक्षयादिदं जगदाकुलीकुर्यात्। शूद्रश्च दास्यमकुर्वन् अनतिमभिज्ञाय कदाचित् द्वैजाते कर्मणि प्रवर्तमानो दुर्भिक्षनरकाद्युपद्रवकृत्स्यात्॥४१८॥

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान्वाहनानि च॥
आयव्ययौ च नियतावाकरान्कोशमेव च॥४१९॥

(१) **मेधातिथिः ।** राजधर्माणामनुसन्धानार्थम्। **कर्मान्ताः** कृषिशुल्कस्थानादयः। **वाहनम्** हस्त्यादि। **आयव्ययौ**–इदमस्य प्रविष्टमिदं निर्यातमित्येव सततं गवेषणीयम्। **आकरा** धातवः सुवर्णाद्युत्पादे भवन्ति भूमयः। **कोशो** द्रव्यनिचयस्थानम्॥४१९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** कर्मान्तान् शस्त्रपातादिकर्मशालाः। आकरान् सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि॥४१९॥

(३) **कुल्लूकः ।** प्रत्यहं तदधिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थकर्माणि निरूपयेत्तथा हस्त्यश्वादीनि किमद्यप्रविष्टं किंनिःसृतमिति सुवर्णरत्नोत्पत्तिस्थानानि भाण्डागारं चावेक्षेत व्यवहारदर्शनासक्तोऽपि राजा धर्मान्नपरित्यजेदिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुनर्वचनम्॥४१९॥

(४) **राघवानन्दः ।** राजधर्मान्प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्याध्यायद्वयसमाप्यं सार्थवादमुपसंहरति अहन्यहनीतिद्वाभ्याम्। कर्मान्तं प्रारब्धकर्मसमाप्तिं वाहनानि हस्त्यश्वादीनि आकरान् सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि कोशं धनागारं अवेक्षेत रक्षणार्थमीक्षेतेत्यर्थः॥४१९॥

(५) **नन्दनः ।** कर्मान्तान्कर्मनिष्पत्तिं नियतौ राजशास्त्रसिद्धौ॥४१९॥

(६) **रामचन्द्रः ।** अहन्यहनि राजा आयव्ययौ नियतौ आकरान् उत्पत्तिस्थानानि च पुनः कोशमेव वीक्षेत पश्येत्॥४१९॥ इति श्री रामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभावार्थदीपिकायां न्यायप्रकरणे व्यवहारो नामाष्टमोध्यायः॥८॥६॥

(७) **मणिरामः ।** कर्मांतान् प्रारब्धदृष्टादृष्टकर्मणां निष्पत्तिं। आकरान् सुवर्णरत्नोत्पत्तिस्थानानि॥४१९॥४२०॥

(८) **गोविन्दराजः ।** अहनीति। प्रत्यहं कर्मान्तान् कृषिशुल्कादिस्थानानि धनसञ्चयं योगक्षेमार्थं प्रति जागृयादिति व्यवहारदर्शनाशक्तस्यापि राजधर्माऽपरित्यागार्थं पुनर्वचनम्॥४१९॥

एवं सर्वानिमान्राजा व्यवहारान् समापयन्॥
व्यपोह्य किल्विषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम्॥४२०॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां

(राजधर्मे व्यवहारनिर्णये सामान्यव्यवहारो नाम)

अष्टमोऽध्यायः॥८॥ समाप्तः;

(१) **मेधातिथिः ।** उक्तेन प्रकारेण **व्यवहारा**नृणादीन्**समापय**न्निर्णयावसानं कुर्वन्यत्किञ्चित्तत्सर्वमविज्ञातदोषं **तत्सर्वं व्यपोह्या**पनुद्य - **परमा** गतिमभिप्रेता स्वर्गापवर्गभूमिं **प्राप्नोति** लभते॥४२०॥

इति श्री भट्टमेधातिथिविरचिते मनुभाष्येऽष्टमोऽध्यायः॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** बह्वर्थविषयत्वेनाध्यायस्य दीर्घत्वादतः परमध्यायानुसंतानेऽतिदीर्घता स्यादित्यपर्यवसित एव प्रतिज्ञातार्थेऽध्यायमुपसंहरति एवमिति। समापयन् संस्थां नयन् व्यपोह्य निरुह्य। परमां गतिं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणामिति॥४२०॥ श्रीनारायणसर्वज्ञकृता वृत्तिर्मनुस्मृतेः। कुनिबन्धकृतव्याख्यामिय दूरे निरस्यते॥ इति मन्वर्थनिबन्धे सर्वज्ञश्रीनारायणकृतेऽष्टमोध्यायः॥८॥ समाप्तश्चाय व्यवहारक्षमोऽध्यायः॥ छ॥ छ॥

(३) **कुल्लूकः ।** एवमुक्तप्रकारेणैतान्सर्वानृणादानादीन्व्यवहारान् तत्त्वतो निर्णयेनान्तं नयन्-पापं सर्वमपहाय स्वर्गादिप्राप्तिरूपामुत्कृष्टां गतिं लभते॥४२०॥ इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यामष्टमोऽध्यायः॥८॥

(४) **राघवानन्दः । किंच।** एवमुक्तानृणादिकानष्टादश समापयन्। समाप्तिपर्यन्तमनु-तिष्ठन्। अतएवावश्यकस्य करणात्। इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायामष्ट-मोऽध्यायः॥८॥

(५) **नन्दनः ।** इमानुक्तान्व्यवहारानृणादानादीन्समापयन्यथाशास्त्रं नयन्निर्णयन्ब्रह्मलोके हरिश्चंद्रानिवासस्थाने॥४२०॥ इति मानवव्याख्याने नन्दनकृतेऽष्टमोध्यायः॥

(७) **मणिरामः ।** इति श्रीमणिरामकृतायां सुखबोधिन्यां मनुवृत्तावष्टमोऽध्यायः समाप्तः॥ •

(८) **गोविन्दराजः ।** एवमिति। व्यपोह्य कल्मषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम्। एवमुक्तनीत्या एतानृणादानादीन् व्यवहारानिर्णयेनान्तं नयन् राजा अपक्षपातव्यवहारदर्शनेन शास्त्र दान सामर्थ्यात् प्रमादकृतसञ्चितपापं अपनुद्य ब्रह्मलोकं प्राप्नोति इति समस्तव्यवहारासमाप्तावपि प्रधानविवादसमाप्ता-भिप्रायेणेदं फलकथनम्॥४२०॥

इति श्री भट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मन्वाशयानुसारिण्यां सर्वव्यवहार-निर्णयो नामाष्टमोऽध्यायः॥

भारतीयविद्या-श्रेणी —ग्रन्थः ३९

मनुस्मृतिः

मेधातिथि-सर्वज्ञनारायण-कुल्लूक-राघवानन्द-नन्दन-
रामचन्द्र-मणिराम-गोविन्दराज-भारुचि

इति व्याख्यानवकेन समलङ्कृता

◎

पञ्चमो विभागः

(९-१० अध्यायात्मकः)

◎

भारतशासनस्य शिक्षणविभागस्यार्थसाहाय्येन प्रकाशिता

◎

सम्पादकः

जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे

महामहोपाध्याय, विद्यावाचस्पति

एम्.ए., एलूएल्.बी., अॅड्व्होकेट (सु. को.)

इत्यनेन

भारतीयविद्याभवनस्य संमान्यनियामकेन परिष्कृता

१९८२

भारतीय विद्या भवनम्

कुलपति के. एम्. मुनशीपथः, चौपाटी

मुम्बई ४०० ००७

Bhāratīya Vidyā Series—Vol. No. 39

MANU-SMṚITI

With Nine Commentaries by Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmachandra, Maṇirāma, Govindarāja and Bhāruchi

VOLUME V (Adhyāyas 9-10)

Edited by

JAYANTAKRISHNA HARIKRISHNA DAVE

Mahāmahopādhyāya, Vidyāvāchaspati

M.A., LL.B., ADVOCATE (SUPREME COURT)

Hon. Director, Bharatiya Vidya Bhavan

Published with the financial assistance of the Ministry of Education, Government of India

1982

BHARATIYA VIDYA BHAVAN

Kulapati K. M. Munshi Marg, Chowpatty, Bombay-400 007

INTRODUCTION

This is the fifth volume of Manusmṛti, with nine commentaries of Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmachandra, Maṇirāma, Govindarāja and Bhāruchi.

It covers the ninth and the tenth Adhyāyas of Manusmṛti.

This project of Manusmṛti with these nine Sanskrit Commentaries is undertaken by the Bhāratīya Vidyā Bhavan with the financial assistance of the Ministry of Education, Government of India. The Editor expresses warm thanks to the Government of India for its kind and continued financial assistance.

The printing of this and the remaining volume has been delayed for various reasons like power-cuts, paper-shortage and other press problems for which the Editor apologises.

With the situation easing a bit, the remaining part of the project will soon be completed.

Bharatiya Vidya Bhavan,
Kulapati K. M. Munshi Marg,
Bombay-400 007.
January 15, 1982

Jayantakrishna Harikrishna Dave

मनुस्मृतिः

नवमदशमाध्याययोर्विषयानुक्रमकोशः

नवमोऽध्यायः

विषयः	अ. श्लो.
नारीपुरुषयोः समायोगाद्बीजसंभवः	९–३३
बीजस्य क्वचिद्वैशिष्ट्यं क्षेत्रजादिषु कुत्रचिदुभयं समं प्रशस्तम् ..	९–३४–३५
यादृशं बीजं तूप्यते तत्तज्जातीयमेव फलं जायते	९–३६
एषा भूमिर्भूतानां क्षेत्रम्	९–३७
एकस्मिन्नेव क्षेत्रे कर्षकैरुप्तानि बीजानि भिन्नरूपाणि भवन्ति ..	९–३८
बीजस्वभावस्योदाहरणम्	९–३९–४०
प्राज्ञेनानुशिष्टेन परयोषिति बीजनिषेको न कर्तव्य इति परस्त्रीगमननिषेधः	९–४१–४२
परस्त्रियां सिक्तं बीजं क्षेत्रस्वामिनोऽपत्यं भवति	९–४३
कर्षकस्यैव फलं येन क्षेत्रीकृतमिति पृथिवीदृष्टान्तेन तद् विवृणोति ..	९–४४–४५
विक्रयविनिमयत्यागाभ्यां भार्यात्वं नापैति इति शास्त्रमर्यादा ..	९–४६
विभागकन्यादानानि त्रीणि सद्भिः सकृदेव दीयन्ते	९–४७–५०
परक्षेत्रे बीजवप्तुः फलनिर्णयः	९–५१
बीजाद् योनिर्बलीयसीति क्षेत्रिण इत्यधिकबलं क्षेत्रमिति निर्णयः ..	९–५२
बीजार्थं यत्प्रदीयते तस्येह द्वावपि भागिनौ भवतः	९–५३–५४
जलनिषेकेन वायुना वा हृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति तस्यैव तद्भवति ..	९–५३–५४
आपदि भोजनाच्छादनादिविरहे योषितां धर्मनिरूपणम्	९–५६
ज्येष्ठयवीयसोऽनापदि नियुक्तौ पातित्यम्	९–५८
सन्तानस्य परिक्षये शास्त्रविहिता नियुक्तिः	९–५९
विधवायां नियुक्तौ शास्त्रमर्यादा	९–६०
विधवानियोगार्थे निर्वृत्ते शास्त्रनिर्णयः	९–६१
तदतिक्रमे तयोः पातित्यम्	९–६२
पूर्वविहितस्य प्रतिषेधः	९–६३
उद्वाहकर्मणि मंत्रेषु न नियोगोक्तिः	९–६५–६६
पुरा वेने राष्ट्रं पालयति सत्ययं पशुधर्मः प्रवर्तितः	९–६७
वाग्दाने निर्वृत्ते पतिमरणे च संजाते विधिनिरूपणम्	९–६९–७०
विधिवत् प्रतिगृह्यापि कन्यात्यागे निर्णयः	९–७१–७३
पत्युः प्रवासेऽवृत्तिकर्शितायाः स्त्रियः कार्याकार्यनिर्णयः	९–७४
धर्मकार्यादौ पतिप्रवासे शास्त्रोक्ता व्यवस्था	९–७६–७७
मत्तरोगार्तातिक्रमादौ निग्रहः	९–७८
नार्याः गृहात् रोषेण गमने व्यवस्था	९–७९–८४
कामतः प्रवृत्तानां समानासमानजातीयानां विवाहे विवाहक्रमः ..	९–८६–८७
अभिरूपाय वराय कन्यां दद्यात्	९–८८
गुणहीनाय कन्यां न प्रयच्छेत्, अपि तु ऋतुदर्शनेऽपि सा गृहे तिष्ठेत् ..	९–८९–९०

इति मनुस्मृतिनवमाध्यायविषयानुक्रमकोशः ।।

–: ० :–

दशमोऽध्यायः

विषयः			अ. श्लो.
व्रात्यनिरूपणम्	..	..	१०–२०
व्रात्याद् भृज्जकण्टकः आवन्त्यवाटधान-पुष्पध-शैखादीनां निरूपणम्		..	१०–२१
भल्ल–मल्ल–निच्छिवि–नटादीनां समुत्पत्तिः	..	..	१०–२२–२३
व्यभिचारेण वर्णानां सङ्करा जायन्ते	..	..	१०–२४
प्रतिलोमानुलोमान्योन्यव्यतिषक्तनिरूपणप्रस्तावः	..	..	१०–२५–२६
सूतादिप्रतिलोमाः सजातीयाञ्जनयन्ति	..	..	१०–२७–३१
तेषां जीवनसाधनादिनिरूपणम्	..	..	१०–३२–४९
तेषां निवासस्थान–पात्रशुद्ध्यादि	..	..	१०–५०–५१
विवाहश्च तेषां सदृशैः सह	..	..	१०–५३–५४
दस्यूनां जीविकासाधनं कार्याकार्यादि	..	..	१०–५५–५८
जारजातानां स्वभावात्परिचयः	..	..	१०–५८
पित्र्यं मातुर्वा शीलं भजते, न स्वं गोपयितुं शक्नोति	..	..	१०–५९–६०
एते वर्णसंकरा राष्ट्रनाशहेतुकत्वाद्राज्ञा वर्जनीयाः	..	..	१०–६१–६२
सर्वमनुष्यभेदजातेः सामासिको धर्मः	..	..	१०–६३
ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातस्य सप्तमाज्जन्मतो विशेषः	..	..	१०–६४
शूद्रस्य ब्राह्मणता तथाभावे ब्राह्मणस्य च शूद्रत्वम्	..	..	१०–६५
क्वचिद्बीजं क्वचिद्योनिरिति हीनोत्कृष्टत्वे निर्णयः	..	..	१०–६६–६८
स्वजातिनिहितं स्वजातावपि संस्कारमर्हति	..	..	१०–६९
बीजप्राधान्यवादिनामभिमतम्	..	..	१०–७०–७२
मनुस्तु आर्यकर्माणमनार्यं समासममाह	..	..	१०–७३
ब्रह्मयोनिस्थब्राह्मणानां षट्कर्मानुष्ठानम्	..	..	१०–७४
अध्यापनाध्ययनादि–षट्कर्मणां निरूपणम्	..	..	१०–७५
षट्सु कर्मसु ब्राह्मणस्यैव त्रिकं जीविकासाधनम्	..	..	१०–७६–७८
क्षत्रवैश्ययोर्जीविकाकर्माह मनुः	..	..	१०–७९
ब्राह्मणक्षत्रियविशां श्रेयस्करं जीवनकर्म	..	..	१०–८०–८२
तत्र ब्राह्मणक्षत्रिययोः कृषिप्रतिषेधः	..	..	१०–८३–८४
आपदि वाणिज्यया धनवृद्धिं कुर्यात्	..	..	१०–८५
अविक्रेयद्रव्यनिरूपणम्	..	..	१०–८६–९०
निषिद्धद्रव्यविक्रयप्रतिषेधः	..	..	१०–९१–९४
अधमो जात्योत्कृष्टकर्मभिर्न जीवेत्	..	..	१०–९५
एवंविधं राजा दण्डयेत्	..	..	१०–९६
स्वधर्म एव श्रेयान्परधर्मानुष्ठानादिति प्रतिपादनम्	..	..	१०–९७–९८
विहितवृत्तिशक्त्यभावे व्यवस्था	..	..	१०–९९–१००

विषयः			अ. श्लो.
ब्राह्मणस्य विहितकर्माशक्तौ आपत्सु व्यवस्था	..	..	१०-१०१-१०४
धर्माधर्मविचक्षणैः पूर्वं कृतान्युदाहरणानि	..	..	१०-१०५-१०८
गर्हितप्रतिग्रहो निषिद्धः	..	..	१०-१०९
आतनापि ब्राह्मणेन शूद्रयाजनाध्यापने न करणीये	..	..	१०-११०
याजनाध्यापनप्रतिग्रहाणां दोषापहोपायाः	..	..	१०-१११
दुष्टप्रतिग्रहाच्छिलोञ्छवृत्तिः प्रशस्ता	..	..	१०-११२
कुटुम्बावसादप्राप्तौ राजा याच्यस्त्यागो वा विषयात्कार्यः		..	१०-११३
सप्तवित्तागमानां धर्म्यत्वम्	..	..	१०-११५
आपत्तौ दश जीवनहेतवः	..	..	१०-११६
ब्राह्मणक्षत्रियाणामापदि वृत्तिः	..	..	१०-११७-११९
आपत्प्रसक्तौ शूद्रस्य जीविकाविधिनिषेधौ	..	..	१०-१२०-१२३
आपदि शूद्रस्य यथाशक्ति ब्राह्मणेन पालनम्	..	..	१०-१२४-१२८
शक्तेन शूद्रेण धनसञ्चयो न कार्यः	..	..	१०-१२९
इति चतुर्वर्णानामापद्धर्मोपसंहारः	..	..	१०-१३०-१३१

।। इति नवमदशमाध्यायविषयानुक्रमकोशः ।।

नवमोऽध्यायः ९

◎

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः ॥
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः**। स्त्रीसंग्रहणानंतरं विवादपदनिर्देशः "स्त्रीपुंधर्मो विभागश्चेति"। (८।७)तदिदानीमुच्यते अत्यन्त ++++++++++++++++द्युपसृष्टेन भर्त्रा कथंचिदपि बाध्यमानया तेन सह राजनि विवदितव्यमिति ++++++++++++ ++++++++++++विध एव न्यायानुवर्तिनि न द्वेषमत्सरादिमति भार्यायां तथा च विशील ++++++++++++++++++++++++++++ति तथाविधस्य पत्युरुपचर्योक्ता। न भार्यां प्रति प्रभुत्वम्। उपचारश्च भृत्याच्छुश्रूषा पाद-संवाहनादि ++++++++++++++ स्त्रीपुरुषशब्दौ च यद्यपि लिङ्गविशेषाव-च्छिन्नमनुष्यजातिवचनौ तथापीह सम्बन्धिनि जायापत्या ++++++++++++ "अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशमिति" (९।२) स्वग्रहणेन संबन्धितां लक्षयति। वर्तमानप्रतिज्ञावचन + प्रयोजन++++++++++++भर्तुः **स्त्रियाश्च** जायायाः **संयोग** एकत्र संनिधाने तथा **विप्रयोगे** प्रवासप्रयाणे ++++++++धर्मे या वृत्तिः प्रसाधनं शरीररक्षा हि +++++++++++++++++++++++ +++++++++++++++**तान्वक्ष्यामि। शाश्वत**ग्रहणं स्तुतिः। **धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः**—अनुवादोऽयम्! न्याय्यो धर्मशास्त्राचारनिरूढो मार्गः ॥ १ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। क्रमप्राप्तं स्त्रीपुंधर्ममवतारयति **पुरुषस्येति**। संयोगे गार्हस्थ्य-काले। विप्रयोगे पतिप्रवासवैधव्यादौ।

(३) **कुल्लूकः**। पुरुषस्य पत्न्याश्च धर्माय हि तेऽन्योन्याऽव्यभिचारिलक्षणे वर्त्मनि वर्तमानयोः संयुक्तवियुक्तयोश्च धर्मान्पारम्पर्यगतत्वेन नित्यान्**वक्ष्यामि**। दंपत्योः परस्पर-धर्मव्यतिक्रमे सत्यन्यतरज्ञाने दण्डेनापि स्वधर्मव्यवस्थानं राज्ञा कर्तव्यमिति व्यवहारमध्ये-ऽस्योपदेशः ॥ १ ॥

(४) **राघवानन्दः**। स्त्रीपुंसोर्धर्मं प्रतिजानीते **पुरुषस्येति**। 'स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूत-माह्वयमेव च' इति। व्यवहारमध्यपातित्वाद्राजकृत्येन संगतिरस्याध्यायस्य। **धर्म्ये** धर्मजनके धर्मादनपेते वा **वर्त्मनि** धर्मोपाये। **संयोगे** स्वदेशस्थयोः। विप्रयोगे देशान्तरस्थयोः मृतौ वा। शाश्वतान् वेदोक्तान् ॥ १ ॥

(५) **नन्दनः**। अथ स्त्रीपुंधर्मं प्रस्तौति **पुरुषस्येति**। धर्मे(र्म्ये)ऽन्योन्यव्यभिचार-रहिते ॥ १ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः दम्पत्योः ॥ १ ॥

(७) **मणिरामः**। धर्म्ये वर्त्मनि अन्योन्याऽव्यभिचारिलक्षणे वर्त्मनि। तिष्ठतोः वर्तमानयोः। धर्मान् शाश्वतान् पारंपर्यागतत्वेन नित्यान्।। १।।

(८) **गोविंदराजः**। ॐशिवाय नमः। **पुरुषस्येति**। स्त्रीपुंसयोर्दम्पत्योरन्योन्याव्यभिचारलक्षणे मार्गे वर्तमानयोः संयुक्तयोर्वियुक्तयोश्च नित्यान् धर्मान् वक्ष्यामि। जायापत्योरितरेतरविप्रतिपत्तौ कथञ्चित् राजनिवेदने सत्यनया व्यवस्थया राज्ञा दण्डादिनापि मार्गस्थापनं करणीयम्। अकरणाद्राज्ञो दोषः। इत्येतदर्थं व्यवहारमध्ये राजधर्मेषु स्त्रीपुंसयोः धर्मा उच्यन्ते।। १।।

(९) **भारुचिः**। धर्म्ये वर्त्मनीत्यन्योन्याव्यभिचारलक्षणे तिष्ठतोर्दम्पत्योः संयोगे जीवति पत्यौ सन्निहिते वा विप्रयोगे च मृते प्रोषिते वा तयोर्धर्मान् वक्ष्यामि नियोगवृत्तिनियमादीन्। शाश्वतग्रहणं चानयोरनुष्ठानस्तुत्यर्थम्। इदं तावत् प्राक्प्रसिद्धमेव यथा।। १।।

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम्।।
विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे।। २।।

(१) **मेधातिथिः**। स्वेच्छया स्त्रीणां धर्मार्थकामेषु व्यवहर्तुं न देयम्। यत्किंचन धनं धर्मादौ विनियुज्यते तत्र यथावयः स्वपुरुषाः पत्यादयोऽनुज्ञापनीयाः। 'स्वपुरुषाः' रक्षाधिगताः "पिता रक्षती" (९।३)त्यादिनिर्दिष्टाः। **विषयेषु** हि गीतादिषु सज्जन्त्यः प्रसङ्गं कुर्वन्त्य **आत्मनो वशे स्थाप्याः** ततो निवारणीयाः। यद्यप्यस्वतन्त्रा इत्यनेनैव सर्वक्रियाविषया स्वातन्त्र्यनिवृत्तिरुपदिष्टा भवति तथापि पुनर्विषयव्यावृत्तिवचनं यत्नतः परिहारार्थम्। मा विज्ञायि यत्तेभ्य एव परपुरुषसंपर्कादिभ्यो निवारणीयाः, गृहावस्थितास्तु मद्यपानादिसक्ता न दुष्यन्ति।

चशब्देन तावदयं **धर्मः** पुरुषाणामुक्तः—स्वातन्त्र्यं स्त्रीणां तावन्न देयम्, अर्थात्तु ताभिरपि स्वतन्त्राभिर्न भवितव्यमित्युक्तं भवति। एवं च "पुरुषस्य स्त्रियाश्चैवेति" (९।१) चशब्द इतरेतरविषययोर्ये स्त्रीपुंसयोर्धर्मास्त एवोच्यन्ते, न तु यागादय इति समन्वयो भवति।। २।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पुरुषैः पतिभिः। विषयेषु गीतादिषु। आत्मनो वशे स्थाप्याः यथा न सज्जन्ते।। २।।

(३) **कुल्लूकः**। स्वीयैर्भर्त्रादिभिः सदा स्त्रियः स्वाधीनाः कार्याः। अनिषिद्धेष्वपि रूपरसादिविषयेषु प्रसक्ता अप्यात्मवशाः कार्याः।। २।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्रादौ स्त्रियाः स्वातन्त्र्यं निषेधति **अस्वतन्त्रा** इति पंचभिः। पितृभ्रातृपुत्रादिभिः विषयेषु पुरुषान्तरस्पर्शसंभोगशब्दादिषु रसायनादिषु च संस्थया (?) वशे कृत्वा दिवा गृह्यकृत्येषु, रात्रौ तु स्वनिकटे शयनादौ।। २।।

(६) **रामचन्द्रः**। स्वैः पुरुषैः दिवानिशं अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः। पुनः विषयेषु नृत्यगीतादिषु सज्जन्त्यः आसक्तिं कुर्वन्त्यः स्त्रिय आत्मनो वशे च हि संस्थाप्याः।। २।।

(७) **मणिरामः**। स्वीयैः भर्त्रादिभिः। विषयेषु च रसायनादिविषयेषु। सज्जन्त्यः प्रसक्ता अपि आत्मवशाः कार्याः ॥ २ – ३ ॥

(८) **गोविंदराजः**। **अस्वतंत्रा इति**। भर्त्रादिभिः स्त्रियः सर्वदा परतंत्राः कार्याश्च, निषिद्धेऽपि च शब्दादिषु विषयेष्वतिसक्तिं भजमानास्ततोऽपास्यात्मवर्तिन्यः कार्याः ॥ २ ॥

(९) **भारुचिः**। नन्वासामस्वातन्त्र्यं स्त्रीधर्मे निर्दिष्टमेव पञ्चमेऽध्याये। सत्यं, स्त्रीधर्मा एव ते। इमे तु वक्ष्यमाणाः स्त्रीपुंसयोः। तथा च सति प्रतिज्ञेयं पुरुषस्य स्त्रि(या)श्चैवे'ति शास्त्रानुक्रमण्याञ्चैवमेवोक्तं 'साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मः स्त्रीपुंसयो-स्तथे'ति। पुनश्च व्यवहारानुक्रमण्यामष्टमेऽध्याये समस्तयोरेव निर्देशः 'स्त्रीपुंधर्मो विभागश्चे'ति (८।७)। अथवा उत्तरार्थमेतत् स्यात्। एवं च सति यदुक्तमासां स्त्रीधर्मेषु पारतन्त्र्यं तत् कुतः स्यादिति ॥ २ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।।
रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।। ३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। 'रक्षा' नामानर्थप्रतीघातः। अनर्थस्त्वनाचारवृत्तातिक्रमेणाप्रवृत्ति-परेण चान्यायतो धनहरणादिना परिभवः। तस्य प्रतीघातो निवारणम्। तत्पित्रादिभिः कर्तव्यम्। **रक्षतीति** भवन्तिर्लिङर्थे छान्दसत्वात्। ततो रक्षेदिति विधेयप्रत्ययः। वयो-विभागश्रवणं चाधिकतरदोषार्थम्। सर्व एव तु सर्वदा रक्षार्थमधिक्रियन्ते। **कौमार**ग्रहणं दानात्पूर्वकालोपलक्षणार्थम्। एवं **यौवनं** जीवद्भर्तृकायाः प्रदर्शनम्। अतश्च नित्यानुवाद एवायम्। यदा यदा यदधीना तदा तदा तेनावश्यं रक्षितव्या। तथा च जीवत्यपि भर्तरि पितुः पुत्रस्य चाधिकारः। तथा दर्शितं मानवे। सर्व एते सर्वदा तत्संरक्षणं कुर्युः। वक्ष्यमाणं तु ग्रन्थगौरवं करोति।

"ननु च 'बालया वा युवत्या वे'(५।१४७)त्यनेनोक्तमेवैतत्"। मैवम्, अन्यदेवा-स्वातन्त्र्यमन्या च रक्षा। तत्र चास्वातन्त्र्यमुपदिष्टम्, इह तु रक्षोच्यते। (तेन च सर्वक्रिया-विषयम्।) अन्यतन्त्राया अपि शक्योऽनर्थः प्रतिहन्तुम्।

"ननु चेहापि पठ्यते 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति'।" उच्यते। नानेन सर्वक्रियाविषय-मस्वातन्त्र्यं विधीयते, किं तर्हि? नास्वतन्त्राऽन्यमनस्का स्वात्मसंरक्षणाय प्रभवति शक्ति-विकलत्वात्स्वतः। पञ्चमे तु वचनमस्वातन्त्र्यार्थमर्थान्तिरस्य तत्रोक्तत्वात् ॥ ३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पिता रक्षति कन्यादूषणादेः ॥ ३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। पिता विवाहात्पूर्वं स्त्रियं रक्षेत्, पश्चाद्भर्ता, तदभावे पुत्राः। नत्वास्य स्त्री कस्यांचिदप्यवस्थायां स्वातन्त्र्यं भजेत्। 'भर्ता रक्षति यौवन' इत्यादिप्रायिकम्, अभर्तृपुत्रायाः पित्रादिभिरपि रक्षणात् ॥ ३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। रक्षितृव्यवस्थितिमाह **पितेति**। स्वातन्त्र्यं रक्षितृरहितत्वम् ॥ ३ ॥

(५) **नन्दनः।** रक्षति रक्षेत् स्थविरे वार्धके ।। ३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। पितेति।** प्राग्विवाहात् पिता स्त्रियं रक्षति। तदनु भर्ता, तदभावे पुत्राः, अत एभिर्न कदाचित्स्वतंत्राः कार्याः। भर्तृपुत्रयौवनवार्धक्यग्रहणं व्यवस्थार्थमपि त्वौचित्याप्राप्तानुवादोऽयम् ।। ३ ।।

(९) **भारुचिः।** यत इदं तत्सम्बन्धेनोच्यते **पितेति।** एवं च सति राजनि भर्तर्येवाऽऽसामस्वातन्त्र्यम्। किं तर्हि ? यथा वयं पित्रादिषु तत्संरक्षणपरेण च वाक्येन पित्रादयो वयोविभागाश्रयेण दुहित्रादिस्त्रीणां रक्षितारो नियम्यन्ते, एवं च सति सर्वदा सर्वेषां तद्रक्षणोपदेशोऽयं सामर्थ्याद्विज्ञेयः। सर्वत्र लङ द्रष्टव्यः। विध्यथ (?) रक्षेदित्येवं छान्दसत्वाद्विशेषात् स्मृते युक्ति तल्लक्षणमत्र ।। ३ ।।

कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।।
मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ।। ४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** दानकाले प्राप्ते यदि पिता न ददाति + + + + यः। कः पुनः कन्याया दानकालः? 'अष्टमाद्वर्षात्प्रभृति प्रागृतोरिति' स्मर्यते। इहापि लिङ्गमस्ति + + + + + + + + + + + + + + + + + + तिः। अनुपयन्नगच्छन्नरमयन्भार्याभिर्निघ्नः। उपगमने कालश्च ऋतुः सद्व्रतस्य पर्ववर्ज्यमित्युक्तः ।। ४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अदाता योग्याय। अनुपयन् वाग्दत्तामपि परिणयनेनासंस्तुवन्। वाच्यो गर्ह्यः। उच्य इति पाठे देहीत्यादि राज्ञा नियोज्यः ।। ४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** प्रदानकाले पिता तामददन्गर्ह्यो भवति 'प्रदानं प्रागृतो'रिति (गौ. १८।३) **गौतम**वचनात् ऋतोः प्राक्प्रदानकालः। पतिश्च ऋतुकाले पत्नीमगच्छन्गर्हणीयो भवति। पत्यौ मृते मातरमरक्षन्पुत्रो निन्द्यः स्यात् ।। ४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** रक्षितॄणां तदकरणे गर्ह्यतामाह **काल इति।** अदातेति च्छेदः। वाच्यः गर्हणीयः। अनुपयन्नृतावृतावगच्छन्। अरक्षिता रक्षणं प्रत्यकर्ता ।। ४ ।।

(५) **नन्दनः।** अदातेति पदच्छेदः। याप्यः कुत्सितो दण्डच इति यावत्। अनुपयन्नृतुकालेऽनुपगच्छन् ।। ४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** काले दशवर्षाभ्यन्तरेऽदाता पिता वाच्यः निन्द्यः। च पुनः पतिः अनुपयन् स्त्रियम् अगच्छन् वाच्यो निन्द्यः। मृते भर्तरि मातुररक्षिता पुत्रो वाच्यो निन्द्यः ।।४।।

(७) **मणिरामः।** काले प्रदानकाले। अदाता चेन्न ददाति तदा पिता वाच्यः निंद्यो भवति। अनुपयन् ऋतुकाले अगच्छन् ।। ४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। काल इति।** "प्रदानं प्रागृतो"रिति **गौतम**स्मरणात्; अस्मिन् काले पिता कन्यामददन् गर्ह्यः, ऋतुकालेऽगच्छन् भर्ता निन्द्यः। पतौ पुनर्मृते मातरमरक्षन् पुत्रो गर्हणीयः ।। ४ ।।

(९) **भारुचिः।** सर्वदा तत्संरक्षणमकुर्वन्तः कन्यादानादि च यथासम्भवं याप्याः वचनीयाः स्युः ।। ४ ।।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।।
द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ।। ५ ।।

(१) **मेधातिथिः। प्रसङ्गः** कुसंपर्कः । यया कदाचिदविज्ञातशीलया + + + + + ण बालेन वा गृहद्वारावस्थानादिनोज्ज्वलवेषपुरुषदर्शनशीलयेत्येवमादय उच्यन्ते। अर्थाच्चित्त-चलने + + + + + + + + क्ष्यत्वं चैषाम्। नैते किल साक्षाद्दोषरूपाः। न हि साक्षात्स्त्री-संपर्कः स्त्रियो दोषरूपाः + + + + + + + + + + सूक्ष्मादित्युच्यते। ततो **रक्ष्याः** निवारणीयाः। **विशेषतः** प्रयत्नेन निवारणे दारदः + तश्च। सर्वैस्तत्कुलीनैर्भ्रातृपितृव्यदेवराद्यै रक्षितव्या इति सिद्धं भवति। न तत्रा + + + + + + + + + + + + + + + + ।। ५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रसंगेभ्यः परपुरुषभाषणादिभ्यः ।। ५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** स्वल्पेभ्योऽपि दुःसङ्गेभ्यो दौःशील्यसंपादकेभ्यो विशेषेण स्त्रियो रक्ष-णीयाः किं पुनर्महद्भ्यः। यस्मादुपेक्षितरक्षणाद् द्वयोः पितृभर्तृगणयोः संतापं दापयेयुः ।। ५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** इतोऽपि स्त्रियो रक्ष्या इत्याह **सूक्ष्मेभ्य** इति। प्रसंगेभ्यः दौःशील्य-संपादकेभ्यो नृत्तगीतपरगृहयानादिभ्यः। कुलयोः पतिपितृसंबन्धिनोः। शोकं जारादि-दोषेण ।। ५ ।।

(५) **नन्दनः।** सूक्ष्मेभ्योऽपि शुश्रूषादिभ्योऽपि ।। ५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** प्रसंगेभ्यः दुःसंगेभ्यः ।। ५ ।।

(७) **मणिरामः।** प्रसंगेभ्यः दुःसंगेभ्यः ।। ५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। सूक्ष्मेभ्य इति।** अल्पेभ्योऽपि दुःसम्पर्केभ्यो दुःशीलत्वसम्पादिभ्यो-ऽतिशयेन रक्षणीयाः। किमुत महद्भ्यो यस्मादरक्षिता सद्योऽभिचारोत्पत्त्या पितृभर्तृकुलयो-र्द्वयोरपि सन्तापं कुर्युः ।। ५ ।।

(९) **भारुचिः।** यतस्तद्दोषपरिहारार्थमेभिः। **सूक्ष्मेति।** सूक्ष्मप्रसङ्गाच्चासां व्यभि-चारहेतवो लोके प्रसिद्धाः। परिव्राजिकादिसंसर्गाख्याः अननुशिष्टा अपि ।। ५ ।।

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।।
यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दुर्बला अपि ।। ६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** चातुर्वर्ण्यस्य एष उत्तमो + + + + + + + + + + + + **पश्यन्तो** जानानाः **दुर्बला अपि भर्तारो भार्यां रक्षितुं** यतेरन्प्रयत्नं कुर्युः। लिङर्थे भवन्ती। यत + + + + + + + + + + + + + + + वस्त्वनिजगुप्तीतमतरेयत्तत्र मणापरिवृत्तं

बहिराविरोद्धि जातं वधूवपुरहोरतयेऽतिरागात्। अ + + + + + + + + क्षाभाय कियंचिन्नियमेनवतिद्युमानाराजकुलमाश्रयादिना रक्षितव्या ।। ६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। इमं भार्यारिक्षणरूपम् ।। ६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां भार्यारक्षणलक्षणं धर्मं वक्ष्यमाणश्लोक-रीत्या सर्वधर्मेभ्य उत्कृष्टं जानन्तोऽन्धपङ्ग्वादयोऽपि भार्यां रक्षितुं यतेरन् ।। ६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अन्धपङ्गुक्लीबदरिद्रादिभिर्दुर्बलैरपि रक्षणीयास्ता इत्याह **इममिति। पश्यन्तो** जानन्तः। धर्मं उत्तमं तत्प्रसूतत्वाद्ब्राह्मण्याद्युत्तमत्रयस्य ।। ६ ।।

(५) **नन्दनः। इमं धर्मं** भार्यापरिरिक्षणलक्षणम् ।। ६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। इमं भार्यारिक्षणरूपं धर्मम् ।। ६ ।।

(७) **मणिरामः**। इमं धर्मं भार्यारिक्षणरूपं। उत्कृष्टं उत्तमं पश्यंतो जानंतः ।। ६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। इममिति**। यस्मात्सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां भार्यारिक्षणं वक्ष्य-माणश्लोकनीत्या सर्वधर्मेभ्य उत्कृष्टं अतो भर्तारो दुर्बला अपि भार्यां रक्षितुं यत्नं कुर्युः। यतः 'स्त्रियो रक्ष्या'(९।६) इति पूर्वमेव (उक्तम्?) ।। ६ ।।

(९) **भारुचिः**। किं पुनरितरेतरच्च धर्मोत्तमत्वं स्त्रीरक्षणस्य यथा भवति तथेदम-धुनोच्यते सर्वार्थम् ।। ६ ।।

स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च ।।
स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन्हि रक्षति ।। ७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। न केवलं शास्त्रोपदेशादेव स्त्रीरक्षा कर्तव्या, यावदिमानि बहूनि प्रयोजनानि। **प्रसूतिरपत्यं** पुत्रदुहितृलक्षणम्। संकरो न भवतीत्यर्थः। **चरित्रं** शिष्ट-समाचारः। **कुलं** पूर्वोक्तम्। कस्यापि सत्कुलस्य भ्रष्टशीलायां भार्यायां दोषः सर्वं कुल-मुपतिष्ठतीति– न साध्व्यः स्त्रिय एतेषामिति। अथवा पितृपितामहादीनां संततिशुद्धचभावा-दौर्ध्वदैहिकस्यानिवृत्ते रक्षा स्यात्। **आत्मानम्**। प्रसिद्धमुपपतिनाऽवश्यं हन्यते भार्ययैव वा विषादिना। **स्वं च धर्मम्**। व्यभिचारिण्या धर्मानधिकारात्। अतो जायां रक्षिता सर्व-मेतद्रक्षति ।। ७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रसूतिं पुत्रादिं। चरित्रमाचारं। कुलं कुलस्थितिं। स्वधर्मं गार्हस्थ्यनियतम् ।। ७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यस्माद्भार्यां रक्षतो रक्षणमसंकीर्णविशुद्धापत्योत्पादनेन स्वसंततिं तथा शिष्टसमाचारं पितृपितामहाद्यन्वयमात्मानं विशुद्धसंताननिमित्तौर्ध्वदेहिकलाभेन स्वधर्मं च विशुद्धभार्यस्याधानादावप्यधिकाराद्रक्षति; तस्मात्स्त्रियो रक्षितुं यतेतेति पूर्वस्य विशेषः ।। ७ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तद्रक्षणे अन्येऽपि सुरक्षिता इत्याह **स्वामिति** । प्रसूतिं सन्ततिं असंकीर्णविशुद्धापत्योत्पादनेन चरित्रं कुलपरंपरागतमाचारं न्यायोपात्तवित्तेन यच्चरितं श्राद्धातिथ्यादि तत्स्त्रीत एव कुलं इति आत्मानं विशुद्धसंतानोत्पत्तौ नरकादेः स्वधर्मं अग्निहोत्रादिधर्मं च रक्षतीत्यन्वयः ।। ७ ।।

(५) **नन्दनः** । प्रसूतिः सन्तानपरिवारादिः, चरित्रमाचारम् ।। ७ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । चरित्रं आचारं । **स्वं धर्मं** आश्रमधर्मम् ।। ७ ।।

(७) **मणिरामः** । स्वां प्रसूतिं स्वसंततिं । चरित्रं शिष्टसमाचारं ।। ७ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **स्वामिति** । भार्यां यत्नतो रक्षन् स्वां सन्ततिं सङ्करानुत्पादनेन रक्षति । भार्यासंरक्षणे च तिष्ठन् समाचारं च रक्षति । पितृपितामहाद्यन्वयमात्मानं चासंकीर्णापत्यौर्ध्वदैहिककरणेषु रक्षति । स्वं धर्मं विशुद्धता (भा?)र्यस्याधानाद्यधिकाराद्रक्षति ।।७।।

(९) **भारुचिः** । स्वां प्रसूतिमपत्यशुद्धिं जायां रक्षन् हि रक्षति यथा तथैव चरित्रमाचारं भार्या संरक्षणीयेत्येवं कुलं च पूर्वपुरुषान् आत्मानं च प्रेतं सन्तमसंकीर्णापत्यपिण्डोदकक्रियया जीवन्तं चापत्यसङ्करपरिहारेण । तथा च स्मृत्यन्तरम्-"एभिरुपाः (?) कुले जाताः विद्याशीलसमन्विताः । सत्पुत्रशिष्यास्त्रायन्ते मातरं पितरं गुरुम् ।।" स्वं धर्मं, श्रौतं येनासङ्कीर्णापत्यस्याधानादिभिरधिकारः 'जातपुत्रो हि नादधीते'ति वचनात् । न चान्यजातमपत्यं भवति गौणं वा तदिति वक्ष्यामः ।। ७ ।।

पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ।। ८ ।।

(१) **मेधातिथिः** । अर्थवादोऽयम् । न च पत्या पत्न्या उदरे प्रवेशदर्शनम् । अतः शरीरसारभूतशुक्रद्वारेण गुणवादतः प्रवेशोऽयमुच्यते । "आत्मा वै पुत्रनामासीति"— एतदेव जायाशब्दस्य भार्यावचनत्वे प्रवृत्तिनिमित्तम् । यतोऽस्यां **पतिर्जायते** । अपत्यजन्मनिमित्ते जायाशब्दे जारस्यापि जायोच्यते ।। ८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पतिर्जायते शुक्रजननात् ।। ८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । पतिः शुक्ररूपेण भार्यां संप्रविश्य गर्भमापाद्य तस्यां भार्यायां पुत्ररूपेण जायते । तथाच श्रुतिः (आश्व.गृ. सू. १।१५) 'आत्मा वै पुत्रनामासी'ति । जायायास्तदेव जायात्वं यतोऽस्यां पतिः पुनर्जायते । तथा च **बह्वृचब्राह्मणं** 'पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरं । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ।।' ततश्चासौ रक्षणीयेत्येतदर्थं नामनिर्वचनम् ।। ८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । जायापदं व्युत्पादयंस्तद्रक्षणेऽतीव यत्नमाविष्करोति **पतिरिति** द्वाभ्याम् । गर्भो भूत्वा तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति । तथा 'पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते

पुन'रिति श्रुतेः ।। पतिः पतिरेतोऽवच्छिन्नं लिङ्गशरीरपरिवेष्टितं चैतन्यं भूतपञ्चकसहितं स्त्रीरजोयुक्तं गर्भपात(र्भता) मापद्यापत्यतया जायत इति । अत्र श्रुत्यन्तरम् (तै. २।६) 'सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेये'ति। तथा (बृ.उ.६।४।९) 'अङ्गादङ्गात्संभवसी'ति; तथा 'आत्मा वै जायते पुत्र' इत्यत्र चात्मपदं देहारम्भकभूतसाररेतःपरं, लिङ्गदेहात्मनोर-नादित्वेन जन्मासंभवात् ।। ८ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । पतिः यस्मात् अस्यां जायायां पुनः जायते ।। ८ ।।

(७) **मणिरामः** । जायाया निरुक्तिमाह **पतिरिति** । संप्रविश्य शुक्ररूपेण ।। ८ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **पतिरिति** । भर्ता भार्यायां संप्रविश्य गर्भतामापद्येह जायते । एवञ्चाप्यक्षरवर्णसामान्यानि ब्रूयादिति तेन हेतुना जायाया जायात्वं पुनरसौ पुत्ररूपेणैवं चासौ रक्षणीयेत्येतदर्थं नामनिर्वचनम् ।। ८ ।।

(९) **भारुचिः** । नामधेयं च स्त्रियः संरक्षणार्थमर्थवादी कुर्वन्निदमाह वेदस्मृतिशास्त्र-न्यायविरोधश्चायमर्थवादो भार्यासंरक्षणार्थः । तथा च प्रकरणं–दृष्टश्चायं लोकप्रवाद-स्तत्संरक्षणार्थः ।। ८ ।।

यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम् ।।
तस्मात्प्रजाविशुद्धयर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ।। ९ ।।

(१) **मेधातिथिः** । "स्वां प्रसूतिमिति" (९।७) यदुक्तं तद्दर्शयति । न चैवं मन्तव्यं—यादृशं 'द्वितीयं पुरुषं सेवेत सुतं सूते पुत्रं जनयति तथाविधजातीयम्' । नापि गुणसादृश्यमभिप्रेतम् । यतः शूद्रादिजातस्य चण्डालादिजातित्वम् । समानजातीयजातस्यापि नैव तज्जातीयत्वं— "पत्नीष्वक्षतयोनिष्विति" वचनात् । गुणसादृश्येऽपि विशीलदरिद्र-पतिकाया उत्कृष्टपुरुषगमनमनुज्ञा स्यात् । यदा त्वयमर्थवादस्तदा यादृशं तथाविधमित्य-कुलानुरूपमिति नीयते ।। ९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । भजते संप्रयोगकाले न मनसा ध्यायति रक्षेन्मनोव्यभि-चारात् ।। ९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । यस्माद्यादृशं पुरुषं शास्त्रेण विहितं प्रतिषिद्धं वा स्त्री भजते तादृश-शास्त्रोक्तपुरुषसेवनेनोत्कृष्टं निषिद्धपुरुषसेवनेन च निकृष्टं पुत्रं जनयति । तस्मादपत्यविशुद्धयर्थं पत्नीं यत्नतो रक्षेत् ।। ९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । यादृशं शास्त्रविहितं निषिद्धं वा पतिं भजते तथाविधं तज्जातिमेव । नहि मनुष्याद्गौः शूद्राद्विप्रः । अतः प्रयत्नतः स्त्रियं रक्षेदित्यन्वयः ।। ९ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । यादृशं पुरुषं स्त्री ऋतुस्नानकाले भजते मनसापि संगच्छेत तादृशं सुतं सूते जनयति, 'सू प्रस्रवणे' ।। ९ ।।

(७) **मणिरामः** । यादृशं पुरुषं शास्त्रे विहितं प्रतिषिद्धं वा । तथाविधं तादृशं सुतं सूते ।। ९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यादृशमिति।** यस्माद्यथाविधं पुरुषं यथा-चोदितं भर्तारं शास्त्र-निषिद्धं वा स्त्री सेवते तादृशं शास्त्रोक्तमेव तथोत्कृष्टं निषिद्धसेवनेन च निकृष्टं पुत्रं जनयति। तस्मादपत्यशुद्धचर्थं भार्यां यत्नतो रक्षेत् ।। ९ ।।

(९) **भारुचिः।** अपरो (ऽर्थ) वाद उच्यते । तत्संरक्षणाच्चापत्यशुद्धया सर्व-धर्माधिकारोऽत्यन्तोत्कर्षप्रयोजनो यस्मात् अतश्चायमुक्तो मुहुर्मुहुरादरेण तत्संरक्षणे ।। ९ ।।

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ।। १० ।।

(१) **मेधातिथिः।** वक्ष्यमाणोपायप्रशंसार्थः श्लोकः। **प्रसह्य** बलेनावष्टभ्य शुद्धान्ताव-रोधादिना परपुरुषादिनिष्कासनादिना न शक्या **रक्षितुम्**। किंत्वे**तैरुपाययोगैः शक्याः**। 'योगाः' प्रयोगाः। 'उपायैः' प्रयुज्यमानैरित्यर्थः ।। १० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रसह्य बलात्। एतैर्वक्ष्यमाणैः ।। १० ।।

(३) **कुल्लूकः।** कथं रक्षणीयेत्यत आह **नेति।** कश्चिद्बलात्संरोधादिनापि स्त्रियो रक्षितुं न शक्तस्तत्रापि व्यभिचारदर्शनात्; किंत्वेतैर्वक्ष्यमाणै रक्षणोपायप्रयोगैस्ता रक्षयितुं शक्याः ।। १० ।।

(४) **राघवानन्दः।** उपायाभावात्तद्रक्षणमशक्यमित्याशङ्क्याशक्यत्वं स्वीकुर्वन्निवोपाय-माह **नेति** द्वाभ्याम्। प्रसह्य बलात्। एतैः औत्तरैः संग्रहणाद्यैः ।। १० ।।

(५) **नन्दनः।** प्रसह्य परिरक्षितुमाप्तपुरुषादिभिर्गृहाभ्यन्तरनिरोधनादिना रक्षितु-मेतैर्वक्ष्यमाणैः ।। १० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** एतैः वक्ष्यमाणैरुपाययोगैः तु शक्याः ताः परिरक्षितुम् ।। १० ।।

(७) **मणिरामः।** एतैः वक्ष्यमाणैः ।। १० ।।

(८) **गोविन्दराजः।** एवं रक्षणीयमुपदिष्टे कथं रक्ष्या इत्यत आह **न कश्चिदिति।** न कश्चिद्बलादन्त (रनि) रोधादिना स्त्रियो रक्षितुं (पारयति?) अनयोर्मनोव्यभिचार-त्वेऽरक्ष्यत्वाद् वक्ष्यमाणै रक्षणोपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ।। १० ।।

(९) **भारुचिः।** पूर्वापरविरोधः शास्त्रे न न्याय्यः भिन्नप्रकरणेऽपि, किं पुनरेकप्रकरणे। यत एव '........ द्योषितः शक्याः प्रसह्य परिरक्षितुमि'तीदं वक्ष्यमाणोपायस्तुत्यर्थम्। एवं च पूर्वं स्त्रीसंरक्षणोपदेशो न विरुध्यते ।। १० ।।

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।।
शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ।। ११ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **अर्थो** धनम्, तस्य **संग्रहः** संख्यादिना परिच्छिद्य रक्षार्थं वेश्मनि निधानं रज्ज्वायसबन्धादिना संयम्य मुद्राङ्कमित्येवमादि। **व्ययो** विसर्गस्तस्यैव—इदमेता-

वद्भक्तार्थमिदं च सूपार्थमेतावच्छाकार्थमिति। **शौचं** दर्वीपिठरादिशुद्धिर्भूमिलेपनादिश्च। **धर्मे** आचमनोदकतर्पणादिदानं स्त्रीवासगृहकादौ बलिकुसुमविकारैर्देवार्चनम्। **अन्नपक्तिः** प्रसिद्धा। **पारिणाह्यं** यस्यासंदीखट्वादि। तत्प्रत्यवेक्षणे नियोक्तव्या ॥ ११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शौचे गृहादिशोधने। धर्मे सायंबलिदानादौ। अन्नपक्त्या-मन्नपाके। पारिणह्यमौपासनाग्नेः। पारीणह्य इति पाठे पारिणाहो गृहबन्धहेतुः, स एव पारिणाह्यो गृहपरिकरस्तस्य तद्भाण्डादेरित्यर्थः ॥ ११ ॥

(३) **कुल्लूकः**। तानुपायानाह **अर्थेति**। धनस्य संग्रहणे विनियोगे च द्रव्यशरीरशुद्धौ भर्त्रग्निशुश्रूषादिकेऽन्नसाधने पारिणाह्यस्य गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्डकटाहादेरवेक्षणे एनां नियोजयेत् वेक्षणे अवस्य आदिलोपः ॥ ११ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अर्थस्य संग्रहणे रक्षणे व्यये शास्त्राविरुद्धे शौचे द्रव्यशरीरादेः धर्मे आतिथ्यादिके अन्नपक्त्यां तत्पाके पारिणाह्यस्य गृहोपस्करणस्य शय्यासनकुण्डकटाहादेः ईक्षणे एतां स्त्रियं नियोजयेदित्यन्वयः। एतेषु परं व्यग्रचित्तायाः परपुरुषाद्यभिलाषानुत्पत्तेः। 'स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः। तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते।" इति **पञ्चचूडो**क्तेः ॥ ११ ॥

(५) **नन्दनः**। तानेवोपाययोगान्दर्शयति **अर्थस्य संग्रहे चैनामिति**। परितो नह्यत इति परिणह्यं, तत्र भवं पारिणाह्यमासनशयनादिकं अर्थसंग्रहणादिषु नियुक्ताः स्त्रियस्तदधि-कारभ्रंशभयादात्मनाऽऽरक्षन्तीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एनां स्त्रियं अर्थस्य संग्रहे नियोजयेत्, व्यये शौचे गृहशौचधनादौ धर्मे सायंबलिदानादौ च पुनः अन्नपक्त्यां गृहस्य भाण्डादे; उपस्करस्य पारिणाह्य औपा [स]-नाग्नेः एतेषां अवेक्षणे नियोजयेत् ॥ ११ ॥

(७) **मणिरामः**। एनां स्त्रियं। शौचे धर्मे द्रव्यशरीरशुश्रूषादिके। अनुपक्त्यां पाके। पारिणाह्यस्य च गृहोपस्करणस्य शय्यासनभूषणादेश्च वेक्षणे अवेक्षणे नियोजयेत् ॥ ११ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। तानुपायानाह **अर्थस्येति**। धनावस्थानविनियोगयोस्तथा द्रव्य-शरीरशुद्धौ शौचे धर्मे च शयनासनादिषु प्रतिजागरणे एवञ्च तद्व्यापृतमना श्रान्ता स्वपिति संयोगं न स्मरति ॥ ११ ॥

(९) **भारुचिः**। के पुनस्तद्रक्षणोपायाः? यतस्तान् दर्शयति पारिणह्यमासनशयनाव-धानास्तरणादि। 'पत्नी परिणह्यस्येष्ट' इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ॥
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। आप्तं प्राप्तं काले तं कुर्वन्त्य**आप्तकारिणो**ऽवधानवन्त उच्यन्ते शुद्धान्ता-धिकारिणः। कञ्चुकिनः। तैः स्वे गृहे **रुद्धा**श्चास्वतन्त्रीकृता यथेष्टविहारनिषेधेन रक्ष्यमाणा

न रक्षिता भवन्ति, किंत्वात्मनाऽऽत्मानं रक्षन्ति। ताः कथं रक्षन्ति ? यद्येतेषु कार्येषु नियुज्यन्ते ।। १२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** निरोधं कृत्वा या रक्ष्यन्ते ता अरक्षिताः। आप्तकारिभिः यथार्थकारिभिः ।। १२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** आप्ताश्च ते आज्ञाकारिणश्च तैः पुरुषैर्गृहे रुद्धा अप्यरक्षिता भवन्ति या दुःशीलतया नात्मानं रक्षन्ति। यास्तु धर्मज्ञतयाऽऽत्मानमात्मना रक्षन्ति ता एव सुरक्षिता भवन्ति। अतो धर्माधर्मफलस्वर्गनरकप्राप्त्याद्युपदेशेनासां संयमः कार्य इति मुख्यरक्षणोपाय-कथनपरमिदम् ।। १२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** एतैरपि तद्रक्षणाशंक्ति स्वीकुर्वन्निव तास्वेव रक्षणधुरं निक्षिपति **अरक्षिता इति।** आप्तकारिभिः आप्ताश्च ते कार्यकारिणश्च तैः रक्षिता अपि अरक्षिता इति स्वयं रक्षिताश्चेदात्मानं प्रति सुरक्षिता एवेति भावः ।। १२ ।।

(५) **नन्दनः।** एष एवोपाययोगो नतु बलात्कार इत्याह **अरक्षिता इति।** गृहे रुद्धा गृहान्तरे गुप्ता अरक्षिता भवन्ति, रक्षिता न भवन्तीत्यर्थः ।। १२ ।।

(७) **मणिरामः।** याः स्त्रियः आप्तकारिभिः पुरुषैः गृहे रुद्धा अपि अरक्षिता भवंति ताः दुःशीलाः ज्ञातव्याः। यास्तु आत्मना आत्मानं रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः, सुशीला ज्ञातव्या इत्यर्थः। अतो धर्माधर्मफलस्वर्गनरकप्राप्त्याद्युपदेशेन आसां संयमः कार्य इति मुख्यरक्षणो-पायकथनमिदं ज्ञेयं ।। १२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अरक्षिता** इति। ता अपि अरक्षिता एव मनोव्यभिचारसंभवाद्याः पुनरात्मनैवात्मानं संयमाश्रयेण रक्षत एव सुष्ठुमना (समा?)चारेण संयमाधान आसां यत्नः कार्यः। इति प्रधानसंरक्षणोपायोपदेशः ।। १२ ।।

(९) **भारुचिः।** अनन्तरश्लोकोक्तेन चोल्प(न्ना एता) आत्मानमात्मना रक्षन्ति। तस्मात् तत्स्तुतिपरमेवेदं न तु गृहोपरोधात्परपुरुषौपग्रहक्षणस्त्री(रक्षण) हेत्वोरयं प्रतिषेधः सामर्थ्यात् प्रकरणाच्चेति। अथवा नारीसन्दूषणपरिवर्जनस्तुतिपरमेतत् 'आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः' इति ।। १२ ।।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।।
स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ।। १३ ।।

(१) **मेधातिथिः। अटनमापणभूमिषु** अन्नशाकादिक्रयार्थम् देवतायतनेषु च। ज्ञाति-कुले बहूनि दिनान्यवस्थानम् **अन्यगेहवासः। नारीसंदूषणानि। स्त्रीणामेते** चित्तसंक्षोभहेतवः। एता हि श्वशुरादिभयं जनापवादभयं च त्यजन्ति ।। १३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पानं मद्यस्य। दुर्जनैरसतीभिः संसर्गं। अटनमितस्ततो भ्रमणं। स्वप्नः सातत्येन। तेन हि जागरादौ बुद्धिविपरिवर्तते ।। १३ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** मद्यपानम्, असत्पुरुषसंसर्गः, भर्त्रा सह विरहः, इतस्ततश्च भ्रमणं, अकालस्वापः, परगृहनिवास इत्येतानि षट् स्त्रिया व्यभिचाराख्यदोषजनकानि तस्मादेतेभ्य एता रक्षणीयाः ।। १३ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** ताभिरपि स्वरक्षणार्थं पानादिषट्कं वर्जनीयमित्याह **पानमिति ।** पानं मद्यादेः । दुर्जनसंसर्गः पारदारिकसंसर्गः । पतिदेशात्स्थानान्तरावस्थानेन शयनादिना वियोगो विरहः । अटनं परगृहादौ । स्वप्नोऽकाले अहनि वा ।। १३ ।।

(५) **नन्दनः ।** तस्मात्पानादिभ्यः स्त्रियो रक्ष्या इत्यभिप्रायः ।। १३ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** यानं उत्सवादिदर्शननिमित्तं गमनं, दुर्जनसंसर्गः व्यभिचारिणीसंसर्गः, पत्या विरहः भर्तृविरहः, अटनं परिभ्रमणं, स्वप्नः शयनं, अन्यगेहवासः; एतानि षट् नारीणां दूषणानि ।। १३ ।।

(७) **मणिरामः ।** पानं मद्यपानं, अटनं इतस्ततो भ्रमणं, स्वप्नः अकालस्वापः ।। १३ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** **पानमिति ।** मद्यपानदुर्जनसंसर्गोऽसत्पुरुषेण सहाधिवासः, भर्तृ-वियोगः, इतरगृहे वासः सर्वथैव नारीणां (?) इत्येतानि षट् दूषणानि साधुप्रकृतेरपि नार्याः व्यभिचाराख्यदोषजननानि; तस्मादेभ्य एताः परिरक्षणीयाः ।। १३ ।।

(९) **भारुचिः ।** यतस्तत्परिवर्जनार्थं तानि दर्शयति– परिवर्जनार्थ एषामुपदेशस्त-त्पुरुषाणाम् । यतश्च पानादिव्यभिचारकरणेषु वर्तमानाः ।। १३ ।।

नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।।
सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ।। १४ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** नायमभिमानो वोढव्यः––सुभगः स्वाकृतिस्तरुणोऽहं **मां** हित्वा कथमन्यं कामयिष्यते ? यतो नैता दर्शनीयोऽयं शूराकृतिरयमित्येव विचारयन्ति । **पुमानयमित्येतावतैव भुञ्जते** संयुज्यन्ते तेन ।। १४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** संस्थितिर्व्यवस्थितिः ।। १४ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** नैताः कमनीयरूपं विचारयन्ति, नचासां यौवनादिके वयस्यादरो भवति, किन्तु सुरूपं कुरूपं वा पुमानित्येतावतैव तमुपभुञ्जते ।। १४ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** ताभिः परपुरुषालोकनमपि न कार्यमित्याह **नैता इति ।** रूपमङ्ग-सौष्ठवम्, वयः पञ्चविंशतिवर्षादि पुंसः । आसां च षोडशवर्षादि । तत्र हेतुः **पुमानिति ।** भुञ्जते भोगायाभिमुखाः स्युः ।। १४ ।।

(५) **नन्दनः ।** स्त्रीणां दुःस्वभावमवश्यं रक्षणार्थमष्टभिः श्लोकैराह **नैता इति ।** रूपं पुंसः कान्तिः ।। १४ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** एताः स्त्रियः रूपं न परीक्षन्ते ।। १४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नैता** इति। नैता सुरूपकुरूपविचारं कुर्वन्ति। न ह्यासां यौवनवान् पुरुषश्च प्रियो भवति। अपि तु सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येतावतैव ताः नरमुपभुञ्जन्ते। अपि च पुंमात्रदर्शनेन धैर्यचलनायासां (?) ताः पुंश्चल्यः ।। १४ ।।

(९) **भारुचिः।** एतास्ववस्थासु वर्तमाना विसंज्ञास्सत्यः यतः पावनादीन् वर्जयेयुः ।। १४ ।।

पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैःस्नेह्याच्च स्वभावतः ॥
रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ।। १५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यस्मिन्कस्मिंश्च पुंसि दृष्टे धैर्याच्चिलनं—कथमनेन संप्रयुज्येयेति चेतसो विकारः स्त्रीणां—**तत्पौंश्चल्यम्।** अन्यत्रापि धर्मादौ कार्येऽस्थिरता **चलचित्तत्वम्।** य एव द्वेष्यः स एव स्पृह्यत इति भ्रातृपुत्रादिर्यो दृष्टस्तस्मा एव कामुकत्वेन स्पृहयन्ति। स्नेहो रागस्तृष्णा च भर्तरि पुत्रादौ मानविरुद्धहृदया भवन्ति। एतैर्दोषैर्योगाद्**विकुर्वते** विक्रियां भर्तृषु गच्छन्ति तस्मात् ।। १५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पौंश्चल्यात्पुरुषेच्छुत्वात् चालचित्त्यात् अस्थिरबुद्धित्वात्।।१५।।

(३) **कुल्लूकः।** पुंसो दर्शने संभोगाद्यभिलाषशीलत्वाच्चित्तस्थैर्याभावात्स्वभावतः स्नेहरहितत्वाच्चैता यत्नेनापि लोके रक्षिताः सत्यो व्यभिचाराश्रयणेन भर्तृषु विक्रियां गच्छन्ति ।। १५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच विश्वासश्च न कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु चे'ति न्यायेन स्वरक्षणीया इति स्मारयन्नाह **पौंश्चल्याच्चेति।** पुंमात्रदर्शनेन मैथुनेच्छुत्वं तद्गतचित्तत्वनिःस्नेहत्वानां स्वभावत्वात्। ननु मात्रादिशिक्षिताम् अहो पापीयसी सृष्टिरित्याह **भर्तृष्विति।** पुरुषान्तराभिलाषितया विकुर्वते मारणादिविक्रियां कुर्वते ।। १५ ।।

(५) **नन्दनः।** पुंसश्चलन्तीति पुंश्चल्यः, तद्भावः पौंश्चल्यं, परिचितपुंसः परित्यज्य नूतनं भजन्त इति यावत्। पौंश्चल्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ।। १५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** पौंश्चल्यात् पुंश्चल्या भावः पौंश्चल्यं, तस्माच्चलचित्तस्य भावः चालचैत्यं, तस्मात् चालचैत्यात् निःस्नेहस्वभावः नैःस्नेह्यं तस्माद्ध्येतस्मात्स्वभावतः ।। १५ ।।

(७) **मणिरामः।** विकुर्वते व्यभिचाराश्रयणेन भर्तृषु विक्रियां गच्छन्ति ।। १५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। पौंश्चल्यादिति।** पुंश्चल्याः चलचित्तत्वात् स्वभावेनैव स्नेहाभावात् एताः यत्नेन रक्षिता अपि (अ) सत्योक्त्यभिचाराश्रयेण भर्तृषु विक्रियां गच्छन्ति ।।१५।।

(९) **भारुचिः।** आसु पानाद्यवस्थासु। अतो न पूर्वविश्वासात् पानादिषूपेक्ष्याः ।।१५।।

एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसर्गजम् ॥
परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥ १६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । प्रजापतिर्हिरण्यगर्भस्तदीये निसर्गे उत्पत्तिकाले जातम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रजापतिनिसर्गः प्रजापतिना तादृक्स्वभावस्य दानम् ॥ १६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवं श्लोकद्वयोक्तमासां स्वभावं हिरण्यगर्भसृष्टिकालजनितं ज्ञात्वा रक्षणार्थं प्रकृष्टं यत्नं पुरुषः कुर्यात् ॥ १६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अतस्ता रक्षणीया इत्याह **एवमिति** । प्रजापतिनिसर्गजं प्रजापति-सृष्टिकालीनमनादिम् । अतस्तासां रक्षणप्रतियत्नमातिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १६ ॥

(५) **नन्दनः** । प्रजापतिनिसर्गजं स्वायंभुवमनुप्राणजातम् ॥ १६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । आसां स्त्रीणाम्, निसर्गजं विधातृसृष्टिकम् ॥ १६ ॥

(७) **मणिरामः** । प्रजापतिनिसर्गजं सृष्टिकालजनितं स्वभावं ॥ १६ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **एवमिति** । एवं श्लोकद्वयं दौःशील्याच्चलचित्तत्वोक्तरूपमासां स्वभावं हिरण्यगर्भसृष्टिकाले जनितं ज्ञात्वा रक्षायां यत्नेन (यत्नः?) पुरुषेण कार्यम् (कार्यः?) ॥ १६ ॥

(९) **भारुचिः** । व्यभिचारात्मकत्वमासां स्वभावतः । अतस्तं विदित्वा नित्यमेता रक्ष्याः । न विश्वासादुपेक्षणीयाः गृहीतविनया इति कृत्वा ॥ १६ ॥

शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् ॥
द्रोहभावं कुचर्यां च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । **शय्या** शयनं स्वप्नशीलत्वम् । **आसनम**नभ्युत्थानशीलता । **अलङ्कारः** शरीरमण्डनम् । **कामं** पुरुषोपभोगस्पृहा । **क्रोधो** द्वेष. । **अनार्यता** स्निग्धेऽपि द्वेषो द्विष्टेऽपि स्नेहः, आकारसंवरणं, निर्धर्मता । **द्रोग्धृभावः** । द्रोग्धृत्वं भर्तृपित्रादेः । द्रुहेः कर्तरि तृचा भावशब्देन समासः । **कुचर्या** नीचपुरुषसेवनम् । एष स्वभावः स्त्रीणां मनुना सर्गादौ कल्पितः । शय्यासनालङ्कारा द्रोहकुचर्ययोर्दृष्टान्तत्वेनोपादीयन्ते । यथैते पदार्थाः स्वभावभूता अविचा-लिता एवं कुचर्यादयोऽपि ॥ १७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शय्यां उत्तमशयनम् । आसनं सततोपवेशनम् । अलङ्कार-मलंक्रियाम् । अनार्यतामनृजुताम् । द्रोहभावं हिंसात्वम् । कुचर्यामसदाचारम् । मनुर-कल्पयदिति प्रजापतिनिसर्गविवरणम् ॥ १७ ॥

(३) **कुल्लूकः** । शयनोपवेशनालङ्करणशीलत्वं कामक्रोधानार्जवपरहिंसाकुत्सिताचार-त्वानि सर्गादौ मनुः स्त्रीभ्यः कल्पितवान् । तस्माद्यत्नतो रक्षणीयाः ॥ १७ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ताश्च दानमानाभ्यां स्ववशमायान्तीत्येतन्मनुनैव प्रकाशितमित्याह **शय्येति** । कामो मैथुनेच्छा सोऽप्यष्टगुणः स्मृतः । द्रोहभावं स्वभर्तुरपि द्रोहाद्युपक्रमम् । कुचर्यां कुत्सिते कर्मणि रतिम् । एतावद्वा निसर्गजम् ।। १७ ।।

(५) **नन्दनः** । शय्यां सुप्तिं आसनमुपवेशनं अलंकारमलंक्रियां द्रोहभावं द्रोहक्रियां मनुः स्वायंभुवः स्त्रीभ्य आदावकल्पयत् ।। १७ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । शय्या शयनार्थं, आसनम् ।। १७ ।।

(७) **मणिरामः** । हिंसा । शय्यादिकं सर्वं सृष्ट्यादौ मनुः स्त्रीभ्यः कल्पितवान् तस्माद्यत्नतो रक्षणीयाः ।। १७ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **शय्यासनमलङ्कारं कामक्रोधमनार्यतामिति** । स्वापोपवेशनालङ्करणमर्णि कामक्रोधलोभापथातित्वकुत्सिताचारत्वानि स्त्रीभ्यो मनुः सर्गादौ कल्पितवान् । ततो आसां रक्षाकरणे यत्नः कार्यः ।। १७ ।।

(९) **भारुचिः** । अतश्च युक्तास्ताः प्रयत्नतो रक्षितुमेवंस्वभावत्वात् । तत्र शय्याभावो नाधिकरणं सुप्यतेऽस्यामिति । एवमासनालङ्कारकामक्रोधाः अनार्यता द्रोहभाव इत्यत्र स्वशब्देनैव भाव उपदिष्टः वाक्यभावप्रत्ययाभावेऽपि । विचरणं चर्या । कुचर्या कुत्सिता चर्या, सर्वे एते स्वभावाः । एवं स्वभावं ज्ञात्वासामिति प्रकृतत्वादस्य । एवं च सति पतन्निन्दावचनं रक्षार्थम् । यतश्च ।। १७।।

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः ।।
निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ।। १८ ।।

(१) **मेधातिथिः** । केचिदेवं मन्यन्ते—'सत्यपि प्रमदाव्यभिचारे वैदिकेन जापेन रहस्यप्रायश्चित्तादिना शुद्धिमाप्स्यन्ति, ततो नास्ति दोष इति' – तन्न; न हि **स्त्रीणां मन्त्रैः क्रिया** जपोऽप्यस्ति । येन वृत्तव्यतिक्रमेऽप्रख्यातैः स्वत एव वैदुष्याच्छुद्धिमाप्नुवन्ति । तस्माद्यत्नतो रक्ष्या इत्येतच्छेषमेवैतत् । अतो ये केचिदविशेषेण मन्त्रप्रतिषेधोऽयमिति वर्णयन्ति—ततश्च प्रतिषेधं मन्यमाना यत्किञ्चित् स्त्रीसम्बंधि कर्म येन केनचित् क्रियते तत्र सर्वत्र यत्र स्त्रियः कर्तृतया संबध्यन्ते सायंबलिहरणादौ तथा संस्कार्यतया चूडादिषु सम्प्रदानतया श्राद्धादौ,—तत्र सर्वत्र मन्त्रप्रतिषेधादमन्त्रकं स्त्रीणां श्राद्धादि कार्यमिति—तेऽयुक्तवादिनोऽन्यपरत्वादस्य । अर्थवादतया यदस्ति तदालम्बनं न्यायेन विहितप्रतिषेधमन्त्रसंबन्धमन्त्रचूडासंस्कारापेक्षं व्याख्येयमेतत् । अध्ययनाभावाच्च प्रायश्चित्तमन्त्रजपाभावः । **निरिन्द्रियाः** । 'इन्द्रियं' वीर्यं धैर्यप्रज्ञाबलादि तासां नास्त्यतोऽनिच्छन्त्योऽपि कदाचित्पापाचारैर्बलेनाक्रम्यन्ते । ततो रक्षितुं युक्ताः । **स्त्रियोऽनृतमिति** । शीलस्नेहयोरस्थिरत्वादनृतवचनेन निन्द्यन्ते ।।१८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्रिया परिणयनप्राक्कालीनः संस्कारो गर्भाधानादिः । मन्त्रवत्संस्कारयोग्यतानिमित्तमन्त्रप्रकाश्यपुल्लिङ्गरहिताः । अत एवामन्त्राः । स्थितिर्मर्यादा।।१८।।

(३) **कुल्लूकः**। जातकर्मादिक्रिया स्त्रीणां मन्त्रैर्नास्तीत्येषा शास्त्रमर्यादा व्यवस्थिता। ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणाभावान्न निष्पापान्तःकरणा इंद्रियं प्रमाणं, धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहितत्वान्न धर्मज्ञाः अमन्त्राः पापापनोदनमन्त्रजपरहितत्वात् जातोऽपि पापे तन्निर्णेजनाक्षमः अनृतवदशुभाः स्त्रियः इति शास्त्रमर्यादा। तस्माद्यत्नतो रक्षणीया इत्यत्र तात्पर्यम् ।। १८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तासां तु दौःशील्यं नानुयोज्यं चाण्डालादेरिव मन्त्रेण संस्काराभावादित्याह **नास्तीति**। क्रिया नामकरणादिका; 'विवाहस्तु समन्त्रक' इत्युक्तेः। निरिन्द्रियाः इन्द्रियं प्रमाणं धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहिताः। अनृतवदशुभाः नित्यमनृतवादिन्यो वा सूनृतवैदिकशब्दप्रयोक्तृत्वाभावात् ।। १८ ।।

(५) **नन्दनः**। निरिन्द्रियाः ज्ञानरहिता इत्यर्थः, अमन्त्रा अध्ययनबाह्याः ।। १८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। निरिन्द्रियाः समन्त्रसंस्कारयोग्यतारहिताः ।। १८ ।।

(७) **मणिरामः**। क्रिया जातकर्मादि। स्त्रीणां मंत्रैर्नास्ति इति धर्मो व्यवस्थितः शास्त्रमर्यादा व्यवस्थिता। ततश्च निरिंद्रियाः इंद्रियं प्रमाणं, धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहितहृतत्वरन्नधर्मज्ञाः। अमंत्राः पापापनोदनमंत्रजपारहितत्वात् जातेऽपि रूपे तन्निर्णेजनाऽक्षमाः ।। अनृतं अनृतवदशुभाः इति शास्त्रमर्यादा। तस्मात्ततो रक्षणीया इति तात्पर्यं ।। १८ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **नास्ति स्त्रीणां क्रिया मंत्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः** इति। मन्त्रैर्जातकर्मादिसंस्कारक्रिया स्त्रीणां नास्तीति शास्त्रमर्यादा। एवं मन्त्रवज्जातकर्मादिसंस्काराभावात्स्वभावतश्च स्त्रियो निर्वीर्या अध्ययनाभावाच्चामन्त्राश्चामन्त्रित्वे सति धर्मज्ञत्वाभाव(वाद ?)शौचेऽपि प्रवृत्ते (वर्ते) रन्। तत्प्रवृत्तौ च भयाद्यभावत्वादशुभाः स्त्रिय इति शास्त्रमर्यादा ।। १८ ।।

(९) **भारुचिः**। 'अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः' (२।६६) इत्युक्तं यत् तदिदमुच्यते 'नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रै'रिति। विवाहसंस्कारश्च मन्त्रतः पुरुषसम्बन्धापेक्षया न स्वातन्त्र्येण साधारणो वा, अतो न व्याघातः। अर्थवादार्थं च तन्निन्दावचनम्। इन्द्रियं प्रज्ञाधैर्यादि। तदभावात् स्त्रियोऽनिन्द्रिया इत्युच्यन्ते नान्यथा। एवं चाबला इत्येवमेताः प्रसिद्धाः। यतो निरिन्द्रिया अमन्त्राश्च स्त्रियः अतस्तासां स्ववीर्यस्याभावात् स्वयमात्मरक्षणे सामर्थ्यं नास्ति। अमन्त्रत्वाच्च पुरुषवन्मन्त्रवता संस्कारेण शुद्धिर्नास्ति। आत्मसंयमने त्वासां शुद्धिरेषितव्या। अतश्चत्ता निरिन्द्रियाः निर्वीर्याः निःसंज्ञात्वान्निर्विज्ञानास्सत्योऽनृतशब्देन निन्द्यन्ते। व्यभिचारात्मकत्वेन वा प्रकृतेन ।। १८ ।।

तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ।।
स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ।। १९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। स्वभावतोऽशुद्धहृदयाः स्त्रिय इत्यस्मिन्नर्थे वैदिकानि मन्त्रार्थवादरूपाणि वाक्यानि साक्षित्वेनोपन्यस्यति। **तथा च** यथा मयोक्तं 'स्त्रियोऽनृतम्' इति तथैव **निगमेषु** वेदेषु **श्रुतयः** सन्ति। निगमशब्दो वेदपर्यायो दृष्टप्रयोगश्च। निगमो वेदार्थ-

व्याख्यानाङ्गवचनोऽप्यस्ति—'निगमनिरुक्तव्याकरणान्यङ्गानीति' निरुक्ते हि प्रयोगो—'निगमा इमे भवन्तीति'। तस्येह श्रुतिग्रहणाद्वा वक्ष्यमाणोदाहरणाच्चासंभवः। अतो वेदवचनो निगमशब्द इह गृह्यते। समुदायावयवभेदाच्चाधाराधेयभावः। तेषु निगमेषु **श्रुतयं** एकदेशभूतानि वाक्यानि **निगीता** अधीताः संशब्दिताः पठचन्त इति यावत्। नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागादि निरुक्तम्।

पठान्तरम् 'निगदा' इति। 'निगदा' मन्त्रविशेषाः। **श्रुतयो** ब्राह्मणवाक्यानि। मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु चायमर्थो दर्शितो 'यदनृताः स्त्रिय' इति। **बह्व्यस्ताः** संतीत्यस्मिन्पक्षेऽध्याहारः। **तासां** श्रुतीनां या या **निष्कृति**रूपा व्यभिचारप्रायश्चित्तभूतास्ताः **शृणुत**। किमर्थमुदाह्रियन्त इति चेत् **स्वालक्षण्य-परीक्षार्थम्**। 'स्वलक्षणं' नित्यसंनिहितस्वभावस्तत्प्रतिपादनार्थम्। अङ्गदकुण्डलादि यत् लक्षणं तत्परिभूतमिदं 'स्वलक्षणं' स्वभाव इत्यर्थः। एतदासां 'स्वलक्षणं' यदव्यभिचारात्मकम् ॥ १९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। श्रुतयः श्रुतिभागाः। निगमेषु वेदेषु। स्वालक्षण्यस्य स्त्रीणां पौंश्चल्यादिस्वभावस्य परीक्षार्थं निश्चयार्थम्। तथाहि—'इन्द्राद्वरं प्रार्थयमाना अपि कामनाविजनिताः संभवामेत्याप्रसवं पुरुषसंसर्गमेव वृतवत्य' इति श्रुतिः। यद्येवं यत्नतो रक्षणेऽपि मनोव्यभिचारसंभवस्तस्य तर्हि कथं निष्कृतिरत आह—तासां स्त्रीणां निष्कृतिं तद्दोषशान्त्युपायं शृणुत ॥ १९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। व्यभिचारशीलत्वं स्त्रीणां स्वभाव इत्युक्तं, तत्र श्रुतिं प्रमाणतयोपन्यस्यति। तथा बह्व्यः श्रुतयो बहूनि श्रुतिवाक्यानि 'नचैतद्विद्मो ब्राह्मणाः स्मोऽब्राह्मणा वे'त्येवमादीनि निगमेषु स्वालक्षण्यं व्यभिचारशीलत्वं तत्परिज्ञानार्थं पठितानि। तासां श्रुतीनां मध्ये या निष्कृतिरूपा व्यभिचारप्रायश्चित्तभूतास्ताः श्रुतीः शृणुत। एकस्याः श्रुतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्छ्रुतिं शृणुतेत्यर्थः। 'सुपां सुपो भवन्ती'ति (पा. ७।१।३९) द्वितीयैकवचने बहुवचनम् ॥ १९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ननु किमिति स्त्रीणां व्यभिचारित्वादिस्वारसिकं ब्रूत मात्रादिशिक्षितं कथनं स्यात्—इति चेन्न; अनादिप्रवृत्तश्रुतिसिद्धप्राकृतिकथनेन तस्याप्यनादित्वसिद्धिरित्याह **यथा चेति**। स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं व्यभिचारित्वज्ञापनार्थम्। यो ब्राह्मणा (?) चेत्येव अतः श्रुतयस्तासां श्रुतीनां मध्ये निष्कृतिर्निष्कृतिसाधनं श्रुतिं शृणुत ॥ १९ ॥

(५) **नन्दनः**। यथैतदुक्तं तथाच निगमेषु वेदेषु गदिताः श्रुतयो वाक्यानि स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं, सुशब्दोऽत्र बहुलवचनः; अलक्षणमलक्षणत्वं दुःस्वभावत्वं, दोषबाहुल्यमिति यावत्। परीक्षार्थं परीक्षां कर्तुं तासां श्रुतीनामाकृतिं सन्निवेशं शृणुत ॥ १९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। स्वलक्षणपरीक्षार्थं पौंश्चल्यादित्वपरिज्ञानाय निष्कृतीः शृणुत ॥ १९ ॥

(७) **मणिरामः**। स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं व्यभिचारशीलत्वपरीक्षार्थं। तासां श्रुतीनां मध्ये याः निष्कृतिरूपाः व्यभिचारप्रायश्चित्तभूताः। ताः श्रुतीः शृणुत। एकस्याः श्रुतेर्वक्ष्यमाणत्वात् श्रुतिं शृणुतेत्यर्थः। द्वितीयैकवचनेन बहुवचनं ज्ञेयं ॥ १९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। तथेति।** निश्चितमेव व्यभिचारात्मकत्वे ज्ञापिका 'न चैतद्-विद्मो ब्राह्मणो (णाः ?) वा' इत्येवमाद्या बह्व्यः श्रुतयो वेदेष्वपि पठिताः। तासां च श्रुतीनां मध्यात्प्रायश्चित्तरूपां श्रुतिं शृणुत ।। १९ ।।

(९) **भारुचिः।** स्वालक्षण्यमासां व्यभिचारः। यतस्तासां व्यभिचारनिष्कृतिमिमां शृणुत ।। १९ ।।

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ।।
तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ।। २० ।।

(१) **मेधातिथिः। इतिकरणान्तेन** पादत्रयेण मन्त्रैकदेशोऽनुकृतः।

यन्मे माता अपतिव्रता—'पत्युरन्यपुरुषे न कामश्चेतसापीति' यस्या 'व्रतं'—नियमः सा 'पतिव्रता'। तद्विपरीताऽ**पतिव्रता। विचरन्ती** परगृहान्गच्छन्ती। तत्रोज्ज्वलवेषं दृष्ट्वा **प्रलुलुभे।** लोभं स्पृहामन्यपुरुषं प्रति कृतवती। तत्पापं ममोत्पत्त्या मत्पितुः संबन्धि **यद्रेतः** शुक्रं **तद्वृङ्क्ताम**पनुदतु। तद्रेतसा स दोषोऽपमृज्यताम्। **पितेति** षष्ठीस्थाने प्रथमा व्यत्ययेन। अथवा **रेत** एव पितृत्वेन परिकल्प्यते। अपरित्यक्तस्वलिङ्ग एव रेतसा सामा-नाधिकरण्यमनुभवति। "द्यौर्मे पितेति" (ऋ० सं० २। ३। २०) यथा। अथवा मातृ-बीजमप्युच्यते 'रेतः'। **तद्रेतः पिता** जनको **वृङ्क्तां** शोधयताम्। पितृजबीजप्रभावेन मातृ-दोषोऽपनुद्यतामित्यर्थः।

अस्य व्यभिचारात्मकस्यै**तन्निदर्शनं** दृष्टान्तः। सर्वे जपमाना एतं मन्त्रमुच्चारयन्ति। यदि च सर्वाः स्त्रियो दुष्टस्वभावास्ततो मन्त्रस्य नित्यवत्प्रयोगोपपत्तिः। इतरथा पाक्षिकः स्यात्। चातुर्मास्येष्वयं मन्त्रो विनियुक्तः (आपस्तम्ब. श्रौत. १। ९९) पाद्यानुमन्त्रणे च श्राद्धे (शांखायन. गृह्य. ३। १३। ५) ।। २० ।।

(३) **कुल्लूकः।** कश्चित्पुत्रो मातुर्मानसव्यभिचारमवगम्य ब्रूते। मनोवाक्कायकर्मभिः पतिव्यतिरिक्तं पुरुषं या न कामयते सा पतिव्रता, ततोऽन्याऽपतिव्रता। मम माताऽपतिव्रताऽसती परगृहान्गच्छन्ती यत्प्रलुलुभे परपुरुषं प्रति संजातलोभाऽभूत्तत्पुरुषसंकल्पदुष्टं मातृरजोरूपं रेतो मम पिता शोधयत्वित्यस्य स्त्रिया व्यभिचारशीलत्वस्यैतदितिकरणान्तं मन्त्रपादत्रयं ज्ञापकम्। अयं च मन्त्रश्चातुर्मास्यादिषु विनियुक्तः ।। २० ।।

(४) **राघवानन्दः।** तामेवाह **यदिति।** यदित्यादिवृङ्क्तामित्यन्ता श्रुतिः। अस्या अर्थः—कश्चित्पुत्रो ब्रूते पतिं पाणिग्राहं विना नान्यं वृणे इति व्रतं नियमो यस्याः सा पतिव्रता तद्भिन्नाऽपतिव्रता मे माता विचरन्ती व्यवहरन्ती यत्पुरुषान्तरं लुलुभे चकमे तेन कामेन यद्दुष्टं रेतो मातू रेतः पिता एतत् वृङ्क्तां शोधयत्विति। अस्य स्त्रीव्यभिचारस्य एतदेषा श्रुतिः निदर्शनं मानमिति पद्यार्थः ।। २० ।।

(५) **नन्दनः।** श्रुतिमेकामुदाहरणार्थमाह **यन्मे मातेति।** पतिमननुव्रता (वि)चरंती मे माता अन्यस्मात्पुंसो यद्रेतः प्रलुलुभ आदृता दधार तद्रेतो मे पिता वृङ्क्तां मातुः पाणिग्राहकः

स्वीकरोतु मम पित्रैव तद्रेत आहितमस्त्वित्यर्थः। अथवा यच्छब्दो वृत्त्यर्थः, ततो न यत्नः अस्य स्त्रीणां स्वालक्षण्यस्यैतद्वचनं निदर्शनं प्रमाणं, एष मन्त्र उदाहरणमिति यावत् ।। २० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यन्मे मातेति मन्त्रेण श्राद्धे होमं कुर्वाणेनोच्यते प्रकथ्यते अपतिव्रता मे माता यत् प्रचरन्ती प्रलुलुभे तन्मे रेतः लोभाद्रजारूपं यद्रेतः स्कन्नं तद्रेतो मे पिता भजताम् ।। २० ।।

(७) **मणिरामः।** कश्चित्पुत्रो मातुर्मानसं व्यभिचारमवगम्य ब्रूते। **यदि**त्यादि। पतिव्रता सती मे माता विचरंती परगृहान् गच्छंती यत् प्रलुलुभे परपुरुषं प्रति संजात-लोभा अभूत् तत् परपुरुषसंकल्पदुष्टं मातृरजोरूपं रेतः मे पिता वृङक्तां शोधयतु, इति अस्य स्त्रियाः व्यभिचारशीलस्य एतत् निदर्शनं ।। २० ।।

(८) **गोविन्दराजः। यन्म इति।** मम माता अपत्यपरायणा यथान्यपुरुषः संजातलो-भाऽभूत् परपुरुषसंकल्पदुष्टं मातृरजो मम पिता बोधयित्वान्यस्य व्यभिचारात्मकत्वस्यैतत् लिङ्गमिति कारणावस्थितोऽयम् मंत्रोऽयं च चातुर्मास्येष्टचन्वष्टकायां च पाद्यानुमंत्रणे विनियुक्तप्रसंगान्मन्त्रप्रयोजनमाह् ।। २० ।।

(९) **भारुचिः।** कस्मिंश्चित् किल कर्मणि यजमान इदमाह–यद्यपि मे माता पर-पुरुषलोभा व्यभिचारिणी भवेत् तथापि तद्रेतः पितैव मे वृङ्क्ता. . .मेतन्निदर्शनम्। वेऽपि(?) च स्वभावव्यभिचारित्वं स्त्रीणां दृश्यते, ततस्तत्संरक्षणार्थमयं वैदिको निगम उदाहृ(हृतः) ।। २० ।।

ध्यायत्यनिष्टं यत्किंचित्पाणिग्राहस्य चेतसा ।।
तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ।। २१ ।।

(१) **मेधातिथिः। पाणिग्राहो** भर्ता, तस्य **चेतसा यदनिष्टम**प्रियं परपुरुषसंपर्कादिकं स्त्री चिन्तयति **तस्य** मानसस्य **व्यभिचारस्य निह्नवः** शुद्धिरनेन मन्त्रेण कर्मणि नियुक्ते-**नोच्यते**। प्रसङ्गान्मन्त्रप्रयोजनं दर्शितम्। यद्यपि कर्मगुणतैव कर्माङ्गमन्त्रप्रयोजनं तथापि जपादौ विनियोगान्मानसव्यभिचारनिवृत्त्यर्थताऽप्युच्यते ।। २१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अस्योक्तस्यार्थस्य निष्कृतेर्निदर्शनं निश्चितं दर्शनं श्रुतौ कथ-मित्यत आह **ध्यायतीति**। पाणिग्राहस्यानिष्टं पुरुषान्तरयोगम्। तस्य व्यभिचारस्य मानसस्य निह्नवोपनयः। श्राद्धे पुत्रेणानेन होमं कुर्वतोच्यते प्रार्थ्यते तस्य निष्कृतिर्भवत्विति ।। 'यन्मे मातेति मन्त्रश्चानुष्टुबनुरोधात्किंचिदन्यथा कृत्वा पठितः। तथाहि– यन्मे माता प्रलुलोभे विचरत्यननुव्रता। तन्मे रेतः पितावृङक्तामातुरन्योवपद्यता'मिति मन्त्रपाठः। तस्य चार्थो **यन्म इति** यत् मे मम मातुः पत्यननुव्रतं तं चरन्त्याः कुर्वत्या लोभात रेतो रजोरूपं स्कन्नं तन्मम पितैव भजतां, व्यभिचारदोषो मा भूदित्यर्थः। यस्तु तन्मनाः सन्मातुरभिभवितान्यः पत्युः सोऽवपद्यतामधः पतत्विति ।। २०–२१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** संप्रति मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मन्त्रस्याह **ध्यायतीति।** भर्तुरप्रियं यत्किंचित्पुरुषान्तरगमनं स्त्री मनसा चिन्तयति तस्य मानसस्य व्यभिचारस्यैष प्रकृतो मन्त्रः सम्यक्शोधनो मन्वादिभिरुच्यते। मातेति श्रवणात्पुत्रस्यैवायं प्रायश्चित्तरूपो मन्त्रो न मातुः ।। २१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** श्लोकद्वयार्थं संकलयन्नाह **ध्यायतीति।** यत्पुरुषान्तरेण सह भोगं ध्यायति चेतसा तदेव पाणिग्राहस्य स्वभर्तुरनिष्टम्, तस्यैव व्यभिचारस्यानिष्टस्य एव मन्त्रपाठः पुत्रस्यायं निह्नवः प्रायश्चित्तं गम्यते न मातुरित्यन्वयः ।। २१ ।।

(७) **मणिरामः।** मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपता महामंत्रस्याह **ध्यायेति। पाणि**-ग्राहस्य भर्तुः। यत् **अनिष्टं** पुरुषांतरगमनं। **चेतसा ध्यायति। तस्य** मानस**व्यभिचारस्य।** एषः यन्मे माता इति मंत्रः। सम्यक् निह्नवः शोधनः उच्यते मन्वादिभिः। उच्यते इति श्रवणात् 'पुत्रस्यैवायं मंत्रो न मातुः ।। २१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ध्यायतीति।** भर्तुरनभिप्रेतं यत्किञ्चित् पुरुषगमनं मनसा चिन्तयति तस्य मनोव्यभिचारस्यानेन मन्त्रेणैषां सम्यग् बुद्धिरुच्यते। न वाक्कायविषयोऽ-तस्तस्यां तद्व्यभिचारस्वभावत्वादेता यत्नतो रक्ष्या। मातेति श्रवणात् पुत्रस्यैवेदं प्रायश्चित्तं न मातुः ।। २१ ।।

(**भारुचिः।** अन्यं चाह—एवं च मनोव्यभिचार एतद्विज्ञेयम्, 'यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि'। तादृग्व्यभिचारस्य निह्नवः प्रमार्जनं प्रायश्चित्तमस्य नि... व्यभिचारप्रदर्शकमेतत्, किन्तर्हि? कर्मव्यभिचारप्रायश्चित्तमेवं विज्ञेयम् "अतश्चात्मसंयमे यत्नः कर्तव्यः स्त्रीसंरक्षणार्थमिति। तस्येति" ।। २१ ।।

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ।। २२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** भार्यासंरक्षणकामेन दौःशील्यादात्मा रक्षितव्यः। नाप्येतयैव केवलया। यतो दुःशीलस्य भार्याऽपि तथाविधैव भवति, गुणवतः शीलवती। यथा **समुद्रेण निम्नगा** नदी संयुज्यमाना क्षारोदका भवति मधुररसापि सती ।। २२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यादृग्गुणेन पत्या परिणीता, अतो नाधमाय देहीत्यर्थः। समुद्रेण निम्नगा क्षारोदतां यथा याति ।। २२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यथारूपेण भर्त्रा साधुनाऽसाधुना वा स्त्री विवाहविधिना संयुज्यते सा भर्तृसदृशगुणा भवति। यथा समुद्रेण संयुज्यमाना नदी स्वादूदकाऽपि क्षारजला जायते। भर्तुरात्मसं (समाना) यमनाख्यस्त्रीरक्षणोपायान्तरोपदेशार्थमिदम् ।। २२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** दुःशीलाय सुशीला न देया, सुशीलाय तु दुःशीलाऽपि देयेत्यत्र दृष्टार्थं सदृष्टान्तमाह **यादृगिति** द्वाभ्याम्। यादृग्गुणेन साधुना असाधुना भर्त्रा स्त्री संयुज्यते

साऽपि स्त्री तादृग्गुणा सा साध्वी असाध्वी वा भवति। तत्र दृष्टान्तः—निम्नगा स्वादूदकापि **गंगाद्याः** क्षारोदेन समुद्रेण संगतास्तादृशा दृष्टाः ॥ २२ ॥

(५) **नन्दनः।** एवं प्रतिनियतस्वभावा अपि स्त्रियः स्वगुणानुसारेण दंड्याः कर्तुं शक्या इत्याह **यादृग्गुणेनेति** ॥ २२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** स्पष्टः ॥ २२ ॥

(७) **मणिरामः।** या विधिविवाहविधिना निम्नगा नदी स्वादूदकापि क्षारजला जायते तथेत्यर्थः ॥ २२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। यादृग्गुणेनेति।** यथारूपेण साधुनाऽसाधुना वा स्त्रीभिः सह विधिना संयोगं (गो ?) भवेत् तथा रूपेण तत्सम्पर्कात् साध्वाचारा दुःशीला वा भवति। समुद्रेण संयुज्यमाना गङ्गापि तथा स्वादूदकापि क्षारोदका सम्पद्यत इत्यात्मसंयमाख्यं स्त्रीरक्षणोपायान्तरोपदेशार्थमिदम् ॥ २२ ॥

(९) **भारुचिः।** आत्मसंयमनेनाप्येताः शक्या रक्षितुं मनुष्येणेत्युपायान्तरनिर्देशः। न केवलमसंयततयाऽऽत्मानमेवोपहन्ति मनुष्यः। किं तर्हि ? स्त्रियाप्युपघात (?) एवंवृत्तो वर्तत इत्यस्यार्थस्य निदर्शनम् ॥ २२ ॥

अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ॥
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥ २३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** हीनजातीयाऽप्यक्षमाला वसिष्ठभार्या तत्संयोगाद**भ्यर्हणीयतां** प्राप्ता। **शारङ्गी** तिर्यग्जातिः चटका **मन्दपालेन** मुनिना संयुक्ता तथैव पूज्या। अतो हीनजातीयाः कनीयस्योऽपि भूयो भर्तृवत्पूज्याः। तथा चोक्तं "वयसि स्त्रिय" इति ॥ २३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अक्षमाला अरुंधती वसिष्ठेन महर्षिणा सम्यग्योगं गता। **अधमयोनिजा** चतुर्वर्णेतरकुलजा। सारङ्गीपक्षिणी। शार्ङ्गीति क्वचित्पाठः ॥ २३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अत्रोत्कर्षदृष्टान्तमाह **अक्षेति।** अक्षमालाख्या निकृष्टयोनिजा वसिष्ठेन परिणीता, तथा चटका मन्दपालाख्येन ऋषिणा संगता पूज्यतां गता ॥ २३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अत्रेतिहासं प्रमाणयति **अक्षेति।** अधमयोनिजा चण्डाली अक्षमाला ऋषीणामनुरोधेनोढा 'वसिष्ठश्चण्डालीमुपयेम' इति श्रुतेः। सारङ्गी चटका मन्दपालेन ऋषिणोढा अभ्यर्हणीयतां पूज्यताम् ॥ २३ ॥

(५) **नन्दनः।** अत्रोदाहरणमाह **अक्षमालेति** ॥ २३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अक्षमाला अरुन्धती। शार्ङ्गपक्षिणी मन्दपालेन ऋषिणा संगता अभ्यर्हणीयतां जगाम इति महाभारते आदिपर्वणि ॥ २३ ॥

(७) **मणिरामः।** उत्कृष्टदृष्टांतमाह **अक्षेति।** अक्षमाला अक्षमालाख्या स्त्री। संयुक्ता परिणीता। मन्दपालेन ऋषिणा शारंगी चटका ॥ २३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। अत्र दृष्टान्तमाह **अक्षमालेति। शार्ङ्गी चेति**। अक्षमालाख्या चण्डाली परिणीता वसिष्ठेन चाटविका शार्ङ्गी च मन्दपालाख्येन ऊढा सती पूज्यतां प्राप्ता ।। २३ ।।

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।।
उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ।। २४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **अवकृष्टा** निकृष्टा **प्रसूतिरुत्पत्तिर्यासां** ता **अवकृष्टप्रसूतयः** अन्याश्च गङ्गाकालीप्रभृतयः। द्वयोः प्रकृतत्वादेता इति बहुवचनं, चशब्देन तृतीयामाक्षिप्य द्विर्वचनं वा 'एते च' ।। २४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **एता** इति पूज्यताभिप्रायेण बहुवचनम्। **अन्याः** सत्यवत्याद्याः अत्र च पञ्चमाध्यायस्त्रीधर्मोक्तस्य शब्दतोऽर्थतश्च पुनरुक्तिः पुरुषकार्यतया, तत्रात्र तु स्त्रीकार्यं तत्परिग्राह्यम् ।। २४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यद्यपि द्वे प्रकृते तथापि प्रदर्शनार्थत्वमनयोर्मत्वैता इति बहुवचनं कृतं। एताश्चान्याश्च सत्यवत्यादयो निकृष्टप्रसूतयः स्वभर्तृगुणैः प्रकृष्टैरस्मिँल्लोक उत्कृष्टतां प्राप्ताः ।। २४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। उपसंहरति **एता इति**। अवकृष्टप्रसूतयः निकृष्टयोनयः उत्कर्षं जातितः ख्यातितो पतितश्च स्वैर्भर्तृगुणैरेव प्राप्ता इत्यन्वयः ।। २४ ।।

(५) **नन्दनः**। **एता** इति ।। २४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अपकृष्टप्रसूतयः** निकृष्टजातयः ।। २४ ।।

(७) **मणिरामः**। अन्याः सत्यवत्यादयः निकृष्टयोनिजाः ।। २४–२५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **एता** इति। **उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः**। एताः प्रकृतत्वे दर्शनार्थमनयोर्मत्वा एता इति बहुवचनमाहुः, अपि तास्तथान्याधमकुलाद्या निकृष्टपतयो नार्यः स्वभर्तुरस्मिल्लोके उत्कृष्टतां प्राप्ताः। अतो भार्यासंरक्षणार्थं मयात्मसंयम आश्रयणीयः ।। २४ ।।

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।।
प्रेत्येह च सुखोदर्कान्प्रजाधर्मान्निबोधत ।। २५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। "ननु च का सुखोदर्कता प्रजाधर्मस्य। या च प्रजाऽस्याधीना स्त्रियश्च बहुभिर्दोषैरावृतत्वत्यागार्हा, को हि गृहे सर्वान्निभृयात्"–इत्येतन्निवृत्त्यर्थमाह। **लोकयात्रा** लोकवृत्तं लोकाचारः। लोकसिद्धमेतत्। नायं विधिलक्षणोऽर्थो यदेवं शक्यते रक्षितुं नान्यथेति–अपरिरक्षिताभिश्च ताभिः प्रसूत्यादिदोषो भवतीति। इदानीं **प्रजाधर्मान्निबोधत**। कस्य प्रजा बीजिनो वा क्षेत्रिणो वेति। **उदर्क** आगामी कालः स **सुखो** येषाम्। सर्वे हि वस्त्ववसाने विरमन्ते–ते तु नैवमिति प्रशंसा ।। २५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रजाधर्मान् प्रजोत्पादनार्थं धर्मान् ॥ २५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। एष लोकाचारो जायापतिविषयः सदा शुभ उक्तः, इदानीमिह्लोके पर-लोके चोत्तरकालशुभसुखहेतून् 'किं क्षेत्रिणोऽपत्यमुत बीजिन' इत्यादीन्प्रजाधर्मान् शृणुत ॥२५॥

(४) **राघवानन्दः**। स्त्रीणां स्वाभाविकौपाधिकधर्मानुपसंहरन् तत्कार्यप्रजनप्रकारमाह **एषेति**। लोकयात्रा लोकाचारपरंपरा। सुखोदर्कान् इह दृष्टसुखमुत्तरकालेऽपि तत्कृत-सुकृतजं सुखं येभ्यस्तान् प्रजाधर्मान् प्रजैव धर्मस्तान् पुत्रेणायं लोकः। 'दश पूर्वापरान्वंश्याना-त्मानं चैकविंशकम्। ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृत्तारयेत्।' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो धर्महेतुत्वश्रवणा-त्प्रजायाः ॥ २५ ॥

(५) **नन्दनः**। गार्हस्थ्यस्य स्त्रीनिबन्धनत्वात्स्त्रीणां संमानेन रक्षणं कार्यं, नावमानेनेत्य-भिप्रायेणाह **एषोदितेति** ॥ २५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यात्रा चर्या ॥ २५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एष** इति। एष लोकाचारः सर्वो वः शुभो दम्पतीनिर्णय उक्तः, इदानीं सुखहेतून् कृपणो पण्यसुतजीविनोश्चोभयोरित्येवंविधान् प्रजाधर्मान् शृणुत ॥ २५ ॥

(९) **भारुचिः**। कस्य प्रजा किं क्षेत्रिणो बीजिनः उभयोर्वेति ॥२५॥

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ॥
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। शक्यप्रतिविधानत्वाद्दोषाणां **पूजार्हाः**। यदेतद्दोषप्रपञ्चनं तत्रावज्ञानार्थं परिवर्जनार्थं वाऽभिशस्तपतितादिवत्। किं तर्हि? रक्षार्थं दोषाणाम्। न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाली नाधिश्रियते। न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्त इति।

प्रजनं गर्भग्रहणात्प्रभृत्यपत्यपरिपोषणपर्यन्तो व्यापारोऽभिप्रेतः। तथा च वक्ष्यति "उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्" इति (९।२७)। **गृहे दीप्तय** इव। न हि गृहे सेवा स्त्रीभिर्विना काचिदस्तीति सुप्रसिद्धमेतत्। सत्यपि श्रीविभवे भार्यायामसत्यां सुहृत्स्वजनादि-ष्वागतेषु न गृहस्थाः प्रतिपुरुषं भोजनादिभिरावर्जयितुं समर्थाः। यथा दरिद्रे न भवति शक्तिः अतः **स्त्रियः श्रियश्च** न **विशेषो गेहेष्विति** ॥ २६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रजनार्थं संतानार्थम्। महाभागा महाभाग्याः ॥ २६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यद्यप्यासां रक्षणार्थं दोषा उक्तास्तथापि शक्यप्रतीकारत्वादिह दोषा-भावः। एताः स्त्रियो महोपकारा गर्भोत्पादनार्थं बहुकल्याणभाजनभूताः वस्त्रालङ्कारादिदानेन संमानार्हाः स्वगृहे शोभाकारिण्यः स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु तुल्यरूपाः; नानयोर्विशेषो विद्यते। यथा निःश्रीकं गृहं न राजत्येवं निःस्त्रीकमिति ॥ २६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। गर्भधारणपोषणाभ्यां तेन माता गरीयसीति मानयन् स्त्रियं स्तौति **प्रजनार्थमिति** त्रिभिः। प्रजनार्थं प्रजनमपत्यं तस्मै। गृहदीप्तयः गृहस्य दीप्तिः शोभा याभ्यस्ताः स्त्रिय एव श्रियः, श्रीहेतुत्वात्॥ २६॥

(५) **नन्दनः**। न विशेषोऽस्ति स्त्रीणां श्रीणाञ्च॥ २६॥

(६) **रामचन्द्रः**। **प्रजनार्थं** सन्तानार्थम्, गेहेषु स्त्रियः श्रियः लक्ष्मीरूपाः पूजायोग्याः॥ २६॥

(७) **मणिरामः**। प्रजनार्थं गर्भोत्पादनार्थं। महाभागाः बहुकल्याणभाजनभूताः प्रजार्हाः वस्त्रालंकारादिना प्रजायोग्याः गृहदीप्तयः गृहशोभाकारिण्यः॥ २६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **प्रजनार्थमिति**। एवमेषां दोषवत्यपि शक्यप्रतीकारत्वादतः स्त्रियो माल्यवस्त्रालङ्करणादिदानेन सम्पादनार्हाः। एताश्च गृहशोभाभूताः स्त्रियः श्रियश्च गृहेषु तुल्यरूपाः निःश्रीकं गृहं न राजते स्त्रीं विना गृहं च। एवं महाधनमपि प्रजानिमित्तत्वात् स्त्रीणामियं श्लोकत्रयेऽपि भूतिः॥ २६॥

(९) **भारुचिः**। एषोऽस्याभिप्रायः—सर्वदोषावस्कन्नानामपि हि स्त्रीणां प्रजननायोगात् महाप्रयोजनत्वे सत्ययुक्तस्तासां परित्यागः; प्रायश्चित्तप्रत्याहरणीयत्वात्। तथा च वक्ष्यति 'संयतां वासयेत् गृहे। यत्पुंसः परदारेषु कश्चैनां चारयेद्व्रतमि'ति वचनात्। न चाकस्मात् स्तुतिः प्रवर्तत इति कृत्वाऽवश्यमेतदभ्युपगन्तव्यम्। यतश्च॥ २६॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्॥
प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्री निबन्धनम्॥ २७॥

(१) **मेधातिथिः**। **स्त्री निबन्धनम्** निमित्तम्। अपत्योत्पादनादौ **प्रत्यक्षमेतत्**। **लोकयात्रा** गृहागतानामन्नादिदानेनावर्जनमामन्त्रणनिमन्त्रणादि। अस्य **प्रत्यर्थं** सर्वस्मिन्नर्थे **स्त्री निबन्धनम्**। प्रत्यहमिति पाठः। **प्रत्यक्ष**शब्दोऽन्तरङ्गवचनः, अन्तरङ्गमित्यर्थः॥ २७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उत्पादनमुत्पत्तेः कारणं स्त्री। परिपालनं रक्षाकारणभूता। प्रीत्यर्थं या लोकस्य यात्रा व्यवहारः संभोगस्तस्य निबन्धनं स्त्री प्रत्यक्षं ननु पक्षो धर्मादिवत्। प्रत्यर्थमिति पाठे प्रतिविषयमित्यर्थः॥ २७॥

(३) **कुल्लूकः**। अपि च **उत्पादेति**। अपत्यस्य जननं जातस्य परिपालनं प्रतिदिनं चातिथिमित्रभोजनादेर्लोकव्यवहारस्य प्रत्यक्षं भार्यैव निदानम्॥ २७॥

(४) **राघवानन्दः**। तदेवाह **उदिति**। **लोकयात्रायाः** अतिथिबन्धुमित्रभोजनादेर्व्यवहारस्य **स्त्री निबन्धनं** स्त्री हेतुरिति प्रत्यक्षम्॥ २७॥

(६) **रामचन्द्रः**। **प्रीत्यर्थं लोकयात्रा** प्रियोक्तिसंभोगरूपलोकव्यवहारस्य **प्रत्यक्षं स्त्री** निबन्धनं निमित्तम्॥ २७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **उत्पादनमिति । प्रीत्यर्थं लोकयात्रायाः प्रत्यहं स्त्री निबन्धनम् ।** अपत्योत्पादनं जातस्य च पालनं मित्रबन्धुभोजनादेश्च लोकव्यवहारस्य एकैकगुणः ।। २७ ।।

(९) **भारुचिः**। अयमपरः स्त्रीप्रशंसार्थः श्लोकः पूर्वोक्तप्रयोजनार्थ एव विज्ञेयः ।। २७ ।।

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।।
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ।। २८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। प्राग्दर्शितार्थोऽयं श्लोकः ।। २८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शुश्रूषोपचारः। रतिः कामसुखम् ।। २८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अपत्योत्पादनमुक्तमप्येतदभ्यर्हितत्वज्ञापनार्थं पुनरभिधानम्। धर्मकार्याण्यग्निहोत्रादीनि परिचर्योत्कृष्टा रतिः पितृणामात्मनश्चापत्यजननादिना स्वर्ग इत्येतत्सर्वं भार्याधीनम् ।। २८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। धर्मकार्याणि बल्यग्निहोत्रादीनि शुश्रूषाऽतिथ्यादीनां। रतिः स्त्रीसंपर्कजा प्रीतिः। 'स्वर्गे यत्कर्तव्यं तदनया सहे'ति श्रुतेः। एतत्सर्वं दाराधीनमिति द्योतयति हकारः ।। २८ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अपत्यमिति। दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनः सदा।** प्रजोत्पादनमग्निहोत्रसाधनशरीरशुश्रूषारतिक्रीडापितृणामात्मनश्चापत्यजननादिना स्वर्ग इत्येतत् सदा भार्यायत्तम् ।। २८ ।।

(९) **भारुचिः**। किञ्चान्यत्। येन अ(त)श्च यथोक्त एवार्थो विज्ञेयः ।। २८ ।।

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।।
सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ।। २९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अभिचरति मनोवाग्देहसंयतेति मनःप्रभृतिभिर्न व्यभिचरतीत्यर्थः। वाग्व्यभिचारः परपुरुषादिप्रशंसा। कायेन तद्वीक्षणस्पर्शादि ।। २९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। या स्त्री मनोवाग्देहसंयता सतीति विशेषणोपादानसामर्थ्यान्मनोवाग्देहैरेव न व्यभिचरति सा भर्त्रा सहार्जितान्स्वर्गादिलोकानाप्नोति, इहलोके च विशिष्टैः साध्वीत्युच्यते ।। २९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तां दृष्टादृष्टफलेन प्रलोभयन्निव व्यभिचारान्निवर्तयति **पतिमिति**। या वाङ्मनोदेहेषु संयता सती नातिक्रमते सा भर्तृलोकं स्वर्गादिकं प्राप्नोति, साध्वी चेहोच्यते इति शेषः ।। २९ ।।

(५) **नन्दनः**। एवं स्त्रीषु पुरुषाणां कर्तव्यमुक्तमिदानीं पुरुषेषु स्त्रीणामाह **पतिमिति** ।। २९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** मनोवाक्कायकर्मभिः वाग्दण्डसंयता ।। २९ ।।

(७) **मणिरामः।** मनोवाग्देहसंयता सती मनोवाग्देहैरेव या पतिं न व्यभिचरति ।। २९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। पतिमिति। या मनोवाग्देहसंयता** सती मनोवाग्देहैः **पतिं न व्यभिचरति सा भर्त्राजितान् स्वर्गलोकान् प्राप्नोति सा साध्वीति चोच्यते** ।। २९ ।।

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निंद्यताम् ।।
शृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगैश्च पीडयते ।। ३० ।।

(१) **मेधातिथिः।** पञ्चमे श्लोकाविमौ (५। १६४–१६५) व्याख्यातौ ।। २९-३० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** शृगालयोनिमतिमहापातकभोग्यनरकाद्युपलक्षणम्। तदन्ते शृगालयोनिगमनात् पापरोगैः क्षयादिभिः ।। ३० ।।

(३) **कुल्लूकः।** पुरुषान्तरसंपर्कात्स्त्री लोके निन्द्यतां जन्मान्तरे च शृगालजातिं प्राप्नोति, पापरोगादिभिश्च पीडयते। पञ्चमाध्याये स्त्रीधर्म उक्तमप्येतच्छ्लोकद्वयं सदपत्यसंपत्त्यर्थत्वेन महाप्रयोजनतया पुनः पठितम् ।। ३० ।।

(४) **राघवानन्दः।** विपक्षे दण्डमाह **व्यभिचारादिति।** व्यभिचारात् स्वभर्तारं व्यतीत्याभिमुख्येनान्यत्र मनोवाग्देहानां चरणात् गतैः पापरोगैः कुष्ठादिभिः पीडयते पीडिता स्यात् ।। ३० ।।

(७) **मणिरामः।** भर्तुः व्यभिचारात् परपुरुषांतरसंपर्कात् ।। ३० ।।

(८) **गोविन्दराजः। व्यभिचारादिति।** दुर्जनसंसर्गाल्लोके स्त्री गर्ह्यतां, जन्मान्तरे शृगालयोनिं चाप्नोति। अन्तःकरैश्च कुठारैः रोगादिभिः पीडयते। **महाप्रयोजनतया** स्त्रीणामुत्सेकोत्पत्त्याशङ्कायां तन्निवारणार्थमिह पुनरुक्तम् ।। ३० ।।

(९) **भारुचिः।** यस्मात्तस्मादाभिः भर्तृपारतन्त्र्यं न मोक्तव्यम् ।। ३० ।।

पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।।
विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ।। ३१ ।।

(१) **मेधातिथिः। उपन्यासो** विचार्यवस्तुप्रक्षेपः, विचारो वा। तं **निबोधत पुत्रं प्रति** पुत्रमधिकृत्योदितमुक्तम्। **सद्भिर्विद्वद्भिर्महर्षिभिश्च। विश्वजन्यं सर्वेभ्यो** जनेभ्यो हितम्। **पुण्यं** कल्याणकरम्। स्त्रीस्तुत्या व्यवधानात् 'प्रजाधर्मं निबोधत' इत्यस्यार्थस्यापि पुनरादरार्थमुपन्यासः **उपन्यासं निबोधतेति** ।। ३१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एवं स्त्रीणां नियते यत्र क्वचिद्दैवाद्व्यभिचारस्तत्र यः पुत्रं प्रति बीजिनोऽपत्यं क्षेत्रिणो वेत्यपत्यार्थः उपन्यासस्तं शृणुत। सद्भिर्वर्तमानैः पूर्वजैरतीतैः। विश्वजन्यं विश्वजनहितम् ।। ३१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। पुत्रमधिकृत्य शिष्टैर्मन्वादिभिः पूर्वमुत्पन्नैश्च महर्षिभिरभिहितमिमं वक्ष्यमाणं सर्वजनहितं विचारं शृणुत ।। ३१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। प्रजननार्थमित्युक्तं तदेवाह **पुत्रमिति**। पुत्रमुद्दिश्योपन्यासं विचारं निबोधत शृणुत। विश्वजन्यं विश्वस्मै सर्वस्मै जनाय हितं पुण्यं पुण्यफलदम् ।। ३१ ।।

(५) **नन्दनः**। 'इदानीं बीजिनः किं पुत्रः क्षेत्रिणो वे'त्येतन्निरूपयितुमुपक्रमते **पुत्रं प्रत्युदितमिति**। विश्वजन्यं विश्वजनहितं। इमं वक्ष्यमाणम् ।। ३१ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। विश्वजन्यं सकलजनहितम्। उपन्यासं व्याख्यानम् ।। ३१ ।।

(७) **मणिरामः**। पुत्रं प्रति पुत्रमधिकृत्यसद्भिः मन्वादिभिः। पूर्वजैश्च महर्षिभिः उदितं कथितं इमं वक्ष्यमाणं विश्वजन्यं सर्वजनहितं उपन्यासं विवादं निबोधत शृणुत ।। ३१ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **पुत्रमिति**। पुनरधिकृत्य शिष्टैर्मन्वादिभिः पूर्वजातैश्चान्यैर्महर्षिभिः संवक्ष्यमाणं सर्वजनहितं कल्याणकरं परं शृणुत ।। ३१ ।।

(९) **भारुचिः**। यथा विश्वजन्योऽसौ तथेदमुच्यते ।। ३१ ।।

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु भर्तरि ।।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ।। ३२ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **भर्ता** उद्वोढा। विवाहसंस्कारेण संस्कृता येन या नारी तस्यां यस्तस्मादेव जातस्तं **पुत्रं** तस्य **विजानन्त्य**भ्युपगच्छन्ति सर्व एव विद्वांसः। नात्र विप्रतिपत्तिः। सिद्धांतोऽयम्।

श्रुतिद्वैधं तु कर्तरि। यः कर्तैव केवलमुत्पादयिताऽन्यदीयक्षेत्रे न तूद्वोढा—तत्र **श्रुतिद्वैधं** मतभेदः, तं दर्शयति- **आहुरुत्पादक**मपत्यवन्तं **केचित्**। **अपरे क्षेत्रिणम्**—यस्य सा भार्या तस्यामनुत्पादकमपि। एवमाचार्यविप्रतिपत्तेः संशयमुपन्यस्य कारणकथनेन तमेव समर्थयते ।। ३२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। भर्तुर्भार्यावितः पाणिग्राहस्य पुत्रं सर्वे विजानन्ति। केचित्तु बीजिनः। श्रुतेर्द्वैधं श्रुतौ 'बीजिनः पुत्र' इति दर्शनात् श्रुतिकृतं द्वैधं सन्देहः। तथा हि— 'न शेषोऽग्रे अन्यजातमस्ती'त्यादिश्रुतेः। शेषः पुत्रः अन्येन जनितः पुत्रो नास्तीत्यस्या अर्थः। एतेन न क्षेत्रिणः किंतु जनकस्यैवेति गम्यते, अत एव दर्शनात्केचिदुत्पादकमाहुः, अन्ये तु न्यायबलात्क्षेत्रिणमिति ।। ३२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। भर्तुः पुत्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते। भर्तरि द्विःप्रकारा श्रुतिर्वर्तते। केचिदुत्पादकमवोढारमपि भर्तारं तेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः, अन्ये तु वोढारं भर्तारमनुत्पादकमप्यन्यजनितेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ।। ३२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। विचारमेवाह **भर्तुरिति**। तत्र भर्तृत्वं द्विविधं श्रुतिद्वैविध्याद्वोढृत्वाऽवोढृत्वभेदात्। तत्रावोढृत्वेनापत्योत्पादकमपि भर्तारमाहुः। गर्भधारणात्पुत्र-

स्यानुत्पादकत्वेऽपि वोढृत्वेन तत्र वोढुः क्षेत्रसंबन्धात्वात्पुत्रो भवेत्। तदुक्तं **याज्ञवल्क्येन** (आचा. ६९) 'अनेन विधिना जातः क्षेत्रिणः संभवेत्सुत' इति ।। ३२ ।।

(५) **नन्दनः।** भर्तृशब्दः स्वामिवचनः, भर्तरि श्रुतिद्वैविध्यं, कर्तरीति पाठेऽप्ययमेवार्थः उत्तरार्धेन द्वैविध्यमेवोच्यते उत्पादकं बीजिनं कर्तारं केचिदाहुः ।। ३२ ।।

(७) **मणिरामः।** भर्तुः पुत्रं विजानंति भर्तुः पुत्रो भवतीति मुनयो मन्यंते, तत्र भर्तरि श्रुतिद्वैधं द्विःप्रकारा श्रुतिः आहुः। यथा केचित् आचार्याः उत्पादकं अवोढारमपि भर्तारं तेन पुत्रेण पुत्रिणं आहुरित्यर्थः ।। ३२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। भर्तुरिति।** यो भर्ता साक्षादुत्पादितपुत्र इति तं यो न मन्यते नात्र विप्रतिपत्ति(त्तिः), यत्र पुनरुद्वोढा जनयिता तत्र द्विःप्रकारा श्रुतिः। केचिदुत्पादकम- वोढारं अपि तेन पुत्रेण पुत्रवन्तमात्मानमाहुः। अपरे तु क्षेत्रस्वामिनं वोढारमन्यजनितेनापि पुत्रेण पुत्रवन्तमाहुः ।। ३२ ।।

(९) **भारुचिः।** अपरेषां पक्ष उभयोः ।। ३२ ।।

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।।
क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ।। ३३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** क्षेत्रमिव **क्षेत्रभूता नारी।** व्रीह्यादेरुत्पत्तिस्थानं भूमिभागः क्षेत्रं, तत्तुल्या नारी। यथा क्षेत्रे बीजमुप्तं तत्र विध्रियमाणं जायते, एवं नार्यामपि निषिक्तं रेतः। **बीजभूत** एव **पुमान्।** अत्रापि भूतशब्द उपमायाम्। तदीयं रेतो 'बीजं' न साक्षा- त्पुमान्—तदधिकरणत्वात्तु तथावद्व्यपदिश्यते। **समायोगः** संबन्ध आधाराधेयलक्षणः। ततः **संभव** उत्पत्तिः **सर्वदेहिनां** शरीरिणाम्। चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य। स्वेदजानामप्याकाशः क्षेत्रं, बीजं स्वेदः। अतो युक्तः संशयः; उभयमन्तरेण संभवानुपपत्तेः। अपत्योत्पत्तौ उभयोर्व्यापारः। विनिगमनाय च हेत्वभावात्कस्य तत् ?—उभयोः अथान्यतरस्येति संदेहः।

सर्वस्य च प्रकरणस्यायमर्थो नानुमानपरिच्छेद्योऽपत्यापत्यवद्भावः। तथा च विभाग- श्लोके वक्ष्यामः ।। ३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एवं च क्षेत्रसंबन्धात्क्षेत्रिणो बीजसंबन्धाद्बीजिन इत्युभयोरपि प्राप्तम् ।। ३३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** व्रीह्याद्युत्पत्तिस्थानं क्षेत्रं तत्तुल्या स्त्री मुनिभिः स्मृता, पुरुषश्च व्रीह्यादिबीजतुल्यः स्मृतः; यद्यपि रेतो बीजं तथापि तदधिकरणत्वात्पुरुषो बीजमिति व्यपदि- श्यते। क्षेत्रबीजसमायोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिः, एवं चोभयोः कारणत्वस्याविशिष्टत्वाद्युक्ता विप्रतिपत्तिः—किं यत्संबन्धि क्षेत्रं तस्यापत्यमुत यदीयबीजं तस्येति ।। ३३ ।।

(४) राघवानन्दः। क्षेत्रिणमिति प्रसंगेन क्षेत्रबीजे व्याकुर्वंस्तयोः कृत्यमाह **क्षेत्रेति।** क्षेत्रवदुत्पादनपरिपालनकर्तृत्वात्क्षेत्रभूता। बीजं रेतः तदाश्रयत्वाद्बीजभूतः तत्र चेतनस्य रजोरेतःसंयोगादचेतनस्य भूबीजसंयोगात् संभव उत्पत्तिः ।। ३३ ।।

(५) नन्दनः। द्वैविध्ययुक्तिमाह **क्षेत्रभूता स्मृतेति।** तस्मायुक्तं द्वैविध्यमिति ।। ३३ ।।

(७) मणिरामः। क्षेत्रभूता बीजाद्युत्पत्तिस्थानं क्षेत्रं तत्तुल्या, एवं चोभयोर्भर्त्रोः कारणविशिष्टत्वाद्विप्रतिपत्तिर्युक्ता – किं यत्संबंधि क्षेत्रं तस्याऽपत्यं, उत यदीयं बीजं तस्यापत्यमिति ।। ३३ ।।

(८) गोविन्दराजः। क्षेत्रभूतेति। व्रीह्याद्युत्पत्तिस्थानतुल्या ऋषिभिः स्मृता, मनुष्यश्च व्रीह्यादिबीजतुल्यः स्मृतो यस्मात्क्षेत्रबीजसंयोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिरेवं चोभयोः कारणत्वस्यातिशिष्टत्वाद् युक्ता विप्रतिपत्तिः – किं यत्सम्बन्धि क्षेत्रं तस्यापत्यं उत बीजिनः ? इति ।। ३३ ।।

(९) भारुचिः। अस्या विप्रतिपत्तेः कारणमाह अत एतस्मात् कारणाद् युक्तेयं विप्रतिपत्तिः ।। ३३ ।।

विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ।।
उभयं तु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ।।३४ ।।

(१) मेधातिथिः। बीजस्य वैशिष्ट्यं व्यासऋष्यशृङ्गादीनां महर्षीणां दृष्टम्। **स्त्रीयोनिस्त्वेव** क्षेत्रजादिपुत्रेषु धृतराष्ट्रादिषु। ब्राह्मणाज्जाता अपि मातृजातयः क्षत्रियास्ते। **उभयं तु समं** एकस्वामिकमेकजातीयं **समम्। सा प्रसूतिः प्रशस्यते** विप्रतिपत्त्यभावात्। तदुक्तमेतत् (९।३२)–"भर्तुः पुत्रं विजानन्तीति" ।। ३४ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। युक्त्यन्तरमाह **विशिष्टमिति।** बीजं बीजी पुरुषः विशिष्टं ब्राह्मण्यादिगुणवत्। अन्यतरविशिष्टत्वेन प्रजा विशिष्टा न भवति, किंतु यत्रोभयं विशिष्टं स एव प्रसवः शस्यते, उभयोः प्राधान्यात्। अतः क्षेत्रद्वारा क्षेत्रिणोऽप्यपत्यमित्यर्थः ।। ३४ ।।

(३) कुल्लूकः। क्वचिद्बीजं प्रधानं 'जाता ये त्वनियुक्तायाम्'इति न्यायेनोत्पन्नो बीजिनो बुध इव सोमस्य। तथा व्यासऋष्यशृङ्गादयो बीजिनामेव सुताः। क्वचित्क्षेत्रस्य प्राधान्यं यथा 'यस्तल्पजः प्रमीतस्य'(९।१६७) इति वक्ष्यति। अत एव विचित्रवीर्यक्षेत्रे क्षत्रियायां ब्राह्मणोत्पादिता अपि धृतराष्ट्रादयः क्षत्रियाः क्षेत्रिण एव पुत्रा बभूवुः। यत्र पुनर्बीजयोन्योः साम्यं तत्र वोढैव जनयिता तदपत्यं प्रशस्तं भवति, तत्र बीजप्राधान्यापेक्षं तावदाहुः ।।३४।।

(४) राघवानन्दः। तत्र तयोः प्राधान्यं भिन्दानः समे कार्यं प्रशंसति **विशिष्टमिति।** बीजस्य प्राधान्यं व्यासऋष्यशृङ्गादौ तेनैषां ब्राह्मण्यमेवोत्कृष्टता। क्षेत्रस्य प्राधान्यं धृतराष्ट्रविदुरादौ क्षत्रियक्षेत्रत्वे। उभयं बीजयोन्यात्मकमनूढो सजातीयपरिणयेन समं यत्र प्रसूतौ सा प्रसूतिरत्यंतं प्रशस्यत इत्यन्वयः ।। ३४ ।।

(५) **नन्दनः।** स्वमतमाह **विशिष्टं कुत्रचिदिति**, कुत्रचित्प्रसूतौ बीजं विशिष्टं, न सर्वत्र। प्रसूतिः शिष्टा एवं स्थित उभयत्र समं एकजातीयम् ॥ ३४ ॥

(७) **मणिरामः।** क्वचित् बीजं विशिष्टं प्रधानं। यथा बुध-व्यास-ऋष्यशृङ्गादयो बीजिनावत्पाराशरादीनामेव पुत्राः। क्वचित् योनिः क्षेत्रं प्रधानं। यथा धृतराष्ट्रादयो ब्राह्मणोत्पन्ना अपि क्षत्रियक्षेत्रोत्पन्नाः क्षत्रिया विचित्रवीर्यस्यैव सुताः। यत्र तु उभयं साम्यं बीजयोन्योः साम्यं सा प्रसूतिः प्रशस्यते, तत्र वोढैव जनयिता तदपत्यं भवति ॥ ३४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। विशिष्टमिति।** कुत्रचिद्बीजं प्रधानं यत्र 'जाता ये त्वनियुक्तायाम्'-मिति न्यायेन शुल्कोपनीता स्त्री क्वचित्पुनः क्षेत्रं यत्र यत्तल्पजाप्रमीतस्येति न्यायेनोपनता यत्र पुनर्बीजयोन्या माता पिता च समं जनयितारौ तदपत्यं प्रशस्तं भवति ॥ ३४ ॥

(९) **भारुचिः।** विप्रतिपत्तौ स्थितं पक्षं दर्शयति—अपरेषां पक्षः इत्ययं स्थितः पक्षः आचार्यस्य विज्ञेयः ॥ ३४ ॥

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ॥
सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ ३५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** एवमुपपादिते संशये बीजप्राधान्यपक्षं पूर्वं परिगृह्णाति। तत्प्राधान्याद्यस्य बीजं तस्यापत्यम्। तस्य च प्राधान्यं व्रीह्यादेर्द्रव्यस्य क्षित्याद्यनेककारणत्वेऽपि तद्धर्मानुविधानदर्शनात्। अतश्च स्फुटमदृष्टबीजानुविधानस्यापत्यस्य कार्यत्वाद् व्रीह्यादीनामिव तद्धर्मानुविधायित्वं युक्तमभ्युपगंतुम्। तथा हि—सर्वत्र कार्य ऐक्यरूप्यं न त्यक्तं भवति। तथा च बीजे प्राधान्यं तद्दर्शयति **सर्वभूतप्रसूतिर्हि।** सर्वेषां भूतानां प्रसूतिरुत्पत्ति-**र्बीजलक्षणलक्षिता।** बीजस्य यल्लक्षणं रूपवर्णसंस्थानादि तेन लक्षिता चिह्निता, तद्रूपानुविधायिनीति यावत् ॥ ३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्र पूर्वपक्षमाह **बीजस्येति।** बीजलक्षणलक्षिता बीजजातिप्रयुक्तनियतजातिः ॥ ३५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** बीजक्षेत्रयोर्बीजं प्रधानमभिधीयते, यस्मात्सर्वेषां भूतारब्धानामुत्पत्तिर्बीजगतवर्णस्वरूपादिचिह्नैरुपलक्षिता दृश्यते ॥ ३५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** भेदफलमाह **बीजस्येति।** बीजलक्षणलक्षिता बीजस्य लक्षणानि रूपसंस्थानार्थं क्रियास्तैर्लक्षिता विशिष्टा दृश्यन्ते, अत एवोपरिचरवसोरपत्यं मत्स्योदरी सत्यवती नाम ॥ ३५ ॥

(५) **नन्दनः।** अथ बीजमेव विशिष्टं षड्भिः श्लोकैराह **बीजस्य चैवेति।** बीजस्य योन्याश्च द्वयोर्मध्ये बीजलक्षणलक्षिता बीजगुणेनैव दृष्टा ॥ ३५ ॥

(७) **मणिरामः।** बीजलक्षणलक्षिता बीजगतवर्णस्वरूपादिचिह्नैः उपलक्षिता दृश्यते ॥ ३५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। तत्र प्राधान्यपक्षे भावमाह **बीजस्येति**। बीजक्षेत्रयोर्मध्यात् **बीजं** प्रधानमुच्यते, यस्मात्सर्वपदार्थानामुत्पत्तिर्बीजगतवर्णरूपादिचिह्नेनोपलक्षिता दृश्यते ॥ ३५ ॥

(९) **भारुचिः**। अत्र पूर्वः पक्षः प्रदर्श्यते। **बीजस्येति**। यस्मात् **सर्वेति**। तथा सति **यादृशमिति**। अतश्च बीजानां तत्प्राधान्यम् ॥ ३५-३६ ॥

यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते ॥
तादृग्रोहति तत्तस्मिन्बीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः ॥ ३६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अनन्तरस्यैवार्थविस्तरत्वेन श्लोकोऽयं वक्रान्वयप्रदर्शनेन। **यादृशं** शब्दस्यार्थं व्याख्यास्यति (९।३९) 'व्रीहयः शालय' इत्यादिना। **कालोपपादिते**–काले वर्षादौ वपनकाले **उपपादिते** कृष्टसमीकरणादिना संस्कृते। **तादृग्रोहति** जायते। **स्वैर्गुणैर्वर्णसंस्थानरसवीर्यादिभिर्गुणैः व्यञ्जितं** परिदृश्यरूपम् ॥ ३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कालोपपादिते कालेन युक्ते। एतेन कालवत्क्षेत्रस्यापि गुणतैवेत्युक्तम्। स्वैरसाधारणैर्गुणै रूपादिभिः ॥ ३६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यज्जातीयं बीजं व्रीह्यादि ग्रीष्मादिकाले वर्षादिना संस्कृते क्षेत्र उप्यते तज्जातीयमेव तद्बीजमात्मीयैर्वर्णादिभिरुपलक्षितं तस्मिन् क्षेत्रे जायते ॥ ३६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। एतदेव प्रत्यक्षयति **यादृशमिति**। कालोपपादिते तत्तत्सस्योचितकालयुक्ते। रोहत्यङ्कुरः संपद्यते तस्मिन्नङ्कुरे तादृशबीजावयवस्वल्पाङ्कुरपत्रकाण्डादिपरंपरया। पुनस्तादृशं बीजं व्यञ्जितं स्वैर्गुणैः शाल्यादिगन्धरसैः जनयति, भूर्न ॥ ३६ ॥

(५) **नन्दनः**। एतदेव विशदयति **यादृशं तूप्यत इति**। कालोपपादितकालेन संयोजितमपि महतापि कालेनेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(७) **मणिरामः**। **कालोपपादिते** ग्रीष्मकाले वर्षादिना संस्कृते। स्वैः गुणैः आत्मीयैर्वर्णादिभिः व्यंजितं उपलक्षितं तस्मिन् क्षेत्रे तद् बीजं तादृक् रोहति जायते ॥ ३६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। तथा च **यादृशमिति**। यज्जातीयं द्रव्यं व्रीह्यादि काले सङ्ग्वादौ कर्षणादिना क्षेत्रे उप्यते तज्जातीयमेव तद्बीजं स्वचिह्नैरुपलक्षितं तस्मिन्क्षेत्रे जायते ॥ ३६ ॥

इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते ॥
न च योनिगुणान्कांश्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। बीजगुणानुवृत्तिः पूर्वेणोक्ता। अनेन क्षेत्रगुणानामभावमाह–एषा **भूमिर्भूतानां** स्थावराणामोषधीतृणगुल्मलतानां **योनिः** क्षेत्रमुच्यते। **न च** तद्गुणास्तेषु भूतेषु केचन दृश्यन्ते। न मृदः पांसवो वा तत्रोपलभ्यन्ते।

बीजं पुष्यति पुष्टिषु। बीजशब्दोऽत्राङ्कुरनिर्गतव्रीह्यादिवचनो न मूलवचनः। तदपि हि पुनरुपभुक्तशेषमुप्यमानमपरस्मिन्वत्सरे भवत्येव बीजम्। तत्र **पुष्यति** नानुवर्तते। पुष्ट्यङ्गभूतायामनुवृत्तौ पुष्यतिर्वर्तमानः। सकर्मकत्वं द्वितीयानिमित्तम्। **योनिगुणान्प्राप्नोति** वा भजते। **पुष्टिषु** तदवयवेषु। यदि पुष्ट्यङ्गाऽनुवृत्तिराख्यातेनोच्यते पुष्टिष्वित्यनर्थकम्। तस्मादनेकार्थत्वाद्धातूनामन्यवचनमात्र. एवाख्यातेनानुव्याख्येयः।

श्लोकपूरणार्थं वा **पुष्टिष्विति।** कथंचित्पौनरुक्त्यं परिहार्यम्। सामान्यविशेषभावेन वाऽन्वयो वक्तव्यः। 'स्वपोषं पुष्ट' इति यथा ॥ ३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पुष्टिष्वङ्कुरादिप्रादुर्भावेषु ॥ ३७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** एवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यं प्रदर्श्य व्यतिरेकमुखेन दर्शयितुमाह **इयमिति।** हिरवधारणे, इयमेव भूमिर्भूतारब्धानां तरुगुल्मलतादीनां नित्या योनिः कारणं क्षेत्रात्मकं सर्वं लोकैरुच्यते। न च भूम्याख्ययोनिधर्मान्कांश्चिदपि मृत्स्वरूपत्वादीन्बीजं स्वविकारेष्वङ्कुरकाण्डाद्यवस्थासु भजते। भजत्यर्थत्वात्पुष्यतेः सकर्मता; तस्माद्योनिगुणानुवर्तनाभावान्न क्षेत्रप्राधान्यम् ॥ ३७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** एतदेव व्यनक्ति **इयमिति।** इयं प्रत्यक्षापि शाश्वती नित्या योनिरपि न स्वगुणान्पुष्यति समर्पयति। पुष्टिषु वृक्षादिषु। बीजं तु स्वानुरूपाणि प्ररोहकाण्डपत्रपुष्पफलरसगन्धादीनि पुष्णाति, पोषणेन प्रकटयति ॥ ३७ ॥

(५) **नन्दनः।** एतदेव व्यतिरेकमुखेन दर्शयति **इयं भूमिर्हि भूतानामिति।** शाश्वती **चिरन्तनी।** एतावता चिरेण कालेन भूमिगुणः किञ्चिद्बीजं नहि पुष्यति ॥ ३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** सर्वभूतिर्हि भूतानामिति पाठः। **पुष्टिषु** अङ्कुरादिप्रादुर्भावेषु ॥ ३७ ॥

(७) **मणिरामः।** अन्वयदर्शनेन बीजप्राधान्यं प्रदर्श्येदानीं व्यतिरेकेण दर्शयति **इयमिति।** हिः अवधारणे, इयमेव भूमिः। भूतानां भूतारब्धानां तरुगुल्मलतादीनां योनिः कारणं सर्वलोकैः उच्यते। योनिगुणान् भूम्याख्ययोनिधर्मान् कांश्चिदपि मृत्स्वरूपत्वादीन् बीजं पुष्टिषु स्वविषयेषु करकांडाद्यवस्थास्तु नच पुष्यति न भजति। तस्मात् योनिगुणान्। न वर्तमानाख्यक्षेत्रस्य प्राधान्यं ॥ ३७ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** एवमन्वयद्वारेण बीजप्राधान्यं प्रदर्श्य व्यतिरेकगुणेन संश(शंस)यितुमाह **इयमिति।** यस्मात्तु गुल्मलतादीनां भूतानामेषा भूमिर्यदि योनिः क्षेत्रं सर्वलोकैरुच्यते न च भूम्याख्ययोनिधर्मः कांश्चिदपि मृन्मयत्वादीन् गुणान् गुल्मादिर्बीजमात्मदोषे स्वाङ्कुरकाण्डव्यवस्थासु खलु वर्तते तस्माद्योनिगुणाननुवर्तमाना प्रक्षेपं प्रधानम् ॥ ३७ ॥

(९) **भारुचिः।** अतश्च तद्धर्माननुवृत्तेर्बीजस्य क्षेत्रमप्रधानम्। यतश्च ॥ ३७ ॥

भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः ॥
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अनन्तरोक्तोऽर्थ उदाहरणेन व्याक्रियते। **एककेदारे**–'अपि'रत्र योजनीयः। एकस्मिन्नपि क्षेत्रे भूमेः। **काले** यस्य बीजस्य यो वैकः कालस्तस्मिन् **उप्तानि** कर्षकैः **भिन्नरूपाणि जायन्ते, बीजानि** स्वभावानुविधानादित्यर्थः। यदि च क्षेत्रे प्राधान्यं स्यात्क्षेत्रस्यैकत्वात्सर्वाण्येकरूपाणि स्युः ॥ ३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** भूमिगुणपोषणमुक्त्वा बीजगुणपुष्टिमाह **भूमाविति।** एक-केदार इत्यन्तमनुप्रयोगकथनम्। स्वभावतः स्वस्य यो भावो धर्मः शालित्वादिस्तेन सदृशम् ॥ ३८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अपि च **भूमाविति।** भूमावेकस्मिन्नपि केदारे कर्षकैर्वपनकालोप्तानि व्रीहिमुद्गादीनि नानारूपाण्येव बीजस्वभावाज्जायन्ते, नतु भूमेरेकत्वादेकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तदेव दृष्टान्तेन स्वहस्तयति **भूमाविति** द्वाभ्याम्। केदारे क्षेत्रे कृषिवलैः कर्षकैः कालोप्तानि तत्तद्बीजप्ररोहकाल उप्तानि नानारूपाणि यवशाल्यादीनि जायन्ते कार्यकारेण परिणमन्ति। स्वभावतो बीजस्वभावेन ॥ ३८ ॥

(५) **नन्दनः।** बीजानां भूमिगुणपोषणे हेतुर्देशकालवैषम्यविकृत इति चेत्तत्राह **भूमावपीति।** एककेदारे समाने संस्थाने संस्कृतक्षेत्रेऽपि। कालोप्तानि नानारूपाणि भिन्न-जातीयानि स्वभावतः प्रकृत्यैव। इहास्मिल्लोके जायन्ते, एकमपि बीजं स्वभावतो न व्यभिचरतीत्येतद्दर्शयितुमुक्तम् ॥ ३८ ॥

(७) **मणिरामः।** अन्यच्च, **भूमेति।** नानारूपाणि व्रीहिमुद्गादीनि, न तु भूमेरेकत्वा-देकरूपाणि भवंति ॥ ३८ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** किञ्च **भूमाविति।** भूमावेकस्मिन्नपि क्षेत्रे कर्षकैर्योग्य-वापनकाले कलममुद्गादीनि विचित्राण्युप्तानि बीजानि अन्यरूपाणि च बीजस्वभावानु-वर्तमानाज्जायन्ते भूमावनेकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥

(९) **भारुचिः।** बीजानुविधानेन भूमिजात्यननुविधानेन च ॥ ३८ ॥

व्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवाः ॥
यथाबीजं प्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** तानि नानारूपत्वेन बीजानि दर्शयति– **यथाबीजम्** बीजस्वभावा-भिपत्त्या। सर्वत्र जात्याख्यायां बहुवचनम् ॥ ३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** शालयो हेमन्तपक्वधान्यानि। व्रीहयस्तेभ्योऽन्यानि धान्यानि। लशुनानीक्षव इति निन्दितानिन्दितयोरुदाहरणम् ॥ ३९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तथा हि **व्रीहय** इति। व्रीहयः षष्टिकाः, शालयः कलमाद्याः, **तथा** मुद्गादयो बीजस्वभावानतिक्रमेण नानारूपाणि जायन्ते ।। ३९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तदेवाह **व्रीहय** इति । व्रीहयः षष्टिकाद्याः । शालयः कलमाद्याः । लशुनानि स्थूलकन्ददुर्गन्धीनि ।। ३९ ।।

(५) **नन्दनः।** नानाबीजानां नानारूपत्वमेवोदाहरति **व्रीहयः शालय** इति ।। ३९ ।।

(७) **मणिरामः।** तदेव प्रदर्शयति **व्रीहय** इति ।। ३९ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **व्रीहय** इति। शूकधान्येषु मध्यादीयत्शूका (?) व्रीहयः षष्टिकाद्यानि दीर्घशूकाः शालयो रक्ता शाल्यादयस्ते तथा मुद्गादयो बीजत्वभावानतिक्रमेणैव विचित्रा जायन्ते ।। ३९ ।।

(९) **भारुचिः।** तथा च दर्शयति **व्रीहय इति** ।। ३९ ।।

अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।।
उप्यते यद्धि यद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ।। ४० ।।

(१) **मेधातिथिः।** एष एवार्थः शब्दान्तरेण निगम्यते। मुद्गेषूप्तेषु व्रीहयो जायन्त इत्येतन्नास्ति। प्रतिषेधमुखेनोक्तस्य विधिमुखेन पुनः प्रतिपादनमुच्यते **यद्धि यद्बीजम्** ।। ४० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अन्यदन्यजातीयम्। अतो बीजिन एव प्रजाः, न क्षेत्रिण इति समुदायार्थः ।। ४० ।।

(३) **कुल्लूकः।** एवं च सति **अन्यदिति**। व्रीहिरुप्तो मुद्गो जायत इत्येतन्न संभवति यस्माद्यदेव बीजमुप्यते तत्तदेव जायते, एवं बीजगुणानुवर्तनात्क्षेत्रधर्माननुवृत्तेश्च व्रीह्यादौ मनुष्येष्वपि बीजप्राधान्यम् ।। ४० ।।

(४) **राघवानन्दः।** एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढयन्नाह **अन्यदिति। अन्यत्** शाल्यादिबीजमुप्तं न यवाद्याकारेण स्यादिति व्यतिरेकः। अन्वयमाह **यद्यदेवेति। तत्तदेव** शालिपरंपराया यदि निश्चितमेव ।। ४० ।।

(५) **नन्दनः।** उक्तमेवार्थं निगमयति **अन्यदुप्तमिति**। प्ररोहति प्रत्यक्षतः प्ररोहति। तस्मादुप्तादन्यद्रोहतीत्येतन्नोपपद्यत इति ।। ४० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अन्यत् उप्तं अन्यत् जातं एतत्कर्म न उपपद्यते न संघटते। अन्यद्भुक्तं अन्यद्वान्तमिति न्यायो न संघटते ।। ४० ।।

(७) **मणिरामः।** एवं च सति **अन्येति** ।। ४० ।।

(८) **गोविन्दराजः।** एवञ्च सति **अन्यदिति**। तिलाद्युप्तं मुद्गादि जायत इत्येतन्न संभवति। यस्माद्यदेव बीजमुप्यते शाल्यादाविव मनुष्येष्वपि बीजप्राधान्यम् ।। ४० ।।

(९) **भारुचिः।** एवं च सति प्रत्यक्षतः **अन्यदिति** । ।। ४० ।।

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥
आयुष्कामेन वप्तव्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः। एवं पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह। क्षेत्रप्राधान्यमनेनोच्यते।

"ननु च नात्र क्षेत्रप्राधान्याभिधायकं किंचित्पदमस्ति, केवलं परक्षेत्रोपगमननिषेधः श्रूयते **वप्तव्यं न जातु परयोषितीति**–परदारेषु बीजनिषेको न कर्तव्य इत्यस्यार्थः। न पुनर्यस्य क्षेत्रं तस्यापत्यमित्यनेनोक्तं भवति।"

सत्यम्। "तथा नश्यति वै क्षिप्तं बीजं परपरिग्रहे" इत्यनेनैकवाक्यत्वात् दृष्टापत्यापहारलक्षणदोषनिमित्तोऽयं प्रतिषेधः–नादृष्टार्थं उपगमनप्रतिषेधः। स हि चतुर्थे विहित एव – "न हीदृशमनायुष्यम्" (४।१३४) इत्यादिना। तस्मादन्यशेषतया प्रतिषेधश्रुतेरनन्तरेणैकवाक्यत्वादसति स्वातन्त्र्ये युक्ता क्षेत्रप्राधान्यप्रतिपादनपरता।

प्राज्ञेन सहजया प्रज्ञया। **विनीतेन** पित्रादिभिरनुशिष्टेन। **ज्ञानविज्ञानवेदिना** करणसाधनौ **ज्ञानविज्ञान**शब्दौ। 'ज्ञानं' वेदाङ्गशास्त्राणि। 'विज्ञानं' तर्ककलादिविषयम्। एतदुक्तं भवति – यस्य काचिद्बुद्धिर्विद्यते तेनैवं न कर्तव्यं–यतः सर्वशास्त्रेष्वेषा स्थितिः। यस्तु मूर्खस्तिर्यक्प्रख्यः सोऽत्र नाधिकृत एवेत्यनुवादोऽयम्।

आयुष्कामेनेति चातुर्थिकस्य प्रतिषेधस्य प्रत्यभिज्ञानार्थमेतत्। ततश्च पृथक्प्रतिषेधशङ्का निरस्ता भवति ॥ ४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवं पूर्वपक्षे उक्तीरुक्त्वा यद्यप्येवं तथापि लोके क्षेत्रिण एवं फलसंबन्धदर्शनात् (स्वक्षेत्रद्वारा क्षेत्रिण एव प्रजेत्याह **तत्प्राज्ञेनेति**। तद्बीजं। प्राज्ञेन स्वतो बुद्धिमता। विनीतेन गुरुशिक्षितेन। ज्ञानं धर्मविषया धीः।) विज्ञानं लोकविषया तद्वेदी तत्रत्यभावात् ॥ ४१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। संप्रति क्षेत्रप्राधान्यमाह **तदिति**। तद्बीजं सहजप्रज्ञावता पित्रादिभिरनुशिष्टेन ज्ञानं वेदः, एवं विज्ञानमपि तदङ्गादिशास्त्राणि तद्वेदिनाऽऽयुरिच्छता न कदाचित्परजायायां वपनीयम् ॥ ४१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। दृष्टान्तजातस्य दार्ष्टान्तिके फलितमाह **तदिति**। तस्मादर्थे ज्ञानविज्ञानवेदिना श्रुतिस्मृतिविदा न वप्तव्यं, रेत इति शेषः। परयोषिति नियुक्तायामपि न वप्तव्यमित्युक्तम् ॥ ४१ ॥

(५) **नन्दनः**। एवं बीजप्राधान्यमुक्तमधुना क्षेत्रप्राधान्यं चतुर्भिः श्लोकैराह **तत्प्राज्ञेनेति**। तद्बीजं, ज्ञानं लौकिकं, विज्ञानं शास्त्रजं प्रधानमिति कृत्वा परक्षेत्रे (?) वप्तव्यं क्षेत्रस्वामित्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। विनीतेन गुरुशिक्षितेन। विज्ञानवेदिना ज्ञानं धर्मविषयं विज्ञानं लोकविषयं तयोर्वेदिना ॥ ४१ ॥

(७) **मणिरामः**। तत् बीजं ॥ ४१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। इदानीं क्षेत्रप्राधान्यमाह **तदिति**। तद्बीजं प्रज्ञावता नीतियुक्तेन लोकशास्त्रव्यवहारज्ञेन ईदृशमनायुष्यं इत्युक्तत्वादायुरिच्छता न कदाचित्परभार्यायां वप्तव्यं निष्फलत्वात्। तथा च वक्ष्यति (९।४३) 'तथा नश्यति तत्क्षिप्तं बीजं परपरिग्रहे' इति ॥ ४१ ॥

(९) **भारुचिः**। एतावद्बीजप्राधान्यपक्षः। अधुना. . .ते ॥ ४१ ॥

अत्र गाथा वायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥
यतो बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **गाथा**शब्दो वृत्तविशेषवचनः। यथोक्तं पिङ्गलेन "अत्रासिद्धं गाथेति"। अविगीताः परंपरागताः श्लोका अभ्युच्यन्ते। 'तदेषापि यज्ञगाथा गीयते' इत्युक्ता 'गाथाः श्लोका उत्तरत्र वेदे पठ्यन्ते—यदस्य पूर्वमपरं तदस्यैति'। **वायुना गीताः** पठिता वायुप्रोक्ताः। **पुराविदः** पुराणकल्पान्तरवेदिनः। **परपरिग्रहे** परक्षेत्रे ॥ ४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। मा भूदायुष्कामस्य कर्तव्यं किं ततोऽत आह **अत्रेति** ॥ ४२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अतीतकालज्ञा अस्मिन्नर्थे वायुप्रोक्ता गाथाः छन्दोविशेषयुक्तानि वाक्यानि कथयन्ति—यथा परपुरुषेण परपत्न्यां बीजं न वप्तव्यमिति ॥ ४२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्र सतां वाक्यं प्रमाणयति **अत्रेति**। गाथाः विगीतश्लोकाः। परपरिग्रहे परगृहीतदाररूपे ॥ ४२ ॥

(५) **नन्दनः**। यथा येन हेतुना ॥ ४२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। परपरिग्रहे परस्त्रियां यथा न वप्तव्यम् ॥ ४२ ॥

(७) **मणिरामः**। पुराविदः अतीतकालज्ञाः। परपरिग्रहे परस्त्रियां ॥ ४२ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अत्रेति**। अस्मिन्नर्थे वायुप्रोक्ता गाथाः छन्दोविशेषयुक्तानि वाक्यानि नीतिकालज्ञाः कथयन्ति यथा परभार्यायां बीजं मनुष्येण न वप्तव्यमिति ॥ ४२ ॥

(९) **भारुचिः**। क्षेत्रप्राधान्यात् मा भूत्परक्षेत्रे बीजापहारः। अनाशु. . .बीजिनोऽपत्यम्। एवञ्च ॥ ४२ ॥

नश्यतीषुर्यथाऽऽविद्धः खे विद्धमनुविध्यतः ॥
तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। ता इदानीं गाथा दर्शयति। **इषुः** शरः। स **नश्यति**। **खे** छिद्रे अन्येनेष्वासेन **विद्धं** मृगम**नुविध्यतः** पूर्वस्य वेधकस्यात्र स्वाम्यम्।

अथवाऽऽकाशे **खे** शरः क्षिप्तो लक्ष्यमन्तरेण—**नश्यति** निष्फलो भवति—**विद्धं चानुविध्यतः**, एवं परस्त्रियां तेजो निःक्षिप्तं तस्य बीजिनः। क्षेत्रस्वामिनोऽपत्यं भवति ॥ ४३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अन्येन विद्धमनु पश्चाद्विध्यतः वृथा विध्यतः क्षिप्तोऽपीषुर्नश्यति। अन्येन पूर्वविद्धत्वेन स्वीकृतत्वादिषुविद्धत्वेऽपि पक्षिणो मांसलाभोऽत्र पूर्वपरिग्रहीतुरेवेत्यर्थः। नश्यति निष्फलं भवति ॥ ४३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यथाऽन्येन विद्धं मृगं कृष्णसारं तस्मिन्नेव छिद्रे पश्चादन्यस्य विध्यत आविद्धः क्षिप्तः शरो निष्फलो भवति, पूर्वहन्त्रैव हतत्वात्तस्यैव तन्मृगलाभात्; एवं परपत्न्यामुप्तं बीजं शीघ्रमेव निष्फलं भवति, गर्भग्रहणानन्तरं क्षेत्रिणः सद्यः फललाभात् ॥ ४३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** परक्षेत्रे बीजस्योप्तिर्वप्तुः फलाय न पर्याप्तेति दृष्टान्तगाथामाह **नश्यतीति।** विद्धं मृगमन्येन। खे तत्कृतच्छिद्रे। खमित्युपलक्षणम्। अनुविध्यतः पश्चात्ताडयतः इषुः शरो नश्यति मृगलाभायापर्याप्तः, यतः पूर्वहन्तुरेव स शरः मृगस्य विद्यमानत्वाद्विद्धेषुर्नश्यति। पाश्चात्येन यथा स पशुर्न लभ्यते एवं गर्भो बीजिना न लभ्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

(५) **नन्दनः।** तामेव गाथामाह **नश्यतीषुर्यथेति।** खे विद्धं खे संबद्धं, वायुमिति यावत्; वायुं लक्षीकृत्य विद्धो युक्तः इषुर्विध्यतः प्रहरतः पुरुषस्य यथा नश्यति निष्फलो भवति तत्फलं बीजिनो न भवति, क्षेत्रिणो भवतीत्यर्थः। क्षेत्रं प्रथमपरिग्रहीतुरेवेति ॥ ४३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यथा क्षिप्त इषुर्बाणः खे आकाशे नश्यति, निराधारत्वात्। कीदृशः? इषुर्विद्धं लक्ष्यं अनुविध्यतः ॥ ४३ ॥

(७) **मणिरामः।** यथा अन्येन विद्धं मृगं तस्मिन्नेव खे छिद्रे अनु पश्चात् अन्यस्य विध्यतः आविद्धः क्षिप्तः इषुः शरः नश्यति निष्फलो भवति, पूर्वहंत्रैव हतत्वात्; तथा परपरिग्रहे उप्तं बीजं क्षिप्रमेव नश्यति। गर्भग्रहणानंतरं क्षेत्रिणः सद्यः फललाभात् ॥ ४३ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** अत्र दृष्टान्तमाह **नश्यतीषुर्यथा क्षिप्त** इति। यथाऽन्येन मृगं विद्धं तस्मिन्नेव छिद्रे अन्यथा पश्चाच्च्युतशरो निष्फलो भवति, पूर्वहन्तुरेव मृगभागत्वात्। एवं परभार्यायामुप्तं क्षिप्रमेव निष्फलं भवति। गर्भग्रहणसमनन्तरमेव क्षेत्रिणः फलमित्युक्तम् ॥ ४३ ॥

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः ॥
स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ॥ ४४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** ईदृशोऽयं पुराणकृतो जायापतिलक्षणसम्बन्धो यद्भिन्नावपि तावेकीकृताविव दर्शयति। तथा हि अनेकवर्षसहस्रातीतपृथुसम्बन्धा मही तेनैव व्यपदिश्यते **पृथिवीति।** तस्मादन्याऽपि स्त्री यस्य भार्या तस्य पुत्रोऽन्येनापि जातः।

स्थाणुच्छेदस्य केदारं स्वमाहुः—सम्बन्धान्तरस्याभावात् स्वस्वामिसम्बन्धं षष्ठी प्रतिपादयति। 'स्थाणु'र्गुच्छगुल्मलतादिप्ररूढो यत्र भवति तच्छिनत्ति यः स 'स्थाणुच्छेदः'। तस्य तत्क्षेत्रं येन प्ररूढगुल्मलतावीरुधः छित्त्वा भूमिः क्षेत्रीकृता। तत्र कर्षणवपनजातं फलं तस्यैव।

शल्यवतो मृगमाहुरित्यनुषज्यते। बहूनां मृगमनुधावतामाखेटकार्थं यस्यैव सम्बन्धि शरशल्यं मृगे दृश्यते तस्य तमाहुः। यत् प्रथमवेद्धुश्च स भवतीत्युक्तं 'नश्यतीषुः' इत्यत्र ॥ ४४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यथा पृथोः परिग्रहानन्तरमनेकराजपरिगृहीतार्थामपि पृथिवीं प्रथमपरिग्रहीतृत्वात्पृथोस्तस्यैव नाम्ना पृथिवीति व्यपदिशन्ति, तथा प्रथमपरिग्रहीतुरेव भार्या-ऽतोऽनन्तरं परिग्रहाद्बीजिन एव क्षेत्रं किं तस्मादित्यपि नाशङ्कनीयमित्यर्थः। स्थाणुच्छेदस्य यः प्रथमं खिलभङ्गार्थं क्षेत्रे स्थाणुमुत्पादयति तस्य न द्वितीयपरिग्रहीतुः। केदारं क्षेत्रम्। शल्यवतो यस्य तोयेन विद्धो नतु तदनन्तरं मृगग्रहीतुः ॥ ४४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। इमामपि पृथ्वीं पृथुना पूर्वं परिगृहीतत्वात् अनेकराजसंबन्धेऽपि पृथो-र्भार्यामित्यतीतज्ञा जानन्ति, तस्मात्स्थाणुं छिन्दति स्थाणुच्छेदः, कर्मण्यण्, येन स्थाणुमुत्पाट्य क्षेत्रं कृतं तस्यैव तत्क्षेत्रं वदन्ति; तथा शरादि शल्यं येन पूर्वं मृगे क्षिप्तं तस्यैव तं मृगमाहुः, एवं च पूर्वपरिग्रहीतुः स्वामित्वाद्वोढुरेवापत्यं भवति, न जनयितुः ॥ ४४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अत्रार्थे पुरावृत्तं स्फुटयन्परयोषिति पुत्रार्थमाशासानस्य पुत्रा-शावैफल्यमाह **पृथोरिति**। अनेकराजसंबन्धित्वे भूमेः भुवः पृथ्वीति समाख्याबलात्। पृथोरेव भार्यामाहुः। भुवः स्थाणुच्छेदस्य प्रथमं तदुच्छेदकस्य केदारं क्षेत्रं एवं शल्यवतः अग्रे मृगं प्रति शरं योजयितुः दृष्टान्तत्रये क्षेत्रिण एवापत्यम् ॥ ४४ ॥

(५) **नन्दनः**। तेन तत्र क्षिप्तमन्येन बीजं नश्यति तस्येत्यभिप्रायेणाह **पृथोरपीमा-मिति**। पूर्वविदः प्रथमं लब्धवतः पृथोरिमां पृथिवीमपि भार्यां विदुः। पूर्वविद इति स्थाणुच्छेदशल्यवतोरपि विशेषणं, स्थाणुच्छेदः खिलीकृतक्षेत्रसंस्कर्ता जायापत्योरभेदश्चायम् ॥ ४४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। स्थाणुच्छेदस्य केदारं। भूमिस्थवृक्षच्छेदकस्य क्षेत्रम्। च पुनः शल्यकर्तुः मृगं मृगयायां इति आहुः ॥ ४४ ॥

(७) **मणिरामः**। यद्यप्यनेके राजानः पृथिव्याः पतयो जाताः तथापि पृथोरियं भार्येति पूर्वविदो जानंति। तथा स्थाणुं छेदयित्वा येन क्षेत्रं कृतं तस्यैव तं क्षेत्रमाहुः, न तु बीजवप्तुः। तथा येन पूर्वं मृगो विद्धस्तस्यैव तं मृगमाहुः, न तु पश्चाद्विद्धस्य। एवं च वोढुरेव, नतु बीज-प्रक्षेप्तुः ॥ ४४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **पृथोरिति**। इमामपि पृथिवीं अनेकराजसम्बन्धिपरिगणित-त्वात् यथा येनैव स्थाणुमुत्पाट्य क्षेत्रं रक्षितं तद्वयुपदर्शितक्षेत्रमाहुः। मृगमाहुरेवं पूर्वपरि-ग्रहीतुः स्वाम्यात्तस्यैवापत्यं भवति, न जनयितुः ॥ ४४ ॥

(९) **भारुचिः**। सत्यन्यस्य पश्चादस्वामित्वात् फलाभावं दर्शयति **पृथोरिति**। अतश्च पूर्वपरिग्रहीतुः क्षेत्रिणः क्षेत्रं यस्य तत्क्षेत्रं तस्य क्षेत्रफलं विज्ञेयम्, न बीजिनः ॥ ४४ ॥

एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह ॥
विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। युक्तं च यस्य भार्या तस्यापत्यं यस्माद्भार्याया भर्तुश्चैकत्वमेव—प्रजाऽप्यात्मभूतैव। कथं वाऽन्यस्यात्मा सोऽन्यस्य भवेत्। एवं तावद् दृष्टमेतल्लोके। शास्त्रज्ञा अप्येवमेव विप्राः प्राहुरिति ॥ ४५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एतावानेव तत्त्रयमेलकः परिणामः। तत्र प्रजातोऽपि जायान्तरङ्गमित्याह **यो भर्तेति**। प्रजावयवभूता जाया चात्मैवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। नैकः पुरुषो भवति अपि तु भार्या स्वदेहमपत्यानीत्येतत्परिणाम एव पुरुषः। तथा च **वाजसनेयब्राह्मणम्** 'अर्धो ह वा एष आत्मनस्तस्माद्यज्जायां न विंदते नैतावत्प्रजायते असर्वो हि तावद्भवति, अथ यदैव जायां विंदतेऽथ प्रजायते तर्हि सर्वो भवति। तथा चैतद्वेदविदो विप्रा वदन्ति यो भर्ता सैव भार्या स्मृते'ति। एवं च तस्यामुत्पादितं भर्तुरेवापत्यं भवतीति, यतश्च दंपत्योरैक्यमतः ॥ ४५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। 'आत्मैवेदमग्र आसीत् एकमेव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेय अर्धो ह वा एष आत्मनो यज्जाया आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्यादिश्रुतेरात्मन एव जायापत्यपतित्रितयरूपत्वेन पूर्णत्वात्पुरुषत्वमित्याह **एतावानिति**। त्रिभिर्मिलित्वा यतः पुरुषत्वमतोऽपत्यं दंपत्योरेव। एतदेवाह **तथेति**। भर्तुरेवापत्याकारेण परिणामो जायोपादानकः। अङ्गाय पुत्रार्थमानीयत इत्यङ्गना ॥ ४५ ॥

(५) **नन्दनः**। जायाजातस्य भर्तुरपत्यत्वप्रतिपादनार्थमाह **एतावानेवेति**। आत्मा स्वयं पुरुषः जाया प्रजा इति च यदेतावानेव पुरुषः अत्र प्रमाणं प्राहुः **विप्रा** इत्यादि इतरयोरुपन्यासो दृष्टान्तार्थः ॥ ४५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। भर्ता सा तस्य अङ्गना स्मृता भर्तैव अङ्गनेति एतावानेव पुरुषः त्रितयसमुदायरूपः यत् यस्मात्कारणात् जाया स्त्री आत्मा प्रजा इति त्रयं। तथा च पुनः विप्रा एतत् आहुः ॥ ४५ ॥

(७) **मणिरामः**। जायां विना पुरुषः पूर्णः पुरुषो न भवतीत्याह **एतावानेवेति**। एतावानेव उत्पत्तिमात्रेणैव पुरुषः पूर्णः पुरुषो न भवति किंतु यत् जायात्मा प्रजेति ह जायादेहेन प्रजायते संबुध्यते विवाहेन एतावानेव पुरुषो भवति। तथा च एतत् विप्राः वदंति यो भर्ता सैव अंगना स्मृतेति। एवं च तस्यामुत्पादितं वोढुरेवापत्यं भवति; दंपत्योरेकदेहत्वात्। अयमर्थो **वाजसनेयब्राह्मणे** स्पष्टः। यथा 'अर्धो ह वा एष आत्मनस्तस्माद्यज्जायां न विंदते नैतावत्प्रजायते असर्वो हि तावद्भवति अथ यदैव जायां विंदतेऽथ प्रजायते तर्हि सर्वो भवती'ति ॥ ४५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एतावानिति**। नैकः पुरुषो वापि तु भार्या शरीरमपत्यानीत्येतत् परिणाम एव। तथा चैवं तस्यामुत्पादितं भर्तुरेवापत्यं भवति यतश्च दम्पत्योरैक्यमतः ॥ ४५ ॥

(९) **भारुचिः**। तथा चागमः—**एतावानेति**। एतद्दर्शयत्यनेन न परस्त्री केनचित्क्रयेण प्रतिग्रहेण वात्मीया धर्मतः शक्या कर्तुम्। यतोऽस्य बीजनाशः, परस्यावश्यंभावी क्षेत्र-प्राधान्यात्॥ ४५॥

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते॥
एवं धर्मं विजानीमः प्राक् प्रजापतिनिर्मितम्॥ ४६॥

(१) **मेधातिथिः**। अथ मन्येत—'धनादिदानेन क्रीत्वा स्वीयाः करिष्यन्ते, परभार्यायां ततो विनिवृत्ते दुःस्वाम्ये तज्जातो जनयितुः पुत्रो भवतीति'—एतन्न; यतो न शक्या भार्यात्वेन निष्कसहस्रैरप्यन्यदीयाः स्वत्वमानेतुम्। नापि भर्त्रा त्यक्ता प्रहीणद्रव्यतया प्रतिग्रहीतुः स्वत्वमापद्यते। यत "उद्वहेतेनि" (मनु. ३।४) कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयादात्मनेपदा-ल्लिङ्गान्नान्येन संस्कृताऽन्यस्य भार्या भवति। यथा नाहवनीयादय आधातुरन्यस्य क्रयादिना-ऽऽहवनीयादिव्यपदेश्याः। **निष्क्रयो** विक्रयो विनिमयश्च। **विसर्ग**स्त्यागः। ताभ्यां न **विमु-च्यते**। नभार्यात्वमस्या अपैति॥ ४६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। निष्क्रयो विक्रयविनिमयौ। विसर्गः दानं। न मुच्यते पुनर्मूल्यं दत्वा ग्रहीतुं लभ्यत इत्यर्थः॥ ४६॥

(३) **कुल्लूकः**। निष्क्रयो विक्रयः, विसर्गस्त्यागः, न ताभ्यां स्त्री भर्तुर्भार्यात्वादपैत्येवं पूर्वं प्रजापतिना स्मृतं नित्यं धर्मं मन्यामहे। एवं च क्रयादिनापि परस्त्रियमात्मसात्कृत्वा तदुत्पादितापत्यं क्षेत्रिण एव भवति, न बीजिनः॥ ४६॥

(४) **राघवानन्दः**। अतो विक्रयपरित्यागयोरपि भार्यात्वं नापैतीत्याह **नेति**। अस्या दानं विक्रयो वा नास्ति अभिन्नत्वात्तस्याः। 'आत्मनोऽर्धं पत्नी नामे'ति श्रुतेरेवं युक्तत्व-मपि नापैति। 'यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य त्वि'त्युक्तेर्भार्यां पुत्रदानविक्रयस्मरणं राजादौ तदुद्भूतसेवादिपरम्। प्रजापतिनिर्मितमिति तत्र प्रमाणम्॥ ४६॥

(६) **रामचन्द्रः**। निष्क्रयविसर्गाभ्यां विक्रयदानाभ्यां भर्तुः सकाशात् भार्या न मुच्यते॥ ४६॥

(७) **मणिरामः**। निष्क्रयो विक्रयः, विसर्गः त्यागः, ताभ्यां न भर्तुर्भार्या विमुच्यते, भर्तुः स्वाम्यान्न मुच्यते। एवं च क्रयादिनापि परस्त्रियमादाय तस्यामुत्पादितमपत्यं क्षेत्रिण एव भवति, न बीजिनः॥ ४६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **नेति**। **एवं धर्मं विजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम्**। बन्धवि-क्रयादिना त्यागेन न च भार्यात्वात् स्त्री भर्तुरपैत्येवं प्रजापतिना स्मृतम्। पूर्वमेव स्त्री च आत्मसात्कर्तुं न शक्येति॥ ४६॥

(९) **भारुचिः**। यतश्चैतदेवम्। **नेति**॥ ४६॥

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ।। ४७ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अयमनुशयविधावष्टमे व्याख्यातः (८।२२७) । विभागकाले हि समविषमांशभाग्भिः समविषमांशभागेषु परिकल्प्य विभागः कर्तव्यः । तत्र कृते यो विप्रतिपद्येत तस्य प्रतिषेधार्थमिदम् । तत्रापि यद्यादावेव यथार्थतां कस्यचिदंशस्य प्रज्ञापयेत्तदा स्यादेव पुनर्विभागः । अथ बहुना कालेनायथाकृततां ब्रूयाद्यावदितरैः स्वेषु स्वेषु भागेष्वन्यनिवेशशीर्णप्रतिसंस्कारादि कृतं भवेद्—वस्त्रहिरण्यादि चोपयुक्तं स्यात्—तदा समतामात्रकरणे प्रभवति, न पुनः सर्वं समवायविभागम् ।

अन्ये तु क्लीबादीनामनर्हितविभागकानां पश्चादभागहरत्वनिमित्तक्लीबत्वादिपरिज्ञानान्नास्ति भागापहार इति सकृन्निपातप्रयोजनं वदन्ति ।

एवं द्वित्रिचतुर्भागहराणां यदृच्छया ये समतां प्रकल्पयेयुः पश्चादनुशयनाः प्राक्तनं व्यवस्थानमतिक्रम्यापहर्तुं न लभेरन् । पतितस्य तु लब्धभागस्याप्यपहारं वक्ष्यामि ।

सकृत्कन्या प्रदीयते । यद्यपि चानेन वाग्दानोत्तरकालं प्रागपि विवाहाद्भर्तुः स्वतोच्यते, तथापि "दत्तामपि हरेत्कन्यां" (याज्ञ. १।६५) "तेषां तु निष्ठा विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे" (मनु. ८।२२७) इत्यादिपर्यालोचनया विशिष्टविषयतैव । सा च व्याख्याता ।

सकृदाह ददामीति । गवादयो हि येनैव रूपेणात्मनः स्वं तेनैवान्यस्मा आपद्यन्ते । कन्या तु दुहितृत्वेन स्वं सती भार्यात्वेनानिवृत्तस्वसम्बन्धा दीयत इति पृथगुपन्यासः ।

"ननु चानिवर्तमाने पितुः स्वसम्बन्धे कथं कन्यादानं प्रवर्तते ? एतद्धि दानस्य रूपं यदेकस्य सम्बन्धो निवर्ततेऽन्यस्योपजायत इति" ।

नैष दोषः । द्वावत्र सम्बन्धौ—अपत्यापत्यवद्भावः स्वस्वामिसम्बन्धश्च । तत्रापत्यापत्यवद्भावो न निवर्तते, इतरस्तु निवर्तते । तथा च "बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्" (मनु. ५।१४८) पितुश्चात्र स्वाम्यनिवृत्तिमाह "पाणिग्राहस्येति" भर्तुस्तदुत्पत्तिम् ।। ४७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** अंशो दायादानां विभक्तोऽर्थः सकृत्पतति सकृदेव नियम्य य एकदा नियतः स एवेति यथा तथा । सकृदेव कन्या प्रदीयते प्रकर्षेण हस्तोदकेन दीयते । किं बहुना, कन्यां ददानीति वाङ्मात्रेणापि सकृदेवाह । वाग्दानमपि यत्रादौ कृतं तस्यैव भार्या, नतु दोषाभावे स्वेच्छयाऽनन्तरं पित्राऽन्यस्मै प्रदाने तस्य भवतीत्यर्थः । केचित्सकृदाह ददानीति द्रव्यान्तरविषयमाहुः ।। ४७ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** पित्रादिधनविभागो भ्रातॄणां धर्मतः कृतः सकृदेव भवति, न पुनरन्यथा क्रियत इति, तथा कन्या पित्रादिना सकृदेकस्मै दत्ता न पुनरन्यस्मै दीयते । एवं चान्येन पूर्वमन्यस्मै दत्तायां पश्चात्पित्रादिभिः प्राप्तायामपि जनितमपत्यं न बीजिनो भवतीत्येतदर्थमस्योपन्यासः । तथा कन्यातोऽन्यस्मिन्नपि गवादिद्रव्ये सकृदेव ददानीत्याह, न पुनस्तदन्यस्मै दीयत इति त्रीण्येतानि साधूनां सकृद्भवन्ति । यद्यपि कन्यादानस्य सकृत्करणं प्रकृतोप-

युक्तं तथापि प्रसङ्गादंशदानयोरपि सकृत्ताभिधानं 'सकृदाह ददानी'त्यनेनैव कन्यादानस्यापि सकृत्करणसिद्धौ प्रकृतोपयोगित्वादेव पृथगभिधानम् ।। ४७ ।।

(४) **राघवानन्दः** । अत आह **सकृदिति** । अंशो विभागः, सच भ्रातॄणामेकवारमात्रं विभागाद्यनुष्ठानं न पुनरनुष्ठानं शास्त्रप्रमाणकमेवं कन्यादानं प्रतिश्रुतं चोत्सर्गतः । अन्यथा संसृष्टविभागे वाग्दत्ताया देवरपरिग्रहे दानोद्देश्यमृतावतिप्रसंगः।। ४७ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । सकृत् एकवारम् । अंशः विभक्तदायभागः पतति सकृद्ददाति इति आह – सतां एतानि त्रीणि सकृत् सकृत् ।। ४७ ।।

(७) **मणिरामः** । अंशः पित्रादिधनविभागः निपतति भवति ।। ४७ - ४९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **सकृदिति । सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ।** भागकाले पैतृकादिधनभाग एकवारमेवापतति न धर्मभागकल्पनायां पुनर्भागी क्रियते । कन्यापि सकृद्दातव्या वाग्दत्तायाः कन्यायाः पण्यतः प्राप्ताया अपि न बीजिनोऽपत्यं भवति । तथा कन्यातोऽन्यस्मिन्नपि गवादिषु एतानि त्रीणि अङ्गनिपातनादीनि साधूनां सकृद्भवन्ति । न पुनःकरणमेषामस्ति सकृदाह ददानीति ।। ४७ ।।

यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च ।।
नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ।। ४८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अन्यस्वामिकपश्वादिष्वित्यर्थः ।। ४८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । यथा गवादिषु परकीयेष्वात्मवृषभादिकं नियुज्य वत्सोत्पादको न तद्भागी तथा परकीयभार्यास्वपि नोत्पादकः प्रजाभागी भवति ।। ४८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । ननु परयोषिति बीजवापिन एव फलं स्याद्बीजसारूप्यदर्शनादिति चेन्न; लोके तथाऽदृष्टचरत्वादित्याह **यथेति** । उत्पादकः स्वामी परगवादिषट्सु स्ववृषादिकं नियोज्यापि न प्रजाभागी एवमन्याङ्गनास्वपि ।। ४८ ।।

(५) **नन्दनः** । क्षेत्रप्राधान्यप्रतिपादकं क्षेत्रिण एव पुत्रो न बीजिन इत्येतन्निदर्शनैरुपपादयति **यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीष्विति** । अन्यगोष्वन्यदीयासु **तथैवान्याङ्गनास्वपीति** पूर्वेण संबन्धः ।। ४८ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **यथेति** ।। ४८ ।।

(९) **भारुचिः** । तथा च न बीजप्राधान्यं परपरिगृहीतायां कथम् ।। ४८ ।।

येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ।।
ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ।। ४९ ।।

(१) **मेधातिथिः** । प्रसिद्धमेवैतत् । **अक्षेत्रिणो बीजवन्तो** व्रीह्यादिबीजस्वामिनः **सस्यस्य** मुद्गमाषादेर्जातस्य **न लभन्ते फलं**–परक्षेत्रे चेदुत्पत्तिः ।। ४८ – ४९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ये क्षेत्रिणः क्षेत्रस्वामिनः। केवलं बीजवप्तारः। **परक्षेत्र इति प्रवापिण इति** दृष्टान्तः। यथेति पूरणीयम् ॥ ४९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। क्षेत्रस्वामिनो ये न भवन्ति, अथ बीजस्वामिनः सन्तः परक्षेत्रे बीजं वपन्ति ते तत्र क्षेत्रजातस्य धान्यादेः फलं क्वचिदपि देशे न लभन्त इति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ॥ ४९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। निगमयति **य इति**। अक्षेत्रिण इति च्छेदः। येऽक्षेत्रिणः परदार-रतास्ते सस्यबीजानुरूपतो निर्णीतस्यापि फलं पिण्डादि न लभन्ते स्म ॥ ४९ ॥

(५) **नन्दनः**। अक्षेत्रिण इति पदम् ॥ ४९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **य इति**। ये क्षेत्रस्वामिनो न भवन्ति केवलं बीजस्वामिनः परकीये क्षेत्रे बीजे च पतिते तस्मिन्क्षेत्रे धान्यादेर्जातस्य यत्फलं न कदाचिद्देशे लभन्त इति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ॥ ४९ ॥

(९) **भारुचिः**। तथा च लोके—**सकृदिति**। कन्यातोऽन्यदपि देयद्रव्यं दाता प्रति-ग्रहीत्रे, एवं च सति त्रीण्येतानि सतां सकृत्। अतश्च पुनर्दानासम्भवस्तस्याः ॥ ४९ ॥

यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ॥
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥ ५० ॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वेण स्थावरेषु धर्मः प्रसिद्धवदुदितो ज्ञापितो वा। अनेन तिर्यक्षु परिगृहीतेषु यवादिषु निदर्श्यते। अन्यदीयो वृषभो यद्यप्यन्यगवीषु वत्सान्बहूनपि **जनयेन्न** वृषभस्वाम्येकमपि वत्सं लभेत—सर्व एव ते वत्सा **गोमिनां** गोस्वामिनाम्। **आर्षभमृषभ-सम्बन्धि स्कन्दितं** बीजनिषेको **मोघं** वृथा निष्फलम् ॥ ५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। गोमिनां गोगवीमताम्। मोघं वृथा। वृषभस्य स्कन्दितं चेष्टितं मैथुनार्थे ॥ ५० ॥

(३) **कुल्लूकः**। यदन्यदीयगवीषु वृषभो वत्सशतमपि जनयेत्सर्वे ते वत्साः स्त्रीगवी-स्वामिनो भवन्त्येव, न वृषभस्वामिनः। वृषभस्य यच्छुक्रसेचनं तद्वृषभस्वामिनो निष्फलमेव भवति। 'यथा गोऽश्वोष्ट्र' (९।४८) इत्यनेनोत्पादकस्य प्रजाभागित्वं न भवतीत्येतत्परत्वेन दृष्टान्त उक्तः, अयन्तु क्षेत्रस्वामिनः प्रजाभागित्वं भवतीत्येतत्परत्वेनातो न पुनरुक्तिः ॥५०॥

(४) **राघवानन्दः**। एतदेव दृष्टान्तान्तरेण दृढयति **यदिति**। **गोमिनां** स्त्रीगोस्वा-मिनाम्। गोपदमपश्वाद्युपलक्षकम्। स्कन्दितं शुक्रसेचनम्। आर्षभमृषभस्येदम्। **मोघं** स्वस्वामिफलाजनकम् ॥ ५० ॥

(५) **नन्दनः**। **अन्यगोषु** अन्यदीयगोषु ॥ ५० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **गोमिनां** गोस्वामिनाम्, आर्षभं ऋषभाणामिदमार्षभं, **स्कन्दितं** सद्रेतः ॥ ५० ॥

(८) **गोविन्दराजः। यदिति। स्वामिनामिति।** यद्यन्यसम्बन्धिनीषु गोस्त्रीषु परकीयो वृषभः शतमपि वत्सानां जनयेत्तदा ते सर्ववत्सा गोस्वामिनामेव, तं नैकोऽपि बीज-स्वामिनो वृषभसम्बन्धीयकः शुक्रो (?) वृषभस्वामिनो निष्फल एव ।। ५० ।।

तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।।
कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ।।५१।।

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वस्य निर्देशोऽयम्। यथा गवादिषु स्थावरेषु चैवं मनुष्येष्वपि **कुर्वन्ति।** क्षेत्रस्वामिना**मर्थं** प्रयोजनं बीजकार्यं सम्पादयन्ति ।। ५१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रकृते योजयति **तथैवेति।** बीजमिति विभक्तिव्यत्ययः, बीजस्य परक्षेत्रे वापिणो वप्तारोऽक्षेत्रिणः। क्षेत्रिणां भार्यावतां। अर्थं फलम् ।। ५१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यथा गवादिगर्भेषु तथैवापत्यरहिताः सन्तः परकीयभार्यायां ये बीजं वपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामेवापत्यलक्षणमर्थं कुर्वन्ति। बीजसेक्ता त्वपत्याख्यं फलं न लभते ।। ५१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्र परोपकारमात्रं कुत इत्यत आह **अर्थमिति।** सपतिकायां स्त्रियां स्कन्दनं सन्दिग्धो गर्भोऽसन्दिग्धोऽतिगूढोत्पन्नोऽपि क्षेत्रिण एवेति भावः ।। ५१ ।।

(५) **नन्दनः।** तथैव वृषभवत्फलं **क्षेत्रिणो** बीजवन्तः ।। ५१ ।।

(७) **मणिरामः।** आर्षभं स्कंदितं वृषभस्य शुक्रसेचनं ।। ५१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। तथेति।** यद्वद्गोषु तद्वदेवाविद्यमानस्त्रीस्वाम्याः सन्तो ये पर-कीयायां योषिति **बीजं** वपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामेवापत्यलक्षणमुक्तं जनयितापत्याख्यं फलं न लभते ।। ५१।।

फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ।।
प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी ।।५२।।

(१) **मेधातिथिः।** अविशेषेणोक्तं क्षेत्रिणां फलं न बीजिनः। तस्यावशिष्टविषय-त्वमाह **अनभिसंधायेति।** अभिसंधानं बीजक्षेत्रिणोरितरेतरसंविद्व्यवस्थापनम्—'नष्टाश्वदग्ध-रथवदुभयोरावयोः फलमस्त्विति'—यत्र वचनव्यवस्था न भवति तत्र **क्षेत्रिण एव प्रत्यक्षोऽर्थो** निश्चितं फलम्। **प्रत्यक्ष**शब्देन निःसंदिग्धतामाह। यतो **बीजाद्योनिर्बलीयसी।** क्षेत्र-मधिकबलम् ।। ५२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** फलमनभिसंधायावयोस्तुल्यं फलमिति समयमकृत्वा बीजिनः प्रवृत्तौ क्षेत्रिणामेवार्थः फलमिति प्रत्यक्षं लोकसिद्धम्। गरीयसी स्वत्वहेतुः ।। ५२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** 'यदस्यामुत्पत्स्यतेऽपत्यं तदावयोरुभयोरेवैव' एवं यत्र नियमो न कृतस्तत्र निःसंदिग्धमेव क्षेत्रिणोऽपत्यम् उक्तरीत्या बीजात्क्षेत्रं बलवत् ।। ५२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । ननु न ते परोपकारार्थं यतन्ते किंतु कामात् सत्यं आर्थिकः स इत्याह **फलमिति** । अनभिसंधाय एतदपत्यमुभयोरित्यनियमे । बीजिनो रागमात्रोपाधिकत्वात् किंच यो**निर्गरीयसी**त्युक्तम् । निगमयति **योनिर्गरीयसीति** । स्वक्षेत्रे बीजस्योत्कृष्टत्वेऽपि परक्षेत्रे स्कन्दनेऽतिवृत्ते तद्विशेषे विप्रतिपत्तेः क्षेत्रत्वेन सर्वत्रानुगमात्क्षेत्रस्यैव कारणत्वनिश्चितिरिति भावः ॥ ५२ ॥

(५) **नन्दनः** । क्षेत्रिणामियत्फलं बीजिनामियत्फलमित्यभिसन्धाय परक्षेत्रप्रवापिण इत्यनुकर्षणं क्षेत्रिणामर्थं कुर्वन्तीति । चास्यानुकर्षः प्रत्यक्षं लोके कृषीवलैः क्रियमाणं दृश्यते तेन बीजाद्योनिर्बलीयसी ॥ ५२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । फलं अनभिसंधाय आवयोः समं फलमिति समयमकृत्वा बीजात् योनिः गरीयसी ॥ ५२ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **फलमिति** । 'यदत्रोत्पद्यते तयोरुभयोरपत्यं' एवं क्षेत्रबीजिनोर्यत्र सम्बन्धो नास्ति तत्र निःसन्दिग्धमेव क्षेत्रिणोऽपत्यं यदुक्तनीत्या बीजात्क्षेत्रं बलवत् ॥ ५२ ॥

(९) **भारुचिः** । एवं च सति 'फलं त्वनभिसन्धाये'ति वचनात् प्रकृतस्यार्थस्य सर्व एते दृष्टान्तश्लोकाः प्ररूपणाय; एवं योनिबलीयस्त्वात् परक्षेत्रजाता न बीजिनो भवन्तीति ॥ ५२ ॥

क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते ॥
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ ५३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सत्यां तु संविदि—अनभिसंधाय क्षेत्रिणः फलमुक्तम् । अभिसंधाने किं बीजिनं उतोभयोरिति संशय उभयोरित्याह—**क्रियाया अभ्युपगमो**ऽङ्गीकरणमेवमेवैतदिति संविल्लक्षणः यो निश्चयः सा 'क्रिया'ऽभिप्रेता तामभ्युपगमय्य **बीजार्थं** बीजकार्यफलनिष्पत्त्यर्थं **यत्प्रदीयते**—सामर्थ्याद्बीजमिति गम्यते । **तस्येह** द्वावपि **भागिनौ** ॥ ५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्रिया नियमस्तुल्यमावयोः फलमिति तामभ्युपगम्य यत्क्षेत्रं परस्मै दीयते बीजार्थं बीजवपनार्थम् ॥ ५३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । 'यदत्रापत्यं भविष्यति तदावयोरेवेति' नियम्यैतत्क्षेत्रं स्वामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । अनभिसंधायेत्युक्तं, तत्राभिसंधानपूर्वकं चेदुभयोरपीत्याह **क्रियेति** । क्रियासमये, यदत्रापत्यं भविष्यति तदावयोरुभयोर्भवेदिति नियम्य तत्क्षेत्रस्वामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

(५) **नन्दनः** । क्रियाभ्युपगमाद्बीजनिक्षेपक्रियां प्रति क्षेत्रिणो बीजिनोऽनुज्ञानाद्यो बीजार्थो बीजरूपोऽर्थः प्रदीयते निक्षिप्यते तस्य बीजी क्षेत्रिकश्चेहलोके कृष्यारम्भफलभागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। क्रियाभ्युपगमात् समयकारणात् एतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते तस्य इह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्री एव च ।। ५३ ।।

(७) **मणिरामः**। 'फलं त्वनभिसंधाय यदस्यामुत्पद्यतेऽपत्यं तदावयोरेवैवं' यत्र नियमो न कृतः तत्र प्रत्यक्षं निःसंदेहं क्षेत्रिणां अर्थः। यतो बीजाद्योनिर्गरीयसी ।। ५३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **क्रियाभ्युपगमादिति**। आवयोरुभयोरपत्यं स्यादित्येवं संविदङ्गीकरणे पुनरेतत्क्षेत्रस्वामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनो फलम् ।। ५३ ।।

(९) **भारुचिः**। एवं च संविदा बीजी फलं लभते, नान्यथा; अयं च संविदा करणे न तृतीयः पक्षो विज्ञेयः ।। ५३ ।।

ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता लभते फलम् ।। ५४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। परक्षेत्रे वप्तुर्बीजनाश उक्तः। तत्र मन्येत—"पुरुषापराधात्तस्य युक्तोपहारो नूनमसौ क्षेत्रं जिहीर्षति—नो चेत्किमिति परक्षेत्रे वपतीति। येन तु स्वक्षेत्रे व्युप्तमोघवाताभ्यामन्यत्रानीतं तस्य कोऽपराधो यदि स्वं द्रव्यं हारयति ?"—तदर्थमाह। **ओघवाताहृतं बीजम्। ओघो** जलनिषेकः, तेन वायुना चाहृतं **नीतं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति** तस्यैव तद्भवति। एतेनैव सिद्धे विस्पष्टार्थं **न बीजी लभते फलमिति**। सर्वत्र क्षेत्रप्राधान्यमित्यर्थः ।। ५४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रत्यक्षमिति प्रागुक्तं लोकव्यवहारं दर्शयति **ओघेति**। **ओघो** नदीरयः ।। ५४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यद्बीजं जलवेगवाताभ्यामन्यदीयक्षेत्रादानीतं यस्य क्षेत्रे जायते तत्क्षेत्रस्वामिन एव तद्बीजं भवति, नतु येन बीजमुप्तं स तत्फलं लभते। एवं च स्वभार्याभ्रमेणापरभार्यागमने 'ममायं पुत्रो भविते'त्यवगमेऽपि क्षेत्रिण एवापत्यमित्यनेन दर्शितम् ।। ५४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। आकृत्यादिभिर्निश्चयेऽपि नियमं विना फलं क्षेत्रिकस्यैवेत्याह **ओघेति**। ओघेन स्रोतसा वातेन प्रबलेन वाहृतं प्रापितं बीजं प्ररोहति अङ्कुरयति। तद्बीजं बीजजं फलं ज्ञेयं मानतः। न्यायोऽत्र गर्भधारणपोषणादिबाहुल्यम् ।। ५४ ।।

(५) **नन्दनः**। अविद्यमानायां मिथः संविदि क्षेत्रिण एव फलमिति दृष्टान्तेनोपपादयति **ओघवाताहृतमिति**। यस्य बीजमित्यन्वयः, तद्बीजं क्षेत्रिकस्यैव। **वप्ता** बीजी ।। ५४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **ओघः** नदीप्रवाहः तेन हृतं **बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति** ।।। ५४ ।।

(७) **मणिरामः**। क्रियाभ्युपगमात् यदत्राऽपत्यं भविष्यति तदुभयोरिति कृतनियमात् ।। ५४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ओघवाताहृतमिति। तत्क्षेपं क्षेत्रिकस्येह न बीजी लभते फलम्।** जलवाताभ्यामन्यदीयक्षेत्रादानीतं बीजं यदीयक्षेत्रे स्वामिनस्तद्बीजं भवति न तु तत्फलं येन बीजं न्युप्तं स लभते। एवं स्वभावाच्चैवमेषां द्विपूर्वमपि परस्त्रीगमने क्षेत्रिण एवापत्यमित्येतदनेन सूच्यते ॥ ५४ ॥

(९) **भारुचिः।** यत्र त्वेवमुभयोः संविन्नास्ति तत्र **ओघेति** ॥ ५४ ॥

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ॥
विहङ्गमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥ ५५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अपत्याधिकारात्तद्विषयतैव मा विज्ञायीति गवाश्वादिग्रहणम्। यदि वा बीजफलव्यवहारः सस्यादिविषयतया प्रसिद्धतरस्तन्निवृत्त्यर्थमाह। द्विपदां चतुष्पदां पक्षिणां स्थावराणां च सर्वत्रैष धर्मः। **एष** इति द्वयं प्रत्यवमृश्यते। अनभिसंधाने यस्य क्षेत्रं तस्य फलमभिसंधाने चोभयोः। उदाहरणार्थत्वाच्च गवाश्वादिग्रहणस्य श्वमार्जारादिष्वप्ययमेव न्यायः। तर्हि किमर्थं "यद्यन्यगोषु" इति? । प्रायेण गावः पुरुषाणां भवन्ति, न तथा विहङ्गमादय इति प्रसिद्धेरनुवादोऽसौ। **दास्यः** सप्तभिर्दासयोनिभिरुपगताः। **प्रसवः** कायजन्म। तं **प्रति** तत्रेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रसवं प्रति प्रसवविषये ॥ ५५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** एषैव व्यवस्था गवाश्वादीनां संतति प्रति ज्ञातव्या—यत्क्षेत्रस्वाम्येव गवाश्वादेः संततिस्वामी, नतु वृषभादिस्वामी, नियमे तु कृते सत्येतयोरेव संततिस्वाम्यम् ॥ ५५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** 'यथा गोऽश्वे'त्याद्युक्तमुपसंहरति **एष इति। विहङ्गः** पक्षी। **प्रसवमपत्यम्** ॥ ५५ ॥

(५) **नन्दनः।** एवं गवाश्वादिष्वपीत्याह **एष धर्म इति।** धर्मो न्यायः ॥ ५५ ॥

(७) **मणिरामः। विहङ्ग**वाताहृतं जलप्रवाहवातवेगाभ्यां अन्यक्षेत्रादानीतं ॥ ५५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। एष इति।** गोऽश्वोष्ट्रछागैडकपक्षिमहिषाणां सन्ततिं प्रत्येषा व्यवस्था ज्ञेया। यत्क्षेत्रस्वामिन एवं गवादिसन्ततेः स्वाम्यं न ऋषभादेः, ताः संवेदात्तूभयोरपीति ॥ ५५ ॥

(९) **भारुचिः।** ओघवातग्रहणं च प्रदर्शनार्थं विज्ञेयम्। अतश्च यश्चौर्याद्बलाद्वा परक्षेत्रवापी न तस्यास्ति भाग इति गम्यते। गर्दभस्याननुक्रान्तस्यापि पशुसामान्यादयमेव धर्मः **स्यात्** ॥ ५५ ॥

एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥ ५६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **सारं** प्रधानम्। **फल्गु** असारम्। उपसंहारः पूर्वप्रकरणस्य। उत्तरार्धेन वक्ष्यमाणसूचनम्। **आपत्** जीवनस्थितिहेतुभूतभोजनाच्छादनाभावः, सन्तानविच्छेदश्च ॥ ५६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** श्रुतिस्तु 'नान्यजातः पुत्रोऽस्ती'ति परबीजप्रभवस्य सुतस्य परलोकानुपयोगित्वपरा नतु संबन्धाभावपरेति सारत्वं योनेः फल्गुत्वं बीजस्य। आपदि भर्तुरभावे सति स्वपतिजन्यसंतानासंभवे ॥ ५६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** एतद्बीजयोन्योः प्राधान्याप्राधान्यं युष्माकमुक्तं, अतोऽनन्तरं स्त्रीणां संतानाभावे यत्कर्तव्यं तद्वक्ष्यामि ॥ ५६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** बीजक्षेत्रयोः प्राधान्याप्राधान्यमुपसंहरन्पुत्रशून्यायाः स्त्रियः स्वकुल्यादप्यपत्यमुत्पाद्यमित्याह **एतदिति।** सारफल्गुत्वं प्राधान्याप्राधान्यम्। आपदि पुत्रानुत्पत्तिदशायाम्। अन्यथा 'पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रिया' (अग. १।४२) इति स्मृतितः प्रत्यवायः ॥ ५६ ॥

(५) **नन्दनः।** आपत् सन्तानपरिक्षयः ॥ ५६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** फल्गुत्वं निःसारत्वम्, आपदि भर्त्रभावे ॥ ५६ ॥

(७) **मणिरामः।** एष धर्मः क्षेत्रिण एवाऽपत्यमिति व्यवस्था ॥ ५६ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **एतदिति।** एतद्बीजयोन्योः सारफल्गुत्वं युष्माकं कथितम्। अतोऽनन्तरं स्त्रीणां सन्तानाभावे यत्कर्तव्यं तद्वक्ष्यामि ॥ ५६ ॥

(९) **भारुचिः।** उपसंहारोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ ५६ ॥

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ॥
यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** श्लोकद्वयेन प्राकृतव्यवस्थामनुवदत्यापदि नियोगं विधातुम्। **ज्येष्ठो**ऽग्रे जातः। **अनुजः** पश्चाज्जातः कनीयान्। **यवीयान**नुज एव ॥ ५७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **स्नुषा** स्नुषावद्व्यवहर्तव्या ॥ ५७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ज्येष्ठस्य भ्रातुर्या भार्या सा कनिष्ठस्य भ्रातुर्गुरुपत्नी भवति, कनिष्ठस्य च भ्रातुर्या भार्या सा ज्येष्ठभ्रातुः स्नुषा मुनिभिः **स्मृता** ॥ ५७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** एतदेवाविष्कुर्वन्वर्ज्यावर्ज्यत्वमाह **भ्रातुरिति।** **यवीयसः** कनिष्ठस्य गुरुपत्नी मातैव 'ज्येष्ठभ्राता समः पितु'रित्युक्तेः। स्नुषा पुत्रपत्नीति ॥ ५७ ॥

(५) **नन्दनः**। वक्ष्यमाण आपद्धर्मोऽनापदि न कर्तव्य इति श्लोकद्वयेनाह **भ्रातुर्ज्येष्ठस्येति**। **गुरुपत्नी** ज्येष्ठस्य पितृसमत्वात्। स्नुषा यवीयसः पुत्रसमत्वात् ॥ ५७ ॥

(७) **मणिरामः**। सारफल्गुत्वं प्राधान्यं ॥ ५७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **भ्रातुरिति**। 'यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता'। ज्येष्ठभ्रातृपत्नी अनुजस्य गुरुभार्यया तुल्या। कनीयसः पत्नी पुनर्ज्येष्ठस्य स्नुषा प्रचक्षते ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठो यवीयसो भार्यां यवीयान्वाऽग्रजस्त्रियम् ॥
पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। इतरेतरभार्यागमने ज्येष्ठानुजयोः पातित्य**मनापदि** सत्यपि नियोगे ॥ ५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नियुक्तौ गुरुभिः। अनापदि संतत्यन्तरसंभवे ॥ ५८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरावितरेतरभार्यां गत्वा संतानाभावं विना नियुक्तावपि पतितौ स्याताम् ॥ ५८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ततः किं तत्राह **पतिताविति**। पतिभोगवन्मैथुन्यभोगेच्छया नियुक्तावपि भवतः। अनापदि संभवत्पुत्रदशायाम् ॥ ५८ ॥

(५) **नन्दनः**। यत एवमत आह **ज्येष्ठ इति**। पतितौ स्नुषागमनाद्गुरुतल्पगमनाच्च। नियुक्तौ गुरुभिर्नियुक्तौ अनापदि सन्तानापरिक्षये ॥ ५८ ॥

(७) **मणिरामः**। अनुजस्य कनिष्ठस्य सा गुरुपत्नी ज्ञेया। **यवीयसः** कनिष्ठस्य ॥ ५८ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ज्येष्ठ** इति। ज्येष्ठः कनीयःपत्नीं कनीयान् ज्येष्टभार्यां वक्ष्यमाणनीत्या गुरुनियुक्तामपि सामान्यं (?) गत्वा पतितौ भवतः ॥ ५८ ॥

देवराद्वा सपिंडाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ॥
प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या संतानस्य परिक्षये ॥ ५९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। सर्वविशेषेण विशिष्टोऽनेन नियोगो विधीयते। **संतानस्य परिक्षये नियुक्तया** देवरादिभ्यः **सम्यक्** प्रजोत्पादयितव्येति। यदुक्तं "योषितां धर्ममापदि" (५।९६) इति सेयमापत् "संतानस्य परिक्षयः"। संतानशब्देन पुत्र उच्यते, दुहिता च पुत्रिका। सा हि पितृवंशं संतनोति नान्या। तस्य **परिक्षयो**ऽनुत्पत्तिरुत्पन्ननाशो वा पुत्रिकायाश्चाकरणम्। न हि स्त्रियाः केवलायाः पुत्रिकायामन्यस्मिन्वा पुत्रप्रतिनिधावधिकार इति वक्ष्यामः। नियुक्तोत्पादयेदनुज्ञाता गुरुभिः। कुतः पुनः गुरुभिरिति? स्मृत्यन्तरनिदर्शनात्। अथवा नियोगशब्दादेव। नियोगो हि गुरुसम्बन्धी लोकेऽप्युच्यते। न हि शिष्येण नियुक्तोऽ-

ध्यापयतीत्युच्यते। आचार्येण नियुक्तः करोत्येव वदति। 'गुरवश्च' श्वश्रूश्वशुरदेवरादयो भर्तृसगोत्रा द्रष्टव्याः, न पित्रादयः। एतेनापत्येनापत्यवन्तस्ते उच्यन्ते, येषां चोपकारस्तत्कृत और्ध्वदेहिको भवति।

"यद्येवं मातामहस्यापि दौहित्रोपकारोऽस्ति। ततः पित्रा दुहिता नियोक्तव्येत्यापन्नम्।" उक्तं—येनापत्यवन्त उच्यन्ते। देवरसपिण्डग्रहणेन तद्गोत्रा एव हृदयमागच्छन्ति। **महाभारते** च तत्र तत्र नियोक्तृभावो भर्तृपक्षिणामेव दर्शितः। अत एव भ्रातृपुत्रे सति न नियोगः कर्तव्यः। "ये हि नियुक्तास्तेषामेव सन्तानोपकारः। पुत्रजनिते स्नेहेऽपत्योपकार-मर्थयमाना अधिक्रियन्ते। न मृतस्याधिकारोऽस्ति। कथं तर्हि तस्यापत्यमिति व्यपदिश्यते?"

कथंचित्पिण्डदाने स उपकरोति। वचनादिति च ब्रूमः। न ह्यपत्यमुत्पादयितव्यमि-त्येष विधिस्तेनानुष्ठित इति—तथापि तदीये क्षेत्रे नियोगविधिजातेन पिण्डदानादि कर्तव्यमिति शास्त्रार्थः। ततश्च तस्योपकारकमवगतम्। यथा चैतत्तथा पुरस्तान्निपुणं वक्ष्यामः।

देवरः पतिभ्राता। **सपिण्डः** पत्यन्वयः। स्मृत्यन्तरे जातिमात्राच्चेत्युक्तं भवति। **सम्यगिति** घृताक्तादिनियमं वक्ष्यमाणमनुवदति। **प्रजेप्सिताधिगन्तव्या** विधौ कृत्ये। ईप्सितशब्देन कार्यक्षमतामाह। ततो दुहितर्यन्धबधिरादौ च जाते पुनर्नियोगोऽनुष्ठेयः॥ ५९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। देवरात्पत्युः सोदरभ्रातुः तदभावे सपिण्डात् सपिण्डमात्र-देवरात्पतिसापत्नभ्रातुः मातुलपुत्रादेः सम्यक् घृताभ्यङ्गादि कृत्वा नियुक्तया पत्या गुरुभिर्वा प्रजेप्सिता पुत्ररूपा नतु स्त्रीक्लीबरूपा। ततश्च पुमानुत्पत्तौ पुनः पुत्रार्थं प्रवर्तनमुक्तम्॥५९॥

(३) **कुल्लूकः**। संतानाभावे स्त्रिया पत्यादिगुरुनियुक्तया देवरादन्यस्माद्वा सपिण्डा-द्वक्ष्यमाणघृताक्तादिनियमवत्पुरुषगमनेनेष्टाः प्रजा उत्पादयितव्याः। ईप्सितेत्यभिधान-मर्थात्कार्याक्षमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्गमनार्थम्॥ ५९॥

(४) **राघवानन्दः**। उद्देश्यं समर्थयति **देवराद्वेति**। सम्यगव्याजेन। 'अपुत्रां गुर्वनु-ज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया। सपिंडो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्। आ गर्भसंभवात् गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेदि'ति **याज्ञवल्क्य**(आचार० ६८)वचनादेकापत्यजननपर्यन्तं गन्तव्या। ईप्सितेति विशेषणात् षण्डादिव्यावृत्तिः॥ ५९॥

(५) **नन्दनः**। अथ तमेवापद्धर्ममाह **देवराद्वेति**। नियुक्तया गुरुभिः सन्तानस्य परिक्षये भर्तुरपुत्रत्वे॥ ५९॥

(७) **रामचन्द्रः**। **देवरादिति**। स्त्रिया भर्तुरभावे श्वशुरादिभिर्भर्त्रा वा व्याधितेन वा पुत्रोत्पादनविधियुक्तत्वात् नियुक्तया भर्तृभ्रातुस्तदभावे तत्सपिण्डस्य वा सकाशाद-भीष्टाः पुत्रलक्षणप्रजाः पुत्राभावात्सम्पादनीयाः॥ ५९॥

(७) **मणिरामः**। आपदि संतानाभावे विना नियुक्तावपि आज्ञप्तावपि॥ ५९॥

(९) **भारुचिः**। एवं च सति ज्येष्ठकनिष्ठावुभावपि देवरशब्देनै. . . .एषापेक्षा नियोग इति गम्यते। तथा च वक्ष्यति 'निजो विन्देत देवर' इति। आपत् सन्तानाभावः

अनुत्पन्नापत्यतया मृतपुत्रस्या . . . न्ति . . . च्चेज्जीवि (व) तो मुखमि'ति वचनात् जन्मनैव कृतोऽनेन सन्तत्यर्थ' इति—तदयुक्तं; शास्त्रविरोधात्। एवं हि श्रूयते—तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं . . . सतीति वाजसनेयिनां सम्प्रतिविधावेतद्रहस्यब्राह्मणम्। तथा च स्मृत्यन्तरं 'सत्पुत्रशिष्यास्त्राय-न्त' इति। एवं च मृतपुत्रस्यापि नियोगः। तथा च विशेषशास्त्रमिदम्'। **सन्तान (स्य) परिक्षय** इति। यथानुत्पन्नपुत्रस्य सन्तानपरिक्षयः। एवं विनष्टस्यापीयमुच्यते। यतः कार्यसामान्या-द्युक्त उभयत्रापि नियोगः ॥ ५९ ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ॥
एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥ ६० ॥

(१) **मेधातिथिः। विधवाग्रहणमतन्त्रम्**। क्लीबादिरूपे पत्यौ जीवत्यप्येष एव विधिः। यतो वक्ष्यति "नियुक्तौ यौ विधिं हित्वेति" (९।६३)। एतदेव तस्य प्रयोजनम्। नियमोऽत्र विषयाणाम्, न नियमानामन्यथा विज्ञाते प्रकृतत्वाद्विधवाया एव स्युः। **निशि**। प्रदीपाद्या-लोकनिवृत्त्यर्थमेतत्। वचनान्तरेण दिवोपगमनप्रतिषेधात्। अन्ये त्वाहुः—पुरुषार्थोऽसौ प्रतिषेधः कर्मार्थस्त्वयम्। तेनाह्नि गमनेन न क्षेत्रजमुत्पादयेत्। **एकमुत्पादयेत्पुत्रं** न द्वितीयम् ॥ ६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विधवायां प्रजोत्पादनसमर्थधवहीनायां 'प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वे'ति स्मृतेः। न द्वितीयमिति केषांचिन्मतम् ॥ ६० ॥

(३) **कुल्लूकः**। 'विधवाया'मित्यपत्योत्पादनयोग्यपत्यभावपरमिदं, जीवत्यपि पत्याव-योग्यपत्यादिगुरुनियुक्तो घृताक्तसर्वगात्रो मौनी रात्रावेकं पुत्रं जनयेन्न कथंचिद् द्वितीयम् ॥ ६० ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रेतिकर्तव्यतामाह **विधवायामिति**। विधवाधवोऽत्रोभय-लोकशोधकतया पतिः। तद्रहिताऽतोऽधवपदमपत्यजनकयोग्यपत्यभावपरं गुर्वनुज्ञातश्च स्वरसाद्वचनस्यापत्यतात्पर्यकत्वादतः षण्डस्य भार्याद्वारा पुत्रवत्ता संगता। अनुज्ञापदं तादृशपुत्ररागोपलक्षणपरं, अन्यथा गुर्वभावे संतानक्षतिः ॥ ६० ॥

(५) **नन्दनः**। व्यर्थं धवा च विधवा, वैयर्थ्यं च पुत्रानुत्पादकत्वम् ॥ ६० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। विधवायां स्मृत्या क्लैब्येन व्याधितत्वेन वा प्रजोत्पादनार्थं अयोग्य-भर्तृसहितायां यथा कुन्ती पाण्डोः सभर्तृका ॥ ६० ॥

(७) **मणिरामः**। संतानस्य परिक्षये नियुक्तया पत्यादिगुरुनियुक्तया सम्यग्घृत-लापनादिनियमवत्। देवरादितः संतान उत्पादनीयः, न तु विद्यमानसंताने ॥ ६० – ६१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। विधवायामिति**। 'यस्तल्पजः प्रमीतस्य वे'ति दर्शनादभर्तृ-काव्याधितभार्याविषये गुरुभिर्नियुक्तो घृताभ्यक्तो मौनवाक् रात्रावेकं पुत्रं जनयेत्, न द्वितीयम् ॥ ६० ॥

(९) **भारुचिः।** एवं च सति 'द्वितीयमेके प्रजन'मित्येकपदाद्युक्तरूपं भवति। इदानीमुपगमविधिरयमुच्यते। विधवाग्रहणस्य निदर्शनार्थत्वादविधवायामपि नियोगो न विज्ञायते। वक्ष्यति हि-'यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्लीबादीनां कथञ्चने'ति (९।२०३)। एवं च पाण्डोरविधवानियोगादेवापत्योत्पत्तिः स्मर्यते। दिवा च प्रतिषेधात् निशीत्यय-मन्धकारोपदेशः। तथा च व्यासोपगमः स्मर्यते ।। ६० ।।

द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ।।
अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ।। ६१ ।।

(१) **मेधातिथिः। द्वितीयः** पुत्र इत्येकेषां मतम्। **तद्विदः** क्षेत्रजोत्पत्तिविधिज्ञाः। **अनिर्वृत्तं नियोगार्थं** पश्यन्तः। नियुक्तया प्रजोत्पादयितव्येत्यस्य विधेरेकस्योत्पादनेना-संपत्तिं **मन्यन्ते।** "कस्तेषामभिप्रायः?" एकवचनमविवक्षितं मन्यन्ते। द्रव्यप्रधानत्वात् कर्मणो गुणभावादविवक्षा-ग्रहैकत्ववत्। ननु चानुपात्तोपदेशे सत्यपि द्वितीयया द्रव्यप्राधा-न्यावगमे संख्यादिविशेषेण विवक्षा स्थितैव। "उद्वहेत द्विजो भार्याम्" इति लिङ्गादपत्य-विधावेकत्वसंख्यातिक्रमो "दशास्यां पुत्रानाधेहीति" (ऋग्वेद. ९१०-८)। यद्येव न द्वित्व एवावस्थानम्।

अस्यामेवाशङ्कायां **द्वितीयमिति** वचनं अन्यनिवृत्त्यर्थम्। अर्थवत्ता तस्याप्ययमभि-प्रायः। औरसे लिङ्गम्-विवाहप्रकरणे मन्त्रपाठात्। इह त्वेकत्वातिक्रमः। 'अपुत्र एकपुत्र' इति शिष्टप्रवादात्। अथवाऽस्या एव स्मृतेर्द्वितीयपुत्रस्तुतिकल्पनात्। **धर्मतः** शिष्टाचारात् ।। ६१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अपरेषां मतमाह **द्वितीयमिति।** धर्मतो धर्मनिमित्तं यो नियोगस्तस्यार्थं नियोगप्रयोजनमनिर्वृत्तमनिष्पन्नं पश्यन्तः एकस्य पुत्रस्य बह्वापत्तितयाऽ-सत्कल्पत्वात् ।। ६१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अन्ये पुनराचार्या नियोगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञा 'अपुत्र एकपुत्र' इति शिष्टप्रवादादनिष्पन्नं नियोगप्रयोजनं मन्यमानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मतो मन्यन्ते ।। ६१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अत्रार्थे मतभेदमाह **द्वितीयमिति।** नियोगः पुत्रोत्पादना(र्थं)। अनिर्वृत्तं 'अपुत्र एकपुत्र' इति नियोगार्थं न निर्वृत्तमिति मन्यमाना इति। तयोः नियुक्तयोः स्त्रीपुंसयोः ।। ६१ ।।

(५) **नन्दनः।** तद्विद आपद्धर्मविद अनिर्वृत्तं संपूर्णनियोगार्थं नियोगप्रयोजनम् ।। ६१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अनिर्वृत्तं अनिष्पन्नम्। धर्मतः धर्मनिमित्तम् ।। ६१ ।।

(७) **मणिरामः।** एके आचार्याः तद्विदः पुत्रोत्पादनविधिज्ञाः 'अपुत्र एकपुत्र' इति शिष्टप्रवादादा निर्वृत्तनियोगार्थं पश्यतः अनिष्पन्ननियोगप्रयोजनं मन्यमानाः स्त्रीषु द्वितीय-प्रजनपुत्रोत्पादनं धर्मतो मन्यन्ते ।। ६१ ।।

(८) **गोविन्दराजः । द्वितीयमिति । केचित्पुन**राचार्याः पुत्रविधिज्ञा 'एकपुत्रोऽपुत्र-तुल्य' इत्येवमेकपुत्रोत्पादने सति धर्मेण तयोरनिष्पन्ननियोगप्रयोजनं मन्यमानाः स्त्रीषु द्वितीयपुत्रोत्पादनं **मन्यन्ते** ।। ६१ ।।

(९) **भारुचिः ।** अनयोः स्मृत्योः द्वितीयपुत्रजननस्मृतिर्ज्यायन्ति सन्तानानुग्रहात् कारणमत्र गृह्यत इति चेत् उभयत्र कारणग्रहणादप्रवृत्तिरेव सति स्यात् ।। ६१ ।।

विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि ।।
गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्तेयातां परस्परम् ।। ६२ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** इह तु नियोगविषयो यत्र नियुज्यते । स च सम्प्रयोगाभिमर्दपर्य-वसान उपगमनलक्षणः तस्मिन्निवृत्ते पूर्वैव वृत्तिः। **गुरुवत्स्नुषावत् ।** ज्येष्ठस्य भार्यायां गुरुवद्यवीयसः स्नुषावत् । **परस्पर**ग्रहणात् स्नुषावद्वर्तेत स्त्री पुरुषे ज्येष्ठे, देवरे गुरुवत् ।। ६२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** गुरुवत् पत्युर्ज्येष्ठः यदि तु देवरः कनिष्ठस्तदापि गुरुवद्वर्तेत । भर्तृभार्येति योज्यम् ।। ६२ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** विधवादिकायां नियोगप्रयोजने गर्भधारणे यथाशास्त्रं संपन्ने सति ज्येष्ठो भ्राता कनिष्ठभ्रातृभार्या च परस्परं गुरुवत्स्नुषावच्च व्यवहरेताम् ।। ६२ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** पुत्रोत्पादनानन्तरं पुनरुभयत्र न गन्तव्यमित्याह **विधवाया-मिति ।** नियोगार्थे गर्भे जाते गुरुवत् ज्येष्ठो भ्राता स्यात् । तेन तद्भार्यायां कनीयसा न गन्तव्यमिति भावः । कनिष्ठभार्या च स्नुषावच्च स्यात् ।। ६२ ।।

(५) **नन्दनः ।** गुरुवद्गुरुपत्न्यामिव स्नुषायामिव कनिष्ठज्येष्ठौ परस्परमेकैकं वर्तेयातामाचरेताम् ।। ६२ ।।

(७) **मणिरामः ।** परस्परकनिष्ठभार्यां गुरुवत् ज्येष्ठः कनिष्ठभार्यां स्नुषावत् पश्येदित्यर्थः ।। ६२ ।।

(८) **गोविन्दराजः । विधवायामिति ।** विधवादिकाया नियोगप्रयोजने संयोगाख्ये पुनर्यथाशास्त्रसम्पन्ने सति ज्येष्ठो भ्रातृभार्या च परस्पर**गुरुवत् स्नुषावच्च वर्तेयाताम्** ।।६२।।

(९) **भारुचिः ।** एतस्माच्च ज्येष्ठनियोगो विज्ञायते। तथा च परिभाषोक्ता (९।५८) 'ज्येष्ठो यवीयसो भार्यामि'ति । उभयोश्च देवरशब्देन ग्रहणं युक्तम् । 'देवराद्वा सपिण्डाद्वे'त्यत्र अस्य प्रतिषेधविधेरर्थवादः ।। ६२ ।।

नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्तेयातां तु कामतः ।।
तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ।। ६३ ।।

(१) **मेधातिथिः । विधिः** "घृताक्त" इत्यादिः । तदतिक्रमे पातित्यम् । **नियुक्तो** ज्येष्ठः, **स्नुषागः** पुमान् **गुरुतल्पगः** कनीयान् ।। ६३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विधिं वाग्यमनादिनियमम् ।। ६३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरौ यौ परस्परभार्यायां नियुक्तौ घृताक्तादि-विधानं त्यक्त्वा स्वेच्छातो वर्तेयातां तौ स्नुषागगुरुदारगौ पतितौ भवेताम् ।। ६३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। पूर्वं नियुक्तयोर्विधिमुक्त्वा कामतो गमनं निषेधति **नियुक्ताविति**। गुरुतल्पगाविति अनियुक्तदशायां ज्येष्ठकनिष्ठयोः अतिपातकित्वमहापातकित्वख्यापन तदुचितप्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम्। यद्यप्यावश्यकत्वेनेतिकर्तव्यतापेक्षा तथाप्यत्र सैव विधेया; तदकरणे रोधः पातित्यहेतुः पुत्रोत्पादनस्य रागावरोधात्। अत एव देवरपदं भ्रातृमात्रोप-लक्षकं; तथाच ज्येष्ठस्यापि व्यासस्य विचित्रवीर्यभार्यागमनं निदर्शनं संगच्छते। सपिण्डपदं तूत्कृष्टजातिपरं तेनेन्द्रादिभ्यः पाण्डवाद्युत्पत्तिः। 'अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया। सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्। आ गर्भसंभवाद्गच्छेदन्यथा पतितो भवेदि'ति(आचार० ६८) संकलितो **याज्ञवल्क्येन** पञ्चश्लोकार्थः ।। ६३ ।।

(५) **नन्दनः**। यौ ज्येष्ठकनिष्ठौ, विधिं घृताभ्यक्तत्वादिकम् ।। ६३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। यौ स्त्रीपुरुषौ नियुक्तौ विधिं हित्वा घृताभ्यक्तादिविधानं हित्वा कामतो वर्तेयातां स्नुषागुरुतल्पगामी ।। ६३ ।।

(७) **मणिरामः**। यौ ज्येष्ठकनिष्ठौ ।। ६३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **नियुक्ताविति**। **यौ** ज्येष्ठकनिष्ठौ **नियुक्तौ** घृताभ्यक्त-त्वादिविधानं परित्यज्य स्वेच्छातो **वर्तेयातां तौ द्वावपि स्नुषागगुरुतल्पगौ** स्याताम् ।। ६३ ।।

(९) **भारुचिः**। विधवानियोगविधीनां सर्वेषां व्यतिक्रमनिन्दार्थवादोऽयमविशेषा-द्विज्ञेयः। न केवलमनन्तरश्लोकस्य नियोगार्थं निर्वृत्त्युत्तरकालप्रतिषेधस्यैष तावदेवं-करणाद्विधवानियोगः ।। ६३ ।।

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।।
अन्यस्मिन्हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ।। ६४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वेण विहितस्य नियोगस्य प्रतिषेधोऽयम्।

तत्र केचित्—'विधवाग्रहणान्मृतभर्तृकायाः प्रतिषेधः, क्लीबेन तु पत्या नियोक्तव्येति विधिप्रतिषेधौ विभक्तविषयाविति' प्रतिपन्नाः।

अन्ये तु—विधिवाक्ये सन्तानविच्छेदस्य निमित्तश्रवणात्तस्य च क्लीबव्याधितयोर्मृतस्या-प्युपपत्तिः। तथा च विधिवत् प्रतिषेधोऽप्यविशिष्ट एव। अपेतधवसम्बन्धा विधवेत्युच्यते। तत्तुल्यमुभयत्रापि।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। इतरथा घृताभ्यक्तादिनियमोऽपि क्लीबेन नियुज्यमानाया न स्यात्। तत्रापि ह्यामनन्ति "विधवायां नियुक्तश्च घृताक्त–" (९।६०) इति। तस्माद्विहितस्या-

विशेषेण प्रतिषेधोऽप्यविशिष्टः। अतश्च विषयसमत्वे विधिनिषेधयोर्विकल्पः। अयं च नित्यो-ऽपत्योत्पादनविधिर्विकल्प एव कल्पते ग्रहणाग्रहणवत्।

यदा तु "पुत्रेण लोकान् जयति" (९।१३७) इत्येवमादिफलोत्पादनविधिस्तदाऽसत्यपत्ये तत्कार्यस्यौर्ध्वदेहिकस्योपकारस्याभावाद्भिन्नफलयोः कुतो विकल्पः? समानविषयौ विधिनिषेधावेकार्थे विकल्प्येते। षोडशीग्रहणाग्रहणयोरिति केचित्। उक्तमङ्गभूयस्त्वे फलभूयस्त्वम्। प्रधानकार्यसिद्धौ त्वविशेषः। तस्मादस्मिन्पक्षे पुत्रोपकाराभावमाह। उपकारविशेषार्थे नास्य प्रवृत्तौ प्रतिषेधातिक्रमेण श्येनतुल्यता।

इदं त्वत्र निरूप्यम्—योऽसौ नियुज्यते स किमिति प्रवर्तते? न हि तस्य विधिरस्ति। 'नियुक्तेन गन्तव्यम्' इति। स्त्रिया पुनर्विद्यते "सम्यक् स्त्रिया नियुक्तयेति"। न च "देवरादिषु प्रवर्तमानेषु स्त्रिया नियोगसिद्धिरित्यर्थः। तेषामपि प्रवृत्तिस्तद्विधिना। क्षेत्रज ईप्सित" इति वाच्यम्। यतो रागतः प्रवृत्तिरुपपद्यते। "घृताक्तादिनियमविधानमनर्थकम्" इति चेन्नानर्थकम्; तथा नियमैरुत्पन्ने क्षेत्रजव्यपदेशो नान्य इति।

यदपि 'गुरुवचनं कर्तव्य'मिति केचित्प्रवृत्तिनिबन्धनमाहुः,—एवं सति सुरापानादिष्वपि गुर्विच्छया प्रवृत्तिः प्राप्नोति। न चासौ गुरुरकार्ये यः प्रवर्तयति।

"गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः। उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते।" इति स्मरणात्। परित्यागश्च गुरुकार्यान्निवृत्तिः। एतेनैतदपि प्रत्युक्तं—यन्नियमातिक्रम-पातित्यवचननियमपूर्विकां वृत्तिमनुजानाति—'तावुभौ पतितौ स्याताम्' इति। इतरथा सर्वप्रकारं गच्छतः पातित्यमिति विशेषपातित्यमनुपपन्नम्"। यतस्तत्र केवलस्य पुंसः श्रूयते, किं तर्हि? स्त्रिया इति, तस्याश्च पुत्रार्थिन्या नियोगो विहितः। तदपेक्षं हि व्यतिक्रमे पतित-वचनं "तावुभौ पतितौ स्यातामिति"। असति व्यतिक्रम एकः पतितः पुमानेव, अतिक्रमे तु द्वावपीत्येवमपि लिङ्गान्निर्गच्छत्येव। तस्माद्देवरादिविधिलक्षणा प्रवृत्तिः कथमिति वक्तव्यम्? उच्यते—व्यासादिदर्शनेनापत्यपिण्डदान इव क्षेत्रजोत्पत्त्यर्थं सपिण्डानां गुरुनियोगापेक्षा। तदा नोपगमने च्युतिरस्तीत्यनुमन्तव्यम्। न हि महात्मनां रागलक्षण-प्रवृत्तिरभ्युपगन्तुं न्याय्या। यच्चोक्तं नियमातिक्रमे पतितत्ववचनं लिङ्गमिति—तदयुक्तम्; यतः पुंसः पतितत्वे पतितोत्पन्नस्याधिकाराभावादुत्पादनमनर्थकम्। तस्मादस्ति देवरादि-विधेराभासोऽयम्॥ ६४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नान्यस्मिन्, परिसोदरसपिण्डभ्रातृभ्याम्॥ ६४॥

(३) **कुल्लूकः**। एवं नियोगमभिधाय दूषयितुमाह **नान्येति**। ब्राह्मणादिभिर्विधवा स्त्री भर्तुरन्यस्मिन्देवरादौ न नियोजनीया। स्त्रियमन्यस्मिन्नियुञ्जानास्ते स्त्रीणामेकपतित्व-धर्ममनादिसिद्धं नाशयेयुः॥ ६४॥

(४) **राघवानन्दः**। ननु विधवायां नियुक्त इति लिङ्गाद्विधवाया पुनर्विवाहोऽपि स्यात्; भोग्यतासंपादकत्वस्य तुल्यन्यायत्वात्। तत्राह **नेति** पञ्चभिः। नान्यस्मिन्नुक्ताति-रिक्तेन नियोक्तव्या। कुतस्तदाह **अन्यस्मिन्निति**। नियुञ्जानाः यथावत् पाणिग्रहमन्त्र-

विधिना तज्ज्ञेयं; अन्यथा विधिनिषेधयोः परस्परविरोधधर्ममेकपतित्वम् । द्रौपदीन्वर्जुन (?) स्वैवसतीकायव्यूहेनान्याभोजयतीति भट्टोक्तं) सनातनं वेदोक्त्यादौ ।। ६४ ।।

(५) **नन्दनः ।** योऽयं नियोग उक्तः सोऽर्वाचीनैर्दुरनुष्ठानस्तस्मात्स नानुष्ठेय इति श्लोकपञ्चकेनाह **नान्यस्मिन्विधवेति ।** अन्यस्मिन् भर्तुरन्यस्मिन् नियुंजाना द्विजातयः सनातनवेदविहितं अनन्यनियोगरूपं धर्मं हन्युः ।। ६४ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** द्विजातिभिः विधवा नारी अन्यस्मिन्नियोगानधिकारिणि सपिण्डादौ न नियोक्तव्या ।। ६४ ।।

(७) **मणिरामः ।** अन्यस्मिन् देवरादौ ।। ६४ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** एवं नियोगमुक्त्वा दूषयितुमाह 'नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या कदाचने'ति । विधवा नारी अन्यस्मिन्देवरादौ न नियोजनीया, यस्मात्ते देवरादौ नियोजयन्तोऽनादिधर्ममेकपत्नीव्रतं प्रतिषेधं नाशयेयुः ।। ६४ ।।

(९) **भारुचिः ।** अस्य प्रतिषेधः, विवाहविधिशास्त्र इत्यर्थः ।। ६४ ।।

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ।। ६५ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** उद्वाहनं कर्म–तत्र ये मन्त्राः प्रयुज्यन्ते "अर्यमणं नु देव" "कन्या अग्निमयक्षत" इत्यादयः । तथान्येऽपि तत्संबन्धाः "मया पत्या जरदष्टिः" इति, "मया पत्या प्रजावतीति"–तत्र सर्वत्र वोढुर्वरयितुः स्वापत्यं भवतीत्याहुः । न तत्र श्रूयते 'मया यत्र नियुज्यसे ततो जनयेति' ।

मन्त्रग्रहणेनैतद्दर्शयति मन्त्रार्थवादा अपि नैवंविधाः सन्ति । दूरत एव तद्दर्शयति **न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ।** **'आवेदनं'** गमनमभिप्रेतमत्र । अथ–"विवाह एवेयं वा संयुज्यते । विवाहयिष्यति देवरो भ्रातृजायाम् । ततोऽयं नियोगो विवाहो विहित एव ।" न त्वत्र विवाहविधिरिति पूर्वशेषोऽयमर्थवादः ।। ६५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** एकमेतत्सर्वमृष्यन्तरमतमुक्त्वा स्वमतमाह **नेति ।** न कीर्त्यते न मन्त्रलिङ्गाद् गम्यते । विवाहविधौ ब्राह्मणभागे ।। ६५ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** 'अर्यमणन्नु देव' (आश्व.गृ.सू.१।७) मित्येवमादिषु विवाहप्रयोजनकेषु मन्त्रेषु क्वचिदपि शाखायां न नियोगः कथ्यते । नच विवाहविधायकशास्त्रेऽन्येन पुरुषेण सह पुनर्विवाह उक्तः ।। ६५ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** अत एवाह **नोद्वाहिकेष्विति ।** मन्त्रेषु 'अर्यमणं नु देव'मित्यादिषु । विवाहविधौ ब्राह्मो देव इत्यादौ । वेदनं विवाहः ।। ६५ ।।

(५) **नन्दनः ।** कुतः पुनः सनातनधर्मस्य वधो नियोगस्य वेदविहितत्वादित्याह **नोद्वाहिकेषु मन्त्रेष्विति ।** विवाहविधौ विवाहविधायके मन्त्रब्राह्मणे विधवावेदनं विधवायाः पतिलाभः ।। ६५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **विधवावेदनं** विवाहः। विवाहविधौ विवाहप्रतिपादकब्राह्मण-भाजनः न उक्तम् ।। ६५ ।।

(७) **मणिरामः।** उद्वाहिकेषु मंत्रेषु 'अर्यमणं नु देव'मित्यादिषु क्वचित् क्वचिदपि शाखायां विनियोगः विवाहं विनाऽन्यत्र न कथ्यते। न च विवाहविधौ विवाहविधायकशास्त्रे **पुमज्यं (राज्यं?) प्रशासति मनुष्याणामपि प्रोक्तः** वेणे (नेन?) विधवावेदनं विधवाया अन्येन पुरुषेण सह पुर्नविवाह उक्तः ।। ६५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नेति।** विवाहप्रयोजनेषु मन्त्रेषु 'अर्यमणं नु देवं' नच विवाह-शास्त्रे विधवाया अन्येन पुंसा सह पुर्नविवाह उक्तः ।। ६५ ।।

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ।। ६६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अयमप्यर्थवाद एव नियोगप्रतिषेधशेषः। येऽविद्वांसः सम्यक् शास्त्रं न जानते तत्र व्यवहारिणो लिङ्गाद्यन्त्रयपरत्वं च न जानते तैरयं **पशुधर्मः**—स चात्यन्त-**गर्हितो मनुष्याणामपि प्रोक्तः** प्रवर्तितः। स चेदानींतनो न, आदि**वेने राज्ञि प्रशासति** राष्ट्रं पालयति। "ननु च लिङ्गानि नैव सन्तीत्युक्तम्।" नैवम्; उद्वाहकेषु मन्त्रेषु न सन्तीत्युक्तम्। अन्यत्र तु दृश्यते। "को वा स पुत्रो विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ" इत्यादि। यथा विधवा स्त्री देवरपतिं मनुष्यं कुरुते समानशयन एवं को वा मनस्विनौ कुरुते येन नागच्छतः। को विशेषो विवाहमन्त्रेषु? स किलापत्योत्पत्तिविध्यनुक्रमरूप इत्यभिप्रायः।

अन्यैर्**विद्वद्भिरिति** पठितम्। **गर्हितो मनुष्याणां प्रोक्तः।** पशूनामेष धर्मो भ्रातृस्त्री-गमनं नाम। स च प्रवृत्तो वेनस्य राज्ये ।। ६६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अपि न विधवायां वेदनं भर्तृलाभः पुनरित्युक्तं, तर्हि कथं देव-रोपगमाचारस्मृती इत्यत आह **अयमिति।** द्विजैर्बहुभिः गर्हितः पशुधर्मः पशूनामेव धर्मो गुरुस्त्रीस्नुषागमनं मनुष्याणामपि धर्मेण कैश्चिन्मुनिभिः प्रोक्तो वेने पृथोः पितरि पापकर्म-प्रवर्तके राजनि ।। ६६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्मादयं पशुसंबन्धी मनुष्याणामपि व्यवहारो विद्वद्भिर्निन्दितः, योऽयमधार्मिके वेने राज्ञि राज्यं कुर्वाणे तेन कर्तव्यतया प्रोक्तः, अतो वेनादारभ्य प्रवृत्तोऽय-मादिमानिति निन्द्यते ।। ६६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ननु विवाहफलं भोगो दृश्यत इति तत्राह **अयमिति।** पशुधर्मः पुर्नविवाहः मन्त्रं विना रागतस्तत्संभोगदर्शनेऽपि न शास्त्रीयः। **स इति।** 'वेने राज्यं प्रशासती'-त्यर्थवादमात्रम्; 'एकमुत्पादयेत्पुत्र'मिति विधिविरोधात् ।। ६६ ।।

(५) **नन्दनः।** एवञ्चेत्किमुपज्ञोऽयं नियोगविधिरित्यत्राह **अयं द्विजैर्हीति।** पशुधर्मो तिर्यग्योनिभिरनुष्ठितोऽन्यायो नियोगाख्यः ।। ६६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अयं पशुधर्मः ॥ ६६ ॥

(७) **मणिरामः**। हि यस्मात् यः अयं पशुधर्मः पशुसंबंधी भ्रातृभार्यागमनरूपः मनुष्याणां विद्वद्भिर्द्विजैर्विगर्हितः निंदितः स वेनो राज्यं प्रशासति मनुष्याणामपि प्रोक्तः वेनेन कर्तव्यतया उक्तः; अतो वेनादारभ्य प्रवृत्तोऽयमनादिमानिति निषिद्धः ॥ ६६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अयमिति**। यस्मादयं पशुसम्बन्धी व्यवहारोऽत्यन्तकुत्सितो वेनाख्ये राजनि राज्यं कुर्वाणेऽन्यत्वेन प्रोक्तस्तस्मादादिमन्वादिभिरेष श्रुतौ नास्तीति पूर्वोक्तस्यायं हेतुः ॥ ६६ ॥

स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ॥
वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। भुञ्जन्पालयन्। "कथं पुनर्वर्णसङ्करं प्रवर्तयन् राजर्षीणां प्रवर इत्युक्तम्?" **महीमखिलां** भुनक्ति यः महाराजत्वात्। **कामेन** रागादिलक्षणे**नोपहता** नाशिता **चेतना** चित्तस्थैर्यं यस्य सः ॥ ६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **राजर्षिप्रवरो** राजर्षीणां प्रवरो मूलभूतः। वर्णानां संकरम-धर्म्यं मैथुनम् ॥ ६७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **स** वेनो महीं समग्रां पूर्वं **पालयन्** अत एव **राजर्षिश्रेष्ठो** नतु धार्मिक-त्वा**त्कामोपहतबुद्धि**र्भ्रातृभार्यागमनरूपं वर्णसंकरं प्रावर्तयत् ॥ ६७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। स वेनः, संकरत्वे हेतुः—कामोपहतचेतनः। स्वयं सापत्यामपि नियुक्तवानिति विशेषः ॥ ६७ ॥

(५) **नन्दनः**। **संकरं** नियोगाख्यम् ॥ ६७ ॥

(७) **मणिरामः**। अमुमेवार्थं प्रकटयति स **महीमिति**। **स** वेनः अखिलां **महीं** पूर्वं **भुंजन् राजर्षिप्रवरः** न तु धार्मिकः, अत एव **कामोपहतचेतनः वर्णसंकरं** भ्रातृभार्यागमनरूपं **चक्रे** प्रावर्तयत् ॥ ६७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **स इति**। स वेनः पूर्वं समग्रां पृथिवीं पालयन् तत एव राजर्षि-श्रेष्ठो न तु धार्मिकः, ततो ब्राह्मणानुज्ञयैतद् भ्रातृभार्यागमनलक्षणं वर्णसङ्करं वर्तितवान् ॥ ६७ ॥

ततःप्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ॥
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। स्पष्टार्थोऽर्थवादः ॥ ६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तदाप्रभृति नियोजयतीति तदाप्रभृति तु न गर्हन्तीति तं साधवो विगर्हन्ति ॥ ६८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** वेनकालात्प्रभृति यो मृतभर्तृकादिस्त्रियं शास्त्रार्थाज्ञानादपत्यनिमित्तं देवरादौ नियोजयति तं साधवो नियतं गर्हयन्ते। अयं च स्वोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः। तदाह **बृहस्पतिः** 'उक्तो नियोगो मुनिना निषिद्धः स्वयमेव तु। युगक्रमादशक्योऽयं कर्तुमन्यैर्विधानतः। तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः। द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता। अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः। न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदंतनैः॥' अतो **यद्गोविन्दराजेन** युगविशेषव्यवस्थामज्ञात्वा सर्वदैव संतानाभावे नियोगादनियोगपक्षः श्रेयानिति स्वमनीषया कल्पितं तन्मुनिव्याख्याविरोधान्नाद्रियामहे। 'प्रायशो मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यानमेव हि। नापराध्योऽस्मि विदुषां क्वाहं सर्वविदः कुधीः'॥६८॥

(४) **राघवानन्दः।** ततः किं तत्राह **तदेति।** प्रमीतपतिकां प्रमीतो हिंसितः पतिर्यस्यास्तां, पुत्रवतीमिति शेषः। यो नियोजयत्यपत्यार्थेऽपत्योत्पादनाय तं गर्हयन्तीत्यन्वयः। अपत्यार्थे विद्यमानपुत्रे सतीति। एषु वेदनश्रुत्यनुरोधेन 'यस्या म्रियेत' इत्युत्तरस्वरसात् 'सकृत्प्रदीयते कन्या' इत्यादिवचनबलात्पुनर्विवाहो निषिद्धो नत्वपत्यार्थे नियोग इति। यत्तु **बृहस्पतिः** "उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु। युगक्रमादशक्योऽयं कर्तुमन्यैर्विधानतः। तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः। द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता। अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः। न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदंतनै" रिति। तदन्यथा सिद्धं; निषेधस्य पुनर्विवाहविषयत्वात्। पुत्रप्रयोजना भार्येति तात्पर्यम्। शास्त्रतात्पर्यादग्नीषोमीयपशोरिव क्वचिदननुष्ठानस्य शास्त्रासंकोचकत्वाद्धोलाकाद्यननुष्ठानवदेकमुत्पादयेत्। **पुत्रमिति।** नियोगविधेः प्राधान्येनार्थवादस्य 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'तिवत्। स्तनाद्युपमर्दरागनिवर्तनेऽन्यथासिद्धे**र्गोविन्दराज**व्याख्या गरीयसी। अन्यथा संतानक्षतेर्दोषापत्तिः। यत्तु 'अग्निहोत्रं गवालंभं संन्यासं पलपैतृकम्। देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जये' दिति;—तदनमूलम्; समूलत्वे वा लाभाख्यात्यादिरागिणां निवृत्तितात्पर्यकम्। अन्यथा 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्।' 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती'त्यादिश्रुतिविरोधश्चेति दिक्। अत एव **मेधातिथि**र्देवराद्वेत्यादि साधव इत्यन्ते ग्रन्थे षोडशिग्रहणादिवद्विकल्पः। नियोगतदभावयोः पित्राद्युद्धरणफलं गन्तुश्च परमोपकारः तदाप्रभृत्ययं श्लोकोऽर्थवाद एवेति॥ ६८॥

(५) **नन्दनः।** नियोगनिन्दा च तदाप्रभृत्येवासीदित्याह **तदाप्रभृतीति।** सप्रकारः सापवादश्च नियोगः पुनरेव प्रतिषिद्धः। तत्र मनोरयमभिप्राय इति **बृहस्पतिना** व्याख्यातं नियोगमुक्त्वा **मनुना** निषिद्धः स्वयमेव तु। युगह्रासादशक्योऽयं कर्तुमन्यैर्विधानतः। तपोज्ञानसमायुक्ताः कृते त्रेतायुगे नराः। द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता। अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः। न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदंतनै'रिति॥६८॥

(६) **रामचन्द्रः।** मृतभर्तृकां प्रत्याह **तदेति।** प्रमीतपतिकां मृतभर्तृकाम्॥ ६८॥

(७) **मणिरामः।** अयं च निषेधः कलियुगविषयः। तदाह **बृहस्पतिः** 'उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु। युगक्रमादशक्योऽयं कर्तुमन्यैर्विधानतः। तपोज्ञान-

समायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः । द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता । अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः । न शक्यंतेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदंतनैरिति ।। ६८ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । तदाप्रभृतीति । एवं चेदानींतनत्वादमुष्याचारस्य तस्माद्वेनकालात्प्रभृति यो मृतभर्तृकां स्त्रियं सम्यक्शास्त्रविगर्हिते एवं च विहितप्रतिषेधत्वान्नियोगस्य कालसूत्रनियोक्तॄणां निन्दाश्रवणं स्त्रीधर्मेषु ।। ६८ ।।

(९) **भारुचिः** । इमे नियोगप्रतिषेधार्थाः सपुराकल्पाः पञ्च श्लोकाः । उक्तप्रतिषिद्धत्वाच्च नियोगस्य विकल्पः, अनयोस्तु स्मृत्योः कतरा ज्यायसीति । किन्न एतेन शक्यते तदेवं वक्तुम् उभयत्राभ्युदयः यो नैकत्रापत्यमन्यत्र संयमः, उभयं च विशेषतः संस्कृतो यतो नियोगोऽभ्युदयाय । न हिं मृतस्य जीवतो वा पत्युर्नियोक्तुः काचिदिन्द्रियप्रीतिरस्ति । नापि पित्रादीनां विधानसामर्थ्याच्च पित्रादीनामपि योगाभ्युदयायेति गम्यते । प्रतिषेधोपदेशसामर्थ्याच्चानियोगेऽप्यनत्ययः । विधवानियोगसाम्याच्च तत्प्रकरण एवायं कन्यानियोगः शिष्यते ।। ६८ ।।

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ।। ६९ ।।

(१) **मेधातिथिः** । नियोगरूपत्वात्कन्यागतोऽयं धर्म उच्यते । **वाचा सत्ये कृते** वाग्दाने निवृत्ते एकेन दत्ताऽपरेणाप्रतिगृहीता । **तामनेन** वक्ष्यमाणेन **विधानेन निजः** सोदरो **देवरः विन्देत** विवाहयेत् ।। ६९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सर्वदैव कथं पुनर्देवरोपगमस्मृतीनां व्यवस्थेत्यत आह **यस्या इति** । वाग्दत्ताविषयमेव, परिणीतविषयतैव तद्भ्रान्तेर्गृहीतमित्यर्थः । वाचा सत्यवचनेन सत्यं मया दातव्येयमिति सत्याङ्गीकार इत्यर्थः । अनेन विधानेन विवाहविधिना निजः पतिसोदरो देवरो विन्देत ।। ६९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । नियोगप्रकरणत्वात्कन्यागतं विशेषमाह **यस्या इति** । यस्याः कन्याया वाग्दाने कृते सति भर्ता म्रियते तामनेन वक्ष्यमाणेनानुष्ठानेन भर्तुः सोदरभ्राता परिणयेत् ।। ६९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । अत एव वाग्दत्ता विधितो देवरैव ग्राह्यत्वमाह **यस्या** इति द्वाभ्याम् । सत्ये कृते वा अमुकस्य पौत्रायामुकस्य पौत्रीमित्यादिवंशमुच्चार्येमां दातुं **प्रतिजान** इति । प्रतिश्रुतेऽनेन वक्ष्यमाणेन विधिना ।। ६९ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ वाग्दत्तायां पत्यौ मृते कर्तव्यं श्लोकद्वयेनाह **यस्या म्रियेतेति** । अनेन वक्ष्यमाणेन निजः पत्युस्सोदरः ।। ६९ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । वाग्दानदत्तां प्रत्याह **यस्येति** । अनेन विधानेन विवाहविधानेन निजो देवरः विन्देत विवाहयेत् ।। ६९ ।।

(७) **मणिरामः।** कन्यागतं विशेषमाह **यस्या इति**। वाचा सत्ये कृते वाग्दाने कृते सति अनेन वक्ष्यमाणेन निजः देवरः विंदेत परिणयेत् ।। ६९ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** नियोगप्रकारकत्वात्कन्यागतमिदमाह **यस्या** इति। वाग्दत्तायाः कन्यायाः भर्ता म्रियेत तामनेन विधिना भर्तुः सोदर्यो भ्राता उद्वहेत् ।। ६९ ।।

(९) **भारुचिः।** विधानं विधिर्विवाहो यथोक्तः 'विन्देते'ति वचनात् इतरथा ह्यनूढामुपगच्छतः कन्यादूषणमुपपातकं स्यात् नियमार्थश्चैवमारम्भः। एतस्मादेव च लिङ्गात् प्राग्विवाहात् वाक्प्रदानमस्ति यस्मिन्निवृत्ते मृते भर्तरि साऽन्यस्मै दीयते ।। ६९ ।।

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।।
मिथो भजेताऽऽप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ ।। ७० ।।

(१) **मेधातिथिः। यथाविधि** यथाशास्त्रं वैवाह्यो विधिस्तथा विवाह्य। वाचनिकोऽयं विवाहः। पुनर्भूश्च तथोच्यते। नवा व्यूढाऽपि सती भार्या भवति। केवलं परार्थोऽस्या वाचनिको विवाहः। तथा च दर्शयति (९।१७१) "न दत्वा कस्यचित्कन्यां पुनरन्यस्य दीयते" **न इति।** नासौ देवराय दीयत इत्यर्थः। अदत्ता चास्वभूता कथमिव भार्या भवेत्? **शुक्लवस्त्राम्।** नियमो गमने। अन्यस्मिन्नपि नियोगे धर्मोऽयमिष्यते ।। ७० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** शुक्लवस्त्रां न रक्तवस्त्राम्। शुचिव्रतां सच्चरित्रवतीम्। आ प्रसवात् प्रसवानन्तरं निवर्तेत। एतदपत्यं क्षेत्रिण एव तदपेक्षया च क्षेत्रिणोऽपत्यं देवराज्जात इति स्मृतिषूच्यत इति समुदायार्थः ।। ७० ।।

(३) **कुल्लूकः। स** देवरो विवाहविधिनैनां स्वीकृत्य शुक्लवस्त्रां कायवाङ्मनःशौचशालिनीमा गर्भग्रहणाद्रहसि ऋतावृतावेकैकवारं गच्छेत्। एवं कन्याया नियोगप्रकारत्वाद्विवाहस्याग्रहाच्च गमनोपदेशाद्यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यं भवति ।। ७० ।।

(४) **राघवानन्दः।** यथाविधि विवाहविधिमनतिक्रम्य। शुचिव्रतां कायवाङ्मनोभिरनन्यपराम्। मिथो भजेतां ऋतावृतौ मैथुनेनेति शेषः। आ प्रसवादिति लिङ्गादपत्यं यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव न पुनर्देवरस्येति। ततः परं न गम्या सेति भावः ।। ७० ।।

(५) **नन्दनः। अधिगम्य** उद्वह्य ।। ७० ।।

(६) **रामचन्द्रः। शुचिव्रतां** सुचरिताम् ।। ७० ।।

(७) **मणिरामः।** शुचिव्रतां कायवाङ्मनःशौचशालिनीं। यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यं नोत्पादकस्येति ज्ञापनार्थमत्रोक्तिः ।। ७० ।।

(८) **गोविन्दराजः। यथेति।** स देवरो विवाहविधिना एतां स्वीकृत्य शुक्लवस्त्रां वाक्कायसंयुतां रहस्याऽऽगर्भग्रहणात्प्रभृति वाचनिकत्वात् च संस्कारस्य नाऽसौ देवरस्य भार्या भवतीति क्षेत्रस्वामिन एव तदपत्यं भवतीति ।। ७० ।।

(९) भारुचिः। यथाविध्यधिगम्यैनां विधिवदूढां शुक्लवस्त्रामिति नियमः। शुचिव्रतां मनोवागादिसंयतामितरथा भजेताऽऽप्रसवात्। सकृत्सकृदृतावृतौ कार्यसामान्या विधवानियोगेऽप्येवमेव स्यात्। पूर्वं च घृताक्तदिह सर्वं स्यात् समानत्वान्नियोगस्य ।।७०।।

न दत्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।।
दत्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ।। ७१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** "तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे" (९।२२७) इति प्राग्विवाहान्मृते वरे दत्तायामपि पुनर्दानाशङ्कायां प्रतिषेधोऽयम्। विशिष्टे तु पुनर्वचनम्, तथाविधा पुनर्भूरुक्ता। **नान्यस्मै दत्वा** तस्मिन्मृतेऽन्यस्मै **दद्यात्।** तथा कुर्वन्**प्राप्नोति पुरुषानृतम्।** मनुष्यहरणैः यत्पापं तत् तस्य भवति ।। ७१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** दत्वा ददानीत्युक्त्वा नादद्यादन्यस्मै। पुरुषानृतं पुरुष-विषयानृताभिधानम् ।। ७१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कस्मैचिद्वाचा कन्यां दत्वा तस्मिन्मृते दानगुणदोषज्ञस्तामन्यस्मै न दद्यात्। यस्मादेकस्मै दत्वाऽन्यस्मै ददत् पुरुषानृतं 'सहस्रं पुरुषानृते'(८।९८)इत्युक्तदोषं प्राप्नोति। सप्तपदीकरणस्याजातत्वाद् भार्यात्वानिष्पत्तेः पुनर्दानाशङ्कायामिदं वचनम् ।।७१।।

(४) **राघवानन्दः।** नान्यस्मिन्नित्याद्युपसंहरन् विपक्षे दोषमाह **न दत्वेति।** वाग्दाने दानं भाक्तं दत्त्वा ददत् प्राप्नोति पुरुषानृतं 'सहस्रं पुरुषानृत' इत्युक्तत्वात्। अत एव 'दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आव्रजे'दित्यविधिना वाचा दत्ता दानाशंका ।। ७१ ।।

(५) **नन्दनः।** अस्य देवरस्यैव दातव्यत्वे कारणमाह **न दत्वा कस्यचिदिति।** पुरुषविषयेऽयं दत्तो दत्तः क्रीतो क्रीत इत्यादौ विवादे प्रोक्तमनृतं पुरुषानृतं पुरुषाणां 'सहस्रं पुरुषानृते' हन्तीति पूर्वोक्तदोषं प्राप्नोतीत्यर्थः ।। ७१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** कस्यचिद्वराय कन्यां दत्वा ददामीत्युक्त्वा पुनः अन्यस्मै न दद्यात् पुरुषानृतं पापं आप्नोति ।। ७१ ।।

(७) **मणिरामः।** दत्त्वा वाचा दत्वा 'पुरुषानृते सहस्रं'इत्युक्तदंडं ।। ७१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नेति।** शास्त्रज्ञोऽन्यस्मै कन्यां पुनरन्यस्मै न दद्यात् ।। ७१ ।।

[*अत्र द्विसप्ततितमश्लोकादारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तमुपलब्धेषु पुस्तकेषु **गोविन्दराज**कृतटीका न दृश्यते, केवलं मूलश्लोका एव वर्तन्ते अतस्ते श्लोका अत्र न गृहीताः]

(९) **भारुचिः। सहस्रं पुरुषानृत इति।** दत्वान्यस्य कस्यचिद्दानाशङ्कया प्रति-षेधानुवादोऽयम् ।। ७१ ।।

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ।। ७२ ।।

(१) **मेधातिथिः। विधिः** शास्त्रं तदर्हतीति **विधिवत्।** यादृशः शास्त्रेण **विधिरुक्तः** "अद्भिरेव द्विजाग्र्याणाम्" (३। ३५) इति। स च कैश्चिदुदकाधिकारः कन्याविषये स्मर्यते।

तेन **प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां** प्राग्विवाहात्। **विगर्हितां** दुर्लक्षणाम्। पूर्वप्रतिगृहीतामक्षतयोनिमपि। तथा निर्लज्जां बहुपुरुषभाषिणीम्। **व्याधितां** क्षयव्याधिगृहीताम्। **विप्रदुष्टां** रोगिण्यादिशब्दितामन्यगतभावां च त्यजेत्। अन्ये क्षतयोनिं **विप्रदुष्टां** व्याचक्षते।

न ते सम्यङ्मन्यन्ते। यदि तावत्पुरुषानुपभुक्ता स्त्रीकन्यादिविक्रुता तदा नैव दुष्यति। अथ पुरुषसंयुक्ता तदा अन्यैव न भवति। तत्र "त्यजेत्कन्यामिति" सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः। उक्तश्च तस्यास्त्यागः। **छद्मना चोपपादिताम्।** न्यूनाधिकाङ्गीम्। यतो हेतुरुक्तोऽकथितेषु स्वल्पेष्वपि दोषेषु कृतवरणाऽपि त्याज्यैव ॥ ७२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** विगर्हितां दुष्कुलत्वादिना व्याधितामसाध्यव्याधिम्। विप्रदुष्टां पुरुषान्तरदूषिताम्। छद्मना श्वित्रादिदुष्टामेव दोषं वस्त्रादिनावृत्य उपपादितां दत्ताम्। पूर्वाध्याये दोषवत्कन्यादातुर्दोष उक्तोऽत्र तु वतुर्दोषाभावः ॥ ७२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** 'अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां' (३।३५) मित्येवमादिविधिना प्रतिगृह्यापि कन्यां वैधव्यलक्षणोपेतां रोगिणीं क्षतयोनित्वाद्यभिशापवतीमधिकाङ्गादिगोपनच्छद्मोपपादितां सप्तपदीकरणात्प्राक् ज्ञातां त्यजेत्। ततश्च तत्त्यागे दोषाभाव इत्येतदर्थं न तु त्यागार्थम् ॥ ७२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** दातुर्नियममभिधाय स्वीकर्तृनियमं संकोचयति **विधिवदिति।** विधिः शास्त्रं तत्पुरःसरं प्रतिगृह्यापि कन्यां विगर्हितां वैधव्यादिलक्षणोपेतां। विप्रदुष्टा क्षतयोनित्वादिति शापवतीं छद्मनोपपादितां अधिकांगादि प्रच्छाद्य दत्तां सप्तपदीगमनात्प्राक् त्यजेदूर्ध्वं न त्यागः किंतु वस्त्राच्छादनादिना भर्तव्या। पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः इति। 'तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे' इत्युक्तः ॥ ७२ ॥

(५) **नन्दनः।** विगर्हितलक्षणां विप्रदुष्टां क्षतयोनिम् ॥ ७२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** निन्दितां प्रत्याह **विधिवदिति।** विगर्हितां दुष्कुलां व्याधितां अचिकित्स्यव्याधितां विप्रदुष्टां पुरुषान्तरसंसृष्टां छद्मना कुष्ठादिव्याध्याच्छादनेन उपपादितां प्राप्ताम् ॥ ७२ ॥

(७) **मणिरामः।** विगर्हितां वैधव्यलक्षणयुक्तां, विप्रदुष्टां क्षतयोनित्वाद्यभिशापवतीं। छद्मना अधिकांगादिदोषगोपनछद्मनोपपादितां। एतादृशीं विधिवत्परिगृह्यापि सप्तपदीकरणात्प्राक् त्यजेत्। त्यागे न दण्डभाग्भवति ॥ ७२ ॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ॥
तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** कन्यादोषा उक्ताः। **ताननाख्याया**नुक्त्वा **प्रयच्छति** ददाति तस्य तद्दानं **वितथं** निष्फलं **कुर्यात्**प्रत्यर्पणेन। उक्त एवायमर्थः पूर्वश्लोकेनातिस्पष्टीकृतः ॥ ७३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तद्दानं वितथं गृहीतस्य पुनरग्रहणात् ॥ ७३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यः पुनर्दोषवतीं कन्यां दोषाननभिधाय ददाति तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनो दानं तत्प्रत्यर्पणेन व्यर्थं कुर्यात्। एतदपि त्यागे दोषाभावकथनार्थम् ॥ ७३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्र दातुर्दोषं प्रकटयन् त्यक्तुर्दोषाभावमाह **यस्त्विति**। अनाख्याय दोषमिति शेषः। वितथं प्रत्यर्पणेन व्यर्थम्। तेन त्यागे दोषो नास्तीति भावः ॥ ७३ ॥

(५) **नन्दनः**। वितथं विकृतं कुर्यात् पाणिग्राहकमनाख्यायेति विशेषणाद्दोषं ज्ञापितमभ्युपगम्य परिग्रहीता न परित्याज्येति सूचितम् ॥ ७३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तत् दानरूपं कार्यं वितथं निष्फलं कुर्यात् ॥ ७३ ॥

(७) **मणिरामः**। तत् दानं वितथं परावृत्य दानात् मिथ्या कुर्यात् ॥ ७३ ॥

विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ॥
अवृत्तिकर्शिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥ ७४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। यदा प्रवसेत्तदा भार्याया **वृत्तिं विधाय प्रवसेदि**ति विधिं **विधाये**त्येवमर्थं द्रष्टव्यम्—प्रवसन्भार्याया वृत्तिं विदधीतेति। तथा कुर्याद्यथाऽस्या यावत्प्रवासं वृत्तिर्भवति। शरीरस्थितिहेतुभोजनाच्छादनगृह्योपकरणादि। **तां विधाय प्रवसेत्**स्वदेशाद्देशान्तरं गच्छेत्। **कार्यवान्** कार्यं पुरुषार्थो दृष्टोऽदृष्टश्च। अदृष्टो धर्मो दृष्टावर्थकामौ। तथा वक्ष्यति (९।७६) "प्रोषितो धर्मकार्यार्थम्" इत्यादिना। अन्तरेणैतानि निमित्तानि भार्यां हित्वा प्रवासो निषिध्यते। **अवृत्तिकर्शिता हि**। दृष्टदोषप्रदर्शनमर्थवादा। अवृत्त्या दारिद्र्येण **कर्शिता** पीडिता **प्रदुष्येत्** पुरुषान्तरसम्पर्कादिना। **स्थितिमत्यपि**। स्थितिः कुलाचारस्तत्संपन्ना क्षुधावसरे दीना दोषमवाप्नुयादन्यं भर्तारमाश्रित्य जीवतीति सम्भाव्यत एतत्। सम्भावनायां लिङ् ॥ ७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वृत्तिं प्राणवर्तनोपायम्। कार्यवान् प्रयोजनवान्। प्रदुष्येत् धनलोभात्परपुरुषेण संयुज्येत। स्थितिमती वृत्तवती ॥ ७४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। कार्ये सति मनुष्यः पत्न्या ग्रासाच्छादनादि प्रकल्प्य देशान्तरं गच्छेत्, यस्माद् ग्रासाद्यभावपीडिता स्त्री शीलवत्यपि पुरुषान्तरसंपर्कं भजेत् ॥ ७४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। स्त्रीप्रसंगेन परलोकभीरुणा सर्वदा पत्नी पोष्येत्याह **विधायेति**। तत्र हेतुः—**अवृत्तिकर्षितेति**। प्रदुष्येद्वस्त्रान्नलोभादिना परपुरुषं व्यभिचरेत्। 'अस्य दग्धोदरस्यार्थे को न कुर्यादसांप्रत'मिति न्यायात् स्थितिमती स्थिरा सापि प्रदुष्यतीति कैमुतिकम् ॥ ७४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। विधायेति प्रवासार्थमाह अवृत्तिकर्शिता स्त्री जीवनोपायरहिता ॥७४॥

(७) **मणिरामः**। वृत्तिं भोजनाच्छादनादि विधाय प्रवसेत् देशांतरं गच्छेत्। स्थितिमत्यपि शीलवत्यपि ॥ ७४ ॥

(९) **भारुचिः**। कार्यार्थं नियमेन ग्रासाच्छादनप्रविधानं कुर्यात् भार्यायाः अस्या नियमे विधेरर्थवाद उत्तरश्लोकार्धः ॥ ७४ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ।। ७५ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** 'नियमो' यथा सन्निहिते भर्तरि परगृहप्रयाणादिनिषेध एवं **प्रोषितेऽपि आस्थिता** आश्रिता गृहीतवती । अकृत्वा तु **वृत्तिं प्रोषिते शिल्पैर्जीवेदिति ।** कर्तनजालिकाकरणादिना । गर्हितानि वस्तूनि विजनादीनि । एष एव विधवादीनां निजश्रमजन्यो वृत्त्युपायः ।। ७५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** नियमं मनोवाक्कायनियमम् । शिल्पैः सूत्रकर्तनाद्यैः । अगर्हितैर्देशान्तरभ्रमणाद्यसाध्यैः ।। ७५ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** भक्ताच्छादनादि दत्वा पत्यौ देशान्तरं गते देहप्रसाधनपरगृहगमनरहिता जीवेत् । अदत्वा पुनर्गते सूत्रनिर्माणादिभिरनिन्दितशिल्पैः जीवेत् ।। ७५ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** वृत्तिमतीं शिक्षयन् तद्रहिताया वृत्त्यन्तरमाह **विधायेति ।** प्रोषिते विद्याद्यर्थे । नियमं परगृहोत्सवाद्यदर्शनम् । अविधाय वृत्तिमित्यनुषङ्गः । शिल्पैः सूत्रकर्तनाद्यैः ।। ७५ ।।

(५) **नन्दनः ।** अथ प्रोषिते भर्तरि स्त्रिया कर्तव्यमाह **विधाय प्रोषितेति ।** प्रोषिते भर्तरि पत्यौ शिल्पैरगर्हितैः कर्तनावघातादिभिः ।। ७५ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** वृत्तिं विधाय भर्तरि प्रोषिते गते सति नियमास्थिता जीवेत् । वृत्तिं अविधायैव प्रोषिते भर्तरि अगर्हितैः शिल्पैः सूत्रकर्तनादिभिः जीवेत् ।। ७५ ।।

(७) **मणिरामः ।** अविधायैव प्रोषिते वृत्तिमकृत्वैव देशांतरं गते भर्तरि अविगर्हितैः शिल्पैः सूत्रनिर्माणसीवनादिभिः जीवेत् ।। ७५ ।।

(९) **भारुचिः ।** कार्यवतश्च मनुष्यस्य प्रवासोपदेशाद्विना कार्येण भार्यां मुक्त्वान्यत्र गमनं प्रतिषेधति गृहीतापि सत्येव निमित्ते त्याज्या नान्यत्र । 'निष्क्रयविसर्गाभ्या'मिति वचनात् । अतोऽस्याः त्यागनिमित्तैर्विना यथाकामं न त्यागोऽस्ति, यथोच्छिष्टद्रव्याणाम्'' एतस्यामवस्थायामवगर्हितशिल्पजीवनमभ्यनुज्ञायते—तस्या जालिकादिकरणम् । एतेन विधवाया अजातपुत्राया वृत्त्युपायो व्याख्यातः, गर्हितं च वस्त्रनिर्णेजनादि । प्रवासप्रयोजनविशेषेण तदाजीवनापेक्षया कालविकल्पमिदानीं दर्शयति ।। ७५ ।।

प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ।।
विद्यार्थं षड् यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु वत्सरान् ।। ७६ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** यदुक्तं 'कार्यवान्प्रवसेदि'ति तानि कार्याणि दर्शयति । तद्विशेषेणाप्रतीक्षाकालभेदः । परतस्त्विदं तया कर्तव्यमिति नोक्तम् । तत्र केचिदाहुः प्रकरणादगर्हितैर्जीवेदिति ।

तदयुक्तम्; प्रागस्मात्कालादगर्हितैरितीयं किं म्रियताम् ? न ह्यस्या आत्मत्याग इष्यते; पुंस इव प्रतिषिद्धत्वात्। तस्मात्प्रागप्यस्मात्प्रतीक्षणविधेरगर्हितैः शिल्पैरजीवन्ती गर्हितैर्जीवेत्।

अन्ये व्यभिचारमिच्छन्ति। तथा च स्मृत्यन्तरे (नारद० १२। ९७) "नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ। पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते॥"

अन्येऽप्याहुः– नास्या ज्ञानेन ब्रह्मचर्यमपनेतुं शक्यते। स्त्रीधर्मेषु हि तदस्या विहितं **मनुना**ऽपि—"न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु" (५।१५८) इति। मृते भर्तरि नास्ति व्यभिचारः, किमङ्ग प्रोषिते। पतिशब्दो हि पालनक्रियानिमित्तकः—ग्रामपतिः, सेनायाः पतिरिति। अतश्चास्माद्वचनान्नैषा भर्तृपरतंत्रा स्यात्, अपि त्वात्मनो जीवनार्थं सैरंध्रीकरणादिकर्मभिरन्यमाश्रयेत। तच्च यदा षण्मासभृत्या संवत्सरभृत्या कस्मिंश्चिदाश्रिते भर्ता यद्यागच्छेत्तदानीं तां चेद्वशीकर्तुं शक्नुयात्—'त्यज त्वं भार्यामिति यावद्भवति कालो न पूर्णः प्राक् पत्युरेव सा।' पञ्चमे चर्वितमन्यत् (५।१५६)।

अन्येऽप्यर्थमिममाहुः– पूर्वे तु पुनर्भूवृतमिच्छन्ति। या पत्या वा परित्यक्ता भवति, यस्याः किल पतिरियन्तं कालं विहितवृत्तिको नागच्छति, सा तेन त्यक्तैव भवति। ततश्च यदि सा पुनर्भूधर्मेणान्येनोढा भवेत्तदा भर्ताऽभ्यागतो न किंचिद् ब्रूयात्। पुनर्भवस्येयं भार्येति–तदयुक्तम्; 'न निष्क्रयविसर्गाभ्याम्' (९।४६) इति तस्य श्लोकस्यार्थवत्त्वं दर्शयिष्यामः।

धर्मश्च तत्कार्यं च 'धर्मकार्यम्'। सोऽर्थः प्रयोजनं प्रवासस्येति **धर्मकार्यार्थम्**।

"कुतः? न गृहस्थस्य धर्मार्थो दीर्घकालः प्रवासः। अवश्यं ह्यग्नयस्तेन परिचरणीयाः। पाञ्चयाज्ञिकमनुष्ठेयम्। कुतो गन्तव्यम्? "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यष्टव्यमिति"। तीर्थस्नानादीन्यपि स्मार्तानि च श्रौताविरोधीन्यनुष्ठेयानि। संविधाय प्रोषितस्य वा भवतीति न च येनोच्येत संविधायापि प्रवास आपर्वणः। स्वयं पर्वणि जुहुयादृत्विजामेकतरकालमित्युक्तम्। अनाहिताग्नेस्तीर्थयात्रायां पाञ्चयाज्ञिकस्य तुल्यत्वेऽपि स्मार्तत्वे भार्यासहितस्योपपत्तेः न तत्त्यागे तीर्थगमनं युक्तम्।" उच्यते – गुरुवचनेन। यं गुरवो धर्मार्जने राजोपसेवायां वा स्वकार्याय प्रेषयन्ति स 'धर्मार्थं' प्रवासः। प्रायश्चित्तं वा—तपोवनदेशभ्रमणेन। अथवाऽर्थार्जनार्थमेव **धर्मकार्यार्थम**भिप्रेतम्। दरिद्रोऽहं कुतश्चिद्धनमर्जयिष्ये।

विद्यार्थम्। "ननु स्नातस्य च भार्याधिगमः। कृतविद्यस्य च स्नानम्। तत्र कुतः कृतविवाहस्य विद्यार्थिता?" दर्शितमेतत्। ईषदवगतवेदार्थो विवाहेऽधिक्रियते। निश्चिते स्नानादौ।

"नैतद्युक्तम्; कृतायां धर्मजिज्ञासायां स्नानं—जिज्ञासा च विचारपूर्वकसंशयच्छेदेन निश्चितार्था।"

सत्यम्; नायं विधिर्विद्यार्थितायाः। तथा च सति धर्मकार्यार्थमित्यनेनैवावगता स्यात्। उत्पन्नेऽप्यधिकारोपयोगिन्यवगमेऽभ्यासातिशयार्थं विशेषार्थं चान्यासु विद्यासु।

क्षिप्रं शौर्ययशःख्यापनार्थं बहिः सविशेषविद्वत्त्वख्यापनार्थं देशान्तरप्रवसने यशोहेतुः प्रवासः। **कामार्थं** रूपाजीवानुगमोऽभिप्रेततरां भार्यामुद्वोढुम्।

स्मृत्यन्तरे प्रसूताभेदेन च कालभेदः स्मर्यते। तथा च **विष्णुः**—"अष्टौ विप्रसूताः षट् राजन्याः चतुरो वैश्या द्विगुणं प्रसूतेति। न शूद्रायाः कालनियमः स्यात्। संवत्सरमित्येक" इति॥ ७६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** धर्मकार्यार्थे तीर्थयात्रादिधर्मप्रतिग्रहादिकार्यार्थम्। प्रतीक्ष्य-स्तद्गृहावस्थानादिना। "तदूर्ध्वं तु पत्युः संनिकर्षमेव गच्छेत्, ऊर्ध्वं भर्तुः सकाशं गच्छेदि"ति **वसिष्ठस्मरणात्**। यशोर्थमुद्ग्राहादिना दिग्विजयाद्यर्थं गतः। कामार्थं स्त्र्यन्तरप्राप्त्यर्थम्॥७६॥

(३) **कुल्लूकः।** गुर्वाज्ञासंपादनादिधर्मकार्यनिमित्तं (व. स्मृ. १७/१५) प्रोषितः पतिरष्टौ वर्षाणि पत्न्या प्रतीक्षणीयः ऊर्ध्वं, पतिसन्निधिं गच्छेत्। तदाह **वसिष्ठः**— 'प्रोषितपत्नी पञ्चवर्षाण्युपासीत, ऊर्ध्वं पतिसकाशं गच्छे'दिति। विद्यार्थं प्रोषितः षड् वर्षाणि प्रतीक्ष्यः निजविद्याविभाजनेन यशोर्थमपि प्रोषितः पतिः षडेव। भार्यान्तरोपभोगार्थं गतस्त्रीणि वर्षाणि॥ ७६॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रोषितप्रसंगेन प्रयोजनं प्रदर्शयंस्तदुचितकालनियममाह **प्रोषित** इति। धर्मकार्यार्थं तीर्थाटनगुर्वाद्याज्ञार्थम्। प्रतीक्ष्यः स्त्रिया नरः पतिः, तदूर्ध्वं पतिसमीपं गच्छेत्। समाः वत्सरान्। तदाह **वसिष्ठः** 'प्रोषितपत्नी पञ्चवर्षाण्युपासीत ऊर्ध्वं पञ्च-भ्यो भर्तुः सकाशं गच्छेदि'ति। अत्र पञ्चपदं न्यूनाधिकसंख्योपलक्षणार्थम्। कामार्थं पत्यंतर-निकटस्थितये॥ ७६॥

(५) **नन्दनः।** प्रतीक्ष्यो भार्ययेति शेषः, ऊर्ध्वं भर्त्रन्तरपरिग्रहे न दोषोऽस्तीत्यभिप्रायः। यत्तु मृतभर्तृकाणां ब्रह्मचर्यवचनं तत्फलातिशयकामानां नान्यासामित्यविरोधः॥ ७६॥

(७) **मणिरामः।** धर्मकार्यार्थं गुर्वाज्ञा संपादनादिधर्मकार्यनिमित्तं गतः पतिः अष्टौ वर्षाणि स्त्रिया प्रतीक्ष्यः, तदनंतरं स्वयं पतिसमीपं गच्छेत्। विद्यार्थं यशोर्थं च गते षट् वर्षाणि। कामार्थं भार्यांतरोपभोगाद्यर्थं गते त्रीणि वर्षाणि प्रतीक्ष्यः; तदनंतरं स्वयं गच्छेत्॥ ७६॥

(९) **भारुचिः। अवगर्हितेनाजीवेदिति।** अविधायेत्यधिकारात् तस्या एवायं काल-नियमः अगर्हितशिल्पजीवनेन। ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद् गर्हितेनापि जीवेच्छिल्पेन। एवं च विरुद्धशिल्पप्रतिप्रसवोऽयं विज्ञेयः, धर्मार्थं गुरुवचनादिकामार्थो रूपाजीवनानुगमः। न तु व्यभि-चारः। 'प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समा' इत्येवमादिवचनाद्येन शास्त्रं विरुद्ध(स्ता)सासां व्यतिक्रमः अत्यन्तमसंयमोपदेशात्। तथा च सति विधवानियोग एव तावत् कथञ्चिल्लब्धः कुत एव व्यभिचारः? अन्यस्त्वाह— अत ऊर्ध्वं व्यभिचारदोषाभावः; प्रतिप्रसवसामर्थ्यात्। न तु नियमेन व्यभिचारोपदेशः। न हि प्रोषितोऽन्योढायोगोऽस्ति, यतो गुरुनियुक्तापत्यार्थं प्रवर्तते। एवं च सत्यत्यन्तमजीवन्त्याः प्राणवृत्तिमात्रार्थो रहसि जन्यो वा व्यभिचारमात्रप्रतिप्रसवोऽयं विज्ञेयः। या पत्या वा परित्यक्तेत्येवं परित्यागो(पा ?)यजन्यवो नवविषयः।

तत्त्वेतदत्यन्तशास्त्राविरोधादयुक्तम्, अपरे एनं मनुष्याणामेव प्रवासकालनियमार्थं वर्णयन्ति। अतः परं प्रोषितस्यावस्थाने धर्मार्थेऽपि प्रत्यवायः स्यादिति। सोऽयमन्यार्थे वाक्ये सामर्थ्य-गम्योऽर्थः न तु शक्यार्थतया शक्यः कल्पयितुम् ।। ७६ ।।

संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः ।।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ।। ७७ ।।

(१) मेधातिथिः। द्वेष्यः पतिर्यस्यास्तां **द्विषाणाम्**। एतेन तु न निष्कासनं कुर्यात्। सम्पूर्वस्य वसेरे**नामिति** च द्वितीयानुपपत्तेः। वासयेदिति निर्भर्त्सयेत्। पातकेऽपि तस्या निष्कासनं नास्ति "निरुन्ध्यादेकवेश्मनि" इति वचनात्। प्रायश्चित्तेऽप्यस्मिन्निमित्ते विनया-धानार्थोऽपहार इष्यते। न सर्वेण सर्व आत्यन्तिक आच्छेदः ।। ७७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उपेक्षितः प्रतीक्षेत् । द्विषन्तीं संभोगाद्यर्थमनुपस्थायिनीम्। दायं स्त्रीधनं स्वयं दत्तं संगृह्य गृहीत्वा न संवसेत् त्यजेत्। जीवनं तु देयमेव ।। ७७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। पतिविषयसंजातद्वेषां स्त्रियं वर्षं यावत्प्रतीक्षेत। तत ऊर्ध्वमपि द्विषंतीं स्वदत्तमलङ्कारादिधनं दत्वा नोपगच्छेत्। ग्रासाच्छादनमात्रन्तु देयमेव ।। ७७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। संवत्सरादूर्ध्वमपि पतिं स्वरसतो द्विषन्त्याभरणमात्रं न भोग इत्याह **संवत्सरमिति**। दायं स्वदत्तमलंकारादिकं हृत्वा ग्रासाच्छादनादिकं दद्यात्, न संवसेत् नोपगच्छेत् ।। ७७ ।।

(५) **नन्दनः**। उदीक्षेत प्रतीक्षेत दायं भूषणादिकं नच संवसेन्न संगच्छेत्तया सहेति शेषः ।। ७७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। दायं स्वयं दत्तं हृत्वा न संवसेत्, त्यजेदित्यर्थः ।। ७७ ।।

(७) **मणिरामः**। द्विषन्तीं पतिविषये संजातद्वेषां। दायं स्वदत्तमलंकारादिधनं हृत्वा न संवसेत् नोपगच्छेत्। भोजनाच्छादनमात्रं तु देयमेव ।। ७७ ।।

(९) **भारुचिः**। न संत्यजेतदित्युपगमनिवृत्तिः न निर्वासनं पातकेऽपि तस्याः युक्तं निरुन्ध्य मयेदमे(वा) श्मनी (तन्त्र?) प्रायश्चित्तोपदेशात्। अन्यस्तु त्यागमेवाह। एवं च (सन्त्यजतो) नातिदोषः; कारणोपदेशात्। न त्वन्यत्र सर्वत्र स्त्रीद्याशप्रागन्याधेयात् विज्ञेयः। नोत्तर(त्र) तया सार्धमस्य प्रजाकर्म सहत्वोपदेशादिति ।। ७७ ।।

अतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्तमेव वा ।।
सा त्रीन्मासान्परित्याज्याऽविभूषणपरिच्छदा ।। ७८ ।।

(१) मेधातिथिः। **अतिक्रमस्तदुपचार्याऽवज्ञानं** पथ्यौषधादिष्वतत्परता—न पुरुषा-न्तरसञ्चारः। मासत्रयं परित्यागश्च सम्भोगस्यैव, पूर्वस्मादेव हेतोः। हारकटकादिभूषणै-र्वियुक्ता कर्तव्या। **परिच्छदपरिग्रहेण** भाण्डकुण्डादिना दासीदासेन च ।। ७८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अतिक्रामेत् तच्छासनं लङ्घयेत्, नतु व्यभिचरेदित्यस्यार्थः। **प्रमत्तं** द्यूताद्याकृष्टमनसम्। **मद्येन मत्तं**। भूषणपरिच्छदादिना विरहिततत्वमापाद्य त्रीन्मासान्परित्याज्या तदूर्ध्वमुपादेया ।। ७८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। या स्त्री द्यूतादिप्रमादवन्तं मदजनकपानादिना मत्तं व्याधितं वा शुश्रूषाद्यकरणे नावजानाति सा विगतालङ्कारशय्यादिपरिच्छदा त्रीन्मासान्नोपगन्तव्या ।। ७८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। भर्तृशुश्रूषणाद्यकरणे कंचित्कालं परित्यजेदित्याह **अतीति**। प्रमत्तं मानादिना। मत्तं मद्येन। रोगार्तं कुष्ठाद्युपहतम्। साऽतिक्रामन्ती। अविभूषणेत्यादि च्छेदः, अतिक्रमणमत्र शुश्रूषाद्यकरणम्, जारादिनातिक्रान्तायावधाद्युक्तेः। तदुत्तरं स्वीकार्येति शेषः ।। ७८ ।।

(५) **नन्दनः**। उत्क्रामत्यतिवर्ततेऽविभूषणपरिच्छदा विगतभूषणादिपरिबर्हा त्रीन्मासान्परित्याज्या संगमादौ नोर्ध्वमिति ।। ७८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अतिक्रामेत् आज्ञातिक्रमेण। प्रमत्तं द्यूतासक्तम्। मत्तं मद्यपानेन ।। ७८ ।।

(७) **मणिरामः**। प्रमत्तादिदोषयुक्तं पतिं अतिक्रामेत् शुश्रूषाद्यकरणेनाऽवजानाति सा स्त्री त्रीन् मासान् अविभूषणपरिच्छदा विगतालंकारशय्यादिपरिच्छदा कृत्वा त्याज्या नोपगंतव्या ।। ७८ ।।

(९) **भारुचिः**। अत्रासंभोगस्त्यागो(न्द्य)निर्वासनम् ।। ७८ ।।

उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोगिणम् ।।
न त्यागोऽस्ति द्विषंत्याश्च न च दायापवर्तनम् ।। ७९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **क्लीब-बीज**शब्दौ नपुंसकमाहतुः। भेदस्तु एको वातरेता, अप्रवृत्तेन्द्रियोऽपरः। तादृशं या द्वेष्टि तस्या नास्ति निग्रहः पूर्वोक्तः। **अपवर्तन**मपहारः। प्रोषितप्रतिषिद्धान्नादयः स्मृत्यन्तरनिषिद्धाः ।। ७९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उन्मत्तं वातादिना क्लीबं जन्मना अबीजमन्तरा नष्टबीजं पापरोगा अपस्माराद्यास्तदाक्रान्तं पतिं द्विषन्त्या नार्या न त्यागोऽत्यन्तत्यागः, नच दायापवर्तनं दायस्य स्त्रीधनस्यापहरणं नास्ति, तत्कालद्वेषिण्यपि सुस्थेन परिग्राह्येत्यर्थः, द्विषाणाया इति क्वचित्पाठः ।। ७९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। वातादिक्षोभादप्रकृतिस्थं पतितमेकादशाध्याये वक्ष्यमाणं नपुंसकमबीजं बाध्यरेतस्त्वादिना बीजरहितं कुष्ठाद्युपेतं च पतिमपरिचरन्त्यास्त्यागो न करणीयो नच धनग्रहणं करणीयम् ।। ७९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अचिकित्सितव्याध्यादौ पतिं द्विषाणाया न त्यागादीत्याह **उन्मत्त**मिति। अबीजं शुक्रहीनम्। एतादृशं पतिं द्विषन्त्या अपि न त्यागो नापि दायापवर्तनं, ततो धनाद्यादानम् ।। ७९ ।।

(५) **नन्दनः**। अस्यापवादविधिमाह **उन्मत्तं पतितमिति**। अबीजमशुल्कमपवर्तनमपहरणम् ॥ ७९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। उन्मत्तं वातादिना। अबीजं द्विषन्ती या अपचरन्ती। दायापवर्तनं न स्त्रीधनं ॥ ७९ ॥

(७) **मणिरामः**। उन्मत्तादिदोषयुक्तं पतिं उपचरंत्या द्विषंत्या अपि न त्यागः। नच दायाऽपवर्तनं, नच धनग्रहणं करणीयमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

(९) **भारुचिः**। अत्र निमित्ते अत्याग एव तस्याः ॥ ७९ ॥

मद्यपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ॥
व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंस्राऽर्थघ्नी च सर्वदा ॥ ८० ॥

(१) **मेधातिथिः**। **मद्यपा**ऽसौ मद्यपानरता। पक्तिसंस्कारगृहकार्यानुष्ठानासमर्था। तत्परिरक्षणाय सा परिवेदनमर्हति। या तु गुरुभिः प्रतिषिद्धमद्यपाना, तस्या दण्डं वक्ष्यति "प्रतिषेधे पिबेदिति" (९।८४)। स्वयं नियमस्य त्वन्यनियमव्यतिक्रमवत्प्रायश्चित्तेन प्रत्यापत्तिर्युक्ता, पुनरधिवेदनं च।

तथा च धर्मानुष्ठानप्रजोत्पत्तिगृहकार्योपघातनिमित्तान्यधिवेदननिमित्तानि पठ्यन्ते— **"प्रतिकूला व्याधितार्थघ्नीति"**।

ब्राह्मण्यास्तु शास्त्रेण प्रतिषिद्धमद्यायास्तत्पानप्रायश्चित्तमेव भूयोऽप्रवृत्तौ। पातित्यं तु—भ्रूणहनि हीनसेवायां स्त्री पततीति परिसंख्यानान्न मद्यपाने पातित्यमिति। तदेकादशे वक्ष्यामः। उक्तं च पञ्चमे (५।९०)।

असत्यवृत्ताऽसाध्वाचारा—भृत्येष्वसत्परुषवाक्, बलिकर्मणां प्रागेव भुङ्क्ते, दैवपित्र्योर्ब्राह्मणभोजनादौ न श्रद्धावती। **अर्थघ्नी** अतिव्ययशीला भाण्डोपस्करणं न परिरक्षति अनल्पमूल्येन क्रीणाति। **हिंस्रा** नाकुलशङ्कया स्यादेवातिताडनशीला। अन्वाहिकस्य व्ययस्यापहन्त्री। **अधिवेदनं** तस्या उपर्यन्याविवाहः ॥ ८० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। असत्यवृत्ता सदामिथ्यावादिनी प्रतिकूला प्रतिकूलचेष्टा हिंस्रा ताडनादिना सदाभृत्यादिहिंसाकारिणी अर्थघ्नी अप्रयोजकव्ययपरा अधिवेत्तव्या अधिवेदनं द्वितीयभार्यासंबन्धस्तेन प्रतियोगेनासंबन्धनीया ॥ ८० ॥

(३) **कुल्लूकः**। निषिद्धमद्यपानरता असाध्वाचारा भर्तुः प्रतिकूलाचरणशीला कुष्ठाद्व्याधियुक्ता भृत्यादिताडनशीला सततमतिव्ययकारिणी या भार्या भवेत्साधिवेत्तव्या। तस्यां सत्यामन्यो विवाहः कार्यः ॥ ८० ॥

(४) **राघवानन्दः**। स्त्र्यन्तरसत्त्वेऽपि स्त्र्यन्तरमुद्वहेदित्याह **मद्यपेति** द्वाभ्याम्। मद्यपा निषिद्धमद्यपा। असत्प्रवृत्ता असदाचारा असत्यभाषिणी वा। अधिवेत्तव्या सत्यामपि तस्याम् अधिवेदनं पूर्वामधि तस्या उपरि स्त्र्यन्तरस्य परिग्रहः, तेन पूर्वाकृतं सपत्निका स्यादतः।

'कृतसापत्निकाध्यूढाऽधिविन्ने'त्यमरः। हिंस्रा भृत्यादिताडनशीला। अर्थघ्नी अतिव्ययशीला व्यये चामुक्तहस्तमित्युक्तत्वात् ॥ ८० ॥

(५) **नन्दनः।** अथाधिवेत्तव्यामाह **मद्यपेति**। यस्यां विद्यमानायामेवाधिकं अपरा वोढव्या भवति साधिवेत्तव्या ॥ ८० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** स्त्रीणां त्यागे कारणमाह **मद्यपेति।** मद्यपा असत्यवृत्ता सदा मृषावादिनी हिंस्रा ताडनादिहिंसाकारिणी व्याधिता अधिवेत्तव्या आसामुपरि अन्या विवाहितुं योग्या, सदोषत्वात् ॥ ८० ॥

(७) **मणिरामः।** अधिवेत्तव्या तस्यां विद्यमानायामपि अन्यो विवाहः कर्तव्यः ॥८०॥

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा ॥
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः। तत्र **वन्ध्याऽष्टमेऽब्देऽधिवेद्या दशमे तु मृतप्रजा।** नाधिवेदनेऽपत्योत्पत्त्यभावाद्धि वन्ध्याया अनुष्ठानपरिपातनं स्यात्, अपत्योत्पत्तिविधेराधानविधेश्च। नापुत्रे ह्याधानं श्रूयते। एवं **मृतप्रजायाः स्त्रीजनन्याः। अप्रियवादिन्यास्तु** दोषाभावेन नाधिवेदनेन सत्यां क्षमायां श्रमनियमः (?) ॥ ८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** 'वन्ध्याष्टम' इत्यादियोग्यतायामष्टवर्षोपरि गर्भग्रहणाभावे प्रायशो गर्भग्रहणं नास्तीत्यादिशास्त्रान्तरसिद्धस्वभावनियमापेक्षयोक्तम्। एवं द्वादशाब्दानन्तरमपि मृतप्रजात्वानुवृत्तौ। एकादशोर्ध्वं च स्त्रीजन्मानुवृत्तौ। मृतप्रजात्वं स्त्रीप्रसूतिश्च न निवर्तेत इति शास्त्रान्तरादेव सिद्धम्। **सद्य इति** तथा गृहिण्या सद्य एव गृहकार्यासिद्धेः ॥८१॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रथमऋतुमारभ्याविद्यमानप्रसूताऽष्टमे वर्षेऽधिवेदनीया, मृतापत्या दशमे वर्षे स्त्रीजनन्येकादशे अप्रियवादिनी सद्य एव। यद्यपुत्रा भवति पुत्रवत्यान्तु तस्यां धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीतान्यतरापाये तु कुर्वीतेत्या**पस्तंब**निषेधादधिवेदनं न कार्यम् ॥ ८१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **वन्ध्येति।** अष्टमे षोडशवर्षादिप्रसूतियोग्यकालापेक्षया। मृतप्रजा म्रियते प्रजामात्रं यस्याः सा। स्त्रीजननीस्त्र्यपत्यमात्रं यस्याः सा। **सद्यस्त्वप्रियवादिनीति।** 'धर्मप्रजासुसंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीते'त्याद्या**पस्तम्ब**वचनादप्रियवादित्वं धर्मपुत्रशून्याविषयम् ॥ ८१ ॥

(५) **नन्दनः।** अष्टमेऽब्दे युक्तान्प्रसवकालादारभ्याष्टमेऽब्दे ॥ ८१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अष्टमे अब्दे अधिवेद्या अन्या विवाह्या ॥ ८१ ॥

(७) **मणिरामः।** वन्ध्यादीनां परीक्षाकालमाह **वंध्येति** ॥ ८१ ॥

(९) **भारुचिः।** धर्महानौ यामेतदासनमधिवेदननियमतो विज्ञेयम्, येन जातपुरुषाधिकारः श्रौतेषु अप्रियवादिन्यास्त्वनित्यमधिवेदनं जातपुत्रत्वे सति तया सहाधिकृतत्वात् कर्मसु ॥ ८१ ॥

या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ॥
साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** भर्त्रे हिता परिचर्यपरा। अनुज्ञापना अवमानयोरिह विधानम्, पूर्वासामेतद्भावात्।

रोगिणीग्रहणं वन्ध्यस्त्रीजनन्यावपि लक्षयति। प्रकृतत्वाविशेषादवमाननिमित्ताभावाच्च **कर्हिचित्**कदाचिदवमाननं शिष्टचर्थं परिभाषितम् ॥ ८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** हिता भर्तृहिता। अनुज्ञाप्य यद्यप्यनुमन्यते, अननुमतौ त्वननुज्ञाप्यैव ॥ ८२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** या पुनर्व्याधिता सती पत्युरनुकूला भवति, शीलवती च स्यात्तामनुज्ञाप्यान्यो विवाहः कार्यः। कदाचिच्चासौ नावमाननीया ॥ ८२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** सा चेदनुकूला तदा तत्रैव सर्वमित्यादिस्तुत्या ततोऽधिवेदनार्थमनुमतिर्ग्राह्येत्याह **येति**। हिता हितैषिणी शीलतश्चरित्रेण ॥ ८२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** या रोहिणी स्यात् 'अष्टवर्षा च रोहिणी' सा अनुज्ञाप्य अधिवेत्तव्या न अवमान्या ॥ ८२ ॥

(७) **मणिरामः।** या रोगिणी स्यात्तु हिता। व्याधिता सती या पत्यनुकूला भवति। सानुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या तस्या आज्ञां गृहीत्वाऽन्यो विवाहः कर्तव्यः। कदाचिच्चासौ नावमाननीया ॥ ८२ ॥

(९) **भारुचिः।** अस्याश्चावमानप्रतिषेधात्। इतरा न केवलमधिवेद्याः। किं तर्हि? शिष्य(त्वं) परिभाष्य च ॥ ८२ ॥

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ॥
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥ ८३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** क्रोधेनाधिवेदनहेतुना निर्गतायास्त्याग-संनिरोधौ विकल्पतो विधीयेते। न तु यथोपपन्नहेतुना भोजनाच्छादनादिना तत्र प्रीत्या क्रोधावमार्जनं श्वश्रूभिः श्वशुरादिभिर्वा परिभाषणम्। **संनिरोधो** रक्षिपुरुषाधिष्ठानम्। त्यागो व्याख्यातः—असंभोगः सहशय्यावर्जनम्। **कुलं** ज्ञातयः—तत्पितृपक्षाः स्वपक्षाश्च ॥ ८३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** निर्गच्छेत् गृहान्तरं गच्छेत्। संनिरोद्धव्या बन्धनेन। कुलस्य तत्पितृकुलस्य संनिधौ ॥ ८३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** या पुनः कृताधिवेदना स्त्री कुपिता निर्गच्छति सा तदहरेव रज्ज्वादिना बद्ध्वा स्थापनीया आ कोपनिवृत्तेः पित्रादिकुलसन्निधौ वा त्याज्या ॥ ८३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** कृतसपत्नीत्वज्ञानेन रुष्टां प्रत्याह **अधिविन्नेति**। 'कृतसपत्निकाध्यूढाऽधिविन्ने'त्यमरः। सन्निरोद्धव्या बन्धनादिना कुलसंनिधौ जनसमूहः कुलं ज्ञातिर्वा देशकालापेक्षया विकल्पः ॥ ८३ ॥

(५) **नन्दनः।** त्याज्या दुर्निरोधा चेत्त्यागविधानात् श्रौतस्मार्तकर्मणां तया विनानुष्ठाने नास्ति विरोधः ॥ ८३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** या अधिविन्ना नारी रुषिता क्रोधयुक्ता सा सद्यः सन्निरोद्धव्या आ कोपनिवृत्तेः त्याज्या। कुलसंनिधौ तत्पित्रे वा ॥ ८३ ॥

(७) **मणिरामः।** अधिविन्ना उत्पन्नसापत्ना। सद्यः तदहरेव ॥ ८३ ॥

(९) **भारुचिः।** उक्तेषु निमित्तेष्वधिविन्नाया निर्गतायाः क्रोधेन त्यागः। श्रुतिकर्माधिकाराविरोधे कुलसन्निधौ असम्भोगो वा त्यागः सन्निरोधो वा तस्याः। अपरे तु प्रजाकर्मसहत्वनिवृत्त्यर्थमिदं त्यागवचनं कथयन्ति श्रौतकर्माविरोधेन ॥ ८३ ॥

प्रतिषेधे पिबेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ॥
प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट् ॥ ८४ ॥

(१) **मेधातिथिः। प्रतिषेधे** गुरुसम्बन्धिभिः। अयं दण्डः क्षत्रियादिस्त्रीणाम्। न शास्त्रीयो ब्राह्मणीनाम्। न हि तत्र दण्डमात्रेण मोक्षः। किं तर्हि? महता। न च तत्राभ्युदयेषु पानाशङ्का। अप्रतिषिद्धमद्यानां तु नियमेनोत्सवसमागता नामादरवती प्रवृत्तिर्दृश्यते।

यां सम्यङ्‌निषेधत्यभ्युदयेष्वपीति। दण्डश्चायं भर्त्रा दीयते। सत्यपि राजवृत्तित्वे "स्त्रीणां भर्ता प्रभुः" इति विज्ञायते। अन्येषामपि परिग्रहवतां भृत्यादिविषये कियति दण्डे स्वातन्त्र्यम्।

अभ्युदयः पुत्रजन्मविवाहादय उत्सवाः। **प्रेक्षा** नटादिदर्शनम्। **समाजो** नितान्तमपि जनसमूहः। तत्र कुतूहलिन्या अयं दण्डः ॥ ८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** मद्यं सुराव्यतिरिक्तम्। अभ्युदयेषूत्सवेषु। क्षत्रियादयो मद्यं पिबन्ति। प्रेक्षा नृत्यादिदर्शनस्थानं, समाजः सभा ॥ ८४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** या पुनः क्षत्रियादिका स्त्री भर्त्रादिनिवारिता विवाहाद्युत्सवेष्वपि निषिद्धमद्यं पिबेत् नृत्यादिस्थानजनसमूहौ वा गच्छेत् सा सुवर्णकृष्णलानि षट् व्यवहारप्रकरणाद्राज्ञा दण्डनीया ॥ ८४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अकार्ये निषिद्धायाः पुनःप्रवृत्तौ दण्डमाह **प्रतिषिद्धेति।** अपि कामोद्बोधसंभावनार्थम्। प्रेक्षासमाजौ नृत्यादिदिदृक्षुजनसमूहः प्रेक्षा, समाजः उत्सवार्थं जनता, तौ चेद्गच्छेत्तदा दण्ड्या, राज्ञेति शेषः ॥ ८४ ॥

(५) **नन्दनः। प्रतिषिद्धेति।** विशेषणादप्रतिषिद्धायां मद्यपानेऽल्पदोषः अपिशब्दग्रहणादभ्युदयेऽल्पतरः, अभ्युदय उत्सवः, अनभ्युदये प्रतिषिद्धायां भूयस्तरः ॥ ८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** भर्त्रा प्रतिषिद्धा या स्त्री क्षत्रियादिका मद्यं सुराव्यतिरिक्तं अभ्युदये पिबेत् प्रेक्षासमाजे नृत्यस्थलसभायां गच्छेत् सा दण्ड्या कृष्णलानि गुंजाषट्परिमितं रजतम् ।। ८४ ।।

(७) **मणिरामः।** अभ्युदयेष्वपि विवाहाद्युत्सवेष्वपि। प्रेक्षासमाजं नृत्यादिस्थान-सभायां। कृष्णलानि सुवर्णकृष्णलानि ।। ८४ ।।

(९) **भारुचिः।** प्रतिषेधो मद्यपानस्य। प्रेक्षासमाजगमनेऽप्यधिवेदननिमित्तेन मद्यपाने एषैव व्याख्या, 'मद्यपा सत्यवृत्ता चे' त्यत्र इतरवर्णविषयं चैतत् प्रतिषेधरूपं विज्ञेयम् ।।८४।।

यदि स्वाश्चापराश्चैव विन्देरन्योषितो द्विजाः ।।
तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ।। ८५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** कामतः प्रवृत्ता यदि समानजातीया असमानजातीयाश्च **विन्देर-न्विवाहयेयुस्तासां वर्णक्रमेण** जात्यनुरूपं **ज्यैष्ठ्यं—न** वयसा न च विवाहक्रमतः। फले हि दाननिमित्ते **पूजा।** प्रथमं ब्राह्मण्यास्ततः क्षत्रियावैश्ययोरित्येष वर्णक्रमः। **वेश्म** प्रधानं गृहम्। तद्ब्राह्मण्याः सवर्णानां विवाहक्रमो निश्चयः स्मृतः ।। ८५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** स्वाः स्वजातीयाः। अवरा अधमजातीयाः। द्विजा विप्रादयः। वर्णक्रमेण न वयसा। ज्यैष्ठ्यं ज्येष्ठासाध्यकर्मसंबन्धः। वेश्म सोत्कर्षम् ।। ८५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यदि द्विजातयः स्वजातीया विजातीयाश्चोद्वहेयुस्तदा तासां द्विजाति-क्रमेण वाक्संमानदायविभागोत्कर्षार्थं ज्येष्ठत्वं पूजा च वस्त्रालङ्कारादिदानेन गृहं च प्रधानं स्यात् ।। ८५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच स्त्रीप्रसंगेन समानाऽसमानजातीयानामपि समानजातीया-या एव पूजावेश्मनी इतीतिहेतुमाह **यदीति।** यदीत्यमनुमितौ। स्वाः सजातीयाः, अपराः विजा-तीयाः अनुविन्देरन् उद्वहेरन्। ज्यैष्ठ्यम् पूर्वं विप्रस्य विप्रोद्वाहः तथा प्रथमं पूजा प्रधानं वेश्म एव क्षत्रियवैश्ययोरिति वर्णक्रमः, हेतुरत्र विवाहतो ज्यैष्ठ्यम् ।। ८५ ।।

(५) **नन्दनः।** स्वाः सवर्णाः, अपरा असवर्णाः, द्विजास्त्रैवर्णिकाः, वर्णक्रमेण ज्यैष्ठ्यं स्यान्न विवाहक्रमेण 'क्रमतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽपरा' इत्युक्तस्य क्रमस्यापवादादिना; कृते भङ्गे सत्ययमुपदेशः ।। ८५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यदि स्वाः सवर्णाः, अपराश्चैव असवर्णाः द्विजाः, योषितः, विन्देरन् प्राप्नुयुः, तासां स्त्रीणां वर्णक्रमेण ज्यैष्ठ्यं पूज्या पूजार्हा। वेश्म गृहादिकम् ।। ८५ ।।

(७) **मणिरामः।** स्वाः सजातीयाः, अपराः विजातीयाः। विंदेरन् उद्वहेरन् तासां उद्वाहितानां ।। ८५ ।।

(९) **भारुचिः**। 'इमाः स्युः क्रमशोऽपराः' इत्येतत्क्रमेणैव दारकर्मोक्तम्। इदं तु सृज्य इति क्रमेणाव्यूढानां वर्णक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यादि स्यात्। प्रयोजनमस्य दायविभागः। पूजा चैतेनैव च सवर्णानामनुक्रमेणैव ज्येष्ठं विज्ञेयम्, न तु जन्मना ॥ ८५ ॥

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ॥
स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथंचन ॥ ८६ ॥

(१) **मेधातिथिः। शरीरशुश्रूषा** भर्तुरुपयोगिपाकादिलक्षणा दानभोजनप्रतिजागरणं **स्वा स्वैव** कुर्यात्। पृष्ठपादसंवाहननिर्णेजनादौ त्वनियमः। युगपत्संनिधौ तु शरीरावयवक्रमो वर्णक्रमेण। **नैत्यकं धर्मकार्यं** "सायं त्वन्नस्येत्यादि" अग्निशरणोपलेपनाचमनोदकतर्पण-दानादि ॥ ८६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धर्मकार्यं यज्ञादि। नैत्यकं नित्यकर्तव्यं श्राद्धादि। नास्वजातिः स्वजातिसंभवे ॥ ८६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। भर्तुर्देहपरिचर्यामन्नदानादिरूपान्धर्मकार्यं च भिक्षादानातिथिपरिवेषण-होमीयद्रव्योपकल्पनादिप्रात्यहिकं सर्वेषां द्विजातीनां सजातिभार्यैव कुर्यान्नतु कदाचिद्विजाती-येति ॥ ८६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। यज्ञादिसहकारित्वान्नादिपाकशुश्रूषादावपि सजातीयाया एवा-धिकार इत्याह **भर्तुरिति**। स्वा स्वेति वीप्सा। नैत्यकमिति विशेषणात्काम्येऽन्यासामपि प्रवेशः बहुसाध्यत्वात्तस्य ॥ ८६ ॥

(५) **नन्दनः**। धर्मकार्यं अग्निशरणालेपनादि ॥ ८६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। सर्वेषां वर्णानां स्वाः नैत्यकं नित्यं कर्म कुर्युः, असजातिः, अन्यजातिः न कथंचन ॥ ८६ ॥

(७) **मणिरामः**। शरीरशुश्रूषां अन्नदानादिरूपां। धर्मकार्यं च नैत्यकं भिक्षादाना-ऽतिथिपरिवेषणहोमीयद्रव्योपकल्पनादिप्रात्यहिकं ॥ ८६ ॥

(९) **भारुचिः**। अग्निशरणोपलेपनादिधर्मकार्यं यत् स्त्रिया कर्तव्यं तद् गृह्यते। पुरुषस्यापि धर्मकार्यप्रवृत्तस्यैवोपस्पर्शनदानादिलक्षणा शरीरशुश्रूषा धर्मकार्यसाहचर्याद् गृह्यते। न तु पादनिर्णेजनादिस्वरूपा धर्मकार्येणासरूपत्वात् ॥ ८६ ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयाऽन्यया ॥
यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ८७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **यस्त्वेतत्कर्माऽन्यया**ऽसमानजातीयया **कारये**त्सजातीयायां स्थितायां **ब्राह्मण** एव स **चण्डालः** पूर्वस्माद्दृष्टः ॥ ८७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एतत्स्फुटयति **यस्त्विति**। दृष्टपूर्वः (?) पुराणे श्रुतः ॥ ८७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यः पुनः स्वजातीयया सन्निहितया देहशुश्रूषादिकं कर्तव्यं विजातीयया मौर्ख्यात्कारयेत्स यथा ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातो ब्राह्मणचाण्डालस्तथैव पूर्वैर्ऋषिभिर्दृष्ट इति पूर्वानुवादः ।। ८७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** असवर्णागुणमोहितं प्रत्याह **यस्त्विति**। तत् शूश्रूषादिकं स्थितिर-प्रयोजिकास्थितया सुस्थया अन्ययाऽसजात्या। ब्राह्मणचाण्डालः चातुर्वर्ण्यत्वेऽपि सति कुत्सिताचारत्वाच्चण्डालवदुपेक्ष्यः स इत्यर्थवादः। पूर्वदृष्टः पूर्वैर्मन्वादिभिः तथैव दृष्टः कथितः ।।८७।।

(५) **नन्दनः।** तच्छरीरशुश्रूषादिकं स्वजात्या स्थितया स्वजातेरन्यथा ब्राह्मणचाण्डालः कृच्छ्रलब्धायां ब्राह्मणजातौ तिष्ठन्नेव कर्मणा चाण्डालः स्याद्यथा तथैव च पूर्वदृष्टः पूर्वैर्विद्वद्भिर्निरूपितः ।। ८७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यस्तु पुरुषः सजात्या स्थितया स्त्रिया मोहात् अन्यया गृहकार्यं नैत्यकं सह कारयेत्सः। ब्राह्मणः यथा चाण्डालः तथैवेति पूर्वदृष्टः प्राक्तनैर्मुनिभिर्दृष्टः।।८७।।

(७) **मणिरामः।** अन्यया असमानजात्या। ब्राह्मणचांडालः ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातो ब्राह्मणचांडालः। पूर्वदृष्टः पूर्वैः ऋषिभिः दृष्टः ।। ८७ ।।

(९) **भारुचिः।** शुश्रूषानियमार्थवादोऽयम्, एवं च सति नान्यया कार्यः, यस्तु व्यतिक्रमे वर्तते तस्यायं निन्दार्थवादः। केनचित् सामान्येन ।। ८७ ।।

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ।। ८८ ।।

(प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयान्वितः ।।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यामेनो दातारमृच्छति ।।)

(१) **मेधातिथिः। उत्कृष्टायाभिरूपायेति** विशेषणविशेष्यभावः। उत्कृष्टायाभिरूपतराय इत्यर्थः। अथवोत्कृष्टाय जात्यादिभिरभिरूपायेति पृथग्विशेषणम्। रूपमाकृतिमाभिमुख्येन प्राप्तोऽ'**भिरूपः**', स्वभाववचनो वा। सुखभावो विद्वानप्यभिरूप उच्यते। **सदृशाय** जात्यादिभिः। **वरो** वोढा जामाता। **अप्राप्तामप्ययोग्यामपि** कामावशत्वेन बालामप्राप्तां कौमारं वयः। स्मृत्यन्तरे नग्निकेत्युच्यते। कामः स्पृहा यस्या नोत्पन्ना सा चाष्टवर्षा षड्वर्षा वा, न त्वत्यन्तबालैव। तथाहि लिङ्गम् "अष्टवर्षामिति"। इदमेव लिङ्गं धर्मप्रयुक्ततायामपि विवाहस्येति। अन्यथा रागस्यैव प्रयोजकत्वे कुतोऽप्राप्ताया विवाह इत्याहुः।

तदयुक्तम्; धनार्थिनोऽपि बालां विवाहयन्ति। न शास्त्रीयैव सर्वा प्रयुक्तिस्तृतीये निरूपिता ।। ८८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उत्कृष्टायोत्तमजातीयाय। अप्राप्तामष्टवर्षन्यूनवयसमपि ।। ८८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। कुलाचारादिभिरुत्कृष्टाय सुरूपाय समानजातीयाय वरायाप्राप्तकालामपि विवाहयेत्; 'अष्टवर्षामेवं धर्मो न हीयत'इति दक्षस्मरणात्। तस्मादपि कालात्प्रागपि कन्यां ब्राह्मविवाहविधिना दद्यात् ॥ ८८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। कन्यायाः स्त्रीत्वेन विप्रादेरभ्यर्हितत्वेन च तत्प्रसंगमवलम्ब्य यादृग्गुणेनेत्युक्तं, संस्मारयंस्तत्रैव नियमान्तरमाह **उत्कृष्टायेति** द्वाभ्याम्। कुलसौन्दर्यविद्याशीलबलादिविशेषणैर्युक्तायेति भावः। अप्राप्तां कन्यात्वमिति शेषः; 'अष्टवर्षा भवेद्गौरी'त्युक्तेः ॥ ८८ ॥

(५) **नन्दनः**। अथ कन्याप्रदानमाह **उत्कृष्टायेति**। अप्राप्तामपि वयोरूपादिभिरसदृशमपि ॥ ८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एतादृशाय वराय प्राप्तां अष्टवर्षन्यूनवयस्कान्तां तस्मै कन्यां दद्यात् ॥ ८८ ॥

(७) **मणिरामः**। अप्राप्तामपि अप्राप्तकालामपि सूक्ष्मामपीति यावत्, तस्मै उत्कृष्टाय वराय। कालप्रतीक्षायां कदाचिदेतादृशः वरो न लभ्यः स्यादित्यर्थः ॥ ८८ ॥

(९) **भारुचिः**। आत्मनो विद्यादिभिरुत्कृष्टकारणैरुत्कृष्टाय अभिरूपाय (व)राय तावाभे(?)सदृशाय वा। ऋज्वन्यत्। 'उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत्सह' (४।२४४) इत्यत्रोक्तामप्येतत्सदृशदानार्थं पुनरारभ्यते। एवं च गुणहीने ददतः प्रत्यवायः ॥ ८८ ॥

काममा मरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ॥
न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रागृतोः कन्याया दानम्। ऋतुदर्शनेऽपि न दद्याद्यावद्गुणवान्वरो न प्राप्तः। **गुणो** विद्याशौर्यातिशयः शोभनाकृतिर्वयोमहत्त्वोपेतता लोकशास्त्रनिषिद्धपरिवर्जनं कन्यायामनुराग इत्यादिः ॥ ८९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ऋतुलङ्घनेनापि गुणवत एव देयेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। संजातार्तवापि कन्या वरं मरणपर्यंतं पितृगृहे तिष्ठेन्न पुनरेनां विद्यागुणरहिताय कदाचित्पित्रादिर्दद्यात् ॥ ८९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ऋतुमती स्पष्टरजाः। उक्तचतुष्टयविशेषणान्यतरहीनाय न देयेत्युत्कृष्टवरे तात्पर्यात्। अन्यथा 'अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृता'(आचार० ६८)-विति **याज्ञवल्क्यवचनविरोधः** ॥ ८९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एनां गुणहीनाय न प्रयच्छेत् दद्यात् ॥ ८९ ॥

(७) **मणिरामः**। गेहे पितुर्गेहे ॥ ८९ ॥

(९) **भारुचिः**। तथा चेदमनूद्यते—अनेन चाप्राप्तकालदानेन पारस्याप्राप्तकालस्य कन्याप्रतिग्रहोऽनुमीयते। येन प्राप्नोत्यप्राप्तां न प्रतिग्रहीष्यति, अर्थगृहीतत्वाच्च प्राप्तकाल-संयोगस्याप्राप्ते कालदानकीर्तनं नार्थवादी क्रियते ॥ ८९ ॥

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ॥
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥ ९० ॥

(१) **मेधातिथिः**। रेतो ऋतुकालं—तद्वत्यपि **त्रीणि वर्षाणि** तद्गृहे आसीत। अतः परममुत्कृष्टाभावे **सदृशं** समानजातीयं स्वयं वृणुयात् ॥ ९० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उदीक्षेत प्रतीक्षेत, न ततः प्राक्स्वयंवरणमस्तीत्यर्थः। उपासी-तेति क्वचित्पाठः। विन्देत स्वप्रयत्नेनैव। सदृशमित्यधमव्यवच्छेदार्थम् ॥ ९० ॥

(३) **कुल्लूकः**। पित्रादिभिर्गुणवद्वरायादीयमाना कन्या संजातार्तवा सती त्रीणि वर्षाणि प्रतीक्षेत। वर्षत्रयात्पुनरूर्ध्वमधिकगुणवरालाभे समानजातिगुणं वरं स्वयं वृणीत ॥ ९० ॥

(४) **राघवानन्दः**। दातॄणामेवाभावे तु स्वयंवरा स्यादित्याह **त्रीणीति**। उदीक्षेत सद्वरं दातारं वा प्रतीक्षेत। एतस्माद्वर्षत्रयात्। सदृशं सजातिं विन्देत वृणुयादित्यन्वयः ॥९०॥

(६) **रामचन्द्रः**। ऋतुमती सती कुमारी त्रीणि वर्षाणि उदीक्षेत। एतस्मात्कालात् ऊर्ध्वं सदृशं बन्धूनामभावे वर्णयोग्यं पतिं विन्देत प्राप्नुयात् ॥ ९० ॥

(७) **मणिरामः**। प्रतीक्षेत उत्तमवरप्राप्त्यर्थं तिष्ठेत्। एतस्मात् कालात् वर्षत्रयात्। सदृशं अधिकगुणवराऽलाभे समानजातिगुणं पतिं विंदेत् स्वयं वृणीयात् ॥ ९० ॥

(९) **भारुचिः**। कन्याया अयमुपदेशः। सा च द्वादशवर्ष(र्तुः) पश्यतीति स्मर्यते यत एतस्मात् कालादूर्ध्वं वर्षत्रयं स्वयम्, परस्याग्रहणं ॥ ९० ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ॥
नैनः किंचिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥ ९१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। वर्षत्रयादूर्ध्व**मदीयमाना** यं **भर्तारं** वृणुते तस्य दोषो न। कन्यायाः पूर्वेणैव दोषाभाव उक्ते व्रियमाणस्य दोषार्थमिदम्। ऋतुदर्शनं च द्वादशवर्षाणामिति स्मर्यते ॥ ९१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नैनः पापं पित्रननुमतिकृतं यं साधिगच्छति सोऽपि नैनो रजस्वलापरिणयनादिकृतं प्राप्नोतीत्यनुषङ्गः ॥ ९१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। पित्रादिभिरदीयमाना कुमारी यथोक्तकाले यदि भर्तारं स्वयं वृणुते तदा सा न किंचित्पापं प्राप्नोति, न च तत्पतिः पापं प्राप्नोति ॥ ९१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** कन्येच्छया पाणिग्रहणे कन्यातत्पत्योर्न पापाशङ्केत्याह **अदीय-मानेति।** अदीयमाना पित्रादिभिः। पतिं निकृष्टमुत्कृष्टं वा। सापि यं गच्छति सोऽपि पापदण्डं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

(५) **नन्दनः।** यं साऽधिगच्छति, स च नैनः प्राप्नोति ॥ ९१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अदीयमाना बन्धुहीना यदि स्वयं भर्तारमधिगच्छेत्स्वयंवरं कुर्यात्सा एनः पापं किंचित् न आप्नोति ॥ ९१ ॥

(७) **मणिरामः।** अदीयमाना पित्रादिभिः एनः पापं यं च पतिं सा कन्या अधिगच्छति वरयति सोऽपि पापं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९१–९२ ॥

(९) **भारुचिः।** तस्या ऊर्ध्वं तु ये वरं स्वयं कन्याधिगच्छति तस्या दोषार्थं कन्याया अदोषवचनात् ॥ ९१ ॥

अलङ्कारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ॥
मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥ ९२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** भ्रात्रादिभिर्यदादौ दत्तं स्वयंवरणाभिप्रायं तस्या अजानद्भिस्त-दलङ्करणं तेषामेव प्रत्यर्पयेत्। यदि तु तथाविधाया एव ददाति तदा न त्यागः। तेनास्मै न वयमेनां दास्याम इत्येवमभिप्रायं यद्भूषणां न तस्मिन्नन्यथात्वमापन्ने युक्तम्। **"स्तेनः स्यादिति"** पुँल्लिङ्गेन पाठान्तरम्। वरस्य चौरत्वमाहुः। तस्मात्तेनालङ्कारस्त्या-जयितव्यः ॥ ९२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **पित्र्यं** परिणयनात्प्राग्दत्तम्। एवं **मातृकं** भ्रातृदत्तं च ॥ ९२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** स्वयंवृतपतिका कन्या वरस्वीकरणात्पूर्वं पितृमातृभ्रातृभिर्दत्त-मलङ्कारं तेभ्यः समर्पयेत्। यदा नार्पयेत्तदा चौरी स्यात् ॥ ९२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** स्वयंवरा तु पूर्वं पितृभ्रातृभ्यो लब्धमपि धनं त्यक्त्वा पतिं भजेतेत्याह **अलंकारमिति। पित्र्यं** मातृकमिति भूतपूर्वगत्या। तमलंकारम्। **उक्त-**वैपरीत्ये दोषमाह **स्तेनेति।** ग्रहणे स्तेनत्वं यतः स्वयंवरा स्वदेहमात्रमादाय वरं पतिं वृणीते तस्याः पित्रादिधने नाधिकारः ॥ ९२ ॥

(६) **रामचन्द्रः। यदि** तं मातृभ्रातृदत्तं हरेत्सा **स्वयंवरकन्या स्तेना** चौरप्राया **स्यात्** ॥ ९२ ॥

(९) **भारुचिः।** अन्ये त्वेवमिमं श्लोकं पठन्ति। "नाददीत त्वलङ्कारं पित्र्यं कन्या स्वयंवरे। मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेनः (ना) स्याद्यदि तं हरेत् ॥" एवं चापाठे पुरुषविषय-श्लोको भवतीति ॥ ९२ ॥

पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।।
स च स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ।। ९३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** शुल्कदेयाया ऋतुमत्याः शुल्कनिषेधोऽयम्। तत्र हेतुः—**स च स्वाम्यादतिक्रामेत्।** "बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्" (५।१४८) इत्युक्तम्। वयोन्तरप्राप्तौ चाददतः पितुः स्वाम्यं नास्ति। शुल्कादेयाया अपि हेतोः समानत्वात्पितुः स्वाम्यनिवृत्तिः। केचिदाहुः अमानवोऽयं श्लोकः ।। ९३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ऋतुमतीं पित्रा दीयमानामपि। अत्र हेतुः **स चेति**। स पिता स्वाम्याच्छुल्कहेतोरतिक्रामेदपगच्छेत्। ऋतूनां प्रतिरोधनादिति गर्भनिरोधनकृतं पापमपेक्षितम् ।। ९३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ऋतुयुक्तां कन्यां वरः परिणयन्पित्रे शुल्कं न दद्यात् यस्मात्स पिता ऋतुकार्यापत्योत्पत्तिनिरोधात्कन्यायाः स्वामित्वाद्धीयते ।। ९३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** आर्षे गोमिथुनं विहितमपि ऋतुमत्यां निषेधति **पित्र इति**। स हि पिता स्वाम्यादतिक्रामेत्स्वाम्यात्प्रच्युतः। ऋतूनां प्रतिरोधनात् ऋतुजापत्यप्रतिरोधात्। ऋतुपर्यन्तं कन्यायाः कन्यात्वं पितुः स्वत्वं च। यतः स्वयंवरा स्वदेहमात्रमादाय वरं वरयतीति पित्राद्यनधीनत्वं 'बाल्ये पितुर्निदेशे तिष्ठे'दित्युक्तेर्दशवर्षादिकालस्य स्वत्वनिवर्तकत्ववदृतुकालस्यापि स्वत्वनिवर्तकत्वात्। ('अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा तु रोहिणी। दशवर्षा भवेद्गौरी अत ऊर्ध्वं रजस्वले'त्युक्तेः) ।। ९३ ।।

(५) **नन्दनः।** सः पिता ।। ९३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** सः पिता ।। ९३ ।।

(७) **मणिरामः।** स हि पिता ऋतूनां प्रतिरोधनात् ऋतुकार्याऽपत्योत्पत्तिनिरोधनात् स्वाम्यात् अतिक्रामेत् कन्यायाः स्वाम्याद्धीयते, अतस्तस्मै शुल्कं न देयमित्यर्थः ।। ९३ ।।

(९) **भारुचिः।** स्मृत्यन्तरे त्वयं श्लोको न त्वत्र समाम्नायते ।। ९३ ।।

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ।। ९४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** इयता कालेन यवीयसी कन्या वोढव्या, न पुनरेतावद्वयस एव विवाह इत्युपदेशार्थः। अथापि न यथाश्रुतवर्षसंख्यैव। किं तर्हि? बहुना कालेन यवीयसी वोढव्या। न ह्येतद्विवाहप्रकरणे श्रुतम्। येन संस्कार्यविशेषणत्वेन तदङ्गकालो दशादिवर्षा पञ्चविंशत्यादिवर्षं च निवर्तयेत्। "ननु च वाक्यान्तरस्थस्याप्यङ्गविधिर्भवत्येव"। सत्यम्; इह प्रकरणोत्कर्षेण पाठादाचार्यस्याभिप्रायान्तरमनुमीयते। तथा शिष्टसमाचारः। सुतस्य च पुनर्दारक्रियायां नैष कालः संभवतीति 'पुनर्दारक्रियां कुर्यात्" इति नोपपद्यते ।। ९४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** त्रिंशद्वर्ष इत्येतद्ग्रहणान्तिकव्रतचरणपक्षे। धर्मे स्वकर्तव्ये गार्हस्थ्यधर्मे सीदति मन्दीभवतीति त्वराहेतुरुक्तः ।। ९४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** त्रिंशद्वर्षः पुमान् द्वादशवर्षवयस्कां मनोहारिणीं कन्यामुद्वहेत्। चतुर्विंशतिवर्षो वाऽष्टवर्षां गार्हस्थ्यधर्मेऽवसादं गच्छति त्वरावान्। एतच्च योग्यकालप्रदर्शन-परं, नतु नियमार्थं; प्रायेणैतावता कालेन गृहीतवेदो भवति। त्रिभागवयस्का च कन्या वोढुर्यूनो योग्येति गृहीतवेदश्चोपकुर्वाणको गृहस्थाश्रमं प्रति न विलंबेतेति 'सत्वर' इत्यस्यार्थः ।।९४।।

(४) **राघवानन्दः।** ब्राह्मादिविवाहे वयःपरिमाणमनुक्तं विकल्पेनाह **त्रिंशदिति।** वहेदुद्वहेत् त्र्यष्टवर्ष उत्कटरागापेक्षया गार्हस्थ्यधर्मापेक्षया वा। अत एवाह **धर्मे सीदतीति**। 'उद्वहेत्सदृशीं भार्या'मित्यस्य शेषोऽयम् स्थानभ्रष्टः। 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नी-नादधीते'त्यादिश्रौताधानस्यापत्योत्तरकालीनत्वादधर्मोऽत्रावसथ्याख्याग्निसाध्यः ।। ९४ ।।

(५) **नन्दनः।** 'त्र्यष्टवर्षश्चतुर्विंशतिवर्षः धर्मे सीदति सत्वरः' अन्यकन्यां वहेत् ब्रह्म-चर्यविप्लवसंभावनायां वयोवस्थानियमो नादरणीय इत्यस्यार्थः ।। ९४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** धर्मे सीदति सति रजोदर्शने समुपागते सति सत्वरो भवेत् ।। ९४ ।।

(७) **मणिरामः।** त्र्यष्टवर्षः चतुर्विंशतिवर्षः धर्मे सीदति गार्हस्थ्यधर्मे नश्यति सत्वरः त्वरया उद्वहेत् विवाहयेत्। एतच्च योग्यकालप्रदर्शनार्थं, न त्वस्मिन्नेव काले विवाहं कुर्यादिति नियमार्थं ।। ९४ ।।

(९) **भारुचिः।** गुरुणानुमत इयता कालेन यवीयसीमुद्वहेत् कन्याम् ।। ९४ ।।

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।।
तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ।। ९५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** साध्वी भार्या प्रातिकूल्याप्रियवादादिदोषयुक्ताऽपि भर्त्रा न त्याज्येति श्लोकार्थः। अवशिष्टा प्रशंसा। यत् तु 'निरुन्ध्यादेकवेश्मनी'त्यसाध्व्या अपि विहितं तत्सकृद्व्यभिचारे, अभ्यासे तु त्याग एव। नान्यथा **तां साध्वीं बिभृयादित्यनेन** किंचित्कृतं स्यात्।

यदपि "हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम्। परिभूतामधःशय्यां वासये-द्व्यभिचारिणीम्।" (याज्ञ. १-७०)—तच्च सत्यां शक्तौ पत्युरिच्छा सा, अनिच्छायां तु त्याग एव।

यच्चेदं पतितास्वपि 'वस्त्रान्नदानं देयं चे'त्यादि वक्ष्यति, तद् ब्रह्महत्यादिषु प्रायश्चित्तेषु भैक्ष्यभोजनारम्भे निर्वासप्राप्तौ प्रतिषेधवचनमिति वक्ष्यामः। सर्वथा तु पुनर्व्यभिचारिण्या भरणं नास्ति। न चात्र त्यागः श्रुतो येन संभोगविषयतया कल्प्येत।

"सोमोऽददत्" इत्यादिमन्त्रार्थवादेभ्यो (ऋग्वेद० १०-८५-४१) देवतानां दातृत्वं प्रतीयते। अथवा विवाहे देवताया भार्या भवत्यत उच्यते—**देवदत्तामिति।**

विन्देत—नात्मन इच्छया। यथान्यद्गोहिरण्याद्यापणभूमौ लभ्यते तथा नेयं भार्या। अत उच्यते **नेच्छयात्मन** इति। **देवानां प्रियं** देवेभ्यो हितं—त्यक्तायां भार्यायां वैश्वदेवादि-क्रियानिमित्ते नास्ति देवहितम्। **अतस्तां** द्विषाणां द्विषंतीमपि **बिभृयात्।** पातित्ये तामनधिकारप्राप्तां पतिरधिविन्देत ।। ९५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** देवदत्तां देवेनाग्निना दत्ताम्। 'रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्य-मथो इमा'मिति मन्त्रलिङ्गात् ।। ९५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** 'भगोऽर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वा दुर्गार्हपत्याय देवा' इत्यादिमन्त्र-लिङ्गाद्या देवैर्दत्ता भार्या तां पतिर्लभते, नतु स्वेच्छया तां सतीं देवानां प्रियं कुर्वन् ग्रासाच्छादनादिना सदा द्वेषाद्युपेतामपि पोषयेत् ।। ९५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** 'भगोऽर्यमा देवः सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वा दुर्गार्हपत्याय देवा' इति मन्त्रलिङ्गात् भार्याया देवदत्तात्वं ख्यापयन्नुपस्थितायां श्रद्धातिशयं विधत्ते **देवदत्तामिति।** 'विवाहो जन्म मरणं यदा यत्र च येन चे'ति स्मारयन्नाह **नेच्छयेति।** द्वेषादिमत्यपि साध्वीति कृत्वा वस्त्रान्नादिना पोषयेदिति श्लोकार्थः ।। ९५ ।।

(५) **नन्दनः।** अतोऽस्या वृत्तिर्विधातव्येत्याह **देवदत्तामिति।** देवदत्तां सोमगन्धर्वा-ग्निभिर्दत्तां प्रियमाचरन्प्रियाचरणहेतोः धर्मसाधारण्याच्च ।। ९५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** देवदत्तां सोमादिभोगकाले दत्तां अथवा विवाहे देवदत्ता भार्या भवेति वा 'सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नय' इति श्रुतेः ।। ९५ ।।

(७) **मणिरामः।** देवदत्तां 'भगोऽर्यमा देवः सविते'त्यादि मंत्रलिंगोक्तदेवैर्दत्तां बिभृयात् पोषयेत् ।। ९५ ।।

(९) **भारुचिः।** स्वप्रयत्नादृते पित्रोपनीता देवदत्ता भवति स्वव्यापारप्राप्ता वा उपदेशप्रयोजना, तां साध्वीं द्विषन्तीमपि द्वेष्यां च सतीं बिभृयात्। येनेदृश्या सहधर्मचारिण्या यजमानेन हविः प्रत्तं देवताभिः प्रतिगृह्यते प्रसवशुद्धा च सा देवपितृमनुष्याणामानृण्येनेति निमित्तं भवति यतस्तामीदृशीं द्वेष्यतादिभिरपि कारणैर्न परित्यजेत् ।। ९५ ।।

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः ।।
तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ।। ९६ ।।

(१) **मेधातिथिः। प्रजनं** गर्भग्रहणम्। **सन्तानो** गर्भाधानम्। **तस्माद्धेतोरपत्यो-**त्पत्तेरुभयाधीनत्वाद्वेदे स्त्रीपुंसयोः **साधारणो धर्मः पत्न्या सह** पुंस उक्तः। अतः केवल-स्याधिकाराभावात् स्त्रियो द्वेष्या अपि न त्याज्याः ।। ९६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रजनार्थं गर्भप्रसवार्थम्। संतानार्थं बीजनिक्षेपेण संतान-सिद्ध्यर्थं मानवाः ।। ९६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यस्माद्गर्भग्रहणार्थं स्त्रियः सृष्टा गर्भाधानार्थं च मनुष्यास्तस्माद् गर्भोत्पादनमेवानयोः, अग्न्याधानादिरपि धर्मः पत्न्या सह साधारणः। 'क्षौमे वसानावग्नीनादधीयाता'मित्यादिवेदेऽभिहितः, तस्माद् 'भार्यां बिभृयादि'ति (९।९५) पूर्वोक्तस्य शेषः ॥९६॥

(४) **राघवानन्दः**। श्रद्धातिशयस्य प्रयोजनमाह **प्रजनार्थमिति**। प्रजनार्थं प्रजनं 'प्रजन्यते'ऽनेनेति प्रजनं कामः, तदर्थं तन्निवृत्त्यर्थं। 'मशकार्थो धूम' इतिवत्। संतानार्थं गर्भाधानार्थं मानवाः पुमांसश्च सृष्टाः मनुष्याणामेव मन्त्रतो गर्भाधानमिति सूचनार्थम्। 'क्षौमे वसानावग्नीनादधीयाता'मित्यादिश्रुत्युदितः पत्न्या सह साधारणो धर्म इत्यन्वयः। मानवा इति हे ऋषय इति वा ॥ ९६ ॥

(५) **नन्दनः**। भर्तव्येत्याह **प्रजनार्थमिति**। प्रजनार्थं गर्भधारणार्थं सन्तानार्थं बीजनिक्षेपणार्थं मानवाः पुरुषाः ॥ ९६ ॥

(७) **मणिरामः**। प्रजनार्थं गर्भग्रहणार्थं संतानार्थं गर्भाधानार्थं साधारणो धर्मः अग्निहोत्रादिः श्रुतौ 'क्षौमे वसानामग्नीनादधीयाता' मित्यादि वेदे। तस्माद् 'भार्यां बिभृयादि'ति पूर्वोक्तस्यैवायं शेषः ॥ ९६-९७ ॥

(९) **भारुचिः**। एवमनयोः प्रजासहत्ववत् कर्मसहत्वं स्मर्यते, येन अतस्तां न परित्यजेत् अधिकारानुग्रहाय ॥ ९६ ॥

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ॥
देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥ ९७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। यस्याः पित्रादिभिर्गृहीतं शुल्कं, न च दत्ता, केवलवचनेन देयत्वेन व्यवस्थिता—अत्रान्तरे स **चेन्म्रियेत** तदा—"अन्यद्रव्यवद्देवरेषु प्राप्ता सर्वेषु वा युधिष्ठिरादिवत्, तदभावे सपिण्डेषु"—अतो विशेषार्थमिदमुच्यते—**देवराय प्रदातव्येति**—न सर्वेभ्यो भर्तृभ्रातृभ्यो नापि सपिंडेभ्यः। किं तर्हि ? एकस्मै देवरायैव। तत्रापि कन्याया अनुमतौ सत्याम्। "अथासत्यां कन्यायाः शुल्कस्य च का प्रतिपत्तिः?"। यदि कन्यायै रोचते ब्रह्मचर्यं तदा शुल्कं कन्यापितृपक्षाणामेव। अथ पत्यन्तरमर्थयते तदा प्राग्गृहीतं शुल्कं त्यक्त्वाऽन्यस्मादादाय दीयते ॥ ९७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पुरुषार्थं यद्यनुमन्यते, अननुमते तु नान्यस्मै देया किंतु कन्यैव तिष्ठेदिति फलिष्यति ॥ ९७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। कन्यायां दत्तशुल्कायां सत्यामसंजातविवाहायां यदि शुल्कदो वरो म्रियेत तदा देवराय पित्रादिभिर्वाऽसौ कन्या दातव्या यदि सा स्वीकरोति। 'यस्या म्रियेत' (९।६९) इति प्रागुक्तं नियोगरूपं, इदन्तु शुल्कग्रहणविषयम् ॥ ९७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। 'यस्या म्रियेत कन्याया' (९।६९) इत्यस्माद्विशेषं वक्तुमाह **कन्यायामिति**। वाग्दानशुल्कग्रहणाभ्यां वा भेदः। तथा च तस्याः स्वत्वनिवृत्तेरननुमतौ स्वयंवरा स्यान्नतु बलाद्दातुं शक्येत्याह **यदीति** ॥ ९७ ॥

(५) **नन्दनः।** अनुमत्यभावेऽन्यस्मै देया 'सकृत्कन्या प्रदीयत' (९।४७) इत्यस्याय-मपवादः ।। ९७ ।।

(९) **भारुचिः।** केनचिद्विशेषेणास्य पुनरारम्भः, एवं च सति 'यस्या म्रियेत कन्याया' (९।६९) वाचा सत्ये कृते परित्यक्तं तत्तु शुल्काया विधानं स्यात्। देवरग्रहणाच्च पुनस्सपिण्डनिवृत्तिर्गम्यते। युक्ता च तन्निवृत्तिः, सा हि क्रीतत्वात्तद्द्रव्याभिसन्धिन्येव देवरेऽभ्यनुज्ञातुं युक्ता, शुल्कपण्यत्वात् तस्याः ।। ९७ ।।

आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददन् ।।
शुल्कं हि गृह्णन्कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम् ।। ९८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** इच्छातः शुल्कग्रहणे पूर्वेण विधिरुक्तः। कस्यचित्तत एवाशङ्का स्यात्—'अदोषं शुल्कग्रहणं शास्त्रे गृहीतशुल्काया विशेष उक्तो यतः'अत इमामाशङ्कामपने-तुमाह **आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कमिति।** इच्छातः प्रवृत्तौ शास्त्रीयो नियमो न तु शास्त्रेण पदार्थस्यैव कर्तव्यतोक्ता; यथा मद्यपीतस्य प्रायश्चित्तविधानेन न मद्यपानं शास्त्रेणानुज्ञातं भवति। शुल्कसंज्ञेन यदेवोक्तं "गृह्णन्हि शुल्कं लोभेन" (३।५१) इति। येन तु विशेषेण पुनः पाठोऽसौ प्रदर्शित एव ।। ९८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्र प्रसंगादर्थान्तरमाह **आददीतेति।** छन्नमपि शुल्कं प्रति-ग्रहादिरूपेणापि छद्मना कन्याभिसंधिना शुल्कं गृह्णन्दुहितृविक्रयं कुरुते ।। ९८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** शास्त्रमभिज्ञः शूद्रोऽपि पुत्रीं ददञ्छुल्कं न गृह्णीयात्किं पुनः शास्त्र-विद्द्विजातिः; यस्माच्छुल्कं गृह्णन्गुप्तं दुहितृविक्रयं कुरुते। 'न कन्यायाः पिते' (३।५१)-त्यनेन निषिद्धमपि शुल्कग्रहणं कन्यायामपि गृहीतशुल्कायां शास्त्रीयनियमदर्शनाच्छुल्क-ग्रहणे शास्त्रीयत्वशङ्कायां पुनस्तन्निषिध्यते ।। ९८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** शुल्कद इत्यनेन कन्याशुल्कं परमते प्रतिषेधति **आददीतेति।** सर्वाशी सर्वविक्रयीति सर्वविक्रयिणः शूद्रग्रहणमत्यन्तपातकसूचनार्थं 'तं देशं पतितं मन्ये यत्रास्ते शुक्र(ल्क)विक्रयी'ति स्मरणात्। छन्नं गुप्तं पापमावश्यकमिति भावः ।। ९८ ।।

(७) **मणिरामः।** पूर्वं निषिद्धमपि शुल्कग्रहणं कन्यायामपि गृहीतशुल्कायां शास्त्रीय-नियमदर्शनात् शुल्कग्रहणशास्त्रीयशंकायां पुनस्तन्निषिध्यते **आददीतेति** ।। ९८ ।।

(९) **भारुचिः।** 'न शूद्रोऽपि' (९।९८) इति वचनात् शुल्कग्रहणं दोषवदित्येतद्दर्शयति, न तु शूद्रस्य प्रतिषेधः ।। ९८ ।।

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।।
यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ।। ९९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यदुक्तं 'गृहीते शुल्के कन्येच्छायां सत्यां मृते तु शुल्कदेऽस्या अन्यत्र दानमिति' तन्निषेधति। **यदन्यस्य** शुल्कदस्य **प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्मै दीयते** पुनः शुल्कं गृही-त्वेति वरं स्वयंवरं तु कारयेत्कन्याम्—एष एवार्थः ।। ९९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अतो देवरं प्रत्यननुमतायां कन्यायां नान्यस्मै सा देया। सोदरस्तु भ्रातात्मैवेति गृहीतस्य शुल्कस्य तद्धनत्वात्तस्मै दीयमानायां कन्यायां दोषाभाव इति तात्पर्यम्। अभ्यनुज्ञाय शुल्कग्रहणेनान्यस्मै प्रतिपाद्य ॥ ९९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** एतत्पुनः पूर्वे शिष्टा न कदाचित्कृतवन्तो नाप्यपरे वर्तमानकालाः कुर्वन्ति यदन्यस्य कन्यां अङ्गीकृत्य पुनरन्यस्मै दीयत इति। एतच्चागृहीतशुल्ककन्यामदत्वा कस्यचित्, 'कन्याया' (९।९७) मिति तु गृहीतशुल्कविषयम् ॥ ९९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** वाक्शुल्काभ्यां अस्मै प्रदाय देवरादन्यस्मै प्रदानं साधुकृत्याप्रसिद्धमित्याह **एतदिति।** अनपरे पूर्वे। देवरादतिरिक्तविषयमेतत् ॥ ९९ ॥

(५) **नन्दनः।** परे पुरातनाः, अपरे नूतनाः, अभ्यनुज्ञाय प्रतिश्रुत्य ॥ ९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यत्तु या कन्या अन्यस्य अभ्यनुज्ञाय दास्यामीति उक्त्वा पुनः अन्यस्मै दीयते ॥ ९९ ॥

(७) **मणिरामः।** परे पूर्वे शिष्टाः, अपरे वर्तमानकालीनाः ॥ ९९ ॥

(९) **भारुचिः।** अनेन दानमन्यत्र नास्ति प्रकृतापेक्षमेतत् ॥ ९९ ॥

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ॥
शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥ १०० ॥

(१) **मेधातिथिः।** न कुतश्चिदस्माभिः श्रुतम्। **पूर्वेषु जन्मसु,** कल्पान्तरेष्वित्यर्थः ॥ १०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** छन्नशुल्कग्रहेण दुहितृविक्रये प्रागुक्ते सदाचारविरोध दर्शयति **नानुशुश्रुमेति।** पूर्वेषु जन्मसु लोकजन्मकालेषु कल्पेषु छन्नमपि नानुशुश्रुम, किं पुनः स्पष्टम् ॥ १०० ॥

(३) **कुल्लूकः।** पूर्वकल्पेष्वप्येतद्वृत्तमिति कदाचिद्वयं न श्रुतवन्तो यच्छुल्काभिधानेन मूल्येन कश्चित्साधुर्गूढं दुहितृविक्रयमकार्षीदिति शुल्कनिषेधार्थवादः ॥ १०० ॥

(४) **राघवानन्दः।** न केवलं कृत्यविषयमपि तु श्रवणपथं नावतीर्णमित्याह **नेति।** पूर्वेषु जन्मसु कल्पेषु मनोजातिस्मरत्वेऽविप्रतिपत्तेः कामबाणप्रपीडितायास्तादृश्या अदीयमानाया भर्तारमधिगच्छेदिति गतिरुक्ता ॥ १०० ॥

(५) **नन्दनः।** जन्मसु सृष्टिकालान्तरेष्विति यावत् ॥ १०० ॥

(७) **मणिरामः।** शुल्कनिषेधार्थवादमाह **नेति।** पूर्वेष्वपि हि जन्मसु पूर्वकल्पेष्वपि जातु कदाचित् ॥ १०० ॥

(९) **भारुचिः।** एवं च सति शुल्कदोषान्नियोगोऽपि सपिण्डे नास्ति। अतो देवराभावपक्षे नियतः प्रजनविभागः ॥ १०० ॥

अन्योन्यस्याव्यभीचारो भवेदामरणान्तिकः ।।
एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ।। १०१ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अविशेषेण वचनक्रिया सर्वक्रियास्वव्यभिचारः । तथा **चापस्तम्बः** 'धर्मे चार्थे च कामे च नाभिचरितव्या" इति । एतावच्च श्रेयो धर्मोऽर्थः । तथा चोक्तम्–"त्रिवर्ग इति तु स्थितिः" इति ।

यच्चाहुः–"अपरित्यागोऽत्राव्यभिचारः, इतरथा स्त्रीवत्पुरुषस्यानेका भार्या परिणयनं न स्यात्"–तदयुक्तम्; अस्ति पुरुषे वचनं "कामतस्तु प्रवृत्तानाम्", तथा "वन्ध्याष्टमेऽधिवेत्तव्या" इति, न तु स्त्रियाः । तथा च लिङ्गान्तरं स्यात् "एकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति नैकस्या बह्वः सहपतय" इति (ऐत० ब्रा० ३।३) । आमरणान्ते भव **आमरणान्तिकः** । अन्यतरमरणेऽपि तस्यान्तोऽस्तीत्यर्थः । **एष** संक्षेपेण **स्त्रीपुंसयोः** प्रकृष्टो **धर्मो** वेदितव्यः ।। १०१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** आमरणान्तिको यावदुभयोर्मरणम् । पर उत्तमः ।। १०१ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** भार्यापत्योर्मरणान्तं यावद्धर्मार्थकामेषु परस्परव्यभिचारः स्यादित्येव संक्षेपतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टो धर्मो ज्ञातव्यः ।। १०१ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** स्त्रीपुंसयोरामरणं न क्वापि वियोगो युक्त इति दृढयन्नाह **अन्योन्यस्येति** द्वाभ्याम् । एषो वक्ष्यमाणः । पर उत्कृष्टो यतो व्यभिचारे । 'संकरो नरकायैव' (भग. १।४२) इत्युक्तम् ।। १०१ ।।

(७) **मणिरामः ।** स्त्रीपुंसोः आमरणांतिकः, मरणांतं यावत्, धर्मार्थकामेषु अन्योन्यस्याऽव्यभिचारो भवेत् परस्परसहायता स्यात्, एष समासतः संक्षेपतः उत्कृष्टधर्मो ज्ञातव्यः ।। १०१ ।।

(९) **भारुचिः ।** अव्यभिचारोऽन्योपगमपरित्यागः स्त्रियाः, न तु पुरुषस्य स्त्रीवदन्योपगमप्रतिषेधः; तस्मादेकस्य बह्व्यो जायाः भवन्ति । 'नैकस्यां बह्वः सहपतय' (ऐ. ब्रा. ३/३) इति श्रुतिः । स्त्रियास्तु पुरुषान्तरसङ्कल्पेनापि व्यभिचार इत्युक्तम् ।। १०१ ।।

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।।
यथा नातिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम् ।। १०२ ।।

(१) **मेधातिथिः । यतेयातां** प्रयत्नवन्तौ तथा स्यातां **यथेतरेतरं** परस्परं **नातिचरेताम्** । 'अतिचारो'ऽतिक्रमः, धर्मार्थकामेष्वसहभावः । **कृतक्रियौ** कृतविवाहादिसंस्कारौ नियुक्तौ । ततः परोपसंहारश्लोकोऽयं नानुक्तार्थोपदेशकः ।। १०२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** कृतक्रियौ कृतनियमौ नातिचरेतामिति । पुरुषोऽपि यथा परस्त्रियं न गच्छेदित्यर्थः ।। १०२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। तथा च सति **तथेति**। स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा यत्नं कुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये वियुक्तौ परस्परं न व्यभिचरेताम्॥ १०२॥

(४) **राघवानन्दः**। तदेवाह **तथेति**। यतक्रियौ यतचित्तौ॥ १०२॥

(५) **नन्दनः**। कृतक्रियौ यतेयातां, क्रियाभिर्यतेयातामित्यर्थः॥ १०२॥

(६) **रामचन्द्रः**। नियुक्तौ धर्मार्थकामनियुक्तौ॥ १०२॥

(७) **मणिरामः**। एतदेव स्पष्टयति **तथेति**। कृतक्रियौ कृतविवाहौ स्त्रीपुंसौ तथा नित्यं यतेयातां यत्नं कुरुतां यथा धर्मार्थकामविषये इतरेतरं वियुक्तौ परस्पररहितौ तौ स्त्रीपुरुषौ नातिचरेतां न कार्यं कुरुतां॥ १०२॥

(९) **भारुचिः**। विहितस्य स्त्रीपुंधर्मस्यानेकप्रकारेऽस्यास्मिन् प्रकरणे तदनुष्ठानादरार्थमिदमुक्तानुकीर्तनम्॥ १०२॥

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः॥
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत॥ १०३॥

(१) **मेधातिथिः**। उक्तेषु स्त्रीपुंसयोश्चापत्योत्पत्तौ च दायधर्मस्य विभागस्यावसरः॥ १०३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अथ विभागं वक्तुमारभते **एष इति**। रतिसंहितो रतिसंबन्धी रतेरपि न विरोधी। दायधर्मान् दायमधिकृत्य विभागादिधर्मान्॥ १०३॥

(३) **कुल्लूकः**। एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मो युष्माकमुक्तः, संतानाभावे चापत्यप्राप्तिरुक्ता। इदानीं दीयत इति दायः पित्रादिधनं, तस्य विभागव्यवस्थां शृणुत॥ १०३॥

(४) **राघवानन्दः**। उपसंहरति **एष इति**। रतिसंहितः परस्परानुरागयुक्तः। आपद्यपत्यप्राप्तिश्च स्वसुताभावे देवरादेरप्यपत्यावाप्तिश्च। दायभागं दीयत इति दायः पित्रादिधनं, तस्य भागो व्यवस्था॥ १०३॥

(५) **नन्दनः**। आपद्यपत्यप्राप्तिर्देवरादिनियोगः। दायधर्मं रिक्थपरिग्रहम्॥ १०३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **एष** इति सार्धेनाह। आपदि अपत्यप्राप्तिर्न पुनः दायधर्मान्निबोधत॥ १०३॥

(७) **मणिरामः**। रतिसंहितः अन्योन्याऽनुरागयुक्तः दीयत इति दायः पित्रादिधनं, तस्य विभागः॥ १०३॥

(९) **भारुचिः**। पूर्वयोः प्रकरणयोः उपसंहारोपन्यासवचनमिदम्, श्रोतृसम्बोधनार्थम्॥ १०३॥

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ॥
भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **भजेरन्निति** प्राप्तकालतायां लिङ्। (तथा पञ्चमे प्रपञ्चितम्। अथवा यस्मिन् शयने संक्रामति) ॥ १०४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पिता माता च पितरौ, तयोः रिक्थं पैतृकम्। ऊर्ध्वं मरणात्। पितुर्मरणादूर्ध्वं पितुर्धनं विभजनीयं, मातुरूर्ध्वं मातृकमिति विभज्य योज्यं; स्मृत्यन्तरदर्शनात्। तत्र च मातृधनं दुहितृभाव एव पुत्रैर्ग्राह्यम्। समेत्यैकत्र स्थित्वा। समं ननु मातृपितृधनयोर्विभागे अन्योन्यं विशेषः। अनीशाः विभागेऽस्वतन्त्राः; तेन पित्रोरनुमत्या जीवतोरपि तयोर्विभाग इति लभ्यते ॥ १०४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** भ्रातरो मिलित्वा पितृमरणादूर्ध्वं पैतृकं मातृमरणादूर्ध्वं मातृकं धनं समं कृत्वा विभजेरन्। ज्येष्ठगोचरतयोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात्। समभागोऽयं ज्येष्ठभ्रातर्युद्धारगनिच्छति बोद्धव्यः। पित्रोर्मरणादूर्ध्वं विभागहेतुमाह **ऊर्ध्वमिति।** यस्मात्ते पुत्रा जीवतोः पित्रोस्तदीयधने स्वामिनो न भवन्ति, मातुरपि प्रकृतत्वात्; 'पैतृक'मित्यनेन मातृकस्यापि ग्रहणं। अयं च पितृमरणानन्तरं विभागो जीवतः पितुरिच्छाभावे द्रष्टव्यः, पितुरिच्छया जीवत्यपि तस्मिन्विभागः। तदाह **याज्ञवल्क्यः** (व्यव० ११४)—'विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतानि'ति ॥ १०४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तमेवाह **ऊर्ध्वमिति।** त्रिपञ्चाशता। **ऊर्ध्वं** मातापित्रोर्मरणात्। विभागे हेतुः **अनीशाः** अस्वामिनः जीवतोर्मातापित्रोः। तयोर्मरणं स्वत्वस्योत्पादकं व्यञ्जकं चोभयथापि ऊर्ध्वपदमुपलक्षणं पातित्यप्रव्रज्यादेः। स्वत्वध्वंसकत्वसाम्यात्। समं समभागं कुर्युरित्यपि पितुरिच्छापक्षे। 'विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्। ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः।' इति **याज्ञवल्क्योक्ते-** (व्य० ११४)स्तदिच्छैव कारणं, न ज्यैष्ठ्यादिकम् ॥ १०४ ॥

(५) **नन्दनः।** समेत्य एकशो भूत्वा पैतृकं पितृसंबन्धि पितुरूर्ध्वं पैतृकं रिक्थं भजेरन्विभजेरन् मातुरूर्ध्वं मातृकं, जीवतोः पित्रोः ॥ १०४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** जीवतोर्मातापित्रोः ते पुत्राः अनीशाः ॥ १०४ ॥

(७) **मणिरामः।** समेत्य मिलित्वा। तत्र हेतुमाह **अनीशेति।** हि यस्मात् जीवतोः पित्रोः अनीशाः तदीयधने अस्वामिनः जीवतः पितुरिच्छया विभागः ॥ १०४ ॥

(९) **भारुचिः।** तदनुज्ञाता जीवत्पितृमातृका अपि धर्मकार्यापेक्षया भजेरन्नित्येतदर्थादाचष्टे, तथा च **गौतम** आह—'जीवति वेच्छति पितरी'ति। मातुरपि चोर्ध्वं तदीयद्रव्यविभागः पाक्षिको विज्ञेयो भगिनीभिः सह ॥ १०४ ॥

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः ॥
शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ १०५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठ एव त्विति ।** एतज्ज्येष्ठस्य युक्तत्वे, अन्येषां च हीनवत्त्वे ॥ १०५ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** यदा पुनर्ज्येष्ठो धार्मिको भवति तदा ज्येष्ठ एव पितृसंबन्धि धनं गृह्णीयात्कनिष्ठाः पुनर्ज्येष्ठं भक्ताच्छादनाद्यर्थं पितरमिवोपजीवेयुः । एवं सर्वेषां सहैवावस्थानम् ॥ १०५ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** धार्मिकज्येष्ठसत्वे त्वाह **ज्येष्ठ इति** षड्भिः । शेषाः कनीयांसः । अन्नाच्छादनाद्यर्थं पुत्रा यथा पितरमुपजीवेयुस्तथेत्यन्वयः ॥ १०५ ॥

(५) **नन्दनः ।** पक्षान्तरमाह **ज्येष्ठ एवेति** ॥ १०५ ॥

(७) **मणिरामः ।** ज्येष्ठश्चेद्धार्मिकस्तदाह **ज्येष्ठ इति** ॥ १०५ ॥

(९) **भारुचिः ।** एष कारणतः पाक्षिको विभागो विज्ञेयः, कारणं न स्यात् । तदा ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठानां विभागमनेकप्रकारं वक्ष्यति । ज्येष्ठग्रहणपक्षे चायमर्थवादो भवति ॥ १०५ ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ॥
पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ १०६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** पितॄणामनृणस्तेनैव तदृणापगमात् । अयं पूर्वस्यार्थवादः ॥ १०६ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुष्यः पुत्रवान्भवति । ततश्च 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ती'ति श्रुतेः । पुण्यलोकाभावपरिहारो भवति । तथा 'प्रजया पितृभ्य' इति श्रुतेः । 'पुत्रेण जातमात्रेण पितॄणामनृणश्च सः' इति । अतो ज्येष्ठ एव सर्वधनमर्हति पूर्वस्य अनुजास्तेन साम्ना वर्तेरन् ॥ १०६ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** ज्येष्ठस्य सर्वधनभुक्तौ हेतुमाह **ज्येष्ठेनेति ।** अनृणः निस्तीर्णः । 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायत' इति श्रुतेः पितुर्ऋणवतः श्रवणात् ॥ १०६ ॥

(५) **नन्दनः ।** कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठस्य विशेषमाह **ज्येष्ठेनेति** ॥ १०६ ॥

(६) **रामचन्द्रः । ज्येष्ठेनेति ।** स पिता तस्मात् पुत्रात् अनृणः भवति च ततः सर्वं अर्हति ॥ १०६ ॥

(७) **मणिरामः ।** तत्र हेतुमाह **ज्येष्ठेनेति** ॥ १०६ ॥

यस्मिन्नृणं संनयति येन चानन्त्यमश्नुते ॥
स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ १०७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **इतरानि**त्यर्थवादोऽयम्। यथाश्रुततात्पर्यग्रहणाद्धि कनीयसाम-भागार्हतैव स्यात्। ततश्च वक्ष्यमाणविरोधः ॥ १०७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** आनन्त्यममृतत्वं उत्पादितपुत्रस्यैव मोक्षाश्रमाधिकारात्। धर्मजो धर्मार्थमुत्पादितः। कामजान् एकेनैव धर्मस्य सिद्धेः ॥ १०७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्मिञ्जाते ऋणं शोधयति, येन जातेनामृतत्वं प्राप्नोति। तथा च श्रुतिः 'ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति। पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुख'मिति स एव पितुर्धर्मेण हेतुना जातः पुत्रो भवति, तेनैकेनैव ऋणापनयनाद्युपकारस्य कृतत्वात्। इत-रांस्तु कामजान्मुनयो जानन्ति। ततश्च सर्वं धनं गृह्णीयादित्यस्यैवायमपि विशेषः ॥ १०७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रैवार्थवादमाह **यस्मिन्निति**। यस्मिन् प्रथमजे संनयति स्वर्णं समर्पयति ध्यायति। तथा च श्रुतिः 'ऋणमस्मिन्त्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुख'मिति। धर्मजो धर्मार्थं जात इति ॥ १०७ ॥

(५) **नन्दनः।** क्वचित्कुले ज्येष्ठो गुणहीनः कनिष्ठो गुणवांश्च दृश्यते, तत्र किं प्रवर्ति-तव्यमित्यपेक्षायामाह **यस्मिन्नृणमिति**। ऋणं पितृभ्यः प्रदेयं पिण्डादिकं संनयति निक्षिपति येन यशस्विना संतानकरेणानन्त्यं मरणराहित्यमश्नुते स एव पुत्रो धर्मजः धर्मार्थं जातः ज्येष्ठ इत्यर्थः। इतरान्निर्गुणान् ॥ १०७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यस्मिन्पुत्रे ऋणं त्रिविधं देवर्षिपित्र्यं संनयति समाप्तिं नयति धर्मजः धर्मार्थं जातः ॥ १०७ ॥

(७) **मणिरामः।** हेत्वन्तरमाह **यस्मिन्निति**। यस्मिन् ज्येष्ठे जाते। ऋणं पितॄणां संनयति शोधयति। आनंत्यं अमृतत्वं। तथा च यदर्थं पुत्र उत्पाद्यते सोऽर्थो ज्येष्ठेन सिध्यति त्वन्येषां संभोगप्रसंगेनोत्पन्नत्वान्न तेषां धनभागित्वमिति ज्ञेयं ॥ १०७ ॥

(९) **भारुचिः।** स शिष्टः स्यात् अविभागपक्षे ज्ञेयं ॥ १०७ ॥

पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः ॥
पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥१०८॥

(१) **मेधातिथिः।** पुत्रवत्पालनीया न तु बाला इति धनादिना गर्हणीयाः। तैरप्ययं पितेति भावनीयम्। तदाह—**पुत्रवच्चापि वर्तेरन्निति** ॥ १०८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पालयेदन्नवस्त्रादिदानेन। धर्मतो धर्मापेक्षया ॥ १०८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ज्येष्ठो भ्राता। विभागाभावेऽनुजान्भ्रातॄन्भक्ताच्छादनादिभिः पितेव बिभृयात्। अनुजाश्च भ्रातरः पुत्रा इव ज्येष्ठे भ्रातरि धर्माय वर्तेरन् ॥ १०८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ज्येष्ठस्येतरेषु वृत्तिं सदृष्टान्तां शिक्षयति **पितेति**। पालयेत् धर्मतो ज्येष्ठो ज्येष्ठधर्मेण। कनिष्ठधर्मेण च ते ज्येष्ठे वर्तेरन्, यवीयांस इति शेषः ॥१०८॥

(५) **नन्दनः**। वर्तेरन् यवीयांसः ॥ १०८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यवीयसः कनिष्ठान्। ज्येष्ठे भ्रातरि कनिष्ठाः पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ॥ १०८ ॥

(७) **मणिरामः**। यवीयसः कनिष्ठान्। वर्तेरन् कनिष्ठाः ॥ १०८ ॥

(९) **भारुचिः**। ज्येष्ठस्य कनीयस्सु वृत्तिरुच्यते ॥ १०८ ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ॥
ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ॥ १०९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। य एवंगुणो **ज्येष्ठः** स **वर्धयति कुलम्**। अयमेव निर्गुणस्तत्कुलं **विनाशयति**। शीलवति ज्येष्ठे कनीयांसोऽपि तथा वर्तन्ते। तेऽपि गुणहीनेन विवदन्ते ॥ १०९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **ज्येष्ठ इति**। तस्मिन् सम्यग्वृत्तावितरेषामन्यथात्वेऽपि कुलं वर्धत एवेत्यर्थः। पूज्यतमः कनिष्ठैः। सद्भिः शिष्टैः कनिष्ठैरगर्हितो न गर्हणीयः ॥ १०९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अकृतविभागो ज्येष्ठो यदि धार्मिको भवति तदानुजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वाज्ज्येष्ठः कुलं वृद्धिं नयति। यद्यधार्मिको भवति तदाऽनुजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वात् ज्येष्ठः कुलं नाशयति। तथा गुणवाञ्ज्येष्ठो लोके पूज्यतमः साधुभिश्चागर्हितो भवति ॥ १०९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अत्राप्यर्थवादमाह **ज्येष्ठ इति**। ज्येष्ठो हि धार्मिकतयाऽन्यानपि धर्मशिक्षया कुलं वर्धयति। एवमधार्मिकोऽपि नाशयत्यधर्मोपसेवनेन; 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन' (भ०गी० ३।२१) इति स्मृतेः ॥ १०९ ॥

(५) **नन्दनः**। ज्येष्ठ उक्तलक्षणः कुलं वर्धयतीतरो नाशयति, तस्माल्लोके पूज्यतमः सद्भिरगर्हितश्च तथाविधो ज्येष्ठो नान्यः ॥ १०९ ॥

(७) **मणिरामः**। धर्मात्मा चेत्कुलं वर्धयति तद्रहितो नाशयति। गुणवान् चेत्पूज्यतमः, साधुश्चाऽगर्हित इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ॥
अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स संपूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ ११० ॥

(१) **मेधातिथिः**। ज्येष्ठस्य वृत्तिः 'पुत्रे इव स्नेहः', पालनं, शरीरधनेषु तदीयेषु स्ववदनुपेक्षा, अकार्येभ्यो निवर्तनम्। यस्त्वन्यथा वर्तते तत्र बन्धुवत्प्रत्युत्थानाभिवादनैः मातुलपितृव्यवत्संपूजा कर्तव्या। अन्यथाकरणे विधेयतानिवृत्तिः ॥ ११० ॥

(७) **मणिरामः**। ज्येष्ठवृत्तिः कनिष्ठेषु पितृवद्वर्तेत। स कनिष्ठैः पितृमातृवत्पूज्यः। बंधुवत् मातुलादिवत् ।। ११० ।।

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।।
पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया ।। १११ ।।

(१) **मेधातिथिः**। स्वेच्छानियोज्यत्वाभावान्निरपेक्षस्तद्द्रव्यसाध्येषु ज्योतिष्टोमादिष्वसंभवात्तत्सिद्धयर्थोऽयं न्यायप्राप्तो विभाग उच्यते **पृथग्वा धर्मकाम्ययेति—न पुनर**विभागादधर्मो विभाग एवाग्निहोत्रादिवद्धर्मः। "ननु च धर्मानुष्ठानप्रतिबन्धहेतुत्वादधर्मतैवाविभागस्य"। नैष दोषः। अधिकृतस्याननुष्ठाने प्रत्यवायः। न चाविभक्तधनस्याधिकारोऽग्निमत्त्वाभावात्। विभागकाल एवाग्निपरिग्रहस्य विहितत्वात्। यस्तु जीवत्येव पितरि कृतविवाहस्तदैव च परिगृहीताग्निस्तस्याधिकृतत्वान्नैवाविभागः। सोऽपि यदि विच्युतः परिग्रहादन्यतो वा विहितानुष्ठानपर्याप्तधनस्तदा नैव सह वसन्प्रत्यवेयात्। न हि विभागाविभागयोर्धर्माधर्मत्वं स्वरूपेणास्तीत्युक्तम्। "ननु च 'भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तत' इति वचनाद्दम्पत्योरिव सहानुष्ठाने प्राग्विभागादस्त्येव धर्मव्यक्तिः—साधारण्याद्द्रव्यस्य सर्वैः संभूय कर्तव्यमिति।" नैतदग्निहोत्रादौ। आहवनीयादिषु ह्यग्निहोत्रादयः। संस्कारनिमित्ताश्चाहवनीयादय आत्मनेपददर्शनादन्यतरस्य संबन्धितां न प्रतिपद्यन्ते। परकीये वाऽग्नौ जुह्वतः प्रतिषेधदर्शनमस्ति—'नान्यस्याग्निषु यजेतेति'। न स्मार्ते ह्यपि गृह्येऽग्नौ विधानम्। गृहशब्दस्य विशिष्टोपादानादग्निवचनत्वादेष एव न्यायः। अतिथ्यादिभोजनदाने महायज्ञमध्ये पाठात् "वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि। पञ्चयज्ञविधानं च" इति गृह्यत एवाधिकारः। तेनैतद्वचनमेको धर्म इति श्राद्धपूर्तान्नादिमात्रं विज्ञेयम् ।। १११ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पृथग्वेति यदि धर्मोचिता भवन्ति। पृथग्विवर्धत इति भूयान्भवतीत्यर्थः। धर्म्या धर्मवती ।। १११ ।।

(३) **कुल्लूकः**। एवमविभक्ता भ्रातरः सह संवसेयुः; यदि वा धर्मकामनया कृतविभागाः पृथग्वसेयुः; यस्मात्पृथगवस्थाने सति पृथक्पृथक् पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानधर्मस्तेषां वर्धते तस्माद्विभागक्रिया धर्मार्थां। तथा च **बृहस्पतिः** – 'एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम्। एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे' ।। १११ ।।

(४) **राघवानन्दः**। एवं पितुरूर्ध्वं सहवसतिमुक्त्वा, सर्वेषां धार्मिकत्वे विभागमाह **एवमिति**। पृथक्क्रिया विभागक्रिया धर्म्या धर्मार्था, न स्वातन्त्र्यार्था। अत आह धर्मकाम्यया (इति ।। 'एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम्। एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे' इति बृहस्पतिः) ।। १११ ।।

(५) **नन्दनः**। वसेयुर्भ्रातरः ।। १११ ।।

(७) **मणिरामः**। एवं अविभक्ताः धर्मकाम्यया कृतविभागाः पृथक् वसेयुः। पृथग्वासे हेतुमाह **पृथगिति**। पृथगवस्थाने सति पृथक् पृथक् पंचमहायज्ञाद्यनुष्ठानाद्धर्मवृद्धिर्भवतीत्यर्थः ।। १११ ।।

(९) भारुचिः। तथा च सति अत्र कारणमिदमुच्यते। यदि ज्येष्ठो गुणवत्तया धर्माधिकारार्हो भवति इतरे चानधिकृताः असमर्थाश्च धर्मानुष्ठाने अतोऽयमविभागो द्रष्टव्यः। यदि त्वज्येष्ठवृत्तिर्ज्येष्ठः स्यात् गुणवानपि सन् गतोऽसमर्थेष्वपि धर्मानुष्ठाने कनीयः स्वयमविभागो न स्यात्। उक्तं हि—'यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यादि'(९।११०)ति। तथाऽज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यादिति च। एवं च सति धर्मानुष्ठानसमर्थेष्वधिकारार्हेषु कनीयस्सु दण्डापूपिकया प्रतिषिद्ध एवायमविभागो द्रष्टव्यः, सत्यपि ज्येष्ठस्य गुणवत्त्वे ज्येष्ठवृत्तित्वे च। तथा चोक्तं—'तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिये'ति। नच धर्म्ये विभागे सत्यविभागो युक्तः, कारणोपदेशात्। तथा च तदुक्तमेव। एतेन पितृपुत्रविभागो व्याख्यातः; तुल्यहेतुत्वात्। न चायं नास्तीति मन्तव्यः; ऊर्ध्वं पितुर्विभागापदेशात्। यस्माद्वक्ष्यति—'न तत्सुतैर्भजेत् सार्ध'मिति। ततो लिङ्गात् पितृपुत्रयोर्विभागो विज्ञेयः। अतश्च सर्वेष्वधिकारार्हेषु धर्मानुष्ठानसमर्थेषु च धर्म्या पृथक्क्रिया ॥ १११ ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ॥
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः। इयमुद्धारनियोगस्मृतिरतिक्रान्तकालविषया, न त्वद्यत्वेऽनुष्ठेया, 'नियतकालत्वात्स्मृतीनामिति' केचित्। अनुष्ठेयत्वव्यपदेशो दीर्घसत्रवज्ज्ञानादभ्युदयो यथा स्यादिति। न हि दीर्घसत्रमद्यत्वे केचिदाहरमाणा दृश्यन्ते। अधीयते तु तदुपदेशं ब्राह्मणाः। तथाच 'अन्ये कृतयुगे धर्मा' (१।८५) इत्युक्तम्। तेन देशनियमवत्कालनियमोऽपि धर्माणां द्रष्टव्यः। न ह्युपदिष्टो धर्मः सर्वत्र देशेऽनुष्ठीयते। तथा हि देशधर्मा नियतदेशव्यवस्थिता उच्यन्ते। अन्यथा सर्वानुष्ठाने न देशव्यपदेश्यता धर्माणाम्। तथा च पठति (९।६६) 'अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः' इत्यादि। तस्मादुद्धारनियोगगोवधस्मृतय उपदिष्टा नानुष्ठेयाः—तदेतदपेशलम्; न ह्येवंविधः कालनियमः क्वचिदपि श्रूयते; सायंप्रातःपर्वादिनियमादन्यत्र। यच्च 'अन्ये कृतयुगे धर्मा' इति तत्प्रथम एव व्याख्यातम्। न हीदं युगभेदेन धर्मव्यवस्थाहेतुः। देशनियमोऽपि प्राचीनप्रवणादिव्यतिरेकेण मध्यदेशपूर्वदेशकृतो नैवास्तीत्युक्तम्—(८।४१) 'जातिजानपदान् धर्मान्श्रेणिधर्मांश्च' इत्यत्र। दीर्घसत्रेष्वद्यत्वेऽप्यनुष्ठानसंभवः। संवत्सरशब्दस्त्वहःसु प्रथम एव दर्शितः। यत्तु नाद्यत्वे केचिदनुतिष्ठन्तो दृश्यन्त इति—उपदिष्टार्थस्य नित्यवदाम्नातस्यापि बहुभिः प्रकारैरनुष्ठानसाधनाशक्त्या फलानिच्छया वा नास्तिकतया वा। यत्तु 'वेने राज्यं प्रशासति' (९।६६) तदाप्रभृतिकं महापोर्वकालिकमनुष्ठानं दर्शयतीत्यर्थवादोऽसौ न कालोपदेशः।

ज्येष्ठस्य विंशः। ज्येष्ठस्य सर्वद्रव्याद् विंशतितमो भाग उद्धृत्य दातव्य एव। **मध्यमस्य तदर्धं** चत्वारिंशत्तमो भागः। एवं कनिष्ठस्य तुरीयो ज्येष्ठापेक्षयाऽशीतितमो भागः। एवमुद्धृते परिशिष्टं त्रिधा कर्तव्यम्। तत्र सर्वेभ्यो द्रव्येभ्यो यद्वरं श्रेष्ठं तज्ज्येष्ठस्यैव। अथवा "द्रव्येष्वपि परं वरम्" इति पाठः। उत्तमाधममध्यमानि यानि द्रव्यादीनि सन्ति। ततस्तस्माद्यदेकं श्रेष्ठं तत्तस्यैव तदुक्तं भवति। यत्र गावोऽश्वा वा सन्ति एकः श्रेष्ठाज्ज्येष्ठस्य

दातव्यो न द्रव्यान्तरेण मूल्येन वा स्वीकर्तव्यः। त्रयाणां सर्वेषां गुणिनामयमुद्धारविधिः। गुणवतामुद्धारदर्शनात् ।। ११२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ज्येष्ठस्येति मध्यकाद्धनाद्विंशतितमं भागं कृत्वोद्धृत्योद्धारावशिष्टमध्योत्तमं किंचिदेव द्रव्यहितं ज्येष्ठ याद्यमुद्धारमन्यौ तु द्वौ तदन्तरजाभ्यां क्रमाद्दत्वा शेषं समं कृत्वा विभाज्यमित्यर्थः। एतत्समगुणत्वे सर्वेषां भ्रातॄणां च त्रित्वे ।। ११२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** उद्ध्रियत इत्युद्धारः, ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनादुद्धृत्य विंशतितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तत् दातव्यम्। मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो भागो देयः। कनिष्ठस्य पुनरशीतितमो भागो दातव्यः, अवशिष्टं धनं समं कृत्वा विभजनीयम् ।। ११२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** सति ज्येष्ठे विभागप्रकारमावेदयति **ज्येष्ठस्येति**। विंश उद्धारः उद्धृत्यादौ दीयते ज्येष्ठं प्रत्युद्धारः अविभक्तधनेभ्यो विंशो भाग एवमुत्तरत्र सर्वद्रव्येभ्यः श्रेष्ठं द्रव्यं चोद्धृत्य मध्यमं प्रति चत्वारिंशद्भागं चोद्धृत्य कनिष्ठं प्रत्यशीतिभागमुद्धृत्य शेषं समं विभजेयुः। विभज्यमाने द्रव्ये योग्ये ज्येष्ठः गृह्णीयादिति भावः ।। ११२ ।।

(५) **नन्दनः।** विभागपक्षे कर्तव्यमाह **ज्येष्ठस्य विंश** इति। सर्वद्रव्याद्विंशो विंशतिभाग उद्धारो ज्येष्ठस्य स्यात्, सर्वद्रव्याच्च यद्वरं तस्योद्धारः स्यात्। मध्यमस्य ततोऽर्धः परिशिष्टेभ्य एकोनविंशतिभागेभ्यो ज्येष्ठोद्धारपरिमाणादर्धपरिमाण उद्धारः स्यात्। यवीयसस्ततस्तुरीयं परिशिष्टेभ्योऽर्धाष्टादशभागेभ्यो ज्येष्ठोद्धारपरिमाणस्तुरीयपरिमाण उद्धारः स्यात् ।। ११२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः। च पुनः सर्वद्रव्याच्च यत्परं श्रेष्ठं तज्ज्येष्ठेनैव ग्राह्यम्। यवीयसः कनिष्ठस्य तुरीयचतुर्थांशम् ।। ११२ ।।

(७) **मणिरामः।** उद्ध्रियत इत्युद्धारः। तथा च विभागात्पूर्वं सर्वद्रव्यस्य विंशांशो ज्येष्ठाय, चत्वारिंशत्तमोंऽशो मध्यमाय, अशीतितमो भागः कनिष्ठाय दत्त्वा पश्चात्समविभागः कर्तव्य इत्यर्थः ।। ११२ ।।

(९) **भारुचिः।** अत इदमुच्यते–ज्येष्ठस्य विंशतिभागः सर्वद्रव्येषु यद्वरम्। मध्यमस्य ततोऽर्धं चत्वारिंशद्भागः। वरद्रव्यानन्तरं चोद्धारो मध्यमस्यैव चतुर्थस्त्वशीतिभागो यवीयसः सर्वद्रव्येभ्यश्च हीनः। उद्धारद्रव्येभ्यश्च वरम्। वर इत्येतस्मिन् पाठे मध्यमकनिष्ठयोस्तदनुरूपैवांशकल्पना विज्ञेया। एवं च मध्यगा उद्धृत्य यदन्यच्छिष्यते तस्य धर्मो विभागः कार्यः। त्रयाणां चायं समगुणानां विभागविधिः। त्रयाणामुद्धारदर्शनादयमपरो विभागः ।। ११२ ।।

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।।
येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ।। ११३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** त्रिभ्योऽधिकपुत्रस्य ज्येष्ठकनिष्ठयोर्गुणवतोर्यथोक्तमुद्धृत्य बहूनामपि मध्यमानां गुणवतो मध्यमस्य यश्चत्वारिंशत्तमो भाग उक्तोऽनन्तरश्लोके बहुभिरपि

मध्यमैः स विभजनीयः। समगुणानां तु मध्यमानां सर्वेषामेकैकस्य पूर्ववचनाच्चत्वारिंशत्तमो भाग उक्त उद्धार्यः। **तेषां स्यान्मध्यमं धनमिति।** उभयथा वचनं व्यज्यते। मध्यमधनं यदनन्तर-श्लोके निर्दिष्टं तत्सर्वेषां समवायेन दातव्यम्। यदि वा प्रत्येकमेव ज्येष्ठकनिष्ठतामपेक्ष्य। तत्र प्रथमपक्षो निर्गुणेषु युक्तः। ते न बहुधनार्हाः। द्वितीयो गुणवत्स्वेव ॥ ११३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यत्रानेके मध्यमा भ्रातरस्तत्राह **ज्येष्ठ** इति। कनिष्ठः सर्वकनिष्ठः संहरेतां गृह्णीयाताम्। प्रत्येकं मध्यमस्य यदुक्तमुद्धारधनं तन्मध्यभ्रातॄणां प्रत्येकमुद्धृत्योद्धृत्य देयमनेकत्वेऽपीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वश्लोके यथोक्तमुद्धारं गृह्णीयातां, ज्येष्ठकनिष्ठव्यति-रिक्ता ये मध्यमास्तेषामेवावान्तरज्येष्ठकनिष्ठतामनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तचत्वारिंशद्भागः प्रत्येकं दातव्यः। मध्यमानामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठदेयभागे वैषम्यवारणार्थमिदम् ॥ ११३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** पुत्राणां त्रित्वे विभागतमं भागं चतुष्टयादौ तद्विशेषमाह **ज्येष्ठश्चेति।** यथोदितं विंशत्यशीतिभागौ संहरेतां गृह्णीयाताम्। **मध्यमं धनमिति।** स्वरसा-त्तयोर्मध्यवर्तिनां समतया देयमिति। तेषामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठता नास्तीति भावः ॥ ११३ ॥

(५) **नन्दनः।** मध्यमानां बहुत्वे कथमुद्धार इत्याह **ज्येष्ठश्चैवेति।** संहरेतां लभेयातां तेषां मध्यमानां मध्यमं ज्येष्ठकनिष्ठयोर्मध्यम्। एतदुक्तं भवति—यथैकस्य मध्यमस्योद्धारपरिमाणमुक्तं तथा बहूनामपि प्रत्येकं स्यादिति ॥ ११३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अन्ये मध्यमाः, तेषां मध्यमं धनम् ॥ ११३ ॥

(७) **मणिरामः।** बहवश्चेत्पुत्रास्तदा किं कर्तव्यमित्याह **ज्येष्ठश्चेति।** यथोदित-विंशांशं ज्येष्ठाय चत्वारिंशत्तमं भागं कनिष्ठायेति पूर्वोक्तम्, अन्ये ज्येष्ठकनिष्ठयोर्मध्यवर्तिनः सर्वे तेषां मध्यमं अशीतितमं भागैः पृथक् पृथक् दत्त्वा पश्चात्समविभाग इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

(९) **भारुचिः।** बहुपुत्रस्य ज्येष्ठकनिष्ठयोर्गुणवतोर्यथोक्तमुद्धृत्य निर्गुणानां बहूनामपि मध्यमानां गुणवतो मध्यमस्य यश्चत्वारिंशभाग उक्तोऽनन्तरश्लोके स बहुभिरपि च मध्यमैर्वि-भजनीयः। समगुणानां तु मध्यमानां सर्वेषामेकैकस्य पूर्ववच्चत्वारिंशद्भाग उद्धार्यः ॥ ११३ ॥

सर्वेषां धनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः ॥
यच्च सातिशयं किंचिद्दशतश्चाप्नुयाद्वरम् ॥ ११४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** आद्येनार्धश्लोकेन "सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्" इत्युक्तमनुवदति। **जात-**शब्दो जातिपर्यायः प्रकारवचनो वा। **अग्रजो** ज्येष्ठः। **अग्र्यं** श्रेष्ठम्। **यच्च सातिशयमेकमपि** वस्त्रमलङ्कारं वा। दशतो दशावयवाद्वा वरमेकमाददीत। यदि दश गावोऽश्वा वा सन्ति तदा एकं श्रेष्ठमाददीत। अर्वाग्दशावयवाद्वा न लभते। वर्गे दशशब्दः। अन्ये तु स्वार्थे तसिं चाचक्षते। "दशैव दशतो वरान्" इति बहुवचनं पठन्ति। दश वरानाददीत। अन्यस्तद्वि-शिष्टान्स्मरति "दशतः पशूनामेकशफद्विपदानाम्" इति ॥ ११४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ज्येष्ठस्यातिशयितगुणत्वमाह **सर्वेषामिति**। विभक्तेषु भागेषु मध्ये यः श्रेष्ठतमः सर्वेषामग्न्यो (?) भिरुचितो भागस्तं ज्येष्ठो गृह्णीयात्। तथा सर्वेषु विभागेषु यत्किंचिदेकं सातिशयं तद्गृह्णीयात्। तथा दशसु पशुषु विभजनीयेषु मध्ये य एक उत्कृष्टः पशुस्वभागाद्बहिर्ग्राह्यः, 'दशतः पशूना'मिति **गौतमस्मृतेः**। एतच्चातिबहुगुणज्येष्ठातिहीनगुणकनिष्ठविषयम्॥ ११४॥

(३) **कुल्लूकः**। सर्वेषां धनप्रकाराणां मध्याद्यच्छ्रेष्ठं धनं ज्येष्ठस्तद्धनं गृह्णीयात् 'सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्' (९।११२) इत्युक्तमनूदितसमुच्चयबोधनाय, यच्चैकमपि प्रकृष्टं द्रव्यं विद्यते तदपि ज्येष्ठ एव गृह्णीयात्तथा 'दशतः पशूना'मिति (गौ. स्मृ.-२९।३) **गौतमस्मरणात्**। दशभ्यो गवादिपशुभ्य एकैकं श्रेष्ठं ज्येष्ठो लभते। इदं च यदि ज्येष्ठो गुणवानितरे निर्गुणास्तद्विषयम्॥ ११४॥

(४) **राघवानन्दः**। यद्वरमित्युक्तं तद्गुणवत् ज्येष्ठविषये विशेषमाह **सर्वेषामिति**। सर्वेषां विभाज्यानाम्। दशतः दशभ्यो गवादिपशुभ्य इति 'दशतः पशूना'मिति **गौतमोक्तेः** संभवद्विषयम्॥ ११४॥

(५) **नन्दनः**। तुल्यगुणभ्रातृविषयोऽयमुद्धार उक्तः। अथ गुणविशिष्टभ्रातृविषय उच्यते **सर्वेषामिति**। सर्वेषां धनजातानां गोभूहिरण्यादीनामग्र्यमग्रजः आददीत सातिशयमुत्कर्षयुक्तं यत्किञ्चिद्विभागानर्हं देवतादीनां प्रतिमादि तच्चाददीत। ततो दशसु वरञ्चाप्नुयात् सर्वेषु दशधा कृतेष्वेकं भागमात्मनोंऽशत्वेन प्राप्नुयादित्यर्थः॥ ११४॥

(६) **रामचन्द्रः**। सर्वेषां धनजातानां भागानां अग्र्यं श्रेष्ठं अग्रजः दशतः दशपशुभ्यः वरम्॥ ११४॥

(७) **मणिरामः**। अग्रजः ज्येष्ठः। अग्र्यं सर्वधनमध्ये यदुत्तमं। आददीत गृण्हीयात्। यच्च सातिशयं किंचित् यदेकमपि प्रकृष्टं द्रव्यं विद्यते तदपि ज्येष्ठ एव गृण्हीयात्, तथा 'दशतः पशूना'मिति **गौतमस्मरणात्** दशतः दशभ्यः गवादिपशुभ्यः यद्वरं एकं श्रेष्ठं तदपि ज्येष्ठो गृण्हीयात्। इदं यदा ज्येष्ठो गुणवान्निर्गुणा इतरे तद्विषयं बोद्धव्यम्॥ ११४॥

(९) **भारुचिः**। धनजाताद्विभागाद्यच्छ्रेष्ठं, यच्चैकमपि सातिशयं। सर्वस्माच्च धनजाताद्दशभागः, एतज्ज्येष्ठस्योध्दृत्य पूर्ववदन्यात् सप्तधा विभजेरन्। यत्रैव च ज्येष्ठो महागुणः, इतरे च गुणहीनाः, तत्रायं विधिरसामर्थ्याद्विज्ञेयः। तथा चोत्तरश्लोके चैनमर्थं स्फुटीकरिष्यत्येव। अपरे तु 'दशतश्चाप्नुयाद्वरा'निति द्वितीयाबहुवचनं पठन्ति, गा अश्वान् वा। तथा चैतादृशपशवः एव स्मृत्यन्तरे विशेषिताः। दशतः पशूनां नैकशः द्विपदानामिति॥ ११४॥

उद्धारो न दशस्वस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु॥
यत्किंचिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्धनम्॥ ११५॥

(१) **मेधातिथिः**। **दशसु** पशुषु यः पूर्वत्रोद्धार उक्तः, स नास्ति। ये भ्रातरः **स्वकर्मसु** श्रुताध्ययनादिषु **संपन्ना** विशेषवंतो दशस्विति चोपलक्षणं व्याख्यानयन्ति। दशसु यत्र श्लोक

उद्धार उक्तः स सर्व एव नास्ति, कर्मसंबन्धात्। किंतु तैरपि यत्किंचिदेवाधिकमुपायनविधिः **मानवर्धनं** पूजाकरं ज्येष्ठाय देयम् ।। ११५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अल्पगुणत्वे ज्येष्ठस्य कनिष्ठानां च स्वस्वाचारादिकर्मसंपत्त्या समगुणत्वे आह **उद्धार इति**। पूर्वश्लोकोक्तं दशवरोद्धारसहितमुद्धारसहितमुद्धारत्रयं दश-स्वित्यनेनोपलक्षयति। स्वकर्मसंपन्नानां मध्यमानां दायविभागे यत्किंचिद्देयं किंचिदधिकं वस्त्वाकृष्य देयं संमानायेत्यर्थः ।। ११५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। सर्वेषां समगुणत्वे तु 'दशतश्चाप्नुयाद्वर' (९।११४) मिति योऽयमुद्धार उक्तः सोऽयमध्ययनादिकर्मसमृद्धानां भ्रातॄणां ज्येष्ठस्य नास्ति, तत्रापि यत्किंचिदस्य देयमिति द्रव्यं पूजावृद्धिकरं ज्येष्ठाय देयं। एवं च समगुणेषूद्धारप्रतिषेधदर्शनात्पूर्वत्र गुणो-त्कर्षविशेषापेक्षयोद्धारवैषम्यं बोद्धव्यम् ।। ११५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। सर्वेषां गुणवत्त्वे तु नाग्न्यप्राप्तिरग्रजस्येत्याह **उद्धार इति**। दशसु दशभ्यो य उद्धार उक्तः, स नास्ति। स्वकर्मसु वेदाध्ययनादिषु। ज्येष्ठस्य संमानार्थं किंचि-द्देयमित्याह **यदिति**। मानवर्धनं पूजार्थम् ।। ११५ ।।

(५) **नन्दनः**। उद्धारापवादमाह **उद्धारो न दशस्वस्तीति**। स्वकर्मसु संपन्नानां दाय-विभागं ज्येष्ठस्य दशतश्चाप्नुयात्। मानवर्धनं सत्कारद्योतनम् ।। ११५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। उद्धारो विभागः सातिशयितवस्तूनां उपलक्षणं, संपन्नानां दशसु उद्धारो नास्ति। ज्यायसे अतिगुणज्येष्ठे भ्रातरि मानवर्धनं मानस्य वर्धनम् ।। ११५ ।।

(७) **मणिरामः**। सर्वेषां समगुणत्वे त्वाह **उद्धार इति**। स्वकर्मसु अध्ययनादि-कर्मसु संपन्नानां युक्तानां ।। ११५–११६ ।।

(९) **भारुचिः**। पूर्वश्लोके य उद्धारो ज्येष्ठस्योक्तः स निवर्त्यते। उद्धारो दशस्वपि पशुषु नास्ति, ज्येष्ठस्य प्रागेवान्यत्र यथोक्त.. ... निमित्तेनायं ज्येष्ठांशापवादस्तं दर्शयति— सम्पन्नानां स्वकर्मसु तद्भ्रातॄणाम्। एवं चैषामध्ययनविज्ञाने कर्मसम्पद्वचनादर्थगृहीते एतदपि ......षु। 'यत्किञ्चिदेव देयन्तु ज्यायसे मानवर्धनम्।' नोद्धारः पूर्वः। तथा च समगुणेषु भ्रातृष्वयं विभागो विज्ञेयः ।। ११५ ।।

एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान्प्रकल्पयेत् ।।
उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ।। ११६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **समुद्धृते** पृथक्कृत उद्धारेऽधिके भागेऽवशिष्टे धने **समानंशान् प्रकल्पयेत्**। अनुद्धृते वक्ष्यमाणा भागकल्पना ।। ११६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। समानंशानुद्धारशेषधने। उद्धारेऽनुद्धृते कथंचित् पित्रादे-रनिच्छया अनपेक्षया वक्ष्यमाणा ।। ११६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। एवमुक्तप्रकारेण समुद्धृतविंशद्भागाधिके धने समान्भागान्भ्रातृणां कल्पयेत् विंशतितमभागादौ पुनरनुद्धृत इयं वक्ष्यमाणभागकल्पना भवेत् ॥ ११६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उद्धारमुपसंहरन्कृतोद्धारे व्यवस्थितिं जानीते **एवमिति**। समुद्धृतोद्धारे उद्धृतावशिष्टे धने। उद्धारव्यवस्थितिरुक्ताऽनुद्धृते इयं वक्ष्यमाणा ॥ ११६ ॥

(५) **नन्दनः**। समुद्धृतोद्धारे खंडविभागमाह **एवं समुद्धृतोद्धार** इति। एवं समुद्धृतोद्धारे द्रव्ये सति परिशिष्टं समानंशान्प्रकल्पयेत्। एषां भ्रातृणामियं वक्ष्यमाणा 'उद्धारेऽनुद्धृत' इति वचनादुद्धारस्यानित्यता सूचिता ॥ ११६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। 'उद्धारेऽनुद्धृते तेषां' इयं वक्ष्यमाणलक्षणा अंशकल्पना स्यात् ॥ ११६ ॥

(९) **भारुचिः**। उद्धारग्रहणपक्षे चेदमुच्यते **एवमिति**। एवं यथोक्तं न्यायविरोधेनोद्धृत्य शिष्टस्य समो विभागः ॥ ११६ ॥

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः ॥
अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ११७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। एकेनांशेनाधिकं स्वांशं हरेत्स्वीकुर्यात्, द्वावंशौ प्रतिपद्येतेत्यर्थः। **ततोऽनुज**स्तदनन्तरमध्यर्धमर्धद्वितीयम्। **यवीयांस**स्तस्मादर्वाग्जाताः सर्वे सममंशं नाधिकं किंचिन्नाल्पमित्यर्थः ॥ ११७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एकाधिकं, द्वौ भागावित्यर्थः। ततोऽनन्तरः कनीयानध्यर्धं सार्धभागम्। इतरे समांशा इति गुणसाम्ये शेषाणाम्। गुणाधिक्ये त्वेतदपेक्षयोन्नेयम् ॥ ११७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। एकाधिकमंशं द्वावंशाविति यावज्ज्येष्ठपुत्रो गृह्णीयात् अधिकमर्धं यत्रांशे सार्धमंशं ज्येष्ठादनन्तरजातो गृह्णीयात्। कनिष्ठाः पुनरेकैकमंशं गृह्णीयुरिति व्यवस्थितो धर्मः। इदन्तु ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्त्वापेक्षया, कनिष्ठानां च निर्गुणत्वे बोद्धव्यं। ज्येष्ठतदनुजयोरधिकदानदर्शनात् ॥ ११७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तमाह **एकेति**। एकाधिकं अंशद्वयं अध्यर्धं सार्धैकमंशं ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिभिर्ज्येष्ठत्वे कनीयसां विगुणत्वे ज्ञेयं, तुल्यत्वे ततोऽनुजः ज्येष्ठादव्यवहितः ताभ्यामन्ये यावन्तः शेषाः पुत्रास्तावन्तः समभागाः स्युरिति ॥ ११७ ॥

(५) **नन्दनः**। एकाधिकं एकांशाधिकम्, अंशद्वयमिति यावत्। ततोऽनुजः अध्यर्धमंशं अंशमंशमेकैकमंशं यवीयांसो हरेयुः, गुणवत्तरज्येष्ठविषयमेतत् ॥ ११७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एकाधिकं द्वावंशौ, ततोऽनुजः अर्धम्। यवीयांसः अंशमंशम् ॥ ११७ ॥

(७) **मणिरामः**। एकाधिकं द्वावंशौ, ज्येष्ठो गृह्णीयादित्यर्थः, अध्यर्धं अधिकमर्धं, सार्धमिति यावत्, यवीयांसकनिष्ठाः। एकांशं एकैकमंशं गृह्णीयुः इदमपि ज्येष्ठतदनुजयोर्गुणाधिक्ये कनिष्ठानां च निर्गुणत्वे बोद्धव्यम् ॥ ११७ ॥

(९) भारुचिः। गुणाधिकं ज्येष्ठः ईषदपकृष्टगुणे च तदनन्तरजे तदवरज्येष्ठे च ताभ्यां निकृष्टगुणेषु समेषु वाऽयं विभागः सामर्थ्याद्विज्ञायते–'समेत्य भ्रातरः सहे'ति वचनात् प्रतिषिद्धं भगिनीभ्यः पित्र्यधनांशदानमिष्यते च, तासामनूढतया निमित्तेन तत्प्राप्तिः ॥ ११७ ॥

स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ॥
स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥११८॥

(१) **मेधातिथिः**। 'कन्या'शब्दः प्रायोऽनूढासु प्रयुज्यते। 'कनीनपुत्रः'। स्मृत्यन्तरे च 'उपात्ताना'मिति पठ्यते। अतोऽनूढायामयं भाग उच्यते।

स्वाभ्यः स्वजात्यपेक्षया **स्वाभ्यो भ्रातरः कन्याभ्यश्चतुर्भागमंशं दद्युः स्वादंशात्**। यत्र बह्व्यः कन्याः सन्ति तत्र समानजातीयभ्रात्रपेक्षया चतुर्थांशकल्पना कर्तव्या। तथा चायमर्थः—त्रीनंशान्पुत्र आददीत, चतुर्थं कन्येति।

यदपि कैश्चिदुक्तं–"महानुपकारः पितृकरणं कन्यानामदत्तानां, येन जीवति पितरि तदिच्छयाऽमूल्येनापि धनेन संस्क्रियन्ते मृते त्वंशहरा" इति तत्पुत्रेऽपि तुल्यम्। वाचनिके चार्थे केयं नोदना? अथाभिप्रायः "समाचार उद्वाहमात्रप्रयोजनं दानम्"इत्याचारो दुर्बलः स्मृतेरिति। न चैकान्तिकः। अनैकान्तिकत्वे च स्मृतितोऽयं नियमो युक्तः।

यदपीदं कैनचिदुक्तम् "उद्वाहमात्रप्रयोजनं देयं, न चतुर्थो भागो यथाश्रुति"मिति। स इदं वाच्यो नोद्वाहेऽपरिमितधनदानमस्ति। तस्य द्वादशशतं दक्षिणेतिवत् (केवलमाच्छाद्यालंकृतां विवाहयेत्। सौदायिकं वाऽस्या दद्यादिति श्रूयते। अलङ्कारस्तु सुवर्णमणिमुक्ताप्रवालादिरनेकधा भिन्न इति। तत्र न ज्ञायते कियद्दातव्यं धनं, कीदृशो वाऽलङ्कार इत्यतश्च परिमाणार्थमेवेदं युक्तं **स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागमिति**। न चास्मिन्नर्थे शास्त्रविरोधो युक्तिविरोधो वा।

स्मृत्यन्तराण्येवमेव पक्षमुपोद्बलयन्ति। "असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः। भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वांशं तु तुरीयकम्"। इति (याज्ञ. व्यव. ८।१२४)। तथा "आ संस्काराद्धरेद्भागं परतो बिभृयात्पतिः" इति।

अस्यायमर्थः—यत्र स्वल्पं धनमस्ति भ्रातुर्भगिन्याश्च न चतुर्भागे कन्याया भरणं भवति। तत्र समभागं कन्या हरेत् आ संस्कारात्। परतस्तु स्मृत्यन्तराच्चतुर्भागं गृह्णीयात्स्वल्पमपि। कथं तर्हि भरणमात्रं कुर्यात्? अत उक्तं–"परतो बिभृयात्पतिः" इति।

भ्रातृग्रहणं सोदर्यार्थं व्याचक्षते। कोऽभिप्रायः? भ्रातृशब्दो निरुपपदसोदर्ये एव मुख्यया वृत्त्या वर्तते। **पृथक्**वचनं च लिङ्गम्।

यस्यास्तु हि सोदर्यो नास्ति तस्या अयं दायः सौदायिकस्य प्राप्नोति। "वैमात्रेयो दास्यतीति" चेन्नासति वचनान्तरे ददात्ययम्। भ्रातृशब्दा एकात्ममातृकाश्च गृह्यन्ते। पैतृष्वस्रेयादिषु तूपचाराद्वर्तत इति युक्तम्। एवमेकशब्दस्यानेकार्थत्वं नाभ्युपगतं भवति।

स्मृत्यन्तरसमाचारश्चेति श्रेयान्। तत्र हि पठचते (यच्छिष्टं पितृदायेभ्यः प्रदानिकम्") इति। नात्र भगिनीशब्दो भ्रातृशब्दो वा श्रूयते यत इयमाशङ्का स्यात्।

यत्तु **पृथगिति** तदेकैकस्यैव समूहः भागः सर्वाभ्य इत्येवमपि युज्यते।

इदमप्युच्यते—अददतां प्रत्यवायो न तु हठाद्दाप्यन्ते। यत उच्यते **पतिताः स्युरदित्सव इति**। यो हि यत्र यावत्यंशे स्वामी स 'हरेदि'त्युच्यते। न पुनः 'अनेनास्मै दातव्यमिति'। यथा नोच्यते भ्राता भ्रात्रे दद्यादिति। यच्चोच्यते तत् पुनरस्वामिभ्यः॥ ११८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कन्याभ्योऽपुत्रीभ्यः। ब्राह्मणीपुत्रास्तत्कन्यायै क्षत्रियापुत्रास्तत्कन्याया इति क्रमेण स्वस्वांशचतुर्थभागं दत्वा भागत्रयं गृह्णीयुः। अत्र च कन्याबहुत्वेऽपि तदेव विभजनीयम्। बहुत्वे तु भ्रातॄणां कन्याया एवैकत्वे एकस्य भ्रातुर्भागाच्चतुर्थो भागो यावांस्तावद्धनं स्वस्वांशेभ्य आकृष्य देयम्॥ ११८॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राश्चत्वारो भ्रातरः स्वजात्यपेक्षया **स्वेभ्यः** 'चतुरोंऽशान्हरेद्विप्र' (९।१५३) इत्यादिना वक्ष्यमाणेभ्यो भागेभ्य आत्मीयादात्मीयाद्भागाच्चतुर्थभागं पृथक् कन्याभ्योऽनूढाभ्यो भगिनीभ्यो या यस्य सोदर्या भगिनी स तस्या एव संस्कारार्थमिति एवं दद्युः। सोदर्याभावे विमातृजैरुत्कृष्टैरपकृष्टैरपि संस्कार्यैव। तथा च **याज्ञवल्क्यः** (व्यव. ८।१२४)'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः। भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वांशं तु तुरीयकम्'। यदि भगिनीसंस्कारार्थं चतुर्भागं दातुं नेच्छंति तदा पतिता भवेयुः। एतेनैकजातीयवैमात्रेयबहुपुत्रभगिनीसद्भावेऽपि सोदर्यभगिनीभ्यश्चतुर्थभागदानमवगन्तव्यम्॥ ११८॥

(४) **राघवानन्दः**। दुहितृसत्त्वे तु व्यवस्थामाह **स्वेभ्य इति**। स्वांशात्तुरीयो भागः स्वजातिस्वभगिनीनां संस्कारार्थे देयः। तदुक्तं **याज्ञवल्क्येन** 'असंस्कृताश्च संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः। भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वांशं तु तुरीयकम्॥'त्रिधा विभक्ता ये चतुर्भागास्तेषामेकं भ्रातरः पृथक्पृथग्, भ्रातर इत्यर्थः। इदं त्वनेकमातृकाणां वक्ष्यमाणानाम्। तददाने दण्डमाह **पतिता इति**॥ ११८॥

(५) **नन्दनः**। विभक्ता भ्रातरः कन्याभ्यो वृत्ताभ्यो भगिनीभ्यः स्वेभ्योंऽशेभ्यः पृथक् प्रदद्युः। कियता परिमाणेन, चतुर्भागं कुत एतत्स्यात्? स्वादंशाच्चतुर्भागनियमात् 'अदित्सवः पतिताः स्यु'रिति प्रत्यवायदर्शनाच्च॥ ११८॥

(६) **रामचन्द्रः**। कन्यां प्रत्याह भ्रातरः स्वेभ्यः स्वेभ्योंऽशेभ्यः पृथक् पृथक्। कन्याभ्यः चतुर्भागं प्रदद्युः। पतिता भ्रातरः अदित्सवः अभागार्हाः॥ ११८॥

(७) **मणिरामः**। प्रदित्सवो विवाहार्थं चतुर्थभागं दातुं चेत् न इच्छंति तदा पतिता भवेयुः॥ ११८॥

(९) **भारुचिः**। यत इदं तदपवादार्थमारभ्यते—अनूढानां भगिनीनां नियमेन दानमिदमुच्यते। सान्तानिकादिदानात् 'पतिताः स्युरदित्सव' इति वचनात्। एतच्च स्वांशतो न समुदायतः उद्वाहमात्रप्रयोजनं देयम्। स्वधर्मानुरोधेन न चतुर्भागो यथाश्रुतः। एवं हि बहु-

भ्रातृकाणामल्पत्वाच्च कन्यानां धनं बहुतरमापद्येत। द्व्येकयोश्च भ्रात्रोर्बह्वीनां भगिनीनां दाने निर्धनत्वं प्रसज्येत। न चैतदिदं 'धर्म्या पृथक्क्रिये'ति वचनात्। अथवा 'प्रदद्युर्भ्रातरः पृथ'गित्यत्र श्लोकपादे पृथग्वचनाद् भिन्नमातृका एवैते सोदर्याभ्यो भगिनीभ्यः पूर्ववद्द्यु-रिति ।। ११८ ।।

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।। अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ।। ११९ ।।

(१) **मेधातिथिः। एकशफम**श्वाश्वतरगर्दभादयः विभागकाले समसंख्यया यद्वि-भक्**तुमजाविकं** न शक्यते **ज्येष्ठस्यैव** स्यान्न तदन्यद्रव्यांशपातेन समतां नयेद्विक्रीतं वा ततस्त-न्मूल्यं दापयेत्। **अजाविक**मिति पशुद्वन्द्वविधावेकवद्भावः ।। ११९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विषमं तावद्भ्यो भ्रातृभ्यः एकैकत्वेन विभजनीयापर्याप्त-विक्रयादिना पदार्थान्तरीकृत्य न विभजेत् किंतु ज्येष्ठस्यैव। 'अजाविकं तु विषम'मित्येक-शफस्याप्यश्वादेरुपलक्षणम् ।। ११९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। एकशफा अश्वादयः छागमेषादि एकशफसहितं विभागकाले समं कृत्वा विभक्तुमशक्यं तन्न विभजेत्किन्तु ज्येष्ठस्यैव तत्स्यान्नतु तत्तुल्यद्रव्यान्तरदानेन समीकृत्य विक्रीय वा तन्मूल्यं विभजेत्। अजाविकमिति पशुद्वन्द्वाद्विभाजैकवद्भावः ।। ११९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। पशुषु गुणवष्ठचे (ज्ज्ये)ष्ठस्यैव विषमं भागं विदधत्तदन्येषां तदभावमाह **अजेति**। अजाविकं अजाश्वावयश्च तत् सैकशफं एकशफा अश्वगर्दभादयः तैः सह वर्तमानं यावन्तः पुत्रास्तैरुक्तपशुषु समतया गृहीतेषु अधिकमूल्यं कृत्वा न विभजनीयम्। सज्येष्ठस्यैवेति भावः ।। ११९ ।।

(५) **नन्दनः**। 'एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठ' इत्यादिनोक्तस्य विषमविभागस्य क्वचिद्विषये-ऽपवादं श्लोकद्वयेनाह **अजाविकमिति**। एकशफमभिन्नखुरमश्वादिकं न विषमं भजेद्वि-भजेत्किन्तु सममेव विभजेत्; विषमसंख्यया विभक्तुमशक्यं यथा त्रयाणां भ्रातॄणामेकं द्वे चत्वार इत्यादिसंख्याया ज्येष्ठस्यैव विधीयते। कालतो विभज्य भोगेन वा विक्रीय मूल्यं विभज्य वांशं स्वीकुर्यादित्यर्थः ।। ११९ ।।

(७) **मणिरामः**। अजमेषाश्वादीनां विभागे क्रियमाणे यद्येकं वर्धते तदा तज्ज्येष्ठस्यैव दातव्यं, नतु तद्विक्रयं कृत्वा प्राप्तधनमपि विभज्य ग्राह्यमित्यर्थः। एकशफं एकखुरमश्वादिकं ।। ११९ ।।

(९) **भारुचिः**। अजाविकं तु विभागकाले यदि विषमसंख्यया विभक्तुमशक्यं ज्येष्ठस्यैव स्यात्, 'न तदन्यस्य द्रव्यांशपातेन समतां नयेत्' विक्रीय वा तन्मूल्यं खण्डयेत् ।। ११९ ।।

यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ॥
समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १२० ॥

(१) **मेधातिथिः**। ज्येष्ठस्य नियोगधर्मेण पितृवत्सोदरेऽतिदेशे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थ-मुच्यते। **समस्तत्र विभागः स्यात्**। न चोद्धारं न चैव "अधिकं हरेज्ज्येष्ठ" इति। नापि यत्किंचिदेव देयमिति।

समः स्यात्। केन? उत्पादकेन पितृव्यकेन कनीयसा। अनियुक्तासुतस्य त्वभागा-र्हतैव वक्ष्यते। इदं च लिङ्गं भ्रातरि सहिते। सत्यपि भ्रातृशब्दे भ्रातृपुत्रेणाप्यसति भ्रातरि सह विभागः कर्तव्यः ॥ १२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। समस्तत्र पितृद्वारा। तस्मात्रापि देवरजाय समो भागो देयः, नतु पितृव्यैः सह तस्य विभागे तस्य पितृज्यैष्ठ्याज्ज्येष्ठोद्धारः। एतेन यवीयसीभार्यायां ज्येष्ठेनापत्योत्पादने भागान्न्यूनतेत्यर्थादुक्तम् ॥ १२० ॥

(३) **कुल्लूकः**। कनिष्ठो यदि ज्येष्ठभ्रातृभार्यायां नियोगेन पुत्रं जनयेत्तदा तेन पितृव्येन सह तस्य क्षेत्रजस्य समो विभागः स्यान्नतु पितृवत्सोद्धारो भवतीति विभागव्यवस्था नियता। अनियोगोत्पन्नस्यानंशित्वं वक्ष्यति, यद्यपि 'समेत्य भ्रातरः समं' (९।१०४) मित्युक्तं तथाप्यस्मा-देव लिङ्गात्पौत्रस्यापि मृतपितृकस्य पैतामहे धने पितृव्यवद्विभागोऽस्तीति गम्यते ॥ १२० ॥

(४) **राघवानन्दः**। वक्ष्यमाणदशविधपुत्रेष्वौरसानां विभागमुक्त्वा क्षेत्रजे विशेषमाह **यवीयानिति**। ज्येष्ठभार्यायां ज्येष्ठभ्रातुः पत्न्याम्। समस्तत्र विभाग इत्येव धर्मः ॥ १२० ॥

(५) **नन्दनः**। पुत्रमिति जातावेकवचनं, पुत्राविति, पाठः। गुरुनियोगादुत्पादयेदिति व्याख्येयम्। इतरो नाश इति वक्ष्यमाणत्वात्तत्र नियोगोत्पादिते ज्येष्ठे समो विभागः स्यात् ॥ १२० ॥

(७) **मणिरामः**। समस्तत्र विभागः, न तु ज्येष्ठपुत्रत्वाज्ज्येष्ठवदुद्धारं दत्त्वा विभाग इत्यर्थः ॥ १२० ॥

(९) **भारुचिः**। ज्येष्ठांशापवादार्थोऽयमारम्भः। एवं ज्येष्ठापत्यतया तदंशाधिको भागो न स्यात्। गुणवतोऽपि कनीयसोत्पन्नत्वात् क्षेत्रजत्वाच्च नाप्यर्धांशः। किं तर्हि? समस्तत्र विभागः स्यात्। केन? पितृव्येन पितुः कनीयसेनोत्पादकेनेति। अयं च नियुक्तासुतः क्षेत्रज्ञो विज्ञेयः। अनियुक्तासु तस्य त्वनंशार्हत्वमेवावाप्यते, ज्येष्ठपुत्रस्य गुणवतः पितुरिव सोद्धारो धनांश इत्येतदपि च सामर्थ्याद् गम्यते ॥ १२० ॥

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ॥
पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् ॥ १२१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **उपसर्जनम**प्रधानं क्षेत्रजः। **प्रधानस्यौरसस्य** तुल्य इत्येतदध्या-हृत्य। **तद्धर्मतः** शास्त्रतो न युज्यते। औरसः किल पितृवज्ज्येष्ठांशं कृत्स्नं लभते। अयं

तु क्षेत्रजोऽप्रधानम्। **तस्माद्धर्मेण तं भजेत्।** 'धर्मः' पूर्वोक्ता भागकल्पना। "ननु चाय-मपि ज्येष्ठः पुत्रो भवति, किमित्यौरसवन्न लभते?"।

अत आह **पिता प्रधानं प्रजने।** 'पिता' जनकोऽत्राभिप्रेतः। स प्रधानमपत्योत्पादने। अयं चाप्रधानः, कनीयसा जनितः। 'उपसर्जनं प्रधानस्य सम'मित्येवाध्याहृत्य श्लोको गम्यते। अर्थवादोऽयं पूर्वस्य ज्येष्ठांशनिषेधस्य। अर्थवादत्वाच्च प्रधानोपसर्जनशब्दयोर्य-त्किंचिदालम्बनमाश्रित्य व्याख्या कर्तव्या।

अन्ये पठन्ति "तस्माद्धर्मेण तं त्यजेत्" इति–तदयुक्तं; सर्वत्र समभागस्योक्तत्वात्। अर्थवादत्वाच्चास्य न विकल्पाशङ्का कार्या ॥ १२१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रधानस्य भ्रातृमध्ये ज्येष्ठस्य पितुः स्थाने उपसर्जनममुख्यः पुत्रो नोपपद्यते न युज्यते, अतो न ज्येष्ठोद्धारः। न चैवं भागो न देयो यस्मात् प्रजने संताने तत्र तत्पितैव ज्येष्ठतया प्रधानं; तथा च तस्यानुकल्पिकः पुत्रः संततिमध्ये साम्यसहायेऽ-तस्तमपि धर्मेण युक्तेन क्रमेण समभागेन भजेन्न न्यूनेन। तेन यत्र पितुरप्राधान्यं तत्र न्यूनतापीति पूर्वोक्तशेषः ॥ १२१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ज्येष्ठभ्रातुः क्षेत्रजः पुत्रोऽपि पितेव सोद्धारविभागी युक्त इतीमां शङ्कां निराकृत्य पूर्वोक्तमेव दृढयति **उपेति।** अप्रधानं क्षेत्रजः पुत्रः प्रधानस्य क्षेत्रिणः पितृधर्मेण सोद्धारविभागग्रहणरूपेण **न संबध्यते।** क्षेत्र्यपि पिता तद्द्वारेणापत्योत्पादने प्रधानं, तस्मात्पूर्वोक्तेनैव धर्मेण विभागव्यवस्थारूपेण पितृव्येन सह तं क्षेत्रजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्र हेतुरुपेत्यादि। अयमर्थः–प्रधानस्य ज्येष्ठभ्रातुः यद्यप्युद्धारे नोपसर्जनता तस्मा अवश्यमुद्धारो देयस्तथापि तस्य मरणादौ तत्क्षेत्रे कनिष्ठस्य यस्मादु-पसर्जनत्वमेव पितुरेव जनने प्राधान्यात्तस्य चात्र कनिष्ठत्वादत एव नोद्धारभागः पितुः समभागः पितृव्यैः सहेति तं क्षेत्रजं धर्मेणोत्पादकपित्रनुरूपेण नतु मात्रनुरूपेण 'ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियः' इति वक्ष्यमाणो हेतुरिति भावः ॥ १२१ ॥

(५) **नन्दनः।** अत्र कारणमाह **उपसर्जनमिति।** कनिष्ठभावत्वादुपसर्जनमप्रधानम्, स पुत्रः प्रधानधर्मभाजनं न भवतीत्यर्थः। पिता प्रधानं प्रजने न माता तेन मातुः ज्येष्ठतया तस्य ज्यैष्ठ्यं नायाति; तस्मात्पितुः प्राधान्याद्धर्मेण पूर्वश्लोकोक्तेन विधिना समं विभागं कनिष्ठ-प्रभवो भजेन्न ज्यैष्ठ्येन मातुरधिकम् ॥ १२१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** उपसर्जनं गौणम् ॥ १२१ ॥

(७) **मणिरामः।** अमुमर्थमेव दृढयति **उपसर्जनमिति।** उपसर्जनं अप्रधानं क्षेत्रजः पुत्रः प्रधानस्य क्षेत्रिणः पितुः धर्मतः धर्मेण संभजेत्, विभागं कुर्यादित्यर्थः ॥ १२१ ॥

(९) **भारुचिः।** अयं पूर्वश्लोकार्थवादः। उपसर्जनप्रधानं पितुः कनीयान् भ्राता क्षेत्रज्ञ-स्योत्पादयिता। यस्मात्–अतः प्रधानज्येष्ठस्य भ्रातुः समांशमित्येतद्धर्मतः शास्त्रतो नोपप-द्यते। तथा चोक्तं ज्येष्ठस्यांशदानम्। तथा च सति पिता प्रधानोऽपत्यप्रजने तथा च

वक्ष्यत्यौरसप्राधान्यं न चायं क्षेत्रजः पित्रा जातः। तस्माद्धर्मेण तं भजेद्धर्मः। पूर्वश्लोकशास्त्रं समस्तत्र विभागः स्यादित्येतत्। केचिदर्धेन तं भजेदिति पठन्ति–तदयुक्तं; पूर्वोक्तव्याघातप्रसङ्गात्। न चात्र विकल्पो युक्तः अविधित्वादस्य, अविधित्वं च पूर्वश्लोकार्थवादत्वादिति। अथवा उपसर्जनं क्षेत्रजः प्रधानस्यौरसस्य समांश इत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते, तथा च वक्ष्यति–'एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुरि'ति (९।१६३)। यतश्च पिताप्रधानः प्रजनेन चायं, न चायं तेन जातः, तस्मादस्य समांशतैव युक्ता पूर्वशास्त्रे...पितृदानं ततः। अथवोपसर्जनं क्षेत्रजः प्रधानस्य क्षेत्रिणः समांशमित्येतद्धर्मतो नोपपद्यत इति, अन्यत्समानम् ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ॥
कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥ १२२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **ज्येष्ठा** प्रथमोढा, पश्चादूढा **कनिष्ठा**, तयोर्जातानां किं मातुरुद्वाहक्रमेण ज्यैष्ठ्यं स्यात्स्वजन्मक्रमेण वेति संशयमुपन्यस्योत्तरत्र निर्णेष्यते संप्रतिपत्तुम् ॥ १२२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कनिष्ठोऽल्पवयाः ॥ १२२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यदि प्रथमोढायां कनीयान्पुत्रो जातः, पश्चादूढायां च ज्येष्ठस्तदा तत्र कथं विभागो भवेदिति संशयो यदि स्यात्किं मातुरुद्वाहक्रमेण पुत्रस्य ज्येष्ठत्वमुत स्वजन्मक्रमेणेति तदाह ॥ १२२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** बहुमातृकाणां पुत्राणां मातृविवाहक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यम्, उत सुतजन्मक्रमेणेति संदिग्धे पुत्र इति पूर्वजो ज्येष्ठ इति ॥ १२२ ॥

(५) **नन्दनः।** यत्र विषये ज्येष्ठायां कनिष्ठः पुत्रः, कनिष्ठायां ज्येष्ठः पुत्रः, कथं तत्र विभागः स्यात्किं मातृज्यैष्ठ्येन विभागः, किमपत्यजन्मना वेति संशयश्चेत्तत्रोत्तरं वक्ष्यामीति शेषः ॥ १२२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** ज्येष्ठायां स्त्रियां कनिष्ठपुत्रः च पुनः कनिष्ठायां स्त्रियां पूर्वजः ज्येष्ठः पुत्रः भवेत्। यद्वा ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये ब्राह्मणी क्षत्रिया चेति। ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां कनिष्ठः पुत्रः, कनिष्ठायां क्षत्रियायां च पूर्वजः ज्येष्ठो भवेत्। 'ततो वैश्यायां क्षत्रियादिपुत्राणां स्वजातितः त्रि-द्व्येकभागाः स्युः' इति **योगीश्वरः** ॥ १२२ ॥

(७) **मणिरामः।** **ज्येष्ठायां** सोद्धारविभागग्रहणरूपेण नोपपद्यते न संबद्ध्यते। यस्मात् प्रजने क्षेत्रजोत्पादने पिता प्रधानं क्षेत्रद्वारा प्रधानं तु औरसवत्साक्षात्। तस्मात् धर्मेण समविभागरूपेण धर्मेण संभजेत्, विभागं कुर्यादित्यर्थः ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्वजः ।।
ततोऽपरे ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ।।१२३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वस्यां जातः **पूर्वजः**। कनीयान् वृषभस्योक्तो भागवान्। **ततो** वृषादन्ये ये वृषभा **अज्येष्ठास्ते** बहूनामेकशः कृत्वा देयाः। अतश्च ज्येष्ठिने यस्यैतावदुक्तमधिकं यच्छ्रेष्ठो **वृषो** गुणमात्रेणाधिक्यं न संख्यया **तदूनानां** तस्मात्पूर्वजादूनानाम्। कियतामित्याह—**स्वमातृतः** पुनर्मुख्यतोढत्वात्तेनात्र मातृज्यैष्ठ्यमाश्रितो भवति, न जन्मतः ।। १२३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एकं श्रेष्ठं उद्धारमधिकं स पूर्वजः कनिष्ठः पुत्रः। ततोऽन्ये ये ज्येष्ठवृषा ज्येष्ठग्राह्यवृषास्ते तदूनानां कनिष्ठेयाद्धीनवयसाम्। स्वमातृतः स्वमातृज्येष्ठत्वानुरूपेण यस्य माता ज्येष्ठा तस्याप्येको वृष उद्धारः किंतु पूर्ववृषाद्धीनः। एवं तद्धीनोऽन्येषां तन्मातृकनिष्ठासुतानामिति क्रमेणोद्धृत्य शेषं समांशं विभाज्यमित्यर्थः ।। १२३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** पूर्वस्यां जातः पूर्वजः 'ङ्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलं'मिति (पा. ६।३।६३) ह्रस्वत्वम्। स कनिष्ठोऽप्येकं वृषभमुद्धारं गृह्णीयात्ततः श्रेष्ठवृषभादन्ये ये संत्यग्र्याः श्रेष्ठवृषभास्ते तस्माज्ज्यैष्ठिनेयान्मातृत ऊनानां कनिष्ठेयानां प्रत्येकमेकैकशो भवन्तीति मातृद्वाहक्रमेण ज्यैष्ठ्यम् ।। १२३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तन्निर्णयमाह **एकमिति**। पूर्वस्यां जातः 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुल'मिति ह्रस्वा अपरे ये पुत्रास्ते ज्येष्ठवृषा न्यूना ये वृषास्ते भागत्वेन येषां सन्ति ते ज्येष्ठवृषाः एकैकशः। तत्र हेतुः तदुत्पन्नानां स्वस्वमातुरुत्तरकालोद्वाहेन तेषां न्यूनत्वात्कनिष्ठत्वमिति ।।१२३।।

(५) **नन्दनः।** पूर्वजः कनिष्ठायां प्रथमं जातः संहरेल्लभेत न परे तस्माद्वृषभादन्ये ये ज्येष्ठवृषास्ते ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य वृषस्य बहुवचनात्त्र्यवरास्तदूनानां ज्येष्ठान्मातृभ्यो न्यूनानां स्वमातृतोंऽशकल्पना न्यूनान्न्यूनतरा चेत्यर्थः ।। १२३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** स पूर्वजः पूर्वस्यां जातः कनिष्ठापुत्रो वा ।। १२३ ।।

(७) **मणिरामः।** ज्येष्ठायां प्रथमोढायां। कनिष्ठः पश्चादुत्पन्नः। कनिष्ठायां पश्चादूढायां। पूर्वजः प्रथमत उत्पन्नः। स पूर्वजः प्रथमविवाहितायां जातः कनिष्ठोऽपि ज्येष्ठो ज्ञेय इत्यर्थः। सः एकं वृषभमुद्धारं ज्येष्ठोक्तभागं गृण्हीयात्। ततोऽपरे, ततः पूर्वोढापुत्रात् अन्ये। कनिष्ठायां पूर्वोत्पन्नत्वेन ये ज्येष्ठवृषाः संति ते ततः तस्मात् पूर्वोढापत्यात् स्वमातृत ऊनानां प्रत्येकं एकैकशो भवंति। तस्माद्विवाहक्रमेण ज्येष्ठत्वं ज्ञेयं ।। १२३ ।।

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः ।
ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा ।। १२४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** उद्धारान्तरं वैकल्पिकमेषामुच्यते। **अज्येष्ठायां ज्येष्ठो जातः** पंचदश गा हरेत्। षोडशो वृषभो वृषभसंबन्धाद्गावो लभ्यन्ते। यथाऽस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति।

अन्ये शेषा गा हरेरन्स्वमातृतः यथैवैषां माता गरीयसी स गरीयसीं यस्य कनीयसी स कनीयसीमाहरेत्। अथवा ज्येष्ठिने यस्यायमुद्धारोऽधिक उच्यते, पूर्वस्तु स्थित एव। नात्रानुडुत्प्रश्लेषः। शेषाः कनीयांसः स्वमातृतो हरेरन्। स्वमातृत इति विविच्यते। श्लोकद्वयस्यार्थवादत्वान्न विवेके यत्नः। उपक्रममात्रमेतत्। सिद्धान्तस्त्वयमुच्यते ।। १२४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ज्येष्ठायां प्रथमोढायाम्। षोडशो वृषभो यासां पञ्चदशानां गवां तासां संघं वृषभषोडशम्। तत इति। ततोऽन्ये स्वमातृज्यैष्ठ्यक्रमेणैकैकं वृषभमुत्तममहीन-क्रमेण गृह्णीयुः ।। १२४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** प्रथमोढायां पुनर्यो जातो जन्मना च भ्रातृभ्यो ज्येष्ठः स वृषभः षोड-शो यासां गवां ता गृह्णीयात्, पञ्चदश गा एकं वृषभमित्यर्थः। ततोऽनन्तरं येऽन्ये बह्वीभ्यो जातास्ते स्वमातृभागत ऊढज्येष्ठापेक्षया शेषा भागादि विभजेरन्निति निश्चयः ।। १२४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ज्येष्ठायां जन्मतोऽपि ज्येष्ठस्तु वृषभैकोत्तराः पञ्चदश गाः प्राप्नुयादित्याह **ज्येष्ठस्त्विति**। स्वमातृतः मातृद्वाहक्रमेण शेषाः कनिष्ठायां जाताः सवर्णायां भजेरन्, भागमिति शेषः ।। १२४ ।।

(५) **नन्दनः।** वृषभषोडशं वृषभषोडशकं धारणीयः ।। १२४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** षोडशवृषभः षोडशी ।। १२४ ।।

(७) **मणिरामः।** प्रथमोढायां प्रथमश्च यो जातः तद्विभागमाह **ज्येष्ठस्त्विति**। वृषभ-षोडशः वृषभः षोडशो यासां गवां तावद्गृण्हीयात्, पंचदश गाः एकं वृषभमित्यर्थः। तत अनंतरं येऽन्ये बह्वीभ्यो जाताः ते स्वमातृतः स्वमातृभागतः उद्वोढज्येष्ठापेक्षया शेषाः भागा विभजेरन्निति धारणा निश्चयः ।। १२४ ।।

सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।।
न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ।। १२५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **सदृशः** समानजातीयः ।। १२५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अभिवादनादिक्रियां प्रति विशेषमाह **सदृशेति**। वन्द्यो ज्येष्ठ एवाभिवादनादिविषय इत्यर्थः ।। १२५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** समानजातीयस्त्रीषु जातानां पुत्राणां जातिगतविशेषाभावे सति न मातृक्रमेण ज्यैष्ठ्यमृषिभिरुच्यते, जन्मज्येष्ठानान्तु पूर्वोक्त एव विंशतिभागादिरुद्धारो बोद्धव्यः। एवं च मातृज्यैष्ठ्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात् षोडशीग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः, स च गुणवन्निर्गुणतया भ्रातॄणां गुरुलघुत्वावगमाद्व्यवस्थितः। अत एव 'जन्मविद्यागुणज्येष्ठस्त्र्यंशं दायादवाप्नुयादि'ति **बृहस्पत्यादिभि**र्जन्मज्येष्ठस्य विद्याद्युत्कर्षेणोद्धारोत्कर्ष उक्तः। 'निर्गुण-स्यैकं वृषभं'इति, मन्दगुणस्य वृषभषोडशा इति मातृज्यैष्ठ्याश्रयणेनोद्धारो बोद्धव्यः। मातृ-ज्यैष्ठ्यविधिं त्वनुवादं **मेधातिथि**रवदत्। **गोविन्दराज**स्त्वन्यमतं जगौ। न केवलं विभागे ।। १२५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। पुत्रः 'कनिष्ठ' इत्यादिश्लोकत्रयेणैकदेशिमते विभागमुक्त्वा स्वमते तूक्तविभागान्वक्तुं पुत्राणां जन्मतैव ज्यैष्ठ्यमाह **सदृशस्त्रीष्विति**। लाघवात्सदृशस्त्रीषु जन्मोत्कर्षं उद्धारप्रयोजको नतूद्वाहस्य यौगपद्यं क्रमिकत्वं चेति। मातृज्येष्ठत्वविधिनिषेधयोः पुत्रगतगुणवदगुणवत्त्वव्यवस्थितविकल्पेन समाधिरिति **कुल्लूकः**। **मेधातिथिस्त्वर्थवादमाह**। वस्तुतस्तु जन्मज्यैष्ठ्यमेव प्रयोजकम् ॥ १२५ ॥

*जन्मज्येष्ठानान्तु पूर्वोक्त एव विंशतिभागादिरुद्धारो बोद्धव्यः, किन्तु जन्मक्रमेणैवातः कनिष्ठाजोऽपि पूर्वोक्तमेव विंशभागाद्यंशादिकं गृह्णीयात् (अ)

(५) **नन्दनः**। इदं मातृतो ज्यैष्ठ्यं विभागविधावेव नान्यत्रेति श्लोकाभ्यामाह **सदृशस्त्रीष्विति**। सदृशस्त्रीषु सवर्णस्त्रीषु ॥ १२५ ॥

(७) **मणिरामः**। सदृशस्त्रीषु समानजातीयासु स्त्रीषु सुब्रह्मण्यास्वपि जन्मज्येष्ठेनाह्वानं स्मृतं। ज्योतिष्टोमे सुब्रह्मण्याख्येन मंत्रेण इत्याह्वानं क्रियते तत्र अमुकपिता यजत इत्यत्र जन्मतो यो ज्येष्ठः पुत्रस्तस्य पितेत्युच्चारः कार्य इत्यर्थः। तथा ज(य)मलजातकयोरपि जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ १२५-१२६ ॥

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ॥
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अर्थवादोऽयं जन्मज्येष्ठतामभ्युपगमयति। **सुब्रह्मण्या** नाम मंत्रो ज्योतिष्टोमे छन्दोगैः प्रयुज्यत "इन्द्राह्वानाय सुब्रह्मण्यो ३३ इन्द्र आगच्छे"त्यादिप्रयोगे—बहुत्वाद्बहुवचनम्। तत्रेदमुच्यते— प्रथमपुत्रेण पितरं व्यपदिश्य हूयते। 'देवदत्तस्य पिता यजते'। जन्मनो ज्यैष्ठ्यं मुख्यम्। अन्यत् तु मातृविवाहसंबंधाद्गौणम्। **यमयोर्गर्भे** एककालनिषिक्तयोरपि जन्मतो ज्यैष्ठ्यम् ॥ १२६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। श्रौतेऽपि कर्मण्येवमाह **जन्मज्येष्ठेनेति**। अमुकशर्मणः पिता यजत इत्याकारमाह्वानम्। जन्मतो ज्येष्ठतेति युक्तिप्राप्तस्यैवानुवादः ॥ १२६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। जन्मज्यैष्ठ्यं किन्तु सुब्रह्मण्याख्यो मन्त्रो ज्योतिष्टोम इति इन्द्रस्याह्वानार्थं प्रयुज्यते, तत्र प्रथमपुत्रेण पितरमुद्दिश्याह्वानं क्रियते—अमुकपिता यजत इत्येवमृषिभिः स्मृतं तथा यमयोर्गर्भे एककालं निषिक्तयोरपि जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता। गर्भेष्विति बहुवचनं स्त्रीबहुत्वापेक्षया ॥ १२६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तच्च श्रुतिसिद्धमित्याह **जन्मेति**। सुब्रह्मण्यासु ज्योतिष्टोमे इन्द्राह्वानार्थं सुब्रह्मण्याख्यो मन्त्रोऽस्ति, तत्र प्रथमजपुत्रेण पितरमुद्दिश्याह्वानं क्रियते—अमुकपिता यजते इति। अत एव यमयोरपि प्रथमसेकजस्यैव ज्येष्ठतामाह **यमेति**। गर्भेषु जन्यत इति वचनान्निषेककाले प्रथमनिषिक्तस्यैव ज्येष्ठत्वं योनिनिःसरणापेक्षया तु कनिष्ठत्वेऽपि। अन्यथा गर्भेष्विति व्यर्थं बहुवचनं, स्त्रीषु व्यक्त्यपेक्षया तेन मातृद्वयं गर्भद्वयं यदा धत्ते तत्रापि पूर्वनिषिक्तस्यैव ज्येष्ठता, नतु दैवादष्टमासादिजातस्येति भावः ॥ १२६ ॥

(५) **नन्दनः**। सुब्रह्मण्यां सुब्रह्मण्याह्वाने एकगर्भेऽप्येककालनिषिक्तयोरपि सतोः ॥ १२६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। सुब्रह्मण्यासु क्रियासु सोमयागादौ को यजति? अमुकशर्मणः प्रपौत्रो यजति। च पुनः, कः? अमुकशर्मणः पौत्रो यजति। च पुनः अमुकशर्मणः पुत्रः प्रपुत्रः यजति, च पुनः अमुकशर्मा यजति। च पुनः एवंविधक्रियासु जन्मज्येष्ठेन आह्वानं स्मृतं; यतः सुब्रह्मण्य-वेदाध्यायिनां घोषा एवं भवन्ति। यमयोः निषिक्तयोः गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता॥१२६॥

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ॥
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ १२७ ॥

[अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ॥
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति॥]

(१) **मेधातिथिः**। **यदपत्यमस्यां** जायेत **तन्मे** मह्यं **स्वधाकरम्**। और्ध्वदेहिकस्य श्राद्धादिपुत्रकार्यस्योपलक्षणार्थः स्वधाशब्दो न त्वयमेवोच्चार्यः। तथा च **गौतम**:–'पितो-त्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्टास्मदर्थमपत्यमिति संवाद्य' 'अभिसंबन्धमात्रात्पुत्रि-केत्येषाम्' (गौ० स्मृ० २८-१९) इति मन्त्रादियोगेन विनाऽपि भवति पुत्रिका।

"ननु संवादाभावेन यद्यप्यभिसंबन्धो हृदयाकृत इत्युच्यते पुनर्वचनेन यावन्न ज्ञापित-स्तावज्जामाता विप्रतिपद्येत"। **कुर्वीत पुत्रिकामेष** तस्या व्यपदेशः॥ १२७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अनेन वक्ष्यमाणेन। यदपत्यमित्यादि अभिधाय, दद्यादिति शेषः। स्वधाकरं पुत्रकार्यश्राद्धादिपरम् ॥ १२७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अविद्यमानपुत्रो यदस्यामपत्यं जायेत तन्मम श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिककरं स्यादिति कन्यादानकाले जामात्रा सह संप्रतिपत्तिरूपेण विधानेन दुहितरं पुत्रिकां कुर्यात् ॥ १२७॥

(४) **राघवानन्दः**। पुत्रिकापुत्रस्य भागं विधास्यन् तत्प्रकारमाह **अपुत्र इति**। उत्पन्न-पुत्रेण भागयोग्या पुत्रिका। स्वधाकरं पिण्डादिदातृ। पुत्रिकापुत्रस्य त्वष्टकाश्राद्धे विशेषो यतो मातामहस्य मातामहादिश्राद्धं नास्ति दौहित्रस्यास्तीति ॥ १२७ ॥

(५) **नन्दनः**। अथ पुत्रिकायाः पुत्रस्य च दायप्राप्तिं विवक्षन्पुत्रिकाविधिं तावदाह **अपुत्रोऽनेनेति**। अनेनोत्तरार्धेन वक्ष्यमाणेन विधिना संविद्वाक्येन पुत्रिकामिवार्थे कन्प्रत्ययः, पुत्रानुकारिणीमित्यर्थः। स्वधाकरं पिण्डोदकप्रदानादिकरं इति शब्दोऽन्ते द्रष्टव्यः॥ १२७ ॥

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाः ॥
विवृद्ध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥ १२८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रजोत्पादनविधिज्ञः **प्रजापतिर्दक्षः** स एवोदाह्रियते। अर्थवादोऽयं परिकृतिर्नाम ॥ १२८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स्ववंशस्य स्वसपिण्डधारायाः ।। १२८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अत्र परप्रतिपत्तिरूपमनुवादमाह **अनेनेति**। दक्षः प्रजापतिः पुत्रोत्पादनविधिज्ञः स्ववंशवृद्धचर्थमनेनोक्तविधानेन कृत्स्ना दुहितरः पूर्वं पुत्रिकाः स्वयं कृतवान्। कात्स्न्र्ये अथशब्दः ।। १२८।।

(४) **राघवानन्दः**। अस्य निर्मूलत्वं धुनीते **अनेनेति** ।। १२८ ।।

(५) **नन्दनः**। अस्यार्थवादं परिकृतिरूपं च श्लोकाभ्यामुदाहरति **अनेनेति**। अनेनोक्तेन प्रजाविज्ञो हि प्रजापतिः सोऽप्येवं स्वयं चक्रे इति ।। १२८ ।।

(७) **मणिरामः**। अविद्यमानपुत्रः अनेन यदस्यामपत्यं भवेत् तन्मम स्वधाकरं श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिककरं स्यादिति कन्यादानकाले जामात्रा सह संप्रतिपत्तिरूपेण विधानेन सुतां पुत्रिकां कुर्वीत ।। १२८-१३० ।।

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश।
सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ।। १२९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **सत्कृत्येति**। एतदत्र विधीयते। दशेत्यादिलिङ्गादनेकपुत्रिकाकरणमपीच्छन्ति ।। १२९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दश पुत्रिकाः। प्रीतात्मा पुत्रजन्मतुष्टिमान् ।। १२९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। स दक्षो भाविपुत्रिकापुत्रलाभेन प्रीतात्माऽलङ्कारादिना सत्कृत्य दश पुत्रिका धर्माय, त्रयोदश कश्यपाय, सप्तविंशतिं चन्द्राय–द्विजानामोषधीनां च राज्ञे दत्तवान्। सत्कारवचनमन्येषामपि पुत्रिकाकरणे लिङ्गम्। दशेत्यादि च बह्वीनामपि पुत्रिकाकरणज्ञापकम् ।। १२९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव पुरावृत्तं कथयति **ददाविति**। प्रीतात्मा स इति सर्वत्रानुषज्यते ।। १२९ ।।

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ।। १३० ।।

(१) **मेधातिथिः**। "यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्" इत्युक्तम्। अपत्यं **च ऋक्थभाक्**। अतः पितरि मृते पुत्रिकाया अनुत्पन्नपुत्राया धनहरत्वमप्राप्तं विधीयतेऽर्थवादेन। **तस्यामात्मनि** पुत्रनिमित्ते तिष्ठन्त्यामेव धनं न पुत्रोत्पत्तिस्तदीयाय युज्यते। अथवा **तस्यामात्म**भूतायां पितृरूपायामिति।

पुत्रेण दुहिता समेति सामान्यवचनो दुहितृशब्दः प्रकरणात्पुत्रिकाविषयो विज्ञेयः ।।१३०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तथा च सैव पुत्रिकाऽपुत्रस्य धनं हरति, नान्य इत्याह **यथेति** ।।१३०।।

(३) **कुल्लूकः।** आत्मस्थानीयः पुत्र 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आश्व. गृ. सू. १/१५) इति मन्त्रलिङ्गात्तत्समा च दुहिता तस्या अप्यङ्गेभ्य उत्पादनात् अतस्तस्यां पुत्रिकायां पितुरात्म-स्वरूपायां विद्यमानायामपुत्रस्य मृतस्य पितुर्धनं पुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्यो हरेत् ॥ १३० ॥

(४) **राघवानन्दः।** ततः किं तत्राह **यथेति**। तस्यामात्मनीति सामानाधिकरण्ये सप्त-म्यौ। 'आत्मा वै जायते पुत्र' इति श्रुतेर्दुहिताप्यात्मा तेन अपुत्रस्य पितुः पुत्रिका धनभाक्। तत्पुत्रश्च पौत्रस्थानीयः। अन्यो ज्ञात्यादिः॥ १३० ॥

(५) **नन्दनः।** अथ प्रकृतमेव दायविभागविधिमाह **यथैवात्मेति**। दुहितापुत्रिकः आत्मन्यात्मभूतायामन्योन्यात्मभूतो भ्रात्रादिर्धनं हरेल्लभेत॥ १३० ॥

(७) **मणिरामः।** तस्यां आत्मनि तिष्ठंत्यां आत्मस्वरूपायां विद्यमानायां। अन्यो पुत्रिकाव्यतिरिक्तः॥ १३० ॥

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ॥
दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥ १३१॥

(१) **मेधातिथिः। यौतक**शब्दः पृथग्भावेन च स्त्रीधने। तत्र हि तस्या एव केवलायाः स्वाम्यम्। अन्ये तु सौदायिकमेव न संबन्धस्त्रीधनम्। तत्र हि तस्याः स्वातन्त्र्यम्। "सौदा-यिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते"।

इतरे तु भक्तभूषाद्युपयोगिनः आन्वाहिकाद्भर्तृदत्ताद्धनादुपयुक्तशेषमेव। युवत्या स्वीकृतं **यौतकमाहुः**।

कुमारीभाग एव कुमारीग्रहणादूढा नास्ति। एवकारस्य च प्रसिद्धानुवादकत्वात्प्रकरण-बाधकत्वमतश्च पुत्रिकाकुमारीविषयमिति **यौतकम्**। एवं च **गौतमः**—(२८।२४) "स्त्रीधनं तदपत्यानाम्" इत्युक्त्वाऽऽह "दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति"। तत्र'प्रतिष्ठिता' या ऊढा अनपत्या निर्धना भर्तृगृहे याभिः प्रतिष्ठा न लब्धा।

दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्यानौरसपुत्रस्याखिलं **धनं हरेत्**। सति त्वौरसे यावानंशस्तं वक्ष्यति। अत्रापि पुत्रिकापुत्र एव "दौहित्रो" न सर्वत्र, पूर्ववत्प्रकरणत्यागस्य यौतकविषयत्व एव प्रमाणसंभवात्॥ १३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यौतकं स्त्रीधनम्। कुमारीभागोऽपुत्रकन्याभागः, सत्यपि पुत्रे सत्यामपि पुत्रिकायां तत्पुत्रे च। **दौहित्र इति**। दौहित्रो पुत्रिकापुत्रः। अपुत्रस्य मातामहस्य अखिलम्। स तु ततः कुमारीभागकर्म। एतेन पुत्रिकाविषयादन्यत्रापि मातुः स्त्रीधनं कुमारी-णामेव तस्मिन् संगृहीते पितृवित्तात्। स्वस्यांशचतुर्थभागदानं तासां न कर्तव्यम्। **याज्ञ-वल्क्यस्मृतौ** चतुर्थांशदानस्य भगिनीसंस्कारत्वेन श्रवणात् तस्य च मातृयौतकेनैव सिद्धेरिति ग्राह्यम्। पुत्रिकायां त्वकृतायामपुत्रस्य धनं पत्न्यभाव एव दुहितृदौहित्रगामि॥ १३१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** मातुर्यद्धनं तत्तस्यां मृतायां कुमारीभाग एव स्यान्न पुत्राणां तत्र भागः। कुमारी चानूढाभिप्रेता। तथा **गौतमः** (गौ. स्मृ. २९।६) 'स्त्रीधनं दुहितॄणामदत्तानामप्रतिष्ठितानां च। अपुत्रस्य च मातामहस्य दौहित्र एव प्रकृतत्वात्पौत्रिकेयः समग्रं धनं गृह्णीयात्' ॥ १३१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** मातामहेन स्वभार्यायै यद्दत्तं तत्कुमार्यां पर्याप्तं तन्मातुरूर्ध्वं तत्पुत्र एव तद्धरेदित्याह **मातुस्त्विति।** ननु पारितोषिके धने दातुः स्वत्वापरित्यागात्कथं तत्पुत्रस्तद्धरेत्तत्राह **कुमारीभाग इति।** 'स्त्रीधनं पतदपत्याना'मिति **गौतमोक्तेः।** न केवलमेवमपि तु मातामहस्यापि धनभागित्याह **अपुत्रस्येति** ॥ १३१ ॥

(५) **नन्दनः।** यौतकं मातुः पितृकुलप्राप्तं धनमसत्यपि पुत्रिकापुत्रे कुमार्यां यौतकप्राप्तिरेवकारेण सूचिता, अपुत्रस्य पुत्रिकाकरणोत्तरकालं जातपुत्रस्य मातामहस्याखिलं धनं दौहित्रः पुत्रिकापुत्र एव हरेन्न पुत्रिका ॥ १३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यौतकं स्त्रीधनम् ॥ १३१ ॥

(७) **मणिरामः।** यौतकं (स्त्रीस) धनं। कुमारी अनूढा ग्राह्या। 'स्त्रीधनं दुहितॄणामदत्ताना'मिति **गौतमस्मरणात्।** दौहित्रप्रकृतत्वात्पुत्रिकापुत्रः ॥ १३१ ॥

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत्।
स एव दद्याद्द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ १३२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अपुत्रमातामहप्रमातामहाय। पूर्वेणैव पौत्रिकेयदौहित्रस्याखिलं रिक्थहरत्वमुक्तम्। अतोऽयं श्लोकस्तदनुवादेन पिण्डदानविधानार्थ इति कैश्चिद्व्याख्यातम्। 'हरेद्यदी'ति च ते पठन्ति। यस्मिन्पक्षे सर्वं हरेत्तस्मिन्नेव पक्षे दद्यात्। यदा तु "समस्तत्र विभागः स्यात्" इति पक्षस्तदा न दद्यात्। अन्यथा "यो यत आददीत स तस्मै दद्यात्" इत्यनेनैव पिण्डदाने सिद्धे पुनर्वचनमनर्थकम्। अखिलरिक्थग्रहणानुवादश्चानर्थक एव— तदयुक्तम्; "अपुत्रस्य पितुर्हरेत्" इत्ययमेवार्थोऽत्र गीतश्चिरन्तनपाठः। पितृशब्दश्च जनके प्रसिद्धतरो न मातामहे। अतश्च पुत्रिकाया भर्ता यदि तदन्यभार्यायामपुत्रः पुत्रिका च पुत्रवती। तदाऽनेनैव पुत्रेण जातेन पिता मातामहश्चोभावपि पुत्रवन्तौ वेदितव्यौ। यदा तु बीजीतरासु जातपुत्रस्तदा पुत्रिकापुत्रः समानजातीयायामूढायां जातोऽपि नैव बीजिनो रिक्थं हरेन्नापि पिण्डं दद्यात्। अन्यो हि जन्यजनकभावोऽन्यश्चापत्यापत्यवत्सम्बन्धः। अजनका अपि क्षेत्रजादिभिरपत्यवन्तो जनकाश्च विक्रीतापविद्धादिपितरो नैवाजीगर्तादयः पुत्रवन्तः। तथा चौरसलक्षणे 'स्वक्षेत्र' (९। १६६) इति स्वग्रहणम्। क्षेत्रं च पुत्रिकापितुरेव। भर्ता हि तस्य चानुविधेयवर इति मातृकुले स्वामी। तस्मादेवं तद्वक्तव्यम्। यस्मिन्पक्षेऽविद्यमानान्यपुत्रं पुत्रिकाभर्ता पुत्रिकापुत्रश्चाखिलद्रव्यहारी, तस्मिन्पक्षे येन कार्यमतः पिण्डदानम्। यदा तु बीजी स पुत्रः संपद्यते तदा स पुत्रिकापुत्रो नैव बीजिने पिण्डं दद्यात्। स तु दौहित्र इत्युच्यते, पौत्रिकेय इत्यर्थः। यथा मातामहपक्षे पितुरपि यो हरेत्तत्रापि स च दद्यादिति श्रूयते। न पुनः पक्षान्तरेऽपि पक्षान्तरेषु दद्यात्। न च सर्वग्रहणपक्षे दद्यादिति

नोदना पक्षान्तरेऽपि निषेधमनुमापयति, पित्रे पितामहाय चेत्युभयोरप्राप्तत्वात्। द्योतनं परिसङ्ख्येति अनुद्यमाने द्योतनमन्यस्मा एव दद्यात्तद्युगपदुभाभ्यामनेनायमनुवादः। यथैव पित्रे मातामहाय च एवं पितामहाय प्रमातामहाय च। तथैव च ततः पराभ्यां द्वाभ्याम् ॥ १३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। न केवलं मातामहस्य धनं हरेदपितु पितुः बीजिनः स्वमातृभर्तुरप्यपुत्रस्य पुत्रान्तरशून्यस्य दौहित्रः पुत्रिकापुत्रो धनं हरेत्, तद्बीजप्रभवत्वादस्य ज्ञात्यन्तरापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्। पुत्रिकापुत्रनियमे च स मे पुत्र इत्यभिधानस्य न ममैव पुत्र इतीतरपुत्रत्वव्यवच्छेदने तात्पर्यं, किंतु स्वपुत्रतायाम्। यदासावृक्थहरस्तदा स एव मातामहाय यथैकोद्दिष्टं तत्पितृपितामहौ चादाय पार्वणं यथा करोति तथा स्वबीजिनेऽपि कुर्यात्। पिण्डद्वयदानविधिः श्राद्धद्वयविधिपरः। द्व्यामुष्यायणस्य श्राद्धविधानं श्रुतौ श्रुतम् ॥ १३२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। दौहित्रः प्रकृतत्वात्पौत्रिकेय एव तस्य मातामहधनग्रहणमनन्तरोक्तं जनकधनग्रहणं च। पिण्डदानार्थोऽयमारंभः; पितृशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात्। अन्यस्य पौत्रिकेयपुत्रान्तररहितस्य जनकस्य समग्रं धनं गृह्णीयात्स एव पितृमातामहाभ्यां द्वौ पिण्डौ दद्यात्। पिण्डदानं श्राद्धोपलक्षणार्थं, पौत्रिकेयत्वेन जनकधनग्रहणपिण्डदानव्यामोहनिरासार्थं वचनम् ॥ १३२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव कैमुतिकन्यायमाह **दौहित्रेति**। अपुत्रस्य पुत्रान्तररहितस्य स्वपितुर्मातामहस्य वा। अत आह **स इति**। नास्य पितृमातामहपक्षे पिण्डदातृत्वं, मातामहमातृपक्षे तु पिण्डदातृत्वमिति भावः। पितुः पुत्रान्तरासत्वे स्वपितुर्धनस्य न्यायसिद्धत्वात्पिण्डदातृत्वं विधेयम्। पिण्डदानं श्राद्धाद्युपलक्षणार्थम् ॥ १३२ ॥

(५) **नन्दनः**। दौहित्रोऽपि पुत्रिकापुत्रः सन्नपि अपुत्रस्य पुत्रान्तररहितस्य पितुः स्वजनकस्य कथं हरेत्? कस्मात्? रिक्थहारित्वात्। पिण्डं पित्रे स्वजनकायापुत्राय पितामहाय च स एव दद्यात् ॥ १३२ ॥

(७) **मणिरामः**। अपुत्रस्य मातामहस्य। पितुः स्वजनकस्य च ॥ १३२ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः॥
तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥ १३३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वशेषोऽयमर्थवादः। कथमविशेषस्तयोर्हि **मातापितराविति** ॥ १३३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यदि पुत्रिकायां कृतायां पुत्रो जायते मातामहस्य तदा दुहित्रपेक्षया पुत्रस्याभ्यर्हितत्वादधिकभागतास्थित्याशङ्कां निवारयति **पौत्रेति**। मातापितरौ पिता च माता चेत्यर्थः। अत्र च दुहितुः पुत्रस्थानीयत्वात्तस्याश्च स्त्रीत्वेन बहिरङ्गत्वात्स्वाम्योक्त्यसंभवात्पौत्रदौहित्रोपादानम्। तेन पुत्रतुल्यत्वात्पौत्रस्य तुल्यत्वाच्च दौहित्रस्य पुत्रेण साम्यमित्युक्तम् ॥ १३३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** पौत्रपौत्रिकेययोर्लोके धर्मकृत्ये न कश्चिद्विशेषोऽस्ति, यस्मात्तयोर्माता-पितरौ तस्य देहादुत्पन्नाविति पूर्वस्यैवानुवादः ।। १३३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **पौत्रेति।** लोके धर्मकृत्ये धर्मतः शास्त्रानुसारेण तयोः पौत्रदौहित्रयोर्न विशेषोऽस्ति यतः तस्य पितुः देहतो मातापितरौ तयोः संभूताविति समाधिं कारितेति भावः ।। १३३ ।।

(५) **नन्दनः।** पुत्रिकायाः पुत्रस्य मातामहपिण्डप्रदत्वमुपपन्नमित्यभिप्रायेणाह **पौत्र-दौहित्रयोरिति।** दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः कार्ये इहामुत्र च कर्तव्ये धर्मतो न्यायतः एवं न्याय उत्तरार्धेनोच्यते तस्य पुत्रदुहितृपितुर्देहतः तयोः पौत्रदौहित्रयोः मातापितरौ संजातौ पौत्रस्य पिता संभूतो दौहित्रस्य माता हि यस्मात्तस्मादविशेषोऽस्तीति ।। १३३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** तयोः पौत्रदौहित्रयोः ।। १३३ ।।

(७) **मणिरामः।** तयोः दौहित्रपौत्रयोः। तस्य देहतः मातामहपितामहदेहतः ।।१३३।।

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ।। १३४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **समस्तत्र** तुल्यो विभागो जातेन पुत्रेण ज्येष्ठांशनिषेधः। **ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः** रिक्थभाग एव ज्येष्ठता निषिध्यते न त्वस्यां गुरुवृत्तौ ।। १३४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यद्येवं ज्येष्ठत्वात्पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठस्य ज्येष्ठभागो देय इत्यत आह **पुत्रिकायामिति।** पुत्रो जायते मातामहस्य। ज्येष्ठता गुणविशेषकृता विद्यादिगुणा-भावान्नास्ति, तद्द्वारा तु पुत्रिकापुत्रस्यापि न ज्येष्ठताऽस्तीत्यर्थः ।। १३४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कृतायां पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रोऽनन्तरं जायते तदा तयो-र्विभागकाले समो विभागो भवेत्, नोद्धारः पुत्रिकायै देयः; यस्माज्ज्येष्ठाया अपि तस्या उद्धारविषये ज्येष्ठता नादरणीया ।। १३४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** कृतपुत्रिकोत्तरकालोत्पन्नपुत्रस्यापि तत्समविभागं वदन् तस्या ज्येष्ठत्वनिषेधेनोद्धाराभावमाह **पुत्रिकायामिति।** तस्या मातुर्ज्येष्ठत्वाभावेन तदौपाधिक-पुत्रज्येष्ठत्वाभावादुद्धाराभावः ।। १३४ ।।

(५) **नन्दनः।** अनुजायते पुत्रिकाकरणात्पश्चाज्जायते स्त्रीग्रहणात्तदपत्यस्याप्युप-लक्षणम् ।। १३४ ।।

(७) **मणिरामः।** पुत्रोऽनुजायते पुत्रिकापुत्रानंतरं स्वस्त्रियां पुत्रो जायते। तत्र पुत्रिकापुत्रस्वपुत्रयोश्च समः विभागः, नतु ज्येष्ठनिबंधनः सोद्धारः कार्यः ।। १३४ ।।

अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन ॥
धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥ १३५ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** अस्वामिन्यास्तु पुत्रिकाया भर्तुरप्राप्तधनसंबन्ध उच्यते । अथ किं पुत्रिका विवाहेन संस्क्रियते उताहो न किंचन ? यदि संस्क्रियते, भार्यैवासौ भवति । भार्याकरणो हि विवाहः । ततश्च तद्धनं.... न संस्तूयते । कन्यागमनं प्राप्नोति 'स्वदारनिरतः सदा' इति नियमातिक्रमश्च । यथेच्छसि तथास्तु ।...

ननु चास्मिन्पक्षे श्लोकोऽयमनर्थकः । नैष दोषः । अपरिपूर्णत्वायार्थवत्त्वस्य । यथैतदयमपत्यं न भर्तुस्तेन वेत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थो युक्त एव श्लोकारम्भः । बहवश्चार्थवादिनो मानवाः श्लोकाः ।

अथवा पुत्ररस्तु न संस्क्रियत इति । न तु चास्मिन्पक्षे कन्यागमनं प्राप्नोति । किं कृतम् ? तथाविधायां जातो मातामहस्य पुत्र इतःसाध्यं गंतुर्विध्यर्थातिक्रमनिरूपणेन प्राकरणिकम् । न च तानि नामानि न पतनीयानि ।...

किं पुनर्भवां कन्याशब्दार्थं मत्वा चोदयति कन्यागमनं प्राप्नोतीति । त्रिधा हि कन्या– एका तावदप्रवृत्तपुंप्रयोगा । तथा...देवहिता प्रथमे वयसि वर्तमाना च । तत्र यदि तावत्पुंसाऽसंप्रयुक्ता रूढाया अपि प्राथमिकात्संप्रयोगादनपगतमेवानुषज्येत । प्रायेण ह्यत्र शास्त्रे कन्याशब्दः पुंसाऽसंप्रयोगमाचष्टे ।

अथ संस्कारहीनेति–तदपि न; यतः प्रथममेव वचनमेवं स्मरणाभिप्रायेण तत्र संभवि । प्रमाणान्तरवशाल्लक्षणया 'हिता' इत्यत्र प्रतीयते । यथोक्तं–"पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः । नाकन्यासु क्वचिन्नॄणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः ॥" (मनु. ८।२२६) इति । अत्र धर्मलोपवचनलिङ्गात्पुरुषोपभुक्ताऽकन्येत्युच्यते । तद्विपर्ययेणानुपभुक्ता कन्येति सर्वत्रैव मुख्यार्थमनुरुध्य क्रियमाणा धर्मा लक्ष्यन्ते । ते च न सर्वे । किं तर्हि ? यावतां प्रमाणमस्ति । तथा हि कानीन इति पितुः स्वता, संस्काराभावश्च प्रतीयते । केवले हि संस्काराभावे चोढास्वैरिणीपुत्राः कानीनाः । केवलायां च पितृस्वतालक्षणायां पुत्रिकापुत्रोऽपि कानीन इति व्यपदिश्यते ।

यच्चोक्तं "स्वदारतस्तु नियमातिक्रमः प्राप्नोती"ति । न ह्यस्यायमर्थः 'स्वदारेभ्योऽन्या गन्तव्येति । परस्त्रियं च न कामयते न चापरां दाराम्' । तथा सत्यनेनैव गतत्वात्परदारप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । किं तर्हि? स्वदारेषु रतिर्धारयितव्या; रतिभावनयाऽभ्यासात्प्रीत्यतिशयोत्पत्तेः । 'स्त्रियं च न कामयते न चापरान्दारांस्तथा सति धर्मेभ्यो न हीयत' इत्यनुवादोऽयम् । अथवा स्वदारनिरतोऽपि पर्ववर्जनमेनां व्रजेयुः । असौ सुषुप्त्यैवमपत्यशेष एव । परदाराप्रतिषेधोऽपि नास्ति । अनूढत्वात्केनचिद्दारव्यपदेशाभावात् ।

किं पुनरपुत्रयुक्तम् ? **अविवाह्येति ।** अष्टौ हि विवाहाः । ते च स्वीकारभेदेन ब्राह्मादिव्यपदेशभेदं प्रतिपद्यन्ते । न चास्याः स्वकरणं भर्तुरस्ति । पितुरेव स्वत्वानतिवृत्तेः ।

अभ्रातृकायां च विवाहप्रतिषेधः पुत्रिकामविवाह्यां दर्शयति। यथा 'नाभ्रातृकामुपयच्छेत तोकं ह्यस्य तद्भवतीति'। प्राकरणिकश्चायं प्रतिषेधस्तदतिक्रमे विवाहस्य संस्कारतैव, नास्ति शूद्राद्याधानस्येवाहवनीयाद्यर्हता? रनिगिन्यादिप्रतिषेधेषूपलभ्यमानमूलत्वात्प्रकराधीनोऽपि न संस्कारत्वमपनुदति। तथा च शिष्टां दर्शनीयकन्याभावे कपिलादिरूपामुपयच्छन्ति। तया च सहधर्मानुष्ठानमाचरन्ति। [क्षतयोन्यन्यपूर्वाभागोऽत्र]। समानप्रवरादिकयोढयापि कथंचिन्न पत्नीकार्यं कुर्वन्ति। एतदर्थमेव कैश्चित् 'नोद्वहेत्कपिलाम्' (३।८) इत्यत्र दृष्टदोषोपवर्णनं, प्राकरणिकत्वेऽपि सपिण्डादिप्रतिषेधस्य चैकरूप्यं मा विज्ञायीति।

"कथं पुनः स्पृष्टिप्रतिषेधो भ्रातृकामुपयच्छते तस्मिन्नोद्वाहशङ्का?"।

उच्यते। अस्य प्रतिषेधस्य वाक्यशेषः। श्रूयते 'अपत्यं ह्यस्य तद्भवती'ति अनेन। ततश्चापत्योत्पत्तावेव पुत्रिका न भार्या; धर्मार्थमर्थकामयोस्त्वस्त्वेव सहाधिकार इति।

भवत्वयं, परिहारस्तु स्वकरणाभावादविवाहः।

ननु तस्मिन्पक्षे कानीन एव पुत्रिकापुत्रः स्यात्। न ह्यसौ पितुः 'स्वं' स्यादसंस्कृतयोश्चापत्यमिति। संस्कारपक्षे तु पितृस्वतासंस्कारभावोभयलक्षणवान् प्रत्यक्षादन्यतरधर्माभावे तु कानीनाद्भिद्यत इति युक्तम्।

अत्रोच्यते— न वयं पुत्रिकापुत्रस्य कानीनस्य लक्षणं तदस्य नास्तीति ब्रूमः। इदं हि तस्य लक्षणम्—"पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः। तं कानीनं वदन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम्।" (मनु. ९।१७२) इति। अस्य चार्थः— य एवंलक्षणः स इह शास्त्रे कानीनग्रहणेषु ग्रहीतव्यः। स च कस्यापत्यमित्यपेक्षायां 'वोढुः कन्यासमुद्भवम्' इति द्वितीयं वाक्यम्। अथवा नेह पदार्थो लक्ष्यते। किं तर्हि? संबन्धिता नियम्यते। य एवंविधः कानीनस्तं वोढुः संबन्धिनं वदेदित्येकवाक्यतैव। संबन्धिता च पदार्थभेदे चाप्युपाधिभेदाद्भिद्यत एव। रहः प्रकाशभेदेन। (चैव मातामहस्य। अन्ये चाहुरिति पदार्थस्तु) तदा कानीनशब्दस्य शब्दार्थसंबंधोऽबाधित एवावगन्तव्यः। तेन चापत्यमात्रो कानीनो भवति। भवतु पैतृके कानीने व्यवहारः।

अन्ये तु स्मृतिमेव विशेषनिष्ठामाहुः। न हि कन्यापत्यमात्रे सर्वत्र कानीनशब्दः प्रयुज्यते। किं तर्हि? मानवस्मृतिलक्षिते।

एतदप्यनुमन्यामहे (निश्चिते प्रयोगाभावेऽवशेषस्मरणेऽपि पुण्यसिद्ध्यादितद्विशेषावगतिः प्रयोगतो न्याय्यैव)॥ १३५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धनं तया जीवतो मृतस्य वा स्वपितुः प्राप्तम्॥ १३५॥

(३) **कुल्लूकः**। अपुत्रायां पुत्रिकायां कथंचन मृतायां तदीयधनं तद्भर्तैवाविचारयन्गृह्णीयात्। पुत्रिकायाः पुत्रसमत्वेनानपत्यस्य पत्नीरहितस्य मृतपुत्रस्य पितुर्धनग्रहणप्रसक्तौ तन्निवारणार्थमिदं वचनम्॥ १३५॥

(४) **राघवानन्दः।** अजातपुत्रा पुत्रिका म्रियेत चेद्धनं तद्भर्तुरेवेत्याह **अपुत्रायामिति।** अविचारयन् पुत्रिकापुत्रस्य मातामहसंबन्धित्ववत्तद्धनं तस्येत्यनभिशङ्कः। पुत्रस्यैवान्यार्थत्वं नतु पत्न्याः, अतोऽस्य तद्धनस्वत्वमिति भावः ।। १३५ ।।

(५) **नन्दनः।** अपुत्रिकं भर्तैवाहरेन्न पुत्रिकापितृव्यादयः ।। १३५ ।।

(७) **मणिरामः।** इदानीं यथाऽनपत्यस्य पत्नीरहितस्य पुत्रस्य धनं पिता गृह्णाति तथाऽपुत्राया मृतायाः पुत्रिकाया अपि धनं पितुः स्यादिति शङ्कां निवारयति **अपुत्रायामिति** ।। १३५ ।।

अकृता वा कृता वाऽपि यं विंदेत् सदृशात्सुतम् ।।
पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ।। १३६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अधस्तनोपरितनवाक्यपर्यालोचनया पुत्रिकापुत्रविषय एवाय-मतिशयोक्त्या प्रतीयते। अकृताया अपि दुहितुः पुत्रो मातामहधनभागित्युक्तम्। किं पुनः कृताया इत्येवम्। अन्यशेषत्वात्पुत्रिकाया विधिष्वानर्थक्यप्रसङ्गान्न दौहित्रस्य रिक्थप्राप्त्यर्थः।

ननु च स्मृत्यन्तरे दौहित्रमात्रस्य पिंडदानाधिकारः श्रूयते "मातामहानामप्येवमिति" (याज्ञ० १।२२८)। इहापि प्रकरणं हित्वा श्रुतिवाक्यसामर्थ्येन दौहित्रमात्रविषयतैव प्रति-पत्तुं न्याय्या। **दद्यात्पिण्डं हरेद्धनमिति।** तथापरमुक्तं "दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थम्" (मनु. ९।१३२) इत्यादि।

अत्रोच्यते— 'यदुक्तं' मातामहानामिति तद्बहुवचनं किं व्यक्त्यपेक्ष्यमुत लक्षणया प्रमाता-महाद्यभिप्रायेण ? व्यक्तिपक्ष एकस्यैव मातामहस्य पिण्डदानं प्राप्नोति श्राद्धादिवत्। तच्च सपिण्डीकरणे कृते विरुद्धम्। एवं ह्याहुः 'अत ऊर्ध्वं त्रिभ्यो दद्यात्' इति। अथापि "पितुरन्यस्य सपिण्डीकरणमेव न करिष्यत" इत्युच्यते,–तदपि न; निषेधाभावात्। लक्षणायाः सन्निकर्षो विशेषाभावाल्लक्षणविशेषपरिज्ञानेऽनवगमत्वमेव श्रुत्यादिबलेन च प्रकरणत्याग-स्येति विरोधप्रसङ्गस्तं निवेशो हि पदार्थः प्रकरणादुत्कृष्यते। द्वादशोपसदो हीनस्येतिवत्। **अकृता वेत्यस्य** चान्यपरत्वमुक्तम्। तस्मात्पौत्रिकेयविषयमेतत् ।। १३६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अकृता पुत्रिकात्वेनापरिभाषिता। सदृशात् नोत्तमादधमाद्वा। कृतापुत्रो दद्यात्प्रथमं पिण्डं सर्वदा स एव धनं हरेत्सदैव। अकृतापुत्रस्य पुत्रपत्नीदुहितृ-भाव एव ।। १३६ ।।

(३) **कुल्लूकः। अकृता वा कृता वेति** पुत्रिकाया एव द्वैविध्यं, तत्र 'यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकर' (९।१२७) मित्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृता-भिसन्धिमात्रकृता वाग्व्यवहारेण न कृता। तथा **गौतमः** (२९।५) 'अभिसन्धिमात्रात्पुत्रिका-मेकेषा'मिति। अत एव 'पुत्रिकाधर्मशङ्कये'ति (३।११) प्रागविवाह्यत्वमुक्तम्। पुत्रिकेव कृताऽकृता वा पुत्रं समानजातीयाद्वोढुरुत्पादयेत्तेन दौहित्रेण पौत्रकार्यकरणात्पौत्रिकेयवा-न्मातामहः पौत्री। तथा चासौ तस्मै पिण्डं दद्यात्। **गोविन्दराजस्तु** 'अकृता वे'त्यपुत्रिकैव

दुहिता तत्पुत्रोऽपि मातामहधने पौत्रिकेय इव मातामह्यादिसत्त्वेऽप्यधिकारीत्याह – तन्न; पुत्रिकायाः पुत्रतुल्यत्वादपुत्रिकातत्पुत्रयोरतुल्यत्वेन तत्पुत्रयोस्तुल्यत्वायोग्यत्वादिति ।।१३६।।

(४) **राघवानन्दः**। दौहित्रस्य धनहरणादौ पुत्रिकाकरणमुपलक्षणमित्याह **अकृतेति**। सदृशात् सजातीयात् भर्तुः सुतं विन्देदुत्पादयेत्; तेन मातामहः पौत्री, स्वपुत्राभावे इति शेषः ।। १३६ ।।

(५) **नन्दनः**। पुत्रिकात्वेनाकृताया दुहिता तेन पौत्री स्यादिति शेषः। पुनः सन्तानहीनाय मातामहाय पिण्डं दद्यात्तस्य धनं हरेत् ।। १३६ ।।

(७) **मणिरामः**। 'यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकर'मिति वाक्यमुच्चार्य या दीयते सा कृता। वागुच्चारणं विना मनसैव या एवं चिंतिता साऽप्रकृता। सदृशात् समानजातीयात् वोढुः। तेन दौहित्रेण ।। १३६ ।।

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ।। १३७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **पुत्रेण** जातेन तत्कृतेनोपकारेण **लोकान्स्वर्गादीन्दश** विशोकान् **जयति** प्राप्नोति, तत्रोत्पद्यत इति यावत्। एवं **पौत्रेणानन्त्यं** तेष्वेव चिरन्तनकालमवस्थानं लभते। पौत्रस्य पुत्रेण **ब्रध्नस्य विष्टपमादित्यलोकं प्राप्नोति**। प्राकाश्यमश्नुते, **न** केनचित्तमसाऽऽव्रियते ।। १३७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। लोकान् स्वर्गम्। आनन्त्यं तदेव चिरस्थितम्। **ब्रध्नस्य** हिरण्यगर्भात्मनः सूर्यस्य। विष्टपं लोकम् ।। १३७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। पुत्रेण जातेन स्वर्गादिलोकान्प्राप्नोतीति। पौत्रेण तेष्वेव चिरकालमवतिष्ठते, तदनन्तरं पुत्रस्य पौत्रेणादित्यलोकं प्राप्नोति। अस्य च दायभागप्रकरणेऽभिधानं पितुर्धने पत्न्यादिसद्भावेऽपि पुत्रस्य तदभावे पौत्रस्येत्येवं पुत्रसंतानाधिकारबोधनार्थम् ।। १३७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। पुत्रादीनां त्रयाणां जन्ममात्रतः फलभेदमाह **पुत्रेणेति**। 'पुत्रेणायं लोक'इति श्रुतेः। आनन्त्यं पुत्रतः प्राप्तलोकेष्वेव चिरकालावस्थानम्। तत एव **ब्रध्नस्य** रवेः विष्टपं लोकं प्रपौत्रेणाप्नोतीत्यन्वयः ।। १३७ ।।

(५) **नन्दनः**। अकृतायाः पुत्रस्य मातामहरिक्थहरणेन पौत्रस्य तुल्यतामुपपादयिष्यन्निदं तावच्छृणुतेत्याह **पुत्रेणेति**। आनन्त्यं नाशरहितत्वम् ।। १३७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। ब्रध्नस्य सूर्यस्य विष्टपं लोकं आप्नोति। 'भास्कराहस्करब्रध्ने'त्यमरः ।। १३७ ।।

(७) **मणिरामः**। आनंत्यमश्नुते पुत्रोत्पत्त्या जितलोकेषु चिरकालं तिष्ठते। **ब्रध्नस्य** विष्टपं सूर्यलोकं ।। १३७ ।।

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः ॥
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ १३८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अपत्योत्पादनविधिशेषोऽयमर्थवादः। **पुंनामनरकं** चतुर्विधभूतोत्पत्तिः पृथिव्यां व्यपदिश्यते। ततस्त्रायते पुत्रो जातः, देवयोनौ जायत इत्यर्थः। **तस्माद्धे**तोः पुत्र **इति** व्यपदिश्यते ॥ १३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पुंनाम्नो यत्रापुत्रैर्गन्तव्यम् ॥ १३८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्मात्पुन्नामधेयनरकात्सुतः पितरं त्रायते तस्मात्त्राणादात्मनैव ब्रह्मणा पुत्र इति प्रोक्तः। तस्मान्महोपकारकत्वात्पुत्रस्य युक्तं तदीयपुंसन्तानस्य दायभागित्वमिति पूर्वदाढर्चार्थमिदम् ॥ १३८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** पुत्रपदस्यान्वर्थफलमाह **पुमिति।** स्वतः पुत्रपौत्रानपेक्षया। स च कार्यविशेषः पुत्रस्यैव प्रोक्तः स्वयंभुवेति तद्वचनमेवात्र प्रमाणमिति भावः ॥ १३८ ॥

(५) **नन्दनः।** नरको दुःखं तस्य पुदिति नाम्नस्तस्मात्पितरं त्रायत इति पुत्र इति ॥ १३८ ॥

(७) **मणिरामः।** पुत्रशब्दस्य निरुक्तिमाह **पुन्नाम्नेति** ॥ १३८ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते ॥
दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं संतारयति पौत्रवत् ॥ १३९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अत्रापि दौहित्रः पुत्रिकापुत्र एव विज्ञेयः। **दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं संतारयति पौत्रवत्।** अथमप्यर्थवाद एव। विहितत्वादर्थस्य। एतयोर्विशेषो नास्ति। एकस्य माताऽन्यकुलीनाऽपरस्य पिता। तस्मा**द्दौहित्रोऽप्यमुत्र** लोक **एनं** प्रेतं सन्तं सततं **संतारयति** नरकात्पूर्वस्मात् ॥ १३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** नन्वेवं दौहित्रेण पुन्नामनरकत्राणं न स्यादित्यत आह **पौत्रेति।** पौत्रवत् लोकानन्त्यहेतुतया ॥ १३९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः, पुत्रदौहित्रयोर्लोके कश्चिद्विशेषो न संभाव्यते; यस्माद्दौहित्रोऽपि मातामहं परलोके पौत्रवन्निस्तारयति। एतच्च पौत्रिकेयस्य पौत्रेण साम्यप्रतिपादनार्थं पुत्रिकाकरणानन्तरजातपुत्रेण सह धने तुल्यभागबोधनार्थम् ॥ १३९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** 'पुत्रदौहित्रयोर्लोके' इत्यत्रापूर्तिं पूरयति **पौत्रेति।** संतारयतीति पूर्तिः। पौत्रेण पितामहान्तेभ्यो दीयते पिण्डादि तथाऽयमपि ददातीति भावः ॥ १३९ ॥

(५) **नन्दनः।** यथा पुत्रादिभिः पितुरभ्युदयस्तथा दौहित्रेणापीत्याह **पौत्रदौहित्रयोरिति।** यत एवमतोऽस्य मातामहरिक्थहारित्वमुपपन्नमिति प्रासङ्गिकम् ॥ १३९ ॥

(७) **मणिरामः।** दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः ॥ १३९ ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ॥
द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तत्पितुः पितुः ॥ १४० ॥

(१) **मेधातिथिः** । 'स एव दद्याद्द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च' (मनु. ९।१३२) इत्यत्र पुत्रिकापुत्रपिण्डदानं मातामहप्रक्रममुक्तम् । तस्मादयमपरः क्रमः पुत्रिकापुत्रपिण्ड-दानस्य । **मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेदित्येवमादि । द्वितीयं तु तस्या** एव पितुरित्यनुमन्त-व्यम् ।

ये तु पठन्ति 'पितुस्तस्येति' तत्प्रथमं पुत्रिकायै निरूप्य जनकाय निर्वपन्ति । **तत्पितुः पितुरिति** च जनकस्यैव पित्रे तृतीयम् । अस्मिस्तु पक्षे मातामहाय पिण्डदानं स्यात् ॥ १४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तत्र श्राद्धक्रममाह **मातुरिति** । मातुः प्रथमपिण्डस्ततो मातुः पितामहस्येति । एवं कृते यदि पितुरपि पुत्रान्तरं नास्ति तदा पितृपितामहतत्पितॄणां दद्यादिति प्रागेवोक्तम् ॥ १४० ॥

(३) **कुल्लूकः** । पौत्रिकेयः प्रथमं मात्रे पिण्डं, द्वितीयं मातुः पित्रे, तृतीयं **मातुः** पितामहाय दद्यात् । पित्रादीनान्तु 'पित्रे मातामहाय चे'(९।१३२)त्युक्तत्वात्पितृक्रमे**णैव** पिण्डदानम् ॥ १४० ॥

(४) **राघवानन्दः** । पुत्रिकासुतस्यापूर्वं पिंडदानक्रममाह **मातुरिति** । तस्या मातुरि-त्युभयत्रान्वयः । तेन तस्याः पितुः पितुः पितुः प्रमातामहस्य मातृतः पितामहेभ्यः पिण्डत्रयं दद्यादिति । पुत्रिकाकरणपक्षे मातामहस्य मातामहादित्रिभ्यो दद्यादन्वष्टकाया**मपि** तथैवेति विशेषः ॥ १४० ॥

(५) **नन्दनः** । 'अकृता वा कृता वे'(९।१३६)ति दुहितृपुत्रस्य दायं परिसमाप्य प्रकृतस्य पुत्रिका-पुत्रस्य कर्तव्यमाह **मातुः प्रथमत इति** । प्रथमतः प्रथमं पितुः तस्या इत्येव, मातुः पितामहस्येति यावत् ॥ १४० ॥

(७) **मणिरामः** । पुत्रिकापुत्रस्य पिंडदानक्रममाह **मातुरिति** । तस्याः स्वमातुः । तत्पितुः पितुः मातुः पितामहादयः ॥ १४० ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः ॥
स हरेतैव तद्रिक्थं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥१४१॥

(१) **मेधातिथिः** । "न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः" (मनु. ९।१८५) इति सर्वपुत्राणां रिक्थहरत्वमुक्तम् (वक्ष्यति?) । सति त्वौरसे प्रजीवनमात्रभाक्त्वं क्षेत्रजादीनाम् ।

"एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनमिति" । (मनु. ९।१६३) । अतोऽस्ति सिद्धमेव दत्त्रिमस्य रिक्थहरत्वम् । इदं तु वचनं सत्येवौरसे प्राप्त्यर्थमन्यथा न किंचिदनन क्रियते । कियांस्तु तस्य भाग इति विशेषादेशाभावात्सम औरसेनेति केचित् ।

तदयुक्तम्; साम्ये ह्यभिधीयमाने यथैव पुत्रिकाप्रकरणे पठितमेवमत्राप्यपठिष्यत् "समस्तत्र विभागः स्यात्" (मनु. ९।१३४) इति। तस्मात्क्षेत्रजवत्षष्ठपंचमादिभागकल्पना कार्येत्युच्यते।

अत्राप्यस्ति वक्तव्यम्; यथैव भागविशेष उक्तः क्षेत्रजस्य "षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशम्" (मनु. ९।१६४) इति तथैव दत्त्रिमे वक्ष्यति। तस्मात्पुनर्वचने प्रयोजनं चिन्त्यम्।

उपाध्यायस्त्वाह—पुनर्वचनाद्विशेषनिर्देशाभावाच्च क्षेत्रजान्न्यूना कल्पना युक्ता, न त्वभागता, नापि समभागता, न क्षेत्रजतुल्यतेति ।। १४१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दत्त्रिमो मातापितृदत्तः। यदि सर्वपुत्रगुणयुक्तस्तदा गोत्रान्तरे। तद्दृक्थं पितृधनभागमन्यथासर्वमृक्थं गृह्णीयात्। तेनामुख्यपुत्रोऽप्यतिशयितगुणवत्तायां मुख्यपुत्रवत् भागहर इत्युक्तम् ।। १४१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। 'पुत्रा रिक्थहराः पितुः' (९।१८५) इति द्वादशपुत्राणामेव ऋक्थहरत्वं वक्ष्यति। 'दशापरे तु क्रमश' (९।१६५) इति औरसक्षेत्रजाभावे दत्तकस्य पितृ रिक्थहरत्वं प्राप्तमेव; अतः सत्यप्यौरसपुत्रे दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितृरिक्थभागप्राप्त्यर्थमिदं वचनं। यस्य दत्तकः पुत्रोऽध्ययनादिसर्वगुणोपपन्नो भवति सोऽन्यगोत्रादागतोऽपि सत्यप्यौरसे पितृरिक्थभागं गृह्णीयात्। अत्र 'एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः' (९।१६३) इत्यौरसस्य सर्वोत्कर्षाभिधानात्तेन नास्य समभागित्वं किन्तु क्षेत्रजोक्तषष्ठभागित्वमेवास्य न्याय्यम्। **गोविन्दराजस्त्वौ**रसक्षेत्रजाभावे सर्वगुणोपपन्नस्यैव दत्तकस्य पितृरिक्थभागित्वार्थमिदं वचनमित्यवोचत्—तन्न, कृत्रिमादीनां निर्गुणानां पितृरिक्थभागित्वं, दत्तकस्य तु तत्पूर्वपठितस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैवेत्यन्याय्यत्वात् ।। १४१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। 'पुत्रा रिक्थहराः पितु'रिति द्वादशसुतानां वक्ष्यमाणानामिव रिक्थहरत्वानुवदन्दत्त्रिमस्य तदाह **उपपन्न इति**। 'अप्यन्यगोत्रत' इत्यत्रापिशब्दात्स्वगोत्रतश्च। गुणैः विद्याविनयपितृश्रद्धादिपुत्रगुणैः। वक्ष्यमाणो दत्त्रिमश्चौरसक्षेत्रजाभावे रिक्थं संहरेत् ।। १४१ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ दत्तपुत्रस्य दायमाह **उपपन्न इति** ।। १४१ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। 'उपपन्न' इति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यम्। यस्मै दत्तो येन दत्तस्तयोरपि गोत्ररिक्थे हरेत्पुत्रोऽन्यगोत्रजोऽपि जनयितुः गोत्ररिक्थानपहारित्वे अन्यगोत्रऋक्थानुगः पिण्डो जनयितुर्ददतः स्वधा व्यपैति उभयपितुः श्राद्धं दूरीकरोति। 'उभावेकस्मिन्पित्रभेद' इति **साङ्ख्यायनसूत्रेण** प्रतिग्रहीतृजनयित्रोः पिण्डयोर्विधानात् ततश्चोभयोर्गोत्ररिक्थहरणपूर्वकं पिण्डद्वयं देयमित्यर्थः ।। १४१ – १४२ ।।

(७) **मणिरामः**। औरसपुत्रे, विद्यमानेऽपि दत्तपुत्रस्यांशहरत्वमाह **उपपन्न इति**। उपपन्नः युक्तः ।। १४१ ।।

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः क्वचित् ।।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ।। १४२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । इतश्च भागहरत्वं दत्त्रिमस्य तूक्तम् । यतो जनयितुः सकाशाद्गोत्रं धनं च न हरति, वंशादपेतत्वात् । गोत्ररिक्थग्रहणाभावे च पिण्डमपि जनयित्रे न ददाति । **गोत्ररिक्थानुगो** हि **पिण्डो** गोत्ररिक्थेऽनुगच्छति । यदीये गोत्ररिक्थे गृह्येते तस्मै पिण्डोदकदानाद्यौर्ध्वदेहिकं क्रियते ।

व्यपैति तस्मान्निवर्तते । स्वधारकसाधनं पिण्डश्राद्धादि लक्ष्यते । तदेतत् योऽन्यस्मै स्वपुत्रं ददाति तस्मान्निवर्तते, न तस्य कर्तव्यमित्यर्थः । एष एव न्यायः कृत्रिमादीनां सहोढापविद्धद्व्यामुष्यायणानामुभयोपकारकत्वम् ।

अन्ये तु **न हरेन्न** हारयेदित्यन्तर्भावितण्यर्थं व्याचक्षते । तेनोभयस्यापि द्व्यामुष्यायणवदुपकर्तव्यमित्याहुः ।

उत्तरस्तूपकारोपक्रमः । तमेवं गमयन्ति । यदि गोत्ररिक्थे न हरेत्पुत्रस्तदा **तु** व्याख्येयम् । न चैतद्युक्तम्; न ह्यर्थान्तरभावे प्रमाणं वक्तव्यम् ।। १४२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अत्र दत्त्रिमस्य बीजिधनसंबन्धो न कथंचिदित्याह **गोत्रेति** । अत एव नासौ द्व्यामुष्यायणः, प्रतिग्रहीतृगोत्रत्वात् । किंतु देवरजपुत्रिकासुतावेव द्विपितृकत्वात् । गोत्ररिक्थानुगो गोत्रैकत्वे रिक्थहरणे च पिण्डदानमित्यर्थः । पुत्रं ददतस्तेन पुत्रेण कार्या स्वधा श्राद्धमपैति ।। १४२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । गोत्रधने जनकसंबन्धिनी दत्तको **न** कदाचित्प्राप्नुयात् । पिण्डश्च **गोत्र**रिक्थानुगामी यस्य गोत्ररिक्थे भजते तस्यैव स पिण्डो दीयते; तस्मात्पुत्रं ददतो जनकस्य स्वधा पिण्डश्राद्धादि तत्पुत्रकर्तृकं निवर्तते ।। १४२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । दत्त्रिमः किं जनयितुर्गोत्रधनपिण्डसंबन्धी न वेति संशये सत्याह **गोत्रेति** । 'गोत्ररिक्थे वसुनि रिक्थमृक्थधनं वस्वि'त्यमरः (?) । ते न प्राप्नोत्यतस्तद्दत्तपिण्डोऽपि पितरं न गच्छति । तत्र हेतुः—गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो गोत्ररिक्थनिमित्तः । ददतो जनयितुः स्वधा व्यपैति । स्वधेत्युपलक्षणं, त्रिष्वप्यनधिकारीति भावः । औरसक्षेत्रजाभावे दशपुत्राः प्रकीर्तिता'इत्युक्तेस्तयोरभावे दत्त्रिमो 'धनभागि'ति **गोविन्दः** । तयोः सत्वेऽपि धनभाग्दत्त्रिमः । अन्यथा उपपन्न इत्यादि व्यर्थं विशेषणम् । अत आह **मेधातिथि**रिदं तु वचनं सत्यौरसे प्राप्त्यर्थमन्यथा न किंचिदनेन क्रियत इति ।। १४२ ।।

(५) **नन्दनः** । **दत्त्रिमो जनयितुरिति** । दत्त्रिमो जनयितुर्गोत्ररिक्थे न भजेन्न स्वीकुर्यात् किन्तु स्वयं यस्मै दत्तस्तस्य गोत्ररिक्थे हरेत् । अत्र हेतुरपरार्धेनोच्यते गोत्ररिक्थेऽनुगच्छतीति गोत्ररिक्थानुगः स गोत्ररिक्थहारी च पिण्डदो नान्य इत्यर्थः; अतो ददतो जनयितुः स्वधा पिण्डप्रदानादिकं व्यपैति ।। १४२ ।।

(७) **मणिरामः**। दत्तपुत्रः उत्पादकपितुर्धनं न प्राप्नोतीत्याह **गोत्रेति**। गोत्ररिक्थे गोत्रधने जनयितुः जनकसंबंधिनी। यस्मात् पिंडः गोत्ररिक्थानुगः यस्य गोत्रधनं गृह्णाति तस्मै पिंडं ददाति। तस्मात् ददतः पुत्रं ददतो जनकस्य स्वधा पिंडः श्राद्धादि व्यपैति निवर्तते। तथा च यस्मै पुत्रो दत्तस्तस्यैव धनं गृह्णाति पिंडं च तस्मै ददाति, जनकस्य तु न रिक्थभागी न वापि उद इत्यर्थः।। १४२।।

अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात्।।
उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ।। १४३।।

(१) **मेधातिथिः**। अपुत्रे भर्तरि मृते पुत्रोत्पादने स्त्रिया गुरुनियोगोऽपेक्षितव्य इत्युक्तम् तस्यैवायमनुवादः। य। गुरुभिर**नियुक्ता** पुत्रार्थिनी पुत्रमुत्पादयेत्—'क्षेत्रं किलाहं भर्तुः, क्षेत्रजश्च पुत्रस्तदर्थंहर' इत्यनया भ्रान्त्या—स तस्यां समुत्पन्नो न रिक्थहरः। यतः क्षेत्रजादिविशिष्टेन विधिनोत्पन्नस्य शास्त्रे क्षेत्रजव्यपदेशात्। तेनैव चास्य क्षेत्रजस्य रिक्थहरत्वमत्र वार्यते; पिण्डदानं तु न निषिध्यते। यद्यपि पतितोत्पन्नो भवति।

नारदस्तु विशेषं स्मरति—"जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा। अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेव ते सुताः।। "दद्युस्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हृता। अशुल्कोपनतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते" (अ० १३ श्लो० १९–२०) इति सुतवचनात्कृत्रिमादिवदुत्पत्तिविध्यभावात्पुत्रमध्ये चापरिगणितत्वात् त्रैवर्णिकानां च बीजजाः प्रजीवनमात्रभागाः, न रिक्थहराः। यतोऽविशेषेण सर्वपुत्राणां भर्तरि प्रेते स्मर्यते—'ऊर्ध्वमपि पितुः' पुत्रोपकर्तव्यशिष्टस्य धनस्य विभाज्यत्वाल्लभेरन्नेव प्रजीवनम्। एवमेवौरसादिपुत्रस्य सपिण्डबीजकाः प्रजीवनमात्रभागाः कर्तव्याः। रिक्थहरत्वं तु नास्ति। परिगणितपुत्रविशेषोद्देशेन रिक्थहरत्वस्य श्रवणात्। उक्तं चैतत् उक्तानां "यद्येकरिक्थिनौ स्याताम्" (मनु० ९।१६२) इति।

अत्रानेन च दर्शनेनानियुक्तासुतादय इतरत्रानंशत्वाद्बीजिनो रिक्थं लभेरन्निति। रिक्थं प्रजीवनपर्याप्तिमेतद्विज्ञेयम्। उक्तत्वादस्या भागार्थं एव दासीव भण्यते। या "सप्तैते दासयोनय" (मनु० ८।४१५) इति निरूपिता यासां प्रयोगार्थमवगन्तव्यं क्रियते। तस्यां जातो न दासः सुतव्यपदेशाभावः शूद्रस्यापि तज्जा ब्राह्मणादिवत्प्रजीवनभाजः।

अन्यस्त्वाह—नियतकर्मकरा अपि दासा भवन्ति। यथा स्नापकः प्रसाधकः पाचकः इति। एवं कामतोऽप्यवरुद्धा भक्ताच्छादनेन पोष्यमाणा दास्यो भवन्ति। एवं **पुत्रिण्या**-विद्यमाने पुत्रे **आप्तो देवरान्नि**युक्तयाऽपि। कथं **पुनः** पुत्रवत्या नियोगः? देवर एव कामार्थं नियुक्तः, पुत्रोत्पादनव्यपदेशेनेत्यभिप्रायः।

'जारजातकत्व'मुभयोः, **'कामजत्वं'** तु पुत्रवत्यां जातस्य। आद्यार्थायां पुत्रार्थैव प्रवृत्तिर्न कामतो लोभेन।। १४३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। नियोगापदोर्मिलितस्य देवरजस्य पुत्रत्वे निमित्तमाह **अनियुक्तेति**। असत्यपि पुत्रे नियोगादेव गुर्वादीनां प्रवर्तितव्यम्। एवं नियोगे सत्यपि स्वभर्तृजे सुतेऽसत्येव सैव चापदित्युच्यते। जारजातजकामजौ इत्युभयत्र। कामजः काममात्रोत्पादितः ।। १४३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यो गुर्वादिनियोगं' विना जातो यश्च सपुत्राया नियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादितस्तावुभौ क्रमेण जारोत्पन्नकामाभिलाषजौ धनभागं नार्हतः ।। १४३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। निषेधप्रसंगेनान्यावपि भागित्वेन निषेधति **अनियुक्तेति**। अनियुक्ता अपुत्रा सती नियुक्ता वा पुत्रवती। तत्र हेतुः **जारेति**। जारादुपपतेर्जातं जन्म यस्य स जारजातकः। कामाज्जातः कामजः, पुत्रवत्या मातुः कामाज्जातः ।। १४३ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ क्षेत्रजानपि कांश्चिद्दायानर्हान् श्लोकत्रयेणाह **अनियुक्तासुत इति**। गुरुभिरनियुक्तायां देवराज्जातः सुतः, नियुक्तया तु पुत्रिण्या देवरादाप्तश्च यथासंख्यं जारजातकामजातौ भागं नार्हतः ।। १४३ ।।

(७) **मणिरामः**। अनियुक्तासुतः गुर्वादिनियोगं विना जातः। पुत्रिकायाऽप्रश्चदेवरात-सपुत्राया नियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादितः ।। १४३ ।।

नियुक्तायामपि पुमान्नार्यां जातोऽविधानतः ।।
नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः ।। १४४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **अविधानतः** शुक्लवस्त्रादिनियमत्यागो 'विधानाभावः'। स नार्हति रिक्थं, नासौ क्षेत्रज इत्यर्थः। नियमत्यागेन देवरभ्रातृजाययोः पुत्रोत्पादने प्रवर्तमानयोर्युक्तं पतितत्वम्। शास्त्रेण नियमितयोर्गमनानुज्ञानात् ।। १४४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवं घृताभ्यङ्गादिनियमं विना पैतृकं क्षेत्रिणो बीजिनो वा धनम् ।। १४४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। नियुक्तायामपि स्त्रियां घृताभ्यक्तत्वादिनियोगेतिकर्तव्यतां विना पुत्रो जातः स क्षेत्रिकस्य पितुर्धनं लब्धुं नार्हति; यस्मादसौ पतितेनोत्पादितो 'नियुक्तौ यौ विधिं हित्वे'(९।६३)त्यनेन पतितस्योक्तत्वात् ।। १४४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। घृताभ्यक्तेतिकर्तव्यताशून्येन विनियुक्तोत्पन्नोऽपि रिक्थानर्ह इत्याह **नियुक्तायामपीति**। नार्यां स्त्रियाम्। अविधानत इति च्छेदः। पतितोत्पादितः विध्यतिक्रमेण पतितेन देवरेणोत्पन्नः ।। १४४ ।।

(५) **नन्दनः**। अविधानतः घृताभ्यक्तत्वादिविधिराहित्येन ।। १४४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। पैतृकं क्षेत्रिकपितृसंबन्धि। स नार्यां विधानतः घृताभ्यक्तजातः ।। १४४ ।।

(७) **मणिरामः**। अविधानतः घृताभ्यक्तत्वाद्युक्तेतिकर्तव्यतां विना ।। १४४ ।।

हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यथौरसः।
क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्मतः प्रसवश्च सः॥ १४५॥

(१) **मेधातिथिः।** यथौरस इत्येतदत्र विधीयते ज्येष्ठांशप्राप्त्यर्थमन्यदा नोच्यते। अनेन विधानेन ज्येष्ठांश उद्धारः क्षेत्रजस्य प्राप्यते ज्येष्ठभार्याजातस्य। अतश्च यत्पुत्रसमांशभाक्त्वं 'उपसर्जनं प्रधानस्ये'त्यनेन तस्यायमपवादः। उभयस्य च प्रामाण्यात् विकल्पितस्य च गुणापेक्षया व्यवस्था। न ह्यन्यदस्य श्लोकस्य प्रयोजनमस्ति, प्रागुक्तत्वात् सर्वस्य।

क्षेत्रिकस्य क्षेत्रस्वामिन**स्तद्बीजं** तत्कार्यकरत्वात् प्रशंसयैवमुच्यते। अत एवाह **धर्मतः** धर्मेण शास्त्रीयया व्यवस्थया। तत्र प्रमाणांतरं दृश्येन रूपेण **प्रसवः** अपत्यम्। अर्थवादः श्लोकः॥ १४५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यदा तु यथोक्तविधिना जनितः क्षेत्रजस्तदाह—हरेद्धनम्। **यथौरस** इति समभागसिद्ध्यर्थम्। तच्च क्षेत्रिकस्यैव यतो भ्रातृबीजमपि तस्यैव तद्बीजं विनियोगादत एव तस्यैव प्रसवोऽपीत्यर्थः॥ १४५॥

(३) **कुल्लूकः।** तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्र औरस इव धनं हरेत्; यस्मात्तत्स्य कारणभूतं बीजं तत्क्षेत्रस्वामिन एव, तत्कार्यकरणत्वात्। अपत्यमपि च धर्मतस्तदीयं तत् 'यवीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि' (९।१२०) इत्यनेन क्षेत्रजस्य पितामहधने पितृव्येन सह समभागस्य प्रोक्तत्वात्। गुणवतः क्षेत्रजस्यौरसवत्स्वोद्धारभागप्राप्त्यर्थमिदमौरसतुल्यत्वाभिधानम्॥ १४५॥

(४) **राघवानन्दः।** विधितः क्षेत्रजस्य धनहारित्वं सदृष्टान्तमाह **हरेदिति। धर्मतो** न्यायतः भूम्यादौ तथा निर्णीतत्वात्। क्षेत्रिकस्य तद्बीजं क्षेत्रान्तर्गतत्वात्। अतः **प्रसवः** पुत्रश्च॥ १४५॥

(६) **रामचन्द्रः।** नियुक्तायां विधिपूर्वकमुत्पन्नः॥ १४५॥

(७) **मणिरामः।** नियुक्तायां जातः विधिना यः क्षेत्रजः। यथा औरसः औरस इव धनं हरेत्॥ १४५॥

धनं यो बिभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च॥
सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम्॥ १४६॥

(१) **मेधातिथिः।** विभक्तधनस्य भ्रातुरभावे विधिरयमुच्यते। पूर्वस्तु सह वसतः एतावान्पूर्वोत्तरयोर्विध्योर्विशेषः।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य नियोगधर्मेणेति व्याख्येयम्। **दद्यात्तस्यैव** न पुनस्तदीयायै च मात्रे। अनेनैव च दर्शनेन स्त्रियो भरणार्हाः। न तु पतिधनैश्वर्य इति; अन्यथैव रक्ष्यमाणत्वात्। **तस्य तद्धनम्।** 'तस्य' विभक्तधनस्य 'धनं' दद्यादिति॥ १४६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। बिभृयात् रक्षेत्। उत्पाद्योक्तविधिना दद्यात्तस्यैव नतु स्वयमप्यंशहरः ।। १४६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यो मृतस्य भ्रातुः स्थावरजङ्गमं धनं पत्न्या रक्षणाक्षमया समर्पितं रक्षेत्तां च पुष्णीयात् स नियोगधर्मेण तस्यामुत्पादितस्य भ्रातुरपत्यस्य दद्यात्। एतच्च 'धनं यो बिभृयाद्भ्रातु' (९।१४६) रित्यभिधानाद्विभक्तभ्रातृविषयं 'यवीयाञ्ज्येष्ठभार्याया'-(९।१२०) मिति समभागाभिधानात् ।। १४६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अपत्यार्थे विनियुक्तविधवापत्यस्य धनहारित्वमाह **धनमिति**। चेति धनापेक्षया समुच्चये। तद्धनं विभक्तभ्रातुर्धनम्। अपत्याभावे तु सा भर्तव्या नतु धनभाक्। 'ऋक्थं हरेते'त्यत्र श्लोके सह वसतोर्भ्रातुर्धनमौरसवत्क्षेत्रजोऽपि प्राप्नुयादिति भावः ।। १४६ ।।

(५) **नन्दनः**। तद्धनं तस्य मृतस्य भ्रातुर्धनम् ।। १४६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। यः मृतस्य भ्रातुः स्त्रियं धनं बिभृयात् स भ्रातुः क्षेत्रे अपत्यमुत्पाद्य तस्यैव पुत्रस्य तद्धनं भ्रातृसंबन्धि धनं दद्यात् ।। १४६ ।।

(७) **मणिरामः**। मृतस्य भ्रातुः धनं स्त्रियं च रक्षणपोषणार्थं यो गृह्णीयात्। सः पुत्रमुत्पाद्य नियोगधर्मेण तस्यामेव तस्यैव उत्पादितः पुत्रस्यैव ।। १४६ ।।

या नियुक्ताऽन्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवाप्नुयात् ।।
तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ।।१४७।।

(१) **मेधातिथिः**। अनियुक्तेति प्रश्लेषो द्रष्टव्यः। पूर्वोक्तेन च विरोधी यतः तथा सत्यनर्थक इति चेदुक्तः पौनरुक्त्यपरिहारः तत्र तत्र। पूर्वे तु न तमिच्छन्ति। ततश्चेयं व्याख्या। नियुक्तायामपि जातः पैतृकं रिक्थं नार्हति। **कामजमिति**।

यत्तु उत्तर उच्यते। यद्यपि नियोगात्प्रवर्तते न कामात्तथापि तत्र कामोऽवश्यभावी अत उच्यते तं **कामजमिति**। **मिथ्योत्पन्नं** यदर्थमुत्पादितस्तत्कार्यानर्हत्वादेवमुच्यते। एवं च पूर्वोक्तस्य भागार्हत्वस्य प्रतिषेधोऽयमतश्च विकल्पितम्। अनियुक्तेति पाठे पुनः पाठान्न संगच्छेतेतरामित्यु**पाध्यायः** ।। १४७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। या अनियुक्तेति विभाव्यभावोपलक्षणम्। यथान्यतो जातो जारजस्तथा देवरादपि जात इति विशेषाभिधानार्थं पुनर्वचनम्। तेन देवरजन्यत्वमात्रेण विशेषो न शङ्कनीय इति तात्पर्यम्। मिथ्योत्पन्नं व्यर्थं जातं, धर्मानधिकारिणमित्यर्थः ।। १४७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। या स्त्री गुर्वादिभिरननुज्ञाता देवराद्वाऽन्यतो वा सपिंडात्पुत्रमुत्पादयेत्स यदि कामजो भवति तदा तमरिक्थभाजं मन्वादयो वदन्ति। अकामज एव रिक्थभागी। सच व्याहृतो **नारदेन** 'मुखान्मुखं परिहरन्गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन्। कुले तदवशेषे च संतानार्थं न कामत'इति ।। १४७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अनियुक्तासुत इत्यस्योक्तदोषोऽयं **येति**। अनियुक्तेति छेदः। अरिक्थीयं रिक्थिसंबन्धिभिन्नम्। अकामजस्तु **नारद**वचनात् ज्ञेयः। तथाहि 'मुखान्मुखं परिहरन् गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन्। कुले तदवशेषे च संतानार्थं न कामत'इति। तल्लक्षणानाक्रान्तः कामज इति ध्येयम् ॥ १४७ ॥

(५) **नन्दनः।** गुरुभि**र्नियुक्ता** देवरादन्यतोऽदेवराद्वा हरेत्। **तन्त्विति**। तन्त्वरिक्थं नियुक्तायां देवरे सपिण्डे वा ॥ १४७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** या अनियुक्ता अरिक्थीयमभागार्हं उत्पन्नं यथाजातम् ॥ १४७ ॥

(७) **मणिरामः।** नियोगेऽपि कामजं **नारदो**क्तविधिना नोत्पादितं। यथा 'मुखान्मुखं परिहरन् गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन्' इति, किंतु सुखसंभोगेनोत्पादितं ॥ १४७ ॥

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ॥
बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

(१) **मेधातिथिः। एकयोनिषु** एकजातीयजानां सर्वहरत्वमेव। **नानास्त्रीषु** नानाजातीयास्विदानीं व्याचक्षते। **बह्वी**ष्वित्यनुवादः। अन्ये तु विवक्षितं मन्यन्ते। नानाजातीयासु बह्वीषु जातानां वक्ष्यमाणा 'चतुरोंऽशान् हरेत्' (मनु. ९।१५३) इत्यादिभागव्यवस्था। एकस्यां तु विजातीयायां कदापि न प्रयुज्यते तस्येहासम्भवादग्रहणम् ॥ १४८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एकयोनिषु सर्ववर्णस्त्रीमात्रजनितेषु। एकजातानां एकेन जनितानां नानास्त्रीषु भर्तृभिन्नवर्णस्त्रीषु जातानाम्। बह्वीष्वित्युपलक्षणम्, द्वयोरपि – यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीक्षत्रिययोः पुत्रेष्विति ॥ १४८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** समानजातीयासु भार्यास्वेकेन भर्त्रा जातानामेष विभागविधिर्बोद्धव्यः। इदानीं नानाजातीयासु स्त्रीषु बह्वीषूत्पन्नानां पुत्राणां विभागं शृणुत ॥ १४८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** एकजातीयस्त्रीजातानां विभागमुपसंहरन्विजातीयस्त्रीजातानां विभागं प्रतिजानीते **एतदिति**। एकयोनिषु समानजातीयासु। एकजातानामेकपितृकाणाम्। नानास्त्रीषु विजातीयास्वित्यनुषज्यते ॥ १४८ ॥

(५) **नन्दनः।** एकयोनिष्वेकवर्णेषु एकजातानामेकेन पित्रा जातानां नानास्त्रीषु नानावर्णस्त्रीषु ॥ १४८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** एकयोनिषु सवर्णासु। बह्वीषु भिन्नवर्णासु एकजातानां एकेन जातानाम् ॥ १४८ ॥

(७) **मणिरामः।** एकयोनिषु समानजातीयासु भार्यासु एकेन भर्त्रा जातानां। वियोगस्य एतद्विधानं एष विभागविधिर्ज्ञेयः। नानास्त्रीषु नानाजातीयासु बह्वीषु एकजातानां एकेनोत्पन्नानां विभागं शृणुत ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः ॥
तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥ १४९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अनुपूर्वग्रहणं तृतीये दर्शितस्य क्रमस्यानुवादः। अयमपि वक्ष्यमाण-संक्षेपप्रतिज्ञानार्थः ॥ १४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। आनुपूर्व्येण वर्णक्रमेण ॥ १४९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणस्य यदि क्रमेण ब्राह्मण्याद्याश्चतस्रो भार्या भवेयुस्तदा तासां पुत्रेषूत्पन्नेष्वयं वक्ष्यमाणो विभागविधिर्मन्वादिभिरुक्तः ॥ १४९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रादौ ब्राह्मणविषयकमाह **ब्राह्मणस्येति**। शूद्रायामननुमतिं सूचयति **यदीति**। विभागे कर्तव्ये, अयं वक्ष्यमाणः ॥ १४९ ॥

(५) **नन्दनः**। अयं वक्ष्यमाणः ॥ १४९ ॥

(७) **मणिरामः**। अयं वक्ष्यमाणः ॥ १४९ ॥

कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ॥
विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ १५० ॥

(१) **मेधातिथिः**। कीनाशो वाहः। तथा च मन्त्रः "इन्द्र आसीत्सीरपतिः, कीनाशा आसन्मरुतः, यथा सुतं कीनाशा अभियंतु वाहैरिति"। **यानं** गन्त्र्यादिः। **अलङ्कारः** पितृधृताङ्गुलीयकादिः। **वेश्म** प्रधानम्। **एकांशश्च** यावन्तोंऽशास्तत एकः प्रधानभूतस्तस्य दातव्यः। ज्येष्ठस्य एतन्मध्यकादुद्धृत्य शिष्टं वक्ष्यमाणकल्पनया विभजनीयम् ॥ १५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कीनाशः कर्षकः। गोवृषो गोषु रेतःसेकयोग्य उक्तः। यानमेकं किंचिद्रथादि। अलंकारः पितुस्तस्यैव। वेश्म च। विप्रस्य विप्रपुत्रस्य। औद्धारिकमुद्धारः। तथा एकांशो यावानस्य विभज्यभागस्य 'त्र्यंशं' (९।१५१) इत्यादिना वक्ष्यमाणस्य तृतीयांशस्तावानेक उद्धारभागः। प्रधानतो मुख्यधनादुत्कृष्टादित्यर्थः ॥ १५० ॥

(३) **कुल्लूकः**। कीनाशः कर्षको गवां सेक्ता वृषो यानमश्वाद्यलङ्काराङ्गुलीयकादि, वेश्म गृहं च प्रधानं, यावन्तश्चांशास्तेष्वेकः प्रधानभूतोंऽश इत्येतद् ब्राह्मणीपुत्रस्योद्धारार्थं देयम्, अवशिष्टं वक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम् ॥ १५० ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रादौ सर्वद्रव्येभ्यः श्रेष्ठ एकोंऽशो ब्राह्मण्यपत्याय देय इत्याह **कीनाश इति**। कीनाशः हालिकः। गोवृषः गोषु सेक्ता, उक्षेति यावत्। यानमश्वादि। वेश्म प्रधानम्, प्रधानतस्तस्यैव सर्वधर्मेषु प्राधान्यात्। औद्धारिकमुद्धारेण जयति संभवद्विषयम् ॥ १५० ॥

(५) **नन्दनः**। कीनाशः कर्षकः एकांशश्च प्रधानद्रव्याणां संख्यासमं विभज्य तेष्वेकांशश्च विभज्य विप्रस्यौद्धारिकं देयम् ॥ १५० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** कीनाशः कर्षकः। गोवृषः गवां सेक्ता। अलंकारः पितुः। औद्धारिकः उद्धारः। विप्रस्य विप्रासुतस्य सर्वद्रव्यादुध्दृत्यैकांशः प्रधानतो देयः ॥ १५० ॥

(७) **मणिरामः।** कीनाशः कर्षकः। गोवृषः गवां भोक्ता। वेश्म च प्रधानं विप्रस्य ब्राह्मण पुत्रस्य औद्धारिकं उदर-उद्धारत्वं। अवशिष्टं। वक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयं ॥ १५० ॥

त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः॥
वैश्याजः सार्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत्॥ १५१॥

(१) **मेधातिथिः।** सत्यप्येकत्वश्रवणो द्विबहुष्वपि समांशेष्वेषैव कल्पना दर्शिता। विषमसंख्येषु तु कल्पना ॥ १५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** इतरत्सर्वं सार्धसप्तभागान्कृत्वाऽनया व्यवस्थया विभज्यमित्यर्थः। अध्यर्धमेकमर्धाधिकम्। एतच्च यद्येकैक एव ब्राह्मण्यादिषु पुत्रस्तदा ॥ १५१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** त्रीनंशान्ब्राह्मणो धनाद् गृह्णीयात्, द्वौ क्षत्रियापुत्रः, सार्धं वैश्यापुत्रः, अंशं शूद्रासुतः। एवं च यत्र ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते तत्र पञ्चधा कृते धने त्रयो भागा ब्राह्मणस्य, द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य; अनयैव दिशा ब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विबहुपुत्रादौ च कल्पना कार्या ॥ १५१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तदनन्तरं सर्वद्रव्यं विभजनीयमित्यत्र प्रकारमाह **त्र्यंशमिति। दायाद्विभजनीयद्रव्यात्।** अध्यर्धं अर्धाधिकमंशम् ॥ १५१ ॥

(५) **नन्दनः।** एवमुद्धारे च दत्ते परिशिष्टस्य विभागमाह **त्र्यंशं दायाद्धरेदिति** ॥ १५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः। विप्रः** विप्रासुतः ॥ १५१ ॥

(७) **मणिरामः।** कृतोद्धारस्य विभागप्रकारमाह **त्र्यंशमित्यादि।** संपूर्णद्रव्यस्य सार्धसप्तभागं कृत्वा त्र्यंशादिब्राह्मण्यादिपुत्रेभ्यो देयं ॥ १५१ ॥

(९) **भारुचिः।** वैश्या(जः सार्धं)मेवांशं शूद्रापुत्रोऽर्धमेव तु। निगदव्याख्यातांशप्रकृतिः। द्विर्बहुष्वपि समेष्वेवं विभज्य पश्चात् सजातयो विभजेरन्। पूर्ववद्विषमसंख्येषु तु शास्त्रं लिङ्गादुत्प्रेक्ष्यांशकल्पनाः ॥ १५१ ॥

सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा परिकल्प्य च॥
धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित्॥ १५२॥

(१) **मेधातिथिः। रिक्थजातं** धनरूपम्। धर्मप्रवचनाद्धर्म्यम्। पूर्वोक्तं नानुमन्यते, वक्ष्यमाणप्रतिज्ञाश्लोकात् ॥ १५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यदा तु सर्वासामनेके सुतास्तदाह **सर्वं वेति।** अत्रपक्षे नोद्धारः। एतच्च समानेकपुत्रतायाम् ॥ १५२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यद्वा सर्वं रिक्थप्रकारमनुद्धृतोद्धारं दशधा कृत्वा विभागधर्मज्ञो धर्मादनपेतं विभागमनेन वक्ष्यमाणविधिना कुर्वीत ॥ १५२॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रैव विकल्पमाह **सर्वं चेति** द्वाभ्याम्। धर्म्यं धर्मादनपेतम् ॥१५२॥

(५) **नन्दनः**। पक्षान्तरमाह **सर्वं वा रिक्थजातमिति**। अनेन वक्ष्यमाणेन धर्मविदिति विशेषणेनास्य पक्षस्य मुख्यता सूचिता ॥ १५२॥

(६) **रामचन्द्रः**। अनेन विधिना वक्ष्यमाणलक्षणेन ॥१५२॥

(७) **मणिरामः**। उद्धारमदत्वा प्रकारांतरमाह **सर्वमिति**। सर्वं अनुध्दृतोद्धारं। अनेन वक्ष्यमाणविधिना॥ १५२॥

(९) **भारुचिः**। धर्मवचनादत्र सर्वेषु यथोक्तकारिष्वयं विभागः ॥ १५२॥

चतुरोंऽशान् हरेद्विप्रस्त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः॥
वैश्यापुत्रो हरेद् द्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ १५३॥

(१) **मेधातिथिः**। इह विशेषेणापि क्षत्रियादिपुत्राणां भागश्रवणे स्मृत्यन्तरे विशिष्टयोरागमयोरन्यो भागविशेषः श्रूयते—"न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियायाः सुताय वै। यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत्" (बृह० स्मृ०) इति। प्रतिग्रहोपात्ता 'प्रतिग्रहभूः'। क्रयाद्युपात्ताया न निषेधः। तथाऽन्यत्र पठ्यते—"शूद्रायां तु द्विजाज्जातो न भूमेर्भागमर्हति" इति भूमिमात्रस्य शूद्रापुत्रे निषेधः।

एतच्च यत्रान्यद्धनमस्ति तद्विषयं द्रष्टव्यम्। अन्यथा दशमांशवचनमुपतिष्ठेत। धनान्तराभावे च जीविकैव न स्यात्। अहं तु ब्रुवे भागदानं तु निषिध्यते, प्रजीवनार्थत्वं चोपकल्पनमनिवारितमेव। को विशेष इति चेत्—भागपक्षे सर्वेण सर्वत्र स्वत्वोत्पत्तौ दानविक्रयादिष्वपि युज्यते। इतरत्र तूपजीवनं तदुत्पन्नस्य। व्रीह्योदनं च प्रजीवनं ब्राह्मणीपुत्रादेव शद्रो लभते, किं भूमिभागकल्पनया; तथा चोक्तम्—"लभते तद्वृत्तिमूलमंतेवासिविधिना" (गौ० २८-३९) इति।

सत्यम्। पितृधननिमित्तं तु तस्य प्रजीवनं कल्पयितव्यम्। भागकाले च यदि न कल्प्येत, तदा द्विजातयो भ्रातरः कदाचिदसद्वृत्तयो निमित्तान्तरतो वा दानविक्रयादिनाऽपहरेयुः। उच्छिद्येत तदाऽस्य जीवनम्। विकल्पिते तु तदीयामनुज्ञामन्तरेण न लभन्तेऽन्यत्र नियोक्तुम् ॥ १५३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। चतसृणां विषमानेकपुत्रत्वे विप्रापुत्रलभ्यभागात्पादहीनः प्रत्येकः क्षत्रियासुतानामेवं वैश्यासुतानामर्धं शूद्रासुतानां पाद इति यथाविधि भागः पतति तथा विभजनीयमित्यर्थाल्लभ्यते। यदा तु ब्राह्मणीक्षत्रिययोरेवापत्यानि तदा सप्तांशता कृत्वा चतुरोंऽशानित्यादि। यदा तु ब्रह्मविजातीयभार्यात्रयपुत्रास्तदा नवांशान्कल्पयित्वा। एवं ब्राह्मणीवैश्याशूद्रापुत्रेषु सत्सु सप्तांशान्। विप्राशूद्रापुत्रेषु सत्सु पञ्चेत्याद्यूह्यम्। एवं क्षत्रियस्य

क्षत्रविट्शूद्रजातिभार्यात्रयपुत्रेषु सत्सु त्रयो द्वावेकांश इति षडंशा इत्यादिव्यवस्थोहनीया ॥१५३॥

(३) **कुल्लूकः।** चतुरो भागान्ब्राह्मणो गृह्णीयात्, त्रीन्क्षत्रियापुत्रो, द्वौ वैश्यापुत्रः, एकं शूद्राजः। अत्रापि ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रसद्भावे सप्तधा धने कृते–चत्वारो भागा ब्राह्मणस्य, त्रयः क्षत्रियापुत्रस्य, एवं ब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विबहुपुत्रेषु च कल्पना कार्या ॥ १५३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** विधिमेवाह **चतुर इति**। एवं चतुर्णां विभागे जाते तत्र यस्य सजातीया बहवो द्वित्रा वा भ्रातरः स्तेभ्यः समतया विभजेदिति भावः (विकल्पस्याष्टदोषत्वाद्गुणवद्ब्राह्मणीपुत्रभेदेनैव वा व्यवस्थेति)' ॥ १५३ ॥

(७) **मणिरामः।** विधिमाह **चतुर इति** ॥ १५३ ॥

(९) **भारुचिः।** सोऽयमुच्यते—ऋज्वर्थांशकल्पनाः। अत्रापि पूर्ववत् समविषमसंख्येषु विभागो विज्ञेयः ॥ १५३ ॥

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽप्यसत्पुत्रोऽपि वा भवेत् ॥
नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥ १५४ ॥

(१) **मेधातिथिः। सत्पुत्रो** विद्यमानपुत्रः। ब्राह्मणीपुत्र एव वा विद्यमानो विवक्षितो, न द्विजातिपुत्रमात्रम्। अतश्चासति ब्राह्मणपुत्रे क्षत्रियवैश्ययोः सतोरप्यष्टमांशं लभते, केवले च वैश्यपुत्रे तृतीयम्। अन्ये त्वविशेषेण द्विजातिपुत्राभावोऽपुत्रपदेनोक्त इत्याहुः। अस्मिन्पक्षे सपिण्डगामि दशमांशशेषधनं शूद्रो लभते। इयं त्वदुष्टा व्यवस्था। यदा बहुधनं क्षेमे तदा दशमांशं हरेच्छौद्रः। अथ कतिपयजनजीवनपर्याप्तं तदा शूद्रपुत्रस्यैव।

क्षत्रियादीनां समानासमानजातीयास्त्रीजातानां स्मृत्यन्तरे (याज्ञ० २। १२५) विधिर्दर्शितः—"क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जाः स्युर्द्व्येकभागिनः"। क्षत्रियाजाताः स्वजातीयविजातीयासु शूद्रपर्यन्तासु वर्णक्रमेण त्र्यादिभागहराः। तदा तेन स्वधनं क्षत्रियस्य शूद्राः षष्ठमंशं लभन्ते, विशश्च तृतीयम्।

अन्ये त्वस्य श्लोकस्य सामर्थ्यमाहुः। शूद्रपुत्राय यदा ददाति तदाऽनेन धनं सङ्कलय्य दशोंऽशो दातव्यो न तदधिकः सत्यपि स्वातन्त्र्ये। यथा वक्ष्यति (९। १५५)—"यदेवास्य पिता दद्यात्" इति।

अस्मिन्पक्षे 'स पुत्रो दद्यादि'ति समानाधिकरणे पदे उपपन्नतरे। इतरथा 'यस्य सदसत्पुत्रः पिता स दद्यादि'ति संबन्धो दुःश्लिष्टः स्यात्। सत्पुत्रपदेनास्य पुत्रादेरभिधानं, 'दद्यादि'ति जीवतः पुत्रसपिंडादेः।

ततश्च यदि क्षत्रियवैश्यापुत्रौ न स्तः केवलौ ब्राह्मणशूद्रौ, तदा न शूद्रस्य दशम एवांशः, किं तर्हि? अत्यल्पं, नाधिकतरं, धनं लभते। यत्र दश गावः सन्ति तत्र चतस्रो ब्राह्मणस्य, एका शूद्रस्य, पञ्च क्षत्रियवैश्ययोः। यदा तौ न स्तः तदा पञ्च गावस्तयैव कल्पनया

ब्राह्मणशूद्राभ्यां विभजनीयाः। यदि सर्वा ब्राह्मण आदद्यान्न चांशहरः स्यान्न चतुरंशहरः। तस्मात् 'चतुरोंऽशान्हरेत्' (९। १५३) इति चतुर्षु भ्रातृषु सत्सु कल्पना। शूद्रस्यापि दशमोंऽशहरत्वं चतुर्ष्वेव। द्वयोस्त्रिषु चतुर्षूभयोर्भागाधिक्यम् ।। १५४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सत्पुत्र इत्युत्तमस्त्रीजातपुत्रवान् पिता अपुत्र इतरवर्णपुत्र-रहितः। नाधिक इति शूद्रापुत्राय दशमं भागं दत्वा शेषं पत्न्यादिभिर्ग्राह्यमितरपुत्राभावेऽ-पीत्यर्थः ।। १५४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यदि ब्राह्मणो द्विजातिस्त्रीषु सर्वासु विद्यमानपुत्रः स्यादविद्यमानपुत्रो वा तथापि शूद्रापुत्रायानन्तराधिकारी यस्तेषु दशमभागादधिकं धर्मतो न दद्यात्। एवं च शूद्रापुत्र-विषये निषेधादविद्यमानसजातिपुत्रस्य क्षत्रियावैश्यापुत्रौ सर्वरिक्थहरौ स्याताम् ।। १५४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** पितुरिच्छया विभागेऽपि शूद्रापत्याय दशमो भागो देय इति नियमयति **यद्यपीति।** सत्पुत्रः विद्यमानपुत्रः ब्राह्मण्यादिचतसृष्वपि यस्य स सत्पुत्रः। तास्वेवाविद्यमानः पुत्रो यस्य सोऽपुत्र इति। धर्ममनुरुध्य दशमांशादधिकं न दद्यादिति नियमः। अत एव **याज्ञवल्क्यः** (व्य० १२५) 'चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः। क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिन' इति ।। अत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणाद्-ब्राह्मण्यादिचतसृषु जाताः, एवं क्षत्रजादिष्वित्यन्वयः ।। १५४ ।।

(५) **नन्दनः।** सत्पुत्रः विद्यमानपुत्रः यद्यपि स्यात्। सपुत्रस्त्विति सम्यक्पाठः। नाधिकमंशं दशमादंशाच्छूद्रापुत्राय दद्यात् ।। १५४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** सत्पुत्रः विद्यमानब्राह्मणपुत्रः ।। १५४ ।।

(७) **मणिरामः।** सत्पुत्रः द्विजातिस्त्रीषु विद्यमानपुत्रः, एतादृशोऽपि ब्राह्मणः शूद्रा-पुत्राय एकांशमेव दद्यात् नाधिकं। क्षत्रियावैश्यापुत्रौ तु अविद्यमानब्राह्मणीपुत्रस्य स्वपितुः सर्वमेव धनं गृह्णीतः ।। १५४ ।।

(९) **भारुचिः।** सन्तः पुत्रा. . .यो यस्य सोऽयं सत्पुत्रः। यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत्। तदभावे केवलः शूद्रापुत्रः। एवमपि नाधिकं दशभाक् तस्मै देयम्। असत्पिण्डा हरेयुः। तदभावे तद्धनस्य .... स्यायमुपदेशः, एतस्मादेव लिङ्गात् क्षत्रियवैश्यौ केवलावपि सन्तौ ब्राह्मणस्यासर्वरिक्थहरौ स्याताम्। इतरथा हि शूद्रप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।। १५४ ।।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।।
यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ।। १५५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **न रिक्थभाग्** द्विजातीनां **शूद्रापुत्रः।** किं सदा? नेत्याह—**यदेवास्य पिता दद्यात्** दायस्य। पित्रा दशमांशकल्पना कृता **तदेव** तत्तस्य, तदधिकं पैत्रिकं नान्यल्लभते।

तत्रापि **शङ्खेनोक्तं**—"न शूद्रपुत्रोऽर्थभागो। यदेवास्य पिता दद्यात्स एव तस्य भागो, गोमिथुनं त्वपरं दद्युर्विभागकाले भ्रातर" इति वाक्यशेषः।

अन्ये त्वनूढायाः शूद्रायाः पुत्रस्येमं विधिमिच्छन्ति। न ह्यत्र विवाहलिङ्गं किंचिदस्तीति वदन्तः। जातिविशेषवचनः शूद्राशब्दः। अतो यदेवास्य पिता दद्यात्, अतो यदस्य प्रजीवनं पित्रा दत्तं, तदेव दातव्यम्। अथ तेन काचित् विभागकल्पना कृता, यावज्जीवं जीवनाय, तदा तदेवास्य धनं न भ्रातृभिः किंचिद्दातव्यम्। यथा **गौतमः** (२८-३९) शूद्रापुत्रप्रकरण एवाह—"अपरिग्रहीतास्वपि शुश्रूषुश्चेल्लभेत वृत्तिमूलमन्तेवासिविधिना" इति।

तेषां मते क्षत्रियवैश्ययोरनूढयोर्जाता रिक्थहराः प्राप्नुवन्ति। तत्र च कियानंश इति न ज्ञायते। "यावानंश ऊढयो"रिति चेत्तत्रापि नोढाग्रहणं न लिङ्गं वचनं वास्ति।

'कथं नास्ति?' "एक एवौरसः पुत्रः" इति धर्मपत्नीष्वौरसो न चानूढयोर्जातानामौरसलक्षणमस्ति। उक्तं च 'अनियुक्तासुतश्चैवे'त्यादि"।

अथ "भ्रातृजायाविषयमेतत्। तत्र किल नियोगे विहितेऽनियुक्तासुत इति प्रतिषेधेऽपि तद्विषया बुद्धिरुपजायते"।

अत्राप्यस्ति तर्हि **जातमात्रेष्विति।** तस्मात्परस्त्रीषु नियोगेन विना 'अनियुक्तासुताः' सर्वेषां च तेषां प्रजीवनमुक्तम्॥ १५५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पितृदत्तं त्वधिकमपि लभ्यत एवेत्याह **ब्राह्मणेति।** न रिक्थभागदशमांशाधिकरिक्थभाक्। तदेव धनमधिकं लभ्यम्॥ १५५॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शूद्रापुत्रो धनभाक् न भवति, किन्तु यदेव धनमस्मै पिता दद्यात्तदेव तस्य भवेत्। एवं च पूर्वोक्तविभागनिषेधाद्विकल्पः, सच गुणवदगुणापेक्षः। अथवाऽनूढशूद्रापुत्रविषयोऽयं दशमभागनिषेधः॥ १५५॥

(४) **राघवानन्दः।** पुत्रकर्तृकविभागे तु गुणहीनः शूद्रापुत्रो न दायभागित्याह **ब्राह्मणेति।** पितृतः प्राप्तधनस्य तस्य नांशोऽन्यथैकांश इत्युक्तम्। वस्तुतस्तु 'ज्येष्ठस्य विंश उद्धार'इत्याद्युक्तगुणवद्विषयम्॥ १५५॥

(५) **नन्दनः।** किमयं दशमोंऽशः शूद्रापुत्राय देयो नेत्याह **ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति** ॥ १५५॥

(६) **रामचन्द्रः। ब्राह्मणेति।** अंशभाग्ब्राह्मणः पुत्रः निर्गुणः॥ १५५॥

(७) **मणिरामः।** अनूढशूद्रापुत्रविषयमाह **ब्राह्मणेति**॥ १५५॥

(९) **भारुचिः।** पित्रधीनोऽस्यांश इत्ययमपरः कल्पो गुणसम्बन्धापेक्षः पूर्वविधेः। एवं च इति पूर्वोत्तरयोर्विरोधादनयोर्विकल्पो गुण...त्वापेक्षः। अथवा अनूढाशूद्रापुत्रस्यायं विधिज्ञयः। पूर्वस्तूढापुत्रस्य। तथा च **गौतमः** शूद्रप्रकरण आह—'अपरिगृहीतास्वपि शुश्रूषुश्चेल्लभेत तद्वृत्तिमूलान्तेवासिविधिना'॥

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् ।।
उद्धारं ज्यायसे दत्वा भजेरन्नितरे समम् ।। १५६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** वाशब्दो द्वितीयं विकल्पमन्तरेणानुपपद्यमानः प्रकृतमपेक्ष्य निराकाङ्क्षो भवति। समवर्णास्वसमवर्णासु वा शूद्रस्यैव सर्वधनहरत्वनिषेधाद् द्विजातिविषयमेव विज्ञायते। तेन ब्राह्मणस्यासति ब्राह्मणीपुत्रे क्षत्रियादिजाताः सर्वधनहरा भवन्तीत्युक्तं भवति। एवं क्षत्रियस्य वैश्यापुत्रः।

न त्वयमर्थः '**उद्धारं ज्यायसे दत्वा** सर्वेऽ**सवर्णा जाताः समं** सवर्णापुत्रै**र्भजेरन्**, प्रागुक्तैकांशापचयविरोधात्।

यद्यप्युक्तं 'निर्गुणेषु सवर्णापुत्रेषु गुणवत्स्वितरेषु युक्तमेव साम्यम्'। तथा चोक्तं 'सवर्णापुत्रो अन्यायवृत्तो न लभेत केषामिति' (गौ० २८/४०),—तदेतदसत्; जातेरत्यन्तमान्यत्वात्। "उत्पन्नो वाऽर्थस्वाम्यमित्याचार्या" इति। तेनेयमत्र व्याख्या— असत्सु सवर्णेष्वसवर्णास्वपि ये जातास्तेऽपि ज्यायोंऽशमुद्धारेण सवर्णाद्विभजेरन् ।। १५६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। समेति।** समवर्णमात्रपुत्रत्वे उद्धारोद्धरणं 'ज्येष्ठस्य विंश उद्धार' (९।११२) इत्यादि नान्यथेत्यर्थः ।। १५६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** द्विजातीनां समानजातिभार्यासु ये पुत्रा जातास्ते सर्वे ज्येष्ठायोद्धारं दत्वाऽवशिष्टं समभागं कृत्वा ज्येष्ठेन सहान्ये विभजेरन् ।। १५६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अयं त्वगुणवद्विषय इत्याह **समेति।** उद्धारं किंचिच्छ्रेष्ठद्रव्यम् ।। १५६ ।।

(५) **नन्दनः।** अथ पितृतोऽसवर्णानां मातृसवर्णानां विभागमाह **समवर्णास्विति** ।।१५६।।

(६) **रामचन्द्रः।** द्विजन्मनां ब्राह्मणक्षत्रियविशां सर्वद्रव्यात् वरं ज्यायसे वर्णश्रेष्ठाय उद्धारमुद्धृत्य दत्वा पश्चादितरे भ्रातरः समं विभजेरन् ।। १५६ ।।

(७) **मणिरामः।** ज्यायसे ज्येष्ठाय ।। १५६ ।।

(९) **भारुचिः।** 'समवर्णासु वा जाता ज्यायसे मानवर्धनम्' यत्किञ्चिद्दत्वा भजेरन्नितरे समम्। हीनजातिगुणवत्तरेष्वयं विधिः सामर्थ्याद्विज्ञेयः ।। १५६ ।।

शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्या विधीयते ।।
तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ।। १५७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रतिलोमविवाहः शूद्रस्य नेष्यते। उक्तानुवादोऽयम्। **तस्यां जाताः समांशाः स्युरिति।** पञ्चमस्य जात्यन्तरस्याभावादेवमुक्तम्। सवर्णैव तस्य भार्या, नान्याऽस्तीति ।। १५७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** समांशाः स्युर्न तूद्धार इत्यर्थः ।। १५७ ।।

(३) कुल्लूकः। शूद्रस्य पुनः समानजातीयैव भार्योपदिश्यते, नोत्कृष्टाऽपकृष्टा वा, तस्यां च ये जातास्ते यदि पुत्रशतमपि तदा समभागा एव भवेयुः। तेनोद्धारः कस्यचिन्न देयः ।। १५७ ।।

(४) राघवानन्दः। शूद्रस्यासवर्णाभावमनुवदंस्तत्पुत्राणां सम एव विभाग इत्याह **शूद्रस्येति**। पुत्रशतं भवेदिति कैमुत्यम् ।। १५७ ।।

(६) रामचन्द्रः। समांशाः स्युः सममंशं गृह्णीयुः ।। १५७ ।।

(७) मणिरामः। शूद्रस्य पुत्रेषु विभागमाह **शूद्रस्य त्विति** ।। १५७ ।।

(९) भारुचिः। शूद्रायां शुद्धायामिदमुच्यते । अन्यासूत्कृष्टापकृष्टासु धर्माधर्मापेक्षया विभागः कल्पयितव्यः ।। १५७ ।।

पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः ।।
तेषां षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ।। १५८ ।।

(१) मेधातिथिः। वक्ष्यमाणसूत्रस्थानमेतत्। बन्धुशब्दो बान्धवपर्यायः। गोत्रहरा दायहराश्च षट्, इतरे विपरीताः। यदत्र तत्त्वं तदुपरिष्टान्निदर्शयिष्यते ।। १५८ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। बन्धुदायादाः बन्धूनां पितृव्यादीनां पुत्रपत्नीदुहित्राद्यभावे दायस्य तद्धनस्यादातारः। उत्तरे तु न दायादा दायग्राहकाः पितृव्यादीनां किंतु पुत्रपत्न्यादिविरहेऽपि तेषां गोत्रजादय एव धनहरानमी बन्धवस्तूदकदानाद्यधिकारिणो भवन्ति। अदायादा अबान्धवा एवेत्यस्यार्थः ।। १५८ ।।

(३) कुल्लूकः। यान्द्वादश पुत्रान्हैरण्यगर्भो मनुराह तेषां मध्यादाद्याः षड् बान्धवाः गोत्रदायादाश्च, तस्माद्बान्धवत्वेन सपिण्डसमानोदकानां पिण्डोदकदानादि कुर्वन्त्यनन्तराभावे च गोत्रदायं गृह्णन्ति। पितृरिक्थभाक्त्वस्य 'पुत्रा रिक्थहराः पितु'रिति (९।१८५) द्वादशविधपुत्राणामेव वक्ष्यमाणत्वात्, उत्तरे षट् न गोत्रधनहरा भवन्ति। बान्धवास्तु भवन्ति, ततश्च बन्धुकार्यमुदकक्रियादि कुर्वन्ति। **मेधातिथिस्तु**'षडदायादबान्धवा' इत्याद्युत्तरषट्कस्यादायादत्वमबान्धवत्वं चाह–तन्न; **बौधायनेन** बन्धुत्वस्याभिहितत्वात्। तदाह (बौ. स्मृ. २।२।३७) 'कानीनं च सहोढं च क्रीतं पौनर्भवं तथा। स्वयंदत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते' ।। १५८ ।।

(४) राघवानन्दः। ते पुत्राः कतिविधा इत्यपेक्षायां पूरयन् तेषु दायभाजमाह **पुत्रानिति**। बन्धुदायादाः गोत्रपिण्डोदकदानधनग्रहणप्रयोजनाः। अदायादबान्धवाः दायमंशं न लभन्तेऽथ च बन्धुवदुदकदानेनोपकुर्वन्ति, उदकमात्रप्रयोजना इति भावः ।। १५८ ।।

(५) नन्दनः। एवमौरसानां सवर्णानां समवाये विभाग उक्तः, इदानीमौरसानां क्षेत्रजादीनाञ्च समवाये विभागं विवक्षन्पुत्राणां द्वैविध्यं तावदाह **पुत्रान् द्वादश यानिति**।

बन्धवो दायादाश्च बन्धुदायादाः पिण्डप्रदाः सगोत्रबान्धवाः। 'अदायादबान्धवा' इत्यत्र दायादत्वं बन्धुत्वञ्च निषिध्यते, न ज्ञातिर्निषिध्यते। दायादत्वमेवेति केचित्॥ १५८॥

(६) **रामचन्द्रः**। तेषां षड्बन्धुदायादाः बन्धुकृत्योदकदानादिकारिणः बन्धुदायादाः। षड् दायादबान्धवाः॥ १५८॥

(९) **भारुचिः**। दायविभागप्रकरणापेक्षः पुत्राणामप्युपदेशोऽत्र तस्य सूत्रस्थानीयस्येदं भाष्यम् तत्स्वरूपनिर्देशार्थं भवति॥ १५८॥

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च॥
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्॥ १५९॥

(१) **मेधातिथिः**। श्लोकद्वयेन संख्यानिर्देशो वर्गद्वयप्रदर्शनार्थः॥ १५९-१६०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। 'औरस–कानीन' इति श्लोकावेतौ द्विभागार्थौ। अत्र पुत्रिकापुत्रस्यौरसतुल्यतया पृथगभिधानम्॥ १५९-१६०॥

(३) **कुल्लूकः**। औरसादयो वक्ष्यमाणाः षट् रिक्थभाजो बान्धवाश्च भवन्ति॥ १५९॥

(४) **राघवानन्दः**। पुत्राणां द्वादशत्वं विभजन्दायादानाह **औरस** इति द्वाभ्याम्। एषां लक्षणानि वक्ष्यमाणानि। अत्रापि पूर्वषट्काभावे उत्तरोत्तरो गोत्ररिक्थभाक्। तथा च **बौधायनः** 'कानीनं च सहोढं च क्रीतं पौनर्भवं तथा। स्वयंदत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षत' इति॥ अत्र गोत्रपदं रिक्थाद्युपलक्षणम्, गोत्ररिक्थहराः पितुरित्येकवाक्यनिर्दिष्टत्वात्॥ १५९-१६०॥

(५) **नन्दनः**। पुत्रिकापुत्रस्य पौत्रतुल्यतया पुत्रेष्वनुपादानं क्षेत्रजशब्देन संगृहीतत्वाच्चेति॥ १५९॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्वाभ्यामाह **औरस इति**। औरसः १ क्षेत्रजः २ दत्तः ३ कृत्रिमः ४ गूढोत्पन्नः ५ अपविद्धः ६॥ १५९॥

(७) **मणिरामः**। षड् दायादानाह **औरस इति**॥ १५९॥

(९) **भारुचिः**। कार्यार्थोऽयं वर्गप्रविभागः पुत्राणाम्। तच्च वक्ष्यति॥ १५९॥

कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा॥
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः॥ १६०॥

(३) **कुल्लूकः**। कानीनादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः षड् गोत्ररिक्थहरा न भवन्ति, बान्धवाश्च भवन्तीति व्याख्यातम्॥ १६०॥

(६) **रामचन्द्रः**। कानीनः ७ सहोढः ८ क्रीतः ९ पौनर्भवः १० स्वयंदत्तः ११ शूद्रायामुत्पन्नः शौद्रः १२ षडदायादबान्धवाः॥ १६०॥

(७) **मणिरामः**। अदायादानाह **कानीन** इति॥ १६०॥

यादृशं फलमाप्नोति कुप्लवैः संतरन् जलम् ॥
तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरंस्तमः ॥ १६१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** क्षेत्रजादीनामौरसेन सहोपदेशात्तुल्यत्वाशङ्का। तन्निषेधार्थमिदम्। न तुल्यमौरसेनोपकारं कर्तुं शक्ताः कुपुत्राः क्षेत्रजादयः। असत्यपि विशेषश्रवणे प्रकृतत्वादेवं व्याख्यानयन्ति। अन्ये तु कुपुत्राननियुक्तासुतान्मन्यन्ते।

एतदुक्तं भवति— नैतेषु सत्सु पुत्रवानहमिति कृतिनमात्मानं मन्यन्ते। किं तर्ह्यौरसोत्पादने पुनरपि यत्नवता भवितव्यम्।

तमः पारलौकिकं दुष्कृतकर्मजं दुःखं ऋणानपाकरणनिमित्तं "सप्रजया पितृभ्य" इति ॥ १६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कुप्लवैर्दूरप्लवनासमर्थैः प्लवैः गुणं पारगमनरूपं क्लेशेनाप्नोति। कुपुत्रैरमुख्यत्वैः (?) तमो नरकं संतरता। एतेन नात्यन्तफला एवेत्युक्तम् ॥ १६१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **औरसेन** सह क्षेत्रजादीनां पाठात्तुल्यत्वाशङ्कायां तन्निरासार्थमाह **यादृशमिति**। तृणादिनिर्मितकुत्सितोडुपादिभिरुदकं तरन् यथाविधं फलं प्राप्नोति तथाविधमेव कुपुत्रैः क्षेत्रजादिभिः पारलौकिकं दुःखं दुरुत्तरं प्राप्नोतीति। **अनेन** क्षेत्रजादीनां मुख्यौरसपुत्रवत्संपूर्णकरणक्षमत्वं न भवतीति दर्शितम् ॥ १६१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** सत्पुत्रेष्वेव यतितव्यमित्यर्थवादेन दृढयति **यादृशमिति।** कुप्लवैस्तृणादिनिर्मितैः। फलं शीतादिकं दुःखं प्राप्नुवन्नपि तीर्णो भवत्येवम्। तमः पिण्डोदकाद्यदानकृतनरकम्। कुपुत्रैर्दत्तं मुख्यं न भवतीति भावः ॥ १६१ ॥

(५) **नन्दनः।** कुपुत्राणां पित्रपकारित्वं दायादत्वप्रतिपत्त्यर्थमाह **यादृशं फलमिति।** कुपुत्रैर्निर्गुणैरनियुक्तापुत्रादिभिश्च। तमो नरकम् ॥ १६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** कुप्लवैः कुत्सितप्लवैर्जलं संतरन् यादृशं गुणं दुःखमाप्नोति तादृशं गुणं कुपुत्रैः तमः नरकं संतरन् तादृशं गुणं दुःखं आप्नोति। 'उडुपं तु प्लवः कोल' इत्यमरः ॥ १६१ ॥

(७) **मणिरामः।** कुप्लवैः तृणादिनिर्मितैः। कुपुत्रैः क्षेत्रजादिभिः तमः पारलौकिकं दुःखम्। अनेन क्षेत्रजादीनां मुख्यौरसपुत्रवत् संपूर्य कार्यकरणक्षमत्वं न भवतीति दर्शितम् ॥ १६१ ॥

(९) **भारुचिः।** सहोपदेशादौरसेन साम्यं मा भूत् क्षेत्रजादीनामित्यत इदमुच्यते। अनेकलिङ्गेन सर्वे क्षेत्रजादयोऽपुत्रस्य पुत्रकार्याणि कुर्युः, सर्वे च दायं गृह्णीयुः। कानीनादीनामदायदत्तमुक्तमपाक्षिकं तदिति व्याख्यातम् ॥ १६१ ॥

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।।
यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ।। १६२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** क्लीबस्य प्रागुपात्ते क्षेत्रजे 'यस्तल्पजः प्रमीतस्य व्याधितस्य वे'ति, पश्चादौषधे कथंचित् क्लीबत्वनिवृत्तौ संभवति, तदीयमेवासौ रिक्थं लभेतेति ।

जनयितुर्यदि नाम पितृव्यपदेशः स्यादपि जननहेतुकः, तस्मादपि पुत्रः सुतोऽयमुपचारात्क्षेत्रज इत्युक्तः। तत्रौरसेन पितृधने गृहीते। कथंचित् जनयितुः अन्यदपत्यन्योत्पादितं भवतीति। न च 'परा'यत्तमेव प्रीत्यादिना धनं कृतं न चास्य सपिण्डाः सन्ति। अस्यामवस्थायां यद्यस्य पित्र्यमुपपद्यते एतदेव लिङ्गम्। अनियुक्तासुतादयोऽसत्सु सपिण्डेषु जनयितृ रिक्थहरा भवंतीति।

अन्ये तु व्याचक्षते—सति दायादे समुत्पन्नः क्षेत्रजः स जनयितुर्लभते रिक्थं, न क्षेत्रिकात्, सत्यौरसे। उक्तश्च तस्य सत्यौरसे भागः "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृ रिक्थस्य भागिनौ" इति। तथा "षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशम्" इति। एकरिक्थिनौ एकहस्तस्थधनौ यथा च तौ भवतस्तथा दर्शयति ।। १६२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अविभक्ते भ्रातरि मृते तद्धनं गृहीत्वा तत्पत्न्यां देवरेण पुत्र उत्पादिते तस्यापि सपुत्रत्वे पश्चात्तस्मिन्मृते विभागे क्रियमाणे क्षेत्रजस्य क्षेत्राधिपस्य पितुर्भागमात्रं नतु बीजिधनादपि भागोऽस्तीत्यर्थः ।। १६२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** 'अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मत'इति **याज्ञवल्क्यो**(व्यव. ८।१२७)क्तविषये। यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजानन्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तावौरसक्षेत्रजावेकरिक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थार्हौ भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसंबन्धि तदेव स गृह्णीयात्र क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः। यत्तु वक्ष्यति (९।१६४) 'षष्ठे तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात्। औरसो विभजन्दायमि'ति, तत्पुत्रबहुलस्य। यत्तु **याज्ञवल्क्येनो**भयसंबन्धिरिक्थहरत्वमुक्तं तत्क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्राभावे बोद्धव्यम्। **मेधातिथि-गोविन्दराजौ** तु औरसमनियुक्तापुत्रं च विषयीकृत्येमं श्लोकं व्याचक्षाते–तन्न; अनियुक्तापुत्रस्याक्षेत्रजत्वात् 'अनियुक्तासुतश्चे'(९।१४३)त्यनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषेधात् 'यद्येकरिक्थि नौ'(९।१४३) इत्यनन्वयाच्च ।। १६२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्र यस्य विधितः क्षेत्रजादूर्ध्वमौरसो जातस्तस्य धनमौरस एव प्राप्नोतीत्याह **यदीति**। एकरिक्थिनावेकस्य पितुः नेतरः क्षेत्रजः। यस्तु 'अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मत'इति **याज्ञवल्क्य**(व्यव. १२७)-वचनात्तदौरसाभावविषयम्। भावे तु क्षेत्रिणः स्वमौरसो हरेत्। बीजिनः 'स्वं क्षेत्रज'इति आह **यस्य यदीति**। यदि बीजिनो धनमस्ति न चेदौरसनियुक्तापुत्रयोर्नियुक्तापुत्रस्य षष्ठांशस्य वक्ष्यमाणत्वादिति **गोविन्दराजमेधातिथी** ।। १६२ ।।

(५) **नन्दनः**। एकरिक्थिनावविभक्तधनौ यत्र कुले भ्रात्रोरेकस्यौरसः पुत्रोऽपरस्य क्षेत्रजस्तौ च भ्रातरौ विभक्तधनौ मृतौ विभक्तधनयोरपि मृतयोः पश्चात्पितामहो मृतस्त-द्विषयमेतद्वचनम् ।। १६२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। एकस्य रिक्थिनौ सुतौ स्यातां औरसक्षेत्रजयोः यस्यौरसस्य यत्पैतृकं रिक्थं अंशः तत्स गृह्णीयात् नेतरः, इतरः क्षेत्रजो न गृह्णीयात् ।। १६२ ।।

(७) **मणिरामः**। 'अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसौ रिक्थी पिंडदाता च धर्मत' इति **याज्ञवल्क्योक्त**विषये आह **यदीति**। यदि क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजे पुत्रोत्पत्त्यनंतरं औरसः पुत्रो भवति तदा तौ औरसक्षेत्रजौ एकरिक्थिनौ एकस्य पितुः यद्यपि रिक्थार्हौं तथापि तत् रिक्थं यस्य। यज्जनकसंबंधी सएदेव गृह्णीयात्। न क्षेत्रजाः क्षेत्रिक-पितुः। तथा च यद्यौरसः पुत्रो नास्ति तदा क्षेत्रज उभयोर्धनं गृह्णीयादित्यर्थः ।। १६२ ।।

(९) **भारुचिः**। ......औरसे सति क्षेत्रजो भवतीति सामर्थ्यं वक्तव्यम्। क्षेत्रजे वा सत्यौरस इति, एवं च सत्यनियुक्तासुत एवायं विज्ञेयो गुणतस्तथा हि ता एव कति-......द्धनस्य तयोरयं विभागः। 'यद्यस्य पित्र्यमि'ति, एतेन अनियुक्तासुतादय इतर-त्रानंशार्हत्वाद् बीजिनोंऽशं लभन्ते। अन्यस्त्वाह—यदि जातापत्याथर्वणपक्षक्रियया पुनः सर्वं कृत्वा पुत्रानुत्पादयेत्, तयोश्च बीजिक्षेत्रिणोर्धनं स्त्रीनतं स्यात् तयोरेष विभागः ।। १६२ ।।

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।।
शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ।। १६३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। सत्यौरसे क्षेत्रजादयः सर्वेऽदायादाः **प्रजीवन**मौरसाल्लभेरन्। **आनृशंस्य**मपापम्। अददत्पापमाप्नोति ।। १६३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एक एवेति इदमनेकविधपुत्रसद्भावे ।। १६३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। व्याध्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिषु कृतेषु पश्चादौषधादिना विगतव्याधिरौरस उत्पन्ने सतीदमुच्यते औरस एवैकः पुत्रः पितृधनस्वामी शेषाणां क्षेत्रजव्यतिरिक्तानां तस्य षष्ठांशादेर्वक्ष्यमाणत्वात्। पापसंबन्धपरिहारार्थं ग्रासाच्छादनं दद्यात् ।। १६३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। एतदेव दृढयन्नेव येषामपि क्षेत्रजं विना दत्तादीनां ग्रासाच्छादनमात्र-माह **एक इति**। वसुनो धनस्य पित्र्यस्य पितृसंबन्धिनः। प्रजीवनं ग्रासाच्छादनादि ।। १६३ ।।

(५) **नन्दनः**। एवं तावत्पितृभेदे क्षेत्रजस्यापि दायप्राप्तिरुक्ता, तदभेदे त्वौरसस्यैव दायप्राप्तिर्नान्येषामित्याह **एक एवौरसः पुत्र इति**। जीवनमेव प्रजीवनं अन्यतो लब्धवृत्तिना जीवनाप्रदानेन दोष इति सूचितम् ।। १६३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। एक एवौरसः पित्र्यस्य वसुनो द्रव्यस्य प्रभुः। शेषाणां क्षेत्रजादीनामानृशंस्यार्थं पापयोगपरिहारार्थं प्रदद्यात् ॥ १६३ ॥

(७) **मणिरामः**। व्याध्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादीनामुत्पत्तिः कृता पश्चादौषधादिना व्याध्याद्युपशमे औरसोत्पत्ताविदमाह **एक एवेति**। शेषाणां क्षेत्रजव्यतिरिक्तानां। तस्य षष्ठांशादेर्वक्ष्यमाणत्वात्। आनृशंस्यार्थः पापसंबंधपरिहारार्थं। प्रजीवनं भोजनाच्छादनं ॥ १६३ ॥

(९) **भारुचिः**। एवं क्षेत्रजादीनामौरसे सति पश्चादुत्पन्नेऽनंशत्वे प्राप्ते विधिरयं विकल्पार्थमुच्यते। इतरेभ्यः क्षेत्रजादिभ्यः प्रजीवनमात्रं देयमिति ॥ १६३ ॥

षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ॥
औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। क्रीतादिपुत्रवत्प्रजीवनमात्रे प्राप्ते क्षेत्रजस्य भागविकल्पोऽयमुच्यते। स च गुणापेक्षः ॥ १६४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यदा त्वेकस्यां भार्यायामज्ञातगर्भायां भर्ता मृतः, अन्या च पत्नी पुत्रार्थं देवरे नियुक्ता पुत्रमलभत, पूर्वस्यां चौरसः पुत्रो जातस्तदा विभागमाह **षष्ठं त्विति**। षष्ठनिर्गुणवत्त्वे, गुणवत्त्वे तु पञ्चममिति ॥ १६४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। औरसः पुत्रः पितृसंबन्धि दायं विभजन्क्षेत्रजस्य षष्ठमंशं पञ्चमं वा दद्यात्। निर्गुणसगुणापेक्षश्चायं विकल्पः ॥ १६४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। औरसानां परस्परं विभागे कर्तव्ये क्षेत्रजस्याप्यंशमाह **षष्ठं त्विति**। गुणवदगुणवद्भेदेन विकल्पः। एतत्तु बीजिधनाप्राप्तौ, तत्प्राप्तौ तु नांशभागित्युक्तं 'यद्यस्य पैतृक'मित्यत्र ॥ १६४ ॥

(५) **नन्दनः**। आनृशंस्यार्थमिति सत्यौरसे योऽयं शेषाणामभाग उक्तस्तस्य क्षेत्रजविषयेऽपवादमाह **षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशमिति**। विकल्पो गुणापेक्षः, एवं क्षेत्रजस्य देयोंश उक्तः ॥ १६४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। औरसः पित्र्यं दायं विभजन्क्षेत्रजस्य षष्ठं वा पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

(७) **मणिरामः**। क्षेत्रजस्य विभागमाह **षष्ठमिति**। सगुणस्य पंचमांशं, निर्गुणस्य षष्ठांशमित्यर्थः ॥ १६४ ॥

(९) **भारुचिः**। क्षेत्रजस्य तृतीयोऽयं विकल्पो (ऽनि)युक्तासुतस्य मुख्यत्वात् षष्ठपञ्चमभागविकल्पश्च गुणापेक्षः ॥ १६४ ॥

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।।
दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ।। १६५ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** आद्योऽयं श्लोकः पूर्वोक्तविध्यनुवाद एव, न पुनर्विध्यन्तरम् । औरसेन साम्यं क्षेत्रजस्य नेष्यते । **गोत्रभागिनो रिक्थांशभागिनश्च** । रिक्थांशः प्रजीवनसंमित इत्युक्तः । दत्तके च क्षेत्रजवत् । स्मृत्यन्तरमुदाहरन्ति । **क्रमशः** औरसक्षेत्रजौ युगपद्भागहरावन्येषां तु पूर्वाभाव उत्तरस्य भागहरत्वम् । "यद्येषां षड् दायादाः षडदायादा इति, वर्गद्वयप्रतिभागेन दायादादायादयोरनयो रिक्थवचनमनुपपन्नम् ।"

सत्यौरसेऽदायादा इति । आद्याः षण्महोपकारा इतरे षट् न्यूना इति । आद्य औरसादन्ये समानफलाः । एवमुत्तरे षट् ततो न्यूनाः । अवान्तरापेक्षया तुल्या एव । न पूर्वोत्तरपठितानां भेदोऽस्ति ।। १६५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** पितृऋक्थस्य पित्रार्जितधनस्य । अत्रौरसत्वेन पुत्रिकापुत्रोऽपि गृहीतः । **दशापर इति ।** गोत्ररिक्थं पितामहाद्युपात्तं ततोंऽशभागिनः नतु पित्रा स्वयमर्जितादंशादंशहारिणः । **केचित्तु** पितृऋक्थस्य कृत्स्नस्य गोत्रभागिनः पितृगोत्रऋक्थांशभागिनः स्वजीवमात्रोचितपितृऋक्थांशभागिन इत्यर्थमाहुः ।। १६५ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** औरसक्षेत्रजौ पुत्रावुक्तप्रकारेण पितृधनहराः स्यातामन्ये पुनर्दश दत्तकादयः पुत्रा गोत्रभाजो भवन्ति । 'पूर्वाभावे परः पर' (य ज्ञ. व्य. ८।१३२) इत्येवं क्रमेण धनांशहराश्च ।। १६५ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** तयोरुक्तप्रकारेण धनभाक्त्वमनुवदन् तयोरभावेऽन्येष्वपि दशसु पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरो धनभागित्याह **औरसेति ।** क्रमशः **पूर्वाभावे परः पर इतिः** ।। १६५ ।।

(५) **नन्दनः ।** अथ दत्तकृत्रिमादीनामंशमाह **औरसक्षेत्रजौ पुत्राविति ।** पुत्राविति दशापरे दत्तकृत्रिमादयो गोत्ररिक्थांशभागिनः गोत्रभागिनो रिक्थभागिनश्च रिक्थांशो जीवनमात्रं अन्ये त्वाहुः- पूर्वार्धेन क्षेत्रजस्यौरसतुल्यत्वं प्रतिपादितांशप्राप्त्यर्थं प्रतिपादितं, उत्तरार्धेन दत्तादीनां रिक्थैकदेशभाक्त्वमिति ।। १६५ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** अपरे दशपुत्रा दत्तकादयः क्रमशः गोत्ररिक्थांशभागिनः पूर्वपूर्वाभावे परः परो रिक्थभागी स्यात् ।। १६५ ।।

(७) **मणिरामः ।** भागिनौ उक्तप्रकारेण पितृधनहरौ स्यातां । अपरे दश दत्तकादयः गोत्ररिक्थांशभागिनः 'पूर्वाभावे परः पर' इत्येवं क्रमेण धनांशहरा ।। १६५ ।।

(९) **भारुचिः ।** एवं च पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् सत्युत्तरोत्तरः प्रजीवनमात्रेणांशेन युज्यते, एतस्माच्च यस्मात् पूर्वस्य पूर्वस्य ज्यायस्त्वं गोत्रभाक्त्वं च ज्ञातिकार्यं च कानीनादिभिरपि कार्यम् ।। १६५ ।।

**स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ॥
तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥ १६६ ॥**

(१) **मेधातिथिः।** आत्मीयवचनः स्वशब्दो न समानजातीयतामाह। एतेन स्वयं **संस्कृतायां** जात औरसः, इतरथाऽसंस्कृतायां निवृत्तिपरः संस्कृतशब्दः संभाव्यते। ततश्चान्येन संस्कृतायामन्य औरसः स्यात्। उक्तार्थे च स्वशब्दे क्षत्रियादिपुत्रा अप्यौरसा भवन्ति। न हि तेषामन्यत्पुत्रलक्षणमस्ति।

अन्ये तु **प्राथमकल्पिक**मौरसविशेषणं मन्वानाः क्षत्रियापुत्रानौरसानसंपूर्णलक्षणान्मन्यन्ते।

एवं तु व्याख्याने यथा **स्वक्षेत्रे संस्कृताया**मसंपूर्णलक्षण औरसस्तच्च स्वेऽसंस्कृतायां प्राप्नोति। किं पुनः क्षत्रियादीनामौरसत्वेन। पुत्रास्तावद्भवन्ति परिमितांशभाजश्च।

अथोच्यते "असत्यौरसक्षेत्रजादिलक्षणे द्वादशसंख्यानियमात्कथं पुत्रत्वमिति ?"

अत्रोच्यते–किं लक्षणेन ? लोकतो व्यवहारप्रसिद्धेः। तथा हि यो यतो जातः स तस्य पुत्र इति लौकिका व्यवहरन्ति। तथा चाजनके कश्चित्पितृव्यवहारं कुर्वन्नन्येनेति बोध्यते। नैष ते पिता, न हि त्वमनेन जात इति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जनकः पिता जन्यश्च पुत्र इत्येतदवगम्यते।

विशेषव्यपदेशार्थस्तु लक्षणारम्भः। यत्तु क्षेत्रजादेरजनके वा पुत्रत्वमिति, तत्कार्यनिबन्धनमपुत्रस्यापि कार्यविधानात्पुत्रत्वम्। पुत्रत्वस्य तन्निषेधान्न जातत्वमिति। तथा चैते प्रतिनिधय उच्यन्ते। तैरत्रायम्। जन्मनिबन्धे हि पुत्रत्वे औरसपुनर्भवनियुक्तासुतानां विशेषो न स्यात्; जन्मनस्तुल्यत्वात्। किंच पुत्रकार्यकारणान्नैव कश्चिदपुत्रः स्यात्। यस्तु लौकिको व्यवहारः, असौ जनकेऽपि पितृव्यवहारदर्शनाद्व्यभिचारी।

तेन सत्यपि प्रयोगे इन्द्रादिशब्दवल्लोकतोऽर्थातिशयाच्छास्त्रे चोत्पत्तिविधानाद्भार्यादिव्यवहारवत् पुत्रव्यवहारोऽवगन्तव्यः।

"तत्र च यदौरसस्य प्राथमकल्पिकत्ववचनं तत्र व्यवहारोऽवगन्तव्यः। न व्यवहारे किं तर्ह्युपकारेऽपि। पितुरुपकारेण दृष्टं यथौरसो भूयांसं शक्नोत्युपकर्तुमिति **प्राथमकल्पिकमिति** पदं ज्ञापयति। उपकारापचयाभिप्रायाच्च प्रतिनिधिव्यवहारः। न ह्येषां प्रतिनिधिता संभवति; प्रारब्धस्य कर्मणोऽङ्गोपचारप्रतिनिधेः। न च पुत्रः कर्मांगं, अपत्योत्पादनकर्मणो गुणकर्मत्वात्। तेन सत्येव क्षेत्रजादीनां पुत्रत्वे प्रतिनिधित्ववचनमौरसत्वप्रशंसार्थम्। यथा 'अपशवो वाऽन्ये गोऽश्वेभ्यः पशवो गोऽश्वा' इति पशूनामपशुत्ववचनं गवाश्वानां प्रशंसितुम्।

यथा च यो यदीयाद्बीजाज्जातः स तस्य न पुत्र इति, तथा च दर्शितं **महाभारते।** द्वैपायनाज्जाताः पाण्डुधृतराष्ट्रविदुरादयो नैते व्यासपुत्रा इति व्यपदिश्यन्ते।

यथा च सप्रयोजनं क्षत्रियादिपुत्राणामौरसत्वं तथोपपादितम्। पुत्रिकापुत्रस्य पुत्रत्वे द्वादशसंख्यातिरेक आप्नोति।

भवतु, को दोषः? त्रयोदशोऽयं पुत्रोऽस्तु। औरसेन तुल्यफलत्वात् तदग्रहणम्। तत्सा-म्याच्च। तथा च स्मृत्यन्तरं "तत्समः पुत्रिकासुतः" इति (याज्ञ. व्य० १२८) ॥ १६६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उक्तपुत्राणां लक्षणान्याह **स्वक्षेत्र इति**। स्वक्षेत्रे स्वसवर्णक्षेत्रे संस्कृतायां स्वयं परिणीतायाम्। प्राथमकल्पिकं मुख्यम्॥ १६६॥

(३) **कुल्लूकः**। स्वभार्यायां कन्यावस्थायामेव कृतविवाहसंस्कारायां यं स्वयमुत्पादयेत्तं पुत्रमौरसं मुख्यं विद्यात् 'सवर्णायां संस्कृतायामुत्पादितमौरसपुत्रं विद्यादि'ति **बौधायन**-दर्शनात्सजातीयायामेव स्वयमुत्पादित औरसो ज्ञेयः॥ १६६॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तौरसादीनां लक्षणमाह **स्वक्षेत्र इति** चतुर्दशभिः। स्वयमुद्वा-हितायामुरःसंश्लेषणजातत्वादौरसः। क्षेत्रजे तदभावो **नारदेनो**क्तो 'गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन्नि'त्या-दिना। सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं जानीयादिति **बौधायन**दर्शनात्सजातीयो-त्पन्नः औरसः। अत्र सवर्णापदं द्विजत्वादिजातिपरं, अन्यथा क्षत्रियावैश्याशूद्रासु जातानां विप्रादित्रयपितृकाणामौरसत्वाभावेनापुत्रत्वापत्तिरिति। तत्र परं सजातीये मुख्यमौरसत्वमन्येषां गौणमिति भावः। **स्वक्षेत्र इति**। क्षेत्रशब्दस्याजहल्लिङ्गता। प्राथमकल्पिकं उत्सर्गतः सर्वत्राधिकारिणम्॥ १६६॥

(५) **नन्दनः**। अथौरसादीनां लक्षणमाह **स्वक्षेत्रे संस्कृतायान्त्विति**। प्रथमकल्पितं प्रधानत्वेन कल्पितम्॥ १६६॥

(६) **रामचन्द्रः**। औरसादीनां द्वादशानामुत्पत्तिमाह **स्वेति**। स्वक्षेत्रे संस्कृतायामूढायां स्वयमुत्पादयेत् द्विजं तं औरसं पुत्रं प्रथमकल्पितं पुत्रं मुख्यं विजानीयात्॥ १६६॥

(७) **मणिरामः**। औरसलक्षणमाह **स्व इति**॥ १६६॥

(९) **भारुचिः**। एषामिदानीं लक्षणमुच्यते—या यस्य सवर्णा सा तस्य क्षेत्रम्। तस्यामुत्पन्नः प्रथमकल्पित औरसो विज्ञेयः। क्षत्रियवैश्ययोस्तु जाता न सम्पूर्णलक्षणा औरसाः सुताः। अतस्तेषाम......क्तो अग्रे न्यायाविरोधेन कल्पयितव्यः। अपरे तु क्षत्रियवैश्यावेवौरसौ क्षेत्रजादिभ्यो ज्यायांसौ मन्यन्ते॥ १६६॥

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा॥
स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः॥ १६७॥

(१) **मेधातिथिः**। **व्याधितस्या**प्रतीकारराजयक्ष्मादिव्याधितस्य। अवशिष्टं स्पष्टम्॥ १६७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तल्पं भार्या तस्यां सवर्णाद्वा देवराद्वा सपिण्डाद्वा जातः। स्वधर्मेण क्षेत्रजोत्पत्तिधर्मेण घृताभ्यङ्गादिना स्वपुत्रः क्षेत्रजः॥ १६७॥

(३) **कुल्लूकः**। यो मृतस्य नपुंसकस्य प्रसवविरोधिव्याध्युपेतस्य वा भार्यायां घृताक्त-वस्त्रादिनियोगधर्मेण गुरुनियुक्तायां जातः स क्षेत्रजः पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः॥ १६७॥

(४) **राघवानन्दः।** क्षेत्रजं लक्षयति **य इति**। प्रमीतस्येति पतितादयुपलक्षणम्, क्लीब-स्येत्यपत्यजनकत्वाभावपरं, तेन पाण्डवाः संगताः। अत्र तु प्रयाजादिवत्पाठक्रमो विवक्षितस्तेन पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरस्यैवाधिकारिता। **क्षेत्रजः** क्षेत्रमत्र पत्नी, तत्र जातः।। १६७।।

(५) **नन्दनः।** तल्पजस्तल्पेषु दारेषु जातः नियुक्तायामित्युक्तत्वादन्येन देवरेण सपिण्डेन वा जनितः।। १६७।।

(६) **रामचन्द्रः।** यः तल्पजः भार्यायां जातः स्वधर्मेण घृताभ्यक्तेन नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः।। १६७।।

(७) **मणिरामः।** क्षेत्रजलक्षणमाह **य इति**। मृतनपुंसकादेः स्वधर्मे नियुक्तायां घृता-भ्यक्तत्वादिनियोगधर्मेण गुर्वादिनियुक्तायां तल्पजः शयनादुत्पन्नः।। १६७।।

(९) **भारुचिः।** निगदव्याख्यातश्लोकः।। १६७।।

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि।।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः।। १६८।।

(१) **मेधातिथिः।** 'च'शब्दः पठितुं युक्तो "माता पिता चेति"। न ह्युभयोरपत्य-मन्यतरानिच्छायां दातुं युक्तम्। अथापि वाशब्दः पठ्यते। तथा चोक्तम् "माता पिता वा दद्यात्, तयोरपि पिता श्रेयान्" इति कार्यान्तरविनियोगविषयमेतत्।

ननु सत्वापत्तौ सानुमापीदृशं दशान्तु पितरि पुत्रं प्रति दातृत्वं नास्ति। सत्यपि तूत्तरवचने अभावो बीजिनो नास्ति, वियोगे विशेषविषयत्वात्सदृशेत्युक्तम्। आह च **वसिष्ठः** (अ० १५ सू० १)—"न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाच्च" इति।

सदृशं न जातितः। किं तर्हि? कुलानुरूपैर्गुणैः। क्षत्रियादिरिपि ब्राह्मणस्य दत्तको युज्यते। **प्रीति**ग्रहणं लोभादिना प्रतिषेधार्थम्।। १६८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** माता पितर्यसति। अद्भिरुदकपूर्वम्। आपदि स्वतस्तस्य रक्षणाशक्तौ।। १६८।।

(३) **कुल्लूकः।** 'शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रय-परित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः' इति **वसिष्ठ**(१५।१)स्मरणात्। माता पिता वा परस्परानुज्ञया यं पुत्रं परिग्रहीतुः समानजातीयं तस्यैव पुत्राभावनिमित्तायामापदि प्रीतियुक्तं नतु भयादिनोदकपूर्वं दद्यात्स दत्त्रिमाख्यः पुत्रो विज्ञेयः।। १६८।।

(४) **राघवानन्दः।** दत्त्रिमस्य कृत्रिमस्य च लक्षणमाह **मातेति** द्वाभ्याम्। अद्भि-रित्यवश्यम्। आपदीति ग्रहीतुः संतानक्षयपरं, दुर्भिक्ष्यादिपरं वा दातुः। सदृशं जात्या प्रीति-संयुक्तं न बलोपाधिकृतम्।। १६८।।

(५) **नन्दनः।** सदृशं सवर्णं आपदीति विशेषणादनापदि दत्तस्य न्यूनत्वं प्रीतिसंयुक्त-मिति विशेषणाद्भयादिना दत्तस्य न्यूनता ग्राह्या। आपदत्र सन्तानपरिक्षयः प्रतिग्रहीतुः।।१६८।।

(७) **मणिरामः**। दत्तकपुत्रलक्षणमाह **मातेति**। सदृशं परिग्रहीतुः समानजातीयं आपदि परिग्रहीतुः पुत्राऽभावनिमित्तायां। प्रीतिसंयुक्तं नतु भयादिना। अद्भिः उदकपूर्वकं संकल्पं कृत्वेति यावत्॥१६८॥

(९) **भारुचिः**। ये तु माता पिता वा दद्यातामिति पठन्ति.... च्यते समस्ताभ्यां दाननियमान्तरा....पायैर्दत्तको न ग्राह्यः मातापितो वचत्यस्मिंस्तु (?) विकल्पपक्षे समस्तयोर्दाननियमो नास्ति। सदृशं सवर्णं .... न लोभादभयाद्वरः॥१६८॥

सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम्॥
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः॥१६९॥

(१) **मेधातिथिः**। अत्रापि **सदृशो** गुणत एव विज्ञेयः। ये तु 'सदृशं' सवर्णं व्याचक्षते, तेषां 'सजातीय' इति **एष** पाठो युक्तो यद्ययमर्थोऽभिप्रेतः। न तु जात्या सादृश्यमपि तूक्तमेव। **गुणदोषविचक्षणम्**। केचिदाहु :—'तावन्न क्रियते यावन्न प्राप्तव्यवहारः। न ह्यसौ गुणदोषान् जानाति। तदा त्वेवं जानाति येनाहं जातो येन च संप्रति पुत्रतया भरणं मे क्रियते तस्याप्यहं पुत्र' इत्यभ्युपगतपुत्राभावात्तथैव ग्रहीतव्योऽपि त्वन्यतरत्वे विशेषो नास्ति॥१६९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सदृशं सवर्णं गुणदोषविचक्षणं नतु बालं कुर्यात्, त्वं मम पुत्र इति नियम्य। पुत्रगुणैर्वयोल्पत्वादिभिः। गुणदोषविचक्षण इति क्वचित्पाठः। तत्र कर्तुर्गुणदोषज्ञानोत्पत्त्या पतितादित्वेन ज्ञात्वा यदि पुत्रं कुरुते तदा नासौ पुत्र इति विवक्षितम्॥१६९॥

(३) **कुल्लूकः**। यं पुनः समानजातीयं पित्रोः पारलौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इत्येवमादिज्ञं पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादियुक्तं पुत्रं कुर्यात्स कृत्रिमाख्यः पुत्रो वाच्यः॥१६९॥

(४) **राघवानन्दः**। गुणदोषविचक्षणं अस्यैवाह इति गुणदोषो जनैः कथं पातितेति। पुत्रगुणैर्विद्याविनयश्राद्धश्रद्धाद्यैः॥१६९॥

(६) **रामचन्द्रः**। यं गुणदोषविचारक्षमं पुत्रं पुत्रगुणैः पित्रादिशुश्रूषादिकैर्युक्तां योगी कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृत इति॥१६९॥

(७) **मणिरामः**। कृत्रिमलक्षणमाह **सदृशमिति**। सदृशं समानजातीयं। गुणदोषविचक्षणं पित्रोः पारलौकिकश्राद्धादिकरणाऽकरणाभ्यां गुणदोषौ संभवतः इति ज्ञातारं। पुत्रगुणैर्युक्तं मातापित्रोराराधनादिभिर्युक्तम्॥१६९॥

(९) **भारुचिः**। कृत्रिमोऽपि सवर्ण एव पितृमातृविहीनश्च॥१६९॥

उत्पद्यते गृहे यस्तु नच ज्ञायेत कस्य सः॥
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः॥१७०॥

(१) **मेधातिथिः**। **न च ज्ञायेत** माता यद्युद्भ्रान्ता बहुशो गता वा तदा न ज्ञायते का पुनस्तस्य जातिर्यतः पूर्वैरुक्तं 'अविज्ञातबीजिनो मातृतः'।

एतच्च यत्र हीनजातीयपुरुषशङ्का नास्ति । तदाशङ्कायां हि प्रतिलोमसंभवः । प्रतिलोमत्वान्न क्वचित्पुत्रकार्याधिकारिणः ।। १७० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । गृहे पाणिग्राहस्य सवर्णैरनेकैर्ऋतुकाले संसर्गो निश्चितोऽपि व्यक्तिविशेषानिश्चयात्कस्यायं गर्भ इत्यनिश्चयः । न त्वधमवर्णगमनसंदेहेऽपि । यस्य तल्पजो भार्यायां जातः ।। १७० ।।

(३) **कुल्लूकः** । यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्यायां पुत्र उत्पद्यते, सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि कस्मात्पुरुषविशेषाज्जातोऽसाविति न ज्ञायते स गृहेऽप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्याद्यदीयायां भार्यायां जातः ।। १७० ।।

(४) **राघवानन्दः** । गूढोत्पन्नं लक्षयति उदिति । तस्मिञ्जीवति गोलक इति बहुकालवशाद्व्यभिचारिण्यां पत्न्यामाकृत्यादिलिङ्गकोऽन्योत्पन्नः, अयं त्वव्यक्तलिङ्गको गूढोत्पन्न इति भेदः । गृहे भार्यायां स्वपत्न्याम् । स बालः गृहे गूढं रहस्युत्पन्नः यस्य तल्पजस्तस्यैव सः (तल्पोऽत्र पतिः) . ।। १७० ।।

(५) **नन्दनः** । कस्यचिदत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ।। १७० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । यस्य तल्पजः भार्यायां जातः स तस्य स्यात् । योगी गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजः सुतः स्मृतः ।। १७० ।।

(७) **मणिरामः** । गूढोत्पन्नलक्षणमाह उत्पद्यत इति । यस्य गृहे अवस्थितायां भार्यायां पुत्र उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञातेऽपि कस्य स इति न च ज्ञायते स गृहे गूढ उत्पन्नः तस्य स्यात् यस्य तल्पजः यदीयायां भार्यायां जातः ।। १७० ।।

(९) **भारुचिः** । अविज्ञानाद् बीजिनो मातृजातीयस्य यो गूढोत्पन्नो विज्ञेयः ।।१७०।।

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।।
यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ।।१७१ ।।

(१) **मेधातिथिः** । बहुप्रजातया भरणासमर्थेनात्यन्तदुर्गत्या केनचिद्वा दोषयोगेन मातापितृभक्तिहीनत्वादिना । न पुनः प्रत्यक्षत्वेन, तस्य न क्वचिदेव पुत्रकार्येऽधिकार इति दर्शितं अन्यत्र । तथैवमप्यन्यतरेणोत्सर्गः । 'परिग्रहः' पुत्रबुद्ध्या, न तु तज्जीवितेच्छया च ।। १७१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । उत्सृष्टमन्यस्मा अदत्वा त्वरादिना परित्यक्तं तत्काले च तस्याः परिग्रहे रक्षणं न संभवत्येवेति निश्चित्य गृह्णीयात् । अयमपि सवर्ण एव ।। १७१ ।।

(३) **कुल्लूकः** । मातापितृभ्यां त्यक्तं, तयोरन्यतरमरणेनान्यतरेण वा त्यक्तं पुत्रं स्वीकुर्यात्, सोऽपविद्धाख्यः पुत्र उच्यते ।। १७१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अपविद्धं लक्षयति **मातेति।** ताभ्यामुत्सृष्टत्वादपविद्धत्वम् ।। १७१ ।।

(५) **नन्दनः।** अयमपि सर्व एव ।। १७१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अन्यतरेणापि पुंसा तयोर्मातापित्रोः सकाशात् उत्सृष्टं यं पुत्रं परिगृह्णीयात्स पुत्रोऽपविद्ध उच्यते। योगी उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।। १७१ ।।

(७) **मणिरामः।** अपविद्धाख्यपुत्रलक्षणमाह **मातेति** ।। १७१ ।।

(९) **भारुचिः।** तथा च **व्यासदर्शनम्—** अन्यतरे प्रमीतेऽन्यतरोत्सर्ग उच्यते। इतरथा हि मातापित्रोर्जीवतोरन्यतरोत्सर्गेऽपविद्धतास्य न युक्ता ।। १७१ ।।

पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ।। १७२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अयं श्लोकः प्राक् व्याख्यातः। स्वयंदत्तकृत्रिमापविद्धेषु अस्य च भागकल्पना प्राक् निरूपिता। प्रतिग्रहभूमिनिषेधश्च सत्यन्यस्मिन्धने न तावत् ।। १७२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वोढुः विवाहयितुः पुत्रं तथा मातामहस्याप्यसौ सुतान्तराभावे ऋक्थहरः 'मातामहसुतो मत'इति **याज्ञवल्क्य**(व्य० १२९)वचनात्। एतदपि सवर्णोत्तमवर्णजनितस्य ज्ञाने ।। १७२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** पितृगृहे कन्या यं पुत्रमप्रकाशं जनयेत् तं कन्यापरिणेतुः पुत्रं नाम्ना कानीनं वदेत् ।। १७२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** कानीनमाह **पित्रिति।** वोढुः कन्याकाल एव जनितपुत्रमुद्वाहकस्य। 'कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मत' (याज्ञ० व्य० १२९)इति मातामहस्य पुत्राभावे तद्धनाद्यधिकारित्वम्, इत्यन्यभेदं मनुवाक्यं विरुध्यते। यतो 'अकृता वा कृता वे'(९।१३६)त्यनेनोद्वाहितासु तस्य धनहारित्वमिति भेदः ।। १७२ ।।

(५) **नन्दनः।** वोढुस्तं पुत्रं विदुः न कन्यापितुः ।। १७२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** तं कन्यासमुद्भवं पुत्रं वोढुः विवाहकर्तुः ज्ञेयं। योगी कानीनः कन्यकाजातः ।। १७२ ।।

(७) **मणिरामः।** कानीनलक्षणमाह **पित्रेति।** तं पुत्रं नाम्ना कानीनो वोढुः कन्यापरिणेतुः वदेत् जानीयात् ।। १७२ ।।

(९) **भारुचिः।** सवर्णायां सदृशोत्पन्नः। अपरे तु रह इति वचनात् अ(त्र) बीजिनो विज्ञानात् कानीनं मातृजातीयमेवाहुः ।। १७२ ।।

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ॥
वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥ १७३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ज्ञाता गर्भिणीत्वेन। इदमपि पूर्ववत् ॥ १७३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परिणीयते स गर्भस्तस्यां जातः परिणेतुः पुत्रो भवति 'सहोढ' इति व्यपदिश्यते ॥ १७३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** सहोढं लक्षयति **येति।** ज्ञाताऽज्ञातो वा गर्भिणीत्वेन संस्क्रियते पाणिग्रहणमन्त्रैः। अतः संस्क्रियमाणया कन्यया सहोढः प्राप्त इति सहोढः ॥ १७३ ॥

(५) **नन्दनः।** संस्क्रियते परिणीयते ॥ १७३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** या कन्या गर्भिणी संस्क्रियते विवाहादिसंस्काराः क्रियन्ते ज्ञाता-ज्ञातापि वा सती स गर्भो वोढुर्भवति 'सहोढ' इत्युच्यते। योगी गर्भे विन्नः सहोढः ॥ १७३ ॥

(७) **मणिरामः।** सहोढलक्षणमाह **येति** ॥ १७३ ॥

(९) **भारुचिः।** अयमपि सहोढामातृजातीयः ॥ १७३ ॥

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ॥
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ १७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सदृशोऽसदृशः सवर्णोऽधमवर्णो वेत्यर्थः ॥ १७४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यः पुत्रार्थं मातापित्रोः सकाशाद्यं क्रीणीयात्स क्रीतकस्तस्य पुत्रो भवति। क्रेतुर्गुणैस्तुल्यो हीनो भवेन्न तत्र जातितः सादृश्यवैसादृश्ये 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधि'रिति **याज्ञवल्क्येन** (व्यव०१३३)। सर्वेषामेव पुत्राणां 'सजातीयत्वाभिधानत्वेन मानवेऽपि क्रीतव्यतिरिक्ताः सर्वे पुत्राः सजातीया बोद्धव्याः ॥ १७४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** क्रीतं लक्षयति **क्रीणीयादिति।** यद्यस्मात् सदृशोऽसदृश इति गुणवानगुणवान्वा नतु विजातीयः। 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु विधिर्मये'ति **याज्ञवल्क्योक्तेः** ॥ १७४ ॥

(५) **नन्दनः।** अन्तिकात्सकाशात् ॥ १७४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** स क्रीतकः सुतस्तस्य मूल्यदातुः पुत्रः। सदृशः गुणैः सदृशोऽसदृशोऽपि वा क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः ॥ १७४ ॥

(७) **मणिरामः।** क्रीतकलक्षणमाह **क्रीणीयेति।** अन्तिकात् निकटात्। सदृशो-ऽसदृशोऽपि वा समानजातीयो विजातीयो वा। तथा च क्रीतकव्यतिरिक्ताः सर्वे समानजाती-या बोध्याः ॥ १७४ ॥

(९) **भारुचिः।** अपरे त्वाहुः क्रीतः—सदृशोऽसदृशो वेति गुणतः कल्प्यते। वर्णतो हि कल्पनायामसमसवर्णग्रहणे न्यायविरोधः ॥ १७४ ॥

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ॥
उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पुनर्भूत्वाऽन्यस्य भार्या भूत्वा ॥ १७५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । या भर्त्रा परित्यक्ता मृतभर्तृका वा स्वेच्छयाऽन्यस्य पुनर्भार्या भूत्वा यमुत्पादयेत्स उत्पादकस्य पौनर्भवः पुत्र उच्यते ॥ १७५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । पौनर्भवं लक्षयति **येति** । स्वेच्छया पुनरन्यस्य भार्या भूत्वा पुनर्वोढुर्भूत्वा विधवा भूत्वा यं पुत्रमुत्पादयेत्स पौनर्भवः, उत्पादकस्येति शेषः ॥ १७५ ॥

(५) **नन्दनः** । पुनर्भूत्वा पुनः कस्यचिद्भार्या भूत्वा ॥ १७५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । पुनर्भूत्वा अन्यस्य सवर्णस्य भार्या भूत्वा पुत्रमुत्पादयेत्स पौनर्भव उच्यते । योगी अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ॥ १७५ ॥

(७) **मणिरामः** । पौनर्भवलक्षणमाह **येति** । पुनर्भूत्वा अन्यस्य भार्या भूत्वा ॥ १७५ ॥

(९) **भारुचिः** । अन्यस्तु ब्राह्मणविषयमेव न्यायविरोधमाह—सवर्णः पौनर्भवोऽसवर्णोऽपि वा । असवर्णस्तु गुणतः ॥ १७५ ॥

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागतापि वा ॥
पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनःसंस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पुनर्भूसंस्कारमाह **सा चेदिति** । अक्षतयोनिः पत्या संस्कारमात्रं कृत्वा परित्यक्ता प्राप्तवैधव्या वा । गतप्रत्यागता तु पित्राऽन्यस्मा अङ्गीकृता स्वेच्छया परिणयार्थमन्यं प्रति गत्वा तेन परिणीता पुनः पित्रभिमतं वरं प्रत्यागता अक्षतयोनिरेव । पौनर्भवेन यं गत्वा विश्रान्ता तेन पुनर्विवाहहोमादिसंस्कारं सार्हति । एतेन या क्षतयोनिः पुनर्भूर्न संकारार्हेत्युक्तम् । पुनर्भूत्वं तु उभयथापि । एतासूत्पन्नः पौनर्भवो बीजिनः सुतः ॥ १७६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । सा स्त्री यद्यक्षतयोनिः सत्यन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति । यद्वा कौमारं पतिमुत्सृज्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति तदा तेन कौमारेण भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । प्रासंगिकमाह **सा चेदिति** । यं बालं विहाय गता पुनर्यौवने तमेव प्रत्यागताऽपि वा यं प्रति गता वोभयोरपि पुनर्भवभर्तृत्वाद्द्वाभ्यामपि संस्कारमर्हति विवाहोचितम् । वाशब्दात्क्षतयोनिरपि क्षता क्षतजयुक्ता योनिर्यस्याः । ऋतुमती 'अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः । स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेदि'ति (आचार० ६७) **याज्ञवल्क्योक्तेः** । ज्ञातिधनगर्वात्स्वपतित्यागे श्वभक्षणं (?) ननु कामतस्त्यागे कामस्य स्वाभाविकत्वादनेन पूर्वापराविरोधः ॥ १७६ ॥

(५) **नन्दनः**। अक्षतयोन्याः पुनःसंस्कारानर्हत्वं प्रसङ्गेनाह **सा चेदक्षतयोनिः स्यादिति**। भर्तृगृहाद्गतप्रत्यागता सत्यप्यक्षतयोनिश्चेत्पौनर्भवेन पुनर्भूपुत्रेण केनचिद्वरेण ॥ १७६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। सा पुनर्भूः। अक्षतयोनिः स्यात् गतप्रत्यागतापि वा परिणेतृगृहे गता तेनाक्षतयोनिः वा सा पौनर्भवेन भर्त्रा पुनःसंस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

(७) **मणिरामः**। सा पूर्वोक्ता स्त्री चेत् अक्षतयोनिः सती अन्यं आश्रयेत् गतप्रत्यागतापि वा कौमारं पतिमुत्सृज्य अन्यमाश्रित्य पुनः कौमारपतिमेव प्रत्यागता भवति तदा पौनर्भवेन भर्त्रा पुनःसंस्कारं विवाहाख्यं संस्कारं अर्हति ॥ १७६ ॥

(९) **भारुचिः**। पाणिग्रहणमात्रेण दूषिता यद्यपि भर्तृगृहात् गतप्रत्यागता भवेत् अक्षतयोनिः . . . . . . ॥ १७६ ॥

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ॥
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ १७७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अकारणात्पातित्यादित्यागकारणेषु असत्सु। स्पर्शयेद्द्यात् तच्चोदकपूर्वमत्र। कृत्रिमे तु तेन परिग्रहमात्रमस्य सान्तत्येनेति विशेषः ॥ १७७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यो मृतमातापितृकस्त्यागोचितकारणं विना द्वेषादिना ताभ्यां त्यक्तो वाऽऽत्मानं यस्मै ददाति स स्वयंदत्ताख्यस्तस्य पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः ॥ १७७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। स्वयंदत्तं लक्षयति **मातेति**। अकारणात् पातित्याद्यहेतोः। स्पर्शयेद्द्यात्, त्यक्तः पितृभ्यामिति शेषः। यस्मा आत्मानं स्पर्शयेत्तस्यैव पुत्रः स इति स्मृतः ॥१७७॥

(५) **नन्दनः**। स्पर्शयेद्द्यात् ॥ १७७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। मातापितृविहीनः यः अकारणात् त्यक्तः यस्मै आत्मानं स्पर्शयेद्द्यात्स स्वयंदत्तः स्मृतः ॥ १७७ ॥

(७) **मणिरामः**। स्वयंदत्तलक्षणमाह **मातेति**। मातापितृविहीनः मृतमातृपितृकः। त्यक्तः ताभ्यामेव। स्पर्शयेत् ददाति ॥ १७७ ॥

(९) **भारुचिः**। सवर्ण एव स्यात्, न तथेतरः ॥ १७७ ॥

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ॥
स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥१७८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **कामादित्यनुवादः** "कामतस्तु प्रवृत्तानाम्" इत्यस्य। **पारयन्** पिण्डदानादिना उपकुर्वन्नपि शवतुल्यः अनुपकारकः। असंपूर्णोपकारकत्वात् ॥ १७३-१७८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कामादिति शूद्राभिगमस्य काममात्रपरत्वादुक्तम्। **ब्राह्मण** इति क्षत्रियस्याप्युपलक्षणम्। वैश्यस्य शूद्रापुत्रोऽपि ब्राह्मणस्येव क्षत्रियापुत्रः स्ववर्णसदृश एव। पारयन्नेव कर्मणे शक्त एव सन् शवोऽनधिकारी। एतेन ज्ञात्यन्तरासत्त्वेऽपि तस्य न पित्र्य-धनहारित्वं किंतु संबन्धिनोऽपि ब्राह्मणस्यैवेत्युक्तम्॥ १७८॥

(३) **कुल्लूकः**। 'विन्नास्वेष विधिः स्मृत' इति **याज्ञवल्क्य** (आचा. ४।९२) दर्शनात्प-रिणीतायामेव शूद्रायां ब्राह्मणः कामार्थं पुत्रं जनयेत्स जीवन्नेव शवतुल्य इति पारशवः स्मृतः। यद्यप्ययं पितृपकारार्थं श्राद्धादि करोत्येव तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वाच्छवव्यपदेशः॥ १७८॥

(४) **राघवानन्दः**। शौद्रं लक्षयति **यमिति**। शूद्रायां यथाविध्यूढायां। **स** पारयन् जीवन्नेव शवतुल्यत्वात्पारशवः। शूद्रापत्यस्य निन्दितत्वं सूचयति **कामादिति**। असंपूर्णो-पकारकत्वाद्वा॥ १७८॥

(५) **नन्दनः**। पारयञ्जीवयन् शवो मृतप्रायः पारशवो नाम निर्वचनमेतत् बीजगुणस्य; श्रैष्ठ्येऽपि क्षेत्रदोषात्स जीवन्मृतकल्प इत्यर्थः, कर्मानधिकारात्॥ १७८॥

(६) **रामचन्द्रः**। यं सुतं शूद्रायां उत्पादयेत्कामतः स पारयन्नेव कर्मसु शव एव शवः शवकल्पः तस्मात्पारशवः स्मृतः॥ १७८॥

(७) **मणिरामः**। पारशवलक्षणमाह **यमिति**। शूद्रायां परिणीतायां कामात् कामार्थं स यस्मात् पारयन्नेव शवः जीवन्नेव शवः तस्मात्पारशवः स्मृतः। यद्यप्ययं पित्र्युपकारार्थं श्राद्धादि करोत्येव तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वात् शवव्यपदेशः॥ १७८॥

(९) **भारुचिः**। 'यः शौद्र' इति प्रागभिहितः। यं ब्राह्म(णं) क्षत्रियवैश्ययोरपि प्रदर्शनार्थम्। तथा च पारशवग्रहणवत् स पारयन्नपि जीवन्नेव शवः। पुरुषार्थं प्रयोजन-विशिष्टकर्मणानभिसम्बन्धित्वात् तस्य पारशवः स्मृतः॥ १७८॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत्॥
सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः॥ १७९॥

(१) **मेधातिथिः**। शूद्रस्यानूढायामनियुक्तायामपि जातः **सुत** एव। एवं यद्यपि दासस्य दासीत्यर्थेऽपि वचनात्तस्यां जातो न दासस्य दासस्वामिनः।

सोऽनुज्ञातः पिता। सममंशमौरसेन **हरेत्**। जीवितभागे क्रियमाणे, अन्यथा वा यदि ब्रूयादेष वः समांश इति।

यदा तु पिता नानुजानाति, तत्स्मृत्यन्तरे पठितं—"जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत्" (याज्ञ० व्य० १३३)। 'कामतो' यावन्तमंशं पिताऽनुजानाति। "मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम्" (याज्ञ० व्य० १३४)। तं कुर्युः स्वांशापेक्षया, आत्मनो द्वौ द्वौ परिगृह्णीयुर्भागौ तस्यैकं दद्युः। "अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितॄणां सुतादृते" (याज्ञ०

व्यव. १३४) । असत्स्वौरसेषु सर्वं रिक्थं स एव हरेद्यदि दौहित्रो न स्यात् । सति तस्मिन्नौरसवत्कल्पना दौहित्रस्य, अन्यस्याश्रुतत्वात्, तस्य च प्रकृतत्वेन बुद्धौ सन्निवेशात् ।

ब्राह्मणादीनां तु दासीसुताः प्रजीवनमात्रभाजो न रिक्थभाज इति स्थितिः ॥ १७९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** दास्यां शूद्रस्यानूढायां तथा शूद्रस्य यो दासस्तस्य दास्यां प्रधानशूद्रेणोत्पादितोऽस्यापि शूद्रे भागो देय इति । तेन पित्राऽनुज्ञातो हरेदंशं न त्वननुज्ञातस्तु जीवनमात्रं हरेदिति । एतेन शूद्रस्य शूद्रायामपरिणीतायामप्युत्पन्नस्तस्यां यथाकथंचित्स्वाम्ये सति पुत्रो भवति ननु परपरिग्रहेऽपीति दर्शितं भवति । अत एव 'दास्यां वा दासदास्यां वे'(९।१७९)त्युक्तम् ॥ १७९ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** ध्वजाहृताद्युक्तलक्षणायां दास्यां दाससंबन्धिन्यां वा दास्यां शूद्रस्य यः पुत्रो जायते स 'पित्राऽनुज्ञातपरिणीतापुत्रैः समांशभागो भवान्भवतु' इत्यनुज्ञातस्तुल्यभागं लभत इति शास्त्रव्यवस्था नियता ॥ १७९ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** दास्यां ध्वजाहृताद्युक्तलक्षणाया तथाविधदासस्य भार्यायां वा दासदास्या अनुज्ञातः जीवता पित्रा परिणीताशूद्रापुत्रैः स समांशं हरेदिति धर्मो व्यवस्थितः । 'न्यूनाधिकविभागानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृत' इति (व्य० ११६) **याज्ञवल्क्योक्तेः** । पितरि ब्राह्मणे मृते तु 'शूद्रापुत्रो न रिक्थभागि'त्युक्तेः । जीवत्यपि 'नाधिकं दशमाद्द्यात् शूद्रापुत्राय धर्मत' इति मनूक्तेः । दशमोंऽश एव दौहित्रान्तरस्याभावे 'मातृको हरेत्सर्व'मित्युक्तेः ॥१७९॥

(५) **नन्दनः ।** अनुज्ञातः पित्रा, अनुज्ञात इति विशेषणादननुज्ञातो न हरेत् ॥ १७९ ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** दास्यां शूद्रायामूढायां वा दासदास्यां वा शूद्रस्य यो दासस्तस्य या दासी तस्यां स पुत्रो अनुज्ञातः अंशं हरेत् ॥ १७९ ॥

(७) **मणिरामः ।** दास्यां ध्वजाकृताद्युक्तलक्षणायां । अनुज्ञातः परिणीतापुत्रैः समांशभागो भवान् भवत्विति पित्रानुज्ञातः अंशं हरेत् तुल्यभागं लभते इति धर्मो व्यवस्थितः शास्त्रव्यवस्था नियता ॥ १७९ ॥

(९) **भारुचिः ।** शूद्रं प्रति पितुरनुज्ञावचनात् ब्राह्मणानां स्नेहाद्रागत्वादयं प्रत्यनुज्ञानं नास्ति ॥ १७९ ॥

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ॥
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥ १८० ॥

(१) **मेधातिथिः ।** मुख्याभावे 'प्रतिनिधिः' । अतोऽसत्यौरस एते कर्तव्या इत्युक्तं भवति ।

एतेषां स्मृत्यन्तरेऽन्यादृशः क्रम उक्तः । यथा गूढोत्पन्नः कैश्चित्पंचमोऽपरैः षष्ठ इति । तत्र पाठक्रमो नात्राङ्गमत एवानियमपाठात् । प्रयोजनं चोत्तरत्राऽङ्गत्वे दर्शयिष्यामः ।

क्रियालोपाद्धेतोः क्रियते 'अपत्यमुत्पादयितव्यमि'त्यस्य विधिलोपो मा भूदिति। नित्यो ह्ययं विधिः। स यथाकथंचिद्गृहस्थेन संपाद्यः। तत्र मुख्यः कल्प औरसः। तदसंपत्तावेतेऽनुकल्पा आश्रयितव्याः ॥ १८० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** क्षेत्रजादीन्तु पुत्रिकापुत्रमपि। क्रियालोपादौर्ध्वदेहिकक्रियालोपो मा भूदिति बुद्ध्येत्यर्थः ॥ १८० ॥

(३) **कुल्लूकः।** एतान्क्षेत्रजादीनेकादश पुत्रान्पुत्रोत्पादनविधिलोपः पुत्रकर्तव्यश्राद्धादिलोपश्च माभूदित्येवमर्थं पुत्रप्रतिच्छन्दकान्मुनय आहुः ॥ १८० ॥

(४) **राघवानन्दः।** सर्वं हरेदिति खले वालीन्यायेनौरसातिरिक्तपुत्राणां प्रतिनिधित्वमाह **क्षेत्रजादीनिति।** 'पुंसि मेढिः खले वाली न्यस्तं यत्पशुबन्धन' इति स यथा अष्टाश्रीकरणरहितः पशुबन्धने नियुज्यत एवं पारशवादीनां पुत्रकार्यनियोगोऽपि नोपनयनादिरिति न्यायार्थः ॥ १८० ॥

(५) **नन्दनः।** अथौरसस्य श्रैष्ठ्यं श्लोकद्वयेनाह **क्षेत्रजादीन्सुतानिति।** पुत्रप्रतिनिधीनाहुर्न मुख्यान् क्रियालोपादुत्पादकक्रियाया अभावात् मुख्ये संभवत्यौरसे तत्प्रतिनिधिभिस्तत्कार्यं न कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ १८० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** येऽतिप्रसङ्गात् औरसपुत्रप्रसङ्गात् एते पुत्रा अन्यबीजजा अभिहिताः ते पुत्रा यस्य बीजिनो भवन्ति तु पुनः इतरस्य ते सुताः क्षेत्रजादिवत् पुत्रा भवन्ति ॥१८०॥

(७) **मणिरामः।** पुत्रप्रतिनिधीन् औरससुपुत्रस्य प्रतिनिधीन् ॥ १८० ॥

(९) **भारुचिः।** एकादशानां विशेषणप्रतिनिधिवचनात् कानीनादयोऽपि पूर्वैरवशिष्टाः प्रतीयन्ते। अतो यदेषामादायादबान्धवत्वमु(क्तम्)। प्रजीवनाविषये पाक्षिकदानार्थं तत्स्यादिति व्याख्यातम्। किमयं प्रधानेन विशिष्टकार्यप्रतिविधिः। अतो मीमांसका आहुरिति। नेत्युच्यते विषमसमीकरणस्यायुक्तत्वात्। यथा चोक्तम्–'तादृशं गुणमाप्नोति कुपुत्रैस्त्वन्तरन्तम' इति। एवमादि ॥ १८० ॥

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।।
यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ।। १८१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वोक्तस्याभावे विधिप्रतिषेधोऽयमिति व्याचक्षते। **य एते** औरसाभावे प्रतिनिधयः कर्तव्यतया उक्तास्ते न कर्तव्याः। यतस्तेऽ**न्यबीजजातास्तस्यैव** ते पुत्रा **नेतरस्य।** येन क्रियन्ते तस्य ते न भवन्तीत्यर्थः।

अतश्च पूर्वेण विधिः, अनेन प्रतिषेध इति विकल्पः। स च व्यवस्थितो रिक्थग्रहणे। कानीनसहोढपुनर्भवगूढोत्पन्ना न रिक्थभाजः। दत्तकादयस्तु रिक्थभाजः असत्यौरसे। कानीनादयश्चासत्यप्यौरसे न पितृधनहराः, ग्रासाच्छादनभाजः केवलं सत्यसति चौरसे।

यत उक्तं— "सर्वेषामपि च न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा। ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत्" (९। २०२) ॥ १८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एते क्षेत्रजादय प्रसंगादौरसपुत्रप्रसंगादुक्ताः, यस्य बीजतो जातास्तस्य ते न भवन्ति। किंत्वितरस्य यस्य क्षेत्रं येन वा क्रयणादिकृतं तस्यैव भवन्तीत्यर्थः। केचित्तु य एते दत्त्रिमादय उक्तास्ते यदि दात्रादीनां क्षेत्रे तेभ्योऽन्यस्माज्जातास्तदा दात्रादिभिर्दत्ता अपि न प्रतिग्रहीत्रादीनां पुत्राः किंतु बीजिन एवेत्यस्यार्थ इत्याहुः ॥ १८१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** य एते क्षेत्रजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्रा औरसपुत्रप्रसङ्गेनोक्तास्ते यद्बीजोत्पन्नास्तस्यैव पुत्रा भवन्ति, न क्षेत्रिकादेरिति सत्यौरसे पुत्रे पुत्रिकायां च सत्यां न ते कर्तव्या इत्येवंपरम्, इदम् 'अन्यबीजजा' इत्येकादशपुत्रोपलक्षणार्थं, स्वबीजजातावपि पौनर्भवशौद्रौ न कर्तव्यौ। अत एव **वृद्धबृहस्पतिः** 'आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः। तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना' ॥ १८१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** ननु तेऽपि पुत्रा इति कथं प्रतिनिधित्वं तत्राह **य इति**। अशास्त्रीयस्य प्रतिनिधित्वाभावं द्योतयितुं तेषां पुत्रोक्तिर्नतु ते वस्तुतः पुत्रा भवन्ति। कार्यातिदेशं विनान्यस्यान्यभावानुपपत्तेरिति भावः। अत एवाह 'यस्य त' इत्यनेन। जनकानां पुत्राभावे त एव श्राद्धादिकर्तारः। पौनर्भवशूद्रापत्ययोः स्वजातत्वेऽपि मुख्यत्वम्। तथा च **बृहस्पतिः** 'आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम्। तथैकादश पुत्राः स्युः पुत्रिकौरसयोर्विने'ति। एकादशत्वं तु पुत्रिकापुत्रमादाय पुत्रिकापुत्रोऽपि समयबन्धान्मातृद्वारौरसोऽन्यबीजजश्च। अत एवानयोरभावे उक्तदशपुत्रा अर्थाकारिण इति **कुल्लूकः**। **याज्ञवल्क्यस्तु** 'पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः पर' इत्युपक्रम्य पत्न्यादिकमाह तेन गौणमुख्यपुत्राभावे पत्न्यादीनामधिकार इति सुष्ठु ॥ १८१ ॥

(५) **नन्दनः।** उत्पादकत्वं प्रतिपुत्रत्वं मुख्यमित्यत आह **य एत इति** ॥ १८१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** एकजातानां एकैकस्यां जनितानाम् ॥ १८२ ॥

(७) **मणिरामः।** औरसे पुत्रे सति पुत्रिकायां च सत्यां क्षेत्रजादयो न कर्तव्या इत्याह **य इति**। न इतरस्य औरसपुत्रवतः, पुत्रिका पुत्रवतश्च न भवंतीत्यर्थः ॥ १८१–१८२ ॥

(९) **भारुचिः।** तथा चेदमाह–एषां निन्दावचनं समानबलत्वप्रतिषेधार्थं प्रधानेन–पौनर्भवशौद्रा द्वौ परित्यज्य नव पुत्रा अन्यबीजजा उच्यन्ते। तेषामौरसे निरस्तानां बीजिनां सति सम्भवे भागित्वमुक्तम्। . . . येषां तु बीजिन ज्ञाय(?) तथा गूढो (त्पन्न) का (नी)-नसहोढानां तेषामुभयत्र भागित्वे केवलं प्रजीवनमात्रेभ्यो दीयते। तच्चानृशंसावचनम्। सर्वेषां . . . . ज्ञातम्। औरसप्रशंसार्थोऽयं श्लोक इत्यपरे। येन किञ्चिदपो विधीयते प्रतिषिध्यते वा। अथवा प्रतिनिधानेनासमानकार्यत्वप्रदर्शनार्थोऽयं श्लोकः ॥ १८१ ॥

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।।
सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ।। १८२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। एकजातानामिति।** एकेन जनितानां सापत्नानामपि। एवं च यदि भ्रातुरपत्योत्पादनशक्तिरस्ति तदा तत्पुत्रेणैवेतरस्य पुत्रवत्त्वाद्देवरगमनेन क्षेत्रजपुत्रकरणमयुक्तमनापदीति निषेधाद्युक्तं भवति ।। १८२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** भ्रातॄणामेकमातापितृकाणां मध्ये यद्येकः पुत्रवान्स्यादन्ये च पुत्ररहितास्तदा तेनैकपुत्रेण सर्वान्भ्रातॄन्सपुत्रान्मनुराह। ततश्च तस्मिन्सत्यन्ये पुत्रप्रतिनिधयो न कर्तव्याः। स एव पिण्डदोंऽशहरश्च भवतीत्यनेनोक्तम्। एतच्च 'पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा। तत्सुता' इति **याज्ञवल्क्य**(व्यव. ८।१३५)वचनाद्भ्रातृपर्यन्ताभावे बोद्धव्यम् ।। १८२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** भ्रातृपुत्रसत्त्वे क्षेत्रजादयः प्रतिनिधयो न कार्या इत्याह **भ्रातॄणामिति।** एकजातानामेकपितृजातानाम्। 'पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा। तत्सुताश्चे'ति **याज्ञवल्क्योक्तेः।** भ्रातृपुत्रपर्यन्ताभावे कर्तुं योग्य इति भावः ।। १८२ ।।

(५) **नन्दनः।** अथ द्वयेन पुत्रमतिदिशति **भ्रातॄणामिति।** एकजातानामेकपितृमातृकाणां पुत्रवानौरसवान्सति भ्रातृपुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ।। १८२ ।।

(९) **भारुचिः।** सति भ्रातृपुत्र एते प्रतिनिधयः कर्तव्या इत्येवंपरमेतत्। अथवा... स्य प्रथमं दत्तकादिन्यायेन प्रतिनिधित्वमनेन श्लोकेन विज्ञायते। अलभ्यमाने त्वसति वा भ्रातृपुत्रेऽन्ये कल्पा आश्रयणीया इति ।। १८२ ।।

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ।। १८३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एवमेकस्यां सपत्न्यां पुत्रवत्यामन्यस्यामनपत्यायामपि नियोगो न कार्य इत्याह **सर्वासामिति** ।। १८३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एकपतिकानां सर्वासां स्त्रीणां मध्ये यद्येका पुत्रवती स्यात्तदा तेन पुत्रेण सर्वास्ताः पुत्रयुक्ता मनुराह। ततश्च सपत्नीपुत्रे सति स्त्रिया न दत्तकादिपुत्राः कर्तव्या इत्येतदर्थमिदम् ।। १८३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** एवमेकपतिकानां मध्ये कस्याश्चित्पुत्रवत्त्वे दत्तकादि नान्यतमया कर्तव्यमिति नियमयितुमाह **सर्वासामिति।** पुत्रवती पुत्रकार्यवती ।। १८३ ।।

(५) **नन्दनः।** पुत्रिणी औरसपुत्रिणी पुत्रत्वातिदेशस्य प्रयोजनं सत्स्वपि सोदरादिषु पूर्वोपदिष्टैरेव पुत्रैः सकलपुत्रकार्यलाभः ।। १८३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** सर्वासां एकपत्नीनां एकस्य भार्याणां मध्ये एका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।। १८३ ।।

(७) **मणिरामः**। एकपत्नीनां एकपतिकानां ॥ १८३ ॥

(९) **भारुचिः**। इयं नियोक्तव्येत्येतस्माद् गम्यते। न चैतयैकाकिन्या दत्तकादिपुत्र-ग्रहणं कार्यम् ॥ १८३ ॥

श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान्रिक्थमर्हति।
बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥ १८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। श्रेयानुत्तमः। पापीयानपकृत्तमः। तन्निषेधश्च औरसपुत्रिका-जक्षेत्रजगूढकानीनपौनर्भवदत्तक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तसहजोढजापविद्धानुक्रमेण परिगणय्य **याज्ञ-वल्क्येन** (व्यव. १३५) 'पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः पर'इति विशेषतो विधानात्त-द्वचनानुसारेण कर्तव्यः। अत्र तु क्रमपाठो न पूर्वपूर्वोत्कर्ष इति आपादनार्थः, क्रमपाठोऽत्र स्वबन्धुदायादबान्धवविवेकपरत्वादिति। सदृशा औरसा एव दत्त्रिम इत्यादि ॥ १८४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणां प्रकृतत्वादौरसादीनुपक्रम्य तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्स एव दायहरः, 'स चान्यान्बिभृयादि'ति **विष्णु**वचनात्। औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परः परः रिक्थमर्हति, पूर्वसद्भावे परसंवर्धनं स एव कुर्यात्। एवं च सिद्धे शूद्रापुत्रस्य द्वादशपुत्रमध्ये पाठः क्षेत्रजादिसद्भावे धनानर्हत्वज्ञापनार्थत्वेन सार्थकः; अन्यथा तु क्षत्रियावैश्यापुत्रवदौरसत्वात्क्षेत्रजादिसद्भावेऽपि धनं लभेत्; पूर्वस्य परसंवर्धनमात्रं चापवादेतरविषये द्रष्टव्यं। क्षेत्रजगुणवद्दत्तकपुत्रयोः पञ्चमं षष्ठं वा भागमौरसो दद्यादिति विहितत्वात्। यदि तु समानरूपाः पौनर्भवादयो बहवः पुत्रास्तदा सर्व एव विभज्य रिक्थं गृह्णीयुः ॥ १८४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। औरसानां मध्ये पूर्वः पूर्वः श्रेयस्तया ज्ञेय इत्याह **श्रेयस इति**। स्वजात्यपेक्षया श्रेयस औरसादेः तदलाभे तदभावे। पापीयान् क्षेत्रजादिः। 'पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः पर'इति **याज्ञवल्क्योक्तेः**। अतो **विष्णुर**प्याह 'औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वा-भावे परः परो रिक्थमर्हति। पूर्वसद्भावे परस्य संवर्धनं स एव कुर्यादि'ति। संवर्धनं पोषणम्। बहवश्चेत्सदृशा ब्राह्मणत्वादिजात्या रिक्थस्य भागिनः पिण्डदाश्च। यदेकादशपुत्रेषु शूद्रापुत्र-स्यौरसत्वेऽपि गणना जीवत्पितृदत्तदशमांशातिरिक्तांशाभावार्था 'यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेदि'ति दशमांशोपलक्षणम्। तथा च 'ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभागि'त्यु-क्तिः संगता; अन्यथा विप्रजक्षत्रियावैश्यापुत्रयोस्तेषु गणनाप्रसक्तिः स्यात्। धनाहारित्वसत्त्वा-विशेषात्। अत एव शूद्रापत्यस्यांशहारित्वं क्षेत्रजगुणवद्दत्तकयोरपि मुख्येन षष्ठांशादिदानमपि संगच्छते वचनादेव, नात्र तर्क इति श्रेयस इत्यादावेकवचनमविवक्षितम्। तेषां पौनर्भवादीनां बहुत्वेऽपि भागहारित्वन्यायस्य तुल्यत्वमित्याह **बहवश्चेदिति** ॥ १८४ ॥

(५) **नन्दनः**। इदानीं पुत्राणामुक्तसंख्यानां दायप्राप्तिक्रममाह **श्रेयसः श्रेयसोऽलाभ** इति। श्रेयसो मुख्यस्य पापीयान्गौणपुत्रः ॥ १८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। ज्येष्ठस्य श्रेयसोऽलाभः पापीयान् गुणादिनिकृष्टः रिक्थं भागं अर्हति। बह्वश्चेत्सदृशाः समानवर्णाः ॥ १८४॥

(९) **भारुचिः**। सर्वस्मिन् रिक्थविभागे बीजभूतोऽयं श्लोकः। एवं सत्यस्यानुरोधेन रिक्थविभागेन आगन्तुरतिक्रान्तश्च वर्णनीयः ॥ १८४॥

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः॥
पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ॥ १८५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पुत्रा औरसादयो द्विजातिजनितशूद्रापुत्रादन्ये। पिता हरेदविभक्तस्य। भ्रातर एव वा पित्रनुमत्या। विभक्तत्वे तु पत्न्येव; तदभावे तु दुहित्रादेर्याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १८५॥

(३) **कुल्लूकः**। न सोदरभ्रातरो न पितरः किन्त्वौरसाभावे क्षेत्रजादयो गौणपुत्राः पितृरिक्थहरा भवन्तीत्यनेनोच्यते; औरसस्य तु 'एक एवौरसः पुत्र' (९।१६३) इत्यनेनैव सिद्धत्वात् अविद्यमानमुख्यपुत्रस्य पत्नीदुहितृरहितस्य च पिता धनं गृह्णीयात्तेषां मातुश्चाभावे भ्रातरो धनं गृह्णीयुः। एतच्चानन्तरं प्रपञ्चयिष्यामः ॥ १८५॥

(४) **राघवानन्दः**। औरसपुत्रिकापुत्रादीनामेव धनहारित्वं व्यतिरेकेण दृढयति **नेति**। उक्तपुत्रा एव रिक्थहराः स्मृताः न भ्रातरो न पितर इत्यन्वयः। पुत्राभावे पितेत्याह **पितेति**। पितृपदं पत्न्याद्युपलक्षणम्; 'पुत्रा' इति श्रुतेः। 'प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः क्रिया कार्या प्रयत्नत' इति **शूलपाण्युक्तेः**। 'अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंसर्गदूषिता। विप्राद्यभावे शूद्राजोऽप्यधिकारी'ति। अत एव **याज्ञवल्क्यः** 'पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा। तत्सुता गोत्रजा बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तर' इति। अत्र च पाठ एव क्रमः प्रयाजवद्विवक्षितः। येषां पत्न्यादीनां मध्ये पूर्वस्य पत्नीरूपस्याभावे परो दुहितेत्येवमन्वयः। बन्धुपदमाचार्योपलक्षकम्। यत्तु 'न पत्न्या धनहारित्वं' 'स्त्रीणां तु जीवनं दद्यादि'ति,–तत्तु दुःशीलाधार्मिकासत्विकायौवनस्थाविषयम्। अन्यथा 'अपुत्राशयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। पत्न्यैव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चे'ति **बृहन्मनु**वचनविरोधः। यतिवानप्रस्थयोर्धनं तु 'वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः। क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिन' इत्यत्र प्रतिलोमेनान्वयः ॥ १८५॥

(५) **नन्दनः**। दिष्टेषु च पुत्रेषु सत्सु न भ्रातरो न पितरो रिक्थहराः पुत्रा एव पितृरिक्थहराः 'पिता हरेदपुत्रस्ये'ति अपुत्रस्योपदिष्टपुत्ररहितस्य भ्रातरः सोदराः; 'एव'-शब्देनापुत्रस्य रिक्थहरणे भ्रातॄणां पितृतो विशिष्टत्वं सूचितम् ॥ १८५॥

(६) **रामचन्द्रः**। पिता हरेत् अपुत्रस्य रिक्थं ॥ १८५॥

(७) **मणिरामः**। औरसपुत्राभावे रिक्थहरानाह **न भ्रातर** इति। भ्रातरः सोदराः। पितरः औरससुपुत्राभावे न रिक्थहराः, किंतु पुत्राः क्षेत्रजादयो गौणपुत्राः पितृ रिक्थहरा

इत्यर्थः। अपुत्रस्य अविद्यमानमुख्यपुत्रस्य। स्वपुत्रस्य पिता धनं हरेत्, तस्याप्यभावे भ्रातरो धनं गृण्हीयुः ।। १८५ ।।

(९) भारुचिः। एते औरसादयः पुत्राः प्रकृतास्व एव रिक्थहराः स्युः। क्षत्रजादयोप्यौरसासम्भवे। कुत एतत्? प्रकरणसामर्थ्यात्, सत्यपि सन्निकृष्टतरत्वे पितुर्भ्रातुश्च नैव रिक्थभाजः स्युः। अपुत्रस्य पिता हरेत्, तदभावे भ्रातरः; एवं चौरसस्य पितृधनप्राप्तौ सिद्धायां क्षेत्रजादिसुतप्राप्त्यर्थोऽयमारम्भः ।। १८५ ।।

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।।
चतुर्थः संप्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ।। १८६ ।।

(असुतास्तु पितुः पुत्र्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः।
पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृकल्पाः प्रकीर्तिताः ।।)

(२) सर्वज्ञनारायणः। त्रयाणामिति पितृतत्पितृतत्पितॄणां उदकं कार्यं नियमेन तथा पिण्डः पिण्डदानम्। 'पञ्चमो नोपपद्यत' इत्यवश्यमुदकं पिण्डं च दाप्यम् ।। १८६ ।।

(३) कुल्लूकः। इदानीं क्षेत्रजानामप्यपुत्रपितामहादिधनेऽप्यधिकारं दर्शयितुमाह **त्रयाणामिति**। त्रयाणां पित्रादीनामुदकदानं कार्यं त्रिभ्य एव च तेभ्यः पिण्डो देयः; चतुर्थश्च पिण्डोदकयोर्दाता पञ्चमस्यात्र संबन्धो नास्ति। तस्माद्युक्तोऽपुत्रपितामहादिधने गौणपौत्राणामधिकारः औरसपुत्रयोश्च 'पुत्रेण लोकान् जयती' (९।१३७)त्यनेनैवात्र पितामहादिधनभागित्वमुक्तम् ।। १८६ ।।

(४) राघवानन्दः। पितामहधनेऽप्येवमित्याह **त्रयाणामिति**। पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः। कार्यं दशविधैः पुत्रैः त्रिषु पितृषु देयत्वेन पिण्डः प्रवर्तते। चतुर्थः पुत्रादिः संप्रदाता पिण्डोदकयोः। पञ्चमस्य पिण्डादिदातृत्वेन शास्त्राबोधितत्वान्नास्ति पञ्चमो नापि तस्य धनहारितेति। अनेन पितामहप्रपितामहयोरपि धनहारित्वं गौणपुत्राणामभावे इत्यसूचि ।। १८६ ।।

(५) नन्दनः। न केवलमसति पुत्रे भ्रात्रादीनां रिक्थहरत्वं, किन्तु सतोश्च पौत्रप्रपौत्रयोः पुत्रतुल्यकर्मकर्तव्यत्वात्तयोरित्यभिप्रायेणाह **त्रयाणामुदकमिति**। त्रयाणां पितृपितामह-प्रपितामहानामुदकं कर्तव्यं न ततोऽधिकानां त्रिषु पिण्डश्च प्रवर्तते विधीयते नाधिकेषु। एषां त्रयाणां पिण्डोदकयोः संप्रदाता चतुर्थः। पुत्रपौत्रप्रपौत्रलक्षणं प्रपितामहादारभ्य तस्य चतुर्थत्वं, पञ्चमः संप्रदाता नोपपद्यते न शास्त्रेषु विधीयते। प्रेतस्य धनिनः पुत्रः पौत्रप्रपौत्रज्ञात्यन्तरेष्वप्युपकारकतमः, तेन तेष्वसत्स्वेव भ्रात्रादयो रिक्थहरा नतु सत्सु ।। १८६ ।।

(६) रामचन्द्रः। त्रयाणां पितृपितामहप्रपितामहानां उदकं तर्पणं कार्यम्, त्रिषु पितामहप्रपितामहादिषु पिण्डः प्रवर्तते। चतुर्थः संप्रदाता। एषां मध्य पञ्चमो नोपपद्यते। लेपभाजश्चतुर्थाद्याः ।। १८६ ।।

(७) **मणिरामः**। इदानीं क्षेत्रजादीनामप्यपुत्रपितामहादिधनहारित्वं दर्शयति **त्रयाणामिति**। त्रयाणां पितृ-पितामह-प्रपितामहानां। त्रिषु पित्रादिषु। संप्रदाता पिंडोदकयोर्दाता चतुर्थः। पंचमो नोपपद्यते। पंचमस्यात्र संबंधो नास्ति। तस्मादपुत्रपितामहादिधने गौणपुत्राधिकार इति ज्ञेयं।। १८६।।

(९) **भारुचिः**। प्रकृतस्य सन्निकर्षस्य विभावनार्थोऽयं श्लोकः।। १८६।।

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्।।
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ।। १८७।।

(हरेरन्नृत्विजो वापि न्यायवृत्ताश्च याः स्त्रियः ।।)*

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एषां मध्ये सपिण्डानां मतो योऽनन्तरो यथा पुत्रस्य पिता तस्य तत्पितेत्यादि। तस्य तु तद्धनम्। असति तु पितरि पितामहस्य, तदभावे तत्पितुरपि। अत्र च पितामहापेक्षया भ्रातुर्भ्रातृपुत्रस्य च संनिकृष्टत्वात्पित्रभावे भ्राता, तदभावे तत्सुतस्तदभावे पितामहादिर्यो यः सन्निकृष्टस्तदभावे च समानोदकः सगोत्रो मातुलादिबन्धुरिति क्रमात्पूर्वपूर्वाभावे। एवं पितामहे वृत्ते तद्धनं पुत्रस्यैव धनं न पौत्रस्याधिकारः। यत्तु 'तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्य'मिति तत्पुत्रेच्छया विभजनीयं तदित्येतत्परम्। सकुल्यो मातुलादिर्बन्धुः। तदभावे चाचार्योऽपि शिष्यो वा यस्तदा प्रत्यासन्न इत्यर्थः।। १८७।।

(३) **कुल्लूकः**। अस्य सामान्यवचनस्योक्तौरसादिसपिण्डमात्रविषयत्वे वैयर्थ्यात्ततश्चानुक्तपत्न्यादिदायप्राप्त्यर्थमिदम्। सपिण्डमध्यात्सन्निकृष्टतरो यः सपिण्डः पुमान् स्त्री वा तस्य मृतधनं भवति। तत्र 'एक एवौरसः पुत्र'(९।१६३)इत्युक्तत्वात्स एव मृतधने स्वाधिकारी। क्षेत्रजगुणवद्दत्तकयोस्तु यथोक्तं पञ्चमं षष्ठं वा भागं दद्यात्। कृत्रिमादिपुत्राणां संवर्धनमात्रं कुर्यात्। औरसाभावे पुत्रिका तत्पुत्रश्च 'दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धन'(९।१३७)मित्युक्तत्वादौरसपुत्ररहित एव तत्रापुत्रो विवक्षितः। तदभावे क्षेत्रजादय एकादश पुत्राः क्रमेण पितृधनाधिकारिणः। परिणीतशूद्रापुत्रस्तु दशमभागमात्राधिकारी, 'नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय' (९।१५४) इत्याद्युक्तत्वाद्दशमभागावशिष्टं धनं सन्निकृष्टसपिण्डो गृह्णीयात् त्रयोदशविधपुत्राभावे पत्नी सर्वभर्तृधनभागिनी। यदाह **याज्ञवल्क्यः** (व्यव. ८।१३५) 'पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा। तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यस्सब्रह्मचारिणः।। एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः।। स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः।।' **बृहस्पति**रप्याह 'आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः। शरीरार्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा।। यस्य नोपरता भार्या देहार्धं तस्य जीवति। जीवत्यर्धशरीरे तु कथमन्यः स्वमाप्नुयात्।। सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः। अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी।। पूर्वप्रमीताग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम्। विन्देत्पतिव्रता नारी धर्म एष सनातनः।। जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यमथांबरम्। आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकादिकम्।। पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्तृस्वस्रीयमातुलान्।। पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानप्यतिथींस्त्रियः।। तत्सपिण्डा बान्धवा वा ये तस्याः परिपन्थिनः। हिंस्युर्धनानि तान् राजा चौरदण्डेन

शासयेत् ।।' **वृद्धमनुः** 'अपुत्राशयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमर्थं लभेत च ।।' यदुक्तम् 'स्त्रीणान्तु जीवनं दद्यादि'ति संवर्धनमात्रवचनं, तद्दुःशीला-धार्मिकसविकारयौवनस्थपत्नीविषयं। अतो यन्**मेधातिथिना** पत्नीनामंशभागित्वं निषिद्धमुक्तं–तदसंबद्धम्; पत्नीनामंशभागित्वं **बृहस्पत्या**दिसंमतम्। **मेधातिथि**र्निराकुर्वन्न प्रीणाति सतां मनः। पत्न्यभावेऽप्यपुत्रिका 'दुहिता, तदभावे पिता माता च, तयोरभावे सोदर्यभ्राता, तदभावे तत्सुतः। 'मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धन'मिति (९।२१७) वक्ष्यमाणत्वात्। पितृमाता तदभावेऽन्योऽपि सन्निकृष्टसपिण्डो मृतधनं गृह्णीयात्। तद्यथा – पितामहसंतानेऽविद्यमाने प्रपितामहसंतान एव; तदप्युक्तम्। अत ऊर्ध्वं सपिण्डसन्तानाभावे समानोदक आचार्यः शिष्यश्च क्रमेण धनं गृह्णीयात् ।। १८७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। उक्तमुपसंहरन् सकुल्यादेर्धनहारित्वमाह **अनन्तरेति**। सपिण्डाद्या औरसदुहितृजादनन्तराः पत्नीप्रभृतयः पञ्च। तत्रापि 'सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृ-सनाभिभिः। अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ।। पूर्वप्रमीताऽग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम्। विन्देत्पतिव्रता नारी धर्म एव सनातन'इति **बृहस्प**त्युक्तेः। प्रथमतः पत्नीति। सकुल्यपदं बन्धोरप्युपलक्षणम्। शिष्यपदं तु तीर्थानाम्। सकुल्योऽर्हतीत्यध्याहार्यमेवमुत्तर-त्रापि ।। १८७ ।।

(५) **नन्दनः**। नच पुत्र-पौत्र-प्रपौत्राणां सत्यपि तुल्ये प्रेतोपकरणत्वे तुल्यवद्दायत्वं संभवेत्तापि तेषामभावे सपिण्डान्तराणां किन्तु पिण्डप्रत्यासत्तिक्रमेणैवेत्याह **अनन्तरः सपिण्डा-**दिति। प्रेतवचनोऽयं पिण्डशब्दस्तयोरभेदोपचारात् पिण्डादनन्तरः प्रत्यासन्नो यः सपिण्डस्तस्य धनं देयं भवेत्। द्विर्वचनं क्रमप्राप्त्यर्थं, अत ऊर्ध्वमेभ्यः सपिण्डेभ्य ऊर्ध्वं सपिण्डाभाव इति यावत्। सकुल्यः समानोदको रिक्थहर इत्यनुकर्षः, तेषामभाव आचार्यः, तस्याभावे शिष्यो रिक्थहरः स्यात् ।। १८७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। सपिण्डात् अनन्तरः संनिकृष्टः तस्य तस्य धनं भवेत् ।। १८७ ।।

(७) **मणिरामः**। अनुक्तपत्न्यादिदायप्राप्त्यर्थमाह **अनंतरमिति**। सपिंडात् सपिंड-मध्यात् अनंतरः सन्निकृष्टतरो यः सपिंडः पुमान् स्त्री वा तस्य सपिंडस्य तस्य धनं मृतस्य धनं भवेत्। तत्र औरसे विद्यमाने स एव सर्वधनाधिकारी। औरसाभावे पुत्रिका तत्पुत्रश्च। तदभावे क्षेत्रजादय एकादश क्रमेण पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तराः पुत्रा अधिकारिणः। प्रणीतशूद्रा-पुत्रो दशमभागमात्राधिकारी। दशमभागं दत्वाऽवशिष्टं धनं सन्निकृष्टः सपिंडो गृह्णीयात्। त्रयोदश पुत्राभावे पत्नी सर्वाऽधिकारिणी। पत्न्यभावे अपुत्रिका दुहिता। तदभावे पिता माता च। तयोरभावे सोदर्यभ्राता। तदभावे तत्सुतः। तदभावे पितुर्माता। तदभावे पिता-महादिसंतान इति क्रमो ज्ञेयः। अत ऊर्ध्वं पितामहादिसंतानाभावे सकुल्यः समानोदकः। आचार्यः शिष्यो वा अधिकारी। तथाह **याज्ञवल्क्यः** (व्यव० १३५) 'पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा। तत्सुतो गोत्रजो बंधुः शिष्यसब्रह्मचारिणः। एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरो-त्तरः। स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः' ।। १८७ ।।

(९) **भारुचिः**। सकुल्यग्रहणेन समानोदका गृह्यन्ते। आचार्यः शिष्यो वा तदभावे ।। १८७ ।।

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।।
त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ।।१८८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** ब्राह्मणास्तद्ग्रामवासिनः । त्रैविद्यास्त्रयीवेदिनः । शुचयः वाचाराः । दान्ताः नियतेन्द्रियाः । एतच्च ब्राह्मणधनविषयम्, इतरधनं राजगामि ।।१८८।।

(३) **कुल्लूकः ।** एषामभाव इति वक्तव्ये सर्वेषामभाव इति यदुक्तं तत्सब्रह्मचार्यादेरपि धनहारित्वार्थं । सर्वेषामभावे ब्राह्मणा वेदत्रयाध्यायिनो बाह्यान्तरशौचयुक्ता जितेन्द्रिया धनहारिणो भवन्ति, त एव च पिण्डदाः तथासति धनिनो मृतस्य श्राद्धादिधर्महानिर्न भवति ।। १८८ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** उक्तानामभावेऽप्याह **सर्वेषामिति ।** ब्राह्मणान्विशिनष्टि **त्रैविद्या** इति । धर्मो न हीयते त्रैविद्यैः श्रद्धादिनिर्वाहात् । विधिप्रसंगतुल्यत्वादनुवादोऽयं ब्राह्मणधनहारित्वं नृपतेस्तदन्यधनहारित्वमार्थं; अयमप्यनुवादस्तेनैव गतत्वादिति ।।१८८।।

(५) **नन्दनः ।** सर्वेषां पुंसां स्त्रीणाञ्च यथाकथञ्चित्संबन्धवताम् ।। १८८ ।।

(६) **रामचन्द्रः । त्रैविद्येति ।** तथा राज्ञां धर्मो न हीयते ।। १८८ ।।

(७) **मणिरामः ।** सर्वेषां पूर्वोक्तानां । तथा धर्मो न हीयते तथा सति धनिनो मृतस्य श्राद्धादिधर्महानिर्न भवति ।। १८८ ।।

(९) **भारुचिः ।** सर्वेषामप्यभाव इत्येतस्माद् गम्यते; तु स्त्रीणामप्यभावे यथोक्तगुणसम्बन्धः .....सति– ।। १८८ ।।

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।।
इतरेषां तु वर्णानां सर्वभावे हरेन्नृपः ।। १८९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** तदेतदाह **अहार्यमिति ।** सर्वाभावे शिष्यपर्यन्ताभावे ।। १८९।।

(३) **कुल्लूकः ।** ब्राह्मणसंबन्धि धनं न राज्ञा कदाचिद्ग्राह्यमिति शास्त्रमर्यादा । किन्तूक्तलक्षणब्राह्मणाभावे ब्राह्मणमात्रेभ्योऽपि देयं । क्षत्रियादिधनं पुनः पूर्वोक्तरिक्थहराभावे राजा गृह्णीयात् ।। १८९ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** ब्राह्मणधनं ब्राह्मणब्रुवेऽपि देयमित्याह **अहार्यमिति ।** ब्राह्मणे धर्मतोऽधर्मतो वा साम्यस्वरसात् ।। १८९ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** सार्धेनाह **इतरेति ।** इतरेषां तु वर्णानां क्षत्रियादीनाम् ।। १८९ ।।

(७) **मणिरामः ।** अहार्यं अग्राह्यं ।। १८९ ।।

(९) **भारुचिः ।** रिक्थश्लोकः ।। १८९ ।।

संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् ।।
तत्र यद्रिक्थजातं स्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेत् ।। १९० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सगोत्राद्यदि तन्तुसन्तानमाहरेदनियुक्तापि स्त्री तदा गोलकत्वेऽपि तस्य ज्ञात्यन्तराभावे क्षेत्रपतिधनहारित्वमित्यर्थः। एतच्च शूद्रां प्रत्येवोच्यत इति केचित्। अत एव तन्मते गूढजकानीनसहोढजा अपि शूद्रस्यैव पुत्रा भवन्ति, नतु विप्रादीनामिति ।। १९० ।।

(३) **कुल्लूकः**। अनपत्यस्य मृतस्य भार्या समानगोत्रात्पुंसो गुरुनियुक्ता सती नियोगधर्मेण पुत्रमुत्पादयेत्, तस्मिन्मृतविषये यद्धनजातं भवेत्तत्तस्मिन्पुत्रे समर्पयेत्, 'देवराद्वा सपिंडाद्वा' (९।५९) इत्युक्तत्वात्। सगोत्रान्नियोगप्राप्त्यर्थं तज्जस्य च ऋक्थभागित्वार्थमिदम् ।।१९०।।

(४) **राघवानन्दः**। 'देवराद्वा सपिण्डाद्वे'त्युक्तमनुवदन्विधवाधनमुत्तरकालीनायापत्याय दापयन्नाह **संस्थितस्येति**। आहरेद्विधवा भूत्वा जनयेत्। तत्र अनपत्ये पतौ धनं यो बिभृयादित्यस्यैवानुवादोऽयं, न्यायस्य तुल्यत्वात्। तत्र जनको दद्यादत्र जननी दद्यादिति वा भेदः ।। १९०।।

(५) **नन्दनः**। एवमनपत्यधनस्य भ्रातृगामित्वमुक्तम्, अधुना पक्षान्तरमाह **संस्थितस्यानपत्यस्येति**। अनपत्यस्य संस्थितस्य मृतस्य सगोत्राद्देवरादेस्तं पुत्रमाहरेत्पुत्रमुत्पादयेत्, पत्नीगुरुयोगादिति शेषः ।। १९० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अनपत्यस्य संस्थितस्य मृतस्य सगोत्रात् तद्रिक्थं आहरेत्। तत्र यत् रिक्थजातं स्यात् तत्तस्मै ।। १९० ।।

(७) **मणिरामः**। अनपत्यस्य संस्थितस्य मृतस्य भर्तुः भार्या सगोत्रात् समानगोत्रात् पुंसः गुरुनियुक्ता सती सुतं आहरेत् उत्पादयेत्। सगोत्रादपि पुत्रोत्पत्त्यर्थमसावारंभः, पूर्वं तु सपिंडात्पुत्रोत्पादनमुक्तमित्यपौनरुक्तिः ।। १९० ।।

(९) **भारुचिः**। क्षेत्रजस्य देवरसपिण्डाभ्यामुक्तत्वादिह सगोत्रग्रहणं तदुत्पन्नस्यापि धनांशप्राप्त्यर्थम्। इतरथा हि 'देवराद्वा सपिण्डाद्वे'ति वचनाददेवरसपिण्डात् सगोत्रादुत्पन्नस्य क्षेत्रजस्यानंशार्हता स्यात्। क्लीबस्य दत्तकस्य......त्तकः स्वयं दत्ताः स्युः ।। १९० ।।

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्तत्स गृह्णीत नेतरः ।। १९१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एकः स्वभर्तृजोऽन्यो गोलकः पौनर्भवो वा उभयोश्च पत्योर्धनं मातरि स्थितं तदा स्वबीजिधनव्यवस्थया ग्राह्यमित्यर्थः। स्त्रिया जातौ धने पित्र्ये विवदेयातामित्यर्थः। नेतरत् स्वमातृपत्यन्तरधनम् ।। १९१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। 'यद्येकरिक्थिनौ स्याता' (९।१६२) मित्यौरसक्षेत्रजयोरुक्तम्, इदं त्वौरसपौनर्भवविषयं। यदोत्पन्नौरसभर्तुर्मृतत्वात् बालापत्यतया स्वामिधनं स्वीकृत्य पौनर्भवभर्तुः

सकाशात्पुत्रान्तरं जनयेत् तस्यापि च पौनर्भवस्य भर्तुर्मृतत्वाद्रिक्थहरान्तराभावाद्धनं गृहीतवती, पश्चात्तौ द्वाभ्यां जातौ यदि विवदेयातां स्त्रीहस्तगतधने तदा तयोर्यस्य यज्जनकस्य धनं स तदेव गृह्णीयान्नत्वन्यपितृजोऽन्यजनकस्य ।। १९१ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच यदि वा सापत्या मृतभर्तृका धनमादाय पौनर्भवेन पुत्रान्तरं जनयित्वा यद्युभयोर्धनमादाय तिष्ठेत्तदा कस्य किं धनमित्यपेक्षायामाह **द्वाविति** । द्वावौरस-पौनर्भवौ विवदेयातां धनमावाभ्यां ग्राह्यं पोषणं ते कार्यमिति । नेतरः अन्यपैतृकमन्यो न गृह्णी-यादिति भावः । अथवा अध्यावहनिकादिस्त्रीधनमात्रविषयम्, अत एव स्त्रिया धनमिति समाख्या संगच्छते ।। १९१ ।।

(५) **नन्दनः** । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां या सपुत्रा सधना भूत्वा पश्चात्पुनर्भूय परस्मादपि पुत्रं जनयति तस्याः पुत्रयोरयं विभागः ।। १९१ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । द्विपितृकस्य व्यवहारमाह **द्वाविति** । स्त्रिया धने स्त्रीधननिमित्ते यौ विवदेयातां । कीदृशौ? द्वौ द्वाभ्यां पितृभ्यां जातौ, तयोः मातापित्रोः यत्पित्र्यं तत्तस्य विद्यमानपितुः पुत्रः गृह्णीत इतरः पूर्वभर्तृजन्यः न गृह्णीत ।। १९१ ।।

(७) **मणिरामः** । पूर्वभर्तुरुत्पन्नबालपुत्रतया मृतस्वामिधनमादाय पौनर्भर्तुः सकाशा-त्पुत्रांतरमुत्पादयेत् तस्यापि मृतस्य धनं गृह्णीतवती, पश्चादुभयोः पुत्रयोर्विवादे निर्णयमाह **द्वाविति** । तत्र यस्माद्यो जातस्तस्य धनं तेन ग्राह्यमित्यर्थः ।। १९१ ।।

(९) **भारुचिः** । 'द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धनं । तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्तत्स गृह्णीत नेतरः ।।' या पुनर्भूः सापत्या साधना च परस्मिन् पुरुषे पुनर्भवति तत्रायं विभागः । इदं च पुनर्भूपुत्रस्यांशहरत्वे दर्शनम् ।। १९१ ।।

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः ।।
भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ।। १९२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । समं न ज्येष्ठोद्धारेण । मातृकं मातुः स्त्रीधनव्यतिरिक्तधनम्; भगिन्योऽपुत्राः । सनाभयः सोदराः । केचित्तु स्त्रीधनेऽपि भ्रातृविभागमिच्छन्ति । 'स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी । अप्रत्ता चेत्समूढा तु लाभसंमानमात्रक' मिति **बृहस्पति-**वचनात् । एवं चाप्रत्ताया भ्रातृभिः सह तुल्यविभागः । इतरस्यास्तु संमानमात्रं देयमिति । एतत्परमेव च स्त्रीधनं दुहितृगामीत्यादि ।। १९२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । मातरि मृतायां सोदर्यभ्रातरो भगिन्यश्च सोदर्या अनूढा मातृधनं समं कृत्वा गृह्णीयुः । ऊढास्तु धनानुरूपं संमानं लभन्ते । तदाह **बृहस्पतिः** 'स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी । अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ।' ततश्चानूढानां पितृधन इवोढानां मातृधनं भ्रात्रा स्वादंशाच्चतुर्थभागो देयः ।।१९२।।

(४) **राघवानन्दः।** मातृसत्त्वे व्यवस्थोक्ता, दैवादविभक्तदशायां सा मृता चेत्तदा कथं व्यवस्था तत्राह **जनन्यामिति।** संस्थितायां मृतायाम्। सनाभयः नाभिरत्र कुक्षिः एकनाभिजाः। अनूढाभ्यस्तु स्वांशेत्यत्र पितृसंबन्धिभ्रातृधने तुरीयांशभागित्वमनूढानां, मातृधने तु समांशभाक्त्वमिति भेदः। अत एव **बृहस्पतिः** 'स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी। अपुत्रा चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम्'॥ १९२॥

(५) **नन्दनः।** एवं पैतृकस्य धनस्य विभाग उक्तः, इदानीं मातृकस्य धनस्याह **जनन्यां संस्थितायामिति।** सनाभयः सोदर्याः। भजेरन्संविभजेरन्। उद्धारो विषमविभागः स्यात्॥ १९२॥

(६) **रामचन्द्रः।** भगिन्यश्च सनाभयः साक्षात्स्वमातृदुहितरः॥ १९२॥

(७) **मणिरामः।** सनाभयः सहोदरा भगिन्यः। तत्र अनूढाः। मातृधनं समं गृह्णीयुः। ऊढास्तु धनानुरूपं मानं लभंते। भ्रातृभागाच्चतुर्थांशं जनसमभागं। तदाह **बृहस्पतिः** 'स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी। अपुत्रा चेत्समूढा तु लभते मानमात्रक'मिति॥ १९२॥

(९) **भारुचिः।** समवचनान्नास्त्यत्र ज्येष्ठांशः। भगिन्यश्च सनाभय ऊढा अनूढाश्च गृह्यन्ते। अनूढा एवेति क्वचित्॥ १९२॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः॥
मातामह्या धनात्किंचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्॥१९३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रत्तासु तु मृतासु ताभ्यः संमानार्थं यद्देयं तत्तद्दुहितृभ्यः स्वेच्छया मातुलैर्देयमित्याह **यास्तासामिति**। प्रीतिपूर्वकं स्वेच्छया॥ १९३॥

(३) **कुल्लूकः।** तासां दुहितॄणां या अनूढा दुहितरस्ताभ्योऽपि मातामहीधनाद्यथा तासां पूजा भवति तथा प्रीत्या किंचिद्दातव्यम्॥ १९३॥

(४) **राघवानन्दः।** तासां दुहितृभ्योऽपि किंचिद्देयमित्याह **या इति**। प्रीतिपूर्वकं प्रीत्यर्थं न बलादिति॥ १९३॥

(५) **नन्दनः।** तासां भगिनीनां किंचित्प्रदेयम्, 'प्रीतिपूर्वक'मिति वचनादवश्यदेयमिति सूचितम्॥ १९३॥

(६) **रामचन्द्रः।** तासां दुहितरः स्युः तासां दौहित्रीणां यथार्हतो भागः॥ १९३॥

(७) **मणिरामः।** तासां दुहितॄणां दुहितरः यथार्हतः यथा पूजा भवति तथा॥ १९३॥

(९) **भारुचिः।** भगिन्यभावे तु—ऊढानामनूढानां चेति कृतविचारमेतत्। 'प्रीतिपूर्वक' मिति वचनात् न निय(मतो) दानमिदं ज्ञायते॥ १९३॥

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ।।१९४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अध्यग्नि होमविवाहकाले लब्धं यतःकुतश्चित् । तथा व्यवहारिकं पतिगृहनयनसमये लब्धम् । प्रीतिकर्मणि रतिकाले पत्या दत्तम् । तत् स्त्रीधनमित्युक्तम् । भ्रात्रादिभिस्तु यदाकदापि दत्तं स्त्रीधनम् ।। १९४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अध्यग्नीति 'अव्ययं विभक्तिसमीप-' (पा. २।१।६) इत्यादिना सूत्रेण समीपार्थेऽव्ययीभावः, विवाहकालेऽग्निसन्निधौ यत्पित्रादिदत्तं तदध्यग्नि स्त्रीधनं। तदाह **कात्यायनः** 'विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ। तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।।' यत्तु पितृगृहाद्भर्तुर्गृहं नीयमानया लब्धं तदध्यावाहनिकं । तथा च **कात्यायनः** 'यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना तु पैतृकात् । अध्यावाहनिकं नाम तत्स्त्रीधनमुदाहृतम् ।' यत्तु प्रीतिहेतुकर्मणि भर्त्रादिदत्तं तथा भ्रात्रा पित्रा च समयान्तरे यद्दत्तं एवं षट्प्रकारकं स्त्रीधनं स्मृतम् ।। १९४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। ननु स्त्रीधनविभागोऽनुपपन्नस्तस्यान्यायोपात्तधनाभावादिति तत्राह **अध्यग्नीति** । अध्यग्नि विवाहकालेऽग्निसमीपे पित्रा यद्दत्तं तत् । तथा च **कात्यायनः** 'विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ । तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।। तेनैवोक्तम् 'यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात् । अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।।' दत्तं भर्त्रा प्रीतिकर्मणि रत्युत्सवादौ ।। १९४ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ स्त्रीधनलक्षणमाह **अध्यग्न्यध्यावाहनिकमिति** । अध्यग्नि विवाहाग्निसमीपे यद्धनं स्त्रिया कुतश्चिल्लभ्यते तदध्यग्नि आवाहनं पितृकुलाद्भर्तृकुलप्राप्तिः । आवाहनसमयोपलब्धमध्यावाहनिकं विभक्त्यर्थावधिशब्दौ प्रीतिकर्मणि नमस्कारादौ श्वशुराभ्यां दत्तं । तथाच **कात्यायनः**। 'विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ। तदध्यग्निकृतं सम्यक्स्त्रीधनं परिकीर्तितम् । यत्पुनर्लभते नारी नीयमानापि पैतृकात् ।। तन्नाम्नाध्यावाहनिकं स्त्रीधनं समुदाहृतम् ।। प्रीतिदत्तं हि यत्किञ्चिच्छ्वश्वा वा श्वशुरेण वा ।। पादवन्दनिकं यत्तल्लावण्यार्जितमुच्यते ।।' इति षड्विधात्स्त्रीधनादन्यस्त्रिया यल्लब्धं भर्तृधनमेव, नतु स्त्रीधनमित्यभिप्रायः ।। १९४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अग्निमधि अध्यग्नि, विवाहहोमकाले लब्धं यत्किंचित् अध्यावाहनिकं प्रतिग्रहाय समये यलब्धं च पुनः प्रीतिकर्मणि रतिकाले पत्या दत्तं। 'भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्' ।। १९४।।

(७) **मणिरामः**। षड्विधस्त्रीधनमाह **अध्येति** । अध्यग्नि विवाहकाले अग्निसन्निधौ यत्पित्रादिदत्तं। अध्यावाहनिकं पितृगृहाद्भर्तृगृहगमनसमये प्राप्तं। प्रीतिकर्मणि दत्तं भर्त्रा। तथा समयांतरे भ्रात्रादितः प्राप्तं। एवं षट्प्रकारादागतं ।। १९४।।

(९) **भारुचिः**। षड्विधस्य नियमात् मैत्रलब्धस्य स्त्रीधनत्वं नास्ति । अध्यग्नि यमग्निसमीप ऊह्यमानायै दत्तः। अध्यावाहनिकं पत्या स्वगृहमानीयमानायै दीयते ।। १९४।।

अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ॥
पत्या जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥ १९५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अन्वाधेयं विवाहादुपरि भर्तृबन्धुभिर्दत्तम्। पत्या प्रीतेन रतिकालादन्यदा तदुभयं स्त्रीधनत्वाभावेऽपि पत्यौ जीवति मृतायां अपत्यस्यैव। विशेषस्तु स्त्रीधनास्त्रीधनयोः स्त्रीधने दानादिस्वाम्यं स्त्रिया न त्वन्यत्रेति ॥ १९५॥

(३) **कुल्लूकः।** अन्वाधेयं व्याख्यातं **कात्यायनेन** 'विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुले स्त्रिया। अन्वाधेयं तदुक्तं तु सर्वं बन्धुकुले तथा॥' विवाहादूर्ध्वं भर्तृकुले पितृकुले वा यत्स्त्रिया लब्धं भर्त्रा च प्रीतेन दत्तं अध्यग्न्यादि पूर्वश्लोक उक्तं तद्भर्तरि जीवति मृतायाः स्त्रियाः सर्वं धनं तदपत्यानां भवति ॥ १९५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तर्हि स्त्रीधनापहारोऽपत्यानां प्राप्त इति चेन्न; अपत्यानां स्त्रीधनस्य वाचनिकत्वादित्याह **अन्वाधेयमिति।** अन्वाधेयं 'विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुले स्त्रिया। अन्वाधेयं तदुक्तं तु सर्वं बन्धुकुले तथे'ति **कात्यायनो**क्तम्। पत्यौ सति वृत्तायां मातरीति शेषः। प्रजायाः पुत्रादेः ॥ १९५॥

(५) **नन्दनः।** विवाहादनन्तरं भर्तृकुलाद्बन्धुकुलाद्वा आधीयते आदीयते तदन्वाधेयं। रूपसौन्दर्यादिप्रीतेन च भर्त्रा यद्दत्तं धनं जीवति पत्यौ वृत्तायां मृतायां प्रजायाः पुत्रस्य दुहितुर्वा भवेत्। अत्र **कात्यायनः** 'विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया। अन्वाधेयन्तदुक्तन्तु लब्धं बन्धुकुलात्तथे'ति ॥ १९५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अन्वाधेयं भर्तृकुले पुनर्लब्धं च पुनः भर्त्रा प्रीतेन यत् यस्मात्कारणात् यद्वस्तु दत्तं रतिकालादन्यत्र प्रीतेन पत्या दत्तं वृत्ताया मृताया मातुः प्रजाया दुहितॄणां तद्धनं भवेत् ॥ १९५ ॥

(७) **मणिरामः।** अन्वाधेयं विवाहानंतरं भर्तृकुलात्प्राप्तं। इदं पूर्वोक्तं च षड्विधं पत्यौ जीवति वृत्तायाः मृतायाः सर्वं धनं प्रजायाः पुत्रस्य भवेत्, न भर्तुरित्यर्थः ॥ १९५ ॥

(९) **भारुचिः।** ऋज्वर्थः श्लोकः ॥ १९५ ॥

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु ॥
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ १९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ब्राह्मादिविवाहेनोढाया यद्धनं स्त्रीधनास्त्रीधनरूपं अप्रजायामनपत्यायां वृत्तायां भर्तुरेव, प्रजायां तु सत्यां प्रजाया एव ॥ १९६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेषूक्तलक्षणेषु यत्स्त्रियः षड्विधं धनं तदनपत्यायां मृतायां भर्तुरेव मन्वादिभिरिष्यते ॥ १९६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अनपत्यायास्तु धनं भर्तुरेवेत्याह **ब्राह्म इति।** उक्तब्राह्मविवाहादिपञ्चसु पित्रादिभ्यो लब्धं भर्तृगामि ॥ १९६ ॥

(५) **नन्दनः।** ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेषु यद्धनं स्त्रियै दत्तमिति शेषः ॥ १९६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** ब्राह्म (२) दैव (३) गान्धर्व (४) प्राजापत्येषु यद्धनं लब्धं अतीतायां मृतायां तद्धनं भर्तुरेवेष्यते ॥ १९६ ॥

(७) **मणिरामः।** अतीतायां मृतायां ॥ १९६ ॥

(९) **भारुचिः।** एतेषु पञ्च भर्तुर्धनमभ्यनुज्ञायते ॥ १९६ ॥

यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ॥
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ १९७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** मातापित्रोर्न भर्तुः ॥ १९७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यत्पुनः स्त्रियासुरराक्षसपैशाचेषूक्तलक्षणेषु विवाहेषु यत्स्त्रियाः षड्विधं धनमपि तदनपत्यायां मृतायां मातापित्रोरिष्यते ॥ १९७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तथा आसुरादिविवाहसंबन्धि धनं तु तत्पित्रोरेवेत्याह **यदिति।** अतीतायां मृतायामपि। एषु वचनस्य नातिभार इति न्यायः ॥ १९७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यत् आसुरादिषु विवाहेषु लब्धं तत्कन्यायाः मातापित्रोरिष्यते ॥ १९७ ॥

(७) **मणिरामः।** आसुरराक्षसपैशाचेषु ॥ १९७ ॥

(९) **भारुचिः।** एतेष्वासुरादिषु कन्या ...... "प्रत्यर्पयितव्यं धनम्" ॥ १९७ ॥

स्त्रियान्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ॥
ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १९८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पित्रा दत्तं स्त्रियाः पित्रा तद्ब्राह्मणी कन्या हरेन्नतु भ्रातॄणां विभागः। तदभावे तस्याः स्त्रिया अपत्यस्य। कन्येति दुहितृमात्रपरम्। एवं च ब्राह्मणपरिणीतक्षत्रियाधनमपि तत्पितृदत्तं ब्राह्मणकन्याया एवेत्युक्तं भवति ॥ १९८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणस्य नानाजातीयासु स्त्रीषु क्षत्रियादिस्त्रियामनपत्यपतिकायां मृतायां, तस्याः पितृदत्तं धनं सजातिविजातिसापत्न्यकन्यापुत्रसद्भावेऽपि ब्राह्मणी सापत्नेयी कन्या गृह्णीयात्, तदभावे तदपत्यस्य तद्धनं भवेत् ॥ १९८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** ब्राह्मणपरिगृहीतानां क्षत्रियादितिसृणामनपत्यपितृकानां मृतानां ब्राह्मणी सापत्नेयी कन्यैव गृह्णीयात्; तदभावे तदपत्यं, तदभावे ब्राह्मणमात्रं न्यायस्य

तुल्यत्वादित्याह **स्त्रियान्त्विति** । स्त्रीपदं विपरिणताविजातीयापरं, सजातीयानां व्यवस्थोक्तेः । **तदपत्यस्य** ब्राह्मणीकन्यापुत्रस्येत्यर्थः ।। १९८ ।।

(५) **नन्दनः** । कथञ्चन येन केनचित्प्रकारेण ब्राह्मणी हरेन्न क्षत्रियादिः ।। १९८ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **स्त्रियामिति** । सापत्नपुत्रः हीनजातिस्तं प्रत्याह । स्त्रियाः क्षत्रियादि-स्त्रियाः यद्वित्तं कथंचन विवाहे पित्रा दत्तं तद्धनं ब्राह्मणकन्या या पूर्वं ब्राह्मणी विवाहिता हरेत् गृह्णीयात् । वा पक्षान्तरम् । तस्या अपत्यस्य तद्धनं भवेत् ।। १९८ ।।

(७) **मणिरामः** । ब्राह्मणस्य नानाजातीयाः स्त्रिय उक्ताः, तासां मध्यात् क्षत्रियादि-स्त्रियां भर्तृपुत्ररहितायां मृतायां तु तस्याः पितृदत्तं यद्धनं तत्सा जातिविजातिसापत्नकन्यापुत्र-सद्भावेऽपि ब्राह्मणा सापत्नकन्या हरेत्, न तु सर्वैर्ग्राह्यं । तदभावे ब्राह्मणीकन्याभावे तदपत्यस्य ब्राह्मणीकन्यायाः अपत्यस्य भवेत् ।। १९८ ।।

(९) **भारुचिः** । षड्विधस्या .... धनस्यापुत्रायां मृतायां ..... एवं च सति पित्रा दत्तमित्ये-तदत्र निदर्शनार्थं, सर्वस्त्रीधनानां विज्ञेयम् । सपुत्रायाश्च विभागं वक्ष्यति— 'ब्राह्मणी तद्धरेत् कन्ये' (१९८) ति नियमात् क्षत्रियादिकन्यानां ना ... न्नियमः । एतद्ब्राह्मणादीनाम् । ब्राह्मणी-क्षत्रियावैश्यासूढासु असवर्णस्त्रीपरमे... ब्राह्मणादिकन्याभ्यो धनदानं विज्ञेयम् ।। १९८ ।।

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुंबाद्बहुमध्यगात् ।।
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ।। १९९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । निर्हारं स्वयमाकृष्यव्ययम् । कुटुम्बात् कुटुम्बपोषणार्थात् । बहुमध्यगात् बहुसाधारणधनात् । स्वकात् स्वस्यासाधारणधनादपि स्त्रीधनव्यतिरिक्तात् पत्यनुमतिं विना न कुर्युः ।। १९९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । भ्रात्रादिबहुसाधारणात्कुटुंबधनाद्भार्यादिभिः स्त्रीभी रत्नालङ्काराद्यर्थं धनसंचयं न कर्तव्यं, नापि च भर्तुराज्ञां विना भर्तृधनादपि कार्यं; ततश्च नेदं स्त्रीधनम् ।। १९९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । वाचनिकातिरिक्तधनं स्त्रियो नेति वक्तुं साधारणधनेषु स्वाच्छन्द्यं निषेधति नेति । निर्हारं अलंकाराद्यर्थं संचयम् । बहुमध्यगात् देवरादिसाधारणात् स्वभर्तुर-नुज्ञां विना स्वकाद्भर्तृसंबन्धिधनादपि न संचिनुयादिति, नैतादृशं स्त्रीधनमिति भावः ।। १९९ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ स्त्रीधनकृत्यमाह **न निर्हारं स्त्रिय इति** । पूर्वार्धोपन्यासो दृष्टा-न्तार्थः । बहुमध्यगाद्बहुजनभोग्यात्कुटुम्बात् कुटुम्बशब्देन कुटुम्बार्थं भर्तृधनमभिप्रेतं निर्हारं व्ययं यथा भर्तुरनाज्ञयाऽऽज्ञया विना न कुर्युः, स्वकादपि च वित्तादिति ।। १९९ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । कुटुम्बात् मध्यगात् एकत्राविभक्तकुटुम्बात् स्त्रियः निर्हारं व्ययं भर्तुः अननुज्ञया न कुर्युः ।। १९९ ।।

(७) **मणिरामः।** कुटुंबाद्बहुमध्यगात् भ्रात्रादिबहुसाधारणात् कुटुंबधनात्। निर्हारं रत्नालंकाराद्यर्थं धनसंचयं स्त्रियः न कुर्युः। स्वकादपि स्वभर्तृधनादपि ।। १९९ ।।

(९) **भारुचिः।** निर्हारप्रतिषेधाच्च विज्ञाच्च विज्ञायते यदि काचिदीशत्वात्तद्धनं न निर्हरेत् ततस्तत्पुनरादाय भ्रातृभिर्विभाज्यमेव ।। १९९ ।।

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।।
न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ।। २०० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पत्यौ जीवति धृतपत्या तासां भूषणमात्रार्थं दत्तो वा अदत्तस्तमपि तस्यां जीवन्त्यां न पुत्रा भजेरन्, मृतायां तु भजेरन्नेव ।। २०० ।।

(३) **कुल्लूकः।** भर्तरि जीवति तत्संमताभिर्योऽलङ्कारः स्त्रीभिर्धृतस्तस्मिन्मृते विभागकाले तं पुत्रादयो न भजेरन्, भजमानाः पापिनो भवन्ति ।। २०० ।।

(४) **राघवानन्दः।** अलंकारार्थं पत्या दत्तं तन्मृतौ देवरादयो विभजन्तः पापिनः स्युरित्याह **पत्याविति।** तमपि किंचिन्न्यूनाधिकनिमित्तं न गृह्णीयुरिति भावः ।। २०० ।।

(५) **नन्दनः।** अलङ्कारस्य स्त्रीधनेष्वनुपदिष्टत्वाद्भर्तृधनत्वेन भर्त्रभावे दायादानां प्राप्त्यपवादार्थोऽयमारंभः ।। २०० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** स्त्रीभिः दायादाः पुत्राः। तं अलंकारम्। ते पुत्राः ।। २०० ।।

(९) **भारुचिः।** दायादानामयं प्रतिषेधः। आत्मीयानां त्वौरसपुत्राणामनुज्ञातो विभागः ।। २०० ।।

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ।। २०१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अचिकित्स्यः क्लीबः। पतितो महापातकी प्रायश्चित्तात्पूर्वम्। बधिरोऽपि जात्या। उन्मत्तादयोऽचिकित्स्याः। जडोऽवशकर्मेन्द्रियः। निरिन्द्रियाः स्पर्शग्रहणादिरहिताः कुणिप्रभृतयश्च ।। २०१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** नपुंसकपतितजात्यन्धश्रोत्रविकलोन्मत्तजडमूकाश्च ये च कुणिपङ्ग्वादयो विकलेन्द्रियास्ते पित्रादिधनहरा न भवन्ति, किन्तु ग्रासाच्छादनभागिनः ।। २०१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ननु 'दद्यात्पिण्डं हरेद्धन'मित्यादिषु पिण्डदातृत्वेन धनहारित्वस्य सामानाधिकरण्यश्रवणादन्धादेः का गतिरिति चेत्तत्राह **अनंशाविति** द्वाभ्याम्। जडो धर्मापेतो निरुत्साहः। निरिन्द्रिया हस्तादिरहिताः ।। २०१ ।।

(५) **नन्दनः।** निरिन्द्रियाः कर्मेन्द्रियरहिताः पङ्ग्वादयो निर्वीर्याश्च ।। २०१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अनंशाविति अभाज्यानाह अनंशाविति। अनंशौ अंशानामनर्हौ जात्यन्धबधिरौ। उन्मत्तः वातपित्तश्लेष्मसंनिपातकैर्ग्रहादेशलक्षणैः कम्पाद्यैरभिभूतः। जडः विकलान्तःकरणो हितावधारणाक्षमः। च पुनः ये केचिन्निरिन्द्रियाः। व्याध्यादिना निर्गतं इन्द्रियं येषां ते ॥ २०१ ॥

(७) **मणिरामः।** इदानीं ये ऋक्थभाजिनो न भवंति तानाह **अनंशाविति**। निरिंद्रियाः पंग्वादिदयो विकलेंद्रियाः ॥ २०१ ॥

(९) **भारुचिः।** इत्यनेन पीठसर्पिपङ्ग्वादयोऽपि गृह्यन्तेऽसामर्थ्यात् ॥ २०१ ॥

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ॥
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥ २०२ ॥

(१) **मेधातिथिः। सर्वेषामपि** क्लीबादीनां च प्रकृतत्वेन दर्शितमिति। **अत्यन्तं** यावज्जीवमित्यर्थः। शरीरधारणार्थत्वाद्ग्रासाच्छादनस्य, भृत्यादेस्तदुपयोगिनः परिचारकस्यापि वेतनदानं विज्ञेयम्। न ह्यन्धादेः परिचारकमन्तरेण जीवनसंभवः। येषां दारकरणमतं तेषां सभार्याणां भरणं दातव्यम्। **शक्त्येति**। धनानुरूपेण भोजनवस्त्रादि देयम्। **पतित** इत्यर्थवादः ॥ २०२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्यन्तमददत्सर्वथाऽददत्पतितो भवेदित्यन्वयः ॥ २०२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तदेवाह **सर्वेषामिति।** सर्वेषामेषां क्लीबादीनां शास्त्रज्ञेन ऋक्थहारिणा यावज्जीवं स्वशक्त्या ग्रासाच्छादनं देयं, अददत्पापी स्यात् ॥ २०२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** एतेऽष्टौ भर्तव्याः। विपक्षे त्वाह **अददत्पतितो भवेदिति। याज्ञवल्क्योऽ**प्याह (व्यव. १४०) 'क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः। अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्तव्याः स्युर्निरंशका'इत्यादि ॥ २०२ ॥

(५) **नन्दनः।** सर्वेषां क्लीबादीनाम् ॥ २०२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** सर्वेषां क्लीबादीनां ग्रासाच्छादनमत्यन्तमददत्पतितो भवेत् ॥२०२॥

(७) **मणिरामः।** सर्वेषां पूर्वोक्तक्लीबादीनां ॥ २०२ ॥

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनां कथंचन ॥
तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥ २०३ ॥

(१) **मेधातिथिः। अर्थिता** संप्रयोगेच्छा रतिनिमित्तम्। तस्यां सत्यां विवहेत्। तत्रोत्पन्नसंतानो **नामापत्यं** पुत्रो दुहिता वा **दायं** रिक्थविभाग**मर्हति**। दुहितुर्यावान्भागः प्रागुक्तः। "वान्त(त)रेतास्तु यः क्लीबस्तस्य भवत्येव मैथुनेच्छा। कुतः पुनस्तस्य तंतूत्पत्तिः?" उक्तं च तस्य "यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य" (९।१६७) इति।

रागप्रयुक्तता वानेन श्लोकेन विवाहस्य दर्शिता। धर्मप्रयुक्तत्वे ह्यनधिकृतानां कर्मसु कुतस्तेषां विवाहः ? उपनेयता च जात्यन्धपङ्गूनां वातरेतसः क्लीबस्य दर्शिता। उन्मत्तादयस्तूपनेयाः कुतस्तेषां विवाहः ?

आदिग्रहणं चोक्तविषये चरितार्थम्। यदि हि आदिग्रहणसामर्थ्यात्सर्व एव गृह्येरन् पतितोऽपि गृह्येत। तच्च स्मृतिविरोधान्नेष्टम्।

अथवा कृताध्ययनानां कृतविवाहानामुन्मत्तादिरूपे समुपजाते विधिरेष विज्ञेयः। "ननु च कृतविवाहानां 'यद्यर्थिता तु दारै'रिति नोपपद्यते"। नैतदेवम्; कृतविवाहानां जायार्थितायाः संभवात्। पूर्वैस्तु धर्म्येऽपि विवाहेऽस्य प्रयोजनं दृष्टम्। ततश्च क्लीबस्य स्मार्तेष्वधिकारात्तदर्थो विवाहोऽसत्यामप्यर्थितायां युक्त एव। श्रौतेषु तु जातपुत्रस्याधानात्क्लीबस्य नाधिकारः। यस्य च प्रयोजकत्वं युक्तं तद्दर्शितम् ॥ २०३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अर्थितेच्छा तेन दारसंबन्धं लक्षयति **क्लीबादीनामिति।** अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। पतितस्यापि दारकर्मणामनर्हत्वादग्रहणं, तेन जात्यन्धादीनां ग्रहणम्। तेषामुत्पन्नजन्तूनां उत्पन्नापत्यानाम्। तेन पूर्वविभक्तैरपि भ्रातृभिः स्वभागादाकृष्य तत्पितृभागो देयः। क्लीबपतितयोः पूर्वपरिगृहीतदारत्वे तत्र च क्षेत्रजपुत्रोत्पत्तौ तस्य विभागप्राप्तिरिति तु प्रागेव सिद्धम् ॥ २०३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** 'कथंचने'त्यभिधानात्क्लीबादयो विवाहानर्हा इति सूचितं; यदि कथंचिदेषां विवाहेच्छा भवेत्तदा क्लीबस्य क्षेत्रज उत्पन्नेऽन्येषामुत्पन्नापत्यानामपत्यं धनभाग्भवति ॥ २०३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** क्लीबादेरपत्योत्पत्तौ का गतिस्तत्राह **यदीति।** दारैः कृत्वा अर्थिता पुत्रादौ तदर्थं दारसंग्रहः। उत्पन्नतंतूनां प्राणधारणार्थं केवलमुत्पन्नानाम्। उत्पन्नजन्तूनामिति पाठे नियुक्तक्षेत्रादिना जनितपुत्राणाम्। एषां क्षेत्रजाद्यपत्यं दायमर्हतीत्यन्वयः ॥ २०३ ॥

(५) **नन्दनः।** उत्पन्नानां स्वयं क्लीबानामपि क्षेत्रोत्पन्नापत्यानाम् ॥ २०३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। क्लीब आदिर्येषां तेषां क्लीबादीनां दारैः स्त्रीभिर्यदि कथंचनार्थिता चेत् यदि तेषां क्लीबादीनामुत्पन्नतन्तूनां पुत्रपुत्राणाम्। क्लीबस्य क्षेत्रजः संभवत्येव अन्येषां औरसा अपि ॥ २०३ ॥

(७) **मणिरामः।** कथंचनेत्यनेन क्लीबादीनां विवाहानर्हत्वं सूचितं। दारैः अर्थिता विवाहेच्छा। तत्र क्लीबस्य क्षेत्रज उत्पन्ने अन्येषामुत्पन्नाऽपत्यानां यदपत्यं स दायं प्रपितामहधनं अर्हति ॥ २०३ ॥

(९) **भारुचिः।** क्लीबादीनामिति चात्र सामर्थ्यान्न बहुव्रीहौ तद्गुणविज्ञानं भवति। एवं च क्लीबादपरे तु गृह्यन्ते। येन धर्मप्रजार्थं दाराणां सङ्ग्रहः। य(दत)स्तदभ(भा)वात् क्लीबस्य नास्ति सङ्ग्रहः, अपुत्रस्यानधिकारादाधानेन। अथ स्मार्तकर्मापेक्षो दारसङ्ग्रहः। ततः क्लीबस्याप्यत्र ग्रहणं युक्तम्। तद्गुणसंविद्ज्ञानं बहुव्रीहिणा ॥ २०३ ॥

यत्किंचित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ॥
भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनाम् ॥ २०४॥

(१) **मेधातिथिः।** पितृक्रमागतान्मित्राद्राजामात्यपुरोहितादेर्वा क्षेत्राद्वा कयाचिद्युक्त्याऽधिकोत्पत्तिं जनयेत्तत्सर्वेषां साधारणम्। नैवं मन्तव्यं 'मयैतद्बुद्धया पित्रा प्रागनुपार्जितं मयैतल्लब्धं ममैवैतदिति'। **विद्यानुपालिन** इति वचनाद्विद्याजीविनां शिल्पिकारुकप्रभृतीनामेष विधिर्वैद्यनटगायनादीनाम् ॥ २०४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ज्येष्ठो विभक्तः स्वयं विद्याप्रकर्षेणापि लब्धे धने ज्येष्ठो भागं दद्यात्। विद्यानुपालिनस्तद्विद्यानुकुलकुटुम्बवच्चर्चाकारिणः। ज्येष्ठ इति वचनात् कनिष्ठार्जितेऽप्येवंभूतेषु न ज्येष्ठस्याधिकार इति दर्शितम् ॥ २०४॥

(३) **कुल्लूकः।** पितरि मृते सति भ्रातृभिः सहाविभक्तज्येष्ठः किंचित्स्वेन पौरुषेण धनं लभते। ततो धनाद्विद्याभ्यासवतां कनिष्ठभ्रातृणां भागो भवति नेतरेषाम् ॥ २०४॥

(४) **राघवानन्दः।** मृते पितरि स्वपौरुषेणाविभक्तो ज्येष्ठो यदा त्रियात्तत्रापि कनीयसो भागिन इत्याह **यदिति**। ते यदि विद्यानुपालिनः विद्याभ्यासिनः। विद्यानुपालिनामिति क्वचित्पाठः ॥ २०४॥

(५) **नन्दनः।** धनस्य विद्यार्जितस्याविभाज्यत्वं वक्ष्यन् तस्य पुरस्तादपवादमाह **यत्किचिदिति।** धनमत्र विद्यार्जितं विवक्षितं यदि विद्यानुपालिन इति लिङ्गादुत्तरश्लोकानुगुण्याच्च कनिष्ठाविद्याधिगते विद्याधने विद्यानुपालिनामपि ज्येष्ठानां न भागः। 'ज्येष्ठग्रहणाद्यवीयसा'मिति वचनाच्च ॥ २०४॥

(६) **रामचन्द्रः।** पितरि प्रेते यत्किंचिद्धनं ज्येष्ठः अधिगच्छति अविभक्तः सन् प्राप्नोति यदि विद्यानुपालितः ॥ २०४॥

(७) **मणिरामः।** अधिगच्छति स्वेन पौरुषेण धनं लभते तस्मात् धनात् विद्याऽनुपालिनः(नां) विद्याभ्यासवतां यवीयसां कनिष्ठानां भागो भवति, नाऽन्येषां, कनिष्ठानामित्यर्थः ॥ २०४॥

(९) **भारुचिः।** ज्येष्ठलब्धस्य वैद्या(?)स्सन्तो भागिनो यवीयांसः। न तु कनिष्ठलब्धस्य। ज्यायानित्येतदर्थालम्भ... ॥ २०४॥

अविद्यानां तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत् ॥
समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा ॥ २०५॥

(१) **मेधातिथिः।** **अविद्या** 'कृषिवाणिज्यराजोपसेवादि'। तत्र ईषन्न यूनाधिकभावो न गणयितव्यः। तत्रापि यदि केनचिदपि बह्वर्जितं तदाऽस्त्येवाऽविभागता। ज्येष्ठस्य तु ज्येष्ठांशनिषेधार्थं वचनम्। **ईषदाधिक्ये** तु सर्वेषां समांशकल्पना। **अपित्र्य इति** हेतुवचनादनपत्यधनस्याप्येष एव विधिः ॥ २०५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यदि सर्व एव निर्विद्याः ईहात इतस्ततो गमनेन पितृधनक्षतिं विना धनमर्जितवन्तः। **अविद्यानामिति**। यदि सर्व एव निर्विद्याः यदि तु पितृधनेन वाणिज्यादिनार्जितं धनं तदा ज्येष्ठोद्धारोऽदेय इत्याह **अपित्र्य इति** ।। २०५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। सर्वेषां भ्रातॄणां कृषिवाणिज्यादिचेष्टया यदि धनं स्यात्तदा पित्र्यवर्जिते तस्मिन्धने स्वार्जिते समो विभागः स्यान्न तूद्धारः, अपित्र्य इति निश्चयः ।। २०५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तद्रहितानामपि धनाद्यर्थमीहमानानां समो भाग इत्याह **अविद्यानां चेति**। अपित्र्ये पितृधनातिरिक्ते तस्मिंस्तु सोद्धारादिविषमविभाग उक्त इति। धारणा शास्त्रमर्यादा। तेन विद्यानभ्यासिनामनीहमानानां च न तादृग्धने विभाग इति भावः ।। २०५ ।।

(५) **नन्दनः**। ईहातः कृष्यादिचेष्टातः सर्वेऽपि यथासामर्थ्यं हरन्ति चेत्सर्वो हि विभागः स्यान्नान्यथेति अपित्र्येऽपितृकृते, पितृकृतस्य तु विभागवैषम्यमभ्यनुज्ञातमेव अत्र ईशनस्य(?) धनस्य समविभागवचनात्पूर्वस्मिन् श्लोके यवीयसां विद्याधनेषु समन्वयमात्रमभिहितं न स्वाम्यमित्यवगन्तव्यम् ।। २०५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अविद्यानां सर्वेषां ईहातो वाणिज्यादिना चेद्धनं भवेत् समस्तत्र विभागः स्यात् अपित्र्य इति धारणा ।। २०५ ।।

(७) **मणिरामः**। ईहातः कृषिवाणिज्यादिचेष्टया चेज्ज्येष्ठः कनिष्ठो वा धनमुत्पादयति तदा अविद्यानामपि सर्वेषां अपित्र्ये स्वार्जिते तस्मिन् धने समविभागः स्यात्; नतूद्धार इत्यर्थः ।। २०५ ।।

(९) **भारुचिः**। ईहातश्चेष्टातः कृष्यादित इत्यर्थः। सर्वे चेच्चेष्टन्ते समस्तत्र विभागः स्यान्न तु गुणापेक्षः कश्चिद्विभागकल्प आश्रयितव्यः ।। २०५ ।।

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।।
मैत्र्यमौद्वाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ।। २०६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। विद्यया अध्यापनादिना शिल्पकौशलेन वा। तथा मित्रात् अर्जितम्। **औद्वाहिकं चैव माधुपर्किक**मार्त्विज्येन। यद्यप्येतदपि विद्याधनं भवति तथापि याजनेन निमित्तेनोपादीयमानत्वाद्भेदेन व्यपदिश्यते। श्वशुरगृहलब्ध**मौद्वाहिकम्**। अपरे उद्वाहनिमित्तेन यद्धनं लभ्यते ।। २०६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विद्याधनं विद्याया धनं, एतच्च भ्रातॄणां तद्विद्यानुपालिनः तद्विद्यानुकूलपालित्वेऽपि ज्येष्ठस्य कनिष्ठेन विद्यया लब्धे। मैत्रं मित्रात्प्राप्तम्। औद्वाहिकं भार्याबन्धुभ्यो लब्धम्। माधुपर्किकं स्नातकत्वादिनार्हणार्थं दत्तान्मधुपर्काल्लब्धम् ।। २०६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। विद्यामैत्रीविवाहार्जितं माधुपर्किकं मधुपर्कदानकाले पूज्यतया यल्लब्धं तस्यैव तत्स्यात्। 'यत्किंचित्पितरी' (९।२०४)त्युक्तदायमपवादः। विद्याधनं च व्याहृतं **कात्यायनेन** 'परभक्तप्रदानेन प्राप्ता विद्या यदान्यतः। तया प्राप्तं च विधिना विद्याप्राप्तं

तदुच्यते। उपन्यस्ते च यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम्। विद्याधनन्तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते॥ शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात्संदिग्धप्रश्ननिर्णयात्। स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत्॥ विद्याधनन्तु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यते॥' अतो यन्मेधातिथि-गोविन्दराजाभ्यां माधुपर्किकमार्त्विज्यधनं व्याख्यातं—तदयुक्तम्; विद्याधनत्वात्॥ २०६॥

(४) **राघवानन्दः**। अविभक्तैरपि विद्याद्युपार्जितं धनं न विभजनीयमित्याह **विद्याधन**-मिति। 'शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात्संदिग्धप्रश्ननिर्णयात्। अज्ञातशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत्। विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते' इति **कात्यायनो**क्तेः। विद्याधनं सप्तधा आर्त्विज्यतः आर्त्विज्यं कृत्वा। प्रश्नात् प्रश्नेन परितोष्य। स्वज्ञानशंसनात् खण्डनादज्ञानस्य। प्राध्ययनाद्विद्यार्जितगुणविशेषादित्यर्थः, मैत्रम् मित्रतो लब्धम्। माधुपर्किकं तत्संबन्धि राजतपात्रादि। तथा च **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ११८) 'पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम्॥ मैत्रमौद्वाहिकं चापि दायादानां न तद्भवेत्॥' पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्यायमर्थः,—पित्रा शरीरमात्रोद्धरितः सन्यद्धनं संचिनोति तत्कस्मैचिन्न देयं। नतु पितृद्रव्यमुपजीव्य यदर्जितमिति॥ २०६॥

(५) **नन्दनः**। विद्याधनं प्रवचनशिल्पार्जितं। मैत्र्यं मित्रतो लब्धं। औद्वाहिकं विवाहकाले लब्धं। माधुपर्किकं मधुपर्ककाले लब्धम्॥ २०६॥

(६) **रामचन्द्रः**। मैत्र्यं मित्रात् प्राप्तम्, औद्वाहिकं पारिबर्हम्। माधुपर्किकं मधुपर्ककाले प्राप्तम्॥ २०६॥

(७) **मणिरामः**। माधुपर्किकं मधुपर्कदानकाले पूज्यतया यल्लब्धं॥ २०६॥

(९) **भारुचिः**। औद्वाहिकग्रहणेन सर्वं श्वशुरगृहाल्लब्धं गृह्यते॥ २०६॥

भ्रातॄणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा॥
स निर्भाज्यः स्वकादंशात्किंचिद्दत्त्वोपजीवनम्॥ २०७॥

(१) **मेधातिथिः**। ये भ्रातरः सह वसन्ति विद्यमानपितृधनाश्च कृष्यादिना व्यवहरन्ति तेषां यद्येको न व्यवहरेत्तस्येयं निर्भाज्यता पठ्यते, **स निर्भाज्यः स्वकादंशादिति**। भागान्नेतव्योऽपसारयितव्यः। **स्वकादंशाद्या**वदधिकं तदीयाद्धनाद्व्यवहारेणोत्पन्नं तत्तस्य न दातव्यं, न तु मूलधनस्य पैतृकस्य निषेधः। तत्रापि न सर्वेण सर्वं निर्भाज्यं, किंचिदन्योपजीवनं क्लेशफलमात्मनो गृहीत्वा शिष्टमस्मै दातव्यम्। अथवा **निर्भाज्यः** पृथक्कार्यः सह वस्तुं न देयम्। कदाचिदुत्तरकालशक्तिसाधारण्येन धनेनार्जितत्वात्समांशता। तत्र भागकल्पना **नारदेन** दर्शिता। तत्र वचनेनोद्गतस्य निर्गतस्य भूयान्भागो गृह्यतेऽनुक्तस्य स्वल्प इति॥ २०७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। भ्रातॄणां मध्ये यो नेहेत नेच्छेत दत्तं पित्र्यधनादंश उपजीवनं धनं किंचिद्दत्वा निर्भाज्यो विभक्तः कर्तव्यो भ्रातृभिः स्वधनात्॥ २०७॥

(३) **कुल्लूकः**। राजानुगमनादिकर्मणा यो धनमर्जितुं शक्तो भ्रातॄणां साधारणं धनं नेच्छति स स्वीयादंशात्किंचिदुपजीवनं दत्वा भ्रातृभिः पृथक्कार्यः। तेन तत्पुत्रास्तत्र धने कालान्तरे न विवदन्ते॥ २०७॥

(४) **राघवानन्दः।** यस्तु प्रकारान्तरेण जीवितुं शक्तो यदि नेहेत नांशमिच्छेत्तस्मै किंचिद्दत्वा विभजेदित्याह **भ्रातॄणामिति।** निर्भाज्यः [निर्गतभागः उपजीवनं तदपेक्षितम् ।]* दानं तु तत्पुत्रादिदायनिवृत्त्यर्थमिति भावः ।। २०७ ।।

(५) **नन्दनः।** निर्भाज्योऽभागः ।। २०७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। भ्रातॄणामिति।** योऽत्र स्वाधिकारी अलोभान्न जिघृक्षति तं प्रत्याह । **भ्रातॄणां** सकाशात् यः भ्राता धनं न ईहेत न स्वीकुर्यात् सः स्वकादंशात् निर्भाज्यः नितान्तं भाज्यः दापनीयः किंचिद्दत्वोपजीवनं किंचित् असारं तस्मै दत्वा सः विभक्तः कर्तव्यः। कीदृशः ? यः स्वकर्मणा उद्यमोपार्जितद्रव्येण शक्तः पूर्णः ।। २०७ ।।

(७) **मणिरामः।** स्वकर्मणा राजसेवादिना यः धनं अर्जितुं शक्तः सन् धनं भ्रातॄणां साधारणधनं नेहेत नेच्छति स स्वकादंशात् किंचित् उपजीवनं दत्वा निर्भाज्यः भ्रातृभिः पृथक्कार्यः। तेन तत्पुत्रास्तत्र धने कालांतरे न विवदंते ।। २०७ ।।

(९) **भारुचिः।** अददतामर्पितुं नैव विरोधोऽस्ति ।। २०७ ।।

अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।।
स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ।।२०८।।

(१) **मेधातिथिः।** विद्यानिमित्तस्य स्वयमर्जितस्यादानमुक्तम् । अनेन व्यतिरिक्तस्य कृष्यादिलब्धस्यादातव्यतोच्यते। "ननु चायमेव श्लोको वक्तव्यः–'**स्वयमीहितेन** स्वयं चेष्टया यल्लब्धं तन्नाकामो दातुमर्हतीति' किं विद्याधनादिश्लोकेन ?" उच्यते –मैत्रे विवाहादौ न सर्वस्य स्वयमीहोपपत्तिरिति भेदेन व्यपदेशः ।। २०८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** श्रमेणातिश्रमजन्यकर्मणा स्वयमीहितेन स्वमात्रोद्यमेन लब्धं नाकामो दातुमर्हति यावदिच्छति तावत्किंचिद्दद्यान्नतु समभागनियमः, श्रमेणेत्युक्तत्वात् । अश्रमार्जिते प्रागुक्तः समभागः ।। २०९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** पितृधनानुपघातेन यत्कृष्यादिक्लेशादर्जयेत्तत्स्वचेष्टाप्राप्तमनिच्छन्भ्रातृभ्यो दातुं नार्हति।। २०८।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्र दद्युरित्याह **अनुपघ्नन्निति।** अनुपघ्नन् अनुपजीवन्। ईहितं लब्धं। विद्यया प्राप्तं। तत्तु व्याख्यातं पूर्वयाज्ञवल्क्यव्याख्याकाले ।। २०८ ।।

(५) **नन्दनः।** अनुपघ्नन्हिंसननपाश्रयन्निति(?) वा श्रमेण कृष्यादिकर्मणा पूर्वत्र सर्वेषु यथासामर्थ्यमीहमानेषु भ्रातृषु समविभाग उक्त इत्यत्राविरोधोऽनुसन्धेयः ।। २०८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** पितृद्रव्यं अनुपघ्नन् अव्ययं कुर्वन् स्वयमीहितलब्धं स्वव्यापारेण लब्धं यत् तत् अकामः सन् दातुं नार्हति।। २०८ ।।

(७) **मणिरामः।** पितृद्रव्यं अनुपघ्नन् पितृधनाऽनुपघातेन यत् श्रमेण कृष्यादिक्लेशात् उपार्जितं तत् स्वोद्यमेन प्राप्तं अकामः अनिच्छन् भ्रातृभ्यो दातुं न अर्हति, तत्रान्येषां सत्ताभावादित्यर्थः ।। २०८ ।।

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।।
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ।।२०९।।

(१) मेधातिथिः। ग्रहणादन्यदर्थयन्पिता **स्वयमर्जितं** तदाकामो न विभजनीयोऽधिकारप्राप्तैरपि पुत्रैः। "कः पुनर्जीवति पितरि पुत्राणां विभागकालः?"। उच्यते—यदा तावत्स्वयं पिता पुत्रान्विभजते। तदुक्तम्—"निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति वेच्छतीति" (गौ० २८। २) तथा "मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च। निवृत्ते चापि रमणे पितर्युपरतस्पृहे" (नारद० १३।३) इति।

अन्यथा तु यदैव प्राप्ताः पुत्रा भवन्ति तदैव ते पितामहधनस्येशते। तथा चोक्तं—"भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा। तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः" (या० स्मृ० व्य० १२१) इति।।

सत्यपि च पुत्रस्य स्वाम्ये यावदप्राप्तास्तावत् सर्वथा विशेषाभावात्सर्वे पितामहधनभाजः स्वत्वपूर्वकत्वाद्विभागस्य। बन्धक्रयादिक्रियासु पितृधनं जातपुत्रेण न नियोक्तव्यम्। योगकुटुंबभरणादौ तु विनियोगो दर्शितः। आचारेण सत्यपि चास्यामवस्थायां पुत्राणां स्वाम्ये 'पित्रा चाकामेन विभक्तानिति' निन्दादर्शनाद्बलाद्विभाजयन्तः पापा इत्यनुमीयते। यथाऽसत्प्रतिग्रहेण भवति स्वाम्यं दोषस्तु पुरुषस्य। तेनान्वयागतमितीदृशमशुद्धमेव। अतः संभवत्युपायान्तरे न पिताऽर्थनीयः। अधर्मो हि तथा स्यात्।

स्वयमर्जितमपि धनमधिकारप्राप्तान्गुणवतः पुत्रान् ज्ञात्वा विभक्तव्यमेव। उक्तं च—"वयसि स्थितः पिता पुत्रान्विभजेत् ज्येष्ठं श्रेष्ठांशेनेतरान्समैरंशैः' इति। न चैतत्पितामहधनविषयम्। न हि तत्र पिता ज्येष्ठस्याधिकांशदानाय प्रभवति। तुल्यत्वादुभयोः स्वाम्यस्य।

यत्त्विदं "न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः" (याज्ञ० व्य० ११६) इति तत्पितामहेऽपि स्वल्पया मात्रयेच्छन्ति। यत्र न परिपूर्णं भागद्वयं गृहीतं स्वयमर्जितविषये ह्यपवाद एव स्यात्।। २०९।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। पैतृकं स्वपितृसंबन्धि अनवाप्तं स्वोद्यमेनापि स्वपित्रा प्राप्नुयायात् महता यत्नेन। अकामो न विभजेन्न विभजेत। एवं च स्वयमतिप्रयत्नाऽनुपार्जितं पितृद्रव्यं पुत्राणामिच्छयापि विभजेदित्युक्तम्। ततः परं च 'तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्य'-(व्यव. १२१) मिति **याज्ञवल्क्य**वचनम् ।। २०९ ।।

(३) कुल्लूकः। यत्पुनः पितृसंबन्धि धनं तेनासामर्थ्येनोपेक्षितत्वादनवाप्तं पुत्रः स्वशक्त्या प्राप्नुयात्तत् स्वयमर्जितमनिच्छन्पुत्रैः सह न विभजेत्।। २०९ ।।

(४) राघवानन्दः। यद्धनं पितृपितामहादिसंबन्धि अथ केनापि बलवता न लब्धं पश्चात्पित्रा लब्धं स्वयमर्जितं तदेव तदकामः पिता न पुत्रेभ्यो विभजेदित्याह **पैतृकमिति**।

याज्ञवल्क्योऽप्याह। क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः। दायादेभ्यो न तद्द्याद्विद्यया लब्धमेव च।' एतत्पुत्राणां समुत्थानकृतविभागे। स्वयंकृतविभागे तु 'विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतानि'ति। दायादेभ्यः स्वपुत्रेभ्यः॥ २०९॥

(५) **नन्दनः**। अनवाप्तमन्यैरपहृतत्वात्स्वयं पित्रा पूर्वप्रत्युत्पन्नं स्वयमाप्नुयात्प्रत्यापद्य भजेत् स्वयमर्जितत्वादित्यर्थः। एवं वदता पितामहादिधनस्य विभागकाले पित्रा पुत्रैः सह सममेवावश्यं विभाज्यमित्यर्थादुक्तं भवति॥ २०९॥

(६) **रामचन्द्रः**। पैतृकं द्रव्यं पिता यत् अनवाप्तं स्वपित्र्यं स्वपुत्रादिभिः अनवाप्तं यत् आप्नुयात् स्वयमर्जितं अकामः सन् तत् पुत्रैः सार्धं न भजेत्॥ २०९॥

(७) **मणिरामः**। यत्पुनः पैतृकं पिता द्रव्यं पितृसंबंधि धनं। अनवाप्तं असामर्थ्यात् पित्रा न प्राप्तं। पुत्रः स्वसामर्थ्येन प्राप्नुयात् तत्स्वयमर्जितं पितृधनं अकामः अनिच्छन् पुत्रैः सह न विभजेत्॥ २०९॥

(९) **भारुचिः**। पितामहधनस्येतरेऽपीशत इत्यनया शङ्कया प्रतिषेधः। अनेन च दर्शनेन सत्यां विभागप्रतिपत्तौ वित्तं विभजनीयं॥ २०९॥

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते॥२१०॥

(१) **मेधातिथिः**। स्पष्टार्थः श्लोकः। विभागधर्मे विभागस्योद्धारप्रत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं, "अपित्र्य इति धारणे"ति (९।२०५) वचनात्। पित्र्यस्य सर्वधनस्योद्धारः। इह तु भूतपूर्वगत्या पित्र्यं नास्तीत्याशङ्कया वचनम्॥ २१०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विभक्ताः पूर्वं पुनर्धनं संगृह्य जीवन्तो यदि पुनर्विभागं कुर्युः। समो नतु ज्येष्ठोद्धारदानम्। ज्यैष्ठ्यं ज्येष्ठलभ्य उद्धारः॥ २१०॥

(३) **कुल्लूकः**। पूर्वं सोद्धारं निरुद्धारं वा विभक्ता भ्रातरः पश्चादेकीकृत्य धनं सह जीवन्तो यदि पुनर्विभागं कुर्वन्ति तदा तत्र समो विभागः कार्यः, ज्येष्ठस्योद्धारो न देयः॥२१०॥

(४) **राघवानन्दः**। प्रथमं पितृकृतविभागांस्तदुत्तरमेकीभूतान् संसृष्टिनः पुनरपि भागेच्छून्प्रत्याह **विभक्ता इति**। ज्यैष्ठ्याभावतात्पर्यकमिति॥ २१०॥

(५) **नन्दनः**। अथ संसृष्टीनां विभागे विशेषमाह **विभक्ताः सह जीवन्त इति**। विभजेरन्संसृष्टिभिः पुनरर्जितद्रव्यं ज्यैष्ठ्यं ज्येष्ठेन दत्तो विभागातिशयः एवं वदता प्रथमविभागे ज्येष्ठस्य भागातिशयपक्ष एवादरणीय इति॥ २१०॥

(६) **रामचन्द्रः**। पूर्वं विभक्ताः पश्चात्सह मिलित्वा जीवन्तो यदि पुनर्विभजेरन्॥ २१०॥

(७) **मणिरामः**। विभक्ताः पूर्वं सोद्धारं निरुद्धारं वा कृतविभागा भ्रातरः पश्चादेकीकृत्य सह जीवंतः॥ २१०॥

(९) **भारुचिः ।** पित्रा पुत्रविभागस्यैतद्दर्शनं जीवत्पितृकाणामस्ति विभाग इत्येतद्दर्शयति संसृष्टानां यो ज्येष्ठः नासौ ज्येष्ठं गृह्णीयात् । यत्र तु ज्येष्ठस्सह ज्येष्ठांशेन सम्पूज्यते तत्र पुनरस्य ज्येष्ठांश उद्ध्रियते ।। २१० ।।

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।।
म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ।। २११ ।।

(१) **मेधातिथिः । येषां** भ्रातॄणां **ज्येष्ठः कनिष्ठो वा** भ्रातांश**प्रदानाद्धीयते ।** 'अंश-प्रदानं' विभागकालः । 'हीयते' पातित्याद्यविभागार्थं च हेतुमासादयेत् । **म्रियेत** वा । **तस्य भागो न लुप्यते ।** तस्येयं प्रतिपत्तिः ।। २११ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** हीयेत विभागानन्तरोत्पन्नक्लीबत्वादिना म्रियेतान्यतरो विभागा-नन्तरं तस्य भागो यः पूर्वं व्यवस्थितः स न लुप्यते न सर्वैर्विभज्य लोप्यः ।। २२१ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** येषां भ्रातॄणां मध्ये कश्चिद्विभागकाले प्रव्रज्यादिना स्वांशाद्धीयेन्मृतो वा भवेत्तस्य भागो न लुप्येत् ।। २११ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** तथाविधेषु यदि कश्चित्प्रव्रजेन्म्रियेत वा तदंशं सर्वे **सहोदरा वि-भज्य** गृह्णीयुरित्याह **येषामिति** द्वाभ्याम् । न लुप्यते किंतु यथायोगं विभज्यत इत्याह **सोदर्या** इति । अनूढभगिन्याः अस्य तात्पर्यमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्यव० १३८) 'संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः । दद्यादपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च' ।। तत्रापि 'अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरे'दिति ।। संसृष्टी तु विभक्तोऽत्र पुत्रपितृभ्रात्रैकत्र संस्थितः ।। पितृव्येनाथवा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यत'इत्युक्तः । भगिन्योऽनूढाश्चेत्तस्य पुत्रपत्नीदुहितृपितृमात्रभावे ।। २११–२१२ ।।

(५) **नन्दनः ।** अंशप्रदानतो वा हीयेत दूरं प्रोषितत्वात् पतितो वा स्यात् ।। २११ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** येषां भ्रातॄणां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो वा अंशः प्रदानतः हीयेत सन्यस्य यतित्वादिना स्वयं भागं नाप्नोति शुद्धो वा अन्यतरः मध्यमः म्रियेत वा तस्य भागो न लुप्यते ।। २११ ।।

(७) **मणिरामः ।** अंश–प्रदानतः हीयेत-विभागकाले प्रव्रज्यादिना स्वांशात् हीयेत मृतो वा भवेत् न तस्य भागो लुप्यते ।। २११ ।।

(९) **भारुचिः ।** प्रोषितस्य मृतस्य वा भागमुद्धृत्य ।। २११ ।।

सोदर्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् ।।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ।। २१२ ।।

(१) **मेधातिथिः । सोदर्या भ्रातरो** येषां संसृष्टार्थे, ते गृह्णीयुः । **भगिन्यश्च सनाभयः ।** सोदर्या अप्रत्तास्ता हि सनाभिव्यपदेश्याः । प्रत्ताः पुनः पतिगोत्रभावमनुभवन्तीति न भ्रातॄणां 'सनाभयः' । **ये च संसृष्टा इति । च**शब्दो भगिनीं समुच्चिनोति । न त्वियमाशङ्का

कर्तव्या–"सोदर्या गृह्णीयुर्ये च भ्रातरः संसृष्टा" इति । तथा सत्यसोदर्याणामपि संसृष्टानां भागः प्रसज्येत । सन्त्येव सोदर्या असंसृष्टाः संसृष्टाश्च । संसृष्टा असंसृष्टाश्च सोदर्या यत्र सन्ति, तत्रोभयोरपि विभागेन विभागं गृह्णीयुः । न चेदं विरुध्येत । "अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् । असंसृष्टोऽपि वा दद्यात्सोदर्यो नान्यमात्रिकः" (याज्ञ० २।१३९) ।। अस्यायमर्थः –सापत्नो भ्राता सत्यपि संसृष्टित्वे न गृह्णाति । यदा सोदर्योऽसंसृष्टोऽपि विद्यते सोदर्याणां मध्याद्येन संसृष्टः स एव नान्यः, सत्यपि सोदर्यत्वे । तदुक्तं—"संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदर्यस्य तु सोदरः" (याज्ञ० २।१३४) इति । यदा तु सोदरा नैव सन्ति तदा यैरेव सापत्नैः संसृष्टस्त एव गृह्णीयुर्न त्वितरे । सोदर्यविभक्तानां सह वसतां महानिकटमावसत्यपि सान्निध्यं विशेषकार्यं सामान्योत्थं विभक्तानामपि विज्ञायत इत्याहुः । तेन विभक्तानामप्यन्यतरप्रमेये सोदर्य एव गृह्णीयान्नास्य भागः परिलुप्यते । न चैतच्चोदनीयं "नैवास्य तदानीं भाग उत्थितः परलोको वा चिन्त्यते ।" यत उक्तम्— "समुत्पन्नो वाच्यः स्वामीति" । "अनीशास्ते हि जीवतोः" (९।१०४) इति तत्र पितुरूर्ध्वं समनन्तरमेव पुत्राणां स्वाम्यं दर्शयति ।। २१२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यत्कार्यं तदाह **सोदर्या इति** । संसृष्टिनः सोदराः सापत्ना वा । सनाभयः सोदराः । तत्र च संसृष्टिसोदरसद्भावे तस्यैव तत् । तद*भावे सापत्नस्यापि संसृष्टिनः तदभावे भगिनीनां सोदर्याणां तदभावे तद्भ्रातृभ्रातृपुत्राणां तदभावे त्वसोदरादेरपि । एतच्च सर्वं पुत्रपत्नीदुहितृमातृपित्रभावे, तत्सद्भावे तु तेषामेव । केचित्तु वचनद्वयमेतत्प्राप्तविभागस्य क्षीरादेर्विभागाद्वा प्रागेव मृतस्य विभागकाले भागमाकृष्य सोदरादिभिर्ग्राह्यमित्येतत्पदं व्याचक्षते । अपरे तु विभक्ता एव यदि पुनः संसृष्टास्तन्मध्ये एकस्य भ्रातुर्मरणे तद्भागव्यवस्था श्लोकद्वयेन दर्शितेत्याहुः ।। २१२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । किन्तु सोदर्या भ्रातरः समागम्य सहिता भगिन्यश्च सोदर्यास्तमंशं समं कृत्वा विभजेरन्सोदर्याणां सापत्न्यानामपि मध्यात् ये मिश्रीकृतधनत्वेनैकयोगक्षेमास्ते विभजेयुः समं सर्वे सोदर्या सपत्न्या वा । एतच्च पुत्रपत्नीपितृमातृभावे द्रष्टव्यम् ।। २१२ ।।

(५) **नन्दनः** । सोदर्या भ्रातरो विभागकाले सहिता भूत्वा समेत्यैकमत्यमुपागम्य तं प्रोषितप्रव्राजितादिभ्रातृभागं संविभजेरन् सोदराभावे संसृष्टास्तदभावे सनाभयो भगिन्यः समविभागविषयत्वादेवास्य संसृष्टिविभागोऽनन्तरमुक्तः । न पुनः संसृष्टिविषयत्वेन अपुत्रभ्रातृविभागविषयं चैतत्स्मृत्यन्तरानुगुण्यात् ।। २१२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । सोदर्याः सहिताः समेत्य समं भजेरन् ये च सापत्नभ्रातरः संसृष्टाः च पुनः भगिन्यश्च सनाभयः सहोदरभगिन्यः समम् ।। २१२ ।।

(७) **मणिरामः** । तर्हि किं स्यादत आह **सोदर्या इति** । सोदर्या भ्रातरो भगिन्यश्च सोदर्या ये च संसृष्टाः सापत्नानामपि मध्यादेकीकृतधनाः ते तं अंशं पृथक्कृत्य समं विभजेयुः, नत्वन्येषां तत्र संबंध इत्यर्थः । इदं च तस्य पुत्राद्यभावविषयं बोध्यं ।। २१२ ।।

(९) भारुचिः। भागं ते विभजेरन्, न सापत्नाः। सति तु संसारे ये संसृष्टास्ते विभजेरन्, न सोदर्या अप्यसंसृष्टाः ॥ २१२ ॥

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भ्रातॄन्यवीयसः ॥
सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियंतव्यश्च राजभिः ॥ २१३ ॥

(१) **मेधातिथिः। विनिकारो** राजपूजादिष्ववज्ञा परे धनेन वचनम्। **अज्येष्ठो** बन्धुवत्पूज्य इत्युक्तम्। न सर्वेण सर्वे ज्येष्ठवृत्तिनिषेधः। **अभागकत्वं** च ज्येष्ठांशानर्हत्वम्। **नियन्तव्यम्,** अविशेषोपदेशात्। वाग्दण्डधिग्दण्डाभ्यां धनं चार्थानुरूपेऽपराधे ॥२१३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** विनिकुर्वीत लुप्तभागानल्पभागान्वा कर्तुं यतेत। अज्येष्ठो ज्येष्ठोचिताभिवादनाद्यनर्हः। एवं च ज्येष्ठ इत्यभिधानान्न कनिष्ठानां लुब्धत्वकरणेऽभागत्वमिति ग्राह्यम् ॥ २१३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यो ज्येष्ठो भ्राता लोभात्कनीयसो भ्रातॄन्वंचयेत् स ज्येष्ठभ्रातृपूजाशून्यः सोद्धारभागरहितश्च राजदण्डयश्च स्यात् ॥ २१३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** लोभादिना ज्येष्ठस्य कनीयस्त्यागे राजदण्डमाह **य इति। विनि-कुर्वीत** निःसारयेत्। अज्येष्ठः ज्येष्ठत्वेन या पूजा तच्छून्यः। अभागः पितृधनाद्य-पात्रम् ॥ २१३ ॥

(५) **नन्दनः।** एवं ज्येष्ठस्य संसर्गादिविषये समविभागत्वमुक्त्वेदानीं तस्य क्वचिद्विषयेऽभागत्वमाह **यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीतेति।** विनिकुर्वीत निराकुर्वीतेति ॥ २१३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यो ज्येष्ठो लोभाद्यवीयसो भ्रातॄन् विनिकुर्वीत परिभवेत् सोऽज्येष्ठो ज्येष्ठवत्पूजार्हो न भवति। च पुनः अभागः अधिकांशहरो न ॥ २१३ ॥

(७) **मणिरामः।** यवीयसः विनिकुर्वीत लोभात्कनीयसो भ्रातॄन् वंचयेत् ॥ २१३॥

(९) **भारुचिः।** विनिकरणमन्यायेन यवीयसा न्यक्करणम्। धनोपयोगश्च तान-तिसन्धाय। अर्थाच्च कनिष्ठोऽपि नियन्तव्य इत्यापद्यते ॥ २१३ ॥

सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ॥
न चादत्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ २१४ ॥

(१) **मेधातिथिः। विकर्मस्थाः** प्रतिषिद्धाचरणाः। कुटुंबार्थे चानुतिष्ठमानानां तेषामन्येषां भ्रातॄणां संबन्ध्युपविष्टं स्थापयेत् यदा ते वक्ष्यन्ते 'कुतस्तद्धनमिति तदा मूलं दर्शयिष्यामीति' तादृशं वृद्धिसहितमपि सर्वेषामपि दापयेत्। यदि तु तस्मिन्नेव काले भ्रातॄणां दर्शयेत् 'इदमधिकं दृश्यते तद्यथांशं गृह्णीताहमपि स्वतस्तत्पृथक्कृत्य वृद्धिं नेष्यामीति' तदा नास्ति तेषां भागः। तस्यैव तद्यौतकम् ॥ २१४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विकर्मस्था ब्राह्मणाः सन्तो गोरक्षणशूद्रसेवादिकुवृत्तिपराः। **नचेति**। यौतकं पित्रर्थादन्यत्कृतं पृथग्भूतं स्वार्थव्ययं पितृधनात्कनिष्ठेभ्यस्तावददत्वा न कुर्वीत। **ज्येष्ठ इति**। तत्कुटुम्बव्ययचिन्ताकारिपरम् ।। २१४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अपतिता अपि ये भ्रातरो द्यूतवेश्यासेवादिविकर्मासक्तास्ते रिक्थं नार्हन्ति। नच कनिष्ठेभ्योऽननुकल्प्य ज्येष्ठः साधारणधनादात्मार्थमसाधारणधनं कुर्यात् ।। २१४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। विकर्मस्थानां जीवनमात्रं नांश इत्याह **सर्व इति**। **विकर्मस्थाः** द्यूतपानाद्यासक्ताः [द्यूते संबन्धिने कथनमस्येति यौतकं सर्वसाधारणधनादात्मार्थमसाधारण-करणमिति] ।। २१४ ।

(५) **नन्दनः**। विकर्मस्था विप्रतिषिद्धकर्मप्रधानाः कनिष्ठेभ्यो भागं दत्वा ज्येष्ठः स्वदुहितुः स्त्रीधनं न कुर्वीत। न दद्यादशेषपितृधनग्राहिणा कनिष्ठेन समविभक्तेन ज्येष्ठेन भ्रातृसाधारणाद्धनात् दुहितृयौतकं देयं विभज्यत्वादंशादेवमिति भावः ।। २१४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। भ्रातरो धनविभागं नार्हन्ति। ज्येष्ठो यौतकं पित्रर्थात्पृथग्भूतं कनिष्ठेभ्योऽदत्वा न कुर्वीत ।। २१४ ।।

(७) **मणिरामः**। विकर्मस्थाः द्यूतादिव्यसनासक्ता अदत्त्वा साधारणधनात्तेषा-मंशं तेभ्य अदत्त्वा। यौतकं साधारणधनादात्मार्थमसाधारणधनं न च कुर्यात्। तथा चैकीभूतधनात्स्वसंबंधि कार्यं न कुर्यात्। सर्वसंबंधि कार्यं कुर्यादित्यर्थः ।। २१४ ।।

भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।।
न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ।।२१५।।

(१) **मेधातिथिः**। यदुक्तं—"न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः" (याज्ञ० व्य० ११६) इति तस्यास्मिन्विषये प्रतिषेधः।

सहोत्थानं सर्व एव धनमर्जयन्तीत्यर्थः। कश्चित्कृष्यादिना कश्चित्प्रतिग्रहेण कश्चित्सेवया कश्चिद्यथाहृतं परिरक्षति यथोपयोगमसन्निहितेषु विनियुंक्ते। तत्सर्वमेकीकृत्य समं विभज-नीयम्। न स्नेहादिना कस्मैचित्पित्राऽधिकं देयम् ।। २१५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सहोत्थानं संभूय वाणिज्यादिना वित्ताद्यर्जनम्। पिता अधिकायासादिकं कस्यचिदेकस्य दृष्ट्वाऽधिकं न दद्यात् ।। २१५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। भ्रातॄणां पित्रा सहावस्थितानामविभक्तानां यदि सहधनार्जनार्थमुत्थानं भवेत्तदा विभागकाले न कस्यचित्पुत्रस्याधिकं पिता कदाचिद्दद्यात् ।। २१५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। 'न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृत'(व्यव.११६) इति अस्यापवादकमाह **भ्रातॄणामिति**। उत्थानं धनादानं प्रतीच्छा। पितृकृत इति स्वयं यदा पुत्रान्विभजेत्तदा न्यूनाधिक्यमिति भावः ।। २१५ ।।

(५) **नन्दनः**। सहोत्थानं संभूयार्जनं विषमं ज्येष्ठानामधिभागप्रदानेन विषमम् ।।२१५।।

(६) **रामचन्द्रः**। यदि उत्थानं सह मिलित्वा धनार्जनं भवेत् पिता विषमं पुत्रभागं कथंचन न दद्यात् ।। २१५ ।।

(७) **मणिरामः**। यद्युत्थानं भवेत्सह यदि सह धनार्जनार्थमुद्यमो भवेत् तदा विभागकाले कस्यापि पुत्रस्य विषमं न्यूनाधिकं पिता न दद्यात् ।। २१५ ।।

(९) **भारुचिः**। येऽन्योन्योपार्जितधनाः पित्रा स्नेहेन गुणापेक्षया वा तेषां विषमो विभागो न कर्तव्यः। इदं च दर्शनं पितुरभिप्रायेण विभागस्य सत्यपितुः पित्रभिप्रायेण विभागे वैकल्पिकं ग्रहणं सदभिप्रायेण स्यात्, नान्यथा ।। २१५ ।।

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।।
संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ।। २१६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। विभागोत्तरकालं पित्रा यद्विभागे भागद्वयं गृहीतं "द्वावंशौ प्रतिपद्येते" इति तदेव सत्यां पितुरिच्छायां ग्रहीतव्यम्। पितुरूर्ध्वं वा। न तत्र भ्रातृभिर्वाच्यं 'किमित्ययं द्वावंशौ गृह्णातीति'। अथ च नास्ति पितुरिच्छा, तदा समं च स्वसमोऽस्य भाग उद्धर्तव्यः।

यं पितुरूर्ध्वं संसृष्टास्तेषामेव स पैतृकोंऽशः तदुत्थं दद्यात्। अपरेषां स्वांशं "जातस्य च मृतस्य च" इति। जातस्य संसृष्टिन एव दद्युः। पितुरूर्ध्वं तदीयमंशं च तत एव। 'विभक्ताः सह' (९।२१०) इत्यनया बुद्धया। "भगिन्या आ प्र[illegible]वान्नैव विभागोऽस्ति' इति **वसिष्ठेन** दर्शितम् ।। २१६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पित्र्यमेव पितृभागमेव। एतेन विभागकाले पितुरपि भागो दर्शितः। यदि तु विभागादूर्ध्वमनेकेषां जन्म तदापि स एव भागो विभज्य तैर्ग्राह्यः। **संसृष्टा** इति। यदि पुनः संसृष्टास्तेन सह क्वचिद्भ्रातरः स्युस्तदा तद्भ[illegible]न्तर्भावेन पितृधनं संसृष्टैः सह विभज्य ग्राह्यमित्यर्थः ।। २१६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यदा जीवतैव पित्रा पुत्राणामिच्छया विभागः कृतस्तदा विभागादूर्ध्वं जातः पुत्रः पितरि मृते पितृ[illegible]क्थमेव गृह्णीयात्। ये कृतविभागाः पित्रा सह पुनर्मिश्रीकृतधनास्तैः सहासौ पितरि मृते विभजेत् ।। २१६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। सर्वेषां पितृकृतविभागे तदुत्तरकालीनापत्यान्तरोत्पत्तौ का गतिस्तत्राह **ऊर्ध्वमिति**। मृते पितरि पित्र्यं विभजनकाले यत्पितृभागं जीवति तु इच्छाया अनियतत्वेन ये तेन पित्रा सह संसृष्टास्तैः सह सङ्गतं स पिता विभजेतेत्यन्वयः। तत्र च स्पष्टगर्भायां मातरि पितृभागाभावे मृते पितरि विभक्तैरप्यंशो देयः। अस्पष्टगर्भायां तु प्रसूतिपर्यन्तं विभागाभावः। एवं पितामहधनं अपौत्रे प्रतिषिद्धं अपितु स्वातन्त्र्यादिति ध्येयं **बृहस्पति**नोक्तेः ।। २१६ ।।

(५) **नन्दनः**। पित्र्यमेव हरेत् पुनर्विभक्तं भ्रातृधनमंशसाम्याय विभज्य हरेत्। अस्यापवाद उत्तरार्धेनोच्यते तेन पित्रा यैर्विभक्ताः संसृष्टास्तैः समं वा विभजेत् ॥ २१६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तेन पित्रा सह ये संसृष्टाः स्युः भवेयुः तैः संसृष्टैः सह स पिता विभजेत् ॥ २१६ ॥

(७) **मणिरामः**। जीवतैव पिता पुत्राणां विभागः कृतः तदुत्तरमन्यपुत्रोत्पत्तौ पितरि मृते च किं स्यात्तत्राह **ऊर्ध्वमिति**। तेन पित्रा। संसृष्टा एकत्रावस्थिताः ॥ २१६ ॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ॥
मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ २१७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ २१७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पत्नीदुहित्रभावे पुत्रस्य धनं पितृगामीति प्राक्सूचितं, तत्र विशेषमाह **अनपत्यस्येति**। मातर्यपि वृत्तायां पश्चात्पितरि तद्ग्रहीतरि वृत्ते भ्रातृतत्सुतेष्वसत्सु तस्य वित्तान्तरोपार्जनासंभवे चायमनुग्रह उक्तः ॥ २१७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अनपत्यस्य पुत्रस्य धनं माता गृह्णीयात्; पूर्वं 'पिता हरेदपुत्रस्य ऋक्थ'(९।१८५)मित्युक्तत्वात्। इह माता हरेदित्यादि **याज्ञवल्क्येन** 'पितरौ' (याज्ञ. व्य. ८।१३५) इत्येकशेषकरणात्। **विष्णुना** च 'अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि, तदभावे दुहितृगामि, तदभावे पितृगामी'त्येकशेषस्यैव कृतत्वान्मातापितरौ विभज्य गृह्णीयाताम्। मातरि मृतायां पत्नीपितृभ्रातृभ्रातृजाभावे पितुर्माता धनं गृह्णीयात् ॥ २१७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अनपत्यस्य सूनोर्मृतस्य मातुर्धनमित्याह **अनपत्यस्येति**। माता हरेदिति गर्भधारणपोषाभ्यां 'तेभ्यो माता गरीयसी'ति न्यायात्। मातरि मृतायां तु पितामही हरेत् 'पिता रिक्थं हरे'दिति **याज्ञवल्क्योक्तेः**। मातापितामह्यौ गृह्णीयातामित्युक्तं मनुना विष्णुना च। अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे मातृगामि तदभावे पितृगामीति वचनजातविरोधाद्विभज्य पितरौ गृह्णीयातामिति **कुल्लूकः**। मातापित्रोरयोगव्यवच्छेदमात्रं पत्नीगामित्वेऽपि संगतं त्रयाणां सत्त्वे त्रितयमधिकारीति। अन्याभावसहकृतविकल्पस्याभावादिति तु तत्त्वम्। वृत्तायां मृतायाम् ॥ २१७ ॥

(५) **नन्दनः**। अनपत्यस्येत्युपलक्षणं, पुत्रपौत्रप्रपौत्रभार्यादुहितृरहितस्येत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अनपत्यस्य पुत्रस्य पत्नी दुहिता वा माता पितरि सत्यपि दायमाप्नुयात्। मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत् ॥ २१७ ॥

(७) **मणिरामः**। अनपत्यस्य पुत्रस्य पिता धनं हरेदिति पूर्वमुक्तम्, इदानीं मातुरपि तत्राधिकारमाह **अनपत्यस्येति**। पत्नीपितृभ्रातृभ्रातृपुत्राभावेऽपि पितुर्माता धनं गृह्णीयात् ॥ २१७ ॥

(९) **भारुचिः**। जीवत्यां मातरि पितामह्यां च न सोदरा ईशन्तेऽनपत्यस्य स्वधनस्य। नापि तत्पिता, असोदर्या न भ्रातरः ॥ २१७ ॥

ऋणे धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ॥
पश्चाद् दृश्येत यत्किंचित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥ २१८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अविज्ञानान्न्यूनमधिकं वा विभक्तं परतो ज्ञातं समांशकी कर्तव्यम्। किंच विभागोत्तरकालं लब्धे नास्ति ज्येष्ठस्योद्धार इति ॥ २१८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पश्चाद्दृश्येत पूर्वनिह्नुतं यत्किंचिदृणं वा तत्सर्वं समं विभाज्यं नतु निह्नवकर्तुरपराधाद्भागाभावः। ऋण इत्यभिधानेन च ऋणमप्यर्थविभागकाले अर्थाभावे वा ऋणमात्रमपि विभजनीयम्। तत्र च ज्येष्ठत्वादिना विशेषो नास्तीत्यर्थात्कथितम् ॥ २१८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ऋणे पित्रादिधार्यमाणे धने च तदीये सर्वस्मिन्यथाशास्त्रं विभक्ते सति पश्चाद्यत्किंचित्पैतृकमृणं धनं वा विभागकालेऽज्ञातमुपलभ्येत तत्सर्वं समं कृत्वा विभजनीयं नतु शोध्यं ग्राह्यं, न वा ज्येष्ठस्योद्धारो देयः ॥ २१८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** यदि पित्रादिकृतमादेयं देयव(मृण)र्णमस्ति तदा कथं विभागस्तत्राह **ऋण** इति। अज्ञाते ऋणे देये वा सति सर्वस्मिन्धने च विभक्ते यदि पश्चादृणं परिज्ञातं तत्सर्वं समतामुपशमतां नयेच्छोधयेत्। सर्वमधमर्णेभ्यः प्राप्तमृणं समं कृत्वा नयेदिति। दुहितरि धनान्वयत्वेऽपि न ऋणायान्वयः। अत एव **याज्ञवल्क्यः** (व्य० ११७) 'विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वमृक्थमृणं समम्। मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वय'इति। मातुर्धनं तु दुहितर ऋणादृते भजेरन्नित्यर्थः ॥ २१८ ॥

(५) **नन्दनः।** यत्किञ्चित्कुत्रचित् ॥ २१८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** तत्सर्वं समतां समानतां नयेत् प्रापयेत् ॥ २१८ ॥

(७) **मणिरामः।** पश्चाद्दृश्येत विभागकाले अज्ञातमुत्पन्नं लभ्येत ॥ २१८ ॥

(९) **भारुचिः।** द्रष्ट्रा न तद् ग्राह्यमित्येवमर्थं पुनरुपदेशः। ज्येष्ठांशप्रतिषेधार्थो वा पूर्वज इत्येवमुक्तं ज्येष्ठस्य तदत्र न स्यात् ॥ २१८ ॥

वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥
योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** वस्त्रपत्रालङ्कारकृतान्नोदकानामेकत्वं विवक्षितम्। **पत्रं** वाहनं गन्त्रीशकटादि। **अलङ्कारो**ऽङ्गुलीयकादि। **वस्त्रं** सममूल्यं, न तु महार्घम्। **उदकं** कूपवाप्यादि। **स्त्रियो** दास्यः। **योगक्षेमं** यतो योगे क्षेमो भवति, मन्त्रिपुरोहितामात्यवृद्धा वास्तु च। चौरादिभ्यस्ततो रक्षा भवति। स्मृत्यन्तरे च पठ्यते–'वास्तुनि विभागो न विद्यते'। **प्रचारं** यत्र गावश्चरन्ति। प्रवेत्रे (?) त्याह। तेन यत्पैतृकेनोक्तं 'न ह्यत्र धर्मातिक्रमः कश्चिदस्तीति' तदनुपपन्नं दर्शयति। अदृष्टासु हि ते प्रतिषेधाः। तदतिक्रमादधर्मो न स्यात् ॥ २१९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वस्त्रं तेन तेन परिहितमधिकत्वेनापि दृश्यमानम्। पत्रं वाहनं अश्वादि तेन तेन परिगृहीतम्। एवमलंकारोऽङ्गुलीयादिः। कृतान्नं तत्तदुद्देशेन यत्सिद्धमन्नं विषयमपि। उदकं कूपादि। स्त्रियो भार्या एकस्यैका, अन्यस्य द्वे एवं वैषम्येऽपि। योगक्षेमं योगो राजादिलभ्यो निबन्धनादिः, स्वयमुपात्तः क्षेमः रक्षोपायः प्राकारेष्टकादिः। प्रचारो वर्त्म। यत्तु 'कृतान्नं च कृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यत'इत्याद्युक्तं **बृहस्पतिना** तदतिप्रचुरकृतान्नादेऽपि तन्मात्रधनैर्विभागः कार्य इत्येतत्।। २१९।।

(३) **कुल्लूकः।** वस्त्रं वाहनमाभरणमविभागकाले यद्येनोपभुक्तं तत्तस्यैव न विभाज्यं। एतच्च नातिन्यूनाधिकमूल्यविषयं। यत्तु बहुमूल्यमाभरणादिकं तद्विभाज्यमेव। तद्विषयमेव। 'विक्रीय वस्त्राभरण'मिति **बृहस्पते**र्विभागवचनं कृतान्नमोदनसक्त्वादि तत्र विभजनीयं तत्रातिप्रचुरतरमूल्यं सक्त्वादि तावन्मात्रमूल्यधनेन। 'कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यत' इति **बृहस्पति**वचनाद्विभजनीयमेव। उदकं कूपादिगतं सर्वैरुपभोग्यमविभजनीयम्। स्त्रियो दास्याद्या यास्तुल्यभागा न भवन्ति ता न विभाज्याः किन्तु तुल्यं कर्म कारयितव्याः। योगक्षेमं मन्त्रिपुरोहितादि योगक्षेमहेतुत्वात्। प्रचारो गवादीनां प्रचारमार्गः। एतत्सर्वं मन्वादयोऽविभाज्यमाहुः ।। २१९।।

(४) **राघवानन्दः।** न्यूनाधिकमूल्याभावे तु पित्रादिदत्तं यद्येन भुज्यते तत्तस्यैवेति दृष्टार्थतयाह **वस्त्रमिति**। पत्रमश्वादि। कृतान्नं अविभागकाले यद्येन भुक्तम्। उदकं कूपतडागादिस्थम्। स्त्रियो दास्यः। योगोऽलब्धलाभः, लब्धस्य परिरक्षणं क्षेमः, तयोः प्रचारं प्रचर्यते निर्वाह्यते येनेति तद्धेतुमन्त्रिपुरोहितादिः। एतान्यपि दत्तानि न विभजनीयानि, अत्यन्तमूल्ये विभजनीयानि, 'विक्रीय वस्त्राभरण'मिति **बृहस्पत्युक्तेः**। दासदास्यस्तु समं कर्म कार्या इति भावः।। २१९।।

(५) **नन्दनः।** अथाविभाज्यमाह **वस्त्रं पात्रमलङ्कारमिति**। पात्रं उदपात्रं वस्त्रादीनि चत्वार्यभागवेलायां येन परिगृहीतानि विभागवेलायामुद्धारं तानि तस्मै देयानि द्रव्यान्तरे चेद्विभज्यानि। उदकं कूपादिस्थं दायादैः सर्वैरुपभोज्यं न विभाज्यं। स्त्रियो भार्यात्वेन परिगृहीता दास्यादयस्तासां स्वत्वेन विभागप्रसक्तावप्यविभाज्यत्वमुच्यते। ऋणं वा धनं वा विभागात्पश्चात्कुत्रचित् दृश्येतोभयमपि सर्वे विभक्ताः संविभजेरन्नित्यर्थः। **योगक्षेम इति**। अप्राप्तप्रापणं योगः, प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः, अत्र योगक्षेमशब्देन योगक्षेमहेतवो विवक्षिताः। योगहेतवो याज्याः, शिष्यादयः क्षेमहेतवो द्वारग्रामपालादयः उभयहेतवो ग्रामपत्तनाधिपादयस्तेऽपि पूर्ववदेव स्थापनीया न विभाज्याः। प्रचारः क्षेत्रारामादिप्रवेशयोग्यो मार्गः, सोऽपि सर्वैः प्रचरितव्योऽनुभावयितव्यो न विभाज्यः ।। २१९।।

(६) **रामचन्द्रः।** अविभाज्यमाह **वस्त्रमिति**। वस्त्रं पत्रं वाहनं अलंकारं मातुः कृतान्नं पक्वान्नं, उदकं कूपादि, स्त्रियः दास्यः, योगक्षेमौ अलब्धलाभो योगः, लब्धस्य परिपालनं क्षेमः, प्रचारं मार्गं जलवाहादि विभाज्यं न प्रचक्षते।। २१९।।

(७) **मणिरामः।** पत्रं वाहनं वस्त्रादिकं न्यूनमूल्यं बहुमूल्यं तु विभाज्यमेव। कृतान्नं मोदकादि पक्वान्नं जलं कूपादिगतं स्त्रियो दास्यादयः। योगक्षेमं मंत्रिपुरोहितादि। प्रचारं गवादीनां प्रचुरमार्गः। एतत्सर्वं अविभाज्यं आहुः, सर्वैर्भोक्तव्यमित्यर्थः ।। २१९ ।।

(९) **भारुचिः।** एता (अपी)च्छया विभजेरन्। 'नाकामो दातुमर्हती'त्येतदनुवादोऽयं द्रष्टव्यः। सर्वत्र (वे)च्छातो दानमयुक्तं प्रतिषे(द्धुम्) सर्वत्र धनविभागे प्राप्ते वस्त्रं पतत्यनेनेत्यश्वादिः। अलङ्कारसामर्थ्यात् पितरि जीवति यद्येनम् अपरिगृहीतं, कृतान्नं तण्डुलादि, उदकं तदाधारकूपादि; स्त्रिय उपभोगदास्यः प्रतिनियता योगक्षेमं प्रचारं च येन द्रव्येण योगक्षेमार्थं प्रचरन्ति योगोऽनुपात्तपरिलाभः, क्षेममुपालब्धपरिपालनं, योगक्षेमं वा तदर्थं रा(ज्ञा) दीयमानं द्रष्टव्यम्, प्रचारं च प्रचरणभूमिजमिन्धनादि न विभाज्यं प्रचक्षते ।। २१९ ।।

अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः ।।
क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोधत ।। २२० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** द्यूतं वक्तुमुपक्रमते **अयमिति**। पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रियाविधिः पुत्रत्वोत्पादनविधिः क्रमेण। द्यूतधर्मं निबोधतेत्यन्वयः ।। २२० ।।

(३) **कुल्लूकः।** एष दायभागः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण विभागकरणप्रकारो युष्माकमुक्तः। इदानीं द्यूतव्यवस्थां शृणुत ।। २२० ।।

(४) **राघवानन्दः।** विभागप्रकरणमुपसंहरन् द्यूतं प्रतिजानीते **अयमिति**। पुत्राणामौरसादीनाम्। क्रियाविधिः पिण्डदानं च ।। २२० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** विभागानन्तरं द्यूतधर्मान् निबोधत शृणुत ।। २२० ।।

(७) **मणिरामः।** पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रियाविधिः क्रमेण विभागकरणप्रकार उक्तः। इदानीं द्यूतव्यवस्थां शृणुत ।। २२० ।।

(९) **भारुचिः।** उपसंहारोपन्यासार्थः श्लोकः ।। २२० ।।

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् ।।
राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ।। २२१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्र च तुल्यविषयत्वात्समाह्वयमप्येकीकृत्य दर्शयति **द्यूतमिति** ।। २२१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** द्यूतसमाह्वयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ। राजा स्वराष्ट्रान्निवर्तयेत् यस्मादेतौ द्वौ दोषौ राज्ञो राज्यविनाशकारिणौ ।। २२१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** द्यूतमेव सप्रतियोगि सदोषमाह **द्यूतमिति** द्वाभ्याम्। राज्यान्तकरणौ राज्यनाशकौ ।। २२१ ।।

(५) **नन्दनः।** अत्र तावद्राज्ञः कर्तव्यमाह **द्यूतं समाह्वयञ्चैवेति।** द्यूतं प्राणिद्यूतं कुक्कुटमेषादि ॥ २२१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** द्यूतं, समाह्वयं प्राणिद्यूतं राजा राष्ट्रात् निवारयेत् ॥ २२१ ॥

(७) **मणिरामः।** द्रव्यैः कृतं द्यूतं, प्राणिभिः कृतं समाह्वय इति वक्ष्यमाणलक्षणं ॥ २२१ ॥

(९) **भारुचिः।** द्यूतसमाह्वयभेदप्रदर्शनार्थमिदमधुनोच्यते ॥ २२१ ॥

प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ॥
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥ २२२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रत्यक्षमनिह्नुतम् ॥ २२२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रकटमेतच्चौर्यं यत् द्यूतसमाह्वयौ तस्मात्तन्निवारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् ॥ २२२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** राज्ञाऽत्र प्रयत्नवता भाव्यमिति विवक्षन्दृष्टार्थवादमाह **प्रकाशमिति।** प्रकाशं द्यूतसमाह्वयद्रष्टृसर्वजनसमक्षं तास्कर्यं चौर्यम्। अतस्तयोस्तत्कर्त्रोः प्रतीघाते नाशे ॥ २२२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** तास्कर्यं चौर्यम्। यद्देवनसमाह्वयौ नृपतिः तयोः प्रतीघाते नाशाय यत्नवान्भवेत् ॥ २२२ ॥

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ॥
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः॥ २२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** द्यूतं अप्राणिभिरक्षशलाकादिभिर्यत्क्रियते पणेन क्रीडनम्। प्राणिभिर्मेषादिभिर्युद्धकरणेन पणपूर्वकं यत्नेन नियम्य क्रीडनं तत्समाह्वयः॥ २२३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अक्षशलाकादिभिरप्राणैर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतं कथ्यते। यः पुनः प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिः पणपूर्वः स समाह्वयो ज्ञेयः। लोकप्रसिद्धयोरनयोर्लक्षणकथनं परिहारार्थम् ॥ २२३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तयोर्लक्षणमाह **अप्राणिभिरिति।** अप्राणिभिरक्षशलाकादिभिर्यत् क्रियते तत् द्यूतम्। प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिः यत्कर्म पणपुरःसरमिति शेषः ॥ २२३ ॥

(५) **नन्दनः।** द्यूतसमाह्वययोः करणत एव भेदो न स्वरूपत इत्यभिप्रायेणाह **अप्राणिभिर्यदिति।** अप्राणिभिर्दान्तिशार्ङ्गदारवमार्तिकैरक्षैः प्राणिभिः कृकवाकुमेषमहिषवर्त्यादिभिः ॥ २२३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अप्राणिभिः अक्षशलाकादिभिः श्रू(क्रि)यते तल्लोके द्यूतमुच्यते। प्राणिभिर्यस्तु क्रियते स द्यूतसमाह्वयः॥ २२३ ॥

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ॥
तान्सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** घातयेत्ताडनादिना द्विजलिङ्गिनो द्विजलिङ्गोपवीतधराम् ॥ २२४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** द्यूतसमाह्वयौ यः कुर्याद्यो वा सभिकः कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादिवध कुर्यात्। यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शूद्रान् हन्यात् ॥२२४॥

(४) **राघवानन्दः।** निमित्तमनुवदन्नैमित्तिकमाह **द्यूतमिति।** कारयेत्सभिकः। घातयत्। अपराधानुरूपेण हस्तच्छेदादिना। तत्रैव ब्राह्मणत्वेन प्रतीयमाना अपि ये शूद्रास्तान्प्रत्याह **द्विजलिंगिन इति।** एतेऽवश्यमनपेक्ष्यतया ॥२२४॥

(६) **रामचन्द्रः।** द्विजलिङ्गिनः शूद्रान् राजा घातयेत् ॥ २२४ ॥

(७) **मणिरामः।** द्विजलिंगिनः यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शूद्रान् ॥ २२४ ॥

(९) **भारुचिः।** सभिका अधिकारवन्तो द्यूतं ताडयितव्याः। **न** केवलं कर्तारः प्रतिषेधपरत्वाच्च वधोपदेशस्यान्येनाप्युपायेन तेषां प्रतिषेधः कर्तव्यः, राजतन्त्रविरोधिनां। येन नह्यत्र धर्मातिक्रमः कश्चिदस्ति, एवं च सत्यत्र वधिस्ताडनार्थ एव विज्ञेयः। धर्मव्यवस्थाभेदिनस्तु शूद्रान्द्विजलिङ्गिनो घातयेदेव। द्विजलिङ्गिनश्च शूद्रा यज्ञोपवीतातपत्रधारिणो भोगशब्दवादिनः। परिव्राजकादिवेषधारिणश्च व्याकरणाध्ययनमपि च द्विजलिङ्गमिति शक्यं वक्तुम् ॥ २२४ ॥

कितवान्कुशीलवान्क्रेरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान् ॥
विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥ २२५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कितवान् द्यूतसमाह्वयकर्तॄन्। कुशीलवान् नटान्। क्रूरानतिवक्रचेष्टितान्। पाषण्डान् बौद्धादीन्। विकर्मस्थानधर्महेतुकर्मकर्तॄन्। पतितानन्त्यजादीन्। शौण्डिकान् मद्यविक्रेतॄन्। निर्वासयेत् बहिरेव वासयेत् ॥ २२५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** द्यूतादिसेविनो नर्तकगायकान्वेदविद्विषः श्रुतिस्मृतिबाह्यव्रतधारिणः अनापदि परकर्मजीविनः शौण्डिकान्मद्यकरान्मनुष्यान्क्षिप्रं राजा राष्ट्रान्निर्वासयेदिति कितवप्रसङ्गेनान्येषामप्यभिधानम् ॥ २२५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** कितवान्दृष्टान्तीकृत्य प्रसंगेनान्यानपि संकलयति **कितवानिति।** कुशीलवान् नृत्यजीविनः। केरान्गायकान्। पाषण्डान् पाषण्डलिङ्गतद्रूपान् वेदविद्विषः विकर्मस्थान्। अनापद्यपि परधर्मरतान्। शौण्डिकान् ते हि मद्यस्त्रीप्रदानेन धर्मप्रणाशात् सर्वानर्थकारिणः। **मानवानिति।** तादृशानन्यानपि यद्वा कुशीलवादिदोषो मनुष्येष्वेव न गन्धर्वादिष्विति द्योतितम् ॥ २२५ ॥

(५) **नन्दनः।** कितवान्द्यूतवृत्तीन्। कुशीलवान्गायनवृत्तीन्। केलान्केलिशीलान्। शौंडिकान्मद्यपान्। पुरशब्दो राष्ट्रस्याप्युपलक्षणार्थः। कितवसधर्मत्वात् कुशीलवादीनामुपन्यासः प्रासङ्गिकः ॥ २२५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** कितवान् द्यूतसेविनः। कुशीलवान् विषयशीलान्। चौरान् वक्रचेष्टान्। विकर्मस्थान् अधर्मस्थान्। हेतुकर्तृन् पानासक्तान्। एतान्कितवादीन् पुरात् क्षिप्रं निर्वासयेत्॥ २२५॥

(७) **मणिरामः।** कितवान् द्यूतादिसेविनः। कुशीलवान् नर्तकगायकान्। केरान् वेदद्वेषिनः। पाखंडान् श्रुतिस्मृतिवाह्यव्रतधारिणः। विकर्मस्थान् अनापदि परकर्मजीविनः। शौंडिकान् मद्यपान्॥ २२५॥

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः॥
विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः॥ २२६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। एते** कितवादयः तथा **प्रच्छन्नतस्करा** वेषान्तरधराश्चौरा विकर्मक्रियया सज्जनेष्वपि द्यूतादिक्रियाप्रवर्तनेन **बाधन्ते** बाधां कुर्वन्ति। **भद्रिकाः** सद्वृत्ताः। अत्र कितवप्रसंगादप्युक्तम्॥ २२६॥

(३) **कुल्लूकः।** अत्र हेतुमाह **एत इति।** एते कितवादयो गूढचौरा राज्ञो राष्ट्रे वसन्तो नित्यं वंचनात्मकक्रियया सज्जनान्पीडयन्ति॥ २२६॥

(४) **राघवानन्दः।** अत एषां निरासे यत्नाधिक्यं सूचयति **एत इति।** वर्तमानाः स्वस्वकर्मणा **विकर्मक्रियया** विकर्मणा चौर्यादिना या क्रिया देहधारणादि तया **बाधन्ते साधुभिः** संगमय्य स्वदोषैस्तान्दूषयन्तीति भावः। **भद्रिका** भद्रेण साधुना धनपुत्रादिसूचककर्मणा जीवतीः॥ २२६॥

(५) **नन्दनः। भद्रिकाः** सुशीलाः **बाधन्ते** दुःशीलाः कुर्वन्ति॥ २२६॥

(६) **रामचन्द्रः। भद्रिकाः** सद्वृत्ताः प्रजाः विकर्मक्रियया वंचनादिक्रियया **एते बाधन्ते**॥ २२६॥

(७) **मणिरामः।** अत्र हेतुमाह **एत इति।** भद्रिकाः सज्जनान्॥२२६-२२७॥

(९) **भारुचिः।** क्रूरा भिन्नदृष्टयोर्वर्णलोपेन गुणवृत्त्योच्यन्ते। केलानित्यपरः पाठः। ते चातिकामुकाः केलीजीव. . .तानित्यपरे पठन्ति। सङ्केतकारिणः पाषण्डस्थांश्च मानवान् श्रुतिस्मृतिबाह्येष्वात्मलिङ्गेषु व्यवस्थितानधिकारविरोधेन कर्मस्थशब्दः स्वतन्त्रः। शौण्डिकविशेषण. . . .सर्वानेतान्निर्वासयेत् पुरात्। प्रवासनकार्यस्य चाविशेषाद्राष्ट्रादप्येतेऽर्थतो निर्वास्याः। अत्र च कितवप्रसंगेन कुशीलवा(दी)नामपि प्रतिषेधः क्रियते॥ २२६॥

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत्॥
तस्माद् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान्॥ २२७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पुराकल्पे** पुराणकथासु॥ २२७॥

(३) **कुल्लूकः।** नेदानीमेव परं किन्तु पूर्वस्मिन्नपि **कल्पे** द्यूतमेतदतिशयेन **वैरकरं** दृष्टमतः प्राज्ञः परिहासार्थ**मपि तन्न सेवेत**॥ २२७॥

(४) **राघवानन्दः**। द्यूतस्यानर्थाविहत्वमैतिह्येनाह **द्यूतमिति**। **पुराकल्पे** संसारानादितया बलभद्रदन्तवक्रयुधिष्ठिरदुर्योधनादिकाले। हास्यार्थं कुतूहलार्थमपि। द्यूतपदं समाह्वयोपलक्षकम् धनकारित्ववैरकरत्वहेतोरुभयसाधारण्यात् ॥ २२७ ॥

(५) **नन्दनः**। द्यूतस्य दोषमाह स्वयमपि राज्ञा द्यूतं न कार्यमिति चाह **द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टमिति**। **पुराकल्पे** पूर्वस्मिन्काले **वैरकरं दृष्टं** नलयुधिष्ठिरादिषु ॥ २२७ ॥

(९) **भारुचिः**। युधिष्ठिरादयोऽपरकालाः। देवासुरदृष्टं तु द्यूतं चिरवृत्तत्वादत्रोदाह्रियते 'ते देवा एक' इति श्रुतेः। एवं कृत्ये चायं द्यूतनिन्दार्थवादो विज्ञेयः। यतश्चैतदेवमतः ॥ २२७ ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ॥
तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥ २२८॥

(१) **मेधातिथिः**। विविधः कल्पो **विकल्पः**। सम एव राज्ञोच्यते। 'द्यूतधर्मं निबोधत' (९।२२०) इति तत आरभ्य द्वित्राः श्लोका विधायकाः। सर्वोऽप्यर्थवादः ॥ २२०-२२८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रकाशं कर्तव्यवृत्त्युत्पादनेन। यथेष्टं यस्य यथेच्छति नृपस्तस्य तथा कार्यो दण्डभेदः, नत्वत्र शास्त्रे दण्डो नियम्यत इत्यर्थः ॥ २२८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **यो** मनुष्यस्तत् द्यूतं **गूढं प्रकटं वा** कृत्वा सेवेत तस्य यथा नृपतेरिच्छा भवति तथाविधो **दण्डो** भवति ॥ २२८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तस्मात्तत्कारी दण्डार्ह इत्याह **प्रच्छन्नमिति**। तत् द्यूतसमाह्वयं प्रच्छन्नं। यथा स्यात्प्रकाशं यथा स्यादिति। नृपतेरिच्छया दण्डो वधो वेत्यन्वयः। यद्वा पणे सहस्रं नृपतेरित्युक्तम् ॥ २२८ ॥

(५) **नन्दनः**। दण्डविकल्पः दण्डभेदोऽर्थहरणादिलक्षणः ॥ २२८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तत् द्यूतं यः निषेवेत तस्य दण्डविकल्पः शतदण्डः स्यात् यथेष्टं नृपतेः तथा वा दण्डः ॥ २२८ ॥

(७) **मणिरामः**। नृपतेः यथेष्टं दंडविकल्पः यथा नृपतेरिच्छावशतया वधो दंडः ॥ २२८ ॥

(९) **भारुचिः**। 'प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः। तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा' ॥ २२८ ॥

क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ॥
आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥ २२९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। क्षत्रियादयो निर्धना न बन्धनेनावसादयितव्याः। किं तर्हि? **कर्मणा** यद्यस्योचितं कर्म राजोपयोगि तेन दण्डधनं संशोधयितव्याः।

ब्राह्मणस्तु कुटुंबानामविरोधेन **शनैर्दाप्यः**। बन्धताडनकर्मणी तस्य निषिध्येते। धनिकविषयः प्रागुक्तः श्लोकः। दण्डविषयोऽयम्। अपौनरुक्त्यम् ॥ २२९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। आनृण्यं दण्डापक्रियाम्। कर्मणा गृहादिकर्मकरणेन ॥ २२९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। इदानीं पराजितानां धनाभावे सतीदमाह **क्षत्रेति**। क्षत्रवैश्यशूद्र-जातीयो निर्धनत्वेन दण्डं दातुमसमर्थस्तदुचितकर्मकरणेन दण्डशोधनं कुर्यात्। ब्राह्मणः पुनः यथालाभं क्रमेण दद्यान्न कर्म कारयितव्यः ॥ २२९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। दण्डं संकलयति **क्षत्रेति षड्भिः**। ऋणदानासमर्थस्यैव दण्डस्य **आनृण्यं** शोधनं **कर्मणा** चेतनादिना गच्छेत्कुर्यात्। विप्रस्तु दद्यादेव तच्चापि **शनैः** ॥ २२९ ॥

(५) **नन्दनः**। विप्रः शनैरर्थं दद्यान्न तु **दण्डानृण्यं कर्मणा गच्छेत्** ॥ २२९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अनृणस्य भावं आनृण्यं, **कर्मणा** कर्मकरणेन **विप्रः शनैर्दद्यात्** ॥ २२९ ॥

(७) **मणिरामः**। इदानीं व्यवहारे पराजितानां धनाभावे सतीदमाह **क्षत्रेति**। कर्मणा तदुचितकर्मकरणेन आनृण्यं दंडशोधनं ॥ २२९-२३० ॥

(९) **भारुचिः**। यथोक्तं दण्डप्रकारमशक्नुवन्तो निर्धनत्वात् क्षत्रियादयो दण्डानुरूपाणि कर्माणि कुर्युः। ब्राह्मणेन तु स्वधर्मानुरोधेन शनैः शनैर्दण्डनीयः। तदेतदुक्तमप्यधुना पुनरुच्यते दण्डविषयार्थम्, पूर्वं तु कुसीदप्रकरणे तद्गतम् ॥ २२९ ॥

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ॥
शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥ २३० ॥

(१) **मेधातिथिः। दमम्**। कर्मकरणेऽप्यसमर्था दरिद्रा एव गृह्यन्ते। महापातकिनां साम्यात्तच्छिफादिभिस्ताडनम्। **शिफा** लता। **विदलं** वृक्षत्वक् ॥ २३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अनाथो दरिद्रः, सततधनवत्संबन्धिशून्यः। शिफा वृक्षजटा, विदलो वेत्राद्यर्धम्, रज्जुश्चर्मादिकृता, एतैस्ताडनेन ॥ २३० ॥

(३) **कुल्लूकः**। स्त्रीबालादीनां पुनः शिफावेणुदलप्रहाररज्जुबन्धनादिभिर्दमनं राजा कुर्यात् ॥ २३० ॥

(४) **राघवानन्दः**। अदाने दण्डार्थमये दण्डप्रकारः स्त्र्यादीनामित्याह **स्त्रीति**। शिफा अङ्गुलीपञ्चकसाधनकः प्रहारो वटारोहो वा। **विदलो** वेणुशलाका ॥ २३० ॥

(५) **नन्दनः**। शिफा न्यग्रोधादिप्ररोहः **विदलो** वेणुदलम् ॥ २३० ॥

(६) **रामचन्द्रः। शिफा** कशा **विदलं** वेण्वादिविकारः **विदलः** तरुत्वक्रज्ज्वाद्यैः रज्जुकरणादिभिः **नृपतिः एतैर्दमं दद्यात्**। ॥ २३० ॥

(९) **भारुचिः।** विकर्मस्थानामेतदपराधानुरूपतः शिफादिभिस्ताडनम्। न पातकिनामपि चापलता विज्ञेया। एवं च सति येन येन दण्डप्रकारेण द्यूतनिवृत्तिः स्यात् तं तं दण्डप्रकारं कल्पयेदात्मेच्छया ॥ २३० ॥

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिणाम् ॥
धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निःस्वान्कारयेन्नृपः ॥ २३१ ॥

(१) **मेधातिथिः। ये कार्यिणामर्थिप्रत्यर्थिनां कार्येषु** व्यवहारदर्शितादिषु **नियुक्ता** अधिकृता राजस्थानीयप्रभृतयस्ते **धनोष्मणा पच्यमाना** अन्यतरस्माद्धनं गृहीत्वा **कार्याणि** नाशयेयु**स्तान्निःस्वान् कारयेत्** तत्सर्वस्वहरणं तेषां कार्यम्। सत्यानामभ्यासेन वर्तमानानां सत्यपि वक्ष्यमाणदण्डान्तरविधावेष एव दण्डो न्याय्यः।

येऽप्यन्ये सेनापतिप्रभृतयः कस्यचित्साहाय्यके नियुज्यन्ते ततश्चार्थं गृहीत्वा शयन्ति तेऽप्येवमेव दण्ड्याः। अन्ये तु 'येऽनियुक्ता' इत्यकारप्रश्लेषः' पठन्ति। ये राजवल्लेख्याद्वलातिशयाद्वाऽन्यस्य साहाय्यं कुर्वन्ति, कार्यनाशनार्थं द्वितीयस्य, तेषामयं दण्डः। **धनोष्मणे**त्यविवक्षितम्। अनियुक्ता इत्येतदेव प्रधानम् ॥ २३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ये नियुक्ताः** प्राड्विवाकाद्याः हन्युरुत्कोचग्रहणजितमप्यजितं कुर्वन्तः। **धनोष्मणा** पाकः किं नो भवति राजा चेज्जानीयाद्दण्डमात्रं ग्रहीष्यतीत्यतिधनतया निर्भयता। निःस्वानपहृतसर्वस्वान् ॥ २३१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ये व्यवहारावेक्षणादिषु कार्येषु राज्ञा **नियुक्ता** उत्कोचधनतेजसा विकारं भजन्तः स्वाम्यादीनां कार्यं नाशयेयुस्तान्गृहीतसर्वस्वान् राजा कारयेत् ॥ २३१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **य इति। कार्यिणामर्थिनाम्। धनोष्मणा पच्यमानान्** धनगर्वतेजसापन्नविकारान् ॥ २३१ ॥

(५) **नन्दनः।** अथान्यानपि दण्डान्प्रसङ्गादाह **ये नियुक्तास्त्विति। कार्येषु** व्यवहारेषु। धनोष्मणा धनलिप्साजनितेन सन्तापेन पच्यमानान्विक्रीयमाणान् ॥ २३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः। ये कार्येषु नियुक्ताः कार्यिणां** कार्यार्थिनां **कार्याणि हन्युः** धनस्य ऊष्मणा ये पच्यमानाः धनस्य अभिमानेन नश्यत्प्राणभृत्यांस्तान्भृत्यान्नृपति**र्निःस्वान्** कारयेत् निःस्वान् नृपतिः **कारयेत्** ॥ २३१ ॥

(७) **मणिरामः।** धनोष्मणा पच्यमानाः उत्कोचधनतेजसाधिकारं लभंते ॥ २३१ ॥

(९) **भारुचिः।** धनोष्मणा कस्यचिद् व्यवहारतः साहाय्यं कुर्वन्ति, ते निःस्वाः कार्याः अथवा अधिकृतास्सन्तो धनं गृहीत्वा यऽन्यथा कार्याणि कुर्युः ते निःस्वाः कार्या इति ॥ २३१ ॥

कूटशासनकर्तृंश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ॥
स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्द्विट्सेविनस्तथा ॥ २३२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **कूटशासनस्य कर्तारो** यत्रैव राज्ञादिष्टं तद्राजकृतमिति वदन्ति। **शासनं** राजादेशः। 'एतस्य गृहे न भोक्तव्यम्', 'अस्य चायं प्रसाद आज्ञात', 'इयं वा स्थिती राज्ञा कृतेति' पत्रकं राजाधिकृतलेखकलिखितमिति 'शासनं' राजादेशसंबन्धेन शासनम्। **तत्कूटं** कुर्वन्ति पालयन्ति। **प्रकृतीनां** क्रुद्धलुब्धानां **दूषका** भेदकाः। **स्त्रीबालयोर्ब्राह्मणस्यापि** हन्तारः। **द्विट्सेविनो** राजशत्रुसेविनः प्रच्छन्नं गतागतिकान् ॥ २३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कूटशासनं मिथ्या राजाज्ञालेखनम्। **दूषकान्** अन्योन्यभेदकान्। **हन्यात्** घातयेत्। **द्विट्सेविनः** स्वयंपुष्टानपि स्वशत्रुसेविनः ॥ २३२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** कूटराजाज्ञालेखकानमात्यानां च भेदकान् स्त्रीबालब्राह्मणघातिनः शत्रुसेविनश्च राजा हन्यात् ॥ २३२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** **कूटशासनकर्तृंश्च** राजाज्ञां विनापि लेख्यादिना शास्तारो ये तान्। **प्रकृतीनाम**मात्यानां दूषकान्भेदकान्। द्विट्सेविनः स्वपक्षमनुकुर्वन्त एव शत्रुसेविनो ये तानपि ॥ २३२ ॥

(५) **नन्दनः।** **प्रकृतीनां दूषकान**मात्यादीनां भेदकान् ॥ २३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** शासनं राजलेखनम्। **कूटकर्तॄन्** राज्ञां लिखनमन्यथाकारिणः **प्रकृतीनां** अमात्यानां **दूषकान्**। भेदकान् तथा **द्विट्सेविनः** उपायान्तरेण रक्षणाशक्तौ हन्यात् ॥ २३२ ॥

(७) **मणिरामः।** कूटशासनकर्तॄन् राजाज्ञां विना मिथः राजाज्ञालेखकान्। प्रकृतीनां अमात्यानां दूषकान् भेदकान् ॥ २३२ ॥

(९) **भारुचिः।**..तेषां राज्यतन्त्रविरोधे वर्तमानानां नियमतो वधः द्विट्सेविनश्चागतिकाः ॥ २३२ ॥

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क्वचन यद्भवेत् ॥
कृतं तद्धर्मतो विद्यान्न तद्भूयो निवर्तयेत् ॥ २३३ ॥

[तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विकर्मणा।
द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥]

(१) **मेधातिथिः।** यत्र क्वचन राजाधिकरणे व्यवहारपदं **तीरितम्**। 'पार तीर कर्मसमाप्तौ'। निश्चितम्। असौ यत्र प्रयुञ्जीतेति न केवलं वाचा सत्यैरुक्तं यावदनुशब्दं दण्डप्रणयनं कृतम्। तद्राजा कृतमेव विद्यान्न पुनर्निवर्तयेदन्तरेण द्विगुणं दण्डं यथाष्टं द्विगुण दण्डमास्थायैतत्कार्यं पुनरुद्धरेदिति। धनग्रहणसंबन्धेन पूर्वं निःस्वीकरणं, अयं तु निमित्तान्तरेणाजातादिना ॥ २३३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यत्र व्यवहारविषये यत्तीरितं शास्त्रविषये निर्धारितं अनुशिष्टं धृतदण्डं च कार्यं तद्यदि धर्मतः कृतं पूर्वेण राज्ञा केनचित् तदा कृतमेव विद्यान्न पुनस्तदनुसंदध्यात् ।। २३३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यत्र क्वचिदृणादानादिव्यवहारे यत्कार्यं धर्मतस्तीरितं। 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' इति चुरादौ पठ्यते। शास्त्रव्यवस्थानिर्णीतं, अनुशिष्टं दण्डपर्यन्ततां च नीतं स्यात्तत्कृतमङ्गीकुर्यान्न पुनर्निवर्तयेदेतच्चाकारणात्। अतः कारणकृतं निवर्तयेदेव ।। २३३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** आपद्यपि अन्यायवर्ती नृपो न स्यादित्याह **तीरितमिति**। तीरं पारं इतं नीतं, समापितमिति यावत्। **तीरितं** गङ्गादेस्तत्संबन्धि पणादि वा पणो देय इत्यादि यन्निर्णीतं अनुशिष्टं यत्र क्वचिन्नृणां दिव्यव्यवहारे शास्त्रप्रमाणेन यद्दण्डादि समर्पितं तन्न निवर्तयेत्। लोभादिना न पुनः कारयेत्। धर्मतः करणादिति भावः ।। २३३ ।।

(५) **नन्दनः।** तीरितानुशिष्टशब्दौ **कात्यायनेन** व्याख्यातौ–असत्सदिति यः पक्षः सद्भर्त्रैरिवावधार्यते। तीरितः सोऽनुशिष्टस्तु साक्षिभिर्यः प्रकीर्तित' इति। यत्र क्वचन राजसभायां अन्यत्रापि तीरितं चानुशिष्टं च व्यवहारपददण्डदशबन्धाद्यर्थं न निवर्तये-दित्यर्थः ।। २३३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** निर्णीतं शास्त्रविषये निर्धारितं धर्मतो निर्णीतं च पुनः **अनुशिष्टं** कृतदण्डं च कार्यं दण्डपर्यन्तं नीतं यत्र क्वचन यद्भवेत्तत्कृतं धर्मतो विद्यात् भूयस्तन्निर्णीतं न **निवर्तयेत् न** प्रवर्तयेत् ।। २३३ ।।

(७) **मणिरामः।** यत्र ऋणदानादिव्यवहारे। यत्कार्यं धर्मतः तीरितं संपूर्णतां नीतं। 'पार तीर कर्मसमाप्त्या'विति चुरादौ पाठात्। अनुशिष्टं दंडपर्यंततां नीतं च भवेत् तत् भूयः न निवर्तयेत्। अधर्मतः कृतं तु व्यवहारं निवर्तयेदेवेति विद्यात् जानीयादित्यर्थः ।। २३३ ।।

(९) **भारुचिः।** एवं च सति मैत्र्या कारुण्येन वाऽन्येन कारणान्तरेण न निवर्तयेत् अर्थादशास्त्रकृतं निवर्तयेत् तथा च सति ।। २३३ ।।

अमात्याः प्राड्विवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।।
तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान् सहस्रं च दण्डयेत् ।। २३४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** धनग्रहणसंबन्धेन पूर्वं निःस्वीकरणम्। अयं तु निमित्तान्तरेण अज्ञानादिना। **अमात्यो** राजस्थानीयादिः। **तं सहस्रं च दण्डयेत्।** गर्गशतदण्डनवत्समुदायेन वाक्यपरिसमाप्तिः ।। २३४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अमात्याः** सेनापत्यादिः। **अन्यथा कुर्युः**उत्कोचादिना। **कुर्याद्**व्यवस्थापयेत्। सहस्रमित्यल्पविषये सहस्रपणविवादे। अधिके त्वधिकम् ।। २३४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** राजा**मात्याः प्राड्विवाको** वा व्यवहारेक्षणे नियुक्तो यदसम्यग्व्यवहार-निर्णयं कुर्युस्तत् स्वयं राजा कुर्यात्, पणसहस्रं च तान्दण्डयेत्। इदं चोत्कोचधनग्रहणेतरविषयं, उत्कोचग्रहणे 'ये नियुक्तास्त्वि'(९।२३१)त्युक्तत्वात् ।। २३४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** स्वकृतमनिवर्तयन्परकृतं निवर्तयेदेवेत्याह **अमात्य इति।** अन्यथा प्रमादमोहादिना। राज्ञा नियुक्ताः अमात्यः प्राड्विाको वा। प्रत्येकं पणसहस्रम्। दण्डः उत्कोचादिग्रहणनिमित्तः ।। २३४ ।।

(५) **नन्दनः। कुर्या**न्निरूपयेत्सहस्रं पणानाम् ।। २३४ ।।

(६) **रामचन्द्रः। प्राड्विवाकः** 'विवादानुगतं पृच्छेत् सभ्यांस्तान् प्रति वर्तते। विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्तु स स्मृतः ।।' अन्यथा कार्यं यः **कुर्यात्त**मन्यथा-कारिणम् ।। २३४ ।।

(७) **मणिरामः।** अन्यथा असम्यक् कृतान् प्राड्विवाकसहितान् अमात्यान् ।। २३४ ।।

(९) **भारुचिः।** अमात्यो राज्ञा नियुक्तो ब्राह्म(?णः) व्यवहाररक्षणे। तथा चोक्तं 'तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने' इति। प्राड्विवाकास्तु पृथग्वेदशास्त्रज्ञास्त्रयः। तथा चोक्तं 'यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः' इति। एते यत्कुर्युः कार्यमन्यथा रागादिभिः कारणादिभिः कारणैरसन्निहिते राजनि ।। २३४ ।।

ब्रह्महा च सुरापश्च तस्करो गुरुतल्पगः ।।
एते सर्वे पृथग् ज्ञेया महापातकिनो नराः ।। २३५ ।।

(१) **मेधातिथिः। सुरापो** ब्राह्मण एव महापातकी। **तस्करो** ब्राह्मणसुवर्णापहारी। **नराः** कथिताः। उक्तार्थकथनमुत्तरार्थम् ।। २३५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सुरापः** पैष्टीपाता क्षत्रियो वैश्यश्च विप्रो गौडीपैष्टीमाध्वी-पाता। तस्करो ब्राह्मणस्वर्णहर्ता। पृथगेकैकशः ।। २३५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यो मनुष्यो ब्राह्मणं हतवान्स **ब्रह्महा। सुरापो** द्विजातिः पैष्ट्याः पाता ब्राह्मणश्च पैष्टी-माध्वी-गौडीनां। तस्करो ब्राह्मणसुवर्णहारी मनुष्यः। यश्च कश्चिद् गुरुपत्नीगामीत्येते सर्वे प्रत्येकं महापातकिनो बोद्धव्याः ।। २३५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तनिमित्ताधिकारिणो देहादिदण्डार्थं-मनुवदति **ब्रह्महेति।** ब्राह्मणजात्यवच्छिन्नस्य हन्ता। सुरापः [गौडीमाध्वी]पैष्टीनां पाता विप्रः। तस्करोऽत्र ब्राह्मणसुवर्णहारी साहचर्यात्। **गुरुतल्पगः** गुरोस्तल्पवदधस्तन-त्वात्पत्नी तां गन्तुं शीलः। मनुष्याधिकारकं शास्त्रमित्याह–एते यदि नरास्तदा महापातकिनः नान्यः। अत एव देवादीनां पापं तत्प्रायश्चित्तभूतभाव्यर्थवादत्वेन, नयेन तु देवत्वतिर्यक्त्व-दशायां ते स्त इति भावः ।। २३५ ।।

(५) **नन्दनः।** अथ महापातकिनो दण्डविवक्षयाह **ब्रह्महा चेति। नरो** ब्राह्मण-स्वर्णचोरः ।। २३५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। स्तेयी** विप्रसुवर्णस्तेयी ।। २३५ ।।

(७) **मणिरामः।** सुरापः द्विजातिः पैष्टचाः पाता ब्राह्मणश्च पैष्टीमाध्वीगौडीनां पाता ।। २३५ ।।

(९) **भारुचिः।** अपरः पाठोऽत्र श्लोके

ब्राह्मणघ्नं सुरापं च तस्करं गुरुतल्पगम् ।
एतान् विद्यात् पृथक् सर्वान् महापातकिनो . . .।।

अत्र पातकसम्बन्धात् सुवर्णस्तेयकृत्तस्करो गृह्यते, ब्रह्महत्यायां सर्वेषां व्यतिक्रमः । सुरायाम-सुरामद्यपाने च विशेषं वर्णाश्रयं वक्ष्यामः । चौर्या (?) च सर्ववर्णाधिकारः । स गुरुतल्पगे ।। २३५ ।।

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।।
शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ।। २३६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** "ननु च सुरापो ब्राह्मण एव पातकी । तस्य च शरीरसंयुक्तो दण्डो नास्ति 'न शारीरो ब्राह्मणो दण्ड' इति तत्र **चतुर्णा**मपीति कथं" केचिदाहुः । पतितः संप्रयुक्तो गृह्यते पूर्वमनुपात्तोऽपि । चतुःसंख्यासामर्थ्यात् । अन्ये त्वंकनं शरीरसंयुक्त-मित्याहुः । तच्च ब्राह्मणस्याप्यस्ति । अन्ये तु 'अपि'शब्दात्पञ्चानामयं दण्ड इत्याहुः । **चतुर्णामपि।** अपिशब्दात्पञ्चमस्यापि तत्संसर्गिणः । ब्राह्मणस्य वधे पूर्वं शरीरदण्ड उक्त एव, "स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्यादि"ति । अनेनान्तःशरीरयुक्तमंङ्कनमेवोच्यते । **धर्म्यमि**त्यपराधानुरूपेण गुरुतरलाघवं कार्यमित्यर्थः ।। २३६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** शरीरयुक्तमङ्कनादि । धनसंयुक्तं सर्वस्वादानादि । 'नाङ्क्या राज्ञा ललाटे' (९।२४०) इति ललाटे प्राप्ताङ्कननिषेधात्तत्रैवाङ्कनम् ।। २३६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** चतुर्णामप्येतेषां महापातकिनां **प्रायश्चित्तमकुर्वतां** शारीरं धनग्रहणेन च धनसंबन्धमपराधानुसारेण धर्मादनपेतं वक्ष्यमाणं दण्डं कुर्यात् ।। २३६ ।।

(४) **राघवानन्दः। चतुर्णामेतेषामपि** प्रत्येकं संसर्गात्पातकी, पञ्चम इति शेषः; नैमित्तिकमाह **शारीरमिति** ।। २३६ ।।

(५) **नन्दनः।** संसर्गिणः पञ्चमस्य तत्तुल्यदण्डत्वाच्चतुर्णामित्युक्तम् ।। २३६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** एतेषां चतुर्णां प्रायश्चित्तं अकुर्वतां शरीरधनसंयुक्तं धर्मं समानरूपं दण्डं प्रकल्पयेत् ।। २३६ ।।

(७) **मणिरामः।** एतेषां ब्रह्महादीनां महापातकिनां शारीरं धनसंयुक्तं प्रायश्चित्त-मकुर्वतां धर्म्यं दंडं अपराधानुसारेण वक्ष्यमाणं कुर्यात् ।। २३६ ।।

(९) **भारुचिः।** 'चतुर्णामपी'ति वचनात् तत्सम्बन्धी पञ्चमो गृह्यते, स्त्रीबालब्राह्मणवधे . . .धदण्ड उक्तः 'चतुर्णामपि चैतेषा'मित्यत्र श्लोकेनेन्धनं दण्डश्च । तदेतत् पातकानुरूपं कार्यम्; शूद्रस्य तु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमकुर्वतो दण्डद्वयम् । 'पणानाम्' (१३८) इत्युक्तपरि-भाषमेतत् । समुदाये चैषां दण्डचोदना विज्ञेया । यथा 'गार्ग्यशितं दण्डयन्ता'मिति ।। २३६ ।।

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ॥
स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ २३७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** ललाटाङ्कनम् प्रतिषेधविधौ "नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युः" (९।२४०) इति तच्छ्रवणात् ॥ २३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** भगो भगाकृतिः। सुराध्वजः सुराचिह्नस्यूतशौण्डिकगृहध्वजाकृतिः। अब्रह्मण्ये ब्रह्महत्यायां अशिराः कवन्धः। ब्रह्महण्यशिरा इति क्वचित्पाठः ॥ २३७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** 'नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युः' (इति वक्ष्यमाणत्वाल्ललाटमेवाङ्कनस्थानमवगम्यते) तत्र गुरुपत्नीगमने यावज्जीवस्थायितप्तलोहेन ललाटे भगाकृति गुरुपत्नीगमनचिह्नं कार्यं। एवं सुरापाने कृते पातुर्दीर्घं सुराध्वजाकारं। सुवर्णापिहारे सत्यपहर्तुः कुक्कुरपादरूपं कार्यं। ब्रह्महणि कवन्धः पुमान्कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रादौ शारीरं दण्डमाह **गुरुतल्पे भग इति।** **भगः** गुरुतल्पगस्य ललाटे भगाकृतिचिह्नं यावज्जीवं स्थायि कुर्यात्तप्तेन लोहेन। एवमुत्तरत्र। सुराध्वजः तप्ता तु दीर्घा ध्वजाकारा रेखा **श्वपदं** शुनः पदाकारं। **अशिराः** कवन्धः तदाकाररेखा ॥ २३७ ॥

(५) **नन्दनः।** अत्र भगादय एकरूपा विज्ञेयाः। **सुराध्वजः** सुराकलशः **अशिराः पुमान्कबन्धः** ॥ २३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** भगो भगाकारः। सुराध्वजः सुराध्वजरूपः। **स्तेये श्वपदं** पदसदृशम्। ब्रह्महणि अशिराः पुमान् शिरःशून्यः पुमान्कार्यः ॥ २३७ ॥

(७) **मणिरामः।** भगः ललाटे यावज्जीवस्थायितप्तलोहेन भगाकृतिचिह्नं कार्यं। सुराध्वजः पातुर्ललाटे सुराध्वजाकारं चिह्नं स्तेये सुवर्णापिहारे। श्वपदं कुक्कुरपादरूपं चिह्नं। अशिराः शिरकर्तनेन कबंधः पुमान् कर्तव्यः ॥ २३७-२३८ ॥

(९) **भारुचिः।** ललाटेऽङ्कनप्रतिषेधविधौ ललाटग्रहणात् ॥ २३७ ॥

असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्याऽविवाहिनः ॥
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥ २३८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सर्वधर्मग्रहणादेवासंभोजनादीनां सिद्धे प्रतिषेधे दोषगुरुत्वख्यापनार्थमेषामुपादानम्। **संभोग** एकत्र ग्रसनं गीतादिश्रवणं च। **संयाजनं** तेषामेव याजनं तैः सह याजनं वा। एवं **संपाठोऽ**पि द्रष्टव्यः। **असंपाठ्याविगर्हिता** इति। असंपाठ्याश्च विगर्हिताश्चेति द्वन्द्वः। **दीना** इति। सत्यपि स्वरत्वे तत्संबन्धिनिषेधभिक्षादिभोजनेन परयाऽवज्ञया च वस्त्रखण्डादिवर्जनम् ॥ २३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** असंभोज्या एकपङ्क्तिभोजनानर्हाः असंयाज्या अयाज्याः। असंपाठ्या अध्यापनसंबन्धानर्हा अविवाहिनो विवाहसंबन्धानर्हाः चरेयुर्नैकत्र वसेयुः ॥ २३८ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** अन्नादिकं नैते भोजयितव्याः, नचैते याजनीयाः, नाप्येतेऽध्यापनीयाः, नाप्येतैः कन्यादानसंबन्धः कर्तव्यः। एते च निर्धनत्वाद्याचनादिदैन्ययुक्ताः सर्वश्रौतादिकर्म-वर्जिताः पृथिवीं पर्यटेयुः ॥ २३८ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** न केवलमेवमन्यदपीत्याह **असंभोज्या** इति द्वाभ्याम् । **असंभोज्याः** सहभोजनाय नार्हन्त्येते। एवं **असंयाज्या** याजनायानर्हा एते। एवं **असंपाठ्याः** पाठनाय नार्हन्ति। अविवाहिनः विवाहो वैवाहिको यौनसंबन्धस्तद्रहिताः। सर्वधर्मबहिष्कृताः स्वस्वाश्रमधर्मरहिताः ॥ २३८ ॥

(५) **नन्दनः ।** असंभोज्या भोजनानर्हाः, असंयाज्याः स्थानासनशयनादिषु सामीप्या-नर्हाः, असंपाठ्याः सहाध्ययनानर्हाः, विवादिनः सहभाषणानर्हाः ॥ २३८ ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** गुरुतल्पगादयः सर्वधर्मबहिष्कृताः पृथिवीं चरेयुः। असंपंक्त्याः पङ्क्त्यनर्हाः, असंयाज्याः यष्टुं अर्हा न ॥ २३८ ॥

(९) **भारुचिः ।** नैते राज्ञा धृतदण्डा इति कृत्वा ज्ञातिसम्बन्धिभिः परिग्राह्याः। एवं च सति व्याध्यादियोगेऽप्येषां दया न कर्तव्या, ज्येष्ठादिगुणयोगे च नैते नमस्कार्याः प्रत्युत्थानाभिवादादिभिः। एष एव चात्र वचनसामर्थ्याद्धर्मो विज्ञेयः। न तु स्वातन्त्र्येण दया विनयो वा पूर्वोपदिष्ट इति ॥ २३८ ॥

ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ॥
निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥ २३९ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** **कृतलक्षणा** इति। निश्चिते कार्यकारणत्व इत्यर्थः। व्याध्यादि-योगेऽप्येषु दया न कर्तव्या। ज्यैष्ठ्यादिगुणयोगेऽपि च नैते नमस्कार्याः प्रत्युत्थानादिभिः। एष एव वचनसामर्थ्याद्धर्मो विज्ञेयः ॥ २३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **कृतलक्षणाः** कृताङ्कनाः। **निर्दयाः** दयाया अविषयाः। **निर्नमस्कारा** अनमस्काराः ॥ २३९ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** **ज्ञातिभिः** संबन्धिभिर्मातुलाद्यैरेते कृताङ्कास्त्यजनीयाः, नचैषां दया कार्या, नाप्येते नमस्कार्या, इतीयं मनोराज्ञा ॥ २३९ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** किंच **ज्ञातीति**। कृतलक्षणाः (भगादिचिह्नाः निर्दया अहो ब्रह्मघ्न इति कृत्वा) ॥ २३९ ॥

(५) **नन्दनः ।** निर्दया निर्नमस्काराः दयानमस्कारयोरविषयभूताः ॥ २३९ ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** एते ज्ञातिसंबन्धिभिः **कृतलक्षणाः कृतचिह्नाः त्यक्तव्याः निर्दयाः** निर्गता दया येषां ते। **निर्नमस्काराः** निर्गता नमस्कारा येषां ते ॥ २३९ ॥

(७) **मणिरामः ।** एते महापातकिनः ॥ २३९ ॥

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः पूर्वे वर्णा यथोदितम् ।।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ।। २४० ।।

(१) **मेधातिथिः**। शूद्रादन्ये **पूर्वे वर्णाः** तेषां प्रायश्चित्तं कुर्वतामङ्कनं नास्ति। दण्डस्तूत्तमसाहसं पणसहस्रं दाप्यते ।। २४० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । पूर्वे** प्रागुक्ताः क्षत्रादिवर्णास्त्रयः। **दाप्या उत्तमसाहसं** प्रायश्चित्ते कृतेऽपि ।। २४० ।।

(३) **कुल्लूकः**। शास्त्रविहितं **प्रायश्चित्तं** पुनः **कुर्वाणा** ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा राज्ञा ललाटेऽङ्कनीया न भवेयुः, उत्तमसाहसं पुनर्दण्डनीयाः ।। २४० ।।

(४) **राघवानन्दः**। ('प्रायश्चित्तमकुर्वता'मित्युक्तं तत्करणे तु न चिह्नादिकं कार्य-मित्याह **प्रायश्चित्तमिति**। यथोदितमत्र वक्ष्यमाणत्वेन वेदोक्तं यथा) भवत्येव वेदमूलत्वा-त्स्मृतेः। धनसंयुक्तमित्युक्तं तदाह **उत्तमसाहसमिति**। दण्डोऽत्र पुनः प्रसक्तिवारणाय ।।२४०।।

(५) **नन्दनः । पूर्वे** वर्णास्त्रैवर्णिकाः, अनेन ज्ञायते **ललाटेषु** कर्तव्यमङ्कनमिति ।।२४०।।

(६) **रामचन्द्रः**। पूर्वे वर्णाश्चत्वारो गुरुतल्पगादयः यथोदितं कुर्वाणा **राज्ञा ललाटे नांक्याः स्युः** न कृतचिह्ना भवेयुः। क्षत्रियादिविषयं ।। २४० ।।

(७) **मणिरामः**। पूर्वे वर्णाः ब्राह्मणादयस्त्रयः ।। २४० ।।

(९) **भारुचिः**। पूर्वे वर्णा ब्राह्मणादयः प्रमा वधे च पञ्चशतो दण्ड इत्येतदर्थाद् गम्यते ।। २४० ।।

आगस्सु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।।
विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ।। २४१ ।।

(१) **मेधातिथिः**। 'प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणा' इत्येतदत्र नापेक्षते। एतेषु ब्रह्महत्यादिष्व-पराधेषु ब्राह्मणो मध्यमसाहसं दण्ड्यः। **अकामत** इत्युत्तरश्लोकादपकृष्यते। दण्डयित्वा प्रायश्चित्तं कारयितव्यः। **सपरिच्छदः** गुणवतो ब्राह्मणस्यानुग्रहस्यैतत्। अकामं वाऽनिर्वास्यः ।। २४१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। महापातकिनो मध्यमसाहसः कृतप्रायश्चित्तस्य ब्राह्मणस्य। अकृतप्रायश्चित्तस्तु निर्वास्यः। द्रव्यं धनं, परिच्छदो रथादिः ।। २४१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। 'इतरे कृतवन्तस्त्वि'त्युत्तरश्लोके श्रूयमाणम्'अकामत' इति चात्रापि योजनीयम्। तेन'अकामत' इत्येतेष्वपराधेषु गुणवतो ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसो दण्डः कार्यः। पूर्वोक्तस्तूत्तमसाहसो निर्गुणस्य द्रष्टव्यः, कामतस्तेष्वपराधेषु धनधान्यादिपरिच्छदसहितो ब्राह्मणो देशान्निर्वास्यः ।। २४१ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** विगुणेषु चतुर्धूत्तमसाहसमुक्त्वा गुणवत्स्विच्छानिच्छाभ्यां व्यवस्थापयन्नादौ ब्राह्मणस्य तदाह **आगस्स्विति ।** आगःसु पापेषु । मध्यमसाहसोऽकामतस्त-दितरतो निर्वास्यः । तस्य तृणमात्रं न ग्राह्यमित्याह **सपरिच्छद इति** ।। २४१ ।।

(५) **नन्दनः ।** अथ महापातकिनामकृतप्रायश्चित्तानामङ्कितानामेव निमित्तविशेषं श्लोकद्वयेनाह **आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्य** इति। **आगःसु** पापेषु। अकामकृतविषयो मध्यमसाहसः, कामकृतविषयं विवासनमिति व्याख्यातमुत्तरश्लोकानुगुण्यात् ।। २४१ ।।

(६) **रामचन्द्रः । एषु आगस्सु** गुरुतल्पगाद्यपराधेषु **ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसः दण्डः कार्यः । वा राष्ट्राद्वा विवास्यः** निष्कास्यः **सद्रव्यः सपरिच्छदः** ।। २४१ ।।

(७) **मणिरामः ।** (पापम्) आगः दंडः उत्तमसाहसस्तु पूर्वोक्तो निर्गुणविषयः । **अथ वा सद्रव्यो** देशान्निष्कासनीयः । 'सकामनिष्कामत' इत्युत्तरश्लोके श्रूयमाणमत्राप्यन्वेति । तदपेक्षया विकल्पः ।। २४१ ।।

(८) **भारुचिः ।** 'अकामत' इत्युत्तरश्लोके वक्ष्यति, तदिहापि विज्ञेयम्, एवं **च** सत्येतेष्वागस्सु ब्राह्मणो मध्यमसाहसं दण्ड्यः । कामं निर्वास्यो राष्ट्रात् । एवं निग्रहद्वयं विकल्पेनास्य स्यात्, वृत्तस्वाध्यायापेक्षया ।। २४१ ।।

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।।
सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ।। २४२ ।।

(१) **मेधातिथिः । इतरे** क्षत्रियादयो वर्णा **एतानि पापानि** महापातकान्य**कामतो**ऽ-निच्छया **कृतवन्तः** सर्वस्वहरणाः कार्याः । केचित्प्रायश्चित्तमपि कुर्वतामेतद्दण्डं **पूर्वेण वैकल्पिकमिच्छन्ति** । **कामत**स्तेषां वध उक्तः । शूद्रस्याकामतोऽङ्कन**सर्वस्वहरणे** । कामतो वधः ।। २४२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । इतरे** क्षत्रादयः **अकामतः कृतवन्तः** प्रायश्चित्ताकरणे सर्वस्वहरणमात्रम् । **कामतः** कृते तूक्तप्रकारं **प्रवासन**मङ्कनादिसहितम् । एतच्चास्या-रम्भविषयं, आरम्भमहत्त्वे तु हन्यादित्युक्तम् ।। २४२ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** ब्राह्मणादन्ये पुनः क्षत्रियादय एतानि **पापान्य**निच्छन्तः **कृतवन्तः सर्वस्वहरणमर्हन्ति** । इदं च सर्वस्वहरणं पूर्वोक्तेनोत्तमसाहसेन वृत्तापेक्षया व्यवस्थापनीयं, इच्छया पुनरेषामेतेष्वपराधेषु प्रवासनं वधोऽर्हति । **प्रवासनं** 'परासनं निषूदनं हिंसन'मिति वधपर्यायं 'प्रवासन'शब्दं पठन्त्याभिधानिकाः ।। २४२ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** क्षत्रियादीनान्त्वाह **इतर इति । एतानि** ब्रह्महत्यादीनि । **कृतवतां** सर्वस्वापहारं सर्वस्वहरणमिदमुत्तमसाहसेन सह विकल्पः । प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसन-मिति वधपर्याय इति केचित्—तन्न, राजकृतदण्डचिह्नस्यापि द्वादशवार्षिकादिव्रतोपदेशान्मरणे तदसंभवादेवंविधे धनहारः **प्रवासनं चेति** ।। २४२ ।।

(५) **नन्दनः। इतरे** क्षत्रियादयः ।। २४२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। इतरे** क्षत्रियादयः, **एतानि** पापानि **अकामतः** कृतवन्तः **सर्वस्वहारं** अर्हन्ति। **तु** पुनः **कामतः** प्रवासनं प्रवासनमेव मारणं **अर्हन्ति** ।। २४२ ।।

(७) **मणिरामः।** इतरे क्षत्रियादयः ।। २४२ ।।

(८) **भारुचिः।** अत्र प्रतिपत्तिविधौ कारणं वक्ति। यस्मात्– एतान्येव महापातकानि कृतवन्तः क्षत्रियादयोऽकामतः सर्वस्वहरणं कार्याः, पूर्वोक्तं चोत्तमसाहसं दण्ड्याः। एवं ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तमकुर्वतः अकामतो मध्यमसाहसो विकल्पः ।। २४२।।

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ।।
आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ।। २४३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** "ननु धनेन दण्डनं राज्ञा वृत्तिरिति स्थापितम्। कथमिह तद्धनस्याग्रहणम्।" उक्तम्--'राजनिर्धूतदण्डा' (८।३१८) इत्यत्रान्तरे ।। २४३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। धनं** दण्डरूपमपि ।। २४३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** धार्मिको राजा **महापातकसंबन्धिधनं** दण्डरूपं **न गृह्णीयात्। लोभात्पुनस्तद्गृह्णन्महापातकदोषेण** संयुज्यते ।। २४३ ।।

(४) **राघवानन्दः। साधू** राजा दण्डधनमेषां नात्मसात्कुर्यादित्याह **नेति। दोषेण** तत्तुल्यप्रायश्चित्तेन परलोकनाशेन वा लिप्यते संबध्यते। पापेनेति क्वचित्पाठः ।। २४३ ।।

(५) **नन्दनः। धनं** दण्डरूपेण प्राप्तं **नाददीत** न स्वीकुर्यात् ।। २४३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** एवं विद्वान् अनुशासन्। **नेति। नृपः साधुर्**यथा **महापातकिनः** सकाशाद्धनं दण्डधनं **न आददीत** कोशे न प्रवेशयेत्। **तद्द**ण्डधनं **लोभात् आददानः** ।। २४३ ।।

(७) **मणिरामः। साधुः** धार्मिकः ।। २४३ ।।

(८) **भारुचिः।** तस्मात्तद्धनं राज्ञा न ग्राह्यम्। किञ्चान्यत् ।। २४३ ।।

अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ।।
श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।। २४४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** 'वरुणायेदम्'इति मनसा ध्यायन्न**प्सु** दद्यादप्सु निक्षिपेत्। **ब्राह्मणाय** वा विद्याशीलसंपन्नाय दद्यात् ।। २४४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उपपादयेत् दद्यात्। वृत्तमाचारः ।। २४४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** का तर्हि दत्तधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह **अप्स्विति। तद्दण्डधनं** नद्यादिजले **प्रक्षिपेद्वरुणाय दद्या**च्छ्रुतवृत्तसंपन्नब्राह्मणाय वा दद्यात् ।। २४४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तर्हि तत्किं कार्यमित्याह **अप्स्विति** ।। २४४ ।।

(५) **नन्दनः।** **तं दण्डं** दण्डधनम् ॥ २४४॥

(७) **मणिरामः।** तर्हि ततो गृहीतं दंडं किं कुर्यादत आह **अप्स्विति** ॥ २४४॥

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः ॥
ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ २४५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वस्य प्रतिपत्तिविधेरर्थवादोऽयम्। महापातकिनो दण्डस्य वरुण ईष्टे। यतो **राज्ञां स दण्डधरो** नेता, ईशितेति यावत्। एवं ब्राह्मणोऽपि तद्धनस्येशोऽनेन ग्राह्यः ॥ २४५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **राज्ञामपि दण्डधरः** शास्ता यतः ॥ २४५॥

(३) **कुल्लूकः।** महापातकिदण्डधनस्य **वरुणः** स्वामी यस्माद्राज्ञामपि दण्डधारित्वात्प्रभुः, तथा **ब्राह्मणः समस्तवेदाध्यायी सर्वस्य जगतः प्रभुः।** अतः प्रभुत्वात्तौ दण्डधनमर्हतः ॥ २४५॥

(४) **राघवानन्दः।** तद्धनस्य ब्राह्मणार्पणे व्रीहियववद्विकल्पद्योतकार्थवादमाह **ईश इति।** वस्तुतस्तु वरुणाय संकल्प्य विप्रायोपपादयेत्, अत एव तद्धनं स्वीकर्तुर्विप्रस्य **प्रायश्चित्त**माह **याज्ञवल्क्यः** (प्राय० २५०) 'आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी स्मृते'ति ॥ २४५॥

(५) **नन्दनः।** अत्र कारणमाह **ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञामिति,** दण्डधरं इत्येतद्ब्राह्मणेऽपि योजनीयं, तस्मात्तद्धनं राज्ञा न स्वीकार्यं, तयोरन्यतरस्मै तद्देयमिति ॥ २४५॥

(७) **मणिरामः।** तत्र हेतुमाह **ईश इति** ॥ २४५॥

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम् ॥
तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **कालेन** संपूर्णे गर्भे ॥ २४६॥

(३) **कुल्लूकः।** **यत्र** देशे प्रकृतं महापातकिधनं राजा न गृह्णाति तत्र परिपूर्णेन **कालेन** मनुष्या उत्पद्यन्ते दीर्घायुषश्च भवन्ति। वैश्यानां च यथैव धान्यादिसस्यान्युप्तानि तथैव पृथक् पृथक् जायन्ते। अकाले न बाला म्रियन्ते। **दीर्घजीविन** इत्युक्तेऽप्यादरार्थं बालानां पुनर्वचनं व्यङ्गं च न किंचिद्भूतमुत्पद्यते ॥ २४६-२४७॥

(४) **राघवानन्दः।** पापिनां धनस्य राज्ञामनात्मसात्करणे हेतुतयाऽर्थवादमाह **यत्रेति द्वाभ्याम्।** वर्जयते न गृह्णीयात्। **दीर्घजीविनः** शतोर्ध्वजीविनः ॥ २४६॥

(५) **नन्दनः।** दण्डधनवर्जने राज्ञः फलं श्लोकद्वयेनाह **यत्र वर्जयते राजेति। धनागमो** दण्डधनस्वीकारः ॥ २४६॥

(६) **रामचन्द्रः। पापकृद्भ्यः** सकाशात् **धनागमम्** यत् राजानं न वर्जयते ।। २४६ ।।

(७) **मणिरामः। पापकृद्भ्यः** महापातकिभ्यः। **कालेन** परिपूर्णेन **कालेन** दशमासरूपेण ।। २४६ ।।

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोप्तानि विशां पृथक् ।।
बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ।। २४७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रसिद्धाविमावप्यर्थवादश्लोकौ। **कालेन जायन्त** इति वर्तमानजन्म विवक्षितम्। जातं जनिष्यमाणं च। **विकृतं** करचरणाक्षिविहीनम् ।। २४७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। बाला न** (प्र)**मीयन्त** इति दीर्घजीवित्वस्य सार्वत्रिकत्वमुक्तम्। बालपदं गर्भपरमित्यन्ये। विकृतं अन्धत्वपङ्गुत्वादि ।। २४७ ।।

(४) **राघवानन्दः। निष्पद्यन्ते** उत्पद्यन्ते। **विशां** वैश्यानाम्। **न प्रमीयन्ते** न म्रियन्ते। **विकृतं** 'अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः। प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृता' इति। ईतयो दुर्भिक्षादि वा ।। २४७ ।।

(५) **नन्दनः।** निष्पद्यन्ते फलन्ति ।। २४७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। निरिति। तत्र** राज्ञे देशे **निष्पद्यन्ते** ।। २४७ ।।

(७) **मणिरामः।** तत्र दृष्टांतमाह **निष्पद्यंते इति।** वैश्यानां च यथा धान्यान्युप्तानि काले भवंति तथा मानवा अपीति पूर्वत्र दृष्टांतः। तथा बालाश्च **न** प्रमीयंते, अकाले इत्यर्थः। तथा व्यंगं च न किंचित् भूतमुत्पद्यते ।। २४७ ।।

ब्राह्मणान्बाधमानं तु कामादवरवर्णजम् ।।
हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ।। २४८ ।।

(१) **मेधातिथिः। अवरवर्णजः** शूद्रः। **बाधमानं** धनाद्याहरणं शरीरोपपीडनं च। **चित्रा** विविधोपायाः शूलारोपणं, शिरश्छेदः, अंककल्पनं, खड्गप्रहारकर्तिका इत्याद्याः। **उद्वेजनकरै**र्दीर्घकालपीडाकरैः ।। २४८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। बाधमान**मत्यन्तदुःखोत्पादनेन। **अवरवर्णजं** शूद्रम्। **चित्रै**र्नानाविधैर्हस्तपादच्छेदादिभिः ।। २४८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** शरीरपीडाधनग्रहणादिना शूद्रमिच्छातो ब्राह्मणान्बाधमानं छेदादिभिरुद्वेगकरै**र्वधोपायैर्नृपो हन्यात्** ।। २४८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** 'ईशः सर्वस्य जगत' (९।२४५) इत्यनेन ब्राह्मणानां श्रैष्ठयमुक्तम्। ते यैः शरीरधनादिभिः पीडयन्ते ते हन्तव्या इत्याह **ब्राह्मणानिति। चित्रैर्वधोपायैः** तिलशो हस्तच्छेदादिभिः ।। २४८ ।।

(५) **नन्दनः।** दण्डयान्तरमाह **ब्राह्मणान्बाधमानन्विति।** अवरवर्णजं शूद्रम् ।। २४८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** ब्राह्मणान् बाधमानं बाध्यमानं नृप उद्वेजनकरैः वधोपायैः मुण्डनादिभिः उपायैः हन्यात् ताडयेत् 'हन हिंसागत्यो'रित्यस्य धातो रूपं। अवरवर्णजं क्षत्रियादिवर्णजं चित्रैः विविधोपायैर्हन्यात् करचरणच्छेदनादिभिः उपायैः नृपः हन्यात् ॥ २४८ ॥

(७) **मणिरामः।** अवरवर्णजं शूद्रं। चित्रैः छेदनादिभिः ॥ २४८ ॥

(९) **भारुचिः।** दण्डविनियोगस्तुतिश्लोकौ ॥ २४८ ॥

यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे॥
अधर्मो नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः॥ २४९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **अवध्यवधे** यो दोषस्तत्तुल्यो **वध्यमोक्षणे** राज्ञ उपर्युक्तेषु। अर्थभागहरस्य धर्मानिकुर्वतः प्रत्यवायेन ... भवितव्यम्। कुर्वतस्तु न कदाचिददृष्टसिद्धिः। यस्त्वयं **धर्मस्तु विनियच्छत** इति एवमादिधर्मप्रवादः, सर्वोऽसौ स्वकर्मानुष्ठानानुशंसार्थोऽर्थवादः। निग्रहोपसंहारार्थस्त्वयं वधोपदेशः। अतो यथाश्रुति चित्रवधोपायैः कर्तव्यः। दृष्टार्थेषु राज्यतन्त्रसिद्धयर्थमुपदेशेषु प्रवचनं, यथा दृप्तं योधांश्च हन्यादित्युक्तम्। तत्र दृष्टप्रयोजनत्वादुपदेशस्य, न नियतो वधः। एवं च सत्युपायांतरेणापि बन्धनादिना 'विनियच्छतो' न दोषः ॥ २४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **विनियच्छतो** दण्डयतो दण्डचम् ॥ २४९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **अवध्यस्य वधे यावानधर्मो नृपतेः** शास्त्रेण ज्ञातस्तावानेव **वध्यस्य** त्यागेऽपि, यथाशास्त्रं दण्डं तु कुर्वतो **धर्मः** स्यात्तस्मात्तं कुर्यात् ॥ २४९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** वध्यस्यावधे दोषं सदृष्टान्तं कथयंस्तत्र यत्नमाधत्ते **यावानिति। यावान्** दृष्टादृष्टरूपः। **दृष्टः** श्रुत्यादिभिः **प्रमीतो वध्यस्य** वधार्हस्य **रक्षणे। विनियच्छतः** यथाशास्त्रं दण्डयतः धर्मस्तावान् दृष्ट इत्यन्वयः ॥ २४९ ॥

(५) **नन्दनः।** दण्डस्योपेक्षणे दोषगौरवमाह **यावानवध्यस्य वध इति। अवध्यस्य** ब्राह्मणस्य यावा(न) धर्मः। **विनियच्छतो** दण्डयतः ॥ २४९ ॥

(६) **रामचन्द्रः। नृपतेः** यावानवध्यस्य वधेऽ**धर्मो दृष्टस्तावान्वध्यस्य** वधार्हस्य **मोक्षणे अधर्मो दृष्टः।** तु पुनः **विनियच्छतः** विनयं कुर्वतः ॥ २४९ ॥

(७) **मणिरामः।** विनियच्छतः यथाशास्त्रं दंडं कुर्वतः धर्मः स्यात् तस्माद्दण्डं कुर्यात् ॥ २४९ ॥

(९) **भारुचिः।** युक्तश्च तद्रक्षणादधिकृतस्य राज्ञो वध्यमोक्षणे प्रत्यवायः। विशेषेण तु बलिषड्भागहारिणः शास्त्रप्रत्यवायाद्दोषनिर्हरणस्य यथाश्रुतैरेवोपायैर्दोषनिर्हरणं युक्तं प्रायश्चित्तवत्। तथा च शास्त्रलक्षणैव धर्माधर्मव्यवस्थेत्युक्तम्, एवं च तदुत्पत्तिप्रामाण्यवत् पापक्षयेऽस्य प्रामाण्यं स्यात्। अदृष्टार्थेषु तावदेवं, दृष्टार्थेषु तु राज्यतन्त्रसिद्धयर्थं उपदेशे यद्वधश्रवणं, यथा द्विट्सेविनश्च हन्यादित्युक्तं तत्रा... योजनार्थत्वादुपदेशस्य न नियतो वधः। एवं च सत्युपायान्तरेणापि बन्धनादिना नियच्छतो न दोषः ॥ २४९ ॥

उदितोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः ।।
अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ।। २५० ।।

(१) **मेधातिथिः** । सर्वव्यवहारोपसंहारार्थः श्लोकः ।। २५० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । विवादमुपसंहरति **उदित इति** ।। २५० ।।

(३) **कुल्लूकः** । अष्टादशऋणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परं विवदमानयोरर्थि-प्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयोऽयं विस्तरेणोक्तः ।। २५० ।।

(४) **राघवानन्दः** । अष्टादशव्यवहारानुपसंहरन् राजधर्मस्य परिशिष्टानाह **उदित इति** । उदितोऽष्टमाध्यायमारभ्य **विनियच्छत** इत्यन्तैः । विवदमानयोरित्युपलक्षणव्यवहार-मात्रस्य द्वित्रिसाध्यत्वात् मार्गेषु अतो वान्वेषणीयविषयेषु ।। २५० ।।

(५) **नन्दनः** । **उदितोऽयं विस्तरश इति** ।। २५० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **विस्तरशः** विस्तरः ।। २५० ।।

(७) **मणिरामः** । **अष्टादशसु मार्गेषु** ऋणादानादिषु व्यवहारपदेषु ।। २५० ।।

(९) **भारुचिः** । सर्वव्यवहारोपसंहारार्थः श्लोकः ।। २५० ।।

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।।
देशानलब्धाँल्लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ।।२५१।।

(१) मेधातिथिः । **अलब्धाँल्लिप्सेतेति** । संतोषपरेण न भवितव्यमित्यर्थः ।। २५१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । राजकृत्यशेषमाह **एवमिति** ।। २५१ ।।

(३) कुल्लूकः । अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतान्व्यवहारान्निर्णयन् राजा जनानुरागाद-**लब्धान् देशाँल्लब्धुमिच्छेत्, लब्धांश्च सम्यक्पालयेदेवं** सम्यग्व्यवहारदर्शनस्यालब्धप्रदेशप्राप्त्य-र्थत्वमुक्तम् ।। २५१ ।।

(४) **राघवानन्दः** । महीपतित्वं द्योतयति **देशानिति** ।। २५१ ।।

(५) **नन्दनः** । **कुर्वँल्लिप्सेत** नाकुर्वन् ।। २५१ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **अलब्धान्** अमात्यान् **लिप्सेत** ।। २५१ ।।

(७) **मणिरामः** । अलब्धान् देशान् लिप्सेत लब्धुं इच्छेत् ।। २५१ ।।

(९) **भारुचिः** । येन चोपायेन ········ राज्ञो भवति स इदानीमुच्यते । **एवमर्थश्च** पूर्व उपसंहारो विज्ञेयः ।। २५१ ।।

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।
कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ २५२ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** देशनिवेशो दुर्गकरणं यत्सप्तमाध्याये उक्तं तत्कृत्वा **कण्टकोद्धरणम् ।** तेनापि राष्ट्ररक्षा क्रियते । कण्टकशब्दः पीडाहेतुसामान्यात्तस्करादिषु प्रयुक्तः ॥ २५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । निविष्टदेशो** जनाध्युषितदेशः । **शास्त्रतः** शास्त्रोक्तविधिना **कण्टकानां** क्षुद्रशत्रूणां तस्करादीनाम**ुद्धरणे** ॥ २५२ ॥

(३) कुल्लूकः । 'जाङ्गलं सस्यसंपन्न'(७-६९)मित्युक्तरीत्या सम्यगाश्रितदेशस्तत्र सप्तमाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गश्चौरसाहसिकादिकण्टकनिराकरणे प्रकृष्टयत्नः सदा **कुर्यात्** ॥ २५२ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** 'जाङ्गलं सस्यसंपन्न'मित्याद्युक्तरीत्या सम्यङ्निविष्टदेशः 'धन्वदुर्ग'मित्यादिशास्त्रतः शास्त्रानुसारेण कृतदुर्गश्च कण्टकद्यूतसुवर्णकारादयस्तेषामुद्धरणमुन्मूलनं तत्र यत्नमातिष्ठेदित्यन्वयः ॥ २५२ ॥

(५) **नन्दनः ।** अथ कण्टकशोधनमाह **सम्यङ्निविष्टदेशस्त्विति ।** सतां बाधकाः **कण्टकाः । उद्धरणं** निराकरणम् ॥ २५२ ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** सम्यक्प्रकारेण निविष्टदेशस्तु स्वस्य देशः कण्टकस्य उद्धरणे नित्यमुत्तमं यत्नं आतिष्ठेत् ॥ २५२ ॥

(७) **मणिरामः ।** कंटकोद्धरणे चौरसाहसिकादिनिराकरणे ॥ २५२–२५३ ॥

(९) **भारुचिः ।** अस्य प्रशंसार्थवादः फलविधिरूपः ॥ २५२ ॥

रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ॥
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥ २५३ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** एतदेव दर्शयति—**आर्य**शास्त्रेणोदितं कर्तव्यमितरानुष्ठाननिषेधः, **तद्वृत्तं** येषामित्युत्तरपदलोपी समासः । तेन दीनानाथश्रोत्रिया अकरशुल्कदा गृह्यन्ते । तद्रक्षणाद्धि त्रिदिवगमनं युक्तम् । अन्येषां तु वृत्तिपरिक्रीतत्वादकरणे प्रत्यवायः, यथोत्तरत्र (९।२५४) वक्ष्यते "स्वर्गाच्च परिहीयत" इति । रक्षानुवृत्तिनिष्क्रयणेन प्रत्यवायाभावमात्रं न तु स्वर्गः । अथवा वृत्तिनियमापेक्षं त्रिदिवप्राप्तिवचनं यथोक्तं प्राक् । अन्येषां तु वृत्तिपरिक्रीतत्वादर्शनम् । अर्थवादमात्रं राज्ञः स्वर्गवचनम् । अवृत्तिदपरिपालनमपि वृत्तिप्रयुक्तं स्वराज्यभागस्थानीयस्य तद्राज्ञः । यथैव च 'शिल्पजीविनः शिल्पिनो मासि मास्येकैकं काम्यं कुर्यु'रिति वृत्त्यर्थे शिल्पं कुर्वाणा राज्ञा कर्म कार्यन्ते करग्रहणाय, एवं राजापि वृत्तियुक्तः प्रजापालनप्रवृत्तो नित्यकर्मवदार्यपरिपालनं कार्यते शास्त्रेण । यथैव हि कामश्रुतितोऽन्याहितो नित्याननुतिष्ठति, न स्वर्गादिलाभाय, न तानि फलार्थतया नोदितानि, अथ च क्रियन्ते; तद्वदेतद्द्रष्टव्यम् । अतो यावती काचित्फलश्रुतिः सा सर्वाऽर्थवाद इति **कोवरविष्णुस्वामी ।** यदत्र तत्त्वं तद्दर्शितमधस्तात् ॥ २५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। शोधनादनु**संधानात् ।। २५३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यस्मात्साध्वाचाराणां रक्षणाच्चोरादीनां च शासनात्प्रजापालनोद्युक्ता राजानः स्वर्गं गच्छन्ति, तस्मात्**कण्टकोद्धरणे** यत्नं **कुर्यात्** ।। २५३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तेन किं तत्राह **रक्षणादिति। आर्यवृत्तानां** सदनुष्ठिताचाराणां **रक्षणाद्**व्रत भूमिदानादिना। **कण्टकादीनां** चोरादीनां **शोधना**न्निरसनात्ताभ्यां यः पुण्यराशिस्तेन **दिवं स्वर्गं यान्ति** ।। २५३ ।।

(५) **नन्दनः**। अत्र फलमाह **रक्षणादार्यवृत्तानामिति** ।। २५३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **आर्यवृत्तानां** साधूनाम् ।। २५३ ।।

(९) **भारुचिः**। तत्परा उभयानुग्रहाद्युक्तं राज्ञां त्रिदिवगमनं रक्षतः, अतः संरक्षणनियमधर्मापेक्षमपि चैतद्युक्तमेवं च वक्तुं रक्षणीया वृत्तिसंरक्षणाच्च। न चासति फलसम्बन्धे इयती स्तुतिरुपपद्यते शास्त्रलक्षणत्वाच्च धर्माधर्मयोः उत्पत्तिवत्फलारम्भोऽपि फला(च्छो)च्छ्रद्धनीयः। यतश्चैतदेवमतः ।। २५३–२५४ ।।

अशासंस्तस्करान्यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ।। २५४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। 'शासनं' यथाशास्त्रं वधादिदण्डमन्तरेण तस्कराणां निग्रहं रक्षा न शक्यते। अतो वृत्तिं गृहीत्वा यस्तस्करवधाज्जुगुप्सते तस्योभयो दोषः। इह राष्ट्रक्तोऽमुत्र स्वर्गपरिहानिः। युक्ता च बलिपरिगृहीतस्य तन्निष्कृतिमकुर्वतो दोषवत्ता ।। २५४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **प्रक्षुभ्यते** द्वेषवद्भवति ।। २५४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यथा पुनर्नृपतिश्चौरादीननिराकुर्वन्षड्भागाद्युक्तं करं गृह्णाति तस्मै राष्ट्रवासिनो जनाः कुप्यन्ति। कर्मान्तरार्जिताप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रतिबध्यते ।। २५४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अन्येषां प्रजानां पालनेन सतः उक्ताकरेण दोषमाह **अशेति। अशासन्** निगृह्णन्। बलिकरशुल्कादि। परिहीयते नृपतिः पापप्रतिबन्धात् ।। २५४ ।।

(५) **नन्दनः**। विपर्यये दोषमाह **अशासंस्तस्करान्यस्त्विति** ।। २५४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **अशासन्** अरक्षन् ।। २५४ ।।

(७) **मणिरामः**। अशासन् अनिशं कुर्वन् ।। २५४ ।।

निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।।
तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ।। २५५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। प्रसिद्धमेवैतच्छ्लोके तस्करधर्मविशेषतयाऽनूद्यते ।। २५५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **निर्भयं** कण्टकभयशून्यम् ।। २५५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **यस्य** राज्ञो बाहुवीर्याश्रयेण **राष्ट्रं** चौरादि**भय**रहितं भवति तस्य नित्यं तद्वृद्धिं गच्छति उदकसेकेनेव वृक्षः ।। २५५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच, **निरिति।** राष्ट्रं राष्ट्रस्थाः प्रजाः **यस्य बाहुबलाश्रितं** सदित्यन्वयः ।। २५५ ।।

(५) **नन्दनः।** कण्टकशोधने दृष्टफलं भूयिष्ठमित्याह **निर्भयं यस्य वसतीति। वसति** जीवति ।। २५५ ।।

(७) **मणिरामः।** तत् राष्ट्रं ।। २५५–२५६ ।।

द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ।।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ।। २५६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** चाराः प्रच्छन्ना राष्ट्रे राजकृत्यज्ञानिनः। ते चक्षुषी इव **यस्य** स **चारचक्षुः।** प्रकाशस्तस्कराणां नातितस्करव्यवहारो यथा लोकेऽन्येषामटवीरात्रिचराणाम्। आप्तस्तैः सामान्योपादानं तद्वन्निग्रहार्थं क्रियते ।। २५६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। परद्रव्यापहारिणस्तस्करांस्तस्करसंज्ञान्** ।। २५६ ।।

(३) **कुल्लूकः। चार** एव चोरज्ञानहेतुत्वा**च्चक्षुरिव** यस्यासौ राजा चारैरेव प्रकटतया गूढतया द्विप्रकारान्न्यायेन परधनग्राहिणो जानीयात् ।। २५६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** पालनेन जलस्थानीयेन सिच्यमानमिव **प्रकाशवंचकाः।** समक्षं द्रव्यान्तरं मिश्रीकृत्य दुग्धघृततैलादिव्यवहारिणः। **अप्रकाशान्** इत्यस्य व्याख्या ।। २५६ ।।

(५) **नन्दनः।** के पुनः कण्टकास्तानाह **द्विविधांस्तस्करानिति। चारचक्षुषा** जानीयात् ।। २५६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** तद्विधान् प्रकाशान् वणिक्प्रभृतीन् राजा विद्यात् ।। २५६ ।।

प्रकाशवंचकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।।
प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ।। २५७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** तत्र ये क्रेयार्थं मानतुलाविशेषेण मुष्णन्ति द्रव्याणामागमस्थान-निर्गमनापेक्षार्थं कुर्वन्ति ते **प्रकाशवंचका** वाणिजकाः।

प्रच्छन्नास्तु ये रात्रेरनुहरन्ति ते। **स्तेना आटविका** विजने प्रदेशे वसन्ति। **अपरे तु** प्रसह्य हारिणो न केवलमेत एव, किं तर्हीमे चान्ये यान्(नित ऊ ?) र्ध्वं वक्ष्यामः ।। २५७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** नानापण्योपजीविनो मूल्यादिवञ्चनेन वञ्चका हेमकारादयः। तथोत्कोचिकादयो वक्ष्यमाणस्तेनाः संध्यादिकर्तारः। अटव्या आटविकाः अटव्यां गहनादौ **द्रव्यापहर्तारः** ।। २५७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। तेषां पुनश्चौरादीनां मध्याद्ये तुलाप्रतिमानोपचयापचयादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिणः। परधनमनुचितेन गृह्णन्ति ते प्रकाशवंचकाः स्तेनाश्चौराः सन्धिच्छेदादिना गुप्ताऽटव्याश्रयाश्च परधनं गृह्णन्ति ते प्रच्छन्नवंचकाः ॥ २५७ ॥

(४) **राघवानन्दः। प्रच्छन्नवञ्चका इति। स्तेना आटविकादय इति।** स्तेनाः चोराः। अटव्यां चरतीत्याटविको दस्युस्तदादयः। सन्धिरार्षः। क्वचित् स्तेना आटविकादय इति पाठः॥ २५७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** ये स्तेना आटविकादयः अटवीं भ्रमन्तीत्यर्थः ॥ २५७ ॥

(७) **मणिरामः।** तस्करादीनां द्वैविध्यलक्षणमाह **प्रकाशेति।** तेषां चौरादीनां मध्यात् ये नानापण्योपजीविनः हिरण्यादिपण्यविक्रयिणः परधनमनुचितेन गृह्णंति ते प्रकाशवंचकाः स्तेनाः। ये स्तेनाऽऽटविकाः गुप्ताऽटव्याश्रयाः संतः परधनं गृह्णंति ते प्रच्छन्नवंचकाः ॥ २५७ ॥

(९) **भारुचिः।** जनास्तत्र ये क्रये विक्रये मानतुलादिविशेषणं, मुष्णन्ति, द्रव्याणामागमस्थाननिर्गमाननवेक्ष्य ते प्रकाशवञ्चकाः। प्रच्छन्नास्तु रात्रिसत्रास्तस्करा इत्यर्थः। **न च** केवलमेत एव। किं तर्हि? इमे चान्ये यानित ऊर्ध्वं वक्ष्यामः आदरार्थं चायमुपदेशः आदावेषां विज्ञेयम् ॥ २५७ ॥

उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ॥
मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥ २५८ ॥

(१) **मेधातिथिः। उत्कोचका** ये कस्यचित्कार्येण कस्यचिद्राजामात्यादेः प्रवृत्ता ग्रहणातिकार्यसिद्धौ प्रवर्तन्ते। **औपधिकाः** छद्मव्यवहारिणः । अन्यद्ब्रुवन्त्यन्यदाचरन्ति। प्रत्यक्षं प्रीतिं दर्शयित्वा हठोपकारे वर्तन्ते। विनाप्यर्थग्रहणेन निमित्तान्तरतः अन्यतोऽपरस्य कार्यसिद्धिमवश्यं विज्ञाय 'मया तवैतत्क्रियत' इति परं गृह्णन्ति। भीषिकाप्रदर्शनं वा 'उपधिः'। **कितवा** धनग्रहणवञ्चका विप्रलम्भकाः। 'इदं कार्यं वयमेव करिष्यामस्तव नान्यवोद्यथा' इत्युक्त्वा न कुर्वते। उपेत्य नानाकारिणो नानाविधैरुपायैर्ग्रामीणान्मुष्णन्ति। शिवमाधवादयः शिवमादित्यं जीवन्ति। **मङ्गलादेशवृत्ता** ये ह्युपदेशिका ज्योतिषिकादयः। अथवा 'एतां देवतां त्वदर्थेनाहं प्रीणयामि दुर्गां मार्तण्डं चेति' तथाऽऽढ्यानां धनमुपजीवन्ति। अथवा मङ्गलं 'तथाऽस्त्विति' वादिनः, **'मङ्गलादेशवृत्ताः।** सर्वस्य करवर्धने **भद्रप्रेक्षणिकाः** प्रशंसिपुरुषलक्षणाः ॥ २५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उत्कोचका** उत्कोचग्राहिणः । **औपधिकाः** स्तुत्यादिकृतेनोपधेन छलेन गृह्णन्तः। वञ्चकवेषान्तरेण भ्रममुत्पाद्य दातारः। **कितवा** द्यूतकृतः। **मङ्गलादेशो** मङ्गलस्तुतिपाठः **वृत्तं** चरितं येषाम्। **भद्रा** स्वरूपतामात्मनो विधाय स्त्र्यादिव्यामोहकाः। ईक्षणिकाः प्रेक्षणीयकर्तारो नटादयः ॥ २५८ ॥

(३) कुल्लूकः। किंच, **उत्कोचका इति। असम्यगिति। उत्कोचका ये** कार्यिभ्यो धनं गृहीत्वा कार्यमयुक्तं कुर्वन्ति। औपधिका भयदर्शनाद्ये धनमुपजीवन्ति। वञ्चका ये सुवर्णादि द्रव्यं गृहीत्वा अपद्रव्यप्रक्षेपेण वञ्चयन्ति। कितवा द्यूतसमाह्वयदेविनः। धनपुत्रलाभादिमङ्गलमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलादेशवृत्ताः भद्राः कल्याणाकार-प्रच्छन्नपापा ये धनग्राहिणः। ईक्षणिका हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः **महामात्रा** हस्तिशिक्षाजीविनः। **चिकित्सकाः** चिकित्साजीविनः, **असम्यक्कारिण इति** महामात्रचिकित्सकविशेषणं, शिल्पोपचारयुक्ताश्चित्रलेखाद्युपायजीविनस्तेऽप्यनुपजीव्यमान-शिल्पोपायप्रोत्साहनेन धनं गृह्णन्ति। **पण्यस्त्रियश्च** परवशीकरणकुशला इत्येवमादीन्प्रकाशं लोकवंचकान् **चारैर्जानीयात्। अन्यानपि प्रच्छन्नचारिणः** शूद्रादीन्**ब्राह्मणादिवेषधारिणो** धनग्राहिणो जानीयात् ॥ २५८ – २६० ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **एतेऽति**प्रकाशवञ्चका इत्याह **उदिति** द्वाभ्याम्। **उत्कोचकाः** कार्यिभ्यो धनं गृहीत्वाऽयुक्तकारिणः। औपधिका उपधिर्भयादिप्रदर्शनं तेनोपजीविनः। वञ्चकाः रसविद्धताम्रादि रजतादिरूपेण दर्शयित्वा सुवर्णादिकं ये गृह्णन्ति ते। **कितवाः** ये द्यूतसमाह्वयदेविनः। मङ्गलादेशवृत्ताः धनपुत्रादिलाभं सूचयन्तो धनग्राहिणः। **भद्राः** धनार्थं कल्याणाचरणेन **प्रच्छन्नपापाः। ईक्षणिका** हस्तादिरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफल-शंसिनः ॥ २५८ ॥

(५) **नन्दनः। उत्कोचका** उत्कोचकजीविनः। **औपधिकाः** कूटतुलामानजीविनः। **वञ्चकाः** मायिनः। मङ्गलादेशवृत्तयो मङ्गलोपदेशपराः भद्रा भद्रवेषधारिणः शुभाशुभत्वे-क्षणेन ये जीवन्ति त ऐक्षणिकाः ॥ २५८ ॥

(६) **रामचन्द्रः। उत्कोचकाः** भयादिप्रदर्शनेन धनोपजीवकाः। **आकरे** (?) ग्राहकाः **औपधिकाः तुलादिकृतेनोपधिना** छलेन गृह्णन्तः। **वंचकाः** भ्रममुत्पाद्य गृह्णन्तः। **कितवा** द्यूतदेविनः **मङ्गलादेशवृत्ताश्च** मङ्गलोपदेशकाः। **भद्राः कल्याणाकाराः। प्रच्छन्नपापाः। प्रेक्षणिकैः** हस्तादिप्रेक्षकैः ॥ २५८ ॥

(७) **मणिरामः।** किंच उत्कोचकाः मिथ्यावादिभ्यो धनं गृहीत्वा अन्यथाकार्य-करास्ते। औपधिकाः भयमुत्पाद्य धनग्राहकाः। वंचकाः उत्तमसुवर्णादि गृहीत्वा निकृष्ट-प्रक्षेपेण वंचयंति ते। कितवाः द्यूतसमाह्वयदेविनः। मंगलादेशवृत्ताः धनपुत्रलाभादिमंगल-मादिश्य ये धनं गृह्णंति ते भद्राः कल्याणाऽऽकारा भूत्वा प्रच्छन्नपापैर्ये धनग्राहिणः ते ईक्षणिकाः हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः ॥ २५८ ॥

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ॥
शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥ २५९ ॥

(१) **मेधातिथिः। महामात्रा** मन्त्रिपुरोहितादयो राजनिकटिकाः। ते **चेदसम्यक्का-रिणः। चिकित्सका** वैद्याः। **शिल्पोपचारयुक्ताः** चित्रपत्रच्छेदरूपकारादयः। 'उपचार'

उपायनमनुपयुज्यमानं स्वशिल्पकौशलं दर्शयित्वाऽनुष्ठाय धनं नयन्ति। एवं **पण्ययोषितो निपुणाश्**चोपचारेणासत्प्रीतिदर्शनेन। **असम्यक्कारिण** इति सर्वत्रानुयुज्यते ।। २५९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। महामात्राः** अमात्याः राज्ञः तथा **चिकित्सकाः** भिषजः। **असम्यक्कारिणो**ऽनुक्तकारिणः। **शिल्पे युक्ताश्**चित्रकारादयः। **उपचारयुक्ताः** केशादिसंस्कर्तारः। **निपुणाः** स्वस्ववृत्तिकुशलाः। **पण्ययोषितो** वेश्याः ।। २५९ ।।

(४) **राघवानन्दः। महामात्रा** हस्तिशिक्षाजीविनः। महामात्र**चिकित्सकयोर्विशेषणमसम्यक्कारिण इति।** ते हि गजादे रोगादिमन्त्रादिना संपाद्याऽसाध्यमित्याख्याप्य पुनः साधयन्ति। शिल्पोपचारयुक्ताः विचित्रपत्रच्छेदादिनिपुणास्तेनैव बालान्प्रोत्साहयन्तो धनं गृह्णन्ति। पण्ययोषितः स्तनजघनादिचालनेन काममुद्भाव्य पुंवशीकरणकुशलाः दूत्यो वेश्या वा ।। २५९ ।।

(५) **नन्दनः। असम्यक्कारिण इति महामात्राणां चिकित्सकानां** च विशेषणं। **शिल्पोपचारयुक्ताः** छत्रतालवृन्ताद्युपचारकारिणः ।। २५९ ।।

(६) **रामचन्द्रः। महामात्राः** हस्तिशिक्षकाः। **वैद्याः। निपुणाः** परपुरुषवशीकरणकुशलाः। **पण्ययोषितः** पण्यस्त्रीगृहं ।। २५९ ।।

(७) **मणिरामः।** महामात्राः हस्तिशिक्षाजीविनः। असम्यक्कारिणः। चिकित्सकाः वैद्याः। शिल्पयुक्ताः उपचारयुक्ताश्च चित्रछेदाद्युपजीविनः ।। २५९ ।।

एवमाद्यान्विजानीयात्प्रकाशांल्लोककण्टकान् ।।
निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ।। २६० ।।

(१) **मेधातिथिः। एवमाद्यान्** न शक्यन्ते धूर्तानां परद्रव्यापहाराणां प्रकारान्संख्यातुमित्याद्यग्रहणम्। तथा ह्यशक्यां कथयन्ति अवधारयन्तीमनुरागिणीम्। तथाऽभृत्यो भृत्यवदात्मानं दर्शयित्वा नयति। हिरण्यमृजुप्रकृतेः न चार्थभूतस्त्वं ब्रह्मा त्वं बृहस्पतिरित्युक्त्वा मूर्खाढ्यान्नयन्ति' 'देहि प्रसादेन कतिपयैर्वाऽहोभिः प्रत्यर्पयामीति' सिद्धे प्रयोजने तनुतरो भवति प्रियवाद्यप्रियवादी संपद्यते ।। २६० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विजानीयात्** किमन्याय्यं कुर्वन्तीति। प्रकाशान् धनिनः। समक्षं ग्रहीतॄन्। **निगूढकारिणो** निह्नवेनाहर्तॄन्। **आर्यलिङ्गिनो** ब्रह्मचर्यादिवेषान् ।। २६० ।।

(४) **राघवानन्दः। लोककण्टकान्** कण्टकवद्दुःखहेतून्। **आर्यलिङ्गिनः** संन्यासादिवेषधारिणः ।। २६० ।।

(६) **रामचन्द्रः। अनार्यान्** आर्यलिङ्गिनः **विजानीयात्** ।। २६० ।।

(७) **मणिरामः।** एवमादीन् प्रकाशलोककंटकान् वंचकान् चौरैर्जानीयात्। अन्यानपि निगूढचारिणः शूद्रादीन् अनार्यलिंगिनः ब्राह्मणादिवेषधारिणः धनग्राहिणो जानीयात् ।। २६० ।।

तान्विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ॥
चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥ २६१ ॥

(१) **मेधातिथिः । निगूढचारिणः तुल्यकर्मकारिभि**र्विद्यात् । पूर्वं ये तत्कर्म कृतवन्तः । अथवा संप्रत्येव तत्कर्म कार्यन्ते अन्तर्भावसिद्धार्थं लब्धान्तरा आगत्य कथयिष्यन्ति तथाद्यैरपि **चारैस्तत्कर्मकारिभिरनेकसंस्थानैः** ॥ २६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । सुचरितैः सम्यक्चरद्भिः **तत्कर्मकारिभि**श्चोरत्वेन तेष्वात्मानं प्रकाशयद्भिः **गूढैश्चारैरनेकसंस्थानै**रनेकवेशैः **प्रोत्साह्य** चौर्यादिकरणे प्रवर्त्य **वशमानयेत्** गृह्णीयात् ॥ २६१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । तानुक्तान्वञ्चकान्सभ्यैः प्रच्छन्नैस्तत्कर्मकारिभिर्वणिजांस्तेये वणिग्भिरित्येवमादिभिः पुरुषैरेतद्व्यतिरिक्तैः सप्तमाध्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चारैरनेकस्थानस्थैर्ज्ञात्वा प्रोत्साद्य स्ववशान्कुर्यात् ॥ २६१ ॥

(४) **राघवानन्दः । अनेकसंस्थानैः** सप्तमाध्यायोक्तकापटिकादिभिः । प्रोत्साह्य उत्साहं जनयित्वा । एषा वृत्तिस्त्याज्या, कृषिवाणिज्यादिना धनोपार्जनं कुरुध्वमिति धनलोभेन सद्वृत्तिं **नये**दिति भावः ॥ २६१ ॥

(५) **नन्दनः । अनेकसंस्थानै**र्नानावेषैः ॥ २६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः । तानिति । अनेकसंस्थानैः** नामरूपैः ॥ २६१ ॥

(७) **मणिरामः** । तान् उक्तान्वंचकान् गूढैः सत्कर्मकारिभिः वणिगादीन् वणिगादिभ्य एव अनेकसंस्थानैः चारैश्च सप्तमाध्यायोक्तकापटिकादिभिः । अनेकसंस्थानस्थैर्गत्वा प्रोत्साह्य स्ववशमानयेत् ॥ २६१ ॥

(९) **भारुचिः** । चारचक्षुभिः पार्थिवैः परद्रव्यान्निवृत्तं तस्कर्यं विज्ञेयम् ॥ २६१ ॥

तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ॥
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ॥ २६२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । दोषान्** स्तेयादीन**भिख्याप्य लोके** लोकानुद्वेगार्थम् । **स्वे स्वे** कर्मणि वित्तग्रहणघातनादौ कृते । सारापराधत इति मुषितवस्तुनः **सारतां** ज्ञात्वा सादृश्यात् चौरापराधं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २६२ ॥

(३) **कुल्लूकः । तेषां** प्रकाशाप्रकाशतस्कराणां **स्वकर्मणि** चौर्यादौ ये **पारमार्थिका** दोषाः संधिच्छेदादयस्तान् लोके प्रख्याप्य तद्गतधनशरीरादिसामर्थ्यापेक्षयापराधापेक्षया च राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २६२ ॥

(४) **राघवानन्दः । स्वे स्वे कर्मणि** ये दोषास्तान् लोके प्रचारं कृत्वाऽनुशासनं कुर्यादित्याह **तेषामिति । सारापराधतः** अपराधस्य सारः उत्कटता कर्तृगतधनादिसामर्थ्यं वा तदनुरूपं कुर्वीतेत्यन्वयः ॥ २६२ ॥

(५) **नन्दनः । सारापराधतः** सारतश्चापराधतश्च ।। २६२ ।।

(६) **रामचन्द्रः । तेषामिति । सारापराधतः** ज्ञात्वा ज्ञातापराधतः अपराधानुसारेण ।। २६२ ।।

(७) **मणिरामः ।** तेषां प्रकाशाऽप्रकाशतस्कराणां स्वे कर्मणि चौर्यादौ। दोषान् संधिच्छेदादीन् तत्त्वतः अभिख्याप्य लोके प्रख्याप्य । सारापराधतः धनशरीरादि-सामर्थ्यानुसारेण राजा शासनं दंडं कुर्वीत ।। २६२ ।।

(९) **भारुचिः ।** कस्य पुनर्हेतोस्तत्र दण्डानुष्ठानं राज्ञश्शिष्यते येन ।। २६२ ।।

न हि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ।।
स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ।। २६३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । पापविनिग्रहः** पापान्निवृत्तिः **स्तेनानाम्** ।। २६३ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** यस्माच्चौराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेण पृथिव्यां चरतां दण्डव्यतिरेकेण पापक्रियायां नियमं कर्तुमशक्यमत एषां दण्डं कुर्यात् ।। २६३ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** नन्वेषां किमिति दण्डोपदेशः ? उपदेशेनैव विशिष्टत्वं स्यात्तत्राह **न हीति । पापविनिग्रहः** पापिनां विनिग्रहः । तत्र हेतुः–पापबुद्धीनां पापरुचीनां अत एव **निभृतं** निह्नुत्य **चरतां** तत्तत्कारिणाम् ।। २६३ ।।

(५) **नन्दनः । पापविनिग्रहः** पापात्कर्मणः प्रतिषेधः ।। २६३ ।।

(६) **रामचन्द्रः । न हीति । दण्डात् ऋते पापविनिग्रहः** कर्तुं **न हि शक्यः क्षितौ निभृत** गूढचरितं ।। २६३ ।।

(७) **मणिरामः ।** निभृतं विनीतवेषेण ।। २६३ ।।

(९) **भारुचिः ।** जनपदकण्टकानामेतल्लक्षणमुक्तम् । तन्निग्रहार्थं कण्टकाः स्तुत्यौप-मिक एषामेष शब्दो विज्ञेयः । तद्ग्रहणोपाय इदानीमुच्यते ।। २६३ ।।

सभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।।
चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ।। २६४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । सभा** मण्डपः । **प्रपा** जलशालाः । **अपूपशालाः** पूपविक्रयशालाः । **वेशो** वेश्याश्रमः, **मद्यान्नविक्रयाः** मद्यान्नविक्रयस्थानानि । **चैत्यवृक्षा** ग्रामादिप्रधानवृक्षाः । **समाजो** लोकमेलकः । **प्रेक्ष्या** रङ्गः ।। २६४ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** सभा ग्रामनगरादौ नियतं जनसमूहस्थानं, प्रपा जलदानगृहम्, अपूप-विक्रयवेश्म, पण्यस्त्रीगृहं, मद्यान्नविक्रयस्थानानि, **चतुष्पथाः** प्रख्यातवृक्षमूलानि जनसमूहस्था-नानि जीर्णवाटिकाः, अटव्यः शिल्पगृहाणि शून्यगृहाणि, आम्रादिवनानि, कृत्रिमोद्यानानि । एवंप्रकारान्देशान्सैन्यैः पदातिसमूहैः स्थावरजङ्गमैः एकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यैश्चारै-

स्तस्करनिवारणार्थं चारयेत्। प्रायेणैवंविधे देशेऽन्नपानस्त्रीसंभोगस्वप्रहर्त्राद्यन्वेषणार्थं तस्करा अवतिष्ठन्ते ।। २६४–२६६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। ते तर्हि क्व चरन्तीत्यपेक्षायामाह **सभेति द्वाभ्याम्**। (**प्रपा** बहुप्राण्युद्दिश्य प्रचुरतरजलस्थलं।) **अपूपशाला तद्वेश्म**। **वेशः** पण्यस्त्रीगृहम्। **चैत्यवृक्षाः** प्रख्यातवृक्षमूलानि। **समाजाः** जनसमूहस्थलानि। **प्रेक्षणं** नृत्यगीतस्थानानि ।। २६४ ।।

(५) **नन्दनः**। अथाप्रकाशतस्करपरिक्षोपायं प्रपञ्चयति **सभाप्रपाऽपूपशालेति**। **अपूपशाला** अपूपविक्रयशाला। मद्यं यत्र प्रदेशे विक्रीयते स मद्यविक्रयः, एवमन्नविक्रयः प्रेक्षणानि वृत्तस्थानानि ।। २६४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। त्रिभिराह **सभेति**। वेशः पण्यस्त्रीगृहम्। **मद्यान्नविक्रयाः** **चैत्यवृक्षाः** ग्रामे प्रख्यातवृक्षाः मूलप्रेक्षणादि ।। २६४ ।।

(७) **मणिरामः**। अपूपशालाः अपूपविक्रयशालाः। वेश्म पण्यस्त्रीगृहं। चैत्यवृक्षाः प्रख्यातवृक्षमूलानि ।। २६४ ।।

जीर्णोद्यानान्यरण्यानीकारुकावेशनानि च ।।
शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ।। २६५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अरण्यानि** महाटव्यः। **कारुकावेशनानि** चित्रकारगृहाणि। **वनं** क्षुद्रारण्यम्। **उपवनं** गृहोद्यानम्।। २६५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। जीर्णत्वान्नोपसर्पन्ति केचन कारुकावेशनानि च **कारुकानां** पण्यस्थानानि तत्र स्थित्वा धनादिच्छिद्रानुसारिणश्चोराः स्युरिति भावः। **अगाराणि** गृहाणि। वनानि जलाहरणस्थलानि। **उपवनानि** कृत्रिमवनानि ।। २६५ ।।

(५) **नन्दनः**। **अरण्यानी** महारण्यं। **कारुकावेशनानि** कर्मकरशिल्पकरणशालाः 'आवेशनं शिल्पशाले'त्यमरः ।। २६५ ।।

(७) **मणिरामः**। कारुकावेशनानि शिल्पगृहाणि ।। २६५ ।।

एवंविधान्नृपो देशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।।
तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ।। २६६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। गुल्मैर्निरोधेन रक्षकैः। स्थावरैः खातादिभिः। **अनुचारयेत्** लक्षयेत् ।। २६६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। ते कथमन्वेषणीयास्तत्राह **एवमिति**। गुल्मैः पत्तिभिः स्थावरैः स्थिरतरैः जङ्गमैः सर्वदा चरद्भिः चारैः कापटिकादिभिः अनुचारयेदहर्निशं चरेत् ।। २६६ ।।

(५) **नन्दनः**। **गुल्मैः** व्यूहैः सैन्यकैः ।। २६६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। नृपः** एवंविधान्देशान्। गुल्मैः पत्तिसमूहैः **स्थावरजंगमैः** नियतदेशस्थैर्भ्रमणशीलैः तस्करप्रतिषेधार्थं एवंविधैः चारैः **अनुचारयेत्** ।। २६६ ।।

(७) **मणिरामः।** गुल्मैः सैन्यैः पदातिसमूहैः ।। २६६ ।।

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।।
विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ।। २६७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तत्सहायैस्तेषामेव तस्कराणां सहायतां गतैः। सम्यक्तेषामनुगतैः। **नानाकर्मप्रवेदिभिः** तत्कर्मप्रवेदिभिः। 'नानाकर्मप्रचारिभि'रिति क्वचित्पाठः। उत्साहयेच्चौर्यं कुर्मो इत्युक्त्वा उद्यमं कारयेत्। **पूर्वतस्करैः** अन्यराष्ट्रे कृतचौर्यैः ।। २६७ ।।

(३) **कुल्लूकः। तेषां** साहाय्यं प्रतिपद्यमानैस्तच्चरितानुवृत्तिभिः संधिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वचौरैश्चाररूपैश्चौरमायानिपुणैस्तस्करान्जानीया**दुत्सादयेच्च** ।। २६७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ते कथं ज्ञेयास्तत्राह **तत्सहायैरिति। तत्सहायैः** तेषां साहाय्यं गतैः समक्षं कदाचित्परद्रव्यहरणरूपैस्तैस्तैः साहसैर्वा नानाकर्मप्रवेदिभिः एवं भित्तिच्छेदः एवंप्रकारकच्छेद इत्येतदुपदेष्टृभिः **पूर्वतस्करैः** पूर्वतस्करा भूत्वा राज्ञश्चाररूपेण व्यवहरन्ति तैः विद्यात्तस्करानुत्साहयित्वा चोरत्वेन जानीयादिति भावः ।। २६७ ।।

(५) **नन्दनः।** स्वानुगतैः आत्मवशैः पूर्वतस्करैः पूर्वस्मिन्काले वृत्तिकर्शिकत्वादिति स्युस्ततो मुष्णन्तो जीवन्तः कदाचिदारक्षपुरुषैर्गृहीतार्थवादिनः सामर्थ्यातिशयदर्शनेन राज्ञा कल्पितवेतनाश्चारकर्मणि नियुक्ता युक्तकारिणः प्राप्तविश्वासाः पुरुषाः पूर्वतस्करास्तैस्तान्गूढतस्करान्विद्यात्। 'अहिरेवाहेः पदान्वेत्ती'ति न्यायेन उत्साहयेत्समवेतान्कर्तुम् ।। २६७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** विद्यात् एतैः लक्षणैः जानीयात् ।। २६७ ।।

(७) **मणिरामः। पूर्वतस्करैः** चाररूपैश्चौरमायानिपुणैः ।। २६७ ।।

(९) **भारुचिः।** तच्छीलिनां बलातिशयव्यवहारिणाम्। एवं च सति ।। २६७ ।।

भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।।
शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ।। २६८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** चौराविधाराप्रस्थापननयनोपायमाह (?) **भक्ष्येति।** अत्र गत्वा भक्षयाम इत्यादिछलैः। ब्राह्मणानां दर्शनैः ब्राह्मणं दर्शयामीति व्याजेनारण्याद्ग्रामनयनेन। शौर्यं ममेदृशं युद्धकौशलं कर्म चेदृशं नाटचादि करिष्यामि ग्रामं गत्वा तदागच्छेत्येतादृशौर्व्यपदेशैः समागमं कुर्यात्। ग्रामादौ तत्र च गृह्णीयात् ।। २६८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ते पूर्वचौराश्चारभूता 'आगच्छतास्मद्गृहङ्गच्छामस्तत्र मोदकपायसादीन्यश्नीम' इत्येवं भक्ष्यभोज्यव्याजेन,'अस्माकं देशे ब्राह्मणोऽस्ति' सोऽभिलषितार्थसिद्धिं जानाति तं पश्याम'इत्येवं ब्राह्मणानां दर्शनैः 'कश्चिदेक एव बहुभिः सह योत्स्यते तं पश्याम' इत्येवं **शौर्यकर्मव्याजेन तेषां** चौराणां राज्ञो दण्डधारकपुरुषाः समागमं कुर्युः ग्राहयेयुश्च ।। २६८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच, **भक्ष्येति।** भक्ष्यभोज्यापदेशैः। भक्ष्यं मोदकादि, भोज्यं लेह्यं पेयं चोष्यं च तेषां अनायासेन प्राप्तिव्यपदेशै'रस्मद्गृहमागच्छत एतान्यश्नीम' इत्येवंव्यपदेशैः ब्राह्मणानां च दर्शनैरमुकस्मिन्देशे सर्वज्ञादिगुणसंपन्नो द्विजोऽस्ति तं दर्शयामीति **शौर्यकर्मापदेशैश्च** एको भूत्वा बहुभिर्योत्स्येऽहमित्येवमादिव्यपदेशैश्च समागतानां तेषां दण्डधारकराजपुरुषैः समागमं कुर्युः संगृह्णीयुः ॥ २६८ ॥

(५) **नन्दनः।** तान्पुनः केनोपायेन समवेतान्कुर्युरित्यत्राह **भक्ष्यभोज्यापदेशैश्चेति।** दर्शनैर्दर्शनापदेशैः कुर्युः पूर्वतस्कराः तेषां गूढतस्कराणां समागमे राजपुरुषैर्ग्रहणयोग्यदेशे ये ॥ २६८ ॥

(६) **रामचन्द्रः। ब्राह्मणानां** सर्वोपायज्ञानां दर्शनैः ग्रामं गत्वा गच्छेद्दृशैर्व्याजैः **समागमं कुर्युः** ॥ २६८ ॥

(७) **मणिरामः।** भक्ष्यभोज्यापदेशैः आगच्छताऽस्मद्गृहं गच्छामः तत्र सोदकपायसादीन्यश्नीमः। एवं भक्ष्यभोज्यापदेशैः। अस्माकं देशे अभिलषितार्थदातारो ब्राह्मणाः संति, तान्पश्याम इत्येवं ब्राह्मणानां दर्शनैः। इत्यादिमिषेण तेषां समागमं चाराः कुर्युः ॥ २६८ ॥

(९) **भारुचिः।** विद्यात् गतागतयोगज्ञानं यद्बलात् सुकरं महाफलं चौर्यं भवति यथेष्टम् ॥ २६८ ॥

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ॥
तान्प्रसह्य नृपो हन्यात्समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥ २६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। नोपसर्पेयु**र्जातशङ्काः। **मूलप्रणिहिताः** स्वराष्ट्रस्थितप्रकृत्यादिप्रेषिताः। **प्रसह्य** तत्र गत्वा बलात् ॥ २६९ ॥

(३) **कुल्लूकः। ये** चौरास्तत्र भक्ष्यभोज्यादौ निग्रहणशङ्कया **नोपसर्पन्ति,** ये च मूले राजनियुक्तपुराणचौरवर्गे **प्रणिहिताः** सावधानभूताः तैः सह सङ्गतिं भजन्ते, तांश्चौरांस्तेभ्य एव ज्ञात्वा तदेकतापन्नमित्रपित्रादिज्ञातिस्वजनसहितान्बलादाक्रम्य **राजा हन्यात्** ॥ २६९ ॥

(४) **राघवानन्दः। ये तत्र नोपसर्पेयुः** भक्ष्यभोज्यलोभेनापि। **मूलप्रणिहिताः** राजनियुक्तचौरेषु सावधानाः मूलतः कृतविमतयः ॥ २६९ ॥

(५) **नन्दनः।** तत्र समागमे **ये** यदृच्छया नोपसर्पेयुरिति प्रणिहिता प्रणिहितमूलाः ज्ञातकारणाः, अभक्ष्यभोज्यापदेशेनात्मवधं जानन्त इति यावत् ॥ २६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः। ये तत्र समागमे नोपसर्पेयुः** ये मूलप्रणिहिता राजनियुक्ताः पुराणचौरवर्गप्रणिहिताः त्रिभिराह स्वमित्रादीन् एतादृशान् **नृपः प्रसह्य हन्यात्** ॥ २६९ ॥

(७) **मणिरामः।** मूलप्रणिहिताः मूले राजनियुक्तपुराणचौरवद्धे प्रणिहिताः सावधानाः संतः न संगतिं भजंते तांश्चौरांस्तेभ्य एव चारेभ्यो ज्ञात्वा प्रसह्येत्यादि कुर्यात् ॥ २६९ ॥

(९) **भारुचिः**। तस्करप्रतारणे (न)नोपगच्छन्ति राजशासनात् ये च मूलप्रणिहितास्तस्करा नोपगच्छन्ति चण्डिका..दिषु तांश्च तेभ्य एवा (?) मस्य हन्यात्। एवमपि च वर्तमानश्चोरं निग्रहेत् ।। २६९ ।।

न होढेन विना चौरं घातयेद्धार्मिको नृपः ।।
सहोढं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ।। २७० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सहोढेन चोरितद्रव्येण दृष्टेन विनेत्यर्थः। एतेन चौर्यादिव्यभिचारिलिङ्गदर्शनमुपलभ्यते। न घातयेत् ग्रहमात्रेण। सहोढं चोरितद्रव्यवत्तया दृष्टम्। उपकरणं चौर्यसाहसादेः छुरिकादि। अविचारयन् अविलम्बेन ।। २७० ।।

(३) **कुल्लूकः**। **धार्मिको राजा** हृतद्रव्यसंधिच्छेदोपकरणव्यतिरेकेणानिश्चितचौरभावं न घातयेत्किन्तु हृतद्रव्येण चौर्योपकरणेन च निश्चित**चौर**भावम**विचारयन्घातयेत्** ।। २७० ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच, **नेति**। होढेनापहृतद्रव्येण विशिष्टं सहोढं, तत्संयुक्तमिति यावत्। **सोपकरणं** चौर्योपकरणयुक्तम्। **अविचारयन्न**विलम्बमानः तत्क्षणादेवेति ।। २७० ।।

(५) **नन्दनः**। होढेनापहृतद्रव्येण सोपकरणं चौर्योपकरणयुक्तम् ।। २७० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **होढेन** चौर्यचिह्नेन विना **चौरं न हन्यात्**। **सहोढं** सोपकरणं संधिच्छेदशस्त्रसहितम् ।। २७० ।।

(७) **मणिरामः**। होढेन विना हृतद्रव्यसंधिच्छेदादिनिर्णयं विना ।। २७० ।।

(९) **भारुचिः**। होढो दर्शने ग्रस्तः स्यात् नान्यथा यदि ताव (ल्लोप्त्रं) दर्शनविचार्यमाणं प्रमाणतः शुद्धं भवति एवमुपकरणवि(द्ध ?)र्तनादि विज्ञेयम् ।। २७० ।।

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।।
भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत् ।। २७१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। भाण्डं मूलधनं शस्त्रादिक्रयणार्थम्। अवकाशः शयनादिस्थानम्। एतच्च चौरताज्ञाने सति ।। २७१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणां चौरत्वं ज्ञात्वा भक्तदाः चौर्योपयुक्तभाण्डादिगृहावस्थानं ये ददति तानपि नैरन्तर्याद्यपराधगोचरापेक्षया घातयेत् ।। २७१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **ग्रामेष्विति**। भक्तदायकाः चोरा इति ज्ञात्वापि। भाण्डावकाशदाः **चौरैः** परधनहरणार्थं भाण्डमपहृतद्रव्यस्थलं तद्दायिनः। तानप्यविलम्बेन घातयेत् ।। २७१ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। भक्तदायकाः भाण्डावकाशदाः एतान् सर्वान् घातयेत् ।। २७१ ।।

(७) **मणिरामः**। भक्तदायकाः चौरोऽयमिति ज्ञात्वा भोजनदातारः। भांडावकाशदाः चौर्योपयुक्तभांडादीनां स्वगृहे स्थापकाः ।। २७१ ।।

(९) **भारुचिः** । विचार्य प्रत्यक्षागमानुमानैः प्रमाणैः येनाविज्ञानादपि एतत्सर्वं भवति। ब्राह्मणाद्धर्मजीविनः स ह्यनुपकृत्य जीवति यतस्तस्यापि स्वधर्मस्थापनार्थं दण्डोऽपराधानुरूपः प्रणेयः ।। २७१ ।।

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्तांश्चैव चोदितान् ।।
अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम् ।। २७२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । कृतौ सामन्तान् समीपवासिनः । **चोदितानाहूतान्** । अभ्याघातेषु चोरैः क्रियमाणेषु घातेषु मध्यस्थानुदासीनतया स्थितान् ।। २७२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ये **राष्ट्रेषु** रक्षानियुक्ता ये च सीमान्तवासिनः क्रूराः सन्तः चौर्योपदेशे मध्यस्था भवन्ति तान् चौरवत्क्षिप्रं दण्डयेत् ।। २७२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । 'रक्षको यत्र भक्षक' इति न्यायमाश्रित्याह **राष्ट्रेष्विति** । यथोदितान् सामन्तानपि चोराणां भाण्डावकाशदायिनः अभ्याघातेषु चोरादपहृतद्रव्येषु चोरघातकेषु वा **मध्यस्थान्** चोरोऽपि न चोरोऽयमिति वादिनः द्रुतं शीघ्रं **शिष्यात्** दण्डादिना ।। २७२ ।।

(५) **नन्दनः** । **अभ्याघातेषु** चोराटविकादिहिंसासु मध्यस्थानुपेक्षकान् ।। २७२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । त्रिभिराह **राष्ट्रेष्विति** । **उदितानसमृद्धान्** समन्ताद्भवाः सामंताः । संत्यक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः । **आघातेषु** आक्रोशेषु ।। २७२ ।।

(७) **मणिरामः** । **अभ्याघातेषु** चौरनिग्रहेषु ।। २७२ ।।

(९) **भारुचिः** । आत्ययिकेष्वेताननुधावतांश्चोरसंवादेन प्रमादाद्वा चोरवच्छिष्यात् निमित्तभेदाच्चानुशासनभेदो विज्ञेयः ।। २७२ ।।

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।।
दण्डेनैव तमप्योषेत् स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ।। २७३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । धर्मजीवनो ब्राह्मणो धर्मसमयात् च्युतः स्वकर्तव्यभ्रष्टः दण्डेनैव तमप्योषेत् दण्डेन विवासनादिना तमप्योषेत्, दहेदित्यर्थः ।। २७३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । याजनप्रतिग्रहादिना परस्य यागदानादिधर्ममुत्पाद्य **यो जीवति स धर्मजीवनो** ब्राह्मणः । सोऽपि यो **धर्ममर्यादायाश्च्युतो भवति** तमपि स्वधर्मात्परिभ्रष्टं दण्डेनोपतापयेत् ।। २७३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । स्वयं धर्माचरणहीनः धर्मजीवनः याजनादिना परस्य यागदानादिधर्ममुत्पाद्य यो जीवति तं स्वधर्मात्परिच्युतं चोषेत् शोषयेत् धनहान्यादिनापि ।। २७३ ।।

(५) **नन्दनः** । धर्मसमयाद्धर्माधिकारात् धर्माधिकत्वख्यापनेन यो जीवति स धर्मजीवनः । ओषेच्छिष्यात् तस्य दण्डत्वे हेतुरुक्तः **स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतमिति** । धर्मात्प्रच्युतो धार्मिकत्वख्यापनेन जीवंश्चोरतुल्य इत्यभिप्रायः ।। २७३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** धर्मसमयात् यः प्रच्युतः धर्मजीवनः यः प्रतिग्रहादिना परस्य धर्ममुत्पादयति **दण्डेनैव तमपि ओषेत्** दहेत्। 'उष दाहे' ॥ २७३ ॥

(७) **मणिरामः।** **धर्मजीवितः** परस्य यागदानादिना धर्ममुत्पाद्य यो जीवति सः। **धर्म-समयात्** धर्ममर्यादातः। **ओषेत्** दंडेनोपतापयेत् ॥ २७३ ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ॥
शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** शक्तौ सत्यामालस्यादिना। ते **निर्वास्याः।** ये तु चौरैः कृत-संकेतास्तेषां पूर्वत्र वध उक्तो 'घातयेदि'ति। **परिच्छदो** गवाश्वादिः। तदपि निर्वास्य नापहर्तव्यम्। नासत्परिच्छदः कर्तव्यो धनं तु हर्तव्यम् ॥ २७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तटाभङ्गे सेत्वादिभङ्गे। 'हिताभङ्ग' इति क्वचित्पाठः। **हिता** नदीमध्यसेतुः। **पथि** मोषादि चौर्यसाहसादि तेषां मर्षणे सहने ॥ २७४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **ग्राम**लुण्ठने तस्करादिभिः क्रियमाणे, **हिताभङ्गे** जलसेतुभङ्गे जाते, 'क्षेत्रोत्पन्नसस्यनाशने वृत्तिभङ्गे चे'ति **मेधातिथिः।** पथि चौरदर्शने तन्निकटवर्तिनो यथाशक्तितो ये रक्षां न कुर्वन्ति ते शय्यागवाश्वादिपरिच्छदसहिता देशान्निर्वासनीयाः ॥ २७४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंचैतान्ग्रामान्निःसारयेदित्याह **ग्रामेति।** **ग्रामघाते** ग्रामस्य लुण्ठने तस्करादिक्रियमाणे हिताभङ्गे जलसेतुभङ्गे सपरिच्छदाः गवाश्वादिपरिच्छद-सहिताः। तेषामनिरासे तान्दृष्ट्वाऽन्येषां तथाभूतवान (?) लोकस्य सर्वनाशः स्यादिति भावः ॥ २७४ ॥

(५) **नन्दनः।** शय्याग्रामघातसेतुभङ्गादिपरिहारेऽनभिधावत्कृत्वाहाः अनभिधा-वन्तः ॥ २७४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** ग्रामघाते लुण्ठने। **हिताभंगे** उदकसेतुभङ्गे **वृत्तिभङ्गे** वा। पथि मोषाभिमर्शने मार्गे चौर्याभिमर्शने चौर्यस्वहरणे ॥ २७४ ॥

(७) **मणिरामः।** हिताभंगे कृतसेतुभंगे। **पथि दोषाभिदर्शने** पथि चौरदर्शने। एतादृशे कार्ये ये निकटवर्तिनो भूत्वा शक्तितो न धावंति ते ॥ २७४ ॥

(९) **भारुचिः।** आलस्येनानभिधावन्तो निर्वास्याः। ये तु चोरोपक्षेपान्नानुधावन्ति ते **चौरवधेन** वध्याः ॥ २७४ ॥

राज्ञः कोशापहर्तृंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ॥
घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥ २७५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **कोशो** राज्ञां धनसंचयस्थानं तत्रापहर्तारो द्रव्यजातिपरिमाणानपेक्षमेव वध्याः। ये च **प्रातिकूल्येन** वर्तन्ते। यद्राज्ञां देशान्तरादानेतुमभिप्रेतं तद्देशदुर्लभमांजने-

याश्वादिप्राच्यानाम्। उदीच्यानां कलिङ्गदेशोद्भवहस्त्यादि। तदानयनप्रतिबन्धे ये वर्तन्ते। तथा यानि मित्राणि तानि शत्रून्कुर्वते। कृत्वा शत्रुभिः संयोजयन्ति। **अरीणामुपजापकाः** प्रोत्साहकाः। तान् **घातयेत्**। स्वतन्त्रप्रयोजनत्वान्नावश्यं घातनमित्युक्तम् ॥ २७५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रतिकूलेषु** कर्मसु स्थितान् उद्युक्तान्। अरीणां संबन्धिन **उपजापकान्** स्वप्रकृतिभेदकान् ॥ २७५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। राज्ञो धनगृहाद्धनापहारिणस्तथा तदाज्ञाव्याघातकारिणः शत्रूणां च राज्ञा सह वैरिवृद्धिकारिणोऽपराधापेक्षया करचरणजिव्हाच्छेदनादिभिर्नानाप्रकारदण्डैर्घातयेत् ॥ २७५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंचैतान्घातयेदेवेत्याह **राज्ञ इति**। कोशापहर्तॄन् धनगृहाद्धनापहारिणः। प्रतिकूलेष्ववस्थितान्, राज्ञ इति शेषः। उपजापकान् मत्पक्षपातिनो भूत्वा राज्ञश्छिद्रप्रकटकान् ॥ २७५ ॥

(५) **नन्दनः**। अरीणामुपजप्तॄन्मित्राण्यरयो यथा भवेयुस्तथा भेदकानित्यर्थः, कृतसन्धीनामरीणामुपजापकानिति वा ॥ २७५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। उपजापकान् शत्रूणाम् ॥ २७५ ॥

(७) **मणिरामः**। अरीणां चो**पजापकान्** शत्रुणा राज्ञा सह मिलित्वा वैरवृद्धिकारकान् ॥ २७५–२७६ ॥

(९) **भारुचिः**। अपराधानुरूपतः स्वतन्त्रपीडापेक्षया एषां निग्रहः स्यात् ॥ २७५ ॥

सन्धिं भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ॥
तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥ २७६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। संधिः गृहवास्तुगर्भः ॥ २७६ ॥

(३) कुल्लूकः। **ये रात्रौ संधिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्करा** मुष्णन्ति **तेषां** राजा **हस्तद्वयं छित्त्वा तीक्ष्णे शूले** तानारोपयेत् ॥ २७६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। एषां शूलार्पणमेवेत्याह **सन्धिमिति। सन्धिं** भित्तिच्छेदम्। **निवेशयेदा**रोपयेत् ॥ २७६ ॥

(५) **नन्दनः। सन्धिः** कपाटयन्त्रादिकम् ॥ २७६ ॥

(९) **भारुचिः**। चौर्योपलक्षणार्थं च सन्धिग्रहणं च एवं चास्कन्द्य वारेण वा प्रविश्य चौर्यं कुर्वतोऽयमेव निग्रहः स्यात्। हस्तयोश्छेदनं शूले वा निवेशनमेके तस्यैवेत्यपरे। एतच्च वर्णविशेषापेक्षयोद्भवम(वा)स्य प्रयोजनानुबन्धापेक्षया कल्प्यम्। न यथाश्रुतम्। तथा च दर्शयति ॥ २७६ ॥

अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ॥
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥ २७७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** ग्रन्थिं भिनत्तीति **ग्रन्थिभेदः।** 'भेदनं' मोक्षो ग्रन्थेर्वस्त्रप्रान्तादौ ग्रन्थिः। यद्वा यद्द्रव्यं गृहीतं तत्केनचिच्छलेन ग्रन्थिमवमोच्य ये निर्नीषन्ति ते **ग्रन्थिभेदाः।** तेषां प्रथमायां प्रवृत्तावङ्गुलीनां छेदः, द्वितीयस्यां प्रवृत्तौ हस्तचरणयोः, तृतीयस्यां मारणम् ॥ २७७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अङ्गुली** अङ्गुष्ठतर्जन्यौ **ग्रन्थिभेदस्य** ग्रन्थिं विस्रस्य सुवर्णादि हर्तुः **प्रथमे ग्रहे** प्रथमवारे। एवं **द्वितीय** इत्यादौ। एतेनान्यत्रापि पुनःपुनःकरणे दण्डाधिक्यं द्रष्टव्यम् ॥ २७७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** पटप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिकं ग्रन्थिमोक्षणेन यश्चोरयति स ग्रंथिभेदस्तस्य प्रथमे द्रव्यग्रहणेऽङ्**गुलीश्छेदयेत्**, ते चाऽङ्गुष्ठतर्जन्यौ, 'उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनाविति **याज्ञवल्क्य** (व्यव. २७४) वचनात्। **द्वितीये ग्रहणे हस्तपादौ छेदयेत्, तृतीये** ग्रहणे **वधार्हो भवति** ॥ २७७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच, **अङ्गुलीति। अङ्गुली** अङ्गुष्ठतर्जन्यौ, 'उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनौ' इति **याज्ञवल्क्योक्तेः।** ग्रन्थिभेदस्य पटप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिद्रव्यं ग्रन्थि-मोक्षणेन हर्तुः। प्रथमे ग्रहे एकवारद्रव्यग्रहणे व्यवस्थितविकल्पः ॥ २७७ ॥

(५) **नन्दनः।** अङ्गुली तर्जनीमध्यमे। **ग्रन्थिभेदस्य** सन्धिच्छेदकस्य। **ग्रहे** चौर्य इति यावत्। तृतीयादिषु कर्तव्यं पूर्वोक्तं शूलारोपणं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २७७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** ग्रन्थिभेदस्य ग्रन्थिच्छेदस्य प्रथमेऽपराधे अङ्गुली छेदयेत् ॥ २७७ ॥

(७) **मणिरामः।** ग्रंथिभेदस्य ग्रंथिमोक्षकस्य। प्रथमे ग्रहे प्रथमे द्रव्यग्रहे ॥ २७७ ॥

(९) **भारुचिः।** कृतनिग्रहस्यापि निग्रहोपदेशः, छिन्नहस्तचरणोऽपि पुनः केनचिदुपा-यान्तरेण चौर्यमासेवतः ॥ २७७ ॥

अग्निदान्भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ॥
सन्निधातॄंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥ २७८ ॥

(१) **मेधातिथिः। अग्निदाः** शीतापनोदनाद्यर्थं येऽग्निं ददति। **शस्त्रं** कर्तरिकादि। **मोषस्य** सन्निधातारः कर्तारः। सर्वे चौरवत् ज्ञेयाः। **शस्त्रावकाशद**ग्रहणं प्रागुक्तमप्युप-संहारार्थमुच्यते ॥ २७८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अग्निदानं गृहदाहाद्यर्थं ततः करिष्यतीति ज्ञात्वापि। संनिधातॄन् मोषस्थानसमीपनेतॄन्। मोषस्य चोरस्य ॥ २७८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ग्रन्थिभेदादिकारिणो विज्ञायाग्निभक्तशस्त्रावस्थानप्रदान्मुष्यत इति मोषश्चौरधनं तस्यावस्थापकान् चौरवद्राजा निगृह्णीयात् ॥ २७८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच, **अग्निदानिति**। **भक्तं** भक्तसंयुक्तं गरदादिदातॄन्। **शस्त्रावकाशदान्** शस्त्रैः शरीरस्यावकाशदातॄन् तच्छेदकान्। **संनिधातॄन् मोषस्य** मुष्टस्य ज्ञात्वापि क्रयादिकारिणो वा भक्तदायकादीनामुक्तत्वात्। **ईश्वर** इत्यनेन समर्थः। सामन्ता अपि तथा कुर्युरिति ध्वनितम् ।। २७८ ।।

(५) **नन्दनः**। **मोषस्य** मोषितद्रव्यस्य समोषसाधनस्य वा ।। २७८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **मोषस्य** मुषितस्य वस्तुनः **सन्निधातॄन्** समीपवर्तिनः **ईश्वरः** चौरानिव **शिष्यान्** क्षिपेत् ।। २७८ ।।

(७) **मणिरामः**। भक्तदान् चौरपोषकान्। चौराय शस्त्रदान्। अवकाशदान् चौरस्य वासदान्। मोषस्य चौरहृतधनस्य स्थापकान् ।। २७८ ।।

(९) **भारुचिः**। विज्ञाय चोराँस्तत्साहाय्येनैतानि कुर्वतां चोरवच्छिष्टिस्थानबन्धन-परिभाषणादिरूपा न तु वरांगच्छेदतोदार्थदण्डनं वा शिष्टिः प्रथममेवानुक्तापि चौर्यं वर्णानां चोरव(च्छिष्टि)रल्पापराधेषु चोरस्यापि स्यात् ।। २७८ ।।

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।।
यद्वाऽपि प्रतिसंस्कुर्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसम् ।। २७९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **तडागग्रहणमुपलक्षणार्थम्**। नद्युदकहरणेऽप्ययं दोष इति केचित्। तदयुक्तम्; महान्हि तडागभेदनेऽपराधः। स्वल्पो नदीभेदने। तडागस्य हि वप्रभेदनेनोदकेऽ-प्ययमेव विधिः ।। २७९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तडागभेदकं तडागजलस्य बहिर्निःसारकं **अप्सु** मज्जयित्वा **हन्यात्**। **शुद्धवधेन** शिरश्छेदेन। यस्त्वङ्गुलीकरच्छेदादिको वधः सोऽतिदुःखहेतुत्वादशुद्धवधः। एतत्कामतः। अकामे त्वाह **तच्चापीति**। तत्तडागादिविगुणीकृतं सम्यक्कृत्वोत्तमसाहस-दण्डं दद्यात्।। २७९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यः स्नानदानादिना जनोपकारकं तडागं सेतुभेदादिना विनाशयति **तमप्सु** मज्जनेन प्रकारान्तरेण वा हन्यात्। यद्वा यदि **तडागं** पुनः संस्कुर्यात्तदोत्त**मसाहसं दंड्यः** ।। २७९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच, **तडागेति**। **अप्सु** निमज्जनेन मारणम्। **शुद्धवधः** शिर-श्छेदः। तदाद्यपेक्षया वाशब्दः। अनेककोटिजीवनाशकत्वाद्वधार्हः। प्रतिसंस्कुर्यात् पुनः संपाद-येत्। **यदि** वा **प्रतिसंस्कुर्यात्** विषादिना द्रव्येन दूषयेत्तदा संस्कुर्यादिति। पणानां सहस्र**मुत्तमो** दण्डः ।। २७९ ।।

(५) **नन्दनः**। **शुद्धवधेन** शस्त्रवधेन वधशब्देन नात्राङ्गच्छेदो विवक्षितस्तद्भिन्नस्थानं प्रतिसंस्कुर्यात्प्रतिसमादध्यात् तडागभेदकदोषतारतम्यापेक्षया विकल्पः ।। २७९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। तच्चापि तत्तडागमपि **प्रतिसंस्कुर्यात्** संस्कारं तडागबन्धनरूपं कुर्यात् ।। २७९ ।।

(७) **मणिरामः।** अप्सु हन्यात् मज्जयेत् शुद्धवधेन वा शस्त्रादिना वा हन्यात्। तत् तडागं। संस्कुर्यात् भेदं कृत्वा पुनः संस्कुर्यात् तदा उत्तमसाहसं दंड्यः ।। २७९–२८० ।।

(९) **भारुचिः।** वप्रतडागस्य भित्त्वोदकं हरतो वधोऽप्स्वन्यत्र वा स्थले अशक्तस्य प्रतिसंस्कारेऽशक्तस्यापि धनम् पुण्यानुबन्ध एवोभयोरप्यनुग्रहः कल्पितो भवति तडागस्वामिनस्तटाकभेदकस्य च संस्कारापक्षे चास्य दण्डं उत्तमसाहसः पणसहस्रम् ।। २७९–८० ।।

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।।
हस्त्यश्वरथहर्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन् ।। २८० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **कोष्ठागारं** राजगृहम् ।। २८० ।।

(३) **कुल्लूकः।** राजसंबन्धिधान्यादिषु धनागारायुधगृहयोर्देवप्रतिमागृहस्य च बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान्हस्त्यश्वरथस्य चापहर्तॄन् शीघ्रमेव हन्यात्। यत्तु संक्रमध्वजयाष्टि**देवताप्रतिमाभेदिनः** पञ्चशतदण्डं वक्ष्यति सोऽस्मादेव **देवतागारभेदकस्य** वधविधानान्मृन्मयपूजितोज्झितदेवताप्रतिमाविषयोऽत्र द्रष्टव्यः ।। २८० ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंचैतेऽवश्यं हन्तव्या इत्याह **कोष्ठेति।** **कोष्ठागारं** धनगृहं भेदकान्केनापि प्रकारेण नाशकान्। **अविचारयन्नि**त्यनेन सदस्यपि प्रश्नो न कार्यः ।। २८० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्** ।। २८० ।।

(९) **भारुचिः।** देवतागारभेदकादृते इतरेषां स्वतन्त्ररक्षणप्रयोजनत्वाद् वधोपदेशस्य न नियमेन वधः क्रियते। प्रतिप्रसवभावाच्च निवृत्तावपि नाभ्युदयः। देवतागारभेदकस्यापि प्रतिकर्तुं दण्डं च दातुमशक्तस्य वधः स्यात्। तथा चोक्तं पूर्वश्लोके। एवं चाधिकारादुत्तमसाहसो दण्डः। 'संक्रमध्वजयष्टीना' (२८५) मित्यस्मिन् वक्ष्यमाणश्लोके देवताप्रतिमाभेदकस्यापि दण्डं वक्ष्यति। वधरहितमेवं च सति यदि देवतागारभेदकस्य नियोगतो वध उच्यते। ततो न्यायविरोध्ययुक्तरूप उपदेशो गम्यते। देवतागारभेदने वधः। देवताप्रतिमाभेदने धनं दण्ड इत्युक्तम्। अतः सत्यप्यविशेषेण देवतागारभेदकस्य वधश्रवणे शास्त्रन्यायविरोधेन पाक्षिको वधो विज्ञेयः ।। २८० ।।

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।।
आगमं वाप्यपां भिद्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ।। २८१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** हरेत् स्वसमीपतडागं प्रति नयेत्। आगमं तडागे जलागमं रुन्ध्यात्। आगमं वाप्यपां भिद्यादिति क्वचित्पाठः। स दाप्यः तत्सम्यक्करणपूर्वम् ।। २८१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यः पुनः प्रजार्थं पूर्वं केनचित्कृतस्य तडागस्योदकमेव गृह्णाति कृत्स्नतडागोदकनाशने वधदण्डः प्रागुक्तस्तथोदकगमनमार्गसेतुबन्धादिना यो नाशयति स प्रथमसाहसं दण्ड्यः ।। २८१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **यस्त्विति।** पूर्वं निविष्टस्य सर्वप्राणिसाधारणस्य। कृत-मुदकं स्वधान्याद्यर्थं हरेत्। आगममागम्यतेऽनेनोदकमिति जलपूरणनिःसारणयोर्मार्गं भिद्याद्रोधयेद्वा। पूर्वसाहसं सार्धपणशतद्वयम् ॥ २८१ ॥

(५) **नन्दनः।** पूर्वनिविष्टस्य स्नापनार्थं पूर्वस्मिन्काले कल्पितस्य उदकं हरेत् ॥२८१॥

(६) **रामचन्द्रः।** अपां जलानां आगमं स्वीकारं स्वकीयत्वं पारंपर्यगतं यः भिन्द्यात् क्षेत्रादिसिञ्चनार्थं स पूर्वसाहसं प्रतिसंस्कारानन्तरं दाप्यः ॥ २८१ ॥

(७) **मणिरामः।** पूर्वसाहसं प्रथमसाहसं पंचशतपणात्मकं ॥ २८१–२८२ ॥

(९) **भारुचिः।** देवताघातकत्वात् पूर्वनिवेश उच्यते इतरथा वा। तत्र यदुक्तं स(स्यं ·················र्थं यो हरेत् एवोदकस्यान्यमार्गदानेनागमं वा भिन्द्यात् स दण्ड्यः पूर्वसाहसम्। एवं च सति यदुक्तं दण्डं दातुमशक्ताः क्षत्रियादयः आनृण्यः कर्मणा कर्म गच्छेयुरिति तत्कार्यसामान्यादत्र सर्वत्र प्रत्येतव्यम् ॥ २८१ ॥

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ॥
स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥ २८२ ॥

(१) **मेधातिथिः। राजमार्गे** ग्रामनगरे रथ्यायाममेध्यं मूत्रपुरीषं **समुत्सृजे**दन्यतो वाऽऽनीय चण्डालादिभिर्निक्षिपेत्। **अनापदि** आपद्वेगेनात्यर्थमुक्तं भवति। चण्डालादेर्मूल्यं दत्वाऽपसारयेत्स्वयं वाऽन्यासंभवे ॥ २८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अनापदि** व्याध्याद्यभावे ॥ २८२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अनार्तः **सन् यो** राजपथेषु पुरीषं कुर्यात्स कार्षापणद्वयं दण्डं दद्यात्स चामेध्यं शीघ्रमेवापसारयेत् ॥ २८२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच, **समुत्सृजेदिति। अनापदि** व्याघ्रादिभयानुपस्थितौ आरोग्ये वा। **कार्षापणौ** ताम्रिष्कपणद्वयम् ॥ २८२ ॥

(९) **भारुचिः।** कार्षापणपरिमाणं व्याख्यातम् ॥ २८२ ॥

आपद्गतोऽथ वा वृद्धा गर्भिणी बाल एव वा ॥
परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥ २८३ ॥

(१) **मेधातिथिः। आपद्गतः** पूर्वोक्तः। वृद्धादयो ये बहिर्ग्रामं निर्गन्तुमशक्ताः ते गृह्यन्ते। शोणितमपि कर्तुमित्याशङ्क्य तेऽमेध्यमपि व्यपदेष्टुम्। 'न पुनरेवं कर्तव्यम्'। 'पुनः करणे राजतो महान्प्रत्यवायो भवति' क्रोधगर्भमीदृशवचनं **परिभाषणम्। तच्च शोध्यमिति** राज्ञ उपदेशः। यद्युत्स्रष्टारो न ज्ञायन्ते। **तथा** च रथ्या चण्डालादिभिरपासनीया ॥ २८३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। परिभाषणं** भर्त्सनम्। तच्च मेध्यं शोध्यमपनेयम् ॥ २८३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** व्याधितवृद्धगर्भिणीबाला न दण्डनीयाः। किंतु ते पुनः किं कृतमिति परिभाषणीयाः, **तच्चामेध्यं शोधनीया** इति शास्त्रमर्यादा ॥ २८३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** एते तु भर्त्स्या इत्याह **आपदिति। परिभाषणं** पुनर्मा कुर्विति। **तच्चामेध्यम्** ॥ २८३ ॥

(५) **नन्दनः। परिभाषणं** गर्हणं न द्वौ कार्षापणाविति ॥ २८३ ॥

(६) **रामचन्द्रः। एते** वृद्धादयः। **परिभाषणं** पुनः न कार्यं इति ॥ २८३ ॥

(७) **मणिरामः।** आपद्गतादयः न दंड्याः किंतु परिभाषणं अर्हंति किं कृतमिति वक्तव्यतामात्रं लभन्ते ॥ २८३ ॥

(९) **भारुचिः।** आप ·········· न सहोपदेशादत्यन्तवृद्धो गर्भिणी बालो वेदितव्याः ॥ २८३ ॥

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ॥
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८४ ॥

(१) **मेधातिथिः। चिकित्सका** भिषजः। तेषां **मिथ्याप्रचाराणा**मौषधदानमुभयथा संभवति। यदि वाऽविज्ञातशास्त्रप्रयोगतया, शास्त्रे परिचितेऽपि वाऽतत्परतयाऽर्थलिप्सया। **अमानुषेषु** गवाश्व-हस्त्यादिषु। **प्रथमः** साहसशब्दोऽनुषक्तव्यः। एवं **मानुषेषु तु मध्यम** इति। तथा प्रचारेण यद्याश्वेव विपद्येत तदा महान्दण्डः कल्पनीयः ॥ २८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मिथ्याप्रचरताम**ज्ञात्वोपचरताम्। **अमानुषे(षु)** गवादिषु। एतच्च तन्मरणाभावे तत्र दण्डाधिक्यात् ॥ २८४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** सर्वेषां कायशल्यादिभिषजां दुश्चिकित्सां कुर्वतां दण्डः कर्तव्यस्तत्र गवाश्वादिविषये दुश्चिकित्सायां प्रथमसाहसदण्डः, मानुषविषये **पुनर्मध्यमसाहसः** ॥ २८४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** चिकित्सकानां कायशल्यरसायनादिभिर्दुर्भिषजाम् **मिथ्याप्रचरतां** क्षणप्रतीकारं कुर्वताम्। अमानुषेषु गवाश्वादिषु प्रथमः साहसः पणानां सार्धशतद्वयम्। मध्यमः पञ्चशतानि ॥ २८४ ॥

(५) **नन्दनः। दमो**ऽमानुषे श्वादिषु **प्रथमः** प्रथमसाहसः ॥ २८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः। मिथ्या उपचरतां अमानुषे(षु) प्रथमः** पूर्वसाहसः दण्डः कार्यः। ॥ २८४ ॥

(७) **मणिरामः।** अमानुषेषु गवाश्वादिविषयेषु प्रथमः प्रथमसाहसः। मध्यमः मध्यमसाहसः ॥ २८४ ॥

(९) **भारुचिः।** प्रथममध्यमौ साहसोत्तरपदावेतौ द्रष्टव्यौ। विना शास्त्रेण श्रुतार्था वा सति शास्त्राध्ययने मिथ्या ये चिकित्सायां वर्तन्ते मानुषामानुषेषु तेषामेष दमः ॥ २८४ ॥

संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ॥
प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥२८५॥

(१) **मेधातिथिः। संक्रमः।** येन संक्रामन्ति मार्गेणावतरन्ति जलोपस्पर्शादिना निमित्तेन। शुभ्रं वासः। **ध्वजः** चिन्हं राजामात्यादीनाम्। देवायतनेषु च **यष्टिः**। ईदृशं **च प्रतिमानामिति** व्याख्यातम्। **प्रतिकुर्यात्सम**दधीत प्रत्यापत्तिं नयेत्॥ २८५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ध्वजो** देवकुलादिध्वजः। **यष्टिः** ग्रामादिपताकायष्टिः। **प्रतिमानां** मनुष्यप्रतिकृतीनां। देवप्रतिमासु तु वधस्तदायतनभेद एव वधोक्तेः॥ २८५॥

(३) **कुल्लूकः। संक्रमो** जलोपरिगमनार्थं काष्ठशिलादिरूपो **ध्वजः** चिन्हं राजद्वारादौ **यष्टिः** पुष्करिण्यादौ **प्रतिमाश्च** क्षुद्रा मृन्मय्यादयस्तासां विनाशकः पञ्चशतपणान्दद्यात् तच्च विनाशितं सर्वं पुनर्नवं कुर्यात्॥ २८५॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच, **संक्रमेति। संक्रमः** जलोपरिगमनार्थं काष्ठशिलादिभिर्निर्मितं वर्त्म प्रतिमानां मृन्मयादिक्षुद्राणां स्थिरप्रतिमाभङ्गे वधस्योक्तत्वात्। **ध्वजश्चिन्हं** नृपद्वारादौ स्थितम्। **यष्टिः** पुष्करिण्यादौ स्थापिता काष्ठादिमयी। प्रतिकुर्यात् तच्चतुष्टयं नवं कुर्यात्॥ २८५॥

(६) **रामचन्द्रः। संक्रमः** सोपानादिमार्गः। **ध्वजयष्टीनां ध्वजः** देवस्य राज्ञो वा चिन्हं **यष्टिः** इन्द्रदण्डयष्टिः तेषां भेदकः च पुनः प्रतिमानां पूजारहितानां भेदकः। च पुनः तत्सर्वं पूर्ववत्प्रतिकुर्यात् च पञ्च शतानि दद्यात्॥ २८५॥

(७) **मणिरामः।** संक्रमः जलोपरिगमनार्थं काष्ठशिलादिरूपः। ध्वजः ध्वजचिन्हं राजद्वारादौ, यष्टिः तडागादौ। तत् नाशितं सर्वं प्रतिकुर्यात् पुनर्नवं कुर्यात्॥ २८५॥

(९) **भारुचिः।** नदीगर्तादिषु ये सङ्क्रामन्ति ते सङ्क्रमाः। ध्वजो राज्ञां देवतायतनेषु वा यष्टि(र्ना)गायतने बलियष्टिर्वा ग्रामेषु। अयं च विचारितोऽर्थः पूर्वश्लोके विकल्पार्थं वा दण्डस्य केचिदत्वानुबन्धादिना (का)रणेन प्रतिमाभेदकस्येहोपदेशः॥ २८५॥

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ॥
मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥ २८६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यानि स्वयमदुष्टानि द्रव्याणि लाभार्थी दूषयति। तथा धान्यविक्रयी क्षेत्रे निर्दोषं धान्यमुत्तमं तृणबुसैर्योजयति। कुंकुमादेश्च अकुंकुमादिना द्रव्यान्तरेणैकीकरणम्। **मणयो** मुक्तास्तेषां **भेदनं** द्विधाकरणम्। अवेधितव्यप्रदेशेन विध्यत इति अपवेधः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां विध्यते रूपमेतत्। मणयो हीनमध्यमोत्कृष्टतमा भवन्ति। तत्र दण्डकल्पना कर्तव्या। मध्यमेषु मध्यम उत्तमेषूत्तमः॥ २८६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अदूषितानां** कुङ्कुमादीनां दूषणे औषधादिना नाशने **भेदने।** रत्नादेः असम्यग्वेधनेन नाशने ।। २८६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अदुष्टद्रव्याणामपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे मणीनां च माणिक्यादीनामभेद्यानां विदारणे वेध्यानामपि मुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसो दण्डः कार्यः। सर्वत्र परकीयद्रव्यनाशे द्रव्यान्तरदानादिना स्वामितुष्टिः कार्या ।। २८६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच एतेषु त्रिषु प्रत्येकं सार्धशतद्वयं दण्ड इत्याह **अदूषितानामिति। दूषणे** अपद्रव्यप्रक्षेपणे। **भेदने** अभिन्नानां विदारणे। मणीनां मुक्तादीनां **अपवेधे** अस्थाने रन्ध्रकरणे ।। २८६ ।।

(५) **नन्दनः। अदूषितानां** कांस्यादीनां चण्डालभोजनादिना **दूषणे अपवेधे**ऽस्थानवेधे ।। २८६ ।।

(७) **मणिरामः।** वेध्यानामपि मुक्तादीनां अपवेधे अस्थानभेदे ।। २८६ ।।

(९) **भारुचिः।** कुङ्कुमादिद्रव्याणां तत्सदृशेन मायाकुसुम्भादिना दूषणं भेदनं तु मणिभिः सम्बध्यते। मणीनां भेदने विनाशे अवेधे अस्थानवेधे च मणीनामेव सारानुरूपो दण्डः, एवं च सति (प्र)थमसाहसग्रहणं प्रदर्शनार्थं विज्ञेयम्; येन मणयो हि काकणिकमूल्या अपि सन्त्यनेकसहस्राश्च। अतो नाविशेषेण युक्तोऽत्र दण्ड इति। एतस्मात् कारणात् प्रथमसाहसग्रहणस्य प्रदर्शनार्थता कल्प्यते ।। २८६ ।।

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा ।।
समाप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ।। २८७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** येषां द्रव्याणां समत्वेन विनिमय उक्तो यथा "तिला धान्येन तत्समा" इति, तत्र यदि **विषम**माचरति व्यवहारार्थं तिलं दत्वा बहुधान्यं व्रीह्यादि गृह्णीयात्। असति वा विनिमये मूल्यतः क्रयव्यवहारेण व्रीह्यादिधान्येभ्योऽधिकेन मूल्येन तिलान् क्रीणाति। अथवा कस्यचिदुत्तरीयमुपबर्हणमस्ति विक्रेतव्यं कस्यचिदन्तरे शाटकाः। तत्र यस्योपबर्हणमस्ति तस्यान्तर उपयुज्यन्ते। उपबर्हणेन च ते सममूलाः। तत्र तदीयां कार्यवत्तां ज्ञात्वा समत्वेन न ददात्यधिकमूल्यं गृह्णाति। स उच्यते 'समैर्विषमं चरति मूल्येन'। तयोः क्रेतुर्विक्रेतुश्च तौ दण्डौ। 'चरति मूल्यत' इत्येकार्थस्तथैव। वाशब्दोऽस्मिन्पक्षे पादपूरण एव। प्रथममध्यमोक्तौ क्रयविक्रयौ विकल्पितौ द्रव्यसारापेक्षया ।। २८७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। समैर्ऋजुशीलैः विषमं** वक्रं **विचरेत्** व्यवहारं कुर्यात्। **मूल्यतो** विषमं चरेत् अधिकं गृह्णीयात्। व्यवहारमात्रे पूर्वदमम्। **मूल्यतो** मध्यमम् ।। २८७ ।।

(३) **कुल्लूकः। समैः** सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यदानेन यो **विषमं** व्यवहरति सममूल्यं द्रव्यं दत्वा यः कस्यचिद्बहु मूल्यं कस्यचिदल्पमूल्यमिति विषमं मूल्यं गृह्णाति सोऽनुबन्धविशेषापेक्षया प्रथमसाहसं **मध्यमसाहसं** वा **दण्डं प्राप्नुयात्** ।। २८७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **समैरिति**। **समैः** सममूल्यदातृभिः **विषमं** न्यूनपरिमाणं दद्यात् मूल्यतो वाल्पं द्रव्यं प्रति बहुमूल्यं गृह्णाति बहुमूल्यं वा स्वल्पमूल्येन गृह्णाति, गृहीत्वा बहुमूल्येन तदेव विक्रीणीते तदा प्रथमं साहसं, न्यूनमूल्येन क्रयणे तु मध्यमं विकल्पः द्रव्यस्य सारासारापेक्षया वा ।। २८७ ।।

(५) **नन्दनः**। **समपण्ये** मानतुलादिना यो **विषमं चरेत्** यो वा **मूल्यतो विषमं चरेत् पूर्वं दमं** प्रथमं साहसम् ।। २८७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **समैः** ऋजुभिः **विषमं** कुर्यात् वै निश्चयेन **मूल्यतोऽपि** वा **विषमं** अन्यथा मूल्यं कुर्यात् ।। २८७ ।।

(७) **मणिरामः**। समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यदानेन विषमं यस्तु चरेत् व्यवहरेत् सममूल्यं दत्त्वा कस्यचिद्बहुमूल्यं गृह्णाति स नरः पूर्वं प्रथमसाहसं मध्यमं मध्यमसाहसं वा दंडं प्राप्नुयात् ।। २८७ ।।

(९) **भारुचिः**। अपरिच्छिन्नार्घानां द्रव्याणां अज्ञाततया च कार्यवत्तां वापेक्ष्य न क्रेतुर्योऽन्यथा विक्रीणीते भावदोषेण तस्य हेतुद्रव्यापेक्षया प्रथममध्य(मौ) कल्प्यौ । अथवा क्रेतरि प्रथमः कार्यः विक्रेतुर्मध्यमः ।। २८७ ।।

बन्धनानि च सर्वाणि राजमार्गे निवेशयेत् ।।
दुःखिता यत्र दृश्येरन्विकृताः पापकारिणः ।।२८८।।

(१) **मेधातिथिः**। प्रसिद्धे राजरथ्याप्रदेशे बन्धगृहाणि सन्निवेशयेत्कुर्यात्। **दुःखिता यत्र दृश्येरन्नि**त्यन्यत्रापि संनिवेशनं तत्प्रदेशभ्रमणं दर्शयति। एतेनान्या अपि बन्धसंस्थानां पीडाः कर्तव्या इत्याह। शरीरात्यन्तकार्श्याद्यवस्थांतरापत्त्या **विकृताः** अभोजनेनेषद्भोजनादिना। **शेषं स्पष्टम्** ।। २८८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **बन्धनानि** बन्धनस्थानानि ।। २८८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। बन्धनगृहाणि सर्वजनदृश्ये राजमार्गे कुर्यात् यत्र निगडबन्धनाद्युपेताः क्षुत्तृष्णाभिभूता दीर्घकेशनखश्मश्रवः कृशाः पापकारिणोऽन्यैरकार्यकारिभिरकार्यं निवृत्त्यर्थं दृश्येरन् राजा गृहपुरादिसंबन्धिनः प्राकारस्य भेदकं तदीयानामेव परिखाणां पूरयितारं तद्गतानां द्वाराणां भञ्जकं शीघ्रमेव देशान्निर्वासयेत् ।। २८८-२८९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंचैवं राज्ञा कार्यमित्याह **बन्धनानीति**। **बन्धनानि** निगडादीनि असत्कार्यिणां भयप्रदर्शनार्थम्। यत्र येषु। दुःखिताः क्षुधाद्यार्ताः विकृताः हस्तादिच्छेददीर्घकेशलोमनखश्मश्रवः दृश्येरन् साधुचरितैरपि ।। २८८ ।।

(५) **नन्दनः**। पापकर्मणां पापनिवृत्त्युपायकारणमाह **बन्धनानि च सर्वाणीति**। बन्धनानि शृंखलादीनि यत्र बन्धनादिषु निमित्तेषु विकृताः ।। २८८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। बन्धनानि बन्धनगृहाणि। यत्र राजमार्गे दुःखिताः दृश्येरन् विकृताकाराः ।। २८८ ।।

(७) **मणिरामः**। बंधनानि बंधनगृहाणि राजमार्गे सर्वजनदृश्यस्थाने निवेशयेत् कुर्यात्— यत्र स्थिताः पापकारिणः दुःखिताः विकृताश्च लोका दृश्येरन् । तेषां तादृशदुःखदर्शनादन्ये तथा न कुर्युरिति तात्पर्यं ।। २८८ ।।

(९) **भारुचिः**। पृथग्जन्यस्य पापनिवृत्त्युपायोपदेशः ।। २८८ ।।

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।।
द्वाराणां चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ।। २८९ ।।

[एतेनैव तु कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः । कर्माण्यारक्षमाणान्तु पुरुषं स्त्री निषेवते ।।]

(१) **मेधातिथिः**। दुर्गगतानां प्राकारादीनां विनाशने प्रवासनं दण्डः। **परिखा** भूभागाः खाताः ।। २८९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। द्वाराणां द्वारार्गलादीनाम् ।। २८९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **प्राकारस्येति**। परिखाः परितः सजलखाताः। ते चेत्स्थास्यन्ति पुनः करिष्यन्तीति कृत्वा क्षिप्रं प्रवासनमिति ।। २८९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। द्वाराणां प्राकारादीनां ।। २८९ ।।

(७) **मणिरामः**। प्राकारादयो राज्ञः ।। २८९ ।।

(९) **भारुचिः**। पुरस्य राजकुलस्य दुर्गस्य वा प्रवासनमत्रोभयथा राजकार्यविरोधा- पेक्षया विज्ञेयम्। एवं च सत्यत्र राज्ञं स्वतन्त्रसंरक्षणत्वात् उपदेशस्य न नियोगेन व्यतिक्रम- कारिणां वध उपदिश्यते ।। २८९ ।।

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।।
मूलकर्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ।। २९० ।।

(१) **मेधातिथिः**। अदृष्टेनोपायेन मन्त्रादिशक्त्या मारणम**भिचारः**। तत्र प्रवृत्ता- नाममृतेऽभिचारणीये दण्डोऽयम्। अनभिवारणीयाभिचारेषु नैतावता मुच्यते तत्र। मनुष्यमारणदण्डः स विज्ञेयः। **सर्व**ग्रहणं लौकिकवैदिकयोरविशेषेण दण्डार्थम्। वैदिकाः श्येनादयः। लौकिकाः पादपांशुग्रहणसूचीभेदनादयः। **मूलकर्म** वशीकरणादि। **आप्ताः** पौत्रभार्यादयस्ततोऽन्येऽ**नाप्ताः**। **कृत्या** अभिचारप्रकारा एव मन्त्रादिशक्तयः, उच्चाटनं सुहृद्बन्धुकुलाद्धि विचित्तीकरणादिहेतवो भूतविद्याः प्रसिद्धाः ।। २९० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अभिचारेषु विद्वेषोच्चाटनादिषु। अनाप्ते असंबन्धिनि विषये मूलकर्मणि सूत्रादिप्रयोगरूपवशीकरणकर्मणि। भर्त्रादौ तु संबन्धिनि वशीकरणे कृते न दोषः। अनाप्तैरिति पाठेऽसंबन्धिभिरित्यर्थः। कृत्यासु रोगाद्युत्पत्तिमातृग्रहाद्युत्थापने ।। २९० ।।

(३) **कुल्लूकः**। अभिचारहोमादिषु शास्त्रीयेषु मारणोपायेषु लौकिकेषु च मूल- निखननपदपांशुग्रहणादिषु कृतेष्वनुत्पन्नमरणफलेषु द्विशतपणग्रहणरूपो दण्डः कर्तव्यः।

मरणे तु मानुषमारणदण्डः । एवं मातृपितृभार्यादिव्यतिरिक्तैरसत्यैर्व्यामोह्य धनग्रहणाद्यर्थं वशीकरणे। तथा कृत्यासूच्चाटनापाटवादिहेतुषु। क्रियमाणासु नानाप्रकारासु द्विशतपणदण्ड एव कर्तव्यः ।। २९० ।।

(४) **राघवानन्दः**। अभिचारेषु अभिचारहोमेषु श्येनसंदंशनादिषु। मूलकर्मणि वशीकरणाख्ये। अनाप्तैरनिपुणैः कृतेषु फलानुदये तत्कर्तॄणां दण्ड इति वाक्यार्थः। कृत्यासूच्चाटनादिषु ।। २९० ।।

(५) **नन्दनः**। अनाप्तेऽनाप्तविषये वशीकरणे कृत्यासु उच्चारादिप्रक्रियासु ।। २९० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। दमः मरणात् प्राक् मूलकर्मणि वशीकरणे सूनादिप्रयोगरूपवशीकर्मणि। अनाप्तैः मातापितृभार्याव्यतिरिक्तैः ।। २९० ।।

(७) **मणिरामः**। अभिचारेषु मारणोपायेषु कृते ह्यनुत्पन्नमरणेषु द्विशतो दमः कर्तव्यः। मरणे जाते तु मनुष्यमारणदंड एव कर्तव्यः। तथा अनाप्तैः पितृमातृभार्याव्यतिरिक्तैः मोहादित्वा धनग्रहणार्थं मूलकर्मणि वशीकरणरूपं कर्मणि वा तथा कृत्यासु नानाविधासु उच्चाटनादिषु च द्विशतो दम इत्यर्थः।। २९० ।।

(९) **भारुचिः**। श्रुतिस्मृतिबाह्येष्वभिचारेषु खादिरसूचिनिखनपदपांसुग्रहणादिष्विदमुच्यते। अत्राभिचारार्हस्या(यं) दण्डो न विद्यते। तथायं प्रायश्चित्तं वक्ष्यति अनभिचरणीयस्याभिचारे–'अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहतीति' मूलकर्मणि चानाप्तैः क्रियमाणेन मातृभगिन्यादिभिः अधिकारासाङ्गत्यासु च वेतालाद्यासु च भूतन्त्रविहितासु असंबन्धकृतास्वेव। अपरे तु सर्वग्रहणसामर्थ्यात् सर्वाभिचारेष्वेतद्दण्डमाहुः ।। २९० ।।

अबीजविक्रयी चैव बीजोत्क्रष्टा तथैव च ।।
मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्वधम् ।। २९१ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **अबीजं** बीजमित्युक्त्वा विक्रीणीते स्वरूपलोपेन। धान्यशाकादीनां बीजानि चिरप्रोषितानि क्षेत्रे प्ररोहन्ति न च तानि शक्यन्ते वन्ध्यानीति। क्षेत्रात्तु बीजमुत्कर्षति शोभनं यद्बीजं क्षिप्रं प्ररोहति तदुत्कृष्य तदाभासं प्रतिधान्यादि क्षिप्त्वा विक्रीणीते। अथवा न्युप्तं बीजं क्षेत्रादेवोद्धृत्य नयन्ति। **मर्यादा** शास्त्रदेशाचारनिरूढा स्थितिः। **विकृतं** कर्णनासादिकर्तनम् ।। २९१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अबीजविक्रयी बीजमेतदित्युक्त्वा। बीजस्योत्क्रष्टा बीजकाले महर्घताकामो त्वमर्यादाया ग्रामादिसमयस्य भेदकः। विकृतं कुत्सितं नासाच्छेदादि ।। २९१।।

(३) **कुल्लूकः**। अबीजं बीजप्ररोहासमर्थं व्रीह्यादि प्ररोहसमर्थमिति कृत्वा यो विक्रीणीते तथापकृष्टमेव कतिपयोत्कृष्टप्रक्षेपेण तत्सर्वमिदं सोत्कर्षमिति कृत्वा यो विक्रीणीते यश्च ग्रामनगरादिसीमां विनाशयति स विकृतनासाकरचरणकर्णादिरूपं वधं प्राप्नुयात् ।। २९१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अपि चैते वधार्हा इत्याह **अबीजेति** द्वाभ्याम्। अबीजविक्रयी मूषिकाघ्रातादिना दूषितान्यपि बीजानि प्रशस्तानीति विख्याप्य विक्रयी। बीजोत्क्रष्टा

अपकृष्टं कतिचित्तत उत्कृष्टे प्रक्षिप्य विक्रयी। मर्यादाभेदकः मर्यादा ग्रामचतुष्टयावच्छेदिका सीमा तन्नाशकः। विकृतं नासाच्छेदादि ॥ २९१ ॥

(५) **नन्दनः।** अबीजविक्रयी बीजाभासविक्रयी बीजोत्कृष्टोप्तानां बीजानामुद्धर्ता ॥ २९१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** बीजमेतदित्युक्त्वाऽबीजविक्रयी। तथैव बीजोत्कृष्टा अन्यद्रव्यमेलकः बीजमहार्घकर्ता ॥ २९१ ॥

(७) **मणिरामः।** अबीजं क्षेत्रे वप्तुमयोग्यं व्रीह्यादियोग्यमिति कृत्वा यो विक्रीणाति स अबीजविक्रयी तथा निकृष्टबीजे कतिचिदुत्कृष्टबीजप्रक्षेपेण सर्वमिदमुत्कृष्टमिति कृत्वा यो विक्रीणीते सः बीजोत्कृष्टा। तथा ग्रामनगरादिसीमां यो नाशयति स मर्यादाभेदकः। विकृतं करचरणनासाकर्णादिकर्तनरूपं वधं प्राप्नुयात् ॥ २९१ ॥

(९) **भारुचिः।** बीजमिति कृत्वा बीजं यो विक्रीणीतेऽर्थिनश्च क्रेतॄन् दृष्ट्वा यो बीजमूल्यतः उत्कर्षं नयति। मर्यादाश्च क्षेत्रकेदारगताः यो भिनत्ति, न ग्रामदेशसङ्क्रमर्यादाः बीजक्रयविक्रयादिसाहचर्यात् स कर्णनासाच्छेदनाख्यं विकृतत्वकरणमर्हति। अपराधसमुच्चयेन सानुबन्धेन च मारणम्, येन नहि दृष्टयोजन इयान्निग्रह उपपद्यते, अयमपि दण्डो न नियमः स्यादेतेष्वेवापराधेषु दृष्टार्थत्वादस्य निग्रहो निग्रहोपदेशस्य ॥ २९१ ॥

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ॥
प्रवर्तमानमन्याये छेदयेत्खण्डशः क्षुरैः ॥ २९२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यावन्तः केचन कण्टकाः पूर्वमुक्तास्तेषां पापतमः सुवर्णकारः। यदि निर्धारणे षष्ठी। कथं न "न निर्धारण" इति समासाभावः? तस्य च पापतमत्वं स्वल्पेनैवापहरणेन महत एनसोत्पत्तिर्ब्राह्मणस्वर्णापहरणे च महापातकम्। अतस्तमन्याये **प्रवर्तमानं छेदयेत्खण्डशः।** परिवर्तनतुलान्तरतापच्छेदादिभिः अपहरन्ति गृह्णते। न चात्र ह्रियमाणद्रव्यपरिमाणापेक्षा, न स्वामिजात्यपेक्षा। अभ्यासस्त्वपेक्ष्यत इति, महत्त्वाद्दण्डस्य। आद्यायां तु प्रवृत्तौ धनदण्डेन क्षुरमांसलवच्छेदो विनिमातव्यः। शारीरनिग्रहे निगृह्यमाणानां पापमपैतीति प्रतिपादितम् ॥ २९२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सर्वेभ्यः कण्टकेभ्यः क्षुद्रशत्रुभ्यः पापिष्ठम् ॥ २९२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** सर्वकण्टकानां मध्येऽतिशयेन **पापतमं सुवर्णकारं** तुलाच्छन्नकषपरिवर्तापद्रव्यप्रक्षेपादिना हेमादिचौर्ये प्रवर्तमानमनुबन्धापेक्षयाङ्गविशेषेण सर्वदेहं वा **खण्डशश्छेदयेत्** ॥ २९२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** सर्वकंटकानां मध्ये अतिशयेन पापतमं हेमकारं हेम्ना व्यवहर्तुं शीलमस्य। अन्याये चौर्यापद्रव्यादिमिश्रणे। लवशो लवं लवं कृत्वा ॥ २९२ ॥

(६) **रामचन्द्रः। सर्वकण्टकपापिष्ठं हेम्नः** तुलार्थं लोहस्य कण्टकं तस्मिन्कण्टके माषकण्टके माषकृष्णलमन्यथाकारीति पापिष्ठं हेमकारं स्वर्णकारं एवं अन्याये वर्तमानं लवशः खण्डशः **क्षुरैः छेदयेत्** ।। २९२ ।।

(७) **मणिरामः।** सर्वकंटकपापिष्ठं सर्ववंचकानां मध्ये अतिशयेन पापतमं। हेमकारं स्वर्णकारं। अन्याये प्रवर्तमानम् ।। २९२ ।।

(९) **भारुचिः।** सर्ववर्णेऽप्यसुवर्णापहारप्रवृत्ते ब्राह्मणसुवर्णापहरणे वा महापातकाभ्यासशीलस्येदमुच्यते। तं निघर्षपरिवर्तनं तु वा सञ्चरणादिन्यायेषु प्रवृत्तं 'येन येन यदङ्गेने'(८।३३४) त्यनया परिभाषया जिव्हाहस्तपादशिरश्चक्षुरादीनां सुवर्णगुप्तिं कुर्वन्तं लवशो घातयेत्। अपराधाभ्यासानुबन्धेन। अपरे त्वाहुः—सर्ववर्णसुवर्णापहरण एतदुच्यते—हेमकर्तुः बहुत्वाल्पत्वापेक्षयाऽयं छेदनोपदेशः प्रदर्शनार्थः, अपरे तु सुवर्णकारस्यापीदं न शोधनमित्युपदिशन्ति। रक्षितापहरणेऽपि सुराप्रायश्चित्तवत् ।। २९२ ।।

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।।
कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ।। २९३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** कृष्यमाणा भूमिः **सीता**। तद्**द्रव्याणि** लाङ्गलकुद्दालकादीनि। तदपहरणे दण्डः प्रकल्प्यः। किं इच्छयैव? नेत्याह **कालमासाद्य कार्यं च**। कर्षणकाले प्रत्यासन्ने महान् दण्डः। अकृष्टे च यदा तस्मिन्महतः फलस्य नाशस्तदा भूयानेव। **आसाद्या**सन्नं ज्ञात्वेत्यर्थः, अन्यदा तु द्रव्ये जात्यनुरूपः। एवं **शस्त्राणां** च खड्गादीनां युद्धकाले। **औषधस्य** भेषजार्थमुपयोगकाले। तेन चौषधेन हृतेनानुपयुक्तेन यद्यातुरस्य महती पीडा जायते, अन्यच्च तस्मिन्काले न लभ्यते, तल्लभ्यमपि बाधकादिसंस्कारापेक्षया चिरेणोपयोगार्थम्, एवमाद्यपेक्षा राजदण्डप्रकल्पनायै प्रभवेत्। **शस्त्राणां** राजोपकरणानाम् अन्यथापि जनपदस्य भ्रातृव्यतस्कराशङ्किनः। तदा महान्दण्डः। स्वल्पे स्वल्पः ।। २९३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सीताद्रव्यं** हलादि। **शष्पाणां** औषधिद्रव्याणाम्, शस्त्राणामिति क्वचित् (पाठः)। कालं कृषिसमयादि **कार्यं** दुर्भिक्षादिना बहुप्रयोजनतां ज्ञात्वा दण्डतारतम्यं कुर्यात् ।। २९३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कृष्यमाणभूमिद्रव्याणां हलकुद्दालादीनामपहरणे खड्गादीनां च शस्त्राणामौषधस्य च कल्याणघृतादेः चौर्ये सत्युपयोगकालेतरकालापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च **राजा दण्डं कुर्यात्** ।। २९३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच केषुचिद्द्रव्येषु दण्डमात्रमित्याह **सीतेति**। सीताद्रव्यापहरणे लाङ्गलादीनां हरणे। औषधस्य कल्याणघृतादेः। कालं अपहृतद्रव्याप्राप्तिकाले सुभिक्षादौ दुर्भिक्षादौ न दण्ड इति भावः ।। २९३ ।।

(५) **नन्दनः।** सीताद्रव्याणि हलयुगयोग्यफालादीनि आसाद्य बुद्ध्वा कार्यं च गुर्विदमिति ।। २९३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। सीताद्रव्यापहरणे हलादिद्रव्यापहारे शस्त्राणां **औषधस्य** अपहरणे **कालं** वर्षाकालं **आसाद्य** प्राप्य च पुनः **कार्यं औषधस्य आसाद्य** शस्त्रस्य कार्यं आसाद्य **राजा दण्डयेत्** ।। २९३ ।।

(७) **मणिरामः**। सीताद्रव्यापहरणे कृष्यमाणभूमिद्रवाणां हलकुद्दालादीनां अपहरणे ।। २९३ ।।

(९) **भारुचिः**। राजा यथेष्टं कुर्यात्। तदपराधनिवृत्तिहेतु**मन्येषामिति** ।। २९३ ।।

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तथा ।।
सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ।। २९४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। समाप्तायां कण्टकशुद्धौ केवलं राज्यतन्त्रोपयोगी राजधर्म उच्यते। यथैतस्मिन्ननुष्ठीयमाने राज्यनाशः, एवं व्यवहारदर्शने कण्टकशुद्धौ वा क्रियमाणायां तुल्यो राज्यानाशः। किं च महिषीकुमारराजवल्लभसेनाध्यक्षाश्रिताः प्रायेण भवन्ति कण्टकाः, तान् कदाचिदनया बुद्धया नोद्धरेत् 'प्रकृतक्षोभशङ्कायां महत्तमं प्रयोजनं सेनाध्यक्षेण सामन्तेन च,—किमनेन निगृहीतेन राष्ट्रापराधिना ?'—तदर्थमुच्यते। तुल्यं राष्ट्रं स्वाम्यादिनेति राज्यप्रकृतित्वेन गुरुलघुभावश्च। प्रकृतीनामेवार्थमुच्यते। यदि महान् क्षोभोऽमात्यादिति राज्यप्रकृतित्वेन तत्परिहर्तव्यम्। राष्ट्रं ततो दुर्बलं केनचिदुपायेन वा बोधयित्वा कण्टकशुद्धिं करिष्यामीति न सहसा प्रवर्तितव्यम्। अतः सप्तमाध्यायोपदेशतोऽप्युत्कृष्यास्मिन्नवधा बुध्यते। **स्वामी** राजैव। **अमात्यो** मन्त्री पुरोहितः सेनानी। **पुरं** निवासनगरम्। **राष्ट्रं** जनपदाः। **कोशो** रूप्यसुवर्णरूपकादिधनसंचयः। हस्त्यश्वरथपादातं **दण्डः** धर्मदंडादिव। **सुहृत्समानकार्यः**। यथोक्तं "मित्रं तस्मादनन्तरमिति"। **एता** राज्यस्य **प्रकृतयः** कारणम्, अवयवा यथा घटस्य कपालानि। स्वभाववचनो वा प्रकृतिशब्दः। एवं तदात्मकमेव राज्यं समस्तं क्षिप्तम्। अस्यैव भेदो विस्तारो द्वासप्ततिस्तत्रापि यो भेदः स उक्त एव ।। २९४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **स्वामी** राजा। **अमात्या** मन्त्र्यादयः। **पुरं** दुर्गीभूतमात्मनः शिबिरम्। **राष्ट्रं** जानपदाजनः। **कोषो धनं**। **दण्डो** दण्डप्रणयनजं तेजः। सन्मित्रं। प्रकृतयोऽवयवतया तत्समुदायरूपस्य राज्यस्योत्पादनादिसमस्तं मिलितं अवयविस्थानीयं **राज्यमुच्यते** ।। २९४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **स्वामी** राजा। **अमात्यो** मन्त्र्यादिः। पुरं राज्ञः कृतदुर्गनिवासनगरं। **राष्ट्रं** देशः। **कोशो** वित्तनिचयः। दण्डो हस्त्यश्वरथपादातं। मित्रं त्रिविधं सप्तमाध्यायोक्तमित्येताः सप्त प्रकृतयो अङ्गानि सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते ।। २९४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। प्रकृतिसंपन्न इत्यादौ कति प्रकृतय इत्यपेक्षां पूरयन्नाह **स्वामीति**। **स्वामी राजा**। **अमात्याः** प्रकृतयः। **पुरं** राजाधिवसतिः। **राष्ट्रं** देशः। **कोशो** धनम्। दण्डो हस्त्यश्वरथपादातमिति। अथवोत्तमसा हसादिहस्त्यादीनां राजन्यन्तर्गतत्वात् तं विना राजत्वानुपपत्तेः। **सुहृत्सप्तमाध्यायोक्तस्त्रिविधः**। दूतो वा ।। २९४ ।।

(५) **नन्दनः**। एवं कण्टकशोधनमुक्तं । अथ राजधर्मानुक्तशिष्टान्वक्तुमुपक्रमते **स्वाम्यमात्याविति** ।। २९४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **स्वामी** महोत्साह इत्युक्तलक्षणो महीपतिः, अमात्या **मन्त्रिपुरोहिता**-दयः **पुरं** समृद्धं **राष्ट्रं**, दुर्गं धन्वदुर्गादि, **कोशः** सुवर्णादिद्रव्यराशिः, **दण्डः** हस्त्यश्वरथपत्तिलक्षणं चतुरङ्गबलं **सुहृन्मित्राणि एताः सप्त प्रकृतयो** राज्यस्य अथवा समस्तं **राज्यमुच्यते** ।। २९४ ।।

(७) **मणिरामः**। **दण्डः** हस्त्यश्वरथपादातरूपं बलं ।। २९४ ।।

सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् ।।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत् ।। २९५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। मित्रव्यसनात्स्वव्यसनं गरीयः। स्वबलसंपन्नो हि शक्नोति मित्र-मनुग्रहीतुम्। एवं दण्डकोशयोः। कोशनाशे हि दण्डोऽपि नश्यत्येव। एवं कोशराष्ट्रयोः राष्ट्रनाशे हि कुतः कोशोत्पत्तिः। पुनः राष्ट्रविनाशंकार्या पुरं यत्ततो रक्षितव्यम्। तत्र हि सर्वावियवसाधनादि संभवति। पुरादमात्यः प्रधानम्। प्रधानामात्यनाशे सर्वनाशः तथा च दृष्टान्तः। ।। २९५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **ससप्तानां प्रकृतीनां** द्वयोस्तिसृणां वा व्यसने पूर्वं पूर्वं (प्रथम-तश्चिकित्स्यं गुरुत्वादित्यर्थः)' ।। २९५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। ततः किमित्याह **सप्तेति**। आसां राज्यप्रकृतीनां सप्तानां क्रमोक्ता-नामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्वस्याः पूर्वस्या विनाशविषये **गरीयो व्यसनं जानीयात्**। तथा हि मित्रव्यसनात्स्वबलव्यसनं गरीयः; संपन्नबलस्यैव मित्रानुग्रहे सामर्थ्यात्। एवं बलात्कोशो गरी-यान्, कोशनाशे बलस्यापि नाशात्कोशाद्राष्ट्रं गरीयो, राष्ट्रनाशे कुतः कोशोत्पत्तिः? एवं राष्ट्रा-द्दुर्गनाशोऽपि, दुर्गादेव यवसेन्धनादिसंपन्नाद्राज्यरक्षासिद्धिः, दुर्गादमात्यो गरीयान्प्रधानामात्य-नाशे सर्वाङ्गवैकल्यात्, अमात्यादप्यात्मा, सर्वस्यात्मार्थत्वात्तस्मादुत्तरापेक्षया **पूर्वं** यत्नतो रक्षेत् ।।२९५।।

(४) **राघवानन्दः**। भवतु राज्यं, ततः किं तत्राह **सप्तेति**। आसां **प्रकृतीनां** मध्ये सुहृद्व्यसनाद्दण्डव्यसनं गरीय इत्येवं पूर्वं पूर्वं स्वाम्यन्तं बोद्धव्यम् ।। २९५ ।।

(५) **नन्दनः**। **व्यसनं** वैकल्यं **पूर्वं पूर्वं** गुरुतरं सुहृद्व्यसनाद्दण्डव्यसनं गुरुतर-मित्यादि ।। २९५ ।।

(७) **मणिरामः**। आसां राज्यप्रकृतीनां सप्तानां यथाक्रमं पूर्वं पूर्वं व्यसनं गुरुतरं जानीयात्। यथा मित्रव्यसनात् बलव्यसनं गरीयः। मित्रनाशेऽपि बलसत्वे विजयादि-सामर्थ्यसत्वात्। एवं बलात् कोषो गरीयान्। कोषनाशे सेनाया अपि नाशात्। एवमग्रेऽपि बोध्यं ।। २९५ ।।

(९) **भारुचिः**। अस्योपदेशप्रयोजनं स्वाम्यादीनां पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् व्यसनं गुरुतरं राज्यतन्त्रविनाशकरणं परिज्ञाय परिहरेत् नृप इति ।।२९५।।

सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत् ।।
अन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किंचिदतिरिच्यते ।। २९६ ।।

(१) **मेधातिथिः। विष्टब्धस्य त्रिदण्डवदिति।** विष्टब्धस्यान्योन्यस्याधारभावेन। एतदेवाह **अन्योन्यगुणवैशेष्यात्** परस्परस्योपकार्योपकारकाभावेनैकैकस्य न विनाशोत्पत्तेः भूमि-बीजोदकसामग्र्या इव अंकुरजनने। तस्मात्सर्वेषां पूज्यताऽत्रोच्यते। अस्त्येवात्र गुरुलघु-भावः। यत्तु **न किंचिदतिरिच्यत** इति तन्महतादरेण **मित्रादिरक्षायां** वर्तितव्यमित्येवंपरमेतत्। मित्रनाशेऽचिरेण राज्यनाशो यदा बलवतोपरोधो न तु तदानीमेवेत्यालंबनं लघी-यस्तायाः ।। २९६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** (नचैवं तत्तदुत्तरप्रकृतिव्यसने न प्रतिकर्तव्यमेव, स्वकार्ये सर्वप्राधान्यादित्याह **सप्ताङ्गस्येति।** विष्टब्ध)स्यान्योन्याधारतया। त्रिदण्डवदन्योन्या-वष्टम्भगृहादिदण्डत्रयवत्। अन्योन्यगुणवैशिष्टचात् स्वस्वगुणेन सर्वासां वैशिष्टचात् **न किं-चिद्व्यसनमतिरिच्यते** अतितुच्छताजातिचारानर्हत्वं भवतीत्यर्थः ।। २९६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** उक्तसप्ताङ्गवतो लोके राष्ट्रस्य त्रिदण्डवदन्योन्यसंबन्धस्य परस्पर-विलक्षणोपकारणान्न किंचिदङ्गमधिकं भवति, यद्यपि पूर्वश्लोके पूर्वपूर्वाङ्गस्याधिक्यमुक्तं तथा-प्येषामङ्गानां मध्यादन्यस्याङ्गसंबन्धिनमपकारमन्यदङ्गं कर्तुं न शक्नोति, तस्मादुत्तरोत्तराङ्ग-मप्यपेक्षणीयमित्येवंपरोऽयमाधिक्यनिषेधः अत्र। प्रसिद्धं यतित्रिदण्डमेव दृष्टान्तः तद्धि चतुर-ङ्गुलगोवालवेष्टनादन्योन्यसंबन्धं। नच तन्मध्ये त्रिदण्डधारणशास्त्रार्थे कश्चिद्दण्डोऽधिको भवति ।। २९६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **सप्तेति।** सप्तस्वाम्यादयोऽङ्गं परस्परसहकारि यस्य तस्य सप्ताङ्गस्य विष्टब्धस्य विष्टम्भनरूपस्य अन्योन्यगुणवैशेष्यात्। अन्योन्येन गुणानां स्वाम्या-दीनां परस्परोपकारितालक्षणगुणवैशेष्यात् राज्यं स्यात् स्वातन्त्र्ये तु न किंचित्सिध्येत्। यद्यप्यत्र पूर्वं पूर्वं गुरुतरमित्युक्तं तथापि राज्यलक्षणकार्येन कस्यापि प्राधान्यमिति। अत एव दृष्टान्तः **त्रिदण्डवत्** ते हि भ्रम्यादौ स्वतन्त्रा अपि घटधारणादौ न कस्यापि स्वातन्त्र्यमिति भावः ।। २९६ ।।

(५) **नन्दनः।** त्रिदण्डवद्विष्टब्धस्य दण्डत्रयवदन्योन्यापाश्रयेण स्थितस्य न किंचिदङ्ग-मतिरिच्यते, सर्वाण्यङ्गानि तुल्यगुणानीत्यर्थः ।। २९६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** विष्टब्धस्य अन्योन्यसापेक्षस्य त्रिदण्डवत् अन्योन्याधारभूतदण्डत्रय-वत् राज्यस्य सप्तानां प्रकृतीनां यथाक्रमं अन्योन्यगुणवैशिष्टचान्न किंचिदतिरिच्यते ।। २९६ ।।

(७) **मणिरामः।** सप्तांगस्य उक्तसप्तांगवतो राष्ट्रस्य। इह लोके। त्रिदंडवत् संन्यासित्रिदंडवत्। विशिष्टस्य मिलितस्य। अन्योन्यगुणवैशेष्यात् परस्परविलक्षणोपकार-करणात्। न किंचिदतिरिच्यते न किंचिदंगमधिकं भवति। यथा त्रिदंडधारणशास्त्रार्थे गोवालवेष्टिनां परस्परमिलितानां त्रिदंडानां मध्ये कस्यापि दंडस्य नाधिक्यता भवति, तथा

सप्तप्रकृतीनामप्युत्तरोत्तरसापेक्षत्वात्सर्वासां समानतो। तस्मादुत्तरोत्तरा ऽभावे पूर्वं पूर्वं व्यर्थमिति ज्ञेयं ।। २९६ ।।

(९) **भारुचिः।** स्वविषयनियमादिन्द्रियवत् एवं च सति ।। २९६ ।।

तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।।
येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ।। २९७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** नास्ति तद्वस्तु यद्राज्ञो नोपयुज्यते। भवति हि तत्कार्यं यन्निकृष्टेन साध्यते न महता। तस्मात्सर्वाः प्रकृतयो यत्नतः पालनीयाः, असद्दण्डादिना न राष्ट्रं कर्शनीयम्, चौराद्युपद्रवेभ्यश्च यत्नतो रक्ष्यमिति तात्पर्यार्थः। अतः कण्टकशुद्धिशेषोऽयम् ।। २९७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तदेवाह **तेषु तेष्विति।** तत्तन्मात्रसंपाद्येष्वित्यर्थः। येन यदिति पूर्वार्धार्थस्यैव स्फुटार्थप्रपञ्चनम् ।। २९७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्मात्तेषु तेषु संपाद्येषु कार्येषु तत्तदङ्गस्यातिशयो भवति तत्कार्यमन्येन कर्तुमशक्तेः। एवं च येनाङ्गेन यत्कार्यं संपाद्यते तस्मिन्कार्ये तदेव प्रधानमुच्यते। ततश्चान्योन्यगुणविशेषादि यदुक्तं तदेवानेन स्फुटीकृतम् ।। २९७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्रैव क्षितिसलिलबीजन्यायमाह **तेषु तेष्विति। कृत्येषु** साध्येषु विशिष्यते, प्रधानतयेति शेषः। साधनायत्तत्वात्साध्यस्य तद्यथा अङ्कुरस्य बीजावयवं तूपादानमेवं राजा सर्वत्र प्रधानम्। यथा क्षितिरङ्कुरधारणे एवं पुरम्। सलिलं यथा तदुच्छूनतयायमेव दण्डो रक्षाहेतुः। यथा पवनः परिणामहेतुतया वृद्धेर्हेतुरेवं कोशः। यथा तत्र तेजः परिपाकहेतुरेवमेवामात्यः, एवमन्यत् ।। २९७ ।।

(५) **नन्दनः।** अत्र हेतुमाह **तेषु तेषु चेति** तदङ्गं तस्मिन्कार्ये ।। २९७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** येनाङ्गेन यत्कार्यं साध्यते तदङ्गं तस्मिन्कार्ये श्रेष्ठमुच्यते ।। २९७ ।।

(७) **मणिरामः।** इदानीं पूर्वश्लोकद्वयोक्तस्य विशेषसिद्धांतमाह **तेषु** इति। तथा-च येनांग्गेन यत्कार्यं क्रियते तस्मिन्कार्ये तदेव प्रधानमिति सिद्धं ।। २९७ ।।

(९) **भारुचिः।** भवति हि तत्कार्यं राज्ञो यत्र लघीयानपि प्रकृतिपदार्थो गरीयान् भवति। तस्मात् सर्व एवैते सर्वदा समीक्षितव्याः तत्पुरुषाश्च। एवमर्थश्चायं पुनरिहोपदेशो राजप्रकृतीनाम्। यस्मात् प्रायेण हि राज्यकण्टका अमात्यादिप्रकृतिसंश्रिया ।। २९७ ।।

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ।।
स्वशक्तिं परशक्तिं च नित्यं विद्यात् परात्मनोः ।। २९८ ।।

(१) **मेधातिथिः। परस्यात्मनश्च नित्यं शक्तिं विद्यात्।** 'किमयं प्रारिप्सते, किंच मयि कर्तुं शक्तं, किं चाहमस्मिन्निति'—एतन्नित्यं वेदितव्यम्। कथं चैतच्छक्यते वेदितुम् च **चारेण** सप्तमाध्यायोक्तेन। **उत्साहयोगेन** दानादिपरितोषिता उत्साहेन युज्यन्ते संपन्न-

कृष्यादिफलाश्च। **क्रिययैव च कर्मणाम्**। 'कर्माणि' निवेशादीनि, तदारंभेन शक्तिमान् रिपुरवगम्यते। तानि ह्यर्थसंपत्कराणि। ततः सामर्थ्योत्पत्तेः ॥ २९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। परात्मनोः** शत्रोः स्वस्य च स्वशक्तिं स्वामिगतां शक्तिं प्रभावोत्साहमन्त्रजां परशक्तिममात्यादिषडङ्गशक्तिं गताम्। **चारेण** चरेण। उत्साहयोगेनोद्यमदर्शनेन। कर्मणां कार्याणां क्रियया निष्पादनेन कर्मणां फलान्तरदर्शनरूपेण च विद्यात् अहमशक्तोऽन्यो वेति ॥ २९८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। सप्तमाध्यायोक्तकापटिकादिना बलस्योत्साहयोगेन कर्मणां च हस्तिबन्धवणिक्पथादीनामनुष्ठानेन जातां शत्रोरात्मनश्च शक्तिं राजा सदा जानीयात् ॥ २९८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। संप्रति चारस्य कृत्यमाह **चारेणेति। चारेणोत्साहयोगेन** चाराणां कृतकार्याणां वस्त्रालंकारादिप्रसादेनोत्साहः तेषामेव च कार्यार्थं पुनःसंयोगश्च तेन **परशक्तिं** जानीयात्, स्वशक्तिं तु कर्मणां हस्तिबन्धशत्रुवशीकारादीनां क्रिययाऽनुष्ठानेन ॥ २९८ ॥

(५) **नन्दनः। परात्मनोः** शत्रोरात्मनश्च **स्वशक्तिं** स्वपरिकरशक्तिं **परस्यान्यस्य मित्रादेः शक्तिं** च चारेणोत्साहयोगेन अतन्द्रितत्वेन **कर्मणा** क्रियया **विद्यात्** चारेणेत्याप्तवचनमत्र विवक्षितं, **उत्साहयोगेनेति**। प्रत्यक्षकर्मणां क्रिययेत्यनुमानम् ॥ २९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः। चारेण** चारस्य प्रेषणेन **उत्साहयोगेन** उद्यमदर्शनेन पदातीनां क्रिययैव **च पुनः** कर्मणां वणिक्पथादीनां स्वशक्तिं **पूर्वं पूर्वं अस्य** राज्यस्य **सप्तानां प्रकृतीनां अवयवानां** यथाक्रमं एवं परात्मनः परः शत्रुः तस्य **आत्मनः शक्तिं नित्यं विद्यात्** ॥ २९८ ॥

(७) **मणिरामः**। **चारेण** पूर्वोक्तकापटिकादिना। उत्साहयोगादिकसैनिकादीनां ॥ २९८–२९९ ॥

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ॥
आरभेत ततः कार्यं संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥ २९९ ॥

(१) **मेधातिथिः। पीडनानि** नरकदुर्भिक्षपातादीनि। तथाऽवर्षादिवर्षपर्जन्यमूषिकशलभाशनिप्रभृतयः। **व्यसनानि** कामक्रोधसमुत्थानि स्वपुत्रसंप्राप्तदैवविघटनयोपन्यासेन वा। तथापि न नित्यमुत्साहेन भवितव्यम्। अथवा न संतोषिणा भवितव्यम्। अथ तावत्षाड्गुण्यचिन्ता, अन्वाहिकौ चायव्ययौ, कयाचिन्मात्रया गतौ च राष्ट्रवृत्तं प्रकृतिसमीहितं चारमुखादवधृतम्। नृत्यगीतादिसुखानुभवव्यापारान्तरेण वा पुनः कर्माणि वेदितव्यानि ॥ २९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पीडनानि परपुरोपरोधनादीनि व्यसनानि राष्ट्रभङ्गामात्योपजापादीनि परस्य विद्यात्। गुरुलाघवं गुरुत्वलघुत्वे संचिन्त्य कार्यमारभेत ॥ २९९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। पीडनानि मारकादीनि कामक्रोधोद्भवानि दुःखानि च स्वपरचक्रगतानि तेषां च गुरुलघुभावं पर्यालोच्य सन्धिविग्रहादिकार्यमारभेत ॥ २९९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **पीडनानीति।** पीडनानि परराष्ट्रे दुर्भिक्षमारणानि। व्यसनानि प्रकृतिक्रोधजादीनि। कार्यं सन्धिविग्रहादिबलवति शत्रौ सन्धिर्गुरुरप्यनुष्ठेयः, स्वरक्षाहेतुत्वात्। क्षीणे तस्मिन्नानुष्ठेयः आपन्नकालत्वात् ॥ २९९ ॥

(५) **नन्दनः।** पीडनान्यात्मनः परकृतानि व्यसनानि द्यूतादीनि विद्यादित्यनुकृष्यते। गुरुलाघवतः गौरवेण लाघवेन च विविच्य कर्तव्यं कुर्यात् ॥ २९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** पुरोपरोधादीनि सर्वाणि व्यसनानि राष्ट्रभङ्गामात्योपायादीनि तथैव जानीयात्। ततः कार्यं संधिविग्रहादिगुरुलाघवं संचिन्त्य आरभेत ॥ २९९ ॥

(९) **भारुचिः।** पीडनानि जगताम् अशनिपातदुर्भिक्षादीनि स्वकृतानि व्यसनानि (त्रीणि) देहदैवात्मगतानि क्षयहेतूनि ज्ञात्वा लोकस्य गुरुलाघवतः। ततो दण्डगुरुमलघुत्वं समाचरेत् नृपतिर्नाविशेषेण, एवं च राजधर्मेषु वर्तमानो यावज्जीवम् ॥ २९९ ॥

आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ॥
कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥ ३०० ॥

(१) **मेधातिथिः।** **पुरुषग्रहणं** 'तिष्ठतु तावद्राजा' अन्योऽपि जानपद उद्योगश्रियोपचीयते। एतदुक्तम् "आमृत्योः श्रियमन्विच्छेत्" इति ॥ ३०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कर्माणि राज्यरक्षादीनि ॥ ३०० ॥

(३) **कुल्लूकः।** राजा स्वराज्यवृद्धिपरापचयनिमित्तानि कार्याणि कथंचिदिदं संजातमिति छलान्यप्यारभ्यात्मना खिन्नः पुनः पुनस्तान्यारभेतैव, यस्मात्कर्माणि सृज्यमानं पुरुषं श्रीर्नितरां सेवते, तथा नाब्राह्मणे नानाश्रये श्रीरस्तीति प्ररोहितापि शोषमेति। न च युगानुरूपेण कर्माणि फलन्तीति राज्ञोदासितव्यम् ॥ ३०० ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच नृपो न कृतार्थमन्यः स्यादित्याह **आरभेतेति।** श्रान्तः संजातफलोऽपि श्रान्तः खिन्नः असंपूर्णमिवात्मानं मन्यमानः। एवंविधं नृपतिं श्रीर्लक्ष्मीः निषेवते नितरां सेवते। 'उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी'रिति न्यायात् ॥ ३०० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** श्रान्तः कर्मकरणेन ॥ ३०० ॥

(७) **मणिरामः।** कर्माणि स्वराज्यवृद्धि-पराऽपचयकर्माणि ॥ ३०० ॥

कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च ॥
राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥ ३०१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** इतश्च कर्मारंभपरेण भवितव्यम्। अनारंभी कलिः स्यात्। स च महान्दोषः। न चैवं मन्तव्यं राज्ञा 'कलिर्नाम कालविशेष इतिहासप्रसिद्धः, कथमहं स्यामिति' यतो **राज्ञो वृत्तानि** युगादि। तदुत्तरेण निर्दिश्यते ॥ ३०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** राज्ञो वृत्तानि राजचरितान्येवैतानि ॥ ३०१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यतः **कृतमिति।** कृतत्रेताद्वापरकलयो राज्ञ एव चेष्टितविशेषास्तैरेव सत्यादिविशेषप्रवृत्तेः। तस्माद्राजैव कृतादियुगमभिधीयते ॥ ३०१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** राजा हि कृतादिचतुष्टयस्य धर्मप्रवर्तकत्वेन तद्रूपमित्याह **कृतमिति** ॥ ३०१ ॥

(५) **नन्दनः।** राज्ञः कर्मणामारंभविशेषेण युगविशेषोऽपीत्याह **कृतं त्रेतायुगं चैवेति।** राज्ञो वृत्तानि राज्ञः संबन्धीनि वृत्तानि ॥ ३०१ ॥

(७) **मणिरामः।** राज्ञो वृत्तानि राजचेष्टितानि ॥ ३०१ ॥

कलिः प्रसुप्तो भवति सजाग्रद्द्वापरं युगम् ॥
कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥ ३०२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अनुत्थानशीलः **प्रसुप्तः कलि**र्भवति। जानानश्चोत्कर्षाभ्युपायाननुत्तिष्ठन्**सजाग्रद्द्वापरं** भवति। व्यक्तिकर्मप्रयोगस्**त्रेता**युगं भवति। विश्वस्य सर्वरूपाणि यथाशास्त्रं कर्मफलसंपदा **कृतयुगं** भवति ॥ ३०२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कथं तदित्यत आह **कलिरिति।** प्रसुप्तोऽनवेक्षितराज्यः तदा कलिदोषप्रवृत्तेः। जाग्रत् प्रतिसंधानमात्रं कुर्वत्। अभ्युद्यत उद्यतः। विचरन्निष्पादनार्थं कर्मणाम्। प्रस्वापादीनां कल्यादियुगतुल्यत्वात्प्रसुप्तादेस्तत्त्वमुक्तं ॥ ३०२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** कीदृक्चेष्टितः कृतादियुगमित्यत आह **कलिरिति।** अज्ञानालस्यादिना यदा निरुद्यमो राजा भवति तदा कलिः स्यात्, यदा जानन्नपि नानुतिष्ठति तदा द्वापरम्, यदा कर्मानुष्ठानेऽवस्थितस्तदा त्रेता, यथाशास्त्रं पुनः कर्माण्यनुतिष्ठन्विचरति तदा कृतयुगं, तस्माद्राज्ञा कर्मानुष्ठानपरेण भाव्यमिति। अत्र तात्पर्यं नतु वास्तवकृतयुगाद्यपलापे ॥ ३०२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तदेव विवृणोति **कलिरिति।** प्रसुप्तः स्वापं गतः राजनि सुप्ते दुष्टानां भयात्कर्माद्यनुपस्थितिः। तस्मिञ्जाग्रति साधूनामभयदानादिपुण्योपस्थितिः तद्द्वापरम्। कर्म कर्तव्यम्। स्वाभिमुख्येनोद्यमी तदा यज्ञादिप्रवृत्तेस्त्रेता। विचरन् स्वराज्ये कण्टकाघातातनाय पर्यटन् कृतं सत्यं ध्यानास्पदं सर्वत्र निर्भयाद्ध्यानं कृत इत्युक्तेः ॥ ३०२ ॥

(५) **नन्दनः।** प्रसुप्तो निष्कर्मा राजा लोकस्य कलिर्भवति, जाग्रत्कर्माण्यारब्धव्यानीत्यवगच्छन्कर्मस्वभ्युद्यतः कर्मसूद्युक्तः व्यवसित इति यावत्। विचरन्कर्माणि कुर्वन् ॥ ३०२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** प्रसुप्तः अनपेक्षितराज्यः कलिर्भवति। सजाग्रत् प्रतिसन्धिमात्रपरः द्वापरं भवति। कर्मसु अभ्युद्यतं उद्यमयुक्तं त्रेतायुगं भवति। विचरन व्यवहारं पश्यन् कृतयुगं भवति ॥ ३०२ ॥

(७) **मणिरामः।** प्रसुप्तः यदा आज्ञाकरणाद्यालस्ययुक्तः, निरुद्यम इति यावत्; तदा कलिः अधर्मो भवति। यदा जायते जानन्नपि नानुतिष्ठति तदा द्वापरो भवति। कर्मस्वभ्यु-

ह्यतः कर्मानुष्ठाने प्रवृत्तः विचरन् यथाशास्त्रं पुनः कर्मण्यनुतिष्ठन् । तस्माद्राज्ञा कर्मानुष्ठानं कर्तव्यमिति तात्पर्यं ।। ३०२ ।।

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ।। ३०३ ।।

(१) **मेधातिथिः। तेजः** शुक्रं कार्यं सामर्थ्यमित्यर्थः ।। ३०३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** इन्द्रादीनां प्रत्येकं वृत्तानुवृत्ति प्रागुक्तमपि विवरीतुमनुवदति **इन्द्रस्येति। तेजोवृत्तमिति।** तेजोबलं यथावृत्तं चरितम् ।। ३०३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** इंद्रादिसंबन्धिनो वीर्यस्यानुरूपं चरितं राजानुतिष्ठेत्तथा च राजा कण्टकोद्धारेण प्रतापानुरागाभ्यां संयुक्तः स्यात् ।। ३०३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** न केवलमेवं किंतु **इन्द्रस्येति।** तेजोवृत्तं तत्तदीयां प्रागल्भ्येन चेष्टाम् ।। ३०३ ।।

(५) **नन्दनः।** तेजः प्रभावस्तदर्थं वृत्तं तेजोवृत्तम् ।। ३०३ ।।

(७) **मणिरामः।** तेजोवृत्तं इंद्रादिवीर्याऽनुरूपचरितं ।। ३०३ ।।

(९) **भारुचिः।** एवंवृत्तो हि राजा कण्टकोद्धारणेन प्रतापानुरागादात्मन्युत्पादयन् सकलमहीमण्डलाधिपत्येनात्येन युज्यते तद्दामिति (?) इन्द्रादिलोकपालवत्ततां राज्ञः केनचित् सामान्येन प्रदर्श्यते ।। ३०३ ।।

वार्षिकांश्चतुरो मासान्यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।।
तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ।। ३०४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** नात्र प्रकरणे मासनियमोऽभिप्रेतः । केवलं चतुर्षु मासेषु सन्ततवर्षी पर्जन्यो भवति । अतः सन्ततं सर्वकालं **स्वं राष्ट्रं कामैः** पूरयेदित्युक्तं भवति । तथा कर्तव्यं यथा स्वराष्ट्रिया अनुरक्ता भवन्ति ।। ३०४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कामैरपेक्षितदानैः ।। ३०४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कथमिन्द्रादिचरितमनुतिष्ठेदित्याह **वार्षिकेति।** ऋतुसंवत्सरपक्षाश्रयणेनेदमुच्यते यथा श्रावणादींश्चतुरो मासानिन्द्रः सस्यादिसिद्धये वर्षत्येवमिन्द्रचरितमनुतिष्ठन्राजा स्वदेशायातसाधूनभिलषितार्थैः पूरयेत् ।। ३०४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तदेवाह **वार्षिकानित्यष्टभिः।** कामैर्दानमानाद्यैः ।। ३०४ ।।

(५) **नन्दनः।** कामैरपेक्षितभोगैः इंद्रव्रतं चरन्निन्द्रव्रतमेतदित्यर्थः ।। ३०४ ।।

(७) **मणिरामः।** कामैः लोकाऽभिलषितार्थैः राष्ट्रं स्वदेशीयान् । अभिवर्षेत् पूरयेत् ।। ३०४ ।।

(९) **भारुचिः।** अनुत्थानशीलं प्रसुप्तो भवति, जानानश्चोत्कर्षोपायनमनुतिष्ठेत्, स जाग्रद् भवति व्यवसितकर्मप्रयोगस्त्रेतायुगं भवति, अनुत्तिष्ठंश्च सर्वकर्माणि यथाशास्त्रं कर्म-फलसम्पदा कृतयुगं भवति; एवं च राजनिमित्तत्वात् सर्वारम्भाणां युक्ता तद्वृत्तस्तुतिः ।। ३०४ ।।

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।।
तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ।। ३०५ ।।

(१) **मेधातिथिः। तोयं** स्तोकमपि रसमीषत्तापेनादत्ते यथाऽऽदित्यस्तथा करमाद-द्यादित्येष उपमार्थः ।। ३०५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तथा हरेत्करं क्रमेण ।। ३०५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यथा सूर्यो मार्गशीर्षाद्यष्टमासान् रश्मिभिः स्तोकं स्तोकं रसमीषत्तापे-नादत्ते तथा राजा शास्त्रीयकरानपीडया सदा राष्ट्राद्गृह्णीयात् यस्मादेतदस्यार्कव्रतम् ।।३०५।।

(४) **राघवानन्दः।** रश्मिस्थानीयैः करग्राहकचराद्यैः हरेत् गृह्णीयात् ।। ३०५ ।।

(५) **नन्दनः।** अष्टौ मासाः कार्तिकादयः ।। ३०५ ।।

(७) **मणिरामः।** अष्टौ मासान् मार्गशीर्षादीन् ।। ३०५ ।।

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।।
तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ।। ३०६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** चारैश्चरद्वारा प्रवेष्टव्यं परराष्ट्रे ।। ३०६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यथा प्राणाख्यो वायुः सर्वजन्तुष्वन्तःप्रविश्य विचरत्येवं चारद्वारेण स्वपरमण्डलजालेषु चिकीर्षितार्थज्ञानार्थमन्तः प्रवेष्टव्यम्; यस्मादेतन्मारुतं चरितम् ।।३०६।।

(४) **राघवानन्दः।** चारैः उक्तकापटिकादिपञ्चविधैः। प्रवेष्टव्यं भद्राभद्रं ज्ञात-व्यम् ।। ३०६ ।।

(७) **मणिरामः।** मारुतः प्राणवायुः ।। ३०६ ।।

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।।
तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ।। ३०७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अपराधे **प्रियद्वेष्ययो**र्निग्रहसमत्वेन वर्तितव्यम् ।। ३०७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** नियन्तव्याः प्राप्ते काले ।। ३०७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यद्यपि यमस्य शत्रुमित्रे न स्तस्तथापि तन्निन्दकार्चकयोः शत्रुमित्रयोर्यथा यमः शत्रुमित्रमरणकाले तुल्यवन्नियमयत्येवं राज्ञाऽपराधकाले रागद्वेषपरिहारेण प्रजाः प्रमापणीयाः, यस्मादेतदस्य याम्यं व्रतम् ।। ३०७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। यथा यमः प्रियद्वेष्यौ हित्वा प्रजाकृतानुरूपेण नियच्छति दण्डादि करोत्येवमसौ ॥ ३०७ ॥

(५) **नन्दनः**। सर्वे प्रियद्वेष्याः ॥ ३०७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। प्राप्ते काले मरणकाले। नियच्छति नियमयति ॥ ३०७ ॥

(७) **मणिरामः**। प्राप्ते काले मरणकाले। नियच्छति नियमयति। प्रियद्वेष्यौ यम-पूजकनिंदकौ ॥ ३०७ ॥

वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते ॥
तथा पापान्निगृह्णीयाद् व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥ ३०८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अविशेषिता एव अकार्यकारिणो निग्रहीतव्याः यथा न पला-यन्ते ॥ ३०८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। बद्ध एव दृश्यते नतु बन्धनप्राप्तिकाले ज्ञायते ॥ ३०८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यो वरुणस्य रज्जुभिर्बन्धयितुमिष्टः स यथा तेनाविशङ्कितः पाशैर्बद्ध एव लक्ष्यते तथा पापकारिणोऽविशङ्कितानेव यावन्न पारयन्ते तावच्छासयेत्, यस्मादेतदस्य वारुणं व्रतम् ॥ ३०८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। यथा वारुणैः पाशैर्बद्धो नरकस्थः एवं साहसिकादिर्निगडैर्बद्धो दृश्येतेति ॥ ३०८ ॥

(५) **नन्दनः**। निगृह्णीयान्निबध्नीयात् ॥ ३०८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यथा पापं पापकारणं। निगृह्णीयात् गृह्णीयात् ॥ ३०८ ॥

(७) **मणिरामः**। निगृह्णीयात् शासयेत् ॥ ३०८ ॥

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ॥
तथा प्रकृतयो यस्मिन्स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥ ३०९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अक्रोधनेन प्रसाधनालङ्कारवता प्रहृष्टवदनेन प्रजादर्शनकाले भवितव्यम्। निर्वातपरितापा भवन्तीत्यर्थः ॥ ३०९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रकृतयो यस्मिन्परिपूर्णे हृष्यन्त इत्यनुषङ्गः ॥ ३०९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यथा पूर्णेन्दुदर्शनेन मनुष्यो हर्षमुत्पादयत्येवममात्यादयो यस्मिन्दृष्टे तुष्टिमुपगच्छन्ति स चन्द्राचारचारी नरेन्द्रः ॥ ३०९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। यस्मिन् राजनि हृष्टे प्रकृतयो हृष्यन्ति स राजा चान्द्रव्रतिकः ॥ ३०९ ॥

(५) **नन्दनः**। प्रकृतय इत्यमात्यादयः ॥ ३०९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा तथा सप्ताङ्गेन पूर्णं राजानं दृष्ट्वा प्रकृतयो हृष्यन्ति ।। ३०९ ।।

(७) **मणिरामः**। प्रकृतय अमात्यादयः ।। ३०९ ।।

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ।।
दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ।। ३१० ।।

(१) **मेधातिथिः**। भृशमुद्वेजनीयो दुष्ट इत्याग्नेयव्रतम्। **सामन्ता** अमात्या एव साधनयुक्ताः ।। ३१० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **प्रतापयुक्तः** तापकारी । **तेजस्वी** अधृष्यः। यथा दुष्ट-दिव्येऽग्निर्हिनस्ति तथा दुष्टानां सामन्तानां राज्यसमीपवर्तिनां हिंस्रः ।। ३१० ।।

(३) **कुल्लूकः**। पापकारिषु सदा दण्डपातेन प्रचण्डोऽसह्नः स्यात्तथा प्रतिकूलामात्य-हिंसनशीलो भवेत् तदस्याग्निसंबन्धि व्रतं स्मृतम् ।। ३१० ।।

(४) **राघवानन्दः**। पापकर्मसु प्रतापयुक्तः स्यात् तेजस्वी च घृतकाञ्चनपरीक्षादौ दाहस्तद्वत् दुष्टसामन्तेषु हिंस्रोऽपि ।। ३१० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **दुष्टसामन्ताः**। संसक्तकास्तु सामन्ताः ।। ३१० ।।

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।।
तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ।। ३११ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **धरा** पृथ्वी। तद्वद्दीनानाथाश्च वंशाश्च भरणीयाः ।। ३११ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। समं धारयेत् नत्वेकं परित्यज्यैकमेव बिभ्रतः पुष्णतः ।। ३११ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यथा पृथिवी सर्वाण्युच्चावचानि स्थावरजङ्गमान्युत्कृष्टापकृष्टानि समं कृत्वा धारयते तद्वद्विद्वद्धनिकगुणवद्भूतानि तदितराणि च दीनानाथादिसर्वभूतानि रक्षणधनदानादिना सामान्येन धारयतः पृथिवीसंबन्धि व्रतं भवति ।। ३११ ।।

(४) **राघवानन्दः**। समं भूतानि प्रजाः बिभ्रतः पुष्णतो राज्ञः पार्थिवं व्रतं ज्ञेयम् ।।३११।।

(६) **रामचन्द्रः**। यथा सर्वाणि भूतानि प्रदानादिना बिभ्रतः पुष्णतः ।। ३११ ।।

(७) **मणिरामः**। सर्वाणि भूतानि स्थावरजंगमानि। बिभ्रतः रक्षणधनदानादिना धारयतः ।। ३११ ।।

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।।
स्तेनान् राजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे पर एव च ।। ३१२ ।।

(१) **मेधातिथिः**। उपसंहारश्लोकः। एतैर्देवव्रतैरन्यैर्लौकितोऽवगम्यैः ।। ३१२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एतैः प्राग्व्यवधानेनोक्तैः। स्वराष्ट्रे स्वराष्ट्रस्थितान्। पर एव च परराष्ट्रादागतान् ।। ३१२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। एतैरुक्तोपायैरन्यैश्चानुक्तैरपि स्वबुद्धिप्रयुक्तो राजाऽनलसः सन्स्वराष्ट्रे ये चौरा वसन्ति, ये च परराष्ट्रे वसन्तस्तद्देशमागत्य मुष्णन्ति, तानुभयप्रकारान्निगृह्णीयात्। 'सोऽग्निर्भवति वायुश्चे'(७।७)त्यादिना पूर्वसिद्धवदुक्तमग्न्यादिरूपत्वं, इह तद्गुणत्यागेन स्फुटीकृतमित्यपुनरुक्तिः ।। ३१२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। उपसंहरति **एतैरिति**। परे परराष्ट्रे जयादिनात्मसात्कृते तत्रत्यानपि स्तेनान्निगृह्णीयादित्यन्वयः ।। ३१२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। स्तेनान् चौरान् स्वराष्ट्रे स्थितान् पर एव वा परराष्ट्रस्थितान् परराष्ट्रे स्थितान् गत्वा ।। ३१२ ।।

(७) **मणिरामः**। अतंद्रितः अनलसः एतैः पूर्वोक्तैः। अन्यैश्च अनुक्तैरपि स्वबुद्धिप्रभवैः ।। ३१२ ।।

(९) **भारुचिः**। अष्टभिः श्लोकैरुक्तमपि राजवृत्तम् अर्थं निर्मलत्वाय पुनरुक्तम्। दण्ड्येषु दण्डपातनं (यथा)पराधं कुर्वन् लोकपालवत् समः प्रजासु यथा स्यादिति (चोक्तं) दण्डप्रकरणे पुनरादरार्थमुच्यत इति ।।३१२।।

परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् ।।
ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ।। ३१३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। यः क्षीणकोशो बलीयसा च राज्ञा दण्ड्यते, तथापि न ब्राह्मणधनमप्यापदि ग्रहीतव्यम्। न चावज्ञानादिना प्रकोपनीयाः ।। ३१३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। न प्रकोपयेदर्थग्रहणादिना ।। ३१३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। कोशक्षयादिना प्रकृष्टामप्यापदं प्राप्तो राजा ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् यस्मात्ते रुष्टाः सबलवाहनमेनं शापाभिचाराभ्यां हन्युः ।। ३१३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। एवंविधस्यापि नृपतेर्ब्राह्मणाधीनत्वं वक्तुं ब्राह्मणस्य निग्रहानुग्रहसामर्थ्यमाह **परामित्यादिना** ।। ३१३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। हि निश्चयेन। ते ब्राह्मणाः एनं राजानम् ।। ३१३ ।।

(७) **मणिरामः**। परामपि कोषक्षयादिना प्रकृष्टामपि ।। ३१३ ।।

(९) **भारुचिः**। अभिचारपिशाचाभ्याम्। तथा च तत्प्रभावं दर्शयति ।।३१३-३१४।।

यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।।
क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ।। ३१४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। प्रागुक्तार्थसिद्धये ब्राह्मणमाहात्म्यं इतिहासं लोकप्रसिद्धमनुवदति। एष्वर्थेष्वाख्यानानि महाभारतादवगमयितव्यानि ।। ३१४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सर्वभक्ष्योऽग्निर्भृगुणा कृतः। वडवामुखो नामर्षिस्तेन मेरौ तपः कुर्वता समुद्र आहूतो नागतस्तेन क्रोधादात्मगात्रोष्मणा समुद्रः स्तिमितजलः कृतः प्रस्वेदप्रस्यन्द-

सदृशश्चास्य लवणभावो जनित उक्तश्चापेयो भविष्यसीति भारते मोक्षधर्मेषूक्तम् । क्षयी कृत्वा पश्चादाप्यायनेनोपायकथनेनाप्यायितश्चन्द्रो दक्षेण ।। ३१४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । तथा हि **यैरिति** । यैर्ब्राह्मणैरभिशापेन सर्वभक्ष्योऽग्निः कृतः समुद्रश्चापेयजलश्चंद्रश्च क्षययुक्तः पश्चात्पूरितस्तान्कोपयित्वा को न नश्येत् ।। ३१४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । भृगोः पत्नीयमित्युक्तेऽग्निनाऽसुरस्तां जहार तत्कृत्वा भृगुणा शप्तोऽग्निः सर्वभक्षो भवेति । तथा मोक्षधर्मे नारायणीये कृष्णार्जुनसंवादे । नारायणो लोकहितार्थं वडवामुखो नामर्षिः पुरा बभूव तस्य मेरौ तपस्तप्यतः समुद्र आहूतो नागतस्तेनामर्षितेनात्र गात्रोष्मणा समुद्रः स्तिमितजलः कृतः स्वेदस्यन्दनसदृशश्चास्य लवणभावो जनित उक्तश्चापेयो भविष्यस्येवं त्वत्तोयं वडवामुखे योऽग्निस्तेन पीयमानं मधुरं भविष्यतीत्यपेयो महोदधिः समुद्रः । क्षयी यक्ष्मणा युक्तः । आप्यायितः पूरितः ।। ३१४ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । यैर्ब्राह्मणैः सोमः क्षयी आप्यायितः पूर्णतां प्रापितः तान् ब्राह्मणान् प्रकोप्य को न नश्येत् ? ।। ३१४ ।।

(७) **मणिरामः** । यैः ब्राह्मणैः । आपद्गतेन । तान् ब्राह्मणान् प्रकोप्य कः न नश्येत् ? ।। ३१४ ।।

लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ।।
देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान्समृध्नुयात् ।। ३१५ ।।

(१) **मेधातिथिः** । क्षिणोति छादयति तदविशेषात्स्मृतीनां क्षिण्वन्हि संक्षेपोऽप्युत्तमानामेवेति युधिष्ठिरेण गाण्डीवे विक्षिप्ते व्यासमुनिना दर्शितम् ।। ३१५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **लोकानन्यानिति** विश्वामित्रचरितम् । **लोकपालानिति** इन्द्रांतरसृष्ट्याद्युद्यमेन गरुडं सृजतां वालखिल्यानां चरितम् । **देवानदेवानिति** । वाय्वादीनां वृत्तम् । क्षिण्वन् दुःखजननादेव ।। ३१५ ।।

(३) **कुल्लूकः** । किंच **लोकानामिति** । ये स्वर्गादिलोकान्परानन्यांश्च लोकपालान्सृजन्तीति संभाव्यते। देवांश्च शापेन मानुषादीन्कुर्वन्ति तान्पीडयन्कः समृद्धिं प्राप्नुयात् ।।३१५।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच **लोकेति** । सृजेयुः विश्वामित्रादयः एवं देवानित्यपि माण्डव्यशापेन यमोऽपि विदुरतां गतः । क्षिण्वन् पीडयन् । समृध्नुयात् समृद्धिं गच्छेत् ।। ३१५ ।।

(५) **नन्दनः** । एतत्पद्यत्रयं राज्ञां वर्ज्यतमत्वकथनं । **लोकानन्यान्सृजेयुर्य** इति । क्षिण्वन्बाधमानः समृध्नुयात्समृद्धिं लभेत् ।। ३१५ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । ये ब्राह्मणाः देवान् अदेवान् देवकार्यरहितान् कुर्युः । क्षिण्वन् पीडयन् ।। ३१५ ।।

(७) **मणिरामः** । तान् क्षिण्वन् पीडयन् । समृध्नुयात् समृद्धिं प्राप्नुयात् ।। ३१५ ।।

यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ॥
ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥ ३१६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** लोकाः त्रयः पृथिव्यादयः। देवा आहुतिद्वारेण ब्राह्मणोपाश्रिताः। अध्यापनाधिक्येन कर्मबहुत्वेन ब्राह्मणो देवानामाश्रयो न तथा क्षत्रियवैश्यौ ॥ ३१६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यान्समाश्रित्य यत्साध्यान्यज्ञानाश्रित्य। ब्रह्म वेदः ॥ ३१६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अपि च **यानित्यादि।** यान्ब्राह्मणान्यजनयाजनकर्तृकानाश्रित्य 'अग्नौ प्रास्ताहुति' ३।७६ रिति न्यायेन पृथिव्यादिलोका देवाश्च स्थितिं लभन्ते वेद एव च येषामभ्युदयसाधनतया याजनाध्यापनादिना धनोपायत्वाच्च तान्जीवितुमिच्छन्को हिंस्यात् ॥ ३१६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **यानिति।** याजनाध्यापनकुशलान्ब्राह्मणानाश्रित्यैवापूर्व-द्वारा लोकांश्चतुर्दशभुवनानि देवा इन्द्रादयश्च स्युरिति भावः ॥ ३१६ ॥

(५) **नन्दनः।** ब्रह्म वेदः ॥ ३१६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यान् ब्राह्मणान्। येषां ब्राह्मणानाम्। ब्रह्म वेदः धनं ॥ ३१६ ॥

(७) **मणिरामः।** यान् ब्राह्मणान् ॥ ३१६ ॥

(९) **भारुचिः।** न चाविद्वानिति परिभवनीयोऽसौ। यस्मात् ॥३१६॥

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ ३१७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** जातिमात्राश्रयाणामनवज्ञानं, न विद्वत्तामपेक्षेत। दानादिक्रिया-स्विव। यथा 'चैतन्न पादतः कुर्या'दित्यग्नौ ॥ ३१७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अविद्वानपि न तु विद्वानेव। प्रणीतोऽग्निः होमार्थमुद्धतः ॥३१७॥

(३) **कुल्लूकः।** एवं तर्हि विद्वांसं ब्राह्मणं सेवेतेत्यत आह **अविद्वानिति।** यथाहितोऽना-हितोवाग्निर्महती देवतैवं मूर्खोऽविद्वांश्च प्रकृष्टा देवतेति ॥ ३१७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अहो किं वक्तव्यमित्याह **अविद्वानिति।** दैवतं देवतावृन्दम्। प्रणीतः आहितः तद्भिन्नोऽप्रणीतः ॥ ३१७ ॥

(५) **नन्दनः।** वृत्तहीनोऽपि ब्राह्मणो न गर्हणीय इति श्लोकद्वयेनाह **अविद्वांश्चैव विद्वांश्चेति** ॥ ३१७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** प्रणीतः होमार्थमुद्धतः समृद्धः कृतः। अप्रणीतः लौकिकः अनाहितः ॥ ३१७ ॥

(७) **मणिरामः।** प्रणीतः होमाद्यर्थं आहवनीयादौ नीतः, अप्रणीतः स्थान-स्थितः ॥ ३१७–३१९ ॥

(९) भारुचिः। दशभिः श्लोकैः दण्डचनिग्रहप्रकरणे ब्राह्मणाः प्रशस्यन्ते। सत्यपि शास्त्रे तदपेक्षयैषां क्षान्तिमाश्रित्य मृदूपक्रमो निग्रहो यथा स्यात् स्ववृत्तस्थापनार्थमित्येवमर्थमिदम्। आनन्तर्यार्थो विशेषार्थश्चायमुपदेशः। अस्यार्थवादः ॥३१७॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ॥
हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

(१) मेधातिथिः। गतार्थोऽयम्। दुराचारोऽप्यनवज्ञेय इत्यर्थः ॥ ३१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। श्मशानेष्वपि न दुष्यति न पापे युज्यते यतः तज्जातीययज्ञे हूयमानो वर्धते, नह्यग्निस्ततो न्यस्तस्ततोऽन्यत्र एकत्वाद्देवतायाः ॥ ३१८ ॥

(३) कुल्लूकः। यथाग्निर्महातेजाः श्मशाने शवं दहन्कार्येऽपि नैव दुष्टो भवति किन्तु पुनरपि यज्ञेषु हूयमानोऽभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

(४) राघवानन्दः। नैव 'दुष्यति क्रव्यादमग्नि' मित्यादिमन्त्रलिङ्गकाद्दृष्टदोषेऽपि दृष्टदोषाभावान्नहि तदग्निर्दाहप्रकाशहीनः। हूयमानः होमेन संस्क्रियमाणोऽदृष्टदोषं परिहृत्य फलजनकतया वर्धत इति भावः ॥ ३१८ ॥

(६) रामचन्द्रः। श्मशानेष्वपि वर्धते आहुतिभिः ॥ ३१८ ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ॥
सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥ ३१९ ॥

(१) मेधातिथिः। अनिष्टेषु प्रतिषिद्धेषु वर्तमाना मृदूपक्रमैर्यथाशास्त्रं दण्डचा न सहसाऽऽक्रम्य, वर्णान्तरवत् ॥ ३१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अनिष्टेषु लोकविद्विष्टेषु ॥ ३१९ ॥

(३) कुल्लूकः। एवं कुत्सितकर्मस्वपि सर्वेषु यद्यपि ब्राह्मणाः प्रवर्तन्ते तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः यस्मात्प्रकृष्टं तद्दैवतं; स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न यथाश्रुतार्थविरोधः शङ्कनीयः ॥ ३१९ ॥

(४) राघवानन्दः। किंचान्यत्, अनिष्टेषु कुत्सितकर्मसु देववृन्दादपि परमं दृष्टशापानुग्रहहेतुत्वात् धनमानादिना ॥ ३१९ ॥

(५) नन्दनः। अनिष्टेषु सतामसंमतेषु सर्वकर्मस्वितरजनकर्मसु ॥ ३१९ ॥

(६) रामचन्द्रः। तद् द्विजाः परमं दैवतम् ॥ ३१९ ॥

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ॥
ब्रह्मैव सन्नियंतृ स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ ३२० ॥

(१) मेधातिथिः। क्षत्रियस्य ब्राह्मणान्प्रतिबाधितुं प्रवृत्तस्य ब्राह्मणा एव संनियन्तारः। श्रीमदावलिप्ताः व्यवस्थाभङ्गेन वर्तमानाः क्षत्रियाः, जपहोमादिशापादिना ब्राह्मणैर्मार्गे

व्यवस्थाप्यन्ते। अत्र हेतुः—**क्षत्रं ब्रह्मसंभवम्**। ब्राह्मणजातेः सकाशात्क्षत्रियाणां संभवः। अत्रार्थवाद एवायम् ॥ ३२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ब्राह्मणान्प्रतिप्रवृद्धस्यात्मनाभिभवितुं विप्रमिच्छतः ॥ ३२० ॥

(३) **कुल्लूकः**। क्षत्रियस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वथा पीडानुवृत्तस्य ब्राह्मणा एव शापाभिचारादिना सम्यङ्नियन्तारः यस्मात्क्षत्रियो ब्राह्मणात्संभूतः ब्राह्मणबाहुप्रसूतत्वात् ॥३२०॥

(४) **राघवानन्दः**। ब्राह्मणान्प्रति अतिवृद्धस्य क्षत्रियस्यापि ब्रह्मैव नियन्तृ इत्यन्वयः। तत्र हेतुः 'ब्रह्म ब्राह्मणत्वजात्यवच्छिन्नो जीवः ततः संभवं सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्मे'ति श्रुतेः। तदुत्तरभावित्वाद्वा क्षत्रियस्य ॥ ३२० ॥

(५) **नन्दनः**। इतरैश्च ब्राह्मणो नातिक्रमणीय इत्याह **क्षत्रस्येति**। अतिप्रवृत्तस्य लङ्घितशास्त्रमर्यादस्य सन्नियन्तृ स्यान्नियन्तुं शक्नुयात्। कुतः? क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥३२०॥

(६) **रामचन्द्रः**। ब्रह्मैव ब्राह्मणः संनियन्तृ स्यात् क्षत्रस्य संनियन्ता स्यात्। क्षत्रं ब्रह्मसंभवं ब्राह्मणात् संभवो यस्य तत् ब्रह्मसंभवम् ॥ ३२० ॥

(७) **मणिरामः**। ननु यो यस्योत्पत्तिहेतुर्नासौ तस्य नाशकः। नैवम्, ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः सर्वथा। अपवृद्धस्य पीडानुवृत्तस्य क्षत्रियस्य। ब्रह्मैव ब्राह्मणा एव नियंतृस्थानं नियंतारो भवंति। तत्र हेतुमाह **क्षत्रमिति**। हि यस्मात् ब्राह्मणो बाहुसंभूतत्वात् क्षत्रं ब्रह्मसंभूतं तस्मात् ॥ ३२० ॥

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ॥
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **अद्भ्य** ओषधिवनस्पतिभ्य एव जायत इत्येवमग्निरद्भ्य एव उत्पन्नः। तस्य **सर्वगं तेजः** सर्वदाह्यं दहति। तेजसाऽभिभवति। अपः प्राप्य तदस्य तेजः **शाम्यति। अश्मनो** लोहं खड्गादि। तेन सर्वं विदार्यते अश्मसंपातात्स्फुटति। एवं क्षत्रियाः सर्वत्र जिगीषवो विजयन्ते, ब्राह्मणेषु चेदौद्धत्येन वर्तन्ते तदा विनश्यन्ति ॥ ३२१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अद्भ्योऽग्निरप्पर्यन्तत्वात्। ब्रह्मतः क्षत्रं, क्षत्रक्षयानन्तरं ब्राह्मणैः सह संभूय क्षत्रियाभिः पुत्राणां जननात्। अश्मन आकरस्थपाषाणकणेभ्यः। शाम्यति भाः प्राप्य संघर्षणे नश्यति ॥ ३२१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। तथा च **अद्भ्य इति**। जलब्राह्मणपाषाणेभ्योऽग्निक्षत्रियशस्त्राणि जातानि तेषां संबन्धि तेजः सर्वत्र दहनाभिभवच्छेदनार्थकं कार्यं करोति स्वकारणेषु जलब्राह्मण-पाषाणाख्येषु दहनाभिभवच्छेदनात्मकं कार्यं न करोति ॥ ३२१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अत एवाह **अद्भ्य** इति। अयमर्थः—अग्न्यर्थमिन्धनं हि मथ्यमानं रसक्षयेऽग्निमभिव्यनक्ति। 'अथार्णवस्य क्षुब्धस्य तस्मिन्नंभसि मंथिते कृष्णवर्त्मा समभवत् विभुर्वैश्वानरोऽविमान् ॥' इत्यब्जोऽग्निः पौष्करे श्रुतः। विद्युद्भवाग्नेः प्रत्यक्षजलजत्वम्।

पाषाणो लोहबीजगर्भो ध्मायमानो लोहं व्यनक्ति तत्रासत्वे न ततः स्यादतोऽभिव्यक्त्यपेक्षयाश्मजत्वम् । क्षत्रिये त्वानन्तर्यापेक्षया 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृत' इति श्रुतेश्च । ततः किं तत्राह **एषामिति** । सर्वत्रगं सर्वद्रव्येषु दाहच्छेददण्डादिकर्तृत्वेन वर्तमानं तेजोऽग्नेर्दग्धृत्वं, लोहस्य तैक्ष्ण्यं, राज्ञो दण्डनं च स्वासु योनिषु जलहीरकविप्रेषु न विकरोति किंतु शाम्यति 'ब्राह्मस्त्वक्षतो व्रजेदि'त्युक्तेः ।। ३२१ ।।

(५) **नन्दनः** । एतदेवोपपादयति **अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमिति** । अद्भ्योऽग्निरिति च पौराणिकाः, ब्रह्मतो ब्राह्मणतः, ब्राह्मणा हि दक्षमरीच्यादयः स्रष्टारः तेषां मन्वादीनां सर्वत्र, गन्तुं शक्तं तेजः शक्तिः स्वासु योनिषु शाम्यति क्षरते । एतदुक्तं भवति—अग्निः सर्वं दग्धुमीष्टे नापः, क्षत्रियः सन्नियन्तुमीष्टे न ब्राह्मणं, लोहं लोहं सर्वं च्छेत्तुमीष्टे अग्निलोहयोरुपन्यासो दृष्टान्तार्थः ।। ३२१ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । अद्भ्यो जलेभ्यः अग्निर्भवति । ब्रह्मतः क्षत्रं जातम्, अश्मनः लोहम् । तेषां ब्रह्मादीनां ।। ३२१ ।।

(७) **मणिरामः** । तथा च **अद्भ्य इति** । तेषां अग्न्यादीनां । सर्वगतं तेजः दहनाभिधं च छेदनार्थकं कार्यं । स्वासु योनिषु स्वोत्पत्तिस्थानेषु, जलब्राह्मणपाषाणेषु । उपशाम्यति दहनादिकार्यं न करोतीत्यर्थः ।। ३२१ ।।

नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ।।
ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ।। ३२२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । यत्क्षत्रं यद्ब्राह्मणरहितं राज्यं, मन्त्रिपुरोहितादयो यत्र न ब्राह्मणास्तत्र कुतः समृद्धिः ? एवं ब्राह्मणा अपि राजोपाश्रिताः कुतः संपत्तिं लभन्ते ? उभौ युक्तौ जगज्जयतः । ब्रह्मक्षत्रशब्दौ ब्राह्मणक्षत्रियजातिवचनौ ।। ३२२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । संपृक्ते परस्पराविरुद्धे वर्धेते अवश्ययोद्धव्यरणोपस्थितौ ।। ३२२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणरहितक्षत्रियो वृद्धिं न याति; शान्तिकपौष्टिकव्यवहारेक्षणादिधर्मविरहात् । एवं क्षत्रियरहितोऽपि ब्राह्मणो न वर्धते रक्षां विना यागादिकर्मानिष्पत्तेः । किंतु ब्राह्मणः क्षत्रियश्च परस्परसंबद्ध एवेह लोके परलोके च धर्मार्थकाममोक्षावाप्त्या वृद्धिमेति । दण्डप्रकरणे चेयं ब्राह्मणस्तुतिः ब्राह्मणानामपराधिनामपि लघुदण्डप्रयोगनियमार्था ।। ३२२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । इतश्च ब्राह्मणः श्रेष्ठ इत्याह **नेति** । याजनाद्याशंसाकर्तृतयाऽविद्यमानं ब्राह्मणजात्यवच्छिन्नं यस्य क्षत्रियस्य तत् न ऋध्नोति वृद्धिं न गच्छति । नाक्षत्रं न विद्यते क्षत्रं याज्यपालकादितया यस्य तत् । संपृक्तं परस्पराकांक्षया संयुक्तम् ।। ३२२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । अब्रह्म क्षत्रं न ऋध्नोति न वृद्धिं याति । अक्षत्रं ब्रह्म न वर्धते । तस्माद्ब्रह्म क्षत्रं संप्रयुक्तं इहलोके अमुत्र परलोके ।। ३२२ ।।

(७) **मणिरामः** । नाऽब्रह्मक्षत्रमृध्नोति ब्राह्मणरहितः क्षत्रियो वृद्धिं न प्राप्नोति । तथा नाऽक्षत्रं ब्रह्म वर्धते । संपृक्तं एकीभूतं ।। ३२२ ।।

दत्वा धनन्तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ॥
पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥ ३२३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यदा तु जरसाऽभिभूयेत कृतकृत्यः स्यात्तदा वसुनि धने सति सर्वं दण्डसमुद्भूतं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । महापातकिधनस्य वरुणाय प्रतिपादनमुक्तम् । न राज्ञा तद्ग्रहीतव्यम् । अन्यत्तु दण्डधनं राज्ञा दृष्टकार्यार्थवादाद्बहु धनमस्ति प्रयाणकालश्च, तदा सर्वस्यायं विनियोगः । अन्ये तु दण्डग्रहणं करशुल्कादीनामपि प्रदर्शनार्थं व्याचक्षते । तथा सति सर्वस्वं दद्यादित्युक्तं भवति । वाहनायुधभूमिपुरुषवर्जं सर्वं दातव्यम् । एवं तु व्याख्याने **'पुत्रे राज्यं समासाद्य'** इति न घटते । न हि तस्याकोशस्य राजकरणसंभवः । **कुर्वीत प्रायणं रणे** । आत्मत्यागे संग्रामं कुर्यात् । यदि कथंचिदन्त्यावस्थायां रणं नोपलभेत तदाग्न्युदकादिना शरीरं जह्यात् । फलातिशयसंपत्तिस्तु रणे समासं जनमारोपणम् ॥ ३२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । रणे प्रायणमन्यथा तु दैवकृतैरेव रोगादिभिरुभयथापि दत्वा धनमित्यादि तुल्यम्, प्रायणमात्रधर्मत्वात् ॥ ३२३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यदा तु विशिष्टदर्शनेनाचिकित्स्यव्याधिना वाऽऽसन्नमृत्युर्भवति तदा दत्वेति । महापातकिधनव्यतिरिक्तविनियुक्तावशिष्टसर्वदण्डनं ब्राह्मणेभ्यो दत्वा पुत्रे राज्यं समर्प्यासन्नमृत्युः फलातिशयप्राप्तये संग्रामे प्राणत्यागं कुर्यात्, संग्रामासंभवे त्वनशनादिनापि ॥ ३२३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । क्षत्रियस्य वीतरागस्य नृपतेः कार्यान्तरं विधत्ते **दत्वेति** । प्रायणं प्राणत्यागं रणे कुर्यादिति । वने इति क्वचित्पाठस्तदा वनवासं कुर्यादिति ॥ ३२३ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ चरमे वयसि राज्ञः कर्तव्यमाह **दत्वा धनन्तु विप्रेभ्य इति** । प्रायणं मरणम् ॥ ३२३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । धनं महापातकादिव्यतिरिक्तं सर्वदण्डसमन्वितं व्युत्थितं प्रायणं प्रयाणम् ॥ ३२३ ॥

(७) **मणिरामः** । यदा तु वैद्यादिना आसन्नमरणज्ञानं भवति तदा राज्ञः कर्माह **दत्वेति** । प्रायणं प्राणत्यागं ॥ ३२३–३२५ ॥

एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ॥
हितेषु चैव लोकेभ्यः सर्वान्भृत्यान्नियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । **एवं चरन्विहरन्राजधर्मेषु** यथाशास्त्रोपदिष्टेषु । **सदा युक्तस्तत्परः** । **लोकेभ्यः** स्वराष्ट्रीयेभ्यो हितेषु । **सर्वान्भृत्यान्नियोजयेत्** ॥ ३२४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । राजधर्मेषु व्यवहारदर्शनादिषु ॥ ३२४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । एवमध्यायत्रयोक्तराजधर्मेषु व्यवहार्यमाणो राजा सर्वदा यत्नवान्प्रजाहितेषु सर्वान्भृत्यान्विनियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रासमर्थस्य वृत्त्यन्तरं प्रदर्शयन्वैश्यशूद्रयोः कर्माह **एवमिति** द्वाभ्याम्। भृत्यानमात्यान्। पार्थिव इति जात्यन्तरं चेत्पृथिवीपालकः। उक्तधर्मानुष्ठानमावश्यकं तस्यापि॥ ३२४॥

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः॥
इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयोः॥ ३२५॥

(१) **मेधातिथिः**। आद्येनानेन कण्टकशुद्धिपर्यन्तो राजधर्म उपसंह्रियते। द्वितीयेन 'वैश्यशूद्रोपचारं' चेत्युक्तमनुस्मारयति॥ ३२५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। राजधर्मानुपसंहृत्य वैश्यशूद्रयोर्धर्मावसाधारणौ क्रमप्राप्तावक्तारयति **एष इति**। इमं वक्ष्यमाणम्॥ ३२५॥

(३) **कुल्लूकः**। एतद्राज्ञः कर्मानुष्ठानं पारंपर्यागततया नित्यं समग्रमुक्तं, इदानीं वैश्यशूद्रयोः क्रमेण वक्ष्यमाणमिदं कर्मानुष्ठानं जानीयात्॥ ३२५॥

(५) **नन्दनः**। इमं वक्ष्यमाणम्॥ ३२५॥

(६) **रामचन्द्रः**। इमं वक्ष्यमाणलक्षणम्॥ ३२५॥

(७) **मणिरामः**। इमं वक्ष्यमाणं॥ ३२५॥

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम्॥
वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणे॥ ३२६॥

(१) **मेधातिथिः**। **कृतसंस्कार** उपनीतः कृतविवाहश्च। **वार्तायां** वक्ष्यमाणकालसमुदायो 'वार्ता'। तत्र **नित्ययुक्तः** स्यात्। यथा बार्हस्पत्ये वार्ता समुपदिष्टा॥ ३२६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **वार्तायां** कृषौ॥ ३२६॥

(३) **कुल्लूकः**। **वैश्यः कृतोपनयनपर्यन्तसंस्कारो** विवाहादिकं **कृत्वा** जीविकायां वक्ष्यमाणायां कृष्यादिकार्यार्थं पशुपालने च सदा समायुक्तः स्यात् पशुरक्षणस्य वार्तात्वेऽपि प्राधान्यख्यापनार्थं पृथग्विधानं तथा चोत्तरश्लोकाभ्यां प्राधान्यं दर्शयति॥ ३२६॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रादौ वैश्यवृत्तीराह **वैश्यस्त्विति**॥ ३२६॥

(५) **नन्दनः**। **संस्कारा** जातकर्मादयो गोदानव्रतान्ताः **वार्तायां** कृषिगोरक्षवाणिज्यवार्धुष्येषु॥ ३२६॥

(६) **रामचन्द्रः**। **वैश्यस्तु वार्तायां** कृष्यादौ **नित्ययुक्तः** स्यात्॥ ३२६॥

(७) **भारुचिः**। वार्तायां जीविकायां॥ ३२६॥

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून्।।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ।। ३२७।।

(१) **मेधातिथिः।** पशुरक्षणं वैश्यस्य न कैवलं जीविकार्थं, यावद्धर्मायापीति दर्शयत्यर्थवादेन। "कथं पुनर्दृष्टे सत्यदृष्टमुक्तम्?" प्रजापालनवन्नियमात्परिपालनीयं त्वयेति नियोगपरिदानम्। क्षत्रियस्य प्रजापालनेऽधिकारो निरूपितः। ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तोपदेशादिना जपहोमादिना च "आदित्याज्जायते वृष्टिः" इति सर्वाधिकारः। दृष्टान्तार्थं चैतत्। तथैव धर्म एवं वैश्यस्य पशुरक्षणादिः।। ३२७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। परिददौ** रक्षणाय ददौ। ब्राह्मणाय पारलौकिकसिद्ध्यर्थम्। ।। ३२७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यस्माद्ब्रह्मा पशून्सृष्ट्वा रक्षणार्थं वैश्याय दत्तवानतो वैश्येन रक्षणीयाः पशव इति पूर्वानुवादः प्रजाश्च सर्वाः सृष्ट्वा ब्राह्मणाय राज्ञे च रक्षणार्थं दत्तवानिति प्रसङ्गादेतदुक्तम् ।। ३२७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** पशुरक्षणे हेतुः **प्रजापतिरिति। ब्राह्मणायेत्यादि**नियतरक्षणे दृष्टान्तार्थं; ब्राह्मणक्षत्रिययोर्धर्मस्योक्तत्वात् ।। ३२७ ।।

(५) **नन्दनः।** वैश्येनावश्यं रक्षणीयाः पशव इत्याह **प्रजापतिर्हि वैश्यायेति।** परिदानं निक्षेपः, उत्तरार्धोपन्यासो दृष्टान्तार्थः ।। ३२७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** वैश्यान् पशून् रक्षणाय **ददे** दत्तवान्। **ब्राह्मणाय** उपदेशार्थम्। राज्ञे क्षत्रियाय **सर्वाः प्रजा** रक्षार्थे **ददे** ।। ३२७ ।।

(७) **मणिरामः।** तथा च ब्रह्मणा यस्मै यद्दत्तं तेन तद् रक्षणोपयोगार्थमित्यर्थः ।।३२७-३२८।।

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ।।
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ।। ३२८।।

(१) **मेधातिथिः।** "ननु को जीवितार्थं **कामः** यदुक्तं यद्यप्यदृष्टं तदा दृष्टाश्रितमेव भोजने प्राङमुखतायामेव। तत्र कथंचिदिदमुच्यते **न च वैश्यस्य कामः स्यादिति।** न ह्यबुभुक्षमाणः प्रत्यवैति।" सत्यमेवं 'कृष्टाविकृष्टं पाशुपाल्यमिति' ज्ञापयितुम्। कश्चिन्मन्यते सर्वाण्येतानि नियमार्थानि तुल्यफलानीति। तत्र तुल्यफलत्वे च पक्षेऽकामोऽपि स्यात्कर्मान्तरं कामयमानस्य। यदा त्वन्येभ्यो गुणवत्तरः तदा तु तेनाजीवेन्न कर्मान्तरे प्रवृत्तिः। अत एव तदालंबनो जीवेत् ।। ३२८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कामः** स्यादीदृगुद्यमः स्यात्। **वैश्ये चेच्छ**त्युद्यमं कुर्वति **नान्ये**न वर्णेन रक्ष्यास्तदभावे न शूद्रेण रक्ष्य इत्यर्थः ।। ३२८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। पशुरक्षणं न करोमीति वैश्येनेच्छा न कार्या, अतः कृष्यादिवृत्ति-संभवेऽपि वैश्येन पशुरक्षणमवश्यं करणीयम्। वैश्ये पशुरक्षणं कुर्वत्यन्यः पशुरक्षणं न कार-यितव्यः ॥ ३२८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। वैश्यस्यावश्यकत्वमनुवदन् अनापद्धर्ममाह **न चेति** ॥ ३२८ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तांतवस्य च ॥
गन्धानां च रसानां च विद्यादर्घबलाबलम् ॥ ३२९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **लोहशब्देन** ताम्रायस्कांस्यान्याह **अर्घबलाबलं** न्यूनताऽर्घस्य न्यूनताधिक्ये देशकालापेक्षे। कस्मिन्देश इदं महार्घम्, कस्मिन्वाऽपचितार्घम्। एवं कालेऽपि ॥ ३२९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। मणिरश्ममणिर्माणिक्यादिः। **लोहानां** हिरण्यादीनाम्। **तान्तवस्य** कौशेयादेः। **अर्घबलाबलं** मूल्योत्कर्षापकर्षौ ॥ ३२९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। किंच **मणीति**। **मणिमुक्ताविद्रुमलोहवस्त्राणां गन्धानां** कर्पूरादीनां **रसानां** लवणादीनां उत्तममध्यमानां देशकालापेक्षया मूल्योत्कर्षापकर्षं **वैश्यः जानीयात्** ॥ ३२९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। न केवलं पशुसंरक्षणमेव वैश्यस्यान्यदपीत्याह **मणीति**। **मणि-मुक्तादीनाम् लोहानां** सुवर्णरजतादीनाम्। **तान्तवस्य** वस्त्रादेः। **गन्धानां** चन्दनकुङ्कुमादी-नाम्। **रसानां** तैलादीनाम्। **अर्घबलाबलं** देशकालाद्यपेक्ष्य न्यूनाधिकमूल्यम् ॥ ३२९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तान्तवस्य वस्त्रस्य ॥ ३२९ ॥

(७) **मणिरामः**। वैश्यस्य जीविकामाह **मणीति**। तांतवस्य वस्त्रस्य। अर्घबलाबलं मूल्योत्कर्षापकर्षौ ॥ ३२९ ॥

बीजानामुप्तिविच्च स्यात्क्षेत्रदोषगुणस्य च ॥
मानयोगं च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः ॥ ३३० ॥

(१) **मेधातिथिः**। इदं बीजं विस्तृतमुप्यत इदं संहतमुप्यत इत्येना**मुप्तिं** विद्यात्। इदं बीजमस्मिन् क्षेत्रे प्ररोहतीदं न। इदं च बलवत्फलति। एवमादयो गुणदोषाः। द्रोण-शूर्पाढकादयो **मान**विशेषास्तेषां **योगा** ये हस्तेन मीयन्ते ॥ ३३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उप्तिविच्च स्यात् वापनकलादिवित्स्यात् क्षेत्रदोषगुणस्य वेदिता। मानयोगान् द्रोणादीन्। तुलायोगान् पलादीनि। योगपदेन यत्र यादृशमासनं बन्धस्तद्विद्यादित्युक्तम् ॥ ३३० ॥

(३) **कुल्लूकः**। बीजानां सर्वेषां वपनविधिज्ञः स्यात्—इदं बीजमस्मिन्काले तत्र संहतं चोप्तं प्ररोहत्यस्मिन्नेत्येवं तथेदमूषरमिदं सस्यप्रदमित्यादिक्षेत्रदोषगुणज्ञश्च स्यात्। मानो-

पायांश्च प्रस्थद्रोणादीन् तुलोपायांश्च सर्वान् तत्त्वतो जानीयात् यथान्यो न वञ्चयति। ।। ३३० ।।

(४) **राघवानन्दः।** अन्यदपि तत्कृत्यमाह **बीजानामिति चतुर्भिः। उप्तिविद्वपन-**कालवित् इदं बीजमिदानीं प्ररोहति, नेदमिदानीमिति ऊषरानूषरादिक्षेत्रदोषगुणयोर्ज्ञातेति शेषः। **मानयोगांश्च** प्रस्थद्रोणाढकादीनि मानानि यैः परिमाणप्रकारैर्युज्यन्ते संभवति तान्मानोपायान्। तदुक्तं 'सप्तमेऽष्टमुष्टि'रित्यादि। **तुलायोगान्** त्रसरेण्वादिपलान्तान् ।। ३३० ।।

(५) **नन्दनः।** क्षेत्रबीजगुणस्य वेत्ता स्यादिति विपरिणामः ।। ३३० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** बीजानां उप्तिवित्स्यात् वपनवित् **मानयोगांश्च** जानीयात् प्रस्थादींश्च प्रस्थाढकादयः ।। ३३० ।।

(७) **मणिरामः।** उप्तिवित् वपनविधिज्ञः अस्मिन् काले इदं बीजं वप्तव्यमिदं नेति। दोषगुणं ऊषरमिदं सस्यप्रदमितीदमिति। मानयोगात् मानोपायान् द्रोणादीन् तुलायोगान्। तुलोपायान् सर्वशः तत्त्वतः। एतत्सर्वं जानीयात् यथाऽन्यो न वंचयेत् ।। ३३० ।।

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ।।
लाभालाभं च पण्यानां पशूनां परिवर्धनम् ।। ३३१ ।।

(१) **मेधातिथिः। भाण्ड**शब्देन विक्रेयवस्त्राजिनान्युच्यन्ते। तत्र **सारासारता,** यत्कालान्तरे स्थितं चेत् नश्यति तत् 'सारम्', तदितरमसारम्। अस्मिन्देशे व्रीह्यो भूयांसोऽस्मिन्काले यवा अस्मिन्नीदृश आचार ईदृशो जानपदानां स्वभाव एवमादयो **देशे गुणागुणाः।** अनेन च यवसेनेदृशेन च लवणेनास्मिन्काले प्रयुक्तेन पशवो वर्धन्त इति ।। ३३१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। भाण्डानां** विक्रयद्रव्याणाम्। **देशानां** देशान्तराणाम् **गुणागुणं** लाभालाभहेतुत्वम्। **लाभालाभं** कालान्तरेण ।। ३३१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** इदमुत्कृष्टमेतदपकृष्टमित्येकजातीनामपि द्रव्याणां विशेषं जानीयात् तथा **देशानां** प्राक्पश्चिमादीनां क्व किमल्पमूल्यं किं बहुमूल्यं चेत्यादिदेशगुणदोषौ बुद्ध्येत। विक्रेयद्रव्याणां चेयता कालेनेयानपचयो उपचयो वेति विद्यात्तथाऽस्मिन्देशे कालेऽनेन **च** तृणोदकयवादिना पशवो वर्धन्तेऽनेन क्षीयन्त इत्येतदपि जानीयात् ।। ३३१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** सारेऽतिपक्वनिबिडादितारतम्येन स्थायित्वास्थायित्वे भाण्डानां मृन्मयादीनां एकजातीयानामपि। गुणागुणं लवणादिरसोत्पत्तिनिम्नोन्नतादिसत्त्वेन **गौडा-**दिदेशानाम्। पशूनां विवर्धनं वटकण्टकमाषतृणादिभक्षणीयद्रव्यम् ।। ३३१ ।।

(५) **नन्दनः। भाण्डानां** द्रव्याणां **देशानां** क्षेत्रादीनाम् ।। ३३१ ।।

(७) **मणिरामः। भाण्डानां** द्रव्याणां सारासारं उत्कृष्टाऽपकृष्टं गुणागुणं क्वचिद् बहुमूल्यं क्वचिदल्पमूल्यं चेत्यादिगुणदोषं लाभाऽलाभं इयता कालेनैतावानुपचय एतावानपचयश्चेतिरूपं परिवर्धनं तस्मिन् देशे अनेन कालेन तृणोदकयवादिना पशवो वर्धंते अनेन क्षीयंते इति च जानीयात् ।। ३३१ ।।

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् ।।
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ।। ३३२ ।।

(१) **मेधातिथिः। भृत्या** दासाः प्रेष्यादयः गोपालजपालमहामात्राद्याः। तेषां च कियती **भृतिरिति विद्यात्।** मालवकमगधद्रविडादिदेशभाषाः एतद्देशा अस्मिन्नर्थ ईदृशमुच्चारयन्ति। इदं द्रव्यमेवं स्थाप्यत एवं संवर्तत एवमाव्रियतेऽनेन योज्यत इयता विक्रीयते ।। ३३२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। भृत्यानां** भृतिमेतया भृत्यैतत्कर्म मासं कार्यमिति। **भाषा** दाक्षिणात्यादिभाषाभेदान्। **द्रव्याणां** स्थानयोगानत्रैतदुत्पद्यत इति। **क्रयविक्रयम**त्रास्य क्रयविक्रयाविति ।। ३३२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** गोपालमहिषपालादीनामिदमस्य देयमिति देशकालकर्मानुरूपं वेतनं जानीयात्। गौडदाक्षिणात्यादीनां च मनुष्याणां नानाप्रकारा **भाषा** विक्रयाद्यर्थं विद्यात्तथेदं द्रव्यमेवं स्थाप्यतेऽनेन च संयुक्तं चिरं तिष्ठतीति बुध्येत, तथेदं द्रव्यमस्मिन्देशे काले चेयता विक्रीयत इत्येतदपि जानीयात् ।। ३३२ ।।

(४) **राघवानन्दः। भृत्यानां** कर्म कुर्वताम्। **भाषाश्च** क्रयविक्रयार्थं लड(ले)पाभ्यंगतैलादिरूपः। **नृणामु**त्कलादिस्थानाम्। नृणामिति विशेषणाद्वेदस्मृत्यादावन्येषामप्यधिकार इति। **स्थानयोगांश्च** पूगलवङ्गादीनां स्थापनोचितार्द्ररूक्षादीनि स्थानानि सुवर्णाद्याकरान्वा ।। ३३२ ।।

(५) **नन्दनः। स्थानयोगान्नि**धानोपायान् ।। ३३२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। भृत्यानां** भृतिं वेतनं विद्यात्। **द्रव्याणां** स्थानयोगांश्च अत्रेदं वस्तूत्पद्यत इति ।। ३३२ ।।

श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभावार्थदीपिकायां नवमोऽध्यायः समाप्तः ।।

(७) **मणिरामः।** भृतिं गोपालस्येदं वेतनं क्षेत्ररक्षकस्येदं वेतनमित्यादिस्थानयोगान् इदं द्रव्यं चिरकालं स्थापनीयं अनेन संयुक्तं च चिरकालं तिष्ठति इति च जानीयात् ।। ३३२ ।।

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।।
दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ।। ३३३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** बहु अन्नं दातव्यमित्यर्थः। अन्यथा राज्ञा दण्ड्यः। एवमर्थमत्रोच्यते महाधनस्य चैतत् ।। ३३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अन्नमेव दद्यात् दद्यादेवान्नं कृषीवलतया बह्वन्नत्वात् ॥३३३॥

(३) **कुल्लूकः** । धर्मेण विक्रयादिनोक्तप्रकारेण धनवृद्धौ प्रकृष्टं यत्नं कुर्यात् हिरण्यादि-दानमपेक्ष्यान्नमेव प्राणिभ्यो विशेषेण दद्यात् ॥ ३३३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । किंच **धर्मेण** 'अशीतिभागो वृद्धिः स्यादि'त्यनेन **धनवृद्धौ यत्नं कुर्यात्** । **सर्वभूतानां** क्षुधार्तानां कृष्यादिसंचित**मन्नं दद्यात्** । न तेषु क्लिश्यमानेषु अधिकला-भार्थं '(अधमर्णस्य सुवर्णादिकं) स्थापयेदित्यर्थः ॥ ३३३ ॥

(५) **नन्दनः** । **सर्वभूतानां** शूद्रादीनां दद्यादेवेत्यन्वयः ॥ ३३३ ॥

(७) **मणिरामः** । आतिष्ठेत् कुर्यात् ॥ ३३३ ॥

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ॥
शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रेयसः परम् ॥ ३३४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । **यशस्विनामिति** । साध्वाचारो लक्ष्यते । **शुश्रूषा** परिचर्यैव । तस्य धर्मः परं श्रेय आवहति ॥ ३३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शूद्रधर्मानाह **विप्राणामिति** । गृहस्थानामित्यन्यैर्भरणा-संभवादित्युक्तम् । नैःश्रेयसो निःश्रेयसहेतुः ॥ ३३४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । **शूद्रस्य पुनर्वेदविदां गृहस्थानां** स्वधर्मानुष्ठानेन यशोयुक्तानां ब्राह्मणानां या परिचर्या सैव प्रकृष्टस्वर्गादिश्रेयोहेतुर्धर्मः ॥ ३३४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उपसंहारव्याजेन शूद्रवृत्तिं कथयति **विप्राणामिति** द्वाभ्याम् । **गृह-स्थानामिति** विशेषणादाश्रमान्तरेषु शूद्रापेक्षा निषेधः 'स्वयं दासास्तपस्विनः' (?) इति न्यायात् । तत्रापि न तपस्विनामिति भावः । यशस्विनां यशोर्थिनाम् । कदर्यशुश्रूषा भृत्यदुःख-करी नतु सुखकरी; उदर्केऽपि भक्ष्यालाभद्वेषादिना दुरदृष्टजदुःखरूपफलत्वात् ॥ ३३४ ॥

(५) **नन्दनः** । **नैःश्रेयसः** निःश्रेयसहेतुः ॥ ३३४ ॥

(७) **मणिरामः** । नैःश्रेयसः स्वर्गादिश्रेये हेतुः ॥ ३३४ ॥

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मृदुवागनहंकृतः ॥
ब्राह्मणाद्याश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते ॥ ३३५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । **शुचिः** मृद्वारिशुद्धेन्द्रियसंयमनेन च । **उत्कृष्टान्** त्रैवर्णिकान् **शुश्रूषुः** । **मृदुवाक्** न तर्कादिशास्त्रगन्धितया परुषभाषी । **उत्कृष्टां** ब्राह्मणादिजातिमाप्नोती-त्यर्थः । स्पष्टमुक्तं प्रयोजनम् । पुन**र्ब्राह्मणापाश्रय**ग्रहणात् अन्यानप्याश्रितस्यान्यशुश्रूष-कस्यैतदविरोधेन धर्म एव ॥ ३३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शुचिरान्तरबाह्यशौचवान् । **उत्कृष्टस्य** ब्राह्मणस्य **शुश्रूषुः ब्राह्मणापाश्रयः** कंचिदेकं ब्राह्मणमाश्रित्य स्थितः । जातिमुच्छ्रितां जन्मान्तरे वैश्यादिजातिताम् । उत्कर्षं जाति इति क्वचित्पाठः ॥ ३३५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतः स्वजात्यपेक्षयोत्कृष्टद्विजातिपरिचरण-शीलोऽपरुषभाषी निरहङ्कारः प्राधान्येन ब्राह्मणाश्रयस्तदभावे क्षत्रियवैश्याश्रयोऽपि स्वजाति-त **उत्कृष्टां जातिं** प्राप्नोति ।। ३३५ ।।

(४) **राघवानन्दः। उत्कृष्टशुश्रूषुः** उत्कृष्टानां द्विजानां शुश्रूषुः। **उच्छ्रितिं** सच्छूद्र-ताम् ।। ३३५ ।।

(५) **नन्दनः। उत्कृष्टशुश्रूषा** पूर्वपूर्ववर्णपूजनम् ।। ३३५ ।।

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ।।
आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्तन्निबोधत ।। ३३६ ।।

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ।। ९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** स्पष्टमुक्तं प्रयोजनं च ।। ३३६ ।।

इति श्रीभट्टवीरस्वामिसूनोर्भट्टमेधातिथिकृतौ मनुभाष्ये नवमोऽध्यायः ।।९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यस्त्वेषां कर्मक्रमो वृत्तिक्रमश्च क्रमशो निबोधत मध्ये प्रसंगागतं किंचिदुक्ता'अजीवंस्तु यथोक्तेने'त्यादिना। वक्ष्यमाणः ।। ३३६ ।।

श्रीनारायणसर्वज्ञोक्तं मन्वर्थनिबन्धनम्। वीक्ष्य धर्मान्विरान्ब्रूत वेद्यं सर्वकृते कृतम् ।।१।।

इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ नवमोऽध्यायः ।।९।।

समाप्तोऽयं समस्तव्यवहाराणामापदां च निस्तारकृन्नामा नवमोऽध्यायः ।।९।।

(३) **कुल्लूकः।** एष वर्णानामनापदि चतुर्णामपि कर्मविधिर्धर्म उक्तः, आपद्यपि यस्तेषां धर्मस्तं संकीर्णश्रवणादूर्ध्वं क्रमेण शृणुत ।। ३३६ ।।

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां नवमोऽध्यायः ।।९।।

(४) **राघवानन्दः।** वृत्तवर्तिष्यमाणयोरध्याययोः संबन्धार्थमनापद्धर्ममुपसंहरन्नापद्धर्मं प्रतिजानीते **एष इति** ।। ३३६ ।।

इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां नवमोऽध्यायः ।।९।।

(५) **नन्दनः।** एतदद्वितीयादिभिरष्टाभिरध्यायैरुक्तं पूर्वं यः कश्चिदापद्धर्म उक्तः सोऽल्पक इत्यभिप्रेत्याह **अनापदीति**। शास्त्रानुक्रमाभ्युद्देशेन क्रमशो निबोधत आपद्धर्मतः पश्चाद्वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः ।। ३३६ ।।

इति मानवधर्मानुशासनव्याख्यानं श्रीनन्दनकृतौ नवमोऽध्यायः ।।९।।

।। नवमोऽध्यायः संपूर्णः ।।

मनुस्मृतौ

दशमोऽध्यायः

*

अधीयीरँस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः ॥
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषां नेतराविति निश्चयः ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः।** "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना" इति ग्रहणार्थं त्रैवर्णिकानां स्वाध्यायविधिरुक्तः। गृहीतस्य चाविस्मरणमप्युक्तं सर्वाश्रमिणाम्। 'स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्या'त्तथा 'नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत'। शास्त्रं प्रमुख्यया वृत्त्यैव शासनाद्धि शास्त्रं प्रमाणान्तरानवगतविधिप्रतिपादनाच्च वेद एवेति। तदेव शास्त्रम्। अन्यत्र ग्रन्थसंदर्भसामान्याच्छास्त्रशब्दप्रयोगः। तथा नियतो वेदमभ्यसेत्। ब्रह्मोज्झता वेदनिंदेति। यस्तु ब्रह्मयज्ञः स एकेनापि सूक्तेन साम्नानुवाकेन खण्डेन कण्डिकया वैकयैव यावज्जीवमधीतया सिध्यति। न तेन ब्रह्मस्मरणमाक्षिप्यते। तदेवं निर्विषयत्वादस्य विधेरनुवादार्थतैव। **प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषां नेतराविति** क्षत्रियवैश्ययोः प्रवचनं निवर्तयितुम्। "ननु च 'अध्यापनं ब्राह्मणस्य' (१०।७५) इत्यादिना तयोस्तदप्राप्तमेव"। नैष दोषः। वृत्तिकरणस्य श्रुतत्वात्तदर्थैव निवृत्तिः संभाव्यते। धर्मार्थं तु विद्यादानं तयोरप्यस्त्येवेत्याशङ्कां निवर्तयति। अथास्ति सामान्येन निषेधः, एवं तर्हि जातिलक्षणप्रसङ्गजननार्थं सिद्धमेवोच्यते। एवं च कृत्वाऽनुक्रमणीयः संबन्धो न हातव्योऽयमिति भविष्यति। 'वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभव" इति। कश्चिदाह 'अध्यापनं' शब्दोच्चारणशिक्षणम्, 'प्रवचनं' तु तदर्थव्याख्यानमपि। अतो भिन्नत्वान्नाध्यापननिवृत्त्या तदर्थव्याख्याननिवृत्तिर्भवतीत्यतः पुनरुपदेशः। "ननु च नात्र वेदशब्दोऽस्ति, कुतस्तत्कर्मता अध्ययनक्रियायाः? अथवा लौकिकगद्यपद्यविषयमपीदमध्ययनमुच्यते"। उच्यते—तथा सत्यदृष्टार्थो विधिः स्यात्। अतश्चाधिकारकल्पना प्रसज्येत मूलकल्पना च स्यात्। यथा तु व्याख्यातं उपलब्धमूलैवेयं स्मृतिर्भवतीति नादृष्टमूलकल्पनाप्रसङ्गः। **द्विजातय** इति सिद्धे **त्रयो वर्णा** इति पादपूरणम्। एवं **स्वकर्मस्था** इति॥ १॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** श्रीमहागणपतये नमः। चत्वारो वर्णा उक्तास्तद्धर्माश्च। अथ क्रमप्राप्तं संकीर्णानां स्वरूपं तद्वृत्तयश्च वाच्याः तद्वृत्तिप्रसंगाच्च वर्णानामपि वृत्ति वक्ष्यते, तत्र संकीर्णानामध्ययननिषेधार्थं वर्णत्रयस्यापि स्थितमध्ययनमाचक्षाणः प्रसंगादध्यापकमपि नियमयति **अधीयीरन्निति**। त्रित्वं शूद्रेण सह मा भूदित्यत उक्तं **द्विजातय इति।** विकर्मस्थानां शौद्रवृत्त्या जीवतां मा भूदित्यत उक्तं **स्वकर्मस्था** इति। आपदि तु क्षत्रवैश्यकर्मापि विप्रस्य स्वकर्मैवेति ग्राह्यम्। अस्य निषेधार्थतां प्रवचननिषेधे दर्शयति **नेतराविति**॥ १॥

(३) **कुल्लूकः।** वैश्यशूद्रधर्मानन्तरं 'संकीर्णानां च संभव'मिति (१।११६)प्रतिज्ञातत्वात् तस्मिन्वाच्ये वर्णेभ्य एव संकीर्णानामुत्पत्तेः वर्णानुवादार्थं त्रैवर्णिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाध्यापनमनुवदति। ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा अध्ययनानुभूतस्वकर्मानुष्ठातारो

वेदं पठेयुः। एषां पुनर्मध्ये ब्राह्मण एवाध्यापनं कुर्यान्न क्षत्रियवैश्यावित्ययं निश्चयः। 'प्रब्रूयाद्ब्राह्मणः स्त्वेषा'मित्यनेनैव क्षत्रियवैश्ययोरध्यापननिषेधसिद्धौ 'नेतरा'विति पुनर्निषेधवचनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ।। १ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** तत्रादौ आपद्धर्मं वक्तुमनापद्धर्मान्स्मारयति **अधीयीरन्निति** षड्भिः। स्वकर्मस्था अग्निहोत्राद्यनुष्ठानेच्छव एवाधीयीरन्, तेनाध्ययनाख्यं संस्कारसंस्कृतवेदार्थावबोधोनुष्ठानाङ्गत्वाध्ययनमात्रमिति भावः । तेषां मध्ये ब्राह्मण एव प्रब्रूयाद्धर्ममिति **न** क्षत्रियवैश्यौ ।। १ ।।

(५) **नन्दनः ।** अथ शास्त्रानुक्रमण्युद्देशक्रमेण संकीर्णानां संभवं वक्ष्यंस्तत्प्रकृतिभूतानां चतुर्णां वर्णानामुत्कर्षापकर्षौ तावदाह **अधीयीरन्निति ।** निर्णयः अयमभिप्रायः द्विजातित्वाद्विधिविहितधर्मानुष्ठायित्वादध्ययनयोगाच्च त्रयो वर्णाः शूद्रादुत्कृष्टाः, ब्राह्मणस्त्वाचार्यत्वात्क्षत्रियवैश्याभ्यामुत्कृष्ट इति ।। १ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** त्रयो वर्णाः अधीयीरन् । तेषां वर्णत्रयाणां ब्राह्मणः प्रब्रूयात् न इतरौ नृपवैश्यौ न ।। १ ।।

(७) **मणिरामः ।** इदानीं संकीर्णानामुत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्तेषां तु वर्णेभ्य एवोत्पत्तेर्वर्णाऽनुवादार्थं त्रैवर्णिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाऽध्यापनमनुवदति **अधीयीरन्निति ।** तेषां क्षत्रियादीनां नेतरौ न क्षत्रियवैश्यौ ।। १ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** ॐ सिद्धिः।। संकीर्णानां वर्णेभ्य एवोत्पत्तिर्वर्णोत्पत्तिः अभिधानमन्तरेण तदुत्पत्तिकथनस्य अशक्यत्वाद्वर्णोत्पत्त्यभिधानस्य प्रसङ्गेनोत्पादनाय द्वितीयाध्यायसिद्धं त्रैवर्णिकप्रधानधर्मं वेदाध्ययनमनुवदितुमाह **अधीयीरन्निति ।** ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा अध्ययनाङ्गभूतधर्मयमनियमारब्धस्वकर्मानुवर्तिनो वेदं पठेयुः। एषां पुनरध्यापनं ब्राह्मण एव कुर्यान्न क्षत्रियवैश्यावित्ययं निश्चय इत्यध्ययनानुवादप्रसङ्गेन ब्राह्मणस्याध्यापननियममाह 'प्रब्रूयाद् ब्राह्मणस्त्वेषा'मित्यनेनैव क्षत्रियवैश्ययोरध्यापननिवृत्तिसिद्धौ स्वशब्देन निषेधवचनं निषिद्धाचरणेन प्रायश्चित्तविशेषार्थम् ।। १ ।।

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याद्वृत्त्युपायान् यथाविधि ।।
प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवेत् ।। २ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** 'न चास्योपदिशेद्धर्मम्' इति न कश्चिद्धर्मोपदेशः शूद्रस्य कर्तव्य इत्युक्तम् । वृत्तिधर्मा उपदेष्टव्या इति तस्यापवादः । **वृत्तिः** शरीरकुटुम्बस्थितिस्तदर्था **उपायास्तान् विद्यात् । प्रब्रूया**त्सर्वेभ्य **इतरेभ्य** इति बहुवचनं शूद्रावरोधार्थम् । **स्वयं च तथा भवे**द्यथोपदिष्टा वृत्तिनियमा अनुष्ठेया इत्यर्थः ।। २ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणो वृत्त्युपायान्** धर्म्यान् जीवनोपायानध्यापनादीन् **विद्यादिति** ब्राह्मणस्य नियम्यते नत्वन्यस्य निषिध्यते । **तथा भवेत्** तथा विहितवृत्त्या जीवेत् ।। २ ।।

(३) **कुल्लूकः।** किंच **सर्वेति**। सर्वेषां वर्णानां जीवनोपायं यथाशास्त्रं ब्राह्मणो जानीयात्तेभ्यश्चोपदिशेत्स्वयं च यथोक्तवन्नियममनुतिष्ठेत् ।। २ ।।

(४) **राघवानन्दः।** वृत्त्युपायान् जीवनोपायान्, दण्डशुल्ककृषिवाणिज्यादीन्। न केवलमेवमित्याह **स्वयं चेति**। तथा स्वधर्मेण याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्जीवितं स्यादिति ।। २ ।।

(५) **नन्दनः।** इतश्चापि ब्राह्मण उत्कृष्ट इत्याह **सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यादिति**। सर्वेषां वर्णानां शास्त्रेषु विहितान्वृत्त्युपायान्ब्राह्मणो विद्यादितरेभ्यश्च प्रब्रूयादुपदिशेत्, तथा स्वयं च शास्त्रोक्तमाचरेन्नेतरः। तेनोत्कृष्ट इति भावः ।। २ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** ब्राह्मणः सर्वेषां वृत्त्युपायान् विद्यात् ब्राह्मणस्वरूपोपादानवैशिष्ट्यात् तथा स्वयं वै भवेत् ।। २ ।।

(७) **मणिरामः।** यतोऽध्यापनमेतस्य तच्च ज्ञानं विना कथं भवेदतः सर्वेषां वृत्त्युपायान् जानीयात्। इतरेभ्यः क्षत्रियादिभ्यः। तथा भवेत् स्ववृत्तिं कुर्यात् ।। २ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** किंच **सर्वेषामिति**। सर्वेषां सङ्करपर्यन्तानां आत्मकुटुम्बस्थित्युपायान् ब्राह्मणो यथाशास्त्रं जानीयात्। तथा तेभ्यश्चोपदिशेद् आत्मना च वृत्तिनियमाननुतिष्ठेत् ।। २ ।।

(९) **भारुचिः।** वृत्तये उपायान् विद्यात्। अथवा वृत्तिश्च विद्याधर्मप्राप्त्युपायांश्च। सर्वग्रहणं चाधिकाराद्वर्णत्रयापेक्षमेव। अथवा शूद्रावरोधार्थमेतत्। अधिकृतत्वाद्वर्णस्य। अस्योभयस्याप्यर्थवादः ।। २ ।।

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात् ।।
संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ।। ३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** "किं पुनः कारणं ब्राह्मण एव प्रकृतत्वेनाऽधिक्रियते, न पुनः क्षत्रियादयोऽपि"। यत एतच्छेषतया प्ररोचनं पठति। **वैशेष्या**द्विशिष्टत्वादित्यर्थः, गुणाधिक्यादिति यावत्। तदिदानीमाधिक्यमाह। **प्रकृतिश्रैष्ठ्या**दुत्तमाङ्गोद्भवादिदमुक्तम्। 'प्रकृतिः' कारणम्। नियमस्य च धारणान्मद्यपानप्रतिषेधादयमेव नियमोऽभिप्रेतः, स्नातकव्रतानि वा वैणवधारणादीनि ब्राह्मणस्यैव। **संस्कारस्य** च विशेषो नियमोऽभिप्रेतः स्नातकव्रतानि च 'विशेषो' हृदयङ्गमाभिरित्यादेरुपनयनादेर्वा बालस्यैव विधानात्। क्षत्रियवैश्ययोस्त्वतीतशैशवयोरेकादशद्वादशयोः। अतो हेतो**र्वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः** शासिता ।। ३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वैशेष्यात् जातिवैशिष्ट्यात् प्रकृतेर्ब्रह्ममुखरूपोपादानस्य श्रैष्ठ्यात्। नियमस्य स्नातकव्रतादेः। संस्कारस्योपनयनादेरतिबाल्यकृतत्वादिना विशेषात् ।।३।।

(३) **कुल्लूकः।** अत्रानुवादः **वैशेष्यादिति**। जात्युत्कर्षात्प्रकृतिः कारणं हिरण्यगर्भोत्तमाङ्गरूपकारणोत्कर्षान्नियम्यतेऽनेनेति नियमो वेदस्तस्याध्ययनाध्यापनव्याख्यानादियुक्तसातिशयवेदधारणात्। अत एव 'ब्रह्मणश्चैव धारणा'दिति (१।९३) सातिशयवेदधारणेनैव ब्राह्मणोत्कर्ष उक्तः। **गोविन्दराजस्तु** स्नातकव्रतानां धारणादिति व्याख्यातवान्– तन्न;

क्षत्रियादिसाधारण्यात्। संस्कारस्योपनयनाख्यस्य क्षत्रियाद्यपेक्षया प्राधान्यविधाने विशेषाद्वर्णानामध्यापनवृत्त्युपदेशयोर्ब्राह्मण एवेश्वरः ।। ३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ब्राह्मणस्यैव धर्मवदने जात्युत्कर्षब्रह्ममुखजत्ववेदाध्यापकत्वसोमपातृत्वानि चत्वारि हेतव इत्याह **वैशेष्यादिति।** वैशेष्यात् ज्यैष्ठ्यात् 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीदि'ति श्रुतेः। प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् प्रकृतिरुत्पत्तिस्थलम् 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति' श्रुतेः। नियमस्य स्नातकव्रतकलापादेः। संस्कारस्य सोमपारवसंन्यासित्वस्य ।। ३ ।।

(५) **नन्दनः।** अन्यानपि हेतून्ब्राह्मणोत्कर्षसाधकानाह **वैशेष्यादिति।** प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् ब्रह्मण उत्तमाङ्गब्राह्मण एव प्रकृतिः। तस्याः क्षत्रियादिप्रकृतिभ्यो बाह्वादिभ्यः श्रैष्ठ्यात्। धारणाद्रक्षणात् चतुर्षु हेतुषु प्रथमेन स्वरूपत उक्तः। कारणतः तृतीयचतुर्थाभ्यां कर्मत इत्यनुसंधातव्यमिति ।। ३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** वैशेष्यात् प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् ब्राह्मणस्वरूपादानवैशिष्ट्यात् नियमस्य व्रतानां वेदस्य धारणात् संस्कारस्य विशेषात् अतिबाल्ये उपनयनादिसंस्कारविशेषात् ब्राह्मणो वर्णानां प्रभुः ।। ३ ।।

(७) **मणिरामः।** जात्युत्कर्षात्। प्रकृतिः कारणं हिरण्यगर्भमुखस्वरूपकारणोत्कर्षात्। नियमस्य च धारणात् नियम्यते अनेनेति नियमो वेदः तस्य धारणात्। अध्यापनरूपसंस्कारस्य विशेषात् ।। ३ ।।

(८) **गोविंदराजः।** अत्रार्थवादः **वैशेष्यादिति।** जात्युत्कर्षान्मुखोद्भवत्वेन च श्रेष्ठकारणजन्यत्वात् स्नातकस्य व्रतानां च करणात् संस्कारस्य चोपनयनाख्यस्य बालस्यैव विधानेन विशेषाद् वर्णानां वृत्तिवेदनतदुपदेशयोर्ब्राह्मण एवेशता ।। ३ ।।

(९) **भारुचिः।** विशिष्टत्वाद् ज्ञातित इतरेभ्यः। अथवा प्रतिज्ञैवेयम्। ततोऽत्र कारणं वक्ति – प्रकृतिश्रैष्ठ्यं तस्य मुखोद्भवत्वमुक्तम्। प्रथमेऽध्याये ब्राह्मणस्तुतावुत्तमाङ्गोद्भवादित्येतत्। नियमस्य च धारणात्। कृत्स्ने वेदाध्ययनधारणाभ्यासलक्षणस्य ब्राह्मणकर्तृकस्यैवोपदेशात्। एवं चातिशयविशेषापेक्षादेतदितराभ्यां विज्ञेयम्। स्नातकधर्माचरणापेक्षं चैतत् पूर्ववद् व्याख्येयम्। संस्कारस्य च श्रौतस्मार्तस्योपनयनादेः श्मशानकरणान्तस्य द्विजातिविषयस्य ब्राह्मणहेतुकत्वात् तस्य विशिष्टत्वम्। अथवाल्पे कर्मण्यग्निहोत्रादावेकशतविधस्याग्नेर्दर्शनेन सम्पादनम्। अश्वमेधादेर्वा वर्णान्तिकर्मणो दर्शनेन फलसम्पदपेक्षयेदमुच्यते– ब्राह्मणस्य विशेषोऽयम्। एवमादि ब्राह्मणस्यैव। चशब्दात् ज्येष्ठोपसंग्रहः प्रथमेऽध्याये ब्राह्मणस्तुतिप्रकरणोपदिष्टः समुच्चीयते। यतश्चैवमेव। ब्राह्मणस्य सर्ववर्णप्रभुत्वाद् अध्यापनाद्यधिकृतं कार्यमित्यर्थवादः ।।३।।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ।। ४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** के पुनरमी वर्णा नाम मनुष्यजातिवचनो वर्णशब्दो नेत्याह–चत्वारो वर्णा ब्राह्मणाद्याः शूद्रपर्यन्ताः। अन्ये तु बर्बरकैवर्तादयः संकीर्णयोनयो यथा वक्ष्यन्ते। तत्र चतुर्णां **त्रयो द्विजातयः**, उपनयनस्य तेषां विहितत्वात्। **एकजातिः** शूद्रो, न हि तस्यो-

पनयनमस्ति। उपनयनविधौ ब्राह्मणादिवर्णविशेषसंयोगात्। "अष्टमे ब्राह्मणमुपनयीतैका-दशे राजन्यं द्वादशे वैश्यम्" इति। न कस्मिंश्चित्काले शूद्रं पठन्ति। "ननु कालविशे-षानुपादानादनियतकालं शूद्रोपनयनमस्तु।" भवेद्यद्यसंयुक्ता सामान्येनोपनयनस्योत्पत्तिः स्यात्। एताश्च वर्णकालविशेषयुक्ता निमित्तार्थाः स्तुतयः स्युः। न तु पृथगुत्पत्तिर-स्यास्ति। तत्कस्य प्रमाणस्य सामर्थ्येनास्योपनयनमनियतकालं क्रियताम्? "यद्येवं किं तर्ह्यनेन **चतुर्थ एकजातिरिति?**" सत्यम्। आशङ्कामात्रनिवारणार्थम् 'मन्त्रवर्जं तदुच्यत' इति अमन्त्रकस्यानियतकालस्य प्राप्तिराशंक्येत। "ननु च पाकयज्ञविधावेतद्वाक्यं तत्सन्निधौ श्रवणात्तत्र कृतार्थं नान्यत्र भवितुमर्हति"। अत एवाशङ्कामात्रमित्युक्तम्। परमार्थतस्तु व्यवहारनियमार्थपरः श्लोकः ॥ ४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एते द्विजातयो द्विजातिशब्दवाच्याः सावित्रीतो द्विजातिजन्मला-भात्। तथा चतुर्थो वर्ण एकजातिरेकमेवास्य जन्म मातुः सकाशात्, पञ्चमो वर्णो नास्ति, संकरजानामवर्णत्वात्। एतच्च तेषां वर्णप्राप्तिर्मा भूदित्येतदर्थमुक्तम् ॥ ४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा द्विजास्तेषामुपनयनविधानात् शूद्रः पुनश्चतुर्थो वर्ण एकजातिरुपनयनाभावात्। पंचमः पुनर्वर्णो नास्ति। संकीर्णजातीनां त्वश्वतरवन्मातापितृ-जातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वान्न वर्णत्वं। अयं च जात्यन्तरोपदेशः शास्त्रे संव्यवहरणार्थः ॥ ४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** शूद्रस्तु चतुर्थ एकजातिरित्यन्वयः। पञ्चमोऽनुलोमजो नास्तीति ॥ ४ ॥

(५) **नन्दनः।** उक्तमर्थं निगमयति **ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति।** क्रमोपादानं ब्राह्मणाद् द्विजातेरपि क्षत्रियः किंचिदपकृष्टः, क्षत्रियाद्वैश्य इति ज्ञापनार्थं, शूद्रस्यैव जातित्वग्रहणं पृथगुपादानं चापकृष्टतमत्वख्यापनार्थं; पञ्चमो नास्ति, चत्वार एव वर्णा इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** शूद्रस्तु चतुर्थं एकजातिः, पुनः पंचमः नास्ति ॥ ४ ॥

(७) **मणिरामः।** चतुर्थः शूद्र एकजातिः, उपनयनाभावात्। नास्ति तु पंचमः अर्थात् वर्णः। संकीर्णानां तु पितृमातृव्यतिरिक्तजात्यंतरत्वं न तु वर्णांतरत्वं ॥ ४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। ब्राह्मण इति।** ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजा उपनयनस्य तेषां विहितत्वात्। शूद्रः पुनश्चतुर्थो वर्णः एकवर्ण उपनयनाभावात्। पञ्चमः पुनर्वर्णो नास्ति अन्तरप्रभवानां मातापितृजातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वाद् अस्येतरवद् एवं चायमेषां वर्णत्वोपदेशः शास्त्रे व्यवहारार्थः। शूद्रस्योपनयनानुपदेशादेवैकजातित्वसिद्धौ चतुर्थ एकजातिस्तु इति इदं धर्मेण वस्तुधर्मज्ञा इत्यनेनायं मन्त्रः केशवपनादिना संस्कारान्तरवद् उपनयनं नास्तीति सूचनार्थम् ॥ ४ ॥

(९) **भारुचिः।** अथोर्योरस्त्रयो वर्णा इ. .दिविशेष एव वर्णशब्द उक्तः। यतस्तद्व्यच-तिरेकेण शूद्रे न प्राप्त इष्यते च। तस्यापि स्यादित्यतस्तदर्थोऽयं श्लोकारम्भः। व्यवहारार्थो वायं ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वर्णसंज्ञोपदेशः शास्त्रे। तथा चानया व्यवहार एषां सर्वत्र शास्त्रे दृश्यते। वर्णापसदेषु वा वक्ष्यमाणेषु तदभावज्ञापनार्थं तावद्दर्शयति—'नास्ति तु पञ्चमः' इति।

एवं च सत्येत एव चत्वारो वर्णाः स्वतः सिद्धाः। कथं? रसवत्। यथाष्ट (प्राप्ताः) स्वतः सिद्धाः। यस्तु तेषां परस्परं सम्पर्काद्रसविशेष उपलभ्यते। नासौ जात्यन्तरस्तेभ्यो भवति। एवं वर्णानामपि परस्परसम्पर्काद्यश्चण्डालादिरुपलभ्यते। शास्त्रे नासौ जात्यन्तरं तेभ्यो भवितुमर्हति। ब्राह्मणशूद्रावेव हि वर्णौ प्रतिलोमतः सम्पृक्तौ यं जनयतः स चण्डालाख्यां लभते। येषामप्युत्पद्यते वर्णद्वयसम्पर्काज्जात्यन्तरमिति पक्षः। तेषामपि स्वतो नास्तीति कृत्वा युक्तो वर्णापसदेषु वर्णसंज्ञाप्रतिषेधः। एतावांस्तु विशेषः– उत्कर्षापकर्षयोस्तेषां कर्मसम्बन्धस्य च स्मृतिनिमित्तत्वाद्यथाशास्त्रमेतद्द्वयं विज्ञायते। ननु च संस्कारानुपदेशादेव शूद्रस्यैकजातित्वं सिद्धमिति। एवं तर्ह्यमन्त्रतोपनयनसंस्कारप्रतिषेधार्थमिदमेकजातिग्रहणं शूद्रस्य। तथा चोक्तम्– 'मन्त्रव(र्जं) न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति चे'ति। तथा च सत्यनियतकालादिसाधनोपनयनसंस्कारप्रतिषेधार्थमिदं शूद्रस्यैकजातिग्रहणं युक्तं मा भूत्। पाकयज्ञवदस्यामन्त्रकस्य प्राप्तिरिति उक्तानुवा(दो)ऽयं पादपूरणार्थः। एवं चान्यपरेऽस्मिन्नेकजातिनिर्देशे नास्ति चोद्यावकाशः। अथवोत्तरार्थः –तथा च दर्शयति ।। ४ ।।

सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।।
आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ।। ५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** के पुनरमी ब्राह्मणादयो नाम? न ह्येषां परस्परो भेदः शक्योऽवसातुम्। व्यक्त्यधीनाधिगमा हि जातयो न च व्यक्तयः, स्वावयवसन्निवेशविशेषावगमशून्याः शक्नुवन्ति तासां भेदमावेदयितुम्। न च ब्राह्मणक्षत्रियादीनां गवाश्वस्येव वाऽऽकारभेदोऽस्ति, येन रूपिसमवायाच्चाक्षुष्यः स्युः। नापि विलीनघृततैलगन्धरसादिभेदेन क्रियान्तरगोचराः। नापि शौचाचारपिङ्गलकेशत्वादिभिर्धर्मैः शक्यभेदावसानाः, तेषां सर्वत्र संकरोपलब्धेः। व्यवहारश्च पुरुषाधीनः, विप्रलंभभूयिष्ठत्वाच्च पुरुषाणां नान्ततो वस्तुसिद्धिः, इत्यतो जातिलक्षणमुच्यते।

सर्ववर्णेष्वेतल्लक्षणं जातेर्य**त्तुल्यासु** समानजातीयासु संभूतासु **पत्नीषू**ढासु जातास्त एव **जात्या ज्ञेयाः।** प्रायेण मातापित्रोर्या जातिः सैवापत्यस्योढायां जातस्य वेदितव्या। संबन्धिशब्दत्वात्पत्नीग्रहणस्यातो वोढा 'पिता' लभ्यते। तेन येनैवोढा तत एव यस्तस्यामेव जातस्तदा तज्जातीयो भवति।

अक्षतयोनिग्रहणं पुनर्विवाहसंस्कारेण पत्नीत्वमाशङ्कमानं निवर्तयति। सहोढकानीनमातॄणां च।

"ननु च नैवैतासां विवाहसंस्कारोऽस्ति, "पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यासु" (८।२२६) इति वचनात्। यदपि "वोढुः स गर्भो भवति" (९।१७३) इति विवाहश्रवणेन शास्त्रीयसंस्कारप्रतिपत्तिः, प्राप्तिमात्रवचनत्वात्तस्य न विहितवचनीयं प्रत्यभिज्ञानमस्ति। तस्मात्स्वीकारमात्रे धातुर्वर्तते स्वीकर्तुरित्यर्थः। पित्रादीन् वंचयित्वा येनैव स्वीकृता तस्यैव सा भवति, ततः पुत्रश्चेति तस्यार्थः। पुनर्भूसंस्काराभावात्। "सा चेदक्षतयोनिः स्यात्" (९।१७६) इति पठ्यते। गतप्रत्यागतायामपि पुनःशब्दप्रत्यभिज्ञानाद्भर्तुरुक्ताः। न च ताभिः

सहाभिः सहाधिकारोऽस्ति, यज्ञसंयोगेऽस्ति पत्नीशब्दः। अतो'अक्षतयोनि'शब्दोऽतिरिच्यते। अत्र पूर्वे पत्नीशब्दपर्यायेण नारीष्विति पठन्ति, तदपि न किंचित्। केवले ह्यक्षतयोनिशब्दे त्वसंस्कृतास्वपि जातास्तज्जातीयाः स्युः। पत्नीशब्दपाठेन शास्त्रीयेण विधिना या संस्कृता भार्यात्वमापादिता सा गृह्यते। यास्तु कुमार्य एवोपगम्यन्ते भवन्ति ता 'अक्षतयोनयो' न तु 'पत्न्यः'। तस्मादक्षतयोनिशब्दस्य प्रयोजनं वाच्यम्"।

उच्यते–यत्तावदुक्तं 'न ताः 'पत्न्यो' यज्ञसंयोगाभावादिति' यदि विवाह्येरन् स एव यज्ञः स्यात्। तत्रापि पूषवरुणार्यम्णामस्त्येव यागः। समानार्थौ च यागयज्ञशब्दौ। तस्मात्स्युरेव पत्न्यः। अकन्यात्वादविवाह्यतयैव न पत्न्य इति युक्तम्।

अतश्चानर्थक्येऽक्षतयोनिशब्दस्य प्रयोजनमुच्यते। दृश्यते लक्षणयाऽसत्यपि यज्ञसंयोगे पत्नीशब्दः प्रयुज्यमानो लोके रजकस्य पत्नी। यथाऽन्यत्रावरुद्धासु स्त्रीषु गृहिणीशब्दः सोऽपि भार्यावचन एव केनचिद्धर्मसाम्येन तत्रापि प्रयुज्यते। यद्यपि सति मुख्ये लक्षणा न न्याय्या, तथापि मन्दधियां सुहृद्भूत्वा आशङ्कामात्रं निवर्तयति। किं नाम नाशङ्क्यते मूढमतिभिः?

आनुलोम्यग्रहणमुत्तरार्थम्। येऽपि 'त एव त' इति पठन्ति तेषामपि स एवार्थस्तज्जातीया इति।

अत्रोच्यते–"किं प्रमाणमूलमेतत्स्मृतिकाराणां स्मरणम्? अकार्यरूपत्वान्न धर्माधर्मोपदेशतुल्यम्। प्रमाणान्तरञ्च नास्तीत्युक्तम्। स्मृत्यन्तरमूलत्वेऽन्धपरंपराप्रसङ्गः प्रमाणश्लोके दर्शितः"। उच्यते–वृद्धव्यवहार एव मूलं साधुत्वस्मृतिवत्। ननु च सापराधाऽसावित्युक्तम्। अत एव नियामिकाः स्मृतयः फलवत्यः। अभियुक्तस्मरणमन्यथेति न शक्यते वक्तुम्। शास्त्रस्थाः प्रसिद्धाः प्रमाणतराः। संभवति च तेषामनादिव्यवहारो मूलम्। एतत्स्मृतिसंस्कृतानां वावगताभिजनजातीयानां प्रत्यक्षमप्युपपद्यत इति केषांचिद्दर्शनम्। एतत्**स्मृतिविवेके** प्रपंचितम्। ननु च स्मृत्यन्तरे नायं विशेषोऽस्ति "सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः। अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः संतानवर्धनाः।।" (याज्ञ० आचा० ९०) इति। आद्येनार्धेन जातिर्लक्ष्यते। उत्तरेण हि ब्राह्मादिविवाहजातानां संतानवर्धनत्वम्। तत्र 'सवर्णेभ्यः सवर्णास्वि'ति नात्र पत्नीशब्दोऽस्ति। कथं नास्ति? यावता "विन्नास्वेष विधिः स्मृत" (याज्ञ० आचा० ९२) इति। मा वा भूत्। अविशेषस्मृतेर्विशेषस्मृतिर्बलीयसी। अदर्शनाद्दर्शनं बलीयः। यत एकेन विशेषो न दृष्टोऽपरेण दृष्ट इति संभवत्येतत्। अतोऽभियुक्तस्मरणं संभवन्मूलतया प्रमाणम्।

"ननु चाव्याप्तेरलक्षणमेतत्। न हि सहोढकानीनपौनर्भवादीनामनेन ब्राह्मण्यं भवति। 'कुण्डगोलकयोः क्षेत्रजस्य च अनभिप्रेतमेव तत्तेषामिति' चेत् का तर्हि तेषां जातिः? कुण्डगोलकयोश्च असति ब्राह्मण्ये श्राद्धे प्राप्त्यभावादनर्थको निषेधः स्यात्। स्मृत्यन्तरविरोधश्च। "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः" (या० व्यव० १३३) इति। किंच यदेव लक्षणं तदेव लक्ष्यम्। अनिर्ज्ञातं लक्ष्यं भवति। निर्ज्ञातं लक्षणम्। यथा को देवदत्त इति संशयेऽङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्को वृत्तबाहुः। इह तु यथा कश्चित् ब्रूयात्कः काक इत्युक्ते

काकाज्जात इत्युत्तरं तादृगेव 'को ब्राह्मणो' 'यो ब्राह्मणाज्जात' इति। जनकेऽपि हि ब्राह्मण्यमप्रसिद्धमेव। न्यायविरोधश्च। सजातीयात्सजातीयायां जातः स लोके सजातीयो भवति। यथा गोर्गवि गौरश्वाद्वडवायामश्वः।

अत्रोच्यते– यत्तावदुक्तं का तेषां जातिरिति—किमन्यया जात्या? मनुष्यास्तावद्भवन्ति। पुरुषधर्मैश्चाधिक्रियंते अनुपात्तजातिविशेषैः। पुत्रत्वाच्छ्राद्धादिभिश्च। दाने च सर्वेषामधिकारः।

"ननु च विशेषस्योपदेशेन विना व्यवहारो न सिध्यति। सर्वसाधारणत्वान्मनुष्यजातेः"। असदेतत्। सर्वस्यैव स्वसंज्ञाविशेषो विद्यते प्रतिपुरुषं – देवदत्तो यज्ञदत्त इति।

अथापि संबन्धव्यपदेशः कर्तव्य इति "कानीनः सहोढ" इत्येव व्यपदिश्यते। 'सोऽपि चातुर्वर्ण्ये सद्भावात्सामान्यरूप एवेति' चेद्देवदत्तस्य कानीन इत्यादि जनकेन व्यपदेशः करिष्यते। तस्मादसंबद्धमेतद्यदुच्यते व्यपदेशः कथमिति।

एवं तर्हि सर्व एव धर्माश्चातुर्वर्ण्यं प्रतिबोध्यन्ते "अन्तरप्रभवानां च" (मनु० १ । २)। तत्र बहुत्वं ब्राह्मणादिजातिचतुष्टयविषयम्। न चैतेषामप्येकजातिः। सर्वजातिष्वेतस्य लक्षणस्य प्रवृत्तेः। यथैव ब्राह्मणादूढायां ब्राह्मण्यां जातो ब्राह्मणः, एवं क्षत्रियादयोऽपि समजातीयमातृपितृजाताः। सर्वविशेषाभावे च कुतः सामान्यम्? न हि शिंशपादिसर्वविशेषाभावे वृक्षत्वसंभवः।

अन्तरप्रभवाश्चानुलोमप्रतिलोमाः। तत्रानुलोमा मातृजातीयाः। प्रतिलोमास्तु धर्महीना अन्यत्राहिंसादिभ्यः। ते च सर्वे स्वसंज्ञाभिर्विशेषतो निर्दिष्टाः। न चैषां नामापि तत्रास्ति। "तत्र कतमे ते धर्मा यत्रामी अधिक्रियेरन्। क्व च तद्वचनं यदेतानधिकुर्वीत। न हि कश्चिज्जातिविशेषः स्त्रियो धर्मविधिरस्ति। सर्ववर्णानाम'न्तरभावानां चेति' शास्त्रादधिकृतत्वाच्च"।

उच्यते– यत्तावदहिंसादिषु चातुर्वर्ण्यवचनं तन्नरमात्रोपलक्षणार्थमेव। सत्यपि प्रतिलोमाधिकारे मुख्यार्थवृत्तेः। प्रत्युत सहचारिजात्यन्तरपरत्वमेव लक्षयितुं क्षमं नान्तराऽवस्थातुमर्हति। तत्रैव च वक्ष्यामः। इदं चास्ति। "शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः" (मनु० १० । ४१) इति। 'अपध्वंसो'ऽसंस्कारः। स चाष्टविधः। 'व्यभिचारेण वर्णानाम्' (मनु० १० । २४) इत्यादिनोक्तः। व्यभिचारः परस्त्रीषु गमनं सजातीयासु। अन्यद्वक्ष्यामः। तस्मादसत्यपि वर्णत्वे वाचनिक एव तेषामधिकारः।

क्षत्रियस्य तु मातृजातीयत्वमेव, लिङ्गदर्शनात्। पुत्रो द्व्यामुष्यायणस्य संविधानादितिकर्तव्यताविशेषः श्रुतः। अन्येष्वपि श्रौतेषु तस्य विधानान्तरं दृश्यते।

तस्मादेष ब्राह्मणादिजातीय एव समभागः स्वपितृव्येण, 'तस्माद्धर्मेण तं भजेत्" इति। न च यथोक्ते विधौ तद्युक्तम्। तदा ह्ययं शूद्रधर्मा। धनस्य यज्ञार्थतायामुक्तायां कुतस्तस्य तावद्भागः?

कुण्डगोलकौ क्षेत्रजावेव। शिष्टसमाचारश्चैवमेव। पाण्डुधृतराष्ट्रविदुराः क्षेत्रजाः सन्तो मातृजातीयाः। अतो युक्तः श्राद्धे प्रतिषेधः। किं च पतितोऽपि तत्र प्रतिषिद्धः, यस्य सर्वधर्मबहिष्कृतत्वात्प्राप्त्याशङ्कैव नास्ति।

यत्तु सजातीयेष्वपि स्मृत्यन्तरं तदुक्तानुवादत्वाद्यथासंभवं व्याख्येयम्। कार्यपुत्रविषयतया वा। यच्च निर्ज्ञातं लक्षणं भवति तत्किं ब्राह्मणार्थो नैव लोकप्रसिद्धः। यत्र ब्राह्मणादिशब्दः प्रयुज्यते तत्रापध्वंसनिवृत्त्यर्थं वचनम्। मातापित्रोरेतदेव जातिलक्षणम्। न चानवस्था, अनादित्वात्संसारस्य।

प्रस्तुतन्यायविरोधस्तु साक्षात् व्यवसायगम्यत्वे आसां जातीनां स्यात्। तास्तु स्मृतिलक्षणाः यथास्मरणं भवितुमर्हन्ति। यथा वा वसिष्ठादयः शब्दा अन्तरेणैवान्वयधर्ममनवच्छिन्नस्मृतिपारंपर्यकैश्च विदितार्थेषु प्रयुज्यन्ते, भवन्ति व्यवहारहेतवो वसिष्ठब्राह्मणा 'वासिष्ठाः' शृण्वंतीति। तद्वदेतद्द्रष्टव्यम्। यथा समाने ब्राह्मणत्वे केचिद्भृगवो वत्सा भारद्वाजा इत्यादिविशेषः स्मृत्येकप्रमाणः तथैव समाने पुरुषत्वेऽमी ब्राह्मणा अमी क्षत्रिया इत्यादिरुपपन्नो व्यवहारः।

यैरपि लिङ्गदर्शनत्वेन जाबालश्रुतिरुक्ता "सत्यकामो जाबालो मातरमपृच्छत्किंगोत्रोऽहमस्मीति। सैवं प्रत्यब्रवीत्, बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामालभे नाहं तद्वेदेति", स एवमुपश्रुत्य हारिद्रुमतं गौतममियाय। तं होवाच ब्रह्मचर्यं भवतो विवत्स्यामि। स एवमुवाच। किंगोत्रस्त्वमसीति। स प्रत्युवाच। अपृच्छं मातरं सा माता प्रत्यब्रवीत् "यौवने त्वामि"त्यादि। गौतमो न चैतदब्राह्मणो वक्तुमर्हति समिधं सोम्याहर उप त्वा नेष्ये", । अस्यायमर्थः—बहुभिरहं यौवने पुंभिः संगताऽभूवं न जाने केन जातोऽसीति। गौतमस्तु सत्यवचनान्निश्चिकाय ब्राह्मणेनायं जातस्ततस्तमुपनिन्येऽतो मन्यामहे स्वैरिणीष्वप्यनूढासु समानजातीयाज्जातासु तज्जातीया भवन्ति।"

तदेतन्न किंचित्। यतो यौवने त्वामालभे, यौवने किल न स्मृतिर्दृढीभवति। उत्कलिकाबहुलत्वाद्यौवने चेतसः। किंच परिचारिणी परिचारिकाहेतोः क्षुधापीडिता बहु विचरन्ती नैकस्मिंस्थाने, ततो मे न स्मृतिरस्ति भर्तुः किं गोत्रमिति।

अतः स्थितमेतत्समानजातीयोढायां जातास्तज्जातीया इति। गौतमस्यापि न ततो वचनाद्ब्राह्मणोऽयमित्यवगमः। प्रागेवासौ तं ब्राह्मण इति वेद। गोत्रं तु न वेद। गोत्रप्रश्नेन चरणप्रश्नो वेदितव्यः। तत्र उपनयनभेदोऽस्ति। न तु गोत्रभेदेनोपनयने प्रयोजनम्।

ननु यथा केचिदाहुः "जातिप्रश्नोऽयमाभिजात्याद्गोत्र एव जातिमवगमिष्यामि साक्षाज्जातिप्रश्ने हि मुखरता स्यात्"॥ ५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वर्णेष्वित्युपलक्षणं, संकीर्णेष्वपि तुल्यासु सवर्णासु मूर्धावसिक्तत्वादिजातिसजातीयासु वा पत्नीषु परिणीतासु नत्वेवमेत्र गृहीतासु। अत एव **याज्ञवल्क्यो** 'विप्रास्वेष विधि'रित्युपसंहारमाह। एतेन कुण्डगोलकयोर्वर्णबाह्यतोक्ता। अत एव **बौधायनः** 'एतानर्थस्य विवाहानाहुरेतैः संस्कृताभिरुत्पन्नास्तज्जातीया भवन्ति नान्य' इति।

व्यासश्च "भार्याजाताः समानाः स्युः संकराः स्युरतोऽन्यथे'ति। **देवलश्च** 'द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते। अववाट इति ख्यातः शूद्रजन्मा स जातितः। व्रतहीना असंस्कार्याः सवर्णास्वपि ये सुताः। उत्पादिताः सवर्णेन व्रात्या इति बहिष्कृताः॥' शूद्रजन्मेति त्रैवर्णाप्रवेश्यत्वाभिप्रायेणोक्तम्। शूद्रस्य तु जातोऽपि दास्यांशशूद्रेणांशहर इत्यभिधानादनूढोत्पन्नोऽणीतभार्योत्पन्न मत एव शूद्रः। नच कुण्डगोलकयोरब्राह्मणत्वे तत एव श्राद्धानधिकाराच्छ्राद्धप्रकरणे तद्वैयर्थ्यमेवं स्यात् पंक्तिदूषकतया हि तेषां तत्राभिधानं तच्च ब्राह्मणभ्रमस्य तत्र संभवात्प्रवेशे पंक्तेरेव दूषणाच्छ्राद्धं व्यर्थं भवतीत्येतदर्थमुक्तम्। तुल्यासु अक्षतयोनिषु परिणेतुरन्येनासंस्पृष्टासु। एतेन पौनर्भवस्याप्यब्राह्मण्यमुक्तम्। आनुलोम्येन वयस आनुलोम्येन वरापेक्षयाऽल्पवयसि कन्यायामुत्पन्न इत्यर्थः। तेनाधिकवयसः परिणीतायाः सवर्णाया अपि पुत्रो न ब्राह्मण इत्युक्तम्। अत एव यज्जातीयौ यन्मातापितरौ तज्जातीया एव॥ ५॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चतुर्ष्वपि, समानजातीयासु यथाशास्त्रं परिणीतास्वक्षतयोनिष्वानुलोम्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रियायामित्यनेनानुक्रमेण ये जातास्ते मातापित्रोर्जात्या युक्तास्तज्जातीया एव ज्ञातव्याः। आनुलोम्यग्रहणं चात्र मन्दोपयुक्तमुत्तरश्लोक उपयोक्ष्यते। गवाश्वादिवदवयवसंनिवेशस्य ब्राह्मणजात्यभिव्यञ्जकाभावादेतद्ब्राह्मणादिलक्षणमुक्तम्। अत्र च 'पत्नी'ग्रहणादन्यपत्नीजनितानां न ब्राह्मणादिजातित्वम्। तथा च **देवलः**—'द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते। अववाट इति ख्यातः शूद्रधर्मा स जातितः॥ व्रतहीना न संस्कार्याः स्वतन्त्रास्वपि ये सुताः। उत्पादिताः सवर्णेन व्रात्या इव बहिष्कृताः॥' **व्यासः**—'ये तु जाताः समानासु संस्कार्याः स्युरतोऽन्यथा'। **याज्ञवल्क्योऽ**पि (या. स्मृ. आ. ४।९०)—'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः' इत्यभिधाय 'विन्नास्वेष विधिः स्मृतः' (या. आ. ४।९२) इति ब्रुवाणः स्वपत्न्युत्पादितस्यैव ब्राह्मणादिजातित्वं निश्चिकाय॥ ५॥

(४) **राघवानन्दः।** अक्षतयोनिष्विति विशेषणात् कानीनादेर्द्विजत्वं गौणम्। आनुलोम्येन ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः तथैव ब्राह्मणत्वजात्या विशिष्टः। एवं क्षत्रियविट्शूद्रेषु॥ ५॥

(५) **नन्दनः।** अथ वर्णानां लक्षणमाह **सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्विति।** तुल्यासु अर्हासु सापिण्ड्यदोषरहितास्वित्यर्थः। अक्षतयोनिष्वनन्यपूर्वासु आनुलोम्यमनिंद्याविवाहास्तेषु संभूता ये वर्णास्ते जात्यन्तरा एव ज्ञेयाः॥ ५॥

(६) **रामचन्द्रः।** अक्षतयोनिषु संभोगान्न क्षता योनयो यासां ता अक्षतयोनयस्तासु आनुलोम्येन संभूताः वयस आनुलोम्येन वरापेक्षया हीनवयसि कन्यायां जाताः ते अनुलोमजाः॥ ५॥

(७) **मणिरामः।** सर्ववर्णेषु ब्राह्मणादिषु चतुर्ष्विति। तुल्यासु समानजातीयासु। पत्नीषु यथाशास्त्रं परिणीतासु। अक्षतयोनिषु शुद्धासु। आनुलोम्येन ब्राह्मणा ब्राह्मण्यां॥५॥

(८) **गोविन्दराजः। स(र्व)वर्णेष्विति। आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्तथैव ते।**

ब्राह्मणादिचतुर्ष्वपि वर्णेषु समानजातीयासु अक्षतयोनिषु यथाशास्त्रसमूढासु आनुलोम्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रियायाम् इत्येवमनुक्रमेण ये जाताः ते पित्रोर्जातितज्जातीया एव बोद्धव्याः। सर्ववर्णेषु इत्युपादानाद् वर्णत्वमात्रेण तुल्यास्तु इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं आनुलोम्य-ग्रहणम्। इदमेव च सकलमातापितृप्रबन्धस्यापि जातिलक्षणम्, अनादित्वेन पुनः संसारस्या-स्यैव व्यापकत्वात्। सर्वत्र चेह प्रकरणे जातिलक्षणप्रकरणं शास्त्रव्यवहारफलजातिपरिज्ञानार्थं गवाश्वादिवत् ब्राह्मणादीनां जातिभेदावबोधकस्याकारविशेषस्यानुपलब्धेः। एवं च पत्नी-ग्रहणाद् अपत्न्युत्पन्नानां नैव तज्जातीयत्वम्। तथा च **देवलः** 'द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते। अधरेट इति ख्यातः शूद्रधर्मा स जातितः।। व्रतहीना असंस्कार्याः सवर्णास्वपि ये सुताः। उत्पादिताः सवर्णेन व्रात्या इति बहिष्कृताः।।' इत्याह। तथा, 'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि स्वजातयः।' इत्येतदपि **याज्ञवल्क्य**वाक्यं मानवैकवाक्यत्वाद् 'भिन्नास्वेष विधिः स्मृत' इति चोपसंहारात् पत्नीविषयम्। एवं **व्यासः** 'स्वोढाजाताः समानाः स्युः संकराः स्युरतोऽन्यथा' इत्याह। **बौधायनश्च** 'एतान् वन्यान् विवाहानाहुरेतैः संस्कृताभ्यः उत्पन्ना-स्तज्जातीया भवन्ति न त्वन्य' इत्याह। **बृहस्पतिश्च** 'प्रातिलोम्येन संभूता नियोगेन विना च ये। सावित्रीपतिता जातास् त्रयः संकरजातयः'।। इत्याह। अन्ये तु 'सत्यकामो जाबालो जाबालं मातरं आमन्त्रयाञ्चक्रे। भवति, ब्रह्मचर्यं च वत्स्यामि, किंगोत्रोऽहमस्मीति। सा हैनमुवाच, नाहमेतद्वेद यद्गोत्रस्त्वमसि तात, बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामालभे। साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि। जाबाला नु नामा अहमस्मि, सत्यकामो नामस्त्वमसि। स सत्यकाम एव जाबालो ब्रवीथ' इति। स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच, ब्रह्मचर्यं भगवतो वत्स्यामि, उपेयां भगवन्तमिति। तं होवाच किंगोत्रो नु सोम्य असीति। स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गो-त्रोऽहमस्मि। अपृच्छं मातरं, सा मां प्रत्यब्रवीत् बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामालभे, साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि। जाबाला नु नामाहमस्मि, सत्यकामो नामस्त्वमसि। सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति तं होवाच। नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति। समिधं सोम्य आहर, उत त्वा नेष्य' इति जाबालश्रुतिदर्शनात् कुण्डगोलकयोश्च श्राद्धप्रतिषेधदर्शनाच्च एषां यस्यापि पितृजातीयत्वमिति। तच्चापरेण सह तेनाहमेतद्वेदेति मातुः निश्चयाभावान्नैतद-ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति इति पितृतोऽपि तस्योत्पत्तिसंभवात् तदभिप्रायमेतत् स्यात्, यत्तु कुण्डगोलकयोः श्राद्धनिषेधदर्शनं तदुक्तं श्रुतिभ्रमेण ब्राह्मण्याशङ्कायां परिहारार्थं स्यान्नतु स्वभ्रष्टब्राह्मण्यजनकम्।। ५।।

(९) **भारुचिः। सर्ववर्णे(ष्वि) ति**। न द्विजातिष्वेव यथा (स्वी) कृतेषु तुल्यासु नारीषु केन पतिभिः कथं तुल्यासु जातितः अक्षतयोनिष्विति शास्त्रत ऊढास्वित्यर्थः। ननु च पत्नीग्रहणादेवाक्षतयोनित्वं सिद्धम्, येन यज्ञीयाः पत्न्यो भवन्ति ता अक्षतयोनय एव नेतराः। नारीशब्दपाठेन चोद्यमिदम्। पत्नीपाठे पितुर्हेत्वर्थोऽयं अक्षतयोन्युपदेशः पत्नी कस्मात्? अक्षतयोनित्वाद् गुणवतोऽपि च पत्नीशब्दो दृष्टः। यतोऽक्षतयोनिवचनं मुख्यार्थं विज्ञेयम्। 'सर्ववर्णेषु तुल्यास्वि'त्यनेन चानुलोम्यग्रहणमिहानर्थकं सदनन्तरश्लोकार्थं वेदितव्यम्। अत एताभ्यां ये सम्भूता वर्णास्ते जात्या ज्ञेयास्त एव। त एवेत्यनेन पितृवर्णग्रहणमित्येतदुक्ता-

र्थम्। यथा ब्राह्मणजातिभ्यां मातापितृभ्यां सम्भूतो वर्णस्तज्जातिर्भवति। एवं क्षत्रियादिभ्योऽपि सम्भूतास्तज्जातीया विज्ञेयाः गवादिवत्। ननु चैवं सत्यवक्तव्यमेवेदं जातिलक्षणं भवति। वक्तव्यमेव ब्राह्मणत्वस्यान्यकारणनिवृत्त्यर्थम्। तथा चार्थवादास्तत्त्वदृष्टिसर्वा... हेतवः। वृत्तस्थमपि चण्डालं देवा ब्राह्मणं विदुरित्येवमादाय यतो न संस्काराध्ययनवृत्तादिभिर्ब्राह्मण्यं, किन्तर्हि ? उभयाभिजनतः यथावोचामेति। जातिस्त्वधिकरणकारणं संस्कारादीनां विज्ञेयम्। न च वेलैवोत्कर्षहेतुः। यतश्च न ब्राह्मणादीनां जातिभेदः प्रत्यक्षः अनुमेयो वा। मनुष्यत्वादिशेषेति तद्व्यतिरिक्ते संस्थानविशेषानुपलब्धेः गोमहिषाश्वखण्डरादिवत्। एवं च सति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिदं बोद्धव्यम्। यथा कुशलाकुशलकर्मणोः पुरुषव्यापाराभिसम्बन्ध इति। एवं च समानप्रसवात्मकत्वमात्रे गवादय उदाहरणत्वेन ज्ञेयाः। तथा चाभ्युपगतमेतत्। भवत्येकवर्णजननसन्नियोगेनायं ब्राह्मणत्वादिजातिसम्बन्ध इति। यद्येकमत्यं जनयितृजातिसदृशं भवतीति मन्यसे जनयित्रोस्तर्हीदं जातिलक्षणम्। एतदेव साधारणत्वाल्लक्षणस्येति। नन्वेवं सत्यनवस्था। भवतु, को दोषः ? अवस्थायामेवैतल्लक्षणं समर्थं भवति, नान्यथा। गवादिवत्। न चैवं सति दृष्टविरोधः शास्त्रविरोधो वा। यतो न किञ्चिदेतदिति ॥५॥

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान्सुतान् ॥
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥६॥

(१) **मेधातिथिः। अनन्तरा**स्वव्यवहितास्वानुलोम्येन य उत्पन्नाः पुत्रास्ते **सदृशा** ज्ञेयाः, न तु तज्जातीयाः। यथा ब्राह्मणात्क्षत्रियायां क्षत्रियाद्वैश्यायाम्। तेन सदृशाः, न तु त एव। अत्र हेतु–**मातृदोषविगर्हितान्**। तत्सदृशग्रहणान्मातृत उत्कृष्टान्पितृतो निकृष्टान्। **द्विजैरिति** बहुवचननिर्देशान्मातृतश्च ग्रहणादानुलोम्येष्वेतत्संभवति। प्रातिलोम्ये पितृतो ग्रहणेन मातृतः, पितुर्निकृष्टजातीयत्वात्। अत आनुलोम्यग्रहणं पूर्वश्लोके। यदुक्तमुत्तरार्थमिति तदिहानर्थकम्। अतः परेषु श्लोकेषूपदिश्यते ॥ ६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अनन्तरजातासु ब्राह्मणस्य क्षत्रियायां क्षत्रियस्य वैश्यायां वैश्यस्य शूद्रायाम्। द्विजैरित्यनुवादस्तेषामेवानन्तरजसंभवात्। सदृशान् पितुर्मातुश्च नतु सजातीयान् क्रमात्स्मृत्यन्तरोक्तमूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणसंज्ञान्। पितृमातृसादृश्याभिधानं ब्रह्मक्षत्रियवैश्याजातान् श्रैष्ठ्यार्थम्। मातृदोषेण मातृभिन्नजातीयत्वेन विगर्हितान् वर्णमध्यबहिष्कृतान् ॥ ६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** आनुलोम्येनाव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु द्विजातिभिर्ये उत्पादिता पुत्राः यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायां तान्मातुर्हीनजातीयत्वदोषाद्गर्हितान्पितृसदृशान्नतु पितृसजातीयान्मन्वादय आहुः। पितृसदृशग्रहणान्मातृजातेरुत्कृष्टाः पितृजातितो निकृष्टा ज्ञेयाः। एतेषां च नामानि मूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि। वृत्तयश्चैषा**मुशनसो**क्ताः–हस्त्यश्वरथशिक्षाअस्त्र-

धारणं च मूर्धाभिषिक्तानां, नृत्यगीतनक्षत्रजीवनं सस्यरक्षा च माहिष्याणां, द्विजातिशुश्रूषा-धनधान्याध्यक्षता राजसेवादुर्गांतःपुररक्षा च पारशवोग्रकरणानामिति ।। ६ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** स्वजातीया व्यवहितजातीयासु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरुत्पादित-त्वान्न ते द्विजातय इत्याह **स्त्रीष्विति** सार्धेन। सदृशान् तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म-शालिनः। अत आह मातृदोषविगर्हितान् मातुर्हीनजातित्वेन जात्यन्तरकर्मान्तरयुक्तत्वेन निन्दितान् मूर्धाभिषिक्तमाहिष्यकरणाख्यानिति शेषः।। ६ ।।

(५) **नन्दनः ।** अथ वर्णसंकरजातानाह **स्त्रीष्वनन्तरजातास्विति ।** अनन्तर-जातास्वनन्तरवर्णजातासु द्विजैरुत्पादितान्ब्राह्मणेन, क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां, वैश्येन शूद्रायाञ्चोत्पादितान्सुतान् सदृशान्। एवकारो जात्यन्तरभ्रमनिवृत्त्यर्थः। भ्रमप्राप्तौ कारण-त्वेनोक्तं मातृदोषविगर्हितामिति विशेषणं तथापि सदृशानित्यर्थः, ऊढासुतविषयमेतन्मातृ-दोषमात्रस्यैवोपन्यासादनुद्वाहस्योभयदोषवत्त्वात् ।। ६ ।।

(७) **मणिरामः ।** क्षत्रियात् क्षत्रियायां इत्यादिक्रमेण ये संभूताः उत्पन्नाः ते जात्या त एव पितृजातिरूपा एव ज्ञेयाः। पत्नीग्रहणात् अन्यस्त्रीजनितानां न ब्राह्मणादिजातित्वं। 'द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते। अबावढ इति ख्यातः शूद्रधर्मा स ईरित' इत्यादिदेवलादिवचनात् ।। ६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । स्त्रीष्विति ।** अव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु द्विजातिभिः ये उत्पादिताः पुत्राः यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायां तन्मातुर्हीन-जातीयत्वे गर्हिता, न ते एव पितृसदृशान् तान् मन्वादय आहुः। न तु पितृजातीयनामानि च एषां मूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि। वृत्तयश्च एषां अथ **उशनसा** निर्दिष्टा—हस्त्यश्वरथशिक्षा अस्त्रधारणं च मूर्धावसिक्तानां, गीतनृत्यनक्षत्रैः जीवनं सस्यरक्षा च महिष्याणां, स्वजातिशुश्रूषा धान्याध्यक्षता राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पारशवोग्रकरणानामिति ।। ६ ।।

(९) **भारुचिः ।** अनंतरजातासु स्त्रीषु अव्यवहितवर्णजातासु । यथा ब्राह्मणः क्षत्रियायां, क्षत्रियो वैश्यायां, वैश्यः शूद्रायामिति। तान् मातुर्हीनजातीयत्वदोषगर्हितान् पितृसदृशान् जानीयात्...नतु पितृसजातीयान् मन्वादय आहुः। तथा च मातृजातेरुत्कृष्टाः पितृजातितो निकृष्टा ज्ञेयाः। तेषां नामानि मूर्धाभिषिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि स्मृत्यंतरोक्तानि ज्ञेयानि।

किमर्थमिदम्? अधिकारादनुलोमस्तुत्यर्थं। द्विजैर्हि ब्राह्मणादिभिः क्षत्रियाद्यासु स्त्रीष्वनन्तरजातासूत्पादितान् सुतान् सदृशानेव तानाहुः। केन? पित्रा, न तु तज्जातीयस्त्व-धमेव सादृश्यवचनात्। यथा गोसदृशो गवय इति अत्र कारणं. .द्वति यस्मान्मातृदोषविग-र्हितास्ते। उक्तं चास्माभिर्जातिलक्षणम् 'सर्ववर्णेषु तुल्यास्वि'ति तु मातृसदृशानाहुः, तेषामेत-द्विरुध्यते। मातृदोषविगर्हितानिति, यस्मादनुलोमेष्वेवैतत् समर्थं भवति पितृदोषाद्धि. . . नन्तर्ग्रहणात् प्रतिलोमेषु। एवं च सति किञ्चिद्धीनास्ते पितृभ्य इति गम्यते। मातृतश्चो-

त्कृष्टा तथा च सत्यानुलोम्यवचनं पूर्वश्लोकोक्तमधिकारार्थं वेदितव्यम्। नैतच्छ्लोकार्थं अनन्तराभिधानसामर्थ्याद् बहुवचनाच्चाद्विजैरिति ॥ ६ ॥

अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः ॥
द्व्येकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम् ॥७॥

(१) **मेधातिथिः।** आद्येनार्धश्लोकेनोक्तमर्थमनुवदति। द्वितीयेन वक्ष्यमाणसंक्षेपः। द्व्येकान्तरा द्व्यन्तरा ब्राह्मणस्य शूद्रा। एकान्तरा वैश्या। नातीव श्लोकः सप्रयोजनः ॥ ७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** द्व्यन्तरासु स्वद्वितीयान्तरितासु स्वस्यानन्तरवर्णव्यतिरिक्तवर्णस्त्रीष्विति यावत्, ब्राह्मणस्य वैश्यायां शूद्रायां च क्षत्त्रस्य शूद्रायाम्। धर्म्यं धर्मादनपेतं विधिं प्रकारम्। यद्यप्यग्रे संज्ञामात्रमुक्तं तथापि तत्संज्ञानुवादेनान्यत्रोक्तान्धर्मानभिप्रेत्य धर्ममित्युक्तम् ॥ ७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** एष पारंपर्यगततया नित्यो विधिरनन्तरजातिभार्योत्पन्नानामुक्तः। एकेन द्वाभ्यां च वर्णाभ्यां व्यवहितासूत्पन्नानां। यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेण शूद्रायां ब्राह्मणेन शूद्रायामिमं वक्ष्यमाणं धर्मादनपेतं विधिं जानीयात् ॥ ७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अम्बष्ठादीनामुत्पत्तिमाह **द्वीति**। द्विश्चैका चेति छेदः। ताभ्यामेतासु जातानां विधिमुत्पत्तिं इमं वक्ष्यमाणम्। तेनात्र विप्रस्यैकान्तरा क्षत्रिया तामपेक्ष्य वैश्या द्व्यन्तरा तां चापेक्ष्य शूद्रा त्र्यन्तरा इति तिस्रः। क्षत्रिया तु वैश्या द्व्यन्तरामपेक्ष्यैकान्तरा शूद्रा। एवं द्वे अत एव वक्ष्यति 'विप्रस्य त्रिषु वर्णेष्वि'त्यादि ॥ ७ ॥

(५) **नन्दनः।** एष विधिः पूर्वश्लोकाभ्यामुक्तो विधिः। द्व्यन्तरासु स्वानन्तरजातिभ्यां व्यवहितासु ब्राह्मणस्य वैश्यासु क्षत्रियस्य शूद्रास्वित्यर्थः। ब्राह्मणस्य त्र्यन्तरायाः शूद्राया अप्युपलक्षणमेतत्, इमं विधिं वक्ष्यमाणं वर्णान्तरत्वं द्व्यन्तरत्र्यन्तरयोः ॥ ७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** द्व्यन्तरासु ब्राह्मणेन वैश्यायां शूद्रायां च। नृपकन्यायां वैश्ये उत्पन्ने शूद्रे उत्पन्ने सति उभौ अम्बष्ठौ भवतः। 'आत्मा विज्ञायते पुत्र'इति ॥ ७ ॥

(८) **गोविंदराजः। अनन्तरास्विति।** एष नित्यो विधिः अनन्तरजातिभार्योत्पन्नानां उक्तः, एकेन द्वाभ्यां व्यवहिताः तदुत्पन्नानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेण शूद्रायां ब्राह्मणेन च शूद्रायां इमं वक्ष्यमाणं धर्मादनपेतं नामविधानं जानीयात् ॥ ७ ॥

(९) **भारुचिः।** अनंतरासु प्रोक्तासु जातानां एष सनातनः नित्यः विधिः उक्तः। द्व्येकांतरासु एकेन द्वाभ्यां च व्यवहितासु जातानां इमं वक्ष्यमाणं धर्म्यं धर्मादनपेतं विधिं विद्यात् जानीयात्। द्व्येकांतरत्वं तु ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेण शूद्रायां। ब्राह्मणेन शूद्रायामिति। ब्राह्मणाच्छूद्रकन्यायामुत्पन्नस्य द्वे नामनी निषादः पारशवश्चेति।

अनुलोमाधिकारादयमप्येकान्तरद्व्यन्तरासु पूर्ववद्धर्म्यो विधिर्वचनसामर्थ्याद्विज्ञेयः। सोऽयमेकान्तरा सूच्यते... ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबष्ठो नाम जायते ॥
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥ ८ ॥

[**विप्रान् मूर्धावसिक्तस्तु क्षत्रियायां सुतो भवेत् ।**
क्षत्रियाद् वैश्यकन्यायां × × × षस्तु सुतः स्मृतः ॥१॥]

(१) **मेधातिथिः।** एकान्तरा ब्राह्मणस्य वैश्या, तत्र जातोऽ**बष्ठः।** स्मृत्यन्तरे (गौ. ४।२०) 'भृज्यकण्ठ' इत्युक्तः। द्व्यन्तरायां शूद्रकन्यायां **निषादः पारशवश्च।** निषादशब्दः प्रतिलोमजातीयेऽपि वर्तते। **कन्याग्रहणं** स्त्रीमात्रोपलक्षणार्थमिति व्याचक्षते, वैश्यस्त्रियामित्यर्थः। एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** निषादसंज्ञायां मत्स्यघातकर्मता मा भूदित्यस्य निषादान्तरत्वं द्योतयितुं पारशवसंज्ञानुवादः ॥ ८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** कन्याग्रहणादत्रोढायामित्यध्याहार्यं, **विन्नास्वेष विधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्ये**न स्फुटीकृतत्वाच्च। ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामूढायामंबष्ठाख्यो जायते। शूद्रकन्यायामूढायां निषाद उत्पद्यते यतः संज्ञान्तरेण पारशवश्चोच्यते ॥ ८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** वैश्यशूद्रयोर्नास्त्येव द्व्यन्तरजातिरित्याह **ब्राह्मणादिति। य इति** नवमाध्यायोक्तानुवादः ॥ ८ ॥

(५) **नन्दनः।** ब्राह्मणस्य संभूतावाह **ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामिति।** पारशव उच्यते पारशवनामा चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** शूद्रकन्यायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः यः पारशव इति नाम्ना उच्यते ॥ ८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। ब्राह्मणादिति।** 'विन्नास्वेष विधिः स्मृतः' इति याज्ञवल्क्यदर्शनात् ब्राह्मणाद् वैश्यकन्यायां ऊढायां अंबष्ठाख्यो जायते। शूद्रकन्यायां ऊढायां निषाद उत्पद्यते। यः पारशव इत्यनेन संज्ञान्तरेणाशास्त्र उच्यते। संज्ञान्तरकथनं मत्स्यघातवृत्तिप्रतिलोमनिषादभ्रान्तिनिराकरणार्थम् ॥ ८ ॥

(९) **भारुचिः।** नामतः न वर्णतः। यः स्मृत्यन्तरे। हजुकण्ठनामा द्व्यन्तरायां तु ब्राह्मणादेव निषादः शूद्रकन्यायाम् ॥ ८ ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ॥
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥

(१) **मेधातिथिः। आचारविहारौ** कायचेष्टावाग्व्यापारश्च। तावस्य क्रूरौ भवतः। स्वभावानुवादोऽयम्। **वपुः**शब्दः स्वभाववचन एव। उभयजातिसंभूतत्वादुभयधर्मा भवति ॥ ९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** क्रूरो हिंस्र आचारो वृत्तं तेन विहारः क्रीडा यस्य ॥ ९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टः क्रूरकर्मरतिश्च क्षत्रशूद्रस्वभाव उग्राख्यः पुत्रो जायते ।। ९ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** क्षत्रियात्तूग्रजातेरुत्पत्तिरित्याह **क्षत्रियादिति ।** शूद्रवपुः क्षत्रियः पिता, शूद्रा माता, ताभ्यां वपुर्यस्य सः, विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां, विशः स्त्रियाम् जातो, 'अंबष्ठस्तु शूद्रायां निषादः पारशवोऽपि वा । वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ स्मृतौ सुतौ ।। वैश्यात्तु करणः शूद्रयां विन्नास्वेष विधिः स्मृत'इति **याज्ञवल्क्योक्ते-**र्मूर्धाभिषिक्तमाहिष्यकारणानां क्षत्रविट्शूद्रकन्यासु विधिवदूढासु यथाक्रममन्तर्भावो ज्ञेयः ।। ९ ।।

(५) **नन्दनः।** क्षत्रियस्य द्व्यन्तरायां जातमाह **क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामिति ।** क्षत्रियोत्पन्ननिमित्तैः क्रूराचारैः विहारः कालक्षेपो यस्यास्ति स क्रूराचारविहारवान् ।। ९ ।।

(७) **मणिरामः।** क्षत्रशूद्रवपुः क्षत्रशूद्रस्वभावः ।। ८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। क्षत्रियादिति।** क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां ऊढायां क्रूरचेष्टावान् पापस्वभावः क्षत्रियशूद्रोत्पन्नदेहः प्राण्युग्राख्यो नरो जायते । वृत्तिश्चास्य पूर्वश्लोके उशनसोक्ता दर्शिता ।। ९ ।।

(९) **भारुचिः।** क्षत्रियनिमित्तस्य क्रूराचारतास्य विधीयते, एवं च सत्यानुलोम्येन सम्भूता इत्येतदधिकारसामर्थ्यान्न केवलमनन्तरजाता एवानुलोमा उत्कृष्टा भवन्ति । 'स्त्रीष्वनन्तरजातास्वि'त्येवमादिवचनात् । किन्तर्हि ? एकान्तरद्व्यन्तरा अपि तु सदृशा मातृदोषविगर्हणाद् ज्ञेयाः । तथा च दर्शयति ।। ९ ।।

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्षडेतेऽपसदाः स्मृताः ।। १० ।।

(१) **मेधातिथिः।** अत्र त्रिपादी अनुवाद एव । चतुर्थस्तु पादोऽपसदाभिधानार्थः। एते त्रैवर्णिकानामेकान्तरद्व्यन्तरस्त्रीजाता **अपसदा** वेदितव्याः। अपसदाः पुत्रार्थफलादवसन्नाः समानजातीयपुत्रापेक्षया निंद्यन्ते ।। १० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** षडेते अनन्तरद्व्यन्तरजाः प्रागुक्ताः। अपसदाः सदः सस्यं प्रजारूपं सापकृष्टानेनेत्यपसद इति नाम कृतम् ।। १० ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणस्य क्षत्रियादित्रयस्त्रीषु क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्णद्वयोः स्त्रियोः वैश्यस्य च शूद्रायां वर्णत्रयाणामेतेषु षट् पुत्राः सवर्णपुत्रकार्यापेक्षयाऽपसदा अवसन्ना निकृष्टाः स्युः ।। १० ।।

(४) **राघवानन्दः।** अत एवाह **विप्रस्येति।** नृपतेर्द्वयोः वैश्याशूद्रयोः एकस्मिन् शूद्ररूपे शूद्रायां वैश्यात्करणाख्यः। अपसदाः निकृष्टजाः सवर्णापेक्षया ।। १० ।।

(५) **नन्दनः।** अथ तासु तेभ्यश्चौर्यतो जातानाह **विप्रस्य त्रिषु वर्णेष्विति।** त्रिषु

क्षत्रियादिषु। द्वयोर्वैश्यशूद्रयोः। एकस्मिन् शूद्रे। वर्णशब्देन वर्णस्त्रियो विवक्षिताः। सदशब्देन फलमुच्यते, अपगतसदा अपसदाः। सवर्णानन्तरा पुत्रकार्यहीना इत्यर्थः।। १०।।

(६) **रामचन्द्रः**। विप्रस्य कन्यायां त्रिषु (क्षत्रिय)वैश्यशूद्रेषु जातेषु सत्सु नृपतेः क्षत्रियस्य कन्यायां वर्णयोः वैश्यशूद्रयो. नृपकन्यायां चैवं वैश्ये उत्पन्ने शूद्रे उत्पन्ने सति उभौ अपसदौ 'आत्मा विज्ञायते पुत्र' इति वैश्यस्य यो वर्ण एकस्मिन् शूद्रे उत्पन्ने सति।। १०।।

(७) **मणिरामः**। त्रिषु वर्णेषु क्षत्रियवैश्यशूद्रेषु द्वयोः वैश्यशूद्रयोः। एकस्मिन् शूद्रे अपसदाः सवर्णपुत्रकार्यापेक्षया निकृष्टाः।। १०।।

(८) **गोविन्दराजः**। **विप्रस्येति**। ब्राह्मणक्षत्रियादिवर्णत्रयस्त्रीषु क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्णद्वयस्त्रियोः वैश्यस्य च शूद्राख्यवर्णस्त्रियाम्। एत उक्तास्ते सवर्णपुत्रकापेक्षया-ऽपसदा पुत्रकार्यादवशीर्णा इत्येते अपसदाः तन्निकृष्टाः स्मृताः।। १०।।

(९) **भारुचिः**। मातृदोषविगर्हणाय...सदा उच्यन्ते अपि मातृजातिभ्योऽन्येभ्यो मनुष्येभ्यः एवं च स(त्या)पेक्षिकोऽयमपशब्दस्तेषु विज्ञेयः। उत्कृष्टेष्वेव स पुनस्त्रिः प्रतिलोमहीनतयाऽपसदाः। अपसदवत्यव(शिष्टा) स्सदा(र्थवान्) पुत्रकाधीना इत्यर्थः। सवर्णासु तत्रापेक्ष्योच्यन्ते।। १०।।

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ॥
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥११॥

(१) **मेधातिथिः**। आनुलोम्ये पूर्वो विधिः। प्रातिलोम्ये न त्वयमुच्यते। **कन्या**ग्रहणमुक्तार्थम्। **वैश्यान्मागधवैदेहौ** यथासंख्येन। राजस्त्रियां मागधः ब्राह्मण्यां वैदेहः।। ११।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अनुलोमजानुक्त्वा प्रतिलोमजानाह **क्षत्रियादिति**। राजा-ङ्गना क्षत्रस्त्री।। ११।।

(३) **कुल्लूकः**। एवमनुलोमानुक्त्वा प्रतिलोमानाह **क्षत्रियादिति**। अत्र विवाहा-संभवात्कन्याग्रहणं स्त्रीमात्रप्रदर्शनार्थम्। अत्रैव श्लोके 'राजविप्राङ्गनासुता'विति ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जात्या सूतनामा संजायते। वैश्याद्यथाक्रमं क्षत्रियाब्राह्मण्योर्मागधवैदेहाख्यौ पुत्रौ भवतः। एषां च वृत्तयो **मनुनै**वाभिधास्यन्ते।। ११।।

(४) **राघवानन्दः**। प्रतिलोमजानाह **क्षत्रियादिति** द्वाभ्याम्। कन्याग्रहणं योषि-न्मात्रपरम्। 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा। शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्व-धर्मबहिष्कृतः। क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च। शूद्रादायोगवं वैश्याज्जनया-मास वै सुत'मिति **याज्ञवल्क्य**वचनमेवानयोर्व्याख्यानमिति विरम्यते। अङ्गेन स्व-भोगाय नीयत इत्यङ्गना।। ११।।

(५) **नन्दनः**। एवमनुलोमजा उक्ताः, अथ प्रतिलोमजानाह **क्षत्रियाद्विप्रकन्याया-मिति**।। ११।।

(६) **रामचन्द्रः।** क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां जातः सूतः। वैश्याद्राजकन्यायां मागधः वैतालिको भवति। वैश्याद्विप्रकन्यायां वैदेहो नाम भवति ॥ ११ ॥

(७) **मणिरामः।** प्रतिलोमानाह **क्षत्रियादिति।** वैश्यात् क्षत्रियायां मागधः, वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेह इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** एवमनुलोमानुक्त्वा प्रतिलोमानाह **क्षत्रियादिति।** अस्मिन् श्लोके पूर्वार्धं सुगमम्। उत्तरार्धं व्याख्यातम्। अत्र विवाहासंभवात् कन्याग्रहणं स्त्रीमात्र-प्रदर्शनार्थम्। क्षत्रियाब्राह्मण्योः यथाक्रमं मागधवैदेहाख्यौ पुत्रौ भवतः। एषां वृत्तयोऽ-स्मिन्नेव शास्त्रे निर्दिष्टाः। अनिर्दिष्टवृत्तीनां पुनः शास्त्रान्तरोक्ता अस्माभिर्यथावसरं निर्दिश्यन्ते ॥ ११ ॥

(९) **भारुचिः।** एवमनुलोमानन्तरमधुना प्रतिलोमानाह प्रातिलोम्येन यथाक्रमं क्षत्रियाद् ब्राह्मण्यां सूतः। वैश्यात् क्षत्रियायां मागधः। ब्राह्मण्यां वैदेहकः ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ॥
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः ॥१२॥

(१) **मेधातिथिः।** अत्रापि यथासंख्यमेव। **वैश्यराजन्य** इति निर्देशे जातिपरेऽपि सामर्थ्यात्स्त्रीलिङ्गप्रतिपत्तिः। 'मृगक्षीर' 'कुक्कुटाण्ड' इति यथावृत्तानुरोधात्स्त्री-प्रत्ययो न कृतः ॥ १२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वैश्यराजन्यविप्रासु तज्जातीयस्त्रीषु क्रमादायोगवादयस्त्रयः, एषां च प्रतिलोमपरिणयनासंभवादपरिणीतास्वेव जन्म ॥ १२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** शूद्राद्वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषु क्रमेणायोगवः क्षत्ता नृणामधमश्चा-ण्डालश्च वर्णानां संकरो येषु जनयितव्येषु ते वर्णसंकरा जायन्ते ॥ १२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** शूद्राद्वैश्यक्षत्रियविप्रकन्यासु यथाक्रममायोगवक्षत्तृचण्डालाः स्युरिति भावः ॥ १२ ॥

(५) **नन्दनः।** राजन्यशब्दे छन्दोनुरोधात् स्त्रीप्रत्ययो नियुक्तः ॥ १२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** शूद्राद्वैश्यायामायोगवः। शूद्रात्क्षत्रियायां क्षत्ता। शूद्राद्ब्राह्मण्यां जातश्चाण्डालः। सर्वधर्मबहिष्कृता वैश्यराजन्यविप्रास्वेवं वर्णसंकरा जायन्ते। विप्रान्मूर्धा-भिषिक्तो हि क्षत्रियायां विशस्त्रियां। शूद्रयां निषादो जातः। पाराशर्योऽपि वायोगी। ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकः स्मृतः। शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः। क्षत्रिया मागध-वैश्यात्। 'शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम्। वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ। वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां विन्नास्वेष विधिः स्मृतः' ॥ १२ ॥

(७) **मणिरामः।** शूद्राद्वैश्यायां आयोगवः, शूद्रात् क्षत्रियायां क्षत्ता, शूद्राद्ब्राह्मण्यां चांडालः ॥ १२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। शूद्रादिति। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः।** शूद्रात् द्विजातिवर्णानां मैथुनाख्यसङ्करे सति वैश्यायामायोगवः क्षत्रियायां क्षत्ता ब्राह्मण्यां चाण्डालो मनुष्याधमो जायते ।। १२ ।।

(९) **भारुचिः।** एवं प्रातिलोम्येन शूद्राद्वैश्यायामायोगवः क्षत्रियायां क्षत्ता, ब्राह्मण्यां चण्डाल इति। अत्र तु श्लोके वैश्यराजन्ययोर्वर्णनिर्देशात् स्त्रीलिङ्गमविवक्षितम्। तदविवक्षा च पद्यग्रन्थानुविधानेन। इतरथा हि स्त्रीलिङ्गपाठे श्लोकभङ्गः स्यादिति ।। १२ ।।

एकान्तरे त्वानुलोम्यादंबष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ ।।
क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ।।१३।।

(१) **मेधातिथिः। एकांतरे** वर्णे ब्राह्मणवैश्यायामम्बष्ठः, क्षत्रियाच्छूद्रायामुग्रः, एतावानुलोम्येन एवमेकान्तरे प्रातिलोम्येन शूद्रात्क्षत्रियायां **क्षत्ता** वैश्याद्ब्राह्मण्यां **वैदेहः;** तौ **तुल्यौ** भवनादिक्रियासु, न तु यजनादिषु।

चण्डाल एकः प्रतिलोमोऽस्पृश्यः। यथा च दिवाकीर्तिश्लोके तत्स्पर्श एव स्नानं नान्येषु प्रतिलोमेषु। सूतमागधायोगवानामनन्तरजातानां चाण्डालवद्दण्डापूपिकायां सिद्धः स्पर्शादिसंवन्धः ।। १३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** विप्राद्वैश्यायां यथाम्बष्ठो यथा वा क्षत्रियाच्छूद्रायामुग्रः पुत्र आनुलोम्येन जातोप्यनन्तरस्त्रीजातपुत्रापेक्षया निन्दितस्तथा वैश्याद् विप्रायां जातो वैदेहः शूद्रात्क्षत्रियायां जातश्च क्षत्ता। अनन्तरप्रतिलोमजातापेक्षयैकान्तरितजातत्वान्निन्दित इत्यर्थः। यथा स्मृतौ निन्दिताविति शेषः ।। १३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एकान्तरेऽपि वर्णे ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबष्ठः क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामुग्रः, एतावानानुलोम्येन यथा स्पर्शाद्यर्हौ तद्वदेकान्तरे प्रतिलोमजननेऽपि शूद्रात्क्षत्रियायां क्षत्ता, वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेहः। एतावपि स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ। एकान्तरोत्पन्नयोः स्पर्शाद्यनुज्ञानादनन्तरोत्पन्नानां सूतमागधायोगवानां स्पर्शादियोग्यत्वं सिद्धं भवति। अतश्चाण्डाल एवैकः प्रतिलोमतः स्पर्शादौ निरस्यते ।। १३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** क्षत्तृवैदेहयोः स्पृश्यत्वं सदृष्टान्तमाह **एकान्तर** इति। स्वस्वजातितो भिन्नैका जातिरन्तरा व्यवधानं यस्य जन्मनस्तस्मिन्नेकान्तरे जन्मनि यथानुलोमजावम्बष्ठोग्रौ स्पृश्यावेवं शूद्रात्क्षत्रियाजः क्षत्ता वैश्याद्ब्राह्मणीजो वैदेहश्च तुल्यौ स्पृश्यत्वादिना स्मृतावित्यन्वयः। वर्णसंकराणां मातृजातीयसंस्कारं प्रापयितुं तेषामनुवादः ।। १३ ।।

(५) **नन्दनः।** उक्तमेवार्थं श्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति **एकान्तरे त्वानुलोम्यादिभिः।** आनुलोम्यादेकान्तरे जन्मनि यथा ब्राह्मणाद्वैश्यायामंबष्ठः, यथा क्षत्रियाच्छूद्रायामुग्रः, यथा प्रातिलोम्येनैकान्तरे जन्मनि शूद्रात्क्षत्रियायां क्षत्ता तथा वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेहकः, आयोगवश्च क्षत्ता चण्डालश्चेति प्रातिलोम्येन जायन्ते। शूद्राद्वैश्यायामायोगवः, क्षत्रियायां क्षत्ता, ब्राह्मण्यां चण्डाल इत्यर्थः। वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां सूत इत्यर्थः। परेऽन्ये एतेऽप्यपसदा इत्यर्थः ।। १३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** एकेन अन्तरे आनुलोम्यात् ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायां अम्बष्ठः। यः पुनः शूद्रात् वैश्यायां आयोगवः। शूद्रात्क्षत्रियायां क्षत्ता। शूद्राद्ब्राह्मण्यां अधमः एकेन अन्तरे राजन्यात् शूद्रायां जात उग्रः अम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ भाषणस्पर्शयोग्यौ क्षत्तृवैदेहकौ प्रतिलोमेन जन्मनि तद्वत् भाषणस्पर्शयोग्यौ। क्षत्रियायां शूद्रात् क्षत्तारं जनयति, ब्राह्मण्यां वैश्यात् वैदेहकः॥ १३॥

(७) **मणिरामः।** यथा आनुलोम्यात्, एकांतरे ब्राह्मणाद्वैश्यायां क्षत्रियात् शूद्रायां यथा क्रमेणांबष्ठोग्रौ स्पर्शयोग्यौ स्मृतौ तथा प्रातिलोम्येऽपि तद्वत् एकांतरेण शूद्रात् क्षत्रियायां क्षत्ता, वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेहः। एतावपि स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ। तथा प्रतिलोमजश्चाण्डाल एवैकः स्पर्शाद्यनर्हः॥ १३॥

(८) **गोविन्दराजः। एकान्तर इति।** एकव्यवहिते वर्णे वर्णानुक्रमेण ब्राह्मणाद् वैश्यायां क्षत्रियात् शूद्रायां उत्पन्नौ अम्बष्ठोग्रौ यथा स्पर्शाद्यर्हौ तद्वत् प्रातिलोम्ये जननेऽपि क्षत्रियवैदेहकौ स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ। एकान्तरोत्पन्नयोश्च स्पर्शाद्यभ्यनुज्ञानाद् अर्थान्तरोत्पन्नानामपि सूतमागधायोगवानां स्पर्शादियोग्यत्वं सिद्धं भवति। एवं चण्डाल एवैकोऽत्र पर्युदास्यते॥ १३॥

(९) **भारुचिः।** एवमेतान् प्रतिलोमानुक्त्वा विशेषविवक्षयेदमधुनोच्यते—एकान्तरावनुलोमावम्बष्ठोग्रौ यथा संस्पर्शनादौ व्यवहारे अवर्जनीयौ एवं प्रतिलोमावपि सन्तौ क्ष(त्र)वैदेहकौ तद्वद्विज्ञेयौ स्मृतौ; मागधायोगवानां तु प्रातिलोम्येऽनन्तरत्वाद्दण्डापूपिकया सिद्धः क्षत्तृवैदेहकाभ्यामुत्कर्ष इति। एवं च चण्डालपर्युदासोऽत्र विवक्षितः। तथा चोक्तमेव 'दिवाकीर्त्या चे'त्येवमादि॥ १३॥

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम्॥
ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते॥१४॥

(१) **मेधातिथिः।** यथा ब्राह्मणात्क्षत्रियायां वैश्यायां च एवं क्षत्रियादुभयोस्**ताननन्तरनाम्ना** प्रचक्षते। **अनन्तराऽनुलोमा** जातिः समाना तेषां, मातृजातीया इत्यर्थः।

अनन्तरग्रहणमविवक्षितमत एवाह **मातृदोषादिति।** पितृजात्युत्कर्षेण नो दूष्यन्ते। अतश्च सत्यपि वर्णसंकरत्वे वचनान्मातृजात्याः स्मृताः संस्कारास्तेषु कर्तव्या इत्युक्तं भवति। न ह्येतद्वचनमन्तरेण क्षत्रियादिसंस्कारास्तेषु लभ्यन्ते; अश्वतरवज्जात्यन्तरत्वात्। **वचनेन तु मातृजातावुक्तायामदोषः॥ १४॥**

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अनन्तरस्त्रीजाः विप्रस्य क्षत्रियायां क्षत्रस्य वैश्यायां वैश्यस्य शूद्रायाम्। अनन्तरनाम्नः क्षत्रियादिनाम्नः प्रचक्षते मातृदोषात्। क्षत्रियादिमातृकत्वान्मातृजातिसाधारणो धर्मस्तेषामित्यर्थः। अनन्तरनाम्न इति नामग्रहणान्नाममात्रं न जातिरिति दर्शितम्॥ १४॥

(३) **कुल्लूकः।** मातृदोषादिति हेतूपन्यासात् अनन्तरग्रहणमनन्तरवच्चैकान्तरद्व्यन्तरप्रदर्शनार्थं, ये द्विजातीनामनन्तरैकान्तरद्व्यन्तरजातिस्त्रीष्वानुलोम्येनोत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः

पुत्रास्तान्हीनजातिमातृदोषान्मातृजातिव्यपदेश्यानाचक्षते। मातापितृव्यतिरिक्तसंकीर्णजातित्वेऽप्येषां मातृजातिव्यपदेशकथनं मातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ।। १४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। पुनः स्पृश्यत्वार्थमनुलोमजात्यन्तरत्रयमाह **पुत्र इति**। द्विजन्मनामनन्तरासु स्त्रीषु उग्राम्बष्ठायोगवजातीयासु विप्राद्यैः पुत्रा जायन्ते ते अनन्तरनाम्न आवृतादिनामकजातियोगिनः। तत्संज्ञा मातृजातिसंस्कारार्थेति **मेधातिथिः** ।। १४ ।।

(५) **नन्दनः**। पक्षान्तरमाह **पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजा इति**। अनन्तरनाम्नोऽनन्तरवर्णनाम्नः क्रमेण क्षत्रियवैश्यशूद्रनाम्नः मातृजातीयानित्यर्थः ।। १४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अनन्तरस्त्रीजा ये पुत्रा अम्बष्ठोग्रक्षत्तृवैदेहकायोगवा एते पुत्रा अनन्तरस्त्रीजाता अनन्तरनाम्नः ।। १४ ।।

(७) **मणिरामः**। अनंतरग्रहणमेकांतरद्व्यंतरोपलक्षणार्थं। ये द्विजातीनां क्रमेण आनुलोम्येन अनंतरस्त्रीजाः अनंतरैकांतरद्व्यंतरस्त्रीषु जाता उक्ताः पूर्वं ये पुत्राः तान् मातृदोषात् हीनजातिरूपात् अनंतरनाम्नः—मातृजातिव्यपदेश्यान्—आचक्षते। एषां संकीर्णजातित्वेऽपि मातृजातिव्यपदेशकथनं मातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थं ।। १४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **पुत्रा इति**। ये द्विजातीनां अनन्तरैकान्तरद्व्यन्तरजातिस्त्रीषु उत्पन्नाः क्रमेणोक्ताः पुत्रास्तान् हीनमातृकत्वात् मातृजातिव्यपदेशानाचक्षत इतीदमेवं मातापितृव्यतिरिक्तजातित्वात् धर्मास्ते मातृजातिगतसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थं वचनं मातृदोषाद् इति हेतूपादानाद् अनन्तरग्रहणं एकान्तरप्रदर्शनार्थम् ।। १४ ।।

(९) **भारुचिः**। ब्राह्मणादनन्तराः क्षत्रियाः, तस्यां जातो वर्णेनानन्तरनामा भवति। मातृजातिः क्षत्रियशब्देनोच्यते। प्रयोजनं क्षत्रियजाति.....रेष्वस्यापि ग्रहणं यथा स्यादिति कथञ्चन स्यात्। मातृजातितो यस्मादुत्कृष्टा अनुलोमा उक्ताः 'स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान्। सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान्' (१०।६) इति श्लोके। अथोभयवर्णवर्जितानामुभयत्राप्राप्तौ सत्यामिदमाह—एवं क्षत्रियेण वैश्यायां जातो वैश्यनामा भवति। तत्प्रयोजनं चोक्तम्। नन्वेवं सति ब्राह्मणेन वैश्यानामानन्तर्याभावात् तत्रोत्पन्नस्य वैश्यव्यपदेशो न प्राप्नोति। एवं क्षत्रियेण शूद्रायां ब्राह्मणेन वा। नैष दोषः; आनन्तर्यस्याविवक्षितत्वात्। अपरवर्णासु स्त्रीषु जातास्सन्तः स्त्रीजातिनामानस्ते भवन्तीति। एवं च सति ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां वर्णद्वयजानामनुलोमतां त्रयाणामुपनयनादिसंस्कारप्राप्तमिदं विज्ञेयम्। तथा च सति शूद्रायामुत्पन्ना स्त्रयोऽपि ब्राह्मणादिभ्यस्तु नामानो. . .मातृदोषाच्छूद्रवदसंस्कार्याः। एवं **गौतमः**— 'प्रतिलोमास्तु धर्महीना' इत्युक्त्वाऽनन्तरमेवाह—'शूद्रायां चानुलोमा अपीति' ।। इदानीं यत्र मातृजातित्वं उत्कृष्टजा(तेरपि ने)च्छति ।। १४ ।।

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते ।।
आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यां तु धिग्वणः ।।१५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ब्राह्मणादिति अनुलोमां संकरस्त्रीषूत्तमवर्णजनितमेतत्कुलम् ।। १५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** क्षत्रियेण शूद्रायामुत्पन्नोग्रा उग्रा चासौ कन्या चेत्युग्रकन्या तस्यां ब्राह्मणादावृतनामा जायते। ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पन्ना अंबष्ठा, तस्यां ब्राह्मणादाभीराख्यो जायते, शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नाऽऽयोगवी, तस्यां ब्राह्मणाद्धिग्वणो जायते ।। १५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ते एवावृताभीरधिग्वणजातय इत्याह **ब्राह्मणादिति** ।। १५ ।।

(५) **नन्दनः।** अथान्यान्सङ्करजातानाह **ब्राह्मणादुग्रकन्यायामिति** ।। १५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** आवृतो हस्तिपः। अम्बष्ठकन्यायां विप्रात् आभीरः। ब्राह्मणात् आयोगव्यां धिग्वणः ।। १५ ।।

(७) **मणिरामः। ब्राह्मणादिति।** सर्वत्रान्वेति आभीरनामा जातिः। धिग्वण-नामा ।। १५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ब्राह्मणादिति ।** क्षत्रियेण शूद्रायामुत्पन्ना उग्री, तस्यां ब्राह्मणाद् आवृतो नाम्ना जायते। ब्राह्मणेन वैश्यायां उत्पन्ना अम्बष्ठो, ब्राह्मणादाभीराख्यो जायते। अनयोश्च हस्त्यादिस्वाधिका आवृतानां गोजाविरक्षा आभीराणां इत्यर्थे औशनसे वृत्तिरुक्ता। शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्ना आयोगवी, तस्यां ब्राह्मणाद् आभीराख्यो जायते ।। १५ ।।

(९) **भारुचिः।** तत्रेदं प्रतिषेधमारभते जातो–वेदितव्यः। ब्राह्मणादिति वर्तते। अनुलोमस्त्रीषु तावदेवमुत्कृष्टात् यथा चानुलोमः स्त्रीषु। जात्यन्तरमेवं प्रतिलोमं स्त्रीष्वपि दर्शयति **आयोगव्यामिति।** ब्राह्मणजातिरेव न मातृजातिर्भवति। यथा च ब्राह्मणादिभ्यः क्षत्रियाद्यास्वनुलोमजाता मातृनामानो भवन्ति। मातृदोषविगर्हणया (च न त)ज्जातीया भवन्ति ।। १५ ।।

आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।।
प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ।।१६।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **आयोगव** इति प्रागुक्तमातृकर्मणाधमः सर्वसंकरजेभ्योऽप्यधमः। शूद्राज्जाता एत इत्यर्थः। आयोगव्यां जातः कैवर्ताख्यः सोऽत्र निषादजत्वान्निषादः, एवं वैश्यादित्यत्रापि ।। १६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** आयोगवः क्षत्ता चण्डालश्च मनुष्याणामधम इत्येते त्रयो व्युत्क्रमेण वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषु पुत्रकार्यादपगतास्त्रयः शूद्रा जायन्ते। पुत्रकार्यक्षमत्वप्रतिपादनार्थ-मुक्तानामप्येषां पुनर्वचनं। एवमुत्तरश्लोक उक्तानामपि ।। १६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** पुत्रकार्यविच्छेदाय षण्णां प्राप्तमपसदत्वमनुवदति **आयोगवश्चेति** द्वाभ्याम्। अपत्यकार्यात्सीदन्तीत्यपसदाः ।। १६ ।।

(७) **मणिरामः।** अपसदाः पुत्राः ।। १६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। आयोगव** इति। आयोगवः क्षत्ता चण्डालो मनुष्याधम इत्येते त्रयो व्युत्क्रमेण वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषु शूद्रादपसदाः पुत्रकार्यादवगताः जायन्ते ।। १६ ।।

(९) **भारुचिः**। किन्तर्हि ? उभयजातिविवक्षिता जात्यन्तरं यतस्तान् दर्शयति **आयोगवश्चेति**। यथा च शूद्रादेते त्रयस्त्रिषु। एवं वैश्यान्मागधवैदेहौ। उत्कृष्टवर्णद्वये यथा(सं)ख्येन प्रतिलोमौ भवतः ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूत एव तु ॥
प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। त्रयोऽपसदा अत्यन्तापकृष्टा इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। क्षत्रियाब्राह्मण्योर्मागधवैदेहौ क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां सूत इत्येवं प्रातिलोम्येनापरेऽपि त्रयः पुत्रकार्यादपसदा जायन्ते ॥ १७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। प्रतीपं प्रातिकूल्यम्। 'संकरो नरकायैवे'(भ.गी.)त्युक्तेः प्रातिलोम्यमेवात्र हेतुः ॥ १७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। वैश्यात् क्षत्रियायां मागधः। वैश्यात् विप्रकन्यायां वैदेहः। क्षत्रियात् विप्रकन्यायां सूतः भवति। एते प्रतीपं विपरीतं जायन्ते ॥ १७ ॥

(७) **मणिरामः**। कार्योऽनर्हाः ॥ १७–१९ ॥

जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुल्कसः ॥
शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अयं 'निषादो'ऽस्मिँश्लोके न शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो यः प्रागुक्तः। किं तर्हि ? यः प्रतिलोमो वक्ष्यमाणः, प्रतिलोमाधिकारात्प्रतिलोमा हि पुल्कसा जातिः प्रसिद्धा। एवं शूद्रान्निषाद्यां कुक्कुटकः ॥ १८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। निषादात् ब्राह्मणशूद्रापुत्रात्। एवं निषाद्यामित्यपि ॥ १८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। निषादाच्छूद्रायां जातो जात्या पुल्कसो भवति। निषाद्यां पुनः शूद्राद्यो जातः स कुक्कुटकनामा स्मृतः ॥ १८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अन्यानपि तथाविधानाह **जात इति** द्वाभ्याम् ॥ १८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। क्षत्रियायां निषादाज्जातो जात्या पुल्कसः भवति। निषाद्यां शूद्राज्जातः कुक्कुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **वैश्यादिति**। **जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुल्कसः। शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः** ॥

पुरुषजातेः प्रतिलोमत्वान्न निषादोऽत्र पारशवः, पितुः प्रतिलोमे हि यथा **व्यासः**

'उग्रा मागधसंयोगाज्जातः कुन्तलकाभिधः। स नापित इति प्रोक्तः क्षुरकर्मविधानकृत् ॥ क्षत्रियाज्जायते वैश्यान्मागधो वाक्यजीवनः। शूद्रान्निषादो मत्स्यघ्नः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात् ॥'

इत्येवं य एतस्मान्निषादाच्छूद्रायां जातो जातितः पुल्कसः साक्षाद् भवति। निषाद्यां पुनरेवं विधायां एव यः शूद्राज्जातः स कुक्कुटकनामा स्मृतः, तस्य च कुक्कुटकानां प्रहरकरणं चक्रतोमरभिण्डिमालप्रासासिपरशुलगुडलोहजालिकासत्त्वघ्नानि कर्माणीति शङ्खेन वृत्तिरुक्ता ।। १७-१८ ।।

(९) **भारुचिः**। जातस्यानुलोम्यात् पुल्कसत्वमयुक्तम्। प्रतिलोमत्वात् पुल्कसजातेरिति। एवमेव ।। १८ ।।

क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते ।।
वैदेहकेन त्वंबष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ।। १९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अनुलोमाः स्त्रियः, प्रतिलोमाः पुमांसः, तयोः संभवे **श्वपाकवेणौ** प्रतिलोमजातीयौ ।। १९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। क्षत्तृजात इति पितृदोषात् ।। १९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। शूद्रेण वैश्यायां जातः क्षत्ता, क्षत्रियेण शूद्रायां जाता उग्रा, तेन तस्यां जातः श्वपाक इत्युच्यते। वैदेहकेनांबष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याज्जातायां वेण इति कथ्यते ।। १९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। वेणो मवुरुडः ।। १९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। उग्रायां उग्रजात्यां क्षत्तुः जातः श्वपाकः। अंबष्ठ्यां वैदेहकेन जातः वेन इति उच्यते ।। १९ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। क्षत्तुरिति। क्षत्तुः शूद्राक्षत्रियजातायामुत्पन्नः श्वपाक इत्युच्यते। वैदेहकेन वैश्यतो ब्राह्मणजातेन अम्बष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायामुत्पन्नो वेन इति कथ्यते ।। १९ ।।

(९) **भारुचिः**। उत्कर्षापकर्षौ चैतेषां शास्त्रतः कल्पयितव्यौ। वर्णसङ्करप्रकरणे चाप्रतिलोमा अपि सङ्कीर्णयोनयो व्रात्याज्जाता वक्तव्या इति ।। १९ ।।

द्विजातयः सवर्णासु जनयंत्यव्रतांस्तु यान् ।।
तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्व्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ।। २० ।।

(१) **मेधातिथिः**। नैते प्रतिलोमवर्णसंकराः स्युः। अतोऽस्मिन्विधावुच्यन्ते।

द्विजातयो यान्सवर्णासु जनयन्ति तेऽवेदव्रता भवन्ति, अब्रह्मचारिणः **सावित्रीपरिभ्रष्टा** उपनयनहीनाश्च तदा **व्रात्या** इति **तान्निर्दिशेत्**।

अव्रताञ्जनयन्तीति नायं संबन्धः। न हि व्रतिनोऽव्रता वा जन्यन्ते, जातानामुपनयनसंस्कारविधानात्। उक्तव्रात्यलक्षणानुवादः, उत्तरविवक्षया।

यस्त्वयं पाठोऽव्रतायाञ्जनयन्ति तान्व्रात्यान्विनिर्दिशेत्' तदसत्; उक्तव्रात्यलक्षणविरोधात् ।। २० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सावित्रीपरिभ्रष्टाननुपदेश्यसावित्रीकान्। व्रात्यनाम्नो वर्ण-बाह्यान् ।। २० ।।

(३) **कुल्लूकः**। द्विजातयः सवर्णासु स्त्रीषु यान्पुत्रानुत्पादयन्ते ते चेदुपनयनाख्यव्रत-हीना भवन्ति तदा तानकृतोपनयनान्व्रात्येत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत्; 'अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते' (२।३९) इत्युक्तमपि व्रात्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवदस्याप्युपकाराक्षमपुत्रत्वदर्शनार्थ-मस्मिन्संकीर्णप्रकरणेऽनूदितम् ।। २० ।।

(४) **राघवानन्दः**। व्रात्यानामिव तज्जानामपि पुत्रकार्यनिवृत्त्यर्थं व्रात्यत्वमाह **द्विजातय** इति। ते स्वयमव्रताः कालेऽप्राप्तोपनयनाः अनुलोमेनोद्वाहितास्वक्षतयोनिषु सवर्णास्वपि जनयन्ति यान् तान् सावित्रीभ्रष्टत्वेनाव्रतानिति कृत्वा व्रात्यान्निर्दिशेदित्यन्वयः ।। २० ।।

(५) **नन्दनः**। अथ त्रैवर्णिकानामनुपनीतानां जात्यन्तरत्वमाह **द्विजातयस्सवर्णास्विति**। यान्सुताञ्जनयन्ति तानव्रताननुपनीतान् अत एव सावित्रीपरिभ्रष्टान् ।। २० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अव्रतान् अकृतयज्ञोपवीतान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् व्रात्यान् इति अभि-निर्दिशेत् कथयेत् ।। २० ।।

(७) **मणिरामः**। अव्रतान्-ते च उपनयनाख्यव्रतहीना भवंति-तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् अकृतोपनयनान् व्रात्यान् विनिर्दिशेत्। उक्तमपि व्रात्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवत्पुत्रकार्याऽ-क्षमत्वप्रदर्शनार्थं संकीर्णप्रकरणे उक्तं ।। २० ।।

(८) **गोविन्दराजः**। इदानीं व्रात्यजातानामप्रतिलोमानामपि सतां संस्कारत्वप्रति-पादनार्थं अत ऊर्ध्वं 'त्रयोऽप्येत' इत्याद्युक्तं व्रात्यलक्षणं अनुवदितुमाह **द्विजातय** इति। द्विजाति-स्त्रीषु यान् पुत्रान् उत्पादयति ते चेत् उपनयनाख्यव्रतहीना भवन्ति, तदा तान् अकृतोपनयनान् व्रात्या इत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् ।। २० ।।

(९) **भारुचिः**। यत इदमुच्यते—सावित्रीपतिताद्व्रात्यो जायते; न तु सावित्रीपतितो व्रात्यो भवति। एवं च सति व्रात्यस्तोमप्रायश्चित्तं सावित्रीपतितस्य न भवति। अन्यत्त्वस्य प्रायश्चित्तं कल्प्यम्। इतः प्रभृति चैते व्रात्याज्जाताः पुत्रपौत्रा व्रात्या इति केचित्—तदयुक्तम्। उक्तत्वाद्व्रात्यलक्षणस्योपनयनप्रकरणे— 'अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येत' इत्यादि। तस्मान्नेदं व्रा(त्य)लक्षणमव्रताद्यो जायते स व्रात्य इति। किं तर्हि? अव्रत एव व्रात्य इत्युक्तं (यतस्ते) नास्य विरोधादनर्थोऽयम्। विप्रतिषिद्धं चैतत्। यदि द्विजातयः कथं व्रताः? अथाव्रताः कथं द्विजातयः? कथं तर्ह्यस्य पा..... द्विजातयः? सवर्णासु जनयन्त्य-व्रतांस्तु यान्। तान् सावित्रीपरिभ्रष्टानुपनयनादिसंस्काररहीनान् व्रात्यानित्यभिनिर्दिशेत्। उक्तव्रात्यलक्षणानुवाद उत्तरप्रकरणादिसम्बन्धार्थः। सोय....।।२०।।

व्रात्यात्तु जायते विप्रात्पापात्मा भूर्जकण्टकः ।।
आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च ।।२१।।

(१) **मेधातिथिः।** सवर्णास्विति पूर्वश्लोकादनुवर्त्यते। इह स्त्रीजातेरनुपादानादवश्यंभावाच्च तदपेक्षायाः स्मृत्यन्तरे वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातो **भृज्जकण्टकः** स्मर्यते। अतो विशिनष्टि **पापात्मेति।** स ह्यनुलोमत्वान्न **पापात्मा।** अयं चासंस्कृतात्मनो व्रात्याज्जातोऽनधिकारित्वाद्युक्तं यन्निन्द्यते। न च पर्यायशब्दा देशभेदेन प्रसिद्धप्रयोगभेदाः। पूर्वैस्तु व्याख्यातं तत्पुत्रपौत्राणामेता आख्याः। भृज्जकण्टको ब्राह्मण्यां जातः। **आवन्त्यश्चा**वन्त्याम्। तस्यामेव **वाटधानः।** वाटधानात्पुष्प**शेखरः**?। एवमुत्तरेष्वपि ॥ २१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** व्रात्याद्विप्रात् व्रात्यायामेव विप्रायां। सवर्णास्वित्यनुवृत्तेः तत्र भूर्जकण्टकः सवर्णयोरपत्यम्। भूर्जकण्टकस्त्रियां विप्राद्व्रात्यादावन्त्यः। आवन्त्यां वाट इत्यादिपूर्ववज्जातिस्त्रीषु व्रात्येन विप्रेण जनिता विप्रजाः। ऋणादिष्वपि व्रात्यक्षत्रियादिजनितेषु सुधन्वाचार्यादिषु च व्रात्यवैश्यजनितेषूह्यम्। आद्यस्य तज्जातीयस्त्रियामुत्तरेषां तु पूर्वपूर्वजातिस्त्रियां जन्मेति। पापात्मेति विशेषणं निन्दार्थम् ॥ २१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** व्रात्याद्ब्राह्मणात्सवर्णास्वित्यनुवृत्तेर्ब्राह्मण्यां पापस्वभावो भूर्जकण्टको जायते। तथाऽऽवन्त्यवाटधानपुष्पधशैखा जायन्ते। एकस्य चैतानि देशभेदप्रसिद्धानि नामानि ॥ २१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** ते तु व्रात्यास्त्रयस्तज्जातानाह **व्रात्यात्त्विति** त्रिभिः। तत्र तथाविधब्राह्मणजाः पञ्च भूर्जकण्टकादयः। झल्लादयः सप्त क्षत्रियजाः। पञ्च वैश्यजाः। पंचेति देशसंज्ञाभिरेते प्रसिद्धा इति **मेधातिथिः।** देशभेदेनैकैकस्य नामानीति **कुल्लूकः,** अन्यथैकजात्या वर्णद्वयानुपपत्तेः ॥ २१–२३ ॥

(५) **नन्दनः।** विप्रादिति विशेषणं व्रात्यत्वेऽप्यस्य विप्रत्वमूलच्छेदो नास्तीति सूचयितुं। असंस्कृतपितृजातः पापतर इत्यभिप्रायेणोक्तं **पापात्मेति।** पञ्चैते सजातिषूढासु स्त्रीषु जाता अपि संस्कारविप्रकर्षादुत्तरोत्तरमपकृष्टावृत्तितो देशतो वा भिन्नसंज्ञा विज्ञेयाः, षष्ठादीनामवचनन्तु जात्यन्तरत्वेनाप्रसिद्धेः ॥ २१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातीनां व्रात्यजातिर्भवति, उपनयनाभावात्। व्रात्याद्विप्राद्विप्रकन्यायां भूर्जकण्टको नाम जातिर्जायते। भूर्जकण्टकः स्मृतः कण्टको ज्ञेयः आवन्त्यः ॥ २१ ॥

(७) **मणिरामः।** व्रात्यात्-विप्रात्-सवर्णास्विति पुनरावर्तते ब्राह्मण्यां भूर्जकंटको जायते तस्यैव देशभेदेन आवंत्यः वाटधान-पुष्पध-शैखेति नामानि ज्ञेयानि ॥ २१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। व्रात्यात्तु जायते विप्रात् पापात्मा भृज्जकण्टकः** इति। उक्तलक्षणाद् व्रात्यात् सवर्णासु इत्य(ति)पुनरावृत्तेः ब्राह्मण्यां पापवतोत्पन्नत्वात् दुष्टशरीरः भृज्जकण्टकाख्यो जायते। तथा वाटधानपुष्पधशैखाख्या जायन्त इति एकस्यैव देशभेदप्रसिद्धैतानि नामानि। एवं उत्तरत्रापि **गौतमेन** ब्राह्मणाद् वैश्यायां जातो भृज्जकण्टक उक्तः। स च अनुलोमत्वादपाप्मेति विशेषणं। एषां च वृत्तयोऽथ औशनस उक्तः–अभिचारमूलकर्म द्विषतां मन्त्रौषधीश्च अभिमुखीकरणं नाशनं वा भृज्जकण्टकानां आवन्त्यवाटधानैः स्वसैन्यानां विजित्वा चर्या व्रात्याजैरन्यैः परराष्ट्राणां कोशमन्त्रवृत्तज्ञानं मित्रामित्रता च ज्ञेयेति ॥ २१ ॥

(९) **भारुचिः।** व्रात्याद्विप्राद्वर्णायामेव तस्याः पूर्वश्लोकेऽधिकृतत्वादिह वचनात् स्त्री... जायते वर्णः। स भूर्जकण्टकनामा भवति। व्रात्याभिजनः स्मृत्यन्तरे–वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातो भूर्जकण्टकः स्मर्यते। स चानुलोमत्वादपापात्मा, यत इदं तदपेक्षं विशेषणमुच्यते–पापात्मत्वमस्य व्रात्यजातत्वाद् असंस्कृतात्मनः। ततोऽपि ब्राह्मण्यामेवा (वन्त्यां) पापतरः। न तु भूर्जकण्टकस्त्रियाम्। तस्यां हि जातो वर्णस्तन्नामा भवति। अत इदं विशेष्यते ब्राह्मण्यामेव। एतेनोत्तरा व्याख्याता। एवमा(व)न्त्याद्वा दधाने पापतमः। तस्मात् पुष्पधकः। ततोऽपि शैव इति। इयद्विकारत्वाद्वायं नाम्ना निर्देशं पञ्चधा ब्राह्मणा व्रात्यजातानां निदर्शनार्थो वा। एवमुत्तरयोरपि बोद्धव्यम्। क्षत्रियव्रात्याज्जाताः क्षत्रियायामधुनोच्यते॥ २१॥

झल्लो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यान्निच्छिविरेव च॥
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च॥२२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** और्णादयः सप्त राजन्याद्व्रात्यात्॥ २२॥

(३) **कुल्लूकः।** क्षत्रियाद्व्रात्यात्सवर्णायां झल्लमल्लनिच्छिविनटकरणखसद्रविडाख्या जायन्ते। एतान्यप्येकस्यैव नामानि॥ २२॥

(५) **नन्दनः।** श्लोकद्वयमनेन व्याख्यातम्॥ २२–२३॥

(६) **रामचन्द्रः।** राजन्याद्व्रात्यात्क्षत्रियायां जातः झल्लः निच्छिविः नटः करणः खसः द्रविडः॥ २२॥

(७) **मणिरामः।** राजन्यात् व्रात्यात्-क्षत्रियायां झल्लादयः॥ २२॥

(८) **गोविन्दराजः। झल्लो मल्लश्चेति।** क्षत्रियाद् व्रात्यायां सवर्णायां झल्लमल्लनिच्छिविनटकरणखसद्रविडाख्या जायन्ते। इत्येषां च वृत्तयः अथ उशनस उक्तः, चारवृत्तित्वान्नटकरणानाम् उदकाहरणं प्रपावेश्मदानं च खसद्रविडानां व्रात्यजैः अन्यैः इत्यादिपूर्वश्लोके दर्शितम्॥ २२॥

(९) **भारुचिः।** एते च पूर्ववद्व्याकरणीयाः॥२२॥

वैश्यात्तु जायते व्रात्यात्सुधन्वाचार्य एव च॥
कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च॥ २३॥

(१) **मेधातिथिः।** एताभिः संज्ञाभिः प्रसिद्धा एवंजातीया वेदितव्याः॥ २२–२३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सुधन्वाचार्यादयः पञ्च वैश्याद्व्रात्यात्॥ २३॥

(३) **कुल्लूकः।** वैश्यात्पुनर्व्रात्यात्सवर्णायां सुधन्वाचार्यकारुषविजन्ममैत्रसात्वताख्या जायन्ते। एकस्य चैतान्यपि नामानि॥ २३॥

(६) **रामचन्द्रः।** वैश्याद्व्रात्याद्वैश्यायां जाताः सुधन्वादिसात्वतान्ताः॥ २३॥

(७) **मणिरामः।** वैश्यात्तु व्रात्यात् सवर्णायां सुधन्वादयः॥ २३॥

(८) **गोविन्दराजः। वैश्यादिति।** वैश्यात् पुनः व्रात्यात्सुधन्वाचार्यकारुषविजन्ममैत्र-सात्वताख्या जायन्ते। वृत्तयश्च एषां अपि औशनस उक्ताः आचार्यसात्वतैः देवपूजनं शिष्टानां व्रात्यजैरन्यैरित्यादिदर्शनम् ।। २३ ।।

(९) **भारुचिः।** वैश्याच्च व्रात्यात् सुधन्वादयः पूर्ववद्विज्ञेयाः। नामनिर्देशे च प्रयोजनम्। य एभिर्नामभिः तम ... र्देश उच्यन्ते वर्णाः त एवंप्रकारादि विज्ञेयाः। अविज्ञातयोस्तयोरपि सन्तः किमर्थं पुनरन्तरप्रभावानामभिधानप्रकरणे व्रात्या जाता उच्यन्त इति ।। २३ ।।

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।।
स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसंकराः।। २४।।

(१) **मेधातिथिः। व्यभिचारः** परस्त्रीगमनम्। तत्समानजातीयासु परकीयास्व-नुलोमप्रतिलोमासूढास्वनूढासु च स्वयम्। **अवेद्यावेदनम**विवाह्याविवाहः। 'अविवाह्याः' स्वसृनप्त्र्यादयस्तदयोन्यः। **स्वकर्मणां त्याग** उपनयनवेदग्रहणादीनाम्। क्षात्त्रवृत्त्यादयोऽपि पुत्रपौत्रान्वयिन एवमुक्त इति केचित् ।। २४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यथा ब्राह्मण्यां क्षत्रियस्य व्यभिचारात्सूत इति। अवेद्यावेदने-नाविवाह्यानामसवर्णानां सवर्णानामपि सगोत्रादीनां विवाहे मूर्धावसिक्तचाण्डालाद्याः। स्वकर्मणामुपनयनव्रतानां त्यागात् व्रात्यजाः। वर्णसंकराश्चातुर्वर्ण्यबाह्याः ।। २४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणादिवर्णानामन्योन्यस्त्रीगमनेन सगोत्रादिविवाहेनोपनयनरूप-स्वकर्मत्यागेन वर्णसंकरो नाम जायते, अतो युक्तमस्मिन्प्रकरणे व्रात्यानामभिधानम् ।। २४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** प्रकारान्तरेणापि वर्णसंकरो भवतीति संक्षिप्याह **व्यभिचारेणेति।** विहाय विन्नास्वपतिमाभिमुख्येन कामुकम्। चरतीति स्वतन्त्रा या सा स्मृता व्यभिचारिणीति व्यभिचारेण वर्णानामन्योन्यस्त्रीगमनेनेति दृष्टान्तार्थः। व्यतिषङ्गेनेति **मेधातिथिः।** नियुक्ता-तिरिक्तपरस्त्रीगमनेनेत्यर्थः। अवेद्याः सगोत्राः सवर्णा वा तासां विवाहेन। **स्वकर्मणां** संध्यादीनां त्यागेन स्वकालाप्राप्तोपनयनैर्व्रात्यानां संकरत्वस्योक्तत्वात् ।। २४ ।।

(५) **नन्दनः।** यदीदं संस्काराभावे जात्यन्तरत्वमुक्तं तदनुपपन्नमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन स्थापयति **व्यभिचारेण वर्णानामिति।** अवेद्या अविवाह्याः पुनर्भ्वादयस्तासां वेदनेन विवाहेन संकरो मातापित्रोरविद्याजातिप्राप्तिः। 'व्यभिचारेण वर्णाना'मिति प्रसिद्धव्यभिचारो दृष्टा-न्तार्थः ।। २४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** वर्णानां व्यभिचारेण च पुनः अवेद्यावेदनेन च **अविवाह्याविवाहेन** स्वकर्मणामुपनयनादीनां त्यागेन वर्णसंकरा जायन्ते ।। २४ ।।

(७) **मणिरामः।** व्यभिचारेण परस्परस्त्रीगमनेन। अवेद्यावेदनेन च सगोत्राद्य-विवाह्याविवाहेन च ।। २४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। व्यभिचारेणेति।** ब्राह्मणादीनां वर्णानां इतरेतरस्त्रीगमने स्वगो-

त्वाद्यविवाह्याविवाहेन उपनयनाख्यस्वकर्मत्यागेन वर्णसंकरो नाम इत्युत्पद्यते। अतो युक्त-मित्यस्मिन्प्रकरणे व्रात्यजातानामभिधानम् ।। २४ ।।

(९) **भारुचिः**। यस्मात्-व्यभिचारो वर्णानां प्रतिलोमस्त्रीग्रहणेन मुख्यः। अनुलोमेऽपि मुख्यवर्णापेक्षयोच्यते। अवेद्यावेदनं पुनरेतज्जाताव(पि) कामचारी पुन(र्भुवा)दिस्त्रीपरिग्रहेण स्वकर्मणां च त्यागः उपनयनादिसंस्कारहानिरधिकृता। एवं च सति सवर्णसंस्कारहेतु-प्रदर्शनार्थमिदं युक्ताभिधानं परिहारार्थं चैषाम् ।। २४ ।।

संकीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।। २५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **व्यतिषङ्गः** संबन्धः। इतरेतरमनुलोमानामनुलोमैः प्रतिलोमैश्चैवं प्रतिलोमानामन्यैः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च। वक्ष्यमाणासंज्ञार्थं वचनम् ।। २५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। य उक्ताः प्रतिलोमानुलोमजास्तेऽपि यदा अन्योन्यं संकीर्णैरेव व्यवतिष्ठन्ते व्यभिचरन्ति। व्यतिषङ्गजत्वाद्व्यतिषक्ता व्रात्याः। तत्र ये जायन्ते तान्वक्ष्या-मीत्यर्थः ।। २५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। ये संकीर्णयोनयः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च परस्परसंबन्धाज्जायन्ते तान्विशेषेण वक्ष्यामि ।। २५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। पुनश्च सूतादीनां चण्डालातिरिक्तपञ्चानामनुलोमजत्वाद्यर्थमाह **संकीर्णेति** त्रिभिः। अनुलोमजा इति दृष्टान्तार्थम्। अन्योन्यव्यतिषक्ताः अन्योन्यं परस्त्री-पुंभ्यः कामतो व्यतिषक्तेभ्यो जाताः ।। २५ ।।

(५) **नन्दनः**। एवं संकीर्णपितृमातृकाः प्रायशः प्रतिलोमानुलोमा उक्ताः, इदानीं संकीर्णपितृमातृकान्प्रतिलोमजानुलोमजान्वक्ष्यामीत्याह **संकीर्णयोनय इति**। संकीर्णयोनयः संकीर्णेभ्यो जाता अन्योन्यव्यतिषक्ताः प्रतिलोमानुलोमजैः संबद्धाः ।। २५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। ये प्रतिलोमानुलोमजाः, प्रतिलोमजानाह सूतवैदेहचाण्डालाः अनुलो-मजा अंबष्ठनिषादमाहिष्यो प्रकरणाः षट् अन्योन्यव्यतिषक्ताः प्रतिलोमानुलोमानां परस्पर-व्यभिचारयुक्ताः तान् ।। २५ ।।

(७) **मणिरामः**। अन्योन्यव्यतिषक्ताः परस्परसंबंधाज्जायमानाः ।। २५–२६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **संकीर्णयोनय** इति। ये मिश्रयोनयः प्रतिलोमाभ्यः स्त्रीभ्यः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च जायन्ते अनुलोमाभ्यश्चानुलोमैः प्रतिलोमैश्च जायन्ते। एवं परस्पर-संबद्धान् तान् अशेषेण प्रवक्ष्यामि ।। २५ ।।

(९) **भारुचिः**। अन्योन्यव्यतिषक्तानां प्रतिलोमैरनुलोमैश्चैवमनुलोमा अपि विज्ञेयाः। वक्ष्यमाणार्थोपक्षेपतश्चित्तप्रणिधानार्थं यतस्तदर्थमयं पूर्वश्लोकोक्तानां प्रथमं...लोमानामपवाद उत्तरार्धः ।। २५ ।।

सूतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ॥
मागधः क्षत्तृजातिश्च तथाऽऽयोगव एव च ॥ २६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** उक्तलक्षणा एते प्रातिलोमा उत्तरार्थं पुनरुपन्यस्यन्ते ॥ २६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सूतादयः प्रागुक्ताः ॥ २६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** एते षडुक्तलक्षणाः सूतादयः उत्तरार्थमनूद्यन्ते ॥ २६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रतिलोमजादपि नराधमः शूद्रस्य ब्राह्मणीगमने महापातकित्वा-नूत्तस्या अपि तथात्वात्। चण्डालग्रहणं निवीतं मनुष्याणामिति। वदत्यतिरेकमुखेन स्तुत्यर्थः ॥ २६ ॥

(५) **नन्दनः।** तत्र प्रतिलोमजेभ्यः प्रसूतान्वक्तुं प्रतिलोमजानुक्तांस्तावदनुक्रामति **सूतो वैदेहकश्चैवेति।** सूतो विप्रायां क्षत्रियाज्जातः वैदेहकस्तस्यामेव वैश्यात् चण्डालतस्तस्या-मेव शूद्रात् मागधः क्षत्रियायां वैश्यात् क्षत्ताजातिस्तस्यामेव शूद्रात् अयोगवो वैश्यायां शूद्राज्जात इति पूर्वमुक्तं हीत्यर्थः ॥ २६ ॥

(६) **रामचन्द्रः। सूत इति** द्वाभ्यामाह। ततः सूतः वैदेहकः चाण्डालाः नराधमा ज्ञेयाः मागधः क्षत्ता अयोगव एते षट् सदृशान्वर्णान् प्रतिलोमानुलोमयोनिषु जनयन्ति। प्रवरासु उत्तमासु चकारात् क्षत्रियपुत्रो मागधो ब्राह्मण्यां अपकृष्टासु योनिषु मातृजात्या मातृसमान-जातीयाः ॥ २६–२७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। सूत** इति। सूतादय उक्तलक्षणा उत्तरार्थमनूद्यम् ॥ २६ ॥

(९) **भारुचिः।** उत्तरविवक्षार्थमेषां पुनर्ग्रहणम्। तदिदमुच्यते ॥ २६ ॥

एते षट् सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ॥
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥२७॥

(१) **मेधातिथिः। एते** सूतादयः प्रतिलोमाः स्वयोनिषु **सदृशान् जनयन्ति,** तज्जा-तीयानित्यर्थः। तद्यथा–सूतः सूतायां सूतमेव जनयति। एवं चण्डालः चण्डालायाम्।

ये च **मातृजात्याः प्रसूयन्ते**ऽनुलोमा मातृजातीया ये पूर्वमुक्ता'स्ताननन्तरनाम्नः' (१०-१४) इति, तेऽपि **स्वयोनिषु** सदृशानेव जनयन्ति। यथाऽम्बष्ठोऽम्बष्ठायाम्।

तथा वैश्यायामात्मनो हीना वैश्याञ्जनयन्ति। मातृजातित्वस्योक्तत्वात्।

अन्ये पुनः पठन्ति 'मातृजातौ प्रसूयन्ते'। अर्थश्चायम्–स्वयोनिषु अम्बष्ठादौ मातृजातौ च वैश्यायां सदृशानेव जनयन्ति। यद्यपि शुद्धवैश्येभ्य उत्कृष्टा अम्बष्ठाद-यस्तथापि साम्यमुच्यते, वैश्यधर्म उभयेषामधिकारात्।

अनुलोमग्रहणं मातृजातिपदसामर्थ्याल्लभ्यते सत्यपि प्रकृतिप्रतिलोमप्रत्यवमर्शकत्वे एत इति।

प्रवरासु च योनिषु प्रतिलोमा गच्छन्तो जनयन्ति हीनतरमित्येवं ज्ञेयं, वक्ष्यमाण-पर्यालोचनया।

न हि अयोगवादिभिः स्वजातीयासु जनिता अयोगवादिव्यपदेशं लभन्ते। सदृश-ग्रहणं तु प्रातिलोम्यसामान्येन। हीनतरत्वं चावान्तरविशेषमनपेक्ष्य प्रयुक्तम्। तेनायमत्र वाक्यार्थः—'प्रतिलोमेभ्यः समानजातीयासूत्कृष्टजातीयासु च प्रतिलोमा एव भवन्ति' ॥२७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स्वयोनिषु सूतादिजातीयासु स्त्रीषु सदृशान् स्वसदृशधर्माणः। तथा मातृजात्यां सूतादिमातृसमजातीयायां ब्राह्मण्यादिरूपायाम्। तथा मातृजातिषु प्रवरा-सूत्तमासु यथा क्षत्रियापुत्रो मागधो ब्राह्मण्यामिति। स्वजातीयस्वमातृजातितदुत्कृष्टजाति-योगात् त्रिविधो व्यभिचारः॥ २७॥

(३) **कुल्लूकः**। एते पूर्वोक्ताः षट् प्रतिलोमजाः स्वयोनिषु सुतोत्पत्तिं कुर्वन्ति। यथा शूद्रेण वैश्यायां जात आयोगवः आयोगव्यामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरासु क्षत्रिया-ब्राह्मणीयोनिषु चकारादपकृष्टायामपि शूद्रजातौ सर्वत्र सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति, सदृशत्वं च न पित्रपेक्षया किन्तु मातृजात्यादिषु चातुर्वर्ण्यं स्त्रीष्वेव पितृतोऽधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्वक्ष्यमाण-त्वात्तत्सदृशान्पितृतोऽधिकगर्हितान्स्वजातावपि जनयन्तीत्येतावदेवाप्राप्तत्वादनेन विधीयते। किन्तु जघन्यवर्णेनोत्तमवर्णस्त्रीषु जनितत्वात्क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिलोमजाः क्रिया-दुष्टाभ्यां च मातापितृभ्यां तुल्याभ्यामपि जनिते आयोगवादिपुत्रे ब्रह्महन्त्रनन्तरजनितो ब्रह्महन्तृमातापितृजनितवदधिकदुष्ट एव न्याय्यः शुद्धब्राह्मणादिजातीयेन शुद्धब्राह्मण्यादिसम-जातीयायां जनितः पितृतुल्य एवोचितो नतु क्रियादुष्टोभयजनितोऽपि॥ २७॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच एते षट् सूतादयः स्वयोनिषु ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्यासु सदृशान् सजातीयान्। एतदेव निगमव्याजेन हेतून्प्रदर्शयन्नाह **मातृजात्यामिति**। प्रवरासु स्वयोनिषु तत्तन्मातृजात्यवच्छिन्नासु प्रसूयन्ते; यतः अत एव 'प्रतिलोमजास्तु कर्महीना' इति **गौतम**वचनम्। अत एव मातृवद्वर्णसंकर इत्यपि संगच्छते। यथा शूद्रात् वैश्यायामायोगव एवमायोगव्यामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरायामायोगवः यं सुतं जनयेत्स सुतो वैश्यजात्यु-क्तसंस्कारार्हः। एवं शूद्रात्क्षत्रियाजः क्षत्ता क्षत्रियायां, क्षत्रजातौ यं जनयेत्स क्षत्रियसंस्कारार्हः। वैश्यात्क्षत्रियाजो मागधः, सच क्षत्रियायां यं जनयेत्सोऽपि क्षत्रियसंस्कारार्हः। एवं सूतवैदेह-योरपि। प्रवरास्विति विशेषणाच्चण्डालस्य न संस्कार इति **मेधातिथिः**। पितृतोऽधिक-गर्हितान्स्वजातावपि जनयन्तीत्येतावन्मात्रं विवक्षितमिति **कुल्लूकः**॥ २७॥

(५) **नन्दनः**। ततः किमित्यपेक्षायामाह **एते षडिति**। एते सूतादयः षट् सदृशा-न्सजातीयान्वर्णान् योनिषु सूतीवैदेहिकीचण्डालीप्रभृतिषु जनयन्ति, वर्णशब्दो मनुष्यावान्तर-जातिमात्रवचनः, मातृजात्यां स्वमातृजातिसदृशानेव जनयन्ति, सूतवैदेहकचण्डालानां मातृजातिर्ब्राह्मणजातिः मागधक्षत्त्रोर्मातृजातिः क्षत्रियजातिः आयोगवस्य मातृजाति-वैश्यजातिः तासु जातिषु सदृशानेव जनयन्तीत्यर्थः। किञ्चिरप्रवरासु च योनिष्वात्मनः प्रवरासु मातृजातिव्यतिरिक्तासु चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु च सदृशानेव प्रसूयन्ते जनयन्ति। अनेन

श्लोकेनैतदुक्तं भवति—सूतः सूत्यां सूतमेव जनयति नान्यं, एवं मातृजात्यां च ब्राह्मण्यां सूतमेव तदितरासु क्षत्रियवैश्यस्त्रीषु च सूतमेव, एवं वैदेहकादयोऽपीति ।। २७ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । एते सूतादयः स्वयोनिष्वेव सदृशान् जनयन्ति । तद्यथा—आयोगव आयोगव्यामेव सदृशं जनयति नान्यस्याम् । तथेतरे क्षत्तादयः प्रतिलोमास्तावदेवम् । अनुलोमा मातृजातौ मास्तु स्वयोन्यां च सदृशान् जनयन्ति यथाम्बष्ठोऽम्बष्ठयां सदृशायामेव, वैश्यायां चैवात्मनो हीनायां वैश्यं जनयति । नान्यस्याम् एव । एवमितरेऽप्यनुलोमाः पारशवादयः यद्यपि चैतेषामम्बष्ठादीनां केवलवैश्यादिभ्यः उत्कर्षतो विशेषोऽस्ति, तथापीदं सादृश्यमुच्यते । येनोभयेषामप्येतेषां वैश्यादिधर्मान् प्रति विशेषो नास्ति । यत इदमुच्यते—स्वयोन्यां मातृजातौ च सदृशान् जनयति इति । तथा चोक्तं 'पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् । ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषान् प्रचक्षते' इति । आयोगवादयः प्रतिलोमजाता मातृजात्यां प्रसूयमा(नान्) प्रवरासु चेति धर्महीनतरान् जनयन्ति एवमानुलोम्या अप्यम्बष्ठादयो वेदितव्याः ।। २७ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **एत** इति । एते षट् सूतादयः प्रतिलोमाः स्वजातीयासु स्त्रीषु सूतान् सूतायां सूतमेव जनयति इत्येवं समानजातीयान् वर्णप्रभवत्वाद् वर्णान् जनयन्ति । अनुलोमाः पुनः मातृजातीयायां स्वजातीयायां च सदृशं जनयन्ति । तद्यथा—अम्बष्ठो वैश्यायां अम्बष्ठायां वा अम्बष्ठमेव जनयति । संकीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजा इत्यनुलोमानामपि प्रस्तुतत्वात् प्रतिलोमेभ्यश्च मातृजातीयायां सदृशजननासंभवात् द्वितीयार्धश्लोकोऽनुलोमविषयतया व्याख्यायते ।। २७ ।।

(९) **भारुचिः** । एते षट् पूर्वोक्ताः सूतादयः स्वयोनिषु सुतोत्पत्तिं कुर्वंति । यथा आयोग.... एवमायोगव मातृजात्यां वैश्यायां प्रवरासु च योनिषु क्षत्रियाब्राह्मणीयोनिषु.... निकृष्टयोनिषु शूद्रासु सर्वत्र सदृशान् वर्णान् जनयति । सदृशत्ववर्णपित्रपेक्षया किंतु मातृजात्या चातुर्वर्ण्यस्त्रीष्वेव पितृतोऽधिकनिंदितोत्पत्तेः ।। २७–२८ ।।

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्माऽस्य जायते ।।
आनन्तर्यात्स्वयोन्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ।।२८ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **अस्य** ब्राह्मणस्य **त्रयाणां वर्णानामात्मा जायते** । **द्वयोर्वर्णयोः** क्षत्रियवैश्ययोर्द्विजत्वं जायते, तथा स्वयोनौ । एवं त्रयाणां वर्णानां ब्राह्मणो द्विजान् जनयति ।

एवं बाह्येष्वपि प्रातिलोम्येन वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियब्राह्मणयोरात्मा द्विजत्वं भवति । सति च द्विजत्वे उपनयनं कर्तव्यम् । वक्ष्यति च 'एते षट् द्विजधर्माण' इति । एतावांस्तु विशेषः—अनुलोमाज्जाता मातृजात्या मातृजातीया । स्तुतिमात्रमिदं वक्ष्यामः ।। २८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । आनन्तर्यादनन्तरवर्णे आत्मजातिसदृशजातिमूर्धावसिक्तादिः । स्वयोन्यां स्ववर्णे चात्मजातीय एव । तथा बाह्येष्वपि । तथा हि मूर्धावसिक्तान्मूर्धा-

वसिक्तायां तज्जातीय एव । तत एवावन्त्यामात्मसदृश इत्यादिः । पारशव्यां तु ततोऽपि हीनजातिरेवमनुलोमजानपेक्ष्य प्रतिलोमजानामतिहीनत्वात्तेषां प्रतिलोमजानां स्वजातीयायामनन्तरायां सदृशव्यवहितायां हीनतरमपत्यमिति ।। २८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । यथा त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मध्यात् द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गमने ब्राह्मणस्यानुलोम्यात् द्विज उत्पद्यते, सजातीयायां च द्विजो जायते; एवं बाह्येष्वपि क्षत्रियवैश्याभ्यां वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योर्जातिषूत्कर्षापक्रमो भवति । शूद्रजातप्रतिलोमापेक्षया द्विजाद्युत्पन्नप्रतिलोमप्राशस्त्यार्थमिदम् । **मेधातिथिस्तु** द्विजत्वप्रतिपादकमेतदेषां वचनमुपनयनार्थमित्याह – तन्न; 'प्रतिलोमजास्तु धर्महीना'इति **गौतमेन** संस्कारनिषेधात् ।। २८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । एतेषामुत्कृष्टत्वं सदृष्टान्तं निगमयति **यथेति** । त्रयाणां विप्रादीनां मध्ये यथास्य ब्राह्मणस्य स्वयोन्यामिवानुलोम्येन द्वयोः क्षत्रियावैश्ययोः आत्मा द्विज उत्पद्यते, एवं च बाह्येषु वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योरात्मा द्विज उत्पद्यते; एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि । तेषु आयोगवादितिसृष्वपि ब्राह्मण्यादिषु ।। २८ ।।

(५) **नन्दनः** । एतदेव स्थापयति **यथा त्रयाणां वर्णानामिति** । त्रयाणां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां आनन्तर्याऽनन्तरजातया स्वयोन्यां द्वयोरात्मा स्वस्ववर्णो यथा जायते तथा बाह्येष्वपि क्रमः प्रतिलोमानामपि तथा प्रकारः । एतदुक्तं भवति - यथा वैदेहकः स्वस्यां ब्राह्मण्यां च वैदेहकं आयोगवः स्वस्यां क्षत्रियायां चायोगवं क्षत्ता स्वस्यां चण्डाल्यां च क्षत्तारं जनयति।।२८।।

(६) **रामचन्द्रः** । यथेति दृष्टान्तः । यथा त्रयाणां क्षत्रियादीनां स्वयोन्यामानन्तर्यात् द्वयोः क्षत्रियवैश्ययोरात्मैव जायते । तद्यथा–क्षत्रियात्क्षत्रियायां वैश्याद्वैश्यायां उत्तमासु योनिषु 'आत्मैव जायते पुत्र'इति श्रुतेः । शूद्रायां इति तथा बाह्येषु आयोगवादिषु प्रतिलोमजेषु क्रमः ।। २८ ।।

(७) **मणिरामः** । वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मध्यात् द्वयोः क्षत्रियवैश्ययोः कन्ययोः अस्य ब्राह्मणस्य आनंतर्यात् आनुलोम्यात् आत्मा द्विजः जायते, स्वयोन्यां तु सजातीयायां च द्विजो जायते । तथा बाह्येष्वपि प्रतिलोमेष्वपि क्षत्रियात् ब्राह्मण्यां वैश्यात् क्षत्रियायां द्विजो जायते इत्यर्थः । शूद्रोत्पन्नप्रतिलोमापेक्षया द्विजात्युत्पन्नप्रतिलोमप्राशस्त्यार्थमिदमुक्तं ।। २८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । यथेति । आनन्तर्यात् स्वयोन्यां च तथा बाह्येष्वपि क्रमः ।** यथा त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मध्यात् द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गमने ब्राह्मणस्य आनुलोम्याद् द्विज उत्पद्यते स्वजातीयायां च द्विजो जायते । एवं च बाह्येष्वपि वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योर्जाते व्युत्क्रमो भवतीति । शूद्रजातिप्रतिलोमापेक्षया द्विजात्युत्पन्नप्रतिलोमस्तुतिः । यत् तु 'द्विजत्वप्रतिपादकं एतदेषां वचनं उपनयनार्थं इत्याहुः–तदसत्; 'प्रतिलोमास्तु धर्महीना' इति **गौतमीये** प्रतिलोमानां संस्कारनिषेधात् ।। २८ ।।

(९) **भारुचिः** । यथा ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां जनयितृभ्यां क्षत्रियवैश्ययोरात्मास्य द्विजत्वं जायते । जातस्सन्नधिकारसामर्थ्यात् द्विजो भवति । एवमेव बाह्येष्वपि प्रातिलोम्येनैव वर्तमानेषु

द्वाभ्यामेव वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रि(य)ब्राह्मण्योरात्मा द्विजत्वं भवति। सति च द्विजत्वे उपनयनादेः संस्कारस्य...तिषेधं वक्ष्यति षडेते द्विजधर्माणो भवन्ति इति। एतावांस्तु विशेषः – यथैवानुलोमजान्मातृदोषान्मातृहान्यां मातृजातीयाः, एवं प्रतिलोमजाताः पितृ-हान्या न पितृजातीयाः। अथ–प्रातिलोम्येन क्षत्रियब्राह्मण्योर्ये मागधसूतौ तयोरनु-लोमजाताभ्यां सामान्यापादानं स्तुत्यर्थम्, स्तुतिश्च व्यवहारार्था। अथवा चण्डालादिप्रति-लोमपर्युदासार्था स्तुतिः॥ २८॥

ते चापि बाह्यान्सुबहूंस्ततोऽप्यधिकदूषितान् ॥
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥२९॥

(१) **मेधातिथिः। ते चाप्यायोगवादयः षट् बाह्यान् सुबहून् परस्परदारेषु जनयन्ति।** तद्यथा...आयोगवः क्षत्तृजायायां क्षत्ताऽऽयोगव्याम्। परस्परमात्मापेक्षया गर्हितान् जनयन्ति। ततोऽपि बाह्यतः चण्डाल्याम्। एवं सर्वत्र॥ २९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तदेतदाह **ततोऽप्यधिकदूषितानिति** ॥ २९॥

(३) **कुल्लूकः**। ते चायोगवादयः षट् परस्परजातीयासु भार्यासु सुबहूनानुलोम्ये-ऽप्यधिकदुष्टान्सत्क्रियाबहिर्भूताञ्जनयन्ति। तद्यथा–आयोगवः क्षत्तृजायायामात्मनो हीन-तरं जनयति, तथा क्षत्ताप्यायोगव्यामात्मनो हीनतरमुत्पादयति; एवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यं॥ २९॥

(४) **राघवानन्दः**। तेभ्योऽपि संकरजातीन्वक्तुमाह **त इति**। आयोगवादयस्ते अधिकदूषितान् पूर्वेभ्योऽपि निकृष्टान्॥ २९॥

(५) **नन्दनः**। अनन्तरासु जातानां पितृवर्णत्वमपि पक्षान्तरमिति **ते चापि बाह्या-निति**। ते सूतादिभ्यः प्रसूता अपि ततोऽभ्यधिकदूषितान्स्वेभ्यो हीनतमानत एव विगर्हितान्सु-बहून्परस्परस्य दारेषु जनयन्ति स्वयोनिषु स्वानेव जनयन्ति परस्परस्य दारेष्विव॥ २९॥

(६) **रामचन्द्रः**। ते आयोगवादयः बाह्यान् वर्णबाह्यान् विगर्हितान् परस्पर-दारेषु जनयन्ति॥ २९॥

(७) **मणिरामः**। ते चापि बाह्या आयोगवादयः षट् परस्परस्य दारेषु सुबहून् आनुलोम्येष्वपि अधिक-दूषितान् दुष्टान् विगर्हितान् सत्क्रियाबहिर्भूतान् सुतान् जनयंति। तद्यथा–आयोगवः क्षत्तायां स्वतो हीनतरं जनयति तथा क्षत्ता आयोगव्यां, आत्महीनतरमु-त्पादयति। एवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु ज्ञेयं॥ २९॥

(८) **गोविन्दराजः। त** इति। तेऽप्यायोगवादयः षट् परस्परजातीयासु भार्यासु प्रतिलोमान् सुष्ठु बहून् आत्मनोऽधिकदुष्टान् निन्दितान् जनयन्ति। तत् तथाऽऽयोगवः क्षत्र्यां आत्मनो हीनतरं जनयति, क्षत्ता आयोगव्यां आत्मनो हीनतरं उत्पादयति, इत्येवं अन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यम्॥ २९॥

(९) **भारुचिः।** ते चायोगवादयः षडपि बाह्यान् सुबहून् परस्परस्य दारेषु। तद्यथा—आयोगवः क्षत्त्यां क्षत्तायोगवाभ्यामित्येवं जनयतस्ततोऽभ्यधिकदूषितानन्तरान् जनयन्ति, तद्यथा—आयोगवः क्षत्त्यामात्मनो बाह्यहीनतरं जनयति। ततोऽपि बाह्यतरस्यां तथा क्षत्तायोगव्यामात्मनो बाह्यतरं जनयति। ततोऽपि चण्डालाभ्याम्; एवं चण्डालः क्षत्त्यामात्मनो बाह्यतरमायोगव्याम्। अनेनैव न्यायेन मागधो वैदेह्यात्मनो बाह्यतरं जनय(ति)। ततोऽपि बाह्यतरं सूतायाम्। तथा वैदेहको मागध्याम्...बाह्यतरं जनयति, ततो बाह्यतरं सूतायाम्' तथा च सूतमात्मनो बाह्यतरं मागध्यां ततोऽपि वैदेह्याम्, एवमनेन क्रमेण पुनः पुनरभ्यावृत्ति जनयन्तः परस्परदारेषु सुबहूननन्तांश्च दशविधान् जनयन्ति ॥ २९ ॥

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते ॥
तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥३०॥

(१) **मेधातिथिः।** एवं परस्परगमने स्त्रीप्रतिलोमानां पूर्वेण बाह्यतरोत्पत्तिर्वर्णिता। इदानीं चातुर्वर्ण्यं कथ्यते। सूयतिर्जनिनात्यन्तसमानार्थोऽत्र प्रकरणे प्रयुक्तः। **प्रसूयते** जनयतीत्यर्थः। तदुत्तरश्लोकेन निर्दिश्यते ॥ ३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तथा बाह्यतरं चाण्डालतोऽप्यधमम्। बाह्यात् चाण्डालात्। चातुर्वर्ण्ये चातुर्वर्ण्या स्त्री प्रसूयते ॥ ३० ॥

(३) **कुल्लूकः।** यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपकृष्टं चाण्डालाख्यं प्राणिनं प्रसूयते जनयत्येवं बाह्यश्चाण्डालादिवर्णचतुष्टये चाण्डालादिभ्योऽप्यपकृष्टं पुत्रं प्रसूयते ॥ ३० ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्र दृष्टान्तमाह **यथेति**। बाह्यं बहिरेव वर्तमानं जन्तुं जन्ममरणमात्रशालिनम्। बाह्यश्चाण्डालादिः धर्मादावनधिकारित्वात् ततोऽपि भिन्नं संकरान्तरम्। चातुर्वर्ण्ये चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु ॥ ३० ॥

(५) **नन्दनः।** वर्णजातानां सूतादिप्रतिलोमजानां च परस्परसंकर उक्तः। प्रतिलोमजप्रसूतानां जनकेभ्यः प्रतिलोमजेभ्यो न्यूनतमत्वमुदाहरणविशेषेण व्यनक्ति **यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यामिति।** बाह्यजन्तुं चण्डालं बाह्यः सूतादिः चातुर्वर्ण्ये चतुर्वर्णस्त्रीषु ॥ ३० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं निकृष्टं चाण्डालं प्रसूयते तथा बाह्यः आयोगवः बाह्यतरं अत्यन्तनिकृष्टं चतुर्वर्णेषु प्रसूयते ॥ ३० ॥

(७) **मणिरामः।** बाह्यजन्तुं चाण्डालाख्यं प्राणिनं। तथा बाह्यः चण्डालादिः चातुर्वर्ण्येषु ब्राह्मणादिषु बाह्यतरं स्वतो व्यपकृष्टतरं पुत्रं प्रसूयते ॥ ३० ॥

(८) **गोविन्दराजः। यथेति। तथा बाह्यतरं बाह्याद् बाह्यो वर्णः प्रसूयते।** यथा शूद्रो ब्राह्मण्यां निकृष्टं चाण्डालाख्यं प्राणिनं जनयति; एवं बाह्यात् चाण्डालादेः ब्राह्मणादिषु चतुर्ष्वपि वर्णेषु चाण्डालादिभ्यो निकृष्टतरं जायते ॥ ३० ॥

(९) **भारुचिः।** एवं च परस्परस्य दारेषु व्याख्याय चातुर्वर्ण्ये त्वाचष्टे। एवमेते त्रिंशत् भवंति। बाह्यहीनशकाभ्यां षट् प्रतिलोमजा उक्ता अत्र बाह्याः चांडालक्षत्तायोगववैदेहमागध-

सूताः षट् प्रातिलोम्येन स्त्रीषु बाह्यतरान् पंचदश पुत्रान् जनयंति। यथा चांडालं क्षत्रादिषु पंचस्त्रीषु क्षत्ता आयोगव्यादिषु चतसृषु आयोगवो वैदेह्यादिषु त्रिषु वैदेहो मागधसूत्योर्द्वयोः मागधसूत्यामेवं पंचदश जनयंति। पुनःशब्दात् हीनाः सूतादयश्चांडालांताः षट् आनुलोम्येनापि स्वापेक्षया हीनान् पंचदश पुत्रान् जनयंति। तद्यथा–सूतो मागध्यादिषु पंचसु मागधो वैदेह्यादिषु चतसृषु वैदेहो आयोगव्यादिषु तिसृषु आयोगवः क्षत्ताचांडालयोः क्षत्ताचांडालायामेव पंचदश जनयति। इत्थं षष्टिसंकरजातयो जाताः ॥ ३० ॥

प्रतिकूलं वर्तमाना बाह्या बाह्यतरान्पुनः ।
हीना हीनान्प्रसूयन्ते वर्णान्पञ्चदशैव तु ॥३१॥

(१) **मेधातिथिः**। एकैकस्य तु वर्णस्य संकीर्णयोनयो भवन्ति। कस्यचिदनुलोमाः, कस्यचित्प्रतिलोमाः, कस्यचिदनुलोमप्रतिलोमाः। ब्राह्मणस्यानुलोमाः, शूद्रस्य प्रतिलोमा एव। क्षत्रियवैश्ययोरनुलोमाः प्रतिलोमाः। क्षत्रियस्य द्वावनुलोमौ, एकः प्रतिलोमः। वैश्यस्यैकोऽनुलोमो द्वौ प्रतिलोमौ। एवमेते द्वादशानुलोमाः प्रतिलोमाः। एतेषामेकैकस्य चतुर्षु गच्छतश्चत्वारो भेदा भवन्ति। ते च केचित् हीनाः केचिदहीनाः। **बाह्यतरास्तु** सर्व एव। बाह्यतरत्वं मातापितृजातेर्विप्रकर्षः, कर्मभ्यो हीनत्वात्। तदेवमुदाहरणैः स्फुटीक्रियते। प्रतिलोमांस्तावद् गृहीत्वा वक्ष्यामः। आयोगवो वैश्यायां शूद्राज्जातः शूद्रायां वैश्यायां क्षत्रियायां ब्राह्मण्यां चतुरो जनयति। सोऽयमात्मना सह पंचधाऽऽयोगवः। एवं क्षत्तृचण्डालावपि। एवं शूद्रास्त्रयः पंचकाः पंचदशधा भवन्ति।

एवं वैश्यप्रभवौ द्वौ प्रतिलोमौ क्षत्रियायां मागधो ब्राह्मण्यां वैदेहकः। शूद्रायामनुलोमः। तत्र यः शूद्रायां जातः स यदा चातुर्वर्ण्यं जनयति तदैष एव प्रकारः। स यदा शूद्रां गच्छति तदा हीनतरो वर्णो जायते तदपेक्षया। एवं वैश्यां गच्छन्हीनतरं जनयति।

एवं क्षत्रियायां ब्राह्मण्यां च केवलशूद्राज्जाता उत्कृष्टा। एवमित्यपेक्षावशाद्धीनांश्चाहीनांश्च। एवं क्षत्रिये ब्राह्मणे च द्रष्टव्यम्। ब्राह्मणस्य त्वयं विशेषः। अनुलोमा एव तस्य भवन्ति।

एवं चतुर्वर्णानां प्रत्येकं पंचदशधा भेदाः षष्टिः संपद्यन्ते, मुख्याश्चत्वारो वर्णाः सा चतुःषष्टिर्भवति। परस्परसंपर्कात्तेषामन्येऽनन्तभेदा भवन्ति। तदुक्तम् "ते चापि बाह्यान्सुबहून्" (१०-२९) इति।

प्रतिकूलं शास्त्रव्यतिक्रमेण। **वर्तमाना** मिथुनीभवन्तः। **हीनाहीना**नित्येकं पदम्। अथवा हीनाः सन्तोऽहीनान्**प्रसूयन्ते** जनयन्तीत्यर्थः। **वर्णान्पंचदशैवेति** 'नास्ति तु पंचम' (१०-४) इति पंचमस्य वर्णाभावात्पंचदशसुवर्णत्वमुपचाराद्द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** एतत्प्रपञ्चयति **प्रतिकूलमिति**। बाह्या वर्णबाह्यास्तादृशानेव तथा हीना अत्यधमा हीनानत्यधमानेव प्रसूयन्ते। शूद्रात् ब्राह्मण्यादिषु चण्डालक्षत्रायोगवाख्यास्त्रयो हीना अधमा बाह्यवर्णा व्रात्यश्च प्रतिकूलं प्रतिलोमं वर्तमानाः शूद्रादिस्त्रीषु चतसृषु हीनान्नवान्यान्प्रसूयन्त इति प्रत्येकं चाण्डालादिभ्यश्चत्वारश्चत्वार इति

तथा द्वादश। तथा स्वजातीयासु त्रीनिति पञ्चदश बाह्यान् जनयन्ति। वर्णान्वर्णरूपतया न वस्तुतस्तादृशान् ॥ ३१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। एतदेव विस्तारयति **प्रतिकूलमिति**। अत्र **मेधातिथि-गोविन्दराज**-योर्व्याख्यानं चातुर्वर्ण्यबाह्यश्चण्डालक्षत्रायोगवाः शूद्रप्रभवास्त्रयश्चातुर्वर्ण्ये गच्छन्त आत्मनो हीनतरान्परस्परापेक्षयापकृष्टोत्कृष्टवर्णप्रभवत्वात्पञ्चदशवर्णान्संपादयन्ति। तद्यथा–चण्डालः शूद्रायामात्मनो हीनतरं वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति। एवं वैश्यायां ततोऽप्यपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं जनयति। ततोऽपसदं, क्षत्रियायां ब्राह्मणीजाता-दुत्कृष्टं, ततोऽपि हीनं ब्राह्मण्यां जनयति। एवं क्षत्रायोगवावपि चातुर्वर्ण्ये चतुरश्चतुरो जनयतः, इत्येते शूद्रप्रभवचण्डालक्षत्रायोगवेभ्यः चातुर्वर्ण्ये द्वादशप्रभेदा उत्पद्यन्ते। आत्मना च चण्डालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश उत्पद्यन्ते। एवं वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाः प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्ति, एवं षष्टिश्चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति। ते तु परस्परगमनेन नानावर्णाञ्जनयन्तीति–नैतन्मनोहरं; पूर्वश्लोके षण्णां प्रति-लोमजानां प्रकृततत्त्वात्तद्विस्तारकथनत्वाच्चास्य। अत्रापि श्लोके 'प्रतिकूलं वर्तमाना' इत्यु-पादानात्प्रतिलोमजमात्रविषयोऽयं श्लोको नानुलोमजविषयः। तथा च वैश्यक्षत्रियब्राह्मण-प्रभवाश्च प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्त्येवं षष्टिरिति न संगच्छते। न च संभवमात्रेणैवेयं षष्टि-रुक्ता न दुष्टतया, शूद्रप्रभवायोगवक्षत्तृचण्डाला एव चातुर्वर्ण्यसंतानोपेताः पञ्चदश गर्हिता इति वाच्यं। यतो वैश्यक्षत्रियाभ्यामपि प्रतिलोमत उत्पादितानां त्रयाणां हीनत्वात्तैरपि चातुर्वर्ण्ये जनितानां गर्हितत्वस्य संभवात् 'तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयत' (१०।३०) इति मनुनैवानन्तरं स्फुटमुक्तत्वात्। युवाभ्यामपि तथैव व्याख्यातत्वाच्चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिरिति सर्वथैवाप्रकृतम्। नहि संकीर्णप्रकरणे शुद्धचातुर्वर्ण्यगणनोचिता। किंच 'वर्णान्पञ्चदश प्रसूयन्त' इति श्रूयमाणद्वादशजनानुक्त्वा ते चात्मना चण्डालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदशेति न युक्तम्। अपि चात्मना सह पञ्चदश संपादयन्तीति न संगच्छते, असंपाद्यत्वादात्मनः पञ्चदश संपद्यन्त इति च व्याख्यानेऽध्याहार एव दोषः; तस्मादेवं व्याख्यायते–प्रतिकूलं वर्तमानाः प्रतिलोमजाः बाह्याः, द्विजप्रतिलोमजेभ्यो निकृष्ट-त्वात्। शूद्रप्रभवायोगवक्षत्तृचण्डालास्त्रयः पूर्वश्लोकादनुवर्तमाने चातुर्वर्ण्ये स्वजातौ 'एते षट्सदृशा'नित्यत्र (१०।२७) सजात्युत्पन्नस्य पितृतो गर्हितत्वाभिधानात् आत्मापेक्षया बाह्यां-तरान्प्रत्येकं पञ्चदश पुत्राञ्जनयन्ति। तद्यथा–आयोगवश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु चायोगव्यामात्मनो निकृष्टान्पञ्च पुत्राञ्जनयति। एवं क्षत्तृचाण्डालावपि प्रत्येकं पञ्च पुत्राञ्जनयतः, इत्थं बाह्यास्त्रयः पञ्चदश पुत्राञ्जनयन्ति। तथानुलोमजेभ्यो हीना वैश्यक्षत्रियप्रभवा मागध-वैदेहसूता आत्मापेक्षया हीनान्पूर्ववच्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु संजातौ प्रत्येकं पञ्च पुत्राञ्जनयन्तो हीना अपि त्रयः पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति। एवं त्रिंशदेते भवन्ति। अथवा बाह्यशब्दो हीनशब्दश्च षडेव प्रतिलोमजानाह। अत्र बाह्याश्चाण्डालक्षत्रायोगववैदेहमागधसूताः षट् यथोत्तरमु-त्कर्षात्प्रातिलोम्येन स्त्रीषु वर्तमाना बाह्यतरान्पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति। तद्यथा–चाण्डालाः क्षत्रियादिषु पञ्चसु स्त्रीषु, क्षत्तायोगव्यादिषु चतसृषु, आयोगवो वैदेह्यादितिसृषु, वैदेहो

मागधीसूत्योः, मागधः सूत्यां, सूतस्तु प्रतिलोमाभावात्प्रातिलोम्येन पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयति। पुनरिति निर्देशाद्धीनाः सूतादयश्चाण्डालान्ताः षड्यथोत्तरमपकर्षात् आनुलोम्येनापि प्रतिलोमोक्तरीत्या स्वापेक्षया हीनान्पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्त्येवं त्रिंशदेते भवन्ति ।। ३१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ते बाह्याः कति इत्यपेक्षां पूरयति **प्रेति।** प्रतिकूलं प्रातिलोम्यम् बाह्याः सूतादयः षडेव हीनाः स्वयं हीनान् नव बाह्यतरान्। जनयन्तीति वर्णान् पञ्चदशैतेषु वर्णपदमुपचारात् ।। ३१ ।।

(५) **नन्दनः।** प्रतिकूलं वर्तमाना असजातीयस्त्रीषु वर्तमानाः। हीना अनुलोमजेभ्योऽपकृष्टाः। बाह्याः प्रतिलोमजाः षट् सूतादयः हीनानात्मनोऽपकृष्टान् बाह्यतरान्बाह्यतरनाम्नः प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव ते ते बाह्यान्तरवर्णाः संकरजातयः प्रत्येकं सूतादिभिरुत्पादिताः पञ्चदशैव नाधिकाः असजातीयानां जनयितॄणां पञ्चदशत्वात्तत्प्रसूतानां वर्णानां पञ्चदशत्वं ब्राह्मणप्रभृतयश्चतस्रः अनुलोमजास्त्रयः षट् प्रतिलोमजाश्च। एवं षोडशजातिषु स्त्रीषूत्पादिताः सजातीयाः पञ्चदशैवेति सूतादयस्तावदासु षोडश स्त्रीषु स्वस्त्रीमन्तरेणासु पञ्चदशसु पञ्चदशवर्णाञ्जनयन्ति, एवं वैदेहकादयोऽपि प्रत्येकमिति ।। ३१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** प्रतिकूलं वर्तमानात् आनुलोम्येन वर्तमानान् बाह्यान्तरान्पुनः प्रसूयन्ते। हीना हीनान्प्रसूयन्ते वर्णान् वर्णभवरवात्। वर्णान् पञ्चदशैव तु द्विजात्युत्पन्नशूद्रपुरुषजातानां त्रयाणां चातुर्वर्ण्यसंबन्धे द्वादश रूपतश्च त्रय इति ।। ३१ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** एतदेव प्रपञ्चयति **प्रतिकूलमिति।** चातुर्वर्ण्यबाह्याः चण्डालाः क्षत्तायोगवाः शूद्रप्रभवाः त्रयः चातुर्वर्ण्ये गच्छन्त आत्मनो हीनतरान् परस्परापेक्षयोत्कृष्टान् आत्मना सह पञ्चदशवर्णप्रभवत्वाद् वर्णान् संपादयन्ति। तद्यथा– चण्डालः शूद्रायां आत्मनो हीनतरं वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीजातेभ्यः उत्कृष्टं जनयति। ततोऽप्यपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणीजाताद् उत्कृष्टं जनयति। ततोऽपि हीनं ब्राह्मण्यां जनयति। एवं क्षत्रायोगवावपि चातुर्वर्ण्ये च चतुरश्चतुरो जनयेते। इत्येते शूद्रप्रसवेभ्यः चण्डालक्षत्रायोगवेभ्यः (अ. २) द्वादशप्रभेदा उत्पद्यन्ते। आत्मना च चाण्डालक्षत्रायोगवास्त्रयः इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश (अ. ४) क्षत्रियब्राह्मणप्रभवाश्च पञ्चदश भवन्ति। एवं षष्टिः चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिस्पष्टप्रभेदा भवन्ति। ते तु परस्परस्य गमनेन अनन्तान् जनयन्ति ।। ३१ ।।

(९) **भारुचिः।** तदेव विस्तारयति **प्रतिकूलमिति।** प्रतिकूलवर्तमानाः प्रतिलोमजाः। बाह्याः आयोगवक्षत्ताचांडालास्त्रयः। चातुर्वर्ण्ये स्वजातौ च बाह्यतरान् स्वाऽपेक्षया अतिनिंदितान् प्रत्येकं पंचदश पुत्रान् जनयंति। तद्यथा आयोगवो ब्राह्मण्यादिषु चतुर्षु आयोगव्यां च पंच पुत्रानुत्पादयति। एवं क्षत्ता चांडालश्च पंच पंच उत्पादयतः। इत्थं बाह्यास्त्रयः पंचदश पुत्रानुत्पादयंति। तथा क्षत्रियवैश्याभ्यो त्रयः प्रतिलोमजाः मागधवैदेहसूताः अनुलोमजेभ्यो हीना आत्मापेक्षया हीनान् पूर्वोक्तरीत्या पंच पंच पुत्रान् उत्पादयंति, तेऽपि मिलिताः पंचदशाः; एवमेते त्रिंशत् भवंति। वाह्यहीनशब्दाभ्यां षट् प्रतिलोमजाः उक्ताः, अत्र बाह्याः चांडालक्षत्तायोगववैदेहमागधसूताः षट्, प्रातिलोम्येन स्त्रीषु बाह्यतरान् पञ्चदश पुत्रान् जनयंति। यथा चांडालं क्षत्रादिषु पंच स्त्रीषु, क्षत्ता आयोगव्यादिषु चतसृषु, आयोगवो वैदेह्यादिषु त्रिषु,

वैदेहो मागध्यसूत्योर्द्वयोः, मागध्यसूत्यामेवं पंचदश जनयंति। पुनःशब्दात् हीनाः सूतादयश्चांडालांताः षट् आनुलोम्येनापि स्वापेक्षया हीनान् पंचदश पुत्रान् जनयंति। तद्यथा—सूतो मागध्यादिषु पंचसु मागध्यो वैदेह्यादिषु चतसृषु, वैदेहो आयोगव्यादिषु तिसृषु, आयोगवः क्षत्ताचांडालयोः क्षत्ताचांडालायामेव पंचदश जनयति। इत्थं षष्टि संकरजातयो जाताः।

तदिदानीमुच्यते **प्रतिकूलमिति**। एत एव षट् चातुर्वर्ण्ये प्रसूयमाना आत्मनो बाह्यतरान् जनयन्ति। तद्यथा—चण्डालश्शूद्रायामात्मनो हीनतरं जनयति, ततोऽपि बाह्यतरं वैश्यायां ततोऽपि क्षत्र्यां ततोऽपि ब्राह्मण्याम्। एवमेव क्षत्ता चतुर्षु वर्णेषु चत्वारो जनयन् परस्परमात्मनो बाह्यतरं जनयति। तथायोगवश्चतुर्षु वर्णेषु एवमेवा...नवतरं जनयति। एते शूद्रप्रभवेभ्यश्चण्डालक्षत्तायोगवेभ्यश्चतुर्षु वर्णेषु द्वादश वर्णभेदा जायन्ते। आत्मनश्च त्रयश्चण्डा(लाः) क्षत्तायोगव...शूद्रप्रभवाः प्रतिलोमेन पञ्चदश वर्णभेदा भवन्ति। एते च शूद्रप्रभवाः पञ्चदश वर्णाः पुनः पुनश्चातुर्वर्ण्ये बाह्यतरान्तरकल्पान् जनयन्ति। अथ वैश्यप्रभवाः प्रतिलोमाः पञ्चदशवर्णाः...उच्यन्ते। वैश्यस्य द्वौ प्रतिलोमौ, एकस्त्वनुलोमजः मागधवैदेहकौ क्षत्रियायां ब्राह्मण्यां च। शूद्रायां त्वस्यानुलोमजः। एतेषां वैश्येन शूद्रायां जातो यदा चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते सदा शूद्रमात्मनोर्बाह्यतरं शूद्रं जनयति। ततोऽपि हीनतरवैश्यायामायोगवः ततोऽपि हीनतरं क्षत्रियायां क्षत्तारं, तस्मादपि हीनतरं ब्राह्मण्यां चण्डालः। एते तु पूर्वेभ्यः केवलशूद्रप्रभवेभ्यः उत्कृष्टतरा विज्ञेयाः। एवं मागधः शूद्रायां जनयन् केवलवैश्यजाताच्छूद्राद्धीनतरं जनयति। तथा वैश्यायां केवलवैश्यजाताद्धीनतरं जनयति। एवं क्षत्रियायामात्मनो हीनतरं मागधं जनयति। तथा ब्राह्मण्यां केवलवैश्यजाताद्वैदेहकाद्धीनतरं जनयति। तदेवं मागधाश्चातुर्वर्ण्ये चतुरो जनयन्ति। एवं वैदेहकस्य वक्ष्यामः। वैदेहकः शूद्रायां जनयन् केवलवैश्यजाताद्धीनतरं जनयति। एवं वैश्यायां क्षत्रियायां (ब्राह्मण्यां) च केवलवैश्यजातेभ्यो मागधजातेभ्यश्च हीनतरं जनयति। एवं वैदेहकोऽपि चातुर्वर्ण्ये (चतुरो) जनयति। एवमेतेभ्यो वैश्यप्रभवेभ्यस्त्रिभ्यश्चातुर्वर्ण्ये आत्मनश्च त्रय इति। एवं वैश्यप्रभवा अपि पञ्चदश वर्णा वेदितव्याः। अथ क्षत्रियस्य वैश्यायां शूद्रायां ब्राह्मण्यां प्रतिलोमजः क्षत्रियेण जातः शूद्रायां चातुर्वर्ण्ये प्रसूयमानः उग्रनामा शूद्रायामात्मनो हीनतरं जनयति। वैश्यजातात्तु शूद्रादुत्कर्ष...ब्राह्मण्यां चालोपक्षत्तृचण्डालानुत्तरोत्तरं हीनान् जनयति। एते तु वैश्यप्रभवेभ्यः आयोगवादिभ्य उत्कृष्टतरा वेदितव्याः। एवमेत उग्रपुत्राश्चत्वारः। क्षत्रियेण...कादुत्कृष्टतरं जनयति। एते क्षत्रियायां तु। तथा प्रतिलोमजाः क्षत्रियेण ब्राह्मण्यां जातस्सूतनामा। चातुर्वर्ण्ये प्रसूयमानश्शूद्रायामात्मनो हीनतरां जनयति। मागधवैदेहकशूद्रेभ्यस्तूत्कृष्टम्। एवं वैश्यायां क्षत्रियायां ब्राह्मण्यां चात्मनो हीनतरं मागधवैदेहकजातेभ्यस्तूत्कृष्टतरम्। एवं सूतनामा चातुर्वर्ण्ये चतुरो जनयति। एवं क्षत्रियपुत्रेभ्यो द्वादश। आत्मानं च त्रय इति क्षत्रियप्रभवाः पञ्चदशवर्णा भवन्ति। ब्राह्मणस्य त्वन्तलोमजा एव त्रयः। तत्र पारशवः सर्वशूद्रेभ्य उत्कृष्टः चातुर्वर्ण्ये प्रसूयमान...द्रायामात्मनो हीनतरं जनयति। केवलवैश्यजाताच्चोत्कृष्टं क्षत्रियजातातूग्रात्प्रतिपद्यन्ते। तथा वैश्यायामात्मनो हीनतरं जनयति वैश्यजाताच्चोत्कृष्टम्। क्षत्रियायां

तु केवलवैश्यक्षत्रियाभ्यामुत्कृष्टतरं मागधं जनयति । एवं वैदेहकं वैश्यायां जातश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयमानः शूद्रायामात्मनो हीनतरं जनयति । एते तु क्षत्रियायां तु मागधं जनयन् केवलवैश्यजातान्मागधादुत्कृष्टतरं जनयति । तथा ब्राह्म(ण्यां) वैदेहकं जनय(ति) केवलं वैश्यं वैदेहब्राह्मण्यां जनयन् पूर्वाभ्यां क्षत्रियवैश्यप्रभवाभ्यां जातः वैदेहकाभ्यामुत्कृष्टतरं जनयति । एवमेते बहुपुत्राश्चत्वारः । तथा च क्षत्रियायां ब्राह्मणेन जातश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयमानश्शूद्रायां पुत्रं जनयन् आत्मनो हीनतरं जनयति । क्षत्रियप्रभवात्तूग्रादुत्कृष्टतरम् । तथा वैश्यायां जनयन्नात्मनो हीनतरं जनयति । वैश्यक्षत्रियजाताभ्यामुत्कृष्टरम् । तथा क्षत्रियायामात्मनो हीनतरं जनयति केवलक्षत्रियात्तूत्कृष्टतरम् । एवं ब्राह्मण्यां सूतं जनयन्नात्मनो हीनतरं जनयति पूर्वसूत्राद्दुत्कृष्टः । एवं च ब्राह्मणजातात् क्षत्रियाच्चत्वारः । त एवं ब्राह्मणप्रभवेभ्यस्त्रिभ्यो द्वादश । आत्मनश्च त्रय इत्येवं ब्राह्मणप्रभवाः पञ्चदश वर्णा भवन्ति । एवमेते चतुर्भ्यो वर्णेभ्यः षष्टिर्वर्णाः । आत्मनश्चत्वारः । इत्येते चतुष्षष्टिर्वर्णभेदाः यथास्थूलं वेदितव्याः; एतेषां पुनः पुनर्विद्यमाना असंख्येया वर्णभेदा भवन्ति । तदेवं 'सङ्कीर्णयोनयो ये' तु प्रतिलोमानुलोमजाः । अन्योन्यव्यतिषक्ताश्चेत्यस्यायं श्लोकस्य प्रपञ्चो विज्ञेयः । वर्णापसदा अपि सन्तो वर्णपदपर्चर्यन्ते (?) इव । शब्दलोपेन वर्णा तथा चोक्तम्– 'ब्राह्मण्याः क्षत्रिया वैश्यास्त्रीवर्णा द्विजातयः । चतुर्थ एकजातीयः शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः' इति ।।

प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् । सैरिन्ध्रं वागु(रा) वृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ।। प्रसाधनोपचारज्ञमिति वृत्त्युपदेशः अदासः सन्दास्यजीवनः । प्रसाधनोपचारज्ञ नयापरम-(त) जीवी यस्मात् सैर(न्ध्र)मिति वर्णनामेदम् । अन्यस्त्वाह ग्रन्थकारः– सैर(न्ध्रि)-द्रौपदीदर्शनात् वागुरवृत्तित्वमारणवस्तुहिंसनाख्यं युक्तमार्याणां देवपित्रर्थमौषधार्थं च । प्राणयात्रामात्रार्थं वा पुत्रदारात्ययं प्राप्तस्य ।। ३१ ।।

प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दास्यजीवनम् ।
सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ।।३२।।

(१) **मेधातिथिः । प्रसाधनं** मण्डनम् । **उपचारो**ऽनुवृत्तिः । केशरचनाकुंकुमचन्दनादिनाऽनुलेपनविच्छित्तिः पाणिपादविमर्दनं प्राप्तिलोभात् कर्मकारिक्षिप्रकारिकार्याणामवसरमित्यादिविधिज्ञ एवमुच्यते । **अदासं दास्यजीवनम्** । वत्सरभृत्य षण्मासभृत्या च कंचन सेवते । अथवैतद्विधिज्ञतया सर्वोपस्थापको भवति जीवनाय । मता (?) **वागुरावृत्तिम्** । द्वितीयोऽयं वृत्त्युपायः । 'वागुरा' अरण्यपशुहिंसनम् । तच्चार्याणां देवपित्र्यर्थं क्षुधार्थं च, न तु व्याधवत्पशून्हत्वा मांसविक्रयेण जीवनम् । राजनियोगाद्बहुप्राणिवधो जीविकार्थः ।

सैरन्ध्रनामानं **सूते** उत्पादयति । **दस्यु**र्नाम वक्ष्यमाणः । **अयोगवे** जातिविशेषे । सामर्थ्यात्स्त्रीत्वलाभः ।। ३२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** अन्यानपि कांश्चिदुपलक्षणतया संकीर्णजान्वृत्त्या सह दर्शयति **प्रसाधनेति** । प्रसाधनमहरणं । उपचारो गात्रसंवाहनादिः । अदासं दास्यानर्हं शूद्रस्यैव तदर्हत्वात् । दास्यजीवनं दासयोग्येन कर्मणा जीवनम् । सैरन्ध्रनामानम् । वागुरावृत्तिं

पाशबन्धनवृत्तिम्। दस्युः प्रागुक्तपञ्चदशविधसंकरजात्यन्तरः। अयोगवे अयोगवस्त्रियाम् जातिवाचित्वात्स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ ३२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** केशरचनादिः प्रसाधनस्तस्योपचारज्ञं अदासमुच्छिष्टभक्षणादिदासकर्मरहितमङ्गसंवाहनादिदासकर्मजीवनं पाशबन्धनेन मृगादिवधाख्यवृत्त्यन्तरजीवनं सैरिन्ध्रनामानं 'मुखबाहूरुपज्जाना'मिति (१०।४५) श्लोके वक्ष्यमाणो दस्युरायोगवस्त्रीजातौ शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नायां जनयति, तच्चास्य मृगादिमारणं देवपित्रौषधार्थं वेदितव्यम् ॥ ३२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तानेव नव विवृणोति **प्रसाधनेति।** प्रसाधनोपचारज्ञं केशप्रसाधनादिनिपुणम्, अदासं हिंसोपजीवित्वेऽपि दासाद्भिन्नं उच्छिष्टाभोजित्वात्। दास्यजीवनं दासकर्मणा जीवनवन्तम्। वागुरावृत्तिं वागुरा मृगबन्धनी तया मृगघातिनम्। आयोगवे शूद्राद्वैश्याजन्यायाम्। दस्युर्वक्ष्यमाणः ॥ ३२ ॥

(५) **नन्दनः।** अपरमपि संकीर्णयोनिमाह **प्रसाधनोपचारज्ञमिति।** दस्युः प्रतिलोमः सूतादिः। अयोगवे आयोगवस्त्रियां वृत्तभङ्गपरिहारार्थे ह्रस्वः। सैरन्ध्रनामानं प्रसाधनोपचारवृत्त्या जीवन्नतम्। अदासं कस्यचिदपि न दासभूतं। दस्यूनां बहुत्वात्सैरन्ध्राणामपि बहुत्वं वृत्तिभेदोपन्यासेन सूचितम् ॥ ३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** प्रसाधनं अलंकरणमात्रं संवहनादिउपचारज्ञं। अदास्यं दास्यानर्हमदास्यं। यत् जीवनं प्राणनं आयोगवो दस्युः वागुरावृत्तिं पाशबन्धनवृत्तिं सूते ॥ ३२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दास्यजीवनमिति।** केशरचनादिप्रसाधनाङ्गसंवाहनाद्युपचारक्षमदासमशूद्रत्वात् प्रसाधनादिदासकर्मजीवनं पाशबन्धनेन च मृगादिवधजीवनं सैरन्ध्राख्यं 'मुखबाहूरुपज्जाना'मिति वक्ष्यमाणो दस्युरायोगव्यां शूद्राजातायां जनयति। एतस्य मृगादिहिंसनं आर्याणां देवपित्रौषधार्थं आत्मपुत्रदारात्ययप्राप्तः स्यात्। एवं अन्येषां अपि प्रायो वधजीविनां वेदितव्यम् ॥ ३२ ॥

(९) **भारुचिः।** दस्युः आयोगवि-सैरंध्रनामानं सूते। तस्य प्रसाधनादिकर्म जीवनं जीवनोपायं। प्रसाधनोपचारज्ञं-केशचरणादिप्रसाधनांगसंवहनज्ञातारं। दासजीवनं दासकर्मणा पाशवेधनेन मृगादिवधाख्येन वृत्त्यंतरेण जीवनं। वागुरावृत्तिं वाग्भुवास्तुतिकरणरूपा वृत्तिर्यस्तं ॥ ३२ ॥

मैत्रेयकं तु वैदेहो माधूकं संप्रसूयते ॥
नॄन्प्रशंसत्यजस्त्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥३३॥

(१) **मेधातिथिः। मैत्रेयकं** नाम्ना वर्णमायोगव्याम्। **संप्रसूयते** जनयति। **वैदेहनामा** ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातो यः। पाठान्तरं **मैरेयकमिति।**

माधूकम्। उपमापदमेतत् मधूककुसुमतुल्यम् मधुरभाषित्वात्। अथवा मधुकायतीति 'अन्येष्वपि दृश्यते' (पा. ३।२।१०१) इति डः। अन्येषामपीति दीर्घः। स्वार्थिकेन चादिवृद्धिस्तस्य वृत्तिः।

नूनं मनुष्यान् **प्रशंसन्ति** अजस्रं सर्वदा बन्दीति यः कथ्यते। **अरुणोदये** प्रबोधकाले घण्टां ताडयत्याहन्ति, राज्ञामीश्वराणां चान्येषां प्रबोधाय। आयोगव्यामेवानुजनयति, प्रकृतत्वात् ॥ ३३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** मैत्रेयकं मैत्रेयकनामानम्। माधूकं मधुरस्तुतिपाठकम्। सूते अयोगवस्त्रियामेव। घण्टाताडो घण्टावाद्यकारी ॥ ३३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** वैश्याद्ब्राह्मण्यां जातो वैदेहः। प्रकृतायामायोगव्यां मैत्रेयाख्यं मधुरभाषिणं जनयति यः प्रातर्घण्टामाहत्य राजप्रभृतीन्सततं वृत्त्यर्थं स्तौति ॥ ३३ ॥

(४) **राघवानन्दः। मैत्रेति।** मैत्रेयकं माधूकं मधुरभाषिणं अयोगव्यां। **नूनं** राजादीन्। घण्टाताडः तत्ताडनशीलः। अरुणोदये प्रातः प्रातरेव तान्बोधयन्प्रशंसतीति। वैदेहो वैश्यात् ब्राह्मणीजः ॥ ३३ ॥

(५) **नन्दनः।** माधुरं मधुरभाषिणं सुतं प्रसूयते, आयोगव इत्यनुवर्तते, तस्य वृत्तिरुत्तरार्धेनोक्ता। घण्टां ताडयतीति घण्टाताडः ॥ ३३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** वैदेहो मैत्रेयकनामानं तु पुनः माधूकं मधुरस्तुतिपाठकमायोगव्यां संप्रसूयते। अरुणोदये यो **नूनं** जने संघण्टानादः भाषायां 'जागा' इति प्रसिद्धः ॥ ३३ ॥

(७) **मणिरामः।** वैदेहः प्रवृत्तयाऽऽयोगव्यामेव मैत्रेयकं प्रसूयते। कथंभूतं माधूकं ? मधुरभाषिणं। तस्य कर्माऽऽह **नूनमिति।** अरुणोदये यः घंटाताडः घंटां आहत्य **नूनं** राज-प्रभृतीन् अजस्रं निरंतरं प्रशंसति ॥ ३३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। मैत्रेयकमिति।** वैदेहो वैश्याद् ब्राह्मणीजातः प्रकृतायां आयोगव्यां मैत्रेयकाख्यं मधुरभाषिणं जनयति यः प्रातः घंटामाताड्य राजप्रभृतीन् अनवरतवृद्ध्यर्थं स्तौति ॥ ३३ ॥

(९) **भारुचिः।** मैत्रेयकं तु नाम्ना मैरेयकं वा पाठान्तरेण वैदेहको जनयति। वैश्यजातो ब्राह्मण्यां य उक्तः मैत्रेयकं च गुणेन विशिनष्टि–माधूकं मधुरभाषिणं सम्प्रसूयते। आयोगव्यामधिकृतायां तस्य वृत्तिनिर्देशः। नूनं प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताड्यरुणोदये प्रातर्गायनस्तुतिवन्दनादिभिः ॥ ३३ ॥

निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनम् ॥
कैवर्तमिति यं प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः ॥३४॥

(१) **मेधातिथिः।** प्रतिलोमप्रकरणात् न यः शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः पूर्वमुक्तः स इह गृह्यते, अपि तु दस्युवत्प्रतिलोम एव। **मार्गवं** नाम प्रतिलोमं **सूते,** आयोगव्यामेव। यस्येमे अपरे नामनी 'दासः' **कैवर्त** इति। **आर्यावर्तः** प्रसिद्धः। तस्य वृत्तिर्नौकर्मणा नौवाहनेन जीवति ॥ ३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। निषादः शूद्रायां विप्राज्जातः अयोगवस्त्रियामेव सूते। मार्गवं मार्गवनामानम्। दासं दासापरनामानम् अयोगव इत्यधिकारादेतावप्यायोगव्यामेव ॥ ३४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तायामायोगव्यां मार्गवं दासापरनामानं नौव्यवहारजीविनं जनयति। आर्यावर्तदेशवासिनः कैवर्तशब्देन यं कीर्तयन्ति॥ ३४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। निषादो ब्राह्मणात् शूद्रकन्याजः। मार्गवं मृगयुरिव हिंसाकर्मिणं। नौकर्मजीविनं नावो यत्कर्म मत्स्यघातनोत्तारणादि तेन जीवितुं शीलम्। तस्यैव देशभेदेन नामान्तरं 'कैवर्त' इति॥ ३४ ॥

(५) **नन्दनः**। निषादः शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पूर्वमुक्तः। मार्गवं मार्गवनामानं क्वचिद्दाशनामानं। सूते आयोगव इत्येव॥ ३४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। निषादः आयोगव्यां मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनं ॥ ३४ ॥

(७) **मणिरामः**। निषादः आयोगव्यामेव मार्गवं-दाशाऽपरनामानं नौकर्मजीविनं सूते। आर्यावर्तनिवासिनं यं-मार्गवं कैवर्तं कैवर्तशब्देन प्राहुः॥ ३४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। निषादो मागधमिति**। प्रतिलोमाधिकारात् प्रतिलोमो निषादो व्यासोक्तो य उक्तः स प्रकृतायां आयोगव्यां मागधं दासापरनामानं नौव्यापारजीविनं जनयति यं आर्यावर्तनिवासिनः कैवर्तशब्देन ब्रुवते॥ ३४॥

(९) **भारुचिः**। निषादो नाम ब्राह्मणजातस्तं शूद्रं प्रतिलोमो वेदितव्यः, प्रतिलोमाधिकारसामर्थ्यात्। न तु ब्राह्मणजातः शूद्रायाम्, अनुलोमत्वात्। स निषादोऽधिकृतायामेवायोगव्यां मार्गववर्णनाम्ना जनयति–कर्मजीविनमिति। कैवर्तमिति यं प्राहुस्तृतीये नाम्ना आर्यावर्तनिवासिनो जानपदाः वागुरावृत्तित्वमारणवस्तुहिंसनाख्यं युक्तमार्याणां देवपित्रर्थमौषधार्थं च। प्राणयात्रा-मात्रार्थं वा पुत्रदारात्यर्थं प्राप्तस्य।

येऽनन्तरं उपदिष्टास्त्रयो मार्गवपर्यन्तास्तेषां मातृजातिर्नोक्ता, तत्प्रतिपादनार्थोऽयं श्लोकः॥ ३४ ॥

मृतवस्त्रभृत्स्वनार्यासु गर्हितान्नाशनासु च ॥
भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः ॥ ३५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **आयोगवीषु** स्त्रीष्वेते जायन्ते। तासां च विशेषणम्। **मृतवस्त्रभृत्सु** शववासांसि परिदधतीष्वित्यर्थः। **अनार्या** अस्पृश्याः। **गर्हितमु**च्छिष्टं मांसादि चान्नमश्नन्ति॥ ३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अन्येऽपि त्रयस्तस्यामेव जायन्त इत्याह **मृतेति**। पूर्वार्धेनायोगवीनां धर्म उक्तः ॥ ३५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। सैरिन्ध्रमैत्रेयमार्गवा हीनजातीयास्त्रयः मृतवस्त्रपरीधानासु क्रूरासूच्छिष्टादिभक्तान्नाशनायोगवीषु पितृभेदाद् भिन्ना भवन्ति ॥ ३५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। त्रयाणामेषां मातृराह **मृतेति**। मृतवस्त्रभृत्सु तदेव वासो यासां तासु गर्हितान्नाशनासु गर्हितं लशुनमद्याद्यशनं यासां तासु। आयोगवीकन्यासु। **पृथगिति** तासामेकजातीयत्वेऽपि पतीनां भिन्नजातीयत्वात् ॥ ३५ ॥

(५) **नन्दनः**। अनार्यासु केनचित्कर्मदोषेण निन्द्यासु जातिहीना मातृकर्मदोषेण निकृष्टतमाः एते उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणाः ॥ ३५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। मृतवत्सासु अनार्यासु अविवाहितासु गर्हितमन्नमश्नन्त्योऽनार्याः तासु **योगी** [श्वर] 'कदर्यवृद्धचौराणां क्लीबरङ्गावतारिणाम्।" एते गर्हिता। एतासु आयोगवीषु एते जातिहीनाः पृथक् त्रयो भवन्ति ॥ ३५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **मृतवस्त्रभृत्स्वनार्यासु** इति। एते सैरन्ध्रमैत्रेयकमागधहीन-जातीयाः त्रयः शववस्त्रपरिधानासु क्रूरासु उच्छिष्टादिभक्ष्याख्यायोगवीषु पितृभेदाद् भिन्नजातयो भवन्ति ॥ ३५ ॥

(९) **भारुचिः**। आयोगविपितृबाह्या वादेतव्याः (?) निषादवत् न तु शूद्रेण वैश्याया जाताः। तथा च दर्शयति त्रिभ्यो यथोपदिष्टेभ्यो वर्णेभ्यो दस्युवैदेहकनिषादेभ्यः श्लोकत्रयाधिकृतेभ्यः ये तु 'पुनस्सूतो दस्यायोगव' इत्येवं प्रथमश्लोकस्यान्त्यपादं पठन्ति तेषां तत्र क्षत्रियजातो ब्राह्मण्यां सूत उक्तः। एवं च सति सूतवैदेहकनिषादेभ्यः एवंविध(स्याऽऽ)योगवीषु श्लोकत्रयोपदिष्टानामन्ते वर्णा जायन्ते ॥ ३५ ॥

कारावरो निषादात्तु चर्मकारं प्रसूयते।
वैदेहिकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥ ३६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। उत्तरत्र वैदेह्यामेव जायन्त इत्येवकारकरणलिङ्गादिहापि वैदेह्यां **निषादात्कारावरो** नाम जायत इति संबंधप्रतीतिः।

वैदेहिकाद्द्वावन्ध्रमेदौ। कस्यां स्त्रियाम्? कारावरीनिषाद्योः। तयोरत्र सन्निधानात्। वैदेह्यां च वैदेह्याद् भिन्नवर्णसंभवादेवं व्याख्यायते। स्त्रीभेदेन चैकस्माद्वर्णादेते द्वे जाती। **बहिर्ग्रामं प्रतिश्रयो** निवासो ययोः ॥ ३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। निषादादायोगव्यां कारावरनामा चर्मकारस्तद्वृत्तिः प्रसूयते प्रजायते। वैदेहकादायोगव्यामेव...अन्ध्रोऽनन्यपूर्वायामन्यपूर्वायां तु मेदः ॥ ३६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। 'वैदेह्यामेव जायत'(१०/३७) इत्युत्तरत्र श्रवणात् अत्राप्याशङ्कायां सैव संबध्यते। निषादाद्वैदेह्यां जातः कारावराख्यश्चर्मच्छेदनकारी जायते, अत एवौशनसे कारावराणां चर्मच्छेदनाचरणमेव वृत्तित्वेनोक्तम्। वैदेहकसैरिन्ध्रभेदाख्यौ ग्रामबहिर्वासिनौ अन्तरानिर्देशाद्वैदेहकेन च वैदेह्यां जातस्य गर्हितवैदेहकस्याप्युचितत्वात्। कारावरनिषाद-जात्योश्चात्र श्लोके सन्निधानात्कारावरनिषादस्त्रियोरेव क्रमेण जायते ॥ ३६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। वैदेह्यां कारावरादिषण्णामेव जन्मेति वक्तुं पितृभेदमाह

कारेति द्वाभ्याम्। निषादवैदेहकचण्डालनिषादाश्चत्वारः पितरः कारावरान्ध्रमेदाद्याः षट् पुत्रा वैदेह्यामिति जात्येकवचनं चेति पौल्कस्यां शूद्रनिषादजातायां अत्र नवजातेरन्यद्विशेषणं सैरन्ध्रकः मैत्रेयकः मार्गवः कारावरः अन्ध्रमेदौ देशभेदेनैक एव पाण्डुसोपाकः आहितुण्डिकः सोपाकः अन्त्यावसायी चैते नव सूतादयः षट् तेन पञ्चदश बाह्याबाह्यतरा इति व्याख्यायन्ते पञ्चदश शब्दस्वरसात्। **कुल्लूकस्तु** सूतादयः षडेते सैरन्ध्रादयो न वेति पञ्चदश तथा अयोगवक्षत्तृचण्डालाश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु स्वयोन्यां च पञ्च पञ्च जनयन्तीति एवं दश पूर्वोक्ताश्च पञ्चदशेति त्रिंशत्। **मेधातिथिस्तु** विप्रस्यानुलोम्येन त्रयः प्रतिलोमाभावात् क्षत्रियस्य ब्राह्मण्यामेकः प्रतिलोमः, अनुलोमद्वयं वैश्याशूद्रयोः वैश्यस्य च विप्राक्षत्रिययोः प्रतिलोमद्वयमनुलोम एकः शूद्रायां, शूद्रस्य तु प्रतिलोमत्रयं विप्राक्षत्रियवैश्याङ्गनासु अनुलोमाभावादिति द्वादश संकरास्तेषां मातृजातीयप्रतिलोमानुलोमासु पञ्चसु प्रत्येकं पञ्च पञ्चेति षष्टिरेवं संकरा इति ।। ३६–३९ ।।

(५) **नन्दनः**। तानेव त्रीनाह **कारावर इति**। चर्मकारश्चर्मसंस्कारवृत्तिः। कारावरान्ध्रमेदाः क्रमेण मृतवस्त्रभृत्स्वनार्यासु गर्हितान्नाशनास्वायोगवीषु जायन्त इति ।। ३६।।

(६) **रामचन्द्रः**। निषादाद्वैदेह्यां कारावरो नाम चर्मकारः प्रसूयते वैदेहकादंध्रमेदौ भवतः ।। ३६ ।।

(७) **मणिरामः**। निषादात् वैदेह्यां कारावरः। स न चर्मकारः चर्मच्छेदनादिकर्ता वैदेहिकात् वैदेह्यां अंध्रमेदौ अंध्रमेदनामानौ भवतः। बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ बहिर्ग्रामिवासिनौ ।। ३६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **कारावर इति**। 'वैदेह्यामेव जायत' इत्यस्य वक्ष्यमाणस्यावधारणस्य पूर्वत्रापि वैदेह्यवबोधकत्वादिहाश्रुतापि वैदेही लक्ष्यते। निषादस्य प्रतिलोमाधिकारात् प्रतिलोम उक्तः, तेन निषादाद् वैदेह्यां कारावराख्यः कारावराणां चर्मच्छेदनसीवनमिति पौरान् संदर्शनात् चर्मच्छेदनसीवनवृत्तिर् जायते। वैदेहिकाद् अन्ध्रमेदाख्यौ अरण्यनिवासिनौ स्तुत्यन्तरनिर्देशात् वैदेह्यां च भिन्नजात्युत्पादः स्यात् न आद्यत्वात् कारावरनिषादजात्योश्च श्लोकेऽत्र संनिधानात् कारावरनिषादस्त्रियोरेव जायते ।। ३६ ।।

(९) **भारुचिः**। 'वैदेहिकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्र्यामेव जायते' इति वक्ष्यमाणश्लोकलिङ्गान्निषादात् कारावरनामा वर्णश्चर्मकरणवृत्तिर्वैदेह्यां जायते। वैदेहिकादन्ध्रमेदौ कारावरनिषादवर्णयोः स्त्रियोः अन्ययोरसम्भवादेतल्लोकोपदिष्टयोश्च वर्णयोः सन्निहितत्वाद्वैदेहकाच्च वैदेह्या इन्ध्रमेदयोर्वर्णयोरसम्भवात्। परिशेषात् कारावरनिषादः। . . . यावेन (गृह्येते)। एवं हि स्त्रीवर्णभेदे वैदेहिकादन्ध्रमेदौ भिन्नवर्णौ युक्तौ न तु वैदेह्याम् ।। ३६ ।।

चण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ।।
आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ।।३७।।

(१) **मेधातिथिः**। **चाण्डालात्** वैदेह्यां **पाण्डुसोपाको** नाम वर्णो जायते।

तस्य वृत्तिस्त्वक्सारव्यवहारवान्। 'त्वक्सारो' वेणुः तद्व्यवहारेण वंशक्रयविक्रया-दिना कटादिकरणेन वा जीवति। निषादात्तस्यामेवाहिण्डकस्तस्य वृत्तिरेषैव, अन्वेष्या वा।। ३७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। चाण्डालादायोगव्यामेव पाण्डुसोपाकः पाण्डुसोपाकनामा। त्वक्सारव्यवहारो वेणुविदलैर्जीवनम्। अत्र चान्ध्रमेदयोर्मातापितृजात्यभेदादिकत्वं विवक्षता पूर्वं त्रय इत्युक्तम् निषादेन विप्रशूद्राजेन।। ३७।।

(३) **कुल्लूकः**। वैदेह्यां चण्डालात्पाण्डुसोपाकाख्यो वेणुव्यवहारजीवी जायते। निषादेन च वैदेह्यामेवाहिण्डिकाख्यो जायते। अस्य च धनस्थानेषु बाह्यसंरक्षणादाहिण्डि-कानामित्यौशनसे वृत्तिरित्युक्ता। समानमातापितृकत्वेऽपि कारावराहिण्डिकयोर्वृत्तिभेदसंश्रव-णाद्व्यपदेशभेदः।। ३७।।

(५) **नन्दनः**। 'आहिण्डिको निषाद्यान्तु वैदेहेनैव जायते' इति पाठः। त्वक्सारो वेणुवेत्रादिस्तस्य व्यवहारो विक्रयकर्म।। ३७।।

(६) **रामचन्द्रः**। चाण्डालाद्वैदेह्यां पाण्डुसोपाकनामा त्वक्सारव्यवहारवान् वेणु-व्यवहारजीवी जायते। निषादेन वैदेह्यामाहिण्डिको जायते।। ३७।।

(७) **मणिरामः**। सोपाकः त्वक्सारव्यवहारवान्-वंशव्यवहारी कारावराऽहितुंडि-कयोरैक्येऽपि वृत्तिभेदार्थं पुनः कथनं।। ३७।।

(८) **गोविन्दराजः**। **चाण्डालादिति**। चाण्डालात् वैदेह्यां पाण्डुसोपाकाख्यो वेणु-व्यवहारजीवी जायते। स च निषादेन वैदेह्यां एव अहितुण्डिकाख्यो जायते। अस्य वन्धनस्थानेषु वाह्यसंरक्षणं आहितुण्डिकानाम् इति औशनसे वृत्तिरुक्ता।। ३७।।

(९) **भारुचिः**। चण्डालाद्वैदेह्यामेकजातौ वर्णद्वयमिदं पाण्डुसोपाकाहिण्डिकलक्षणो जायते। एवं चात्र वर्णापसद(प्र)करणे मातृभेदाद्वा एकवर्णजातयोरपि भेदः पितृभेदाद्वा एकस्यामेव स्त्रियां भेदो विज्ञेयः।। ३७।।

चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान्।।
पुल्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः।।३८।।

(१) **मेधातिथिः**। **व्यसनं** दुःखं तस्य **मूलं** मारणं तद्वृत्तिर्वध्यमारणं राजादेशादनाथ-शववहनं तद्वस्त्रादिग्रहणं प्रेतपिण्डभोजनमित्येवमादिवृत्तिः। **पुल्कस्यां चाण्डालेन** जायते। अथवा **मूलादिवृक्षादीनां** तद्**व्यसनं** विभागकरणं सा वृत्तिर्व्यवच्छिन्नेषु वृक्षेषु यदनुवृत्तं मूलं तदुद्धृत्य विक्रयादिना जीवति।। ३८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। चण्डालेन पुल्कस्यां मूलव्यसनवृत्तिमान् मूलखननं कृत्वा तद्विक्रयणजीवन इत्यर्थः।। ३८।।

(३) **कुल्लूकः**। शूद्रायां निषादेन जातायां पुल्कस्यां चण्डालेन जातः सोपाकाख्यः

पापात्मा सर्वदा साधुभिर्निन्दितो मारणोचितापराधस्य मूल वध्यः तस्य व्यसनं राजादेशेन मारणं तेन वृत्तिर्यस्य स जायते ॥ ३८ ॥

(५) **नन्दनः।** मूलव्यसनमौषधखननम् ॥ ३८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** चाण्डालेन सोपाकनामा तथा पुल्कस्यां जायते। कीदृशः? मूलव्यसनवृत्तिमान् मूलखननवृत्तिमारणोचितः. यद्वा मूल वध्यं तस्य व्यसनं राजादेशेन मारणं वा ॥ ३८ ॥

(७) **मणिरामः।** पुल्कस्यां चंडालेन सोपाकः। मूलव्यसनवृत्तिमान् मूलव्यसनं मारणवृत्तिरित्यर्थः। वध्यं मारणं। राजादेशादनाथशव (निबर्हणं) तद्वस्त्रादिग्रहणम्। प्रेतपिण्डभोजनमित्येवमादिवृत्तिः। पुल्कस्यां चण्डालेन जायते ॥ ३८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। चाण्डालेन चेति। पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥** चण्डालेन पुक्कस्यां जातो निषादात् शूद्रायां इत्युक्तायां सोपाकाख्यः पापात्मा सर्वदा साधुभिर् निन्दितो राजाज्ञया वध्यमारणवृत्तिर् जायते ॥ ३८ ॥

निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् ॥
श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥३९॥

(१) **मेधातिथिः।** अन्त्यावसायिनं चण्डालमेव वदन्ति। अथवा निषाद्यां चण्डालादुत्पन्नस्यान्त्यावसायीति नामधेयम्। **श्मशानगोचरं** शवदहनादिवृत्तिः। अतश्चाण्डालादपि कुत्सिततरो विज्ञेयः। तदेतदानन्त्यात् संकराणां प्रदर्शनमात्रं कृतम् ॥ ३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** निषादस्त्री निषादजातीया स्त्री ॥ ३९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** निषादी चण्डालादन्त्यावसायिसंज्ञं चण्डालादिभ्योऽपि दुष्टतमं श्मशानवासिनं तद्वृत्तिं च जनयति ॥ ३९ ॥

(५) **नन्दनः।** श्मशानगोचरं-श्मशानवासिनं तद्वृत्तिजीविनं च ॥ ३९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। निषादस्त्रीति।** प्रतिलोमनिषादस्त्री चण्डालाद् अन्त्यावसायाख्यं पुत्रं चण्डालादिभ्यो दुष्टतमं श्मशानवासिनं तद्वृत्तिं च जनयति ॥ ३९ ॥

(९) **भारुचिः।** श्मशानगोचरस्तद्वृत्तिस्यस्थाननिवासश्च। एवं च सत्ययं चण्डालादपि पापतरो विज्ञेयः, तदेतदानन्त्यात् सङ्करस्य प्रदर्शनमात्रं विज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ॥
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥४०॥

(१) **मेधातिथिः।** यान्येतान्यनन्तरमुद्दिष्टानि त्वक्सारव्यवहारादीनि कर्माणि तैः अप्रसिद्धाः सोपाकादिनामतया तज्जातीया वेदितव्याः। पित्रा मात्रा च विभागेन दर्शिताः। **प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा** तज्जातीया **वेदितव्याः।** आयोगव्यां माता विभागो निषादाद्वैदेहिकादन्ध्रमेदाविति पित्रा दर्शितो विभागः ॥ ४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पितृमातृप्रदर्शिताः पितृमातृविशेषेण कथिताः। स्वकर्मभिर्गर्हितकर्मवर्तनशीलतया वेदितव्याः प्रच्छन्नाऽप्रच्छन्ना अपि ।। ४० ।।

(३) **कुल्लूकः।** वर्णसङ्करविषय एता जातयो यस्येयं जनयित्र्ययं जनकः स एवंजातीय इत्येवं पितृमातृकथनपूर्वकं दर्शिताः। तथा गूढाः प्रकटा वा तज्जात्युदितकर्मानुष्ठानेन ज्ञातव्याः ।। ४० ।।

(४) **राघवानन्दः।** संकीर्णप्रकरणमुपसंहरति **संकर इति।** पितृतो मातृतः कर्मभिर्वा विभाव्या इत्याह **प्रच्छन्ना वेति** ।। ४० ।।

(५) **नन्दनः।** पितृमातृविगर्हिताः पितृमातृदोषविगर्हिताः आसु जातिषु द्विजधर्मिणः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रस्त्रीजाताः, अनुलोमजा इति यावत्; द्विजधर्मिणो न केवलं स्वजातिजानामेव द्विजधर्मित्वं किन्त्वनन्तरासु जातानामपि साकल्येन द्विजधर्मित्वमस्तीत्यर्थः। तत्र ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्याञ्जातस्य यो द्विजधर्मस्स एव तस्मात्क्षत्रियायाञ्जातस्यापि एवमुत्तरयोरपि योज्यं, वैश्याच्छूद्रायाञ्जातस्यानेन शूद्रेभ्यो वैशिष्टयमित्यवगन्तव्यम् ।।४०।।

(६) **रामचन्द्रः।** संकरे एता जातयः पितृमातृप्रदर्शिताः पितृमातृपूर्वकं कथिता **प्रच्छन्न वा** प्रकाशान्तस्वकर्मभिर्वेत्तव्याः ।। ४० ।।

(७) **मणिरामः।** पितृमातृप्रदर्शिताः इयं माता अयं पिता एवंप्रकारेण पितामातृकथनपूर्वकं दर्शिताः ।। ४० ।।

(८) **गोविन्दराजः। सङ्कर** इति। वर्णसङ्करविषये एता जातयो अस्य इयं जननी अयं जनकोऽयं एवंजातीय इति एवं पितृमातृकथनपूर्वकं प्रदर्शिताः। एताश्च गूढाः प्रकटा वा तज्जातिचोदितकर्माचरणदर्शनेन बोद्धव्याः ।। ४० ।।

(९) **भारुचिः।** कर्मणा शास्त्रोपदिष्टजातिरनुमातव्या, जातिप्रदर्शनाच्च स्वकर्मस्वेता नियोज्याः ।। ४० ।।

सजातिजानन्तरजाः षट सता द्विजधर्मिणः ।।

संकरजास्ते **शूद्राणां सधर्माणः** समानाचारास्तद्धर्मैरधिक्रियन्त इत्यर्थः। प्रतिलोमानां तु विशेषो वक्ष्यते।

अनन्तरग्रहणमनुलोमोपलक्षणार्थमेव। तेन व्यवहितोऽपि ब्राह्मणाद्वैश्यायां जातो गृह्यते। षट्संख्यातिरिक्तत्वान्न शूद्रायां पारशवः ॥ ४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अनुलोमजेषु विशेषमाह **स्वजातीति।** ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यां अनन्तरयोश्च क्षत्रियावैश्ययोरिति त्रयः क्षत्रियस्य, क्षत्रियावैश्ययोः द्वौ, वैश्यस्य वैश्यायामेक इति षट् द्विजानां सुताः द्विजधर्मिणः पितृजातीयसदृशाः। अत्र स्वजातिजग्रहणाद्वृत्त्यन्तरत्वेन योग्याः उपनयनादौ। अपरे त्वपध्वंसजाः संकरजाः शूद्रसधर्माणो न तथाविधसंस्काराद्यर्हाः ॥ ४१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** द्विजातिसमानजातीयासु जातास्तथानुलोम्येनोत्पन्ना ब्राह्मणेन क्षत्रिया-वैश्ययोः क्षत्रियेण वैश्यायामेवं षट् सुपुत्रा द्विजधर्मिण उपनेयाः, **ताननन्तरनाम्नस्त्विति** (१०।१४) यदुक्तं तत्तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्यचिद्भ्रमः स्यात्, अत एषां द्विजातिसंस्कारार्थमिदं वचनम्। ये पुनरन्ये द्विजात्युत्पन्ना अपि सूतादयः प्रतिलोमजास्ते शूद्रधर्माणो नैषामुपनयनमस्ति ॥ ४१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्र विप्रादिवत् करणान्तानां त्रयाणां द्विजवदाशौचोपनयानाद्यति-दिशन् आयोगवक्षत्तृचण्डालमागधवैदेहसूतानां षण्णां शूद्रवदाशौचादिप्राप्तिमाह **सजातिजा इति। अपध्वंसजा इति।** पारिभाषिका आयोगवादयः ॥ ४१ ॥

(५) **नन्दनः।** सङ्कीर्णजातीनां परिज्ञानोपायं शूद्रधर्मिणश्चाह **स्वजातिजानन्तरजा इति।** ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः स्वजातिजाः अनन्तरवर्णजाताः अपध्वंसजाः प्रतिलोमजातयः ॥ ४१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** स्वजातिजाः षट् सुताः द्विजधर्मिणः द्विजधर्मार्हाः उपनेयाः। शूद्राणां सधर्माणः सर्वे अपध्वंसजाः संकरजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

(७) **मणिरामः।** सजातिजाः द्विजातिसमानजातीयासु जाताः। अनंतरजाः आनु-लोम्येन जाताः। अन्ये सर्वे सूतादयः अपध्वंसजाः प्रतिलोमजाः ॥ ४१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। स्वजातिजानन्तरजा** इति। द्विजातीनां समानजातीयासु भार्यासु जाताः तथा नान्योत्पन्ना ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियावैश्ययोरित्येते षट् सुता द्विजधर्माणः उपनेतव्याः। तान् अनन्तरनाम्नस्तु इति अयं नामनिर्देशो व्यवहारार्थो न संस्कारार्थ इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्याद् इत्यत इदमेषां उपनयनार्थं वचनम्। ये पुनरन्ये सङ्करजाः सूतादयः ते सर्वे तुल्यरूपाः तेषां उपनयनं नास्ति द्विजात्युत्पन्नानामपि ॥ ४१ ॥

(९) **भारुचिः।** स्वजातिजास्त्रिभ्यो द्विजातिभ्यः त्रयो ब्राह्मणीक्षत्रियवैश्यासु जाताः यथा संस्कारार्हाः तथानन्तरजाः ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां वैश्ययोर्जाताः षट् सुता द्विजधर्मिणः। एवं च स्वजातिजातानामनन्तरजार्थग्रहणं न स्वार्थम्। ननु च ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामनन्तरवर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्जातौ द्वावेव भवतः। येन ब्राह्मणजाता वैश्यामला (?) रजः। असावप्यनन्तरज एवं अनुलोमार्थत्वात् द्विजधर्मत्व (प्रवर्त) न्निवर्तयति। 'शूद्रायां तु सधर्माणस्सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः' इति। ब्राह्मणादिजाता अपि सन्तः। एवं च नैभिः सह...षड्ग्रहणम्। किं तर्हि?

स्वजातिजैस्सहानन्तरजानां। तथा च गौतमः—'प्रतिलोमास्तु धर्महीनाः शूद्रायां चे'ति। ननु च 'पुत्रा येऽनन्तरजा........श्लोकार्थे। इति अयं पुनरुक्तः श्लोकः'। तत्र ह्युक्तानन्तर (नाम्नां हि) मातृदोषान् प्रचक्षत इति। अनन्तरनामत्वं चोभयथा प्रसज्यते। व्यवहारार्थं संज्ञया संस्कारार्थं च। यतः सन्देहनिवृत्त्यर्थमिदं त्रयाणां। द्विजातिधर्मत्वाभिधानम्। अथवा हेत्वर्थमिदं पूर्वश्लोकस्य कथं तानन्तन्तरना(म्ना) हि मातृदोषान् प्रचक्ष (त इ) त्यत्र कारणं वक्ति। यस्मात्—षट्सु द्विजधर्माणः इति। एवमपुनरुक्तत्वमस्य पूर्वश्लोकाद्विज्ञेयम्॥ ४१॥

तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे॥
उत्कर्षं चापकर्षं च मनुष्येष्विह जन्मतः॥४२॥

(१) **मेधातिथिः।** त एतेऽनन्तरजास्तपःसामर्थ्येन **बीज**सामर्थ्येन **युगे युगे** जन्मनि जन्मनि **उत्कर्षमपकर्षं** च गच्छन्ति। तद्वक्ष्यामः 'शूद्रायां ब्राह्मणाज्जात' (१० । ६४) इत्यत्र। यदुक्तं 'स्वकर्मणां त्यागेनेति' तस्यैवायं प्रपञ्चः॥ ४२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तपोबीजप्रभावेण तपसा जात्युत्कर्षार्थिकृतेन बीजस्य च द्विजजातीयसंबन्धिनः प्रभावेण ते योग्यतया व्यवहिता अपि द्विजधर्माणः युगे युगे उत्तरोत्तरप्रसूतिषु क्रमान्मनुष्येषु जन्मतो जात्युत्कर्षप्रथमप्रथमजातितः श्रेष्ठत्वमसत्कर्मकरणाच्चापकर्षंशूद्रतोऽप्यधमां जातिं यान्ति। युगपदं मातापितृयोगसाध्यतया तत्साध्यायां संततौ वर्तते। एतेन ब्राह्मणात्क्षत्रियायां जातो मूर्धावसिक्तो मूर्धावसिक्तां विवाह्य स्वाचारादप्युक्तायां जनयति सततउत्कृष्टः। एवमुत्तरोत्तरं ज्ञेयम्। एवं क्रमेण पञ्चमी प्रसूतिर्ब्राह्मणजातिरेव भवति। एकान्तरवर्णजानां तु सप्तमी प्रसूतिः। एवं क्षत्रियाद्वैश्यायां जातेऽपि। एतदुक्तं **याज्ञवल्क्येन** 'जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः पञ्चमे सप्तमेऽपि वा।' एवमसत्कर्मणां सद्विधानवत्पूर्वजात्युत्कर्षोऽपि द्रष्टव्यः॥ ४२॥

(३) **कुल्लूकः।** सजातिजानन्तरजाः, तपःप्रभावेण, विश्वामित्रवत्, बीजप्रभावेण ऋष्यश्रृङ्गादिवत्, कृतत्रेतादौ मनुष्यमध्ये जात्युत्कर्षं गच्छन्ति। अपकर्षं च वक्ष्यमाणहेतुना यान्ति॥ ४२॥

(४) **राघवानन्दः।** तपोबीजप्रभावैः सूतादीनामप्युत्कर्षो भवतीत्याह—तपो युगे जन्मनि। तपःप्रभावेण विश्वामित्रवत्। बीजप्रभावेण ऋष्यश्रृङ्गवत्। अपकर्षः कर्मणां त्यागादिना॥ ४२॥

(५) **नन्दनः।** एवं तावद्बीजक्षेत्रवशाज्जातीनामुत्कर्षापकर्षा वृत्ताविदानीं हेत्वन्तरवशादप्याह **तपोबीजप्रभावैश्चेति।** ते ब्राह्मणादयो द्विजधर्मिणश्च वर्णास्तप एव बीजं तपोबीजं, तपोबीजत्ववचनं जात्यन्तरोत्पादकत्वनिबन्धनं युगे युगे मिथुने मिथुने सन्ताने सन्ताने पुत्रपौत्रादिष्वपीत्यर्थः। युगशब्दस्य सन्तानवचनत्वमुत्तरत्र व्यक्तीभविष्यति। इह मनुष्येषु

मध्ये जन्मत उत्कर्षमपकर्षं च गच्छति, तस्मादुत्कर्षहेतुः सेव्योऽपकर्षहेतुस्त्याज्य इत्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** युगे युगे जन्मनि जन्मनि तपोबीजप्रभावैरुत्कर्षं गच्छन्ति। जन्मतः जात्या इह मानुषेषु अपकर्षं नीचत्वं गच्छन्ति ॥ ४२ ॥

(७) **मणिरामः।** तपःप्रभावेण विश्वामित्रवत्। बीजप्रभावेण ऋष्यशृंगादिवत् युगे युगे कृतत्रेतादौ उत्कर्षं गच्छंति। अपकर्षं वक्ष्यमाणरीत्या ॥ ४२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। तपोबीजप्रभावेण ते गच्छन्ति युगे युगे** इति। **ते स्वजातिजा** इति। अनन्तरजाः तपःप्रभावेण हेतुना जातितो गच्छन्ति ॥ ४२ ॥

(९) **भारुचिः।** अयं च श्लोको ब्राह्मणादिजातानां क्षत्रियाद्यासु पूर्वश्लोकविहितस्य संस्कारस्य स्तुत्यर्थो विज्ञेयः। तथा वक्ष्यति 'शूद्रायां ब्राह्मणाज्जात' इत्येवमादि। एवं च सत्येष वर्णविभाग उत्कर्षापकर्षसम्बन्धो मनुष्यविषय एव द्रष्टव्यः, न गवादिषु। अतश्च गवादीनां मातरि स्वसरि च जातस्यापरिहारः ॥ ४२ ॥

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ॥
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ ४३ ॥

(१) **मेधातिथिः। क्रियालोपो** यत्र संस्कार्यतया संबध्यते, यथोपनयनादिषु; यत्र वा कर्तृतया यथा नित्याग्निहोत्रसंध्योपासनादिषु। तासां **लोप** उभयासामप्यननुष्ठानम्। अतश्च न केवलमुपनयनसंस्काराभावेन जातिभ्रंशः, अपि तूपनीतानां विहितक्रियात्यागेनापि। तथा चाह **शनकैरिति**। पुत्रपौत्रादिसंततेः प्रभृति शूद्रत्वं, न तु जातस्यैव। उपनयनाभावे तु तस्यैव व्यपदेशान्तरं प्रवर्तते। यद्यपि सा जातिर्न निवर्तते तत्पुत्रपौत्राणां भृज्जकण्टकादिजात्यन्तरमेव व्यपदेशहेतुकमिति ब्राह्मणातिक्रमेण ब्राह्मणविधिविहितातिक्रमेणेत्यर्थः। अथवा शास्त्रार्थसंशये प्रायश्चित्ते वा परिषद्गमनाभावः ॥ ४३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्र दृष्टान्तमाह **शनकैरिति**। शनकैः क्रमेण वृषलत्वं शूद्रत्वं गताः क्रियालोपात्। तत्र हेतुः—ब्राह्मणादर्शनम् ॥ ४३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** इमा वक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातय उपनयनादिक्रियालोपेन ब्राह्मणानां च याजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थदर्शनाभावेन शनैः शनैर्लोके शूद्रतां प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रैव कैमुतिकन्यायमाह **शनै(नकै)रिति** द्वाभ्याम्। क्रियालोपेन उपनयनाद्यभावेन। ब्राह्मणादर्शनेन याजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थं तेषां दर्शनाभावेन ॥ ४३ ॥

(५) **नन्दनः।** तपोबीजप्रभाव उत्कर्षहेतुत्वेनोक्तः, कः पुनरपकर्षहेतुरत्रेत्यपेक्षायामाह **शनकैरिति।** शनकैः संताने संताने ब्राह्मणानामदर्शनात्क्रियालोपात् ब्राह्मणादर्शननिमित्तात्क्रियालोपात्। इमा उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणाः ॥ ४३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** लोके क्रियालोपात् सत्क्रियालोपात् इमाः क्षत्रियजातयः शनकैः वृषलत्वं शूद्रतां ब्राह्मणादर्शनेन ब्राह्मत्वबोधितकर्माननुष्ठानेन ॥ ४३ ॥

(७) **मणिरामः ।** अपकर्षप्रकारमाह **शनकैरिति ।** इमा : वक्ष्यमाणाः । क्रिया उपनयनादि । वृषलत्वं शूद्रत्वं ब्राह्मणाऽदर्शनेन च । प्रायश्चित्तार्थं ब्राह्मणानां समीपे आगमनेन ।। ४३ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** तथा चाह **शनकैरिति ।** इमा वक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातयः सत्य उपनयनादिक्रियालोपेन ब्राह्मणानां च यजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थं दर्शनाभावेन शनैः शनैः लोके शूद्रतां प्राप्ताः ।। ४३ ।।

(९) **भारुचिः ।** 'व्यभिचारेण वर्णानामावेद्यावेदनेन च । स्वकर्मणां च त्यागेन जायते वर्णसङ्करः ।।' इति (१०।२४) यदुक्तं तस्य प्रपञ्चोऽयं शूद्रवत्कर्मानधिकारेति या लो . . . चात्र हेतुः **ब्राह्मणादर्शनेन** चेति । तदभावात् प्रायश्चित्ताभावमाह—अथवोभयार्थं ब्राह्मणादर्शनं क्रियालोपहेतुः । प्रायश्चित्ताभावहेतुश्च अपकर्षहेतुप्रदर्शनं च परिहारार्थम् । यतस्ते प्रदर्श्यन्ते ।।४३।।

पुण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
पारदा पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ।। ४४ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** पुंड्रकादयः शब्दाः परमार्थतो जनपदशब्दाः, इह तु 'क्षत्रियेषु मुख्यास्तत्संबन्धत्वाज्जनपदेषु वर्तन्त' इत्येतद्दर्शनमाश्रितम् । यथा लुग्विधौ 'तस्य निवासो', 'जनपदे लुगिति' न तु यथा 'लुग्योगात्प्रख्यानादिति' ।

नैतेषु देशेषु बाहुल्येन चातुर्वर्ण्यमस्तीत्येतदालंबनं वृषलत्ववचनम् । यदि वा पुंड्रादयः शब्दाः कथंचिद्देशसंबन्धेन विना दृश्यन्ते, तदैतज्जातीया वेदितव्याः । 'महाभारतादौ क्षत्रिया वर्ण्यन्ते तथाऽद्यत्वेऽप्येते क्षत्रिया एवेति' कस्यचित् भ्रान्तिः स्यादत एवमुक्त-'मेते वृषला' इति ।

ये चैते दिगन्तवासिनः किरातवेनदरदादयस्तेषामप्राप्तरूपं वेदेनानूद्यते 'न जनमियान्नांतमियादिति' (बृ० उप० १ । ३ । १०) ।। ४४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** तानाह **पुण्ड्रका इति** ।। ४४ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः संतः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्नाः ।। ४४ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** पौण्ड्रकादय एकादश, पतितक्षत्रिया नरजातयः ।। ४४ ।।

(५) **नन्दनः ।** ता एव जातीरुदाहरति **पौण्ड्रका इति** ।। ४४ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** एते पौण्ड्रकादयः खशान्ता उक्ताः ।। ४४ ।।

(७) **मणिरामः ।** पुण्ड्रकादयो हि किरा(ताः) क्षत्रियास्सन्तः क्रियालोपाच्छूद्रीभूताः ।। ४४ ।।

(८) **गोविन्दराजः । पौण्ड्रका** इति । पौण्ड्रकादयः क्षत्रियाः सन्तः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्नाः ।। ४४ ।।

(९) **भारुचिः ।** ये शूद्रतां गतास्तानाह **पौण्ड्रका इति ।** पौड्रादिदेशोद्भवाः ।। ४४ ।।

मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः ।।
म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ।।४५।।

(१) **मेधातिथिः ।** असदविद्यमानार्थासाधुशब्दान्वया वाक् **म्लेच्छो**च्यते। यथा शबराणां किरातानामन्येषां वान्त्यानाम्।

आर्यवाच आर्यावर्तनिवासिनः। ते चातुर्वर्ण्यादन्यजातीयत्वेन प्रसिद्धास्तदा **दस्यव** उच्यन्ते। एतदुक्तं भवति– न देशनिवासेन म्लेच्छवाक् संकरत्वे कारणमपि तु यथोक्त-बर्बरादिशब्दप्रसिद्धिर्मुखादिजानां बहिष्क्रियते ब्राह्मणादिशब्दैरप्रसिद्धैरित्यर्थः। ते सर्वे दस्यव उच्यन्ते ।।४५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** उक्तमर्थमाक्षेप्याह **मुखेति ।** पञ्चम्यर्थे षष्ठी। चतुर्भ्यो वर्णेभ्यो येऽन्ये ते यदि म्लेच्छदेशस्थतया म्लेच्छवाचः स्युर्यदि वार्यदेशवासादार्यवाचस्तथापि दस्यवोऽपसदा एव ।।४५।।

(३) **कुल्लूकः ।** ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रियालोपादिना या जातयो बाह्या जाता म्लेच्छभाषायुक्ता आर्यभाषोपेता वा ते दस्यवः सर्वे स्मृताः ।।४५।।

(४) **राघवानन्दः ।** बाह्यानुलोमप्रतिलोमजानां त्रिशतां कर्माणि वक्ष्यंस्तान-नुवदति **मुखेति** द्वाभ्याम्। मुखबाहूरुपज्जानां ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्राणां तेभ्यश्चतुर्भ्यो बहिर्जा-तयस्ताः म्लेच्छवाचः म्लेच्छवत् भाषणानि येषां ते ।।४५।।

(५) **नन्दनः ।** अनुलोमजातीनां प्रतिलोमजानां च साधारणीं संज्ञामाह **मुखबाहू-रुपज्जानामिति ।** आर्यवाचः संस्कृतवाचः ।।४५।।

(६) **रामचन्द्रः ।** मुखबाहूरुपज्जानां चतुर्वर्णानां जातयः याः लोके बहिर्द्विजक्षत्र-वैश्यशूद्रात् अन्ये सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ।।४५।।

(७) **मणिरामः ।** मुखबाहूरुपज्जानां ब्राह्मणादिचतुर्णां बहिः बाह्याः। म्लेच्छवाचः म्लेच्छभाषायुक्ताः। आर्यवाचः आर्यभाषायुक्ता वा। ते सर्वे दस्यवः स्मृताः ।।४५।।

(८) **गोविन्दराजः । मुखबाहूरुपज्जानामिति।** ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां या बाह्याः क्रियालोपादिना जातयो म्लेच्छभाषोपेता आर्यभाषायुक्ता वा बर्बरकालाद्यास् ते सर्वे दस्युशब्दवाच्याः स्मृताः ।।४५।।

(९) **भारुचिः ।** न केवलं क्षत्रियाणां, किन्तर्हि? सर्ववर्णानामेव क्रियालोपाद्बाह्य-त्वम्। **ब्राह्मणादर्शनेन चेति ।** यतश्चैतदेवम् अतस्त्रयोऽप्यपभ्रंशहेतवः यत्नतः परिहरणीयाः। ते च बर्बरा मण्डिका इत्येवमादयः। 'सूते दस्युरयोगव' इत्यत्राप्यनेन वेदितव्यः ।। ४५ ।।

ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः ।।
ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ।।४६।।

(१) **मेधातिथिः ।** **अपसदा** अनुलोमाः प्रतिलोमाः। **अपध्वंसजा** गोबलीवर्दवद्भेदः।

द्विजानामुपयोगिभिः प्रेष्य**कर्मभिर्वर्तयेयुः** आत्मानम्। **निन्दितैः** प्रेष्यकार्यत्वान्निन्दितानि। तथा च वक्ष्यते ॥४६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तथा च वक्ष्यते द्विजानामपसदा द्विजसधर्माणः षट् ये चापध्वंसजाः शूद्रसधर्माणः। निन्दितैर्द्विजानां कर्मभिः द्विजानां भृत्यतया तत्तदुशनःप्रभृतिस्मृत्युक्त' कर्म कुर्वन्ति ॥४६॥

(३) **कुल्लूकः।** ये द्विजानामानुलोम्येनोत्पन्नाः 'षडेतेऽपसदाः स्मृता' (१०।१०) इति तेषामपि पितृतो जघन्यत्वेनापसदशब्देन प्रागभिधानादपध्वंसजास्ते द्विजात्युपकारकैरेव निन्दितैर्वक्ष्यमाणैः कर्मभिर्जीवेयुः ॥४६॥

(४) **राघवानन्दः।** अपसदा मूर्धाभिषिक्तादयः षट्। अपध्वंसजाः सूतादयः। सैरन्ध्रादीनां विशेषणेनैव कर्मलाभः। प्रायेण निन्दितैः द्विजातिषु प्रतिषिद्धैः द्विजानां द्विजात्यपेक्षितैः कर्मभिः ॥४६॥

(५) **नन्दनः।** अथ दस्यूनां साधारणीं वृत्तिमाह **ये द्विजानामपसदा इति**। अपसदाः चौर्यजाता अनुलोमजाः अभिषिक्तादयः। अपध्वंसजाः प्रतिलोमजाः सूतादयः अनुलोमजेष्वप्यनन्तराः पुत्रव्यतिरिक्ता अंबष्ठादयश्च सजातीयेष्वपि कुण्डगोलकादयश्च द्विजानामेव कर्मभिर्द्विजार्थैरेव कर्मभिः चिकित्साऽश्वसारथ्यादिभिर्वर्तयेयुर्जीवेरन् ॥४६॥

(६) **रामचन्द्रः।** ये द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां सकाशादपसदाः सूताम्बष्ठवैदोपध्वंसजाः ते निन्दितैः कर्मभिः सेवादिभिः द्विजानां कर्मभिः उपयोगिभिर्वर्तेरन् ॥४६॥

(७) **मणिरामः।** द्विजातिस्त्रीषु शूद्रादिभिः प्रतिलोमजाता आयोगवादयश्चण्डालवर्जं ये चापध्वंसजाः शूद्रायां द्विजातिभिरनुलोमा अपि सन्तः। तथा चोक्तम्—'शूद्रायां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः।' ते निन्दितैर्वर्तेयुरात्मानम्। वृत्तिनियमार्थोऽयमुपदेशस्तेषाम् ॥४६॥

(८) **गोविन्दराजः। य** इति। ये द्विजानां प्रातिलाम्येनोत्पन्ना ये च द्विजातिभिरपि शूद्रायां आनुलोम्येन जातास्ते द्विजात्युपकारकैरेव अनिन्दितैः कर्मभिः जीवेयुः ॥४६॥

(९) **भारुचिः।** ये द्विजानां आनुलोम्येन उत्पन्नाः षट् ते अपसदाः स्मृताः। ये च द्विजातिकान्यासु प्रतिलोमे षट् सूतादयः उत्पन्नाः ते अपध्वंसजाः स्मृताः। ते, द्वादश अपि द्विजानां निंदितैः वक्ष्यमाणैः कर्मभिरेव वर्तयेयुः जीवेयुः ॥४६॥

सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सनम्।।
वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ।। ४७ ।।

(१) **मेधातिथिः। स्त्रीकार्य**मन्तःपुररक्षाकारित्वम्। **वणिक्पथः** स्थलपथवारिपथादिः प्रसिद्धः ॥४७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तदेव कियदप्याह **सूतानामिति।** स्त्रीकार्यमन्तःपुररक्षा। वणिक्पथो वाणिज्यम् ॥४७॥

(३) **कुल्लूकः**। सूतानामश्वदमनयोजनादिरथसारथ्यं जीवनार्थं अम्बष्ठानां रोगशान्त्यादिचिकित्सा, वैदेहकानामन्तःपुररक्षणं, मागधानां स्थलपथवणिज्या ।।४७।।

(४) **राघवानन्दः**। तानि कर्माण्याह **सूतानामिति** दशभिः। चिकित्सितं भिषक्क्रिया स्त्रीकार्यमन्तःपुरादिरक्षा। वणिक्पथः नौयायित्वम् ।।४७।।

(५) **नन्दनः**। तेषां साधारणीं च वृत्तिमाह **सूतानामश्वसारथ्यमिति**। स्त्रीकार्यमन्तःपुरादिषु स्त्रीरक्षा। वणिक्पथो वाणिज्यम् ।।४७।।

(६) **रामचन्द्रः**। अम्बष्ठानां शूद्रादम्बष्ठा जाताः चिकित्सकं शास्त्रं वैद्यकं। स्त्रीकार्यं अन्तःपुररक्षणम् ।। ४७ ।।

(७) **मणिरामः**। तानि कर्माण्याह **सूतानामिति**। स्त्रीकार्यं अंतःपुररक्षादि। वणिक्पथः वाणिज्यं ।।४७।।

(८) **गोविन्दराजः**। **सूतानामिति। वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः।** सूतानाम् अश्वदमनयोजनादिकम्, अम्बष्ठानां कायशल्यादिचिकित्सा, वैदेहकानामन्तःपुररक्षादि, मागधानां स्थलपथवारिपथवाणिज्या। अम्बष्ठश्चात्र अवद्यायां शूद्रजातौ बौधायनदर्शनाद् विज्ञेयो न तु ब्राह्मणेन वैश्याज्जातः एतच्छास्त्रोक्ता ये द्विजानामपसदा ये यापध्वंसजाः सुताः ते निन्दितैः वर्तयेयुरिति प्रस्तुतत्वात् ।।४७।।

(९) **भारुचिः**। तथा च दर्शयति—तत्राम्बष्ठजातः प्रतिलोमो गृह्यते। सामर्थ्यात्। अम्बष्ठयां वा प्रतिलोमेन। काञ्चुकीयत्वे मागधानां वणिक्पथः हंसपथवारिपथाख्याः।

मत्स्यघातो निषादानां तष्टिस्त्वायोगवस्य च ।।
मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ।। ४८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। त्वष्टिर्दारुतक्षणं तक्षकर्म ।।४८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। निषादा निषादजानां कैवर्तानां तेन कैवर्तोऽपि निषादपदेनोच्यत इति दर्शितम्। तथा च 'जाता निषादा रुद्राया' मित्यत्र निषादपदेन स एवोच्यत इति। त्वष्टिस्तक्षणं काष्ठादेः। झल्लमल्लपदाभ्यां प्रागुक्तौ ।। ४८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। निषादानामुक्तानां मत्स्यवधः आयोगवस्य काष्ठतक्षणं, मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुमारणं चुञ्चुर्मद्गुश्च वैदेहकबन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ बौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ। बन्दिस्त्री च क्षत्रियेण शूद्रायां जाता सोग्रैव ग्राह्या ।।४८।।

(४) **राघवानन्दः**। त्वष्टिः काष्ठतक्षणम्। चुञ्चुमद्गू वैदेहीमागध्यौ ब्राह्मणजौ बोधायनोक्तौ ।।४८।।

(५) **नन्दनः**। तष्टिस्तक्षणं चुञ्चुमद्गू जातिविशेषौ शास्त्रान्तरप्रसिद्धिमाश्रित्योक्तौ अथवा तद्विषयश्लोको नूनं लेखकापराधाद् भ्रष्टः ।।४८।।

(६) **रामचन्द्रः**। आयोगवस्य त्वष्टिस्तक्षणम्। मेदान्ध्रचुंचुमद्गूनां आरण्यपशुजीवनम् ।।४८।।

(७) **मणिरामः।** त्वष्टिः काष्ठतक्षणं, वैदेहकस्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः चुञ्चुः। बन्दिस्त्रियां विप्राज्जातो मद्‌गुः। निषादप्रभवा बाह्याः निषादशब्देन गृह्यन्ते, सामर्थ्यात्। तथा च कृतव्याख्यानमेतत् पुरस्तादिति ।।४८।।

(८) **गोविन्दराजः।** **मत्स्यघात** इति। **मेदान्ध्रचुंचुमद्‌गूनामारण्यपशुहिंसनम्।** आयोगवस्य तक्षणं मेदान्ध्रचुंचुमद्‌गूनामारण्यपशुमारणं। मागधक्षत्तारौ चुंचुमद्‌गू। यथाह **यमः** 'क्षत्रियांया तु वैश्येन चुंचुको नाम जायते। शूद्रेण जायते मद्‌गुः क्षत्रिया यत्र मुह्यति'।

(९) **भारुचिः।** संज्ञान्तरेणानयोर्निर्देशो देशभेदेनैषां सर्वेषामनेकनामता च भवतीति ज्ञापनार्थम्। तथा च स्मृत्यन्तरे 'तेषां नामान्तराण्यपि दृश्यन्ते' ।।४८।।

क्षत्त्रुग्रपुल्कसानां तु बिलौकोवधबन्धनम् ।।
धिग्वणानां चर्मकार्यं वेणानां भाण्डवादनम् ।। ४९ ।।

(१) **मेधातिथिः। बिलौकसो**ऽहिनकुलगर्गरादयः। तेषां **वधबन्धनं** क्षत्त्रादीनां जीविका। **चर्मकार्यं** कवचादिसीवनमुपानद्ग्रथनमित्येवमादि। **भाण्डवादनं** मुरजार्ध-मुरजादीनाम् ।।४९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** बिलौकसः सर्पाद्याः। भाण्डवादनं वाद्यभाण्डवादनम् ।।४९।।

(३) **कुल्लूकः।** क्षत्त्रादीनां बिलनिवासिगोधादिवधबन्धनं, धिग्वणानां चर्मकरणं तद्वि-क्रयश्च 'चर्मकरणं तद्विक्रयश्च जीवनं धिग्वणानां'**मित्यौशन**सदर्शनात्, अत एव कारावरेभ्य एषां वृत्तिच्छेदः वेणानां कांस्यमुरजादिवाद्यभाण्डवादनम् ।।४९।।

(४) **राघवानन्दः।** बिलौकोवधबन्धनं बिलौको गोधाकूर्मादि। चर्मकार्यं चर्मशोधनं पादुकादिनिर्माणं कारावरस्येति विशेषः। भाण्डं वादनभाण्डं कांस्यमुरजादि ।।४९।।

(५) **नन्दनः।** बिलौकोवधबन्धनं बिलौकसः श्वाविमूषिकगोऽश्वादयः चर्मकार्यं चर्म-कारकृत्यं शस्त्रमार्जनम् ।।४९।।

(६) **रामचन्द्रः।** क्षत्ता उग्रः पुल्कसः बिलौकसर्पादीनां वधजीवनं सर्पान् बद्ध्वा जीवन्ति ।।४९।।

(७) **मणिरामः।** बिलौकोवधबंधनं बिलनिवासिनां गोधादीनां वधबंधनं भांडवादनं कांस्यमुरजादिभांडवादनं ।।४९।।

(८) **गोविन्दराजः। क्षत्त्रुग्रपुल्कसानामिति।** क्षत्त्रादीनां श्वाविड्गोधादिवधबन्धन-मुग्रश्चात्र निकृष्टकर्माभिधानादुग्रजातिः प्रतिलोमः कश्चिद्वेदितव्यो नर्तकोऽनुलोमस्तस्य हि द्विजातिशुश्रूषाधानाध्यक्षता इत्याद्यौ**शनसो**क्ता वृत्तिर्दर्शिता। धिग्वणानां चर्मकरणतद्विक्रयौ, 'चर्मकरणं तद्विक्रयजीवनं धिग्वणानां चे'ति औशनसदर्शनात्। अतः कारावरेभ्यः एषां वृत्तिभेदौ वेणानां च वंशमुरजादिवाद्यभाण्डवादनम् ।।४९।।

चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च ॥
वसेयुरेते विज्ञाता वर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ५० ॥

(१) **मेधातिथिः**। बहिर्ग्रामनिवासिनः पर्वतलक्षणप्रदेशे निवसेयुः। **विज्ञाता** जातिचिह्नं विदुषाम्। यद्यस्य कर्म विहितं स तेनैव जीवेत्। उत्कृष्टं कर्मसंकरं कर्तुं न लभते ॥५०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एते सूतादयः विज्ञाताश्चिन्हिताः ॥५०॥

(३) **कुल्लूकः**। ग्रामादिसमीपे ख्यातवृक्षश्चैत्यद्रुमस्तन्मूले श्मशानपर्वतवनसमीपेषु चामी प्रकाशकाः स्वकर्मभिर्जीवन्तो वसेयुः ॥५०॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **चैत्येति**। स्वकर्मभिर्विज्ञाताश्चैत्यवृक्षादिषु वसेयुरित्यन्वयः ॥५०॥

(५) **नन्दनः**। विज्ञातास्ते ज्ञातयः वर्तयन्तः जीवन्तः ॥५०॥

(६) **रामचन्द्रः**। स्वकर्मभिर्वर्तयन्तो विज्ञाता एते पौण्ड्रकादयः यस्य ॥५०॥

(७) **मणिरामः**। उपवनेषु ग्रामादिसमीपे चैत्यद्रुमः ख्यातवृक्षः ॥ ५० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **चैत्यद्रुमश्मशानेषु** इति। ग्रामादिसमीपे ख्यातवृक्षश्चैत्यस्तन्मूलश्मशानपर्वतवनसमीपेषु एते प्रकाशाः सन्तः स्वकर्मभिर्जीवन्तो वसेयुः ॥ ५० ॥

(९) **भारुचिः**। ग्रामादिसमंपेषु अमी पूर्वोक्ताः। विज्ञाताः प्रकाशाः स्वकर्मभिर्जीवन्तः।

चण्डालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः ॥
अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **प्रतिश्रयो** निवासस्तेषां **ग्रामान्निष्क्रान्तः** स्यात्। **अपपात्राश्चिरवस**नीयास्तैर्येषु पात्रेषु भुक्तं तानि न संस्कार्याणि, त्यक्तव्यानि। सौवर्णराजताभ्यामन्यानि। तयोः शुद्धिविशेषा उक्ताः। अथवाऽ**वपात्राः**। तदीयेषु च सक्तेषु पात्रेषु सक्तुभक्तादि न दातव्यम्। भूमिष्ठे पात्रेऽन्यहस्तस्थे वा दत्वा तत्पात्रं भूमौ स्थितं ते गृह्णीयुः। भिन्नं वा पात्र**मवपात्रं** यथा वक्ष्यति "भिन्नभाण्डे च भोजनम्" इत्यादि। **धनमेषां श्वगर्दभम्**। गवाश्वादि सुवर्णरजतादि न धनत्वेन गृह्णीयुः ॥ ५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। चाण्डालश्वपचानां तु ग्रामभमलाद्याकर्षकर्तृकत्वाद्ग्रामाद्बहिरेवावस्थानम्। अवपात्राः पात्रबहिर्भूताः तैः स्पृष्टं पात्रादि न स्पृश्यमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। प्रतिश्रयो निवासः चण्डालश्वपाकानान्तु ग्रामाद्बहिर्निवासः स्यात्। पात्ररहिताः कर्तव्या यत्र लोहादिपात्रे तर्भुक्तं तत्संस्कृत्यापि न व्यवहर्तव्यं, धनं चैषां कुक्कुरखरं न वृषभादि, वासांसि च शववस्त्राणि, भिन्नशरावादिषु च भोजनं लौहवलयादिश्चालङ्करणं सर्वदा च भ्रमणशीलत्वम् ॥ ५१–५२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तः श्वपाकः श्वपचः तेषां प्रतिश्रयो निवासः। अवपात्राः तैर्भुक्तानि पात्राणि संस्कृतान्यपि न व्यवहरणीयानि ॥ ५१ ॥

(५) **नन्दनः**। बहिर्ग्रामान्निर्गतः अपपात्रा अपगतकांस्यादिपानभोजनपात्रा मृण्मयपात्रा इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अपपात्रा अस्पृश्यपात्राः धातुमयपात्ररहिताः कर्तव्याः। एषां चाण्डालादीनां धनं श्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥

(७) **मणिरामः**। प्रतिश्रयः निवासः। अपपात्राः पात्ररहिताः ॥ ५१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **चण्डालश्वपचानामिति**। **वासांसीति**। चण्डालश्वपाकानां ग्रामाद् बहिर्निवासः स्यात्। पात्रबहिष्कृताश्च कर्तव्याः यतः तदुक्तं, लोहादिपात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति। धनं चैषां श्वखरं नान्यत्, वासांसि च शववस्त्राणि। खण्डशरावादिषु च भोजनम्। आयसं च अलंकरणम्। सर्वदा नैकत्रावस्थानम् ॥ ५१–५२ ॥

वासांसि मृतचैलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ॥
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। सर्वकालं **परिव्रज्या**, नैकत्र स्थाने वसेयुः ॥ ५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। कार्ष्णायसं लौहम्। परिव्रज्या सर्वतो भ्रमणमेकत्रानवस्थानम् ॥ ५२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अत एवाह **भिन्नभाण्डेति**। पृथक्पात्रे भोजनं देयम्। कार्ष्णायसमलंकारः कृष्णायो लोहं तद्विकारः, प्रव्रज्या भ्रमणं न तेषां स्थिरनिकेतनम्। नित्यपदेन संन्यासी व्यावर्तितः 'दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसे'दिति संन्यासिनः स्थितिस्मरणात् ॥ ५२ ॥

(५) **नन्दनः**। परिव्रज्या दूरोपसर्पणम् ॥ ५२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। कार्ष्णायसं लोहमयं, परिव्रज्या नित्यभ्रमणं, परिधानार्थं मृतानां चेलानि वासांसि ॥ ५२ ॥

(७) **मणिरामः**। कार्ष्णायसं लौहं। परिव्रज्या च नित्यशः सर्वदाभ्रमणशीलत्वं ॥ ५२ ॥

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् ॥
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **समयः** 'संकेत' 'एककार्यता 'संगति'रित्यनर्थान्तरम्। एकत्र स्थानासनविहारास्तैः सह न कर्तव्या इत्यर्थः। **विवाहो** दारग्रहणादिः। **सोऽप्येवमेव** ॥ ५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। समयं व्यवहारम्। व्यवहारः संभाषणे भाजनादिः ॥ ५३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। धर्मानुष्ठानसमये चण्डालश्वपाकैः सह दर्शनादिव्यवहारं न कुर्यात्, तेषां च ऋणदानग्रहणादिव्यवहारो विवाहश्च समानजातीयैः सहान्योन्यं स्यात् ॥ ५३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। यो हि धर्ममाचरन् स तैः समयं दर्शनालापादि नान्विच्छेदित्यन्वयः। व्यवहारः ऋणादिः ॥ ५३ ॥

(५) **नन्दनः**। समयं संगतं धर्ममाचरन्धार्मिकमिति यावत्, मिथोऽन्योन्यव्यवहारः क्रयविक्रयौ ॥ ५३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। समयं व्यवहारं तैः सह नियच्छेत् ॥ ५३ ॥

(७) **मणिरामः**। धर्मं आचरन् तैः सह समयं न अन्विच्छेत्। धर्मानुष्ठानसमये चंडालश्वपाठार्कसिंहदर्शनादिव्यवहारं न कुर्यात्। व्यवहारः ऋणादिरूपः ॥ ५३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **न तैरिति**। धार्मिकः पुरुषः चण्डालश्वपचैः सह लोकयात्रादि-व्यवहारान् न कुर्यात्। तेषां च दानग्रहणादिव्यवहारो विवाहश्च समानजातीयैः सह परस्परं स्यात् ॥ ५३ ॥

अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ॥
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥५४॥

(१) **मेधातिथिः**। तत्साक्षादेषां न दातव्यम्। प्रेष्यैः कैश्चित्पूर्वोक्तेन प्रकारेण दापयितव्यः। रात्रौ स्पर्शाशङ्कयाऽन्तर्ग्रामनगरचर्याप्रतिषेधः ॥ ५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अन्नं पक्वं पराधीनं परपाकसिद्धं न स्वयं गृहे निवसन्तः पचेयुरित्यर्थः। भिन्नभाजने भग्नशरावादौ ॥ ५४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अन्नमेषां परायत्तं कार्यं, साक्षादेभ्यो न देयं; किन्तु प्रेष्यैर्भिन्नपात्रे दातव्यम्; ते च रात्रौ ग्रामनगरयोर्न पर्यटेयुः ॥ ५४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। पराधीनं परंपरया देयं, तत्रापि भिन्नभाजने भग्ने। रात्रौ न चरेयुः दस्युत्वात्तेषामिति भावः ॥ ५४॥

(५) **नन्दनः**। भिन्नभाण्ड इत्येव सिद्धे भिन्नभाजन इति पुनर्वचनमादराति-शयार्थम् ॥५४॥

(६) **रामचन्द्रः**। अन्नं एषां पराधीनं परपाकसिद्धं स्वसहायशूद्रद्वारा दातव्यं वा भिन्नभाजने भिन्नशरावादौ ॥ ५४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अन्नमिति**। अन्नं चैषां परायत्तं न तु स्वतः साधितम्। तच्च भिन्नपात्रे एषां दातव्यम्। ते च रात्रौ ग्रामनगरयोर्न पर्यटेयुः ॥ ५४ ॥

(९) **भारुचिः**। साक्षान्न दातव्यं किंतु प्रेष्यैः भिन्नपात्रे दातव्यमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ॥
अबान्धवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **दिवा** विचरन्ति **कार्यार्थं** क्रयविक्रयस्वकार्यसिद्ध्यर्थम्। राजकार्याय

वा चरेयुर्नगरोत्सवप्रेक्षादिनिमित्तम् । तत्रापि च **चिह्निता राजशासनै**रुपलक्षिता राजादिष्टैर्वस्त्रादिचिन्हैः, वध्यवधशासनैर्वा परशुकुठारादिभिः स्कन्धारोपितैः ।। ५५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । राजशासनैः राज्ञा नियमितैश्चिन्हैः लोहाभरणवत्पिच्छादिभिः । निर्हरेयुः बहिर्नयेयुः ।। ५५ ।।

(३) **कुल्लूकः** । दिवा ग्रामादौ क्रयविक्रयादिकार्यार्थं राजाज्ञया चिन्हाङ्किताः सन्तः पर्यटेयुः, अनाथं च शवं ग्रामान्निर्हरेयुरिति शास्त्रमर्यादा ।। ५५ ।।

(४) **राघवानन्दः** । दिवसे चेच्चिन्हिताः ललाटादिष्वङ्किताः । निर्हरेयुर्ग्रामात् ।।५५।। राजशासनैः राजाज्ञाभिः चिन्हिताः लोका न स्पृशेयुरेतदर्थं चिन्हाङ्किताः ।। ५५ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **दिवेति** । दिवा ग्रामादौ राजादिष्टक्षुरादिचिन्हाङ्किताः सन्तः सप्रयोजनं पर्यटेयुः । अनाथं शवं ग्रामान्निर्हरेयुरिति साधुमर्यादा ।। ५५ ।।

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ।। ५६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यथाशास्त्रं दण्डप्रकरणोक्तक्रमेण ।। ५६ ।।

(३) **कुल्लूकः** । वध्यांश्च शास्त्रानतिक्रमेण शूलारोपणादिना सर्वदा राजाज्ञया हन्युः तद्वस्त्रशय्यालङ्कारांश्च गृह्णीयुः ।। ५६ ।।

(४) **राघवानन्दः** । वध्यान् वधार्हान् । यथाशास्त्रं शूलार्पणादिना ।। ५६ ।।

(५) **नन्दनः** । नृपाज्ञया यथाशास्त्रं यथाशासनं यथाज्ञप्तं हन्युः शय्याश्चाभरणानि च वध्यानामिति विपरिणामः ।। ५६ ।।

(७) **मणिरामः** । यथाशास्त्रं शूलारोपणादिना ।। ५६ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **वध्यानिति** । राजाज्ञया च शास्त्रानतिक्रमेण, शुद्धवधशूलारोपणादिना सर्वदा वधार्हान् हन्युः तद्वस्त्रशय्यालंकरणानि च गृह्णीयुः ।। ५६ ।।

(९) **भारुचिः** । वृत्तिनिवासप्रकरणं वर्णापसदानामेवैतत् । आगमाभावे चानतवेतं(?) प्रतिलोमं निन्दितकर्माभ्याससामर्थ्यात् अविज्ञातमागत... ।।५६।।

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।।
आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ।। ५७ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **वर्णादपेतं** चातुर्वर्ण्याद्भ्रष्टम् । **अविज्ञातं** सत्यां शङ्कायां जारजातम् । वक्ष्यमाणैः **कर्मभिः** स्वभावातिशयैश्च निश्चिनुयात् । हीनकर्मरतिः क्रूरकर्मा च सत्यां शङ्कायां **कलुषयोनिजो** जारजातो वेदितव्यः ।। ५७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। वर्णापेतं वर्णभ्रष्टं वर्णबाह्यम् । अविज्ञातं तथा च निश्चितम् । तथा कलुषयोनिजमननुरूपविवाहजातम् । अनार्यं वस्तुतः । कर्मभिर्वक्ष्यमाणैः स्वैः संकरजानां साधारणैः ।। ५७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। वर्णत्वादपेतं मनुष्यं सङ्करजातं लोकतस्तथात्वेनाविज्ञातमत एवार्यसदृशं वस्तुतः पुनरनार्यं निन्दितयोन्यनुरूपाभिश्चेष्टाभिर्वक्ष्यमाणाभिर्निश्चिनुयात् ॥ ५७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। देशान्तरादौ प्रच्छन्नाः कथं ज्ञायेरन्, तत्राह **वर्णेति** षड्भिः। वर्णापेतं वर्णाच्चातुर्वर्ण्यादपेतं संकरतां गतम् विभावयेन्निश्चिनुयात् कृष्णवर्णादियुतं वा। आर्यरूपं दैवात्सुवर्णशोभनं वस्त्रादिधारिणं कर्मभिरपेयपानचौर्याद्यैः ॥ ५७ ॥

(५) **नन्दनः**। अन्यगूढोत्पन्नानां परिज्ञानोपायमाह **वर्णापेतमिति**। वर्णापेतं चातुर्वर्ण्याद्बहिष्ठं कलुषयोनिजं संकीर्णयोनिजं विभावयेदनुमिमीत ॥ ५७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। वर्णापेतं वर्णभ्रष्टम् ॥ ५७ ॥

(७) **मणिरामः**। वर्णापेतं वर्णरहितं कलुषयोनिजं संकरजातं। अविज्ञातं लोके संकरजत्वेन ज्ञातं। अत एव आर्यरूपमिव वस्तुतः अनार्यं। स्वैः कर्मभिः निंदितैः वक्ष्यमाणैः भावयेत्। अयं सम्यक् दृश्यते परंतु निंदितकार्यं करोत्यतोऽयं संकरजात इति निश्चयं कुर्यात् ॥ ५७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **वर्णापेतमिति**। वर्णत्वाद् भ्रष्टं मनुष्यं सङ्करजातं लोकतः तथाविधेन अज्ञातम् अत एव चार्यसदृशं वस्तुतः पुनरनार्यं कलुषयोनिजं अनुरूपाभिः चेष्टाभिः निश्चिनुयाद्, अतश्च निश्चित्य परिहरेत् ॥ ५७ ॥

(९) **भारुचिः**। एवं च लोके कार्याणां कारणानुविधानं दृष्टम्। यतश्चैतदेवमतः। वर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यो... नार्यकर्मभिः स्वैः कलुषयोन्यनुरूपैरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ॥
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **अनार्यो** द्वेषमत्सरप्रधानः। **निष्ठुरः** स्वार्थपरः। **क्रूरो** लोभहिंसापरः। **निष्क्रियात्मा** विहितक्रियावर्जितः। एतैः स्वभावैः कलुषयोनिता व्यज्यते ॥ ५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अनार्यता अनृजुता। निष्ठुरता अक्रियया वैमुख्यम्। कलुषयोनिजं वर्णापेतं च ॥ ५८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। निष्ठुरत्वपरुषभाषित्वहिंस्रत्वविहिताऽननुष्ठातृत्वानि संकरजातित्वं अस्मिंल्लोके प्रकटीकुर्वन्ति ॥ ५८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। कलुषयोनित्वव्यञ्जककर्माण्याह **अनार्यतेति**। निष्ठुरता परुषभाषिता। क्रूरता अनिमित्तहिंसनं। निष्क्रियात्मता अशीतिन्यूनवत्त्वेऽपि क्रियारहितता। कलुषयोनिजं कलुषा जात्यन्तरबीजाक्रान्ता जात्यन्तरा या योनिस्ततो जातम् ॥ ५८ ॥

(५) **नन्दनः**। कानि पुनस्तानि कर्माणीत्यपेक्षायामाह **अनार्यतेति**। अनार्यता नास्तिकता निष्ठुरता नृशंसता क्रूरता स्वल्पापराधेऽपि प्रखरभावता निषिद्धात्मता सकलकर्मनिवर्जनशीलता व्यञ्जयन्ति अनुमापयन्ति अनार्यतादी समस्तानि न पुनर्व्यस्तानि ॥ ५८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** पुरुषं पूर्वोक्ता गुणाः व्यञ्जयन्ति। ईर्ष्यामत्सरप्रधानोऽनार्यः। स्वार्थपरो निष्ठुरः। लोभहिंसापरः क्रूरः। विहितक्रियारहितो निष्क्रियः ॥ ५८ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **अनार्यतेति।** नैर्घृण्यपरुषभाषित्वहिंस्रत्वविहितप्रतिषिद्धानुष्ठान-शीलत्वानि सङ्करजातं पुरुषं अस्मिन् लोके प्रकटीकुर्वन्ति ॥ ५८ ॥

(९) **भारुचिः।** कानि एनांसितानि? यत इष्यते- .... तस्य भाष्यमिदं वेति। निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मतेति। एवमादीनां कलुषयोनिलिङ्गानां निदर्शनार्थान्येतानि नान्यनिवृत्त्य-र्थानि। एवं च सत्ये च सत्यमादीनि। पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजं मुस्य(?) कुलसम्भूतमपि कस्य पुनर्हेतोः बीजानुविधानात्तत्रार्याणाम् ॥५८॥

पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा॥
न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ५९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **दुर्योनिः** संकीर्णजन्मा। **प्रकृतिं स्वा**मात्मीयं कारणं न नियमेन निगृह्णाति ॥ ५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पित्र्यं मातुरुभयं वा न भजते किंतु स्वामेव संकरजातिप्रकृतिं प्रयच्छति प्रतिगृह्णातीति योज्यम् ॥ ५९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्मात् **पित्र्यं वेति।** असौ सङ्करजातो दुष्टयोनिः पितृसंबन्धि दुष्ट-स्वभावत्वं सेवते, मातृसंबन्धि वोभयसंबन्धि वा न कदाचिदसावात्मकारणं गोपायितुं शक्नोति ॥ ५९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** न नियच्छति स्वकारणमपह्नोतुं न शक्नोति ॥ ५९ ॥

(५) **नन्दनः।** लिङ्गान्तरमप्याह **पितुर्वा भजते शीलमिति।** **प्रकृतिं** कारणम् ॥ ५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** एवं चागमतो विज्ञातस्य प्रतिपत्तयेऽनुमानं युक्तम् ॥५९॥

(८) **गोविन्दराजः।** **यस्मात् पित्र्यमिति।** तज्जनकयोः दुष्टस्वभावत्वेन अकार्य-कारित्वाद् असौ दुष्टयोनिः पितृसंबन्धि दुष्टभावत्वं सेवते मातृसंबन्धोभयगतं वा; अतो न कदाचिद् असौ आत्मकारणं गोपायितुं शक्नोति ॥ ५९ ॥

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ॥
स श्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ६० ॥

(१) **मेधातिथिः।** तस्य शीलं येन जातो, न तु यस्य क्षेत्रम्। स लोके प्रसिद्धः ॥ ६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तदेव स्फुटयति **कुल इति।** योनिसंकरोऽसदृशयोनिसांकर्यम्। तच्छीलं सङ्करशीलम् ॥ ६० ॥

(३) **कुल्लूकः।** महाकुलप्रसूतस्यापि यस्य योनिसङ्करः प्रच्छन्नो भवति स मनुष्यो जनकस्वभावं स्तोकं प्रचुरं वा सेवत एव ॥ ६० ॥

(४) **राघवानन्दः।** तदेव स्पष्टयति **कुलेति।** मुख्ये विप्रादिरूपे योनिसंकरः स्वोत्पादकयोनौ विजातीयरेतःप्रवेशात् तच्छीलं तयोः पितृमात्रोः स्वभावम् ॥ ६० ॥

(५) **नन्दनः।** एतदेव स्थिरीकरोति **कुले मुख्येऽपीति।** तच्छीलं पितृमातृशीलं संश्रयति यथा परिज्ञातजन्मानो बाह्यव्यवहारादि बाह्या एवमनुचितजन्मानोऽप्येतदित्यभिप्रायः॥ ६० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **कुल** इति। महाकुलोत्पन्नस्यापि यस्य योनिसङ्करः प्रच्छन्नो भवति स जनः स्वपितृगतं स्वभावं ईषद्वा बाहुल्येन सेवत एव ॥ ६० ॥

(९) **भारुचिः।** प्रच्छन्नतया विज्ञातः यथावत् ... रा स भजतः तस्मादव्यभिचार्यं तदनुमानं विज्ञेयम्। यथा भद्रं न मृगसङ्कीर्णानां जातिविशेषाणां शास्त्रलक्षणादनुमानात्तद्विशे-(ष) प्रतिपत्तिः, एवमिहापीति। अस्योपदेशप्रयोजनं यथैवागमतो विज्ञातैः वर्णापसदैः सह व्यवहारो न क्रियते। एवमनुमानतो विज्ञातैः सहेति। यतश्चैतदेवं अतो वर्णसङ्करो राज्ञोऽपि प्रयत्नतो रक्षणीयः। यस्मादाह ॥ ६० ॥

यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः ॥
राष्ट्रियैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** तस्माद्वर्णसंकरो राज्ञा परिवर्जनीयः। **राष्ट्रिया** जानपदाः। **राष्ट्र**ममात्यादयः ॥ ६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यत्र राष्ट्रे वर्णसंकरप्रवृत्त्या प्रथमं जायन्ते वर्णसंकराः संकरजाः। राष्ट्रियैः राष्ट्रजैः ॥६१॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्मिन्राष्ट्र एते वर्णसङ्करा वर्णानां दूषका जायन्ते तद्राष्ट्रं राष्ट्रवासिजनैः सह शीघ्रमेव नाशमेति, तस्माद्राज्ञा वर्णानां सङ्करो निरसनीयः ॥६१॥

(४) **राघवानन्दः।** यत्र राष्ट्रे राष्ट्रियैः राष्ट्रनिवासिभिर्जनैः ॥ ६१ ॥

(५) **नन्दनः।** राष्ट्रे स्वस्मिन्वर्णसङ्करो राज्ञा परिहरणीय इत्यभिप्रायेणाह **यत्र त्वेते परिध्वंसा इति** परिध्वंसाः संकरजन्मानः गूढोत्पन्नत्वादपरिज्ञानाद्ये वर्णास्तैस्सह संगच्छेरन्नेतान्दूषयन्तीति वर्णदूषकाः ॥६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** वर्णदूषकाः वर्णसंकरा जायन्ते ॥६१॥

(७) **मणिरामः।** ध्वंसाः वर्णसंकराः ॥६१॥

(८) **गोविन्दराजः।** **यत्रेति।** यस्मिन् राष्ट्रे एते वर्णानां दूषकाः सङ्करजा विनिपाता जायन्ते तद्राष्ट्रं राष्ट्रवर्तिजनैः सह शीघ्रमेव नाशमेति। तस्माद् राज्ञा वर्णसङ्करो रक्षणीयः ॥ ६१ ॥

(९) **भारुचिः।** राज्ञो रक्षणार्थमिदं निन्दावचनं विज्ञेयम् विपर्ययस्तुत्यर्थम्। इदानीमेषां कर्मस्वनधिकृतानां शुद्धिहेतुरयमुच्यते उत्कर्षार्थम् ॥६१॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ॥
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ ६२ ॥

(१) **मेधातिथिः । अनुपस्कृतो** धनमगृहीत्वा । **अभ्यवपत्तिरनुग्रहः । बाह्यानां** प्रतिलोमानाम् । **सिद्धिकारणं** उत्कृष्टजातौ जन्मसिद्धेः सिद्धिहेतुत्वादेवमुच्यते । तादृशं जन्म लभन्ते यथाधिकृता भवन्ति । स्वर्गादिप्राप्तिर्वा **सिद्धिः** ॥ ६२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** अनुपस्कृतः स्वकीयदृष्टकार्याभिसन्धिरूपोपस्कारशून्यः । स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणेतरवर्णयोरपि स्त्रीबालयोरुपरक्षार्थं देहत्यागः बाह्यानां प्रागुक्तानां सूतादीनां सिद्धिः स्वर्गगमनम् ॥ ६२ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** गोब्राह्मणस्त्रीबालानामन्यतरस्यापि परित्राणार्थं दृष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः प्रतिलोमजानां स्वर्गप्राप्तिकारणम् ॥ ६२ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** किंच **ब्राह्मणेति ।** देहत्यागोऽनुपस्कृतो लाभख्यातिपूजाद्यनाक्रान्तः स्त्रीबालाद्युपपत्तौ तेषां मारणादिभ्यो रक्षणं च बाह्यानां वर्णधर्मबहिष्कृतानां सिद्धिकारणं स्वर्गगमनहेतुः किल्बिषनाशहेतुर्वा ॥ ६२ ॥

(५) **नन्दनः ।** अथ बाह्यानां धर्मानाह **ब्राह्मणार्थ** इति । अनुपस्कृतोऽर्थकामानुबन्धरहितः बाह्यवर्णा धर्मेष्वधिकृताः प्रतिलोमजाः ॥ ६२ ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** अनुपस्कृतः स्वकीयदृष्टकार्याभिधरूपोपस्कारशून्यः ब्राह्मणेष्वपि स्त्रीबालयोः अभ्युपपत्तौ रक्षार्थं देहत्यागः बाह्यानां आयोगवादीनाम् ॥ ६२ ॥

(७) **मणिरामः ।** परि अनुपस्कृतः दृष्टप्रयोजनरहितः । अभ्युपपत्तौ परित्राणार्थं । सिद्धिकारणं स्वर्गप्राप्तिकारणं । दुष्टाः लभन्ते तैः कृत्वा स्वर्गं इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

(८) **गोविन्दराजः । ब्राह्मणार्थ** इति । **स्त्रीबालाभ्यवपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम्,** गोब्राह्मणस्त्रीबालपरित्राणार्थं दृष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः प्रतिलोमार्थं स्वर्गप्राप्तिकारणम् ॥ ६२ ॥

(९) **भारुचिः ।** बाह्याः प्रतिलोमा गृह्यन्ते । अनुपस्कृतेन धनेनापरिक्रीतः । देहत्यागविशेषणमिदं । सिद्धिरधिकार(स्था)न जन्मनः सिद्धिरधिकारणादुच्यतेऽधिकारसामर्थ्यात् । अथवा व्यवहितैव । स्वर्गप्राप्तिनियोगार्थमिदं प्रायश्चित्तशास्त्रं प्रतिलोमा नामेति केचित् कल्पयन्ति । अपरे तु दण्डापूपिकया सर्वेषामविशेषेणेदमिच्छन्ति । अस्य देहत्यागस्य प्रायश्चित्तार्थमुपदेशाद् बाह्यानां पुरुषधर्मार्थमिदमुच्यते ॥ ६२ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ ६३ ॥

(१) **मेधातिथिः । शौचं** मृज्जलादिबाह्यगतम् । **सामासिकं** समस्तस्य सर्वमनुष्यभेदजातेरुक्तम्, न ब्राह्मणादिजातिविभागेन । व्याख्यातमन्यत् ।

"यद्यहिंसाप्रतिलोमानां धर्मः स्यात्कथं? तर्हि तदुक्तम्।—'मत्स्यघातो निषादानां', 'बिलौकोवधबन्धनम्', क्षत्तादीनामरण्यपशुहिंसनमेव च"।।

केचिदाहुः– ये जीविकाहेतुतया वध्यत्वेनोक्तास्ततोऽन्यत्राहिंसा।

अन्ये मन्यन्ते– 'अहिंसा' तेषामभ्युदयसाधनहेतुत्वेन धर्मो, न तु प्रतिषेधो हिंसायाः संमत इति। यथा "न मांसभक्षणे दोष" इतिवत्।

"यद्यहिंसा धर्मस्तेषां कथं तर्हि तैर्जीवितव्यम्?" "यथा कुतश्चिदवगमात् तेषामनुपपन्ना हिंसानिवृत्ति'र्धर्मायेति' चेत्तदा को जीवनोपायः? अन्याश्च वृत्तयः प्रतिवर्णनियताः। अध्यापनादयस्तावदत्यन्तासंभवादप्राप्ताः। कृष्यादयोऽपि वैश्यनियताः। शूद्रस्य सेवाऽया वा साधारणी वृत्तिरस्ति'"।

यथा "वर्तेरन्विद्याशिल्पं" (१० । ११६) इत्यत्र दर्शयिष्यामः। यदपीदमुच्यते "ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः" इति तत्र किमस्ति निन्दिततरमन्यदतो हिंसायाः? न च मत्स्यघातो द्विजानामुपयुज्यते। श्राद्धेऽतिथिभोजनादौ च कदाचित्क उपयोगो, न सार्वकालिको जीविकाभावः। तस्मान्न घातादि स्वतंत्रम्।। ६३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अहिंसा हिंसानिवृत्तिः, अस्तेयं परद्रव्यानभिलाषः। शौचं मनःकायशौचम्। इन्द्रियनिग्रहः कामार्थं तदप्रवर्तनम्। सामासिकं साधारणम्। बाह्यैः सह चातुर्वर्ण्यं चतुर्वर्णानाम्। बाह्यानामप्येतद्धर्मसाधनमित्यर्थः। अत एव **याज्ञवल्क्यः** 'सर्वेषां धर्मसाधन'मित्याह।। ६३।।

(३) **कुल्लूकः।** हिंसात्यागो यथार्थाभिधानम्, अन्यायेन परधनस्याग्रहणं, मृज्जलादिना विशुद्धिरिन्द्रियसंयम इत्येवं धर्मसंक्षेपतश्चातुर्वर्ण्यानुष्ठेयं मनुराह प्रकरणसामर्थ्यात्संकीर्णानामप्ययं धर्मो वेदितव्यः।। ६३।।

(४) **राघवानन्दः।** असाधारणं धर्ममुक्त्वा साधारणं धर्ममाह **अहिंसेति।** सत्यं यथोपलब्धाभिधानम्। चातुर्वर्ण्य इति दृष्टान्तार्थः, अन्यथा प्रकरणबाधः। यथाऽयं धर्मश्चातुर्वर्ण्ये साधारणस्तथाऽपसदानामपीति भावः। अत एव बौद्धा अपि तत्स्वीकुर्वते सामासिकं समासवदनेकोपसंग्राहकत्वादिति **मेधातिथिः।** यद्यपि वध्यघातनं बिलौक्यादिहिंसनं न युक्तं तथापि प्रकारान्तरेण जीवितुं शक्तानां ततो निवृत्तिसिद्धेः करणं तदतिरिक्ताहिंसनं चेति भावः।। ६३।।

(६) **रामचन्द्रः।** सामासिकं साधारणम् चातुर्वर्ण्ये मनुः अब्रवीत्।। ६३।।

(७) **मणिरामः।** सामासिकं संक्षेपतः। प्रकरणसामर्थ्यात्संकीर्णानामप्ययं धर्मो ज्ञातव्यः।। ६३।।

(८) **गोविन्दराजः। अहिंसेति। श्राद्धकर्मातिथेयं च दानमक्रोधमार्जवम्। प्रजनं स्वेषु दारेषु तथा चैवानसूयता।।** हिंसावर्जनं यथोपलब्धाभिधानं परस्वाग्रहणं मृद्वारि-

शुद्धिरिन्द्रियसंयम इत्येतं सांक्षेपिकं धर्मं चातुर्वर्ण्यानुष्ठेयं मनुराह। प्रकरणसामर्थ्याच्च चातुर्वर्ण्यग्रहणस्यान्तरप्रभवे दर्शनार्थत्वे सत्यन्तरप्रभवविषयमपीदं वाक्यम् ।। ६३ ।।

(९) **भारुचिः**। एवं च प्रकरणसामर्थ्यात् चातुर्वर्ण्यान्तरप्रभवानामप्यहिंसादिपुरुषधर्मो विज्ञेयः। एवं चायं शनकैः सिद्धिहेतुरेषां पूर्वस्तु सामर्थ्यात्सह्यत इति विज्ञाते पूर्वस्मात् ब्राह्मणादिवर्णलक्षणशास्त्रात् सर्ववर्णेषु तुल्यास्वित्यैवमादेरन्यथा ब्राह्मणत्वादीन्यप्राप्तानीष्यन्ते च। तान्युत्कर्षापकर्षाभ्यामपि ।। ६३ ।।

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्प्रजायते ।।
अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्याऽऽसप्तमाद्युगात् ।। ६४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। 'गर्भं गृह्णाति', 'गर्भश्च श्रवणाज्जात' इति पुल्लिङ्गनिर्देशेऽप्यर्थयोगता विज्ञेया। अत इदमुक्तं भवति।—**शूद्रायां ब्राह्मणात्** या जाता कुमारी, सा **चेच्छ्रेयसा** जात्युत्कर्षवता ब्राह्मणेनैव, **प्रजायते** विवाहादिसंस्कृताऽपत्योत्पत्तिहेतुसंबन्धं प्राप्नोति। तस्यामपि यदि कुमारी जायते सा ब्राह्मणेनैव विवाह्यते। एवमनया परंपरया सप्तमे पुरुषे प्राप्ते ब्राह्मण्यां यस्तत्र जायते तस्य भवति।

श्रेयसेति यद्यप्युत्कृष्टजातीयमात्रे वर्तते, तथापीह ब्राह्मणपदसन्निधानादुत्तरत्र च "शूद्रा ब्राह्मणतामेति" इति वचनात् ब्राह्मण्यप्राप्तिः शूद्रवर्णस्य विज्ञेया। अनयैव कल्पनया पञ्चमे वैश्यायां जातस्य वर्णस्य; तृतीये क्षत्रियायाम्। अत्रापि स्त्रीत उत्कर्षः। एवं वैश्यस्य तृतीये क्षत्रियत्वम्। शूद्रायां जातायाः कुमार्या वैश्यान्तरेण संयोगे तृतीये जन्मनि वैश्यत्वम्। क्षत्रियजातायाः शूद्रायाः पञ्चमे **युग** इति। 'युग'शब्दो जन्मवचनः। **अश्रेया**न्निकृष्टजातीयः **श्रेयसी**मुत्कृष्टाजातिं **गच्छति** प्राप्नोति। आङ अभिविधौ व्यापकार्थः।। ६४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यः पारशव उक्तः श्रेयसा श्रेष्ठवर्णेन सह प्रजायते श्रेष्ठायां पारशव्यामेव वृत्तादिमत्यामपत्यं जनयति, एवमासप्तमाद्युगादासप्तमात् उत्कर्षतेजोत्कर्षभावतः पितृपरंपरया विच्छिद्यते स्वधर्मान्तरच्युतिस्तदाऽश्रेयानपि सप्तमे श्रेयसीं जातिं द्विजातितामाप्नोति। तस्य सप्तमी संततिर्द्विजातितां याति। यदि मध्ये श्वश्रूतुल्यैरेव विवाहैरुत्पत्तिरित्यर्थः। युगशब्दो मातापित्रोर्युग्मतया तत्परः ।।६४।।

(३) **कुल्लूकः**। इदानीं'सर्ववर्णेषु तुल्यास्वि'त्युक्तलक्षणव्यतिरेकेणापि ब्राह्मण्यादिदर्शयितुमाह **शूद्रेति**। शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्यो वर्णः प्रजायत इति सामर्थ्यात्स्त्रीरूपः स्यात्। सा यदि स्त्री ब्राह्मणेनोढा सती प्रसूयते सा दुहितरमेव जनयति, साप्यन्येन ब्राह्मणेनोढा सती दुहितरमेव जनयति, साप्येवमेवं सप्तमे युगे जन्मनि स पारशवाख्यो वर्णो बीजप्राधान्याद्ब्राह्मण्यं प्राप्नोति 'आसप्तमाद्युगा'दित्यभिधानात्सप्तमे जन्मनि ब्राह्मणः संपद्यत इत्यर्थः ।। ६४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तपोबीजप्रभावैरित्युक्तेर्न्यूनं पूरयति **शूद्रायामिति। जात इति।** पारशवाख्यो वर्णः स च स्त्रीरूपः। अन्यथा जातः प्रजाया इति पुनरुक्तिः। सा चेच्छ्रेयसा

ब्राह्मणेनोढा श्रेयसीं दुहितरं प्रजायते सूते स्त्रियं साप्यन्येन ब्राह्मणेन परिणीयते ततोऽप्यन्या दुहिता प्रजायते साप्यन्येन ब्राह्मणेनोढा सप्तमे पञ्चमे वा जन्मनि श्रेयसीं ब्राह्मण्यं प्राप्नोतीत्यन्वयः ।।६४।।

(५) **नन्दनः।** अथानुलोमजसंतानानान्धर्मोत्कर्षवशेन प्रत्यपत्यं जात्युत्कर्षो भवतीत्याह **शूद्रायां ब्राह्मणादिति।** शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवः श्रेयसा प्रजायते चेद्धर्मेण युक्तो भवति चेत् अश्रेयानपकृष्टजातिरपि श्रयसीमुत्कृष्टतरां जातिमासप्तमाद्युगादासप्तमात्संतानात् इच्छति। एतदुक्तं भवति। पारशवसंतानविच्छिन्नसंतानश्चेत् सप्तमादप यादारभ्य ब्राह्मत्वमापद्यत इति। यथा चाह **बौधायनः** निषादेन निषाद्यामापञ्चमाज्जातेरपहन्ति शूद्रतां तमुपनयत्यश्मे याजयेत्तपोबीजप्रभावेणेत्यादिश्लोकस्यायं प्रपञ्चः ।।६४।।

(६) **रामचन्द्रः।** शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवः श्रेयसा ब्राह्मणेन चेत् प्रजायते अश्रेयान् अहीनवर्णः श्रेयसीं उत्कृष्टजातिं आसप्तमात् जन्मतः सप्तमपुरुषः ब्राह्मणो भवति। तद्यथा **याज्ञवल्क्यः** 'मूर्धावसिक्तादयः यथा ब्राह्मणेन शूद्रायामुत्पादिता निषादी सा ब्राह्मणेनोढा दुहितरं कांचिज्जनयति, सापि ब्राह्मणेनोढान्यामित्यनेन प्रकारेण षष्ठी सप्तमं ब्राह्मणः जनयति। अंबष्ठी साप्यनेन प्रकारेण पंचमी षष्ठं ब्राह्मणं जनयति। मूर्धावसिक्ताप्यनेन प्रकारेण चतुर्थी पंचमं ब्राह्मणमेव जनयति। उग्रा क्षत्रियोढा माहिष्या च [यथाक्रमं षष्ठं पंचमं] क्षत्रियं च जनयति। तथा करणी वैश्योढा पञ्चमं वैश्यमित्येवमन्यत्राप्यूहनीयम् ।।६४।।

(७) **मणिरामः।** शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्यो वर्णः चेत् श्रेयसा प्रजायते श्रेष्ठेन ब्राह्मणेन प्रसूयते। प्रसवसामर्थ्यात्स्त्रीरूपः पारशवो ज्ञातव्यः, स वर्णः आसप्तमात् युगात् सप्तमे जन्मनि अश्रेयानपि श्रेयसीं जातिं ब्राह्मणत्वं प्राप्नोति। तथा च शूद्रायां ब्राह्मणात्कन्या जाता सा पारशवा ब्राह्मणेनैव विहिता कन्यामेव प्रसूता एवं क्रमेण सप्तमे जन्मनि पारशवाख्यो वर्णो बीजप्राधान्यात् ब्राह्मण्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ।।६४।।

(८) **गोविन्दराजः।** इदानीं 'सर्ववर्णेषु तुल्या'स्वित्येतल्लक्षणव्यतिरेकेणापि ब्राह्मणादि दर्शयितुमाह **शूद्रायामिति।** शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्यो वर्णः स्त्रीलक्षणः। सा यदि स्त्री ब्राह्मणेनोढा सती प्रसूते दुहितरं च जनयति साप्यन्येन ब्राह्मणेन ऊढा सती दुहितरमेव जनयति। साप्येवमेवेत्येवं स पारशवाख्यो निकृष्टे स बीजप्राधान्यात् सप्तमे युगे ब्राह्मणजातिं प्राप्नोति। सप्तमो जातः ब्राह्मणः संपद्यते ।।६४।।

(९) **भारुचिः।** शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो वर्ण (स्त्री) लक्षणः पारशवाख्यः श्रेयसा चेद् ब्राह्मणेनैव पुन्नाम्ना पुनः पुनः प्रजायते। एवमनेन प्रकारेणासावश्रेयान् शौद्रा वर्णः श्रेयसीं ब्राह्मणजातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात् जन्मन इत्यर्थः। बीजप्राधान्येन। अतश्चानेन युगपरिवर्तक्रमेण ।।६४।।

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ॥
क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ ६५ ॥

(१) **मेधातिथिः। शूद्रो ब्राह्मणतामेति** इत्युक्तोऽर्थः। **ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम्।** ब्राह्मणोऽत्र पारशवो ब्राह्मणजातो विज्ञेयः। स चोक्तलक्षणशूद्रां यदि परिणयते तदाऽपकर्षं जन्मनि प्राप्नोति। तृतीय इति व्याचक्षते।

यथोक्ते युगपरिवर्ते उत्कर्षं प्राप्ता यथा संस्कारैः कर्मभिश्चाधिक्रियन्ते ।।६५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एतत्स्फोटयति **शूद्र इति।** शूद्रः शूद्रासंतानजः ब्राह्मणा ब्राह्मणसंतानजः। शूद्रतामेति यथा तदग्रे वक्ष्यति। क्षत्रियाद्वैश्याद्वा शूद्रायां जातोऽप्येवं सप्तमे युगे तूत्कर्षं लभते। तथा मूर्धावसिक्तादीनां तत्तत्सदृशविवाहपरंपरया पञ्चमपुरुषे प्रकृतिजातिलाभसिद्धिः ।।६५।।

(३) **कुल्लूकः।** एवं पूर्वश्लोकोक्तरीत्या शूद्रो ब्राह्मणतां याति, ब्राह्मणश्च शूद्रतामेति। ब्राह्मणोऽत्र ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्नः पारशवो ज्ञेयः; स यदि पुमान्केवलशूद्रोद्वाहेन तस्यां पुमांसमेव जनयति सोऽपि केवलशूद्रोद्वाहेनापरं पुमांसमेव जनयति, सोऽप्येवं, तदा स ब्राह्मणः सप्तमं जन्म प्राप्तः केवलशूद्रतां बीजनिकर्षात्क्रमेण प्राप्नोति। एवं क्षत्रियाद्वैश्याच्च शूद्रायां जातस्योत्कर्षापकर्षौ जानीयात्। किंतु जातेरपकर्षात् 'जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः'। सप्तमे पञ्चमेऽपि वेति **याज्ञवल्क्य** (आचार. १।९६) दर्शनाच्च क्षत्रियाज्जातस्य पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ। **वैश्याज्जातस्य** ततोऽप्युत्कर्षात्। याज्ञवल्क्येनापि वाशब्देन पक्षान्तरस्य संगृहीतत्वाद्वृद्धव्याख्यानुरोधाच्च तृतीयजन्मन्युत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ अनेनैव न्यायेन वैश्यायां जातस्य पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षौ क्षत्रियायां जातस्य तृतीये क्षत्रियेण वैश्यायां जातस्य तृतीय एव बोद्धव्यौ ।।६५–।।

(४) **राघवानन्दः।** पूर्वोक्तमनुवदन् ब्राह्मणोऽप्येवं शूद्रां परिणीय शूद्रयां यातीत्याह **शूद्र** इत्यर्धेन। उक्तमर्थं क्षत्रियवैश्ययोरतिदिशति **क्षत्रियेत्यर्धेन।** अत एवाह **याज्ञवल्क्यः आचा** (१६०) 'जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।। व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तर'मिति।। युगे जन्मनि विप्रोढाशूद्रागर्भोऽपि श्रेष्ठः यतो 'निषादस्य पतिं याजये'दिति वेदे श्रूयते। स चेत् शूद्रायां पुत्रः सूते स पुत्रः शूद्रां परिणीय तत्र पुत्रं जनयत्येवं सप्तमावधौ तद्वंश्यस्य शूद्रत्वमेव। विप्रस्य क्षत्रियवैश्ययोरपीति **याज्ञवल्क्यवचने** व्यत्ययपदाशयः ।।६५।।

(५) **नन्दनः।** न केवलमनुलोमजानामेवायं न्यायः किन्तु प्रतिलोमजानामपीत्याह **शूद्रो ब्राह्मणतामिति।** श्रेयसा चेत्प्रजायत इत्यनुकर्षः, ब्राह्मणश्चैति शूद्रतामश्रेयसा चेत्प्रजायत इत्यभिप्रायः। क्षत्रियाज्जातमुग्रनामानम् ।।६५।।

(६) **रामचन्द्रः।** शूद्रः पूर्वोक्तरीत्या यथा ब्राह्मणतां एति तथैव ब्राह्मणः शूद्रतामेति। यथा पारशवः पुत्रो जात; तस्य स्त्रीशूद्राः तस्यां पुत्रो जातः तेनापि शूद्रकन्यैव परिणीतेति क्रमेण सप्तमः शूद्रो भवतीत्यर्थः। एवं क्षत्रियवैश्यावपि ज्ञेयौ ।।६५।।

(८) **गोविंदराजः।** शूद्र इति। एवमुक्तनीत्या शूद्रो ब्राह्मणतां प्राप्नोति। यदि पुनः ब्राह्मणाच्छूद्रायां पुमानुत्पद्यते स केवलशूद्रोद्वाहेन ततः पुमांसमेव जनयति, सोऽपि केवलशूद्रोद्वाहेन नान्यं पुमांसमेव तदा स ब्राह्मणः सप्तमां संततिं प्राप्तः शनैः शनैः बीजनिष्कर्षात् केवलशूद्रतां प्राप्नोति। सप्तमो जातः शूद्रः संपद्यते। एवं क्षत्रियवैश्याभ्यां शूद्राज्जातस्योत्कर्षापकर्षौ जानीयात्। किंतु जातितारतम्यात् क्षत्रियस्य पञ्चमे जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ च वैश्यस्य तृतीय इति व्याचक्षते। एवमनेनैव न्यायेन ब्राह्मणो वैश्याज्जातस्य पञ्चमे उत्कर्षापकर्षौ क्षत्रियाज्जातस्य तृतीयेन वैश्याज्जातस्य च तृतीय एव ॥६५॥

(९) **भारुचिः।** यथा शूद्र एव ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम्। पारशवाख्याः शूद्रपुरुषसम्बन्धेन। एवं च शूद्रपुरुषादपकर्षः (पारशव)वर्णस्य शूद्रत्वमासप्तमाद्युगाद्विज्ञेयम्। शूद्राया-मुत्कर्षापकर्षौ च विद्यात्। पञ्चमे युगे परिवर्तते। अत्रापि स्त्रीत उत्कर्षः पुरुषादपकर्षः। वैश्याज्जातोऽपि विज्ञेयः, स तेनैव न्यायेन ब्राह्मणजातोऽपि वर्णः क्षत्रियात् तृतीये जन्मनि ब्राह्मणो विज्ञेयः। उत्कर्षः अपकर्षश्च तृतीये जन्मनि क्षत्रियसम्बन्धेन क्षत्रियवर्णाद्विज्ञेयः। तथा च ब्राह्मणाद्वैश्यायां पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षौ सामर्थ्याद्विज्ञायते। क्षत्रियेण च वैश्यायामनन्तरायामेष एव न्यायः। यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियायामिति। अशाब्दं चैतत् सामर्थ्यसिद्धं व्याख्येयम्। प्रथमश्लोकलिङ्गं...। अथवा दृष्टा यथा ब्राह्मणवर्णो योनिदोषात् पारशवात्मना शूद्रसम्बन्धेन निकृष्यमाणे शूद्रो भवत्यासप्तमा-द्युगात्। एवं पारशवो वर्णः (स्त्र्या)ख्यं ब्राह्मणे वर्तमानो ब्राह्मणवर्णो भवति। अस्य च ब्राह्मणसंस्कारः श्रौतस्मार्ताधिकाराश्च पूर्वस्मरणवद्युक्ताः। अपरस्त्वाह श्रौतेष्वस्य कर्मस्वधिकारः–तदयुक्तम्; समानशास्त्रत्वात् पूर्वोत्तरयोः। तथा चोक्तं पुरस्तादि(ति।) एवमिदं बीजप्राधान्यमुपश्रुत्याह–यदि शूद्रो ब्राह्मणतामेति बीजप्राधान्येन ब्राह्मणश्चैति शूद्र-ताम्। शूद्रः क्षेत्रप्राधान्येन ॥ ६५॥

अनार्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया ॥
ब्राह्मण्यामप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वं क्वेति चेद्भवेत् ॥ ६६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** किंशब्दः क्षेपे। यदि बीजप्राधान्याद्धीनजातीयासु जाता मातृ-जातेरुत्कृष्टाः क्रमेण पितृजातितां प्राप्नुवन्ति, इदं तर्हि क्षेत्रप्राधान्येऽपि द्रष्टव्यम्, यथा क्षेत्रजः पुत्रः। अतश्च यथा**ऽनार्यायां** शूद्रायां **ब्राह्मणाज्जात** उत्कृष्टो भवति, **यदृच्छया** यथा-कथंचिदनूढायामपि, एवं **ब्राह्मणायामनार्या**च्छूद्रात्क्षेत्रप्राधान्येन **श्रेयस्त्वम्।** यथोक्तं "क्वचित् बीजं क्वचिद्योनिः" इति ॥६६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रागेवोक्तं ब्राह्मणस्याब्राह्मण्यं यत्र तद्विचार्य निर्धारयति **अनार्यायामिति।** सावित्रीपतितादिकन्यायां ब्राह्मणाच्छ्रेष्ठाद्यदृच्छया अबुद्धिपूर्वमपि। बुद्धि-पूर्वं तु किं वाच्यमित्याशयः। ब्राह्मण्यामुत्तमायामनार्यात्पतितसावित्रीकादेः ॥६६॥

(३) **कुल्लूकः।** एकः शूद्रायां यदृच्छयाऽनूढायामपि ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्यश्च ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातो द्वयोर्मध्ये क्व चोत्पन्नस्य श्रेयस्त्वमिति चेत्संशयः स्यात्; संशयबीजं च यथा बीजोत्कर्षात्। ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातः साधुः शूद्रः। एवं क्षेत्रोत्कर्षाद्ब्राह्मण्यामपि शूद्रेण जातः किमिति साधुः शूद्रो न स्यात्? ॥६६॥

(४) **राघवानन्दः।** अनूढाविशेषेणानुलोमप्रतिलोमजौ श्रेष्ठत्वाश्रेष्ठत्वेन संदिग्धेऽनार्यायामिति संशय्य जनकानुरूपेण निर्णयमाह **अनार्यायामिति** त्रिभिः। अनार्यपदमत्र शूद्रपरं, आर्यपदं तु ब्राह्मणपरमिति। यदृच्छयोद्वहनं विना ॥६६॥

(५) **नन्दनः।** अनार्यायां शूद्रायां ब्राह्मणब्राह्मणीशब्दौ द्विजात्युपलक्षणार्थौ, यदृच्छया कामचारेणोत्पन्नः कश्चिदनार्याच्छूद्राद्ब्राह्मणस्समुत्पन्नः कश्चित्तयोः श्रेयस्त्वं बीजोत्कर्षेण क्षेत्रोत्कर्षेण वा केन भवेत्? अत्रेतिशब्दो द्रष्टव्यः। भवेच्चेदित्यन्वयः चेदिति वा प्रश्नश्चेच्छृणुतेत्यभिप्रायः ॥६६॥

(६) **रामचन्द्रः।** अनार्यायां शूद्रायां अनूढायां यदृच्छया ब्राह्मणः समुत्पन्नः तु पुनः अनार्यात् शूद्राद्ब्राह्मण्यां श्रेयस्त्वे उत्कृष्टत्वे क इति चेत् किंचन न भवेत् ॥६६॥

(७) **मणिरामः।** अनार्यायां शूद्रायां। यदृच्छया अनूढायामपि। अनार्यात् शूद्रात्। शूद्रयोर्मध्ये क्व उत्पन्नस्य श्रेयस्त्वं इति चेत् संदेहो भवेत् तत्राग्रिममुत्तरं ज्ञेयं ॥६६॥

(८) **गोविन्दराजः।** **अनार्यायामिति।** यः शूद्रायामनूढायां ब्राह्मणादुत्पन्नो यश्च ब्राह्मण्यामपि शूद्राज्जातस्तयोः कस्य प्रशस्ततरत्वमिति यदि भवतां संशयः स्यादिति भृगुर्बीजप्राधान्येनोत्कर्षं उपन्यस्ते सति क्षेत्रबीजकारणत्वाज्जगतः क्षेत्रप्राधान्येनाप्युत्कर्षः किमिति न स्यादित्यृषीणां भ्रान्तिमाशङ्कमानस्तानाह ॥६६॥

(९) **भारुचिः।** एवं च सति अनार्यतो वा ब्राह्मण्यां श्रेय(स्त्वं) क्षेत्री चेद् भवेत् अनार्यायां शूद्रायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया अप्यनूढायां। किं पुनरूढायां यथा न (गर्ह्यः) प्रशस्तश्च। केवलशूद्रवैश्यक्षत्रियजातेभ्यो भवति।

एवं ब्राह्मण्यामप्यनार्या(यां) शूद्राज्जातस्यागर्ह्यत्वं पारशववत् प्राप्नोति। क्षेत्र प्राधान्यात् श्रेयस्त्वं चास्य क्षत्रियावैश्यजाताभ्यां प्राप्नोति क्षेत्रसामर्थ्यात्। तथा च क्षेत्रजातास्सुता उपदिष्टाः शास्त्रत इति बीजप्राधान्याक्षेपाभिप्रायोऽयं श्लोको वेदितव्यः। न संशयप्रश्नाख्यः। यथा चेदं केचिदाहुः 'क्वचिद्बीजं क्वचिद्योनि' रिति बीजयोन्याः प्राधान्यावस्थानात् सम्मोह इव जायत इति। एवं च सति बीजप्राधान्यप्रकरणमनुगृहीतं भवति ॥ ६६ ॥

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद्गुणैः ॥
जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **नार्यां** स्त्रियामनार्यायां हीनजातीयाया**मार्याज्जात** उत्कृष्टजातीयाद्ब्राह्मणादार्य एव **भवेत्।**

किं ब्राह्मणजातीयत्वम् ? नेत्याह—**गुणैः**। गुणतो गौण्या वृत्त्या पाकयज्ञाद्यधिकारमात्रेण। वक्ष्यमाणानार्यापेक्षयाऽऽर्य इत्युच्यते। **अनार्याच्छूद्रादार्यायां** ब्राह्मण्यां **जातोऽनार्य** एवैष **निश्चयः**।

एतदुक्तं भवति—यावद्वचनमेव प्राधान्यमवतिष्ठते, नानुमानेन शक्यमन्यत्प्रसंजयितुम्। अतः समानजातीयागमनमेव युक्तं, क्षेत्रप्राधान्यं क्षेत्रज एव नान्यत्र ।।६७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अनार्यायां नार्यामार्याज्जातः आर्या एव श्रेष्ठ एव बीजप्राधान्याद्भवेत्। गुणैर्यद्यार्यगुणैर्युज्यते। यद्यार्यायामनार्याज्जातः स ब्राह्मणोत्पन्नोऽपि शूद्रतुल्य इत्यर्थः ।।६७।।

(३) **कुल्लूकः**। तत्र निर्णयमाह **जात इति**। शूद्रायां स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः स्मृत्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुष्ठीयमानैर्युक्तः प्रशस्यो भवति। शूद्रेण पुनर्ब्राह्मण्यां जातः प्रतिलोमत-उत्पन्नतया शूद्रधर्मेष्वप्यनधिकारादप्रशस्य इति निश्चयः। न्यायप्राप्तोऽप्यर्थो वचनप्रामाण्यादत्र बोध्यते ।।६७।।

(४) **राघवानन्दः**। अनार्या योषिति आर्याज्जात आर्य एव। तथा अनार्यादार्याजातोऽपि अनार्यः ।।६७।।

(५) **नन्दनः**। बीजमुत्कर्षहेतुर्न क्षेत्रमित्यस्यार्थः ।।६७।।

(६) **रामचन्द्रः**। नार्यां स्त्रियां अनार्यायां इन्द्रियाज्जातः गुणैः पाकयज्ञादिभिः आर्यः द्विजः भवेत्। अनार्यायां जातोऽपि अनार्यः शूद्रस्य पाकयज्ञानधिकारात् इति निश्चयः ।।६७।।

(७) **मणिरामः**। अनार्यायां शूद्रायां। नार्यां स्त्रियां आर्यात् ब्राह्मणात् जातः गुणैः आर्यः श्रेष्ठो ज्ञेयः ।।६७–७०।।

(८) **गोविन्दराजः**। अत्र निर्णयमाह **जात** इति। शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः स्मृत्यभ्यनुज्ञानैः पाकयज्ञादिभिरनुष्ठीयमानैः प्रशस्यो भवति। शूद्रात्पुनर्ब्राह्मण्यामपि जातः प्रतिलोमत्वेन शूद्रधर्मेष्वप्यनधिकारात् न प्रशस्य इति निश्चयो यतो यावद्वचनमत्र प्राधान्यमवतिष्ठते नानुमानतः ।।६७।।

(९) **भारुचिः**। चण्डालादिभिः तस्य शूद्रधर्मैरप्यनधिकारात्। अस्याभिप्रायः—को हि शक्तो धर्मस्याहेतुतः साधुत्वमवधारयितुम्। एवं हि हेत्वनवस्थानाद् धर्मानवस्थानमपि प्रसज्येत। तथा चैतत् पुरस्तात् प्रत्याख्यातमेव। अचिन्त्यस्याप्रमेयस्यान्यत्र। एवं च सति यथोपदेशं बीजयोन्याः प्राधान्यमभ्युपगन्तव्यम्, न त्वनुमानतः। उपदेशविषयादन्यत्रापि। यथा सुख-दुःखयोः धर्माधर्मोत्पत्ताविति। तथा च कृत्वा ।।६७।।

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।।
वैगुण्याज्जन्मतः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः ।। ६८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **उभावपि**, चण्डालः पारशवश्च**असंस्कार्या**वनुपनेयौ। अत्र हेतुवन्नि-गदोऽर्थवादः। **वैगुण्याज्जन्मतः पूर्वः**। ब्राह्मणाद्यः शूद्रायां जातः, सत्यपि बीजप्राधान्ये

विगुणमेतस्य जन्म, योनिदोषात्। उत्तरश्चण्डालः। स प्रतिलोमोऽत्यन्तप्रातिलोम्यात्, सत्यपि क्षेत्रप्राधान्ये, पितृदोषात् ॥६८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यद्यपि पूर्वस्य श्रैष्ठ्यं तथापि मातृदोषेण जन्मवैगुण्यात्पूर्वो न संस्कारार्हः, उत्तरस्तु प्रातिलोम्यात् क्षेत्रापेक्षया बीजस्यापकर्षादित्याह **तावुभाविति**। एतच्च पूर्वस्योपनयनादियोग्यत्वमार्यतोक्त्या प्रागुक्तापि पुनः संस्कारानर्हताभिधानान्नास्योपनयने उपनेतृदोषः। उपनीतत्वेऽपि च यज्ञादियोग्यत्वं नास्त्यतोऽग्राह्ययाजनं तद्याजनमिति दर्शयितुं संस्कारानर्हत्वमुक्तम्। अत एवाग्रे सर्वसंस्कारमिति विशेषयति ॥६८॥

(३) **कुल्लूकः**। पारशवचण्डालौ द्वावप्यनुपनेयाविति व्यवस्थिता शास्त्रमर्यादा। पूर्वः पारशवः शूद्राजातत्वेन जातिवैगुण्यादनुपनेयः। प्रतिलोम्येन शूद्रेण ब्राह्मण्यां जातत्वादित्युत्तरत्वेनानुपनेयः ॥६८॥

(४) **राघवानन्दः**। तौ पारशवचण्डालौ असंस्कार्यौ उपनयनादिरहितौ जन्मनः। आविर्भावोऽस्या जनन्याः पूर्वः संस्कारानर्हः। उत्तरोऽपि संस्कारानर्हः प्रतिलोमतः पितुर्जातिः ॥६८॥

(५) **नन्दनः**। असंस्कार्यावनुपनेयौ पूर्व आर्यः जन्मनो वैगुण्यात्क्षेत्रासौष्ठवात् उत्तरः प्रतिलोम्यतावीजासौष्ठवादिति यावत् ॥६८॥

(६) **रामचन्द्रः**। तौ उभौ पारशवचाण्डालौ (अ)संस्कार्यौ वैगुण्याज्जन्मनः मातृदोषेण जातः पूर्वः अनुलोमजः असत्, उत्तरः प्रतिलोमजः सन् असत् ॥६८॥

(७) **मणिरामः**। न केवलं चण्डालादिः। किं तर्हि? पारशवादयोऽपि। तथा चोक्तम् 'वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः ॥' पारशवादिः। सत्यपि बीजप्राधान्ये क्वचिदुत्तरः चण्डालादिः प्रतिलोमतः पितृदोषात् सत्यपि योनिप्राधान्ये क्वचित् लोकदृष्ट्या तु स्वजातिजानन्तरजान् पु(नः) स्तौति ॥६८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ताविति**। तौ पारशवचण्डालौ द्वावप्यनुपनेयौ चेति शास्त्रमर्यादा स्थिता। शूद्राज्जातत्वेन जातिवैगुण्यात् पारशवानुपनेयचाण्डालस्य प्रातिलोम्येन उत्पन्नत्वात् ॥६८॥

सुबीजं चैव सुक्षेत्रे जातं संपद्यते यथा ॥
तथाऽऽर्याज्जात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वोक्तावसंस्कार्यौ, स्वजातिजास्तु संस्कार्याः, इत्युभयत्राप्यर्थवादः। अत एतदेव स्थितं "क्वचिद्बीजं क्वचिद्योनिः" इति यथोपदेशात्। एकान्तरपरिग्रहस्तु न युक्तः ॥ ६९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यथा शोभनबीजं शोभनक्षेत्रे जातं समृद्धं भवति, एवं द्विजातेर्द्विजातिस्त्रियां सवर्णायामानुलोम्येन च क्षत्रियावैश्ययोर्जातः सवर्णसंस्कारं क्षत्रियवैश्यसंस्कारं च सर्वश्रौतस्मार्तं चार्हति। नच 'पारशवचण्डाला'विति पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थमेतत् ॥ ६९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। सदृष्टान्तं प्रतियोगितयाह **सुबीजमिति**। सुक्षेत्रे शोभनं बीजमिव ब्राह्मणेनोढब्राह्मणीजः संस्कारार्हः [इत्यनुवादमात्रं सर्वसंस्कारान्तेऽस्यैव पारिव्राज्य-दर्शनाच्चेति शंकरभगवदुक्तेः] ॥ ६९ ॥

(५) **नन्दनः**। कस्तर्हि संस्कारयोग्य इत्यपेक्षायामाह सुबीजमेव **सुक्षेत्र** इति ॥ ६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तथा आर्यात् आर्यायां जातः स च संस्कारं अर्हति ॥ ६९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **सुबीजमिति**। यथा शोभनं बीजं शोभने क्षेत्रे जातं समृद्धं भवति एवं द्विजातेर्द्विजातिस्त्रियामानुलोम्येन जातः स्वजातिजानन्तरजैकान्तरजरूपं सर्वं श्रौतं स्मार्तं संस्कारमर्हति न पारशवचण्डालमिति पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थमेतत् ॥ ६९ ॥

(९) **भारुचिः**। तथार्यजा (त) स्त्वार्यायां सर्वसंस्कारमर्हति। उपदेशसामर्थ्यात् श्रौतं स्मार्तं च। कः पुनरसौ स्वजातिजोऽनन्तरजश्च शूद्रवर्जं पारशवादिस्त्वनुलोमोऽपि स्मार्तमेव पाकयज्ञादि (कं न) श्रौतः मातृदोषविगर्हणादित्युक्तम्। प्रतिलोमाः पुनरायोगवादयः पुरुषधर्म्यैरपाहिंसादिभिरधिक्रियते। ब्राह्मणादि(त्रा)णे च देहत्यागेन एवं च सत्येकान्त-परिग्रहेण सर्वत्र यत् ॥६९॥

बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ॥
बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयं तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

(१) **मेधातिथिः**। यथा त्रय एते पक्षाः। तेषां कश्चित्पक्षः केनचित्परिगृहीतः। केचिदाहुर्बीजमेव ज्यायः। तथा च ब्राह्मणाज्जातः क्षत्रियादिस्त्रीषु मातृजातित उत्कृष्टः। अन्ये पुनराहुः—क्षेत्रं श्रेष्ठं, यतः क्षेत्रियो यत्र क्षेत्रे जातः तज्जातीयो भवति, तस्यैव च तदपत्यम्।

अपरे मन्यन्ते—उभये बीजक्षेत्रे ज्यायसी। तदुक्तं "सुबीजं चैव सुक्षेत्र" (१०।६९) इति। तदेतत्सर्वमारोचयमान आह **तत्रेयं तु व्यवस्थितिः** इयमत्र निरूप्यावस्थितम् ॥ ७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। बीजमेक इति विप्रतिपत्तेः संशयहेतोरभिधानम् ॥ ७० ॥

(३) **कुल्लूकः**। दर्शनान्तराण्युक्तस्यैवार्थस्य स्थैर्यार्थमाह **बीजमिति**। केचित्पण्डिता बीजं स्तुवन्ति, हरिण्याद्युत्पन्नऋष्यश्रृङ्गादेर्ब्रह्ममुनित्वदर्शनात्। अपरे पुनः क्षेत्रं स्तुवन्ति, क्षेत्रस्वामिपुत्रत्वदर्शनात्। अन्ये पुनर्बीजक्षेत्रे उभे अपि स्तुवन्ति, सुबीजस्य सुक्षेत्रे समृद्धिदर्शनात्। एतस्मिन्मतभेदे वक्ष्यमाणेयं व्यवस्था ज्ञेया ॥ ७० ॥

(४) **राघवानन्दः**। [बीजप्राधान्यं] उक्तमपि स्मारयन्नाह **बीजमिति** त्रिभिः। मतभेदेनैवम् ॥ ७० ॥

(५) **नन्दनः**। इयं वक्ष्यमाणा ॥ ७० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एके बीजं ऋष्यश्रृङ्गादयो मनीषिणः क्षेत्रं वियोगपातादौ प्रशंसन्ति। तथा अन्यबीजक्षेत्रे इयं व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** दर्शनान्तराण्यपास्यैवार्थस्योपोद्वहनार्थमाह **बीज**मिति। केचिद् बीजं स्तुवन्ति, यक्षाद्युत्पन्नानां ऋष्यश्रृङ्गादीनां ऋषित्वदर्शनादपरे पुनः सूरयः क्षेत्रं स्तुवन्ति, समृद्धिदर्शनात् तदेतस्यां पुनर्विप्रतिपन्नत्वादियं वक्ष्यमाणा व्यवस्था विज्ञेया ।। ७० ।।

(९) **भारुचिः।** तदयुक्तं – एवं यत् उभयत्रैकान्तयोर्दोषदर्शनात्। यदप्येकान्तत आहुः तदप्यसाधु, यस्मात् क्षेत्रे वैगुण्येऽपि सति क्षत्रियावैश्ययोर्ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां गर्ह्यास्त्रयोऽधिकृताश्च यथा सम्भवं कर्मभिर्दृश्यन्ते तत्रैवमेकान्तत्रयेऽपि दोषदर्शनादियमेव स्थितिः यथोक्ता विज्ञेयेति। अथवा सुबीजमेव सुक्षेत्रे इतीयमुत्कर्षापेक्षा व्यवस्थोच्यते। पूर्वा तु यथाविषयं उपदेशसामर्थ्याद्विज्ञेया ।। ७० ।।

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।।
अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ।। ७१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **अक्षेत्रे** ऊषरे **उत्सृष्ट**मुप्तमपि **बीजमन्तरै**वादत्वैव फलं **नश्यति। अबीजक**मयोग्यबीजकं वा **क्षेत्रं स्थण्डिलमेव भवे**त्खिलमेव। ततो न फलं लभ्यत इत्यर्थः ।। ७१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अनिश्चये हेतुमाह **अक्षेत्र इति**। अन्तरैवाङ्कुरोत्पादात्प्रागेव ।। ७१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ऊषरप्रदेशे बीजमुप्तं फलमददन्तराल एव विनश्यति। शोभनमपि क्षेत्रं बीजरहितं स्थण्डिलमेव केवलं स्यान्नतु सस्यमुत्पद्यते, तस्मात्प्रत्येकनिन्दया 'सुबीजं चैव सुक्षेत्र' (१०।६९) इति प्रागुक्तमुभयप्राधान्यमेवाभिहितम् ।। ७१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अक्षेत्रे ऊषरादौ अन्तरा अंकुरमजनयित्वैव स्थण्डिलं सस्यानुत्पत्तिस्थलम्। मनुजपक्षे अन्तरालजातिर्भूत्वा विनश्यति संस्कारानर्हः। स्थण्डिलं योग्यपुत्राजनकम् ।। ७१ ।।

(५) **नन्दनः।** अक्षेत्रे क्षेत्रं विनान्तरैव मध्य एव विनश्यति वस्तु न भविष्यति नापि प्ररोहति अबीजकं बीजं विनोभयमन्योन्यापेक्षमित्यर्थः ।। ७१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अबीजकं क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ऊषरं भवेत् ।। ७१ ।।

(७) **मणिरामः।** अंतरैव फलमदत्वैव, तस्मादुभयोः प्राधान्यमिति स्वीकारः कृतः ।। ७१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अक्षेत्र** इति। ऊषरप्रदेशे बीजमुप्तमदत्वैव फलं विनश्यति। शोभनमपि च क्षेत्रं बीजरहितं शुद्धस्थण्डिलमेव स्यात् सस्यानुत्पादः। तस्मादुभयं प्रधानमिति न्याय्यम् ।। ७१ ।।

(९) **भारुचिः।** उभयप्राधान्यमेव च परिगृह्य वान्वयव्यतिरेका उच्यन्ते सूपस्कृतमपि केवलं बीजरहितं स्थण्डिलमिव निष्फलं भवेत् ।। ७१ ।।

यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ।। ७२ ।।

(१) **मेधातिथिः । पूजिताः** सर्वेण केनचित्प्रणम्यन्ते । **प्रशस्ताः** स्तुतिवचनैः स्तूयन्ते । **तस्माद्बीजं विशिष्यत** इति बीजप्राधान्यवादिनः – तदेतदयुक्तमित्युक्तम् । "तत्रेयं तु व्यवस्थितिः" इति ।

अथवा **बीजप्रभावेणेति** न बीजप्राधान्यं दर्शितमपि तु दूषणमेव । यदाशंक्यते बीज-प्राधान्यान्मत्रदपालादीनां **तिर्यग्जा ऋषय** इति बीजप्राधान्यं तद्दर्शनात् न तत्र बीजप्राधान्येन तदपत्यानामृषित्वमपि य तपःश्रुतादिजेन प्रभावेण धर्मविशेषेण ।। ७२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** यद्येवं तथापि बीजस्यातिप्राधान्याद्बीजशुद्धिरेव ग्राह्येति स्वमतमुपसंहरति **यस्मादिति ।** तिर्यग्जा ऋष्यश्रृङ्गादयः पूजिता अभवन् । प्रशस्ताश्च ऋषयो ब्रह्मर्षयः ।। ७२ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** इदानीं बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह **यस्मादिति ।** यस्माद्बीज-माहात्म्येन तिर्यग्जातिहरिण्यादिजाता अपि ऋष्यश्रृङ्गादयो मुनित्वं प्राप्ताः पूजिताश्चाभिवाद्य-त्वादिना वेदज्ञानादिना प्रशस्ता वाचा संस्तुतास्तस्माद्बीजं प्रस्तूयते । एतच्च बीजप्राधान्य-निगमनं बीजयोन्योर्मध्ये बीजोत्कृष्टाजाति प्रधानमित्येवंपरतया बोद्धव्यम् ।। ७२ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** हरिण्यादिजाता ऋष्यश्रृङ्गादयस्तिर्यग्जाः प्रशस्ताः । अन्येषु सत्सु ऋषिषु दशरथयज्ञ ऋष्यश्रृङ्गः प्राशस्त्यं गतः । तिर्यग्जोऽपि संस्क्रियते तज्जातेरपर्युदस्त-त्वात् । 'न शूद्रे पातकं किंचिन्नच संस्कारमर्हतीति' शूद्रजातेः पर्युदस्तत्वान्न पारशवादेः संस्कार इति भावः ।। ७२ ।।

(५) **नन्दनः ।** तथापि बीजं प्रधानमित्याह **यस्माद्बीजमिति ।** तिर्यग्जाः ऋष्य-श्रृङ्गादयः ।। ७२ ।।

(७) **मणिरामः।** बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टांतमाह **यस्मादिति ।** तिर्यग्जाः हरिण्यादिजाः ऋषयः ऋष्यश्रृङ्गादयः ।। ७२ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह **तस्मादिति ।** यस्माद्बीजमाहा-त्म्येन तिर्यग्जातिमातृजा अपि ऋष्यश्रृङ्गादयः संपन्नाः पूजिताश्च पादवन्दनादिभिः पूजाभिः प्रशस्ताश्च बालाः संस्तुताः । तस्माद् बीजं कैश्चित् स्तूयत इति बीजप्राधान्यं पुनर्गमयत्वेन (?)ज्ञापयति तद्बीजयोग्योर्मध्याद् बीजोत्कृष्टजातिः प्रशस्यत इति ।। ७२ ।।

(९) **भारुचिः ।** अथ चोभयप्राधान्यं क्वचिदुच्यते बीजं च प्रभावं च बीजप्रभावे द्वंद्वैकवद्भावः नपुंसकलिङ्गः बीजं यथोक्तं प्रभावः प्रतिनिविष्टधर्मविशेषाविष्कृतात्मत्वं तेन बीजप्रभा तिर्यग्जा अपि सन्तः ऋष्यशृङ्गप्रभृतयः । तस्माद्बीजं प्रशस्यते इत्याहुः । एतच्चैका-न्तपरिग्रहे सत्युक्तदोषं बीजप्राधान्यम् । पुनर्निगमनायैतद् ज्ञापयति । बीजयोन्योः बीजोत्कृष्टजातिः प्रशस्यत इति । तथा च सत्यनुलोमानुत्कृष्टानेव सतः स्तौति क्षत्रिय-वैश्याजान् शूद्रावर्जम् । बीजयोन्योरवोचामेति ।। ७२ ।।

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणम् ।।
संप्रधार्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ।। ७३ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **अनार्यः** शूद्रः। स **आर्यकर्मा** द्विजातिशुश्रूषादिरतः पाकयज्ञयाजी च देवद्विजनमस्कारपरः। **आर्यो** ब्राह्मणादिः सो**ऽनार्यकर्मा** प्रतिषिद्धाचरणो विहितकर्मत्यागी। तावुभौ **संप्रधार्य** तद्गुणत्वेनावगम्य तयोः किं कस्यचित्सातिशयो गुणः कस्याश्चित् वा अन्ते निरूपणबुद्धिः। **संप्रधार्य धाता** प्रजापतिर्मनुर्बुद्धया निरूप्या**ब्रवीत्**।

न समौ जातेर्गरीयस्या उत्कृष्टगुणोऽपि शूद्रः **तुल्यो न स्यात्**। पुनराह **ना समौ**। किं जात्या तूत्कृष्टयाऽपि बहुदोषावगृहीतस्य।

एतदुक्तं भवति – न जातिबलमाश्रित्य नरो माननीयः किंतु गुणा माननीयाः। न गुणहीनं जातिः परित्रातुमलम्। प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यप्रसङ्गात्।

"अनार्यायां समुत्पन्नः"(१०/६६) इत्यत आरभ्य यावदयं श्लोको वर्णसङ्करनिन्दा कर्मप्रशंसाऽर्थो नात्र किंचिद्विधीयते प्रतिषिध्यते वा। नापूर्वार्थो ज्ञाप्यतेऽभिलक्षणवत्। तस्मात्प्रशंसार्था एवैते ।। ७३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यथा क्षेत्रविशेषोत्पन्नत्वेऽपि बीजदोषान्न श्रेष्ठत्वं तथा दुष्ट-कर्मकरणादपि न श्रैष्ठ्यमित्याह **अनार्यमिति**। अनार्यं व्रात्याद्युत्पन्नमार्यकर्माणं ब्राह्मण-कर्मकर्तारम्। तथा आर्यमव्रात्योत्पन्नमपि निन्दितकृष्यादिकरम्। न समौ ब्राह्मणैः सदृशौ दोषसद्भावात्। नासमौ नात्यन्तमपकृष्टौ ब्राह्मण्यभावात्। एवं च वृत्त्युत्कर्षे तेषामपि क्रमादुत्कर्ष इत्युक्तम्। अत एवापस्तम्बो येषामपतितसावित्रीकाः पूर्वपुरुषाः वेषे ज्ञायन्ते तेषामपि प्रायश्चित्तपूर्वकं संस्कारं विहितवान्। एतदर्थमेव च 'आर्यं चानार्यकर्माणि'मित्यप्रक्र-तमप्युक्तम् ।। ७३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। शूद्रं द्विजातिकर्मकारिणं द्विजातिं च शूद्रकर्मकारिणं ब्रह्माविचार्य 'न समौ नासमा'वित्यवोचतायतः शूद्रो द्विजातिकर्मापि न द्विजातिसमः, तस्यानधिकारिणो द्विजातिकर्माचरणेऽपि तत्साम्याभावात्। एवं शूद्रकर्मापि द्विजातिः न शूद्रसमः, निषिद्धसेवनेन जात्युत्कर्षस्यानपायात्, नाप्यसमौ निषिद्धाचरणेनोभयोः साम्यात्। तस्माद्यद्यस्य विगर्हितं तत्तेन न कर्तव्यमिति संकरपर्यन्तवर्णधर्मोपदेशः ।। ७३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अनधिकारिणा क्रियमाणं कर्म न फलायेति ज्ञापनार्थं चातुर्वर्ण्येषु प्रथमाध्यायाद्युक्ताः स्वधर्मवृत्तीः संस्मारयन्नापद्धर्ममाह **अनार्येत्यध्यायसमाप्तेः**। अनार्यं क्षत्रियादिभार्यकं आर्यकर्माणं याजनादिकर्तारं आर्यं युद्धसेवादिकारिणं समौ कर्मणा जात्य-न्तरानुत्पत्तेः नाऽसमौ उभयोर्निषिद्धाचरणस्य तुल्यत्वात् 'परधर्मो भयावह'इत्युक्तेः ।। ७३ ।।

(५) **नन्दनः**। अनार्यमद्विजातितोऽपकृष्टं आर्यकर्माणं गुणतो विशिष्टं न समौ नातिविषमावल्पान्तरावित्यर्थः ।। ७३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अनार्यं व्रात्यादुत्पन्नं आर्यकर्माणं च पुनः आर्यमनार्यकर्भिणं धाता संप्रधार्य अवधार्य समौ न असमौ न इत्यब्रवीत् ।। ७३ ।।

(७) **मणिरामः**। संप्रधार्य विचार्य । द्विजातिधर्मानधिकारिणस्तदाचरणेऽपि न द्विजसमता भवतीति न समत्वं । निषिद्धशूद्रधर्माचरणे न जात्युत्कर्षता न गच्छतीति नाऽसमत्वमित्यर्थः ।। ७३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अनार्यमिति**। शूद्रं द्विजातिकर्मकारिणं द्विजातिं च शूद्रकर्मकारिणं प्रजापतिर्विचार्य न समौ तौ नाप्यसमावित्याह । यतः शूद्रो द्विजातिकर्माणि न द्विजातिसमः, तस्य द्विजातिकर्माधिकारे सति तत उत्कर्षाभावात् निषिद्धाचरणेन च प्रत्यवायात् द्विजातिरपि शूद्रकर्माणि आचरन् न शूद्रसमो निषिद्धसेवने जातेऽपि महाभाग्यान्नाप्यसमोऽपि निषिद्धाचरणेनोभयोः पातित्यात्; तस्माद् यस्य विहितं तत्तेन कर्तव्यमिति सङ्करपर्यन्तवर्णोपदेशः ।। ७३ ।।

(९) **भारुचिः**। अनार्य (स्ताव) च्छूद्र आर्यकर्मा द्विजातिकर्मापि सन्नसमो द्विजातिभिः। कस्मात् ? तस्य तेनानधिकाराद्रुत्कर्षाभावात् । न केवलमुत्कर्षाभावः । अपरश्च प्रत्यवायः प्रतिषिद्धसेवनात् ब्राह्मणः शूद्रकर्मापि सन्नसमः शूद्रेण । जाते (मं) हाभाग्यात् प्रतिषिद्धसेवनेऽपि एवं तावदनयोरसाम्येन चासमौ येनोभावपि तौ प्रतिषिद्धसेवनया पतितौ । तथा च **गौतमः** 'आर्यानार्ययोर्व्यतिक्षेपे कर्मणः सा...मित्याह-सैयमेवं कर्मप्रशंसासामर्थ्याद्विज्ञायते । एवं च सति न जातिबलमाश्रित्य कर्माणि हापयेत् । यस्मात् संयुक्ते हि जातिकर्मणी । कार्यमदृष्टं पुरुषार्थाख्यं साधयत इदानीमापत्कल्पप्रकरणोपन्यासार्थमिदं प्रस्तूयते ब्राह्मणादीनां वर्णानाम् ।। ७३ ।।

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।।
ते सम्यगुपजीवेयुः षट्कर्माणि यथाक्रमम् ।। ७४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। आपद्धर्माणामुपोद्घातः। **योनिः** कारणम्। **ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते षट्कर्माण्युपजीवेयु**रनुतिष्ठेयुः । अनेकार्था धातवः। **यथाक्रमं** यथाधिकारम् । यस्मिन् कर्मणि योऽधिकारी। कानिचिद्विध्यर्थानि कानिचिद्दृष्टार्थानि ।। ७४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। ब्रह्मयोनिस्थाः ब्राह्मणमातापितृजन्याः सम्यक् कृत्स्नानि षट्कर्माणि उपजीवेयुरनुतिष्ठेयुः, नतु व्रात्यादयः; तेषामध्ययनादावनधिकारात् । यथाक्रमं यथायोगम् ।। ७४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। इदानीं ब्राह्मणानामापद्धर्मं प्रतिपादयिष्यन्निदमाह **ब्राह्मणा इति**। ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्याननिष्ठाः स्वकर्मानुष्ठाननिरताश्च ते षट्कर्माणि वक्ष्यमाणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ।। ७४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। विप्रस्य वृत्तीराह **ब्राह्मणा इति** चतुर्भिः। ब्राह्मणा ब्रह्मबुभूषवः। ब्रह्मयोनिस्था ब्रह्मयोनिजाः ।। ७४ ।।

(५) **नन्दनः**। एवं तावद्धर्माधिकारिणो वर्णाः सान्तरप्रभावाः सोत्कर्षापकर्षाः प्रतिपादिताः, आपद्धर्मान्वक्तुमनापद्धर्मं पूर्वोक्तं संक्षिप्य सप्तभिः श्लोकैरनुभाषते **ब्राह्मणा**

ब्रह्मयोनिस्था इति। ब्रह्मयोनिधर्म इति यावत्तत्स्था: अथवा वेदस्य योनित्वेन प्रवक्तृत्वेन स्थिता:। यथाक्रममित्यस्यायमर्थः—स्वयं नित्यं स्वाध्यायशील: स्यादध्यापयेच्च स्वयं यजेद्याजयेच्च स्वयं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाच्चेति षट्कर्माणि वक्ष्यमाणानि सम्यगापत्कल्पेनोपजीवेयुरनुतिष्ठेयु: ।। ७४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। ते यथाक्रमं द्विजा: षट्कर्माणि षट्कर्मणा उपजीवेयु: ।। ७४ ।।

(७) **मणिरामः**। इदानीमापद्धर्मं प्रतिपादयिष्यन्निदमाह **ब्राह्मणेति**। ब्रह्मयोनिस्था: ब्रह्मध्याननिष्ठा: ।। ७४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। इदानीमापद्धर्मविवक्षयेदमाह **ब्राह्मणा इति**। ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारण आत्मज्ञानाभ्यासे व्यवस्थिता: ते षट्कर्माणि सम्यगनुतिष्ठेयु:। यानि च स्वकर्मानुष्ठाननिरताश्च ते षट्कर्माणि वक्ष्यमाण आत्मज्ञानाभ्यासे व्यवस्थिता: सम्यगनुतिष्ठेयु: ।। ७४ ।।

(९) **भारुचिः**। ब्रह्मयोनिस्था इत्येतत् स्वयमेव विवृणोति—ये स्वकर्मस्ववस्थिता: न वर्णान्तरकर्मसु ते सम्यगुपजीवेयु: षट्कर्माणि। तथा च वक्ष्यति—'वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्नित्येव'मादि। यथाक्रममिति शास्त्रविहितेन क्रमेणानुपरिपाट्या आचारो(प)क्रम:। तेन यथा चैतिहासिका: प्रवारा: श्रुति: क्रमादधीतेत्येवमादिकर्ममात्रानुष्ठाने चोपजीवनशब्दो विज्ञेय:। आजीवकर्मसम्बन्धेन वा ।। ७४ ।।

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ।। ७५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। प्रथमेऽध्याये शास्त्रस्तुत्यर्थं एषां पाठ:। इह तु विध्यर्थम्। यद्यपि तेषां केवलानां विधिरुक्तस्तथापीह समस्य निर्दिश्यते सौहार्देन। विध्यन्तरमागत्यमेवेद रूपम्। वचनाच्चैतेषां कर्मणाम्। अतो यथाविहितमनूद्य वक्ष्यमाणोऽर्थो विधीयते ।। ७५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तान्येव षट् कर्माणि प्रथमाध्यायोक्तान्यपि स्मारयति **अध्यापनमिति** ।। ७५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। तानि कर्माण्याह **अध्येति**। अध्यापनाध्ययने साङ्गस्य वेदस्य तथा यजनयाजने दानप्रतिग्रहौ चेत्येतानि षट् कर्माणि ब्राह्मणस्य वेदितव्यानि ।। ७५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **अध्यापनमिति**। दानं स्वस्वत्वध्वंसपुर:सरं परस्वत्वापत्तिफलकम्। अग्रजन्मनो विप्रस्य ।। ७५ ।।

(७) **मणिरामः**। षट्कर्माण्याह **अध्ययनमिति** ।। ७५—७७ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अध्यापनमिति**। अध्यापनादीनि षट् कर्माणि ब्राह्मणस्यानुष्ठेयानि अध्ययनाध्यापने साङ्गस्य वेदस्य पाठशिष्यप्रवचने यजनयाजने यागार्त्विज्ये ते षट्कर्माणि ।। ७५ ।।

(९) **भारुचिः**। तानि पुनः विध्यर्थं हिस्यादि . . . मिहोपदेशः, प्रथमेऽध्याये तु शास्त्रस्तुत्यर्थं उक्तः। अथ तु विधिरेषां पूर्वशास्त्रादेव विज्ञातुं शक्यस्तत आपत्प्रकरणार्थ-मेषामिहोपदेशो विज्ञेयः ।। ७७ ।।

षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ।। ७६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। कर्मत्रिकविभागः स्पष्टप्रयोजनः। एकं त्रिकं दृष्टार्थमुपात्तं सामर्थ्यात्। अन्यस्यादृष्टार्थता। **विशुद्धो**ऽपापकर्मा। एवं शूद्रोऽपि विशुद्धः प्राप्नोति। को भवतो मत्सरः? स्मृत्यन्तरविरोधः प्राप्नोति। 'प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रतिगृह्णीयाच्चे'ति। एवं तर्हि यथाऽविरोधो भवति तथा व्याख्येयम्। न ह्यविरोधे संभवति विरोधो न्याय्यः। अपि वाऽनुवाद एवायं, 'राजतो धनमन्विच्छेत्' (४।३३) इति। एवमादावस्यार्थस्य विहितत्वात् ।। ७६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। जीविका जीवनोपायः। याजनाध्यापने शुद्धे अदुष्टे। विशुद्धः परिग्रहदोषरहितः ।। ७६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अस्य ब्राह्मणस्यैषामध्यापनादीनां षण्णां कर्मणां मध्याद्याजनमध्यापनं विशुद्धप्रतिग्रहैःद्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विज इति वचननिर्देशाद् द्विजातेः प्रतिग्रह इत्येतानि त्रीणि कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ।। ७६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। षण्णां कर्मणां मध्ये जीविकाः जीवनहेतवः ।। ७६ ।।

(५) **नन्दनः**। विशुद्धात्स्वकर्मनिरतात्त्रैवर्णिकात् ।। ७६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **षण्णामिति**। एषामध्यापनादीनां षण्णां कर्मणां मध्याद्याजन-मध्यापनं प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत। प्रतिगृह्णीयाच्चेति **गौतम**दर्शनाद्धार्मिकात् द्विजातेः प्रतिग्रह इत्येतानि त्रीणि कर्माणि जीवनार्थानि ।। ७६ ।।

(९) **भारुचिः**। इदानीं वर्गद्वयप्रविभागो दृष्टादृष्टत्वादेषां प्रतिक्रियते। विशुद्धात् प्रतिग्रहोऽयमुच्यते; यतः स विचार्यते कः पुनरिह शुद्धः। यो जात्या कर्मणा चेति। नन्वेवं सति ब्राह्मण एवैको विशुद्धः प्राप्नोत्युभयसम्पदा एवं च तस्मिन् मुख्यो निरपेक्षत्वाद्विशुद्धः प्रत्ययः। स्मृत्यन्तरे 'तु प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रतिगृह्णीयाच्चे'ति क्षत्रियवैश्यावप्युपगृह्येते, इह तु यदि विशुद्धशब्दः क्षत्रियवैश्ययोरपि ग्राहकः परिकल्प्यते ब्राह्मणव्यतिरेकेण तेन शूद्रेण को मत्सरः? असावपि हि जात्या कर्मणापि शुद्धः। विशेषोऽस्ति चेत्, क्षत्रियवैश्ययोरपि ब्राह्मणात् परस्परविशेषोऽस्ति। यतः शूद्रो वा ग्राह्यो वृत्तस्थः क्षत्रियवैश्यौ वा उत्स्रष्टव्यौ ब्राह्मणं परिगृह्योच्यते—सत्यप्येतस्मिन् वेदाध्ययनं वैदिककर्मसम्बन्धं चावेक्ष्य त्रयाणामप्यविशिष्टैव कर्मशुद्धिरधिकारसाम्यादुच्यते। तथा चाविशेषेण त्रिभ्योऽपि स्मृत्यन्तरे प्रतिग्रहोऽनुज्ञायते, स्वकर्मस्थेभ्यः, न तु शूद्रात्। एवं च सति तथैवेहापि व्याख्येयम्। विशुद्धग्रहणं च प्रतिग्रहसम्बन्धमपि सद्याजनाध्यापनार्थमपि

सामर्थ्याद्द्रष्टव्यम् । इतरथा हि ताभ्यामसम्बन्धं शूद्रार्थमेवैतत् स्यादेतस्य याजनाध्यापनानधिकारात् ।। ७६ ।।

त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति ॥
अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** जीविकाकर्माण्येतानि क्षत्रियस्य न भवन्ति । यानि त्वदृष्टार्थानीष्टयध्ययनदानानि न निवर्तन्ते । वेदस्य च प्रकृतत्वादेतदध्यापनं निषिध्यते । न तु धनुर्वेदशिल्पकलाविद्यानाम् ।। ७७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** ब्राह्मणाद् ब्राह्मणसंबन्धिनो धर्माः ।। ७७ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहाख्यानि वृत्त्यर्थानि त्रीणि कर्माणि निवर्तन्ते । अध्ययनयागदानानि तु तस्यापि भवन्ति ।। ७७ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** याजनादित्रयो ब्राह्मणात् ब्राह्मणं स्वधर्मित्वेन प्राप्य क्षत्रियं प्रति निवर्तन्त इत्यन्वयः ।। ७७ ।।

(५) **नन्दनः ।** ब्राह्मणानां ब्राह्मणसंबन्धिनां धर्माणां मध्ये याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः याजनाध्यापनप्रतिग्रहाणां रक्षा युद्धानामिव तेषां जीविकात्वेऽपि धर्मत्वनिवृत्त्यभावख्यापनार्थं धर्मा इत्युक्तम् ।। ७७ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** त्रयो धर्माः क्षत्रियं प्रति निवर्तन्ते अध्ययनं याजनं प्रतिग्रहः एतत्त्रयम् ।। ७७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । त्रय इति ।** ब्राह्मणानपेक्ष्य क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहाख्यानि त्रीणि वृत्त्यर्थानि कर्माणि निवर्तन्ते । एवं च सत्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ।। ७७ ।।

(९) **भारुचिः ।** अत्र च धर्मशब्दो वृत्तिकर्मविषय एव द्रष्टव्यः, तन्निर्देशसामर्थ्यात् । एवं च सति याज्याध्ययनदानादि तस्या दृष्टार्थानि न प्रतिषिध्यन्ते । तथा च तानि वक्ष्यन्ति । अत्र चाधिकाराद्वेदाध्यापनं प्रतिषिध्यते क्षत्रियस्य सहाङ्गैः । न तु धनुर्वेदादीनाम् ।। ८८ ।।

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तेरन्निति स्थितिः ॥
न तौ प्रति हितान्धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥

(१) **मेधातिथिः ।** पूर्वेणैतद्व्याख्यातम् । **तौ** क्षत्रियवैश्यौ **प्रत्ये**तेऽध्यापनादयो **धर्मा मनुना** प्रजापतिना नोक्ताः, न स्मृता इत्यर्थः ।। ७८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** एते धर्मा अध्यापनादयस्त्रयः ।। ७८ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** यथा क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहा निवर्तन्ते तथा वैश्यस्यापीति

शास्त्रव्यवस्था, यस्मान्मनुः प्रजापतिः तौ क्षत्रियवैश्यौ प्रति तानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन नोक्तवान् । एवं वैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ।। ७८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । एवं **वैश्यं प्रतीति** । तौ क्षत्रियवैश्यौ । तान्याजनादीन् ।। ७८ ।।

(५) **नन्दनः** । एतौ क्षत्रियवैश्यौ तानध्यापनादीन् ।। ७८ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । तथैव वैश्य प्रति तान्धर्मान् अध्ययनादीन् मनुः प्रजापतिर्नाह ।।७८।।

(७) **मणिरामः** । एते अध्यापनाद्यास्त्रयः । तौ प्रति क्षत्रियवैश्यौ प्रति । तान् त्रीन् ।। ७८–७९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **वैश्यमिति** । यथैव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहा निवर्तन्ते एवं वैश्यस्यापीति शास्त्रव्यवस्था । यस्मान्मनुः प्रजापतिः क्षत्रियवैश्ययोरेतानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन स्मृतवान् । एवं च वैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ।। ७८ ।।

(९) **भारुचिः** । वृत्तिकर्मप्रतिलो ... ... नामिज्यादीनां पूर्ववदिहाप्यप्रतिषेधो विज्ञेयः । तथा च तानि वक्ष्यति ।। ७८ ।।

शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषिर्विशः ।।
आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ।। ७९ ।।

(१) **मेधातिथिः** । इदं तयोर्जीविकाकर्म । **शस्त्रं** खड्गादि । **अस्त्रं** तन्मन्त्राः धनुर्वेदप्रसिद्धाः । अयमभ्युक्तानुवाद एव । **वणिक्पशु**शब्दौ कर्मान्तिभर्विन प्रयुक्तौ, वणिज्या पशुपालनं च । यद्यप्यध्ययनादिधर्माः सर्वेषां सन्ति तथापि प्राधान्यमेतेषाम् ।। ७९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शस्त्रं खड्गादिकमुक्तं अस्त्रं शराद्विमुक्तं तद्धारणं न तत्साध्यं द्रव्यादिकं लक्षयति तदाजीवनार्थं क्षत्रस्येत्यर्थः । वणिक् वाणिज्यं पशुः पशुपाल्यं वणिक्पशुकृषीरिति प्रथमाबहुवचने, पूर्वसवर्णेन छान्दसं रूपम् । एतच्च सर्वत्र यागो जीवनार्थम् । धर्मो धर्मसाधनम् । यजिर्यागः ।। ७९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । शस्त्रं खड्गादि, अस्त्रं बाणादि, एतद्धारणं प्रजारक्षणाय क्षत्रियस्य च वृत्त्यर्थम् । वाणिज्यपशुरक्षणकृषिकर्माणि वैश्यस्य जीवनार्थानि । धर्मार्थाः पुनरनयोर्दानाध्ययनयागा भवन्ति ।। ७९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । क्षत्रियवैश्ययोरसाधारणान्याह **शस्त्रेति** । शस्त्रं खड्गादि, अस्त्रं तत्प्रेरकमन्त्रादि । आजीवनार्थं वृत्त्यर्थं, वणिक् वाणिज्यं तेन सह पशुकृषी वा । धर्मस्तु दानादित्रयमित्यन्वयः । धर्मो धर्मार्थम् ।। ७९ ।।

(५) **नन्दनः** । क्षत्रियवैश्ययोर्वृत्तिं धर्मं त्वाह **शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्येति** । शस्त्रमायुधरूपं शस्त्रास्त्रभरणेन तत्कार्याणि रक्षायुद्धादीनि लक्ष्यन्ते । वणिग्वाणिज्यं पशुरक्षणं यजिर्यजनम् ।। ७९ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । क्षत्रस्य शस्त्रास्त्रभृत्त्वं शस्त्रं खड्गादिकं, अस्त्रं शरादिकम् ।।७९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। शस्त्रास्त्रभृत्त्वमिति।** वृत्त्यर्थत्वेन रक्षणार्थं खड्गाद्यायुधप्रहरणमन्त्रधारणं क्षत्रियस्य। वाणिज्यपशुपालनकर्षणानि वैश्यस्य जीवनार्थान्यदृष्टार्थाः पुनरनयोर्दानाध्ययनयागा भवन्ति ।। ७९ ।।

(९) **भारुचिः।** आजीव(निः) स्वकर्मसु स्वयमभ्यासोऽध्यापनं च वेदाभ्यासशब्देन सामर्थ्यादिहोच्यते न त्वध्ययनम्। समानत्वाद्विशिष्टानि, 'स्वकर्मस्वि'ति वचनाद् वृत्तिरपि सत्येषा ब्राह्मणस्यैव ज्यायसी दृष्टादृष्टपुरुषार्थप्रयोजनत्वात्। तथा च क्षत्रियस्य रक्षणं वृत्त्यर्थं धर्मार्थं च विज्ञेयम्। तथा वैश्यस्य धनव्यवहारो ब्राह्मणादिपुष्टचर्थमवश्यानुष्ठेयः। येन तस्य धनातिसर्ग एव विशिष्टो धर्मः। अथवा विशिष्टानि स्वकर्मस्थितिवचनात् इदमन्यद्विज्ञायते। यथा अनीचाद्वा वेदाभ्यासमात्रेणैव ब्राह्मणः सूतो भवति। एवं क्षत्रियोऽनधी(या)नश्चायजमानश्च। प्रजासंरक्षणमात्रेणैवोत्कृष्यते वैश्यश्च वार्तयैव द्विजात्यर्थया इज्याध्ययनासम्भवेऽपीति ।। ७९ ।।

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ।।
वार्ताकर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ।। ८० ।।

(१) **मेधातिथिः। वेदाभ्यासो** वृत्तिप्रकरणादध्यापनम्। एवं **विशिष्टानि स्वकर्मसु।** शास्त्रीयवृत्तिकर्मस्वन्येभ्यो जीवनकर्मभ्य इमानि श्रेयस्करतराणि ।। ८० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वेदाभ्यासः सदा जप्यपरता। वार्ताकर्म वार्तया कृष्यार्जितेन धनेन कर्म दानयागकर्म नतु वार्तारूपं तस्य कर्म जीविकात्वात् स्वाध्यायसमभिव्याहारयोगात् ।। ८० ।।

(३) **कुल्लूकः।** वेदाभ्यासो वेदाध्यापनं रक्षावार्ताभ्यां वृत्त्यर्थाभ्यां सहोपदेशात् तद्ब्राह्मणस्य, प्रजारक्षणं क्षत्रियस्य, वाणिज्यं पाशुपाल्यं वैश्यस्य। एतान्येतेषां वृत्त्यर्थकर्मसु श्रेष्ठानि ।। ८० ।।

(४) **राघवानन्दः। किंच वेदेति।** वेदाभ्यासरक्षावार्ताश्च द्विजानां यथाक्रममतीव प्रशस्ता इति भावः ।। ८० ।।

(५) **नन्दनः।** वार्ताकर्म वाणिज्यकर्म ।। ८० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** रक्षणं प्रजायाः, द्विजस्य वेदाभ्यासः, **वैश्यस्य** वार्ताकर्म, **स्वकर्म** स्वकर्मसु विशिष्टानि ।। ८० ।।

(७) **मणिरामः।** वार्ताकर्म वाणिज्यं पशुपाल्यं च ।। ८० ।।

(८) **गोविंदराजः। वेदाभ्यास इति।** वृत्त्यर्थाभ्यां सहोपदेशादध्ययनस्य समानत्वाद् वेदाभ्यासोऽध्यापनं ब्राह्मणस्य। लोकसंरक्षणं क्षत्रियस्य। कृषिवाणिज्यपशुपाल्यं वैश्यस्य इत्येतान्येषां वृत्त्यर्थत्वेऽपि सत्यदृष्टजनकत्वात् स्वकर्ममध्ये प्रशस्तानि ।। ८० ।।

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।।
जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ।। ८१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यदाऽस्य शरीरकुटुंबनित्यकर्मावसादो भवति, न तेभ्यः पर्याप्तं धनं भवति, तदाऽयं '**अजीवन्नि**'त्युच्यते। **यथोक्तेना**ध्यापनादिना। तदा क्षत्रियवत् ग्रामनगररक्षादिना शस्त्रास्त्रधारणेन सति संभवे सर्वाधिपत्येन **जीवेत्**। जीवतिव्याख्यातार्थः शरीरमात्रसंधारणे न वर्तते। किं तर्हि? कुटुंबस्वकर्माणि नित्यकर्मावस्थितामपि लक्षयति। **स ह्यस्य प्रत्यनन्तरो**ऽनन्तर एव प्रत्यनन्तरः। हेतुवचनाद्व्यवहितवृत्तिः पापकरी। स्ववृत्तिपरित्यागेऽपि नैवं मन्तव्यं शास्त्रातिक्रमकृतस्तत्र न विशेषो वैश्यशूद्रेष्वपीति तथा चाह॥ ८१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अनापद्वृत्तिरुक्ताऽऽपद्वृत्तीः प्रस्तौति **अजीवन्निति**। प्रत्यनन्तरोऽनन्तरतः प्रतिनिधिः॥ ८१॥

(३) **कुल्लूकः।** अधुनाऽऽपद्धर्ममाह **अजीवन्निति**। यथोक्तेनाध्यापनादिस्वकर्मणा ब्राह्मणो नित्यकर्मानुष्ठानेन कुटुंबसंवर्धनपूर्वकमजीवन्क्षत्रियकर्मणा ग्रामनगररक्षणादिना जीवेत्; यस्मात्क्षत्रियधर्मोऽस्य सन्निकृष्टा वृत्तिः॥ ८१॥

(४) **राघवानन्दः।** यथोक्तेन याजनाध्यापनप्रतिग्रहेण। पूर्वस्य पूर्वस्य प्राशस्त्यार्थं प्रत्यनन्तरः प्रातिलोम्यवृत्तावप्यव्यवहितः संनिधेरपि मानत्वात्॥ ८१॥

(५) **नन्दनः।** अथापद्धर्मानाह **अजीवंस्त्विति**॥ ८१॥

(६) **रामचन्द्रः।** अजीवंश्चेत् क्षत्रियधर्मेण जीवेत् स क्षात्रधर्मः अस्य द्विजस्य प्रत्यनन्तर उक्तः॥ ८१॥

(७) **मणिरामः।** आपद्धर्ममाह **अजीवन्निति**। हि यस्मात् स क्षत्रियधर्मः अस्य विप्रस्य अनंतरः निकटवर्ती॥ ८१॥

(८) **गोविन्दराजः।** एवं नैसर्गिकं स्वधर्ममेषामुक्त्वाऽधुनापद्धर्ममाह **अजीवन्निति**। उक्तरूपेण पुनरध्यापनादिना स्वकर्मणा ब्राह्मणकुटुंबस्थितिनित्यकर्मानुष्ठानपूर्वकमजीवन् क्षत्रियकर्मणा ग्रामरक्षणनगरादिना जीवेत्; यस्मात् सोऽस्य संनिकृष्टवर्णनोदितत्वात् सन्निकृष्टा वृत्तिः॥ ८१॥

(९) **भारुचिः।** एवमेतानि ब्राह्मणादीनामाजीवनार्थानि धर्माय च कल्प्याह– धर्मात्मकुटुम्बा(या)देयमजीवद् भवति, यतः एतस्यामवस्थायामुत्सृज्य स्वकर्म क्षत्रियवृत्तिर्ग्रामनगरदेशादिरक्षणमस्य स्यात्। अपरे त्वेकपुरुषोत्थानेन राजत्वमाहुः। एवं च प्रत्यनन्तरहेतुवचनादस्य ईषत्प्रत्यवायता गम्यते। क्रमभेदे च प्रत्यवायगौरवम्॥ ८१॥

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत्॥
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्॥ ८२॥

(१) **मेधातिथिः।** **उभाभ्यामप्यजीवंस्तु** क्रमोऽनेन प्रदर्श्यते। प्रथममनन्तरा वृत्तिस्तदभावे व्यवहितेति। **कृषिगोरक्षा**ग्रहणं वैश्यवृत्तिमात्रप्रदर्शनार्थम्। तथा च वाणिज्यायामविक्रेयप्रतिषेधं वक्ष्यति। **जीवेद्वैश्यस्य जीविका**मिति। सामान्यविशेषभावेन

क्रियायाः साध्यसाधनभावः प्रागुपपादितः। तत्र कृषिवाणिज्यकुसीदान्यनापद्यैवोक्तान्य-ध्यापनादिवत्। "प्रभृतं कर्षणं स्मृतम्"। "सत्यानृतं तु वाणिज्यम्" इति तु केचिदाहुः। "कृषिवाणिज्ये चास्वयंकृते। कुसीदं चेति" (गौ. १०/५-६) उक्तं स्वयंकरणमत्राभ्यनुज्ञायते।

यत्त्वध्यापनादिवदिति साम्यमाशङ्कितमत्रैव परिहृतम्। यदि सर्वेषां कृष्यादयः समत्वेन स्युः कथमिदमुच्यते "वणिक्पशुकृषीर्विशः आजीवनार्थम्" ब्राह्मणक्षत्रिययोरपि नाऽऽजीवनार्थस्तदा। किंच 'याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः' इत्यत्र तान्यपि समाख्यास्यन्। तस्मादध्यापनादिनियमैर्जीवतः कृष्यादयः प्रतिषिद्धा एव। यस्तु प्रकरणादन्यत्रैषामुपदेशः स तत्रैव प्रदर्शितप्रयोजनः ॥ ८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। उभाभ्यां स्ववर्णानन्तरवृत्तिभ्याम्। जिज्ञासागोरक्षं कृष्यर्थं-गोरक्षणम्। कृषिरत्रास्वयंकृता ॥ ८२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मण उभाभ्यां स्ववृत्तिक्षत्रियवृत्तिभ्यामजीवन्केन प्रकारेण वर्तेतेति यदि संशयः स्यात्तदा कृषिपशुरक्षणे आश्रित्य वैश्यस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत्, कृषिगोरक्षग्रहणं वाणिज्यदर्शनार्थं। तथा च विक्रेयाणि वक्ष्यति। स्वयंकृतं चेदं कृष्यादि ब्राह्मणापद्वृत्तिः। अस्वयंकृतस्य 'ऋतामृताभ्यां जीवेत' (४/४) त्यनापद्येव विहितत्वात् ॥ ८२ ॥

(५) **नन्दनः**। उभाभ्यां धर्मक्षयधर्माभ्यामिति भवेत्केनेदिति यः प्रश्नो भवेत्केनेत्कृणु-तेत्यर्थः। कृषिगोरक्षशब्दो वाणिज्यस्याप्युपलक्षणार्थः, गां रक्षतीति गोरक्षस्तस्य कर्म गौरक्ष्यम् ॥ ८२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। उभाभ्यां ब्रह्मक्षत्रयोर्वृत्तिभ्यां अजीवंस्तु तदा वैश्यजीवी कृषि पशु-वृत्तिं गोरक्षमास्थाय जीवेत् ॥ ८२ ॥

(७) **मणिरामः**। उभाभ्यां स्वक्षत्रियवृत्तिभ्यां ॥ ८२ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **उभाभ्यामिति**। ब्राह्मणक्षत्रियवृत्तिभ्यामपि जीवन् ब्राह्मणः केन प्रकारेण वर्तेत इति यदि संशयः स्यात् तदा कृषिगोरक्षणे आश्रित्य वैश्यवृत्तिमनुतिष्ठेत्। कृषिगोरक्षग्रहणं वाणिज्या वा अपि प्रदर्शनार्थम्। तथा च विक्रेयाविक्रेयाणि वक्ष्यति। स्वयंकृतं चेदं ब्राह्मणस्यापदि कृष्याद्युच्यते अस्वयंकृतस्यापदि 'ऋतामृताभ्यां जीवेत' (४।४) त्यादिनाभ्यनुज्ञानात् ॥ ८२ ॥

(९) **भारुचिः**। कृषिगोरक्षग्रहणं च सर्ववैश्यवृत्तिप्रदर्शनार्थम्। स्वयंकरणपक्षे चेयं ब्राह्मणस्य वैश्यवृत्तिरुच्यते, अस्वयंकृता तु पूर्वमुक्ता 'ऋतामृताभ्यां जीवेत' त्येवमादौ ॥ ८२ ॥

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ॥
हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। कृषिनिन्देतरवैश्यवृत्तिस्तुत्यर्था, न पुनस्तस्याः प्रतिषेधार्था। तथा च सति उपदेशो व्यर्थोऽस्या आपद्यते ॥ ८३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। स्वयंकृतायां दोषमाह **वैश्यवृत्त्येति**। पराधीनामनेकोपकरणसीतादिसंपाद्याम् ॥ ८३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। संप्रति कृष्यादेर्बलाबलमाह **वैश्येति**। ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा वैश्यवृत्त्यापि जीवन्भूमिष्ठजन्तुहिंसाबहुलां बलीवर्दादिपराधीनां कृषिं यत्नतस्त्यजेत्। अतः पशुपालनाद्यभावे कृषिः कार्येति द्रष्टव्यम्। 'क्षत्रियोऽपि वे'त्युपादानात्क्षत्रियस्याप्यात्मीयवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरस्तीत्यभिगम्यते ॥ ८३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। वैश्यस्य जीविकामास्थायेत्युक्तेः कृष्यादेः चतुष्टयस्य प्राप्तत्वेन कृषिमनूद्य निषेधति **वैश्येति**। हिंसाप्रायां हिंसा प्रायेण बाहुल्येन यत्र ताम्। पराधीनां हलवृष्टिकर्षकाद्यधीनाम् ॥ ८३ ॥

(५) **नन्दनः**। पराधीनां स्वयमेकेन कर्तुमशक्याम् ॥ ८३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। पराधीनां अनेकोपकरणसाध्यां कृषिं स्वयंकृतां वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

(७) **मणिरामः**। हिंसाप्रायां हिंसाबहुलां पराधीनां बलीवर्दादिपराधीनां तथा च पशुपाल्याभावे कृषिः ॥ ८३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। बलाबलमधुना कृष्यादेः प्राह **वैश्यवृत्त्येति**। ब्राह्मणः क्षत्रियो वा वैश्यवृत्त्यापि जीवेत्। भूमिं भूमिशयांश्च हन्तीति वक्ष्यमाणया नीत्या हिंसाबहुलां बलीवर्दाद्यायत्तां कृषिं यत्नतः परिहरेत्। अतः गोरक्षाभाव इयं कार्येत्यपि गम्यते। 'क्षत्रियोऽपि वे'त्युपादानात् क्षत्रियस्यापि स्ववृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरस्तीति गम्यते ॥ ८३ ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥ ८४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **कृषिं** लोकाः साध्वेव कर्मेति मन्यन्ते। यदुक्तम् 'कर्षतः पुरुषस्य बहु धान्यं भवति' ततोऽतिथ्यादिभ्योऽन्नदानेनोपकरोत्यतः साध्वी। तथा चोक्तं "नाकृष्यतोऽतिथिप्रियः"। "कृषिं यत्नेन कुर्वीत मौर्व्या सर्वत्र यत्नतः"। तथा "लाङ्गलं पवीरवं सुशेवं सुमतित्सरु। उदित्कृषतिगामविप्रफर्व्यं च पीवरीम्" (**वाजसनेयिसंहिता** १२/७१) इत्यादि। ते न सम्यक् मन्यन्ते। सा हि वृत्तिः सद्भिर्निन्द्यते। कस्य हेतोः? **भूमिं हन्ति काष्ठमयोमुखं** लाङ्गलम्। **भूमिशयांश्च**। भूमौ शेरते ये प्राणिनस्तृणजलूकादयस्तांश्च **हन्ति**।

ननु च भूमेः कीदृशं हननं हि सा प्राणिवत्काष्ठहत्यापीडामनुभवति। अनुभूतं तु सर्वैर्विदारणं भूमेर्दोषवदिति ज्ञापयति ॥ ८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। भूमिं भूमिदेवताम् ॥ ८४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। साध्विदं जीवनमिति कृषिं केचिन्मन्यन्ते, सा पुनर्जीविका साधुभिर्निन्दिता, यस्माद्धलकुद्दालादिलोहप्रान्तं काष्ठं भूमिं भूमिष्ठजन्तूंश्च हन्ति ॥ ८४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तद्दोषसहिष्णुं प्रत्याह **कृषिमिति**। भूमिशयान् प्राणिनः। अयोमुखं फलाकाराद्ययोमुखे यस्य तत् लाङ्गलमित्यर्थः। अत एव कुद्दालाद्यपि गृहीतम् ॥ ८४ ॥

(५) **नन्दनः।** हिंसाप्रायतां प्रपञ्चयति **कृषिं साध्विति मन्यन्त इति**। काष्ठं काष्ठमयं हलादिकं तेन वाणिज्याद्यभावे कृषिः कर्तव्येति सूचितम् ॥ ८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्विगर्हिता। अयोमुखं काष्ठं हि भूमिं भूमिशयान् जीवान् हन्ति ॥ ८४ ॥

(७) **मणिरामः।** भूमिशयान् भूमिस्थजंतून्। अयोमुखं काष्ठं हलकुद्दालिकं ॥ ८४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। कृषिः साध्वितीति।** कृषिर्युक्तरूपेति केचिन्मन्यन्ते। सा पुनर् जीविका साधुभिर्निन्दिता। यस्माद् हलकुद्दालाद्ययःप्रान्तं काष्ठं भूमिबिलनिवासिनश्च प्राणिनो हन्ति ॥ ८४ ॥

(९) **भारुचिः।** एवं च वैश्यवृत्तेः प्रकरणभेद उपपद्यते—बहुलमासामिदमधुनोच्यते कृष्यपवा (दो) ऽयभितरवैश्यवृत्तिस्तुत्यर्थः। कृषेरुपदेशसामर्थ्यादितद्विज्ञायते। इतरथा ह्यनुपदेशार्हैव सा प्रसज्येत। 'निन्दितं न समाचरे'दित्यनेन कारणेन भूमिविलेखन-प्रतिषेधार्थोऽर्थवादो न चैतन्याद्भुवः। यथा भूमिशयानाम्। अपरे त्वाहुः—'एतस्मादेव नखाग्रेणापि भूमिविलेखनं न कर्तव्य'मिति ॥ ८४ ॥

इदं तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम् ॥
विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्धनम् ॥ ८५ ॥

(१) **मेधातिथिः। इदमिति** वक्ष्यमाणस्य प्रतिनिर्देशः। विशः पण्यं **विट्पण्यं,** वैश्यानां यद्विक्रेयं तदपि वृत्तिवैकल्याद्धनाभावाद्ब्राह्मणेन विक्रेयम्। उद्धार्याणि द्रव्याण्**युद्धार**-शब्देनोच्यन्ते। **उद्धृत उद्धारो** यस्मिन् तदेवमुच्यते। वक्ष्यमाणानि द्रव्याण्यत उद्धृत्यान्यानि विक्रेयाणि। **वित्तवर्धनमिति** स्वभावानुवादः। वाणिज्यायां हि धनवृद्धिः प्रसिद्धा। **त्यजतो धर्मनैपुणं** धर्मे या निष्ठा। अतस्तेन पण्यविक्रयो न कर्तव्य इति ज्ञापयति। अतश्चेदमवगम्यते सर्वासां वैश्यवृत्तीनां गर्हिततरा कृषिः। ततो न्यूना वाणिज्या। ततो गोरक्षा ॥ ८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** इदं वक्ष्यमाणं वित्तवैकल्याद्वित्ताभावात्। धर्मनैपुणं धर्मवृत्तिं स्वजीविकां त्यजतो विप्रस्य क्षत्रियस्य च। विट्पण्यं वैश्यविक्रेतव्यं तद्गतोद्धारं त्यक्तत्याज्यं त्यक्तपातित्यहेतुरसादिविक्रयमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य चात्मीयवृत्तेरसंभवे, धर्मं प्रति यथोक्तनिष्णात-तत्वं त्यजतो वैश्येन यद्विक्रेतव्यं द्रव्यजातं तद्वक्ष्यमाणवर्जनीयवर्जितं धनवृद्धिकरं विक्रेयं ॥८५॥

(४) **राघवानन्दः।** यज्वनः कुटुम्बिनो विप्रस्य वित्तवर्धनोपायमाह **इदमिति।** वृत्तिवैकल्याद्वृत्त्यभावात् धर्मनैपुणं स्वधर्मनिष्ठां त्यजतो विप्रस्य त्वयमिदं विट्पण्यं वैश्येन यद्विक्रीयते। तेन चर्मपादुकादिव्यावृत्तिः, उद्धृतोद्धारं विक्रेयं विनिमेयं राजदण्डविशिष्टं कुसीदं च ॥ ८५ ॥

(५) **नन्दनः।** तथा वाणिज्यवृत्त्या नियममाह **इदन्तु वृत्तिवैकल्यादिति।** धर्मनैपुणमनापद्धर्मं वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो विप्रस्य इदमिति वक्ष्यमाणं विट्पण्यं विट्क्रेयं वित्तवर्धनं लाभवर्धनं उद्धृत उद्धारो यस्मात्तदुद्धृतोद्धारमुद्धृतमुद्धार्यं त्यजन्निषिद्धमिति यावत् ।। ८५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** इदं धर्मनैपुण्यं वित्तवैक्लव्यात्त्यजतां विट्पण्यं वैश्यविक्रेयं उद्धृतोद्धारं परित्यक्ताविक्रेयं वित्तवर्धनम् ।। ८५ ।।

(७) **मणिरामः।** ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च वृत्तिवैकल्यात् स्वस्योक्तजीवनवृत्त्यभावात् धर्मनैपुणं धर्मे भक्तिं त्यजतः। विट्पण्येषु वैश्येन यद्विक्रेतव्यं तेषु द्रव्येषु मध्ये वित्तवर्धनं धनवृद्धिकरं विक्रेयं विक्रयेण जीवनं कुर्यात्। कथंभूतं तत्? कृतोद्धारं वक्ष्यमाणनिषिद्धं विक्रयरहितं ।। ८५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। इदमिति।** ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा स्ववृत्त्या अजीवतो धनाभावाद् धर्मं प्रति निष्णातत्वं त्यजतो वैश्येन यद् विक्रेतव्यं तद्वर्जितवक्ष्यमाणवर्जनीयं धनवृद्धिकरं विक्रेतव्यम् ।। ८५ ।।

(९) **भारुचिः।** इदं तु वित्तवैकल्यात् त्यजते धर्मनैपुणम् विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्धनम्। धर्मनैपुणत्यागवचनादस्यापि हीना गम्यते गोरक्ष्यात्। एवं च सति। कृषेर्वाणिज्यमुत्कृष्टम्। तथापि गोरक्ष्यः ज्याय इत्येतत् सामर्थ्याद्गम्यते, सोऽयमधुना विट्पण्यार्थमुच्यते विक्रीणानश्च पण्यम् ।। ८५ ।।

सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह।।
अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ।। ८६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** मधुरादयः षड्रसाः। तत्प्रधानानि द्रव्याणि गुडदाडिमकिराततिक्तकादीनि प्रतिषिध्यन्ते। न हि केवलानां रसानां संभवः। यद्यपि रसशब्दो न स्वयं द्रव्ये शुक्लादिशब्दवद्वर्तते सामानाधिकरण्येन, तथापि लक्षयति द्रव्यम्। 'गंगायां घोष' इति यथा। **अपोहेत** त्यजेन्न विक्रीणीयादिति यावत्। **कृतान्नं** सिद्धमन्नमोदनादि तण्डुलादि च। **तिलैः सह** तिला अपि न विक्रेयाः। न तु पुनस्तिलकृतान्नयोः सहप्रयुक्तयोः प्रतिषेधः केवलयोरभ्यनुज्ञानम्। **अश्मानः** सर्वपाषाणाः। **लवणम**पाषाणरूपमपि, सैन्धवस्य पाषाणशब्देन ग्रहणम्। रसपक्षे लवणस्य नित्यार्थ आरंभः। तेन मधुरादीनां पाक्षिको विक्रयः। **पशवो** ग्राम्या आरण्याः। **मानुषा** मनुष्याः ।। ८६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तदेवाह **सर्वानिति।** रसान् पत्रकाष्ठादिनिर्यासान् अपोहेत विक्रये त्यजेत्, न विक्रीणीतेत्यर्थः। अश्मनः उपलान्। पशवश्छागाः। ये च मानुषास्तानिति पूरणीयम् ।। ८६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** तानि वर्जनीयान्याह **सर्वानिति।** सर्वानचोद्यमानानधर्मान्यथा सिद्धार्थतिलपाषाणलवणपशुमनुष्यान्न विक्रीणीत। रसत्वेनैव लवणस्य निषेधसिद्धौ विशेषेण निषेधो दोषगौरवज्ञापनार्थः। तच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थमेवमन्यस्यापि पृथङ्निषेधो व्याख्येयः ।। ८६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** प्राप्तपण्यं परिसंख्याति **रसानिति** चतुर्भिः। अपोहेत ब्राह्मण इति शेषः। रसान् सर्षपादिस्नेहान्। कृतान्नं पक्वान्नं। अश्मनः पाषाणतद्विकारान्। पशवो ये च मानुषा गवाश्वादयः॥ ८६॥

(५) **नन्दनः।** कानि पुनस्त्याज्यानि द्रव्याणीत्याह **सर्वान् रसानिति।** अपोहेत त्यजेन्न विक्रीणीयात् ये पशवो ये च मानुषास्तानपि॥ ८६॥

(६) **रामचन्द्रः। सर्वानिति** चतुर्भिराह। सर्वान् रसान्विक्रये परित्यजेत्। कृतान्नं सिद्धान्नम्। पशवः छागादयः॥ ८६॥

(७) **मणिरामः।** वर्जनीयान्याह **सर्वेति**॥ ८६॥

(८) **गोविन्दराजः।** तानि वर्जनीयान्याहुः **सर्वानिति।** सर्वान् खण्डादीन् रसांस्तथा सिद्धान्नतिलपाषाणपशुलवणमनुष्यान् न विक्रीणीत। लवणस्य रसशब्देनैव ग्रहणसिद्धौ पृथग्वचनं दोषविशेषज्ञापनार्थम्। एतेनान्यस्यापि पृथगाम्नातव्याख्यातम्॥ ८६॥

(९) **भारुचिः।** अत्र च र(सः) प्रधानं द्रव्य...नि सामर्थ्याद्रिस उच्यते, यथा तगरोशीरचन्दनसमुदायो गन्ध(प्र)धानो गन्धशब्देन। कृतान्नं च तण्डुलादिप...कमपरे। अश्मानः सर्वपाषाणाः लवणस्यापाषाणार्थं आरम्भः, न तु सैन्धवार्थः। तस्य पाषाणशब्देन ग्रहणात् (रस)पक्षे च लवणस्य नित्यार्थं आरम्भः, पशवो ये च मानुषाः पशवश्च ग्राम्यारण्या मानुषाश्च पशवोऽपि॥ ८६॥

सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च॥
अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः॥८७॥

(१) **मेधातिथिः। तान्तवं** तन्तुनिर्मितं वस्त्रपटबृहतिकादि। **रक्तं** लोहितम्। लोहिते वर्णे रक्तशब्दः प्रसिद्धतरः। तथा हि–रक्तो गौर्लोहित उच्यते, यद्यपि शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमपि रञ्जेरर्थः **शाणक्षौमाविकान्य**रक्तान्यपि यत आह **अपि चेत्स्युररक्तानि।** शिष्टं प्रसिद्धम्॥८७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तन्तुकृतं पटादि कुसुम्भादिरक्तम्। शाणं शणसूत्रकृतं आविकमविरोमकृतम्। अरक्तमप्येतत्त्रयम्। फलप्रदं क्रीतपण्यफलपरम्। अन्यस्या**पस्तम्बेन** क्रीतपण्यमेव हरेत् मुञ्जवल्कलैर्मूलफलैरिति विक्रेतव्यतया विधानात्। औषधीस्त्रिवृदाद्याः॥ ८७॥

(३) **कुल्लूकः।** सर्वं तन्तुनिर्मितं वस्त्रं कुसुभादिरक्तं वर्जयेत्। शणक्षुमातन्तुमयान्याविकलोमभवानि च यद्यलोहितान्यपि भवेयुस्तथापि न विक्रीणीत; तथा **फलमूल**-गुडूच्यादीनि वर्जयेत्॥८७॥

(४) **राघवानन्दः।** तान्तवं कार्पासजं रक्तं चेत् शाणं शणविकारः। **क्षौमं क्षुमो**-द्भवम्। आविकं कम्बलादि। तान्तवे रक्ते प्रतिषेधः। शाणादिषु रक्तेष्वपीति **भावः।** फलमूले फलं ताम्बूलादि, मूलं लशुनादि, औषधीरपक्वाः॥ ८७॥

(५) **नन्दनः**। रक्तं रागरूषितं शाणक्षौमाविकानि रक्तान्यपि चेत्स्युस्तान्यपोहेत ।।८७।।

(६) **रामचन्द्रः**। सर्वं तान्तवं रक्तं रक्तवस्त्रं क्षौमाविकानि अरक्तानि ।।८७।।

(७) **मणिरामः**। तान्तवं तंतुनिर्मितं वस्त्रं रक्तं कुसुंभादिरक्तं वर्जयेत्। शाणक्षौमाऽऽविकानि अरक्तान्यपि ।। ८७ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **सर्वमिति**। सर्वतन्तुनिर्मितं रक्तं पट्टबृहतिकादि वर्जयेत् क्षौमौर्णातन्तुमयान्यलोहितान्यपि यदि भवेयुस्तथापि वर्जयेत्। तथा फलमूलद्रव्याद्यौषधीर् वर्जयेत् ।।८७।।

(९) **भारुचिः**। शाणादीनामरक्तार्थ आरम्भः। तथौषधयो विक्रेयाः ।। ८७ ।।

अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः ।।
क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ।। ८८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **शस्त्रं** खड्गपाशादि। **गन्धास्तगरोशीरचन्दनादयो** द्रव्यविशेषाः। रसशब्दवदेतद्द्रव्याख्येयम्। **क्षीरं** रसाविकारं स्मृत्यंतरप्रसिद्धमतो मस्तुकिलाटोदश्विदादीन्यपि न विक्रेयाणि **दधिघृत**ग्रहणं प्राधान्यादुपात्तम्। **मधु** मधूच्छिष्टमेकदेशलोपाद्देवदत्तो दत्त इतिवत्। स्मृत्यन्तरे हि तत्प्रतिषिद्धम्। इह च क्षौद्रशब्देन सारघस्य निषिद्धत्वात्। माध्वीकस्य च मद्यग्रहणेनोत्तरत्र प्रतिषेधात्। अन्ये तु माध्वीकस्यैवाप्राप्तमद्यावस्थस्य प्रतिषेधार्थं मधुशब्दं वर्णयन्ति–तदयुक्तम्, नायं निष्पीडितमृद्वीकारसवचनः। किं तर्हि ? मद्यरूपतयैव वर्तते। उभौ 'मध्वासवज्ञो वावि'ति प्रयोगदर्शनात्, क्षीबता मद्यकृतैव। गुडस्य रसत्वप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं ग्रहणम्। अन्ये तु खण्डमत्स्यण्डिकादीनामनुज्ञानार्थं व्याचक्षते ।। ८८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अपो जलं। शस्त्रं लोहं। गन्धान् चन्दनादीन्। क्षारं यवक्षारादि। क्वचित्क्षीरमित्यपि पाठः। क्षौद्रं मधु मधूच्छिष्टं दधीति क्वचित्पाठः। मज्जा जन्तूनामस्थिपीतसार आकृष्टः। गुडस्य तदाकारत्वेऽपि दृढतयाऽफलत्वशङ्कां निरसितुं पुनरुक्तिः ।।८८।।

(३) **कुल्लूकः**। जललोहविषमांससोमक्षीरदधिघृततैलगुडदर्भान् तथा गन्धवन्ति सर्वाणि कर्पूरादीनि, क्षौद्रं माक्षिकं मधु मधूच्छिष्टं 'सभ्रामरमधूच्छिष्टे'ति **याज्ञवल्क्येन** (आ. २/३३) पठितं वर्जयेत् ।। ८८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। शस्त्रं शृङ्गादिनिर्मितं लोहनिर्मितस्य लोहनिषेधेन निषिद्धत्वात्। विषं शैलजादि। सोमं सोमलताम्। गन्धान् गुग्गुलादीन्। क्षौद्रं माक्षिकं मधु मधूच्छिष्टं सिक्थम्। अत्र ये पुनरुक्ताः पदार्थास्तेषु प्रायश्चित्ताधिक्यं ज्ञेयम् ।।८८।।

(७) **मणिरामः**। लोहं क्षौद्रं माक्षिकं मधु मधूच्छिष्टं, सिक्थमिति यावत् ।।८८।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अप** इति। उदकायुधविषमांससोमक्षीरदधिघृततैलगुडदर्भांस्तथा

गन्धवन्ति कर्पूरादीनि सर्वाणि क्षौद्रं च माक्षिकं मधु च मधूच्छिष्टं सिक्थकं तथा 'शस्त्रासव-मधूच्छिष्टे'ति याज्ञवल्क्येन पठितं वर्जयेत् ।।८८।।

(९) **भारुचिः।** क्षीरदधिघृतग्रहणमिह सर्वक्षीरविकारप्रदर्शनार्थम् । एवं च मस्तु .... लाटादीन्यपि विक्रेयाणि। क्षीरादीनां च प्राधान्यात् ग्रहणं प्रदर्शनार्थं युक्तम्, नतु परिसंख्यार्थम् । स्मृत्यन्तरे चोक्तम्–'क्षीरं सवितारमिति।' सशब्देन गुळ...धाय पूर्वश्लोके तत उपगुळग्रहणं नित्यार्थम् । एवं च तरुरसानां विकल्पेन प्रतिषेधः । अथ तु रसशब्देन गुळो न गृह्यते, तत एष रसानां विकल्पो नास्ति । एतेन मधु... ।।८८।।

आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।।
न नीलीं च लाक्षां च सर्वांश्चैकशफांस्तथा ।।८९।।

[त्रपु सीसं तथा लोहं तैजसानि च सर्वशः ।
बालांश्चर्म तथास्थीनि सस्नायूनि च वर्जयेत् ।।१।।]

(१) **मेधातिथिः। आरण्यपशु**शब्दौ गुडलवणेनैव व्याख्यातौ । ग्राम्यपश्वानुज्ञानार्थम् । ग्राम्या अपि पशवो हिंसायां संयोग इति निषिद्धार्थः ।

वयांसि पक्षिणः । **एकशफा** अश्वाश्वतरगर्दभादयः । **दंष्ट्रिणः** श्वशूकरादयः ।

'बहूनि'ति 'तथा'शब्दस्थाने पठन्ति । एकस्य विक्रये तथा न दोषः ।।८९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** दंष्ट्रिणः कुक्कुराद्यान् ग्राम्यानपि । वयांसि पक्षिणः । नीलीं नीलीरोगः (?) ।।८९।।

(३) **कुल्लूकः।** आरण्यान्सर्वान्पशून्हस्त्यादीन्दंष्ट्रिणः सिंहादीन् तथा पक्षिजलजन्तून्म-द्यादीन् एकशफांश्चाश्वादीन् न विक्रीणीत ।।८९।।

(४) **राघवानन्दः।** दंष्ट्रिणः सूकरादीन् । वयांसि पक्षिणः । एकशफान् अश्वगर्दभा-दीन् ।।८९।।

(५) **नन्दनः।** दंष्ट्रिणो मार्जारादयः । एकशफा अश्वादयः ।।८९।।

[**नन्दनः।** तैजसानि कांस्यादीनि अस्थीनि गजदन्तादीनि । अत्र सामान्यतोऽपि निषेधो विशेषतश्च निषेधो दोषातिशयप्रकाशनार्थः ।।८९।।]

(६) **रामचन्द्रः।** आरण्यान्पशून् हस्त्यादीन् दंष्ट्रिणः सूकराद्यान् सर्वान् एतान् तथा एकशफान् वर्जयेत् ।।८९।।

(८) **गोविन्दराजः। आरण्यानिति।** आरण्यान् पशून् हस्त्यादीन् सर्वान् दंष्ट्रिणः सिंहादीन् एकशफानश्वादीन् तथा पक्षिमद्यनीलीलाक्षान् न विक्रीणीत ।।८९।।

(९) **भारुचिः।** बहूनित्यपरे पठन्ति । आरण्यपशुनिषेधो नित्यार्थः । एवं च 'पशवो ये च मानुषा' इत्य(तः) श्लोके ग्राम्यपशूनां विकल्पो विज्ञायते । अत्रापि चैकशफग्रहणा-

दश्वाश्वतरगर्दभानामविकल्पः । गोखुराणां (इति) ये तु पठन्ति—'सर्वांश्चैकशफान् बहूनिति'। एवं च सति तेषां विशेषार्थः पुनरारम्भः । एकशफा बहवो विक्रेयाः इति ।। ८९ ।।

काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः ।।
विक्रीणीत तिलान् शुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ।। ९० ।।

(१) **मेधातिथिः** । "कृतान्नं च तिलैः सह" इति प्रतिषिद्धानां तिलानां स्वरूपप्रयोजनविशेषाश्रयः प्रतिप्रसवः ।

शुद्धानचिरस्थितानिति च स्वरूपविशेषः । **धर्मार्थमिति** प्रयोजनविशेषः । **शुद्धा** व्रीह्यादिभिरमिश्राः । कृशराद्यर्थं मिश्राणां विक्रयासंभवः । **अचिरस्थिताः** । अर्धादिकं लाभमनपेक्ष्य स्वल्पं मूल्यमद्य कालान्तरे चागामिनि बहु मूल्यं लभेयेत्येवं न प्रतीक्षितव्यम् । अथवा **शुद्धा** अकृष्णाः । कृष्णतिलानां प्रतिषेधः । **अचिरस्थितानिति** वेयमर्थः । चिरस्थितं हि कृष्णं भवति । कृष्णा उत्पाद्य क्रीत्वा न विक्रेयाः । **स्वयं कृष्यां कृषीवल इति** प्रायिकोऽनुवादो, न विवक्षितानि पदानि । प्रतिग्रहाद्यर्जितानामप्यप्रतिषेधः ।

धर्मप्रयोजने यत्र तिलान् विक्रीणीते । इह च रूपकैर्गावो दक्षिणाद्यर्थं स्वाध्यायाग्निहोत्राद्यर्थं क्रीयन्ते । व्रीह्यादयो वा दर्शपूर्णमासाद्यर्थं स धर्मार्थो विक्रयः । यस्य वा तिला एव दानादिधर्मायोपयुज्यन्ते, भेषजतैलोपयोगे वा क्रेतुः, सोऽप्येवमेव ।। ९० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तिलान्विक्रीणीत हिरण्येनापि । शुद्धान् बुसशून्यान् । धर्मार्थं क्रेता यदि दानाद्यर्थं क्रीणीते । अचिरस्थितान् लवनानन्तरमेव नतु लाभार्थं चिरं स्थापयित्वा । एवं च कृष्युत्पत्तिशुद्धत्वधर्मार्थत्वाचिरस्थत्वविशिष्टतिलविक्रयो ब्राह्मणस्याप्यापत्तिरिति दर्शितम् ।। ९० ।।

(३) **कुल्लूकः** । कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलानुत्पाद्य द्रव्यान्तरेणामिश्रानुत्पत्त्यनंतरमेव नतु लाभार्थं कालान्तरं प्रतीक्ष्य धर्मनिमित्तमिच्छतो विक्रीणीत निषिद्धस्य तिलविक्रयस्य धर्मार्थमयं प्रतिप्रसवः ।। ९० ।।

(४) **राघवानन्दः** । तिलवाणिज्यं निषिद्धं कृष्युत्पन्नतिलान्प्रत्याह **काममिति** । शुद्धानन्यद्रव्यामिश्रितान् धर्मार्थं यज्ञादिकर्मनिमित्तं तदैव विक्रीणीत, नतु लाभार्थं चिरं संचिनुयात् ।। ९० ।।

(५) **नन्दनः** । तिलानां प्रतिप्रसवमाह **काममुत्पाद्य कृष्यान्त्विति** । शुद्धानिति विशेषणात्कृष्णानां प्रतिषेधः ।। ९० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । विक्रीणीत हिरण्येनापि ।। ९० ।।

(७) **मणिरामः** । शुद्धान् केवलान् न तु द्रव्यांतरमिश्रितान् । अचिरस्थितान् उत्पत्त्यनंतरमेव नतु लाभार्थं कालांतरं प्रतीक्ष्य ।। ९०-९१ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **काममिति** । **विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान्** ।

कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलानुत्पाद्य द्रव्यान्तरेणामिश्रानुत्पत्तिकाल एव धर्मनिमित्तमिच्छतो विक्रीणीतेति 'कृतान्नं च तिलैः सहे'ति प्रतिषिद्धानामयं प्रतिप्रसवः ।। ९० ।।

(९) **भारुचिः।** तिलानां विक्रयप्रतिषेधादयं तेषां विशेषाश्रयो विक्रयप्रतिप्रसवः। शुद्धग्रहणं मिश्रीकृतान्यद्रव्यप्रतिषेधार्थम्। अथवा तिलशब्दस्यावधारणार्थत्वं दर्शयति। एवं च नेदमन्यधान्यप्रदर्श(नं) कारणस्य समानत्वादिति। धर्मार्थं नित्यकर्मसङ्गे पुत्रदारात्ययप्राप्तौ अचिरस्थितानित्यर्घप्रतीक्षणप्रतिषेधः। अस्यार्थवादः ।।९०।।

भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।।
कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ।। ९१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रकृततिलविशेषव्यतिरेकेण तिलविक्रयप्रतिषेधे विशेषोऽयमर्थवादः। "ननु चोक्तं प्रतिषेधानां दोषसूचनं फलतयैव संबध्यते। तत्किं **भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलः। कृमिभूत** इत्ययमर्थवाद" इति।

उच्यते। असंभविनः फलस्य शास्त्रान्तरेण विरुद्धस्य च श्रवणादेवमुच्यते। तथा पितृभिः सहेत्युच्यते, न च तैः किंचिदपराद्धम्। सुकृतदुष्कृतयोः फलं हि कर्तृगामि। न च पितॄणां कथंचिदपि कर्तृत्वमित्येतत्प्रागुक्तमेव। किंच "सद्यः पतति मांसेन" इति पतितत्ववचनं 'परेषां' न पातित्यमिति नियमात्। तस्मादस्ति किंचिदनिष्टमित्येतावन्मात्रं प्रतिषेधेन संबध्यते। यथाश्रुतमेव न युक्तम्। भोजनादिक्रिया यत्र सद्व्यतिरेकेण अदन्यद्विक्रयस्नानादि तत्र **तिलैर्यः कुरुते** स कृमित्वं प्राप्नोति यथोक्तेन दोषेण संयुज्यते ।। ९१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यदन्यत्कुरुते विक्रयाद्यनापत्तौ ।। ९१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** भोजनाभ्यङ्गदानव्यतिरिक्तं यदन्यन्निषिद्धं विक्रयादि तिलानां कुरुते, तेन पितृभिः सह कृमित्वं प्राप्तः कुक्कुरपुरीषे मज्जति ।। ९१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अत आह **भोजनेति।** अभ्यञ्जनं तैलादिना। दानपदं धर्मार्थतदर्थविक्रयोपलक्षकम्। **अन्यत्** क्रयविक्रयादि न कर्तव्यमित्यत्र तात्पर्यं पितृभिः सहेति विरुद्धफलश्रवणात् सुकृतदुष्कृतयोः फलं तु कर्तर्येवेतिनात्र पितृकृणामपराधः कश्चिदितिमैव (?) ।।९१।।

(५) **नन्दनः।** कुरुते विप्र इति शेषः ।। ९१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** भोजनात् अभ्यञ्जनात् दानात् तिलैः विक्रयं कुरुते स **पुरुषः** श्वविष्ठायां कृमिभूतः पितृभिः सह मज्जति ।। ९१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। भोजनाभ्यञ्जनादिति।** भोजनाभ्यञ्जनदानव्यतिरिक्तमन्वयादन्नविक्रयादि यदि तिलानां कुरुते तदा पितृभिः सह कृमित्वं प्राप्तः श्वपुरीषे निमज्जतीति पूर्वव्यक्तिक्रमफलकथनम् ।। ९१ ।।

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।।
त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ।। ९२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** उक्तार्थः ॥ ९२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पतति द्विजातिकर्मभ्यो हीयते। एतदेव स्पष्टीकृतं **शूद्रो भवतीति।** त्र्यहेणेति त्रिर्विक्रयणमुपलक्ष्यते ॥९२॥

(३) **कुल्लूकः।** मांसलाक्षालवणविक्रयैर्ब्राह्मणस्तत्क्षणादेव पततीति दोषगौरवव्याख्यानार्थमेतत्। पञ्चानामेव महापातकिनां पातित्यहेतूनां वक्ष्यमाणत्वात् क्षीरविक्रयात्त्र्यहेण शूद्रतां प्राप्नोति। एतदपि दोषगौरवात्प्रायश्चित्तगौरवख्यापनार्थम् ॥९२॥

(४) **राघवानन्दः।** उक्तद्रव्येषु कानिचिदनुवदन् तद्विक्रये [दोषमाह सद्य इति द्वाभ्याम्। त्र्यहेणाव्यवहितेन] ॥९२॥

(५) **नन्दनः।** मांसेन विक्रीतेन ॥९२॥

(८) **गोविन्दराजः। सद्य** इति। मांसलाक्षालवणविक्रयी ब्राह्मणः तत्क्षणादेव पतितो भवतीति दोषगौरवख्यापनार्थम्। एतत् पञ्चानामेव महापातकानां पातित्यनियमादेतद्विक्रये **वा पण्यानां** च विक्रय इति उपपातकप्रायश्चित्तस्य लघुतादर्शनात्। एतेन त्र्यहक्षीरविक्रयात् शूद्रतां प्राप्नोति इत्येतदपि व्याख्यातम्। तथा वैश्यभावगमनं च वक्ष्यमाणम् ॥९२॥

(९) **भारुचिः।** सद्यः विक्रयकाले एव ॥९२॥

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ॥
ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ९३ ॥

(१) **मेधातिथिः। कामत** इति वचनादनापदीत्यनुमीयते। गुरुलघुत्वदर्शनं मांसादीनां प्रायश्चित्तविशेषार्थम्। गुरुणि गुरूणि लघुनि लघूनीति वक्ष्यामः ॥९३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** इतरेषामपण्यानां कृतान्नादीनां निषिद्धानां कामतोऽकामतस्तु **पापमात्रम्** ॥९३॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मण उक्तेभ्यो मांसादिभ्योऽन्येषां प्रतिषिद्धानां पण्यानामिच्छातो **नतु प्रमादाद्द्रव्यान्तरसंश्लिष्टानां** सप्तरात्रविक्रयणेन वैश्यत्वं गच्छति ॥९३॥

(४) **राघवानन्दः।** इतरेषां निषिद्धानां पण्यानां विक्रयिणां ॥९३॥

(५) **नन्दनः।** अपण्यानामविक्रेयाणां कामतः अनापदि ॥९३॥

(६) **रामचन्द्रः।** इतरेषां पण्यवस्तूनाम् ॥९३॥

(७) **मणिरामः।** इतरेषां मांसादिभ्यः अन्येषां निषिद्धानां ॥९३॥

(८) **गोविन्दराजः। इतरेषामिति।** उक्तदोषेभ्यो मांसादिभ्योऽन्येषां **प्रतिषिद्धानां पण्यानां** इच्छातो नतु प्रमादादन्यद्रव्यसंपृक्तानां सप्तरात्रविक्रयेण ब्राह्मणो **वैश्यत्वं** प्राप्नोति ॥ ९३ ॥

(९) **भारुचिः।** मांसादीनां श्लोकद्वयेन गुरुलघुत्वप्रदर्शनं प्रायश्चित्तार्थं विज्ञेयम्। गुरुणि गुरुप्रायश्चित्तं यथा स्यात् लघु लघ्विति" ॥ ९३ ॥

रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।।
कृतान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ।।९४।।

(१) **मेधातिथिः** । **रसाः** पूर्वोक्तास्ते **रसैर्निमातव्याः** । मधुररसं गुडादि दत्वाऽऽम्लादि-रसमामलक्यादि ग्रहीतव्यम् । **न** केवलं **लवणं** दत्वा रसान्तरमादेयम् । पाठांतरं 'लवणं तिलैरिति' । अस्मिन्पाठे तिलैरेव लवणस्य प्रतिषेधो न रसान्तरैः । **कृतान्नं** सक्त्वोदनाद्यन्नेन पायसापूपादिना निमातव्यम् । **तिलास्तु धान्येन** व्रीह्यादिना **तत्समाः** । प्रस्थं दत्वा प्रस्थ एव ग्रहीतव्यो नार्थापेक्षयाऽधिकं वाऽऽदेयम् । 'विनिमयो' नाम विक्रय एव । क्रीणातिस्तु द्रव्यविनिमये पठयते । न हि तद्युक्तम्, "विक्रये प्रकृतिविनिमयमस्त्विति" गौतमो भेदं दर्शयति । एवं तर्हि प्रसिद्धेन रूपकादिना द्रव्यार्पणं 'विक्रयः' । तदन्यद्रव्यपरिवृत्ती 'विनिमयः' ।। ९४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । रसा गुडादयो रसैर्निमातव्याः । परिवर्तनेन ग्राह्याः । लाभ-प्रेप्सया इयत्तानवधारणेन ग्रहणं विनिमयो विक्रयस्त्वियत्तावधारणेन लाभेच्छयेति विशेषः । तत्र रसानां रसैर्विनिमयः कार्यो नतु विक्रयः । लवणं तु मृन्निर्यासतया रसभूतं विनिमेयमपि न रसैः । कृतान्नं सक्त्वाद्यकृतान्नेन यवादिना विनिमेयम् । नतु नेत्यत्रान्वितमप्राप्तार्थनिषेधा-योगात् । तिला धान्येनेति स्वयं कृष्याद्युत्पादितत्वाद्यभावेऽपि धान्यैर्विनिमये नास्ति दोष इत्यर्थः । किंतु तत्समानन्यूनाधिकाः ।। ९४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । रसा गुडादयो रसैर्घृतादिभिः परिवर्तनीयाः, लवणं पुनः रसान्तरेण न परिवर्तनीयं सिद्धान्नं चामान्नेन परिवर्तनीयं, तिला धान्येन धान्यप्रस्थः प्रस्थेनेत्येवं तत्समाः परिवर्तनीयाः ।। ९४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । [विप्रक्षत्रिययोरुक्तरसादिपरिवर्तनेन दोष इति] वदन् वाच-निकप्रतिनिधीनाह **रसा इति** । अकृतान्नेनामेन ।। ९४ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ रसादीनां विक्रयोपायमाह **रसा रसैर्निमातव्या इति** । रसा रसैः कृतान्नं कृतान्नेन धान्येन तिलाश्च निमातव्या व्यत्येतव्याः तत्समः समपरिमाणः लवणं रसैर्नतु निमातव्यम् ।। ९४ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । रसै रसा निमातव्याः मानं परस्परं कर्तव्याः अन्यरसैः लवणं न । अकृतान्नेन कृतान्नं तिला धान्येन तत्समाः ।। ९४ ।।

(७) **मणिरामः** । रसाः गुडादयः । रसैः घृतादिभिः । निमातव्याः परिवर्तनीयाः । गुडादिकं दत्त्वा घृतादिकं ग्राह्यं । तथा घृतादिकं दत्त्वा गुडादिकं ग्राह्यमिति परस्परं परिवर्तनं न विक्रेयमित्याशयः । लवणं तु रसांतरेणापि न परिवर्तनीयं ।। ९४ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **रसा** इति । रसा गुडादयो रसैर्घृतादिभिः परिवर्तनीयाः । लवणं पुना रसान्तरेण न परिवर्तनीयम् । सिद्धान्नमसिद्धान्नेन परिवर्तनीयम् । तिला धान्येन प्रस्थः प्रस्थेनेत्येवं विनिमातव्याः ।। ९४ ।।

(९) **भारुचिः** । लवणस्य तिलैर्नियमप्रतिषेधाद्रसैरन्यैस्तिला निमातव्याः। तिला धान्येन व्रीह्यादिना धान्येन तत्सममेव (प्रस्थं) प्रस्थे (न) निमातव्याः न त्वास्थितया ।।९४।।

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः ।।
न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ।।९५।।

(१) **मेधातिथिः** । **एतेन सर्वेणापि** । प्रतिषिद्धपण्यप्रतिप्रसवोऽयं राजन्यस्य । न किंचित्तस्याविक्रेयं वैश्यवत् । किंतु सत्यपि स्ववृत्तित्यागे **न ज्यायसीं** ब्राह्मण**वृत्तिं** कदाचिद**प्यभिमन्येत** । इमां करोमीति चेतसि न कुर्यात् ।

प्रतिकूलं दैव**मनयः** । एतदापदुपलक्षणार्थम् । **गतः** प्राप्तः, आपद्गत इति यावत् ।।९५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एतेन सर्वेण निषिद्धेनापि रसादिना विक्रीतेन अनयमवृत्तिम् । ज्यायसीं ब्राह्मणस्य वृत्तिं प्रतिग्रहादि अभिमन्येत स्वीकुर्यात् ।।९५।।

(३) **कुल्लूकः** । क्षत्रियः आपदं प्राप्तः 'एतेने'त्यभिधाय 'सर्वेणे'त्यभिधानात् ब्राह्मणगोचरतया निषिद्धेनापि रसादिविक्रयणेन वैश्यवज्जीवेत् न पुनः कदाचिद्ब्राह्मणजीविकामाश्रयेत् । न केवलं क्षत्रियः क्षत्रियवदन्योऽपि ।।९५।।

(४) **राघवानन्दः** । आपद्गतक्षत्रियस्य तु वैश्यवृत्तिमनुवदन् [विप्र]वृत्तिं निषेधति **जीवेदिति** । सर्वेण निषिद्धविक्रयेणापि अत एवास्य मांसादिविक्रयो न पातित्यहेतुः । अतस्तत्प्रकरणे ब्राह्मणपदम् । अनयमापदम् । ज्यायसीं अध्यापनयाजनादिकाम् । अन्नप्रतिलोमपरिणयनवत्प्रतिलोमवृत्तिरपि निषिद्धा । यत्त्वापत्काले क्षत्रियादप्यध्ययनं अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयत इति विप्रस्य तद्विप्राकांक्षाप्रयुक्तत्वान्न तस्य जीविकाद्यर्थतेति भावः।।९५।।

(५) **नन्दनः** । अनयमापदं, एतेन वाणिज्येन सर्वेण प्रतिषिद्धद्रव्यविक्रयेणापीत्यर्थः; ज्यायसीं वृत्तिं ब्राह्मणवृत्तिम् ।। ९५ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । अनयं गतः आपद्गतः ज्यायसीं विप्रसंबन्धिनीं वृत्तिं कर्हिचित् ।।९५।।

(७) **मणिरामः** । राजन्यः क्षत्रियः । अनयं गतः आपदं प्राप्तः, एतेन सर्वेण । ब्राह्मणस्य यन्मांसादिविक्रयणं निषिद्धं तेनापि जीवेत् । नतु ज्यायसीं वृत्तिं ब्राह्मणवृत्तिं अध्यापनादिकां अभिमन्येत अंगीकुर्यात् ।। ९५ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **जीवेदिति** । क्षत्रिय आपदं प्राप्त एतद्रसादि सर्वं द्रव्यादिविक्रयेणापि जीवेन्न तु कदाचिद् ब्राह्मणजीविकामाश्रयेत् ।। ९५ ।।

(९) **भारुचिः** । सर्वेणेत्ययं प्रतिषिद्धः,...रण्यप्रतिप्रसवः पूर्वेणाजीविनः । ज्यायस्या वृत्तेः प्रतिषे(धो) नित्यानुवादः । 'न त्वेव ज्यायसीं वृत्ति'मिति यदुक्तं तस्य प्रतिषेधस्य निन्दार्थवादः ।। ९५ ।।

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।।
तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ।। ९६ ।।

(१) **मेधातिथिः । यो जात्याऽधमो** निकृष्टः क्षत्रियादिः । सत्यपि प्रकृतत्वे राजन्यस्य, सर्वेषामयं ब्राह्मणवृत्तिप्रतिषेध एवमेवायं श्लोकः । **उत्कृष्टो** निरपेक्षो ब्राह्मण एव । **कर्मभि**रध्ययनादिभिर्जीवति । दण्डचोऽयं सर्वस्वग्रहणप्रवासनैः ।। ९६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । एवं वैश्यादेरपि क्षत्रधर्मग्रहो निषिद्ध इत्याह **य इति** ।। ९६ ।।

(३) **कुल्लूकः** । यो निकृष्टजातिः सँल्लोभादुत्कृष्टजातिविहितकर्मभिर्जीवेत्तं राजा गृहीतसर्वस्वं कृत्वा तदानीमेव देशान्निःसारयेत् ।। ९६ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्रैवं दृष्टादृष्टार्थं सामान्योक्तिमाह **य इति** द्वाभ्याम् । जात्या क्षत्रियत्वादिनाधमः । उत्कृष्टकर्मभिः उत्कृष्टाः पूर्वपूर्वेण तेषां कर्मभिः । प्रवासयेत् बहिर्निर्वासयेत् ।। ९६ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । जात्या अधमः उत्कृष्टकर्मभिर्न जीवेत् ।। ९६-९७ ।।

(७) **मणिरामः** । प्रवासयेत् देशान्निष्कासयेत् ।। ९६ ।।

(८) **गोविंदराजः** । **य इति** । यो निकृष्टजातिः संल्लोभादुत्कृष्टजातिनोदितमकर्मभिर्जीवेत्तं राजा सर्वस्वमपहृत्य तदानीमेव देशान्निर्वासयेत् ।। ९६ ।।

(९) **भारुचिः**। तस्य सर्वस्वमपहृत्य प्रवासनं नियमेन कुर्यात् । धार्मिको राजा । यद्यपि चैतत् प्रकरणसामर्थ्यात् क्षत्रियविषयं शास्त्रं, तथापि समानत्वात् कारणस्य वैश्यशूद्रयोरपि विज्ञेयम् ।। ९६ ।।

वरं स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वधिष्ठितात् ।।
परधर्मेण जीवन्हि सद्यः पतति जातितः ।।९७ ।।

(१) **मेधातिथिः** । पूर्वस्य विधेर्निन्दार्थवादोऽयम् । यो यस्य विहितो **धर्मो** जात्याश्रयेण **विगुणो**ऽप्यपरिपूर्णाङ्गोऽपि युक्तोऽनुष्ठातुम् । न परधर्मः सर्वाङ्गसंपूर्णोऽपि । अत्र निन्दार्थवादः **परधर्मेणेति** ।। ९७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र वैश्यवृत्तेरुक्ताया वरमशुद्धात्प्रतिग्रहो विगुणीभूतापि स्ववृत्तिः स्ववृत्तितया प्रशस्तेत्यवतारयति **वरमिति**। पतति जातितः स्वानन्तरजातितुल्यतां याति ।। ९७ ।।

(३) **कुल्लूकः** । विगुणमपि स्वकर्म कर्तुं न्याय्यं, न परकीयं संपूर्णमपि यस्माज्जात्यन्तरविहितकर्मणा जीवंस्तत्क्षणादेव स्वजातितः पततीति दोषो वर्जनार्थः ।। ९७ ।।

(४) **राघवानन्दः** । पारक्यः परकीयः स्वनुष्ठितः साङ्गोऽपि न श्रेयान् । 'स्वधर्मो विगुणः श्रेयान् परधर्मो भयावहः' (भ. गी. ३।३५)इति स्मृतेः। जातितः कर्म जात्यन्तरप्राप्त्या जात्यन्तरं जायते, ततः साम्यादिति **मनुभट्टोक्तेः** ।। ९७ ।।

(५) **नन्दनः**। वरशब्द उत्कृष्टवचनः ।। ९७ ।।

(७) **मणिरामः** । स्वनुष्ठितः संपूर्ण अपि ।। ९७ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **वरमिति।** स्वकर्म विगुणमपि कर्तुं न्याय्यं न तु परकीयं संपूर्णमपि। यस्मादपरनोदितकर्मणा जीवंस्तत्क्षणादेव जातितः पततीति निन्दातिशयो वर्जनार्थम्॥ ९७॥

(९) **भारुचिः।** अयमपरो निन्दार्थवादः। उत्कृष्टवर्णवृत्त्यनुष्ठानप्रतिषेधैः स्वधर्मः परधर्म इति प्रकरणात्तु वृत्तिविषयो धर्मशब्दः॥ ९७॥

वैश्योऽजीवन्स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्याऽपि वर्तयेत्॥
अनाचरन्नकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान्॥ ९८॥

(१) **मेधातिथिः।** **स्वधर्मेणाजीवतो** वैश्यस्य शूद्रवृत्तिरनुज्ञायते। पादधावनादिशुश्रूषया। **अनाचरन्नकार्याणि।** उच्छिष्टापमार्जनाद्य'कार्यम्', तत्परिहर्तव्यम्। **शक्तिमान्निवर्तेतेति** सर्वशेषः। अत्र केनचिदुक्तम् सामर्थ्यात् ब्राह्मणक्षत्रिययोरप्येतददतिदिश्यते। तत्रापरेण संदिह्यते। कथं शूद्रवृत्तिं ब्राह्मणः कुर्यात्? एवं हि श्रूयते—"उत्कृष्टं चापकृष्टं च विद्येते कर्मणो तयोः। मध्यमे कर्मणो हित्वा सर्वसाधारणे हि ते" इति—तदयुक्तम्; न त्वस्यायमर्थो ब्राह्मणस्य शूद्रवृत्तिरनुज्ञायते सामर्थ्यादिति। किं तर्हि? **निवर्तेत च शक्तिमानिति** यदस्माभिरुक्तं सर्वशेष इति॥ ९८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अकार्याण्युच्छिष्टभक्षणादीनि। निवर्तेत शक्तिमान् यदि जीवन् शक्तः प्रकारान्तरेण तदा न कुर्यादित्यर्थः॥ ९८॥

(३) **कुल्लूकः।** वैश्यः स्ववृत्त्या जीवितुमशक्नुवन् शूद्रवृत्त्यापि द्विजातिशुश्रूषयोच्छिष्टभोजनादीन्यकुर्वन्वर्तेत निस्तीर्णापत्क्रमशः शूद्रवृत्तितो निवर्तेत॥ ९८॥

(४) **राघवानन्दः।** विप्रराजन्ययोरापद्धर्ममुक्त्वा वैश्यशूद्रयोरप्याह **वैश्य** इति त्रिभिः। अजीवन्निति च्छेदः। अकार्याणि उच्छिष्टभक्षणादीनि। निवर्तेत शूद्रवृत्तेः। शक्तिमान् लब्धस्ववृत्तिश्चेत् लब्धवृत्त्योर्विप्रक्षत्रिययोरपि निवृत्तिः प्रायश्चित्तपूर्विका शक्तिमानित्यनेन सूचिता॥ ९८॥

(५) **नन्दनः।** अजीवन्निति पदं, अकार्याण्यभक्ष्यभक्षणादीनि शक्तिमानापद्विमुक्तः निवर्तेत शूद्रवृत्तितः॥ ९८॥

(६) **रामचन्द्रः।** वैश्यः स्वधर्मेणाजीवन् शूद्रवृत्त्यापि वर्तयेत् अकार्याणि उच्छिष्टभक्षणादीनि न कुर्यात् शक्तिमान्निस्तीर्णापत् क्रमशः शूद्रवृत्त्या निवर्तेत॥ ९८॥

(७) **मणिरामः।** शूद्रवृत्त्या त्रिवर्णसेवोच्छिष्टभोजनादिरूपया वर्तेत। जीवेत शक्तिमान् निस्तीर्णापत्॥ ९८॥

(८) **गोविन्दराजः।** **वैश्य** इति। वैश्यः स्ववृत्त्या जीवन् शूद्रवृत्त्यापि द्विजशुश्रूषया उच्छिष्टभोजनादीनि अकार्याण्यकुर्वन् जीवेन्निस्तीर्णापत्कालः शूद्रवृत्तितो निवर्तेत॥ ९८॥

(९) **भारुचिः।** सामर्थ्याद् ब्राह्मणक्षत्रिययोरप्येतदिष्यते॥ ९८॥

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ॥
पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुककर्मभिः ॥ ९९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **कारुकाः** शिल्पिनः सूदतन्तुवायादयः। तेषां कर्माणि पाकवयनादीनि प्रसिद्धानि । **तैर्जीवेत्** । **पुत्रदारात्यय**स्तद्भरणासमर्थता । एतेन धनतन्त्रभंगेन तस्यापदि विवाहादिकर्मणामेषां विधानान्निकृष्टताऽनुमीयते ॥ ९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पुत्रदारात्ययं प्राप्तस्तेषां जीवनाभावेन कर्तुमशक्नुवन् । कारुकाणां विशिष्टकर्मकराणां चित्रकारादीनां कर्मभिः ॥ ९९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। शूद्रः द्विजातिशुश्रूषां कर्तुमक्षमः क्षुदवसन्नपुत्रकलत्रः सूपकारादि-कर्मभिर्जीवेत् ॥ ९९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। पुत्राद्यत्ययं नाशं ॥ ९९ ॥

(५) **नन्दनः**। शूद्रस्यापद्वृत्तिमाह **अशक्नुवंस्तु शुश्रूषामिति**। अशक्नुवन्वृत्तिहान्येति शेषः ॥ ९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। पुत्रदारात्ययं प्राप्तः भृत्यभावेन जीवनम् ॥ ९९ ॥

(७) **मणिरामः**। पुत्रदाराऽत्ययं प्राप्तः। क्षुत्पीडितपुत्रकलत्रे । कारुककर्मभिः सूपकारादिभिः ॥ ९९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अशक्नुवन्निति**। शूद्रो द्विजातिशुश्रूषया अजीवन् क्षुदवसन्नात्मकलत्रः सूपकारकर्मभिर्जीवेत् ॥ ९९ ॥

(९) **भारुचिः**। एतस्माच्च विज्ञायते शूद्रकर्मभ्यः कारुककर्माण्यत्यन्तनिकृष्टानि। वर्णापसदानां वृत्तिः ॥ ९९ ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ॥
तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥ १०० ॥

(१) **मेधातिथिः**। **प्रचरितै**रनुष्ठितैः। **शुश्रूष्यन्ते** सेव्यन्ते। तदुपयोगीनि यानि **कर्माणि शिल्पानि**। यद्यपि शिल्पमपि कारुकर्मैव, तथापीह भेदेनोपादानात्तक्षकिवर्धकिप्रभृतयः कारवस्तेषां कर्माणि तक्षणवर्धनादीनि। **शिल्पानि** पत्रच्छेदरूपकर्माण्यालेख्यानि ॥ १०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। शिल्पानि पटनिर्माणादीनि ॥ १०० ॥

(३) **कुल्लूकः**। पूर्वोक्तकारुकर्मविशेषाभिधानार्थमिदं यैः कर्मभिः कृतैर्द्विजातयः परिचयन्ते तानि च कर्माणि तक्षणादीनि शिल्पानि च चित्रलिखितादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात् ॥ १०० ॥

(४) **राघवानन्दः**। यैः कटघटनिर्माणैः सुरचितैः सुष्ठुकृतैः शुश्रूष्यन्ते शुश्रूषामाप्नुवन्ति। द्विजात्यपेक्षितकारुककर्माणि कुर्यादिति भावः ॥ १०० ॥

(५) **नन्दनः** । कानि पुनस्तानि कारुकर्माणीत्याह **यैः कर्मभिः सुचरितैरिति** । शिल्पानि सुवर्णलोहच्छत्रादिकरणानि ।। १०० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । सामान्यतः सर्वं कारुकर्म प्राप्तौ विशेषमाह **यैरिति** । तथा च यैः कारुककर्मभिर्ब्राह्मणादीनां सेवा भवति तानि तक्षणादीन्येव कुर्यात्, नान्यानीत्यर्थः ।। १०० ।।

(८) **गोविन्दराजः । यैरिति** । यैः कर्मभिरनुष्ठितैः द्विजातयः परिचर्यन्ते तानि कारुककर्माणि तक्षणादीनि शिल्पानि च लाक्षादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात् ।। १०० ।।

(९) **भारुचिः** । कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च कारुककर्माणि वर्धकिलोहकारादिनानाशिल्पान्यालेख्यादीनि आपत्काले शूद्रवृत्त्यर्थमिदं श्लोकद्वयं प्रकरणसामर्थ्याद्विज्ञेयम् ।। १०० ।।

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।।
अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ।। १०१ ।।

(१) **मेधातिथिः । अनातिष्ठन्निच्छया** । एतदुक्तं भवति— क्षत्रवृत्त्यसंभवे यदि वा वैश्यवृत्तिमाचरेदसत्प्रतिग्रहं वा । तुल्ये एते वृत्ती । असत्प्रतिग्रहात्क्षत्रवृत्तिः श्रेयसी । अथवाऽ**नातिष्ठन् वैश्यवृत्तिम**संभवे । ततश्चासत्प्रतिग्रहो वैश्यवृत्तेर्हीनतरः । **स्वे पथि स्थित** इति ब्रुवन्नापद्वृत्तीनां समुच्चयोऽस्तीति ज्ञापयति । **अवृत्त्या कर्षितः । सीदन्न**वसादं प्राप्नुवन् ।। १०१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । वरं स्वधर्म इति** । यदुक्तं तत्स्फारयति **वैश्येति** । स्वे पथि स्ववृत्तौ स्थित उद्यतः, अत एव क्षत्रवृत्तिमप्यनातिष्ठन् । इमं वक्ष्यमाणम् ।। १०१ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणो वृत्त्यभावपीडितोऽवसादं गच्छन्क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् 'स्वधर्मो वरमविगुण' इत्युक्तत्वात् । स्ववृत्तावेव वर्तमान इमां वक्ष्यमाणां वृत्तिमनुतिष्ठेत्, अतश्च विगुणप्रतिग्रहादिस्ववृत्त्यसंभवे परवृत्त्याश्रयणं ज्ञेयम् ।। १०१ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किंचान्यत् वैश्यवृत्त्याऽपरितुष्यतो ब्राह्मणस्य स्ववृत्तौ स्वाच्छन्द्यमाह **वैश्येति** द्वाभ्याम् । स्वे पथि वेदाभ्यासादौ । इममसत्प्रतिग्रहाख्यम् ।। १०१ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ ब्राह्मणस्यापद्यप्यनाश्रितवृत्त्यन्तरस्य स्वधर्मनिरतस्य कर्तव्यमाह **वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्निति** स्वे पथि स्वे धर्मे, इमं वक्ष्यमाणम् ।। १०१ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । ब्राह्मण इति क्षत्रियस्याप्युपलक्षणम् । इमं वक्ष्यमाणलक्षणम् ।।१०१।। 'स्वधर्मो विगुणः श्रेयानि'त्युक्तान्निदितं स्वकर्ममेव कर्तव्यं नान्यत्कर्मभि(र्मे)त्याह **वैश्यवृत्तिमिति** । इमं वक्ष्यमाणं ।। १०१ ।।

(८) **गोविन्दराजः । वैश्यवृत्तिमिति** । ब्राह्मणवृत्त्यभावपीडितोऽवसादं गच्छन् क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनुतिष्ठन् स्ववृत्तौ वर्तमान इदं वक्ष्यमाणं वृत्तिकर्मानुतिष्ठेत् । अतश्च परवृत्तितोऽसत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य श्रेयांस्तदुक्तं 'वरं स्वधर्मो विगुण' इति ।। १०१ ।।

(९) **भारुचिः**। स्वे पथि स्थित इति च लिङ्गात् क्षत्रियवृत्तिमप्यनातिष्ठन् इति गम्यते, न तु समुच्चयेन ।। १०१ ।।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।।
पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ।। १०२ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **सर्वत** इति प्रतिग्राह्यजातिगुणानामपेक्षा न कर्तव्या। अत्रापि हीनहीनतरहीनतमेषु क्रमेण पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरप्राप्तिरस्त्येव। यथा क्षत्रवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिः। **पवित्रं** गङ्गास्रोतस्तदमेध्यसंसर्गे न **दुष्यति**। "नदी वेगेन शुध्यति" इत्युक्तम्। एवं ब्राह्मणोऽपीति ।। १०२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पवित्रं वन्ह्यादि। धर्मतो धर्मबलात् ।। १०२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मण आपदं प्राप्तः सर्वेभ्योऽपि निन्दिततमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहं कुर्यात्। अत्रार्थान्तरन्यासो नामालङ्कारः। यस्मात्पवित्रगङ्गादिरथ्योदकादिना दुष्यतीत्येतच्छास्त्रस्थित्या नोपपद्यते ।। १०२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अनयं मरणम्, पवित्रं वेदाभ्यासेन सर्वदा पूतो विप्रः प्रकरणात्पवित्रं वन्ह्यादिदृष्टान्तीवाधर्मतो धर्मशास्त्रात्स्वधर्मत्वाद्वा यत्पवित्रं तन्न दुष्यति न दुष्टमिति प्रमितम् ।। १०२ ।।

(५) **नन्दनः**। सर्वतः अप्रतिग्राह्यादपि प्रतिगृह्णीयादिति याजनाध्यापनयोरप्युपलक्षणम् ।। १०२ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। अनयं गतः आपद्गतः धर्मतः पवित्रं द्विजं न दुष्यति एतदुपपद्यते युक्तमेव ।। १०२ ।।

(७) **मणिरामः**। निंदितस्वकर्म (मैं) मेवाह **सर्वत इति**। सर्वतः निंदिततरनिंदिततमेभ्यः। अर्थांतरेणैतद्दृढयति **पवित्रमिति**। यस्मात् पवित्रं वस्तु गंगादि अपवित्रेण रथ्याजलादिना दुष्यति एतत् धर्मतः शास्त्रस्थित्या न उपपद्यते ।। १०२ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **सर्वत** इति। ब्राह्मण आपद्गतः निन्दितानिन्दितमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहं कुर्याद् यस्मात् पवित्रगङ्गादिरथ्योदकादि न दुष्यत्येतच्छास्त्रस्थित्या नोपपद्यते। तच्च ब्राह्मण आपद्यसत्प्रतिग्रहेण न प्रत्यवैति ।। १०२ ।।

(९) **भारुचिः**। यथैव च वर्णान्तरकर्मानुष्ठान...नन्तरमस्य क्रमेणोक्तम् एवं प्रतिग्राह्याण्याप्ये .. शस्त्रानां गुरुलघुत्वाल्लघोरभावे असत्प्रतिग्रहोऽपि गुरोः सकाशात् स्यादिति। एवं च...प्रशस्तः स्यात्। तदभावे अप्रशस्ततरात् तस्याप्यभावे अप्रशस्ततमात्। तथा च वक्ष्यति-'सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादये'दिति। यदि चैतदेवं न स्यात् तेन्न तर्ह्ययं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तोपदे(शोऽ)नर्थकः स्यात्; न चैतदिष्टम्। अतो यथोक्त एव शास्त्रार्थः। पवित्रं च ...... दुष्यतीत्ययमापद्धर्मस्तुत्यर्थवादः ईषत्प्रत्यवायहेतुर्वेति कृत्वा। अथवा प्राणधारणस्य प्रयोजनातिशयदर्श(नमनर्थकं) स्यात् येन जीवन्नयं शक्ष्यति ह्यतिक्रमाकुशलञ्च निहर्तुमिति ।। १०२ ।।

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ॥
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनांबुसमा हि ते ॥ १०३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वेणासत्प्रतिग्रह उक्तः। अनेन याजनाध्यापने अनुज्ञायेते। **गर्हितादिति** सिंहावलोकितवत्पूर्वाभ्यामप्यभिसंबध्यते। यथाग्निरापश्च सर्वत्र शुद्धा एवं ब्राह्मणा अपीति प्रशंसा। केचिदाहुः—असत्प्रतिग्रहवदसद्याजनाध्यापने अप्यनुज्ञायेते। यद्य-भविष्यतां, तदा पूर्वश्लोक एव प्रतिग्रहवदपठिष्यताम्। इह तु विधिप्रत्यवायाभावा**द्दोषो भवति विप्राणा**मिति। वर्तमानप्रत्ययेन सिद्धव्यपदेशादर्थवादताप्रतीतेः। किंच प्रतिवचनं तावदर्थवादः, पूर्वेण सिद्धत्वात्तदेकवाक्यत्वापत्तेर्याजनाध्यापने अप्येवं भवितुमर्हतः। वयं तु ब्रूमोऽसंभवेऽसत्प्रतिग्रहस्य तत्रापि वृत्तिर्युक्ता। यतः प्रवृत्तिः स्मर्यते। 'यथाकथंचित्स आत्मानमुद्धरेदन्यत्र प्रत्यवायेभ्यः'। कर्मार्थस्त्वापद्धर्मपाठः ॥ १०३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। गर्हितादिति त्रिष्वन्वितम्। विप्राणां वेदविद्यावताम्। यथा ज्वलनोऽशुचीनपि दहन् अप्पूरनद्यादिर्मलक्षालनं कुर्वन्नपि न दुष्यति ॥ १०३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यस्मात् **नाध्यापनादिति**। ब्राह्मणानामापदि गर्हिताध्यापनयाजन-प्रतिग्रहैरधर्मो न भवति यस्मात्स्वभावतः पवित्रत्वेनाग्न्युदकतुल्यास्ते ॥ १०३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अत एवाह **नेति**। यथा याजनाध्यापने दोषानापादके दृष्टान्तः ज्वलनेन ग्रीष्मातपेन युक्तोऽर्क इव वेदाभ्यासेन युक्तो विप्रः प्रतिग्रहोऽपि तथा 'विशुद्धाच्च प्रतिग्रह' इत्यत्र विशुद्धपदं तदर्जितधनस्य फलसिद्धत्वार्थम् ॥ १०३ ॥

(५) **नन्दनः**। एतदेव स्थिरीकरोति **नाध्यापनाद्याजनाच्चेति** ॥ १०३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। ज्वलनार्कसमाहितः समीपे आपद्गतस्य दोषो न ॥ १०३ ॥

(७) **मणिरामः**। तदेव स्पष्टयति **नाध्यापनादि**त्यादिभिः श्लोकैः ॥ १०३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **नाध्यापनादिति**। ब्राह्मणानामपि गर्हिताध्यापनयाजनप्रतिग्रहै-रधर्मो न भवति। तस्मात् पवित्रत्वेनाग्न्युदकतुल्यास्ते ॥ १०३ ॥

(९) **भारुचिः**। अत्राध्यापनयाजनयोर्गर्हितयोर्नानुज्ञानम्, असत्प्रतिग्रहस्तुत्यर्थत्वात् तयो-र्ग्रहणस्य। स चाधिकृत एव। 'सर्वतः प्रतिगृह्णीया'दिति न त्वसदध्यापनयाजनेऽधिकृते। तथा च सति पूर्ववदयमप्यर्थवादो व्याख्यातः ॥ १०३ ॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति ततस्ततः ॥
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥ १०४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वेणासत्प्रतिग्रह उक्तः। अनेन परिग्रहदुष्टमन्नमभ्यनुज्ञायते। **ततस्तत इति** जातिकर्मानपेक्षमन्नस्वामिनमाह। शेषोऽर्थवादः ॥ १०४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। किं पुनः? प्रतिग्रहादि कुर्वन् ॥ १०४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यः प्राणात्ययं प्राप्तः प्रतिलोमजादन्नमश्नाति सोऽन्तरिक्षमिव कर्दमेन पापेन न संबध्यते ॥ १०४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **जीवितेति**। य इति सामान्यशब्दोऽपि ब्राह्मणविषय एव प्रकरणात् अन्येषां प्रतिग्रहनिषेधाच्च। अत्र अनदनीयोदनम् अवृत्तिकर्शितत्वं जीवितात्ययमिति लिङ्गत्रयं पवित्रमित्यादिदृष्टान्तद्वयं च लौकिकालौकिकसर्वथादोषतात्पर्यकम् ॥१०४॥

(५) **नन्दनः**। सर्वत्र भोजनमप्यस्यादृष्टमित्याह **जीवितात्ययमापन्न** इति ॥ १०४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। जीवितात्ययं आपन्नः जीवितस्य अत्ययं नाशं प्राप्तः सन् यतस्ततः प्रतिलोमजातान् यः अन्नं अत्ति भक्षयति ॥ १०४ ॥

(७) **मणिरामः**। यतस्ततः प्रतिलोमजात् ॥ १०४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **जीवितात्ययमिति**। यः प्राणात्ययं प्राप्तः प्रतिलोमादपि अन्नमश्नाति सोऽन्तरिक्षमिव कर्दमेन पापेन न संबध्यते। अत्र परवृत्त्यर्थवादः ॥ १०४ ॥

अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः ॥
न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **अजीगर्तो** नाम ऋषिः। स क्षुत्परिपीडितः पुत्रं **सुतं** शुनःशेपनामानं **हंतुमुपासर्पत्** प्रचक्रमे। न चासौ क्रव्याद इति युज्यते। शौनःशेपमाख्यानं बह्वृचिषु प्रसिद्धम्। नात्र विस्तर आगमस्योपयुज्यते। परमार्थस्तु परकृतिरूपोऽर्थवादः। एवं सर्व एते द्रष्टव्याः ॥ १०५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सुतं शुनःशेपम् ॥ १०५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अत्र परकृतिरूपार्थवादमाह **अजीगर्त** इति। ऋषिरजीगर्ताख्यो बुभुक्षितः सन्पुत्रं शुनःशेपनामानं स्वयं विक्रीतवान् यज्ञे गोशतलाभाय यज्ञयूपे बद्ध्वा विशसिता भूत्वा हंतुं प्रचक्रमे। नच क्षुत्प्रतीकारार्थं तथा कुर्वन्पापेन लिप्तः। एतच्च **बह्वृचब्राह्मणे** शुनःशेपाख्यानेषु व्यक्तमुक्तम् ॥ १०५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अत्रार्थे ऐतिह्यं प्रमाणयति **अजीगर्त** इति चतुर्भिः। सुतं शुनःशेपम्, हन्तुं वरुणार्थं पुरुषमेधे। उपासर्पद्विक्रीतस्य सुतस्य पुनर्हननार्थं गतवान् ॥ १०५ ॥

(५) **नन्दनः**। अत्र शिष्टाचारान्दर्शयति **अजीगर्तः सुतं हंतुमिति**। आचरन्निति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः ॥ १०५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अजीगर्तः ऋषिः। सुतं शुनःशेपं। दोषेण न अलिप्यत ॥ १०५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अजीगर्त** इति। अजीगर्ताख्यऋषिः बुभुक्षितः पुत्रं शुनःशेपं हन्तुं प्रचक्रमे, न च तथा क्षुत्प्रतीकारं कुर्वन् पापेन लिप्तवान् ॥ १०५ ॥

(९) **भारुचिः**। पुत्रं शुनःशेपनामानं उपासर्पत् प्रचक्रमे ॥ १०५ ॥

श्वमांसमिच्छन्नार्तोऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।।
प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ।। १०६ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** एवं **वामदेवो** नाम ऋषिः । स **आर्तः** क्षुधा **श्वमांसमत्तुं** भक्षयितुमैच्छत् ।। १०६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** श्वमांसमिच्छन्नार्तोऽत्तुमितीच्छामात्रेणापि पापोत्पत्तिं दर्शयति ।। १०६ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** वामदेवाख्यऋषिर्धर्माधर्मज्ञः क्षुधार्तः प्राणत्राणार्थं श्वमांसं खादितुमिच्छन्दोषेण न लिप्तवान् ।। १०६ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** श्वमांसं शुनो मांसं वामदेवोऽप्यत्तुमिच्छन्न लिप्तवानित्यन्वयः ।। १०६ ।।

(५) **नन्दनः ।** न लिप्तवान्दोषं न स्पृष्टवान् ।। १०६ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** श्वमांसं वामदेवः क्षुधार्तोऽत्तुमिच्छन्पापेन न लिप्तवान् ।। १०६ ।।

(७) **मणिरामः ।** श्वमांसं कुक्कुरमांसं अत्तुं भक्षितुं ।। १०६ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** **श्वमांसमिच्छन्निति ।** वामदेवाख्यऋषिः कार्याकार्यवित् क्षुधार्तः प्राणपरित्राणार्थं श्वमांसं भक्षयितुमिच्छन् पापेन न लिप्तवान् ।। १०६ ।।

भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने वने ।।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः ।। १०७ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** **वृधो** नाम तक्षा अप्रतिग्राह्यः । ततो **बह्वीर्गा भरद्वाजो** नाम ऋषिः प्रतिजग्राह ।। १०७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** बह्वीर्गा इति सतात्पर्यं विशेषणं, 'एकैव गौः प्रतिग्राह्ये'ति वचनात् । बृहत्तक्ष्णो रथकारात् ।। १०७ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** भरद्वाजाख्यो मुनिः महातपस्वी पुत्रसहितो निर्जने वनेऽरण्य उषित्वा क्षुत्पीडितो वृधुनाम्नस्तक्ष्णो बह्वीर्गाः । प्रतिगृहीतवान् ।। १०७ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** वृधोर्वृधुनामकस्य तक्ष्णो आयोगवजातेः विजने निह्नुत्य प्रतिजग्राहेत्यन्वयः । अत्र हेतुः—महातपा इति तेन संभवत्प्रकारान्तरे न कार्यं तदिति भावः ।।१०७।।

(६) **रामचन्द्रः ।** बृहत्तक्ष्णो राज्ञः प्रतिग्रहः ।। १०७ ।।

(७) **मणिरामः ।** वृधोस्तक्ष्णोः वृधुनाम्नस्तक्ष्णोः ।। १०७ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** **भारद्वाज** इति । **बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह** वृधुतक्ष्णो**र्महामनाः ।** भारद्वाजाख्यो मुनिर्मनस्वी सपुत्रो निर्जने वने क्षुत्पीडितो वृधुनाम्नस्तक्ष्णोः बह्वीर्गाः प्रतिगृहीतवान् ।। १०७ ।।

क्षुधार्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ॥
चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥ १०८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **विश्वामित्रो** नाम महामुनिः प्रसिद्धः। स कस्मिंश्चिदवसरे क्षुधादुःखेन **श्वजाघनीं चण्डालहस्तादादायात्तुम**भ्यागत आभिमुख्येनाध्यवसितः। न केवलं परिदुष्टेऽन्ने दोषोऽस्ति यावत्स्वभावदुष्टेऽपीति श्वजाघनीग्रहणम्। सर्वदोषदुष्टमप्यापदि भक्षयितव्यमिति श्लोकतात्पर्यार्थः ॥ १०८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** श्वजाघनीं शुनः पुच्छमूलमांसम् ॥ १०८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ऋषिर्**विश्वामित्रो** धर्माधर्मज्ञः क्षुत्पीडितः चण्डालहस्ताद्गृहीत्वा कुक्कुरजघनमांसं भक्षितुमध्यवसितवान् ॥ १०८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** **श्वजाघनीं** शुनो जघनवर्तमानं मांसम् ॥ १०८ ॥

(५) **नन्दनः।** **श्वजाघनीं** श्वमांसं अत्तुं भक्षितुम् ॥ १०८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** क्षुधार्तो विश्वामित्रः **श्वजाघनीं** श्वपुच्छमूलमांसं **अत्तुं अभ्यागात्** ॥ १०८ ॥

(७) **मणिरामः।** **श्वजाघनीं** कुक्कुरजघनमांसं ॥ १०८ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **क्षुधार्त** इति। विश्वामित्रः कार्याकार्यवित् क्षुत्पीडितः चण्डाल-हस्तात् श्वश्रेणीं (?) प्रतिगृह्य भक्षयितुमध्यवसितवान् ॥ १०८ ॥

(९) **भारुचिः।** जीवितात्यये सर्वान्नाभ्यनुज्ञानार्थाः पञ्च श्लोकाः स्वपरकृत्यर्थवादा विज्ञेयाः ॥ १०८ ॥

प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ॥
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥१०९॥

(१) **मेधातिथिः।** आपदीषद्गर्हितयोजनाध्यापनयोः संभवे न गर्हितप्रतिग्रहे वर्तितव्यमिति श्लोकार्थः ॥ १०९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्र पुनर्विशेषमाह **प्रतिग्रहादिति** ॥ १०९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** गर्हितानामप्यध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणां मध्याद्ब्राह्मणस्यासत्प्रतिग्रहो निकृष्टः परलोके नरकहेतुः ततश्चापदि प्रथमं निन्दिताध्यापनयाजनयोः प्रवर्तितव्यं तदसंभवे त्वसत्प्रतिग्रह इत्येवंपरमेतत् ॥ १०९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** याजनाध्यापने प्रतिग्रहात्प्राशस्त्ये इत्यनुवदति **प्रतिग्रहादिति।** प्रत्यवरः प्रति पूर्वं अपेक्ष्यावरो निकृष्टः प्रेत्य स्थितस्यापि नरकहेतुत्वात् ॥ १०९ ॥

(५) **नन्दनः।** याजनाध्यापनाभ्यामसत्प्रतिग्रहस्यावरत्वमाह **प्रतिग्रहाद्याजनाच्चेति।** प्रेत्य परलोके ॥ १०९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** प्रतिग्रहः प्रत्यवरः हीनहीनः ॥ १०९ ॥

(७) **मणिरामः।** प्रत्यवरः निकृष्टः ॥ १०९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। प्रतिग्रहादिति।** 'आपत्करणाज्जपहोमैरपैत्येन' इति वक्ष्यमाण-दर्शनात् गर्हितयाजनाध्यापनप्रतिग्रहाणां मध्यात् असत्प्रतिग्रहो निकृष्टो ब्राह्मणस्य परलोके नरकहेतुः अत आपदि प्रथममसद्याजनाध्यापनयोः प्रतिवर्तितव्यम्। तदभावेऽसत्प्रतिग्रह इत्येवंपरमेतत् ॥ १०९ ॥

(९) **भारुचिः।** प्रकरणादसत्प्रतिग्रहनिन्दामीषद्गर्हितयाजनाध्यापनवृत्तिसंस्तुत्यर्था-सामर्थ्यात्। एवं च स(ति षडतीषद्) गर्हित याजनेऽध्यापने वा सति वृत्त्यर्थेनासःप्रतिग्रहे प्रवर्तते ! ते तदर्थाः विज्ञायते इतरथाभ्यापत्कल्पविहितासत्प्रतिग्रहनिन्दापूर्वकशास्त्रविरोधिनी प्रसज्येत; न चैतदिष्टम्। अतस्तन्निन्दया इतरवृत्तिस्तुतिर्विज्ञेया ॥ १०९ ॥

याजनाध्यापने नित्यं क्रियते संस्कृतात्मनाम् ॥
प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यंत्यजन्मनः ॥ ११० ॥

(१) **मेधातिथिः।** अत्रैव हेतुरूपोऽर्थवादः। प्रवृत्तिरेवेदृशो लोकस्य यदनुपनीता नाधीयते न च यजन्ते। अतः सुष्ठुवार्तोऽपि न शूद्रं याजयिष्यत्यध्यापयिष्यति वा। दानं तु सार्ववर्णिकं प्रसिद्धम्। **शूद्रादपि प्रतिग्रहः** कर्तुं प्राप्नोत्यतः स प्रत्यवरः ॥११०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** संस्कृतात्मनां द्विजानामेव संभवति नतु तस्य शूद्रे प्रसंगः। प्रतिग्रहस्तु प्रवर्तमानः शूद्रेऽपि प्रसज्यत एवेति युक्तेर्निन्दितत्वात्। न केवलं शूद्रात् किंतु अप्यन्त्यजन्मनः चण्डालात् ॥११०॥

(३) **कुल्लूकः।** अत्र हेतुमाह **याजनेति।** याजनाध्यापने आपद्यनापदि चोपनयन-संस्कृतात्मनां द्विजातीनामेव क्रियेते; प्रतिग्रहः पुनर्निकृष्टजातेः शूद्रादपि क्रियते तस्मादसौ ताभ्यां गर्हितः ॥११०॥

(४) **राघवानन्दः।** अत्र हेतुमाह **याजनेति।** संस्कृतात्मनां वेदेनैव संस्कारो द्विजानाम्। शूद्रस्य याजनमपि प्रतिग्रहवन्निन्दितम् ॥११०॥

(५) **नन्दनः।** अत्र कारणमाह याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनान्त्रैवर्णिकाना-मेव नित्यमापद्यनापद्यपि क्रियते ॥११०॥

(६) **रामचन्द्रः।** (अन्त्य)जन्मनः निकृष्टजातेः ॥११०॥

(७) **मणिरामः।** तत्र हेतुमाह **याजनाध्यापन इति** ॥ ११० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** अत्र हेतुमाह **याजनाध्यापन** इति। याजनाध्यापने आपद्यनापदि च द्विजातीनामेव क्रियेते। प्रतिग्रहः पुनर्निकृष्टजातेः शूद्रादपि क्रियते, अतोऽसौ गर्हितः ॥ ११० ॥

(९) **भारुचिः।** सा च क्रमार्थेत्युक्तम्। अत्र कारणमाह यतश्चैतदेवमतो यथोपदिष्टः क्रमः प्रतिपादनी(यः) ॥ ११० ॥

जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ॥
प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

(१) **मेधातिथिः। जपेन होमेन चैनः पापमपैति** विनश्यति। तेन न क्षतिः। प्रतिग्रहाद्यदेनस्तत्**त्यागेन** तस्य प्रतिग्रहस्य, **तपसा**, वक्ष्यमाणेन "मासं गोष्ठे पयः पीत्वा" इत्यादि ॥१११॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** जपहोमैर्नतु तद्रुपात्तवित्तत्यागैरेव अतः सुशकप्रायश्चित्ततापि। त्यागेन प्रतिग्रहोपात्तवित्तस्य। तपसा चान्द्रायणादिना। तपसैवेति क्वचित्पाठः। तद्वित्तस्य त्यागासंभवे तपसापि भूयसाऽपैतीत्यर्थः ॥१११॥

(३) **कुल्लूकः।** एनोग्रहणादसत्प्रतिग्रहयाजनाध्यापनैर्यदुपपन्नं पापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण जपहोमैर्नश्यति असत्प्रतिग्रहजनितं पुनः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन 'मासं गोष्ठे पयः पीत्वे'त्येवमादिवक्ष्यमाणतपसाऽपगच्छति ॥१११॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रायश्चित्तगौरवादपि ताभ्यां प्रतिग्रहोऽवर इत्याह **जपेति**। एनः पापम् त्यागेन तद्द्रव्यस्य। तपसा 'गोष्ठे पयः पीत्वे'त्येवमादिवक्ष्यमाणेन ॥१११॥

(५) **नन्दनः।** प्रतिग्रहस्तु दानस्य सर्वसाधारणत्वादन्त्यजन्मनः प्रतिलोमादपि क्रियते कर्तुं प्राप्तो भवति, तेन प्रतिग्रहः प्रत्यवर इत्याह **जपहोमैरपैत्येन इति**। प्रायश्चित्तगौरवादप्यसत्परिग्रहः प्रत्यवर इत्यर्थः ॥१११॥

(६) **रामचन्द्रः।** तु पुनः त्यागेन प्रतिगृहीतवस्तुनः त्यागेन वा तपसैव गोष्ठे पयः पीत्वा वक्ष्यमाणतपसा ॥१११॥

(७) **मणिरामः।** प्रायश्चित्तमाह **जपहोमैरिति**। त्यागेन प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन तपसा 'मासं गोष्ठे पयः पीत्वे'ति वक्ष्यमाणउपायेन ॥१११॥

(८) **गोविन्दराजः।** किं च **जपहोमैरिति**। अतो ग्रहणादसद्याजनाध्यापने यदुत्पन्नं पापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणवक्ष्यमाणरूपेण जपहोमैर्निवर्तते। असत्प्रतिग्रहजनितं पुनस्तद्द्रव्यत्यागेन 'मासं गोष्ठे पयः पीत्वे'त्येवमादिवक्ष्यमाणतपसा चोपशाम्यति ॥१११॥

(९) **भारुचिः।** प्रकरणादयं प्रतिग्रहोऽसत्प्रतिग्रहो विज्ञेयः। छन्दोभङ्गभयात्। सच्छन्दोऽत्र न पठितः। प्रतिग्रहोपपदं जपहोमत्यागतपसां च प्रायश्चित्तप्रकरणोपदिष्टानामिहोपदेशः स्तुत्यर्थः, न विध्यर्थः ॥१११॥

शिलोञ्छमप्याददीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः ॥
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अस्याप्यनुवादोऽर्थवादमेवाह महदेतदन्याय्यं यत्परद्रव्यग्रहणम्। तत्र कदाचिदश्रूयमाणस्य ग्रहणेऽपीदं भवद्दुष्यतोऽप्येतावता प्रशस्यत्वम्। अत्र शिलः प्रतिग्रहसमानजातीयः। स एवायं प्रकर्षप्रत्ययहेतुर्भवति। **प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयानिति।** यतो

निकृष्टमपेक्ष्योत्कृष्टत्वनिमित्तं प्रकर्षमनुभवति। न हि भवति चण्डालाद्ब्राह्मणः श्रेयान्। अतः शिलोञ्छयोरपि ग्रहणेऽनस्वग्रहणम्। तथापि शिलोञ्छं श्रेयः। यद्यपि शिलोञ्छवृत्तिरत्यन्तोत्कृष्टोक्ता तथाप्यस्ति प्रतिग्रहेण किंचित्साम्यम्। यतस्तत्राधिदेवतानिष्ठितभृत्यागतं क्रियावैकल्यम्। असत्प्रतिग्रहेऽप्यात्मनि ग्रह उपपन्नो न कुप्यतीत्ययमिति। तत्रेतरसंनिहितद्रव्यस्याऽऽत्मनिग्रहः। अतः शिलोञ्छवृत्तिरपि न निरवद्या। ततो युक्तं **प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयानि**त्यादि ।।११२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। शिलोञ्छमिति**। जीवनासंभवे यतस्ततोऽपि चाण्डालादिक्षेत्रजादि यतस्ततोऽपीत्यन्वयः। 'लूनशीर्णमनुज्ञातं शिल'मिति **देवलः**। तदेव 'स्वामिना' त्यक्तं तदनुमतिं विनैव गृह्यमाणमुञ्छः। एकैककणादानमुञ्छः, कणिशादानं तु शिलमित्यन्ये। तद्वृत्तिद्वयजीवनसंभवे सत्प्रतिग्रहोऽपि न कार्यः। तत्राप्युञ्छेन जीवनसंभवे शिलं न ग्राह्यं, तत्रोपरोधसंभवात् ।।११२।।

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणः स्ववृत्त्याऽजीवन्यतस्ततोऽपि शिलोञ्छं गृह्णीयान्नतु तत्संभवेऽसत्प्रतिग्रहं कुर्यात् यस्मादसत्प्रतिग्रहाच्छिलः प्रशस्तः, मञ्जर्यात्मकानेकधान्योन्नयनं शिलस्ततोऽप्युञ्छः श्रेष्ठः। एकैकधान्यादिगुडकोच्चयनमुञ्छः ।।११२।।

(४) **राघवानन्दः**। याजनादिभ्योऽपि शिलोञ्छे प्रशस्ते इत्यनुवदंस्तयोरपि शिलादुञ्छं प्रशस्ततरमित्याह **शिलेति**। उञ्छेन जीवञ्छिलं न कुर्यात्। शिलेन जीवन्नध्यापनं न कुर्यात्। अध्यापनेन जीवन्याजनं न कुर्यात्। याजनेन जीवन्प्रतिग्रहं न कुर्यात्। तत्रापि विशुद्धेन जीवन्नविशुद्धं न कुर्यादिति भावः ।।११२।।

(५) **नन्दनः**। कल्पान्तरमाह **शिलोञ्छमप्याददीतेति**। अजीवन्निति पदं यतस्ततो विशिष्टाविशिष्टधनेभ्यः क्षेत्रखलादिषु शिलमुञ्छं वाददीत उत्तरार्धेन यतस्ततः प्रतिग्रहशिलोञ्छानां विशेष उक्तः, यतस्ततः प्रतिग्रहादन्यतःप्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयान्, ततोऽपि तस्मादपि एतौ शिलोञ्छौ अदत्तादानविषयौ चतुर्थाध्यायोक्तावापद्धर्मवृत्त्यर्थौ। उञ्छो धान्यशः आदानं, कणिशाद्यर्जनं शिलमिति ।।११२।।

(६) **रामचन्द्रः**। पूर्वं शिलोञ्छं शिलं वा उञ्छं वा यदाऽपर्याप्तं तदा यतस्ततः महापातकिनोऽपि उपपातकादिभ्योऽपि गृह्णीयात्। ततः शिलात् उञ्छः प्रशस्यते ।।११२।।

(७) **मणिरामः**। शिलोञ्छेनाजीवनसिद्धौ प्रतिग्रहं न कुर्यादित्यर्थः। तत्र हेतुमाह **प्रतिग्रहादिति**। मंजर्याद्यनेकधान्येनोच्चयनं शिलः। एकैकधान्याद्युच्चयनमुञ्छः ।।११२।।

(८) **गोविन्दराजः। शिलोञ्छमिति**। ब्राह्मणः स्ववृत्त्या अजीवन्नुपपातकिभ्योऽपि शिलोञ्छं गृह्णीयान्न तु तत्संभवे असत्प्रतिग्रहेण वर्तते। यस्मादसत्प्रतिग्रहात् शिलोच्चयनं प्रशस्तं। ततोऽप्येकैकधान्यकणोच्चयनमिति ।।११२।।

(९) **भारुचिः**। असत्प्रतिग्रहपक्षे (शि)लोञ्छाभ्यां दुर्धराविमौ विज्ञेयौ, सत्प्रतिग्रहादित्येके। येन (शि)लोञ्छयोः किलासत्प्रतिग्रहात् साधुवादो न युक्तः। अत्यन्तहीनत्वादसत्प्रतिग्रहस्य (शि)लोञ्छाभ्यां दुर्धरौ हि तावकृतात्मभिरिति यदुक्तं तदेतदरादसत्यम्।

यस्मात् (शि)लोञ्छवृत्तिनो तद्यप्यात्मनिग्रहोऽस्ति; तथापि देवतातिथिभृत्यगतमवश्यमस्य क्रियावैकल्यं जायते, असत्प्रतिग्रहे चात्मनिग्रह उच्यते। 'न तु तृप्येत् स्वयं तत' इति वचनात् तीव्रतश्च सन्निहितद्रव्यस्यात्मनिग्रहः। तथा द्रव्यस्यार्जनर(क्षण)प्रतिपादनेषु प्रयत्ननियमः। अपि च (शि)लोञ्छवृत्तिनोऽप्यस(च्छि)लोञ्छगन्धोऽस्ति 'यतस्तत' इति वचनात् अविशेषेण सर्वकृषीवलेभ्यः एताविह (शि)लोञ्छा(वुच्येते)। यतः असत्प्रतिग्रहापकरणाल्लिङ्गाच्च। 'विप्रो जीवन्यतस्तत' इति एतस्माद्विज्ञायते च। सत्प्रतिग्रहपक्ष एतौ (शि)लोञ्छौ। एवं च नाधिकार उत्स्रक्ष्यते, न लिङ्गम्। गुणवृत्त्या कल्प इष्यत इति। तथा च सत्यसत्प्रतिग्रहात् (शि)लोञ्छयोः साधुवाद एतद् गम्यते। तदभावेऽसत्प्रतिग्रहः स्यात्। 'यथा याजनाध्यापनयो'रित्युक्तम् ।।११२।।

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः ।।
याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति ।। ११३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अत्र त्रीणि निमित्तानि राजप्रतिग्रहे उच्यन्ते। **सीदद्भिः** कुटुंबावसादं प्राप्तैरापदीत्यर्थः। **कुप्यमिच्छद्भिः।** कुण्डलकटकाद्युष्णीषासनादि काञ्चनादि। अन्यद्वा **धनं** गोहिरण्यादि यज्ञोपयोग्यन्यद्वा। **विप्रैः पृथिवीपतिर्याच्यो** देशेश्वरोऽभ्यर्थयितव्यः। अत्र यदुक्तं 'न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्' इति स दुष्टराजविषयः प्रतिषेधो द्रष्टव्यः। तथा चोक्तं "लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिन" इति। **अदित्सन्** याचितः सन् दातुं यो नेच्छति, स त्यागमर्हति। तस्य विषये न वस्तव्यम्। अथवा **त्यागो** हानिः। अन्यस्य चानिर्देशाद्धर्महानिं प्राप्नोति ।। ११३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सीदद्भिरन्नाभावेन उञ्छस्याप्यलाभात्। तथा कुप्यं कांस्यताम्रादीच्छद्भिस्तदर्थिभिः। तथा धनं बहुसुवर्णादिकोशमिच्छद्भिः। अजीवनदशायामतिरागौत्कटचे वा नृपतिर्याच्यो नान्यथेत्यर्थः। स च नृपोऽदित्सन्ब्राह्मणै रन्यैरपि त्याज्यः ।।११३।।

(३) **कुल्लूकः।** स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावाद्धर्मार्थं कुटुंबावसादं गच्छद्भिः सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादिकुप्यं धनं यागाद्युपयुक्तं हिरण्याद्यप्यापत्प्रकरणात्क्षत्रियोप्युच्छास्त्रवर्ती याचितव्यः स्यात्। यश्च दातुं नेच्छति कृपणत्वेनावधारितः स त्याज्यो न याचनीय इत्यर्थः। **मेधातिथिगोविन्दराजौ** तु त्यागमर्हतीति तस्य देशे न वस्तव्यमिति व्याचक्षाते ।। ११३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** स्नातकैर्हि राज्ञोऽपि धनं ग्राह्यमित्याह **सीदद्भिरिति**। बहुवचनलिङ्गाद्बहुतरकुटुम्बैः। कुप्यं सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादि। धनपदं सुवर्णादिपरम्। पृथिवीपतिः राजा याच्यः आपत्प्रकरणत्वादुच्छास्त्रवर्त्यपि अन्यथा धर्मजीवनयोर्हानावतीव पातकितेति भावः। अदित्सन्कार्पण्यात्। त्यागं तस्य राज्ञः देशस्य वा ।। ११३ ।।

(५) **नन्दनः।** कुप्यं वस्त्रादिकं धनं हिरण्यादिकं त्यागं याजनादिषु नादेयत्वम् ।।११३।।

(६) **रामचन्द्रः।** स्नातकैर्विप्रैः सीदद्भिः कुप्यं ताम्रादिधनं इच्छद्भिः पृथिवीपति-

याच्यः स्यात् । अदित्सन् अप्रयच्छन् तर्हि त्यागं अर्हति ब्राह्मणैरन्यैस्त्याज्यः तद्देशे न स्थातव्यम् ।। ११३ ।।

(७) **मणिरामः** । सीदद्भिः धनाभावात् कुटुंबावसादं गच्छद्भिः । स्नातकैः ब्राह्मणैः ।। कुप्यं सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादिधनं यागाद्युपयुक्तं हिरण्याद्यपि इच्छद्भिः पृथिवीपतिः याच्यः स्यात् यः अदित्सन् दातुं न इच्छति, कृपण इति यावत् सः अर्हति कृतात क्षेत्रात् लुप्तः स स्यात् । अदोषकृत् अदुष्टं । तथा गवाद्यपि पूर्वं पूर्वमुद्दिष्टं ।। ११३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । सीदद्भिरिति ।** स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावात् धर्मात्मकुटुंबावसादं गच्छद्भिरसारद्रव्यं गृहोपयोगि शयनासनासनादि वा धनं धान्यं हिरण्यादि वेच्छद्भिः पार्थिवः क्षत्रियो क्षत्रियोऽपि वोच्छास्त्रवर्ती याचितव्यः स्यात् । अददतस्तस्य देशे न वस्तव्यमिति । इदं न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः । इत्यक्षत्रियोच्छास्त्रवर्तिनोऽराज्ञोऽनापदि निषिद्धयोरापद्यभ्यनुज्ञानार्थम् ।। ११३ ।।

(९) **भारुचिः** । अयं च प्रतिषेधविषये क्षत्रियाद्राज्ञः क्षत्रियादपि वा लुब्धादुच्छास्त्रवर्तिनः सकाशादयं प्रतिग्रहो विज्ञेयः । उपाध्या (य) स्त्वाह -क्षत्रियादेव राज्ञः. . . प्राथ (म्य)कल्पकोऽयम् । कुप्यं काष्ठमयं शयनासनाद्यसारं धनं वा गोहिरण्यादि याच्य. . स्यादयोगे क्षुदवसन्नात्मकलत्रापत्यधर्ममन्त्रेण ।।११३।।

अकृतं च कृतात्क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च ।।
हिरण्यं धान्यमन्नं च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ।। ११४ ।।

(१) **मेधातिथिः । अकृतम**कृष्टं क्षेत्रं प्रशस्यम् । **अजाविकं** च भवति । परस्परविशेष उक्तार्थः श्लोको गम्यते ।। ११४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अकृतं** खिलं । **कृतं** परिकर्मितं । **अन्नं** पक्वं । कृतादकृतं । ततः क्रमेणा**जादौ** । तत्रापि **पूर्वं पूर्वं न दोषवत्** परिग्रहेऽल्पदोषम् ।। ११४ ।।

(३) **कुल्लूकः । अकृतम**नुप्तसस्यं क्षेत्रतत्कृतादुप्तसस्यात्प्रतिग्रहे दोषरहितं तथा गोछागमेषहिरण्यधान्यसिद्धान्नानां मध्यात्पूर्वं पूर्वमदुष्टम् ततश्चैषां पूर्वपूर्वासंभवे परः परो ज्ञेयः ।। ११४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । ग्राह्येष्वेतेषु पूर्वपूर्वप्रशस्तिमाह **अकृतेति** । अकृतमनुप्तसस्यं क्षेत्रं ततो नीवारादेर्ग्रहणम् । कृतादुप्तसस्यात् । अन्नं सिद्धान्नम् । नात्र तर्कापेक्षा किमिव वचनं न करोतीति न्यायात् ।। ११४ ।।

(५) **नन्दनः** । अथ ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहे द्रव्यविशेषेषु दोषतारतम्यमाह **अकृतञ्च गृहं क्षेत्रमिति । पूर्वं पूर्व**मदोषकं परस्मात्परस्मात्पूर्वं पूर्वं द्रव्यं प्रतिग्रहणेऽल्पदोषम् ।। ११४ ।।

(६) **रामचन्द्रः । अकृतं** अनुप्तसस्यं क्षेत्रात् **कृतात्** हलादिना **पूर्वं अदोष**भाक् ।। ११४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अकृतमिति।** कृष्टात् क्षेत्रात् प्रतिग्रहेऽकृष्टमनुप्तं तथा गोच्छागैडकहिरण्यधान्यानां मध्यात् पूर्वं पूर्वमदुष्टतमं चैषां पूर्वस्यासंभवे परः परः प्रतिग्राह्यः ॥ ११४ ॥

(९) **भारुचिः।** उत्तरस्योत्तरस्य परित्यागेऽभ्युदयः ॥ ११४ ॥

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ॥
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥११५॥

(१) **मेधातिथिः। दायो**ऽन्वयागतं धनम्। **लाभो** निध्यादेः। पित्राद्यर्जिताद्वा बन्धात्संविभागः। यद्यपि तत्पित्रादिक्रमायातं तथापि न तद्दायशब्देन शक्यमभिधातुं, बहुसाधारण्यात्। तथा च 'निबन्धो द्रव्यमिति' (याज्ञ. २-१२१) स्मृत्यन्तरे पठितम्। अथवा मित्राच्छ्वशुरगृहाद्वा यल्लब्धं प्रीत्या स 'लाभः'। **क्रयः** प्रसिद्धः। **जयः** संग्रामे। **प्रयोगकर्मयोगौ** कुसीदकृषिवाणिज्यानि। अतश्च वर्णभेदेनैतेषां धर्म्यत्वम्। तत्राद्यास्त्रयः सर्वसाधारणाः। 'जयः क्षत्रियस्य'। 'प्रयोगकर्मयोगौ' वैश्यस्य। 'सत्प्रतिग्रहो' ब्राह्मणस्य विशेषः। सर्ववर्णेऽपि प्राग्दर्शनन्यायो विभागः। केचित्क्रये विवदन्ते—तन्न युक्तम्; सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्। **जयं** यानबन्धेनापि केचिदिच्छन्ति सर्वविषयम्—तदयुक्तम्; द्यूतधनस्य स्मृत्यन्तरेष्वशुद्धित्ववचनात् पाशुकद्यूतेत्यत्र। तथा परे **प्रयोग**मव्यापारमाहुः। तथा हि प्रयोगो दृश्यते 'ज्ञानपूर्वप्रयोग' इति। तत्र शब्दस्य प्रयोग इति गम्यते। तथा 'कर्मयोगः' कर्मप्रचारः ॥ ११५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** धर्म्या धर्मादनपेताः। दायः पित्रादिधनस्य विभागादिना लभ्यस्य प्राप्तिः। लाभो निध्यादेरकस्माल्लाभः। क्रयो धनेन प्राक्स्थितेन भूम्यादेः परिग्रहः। जयो युद्धोद्योगात्प्राप्तिः। प्रयोगः कलावाणिज्यादिना वर्धनम्। कर्मयोगः शिल्पादिकर्म कृत्वा भृतिग्रहः। सत्प्रतिग्रहः शुद्धाच्छुद्धस्य द्रव्यस्य तिलादिव्यतिरिक्तस्य प्रतिग्रहः। अत्राद्यास्त्रयः सर्वेषां वर्णानां ततः परे त्रयः क्षत्रविट्शूद्राणामेवं क्रमादन्त्यो विप्रस्यैवेति ॥ ११५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** दायाद्याः सप्तधनागमाः। यथा धनाधिकारं धर्मादनपेतास्तत्र दायोऽन्वयागतधनं। लाभो निध्यादेः मैत्र्यादिलब्धस्य च। क्रयः प्रसिद्धः। एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानां धर्म्याः। जयधनं विजयत्वेन क्षत्रियस्य। धर्म्यः प्रयोगो वृद्ध्यादिधनस्य कर्मयोगश्च कृषिवाणिज्ये एतौ प्रयोगौ वैश्यस्य धार्म्ये। सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः एवं चैतेषां धर्मत्ववचनादेतदभावेऽन्येष्वनापद्विहितेषु वृत्तिकर्मसु प्रवर्तितव्यं तदभावे चातद्विहितेषु प्रकृतेष्वित्येतदर्थमेतदिहोच्यते ॥ ११५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रतिग्रहप्रसंगेन धनोपायान्तरमनुवदन्नुपसंहरति **सप्तेति।** वित्तागमा धनस्य प्राप्त्युपायाः धर्म्या धर्मादनपेताः। दायः पित्रादिधनादेर्विभजनम्। लाभो निध्यादेः। क्रयः स्वधनेन विनिमयेन वा। जयः द्यूतयुद्धाद्यैः। प्रयोगो वृद्ध्यर्थं धनस्य। कर्मयोगः कृषिवाणिज्ये। अत्र दायलाभक्रयाश्चातुर्वर्ण्यस्य साधारणाः। जयः

क्षत्रियस्यासाधारणः। प्रयोगकर्मयोगौ वैश्यस्य। सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य। आपदि प्रतिग्रहशङ्कानिरासाय विवरणम् ।। ११५ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ ब्राह्मणस्यानापद्विषयांस्तावदाह **सप्त वित्तागमा इति**। धर्म्या धर्मयुक्ता अनापद्विषया इत्यर्थः। दायः प्रसिद्धः। लाभो निध्यागमादिः। क्रयः क्षेत्रादिक्रयः। जयो वादिषु प्रतिवादिनिग्रहः। प्रयोगः अध्यापनं कर्मयोगो याजनं सत्प्रतिग्रहो विशुद्धद्विजातिप्रतिग्रहः ।। ११५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। दायः पित्र्यांशलाभः निध्यादेः प्राक्स्थितस्य भूम्यादेः परिग्रहः। जयो युद्धयोगादेः प्राप्तिः। प्रयोगः कलावाणिज्यादिना वर्धनम्। कर्मयोगः शिल्पादिकर्म कृत्वा सप्तैते धर्म्या वित्तागमाः वित्तस्य आगमोपायाः ।। ११५ ।।

(७) **मणिरामः**। सप्त वित्तागमाः धनागमा धर्म्याः श्रेष्ठाः। तानाह **दाय**इत्यादीति। दायः स्ववंशगतं धनं। लाभः निध्यादेः क्रया एते त्रयश्च चतुर्णामपि वर्णानां धर्म्याः। जयः विजयेन धनार्जनं इदं क्षत्रियस्यैव। प्रयोगः वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः। कर्मयोगः कृषिवाणिज्ये। एतौ द्वौ वैश्यस्य, सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्येत्यर्थ ।। ११५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **सप्तेतिः**। **प्रयोगः सर्वयोगश्चेति**। सत्पधनागमा दायादयो धर्मादनपेतास्तत्र दायोऽन्वयागतं धनं। लाभो निधिः प्रतीतो वा कुतश्चित्। क्रयः प्रसिद्धः। एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानां धर्म्याः। जयो युद्धेन क्षत्रियस्य धर्म्यो वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगश्च कृषिवाणिज्ये इत्येते वैश्यस्य धर्म्याः। सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः। इत्येवं च सति एषु धर्म्यवचनाद् एतद् भावेनैष्वनापच्चोदितेषु वृत्तिकर्मसु प्रवर्तितव्यं तदभावे भावे च वापद्युदितेषु प्रकृतेष्वित्येवमर्थमिहोच्यते ।। ११५ ।।

(९) **भारुचिः**। दायं पित्र्यं ज्ञातिधनं वा। लाभो निध्यधिगमः। संविभागतो कुतश्चिदन्योन्योपकारनिमित्तः क्रयजप्यौ प्रसिद्धौ। प्रयोगो धर्म्यः कुसीदः। कर्मयोगः कृषिवाणिज्यो अस्य यत्कृते सत्प्रतिग्रहो व्याख्यातः। एतेषां दायलाभेन चतुर्णामपि वर्णानां साधारणोऽप्रतिषेधात् क्रये विवदन्ते। चतुर्णामित्येके। वैश्यस्येत्यपरे, येन क्रयनिमित्त उपकारो न युक्तो ब्राह्मणादीनामिति। एवं तर्हि शाकाद्यपि क्रीत्वा नोपयोक्तव्यं ब्राह्मणादिभिः। अन्ये तु क्रयविक्रयादप्युपजीवनात् प्रतिषेधं मन्यमानब उपभोगे दानादौ च ब्राह्मणादीनां क्रीत्वाप्युपयोगं मन्यन्ते। जयस्तु धर्म्यवचनात् क्षत्रियस्येतरेभ्यो विशिष्टः। प्रयोगकर्मयोगौ च ब्राह्मणक्षत्रिययोर्वैश्यवृत्तिप्रवृत्ते सत्यं धर्म्यतरौ, वैश्ये हि कृषिवाणिज्यकुसीदा (दीनि) अविशेषेणाभ्यनुज्ञातानि। तस्या अपि धर्म्यवचनादस्वयं क्रियायामभ्युदयविशेषसिद्धिमविरुद्धां मन्यामहे। एवं च सत्येषां दायादीनां धर्म्यनिर्देशात् दायादिभिर्वृत्तिविशेषैस्सन्निहितद्रव्याणां ब्राह्मणादीनां न नियोगतो याजनादिवृत्तिता स्यात्। ब्रह्मचा(रि)भैक्षवत्। अथास्य श्लोकस्यायमन्योऽर्थः। यथा प्रकृतौ ब्राह्मणस्य सत्प्रतिग्रहादयो धर्म्याः एवम यान्यव्यापत्कल्पोपदिष्टानि ब्राह्मणादीनां कर्माण्यभाववैकल्पिकानि धर्माण्येव विज्ञेयानि। तथा च सति विहितार्थानुष्ठानस्तुतिरात्मकुटुम्बधारणार्था। आपदि तस्य प्रयोजनातिशयदर्शनात् ।। ११५ ।।

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।।
धृतिर्भैक्षं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ।। ११६ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** सर्वपुरुषाणामापदि वृत्तिरियमनुज्ञायते । तत्र **विद्या** वेदविद्याव्यतिरेकेण वैद्यकतर्कभूतविषासनविद्या सर्वेषां जीवनार्था न दुष्यति । **शिल्पं** व्याख्यातम् । **भृतिः** प्रेष्यकत्वम् । **सेवा** परवृत्तानुवृत्तित्वम् । **धृतिः** संतोषः । दृष्टान्तार्थं चैतत् । अतो यथाविहितवृत्त्यभावेनैते जीवनोपायाः संकीर्यन्ते । पुरुषमात्रविषयत्वात् ।। ११६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** विद्यादयो दश जीवनहेतवः प्राणधारणहेतवः धर्माधर्मसाधारणाः । विद्या विद्यातिशयस्तेन प्रासादादिना धनलाभः । शिल्पं चित्रादिकौशलम् । भृतिः परप्रेषणं कृत्वा मासादिनियतभृतिः । सेवा चाटुकारेण नियतं धनप्राप्तिः, गोरक्षं पशुपालनं कृत्वा यथोक्तपशुभागग्रहणम् । वाणिज्यं, कृषिः कर्षणम् । धृतिः प्राप्तेनाल्पेनापि संतोषः । भैक्ष्यं याच्ञया लब्धं । कुसीदं वृद्ध्या धान्यादिदानम् । सर्वमेतदापदि यथायोगं वर्णानां, तत्र विप्रस्य 'सेवा श्ववृत्ति'रित्यादिना सेवा निन्दिता ।। ११६ ।।

(३) **कुल्लूकः । आपत्प्रकरणाज्जीवनहेतव** इति निर्देशात् एषां मध्ये यया वृत्त्या यस्यानापदि न जीवनं तया तस्याप्यद्यभ्यनुज्ञायते, यथा ब्राह्मणस्य भृतिसेवादि, एवं शिल्पादावपि ज्ञेयम् । विद्या वेदविद्याव्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविषापनयनादिविद्या सर्वेषामापदि जीवनार्थं न दुष्यति, शिल्पं गन्धयुक्त्यादिकरणं, भृतिः प्रैष्यभावेन वेतनग्रहणं, सेवा पराज्ञासंपादनं, गोरक्ष्यं पशुपाल्यं, विपणिर्वणिज्या, कृषिः स्वयंकृता, धृतिः संतोषः, तस्मिन्सत्यल्पकेनापि जीव्यते, भैक्ष्यं भिक्षासमूहः कुसीदं वृद्ध्या धनप्रयोगः स्वयं कृतोऽपि इत्येभिर्दशभिरापदि जीवनीयम् ।।११६।।

(४) **राघवानन्दः ।** अनापद्धर्मान् संक्षिप्योक्त्वा आपद्धर्मान्संक्षिपति **विद्येति ।** विद्या तर्कनयादि वेदस्यानापद्धर्मत्वात् । शिल्पं चित्रादिकृतिः । भृतिर्वेतनम् । सेवा परचित्ताराधनम् । विपणिर्वाणिज्यम् । धृतिः संतोषः, धनार्थव्याजेनापि धृतिमते साधुरिति कृत्वा धनं प्रयच्छन्तो दृश्यन्ते 'अर्थस्य मूलं निकृतिः क्षमा चे'त्युक्तेः । जीवनहेतवः जीवनप्रयोज्याः, अतः 'सर्वपुरुषाणामापदि वृत्तिरियमनुज्ञायत'इति **मेधातिथिः** ।।११६।।

(५) **नन्दनः ।** अथापद्विषयानर्थलाभानाह **विद्या शिल्पं भृतिः सेवेति ।** विद्या नृत्यवादित्रादि । शिल्पं छत्रादिनिर्माणं । भृतिर्भारोद्वहनं द्विजातिविषये । विपणिर्वाणिज्यं गिरिपर्वतप्ररूढफलमूलविक्रयः । कुसीदं वृद्धिप्रयोगः जीवनहेतवः आमादिजीवनमात्रहेतवो नत्वर्थार्जनहेतवः ।।११६।।

(६) **रामचन्द्रः ।** भृतिः भृतकाध्यापनं विपणिः कृषिः धृतिः प्राप्तेनाल्पेन संतोषः ।।११६।।

(७) **मणिरामः ।** धर्माधिकाराद्यस्य विप्रतिषिद्धं तत्तस्यैतस्यामवस्थायामभ्यनुज्ञायते । यथा ब्राह्मणस्यार्थे नाध्यापनमित्येवमादि । पुत्रदात्ययप्राप्तस्य स्थित्यै तथा च कृत्वोक्तं **दश जीवनहेतवः** इति । अपरे तु धृतिनिर्दिदक्षया विद्यादीनां निर्देशं मन्यन्ते । यस्मान्न

धृतिमन्तरेण विद्यादयो जीवनहेतवो भवन्ति। धृत्यनुगतास्त्वेते जीवनाय पर्याप्ताः। अतः सर्वत्र धृतिः कर्तव्येति धृत्यर्थोऽयमुपदेशः ॥११६॥

(८) **गोविन्दराजः। विद्येति। आपत्प्रकरणाज्जीवनहेतव** इति च निर्देशात् तेषामध्याप्येन यस्यानापदि जीवनं निषिद्धं तेन तस्यापद्यभ्यनुज्ञायते यथा ब्राह्मणस्य भृतकाध्यापकत्वेन। तदनेनापद्यभ्यनुज्ञायते। एवं शिल्पादिष्वपि विज्ञेयम्। शिल्पं गन्धयुक्त्वादिकर्मकरणं भृतिः प्रेक्षत्वं सेवा चित्तानुवर्तनं गोरक्षा पाशुपाल्यं विपणिर्वणिज्या कृषिः स्वयं कृताभिधृतिः संतोषः तस्मिन् हि सति स्वल्पकेनापि जीव्यते; भैक्ष्यं स्नातकस्यापि, कुसीदं वृद्ध्या धनप्रयोगः स्वयंकृतोऽपि इत्येभिर्दशभिरापदि जीवनम् ॥११६॥

(९) **भारुचिः।** इदानीं यस्य यया वृत्त्या जीवनं निषिद्धं तस्य आपदि तयापि जीवनं भवतीत्याज्ञापयति **विद्येति।** विद्या वेदव्यतिरिक्तवैद्यतर्कविषाऽपनयनादि। इयमापदि सर्वेषां जीवनार्हा। शिल्पं सुगंधादिकरणं। भृतिः प्रेष्यभावेन वेतनंग्रहणं। कृषिः स्वयंकृतापि। धृतिः संतोषः। तस्मिन्सति स्वल्पेनापि जीव्यते। भैक्ष्यं भिक्षासमूहः। कुसीदं वृद्ध्या धनप्रयोगः स्वयंकृतोऽपि, जीवनहेतवः आपदीत्यर्थः ॥११६॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ॥
कामं तु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽल्पिकाम् ॥ ११७ ॥

(१) **मेधातिथिः। धर्मार्थ**मिति पूर्वोक्तैवाऽऽपत्तिवृत्तिर्वेदितव्या। **पापीयस** इति वचनाद्धार्मिकादल्पाऽपि न ग्रहीतव्या। यदुक्तं 'अध्यापनतुल्यानि कृषिवाणिज्यकुसीदानि' तदापद्गतेन ॥११७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कुसीदमिदानीं ब्राह्मणक्षत्रिययोरकर्तव्यतया दर्शयति **ब्राह्मण** इति। अत्यन्तापदि वृद्धिदा(द्ध्यादिध)नमपि पापिष्ठेषु सूतादिष्वत्यन्तापकृष्टेषु कर्तव्यम्। तदापि नातिबहु किंत्वल्पमेव, तच्च धर्मार्थं पञ्चमहायज्ञादिधर्मोद्देशेनेत्यर्थः ॥११७॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्ध्यादिधनमापद्यपि न प्रयुञ्जीत किन्तु निकृष्टकर्मणा धर्मार्थमनुकल्पितया वृत्त्या प्रयुञ्जीत ॥११७॥

(४) **राघवानन्दः।** विप्रक्षत्रिययोरनापदि कुसीदाभावमनुवदन्नापदि तत्र लभ्याल्पतामाह **ब्राह्मण** इति। धर्माद्यर्थं पापीयसे पापकर्मणे स्वस्मादधमवर्णाय वा। अल्पिकां अल्पपरिमाणां अशीतिभागाम् वृद्धिम् ॥११७॥

(५) **नन्दनः।** कुसीदस्यात्रापदि जीवनमात्रत्वमुक्तं, वित्तार्थस्तु कुसीदो न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्ययुक्त इत्याह **ब्राह्मणः क्षत्रियो वापीति।** पापीयसः शूद्रादेः अल्पिकामल्पवृद्धियुक्ताम् ॥११७॥

(६) **रामचन्द्रः।** वृद्धिं वृद्धिजीविकां। न प्रयोजयेत् धर्मार्थं पापीयसे निकृष्टकर्मणे कामं भैक्षिकं खलु दद्यात् अल्पकं स्वल्पकलया ॥११७॥

(७) **मणिरामः।** वृद्धिं वृद्ध्या धनं आपद्यपि न प्रयुंजीत। किंतु पापीयसेऽपि धर्मार्थं अल्पिकां अल्पवृद्ध्या दद्यात् ॥११७॥

(४) **राघवानन्दः।** अनिन्दितो (लोकैरिति शेषः) ॥१२८॥

(५) **नन्दनः।** सद्वृत्तानुष्ठानस्य फलमाह **यथा यथा हि सद्वृत्तमिति** ॥१२८॥

(६) **रामचन्द्रः।** तथा तथा इमं लोकं अमुं परलोकं अनिन्दितं प्राप्नोति ॥१२८॥

(८) **गोविन्दराजः। यथेति।** यस्मादनिन्दकः शूद्रो यथावद् द्विजात्याचारमनिषिद्ध-मनुतिष्ठति तथा तथा अगर्हितः सन्निह लोके कीर्तिं परलोके स्वर्गं प्राप्नोति ॥१२८॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ॥
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ १२९ ॥

(१) **मेधातिथिः। शक्तेनापि** कृष्यादिकर्मणा **धनसंचयः शूद्रेण न** कर्तव्यः। तत्र हेतुस्वरूपमर्थवादमाह **शूद्रो धनं** बह्वासाद्य स्वीकृत्य **ब्राह्मणानेव बाधते**। "का पुनर्ब्राह्मणानां बाधा ?"। महाधनत्वादत्यर्थं ब्राह्मणान्प्रतिग्राहयेत्। शूद्रप्रतिग्रहश्च तेषां प्रतिषिद्धः। तत्र निमित्तभावमापद्यमानो दुष्येत्। एतच्च न विहितं कुर्वतः कर्मदोषाशङ्का। तस्माद् ब्राह्मणान्न परिचरेदित्येषैव 'बाधा'॥ १२९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** शक्तेनार्जनसमर्थेनापि ॥१२९॥

(३) **कुल्लूकः।** धनार्जनसमर्थेनापि शूद्रेण पोष्यवर्गसंवर्धनपञ्चयज्ञाद्युचितादधिकबहु-धनसंचयो न कर्तव्यः। यस्माच्छूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनमदात् शुश्रूषायाश्चा-करणात् ब्राह्मणानेव पीडयतीत्युक्तस्यानुवादः ॥१२९॥

(४) **राघवानन्दः।** शक्तेनापि तेन धनोद्यमो न कार्यः। तत्र हेतुः **शूद्रो हीति।** बाधते धनगर्वितः ॥१२९॥

(६) **रामचन्द्रः।** शक्तेन समर्थेन ॥१२९॥

(८) **गोविन्दराजः। शक्तेनेति।** धनार्जनशक्तेनापि हि शूद्रेण न धनसंचयः कर्तव्यः। अपि त्वाश्रितब्राह्मणाय यदि नियमतो धनं देयमित्येवंपरमेतत्। तथा च **गौतमः** 'यं चार्थमाश्रियेत भर्तव्यस्तेन क्षीणोऽपि तेन चोत्तरस्तदर्थोऽस्य निचयः स्या'दिति। अत्रार्थवादः शूद्रोऽर्हति, तस्माच्छूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनोत्सेका शुश्रूषा ॥१२९॥

(९) **भारुचिः।** महाफलैः शिल्पादिभिः वृत्त्यन्तरैः पर्याप्तधनः शूद्रो विशेषतो दानेन गुणवद्ब्राह्मणेभ्यो वृत्तिः शूद्रप्रतिग्रहोपच्छन्दनेन महतो ब्राह्मणान् स्वधर्मात् प्रच्यावयेत्। अयं तावन्नार्थः—नहि शास्त्रोपदिष्टं कुर्वतः सत्यपि परोपघाते कश्चिद्दोषोऽस्ति। यदि स्यात् नवश्राद्धादिष्वपि ददतो दोषः स्यात्। असावपि परस्परोपघातं करोति। योऽर्थमानाभ्यां गुणवतो ब्राह्मणान् प्रतिपूजयति तस्मान्नायमर्थः। धनोत्सेकाच्छूद्रो ब्राह्मणबाधने वर्ततेत्ययमपि न शक्योऽभ्युपगन्तुम्। सर्वेषामेव गृह्येत ब्राह्मणादिना तुल्यं। केन कः शूद्रे विशेषः। येन तस्यैवमर्थसञ्चयं निषिध्येत। अयं तर्ह्यन्योऽर्थः। न केवलं नित्यदानं शूद्रस्याभ्यनुज्ञायते। किं तर्हि? अभ्युदयप्रयोजनमप्यनेन दानमनुष्ठेयम्। एवं च न कार्यो धनसञ्चय इत्यय-मेवमर्थः प्रतिषेधः'। अथवोक्तम्—'प्रकल्प्यास्य तैर्वृत्तिः सुकुटुम्बाद्यथार्हतः।' इत्येवमादि।

(१) **मेधातिथिः। विजय**शब्देन विजयफलं युक्तं स्वधर्मतया विधीयते। तथा **चाहवे न स्यात्पराङ्मुखः।** भये उपस्थिते पराङ्मुखो युद्धे न स्यादित्यर्थः। अनेन प्रकारेण प्रजा **रक्षित्वा वैश्याद्बलिर्हा**रयितव्यः। वैश्या महाधना भवन्ति। ततस्तथाहरणे नियुक्ताः कृतापराधा न हन्यन्ते ।। ११९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** विजयो युद्धे परहिंसा स्वधर्मोऽसाधारणो धर्महेतुः, अतो न तत्र दोषः। धर्म्यमनापदि वक्ष्यमाणम् ।। ११९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कस्मात् पुनरापद्यपि राज्ञोऽपि रक्षणमुच्यते? यस्मात् **स्वधर्म इति।** राज्ञः शत्रुविजयः स्वधर्मो विजयफलं युद्धमित्यर्थः, प्रजारक्षणप्रयुक्तस्य यदि कुतश्चिद्भयं स्यात्तदा स युद्धपराङ्मुखो न भवेत्। एवं च शस्त्रेण वैश्यान्दस्युभ्यो रक्षित्वा तेभ्यो धर्मादनपेतमाप्तपुरुषैर्बलिमाहारयेत् ।। ११९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** वैश्येतराणां भागमुक्त्वा, राज्ञे वैश्यविषयकतद्विशेषमाह **स्वधर्म** इति सार्धेन। विजयान्वेषी न पराङ्मुखः स्यात् ।। ११९ ।।

(५) **नन्दनः।** क्षत्रियस्य मुख्या वृत्तिरेषेति श्लोकाभ्यामाह **स्वधर्मो विजयस्तस्येति।** तस्य स्वधर्मो विजयः तस्मादाहवे पराङ्मुखो न स्यात् ।। ११९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** धर्म्यं धर्मार्हं बलिं आहरेत् ।। ११९ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** कस्मात् पुनरापद्यपि रक्षणमुच्यते? यस्मात् **स्वधर्म** इति। राज्ञः शत्रुपराजयः स्वधर्मः। प्रजारक्षणप्रवृत्तस्य च यदि कुतश्चिद् भयं स्यात् तदा न युद्धपराङ्मुखः स्यादेवं शस्त्रेण वैश्यान् क्षत्रियो दस्युभ्यो रक्षित्वा तेभ्यो धर्मादनपेतं आप्तपुरुषैर्बलिमाहरेत् ।। ११९ ।।

(९) **भारुचिः।** क्षत्रियस्य। विजयः विजयमूलं युद्धं स्वधर्मः। यदि प्रजारक्षणे कुतश्चिद्भयं स्यात्तदा युद्धे पराङ्मुखो न भवेत्। एवंप्रकारेण वैश्यान् दुष्टेभ्यो रक्षित्वा वैश्यात् धर्म्यं बलिं आहारयेत् गृह्णीयात् ।। ११९ ।।

धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरम् ।।
कर्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ।। १२० ।।

(१) **मेधातिथिः।** धान्यव्यवहारिणां लाभादष्टमो भागो ग्रहीतव्यः। **विट्**शब्दः प्रजावचनः। हिरण्यव्यवहारिणां विंशतितमः। शूद्राः **कर्मोपकरणाः** कर्म उपकरणमुपकारो येषाम्। न ते किंचिद्दापयितव्याः। एवं **शिल्पिनः कारव**स्तदेवमुक्तं प्राक् 'शिल्पिनो मासि मासि' इत्यादि। अधिकभागग्रहणार्थोऽयं श्लोकः ।। १२० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** विशां वैश्यानामष्टमं, शूद्राणां तु चतुर्थमेव शुल्कं भागम्। **विंशत्कार्षापणमिति।** धान्यादिषु विंशद्विंशतिकार्षापणमूल्यं तादृशालाभे कार्षापण एको राज्ञा ग्राह्य इत्यवरः पक्षः; संभवे त्वधिकमपि ग्राह्यमित्यर्थः। कर्मोपकरणाः कर्मभिर्विश्वमुपकुर्वन्तस्तन्तुवायादयः शूद्राः कारवो वर्णबाह्या नटचित्रकाराद्याः शिल्पिनश्च रथकाराद्यास्तेऽपि कर्म

कृत्वा भृतित्वेऽपि विंशतिकार्षापणालाभे कार्षापणावरं शुल्कं दद्युरिति शेषः। त्रिंशत्कार्षापणावरमिति क्वचित्पाठः ।। १२० ।।

(३) **कुल्लूकः।** कोऽसौ बलिस्तमाह **धान्य इति।** धान्ये विंश उपचये वैश्यानामष्टमं-भागं शुल्कमाहारयेत्। धान्यानां द्वादशोऽपि भाग उक्तः, आपद्ययमष्टम उच्यते, अत्यन्तापदि प्रागुक्तश्चतुर्थो वेदितव्यः। तत्रापि विंशं ग्राह्यं; तथा हिरण्यादीनां कार्षापणान्तानां विंशति-तमं भागं शुल्कं गृह्णीयात्तत्रापि पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा। पशुहिरण्ययोरित्यनापदि पञ्चाशद्भाग उक्तः। आपद्ययं विंश उच्यते। तथा शूद्राः कारवः सूपकारादयः शिल्पिनः तक्षादयः कर्मणैवोपकुर्वन्ति, नतु तेभ्य आपद्यपि करो ग्राह्यः ।। १२० ।।

(४) **राघवानन्दः।** धर्म्यं बलिमाह **धान्य इति।** अनापदि विंशां धान्यानां द्वादशभाग उक्तः; हिरण्यादिकार्षापणानां तु पञ्चाशद्भागः, अत्र तु तेषां संकोच उक्तः, 'धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वे'त्युक्तत्वात्। तत्र विंशं प्रति षष्ठांशग्रहणे सपादाढकत्रयं द्वादशांशग्रहणे किंचिदधिकसार्धाढकं चतुर्थांशग्रहणे त्वाढकपञ्चकम्। एवं च सुवर्णादिषु विंशं प्रति तोलकमन्यत्रैवम्। परिचारककारुशिल्पिनां तु विशेषमाह **कर्मेति।** कर्मोपकरणाः कर्मैव उपकरणकरो येषां ते तथा तेषामपि विंशं प्रत्येककैः स्वकर्मणि प्रयोक्तव्योऽनापद्यपि ते करदा इत्यर्थः ।। १२० ।।

(५) **नन्दनः।** विंशां कार्षापणावरं यः शुल्को धान्यव्यतिरिक्तेषु विंशो भागः पूर्वमुक्तः स पणः कार्षापणावरः कार्षापणान्न्यूनतरश्चेन्न ग्राह्यः। कर्मोपकरणाः कर्मोपकारिणः। करार्थं कर्मैव शूद्रादीन्कारयेन्नार्थं दापयेदित्यर्थः ।। १२० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** धान्ये विंशां अष्टमं शुल्कं अष्टमं भागं विंशं अपरं वा कर्मोपकरणाः कर्म कर्तुं शूद्रा योग्याः ।। १२० ।।

(८) **गोविन्दराजः।** कोऽसौ धर्म इत्यत आह **धान्येऽष्टममिति।** कृषिर्जीविनां वैश्यानां धान्यविषये उपचयतोऽष्टमं भागं शुल्कमाहारयेद् हिरण्यादीनां कार्षापणान्तानां विंशतितमं चतुर्थतमम् ।। १२० ।।

(९) **भारुचिः।** प्रजासंरक्षणं कुर्वन्। एवं च सति सोऽयमुच्यते— . . . सर्वधर्मे . . . . भागो ग्रहीतव्यः। जानपदात् स्वबलापेक्षया हिरण्यव्यवहारिणां च लाभाच्छुल्कं विंशो भागः। सोऽयमनुवादो विज्ञेयः। पूर्वोक्तस्य कर्मोपकरणाः शूद्राः . . . . . .। तथा च कारवः शिल्पिनश्च। कारुशिल्पव्यपदेशश्च गोबलीवर्दन्यायेन। शूद्रवृत्तिं कांक्षन्नापदीति वर्तते। क्षत्रमाराधयेद्यदि क्षत्रमाराधयितुमिच्छेत्। तदभावे बलिमाह **धान्ये इति।** धान्ये उपचीयमाने विंशां वैश्यानां अष्टतमं भागं शुल्कं गृह्णीयात्। अयं च आपदि। अनापदि द्वादशोऽपि भाग उक्तः। अत्यंतापदि धान्यचतुर्थभागः प्रागुक्तो ग्राह्यः। तथा विंशं कार्षापणाऽवरं। कार्षापणादिप्रमाणद्रव्यं पशोर्वा वृद्धौ आपदि विंशतितमं भागं वैश्यात् बलिं आहरेत्। अनापदि पंचाशद्भागस्योक्तत्वात्। तथा शूद्राः। कारवः सूपकारादयः। शिल्पिनः तक्षादयश्च एते कर्मोपकरणाः। एभ्यः कर्माण्येव कारयेत्, नतु बलिं गृह्णीयात् ।। १२० ।।

शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षन्क्षत्रमाराधयेदिति ॥
धनिनं वाऽप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥ १२१ ॥

(१) **मेधातिथिः । शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षे**त्तदा **क्षत्रमाराधयेत्** । वृत्तिग्रहणाज्जीविकार्थमेव क्षत्राराधनम्, न धर्मार्थम् । ब्राह्मणाराधनं तूभयार्थमपीत्युक्तं भवति । एवं **धनिनं** वैश्यमाराध्य जीवेत् ॥ १२१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यदि वृत्तिमाकांक्षन्भवेच्छूद्रस्तदा क्षत्रमाराधयेदित्यन्वयः ॥ १२१ ॥

(३) **कुल्लूकः** । शूद्रो ब्राह्मणशुश्रूषयाऽजीवन्यदि वृत्तिमाकांक्षेत्तदा क्षत्रियं परिचर्य तदभावे धनिनं वैश्यं परिचर्य जीवितुमिच्छेत् । द्विजातिशुश्रूषणासामर्थ्ये तु प्रागुक्तानि कर्माणि कुर्यात् ॥ १२१ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ब्राह्मणशुश्रूषोः शूद्रस्य धनाकांक्षायां तदुपायमाह **शूद्रस्त्विति** । यदि वा धनिनं वैश्यमित्यन्वयः ॥ १२१ ॥

(५) **नन्दनः** । अथ शूद्रस्यापदि वृत्तिमाह **शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षेदिति** । क्षत्रमाराधयेदपि क्षत्रमप्याराधयेत् ॥ १२१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षन्नापदि क्षत्रमाराधयेत् । धनिनं वा वैश्यं उपाराध्य जिजीविषेत् ॥ १२१ ॥

(७) **मणिरामः** । शूद्रो ब्राह्मणसेवया अजीवन् यदि वृत्तिं आकांक्षेत् तदा क्षत्रं आराधयेत्, तदभावे धनिनं वैश्यं वा उपाराध्य परिचर्य जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेत् । द्विजातिशूश्रूषणाऽसामर्थ्ये च प्रागुक्तानि कारुशिल्पादीनि कर्माणि कुर्यात् ॥ १२१ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **शूद्रस्येति** । शूद्रो ब्राह्मणशूश्रूषया अजीवन् यदि वृत्त्याकाङ्क्षी स्यात् तदा क्षत्रियं परिचरेत्, तदभावे धनवन्तं वैश्यं परिचर्य जीवितुमिच्छेत्, तदभावेऽत्यन्तापद्युक्तानि कारुकर्माणि कुर्यात् । एवं च क्षत्रियवैश्याराधनं शूद्रस्य वृत्त्यर्थमेव धर्मार्थं च ॥ १२१ ॥

(९) **भारुचिः** । एवं च सति क्षत्रियवैश्याराधनं वृत्तिरेव केवला शूद्रस्य ॥ १२१ ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ॥
जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥१२२॥

(१) **मेधातिथिः** । आराधयेदित्युक्तं भवति । तदाह **जातब्राह्मणशब्दस्य** 'ब्राह्मणोऽयमिति' यदाऽस्य एष शब्दो भवति, तदासौ **कृतकृत्यः** कृतार्थो वेदितव्यः । अथवा जातब्राह्मणव्यपदेशस्येति व्याख्येयम् । ब्राह्मणाश्रितोऽयमिति यदाऽस्य व्यपदेशो जायते ॥ १२२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । [उभयार्थं वृत्त्यर्थं स्वर्गार्थं च । विप्रानेवाभिवाचयेदिति

क्वचित्पाठः ।] अभिवाचनं सेवा । जातब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणदासोऽयमिति जातप्रसिद्धेः । सा ब्राह्मणदासत्वेन प्रसिद्धिः ।। १२२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । स्वर्गप्राप्त्यर्थं स्वर्गस्ववृत्तिलिप्सार्थं वा ब्राह्मणानेव शूद्रः परिचरेत् । तस्माज्जातब्राह्मणाश्रितोऽयमिति शब्दो यस्य शाकपार्थिवादित्वात्समासः । साऽस्य शूद्रस्य कृतकृत्यता तद्व्यपदेशतयाऽसौ कृतकृत्यो भवति ।। १२२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तस्य यद्यनापदि चेद्द्विजशुश्रूषणमेवोभयत्र सुखदमित्याह **स्वर्गार्थ-**मिति । स शूद्रः । उभयार्थं दृष्टार्थं जातब्राह्मणशब्दस्य जातो ब्राह्मणाश्रितोऽयमिति शब्दो यस्य स तथा तस्य शाकपार्थिवादित्वात्समासः । अतः सा शुश्रूषा तादृशी शब्दप्रवृत्तिर्वा कृतकृत्यता कर्तव्यपर्यन्तता 'दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्ये'त्युक्तेः ।। १२२ ।।

(५) **नन्दनः** । उभयार्थमैहिकपारत्रिकार्थमाराधयेत् । जातब्राह्मणशब्दस्य दास्यादिति शेषः । ब्राह्मणाराधनेन ब्राह्मणवद्भवतीत्यर्थः ।। १२२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । उभयार्थं स्वर्गार्थं भूमौ सुखार्थं च शूद्रो जातब्राह्मणशब्दस्य जातब्राह्मणव्यपदेशस्येत्यर्थः । ब्राह्मणाश्रितोऽयमिति यदस्य व्यपदेशो जायते ब्राह्मणस्य दासोऽयं सा सेवा अस्य शूद्रस्य कृतकृत्यता ।। १२२ ।।

(७) **मणिरामः** । सा हि अस्य शूद्रस्य . . . . कृतकृत्यता ।। १२२ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **स्वर्गार्थमिति** । वृत्तिप्राप्त्यर्थमथवा स्वर्गवृत्तिलिप्सया इत्येवमुभयार्थं ब्राह्मणानेव शूद्रः परिचरेत् । यस्माद् ब्राह्मणाश्रितोऽयमित्येवमुत्पन्नव्यपदेशस्य जात्युपदेशता तयासौ कृतकृत्यो भवति ।। १२२ ।।

(९) **भारुचिः** । शूद्रः येनास्येदं ब्राह्मणाराधनं वृत्त्यर्थमपि सद्धर्माय । एवं च सत्येषा स्तुतिरस्योपपन्ना भवति । यतश्चैतदेवमतः विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।।१२२।।

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।।
यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ।।१२३।।

(१) **मेधातिथिः** । ब्राह्मणशुश्रूषैव मुख्यः शूद्रस्य धर्मः । **ततो यदन्य**द्व्रतोपवासादि **कुरुते तदस्य निष्फलम्** । न तु दानपाकयज्ञादीनामस्य प्रतिषेधः, प्रत्यक्षविधानात् । इतर-प्रतिषेधो ब्राह्मणशुश्रूषास्तुत्यर्थः ।। १२३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यदतोऽन्यदेतद्विना कुरुते ।। १२३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । यत एवमतः **विप्रेति** । ब्राह्मणपरिचर्यैव शूद्रस्य कर्मान्तरेभ्यः प्रकृष्टं कर्मशास्त्रेऽभिधीयते यस्मादेतद्व्यतिरिक्तं यदसौ कर्म कुरुते तदस्य निष्फलं भवतीति पूर्वस्तुत्यर्थं नत्वन्यनिवृत्तये, पाकयज्ञादीनामपि तस्य विहितत्वात् ।। १२३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तामेव द्रढयन्नन्यदस्य निषेधति **विप्रसेवेति** । निष्फलं दृष्टधनादि-संपत्तिरपि न परलोकफलहेतुः ।। १२३ ।।

(५) **नन्दनः**। एतदेव प्रपञ्चयति **विप्रसेवैव शूद्रस्येति**।। १२३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। यतः सैवास्य कृतकृत्यता अत आह **विप्रेति**।। १२३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। यत एवमतः **विप्रसेवेति**। ब्राह्मणशुश्रूषैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कर्मान्तरेभ्यः शास्त्र उच्यते । यस्माद् एतद्व्यतिरिक्तं यदसौ कर्म कुरुते तदस्य निष्फलं भवतीति पूर्वार्थवादो नत्वन्यनिवृत्त्यर्थः, पाकयज्ञादीनां विहितत्वात् ।। १२३ ।।

(९) **भारुचिः**। क्षत्रियवैश्याराधनम् अथवा यदतोऽन्यत् प्रकुरुते पाकयज्ञादि । **तद्भवत्यस्य निष्फलमिति**। एवं च सति (इयं) विहितकर्मनिन्दा विप्रसेवास्तुत्यर्थम् उपदेशसामर्थ्याद्धि जायते ।। १२३ ।।

प्रकल्प्य तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुंबाद्यथार्हतः ।।
शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ।। १२४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। द्विजातीनामयं धर्मः । **तस्य वृत्तिः** कल्पनीया शुश्रूषमाणस्य । **स्वकुटुंबादिति**। पुत्रवदसौ पालनीयः। आत्मीयां **शक्तिमवेक्ष्य**। **दाक्ष्यं च** तस्य कार्येषु योगम् । **भृत्यानां** च पुत्रदाराणां तदीयानां **परिग्रहं** कियंतोऽस्य भर्तव्या इत्येतदवेक्ष्य सर्वेषां भरणं कर्तव्यम् ।। १२४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तैर्द्रव्यैः स्वकुटुम्बार्थधनात् । शक्तिं कर्मसु सामर्थ्यम् । दाक्ष्यमुत्साहम् । भृत्यानां भरणीयानां पुत्रादीनां परिग्रहमियतास्येति विशिष्टसंख्याभरणीयत्वम् ।। १२४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। तस्य परिचारकशूद्रस्य परिचर्यासामर्थ्यं कर्मोत्साहं पुत्रदारादिभर्तव्यपरिमाणं चावेक्ष्य तैर्ब्राह्मणैः स्वगृहादनुरूपा जीविका कल्पनीया ।।१२४।।

(४) **राघवानन्दः**। तादृशस्य शूद्रस्य विप्रदत्तदेहभरणमनुजानंस्तं नियमयति **प्रकल्प्येति** द्वाभ्याम् । तैर्विप्रैः । वृत्तिर्वस्त्राच्छादनादिका । स्वकुटुम्बात् स्वगृहात् । यथार्हतः यद्यदर्हति न तदतिक्रमतः । शक्तिं परिचर्यासामर्थ्यम् । दाक्ष्यं कर्मसामर्थ्यम् । परिग्रहं पुत्रादिसंख्याम् ।। १२४ ।।

(५) **नन्दनः**। तैर्ब्राह्मणादिभिः भृत्यानां भर्तव्यानाम् ।। १२४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। तैः द्विजैः स्वकुटुम्बात्तस्य यथार्हतो वृत्तिः प्रकल्प्या ।। १२४ ।।

(७) **मणिरामः**। सत्यामपि धर्मार्थायां विप्रसेवायां प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः । अर्थाच्चैतदापद्यते । वृत्तितोऽप्याश्रितस्य किं पुनरावृत्ते शूद्रस्य पुत्रवच्चास्य शुश्रूषा न वृत्तिपरिक्रयेण येनासौ धर्मोपनतः एवंविधस्यापि च शूद्रस्य ।। १२४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **प्रकल्प्येति**। तस्य शुश्रूषोः शूद्रस्य शुश्रूषासामर्थ्यमुत्साहं पुत्रदारादिभर्तव्यपरिमाणतामवेक्ष्य तैर्ब्राह्मणैः स्वगृहादनुरूपा जीविका कल्पनीया ।। १२४ ।।

(९) **भारुचिः** तस्य परिचारकशूद्रस्य । शक्तिं परिचर्यासामर्थ्यं । दाक्ष्यं कर्मोत्साहं

भृत्यानां च परिग्रहं पुत्रदारादि भर्तव्यपरिमाणं च वीक्ष्य दृष्ट्वा तैः विप्रैः स्वकुटुंबात् स्वगृहात्। यथार्हतः शूद्रकुटुंबस्य अनुरूपा वृत्तिः जीविका। प्रकल्प्या कल्पनीया इत्यर्थः ।। १२४ ।।

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः ।। १२५ ।।

(१) मेधातिथिः। उच्छिष्टशब्दो व्याख्यातार्थः। अतिथ्यादिभुक्तशिष्टमाश्रिताय शूद्राय दातव्यम्। एवं वासांसि **जीर्णानि** धौतानि शुक्लानि। **पुलाका** असारधान्यानि। एवं **परिच्छदाः** शय्यासनादयः ।। १२५ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। उच्छिष्टं पाकभाण्डावशिष्टं नतु भुक्तोच्छिष्टं निषिद्धत्वात्। पुलाकाः तुच्छधान्यासारभूतानि धान्यानि विक्रीय जीवितुं जीर्णाः परिच्छदाः ।। १२५ ।।

(३) कुल्लूकः। तस्मै प्रकृताश्रितशूद्राय भुक्तावशिष्टान्नं ब्राह्मणैर्देयं। एवं च न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टमित्यनाश्रितशूद्रविषयमवतिष्ठते। तथा जीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णशय्यापरिच्छदा अस्मै देयाः ।। १२५ ।।

(४) राघवानन्दः। किंच **उच्छिष्टमिति।** जीर्णानि स्वभोगेन। पुलाकाः असारधान्यानि। परिच्छदाः शय्यासनादयोऽपि जीर्णाः 'न शूद्राय मतिं दद्यादि'त्यादिकं त्वनाश्रितशूद्रविषयम् ।। १२५ ।।

(५) नन्दनः। 'न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्ट'मिति यदुक्तं तस्यापद्विषये प्रतिप्रसवो यदुच्छिष्टमन्नं दातव्यमिति। पुलाकास्तुच्छधान्यानि। परिच्छदा आसनादयः ।। १२५ ।।

(६) रामचन्द्रः। धान्यानां पुलाकाः असारधान्यानि चूर्णानि ।। १२५ ।।

(७) मणिरामः। पुलाकाः असारधान्यं परिच्छदः जीर्णवस्त्रपरिच्छदः। तथा च 'न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्ट'(४।८०)मिति निषेधोऽनाश्रयशूद्रविषयो ज्ञातव्यः ।। १२५ ।।

(८) गोविन्दराजः। किंच **उच्छिष्टमिति।** अस्य च प्रकृतस्याश्रितस्य शूद्रस्य पात्रस्थं भुक्तावशिष्टं ब्राह्मणेन देयम्। एवं च 'न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्ट'मिति अनाश्रितशूद्रविषयमिति व्याख्यातम्। तथा जीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णशय्यादीन्यस्य देयानि ।। १२५ ।।

(९) भारुचिः। प्रतिषिद्धार्थस्य प्रतिप्रसवोऽयम्। यदुक्तं–'न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं' एवं च सत्यनाश्रितशूद्रविष(योऽयं) प्रतिषेधो द्रष्टव्यः। ब्राह्मणाश्रितशूद्रविषयोऽयं प्रतिषेधो द्रष्टव्यः। ब्राह्मणाश्रितशूद्रविषयोऽस्त्वयं प्रतिप्रसवः प्रकरणसामर्थ्यात् जीर्णमिति। ब्राह्मणपरिभुक्तानि गृह्यन्ते। आसनं शयनास्तरणोपधानादयः, एवंविधेऽपि च 'न शूद्रे पातकं किञ्चिदि'ति सामर्थ्यान्न ब्रह्महत्यादि यथासम्भवं प्रतिषिध्यते। किं तर्हि? लशुनादिभक्षजाः। येन तदभावलक्षणं द्विजातिधर्मः, तथा चोक्तम् (५।२६) 'एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः' ।। १२५ ।।

न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति ॥
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सर्वोऽयमनुवादश्लोकः। यदस्याहृत्यशृङ्गग्राहिकया न प्रतिषिद्धं, यथा हिंसास्तेयाद्यनादृतवर्णविशेषं सामान्यशास्त्रप्रतिषिद्धं, न तद्व्यतिक्रमादस्य पापमुत्पद्यते। श्रुतमेवास्य शब्देन यथा हिंसास्तेयादिस्तत्रास्य भवत्येव दोषः। **न च संस्कारमुपनयन**-लक्षणमर्हति। तदुक्तं 'त्रयो वर्णा द्विजातय" इति। एवं **नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति** स्नानोपवासदेवतार्चनादौ नास्य नित्योऽधिकारोऽस्ति। अकरणे न प्रत्यवैति।

न धर्मात्प्रतिषेधनम्। येषु स्नानोपवासव्रतादिषु नित्याधिकारो नास्त्यकरणे प्रत्यवाया-भावोऽथ निषेधो नास्ति तादृशेभ्यो धर्मेभ्यो न प्रतिषेधः। न चेदृशादस्य प्रतिषेधः। अतः शिष्टाप्रतिषिद्धत्वादभ्युदयकामस्य तदनुष्ठानं युज्यते। एवं लशुनादिभक्षणनिवृत्तिरप्यभ्युदया-यास्य वेदितव्या। सामान्यशास्त्रे विहितं 'निवृत्तिस्तु महाफलेति'। अतो न धर्मात्प्रति-षेधनमिति यत्रारम्भः ॥१२६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पञ्चयज्ञादिकरणरूपाद्धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥१२६॥

(३) **कुल्लूकः।** लशुनादिभक्षणेन शूद्रे न किंचित्पातकं भवति, नतु ब्रह्मवधादावपि 'अहिंसा सत्य'मित्यादेश्चातुर्वर्ण्यसाधारणत्वेन विहितत्वात्। नचाप्युपनयनादिसंस्कारमर्हति, नास्याग्निहोत्रादिधर्मेऽधिकारोऽस्ति अविहितत्वात्। नच शूद्रविहितात्पाकयज्ञादिधर्मादस्य निषेधः। एवं चास्य सर्वस्य सिद्धार्थत्वादयं श्लोक उत्तरार्थोऽनुवादः ॥१२६॥

(४) **राघवानन्दः।** शूद्रस्य विप्रसेवेति पुनःपुनर्द्रढयन्प्राप्तमर्थवादतयाऽनुवदति **नेति** चतुर्भिः। पातकं सूनादिकृतं नतु विप्रवधादिकृतं 'अहिंसा सत्यमस्तेय'मित्यादिचातुर्वर्ण्य-साधारणस्योक्तत्वात्। न धर्मात्पञ्चयज्ञादेः ॥१२६॥

(५) **नन्दनः।** पातकं विहितकर्माननुष्ठानप्राप्तः प्रत्यवायः शूद्रे नास्ति तस्याऽविहित-धर्मत्वात्। संस्कारं निषेकादिकं श्रौते धर्मेऽधिकारो नास्ति धर्मात्पाकयज्ञादेः ॥१२६॥

(६) **रामचन्द्रः।** शूद्रेऽभक्ष्यभक्षणे कृते किंचित्पातकं न ॥१२६॥

(८) **गोविन्दराजः। न शूद्र इति।** न शूद्रे पातकं किञ्चिद् भवति लशुनाद्यभक्षण-भक्षणेनैतदुक्तं द्विजातीनां भक्षाभक्षमित्युक्त्वान्न ब्राह्मणादिभिः अहिंसा सत्यमस्तेयमित्यादि सर्वविषयत्वान्न चोदितत्वान्न चोपनयनाख्यं संस्कारमसावर्हति 'गर्भाष्टम' इत्यादि कालत्रैवर्णिक-कृतस्य चोदितत्वान्न चास्याग्निहोत्रादौ श्रौते धर्मेऽधिकारेऽन्यविवाहत्वं, न च स्मार्त-धर्माञ्छूद्रकर्तृकत्वादस्य निवारणमस्ति विहितत्वात् तथा चत्वारः न चेच्छूद्रः पततीति निश्चयो न चैव संस्कारमिहार्हति इति श्रुतिप्रयुक्तं न धर्ममश्नुते न चास्य धर्मात् प्रतिषेधनं स्मृतापेति। एवं चास्याथ धर्मस्य प्रेतसिद्धत्वादयं श्लोकानुवाद उत्तरार्थः ॥१२६॥

(९) **भारुचिः।** शूद्रस्य लशुनादिभक्षणे पातकं नास्ति ब्रह्मवधादौ तु पातकमस्त्येव, अहिंसा 'सत्यमस्तेयं'मित्यादेश्चातुर्वर्ण्यसाधारणत्वेन विहितत्वात् संस्कारं उपनयनादिकं। धर्मे अग्निहोत्रादौ। धर्मात् पाकयज्ञादिधर्मात् ॥१२६॥

नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति । ?"इति उत्तरार्थस्त्वितीदमारभ्यते।' न धर्मप्रतिषेधनम् ।। इति तथा च वक्ष्यति–

'धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः' 'यथा यथा हि सद्वृत्ति'मिति च। अथवा विकल्पार्थोऽस्यारम्भः। शूद्रस्य हि कानिचित् कर्माणि अमन्त्रकाण्यनुज्ञायन्ते पाकयज्ञादीनि । तेषामनुष्ठानाद् ब्राह्मण- माश्रित्यास्य शूद्रस्याधिकारो धर्मेऽस्ति नियोगतः। न चैतस्मात् प्रतिषेधनम्। एवं च सत्युक्तप्रतिषेधत्वाविकल्पेनैषां क्रिया स्यात्। (तस्य) चास्य क्रियायामभ्युदयः, अक्रियायां प्रत्यवायाभाव इत्येतत् सिद्धं भवति। प्रकरणसामर्थ्याद् ब्राह्मणाश्रितस्यैतत् इतरस्य वा ।।१२६।।

धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां धर्ममनुष्ठिताः ।।
मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ।।१२७।।

(१) **मेधातिथिः।** एतदेवाह–धर्ममाप्तुमिच्छन्तोऽभ्युदयकामाः। **सतां** साधूनां **धर्ममनुष्ठिताः** समाश्रिताः। **मन्त्रवर्जं न** दुष्यन्ति। अतस्ते अनेकाहोपवासदेवतार्चनगुरु- ब्राह्मणनमस्कारादि सतां वृत्तमाचरन्तो न दुष्यन्ति। **प्रशंसां** फलं **च प्राप्नुवन्ति।**

न पुनरेतन्मन्तव्यं "यानि समन्त्रकाणि ब्राह्मणादीनां कर्माणि दर्शपौर्णमासादीनि तानि मन्त्रवर्जं शूद्रस्य न दुष्यन्तीति"। यतः समन्त्रेषूत्पन्नेषु मन्त्ररहितेनानुष्ठानमशाब्दं स्यात्। **मन्त्रवर्ज**मित्येतस्य दर्शितो विषयः। तथा च भगवान् **व्यासः**–

"न चेह शूद्रः पततीति निश्चयो न चापि संस्कारमिहार्हतीति।
स्मृतिप्रयुक्तं तु न धर्ममश्नुते न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं स्मृतम्" ।। इति।

एतदपि यथाविहितानुवाद्येव। लशुनसुरापानादेर्न पतति। संस्कारानर्हतोक्तैव। उक्तं चानुपनीतत्वात् श्रुतिविहितधर्माभावे स्मृतिविषये सामान्यविहिता धर्मा यथोक्तप्रकारास्ते नास्य प्रतिषिध्यन्ते। तथा च स्मृत्यंतरं–"पाकयज्ञैः स्वयं यजेत्, अनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति" (गौतम० १० । ६४-६५)।

ये पुनराहुः–"आवसथ्याधानपार्वणवैश्वदेवान्नपाकयज्ञादिषु शूद्राणां पाक्षिकोऽधिकारः" तेषामभिप्रायं न विद्मः। आवसथ्याधानं तावद्गृह्यकारैराम्नातं त्रैवर्णिकोद्देशेनैव। मन्वादि- भिश्च नैवमाम्नातम्। तथा केवलं "वैवाहिकाग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्मेति" (३।६७) तत्र नैवाम्नातम्। कुतः शूद्रस्याधानम्? अथ पाकयज्ञविधानादग्न्याधानाक्षेपस्तदपि न, लौकिकाग्नौ वैश्वदेवो भविष्यति। यावद्वचनं वाचनिकं नान्यदाक्षेप्तुमलम्। विवाहाग्नावित्यत्रैव प्रदर्शि- तम्। पार्वणशब्देन च यद्यामावास्यं श्राद्धमुच्यते तदभ्यनुजानीमः, अष्टकापार्वणश्राद्धवैश्व- देवानां विहितत्वात्। अथ दर्शपौर्णमासौ, तदपाकृतम् ।।१२७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तदेवाह **धर्मेप्सव** इति। मंत्रवर्जं न सोमयागादिकर्मकामयज्ञ- करणे प्रशंसां प्राप्नुवन्ति धर्मं च लभन्त इत्यपि द्रष्टव्यम्। पञ्चमहायज्ञकरणे न दोष इत्युक्तम्। सतां वृत्तमनुष्ठिताः सतां वृत्तं लक्षीकृत्योद्युक्ताः। प्रशंसां सच्छूद्रताम् ।।१२७।।

(३) **कुल्लूकः।** ये पुनः शूद्राः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्त्रैवर्णिकानामाचारमनिषिद्धमाश्रितास्ते। 'नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्'दिति **याज्ञवल्क्य**वचनान्नमस्कारमन्त्रेण मन्त्रान्तररहितं पञ्चयज्ञादिधर्मान्कुर्वाणा न प्रत्यवयन्ति ख्यातिं च लोके लभन्ते ।।१२७।।

(४) **राघवानन्दः।** अत एवाह **धर्मेति**। धर्मेच्छवो धर्मं कर्तुकामाः। धर्मज्ञाः पुराणादिद्वारा धर्मानुष्ठानज्ञाः। तथा च **याज्ञवल्क्यः** 'नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्।' सतां धर्मं ब्राह्मणाद्यमनुष्ठितं पञ्चयज्ञादिरूपम्। मन्त्रवर्ज नमोतिरिक्तमन्त्रवर्जम् ।।१२७।।

(५) **नन्दनः।** यद्यप्येवं तथापि धर्मेप्सवो धर्मज्ञाः सतां वृत्तिनिषेकादिसंस्कारं मन्त्रवर्जितमनुष्ठिता अनुष्ठितवन्तः शूद्रा न दुष्यन्ति" ।।१२७।।

(६) **रामचन्द्रः।** धर्मेप्सवः धर्मज्ञाः मन्त्रवर्जं अध्ययनवर्जं न दुष्यन्ति।

धर्मेप्सवः धर्मप्राप्तिकामाः। सतां वृत्तं त्रैवर्णिकानामाचारं आश्रिताः संतः मंत्रवर्जं तंत्रांतरविहितं पंचयज्ञान् कुर्वाणाः न दुष्यंति न प्रत्यवदंति प्रशंसां च प्राप्नुवंतीत्यर्थः ।।१२७।।

(७) **मणिरामः।** अनसूयकः परगुणाऽनिंदकः शूद्रः ।।१२८–१२९।।

(८) **गोविन्दराजः।** तथा च दर्शयति **धर्मेप्सव** इति। ये पुनः शूद्राः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्त्रैवर्णिकानां संबन्धिनमनिषिद्धमाचारं आश्रितास्तेऽमन्त्रकमन्नप्राशनपाकयज्ञादि कुर्वाणा न प्रत्यवयन्ति न तूपनयनं 'चतुर्थ एक जातिस्त्वि'त्युक्तत्वात् ख्यातिं च लोके प्राप्नुवन्ति ।।१२७।।

(९) **भारुचिः।** इतरस्य वा तथा च सत्याह **धर्मेप्सव इति**।

अप्रतिषिद्धमासेवनाप्रकरणाद्ब्राह्मणाश्रितशूद्रा उच्यन्ते। न चानेन मन्त्रप्रतिषेधेनाग्निहोत्रादिष्वप्यस्याधिकारोऽनुज्ञायते। मन्त्रवर्जं न दुष्यन्तीत्येतस्माद् येन श्रुत्याग्निहोत्रादिषु शूद्रः पर्यदस्तः, तस्माद्धर्मेप्सवः स्मार्तविषयम्। नियमसंस्कारेषु पाकयज्ञेषु चा (व) साक्ष्याधानपार्वणवैश्वदेवान्नप्राशनादिषु शूद्राणां पाक्षिकोऽधिकार इत्युक्तम्। तथा च स्मृत्यन्तरम् ।।

'पाकयज्ञे स्वयं यज्ञे तस्यैक' इति, एवं च यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः। तथा तथेमञ्चामुञ्च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः। स्मार्तानां कर्मणां शूद्रक्रियापक्षेस्तुरनुष्ठानप्ररोचनार्थाः (?) ।।१२८–१२९।।

यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।।
तथा तथेमं चामुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ।। १२८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** उक्तार्थः श्लोकः ।।१२८।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तत्र युक्तिमाह **यथेति**। अनसूयकोऽद्विजद्वेष्टा ।।१२८।।

(३) **कुल्लूकः।** परगुणानिन्दकः शूद्रो यथा यथा द्विजात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा जनैरनिन्दित इह लोक उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकं च प्राप्नोति ।।१२८।।

(४) राघवानन्दः । अनिन्दितो (लोकैरिति शेषः) ।।१२८।।

(५) नन्दनः । सद्वृत्तानुष्ठानस्य फलमाह **यथा यथा हि सद्वृत्तमिति** ।।१२८।।

(६) रामचन्द्रः । तथा तथा इमं लोकं अमुं परलोकं अनिन्दितं प्राप्नोति ।।१२८।।

(८) गोविन्दराजः । यथेति । यस्मादनिन्दकः शूद्रो यथावद् द्विजात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा अगर्हितः सन्निह लोके कीर्तिं परलोके स्वर्गं प्राप्नोति ।।१२८।।

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ।।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ।। १२९ ।।

(१) मेधातिथिः । शक्तेनापि कृष्यादिकर्मणा **धनसंचयः शूद्रेण न** कर्तव्यः । तत्र हेतुस्वरूपमर्थवादमाह **शूद्रो धनं** बह्वा**साद्य** स्वीकृत्य **ब्राह्मणानेव बाधते ।** "का पुनर्ब्राह्मणानां बाधा ?" । महाधनत्वादत्यर्थं ब्राह्मणान्प्रतिग्राहयेत् । शूद्रप्रतिग्रहश्च तेषां प्रतिषिद्धः । तत्र निमित्तभावमापद्यमानो दुष्येत् । एतच्च न विहितं कुर्वतः कर्मदोषाशङ्का । तस्माद् ब्राह्मणान्न परिचरेदित्येषैव 'बाधा' ।। १२९।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । शक्तेनार्जनसमर्थेनापि ।।१२९।।

(३) कुल्लूकः । धनार्जनसमर्थेनापि शूद्रेण पोष्यवर्गसंवर्धनपञ्चयज्ञाद्युचितादधिकबहुधनसंचयो न कर्तव्यः । यस्माच्छूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनमदात् शुश्रूषायाश्चाकरणात् ब्राह्मणानेव पीडयतीत्युक्तस्यानुवादः ।।१२९।।

(४) राघवानन्दः । शक्तेनापि तेन धनोद्यमो न कार्यः । तत्र हेतुः **शूद्रो हीति ।** बाधते धनगर्वितः ।।१२९।।

(६) रामचन्द्रः । शक्तेन समर्थेन ।।१२९।।

(८) गोविन्दराजः । शक्तेनेति । धनार्जनशक्तेनापि हि शूद्रेण न धनसंचयः कर्तव्यः । अपि त्वाश्रितब्राह्मणाय यदि नियमतो धनं देयमित्येवंपरमेतत् । तथा च **गौतमः** 'यं चार्थमाश्रियेत भर्तव्यस्तेन क्षीणोऽपि तेन चोत्तरस्तदर्थोऽस्य निचयः स्या'दिति । अत्रार्थवादः शूद्रोऽर्हति, तस्माच्छूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनोत्सेका शूश्रूषा ।।१२९।।

(९) भारुचिः । महाफलैः शिल्पादिभिः वृत्त्यन्तरैः पर्याप्तधनः शूद्रो विशेषतो दानेन गुणवद्ब्राह्मणेभ्यो वृत्तिः शूद्रप्रतिग्रहोपच्छन्दनेन महतो ब्राह्मणान् स्वधर्मात् प्रच्यावयेत् । अयं तावन्नार्थः—नहि शास्त्रोपदिष्टं कुर्वतः सत्यपि परोपघाते कश्चिद्दोषोऽस्ति । यदि स्यात् नवश्राद्धादिष्वपि ददतो दोषः स्यात् । असावपि परस्परोपघातं करोति । योऽर्थमानाभ्यां गुणवतो ब्राह्मणान् प्रतिपूजयति तस्मान्नायमर्थः । धनोत्सेकाच्छूद्रो ब्राह्मणबाधने वर्ततेत्ययमपि न शक्योऽभ्युपगन्तुम् । सर्वेषामेव गृह्येत ब्राह्मणादिना तुल्यं । केन कः शूद्रे विशेषः । येन तस्यैवमर्थसञ्चयं निषिध्येत । अयं तर्ह्यन्योऽर्थः । न केवलं नित्यदानं शूद्रस्याभ्यनुज्ञायते । किं तर्हि? अभ्युदयप्रयोजनमप्यनेन दानमनुष्ठेयम् । एवं च न कार्यो धनसञ्चय इत्ययमेवमर्थः प्रतिषेधः' । अथवोक्तम्—'प्रकल्प्यास्य तैर्वृत्तिः सुकुटुम्बाद्यथार्हतः ।' इत्येवमादि ।

एवं च सति ब्राह्मणमाश्रितस्य शूद्रस्यायमुपदेशः–'शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धन-सञ्चयः' इति। तथा स्मृत्यन्तरम्। यश्चार्यमाश्रयेत भर्तव्यं धनक्षीणोऽपि तेन चोत्तरस्त-दर्थोऽस्य निचयः स्यादिति।

एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्तिताः॥
यान्सम्यगनुतिष्ठंतो व्रजन्ति परमां गतिम्॥ १३० ॥

(१) **मेधातिथिः। सम्यगापद्धर्मा**नुष्ठानात्**परमा गतिः** प्राप्यते। शरीररक्षणाद्वि-हितातिक्रमो न भवतीति, युक्ता शुभफलप्राप्तिः। नापद्गतेनासत्प्रतिग्रहादौ। विचिकि-त्सितव्यमिति शास्त्रन्यायानुवादः ॥१३०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** आपद्धर्माः प्रसंगायाताः। सम्यगापत्काल एव ॥१३०॥

(३) **कुल्लूकः।** अमी चतुर्णां वर्णानामापद्यनुष्ठेया धर्मा उक्ताः, यान्सम्यगाचरन्तो विहितानुष्ठानान्निषिद्धानाचरणाच्च निष्पापतया ब्रह्मज्ञानलाभेन परमां गतिं मोक्षलक्षणां लभते॥१३०॥

(४) **राघवानन्दः।** उपसंहरति **एत इति।** यानापद्धर्मान्। सम्यक् तत्कालानुरूपेण। परमां मोक्षाख्याम्। लब्धविप्रजन्मान इति शेषः ॥१३०॥

(५) **नन्दनः।** प्रकरणार्थं फलोपपादनेनोपसंहरति **एते चतुर्णां वर्णानामिति** ॥१३०॥

(६) **रामचन्द्रः।** चतुर्णां वर्णानां उक्ताः। चातुर्वर्ण्यः धर्मविधिः ॥१३०-३१॥

इति श्रीरामचन्द्रविरचितटीकायां दशमोऽध्यायः ॥१३०॥

(८) **गोविन्दराजः। एत** इति। चतुर्णां वर्णानां आपद्यनुष्ठेया धर्माः त एते कथिताः। यान् सम्यगाचरन्तो आत्मसंरक्षणे सत्यात्मज्ञानाद्यबाह्या ब्रह्मप्राप्तिं भजन्ते ॥१३०॥

(९) **भारुचिः।** आत्मकुटुम्बप्राणधारणस्य प्रयोजनातिशयदर्शनाद् धर्मतन्त्रसङ्गे च तदनुष्ठानार्थस्याग्निहोत्रादेर्नित्यस्य कर्मण इयमेव स्थितिरुपपन्ना। 'यान् सम्यगनुतिष्ठन्त' इत्येवमादि। अथवा महाफलानामल्पप्रत्यवायानुषङ्गापेक्षयेदं स्तुतिवचनमुपपन्नमापद्धर्मोप-संहारार्थः श्लोकः ॥१३०॥

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम्॥ १३१ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(१) **मेधातिथिः।** पाठादेव सिद्धार्थोऽयमिति ॥१३१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** चातुर्वर्ण्यस्य तद्भवस्य संकरस्य च। कीर्तितो दशभिरध्यायैः ॥१३१॥

मनुवृत्तौ जातिविवेकापद्धर्माधिकारनामा दशमोऽध्यायः ॥१०॥

(३) **कुल्लूकः।** अयं चतुर्णां वर्णानामाचारः समग्रः कथितः, अत ऊर्ध्वं **प्रायश्चित्ता-नुष्ठानं** शुभमभिधास्यामि ।।१३१।।

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां दशमोऽध्यायः ।।१०।।

(४) **राघवानन्दः।** वृत्तवर्तिष्यमाणयोः संबन्धं वक्तुं वृत्तमनूद्य वर्तिष्यमाणं प्रतिजानीते **एष इति।** शुभं शोधकम् वध्यघातकसंगतिः ।।१३१।।

इति मन्वर्थचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ।।१०।।

(५) **नन्दनः।** पूर्वोक्तं सर्वमर्थमुपसंहृत्यार्थान्तरं प्रस्तौति **एष धर्मविधिः कृत्स्न इति।** उत्तरे अध्याये प्रायश्चित्तप्राधान्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्सत्यप्यर्थान्तरोपन्यासे प्रायश्चित्तंवक्ष्या-मीत्युक्तम् ।।१३१।।

इति श्रीनन्दनविरचिते मानवव्याख्याने दशमोऽध्यायः ।।१३१।।

इति श्रीमिश्रगंगारात्मजदीक्षितमणिरामकृतायां सुखबोधिन्यां दशमोऽध्यायः समाप्तः ।।१०।।

(८) **गोविन्दराजः। एष** इति। यच्चतुर्णां वर्णानां धर्मानुष्ठानं तदेतदखिलं कथितमधुना ऊर्ध्वं प्रायश्चित्तविधिं वक्ष्यामि ।।१३१।।

इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मन्वाशयानुसारिण्यां प्रतिलोमानु-लोमजातकनिरूपणं नाम दशमोऽध्यायः ।। १०।।

(९) **भारुचिः।** एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः। अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ।। पूर्वार्धश्लोकश्चात्र सर्वधर्मोपसंहारार्थः। उत्तरः प्रायश्चित्तोपन्यास-सिद्धय इति ।।१३१।।

इति भारुचिकृते विवरणे दशमोऽध्यायः ।।

मनुस्मृतौ दशमोऽध्यायः संपूर्णः ।।

भारतीयविद्या-श्रेणी—ग्रन्थः ४०

मनुस्मृतिः

मेधातिथि-सर्वज्ञनारायण-कुल्लूक-राघवानन्द-नन्दन-
रामचन्द्र-मणिराम-गोविन्दराज-भारुचि

इति व्याख्यानवकेन समलङ्कृता

◎

षष्ठमो विभागः

११–१२ अध्यायात्मकः

◎

भारतशासनस्य शिक्षणविभागस्यार्थसाहाय्येन प्रकाशिता

◎

सम्पादकः

जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे

महामहोपाध्याय, विद्यावाचस्पति
एम्.ए., एल्एल्.बी., अॅड्व्होकेट (सु. को.)

इत्यनेन

भारतीयविद्याभवनस्य संमान्यनियामकेन परिष्कृता

१९८४

भारतीय विद्या भवनम्

कुलपति के. एम्. मुनशीपथः, चौपाटी

मुम्बई ४०० ००७

Bhāratīya Vidyā Series—Vol. No. 40

MANU-SMṚTI

With Nine Commentaries by Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmacandra, Maṇirāma, Govindarāja and Bhāruci

VOLUME VI (Adhyāyas 11-12)

Edited by
JAYANTAKRISHNA HARIKRISHNA DAVE
Mahāmahopādhyāya, Vidyāvāchaspati
M.A., LL.B., ADVOCATE (SUPREME COURT)
Hon. Director, Bharatiya Vidya Bhavan

Published with the financial assistance of the Ministry of Education, Government of India

1984
BHARATIYA VIDYA BHAVAN
Kulapati K. M. Munshi Marg, Chowpatty, Bombay-400 007

हरिकृष्ण लालशंकर दवे

समर्पणम्

वन्दे वेदान्तवेद्यं तत् तत्त्वं सच्चित्सुखात्मकम् ।
ग्रन्थोऽयं तातपादेभ्यो नमोवाकं समर्प्यते ।। १ ।।

हरिकृष्णाभिधानास्ते लालशङ्करसूनवः ।
प्राज्ञा दवेकुलोत्पन्नाः सदाचारव्रते स्थिताः ।। २ ।।

पूर्वं राजकुमाराणां शिक्षकास्तदनन्तरम् ।
सुचिरं राजसचिवा वानप्रस्थास्ततोऽभवन् ।। ३ ।।

प्राच्यनव्यासु विद्यासु व्युत्पन्नास्ते बहुश्रुताः ।
कुटुम्बे वर्धिता प्रीतिस्तैः शास्त्रे संस्कृते तथा ।। ४ ।।

पितामहाश्च श्वशुरास्तेषां सन्यासिनोऽभवन् ।
तातपादा अपि श्वेतवस्त्रसन्यासिजीवनाः ।। ५ ।।

कृष्णानन्दगुरोरर्थे काश्यां प्रस्थापितो मठः ।
प्रातः सायं प्रतिदिनं वेदान्तश्रवणे रताः ।। ६ ।।

उपास्ति-ज्ञान-सम्पन्ना गार्हस्थ्येऽपि महर्षयः ।
प्रोत्साहितस्तैर्बालोऽहं विद्यार्जनविधौ सदा ।। ७ ।।

मनुस्मृतेरयं भागो नवव्याख्यायुतो मया ।
स्थाप्यते पुरतस्तेषां श्राद्धतर्पणचेतसा ।। ८ ।।

जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे

PREFACE

The project of Manusmṛti with nine Sanskrit Commentaries by Medhātithi, Sarvajña-nārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmaçandra, Manirāma, Govindarāja and Bharuçi had been entrusted to me by the Government of India to be published by the Bharatiya Vidya Bhavan with the financial assistance of the Ministry of Education, Government of India. It was intended to be published in six volumes, each volume covering two Adhyāyas.

Volumes 1, 2, 3 and 5 are already published earlier. The fourth volume covering the seventh and the eighth Adhyāyas had to be given to two different presses in order to expedite the publication. On account of various press problems, it had to be ultimately decided to get it printed at the same old press. For this fourth volume, the whole of the seventh Adhyāya and part of the eighth Adhyāya are already printed and the remaining part of the eighth Adhyāya is in the press; as the eighth Adhyāya is comparatively bigger in size, it is expected to be completed and published within the next few months.

In the meantime, printing of the sixth and the last volume covering the eleventh and the twelth Adhyāyas was in progress and the same is being published now. Verse index of the entire Manusmṛti is added at the end. As the first and the last Adhyāyas of Manusmṛti contain philosophical and ethical thoughts the editor has discussed this subject in the next few pages, particularly in the light of the nine commentaries which are being edited under this project.

The Editor expresses warm thanks to the Government of India for the kind and continuous financial assistance. Thanks are also due to the Press for its kind co-operation, excellent printing and completing the work in spite of heavy odds.

Bharatiya Vidya Bhavan,
Kulapati Munshi Marg,
Chowpatty, Bombay-400 007.
August 31, 1984

JAYANTKRISHNA HARIKRISHNA DAVE
(*Editor*)

INTRODUCTION

PHILOSOPHY OF MANU

The extant Manusmṛti, in 12 chapters, is considered by modern scholars more than 2000 years old — between 200 B.C. to 200 A.D. To understand its philosophical and ethical basis, we hope to more specifically analyse the first and the last chapters of M.S. We shall also refer to the views of the commentators. The first four verses of Manusmṛti are intende to show that this Śāstra would show or describe the means of attaining all the four goals of life — Dharma, Artha, Kāma and Mokṣa. Great sages ask the question, and Maṇu (Prajāpati) is the instructor (through his pupil Bhṛgu). Dharma can be known only from Śāstra; out of the three pramaṇas (Pratyakṣa, Anumāna and Śabda) Dharma, not being visible cannot be known by Pratyakṣa. Inference (Anumāna) is based on Pratyakṣa and therefore that also cannot reveal Dharma. Therefore, Dharma can be known only from Śabda that is Śāstra (Medhā.). As in 10-63 Dharmas like Ahimsā etc. are prescribed for all, therefore this Śāstra is for the benefit of all people. It says:—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥

Abstention from injuring creatures, Truth, non-stealing, purity and control of organs — this is the summary of the lore for all the four castes as prescribed by Manu. Dharma is the subject of this Śāstra. The Sambandha is Pratipādya-Pratipādaka. Purpose is Swarga and Mokṣa. Manu's words are authoritative because they have their root or basis in Veda. It is said that whatever Manu said is medicine. Bṛhaspati asserts the authority of Manu and says that whatever does not agree with Manu is not authoritative. The word Manu is derived from Manana (contemplation) and he is so called as he has contemplated on the meaning of the entire Veda. He is called omniscient (Sarvajñanānamaya) and in Chapter 12-123, Manu is identified with Agni, Prajāpati, Indra, Prāna and Brahma (Kullūka). This Śāstra is revealed by Swāyambhuva Manu (Nandana). This work reveals the traditional Dharmas which are six fold i.e. Dharmas of Varṇa, Āśrama, Varṇaśrama, Guṇa, Nimitta and Sādhārana Dharma (Rāmaçandra).

Medhā. has leaning towards Purvamimāmsā and therefore he says that only those parts of the Veda which prescribe some act to be done are authoritative while other parts which describe a Siddha Vastu or an established fact are merely an Arthavāda or meant for glorification. Kullūka says that Medhā. has "Karma-mimāmsā-Vāsanā" and therefore he says so: but Vedas are authoritative in giving knowledge about Brahma and therefore it is not correct to say that only that portion of Veda which prescribes some act to be done is alone authoritative; if it is so, then the whole of the Jñānakānda of Veda would become un-authoritative as Brahma is a Siddha Vastu. But except for this preference for Karmamimāmsā, Medhā. does show at all proper places the Vedāntic basis of Manusmṛti.

Manu was asked by sages to describe the duties of Varṇas, Āśramas and intermediate castes but from verse five, Manu starts describing the creation and evolution of the universe. The relevance of this description of creation is explained by Medhā. in this way: The Śāstra has a great and extensive scope. What is described here is the entire cosmic process of created beings from Brahmā to inanimate objects depending upon the practice of Dharma and Adharma (Right and Wrong): for example it is stated in Verse 1-49 that trees etc. are pervaded by darkness (inertia) which is the result of their acts --- they have inner consciousness and are affected by pleasure or pain.

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ।
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ।।

I-49

Further it is stated in 12-23 as under

एता दृष्ट्वा तु जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ।।

XII-23

Having contemplated in his mind the various transitions and births of the individual soul through the practice of Dharma and Adharma one must fix his mind on practising Dharma alone. This shows that Dharma is Superior and Adharma is

just the reverse. It is therefore necessary to expound Dharma and Adharma. This is the great purpose of this Śāstra, and this justifies the description of creation from 1-5 of Manu-Smṛti.

Govindarāja supports this explanation of Medhā., but Kullūka and Rāghavānand reject this explanation. Kullūka says that knowledge of Ātman is also Dharma. Manu in 6-92 says that the following ten are of the nature of Dharma and there he mentions Dhṛti etc. along with Vidyā also. Vidyā is interpreted by all including Medhā. as Ātmajñāna. Mahābhārata has mentioned Ātmajñāna and Titīkṣa as the Dharma common for all. In Yājñavalkya Smṛti, Ātmadarśana is mentioned as the highest Dharma. Brahma-sutra 1-1-2 States that Brahma is the cause of creation sustenance and destruction of the universe. This Ātmajñāna is the highest Dharma which should necessarily be mentioned at the start in the first chapter as also in the concluding chapter of M.S. Having therefore described this Parama Dharma in the first chapter, M.S. from the second chapter onwards describes the various Samskāras (purificatory rites) etc. as subservient to this highest Dharma. In this way the description of the creation and evolution of the universe from 1-5 of M.S. is justified.

In 1-5, M.S. says that there existed "this" enveloped in darkness, unperceived, without distinctive marks, unattainable by reasoning, unknowable, and wholly immersed as it were in deep sleep.

Kullūka says that in the beginning there was only *Sat* i.e. Brahma and Prakṛti was also of the nature of and non-manifest from Brahma.

Rāghavānanda says that in order to have Brahmajñāna (which is the highest Dharma) Manu wants to declare that the whole universe has its basis in Avidyā (ignorance) and therefore he says that in the beginning there was Tamas i.e. Avidyā. In other words Brahma as limited by Avidyā is the cause of this universe. There was thus Brahma — Sat — in the beginning, not *Śūnya* or void as postulated by Nihilists. He says that this Ātmajñāna is the main subject of this Treatise and that is known from the six distinguishing marks like

Upakrama (beginning) and Upasamhāra (conclusion) Abhyāsa (frequent mention) Apūrvatā (New or special feature) Phala (fruit) Arthavāda (glorification) and Upapatti (reasoning). In M.S. 1-5 Brahma is stated in the beginning and in 12-125 Brahma is also stated at the end in conclusion. Brahma is stated as Aprajñāta (unperceived) and that is the Apūrvatā. There are various places in the text where Brahma is referred to and that is Abhyāsa. For example in 6-81 Manu says that one who is free from attachments and all pairs reposes in Brahma alone. The Phala (fruit) of Ātmajñāna is Paramāgati mentioned in 12-125. The glorification (Arthavāda) and Upapatti (reasoning) are given in 12-119 "Atma is all gods;" "Atma brings about the connection of embodied souls with their good or bad action."

It may be noted that Manu's description of the creation of universe starts from 1-5 "Āsid idam Tamobhūtam". This statement is directly based upon the creation Hymn "Nāsadīya sūkta" of Ṛgveda and more particularly R.V. 10-129-3 "Tama Āsid tamasā gooḍham agre apraketam". "In the beginning there was darkness and the universe was covered with darkness and was unperceived." On this Mantra of R.V. Sāyana in his commentary states that Tamas means Bhāvarupa Ajñāna and that Ajñāna is referred to as the Moolakāraṇa (root cause) of the universe and Sāyana actually quotes here fully verse 1-5 of M.S. in support of this interpretation. R.V. 10-129-4 further refers to *kāma* which is interpreted as Sisṛksā (desire to create) and thereafter to Retas (the seed i.e. seed cause of the *Prapança* in the form of the good or bad deeds of individual souls in the past *kalpa*). Thus the cause of the universe is Avidyā-kāma and Karma (ignorance-desire and action) as interpreted by Sāyana. Śankara frequently refers to Avidyā-Kāma-Karma as the root cause of this *prapunça*. As a matter of fact M.S. 1-5 is directly quoted in "Śankara's" Viṣnusahasranāmabhāṣya on verse 10, taking Tamas the sense of Ajñāna.

There is some support for the interpretation of Tamas as Avidyā or Ajñāna (ignorance). On Brahma sutra 1-4-3, Śankara says that Māyā is sometimes referred to by various names as Avidyā or Prakṛti or Avyakta or Akṣara or Ākāśa etc. (cf. Mundaka Bhāsya on 2-1-2). In Muṇdaka 2-2-9 the highest

Brahma is called *virajah* i.e. without Avidyā. In Praśna 4-10 the highest Brahma is called acçhayam i.e. without Tamas or Avidyā. Similar is the interpretation of Tamas in the famous statement "Lead me from darkness (Avidyā) to light (Jñāna)" Even Prakṛti is described as *māyā* in Śvetāśvatara. In Muṇḍaka 2-1-6 "swasti Vah Pārāya Tamasah Parastāt". "Let there be no obstacle for you to cross over to the other shore (of this ocean of universe) which is beyond Tamas i.e. Avidyā". Here too Tamas has been interpreted as Avidyātamas.

On M.S. 1-7, for the word "Sarva-bhuta-mayah", "who contains all created beings", Medhātithi in an alternative interpretation refers to the Advaita-darśana (monism of Śankara), refers to *vivarta* (illusory modification) of the universe and says that all beings are illusory modifications of of Brahma. Bühler says that this explanation of the illusory modification of the universe seems to be adopted by all the other commentators. By the way, Medhātithi in the Mangala verse of his Manu-bhāsya makes obeisance to Para Brahma who is the *tattva* (reality) known from Vedānta.

On M.S. 1-8, "Desiring to produce beings from his own body he first thought and created waters", Medhātithi refers to the Advaita darśana here; and Kullūka specifically says that this verse is a clear proof that Manu was an adherent of the non-dualistic Vedānda that is the *tridandi-vedanta-siddhānta*. Rāghavānanda says "Abhidhyāya" in this verse means thinking with Māyā-Vṛtti. Manirām also says that this verse embodies the Tridandi-vedānta-siddhānta.

On M.S. 1-11, where the first cause is described as of the nature of Sat and asat, Medhātithi refers to Advaita-darśana according to which there is nothing else except Brahma. Kullūka says that Brahma is sat according to Vedānta-siddhānta and asat as it is not perceived by *pratyakṣa* etc. Manirām and Govindrāja offer the same explanation.

Manu in 12-85 says that Ātmajñāna is the highest of all *vidyās*. Medhātithi says that Ātmajñāna is of two kinds. One is the Jñāna of the individual soul as distinct from the body etc. and enjoying fruits of his good or bad karma. The other is the jñāna of Paramātman who assumes variegated forms when associated with Avidyā and who is to be known

from such upanisadic texts like Bṛhadāranyaka 2-5 "Ātmā is to be seen, heard, thought of and meditated upon" and "Ātma is Suddha, Buddha, Mukta, *ānanda, nitya and avinaśvara.*"

In 12-88, Manu says that Vaidika karma is both Pravṛtta and Nivṛtta. Śankara in his opening of Gitā-bhāṣya says that Dharma is both Pravṛtti-lakṣana and Nivṛtti-lakṣana. The Vaiśesika definition of Dharma is that it is of the nature both of Abhyudaya and Nihśreyasa (Mokṣa). In 12-90 Manu says that by following the Nivṛtta Karma one attains Mokṣa.

Manu 12-91 says that one who recognises the self in all beings and all beings in the Self and sacrifice to Self alone attains Swārajya (Brahmatva). Medhātithi says it means "I am contained in the whole creation", "I am the Devatā". "I am the creater, doer, thinker and the object of thought". Kullūka quotes "Sarvam Khalu idam Brahma". Nandana quotes Gita "Yo mām paśyati sarvatra etc." Bühler observes that Kullūka, Rāghavānanda and Nandana explain this verse on pure Vedanta principles.

In 12-92, Manu says that a brahmin must give up even the above mentioned sacrificial rites and should exert himself in acquiring the Ātmajñāna, śama (extinguishing desires) and study of Vedas. The commentators point out that this is not intended to authorise an irregular discontinuance of daily rites, but it is also stated that for Mokṣa, the most immediate *upāyas* (means of success) are Dhyāna of Brahma, control of senses, study of *upaniṣads* etc. This text of Manu suggests that Mokṣa cannot be attained by *karma*; and that the more one is immersed in Ātmajñāna, the more he has to give up *karma*. Govindarāja says that one must act like the one in the 4th i.e. the Sanyāsa Stage of life. Rāghavānanda says, that *karma* should be given up as karma is not the proper means for Mokṣa and one should try to realise Ātmā being "Śānta, Dānta etc." Commentators seem to support Śankara's view that karma-Sanyāsa is necessary for Ātma-jñāna.

In 12-97, Manu says that the system of the four castes, the three worlds, the four stages (Āśramas) of life, even the past present and future are all severally known from the Vedas. Thus Manu tries to justify his earlier statement that the entire Veda is the root of Dharma (2-6); not only Ātma

tattva and other subsidiary Dharmas but even *çāturvarṇya*, *lokas*, *Āśramas* and everything else have their basis in Veda. Manu clearly states in 12-95 that those Smṛtis and philosophies which are not based on Veda produce no reward after death and are founded on Tamas (Moha or ignorance).

In 12-102 Manu states that a man may be in any Āśrama (Stage of life) but if he knows the true meaning of the Śāstra (Science) of Vedas he becomes fit for Brahmatva in this very world. The phrase 'Iha eva' in this very life is interpreted by the commentators as *jivanmukti*. The concept of *jivanmukti* liberation in this very life — is indicated at two places in Muṇḍaka "He destroys the knots of Avidyā in this very life" (Muṇḍaka 2-1-10) and "all the desires of this Kṛtātman (realised soul) are destroyed in this very life" (Muṇḍaka 3-2-2). The concept of Jivanmukti is accepted by Śankara and Vallabha but rejected by Rāmānuja and Madhva.

In 12-103 Manu mentions four categories of people. Those ignorant of the Sacred texts; those who study but forget them; those who only remember these texts and those who lead their life accordingly. Each succeeding one is better than the one preceding.

In 12-104 Manu says that "Tapas and Vidyā (Atmajñāna) are the best means for Mokṣa for a Brahmin. By Tapas he destroys pāpa (demerit) and by Ātmajñāna he attains Amṛta (Mokṣa). Tapas is interpreted as Dharma in general and acts prescribed for each stage (Aśrama) of life. Kullūka quotes Īśa upaniṣad "By Avidyā he crosses death and by Vidyā he attains Amṛta". Rāghavānanda states that Tapas (Dharma) destroys pāpa according to Śruti and is helpful in getting Brahmavidyā but Kaivalya (mokṣa) can be had by Jñāna alone. Bharuçi's commentary on Manu is not available on the first 5 chapters and also on many other Verses. He is believed to be the predecessor of Rāmānuja and believes in the combination (Samuççaya) of Jñāna and Karma. According to Śankara Tapas is the indirect cause but Jñāna is the direct cause of Mokṣa.

Manu in 12-118 says that one who sees in Ātmā all things both *sat* and *asat* — in *samādhi* — never does anything unrighteous. On this Medhā. quotes Br. up. 2-5 "Śrotavyo Mantavya Nididhyāsitavyah" and adds that the gist of this verse

is that whatever Bheda in the form of multiplicity of the world appears that should be made to dissolve in the non-dualistic reality. Kullūka adds that Manu gives this last *upadeśa* to sages who questioned him on Dharma and this is the conclusion of his instruction being the most important help in attaining Mokṣa. Rāghavānanda adds that one should realise that everything corporial (Sat) or incorporial (Asat) is only Superimposed (Adhyasta) on Ātmā and one should not think of anything which is different from Brahma or Ātmā. All commentators agree that the use of the word Ātmā in this verse refers to Paramātmā. Bharuçi who is believed to be a predecessor of Rāmānuja refers to two interpretations. He says that according to the school of those who believe in illusory superimposition of the universe on Brahma (Adhyasta) — there is identity of the universe with Brahma; according to the another school it means that the universe is dependent on Brahma (the latter is the view of Rāmānuja). Bharuçi's date is given as about 900 A.D. This shows that both schools of Māyāvada and of the realists were in existence long before both Śankara and Rāmānuja. Bharuçi does not believe in complete identity of the individual and the Supreme soul as is evident from his comment on Manu 12-119 "Bheda-paksa eva Vijñāyate, na abhedapaksah". Whether his philosophy was the same as that of Rāmānuja or slightly different cannot be known as his full commentary on Manu is not available.

Manu in 12-119 states that the Self is all 'Devatāh' and Self alone connects individual soul with actions (and their fruits). Rāghavānanda says that the word "Devatāh" is intended to include the whole universe and it is only an illusory modification of Brahma (Vivarta). Bharuçi, as pointed out earlier, believes in the distinction (Bheda) between the Supreme Self, individual Soul and the Universe in his comment on this verse of Manu.

Manu in 12-112 says that this Supreme Puruṣa is the sovereign ruler of all (Praśāsitā) smaller than the small, bright like gold, and perceivable only in a state of sleep like abstraction (Swapna-dhi-gamya). On this verse Medhā. quotes Katha "From fear of Him, the sun, moon etc. move"; Br. Up. 3-8-8 "not gross not subtle." Swapna-dhi-gamya means perceivable by Kuśāgra-buddhi. Sarvajñanārāyaṇa says that

Brahma is difficult to be known. One must think of the identity of *jivātmā* and Paramātmā (Aham Brahma asmi) by discarding the visible and invisible limitations (of Jiva and Īśvara by Bhāga-lakṣanā). This is pure Śankarite Doctrine. Rāghavānanda while interpreting the word *para* (Puruṣa) quotes Muṇḍaka 1-2-2 "The Supreme Soul is higher than Akṣara (Prakṛti or Avidyā) which itself is higher than its modifications and attains Brahmabhāva. Medhā. says that one should have Brahma Asmi). Rāghavānanda says that Brahma is described by Manu in the beginning (1-6) middle (6-81) and here at the end (12-122) and as the Śruti says, there is nothing higher than Brahma, that is the final limit, the highest refuge.

The concluding upadeśa of Manu is given in the last but one verse, 12-125 which says that he who recognises Self through Self in all created beings becomes equal minded towards all and attains Brahmabhāva. Medhāo says that one should have the Jnāna of one-ness of Ātmā without any conviction of a different kind and then there is Brahmabhāva. Sarvājña-nārāyaṇa says that in this way, after Jivanmukti, one becomes Brahma i.e. Nitya, Ananda, Prakāśa. Kullūka says he becomes Mukta. Rāghavānanda quotes Śruti and says (Brahma san Brahma apyeti). He is Brahma and gets mixed in Brahma. Bharuçi says that the fruit (Phala) should be known from works on Āgama and their reasonings.

Manu's complete allegiance and veneration for the entire Veda including upaniṣads makes him the authoritative spokesman of the Vedic faith and therefore acceptable to all those who swear by that faith. He says that the entire Veda is the source of Dharma (Sacred Law) (2-6). Śruti (revelation) and Smṛti (tradition based on Veda) should not be called into question, as the Dharma was spoken forth from them (2-10). In addition to Veda and Smṛti, Virtuous conduct of those who know *veda* as also the custom of holy men and finally deep satisfaction of the Self are the additional sources of Dharma (2-6). Whatever is said by Manu is fully declared in the Veda (2-7). Those who question these authorities should be cast out (2-11). For those who seek the knowledge of Dharma, the supreme authority is Veda. At the time of creation, the creator assigned names actions and conditions to all according to the words of the Veda (1-21). Veda is the eternal eye for

pitṛs, gods and men to indicate the way for Dharma. Vedic ordinance cannot be known without the assistance of Dharma-śāstra and Mimāmsā; having numerous branches it is not possible to comprehend it fully. Brahma being beyond the sphere of mind and speech does not become the object of comprehension (12-94). Those Smṛtis and systems of philosophy which are not based on Veda are founded on darkness or ignorance. Such doctrines are of modern date, they are worthless, they spring up for some time and then perish (12-96). The Cāturvarṇya, the four Āśramas and even the past, present and future are all severally known from Veda (12-97). The Veda is eternal (sanātana) and upholds all created beings (12-99). In whatever stage of life a man may remain, but if he knows the true meaning of *veda*-science, he becomes jivanmukta (i.e. while abiding in this very world) and fit for union with Brahma (12-102). Tapas (austerity) and vedic learning are most helpful for securing supreme bliss. By Tapas one destroys Pāpa (guilt) and by Brahma-vidyā one obtains liberation (12-104). One who despises Veda should be avoided (3-161). After studying Āranyakas and Upaniṣads, one should stop studying the *karma kānd* part of Veda for one day and night (4-123). Forgetting the study of Veda is taken as equivalent to drinking Surā (11-57). An atheist is one who scorns veda (2-11). The creator drew forth the three vedas from the three gods — fire wind and sun respectively (1-23). One who knows the three vedas along with Brāhmanas is called a Vedavid (11-264). At the time of the Śrāddha, one should narrate, for the entertainment of the invited Brahmins, stories dealing with Para-brahma as the *pitṛs* like them (3-231).

Brahma as described in Vedānta and Brahma-loka, the highest state to be attained are referred to at various places by Manu. In 1-97, Manu says that among Brahmins the learned, those who recognise the necessity of knowing vedic instructions, those who know and act accordingly, and those who know Brahma, each succeeding one is better. In 1-98, the Brahmin is said to have been born for Dharma and for being one with Brahma. A Brahmin knowing the Veda and Śāstra and conducting himself as described before destroys sin and is exalted in the Brahmaloka (4-260). A Brahmin (vānaprasthin) getting rid of his body by the prescribed modes practised by sages becomes free from sorrow and fear and goes to Brahmaloka

(6-32). In the case of one knowing Brahma, his good and bad actions go to his friends and enemies respectively while he attains Brahma through meditation (6-79). In this manner having gradually given up all attachments and freed himself from all pairs of opposites, the sanyāsin reposes in Brahma alone (6-81). One who has no knowledge of Ātmā does not get full reward of the performance of acts like Dhyāna etc. (6-82). A Dwija becoming Sanyāsin in this way, shakes off his sins in this world and reaches the highest Brahma (6-85). One who knows the real meaning of Veda and Śāstra — he may remain in any stage (Āśrama) of life — he becomes *jivanmukta* and fit for union with Brahma (12-102). In the last but one verse, Manu summarises his teaching and says that he who recognises the Self through the Self in all created beings becomes equal minded towards all and enters the highest state which is Brahma (12-125).

Upaniṣads are specifically mentioned for study at several places. A *vānaprasthin* should stay in the forest, observe rules and for attaining union with the supreme soul, he must study various texts of the upaniṣads (6-29). One who thrice reads any of the three vedic samhitas with upaniṣads (Rahasya) is freed from all sins (11-263). Upaniṣads are referred as Rahasyas e.g. when Śankara says in his Br. S. Bhāsya on 3-3-25 "Kauṣitakī rahasya", it means Kauṣitakī-upaniṣad. Manu defines an Ācharya as one who having given sacred thread to the pupil teaches him veda with *kalpasutra* etc. and the upaniṣads (Rahasyas) (2-140). A Dwija should study the whole veda together with upaniṣads (Rahasyas) performing various austerities and vows (2-165).

Manu also specifically refers to vedānta. One whose speech and thoughts are pure and well-guarded gains that reward which is conferred by the vedānta (2-160). A Sanyāsin is asked to recite vedic texts referring to sacrifice, deities and the soul and also those contained in Vedānta (6-83). A Brahmin who with collected mind follows the tenfold Dharma, has paid the three debts and has learnt vedānta can become a sanyāsin (6-94). Manu says that by performing sandhyā and gāyatri Japa for a long time, the sages obtained long life, wisdom, honour, fame and Brahma-Varças (lustre of Brahma) (4-94). A sanyāsin is asked to delight in Ātmajñāna, Āsanas of yoga,

abtain from sensual enjoyment, and with himself as his only companion he should move in the world for final liberation (6-49). Ātmajñāna is the best of all things mentioned earlier. It is the best vidyā as immortality (amṛtam or Mokṣa) is secured through that (12-85). (Compare Yājnavalkya Smṛti 1-8 "To realise Ātmā with the help of yoga is the highest Dharma"). While describing the *māhātmya* of *japa*, Manu says that Gāyatri Japa for three years leads one to Para Brahma. Omkāra is Para Brahma and Prānāyāma is great Tapas. Omkāra is eternal (2-82 to 84). Three *prānāyāmas* with seven vyāhṛtis and ten Omkāra if performed as prescribed become the best Tapas (6-70). Let *prāṇāyāmas* destroy the taints, Dhāranā destroy sins, Pratyāhāra destroy sensual attachments and meditation destroy all qualities that are not lordly (anīsvarān gunān) (6-72). The Individual soul gets high or low birth according to his karma (actions). Those who are ignorant of Ātmajñāna cannot know this. By meditation on the Antarātmā (inner controller) one should know such higher progress of the individual soul (6-73). In 11-246 Manu says as stated in Gitā, that by the fire in the form of jñāna the *vedavid* burns all his sins.

In Brahma sūtra 3-1-14, Bādarāyaṇa refers to smṛti as "Smaranti ça". Śankara says that the reference is to Manu, Vyāsa and others who are called *'śiṣtas'* — they say that those who perform evil deeds are taken over for punishment by Yama as is also stated in the Naçiketas legend in Katha Upaniṣad. Manu defines a śiṣta in 12-109 as under: those Brahmins who have studied the veda along with its six aṅgas (subsidiary texts) Mimāmsā Dharmaśāstra and Purānas and who can give instruction on Dharma by citing the authority of Veda can be called śiṣtas.

On Br. Su. 1-3-28, Śankara quotes Manu 1-21 to prove that the Great Lord assigned names, actions and conditions to all according to the words in the vedas. On Br. Su. 1-3-36, Śankara quotes Manu 10-4 and 10-126 about Śudra. On Br. Su. 2-1-1 Manu 12-91 is cited " — one who equally recognises the Self in all created beings and all created beings in the Self becomes Ātmayājin and attains *swārājya*." The Taittirīya samhitā 2-2-10-2 is also cited by Śankara — "whatever is said by Manu is medicine". On Br. Su. 2-1-11 Manu 12-105 and

12-106 are cited — perception inference and śāstra are authorities but the reasoning should not be repugnant to the vedas. On Br. Su. 3-4-38, Manu 2-87 is cited —" A Brahmin reaches the highest goal by *japa* (muttering prayers). He who befriends all is a true Brahmin — whether he performs other rites or not". On Br. Su. 4-2-6 Śankara cites Manu 1-87. "From the minute perishable particles of the five elements, this world is framed". Manu is quoted by Śankara in his Upaniṣad-Bhāṣyas also e.g. Manu 1-7 is quoted by him on Muṇḍaka 1-1-1; Manu 12-95 is quoted on Muṇḍaka 1-1-5. Manu 12-50 is quoted on Muṇḍaka 1-2-11. Manu is also quoted several times in Brhadāranyaka and other Bhāsyas. M.S. 12-91 is cited by Śankara in his Viṣnusahasranāmabhāṣya on verse 10 in support of his views.

As stated earlier the date of the extant M.S. is taken as between 200 B.C. to 200 A.D. Closely connected with it is the extant Yājñavalkya Smṛti whose date is taken as between 100 B.C. to 300 A.D. Because of its detailed and systematic treatment of topics, Yāj.S. along with its excellent commentary Mitākṣarā has become the main source of Hindu Law enforceable in courts of law (subject to law made by the legislature). Except in Bengal, Mitākṣarā is held as high authority all over India. There is close resemblance between M.S. and Yāj.S. on many points but Yāj.S. treats at great length and more systematically many matters which M.S. notes without further details or definitions. This clearly shows that Yāj.S. is later and more systematically arranged than M.S.

On philosophical matters Yāj.S. holds views similar to those of M.S. MM Dr. P. V. Kane observes that the philosophy of Yāj.S. approaches the Vedānta of Śankara. Yāj.S. 1-8 says that Ātmadarśana is the highest Dharma. M.S. 12-85 says that Ātmajñāna is the highest kind of jnāna. The main philosophical portion of Yāj.S. is contained in the subsection of *yatidharma* which is 3-36 to 205. Yāj.S. says that one can take sanyāsa "either from the forest (after *vānaprastha*) or the house". Mitākṣara (by Vijnāneśvara of the 11th century) interprets this word "or from the house" as permitting sanyāsa from any Āśrama optionally, as per the Jābāla Śruti which permits sanyāsa whenever there is intense vairāgya. He says that Manu's statement that sanyāsa can be

taken only after going through the first three Āśramas is only optional. Among the Dharmas of a sanyāsin, Yāj.S. mentions at the top that he should be "Sarva-bhuta-hitah". He should control his senses, give up attachment or hatred or fear. By meditation he should see i.e. realise the Kṣetrajna Ātmá in Brahma (3-64). Mitākṣarā states on this that he must see no distinction (Bheda) in Tat and Twam padārthas. Being in a particular Āśrama is no criterion for this kind of spiritual development (3-65). Manu also states in 6-66 that external mark of an Āśrama is no indication of real merit. In 3-66, Yāj.S. mentions ten highest virtues like "Truth, non-stealing, want of anger, modesty, purity, wisdom, courage, want of pride, control of senses and knowledge of the Self-they make up the entire Dharma".

सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्धृतिर्दमः ।
संयतेन्द्रियता विद्या धर्मःसर्व उदाहृतः ।।

Manu in 6.42 says similarly:—

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ।।

"Vidyā" both in Yāj. and Manu's verse has been consistently interpreted by all the commentators as Ātmajñāna — knowledge of Brahma. Yāj. 3-67 gives the illustration of sparks coming out of fire, stating that individual souls come out of the supreme soul in that manner. On this Mitā. says that there is no real difference between *jiva* and Paramātman; the difference appears because of the *upādhi* (conditioning) of Avidyā. In 3-69 Ātmā is described as Nimitta (cause) of three kinds (Samavāyi, Asamavāyi and Nimitta) of the universe but is at the same time as Akṣara (imperishable) — Mitā. says that therefore Ātmā becomes the cause only when He enters the *kārya-koti* i.e. becomes Māyā śabala. He is then Kartā and not the Prakṛti of Sānkhya. Really speaking He is Aja i.e. without any utpatti (birth). 3-109 says that after the knowledge i.e. *sākṣatkāra* of Ātmā there is no rebirth. 3-11 says that Ātmā should be meditated upon as seated in the heart. One can have union with Brahma even by singing *sāma* or or even by music with one pointed attention (3-112 and 115). Ātmā suffers in *samsāra* as he gets conditioned by Rajas and Tamas i.e. by "Avidyā" (3-140). 3-144 gives the famous illus-

tration of *ghatākāśa* and Mahākāśa as also of the reflection of the sun in different vessels containing water. These are the famous illustrations of Śankara for showing the limitation (*upādhi*) of Avidyā. The first illustration is cited for Avaçcheda vāda and the second for Pratibimbavāda by later Śankarites. Mitā. says that the first illustration is meant to show that the multiplicity is due to the different *upādhis* (conditionings) of Antahkaraṇas and the second illustration is intended to show that the *upādāna* (material) of the reflection is illusory. Further illustrations are given viz. of pot-maker, buider of the house, goldsmith and spider. 3-162 says that just as an actor assumes different parts similarly Ātmā assumes different bodies. From 3-198 to 201 is given by Yājñāvalkya the method of contemplation (Dhāranā) and meditation on Ātmā. One should sit in *padmāsana*. Keep the right palm over the left in his lap. Raise a little his mouth and keep it steady with the chest; close the eyes. Avoid desire, anger etc. Lower and upper sets of teeth should not touch each other. Tongue should touch the palate. Mouth should be closed. He should remain steady — unmoved and control all sense organs. The seat should not be too high or too low. He should practise Prāṇayāma two or three times. Then he should meditate on Ātmā as seated in the heart like a lamp, having first made the Dhāraṇā on Ātmā. When the *yoga* is *siddha* (properly accomplished) one becomes fit for union with Brahma; or alternatively one may give up *kāmya* and Niṣiddha karma, go to a forest and attain Mukti by upāsanā of Ātmā. But one need not be a *parivrājaka* for attaining Mukti. Even a house-holder speaking always truth etc. and having *Tatwajñāna* can attain Mukti (3-203 to 205).

Manu's conception of Moksa can be gathered from the following verses and phrases used. Brahmavādin (1-97), Brahma-bhūya (1-98) Brahma Abheyi (6-79), Brahmani avatiṣthate (6-81), Brahma adhigaçchati (6-85), Swārajya (12-91), Brahmabhūya (12-102), Brahma Abhyeti param Padam (12-125). It is apparent that all these phrases mean the same thing. The phrase "Brahmani Avatiṣthate" means union with Brahma or reposing in Brahma. Manu does not indicate any separate identity of the individual soul in Mokṣa. Vidyā i.e. Brahmajñāna brings about *amṛta* (immortality i.e. moksa) (12-104). Manu does not refer to attaining any heavenly region as Mokṣa. He specifies the different functions of Tapas (Dharma) as de-

stroying guilt or *pāpa* and *vidyā* (Brahmajnāna) as leading to Amṛta or Mokṣa (12-104). He thus implies that Dharma-karma is for *çittaśuddhi* and for Mokṣa, jñāna is necessary. He uses Ātmajñāna as synonym for Brahmajñāna and says that Ātma-jñāna is the highest of all knowledge (12-85).

In 12-92 Manu indicates that the more and more you are engrossed in Ātmajñāna, the more and more you have to give up karma or acts, even the prescribed acts. In 4-123 he says that after the study of Āraṇyakas, and upaniṣads, you should not touch the Karma kānda part of Veda for one day and night. Thus at the higher spiritual level, Manu does not seem to indicate a *samuççaya* of *jñāna* and *karma*. Vaidika karma is defined as both pravṛtta and Nivṛtta. The first is *kāmya* while the latter is Niṣkāma and jnānapūrva and it makes him able to transgress the embodied existence (12-88 to 90). While describing the creation of universe, Manu refers to Tamas in 1-5 which is interpreted as a reiteration of R.V. 10-129-3 of Nāsadīya sūkta and Tamas is equated with Avidyā or Māyā. Brahma became Sarvabhūtamayah in creation (1-7) and this is interpreted by all commentators as by 'illusory modification'. Bharuçi who holds views somewhat similar to those of Rāmānuja, is obliged to say on 12-118 (Sarvam Atmani Sampaśyan) that there is also an interpretation of this verse according to 'Adhyastapakṣa' i.e. "illusory super imposition". Manu 12-102 talks of being liberated (Brahmabhuyāya) in this very life (Iha) and thus supports the doctrine of *jīvamukti* held by Śankara. Verses 12-91, 119, 122 and 125 easily lend themselves to the views of Śankara Vedānta. Śankara quotes 12-91 on Br. S. 2-1-1 in support of his views. As pointed out earlier Manu insists on the study of Upaniṣads.

It is thus clear that even before the time of Śankara, there was a very strong and major school of thought holding views very much approaching those of Śankara and that such views are reiterated in Manu and Yājñavalkya. With the rare exception of Bhaāruçi, practically all commentaters endorse the Vedanta doctrine of Śankara. They refer ot Advaita, illusory modification, Vivarta, Tridandi-Vedanta-Siddhānta, Bhāgalakṣana etc. Raghavānanda refers to the six distinguishing marks like *upakrama upasamhara* etc. on M.S. 1.5 to establish this Vedantic doctrine. The commentary of Bhāruçi shows that

there were other schools also like the Bhedapakṣa, Jñāna-Karma-Samuççaya-vāda, also attempts to interpret Manu according to Sānkhya doctrine (as noted by Medhā.) etc. but by and large the drift of Manu and Yājñavalkya is towards Śankara.

After stating Tamas or "Avidyā" in 1-5 and "illusory modification" (*sarvabhutamayah*) in 1-7, Manu describes the further process of creation as stated in Chandogya 3-19-1-2, Puruṣa Sūkta, Puranic accounts and as per Sānkhya ideas.

As Manu accepts the authority of the upaniṣads his theory of ethics is to be seen in the light of Upaniṣads. The realised soul is above good or evil, Pāpa or Punya, Priya or Apriya. He is neither moral or antimoral or a-moral but suprā-moral. "Anyatra Dharmāt, Anyatra adharmāt" (beyond Dharma or Adharma) says Kaṭha Upaniṣad 2-14. Muṇḍaka 3-1-3 says he shakes off both Pāpa and Puṇya (Puṇyapape Vidhūya). Gitā tells Arjuna to be above three gunas — even above *satva*. For such Nistraiguṇya or guṇatita, there is no *vidhi* or Niṣedha. Gitā says "Sarvathā vartamānah" (6-31) remaining in any way. All this means that in Vedānta philosophy ethics holds a place second to metaphysics. The priya and apriya of a realised soul go on his death to his friends and foes — they do not touch him. This question is discussed by Śankara on Br.S. 3-3-26. In 6-79 Manu says the same thing. This extreme position stated in the case of a realised soul is really speaking an Arthavāda, glorification or the *stuti* of Brahmavettā and his jñāna. As he has no Rāga and Dweṣa he has no incentive to do any evil act. Further, while he was preparing for his spiritual progress, he was accustomed to behave in a righteous way. For this very reason Manu says in 12-118 that the Brahmavettā who sees everything in the Ātman never engages himself in Adharma. Śankara discusses the question of morality for Paramahamsas in Br.S. 2-3-48. For a *samyadarśin* there is no *abhimāna* as an incentive to act; so there is no *niyojyatva* for him regarding a thing to be done or not to be done. For the ordinary man, Manu says that he must realise that every good or bad act has its corresponding fruit (karma-phalodaya) either in this life or in a future birth and bearing this in mind he must always perform only śubha (good, meritorious, righteous) deeds (11-231).

As the main subject of M.S. is to expound Dharmas of all varṇas and the intermediate castes as per the question put to

him in 1-2, we cannot expect to find in this treatise a theor(tical or detailed examination of principles of ethics. Man mainly discusses Varnāśrama Dharmas, Samskāras, Vyavahār (law enforceable in a court of law), Prāyasçitta etc. and als incidentally discusses sadācara and ethics. "Let him (snā taka) delight in Satya, obedience to sacred law, conduct worth of an Aryan and purity, instruct pupils accordingly and kee speech, arms (against himsa) and belly (against abhaksyā bhaksana) under control" (4-175) Manu has given principle of sadācara in 4-128 to 260. In 10-63, he summarises the law for all castes as Ahimsā, satya, Asteya, Purity and control c senses. In 6-92, Dharma is described as tenfold-contentmen forgiveness, self ocntrol, *asteya,* purity, control of organ wisdom. Ātmajñāna, Satya and abstention from anger. I 2-1, he says that the Dharma which he described is of thi nature — it is practised by the learned and assented to i their hearts by the virtuous who are above Rāga and Dwes (hatred and inordinate affection). In 8-92, Manu says tha if you have no dispute with your inner controller the divin Yama Vaivaswata (conscience) i.e. if your inner conscienc sanctions your action, then for purification you need not g for a dip in Gangā waters or for the Yātra of Kuruksetra. Th same thing is stated in other words in 4-161 — Do what glad dens your heart, with diligence, and avoid the opposite. B Ar.Up. describes Dharma as the king of kings (Ksatrasy Ksatram Yad Dharmah) Tai.Up. says "Practice Truth, Prac tise Dharma". R.V. says that the sacred voice of Ṛta ca pierce the ears even of the deaf and make them hear i (Ṛtasya śloko Badhirā tatarda). One of the names of Visn is "Mahāswanah" in Visnuśahasranāma V.18 and that soun is interpreted as Śrutilakṣana.

In 4-176 Manu says that aquisition of wealth (Artha) an gratifications of desires (kāma) should not be opposed to th sacred Law (Dharma) and even lawful acts which may caus pain in the future or are offensive to people should be avoide In the Kali age philanthropy, religious and secular charitie — that is the best Dharma (1-86) Dāna includes Iṣta and pūrta Between Yamas and Niyamas, Manu gives precedence to Yamas

Bühler translates yamas as paramount duties and Niyamas as minor duties (4-204). One who does not perform the five Mahāyajñas and eats food himself alone is eating Pāpa (3-118). A Brahmin should honour all beings (3-93). A contented disposition and controlling of oneself brings happiness (4-12). Early morning every day one must contemplate on veda — tatwārtha (i.e. Brahma) (4-92). Criminal intimacy with another's wife reduces longevity (4-134). Those who follow auspicious customs and good conduct do not suffer calamity (4-146) but unrighteousness, though it does not at once produce its fruit, ultimately cuts off the very roots of him who commits it (4-172). By the study of Veda, purity, austerity and no injury to others — one can remember his former births (4-148). By virtuous life one obtains long life, desired offspring, imperishable wealth and destroys the effects of bad marks i.e. *apalakṣanas* like Apamrtyu etc (4-156). One must constantly meditate in solitude on what is good for his soul (Brahma-upāsanā) (4-258). Let a man shun the use of meat (5-48). There is a natural tendency in created beings for indulging in intoxication, sex life and eating meat but abstention from them brings big rewards (4-56). A Brahmin is purified by sanyāsa (5-108). A *vānaprasthin* should read upanisads for knowledge and austerity (6-30). One not knowing Ātmā reaps no reward of rites performed (6-82). A Brahmin, kṣatriya and vaisya should not drink surā (produced from dirty refuse of grains) (11-93). The theory of Punarjanma, Karma and its inevitable karma-phalodaya necessarily make the believers shrink from evil deeds, pāpa and vice and induce them to perform righteous deeds. The recognition that there is the Self through self in all created being makes one behave with equal-mindedness towards all and attain Brahma (12-125). It is by "Atmaupamyena" as Gitā puts it (6-39).

Regarding the officers of the state who take bribes. Manu says that their property should be confiscated and they should be banished (7-124). Manu has a liberal mind and does not believe in increasing the number of Hindus through Conversion by force of peoples of other faiths to Hinduism. In 2-20 he says that from a leading spiritual man of this country let

all men on earth (of whatever religion they may be) learn respectively the good points in their own respective religions. One of his main advice applicable to modern nations is contained in 7-90 and 91 in not using in wars barbed or concealed or poisoned weapons or those blazing with fire i.e. nuclear weapons etc. In 5-105 Manu mentions several purifying agents for men like knowledge, austerities, fire, holy food, earth, restraint of organs, water, smearing with cowdung, wind, sacred rites, the sun and time but he adds in 5-106 that among all modes of purification purity in the matter of wealth i.e. Arthasauça is declared to be the best. In other words he makes in strongest terms the condemnation of dishonest means of acquiring wealth including black money, smuggling, bribes, all fraudulent ways of making money or fraudulently making gains with the help of money and all sorts of currupt practices and reminds us to maintain Artha-śauça.

—JAYANTKRISHNA HARIKRISHNA DAVE

मनुस्मृतिः

एकादशद्वादशाध्याय–विषयानुक्रमकोशः

विषयः **अ. श्लोकः**

विषयः **अ. श्लोकः**

विषयः	अ. श्लोकः

द्वादशोऽध्यायः

———————

मनुस्मृतिः

व्याख्यानवकोपेता

❋

अथ एकादशोऽध्यायः ११

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् ॥
गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥ १ ॥
नवैतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान् ॥
निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

(१) **मेधातिथिः।** श्लोकद्वयेन च वाक्यार्थसमाप्तिः। अनेकविशेषणविशिष्टो दानार्थो विधीयते। **सान्तानिका**दिभ्यो धर्मार्थं भिक्ष्यमाणेभ्यो निःस्वेभ्यो विद्याविशेषेण दातव्यमिति। संप्रति संप्रदानविशेषणत्वे धर्मभिक्षुकशब्दस्याधिकारसंपादनमपि प्रतीयते। एवं नैवंविशिष्टायाश्चैव निमित्तमिति नैमित्तिको दानाधिकारश्चोच्यते। संतानं प्रजा-प्रयोजनमस्येति **सान्तानिको** विवाहार्थी भण्यते। तत्र हि धनमुपयुज्यते। भवति च पारंपर्येण संतानप्रयोजनः। धर्मग्रहणात् 'कामतस्तु प्रवृत्तानाम्' इति द्वितीयादि विवाह-प्रवृत्तौ न नियमतो देयमिति। एवं **यक्ष्यमाणो** नित्ययज्ञाग्निष्टोमाद्यर्थो वृत्तिवचनं यः करोति स वेदितव्यः। **अध्वगः** क्षीणपथ्योदनः। **सार्ववेदसो** विश्वजिति सर्वस्वं दक्षिणात्वेन दत्तवान्न तु प्रायश्चित्ताद्यर्थम्। **स्वाध्यायार्थी।** यद्यपि ब्रह्मचारिणोऽध्ययनं विहितं भिक्षाभोजनं च तथापि वस्त्रार्थोपयोगि धनं दातव्यम्। अथवा गृहीतवेदस्य तदर्थजिज्ञासा भैक्षभुजोऽपि। **उपतापी** रोगी। **स्नातक**ग्रहणं प्रशंसार्थम्। **गुर्वर्थं** स्वाध्यायार्थत्वं प्रायः स्नातकविषये विद्यते। ब्रह्मचारिणो गुर्वर्थं कर्तव्यमिति विहितम्। **निःस्वेभ्यो** निर्धनेभ्यः। **विद्याविशेषतो** बहुविद्याय बहु स्वल्पविद्यायाल्पमिति। "ननु च सर्वमेवेदमप्रकृतं प्रक्रियते। एवं हि प्रतिज्ञातम्, 'अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम्' इति"। नैष दोषः। आश्रम-धर्मत्वादस्य प्रकरणस्य। प्रायश्चित्तानामतुल्यरूपतया सहोपदेशस्तत्र प्रायश्चित्तनिमित्त-त्वादस्यार्थस्य प्रथमभिधानम्। **दानं देयमि**त्युक्तम्। दानशब्दश्च कर्मसाधनः। किं तद्देयमित्यपेक्षायामुत्तरश्लोकः॥ १-२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रायश्चित्तं प्रक्रमते **सांतानिकमिति।** प्रायश्चित्तप्रक्रमेऽपि दानादेः प्रक्रमाभिधानं तद्रूपस्यापि प्रायश्चित्तस्य सद्भावात्तद्विशेषप्रतीत्यर्थम्। **सांतानिकं** संतानार्थं विवाहार्थमिच्छन्तं धनार्थमागतम्। **यक्ष्यमाणं** यागार्थिनम्। **अध्वगमध्वनि** क्षीणवृत्तिम्। **सार्ववेदसं** तत्तत्क्रतुविशेषेषु दत्तसर्वधनं वेदो धनम्। **गुर्वर्थं** गुरुदक्षिणा-दानार्थिनम्। **स्वाध्यायार्थं** जपसिद्ध्यर्थं वृत्त्यर्थम्। **उपतापी** रोगी। **नवस्नातकान्** सतो धर्मभिक्षुकान् दातुर्धर्महेतुन् भिक्षमाणान्। **विद्याविशेषतो** विद्यानुरूपेण॥ १ ॥ ॥ २ ॥

(३) **कुल्लूकः**। नन्वतः परं वक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभमिति प्रायश्चित्तस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वात्सान्तानिकादिभ्यो देयमित्यादेः कः प्रस्ताव उच्यते दानेनाकार्यकारिण इति प्रागुक्तत्वाद्दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन्नित्यादेश्च वक्ष्यमाणत्वात्प्रकृष्टप्रायश्चित्तात्मकदानपात्रोपन्यासः प्रकृतोपयुक्त एव। वर्णाश्रमधर्मादिव्यतिरिक्तप्रायश्चित्तादिनैमित्तिकधर्मकथनार्थत्वाच्चाध्यायस्यान्यस्यापि नैमित्तिकधर्मस्यात्रोपन्यासो युक्तः सन्तानप्रयोजनत्वाद्विवाहस्य। **सान्तानिको** विवाहार्थी। **यक्ष्यमाणोऽ**वश्यकर्तव्यज्योतिष्टोमादियागं चिकीर्षुः। **अध्वगः** पान्थः। **सर्ववेदसः** कृतसर्वस्वदक्षिणविश्वजिद्यागः विद्यागुरोर्ग्रासाच्छादनाद्यर्थः प्रयोजनं यस्य स गुर्वर्थः एवं पितृमात्रर्थावपि **स्वाध्यायार्थी** स्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादनाद्यर्थी ब्रह्मचारी **उपतापी** रोगी एतान्नवब्राह्मणान्धर्मभिक्षाशीलान्स्नातकाञ्जानीयात्। एतेभ्यो निर्धनेभ्यो गोहिरण्यादि दीयत इति दानं विद्याविशेषानुरूपेण दद्यात्॥ १॥ २॥

(४) **राघवानन्दः**। ननु प्रायश्चित्तप्रतिज्ञायां दानविचारोऽकाण्डताण्डवित इति चेन्न यतः दानेनाकार्यकारिणः अन्नादेः भ्रूणहामार्ष्टि तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते दानेन वधनिर्णेकमित्यादि वक्ष्यमाणवचनजातेन दानादेः प्रायश्चित्तान्तर्गतत्वेन तत्पात्राणि ज्ञापयन्नादौ दानमाह **सान्तानिकमिति** चतुर्भिः। **सान्तानिकं** प्रजार्थं विवाहोद्योगिनम्। **यक्ष्यमाणं** ज्योतिष्टोमादिकर्तारम्। **अध्वगं** तीर्थयात्रिणम्। **सर्ववेदसं** कृतसर्वस्वदक्षिणविश्वजिद्यागम्। **गुर्वर्थं** विद्यागुरोर्ग्रासाच्छादनादि प्रयोजनं तदर्थं समावर्तनकालदक्षिणार्थं वा **पितृमात्रर्थं** पितृमातृपोषणं प्रयोजनं यस्य तम्। **स्वाध्यायार्थी** तत्कालीनान्नाद्यर्थी **उपतापी** रोगी च तौ **स्नातकान्** स्नातको भविष्यद्दारः। **धर्मभिक्षुकान्** धर्मार्थमेव भिक्षयन्ति प्रतिगृह्णन्तीति सुस्थशरीरादेर्धर्महेतुत्वात्। दानं दीयते इति गोहिरण्यादि। विद्याविशेषतो विद्यानुसारेण विद्याश्च वेदादीनि॥ १॥ २॥

(५) **नन्दनः**। एवमापद्धर्मा उक्ता इदानीमापन्नेषु भिक्षितैरप्रत्याख्येयान्पात्रविशेषान् श्लोकत्रयेणाऽऽह **सान्तानिकं यक्ष्यमाणमिति**। **सान्तानिकः** सन्तानप्रयोजनः विवाहार्थीति यावत्। **सार्ववेदसो** दत्तसर्वस्वः। अर्थिशब्दो गुर्वर्थादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते गुर्वर्थार्थी पितृमात्रर्थार्थी स्वाध्यायार्थी वेदपारायणार्थी। **उपतापी** रोगी **धर्मभिक्षुकान्** धर्मार्थं भिक्षमाणान् **एतेभ्यो** भिक्षमाणेभ्यो दानं च संतानार्थं विद्याविशेषतोऽपि तारतम्याद्भिक्षितैर्देयमन्यथा प्रत्यवाय इति। ॥ १॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्वाभ्यामाह **"सान्तानिकमिति"**। नैमित्तिकधर्माः कथ्यन्ते। **सान्तानिकं** विवाहार्थिनम्। **यक्ष्यमाणं** यागार्थिनम्। **अध्वगं** अध्वनि क्षीणवृत्तिम्। सर्वस्वविश्वजिति सर्वस्वदातारम्। गुर्वर्थं पित्र्यर्थं स्वाध्यायार्थं विद्यार्थं, **उपतापी** रोगी। **विद्याविशेषतो** विद्यामानेन॥ १॥ २॥

(७) **मणिरामः**। इदानीं प्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रकृष्टप्रायश्चित्तार्थदानपात्रमुपन्यसति। **सांतानिकमिति**। **सांतानिको** विवाहार्थी। **यक्ष्यमाणः** ज्योतिष्टोमादियागं चिकीर्षुः। **अध्वगः** पांथः। **सार्ववेदसः** विश्वजित्कृतयागः। **गुर्वर्थः** विद्यागुरोः ग्रासाच्छाद-

नादि अर्थः प्रयोजनं यस्य स गुर्वर्थः। एवं पितृमातृत्वार्थावपि। **स्वाध्यायार्थी** स्वाध्याया-ध्ययनकालीनाच्छादनाद्यर्थी ब्रह्मचारी। **उपतापी** रोगी ॥ १ ॥

एतान् नवब्राह्मणान् धर्मभिक्षाशीलस्नातकान् **विद्यात्** जानीयात्। **एतेभ्यो निःस्वेभ्यो दानं विद्याविशेषतः** विद्यानुरूपेण देयम् ॥ २ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** श्री गणेशाय नमः॥ यद्यपि धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथेत्यनुक्रमण्यपेक्षयाऽतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभं इति प्रायश्चित्तप्रकरणमधुना वक्तव्यं तथाप्युच्चावचधर्मप्रकरणं तावदनन्तरमिदमेतदतिक्रमेण प्रायश्चित्तं यथा स्या-दित्येवमाह **सान्तानिकमिति। नवेति।** संतानप्रयोजनत्वात्सान्तानिको विवाहार्थी तथा 'नित्यं ज्योतिष्टोमादियागं कर्तुमिच्छन् तच्च निर्वतमानश्च क्षीणपाथेयः **सार्ववेदः** सर्ववेदकः सर्वस्वं येन विश्वजिति दत्तं गौतमीय एव दर्शनाद्विद्यागुरुपितृमात्रर्थं वेदग्रहणकाले चाच्छा-दनाद्यर्थं च भिक्षव **उपतापी** च रोगी चेत्येतावन्नवधर्मशास्त्रार्थानुवर्तित्वेन भिक्षमाणप्रवृत्तान् ब्राह्मणान् स्नातकान् जानीयादेतेभ्यश्च निर्धनेभ्यो विद्यानुरूपेण नियमतो दानं कर्तव्यम्। अतश्चाकरणादधर्मो द्रव्यविशेषेण चैतन्नियमसंपादनात्तद्द्रव्यफलमिति ॥ १ ॥ २ ॥

(९) **भारुचिः।** अत्र चोद्यतेः—यदुक्तमनन्तरमेव दशमाध्यायोपसंहारे 'अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम्' इति, नन्वेतदपेक्षया प्रायश्चित्तप्रकरणमेवोपन्यसनीय-'मकुर्वन् विहितं कर्मे'त्यादि। इतरथाप्यप्रकृतोपन्यासः प्रकृतार्थव्यवधानं चायुक्त-मापद्यते। यतः स्नातकधर्मापिकत्वधर्मप्रकरणयोरेवैतत् सर्वमुपदेष्टव्यम्, नात्रेति। अत्रोच्यतेः—साहचर्यादेवैतयोर्यथोक्तप्रकरणद्वयेऽप्यवकाशमलभमानयोरिह—लेषु निर्देशो युक्तः, मा भूदेतयोः परस्परसम्बन्धयोरन्यत्रप्रकरणेऽन्यस्य निर्देशेऽधिक्रियमाणे प्रकरणभेदा-दसामञ्जस्यमिति। निर्दिष्टारम्भप्रयोजनस्येदमधुना विवरणं श्लोकद्वयस्य। एकविद्यमान-द्रव्यश्च न याचेत, **'निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्य'** इति वचनात् दानं चात्र चोद्यते, न तु याचना। निमित्तसन्नियोगेनार्थगृहीतत्वादशासिकाह्व्या हि सा। तच्च दर्शयति **निःस्वेभ्यः** फलस्या-विशेष उपदेशतुल्यत्वादिति, उभयस्मादित्याह नियमाद्देयविशेषाच्च। यदि देयविशेषात् फल-विशेषो न स्यात्, न कश्चिद्दानविशेषे प्रयतेत शास्त्रव्यपेक्षया। अथवा नियमस्य दाना-श्रितस्य चोदितत्वात्, नियमाच्च धर्मो यथाशक्तिनियमसाधनत्यागेन च देयविशेषेऽवश्यम्भावि। एवं च न देयविशेषात् फलविशेषः प्रत्याख्यातुं शक्य उपदेशतुल्यत्वेऽपि। तथा चोक्तमृपात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धानतयैव च। अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलमिति॥ १ ॥ २ ॥

एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ॥
इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते ॥ ३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** 'दक्षिणाशब्दो' यद्यपि कर्मकरसंयुक्ते संत्यागे वर्तते, तथापि गोभूमिहिरण्यादिभाजनादन्यद्देयं द्रव्यमुच्यते। तथा हि लौकिकी प्रसिद्धिरिति। **इतरेभ्य** एतद्व्यतिरिक्ता ये भिक्षुकास्तेभ्यः। **कृतान्नं** सिद्धमन्नं भोजनार्थं दातव्यम्। **बहिर्वेदि** यज्ञादन्यत्रातिथिभ्यो दानं गृहस्थधर्मेषु यदेतत्तदेवानूद्यते ॥ ३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अन्नं** सदक्षिणमन्नं दत्वा दक्षिणात्वेन धनं देयम्। बहिर्वेदि **इतरेभ्यः** एतद्ब्राह्मेभ्यो **बहिर्वेदि** यज्ञाद्बहिः **कृतमन्नं** पक्वान्नमवश्यं देयम्। वेद्यां तु याचितं सर्वमेव देयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **एतेभ्यो** नवभ्यो ब्राह्मणश्रेष्ठेभ्योऽन्तर्वेदि सदक्षिणमन्नं दातव्यम्। एतद्व्यतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धान्नं बहिर्वेदि देयत्वेनोपदिश्यते धनदाने त्वनियमः ॥ ३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** दीक्षितो न ददातीत्यस्य वेदस्य प्रतिप्रसवार्थमाह **सदक्षिणमिति।** दाने दृष्टलोभाद्यसंभवे न स्मृतेः प्राबल्यादिति भावः। **कृतान्नं** सिद्धान्नं तच्च प्राणिमात्रे सर्वदा देयमित्याह बहिर्वेदीति। अन्नस्य क्षुधितः पात्रमिति स्मृतेः ॥ ३ ॥

(५) **नन्दनः।** अपि **बहिर्वेदि** वेदेर्बहिरपि यज्ञादन्यत्रापि यावत्। दक्षिणां स्वर्णादिकसहितं देयमन्नं कृतमकृतं वा देयं **इतरेभ्यो** ब्राह्मणेभ्यो कृतान्नमेव देयम्। बहिर्वेदिकृतान्नविधानादन्तर्वेदितेभ्यो विकृतान्नमपि सूचितम् ॥ ३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **इतरेभ्यः** नवभ्यो भिक्षुकेभ्योऽन्ये ये तेभ्यः **बहिर्वेदि** यज्ञाद्बहिः ॥ ३ ॥

(७) **मणिरामः।** **एतेभ्यो** नवद्विजाग्रेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः सदक्षिणमन्नं अंतर्वेद्यां देयम्। **इतरेभ्यः** एतद्व्यतिरिक्तेभ्यः पुनः बहिर्वेदि **कृतान्नं** सिद्धान्नं देयम्। धनादिदाने त्व**नियमः** इति **उच्यते** उपदिश्यते ॥ ३ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **एतेभ्य इति।** **एतेभ्यो** ब्राह्मणेभ्यो यद्देयं तद्भोजयित्वा दातव्यमेतद्व्यतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धमन्नं यत्तदन्यत्र देयत्वेनोपदिश्यते। धनदाने त्वनियमः ॥ ३ ॥

(९) **भारुचिः।** नियमानुवादोऽयं भोजनविशेषेण। **इतरेभ्यो**ऽतिथिभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नमेव देयं नियमतः। तदिदं पूर्वोक्तमतिथ्यन्नदानमनूद्यते। दक्षिणास्त्वेषां न विधिर्न प्रतिषेधः ॥

सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत् ॥
ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सर्ववर्णानां स्वर्गादिफलाय पुरुषार्थोपयोगि दानं विहितम्। अयं तु राज्ञो नियमार्थमुपदेशः। बहुधनेन राज्ञा **सर्वरत्नानि** मणियुक्तादीनि। **यथार्हं** विद्याकर्मानुरूपेण ब्राह्मणेभ्यो दातव्यानि। **यथार्थं च दक्षिणा।** काम्यकर्मसिद्धयेऽपीति पुनरुपदेशः। **प्रतिपादयेत्** स्वीकारयेत् ग्राहयेदिति यावत् ॥ ४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ब्राह्मणान् **प्रतिपादयेत्** प्रतिग्राहयेत्। यज्ञार्थं तेषाम् ॥ ४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** राजा पुनः **सर्वरत्नानि** मणिमुक्तादीनि यागोपयोग्यानि **च** दक्षिणार्थं धनं विद्यानुरूपेण वेदविदो ब्राह्मणान्स्वीकारयेत् ॥ ४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** राज्ञो विशेषमाह **सर्वेति।** **प्रतिपादयेत्** स्वीकारयेत्। **यज्ञार्थं** तेषामेव ॥ ४ ॥

(५) **नन्दनः**। सान्तानिकादिषु राज्ञा कर्तव्यमाह **सर्वरत्नानि राजा त्विति। ब्राह्मणा-**न्सान्तानिकादीन्प्रतिपादयेद्वहिर्वेदीत्यनुवर्तते सर्वरत्नानि प्रतिपादयेदित्येव सिद्धे दाने यज्ञार्थ-ञ्चैव दक्षिणा इति पृथगुपन्यासो वक्ष्यामाणं प्रत्यादरातिशयार्थः ॥ ४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यथार्हं **प्रतिपादयेत्** प्रतिग्राहयेत् ॥ ४ ॥

(७) **मणिरामः**। **यथार्हं** यथायोग्यानि न तु विद्यावते निकृष्टमविद्ये चोत्तममिति प्रकारेण ॥ ४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **सर्वरत्नानीति**। राजा पुनः सर्वाणि मणिमुक्तादीनि कस्य यज्ञोपयोगैरपि दक्षिणा नित्यं यज्ञार्थं यथोक्तेभ्यः विद्यानुरूपेण वेदवद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ४ ॥

(९) **भारुचिः**। राज्ञस्तु नियमो बहुधनत्वात्। एवं च राज्ञा सान्तानिकादिव्यतिरेकेणा-न्येभ्यः स्नातकेभ्यो नियमतो देयं स्थितिभोगार्थम्। **यज्ञार्थं** चेत्येतदारम्भसामर्थ्याद् गम्यते। निर्विवक्षमाणायापि देयमिति। अनेन सम्बन्धेनेदमुच्यते ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षित्वा योऽधिगच्छति ।
रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥ ५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। कामतो द्वितीयादिविवाहप्रवृत्तौ भिक्षमाणस्य निषेधोऽयम्। **रति-मात्रं फल**मित्यादिरर्थवादो, न यथाश्रुतमेव प्रतिपत्तव्यम्। अन्ये तु व्याचक्षते। धर्मार्थ सान्तानिकाय दातव्यं न कामप्रवृत्तायेति। स एवायमर्थः पुनरन्यथोच्यते। सान्तानिकाय दातव्यं, अयं तु रतिकामो, न सान्तानिक इत्यर्थः। **द्रव्यदातुर्हि** सा **संततिर्न** तस्येति ॥ ५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सांतानिकमिति यदुक्तं तत्र विशेषमाह **कृतदार** इति। **कृतदारः** प्राप्तधर्मप्रजासंपन्नदारः। द्रव्यदातुस्तु संततिः फलेन हानिरस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **यः** सभार्यः सन्तत्यर्थादिनिमित्तमन्तरेणापरान्दारान्भिक्षित्वा करोति तस्य रतिमात्रं फलं धनदातुः पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः। नैवंविधेन धनं याचित्वाऽन्यो विवाहः कर्तव्यो नाप्येवंविधाय नियमतो धनं देयमिति ॥ ५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। सान्तानिकमित्युक्तं स चेत्। कृतदारोऽपि यद्यपरान्दारान्धनं भिक्षित्वोद्वहेत्तं भाषयन्नाह **कृतदार इति। रतिमात्रं** संभोगमात्रं निन्दामात्रं द्रव्यदातुरिति तेन सति संभवे भिक्षया किंचिन्न कार्यमिति भावः ॥ ५ ॥

(५) **नन्दनः**। अथ सान्तानिकस्येति कर्तव्यं प्रसङ्गादाह **कृतदारोऽपरान्दारानिति।** भिक्षित्वा अर्थम् ॥ ५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **कृतदारः** प्राप्तधर्मप्रजासंपन्नदारः। अपरान् दारान् भिक्षित्वा यः अधिगच्छति ॥ ५ ॥

[धनानि तु यथाशक्तिः विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।
वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥ ६ ॥

(३) **कुल्लूकः। धनानि** गोभूहिरण्यादीनि शक्त्यनतिक्रमेण ब्राह्मणेषु वेदज्ञेषु विविक्तेषु पुत्रकलत्राद्यवसक्तेषु प्रतिपादयेत्तद्वशाच्च स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति ।। ६ ।।]

(७) **मणिरामः।** तथा च संतानाद्यर्थाभावे यः सुखार्थमन्यां स्त्रियमिच्छति तस्मै धनं न देयमित्यर्थः ।। ५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। कृतदार इति।** यः सभार्यः सन् धर्मप्रजासंपन्ने दारेऽन्यान् कुर्वीत 'अन्यतरापाये तु कुर्वीते'त्यापस्तंबस्मरणादेवंविधनिमित्तमन्तरेण परं विवाहं भिक्षित्वा करोति यस्य मन्मथमात्रं फलं धनदातुः पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः। नैवंविधोऽन्यो विवाहः कार्यो न तु तदर्थं भिक्षणीयम्। नाप्येवंविधाय नियमतो दातव्यमित्येवमर्थः ।। ५ ।।

(९) **भारुचिः।** धर्मप्रजासम्पन्ने दारे द्वितीयदारस्यात्मीयेन द्रव्येण नेदमनुज्ञानम्। यस्मात् न हि द्वितीयस्य दारस्य धर्मप्रजासम्पत्तौ सत्यां प्राप्तिरस्ति। तथा च स्मृत्यन्तरम्— "धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्यां कुर्वीते"ति। एवं च सति कृतदारकार्यस्य द्वितीयधाराधिगमप्रतिषेधोऽयम्। भिक्षणपक्षमाश्रित्य निन्दा। तत्र च यथा तदङ्गभावं गच्छतो **द्रव्यदातुः सन्ततिः,** एवमात्मीयद्रव्याधिगमेऽपि कन्याया दातुः सन्ततिः **फलमित्य**तोऽप्येवं शक्यते निन्दा कल्पयितुम्। द्रव्यशब्दस्योभयत्र प्रवृत्तेः कन्यापि हि शक्यते द्रव्यशब्देनाभिधातुम्। यस्मात् कृतदारकार्यस्य द्वितीयदाराधिगमप्रतिषेधार्थोऽयं श्लोकः। एतस्मिंस्त्वर्थे प्रकरणं नानुगृह्यते, यतः अयमन्यप्रकरणानुग्राही। श्लोकार्थ उच्यते:—कृतदारकार्यस्य द्वितीयदाराधिगमार्थं भिक्षमाणाय न देयं नियमतः। अत्र चोक्तो निन्दार्थवाद इति। एवं च सति निर्विवक्षमाणायापि न देयम्। तथा च सत्ययमपवादः पूर्वस्यासान्तानिकाय न देयमिति। नित्यकर्मार्थियां तु याचनायां सान्तानिकादिश्लोके दाननियम उक्तो विज्ञेयः। काम्यकर्मार्थियां तु याचनायां दानस्य न विधिर्न न प्रतिषेधः ।। ५ ।।

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।।
अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ।। ६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** त्रीणि वर्षाणि यस्य पर्याप्तं भृत्यभरणाय धनं तत् त्रैवार्षिकं ततोऽ**धिकं वा** यस्यास्ति **स सोमं पातुमर्हति।** श्रुतौ नित्यस्य सोमस्यावश्यकर्तव्यतया उक्तत्वात् भृत्योपरोधेऽपि नैष निषेधः प्रवर्तते, बलीयस्त्वाच्छ्रुतेः। अत इच्छासोमविषयोऽयं निषेधः।

ननु च सोमे धनं परिक्रमार्थमुपयुज्यते 'तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति'। तत्र वृत्तिर्वर्धतेऽतश्च सोमे तत्र धनमुपयुज्यते। नोच्यते यस्य त्रैवार्षिकमिति। ननु च वृत्तिधनमसति धने नित्यवदस्तीति विद्यमानधनेनापि तत्कर्तव्यमेवेष्यते। प्राशस्त्यकरदानशब्दो भक्तमात्रे यदि हिरण्यदानं सोमक्रयार्थमेवमादिनिवृत्तिः ।। ६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। भृत्याः** भरणीया जायाद्याः। **अधिकं वापी**ति वाकारः समुच्चये। त्रिवर्षभृत्यवृत्तये योग्यं त्रैवार्षिकं धनं स्थापयित्वा यद्यधिकं सामर्थ्यं पर्याप्तं तदैवेत्यर्थः ।। ६ ।।

(३) कुल्लूकः । यस्यावश्यपोष्यभरणार्थं वर्षत्रयपर्याप्तं तदधिकं वा भक्तादि स्यात्स काम्यसोमयागं कर्तुमर्हति । नित्यस्य पुनर्यथाकथंचिदवश्यकर्तव्यत्वान्नायं निषेधः । अत एव 'समान्ते सौमिकैर्मखैरि'ति नित्यविषयत्वमुक्तवान् ।। ६ ।।

(४) राघवानन्दः । संभवद्धनस्य यागदानयोः स्वेष्टसाधनत्वेन भृत्यादिपरिपीडनेनापि तत्कर्तव्यता प्राप्ता तत्राह **यस्येति** चतुर्भिः । **भृत्यवृत्तये** तत्पोषणाय **पर्याप्तं** क्षमम् । यस्य त्रैवार्षिकं धनं स सोमं पातुमर्हतीति स्मृत्यन्तरात्सोमं काम्यं 'समान्ते सोमिकैर्मखै'रिति नित्यस्यावश्यकर्तव्यतोक्तेः । 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते'ति श्रुतेर्नानेन निषेधो नित्यस्य श्रुतिबाधेन स्मृतेर्दुर्बलत्वात् ।। ६ ।।

(५) नन्दनः । भिक्षित्वा वक्ष्यमाणस्यापि कर्तव्यं श्लोकद्वयेनाह **यस्य त्रैवार्षिकं भक्तमिति ।** **भृत्या** भरणीयाः ।। ६ ।।

(६) रामचन्द्रः । **भक्तं** अन्नं त्रिवर्षपर्यन्तं यः सोमं पातुं अर्हति ।। ६ ।।

(७) मणिरामः । **सोमं पातुं** सोमयागं कर्तुम् । अतो न्यूनधनस्तु न कुर्यात् ।। ६ ।।

(८) गोविन्दराजः । **यस्येति ।** यस्यावश्यकर्तव्यभरणार्थं वर्षत्रयपूरणसमर्थं तदधिकं च भक्तादि स्यात्स काम्यसोमयागं कर्तुमर्हति । नित्यस्य पुनर्यथाकथंचिदवश्यकर्त्तव्यत्वात् नायं निषेधः ।। ६ ।।

(९) भारुचिः । तथा च दर्शयति एवं च सति काम्यसोमापेक्षोऽयं सामर्थ्यादुपदेशो द्रष्टव्यः । नित्यस्य हि सोमस्य भृत्योपरोधेनापि करणमिष्यते, नित्यत्वादेव । तथा च सत्यत्र तदैव दाननियमो युज्यते, यथोक्तो यक्ष्यमाणाय देयमिति । इदं **सोम**ग्रहणं सर्वकाम्यकर्मप्रदर्शनार्थम्, कारणस्य न समानत्वात् ।। ६ ।।

अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।।
स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ।। ७ ।।

(१) मेधातिथिः । प्रतिषेधातिक्रमेणानधिकारिणः कुर्वतो न्यायसिद्धफलाभावोऽनेनानूद्यते । फलग्रहणाच्च काम्यविषयता स्फुटतरा प्रतीयते । **स पीतसोमपूर्वोऽपि ।** अनेन प्रथमयज्ञस्यावश्यकर्तव्यतां दर्शयति । स पीतत्वाद्यर्थवादोऽयम् । न पुनरपीतसोमस्य प्रतिषेधः ।। ७ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः । न फलमाप्नोति कथंचिन्मध्ये दुर्भिक्षादिना भृत्यनाशे प्रत्यवायाधिक्यादित्यर्थः ।। ७ ।।

(३) कुल्लूकः । त्रैवार्षिकधनादल्पधने सति यः सोमयागं करोति तस्य प्रथमसोमयागो नित्योऽपि न संपन्नो भवति सुतरां द्वितीययागः काम्यः ।। ७ ।।

(४) राघवानन्दः । अतो नियमयति **अत इति । सः पीतः** पूर्वयागशेषः सोमो येन सः पूर्वकृतसोमस्यापि फलं न प्राप्नोतीति निन्दा ।। ७ ।।

(५) **नन्दनः।** अतस्त्रैवार्षिकाद्युक्ताद्यस्य पूर्वैरपीतसोमः स पीतसोमपूर्वः ।। ७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अतः** त्रैवार्षिकात् धनात् अल्पीयसि द्रव्ये यो द्विजः सोमं पिबति सः **अपीतसोमः** पीतस्य सोमस्य सोमपानस्य फलं न प्राप्नोति ।। ७ ।।

(७) **मणिरामः। अतः** त्रैवार्षिकधनात् ।। ७ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** तथा च दर्शयति **अतः स्वल्पीयसीति।** त्रैवार्षिकधनादल्पतरे धने सति यः सोमयागं करोति तस्य प्रथमसोमयागोऽपि नित्योऽवसंपन्नो भवति किमुत काम्य इति। तस्मादतोऽल्पधनेन काम्ययागो न कर्तव्यः ।। ७ ।।

(९) **भारुचिः।** नियमशास्त्रव्यक्तिक्रमेण न केवलमस्य तत्कर्मनैष्फल्यं प्रत्यवायश्चापरः। **अपीतसोमपूर्वस्यायं** व्यतिक्रमो निष्फलः प्रत्यवायाय च स्यात्, किं पुनरितरस्येति निन्दार्थवादः न **चापीतसोमपूर्वो**ऽपीत्यनेन स्तुत्यर्थेनातिशयवचनेन न नित्यस्य सोमपानस्याप्रवृत्तिः शक्या कल्पयितुम्। एवं च सत्येतस्मादेव स्तुत्यतिशयाल्लिङ्गान्नित्यस्यानिवृत्तिर्गम्यते। तथा च नित्यार्थं नियमतो देयम्। इतरत्र त्वनियमः। इदानीं शक्तस्य दातुर्नियम उच्यते ।। ७ ।।

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।।
मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ।। ८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यः **स्वजनो** भृत्यामात्यमातृपितृपुत्रदारादिः तस्मिन् **दुःखजीविनि।** यः **परजने** यशोऽर्थं ददाति तस्यासौ **विषास्वादः। आपाते** सन्निपाते मधुरः। यथा विषस्यास्वादः सन्निपातमधुरो विपाकविरसो मरणफलत्वात्, एवं तादृशं दानम्। यद्यपि संप्रति यशः सुखं जनयत्यमुत्र प्रत्यवायोत्पत्त्या विषास्वादसमं संपद्यते। तदेवाह **धर्मप्रतिरूपको**ऽसौ धर्मसदृशो न धर्मः, शुक्तिरिव रजतज्ञानस्य ।। ८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। शक्तः** स्वजनपोषणे। स्वजनान् भार्यादीन् विहाय कीर्त्याधिक्यादिबोधेन परजने दाता। आपाततो मधुभूतकीर्तिलाभान्**मध्वापातः। विषास्वादो** विषभक्षणं पापहेतुरूपानर्थहेतुत्वात्। **धर्मप्रतिरूपको** धर्मसदृशोऽधर्मः ।। ८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यो बहुधनत्वाद्दानशक्तः सन्नवश्यभरणीये पितृमात्रादिज्ञातिजने दौर्गत्या दुःखोपेते सति यशोऽर्थमन्येभ्यो ददाति स तस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको न तु धर्म एव **मध्वापातो** मधुरोपक्रमः प्रथमं यशस्करत्वाद्विषास्वादश्चान्ते नरकफलत्वात्तस्मादेतन्न कार्यम् ।। ८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अत आह **शक्त इति। दाता** दानशीलो यः स **परजने** प्राणान्प्रदातुं शक्तोऽपि सति **स्वजने दुःखिनि** न दद्यादित्याह **मध्वापातः।** मधुवदापाततः कीर्तिसुखकरत्वात् **विषास्वादः** विषवदास्वादनीयं फलं यस्य सः उदर्के संतापादिदृष्टेः। विषमपि मारकत्वेऽप्यतिमधुरम् ।। 'दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृत'मित्युक्तेः ।। **धर्मप्रतिरूपकः** धर्माभासः ।। ८ ।।

(५) **नन्दनः।** प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमेव सान्तानिकादिषु भिक्षितैः कर्तव्यमुपसंक्रम्याह **शक्तः परजने दातेति**। **शक्तः** धनवान्। **स्वजने** स्वकुटुम्बे। मधु ईषत्पिबतीति **मध्वापातः।** विषं समंतात्स्वादयतीति **विषास्वादः** प्रभूतविषाशीति यावत्। स **धर्मप्रतिरूपकः** धर्मप्रतिरूपसहितः स्वजने **दुःखजीविनि** सान्तानिकानि सान्तानिकादिष्वपि दातुधर्मो भूयानित्यर्थः।। ८।।

(६) **रामचन्द्रः। शक्तः** स्वजनपोषणसमर्थः **स्वजने** स्वभर्तव्ये **दुःखजीविनि मध्वापातः** मधुरोपक्रमः **विषास्वादः** नरकदर्श [नम्] धर्मप्रतिरूपको धर्मसदृशोऽधर्मः ।। ८।।

(७) **मणिरामः। शक्तः** बहुधनत्वाद्दाने समर्थः सन् **स्वजने** पितृमात्रादि जातिजने **दुःखजीविनि** दुःखोपेते सति **परजने**भ्यो ददाति स दानविशेषो **धर्मप्रतिरूपकः** धर्मप्रतिनिधिः न तु धर्मः। कथंभूतः **मध्वापातः** मधुरोपक्रमः प्रथमं यशस्करत्वात्। अंते विषास्वादः नरकफलत्वात्। तस्मात्स्वजनान्पोष्य पश्चादन्येभ्यो देयमिति ज्ञेयम्।। ८।।

(८) **गोविन्दराजः। शक्त इति।** यो धनं दत्वा दानसमर्थः सजातिषु दौर्गत्योपेतेषु सत्स्वन्येभ्यो ददाति तस्य तद्दानं संप्रति यशस्करत्वात् मधु इव प्रथमभक्षणयोग्योऽमुत्र च नरकपाताद्विषविपरिणामतुल्यमतश्चासौ धर्मप्रतिच्छंदको न तु धर्म इति तस्मात्तदेवं न कर्तव्यम्।। ८।।

(९) **भारुचिः।** एवं च सत्येतदर्थाद् गम्यते स्वजनोपरोधेन परेभ्यो न देयम्। **स्वजनं** च पुत्रदारादिं वक्ष्यति। अन्यथा हि स्वजनातिक्रमेण यो ददाति दातुः तस्यासौ **मध्वापातः,** अधुना इवापातः आपात आस्वादः सन्निपात रमणीयो यशः, सुखं यशोऽर्थिनां यद्यपि भवति, तथाप्यसौ **विषास्वाद** इव ज्ञेयोऽप्येव। कटुरसत्वेनात्र प्रत्यवायोत्पत्त्या। तथा च दर्शयति **स धर्मप्रतिरूपको** दातुरधर्म इत्यर्थः। कटुः। नियमातिक्रमात्। अस्य निन्दार्थवादो निवृत्त्यर्थः।। ८।।

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।।
तद्भवत्यसुखोदर्कं जीवतश्च मृतस्य च ।। ९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वस्य निन्दार्थवादोऽयम्। **भृत्या** व्याख्याताः। **उपरोधो** भक्तवस्त्रादिना यथोपयोगमाहरणम्। **और्ध्वदेहिकं** परलोकप्रयोजनम्। **असुखोदर्क**'मुदर्कः' आगामीकालः, सोऽस्य दानस्यासुखोदर्कं भवतीति प्रयोजनं सिद्धमेव।। ९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** न केवलं कीर्त्यर्थं दानादावेवमदृष्टबुद्ध्यापि करणे तथेत्याह **भृत्यानामिति। उपरोधो** वृत्तिसंकोचः। जीवतोऽसुखोदर्कं वृत्त्यभावेन भार्यादिनाशात्।। ९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** पुत्रदाराद्यवश्यभर्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिकधर्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवतो मृतस्य च तद्दानं दुःखफलं भवतीति पूर्वं कीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः। अयं त्वदृष्टार्थदानप्रतिषेधः।। ९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। ततः किं तत्राह **भृत्यानामिति**। भृत्यानामुपरोधेन भरणीयानां पीडया। **और्ध्वदेहिकं** पारलौकिकम्। **असुखोदर्कं** इह भरणीयव्यग्रमनस्तया जीवतः मृतस्य तु अमुत्रफलराहित्येन **च** अतो भृत्या पीडया दृष्टादृष्टं दानादिकं कर्तव्यमिति भावः ॥ ९ ॥

(५) **नन्दनः**। न केवलं दानमेव स्वजनोपरोधेन न कार्यं किन्तु सर्वोऽपि धर्मो न कार्य इत्याह **भृत्यानामुपरोधेनेति**। मरणादूर्ध्वं येन देहः प्राप्यते स ऊर्ध्वं देहस्तस्मै हितमौर्ध्वदेहिकं धर्ममिति यावत् ॥ ९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। भृत्यानां जीवनोपरोधेन **और्ध्वदेहिकं** पारलौकिकं अस्य जीवतो मृतस्य वाऽसुखोदर्कं तद्द्वयं भवति ॥ ९ ॥

[वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः ॥
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥ १ ॥]

(७) **मणिरामः**। **भृत्यानामुपरोधेन** पुत्रदाराद्यवश्यपोष्यपीडनेन। **और्ध्वदेहिकं** पारलौकिकधर्मबुद्धया दानादिकम् ॥ ९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **भृत्यानामिति**। पुत्रदाराद्यवश्यभर्तव्योपपीडने यत्पारलौकिकं दानादि करोति तस्य जीवतो मृतस्य वाऽसुखफलं भवति ॥ ९ ॥

(९) **भारुचिः**। मातापितरौ पुत्रदारं **च भृत्याः**। तथा चोक्तम् "गुरून्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्" इति। एवं च स्मृत्यन्तरं "वृद्धौ च मातापितरौ साध्वि भार्या शिशुः सुतः। अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत्"॥ अतस्तेषामुपरोधेन यदन्यत् करोति और्ध्वदेहिकमिष्टपूर्वं वा युक्तमस्यासुखोदर्कत्वं प्रत्यवायोत्पत्त्या च तत्रेह चेति। अपरे तु पूर्वश्लोकपादं वा पठन्ति" "मध्वास्वादो विषापातः" इति अर्थस्तु यथोक्त एव ॥ ९ ॥

यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ॥
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ १० ॥
यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ॥
कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥ ११ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अत्राङ्गग्रहणान्न केवलं सर्वासां दक्षिणानामसंपत्तौ वैश्यानामिदमाहरणं विधीयते। अपि **च** तस्मिन्नपि पश्वादौ। **आहरेदिति** तत्स्वीकारोत्पत्तिमात्रमुच्यते, नोपायविशेषः। अतश्च याञ्चया विनिमयेन चौर्येणैवापहर्तव्यम्। "ननु **च** चौर्येण साम्यं नोत्पद्यत इत्युक्तम्"। नैष दोषः। इह स्वशब्देनैवोक्तं 'हर्तव्यमिति'। एवं ह्याह—'कर्तव्यं हीनकर्मण' इति। अयं वापहारः प्रागारब्धयागस्य सर्वाङ्गोपेतस्यैकाङ्गासंपत्तौ प्रारिप्स्यमानस्य वेति न विशेषहेतुरस्ति। **ब्राह्मणस्य विशेषेणेति** वचनात्क्षत्रियवैश्ययोरप्यस्ति तदेकाङ्गग्रहणमस्मिन्निमित्ते। ननु कः क्षत्रियो याचेदिति क्षत्रियस्य याञ्चा प्रतिषिद्धा। अत्यल्पमिदमुच्यते। ब्राह्मणस्यापि चौर्यं निषिद्धम्। तस्मात्तस्मिन्निमित्ते नास्त्यर्जनोपाय-

नियमः । **धार्मिके सतीत्यनुवादोऽयम् ।** यो हि धर्मज्ञो राजा तस्मिन्निमित्ते चौर्यं विहितमिति । अन्यस्य तु निगृहीतत्वात्कुतः प्रवृत्तिः । **बहुपशु**ग्रहणं धनमात्रोपलक्षणार्थम् । **हीनक्रतुः** कर्म योगादन्यदपि दानादि न करोति । सत्यप्यसोमपे । **कुटुंबाद्**गृहादित्यर्थः । गृहाद्धि चौर्यं दोषवत्तरमतस्तदनुज्ञायते । न पुनरप्येवमेव नियमः । अन्यतोऽपि यत्खलादेः संपद्यते तत्कर्तव्यमेव । वक्ष्यति च 'खलात्क्षेत्रादगाराद्वेति' ।। १०-११ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । यज्वनः** क्षत्रियस्य **विशेषेण तु ब्राह्मणस्य । एकेनाङ्गेनाप्राप्तेन** आज्यस्य पशोर्वस्त्रादीनां वा दक्षिणानामन्यतमस्याभावेन **प्रतिरुद्धः** प्रतिबद्धः । धार्मिके सतीत्यधार्मिकस्य राज्ञो यज्ञसंपत्यनुरोधेन वैश्यधनापहरणानुपपत्तेरुक्तम् ।। ११ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** क्षत्रियादेर्यजमानस्य **विशेषतो ब्राह्मणस्य** यदि यज्ञ इतराङ्गसंपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेनासंपूर्णः स्यात्तदा यो वैश्यो बहुपश्वादिधनः पाकयज्ञादिरहितोऽसोमयाजी तस्य गृहात्तदङ्गोचितं द्रव्यं बलेन चौर्येण वाहरेत् । एतच्च धर्मप्रधाने सति राजनि कार्यं स हि शास्त्रार्थमनुतिष्ठन्तं न निगृह्णाति ।। १०–११ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** विहितदक्षिणा तु शूद्रादिप्रतिग्रहेणापि देयेत्याह **यज्ञश्चेति** पञ्चभिः । **प्रतिरुद्धः** असमाप्तकल्पः । **एकेन** दक्षिणारूपेण । धार्मिक इति विशेषणाद्बलादपि वैश्यादिभ्यो दक्षिणा ग्राह्येति शेषः । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति विशेषणं दक्षिणार्थं क्षत्रियस्यापि भिक्षासूचकम् ।। ११ ।।

(५) **नन्दनः ।** अथ वर्षत्रयपर्याप्तभृत्यवृत्तिना वक्ष्यमाणेन किञ्चिन्न्यूनधनेन स्नातकेन निवेदितस्य कोशहीनस्य राज्ञः कर्तव्यमाह **यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादिति ।** श्लोकद्वयमेकं वाक्यं सति राजनि दानशीले राजनि विद्यमानेऽपि **एकेनाङ्गेने**काङ्गवैकल्येन यज्ञः **प्रतिरुद्धश्चेद्विघ्नि**तश्चेत् राज्ञः कोशाभावादिति भावः ।। ११ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** द्वाभ्यामाह **यज्ञेति । यज्वनः यज्ञः एकेनांशेन प्रतिरुद्धः** स्यात् ।। ११ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । हीनक्रतु**रकृतपञ्चमहायज्ञः । **असोमपः** अपीतसोमः । एतेन सोमपस्य पञ्चयज्ञाकरणेऽपि श्रेष्ठतोक्ता । तस्य वैश्यस्य कुटुम्बात् कुटुम्बार्थधनादाकृष्यैकमंशं राजा ब्राह्मणाय दद्यात् ।। ११ ।।

(४) **राघवानन्दः । किंच य** इति । **कुटुम्बात्** गृहादपि ग्राह्यम् । **यज्ञसिद्धये** यज्ञसमाप्तये । तद्द्रव्यं दक्षिणारूपमिति भावः ।। ११ ।।

(५) **नन्दनः । हीनक्रतुः** अनग्न्याधानादिकान्तस्य वैश्यस्य कुटुंबाद्गृहा**द्यज्ञसिद्धय एकाङ्गहीनयज्ञस्य** समाप्तये यावता द्रव्येण स यज्ञः सिध्यति ता**वद्द्रव्यमाहरे**त्प्रसह्य गृह्णीयात्स राजेति विपरिणामः । राजैव कर्ता न यज्वा, कुत एतत् ? राज्ञ एवाहरणबलोपपत्तेः **महाभारतेऽ**प्यस्य वचनस्य चतुर्थः पादो यज्ञार्थं पार्थिवो हरे'दिति पठ्यते तेनापि राजैककर्तव्याख्ये यो न यज्वेति ।। ११ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** धार्मिके राजनि सति । यो वैश्यो बहुपशुहीनः क्रतुर्यस्य सः । सः **असोमपः** तस्य **कुटुम्बात्** गृहात् तद्द्रव्यं यज्ञसिद्धये राजा **आहरेत्** स्वीकुर्यात् ।। ११ ।।

(७) **मणिरामः। यज्वनः** क्षत्रियादेर्यजमानस्य। इतरांगे जाते सति एकेनांगेनऽसंपूर्णः स्यात् ।। १० ।। तदा एतादृशाद्वैश्याद्द्रव्यं बलात् चौर्याद्वा आहृत्य यज्ञं संपूर्णं कुर्यात् इदमपि धार्मिके राजनि सति कर्तव्यं नान्यथा। स हि शास्त्रार्थं ज्ञात्वा न दंडयेत् ।। ११ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यज्ञ इति। य इति।** क्षत्रियादेर्यजमानस्य यदि यज्ञेज्यायज्ञसंपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेन विना न निरूद्धः स्यात्तदा यो वैश्यो बहुपश्वादिधनः प्राक् यज्ञसिद्धर्थं चौर्येणाहरेत्। एतच्च धर्मप्रधाने राजनि सति कार्यं स हि शास्त्रमनुतिष्ठन्तमुपेक्षते।।१०–११।।

(९) **भारुचिः।** भिक्षमाणस्यापि तदर्थमसामग्र्यां सत्यां यज्ञसाधनानां परादानं वक्ष्यति। **एकाङ्गेनेति,** येन केनचिदल्पेनापि यज्ञसाधनप्रतिपूरणेनेत्यर्थः। **ब्राह्मणस्य विशेषेणे**दमित्यर्थः। तन्निमित्ते। एवं च सति क्षत्रियवैश्ययोरपि यायजूकयोरेकमनुज्ञायते परादानं, **ब्राह्मणस्य विशेषेणेति** वचनात्। **धार्मिके सति राजनि** धर्मज्ञो यो ह्येतद्वेत्ति। अनेन निमित्ते उपन्यस्ते स्तः शास्त्रे इहैन्तस्मिन्नेवंगुणे **सति राजन्ये**तदुपदिश्यते परादानम्। कुतः। पुनस्तदिति यतस्तदाह–**हीनक्रतुश्च बहुपशुः** स्यात्। हीनकर्मा। अहीनक्रतुरपि यद्यसोमपो भवति, ततः कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यमाहरेत् ।। १०–११ ।।

आहरेत्त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ।।
न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ।। १२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** वैश्यासंभवे शुद्रादप्याहर्तव्यम्। **त्रीणि वा द्वे वेत्य**ङ्गप्रकरणादङ्गानि वेदितव्यानि। अत्रार्थवादो **न हि शूद्रस्येति।** यद्यपि पूर्वमनेकोपायकृतमाहरणं विहितं तथापि भिक्षणमत्र नास्ति, 'न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेतेति'। ननु" च स्मृत्यन्तरेऽविशेषेण शुद्रधनेन यागः प्रतिषिद्धः"। अस्योपदेशस्य सामर्थ्याच्छूद्रात्प्रतिगृह्णीतेति द्रष्टव्यम्। अन्ये त्वाहुः। ब्राह्मणेन स्वीकृतत्वान्नैव तच्छूद्रधनमिति। यस्तु प्रतिषेधः, स **शूद्रस्य** शान्तिकपौष्टिकादि येन धनेन करोति ऋत्विग्वत्तत्र द्रष्टव्यः। इह तु भूतपूर्वगत्या शूद्रधनव्यपदेशोऽस्य स्यात् सांप्रतिकत्वाभावे च सा।। १२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यदि तु यज्ञाङ्गद्वयत्रयस्यासंपतिस्तदा शूद्रस्यैव तथाविधस्य धनादित्याह **आहरेदिति। यज्ञेषु परिग्रहो** यज्ञनिमित्तधनपरिग्रहो यज्ञार्थता धनस्य ।। १२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यज्ञस्य द्वित्र्यङ्गवैकल्ये सति तानि त्रीणि चाङ्गानि द्वे वाङ्गे वैश्यादलाभे सति निर्विशङ्कं शूद्रस्य गृहाद्बलेन चौर्येण वाहरेत् यस्माच्छूद्रस्य क्वचिदपि यज्ञसंबन्धो नास्ति न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेतेति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः शूद्राद्याचनस्य न तु बलग्रहणादेः।। १२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्र च कैमुत्यमाह आहरेदिति गवाम्। **कश्चिदिति** यज्ञोद्देशेन न यज्ञार्थं धनमित्यादिवचनविरोधात् तत्समाप्त्यर्थं न तु दोषः।। १२ ।।

(५) **नन्दनः।** वैश्याभावे राजा किं कुर्यादित्यपेक्षायामाह **आहरेत् त्रीणि वा द्वे वेति।** न केवलमङ्गं राजा शूद्रस्य गृहादाहरेत्किन्तु त्रिभिरङ्गैः यज्ञप्रतिग्रहहेतुरुत्तरार्धेनोक्तः परिग्रहः संबन्धः।। १२ ।।

(६) रामचन्द्रः । शूद्रस्य त्रीणि यज्ञस्याङ्गानि द्वे वाङ्गे हीने भवतः तदास्य वेश्मतः आहरेत् । शूद्राद्धनादानं कुर्यात् । कश्चित् **परिग्रहः** संबन्धः शूद्रस्य यज्ञेषु नास्ति ।। १२।।

(७) **मणिरामः** । वैश्याच्चेन्न प्राप्यते तदा यज्ञसिद्धिः कथं स्यादत्राह । **आहरेदिति** । **परिग्रहः** संबंधः ।। १२ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **आहरेदिति** । यज्ञस्य द्वित्राङ्गकवैकल्ये सति तानि त्रीणि वाङ्गानि द्वे वाङ्गे निर्विकल्पः । शूद्रग्रहाच्चौर्येणाहरेद्यस्माच्छूद्रस्य यज्ञसंबन्धो मनागपि नास्ति । यज्ञार्थत्वं धनम् । तथा च यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रे विस्मर्यते । भिक्षितशूद्रधनस्य प्रतिषेधो भविष्यति न यज्ञार्थं धनं शूद्रादिति ।। १२ ।।

(९) **भारुचिः** । तदसम्भवे च–आहरेत् त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः । अङ्गप्रकरणात् त्रीणि वा द्वे वाङ्गानि सम्बध्यन्ते । अङ्गभूयस्त्वादानं च हीनजातित्वादस्य । अस्यार्थवादो भवति ।। एवं चाह व्यासः– यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा यष्टा सृष्टः पुरुषो रक्षिता च, तस्मात् सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं धनं न कामाय एतत्प्रशस्तम् । ननु शूद्रधनेन यागप्रतिषेधं वक्ष्यति–'न यज्ञार्थं धनं शूद्रा'दित्येवमादिभिः । भिक्षित्वा तत्र प्रतिषेधः, इदं च परादानं पदार्थान्तरम् । यतो न विरोधः । अथवा शूद्रधनैरेव केवलैस्तत्र प्रतिषेधः, इह तु द्वित्रिमात्राङ्गवैकल्येऽसम्भवद्वित्तस्य तत आदाय यागो युक्तः । वचनाद्वात्रैवं भविष्यति, निमित्ते भेदे सति । न वचनस्यातिभारोऽस्ति उपदेशपरत्वाच्छास्त्रस्य । इदानीं ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामिदमादानमुच्यते ।। १२ ।।

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्ञश्च सहस्रगुः ।।
तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ।। १३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामप्येवंविधाभ्यामाहर्तव्यमिति श्लोकार्थः । **गो**ग्रहणं तावत्परिमाणधनोपलक्षणार्थम् । **अयज्ञो**ऽसोमयाजी ।। १३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्षत्रियादप्येवंभूतादेकमंशमानेतव्यमित्याह **योऽनाहिताग्निरिति** । **अयज्वा** असोमयाजी ।। १३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । योऽनाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधनः आहिताग्निर्वाऽसोमयाजी गोसहस्रपरिमितधनः द्वयोरपि गृहाभ्यां प्रकृतमङ्गद्वयं त्रयं वा शीघ्रं संपादयितुं ब्राह्मणेन द्वाभ्यामाहरणीयं ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामपि ब्राह्मण आहरेत् क्षत्रियस्य तु अदस्युक्रियावद्ब्राह्मणस्वहरणं नेषेधयिष्यति ।। १३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । किंच **य** इति । **शतगुः** शतं विद्यमाना गावो यस्य । एवं **सहस्रगुरपि** । अयज्वा चेद्ब्राह्मणः क्षत्रियो वा अविचारयन् द्वित्राणामाहरणे तेषां क्लेशाभावात् ।। १३ ।।

(५) **नन्दनः** । शूद्राभावे च किं कुर्यादित्याह **योऽनाहिताग्निः शतगुरिति** । योऽनाहिताग्निः परिशेषात्क्षत्रियो ब्राह्मणश्च आहरेद्रोधे त्रीण्यङ्गानि द्वाभ्यां चेद्द्वे सर्वैश्चेत्सर्वाणीत्युक्तम् ।। १३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** योऽनाहिताग्निः शतगुः गोशब्द उपलक्षणं तावद्धनमुच्यते च पुनः यः **अयज्वा** असोमयाजी च सहस्रगुः तयोः शतगुसहस्रगवोः कुटुम्बाभ्यां त्रैवर्णिके अविचारयन् राजा आहरेत् ॥ १३ ॥

(७) **मणिरामः। शतगुः** गोशतपरिमाणधनः। **कुटुंबाभ्यां** क्षत्रियवैश्याभ्यामपि अंगद्वयत्रयसिद्धर्थं ब्राह्मणेन क्षत्रियवैश्याभ्यामपि आहरणीयम् ॥ १३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। य इति।** योऽनाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधनः आहिताग्निरपि वा असोमयाजी गोसहस्रपरिमाणधनस्तयोरपि गृहाभ्यां प्रकृतमङ्गद्वयं त्रयं वा क्षिप्रमाहरेत्। वैश्यादपहरणस्योक्तत्वाद्ब्राह्मणाच्च वक्ष्यमाणत्वादिदं क्षत्रियविषयम् ॥ १३ ॥

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ॥
तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्धते ॥ १४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अयं सर्ववर्णविषयः श्लोकः। **आदाननित्यो** यः सर्वकालं कृषिप्रतिग्रहकुसीदादिभिर्धनमर्जयति न च ददाति। तत उपायान्तराण्याश्रयणीयानि। **अदातु**रित्ययागशीलस्यापि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अदातुरदानशीलादादाननित्यान्नित्यार्जकादप्रयच्छतः तदा तद्धनमददतोऽपि त्रैवर्णिकादाहरेत्। एकमङ्गं द्वयं त्रयमित्यन्येषूक्तमतस्तु बह्वपि ग्राह्यम्। ब्राह्मणस्य त्वयज्वनोऽपि धनमनादेयमिति वक्ष्यति। एतच्च राजा स्वकोशे सत्यपि गृहीत्वा दद्यादिति ग्राह्यम् ॥ १४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रतिग्रहादिना **आदानं** धनग्रहणं नित्यं यस्यासा**वादाननित्यः** ब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदानरहिताद्यज्ञाङ्गद्वयत्रयार्थायां याचनायां कृतायामददतो बलेन चौर्येण वा हरेत् तथा कृतेऽपहर्तुः ख्यातिः प्रकाशते धर्मश्च वृद्धिमेति ॥ १४ ॥

(४) **राघवानन्दः। आदाननित्यात्** प्रतिग्रहपरात्। **अदातुः** स्वरसतः। **अप्रयच्छतः** अनिषेधकात्। अस्यायज्वनो यज्वनो वा। यशोऽमुकस्य धनेनास्मद्यागः समाप्त इति वर्धते परधर्मोत्पादकत्वोपकारात् ॥ १४ ॥

(५) **नन्दनः।** एवंकुर्वतो राज्ञः फलमाह **आदाननित्याच्चादातुरिति। अदातु**रत्यप्रयच्छतो दातुः कदर्यादिति यावत् तद्द्रव्यमाहरेत्तथा कुर्वतो राज्ञो यशः प्रथते ॥ १५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** आदातुः आददतः आदाननित्यात्प्रतिग्रहादिना नित्यात्स्वकृत्यात् अप्रयच्छतः **आहरेत्** स्वीकुर्यात् अस्य यशः प्रथते ॥ १४ ॥

(७) **मणिरामः। आदानं** धनग्रहणं नित्यं यस्याऽसौ**आदाननित्यः** ब्राह्मणः तस्मात्। **अदातुः** इष्टापूर्तदानरहितात्। **अप्रयच्छतः** याचनायां कृतायां अददतः। एतादृशाद्ब्राह्मणादपि द्वित्र्यंगसिद्धयर्थं बलेन चौर्येण वा आहरेत्। तथा आहृते सति आहर्तुः **यशः प्रथते** धर्मश्च वर्धते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **आदाननित्यादिति**। प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं यस्यासावादाननित्यो ब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदानरहिताद्यज्ञाङ्गयाञ्चायां कृतायामददन् चौर्येण हरेदेवं कृतोऽस्यापहर्तुः ख्यातिः प्रकाश्यते धर्मश्च वृद्धिमेति ।। १४ ।।

(९) **भारुचिः**। अयं **चादायनित्यो** ब्राह्मण उच्यते। आदाय यो न कल्पयति धनमिष्टापूर्ताङ्गतया। तस्मा**दप्रयच्छत** इदमादानमुच्यते। न त्वादाननित्यस्यापि सतो यज्ञशीलस्य। एवं च सति पूर्वश्लोकः क्षत्रियविषय एव दृष्टव्यः। अपरे त्वादाननित्यं वार्धुषिकं मन्यते। शास्त्रप्रतिषिद्धवृद्धिगृहीतारमयागशीलम्। एतस्यां च कल्पनायां जातिरविवक्षिता। तथा च मन्त्रः "किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः' इत्येवमादिः।। १४।।

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।।
अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ।। १५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। आत्मकुटुम्बावसादेऽपि पूर्ववत्परादानं कर्तव्यम्। **अश्वस्तन**ग्रहणादेकदिनवृत्त्यर्थमेवानुजानाति नाधिकम्। **हीनकर्मण** इति कमार्थिम्। स्मृत्यंतरे 'हीनादादेयमादौ स्यात्तदलाभे समादपि। असंभवे त्वाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात्।। **सप्तमे भक्ते**। त्र्यहं येन न भुक्तं चतुर्थेऽहनि प्रातर्भोजनार्थं परादाने प्रवर्तेत। सायंप्रातर्भुञ्जीतेत्यहन्यहनि भक्तद्वयं विहितम् ।। १५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। त्र्यहमुपोषितेन चतुर्थदिनेऽप्युपवासशङ्कायां तद्दिनमात्रपर्याप्तम्। **हीनकर्मणः** पतितादेरपि ।। १५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। सायंप्रातर्भोजनोपदेशात्त्रिरात्रोपवासे वृत्ते चतुर्थेऽहनि प्रातः सप्तमे भक्ते दानादि धर्मरहितादेकदिनपर्याप्तमर्थं चौर्यादिना हर्तव्यम् ।। १५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। धर्मार्थस्यैव प्राणात्यय प्रायेऽपि ग्राह्यमित्याह **तथैवेति** द्वाभ्याम्। सप्तमे चतुर्थेऽहनि प्रातर्भक्ष्ये एतत्स्पष्टयति भक्तानि षडिति। अनश्नता च।तुर्वर्ण्येन **अश्वस्तनविधानेन** परदिनासंचयित्वेन हर्तव्यं चौर्यादिना। **हीनकर्मणः** कदर्यादपि ।। १५ ।।

(५) **नन्दनः**। एवं यज्ञापदि राज्ञः कर्तव्यमुक्तमधुना क्षुत्पीडापदि पुरुषेण कर्तव्यमाह **तथैव सप्तमे भक्त** इति। सप्तमे भक्तानि षडनश्नता त्र्यहमभुञ्जानेन सप्तमे भक्ते सप्तम्यां भक्तं तु चतुर्थेऽहनि हीनकर्मणः स्वस्माद्धीनकर्मणः पुरुषात् अश्वस्तननिधानाय श्वोभवं श्वस्तनं निधानं न्यासः श्वस्तनञ्च तन्निधानं चेति श्वस्तननिधानं तदभावायाश्वस्तननिधानाय एवमापद्विषये परस्वहरणं यथोक्तं कुर्वन्राज्ञा न दण्ड्यः ।। १५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। सप्तमे भक्ते चतुर्थदिने षट्भक्तानि अन्नानि अनश्नता त्रीणि दिनानि अनश्नता **हीनकर्मणः** शूद्रात् अश्वस्तनविधानेन एकदिनपर्याप्तं अन्नादानं कर्तव्यम् ।। १५ ।।

(७) **मणिरामः**। तथैव षडनश्नता सायंप्रातर्भोजनोपदेशात् त्रिरात्रोपवासे जाते सप्तमे भक्ते चतुर्थेऽहनि। **हीनकर्मणः** दानादि धर्मरहितादपि। **अश्वस्तनविधानेन** एकदिनपर्याप्तम्। भक्तानि अन्नं हर्तव्यं चौर्यादिनापीत्यर्थः ।। १५ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **तथेति**। सायंप्रातर्भोजनोपदेशात्त्र्यहमनुभुक्ते चतुर्थे प्रातः सप्तमे भक्ते यागादि कर्मरहितादाह्निकमात्रपर्याप्तं यथैव यज्ञाप्रतिरोधस्तथैव हर्तव्यम् ।। १५ ।।

(९) **भारुचिः**। आत्मकुटुम्बक्षुदवसादेनापि निमित्तेन पूर्ववत् परधनं शिष्यते। ब्राह्मणस्य विशेषेणेत्येतदनुवर्तते। **अश्वस्तननिधानायेति** वचनात्, आहोरात्रिकमादेय परिणामनुजानाति नाधिकम्। **हीनकर्मण** इति च क्रमार्थमिदं वचनम्। तथा च स्मृत्यन्तरं "हीनादादेयमादौ स्यात्तदलाभे समादपि। असम्भवे त्वाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात्"। एवं च सति पूर्वस्याप्ययमेव क्रमो विज्ञेयः। तथा च गौतमः "द्रव्यादानं विवाहसिद्ध्यर्थं धर्मतन्त्रसंयोगे च शूद्रादन्यत्रापि शूद्रात्" इति।। १५ ।।

खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ।।
आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ।। १६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **यतो** वापीति आरामादेरपि। **आख्यातव्यं पृच्छत** इत्येव। **यदि पृच्छतीति** वचनं न हठात्पुनः प्रेषणादिना प्रश्नमसौ कारयितव्यः। अथवा **पृच्छते** धनस्वामिने, यदि पृच्छति राजेति। 'राजपुरं नीत्वैव' विषयभेदो दर्शयितव्यः। **तथा च** गौतमः (अ. १८ सू. ३०) 'आचक्षीत राज्ञा पृष्टः' इति। **भक्तच्छेदे** यज्ञप्रतिबन्धतः प्रकरणविशेषादुभयत्रायं विधिर्ज्ञेयः ।। १६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। खलादेरपि रक्षितात्स्वयमेवाहर्तव्यं प्रार्थनेन वा ग्राह्यम्। न तेनास्य पतितग्रहणदोषः। दिने वारद्वयभोजननियमाद्भोजनद्वयं भवतीति व्यवस्थया सप्तमे भक्त इत्युक्तम्। आख्यातव्यमिति तस्मै तथाऽन्यस्मा अपि अरक्षितादाने कुतः प्राप्तमिदमिति पृष्टेन नाक्षेप्तव्यं तथापत्युरित्यर्थः ।। १६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। धान्यादिमर्दनस्थानात्क्षेत्राद्वा गृहाद्वा यतो वाऽन्यस्मात्प्रदेशाद्धान्यं हीनकर्म संबन्धि लभ्यते ततो हर्तव्यं यदि वासौ धनस्वामी **पृच्छति** किन्निमित्तं कृतमिति पृच्छते निमित्तं चौर्यादि वक्तव्यम् ।। १६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। हरणस्थलान्याह **खलेति**। **खलात्** प्राङ्गणात्। त्वया हृतमेतदिति यदि पृच्छति तदा तस्मै पृच्छते मया हृतमेतदिति वक्तव्यम् ।। १६ ।।

(५) **नन्दनः**। अश्वस्तननिधानाय भक्तं द्रव्यं कुतो हर्तव्यमित्यपेक्षायामाह **खलात्क्षेत्रादगाराद्वेति**। यतो वाप्युपपद्य लभ्यते ततो हर्तव्यमित्यनुषञ्जनीयम् ।। १६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **यतः** स्थानात् ।। १६ ।।

(७) **मणिरामः**। **तस्मै** धनस्वामिने **आख्यातव्यं** चौर्येण मया गृहीतमिति सत्यं वक्तव्यं यदि पृच्छति तदा वक्तव्यं नान्यथेत्यर्थः ।। १६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **खलादिति**। धान्यादि क्षोदनात्क्षेत्राद्वा यतो वान्यस्माद्देशाद्धीनकर्मसम्बन्धेन लभ्यते ततो हर्तव्यं यदि वासौ धनस्वामी पृच्छति तदा **तस्य पृच्छतः** तच्चौर्यं सनिमित्तकम् ।। १६ ।।

(९) **भारुचिः।** एवं च खलादिग्रहणात् धान्यमिदं विज्ञेयं भोजनार्थीयं तथा च सप्तमे भक्त इत्युक्तम्। धनस्वामिने **पृच्छते** सुप्तमुत्थाप्य जाग्रित्वा **यदि पृच्छति। अथवाख्यातव्यं तत्तस्मै पृच्छते** धनस्वामिने **यदि** जाग्रद्धनापहर्तारं **पृच्छति,** न बलादुत्थाप्याख्यातव्यम्। अथवा **यदि पृच्छति** राजा धनस्वामिना राजपुरुषैर्वा राजसमीपमानीतम्। तथा च गौतमः "आचक्षीत राज्ञा पृष्टः" इति धनापहरणप्रयोजनम्। अयं च परादानप्रतिरोधेऽपि समानत्वात् कारणस्य विज्ञेयः।। १६।।

ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन।।
दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन्हर्तुमर्हति ।। १७।।

(१) **मेधातिथिः। क्षत्रियेणेति।** क्षत्रियग्रहणं वैश्यशूद्रयोरपि प्रदर्शनार्थम्। **कदाचनेति** महत्यामापदीत्यर्थः। **दस्युनिष्क्रिययोर्**ब्राह्मणयोरेव। 'दस्यु'स्तस्करो 'निष्क्रिय'-स्त्वकर्माऽनाश्रमी।। १७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दस्युः** शूद्रः **निष्क्रियौ** क्षत्रियविशौ तेषां वित्तमजीवन्क्षत्रियो राजा गृह्णीयात्।। १७।।

(३) **कुल्लूकः।** उक्तेष्वपि निमित्तेषु क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य धनं ततोऽपकृष्टत्वान्न हर्तव्यं समानन्यायतया तु वैश्यशूद्राभ्यामुत्कृष्टजातितो न हर्तव्यं प्रतिषिद्धकृद्विहितानानुष्ठायिनोः पुनर्ब्राह्मणक्षत्रिययोरत्यन्तापदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति।। १७।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्र प्रतिप्रसवमाह **ब्राह्मणेति।** क्षत्रियेणेत्युपलक्षणं वैश्यशूद्रयोः **दस्युनिष्क्रिययोः। अजीवन्** वृत्त्यन्तराभावात्। **निष्क्रियो** धर्महीनः।। १७।।

(५) **नन्दनः।** तद्द्रव्यं तस्मै स्वामिने जात्या स्वस्मादपकृष्टाद्धर्तव्यं नोत्कृष्टादित्याह **ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यमिति।** ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणमुत्कृष्टापकृष्टजात्युपलक्षणार्थम्। अस्यापवादे-नोत्तरार्धेनोक्तं **दस्युः** सहिंसः निष्क्रियस्त्यक्तनिजधर्मक्रियः दस्युनिष्क्रिययोर्ब्राह्मणयोरिति विपरिणामः **अजीवन्**वृत्तिहीनः।। १७।।

(६) **रामचन्द्रः।** दस्यति यः सः **दस्युः निष्क्रियः** तस्करानाश्रमिणौ तयोः **स्वं** द्रव्यं क्षत्रियः अजीवन् **हर्तुं** स्वीकर्तुं अर्हति।। १७।।

(७) **मणिरामः।** दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वं प्रतिषिद्धकृद्विहितानुष्ठायिनोः ब्राह्मण-क्षत्रियोरपि धनं अत्यंतापदि हर्तव्यमित्यर्थः।। १७।।

(८) **गोविन्दराजः। ब्राह्मणस्वमिति।** उक्तेष्वपि निमित्तेषु ब्राह्मणधनं क्षत्रियेण न हर्तव्यम्। अर्थाच्च वैश्यशूद्राभ्यां अपि न हर्तव्यम्। प्रतिषिद्धकृद्विहितानानुष्ठानयोः पुनर्ब्राह्मणयोरत्यन्तापदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति।। १७।।

(९) **भारुचिः।** कदाचिदपि यथोक्तायामपि अवस्थायाम्। एवं च दण्डापूपिकया वैश्यशूद्रयोरपि प्रतिषेधो विज्ञेयः। ब्राह्मणस्य ब्राह्मणस्वापहरणेऽप्रतिषेधः। तथा चोक्तम् "आदाननित्याच्चादातुः" इति। कारणात् पूर्वप्रतिषेधविषये प्रतिप्रसवोऽयं विज्ञेयः। एवं च ब्राह्मणस्य श्रेयसोऽपि ब्राह्मणादेतदनुज्ञातं भवति।। १७।।

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।।
स कृत्वा प्लवमात्मनं संतारयति तावुभौ ।। १८ ।।

(१) **मेधातिथिः। प्लवः** समुद्रतरणः। **उभौ** यस्यापहरति यस्मै च प्रयच्छति। शेषोऽर्थवादः ।। १८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** आत्मानं प्लवं कृत्वेत्यात्मनस्तरणं तारणं परस्येति दर्शयति। तथा च राजा दस्युनिष्क्रिययोर्द्रव्यं गृहीत्वापि देयमित्यर्थः। तावुभावित्यर्थलाभेन साधूनन्यांश्च तद्वित्तविनियोगेन ।। १८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यो हीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि निमित्तेषूक्तानुरूपं यज्ञाङ्गादि साधनं कृत्वा **साधुभ्य** उत्कृष्टेभ्य ऋत्विगादिभ्यो धनं ददाति स यस्यापहरति तद्दुरितं नाशयति यस्मै तद्ददाति तद्दौर्गत्याभिघातादित्येवं द्वावप्यात्मानमुडुपं कृत्वा दुःखान्मोचयति ।। १८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** चातुर्वर्ण्यस्य बलबुद्धिमतः उपायान्तरमाह **य इति। असाधुभ्यो** दस्य्वादिभ्यः। **साधुभ्यो** यागादिशीलेभ्यः। **उभौ** दातृप्रतिग्राहकौ। **प्लवं** प्लवस्थानीयम् ।। १८ ।।

(५) **नन्दनः।** अपरमपि परस्वादानविषयमाह **योऽसाधुभ्योऽर्थमादायेति। असाधुभ्योऽ**यज्ञशीलेभ्यः ता उभौ तानुभयान् ।। १८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यः असाधुभ्योऽर्थं आदाय साधुभ्यः संप्रयच्छति सः क्षत्रियः आत्मानं **प्लवं** तरणसाधनं कृत्वा **तौ उभौ** असाधुसाधू संतारयति ।। १८ ।।

(७) **मणिरामः।** सः पुरुषः आत्मानं **प्लवं** उडुपं कृत्वा **उभौ** यस्मादसाधुतः धनं गृह्णाति यस्मै च साधवे यज्ञाङ्गादि साधनं कृत्वा प्रयच्छति तावुभौ संतारयति ।। १९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। य इति।** यो हीनकर्मादिभ्यः संप्रयच्छति स कृत्वा प्लवमात्मानमुक्तेभ्यो विहितेषु निमित्तेषु उक्तरूपं यज्ञाङ्गादि धनं हृत्वा **साधुभ्य** ऋत्विगादिभ्यो ददाति स यस्यापहरति तं धनसंरक्षणदुःखाद्यस्यैव ददाति तं दौर्गत्यादिरित्येवं द्वावपि तौ नौ रूपमात्मानं कृत्वा दुःखान्मोचयति ।। १८ ।।

(९) **भारुचिः।** धनस्वाम्यप्यहर्तारौ। गृहीतमेव धनापहर्तारं यज्ञप्रतिरोधेन निमित्तेनानिगृह्णतः पूजयतश्च राज्ञ इदमुच्यते परानुगृहीतृत्वात्। एतच्चासाधुभ्यो यज्ञार्थमादीयमानं साधुनोपेक्षया राज्ञैव दत्तं भवति। यथा इदमुच्यते ।। १९ ।।

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ।।
अयज्वनां तु यद्वित्तमासुरस्वं तदुच्यते ।। १९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अयमस्यार्थवाद एव। 'गुणवद्भ्यो नापहर्तव्यं निर्गुणेभ्यस्तु न दोषः' ।। १९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यद्धनमित्यस्यैव शेषः ।। १९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यज्ञशीलानां यद्धनं तद्यागादौ विनियोगाद्देवस्वं विद्वांसो मन्यन्ते यागादि शून्यानान्तु यद्द्रव्यं तद्धर्मविनियोगाभावादासुरस्वमुच्यते अतस्तदप्यपहृत्य **याग-संपादनात्तद्देवस्वं** कर्तव्यम् ।। १९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। यज्वाऽयज्वनोर्धनेषु देवासुरस्वदृष्टिमारोपयति **यदिति** ।। १९ ।।

(५) **नन्दनः**। अत्रोपपत्तिमाह **यद्धनं यज्ञशीलानामिति** । ।। १९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **देवस्वं** देवांशम् । **असुरांशं** दैत्यांशम् ।। १९ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। यस्मात् **धनं यज्ञशीलानामिति**। यजनस्वभावानां सम्बन्धि यद्द्रव्यं तद्यागादिविनियोगाद्देवस्वं विद्वांसो मन्यन्ते । यागशून्यानां यत्पुनर्द्रव्यं तद्विकर्मविनि-योगाद्धर्माभावादसुरसंबन्धि । अतस्तदपहृत्य यागसंपादनेन देवस्वं कर्तव्यम् ।। १९ ।।

(९) **भारुचिः**। यस्मात् तस्मात् युक्ता तत्र राज्ञ उपेक्षा, एतां शास्त्रपरिभाषामन्व-वेक्ष्य । एवं च सति ।। १९ ।।

न तस्मिन्धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।।
क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ।। २० ।।

(१) **मेधातिथिः**। अस्मिन्निमित्ते चौरत्वेनानीतेभ्यो राज्ञा दण्डो न कर्तव्यः। यतस्तस्यैव **बालिश्यान्**मौर्ख्यात् क्षुधाऽवसीदति । क्षुधेत्यविवक्षितमुभयोः प्रकरणादर्थ-वादत्त्वाच्च ।। २० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तस्मिन्निति तत्पदं व्यवहितवाचि येनाश्वस्तनविधानेन त्रिरात्रोप [वासादिनाऽ]र्थ(हरणं) कृतं तस्मिन्नित्यर्थः। **बालिश्याद**ज्ञानात् ।। २० ।।

(३) **कुल्लूकः**। तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यबलात्कारं कुर्वाणे धर्मप्रधानो राजा दण्डं न कुर्यात् यस्माद्राज्ञो मूढत्वाद्ब्राह्मणः क्षुधावसादं प्राप्नोति ।। २० ।।

(४) **राघवानन्दः**। आरोपस्य फलमाह **नेति**। **तस्मिन्नासुर**धनहारिणि ब्राह्मणे । ब्राह्मणस्यान्यधनापहरणं क्षुधासीदनं वा क्षत्रियस्यैवापराध इत्याह क्षत्रियस्येति ।। २० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **तस्मिन्**ब्राह्मणे क्षत्रियस्य बालिश्यात् ।। २० ।।

(७) **मणिरामः**। तस्मिन् यज्ञांगसिद्धयर्थं चौर्यादिना धनग्राहको **बालिश्यात्** मौर्ख्यात् ।। २० ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **नेति**। तस्मिन् निमित्तेषु चौर्यं कुर्वाण ब्राह्मणे धर्मप्रधानो राजा दण्डं न कुर्यात् । यस्मादज्ञानमौर्ख्यात् ब्राह्मणः क्षुदवसादं प्राप्नोति ।। २० ।।

(९) **भारुचिः**। **क्षुत्** लिङ्गं चैतदुभयत्रापि समानप्रकरणत्वाद् विज्ञेयम् ।। २० ।।

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।। २१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **धर्म्यां वृत्तिर्यया** नित्यकर्माण्यपि संपद्यन्ते। क्षीणकोशेनापि महिषीराजपुत्रादिकल्पिताद्दायाद्विहिताच्च धनाच्च किंचिदवकृष्य दातव्यमिति। **स्वकुटुम्बा-दित्यादिना** महाधनस्यैव राज्ञोऽयं विधिः। 'सर्वरत्नानीति' वचनात् ।। २१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **तस्य** ब्राह्मणस्य। **कुटुम्बात्** स्वकुटुम्बमध्यांशकाद्धनात्। **शीलं** वृत्तम्। **धर्म्यां** असद्दानादिव्यतिरिक्ताम् ।। २१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ततश्च **तस्येति।** **तस्य** ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिवर्गं ज्ञात्वा श्रुताचारोचिततदनुरूपां वृत्तिं स्वगृहाद्राजा कल्पयेत् ।। २१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अत आह **तस्येति** द्वाभ्याम्। **भृत्यजनं** पोष्यजनम्। **स्वकुटु-म्बादपि** धर्म्यां स्वधर्मोत्पत्तये हेतुभूताम् ।। २१ ।।

(५) **नन्दनः।** **तस्य** ब्राह्मणस्य ।। २१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **स्वकुटुम्बात्** गृहात् **तस्य** ब्राह्मणस्य **श्रुतिशीले** वेदाभ्यासरते ।। २१ ।।

(७) **मणिरामः।** **तस्य** क्षुधया पीडयमानस्य ब्राह्मणस्य ।। २१ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** तथा चाह **तस्येति।** तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादि परिमाणं विज्ञायानुष्ठानबुद्धौ तदनुरूपां जीविकां धर्मादनपेतां स्वगृहाद्राजा प्रकल्पयेत् ।। २१ ।।

(९) **भारुचिः।** क्षुदवसन्नात्मकभृत्यस्यैतदुच्यते विशेषेण ।। २१ ।।

कल्पयित्वास्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः ।।
राजा हि धर्मषड्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ।। २२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ।। २२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वृत्तिं दानादिना। रक्षेच्चौरादेः ।। २२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **अस्य** ब्राह्मणस्य जीविकां विधाय शत्रुचौरादेः सर्वतो रक्षेत् यस्माद् ब्राह्मणाद्रक्षितात्तस्य धर्मषड्भागं प्राप्नोति ।। २२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** रक्षेत्ताम्रपट्टलिखितादिना ब्राह्मणरक्षणे परमलाभ इत्याह राजेति। बलिषड्भागमिव रक्षितात्प्रजारूपात्तद्धर्मात् षड्भागमाप्नोतीत्यन्वयः ।। २२ ।।

(५) **नन्दनः।** समन्ततः सर्वापद्भ्यः फलं षड्भागं यत्पुण्यं प्रत्यहं क्रियते तस्य फलषड्भागम् ।। २२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **अस्य** द्विजस्य वृत्तिं कल्पयित्वा **एनं** द्विजं **तस्मात्** द्विजात् धर्मस्य षड्भागं आप्नोति ।। २२ ।।

(७) **मणिरामः।** तस्मात् ब्राह्मणात् धर्मषड्भागं प्राप्नुयात् ।। २२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। कल्पयित्वेति।** अस्य च ब्राह्मणस्य जीविकां विधाय शत्रुचौरादेः सततं चैनं रक्षेत्। यस्माद् ब्राह्मणरक्षिताद्राजा तदर्जितधर्मषट्भागं प्राप्नोति ।। २२ ।।

(९) **भारुचिः।** शौर्यादिशंसनमात्रादपि, किं पुनस्तस्करेभ्यः, यस्मात् धर्मषड्भागग्रहणं रक्षार्थवादो विज्ञेयः।

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत कर्हिचित् ।।
यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ।। २३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** भिक्षणमत्र निषिध्यते। अयाचितोपपन्नं तु न दुष्यति। तथा चोक्तं 'अयाचितोपपन्नानां द्रव्याणां यः प्रतिग्रहः। विशिष्टलोकशास्त्राभ्यां तं विद्याद-प्रतिग्रहम्' ।। इति। केचित्पूर्वशेषमेव मन्यन्ते। भिक्षणे दोषदर्शनादुपायान्तरेणोक्त-मादानम्। यज्ञार्थोऽयं प्रतिषेधो न तु भृत्यभरणे ।। २३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** शूद्राद्भिक्षित्वा यजमानो यागं कुर्वाणः ।। २३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यज्ञसिद्धये धनं ब्राह्मणः कदाचिन्न शूद्राद्याचेत् यस्माच्छूद्राद्याचित्वा यज्ञं कुर्वाणो मृतश्चण्डालो भवति। अतो याचननिषेधाच्छूद्रादयाचितोपस्थितं यज्ञार्थ-मप्यविरुद्धम् ।। २३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ननु दक्षिणार्थं गोत्रयादिवद्यागार्थमपि किंचिच्छूद्रात्प्रतिगृह्णीया-त्तत्राह **नेति।** दक्षिणाया यागोत्तरकालीनत्वाद्यागस्योद्देश्यत्वाभावात् यजमानो हि तेन धनेनेति शेषः ।। २३ ।।

(५) **नन्दनः।** पुनर्वक्ष्यमाणं प्रत्याह **न यज्ञार्थं धनमिति।** अत्र हेतुरुत्तरार्धेनोक्तः यजमानः यजन् ।। २३ ।।

(७) **मणिरामः।** 'न भिक्षेते'त्युक्तत्वात् स्वेच्छया दत्तशूद्रधनाद्यागे न दोषः ।।२३।।

(८) **गोविन्दराजः। न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत धर्मविदिति।** धर्मज्ञो ब्राह्मणो ज्योतिष्टोमादि यज्ञसंपत्त्यर्थे शूद्राद्धनं न भिक्षेत। यस्माच्छूद्राद्धनं भिक्षित्वा यो यजते स जन्मान्तरे चाण्डालो जायते ।। २३ ।।

(९) **भारुचिः।** निषेधोऽपि विप्रः सन्। द्वित्रिमात्राङ्गवैकल्ये तु प्रशस्तम्। न त्वद्रविणो द्विमात्राङ्गादानं कुर्याच्छूद्रादिति। अथवा भिक्षणमत्र प्रतिषिद्धं शूद्रात्, नायाचिलाभः। एवं च भिक्षणादयाचितः श्रेयानिति विज्ञायते। तथा चोक्तम् "अयाचितोपपन्नानां द्रव्याणां यः प्रतिग्रहः, स विशिष्टः शिलोञ्छाभ्यां तं विद्यादप्रतिग्रहमि"ति। अविद्यमानधनस्तु सर्वमेव यज्ञार्थं शूद्रात्। एवं निन्दार्थवादः प्रतिषिद्धार्थानुष्ठाननिवृत्त्यर्थः। कथं नामायं निन्दितं न समाचरेदिति। अथवा नित्यकर्मातिपत्तौ यः सर्वतः प्रतिग्रह उक्तः तस्यायं श्रौतस्मार्तयज्ञार्थ-प्रतिषेधः। एतस्यामवस्थायां कामं प्रतिषिद्धाभ्युपगमः स्यात्। न क्षूद्राद् भिक्षणम्। भृत्य-

भरणार्थं तु शूद्रादपि भिक्षणं न प्रतिषिद्धयते। काम्ययज्ञार्थं पुनरसत्प्रतिग्रह एव नास्ति। कुतस्तस्य प्रतिषेधः। एवं च सति यः काम्ययज्ञार्थं शूद्राद् भिक्षेत तेनोभयमतिक्रान्तं भवति' असत्प्रतिग्रहनियमो भिक्षणनियमश्च। अथवा शूद्रात्परादानस्तुतिरियम् "न यज्ञार्थं धनं शूद्राद् विप्रो भिक्षेत धर्मविदिति। कथम्। परादानमपि युक्तं शूद्रात्, न तु भिक्षण-मित्येवम् ॥ २३ ॥

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ॥
स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** भिक्षितस्य यज्ञार्थपरिशेषितस्य कार्यान्तराय फलं काकताभासता-प्राप्तिः ॥ २४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** भिक्षित्वा द्विजेभ्योऽपि न प्रयच्छति तत्र यज्ञे न त्यजति ॥ २४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यज्ञसिद्धयर्थं धनं याचित्वा यो यज्ञे सर्वं न विनियुङ्क्ते स शतं वर्षाणि भासत्वं काकत्वं वा प्राप्नोति ॥ २४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** त्रैवर्णिकेभ्योऽपि यज्ञार्थं यावद्धनं गृहीतं कुतश्चिन्निमित्तात्तदद-दन्पक्षिषु स्यादतस्तदवश्यं यज्ञे देयमिति सार्थवादमाह **यज्ञेति। भासः** पक्षिविशेषः। **समाः** अब्दान् व्याप्य ॥ २४ ॥

(५) **नन्दनः। भिक्षितात्** प्रतिग्राह्यात् **भासो** गृध्रविशेषः ॥ २४ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अर्थं** द्रव्यम् ॥ २४ ॥

(७) **मणिरामः। भासः** लहटोरेति प्रसिद्धः ॥ २४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। यज्ञार्थमिति।** यज्ञसंपत्त्यर्थं धनं भिक्षित्वा यः सर्वं यज्ञे ब्राह्मणे-भ्यो न ददाति स शतं वर्षाणां काकत्वं भासत्वं प्राप्नोति ॥ २४ ॥

(९) **भारुचिः।** क्षुद्रादन्येभ्यो द्विजातिभ्यो नित्यार्थं भिक्षितस्य काम्यार्थं वा नियमतः सर्वस्योपयोगार्थमिदमारब्धं वाक्यम्। अधुना विहितधर्मस्तुत्यर्थमिद-मारभ्यते ॥ २४ ॥

देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ॥
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यागशीलानां त्रयाणां वर्णानां यद्वित्तं **तद्देवस्वम्। ब्राह्मणस्यायाग-शीलस्यापि यत्स्वं तद्ब्राह्मणस्वमिति।** एवमपि श्लोको गच्छत्येव। किंतु अर्थवादश्लोको-ऽसौ। 'यद् धनं यज्ञशीलानामिति', न चौर्यादिशब्दवच्छब्दार्थपरिभाषापरः। अतोऽन्यथा व्याख्यायते। देवानुद्दिश्य यागादिक्रियार्थं धनं यदुत्सृष्टं **तद्देवस्वम्।** मुख्यस्य स्वस्वामि-संबन्धस्य देवानामसंभवात्। न हि देवता इच्छया धनं नियुञ्जते। न च परिपालन-व्यापारस्तासां दृश्यते। स्वं च लोके तादृशमुच्यते। तस्माद्देवोद्देशेन यदुक्तं 'नेदं मम देवताया

इदमिति' तद्देवस्वम्। तच्च दर्शपूर्णमासादियागेष्वग्न्यादिदेवताभ्यश्चोदितम्। शिष्टसमाचारप्रसिद्धचैव गौणोपायदुर्गायागादिषु। "ननु चतुर्भुजादिप्रतिमासंबन्धि लोके **देवस्व**मुच्यते। लोकप्रसिद्धश्च शब्दार्थः शास्त्रे ग्रहीतुं न्याय्यः"। स्यादेवं यदि देवस्वशब्दो निर्भागः प्रसिद्धिमुपेयात्। देवानां स्वं देवस्वमित्यवयवप्रसिद्धचा समुदायार्थः प्रक्रष्टः। न च वाक्यान्तरप्रकल्पना प्रमाणेनाप्यस्ति। मुख्यं चतुर्भुजादीनां देवत्वं प्रतिमाव्यवहारेणैवापहृतम्। न च व्ययोकूल (?) लक्षणमस्ति। अथ समाचारतो देवस्वं भवतु, स्वस्वामिभावस्तावन्नास्ति। यथोक्तेन च प्रकारेण स्वव्यवहारोपपत्तिरिति शिष्टं द्वितीये ।। २५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। देवस्वं** देवोद्देशेनोत्सृष्टं यज्वनां च धनम् ।। २५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टं धनं देवस्वं ब्राह्मणस्वं च यो लोभादपहरति स पापस्वभावे जन्मान्तरे गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ।। २५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** यज्ञार्थे भिक्षितं **देवस्वमिति** ज्ञापयन्सदृष्टान्तनरकपातमाह **ब्राह्मणस्वमिति** दृष्टान्तार्थम्। यथा हि विप्रधनं नरकोत्पादकं तथा देवस्वमपीति। तस्मादुभयं न ग्राह्यमिति ।। २५ ।।

(५) **नन्दनः।** एतदेवोपपादयति **देवस्वं ब्राह्मणस्वं चेति।** यज्ञार्थं यज्ञभिक्षितं तद्देवस्वं ब्राह्मणस्वं चो**पहिनस्त्य**पहरति सर्वं प्रयच्छतीति यावत् उच्छिष्टजीवनं य उपयोगार्हद्रवोच्छेषणात् ।। २५ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यः लोभेन देवस्वं उपहिनस्ति** नाशयति ।। २५ ।।

(७) **मणिरामः। उपहिनस्ति** हरति। **गृध्रः** शूद्रः तदुच्छिष्टेन जीवति ।। २५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। देवस्वमिति।** वृद्धव्यवहारैकगोचरत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य यस्य लोके देवस्वं ब्राह्मणधनं यो लोभादपहरति स पापस्वभावो जन्मान्तरे जन्मसंबन्धिनो जन्मांतरे गृध्रसंबन्धिनोच्छिष्टेन जीवति ।। २५ ।।

(९) **भारुचिः।** देवतार्थं यत् प्रकल्प्य स्थाप्यते तद् **देवस्वम्।** प्रकरणसामर्थ्याद् यज्ञार्थं भिक्षितम्। नान्यत्। **ब्राह्मणस्व**मप्येवमेव विज्ञेयं, यद् ब्राह्मणभोजनार्थं प्रतिगृहीतं श्राद्धादिषु। समानवादार्थं च देवस्वेनास्य ग्रहणम्। एवं च सति यदिदं लोके प्रसिद्धं देवस्वं तन्नेहाभिधीयते, प्रकरणविरोधात्। चदेवतानां च ममता नास्त्यनधिकारात् शास्त्रदृष्टं यद्देवस्वं तत्संप्रदानकाल एवोद्देशसामर्थ्याद्देवस्वमिति शक्यते वक्तुम्। क्षणिकश्चासौ देवतोपभोगकालः, निवृत्ते च तस्मिन् देवतोपभोगे देवस्वं तदित्यशक्यं व्यपदेष्टुम्। एवं च सति यज्ञार्थं भिक्षितं सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यम्। न किञ्चिदात्मोपभोगायस्थापनीयम्। यस्तु मोहान्न सर्वमुपयुङ्क्ते तस्य नियमव्यतिक्रमेऽयं निन्दार्थवादः दृष्टान्तरार्थं वा प्रसिद्धस्य ब्राह्मणस्य ग्रहणम् ।। २५ ।।

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।।
क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ।। २६ ।।

(१) **मेधातिथिः। वैश्वानार्या** इष्टेर्गृह्यस्मृतिभ्यः स्वरूपमवसातव्यम्। समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिर**ब्दपर्ययः। क्लृप्तानां** विहितानां **पशुसोमानां** नित्यानां षाण्मास्यः सांवत्सरः पशुर्नित्यं वसन्ते सोमः। तेषाम**सम्भवे** धनाभावादिदोषेण। **निष्कृत्यर्थं** नित्यस्याकरणे यो दोषस्तन्निवृत्त्यर्थम्। श्रुतेऽस्मिन्निमित्तेऽन्यकर्म समामनन्ति। तत्र केचित्समुच्चयं मन्यन्ते, सत्यप्येककार्यत्वे प्रमाणभेदेन विधानात्। तदयुक्तम्। तथा च ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ते श्रौते स्मार्ते च स्वशब्देन विकल्पं वक्ष्यति 'अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां च' इति ॥ २६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। इष्टिं वैश्वानरीमिति** पशुबन्धादिककरणाशक्तस्यानुकल्पो यागप्रसंगादुक्तः। **क्लृप्तानां** नियतानामसंभवे धनाभावे न निष्कृत्यर्थं प्रत्यवायानुत्पादार्थम्। **पशुः** पशुहविष्को यागः। **सोमः** सोमहविष्कः ॥ २६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्ययं चैत्रशुक्लादिवर्षप्रवृत्तिस्तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिष्टिं विहितसोमयागासंभवे तदकरणदोषनिर्हरणार्थं सर्वदा शूद्रादित उक्तधनग्रहणरूपामिष्टिं कुर्यात् ॥ २६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** यस्य त्रैवार्षिकमित्यत्र यागस्य कर्तव्यतां सामान्यतः प्रोक्तां विशेषे स्थापयति **इष्टिमिति**। मध्वापात इत्यादि निन्दास्तु नित्यातिरिक्तविषयाः। अब्दपर्यये पूर्ववर्षसमापकोत्तरवर्षाद्यचैत्रशुक्लप्रतिपदादिकाले क्लप्तानां आवश्यकत्वेन निष्कृत्यर्थं तदकरणपापनिवृत्त्यर्थम् ॥ २६ ॥

(५) **नन्दनः।** अथ पशुसोमयोः प्रत्यब्दं कर्तव्ययोरापदि प्रत्याम्नायमाह **इष्टिं वैश्वानरीं चैवेति**। नित्यमब्दं क्लप्तानामनुष्ठेयत्वेन विहितानां निष्कृत्यर्थं प्रत्याम्नायार्थं असंभवे द्रव्यासंभवे ॥ २६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** क्लप्तानां नियतानां पशुसोमानां असंभवे अब्दपर्यये नित्यं वैश्वानरीं इष्टिं प्रायश्चित्तार्थं निर्वपेत् ॥ २६ ॥

(७) **मणिरामः। अब्दपर्यये** वर्षे समाप्ते। द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तौ तत्र **क्लुप्तानां** नित्यत्वेनोक्तानां **पशुसोमानां असंभवे** अकरणे निष्कृत्यर्थं तदकरणदोषनिवृत्त्यर्थं **वैश्वानरीं इष्टिं निर्वपेत्** कुर्यात् ॥ २६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। इष्टमिति** संवत्सरप्रवृत्तौ वसन्ते शास्त्रनोदितानां पशुयागसोमयागानामसंभवे तदकरणदोषनिबर्हणार्थं सर्वदा वैश्वानरदेवताकामिष्टिं गृह्याद्युक्तं वैश्वानर्यादि नानापदि योऽनुष्ठानस्वरूपं द्विजः कुर्यात्। श्रौतप्रायश्चित्तेन सहास्य विकल्पोऽश्वमेधद्वादशवार्षिकयोर्ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तयोः श्रौतस्मार्तयोरपि ॥ २६ ॥

(९) **भारुचिः।** यदि त्वसामर्थ्यात् पशुसोमानां शास्त्रचोदितानामनुष्ठाने न शक्नुयात्, तत इमामिष्टिं वैश्वानरीं कुर्यान्निष्कृत्यर्थम्। नित्यानां कर्मणामनुष्ठानाशक्तौ। एवं च सति इत्यकर्मातिपत्तावविरोधात् श्रौतस्य प्रायश्चित्तस्य प्रतिनिधेर्वैश्वानर्याश्च समुच्चयः। ननु चैकार्थत्वाद् विकल्पः प्राप्नोति। न ह्येकार्थता साक्षादुपलभ्यते, किं तर्हि एकं श्रौतमन्यत् स्मार्तम्। एवं च प्रमाणभिन्नयोरविकल्पः। एकप्रमाणत्वे सति तद्विकल्पो न्यायः स्यात्।

अपरे तु विकल्पमेव मन्यन्ते। तथा च ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तयोः श्रौतस्मार्तयोर्विकल्पं वक्ष्यति। एतत् त्वापत्कल्पे नित्यकर्मातिपत्तावस्य स्यात्॥ २६॥

आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः॥
स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम्॥२७॥

(१) **मेधातिथिः।** आपत्कल्पप्रतिनिधिं वैश्वानरीं वा विद्यमानधनो यो गौणपक्षमाश्रयति तस्य न सोऽर्थः सिध्यति॥ २७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** न चैवं विभवेऽपि तन्मात्रेऽपि प्रत्यवायासंभव इत्याह **आपत्कल्पेनेति**॥ २७॥

(३) **कुल्लूकः।** आपद्विहितेन विधिना योऽनापदि धर्मानुष्ठानं द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलं भवतीति मन्वादिभिर्विचारितम्॥ २७॥

(४) **राघवानन्दः।** तर्हि समर्थेनापि सैवेष्टिः कार्या कृतं पशुसोमैस्तत्राह **आपदिति** द्वाभ्याम्। **आपत्कल्पेन** प्रतिनिध्यादिना करोति **तस्य** कर्मणः फलं नाप्नोति॥ २७॥

(५) **नन्दनः।** संभवे तु मुख्यः कल्प एव कार्यो नापत्कल्प इत्याह **आपत्कल्पेन यो धर्ममिति**॥ २७॥

(६) **रामचन्द्रः।** अनापदि यः द्विजः **आपत्कल्पेन** आपत्कालसदृशेन व्यवहारेण धर्मं करोति तस्य धर्मस्य फलं न प्राप्नोति॥ २७॥

(८) **गोविन्दराजः।** **आपत्कल्प इति।** आपच्चोदितेन विधिना वैश्वानर्यादि नानापदि योऽनुष्ठानं द्विजः कुरुते तस्य परलोके तं निष्फलं भवति इति मन्वादिभिर्विचारितम्॥ २७॥

(९) **भारुचिः।** एवं च सति न विद्यमानधनो वैश्वानरीं कुर्यात् पशुसोमवैकल्पिकीं, प्रायश्चित्तप्रतिनिधिं वेति॥ २७॥

विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः॥
आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः॥२८॥

(१) **मेधातिथिः।** एष एवार्थः 'आपदि प्रतिनिधिराश्रयितव्यो न संपदि'॥ २८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** मरणाद्भीतैर्नासोमपो म्रियेतेत्यादिनिषिद्धोऽसोमपादिर्मरणभीतेः। विधेर्विहितस्य प्रतिनिधिः प्रतिरूपकः॥ २८॥

(३) **कुल्लूकः।** विश्वेदेवाख्यैर्देवैः साध्यैश्च तथा महर्षिभिर्ब्राह्मणैर्मरणाद्भीतैरापत्सु मुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यासंभवे कार्यः न तु मुख्यः संभवे॥ २८॥

(४) **राघवानन्दः।** मरणादावश्यकानामकरणात्तज्जन्यनरकाद्वा भीतैस्तैः प्रतिनिधिः सोमाद्यभावे वैश्वानर्यादि च त्वयं समुच्चयः॥ २८॥

(५) **नन्दनः**। आपदि त्वकरणादापत्कल्प एव श्रेयानिति परकृतिरूपेणार्थवादेनाह **विश्वैश्च देवैरिति**॥ २८॥

(६) **रामचन्द्रः**। विधेर्विहितस्य पशुबन्धादिकर्मणः प्रतिनिधिः कृतः॥ २८॥

(७) **मणिरामः**। **विधेः** वेदविहितस्य नित्यस्य सोमादेः। **प्रतिनिधिः** वैश्वानर्यादिरिष्टिः कृतः॥ २८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **वैश्वैरिति**। वैश्वैर्देवैराख्यैर्देवैः साध्यैश्च तथा महर्षिभिः ब्राह्मणैर्मरणाद्भीतैरापत्सु मुख्यविधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादि प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽतोऽसौ मुख्यासंभवे कार्यो न तु तत्संभवे॥ २८॥

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते॥
न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्॥ २९॥

(१) **मेधातिथिः**। **सांपरायिकं** पारलौकिकमयमपि पूर्वशेषोऽर्थवादः।॥ २९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **प्रभुः** शक्तः। **प्रथमकल्पस्य** मुख्यस्य। **अनुकल्पेन** प्रतिनिध्यादिना। **सांपरायिकं** पारलौकिकम् ऐहिककीर्त्यादिस्तु लाभो भवत्येव॥ २९॥

(३) **कुल्लूकः**। यो मुख्यानुष्ठानसंपन्नः सन् आपद्विहितेन प्रतिनिधिनाऽनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकमभ्युदयरूपं प्रत्यवायपरिहारार्थं फलं च न भवति आपत्कल्पेन यो धर्ममित्यनेनोक्तमप्येतच्छास्त्रादरार्थं पुनरुच्यते॥ २९॥

(४) **राघवानन्दः**। समर्थस्यापत्कल्पप्रवर्तने बाधकमाह **प्रभुरिति**। प्रभुर्मुख्यकरणे समर्थः। **सांपरायिकं** पारलौकिकम्॥ २९॥

(५) **नन्दनः**। शक्तो मुख्यकल्पमेव कुर्यान्नानुकल्पमित्याह **प्रभुः प्रथमकल्पस्येति**। **प्रभुः** शक्तः **प्रथमकल्पस्य** मुख्यकल्पस्य सांपरायो विपत्तित उत्तारकं सांपरायिकं उक्तस्यार्थस्य पुनर्वचनमादरार्थम्॥ २९॥

(६) **रामचन्द्रः**। शक्तः तस्य अनुकल्पकर्तुः **सांपरायिकं** पारलौकिकं फलं न विद्यते॥ २९॥

(७) **मणिरामः**। **सांपरायिकं** पारलौकिकम्॥ २९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **प्रभुरिति**। यो मुख्यानुष्ठानसमर्थः सन्नापश्चोदितेन प्रतिनिधेरनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकमभ्युदयप्रत्यवायाभावाख्यं न भवतीत्यापत्कल्पेन यो धर्म इत्यनेनोक्तमप्येतदुपसंहारार्थं पुनरुच्यते॥ २९॥

(९) **भारुचिः**। तस्मात् परेण यत्नेन नित्यकर्मार्थमुद्यच्छतस्तदशक्तावेतद् भवेत्। न सति सामर्थ्य इति। यश्च धर्मतन्त्रसङ्गे सति परापहरणादिषु प्रवर्तमानः केनचिद् राजपुरुषेण कथंचिद् बाध्यते, ततो बाध्यमानोऽपि असौ॥ २९॥

न ब्राह्मणो वेदयेत किंचिद्राजनि धर्मवित्॥
स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः॥३०॥

(१) **मेधातिथिः**। निमित्तेऽभिचारो न दोषायेति श्लोकार्थः। न त्वभिचारो विधीयते। न च राजनि वेदनं प्रतिषिध्यते। केवले सति निमित्तेऽभिचरितुं प्रवृत्तो राज्ञा न किंचिद्वक्तव्यः। तथा वक्ष्यति 'विधाता शासिता वक्ता' इति। 'तस्मै नाकुशलं ब्रूयात्' इति राज्ञेति प्रतीयते। **शिष्यादिति**। सत्यपि विधौ राजनि निवेदयेत्। न च प्रतिषेध उपसंहारश्लोकपर्यालोचनया तत्परमवतिष्ठते। निमित्तानि चोक्तानि 'भार्यातिक्रमकारी' चेत्यादीनि। **किंचित्पीडा**-निमित्तं 'अनेन मे कृतमिति' राज्ञे **निवेदयेत्**। **धर्मवित्** अभिचारविधिज्ञः। **स्ववीर्येण** मन्त्राभिशापाभ्याम्। तत्रैवोत्तरश्लोकार्थः॥ ३०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र प्रसंगात्प्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणस्य ब्राह्मणेन स्वशत्रावभिचारेण मार्यमाणे भाव्यो राज्ञ इवास्य शत्रुवध इत्याह **न ब्राह्मण इति**। **वेदयेत** निवेदयेत्॥ ३०॥

(३) **कुल्लूकः**। धर्मज्ञो ब्राह्मणः किंचिदप्यपकृतं न राज्ञः कथयेत् अपि तु स्वशक्त्यैव वक्ष्यमाणाभिचारादिनापकारिणो मनुष्यान्निगृह्णीयात् ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादपकृष्टापराधकरणे सत्यभिचारादि न दोषायेत्येवं परमेतन्नत्वभिचारो विधीयते राजनिवेदनं वा निषिध्यते॥ ३०॥

(४) **राघवानन्दः**। अदृष्टभये ब्राह्मणस्य तप एव साधनं दृष्टभये तु किं स्यात्तत्राह-**नेति** पञ्चभिः। वेदयेत न नि**वेदयेत्** ममेदपकृतमिति। **स्ववीर्येण** तप आदिना शिष्यान्निगृह्णीयात्॥ ३०॥

(५) **नन्दनः**। अथ शत्रुपीडापदि ब्राह्मणस्य कर्तव्यमाह **न ब्राह्मणो वेदयेतेति**। किञ्चिदपहरणम्॥ ३०॥

(६) **रामचन्द्रः**। ब्राह्मणः राजनि किंचित् स्ववीर्येणैव अभिचारं वर्तयन् **न वेदयेत्** न निवेदयेत्॥ ३०॥

(७) **मणिरामः**। **धर्मवित्** धर्मज्ञः ब्राह्मणः किंचिदपि अपकृतं **राजनि** राज्ञे **न निवेदयेत** न कथयेत् अनपकारिणः तान् मानवान् स्ववीर्येणैव **शिष्यात्** दंडयेत्॥ ३०॥

(८) **गोविन्दराजः**। **नेति**। धर्मज्ञो ब्राह्मणो न किंचिदपि अपराधजातं राज्ञः कथयेदपि तु शक्त्यैव वक्ष्यमाणाभिचारकरणेनैव तान् मनुष्यानपराद्धान् निगृह्णीयादिति शरीरधर्मस्तन्न व्यासाङ्गहेतुप्रकृष्टापराधकरणे सत्यभिचरणीयाभिचारो न दोषायेत्येवं परमेतन्न व्यभिचारो विधीयते। नापि राजनिवेदनं निषिध्यते। कस्मात्पुनरेवमुच्यते॥ ३०॥

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम्॥
तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन्द्विजः॥ ३१॥

(१) **मेधातिथिः**। राजा कदाचिदनिपुणतया न निग्रहेण प्रवर्तेत स्वतस्तु न कदाचिदुपेक्षेति स्ववीर्यं बलीयः॥ ३१॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **बलवत्तर**मधिकं प्रयत्नाधिक्यसंभवात्॥ ३१॥

(३) **कुल्लूकः** । यस्मात्स्वसामर्थ्याद्राजसामर्थ्याच्च पराधीनराजसामर्थ्यापेक्षया स्वसामर्थ्यमेव स्वाधीनत्वाद्बलीयः तस्मात्स्वेन वीर्येणैव शत्रून्ब्राह्मणो **निगृह्णीयात्** ।। ३१ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तत्र हेतुः **स्ववीर्यादिति** । राजवीर्यस्य धनाद्युपाधिदर्शनात् ।। ३१ ।।

(५) **नन्दनः** । अत्र हेतुमाह **स्ववीर्याद्राजवीर्याच्चेति** । **द्विजः** द्विजोत्तमः ।। ३१ ।।

(७) **मणिरामः** । तत्र हेतुमाह **स्ववीर्यादिति** ।। ३१ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । यस्मात् **स्ववीर्यादिति** । यस्माद्राजशक्तितः स्वशक्तिः **प्रकृष्टा** स्वाधीनत्वात् तस्माद्ब्राह्मणः शत्रून्निगृह्णीयात् ।। ३१ ।।

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् ।।
वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन्द्विजः ।। ३२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । किं तत्स्ववीर्यमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयं श्लोकः । श्रूयन्त इति **श्रुतयः** । अथर्वणवेदे येऽभिचारप्रकाराः श्रुतास्ते कर्तव्या इत्यर्थः । बाहुल्येन तत्राभिचाराणां विधानात् अथर्वाङ्गिरसग्रहणम्, न पुनरन्येषु वेदेष्वननुज्ञातम् । अथवाऽभिचारश्रुतयोऽथर्वाङ्गिरसशब्देनोच्यन्ते । अथवाथर्वणशब्दा एवंविध एवार्थे प्रयुज्यन्ते 'यज्ञोऽथर्वणवित्काम्य' इति ।। ३२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः तच्छ्रुत्युक्तानि कर्माणि कुर्यात् इत्यनेन हेतुनेत्यर्थः । अभिचारयन्नभिचारं प्रवर्तयन् ।। ३२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । तत्किं स्ववीर्यमित्याह **श्रुतीरिति** । अथर्ववेदस्याङ्गिरसीर्दृष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन्कुर्यात्तदर्थमभिचारमनुतिष्ठेदित्यर्थः । यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव शस्त्रकार्यकरणाच्छस्त्रं तेन ब्राह्मणः शत्रून्हन्यान्न तु शत्रुनियमाय राजा वाच्यः ।। ३२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । **अथर्वाङ्गिरसीः** अथर्ववेदे अङ्गिरसा दृष्टा अभिचारश्रुतिः । अभिचारयन् अभिचाररीत्या तत्र हेतुः वाक्शस्त्रं तेन **अरीन**पकारिणः ।। ३२ ।।

(५) **नन्दनः** । हेत्वन्तरमप्याह **श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीति** । अभिचारितमभिचारं कुर्यादित्यथर्वशिरसि श्रुतिवाक्यमस्ति तेन युक्तं तदाश्रयणमिति तच्चाङ्गं सर्वशास्त्राणामिति तच्चाभिचारितं मातृरूपं शस्त्रं वाङ्मन्त्रस्तेन वाङ्मयेन शस्त्रेण ।। ३२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । अथर्वाङ्गिरसीः श्रुतीः अभिचारयन् । वाक्शस्त्रं आथर्वश्रुत्युपचाररूपं कुर्यात् ।। ३२ ।।

[तदस्त्रं सर्ववर्णानामनिवार्यं च शक्तितः ।
तपोवीर्यप्रभावेण अवध्यानपि बाधते ।। १ ।।]

(७) **मणिरामः** । ब्राह्मणः कथं शत्रून्हन्यात्तत्राह । **श्रुतिरिति** । **अथर्वांगिरसीः अथर्ववेदे** अंगिरसा दृष्टाः अभिचारश्रुतिः । अविचारयन् कुर्यात् । तदर्थमभिचारं कर्तव्यमित्यर्थः । 'वै' एवार्थे ब्राह्मणस्य वागेव । अभिचारमंत्रोच्चारणात्मिकैव शस्त्रम् । **तेन शस्त्रेण अरीन्** हन्यात् ।। ३२–३३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । श्रुतीरिति ।** अथर्वाङ्गिरेभ्यः प्रोक्ता अभिचारश्रुतीर्निर्विकल्पमनुतिष्ठेद्यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव कार्यकरणाच्छस्त्रं तेन ब्राह्मणः शत्रून्निह्नीयात् ।। ३२ ।।

(९) **भारुचिः ।** अभिचारानुज्ञानार्थमिदमारभ्यते । कथम् । यो हि धर्माचरणाभिमुखस्य प्रतिबन्धे वर्तते स शत्रुः सुकृतपरिबन्धितया भवति । स प्राप्तापराधो राजनिवेदनानर्हश्चेत्, अतस्तदर्थोऽभिचारोऽनुज्ञायते । एवं च सति सक्रोधमात्रेणाभिचारो न कर्तव्यः । यश्च स्मृत्यन्तरेऽभिचारस्याशुचिकरत्वमुच्यते," अभिचाराभिशापावशुचिकरौ" इति तत्क्रोधमात्रेणाभिचरतो दर्शितं भवति, अनधिकृतत्वात् । एवं च सत्ययमप्यनभिचरणीयाभिचारे प्रायश्चित्तं वक्ष्यति, "अभिचारं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति" इति । अपरे त्वहीनकर्मार्त्विज्यापेक्षमिदं प्रायश्चित्तं वर्णयति । एवमनयोः स्मृत्योर्विरोधः । ब्राह्मणस्तावदेवमधीतवेदः श्रुतशास्त्रकर्मा च तदनुष्ठानप्रतिघातापदं निस्तरेत् । अथेतरे वर्णाः कथमिति ।। ३२ ।।

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।।
धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ।। ३३ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** पूर्वशेष एव ।। ३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । धनेन** राज्ञे धनं दत्वा तेन स्ववैरिमारणेन ।। ३३ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** क्षत्रियः स्वपौरुषेण शत्रुतः परिभवलक्षणामात्मन आपदं निस्तरेत् वैश्यशूद्रौ पुनः प्रतिकर्त्रे धनदानेन ब्राह्मणस्त्वभिचारात्मकैर्जपहोमैः ।। ३३ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** अत्रार्थे दृष्टान्तः **क्षत्रिय इत्यादि ।** प्रासंगिकमुपायपरं वा । जप**होमैरभि**चारात्मकैः । विकल्पस्त्वरिगतगुणवत्त्वाद्यपेक्षया । एतेन क्षत्रियादीनाम् । न वाक्शस्त्रावरणमित्युक्तम् ।। ३३ ।।

(५) **नन्दनः ।** नेयं वर्णानामापदि प्रतीकारोपायव्यवस्थेत्याह **क्षत्रियो बाहुवीर्येणेति** ।। ३३ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** वैश्यशूद्रौ राज्ञे धनदानेन ।। ३३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । क्षत्रिय इति ।** क्षत्रियः पौरूषेण शत्रुपराभवलक्षणामापदमतिक्रामेत् । वैश्यशूद्रौ तु पुनः राज्ञे धनं दत्त्वा व्यवहारलेखनेन ब्राह्मणस्त्वभिचारात्मकैर्होमैरित्युक्तम् ।। ३३ ।।

(९) **भारुचिः । द्विजोत्तमग्रहणं** चात्र दृष्टान्तार्थं विज्ञेयं, उक्तत्वादस्येति । एवं च ब्राह्मणप्रकरण एव स्थित्वेदमुच्यते ।। ३३ ।।

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत् ।। ३४ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** प्राव्याख्यातोऽयम् । **तस्मै** ब्राह्मणायाभिचरते 'निगृह्यतामयमि'**त्यकुशलं न ब्रूयात् । न शुष्कां गिरमीरयेत् ।** वाग्दण्डधिग्दण्डयोरपि प्रतिषेधः । अथवा

सर्वेषां वर्णानां न ब्राह्मणः क्षोभयितव्यो यस्त्रयीविद्याप्रभावेण शक्तः स्वयं निग्रहीतुम् । **विधाता** स्रष्टा । अन्यस्य राज्ञः **शासिता** निग्रहीता । **वक्ता** हितान् । अतो **मैत्र**स्तस्मात्सर्वप्रशक्तियुक्तत्वान्न दुर्बलोऽयमित्यवमन्तव्यः ।। ३४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **विधाता** यज्ञादिद्वारेण जगतः स्रष्टा । **शासिता**ऽधर्मस्य । **वक्ता**ऽध्यापकः । **मैत्रो**ऽहिंस्रः । अतो बहूपकारकत्वादकुशलमयुक्तं हिंसादि न कुर्यात् । **शुष्कां** पर्युषिताम् ।। ३४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । विहितकर्मणामनुष्ठाता पुत्रशिष्यादीनां शास्ता प्रायश्चित्तादिधर्माणां वक्ता सर्वभूतमैत्रीप्रधानो ब्राह्मण उच्यते । तस्मै निगृह्यतामयमित्येवमनिष्टं न ब्रूयान्नापि साक्रोशां वाचं वाग्दण्डधिग्दण्डरूपां तस्योच्चारयेत् ।। ३४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । अन्येषां विप्रापेक्षत्वं विप्रात् भीतिं च व्यञ्जयंस्तस्य त्वन्यत्र नैरपेक्ष्यमाह **विधातेति** । विधाता कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थः । **शासिता** वाक्शस्त्राद्यैर्वक्ता धर्मादेः **मैत्रो** हितानुसंधाता । **अकुशलं** बीभत्सम् । **शुष्कां** शोकजननीं आक्रोशवाचकमिति यावत् ।। ३४ ।।

(५) **नन्दनः** । तस्माद्ब्राह्मणो नावमन्तव्य इति प्रसङ्गादाह **विधाता शासिता वक्तेति** । अभिचारादीनां विधाता शासिता कारयिता वक्ता उपदेष्टा मित्रस्य भावो मैत्री तद्वान्मैत्रः सर्वभूतहितः **अकुशल**मनिष्टं **शुक्तं** विरसम् ।। ३४ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **विधाता** यज्ञादिद्वारेण जगतः स्रष्टा । **शासिता** धर्मस्याध्यापकः । वक्ता हितानाम् **तस्मै** ब्राह्मणाय अकुशलं न ब्रूयात् । न **शुष्कां** निष्ठुरां गिरं ईरयेत् ।।३४ ।।

(७) **मणिरामः** । **विधाता** विहितकर्मणामनुष्ठाता । **शासिता** पुत्रशिष्यादीनाम् । **वक्ता** प्रायश्चित्तधर्माणाम् । **मैत्रः** सर्वप्राणिमैत्रीप्रधानः एतादृशो ब्राह्मणः उच्यते **तस्मै** ब्राह्मणाय । **अकुशलं** अनिष्टम् । **शुक्तं गिरं** वाग्दंडधिग्दंडरूपाम् ।। ३४ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **विधातेति** । स्वकर्मानुष्ठातारमपि रिक्तेन चौर्यादिव्यापयिताचारः सर्वभूतोपकारको ब्राह्मण उच्यते । तस्माद्राजन्निगृह्यतामयमित्येवमनिष्टं तस्य नो ब्रूयान्नाप्याक्रोशवाचं वाग्दण्डरूपांतस्योच्चारयेत् ।। ३४ ।।

(९) **भारुचिः** । राज्ञोऽयमुपदेशः । एवं धर्माचरणाभिमुखो ब्राह्मणस्तत्प्रत्यनीकोपधाते वर्तमानो राज्ञा क्वचिदपि न किञ्चिदपि वक्तव्य इति । ब्राह्मणापकर्तृपुरुषाणां वायमुपदेशः । न राजबलमाश्रित्य बाधितव्यः । समर्थो ह्यसौ पश्यतः क्रोशतश्च राज्ञोभिचारेण शत्रून् निहन्तुमिति । अत**स्तस्मै नाकुशलं कुर्यान्न शुष्कां गिरमीरयेदिति** ।। ३४ ।।

न वै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्तो नासंस्कृतस्तथा ।।३५।।

(१) **मेधातिथिः** । अग्निहोत्रे ऋत्विग्वरणस्य समाम्नानात् 'जुहुयाद्धावयेद्वेति स्त्रीपुंसयोरविशेषेण क्षीरहोतृताप्राप्तौ कन्यायुवत्योः प्रतिषेधः । एवमाहुतिद्वयमात्रविधिज्ञ-

स्याल्पविद्यस्य **बालिशस्य** वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते। **आर्त्तो** व्याधिना। **असंस्कृतो**ऽनुपनीतः। एतच्चायुक्तम्। श्रौते ह्यग्निहोत्रे 'स्वयं पर्वणि जुहुयात् ऋत्विजामेक इतरेषां कालमिति' समाचरन्ति। न च स्त्रीणामार्त्विज्यसंभवोऽतो गृह्याग्निविषये कन्यायुवत्योः प्रतिषेधो, जातपुत्रायाः प्राप्त्यर्थं इति वर्णयन्ति। तथा चान्येऽपि सूत्रकाराः 'कामं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात्सायंप्रातर्होमाविति'। अन्ये तु 'वैतानकुशल' इति वचनात्त्रेताग्निविषयमेवेदं मन्यन्ते। 'वितानो' विहारः। स च श्रौतेष्वग्निषु सम्भवति। न च तत्र स्त्र्यादीनां प्राप्तिः, न त्वविदुषां, विशिष्टानामेव पुंसामार्त्विज्यविधानात्। अतोऽग्निहोत्र'ग्रहणं सर्वकर्मणां, 'होतृ'ग्रहणं च सर्वर्त्विजां प्रदर्शनार्थम्। अतः श्रुत्यर्थानुवादमात्रमेषा स्मृतिः॥ ३५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। यथा कन्यादयो होतारस्तथा अविद्योऽतिबालो दुःखाद्यार्त्तश्च न होता स्यादिति वितथदृष्टान्ततया त्रयाणां कन्यायुवत्यसंस्कृतानामभिधानम्। अत एवाग्रे तथैवोपसंहारः॥ ३५॥

(३) **कुल्लूकः**। **कन्या**ऽनूढा ऊढापि तरुणी तथाऽल्पाध्यायिमूर्खव्याध्यादिपीडितानुपनीताः श्रौतान्सायंप्रातर्होमान्न कुर्युः। ह्रावयेदिति प्रसक्तावयं कन्यादीनां प्रतिषेधः॥ ३५॥

(४) **राघवानन्दः**। विधेः प्रतिनिधिरित्युक्तेनासमर्थस्य नित्ये प्रारब्धे वा कर्मणि प्रतिनिधिः प्राप्तस्तं विशिनष्टि नेति। **कन्या युवतिश्च** ऊढानूढे॥ असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते। कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितमिति॥ स्वपत्न्याः प्रतिनिधित्वेन प्रापितत्वात्। **बालिशो** देहमात्राहंबुद्धिरधीतवेदवेदाङ्गोऽपि नास्तिकः अल्पविद्यनिरासेन मूर्खस्य निरस्तत्वात्। **आर्त्तो** रोगी। **असंस्कृतो**ऽनुपनीत इति प्राप्तपुत्रनिषेधार्थः॥ ३६॥

(५) **नन्दनः**। आपद्यग्निहोत्रहोमोऽर्हणैव कर्तव्यो नानर्हणेति। श्लोकद्वयेनाह **न वै कन्या न युवतीरिति**। **अल्पविद्यो**ऽमन्त्रज्ञः **असंस्कृतो**ऽनुपनीतः॥ ३५॥

(७) **मणिरामः**। **कन्या** अनूढा। तरुणी ऊढापि। **बालिशः** मूर्खः। **अग्निहोत्रस्य** श्रौताग्निहोत्रस्य। **होता** होमकर्ता न स्यात्॥ ३५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **नेति**। कन्या तरुणा अल्पाध्ययनमूर्खव्याध्यादिपीडितानुपनीताः श्रौतं सायंप्रातर्होमं न कुर्यान्नापि कारयितव्या। इति शास्त्रपरिज्ञाना प्रतिनिधिरूपेणैषां होमं कारयेत्ततोऽयं प्रतिषेधः कन्यादीनां च॥ ३५॥

(९) **भारुचिः**। कन्यादीनामप्राप्तानां प्रतिषेधोऽयं, अग्निहोत्रादीनां सर्वकर्मणामनुष्ठातृस्तुत्यर्थः। तत् पुनर्विचारणीयं युक्तायुक्तया॥ ३५॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत्॥
तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः॥३६॥

(१) **मेधातिथिः**। **एते** कन्यादयो **जुह्वतो नरकं** गच्छन्ति। **स च** यजमानो ह्रावयिता॥ ३६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **एते**ऽल्यविद्यादयो **जुह्वतो** होमं कुर्वाणाः। **यस्य तद**ग्निहोत्रम्। वैतानमग्निहोत्रकर्म तत्र कुशलः शक्तोऽबालत्वानार्त्तत्वाभ्याम्। **वेदपारगो**ऽतिविद्यः॥ ३६॥

(३) **कुल्लूकः। एते** कन्यादयो होमं कुर्वाणा नरकं गच्छन्ति यस्य तदग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकं गच्छति। तस्माच्छ्रौतकर्मप्रवीणः समस्तवेदाध्यायी होता कार्यः ।। ३६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्रैव निन्दां प्रदर्शयस्तद्व्यतिरिक्तान्द्रढयति **नरकमिति। तदग्निहोत्रं जुह्वतः** कुर्वाणा एते यस्य सोऽपि नरकं पतत्यतो **वैतानकुशलः** श्रौतकर्मकुशलः होता स्यादित्यन्वयः ।। ३६ ।।

(५) **नन्दनः। एते** कन्यादयो **यस्या**हिताग्नेस्त**द**ग्निहोत्रं स **च** नरके पतति ।। ३६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। एते** कन्यादयः। **तत्** अग्निहोत्रं यजमानः प्रतिनिधित्वेन होमं कुर्वाणः सः नरके पतति ।। ३६ ।।

(७) **मणिरामः। एते** कन्यादयः **तत्** अग्निहोत्रं यस्य स च नरकं गच्छतीत्यर्थः। तस्माद्वै**तानकुशलः** श्रौतकर्मप्रवीणः वेदपारगश्च यः स होता कार्यः ।। ३६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। नरकमिति। एते** कन्यादयो होमं कुर्वाणा नरकं गच्छन्ति। यस्य च अग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकं व्रजति। तस्माच्छ्रौतकर्मप्रवीणः समस्तवेदाध्यायी होता कार्यः ।। ३६ ।।

(९) **भारुचिः।** एवं च सतीदमाह। अतश्च विज्ञायतेऽग्निहोत्रग्रहणं सर्वकर्मनिदर्शनार्थम्। तस्मादेवंगुणास्सर्वऋत्विज इष्यन्ते, न केवलमग्निहोत्रस्य हावकः। अपरे प्रतिनिधिविषयमेतं प्रतिषेधमाहुः। यथा "नान्तरीक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्यः" इत्ययमप्राप्तप्रतिषेधो रुक्मसम्बन्धस्तुत्यर्थः। एवमयमपीति। अपराह—गृह्यमेतदग्निहोत्रं गृह्यते। तत्र च स्त्र्यादीनामपि प्राप्तिः, "कामं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात् सायं प्रातः होमौ" इति वचनात्। एवं च सत्युपाधि सती यावत् कन्या तावन्न जुहुयादौपासनमग्निमूढा च संवत्सरं त्रिरात्रं वा कन्या भवति। यत एवं प्राप्तायाः प्रतिषेधः। एवं युवत्यादीनामपि प्राप्तानां प्रतिषेधः। तच्चैतदौपरिष्टेन श्लोकार्धेन विरुद्ध्यते, **तस्माद् वैतानकुशलो होता स्याद् वेदपारगः** इत्यनेन। अग्निहोत्रसम्बन्धेनाग्न्याधायदक्षिणाधर्म उच्यते ।। ३६ ।।

प्राजापत्यमदत्वाऽश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।।
अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ।।३७।।

(१) **मेधातिथिः।** अग्न्याधेयेऽश्वो दक्षिणा दातव्या। प्राजापत्यग्रहणं स्तुत्यर्थम्। अथवा नात्युत्कृष्टो नातिनिकृष्टः 'प्राजापत्यः'। अथ च लौकिका ईदृशे वस्तुनि 'प्रजापति' शब्दमुदाहरन्ति। **विभवे सतीति** वचनादसंपत्तावददद्भवत्येवाहिताग्निः ।। ३७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रजापतिः पञ्चाग्निरूपो विराट् तत्संबन्धिनं तन्निष्पत्त्यर्थत्वात्। **अनाहिताग्नि**रित्याहवनीयाद्यसिद्धिरुक्ता ।। ३७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** आधाने प्राजापत्यमश्वं प्रजापतिदेवताकं धनसंपत्तौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्वा कृतेऽप्याधानेऽनाहिताग्निर्भवति आधानफलं न लभते तस्मादाधानेऽश्वं दक्षिणां दद्यात् ।। ३७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** समर्थस्यानुकल्पनिषेधेन दक्षिणाननुकल्पं प्राप्तमनूद्य तत्रैव विशेषमाह **प्राजापत्यमिति।** **प्राजापत्यं** प्रजापतिदैवताकं प्रजापतिर्विराट् स यथा अस्मदादि हिरण्यगर्भयोर्मध्यम एवं मध्यमपरिमाणोऽश्वो वा। विभवे सतीति विशेषणमत्र स्तुतिः। **अनाहिताग्नि**रसंस्कृताग्निः ॥ ३७ ॥

(५) **नन्दनः।** आपद्यग्न्याधाने किंचिन्न्यूनापि दक्षिणा दातव्येति सूचितम् ॥ ३७ ॥

(६) **रामचन्द्रः। प्राजापत्यं** प्रजापतिरूपो विराट् तत्संबन्धिनं अश्वं अग्न्याधेयस्य दक्षिणां अदत्वा अनाहिताग्निर्भवति ॥ ३७ ॥

(७) **मणिरामः। प्राजापत्यं** प्रजापतिदेवताकमश्वं विभवे सति धनसंपत्तौ सत्यां अग्न्याधेयस्य दक्षिणां अदत्त्वाकृतेप्याधाने अनाहिताग्निर्भवति आधातफलमलभते तस्मादाघाते अश्वं दक्षिणां दद्यात् ॥ ३७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। प्रजापत्यमिति।** आधाने प्रजापतिदेवताकमश्वमृत्विग्भ्यो दक्षिणां ब्राह्मणः संपाद्य दत्वाऽनाहिताग्निर्भवति तस्माच्छ्रौतदक्षिणातिरिक्तोऽश्वः समृद्धौ सत्यां ब्राह्मणेनाम्नायेन दातव्यः ॥ ३७ ॥

(९) **भारुचिः। ब्राह्मण**ग्रहणाच्च क्षत्रियवैश्ययोः प्राजापत्याश्वदाने न नियमः। ब्राह्मणस्याप्यश्वदानं **विभवा**पेक्षत्वादनित्यं दर्शयति। समुच्चयन्यायत्वाच्च दक्षिणानामश्वः समुच्चीयते। अग्न्याधेयदक्षिणादानसम्बन्धेन चेदमन्यदुच्यते। समग्रदक्षिणा यज्ञाः स्युः। एवं च सति दक्षिणावैगुण्ये दोषमाह ॥ ३७ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ॥
न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन ॥३८॥

(१) **मेधातिथिः।** यावती दक्षिणा विहिता ततो न्यूना दीयते यत्र **सोऽल्पदक्षिणो यज्ञः।** "परिक्रयः किल दक्षिणा। स्वल्पेन चेत्परिक्रयेण कर्मकरो लभ्यते किमिति बहुदीयते लोक इव वाह्यादीनाम्। 'पणलभ्यं हि कः प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैः'। द्वादशशतदानं तत्फलभूयस्त्वायेति" मन्यमानस्य प्रतिषेधः। ये तु स्वल्पदक्षिणा उत्पत्त्यैव च सोमे दक्षिणेति क्रतुमन्तो न तन्निषिध्यते ॥ ३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पुण्यान्यन्यानि** जपादीनि ॥ ३८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** श्रद्धावान्वशीकृतेन्द्रियः यज्ञव्यतिरिक्तानि तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत न तु शास्त्रोक्तदक्षिणातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत परोपकारार्थत्वाद्दक्षिणायाः स्वल्पेनापि ऋत्विगादि दोषनिषेधार्थमिदं वचनम् ॥ ३८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किं च **पुण्यानीति।** अन्यान्यल्पधनसाध्यानि अन्नदानादीनि ॥ ३८ ॥

(५) **नन्दनः।** अग्न्याधान एवानुकल्पदक्षिणा न यज्ञेष्वित्याह **पुण्यान्यन्यानि कुर्वीतेति** ॥ ३८ ॥

(७) **मणिरामः।** **अन्यानि** यज्ञव्यतिरिक्तानि ।। ३८ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **पुण्यानीति।** श्रद्धालुर्वशीकृतेन्द्रियो यज्ञव्यतिरिक्तानि पुण्यानि कुर्यान्नतु शास्त्रोक्तदक्षिणां तेभ्यो दत्वा कदाचिदिह यज्ञं कुर्यात्परिक्रयार्थत्वाद्दक्षिणायाः स्वल्पेनापि परिक्रयसिद्धिरित्याशङ्कायामिदं वचनम् ।। ३८ ।।

(९) **भारुचिः।** काम्ययज्ञदक्षिणा विधिरयम्। नित्यानां तु कर्मणामल्पदक्षिणानामप्यनुज्ञानमिति ।। ३८ ।।

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्ति प्रजाः पशून् ।।
हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ।। ३९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वविध्यतिक्रमे फलकथनम् ।। ३९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **यशः** परैर्गुणज्ञानम्। **कीर्तिः** परैस्तत्कीर्तनम् ।। ३९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** चक्षुरादीनीन्द्रियाणि जीवतः ख्यातिरूपं यशः स्वर्गायुषी मृतस्य ख्यातिरूपां कीर्तिमपत्यानि पशूंश्चाल्पदक्षिणो यज्ञः नाशयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न कुर्यात् ।। ३९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** दक्षिणानुकल्पाभावं सार्थवादं निगमयति **इन्द्रियाणीति।** उक्तप्राजापत्याश्वद्वादशशतादि दक्षिणागुणसंख्याभावेऽसाङ्गत्वात्स्वर्गस्य हतिः इतरेषां ब्राह्मणापरितोषादिभिरिति भावः ।। ३९ ।।

(५) **नन्दनः।** अत्र हेतुमाह **इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमिति** ।। ३९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अल्पदक्षिणः यज्ञः इन्द्रियादीनि हन्ति ।। ३९ ।।

[अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मंत्रहीनस्तु ऋत्विजः।
दीक्षितं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ।। १ ।।]

(८) **गोविन्दराजः।** **इन्द्रियाणीति।** चक्षुरादीनि जीवितश्च ख्यातिं स्वर्गायुषी मृतस्य च ख्यातिमपत्यानि पशूंश्चाल्पदक्षिणो यज्ञो नाशयति। तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न कुर्यात् ।। ३९ ।।

(९) **भारुचिः।** नित्यानां हि कर्मणामारब्धानां यथा कथंचित् क्रियाप्रसिद्धौ तदारंभाशङ्कायां काम्यकर्मार्थप्रतिषेधोऽयं श्लोकद्वयेनानूद्यते। न्यायादेव हि काम्यानां विगुणानामप्रवृत्तिः सिद्धा। एवं च न नित्यानामयं प्रतिषेधः; नित्यत्वादेव। विगुणान्यपि नित्यानि फलाय चेति मीमांसकाः। इदमपरमग्निहोत्रप्रकरणाभिसंबन्धेनोच्यते ।। ३९ ।।

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः ।।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ।। ४० ।।

(१) **मेधातिथिः।** **अपविध्य** त्यक्त्वा। त्यागश्च नित्यानामग्निहोत्रादीनां अकरणमुद्वापनं च। प्रसङ्गादत्र प्रकरणात्प्रायश्चित्तोपदेशः। **अग्नीनिति** बहुवचन-

निर्देशात् गृह्याग्नित्यागे कल्पना कार्या। **वीरहत्यासममिति श्रुतिः** 'वीरहा वा एष देवानामिति'। कामकारवचनादकामत्यागे कल्पनैव ॥ ४० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** चान्द्रायणं चरेत्तच्चरणानन्तरं पुनरादध्यादित्यर्थः। **वीरहत्या** पुत्रहत्या स्वयमुत्पादितत्वादग्नीनां वीर इति पुत्रनाम ॥ ४० ॥

(३) **कुल्लूकः।** अग्निहोत्री ब्राह्मण इच्छातोऽग्निषु सायंप्रातर्होमानकृत्वा मासं चांद्रायणं चरेत् यस्माद्वीरः पुत्रः तस्य हत्या हननं तत्तुल्यमेतत्तया च श्रुतिः वीरहा वा एष देवानां भवति योऽग्निमुद्वासयते अन्ये तु मासमपविध्येति समर्थयन्ति ॥ ४० ॥

(४) **राघवानन्दः।** किं च **अग्नीति। अपविध्य** त्यक्त्वा। **कामकारतः** शास्त्रादृते। चान्द्रायणचरणे हेतुः वीरं वीरहत्या वीरो देवो ज्येष्ठ पुत्रो वा तस्य **हत्या** हननम्। तथा च श्रुतिः। वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयेदिति ॥ ४० ॥

(५) **नन्दनः।** अनापद्यग्निहोत्रं परित्याज्यमित्याह **अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीनिति। कामकारतो**ऽनापदीत्यर्थः। **वीरहत्या**ऽयुध्यमानस्य क्षत्रियस्य वधः तदपि वेधनं कामकारत इति विशेषणादापदि दोषाभावः सूचितः ॥ ४० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** कामकारतो अग्निहोत्री ब्राह्मणः अग्नीन् **अपविध्य** परित्यज्य मासं चान्द्रायणं चरेत्। **वीरहत्यासमं** पुत्रहत्यासमं व्रतं चरेत्। वीरहा वा एष देवानामिति श्रुतेः ॥ ४० ॥

(७) **मणिरामः।** अग्निहोत्री ब्राह्मणः कामकातरः इच्छातः अग्नीन् अपविध्य यस्मात् सायंप्रातर्होमानकृत्वा। मासं चांद्रायणं चरेत्। हि यस्मात् तत् अहवनं **वीरहत्यासमं** पुत्रहत्यासमम् ॥ ४० ॥

(८) **गोविन्दराजः। अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीनिति।** आहिताग्निर्ब्राह्मण इच्छातोऽग्नींस्त्यक्त्वा मासं चान्द्रायणं कुर्यात्। यस्माद्यजमानहत्यातुल्यमेतदिति। यज्ञचर्याप्रसङ्गे दमप्रकरणेऽपि प्रायश्चित्तमादरार्थं मासमित्यनुवादोऽन्ये तु मासमपविध्येति संबन्धयन्ति ॥ ४० ॥

(९) **भारुचिः।** प्रायश्चित्तमिदं कामकारेणाग्निहोत्रपरित्यागे ब्राह्मणस्य विधीयते चान्द्रायणम्। अकामतस्तु सामान्यप्रायश्चित्तमिदम्। इदं चाप्रकरणेऽपि प्रायश्चित्तविधानं विगुणानामपि नित्यानां कर्मणामनुष्ठानस्तुत्यर्थम् ॥ ४० ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ॥
ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** शूद्रादधिगतेनार्थेन प्रीत्यादिनाऽन्याधेयं न कर्तव्यमिति व्याचक्षते। न तु प्रवृत्तकर्मणो नित्यकर्मानुष्ठानं प्रतिषिध्यते। तथा चोक्तं न शूद्राद्भिक्षित्वाऽनुष्ठानं करणीयम्। अयाचितलाभे तु नास्ति दोषः प्रवृत्तकर्मणस्तदर्थम्। तथा चासत्प्रतिग्रहादात्मवृत्तिरेका प्रतिषिद्धा। नित्यानि कर्माण्यभ्यनुज्ञातानि। अतः शूद्रधनेन प्रार्थित-

लब्धेन वाऽविशेषाभिधानसामर्थ्यादग्न्याधेयस्यैकस्य प्रतिषेधोऽयं विज्ञायते। यदि सर्वकर्मार्थोऽयं प्रतिषेधः स्यादनेनैव सिद्धत्वान्न भिक्षणं प्रतिषिध्येत 'न यज्ञार्थं धनं शूद्रात्' इति ॥ ४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ब्रह्मवादिनो** वेदवादिनः ॥ ४१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ये शूद्रादधिगम्यार्थं प्राप्य सामान्याभिधानेन याचनेन वाऽर्थस्वीकृत्य वृषलाग्न्युपसेविनामिति वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणामेव याजका नतु तेषां तत्फलं भवति अतस्ते वेदवादिषु निन्दिताः ॥ ४१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** पूर्वं न यज्ञार्थमित्यनेन शूद्रभिक्षितेन न यज्ञादिकं कर्तव्यमित्युक्तं संप्रति निधितया शूद्राग्निहोत्रोपासकान्प्रत्याह **य इति। अधिगम्य** तवाग्निहोत्रं कर्तास्मीति धनमादाय ॥ ४१ ॥

(५) **नन्दनः।** आपद्यपि च शूद्रादग्निहोत्रार्थप्रतिग्रहः कार्य इत्याह श्लोकद्वयेन **ये शूद्रादधिगम्यार्थमिति।** ॥ ४१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** ये शूद्रात् अर्थं प्राप्य अग्निहोत्रं उपासते ॥ ४१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। य इति।** ये शूद्राद्याचित्वा अयाचित्वा वार्थं स्वीकृत्य वृषलाग्न्युपसेविनामिति वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रं कुर्वन्ति ते परमात्मस्वरूपनिरूपणपरविषये निन्दिताः शूद्राणां याजकाः न तु तेषां ततः फलं भवति ॥ ४१ ॥

(९) **भारुचिः।** शूद्रादधिगतेनार्थेनाग्न्याधेयं न कर्तव्यम्। एवमग्न्याधेयं न कर्तव्यमित्यग्न्याधेयप्रतिषेधः। न तु प्रवृत्तकर्मणो नित्यानुष्ठानार्थः। तथा चोक्तम्, "न शूद्राद् भिक्षित्वा यज्ञानुष्ठानं कर्तव्यमि"ति। अयाचितलाभे तु नास्ति दोषः। तथाचासत्प्रतिग्रहादात्मतृप्तिरेका प्रतिसिद्धा। नित्यानि त्वभ्यनुज्ञातानि। यतः शूद्रधनेन प्रार्थितलब्धेन वाविशेषाभिधानसामर्थ्यादग्न्याधेयस्यैकस्य प्रतिषेधोऽयं विज्ञेयः। यदि सर्वकर्मार्थोऽयं प्रतिषेधः स्याद्, अनेनैव सिद्धत्वान्न शूद्राद् भिक्षणं प्रतिषिद्धं स्यात् "न यज्ञार्थं धनं शूद्रात्" इत्येवमादिना वाक्येन। अग्निनां च वृषलाग्नित्वापवादादग्न्याधेयप्रतिषेधोऽयं गम्यते ॥ ४१ ॥

तेषां सततमज्ञानां वृषलाग्न्युपसेविनाम् ॥
पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥ ४२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अग्नीनां वृषलाग्नित्ववचनं लिङ्गात् पूर्वविध्यतिक्रमे दोषाभिधाने निखिलप्रकरणमेतत् ॥ ४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दाता** स शूद्रः। तदेतत्सर्वमग्निहोत्रविषयं प्रसंगादुक्तम् ॥ ४३ ॥

(३) **कुल्लूकः। तेषां** शूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणां मूर्खाणां मूर्ध्निपादं दत्वा शूद्रस्तेन दानेन सततं परलोके दुःखेभ्यो निस्तरति न तु यजमानानां फलं भवति ॥ ४२ ॥

(५) राघवानन्दः। ततः किं तत्राह **तेषामिति। पदा** पादेन। **दाता** प्रतिनिन्द्यर्थ-धनस्य। **दुर्गाण्यापदः** ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः। वृषालानां द्रव्येणाग्न्युपसेविनां मस्तकं **पदा** चरणेन अज्ञादीनां मस्तकं आक्रम्य दाता **दुर्गाणि** नरकान् संतरेत् ॥ ४२ ॥

(७) मणिरामः। वृषालाग्न्युपसेविनां शूद्रधनेनाग्निहोत्रसेविनाम्। **दाता** शूद्रः **दुर्गाणि** परलोकदुःखानि ॥ ४२ ॥

(८) गोविन्दराजः। तेषामिति। तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणां मूर्खाणां मूर्ध्निपादं दत्त्वा स **दाता** शूद्रस्तेन दानेन नित्यं परलोके दुःखेभ्य उत्तरति। न तु ततस्तेषां फलमुत्पद्यते ॥ ४२ ॥

(९) भारुचिः। परिसमाप्त एतस्मिन्नखिलप्रकरणे तत्रैव स्थितम् "अतः प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभाम्" इति। यतः प्रायश्चित्ताभिधित्सया सामान्यतस्तन्निमित्तान्येव तावदादावुच्यते ॥ ४२ ॥

अकुर्वन्विहितं कर्म निंदितं च समाचरन् ॥
प्रसञ्जन्निन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः। इदानीं प्रकृतान्येव प्रायश्चित्तानि कथ्यन्ते। प्रथमं तावत्तेष्व-धिकारं निरूपयति। कोऽत्राधिकारः। **विहितं** नित्यतया संध्योपासनाग्निहोत्रादि 'याव-ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यादिभिः पदैर्ज्ञापितनित्यभावात्। यदप्यनियतनिमित्ते-ऽशुचिस्पर्शनादौ स्नानादि **तद्विहितम्। अकुर्वन्** प्रमादालस्यादिना। तथा **निन्दितं** प्रति-षिद्धं सुरापानादि। तदपि शास्त्रमतिक्रम्य सेवमानः। **प्रायश्चित्तीयते।** तदेतदुक्तं भवति। नैमित्तिकोऽयमधिकारो विहिताकरणात्प्रतिषिद्धसेवनाच्च प्रायश्चित्तम्। "ननु च ग्राम-कामस्य सांग्रहणी विहिता। ततो ग्रामार्थिनः कथंचिदकरणे विहितातिक्रमः स्यात्। यदि नाम ग्रामार्थी प्रत्यवेयात्ततस्तत्कामोऽस्य। यदा तु ग्रामं कामयते तदा तस्य तद्विहितं भवति। न चेत्प्रवर्तते विहितमतिक्रामेत्। अतश्च प्रायश्चित्ती प्राप्तः"। उच्यते। ग्रामस्य स्वामी स्यामिति फललिप्सया तस्य तत्र प्रवृत्तिर्न विधिलक्षणा। शास्त्रं तु यागग्रामयोः साध्यसाधन-संबन्धावेदकमेव। वस्तुतो यद्यपि तत्रापि कर्तव्यता प्रधानप्रसाधनो वाक्यार्थः, तथापि फलसिद्धयर्थमेव कर्तव्यतां विधिरवगमयति। अतश्च यागमकुर्वतः फलं न निष्पद्यते, न पुनः प्रत्यवायः। यत्र प्रत्यवायस्तत्र च प्रायश्चित्तम्। "ननु च नित्यानामकरणे प्रत्यवायो भवतीति कुत इयमवगतिः। न ह्येवमग्निहोत्रादौ श्रूयते 'यो न कुर्यात्स प्रत्यवेयात्' "। श्रूयते वाक्यशेषेषु 'वेदिभ्यः परमा भवति' इति। सर्वत्रार्थवादाः प्रत्यवायप्रदर्शनार्थाः सन्ति। अवश्यं च तेषामालंबनं वाच्यं नान्यथा विधिनैकवाक्यतां भजन्ति। यत्रापि न श्रूयन्ते तत्रापि विध्यनुग्रहार्था अर्थवादाः प्रकल्प्यन्ते। किं चार्थवादैर्विधेरेव प्रवर्तकत्वम्, अन्यथा नोपपद्यते यावदप्रवृत्तौ प्रत्यवायपरिहारो न कल्पितः। एवंविध एवार्थे वृद्धव्यवहारे विधिः प्रवर्तते। बोध्यते तु पुरुषप्रवर्तनारूढोऽसौ। न च पुरुषा अपुरुषार्थे प्रवर्तयितुं शक्यन्ते। अतः प्रवर्तक-

त्वविहितविधिर्माभूदिति श्रुतिः सिद्धयर्था कल्पनैषा। यद्यपि स्वर्गादिकल्पनायामपि तथार्थलाभस्तथापि यावज्जीवादिपदविरोधात्प्रत्यवायपरिहारार्थताऽपि स्यात्। उक्तम्—'भयाद्धि यादृशी पुंसां प्रवृत्तिरुपजायते। न तादृशी भवेदत्र विधिकोटिशतैरपि'। तस्माद**कुर्वन्विहितम्** इति नित्यं कर्मेति द्रष्टव्यम्। "ननु चाशुचिस्पर्शनादौ न नित्यावेदि किंचित्पदमस्ति, यावज्जीवमित्यादिवत्"। किंभवान्येन पदेन निमित्तविशेषे यत् श्रुतं तस्य च तन्निमित्तेन कर्तव्यता प्रतीयते। नाधिकारान्तरं प्रत्यपेक्षा जायते। यदा निमित्तसंविधानं तदा कर्तव्यमित्युपगमैर्नित्यतासिद्धिः। अग्निहोत्रादावपि न नित्यशब्दोऽस्ति निमित्तनित्यत्वात्। **प्रसञ्जन्न**विदितत्वेषु विषयेषु संस्कृतान्नभोजनचन्दनानुलेपनादिषु तात्पर्येत आसेवा प्रसङ्गो विषयाभिलाषपरतेति यावत्। "ननु चैतदपि प्रतिषिद्धम् 'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामत' इति"। स्नातकव्रताधिकारान्नायं प्रतिषेध इति मन्यते। व्रतशब्दाधिकारे हि तत्र प्रतिषेधकः। संकल्पविशेषो हि मानसस्तत्रोपदिश्यते 'इदं मया न कर्तव्यमिति'। अथवा कश्चिदल्पप्रतिषेधे न तुल्यतां मन्येत, 'पदार्थस्तावदयं न निषिध्यत' इति मन्यमानः, अतः समानीक्रियते। अथवा सामान्ये तद्भूतस्यापि विशेषस्य पृथगुपदेशो दृष्टः, प्राधान्यख्यापनार्थम्। यथा 'ब्राह्मणा आयाताः' 'वसिष्ठोऽप्यायात' इति। **प्रायश्चित्तीयते** प्रायश्चित्तशब्दो रूढिरूपेण विशिष्टे नैमित्तिके वर्तते। तदेतीच्छति वेति विनिमयः (?) कर्त्तव्यो "व्यत्ययो बहुलम्" इति (व्या. सू. ३-१-८५)। **नर** इति वचनं चातुर्वर्ण्याधिकारार्थम्॥ ४३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवं प्रासंगिकं तत्तद्विक्षिप्तं समर्थ्य प्रकृतं प्रायश्चित्तमुपक्रमते **अकुर्वन्निति। विहितं** नित्यं संध्योपासनादि न तु काम्यमपि। **निन्दितं** निषिद्धं परस्त्रीगमनकलञ्जभक्षणादि **समाचरं**स्तद्विषयं कायव्यापारं कुर्वन्। इन्द्रियार्थेषु तेष्वेव प्रसजन् मनसा व्याप्रियमाणः। एतेन निषिद्धविषयौ कायिकमानसव्यापारौ गृहीतौ। वाचिकोऽपि व्यापारः प्रायिक एव। प्रायश्चित्तीयते प्रायश्चित्तार्हो भवति॥ ४३॥

(३) **कुल्लूकः**। नित्यं यद्विहितं सन्ध्योपासनादि नैमित्तिकं च शवस्पर्शादौ स्नानादि तदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धं हिंसाद्यनुतिष्ठन्नविहितनिषिद्धेष्वत्यन्तासक्तिं कुर्वन्नरो मनुष्यजातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति। नन्विन्द्रियार्थेषु न सर्वेषु प्रसज्येत। काम इति निषेधान्निन्दितपदेनैव प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेष्वित्यपि संगृहीतमतः पृथङ्न वक्तव्यं उच्यतेऽस्य स्नातकव्रतेषु पाठात्तत्र व्रतानीमानि धारयेदित्युपक्रमान्नायं प्रतिषेधः किन्तु व्रतविधिः तर्ह्यकुर्वन्विहितं कर्मेत्यनेनैव प्राप्तत्वात्पृथङ् न वक्तव्यमिति चेन्न स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात्॥ ४३॥

(४) **राघवानन्दः**। प्रायश्चित्तार्थं तन्निमित्तान्यनुवदति **अकुर्वन्निति। विहितम**ग्निहोत्रादि। **निन्दितं** ब्राह्मणवधादि। **प्रसजन्** अत्यन्तं प्रसक्तिं कुर्वन् स्वदारेष्वनृतौ गच्छन् अरण्येष्वपि दिवा स्त्रीसंभोगत्रिचतुर्वारभोजनादौ प्रायश्चित्तीयते तदधिकारी **च**। [स्यात् पाप] विशोधकं कर्म प्रायश्चित्तं तदकरणे नरकः। तत्र **याज्ञवल्क्यः** विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छतीति॥ ४३॥

(५) **नन्दनः**। अथ प्रायश्चित्तं वक्तुं प्रायश्चित्तनिमित्तानि तावत्सामान्यत आह **अकुर्वन्विहितं कर्मेति**। **विहितं** नित्यनैमित्तिकम्। **निन्दितं** प्रतिषिद्धम्। **प्रसजन्**प्रकर्षेण सङ्गं कुर्वन् ननु इन्द्रियार्थेषु न प्रसज्येत, प्रसङ्गोऽपि निषिद्ध एव तद्धि स्नातकब्राह्मणमात्रविषयमत्र नरग्रहणं मनुष्यमात्राधिकारार्थम्॥ ४३॥

(६) **रामचन्द्रः**। **विहितं** कर्म सन्ध्योपासनादि॥ ४३॥

(७) **मणिरामः**। **प्रसंजन्** अत्यंतासक्तिं कुर्वन्॥ ४३॥

(८) **गोविन्दराजः**। एवमखिलप्रकरणमुक्त्वाऽधुना प्रायश्चित्तानामधिकारे निरूपणार्थमाह **अकुर्वन्निति**। प्रसज्जंस्त्विन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः। कर्तव्यत्वेन चोदितं संध्योपासनादि कर्म अननुतिष्ठन् प्रतिषिद्धं च। हिंसादि कुर्वन् इन्द्रियोपभोगेषु चार्थेषु रूपादिषु विषयेषु प्रतिषिद्धेषु शक्तिं भावयन्नरो मनुष्यमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति। नन्विन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत कामतः इति प्रतिषेधान्निन्दितग्रहणेनैव प्रसज्जंस्त्विन्द्रियार्थेषु इत्येतद्गतार्थमित्यतः पृथक् न वक्तव्यमुच्यते अस्य स्नातकव्रतमध्ये पाठात्तत्र न च व्रतानीमानि धारयेदित्येवंविधमुखेनोपक्रमाद्विधिसंस्पर्शयोर्यज्ञियात्मकत्वात्प्रतिषेधसंस्पर्शः येन पृथगभिधानम्। किं चासत्यस्मिन्ब्राह्मणांश्च स्नातकव्रताधिकारादतः प्रायश्चित्तीयता स्यान्नेतरेषाम्॥ ४३॥

(९) **भारुचिः**। श्रौतस्मार्तमिज्याध्ययनादि **विहितम्**; **निन्दितं** च प्रतिषिद्धं **समाचरन्** हिंसानृतस्तेयादि, **प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेष्व**भिप्रेतपुरुषार्थसाधनेषु शब्दादिषु, **प्रायश्चित्तीयते नरः**। **नर**ग्रहणाद्वा सर्ववर्णधर्मोऽयं गम्यते। ननु चेन्द्रियार्थप्रसंगस्य निन्दितग्रहणेनैव गृहीतत्वात् पुनरारंभो न न्याय्य इति। अस्य परिहारः। येष्वस्याः प्रतिषेध **इन्द्रियार्थेषु** यथा मांसाशनेऽन्यायतः क्षत्रियादिस्त्रीपरिग्रहादौ च, तेष्वपि प्रकर्षेण सक्तिप्रतिषेधार्थमस्य पृथग्ग्रहणं युक्तम्। कथं, असौ प्रायश्चित्तीयत इति।॥ ४३॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः॥
कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्॥ ४४॥

(१) **मेधातिथिः**। कामकारकृतेऽप्यतिक्रमे प्रायश्चित्तगौरवार्थमिदमुच्यते। **अकामतः कृत** इति प्रमादकृते पापे शास्त्रव्यतिक्रमे **प्रायश्चित्तमाहुः**। कस्य पुनर्हेतोः। विधिः। 'प्रतिशास्त्रमतिक्रम्याकार्ये प्रवर्तते स प्रायश्चित्तमाचरिष्यत' इति। कोऽत्र विशिष्टहेतुः यस्मात्कामकृते दोषे प्रायश्चित्तशास्त्रानर्थक्यमिति मन्यन्ते। एवं पूर्वपक्षभङ्गचोपन्यस्यति। **कामकारकृतेऽपीति** शब्दात्कामतोऽकामतश्च कृते व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति शास्त्रार्थः। **श्रुतिनिदर्शनादिति** वैदिकलिङ्गनिदर्शनमुपहव्यब्राह्मणमुदाहर्तव्यम्। 'इन्द्रो **यतीन्** शालावृकेभ्यः प्रायच्छत्'। न च श्वभ्यो दानं यतीनामकामतः संभवति। उपहव्यं प्रायश्चित्तार्थं प्रजापतिरिन्द्राय प्रायच्छदिति स्पष्टार्थः॥ ४४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **प्रायश्चित्तं** पापनिर्णेजकं तपोविदुषः कर्तव्यत्वेन। कामकारकृते तु महापातके वैधमरणान्निष्कृतिरन्यथा तु भोगादेवेति केषांचिन्मतम्। तत्र स्वमतं प्रमाण-

दर्शनपूर्वकं दर्शयति **कामकारेति। कामकारः** कामपूर्वकः प्रयत्नः। तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत इति श्रुतिः। न चात्राकामकृता ब्रह्महत्या ग्राह्या। इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीला वागित्यवदत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमुपहव्यं प्रायच्छदिति प्रक्रमान्न चाज्ञानादेवात्रापि हत्येति प्रकल्प्यं यतीनां तपसो भयादेव। तेन ज्ञात्वा घातनस्य प्रकृतत्वादि (यदा चैवं स्थितं तदाह **अकामत इति**। अकामतोऽज्ञाने सत्यपि अग्रे मोहादित्युक्तेः। वेदाभ्यासेन गायत्र्यादिजपेन। विप्रस्य जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मण इत्युक्तत्वात्) ।। ४४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **अबुद्धिकृते पापे** प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः पण्डिताः एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः एतच्च पृथक्कृत्याभिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थं श्रुतिनिदर्शनादिति। इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तमश्लीला वागित्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपहव्यं प्रायच्छदिति अस्यार्थः इन्द्रो यतीन्बुद्धिपूर्वकं श्वभ्यो दत्तवान्स प्रायश्चित्तार्थं प्रजापतिसमीपमगमत्तस्मै प्रजापतिरुपहव्याख्यं कर्म प्रायश्चित्तं दत्तवान्। अतः कामकारकृतेप्यस्ति प्रायश्चित्तम् ।। ४४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। इच्छानिच्छाकृते पापे मतभेदं प्रदर्शयन्प्रायश्चित्तमाह **अकामत इति** द्वाभ्याम्। श्रुतिनिदर्शनात् इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीला वागभ्यवदत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा इंद्रायैतमुपहव्यं प्रायच्छदिति श्रुतेः। सालावृकेभ्यः श्वभ्यः अश्लीला-ब्राह्महासीत्येवंरूपा उपहव्यमश्वमेधरूपं प्रायश्चित्तं प्रायच्छदुपदिदेशेति श्रुतेरर्थः। एके मन्वादयः ।। ४४ ।।

(५) **नन्दनः**। **आकामतो**ऽमतिपूर्वतः बुधाः सर्वे विद्वांसः **एके** कतिपये श्रुतिनिदर्शनात् ।। ४४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **एके** आचार्याः **कामकारकृते** पापे प्रायश्चित्तं आहुः ।। ४४ ।।

(७) **मणिरामः**। पापद्वैविध्यमाह **अकामत इति** ।। ४४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **आकामत इति**। अबुद्धिपूर्वकृतपापप्रायश्चितार्थं प्रजापतिराहेति श्रृत्यर्थः ।। ४४ ।।

(९) **भारुचिः**। **अकामतः कृते पापे** पापार्थे तु व्यतिक्रमे यथोक्ते प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं **विदुर्बुधाः**। कस्य पुनर्हेतोः। येन स्मृतिप्रामाण्येन हि प्रायश्चित्तोपदेशो युज्यते, न कामतोऽप्यतिक्रमे। यो हि नियमं स्मृतिप्रामाण्यमुल्लङ्घ्य प्रवर्तते, तं प्रति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः। येन तदव्यवसायतः लंघयिष्यति। यतः किं तस्यैतेनोपदिष्टेनेति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थः। एवमेतस्मिन्नेव प्रायश्चित्ताधिकरणे प्राप्त इदमन्यद् द्वितीयं प्रायश्चित्ताधिकरणमुच्यते **कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्**। एवं हि श्रूयते इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्। तमश्लीला वागभ्यवदत्। स प्रजापतिमुपाधावत्। तस्मादेतमुपहव्यं प्रायच्छत्" इत्येतदुपहव्यार्थवादब्राह्मणं दर्शयति कामतोऽप्यसति प्रायश्चित्तमिति। अविशेषेण निमित्तमात्रे स्मर्यमाणं प्रायश्चित्तमकामकृत एवेत्युक्तम्। तथा

चाहुर्वेदलोकयोरुभयथाभिव्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं दृष्टम्, यतस्तेन चेदमनुमातव्यमिति। तथा च संदर्शयति पक्षद्वयमप्याश्रित्य ॥ ४४ ॥

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्धयति ।।
कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ।। ४५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। किं पुनरेतानि प्रायश्चित्तानि निमित्तमात्रपर्यवसायीनि सन्ध्योपासनादिवत्, उत कार्यपर्यन्तानि शारीरशौचवदुत्पन्नदोषनिर्घातार्थानि। तत्र केचिदाहुः। न हि कर्म क्षीयते। कार्यविरामित्वमेव धर्माधर्मयोः। न हि कर्माणि स्वफलमदत्वा प्रलीयन्ते। तदुक्तं 'न हि कर्म क्षीयत' इति। तस्माद्योऽतिक्रमकारी स ततो नरकफलं भुंक्त एव। प्रायश्चित्तानि यदि न करोति ततस्तदतिक्रमात्प्रत्यवायान्तरोत्पत्तिः। तदेतदयुक्तम्। न हि कर्म चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तम्। 'विशुध्यत' इति स्वशब्देनैव शुद्धयर्थता विहिता। तथा च तैः कृतैरपोहेत पापं स्वयं कृतत्वात्। यदप्युच्यते "प्रतिषेधविधिना प्रतिषिध्यमानक्रियाकर्तुः प्रत्यवायभागित्वमवगमितं, न तस्य प्रायश्चित्तैर्मिथ्यात्वं शक्यते कर्तुं" तदप्ययुक्तम्। यतस्तेन दुःखहेतुता तस्यावगमिता। प्रायश्चित्तेष्वपि तपोदानादि दुःखमस्त्येव। अल्पेन तादात्मिकेन दुःखेनागामिनः संभाव्यमानस्य महतो दुःखस्य निवृत्तिर्युक्तैव। यथा व्याधेस्तिक्तकटुकौषधदानलघ्वाहारादिना। यथा व्यतिक्रमं कृत्वा कश्चित्स्वयमागत्य राजनिवेदनं करोति 'इत्येवं कर्मास्मि' इति सोऽर्द्धदण्डभाग्भवति। यस्तु राजपुरुषैर्हठादानीयेत स भूयो दण्ड्यते। एवमुपदेशानामर्थवत्वसिद्धिः। अतः स्वयं कार्यविरोधित्वमस्य विहितत्वात्। निष्कृतिः प्रायश्चित्तमिति समाख्यानमपि सत्तदेव कृतदोषस्य निर्यातनमपि। अकारणं निर्यातो निष्कृतिरिति उच्यते। एवं प्रायश्चित्तमपि नास्याधिकारप्रतिप्रसवार्थम्। पंचानामेव पातकानामधिकारोपगमविहितत्वाद्द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति। न चात्र 'वेदाभ्यासोऽकामतः, कामतस्तप इति, विषयविभागो बोद्धव्यः। उभयार्थोभयत्रोपदर्शनार्थत्वात्। निमित्तोपदेशकरणे पठितत्वात्। 'ब्रह्महा द्वादशे'त्यादि प्रायश्चित्तानामुपक्रम्यमाणत्वात्। तस्मादकामतो लघुप्रायश्चित्तं कामतो गरीय इति श्लोकस्य तात्पर्यम्। "ननु चाकामतो नैव तस्य कर्तृत्वं, बुद्धिपूर्वं कुर्वन्कर्त्तेत्युच्यते। यथा च लौकिको 'दैवेन कार्यते। किमयं करोतीति'। किं च लिप्सया यत्र प्रवृत्तिस्तत्र प्रतिषेधः। यो हि मद्याय स्पृहयति स पिपासुं न कदर्थयति 'मा पासीः सुराम्' इति। यस्तु जलार्थी जलबुद्धया सुरां पीतवांस्तस्याजानतो नापराधो न हि तस्य सुरालिप्सया प्रवृत्तिः। अथोच्यते 'विधिलक्षणाप्रवृत्तिर्न निषिध्यते', सत्यम्। भवत्वनर्थलक्षणानां तु मध्ये तद्युदकेन च सर्वस्या अर्थलक्षणायाः प्रतिषेधः"। केचिदाहुः। प्रत्यवायपर्यन्तो विधिर्विषभक्षणवन्निषेधशास्त्रार्थः। तेषामचोद्यमेत्। विषमविशेषेणोपात्तं ज्ञानतोऽज्ञानतश्च मरणाय कल्पत एव। एवं ब्रह्महत्यादयोऽपीति। येषामपि 'कर्तव्यमिति वचनात्' क्रियते, 'न कर्तव्यमिति' न क्रियते, तेषामपि लौकिकक्रियया प्रवर्तमानस्य निषेधः प्रवर्तमानश्चोच्यते प्रवृत्तः कर्त्ता। कर्तृत्वमबुद्धिपूर्वकमप्यस्ति। कूले पततीति। न चायं गौणः कर्तृताभावः। 'स्वतंत्रः कर्ते'ति हि स्मर्यते। ने'च्छया प्रवर्तते यः स कर्तेति'। किं चास्मादेव वचनात्प्रमादकृतो दोषोऽस्ति, प्रायश्चित्तमिति, किमपरेण विकल्पितेन ॥ ४५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अन्येषां तु तत्स्थाने दानाद्येव। एतच्चानिर्दिष्टप्रायश्चित्तविशेषपापविषयम्। **मोहाद**ज्ञानेनापि। **कामत** इच्छया कृतं पृथग्विधैः पराकादिप्रायश्चित्तैः। एतेन कामादेव प्रायश्चित्तं वृद्धिन्हासयोः कारणं ननु ज्ञानाज्ञाने इति कथयति। यत्रापि च ज्ञानात्कृच्छ्राब्दमज्ञानादैन्दवद्वयमित्यादौ ज्ञानपदेनोल्लेखस्तत्रापि कामना हेतुज्ञानमेवेष्टं तेन कामनैव लक्ष्यते कतृत्वं प्रति च ज्ञानात्कामनैव नेदीयसी ज्ञानमिच्छाप्रयत्न इति क्रमादतः सैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्तृत्वोत्कर्षापकर्षनिबन्धनप्रायश्चित्तवृद्धिह्रासहेतुः। न च ज्ञाने विषयविनिगमनापि शङ्क्या किं पापविशेषप्रयोजकीभूतब्राह्मणत्वाद्युपाधिज्ञानमिष्टमुत तद्वधपापहेतुत्वज्ञानमिति ॥ ४५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अनिच्छातः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति नश्यति वेदाभ्यासेनेति कामकृतविषयप्रायश्चित्तापेक्षया लघुप्रायश्चित्तोपलक्षणार्थं प्रायश्चित्तांतराणामपि विधानाद्रागद्वेषादिव्यामूढतया पुनरनिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्रायश्चित्तैर्विद्याधनतपोभिः शुध्यतीति गुरुप्रायश्चित्तपरं अतः पूर्वोक्तस्यैवायं व्याकारः यद्यप्यधिकारनिरूपणं प्रकृतप्रायश्चित्तं त्वनंतरं वक्ष्यति तथाप्यज्ञानाल्लघुप्रायश्चित्ताधिकारी ज्ञानात् गुरुप्रायश्चित्तेऽधिक्रियत इति अधिकारिनिरूपणमेवेदम् ॥ ४५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **पापं** ब्रह्महत्यादि। **वेदाभ्यासेन** वक्ष्यमाणपावमान्याद्यभ्यासेन। **पृथग्विधैः** द्वादशवार्षिकाद्यैः ॥ ४६ ॥

(५) **नन्दनः**। **मोहः** कामक्रोधाद्यभिभवः ॥ ४५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **मोहात्** रागादिव्यामूढता। कामतस्तु कृतं एनः पृथग्विधैः प्रायश्चित्तैः अपैति ॥ ४५ ॥

(७) **मणिरामः**। उभयोर्नाशहेतुमाह ॥ **अकामत इति**। ४५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अकामत इति**। अनिच्छातः कृतं पापं शुध्यति वेदाभ्यासेन रागद्वेषादिव्यामूढया पुनरिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्रायश्चित्तैरिति पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थमेतदधिकारनिरूपणप्रकरणात् न तु विषयविभागार्थं ब्रह्महाद्विज्ञातं समाहृत्यातः प्रभृति प्रायश्चित्तानां उपक्रम्यमाणत्वादुत्तरत्र चोभयोभयत्राम्नानात् ॥ ४५ ॥

(९) **भारुचिः**। तथा चोत्तरत्र प्रदर्शयिष्यामो विशेषमनयोः "कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" इति। एवमादौ चायं नियमार्थः श्लोकः। **अकामतो** वेदाभ्यासः, **कामतः** कृतस्यान्यद् विविधं प्रायश्चित्तमिति। यस्मादुभयमुभयोरुत्तरत्र वक्ष्यति। इयांस्त्वनयोर्विशेषः। अकामतो व्यतिक्रमेऽल्पः प्रत्यवायः कामतो महान्। तथा चोक्तं **कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति**। अपरः पुनराह-नैव प्रायश्चित्तानुष्ठानमुपपद्यते यस्मान्न हि कर्म क्षीयतेऽन्तरेण कार्यारम्भम्। वातपित्तश्लेष्माशयवत्। यत इदमुच्यते। कर्तव्यमेवेदं स्मृतिशास्त्रोपदेशसामर्थ्यात्। तथैव हि धर्माधर्मप्राप्तिपरिहारव्यवस्थायामागम एव प्रमाणं नोपपत्तिः, एवं विनाशोऽप्यागमत एव कर्मणः किं न श्रद्धीयते। तथा च सति प्रायश्चित्तं न्यायोपदेशम्। इतरथाप्यर्धवैशसं स्यादिति। एवं च पुरुषार्थकारित्वं शास्त्रस्योप-

पद्यते; लघुपायश्चित्तप्रदर्शनेन महतोऽर्थलक्षणात् क्षयात् प्रायश्चित्तात् । अपि चास्यात्मसंयम-दुःखमतिमहदस्ति । यतः अत्रापि कार्यदेवास्य व्यतिक्रमाधर्मस्य दुःखलक्षणाद् विनाशं प्रतिपद्यामहे। यथा च वाताद्याशयस्योभयमत्यनीकमौषधं दुःखं च, एवमधर्मस्यापि प्रायश्चित्तं नरकादिदुःखानुभवश्च स्याद् विनाशहेतुः । एतेन वृश्चिकविषं व्याख्यातं श्रुतिरपि च प्राय-श्चित्तादकुशलकर्माणि यथा गेहदाहादीनि निमित्तानि नैमित्तिकानां कर्मणां स्वर्गफलानामिति यथा क्षामवतीष्टिः । अत्र भूमः प्रतिषेधवत्सु निमित्तेषु प्रायश्चित्तानुच्यन्ते, यतस्तानि दोष-निर्हरणार्थान्येव प्रतीयते । यथा चिकित्सायां दोषवत्सु निमित्तेषु ज्वरादिषु विशोषणादीनि । स्फुटमेव च स्मृतिरुपरिष्टाद् वक्ष्यति -"चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये" इत्येवमादि । अपरे त्वधिकारार्थानि । तथा च गौतमः, "द्विजाति कर्मभ्यः हानिः पतनम्" इत्याह । ब्रह्महत्यायामेवैतत् । पातकपदार्थावधारणार्थे वाक्ये श्रूयते, न त्वन्यस्मिन् व्यतिक्रमवाक्ये । दोषक्षयादेव च कर्मान्तराधिकारो विज्ञेयः, नाक्षीनदोषस्य । यथातुरस्येति । यच्च निमित्ते कर्माङ्गं प्रायश्चित्तमिति कैश्चिदुच्यते, तच्च पुरुषधर्मत्वादत्र न संभवति । प्रायश्चित्तस्य व्यतिक्रमस्य कारणमधुनोच्यते ।। ४५ ।।

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा ।।
न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ।। ४६ ।।

(१) **मेधातिथिः । दैवात्**स्वीकृतात्प्रमादादित्यर्थः । अन्ये तु दैवशब्दस्थाने मोहादिति पठन्ति । मोहादेवाकार्यं क्रियते । को ह्यमूर्खः शास्त्रं व्यतिक्रमिष्यति । **पूर्वकृतेन** जन्मान्तरकृते-न चोपभुक्तफलेन कर्मणा विशेषेण कौनख्यादिलिङ्गाद्यनुमितेन । एतदुक्तं भवति । इह जन्मकृते व्यतिक्रमे बुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्वं वा तथा जन्मान्तरकृतेऽपि लिङ्गानुमेये कर्तव्यम् । किं पुनः कुनख्यादीनां प्रायश्चित्तम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तानि । वसिष्ठेन तु 'यस्य यल्लिङ्गं तेन तदेव प्रायश्चित्तं केनचिदंशेन कर्तव्य-मिति' पठितम् । अतश्चैव ते सर्वेऽकृतप्रायश्चित्ताः संसर्गं सद्भिर्वर्जयेयुः । अध्ययनादिक्रिय-यैकस्थानादिरूपतया । संसर्गो यद्यप्युभयाश्रयत्वादन्यतरप्रतिषेधेनोभयोरपि सिद्धः प्रति-षेधस्तथापि, 'सद्भिस्तैः संसर्गो न कर्तव्य' इति पुनः प्रतिषिध्यते उत्तरत्र, कर्तृभेदात् । एकस्य हि प्रतिषेधे स एव प्रायश्चित्ती स्यान्न द्वितीयः, सत्यपि संसर्गे । अत उभयोः प्रायश्चित्तार्थ-मुभयत्र प्रतिषेधः । सतामसतां चातः श्यावदन्तिप्रभृतिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह संसर्गो न कर्तव्यः ।। ४६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तीयतां** जपपराकादिप्रायश्चित्तार्हताम् । **दैवाद**निच्छ-या**पूर्वकृतेन** पूर्वं स्वेच्छया कृतेन । **अकृते** प्रायश्चित्ते न संसर्गं सद्भिर्गच्छेत् तत्कारणपरस्यापि । पापोत्पादनेन पापाधिक्यापत्तेः ।। ४६ ।।

(३) **कुल्लूकः । दैवात्**प्रमादादन्यशरीरकृतेन पूर्वजन्मार्जितदुष्कृतेन क्षयरोगादिभिः सूचितेन प्रायश्चित्तीयतां प्राप्याकृते प्रायश्चित्ते साधुभिः सह याजनादिना संसर्गं न गच्छेत् ।। ४६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। निमित्तद्वैविध्यमनुवदंस्तद्वतो नियममाह **प्राय इति**। **प्रायश्चित्तीयतां** प्रायश्चित्तनिमित्तब्रह्महत्यादिमताम्। **दैवादनवधानात्**। **पूर्वकृतेन** ऐहिकेन जन्मान्तरकृतेन कौनख्यादिव्यङ्ग्येन। अकृते प्रायश्चित्ते **सद्भिरदुष्टैः संसर्गं** संबन्धं न व्रजेत् द्विज इत्युपलक्षणं नरमात्रस्य ॥ ४६ ॥

(५) **नन्दनः**। प्रायश्चित्तस्य कर्तव्यत्वे कारणमाह **प्रायश्चित्तीयतामिति**। प्रायश्चित्तीयतां प्रायश्चित्तार्हतां दैवात्प्रायश्चित्तीयतान् वक्ष्यमाणं रूपविपर्यययुक्तत्वमकृत इति पदं सद्भिः संसर्गं न व्रजेन्न संसर्गयोग्यः अयमभिप्रायः। केवलमामुष्मिकप्रत्यवायपरिहारार्थमेव प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **प्रायश्चित्तीयतां** प्रायश्चित्तमिति यस्य सः प्रायश्चित्ती तस्य भावः प्रायश्चित्तीयता ताम्। द्विजः अकृते प्रायश्चित्ते सद्भिः संसर्गं न व्रजेत् ॥ ४६ ॥

[प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥ १॥]

(७) **मणिरामः**। **दैवात्** प्रमादात्। इहजन्मकृतेन पापेन। पूर्वजन्मकृतेन वा अन्यशरीरकृतेन पूर्वजन्मार्जितदुष्कृतेन क्षयरोगादिभिः सूचितेन प्रायश्चित्तीयतां प्रायश्चित्तकरणयोग्यतां प्राप्य अकृते प्रायश्चित्ते सद्भिः सह याजनादिना संसर्गं द्विजः न गच्छेत् ॥ ४६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **प्रायश्चित्तीयतामिति**। प्राग्जन्मार्जितदुष्कृतकरो नरः श्यावदंतत्वादिश्रुतेन प्रायश्चित्तार्हतां प्राप्य पूर्वकृतेन न वैतच्छरीरकृतेन प्रमादेनावाप्य प्रायश्चित्ते कृते साधुभिः सहाध्ययनक्रियादि संसर्गं न गच्छेत् ॥ ४६ ॥

(९) **भारुचिः**। **दैव**शब्दः साधारणोऽप्यधर्मविषयः सामर्थ्याद् विज्ञेयः। **कस्मात्**। व्यतिक्रम-कारणानुरूपत्वात् कार्यस्य। **पूर्वकृतेन** वेत्यत्र मोहः सम्बध्यते, व्यतिक्रमहेतुत्वेन। नाधर्मः, तस्योक्तत्वाद्, दृष्टश्च मूढस्य व्यतिक्रमो येन लोके। अतोऽयं कस्यचिद् भवति, अपरस्य मोहादिति ब्रुवता कुशलकर्मप्रतिपत्तिः **पूर्वधर्मशेषा**दसम्मोहाच्च सम्यग्ज्ञानलक्षणाद् भवतीत्येतदर्थसिद्धम्। यतः असम्मुग्धेन सता धर्मानुष्ठाने प्रयतितव्यम्, नैवं धर्माधर्माख्यं पुरुषस्य प्रयोजकमिति कृत्वा निरोधेन भवितव्यम्। एवं शास्त्रोपदेशस्यार्थवत्त्वम्, इतरथा ह्यसति पुरुषकारे शास्त्रोपदेशो निष्फलः स्यात्, धर्माधर्मकार्यत्वादेव पुरुषप्रवृत्तेरिति। ननु च सतामेवासत्संसर्गप्रतिषेधादेतत् सिद्धं न सिद्ध्यति, क्रियाभेदात्। पापकृद्भिरिह संसर्गप्रतिषेधान्न **पापकृतां सद्भिः** संसर्गः प्रतिषिध्धो भवति, येन भिन्ने एते क्रिये। एवं च यस्य नियम उच्यते तस्यैव व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं स्यात्, नेतरनियमभावात्। अतोऽस्य प्रतिषेधो युक्तारंभः शूद्रस्य द्विजातिस्त्रीप्रतिषेधवदिति। अपरस्तु पाठः– "प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य मोहात् पूर्वकृतेन यैः" अर्थस्तु स एव। प्रायश्चित्तानुष्ठानसामर्थ्यप्रदर्शनार्थमधुनोच्यते ॥ ४६ ॥

इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतस्तथा ॥
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ ४७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। एतदेवाह। **इह दुश्चरितैः केचिद**स्मिन् जन्मनि प्रतिषिद्धाचरणैः। तथा **पूर्वकृतैः** कर्मभिस्तथोक्तं प्राक्। स इदानीं **रूपविपर्यय**प्रपंचो दुष्कृतशेषचिन्हरूपतो ऽनुक्रम्यते ॥ ४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **इहे**हजन्मनि। **दुश्चरितै**रुत्कटैः। रूपविपर्ययं कौनख्यादि लभन्ते। केचित्पूर्वकृतैर्नरकेऽननुभूतैः ॥ ४७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। इह जन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित्पूर्वजन्मकृतैर्दुष्टस्वभावा मनुष्याः कौनख्यादिकं रूपविपर्ययं प्राप्नुवन्ति ॥ ४७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। एतत्स्पष्टयति **इहेति**। अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुत इत्युक्तेरिह जन्मन्यपि फलप्रदत्वं कर्मणां पापः पापेनेति श्रुतेः। रूपपदं दुःखस्याप्युपलक्षकम् ॥ ४७ ॥

(५) **नन्दनः**। किन्तु ऐहिकसंसर्गयोग्यत्वार्थं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति कारणान्तरमाह **इह दुश्चरितैरिति**। अत्राप्यकृते प्रायश्चित्त इत्यनुषक्तव्यमियतोऽस्मिँल्लोके रूपविपर्ययं प्राप्नुवन्ति तस्मादपि प्रायश्चित्तादिकं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ४७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **दुरात्मानः** कृतपापाः **नराः** पूर्वविपर्ययं प्राप्नुवन्ति ॥ ४७ ॥

(७) **मणिरामः**। **दुश्चरितैः** निषिद्धाचरणशीलैः ॥ ४७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **इहेति**। केचिद्दुष्टात्मानो मनुष्या इह विरूद्धाचरणैः कौनख्यादिकं रूपविषयं प्राप्नुवंत्यन्ये च प्राग्जन्मार्जितैर्दुष्कृतैरिति ॥ ४७ ॥

(९) **भारुचिः**। एवं च पूर्वकृतादेव कर्मणोऽभ्युदयप्रत्यवायाविति यत् सांख्यैरूच्यते तदवसन्नम्। सोऽयमधुनाकुशलकर्मनिमित्तो रूपविपर्ययप्रपञ्चोऽनुक्रम्यते प्रायश्चित्तानुष्ठानशेषतया ॥ ४७ ॥

सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदंतताम् ॥
ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः ॥ ४८ ॥
पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ॥
धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यं तु मिश्रकः ॥ ४९ ॥
अन्नहर्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ॥
वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पङ्गुतामश्वहारकः ॥ ५० ॥

**एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः ॥
जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५१ ॥**

(१) **मेधातिथिः।** **क्षयो** नाम रोगो राजयक्ष्मेति वैद्यानां प्रसिद्धस्तेन तद्वान्भवति ब्रह्महत्याविशेषेण। गुरुस्त्रीगामी **दुश्चर्मा।** क्वथितगन्धवाहिन्या नासिकया युक्तः **पिशुनः।** एवं **सूचको** दुर्गन्धवाह्यास्यः। "ननु च सूचकः पिशुन" एव। सत्यम्। एकः कल्पयित्वा परदोषान् प्रकाशयति। अन्यस्तु सत्यानेवाविदितानिति भेदः। **आतिरैक्यम**धिकांगता। **मिश्रको** यो द्रव्याण्यद्रव्यैस्तदाभासैः संमर्दयति। यथा कुंकुमं कुसुंभेनान्यैरन्यानि। **आमयावी** यस्य भुक्तमन्नं न सम्यक् जीर्यते। **मौक्यं** वाग्वैकल्यं यत्राप्रतिपत्तिमानपस्मारी। शिष्टं प्रसिद्धम्। **विकृताकृतयः।** 'आकृतिः' संस्थानं 'विकृता'ऽमनोरमा निन्दितैषां कर्मविशेषेणेति। एषां कर्मणां कुम्भीपाकयमयातनास्थानेषु फलं तदनुभूतवत ईषच्छेषे तस्मिन् कर्मण्युद्रिक्ते च सुकृतेऽदत्तफले फलदानोन्मुखे दुष्कृतस्यासद्भावोऽतः कर्मविशेशोपपत्तिः ॥ ४८–५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** किं विशिष्टैरेतत्प्रपञ्चयति **सुवर्णचौर** इति। **श्यावदन्तः** कपिशदन्तः। **दौश्चर्म्यम**कोशलिङ्गत्वम् ॥ ४९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मण**सुवर्णचौरः** कुत्सितनखत्वं प्राप्नोति निषिद्ध**सुरापः** श्यावदन्ततां **ब्रह्महा** क्षयरोगित्वं **गुरुभार्यागामी** विकोपमेहनत्वं **पिशुनो** विद्यमानदोषाभिधायी दुर्गंधिनासत्वं अविद्यमानदोषाभिधायको दुर्गंधिमुखत्वं **धान्यचौरो**ऽङ्गहीनत्वं धान्यादेरपद्रव्येण **मिश्रणकर्ता**-ऽतिरिक्ताङ्गत्वं **अन्नचौरो** मन्दानलत्वं अननुज्ञाताध्यायी मूकत्वं **वस्त्रचौरः** श्वेतकुष्ठत्वम् **अश्वचौरः** खंजत्वं एवं बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकला विकृतरूपाः साधुविगर्हिताश्च प्राग्जन्मार्जि-तोपभुक्तदुष्कृतशेषेणोत्पद्यन्ते ॥ दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापकस्तथा। हिंसारुचिः सदा रोगी वाताङ्गः पारदारिकः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्र किं निमित्तं किं **वैरूप्य**मित्यत्राह **सुवर्णेति** त्रिभिः। **कौनख्यं** क्लिन्ननखता तेनैव तदपि हरणात्। **श्यावदन्तता** स्वभावतः श्यामदन्तता पानकाले सुरया तत्स्पृष्टेः। **क्षयरोगित्वं** राजयक्ष्मयुक्तता। **दौश्चर्म्यं** शश्नस्य विकारः अकोशलिङ्गत्वं शिङ्गी तत्कृतैश्च ॥ ४९ ॥

(५) **नन्दनः।** रूपविपर्ययप्राप्तिमेव चतुर्भिः श्लोकैर्दर्शयति **सुवर्णचौरः कौनख्य**-मिति ॥ ४९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** तेन तेन स्वपापेन रूपविपर्ययमाह **सुवर्णेति। सुवर्णचौरः** विप्रसंबन्धिनः सुवर्णस्य चौरः **कौनख्यं** कुनखस्य भावम्। गुरुतल्पगः **दौश्चर्म्यं** दुश्चर्मणः भावः तम् ॥ ४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अतिरिक्तमङ्गाधिक्यम् आतिरेक्यमिति क्वचित्पाठः। **मिश्रको** बुसादिना मिश्रीकृत्य धान्यविक्रेता ॥ ५० ॥

(४) **राघवानन्दः।** सतो दोषस्य वक्ता **पिशुनः।** असतस्तु **सूचकः। आतिरैक्यम**-ङ्गस्यैव। **मिश्रकः** धान्यस्येतरेण यवादिना ॥ ५० ॥

(५) **नन्दनः। आतिरैक्यम**तिरिक्ताङ्गत्वं तत्तदाभासैर्धान्यादि मिश्रीकृत्य येन विक्रयादि क्रियते स मिश्रकः ॥ ५० ॥

(६) **रामचन्द्रः। पिशुनः** अविद्यमानपरदोषप्रख्यापनशीलः **पूतिनासिक्यं** दुर्गन्धनासिकः सदोषं संकीर्तयित्वा मिश्रकः धान्यस्य अन्नादेर्द्रव्यस्य मेलकः **आतिरेक्यं** अङ्गाधिक्यं षडङ्गुल्यादि ॥ ५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। आमयावित्वम**ग्निमान्द्यम्। **वागपहारको**ऽन्यस्य पदरचनामात्मीयां ज्ञापयन् ॥ ५१ ॥

(४) **राघवानन्दः। अन्नहर्ता** पक्वान्नहर्ता **आमयावित्वं** मन्दानलताम्। **मौक्यं** मूकताम्। **वागपहारको**ऽस्मादेतन्नाधीतमिति मिथ्यावादी यस्तत्कृतं पुस्तकं स्वनाम्ना अङ्कयति सो वागपहारकः। **श्वैत्र्यं** श्वेतकुष्ठताम्। देहस्य कुत्सितार्थं तिष्ठतीति कौनख्यादि (इति द्वादशं सुवर्णचौरादयः प्राप्नुवन्तीत्यनुषज्जते) दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्। हिंसारतः सदा रोगी षंढश्च पारदारिक इति क्वचित् (पाठः) ॥ ५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अन्नहर्ता** अन्नस्य हर्ता आमरोगित्वम्। **मौक्यं** मूकस्य भावः। **वागपहारकः** पुस्तकापहारकः **श्वैत्र्यं** श्वेतमण्डलकारकम् ॥ ५१ ॥

[**रामचन्द्रः।** दीपनिर्वापकः काणः ॥ १ ॥]

(७) **मणिरामः।** रूपविपर्ययानाह ॥ **सुवर्णेति** ॥ ४८ ॥

पौतनासिक्यं दुर्गंधिनासत्वम्। **सूचकः** अविद्यमानदोषाऽभिधायकः **पूतिवक्त्रतां** दुर्गंधिमुखत्वम्। **मिश्रकः** उत्तमवस्तुनि। निकृष्टवस्तुमेलकः **अतिरैक्यं** अधिकांऽगत्वम् ॥ ४९ ॥ **आमयावित्वं** मंदाग्नित्वं **वागपहारकः** अन्यमध्यापयतो गुरोरदृष्टिस्थाने स्थित्वाऽध्ययनकर्त्ता **मौक्यं** मूकत्वं **श्वे**तकुष्ठत्वम्। **पंगुतां** चरणराहित्यम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** तथा च **सुवर्णचौर इति। पिशुन** इति। **धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वं** आतिरैक्यं तु मिश्रकः ॥ **अन्न हर्तेति।**

[दीपहर्ता भवत्यन्धः काणो निर्वापकस्तथा।
हिंसायां व्याधिभूयिष्ठं अहिंसायां तु नीरुजः ॥ १ ॥]

एवमिति। ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयः कुत्सितनखत्वं प्राप्नोति। निषिद्धसुरापानसुरापः श्यावदंतत्वम्। ब्रह्महा क्षयव्याधियुक्तत्वम्। गुरुभार्यागो विकाशेन्द्रियत्वम्। परदोषाभिधायी दुर्गन्धिनासिकत्वम्। असदोषारोपकारो दुर्गन्धमुखत्वम्। धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वम्। धान्यादेरपरद्रव्यमिश्रयितातिरिक्ताङ्गत्वमन्नचौरो जरान्नत्वम्। अननुज्ञातोऽध्यायी वाग्विकलत्वम्। वस्त्रचौरश्चित्रत्वम्। अश्वचौरः पादवैकल्यं प्राप्नोतीत्येवं बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलाकृतरूपाश्च साधुविगर्हिताः। प्राग्जन्मार्जितमापगृहोपभुक्त दुष्कृतकर्मशेषेणोत्पद्यन्ते ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

(९) भारुचिः। यतश्चैतदेवमकृतप्रायश्चित्तानां नानारूपवैकृत्यमनुभूतयातनास्थान-दुःखानामपि सतां **कर्मविशेषेण** भवति ॥ ५१ ॥

[**दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्।**
हिंसया व्याधिभूयस्त्वमरोगित्वमहिंसया ॥ १ ॥]

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कर्मविशेषेण पूर्वमरणान्तरतः कर्मविशेषेणात्र **जायन्ते** भवन्ति। तथा पूर्वजन्मभुक्तावशेषेण **जायन्ते** उत्पद्यन्त इति व्याख्येयम्। **जडोऽनाय-त्ताङ्गः** ॥ ५२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** उपसंहरति **एवमिति।** **विकृताकृतयः** जडादिविकृतरूपाः ॥ ५२ ॥

(५) **नन्दनः।** येयमुक्ता रूपविपर्ययप्राप्तिर्न तत्पापस्य प्रधानफलं रौरवादिषु भुक्त-शेषस्येत्याह **एवं कर्मविशेषेति।** **सद्विगर्हिताः** सत्संसर्गानिर्हाः ॥ ५२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **सद्भिर्विगर्हिताः** निन्द्याः ॥ ५२ ॥

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥
निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः ॥ ५२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **निन्द्यैर्हि लक्षणैः** कुनखश्यावदन्तादिभिर**निष्कृतैनसः** ॥ ५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अनिष्कृतैनसो**ऽकृतप्रायश्चित्ताः ॥ ५३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यस्मादनिष्कृतमनाशितमेनो यैस्ते**ऽनिष्कृतैनसः** अकृतप्रायश्चित्ताः परलोकोपभुक्तदुष्कृतशेषेण निन्द्यैर्लक्षणैः कुनखित्वादिभिर्युक्ता जायन्ते तस्माद्विशुद्धये पाप-निर्हरणार्थं प्रायश्चित्तं सदा कर्तव्यं एवं भिन्ने जुहोतीतिवन्न नैमित्तिकमात्रं प्रायश्चित्तं किंत्व-निष्कृतैनस इत्युपादानात् तथा विशुद्धये चरितव्यमित्युपदेशात्पापक्षयार्थिन एवाधिकारः। तथाहि प्रायश्चित्तं हि चरितव्यमिति विधावधिकारापेक्षायां फलमात्रनिर्देशाद्रात्रिसत्रन्यायेन श्रूयमाणमेव विशुद्धय इति फलमधिकारि विशेषणं युक्तम्। इममेवार्थं स्फुटयति याज्ञ-वल्क्यः॥ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति। तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये। पतनमृच्छति पापं प्राप्नोतीत्यर्थः। **विशुद्धये** पापविनाशाय बहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात्संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमानित्यादिना महापातक्यादीनां नरकादिप्राप्तिं वक्ष्यति न तन्नैमित्तिक-मात्रत्वं प्रायश्चित्तानां संगच्छते। तस्माद्ब्रह्मवधादिजनितपापक्षयार्थिन एव प्रायश्चित्त-विधावधिकार इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** फलितमाह **चरितव्यमिति।** **अनिष्कृतैनसः** अकृतप्रायश्चित्ताः निन्दितैः कौनख्यादिलक्षणैः चिन्हैः युक्ता दृश्यन्ते। यतो महापातकिनो**ऽतस्तैर्विशुद्धये प्रायश्चित्तं चरितव्यं** कार्यमित्यन्वयः ॥ ५३ ॥

(५) **नन्दनः।** अकृतप्रायश्चित्तपापास्तैर्लक्षणैः कौनख्यादिभिर्युक्ता जायन्ते तस्मा-दपि प्रायश्चित्तं चरितव्यमिति ॥ ५३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **अनिष्कृतैनसः** अकृतप्रायश्चित्ताः ।। ५२ ।।

(७) **मणिरामः।** यस्मात् **अनिष्कृतैनसः** अनिष्कृतं अनाशितं एनो यैस्ते अनिष्कृतैनसः अकृतप्रायश्चित्ताः **निन्द्यैर्लक्षणैः** पूर्वोक्तैः कुनखत्वादिभिः युक्ता जायंते अतः विशुद्धये प्रायश्चित्तं नित्यं चरितव्यं कर्तव्यम् ।। ५२ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **यत एवं चरितव्यमिति**। यस्मादनकृतपापा अमुत्र विचित्रं नरकदुःखमनुभूयाधर्मशेषेण कुनखादिकुत्सितचिन्हयुक्ता उत्पद्यन्ते तस्मात्पापनिर्हरणार्थानि प्रायश्चित्तानि ननु नैमित्तिकमात्रपर्यवसायीनि भेदेन भौमान्तराधिकारोत्पादनार्थानि च नहि कर्म क्षीयते। फलदानं विनेति दर्शनान्न कर्तव्यानि शास्त्रैकगोचरत्वात्पापोत्पत्तिरेव निर्हरणस्यापि ।। ५२ ।।

(९) **भारुचिः।** एवं च सतीयं पापकृद्-वर्णना सद्भिः श्लोकैः प्रायश्चित्तानुष्ठानप्रशंसार्था विज्ञेयेति। अधुना त्वभिहितकारणानि प्रायश्चित्तान्युच्यते ।। ५२ ।।

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ।। ५३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **गुर्वङ्गनागमः स्तेयं** पतितसंप्रयोगः सर्ववर्णानां **महापातकानि। सुरापानं** ब्राह्मणस्यैव। **स्तेयं** ब्राह्मणसुवर्णहरणं-स्मृत्यन्तरात् 'ब्राह्मणसुवर्णापहरणे महापातकम्' इति। पातकशब्दः पातयतीति व्युत्पत्त्या सर्वव्यतिक्रमेषु वर्तते, महापातकेषूपपातकेषु च। महच्छब्दो गुरुत्वप्रदर्शनार्थः। **तैश्च** संयोगमेकैकेनापि। स च वक्ष्यति 'संवत्सरेण पतति' इत्यादिना ।। ५३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **सुरापानं** द्विजानाम्। **स्तेयं** ब्राह्मणस्वर्णस्य ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकमित्यापस्तम्बस्मृतेः। **गुर्वङ्गना** गुरुपत्नी अत्रोच्यते। संयोगमेकशय्यामन्नादि संसर्गश्च तैश्चतुर्भिर्नतु सह संसर्गिभिरिति। एतच्च संज्ञाकरणं शास्त्रे व्यवहारलाघवाय। एवमग्रेऽपि ।। ५४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणप्राणवियोगफलको व्यापारो **ब्रह्महत्या।** स च साक्षादन्यं वा नियुज्य तथा गोहिरण्यग्रहणादि निमित्तकार्यकस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणमरणे ब्रह्महत्या नन्वेवमिषुकारस्यापीषूत्पादनद्वारेण तथा वध्यस्यापि हन्तृगतमन्युत्पादनद्वारा ब्रह्महत्या स्यात्। उच्यते शास्त्रतो यस्य ब्राह्मणहन्तृत्वं प्रतीयते स एव ब्रह्महन्ता। अत एव शातातपः। गोभूहिरण्यग्रहणे स्त्रीसंबन्धकृतेऽपि वा। यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्। एवं चान्यान्यपि शास्त्रीयाण्येव ब्रह्मवधनिमित्तानि ज्ञेयानि। तथा। रागोद्द्वेषात्प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा। ब्राह्मणं घातयेद्यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकमिति। प्रयोजकस्यापि हन्तृत्वं शास्त्रीयम्। तथा निषिद्धसुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुभार्यागमनं गुरुरत्र पिता निषेकादीनि कर्माणीत्यादिना तस्यं गुरुत्वेन विधानात्। एतैश्च सह संसर्गः संवत्सरेण पततीत्येतानि महापातकान्याहुः। महापातकसंज्ञा चेयं वक्ष्यमाणस्योपपातकादि संज्ञालाघवार्थम् ।। ५३ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** नवमाध्यायोक्तमहापातकान्यनुवदन्नुपपातकान्याह **ब्रह्महेति** पञ्चभिः । **ब्रह्महत्या** ब्राह्मणप्राणवियोगफलको व्यापारः । आक्रुष्टस्ताडितो वापि धनैर्वा विप्रयोजितः । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् । एवं वृद्धशातातपोऽपि । गोहिरण्यादिग्रहणे स्त्रीसंबन्धकृतोऽपि चेति निमित्तोपादभाग्भवेदित्युद्देश्ये संकोचः । **तैः** महापातकिभिः संसर्गो निंद्यादिति संबन्धोऽपि महापातकं प्राहुरित्यन्वयः ।। ५३ ।।

(५) **नन्दनः ।** अथ निन्दिताचरणलक्षणान्सत्पथगामिन उक्त्वाथ महान्ति पातकानि प्रायश्चित्तविशेषोपदेशार्थमुपदिशति **ब्रह्महत्या सुरापानमिति ।** अत्र **सुरापानं** ब्राह्मणस्य महापातकं नान्यस्य । **स्तेयं** ब्राह्मणसुवर्णस्तेयं कुत एतत्स्मृत्यन्तरानुरोधात् तैर्ब्राह्मणादिभिः संयोगयज्ञाध्यापनयोर्न संबन्धलक्षणव्यवहारः संयोगिनो ब्रह्महत्यादिभिस्तुल्यदोषास्तान्मन्तव्याः संयुक्तसंयोगिनामपि पातित्यवचनात् ।। ५३ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** **तैः सह** ब्रह्महन्त्रादिचतुर्भिः कर्तृभिः संयोगी संसर्गं यः कुरुते सः पञ्चमः ।। ५३ ।।

(७) **मणिरामः ।** प्रायश्चित्तार्थं महापातकिनोऽनुवदति । **ब्रह्महत्येति** ।। ५३ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** **ब्रह्महत्येति ।** महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह । ब्राह्मणवधो निषिद्धसुरापानं ब्राह्मणसुवर्णस्तेयं गुरुभार्यागमनं एतैश्च सह संवत्सरेण पततीति वक्ष्यमाणप्रकारेण संसर्ग इत्येते महापातकान्याहुरिति संज्ञानिर्देशाल्लाघवार्थं उपपातकादिष्वपि विज्ञेयम् ।। ५३ ।।

(९) **भारुचिः ।** महापातकनिर्देशः संव्यवहारार्थः । महत्त्वशब्दश्च गुरुत्वसंविज्ञानार्थः सर्वपापेभ्य एतानि गुरूणि । एवं च सति व्यतिक्रममात्रं पातकम् । पातयतीति पातकमित्यस्मात् । एतानि पुनः **महान्ति पातकानि** महान्ति सन्त्येतस्मात् परिहारे लग्नवान् भविष्यन्तीति पतितसंप्रयोगे च वक्ष्यति "संवत्सरेण पतति" इति । **सुरापानं** च (ब्राह्मणस्य) । यस्य यत् प्रतिषिद्धं तस्य तत् पातकम् । अन्यत्तु ब्रह्महत्यादि सर्ववर्णानां विज्ञेयं, तत्प्रतिषेधात् । **स्तेयं** ब्राह्मणसुवर्णापहरणाख्यं पातकं नान्यत् । तथा च स्मृत्यन्तरं "ब्राह्मणसुवर्णापहरणे महापातकं" इति आपस्तम्बः ।। ५३ ।।

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ।। ५४ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** **समुत्कर्ष** इति निमित्तसप्तमी, 'चर्मणि द्वीपिनं हंति' इतिवत् । समुत्कर्षं प्राप्स्यामीति **यदनृतमभिधीयते** तद्ब्रह्महत्यया **समम्** । यत्र पूजातिशयो धनातिशयो ब्राह्मणत्वेन श्रोत्रियत्वेन महाकुलीनतया वा प्राप्यते तत्रातद्रूपमात्मानमावेदयति । यो वा पात्रातिशयेन पुण्यस्कन्धोत्कर्षं प्राप्तुमिच्छति तस्यापात्रं पात्रमित्युच्यते । एवंविधे समुत्कर्षेऽनृतम् । न पुनः स्वल्पवस्तुनि अपेक्षायां, सत्यपि समुत्कर्षव्यपेदेशे । पिशुनमलीकवदिति परच्छिद्रप्रकाशनम् । **गुरोश्चालीकनिर्बन्धो**ऽसत्याभिधानेन चित्तसंक्षोभः, 'कन्या ते

गर्भिणी' इत्येवमादिना निष्प्रयोजनो द्वेषः। राजकुलात्तेन सह विवादो निर्बन्धोऽनृताभिशंसनं वा। तथा च गौतमो 'गुरावनृताभिशंसनम्' (२१–१०) इति पातक**समानि**॥ ५४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। समुत्कर्षे** अयं महापातकीत्युत्कर्षविषयेऽनृतम्। समुत्कर्ष इत्युपलक्षणमपकर्षस्यापि। यथाऽयं महापातकीत्यपकर्षेऽअनृतम्। तेन पापविषयसंदेहेऽन्यथा निर्णय उक्तः। **राजगामिपैशुनं** राज्ञि गत्वाऽपकारकरणम्। **अलीकनिर्बन्धोऽ**प्रियनिर्बन्धः॥ ५४॥

(३) **कुल्लूकः।** जात्युत्कर्षनिमित्तमुत्कर्षभाषणं यथा ब्राह्मणोऽहमिति अब्राह्मणो ब्रवीति। राजनि वा स्तेनादीनां परेषां मरणफलकं दोषाभिधानं गुरोश्चानृताभिशंसनम्। तथा च **गौतमः** गुरोरनृताभिशंसनमिति महापातकसमानीति। एतानि ब्रह्महत्यासमानीति॥ ५४॥

(४) **राघवानन्दः।** अनुपातकं लक्षयति **अनृतमिति। समुत्कर्षे** ब्राह्मणोऽहमित्यस्य ब्राह्मणस्य भाषणादौ। **अलीकनिर्बन्धः** कन्या ते गर्भिणीत्यादि सत्याभिधानेन गुरोश्चित्तक्षोभ इति मेधातिथिः। अनृताभिशंसनं वा॥ ५४॥

(५) **नन्दनः।** जात्या कर्मणा गुणेन वा स्वस्माद्वैशिष्टमुत्कर्षः अलीकनिबन्धोऽनिष्टस्य पुनः करणं ब्रह्महत्यया समानीति दोषातिशयख्यापनमेतत न तु समत्वख्यापनम्॥ ५५॥

(६) **रामचन्द्रः।** समुत्कर्षे समुत्कर्षो यस्यामिति यदनृतमभिधीयते निमित्ते सप्तमी **निर्बन्धः** असत्याभिधानेन चित्तसंक्षोभः **राजगामि पैशुनं** पैशुनेन राज्ञि गत्वापकरणम्। गुरोः **अलीकनिर्बन्धः** अप्रियकरनिर्बन्धः॥ ५५॥

(७) **मणिरामः।** अनृतं च समुत्कर्षे स्वजात्युत्कर्षार्थं मिथ्योत्कर्षभाषणम्। यथा अब्राह्मणो ब्राह्मणोऽहमिति वदेत्। **राजगामि च पैशुनं** राजनिकटे अचौराणां चौरोऽयमिति मरणाफलकं दोषाभिधानम्। **गुरोश्चालीकसंबंधः** अनृताऽभिशंसनम्॥ ५४॥

(८) **गोविन्दराजः। अनृतमिति।** जातिसमुत्कर्षे अनृतं अब्राह्मणः सन् ब्राह्मणोऽहमिति। राजविषये च सूचकत्वं परमाणफलप्रायं राज्ञश्चित्तसंक्षोभजननं गुरोश्च मिथ्याभिशापोत्पादनं यथा गौतमः गुरोरनृताभिशंसनमिति पातकसमानीत्येतानि ब्रह्महत्यासमानानि॥ ५४॥

(९) **भारुचिः।** प्रत्येकं, न समस्तानि एवमुत्तरत्रापीति। **अनृतं** जाति**समुत्कर्षे,** यदब्राह्मणः सन् "ब्राह्मणोऽस्मि" इति ब्रवीति ब्राह्मणप्रयोजनेषु। एवं क्षत्रियवैश्यजातावपि योज्यम्। कर्मोत्कर्षे वा यदनृतं "अनेन क्रतुनेष्टं मया" इति। एवमध्ययनतपःप्रभृतिष्वपीति। समुत्कर्षकारणे कन्यालाभादौ यदनृतं तद्दूषणार्थं दातृसन्निधौ कौटसाक्ष्यं, येन तदुत्तरश्लोके वक्ष्यति। सुरापानसमं **राजगामिपैशुनं**

हेळकत्वं प्रसिद्धम्। **गुरोरलीकनिर्बन्धः**। अलीकश्चित्तसंक्षोभः। अलीकार्थो निर्बन्धः स गुरोरभ्युपेत्य द्वेषादिभिः पौनः पुन्येन क्रियमाणोऽळीकनिर्बन्धः। ब्रह्महत्यासमः। गुरोरनृताभिशंसनं वाळीकनिर्बन्धः। तथा च गौतमः, "गुरोरनृताभिशंसनम्" इति। पातकसमानीति ॥ ५४ ॥

ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ॥
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ५५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अधीतस्ववेदस्यानभ्यासेन विस्मरणं **ब्रह्मोज्झता**। नित्य-स्वाध्यायविधेः त्यागो वा। **कूटसाक्षं** समुत्कर्षादन्यत्रापि। **सुहृद्वधो** मित्रमारणम्। **गर्हितानाद्ययोः**। **गर्हितं** शास्त्रप्रतिषिद्धं लशुनाद्य**नाद्य**ममनस्तुष्टिकरं, न भोक्ष्य इति कल्प्य यद्भुज्यते ॥ ५५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **ब्रह्मोज्झता** वेदस्यात्यन्तत्यागोऽनध्ययनम्। **सुहृदो** मित्रस्य वधः। **गर्हितानाद्ययो**रिति **गर्हितं** संसर्गदुष्टचाण्डालान्नादि। **अनाद्यं** जात्यैवाभक्ष्यं लशुनादि। **जग्धि**र्भक्षणम्। एतत्पृथगेव द्वयं ग्राह्यम् ॥ ५५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्रह्मणोऽधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणमसच्छास्त्राश्रयणेन वेद-कुत्सनं साक्ष्ये मृषाभिधानं मित्रस्याब्राह्मणस्य वधः निषिद्धस्य लशुनादेर्भक्षणं **अनाद्यस्य** पुरीषादेरदनम्। मेधातिथिस्तु न भोक्ष्यत इति संकल्प्य यद्भुज्यते तदनाद्यमित्याचष्टे। एतानि सुरापानसमानि ॥ ५५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **ब्रह्मोज्झता** अधीतवेदत्यागः। गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः **गर्हितस्य** निषिद्धस्य लशुनादेः **अनाद्यस्य** पुरीषादेः अनापदि भक्षणम्। समानि स्युः प्रायश्चित्तार्थं ततः किंचिन्न्यूनानि प्रायश्चित्तानि ॥ ५५ ॥

(५) **नन्दनः**। **ब्रह्मोज्झितं** वेदत्यागः। **गर्हितान्नं** निषिद्धान्नमुच्छिष्टादि गर्हिता-न्नलशुनादि **जग्धिः** भक्षणम् ॥ ५५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **ब्रह्मोज्झता** असच्छास्त्राद्यभ्यासेन वेदत्यागः। **कौटसाक्ष्यं** कपटेन यत्साक्ष्यं कृतम्। **गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः** संसर्गदोषः चाण्डालान्नादि संसर्गदोषः। लशुनादि अभिशस्ताद्यन्नलशुनादिभक्षणम् ॥ ५५ ॥

(७) **मणिरामः**। अधीतवेदस्याऽनभ्यासेन विस्मरणं **ब्रह्मोज्झता**। **गर्हितं** निषिद्धं **अनाद्यं** पुरीषादि तयोः गर्हिताः अनाद्ययोः **जग्धिः** भक्षणम् ॥ ५५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ब्रह्मोज्झतेति**। ब्रह्मोज्झता अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्रा-श्रयेणापेक्षणम्। यत्तु गुरुमातृपरित्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य चेत्युपपातकत्वं न त्वैहिक एवान्यस्मिन्कर्मण्यभियुक्ततया वेदत्यागे सति वेदितव्यं **वेदनिन्दा** नास्तिक्याभिनिवेशेन वेदकुत्सनम्। कूटसाक्षित्वं यत्र व्यवहारेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्वधार्हतोपैति मित्रस्य चाब्राह्मणस्यापि वधो गर्हितस्य पलाण्ड्वादेरनदनीयस्य चामेध्यादेर्भक्षणमित्येतानि षट् सुरापान-तुल्यानि ॥ ५५ ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ॥
भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ५६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **निक्षेपस्या**सारद्रव्यस्यापि। **नराश्व**शब्दो जातिशब्दो, नारीहरणेऽप्येतदेव। यो हि दुहितरं दत्वाऽसति नरदोषेऽन्यस्मै पुनर्ददाति, तस्याप्येतदेव। तदुक्तं 'प्राप्नोति पुरुषोऽनृतम्' इति ॥ ५६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **निक्षेपस्य** निक्षिप्तं नराश्वादि द्रव्यमपि तस्य तेन हरणं बलादपि ॥ ५६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तनिःक्षेपस्य हरणं तथा मनुष्यतुरगरूप्यभूमिहीरकमणीनां हरणं सुवर्णस्तेयतुल्यम् ॥ ५६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** **निःक्षेपस्य** सुवर्णातिरिक्तस्य निक्षेपादि सप्तकस्य प्रत्येकं हरणे रुक्मं सुवर्णं तदपहरणसममेवमुत्तरत्र ॥ ५६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** निक्षेपस्य अपहरणं अब्राह्मणसंबन्धिनः ॥ ५६ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **निक्षेपस्येति।** **निःक्षेपस्य** ब्राह्मणसुवर्णादन्यस्य ब्राह्मणसंबन्धिनश्च सुवर्णस्यापहरणं तथा मनुष्याश्वरूप्यभूमिहीरकमणीनां हरणं सुवर्णस्तेयतुल्यम् ॥ ५६ ॥

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **स्वयोनयो** भगिन्य एकोदरसंभूताः। **कुमार्यो**ऽनूढाः। **अन्त्यजा** बर्बरचंडालस्त्रियः। **सख्युः**। सखा मित्रं तस्य स्त्रियः। स्त्रीग्रहणं न जायायामेव प्रतिषधार्थम्। एवं **पुत्रस्या**न्यापि या अवरुद्धा मैथुनधर्मेण। वयं तु ब्रूमः। सत्यपि स्त्रीग्रहणेनोढानूढयोर्विषमसमीकरणस्यान्याय्यत्वात्समत्ववचनम्। एतन्न प्रायश्चित्तनिर्देशार्थं, किं तर्हि? गुरुत्वख्यापनपरम्। अतश्च गुरुतरं प्रायश्चित्तं भवति। तथा चोक्तं 'एनसि गुरुणि गुरूणि लघुनि लघूनि'। यदि ह्येतत्प्रायश्चित्तनिर्देशार्थमभविष्यत्प्रायश्चित्तनिर्देशप्रकरण एव वाऽवक्ष्यत्। कौटसाक्ष्यसुहृद्वधयोश्चेह सुरापानसमीकृतयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशमुपरिष्टान्न कुर्यात्। 'गुरोश्चालीकनिर्बन्ध' इत्येतस्य चेह ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरूपरिष्टात् ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताभिधानात्। तथा कुमार्यामिति रेतःसेकस्य गुरुतल्पसमीकृतस्येह पुनस्तत्र गुरुतल्पप्रायश्चित्तविधानाद्गम्यते नेदं प्रायश्चित्तार्थं समीकरणमिति। अन्ये तु मन्यन्ते। भेदेन समीकरणं गुरुत्वभावेऽपि विवक्षिते नान्याय्यम्। अतः प्रायश्चित्तार्थमेव सुरापानस्य समीकृतयोश्च कौटसाक्ष्यसुहृद्वधयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिर्देशो विकल्पार्थं सुरापानप्रायश्चित्तेन। अस्य चातिदेश एव श्रूयते। समीकरणे तु विकल्पो नास्ति। यथा 'हत्वा गर्भमविज्ञातम्' इति ॥ ५७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । स्वयोनीसु** भगिनीषु । **कुमारीष्व**परिणीतासु ब्राह्मणस्य कन्यासु । **अन्त्यजासु** चण्डाल्यादिषु । **सख्युर्मित्रस्य** स्त्रियाम् । तथा **पुत्रस्य** स्त्रियां स्नुषायाम् ।। ५७ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** सोदर्यभगिनीकुमारीचण्डालीसखिपुत्रभार्यासु यो रेतःसेकस्तं गुरुभार्यागमनसमानमाहुः । एतेषां भेदेन समीकरणं यद्येन समीकृतं तस्य तेन प्रायश्चित्तार्थं यत्कौटसाक्ष्यसुहृद्वधयोः सुरापानसमीकृतयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं वक्ष्यति तद्विकल्पार्थम् । यत्पुनर्गुरोरलीकनिर्बन्धस्य ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्टाद्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिर्देशः । समीकृतानां न्यूनप्रायश्चित्तं भवतीति ज्ञापनार्थं तथा च लोके राजसमः सचिव इत्युक्ते सचिवस्य न्यूनतैव गम्यते, अत्रौपदेशिकप्रायश्चित्तेभ्य आतिदेशिकप्रायश्चित्तानां न्यूनं प्रायश्चित्तं समीकृतानां च ।। ५७ ।।

(४) **राघवानन्दः । किं च रेत इति ।** एवमुत्तरोत्तरं ज्ञेयम् । अत एवाह 'अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा । अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थाभिगमनेन चेति' । तीर्थाभिगमनमनुपातकिप्रायश्चित्तम् । **स्वयोनीषु** स्वस्य गन्तुर्योनीषूत्पादकत्वेन या अर्हन्तीति ताः स्वोदर्यासु । **कुमारीषु** ब्राह्मणकन्यासु । **पुत्रस्यौर**सातिरिक्तस्य तत्रातिपातकमित्येके । आसु प्रत्येकं योनिषु यो रेतःसेकस्तं गुरुतल्पसमं विदुरित्यन्वयः । यत्तु मातृगमनदुहितृगमनस्नुषागमनमित्यतिपातकानीत्याह विदुरिति तद्यत्र गौरवार्थं यतो ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोरित्यवधिकरणं स्मृतम् ।। ५७ ।।

(५) **नन्दनः । स्वयोन्यादिषु** दुहित्रादिषु ।। ५७ ।।

(६) **रामचन्द्रः । स्वयोनीषु** भगिन्यादिषु **रेतःसेको** रेतसः पातः । **कुमारीषु** अविवाहितासु **सख्युः स्त्रीषु** गुरुतल्पसमं विदुः ।। ५७ ।।

(७) **मणिरामः । स्वयोन्यासु** भगिनीषु **अंत्यजासु** चांडालीषु च ।। ५७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । रेतःसेकः स्वयोन्यास्विति ।** भगिनीकुमारीमित्रभार्यास्नुषासु चाण्डालादिस्त्रीषु च गमनं गुरुभार्यागमनसमानमाहुः । एषां च भेदेन समीकरणं यद्येन समीकृतं तस्य तदीयप्रायश्चित्तार्थम् । यत्तु कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशं वक्ष्यति तद्विकल्पार्थम् । यः पुनः गुरोरलीकनिर्बन्धस्य ब्रह्महत्यासमीकृतस्य गुरुतल्पगप्रायश्चित्तनिर्देशः समीकृतानां न्यूनं प्रायश्चित्तं भवतीति ज्ञापनार्थं तथा च लोकेऽपि 'राजसमः सचिव' इत्युक्ते सचिवस्य न्यूनतैव प्रतीयते । अत्र चोपदिशिकेभ्य आदेशिकेभ्य आदेशिकानां न्यूनत्वमतिदेशविधानं तेभ्योऽपि समीकृतानाम् ।। ५७ ।।

(९) **भारुचिः ।** महापातकसमानां चतुर्भिः श्लोकैर्निर्देशो गुरूत्वज्ञापनार्थः । सामान्यविहितस्यात्र गुरोः प्रायश्चित्तस्य कारणं यथा स्यादिति । स्मृत्यन्तरे चोक्तम्, "एनसु गुरुषु गुरूणि लघुषु लघूनि" इति । ननु यत् येन समानमुच्यते तदीयं तस्य प्रायश्चित्तं युक्तम् । अत्रोच्यते, न युक्तं यदि ह्येतत् प्रायश्चित्तविधानार्थमभविष्यत् यथाह भगवान्, ततः प्रायश्चित्तातिदेषप्रकरण एवावक्ष्यत् । कौटसाक्ष्यसुहृद्वधयोश्चेह

सुरापानसमीकृतयोः ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशमुपरिष्टान्न कुर्यात्। गुरोश्चालीकनिर्बन्ध इत्येतस्य चेह ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्टाद्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तविधानात्। तथा कुमार्यादिरेतस्सेकस्य गुरुतल्पसमीकृतस्येह पुनस्तत्र गुरुतल्पप्रायश्चित्तविधानाद् गम्यते नेदं प्रायश्चित्तार्थं समीकरणमिति। अपरे तु मन्यन्ते– भेदेन समीकरणाद् यद् येन समीक्रियते तदीयं तस्य प्रायश्चित्तमनुमीयते। गुरुत्वे हि केवले निदिदिक्षिते, महापातकसमत्वमेव प्रतिनिर्दिशेत् सामान्येन। सुरापानसमीकृतयोश्च कौटसाक्ष्यसुहृद्वधयोर्ब्रह्महत्यातिदेशो विकल्पार्थः। गुरोश्च प्रतिरंभोऽलीकादर्थान्तरमेव। प्रायश्चित्तकरणे चास्यानध्ययनात् सामान्यविहितमप्येषु प्रायश्चित्तमनुमीयते। यस्य तु प्रायश्चित्तातिदेश एव श्रूयते न समीकरणम्; तत्र विकल्पो नास्ति। यथा "हत्वा गर्भमविज्ञातमिति"। तस्मान्महापातकसमेषु तदीयं प्रायश्चित्तं सामान्यविहितं वेति मन्यामहे। महापातकानि तत्समानि चोक्त्वोपपातकार्थमधुनेदमाह ।। ५७ ।।

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रयाः ।।
गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ।। ५८ ।।

(१) **मेधातिथिः। अयाज्या** अविरुद्धापातकिशूद्रादयस्तेषां **संयाज्यं** संयाजनम्। भावे ण्यच्छांदसः। **आत्मविक्रयं** गवादिद्रव्यवदात्मनः परविधेयकरणं दास्येन। अन्ये तु **पारदार्यमविक्रयमिति** पठन्ति। अनुत्साहो निराहारः स्वल्प एवोपघातेऽवसादाश्रयणम्। **गुरोस्त्यागो** यथावदननुवृत्तिः। अध्यापनसमर्थेऽध्यापयितर्युपाध्यापकान्तराश्रयः। एवं **मातापित्रोः**। अपतितानां चैतेषां त्यागो दोषाय। पतितानां त्विष्ट एव। **स्वाध्यायाग्न्योस्त्याग** इति 'संबध्यते। स्वाध्यायस्य त्यागश्च 'अहरहः स्वाध्यायमधीयीत' इत्यस्य विधेरननुष्ठानम्। 'किमैकाहिके माससांवत्सरिके वा त्यागे व्यतिक्रमोऽयम्"। अविशेषादैकाहिके प्राप्नोति। तदयुक्तम्। एतस्य विधेर्नित्यत्वात्। नित्यानां च व्यक्तिक्रमे प्रायश्चित्तांतरं वक्ष्यति। तस्माद्विस्मरणपर्यन्तस्त्यागोऽभिप्रेतः। स ब्रह्मोज्झतापदेन सुरापानेन समीकृतः। तत्र विकल्पनार्थमेतत्। अस्य च लघुत्वात्तस्य गुरुत्वाद्व्यवस्थायां विकल्पो योज्यः। तत्र यो वैदिक एवान्यस्मिन् कर्मणि युक्ततया स्वाध्यायं जहाति तस्योपपातकत्वम्, यस्तु भोगसेवयाऽर्थपरतया कलहशीलतया जहाति तस्य सुरापानसमत्वम्। अग्नेस्त्वेकत्वविशिष्टस्येहोपादानाद्गृह्यस्येति द्रष्टव्यम्। 'प्रागग्नीनिति' बहुवचनाच्छ्रौतानां ग्रहणम्। "ननु च तत्रापि चान्द्रायणमुक्तमिहाप्युपपातकत्वात्तदेवात्र वाच्यम्"। नैष दोषः? उपपातकेष्वप्यन्यान्यपि प्रायश्चित्तानि सन्ति। शक्त्यपेक्षया गुरुलघुभावो न्यूनाधिकभावः। अतो नियमार्थं तत्र चन्द्रायणग्रहणम्। **सुतस्य त्यागो**ऽभरणं गृहान्निष्कासनमशिशोः प्राप्तस्य च गुणवतः, पातकिनस्तु न दोषः ।। ५८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पारदार्यं** परदारगमनम्। आत्मनो मूल्येन विक्रयः शूद्रादन्येषाम्। पारदार्यात्मविक्रय इत्येकवचनं छान्दसम्। गुर्वादीनामवृत्तीनां शक्तौ सत्यामपोषणं त्यागः। अत्र गुरुराचार्योऽभिप्रेतः पृथक्पितृग्रहणात्। **स्वाध्याय**स्याधीतस्याभ्यासस्य त्यागोऽधीतविस्मरणम्। **अग्नय**स्त्रेताग्नयः ।। ५८ ।।

(३) **कुल्लूक.।** इदानीमुपपातकान्याह गोहननं जातिकर्मदुष्टानां याजनं परपत्नीगमनं आत्मविक्रयः मातापितृगुरूणां च शुश्रूषाद्यकरणं सर्वदा ब्रह्मयज्ञत्यागः न वेदविस्मरणं ब्रह्मोज्झतेत्यनेनोक्तत्वात् अग्नेश्च स्मार्तस्य त्यागः श्रौतानामग्निहोत्र्यपविध्याग्नीनित्युक्तत्वात्सुतस्य च संस्कारभरणाद्यकरणम् ॥ ५८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** उपपातकमाह **गोवध** इत्यष्टभिः। तत्र गोवध उपपातकम्। अयाज्ये संयाज्येत्युपपातकमित्येवान्ययोर्मलावहपर्यन्तम्। पारदार्यमनियुक्ते सति परस्त्रीगमनम्। **आत्मविक्रयः** अपत्यपत्योर्विक्रयः। **त्यागो**ऽनिमित्तः। संन्यासादौ तु षण्णाम्। त्यागो यदहरेव विरजेदिति श्रुतिसिद्धः॥ ५८ ॥

(५) **नन्दनः।** अथोपपातकान्यष्टभिः श्लोकैराह **गोवधो याज्यसंया**ज्यमिति। याजनानर्हस्य याजनमयाज्यसंयाज्यं **पारदार्यं** परदारगमनं स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च त्याग इत्यनुकर्षः **स्वाध्यायो** नित्याध्ययनम् ॥ ५८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** गोवधेत्यारभ्य त्रयोदशेन संबन्धः त्रयोदशभिराह गुरुमातृपितृत्यागः शुश्रूषाऽकरणम् ॥ ५८ ॥

(७) **मणिरामः। अयाज्यसंयाज्यं** जातिकर्मदुष्टानां याजना; गुर्वादीनां त्यागः शुश्रूषाद्यकरणम्। **स्वाध्यायत्यागः** ब्रह्मयज्ञत्यागः। **अग्नित्यागः** स्मार्ताऽग्नित्यागः। श्रौतस्योक्तत्वात्। **सुतस्य त्यागः** संस्कारपोषणाद्यकरणरूपः॥ ५८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। गोवध इति। परिवित्तितेति। कन्याया इति। व्रात्यतेति। सर्वाकरेष्विति। इन्धनार्थमिति। अनाहिताग्नितेति।** असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यसनक्रिया॥ धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणमिति। गोहननं जातिकर्मदुष्टानां याजनम्। परदारगमनमात्मविक्रयो मातृपितृगुरूणां च शुश्रूषाद्यकरणं स्वाध्यायत्यागो व्याख्याताग्नेश्च स्मार्तस्य त्यागः। श्रौतानामग्निहोत्र्यपविध्याग्नी नित्युक्तत्वात्सुतस्य संस्कारभरणाद्युपकरणम् ॥ कनीयसादौ विवाहे त्यागात् ज्येष्ठस्य यत्परिवित्तित्वं यथा दाराग्निहोत्रसंयोगमित्याद्युक्तं यत्र ज्येष्ठेऽकृतविवाहे कनीयसो विवाहकरणं तथा विधाय कन्यादानं तयोरेव च विवाहादि होमोपदेशनं कन्याया मैथुनवर्जं लिङ्गविदारणं रेतःसेकोऽधिकारो रेतःसेकाद्ययोनिषु कुमारीष्वित्युक्तम्। प्रतिषिद्धवृद्धिजीवनम्। ब्रह्मचारिणो मैथुनम्। तडागोद्यानदारापत्यविक्रयः। यथाकालमनुपनयनम्। यथोक्तमत उर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालं असंस्कृता इति। **बान्धवानां** पितृव्यादीनाम्। अनुवृत्तिपणपूर्वकमध्यापनं पणपूर्वाध्यापकाध्ययनम्। अविक्रेय (विक्रयः) सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञाधिकारत्वमदृष्टप्रयोजनं विना महतामुदकप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां सेतुबन्धनादीनां प्रवर्तनम्। ओषधीनां अशुष्कानां हिंसैव तच्च स प्रत्ययाभ्यासहिंसायां प्रायश्चित्तगौरवाकृष्टजानमोषधीनामित्यादि। पुनर्वक्ष्यमाणं सकृदबुद्धीपूर्वं हिंसायां प्रायश्चित्तलाघवोद्देशेन स्त्र्युपजीवनम्। श्येनादिनानभिचरणीयस्याभिचरणं मन्त्रौषधादिना वशीकरणम्। पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमार्द्रवृक्षच्छेदो नत्वशास्त्रिताग्न्यर्थआत्मार्थं च क्रियारंभ इत्याद्यं स केवलं भुङ्क्त इति प्रतिषेधात्पाकविषयक्रियामात्रविषयत्वेन

प्रतिषेधकल्पनर्याङ्गैरेवमापद्येत। निन्दितान्नस्य पलाण्डवादेः सकृदनिच्छयाऽशनं बुद्धिपूर्वाभ्यासे पुनर्गर्हिता नाद्ययोर्जग्धिरित्येतज्जातपुत्रादौ सत्यधिकारे नाहिताग्नित्वम्। स्तेयं ब्राह्मणसुवर्णादन्यत्। ऋणानां चानपकरणं त्रिभिर्ऋणैरिति यथोक्तं श्रुतिस्मृतिविरूद्धशिक्षणम्, नटगायनत्वादिकरणम्। धान्यस्य ताम्रलोहितादेश्च पशूनां च चौर्यं ब्राह्मणस्य पीतमद्यायाः स्त्रिय उपभोगः स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननमदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिरित्येतत्प्रत्येकमुपपातकं बान्धवत्याग इत्यनेनैव मात्रादीनां ग्रहणसिद्धे पृथग्वचनमित्यार्थमेवं च पितृव्यादित्यागेनावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तं भवत्यपि तु न्यूनमाप्यते न स्तेयग्रहणेनैव धान्यादिस्तेयेग्रहणसिध्धे पृथगभिधानं व्याख्यातम्। इह यस्य सामान्यरूपतयोभयत्राभिधानं यथा हिंस्त्रौषधीनां इति तत्र प्रायश्चित्तद्वयमपि तु भवति विकल्पश्च स प्रत्ययाप्रत्ययाभ्यासापेक्ष्ये वर्णानां यो यस्यापि च विशेषरूपोत योभयत्राभिधानम्। यथा खराश्वोष्ट्रमृगेभानां खरं हत्वैकहायनमिति। तत्राप्ययमेव न्यायो यत्र त्वेकस्मिन् एकस्यैकत्र सामान्यतोऽभिधानमपरत्र विशेषतो यथा याज्यसंयाज्यं व्रात्यानां याजनं कृत्वेति तद्विशेषव्यतिरिक्ति विशेषान्तराणि सामान्यविशेषयोर्यस्य पुनर्भिन्नकर्तृकवाक्येष्वेकनामाभिधानामपरत्र विशेषस्तत्र तत्सामान्यं तद्विशेषनिष्टमेव व्याकरणीयम्। यथा ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं ब्राह्मणसुवर्णादिहरणं महापातकमित्येवमेकमूलकल्पनया लाघवं स्यादन्यथा सामान्यविशेषमूलद्रव्यकल्पनेन गौरवमापद्यते ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

परिवित्तिताऽनुजेऽनूढे परिवेदनमेव च ॥
तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ५९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अनुजः कनीयान् भ्राता। **तयोर्याजनं** विवाहे दर्शपूर्णमासादौ वाऽऽर्त्विज्यम् ॥ ५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। परिवित्तिता** स्वस्मिन्नकृतदाराग्निपरिग्रहे कनिष्ठभ्रातुर्दारपरिग्रहो ज्येष्ठस्य दोषाय। तथा अनुजेन परिवेदनं भ्रातरि ज्येष्ठेऽनूढे अनग्नौ वाग्निपरिग्रहः कनिष्ठस्य पापहेतुः। तयोस्ताभ्यां कन्यादातुः। एवं चाकृतप्रायश्चित्ताय परिवित्तयेऽपि दानं निषिद्धं लक्ष्यते। तयोर्याजनं अग्निहोत्रादावृत्विक्त्वेन ॥ ५९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। कनीयसाऽऽदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तित्वं भवति दाराग्निहोत्रसंयोग इत्यादिना प्रागुक्तं कनिष्ठस्य परिवेत्तृत्वं तयोश्च कन्याया दानं तयोरेव विवाहहोमादियोगेष्वार्त्विज्यम् ॥ ५९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। परिज्येष्ठं विहायानुजेनोढे न कृतविवाहे परिपश्चाद्यदि ज्येष्ठस्य वेदनं विवाहस्तदा तस्य ज्येष्ठस्य परिवित्तिता अतः कनिष्ठस्यापि परिवेत्तृत्वं दाराग्निहोत्रमित्यनेनोक्तम्। **तयोस्तादृशज्येष्ठकनिष्ठयोः** ॥ ५९ ॥

(५) **नन्दनः**। अनुजेन ज्येष्ठस्य पिरिवित्तता तदनुजस्य च परिवेदनं **तयोः** परिवित्तिपरिवेत्रोः ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः। तयोः परिवित्तिपरिवेत्रोः ॥ ५९ ॥

(७) मणिरामः। कनिष्ठस्याऽऽदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तता भवति कनिष्ठस्य परिवेतृत्वं च। तयोः कन्यादानं याजनं च ॥ ५९ ॥

कन्याया दूषणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् ॥
तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः। **कन्याया दूषणं** नेयं कन्या पुरुषेणोपभुक्तेत्यध्यवसायेन प्रतिपादनम्। अङ्गुष्ठादिना वा प्रजननं धर्मभेदो मैथुनधर्मवर्जम्। तत्र हि गुरुतल्पसाम्यमुक्तम्। **वार्धुषित्वं** अनापदि धनप्रयोगेन वृत्तिग्रहणम्। वासिष्ठे तु 'वृद्धेस्तु प्रयोक्ता धान्यानां वार्धुषित्वं तदुच्यते'। सा च शास्त्रपरिभाषा। न लौकिके वा पदार्थे। **व्रतच्युतिः** शिष्टप्रतिषिद्धेऽमुष्यगृहे न भोक्तव्यमुपवस्तव्यमेवंरूपः संकल्पो 'व्रतम्'। ततो यः संकल्पाच्चलति सा तस्य व्रतच्युतिः। "ननु च व्रतमिति इच्छाकृतो नियम उच्यते। यदि चेच्छाकृतः संकल्पस्ततो निवृत्तौ कः शास्त्रातिक्रमो 'विहितमकुर्वन् प्रायश्चित्तीयत' इत्युक्तम्। न चैतद्विहितम्।" उच्यते। सत्यमिच्छालक्षणं आरंभः। समाप्तिस्तु शास्त्रीया। यथा सौर्यादीनां काम्यानां कर्मणां लिप्सातः प्रवृत्तिः, समाप्तिस्तु शास्त्रीया। अतीतायां फलेच्छायामवाप्ते वा फले यथोक्तं तदर्थ एवावशिष्टं वर्जयेयुः। प्राक्रमिकोऽयं कापुरुष इति वदन्तः। स्नातकव्रतानां त्वत्यन्तलघीयः प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यते। तेनेदं विकल्पितुमर्हति। **आराम** उद्यानोपवनादि। स्मृत्यन्तरे सर्वभूमिरविक्रेया ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। **कन्यादूषणम**ङ्गुल्यादिप्रवेशेन कन्याया अकन्यात्वकरणम्। **वार्धुष्यं** वृद्ध्याजीवनं विप्रक्षत्रिययोः। **व्रतलोपनं** परिगृहीतव्रतनियमभङ्गः। तडागादेरप्रतिष्ठितस्य स्वयं कृतस्य विक्रयः उत्सृष्टेष्वन्याभावात् ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः। कन्याया मैथुनवर्जमङ्गुलीप्रक्षेपादिना दूषणम्। रेतःसेकपर्यन्तमैथुनेषु तु रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च इत्युक्तत्वात्प्रतिषिद्धं **वृद्धिजीवनं** ब्रह्मचारिणो मैथुनं तडागोद्यानभार्यापत्यानां विक्रयः ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः। **कन्याया दूषणं** ब्राह्मणातिरिक्तकन्यायाः तत्र समत्वस्योक्तत्वात्। उपभोगातिरिक्तप्रकारान्तरेण वा। प्रतिषिद्धवृद्धिजीवनं **वार्धुष्यम्**। व्रताच्च्युतिर्ब्रह्मचारिणो मैथुनम्। व्रतलोपनमिति क्वचित्पाठः ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः। **कन्याया दूषणं** अङ्गुल्यादिना योनिविदारणम्। **व्रतलोपनं** प्रतिगृहीतनियमभङ्गः ॥ ६० ॥

(७) मणिरामः। **कन्याया दूषणं** अंगुलिप्रक्षेपेण रेतःसेकस्य गुरुतल्पमध्ये उक्तत्वात् वार्धुष्यं वृद्धिजीवम्। **व्रतलोपनं** ब्रह्मचारिणां मैथुनरूपम् ॥ ६० ॥

व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ॥
भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥ ६१ ॥

(१) **मेधातिथिः। बान्धवा** ज्ञातयः सोदरादिभ्योऽन्येऽपि मातुलमातृष्वस्रेयादयः। सति विभवे तेऽप्यजीवन्तो भर्तव्याः। तदुक्तं 'स्वजने दुःखजीविनि' इति। "यद्येवं सुतस्येत्याद्यनर्थकम्"। न, अनन्यार्थं वचनम्। जालपादप्रतिषेधे हंसप्रतिषेधवत्। तेन मात्रादित्याग उपपातकमेव। इह तु लघीय इति। **भृत्याध्यापनम्।** भृतकस्य सतोऽध्यापकत्वात् यश्च भृतकादधीते। **अपण्यानि** दशमे उक्तानि ॥ ६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। व्रात्यता** काले सावित्र्यग्रहणं पितृपितामहयोः सोमपानाबान्धवानां पितृव्यादीनां शक्तौ त्यागोऽपोषणम्। भृतेन नियममूल्यक्रीतेनाध्यापनमध्यापकस्य दोषः। **अपण्यानामन्नादीनाम्** ॥ ६१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यथाकालमनुपनयनं **व्रात्यता**। तथा चोक्तम् ॥ अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः **इति** बान्धवानां पितृव्यादीनामननुवृत्तिः। प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वकमध्यापनं प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनं च अविक्रय्यादीनां तिलादीनां विक्रयः ॥ ६१ ॥

(४) **राघवानन्दः। व्रात्यता** षोडशवर्षादावप्यनुपनयनम्। **बान्धवत्यागः** पितृव्यादेस्त्यागः। भृत्यैव जीवतीति भृतको गुरुः तादृशस्याध्यापनं तस्यैवोपपातकहेतुः भृतात् भृतं वेतनं तेन पुष्टादध्ययनादानं वेदपाठः शिष्यस्योपातकम्। भृतेनियमपूर्वकत्वे दोषोऽन्यथा गुरुदक्षिणा न स्यात् (**अपण्यानां** रसादीनाम् ॥ ६१ ॥)

(५) **नन्दनः। भृताध्यापनं** परेण भृतस्य भिक्षावृत्तेरध्यापनं भृत्याध्यापनं भृताच्चाध्ययनादानमध्यापनपरिसमाप्तेः प्रागध्यापनमध्येऽन्येन धार्मिकेण शिष्येण वा भृताद्वेदस्य स्वीकारः। **अपण्यानां** विक्रयानर्हाणां द्रव्याणाम् ॥ ६६ ॥

(७) **मणिरामः। व्रात्यता** उक्तकाले अनुपनयनम्। **बांधवत्यागः** पितृव्यादीनामपोषणम्। भृत्याध्यापनं वेतनं निर्णीयाऽध्यापनम्। तथैवाध्ययनं भृताध्ययनम्। **अपण्यानां** तिलगुडादीनाम् ॥ ६१ ॥

सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् ॥
हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥ ६२ ॥

(१) **मेधातिथिः। आकराः** सुवर्णादिभूमयस्तत्राधिकारो राजनियोगेनाधिपतित्वम् सर्वग्रहणादन्यदप्यर्थोत्पत्तिस्थानं गृह्यते। तेन ग्रामनागरनियोगो व्यवहारदर्शनदण्डग्रहणादियोगः। एवमेव **यन्त्राणि** सेतुबन्धादीनि जलप्रवाहनियमार्थानि तेषां महतां प्रवर्त्तनम्। **औषधीनामशुष्काणां हिंसाच्छेदः स्त्रीणामाजीवः।** स्त्रिय उपजीव्यते। स्त्रीधनेन शरीरकुटुंबधारणं क्रियते। भार्यापिण्यभावो वेशस्त्रीप्रयोजनं वा। **अभिचारो** वैदिकेन शापादिना मन्त्रप्रयोगेण श्येनादियागेन वा शत्रुमारणम्। **मूलकर्म** वशीकरणं मन्त्रादिक्रियथैव ॥ ६२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। आकरेषु** सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु **अधिकारो** व्यापारत्वम्। **महायन्त्रं** वराहादिमहाप्राणिहिंसार्थयन्त्रं तन्निर्माणम्। **स्त्रिया** भार्यया परगृहादिप्रेषितया **जीवो** वर्तनम्। **अभिचारो** हिंसार्थः श्येनादिः। **मूलकर्म** मन्त्रादिना वशीक्रिया ॥ ६२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाऽधिकारः महतां प्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां सेतुबन्धादीनां प्रवर्तनम्। औषधीनां जातिमालादीनां हिंसनम्। एतच्च ज्ञानपूर्वकाभ्यास-क्रियायां प्रायश्चित्तगौरवात् यत्तूत्कृष्टजानामौषधीनामित्यादिना वक्ष्यति तत्सकृद्धिंसायां प्रायश्चित्तलाघवात् भार्यादिस्त्रीणां वेश्यात्वं कृत्वा तदुपजीवनं श्येनादियज्ञेनापराद्धस्य मारणं मन्त्रौषधिना वशीकरणम्॥ ६२॥

(४) **राघवानन्दः। सर्वाकरेषु** लवणाद्युत्पत्तिस्थलेषु। **महायन्त्रप्रवर्तनं** उदकप्रति-बन्धकसेतूनां स्वभूम्याद्यर्थकरणं तत्रानेकजन्तुवधस्य संभवात् तिलादीनां पेषणी वा। **औषधीनां** मारणम्। **स्त्र्याजीवः** परगृहसेवाद्यर्थं विक्रीतभार्यस्तथाऽवाप्तधनेन जीवो जीवनं वा यस्य। **अभिचारो** विप्रातिरिक्तस्य रोगाद्युत्पादनम्। **मूलकर्म** वशीकरणम्॥ ६२॥

(५) **नन्दनः। महायन्त्रमिक्षुयन्त्रादिकं** हिंस्त्रौषधिस्त्र्युपाजीवः हिंस्त्रौषधीनां स्त्रीणां चोपजीवनं स्त्रियार्जितद्रव्यजीवनं चेत्यर्थः **मूलकर्म** वशीकरणम्॥ ६२॥

(६) **रामचन्द्रः। महायन्त्रप्रवर्तनं** महावारादिसंबन्धनम्। **हिंस्त्रौषधीनां** आर्द्राणां हिंसा। **स्त्र्याजीवः** स्त्र्युपार्जितधनजीवनम्। **मूलकर्म** अभिनयो वशीकरणम्॥ ६२॥

(७) **मणिरामः। सर्वाकरेषु** सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु **महायंत्रप्रवर्तनं** महतां प्रवाहप्रति-बंधहेतूनां सेतुबंधादीनां प्रवर्तनम्। औषधीनां **हिंसा** हिंसनम्। **स्त्र्याजीवः** भार्या (दिस्त्रियां) वेश्यात्वं कृत्वा जीवनम्। आत्मार्थं च क्रियारंभः देवपित्राद्युद्देशमंतरेण पाकाद्यनुष्ठानम्॥ ६२॥

इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम्॥
आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा॥ ६३॥

(१) **मेधातिथिः।** इन्धनाद्यर्थं तु न दोषः अग्निशुद्धत्वाच्छुष्कसर्वसंभवे। **क्रियारंभः** पाकारंभः। 'आतुरत्वादेवात्मार्थं न भवेदिति' प्रतिषेधात्। क्रियारंभ एवं व्याख्यायते। क्रियारंभे हि प्रायश्चित्तोपदेशादेव प्रतिषेधः कल्प्येत। न ह्यप्रतिषिद्धप्रायश्चित्तं युक्तं 'निन्दितं च समाचरन्' इति वचनात्। अद्य पुनर्यत्प्रभाषितं तथासिद्धे प्रतिषेधे प्रायश्चित्तं विधीयते। न कल्पनागौरवं भवति तेन। **निन्दितान्नादनम्।** "ननु गर्हितान्नाद्ययोरिति कुत एतत्"। विकल्पार्थम्। अभ्यासे तत्प्रायश्चित्तमिदं तु सकृदेव। प्रत्ययभेदो वा॥ ६३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। क्रियारम्भः** पिष्टकादिपाकारम्भः। **निन्दितान्नं** राजान्नादि॥६३॥

(३) **कुल्लूकः।** पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमात्रमेव वृक्षच्छेदनम्। अनातुरस्य देवपित्राद्युद्दे-शमन्तरेण पाकाद्यनुष्ठानं निन्दितान्नस्य लशुनादेः सकृदनिच्छया भक्षणं इच्छापूर्वकाभ्यासभक्षणे पुनर्गर्हितानाद्ययोर्जग्धिरित्युक्तत्वात्॥ ६३॥

(४) **राघवानन्दः। अवपातनं** छेदः बहुत्वमत्राविवक्षितम्। **क्रियारम्भो** वैश्वदेवाद्यर्थं विना पाकारम्भः। **निन्दितान्नादनं** कितवराजादिनिन्दितः॥ ६३॥

(५) **नन्दनः**। आत्मार्थक्रियारम्भो देवतादिबहिष्कारेण स्वार्थं पाकाद्यारम्भः निन्दित-स्यान्नादनं निन्दितान्नादनम् ॥ ६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः। क्रियारम्भः** पाकक्रियारम्भः आत्मार्थम्। निन्दितस्यान्नस्य **अदनं** भक्षणम् ॥ ६३ ॥

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया ॥
असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया ॥ ६४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। कृतविवाहस्य विदुषो द्रव्यसंपत्तौ जातपुत्रस्य वाऽना**हिताग्निता**। साऽधिकाराविशेषान्नित्यश्रुतयो नित्याधानस्य प्रयोजिका इति स्मृतिकारो मन्यते। "कथं पुनः श्रुतिप्रयुक्तमाधानं विहितम्। कस्यचित्प्रकरणे कथ्यते येनागमोऽप्युच्छिद्येत। स्वतश्च प्रतीयमानाधिकारत्वादग्निनिष्पत्त्यर्थतया कुतोऽधिकारान्तरप्रयुक्तिः"। अग्नयस्तावद्विनियुक्ता 'यदाहवनीये जुहोति' इत्यादिना। न चाधानेन विना तेषां निष्पत्तिरित्यतोऽग्निषु प्रयुक्तेषु तदपि प्रयुक्तमित्युच्यते। "यद्येवमग्निनिष्पत्त्यर्थं तदाहिताग्निष्वधिकारोऽसत्स्वग्निषु नाधि-क्रियते। न चाधानं नित्यं यावज्जीवादिविधिवदतः कथमनाहिताग्नितादोषः"। 'अकुर्वन् विहितं कर्मेति' विहिताकरणे प्रायश्चित्तं विहितम् 'अग्नीनादधीतेति'। "सत्यं विहितम्। न स्वर्गाय नाधिकारान्तरसंपत्तये। किं तर्हि' अग्निनिष्पत्तये। अग्नेश्च ज्ञातप्रयोजना यस्य तैः प्रयोजनं स तेनोपायेनार्जयति, अन्यस्तु नेति। का तत्र विहिताकरणाशङ्का येन प्रायश्चित्ती स्यात्। यो हि सुवर्णं नार्जयति कथमसौ दुष्येत"। उच्यते। अस्मादेव वचनात्सत्यधिकारे-ऽग्नयोऽवश्यमर्जनीया इति गम्यते। **स्तेयमु**क्तेभ्यो द्रव्येभ्योऽन्यस्य। **ऋणानां** "चतुर्भिर्ऋणैः" इत्येतच्छ्रुतेरननुष्ठानम्। **असच्छास्त्राणि** चार्वाकनिर्ग्रन्थाः, यत्र न प्रमाणं न वेदकर्म फल-संबद्धमापद्यते। **कौशीलवत्वं** चारणत्वं नर्तनत्वं गायनत्वम् ॥ ६४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अनाहिताग्निता** धनसंभवे। **स्तेयं** वस्त्रादेः। **ऋणानां** धार्यमाणधनानाम्। **असच्छास्त्रं** पाषण्डशास्त्रम्। **कौशीलव्यस्य** मागधस्य ॥ ६४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। सत्यधिकारेऽग्न्यनाधानं सुवर्णादन्यस्य सारद्रव्यस्यापहरणम्। **ऋणानां च** ऋणैस्त्रिभिर्ऋणवान्नरो जायते तदनपकरणम्। श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं नृत्यगीत-वादित्रोपसेवनम् ॥ ६४ ॥

(४) **राघवानन्दः। अनाहिताग्निता** आवसथ्याख्याग्निशून्यता। **स्तेयं** सुवर्णातिरिक्त-धातोः। **अनपक्रिया** ऋणापरिशोधनम्। **असच्छास्त्राधिगमनं** श्रुतिस्मृतिविरुद्धार्थप्रति-पादकशास्त्राभ्यासः। **कौशीलव्यस्य** गीतनृत्यवाद्यादेः क्रियाऽनुष्ठानम् ॥ ६४ ॥

(५) **नन्दनः। ऋणानां** शास्त्रसिद्धानां लोकप्रसिद्धानां **वाऽनपक्रिया** शक्तौ सत्या-मनपाकरणं कौसल्यं कुत्सितशीलत्वं व्यसनक्रिया स्त्र्यक्षादिप्रसङ्गः ॥ ६४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। सत्यधिकारे **अनाहिताग्निता**। असच्छास्त्राधिगमनं अभिचार-प्रयोगः। कौशीलव्यसनाद्यस्य क्रियाकरणम् ॥ ६४ ॥

(७) **मणिरामः। अनाहिताग्निता** सत्यधिकारे आधानस्याऽकरणम्। **स्तेयं** सुवर्णाऽतिरिक्तस्य। **असच्छास्त्राधिगमनं** श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणम्। कौशीलव्यस्य च क्रियानृत्यगीतवादित्रसेवनम्॥ ६४॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयमद्यपस्त्रीनिषेवणम्॥
स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम्॥ ६५॥

(१) **मेधातिथिः।** शणसप्तदशानि **धान्यानि। कुप्यं** लोहताम्रादिमयं कुण्डकटाहादि। "ननु चाविशेषेण पूर्वश्लोके स्तेयमुक्तम्"। परिहृतमेतत् 'हंसप्रतिषेधवदिति'। अथवा **स्तेयं** यदन्यस्मादुद्धृते गृहीते संभवेनाशोध्यते न हि जातु स्तेयमिति लोकप्रसिद्धं यथा धैर्यादिना अपकरणम्। **मद्यपेति।** ब्राह्मणस्य क्षत्रियादि**स्त्रीनिषेवणं** सह शयनं संप्रयोगं वा। **स्त्रिया वधो,** ब्राह्मण्या अपि। **नास्तिक्यं** नास्ति परलोको नास्ति दत्तमित्याद्यभिनिवेशः॥ ६५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कुप्यं** ताम्रादि। **पशुः** गोव्यतिरिक्तचतुष्पदः। **निषेवणं** मैथुनम्। **स्त्रीति** ब्राह्मणस्त्रीसाधारण्येन अन्यथा शूद्रादिपदेनैव तत्प्राप्ते स्त्रीपदं व्यर्थं स्यात्। **नास्तिक्यं** परलोकाभावनिश्चयः। **उपपातकं** पातकाद्धीनम्। अत्र च यस्यान्यत्रापि गुरुषु लघुवा पापेषु गणनं कृतं तत्र ज्ञानाज्ञानविशिष्टाविशिष्टपुरुषसंबन्धसकृदभ्यासापेक्षया स्वयं व्यवस्थोह्या॥ ६५॥

(३) **कुल्लूकः।** धान्यताम्रलोहादेः पशूनां च चौर्यं द्विजातीनां पीतमद्यायाः स्त्रियागमनं स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननं अदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिः एतत्प्रत्येकमुपपातकं बान्धवत्याग इत्यनेनैव मात्रादीनां त्यागप्राप्तौ। पृथग्वचनन्निन्दार्थं पितृव्यादि बान्धवत्यागेनावश्यमेव प्रायश्चित्तं भवति, किंतु मात्रादित्यागप्रायश्चित्तान्न्यूनमपि भवति॥ ६५॥

(४) **राघवानन्दः। मद्यपस्त्रीनिषेवणं** निपीतमद्यायाः स्त्रियाः ब्राह्मण्यादेः सेवनं अन्त्यजस्त्रीनिषेधस्योक्तत्वात्। **नास्तिक्यं** नास्ति परलोक इति बुद्धिः॥ ६५॥

(७) **मणिरामः। कुप्यस्य** ताम्रलोहादेः अदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिः। एतत्सर्वमुपपातकं ज्ञेयम्॥ ६५॥

(९) **भारुचिः।** उपपातकनिर्देशोऽयमष्टाभिः श्लोकैः। अस्मिंश्च गोवधादौ कानिचित् स्नातकव्रतोपदिष्टानि परदाराभिगमनादीनि, कानिचिन् मासश्राद्धप्रकरणोक्तानि परिवेदनादीनि, कानिचिदिहैवोक्तानि तटाकारामदारापत्यविक्रयादीनि तद्विपरीतानां त्रिविधानामपि कर्मणामुपपातकार्थोऽत्र निर्देशः। अस्य प्रयोजनमुपपातकप्रायश्चित्तं, यथा तेषु सामान्यं स्याद्, विशिष्टं च यथोपदेशं वक्ष्यति, "उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत्" इत्येवमादि। स्नातकव्रतलोपे चाभोजनं प्रायश्चित्तमाम्नातं, तथा मासिकार्थप्रकरणोक्तानामपाङ्क्त्यानां विशोधनमिति। यानि त्वस्मिन्नेव गोवधादौ गृहीतानि पुनः प्रायश्चित्तार्थं गृह्यन्ते, तेषामुभयत्राम्नानसामर्थ्याद्, विकल्पेनोभे अपि प्रायश्चित्ते स्याताम्। एतेन सर्वत्र पुनराम्नानं व्याख्यातम्। यानि चेह

ताकविक्रयादीनि प्रायश्चित्तविधानकार्याणि विज्ञायन्तेऽनुमानतः। तेषां नियमोपदेशाभावाद् वर्जनेऽभ्युदयो नास्ति, अतिक्रमे तु प्रायश्चित्तमस्ति। येषां तु वर्णनोपदेशे प्रायश्चित्तविधानञ्च, यथा "न नग्नः स्नानमाचरेत्" इति प्रतिषेधः, "स्नात्वा च विप्रो दिग्वासा" इत्येवमादि प्रायश्चित्तम्। तेषां वर्जनेऽभ्युदयोऽतिक्रमे च प्रायश्चित्तम्। अथ तु प्रायश्चित्तविधानादेव प्रतिषेधोऽनुमीयते। एवं च सत्युभयोरविशेषः॥ ६५॥

ब्राह्मणस्य रुजःकृत्यं घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः॥
जैह्म्यं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥ ६६॥

(१) **मेधातिथिः।** दण्डहस्तादिना शरीरपीडाजननं **रुजःकृत्यम्।** "किं पुनरघ्रेयम्। न हि भक्षणप्रतिषेधवत् घ्राणप्रतिषेधः क्वचिदस्ति। न तु शक्यं विज्ञातुं यदभक्ष्यं तदघ्रेयमिति। घृतादेर्यागार्थमुपात्तस्याभक्ष्यत्वन्नचाघ्रेयत्वम्"। उच्यते। पूतिदुर्गन्धतया घ्राणं विकरति लशुनपलाण्डुपुरुषपुरीषादि तद्गृह्यते। मद्यसाहचर्याच्च यदभक्ष्यं तदेव विज्ञायते। न पूतिदार्वादि। **जैह्म्यं** कुटिलताऽप्रसन्नहृदयत्वम्, अन्यदुच्यतेऽन्यत्क्रियते हृदये चान्यत्॥ ६६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। रुजःकृत्या** व्रणादि पीडाकरणम्। **अघ्रेयं** लशुनादि मद्यं सुरामद्ये तयोरघ्राणं कामतः। **जैह्म्यमनार्जवमृजुषु पुंसि** पुरुषमुखादौ **मैथुनं** शिश्नप्रक्षेपः। **जातिभ्रंशकरं** सजातीयेभ्योऽपचयकारीति योगो रूढिश्च॥ ६६॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडा क्रिया यदतिशयदुर्गन्धितयाऽघ्रेयं लशुनपुरीषादि तस्य मद्यस्य चाघ्राणं कुटिलत्वं वक्रता पुंसि च मुखादौ मैथुनमित्येतत्प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥ ६६॥

(४) **राघवानन्दः।** जातिभ्रंशकरादि चतुष्टयस्य प्रायश्चित्तार्थं संग्राहे **ब्राह्मणस्येति** चतुर्भिः। रुजः पीडाघ्रातिर्गन्धग्रहणम्। अघ्रेयमद्ययोरघ्रेयं पुरीषलशुनादि कामतः। **जैह्म्यं** कुटिलता। **मैथुनं** गुदादौ। अत्रापि प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृतं मन्वादिभिरेवमुत्तरत्र॥ ६६॥

(५) **नन्दनः।** उपपातकत्वेऽपि नैतानि तुल्यकक्ष्याणि मंतव्यानि प्रायश्चित्तवैषम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। **ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यमिति। कृत्यं** कृतिः यो यस्यां जातौ जातः तस्य तस्याः प्रच्युतिर्जातिभ्रंशः॥ ६६॥

(६) **रामचन्द्रः। रुजःकृत्या** हस्तदण्डादिना रोगोत्पादनम्। रुजः रोगोत्पादकहस्तदण्डादिना शरीरपीडाकरम्। **जैह्मं** कुटिलता अप्रसन्नहृदयत्वम्॥ ६६॥

(७) **मणिरामः। रुजः कृत्या** दंडहस्तादिना पीडाक्रिया अघ्रेयस्य लशुनादेः मद्यस्य च घ्रातिः अघ्राणं **जैह्म्यं** कपटता ब्राह्मणस्य तत्सर्वं प्रत्येकं जातिभ्रंशकारित्वं स्मृतम्॥ ६६॥

(८) **गोविन्दराजः। ब्राह्मस्येति।** ब्राह्मणस्य पीडोत्पादनं पलाण्ड्वादेः मद्यस्य च घ्राणं कुटिलत्वं पुंसि च मुखादौ मैथुनमित्येवं प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥ ६६॥

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ॥
सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६७॥

(१) **मेधातिथिः। मृगा** रुरुपृषतादय आरण्याः। **इभो** हस्ती। सत्यपि मृगत्वे बाहुल्येन ग्रामवासित्वाद्ग्रहणम्। **मीनो** मत्स्यः। **अहिः** सर्पः॥ ६७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** खरेभौ मृगा हरिणाद्याः। षष्ठ्याः साकांक्षत्वाद्वधपदेनान्वयः। **संकरीकरणं** संकरजातीयतुल्यत्वरूपहीनताकरमत्यन्ताभ्यासादिति योगो रूढिश्च॥ ६७॥

(३) **कुल्लूकः।** गर्दभतुरगोष्ट्रमृगहस्तिछागमेषमत्स्यसर्पमहिषाणां प्रत्येकं वधः सङ्करीकरणं ज्ञेयम्॥ ६७॥

(४) **राघवानन्दः।** एवं खरादि दशानां प्रत्येकं वधः संकरीकरणम् **इभो** हस्ति॥ ६७॥

(५) **नन्दनः।** संकीर्णयोनिजन्मकरं तत्॥ ६७॥

(६) **रामचन्द्रः।** संकरस्तुल्यजातीयतुल्यत्वहीनता॥ ६७॥

(७) **मणिरामः।** खरादीनामेकैकस्य वधः ब्राह्मणस्य संकरीकरणं ज्ञेयं; **खरो** गर्दभः। **इभः** हस्ती; अजः छागः; आविको मेषः **अहिः** सर्पः; **मीनो** मत्स्यः॥ ६७॥

(८) **गोविन्दराजः। खराश्वोष्ट्रमृगेभानामिति।** खरोश्वोष्ट्रमृगहस्तिच्छागैडकमत्स्यसर्पमहिषाणां प्रत्येकं वधः संकरीकरणं बोद्धव्यम्॥ ६७॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ॥
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६८॥

(१) **मेधातिथिः। निन्दिता** अप्रतिग्राह्याः **शूद्रा** ये पापकर्माणस्तेभ्यो **धनादानं** प्रतिग्रहेण पुनः पुनः, प्रत्यादिष्टप्रतिग्रहस्य प्रतिषिद्धत्वात्॥ ६८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। निन्दितेभ्यः** पतितादिभ्यः धनादानं विना विप्रतिग्रहम्। **वाणिज्यं** शूद्रसेवा च विप्रक्षत्रयोः। असत्यभाषणं साक्ष्यादिव्यतिरेकेणापि। **अपात्रीकरणं** दानानर्हताहेतुरिति योगो **रूढिश्च**॥ ६८॥

(३) **कुल्लूकः।** अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहो **वाणिज्यं** शूद्रस्य परिचर्याऽनृताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्रीकरणं ज्ञेयम्॥ ६८॥

(४) **राघवानन्दः।** अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहः **वाणिज्यं** शूद्रस्य परिचर्या अनृताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्रीकरणं ज्ञेयम्॥ ६८॥

(५) **नन्दनः।** अपात्रीकरणमपात्रीकरणत्वम्॥ ६८॥

(६) **रामचन्द्रः। अपात्रीकरणं** अपात्रहस्ते यद्दत्तम्॥ ६८॥

(८) **गोविन्दराजः। निन्दितेभ्य इति।** अप्रतिग्राह्येभ्यः प्रतिग्रहो **वाणिज्यं** शूद्रस्य परिचर्या अव्रताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्रीकरणं विज्ञेयम् ॥ ६८॥

कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।।
फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥ ६९ ॥

(१) **मेधातिथिः। कृमयो** भूमिशरणाः क्षुद्रजन्तवः। **कीटास्तथाविधा** एव किञ्चिदुपचितमूर्तयोऽपक्षाः सपक्षाश्च मक्षिकाशलभादयः। **वयांसि** पक्षिणः शुकसारिकादयः। **मद्यानुगतं** मद्येन संस्पृष्टं तद्गन्धाचितं च। **अधैर्यं** चेतसोऽस्थिरत्वं स्वल्पेऽप्युपघातेऽपध्वंसः ॥ ६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कृमयो** मांसादिगता यूकाद्याः **कीटाः** भूम्यादिगताः पिपीलिकाद्याः **वयांसि** पक्षिणः। **मद्यानुगतं** मद्यसन्निकर्षागतं घृतादि तस्य भोजनम्। **फलैधः कुसुमस्तेयं** स्वार्थं न देवताद्यर्थम्। **अधैर्यं** चापलम्। **मलावहं** पापावहमिति योगो रूढिश्च ॥ ६९ ॥

(३) **कुल्लूकः। कृमयः** क्षुद्रजन्तवस्तेभ्य ईषत्स्थूलाः **कीटास्तेषां** वधः पक्षिणां च मद्यानुगतं यद्भोज्यमपि शाकाद्येकत्रपिटकादौ कृत्वा मद्येन सहानीतं तस्य भोजनम्। मेधातिथिस्तु मद्यानुगतं मद्यसंस्पृष्टमाह तन्न तत्र प्रायश्चित्तगौरवात्। फलकाष्ठपुष्पाणां च चौर्यं अल्पेऽपचयेऽप्यत्यन्तवैक्लव्यं एतत्सर्वं प्रत्येकं **मलिनीकरणम्** ॥ ६९ ॥

(४) **राघवानन्दः। मद्यानुगतभोजनं** मद्यमनुगच्छति मद्यपात्रस्थितं मद्यैः सह गतं मद्यमनुगतं संयुक्तं यस्मिन्निति वा तस्य भोजनं एधःकुसुमयोर्भोगार्थं स्तेयं **अधैर्यं** अत्यन्तक्लीबता एतत्सर्वं मलावहमित्यन्वयः ॥ ६९ ॥

(५) **नन्दनः। अधैर्यं** चपलता **मलापहं** मलकरम् ॥ ६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः। वयः** पक्षी। **मद्यानुगतभोजनं** मद्यसंनिकर्षघृतादि भोजनम् ॥ ६९ ॥

(७) **मणिरामः।** क्षुद्रजंतुः **कृमिः।** तस्मादीषत्स्थूलः **कीटः** तेषां वधः **मद्याऽनुगतभोजनं** मद्येन सहानीतं **एधः** काष्ठम्। फलकाष्ठपुष्पाणां स्तेयम्। **मलावहं** मलीकरणम् ॥ ६९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। कृमिकीटवयो हत्येति। कृमयः** शूद्रजन्तवो भूमिशरणास्तेभ्य ईषदुपचिताः सपक्षाः अपक्षाश्च **कीटास्तेषां** पक्षिणां च हननं **मद्येन च** |**सह** यत्कुतश्चितावंदसार्थतयागतस्य भाजनं न तु मद्यसंस्पृष्टस्य अपः सुराभाजनस्थानमद्यभाण्डस्थिता इत्यसंस्पृष्टेऽपि मद्यभाण्डसंसर्गमात्रेण स्थूलप्रायश्चित्तदर्शनात्। फलकाष्ठपुष्पाणां वा चौर्यं स्वल्पेऽप्यपचयेऽत्यन्तवक्तव्यमित्येतत् प्रत्येकं मलिनीकरणीयम् ॥ ६९ ॥

(९) **भारुचिः।** जातिभ्रंशकरसंकरीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणानां वर्गशः

संज्ञानिर्देशश्चतुर्भिः श्लोकैः। अस्य प्रयोजनम्। वर्गश एव प्रायश्चित्तोपदेशो यथा स्यात्। वक्ष्यति हि "जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वा" इत्येवमादि ॥ ६९ ॥

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक् ॥
यैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ्निबोधत ॥ ७० ॥

(१) **मेधातिथिः।** प्रायश्चित्तनिमित्तान्युक्तानि। संज्ञाभेदश्च प्रायश्चित्तभेदार्थः। वक्ष्यमाणस्य संक्षेपवचनम् ॥ ७० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यथोक्तानि येन तानि तेन क्रमेण निबोधत। अत्र च क्वचित्क्वचिद्व्यवस्थापि वक्ष्यते यत्र तु व्यवस्था नोक्ता तत्र सा कामधेनुदीपिकायामस्माभिः सम्यगुक्तेति ॥ ७० ॥

(३) **कुल्लूकः।** **एतानि** ब्रह्महत्यादीनि **सर्वाणि** पापानि भेदेन यथोक्तानि **यैर्यैर्व्रतैः** प्रायश्चित्तरूपैर्नाश्यन्ते तानि यथावच्छृणुत ॥ ७० ॥

(४) **राघवानन्दः।** निमित्तान्यनुवदन्नैमित्तिकं बाधं प्रतिजानीते **एतानीति।** ब्रह्महत्यादीनि पापानि येन भेदेनोक्तानि **यैर्यैः** प्रायश्चित्तै**रपोह्यन्ते** नाश्यन्ते तानि श्रृणुतेत्यन्वयः ॥ ७० ॥

(५) **नन्दनः।** **यथोक्तानि** महापातकत्वेन जातिभ्रंशकरत्वेन संकीर्णकरणत्वेनापरिणत्वेन मलाघवत्वेन चोक्तानि ॥ ७० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **एनांसि** पापानि। यैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते तानि व्रतानि सम्यङ्निबोधत ॥ ७० ॥

(७) **मणिरामः।** **एतानि** ब्रह्महत्यादीनि **एनानि** पापानि। **व्रतैः** प्रायश्चित्तरूपैः ॥ ७० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **एतानीति।** **एतानि** ब्रह्महत्यादीनि पापानि सर्वाणि यथोक्तानि **यैर्यैः** प्रायश्चित्तैर्निर्ह्रीयन्ते तानि व्रतानि यथातथ्यं श्रृणुत ॥ ७० ॥

ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ॥
भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ७१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** तृणपर्णादिकृतो निकेतो वर्षातपशीतत्राणादिहेतुर्गृहं **कुटीति** कथ्यते। **समा** वर्षाणि। **भैक्षाशीति** स्मृत्यन्तरे सप्तागारमनभिसंहितं च भैक्ष्यमुक्तम्। **शवशिरो** हतस्यान्यस्य वा **ध्वजे** काष्ठादिमयीं शिरःप्रतिकृतिमुद्यतां धारयेदिति मन्यते। नैवं शब्दार्थविदः। न हि तच्छवशिर इत्युच्यते। अन्योऽप्यत्र विधिर्भविष्यति 'कृतवापनो निवसेत्' इत्यादि ॥ ७१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **कुटी** तृणपर्णादिकृतं गृहम्। **भैक्षाशी** ग्राममागत्य भिक्षां गृहीत्वा वने भुञ्जानः। **शवस्य** तस्यैवान्यस्य वा **शिरः** कपालं **ध्वजं** ब्रह्मचिह्नमग्रतः कृत्वा। अत्र सर्वत्र स्मृत्यन्तरोक्तमङ्गजातमुपहर्तव्यम्। एतदकामतो घाते ॥ ७१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यो ब्राह्मणं हतवान्स वने कुटीं कृत्वा हतस्य शिरः कपालं तदभावेऽन्यस्यापि चिह्नं कृत्वाऽरण्ये भैक्षभुगात्मनः पापनिर्हरणाय द्वादश वर्षाणि वसेद्व्रतं कुर्यात् अत्रापि कृतवपनो निवसेदिति वक्ष्यति मुन्यन्तरोक्ता अपि विशेषा ग्राह्याः। तथा च यमः सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि च। संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने। भ्रूणघ्ने देहि मे भिक्षामेनो विख्याप्य संचरेत्। एककालं चरेद्भैक्ष्यं तदलब्ध्वोदकं पिबेत्। अयं च द्वादश वार्षिकविधिः। ब्राह्मणस्याज्ञानकृतब्राह्मणवधे इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात्। क्षत्रियवैश्यशूद्राणान्तु क्रमेणैतद्द्वादशवार्षिकं द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं च द्रष्टव्यम्। यथोक्तं भविष्यपुराणे। द्विगुणाः क्षत्रियाणान्तु वैश्यानां त्रिगुणाः स्मृताः। चतुर्गुणास्तु शूद्राणां पर्षदुक्ता महात्मनाम्,। पर्षदुच्यव्रतं प्रोक्तं शुद्धये पापकर्मणाम्। यावद्भिर्ब्राह्मणैर्ब्राह्मणानां सभा ततो द्विगुणैः क्षत्रियाणां द्रष्टव्यव्यवहारदर्शनाद्वचर्या सभा भवेत्त्रिगुणैर्वैश्यैर्वैश्यानां चतुर्भिः शूद्रैः शूद्राणामिति सभावच्च क्षत्रियादीनां त्रयाणां व्रतमपि द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमित्यर्थः। एतानि च मनूक्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तवचनानि गुणवत्कृतनिर्गुणब्राह्मणहननविषयत्वेन भविष्यपुराणे व्याख्यातानि। हन्ता चेद्गुणवान्वीरः अकामान्निर्गुणो हतः। कर्तव्यानि मनूक्तानि कृत्वा वै आश्वमेधिकम्। ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत्। गच्छेदवभृथं वापि अकामान्निर्गुणे हते। जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा। अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्। इति विश्वामित्रवचनात्प्रायश्चित्ताधिक्यमूहनीयम्। कामकृते तु ब्राह्मणवधे द्विगुणं ब्रह्मवधप्रायश्चित्तं चतुर्विंशति वर्षं तदाहाङ्गिराः। अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः। स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके ॥ ७१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रादौ ब्रह्महत्यानिवर्तकमाह **ब्रह्महेति** सप्तदशभिः। **कुटीं** तृणपर्णादि निर्मिताम्। **शवशिरोध्वजं** तस्यैवान्यस्य वा शवस्य शिरः खट्वाङ्गादि युक्तं पाणौ विभ्रद्भिक्षाशी स्याद्द्वादशाब्दान्व्याप्य। एतत्किमर्थं आत्मशुद्धचर्थमित्यर्थः। तथा च यमः। सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि च। संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने। भ्रूणघ्नो देहि मे भिक्षामेनो विख्याप्य संचरेत्। एककालं चरेद्भैक्ष्यं तदलब्धौ जलं पिबेदिति। अत्र वक्ष्यमाणकेशवापनादिकं ज्ञेयम्। इदं त्वकामतोऽगुणवद्ब्राह्मणे। इयं च शुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात्। गुणवद्ब्राह्मणकृतवधे तु भविष्योक्तम्। निहन्ता गुणवान्वीरः अकामान्निर्गुणो हतः। कर्तव्यानि मनूक्तानि त्यक्त्वा वै आश्वमेधिकमिति। क्षत्रियवैश्यशूद्राणां तु द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणानि। द्विगुणा क्षत्रियाणां तु वैश्यानां त्रिगुणा च सा। चतुर्गुणा तु शूद्राणां पर्षदुक्ता महात्मनामिति। परिषद्रूपं विश्वामित्रोऽप्याह। जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा। अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति। कामकृतं तु विप्रस्यापि द्विगुणम्। अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः। स्यात्त्वकामकृते यद्धि द्विगुणं बुद्धिपूर्वकं इत्यङ्गिरसोक्तेरिति सार्वत्रिकम् ॥ ७१ ॥

(५) **नन्दनः**। आत्मविशुद्धचर्थं न लोकसंव्यवहार्यमात्रार्थं कृत्वा **शवशिरोध्वजं** शवशिरोध्वजं स्वरूपं लक्षणं कृत्वा शवाहरणं जीवच्छिरस्वरूपतानिवृत्त्यर्थम् ॥ ७१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **शवः** मृतः शवशिरः ध्वजं कृत्वा ।। ७१ ।।

(७) **मणिरामः।** यं ब्राह्मणं हतवान् तस्यैव शवस्य शिरः कपालं तदभावेऽन्यस्यापि कपालं **ध्वजं** चिह्नं कृत्वा बलं भिक्षाशी भूत्वा आजनविशुद्धार्थं पापनिर्हरणार्थं द्वादश **समाः** वर्षाणि वसेत्। प्रायश्चित्तांतरमाह। **लक्ष्यमिति। शस्त्रभृतां** धनुः शराद्यायुधधारिणां विदुषां ब्रह्मवधप्रायश्चित्तार्थमयं लक्षीभूत इत्येवंजानतां स्वेच्छया लक्ष्यं बाणलक्षभूतो वा तिष्ठेत् यावन्मृतकल्पो भवति इति द्वितीयं प्रायश्चित्तम्। प्रायश्चित्तांतरमाह। **प्रास्येदिति।** अथवा समिद्धे ग्रौवाक्शिराःआत्मानं **त्रि :** त्रिवारं प्रास्येत्। इदं तृतीयं प्रायश्चित्तम् ।। ७१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ब्रह्महेति।** यो ब्राह्मणं हतवान् स वने तृणपर्णादिमठिकां कृत्वा शवसम्बन्धि च शिरश्चिन्हं कृत्वा। सप्तागारण्यपूर्वाणि नान्यसंकल्पितानि च। संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने। एककालं चरेद्भक्ष्यं पिबेदिति यमस्य विधिना भैक्ष्यमुतात्मनः पापनिर्हरणार्थं द्वादशवर्षाणि वसेत् ।। ७१ ।।

(९) **भारुचिः।** अस्योपरिष्टादत्रैव प्रकरणे गुणविधिं वक्ष्यति, "कृत्वापनो निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा" इत्येवमादि। **कृत्वा शवशिरोध्वजमित्यत्र** मुख्यं गृह्यते, गुणवृत्तेः कारणाभावात्। अवकीर्णप्रायश्चित्तगर्दभाजीनवत् शवशिरो मुख्यमेव स्यात्। सुरापान-प्रायश्चित्तवद् विचित्रा शास्त्रगतिः। न च वचनस्यातिभारोऽस्ति। न चात्र न्यायगति-रसाध्वी शास्त्रलक्षणवद् धर्माधर्मयोः ।। ७१ ।।

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ।। ७२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** धानुष्का यत्र युद्धं कर्तुं लक्षं विध्यन्ति तत्र तद्भूतेन भवितव्यम्। अथवा संग्रामेऽन्यत्र युध्यमानानां शस्त्रप्रहाराः प्रतीप्सितव्याः। **आत्मन इच्छयेति** प्रमादात्तदन्तरंगतस्य सत्यपि स्ववधे न शुद्धिः। **विदुषामित्येव** जानते प्रायश्चित्तोपदेशो-ऽयमिति। अथवा धनुर्वेदज्ञानाम्। **अग्नौ वाऽऽत्मानं** क्षिपेत्**समिद्धे त्रिरु**त्थाय पुनः पतेत् ।। ७२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** कामतस्त्वाह **लक्ष्यमिति।** शस्त्रभृतां लक्ष्यं स्यात् मां शस्त्रेण घातयतेति। विदुषामयं ब्रह्महेति जानताम्। **इच्छयात्मनो** न तु दैवात्तथात्वे पापमोक्षः- लक्ष्यं स्यादित्यनेन च तेनोपायेन मरणं विहितम्। **प्रास्येत्।** क्षिपेत्। त्रिरित्येकद्विवारेणा-मरणे त्रिरिति च संभवन्मरणहेतुवारोपलक्षणम्। यदात्वे तन्नकर्तुमुत्सहते तदा आपस्त-म्बवचनानुसारेण यावज्जीवं ब्रह्महत्याव्रतं प्रागुक्तं चरेत् ।। ७२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** धनुःशराद्यायुधधारिणां ब्रह्मवधपापक्षयार्थमयं लक्षीभूत इत्येवं जानतां स्वेच्छया बाणलक्ष्यभूतो वावतिष्ठेद्यावन्मृतो मृतकल्पो वा विशुध्येत्तदाह **याज्ञवल्क्यः** संग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात्। **मृतकल्पः** प्रहारार्त्तो जीवन्नपि विशुध्यति। **अग्नौ** प्रदीप्ते वाऽधोमुखस्त्रीन्वारान् शरीरं प्रक्षिपेत् तथा प्रास्येत यथा म्रियेतेत्यापस्तंब-

वचनात् एवं प्रक्षिपेदेतत्प्रायश्चित्तद्वयमनन्तरे वक्ष्यमाणं च यजेत वाश्वमेधेनेत्येवं प्रायश्चित्तत्रयमिदं कामतः क्षत्रियस्य ब्राह्मणवधविषयं मनुश्लोकमेव लिखित्वा यथाव्याख्यानं **भविष्यपुराणे**। लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः। प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः। यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः। प्रायश्चित्तत्रयं ह्येतत्क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम्। क्षत्रियो निर्गुणो धीरं ब्राह्मणं वेदपारगम्। निहत्य कामतो वीरलक्ष्यः शस्त्रभृतो भवेत्। चतुर्वेदविदं धीरं ब्राह्मणं चाग्निहोत्रिणम्। निहत्य कामादात्मानं क्षिपेदग्नावावाक्शिराः। निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवान्गुह। यष्ट्वा वा अश्वमेधेन क्षत्रियो यो महीपतिः॥ ७२॥

(४) **राघवानन्दः**। कामतो वेदविद्ब्राह्मणवधे राजन्यस्याह **लक्ष्यमिति**। विदुषां ब्रह्महत्या पापक्षयार्थं स्वयं क्षत्रियो लक्षीभूत इत्येवम्। एभ्यो जीवन्नपि शुध्येत्। संग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिं प्राप्नुयात्। **मृतकल्पः** प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः **भविष्योक्त**मपि। प्रायश्चित्तत्रयं ह्येतत्क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम्। व्यवस्थितं **च** तत्रैव। क्षत्रियो निर्गुणोऽधितं ब्राह्मणं वेदपारगम्। निहत्य कामतो वीरः लक्ष्यं शस्त्रभृतां भवेत्। चतुर्वेदविदं वीरः ब्राह्मणं चाग्निहोत्रिणम्। निहत्य कामतोऽऽत्मानं क्षिपेदग्नाववाक्शिराः। निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवानह। यजेत चाश्वमेधेन क्षत्रियो यो महीपतिः॥ ७२॥

(५) **नन्दनः**। द्वादशाब्दव्रताशक्तौ कर्तव्यमाह **लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यादिति**। आत्मन इच्छया स्वया स्वमिच्छति चेत् **विदुषां** धनुर्वेदभृताम्॥ ७२॥

(६) **रामचन्द्रः**। विदुषां अयं ब्रह्महेति जानतां शस्त्रभृतां इच्छया लक्ष्यं वेध्यं स्यात् **प्रास्येत्** क्षिपेत् **त्रिः** त्रीन् वारान् क्षत्रियः **अवाक्शिराः**॥ ७२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **लक्ष्यमिति**। धनुः शराद्यायुधधारिणां युध्यमानानां प्रायश्चित्त्य यममित्येवं विजानतः स्वेच्छया लक्ष्यभूतो वा तिष्ठेद्यावत्मृतो मृतकल्पो वा स संग्रामे च हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमाप्नुयात्। प्रहारार्त्तो जीवन्नपि विशुध्यतीति याज्ञवल्क्यदर्शनात्। अग्नौ वा प्रदीप्तोऽधोमुखस्त्रीन् वारान् शरीरं प्रक्षिपेत्तथा प्रास्येद्यथा म्रियेतेत्यापस्तम्बस्मरणादेवं क्षिपेत्॥ ७२॥

यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा॥
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुताऽपि वा॥ ७३॥

(१) **मेधातिथिः**। जनपदेश्वरस्याश्वमेधेऽधिकारः। तत्र हिरण्यादि प्राच्यादिदिग्भ्यः आहृतं द्रव्यं दक्षिणा विहिता। ये चानाहिताग्नयस्ते न यागेष्वधिक्रियन्ते। न पुनस्तदर्थमेवाधानं कर्तव्यम्। कर्माणि हि प्रायश्चित्तार्थानि सांगानि। न चांगमाधानम्॥ ७३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। क्षत्रियस्य राज्ञो बुद्धिपूर्वकं अनपकृष्टवृत्तेः ब्राह्मणहननेऽश्वमेधः। ब्राह्मण (ब्रुव) हनने तु **स्वर्जिदा**न्यतरयज्ञानुष्ठानम्। तत्रैव विषये चतुर्णामपि वर्णानाम्। स्वर्जिन्नाम यागविशेषः। अभिजिद्विश्वजिद्भ्यामभिजिता विश्वजिता

वेत्यर्थः । **त्रिवृता** त्रिवत्स्तोमेन । **अग्निष्टोमेना**ग्निष्टुन्नाम्ना । अत्रापि व्यापारतारतम्याद्यपेक्षया बहुप्रयोगाल्पप्रयोगयज्ञविकल्पो द्रष्टव्यः ।। ७३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । यजेत वाश्वमेधेनेत्यनन्तरं व्याख्यातं **स्वर्जिता** यागविशेषेण **गोसवेन** वाऽभिजिता विश्वजिता वा त्रिवृताऽग्निष्टुता वा याजयेत् एतानि चाज्ञानतो ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि त्रैवर्णिकस्य विकल्पतानि । तदुक्तं भविष्य**पुराणे** । स्वर्जितादेश्च यद्वीरकर्मणां पृतनापते । अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे ह्यमतिपूर्वके ।। ७३ ।।

(४) **राघवानन्दः** । त्रैवर्णिकस्याज्ञानतः ब्राह्मणवधे साधारणमाह स्वर्जितेति पादन्यूनेन । **स्वर्जिता** बलवता गोसवेन । स्वर्जितादेश्च षट्वीरकर्मणः पृतनायते । अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे त्वमतिपूर्वकः' इति भविष्योक्तेः । त्रिवताग्निष्टुतेति अग्निष्टोमस्य विकृतिरेकाहोऽग्निष्टुत् स च । पृष्ठस्तोत्र त्रिवृद्युक्तत्वात्त्रिवृदिति कथ्यते । एतानि विकल्पितानि शक्त्यपेक्षया व्यवस्थितानि वा ।। ७३ ।।

(५) **नन्दनः** । षडैते ऋतवः पापगौरवलाघवानुसारेण व्यवस्थापनीयाः एवमुत्तरेष्वपि विकल्पेषु कल्पनीयम् ।। ७३ ।।

(७) **मणिरामः** । अन्यान्यपि प्रायाश्चित्तान्याह **यजेतेति । स्वर्जिता या**गविशेषेण । **अभियोजिता** विश्वजिता **त्रिवृता** अग्निष्टुता वा यागेन यजेत् । एतानि **चाऽज्ञानतो** ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि त्रैवर्णिकस्य विकल्पितानि । तदुक्तं **भविष्यपुराणे** स्वर्जितादेश्च यद्वीरकर्मणां पृतनापतेः । अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे ह्यमतिपूर्वके' इति । असति पूर्वके वधे अज्ञातवधे कृते ।। ७३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । यजेतेति** । अश्वमेधाख्यं वा ऋतं कुर्यादत्र **च** सार्वभौमस्यराज्ञ आहिताग्नेरधिकारो न तु प्रायश्चित्तार्थमाधानं कार्यमभिजिद्विश्वजितौ प्रायश्चित्तद्वयं **त्रिवृता** त्रिवृत्स्तोमेनाग्निष्टुता त्रिवृदिति न चोच्यन्ते स्तोमः स्तोत्रसमूहः ।। ७३ ।।

जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ।।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रियः ।। ७४ ।।

(१) **मेधातिथिः । मितभु**ग्यावता न तृप्यति । **नियतेन्द्रियो** ब्रह्मचारी विषयेष्वगृध्नुः ।। ७४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणब्रुवहननेऽकामकृते ।। ७४ ।।

(३) **कुल्लूकः** । वेदानां मध्यादेकं वेदं जपन्स्वल्पाहारः संयतेन्द्रियो ब्रह्महत्यापापनिर्हरणाय योजनानां शतं गच्छेदेतदप्यज्ञानकृते जातिमात्रब्राह्मणवधे त्रैवर्णिकस्य प्रायश्चित्तम् । तथा च भविष्यपुराणेऽयमेव श्लोकः पठितो व्याख्यातश्च । जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्वकम् । वेदविच्चाग्निहोत्री च तदा तस्य भवेदिदम् ।। ७४ ।।

(४) **राघवानन्दः** । जातिमात्रब्राह्मणवधेप्याह **जपन्निति** । तथा च **यमः** । जाति मात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्वकम् । वेदविदग्निहोत्री च तदा तस्य भवेदिदम् । जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् । ब्रह्महत्यावनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रिय' इति ।। ७४ ।।

(७) **मणिरामः। अन्यतमं वेदं** वेदानां मध्यादेकं वेदं एतदप्यज्ञानतोऽनिमात्र ब्राह्मण-वधे त्रैवर्णिकानां ज्ञेयम्। तथा चोक्तं भविष्यपुराणे। जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमति-पूर्वकम्। वेदविच्चाग्निहोत्री च तदा तस्य भवेदिदमिति ॥ ७४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। जपन्निति।** वेदानां मध्यादृष्टावेकं वेदं जप्यं अल्पाहारः संयते-न्द्रियः ब्रह्महत्यानिर्हरणाय योजनशतं गच्छेत् ॥ ७४ ॥

सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणयोपपादयेत् ॥
धनं हि जीवनायालं गृहं वासःपरिच्छदम् ॥ ७५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यावत्किंचिद्गोहिरण्यादिकं तत्सर्वं दातव्यम्। अत्रार्थवादो **धनं हि जीवनायालमिति।** तावता धनेन दत्तेनान्यस्मै जीवितं दत्तं भवतीत्येव गम्यम्। **गृहं वासःपरिच्छदम्।** परिच्छदशब्देन यावत्किंचिद्गृहोपकरणं सपिस्तैलधान्यादि कुण्डकटाहादि कुप्यशयनासनादि तत्सर्वं गृह्यते ॥ ७५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सर्वस्वं** सहस्रादूर्ध्वम्। धनं वा जीवनायालमिति निमित्त-मात्रेण जीवनाय सत्कुटुम्बस्य द्विजस्य। गृहं वेत्यत्यल्पवित्तनायाम। सपरिच्छदं **परिच्छदः** उल्लेखनादिः ॥ ७५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय दद्यात् यावद्धनं जीवनाय समर्थं गृहं वा गृहोपयोगि धनधान्यादि युतमतः सर्वस्वं वा गृहवासःपरिच्छदं दद्यात्। **जीवनायालमिति** वचनाज्जीवनपर्याप्तं सर्वस्वं गृहं वा दद्यान्न ततोऽल्पं एतच्चाज्ञानतो जातिमात्रब्राह्मणवधे ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तम्। तथा च भविष्यपुराणम्। जातिमात्रं यदा हन्याद्ब्राह्मणं ब्राह्मणो गुह वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः। प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये। धनं वा जीवनायालं गृहं वासःपरिच्छदम् ॥ ७५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** ब्राह्मणस्यैव जातिमात्रस्याज्ञानतः तद्वधेऽप्याह **सर्वस्वमिति।** अलं जीवनपर्यन्तस्थायि। तथोक्तं भविष्ये। जातिमात्रं यदा हन्यात् ब्राह्मणं ब्राह्मण गृह। वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः। प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये। धनं वा जीवनायालं गृहं वासःपरिच्छदे सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेदिति ॥ ७५ ॥

(५) **नन्दनः। उपपादयेत्** दद्यात् ॥ ७५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। जीवनायालं** धनं जीवनपर्याप्तम् ॥ ७५ ॥

(७) **मणिरामः। जीवनायालं** यावज्जीवनाय समर्थं सपरिच्छदं गृहोपयोगिधन-धान्यादि युतम् ॥ ७५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। सर्वस्वमिति।** सर्वस्वं वा वेदज्ञाय ब्राह्मणाय दद्यात्यावद्धनं जीवनाय समर्थं गृहं वा गृहोपयोगि। धनधान्यादियुक्तं यतः सर्वस्वं वा गृहं परिच्छदं दद्यात्। **जीवनायालमिति** वचनाज्जीवनपर्याप्तं सर्वस्वं दद्यात् नातोऽर्वाक् ॥ ७५ ॥

हविष्यभुग्वाऽनुसरेत् प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ।।
जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम् ।। ७६ ।।

(१) **मेधातिथिः । हविष्यं** मुन्यन्नं नीवारादि ग्राम्यमपि पयोघृतादि । **प्रतिस्रोतः** स्रोतः स्रोतः प्रति यावन्ति सरस्वत्याः स्रोतांसि तावन्त्यनुसरेत् । **नियताहार** आहारनिवृत्ति कृत्वा । **वेदसंहितां** समन्त्रब्राह्मणकाम् । त्रिरावर्तेत । एतेषां प्रायश्चित्तानामियमत्र व्यवस्था । बुद्धिपूर्वेण ब्राह्मणमात्रवधे द्वादशवार्षिकं 'लक्ष्यं शस्त्रभृता'मनेन विकल्प्यते यद्यपि द्वादशवार्षिके न मरणान्तं तथापि दैवोपपत्तिपतितेऽन्तरामरणे सामिकृते प्रायश्चित्ते शुद्ध्यभावात् प्रत्यवायो न निवर्तते । द्वितीये तु तदानीमेव निर्मुक्तपापः । शस्त्रहतो वा कदाचिन्न म्रियेत । अत एव आद्योपात्तप्रायश्चित्तमिच्छया विकल्पेन दातव्यम् । अग्नौ प्रवेशस्तु श्रोत्रियत्वादिगुणयुक्ते । तत्रापि सवनगुणेऽग्नौ । सन्ति ब्रह्मघ्नस्त्रिरवस्था-स्तस्यावसानं शस्त्रेण गात्राणां खण्डशो विदारणं सवनगत इति पठन्ति । न च प्राणान्तिकेषु द्वैगुण्यसंभवः । न ह्येकस्मिन् जन्मनि द्विर्मरणोपपत्तिः । तत्तुल्यपीडानुभवात्तस्य द्वैगुण्यम् । न च द्वादशवार्षिकं द्विगुणं युक्तम् । को हि देवसमश्चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रायश्चित्तं चरेत् । संवत्सरशेषे हि मृतस्य सर्वं निष्फलं स्यात् । अश्वमेधयागस्तु त्रैवर्णिकानां सति संभवे पुर्वोक्तैर्विकल्प्यते । गोसवादयस्त्वबुद्धिपूर्वं महागुणवति हन्तरि स्युः । योजनशतं बुद्ध्या च ब्राह्मणजातीयमात्रवधे । एवमुत्तराण्यपि । त्रिवृताग्निष्टुतेति समानाधिकरणे । एवं स्वर्जिता गोसवेनेति अभिजिद्विश्वजितौ द्वे प्रायश्चित्ते ।। ७६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । हविष्यभुग्वेति** सर्वस्वदानेन विकल्पितम् । **प्रतिस्रोतः** प्रभासमारभ्य प्लक्षस्रवणान्तं यत्रयत्र सरस्वती तत्रतत्र स्रोतो लक्षीकृत्य तीरेण गमनम् । **जपेद्वेति** ब्राह्मणहत्यायाम् । **संहितां** मन्त्रभागमेकस्य वेदस्य ।। ७६ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** नीवारादिहविष्यान्नभोजी विख्यातप्रसरणादारभ्यापश्चिमोदधेः स्रोतः प्रतिसरस्वतीं यायात् । एतच्च जातिमात्रब्राह्मणवधे ज्ञानपूर्वके । तथा भविष्य-पुराणे । जातिमात्रे विप्रे देवेन्द्रमतिपूर्वकम् । हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्गुतः । तदैतत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोध मे । हविष्यभुग्चरेद्वापि प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् । अथवा परिमिताहारस्त्रीन्वारान्वेदसंहिताम् । संहिताग्रहणात्पदक्रमव्युदासोऽत्रापि भविष्य-पुराणीयो विशेषः । जातिमात्रन्तु यो हन्याद्विप्रं त्वमतिपूर्वकम् । ब्राह्मणोऽत्यन्तगुणवान् तेनेदं परिकल्पयेत् । जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम् । ऋचो यजूंषि सामानि त्रैविद्याख्यं सुरोत्तम ।। ७६ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** ज्ञानतो जातिमात्रतद्वधे सगुणस्य निर्गुणस्य वा ब्राह्मणस्याह **हविष्येति** । तथा च भविष्ये । जातिमात्रे हते विप्रे दैवादमतिपूर्वकम् । हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्गुह । तदा तत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोध मे । हविष्यभुक् चरेत्तीरे प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् । प्रतिस्रोतः समुद्रादि संगममारभ्य प्रतिकूलतया निः-सरणदेशपर्यन्तं गच्छेदिति । जातिमात्रं तु यो हन्यात् विप्रं तु मतिपूर्वकम् । ब्राह्मणोऽ-

त्यन्तगुणवान् तदेतत्परिकल्पयेत्। जपेद्वा नियताहारस्त्रिःकृत्वो वेदसंहिताम्। ऋचो यजूंषि सामानि त्रैविद्याख्यां सुरोत्तमेति ।। ७६ ।।

(५) **नन्दनः। प्रतिस्रोतः** प्रतिस्रोतसम् ।। ७६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। प्रतिस्रोतः** सरस्वतीं **अनुसरेत्** गच्छेत् ।। ७६ ।।

(७) **मणिरामः। प्रतिस्रोतः** स्रोतः सरस्वतीं विख्यातप्रसरनादारभ्य पश्चिमादविस्रोतः प्रति सरस्वतीं अनुसरेत्। एतच्च जातिमात्रब्राह्मणवधे ज्ञानपूर्वके। तथा च भविष्ये जातिमात्रे हृते विप्रे दैवेंद्रं मतिपूर्वकम्। हंता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्युतः। तदैतत्वाल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोध मे। हविष्यभुक् चरेद्वापि प्रतिस्रोतः सरस्वतीं अथवा परिमिताहारस्त्रीन् वारान् वेदसंहितामिति ।। ७६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। हविष्यभुगिति।** नीवारादि हविष्यान्नभोजी विख्यातप्रस्रवणादारभ्य पश्चिमोदधेः स्रोतः स्रोतः प्रति सरस्वतीं आर्यः दिवा परिमितभुक् त्रीन्वारान्वेदसंहितां जपेदेवमेतानि त्रयोदशप्रायश्चित्तानि। जातिशक्तिगुणोपेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा। अनुबन्धादि विज्ञानं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्। इति देवलस्मरणात् कर्तृजातिशक्तिगुणानुबन्धाद्यपेक्षया हन्यमानगुणापेक्षया वा व्यवस्थितविषयाणि कल्पनीयानि न तु विकल्पानि गुरुणामानर्थक्यप्रसङ्गात्। सर्वेषां सर्वत्रानधिकारा इह समानजातीय एकनिमित्तोपनिपातमेकमेव मन्त्रेण प्रायश्चित्तमिच्छन्ति तदसत्। एनसि च लघूनि गुरूणि चेति गौतमस्मरणात्। शूद्रहत्याव्रतं चरेदिति वेददर्शनात्। विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति मंत्रेण निष्कृतिः ।। ७६ ।।

(९) **भारुचिः।** त्रयोदश ब्राह्मणहत्याप्रायश्चित्तानि सामर्थ्याद् यथाधिकारं चतुर्णामपि वर्णानां विकल्पतो विज्ञेयानि। येन साक्षादत्र विकल्पः श्रूयते "वा"–शब्दाश्रयः। असामर्थ्यादप्ययं समुच्चयासंभवे विकल्पः। स्वकाभिप्रायणस्य श्रुतिप्रतिषिद्धस्यापि प्रायश्चित्तादन्यत्र सामर्थ्यम्। इदानीं द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्य गुणविध्यर्थमारभते ।। ७६ ।।

कृतवापनो निवसेद्ग्रामांते गोव्रजेऽपि वा ।।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ।। ७७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** द्वादशवार्षिकस्यायं विशेषः कश्चिद्वैकल्पिकधर्म उपदिश्यते। वपनं अपूर्वम्। आश्रमवृक्षमूले वैकल्पिकमेव वा कुटी स्यात्। "किमर्थं पुनस्तत्रैव नोक्तम्।" प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य वक्ष्यमाणं यथा स्यात् पृथक् प्रायश्चित्तं मा भूदिति पूर्वैर्व्याख्यातम्। स्वतन्त्रं ह्यन्यस्मिन् प्रक्रान्तेऽन्यत्र प्राप्नोति, प्रक्रान्तासमाप्तौ दोषश्रवणात्। पृथगधिकारात्पृथक्प्रयोगता। अन्यस्यान्यतरप्रयोगः ।। ७७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रायश्चित्तव्रतेषु साधारणं धर्ममाह **कृतवापनो निवसेदिति। ग्रामान्ते** ग्रामाद्बहिः ।। ७७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** इदानीं समाप्ते द्वादशवर्षे इत्युपदेशाद्द्वादशवार्षिकस्य विशेषमाह।

लूनकेशनखश्मश्रुर्गोब्राह्मणहिते रतः। गोब्राह्मणोपकारान्कुर्वन्ग्रामसमीपे गोष्ठपुण्य-देशवृक्षमूलान्यतमे निवसेत् वने कुटीं कृत्वेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ।। ७७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। द्वादशवार्षिकस्य विशेषानाह **कृतवापन** इति चतुर्भिः। **कृतवापनो** लूनकेशश्मश्रुरित्यपूर्वविधिः। कृतवापस्थितिरिति क्वचिदर्थः। स एव स्वाश्रमे पुण्ये कुटीं कृत्वा वने वसेदित्यस्योपलक्षणार्थत्वात् ।। ७७ ।।

(५) **नन्दनः**। मतान्तरमाह **कृतवापनो निवसेदिति**। **कृतवापनो** व्युप्तकेशश्मश्रुः **ग्रामान्ते** ग्रामसमीपे ।। ७७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **कृतवापनः** मुण्डः ।। ७७ ।।

(७) **मणिरामः**। द्वादशवार्षिकस्य विशेषमाह **कृतवाप** इति। **कृतवापनः** लून-केशनखश्मश्रुः। **ग्रामांते** ग्रामसमीपे **गोव्रजे** गोष्ठे कुटीं कृत्वेत्यस्य विकल्पार्थमिदं ज्ञेयम्। मुच्यते जीवन्नपि ।। ७७ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। इदानीं समाप्ते द्वादशे वर्षे इत्युपसंहाराद्द्वादशवर्षस्येमं गुण-विधिमाह **कृतवापन इति**। लूनकेशश्मश्रुरोमाङ्गो ब्राह्मण उपकारान् कुर्वन् ग्रामसमीपे गोष्ठपुण्यदेशे वृक्षमूलानामन्यतमस्मिन् पूर्वोक्तवनकुटीं वैकल्पिको निवसेत् ।। ७७ ।।

(९) **भारुचिः**। "ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटिं कृत्वा वने वसेदि"त्येवमादिना यदुक्तं तस्य वैकल्पिकाः केचिदत्रोपदिश्यन्ते धर्माः केचिदपूर्वा एव। **गोब्राह्मणहिते रत** अस्य चानन्तरोक्तस्य गुणविधिरर्थवादः ।। ७७ ।।

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सम्यक् प्राणान्परित्यजेत् ।।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च ।। ७८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अपरित्रायापि **सम्यक्** **प्राण**परित्यागेन मुच्यते। परित्राणाया-प्राणत्यागेनापि ।। ७८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र प्रारब्धव्रतस्यासमाप्तेऽपि व्रते येन कर्मणा पापक्षयस्तदाह **ब्राह्मणार्थ** इति **ब्राह्मणार्थे** ब्राह्मणस्य प्राणरक्षार्थम्। एवं **गवार्थे**। सद्यो मुच्यत इत्यन्वयः। एतच्च तत्प्राणरक्षोद्देशेन मरणे प्राणरक्षायामसिद्धायामपि तथा तत्प्राणरक्षणेनामृतस्यापि शुद्धिरित्याह गोप्तेति ।। ७८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। प्रक्रान्ते द्वादशवार्षिकेऽन्तराग्न्युदकहिंसकाद्याक्रान्तब्राह्मणस्य गोर्वा परित्राणार्थं प्राणान्परित्यजन्ब्रह्महत्याया मुच्यते गो ब्राह्मणं वा ततः परित्रायामृतोऽ-प्यसमाप्तद्वादशवर्षापि मुच्यते ।। ७८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। आरब्धद्वादशवार्षिकस्य विकल्पमाह **ब्राह्मणार्थ** इति द्वाभ्याम्। ब्राह्मणार्थं इति अग्न्युदकहिंसाद्याक्रान्तयोर्गोब्राह्मणयोः कृते मरणेन तयोरक्षणेन वा व्यापृतो विमुच्यते ।। ७८ ।।

(६) **नन्दनः।** परित्यक्तप्राणो रिक्तप्राणोऽपि वा गोब्राह्मणगोप्ता ब्रह्महत्याया मुच्यते ॥ ७८ ॥

(७) **मणिरामः।** द्वादशवर्षमध्येऽपि अग्न्यादिना नाशोपस्थितस्य ब्राह्मणस्य गोर्वा गोप्ता रक्षको भूत्वा ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा प्राणान् परित्यजन् अपूर्णेऽपि द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यायाः पापात् मुच्यते ॥ ७८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। गवार्थ इति।** प्रकान्ते द्वादशे वर्षे राजचौराग्न्युदकाद्याक्रान्त-ब्राह्मणपरित्राणार्थं गोर्वोद्धरणार्थं निर्विकल्पं प्राणान् परित्यजन् ब्रह्महत्याया मुच्यते। ब्राह्मणं वा ततः परित्राय मृतोऽपि मुच्यते ॥ ७८ ॥

(९) **भारुचिः।** विनाशवत् स्थित्यर्थः। एतच्च प्रकान्तद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्योप-दिश्यते। तथा च गोब्राह्मणपरित्राण्यासमाप्तकालोऽपि मरणाच्छुध्यति। एवं परित्राय्यामृतोऽपि शुद्धयतीत्यर्थः। एवं च नेदं प्रायश्चित्तान्तरं, किं तर्ह्यस्यैव गुणविधिः। यदि ह्येतत् प्राय-श्चित्तान्तरं स्यात्, तेन वैकल्पिकत्वादेतेषां प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तोऽनेन नाधि-क्रियते। येन वैकल्पिकेष्वेकस्मिन् प्रायश्चित्तेऽधिकृतो न प्रायश्चित्तान्तरेणाधिक्रियते, वैकल्पिकत्वादेव। इतरथा हि समुच्चयः स्यात्। एवं च विकल्पेऽस्य साक्षाच्छ्रवणमुपरुध्यते। न चायं न्याय्यः। श्रुतार्थहानिरश्रुतकल्पना च। तस्माद् यथोक्त एवार्थः ॥ ७८ ॥

त्र्यवरं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा ॥
विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभेऽपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

(१) **मेधातिथिः। प्रतिरोद्धा** प्रवृत्तः शस्त्रेण क्षतो वा युद्धकरणे। **त्र्यवरम्।** यदि न्यूनं तदा तिस्र आवृत्तयः। कृते युद्धेऽसौ मुच्यते, अपरित्राय मृतोऽपि। **सर्वस्वमवजित्येति** ब्राह्मणादीनां चौरापहृतं यदि प्रत्यानयति, तदा मुच्यते। ब्राह्मणस्य वा **तन्निमित्ते** प्राणदाने। "ननु चोक्तं 'गोप्ता गोब्राह्मणस्ये'ति"। सत्यम्। युद्धेनान्येन वा शरीर-व्यापारेण गां पङ्कलग्नां दस्युभिर्वोह्यमानां ब्राह्मणं शत्रुभिश्चौरैर्नद्या वाऽपह्रियमाणं यदि मोक्षयति ततः शुध्यतीत्युक्तम्। इह तु तन्निमित्तग्रहणाद्यदि धनेऽपह्रियमाणे ब्राह्मणो व्यामूढतयाऽऽत्मानं हन्ति। निरपेक्षं वा चोरैर्युध्यते तत्र तत्समधनदानेन 'मा मृथा अहं त इयद्धनं ददामी'ति तमाश्वास्य दत्वा मुच्यते ॥ ७९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रकारान्तरमाह **त्र्यवरमिति।** त्रयोऽवरा यत्र **तत्त्र्यवरं** बहून्वारानित्यर्थः। **प्रतिरोद्धा** गोब्राह्मणरक्षार्थं कृतवैशसोऽशक्ततयाऽकृतरक्षो जीवन्नपि मुच्यते। **सर्वस्वमिति।** तथा ब्राह्मणसर्वस्वं चौरैर्हियमाणमवजित्यानीय ब्राह्मणाय दत्वा। विप्रस्य सर्वस्वमित्यन्वयः। **तन्निमित्ते** विप्रसर्वस्वनिमित्ते **प्राणालाभे** मरणे वित्ताप्राप्तावपि मुच्यते असमाप्तव्रतोऽपि निष्पापो भवतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** स्तेनादिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वेऽपह्रियमाणे तदानयनार्थं निर्व्याजं यथा-शक्तिः प्रयत्नं कुर्वन् तत्र त्रिवारान्युद्धे प्रवर्त्तमानो नानीतेऽपि सर्वस्वे ब्रह्महत्यापापात्प्रमुच्यते अथवा प्रथमवार एव विप्रसर्वस्वमपहृतं जित्वार्पयति तथापि मुच्यते यद्वा धनापहारकत्वेन

स्वेनैव ब्राह्मणो युद्धेन मरणे प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहृतसमधनदानेन तं जीवयति तदापि तन्निमित्ते तस्य प्राणलाभे ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते एतदितरप्रकारान्तरेण तु रक्षणे गोप्ता गोब्राह्मणस्य चैत्यपुनरुक्तिः ।। ७९ ।।

(४) **राघवानन्दः । त्र्यवरमिति ।** विप्रस्य तं त्रयोऽवरा निकृष्टा यस्मात्समुदायात्तं ब्राह्मणान् चतुरःपञ्च वा । सर्वमक्षीणं स्वं यस्य तं **अवजित्य** दस्युभ्यः **प्रतियोद्धा** रक्षिता **च** । पुनस्तेभ्यः तन्निमित्ते तादृशनिमित्तेऽपि प्राणलाभे जीवति सति मुच्यते ब्रह्महत्यात इति । **तन्निमित्ते** धननिमित्ते मरणोद्यतस्य धनदानेन रक्षणान्मुच्यत इति मेधातिथिः । पूर्वत्र जीवरक्षणमत्र तु धनरक्षणविति भेदः । तथा च याज्ञवल्क्यः । ब्राह्मणस्य परित्राणाद्गवां द्वादशकस्य वा । दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा । दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्राह्महा शुचिः । आनीय तस्य सर्वस्वं हृतं घातित एव वा । तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुध्यति ।। ७९ ।।

(५) **नन्दनः ।** विप्रस्य परं प्रतिरोधः विप्रस्यापहृतं धनं त्रिःप्रत्याहृत्य वा सर्वस्वमपि जित्य विप्रस्यापहृतं सर्वस्वं सकृदप्यपहर्तॄन् जित्वा प्रत्याहृत्य विप्रस्य **तन्निमित्ते** प्रायश्चित्तनिमित्ते **प्राणलाभे** विप्रस्य व्याघ्रचोरादिभ्यः प्राप्तं वधं परिहृत्येत्यर्थः मुच्यते ब्रह्महत्याया इत्येव ।। ७९ ।।

(६) **रामचन्द्रः । त्र्यवरं** बहुवारम् । प्रतिरोधो वा मरणे गोब्राह्मणरक्षणम् । **सर्वस्वं अवजित्य** आनीय ब्राह्मणाय दत्वा वा । तन्निमित्ते प्राणलाभे कृतवैशसः सर्वस्वनिमित्ते प्राणालाभे मरणे धनाप्राप्तावपि मुच्यते ।। ७९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । त्र्यवरमिति ।** स्तेनादिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वेऽपह्रियमाणे तदुपजिगीषार्थे यद्यत्यन्तन्यूनस्तदा त्रीन्वारान्निरुद्धयुद्धे प्रवर्तमानेनाहूत सर्वोऽपि मुच्यते । सर्वस्वं वा विजित्य अर्वागपि त्रिः प्रवृत्ते मुच्यते । ब्राह्मणस्य वा प्राणपरित्यागात् प्रकारान्तरेणापि यदि तद्धेतुकः प्राणलाभो भवति तदपि मुच्यते ।। ७९ ।।

(९) **भारुचिः ।** ब्राह्मणद्रव्यापहरणे तत्प्रतिमोचनाय । अमोचने न मुच्यत इत्यर्थः । निरुपवधं प्रवर्तमानः । अप्रतिरोधापि **त्र्यवरं** प्रथम एव ब्राह्मणस्वापहरणप्रतिमोचनार्थे प्रयोगे । इत्येतदुक्तार्थः ।। ७९ ।।

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ।।
समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।। ८० ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अस्माद्वचनादाद्यशेषमुत्क्रान्तं विज्ञायते । **दृढव्रत इति समाहित** इति च पादपूरणे पदे । उपसंहारोऽयं पूर्वस्य ।। ८० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** यदा तु व्रतनिमित्तहेतुः ब्राह्मणरक्षादि न कृतं तदाह **एवमिति । दृढव्रतः** स्मृत्यन्तरसिद्धसर्वनियमकारी । **समाहित** इष्टदेवतादि स्मरणवान् ।। ८० ।।

(३) **कुल्लूकः । एवमुक्त**प्रकारेण सर्वदा नियमोपहितः स्त्रीसंयोगादिशून्यः संयतमनाः समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यापापं नाशयति एवं ब्राह्मणार्थ इत्यादि सर्वप्रक्रान्तद्वादशवार्षिकत्वं बोद्धव्यम् ।। ८० ।।

(४) **राघवानन्दः।** उपसंहरति **एवमिति।** दृढव्रतः आस्तिक्यबुद्ध्या अचाल्यव्रतः। द्वादशवार्षिकस्योपसंहारदर्शनान्मध्येष्वपि पठ्यमानाः पक्षा एतस्यैव विकल्परूपाः षोडशीग्रहणवदिति तथा च जैमिनिसूत्रम्। प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्वेषु निर्घात्यः। प्रायश्चित्तेषु मध्ये एकैकशस्तस्य निष्पन्नेन पापेन निवर्तकतया संबन्धः। कुतः ऐकार्थ्यात् एकार्थास्तु विकल्पेरन्निति न्यायादेकेन प्रायश्चित्तेनैकस्य पापस्य निरस्यतया अपराकांक्षाविरहात् अन्यथाऽप्रवृत्तेरिति सूत्रार्थः। अत एव। व्रतमध्ये मृगैर्वापि रोगैर्वा विनिषूदितः। गोनिमित्तं द्विजार्थं वा प्राणान्वापि परित्यजेत्। यद्वा दद्यात् द्विजेन्द्राय गवामयुतमुत्तमम्। एतेष्वन्यतमं कृत्वा ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयादिति नारदोक्तमपि संगतमिति। अतोऽन्यतममास्थायेति वक्ष्यति। प्राणान्तिकपक्षे तत्पुत्राद्यैस्तदन्त्येष्टिकरणादिकं फलमिति श्लोकतात्पर्यम्।। ८०।।

(५) **नन्दनः।** कृतवापनो निवसेदित्यारभ्योक्तानां नियमानामन्यतमं निमित्ताभावादकुर्वतः कियता कालेन ब्रह्महत्याया मोक्ष इत्यपेक्षायामाह **एवं दृढव्रतो नित्यमिति।** एवमिति कृतवापन इत्याद्यारभ्योक्तानां नियमानां परामर्शः **समाहितः** गोब्राह्मणरक्षण एकाग्रचित्तः।। ८०।।

(८) **गोविन्दराजः। एवमिति।** एवमुक्तनीत्या सर्वदाऽविचलनियमोऽस्त्रीसंप्रयोगः संयतमनाः द्वादशवर्षे समाप्ते ब्रह्महत्यायाः पापमपनुदतीत्येवं च ब्राह्मणार्थे गवार्थ इत्यादि सर्वं प्रकान्तद्वादशवार्षिकस्य वेदितव्यम्।। ८०।।

शिष्ट्वा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे।।
स्वमेनोऽवभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते।। ८१।।

(१) **मेधातिथिः।** चरमपक्ष उच्यते। **शिष्ट्वा स्वमेन** आत्मीयं दोषम्। **भूमिदेवतानां** ब्राह्मणानां **नरदेवैः** क्षत्रियैः **समागमे।** ऋत्विजो ब्राह्मणाः क्षत्रियो यजमान एवं कृताऽश्वमेधेऽ**वभृथस्नातो विमुच्यते।** द्वादशवार्षिकस्योपसंहृतत्वात्स्वतन्त्रमिदं वैकल्पिकमिच्छन्ति। अन्य तु वैकल्पिकानां मध्य उपदेशात्प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्यैव गोब्राह्मणपरित्राणवत्समाप्त्यवधिमाहुः। यथा सारस्वतेन पक्षं वा प्रस्रवणं प्राप्योत्थानमिति। वयं तु ब्रूमः। उपसंहृतत्वादाद्यस्य वैकल्पिकमध्ये वा पाठादुभयरूपताऽस्य प्रक्रान्तेऽप्रक्रान्ते च सति संभवे।। ८१।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। शिष्ट्वा** कथयित्वात्मनः पापम्। **नरदेवैः** राजभिः **भूमिदेवानां** ब्राह्मणानां **समागमे**ऽश्वमेधावभृथे स्नातो मुच्यते ब्रह्महत्यया।। ८१।।

(३) **कुल्लूकः।** अश्वमेधे ब्राह्मणानामृत्विजां क्षत्रियस्य यजमानस्य समागमेषु ब्रह्महत्यापापं शिष्ट्वा निवेद्यावभृथस्नातो ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते द्वादशवार्षिकस्योपसंहृतत्वात् स्वतन्त्रमेवेदं प्रायश्चित्तम्। तथा च भविष्यपुराणे।। यदा तु गुणवान्विप्रो हत्वा विप्रं तु निर्गुणम्।। अकामतस्तदा गच्छेत्स्नानं चैवाश्वमेधिकम्। गोविंदराजस्तु अश्वमेधविवर्जितसकलप्रायश्चित्तशेषत अस्य प्रक्रांतद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यांतरावभृथस्नाने तेनैव शुद्धिरित्याह तदयुक्तं भविष्यपुराणवचनविरोधात्।। ८१।।

(४) राघवानन्दः। गुणवतोऽनुमन्तुरनारब्धव्रतस्य वा निर्गुणब्राह्मणवधे स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तमाह **शिष्ट्वेति। शिष्ट्वा** निवेद्य स्वमेनः इति शेषः। **भूमिदेवानां** विप्राणां **हयमेधे**ऽश्वमेधयागे तत्रत्यानां नरदेवानां नृपाणां **समागमे** मेलने॥ तथा च भविष्ये॥ यदा च गुणवान्विप्रो हन्याद्विप्रं तु निर्गुणम्॥ अकामतस्तदा गच्छेत्स्नानं चैवाश्वमेधिकमिति॥ ८१॥

(५) नन्दनः। स्वमेनः **शिष्ट्वा** विख्याप्य॥ ८१॥

(६) रामचन्द्रः। शिष्ट्वा निवेद्य अस्य एनः अवभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते॥ ८१॥

(८) गोविन्दराजः। शिष्ट्वेति। अश्वमेधिब्राह्मणानां ऋत्विजां राजसमागमे सत्यात्मीयं ब्रह्महत्यापापं निवेद्यावभृथाख्यकर्माङ्गभूतवरे स्नातो ब्रह्महत्यापापाद्विमुच्यते। इतीदं वैकल्पिकप्रायश्चित्तमध्यानाम्नातस्य तत्रापि द्वादशवार्षिकशेषभूतं तदुपसंहारोत्तरकालमभिधानात्। किं तर्ह्यश्वमेधवर्जितसकलप्रायश्चित्तशेषतास्य न्याय्या। एवं चोपक्रान्तद्वादशवार्षिकादि प्रायश्चित्तस्यान्तरावभृथस्नानापन्नतौ तेनैव शुद्धिः॥ ८१॥

(९) भारुचिः। अश्वमेधावभृथस्य पृथङ्निर्देशोनारब्धान्यप्रायश्चित्तज्ञापनार्थः। इतरथा ह्यश्वमेधावभृथस्याम्नातत्वादारब्धे द्वादशवार्षिके प्रायश्चित्ते तन्मध्येऽवभृथस्नातः शुध्येत। एतस्मात्तु पृथङ्निर्देशादारब्धान्यप्रायश्चित्तस्यैवेदमश्वमेध्यावभृथप्रायश्चित्तं स्वतन्त्रं युक्तम्। न चैतद् वैकल्पिकानामेतस्मात् स्वरूपत इतरेषां तत्कर्तारं प्रत्युपदेशः, येनाङ्गीकृतमन्यद् वैकल्पिकम्। कश्चिदेवमाह—तदयुक्तं, येन नाश्वमेधावभृथस्नानं स्वतन्त्रं, अनुपदेशाद् वैकल्पिकप्रायश्चित्तमध्ये। यतः प्रकरणात् कृतेऽप्युपसंहारे प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यायं गुणविधिः। अथेदं द्वादशवार्षिकं कृतोपसंहारमिति व्यपेक्षा। तथापि सर्वेषां वैकल्पिकानां यथासंभवमिदमश्वमेधावभृथस्नानं गुणतः शुद्धिहेतुत्वान्निवृत्तये। अस्यार्थवादोऽनुष्ठानस्तुत्यर्थः॥ ८१॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते॥
तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुध्यति॥ ८२॥

(१) मेधातिथिः। यजमानर्त्विजां ब्राह्मणक्षत्रियाणामश्वमेधसमागम एनो विख्यापनीयमित्यत्रार्थवादः॥ ८२॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अत्रोपपत्तिमाह **धर्मस्येति। मूलं** तदुपदेशेन धर्मप्रवृत्तेः। **अग्रं** राजन्यस्तेनार्तरक्षणेन विस्तार्यते। मूलाग्राभ्यां वृक्षावरोधात्मधर्माविरोधात्कृत्स्नधर्मसंबन्धिजनसंसर्गादधर्मक्षय इत्यर्थः॥ ८२॥

(३) कुल्लूकः। यस्माद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेन धर्मोपदेशे कृते धर्मानुष्ठानाद्राजा तस्याग्रं प्रान्तं मन्वादिभिरुच्यते ताभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां समूलाग्रधर्मतरुनिष्पत्तेः तस्मात्तेषां समागमेऽश्वमेधे पापं निवेद्यावभृथस्नातः शुद्ध्यतीत्यस्यैव विशेषः॥ ८२॥

(४) राघवानन्दः। एतदेव सोपपत्तिकं द्रढयति **धर्मस्येति। अग्रं** आदिः विप्रो हि धर्ममुपदिशंस्तमुत्पादयति राजा तमनुपालयत्यतस्ताभ्यां धर्मवृक्षस्य समग्रोत्पत्तिः। **एनः** पापं विख्याप्य शुध्यति ख्यापनेनानुतापनेनेत्यत्र ख्यापनस्यापि विशुद्धहेतुतोक्तेः॥ ८२॥

(५) **नन्दनः**। विख्यापनस्य प्राधान्यमुपपादयति **धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमिति। मूल**मुपदेशकत्वात्। **अग्र**मनुष्ठापकत्वात्॥ ८२॥

(६) **रामचन्द्रः। तेषां** ब्राह्मणक्षत्रियाणां समागमे **एनः** पापं **विख्याप्य** कथयित्वा विशुध्यति॥ ८२॥

(८) **गोविन्दराजः। धर्मस्येति**। यस्माद्धर्मस्य ब्राह्मणः कारणं तदुपदेशे सति तस्यानुष्ठानाद्राजा च तस्य प्रान्तं मन्वादिभिरुच्यते। तस्मिन्सति यस्मात्तत्समाप्तेस्तस्मात् ब्राह्मणराज्ञां समागतेऽश्वमेधे पापं निवेद्यावभृथस्नातः शुध्यति॥ ८२॥

ब्राह्मणः संभवेनैव देवानामपि दैवतम्॥
प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम्॥ ८३॥

(१) **मेधातिथिः**। प्रायश्चित्तिना परिषद्गमनं कर्तव्यम्। परिषत्पूज्यस्तु विधिरनुष्ठेयः। सा चैवंरूपा परिषदेवमर्थश्लोकोऽयमुत्तरश्च। उत्पत्त्यैव **ब्राह्मणो देवानामपि** देवो **लोकस्य प्रमाणं** प्रत्ययितः, प्रत्यक्षदर्शनवत्। न तदीयं वचनमपि शङ्कते कश्चित्। **अत्र कारणं ब्रह्म** वेदस्तदर्थज्ञो ह्यदृष्टमुपदर्शयन् प्रमाणीक्रियते॥ ८३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्र प्रायश्चित्तज्ञानोपायमाह **ब्राह्मण इति। संभवेनै**वोत्पत्त्यैव संस्कारेष्वनुत्पन्नेष्वपि देवानामपि दैवतमाराध्यः। प्रमाणं चैव लोकस्य धर्मनिश्चये। अत्र हेतुमाह ब्रह्मात्रैव हि कारणमिति। यतः कारणं धर्मनिश्चये ब्रह्मवेदस्तत्रैव नियमेनास्ति तत इत्यर्थः॥ ८३॥

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मण उत्पत्तिमात्रेणैव किं पुनः श्रुतादिभिर्देवानामपि पूज्यः सुतरां मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत्प्रमाणं तदुपदेशस्य प्रामाण्यात् यस्मात्तत्र वेद एव कारणं वेदमूलकत्वादुपदेशस्य यत एवमतः॥ ८३॥

(४) **राघवानन्दः**। ब्राह्मणो धर्मस्य मूलमित्यत्रोपपत्त्यन्तरमाह **ब्राह्मण इति। संभवेनो**त्पत्तिमात्रेणैव। अपिशब्दान्मनुष्याणां सुतरां प्रमाणं तदुपदेशस्यैव धर्मजनकतया प्रमाणत्वात् नेतरे। **ब्रह्म** वेदः अत्रार्थे कारणं प्रमाणम्। ब्राह्मणैरुपदिश्यमान एव धर्मः फलजनक इति॥ ८३॥

(५) **नन्दनः**। निमित्तविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषो ब्राह्मणनिर्णीतः कर्तव्य इति वक्तुं ब्राह्मणस्य वैशिष्ट्यं तावदाह **ब्राह्मणः सम्भवेनेति। दैवतं** ईश्वरत्वार्हः अनेन शक्त्यातिशय उक्तः **प्रमाणं** विश्रंभार्हमनेन ज्ञानातिशयेन ब्राह्मणाब्राह्मण्यमेव कारणं नान्यत्॥ ८३॥

(६) **रामचन्द्रः। ब्राह्मणः संभवेनैव** उत्पत्त्यैव। **ब्रह्म** वेदः। अत्रैव कारणं प्रमाणम्॥ ८३॥

(८) **गोविन्दराजः। ब्राह्मण इति**। ब्राह्मण उत्पत्त्यैव किमुत श्रुतादिभिर्देवानामपि पूज्यः किमुत मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत् प्रमाणं यदसावुपदिशति तदनुष्ठेयं यस्माद् **ब्राह्मणस्य** प्रामाण्ये वेद एव कारणं तस्य वेदार्थोपदेशत्वात्॥ ८३॥

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनः सुनिष्कृतिम् ।।
सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ।। ८४ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** परिषद्गमनं प्रायश्चित्तिनोऽनेन कथ्यते । तस्याश्च लक्षणं 'ब्राह्मणा **वेदविदस्त्रयः** परिषदि'ति । "ननु च 'दशावरा वा परिषत्' इति वक्ष्यति । तथा 'एकोऽपि वेदविद्धर्मम्' इति ।" न दशसंख्या पुरुषाणामुपदिश्यते किं तर्हि गुणानाम् । तथा 'च त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की' इति गुणानामेव निर्देशः । 'एकोऽपि वेदवित्' इत्यनेन चैतत्प्रकटीकरोति हैतुकत्वादिगुणांतराभावेऽपि केवलेनैव वेदेन वेदवित्परिषत्त्वं लभते । अयं तु श्लोकः संख्यानिर्देशार्थः । अत्र यद्यपि वेदविद इत्युपात्तं, हैतुकत्वादयोऽपि गुणा गृह्यन्ते । न ह्यन्यथा वेदवित्त्वं शिष्टपरिषल्लक्षणम् । तत्रैव व्याख्यास्यामः । "यदि वेदवित्त्वं न हैतुकत्वादिना विना भवति, कथं तर्हीदमुक्तम् 'एकोऽपि वेदवित्' इति" । गुणान्तराभावेऽपि वेदवित्परिग्रहार्थमित्येतदपि तत्रैव वक्ष्यामः । अतः प्रायश्चित्तिना त्रयः समुदिताः प्रष्टव्याः । एकस्य कदाचित्प्रमादोऽनवधानं स्यात् । तथैतत्परिषद्गमनं विदुषाऽप्यदृष्टार्थं कर्तव्यमिति । यथा च **पवित्रं विदुषां हि वाक् ।** न च रहस्यप्रायश्चित्ताभावप्रसङ्गः । यत्र कस्याप्यविदितं तद्रहस्यम् । विदिते तु परिषद्गमनम् । तथा चोक्तं 'ख्यापनेनानुतापेन' इति– तदेतदयुक्तम् कल्पनाविषयत्वादस्य । 'शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं विकल्पयेदिति' अनुक्तनिष्कृतीनां प्रायश्चित्तं कल्पयेत् । तत्र त्रिभिर्या कल्पना कृता सा प्रमाणयितव्या ।।८४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** ततः किमायातमाह **तेषामिति ।** त्रयोऽपि अत्यन्तालाभे **तेषां** पापिनां पावनाय प्रायश्चित्तज्ञापनद्वारा । पवित्रं हीति हेतूक्त्या ब्राह्मणैर्बहुभिरुपदिष्टमेव कर्तव्यं नान्यथा पापक्षय इत्यर्थः । पवित्रं पावनी चेति दर्शनात् । द्यामित्यध्याहार्यम् । तेषां वेदविद् इति क्वचित्पाठः ।। ८४ ।।

(३) **कुल्लूकः । तेषां** विदुषां ब्राह्मणानां मध्ये वेदज्ञास्त्रयोऽपि किमुताधिकाः यत्पापनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं ब्रूयुस्तत्पापिनां विशुद्धये भवति यस्माद्विदुषां वाक्पावयित्री ततश्च प्रकाशप्रायश्चित्तार्थं विदुषामपि परिषदवश्यं कार्या रहस्यप्रायश्चित्ते पुनरेतन्नास्ति रहस्यत्वविरोधात् ।। ८४ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** एतदेव स्पष्टयति **तेषामिति । तेषां** चतुर्णां वर्णानां एनस्सु जातेषु **निष्कृतिं** प्रायश्चित्तं ब्रूयुः । **सा** निष्कृतिः । अत्र हेतुः **पवित्रमित्यादि । विदुषां** त्रयाणां ब्राह्मणानां वाक् ज्ञानाग्न्यादिवत्पावनीति भावः । धर्मस्येत्यादिश्लोकत्रयं परिषद्गमनस्तुत्यर्थमिति मेधातिथिः ।। ८४ ।।

(५) **नन्दनः ।** ततः किमायातमित्यपेक्षायामाह **तेषां वेदविदो ब्रूयुरिति । वेदविदो** वेदार्थविदस्**तेषां** प्रायश्चित्तानाम् ।। ८४ ।।

(६) **रामचन्द्रः । तेषां** पापिनां एनःसु निष्कृतिं त्रयो वेदविदो ब्रूयुः । **तेषां** विदुषां **सा** वाक् **पावनाय** पवित्राय स्यात् ।। ८४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। यत एवमतः **तेषामिति**। सा तेषां पावनी यस्मात् पवित्रं विदुषां हि वाक्। ते ब्राह्मणां वेदाज्ञास्त्रयोऽपि किमुताधिकाः सा पापकारिणां शुद्धये स्याद्यस्माद्विदुषां संबन्धिनी वाक् पावयित्यतश्च प्रकाशप्रायश्चित्तनिश्चयविदुषां पर्षद्गमनं प्रायश्चित्ताङ्गत यावश्यं कार्यम्। रहस्यप्रायश्चित्ते पुनरेतन्नास्ति रहस्यत्वविनाशप्रसङ्गात् ।। ८४ ।।

(९) **भारुचिः**। वक्ष्यति हि, "दशापरा वा परिषद् यं धर्मं परिकल्पयेत" इत्येवमादि। एवं **च** सति प्रायश्चित्तपरिषद्ब्राह्मणोपासनात्तैरभ्यनुज्ञातं प्रायश्चित्तं कुर्यात्, जानानोऽपि प्रतिव्यतिक्रमं प्रायश्चित्तमिति केचित्। तदयुक्तम्। एवं हि रहस्यस्य प्रायश्चित्तानुपदेशः प्रसज्येत। येन "रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्" इतीयं स्मृतिः। क्व तर्हीदं यस्यार्थलाभो विज्ञानालाभः। अथवानुक्तप्रायश्चित्तविषयमेतद् विज्ञेयम्। तथा **च** वक्ष्यति "अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये, शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं विकल्पयेत्" इति। अथवा पात्रविशेषादर्थविशेषो धर्माख्योऽनुग्रहात् तेषां यथा, एवमुपघातादप्यधर्मविशेषेण भवितव्यं तद्विशेषादेव। एवं च सत्येतस्मिन् विषय इदमारभ्यते **तेषां वेदविदो ब्रूयु**रिति। तथा च सति तद्विशेषाद्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तानां गुरुलघुत्वं युक्तम्। इतरथा हि लघुपदेशाद्गुरुणां परिहरणादनुपदेश एव स्यात्। यथा लोके"पणलभ्यं हि न प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैः" इत्येवमिहापि स्यात् ।। ८४ ।।

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।।
ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ।। ८५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। सर्वेषां ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तानामुपसंहारार्थः श्लोकोऽयम्। **विप्र**-ग्रहणं चात्र सर्ववर्णप्रदर्शनार्थम्। **व्यपोहत्य**पहरति। **आत्मवत्तया**ऽऽत्मज्ञानतया। शास्त्रार्थकृताभिनिवेश आत्मवानित्युच्यते। तस्यायमध्यवसायो 'न शास्त्रार्थमन्यथा वर्तते' ।। ८५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अन्यतम**मिति तत्तदपनोद्यपापविशेषापेक्षया व्यवस्थितमित्यर्थः। **विधिं** प्रकारम्। विप्रइति प्राधान्यादुक्तं यथोक्तव्यवस्थया तु योज्यम्। **आत्मवत्तया** प्रयत्नवत्तया ।। ८५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अस्मात्प्रायश्चित्तगणादन्यतमं प्रायश्चित्तं ब्राह्मणादिः संयतमना आश्रित्य प्रशस्तार्थतया ब्रह्महत्याकृतपापमपनुदति। एतच्च ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तविधानं सकृत्पापकरणविषयं पापावृत्तौ त्वावर्तनीयं एनसि गुरुणि गुरुणि लघूनि लघूनीति गौतमस्मरणात् पूर्णे चानस्यनस्थ्रान्तशूद्रहत्याव्रतं चरेदिति बहुमारणे प्रायश्चित्तबहुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।। विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं स्मृतम्। तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तमिति गौतमस्मरणात् गृहदाहादिना युगपदनेकब्राह्मणहनने तु भविष्यपुराणीयो विशेषः।। ब्राह्मणो ब्राह्मणं वीरब्राह्मणौ वा बहून्गुह ।। निहत्य युगपद्वीर एकं प्राणान्तिकं चरेत् ।। कामतस्तु यदा हन्याद्ब्राह्मणान्सुरसत्तम ।। तदात्मानं दहेदग्नौ विधिना येन तच्छृणु ।। एतच्चाज्ञानविषयं सर्वमेवैतत्। तथा ।। अकामतो यदा हन्याद्ब्राह्मणान्ब्राह्मणो गुह ।। चरेद्वने तथा घोरे

यावत्प्राणपरिक्षयम् । एतच्चाज्ञानवधे । प्रकृतत्वाद्युगपन्मारणविषयम् । क्रममारणे तु विधेः प्राथमिकादस्मादित्यावृत्तिविधायकं वेदवचनम् ।। ८५ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** निमित्ततारतम्येनोक्तं नैमित्तिकतारतम्यमुपसंहरति **अत इति ।** अन्यतमं ब्रह्महा द्वादशेत्यात्यादिमध्ये । **आत्मवत्तया** अस्त्यात्मा परलोकभागिति दृढात्मबुद्धा नह्यनात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्नुत इत्युक्तेः ।। ८५ ।।

(५) **नन्दनः ।** उक्तमर्थमुपसंहरति **अतोऽन्यतममास्थायेति ।** अत एषां विधीनां विप्रशब्दः क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणार्थः । केचिद्ब्राह्मणानामेव सर्वत्र प्रायश्चित्तानि विहितानि क्षत्रियादीनान्तु दण्डविशेषानुसारेणाहवनीया इति मन्यन्ते ।। ८५ ।।

(८) **गोविन्दराजः । अत इति ।** अस्मात्प्रायश्चित्तं मरणादन्यतमं प्रायश्चित्तं ब्राह्मणादिः संयतमनाः आश्रित्य प्रशस्तात्मतया ब्रह्महत्याकृतं पापमपनुदति ।। ८५ ।।

(९) **भारुचिः ।** सर्वेषां ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तानामुपसंहारश्लोकोऽयम् । **विप्र**ग्रहणं चात्र सर्ववर्णप्रदर्शनार्थम् । तथा च सति सामर्थ्यादधिकारो यथासम्भवं ब्राह्मणादीनां प्रायश्चित्तेष्ववेक्षितव्यः ।। ८५ ।।

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ।।
राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ।। ८६ ।।
[जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृतामन्त्रवाचया ।
गर्भिणीत्वथवा स्यात्तामात्रेयीं च विदुर्बुधाः ।।१।।]

(१) **मेधातिथिः । गर्भो** ब्राह्मणजातीय एव । केन गर्भस्य पातनं कारयेत् । **अविज्ञात**मज्ञातस्त्रीपुरुषविशेषव्यञ्जनम् । उपज्ञाते यथायथं स्त्रीपुंसनिमित्तमेव । "कथं पुनः स्त्रियामहतायां गर्भस्य वधो भवति ।" औषधादियोगेन गर्भस्य पातनम् । **एतदेवे**त्येकवचनात्प्रत्यासन्नद्वादशवार्षिकमेवातिदिश्यत इत्याहुः । अन्ये **एतदिति** शुद्धिकारणं सामन्यापेक्षायाम्, अतः सर्वप्रायश्चित्तातिदेशः । **क्षत्रियवैश्यौ चेजानौ** यजमानौ । भूतकालता न विवक्षिता । स्मृत्यन्तरे 'सवनगतौ राजन्यवैश्याविति' । अतश्च प्रारब्धसोमपानयोरेष विधिर्न दर्शपूर्णमासादियजमानयोः । लिङ्गदर्शनं तु यजमानमात्रयोर्भावयतीति । ब्राह्मणीभूयैव यजत इति । **आत्रेयीं स्त्रियम**त्रिगोत्रजाताम् । जातेरविशेषात् स्त्रीपुंसयोर्ब्राह्मणीनामपि प्राप्तावात्रेय्या वचनमन्यगात्रनिवृत्त्यर्थम् । अतो ब्राह्मण्या अप्यन्यस्या वध उपपातकमेव । 'स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रियवध' इति । यत्तु 'स्त्रीसुहृद्वधम्' इति तच्चातुर्वर्ण्यस्त्रीमात्रे । अधमस्त्रीणामुपपातकमहापातकप्रायश्चित्ते विकल्प्येते । भर्तृस्वगुणापेक्षो विकल्पो बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकृतश्च सः । स्तनपबालापत्ययोस्तदभावे बालानां दुःशके जीविते विजातियाया अपि, ब्राह्मणभार्याया भर्तृद्वेषादनपराधिन्या निमित्तान्तरतो वोपजाप्यमानायाः शीलं रक्षन्त्या असंप्रयुज्यमानाया वधः । एवमप्युत्प्रेक्षया 'स्त्रीसुहृद्वधम्' इत्यादेशात् । अन्यत्र तु 'स्त्रीशूद्रेति' । आत्रेय्यां त्वविकल्पः । अन्ये **त्वात्रेयीं** गर्भसाहचर्यादृतुमतीमाहुः । पत्यते भ्रूणहात्रेयाश्च हन्तेति । भ्रूणहा ब्राह्मण-

वधकारी सा। सा च ब्राह्मण्येव। अत्र कुक्षाववश्यं गर्भ उद्यत इत्यात्रेयी। यद्यपीदृश्यां वृत्तौ तद्धितो न स्मर्यते, प्रयोगानुसारेण तु भवतीति॥ ८६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। गर्भं ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामाहितमविज्ञातं पुंनपुंसकस्त्रीवधाद्युक्तमेव। ईजानौ सोमेन। **आत्रेयीम**त्रिगोत्रां रजस्वलां च। तथाहि। **ऋतुमतीमात्रेयीमा**हुरिति गौतमः। अत्रिगोत्रां वा नारीमिति विष्णुः। सा च ब्राह्मण्येव आत्रेयीं ब्राह्मणीमिति शङ्खस्मृतेः। व्रतमित्यभिधानात्कामतोऽपि हनने न मरणान्तं किंतु द्वादशवार्षिकमेव। अकामतस्तदर्धम्॥ ८६॥

(३) **कुल्लूकः**। प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयं स्त्रीपुन्नपुंसकत्वेनाविज्ञातं क्षत्रियं वैश्यं च यागप्रवृत्तं हत्वाऽऽत्रेयीं च स्त्रियं ब्राह्मणीं तथात्रेयीं च ब्राह्मणीमिति यमस्मरणात्। हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात्। **आत्रेयी च** रजस्वला ऋतुस्नातोच्यते रजस्वला ऋतुस्नातामात्रेयीमिति वसिष्ठस्मरणात्। एवं चानात्रेयीब्राह्मणीवधे त्रैवार्षिकमुपपातकं यथोक्तं स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध इति यत्तूत्तरश्लोके कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधमिति तदाहिताग्निब्राह्मणस्य ब्राह्मणीभार्याविषयम्। तथा चाङ्गिराः। आहिताग्नेर्ब्राह्मणस्य हत्वा पत्नीमनिंदिताम्॥ ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च॥ ८६॥

(४) **राघवानन्दः**। विप्रवधप्रायश्चित्तप्रसंगेन तदर्थमातिदेशिकब्रह्महत्यामाह। **हत्वे**ति द्वाभ्याम्। प्रकृतत्वाद्विप्ररेतोजं गर्भं स्त्रीपुंनपुंसकतयाऽज्ञातम्। **ईजानौ** यागार्थं दीक्षितौ॥ यागस्थक्षत्रविड्घाते चरेद्ब्राह्मणो व्रतम्। गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदक इति याज्ञवल्क्योक्तेः॥ यथावर्णं एकगुणायुक्तभेदेन **आत्रेयी** रजस्वला रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमिति वसिष्ठवचनात्। तथात्रेयीं च ब्राह्मणीमिति यमस्मृतेर्विप्रैव सा जातिस्तु बादरायण इति न्यायात् अत्रिगोत्रा वा॥ ८६॥

(५) **नन्दनः**। अथ ब्रह्महत्याव्रतं केषुचिन्निमित्तेष्वतिदिशति **हत्वा गर्भमविज्ञात**मिति। अविज्ञातमविज्ञातस्त्रीपुंसविभागम्। गर्भं ब्राह्मणगर्भं **आत्रेयीं** रजस्वलामविज्ञातामात्रेयीमाहुरिति वसिष्ठः रजस्वलामत्रिगोत्रजामिति वैष्णवं वचनम्॥ ८६॥

(६) **रामचन्द्रः**। अविज्ञातं गर्भं स्त्रीपुंनपुंसकं हत्वा **ईजानौ** राजन्यवैश्यौ **आत्रेयीं** रजस्वलामत्रिगोत्रां ऋतुस्नातां वात्रेयीमाहुः॥ ८६॥

(८) **गोविन्दराजः। हत्वे**ति। राजन्यवैश्यौ वेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम्॥ प्रकृतत्वाद् ब्राह्मणगर्भं स्त्रीनपुंसकत्वेनाविज्ञातं हत्वा क्षत्रियवैश्यौ वा यागप्रवृत्तौ हत्वाऽऽ**त्रेयीं** रजस्वलां ऋतुमतीमात्रेयीमाहुरत्र ह्येष्यदपत्यं भवतीति वसिष्ठस्मरणात्। अत्रिगोत्रां वा नारीमिति विष्णुस्मरणात्। सा चात्रेयीं च ब्राह्मणीमिति शङ्खस्मरणाद्ब्राह्मणीं तामपि चात्रेयीं हत्वा वधे उपपातकं यथोक्तं स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रियवध इति। यदन्तरश्लोके कृत्वा स्त्रीसुहृद्वध इति तत्। आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम्। ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च॥ इत्यङ्गिरस्स्मरणादाहिताग्निब्राह्मणप्रतिव्रताब्राह्मणीभार्याविषयम्॥ ८६॥

(९) **भारुचिः।** ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशोऽयं गर्भादिहन्तॄणाम्। गर्भश्च ब्राह्मण-गर्भ एव प्रकरणाद् विज्ञेयः। **आत्रेयी** तु रजस्वला ब्राह्मण्येव। तस्यां हि कदाचित् पुंसस्संभव इति, अतः तां हत्वा ब्रह्महा भवति। गोत्रत इत्यपर आत्रेयीमाहुः, यस्माच्चात्रेयीं हत्वा ब्रह्महा भवति, ततोऽन्यां ब्राह्मणीं हत्वा न ब्रह्महेति गम्यते। गवादिषु तु जातिमात्रस्य विवक्षितत्वात् स्त्रीयां पुंसि चाविशेषेण प्रायश्चित्तम्। यच्चोपरिष्टश्लोके वक्ष्यति "कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम्" इति, स्त्रीग्रहणं तदपि ब्राह्मण्या एव। गोवधादौ च स्त्रीग्रहणस्य विद्यमानत्वाद्विकल्पेन ब्राह्मण्यामिदं प्रायश्चित्तं स्यात्। विकल्पश्च गुणापेक्षो युक्तः, गुरुलघुप्रायश्चित्तयोः प्रत्ययाप्रत्ययकारणेन वा। एवं चात्रेयीग्रहणमर्थवाद् भवति। सवनगतौ राजन्यवैश्यौ हत्वैतदेव। तथा च ब्राह्मणं "यो वै कश्चिद् यजते ब्राह्मणीभूयैव यजते" इति ॥ ८६ ॥

उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरभ्य गुरुं तथा ॥
अपहृत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥ ८७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** हिरण्यभूम्यादिसाक्ष्ये नु वधादिसंशये वाऽनृताभिधाने प्रायश्चित्त-मेतत्। अत्र हि दोषातिशयः श्रूयते 'भञ्जता'मित्यादि। अन्यत्र गुरुलघुभावेन कल्पना कार्या। **प्रतिरभ्येति** यदुक्तं'मलीकनिर्बन्ध' इति तदेवेदं 'प्रतिरंभः', संरंभपूर्वको गुरोरु-पद्रवारंभः। **निक्षेपः।** अत्रापि दरिद्रस्य महतो धनवतोऽधमस्योत्तान्यस्य ब्राह्मणजातीय-स्येत्यादिकल्पना। यत्र त्वेकमेव श्रूयते तत्र यथाश्रुत्येव भवितुमर्हति। कः कल्पनाया अवसरो, न चेह कौटसाक्षिनिक्षेपयोर्लघुप्रायश्चित्तमस्ति। यदपि सुरापाने तदपि तुल्यमनेन गरीयः, श्रुताश्रुतविषयत्वं 'शक्तिं चावेक्ष्येति' यत्। सत्यप्य'नुक्तनिष्कृतीनामिति' श्रवणे ॥ ८७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। साक्ष्ये** यत्र सत्यवचसि वर्णिनां वधः। **प्रतिरुध्य** मिथ्याभि-शापेन संयोज्य **निःक्षेपम्।** ब्राह्मणस्यापि सुवर्णरूपं रजताद्यपि ब्राह्मणस्य। **स्त्री** स्वभार्या अत्रेष्टा अनात्रेयी यद्भार्यावधस्तूपपातकमेव ब्राह्मणीवधत्वेऽपि तथा चान्यत्र दर्शितम्। **सुहृन्मित्र**मब्राह्मणोऽपि तस्य वधम् ॥ ८७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** हिरण्यभूम्यादियुक्तसाक्ष्येऽनृतमुक्त्वा गुरोश्च मिथ्याभिशाप-मुत्पाद्य निक्षेपं च ब्राह्मणसुवर्णादन्यद्रजतीति द्रव्यं क्षत्रियादेः सुवर्णमपि चापहृत्य स्त्रीवधं च यथा व्याख्यातं कृत्वा मित्रं ब्राह्मणं हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ८७ ॥

(४) **राघवानन्दः। साक्ष्ये** दातव्ये साक्ष्ये भूम्याद्यर्थे अन्यत्र प्राणायामाचमनयो-र्विधानात्। **प्रतिलभ्य** मिथ्याभिशापमुत्पाद्य। प्रतिरुध्येति पाठे स एवार्थः। **गुरुं** ब्रह्मदम् **निक्षेपं** ब्राह्मणसुवर्णातिरिक्तम्। **स्त्रीसुहृद्वधं** कृत्वा प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यध्याहारेणा-न्वयः। स्त्री आहिताग्नेर्ब्राह्मणी ज्ञातव्या वा अंगिराः। आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम्। ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव चेति। **सुहृत्** यागस्थक्षत्रिय-वैश्यब्राह्मणमित्रम् ॥ ८७ ॥

(५) **नन्दनः। गुरुं प्रतिलभ्य** गुरोः प्रातिकूल्यं कृत्वा स्त्रीभार्या एतदेव व्रतं चरेदित्यनुषङ्गः ॥ ८७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** गुरुं प्रतिरुध्य मिथ्याशयः ॥ ८७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। उक्त्वेति।** यत्र साक्ष्येऽर्थिप्रत्यर्थिनो वधार्हतोपैति तत्रासत्यमुक्त्वा गुरोश्च मिथ्याशापमुत्पाद्य निक्षेपं च ब्राह्मणसुवर्णमपि वापहृत्य स्त्रीवधं च यथा व्याख्यातं कृत्वा मित्रं च ब्राह्मणं निहत्य ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ८७ ॥

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ॥
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८८ ॥

(१) **मेधातिथिः। प्रमाप्य** हत्वा। **निष्कृतिरिति।** प्रागयं व्याख्यातार्थः प्रायश्चित्तगौरवोपदेशपरः ॥ ८८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। इयं विशुद्धिस्तद्देहावच्छिन्नस्य** देहिनो व्रतादिना शुद्धिः। न विधीयते निष्कृतिः तद्देहावच्छेदेन मरणे न तु भवत्येव ॥ ८८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** एतत्तु प्रायश्चित्तं विशेषोपदेशमन्तरेणाकामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधे **नेयं निष्कृतिः** नैतत्प्रायश्चित्तं किन्त्वतो द्विगुणादि करणात्मकमिति प्रायश्चित्तगौरवार्थं न तु प्रायश्चित्ताभावार्थं कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** ब्रह्महत्यानिष्कृतिमुपसंहरति **इयमिति। प्रमाप्य** हत्वा। न विधीयत इति प्रायश्चित्तगौरवार्थं निन्दाद्वैगुण्यस्योक्तत्वात्। इयमुक्त्वा द्वादशवार्षिकादिका। अत्रैव च कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरित्युक्तमन्यथा पूर्वापरविरोध इति। न च तद्विप्रातिरिक्तविषयकं संकोचे मानाभावात् ॥ ८८ ॥

(५) **नन्दनः।** 'उदिता ब्रह्महा द्वादशाब्देऽह्नी'त्यादिनोक्ताः कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते इदं विशेषविषयं कामकारेप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्। कामतस्तु कृते मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरित्येते। सामान्यविषयेऽपीन्द्रोयतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छदित्यादिकं धर्मप्रधानलोकोपकारकविशिष्टपुरुषविषयं न सार्वत्रिकमित्यविरोधोऽवगन्तव्यः॥ ८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अकामतः द्विजं **प्रमाप्य** हत्वा ॥ ८८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। इयमिति।** एषा निष्कृतिरबुद्धिपूर्वब्राह्मणवधे उक्ता। इच्छातो ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तेन संशुद्धिर्नोपदिश्यते। अन्ये त्विन्द्रो यतीनित्याद्युक्तं श्रुतिलिङ्गकामतोऽपि ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तमिच्छतीदं च ब्राह्मणवधवर्जनादरार्थं व्याचक्षते ॥ ८८ ॥

(९) **भारुचिः।** कामतोऽकामत इति कृतविचारः। तस्मान्न कामकृते प्रायश्चित्ताभावं दर्शयति, किं तर्हि प्रमादस्तुत्यर्थमिदं कल्प्यते। इतरथा हि पूर्वापरविरोधः स्यात्।

अथवा प्रायश्चित्तगुरुत्वोपदेशपरमिदं गुणतः कामतो वधे ब्राह्मणस्य। एवञ्च सर्वगुण-विशेषापेक्षया सप्रत्ययाप्रत्ययवधापेक्षया च ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तानि यथा संभवमर्थयोगा-पेक्षया प्रकल्प्यानि। अन्यानि चैवमेव समार्थानि।। ८८।।

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत्।।
तया स काये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः।। ८९।।

(१) **मेधातिथिः।** द्विजश्रुतिर्ब्राह्मणार्थैव। आह च स्मृत्यन्तरे 'ब्राह्मणस्य उष्णां मा सिंचेयुः सुराम्' (गौ. २३/१) इति। **मोहादित्य**नुवादः। **अग्निवर्णां** वर्णश्रुतिग्रहणं सामान्यलक्षणार्थम्। अत एवाह **काये निर्दग्धे मुच्यत** इति।। ८९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सुरापानप्रायश्चित्तमाह **सुरामिति**। पैष्टीपाने त्रयाणां गौडीमाध्वीपाने तु विप्रस्येत्याशयेन **द्विज** इत्युक्तम्। **मोहात्** रागात् न त्वज्ञानात्। **निर्दग्ध** इति मृत्यहेतुतां दर्शयति। **अग्नीवर्णाम**ग्निसदृशमौष्ण्येन। एतदुत्तरेष्वपीत्यनुषज्यते।। ८९।।

(३) **कुल्लूकः।** सुराशब्दः पैष्टीमात्रे मुख्यो न तु गौडीमाध्वीपैष्टीषु त्रितयानु-गतैकरूपाभावात्प्रत्येकं च शक्तिकल्पने शक्तित्रयकल्पनागौरवप्रसङ्गात् गौडयादि-मदिरासु गुणवृत्त्यापि सुराशब्दप्रयोगोपपत्तेः। अत एव भविष्यपुराणे। सुरा च पैष्टी-मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे। पैष्टयाः पानेन चैतासां प्रायश्चित्तं निबोधत। मनुनोक्तं माहाबाहो समासव्यासयोगतः। एतासामति निर्द्धारणे षष्ठी। एतासां गौडीमाध्वी-पैष्टीनां प्रकृतानां मध्ये पैष्टीपाने मनूक्तं प्रायश्चित्तम्। सुरां पीत्वा द्विजो मोहादिति निबोधतेत्यर्थः। मुख्यां सुरापैष्टीं रागादिव्यामूढतया **द्विजो** ब्राह्मणादिश्च पीत्वाऽग्निवर्णां सुरां पिबेत्तया सुरया शरीरे निर्दग्धे सति द्विजस्तस्मात्पापान्मुच्यते। एतच्च गुरुत्वा-त्कामकारकृतसुरापानविषयम्। तथा च बृहस्पतिः। सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिःक्षिपेत्। मुखे तया स निर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात्।। ८९।।

(४) **राघवानन्दः।** सुरापानप्रायश्चित्तं सार्थवादमाह **सुरां पीत्वे**त्यष्टभिः। कामतस्तत्पाने मरणान्तिकप्रायश्चित्तम्। तथा च बृहस्पतिः। सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे। क्षिपेत्तया स निर्दग्धोऽमृतः शुद्धिमवाप्नुयादिति। सुरापदमत्र पैष्टयां मुख्यं अन्यत्र मादकयोगाद्गौणम्। अत एव भविष्ये। सुरा च पैष्टी मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे। पैष्ट्याः पाने तु चैतासां प्रायश्चित्तं निबोधतेति। एतासां सुराणां मध्ये। सुरा वै मलमन्नानामिति वक्ष्यति अन्नानामिति लिङ्गात्पैष्टीति।। ८९।।

(५) **नन्दनः।** अमोहान्मतिपूर्वकं एवं व्याख्याने स्मृत्यन्तराणि संगच्छन्ते **अग्नि-वर्णाम**ग्निस्पर्शां स्वकाये निर्दग्धे मरणे सति।। ८९।।

(६) **रामचन्द्रः। तया सुरया**।। ८९।।

(८) **गोविन्दराजः। सुरामिति**। द्विजातिगन्धातिशयव्यामूढतया चेच्छातः सुरां पैष्टीं मुख्यां पीत्वाऽग्निस्पर्शां सुरां पिबेत्। तया सुरया शरीरे दग्धे सति द्विजातिः तस्मा-त्पापाद्विमुच्यते।। ८९।।

(९) **भारुचिः।** एवञ्च मृतस्य शुद्धिर्विज्ञेया। तथा च सुरायाग्निवर्णत्वमनुगृहीतं भवति। **मोहादिति** चात्र यदुक्तं, तत्पूर्वत्रार्थनिर्देशलिङ्गम्, यदुक्तं "प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य मोहात् पूर्वकृतेन वा" इति, अत्र मोहस्य स्वशब्देनैवोपदेशात् ।। ८९ ।।

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।।
पयो घृतं वाऽऽमरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ।। ९० ।।

(१) **मेधातिथिः।** अन्यतरप्रायश्चित्तमग्निवर्णं भवत्येव। **गोमूत्रादयो** द्रव्यविशेषा अन्यप्रकारमरणनिवृत्त्यर्थाः। **सुरा** च पैष्टीति विज्ञेया। तां मुख्येत्युपचरन्ति। अन्यत्र तु प्रयोगो गौणः। कामतः पाने चैतत्। तथा च वक्ष्यति। 'अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति'। **अग्निवर्ण**मित्यग्निस्पर्शमिति ज्ञातव्यम्। तथा चाह **'आमरणादिति'।** सुरा च स्त्रीणामपि प्रतिषिद्धा। उक्तं हि वासिष्ठे। 'तथा ब्राह्मणी सुरापी भवति। न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति। इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्या लोके प्रेत्यावाप्सु च जलभुग्भवति' ।। ९० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** आमरणाद्यावद्भिर्वारैर्मरणं भवति। गोशकृद्रसं निष्पीड्य गृहीतम्। एतत्कामतः पापे। अकामतः स्मृत्यन्तरोक्तं ज्ञेयम् ।। ९० ।।

(३) **कुल्लूकः।** गोमूत्रजलगोक्षीरगव्यघृतगोमयरसानामन्यतममग्निस्पर्शं कृत्वा यावन्मरणं पिबेत् ।। ९० ।।

(४) **राघवानन्दः।** आमरणादितिच्छेदः [कपिदेहे ततः सुरापानजात्। तदभावे गोमूत्रादि पंचाग्निवर्णमिति पदानां विशेषणम्] ।। ९० ।।

(५) **नन्दनः।** उदकादीनामपि विशेषणमग्निवर्णमिति आमरणात्पिबेद्यथा गोमूत्रादीनामन्यतमस्य पानेन मरणं प्राप्नोति तथा पिबेदिति ।। ९० ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **गोमूत्रमिति।** गोमूत्रोदकगोक्षीरघृतगोमयरसानां वान्यतममग्निस्पर्शं मरणपर्यन्तं पिबेत् ।। ९० ।।

(९) **भारुचिः।** द्रव्यमात्रविकल्पार्थं चेदमारब्धम्। तथा चौष्ण्यगुणस्समानोऽत्र पूर्वद्रव्येण। अग्निवर्णत्वं च सर्वशेषः। तथा **वामरणादित्युक्तं** एतच्च मुख्यसुरापाने कामतः प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तम् ।।९०।।

कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।।
सुरापानापनुत्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी ।। ९१ ।।

(१) **मेधातिथिः।** इदं प्राणात्यये औषधार्थम्। अन्येन विहितस्यापि तस्य। अज्ञानात्तु तप्तकृच्छ्रसहितः पुनः संस्कारो दर्शयिष्यते। अन्ये तु गौडीमाध्व्योरुपचरितसुराभावयोरिच्छन्ति। तथा च स्मृत्यन्तरे 'असुरामद्यपाने चांद्रायणमभ्यसनीयम्'। **सकृदिति** कणपिण्याकयोरुभयोः शेषः। **निशायाम्।** अवालमधम्। गोलोमाजालोमादिकृतं वासः। **जटी** शिखयाऽन्यैर्वा केशैः। **ध्वजी** मद्यघटिकादिनेति ।। ९१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **कणान्** तण्डुलकणान् यवागूं पक्त्वा पिबेत्। **पिण्याकं** तिलकल्कं जलेनालोड्याब्दं सकृन्निशि। चीरवासा इत्यादि चोभयगतम्। चीरं खण्डवस्त्रम्। **ध्वजी** सुराभाण्डध्वजं पुरस्कृत्वा। एतच्च कामत उपलभ्यमानमद्यसुरासंसृष्टजलपाने।। ९१।।

(३) **कुल्लूकः।** अथवा गोरोमादिकृतवासा जटावान्सुराभाजनचिन्हः सूक्ष्मतण्डुलावयवान् आकृष्टतैलं तिलं वा रात्रावेकवारं संवत्सरपर्यंतं सुरापानपापनाशनार्थं भक्षयेत्। इदमबुद्धिपूर्वकममुख्यसुरापाने द्रष्टव्यम्। न तु गुणान्तरवैकल्पिकं लघुत्वात्।। ९१।।

(४) **राघवानन्दः।** अकामतः पैष्टीपाने कामतश्च गौडीमाध्व्योः पान आह **कणानिति**। **कणान्** तण्डुलस्य सूक्ष्मांस्तुषयुक्तावयवान्। **पिण्याकं** निःसारिततैलं तिलं **वालवासाः** गोवालनिर्मितवासाः। **ध्वजी** **मद्यघटिका** ध्वजरूपा यस्य सः।। ९१।।

(५) **नन्दनः।** अकामतः पाने प्रायश्चित्तमाह **कणान्वा भक्षयेदब्दमिति**। **वालवासा** गोवालकृतवस्त्रधरः **जटी ध्वजी** सुराकलशचिन्हयुक्तश्च भूत्वा कणान्पिण्याकं वा सकृन्निशि संवत्सरमिह भक्षयेत्।। ९१।।

(६) **रामचन्द्रः।** सुरापानस्य अपनुत्यर्थं **बालवासाः** प्रावारकम्बलादि।। ९१।।

(८) **गोविन्दराजः।** **कणानिति**। अथवा गोलोमादिकृतवासा जटावान् सुराभाजनचिन्हहस्तन्दुलमलं तिलखलं चैकवारं रात्रौ संवत्सरं सुरापानपापनिर्हरणार्थं भक्षयेदितीदमबुद्धिपूर्वमुख्यसुरापाने द्रष्टव्यं न पूर्ववैकल्पिकं लघुत्वात्।। ९१।।

(९) **भारुचिः।** एतच्च प्रायश्चित्तं मुख्यसुरापान एवाकामतो गम्यते। एवं ह्येतद् व्यतिक्रमे सप्रत्ययाप्रत्ययकारणभेदात् गुरुलघुत्वं प्रायश्चित्तस्योपपन्नं भवति। तथा च गौतमोऽप्रत्यये सुरापाने लघुप्रायश्चित्तमाह सप्रत्ययसुरापानप्रायश्चित्ताद् गुरुणः "अमत्या पाने पयो घृतमुदकं वायुं प्रति त्र्यहं तप्तानि स कृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारः" इति। अथवेतरयोः सुरयोः पान एतल्लघुप्रायश्चित्तं विज्ञेयम्। तथा च स्मृत्यन्तरं "असुरामद्यपाने चान्द्रायणमभ्यसेदिति"।। ९१।।

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते।।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्।। ९२।।

(१) **मेधातिथिः।** 'अन्न'शब्दो यद्यप्यदनक्रियाकर्मणि व्युत्पाद्यते, तथापि व्रीह्यादिप्रभृतावेव भक्तसक्तवपूपादौ प्रसिद्धतरप्रयोगः। तथा चा'न्नेन व्यञ्जनमि'ति भेदोपपत्तिः। अतः पिष्टविकारत्वात् सुराया अन्नव्यपदेशे लब्धेऽ**न्नानां मलमिति** निवारणोपपत्तौ पैष्ट्याः सुरायाः प्रतिषेधे लिङ्गमिदम्। लिङ्गं त्रयाणां वर्णानां संपद्यते। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरपि वर्णैः पैष्टी न पातव्या। किं च सैव सुरा मुख्या गौडीमाध्व्योः। एवं यथा सीधुमाध्वीकयोर्गुरु प्रायश्चित्तं न तथान्येषामरिष्टादीनां मद्यानाम्। **मलशब्दः** **पाप्मेति** व्याख्यातो निन्दातिशयदर्शनार्थः। सत्यपि प्रायश्चित्तप्रकरणे वाक्यात् सुरापाननिषेधोऽयम्। भिन्नवाक्यत्वाच्च नार्थवादः।। ९२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अन्नानां मलं** अन्नानामशुद्धभागः । यच्च **मलम**शुद्धभागः स **पाप्मा** पापहेतुः । शूद्रस्तु स्वत एव पापत्वात्पिबन्नपि नाधिकपापवान्भवतीत्यर्थः । अन्नानामित्युक्तत्वादन्नपिष्टप्रभवत्वात्पैष्टचेव त्रयाणां वर्णानां निषिद्धा ।। ९२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । यस्मात्तंडुलपिष्टसाध्यत्वात्सुरा अन्नमलं **मलशब्देन** च पापमुच्यते तस्माद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः पैष्टीं सुरां न पिबेयुरित्यनेन प्रतिषेधे सति एतदतिक्रमे सुरां पीत्वेति प्रायश्चित्तं अन्नमलानुवादाच्च पैष्टीनिषेध एवं स्फुटः त्रैवर्णिकस्य मनुनैवोक्तः ।। ९२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । त्रयाणां पैष्टीभक्षणाभावं सार्थवादं निगमयति **सुरे**ति । मल-पाप्मनोरेकपर्यायत्वेन तद्भुक् मलभुगेव ।। ९२ ।।

(५) **नन्दनः** । **सुरायाः** पैष्टचाः पाने त्रैवर्णिकैरेतत्प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह **सुरा वै मलमन्नानामि**ति । अन्नानां मलमिति वचनसामर्थ्यात्पैष्टी गम्यते प्रतिषिध्यते चेति गम्यते ।। ९२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । सुरा अन्नानां मलं पिष्टेन यत्कृतम् ।। ९२ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **सुरे**ति । यस्मात्तण्डुलपिष्टादपि संपाद्यत्वात् सुरान्नमलं **मलशब्देन च** पापमुच्यते । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः पैष्टीं सुरां न पिबेयुः इत्यनेनैव प्रतिषेधे सति एतदतिक्रमे सुरां पीत्वा इत्यादि प्रायश्चित्तं सुरा चान्नमलार्थवादः लोकप्रसिद्धश्च पैष्टयेव मुख्या गौडीमाध्व्योस्तूपचारात् सुरा शब्दः ।। ९२ ।।

(९) **भारुचिः** । केचिदत्र "गौड़ी" श्लोकं पूर्वं पठति, पश्चादिमं—"सुरा वै मलमन्ना-नामिति" । तैरप्येतौ विपर्यस्य श्लोकौ व्याख्येयावर्थक्रमेण, ये पुनः "सुरा वै मलमन्नानां" इत्येतं पूर्वं पठन्ति, तेषामर्थक्रम एव । अतः पूर्वमयमस्माभिः पठयते । **सुरा** लोकप्रसिद्धा गवादिवत् । अन्नमलवत्वं चार्थवादस्तस्मात् पानविद्वेषणार्थः । न हेतुः प्रतिषेधविधेर्हेतुत्वे सति सर्वस्यान्नमलस्याभक्ष्यत्वं स्यान्मण्डादेः, हेतुमालाप्रसङ्गश्च स्यात् । अन्नमलत्वादपेया सुरा, अन्नमलं पुनः कस्मादपेयमिति । अत्र कारणं वक्तव्यं भवति । यतोऽयमर्थवादः, न हेतुः । एवञ्च सति प्रसन्नापि सति सुरान्नमलत्वेन निन्द्यते । **पाप्मा च मलमुच्यते** । अयमप्यर्थवादो निवृत्त्यर्थ एव । येन नान्नमलत्वं पाप्मनो हेतुः, किं तर्हि सुरापानम् । यतः द्विजातिभिरपेया सा । एवञ्च सुराया अपेयत्वे सिद्धे "सुरां पीत्वा द्विजो मोहात्" इति युक्तः प्रायश्चित्तविधिः । एवं तावदन्नमलाद् लिङ्गात् पैष्टी मुख्यसुरा द्विजातीनां प्रति-षिद्धा । अधुना त्वसुरामद्यप्रतिषेधार्थं ब्राह्मणानामिदमारभ्यते ।। ९२ ।।

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ।। ९३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । गुडविकारो **गौडी** । येषामपीक्षुरसमेव मद्यतामापद्यते तेषामपि कारणे कार्योपचारेण 'गौडी'व्यपदेशो न विरुद्धः । मधुनो विकारो **माध्वी** । मधु माध्वीकं

विकारवृत्त्या। न सद्यो जातस्य मृद्वीकारसस्य प्रतिषेधो यावन्मद्यावस्थामप्राप्तस्येति दर्शयति। अविकृतं हि मधुमाध्वीकमिच्छन्तीति स्मरति। यत्रापि मद्यशब्देन प्रतिषेधस्तत्राप्यनासादितमद्यपानशक्तियोगस्य नैव प्रतिषेधः। तस्य मद्यशब्देनानभिधानात्। यथा 'शुक्त'शब्दोऽवस्थाविशेषवति प्रवर्तते नाविशेषेण। न हि तदेवाम्लतामनापन्नं 'शुक्त'-मित्युच्यते। यथा स एव गौः वत्सावस्थायां न 'बलीवर्दः'। एवं च पिष्टोदकादिसंघात-संमष्टया न 'सुरा' यावत्कालपरिवासेन न मदशक्तिमापन्ना। एवमिक्षुरसमृद्वीकारसयोर्द्रष्टव्यम्। "अल्पायास्तर्हि पानं प्राप्नोति, यावत्या मात्रया पीता न मदयति। प्रतिबन्धक-द्रव्ययोगेन च"। नैष दोषः। नायं मदोत्पत्तिप्रतिषेधः। 'तथा कर्तव्यं यथा मत्तः क्षीबो न भवतीति'। किं तर्हि 'यन्मदजननसमर्थशक्तियुक्तं तन्न पातव्यमिति'। अल्पाया अपि सा शक्तिर्विद्यते। यावता रूक्षमल्पप्राणं स्वल्पमपि मद्यं मदयति स्निग्धं महाप्राणं बह्वपि नेति। नैतावता मदशक्त्यभावः शक्यो वक्तुम्। कार्याभावेन कारणभावान्मद्यानामपि-नैव निश्चीयते। न हि महत्काष्ठं दग्धुमसमर्थस्याग्नेरदाहकत्वमनुमीयते, शुष्कतृणे तादृश-स्यैव दाहकत्वोपलंभात्। "यदप्युक्तं द्रव्यान्तरेण शक्तिप्रतिबन्धकत्वे पानप्राप्तिरिति"—तदप्यचोद्यम्। न हि तृणेन तादृस्यैव दाहे तदानीं सा तस्य शक्तिर्नास्ति किंतु विद्यमानाऽपि कार्यारंभं प्रत्यसमर्था। शक्तिसंभवश्च प्रतिहेतुर्न ते नित्यकार्यम्। न च द्रव्यान्तराणि शक्तिं विनाशयन्ति, अपि तु कार्यारंभं प्रतिबध्नन्ति। तथा च पलपरिमाणारंभकद्रव्ययोगेऽपि पैत्तिको माद्यति न श्लैष्मिकोऽतोऽनुमीयते न तस्य विनाशः। तस्मान्न भाविमद्यावस्थस्य प्रतिषेधो नापि प्राप्तावस्थाविशेषस्य प्रतिबन्धकाभावादिवत्तत्प्रतिषेधः। यथा चौरः स वर्जनीय इति। नोदश्वितोऽप्राप्ताम्लभावस्य प्रतिषेधः। "माध्वीति कथं, यावता गुणेन माध्वीति भवितव्यम्"। 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति' (परिभाषा ९५) परिहारः। ज्ञापकं चास्याः परिभाषाया ओरोदिति वक्तव्ये 'ओर्गुण' (पा. सू. ३-४-१४६) इति गुणग्रहणम्। अत्र द्विजोत्तमग्रहणं च क्षत्रियवैश्ययोर्मद्यानुज्ञानार्थम्। तथा च महाभारते भारतानां यादवानां मद्यपानं तु वर्ण्यते 'उभौ मध्वासवक्षीबौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ' इत्युत्तरश्लोकादर्थवाद एव। "ननु च तथा सर्वा इति बहुवचनं कथम्"। यावता एकमुपमानं द्वे उपमेये। अन्नमलत्वं चात्र हेतुमन्निगदोऽर्थवादो मलं हेतुर्यथा शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति।। ९३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ब्राह्मणं प्रतिविशेषमाह **गौडीति**। गुडभवा तत्प्रकृतीक्षुरसजा च। **माध्वी** द्राक्षारसकृतेति केचित्। मधूकपुष्पेण मधुना वा कृता वाच्या त्रिविधा सुरा। यथैका सुरा पैष्टी त्रिभिर्वर्णैर्न पेया तथा सर्वा त्रिविधा द्विजोत्तमैः ब्राह्मणैरित्यर्थः।। ९३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** या गुडेन कृता सा **गौडी** एवं पिष्टेन कृता **पैष्टी** मधुकवृक्षो मधुः तत्पुष्पैः कृता सा **माध्वी** एवं त्रिःप्रकारा **सुरा** जायते मुख्यसुरासाम्यनिबोधनमितरसुरापेक्षया ब्राह्मणस्य गौडीमाध्वीपाने प्रायश्चित्तगौरवार्थम्। यथा वैका पैष्टी मुख्या सुरा पूर्ववाक्य-निषिद्धत्वात् त्रैवर्णिकस्यापेक्षया तथा पूर्वा गौडी माध्वी च द्विजोत्तमैर्न पातव्या।। ९३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ब्राह्मणमित्युपसंहारात् विप्रस्य तु सुरात्रयमभक्ष्यमित्याह **गौडीति**। एका पैष्टी यथा ब्राह्मणं प्रति तथेतरे ते प्रतिनिषिद्धतया तुल्ये। **द्विजोत्तमैः** विप्रैः।। ९३ ।।

(५) **नन्दनः**। ब्राह्मणस्य गौडीमाध्व्योरपि पाने प्रायश्चित्तमेतत्कर्तव्यमित्य-भिप्रायेणाह **गौडी माध्वी च पैष्टी चेति**। एका पूर्वश्लोके प्रतिषिद्धा **पैष्टी**।। ९३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। गुडेन कृता **गौडी**। पिष्टस्य **पैष्टी**। **माध्वी** मधूकपुष्पस्य यथैव एका तथा सर्वा सुरा प्रकृतिद्रव्यं मदहेतुः ।। ९३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **गौडीति**। गुडेन तत्कारणेनेक्षुरसेन कृता इत्येवं प्रकारा सुरा पेष्टी पूर्ववाक्यनिषिद्धा तद्वत्सर्वा अपि सुरा ब्राह्मणैर्न पातव्या। द्विजोत्तमग्रहणादुत्तर-श्लोकेषु ब्राह्मणग्रहणात् गौडीमाध्व्योः सुराया सुरात्वोपचारः।। ९३ ।।

(९) **भारुचिः**। गुडस्य विकारो **गौडी**, गुड़कार्या वा। अनुक्ता तद्धितवृत्तिरिति कृत्वा यत्रापीक्षुरसविकारो मद्यं तत्रापीक्षुरसो गुड़कारणत्वाद् गुडशब्देनोच्यते। एवं चोभय-थापि गौड़ी भवति। **पैष्टी** तु पिष्टविकारः। "तस्येदं" इति वा। अनुक्ता तद्धितवृत्तिरिति पूर्वोक्ता मुख्या। **माध्वी** च मधुशब्दादेरत्र विकारार्थे। एवञ्च मधुविकारो माध्वी न माधवी, येन "संज्ञापूर्वको विधिरनित्य" इतीयं परिभाषा अस्याश्च ज्ञापकं स्यात्। "ओर्वो दिति वक्तव्ये" **गुण** ग्रहणं गुर्वविकृतं ज्ञापनार्थमस्य। तथा च सति गुणस्यानित्यत्वात् माध्वीति सिद्धम्। एवञ्च "स्वायम्भुव इत्येतदपि सिद्धं" भवति। एवं त्रिविधैषा। **यथैवैका** इति च प्रसिद्धा। प्रतिषिद्धायां पिष्टसुरायां पूर्वश्लोके, इह श्लोके इतरे गौड़ीमाध्व्यावसुरे सत्यौ सुरीकरोति निन्दार्थम्। अतः पिष्टसुरासमे इतरे न सुरे एव। यथा राजसमो मन्त्री राजा भवति। **यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैरिति** गौडीमाध्व्योश्च बहुवचनं **तथा सर्वे** इत्येतद्भेदबहुत्वापेक्षं, समुदायापेक्षं वा। ते च पैष्टी च सर्वापेया। इतरथा हि "यथैवैका तथैवोभौ न पातव्यौ द्विजोत्तमैः" इत्येवं बहुवचनमिदं न व्याख्यायेत। एवं चात्र श्लोके ब्राह्मणानां गौड़ीमाध्व्योः प्रतिषेधः, पूर्वश्लोके तु मुख्यसुरा त्रयाणामपि पतिषिद्धा। एतच्च सामर्थ्याद् विज्ञायते। सामर्थ्यञ्च वाक्यद्वयारम्भः। तद् यतः श्लोकेऽस्मिंस्त्रयाणां द्विजानां प्रतिषिध्येरन् ततः पूर्वश्लोकारम्भोऽनर्थकः स्यात्। आरब्धस्तु यतः पुनरुक्तत्वात् शास्त्रवाक्ययोः पूर्वश्लोकेन मुख्यसुरा त्रयाणामपि प्रतिषिद्धा, उत्तरश्लोके तु गौड़ीमाध्व्योरेव ब्राह्मणानां प्रतिषेधः। एवञ्च सति **यथैवैका तथा सर्वा** इत्येतदुपपन्नं भवति। **द्विजोत्तम**ग्रहणं चात्र ये च "द्विजातिभिः" इत्यत्र पठन्ति, तेषां द्विजातिशब्दाद् द्विजोत्तमार्थ एव विज्ञेयः, त्रयाणां साधारणोऽपि सन्नेतत् स्यात् सार्थ्यात्। तथा चोत्तरश्लोकेषु त्रिषु ब्राह्मणग्रहणानि लिङ्गान्यस्यैवार्थस्य प्रदर्शयिष्यामः।। ९३ ।।

यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः ।। ९४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **यक्षादयो** निन्द्याः प्राणिनो भक्ष्याभक्ष्यविवेकशून्या मांसमभक्षयन्। सुरा चासवश्च **सुरासवम्**।। 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः। आसवोऽत्र मद्यविशेष एव, ईषन्मद्याद्भिन्नं गोबलीवर्दवदिहोपादानम्। **देवानामश्नता** देवदेयानि हवींषि चरुपुरोडाशादीनि दर्शपूर्णमासोदितानि ब्राह्मणस्याशितुं युक्तानि, न पिशाचाद्यन्नं मद्यमांसादीनि ।। ९४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** न केवलं सुरा ब्राह्मणानामपेया किंतु सुरावन्मद्यासवमांसानि क्षत्रियादिभक्ष्याण्यपि ब्राह्मणस्याभक्षणीयान्याह **यक्ष इति। यक्षाः** कुबेरानुचराः। **राक्षसाः** रावणाद्याः। **पैशाचा** वेतालाद्याः। **तेन** मद्यादीनां रजस्तमःप्रधानतोक्ता। तेन तदाहारता सत्त्वप्रधानस्य विप्रस्यायुक्तेत्यर्थः। मद्यं त्रिविधं सुरातोऽन्यन्मदहेतुः। **आसवो** मद्यसुराप्रकृतिद्रव्यजो मदहेतुः। **देवानां** सात्त्विकानां **हविर्भक्ष्यमश्नता**ऽशितुं योग्येन ॥ ९४॥

(३) **कुल्लूकः।** मद्यमत्र निषिद्धपैष्टीगौडीमाध्वीव्यतिरिक्तं नवविधं बोद्धव्यम्। तान्याह पुलस्त्यः॥ पानसद्राक्षमाध्वीकं खार्जूरतालमैक्षवम्॥ माध्वीकं टांकमाध्वीकं मैरेयं नारिकेरजम्॥ सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशैव च॥ द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्॥ मांसं च प्रतिषिद्धं सुरा च त्रिप्रकारा प्रोक्ता। असूयत इति **आसवो** मद्यानामवस्थाविशेषः सद्यः कृतसंसाधनः संजातमद्यस्वभावः। यमधिकृत्येदं पुलस्त्योक्तप्रायश्चित्तम्॥ द्राक्षेक्षुटंककखर्जूरपनसादेश्च यो रसः॥ सद्यो जातन्तु पीत्वा तु त्र्यहाच्छुध्येद्द्विजोत्तमः॥ एव मद्यादिचतुष्टयं यक्षरक्षःपिशाचसंबन्ध्यन्नं ततस्तद्ब्राह्मणेन देवानां हविर्भक्षयता नाशितव्यम् निषिद्धायाः सुराया इहोपादानं यक्षरक्षःपिशाचान्नतया निन्दार्थम्। अत्र केचिद्देवानामश्नता हविरिति पुंल्लिंगनिर्देशाद्ब्राह्मणस्य पुंस एव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिया इत्याहुस्तदसत्॥ 'पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत्। इहैव सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते॥' इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिविरोधात्॥ ९४॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **यक्ष इति। मद्यं** नवविधं सुरा च त्रिविधा। तथा च **पुलस्त्यः।** पानकं वार्क्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम्॥ माक्षीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेरिजम्॥ समानानि द्विजातीनामद्यान्येकादशानि तु॥ द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषां मध्यमं स्मृतमिति॥ **आसवं** सद्यः कृतसंधानेन प्राप्तमद्यभावम्। एतत्सर्वं विप्राभक्ष्यम्। अनदने हेतुर्देवानां हविर्यज्ञावशिष्टमन्नमश्नन्ति ते। मांसमत्रामं यक्षरक्ष इति लिङ्गात्॥ ९४॥

(५) **नन्दनः।** ब्राह्मणस्य मद्यवर्जने युक्तमाह **यक्षरक्ष** इति। **मद्यं** मदकरं द्रव्यं **मासमि**त्यनतव्यप्रसङ्गादुक्तं सुरापैष्टी आसवो माध्वी गौडी च हविर्हविःशेषम्॥ ९४॥

(६) **रामचन्द्रः। यक्षरक्षःपिशाचान्नं** कृतं मद्यादि हविः तद्ब्राह्मणेन **नात्तव्यं** न अदनीयम्॥ ९४॥

(८) **गोविन्दराजः। यक्षरक्षःपिशाचान्नमिति। मद्यं** सुराव्यतिरिक्तम्। **मांसं** यदभक्ष्यम्। **सुरा** त्रिविधाऽन्याऽऽसवमरिष्टापवादि **यक्षरक्षःपिशाचान्नम्** एतत्संबन्धि अन्नमतस्तद्ब्राह्मणेन देवोद्देशेन हविर्भक्षयता नाशयितव्यं देवानामश्नता हविरिति लिङ्गात्। पुंस एव ब्राह्मणस्य मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिय इत्याहुस्तदसत्। सुरालशुनपलाण्डुगृञ्जनकानि अभक्ष्याणि स्युः ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्तीहैव सा दुर्मतिः क्षीणपुण्याप्सु जलोद्भवेति शुक्तिका वा। पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत्। इहैव सा शुनी गृध्री शूकरी चापि जायते इति शङ्खवशिष्ठयाज्ञवल्क्यैः ब्राह्मण्या अपि निषेधस्मरणात्॥ ९४॥

(९) **भारुचिः।** इति लिङ्गात् सत्यपि जात्यर्थविशेषे स्त्रीनामप्रतिषेधः। एवञ्च सत्यनेनाप्रतिषेधदर्शनेन क्वचिद् ब्राह्मण्यः पिबन्ति। यथा च स्त्रीपुंसयोः सत्यप्येकजातित्वे

प्रायश्चित्तभेदः, एवमयमपि प्रतिषेधविशेषो विज्ञेयः। यथा "आश्विनं भक्षयन्ति" इति च सुराग्रहे सौत्रामण्यां कर्माङ्गत्वाददोषः, मांसवत्, एवं वाजपेये त्विति। अयमपरोऽर्थवाद-स्सुराप्रतिषेधविधेः ॥ ९४ ॥

अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ॥
अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ९५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **अमेध्ये पतनं** देवान्नाशनवदर्थवादः। "ननु च वैदिकोदाहरणं कथमकार्यम्"। अत्रोच्यते। तदपेक्षयाऽन्य**दकार्यं कुर्या**दिति। कथमकार्यम्। अशुचेर्वेदाक्ष-रोच्चारणप्रतिषेधात् ॥ ९५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** मद्ये ब्राह्मणस्य दृष्टप्रत्यवायमप्याह **अमेध्य** इति। वैदिक-मुपाहरेत् उच्छिष्टादि काले ॥ ९५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणो मद्यपानमदमूढबुद्धिः सन् अशुचौ वा पतेद्वेदवाक्यं वोच्चार-येद्ब्रह्महत्याद्यकार्यं वा कुर्यादतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ९५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रैव दृष्टार्थतामाह **अमेध्ये**ति द्वाभ्याम्। अवैदिकं म्लेच्छ-भाषितम्। **अकार्यं** स्वकन्यागमनादि। तत्र हेतु**र्मदमोहितः** मद्येन कृतवैचित्त्यः ॥ ९५ ॥

(५) **नन्दनः।** इतश्चापि ब्राह्मणस्य मद्यं वर्ज्यमिति श्लोकद्वयेनाह **अमेध्ये वा पतेन्मत्त** इति। **अमेध्ये**ऽगम्यागमनादौ **वैदिकं** वेदरहस्य**मुदाहरेत्** श्रवणानर्हेषु ॥ ९५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** मत्तः द्विजः **अमेध्ये** पुरीषादौ वा पतेत् पक्षान्तरवैदिकं वोदा-हरेत् ॥ ९६ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **अमेध्य** इति। ब्राह्मणः क्षीवः सन्नशुचौ वा निपतेद्वेदवाक्यं वोच्चारयेद्ब्रह्महत्याद्यकार्यं वा मदव्यामूढः कुर्यादतस्तेन मद्यं न पातव्यं इत्यपरोऽर्थ-वादः ॥ ९५ ॥

(९) **भारुचिः** अर्थवादोऽयं, न हेतुः। हेतुत्वे हि स्वल्पिका पीयेत, यावती पीता मदं न जनयति। अमेध्ये पतनादौ चाकार्ये न प्रवर्तयति। अथवा सप्रत्यनीकी मांसभक्षणेन सह पीयमाना अमेध्यपतनादिदोषं मदभावं न जनयतीति कृत्वा तथा पीयेत ॥ ९५ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ॥
तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ॥ ९६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अधीते वेदे संस्काररूपेणावस्थितं हृदयं ब्रह्मशब्देनोच्यते। अतो हृदये **मद्येनाप्लाविते।** स शूद्रतां गच्छति। ब्राह्मण्यवचनं सर्वप्रकारमद्यनिषेधार्थं ब्राह्मणस्य। क्षत्रियवैश्ययोः पैष्ट्या एव निषेध इति दर्शयति ॥ ९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **ब्रह्म** वेदः। **शूद्रत्वं** वर्णत्रयबाह्यत्वम् ॥ ९६ ॥

(३) **कुल्लूकः। यस्य** ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्काररूपेणावस्थितः एकदेहत्वात् जीवात्मैकवारमपि मद्येनाप्लाव्यते तथा चैकवारमपि यो ब्राह्मणो मद्यं पिबति ब्राह्मण्यं व्यपैति शूद्रतां समाप्नोति तस्मान्मद्यं सर्वथैव न पातव्यम् ।। ९६ ।।

(४) **राघवानन्दः। ब्रह्म** वेदः। **शूद्रत्वं** शूद्रवद्वेदाभ्यासादेर्बहिष्कृतत्वं पतितत्वादस्य शूद्रस्यापकृष्टत्वात् संभाषणादित्यागोऽपि ।। ९६ ।।

(५) **नन्दनः। ब्रह्म** ब्राह्मण्यम् ।। ९६ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यस्य** ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्राप्यते सकृत् **तस्य** ब्राह्मणस्य ।। ९६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यस्येति**।। तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यमवगच्छति शूद्रताम् ।। यस्य ब्राह्मणस्य शरीरे संस्काररूपेनावस्थितो वेदः सकृदपि मद्येन पूर्यते तस्य ब्राह्मण्यं व्यपगच्छति शूद्रत्वं चासौ व्रजतीत्यपि पूर्वार्थ एव ।। ९६ ।।

(९) **भारुचिः।** आत्मस्थां ब्रह्मभावनाख्यं यस्मात् अतः **कायगत**मित्यर्थवादोऽयम् । **ब्राह्मण**ग्रहणं चात्र श्लोकत्रये धारणार्थम् । अनन्तरश्लोके गौड़ीमाध्व्योः ब्राह्मणप्रतिषेधात् तदपेक्षया । अथ तु पूर्वश्लोकप्रतिषेधापेक्षोऽपि ततः पूर्वस्य प्रतिषेधस्योत्तरस्य च सामान्येनामी श्लोकत्रयार्थवादाः । एतस्मिंञ्च पक्षे ब्राह्मणग्रहणं निदर्शनार्थं यथासंभवं विज्ञेयम् अन्ये तूक्तप्रतिषिद्धत्वात् क्षत्रियवैश्ययोर्विकल्पं मन्यन्ते गौडीमाध्व्योः प्रतिषेधस्य । तदिदं युक्तमयुक्तं वेति विचारणीयं, ग्रंथगौरवभयात्तु न लिख्यते। किं पुनरयं **मद्य**शब्दो मदनिमित्त उत जातिनिमित्तः। किं चातः यदि जातिनिमित्तः सर्वावस्थामपेयम् । अथ मदगुणनिमित्ते ततोऽपि नष्टे तस्मिन्नल्पं वा पेयं स्यात्। यत इदमुच्यते गुणनिमित्तोऽयं प्रतिषेधः। एवं सति प्रत्यस्तमितमदगुणं मद्यं कुत्रचिदाचरन्ति ब्राह्मणाः। तथा चोक्तम्, "अमेध्ये वा पतेन् मत्तः' इत्येवमादिषु मदगुणनिमित्त एव प्रतिषेधो मद्यस्येति विज्ञायते। अनुत्पन्नमदगुणं च माध्वीकमपर्युषितं च पीयते। यतः गुणापेक्ष एव प्रतिषेधः। अन्येऽपि च नाचरन्ति विनष्टमदगुणमपि सन् मद्यम् । तथा च वक्ष्यति–"सुराभाण्डस्थितस्तथा" इत्येवमादि ।। ९६ ।।

एषा विचित्राऽभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ।।
अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ।। ९७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** उक्तप्रयोजनौ पूर्वोत्तरश्लोकौ ।। ९७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** विचित्रा स्मृत्यन्तरोक्ता निष्कृतिः। साहित्येन विविधा ।।९७।।

(३) **कुल्लूकः।** इदं सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारं प्रायश्चित्तमभिहितं तस्मात्परं ब्राह्मणसुवर्णहरणपापस्य निष्कृतिं वक्ष्यामि ।। ९७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** सुरापाणां प्रायश्चित्तमुपसंहरन्स्वर्णस्तेयप्रायश्चित्तं प्रतिजानीते **एषेति**। विचित्रा (अग्निवर्णामित्यादिनां) नानाप्रकारा मद्यस्तस्यापि नानात्वात् ।। ९७ ।।

(५) **नन्दनः। विचित्रा** विविधा ।। ९७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **एषा** निष्कृतिः पापानि विचित्वाहरेत् ।। ९७ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **एषेति।** सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारा संशुद्धिरुक्ता तस्मात्परं ब्राह्मणसुवर्णचौर्यस्य संशुद्धिं वक्ष्यामि ।। ९७ ।।

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।।
स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ।। ९८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** ब्राह्मणसुवर्णस्तेये एतत्प्रायश्चित्तम्। विप्रग्रहणं सर्ववर्णप्रदर्शनार्थम्। क्षत्रियादीनामन्यस्य प्रायश्चित्तस्यासमाम्नानात्। **मामनुशास्तु** निग्रहं करोतु। राजा गत्वा च वक्तव्यः। अत्र च राजशब्दो देशेश्वरवचन एव न क्षत्रियजात्यपेक्षः ।। ९८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सुवर्णस्तेयकृत् ब्राह्मणसंबन्धिपरिमितसुवर्णचोरः। **विप्र** इति न केवलं क्षत्रियादयो विप्रोऽपीत्यर्थः। एतच्च परमतमिति स्फुटीभविष्यति ।। ९८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य यतः स्वयमिति शातातपस्मरणात् ब्राह्मणसुवर्णचौरो ब्राह्मणो राजानं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णापहारं स्वीयं कर्म कथयन्मम निग्रहं करोत्विति ब्रूयात्। ब्राह्मणग्रहणं मनुष्यमात्रप्रदर्शनार्थम्। प्रायश्चित्तीयते नर इति प्रकृतत्वात्क्षत्रियादीनां च प्रायश्चित्तान्तरानभिधानाम् ।। ९८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तदेवाह सुवर्णमिति त्रिभिः। सुवर्णस्तु। पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडशेति। तदेवाह विप्र इति ब्राह्मणेतरमात्रोपलक्षकं प्रायश्चित्तीयते नर इत्युपक्रमात् न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमित्युक्तेश्च ।। ९८ ।।

(५) **नन्दनः।** **सुवर्णं** ब्राह्मणसुवर्णं **विप्रग्रहणं** क्षत्रियादीनामप्युपलक्षणार्थम् ।। ९८ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **सुवर्णस्तेयकृदिति।** ब्राह्मणसुवर्णहारी त्विति याज्ञवल्क्यस्मरणाद् ब्राह्मणसुवर्णहारी राजानं गत्वा सुवर्णापहारं कर्म प्रकाशीकुर्वन्निग्रहं कुर्विति ब्रूयात् ।। ९८ ।।

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।।
वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ।। ९९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **मुशलं** दण्डविशेष आयसो दारुमयो वा। **सकृत्स्वयमिति** च विवक्षितम्। **वधेन शुध्यति।** सकृत्प्रहारेण वधो मरणफलो वा भवतु मा वाऽस्तु तादृशेन मुशलप्रहारेण शुद्धो भवति। **ब्राह्मणस्तु तपसा** वक्ष्यमाणेन। अत्रापि ब्राह्मणग्रहणमविवक्षितम्। तथा चोत्तरत्र द्विजग्रहणम्। यद्यपि च कृष्णलग्रहणे महापातकं तथापि मरणान्तं प्रायश्चितं सुवर्णशतहरणे द्रष्टव्यम्। उक्तं दण्डप्रायश्चित्तं तुल्यरूपेण। तत्र चोक्तं 'शतादभ्यधिके वध' इत्यतोऽर्वाक् कल्पना कार्या। यस्तु 'मरणात्पूतो भवति' इति प्रायश्चित्तान्तरं, तस्मिन् राजा शस्त्रं उदुंबरं आदद्यात्तस्मात्तं प्रमापयेन्मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते। यदा क्षत्रियादिर्हर्ता स्वामी च गुणवांस्तत्रैतद्विज्ञायते। दातुमुद्युक्तं यदा स्यादिति प्रयोजने प्रयोजनोपहारास्तदा वा शिष्टं निष्कान् को धृताक्तो गोमयादिना या प्रकृतिः (?) ।। ९९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **वधेन** तेन घातेन मृतोऽमृतो वा। यत्तूक्तं विप्रोऽपीति। तन्निरस्यति ब्राह्मण इति। **तपसा** व्रतेनाऽकामकृतात्। कामकृतात्तु स्मृत्यन्तरोक्तमरण-प्रकारोत्पादनरूपेण तपसेत्यर्थः। चेति पूर्वपक्षनिवृत्तौ ॥ ९९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** स्कन्धेनादाय मुसलमित्यादेरुक्तत्वात्तेनार्पितमुसलादिकं गृहीत्वा स्तेय-कारिणं मनुष्यमेकवारं राजा स्वयं हन्यात्। स च स्तेनो **वधेन** मुसलाभिघातेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिरिति **याज्ञवल्क्यस्मरणात्।** मृतो वा मृतकल्पो वा जीवन् तस्मात्पापान्मुच्यते ब्राह्मणः पुनस्तपसैव वेत्येनकारदर्शनात्। तथा च 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थित' मिति तपसैव शुध्यति अत एव मन्वर्थव्याख्यानपरे **भविष्यपुराणे** यदेतद्वचनं वीरब्राह्मणस्तपसैव वा। तत्रैव कारणाद्विद्वन्ब्राह्मणस्य सुराधिप'॥ तपसैवेत्यनेनेह प्रतिषेधो वधस्य तु' वा शब्दश्च क्षत्रियादीनामपि तपो विकल्पार्थः। ब्राह्मणस्य तु तप एवेति नियमो न तु ब्राह्मणस्यैव तपः। अत एव **भविष्यपुराणे** इतरेषामपि विभो तपो न प्रतिषिध्यत इति ॥ तदेव तप आह ॥ ९९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अत एवाह **तपसैवेति।** शुध्यति जीवन् मृतो वा मृतकल्पो वा जीवंस्तस्मात्प्रमुच्यत इति याज्ञवल्क्योक्तेः। वा शब्दो गायत्रीजपविकल्पार्थः। तथा **च चतुर्विंशतिमतम्** गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति। लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापाना-त्प्रमुच्यते। पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः। गायत्र्या लक्षषष्ट्या तु मुच्यते गुरु-तल्पग" इति ॥ गुरुतरत्वात्प्रकाशाविषयमिदं जपतो नास्ति पातकमिति च ॥ ९९ ॥

(५) **नन्दनः।** 'सकृद्धन्यादित्यस्यायमभिप्रायो व्याख्यातः स्मृत्यन्तरेण, तस्मात्तु मुसलं गृह्णन्यथा प्राणेन भूपतिः। सकृद्धन्यान्मृतो वापि जीवन्नपि विशुध्यति। मृते जीवति वा तस्मिन्पार्थिवोऽपि विशुध्यती'ति। 'वा' शब्देन ब्राह्मणस्य पक्षान्तरमुक्तं क्षत्रियादौ वध एव ॥ ९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः। स्तेनः** ब्राह्मणसुवर्णचौरः ॥ ९९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। गृहीत्वेति।** स्कन्धेनादाय मुशलमित्याद्युक्तत्वात्तेनार्पितं मुशलादि गृहीत्वा तं स्तेनं न जातु ब्राह्मणं हन्यादित्युक्त्वा तं ब्राह्मणवर्जितमेकवारं राजा तं हन्यात् स च स्तेनो वधेन तत्पापात्प्रमुच्यते। तपसा वक्ष्यमाणेन ब्राह्मणो विध्यति क्रान्तनिषेधेन राज्ञा हन्यते तदा सोऽपि शुध्यत्येव ॥ ९९ ॥

तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ॥
चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥ १०० ॥

(१) **मेधातिथिः।** इति च द्वादशवार्षिकधर्मानुवादात्तस्यैवातिदेशो न ब्रह्महत्यायाः, प्रायश्चित्तान्तरम्। **ब्रह्महणि यद्व्रतमुक्तं तच्चरेदिति** योजना। **अपनुनुत्सुरपनेतुमिच्छुः।** शुद्धिं चिकीर्षतीति यावत् ॥ १०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ब्रह्महणि निमित्ते यद्व्रतमुक्तं द्वादशवार्षिकादि तज्जाति-शक्त्याद्यपेक्षया द्रव्यस्योत्तमाधमसंबन्धितया च यथायोगमुन्नेयमित्यर्थः ॥ १०० ॥

(३) **कुल्लूकः**। तपसा स्वर्णस्तेयोत्पन्नं पापं द्विजो निर्हर्तुमिच्छन्नरण्यग्रहणात्प्राथम्याच्च ब्रह्महणि यद्व्रतमुक्तं तत्कुर्यात्। एतच्च द्वादशवार्षिकं क्लेशगौरवात्क्षत्रियादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच्च ब्राह्मणसंबन्धिनः सुवर्णापहरणे ।। पञ्चकृष्णलकोमाषस्ते सुवर्णस्तु षोडशेति सुवर्णपरिमाणं द्रष्टव्यं न ततो न्यूनस्य परिमाणापेक्षया मनूक्तपरिमाणस्य ग्रहीतुं न्याय्यत्वात्। यत्त्वधिकपरिमाणं भविष्यपुराणे श्रूयते तत्तथानुबन्धविशिष्टापहारे तथाविधप्रायश्चित्तविषयमेव। तथा **भविष्यपुराणे** क्षत्रियाद्यास्त्रयो वर्णा निर्गुणा ह्यघतत्पराः ।। गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान्हरन्ति चेत् ।। निष्कानेकादश तथा दग्ध्वात्मानं तु पावके ।। शुध्येयुर्मरणाद्वीर चरेद्ब्रह्मात्मशुद्धये ।। १०० ।।

(४) **राघवानन्दः**। एतदेव तपः कथं कार्यमित्यपेक्षां पूरयति **तपसेति**। **अपनुनुत्सुः** खण्डयितुमिच्छुः। ब्रह्महणो व्रतमिति द्वादशाब्दसंख्यामुण्डनकुटीवासभैक्षचर्यमित्यतिदेशार्थं न तु तत्स्वरूपप्रदर्शनार्थम्। ब्राह्मणस्य निष्कचतुष्टयातिरिक्तसुवर्णापहारे क्षत्रियादीनां मरणमेव। तथा च **भविष्ये** क्षत्रियाद्यास्त्रयो वर्णा निर्गुणा द्यूततत्पराः ।। गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान्हरन्ति चेत् ।। निष्कानेकादशान्वापि दग्ध्वात्मानं तु पावके ।। शुध्यन्ति मरणाद्वीर तन्निर्यात्यातु तस्य तदिति ।। निर्यात्यातावत्सुवर्णस्य दानेन एकादशेत्यभ्युच्चयमात्रं ते यदि साधव इति ।। १०० ।।

(५) **नन्दनः**। **अपनुनुत्सुर**पनोदितुमिच्छन् ।। १०० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **मलं** पापं तपसाऽपनुनुत्सुः ब्रह्महणो व्रतं द्वादशवार्षिकादि व्रतं चरेत् ।। १०० ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **तपसाऽपनुत्तुमिच्छुः सुवर्णस्तेयजं मलम्** ।। चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरन्ब्रह्महणि व्रतम् ।। तपसा सुवर्णस्तेयोत्पन्नं पापं द्विजो हर्तुमिच्छन् वस्त्रखण्डछन्नोऽरण्यग्रहणात्प्राथम्याच्च द्वादशवार्षिकं ब्रह्महणि यदव्रतं उक्तं तत्कुर्यात् ।। १०० ।।

(९) **भारुचिः**। त्रिभिः श्लोकैः सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तविधिः। क्षत्रियादीनां च विशेषेण प्रायश्चित्तविधेरनाम्नातत्वात् **सुवर्णस्तेयकृद् विप्र** इति यदिदं विप्रग्रहणमेतत् सर्ववर्णप्रदर्शनार्थं विज्ञेयम्। तथा "ब्राह्मणस्तपसैव वा" इति यदुक्तमत्रेदमुच्यते। न हि तपश्शक्यते क्षत्रियादिवर्णानां प्रतिषेद्धुम्। अपरे त्वेतस्माद् यत्नात् ब्राह्मणस्यैवैकस्य तपः नेतरेषां वर्णानामिति मन्यन्ते। राजाभिगमनस्य च राजधर्मेषु सिद्धस्यापि सतः पुनरिहोपदेशः प्रायश्चित्तार्थः, तत्र च राजदण्डार्थः, तपोविधित्सया वा पुनर्ग्रहणम्। ब्राह्मणस्य च वधो नास्तीति तत्रैवोक्तम्। निगदव्याख्यातमन्यत् ।। १०० ।।

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।।
गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ।। १०१ ।।

(१) **मेधातिथिः**। "ननु च वधेन शुध्यति स्तेनस्तपसा चेति द्वयस्य प्राक्तनत्वादेतैरिति बहुवचनं न सम्यक्"। एतदेव ज्ञापकं—एष निःशेषोक्तानप्यनुक्तान् कल्पेतानुबन्धाद्यपेक्षया।

गुरुस्त्रीगमनप्रयोजनं **गुरुस्त्रीगमनीयम्।** निमित्तमपि प्रयोजनमुच्यते, प्रयोजयति प्रवर्तयतीति ।। १०१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** गुरोः पितुः स्त्री गुरुस्त्री माता तद्गमनीयं तदभिगमनम् ।। १०१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणसुवर्णस्तेयजनितपापमेभिर्व्रतैर्द्विजो निर्हरेद्व्रततपसोर्द्वयोरुक्तत्वात्। **एतैरिति** बहुवचनं संबन्धापेक्षया मनूक्तमपि प्रायश्चित्तं कल्पनीयमिति ज्ञापनार्थम्। गुरुस्त्रीगमननिमित्तं **पुनः** पापमेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत् ।। १०१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमुपसंहरन्गुरुतल्पप्रायश्चित्तमाह **एतैरिति** पञ्चभिः। एतैरिति बहुवचनेन याज्ञवल्क्योक्तं व्रतमसूचि ।। अनिवेद्य नृपे शुध्येत्सुरापव्रतमाचरन्। आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृदिति ।। गुरुस्त्रीगमनीयं तद्भागाय गमननिमित्तं पापम्। **एभिः** वक्ष्यमाणैः ।। १०१ ।।

(५) **नन्दनः।** **एतै**रुक्तैर्व्रतैरिति बहुवचनग्रहणमतिदिष्टस्य ब्रह्महत्याव्रतस्य बहुत्वात **गुरुस्त्रीगमनीयं** गुरुस्त्रीगमनभवं **एभिर्वक्ष्यमाणैः** ।। १०१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** गुरुस्त्रीगमने पापं **एभिर्व्रतैः** वक्ष्यमाणलक्षणैः अपनुदेत् दूरं कुर्यात् ।। १०१ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **एतैरिति।** ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयजनितं पापमेभिर्व्रतैर्द्विजो निर्हरेत्। अथ तपसोऽर्धयोरुक्तत्वादेतैरिति बहुवचनमनुमन्वाद्यपेक्षानुक्तमपि कल्पमिति ज्ञापनार्थम्। गुरुभार्यागमननिमित्तं पुनः पापमेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तं निर्हरेत्। गुरुशब्द आचार्यः पिता च ।। १०१ ।।

गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तल्पे स्वप्यादयोमये ।।
सूर्मीं ज्वलंतीं वाश्लिष्येन्मृत्युना स विशुध्यति ।। १०२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **गुरुतल्पगः।** गुरुतल्पीति वा पाठः। तल्पीति मत्वर्थीयेन विशिष्ट एव स्त्रीपुंसयोः संसर्ग उच्यते। **गुरु**राचार्यः पिता चेति। **तल्प**शब्दो दारवचनः। आचार्याणीं गत्वेदं प्रायश्चित्तम्। अपरा मातेव मातासमानजातीयायां गमने। इमानि त्रीणि प्रायश्चित्तानि कल्प्यते बुद्धिपूर्वं च। **अभिभाष्यैनः** पापं विख्याप्य। **तल्पे** शयनेऽग्निस्पर्शो**ऽयोमये** शयीत। **मृत्युना शुध्यतीति** वचनात्। **सूर्मिः** तप्ता स्त्रीप्रकृतिरयोमयी **तामाश्लिष्ये**दालिंग्येत् ।। १०२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **गुरुतल्पी** गुरुतल्पगः। **अभिभाष्य** कथयित्वा। **अयोमये** शयने **तप्ते** तापेन मृत्युहेतौ। **सूर्मीं** लोहप्रतिमाम् ।। १०२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** निषेकादीनि कर्माणीत्युक्तत्वाद्गुरुः पिता **तल्पं** भार्या गुरुतल्पं गुरुभार्या तद्गामी गुरुभार्यागमनपापं विख्याप्य लोहमये तप्तशयने स्वप्यात् लोहमयीं स्त्रीप्रकृतिं कृत्वा ज्वलंतीमालिङ्ग्य मृत्युना स विशुद्धो भवति ।। १०२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तत्रादौ ज्ञानतः सवर्णादिगुरुपत्नीविषयरेतोविसर्गपर्यन्तं तावदाह **गुर्विति** द्वाभ्याम्। गुरुतल्पीति मत्वर्थीयेन पाठेन संयोगविशेषः प्राप्यत इति **मेधातिथिः**। **अभिभाष्य** विख्याप्य। **एनः** पापम्। अयोमये शयने। **सूर्मी** तादृशीं प्रतिकृतिं वा **ज्वलन्ती**-मङ्गाराकारां **श्लिष्येदा**लिङ्गेत्॥ १०२॥

(५) **नन्दनः**। अयोमये तल्प इति शेषः **सूर्मी** स्थूणाम्॥ १०२॥

(६) **रामचन्द्रः**। **गुरुतल्पी** सभार्यां **एनः अभिभाष्य** उक्त्वा **अयोमये तल्पे** स्वप्यात् **सूर्मी ज्वलन्तीं** लोहप्रतिमां **आश्लिष्येत्। सः मृत्युना विशुध्यति**॥ १०२॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गुरुतल्पीति**। गुरुभार्यागमनपापं अभिभाष्य ज्वलदायसे शयने शयीत। स्त्रीप्रतिकृतिं वा कार्ष्णायसीं कृतामिति संवर्तस्मरणादयोमयीं ज्वलन्तीं आलिंगेदेवं मरणेनासौ शुध्यति॥ १०२॥

स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ॥
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः॥ १०३॥

(१) **मेधातिथिः। उत्कर्तनं न** कल्पेन शोधनम्। शस्त्राद्याक्षिप्तम्। शक्तिः सर्वत्र सहकारिणी। येन शक्येत छेत्तुं तत्सामर्थ्याल्लभ्यते। प्रत्यग्दक्षिणा **नैर्ऋती दिक्**। **अजि-ह्मगो**ऽकुटिलगः। श्वभ्रकूपादि न परिहरेदित्यर्थः। कुड्यादिषु प्रतिपातनं हि तदापाता-द्गच्छेदेव॥ १०३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वृषण**मण्डकोशः। **आतिष्ठेत्** गच्छेत्। **आनिपाताद**ामरणात्। **अजिह्मगो** जलाग्न्यादि परिहारार्थं वक्रगतिमकुर्वाणः॥ १०३॥

(३) **कुल्लूकः**। आत्मनैव वा लिङ्गवृषणौ छित्वाञ्जलौ कृत्वा यावच्छरीरपात-मवक्रगतिः सन् दक्षिणपश्चिमां दिशं गच्छेत्। एवं चोक्तप्रायश्चित्तद्वयं गुरुत्वात्सवर्ण-गुरुभार्याविषयम्। ज्ञानतो रेतोविसर्गपर्यन्तमैथुनविषयम्॥ १०३॥

(४) **राघवानन्दः। शिश्नं** लिङ्गं **वृषणौ** मुक्तौ तत्त्रयं **उत्कृत्य** छित्वा आनिपातात्। मरणफलकनिपातपर्यन्तं **अजिह्मगः** अकुटिलवर्त्मानुरोधी आतिष्ठेद्गच्छेदित्यन्वयः॥ १०३॥

(५) **नन्दनः। आनिपाताद**ाशरीरपातात् **अजिह्मगो** यथोपनतमार्गगामी॥ १०३॥

(६) **रामचन्द्रः**। शिश्नवृषणौ **स्वयमुत्कृत्य** छित्त्वाऽञ्जलावाधाय **नैर्ऋतीं** दिश-मातिष्ठेत्। **अजिह्मगः** जलाग्निपरिहारार्थं वक्रगतिमकुर्वाणः॥ १०३॥

(८) **गोविन्दराजः। स्वयमिति**। आत्मनैव वा लिङ्गवृषणमुत्खायाञ्जलौ गृहीत्वा स्पष्टगतिः सन्नाशरीरपाताद्दक्षिणपश्चिमां दिशं गच्छेत्॥ १०३॥

खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने॥
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः॥ १०४॥

(१) **मेधातिथिः।** अबुद्धिपूर्वकं स्वभार्याभ्रान्त्या गमन इदं प्रायश्चित्तम्। विजातीयगमने बुद्धिपूर्वकमपि। **चीरं** वस्त्रखण्डम्। **श्मश्रुलो** रूढश्मश्रुः। समानजातीयाया अपि व्यभिचारिण्या गमने लघ्वेव प्रायश्चित्तम्॥ १०४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** स्वपितृभार्यान्तरस्य स्वानन्तरजातीयस्य कामाद्गमन आह **खट्वाङ्गीति। खटवाङ्गं** खट्वाया दण्डस्तच्चिन्हतया धार्यम्। अर्थाच्च स्वानन्तरानन्तरजातीयपितृभार्यागमने स्यार्धम्॥ १०४॥

(३) **कुल्लूकः।** खट्वाङ्गभृद्वस्त्रखण्डाच्छन्नोऽच्छिन्नकेशनखलोमश्मश्रुधारी संयतमना निर्जने वने वर्षमेकं प्राजापत्य व्रतं चरेत्। एवं च वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तलघुत्वात्स्वभार्यादिभ्रमेणाज्ञानविषयं बोद्धव्यम्॥ १०४॥

(४) **राघवानन्दः।** स्वभार्यादिभ्रमेण अज्ञानात् गमने त्वाह **खट्वाङ्गीति।** खट्वाङ्गी खटवाङ्गः शूलं तद्युक्तः। **चीरवासाः** धृतवस्त्रखण्डः। **श्मश्रुलो**ऽकृतश्मश्रुः। प्राजापत्यं वक्ष्यमाणम्॥ १०४॥

(५) **नन्दनः।** खट्वाङ्गं पृष्ठवंशास्थि॥ १०४॥

(८) **गोविन्दराजः। खट्वाङ्गीति।** खट्वैकदेशभृद्वस्त्रखण्डाच्छन्नो श्मश्रुलोमादितः संयतमना निर्जने वने एकं संवत्सरं प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं कृच्छ्रं वा कुर्यात्॥ १०४॥

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः॥
हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये॥१०५॥

(१) **मेधातिथिः।** अतिदिष्टगुरुभावानां मातुलपितृव्यादीनां या भार्यास्तद्गमन इदं प्रायश्चित्तम्। **हविष्यं** पयोमूलघृतादि। **यवागू** द्रवपेयादि॥ १०५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ब्राह्मणस्य शूद्रजातिस्वपितृभार्यागमन आह **चान्द्रायणमिति।** हविष्येण यवाग्वा वेति चान्द्रायणव्रताङ्गभोजनसाधनाभिधानम्। यवाग्वा यवकृतविलेप्या॥ १०५॥

(३) **कुल्लूकः।** यद्वा गुरुभार्यागमनपापनिर्हरणाय संयतेन्द्रियः फलमूलादिना हविष्येण नीवारादिकृतयवाग्वा वा त्रीन्मासांश्चान्द्रायणान्याचरेत्। एतच्च पूर्वोक्तादपि लघुत्वादसाध्वीमसवर्णां वा गुरुभार्यां गच्छतो द्रष्टव्यम्॥ १०५॥

(४) **राघवानन्दः।** अतिदिष्टगुरुत्वानां मातुलपितृव्यादीनां सवर्णासाध्वीगमनविषये त्वाह **चान्द्रायणमिति।** एतया भक्षणीयं द्रव्यं विकल्पेनाह **हविष्येति॥** १०५॥

(६) **रामचन्द्रः।** चान्द्रायणं हविष्येण यवाग्वा वा गोधूमचूर्णस्य गुरुतल्पी चान्द्रायणं चरेत् पापापनुत्तये॥ १०५॥

(८) **गोविन्दराजः। चान्द्रायणमिति।** यद्वा गुरुदारागमनपापनिर्हरणार्थं संयतेन्द्रियो नीवारादिना पिष्टादिपयसा वा त्रीन् मासांश्चान्द्रायणान्यावर्तयेत्। अत्रापि ज्ञाना-

ज्ञानमुख्यामुख्यगुरुसाध्वसाध्वीभार्यागमनाद्यपेक्षयैतानि प्रायश्चित्तानि कल्पनीयानि । अत्र गुरुदाराणां नापरदारत्वं संभवतीत्यतो न पृथक् द्वितीयपरदारप्रायश्चित्तं भवति। यत्र तु नान्तरीयकत्वात्प्रवेशो नास्ति तत्रानेकनिमित्तसमावेशादनेकमपि प्रायश्चित्तं भवति। यस्य गुरुभार्यां सगोत्रां रजस्वलां च समागतानकल्पामसक्ताममावास्यायां स दिवान पि जननमसक्तं यावद्दात्तदस्यक्तरं उच्छिष्टो गच्छन् प्रतिनिमित्तं प्रायश्चित्ती भवति ॥ १०५ ॥

(९) **भारुचिः** । चतुर्भिः श्लोकैर्गुरुतल्पप्रायश्चित्तमिदं वैकृतिकम् । **गुरुर्व्याख्यातो** विद्यागुरुः स्वयोनिगुरुश्च । तदङ्गनां गतो गुरुतल्पग इति गुणतस्तल्पशब्दो गुरुभार्यायां विज्ञेयः । हविष्ययवाग्वोश्च ग्रहणं गोवलीवर्दन्यायेन ॥ १०५ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् ॥
उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः ॥ १०६ ॥

(१) **मेधातिथिः** । उक्तवक्ष्यमाणसंक्षेपवचनोऽयम् ॥ १०६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । महापातकसमतयोक्तेषु प्रायश्चित्तमाह **एतैर्व्रतैरिति** । यदा तु मरणान्तिकप्रायश्चित्तं किं तु (नरो) द्वादशवार्षिक्यादज्ञानतस्तु तदर्धमित्युन्नेयम् । **महापातकिनो** महापातकिसमाः । तत्राप्यनृतं च समुत्कर्ष इत्यादिनोक्तेषु गुरुलघुपापापेक्षया अनुबन्धाननुबन्धाद्यपेक्षया च पूर्वोक्तानि लघुगुरुप्रायश्चित्तानि यथायोगमुन्नेयानि । उपपातकिनस्त्वेवंविधैर्नियमैरिमैरेभिर्वक्ष्यमाणैः ॥ १०६ ॥

(३) **कुल्लूकः** । **एभिरुक्तव्रतैर्ब्रह्महत्यादि** महापातककारिणः पापं निर्हरेयुः । गोवधाद्युपपातककारिणः पुनर्वक्ष्यमाणप्रकारेणानेकरूपव्रतैः पापानि निर्हरेयुः ॥ १०६ ॥

(४) **राघवानन्दः** । महापातकिप्रायश्चित्तमुपसंहरन्नुपपातकप्रायश्चित्तमाह **एतैरिति** । **एतैरुक्तैर्मलान्पापान्यपोहेयुर्नाशयेयुः** । **एतैः** वक्ष्यमाणैः ॥ १०६ ॥

(५) **नन्दनः** । **एतैरुक्तैरेभिर्वक्ष्यमाणैरत्र** पतितैः संसर्गिणां प्रायश्चित्तवचनं तैस्तेषा-मत्यन्ततुल्यता भ्रमावनोदनार्थमित्यवगन्तव्यम् ॥ १०६ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **महापातकिनः मलान् एतैर्व्रतैरपोहेयुः** ॥ १०६ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **एतैरिति** । एभिरुक्तैर्व्रतैः ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणः पापानि निर्हरेयुः । गोवधाद्युपपातककारिणः पुनर्वक्ष्यमाणप्रकारैरेभिरभिधास्यमानैरने-करूपैर्निर्हरेयुः ॥ १०६ ॥

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् ॥
कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०७ ॥

(१) **मेधातिथिः** । **गोघ्नो** गोघाती । मूलविभुजादिदर्शनात्कः । **यवान् पिबेदिति** यवसक्तुपानं केचिदाहुः । अन्ये तु प्रकृतिशब्दः कार्ये यवाग्वां प्रयुक्तोऽतो यवान् पिष्ट्वा

पाययेदित्युक्तं भवति। पूर्वस्मिन्पक्षेऽश्रुतोदकादिद्रवकल्पना भवति। न हि यवा उदकादिना विना पातुं शक्यन्ते। इह तु लक्षणामात्रम्, अश्रुतकल्पनायाश्च लघ्वी लक्षणा। **कृतवपनः** कृतमौण्ड्यः। केशच्छेदवचनो वा। **गोष्ठे** यत्र गाव आसते। **चर्मणा तेन**। या न गौर्हता, अपि त्वन्यस्या अपि ॥ १०७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उपपातकसंयुक्त** इति। शरणागतत्वादि विशेषणवद्गोहत्याया महापातकतुल्यत्वात्तद्व्यवच्छेदार्थमुक्तम्। **यवान्पिबेत्** यवागूं कृत्वा मासं यवानश्नीयादित्यर्थः। **कृतवापो** मुण्डितः। **तेन** चर्मणा तस्या गोश्चर्मणा संवृतः कृतोत्तरीयः ॥ १०७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अनेन विधिना यस्त्विवति यावत्कुलकमुपपातकयुक्तो गोघाती शिथिलयवागूरूपेण प्रथममासं यवान्पिबेत्। सशिखं मुण्डितशिरालूनश्मश्रुस्तेन हतगो चर्मणाच्छादितदेहो मासत्रयमेव गोष्ठे वसेत्। गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं संयतेंद्रियः कृत्रिमलवणवर्जितं हविष्यमन्नमेकाहं भुक्त्वा द्वितीयेऽह्नि सायं द्वितीयतृतीयमासावश्नीयात्। मासत्रयमेव दिवाप्रातस्ता गा अनुगच्छेत्तासां च गवां खुरप्रहारादूर्ध्वमुत्थितं रजस्तिष्ठन्नास्वादयेत्कण्डूयनादिना ताः परिचर्य प्रणम्य च रात्रौ भित्यादिकमननुवेष्टचोपविष्ट आसीत। तथा शुचिर्विगतक्रोध उत्थितासु गोषु पश्चादुत्तिष्ठेद्वने च परिभ्रमन्तीषु पश्चात्ततः परिभ्रमेत्। उपविष्टासु गोषूपविशेत्। व्याधितां चौरव्याघ्रादि भयहेतुभिदाक्रान्तां पतितां कर्दमलग्नां वा यथाशक्ति मोचयेत्। तथोष्णे आदित्ये तपति मेघे च वर्षति शीते चोपस्थिते मारुते चात्यर्थं वातिगोर्य यथाशक्ति रक्षामकृत्वाऽऽत्मनस्त्राणं न कुर्यात्तथाऽऽत्मनोऽन्येषां वा गेहे क्षेत्रे खलेषु सस्यादि भक्षणं कुर्वन्तीं वत्सं च क्षीरं पिबन्तं न कथयेत्। अनेनोक्तविधानेन यो गोघ्नो गाः परिचरति स गोवधजनितपापं त्रिभिर्मासैरपनुदति ॥ १०७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रादौ गोवधं विषयकमाह **उपेति** नवभिः। मासं यवान्पिबेत् कृतवापो गोष्ठे वसेच्च। तेन तदा येन तदलाभे तज्जातीयेन ॥ १०७ ॥

(५) **नन्दनः।** मासपृथङ्मासं **यवान्यवागूः** **कृतवाप** उप्तकेशश्मश्रुः तेन चर्मणा ॥ १०७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यवान् गोमूत्रमिश्रितां यवागूं पिबेत् ॥ १०७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। उपपातकसंयुक्त** इति। **चतुर्थकालमिति। दिवेति। तिष्ठन्तीष्विति। आतुरामिति। उष्ण** इति। **आत्मन** इति। **अनेनेति।** गोघाती उपपातकवान् स मासं यावत् सक्तुयवागुरूपेण यवान् पिबेत्। अन्यन्मासद्वयं गुडादि क्षारवर्जितलवणमन्नमेकमहरहर्भुक्त्वा द्वितीयेऽह्नि सायं स्तोकमश्नीयात्। तेनैव च गोचर्मणाच्छादितो मुण्डितकेशादि गोमूत्रेण स्नानं कुर्वन्संयतेन्द्रियो मासत्रयमपि गोनिवासे वसेत्। यासां गवां गोष्ठे वसेत्तासां दिवा गोष्ठाद्दूरादि गच्छन्तीनां पश्चाद्गच्छेत् तासां चानुगमनं कुर्वन् स्थितः संमूर्च्छनैरूर्ध्वमूर्ध्वमुद्भूतं रज आस्वदयेत्ताभिरेव सह पुनर्गोष्ठमेत्य कण्डूयनादिना ताः परिचर्य प्रणम्य च ततो रात्रावनिषिद्धोपविष्ट आसीत। तथा व्याधुयेतां चौरव्याघ्रादिभिर्भयहेतुभिराक्रान्तां श्वभ्रादिपतितां कर्दमावसक्तां परया शक्त्या मोचयेत्। तथोष्णे

आदित्ये तपति वर्षति मेघे वाति वायौ शीतैरत्यर्थं वाति गोर्यथाशक्ति रक्षामकृत्वात्मनस्त्राणं कुर्यात्तथात्मनोऽन्येषां वा गृहे क्षेत्रे खलके च सस्यादि भक्षयन्तीं गां वत्सकं च क्षीरं पिबन्तं न ब्रूयात्। अनेनोक्तविधानेन यो गोघ्नो गामनुसरति स गोवधचरितं पापं त्रिभिर्मासैरपनुदेत्। ॥१०७॥ १०८॥ १०९॥ ११०॥ १११॥ ११२॥ ११३॥ ११४॥

चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितम् ॥
गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०८॥

(१) मेधातिथिः। **द्वौ मासावेकैकमाहारं** भुक्त्वा द्वितीयेऽह्नि सायमश्नीयात्। लवणविशेषेण क्षारग्रहणात्सैन्धवस्याप्रतिषेधः। स्वतन्त्रः क्षारप्रतिषेधो हि द्वन्द्वे सति स्यात्। तत्र वचनप्रवृत्तिः पदद्वयस्य च लक्षणार्था। युगपदधिकारणतायां द्वन्द्वः। स्थिते विशेषणसमासे विशिष्टस्यार्थस्य न‌ानुज्ञासंबन्धः। न समासादिलाघवम्। **मितं** स्वल्पमित्यर्थः। न यावता तृप्तिर्भवति शरीरस्थितिश्च जायते। **गोमूत्रस्नानं** त्रिष्वपि कालेषु। **चतुर्थकालं द्वौ मासा**विति संबन्धः। एवं स्मृत्यन्तरे 'कृतवपनो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः। द्वौ मासौ स्नानमप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते'॥ 'पादशौचक्रियाकार्यमद्भिः कुर्वीत केवलम्।' न चास्य द्वौ मासावित्यस्थानेन संबन्धः संभवति। स्नानग्रहणं पादपूरणार्थम्। स्नानकाले यदि पादाद्यशुद्धिर्भवत्यर्थात्तदुदकेनैव द्रव्यशुद्धिविधिना शोधनीयम्। अत आचमनमपि शुद्धचर्थमुदकेनैव स्नानकाले। अन्यथा मृदा शुद्धिः। सा मृद्वारिक्रमेणैव कर्तव्या। स्नानविधौ गोमूत्रश्रवणादाचमनादौ कः प्रसङ्गः। स्नानेऽपि प्रायश्चित्ताङ्गेन शुद्धचर्थम् ॥१०८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ततः परं द्वौ मासौ यवक्षारादिक्षारसैन्धवादिलवणवर्जितमन्नं मितमष्टग्रासनियमस्यात्यपकर्षेण परिमाणत्वात्तावन्नियतं चतुर्थकालं पूर्वदिने नक्ताशनोऽपरदिने उपोष्य द्वितीयदिने सायमश्नीयात्। प्रतिदिनं हि द्वौ द्वौ भोजनकालौ तत्कालत्रयमतिक्रम्यैवं भुक्तं भवति। **गोमूत्रेण** तन्मात्रेण। अत्र चर्मसंवृतत्वगोमूत्रस्नानाचरणाद्युक्तवक्ष्यमाणाङ्गजातं प्रथममासे द्वितीयादौ चोपसंहार्यम् ॥ १०८॥

(४) **राघवानन्दः।** किं च **चतुर्थे**ति। द्वौ मासौ गोमूत्रेण स्नानमाचरन् चतुर्थकालं चतुर्थभोजनमक्षारलवणान्वितमश्नीयात्कुर्यादित्यन्वयः त्रिभिर्मासैर्व्यपोहतीत्युपसंरात् ॥१०८॥

(५) **नन्दनः।** मासयोर्द्वितीयतृतीययोः कर्तव्यमाह **चतुर्थकालमश्नीयादि**ति। चतुर्थकालं चतुर्थकाल एकदिनमुपोष्य द्वितीये दिने सायमिति यावत्। क्षारं जिव्हाक्षरणकृद्दूषणसारभूतम् ॥ १०८॥

(६) **रामचन्द्रः। मितं** परिमितम् ॥ १०८॥

दिवानुगच्छेद्गास्तास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ॥
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनो वसेत् ॥ १०९॥

(१) **मेधातिथिः।** यासां गवां स्थाने वसति ताश्चरितुं गच्छन्तीः पश्चाद्गच्छेत्। तच्छब्देन प्रत्यवमर्शाद्यासां गृहे स्थितस्तासाम्। अन्यासां गच्छन्तीनां न भवत्यनुगमनम्। ताभिः समुत्थापितं **रजो** रेणुरूर्ध्वं गच्छन् **पिबेत्**। एवं तत्रैव ताभिः सह दिवसं विहृत्य ताभिरेव सह पुनर्गोष्ठमागच्छेत्। **शुश्रूषयित्वा** कण्डूकर्षणरजोपनोदनेनोपगच्छन्। **नमस्कृत्य** जानुशिरसा प्रणामं कृत्वा। **वीरासनो वसेत्**। भित्तिशय्यादावनिषद्य यदुपविष्टस्यावस्थानं तद्'वीरासनम्' ॥ १०९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** दिवानुगच्छेन्नाग्रे गच्छेत्। एतच्च यदा गावो गच्छन्ति तदैव। आगोवासं गोष्ठे वसेत्। दिवा च यदा तदा खुराघातादूर्ध्वमुत्क्षिप्तं रजः पिबेत् मुखवातेन वक्त्रं प्रवेशयेत्। **शुश्रूषित्वा** कण्डूयनादिना। वीरासनं वसेत् येनासनेनादावासीनस्तेनैवासनेन रात्रिं क्षपयेत्। एतच्च तिष्ठन्तीष्वपि गोषु ॥ १०९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तेष्वेवेति कर्तव्यतामाह **दिवे**त्यादि पञ्चभिः। **ऊर्ध्वं** ऊर्ध्वगामि **रजः पिबे**दास्वादयेत्। रात्रौ तासां गवां सन्निधौ वीरासनं कृत्वा **वसे**त्तिष्ठेदित्यन्वयः ॥१०९॥

(५) **नन्दनः।** रजः पिबेत् **रजो** गोधूलिं रक्तास्यो मुहुर्गोखुरोद्धूतं पवित्रम् ॥ १०९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** दिवानुगाः अनुगच्छेत् तिष्ठन् ऊर्ध्वरजः गोसंबन्धिरजः पिबेत् ॥ १०९ ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ॥
आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ ११० ॥

(१) **मेधातिथिः। तिष्ठन्ती**त्येवमादिको विधिः। यत्र काश्चित्तिष्ठन्ति काश्चिद् व्रजन्ति काश्चिद्वाऽऽसते तत्र भूयसीनां धर्मं समाश्रयेत्। **वीतो मत्सरो** लोभो यस्येति। प्रदर्शनार्थं चैतत्। त्यक्तरागादिमनोदोष इति यावत्। नियतेन्द्रियवचनात् ॥ ११० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** दिवाकर्तव्यमाह **तिष्ठन्तीष्विति। आसीनासू**पविष्टासु। नियतस्तपःस्वाध्यायादियावच्छक्यनियमवान्। **मत्सरः** क्रोधः ॥ ११० ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **तिष्ठन्तीष्विति। आसीनासु** शयानासु उपविष्टः सन्। वीतमत्सरः किमित्येवं कुर्वन्त्येता इत्यनुद्विग्नहृदयः ॥ ११० ॥

(५) **नन्दनः। वीतमत्सरः** तिष्ठन्तीषु गोष्विति विपरिणेतव्यम् ॥ ११० ॥

आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ॥
पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥ १११ ॥

(१) **मेधातिथिः। आतुरां** व्याधिताम्। **अभिशस्तां** गृहीताम्। **भयैर्व्याघ्रादि**निमित्तैः। **सर्वेण** सामर्थ्येन **प्राणशब्दो**च्छ्वासपवन एव। 'अल्पप्राणो महाप्राण' इति स्थूले बलवति च प्रयोगदर्शनात्। तेन स्वयमशक्तेन सहायकोपादानेनाप्युद्धारः कर्तव्यः ॥ १११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **भयैर्भयसाधनैरभिषक्तां** पराक्रताम्। सर्वोपायैर्यावच्छक्ति ॥ १११ ॥

(४) **राघवानन्दः**। आतुरामौषधादिना सुखिनीं कुर्यात् तथापि मृतायां न दोषः। तदुक्तम्॥ औषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु यः॥ दीयमाने विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यत इति॥ **अभिशस्तां** जीर्णतया स्वपोषकैः परित्यक्ताम्। **पतितां** चोरादिभयैः। पङ्कमग्नां च। **सर्वप्राणैः** प्राणसत्वेन तद्रक्षातो निवर्तेतेति भावः॥ १११॥

(५) **नन्दनः**। **अभिशस्तां** पीडितां **भयैर्भय**हेतुभिः॥ १११॥

(६) **रामचन्द्रः**। **अभिशस्तां** आक्रान्तां **भयैः** भयसाधनैः॥ १११॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम्॥
न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः॥ ११२॥

(१) **मेधातिथिः**। **उष्णेन** भृशं तपत्यादित्ये **वर्षति** पर्जन्ये **शीते वा मारुते वाति** वायौ भृशमिति॥ ११२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **उष्णे** आतपे। **वर्षति** वृष्टिकाले। **शीते** शीतपीडासमये। **मारुते भृशं** वाति झञ्झावातादौ। अकृत्वा त्राणम्॥ ११२॥

(४) **राघवानन्दः**। **उष्णे** सूर्याद्यातपे छत्रादिनात्मत्राणं न कुर्यात्तासामकृत्वा॥ ११२॥

(५) **नन्दनः**। **उष्णे** आतपे॥ ११२॥

आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले॥
भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम्॥ ११३॥

(१) **मेधातिथिः**। व्रीह्यादि **भक्षयन्तीं** गां न वारयेत्। न चान्यानाचक्षीत निवारणार्थम्। यदि तु बध्नीयात् आशंक्यते बाधेति तृप्त्या तदा पूर्वोक्तकरणे न दोषः। तदनुग्रहो विधीयते। एवं **पिबंतं वत्सकमपि**॥ ११३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **भक्षयन्तीं** सस्यानि। **पिबन्तं** मातुः स्तन्यम्। नान्यस्मै तन्निवारणाय **कथयेत्**। धयन्तमिति क्वचित्पाठः॥ ११३॥

(४) **राघवानन्दः**। **भक्षयन्तीं** सस्यमिति शेषः। दुग्धं **पिबन्तं वत्सं** च **न कथयेत्**। ॥ ११३॥

(५) **नन्दनः**। भक्षयन्तीं गां पिबन्तं स्तनम्॥ ११३॥

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति॥
स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति॥ ११४॥

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ॥
अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥ ११५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **दश गावो देया एको** वृषभः। शक्तौ चत्वारि व्रतानि। **अविद्यमाने** गदितधने ततो न्यूनं **सर्वस्वं** देयम्। **वेदविद्भ्य** इति बहुशः, न द्वयोरेकस्मिन् वा। 'वेदविद्'-ग्रहणं न बहुवचनार्थमनुवादो वेदविदामेव पात्रतयोक्तत्वात्। यत्तु स्मृत्यन्तरे 'दहनवाहनबन्धन-दामपाशयोजनतैलौषधादियोगे मृते सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यं चरेत्ततश्चैलखण्डं दद्यादिति' यो नातिप्रयत्नेनैतासु क्रियासु प्रवर्तते तस्य प्रमादजेऽपराधे प्रायश्चित्तमेतत्। यतः 'यंत्रणे गोश्चिकित्सायां गूढगर्भविमोचने। यत्ने कृते विपत्तिः स्यात्प्रायश्चित्तं न विद्यते'।।'औषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु यः। दीयमाने विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते।।' इति सांवर्तम्। तथाऽस्य मासेन शुद्धिरुक्ता 'पंचगव्यं पिबेत् षष्ठे काले पयः समाप्ते ब्राह्मणांस्तर्पयेत्। तिलधेनुं च दद्यात्। तथान्याऽर्द्धमासेन 'सक्तुयावकशाकपयोदधि घृतं सकृदिति'। विकल्पा-नेतान्वक्ष्यामि। येन द्रव्येण यः प्रयोग आरब्धः स तेनैव समापनीयो न तु कस्मिंश्चिदह्नि सक्तवः कस्मिंश्चिद्यावकादीनीति। व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वेति विकल्पितेऽपि द्रव्यद्वये न व्रीहिषूप-पन्नेष्विच्छया चैतेषां वा विनाशे यवा उपादीयन्ते। प्रतिनिधिनैवं प्रयोगसमाप्तिः। तत्रापि गोदानं विहितम्। तथैतावन्त्येव तपांस्यतो वत्ससहितां गां दद्यादिति। अत्रोक्तं गौतमीये (२२ - १८) च 'गां वैश्यवदिति'। तत्र श्रोत्रियस्य यज्ञविदुषोऽन्याहितस्य दोग्ध्रीं बहुक्षीरां बालवत्सां निधनस्य गां हत्वा गौमतीयं, क्षेत्रारामादौ व्रीह्यादिषु च प्रविश्य तन्निवारणार्थं प्रद्रुते 'मा मारयाम्येनामिति अनया बुद्ध्या कथंचिन्मृतायामिदं मासिकम्। तथाऽश्रोत्रियस्य जरत्या अक्षीरायाश्च बुद्धिपूर्ववधे त्रैमासिकम्। सर्वतो निर्गुणाया निर्गुणस्वामिकाया अबुद्धि-पूर्ववधे प्राजापत्यम्। तस्या एव बुद्धिपूर्वमृतायां त्रैमासिकमिति।। ११४–११५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **गामनुगच्छति** गवानुगमनसहितं व्रतं करोति।। ११४।।

(४) **राघवानन्दः।** उपसंहरति **अनेनेति।** विधिना उक्तेन।। ११४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वृषभैकादशाः यासां गवां वृषभ एकादशः एकं वृषं दशस्त्री-गवीरिति यावत्। अविद्यमान एतावद्वित्ताभावे।। ११५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** वृषभ एकादशो यासां ताः सम्यगनुष्ठितप्रायश्चित्तो दद्यात् अविद्यमाने तावति धने सर्वस्वं वेदज्ञेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्।। ११५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **वृषभैकादशाः** वृषभः एकादशो यासु गोषु। **चरितव्रतः** कृतोपवा-सत्रयः। अत्र तु व्रतत्रयमेवोचितं मासत्रयसाध्यमेकं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहतीत्युपसंहाराद्ब्राह्मण-धेनुविषयम्। तदितरधेनुविषयं च उपोषणत्रयपुरःसरं गवामेकादशकदानम्। अज्ञानेन गो-मात्रवधे तु सर्वस्वदानम्। दानव्रताद्यसमर्थस्य तु यत्यादेश्चान्द्रायणमेव। अत एव याज्ञव-ल्क्योक्तविकल्पत्रयमपि संगच्छते। तथाहि।। पञ्चगव्यं पिबन्गोघ्नो मासमासीत संयतः। गोष्ठेशयो गोनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति।। कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहितः। दद्यात्त्रिरात्रं वोपोष्य वृषभैकादशास्तु गा इति।। याज्ञवल्कीये मासपदमुपलक्षणं मासत्रयस्येति।

अत्र शूलपाणिः ।। मासत्रये द्वादशधेनवस्तेन षट्त्रिंशत्कार्षापणागवां दशकस्य दशकार्षापणावृषभस्य पञ्चकार्षापणास्तेनैकपञ्चाशत्पणा इत्येवं गोदानपर्यन्तमेकं व्रतमिति ।। ११५ ।।

(५) **नन्दनः ।** अविद्यामाने वृषभ एकादशके ।। ११५ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** एकादशो वृषभो दश गाः ।। ११५ ।।

(८) **गोविन्दराजः । वृषभैकादशा** इति । वृषभः एकादशो यासां गवां ताः चेच्छातो तत्प्रायश्चित्ते दद्यात् । अविद्यमान इयति धने सर्वस्वं वेदज्ञभ्यो दद्यात् ।। ११५ ।।

(९) **भारुचिः ।** केचित्तु त्रिभिर्वर्षैरिति पठन्ति । तदयुक्तम् । अधस्तादत्रैव प्रायश्चित्तप्रकरणे मासत्रयग्रहणात् । सर्वोपपातकेषु चैतदेव व्रतं कुर्युरिति वक्ष्यति, चान्द्रायणवैकल्पिकमवकीर्णिवर्जम् । एवं च वर्षत्रयेणास्यासमातविधित्वादन्यायकल्पनेयम्" ।। ११४ ।।

अविद्यमानायामनन्तरदक्षिणायां चरितप्रायश्चित्तस्य सर्वस्वं दक्षिणा तच्चेकादशेभ्यो गोरूपेभ्यः सर्वस्वमर्वागिति सामर्थ्याद्गम्यते । गावोऽन्यद्वोभयं वा ।। ११५ ।।

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।।
अवकीर्णिवर्जं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ।। ११६ ।।

(१) **मेधातिथिः । एतदेवेति** गोघातकप्रायश्चित्तं सर्वेषूपपातकेष्वतिदिशति । वैकल्पिकं चान्द्रायणमपि । उपपातकित्वे विशेषोपदेशान्न गोघ्नस्य चान्द्रायणमिच्छन्ति । तेषामुपपातकित्ववचने गोघ्नस्य प्रयोजनं मृग्यम् ।। ११६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । एतदेव व्रतं** हतगोचर्मपरिधानमस्यासंभवात्तच्छून्यम् । **उपपातकिनः** पूर्वोक्ताः । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानतस्त्वाह **चान्द्रायणमिति** । इदं च यत्र निष्कृतिर्विशेषतो नोक्ता तद्विषयम् । तत्रापि पापगुरुत्वापेक्षयाऽऽवृत्त्या योज्यम् ।। ११६ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** अपरे तूपपातकिनो वक्ष्यमाणावकीर्णिवर्जिताः पापनिर्हरणार्थमेतदेव गोवधप्रायश्चित्तं चान्द्रायणं वा लघुत्वात्कुर्युः चान्द्रायणन्तु लघुन्युपपातके जातिशक्तिगुणाद्यपेक्ष्यं वा योजनीयम् ।। ११६ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** उपपातकप्रायश्चित्तमुपसंहरन् अन्यत्रातिदिशति **एतदेवेति** । अपिना पयःपराकयोर्ग्रहणम् ।। उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।। पयसा वापि मासेन पराकेणापि वा पुनरिति याज्ञवल्क्योक्तेरिति मनूक्तेषु प्रायश्चित्तेषु उपपातकेषु त्रयाणां विकल्पेन प्रवेशः तथैकार्थास्तु विकल्पेरन्निति न्यायात् इति ।। ११६ ।।

(५) **नन्दनः ।** एतद्गोहत्याव्रतम् ।। अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितमिति याज्ञवल्क्यः । बुद्धिपूर्वविषयं गोव्रतमबुद्धिपूर्वविषयचान्द्रायणम् ।। ११६ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** अवकीर्णिसंज्ञं पुरुषं वर्जयित्वा ।। ११६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । एतदिति** । अन्येप्युपपातकगणः पठितव्यतिक्रमकारिणो नरा वक्ष्यमाणावकीर्णिवर्जिताः पापनिर्हरणार्थं एतदेव गोवधप्रायश्चित्तं कुर्युः ।। ११६ ।।

(९) **भारुचिः**। एतदेव गोघातप्रायश्चित्तं सर्वोपपातकेष्वतिदिश्यते। तद्विकल्पेन चान्द्रायणमेव। एवं च सति गोहत्यायाश्चान्द्रायणं न स्यात् तद्वैकल्पिकसामर्थ्यात् यथान्यषूपपातकेषु। अत एव पृथङ्निर्देशः। **आवकीर्णीवर्ज्यमि**ति चानेन प्रतिषेधलिङ्गेन गोवधादौ यदुक्ता व्रताः स्युरिति तदवकीर्णिनो ग्रहणमिति विज्ञायते ॥ ११६ ॥

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ॥
पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ ११७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। 'अवकारो'ऽ'वकीर्णी' ब्रह्मचारिणो व्रतानि तस्यातिक्रमः स्त्रीसंप्रयोगलक्षणः सोऽस्यास्तीत्य**वकीर्णी**। वक्ष्यति 'कामतो रेतसः सेकमिति'। **काणेन गर्दभेनेति** सगुणद्रव्यनिर्देशः। **चतुष्पथेनेति** देशस्य। **निशीति** कालस्य। **नैर्ऋतमिति** देवतायाः। **पाकयज्ञविधानेने**तीतिकर्तव्यताविधानम्। "ननु च पशुयागा अग्निष्टोमीयपशुसाध्या अग्निषोमीयपशुप्रकृतयः"। सत्यम्। स एव पाकयज्ञप्रकृतिः। सत्यधिकारे हि सः। उक्तं च 'पशुरपि द्रवति पयोऽपि द्रवतीति'। 'पाकयज्ञाः' पूर्णमासादयः ॥ ११७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अवकीर्णिप्रायश्चित्तमाह **अवकीर्णी**ति। पाकयज्ञसहचरितः पशुकल्प आश्वलायनगृह्यादावुक्तः। **निशि** रात्रौ। **निर्ऋतिं** देवताम्। एतच्चालौकिकाग्नावेव ॥ ११७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **अवकीर्णी** वक्ष्यमाणः **काणेन गर्दभेन** रात्रौ **चतुष्पथे** पाकयज्ञेन तन्त्रेण निर्ऋत्याख्यां देवतां यजेत् ॥ ११७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अवकीर्णि (वर्जमित्युक्तं तस्य प्रायश्चित्तमाह **अवकीर्णीति** षड्भिः। **पाकयज्ञविधानेन** वैश्वदेवविधानेन)' ॥ ११७ ॥

(५) **नन्दनः**। **काणेन** गर्दभेन काणं गर्दभं पशुमालभ्य **पाकयज्ञविधानेन** पाकयज्ञप्रयोगेण स्मार्तेनेत्यर्थः ॥ ११७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **अवकीर्णी** क्षतव्रतः **निर्ऋतिं** देवतां **पाकयज्ञविधानेन** सप्तपाकसंस्थाप्रकारेण **काणेन गर्दभेन** एकाक्षिगर्दभेन **निशि यजेत्** ॥ ११७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अवकीर्णी**ति। **हुत्वे**ति। अवकीर्णी वक्ष्यमाणः काणेन खरेण रात्रौ चतुष्पथे पार्वणतन्त्रेण निर्ऋताख्यां देवतां यजेत्। यस्माच्च गर्दभाद्वपादि होमान्यथार्थं कृत्वा ततः सं मा सिञ्चन्तु इति। मारुतेन्द्रब्रहस्पतीत्यग्नीनामत्र मन्त्र एषां स्रुवेणाज्येन जुहुयात् ॥ ११७ ॥ ११८ ॥

हुत्वाऽग्नौ विधिवद्धोमानं ततश्च समेत्यृचा ॥
वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः ॥ ११८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **अग्नौ** यदा होमम्। अग्निहोमाश्च 'हृदयस्याग्र' इति। अन्ततः समाप्तेषु होमेषु मरुद्भ्य इन्द्राय बृहस्पतयेऽग्नयेऽप्याहुतीर्जुहुयात्। **'सम्'** इत्यनया। 'सं मा

सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः । संचायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च ।' (अथर्ववेद ७ । ३३ । १) इत्येतया जुहुयात् । मान्त्रवर्णिकत्वात् देवतानां श्लोके 'वातगुरुशब्दौ मरुद्बृहस्पतिशब्दलक्षणौ । अतो वातादिषु स्वाहाकारादौ मरुद्बृहस्पतिशब्दौ प्रयोक्तव्यौ, न वातगुरुशब्दौ ।। ११८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** विधिवन्नैर्ऋतदैवतमन्त्रैः । होमान् वपया मांसेन च प्रधानदेवतायै स्विष्टकृते चान्तत इति तिस्त्र आहुतीः । तदन्ते सं मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिरित्यृचा एतदृक्प्रतिपाद्यादिदेवतानां घृतेनाहुतीराहुतित्रयं जुहुयात् ।। ११८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ततो निर्ऋत्यै गर्दभवपादिहोमान्यथावच्चतुष्पथे कृत्वा तदन्ते 'सं मा सिंचन्तु मरुत' इत्येतया ऋचा मारुतेन्द्रबृहस्पत्यग्नीनां घृतेनाहुतीर्जुहुयात् ।। ११८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** (होमान् गर्दभरसादिहोमान् । ते च) कामाय स्वाहा निर्ऋतये स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहेति वसिष्ठस्मरणात् । समित्यृचा 'सं मा सिञ्चन्तु मरुत' इत्येतयर्चा **गुरुः** बृहस्पतिः ।। ११८ ।।

(५) **नन्दनः।** तत्र प्रधानहोममुपहोमांश्चाह **हुत्वाग्नौ विधिवद्धोममिति** । संततमविच्छिन्नधारम् । समेत्यृचा सममासिञ्चन्त्वित्यृचा ।। ११८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** विधिवदग्नौ हुत्वा होमान् अन्ततः पश्चात् समित्यृचा **वातो** वायुः इन्द्रः **गुरुः** बृहस्पतिः एषामाहुतीः सर्पिषा जुहुयात् ।। ११८ ।।

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।।
अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ।। ११९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अवकीर्णिपदार्थनिरूपणम् । अतश्चोपात्तव्रतातिरिक्तविषय एवं विज्ञायते । **व्रतस्थस्ये**ति ब्रह्मचर्याश्रमस्थस्येति, स्मृत्यन्तरदर्शनाद्विज्ञेयम् । रेतःसेकस्त्वस्यैव विशेषतः प्रतिषिद्धोऽन्तरेणापि स्त्रीसंप्रयोगम् । **कामतः सेके** विधिरयम् ।। ११९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्रान्तरा कामत इत्यवकीर्णिलक्षणाभिधानं वातादिदैवतर्चाहोमस्तुतिं प्रस्तावयितुम् । व्रतं ब्रह्मचर्यवनस्थयतित्वनियमपरिग्रहः चान्द्रायणादिव्रतं च तत्र स्थितस्य व्रतस्यातिक्रमम् ।। ११९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अप्रसिद्धत्वादवकीर्णवतो लक्षणमाह **कामत** इति । इच्छातो द्विजः ।। अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी च योषितमिति वचनात्स्त्रीयोनौ शुक्रोत्सर्गं ब्रह्मचर्यस्यातिक्रममवकीर्णरूपं सर्वज्ञा वेदविदः प्राहुः ।। ११९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** वादादीनामेव होमोऽर्थवादः । कामत इत्यवकीर्णिलक्षणम् ।। अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितमिति याज्ञवल्क्योक्तेः ।। ११९ ।।

(५) **नन्दनः।** एतदकामतो रेतःसेकविषये प्रायश्चित्तमुक्तमथ कामतस्तु विशेषमाह **कामतो रेतसः सेकमिति** । **अतिक्रमं** लोपं **व्रतस्य** ब्रह्मचर्यस्य ।। ११९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। व्रतस्थस्य कामतः **रेतसः सेकं** रेतसः क्षरणम् ॥ ११९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। अप्रसिद्धत्वादवकीर्णिलक्षणमाह **कामत** इति। द्विजातेर्ब्रह्मचारिण इच्छातः शुक्रोत्सर्गं ब्रह्मचर्यस्य लोपकं धर्मविदो ब्रह्मस्वरूपनिरुपणपराः प्राहुः ॥ ११९ ॥

(९) **भारुचिः**। अवकिर्णिपदार्थं प्रायश्चित्तनिमित्तमवधारयति। एवं चाकामतो दिवा रात्रौ वा प्रच्युतेन्द्रियस्य लघुतरं प्रायश्चित्तं स्यात्। ततोऽपि स्वप्न इति। तथा चोक्तं 'स्वप्ने रेतस्सेके ब्रह्मचारिणः पुनर्मामित्यृचं जपेदि'ति ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च ॥
चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः ॥ १२० ॥

(१) **मेधातिथिः**। 'जुहुयादाहुतीरिति' विधेरर्थवादः। **व्रतिनः** सत **अवकीर्णिनः** यत् **ब्राह्मं तेजो** विविधविज्ञानोपार्जितं पुण्यं तद्देवतां देवतामुपैत्युपसंक्रामति। तत्र लयं गच्छतीति यावत्। व्रतिनोपैतीति विवक्षितम् ॥ १२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। विकिरणाद्विक्षेपाद्व्रतस्थस्यावकीर्णीति योग उक्तः। **मारुतमि**ति प्रकृताहुतिस्तुत्युपयुक्तम्। **गुरुं** बृहस्पतिम्। **ब्राह्मं** वेदेन सहितं तेजः ॥ १२० ॥

(३) **कुल्लूकः**। व्रतचारिणो वेदाध्ययननियमानुष्ठानजं तेजः तदवकीर्णिनः सतो मरुदिन्द्रबृहस्पतिपावकांश्चतुरः संक्रामति अतस्तेभ्य आज्याहुतीर्जुहुयात् इत्याज्याहुतेरयमनुवादः ॥ १२० ॥

(४) **राघवानन्दः**। **पुरुहूतं** पुरुभिर्बहुभिर्हूयतेऽस्मा इति शक्रम्। **ब्राह्मं** वेदाध्ययनजम् ॥ १२० ॥

(५) **नन्दनः**। व्रतिनोऽवकीर्णिनो ब्राह्मं तेजो मरुतादींश्चतुरोऽभ्येति प्रविशति चतुर्थेत्याहुः ब्रह्मवादिन इति श्रुतेः ॥ १२० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अवकीर्णिनः व्रतिनः बाल्ये ब्राह्मं तेजः चतुरः मारुतादीनां देवानां सकाशमभ्येति ॥ १२० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **मारुतमि**ति। ब्रह्मचारिणो यदध्ययनयमनियमानुष्ठानजनितं तेजस्तदवकीर्णिनः सतो मरुदिन्द्रबृहस्पत्यग्नींश्चतुर उपसंक्रमेऽन्यतरेभ्यः आज्याहुतीर्जुहुयादित्याज्याहुतिविधेरर्थवादः ॥ १२० ॥

(९) **भारुचिः**। यत एवमतोऽवकीर्णी ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ॥
सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ १२१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **वसित्वा** आच्छाद्य। **स्वकर्म**ावकीर्णोऽस्मीत्येवम् ॥ १२१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रकृतकर्मशेषमाह **एतस्मिन्निति**। पूर्वोक्तं होमं कृत्वा एतदब्दं कर्तव्यमित्यर्थः। **गर्दभस्य** हविरुत्पादनभूतस्या**जिनं** चर्म स्वकर्माधिकरणम् ।। १२१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एतस्मिन्नवकीर्णाख्ये पाप उत्पन्ने पूर्वोक्तं गर्दभयागादि कृत्वा गर्दभचर्मपरिधायेति हारीतस्मरणात्सगर्दभसंबन्धिचर्मप्रावृतोऽवकीर्ण्यहमिति स्वकर्मख्यापनं कुर्वन्सप्तगृहाणि भैक्षं चरेत् ।। १२१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** गर्दभहोमोत्तरकृत्यमाह **एतस्मिन्निति**। एतस्मिन्नवकीर्णिनिमित्ते। **वसित्वा** परिधाय। स्वकर्म अवकीर्ण्यस्मीति ख्यापयन् ।। १२१ ।।

(५) **नन्दनः।** एतस्मिन्नेनसि कामतः कृतेऽवकीर्णत्वे ।। १२१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** एतस्मिन् एनसि प्राप्ते सति **गर्दभाजिनं** गर्दभस्य चर्म ।। १२१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। एतस्मिन्निति**। सप्तागारं चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्मपरिकीर्तयन् ।। अवकीर्णाख्ये पाप उत्पन्ने पूर्वोक्तगर्दभयागादिकृत्वा तद्गर्दभसंबन्धि चर्म प्रावृत्याकीर्ण्यस्मीत्येवं स्वकर्म ख्यापयन् सप्तगृहं भैक्ष्यं चरेत् ।। १२१ ।।

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुध्यति ।। १२२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्रातर्मध्याह्नापराह्णेषू**पस्पृशन्** स्नानं कुर्वन्। संवत्सरेण पूतो भवति ।। १२२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। एककालिकं** दिने एकवारम्। **वर्तयन्** भोजनेन प्राणस्थितिं कुर्वन्। **उपस्पृशन्** स्नानं कुर्वन् ।। १२२ ।।

(३) **कुल्लूकः। तेभ्यः** सप्तगृहेभ्यो लब्धेन भैक्षेणैककालमाहारं कुर्वन्सायंप्रातर्मध्यंदिनेषु च स्नानमाचरन्सोऽवकीर्णी संवत्सरेणैव विशुध्यति ।। १२२ ।।

(४) **राघवानन्दः। उपस्पृशन्** स्नानं कुर्वाण एव शुध्यतीति भावः ।। १२२ ।।

(५) **नन्दनः। तेभ्यो**ऽगारेभ्यः वर्तयञ्जीवन् ऐककालिकमिति स्वार्थे ठक्प्रत्ययः। **उपस्पर्शनं** स्नानं कुर्वन् ।। १२२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। तेभ्यः** साप्तागारेभ्यः। **त्रिषवणं** त्रिकालम्। **उपस्पृशन्** स्नानं कुर्वन् ।। १२२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। तेभ्य** इति। तद्गृहलब्धेन भैक्ष्येण एककालमाहारं कुर्वन् सायंप्रातर्मध्यंदिनेषु च स्नानमाचरन् संवत्सरेण योऽवकीर्णी स शुध्यति ।। १२२ ।।

(९) **भारुचिः।** वेदब्रह्मचारिणः स्त्रीगमन एतत्प्रायश्चित्तं विज्ञेयम्। एवं च समानकार्यत्वात् प्रव्रजितानामप्येवंविधमेव रेतस्सेकप्रायश्चित्तं प्रव्रज्याविरोधि स्यात्। तेषां च स्खलितानामन्यप्रायश्चित्तानुपदेशात् ।। १२२ ।।

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया ॥
चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। समाप्तान्युपपातकानि। **अन्यतममि**त्यनुवादः। न हि निमित्तानां समाहारसंभवः। समुदायविवक्षायां न च कस्यचित्प्रायश्चित्तमुपदिशति। को हि मनुष्यः सर्वाणि जातिभ्रंशकराण्यकार्याणि कुर्यात्। एक एव शब्दः प्रायश्चित्तानुदेशेऽशास्त्रताप्रसंगः। न च साहित्यविवक्षाऽप्युक्ता, लक्षणत्वेन श्रवणात्पुरुषं प्रति निमित्तानाम्। अतः प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः 'यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदि'त्यन्यतरस्य पितुः पितामहस्य वा सोममपीतवतो भवत्येव पशुः। यथा सत्यप्युभयश्रवणे यद्युभयं हविरार्तिमियादित्यन्यतरहविर्विनाशेऽपि भवत्येव पंचशरावः, एवं सर्वप्रायश्चित्तेषु द्रष्टव्यम्। **इच्छयेति** विवक्षितम्। **अनिच्छयेति** च। प्राजापत्यसान्तपनयोः स्वरूपं वक्ष्यति ॥ १२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। जातिभ्रंशकरं** पूर्वोक्तम्। **इच्छया** कामतः। **सांतपनं** सप्ताहसाध्यम् ॥ १२३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। 'ब्राह्मणस्य रुजः' कृत्वेत्यादिजातिभ्रंशकर्मोक्तं तन्मध्यादन्यतमं कर्म विशेषं इच्छातः कृत्वा वक्ष्यमाणं सान्तपनं सप्ताहसाध्यं कुर्यात्। अनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं चरेत् ॥ १२३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तजातिभ्रंशकरमनूद्य प्रायश्चित्तमाह **जातिभ्रंशे**ति। इच्छया कृत्वेत्यन्वयः सान्तपनादिव्रतजातस्य लक्षणं वक्ष्यमाणम्। अनिच्छया तु प्राजापत्यं कृच्छ्रम् ॥ १२३ ॥

(५) **नन्दनः। जातिभ्रंशकरमि**ति। 'ब्राह्मणस्य रुजः' कृत्वेत्याद्युक्तं कर्म ॥ १२३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। इच्छया सान्तपनं कृच्छ्रं अनिच्छया प्राजापत्यं कृच्छ्रम् ॥ १२३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। जातिभ्रंशकरमि**ति। ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वेत्यादि जातिभ्रंशकराण्युक्तानि तेषु मध्यादन्यतममिच्छया कृत्वा वक्ष्यमाणं सान्तपनं कुर्यात्। अनिच्छातस्तु कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणम् ॥ १२४ ॥

(९) **भारुचिः**। सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यं च वक्ष्यति।

सङ्कारापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवः ॥
मालिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम् ॥ १२४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। सङ्करीकरणमपात्रीकरणं पूर्वमुक्तेनेति। एवं **सङ्करापात्रकृत्यास्विति** संज्ञिभेदाद्बहुवचनम्। **कृत्या**शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। 'कृत्यं' कारणम्। **ऐन्दवो मासः** चान्द्रायणः। **यावको** यवविकारः पेयलेह्यादिः। अत्राविशेषश्रवणेऽपीच्छानिच्छयोर्गुरुलघुभावो विज्ञेयः ॥ १२४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। संकरापात्रकृत्यासु** संकरीकरणेषु (अपात्रीकरणेषु) च मासं क्रियमाणमैन्दवं चान्द्रायणं शोधनम्। मासमिति प्रायश्चित्तसौम्यकृच्छ्रस्यैन्दवपदेन

परिग्रहशङ्कानिरासार्थम् । एतत्कामतः पूर्वोक्तं सांतपनम् । तप्तो यावकैः प्रसृतिमात्रं यवानां चूर्णं गोमूत्रे साधयित्वा तस्य तप्तस्य पानम् । एतदकामतः । कामतो द्विगुणम् ॥ १२४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । खराश्वोष्ट्रेत्यादिना सङ्करीकरणान्युक्तानि निन्दितेभ्यो धनादानमित्यादिना चापात्रीकरणान्युक्तानि तेषां मध्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा चान्द्रायणं मासं शुद्धये कुर्यात् । कृमिकीटवयोहत्येत्यादिना मलिनीकरणान्युक्तानि तन्मध्यादेकमिच्छातः कृत्वा त्रिरात्रं यवागूं क्वथितामश्नीयात् ॥ १२४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । एवं संकरापात्रीकरणयोराह **संकरे**ति । **ऐंदवं** चान्द्रायणम् । यावको यवागूः सतप्तस्त्र्यहं भोक्तव्यः ॥ १२४ ॥

(५) **नन्दनः** । सङ्करणीषु पात्रत्वकरणीषु च क्रियासु ऐन्दवं चान्द्रायणं **मलिनीकरणीयेषु** मलावहेषु तप्तं तप्तकृच्छ्रं त्र्यहं यावकमयावान्नम् ॥ १२४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **संकरः** वर्णसंकरः अपात्रहस्ते दानकरणं कृत्यासु अभिचारादिक्रियासु ऐन्दवं चान्द्रायणं मासं मासपर्यन्तं कायशोधनम् । तु पुनः मलिनीकरणीये कर्मणि तप्तः तप्तकृच्छ्रः स्यात् त्र्यहं यावकः यावकाहारः ॥ १२४ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **सङ्करापात्रकृत्यास्वि**ति । खराश्वोष्ट्रेत्यादि निन्दितेभ्यो धनादानमित्यादिना च सङ्करीकरणापात्रीकरण्यान्युक्तानि तेषु मध्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा अनिच्छया कृतं चाद्रायणं शुद्धर्थं कुर्यात् कृमिकीटयोः हत्येति मलिनीकरणीयान्युक्तानि तन्मध्यादन्यतममिच्छातः कृतं त्र्यहं यावकं पिबेत् । यावकं यवकृतं पेयाकृतितप्तं पिबेत् ॥ १२४ ॥

(९) **भारुचिः** । अन्यतममिति वर्तते । एवं चेच्छया प्रत्येकं गुरुप्रायश्चित्तोपदेशैः अनिच्छया तस्य लघुत्वमर्थसिद्धं पूर्वशास्त्रादेव ॥ १२४ ॥

तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ॥
वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥ १२५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । सवनगतयो राजवैश्ययोर्ब्राह्मणसममुक्तम् । इह तु ततोऽन्यत्र स्वधर्मानुष्ठानयोश्चतुर्थाष्टमविभागविधिः । तथा च वृत्तस्य ग्रहणं सर्वक्रियार्थम् । त्रीणि वर्षाणि क्षत्रियस्य, सार्धवर्षं वैश्यस्य, नव मासान् शूद्रस्य । यत्तु 'स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रियवध' इति तत्परित्यक्तस्वकर्मणोः अधर्मस्थितयोः । शूद्रस्य 'वृत्तं' द्विजशुश्रूषादि, न महायज्ञानुष्ठानं च । **वृत्तं** शीलं वैश्यवृत्तौ वैश्यस्य वृत्तावेव वा तिष्ठति । गहने यथा समये 'तिर्यच्छग्निवेति' । स्वधर्मपराणां विधिवत्प्रायश्चित्तम् ॥ १२५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । क्षत्रादिहत्यासु प्रायश्चित्तमाह **तुरीय** इति । **ब्रह्महत्यायाः** ब्रह्महत्यादि प्रायश्चित्तस्य द्वादशवार्षिकादेः **तुरीय**श्चतुर्थभागः न तु मरणस्य तत्तुरीयभागासंभवात् तत्तदुपाधिविशेषादेव प्रायश्चित्तानामधिकाल्पत्वे । अत्रापि क्षत्रियविशेषणतया वृत्तस्थपदमावर्तनीयम् । वैश्ये हत इति शेषः । **अष्टमांशो** ब्रह्मवधप्रायश्चित्तस्य । एवं

षोडश इत्यत्रापि शूद्रे वृत्तस्थे। अत्र च प्रायश्चित्तं विशेषत उपदिशतापि स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध इति क्षत्रादिवधानामुपपातकसंज्ञाकरणं तत्संसर्गिणामुपपातकिसंसर्गितया कर्मानधिकाराभावज्ञापनार्थम्। महापातकत्वे ह्येषां तत्संसर्गस्य पातित्यहेतुत्वात्। द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति वचनात्प्राक्प्रायश्चित्तात्सर्वकर्महानिः स्यादिति ॥ १२५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्रह्महत्यातुरीयो भागः त्रैवार्षिकरूपः द्वादशवार्षिकस्य चतुर्थो भागः। एतच्च प्रायश्चित्तं स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध इत्युपपातकत्वेनोपदिष्टम्। त्रैवार्षिकत्वापेक्षया गुरुत्वाद्वृत्तस्थक्षत्रियस्य कामतो वधे द्रष्टव्यम्। वैश्ये साध्वाचारे कामतो हतेऽष्टमो भागः सार्धवार्षिकं व्रतं शूद्रे वृत्तस्थे कामतो हते नवमासिकं द्रष्टव्यम् ॥ १२५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** स्त्रीशूद्रक्षत्रियवधो नास्तिक्यं चोपपातकमित्युपपातकत्वेनोक्तानां विशेषतः प्रायश्चित्तमाह **तुरीय** इति। **तुरीयस्त्रैवार्षिकः। अष्टमांशः** सार्धसांवत्सरिकः। **षोडशोंशो** नवमासिकः एतद्व्रतस्थक्षत्रियादीनां कामतो वधे। ब्रह्महत्याया इति तद्धर्मभिक्षामुण्डनादिप्राप्तये वृत्तस्थ इति त्रिष्वनुषञ्जनात् ॥ १२५ ॥

(५) **नन्दनः।** क्षत्रियस्य वृत्तस्थस्येति विपरिणामः ॥ १२५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** इति क्षत्रियादि कर्मकर्तृकमित्यविरोधः। जातिमात्रक्षत्रियवधे वृत्तस्थक्षत्रियवधे ॥ १२५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। तुरीय** इति। ब्रह्महत्यावधाद्द्वादशवार्षिकाच्च चतुर्थो भागः क्षत्रियवधे स्मृतः। **वैश्ये** च साध्वाचारेऽष्टभागः। शूद्रे हते षोडशभागो बोद्धव्य इतीदं साध्वाचारक्षत्रियविट्शूद्रविषयं गुरुत्वात् स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध इत्येतत्पुनरुपपातकप्रायश्चित्तं ज्ञानाज्ञानभेदेन च चान्द्रायणवैकल्पिकमसत्क्षत्रविट्शूद्रविषयं लघुत्वात्। एतच्च ब्रह्महत्याव्रतचतुर्थांशादबुद्धिपूर्ववधे येनेदमाह ॥ १२५ ॥

(९) **भारुचिः।** अनिच्छया तस्य लघुत्वमर्थसिद्धं क्षत्रियादीनामपरः प्रायश्चित्तविधिः वैकल्पिक उपपातकप्रायश्चित्ताच्चान्द्रायणात्। येन स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध उपपातकमध्य उपदिष्टः। सदसद्विभागापेक्षया च क्षत्रियादीनामिदं वैकल्पिकमन्यत् प्रायश्चित्तं पूर्वोक्तात्। तथा चोक्तम्–**'वैश्येऽष्टमोंऽशो वृत्तस्थ'** इति। इदमपरमधुना क्षत्रियादिवध एव क्षत्रियादिप्रायश्चित्तमुपदिश्यते, पूर्वश्लोकोपदिष्टप्राथश्चित्ताद्वैकल्पिकम् ॥ १२५ ॥

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ॥
वृषभैकसहस्रा गा दद्यात्सुचरितव्रतः ॥ १२६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** इदमपरं दानप्रायश्चित्तम्। संभवद्वित्तस्य तपो नास्तीति। वक्ष्यति, 'दानेन वधनिर्णेकम्' इत्यादि। **अकामत** इति न विवक्षितं, महत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य। यदि वा 'सवनगतयोरेवाकामत' इति कल्पनीयम्। वृषभ एको यासां सहस्रे वा **वृषभैकसहस्राः** ॥ १२६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यागस्थक्षत्रियविट्घाते तु कामतो ब्रह्महव्रतमुक्तमकाम-

तस्तत्राह **अकामत** इति । वृषभ एको गावश्च स्त्रियः सहस्रमिति वृषभैकसहस्रा गावः ।। १२६ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** अबुद्धिपूर्वकं पुनः क्षत्रियं निहत्य वृषभेणैकेनाधिकं सहस्रं यासां गवां ता आत्मशुद्धयर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।। १२६ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** तेषामेवाकामतो वधेऽप्याह **अकामत** इति चतुर्भिः । द्विजोत्तमः द्विजउत्तमो यत्र समुदाये स तथा चातुर्वर्ण्यमित्यर्थः । **वृषभैका** वृषभ एको यासु गोषु एवमेकशतमित्यादि ज्ञेयम् ।। १२६ ।।

(५) **नन्दनः ।** कामतो वध एतदुक्तमकामतस्त्वाह **अकामतस्तु राजन्यमिति** । ऋषभेणैकेनाधिकं सहस्रं यासां ता ऋषभैकसहस्रा गाः ।। १२६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । अकामत** इति । अबुद्धिपूर्वं पुनः क्षत्रियं निहत्य वृषभ एकः सहस्रे यासां गवां आत्मनः शुद्धर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।। १२६ ।।

(९) **भारुचिः ।** अशच्चिदं वित्तवतः प्रायश्चित्तमुपदिश्यते । पूर्वं चावित्तस्य तपः । वक्ष्यति च 'दानं तस्य तपसा विकल्पं "दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन्निति' इत्येवमादि । **अकामत** इत्ययं च प्रमादस्तुल्यर्थोऽर्थवादः । यस्मान्न ह्यकामतो गरीयः प्रायश्चित्तमुपपद्यत इत्युक्तं पुरस्तात् । एवं तावत् संभवद्वित्तस्य प्रायश्चित्तमिदमन्यत् दरिद्रस्य पूर्वोक्तमनूद्यते वैकल्पिकमेतस्य ।। १२६ ।।

त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।।
वसन्दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनः ।। १२७ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** आद्योऽर्धः श्लोकस्तुरीय इत्यस्यानुवादः । **जटीति** चीरखट्वाङ्गधारणादि निवृत्त्यर्थमिति केचित् । तदयुक्तं तत्रैव ते धर्मास्तदीयतुरीयभागातिदेशो नान्येषां सत्यपि संभवे, सरस्वतीपरिसर्पणादीनामिव प्रयोजनसत्त्वोपपत्तौ । **दूरत** इति ग्रामान्निवृत्तिः । **वृक्षमूले** कुटीं कृत्वेति ।। १२७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** त्र्यब्दं चरेदिति दानाशक्तौ । एवं च त्र्यब्द ब्रह्महव्रतप्रायश्चित्तस्य गोसहस्रदानानुकल्पत्वेनाभिधानात्स्वकल्पितगणनानुरोधेन यत्कैश्चिद्द्वादशवार्षिकव्रतानुकल्पत्वेन षष्ठ्यधिकगोशतत्रयदानं कैश्चित् द्वादशीत्यधिकगोशतदानं व्यवस्थापितं तद्भ्रमादेवेति मन्तव्यम् ।। १२७ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** यद्वा संयतो जटावान्ग्रामाद्विप्रकृष्टवृक्षमूले कृतनिवासो ब्रह्महणि यदुक्तं ब्रह्महाद्वादशसमा इत्यादि तद्वर्षत्रयं कुर्यात् । ननु तुरीयो ब्रह्महत्याया इत्यनेन पुनरुक्तिर्वाच्या । जटी दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतन इति वचनाद्यतिरिक्तशवशिरोध्वजधारणादिसकलधर्मनिवृत्त्यर्थत्वादस्य ग्रन्थस्याकामाधिकाराच्चेदमकामतः अत एवाङ्गलाघवाद्युचितम् ।। १२७ ।।

षोडश इत्यत्रापि शूद्रे वृत्तस्थे। अत्र च प्रायश्चित्तं विशेषत उपदिशतापि स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध इति क्षत्रादिवधानामुपपातकसंज्ञाकरणं तत्संसर्गिणामुपपातकिसंसर्गितया कर्मानधिकाराभावज्ञापनार्थम्। महापातकत्वे ह्येषां तत्संसर्गस्य पातित्यहेतुत्वात्। द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति वचनात्प्राक्प्रायश्चित्तात्सर्वकर्महानिः स्यादिति ।। १२५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्रह्महत्यातुरीयो भागः त्रैवार्षिकरूपः द्वादशवार्षिकस्य चतुर्थो भागः। एतच्च प्रायश्चित्तं स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध इत्युपपातकत्वेनोपदिष्टम्। त्रैवार्षिकत्वापेक्षया गुरुत्वाद्वृत्तस्थक्षत्रियस्य कामतो वधे द्रष्टव्यम्। वैश्ये साध्वाचारे कामतो हतेऽष्टमो भागः सार्धवार्षिकं व्रतं शूद्रे वृत्तस्थे कामतो हते नवमासिकं द्रष्टव्यम् ।। १२५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** स्त्रीशूद्रक्षत्रियवधो नास्तिक्यं चोपपातकमित्युपपातकत्वेनोक्तानां विशेषतः प्रायश्चित्तमाह **तुरीय** इति। **तुरीयस्त्रै**वार्षिकः। **अष्टमांशः** सार्धसांवत्सरिकः। **षोडशोंशो** नवमासिकः एतद्व्रतस्थक्षत्रियादीनां कामतो वधे। ब्रह्महत्याया इति तद्धर्मभिक्षामुण्डनादिप्राप्तये वृत्तस्थ इति त्रिष्वनुषञ्जनात् ।। १२५ ।।

(५) **नन्दनः।** क्षत्रियस्य वृत्तस्थस्येति विपरिणामः ।। १२५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** इति क्षत्रियादि कर्मकर्तृकमित्यविरोधः। जातिमात्रक्षत्रियवधे वृत्तस्थक्षत्रियवधे ।। १२५ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **तुरीय** इति। ब्रह्महत्यावधाद्द्वादशवार्षिकाच्च चतुर्थो भागः क्षत्रियवधे स्मृतः। वैश्ये च साध्वाचारेऽष्टभागः। शूद्रे हते षोडशभागो बोद्धव्य इतीदं साध्वाचारक्षत्रियविट्शूद्रविषयं गुरुत्वात् स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध इत्येतत्पुनरुपपातकप्रायश्चित्तं ज्ञानाज्ञानभेदेन च चान्द्रायणवैकल्पिकमसत्क्षत्रविट्शूद्रविषयं लघुत्वात्। एतच्च ब्रह्महत्याव्रतचतुर्थांशादबुद्धिपूर्ववधे येनेदमाह ।। १२५ ।।

(९) **भारुचिः।** अनिच्छया तस्य लघुत्वमर्थसिद्धं क्षत्रियादीनामपरः प्रायश्चित्तविधिः वैकल्पिक उपपातकप्रायश्चित्ताच्चान्द्रायणात्। येन स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध उपपातकमध्य उपदिष्टः। सदसद्विभागापेक्षया च क्षत्रियादीनामिदं वैकल्पिकमन्यत् प्रायश्चित्तं पूर्वोक्तात्। तथा चोक्तम्—**'वैश्येऽष्टमोंऽशो वृत्तस्थ'** इति। इदमपरमधुना क्षत्रियादिवध एव क्षत्रियादिप्रायश्चित्तमुपदिश्यते, पूर्वश्लोकोपदिष्टप्रायश्चित्ताद्वैकल्पिकम् ।। १२५ ।।

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।।
वृषभैकसहस्रा गा दद्यात्सुचरितव्रतः ।। १२६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** इदमपरं दानप्रायश्चित्तम्। संभवद्वित्तस्य तपो नास्तीति। वक्ष्यति, 'दानेन वधनिर्णेकम्' इत्यादि। **अकामत** इति न विवक्षितं, महत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य। यदि वा 'सवनगतयोरेवाकामत' इति कल्पनीयम्। वृषभ एको यासां सहस्रे वा **वृषभैकसहस्राः** ।। १२६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** यागस्थक्षत्रियविट्घाते तु कामतो ब्रह्महव्रतमुक्तमकाम-

तस्तत्राह **अकामत** इति। वृषभ एको गावश्च स्त्रियः सहस्रमिति वृषभैकसहस्रा गावः ॥ १२६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अबुद्धिपूर्वकं पुनः क्षत्रियं निहत्य वृषभेणैकेनाधिकं सहस्रं यासां गवां ता आत्मशुद्धयर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ १२६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तेषामेवाकामतो वधेऽप्याह **अकामत** इति चतुर्भिः। द्विजोत्तमः द्विजउत्तमो यत्र समुदाये स तथा चातुर्वर्ण्यमित्यर्थः। **वृषभैका** वृषभ एको यासु गोषु एवमेकशतमित्यादि ज्ञेयम् ॥ १२६ ॥

(५) **नन्दनः।** कामतो वध एतदुक्तमकामतस्त्वाह **अकामतस्तु राजन्यमिति**। ऋषभेणैकेनाधिकं सहस्रं यासां ता ऋषभैकसहस्रा गाः ॥ १२६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अकामत** इति। अबुद्धिपूर्वं पुनः क्षत्रियं निहत्य वृषभ एकः सहस्रे यासां गवां आत्मनः शुद्धर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ १२६ ॥

(९) **भारुचिः।** अशंच्चेदं वित्तवतः प्रायश्चित्तमुपदिश्यते। पूर्वं चावित्तस्य तपः। वक्ष्यति च 'दानं तस्य तपसा विकल्पं "दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन्निति' इत्ये-वमादि। **अकामत** इत्ययं च प्रमादस्तुल्यर्थोऽर्थवादः। यस्मान्न ह्यकामतो गरीयः प्रायश्चित्तमु-पपद्यत इत्युक्तं पुरस्तात्। एवं तावत् संभवद्वित्तस्य प्रायश्चित्तमिदमन्यत् दरिद्रस्य पूर्वोक्तमनूद्यते वैकल्पिकमेतस्य ॥ १२६ ॥

त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ॥
वसन्दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनः ॥ १२७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** आद्योऽर्धः श्लोकस्तुरीय इत्यस्यानुवादः। **जटीति** चीरखट्वा-ङ्गधारणादि निवृत्त्यर्थमिति केचित्। तदयुक्तं तत्रैव ते धर्मास्तदीयतुरीयभागातिदेशो नान्येषां सत्यपि संभवे, सरस्वतीपरिसर्पणादीनामिव प्रयोजनसत्त्वोपपत्तौ। **दूरत** इति ग्रामान्निवृत्तिः। **वृक्षमूले** कुटीं कृत्वेति ॥ १२७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** त्र्यब्दं चरेदिति दानाशक्तौ। एवं च त्र्यब्द ब्रह्महव्रतप्राय-श्चित्तस्य गोसहस्रदानानुकल्पत्वेनाभिधानात्स्वकल्पितगणनानुरोधेन यत्कैश्चिद्द्वादशवार्षिक-व्रतानुकल्पत्वेन पष्ठ्यधिकगोशतत्रयदानं कैश्चित् द्वादशत्यधिकगोशतदानं व्यवस्थापितं तद्भ्रमादेवेति मन्तव्यम् ॥ १२७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यद्वा संयतो जटावान्ग्रामाद्विप्रकृष्टवृक्षमूले कृतनिवासो ब्रह्महणि यदुक्तं ब्रह्महाद्वादशसमा इत्यादि तद्वर्षत्रयं कुर्यात्। नतु तुरीयो ब्रह्महत्याया इत्यनेन पुनरुक्ति-र्वाच्या। जटी दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतन इति वचनाद्यतिरिक्तशवशिरोध्वजधारणादि-सकलधर्मनिवृत्त्यर्थत्वादस्य ग्रन्थस्याकामाधिकाराच्चेदमकामतः अत एवाङ्गलाघवा-द्युचितम् ॥ १२७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** दुर्वृत्तानां कामतो वधापेक्षया वा विकल्पः। अत्र जटीति विशेषणात्पूर्वं मुण्डनं बोद्धव्यम्। ब्रह्महत्याया इत्यादि विशेषणं भैक्षचर्याशिरोध्वजादि धारणाद्यर्थे। त्र्यब्दतुरीयांशयोः समानत्वेऽपि मुण्डनादिभेदेन कामतोऽकामत इति ।। १२७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। त्र्यब्दमि**ति। ब्रह्महा द्वादशसमा इत्यादि वर्षत्रयं चरेदितीदमकामतस्त्वित्येतद्वैकल्पिकम्। गोसहस्राभावे दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन्निति दर्शनाज्जटी दूरतरे ग्रामाद्वासं वृक्षमूलनिकेतन इत्येतत् स्थिरो ग्रहणादङ्गान्तरनित्यर्थं तुरीयो ब्रह्महत्याया इत्यत्र तु सर्वं द्वादशवार्षिकाङ्गाजातं भवति ।। १२७ ।।

(९) **भारुचिः। जटिल**–वचनं नियमार्थत्वादन्येषां खट्वाङ्गीत्येवमादीनां निवृत्त्यर्थम् ।। १२७ ।।

एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।।
प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याद्वैकशतं गवाम् ।। १२८ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वत्राष्टमोंऽशः अनेन द्वादशो विधीयते। अल्पत्वा**दब्दं** न्यूनगुणस्य विधिरयमिति विज्ञायते। "ननु **वृत्तस्थं** इति श्रुतम्"। सत्यम्। संप्रति वृत्तस्थो वधकाले, प्राङ्निर्गुण इति। यस्तु सर्वदैव वृत्तस्थस्तस्य पूर्ववदिति ज्ञेयम् ।। १२८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। एतदेवे**ति सवनस्थ वैश्यवधे। दद्याद्वैकशतं गवामिति वाकारः समुच्चयार्थः। व्रतान्ते एकवृषाधिकगोशतदानं कार्यमित्यर्थः। अन्यथा हि दानमुक्त्वा तदनुकल्पतया व्रतमुपदिश्येतेति युज्येत। त्रिवर्षानुकल्पसहस्रव्यवस्थाश्रयणेन चवार्षिकगोशतदानस्यासंगतिरेवेति। दद्याच्चैकशतमिति क्वचित्पाठः ।। १२८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतमकामतः साध्वाचारं वैश्यं निहत्य वर्षमेकं ब्राह्मणादिः कुर्यात्। एकाधिकं वा गोशतं दद्यात् ।। १२८ ।।

(४) **राघवानन्दः। एतदेवे**ति। जटादिधारणवृक्षमूलनिकेतनादि विशिष्टं गोदानेन सह विकल्पितम् ।। १२८ ।।

(५) **नन्दनः।** ऋषभेणैकाधिकं गवां शतं एतदेव प्रकृतम् ।। १२८ ।।

(७) **मणिरामः।** तुरीयो ब्रह्महत्याया इति पूर्वमुक्तमपि पुनरत्रोक्तिशवशिरो ध्वजधारणादिधर्मनिवारणार्थं अकामतो हनने इदं वा कार्यम् ।। १२८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। एतदि**ति। ब्रह्महत्यायां यदुक्तं व्रतं ब्रह्महा द्वादशसमा इत्येतदेव कामाधिकारादकामतः साध्वाचारं वैश्यं निहत्य ब्राह्मणादिसंवत्सरं चरेद्वित्तवान् पुनरेकवृषभाधिकगवां शतं दद्यात्। पूर्वोत्तरश्लोकयोरिति वृषभग्रहणात् ।। १२८ ।।

(९) **भारुचिः।** सम्भवद्वित्तस्येदं पूर्ववत् वैकल्पिकम्। द्विजोत्तमग्रहणं चेतरवर्णनिदर्शनार्थम नावधारणार्थम् ।। १२८ ।।

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत् ॥
वृषभैकादशा वाऽपि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ १२९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अत्रापि मासषट्कं नवकं च वृत्तस्थेतरभेदेन योज्यम्। यथाश्रुतसंख्यं च गोदानं सर्वत्र वैकल्पिकम्। द्विजोत्तमग्रहणं च प्रदर्शनार्थम्। **सिता** न वर्णतः। किं तर्हि? शुद्धिसामान्याद्या बहुक्षीरास्त्यपत्या अनष्टप्रजाश्च ॥ १२९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवं वृत्तस्थशूद्रवधोक्तद्वादशवार्षिकब्रह्महव्रतषोडशांशचरणाशक्तौ। एतदेव व्रतमिति क्वचित्पाठः। तत्र वृत्तस्थशूद्रवधोक्तद्वादशवार्षिकब्रह्महव्रतषोडशांशचरणाशक्तौ। एतदेव व्रतमिति षण्मासव्रताचरणं वृषभाधिकदशगोदानसहितमत्रोपदिष्टम्। उभयतोऽधिकस्यैकस्य वृषभस्य दानविधानाद्वैश्येप्यधिक एको वृषभो देय इति गम्यते। वसेद्दूरतर इत्यादिना च ग्रामान्तादिवासो वैकल्पिको ब्रह्महव्रतोक्तोऽत्र व्युदस्यते। जटीति त्वनुवादमात्रं शवशिरोधारणाद्यङ्गान्तरनिवृत्त्यर्थम्। अत्र च द्विजोत्तम इत्यभिधानाद्ब्राह्मणस्यैव तद्व्रतमन्येषां स्वोत्कृष्टवर्णहनने भविष्ये बहुतराभिधानात्किंचिदाधिक्यमुन्नेयम्। **सिता** इति शूद्रवधप्रायश्चित्त उक्तत्वात्तत्रैवान्वितम् ॥१२९॥

(३) **कुल्लूकः**। एतदप्यकामत इदमेव व्रतं शूद्रहा षण्मासं चरेत्। वृषभ एकादशो यासां गवां ताः शुक्लवर्णा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १२९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। वृत्तस्थशूद्रेप्येवमित्याह **एतदेवेति** ॥ १२९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। वृषभ एकादशो यासां ता वृषभैकादशगाः ॥ १२९ ॥

(७) **मणिरामः**। एतदेव ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमेव वृत्तस्थं साध्वाऽऽचारम्। प्रमाप्य अकामतो मारयित्वा एकशत एकावृतं चांद्रायणम् ॥ १२९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एतदिति**। एतदेव व्रतं ब्रह्महा द्वादशसमा इति तदुक्तं तद्व्रतं गवोपेतं चाकामाधिकारादकामतः साध्वाचारं शूद्रं निहत्य कुर्यात्। वित्तवान् पुनः वृषभ एकादशो यासां गवां ताः शुक्ला गाः ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १२९ ॥

(९) **भारुचिः**। उक्तार्थः श्लोकः। पीतवर्णाग्रहणं चात्र शुद्धिसामान्यात्। एवं च त्रीण्येतानि प्रायश्चित्तानि क्षत्रियादिवधे विकल्पन्ते। पूर्वोक्तं चान्द्रायणमिह च प्रकरणे गोदानं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तविकल्पश्च कामकृतः। केचित्तु समुच्चयमेतयोरस्मिन् प्रकरण उपदिष्टयोः प्रायश्चित्तं मन्यन्ते। समुच्चयेन श्लोकान् पठन्ति "त्र्यब्दं चरेच्च नियतः"। तथा 'प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम्'। 'एवमेव वृषभैकादशा गाश्चापी'ति। तदेतदयुक्तं शास्त्रन्यायविरोधात्, एतस्यां च कल्पनायामुपपातकप्रायश्चित्तं चान्द्रायणं लघु नोपपद्येत गुरुणः प्रायश्चित्तस्य दानतपःसमुच्चयस्योपदेशेन। तथा लोके व्यवहारः। 'पणलभ्यं हि न प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैरि'ति। वैकल्पिकयोरेव तावदेतयोरुपदेशे चान्द्रायणस्यानर्थक्यं प्राप्नोतीति। किं पुनः समुच्चितयोरत्यन्तगुरुत्वात्। तस्मात् समुच्चयाभावा'द्वा' शब्दो विकल्पार्थः पठितव्यः ॥ १२९ ॥

मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च ।।
श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।। १३० ।।

(१) **मेधातिथिः ।** अतिमहत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य समुदायवधे प्रायश्चित्तमेतत् । "ननु चात्र साहित्यं न विवक्षितमित्युक्तं यतो जातिभ्रंशकरादिषु । कथं चैते सर्वे चैकस्य हन्तव्यतया उपनयेयुः । अतिरिक्तसद्भावे न तन्निमित्तं स्यात् । अर्थान्तरमेवैतद्दर्शनेनैव तच्छक्यते वक्तुम् । तेनावृत्तेन हन्ता । अधिकवधे त्वन्यद्भविष्यति । नैतच्छ्रूयते न्यूने वधे च न स्यात् । पयः पिबेदित्यादि प्रत्येकविधेन संबध्यते । न समुदाये प्रत्येकं वाक्य-परिसमाप्तिः समुदाये वा । अर्थान्तरे तु स्थातुं लभ्यते" । यत्तावदुच्यते साहित्यं न विविक्षित-मिति । तत्र न विवक्ष्यते यत्र प्रत्येकं संबन्धिवाच्यमर्थवत् । यथा 'यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेत्' इति । यत्र पुनरविवक्ष्यमाणे वाच्यमेवानर्थकं तत्र तत्परिहारार्थं युक्ता विवक्षा । यथा वक्ष्यति 'सहस्रस्य प्रमापणे पूर्णं वानसीति' । अत्राविवक्षायां सहस्रस्येति व्यर्थं स्यात् । एवं हि शास्त्रान्तरविरोधादतिमहत्त्वे युक्तैव विवक्षा । "ननु च पदोपादानतायामपि लक्षणागतस्य विशेषणस्याविवक्षैव । यथा यस्योभयं हविरित्युभयशब्दार्थं तत्र तुल्यम् । अत्र हविरुभयमिति च पदद्वये वक्ष्यमाणे वाक्यभेदः । हविरत्रोभयं चेति । यत्रावस्थाभेदस्तत्र वाक्यभेदपरिहारार्थमवश्यं भेदः । अन्यतरस्मिन् व्यवहितो गुणो वा हातव्यो भवति । तथोभयशब्दे सर्वमस्ति । आर्च्छेदिति हविःशब्देन व्यवहृतो भवति संख्यानुरूपत्वात् । गुणानुवादकत्वं वाऽस्य संभवति । अविवक्षिते च तस्मिन् परिशिष्टं वाक्यमर्थवाद एव । इह पुनः समुदायविवक्षायां सहस्रशब्दविवक्षायां वा कृत्स्नमेव वाक्यमनर्थकम् । तथा ह्येतावद्वाच्यं स्यात् । स्थानतां प्रमाणतां तथाऽस्यां शूद्रहत्याव्रतमित्येतावद्वक्तव्यं स्यात् । प्रमाणे शूद्रहत्येति । एतावतामेव हिंसा संभवति" । तथाऽन्यदप्येकं जातीयकं विशेषणं न विवक्ष्येत, समानन्यायत्वात् 'फलदानां तु वृक्षाणाम्, इति । ततश्च सर्वमसमंजसं स्यात् । पौरुषेयं चेदं वाक्यं नैव वैदिकम् । वेदे च कस्य पुरुषस्य प्रयोगः किमर्थमनर्थकं प्रयुक्तमिति । इह तु बुद्धिपूर्वे प्रयोगे मात्रायामप्ययुक्तमानर्थक्यम् । तत्साहित्यविवक्षाविशेषणविवक्षा वायुक्तैव । यच्चोक्तं "कथं च तदिति सर्वे ऐत इति च" तत्राप्याखेटकार्थमृगयायां दावदाहिनो वा उपपद्यतयैव । यदप्युक्तमतिरिक्तसद्भावे न तन्निमित्तमिति, तदप्ययुक्तम् । न त्वाधिक्ये पूर्वेषां नाशो न्यूनेषु च तथैव कल्पना कार्या ।। १३० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **चाषः** स्वर्णकाकः शतपत्रः । **शूद्रहत्याव्रतं** कुर्याच्छूद्रवधं प्राप्य तप्तकृच्छ्रमिति संबन्धोक्तम् । एतच्च कामकृते ।। १३० ।।

(३) **कुल्लूकः ।** बिडालनकुलचाषभेककुक्कुरगोधापेचककाकानामेकैकं हत्वा शूद्र-हत्याव्रतं स्त्रीशूद्रवध इत्युपपातकप्रायश्चित्तं गोवधव्रतं चान्द्रायणं चरेत् । न तु शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशेत्यादि प्रायश्चित्तं पापस्य लघुत्वात् चान्द्रायणमप्येतत्कामतोऽभ्यासादिविषये द्रष्ट-व्यम् ।। १३० ।।

(४) **राघवानन्दः ।** मार्जाराद्यष्टानां कामतः प्रत्येकवधे षण्मासव्रतमाह **मार्जा-**

रेति। **चाषं** शतपत्राख्यपक्षिणम्। चान्द्रायणमिति केचित्। तत्र श्रुतस्यैव नियामकत्वा-दुपपातकत्वेन चान्द्रायणमिति विशेषतोऽनुक्तस्थल इति भावः ॥ १३० ॥

(५) **नन्दनः।** शूद्रहत्याव्रतं प्रत्येकं चरेदिति ॥ १३० ॥

(६) **रामचन्द्रः। चाषं** स्वर्णकाकं नीलकण्ठश्वागोधोलूकः शूद्रहत्याव्रतं कामकृते तप्तकृच्छ्रं चरेत् ॥ १३० ॥

(८) **गोविन्दराजः। मार्जारनकुलाविति।** बिडालनकुलचाषं मण्डूकश्च गोधोलूक-काकानामेकैकं हत्वा शूद्रवधव्रतं स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध इति उपपातकप्रायश्चित्तं गोवधव्रतं चान्द्रायणं चरेत्। शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडश इत्याद्यतिदेशेन स्यात् न्याय्यत्वात्। यद्येवं किमिति गोवधादि गणपाठ एवैतेन पठितः नैवं तत्र पाठे पयः पिबेत्त्रिरात्रं चेत्यत्र पुनरेषां ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। यत्समुचितवधे एतत्प्रायश्चित्तमुत्तरे पयः पानादिना लघुना सह विकल्पः स्यात् न्याय्यत्वादित्याहुस्तदसत्समुच्चयवाचिशब्दाश्रवणात् विज्ञानादिकृतभेदेन च व्यवस्थित-विकल्पसंभवादतिगुरुणा लघीयसो ज्ञानादिभेदेन व्यवस्थितविकल्पो वान्याय्य इति। प्रास्येदात्मानमग्नौ वा गृहं वासपरिच्छदं ब्राह्मणाय दद्यादित्येवमादिषु न चास्य समुचित-विषयत्वमुत्तरस्य च प्रत्येकगोचरत्वे पयः पिबेत्त्रिरात्रं वेत्येवं वा शब्दः संगच्छते। तस्मात्तत्स्थौल्यात्। प्रायश्चित्तस्यैच्छातो निवेश्यैनघ्नतः संतपसि समर्थस्यात्यन्ततपसि अत्यन्तमशक्तस्येति धार्मिकस्येदं प्रायश्चित्तम्। उत्तरं पुनः कथंचित्। प्रमादसंजात-व्यतिक्रमस्यात्यन्तधार्मिकस्य तपसि अत्यन्तमशक्तश्चेति न किंचिद्वैषम्यम् ॥ १३० ॥

(९) **भारुचिः।** समुच्चितानां वध एतत् प्रायश्चित्तम्। तथा च वक्ष्यति 'अस्थिमतां सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे' इति। अपरे तु लघुत्वादेतेषां शूद्रजातानां प्रतिलोमानामायोग-वक्षत्तृचण्डालानां यद्वधे प्रायश्चित्तं तदेतत्समस्तवध इति। प्रत्येकं तु वध इदमन्यत् प्रायश्चित्तं पूर्वस्माल्लघूपदिश्यते ॥ १३० ॥

पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो व्रजेत् ॥
उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाऽब्दैवतं जपेत् ॥ १३१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** प्रत्येकं वधे प्रायश्चित्तान्तरमुच्यते। **पयः** क्षीरं, प्रसिद्धतरत्वा-त्प्रयोगस्य, नापः, सत्यामप्युभयार्थतायां; यथा 'पयसा जुहोति' इति। यथैव वराह शब्दो मेघे पर्वते सूकरे वर्तते। प्रसिद्धतरः सूकरे। पर्वतादिप्रवृत्तौ सामानाधिकरण्यमपेक्षते 'वराहो हिमवान्' 'वराहः पारियात्र' इति। प्रकृते च भोजने भक्तादौ शरीरस्थित्यर्थं प्राप्ते तत्स्थाने पयो विधीयमानमन्यदन्नं निवर्तयति। तपोरूपत्वाच्चैतदेव प्रतिपत्तुं युक्तम्। तापयति दुःखयतीति **तपः।** अतो यथा 'प्राणायामे घृतप्राशनमिति' नात्र पौरस्य भोजनं निवर्त्यते, एवमिह नाचमनं निवर्तयति। यो घृतप्राशनं भोजनान्तरनिमित्तं बाधत इति। नापः पयः-पानेन विकल्पिताः, किं तर्हि? **उपस्पृशेत् स्रवन्त्यामिति।** पयःपानात्तद्गमने अध्वगमनशब्द उक्तस्य नद्यां स्नानम्। स्रवन्तिवचनात्तडागसरसोर्निवृत्तिः। अब्दैवतं 'आपो हि ष्ठा'

इत्यादि ऋक्समुदायोक्तं पवमानसूक्तम्। स्मृत्यन्तरेषु 'कृशरभोजनमेकार्थं लोहदण्डं च दक्षिणेति'। व्रजेत् न देशान्तरप्राप्तिरित्येव किं तर्हि? पादाभ्यां गमनम् ॥ १३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अकामतस्त्वाह **पयः पिबेदिति**। **पयः** क्षीरमल्पम्। **योजनं** वाध्वनो व्रजेदिति भेषजार्थं तद्धिंसायाम्। क्षत्रियादीनां उपस्पृशेदिति द्वयम्। ब्राह्मणस्य उपस्पर्शः स्नानम्। **अब्दैवतं** आपो हिष्ठेति ऋचम् ॥ १३१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अबुद्धिपूर्वकं मार्जारादीनां वधे त्रिरात्रं क्षीरं पिबेत्। अथ मन्दानलत्वादिना न समर्थः। त्रिरात्रं प्रतियोजनमध्वनो व्रजेत्। अत्राशक्तस्त्रिरात्रं नद्यां स्नायात् तत्राप्यक्षमस्त्रिरात्रमापोहिष्ठेत्यादि सूक्तं जपेत् यथोत्तरं लघुत्वात्पूर्वपूर्वासंभव उत्तरोत्तरपरिग्रहो न तु वैकल्पिकः ॥ १३१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। एषामकामतो वधे प्रायश्चित्तचतुष्टयमाह **पयः** इति। तत्राप्यशक्तितो व्यवस्था न तु वैकल्पिकं उत्तरोत्तरस्य लघुत्वात्। पयोऽत्र दुग्धं हत्वात्र्यहं पिबेत्क्षीरमिति याज्ञवल्क्योक्तेः। त्रिरात्रं व्रतचतुष्टयेप्यनुगतम्। **स्रवन्त्यां** पुण्यनद्याम्। **अब्दैवतं** आपो हिष्ठेति ॥ १३१ ॥

(५) **नन्दनः**। असकृत्कृतविषयमेतत्सकृत्कृतविषयेप्याह **पयः पिबेत्त्रिरात्रं वेति**। **अब्दैवतं** हिरण्यवर्णा इत्यादिकम् ॥ १३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **पयः** दुग्धं त्रिरात्रं वा पिबेत्। **अध्वनो** योजनं त्रिरात्रं व्रजेत्। उपस्पृशेदिति भेषजार्थं न कूलायां क्षत्रियवैश्ययोः स्रवन्त्यां **उपस्पृशेत्** स्नायात् ॥ १३१ ॥

(७) **मणिरामः**। इदं बुद्धिपूर्वकमार्जारादिहनने ज्ञेयं अबुद्धिपूर्वके त्वाह। **पय** इति। **अब्दैवतं** आपोहिष्ठेत्यादि सूक्तं अत्र पूर्वपूर्वकरणाऽशक्तौ उत्तरोत्तरं ज्ञेयम् ॥ १३१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **पय** इति। एषां मार्जारादीनामबुद्धिपूर्वे वधे त्रिरात्रं क्षीरं पिबेत्। तत्रान्तरत्वादिनासमर्थः प्रकृतं त्रिरात्रं योजनमध्वनो गच्छेत्तत्राप्यशक्तस्त्रिरात्रं नद्यां स्नायात् तत्राप्यपर्याप्तः त्रिरात्रमापोहिष्ठेत्येतत्सूक्तं जपेत् ॥ १३१ ॥

(९) **भारुचिः**। असमर्थः सन्नध्वगमनस्यात्यन्तवृद्धो गम्यते समुद्रगामिन्यां विशिष्टायां स्नायादित्यर्थः। सपरिष्करस्नानोपदेशपरतश्चैतत् सामर्थ्याद् विशिष्टमुपदिश्यते। **सूक्तं वाब्दैवतं जपेत्**। सर्वेषु च पयः पानं सामर्थ्यादुपवासो वा त्रिरात्रं सप्रत्ययाप्रत्ययवधोपेक्षया ॥ १३१ ॥

अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ॥
पलालभारकं षण्ढे सैसकं चैकमाषकम् ॥ १३२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **द्विजोत्तम**ग्रहणमतंत्रम्। तीक्ष्णा**मायसीमभ्रीम्**। **कार्ष्णायसी**ग्रहणं काष्ठादिनिवृत्त्यर्थम्। **षण्ढे** नपुंसके। तच्चतुर्विधम्। अरेतो वातरेतो वा अप्रवृत्तेन्द्रियमुभयव्यञ्जनं वा। सर्वप्राणिमात्रसंबन्धेनैतत्प्रायश्चित्तम्। ब्राह्मणस्य शूद्रस्य मेषस्य छागस्य च ॥ १३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अभ्रि** खनित्रं **कार्ष्णायसीं** सर्वलोहाम्। द्विजोत्तम इति विप्रोऽपीत्यर्थः। **पलालभारकं** धान्यतृणभारं पञ्चकृष्णलसीससहितम्। **षण्ढे** नपुंसके मानुष एव।। १३२।।

(३) **कुल्लूकः।** सर्पं हत्वा ब्राह्मणाय तीक्ष्णाग्रं लोहदण्डं दद्यात्। नपुंसकं हत्वा पलालभारं सीसकं च माषकं ब्राह्मणाय दद्यात्।। १३२।।

(४) **राघवानन्दः।** वैधेतरहिंसायाः पापजनकत्वं ज्ञापयन् प्रायश्चित्तमाह **अभ्रिमिति** द्वादशभिः। **अभ्रिः** स्त्रीकाष्ठकुद्दालः। अभ्रिस्तीक्ष्णकोणयुक्तातीक्ष्णाग्रलोहदंडं च षण्ढे हते तच्चतुर्विधं कृत्रिमाकृत्रिमोभयव्यञ्जनसदृशेन्द्रियं चेति मनुष्यादिसाधारणकर्मानधिकृतत्वाविशेषात्। **माषकं** माषपरिमितसीसकं पलालभारसहितम्। (विशुद्धिमता पितृजत्वेपि जातं तु वादरायण इत्यत्र स्त्रीपुंसोर्ग्रहणं न तु षंढस्य पुण्यपापयोर्वचनस्यैव प्रमाणत्वादिति)।। १३२।।

(५) **नन्दनः। अभ्रिः** कुद्दालकः पलालभारं दद्यादित्येव माषकं माषपरिमाणम् ।। १३२।।

(६) **रामचन्द्रः।** सर्पं हत्वा कार्ष्णायसीमभ्रिं लोहदण्डं दद्यात्। **षण्ढे** नपुंसके हते धान्यस्य पलालभारं दद्यात् धान्यस्य पलालभारं पवारमिति। सैसकं माषकं सीसस्य माषमात्रम्।। १३२।।

(७) **मणिरामः। अभ्रि** तीक्ष्णाग्रं लोहदंडं **षंढे** नपुंसके।। १३२।।

(८) **गोविन्दराजः। अभ्रीमिति।** पलालभारकं पण्ढे सीसकं चैव माषकम्।। १३२।।

(९) **भारुचिः।** पलालेनास्य माषकस्य च समुच्चय आनन्तर्यसामर्थ्याद्विज्ञेयः। नाभ्या पलालं च दद्याद् गवे गोपतये वा ब्राह्मणाय।। १३२।।

घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तित्तिरौ ।।
शुके द्विहायनं वत्सं क्रौंचं हत्वा त्रिहायनम् ।। १३३ ।।

(१) **मेधातिथिः। वराहः** सूकरस्तस्मिन्हते **घृतघटं** दद्यात्। चतुराढको **द्रोणः। हायनो** वर्षम्। **वत्सो** गोजातीयो बालः।। १३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कुम्भः** पलशतद्वयम्। **द्रोणमष्टाविंशतिपलाधिकपलशतम्। द्विहायनं** द्विवर्षं वत्सं गोः ।। १३३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** सूकरे हते घृतपूर्णं घटं ब्राह्मणाय दद्यात्तित्तिरि संज्ञिनि पक्षिणि हते चतुराढकपरिमाणं तिलं दद्यात् शुके हते द्विवर्षं वत्सं, क्रौंचाख्यं पक्षिणं हत्वा त्रिवर्षं वत्सं ब्राह्मणाय दद्यात् ।। १३३ ।।

(४) **राघवानन्दः। घृतकुम्भं** मध्यमघटपूर्णं घटम्। **तिलद्रोणं** द्रोणपरिमितं तिलं तित्तिरौ पक्षिणि हते। **द्विहायनं** वत्सं द्व्यब्दवयसं गोवत्सं दद्यादित्यध्याहार्यम्। एवं त्रिहायणम् ।। १३३ ।।

(५) **नन्दनः**। अत्रापि दद्यादित्यनुवर्तते द्विहायनमिति देववत्सरविशेषणम् ।। १३३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। वराहे तु हते घृतकुंभं कुम्भः पलशतरूपः। क्रौंचं हत्वा त्रिहायनं वत्सम् ।। १३३ ।।

(७) **मणिरामः**। **वराहः** शूकरः। **क्रौंचं** कुंज इति ख्यातं पक्षिणं हत्वा त्रिहायणं वत्सम् ।। १३३ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **घृतकुंभमिति**। शूकरे हते घृतपूर्णं घटं दद्यात्तित्तिराख्ये पक्षिणि हते तिलानां पलशद्वयं दद्याच्छुके हते द्विवर्षं वत्सम्। क्रौञ्चाख्यं पक्षिणं हत्वा त्रिवर्षं वत्सं दद्यात् ।। १३३ ।।

हत्वा हंसं बलाकां च बकं बर्हिणमेव च ।।
वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ।। १३४ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **हंसादयः** पक्षिणः। **वानरो** मर्कटः। **स्पर्शयेद्**दद्यात्। प्रत्येकवधे चैतत्प्रायश्चित्तं द्वन्द्वानिर्देशादित्युक्तम् ।। १३४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **बलाका** विशकण्ठी। **बर्हिणं** मयूरम्। **भासं** शतपत्राख्य-पक्षिणम्। **स्पर्शयेत्** दद्यात् ।। १३४ ।।

(३) **कुल्लूकः**। हंसबलाकामयूरवानरश्येनभासाख्यं पक्षिणामन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात् ।। १३४ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **बर्हिणं** मयूरम्। स्पर्शयेद्दद्याद् **गां** धेनुम् ।। १३४ ।।

(५) **नन्दनः**। स्पर्शयेत्प्रत्येकम् ।। १३४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। हंसादीन्हत्वा ब्राह्मणाय गाः स्पर्शयेद्दद्यात् ।। १३४ ।।

(७) **मणिरामः**। **बर्ही** मयूरः **भाषः** भासः। **स्पर्शयेत्** दद्यात् ।। १३४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **हत्वेति**। हंसबलाकबकमयूरवानरपाजिकभासाख्यपक्षिणा-मन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात्। स्पर्शनं दानम्। अत्रापि गोर्महत्वात्समस्तवध एत-त्प्रायश्चित्तमित्याहुः तदसत् क्रौञ्चहनने त्रिहायनवत्सदर्शनात् ।। १३४ ।।

(९) **भारुचिः**। समस्तवध एतत्प्रायश्चित्तं विभागानुपदेशाद्, गोश्च महत्त्वात्, यथा मार्जारनकुलौ हत्वेत्येवमादि। यत्र समस्तानामप्युपदेशे प्रत्येकमिच्छति तत्र पृथग्ग्रहणं करोति। तथा चोपरिष्टात् प्रदर्शयिष्यामः ।। १३४ ।।

वासो दद्याद्धयं हत्वा पंच नीलान्वृषान्गजम् ।।
अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम् ।। १३५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **हयो**ऽश्वः। **गजो** हस्ती। **अनड्वान्** पुंगवः। **अजमेषवधे**। खरवधे अनडुत्साहचर्यादे**कहायनो** गोवत्सः ।। १३५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वासः प्रकृष्टं हयं केनाप्यपरिगृहीतम्। एवं गजमपि। अजमेषौ हत्वा अनड्वाहमनोवहनशक्तं वृषं दद्यात्। एकहायनं वत्सम् ।। १३५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अश्वं हत्वा वस्त्रं दद्याद्धस्तिनं हत्वा पंचनीलान्वृषभान्दद्यात्प्रत्येकं छागमेषौ हत्वा वृषभं दद्याद्गर्दभं हत्वैकवर्षं वत्सं दद्यात् ।। १३५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** नीलान् नीलवर्णान्पञ्च गोवृषान्गजं हत्वा दद्यादित्यन्वयः। अनड्वाहं वृषं दद्यादित्यनुषङ्गः। एकहायनं वत्सम् ।। १३५ ।।

(५) **नन्दनः।** एकहायनमनड्वाहमित्यनुवर्तते ।। १३५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अजमेषौ हत्वा अनड्वाहम्। खरं हत्वा एकहायनं वत्सं दद्यात् ।। १३५ ।।

(७) **मणिरामः।** गजं हत्वा पंच नीलावृषान् दद्यात् अजमेषौ हत्वा अनड्वाहं वृषभं दद्यात्। खरं हत्वा एकहायनं एकवर्षं वत्सं दद्यात् ।। १३५ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **वास** इति। अश्वं हत्वा वस्त्रं दद्यात्। हस्तिनं हत्वा पञ्चनीलान् वृषान् दद्यात्। छागाविकं हत्वा वृषभं दद्यात्। खरं हत्वैकवर्षं वत्सं दद्यात् ।। १३५ ।।

(९) **भारुचिः।** निगदव्याख्यातश्लोकः। अजाविकवधश्च सङ्कीर्णकर उक्तः। एवं च तदीयं प्रायश्चित्तं **अजमेषावनड्वाहमि**त्यनेनोपदेशसामर्थ्याद् विकल्पेत। एवमन्यत्रापि योज्यम् ।। १३५ ।।

क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।।
अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ।। १३६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **क्रव्यादा**स्तरक्षुसिंहमृगादयः। **अक्रव्यादाः** रुरुपृषतादयः। **धेनु**र्गौरेव। **कृष्णलं** विशिष्टपरिमाणं सुवर्णम्। दण्डाधिकारशास्त्रपरिभाषा। अन्यत्र लौकिकमेव। 'शतकृष्णलं घृतमायुष्काम' इति ।। १३६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **क्रव्यादान्** मांसादान् **मृगान्** हिंस्रव्याघ्रादीन्। **धेनुं** सवत्सां **पयस्विनीं** बहुक्षीराम्। **अक्रव्यादान्** मृगादीन् हरिणादीन्। **वत्सतरीं** द्विहायनीं गाम्। उष्ट्रमपरिगृहीतम्। **कृष्णलं** सुवर्णकृष्णलम् ।। १३६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** आममांसभक्षिणो मृगान्व्याघ्रादीन्हत्वा बहुक्षीरां धेनुंदद्यात् आममांसभक्षकान्हरिणादीन्हत्वा प्रौढवत्सिकां दद्यात् उष्ट्रं हत्वा सुवर्णकृष्णलं रक्तिकां दद्यात् ।। १३६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **क्रव्यादान्** व्याघ्रादीन्। **पयस्विनीं** प्रभूतदुग्धाम्। **वत्सतरीं** प्रौढवत्सिकाम्। **कृष्णलं** सुवर्णस्य ।। १३६ ।।

(५) **नन्दनः।** **क्रव्यादान्**मृगान्व्याघ्रादीन् **कृष्णलं** कृष्णलपरिमाणं सुवर्णम् ।। १३६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** **क्रव्यादान्** व्याघ्रादीन्। मृगान् **अक्रव्यादान्** कुरंगादीन्। **वत्सतरीं** धेनुं उष्ट्रं हत्वा कृष्णलं सुवर्णस्य कृष्णलं सुवर्णस्य कृष्णलमात्रम् ।। १३६ ।।

(७) **मणिरामः।** **क्रव्यादांस्तु** मृगान् आममांसभक्षकान् व्याघ्रादीन् **अक्रव्यादान्** मृगान् हरिणादीन् **कृष्णलं** रक्तिकापरिमितं सुवर्णम् ।। १३६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। क्रव्यादानिति।** आममांसभक्ष्यान् मृगान् व्याघ्रादीन् हत्वा प्रत्यग्रप्रसूतां प्रचुरक्षीरां गां दद्यात्। अमांसभक्षान् मृगान् सारंगादीन् हत्वोत्तीर्णवत्सभावां गां दद्यात्। उष्ट्रं हत्वा सुवर्णरक्तिकां दद्यात् ।। १३६ ।।

(९) **भारुचिः।** धेनूपदेशादेव पयस्सिद्धम्। एवं च सिद्धस्योपदेशोऽतिशयार्थो विज्ञेयः ।। १३६ ।।

जीनकार्मुकबस्तावीन्पृथग्दद्याद्विशुद्धये ।।
चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ।। १३७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **अनवस्थिताः।** बहुभिः संगच्छमाना वेश्यावृत्तमाचरन्त्योऽ-'नवस्थिता' भवन्ति। न पुनः शास्त्रातिक्रममात्रम्, तथा सति न परपुरुषसंप्रयोग एव लभ्यते। वर्णक्रमेण **जीनादिदानात् जीनं** चर्मपुटं मुटकाधारादिप्रयोजनम्। **कार्मुकं** धनुः। **बस्तः** छागः। **अविर्मेषः।** **पृथग्ग्रहणं** लिङ्गादुक्तं न समुदाये प्रायश्चित्तमिति। केचिद्गत्वेति पठन्ति तदयुक्तम्। हिंसाप्रकरणात् ।। १३७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। जीनं** चर्मपुटम्। **कार्मुकं** धनुः। **बस्तश्छागः।** **अविर्मेषः।** पृथक् क्रमादेकैकमारणे। **अनवस्थिताः** अनियताः अनियतवर्गगा नारीः ।। १३७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणादिवर्णस्त्रियो लोभादुत्कृष्टापकृष्टपुरुषव्यभिचारिणीर्हत्वा ब्राह्मणादिक्रमेण चर्मपुटधनुश्छागमेषान् शुद्धयर्थं दद्यात् ।। १३७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **जीनं** चर्मपुटम्। **कार्मुकं** धनुः। **बस्तश्छागः।** **अविर्मेषः** **अनवस्थिताः** अनेकपुंदुष्टाः। अकामत इति शेषः। तथा च याज्ञवल्क्यः। दुर्वृत्ता ब्रह्मविट्-क्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्यतु। दृतिं धनुर्बस्तमविंक्रमाद्दद्याद्विशुद्धये। अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेदिति ।। १३७ ।।

(५) **नन्दनः। अनवस्थिता** अतिचारिणीः ।। १३७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। अनवस्थितां** व्यभिचारिणीं हत्वा **जीनं** घृतजलाधारं **चर्मकोशं** ब्राह्मणीवधे दद्यात्। क्षत्रियायाः वधे कार्मुकं दद्यात्। वैश्यायाः वधे **बस्तं** छागं दद्यात्। शूद्राया वधे अविं दद्यात् अन्त आचामेत् ।। १३७ ।।

[वर्णानामानुपूर्व्येण त्रयाणामविशेषतः ।
अमत्या च प्रमाप्य स्त्रीं शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।। १ ।।]

(७) **मणिरामः।** **अनवस्थिता** व्यभिचारिण्यः। व्यभिचारिणीब्राह्मणीवधे **जीनं** चर्मपुटं क्षत्रियावधे कार्मुकम्। वैश्यावधे **बस्तं** छागम्। शूद्रावधे मेषमिति यथाक्रमेण दद्यात् ।। १३७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। जीनकार्मुकबस्तावीनिति।** ब्राह्मणादिचातुर्वर्ण्यजातीयाः स्त्रियो नैकोत्कृष्टापकृष्टपुरुषगमनेन पतन्तीभूताः कथंचिदनिच्छातो हत्वा चर्मपुटधनुच्छागमेषान् यथाक्रमं शुद्ध्यर्थं दद्यात् ।। १३७ ।।

(९) **भारुचिः। जीनं** चर्मपुटं दद्यात्। ब्राह्मणाय तदुपभोगदेशे। ब्राह्मणीमनवस्थितां हत्वा। क्षत्रियां **कार्मुकं** ब्राह्मणायैव। तद्भृत्यापहरणं रक्षार्थम् ब्राह्मणतन्त्रस्य। वैश्याम्**बस्तं** शूद्राम**विम्। पृथग्**ग्रहणाच्चान्यत्र समुदायेषु प्रायश्चित्तं न पृथग्भावादिति विज्ञेयम्। उपगम्येति केचित्, न युक्तं, तद्धिंसाप्रकरणान्नारी **हत्वानवस्थिता** इति च पाठात्। तथा चोपसंहारं प्रकरणान्ते करिष्यति 'एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनो हिंसासमुद्भवमिति ।। १३७ ।।

दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन् ।।
एकैकशश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ।। १३८ ।।

(१) **मेधातिथिः। निर्णेकः** शुद्धिः। हिंसायां **दानं** मुख्यमिति दर्शयति। न च तस्यै**कैकश** इति लिङ्गात् क्वचित्समुदायेऽपीति। **द्विज** इत्यादिपादपूरणम्। अविशेषग्रहणे कृच्छ्रशब्दं प्राजापत्ये इति स्मरन्ति ।। १३८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** दानेनेति सर्पादीनां न मार्जारादीनाम्। **एकैकशः** प्रत्येकम्। कृच्छ्रं प्राजापत्यं तस्यैव कृच्छ्रेषु प्रथमपाठात्। तथा च कार्ष्णाय सदानाभिसक्तावेकप्राजापत्यचरणमन्येषु मूल्योत्कर्षापकर्षापेक्षया प्राजापत्यार्धतद्वैगुण्यादि योज्यम् ।। १३८ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अभ्रिप्रभृतीनामभावाद्दानेन सर्वपापनिर्हरणं कर्तुमसमर्थो ब्राह्मणादिः प्रत्येकवधे कृच्छ्रं प्राथम्यात्प्राजापत्यं द्विजः पापनिर्हरणार्थं चरेत्। सर्पादयश्चाभ्रि कार्ष्णायसीं दद्यादित्येवमारभ्यैतत्पर्यन्ता गृह्यन्ते ।। १३८ ।।

(४) **राघवानन्दः।** सर्पादिस्त्रीपर्यन्तानामुक्तप्रायश्चित्ताशक्तौ प्रतिस्वं कृच्छ्रमेकं चरेदित्याह **दानेनेति।** द्विजो नरमात्रं छत्रिन्यायेन अत एवोपसंहारे वक्ष्यति।। एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिरिति। कामतस्तु चान्द्रायणं एतच्च कामकृत इति वक्ष्यति ।। १३८ ।।

(५) **नन्दनः। वधनिर्णेकं** वधपापशुद्धिम् ।। १३८ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** सर्पादिवधनिर्णेकं प्रायश्चित्तं दानेन कर्तुमशक्नुवन् तदा एकैकशः कृच्छ्रं द्विजः चरेत् ।। १३८ ।।

(७) **मणिरामः।** एकैकशः प्रत्येकं सर्पादीनां वधे कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरेत् ।। १३८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। दानेनेति।** पुट्यभावाद्दानेन सर्पादिवधपापनिर्हरणं कर्तुमसमर्थो ब्राह्मणादिप्रत्येकवधे कृच्छ्राणां मध्ये प्रथमं प्राजापत्यं कृच्छ्रं पापनिर्हरणार्थं सर्पादयश्च अभ्रिकार्ष्णायसीं दद्यादित्यतः प्रभृति निर्दिष्टा गृह्यन्ते ।। १३८ ।।

(९) **भारुचिः।** अनेन **च** गम्यते प्रायश्चित्तेषु दानं प्राथमकल्पिकम्, येन तदभावे कृच्छ्रमिह शास्ति ।। १३८ ।।

अस्थिमतां तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।।
पूर्णे चानस्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।। १३९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** स्वल्पशरीरत्वमिहा**स्थिमत्त्वम्,** अनस्थिसाहचर्यात्। **अनः** शकट-स्तत्संख्यानमेतत्। उक्तार्थे सत्येव ।। १३९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अस्थन्वतां अस्थिमतां अनस्थिसाहचर्यात्क्षुद्रजन्तूनां ज्येष्ठकृकलासादीनां सहस्रस्य। अनस्थ्नां पिपीलिकादीनां पूर्णेऽनसि शकटवाह्ये भारे हते शूद्रहत्याव्रतं तप्तकृच्छ्रम् ।। १३९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अनस्थिसाहचर्या**दस्थिमतां** प्राणिनां कृकलासादीनां सहस्रस्य वधे शूद्रवधप्रायश्चित्तमौपदेशिकं कुर्यात्। **अस्थिरहितानां** च मत्कुणादीनां शकटपरिमितानां वधे तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।। १३९ ।।

(५) **नन्दनः।** अनस्थ्नां सत्त्वानां पूर्णेऽनस्यनस्थभिः सत्त्वैः प्रमापितैः पूर्णे शकटे पूण पर्याप्तिभार इति यावत् ।। १३९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अस्थिमतां सत्त्वानां कृकलासादिपूर्णे चानसि शकटे प्रमापणे अनस्थ्नां तु पुनः अनसिपूर्णे शूद्रहत्या व्रतं कृच्छ्रं चरेत् ।। १३९ ।।

(७) **मणिरामः। अस्थिमतां** कृकलासादीनाम्। **अनस्थिमतां** मशकयूकादीनां **प्रमापणे** मारणे। शूद्रहत्या व्रतं चांद्रायणम् ।। १३९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अस्थ्यन्वितानामिति।** अनस्थिसाहचर्यादस्थिमतां प्राणिनां शूद्र जन्तूनां कृकलासादीनां सहस्रस्य वधे क्षूद्रवधव्रतमौपदेशिकं कुर्यात्। अस्थिरहितानां प्राणिनां क्षुद्रजन्तूनां मत्कुणादीनां च शकटपूरणपरिमाणानां वधादेतदेव व्रतं कुर्यात् ।। १३९ ।।

(९) **भारुचिः।** इत्युक्तं समुदायहिंसां परिज्ञायास्थिमतां च शूद्रस्यावृत्तस्य हिंसायां यत्प्रायश्चितं तच्चरेत् ।। १३९ ।।

किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।।
अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ।। १४० ।।

(१) **मेधातिथिः। किंचिदिति** स्वल्पधनमुच्यते। परिमाणतः प्रयोजनतो मूल्यतश्च। पूर्वेषामेव प्रत्येकवध एतत्। अनुक्तनिष्कृतयश्चा'नास्थिमन्तो' ज्ञेयाः। आत्मनिरोधः **प्राणायामः।** मलिनीयेषु यत्कृमिकीटवयोग्रहणं तदुपचितग्रहपरिमाणार्थम्। इदं तु ये क्षुद्रा मशकादयः ।। १४० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अस्थिमतां सहस्रोनवधे किंचिद्द्यादिति पणो देय इति सुमन्तु-वचनात्पणो देयः। अनस्थ्नामिति शकटभारादूनवध एतत् ।। १४० ।।

(३) **कुल्लूकः। अस्थिमतां** क्षुद्रजन्तूनां कृकलासादीनां प्रत्येकं वधे। किंचिदेव दद्यात्। अस्थिमतां वधे पणो देय इति सुमन्तुस्मरणात्किंचिदेवेति। पणो बोद्धव्यः अनस्थिमतां तु

यूकामत्कुणादीनां प्रत्येकं वधे प्राणायामेन शुद्धो भवति। प्राणायामश्च ।। सव्याहृतिकां सप्रणवां सावित्रीं शिरसा सह ।। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति वसिष्ठप्रोक्तलक्षणो ग्राह्यः ।। १४० ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच उक्तसर्पाद्यतिरिक्तानामल्पदेहानामस्थिमतां वधे किंचिद्देयम्। अनस्थिमतां शकटान्यूने प्राणायामः। तत्र प्राणायामलक्षणं वसिष्ठः प्राह ।। सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति ।। गायत्र्यनधिकारिणां मनसा। सन्यासिनां प्रणवेनैवेत्युक्तम् ।। १४० ।।

(५) **नन्दनः।** किञ्चिच्छब्देन मुष्टयष्टकमुच्यत इति व्याचक्षते ।। अष्टमुष्टिर्भवेत्किंचित्किंचिच्चत्वारिपुष्कलं ।। पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयत इति ।। १४० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अस्थिमतां वधे किंचित् अष्टमुष्टि किंचिद्यच्छेत् किंचिद्विप्राय-दद्यात् ।। १४० ।।

(८) **गोविन्दराजः। किञ्चिदिति। अस्थिमतां** क्षुद्रजन्तूनां कृकलासादीनां प्रत्येकं वधे किंचिदेवास्थिमतां वधे पणो देय इति सुमन्तुस्मरणात् पणं ब्राह्मणाय दद्यात्। अनस्थ्नां तु प्रत्येकं वधे प्राणायामेन ।। सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति वसिष्ठोक्तलक्षणेन शुध्यति ।। १४० ।।

(९) **भारुचिः।** एतेषामपि प्रत्येकं हिंसायामधुनोच्यते। प्रत्येकमित्यस्यारम्भसामर्थ्याद्विज्ञायते। अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायमेन शुद्ध्यति ।। कृमिकीटवयो हत्या मलिनीकरणेषूक्ताः। एवं च सति तदीयं प्रायश्चित्तं समानाश्रयत्वादनेन विकल्पेन ।। १४० ।।

फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् ।।
गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ।। १४१ ।।

(१) **मेधातिथिः। फलदा** आम्रकण्टक्यादयः। **ऋक्शतजपो** द्विजानाम्। शूद्रस्य तर्हि किं? केचिदाहुः 'इन्धनार्थमशुष्काणाम्' इति उपपातकप्रायश्चित्तम्। तच्च न, अतिमहत्त्वात्। यदि न तद्भवति किमर्थं तर्ह्युपपातकेषूपदेशः। भूयोभूयः प्रवृत्तौ स्यादिति। तस्माच्छूद्रस्य द्विरात्रत्रिरात्रादीत्येव कल्पयेत्। **गुल्मादयो** व्याख्याताः। **लता** वृक्षशाखाः ।। १४१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ऋक्शतं** गायत्र्या ऋचः शतावृत्त्या जप इत्यर्थः। **गुल्मा** बीजपुराद्याः। **वल्यः** कूष्माण्डाद्याः। **लता** वृक्षारोहिण्यो वल्यः। **वीरुत्** दूरप्रसारिणी लता। पुष्पितानां चेति सर्वत्रान्वितम्। तथा फलदानामित्यपि ।। १४१ ।।

(३) **कुल्लूकः। फलदानामा**म्रादीनां वृक्षाणां **गुल्मानां** कुब्जकादीनां **वल्लीनां** गुडूच्यादीनां **लतानां** वृक्षशाखासक्तानां **पुष्पितानां** च **वीरुधां** कूष्माण्डादीनां प्रत्येकं छेदने पापप्रमोचनार्थं सावित्र्यादिऋक्शतं जपनीयम् ।। इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् इत्यादेरुपपातकमध्ये पठितस्य गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात्। इदं फलवद्वृक्षादिछेदने लघुप्रायश्चित्तं सकृदबुद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् ।। १४१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** वृक्षादिवीरुदंतानां छेदेप्याह। ऋक्शतं **ऋगत्र** गायत्री। **वीरुधां** कूष्माण्डादीनाम् ॥ १४१ ॥

(५) **नन्दनः।** भक्ष्यफलदायिनां पुष्पितानां भोज्यपुष्पाणाम् ॥ १४१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** फलादिविरुद्धे हृतानां ऋक्शतं गायत्रीसंजाप्यम्॥ १४१ ॥

(७) **मणिरामः।** अस्थ्यनस्थिमतां समुदायवधे प्रायश्चित्तमुक्त्वेदानीं तेषां प्रत्येकवधे प्रायश्चित्तमाह। **फलदानमिति। गुल्मानां** कुब्जकादीनां **वल्लीनां** गुडीच्यादीनाम्। **लतानां** वृक्षशाखासक्तानाम्। **पुष्पितानां** च **वीरुधां** कूष्मांडादीनाम्। एतेषां प्रत्येकमबुद्धिपूर्वकं सकृत् छेदने **प्रायश्चित्तमाह** ऋक्शतं सावित्र्यादिऋक्शतं जप्यम् ॥ १४१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। फलदानामिति। फलदानां वृक्षाणां** आम्रादीनां **वीरुधां** बहुपर्णीनां संजातपुष्पाणां छेदने पापप्रमोचने लिङ्गानां ऋचां शतं जपनीयम् ॥ १४१ ॥

(९) **भारुचिः।** एतच्चायज्ञीये छेदन एषां प्रायश्चित्तम्। तथा च वक्ष्यति 'वृथालम्भेऽनुगच्छेद् गां' इत्येवमादिः॥ १४१ ॥

अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ॥
फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनम् ॥ १४२ ॥

(१) **मेधातिथिः। अन्नाद्याद्भक्तसत्वादेश्चिरस्थितादानि** जायन्ते **सत्त्वानि** प्राणिनः। **रसजानामिति** गुडोदश्विदादिभ्यः। उदुंबरमशकादीनि **फलपुष्पोद्भवानि। घृतप्राशः** अशन-प्रारंभे घृतं पातव्यम्। 'प्र'शब्द आदिकर्मणि। तेन न प्राकृतं भोजनं निवर्तते, यथा पयोव्रतादौ। तथा चैते प्राणिनः क्षुद्रजन्तवो, येषां वध प्राणायाम उक्तः। तदपेक्षयोपवासोऽतिमहान्। तस्मादाचमनवत् घृतप्राशनम् ॥ १४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अन्नाद्यमोदनादि। **सत्त्वानां** कृमीणाम्। **रसो** गुडादिस्तज्जा-नाम्। **धृतप्राशो** घृतमात्रेणैकैकदिनवर्तनं शकटमित्यन्तं वधे। अन्यथा तु प्राणायाम एव ॥ १४२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अन्नादिषु जातानां गुडादिरसजातानां चोदुम्बरादिफलसंभवानां मधूकादिपुष्पोद्भवानां च सर्वप्राणिनां वधे घृतप्राशनं पापशोधनम् ॥ १४२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **अन्नेति। अन्नाद्यजानां** धान्यादिषु जातानां **सत्त्वानां** प्राणि-नाम्। **घृतप्राशः** दिनमेकं किंचिद् घृतमात्रप्राशनम् ॥ १४२ ॥

(५) **नन्दनः।** अन्नाद्यजानां वध इति शेषः ॥ १४२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अन्नाद्यजानां सत्त्वानां द्रूनानाम् ॥१४२ ॥

(७) **मणिरामः। अन्नाद्यजानां** घुणादिजंतूनाम्। **रसजानां** गुडादिरसोत्पन्नानां कृमीणाम्। **फलोद्भवानां** उदुंबरादिफलोद्भवानाम्। पुष्पोद्भवानां मधूकादि-पुष्पोद्भवानाम् ॥ १४२ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **अन्नाद्यजानामिति।** सक्त्वादिजातानां प्राणिनां गुडाद्युत्पन्नानां च सर्वेषां उदुंबरमधुकादिफलपुष्पोद्भवानां च वधे घृतप्राशनं शोधनं प्रायश्चित्तानां शरीरसंतापनार्थत्वात्। घृतप्राशक्षीरपानादि चोदनायमन्नांतरनिवृत्तिः। शरीरशुद्ध्यर्थे पुनर्घृतप्राशनेन तु गम्येच्छाया प्रेतमित्यादौ न भोजनान्तरं निवर्तेत ॥ १४२ ॥

(९) **भारुचिः।** पूर्वोऽस्थिमदनस्थिमद्विधिरन्नादिजातेभ्योऽन्यत्र विज्ञेयः, अस्यारम्भसामर्थ्यात् ॥ १४२ ॥

कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ॥
वृथालम्भेऽनुगच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतः ॥ १४३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** फालकुद्दालादिना याः **कृष्टे जायन्ते।** याश्च **स्वयं वने।** तासां **वृथालंभे** गवादि प्रयोजनेन विना छेदनम्। गवानुगमनम्। **दिनमेकं** परमहर्षाय परिचर्यते। **पयोव्रतं** भोजनान्तरनिवृत्तिः ॥ १४३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **कृष्टजानां** कृष्या जनितानाम्। **वृथा** अग्निगवादिप्रयोजनं विना। **आलम्भे** हिंसायाम्। अनुगच्छेत् गोहत्याव्रतवत्। **पयोव्रतः** क्षीरमात्राहारः। ज्ञानात्कृतमुक्तक्रमेण। अज्ञानकृतं तदर्धेन ॥ १४३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** कर्षणपूर्वकजातानामौषधीनां षष्टिकादीनां वने च स्वयमुत्पन्नानां नीवारादीनां निःप्रयोजनच्छेदने क्षीराहारः एवैकमहो गोरनुगमनं कुर्यात् ॥ १४३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** कृष्टजातानां कृषिजातानाम्। वने स्वयं जातानां नीवारादीनाम्। एतेषामुपपातकप्रकरणपठितत्वेऽपि लघुप्रायश्चित्तं सकृदबुद्धिपूर्वविषयकमिति केचित्। तन्न-वाचनिकत्वात्। अत एव याज्ञवल्क्यः। वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृक्शतमिति उपपातकप्रकरणपठनं तु निवृत्तितात्पर्यकमिति। अत एव वक्ष्यति ज्ञानाज्ञानकृतमिति ॥ १४३ ॥

(५) **नन्दनः।** **वृथालम्भो** वृथाच्छेदकः **पयोव्रतः** क्षीरान्नः ॥ १४३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **कृष्टजानां** हलेनोत्पादितानां ओषधीनां **वृथालम्भे** वृथाच्छेदे गां अनुगच्छेत् ॥ १४३ ॥

(७) **मणिरामः।** कृष्टजानामोषधीनां कर्षणपूर्वकजानां षष्टिकादीनाम्। **वृथालंभ** निःप्रयोजनछेदने। **पयोव्रतः** दुग्धाहारः सन् दिनमेकं गोऽनुगमनं कुर्यात् ॥ १४३ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **कृष्टजानामिति।** कर्षणपूर्वं जातानामौषधीनां षष्टिकादीनां वने च स्वयमुत्पन्नानां नीवारादीनां निष्प्रयोजने छेदे क्षीराहारः सन्नेकमहो गोरनुगमनं कुर्यात् ॥ १४३ ॥

(९) **भारुचिः।** उपसंहारोपन्यासार्थः श्लोकः ॥

एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् ॥
ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः। हिंसासमुद्भवं हिंसात उत्पन्नमेनः पापमेतैरनन्तरोक्तैः प्रायश्चित्तैरपोह्यमपनोद्यम्। बुद्धिपूर्वकृतमबुद्धिपूर्वकृतं वा। अनाद्यभक्षणेऽभक्ष्यभक्षणे यथा पापमपोह्यते तथा शृणुत।। १४४।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। आत्मनोऽमोक्षं शोध्यम्। अनाद्यस्याभक्ष्यस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमिति शेषः।। १४४।।

(३) कुल्लूकः। एभिरुक्तप्रायश्चित्तैर्हिंसाजनितपापं ज्ञानाज्ञानकृतं निर्हरणीयम्। इदानीमभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं शृणुत।। १४४।।

(४) राघवानन्दः। हिंसाप्रायश्चित्तमुपसंहरन् अभक्ष्यभक्षणे तत्प्रतिजानीते एतैरिति षोडशभिः। ज्ञानाज्ञानकृतमेवापोह्यं नाश्यम्। अनाद्यभक्षणे प्रायश्चित्तं शृण्वन्त्वित्यन्वयः।। १४४।।

(५) नन्दनः। एतैरुक्तैः अनाद्यमभक्ष्यम्।। १४४।।

(८) गोविन्दराजः। एतैरिति। एभिः प्रायश्चित्तैर्हिंसाजनितं पापं अपनोद्यं स्यादिदानीं च भक्षणे बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वभक्षणजनितमशेषपापं यथापोह्यते तथा शृणुत।। १४४।।

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति।।
मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः।। १४५।।

(१) मेधातिथिः। मेखलादीनां निषेधादुपनयनं विज्ञायते। तच्च स्मृत्यन्तरात्तप्तकृच्छ्रसहितम्। एवं हि गौतमः 'अमत्या मद्यपाने पयोघृतमुदकं वायुं प्रति त्र्यहं तप्तानि सकृच्छ्रास्ततोऽस्य संस्कारः' (२३-२)। सुरा चात्र न पैष्टी, किं तर्हि? गौडी माध्वी वा। "कुत एतत्"। स्मृत्यन्तरदर्शनात्। 'प्रमादान्मद्यमसुरां सकृत्पीत्वा द्विजोत्तमः। गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुध्यति'।। पैष्ट्याश्च प्रमादपाने प्रत्यवायप्रायश्चित्तात्। व्रतं विधितो विज्ञाय संवत्सरं कणभक्षश्चान्द्रायणाभ्यासो वा। मतिपूर्वं तयोरपि पाने एतदनिर्देश्यम्। किं तर्हि? येन प्राणानामन्तो भवति। किं तत्? यत् मुख्यायाः सुराया उक्तम्। अभ्यासे चैतद्द्रष्टव्यम्। 'सकृत्पाने असुरा मद्यपाने चान्द्रायणमभ्यसेदिति'। इयमत्र व्यवस्था। बुद्धिपूर्वं पैष्ट्याः पाने प्राणान्तमेव तस्या एवाबुद्धिपूर्वं सकृत्पाने कणभक्षणचांद्रायणाभ्यासोऽबुद्धिपूर्वेऽप्यसकृत्पाने बुद्धिपूर्ववत्। अन्येषां तु मद्यानां बुद्धिपूर्वत्वे चांद्रायणमभ्यसेदिति। अबुद्धिपूर्वं सकृत्पाने तप्तकृच्छ्रसंस्कारगोमूत्रयवकद्रव्याणि। अबुद्धिपूर्वमसकृत्पाने पैष्टीवत्।। १४५।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। वारुणीं गौडीं माध्वीं च क्षत्रियविशौ त्रिविधसुरेतरद्राक्षादिमद्यं न ब्राह्मणः पीत्वेत्यर्थः। संस्कारेणैव पुनः संस्कारैणैव न तु तं विना तच्च गौतमोक्ततप्तकृच्छ्रप्रायश्चित्ताचरणं कृत्वा कार्यम्। मतिपूर्वमपि तत्पाने प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तमनिर्देश्यं नादेष्टव्यं किंतु स्मृत्यन्तरोक्तप्रायश्चित्तान्तरमेव संस्कारसहितं कार्यम्।। १४५।।

(३) कुल्लूकः। महापातकप्रकरणव्यवधानेनास्याम्नानान्नेदं मुख्यपैष्टीसुराविषयं वचनं किन्तु तदितरविषयम्। तत्र यथा चैका तथा सर्वागौडीमाध्व्योर्मुख्यसुरासाम्यबोधनमितरमद्या-

पेक्षया ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तगौरवार्थमित्युक्तं तेनाबुद्धिपूर्वकं गौडीं माध्वीं च पीत्वा गोतमोक्तं तप्तकृच्छ्रं कृत्वा पुनः संस्कारेणैव शुध्यति। तथा च गोतमः अमत्या मद्यपाने पयोघृत-मुदकं वायुं प्रत्यहं तप्तकृच्छ्रः ततोऽस्य संस्कारः इत्थमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे ॥ अकामतः कृते पाने गौडीमाध्व्योर्नराधिप ।। तप्तकृच्छ्रविधानं स्याद्गौतमेन यथोदितम् ।। बुद्धिपूर्वकन्तु पैष्टीतरमद्यपाने प्राणान्तिकमनिर्देश्यमिति शास्त्रमर्यादा तथा गौडी माध्व्योर्ज्ञानात्पाने मरणनि-षेधादितरमद्यापेक्षया गुरुत्वाच्च मानवमेव कणान्वा भक्षयेदब्दमिति प्रायश्चित्तमुक्तम् । अत एव गौडीमाध्व्योः कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे ।। यद्वाऽस्मिन्नेव विषये मानवीयं प्रकल्पयेत् ॥ कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।। सुरापापापनुत्त्यर्थं बालवासाजटी ध्वजीति पैष्टीगौडीमाध्वीव्यतिरिक्तपुलस्त्योक्तपानसादिनवविधमद्यस्य प्रत्येकं पाने लघुत्वात्संस्कारमात्रमेव केवलमन्यद्वा लघुत्वात्प्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्य युक्तं बुद्धिपूर्वं पानसादिमद्यपाने तु ।। मतिपूर्वं सुरापाने कृते वै ज्ञानतो गुरु ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ भवतः पुनः संस्कार एव हीति भविष्यपुराणीयमन्यद्विविधं मुन्यन्तरोक्तम् ।। १४५ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** तत्रादौ सुरापानादिविषयकमाह षड्भिः । वारुणीं पैष्टयतिरिक्तां महापातकप्रकरणोल्लङ्घनात् । तदुक्तं गौतमेन गौडीमाध्व्योरमत्या पाने पय आदि त्र्यहं तप्तकृच्छ्रं कृत्वा पुनःसंस्कार इति ।। भविष्ये तु ।। अकामतः कृते पाने गौडीमाध्व्योर्नराधिप ॥ तप्तकृच्छ्रविधानं स्याद्गौतमेन यथोदितमिति ॥ अत्र हेतुर्मतिपूर्वमिति ।। पैष्टयतिरिक्तभक्षणे प्राणान्तिकमनिर्देश्यं न प्रायश्चित्तत्वेन कथितमिति ।। मत्यापाने त्वसुरयोः कृते वै ज्ञानतो-गुरू ।। कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ भवतः पुनः संस्कारमर्हतीति भविष्योक्तेः। असुरयोरनुदराकवदीषत्सुर-योर्गौडीमाध्व्योः ।। १४५ ।।

(५) **नन्दनः । संस्कारेणो**पनयनेन मतिपूर्वं वारुणीपानं अनिर्देश्यं प्रायश्चित्तव्रतोपदेशेन वक्तुमशक्यं तेन प्राणान्तिकमिति प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं युक्तम् ॥ १८५ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** वारुणीं पैष्टीं कुशवारि क्वथितोदकं त्र्यहं पिबेत् । मतिपूर्वं प्राणा-न्तिकं प्रायश्चित्तं अनिर्देश्यं नादेष्टव्यं किंतु स्मृत्यन्तरोक्तं संस्कारसहितं प्रायश्चित्तं भवति ।। १४५ ।।

(७) **मणिरामः ।** अभक्ष्यभक्षणे प्रायश्चित्तमाह ।। **अज्ञानादिति । वारुणीं** पैष्टीव्यति-रिक्तां गौडीं माध्वीं वा पीत्वा ॥ संस्कारेणैव शुद्ध्यति तप्तकृच्छ्रं कृत्वा पुनःसंस्कारेण शुद्ध्यती-त्यर्थः ।। प्रकामतः कृते पाने गौडीमाध्व्योर्नराधिप । तप्तकृच्छ्रं विधानं स्याद्गौतमेन यथोदितं भविष्यपुराणात् । मतिपूर्वं तु गौडीमाध्वीपाने प्राणान्तिकं अनिर्देश्यं इति शास्त्रमर्यादा ।।१४५।।

(८) **गोविन्दराजः । अज्ञानादिति ।** महापातकप्रकरणतारतम्यात्ततो नेदं मुख्यसुरा-विषयमपि तु गौडीमाध्वीविषयं तेनाबुद्धिपूर्वां गौडीं माध्वीं वा पीत्वा वपनं मेखलादण्ड इत्यु-पनयनाङ्गनिषेधादुपनयनेनामत्यापाने पयोघृतमुदकं वायुः प्रत्यहं तप्तानि स कृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कार इति गौतमस्मरणात्तप्तकृच्छ्रसहितेन शुध्यति । बुद्धिपूर्वमपि च गौडीमाध्व्योः स-कृत्पाने प्राणान्तिकं न निर्दिष्टव्यमिति शास्त्रमर्यादा । सुरां पीत्वेत्येतस्य सर्वप्रकारसुरा-विषयत्वाशङ्कायामिति पूर्वमनिर्देश्यमित्येतदुक्तम् ।। १४५ ।।

(९) **भारुचिः।** तप्तकृच्छ्रसहितेन **पुनस्संस्कारेण शुद्ध्यतीत्ये**तत् गौतमाद्विज्ञायते, न संस्कारेण मात्रेण तस्यात्यन्ताल्पत्वात्। तथा च गौतमः –'अमत्या मद्यपाने पयो घृतमुदकं वायुं प्रति त्र्यहं तप्तानि स कृच्छ्रः 'ततोऽस्य संस्कार'इति। इहापि चाभक्ष्यकरणे कृच्छ्र उक्तः, मूत्रादिप्राशने सप्रत्यये 'मत्या भुक्त्वाचरेत् कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव चे'ति। स च तप्तकृच्छ्रो गौतमीयादेव। अत्र पुनस्संस्कारः सहकारित्वेन प्रायश्चित्ततया विज्ञायते। एवं च सति न मुख्यसुरायाः पैष्ट्या अमत्या पान एतत्प्रायश्चित्तं, किं तर्हि गौडीमाध्व्योरमत्या पाने तत्-प्रत्यासक्तेः। तथा च तत्र गौडीमाध्व्योरमत्या पाने कणपिण्याकमब्दं प्रायश्चित्तमुक्तम्, न पैष्ट्यं प्राणान्तिकप्रायश्चित्तवैकल्पिकम्। इतरथा हि समानार्थत्वे को दैवशप्तो लघुप्राय-श्चित्तं परित्यज्य कणादिभक्षणमत्यन्ताभिप्रेतमूलहरं प्राणान्तिकं कुर्यात्। तथा च स्मृत्य-न्तरम् –'सुरामद्यपाने चान्द्रायणमभ्यसेदि'ति। एवं सति मुख्यसुरापानप्रायश्चित्तस्य प्राणान्तिकाख्यस्यानेन लघुनात्यन्तविप्रकर्षाद्, गौडीमाध्व्योरेवामत्यापान एतत् प्रायश्चित्तम्। न च सप्रत्ययाप्रत्ययव्यतिक्रमप्रायश्चित्तयोरेकविषययोरिवाभेद उपपद्यते। यथान्यत्र। एतच्च सकृत्पाने असुरामद्ययोः प्रायश्चितं सामर्थ्याद्विज्ञायते। तथा च स्मृत्यन्तरम् "प्रमादान्मद्यमसुरां सकृत्पीत्वा द्विजोत्तमः। गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुद्ध्यति' इति। **मतिपूर्वं** तु गौडीमाध्व्योः पानमभ्यसतः **अनिर्देश्यमिदं** प्रायश्चित्तम्। किं तर्हि अस्यात्यन्तप्राणान्तिकमेव सप्रत्ययाभ्यासदोषाधिक्येन यथा पैष्ट्या इति। एतस्मादेव च सामर्थ्यान्मुख्यसुरापानेऽप्यप्रत्यये सप्रत्ययप्रायश्चित्तादीषदूनं प्रायश्चित्तान्तरमुत्प्रेक्ष्यम्। तथा च वक्ष्यति– 'शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदि'ति।। १४५ ।।

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।।
पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ।। १४६ ।।

(१) **मेधातिथिः।** यत्र सुरारसोऽनुभूयते तत्र तद्भाजनस्थानामपां पाने प्रायश्चित्तमेतत्। "ननु च मद्यशब्दस्य सामान्यशब्दत्वान्**मद्यभाण्डस्थिता** इत्येव सिद्धे **अपः सुरे**त्यादि न वक्तव्यम्।" सत्यम्। यदि सुरामद्ययोर्मद्यपानेऽत्यन्तप्रायश्चित्तभेदो न स्यात्। सति तस्मिन् कल्पनायाश्चानुज्ञातत्वात् सुराभाजनस्थानामभिधिकतरं स्यादतः कल्पनानिवृत्त्यर्थं समप्रायश्चित्त-वचनम् **पंचरात्रं शंखपुष्पीशृतं पयः।** शृतग्रहणा'त्पयः' क्षीरमेव। क्षीरहविषोरेव शृतशब्दः साधुः। **शंखपुष्पीनामौषधिः।** तया पिष्टं क्वथितं पंचाहानि पयः पातव्यम्।। १४६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उपलभ्य गन्धसुराभाण्डस्थजलपाने क्षत्रियविशोः ब्राह्मणस्य तु तादृङ्मद्यभाण्डस्थजलपाने शङ्खपुष्पीसंज्ञकौषधिसहितं यत्क्षीरं श्रितं तत्पानं पञ्चरा-त्रम्।। १४६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** पैष्टीसुराभाण्डे तदितरमद्यभाण्डेऽवस्थिता अपः सुरारसगन्धवर्जिताः पीत्वा शंखपुष्पाख्यौषधिप्रक्षेपेण पक्वं क्षीरं न तूदकं शंखपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्तयेदिति बोधायनस्मरणात्। पञ्चरात्रं पिबेत् सुरामद्ययोः सर्वत्रैव गुरुलघुप्रायश्चित्ताभिधानादि-

हापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकारभेदेन विषयसमीकरणं समाश्रेयम्। वाचनिकमेव प्रायश्चित्तं साध्यमिति मेधातिथिराह ।। १४६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** सुराभाजनस्था सुरात्र पैष्टी शङ्खपुष्पीश्रृतं चोरिकाशङ्खपुष्पी स्यादित्यौषधिस्तस्या श्रृतं पक्वं क्षीरम् ।। १४६ ।।

(५) **नन्दनः।** सुरा पैष्ट्यादिर्मद्यं मदकरद्रव्यम् ।। १४६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** सुराभाजनस्थाः तथा मद्यभाण्डस्थिताः अपः पीत्वा शङ्खपुष्पीश्रितं क्वथितं पयः पञ्चरात्रं पिबेत् ।। १४६ ।।

(७) **मणिरामः।** शंखपुष्पाख्यौषधिप्रक्षेपेण पक्वक्षीरं न तूदकम्। शंखपुष्पीतिपक्वेन क्षीरेण वर्त्तयेदिति बोधायनस्मरणात् ।। १४६ ।।

(९) **भारुचिः।** **अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा** कस्य तत्र प्रतिषेधः, यथासम्भवं द्विजातेः। **पञ्चरात्रं पिबेच्छङ्खपुष्पीश्रितं पयः।** एवं चास्यान्याहारप्रतिषेधः। रसस्य चाग्रहण इदं प्रायश्चित्तम्। रसस्य तु ग्रहणे सुरापानप्रायश्चित्तमेव न्याय्यम्। असुरामद्यभाण्डस्थितास्त्वपः पीत्वा तदूनं न्याय्यं प्रायश्चित्तम्। तथा च कृतविभागप्रायश्चित्ते ते मुख्यामुख्यसुरे पूर्वत्र, तत्सामर्थ्यादिहापि प्रायश्चित्तयोः पूर्ववद्गुरुलघुत्वविभागो विज्ञेयः ।। १४६ ।।

स्पृष्ट्वा दत्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च।
शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वाऽऽपः कुशवारि पिबेत्त्र्यहम् ।। १४७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **विधिवत्प्रतिगृह्य** स्वस्तिवाचनिकेन। एवं **दत्वे**त्यपि। व्रीह्यादौ न दोषः। **कुशो** दर्भः ।। १४७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **मदिरां** सुरां दत्वा शूद्रायापि पिबेत् कुशवारि। विधिवत्प्रतिगृह्य चेति जन्मान्तरे यत्प्राप्तुमिच्छति तस्य दानार्हत्वात्सुराप्राप्तिकामः सुरामपि विधिवद्ददाति युज्यते। तथा शूद्रपीतोच्छिष्टा अपः पीत्वा विधिवत्सांतपनकुशोदकग्रहणमन्त्रेण संस्कृतं कुशमिश्रितं वारि त्र्यहं पिबेदित्यर्थः ।। १४७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** सुरां स्पृष्ट्वा दत्वा च स्वस्तिवाचनपूर्वकं च प्रतिगृह्य शूद्रोच्छिष्टाश्चापः पीत्वा प्रतिगृह्येत्युपादानात् ब्राह्मणो दर्भक्वथितमुदकं त्र्यहं पिबेत् ।। १४७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **स्पृष्ट्वे**ति। स्पृष्ट्वा देवाद्यर्थं दत्वा परस्मै प्रतिगृह्य स्वस्तिपूर्वकम्। **कुशवारि** कुशोदकम् ।। १४७ ।।

(५) **नन्दनः।** विधिवत्प्रतिगृह्य सौत्रामण्यादौ ।। १४७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** त्र्यहं **कुशवारि** क्वथितोदकं पिबेत् ।। १४७ ।।

(७) **मणिरामः।** **विधिवत् प्रतिगृह्य** च स्वस्तिपूर्वकं सुरां गृहीत्वा ।। १४७ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **स्पृष्ट्वेति**। सुरां स्पृष्ट्वा दत्वा च स्वस्तिवाचनादिपूर्वकं च प्रतिगृह्य शूद्रोच्छिष्टाः सर्वाश्चापः पीत्वा प्रतिगृह्येत्युपादानाद्ब्राह्मणो दर्भक्वथितमुदकं त्र्यहं पिबेत्॥ १४७॥

(९) **भारुचिः।** तथा विभागव्याख्यया **विधिवच्छब्दः** प्रतिग्रहेणैव सम्बद्धयते स्वस्तिवचनादिना। अथवा दानेऽप्येष एव विधिर्विज्ञेयः, ब्राह्मणस्य सुराप्रतिग्रहः। तत्प्रतिषिद्धाचरणे कुशवारिपानं त्र्यहम्। पूर्ववच्चाहारप्रतिषेधः। शूद्रोच्छिष्टानां चापां पान एतदेव स्यात् प्रायश्चित्तम्। अन्नस्य तु शूद्रोच्छिष्टस्यान्यत् प्रायश्चित्तं वक्ष्यति, 'सप्तरात्रं यवान् पिबेदि'ति। न चात्रागमप्रमाणेऽर्थे न्यायावतारोऽस्ति, यतः नातिशङ्क्य एष शूद्रोच्छिष्टप्रायश्चित्तविकल्पः॥ १४७॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः।
प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति॥ १४८॥

(१) **मेधातिथिः।** **सुरापस्य गन्धमिति** सुराया एव जाठरेणाग्निना धातुभिश्च संयोगेन गन्धघ्राणे लघीयः। भाण्डान्तरस्थितायाः प्राप्तिरघ्रायैव। अन्ये तु व्याचक्षते। सुरापस्य ब्राह्मणस्य आघ्राणेऽप्येतदेव। **सोमप** इति वचनाद्दर्शपूर्णमासयाजिनः कल्पे न। **घृतं प्राश्येति**। अत्रापि न भोजनान्तरनिवृत्तिः। सुराग्रहणान्न 'मद्य'स्य॥ १४८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **गन्धं** तत्पीतसुरागन्धम्। अप्सु जलान्तः प्राणानायम्याघमर्षणेन। **त्रिः** त्रिःपाठेन। **घृतं** घृतमात्रं तद्दिने। असोमपस्य प्राणायाममात्रम्॥ १४९॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य मुखसंबन्धिनं गन्धं घ्रात्वा जलमध्ये प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धो भवति॥ १४८॥

(४) **राघवानन्दः।** **सोमपः** सोमोऽत्र यज्ञविशिष्टः सुरापस्य पुंसः॥ १४८॥

(५) **नन्दनः।** प्राणानप्सु त्रिरायम्याप्सु निमज्य त्रीन्प्राणायामान्कृत्वा॥ १४८॥

(६) **रामचन्द्रः।** सोमपो ब्राह्मणः सुरापस्य गन्धमाघ्राय अप्सु त्रिः प्राणान् आयम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति। असोमपस्य द्विजस्य प्राणायाममात्रम्॥ १४८॥

(७) **मणिरामः।** सोमपः ब्राह्मणः कृतसोमयागो विप्रः। प्राणानप्सु त्रिरायम्य जलमध्ये प्राणायामत्रयं कृत्वा॥ १४८॥

(८) **गोविन्दराजः।** **ब्राह्मण** इति। ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य संबन्धिनं मुखनिःश्वासं सुगन्धं घ्रात्वा उदकमध्ये प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतप्राशनं च कृत्वा विशुध्यति॥ १४८॥

(९) **भारुचिः।** **सुरापस्य सुरागन्धमाघ्राय** एतत्प्रायश्चित्तं कुर्यात्, नान्यम्। तच्छरीरगन्धम्। एवं च सुराया अन्यत्रावस्थिताया अपि गन्धोपलब्धावेतदेव प्रायश्चित्तं एतस्मात् सामर्थ्याद्विज्ञायते। सोमपाशब्दविशेषणेन चासोमपानां ब्राह्मणानामत्र लघुतरं प्रायश्चित्तं स्यात्।

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ॥
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ १४९ ॥

(१) **मेधातिथिः । विण्मूत्रग्रहणं** रेतस उपलक्षणार्थम् । स्मृत्यन्तरे 'पुरीषकुणपरेतसां प्राशने चैवमिति. "किंजातीयविण्मूत्रप्राशन एतत्" मनुष्याणामेव । अन्येषां तु वक्ष्यामः अत्रापि तप्तकृच्छ्रं समुच्चीयते । दर्शितश्च हेतुः । **द्विजातय** इति विवक्षितम् । शूद्रस्यान्यद्वक्ष्यामः । **अज्ञानादि**त्यनुवादः । को हि ज्ञात्वा विण्मूत्रमश्नीयात् । तथा मद्यपाने एतदेवोक्तं 'मद्यं भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रमिति', यदि तु संस्कारो भवति तदा वचनात्तुल्यमेव ॥ १४९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । अज्ञानादपि किं पुनर्ज्ञानतः सुरासंस्पृष्टमनुपलभ्यमानगन्धम् । पुनः संस्कारः स्मृत्यन्तरोक्तप्रायश्चित्तान्तः । द्विजातय इत्यस्य ब्राह्मणमात्रपरतानिरासार्थं त्रयो वर्णा इति ॥ १४९ ॥

(३) **कुल्लूकः** । विड्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वादबुद्धिपूर्वकं मनुष्यसंबन्धिमूत्रं पुरीषं वा प्राश्य मद्यसुरासंस्पृष्टं च भक्तादिरसं वा प्राश्य द्विजातयस्त्रयो वर्णाः पुनरूपनयमर्हन्ति ॥ १४९ ॥

(४) **राघवानन्दः** । सुरासंस्पृष्टभक्षणेऽपि सुराभक्षणं भवत्येव । अत्र तादृशरसाद्यज्ञानं विवक्षितं अन्यथा पूर्वापरविरोध इति **प्राश्य** भुक्त्वा पुनः संस्कारमर्हतीत्यन्वयः ॥ १४९ ॥

(५) **नन्दनः** । सुरासंसृष्टं द्रव्यमिति शेषः ॥ १४९ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । सुरासंस्पृष्टमेव ओदनादि । चकाराद्रेतःस्पर्शात् ॥ १४९ ॥

(७) **मणिरामः । पुनः संस्कारं** पुनरुपनयनम् ॥ १४९ ॥

(८) **गोविन्दराजः । अज्ञानादि**ति । विड्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वात् अबुद्धिपूर्वं मनुष्यसंबन्धिमूत्रं पुरीषं वा जग्ध्वा सुरासंस्पृष्टं वातिरसास्वादे भुक्त्वा द्विजातयस्त्रयो वर्णाः पुनरूपनयनं मूत्रपुरीषकुणपरेतसां प्राशने चैवमिति गौतमस्मरणात्तप्तकृच्छ्रसहितमर्हन्ति । भक्षणेऽपि च ब्राह्मणमत्याचरेत्कृच्छ्ररेतो विण्मूत्रमेव च इत्युक्तं तदप्येव गौतमीयसंस्काररहितं द्रष्टव्यं वचनाच्चात्र ज्ञानाज्ञानभक्षणे त्वतुल्यमेव प्रायश्चित्तम् ॥ १४९ ॥

(९) **भारुचिः । अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टं** चासति रसग्रहणे विज्ञेयम् । एतस्मिन् व्यभिचारे पुनस्संस्कारः द्विजातीनां स्मृत्यन्तरसामर्थ्याच्च सतप्तकृच्छ्रः । तथा च गौतमीयमत्रोपसंहरणीयम्, "मूत्रपुरीषरेतसां च प्राशनमित्येतत् । एवं च सति तप्तकृच्छ्रंपुनस्संस्कारौ समुच्चितौ प्रायश्चित्तं, न पुनस्संस्कारमात्रम् । अत्यन्तलघुत्वादिहापि च "मत्या भुक्त्वाचरेत् कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव चेत्युक्तमभोज्यप्रकरणे । अथ ब्रूयात्तत्र मतिपान उक्तो मूत्रादीनां कृच्छ्रः, इह त्वमत्येति । सत्यमेतत्, कल्पान्तरत्वात्तु सप्रत्ययाप्रत्ययव्यतिक्रमयोरविरोध इति । पुनस्संस्कारग्रहणाच्च सर्वस्मिस्तद्धर्मे प्राप्त इदं नियमार्थमारभ्यते ॥ १४९ ॥

वपनं मेखलादण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ॥
निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ १५० ॥

(१) **मेधातिथिः । व्रतानि** वेदव्रतानि । तदयुक्तम् । ग्रहणार्थत्वात्तेषां कुतः प्राप्तिः । तस्माद्यान्युपनयनकाले 'मा दिवा स्वाप्सीः सायंप्रातः समिधमादध्या आचार्याधीनो भव' इत्येवमादीनि च व्रतानि । तानि **निवर्तन्ते** ॥ १५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । प्रसंगात्पुनः संस्कारविधिमाह **वपनमिति** । **व्रतानि** वेदव्रतानि मधुमांसवर्जनादीनि च । तेन होममात्रं कार्यमित्यर्थः ॥ १५० ॥

(३) **कुल्लूकः** । शिरोमुण्डनं मेखलाधारणं दण्डधारणं भैक्षाणि **व्रतानि** मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तानि पुनरुपनयने द्विजातीनां न भवन्ति ॥ १५० ॥

(४) **राघवानन्दः** । संस्कारान्तर्गततया वपनादेस्तस्यापि प्राप्तौ प्रतिषेधति **वपनमिति** । **व्रतानि** मधुमांसादीनि ॥ १५० ॥

(६) **रामचन्द्रः । व्रतानि** वेदाभ्यासादीनि निवर्तंते ॥ १५० ॥

(७) **मणिरामः** । तत्र पुनः संस्कारे ये धर्मा न भवंति तानाह । **वपनमिति** ॥ १५० ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **वपनमिति** । शिरोमुण्डनमेखलादण्डभैक्ष्यचरणानि व्रतानि चाग्निकार्यं मधुमांसवर्जनादीनि प्रायश्चित्तार्थमुपनयने द्विजातीनां न भवन्ति ॥ १५० ॥

(९) **भारुचिः** । निगदव्याख्यातः श्लोकः ॥ १५० ॥

अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽन्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ॥
जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान्पिबेत् ॥ १५१ ॥

(१) **मेधातिथिः** । येषामन्नं न भुज्यते तेऽभोज्याः पुरुषाः अश्रोत्रियस्त्रीसंग्रामजीव्ययाज्ययाजकादयः । शूद्रजातिग्रहणादेव जातिनिर्देशात्स्त्रीग्रहणे लब्धे सवर्णार्थं स्त्रीग्रहणं विज्ञेयम् । **उच्छिष्टं** तदास्य पृष्टम् । यच्च 'नित्यमास्यं शुचिः स्त्रीणामिति' तस्य विषयो दर्शितः । **शूद्रोच्छिष्टा**नामपां पाने पूर्वत्र कुशवार्युक्तम्, इह तु **सप्तरात्रं यवानिति** । आगमिकत्वादस्या**र्थस्यो**भयत्र भक्ताद्युच्छिष्टभोजने इदं द्रष्टव्यम् । **अभक्ष्यं मांसं** प्लवहंसचक्रवाकादीनाम् । इदं तु बुद्धिपूर्वकमभ्यासभक्षणे द्रष्टव्यम् । अन्यत्र 'शेषेषूपवसेदहरिति' । एतदेव पयः पीत्वा, सूकरोष्ट्रादिभ्यो अन्यत्र, तत्र प्रतिपदं प्रायश्चित्तान्तराम्नानात् । सक्तुपानं यवपानं भवत्येव ॥ १५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अभोज्यानां** राजादीनाम् । स्त्रियः सवर्णाया अप्युच्छिष्टम् । शूद्रोच्छिष्टं चान्नम् । अभक्ष्यं मांसं जालपादादीनाम् । **यवान्** यवागूं पिबेत् स्मृत्यन्तरोक्तप्रसृतयावकविधिना । एतच्च कामतः कृतेऽनिन्दिताभोज्यान्नाशने तु द्विगुणादि तत्र तत्रोह्यम् ॥ १५१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अभोज्यानांत्राश्रोत्रियकृते यज्ञे इत्याद्युक्तानामन्नं भुक्त्वा जल-मिश्रितसक्तुरूपेण यवागूरूपेण वा यवान्पानयोग्यान्कृत्वा सप्तरात्रं पिबेत्। अमुष्मिन्नेव विषये मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रमिति चतुर्थाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तेन सह वैकल्पितं विकल्पश्च कर्तृशक्त्यपेक्षः तथा द्विजातिस्त्रीणामुच्छिष्टं शूद्रोच्छिष्टं वा भुक्त्वैतदेव कुर्यात्तथा क्रव्यादसूकरोष्ट्राणामित्यादिना यद्विशेषप्रायश्चित्तं तन्निषिद्धमांसं भुक्त्वैदमेव कुर्यात्।। १५१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** कदन्नभक्षणविषयकमाह। अभोज्यानां नाश्रोत्रियहुते यज्ञ इत्यादि चतुर्थाध्यायोक्तानां विशेषतोऽनुक्तनिष्कृतीनां प्रायश्चित्तार्थमनुवादमात्रम्। अभक्ष्यं पूर्वं भक्षणीयत्वेन निषिद्धं विशेषतोऽनुक्तप्रायश्चित्तं च कृच्छ्राशक्तपरं वा। **यवान्** सक्तून्।। १५१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** जग्ध्वा मांसं च पुनः अभक्ष्यं वस्तु जग्ध्वा सप्तरात्रं **यवान्** यवागूं पिबेत्।। १५१ ।।

(७) **मणिरामः।** अभोज्यानां अश्रोत्रियकृते यज्ञे ये इत्याद्युक्तानां यवान् जलमिश्रित-सक्तुरूपेण यवागूरूपेण वा यवान् पिबेत्।। १५१ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **अभोज्यानामिति।** अभोज्यानामश्रोत्रियहुते यज्ञ इत्याद्युक्तानां अन्नं भुक्त्वा शूद्रायाः शूद्रग्रहणेनैवोपसंग्रहणाद्विजातिस्त्रीणामप्युच्छिष्टं च भुक्त्वा मांसं चाभक्ष्यं यत्र क्रव्यादशूकरोष्ट्राणामित्यादि यद्वैकल्पिकं प्रायश्चित्तं नोक्तं तद्भुक्त्वा सप्तरात्रं सक्तुयवागूरूपेण यवान् पिबेत्।। १५१ ।।

(९) **भारुचिः।** प्रतिग्रहेण च तत्स्त्रीग्रहणे द्विजातिनिर्देशसामर्थ्यादेव सिद्धे पुनस्तद्-ग्रहणं सर्ववर्णार्थमिदं विज्ञेयम्। एषु **सप्तरात्रं यवान् पिबेत्।** अत्र च पानोपदेशाद्यवैः पिष्टैः यवागुरुपदिश्यते, येन द्रवद्रव्यसाधना हि पानक्रिया। अभोज्यानां च स्नातकव्रतका-ध्याये व्याख्याताः।। १५१ ।।

शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ।।
तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः ।। १५२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **मेध्यानि शुक्तानि** 'दधि भक्ष्यं च शुक्तेष्वि'त्याद्यनुज्ञातानि। दध्नस्तु सत्यपि शुक्तत्वे भक्ष्यताथा विहितत्वान्नैष विधिः। पवित्रं हि तदिति स्मरन्ति। **कषाया** वैद्यकप्रसिद्धा अनेकौषधिसंयोगेन ये **क्वाथ्यन्ते।** **अप्रयतो**ऽशुचिः। **यावद्व्रजत्यधः।** अधोगमनं जीर्णानां मूत्रपुरीषभागेन निष्क्रमणम्। यदि वा पाकाशयप्राप्तिः ।। १५२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **शुक्तान्य**तिकालादिनाम्लतां गतानि। **कषायान्** गुडूच्यादि क्वाथान्। **मेध्यान्यपि** सामान्यतोऽनिषिद्धान्यपि। **अप्रयतः** कर्मानधिकारी **नाधो व्रजति** पुरीषतां न याति।। १५२ ।।

रादीनि भुक्त्वा भूम्युद्भवानि च कवचानि जग्ध्वा आघातस्थानं च मांसमबुद्धिपूर्वं भुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ।। १५४ ।।

(९) **भारुचिः** । द्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति द्विजग्रहणात् प्रकरणाच्चात्र शूद्रस्य व्यतिक्रमे प्रायश्चित्ताभावः । ब्राह्मणापाश्रितशूद्रस्य हि 'यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनुसूयकं' इति वचनात् पाक्षिकं स्यात् प्रायश्चित्तं प्रतिषेधात् ।। १५४ ।।

क्रव्यादसूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे ।।
नरकाकखराणां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।। १५५ ।।

(१) **मेधातिथिः । चेति** पूर्वश्लोकोऽत्राकृष्यते । तेन विड्वराहादीनां भक्षण एतदेव । द्वितीयेन चशब्देन क्रव्यादादीनां विण्मूत्रप्राशने यदेव विड्वराहादीनाम् । स्मृत्यन्तरे च नरमात्राधिकारेणेह द्विजग्रहणमविवक्षितं 'द्विजश्चान्द्रायणमिति' । एवमियं द्विश्लोकी बिडालकाकेत्यत्रापेक्ष्यते । अतश्चैतेषामप्युच्छिष्टप्राशने बिडालादिवत् । ततोऽस्यां त्रिश्लोक्यां समुद्दिष्टं मूत्रपुरीषं च सर्वेषां प्रतिषिद्धम् । अतश्च यत्क्रव्यादीनां मूत्रपुरीषप्राशने तद्बिडालादीनामपि ।। १५५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । क्रव्यादाः** आममांसादाः व्याघ्रादयः **कुक्कुटानां** ग्राम्याणाम् । भक्षणे मांसस्य । तप्तकृच्छ्रं ज्ञानतः ।। १५५ ।।

(३) **कुल्लूकः** । आममांसभक्षिणां ग्राम्यसूकरोष्ट्रग्राम्यकुक्कुटानां तथा मानुषकाकगर्दभानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसभक्षणे वक्ष्यमाणं तप्तकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं ग्राम्यशूकरकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये पातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदं तु नाभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ।। १५५ ।।

(४) **राघवानन्दः** । **क्रव्यादः** गृध्रादिः । अज्ञातमित्यन्वेति । खरान्तसप्तभक्षण तप्तकृच्छ्रं पावनं धीपूर्वभक्षणे तु विड्वराहकुक्कुटयोः पातित्यमिति भेदः ।। १५५ ।।

(५) **नन्दनः । भक्षणे** मांसभक्षणे ।। १५५ ।।

(८) **गोविन्दराजः । क्रव्यादशूकरोष्ट्राणामिति** । आममांसभक्षिणां गृध्रादीनां ग्रामसूकरोष्ट्रग्राम्यकुक्कुटमनुष्यकाकखराणां भक्षणे तप्तकृच्छ्रं वक्ष्यमाणं विशोधनम् ।। १५५ ।।

(९) **भारुचिः । क्रव्यादा** गृध्रादयः, **सूकरो** विड्वराह, खरादिसाहचर्याद् गम्यते । एवं कुक्कुटो ग्रामकुक्कुटो विज्ञेयः । तस्य प्रतिषेधात् पूर्वत्र, खरादिसाहचर्याद्वा । एवं च मांसभक्षणप्रतिषेधो विज्ञेयः । तत्र मूत्रपुरीषं प्रतिषिद्धं विड्वराहश्लोके । येषामपि क्रव्यादप्रभृतीनां तत्र मूत्रपुरीषमप्रतिषिद्धम्, तेषामपीह खरादिसाहचर्यात् प्रतिषिद्धं तद्विज्ञेयम् ।। १५५ ।।

मासिकान्नं तु योऽश्नीयादसमावर्तको द्विजः ।।
स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् ।। १५६ ।।

(१) **मेधातिथिः। मासिकमे**कोद्दिष्टश्राद्धम्। 'अकृते सपिण्डीकरणे प्रतिमासं तु वत्सरम्' इति। आमावास्यस्य तु मासिकव्यपदेशेऽप्यनुज्ञातत्वात् 'काममभ्यर्थितोऽश्नीयात्' इति। कुतः प्रायश्चित्तम्। अन्ये त्वभ्यर्थितस्यानुज्ञानादनभ्यर्थ्यमानस्योक्तमेवेत्याहुः। **असमावर्तको** गुरुकुले तिष्ठन्नर्थाद् ब्रह्मचार्युच्यते। त्र्यहादन्यतरस्मिन्नहन्यु**दके वसेत्** त्र्यहस्यैव वृद्धौ स्थितत्वात्तर्हि चतुर्थमहस्तद्दिवसः॥ १५६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मासिकार्थं** प्रेतश्राद्धार्थम्। क्वचिन्मासिकान्नमिति पाठः। तत्र मासिकश्राद्धार्थोद्दिष्टमित्यर्थः। असमावर्तको द्विजो ब्रह्मचारी। उदके वसेदुपवाससंबन्धि त्रिरात्रप्रथमदिने॥ १५६॥

(३) **कुल्लूकः।** यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकश्राद्धसंबन्ध्यन्नमश्नाति एतच्च सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्दिष्टश्राद्धार्थोपलक्षणं स त्रिरात्रमुपवसेत्त्रिरात्रमध्य एकस्मिन्नहनि जलमावसेत्॥ १५६॥

(४) **राघवानन्दः।** मासिकान्नं प्रेतोद्देशेन मासि मासि क्रियमाणं श्राद्धम्। असमावृत्तिकः ब्रह्मचारी। एकाहे एव दिनत्रयान्तर्गतम्॥ १५६॥

(५) **नन्दनः।** आवर्तकोऽब्राह्मणचारी॥ १५६॥

(६) **रामचन्द्रः।** मासिकस्यार्थं मासिकश्राद्धार्थम् योऽश्नीयात् असमावर्तको द्विजः॥ १५६॥

(७) **मणिरामः। मासिकान्नं** मासिकश्राद्धसंबंध्यन्नं **असमावर्तकः** ब्रह्मचारी॥ १५६॥

(८) **गोविन्दराजः। मासिकार्थमिति।** काममभ्यर्थितोऽश्नीयादित्यमावास्याश्राद्धभोजनाभ्यनुज्ञानान्मासिकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणादर्वाग्यो ब्राह्मणो ब्रह्मचारी भुञ्जीत। स त्रिरात्रमुपवसेत्त्र्यहादनन्तरस्मिश्चाग्न्युदकमध्ये वसेत्॥ १५६॥

(९) **भारुचिः।** स्वयम्प्रार्थनया प्रार्थितस्यैतत् प्रायश्चित्तं **मासिकान्न**भोजने। यस्मादुक्तम् 'काममभ्यर्थितोऽश्नीयात्' इत्येवमादि इतरथा हि विहितप्रतिषेधः प्रसज्येत। तथा चोक्तम्–'व्रतस्थमपि दौहित्रं कामं श्राद्धे नियोजयेदि'ति। एवं सत्यस्मात् प्रायश्चित्तोपदेशात् विशेषप्रतिषेधोऽयं विज्ञेयः। नात्यन्तप्रतिषेधः॥ १५६॥

व्रतचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं कथंचन॥
स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्॥ १५७॥

(१) **मेधातिथिः। व्रतचारी** प्रयुक्तो ब्रह्मचर्याश्रमस्थ एव। **कथंचन** आपद्यपीत्यर्थः। 'प्राणानामेव चात्यय' इत्यापदि विधानात् असति दोषे न तन्निर्घातार्थमेतत्प्रायश्चित्तम्। किं तर्हि? निमित्तभावपर्यवसायि वचनात्क्रियते। **प्राकृतं** प्राजापत्यं प्रकृतौ भवं प्राकृतम्। सर्वकृच्छ्राणां प्रकृतित्वादेवमुच्यते। **व्रतशेषं समापयेत्** अकृतप्रायश्चित्तस्यावशिष्टव्रतसमाप्तावनधिकारमाह॥ १५७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। व्रतचारी** ब्रह्मचारी वनस्थविधवाभिक्षुप्रभृतिः। **कथंच-नाज्ञानात्। प्राकृतं** प्रकृतिः प्राजापत्यं तद्रूपं कृच्छ्रम्। स्वार्थेऽण्। **व्रतशेषं** व्रतं निःशेषं कार्यम् ॥ १५७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यो ब्रह्मचारी माक्षिकं मांसं वाऽनिच्छात आपदि वाऽद्यात्स प्राजापत्यं कृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रतशेषं समापयेत् ॥ १५७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किं च **ब्रह्मचारीति। प्राकृतं** प्राजापत्यम्। व्रतशेषं प्रारब्ध-वेदाध्ययनादि अकृतप्रायश्चित्तस्य वेदसमाप्तावनधिकारात् ॥ १५७ ॥

(५) **नन्दनः। व्रतचारी** ब्रह्मचारी कथंचनाकामतोऽप्यप्राकृतं निरुपपदं प्राजापत्य-मिति यावत् व्रतविशेषं समापयेद्ब्रह्मचर्यशेषं समापनयोग्यो भवेत् समावृत्तस्यापि व्रतस्थस्य मधुमांसभक्षणे प्रायश्चित्तमेतदिति केचित् ॥ १५७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** व्रतचारी योऽज्ञानान्मधुमांसं सः प्राकृतं प्राजापत्यं कृच्छ्रं कृत्वा ॥ १५७ ॥

(७) **मणिरामः। कथंचन** अनिच्छातः आपदि वा। प्राकृतं कृच्छ्रं प्राजापत्यम्। **व्रतशेषं** ब्रह्मचर्यव्रतशेषम् ॥ १५७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। व्रतचारीति।** यो ब्रह्मचारी माक्षिकमांसं वानिच्छात आपदि वाश्नीयात्स प्राजापत्यं कृच्छ्रं कृत्वा ततो ब्रह्मचर्यक्रान्तस्य व्रतस्य यदवशिष्टं तत्समापयेत् ॥ १५७ ॥

(९) **भारुचिः।** श्राद्धेऽन्यत्र वा ॥ १५७ ॥

बिडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च ॥
केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥ १५८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** आखुर्मूषकः। **अवपन्नमे**तत्संपर्कदूषितम्। **ब्रह्मसुवर्चलां** पिष्ट्वो-दकेन सह पिबेदेकाहमविशेषात्तेनैव शास्त्रार्थस्य कृतत्वात् ॥ १५८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। केशकीटावपन्नं** केशकीटसहसिद्धम्। **ब्रह्मसुवर्चलां** श्वेत-सुवर्चलां तत्क्वाथं जलं पिबेदेकाहम्। एतत् श्वकाकोच्छिष्टाशनेऽकामकृते अन्येषु तु कामकृतेषु ॥ १५८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** बिडालकाकमूषिककुक्कुरनकुलानामुच्छिष्टं केशकीटरूपसंसर्ग-दुष्टं वाऽकृतमृत्क्षेपविशुद्धिकं ज्ञात्वा भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलां क्वथितमुदकं पिबेत् ॥ १५८ ॥

(४) **राघवानन्द।** ब्राह्मीं सुवर्चलां तत्क्वथितमुदकं श्वेतपुष्पा सूर्यप्रिया सुवर्चलेति भारते धृतत्वात् ॥ १५८ ॥

(५) **नन्दनः।** ब्रह्मसुवर्चलां ब्रह्मसुवर्चला रक्तपुष्पाश्च दंष्ट्रा ॥ १५८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** कीटकेशावपन्नं तत्सह पक्वं अन्नं ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् ॥ १५८ ॥

(७) **मणिरामः**। ब्रह्मसुवर्चलां ब्रह्मसुवर्चला क्वथितमुदकम्।। १५८।।

(८) **गोविन्दराजः**। **बिडालकाकाखूच्छिष्टमिति**। बिडालकाकमूषकश्वनकुलानामुच्छिष्टं केशकीटसंसर्गदुष्टं चाकृतमुत्प्रक्षेपशुद्धिमन्नं भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलां प्रक्वाथ्य तद्रसमवशेषादेकाहं पिबेत्।। १५८।।

(९) **भारुचिः**। एकाहमविशेषोपदेशात्। एतेषामुच्छिष्टभक्षण एतत् प्रायश्चित्तम्। एवं च काकादीनां प्रतिषिद्धं धर्मशास्त्रे उच्छिष्टमूत्रपुरीषमांसभक्षणानि श्लोकत्रयेण। विड्वराहश्लोके मूत्रपुरीषप्रतिषेधः, क्रव्यादसूकरश्लोके मांसभक्षणस्य, **बिडालकाकाखूच्छिष्टमित्यत्रो**च्छिष्टस्य। एवं च सति य एकत्रोपदिष्टा अन्यत्र श्लोके नोपदिश्यन्ते कुक्कुटादयस्तेषां साहचर्याच्छ्लोकत्रयेऽपि ग्रहणं विज्ञेयम्। तच्चैतदेवमतः।। १५८।।

अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ।।
अज्ञानभुक्तं तूत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ।। १५९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। आद्योऽर्धः श्लोकोऽनुवादः। **अज्ञातभुक्त**शुद्ध्यर्थमित्येतद्विधीयते। समनन्तरं **तूत्तार्यं** वमितव्यमित्यर्थः। क्षिप्रं वा **शोधनैः** प्रायश्चित्तैः **शोध्यम्**। अन्ये तु शोधनानि हरीतक्यादीनि रेचनान्याहुः, गौतमीयं चेदमुदाहरन्ति 'अभोज्यभोजने पुरीषाभाव' (२३-२३) इति। तदेतदसाधकम्। उपवासेनापि निष्पुरीषत्वोपपत्तेः। तस्मादवान्तौ यथाश्रुतप्रायश्चित्तमेव वेदितव्यम्।। १५९।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। संदिह्यमानभोज्यत्वमपि। अज्ञाने भुक्तं पश्चादभोज्यत्वेन ज्ञातं उत्तार्यं वमनेन। शोध्यं चाप्याशु न त्वतिचिरेण शोधनैः ब्रह्मसुवर्चलापानादिभिः। शोध्यं वाप्याशुशोधनैरिति पाठे वमनाशक्तौ बहुभिः शोधनैः शीघ्रं शोध्यमित्यर्थः।। १५९।।

(३) **कुल्लूकः**। आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नादनीयम्। प्रमादात्तु भुक्तं वमितव्यं तदसंभवे प्रायश्चित्तैः क्षिप्रं शोधनीयम्। वमनपक्षे तु लघुप्रायश्चित्तं भवत्येव ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम्।। १५९।।

(४) **राघवानन्दः**। किं च **अभोज्येति**। शुद्धिं प्रायत्यम्। दैवाद्भुक्तं चेत्पुनरुत्तार्यम्। उद्वमितव्यं **आशुशोधनैः** प्राणायामादिभिः।। १५९।।

(५) **नन्दनः**। प्रायश्चित्तं करिष्यामीति निश्चित्याभोज्यमन्नमदनीयन्नात्तव्यं-तथाकृते प्रायश्चित्तगौरवमस्तीत्यभिप्रायेणोक्तमात्मनः शुद्धिमिच्छतेत्युद्धार्यमुद्गार्यं शोध्यं विरेच्यं **शोधनै**र्विरोचनद्रव्यैः।। १५९।।

(६) **रामचन्द्रः**। **नात्तव्यं** न भक्षणीयम् अज्ञातभुक्तं **तूत्तार्य** वमितव्यम्।। १५९।।

(७) **मणिरामः**। **उत्तार्यं** वमितव्यं अथवा **शोधनैः** प्रायश्चित्तैः आशुशोध्यम्।।१५९।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अभोज्यमिति**। आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं हठान्न भक्षणीयं प्रमादभुक्ते पुनर्वमितव्यं तदसंभवे प्रायश्चित्तैः क्षिप्रं शोधनीयम्। यत्तु वमनप्रक्षेपेऽपि लघुप्रायश्चित्तं भवति।। १५९।।

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ॥
स्तेयदोषापहर्तॄणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६० ॥

(१) **मेधातिथिः।** **व्रतानामनाद्यादनस्या**भक्ष्यभक्षणस्य। **स्तेयं** तद्दोषशमस्तमपहरन्ति यानि व्रतानि तेषामिदानीं **विधिरुच्यते** ॥ १६० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **स्तेयदोषापहर्तॄणां** महापातकेतरस्तेयदोषापहराणाम् ॥ १६१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अभक्ष्यभक्षणे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्नानाप्रकारविधानमुक्तं स्तेयपापहारिणां विधानमधुना श्रूयताम् ॥ १६० ॥

(४) **राघवानन्दः।** अभोज्यान्नभक्षणप्रकरणमुपसंहरंस्तेयप्रायश्चित्तं प्रतिजानीते **एषे**त्यष्टभिः। (स्तेयदोषापहर्तॄणां स्तेयकृतदोषनाशकानां व्रतानाम्। स्तेयमत्र सुवर्ण-निक्षेपाभ्यामतिरिक्तद्रव्यहरणम्। तेषां **विधिः** प्रकारः ॥ १६० ॥

(५) **नन्दनः।** अनाद्यभक्ष्यम् ॥ १६० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **अनाद्यदनस्य** अभक्ष्यभक्षणस्य एषः विधिः उक्तः। **अपहर्तॄणां** अन्नाद्यवहराणां **व्रतानां** नियमानां स्तेयदोषविधिः श्रूयताम् ॥ १६० ॥

(७) **मणिरामः।** **अन्नाद्यादनस्य** अभक्ष्यभक्षणस्य ॥ १६० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **एष** इति। अभक्ष्यभक्षणे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्नानाप्रकारं विधानमुक्तम्। अधुना चौर्यपापापहारिणां प्रायश्चित्तानां विधानं श्रूयताम् ॥ १६० ॥

(९) **भारुचिः।** निगदव्याख्यातः श्लोकः ॥ १६० ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्द्विजोत्तमः ॥
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥ १६१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **द्विजोत्तम**ग्रहणं प्रदर्शनार्थं क्षत्रियादीनामपि। **द्विजोत्तम**शब्द-सन्निपाताच्च **स्वजातीयगृहादिति** ब्राह्मणगृहाद्विज्ञायते। तेनैतदुक्तं भवति। सर्व एव वर्णा ब्राह्मणगृहात् धनं हृत्वा **कृच्छ्राब्देन** शुध्येयुः। **धन**ग्रहणात्सर्वस्मिन् धने सिद्धे 'धान्यान्न' ग्रहणं सद्धान्यार्थम्। अल्पसाराणामन्यं विधिं वक्ष्यति। अतः सारभूतप्रधानद्रव्यापहरणे इदं विज्ञायते। "तेषां हि परस्परद्रव्यापहरणे ब्राह्मणस्य तदीयधनापहारे कतरत्प्रायश्चित्तम्। उच्यते। हिंसाप्रायश्चित्तवत्तुर्याष्टमादिभागकल्पना कर्तव्या। क्षत्रियस्य धने त्रीन् वैश्यस्य सार्धं, शूद्रस्य द्वाविंशतिरात्रं वा। "कियत्परिमाणे धान्येऽपहृते"। दशभ्यः कुंभेभ्यः किंचिदूने, महत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य। धनमप्येवं कालं न कल्पनेति विज्ञेयम्। **कामादिति** श्लोकपूरणम्। न ह्यकामस्य परधनहरणसंभवः। **धान्यं** व्रीह्यादि तदेवापहृतम्। अन्नं सिद्धम्। धान्यादीनां प्रत्येकं हरणे त्वब्दं कृच्छ्रम्। केचिच्च समुदायहरणे प्रायश्चित्तमिच्छन्ति, गरीयो ह्येतत् ॥ १६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अन्नं** सिद्धान्नम्। धनं वृत्तिहेतु यथा ब्राह्मणानां निबन्धः क्षत्रवृत्तीनां शरादि वैश्यवृत्तीनां लाङ्गलादीनि। **स्वजातीयगृहात्** ब्राह्मणगृहात्। ब्राह्मण इत्यादि क्रमेण। कामतोऽत्यन्ताभ्यासेन करणे कृच्छ्राब्देन वत्सरकृतैः प्राजापत्यैरेव।। १६१।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्धान्यभक्ताद्यन्नरूपाणि धनचौर्याणीच्छातः कृत्वा न त्वात्मीयभ्रान्त्या नीत्वा संवत्सरं प्राजापत्यव्रताचरणेन शुध्यति एतच्च देशकालद्रव्यपरिमाणस्वामिगुणाद्यपेक्षया महत्त्वादि बोद्धव्यं एवमुत्तरत्रापि।। १६१।।

(४) **राघवानन्दः।** **धान्यं** व्रीह्यादिः। **अन्नं** सिद्धान्नम्। **कृच्छ्राब्देन** कृच्छ्रं च तदब्दं व्यथितेन। **द्विजोत्तम** इति अन्योन्यतज्जातीयपरम् ।।१६१।।

(५) **नन्दनः।** **कामादनापदि** अनेनापदि प्रायश्चित्तस्य लाघवं सूचितं **कृच्छ्राब्देन** संवत्सरचरितेन कृच्छ्रेण।। १६१।।

(६) **रामचन्द्रः।** स्वजातीयगृहादेव चौर्याणि कृत्वा।। १६१।।

(७) **मणिरामः।** इदानीं स्तेयदोषप्रायश्चित्तमाह। **धान्येति।** **धान्याऽन्नानि** भक्ताद्यरूपाणि। **कृच्छ्राब्देन** प्राजापत्यव्रतेन।। १६१।।

(८) **गोविन्दराजः।** **धान्यान्नधनचौर्याणीति।** ब्राह्मणो। ब्राह्मणगृहाद्धान्यरूपाणि भक्ताद्यन्नरूपादि धनचौर्याणि इच्छातः कृत्वा न त्वात्मीयभ्रान्त्या नीत्वा संवत्सरं प्राजापत्यकृच्छ्राचरणेन शुध्यति। इति कालदेशपरिणामद्रव्यस्थानगुणदौर्गत्यापेक्षया इदं प्रायश्चित्तमहत्वात्कल्पनीयमेवमुत्तरत्रापि गृहादौ बोद्धव्यम्।। १६१।।

(९) **भारुचिः।** **धान्यं** व्रीह्यादि। **अन्नं** तदेव संस्कृतं भोजनीयं, **धनं** सुवर्णमन्यद् वस्त्रादि। धनशब्देनैव च सर्वगृहीतत्वाद् धान्यादिनिर्देशो गोबलीवर्दवदेव। एतदुक्तं भवति, 'यत्किञ्चिदपहृत्येति'। **कामादिति** चाविवक्षितमेव। न ह्यन्यत्र विनियोगोऽस्ति, यथा सुरापानप्रायश्चित्ते। **द्विजोत्तम**शब्दश्च ब्राह्मणनिर्देशार्थः, अपि शब्दश्चात्र सामर्थ्याल्लुप्तनिर्देशो द्रष्टव्यः, ब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणगृहादपहृत्येत्यर्थः। एवं च सति दण्डेनापूपो व्याख्यत इति। क्षत्रियादीनामप्येतत् प्रायश्चित्तं भवति। इतरथा हि **स्वजातीयगृहादिति** क्षत्रियादीनां क्षत्रियादिगृहेभ्य एवैतत् प्रायश्चित्तं स्यात्, ब्राह्मणगृहात्तु सामान्यविहितं प्रायश्चित्तं चान्द्रायणादि स्यात्। न चैतदिष्टं, महत्त्वात् कृच्छ्राब्दप्रायश्चित्तस्य। तस्मादिदं प्रायश्चित्तं सर्वेषामेव ब्राह्मणादीनां ब्राह्मणस्वहरणे स्यात्, ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तवत्। एवमितरत्रापि विज्ञेयम्।। १६१।।

मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ।।
कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चांद्रायणं स्मृतम् ।। १६२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **मनुष्याणां** दासानाम्। **स्त्रीणां** दासीनाम्। **क्षेत्रं** भूभागो व्रीह्यादिधान्योत्पत्तिस्थानम्। **कूपवाप्यो**र्जलशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। उद्धृतोदकस्ये-

रणादिस्थस्यापहरणे एतद्भवति। जलग्रहणाच्छुष्कयोः कूपवाप्योर्विध्यन्तरम्। **वापी** खाततडागे च।। १६२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मनुष्याणां** पुंसाम्। कूपवापीजलानां परकीयानां स्वक्षेत्रे सेकादिसिद्ध्यर्थं हरणे चान्द्रायणमज्ञानात् ।। १६२।।

(३) **कुल्लूकः।** पुरुषस्त्रीक्षेत्रगृहाणामन्यतमहरणे कूपजलस्य वापीजलस्य वा समस्तस्य वा हरणे चान्द्रायणं प्रायश्चित्तं मन्वादिभिः स्मृतम्।। १६२।।

(४) **राघवानन्दः।** कूपवापीजलानामिति स्वक्षेत्राद्यर्थं तडागानामिति पाठे तेषाम्। हरणं ममेदमिति मिथ्यात्वेन। शुध्यत्यनयेति शुद्धिः।। १६२।।

(५) **नन्दनः। मनुष्याणां** दास्यादीनाम्।। १६२।।

(६) **रामचन्द्रः।** कूपवापीजलानां हरणं स्वक्षेत्रार्थम्।। १६२।।

(८) **गोविन्दराजः।** मनुष्याणामिति।। १६२।।

(९) **भारुचिः।** जलाहरणमात्मोपभोगार्थं प्रसिद्धम्। कूपवाप्यादेस्त्वाहरणं परोपभोगार्थमपि। अतस्तयोः स्वकाभिसम्बन्धमात्रत्वादेवापहरणदोष इत्येतस्माद्वैलक्षण्यात् पृथग्ग्रहणम्। अन्यो वा समाधिर्वक्तव्यः।। १६२।।

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मनि ।।
चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ।। १६३ ।।

(१) **मेधातिथिः। अल्पसाराणि** न चिरमवतिष्ठन्ते, स्वल्पमूल्यानि च मृन्मयानि स्थालीपिठरादीनि दारुमयानि द्रोणाढकादीनि अयोमयानि लेपनीकुद्दालकादीनि। **वेश्मनीति** गृहस्थितापहारे भूयान् दोषः। न तथा खलक्षेत्रादिगते। **निर्यात्य** दत्वा। सर्वशेषश्चायं, विशेषाभावात्। यत्र त्वपहृतं दातुमशक्यं तत्र द्विगुणं प्रायश्चित्तम्।। १६३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अल्पसाराणामल्पोपायानां** पलालादीनाम्। **अन्यवेश्मतो** समहीनवर्णगृहात्। **सांतपनं** त्र्यहसाध्यम्। तन्निर्यात्य हृतं द्रव्यं स्वामिने समर्प्य तन्मूल्यद्वारापि।। १६३।।

(३) **कुल्लूकः।** द्रव्याणामल्पार्घाणामल्पप्रयोजनानां चानुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणां त्रपुसीसकादीनां परगृहाच्चौर्यं कृत्वा तदपहृतं द्रव्यं स्वामिने दत्वा सांतपनं कृच्छ्रं प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं चात्मशुद्धये कुर्यात्स्वामिनेऽपहृतं द्रव्यं निर्यात्येति सर्वस्तेयप्रायश्चित्तशेषः।। १६३।।

(४) **राघवानन्दः। अल्पसाराणां** सीसकादीनां तन्निर्यात्यायदपहृतं द्रव्यं तस्य स्वामिनं प्रति निर्यात्यादानेन स्तेयप्रायश्चित्ताधिकारो सर्वत्रेति ज्ञेयम्।। १६३।।

(५) **नन्दनः। द्रव्याणामल्पसाराणामल्पमूल्यानां** तन्निर्यात्य तद्द्रव्यं प्रतिपाद्य अत्राल्पसाराणामिति विशेषणात्पूर्वत्र धान्यादिग्रहणं बहुसारविषयमित्यनुसन्धातव्यम्।। १६३।।

(६) **रामचन्द्रः।** तन्निर्जित्य हृतं द्रव्यं स्वामिने दत्वा आत्मविशुद्धयर्थं सान्तपनं कृच्छ्रम्।। १६३।।

(७) **मणिरामः।** अल्पसाराणां अनुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणां त्रपुसीसकादीनां तन्निर्यात्य स्वामिने तद् द्रव्यं दत्त्वा।। १६३।।

(८) **गोविन्दराजः। द्रव्याणामिति।** द्रव्याणामल्पार्धाणामल्पप्रयोजनानां अनुक्त-प्रायश्चित्तविशेषाणां त्रपुसीसादीनां परगृहाच्चौर्यं कृत्वा तदप्यकृतं द्रव्यं स्वामिने दत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं वक्ष्यमाणात्मशुद्ध्यर्थं कुर्यान्निर्यात्येति शेषः।। १६३।।

(९) **भारुचिः।** अल्पसाराणामल्पमूल्यानामल्पभोगानां वा। भक्ष्यभोज्यादिष्वन्यस्य द्रव्यजातस्य गृहीतत्वात् त्रपुसीसादीनामिदं ग्रहणं विज्ञेयम्।। १६३।।

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च।।
पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम्।। १६४।।

(१) **मेधातिथिः। यानं** गन्त्यादि। **शय्या** खट्वादि। **आसनं** बृस्यासंदीपट्टादि। भक्ष्यभोज्ययोः खरविशदतद्वैपरीत्येन भेदो विज्ञेयः। **भक्ष्यं** मोदकशष्कुल्यादि। **भोज्यं** याव-कादि। **पंचगव्यं** प्रसिद्धम्। अत्राप्येकाहमेव।। १६४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। भक्ष्यं** फलादि। **भोज्यं** सक्त्वादि। **यानं** रथादि। फलोद्भवानां तैलादीनां पुष्पोद्भवादीनां कुङ्कुमादीनां हरणे **पञ्चगव्यं** पञ्चगव्योपलक्षितं महासांतपनम्। एतच्चाज्ञानाद्धरणे।। १६४।।

(३) कुल्लूकः। **भक्ष्यस्य** मोदकादे**र्भोज्यस्य** पायसादे**र्यानस्य** शकटादेः **शय्याया** आसनस्य च पुष्पमूलफलानां च प्रत्येकमपहरणे पञ्चगव्यपानं विशोधनम्।। १६४।।

(४) **राघवानन्दः। भक्ष्यस्य** मोदकादेः। **भोज्यस्य** पायसादेः। भक्ष्यादिसप्तानां **पञ्चगव्यं** पञ्चगव्यपानं कृत्वा तदहरुपोषणम्। **शोधनं** प्रायश्चित्तम्।। १६४।।

(५) **नन्दनः।** इतः प्रभृतिनिर्यात्येत्यनुवर्तते पुष्पमूलफलानाञ्चापहरण इति संबन्धनीयं पञ्चगव्यप्राशनम्।। १६४।।

(६) **रामचन्द्रः। भक्ष्यं** फलादि।। १६४।।

(७) **मणिरामः। भक्ष्यस्य** मोदकादेः। **भोज्यस्य** पायसादेः।। १६४।।

(८) **गोविन्दराजः। भक्ष्यभोज्यापहरण** इति। **भक्ष्यस्य** मोदकादे**र्यानस्य** गन्त्यादेः **शय्यायाः** खट्वादेः **आसनस्य** च पीठादेः पुष्पाणां मूलानां चापहरणे गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिरित्येतत्पञ्चगव्यं विशोधनम्।। १६४।।

(९) **भारुचिः।** अन्नाञ्च संख्या भक्ष्यभोज्यादीनामावृत्त्यपेक्षया सप्रत्ययाप्रत्य-यतो वा।। १६४।।

तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ॥
चेलचर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ १६५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **तृणादीनां** पूर्वस्मात् यानादेरधिकहरणे प्रायश्चित्तमेतत्। **काष्ठम**-घटितं वंशस्तंभादि, द्रुमसाहचर्यात्। **द्रुमो** वृक्षः। **शुष्कान्नं** तण्डुलादि भ्रष्टयवा वा। **गुड**ग्रहणं स्वविकारार्थम्। तेन खण्डमत्स्यण्डिकादेर्ग्रहणम्। **चैलं** वस्त्रं बहूनां 'उत्तमानां च वाससाम्'। प्रागुक्तेन धनग्रहणेन कृच्छ्रादेः। **चर्म** कवचम्। **मांसमामिषम्**॥ १६५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **द्रुमाणां** जीवताम्। **शुष्कान्नस्य** तण्डुलादेः। त्रिरात्रमज्ञाना-द्धरणे॥ १६५॥

(३) **कुल्लूकः।** तृणकाष्ठवृक्षाणां शुष्कान्नस्य च तण्डुलादेर्वस्त्रचर्ममांसानां मध्य एकस्याप्यहरणे त्रिरात्रमुपवासं चरेत्॥ १६५॥

(४) **राघवानन्द।** किंच **तृणेति।** **शुष्कान्नस्य** पृथुकादेः। **आमिषाणां** मांसानाम्। तृणाद्यष्टानां हरण इति शेषः॥ उपोषणत्रयम्॥ १६५॥

(५) **नन्दनः।** अत्राप्यपहरण इत्येव॥ १६५॥

(६) **रामचन्द्रः।** चैलचर्मामिषाणां हरणे त्रिरात्रं अभोजनम्॥ १६५॥

(७) **मणिरामः।** **शुष्कान्नस्य** तंदुलादेः। **चेलं** वस्त्रम्॥ १६५॥

(८) **गोविन्दराजः।** **तृणकाष्ठद्रुमाणामिति।** तृणकाष्ठवृक्षगुडवस्त्रचर्ममांसानां शुष्कान्नस्य च तण्डुलादेरपहरणं त्रिरात्रमुपवासः स्यात्॥ १६५॥

(९) **भारुचिः।** तृणादीनां सारापेक्षया प्रायश्चित्तम्। सत्यपि **च** पेयत्वे **पय** आदीन्यपि भक्ष्यभोज्यान्तर्भूतानि दृष्टव्यानि। **शुष्कान्नं** पर्पटकादि। **गुड**ग्रहणं सर्वगुडविकारार्थम्। **चेल**ग्रहणं शाणक्षौमदुकूलाद्यर्थम्। कार्पासादीनां त्वन्यत् प्रायश्चित्तं वक्ष्यति॥ १६५॥

मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ॥
अयःकांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ॥ १६६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** स्वल्पबहुत्वापेक्षया च कालह्रासः सकृदावृत्तौ च॥ १६६॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अयः** पदं रूप्यताम्रकांस्येतरलोहग्रहणार्थम्। **उपलः** प्रस्तरः। **कणान्नता** कणास्तण्डुलसूक्ष्मावयवास्तन्मात्रान्नता। एतच्चानापदि अन्यत्राल्पहरणे कणानां नात्यल्पलक्षणम्॥ १६६॥

(३) **कुल्लूकः।** मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूप्यलोहकांस्योपलानां च प्रत्येकमपहरणे द्वादशाहं तण्डुलकणभक्षणं कुर्यात्सर्वत्र चात्र सकृदभ्यासदेशकालद्रव्यस्वामिगुणादौ शक्त्यपेक्षया उत्कृष्टापकृष्टद्रव्यापहारिविषयसमीकरणं समाधेयम्॥ १६६॥

(४) **राघवानन्दः।** मण्याद्यष्टानां हरणे **कणान्नता** कणमेवान्नं भक्षणीयं यस्यापहर्तुः स कणान्नः तस्य भावः॥ १६६॥

(५) **नन्दनः।** अपहरण इत्येव **कणान्नता** कणभक्षणं स्यादित्येव ।। १६६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अयस्कान्तस्य उपलानां हरणे कणान्येवान्नं कणान्नं तस्य भावः **कणान्नता** तण्डुलसूक्ष्मावयवास्तद्भुङ्क्तः ।। १६६ ।।

(७) **मणिरामः। कणान्नता** कणभक्षणम् ।। १६६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। मणिमुक्ताप्रवालानामिति।** मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूप्यायः-कांस्यपाषाणानां चापहरणाद्द्वादशाहं तण्डुलफलभक्षणं कार्यम्। सर्वत्रात्र सकृदभ्यासदेशकाल-द्रव्यस्वामिदौर्गत्याद्यपेक्षयोत्कृष्टद्रव्यापहारविषयमसमीकरणं परिहरणीयम् ।। १६६ ।।

(९) **भारुचिः।** अत्रापि सारासारापेक्षया सकृद्धरणे आवृत्तौ च ।। १६६ ।।

कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकखुरस्य च ।।
पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः ।। १६७ ।।

(१) **मेधातिथिः। कीटजाः** पट्टाः। **द्विशफा** गवादयः। **एकखुरा** अश्वादयः। **पक्षिणः** शुकश्येनादयः। **रज्जुः** कूपादेरुदकोदंचनी ।। १६७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कार्पास**जास्तन्तवः। **कीटजाः** कौशेयाद्याः। ऊर्णा मेषादि-रोमाणि **द्विशफा** अजाद्याः। **एकशफाः** खराद्याः। **गन्धाः** कस्तूरिकादयः। **ओषध्यः** औषधानि दशमूलादीनि। **रज्जुः** पटादिकृतः। एषामापद्यत्यल्पानां हरणे त्र्यहं क्षीरं पयः पिबेदिति शेषः ।। १६७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कार्पासकृमिकोशजोर्णानां वस्त्राणां **द्विशफैकशफस्य** गोरश्वादेः **पक्षिणां** शुकादीनां **गन्धानां** च चंदनप्रभृतीनां रज्ज्वाश्च प्रत्येकं हरणे त्र्यहं क्षीराहारः स्यात् अत्रापि पूर्ववद्विषयसमीकरणपरिहारः स्वामिनश्चोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यसमर्पणादपि वचनादेकरूपप्रायश्चित्ताविरोधः ।। १६७ ।।

(४) **राघवानन्दः। कीटजं** पट्टादिसूत्रं **ऊर्णा** मेषलोमानि एषाम्। **द्विशफो** गवादिः **एकशफो**ऽश्वादिः। द्विखुर इति पाठे स एवार्थः। कार्पासादिनवानामपहरणे प्रत्येकं त्र्यहं केवलं उदकपानम्। कार्पासादिपदं तन्निर्मितवस्त्राद्युपलक्षकं प्रायश्चित्ताकरणे श्वित्रादि-रोगः ।। १६७ ।।

(५) **नन्दनः।** रज्ज्वाश्चापहरण इत्येव पयःपानम् ।। १६७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। कीटजोर्णानां** कीटजतंतूनां क्षौमादीनां पक्षगन्धः सुगन्धः **औषधीनां** दशमूलादीनां रज्ज्वाहरणे त्र्यहं पयः पिबेत् ।। १६७ ।।

(७) **मणिरामः। त्र्यहं पयः** दिनत्रयं दुग्धाहारः ।। १६७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। कर्पासकीटजोर्णानामिति।** कार्पासपट्टोर्णानां **द्विशफस्या-श्वादेः पक्षिणां** च शुकादीनां **गन्धप्रधानानां** चागरुप्रभृतीना**मौषधानां** गुडूच्यादीनां रज्ज्वाश्च मुञ्जादिकृताया अपहरणे त्र्यहं क्षीराहारः स्यात् ।। १६७ ।।

(९) **भारुचिः।** पूर्ववदत्राप्यपेक्षा योजनीया। हस्त्यादीनां च सामान्यविहितिमन्यद्द्रष्टव्यम् ॥ १६७॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ॥
अगम्यागमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १६८॥

(१) **मेधातिथिः।** उक्तार्थः श्लोकः॥ १६८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अगम्यागमनीयं** महापातकेतरागम्यागमनसंबन्धि:॥ १६८॥

(३) **कुल्लूकः। एतैरुक्तैः** प्रायश्चित्तैः स्तेयजनितपापं द्विजातिरपानुदेत्। अगम्यागमननिमित्तं **पुनरेभिर्वक्ष्यमाणैर्व्रतै**र्निर्हरेत् ॥ १६८॥

(४) **राघवनानन्दः।** अपहरणप्रकरणमुपसंहरन् अगम्यागमनप्रायश्चित्तमाह **एतैरिति** दशभिः। **एभिर्वक्ष्यमाणैः**॥ १६८॥

(५) **नन्दनः। एतैरुक्तैरेभिर्वक्ष्यमाणैः**॥ १६८॥

(६) **रामचन्द्रः। एतैर्व्रतैः** स्तेयकृतं पापं **अपोहेत** नाशयेत॥ १६८॥

(७) **मणिरामः। एतैर्पूर्वोक्तैः। एभिः** वक्ष्यमाणैः॥ **अपानुदेत्** पापं दूरी कुर्यात्॥ १६८॥

(८) **गोविन्दराजः। एतैरिति। एभिरुक्तैः** प्रायश्चित्तैः चौर्यजनितं पापं द्विजातिरपनुदेत्। अगम्यागमननिमित्तं पुनरे**भिर्व**क्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत्॥ १६८॥

गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ॥
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ १६९॥

(१) **मेधातिथिः। गुरुतल्पव्रत**मित्यविशेषवचनेऽपि, न तेन 'सुप्यादि'त्येवमाद्यतिदिश्यते, अपि तु 'प्राजापत्यं चरेदब्दम्' इति महापातकत्वात्। न हि महापातकेभ्योऽन्यत्र मरणान्तं प्रायश्चित्तमस्ति। अभ्यासे तु स्यादिति। **स्वयोनयो** भगिन्यः सोदराः। **सख्युः स्त्रीषु** सुहृद्भार्यासु। सुहृत्त्वमेवात्र कारणं, न यौनादिविशेषः; नापि श्रोत्रियत्वादिगुणः। एवं **पुत्रस्य स्त्रीषु** स्नुषासु। असमानजातीयास्वपि **कुमारीषु** पित्रादिभिरदत्तासु। स्वयं संप्रीत्यानुपनतास्वेतदेव बलाद्गमने। अत्रापि न सत्यपेक्षा। यद्यप्यतिदेशे विशेषो नास्ति तथापि प्रायश्चित्तद्वयं स्यादिति, दृष्टत्वात्। तथा च गुरुलघुभावाद्धीनजातीयासु कृच्छ्राब्दाच्चान्द्रायणं मासत्रयं लघीय आदेश्यम्।

अन्त्यजाश्चाण्डालम्लेच्छादिस्त्रियः। चण्डालादिस्त्रीषु च स्मृत्यन्तरे ज्ञानाज्ञानकृतो विशेष उक्तः। 'अन्त्यावसायागमने कृच्छ्रार्धमन्त्यासु द्वादशरात्रम्'॥ १६९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गुरुतल्पव्रतं** द्वादशाब्दव्रतम्। **स्वयोनिष्वे**कयोनिषु सापत्न-भगिनिषु। **सख्युर्मित्रस्य**। **पुत्रस्य** गूढजादेः। औरसादिपुत्रत्रयभार्यागमनं त्वतिपातकम्। **कुमारीष्व**परिणीतासु। **अन्त्यजासु** चाण्डालीतरविलोमजशूद्रादिस्त्रीषु॥ १६९॥

(३) **कुल्लूक**। **स्वयोनिषु** सोदर्यभगिनीषु तथा मित्रभार्यासु पुत्रपत्नीषु चाण्डालीषु प्रत्येकं रेतः सिक्त्वा गुरुदारगमनप्रायश्चित्तं कुर्यात्। अत्रापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुबन्धापेक्षया मरणांतिकं अत एव। रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चाण्डालीष्वन्त्यजासु च। सपिंडापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयत इति यमेन मरणान्तिकमुपदिष्टं अज्ञानात्तद्व्रतम्॥ १६९॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्रादावनुपातकप्रायश्चित्तमाह **गुरुतल्पेति**। **स्वयोनिषु** सोदर्यासु। **पुत्रस्यौ**रसस्य। **कुमारीषु** ब्राह्मणजातासु इदं तु ज्ञाताभ्यासापेक्षया। रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च। सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयत इति यमवचनात्। अज्ञानात्तु प्राजापत्यं चान्द्रायणं वा तथोक्तं खट्वाङ्गीत्यत्र। प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः। चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्यन्वेदसंहितामिति याज्ञवल्क्यः॥ १६९॥

(५) **नन्दनः**। **स्वयोनिषु** स्वदुहितृषु स्त्रीषु सख्युस्त्रीषु पुत्रस्य च स्त्रीषु॥ १६९॥

(६) **रामचन्द्रः**। **स्वयोनिषु** भगिन्यादिषु रेतः सिक्त्वा गुरुतल्पव्रतं कुर्यात् पुत्रस्य गूढजादेः स्त्रीषु अन्त्यजासु॥ १६९॥

(७) **मणिरामः**। **स्वयोनिषु** सोदर्यभगिनीषु अत्रापि ज्ञानाऽभ्यासाद्यनुबंधापेक्षया मरणांतिकम्। अज्ञानात्तु व्रतरूपं कुर्यादिति ज्ञेयम्॥ १६९॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गुरुतल्पव्रतमिति**। भगिनीषु सोदर्यासु च मित्रभार्यासु स्नुषा-कुमारीषु चाण्डालाद्यन्त्यजासु चोपगमनं कृत्वा गुरुदारगमनप्रायश्चित्तं कुर्यात्। अभ्यासा-द्यपेक्षया तत्र तत्र गुरुतल्पप्रायश्चित्तं विज्ञेयम्। रेतःसेकः स्वयोनिष्विति अनेनास्य पौन-रुक्त्यं तत्र वोक्तपरिहारार्थम्॥ १६९॥

(९) **भारुचि**। अकुमारीष्वपि चण्डालादिस्त्रीषु चान्यदपि प्रायश्चित्तं वक्ष्यति, 'चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वे'त्येवमादि॥ १६९॥

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च॥
मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत्॥ १७०॥

(१) **मेधातिथिः**। पितृष्वसुर्दुहिता **पैतृष्वसेयी भगिनी**। **मातृष्वस्त्रीया** मातृष्व-सुर्दुहिता। **मातुश्च भ्रातुर्**मातुलस्य दुहिता। **आप्तस्य** सोदर्यस्येत्यर्थः॥ १७०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पितृष्वसृसुतां भगिनीम्। मातुः स्वस्रेयीं मातुर्या स्वसा तस्या दुहितरम्। मातुश्च य आप्तः सोदरो भ्राता तस्य सुतामिति शेषः। एता अपरिणीता अज्ञानाद्गत्वा चान्द्रायणम्॥ १७०॥

(३) **कुल्लूकः ।** पितृष्वसुर्मातृष्वसुश्च दुहितरं भगिनीं मातुश्च सोदर्यभ्रातुर्दुहितरं सोदर्यभगिनीमिव निषिद्धगमनां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् सकृदज्ञानव्यभिचरिता विषयमल्पत्वात् ।। १७० ।।

(४) **राघवानन्दः । पैतृष्वस्रेयीं** पितृष्वसुर्दुहितरम् । तथा मातृष्वसुरपि मातृभ्रातुराप्तस्य सहोदरस्य दुहितरमिति शेषः । अन्यथैतास्तिस्र इत्यनुपपत्तिः । स्वभगिनीमिवैता इत्यर्थः ।। १७० ।।

(५) **नन्दनः ।** पैतृष्वसेयीं पितृष्वसुः पुत्रीं स्वस्त्रीयां मातृष्वसुः पुत्रीं मातुर्भ्रातुर्मातुलस्याप्ताम् । दुहितरमेतास्तिस्रो गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् । भगिनीं तिस्रामिति तिसृणामेता सां धारणम् ।। १७० ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** पैतृष्वसेयीं मातुः स्वस्रीयां मातुलस्य पत्नीं मातुः साक्षात् आप्तसोदरस्य अज्ञानात् गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।। १७० ।।

(७) **मणिरामः ।** पैतृस्वस्रेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च पितृभगिन्या मातुर्भगिन्याश्च दुहितरम् । मातुश्च भ्रातुः मातृसोदर्य भ्रातुर्दुहितरम् । आप्तस्य दुहितरम् ।।१७० ।।

(८) **गोविन्दराजः । पितृष्वस्रेयीमिति ।** पितृष्वसृमातृष्वसृदुहितरं मातुः स्वभ्रातुः सोदरस्य दुहितरं गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।। १७० ।।

(९) **भारुचिः ।** ऋज्वर्थः श्लोकः यतश्चैतदेवमतः ।। १७० ।।

एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ।। १७१ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** "ननु च सपिण्डा चेत्यनेनैवैतासामविवाह्यत्वे सिद्धे किमर्थमिदं नोपयच्छेतेति"। केचिदाहुः । अन्यासां पक्षेऽभ्यनुज्ञानार्थं सपिण्डश्लोके प्रतिषिद्धानाम् । तदयुक्तम् । **पतति ह्युपयन्नध** इति प्रायश्चित्ताविधानात् । एतस्मिंश्च प्रयोजने संभवति सपिण्डश्लोकस्य पाक्षिको बाधोऽयुक्तोऽगत्या हि विकल्प आश्रीयते । **ज्ञातित्वेन** बन्धुत्वेनेत्यर्थः । **अनुपेया** अविवाह्या अगम्याश्च । **उपयन्**विवाहयन् । **अधः पतति** नरकं प्राप्नोतीति यावत् । अथवा जातितो भ्रश्यति हीनजातीयः संपद्यते । यद्यपि जातेर्जीवत्पिण्डानपायः, तथापि तत्कर्मानधिकारादेवमुच्यते ।। १७१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** अथ तासां स्वयं परिणयनं निषेधति **एता** इति । **भार्यार्थे** भार्यानिष्पाद्यकर्मार्थे **नोपयच्छेत्** नोद्वहेत् । **ज्ञातेयेन** एकबीजिना । चाज्ञातेयेनेति त्वन्यासामपि तादृशीनामपरिणेयत्वार्थमुक्तम् । **अधःपतति** द्विजकर्मतो हीयते प्रायश्चित्तं **तु** स्मृत्यन्तरोक्तम् ।। १७१ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** तिस्र एताः पैतृष्वसेय्याद्याभार्यार्थे प्राज्ञो नोद्वहेत् **ज्ञातित्वेन** बान्धवत्वेन ता नोपेतव्याः । यस्मादेता **उपयन्नु**पगच्छन्नरकं याति असपिंडा च या मातुरित्यनेन निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन निषेधदार्ढ्यार्थं पुनर्वचनम् ।। १७१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अत एवासां विवाहोऽपि निषिद्ध इत्याह **एता** इति। ज्ञातेयो बन्धुजनतेत्यभिधानाद्बान्धवैः **अनुपेयाः** अविवाह्या ता **उपयन्नुद्वहन्नध:पतती**-त्यन्वयः।। १७१।।

(५) **नन्दनः**। अविवाह्याश्चैतास्तिस्र इत्याह **एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे** इति। ज्ञायते ज्ञातित्वेन।। १७१।।

(६) **रामचन्द्रः**। एतास्तिस्रः एताः काः तत्र उच्यते पैतृष्वस्रेयीं मातृष्वसारं मातुलानीं सोदरस्य स्त्रीं अज्ञानाद्‌गत्वा चान्द्रायणं चरेत् बुद्धिमान् न उपयच्छेत्। ज्ञातित्वेन सापिण्ड्ये गताः अनुमेयाः। **उपयन्** गच्छन् अधःपतति।। १७१।।

(७) **मणिरामः**। **एतास्तिस्रः** पैतृस्वस्रेय्याद्याः। **न उपयच्छेत्** नोद्वहेत्। **ज्ञातेयेन** बांधवत्वेन। **ताः अनुपेयाः** नोपगंतव्याः। हि यस्मात् एताः **उपनयन्** उपागच्छन् **अधःपतति** नरकं याति। असपिंडा च या मातुरित्यनेन निषेधे सिद्धावपि पुनर्वचनं दाक्षिणात्याचार-दर्शननिषेधदाढर्यार्थमित्यपौनरुक्तिः।। १७१।।

(८) **गोविन्दराजः**। **एता** इति। **तिस्र एताः** पितृष्वस्राद्याः भार्यार्थं प्राज्ञैः नोद्वहनीयाः। ज्ञातित्वादेता नोढव्याः यस्मादेता उपगच्छन् नरकं व्रजति। असपिण्डा तु या मातुरित्यनेनैव निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन दार्ढ्यार्थं पुनर्वचनम्।। १७१।।

(९) **भारुचिः**। मातृष्वसृमातुलदुहित्रोस्त्वसपिण्डाश्च याः मातुरित्यनेन सिद्धे प्रतिषेधे पैतृष्वस्रेयाः प्रतिषेधार्थं पुनरिह ग्रहणम्। अनुवादार्थो वायं श्लोको वर्णनीयः, "असपिण्डा च या मातु" रित्यनेनैव सिद्धत्वादिति।। १७१।।

अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु।।
रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सांतपनं चरेत्।। १७२।।

(१) **मेधातिथिः**। **अमानुष्यो** वडवाद्याः। गोरमानुषीत्वेऽपि 'सखिसयोनिसगोत्रा-शिष्याभार्यासु स्नुषायां गवि च तल्पसमः। अवकर' (गौ० २३। १२-१३) इति विशेष-विहितमेव। अनयोर्गुरुतल्पावकीर्णप्राश्चित्तयोरबुद्धिपूर्वभेदेन व्यवस्था। तल्पशब्देन प्रसिद्ध-सम्बन्धादत्र शास्त्रे गुरुतल्पमेवोच्यते। 'अवकरो'ऽवकीर्णीनिमित्तम्। निमित्ते चातिदिष्टे तत्कार्यातिदेशः। 'सखी' चात्र या पुरुषवन्मैत्रीमागता, न तु या सख्युः स्त्री। न ह्यत्र पुंयोगा-त्प्रवृत्तिः। न च भार्यासंबन्धेन संबन्धोऽस्ति, सयोनिपदेन व्यवधानात्। तथा च वसिष्ठो 'गुर्वी सखी न च पात्रांगत्वात्कृच्छ्राब्दपालं न च पात्रकुमारी अनयोस्तूपस्थादन्यत्र'। **उदक्यायां** च मासिकेन रजसाभिप्लुतो'दक्या'। पाठान्तरं 'पीत्वाधरं पुरुष इति **उदक्यायामयोनिषु'**। एक एवार्थः। **अयोनिः** स्त्रीलिङ्गादन्यत्र स्थाने। तथान्ये 'जले खे च' इति पठन्ति। "ननु चायोनिग्रहणादेव सिद्धं 'ख' इति न पठितव्यम्। आकाशः खशब्देनोच्यते। योनेरन्यश्च सः"। नैष दोषः। योनिशब्देन साहचर्यात् अन्यदङ्गमेवोच्यत इति मन्यन्ते। **जले** साक्षात्।। १७२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अमानुषीषु** वडवादिषु गवि तु गवि च तत्तुल्यमिति गुरुतल्पप्रायश्चित्तस्य गौतमेनोक्तत्वादधिकं प्रायश्चित्तम्। **उदक्यायां** रजस्वलायाम्। **अयोनिषु** योनिदेशादन्यत्र मुखादौ। **जले** जलमध्ये। सांतपनं कामतः।। १७२।।

(३) **कुल्लूकः। अमानुषीषु** वडवाद्यासु न गवि गोष्ववकीर्णीसंवत्सरं प्राजापत्यं चरेदिति। शंखलिखितादिभिर्गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात्। तथा रजस्वलायां योनितश्चान्यत्र स्त्रियां जले रेतःसेकं कृत्वा पुरुषः सान्तपनं कृच्छ्रं कुर्यात्।। १७२।।

(४) **राघवानन्दः। किंच अमेति। अमानवीषु** मेष्यादिषु गवातिरिक्तासु गोष्व-कीर्णी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेदिति शङ्खोक्तेः पुरुष इत्यनुवादमात्रम्। **अयोनिषु** गुदादिषु स्वस्त्रिया एव। केवले जले। कृच्छ्रं सान्तपनाख्यं वक्ष्यमाणम्।। १७२।।

(६) **रामचन्द्रः।** न मानुषीषु **च** उदक्यासु **उदक्यायाम्**।। १७२।।

(७) **मणिरामः। अमानुषीषु** वडवाद्यासु। न तु गवि। **गोष्वप्रकीर्णः** संवत्सरं प्राजापत्यं चरेदिति शंखेन गुरुप्रायश्चित्तस्य तत्रोक्तत्वात्। **उदक्यायां** रजस्वलायाम्। **अयोनिषु** योनिव्यतिरिक्तेषु स्थलेषु हस्तादि व्यापारेण।। १७२।।

(८) **गोविन्दराजः। अमानुषीष्वनङ्गेष्विति**। अमानुषीषु वडवाद्यासु न गवि गौतमीये गवि च तल्पसम इत्यतिगुरुप्रायश्चित्तदर्शनादनङ्गे वाविद्यमानस्त्रीपुल्लिङ्गे नपुंसके रजस्वलायां च योनितश्चान्यत्र स्थितायां जले च रेतःसेकं कृत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं कुर्यात्।। १७२।।

(९) **भारुचिः।** 'अमानुषीष्वनङ्गे च पैशाच्यां चैव योषिती'त्यपरः पाठः अस्य श्लोकार्धस्य। खे च इत्यपरे पठन्ति। **अमानुषीषु** बन्धबाह्यासु **पुरुषे** चानङ्गे। **उदक्या** प्रसिद्धा। **अयोनौ च जले च रेतः सिक्त्वा।** व्यवहितेषु वक्ष्यत्यनन्तरश्लोके नौप्रभृतिषु। **कृच्छ्रं सान्तपनं** चरेत्। तच्च वक्ष्यति। बडवादिवद् गवि प्रायश्चित्तमन्यमेतत्। अत-स्तस्यानुक्तत्वात् स्मृत्यन्तराद्वर्णनीयम्। स्नुषायां गवि च गुरुतल्पसमं इति।। १७२।।

मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः।।
गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ।। १७३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** मैथुनेषु। समनन्तरं सवाससः स्नानम्। **गोयाने** गन्त्र्यादावप्सु चापि।। १७३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पुंसि** तस्य मुखादौ। **योषिति** स्वयोषित्यपि यदि. **गोयाने** गोयुक्तरथादौ संविष्टायाम्। **अप्सु याने** नौकाधाम्। तथा दिवागमने। स्नानेन शुद्धिर-कामतः। कामतस्तु प्रायश्चित्तं स्मृत्य तरोक्तम्।। १७३।।

(३) **कुल्लूकः।** यत्र देशे क्वापि पुरुषे मैथुनं सेवित्वा **स्त्रियां** गोयाने शकटादौ जले दिवाकाले मैथुनं च सेवित्वा सवस्त्रश्च **स्नायात्**।। १७३।।

(४) **राघवानन्दः ।** किंच मैथुनमिति गोयानेत्याद्यधिकरणं पुंसि गुदादिषु योषिति स्वयोनिष्विति।। १७३ ।।

(५) **नन्दनः ।** पुंसि योषिति पुंसो योषितश्चोपर्यन्यथा सह मैथुनं समाप्येत्यर्थः। एवं गोधानामपि वियोज्यम् ।। १७३ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** पुंसि वा योषिति वा मैथुनं **समासेव्य** गत्वा गोयाने नौकायां मैथुनं दिवा चैव।। १७३ ।।

(७) **मणिरामः । सवासाः** सवस्त्रः।। १७३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । मैथुनमिति** । पुंस्यूरुमध्यकक्षादेर्मैथुनं कृत्वा स्त्रियां गोयुक्ते याने वा गन्त्र्यादावप्सु याने वा नावादौ दिवा च कृत्वा सचैलस्नानं कुर्यात् ।। १७३ ।।

(९) **भारुचिः ।** पुंस्युपरिभोग्ये पूर्वश्लोक उक्तं प्रायश्चित्तं गुरु। इदं त्वन्यदन्यत्र प्रदेशे लघुप्रायश्चित्तम् । **योषिति वा द्विज** इति द्विजग्रहणं विशेषार्थम्। तत्स्त्रीपुंसयोर्मैथुनं विशेषयति। **गोयानेऽप्सु च याने दिवा चैवा** यानेऽपि **सवासाः स्नानमाचरेत्**। सवस्त्रस्नानोपदेशाच्च नित्यादधिकं विशिष्टमिदं नैमित्तिकं स्नानमुच्यते।। १७३ ।।

चंडालांत्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ।। १७४।।

(१) **मेधातिथिः । चण्डाला** म्लेच्छा दिगन्तवासिनः। तत्स्त्रीगमने प्रायश्चित्तं तदन्नभोजने प्रतिग्रहे च। **पततीति** वचनात्कृच्छ्राब्दादधिकं प्रायश्चित्तं, न पुनः पातित्यमेव भोजने। 'अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽन्नम्' इतिप्राप्ते वचनमिदं कृच्छ्राब्दप्रायश्चित्तार्थम्। एवं प्रतिग्रहेऽपि 'मासं गोष्ठे पय' इति प्राप्ते तदर्थमेव। **ज्ञानात् साम्यमिति ।** कामकारकृतेऽपि प्रायश्चित्तविधानार्थेऽर्थवादोऽयम्। यत्स्मृत्यन्तरेऽब्दशब्देन ज्ञाताज्ञातयोः प्रायश्चित्तमुक्तं तच्च दर्शितम्। अतः कुतोऽधिकप्रायश्चित्तार्थता। **"भुक्त्वा** चेति केन संबध्यते"। चाण्डालान्त्येत्यनेन। "ननु च गुणीभूतमेतत्"। गुणीभूतस्याप्यपेक्षायां संबन्धो दर्शितः। 'भुक्त्वा' 'कस्ये'-त्याकांक्षायां अन्यस्याश्रुतत्वात्साम्यवचनाच्च चाण्डालान्त्यानामेव सम्बन्धः। अतोऽयमर्थो भवति चाण्डालस्त्रीम्लेच्छानामन्नमशित्वा तेभ्यः **प्रतिगृह्य च** स्त्रियं गत्वा सकृद्गमनात्प्रायश्चित्तम्। अभ्यासे तु साम्यमेव युक्तमनधिकारप्रायश्चित्तेन। यतः प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकेन भवितव्यं न च तान्येकेन जन्मना शक्यन्तेऽनुष्ठातुम्।। १७४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** चाण्डालानां स्त्रियस्तथा तदन्ये अन्त्यावसायिनो बाह्याः सूताद्याः तेषां स्त्रियः सकृदपि गत्वा तथा तेषामेवान्नं चिरकालं भुक्त्वा तेभ्यः प्रतिगृह्य चात्यन्ताभ्यासेन बहुधनं महापातकितुल्यो भवति। ज्ञानात् कामात् साम्यं च तज्जातिप्रवेशमत्यन्ताभ्यासे न तत्र प्रायश्चित्तमित्यर्थः।। १७४।।

(३) **कुल्लूकः ।** चण्डालस्यान्त्यजानां च म्लेच्छशबरादीनामज्ञानतो ब्राह्मणः स्त्रियो गत्वा तेषां चान्नं भुक्त्वा तेभ्यः प्रतिगृह्य पतति। पतितस्य प्रायश्चित्तं कुर्यात् एतच्च गुरु-

त्वाच्चाभ्यासतो भोजनप्रतिग्रहविषयम्। ज्ञानात्तु तेषां स्त्रीगमनं कृत्वा समानतां गच्छति एतच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थम्।। १७४।।

(४) **राघवानन्दः।** चण्डालश्चान्त्यो यवनादिस्तयोः स्त्रियं गत्वा संभोग्यत्वेन। गोविन्दराजस्तु पानाशनादूर्ध्वं पतति याजनादिभिस्तु ततोऽर्वागिति। अन्ये तु पानाशनादिभिरब्देन न तु सद्यः याजनादिभिस्तु सद्यः। तथा च देवलबौधायनौ। याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम्। कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन समं नराः। संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनान्नसद्यः शयनासनात्। **भुक्त्वा** तेषामन्नं प्रतिगृह्य तेषामेव सुवर्णादि पतति पतितप्रायश्चित्तं कुर्यात्। अज्ञानतोऽभ्यस्य। ज्ञानतोऽभ्यासे तु साम्यमिति प्रायश्चित्तगौरवार्थम्। न ह्यन्यजातेरन्यजातित्वं वस्तुतो घटते।। १७४।।

(५) **नन्दनः।** अन्त्यः पुल्कसादिभिर्भुक्त्या चण्डालादीनां भोजनं तेभ्य एव। प्रत्यगृह्य गमनभोजनप्रतिगृहेषु समुच्चितेष्वेतदित्यत्र प्रायश्चित्तमूह्यम्।। १७४।।

(६) **रामचन्द्रः।** अज्ञानतः पतति असकृद्भोजनप्रतिग्रहौ कृत्वेत्यर्थः सकृद्विप्रः ज्ञानात्साम्यं गच्छति।। १७४।।

(७) **मणिरामः।** भुक्त्वा च चंडालादीनां अन्नं भुक्त्वा तेभ्य एव प्रतिगृह्य च। पतति पतितस्य यत्प्रायश्चित्तं तत्कुर्यात्।। १७४।।

(८) **गोविन्दराजः। चाण्डालस्येति।** चाण्डालम्लेच्छस्त्रियं गत्वा अज्ञानतो भुक्त्वा च तेभ्यश्च प्रतिग्रहं ज्ञानतः कृत्वा अभ्यासे सति पतति। अतश्च पतितप्रायश्चित्तमस्य भवतीत्येतत्पुनरेतदभ्यासतः कृत्वा तत्तुल्यतां याति। अतश्चास्य प्रायश्चित्ताभावः।। १७४।।

(९) **भारुचिः।** चाण्डालोऽन्त्यो येषामायोगवादीनां शूद्रप्रभवानां त इमे चण्डालान्त्याः। तेषां स्त्रीप्रतिषेधः। प्रायश्चित्तं तु वक्ष्यामः। पतनसाम्ययोः को विशेषः। प्रायश्चित्तेन प्रत्याहारः पतने प्रायश्चित्ताभावस्तु साम्ये विज्ञयः।। १७४।।

विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्त्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि ।।
यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ।। १७५ ।।

(१) **मेधातिथिः। विशेषेण प्रदुष्टां निरुन्ध्यात्**पत्नीकार्येभ्यो निर्वर्तयेत् 'अर्थस्य संग्रहे चैनाम्' इत्यादिभ्यः। **एकवेश्मनीति** निगडबन्धे कर्तव्या। न स्वैरं भर्तृगृहे विहर्तुं लभेत। तत्र निरुद्धां प्रायश्चित्तं कारयेत्। किं पुनः। **यत्पुंसः परदारेषु** प्रायश्चित्तमुपपातकं ब्राह्मणस्य तत्समानहीनजातीयासु पारदार्यमिति। वर्णान्तराणां तदेव। उत्तमागमने तु द्विगुणं वैश्यस्य त्रिगुणं ब्राह्मण्यां क्षत्रियस्य। तथाऽयं विशेषो द्वे परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्येति। शूद्रस्य ब्राह्मणीगमने महापातकप्रायश्चितम्। वैश्यस्य क्षत्रियागमन उपपातकं द्विगुणं त्रिगुणम्। केचित्तूत्तमागमने शूद्रस्य ब्राह्मणीवदिच्छन्ति। 'प्रातिलोम्ये वधः पुंसाम्' (याज्ञ० २।२८६) इति लिङ्गदर्शनादेतदुक्तम्। दण्डेष्वपि विशेषो दर्शितः। यथैवोत्तमागमने पुंसां व्यवस्था तथैव स्त्रीणां हीनजातीयपुरुषसंपर्के चेति। दोषेऽपि स्त्रीणामर्धं प्रायश्चित्तम्। 'प्रायश्चित्तार्द्ध-

मर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च। बालश्चाषोडशाद्वर्षादशीतिपरतः पुमान्।।' तथा दृष्टव्यभिचारायां गमने लघीयः। स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सचैलस्नानादुदकुंभं दद्याद्ब्राह्मणाय। वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणं भोजयेत्। क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषणं यवाढकं दद्यात्। वैश्यवदित्यपि स्मर्यते। तद्वच्छूद्रभार्यायां द्रष्टव्यम्। ऋतौ वा गच्छतो गर्भमादधतो वा। 'ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः। अप्रजाता विशुध्येयुः प्रायश्चित्तेन नेतरा।।' अथवा या एता न केनचिदूह्यन्ते, वैश्येन चरन्ति, तद्गमनेऽस्ति प्रायश्चित्तं नेति संदेहः। "कुतः संशयः"। दारशब्दस्य संस्कारशब्दत्वात्। असति विवाहे न ता अस्य दारा इति व्यपदेशमर्हन्ति। पारदार्थे च प्रायश्चित्तम्। अतो नास्तीत्यवगच्छामः। यतस्तु 'स्वदारनिरत' इति नियमो विहितोऽतो भवतीति मन्यामहे। "किं पुनरत्र युक्तम्"। अस्तीति। कुतः ? नियमस्य विहितत्वात्। 'अकुर्वन्विहितमि'त्यादि, तदतिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणात्। माभून्नामोपपातकम्। न तावता प्रायश्चित्ताभावः प्रायश्चित्तार्थमुपपातकजातिभ्रंशकरादि परिगणितम्। सामान्यं तु निमित्तं सर्वत्राकुर्वन्विहितमित्यादि। उक्तं च प्राक् 'स्वैरिणीत्यादि'। "ननु च मृतभर्तृपक्षेण पितृपक्षेण वा संबद्धैव परदारव्यपदेश्या। अधिकामविहारित्वात् स्वैरिण्यः"। सत्यम्। वेश्यास्वपि स्वातन्त्र्यावलंबनः स्वैरिशब्दो न विरुध्यते। अतश्च तासां सचैलस्नानोदकुंभादिदानम्। तत्र केचिदाहुः। व्रतमेतत्। 'तस्य व्रतं' इत्युपक्रम्य 'व्रतानीमानि धारयेदिति' च यानि विहितानि तानि स्नातकव्रतानि, न सर्वपुरुषधर्मः।। १७५।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। विप्रदुष्टां** विशेषेण महापातकादन्येन प्रायश्चित्तापनोद्यदोषपरपुरुषगमनेन प्रदुष्टां **निरुन्ध्यात्** गृह्यकर्मादिभ्यो निवर्तयेत्। **एकवेश्मनि** स्वनिवासगृहे भूयो व्यभिचारनिरासार्थम्। यत्पुंसस्तत्तदुपाधिविशेषनिबन्धनं परदारेषु गमने व्रतमुक्तं तदेनां चारयेत्। एतच्च सवर्णागमने। उत्तमाधमवर्णगमने तु क्रमादल्पं महच्च प्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरसिद्धं ग्राह्यम्।। १७५।।

(३) **कुल्लूकः।** विशेषेण प्रदुष्टामिच्छया व्यभिचारिणीमित्यर्थः। भर्ता निरुन्ध्यात्पत्नीकार्येभ्यो निवर्त्य निगडबद्धामिवैकगृहे धारयेत् यच्च पुरुषस्य सजातीयपरदारगमने प्रायश्चित्तं तदेवैनां कारयेत्ततश्च स्त्रीणामर्धं प्रदातव्यमिति यद्वसिष्ठादिभिरुक्तं तदनिच्छया व्यभिचारे च कर्तव्यम्।। १७५।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **विप्रेति। विप्रदुष्टामि**च्छातो व्यभिचारिणीम्। एके मुख्यान्यकेवला इत्यभिधानादन्य आत्मवेश्मनि। परदारेषु यद्व्रतं सजातीयेषु **एनां** व्यभिचारिणीं तद्व्रतं कारयेत्। तथा च विष्णुः। अविद्यमाने सर्वस्वमित्युपक्रम्य एतदेवव्रतं कुर्युरुपपातकिनो नरा इत्युपसंहृत्य स्त्रीणामर्धं प्रदातव्यमित्याह अतः सर्वस्वार्धं व्रतम् ।। १७५।।

(६) **रामचन्द्रः। विप्रदुष्टां** व्यभिचारिणीम्। यद्व्रतं पुंसः परदारेषु तद्व्रतमेनां संचारयेत्।। १७५।।

[ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेऽप्सङ्गताः ।।
अप्रजास्ता विशुध्येयुः प्रायश्चित्तेन नेतराः ।। १ ।।]

(७) **मणिरामः । विप्रदुष्टां** विशेषेण प्रदुष्टां इच्छया व्यभिचारिणीम् ।। १७५ ।।

(८) **गोविन्दराजः । विप्रदुष्टामिति ।** विप्रदुष्टां स्त्रियं निरून्ध्य प्रायश्चित्तान्तं यावत् स्थापयेत् । यच्च पुंसः समानजातीयपरदारगमने उपपातकप्रायश्चित्तं तदेवैनां कारयेत् ।। ।। १७५ ।।

सा चेत्पुनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपमंत्रिता ।।
कृच्छ्रं चांद्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ।। १७६ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** प्रार्थिता समानजातीयेन पुनः संसर्गे चांद्रायणमुपपातकत्वात्सिद्धम् । गोघ्ननिवृत्त्यर्थं पुनश्चांद्रायणविधानं साकल्यविधानार्थम् । यावच्चैवमुक्तम्—'माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा । दुहिता चार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता साध्वी धात्री वर्णोत्तमा च या ।।' अत्र सत्यप्यतिदेशे न तुल्यप्रायश्चित्तता, दण्डविशेषदर्शनात् । तत्र मातर्युक्तमेव । मातृष्वसृप्रभृतीनां दुहितृन्तानां कृच्छ्राब्दः । अवशिष्टानां चान्द्रायणाभ्यासः । तत्र या उक्तास्ताः सगोत्रा उच्यन्ते यज्जातीयास्तेन व्यपदिश्यन्ते, उत यस्मै दत्तास्तद्गोत्रा इति । उभयेनेत्याह, उभयथालिङ्गदर्शनात् । 'गोत्रं' वंशः पित्रादिरभिजनः, तत्सम्बन्धाच्च पितृष्वसृग्रहणमनर्थकं, सगोत्रा हि सा । अथ येनैकतां गतास्तद्भावमनुभवन्ति, तदा भर्तृगोत्रव्यपदेशार्हाः, तस्मिन् पक्षे पितृव्यस्त्रीग्रहणमनर्थकं भवति हि सा सगोत्रा । नन्वियं कस्येति लिङ्गाभावादुभयोरपि युक्ता । सर्वेषां तु दर्शनं भर्तृगोत्राः 'सगोत्राः' । यत्तु कैश्चिदुच्यते 'श्राद्धविधौ कुर्वन्तु पैत्रिकं गोत्रमिति' तत्तत्रैवास्ति । अथवाऽप्यस्तिवचनात्तथा क्रियेत ।। १७६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** सा चेत्पुनर्द्वितीयवारे प्रदुष्येत् **सदृशेन** सवर्णेन **उपमन्त्रिता** प्रापिता । एतेनाकामकृतामुपलक्षयति । **कृच्छ्रं** प्राजापत्यं तथा चान्द्रायणं पूर्वोक्तप्रायश्चित्तकरणान्तरमधिकं कार्यमित्यर्थः ।। १७६ ।।

(३) **कुल्लूकः । सा** स्त्री सजातीयगमने सकृद्दुष्टा कृतप्रायश्चित्ता यदि पुनः सजातीयेनाभ्यर्थिता सती तद्गमनं कुर्यात्तदास्याः प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं कृच्छ्रचान्द्रायणं च मन्वादिभिः स्मृतम् ।। १७६ ।।

(४) **राघवानन्दः । सा** कृतप्रायश्चित्तापि । **उपयन्त्रिता** निरुद्धापि । पुनर्दुष्टा कुर्यात् कृच्छ्रचान्द्रायणे सकृदसकृदपेक्षे ।। १७६ ।।

(५) **नन्दनः । सदृशेन** समानवर्णेन **उपयन्त्रितो**पहूता ।। १७६ ।।

(६) **रामचन्द्रः । सदृशेन** सवर्णेन पुरा सा चेत्पुनः **उपयन्त्रिता** प्रार्थिता ।। १७६ ।।

(७) **मणिरामः । सदृशेनोपयंत्रिता** सजातीयेन मैथुनार्थं प्रार्थिता सती पुनश्चेत्प्रदुष्येत् तदा कृच्छ्रं प्राजापत्यं चांद्रायणं च अस्याः पावनं स्मृतम् ।। १७६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । सेति । सा** स्त्री सजातियगमनेन सकृत्प्रदुष्टा कृतप्रायश्चित्ता यदि पुनस्तेनैव सजातिना अभ्यर्थिता सती तद्गमनं कुर्यात् तदा प्राजापत्यं कृच्छ्रं चान्द्रायणं च तस्याः शुद्ध्यर्थं द्वयमपि स्यात् । ।। १७६ ।।

(९) **भारुचिः ।** ऋज्वर्थः श्लोकः। एतावांस्तु विशेषः। यत्पुंसः स्त्रीसम्पर्के तदेव तस्या अपि स्त्रियाः पुरुषसंपर्के। तद्यथा यच्छूद्रस्य ब्राह्मणीगमने, तदेव ब्राह्मण्या अपि शूद्रसम्पर्के। एवं सर्वसम्पर्के व्याख्येयम्।। १७६।।

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः ।।
तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ।। १७७ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** **वृषल्यत्र** चण्डाल्यभिप्रेता, महत्त्वात्। द्विरभ्यासे चेद्बुद्धिपूर्वे द्रष्टव्यम्। अन्यथा कृच्छ्राब्द एव वा। एकरात्रग्रहणात्। सर्वां रात्रिं शयानस्य तथा सह गच्छतश्चैतद्विज्ञेयम्। **सेवनं** संभोगः। वृषलीशब्दो निन्दया प्रयुक्तो न जातिशब्दे। **यत्करोति** यत्पापं जनयति **तत्त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति** विनाशयति। भैक्षाहारो **जपन्निति** अविशेषचोदनायां भावि आसु परं च नास्तीत्याहुः। अन्ये तु यथाश्रद्धमन्यानि मन्त्रब्राह्मण-वाक्यानि, न तु लौकिकं वाक्यम्। अविशेषेण मन्त्रजपस्य शुद्ध्यर्थं विहितत्वाद् 'क्संहिता-मित्यादि'। यत्तु 'त्रिभिर्मासैः सेवित्वा वृषलीं, शूद्रामेवाचक्षते, तदप्ययुक्तम्। शूद्राविवाह-स्याविहितत्वात्, स्वैरिण्याश्च लघुप्रायश्चित्तस्योपदेशादन्यस्याश्चोपपातकत्वाद्गुरुतरमिद-मयुक्तम् ।। १७७।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** यत्करोति पापम्। **वृषली** शूद्रा शूद्रायाः सेवने द्विज इति पुराणे वसिष्ठेनोक्तत्वाच्च। अत्र **च** सेवमान इत्यत्रोत्पन्नगुणं गर्भाधानकारणं मैथुनमुक्तं वृषलीमभिप्रजातस्त्रीणि वर्षाणीति स्मृत्यन्तरात्। भैक्षभुक् चतुर्थकाल इति स्मृत्यन्तरात्। जपन् गायत्रीम्।। १७७।।

(३) **कुल्लूकः ।** **वृषल्यत्र** चण्डाली प्रायश्चित्तगौरवात् चण्डालीगमने यदेकरात्रेण ब्राह्मणः पापमर्जयति तद्भैक्षाशी नित्यं सावित्र्यादिकं जपन् त्रिभिर्वर्षैरपनुदति। तथा चापस्तम्बः यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानः चतुर्थकाल उदक आत्म-जापी भैक्षचारी त्रिभिर्वर्षैस्तद्व्यपोहति पापम्। मेधातिथिस्तु इत्थमेव व्याख्यातवान्। गोविन्दराजस्तु अक्रमपरिणीतशूद्रागमनप्रायश्चित्तमिदमाह।। १७७।।

(४) **राघवानन्दः ।** किंचान्यदपि। **वृषली** गोघ्नी चाण्डाली प्रायश्चित्तगौर-वात्। जपन् सावित्रीम्। तथा चापस्तम्बः। यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानः अम्भोधिवासे न चतुर्थभक्तस्त्रिभिर्वर्षैस्तदपोहन्ति पापमिति। गोविन्दराजेन तु अक्रमपरिणीतशूद्रागमनविषयकमुक्तं वृषलीफेनपीतस्येत्याद्यपि तथैव व्याख्यातम्।। १७७।।

(५) **नन्दनः ।** यत्पापं आप्या अब्दैवत्य आपोहिष्ठेत्यादिकाः ।। १७७।।

(६) **रामचन्द्रः ।** वृषलीसेवनं गर्भजनकं तत् भैक्ष्यभुक् चतुर्थकाले भिक्षान्नभुक् गायत्रीं जपन्नित्यम्।। १७७।।

(७) **मणिरामः ।** **वृषली** अत्र चांडाली। प्रायश्चित्तगौरवात्। चांडालीगमनेन

यत् एकरात्रेणे **द्विजः** ब्राह्मणः पापमर्जयति तत् पापं भैक्षभुक् भिक्षाशी भूत्वा सावित्र्यादिकं जपन् त्रिभिर्वर्षैः व्यपोहति ।। १७७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । यदिति ।** शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । शूद्रावेदी पतत्यत्रेरिति निन्दातिशयश्रवणादकमोढाशूद्रासेवनेन । यदेकरात्रेण पापमर्जयति तद्भैक्षाशी नित्यं जपं कुर्वन् स्त्रिभिर्वर्षैरपनुदति । यत्तु चाण्डाल्यत्र वृषलीति व्याचक्षते तदसत् अप्रसिद्धेस्तथा चापस्तंबोऽनार्याशयने बिभ्रदित्युपक्रम्य यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णवर्णं ब्राह्मणः सेवमानश्चतुर्थकाल उदकाभ्यधायैस्त्रिभिर्वर्षैः तदपहन्ति पापमित्याह ।। १७७ ।।

(९) **भारुचि ।** चण्डालान्त्यस्त्रीगमने प्रायश्चित्तस्याविधानात्, शूद्रायाः वृषल्याः पक्षे गम्यत्वादनधिकृतत्वाच्च, चण्डालान्त्यस्त्रीगमनमिदं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम्, अधिकृतत्वात्तस्या इति । अपरे त्वक्रोढां शूद्रां वृषलीमाहुः । पाठान्तरं च कुर्वन्ति 'त्रिभिर्मासैरि'ति । तत्पुनर्न न्यायमनधिकृतत्वात्तस्या इति अपरे त्वक्रमो वेति च विचारणीयम् ।। १७७ ।।

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।।
पतितैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ।। १७८ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** ऋज्वर्थः श्लोकः ।। १७८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** चतुर्णामपीत्यपि शब्द उपपातकसंग्रहाय । निष्कृतीर्निष्कृतय उक्ताः ।। १७८ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** इयं हिंसाऽभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनकारिणां चतुर्णामपि पापकृतां विशुद्धिरुक्ता इदानीं साक्षात्पापकृद्भिः सह संसर्गिणा**मिमा** वक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ।। १७८ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** अगम्यागमनप्रायश्चित्तमुपसंहरंस्संसर्गजप्रायश्चित्तमाह **एषेति** । निष्कृतिरुक्ता । संप्रयुक्तानां यौनादिसंबन्धिनां निष्कृतीः शृणुतेत्यन्वयः । द्वितीयेन पातित्यकारणं ज्ञापयन् संबन्धानुवदनं तृतीयेन प्रायश्चित्तव्यवस्थितिरिति ।। १७८ ।।

(५) **नन्दनः ।** चतुर्णां वर्णानां विप्रादीनां पतितैरेतैश्चतुर्भिः संसर्गिणां **इमा** वक्ष्यमाणाः ।। १७८ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** एषा निष्कृतिः चतुर्णां वर्णानां पापकृतां उक्ता । पतितैः सह युक्तानां **इमाः** वक्ष्यमाणलक्षणा निष्कृतीः शृणुत ।। १७८ ।।

(७) **मणिरामः ।** पापकृतां हिंसा अभक्ष्यभक्षणस्तेय अगम्यागमनकारिणां **चतुर्णा**मप्येषा **निष्कृतिः** शुद्धिः उक्ता । इदानीं **पतितैः** साक्षात्पापकृद्भिः **संप्रयुक्तानां** संसर्गिणां **इमाः** वक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ।। १७८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । एषेति ।** हिंसा अभक्ष्यभक्षणस्तेयागमनकारिणां चतुर्णामपि महापातकिनामितरेषां चैषा संशुद्धिरुक्ता । इदानीं पतितसयोगिनां **चेमा** वक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ।। १७८ ।।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।।
याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ।। १७९ ।।

(१) **मेधातिथिः** । द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतत्यर्थः । **पतति** भ्रश्यति, हीयतेऽधिकारात् । **पतिताश्चत्वारो** ब्राह्मणादयः । तैः **सहाचरन् संवत्सरेण पतितो भवति** तत्तुल्यो भवतीत्यर्थः । किमाचरन् । **यानासनाशनात्** । संलापगात्रस्पर्शादिना सह गमनम् । '**यान**'मासनं तादृशमेव । एकस्यां शय्यायामेकस्मिन्नासने, एकपात्रे भोजनम् । **याजनाध्यापनाद्यौनान्न** त्विति विच्छेदः । किं याजनादिभिर्नैव पातित्यमथार्वाक्संवत्सरादूर्ध्वं वेत्येतद्वक्तव्यम् । स्मृत्यन्तरदर्शनादिभिः सद्यः । **याजनाध्यापन**मिति द्वितीयान्तः पाठो युक्तः । आचरन्निति शत्रा हेत्वर्थस्य गमितत्वात् ।। १७९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **संवत्सरेण** संवत्सरकृतेन सहाचरणेनेत्यर्थः । **पतति** पातकितुल्यो भवति । **सहाचरन्** संसर्गेण प्रवर्तमानः । **याजनाध्यापनादिति** तं याजयति तेन वा याज्यते एवं तमध्यापयति तेन वाध्याप्यते । तथा पतितया स्त्रिया पतितेन पुंसा वा सह मैथुनेन पुमान् स्त्री वा संगृह्यत इत्यर्थः । केचित्तु ब्राह्मणयौनांश्च संबन्धानिति विवाहेऽपि **यौन**पदप्रयोगात्तस्याप्यत्र यौनपदेन संग्रहमिच्छन्ति तत्र च संवत्सरेणेति तत्कृत्वा अकृतप्रायश्चित्तस्य वासेनावस्थानेनेत्यर्थः । न तु यानेति । सहयानसहासनाभ्यां सहाशनेन चैकपंक्तिभोजनेन संवत्सरं क्रियमाणेन **न पतति** न तत्तुल्यो भवति किंतु चतुरोवत्सरांस्तत्करणेनैवेत्यर्थः । चतुर्वत्सरनियमश्च बलाद्गृहीतो म्लेच्छाद्यैरित्यादिदेवलस्मृतिदर्शनादुन्नेयः ।। १७९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । पतितेन सह संसर्गमाचरन्नेकयानगमन एकासनोपवेशन एकपङ्क्तिभोजनरूपान्संसर्गानाचरन्संवत्सरेण पतति ।। न तु याजनाध्यापनाद्यौनात्संवत्सरेण पतति किन्तु सद्य एवेत्यर्थः । **अध्यापन**मत्रोपनयनपूर्वकं सावित्रीश्रावणम् । याजनादीनां च सद्यः पातित्यमाह देवलः ।। **याजनं** योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः ।। विष्णुः ।। आसंवत्सरात्पतति पतितेन सहाचरन् । सहयानासनाभ्यासाद्यौनात्तु सद्य एव हि ।। बौधायनः ।। संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्यो न शयनासनादिति ।। गोविन्दराजस्तु याजनादीनां त्रयाणां संवत्सरेण पातित्यहेतुत्वं सहासनादीनां लघुत्वान्न संवत्सरेण किंतु तस्मादूर्ध्वमपीति व्याचष्टे । अस्मदीयमनुव्याख्या मुनिव्याख्यानुसारिणीं नैनां गोविन्दराजस्य कल्पनामनुरुन्ध्महे ।। १७९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । ननु संवत्सरा [न्तरे पतति । तदाहतुर्देवलबौधाय नौ । **याजनं** योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन समं नरा इति ।] अत्र सहभोजनमेकपात्राभ्यासपरम् । एतत्समुदितानां प्रत्यहमभ्यासे । मनूक्तं त्वसमुदितान्तरायपरम् । अन्यथा मनुविरोधे सर्वाः स्मृतयोऽप्रमाणम् ।। १७९ ।।

(५) **नन्दनः** । याजनादीनि संवत्सरमाचरन् पतति ।। १७९ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । पतितेन सह यानाशनानि कुर्वन् संवत्सरेण पतितो भवति । याजनाध्यापनात् यौनात् विवाहसंबन्धात् संवत्सरेण न पतति किंतु सद्य एव पतति ।। १७९ ।।

(७) **मणिरामः।** पतितेन सह आचरन् एकयानगमन-एकासनोपवेशन-एकपंक्तिभोजन-रूपान् संसर्गान् **आचरन्** कुर्वन् संवत्सरेण पतति नतु याजनाध्यापनात् यौनात् संवत्सरेण पतति किंतु सद्य एव पतितो भवतीत्यर्थः ।। तथा च देवलः । याजनं योनिसंबंधः स्वाध्यायं सह-भोजनम् । कृत्वा सद्यः पतंत्येते पतितेन न संशयः ।। १७९ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **संवत्सरेणे**ति। महापातककारिणं याजयेद्यस्तेन वा याजि-तस्तमध्यापयंस्तेन वाध्यापितस्तस्मै कन्यां ददंस्तस्माद्दत्तामुद्वहन् संवत्सरेण पतति । द्विजाति-कर्मभ्यो हानिः पतनमिति गौतमस्मरणात् अदृष्टार्थकामाधिकाराद्धीयते । सहगमनभोजना-वस्थानानि पुनः पतितेन सह कुर्वन्संवत्सरेण पतति अपि तु तत उर्ध्वं तेषां लघुत्वात् । ।१७९ ।।

(९) **भारुचिः।** यानाशनासनैर्न **संवत्सरेण,** किं तर्हि सद्य एव । ऊर्ध्वं तस्मात् कालाद-र्वाग्वा संवत्सराद् यानाशनासनमात्रेणेति सामर्थ्यादिदं वचनीयम् । अथवास्यान्योऽर्थः स्मृत्यन्तरादुच्यते । व्यवहितकल्पनया **संवत्सरेण पतति यानाशनासनात् । न तु याजनाध्या-पनाद्यौनात्;** किं तर्हि एभिर्याजनादिभिः सद्यः पतति । स्मृत्यन्तरदर्शनात् । सम्पर्कसादृश्येन च पतनं कल्पयितव्यम् । तदीयं च तस्य प्रायश्चितम् । तथा च दर्शयति ।। १७९ ।।

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ।।१८०।।

(१) **मेधातिथिः।** । यस्य पतितस्य यद्विहितं तत्प्रायश्चित्तं कुर्यात्तत्संसर्गस्य शुद्धये ।

एषामिति निर्धारणे षष्ठी । **एषां** पतितानां **येन पतितेन यः संसर्गं याति** पूर्वोक्तसंसर्गं गच्छति **स तस्यैव** पतितस्य यद्विहितं प्रायश्चित्तं **तत्कुर्यात्।** तत्संसर्गाद्यो दोष उत्पन्नस्त**द्विशुद्धये** तद्विनाशाय । अनुवादोऽयं श्लोकपूरणः । अथ यदिदमुच्यते पतितात्याग्यपतितात्यागीत्या-दिनिन्दितकर्माभ्यासेन पतनं तत्र यदेतत्पतितत्ववचनं तत्किमुपदिश्यत आहोस्विदतिदिश्यते । यदि तावदुपदिश्यते पंच पातकानीति प्रसिद्धेर्मूलं वाच्यम् । अथ पंचानामौपदेशिकमन्ये-षामातिदेशिकैर्व्यवहारे भेदे न कश्चिदर्थः । तान्येव प्रायश्चित्तानि त एव धर्मा यस्मा उप-दिश्यन्ते, अतिदेशेन व्यवहारेण कोऽर्थः । अथोच्यते । "न व्यवहाराः प्रयोजन एव भिद्यन्ते अपि त्वन्यतोऽपि निमित्तात्, इह चास्ति प्रमाणतो भेदः । यत्र पतितत्वमभिधाय द्विजातिक-र्मभ्यो हानिः 'पतितस्योदकं कार्यमि'त्याद्यभिधीयते सकृत्स्वधर्माभिधाना'दुपदेशः', यत्र तु तत्संबन्धवचनान्नाम्ना लिङ्गसंयोगाद्वा तद्धर्मप्राप्तिः सो'ऽतिदेशः' । सूर्याग्निपदयोर्न हि सौर्ये कश्चिद्धर्मः श्रुतो येनातिदेशे सत्ययं विशेषो लभ्य इति निश्चीयते" । तदसत् । यतः सूर्या-दिशब्दस्यैव प्रभुता, अकृतत्वाद्वेदस्य । अयं पौरुषेयो ग्रन्थः । पुरुषश्चासति भेदे किमिति व्यवहारं नवं प्रवर्तयति । या तु प्रत्यक्षानुमानाभ्यां बाधकाभावात्सिद्धिः साऽत्र कदाचिदु-पलभ्यते । योऽप्यभ्यासः सोऽपि द्विरावृत्तिस्तत्र ततः प्रवृत्तिः आवृत्तिशतेष्वभ्यासरूपतयैक एवेति । लोके तावदावृत्तिमात्रमभ्यासः । तत्र योऽपि द्विरपवादः योऽपि शतकृत्वः तौ द्वावपि प्रायश्चित्ते समौ स्याताम् । निन्दितं च कर्म प्रतिषिद्धम् । तत्र योऽपि द्विर्दिवा सुप्या-

योऽपि गा असकृद्धन्यात्तत्र निन्दितकर्माभ्यासेऽविशेषेण पतनप्राप्तिः। तस्माद्विचिन्त्यमेतत्। किमत्र चिन्त्यते। पंचानां तावत्पातकित्वं सर्वस्मृतिकारैरुच्यते, अन्येषां केषांचित्तत्समत्वम्। तदुभयमपि बाधितुं तत्र विशेषो नास्तीति संकल्पयिष्यते 'शक्तिं चावेक्ष्य पापं च' इति। न हि तस्य तत्सदृशस्येति वा एकत्वं युक्तं, गार्गवयस्येव। अथ केषांचिद्धर्माणां भेदः केषांचिदेकत्वे सादृश्यं भवति। तस्मात्तत्समानां पतितत्वं भवति। अतः किंचिदूनं तत्समानां पतितप्रायश्चित्तम्। अधिकारापगमे केचिद्विशेषमाहुः। श्रौतेष्वधिकारो निवर्तते साक्षात्, न स्मार्तेषु। यदप्युक्तं "द्विरावृत्तौ शतकृत्वश्च भेदो न स्यादिति" तत्राप्यभ्यासानां भेदः। कथं तुल्यप्रत्यवायता। यदपि दिवा स्वप्नगोवधयोर्निन्दितत्वाविशेषात्तदभ्यासे तुल्यं पतितत्वमिति, कथमविशेषो निंदायाः, यत्रार्थवादेषु प्रत्यवायविशेषः श्रूयते, प्रायश्चित्तबहुत्वं बाहुल्येऽपि प्रतिषेधे। तत्रायं विधिः। 'निन्दितकर्माभ्यासे पतनमिति' न प्रतिषिद्धमात्रे, तथा च 'पूर्णवानसीति'। सत्यपि निन्दितकर्माभ्यासे नैव पातित्यमस्ति ॥ १८० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** संवत्सरादिना तत्साम्यापत्तौ प्रायश्चित्तमाह **यो येनेति। येन** यत्पातकवता **संसर्गस्**तत्साम्यापत्तिहेतुकालपर्यन्तं **व्रतं** दानद्वादशवार्षिकादि न तु मरणमपि। अतः कामकृते संसर्गे येन यत्पातकिनापि संसृज्यते तत्तुल्यो भवति। अकामतोऽर्धम् ॥१८०॥

(३) **कुल्लूकः। पतित**शब्दोऽयं पापकारिवचनः सकलपापिनामविशेषपाठात् **एषां** पतितानां मध्ये **यो येन** पापकारिणा सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स **तस्यैव व्रत**रूपं प्रायश्चित्तं कुर्यान्न तु मरणान्तिकमित्यभिहितं तदपि व्रतं संसर्गिणा क्रियमाणं ब्रह्महा द्वादशसमा इत्यादिकं पादहीनं कर्तव्यम्। तथा च व्यासः। यो येन संसृजेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात्॥ पादन्यूनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः॥ १८०॥

(४) **राघवानन्दः। तस्यैव** ब्रह्महत्यादेः। **व्रतं** द्वादशवार्षिकादिकम् ॥१८०॥

(५) **नन्दनः। तेषां** पातकिनां मध्ये येन **तस्य** पतितस्यैव व्रतप्रायश्चित्तम् ॥१८०॥

(६) **रामचन्द्रः। एषां** पतितानां मध्ये येन पतितेन संसर्गमानयति **सः** संसर्गी **तस्यैव** पतितस्य व्रतं कुर्यात् तस्य संसर्गस्य शुद्धये ॥ १८० ॥

(७) **मणिरामः। एषां** पतितानां मध्ये **यः** मानवो **येन** पतितेन न्यायकारिणा सह संसर्गं याति सः तत्संसर्गविशुद्धये तस्यैव व्रतं कुर्यात् ॥ १८० ॥

(८) **गोविन्दराजः। य** इति। एषां ब्रह्महाप्रभृतीनां चतुर्णां पतितानां अध्यापनादि पतितेन सह पूर्ववाक्योक्तं संसर्गं यो मनुष्यः करोति स तस्य प्रायश्चित्तमुक्तं ब्रह्महा द्वादशसमा इत्यादि तदेतत्संपर्कपापजनितं कुर्यात् ॥ १८० ॥

(९) **भारुचिः।** इदमपि च प्रायश्चित्तं महापातकिभिरेव सम्बन्धे स्यात्, गोघातादिसम्बन्धे तु सामान्यविहितं कल्प्यम् ॥१८०॥

पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥ १८१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। जीवत एव पतितस्य प्रायश्चित्तमनिच्छतो घटोदकदानं मृतस्येव कर्तव्यमुच्यते। **सपिण्डाः** सप्तमपुरुषावधयः एकवंश्याः। ततोऽन्ये **बान्धवाः** सगोत्राश्च। **निन्दितेऽहनि** चतुर्दश्यादौ। **सायाह्नेऽ**स्तमिते रवौ। **ज्ञात्यृत्विक्**। ज्ञात्यादयः कर्तॄणां, तथा पतितस्य ॥ १८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **पतितस्योदकं** पातित्येन संबन्धात्प्रच्युतस्य पृथक्करणार्थं वैधं कर्म। **बान्धवैः सपिण्डैः** संबन्धिभिः। **निन्दिते** विष्टयादौ **सायाह्ने**ऽपराह्णे। **ज्ञातिः** समानोदकादिः **गुरुरु**पाध्यायादिः पतितस्य **तत्संनिधौ** तैः सह संभूयेत्यर्थः ॥ १८१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकक्रियावक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामाद्बहिर्गत्वा ज्ञातिऋत्विक्गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनान्ते कर्तव्या ॥ १८१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्संसर्गभीरूणां कर्तव्यमाह **पतितस्येति** चतुर्भिः। जीवत एव संबन्धत्यागात्प्रेतस्य। **निन्दिते** नवम्यादितिथौ। **सपिण्डैः** पुत्रादिभिः ज्ञात्यादिसन्निधौ ॥ १८१ ॥

(५) **नन्दनः**। अथ पतितेषु सपिण्डैः कर्तव्यमाह **पतितस्येति** ॥ १८१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **सपिण्डा** एकवंश्याः ततोऽन्ये बान्धवाः **निन्दिते** वृष्यादियुक्ते पतितस्य निराकरणार्थं उदकं कार्यं ऋत्विग्गुरुसंनिधौ ॥ १८१ ॥

(७) **मणिरामः**। **पतितस्य** महापातकिनः जीवत एव **उदकं** प्रेतस्योदकक्रिया। वक्ष्यमाणरीत्या ॥ १८१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **पतितस्योदकमिति** महापातकिनो जीवतः स एव प्रेतस्यै-वोदकक्रियां वक्ष्यमाणनीत्या सपिण्डैः समानोदकैः समेत्य ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधाने रिक्तायां नवम्यादौ तिथौ दिनान्ते कर्तव्या ॥ १८१ ॥

(९) **भारुचिः**। जीवत एवेत्यर्थः तस्यायं विधिरुच्यते ॥ १८१ ॥

दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा ॥
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥ १८२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **प्रेतवदिति**। कर्तव्यतोपदेशोऽयम्। **दासी** प्रेष्योदकुंभम्। **पदा** पादेन। **पर्यस्येत्** क्षिपेदिदममुष्मा इति। क्षिप्ते तस्मि**न्नहोरात्रमाशौचं** युक्तम्। **बान्धवैः सह** तथासीरन्नेकत्र स्थाने निवसेयुस्तदहः। दासीग्रहणात् स्वयंकरणं निषेधति। "यद्येवं ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधावित्यस्वयंकरणपक्षे ज्ञातीनां सपिण्डानां च को विशेषो येनोच्यत एतेषां संनिधान एतेन कर्तव्यमिति। यावता सर्व एव सन्निधानमात्रेणोपकुर्वन्ति। तस्यासन्निपात्यो-पकारत्वात्"। नैतदेवम्। सपिण्डादयः प्रयोजकत्वेन कर्तारः। ज्ञात्यादयस्तु सन्निधाप्यन्ते केवलमदृष्टायेति ॥ १८२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** घटं पुराणं अग्रे नवमिति वक्ष्यमाणत्वात्। **अपामशुद्धानाम्। पर्यस्येदावर्तयेत्। प्रेत्यवत्** प्रेतार्हजलदानवत् दक्षिणामुखत्वादिधर्मेण। प्रेतवदिति क्वचित्पाठः। तदा सव्येन स्मृत्यन्तरात्। **अशौचं** कर्मानधिकारम्। **बान्धवैः सहेत्यत्र** सपिण्डानामन्येषां **च** तुल्याशौचार्थम्॥ १८२॥

(३) **कुल्लूकः।** सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दास्युदकपूर्णं **घटं** प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथा स निरुदको भवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहोरात्रमशौचमाचरेयुः॥१८२॥

(४) **राघवानन्दः। पर्यवस्येत्** पदा वामेन क्षिपेत्। **प्रेतवद्द**क्षिणाभिमुखा भूत्वेत्यर्थः। **उपासीरन्** कुर्युः। **बान्धवै**र्मातुलादिभिः॥१८२॥

(५) **नन्दनः। प्रेतवत्**प्रेतस्येव अनेन दक्षिणापवर्गादिकं गृह्यते **उपासीरन्न**ङ्गीकुर्युः **बान्धवा** ज्ञातयः॥१८२॥

(६) **रामचन्द्रः।** अपां पूर्णं दासी घटं दास्याः शिरसि घटं आदाय **प्रेतवत्** प्रेतार्हजलदानवत् **पर्यस्येत्** आवर्जयेत्। सा दासी वेगेन ग्रामाद्बहिर्गत्वा तत्कुंभस्य जलेन तर्पणं बान्धवैः कार्यम्। योगीश्वरः॥ दासीकुम्भं बहिर्ग्रामान्निनयेरन्स्वबान्धवाः। पतितस्य बहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम्॥ बान्धवैः सहाहोरात्रमासीरन्॥१८२॥

(७) **मणिरामः।** उदककरणप्रकारमाह॥ **दासीति**॥ सपिंडसमानोदकैः प्रेरिता दासी अपां संपूर्णघटं **प्रेतवत्** दक्षिणाभिमुखीभूय **पदा** चरणेन **पर्यस्येत्** क्षिपेत्। यथा तत् **घटं** निरुदकं भवति। तदनंतरं ते सपिंडाः बांधवैः समानोदकैः सह अहोरात्रं आशौचं **उपासीरन्** चरेयुः॥१८२॥

(८) **गोविन्दराजः। दासीति।** सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दास्युदकपूर्णं घटममुमनुदकं करोमीति नामग्राहमिति गौतमस्मरणादेवमुक्त्वा **प्रेतस्येव** दक्षिणमुखं पादेन प्रक्षिपेत्तदनु **च ते** सपिण्डाः समानोदकैः सह शौचमाश्रयेयुः॥१८२॥

निवर्तेरंश्च तस्मात्तु संभाषणसहासने॥
दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिकी॥ १८३॥

(१) **मेधातिथिः।** कृतोदके यथा वर्तितव्यं तथेदानीमुच्यते। **संभाषणमि**तरेतरमुक्तिप्रत्युक्तिरूपो व्यवहारः। **दायाद्यं** धनं तदपि तस्मै न दातव्यम्। **लौकिकी** यात्रा संगतयोः कुशलप्रश्नादिका। विवाहादौ नैमित्ते गृहानयनं भोजनं चेत्येवमादि। "ननु च संभाषणप्रतिषेधादेवैषु निवृत्तिः सिद्धैव"। अभ्युत्थानासनत्यागस्यापि निवृत्तिरूपस्य संभवात्। संभाषणं तु शब्दात्मकमेव॥ १८३॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। निवर्तेरन्** निवर्तयेयुः। न कुर्वीतेति क्वचित्पाठः। **लौकिकीं यात्रां** तद्गृहगमनादि॥ १८३॥

(३) **कुल्लूकः। तस्मात्पतितात्सपिण्डादीनां** संभाषणमेकासनोपवेशनं च तस्मै ऋक्थप्रदानं सांवत्सरिकादौ निमन्त्रणादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्तेरन् ।। १८३ ।।

(४) **राघवानन्दः। दायाद्यस्यांशस्य। लौकिकी** गुरुं परित्यजेरेदित्याद्युक्ता ।। १८३ ।।

(५) **नन्दनः। तस्मात्कृतोदकात्पतितात्** आद्यशब्देन प्रेतपिण्डादिकमुच्यते ।। १८३ ।।

(७) **मणिरामः। तस्मात्** पतितात् सपिंडादयः संभाषणादिकं निवर्त्तेरन्। लौकिकी यात्रा संवत्सरादौ निमंत्रादि रूपा ।। १८३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। निवर्तेरन्निति।** दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रामेव च लौकिकीम्। तेन च पतितेन सह संभाषणसहावस्थाने न कर्तव्ये न च तस्मै रिक्थदेयं नाप्युत्सवादौ निमन्त्रणादि तस्य लोकव्यवहारः कार्यः ।। १८३ ।।

ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठावाप्यं च यद्वसु ।।
ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान्गुणतोऽधिकः ।। १८४ ।।

(१) **मेधातिथिः। ज्येष्ठावाप्यं च यद्वसु।** अत्रापि चोद्यते। "दायाद्यदाननिषेधाज्ज्येष्ठप्राप्यवसुनो धनस्य सिद्ध एव निषेधः"। केचिदाहुर्गुणतोऽधिकस्य यवीयसस्तदंशप्राप्त्यर्थमनूद्यते। अन्ये तु मन्यन्ते। दायाद्यशब्देन धनमात्रमुच्यते नान्वयागतमेव। तथा चाभिधानकोशे 'दायाद्यं धनमिष्यते' इति स्मर्यते। अतो यत्तस्मात्केनचिदृणत्वेन गृहीतं तेनापि तन्न दातव्यम्। किं तर्हि कर्तव्यम्? पुत्रभ्रात्रादिरिक्थहारिणामर्पणीयम्। अन्ये तु मन्यन्ते अविभक्तधनानां दायाद्यधननिषेधः, कृते तु विभागे उद्धारस्यैव ज्येष्ठांशस्यैवोच्छेदः। सत्स्वपि पुत्रेषूद्धारं वर्जयित्वाऽन्यस्य पुत्रा एवेशते ।। १८४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ज्येष्ठावाप्यस्याप्राप्तनिषेधानुवादस्तदव्यवहितकनिष्ठस्य तत्प्राप्त्यर्थः ।। १८४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ज्येष्ठस्य यत्प्रत्युत्थानादिकं कार्यं तत्तस्य न कार्यं ज्येष्ठलभ्यं च तस्य विंशत्युद्धारादिकं धनं न देयम्। यद्यपि ऋक्थप्रदानप्रतिषेधादेवाप्युद्धारप्रतिषेधः सिद्धस्तथापि यवीयसस्तत्प्राप्त्यर्थमनूद्यते तस्यैव ज्येष्ठस्य संबन्धिधनं सोद्धारांशं तदनुजो गुणाधिको लभते ।। १८४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** ज्येष्ठावाप्यं तमुद्धारमेतदनुवदन् मनुजस्य ज्येष्ठत्वविधानार्थम् ।। १८४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** च पुनः ज्येष्ठावाप्यं च यद्वस्तु तत्प्राप्नोति ।। १८४ ।।

(७) **मणिरामः।** **ज्येष्ठावाप्यं** ज्येष्ठलभ्यमुद्धारादिधनम् ।। १८४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ज्येष्ठतेति।** ज्येष्ठकार्यं प्रत्युत्थानादि तस्य न कार्यं ज्येष्ठलभ्यं चोद्धारधनं नास्य देयम्। एतच्च पूर्वसिद्धमेव यवीयसः प्राप्त्यर्थमनूद्यते। तस्य च ज्येष्ठसंबन्धिनमुद्धारांशं तदनुजो गणाधिको लभते ।। १८४ ।।

प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् ॥
तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ १८५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** कृतप्रायश्चित्तस्येदानीमुदकक्रियोच्यते। **तेनैव सार्धं स्नात्वा जलाशये** पुण्यस्रवन्त्यां महाहृदे वा प्रभासमानसादौ वा तीर्थविशेषे कृतस्नानोऽपां **कुंभं नवं** स्वयं **प्रास्येयुः**। नवकुंभग्रहणाद्दासीग्रहणाच्चात्र पूर्वत्रोपयुक्तस्य क्रियासु कुंभस्य ग्रहणम्। उदकेन पूरयित्वा हरणमुक्तम् ॥ १८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पतितस्वीकारविधिमाह **प्रायश्चित्ते** त्विति । **तेनैव** कृतप्रायश्चित्तेन। जलाशये स्नात्वा **प्रास्येयुः** क्षिपेयुः ॥ १८५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** कृते पुनः पतितेन प्रायश्चित्ते सपिण्डसमानोदकास्**तेनैव** कृतप्रायश्चित्तेन सह पवित्रे जलाधारे स्नात्वा जलपूर्णं नवं घटं क्षिपेयुः। इह नवघटग्रहणाद्दासीघटमित्यत्र कृतोपयोगिघटः प्रतीयते ॥ १८५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** कृतप्रायश्चित्तं प्रति कर्तव्यमाह **प्रायश्चित्ते**ति । **प्रास्येयुः** क्षिपेयुः पुत्राद्याः। अत्र **नवमिति** विशेषणात्पूर्वं पुरातनं ज्ञेयम् ॥ १८५ ॥

(५) **नन्दनः। तेन** चीर्णप्रायश्चित्तेन प्रास्येयुः ज्ञातयः ॥ १८५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** प्रायश्चित्ते **चरिते** कृते पुण्ये जलाशये स्नात्वा अपां पूर्णं कुम्भं नवं आदाय **तेनैव** कृतप्रायश्चित्तेन सार्धं प्रास्येयुः ॥ १८५ ॥

(७) **मणिरामः।** पतितेन पुनः प्रायश्चित्ते चरिते सपिंडादयः **तेनैव** कृतप्रायश्चित्तेनैव सार्धं पुण्ये जलाशये स्नात्वा अपां नवं कुंभं **प्रास्येयुः** प्रक्षिपेयुः ॥ १८५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। प्रायश्चित्त** इति। कृते पुनः पतितेन प्रायश्चित्ते उदकपूर्णं नवं **तेनैव** प्रायश्चित्तेन सह पवित्रे जलाधारे स्नात्वा तेन सपिण्डसमानोदकाः प्रक्षिपेयुः। इह नवग्रहणाद्दासीघटमित्यत्रोपयुक्तघटग्रहणं गम्यते ॥ १८५ ॥

पुनरसौ घटः प्रक्षेप्तव्य इत्याह

स त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम् ॥
सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यास्**वप्सु** स्नातास्तास्वेव घटः प्रक्षेप्तव्यः। ततस्तं पुरस्कृत्य तदीयं **भवनं** प्रविशेयुः। ततो **यथापूर्वं** संभोजनादीनि **ज्ञातिकार्याणि** प्रवर्तयेयुः। अन्ये तु **स** कृतप्रायश्चित्त इति संबध्नन्ति। घटप्रासनं तेनैव कर्तव्यम्। एषा चास्य पतितोदकक्रिया नान्यस्य त्याज्यस्य, 'त्यजेच्चेत्पितरं राजघातकं शूद्रयाजकम्' इत्यादेः ॥ १८६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ज्ञातिकार्याण्ये**कज्ञातिषु कर्तव्यान्यभिवादनादीनि ॥ १८६ ॥

(३) **कुल्लूकः। स** कृतप्रायश्चित्तस्**तं** पूर्वोक्तघटं जलमध्ये क्षिप्त्वा ततः स्वकीयभवनं प्रविश्य यथापूर्वं सर्वाणि ज्ञातिकर्माणि कुर्यात् ॥ १८६ ॥

(५) **राघवानन्दः**। ततः किं नु कुर्यादित्याह **स त्विति**। **स्वकमित्युपलक्षणं** दायादादेतदवाप्यानि सर्वाणि **ज्ञातिकार्याणि** सहभक्षणादीनि **समाचरेत्कुर्यात्** ॥ १८६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **सः** पुरुषस्तं घटमप्सु प्रास्य स्वकं भवनं प्रविश्य यथापूर्वं ज्ञातिकार्याणि समाचरेत् ॥ १८६ ॥

(७) **मणिरामः**। **सः** कृतप्रायश्चित्तः। **तं** पूर्वोक्तं घटम्॥ १८६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **स** इति। **स** कृतप्रायश्चित्तः **तं** पूर्वोक्तं घटमुदकमध्ये क्षिप्त्वा ततः स्वगृहं प्रविश्य पूर्ववत् सर्वाणि बन्धुकार्याणि कुर्यात् ॥ १८६ ॥

(९) **भारुचिः**। इमे अपि पात्रविपर्यासोद्धरणे षट्श्लोकोक्ते महापातकसम्बन्ध एव स्यात्। तच्चोक्तम्'पतितस्योदकं छेद्यमि'त्येवमादि। स्मृत्यन्तरे तु **'त्यजेत्पितरमि'**-त्येवमादि केषांचिदेव ॥ १८६ ॥

एतमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ॥
वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **योषित्सु** स्त्रीष्वपि **पतितास्वेष एव विधिः**। 'पतितास्व'कृतप्रायश्चित्तासु **च**। ताभ्यस्तु कृतोदकाभ्योऽपि वस्त्रान्नं दातव्यम्। दानग्रहणात् **वस्त्रान्ने** शरीरस्थितिमात्रसंपादिनी दातव्ये, न भोगादयः। **पान**मौचित्यादुदकम्। तच्च प्राचुर्याददत्तमपि लभ्यते। वचनं तु परानुरोधात् प्रीत्या तदपि स्वातन्त्र्येण तासां न **देयम्**। यादृशं च पानं तादृशे एव वस्त्रान्नेऽतो निकृष्टं वस्त्रं चान्नं दातव्यम्। तथोक्तं (याज्ञ. स्मृ.- १।७०) 'हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम्। परिभूतामधःशय्यां वासयेद् व्यभिचारिणीम्'॥ पातित्यहेतवश्च स्त्रीणां ये एव मनुष्यस्य। यत्तु भ्रूणहनि हीनवर्णसेवायां 'न च स्त्रीणामधिकं भ्रूणहनीति' तत्तुल्यतार्थं न तु परिसंख्यार्थम्। तथा **च** याज्ञवल्क्यः (प्रायश्चित्ते ३।२९८)। 'नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम्। विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम्'। **वसेयुः स्वगृहान्तिके** प्रधानगृहान्निष्कास्य कुटीगृहे वासयितव्ये'-त्यन्तिक'ग्रहणम्। केचिदाहुः—प्रायश्चित्तं तु कुर्वतीनामेतद्देयं न त्वन्मथा। तदयुक्तम्। वस्त्रान्नदानव्यवहारस्य तत्र योगत्वात्। प्रायश्चित्ते भिक्षाहारता पयोव्रतं चांद्रायणविधिश्चेत्यादि। न च भैक्षाहारता चानेन विवर्तयितुं शक्या। वृत्तिविधानेन चरितार्थत्वात्। तस्माद्यस्याः प्रायश्चित्तेष्वनधिकारः अशक्ततयाऽतिपुष्टतया वा तस्या अपि वस्त्रादिदानं कर्तव्यमिति श्लोकार्थः ॥ १८७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गृहान्तिके** वासः पुनः पापप्रसंगनिवृत्त्यर्थः ॥ १८७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। स्त्रीष्वपि **पतितास्वेव**मेव पतितस्योदकं कार्यमित्यादि **विधिं** भर्त्रादिसपिण्डसमानोदकवर्गः कुर्यात् ग्रासाच्छादनानि पुनराभ्यो देयानि गृहसमीपे चासां वासार्थं कुटीर्दद्युः ॥ १८७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। पुंस्युक्तं प्रकारं स्त्रीष्वतिदिशति **एतमिति**। **स्त्रीणां प्रायश्चित्त**मनिच्छन्तीनाम्। आवश्यकमाह **वस्त्रेत्यादि**॥ १८७॥

(५) **नन्दनः**। व्रतं दासीघटप्राशनादिकं **कुर्यात्** वसेयुर्योषितः॥ १८७॥

(६) **रामचन्द्रः**। योषित्सु पतितासु एवमेव विधिं कुर्यात्॥ १८७॥

(७) **मणिरामः**। **एतमेव विधिं** घटप्रक्षेपविधिं **गृहांतिके** गृहसमीपे॥ १८७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एतदेव व्रतमिति**। यदेव पुंसः पातित्यनिमित्तं तदेव **स्त्रीणां विशेषं** याज्ञवल्क्यः प्राह। नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम्। विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम्। इत्येवं स्त्रीषु पतितासु पतितस्योदकं कार्यमित्यादि यदुक्तं किंतु कुर्यात्किंतु ग्रासाच्छादनान्नपानादीनि गृहसमीपे च शीर्णगृहकादि निवासार्थमासां देयम्॥ १८७॥

(९) **भारुचिः**। निगदव्याख्यातः श्लोकः॥ १८७॥

एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किंचित्सहाचरेत्॥
कृतनिर्णेजनांश्चैतान्न जुगुप्सेत कर्हिचित्॥ १८८॥

(१) **मेधातिथिः**। **एनस्विनः** प्रकृतत्वात्पातकिनः। तै**रनिर्णिक्तै**रशुद्धैरकृतप्रायश्चित्तै**र्नार्थं** किंचिदृणदानक्रयविक्रययाजनाद्युक्तम्। **निर्णेजनं** शोधनं पापापनोदनम्। तस्मिन् **कृते**। **नैनां जुगुप्सेत** कृतप्रायश्चित्तान्न कुत्सयेत्॥१८८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **अनिर्णिक्तै**रकृतप्रायश्चित्तैः। **अर्थं** कार्यं दानप्रतिग्रहादि॥ १८८॥

(३) **कुल्लूकः**। पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह दानप्रतिग्रहादिकमर्थं किंचिन्नानुतिष्ठेत् कृतप्रायश्चित्तान्नैव कदाचिदपि पूर्वकृतपापत्वेन निन्देत्किंतु पूर्ववद्व्यवहरेत्॥ १८८॥

(४) **राघवानन्दः**। अत्रार्थवादमाह **एनस्विभिरिति**। **अनिर्णिक्तैः** अकृतप्रायश्चित्तैः। **कृतनिर्णेजनान्** चरितप्रायश्चित्तान्॥ १८८॥

(५) **नन्दनः**। **अनिर्णिक्तै**रकृतप्रायश्चित्तैः **एनस्विभिः** पतितैः॥ १८८॥

(६) **रामचन्द्रः**। एवं एभिर्व्रतैः **अनिर्णिक्तैः** अकृतप्रायश्चित्तैः॥ १८८॥

(७) **मणिरामः**। **एनस्विभिः** पापकारिभिः। **अनिर्णिक्तैः** प्रकृतप्रायश्चित्तैः। **कृतनिर्णेजनान्** कृतप्रायश्चित्तान्॥ १८८॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एनस्विभिरिति**। पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह दानप्रतिग्रहादिकमनर्थकं च नानुतिष्ठेत्। कृतप्रायश्चित्तानां चैषां न कदाचिदपि किंचित्संभावयेत् अस्यायं चार्थवादः॥ १८८॥

(९) **भारुचिः**। 'सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि' इति महापातकेभ्योऽनुज्ञानात् गोवधार्थं प्रकल्प्यते। 'न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्ते कृते सती'त्युभयत्रापि शक्यः सम्पर्को ज्ञापयितुम्॥ १८८॥

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।।
शरणागतहंतृश्च स्त्रीहंतृश्च न संवसेत् ।। १८९ ।।

(१) **मेधातिथिः । शरणागतः ।** यः शत्रुभिरभिहन्यमानो बलवताऽन्येन वोपद्रूयमानः परित्राणार्थं कंचिदन्यमभिधावेत् 'त्रायस्व मामिति' । एवं कृतदोषो विद्वान् समुपधावेत् 'उद्धर मां देहि प्रायश्चित्तमिति' **शरणागतः । कृतघ्नः** कृतमुपकारं विस्मृत्य योऽपकाराय यतते यो वा कृतोपकारं पुनर्विनाशयति तस्यैवोपकृतस्यापकार्यं उद्यच्छति । यद्यप्येषा शब्दव्युत्पत्तिस्तथापि लोकप्रसिद्धेर्यत्रोपकर्तुरपकारे वर्तते स 'कृतघ्नः' । अत्र जातिर्निरपेक्ष्यते बालादिस्वरूपमेव कारणम् । **स्त्रियो** व्यभिचारिण्योऽपि । यद्यपि तासां स्वल्पं प्रायश्चित्तं तथापि वाचनिकः संवासप्रतिषेधः । **संवासः** संगतिस्तद्गृहनिवासश्च ।। १८९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । कृतघ्नानुपकारहन्तॄन् । धर्मतो** धर्माचरणेन प्रायश्चित्तक्रियया । न संवत्सरं स्वसमीपे वासयेत् ।। १८९ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** अस्यापवादमाह **बालघ्नानिति** । बालं यो हतवान् कृतोपकारमपकाराचरणेन यो विनाशितवान् प्राणरक्षार्थमागतं यो हतवान् स्त्रियं च यो व्यापादितवान् एतान्यथावत्कृतप्रायश्चित्तानपि संसर्गितया न परिवसेत् ।। १८९ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** एनो हि द्विविधमेकमात्मगतं प्रायश्चित्तादिनाश्यमपरं देहगतं यावद्देहस्थायि तत्रात्मगतस्य प्रायश्चित्तैर्निरासेऽपि देहागतस्यानिरासतो वाचनिकीमाह **बालघ्नांश्चेति । कृतघ्नान्** कृतोपकारहन्तॄन् । **धर्मतः** धर्मशास्त्रोक्तप्रायश्चित्तेन व्यपगतात्मपापान् । न चैतदर्थवादमात्रमुक्तप्रकारान्तरेण स्वार्थपरत्वोपपत्तौ तस्य जघन्यत्वात् । **शरणागत**बालस्त्रीहिंसकान्न संपिबेत् एतैः सह पानादीन्न कुर्यादित्यर्थः । चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमानिति याज्ञवल्क्यसंवादात् । अत एव वेनदेहात्पापपुरुषनिर्गमनं देहस्य पापान्तरे लिङ्गमिति ।। १८९ ।।

(५) **नन्दनः । विशुद्धानपि धर्मतः** कृतप्रायश्चित्तानपि संवसेत् ।। १८९ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** एतैः सह न संवसेत् ।। १८९ ।।

(७) **मणिरामः ।** अस्यापवादमाह ।। **बालेति** ।। बालघ्नादीन् **धर्मतः विशुद्धानपि** कृतप्रायश्चित्तानपि संसर्गितया न परिवसेत् ।। १८९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । बालघ्नानिति** । बालं यो हतवान् यश्च कृतमुपकाराचरणेन नाशितवान् यश्च त्राणार्थिनमागतं हतवान् स्त्रियं च यो हतवान् तान् प्रायश्चित्ततपसोत्पन्नशुद्धिकानपि सहवासं परिहरेत् ।। १८९ ।।

(९) **भारुचिः ।** सम्पर्कापवादार्थोऽस्यारंभः । अथवा प्रत्यवायातिशयज्ञापनार्थः ।।

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।।
तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ।। १९० ।।

(१) **मेधातिथिः।** 'आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य' इत्यादिनोपनयनकालनियमः कृतः। तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमिदम्। गर्भाष्टमात्प्रभृति यावत्षोडशवर्षं ब्राह्मणस्य **सावित्री नानूच्येत।** सावित्र्यनुवचनेनोपनयनाख्यसंस्कारो लक्ष्यते। अस्मिन् काले यद्युपनयनं न क्रियेत। एवं 'आ द्वाविंशात् क्षत्रियस्य, आ चतुर्विंशतेर्विशः'। अत ऊर्ध्वं **त्रीन् कृच्छ्रांश्चारयितव्यः।** निरुपपदकृच्छ्रश्रवणे प्राजापत्यप्रत्यय इति स्मृतितन्त्रसिद्धिः। अन्ये तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रानाहुः। कृच्छ्रेषु कृतेषूपनेतव्याः। **यथाविधी**त्यनुवादः ॥ १९० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **यथाविधि** स्वगृह्योक्तप्रकारेण परमतेन स्वमतेनाप्यसंपूर्णविधिना वा नानूच्येतेत्यर्थः। **कृच्छ्रान्** प्राजापत्यानिति ॥ १९० ॥

(३) **कुल्लूकः।** **येषां** ब्राह्मणक्षत्रियविशामानुकल्पिककाल उपनयनं यथाशास्त्रं न कृतवान्तान्प्राजापत्यत्रयं कारयित्वा यथाशास्त्रमुपनयेत्। यत्तु याज्ञवल्क्यादिभिर्व्रात्यस्तोमादिप्रायश्चित्तमुक्तं तेन सहास्य गुरुलाघवमनुसंधाय जातिशक्त्याद्यपेक्षो विकल्पो मन्तव्यः ॥ १९० ॥

(४) **राघवानन्दः।** संस्कारकालोत्तीर्णानां द्विजानां प्रायश्चित्तानि दर्शयन् तेषामेवोपनयनाधिकारितामाह **येषामिति।** **नानूच्येत** गुरोरुच्चारणानान्तरं नाधीयीत ॥१९०॥

(५) **नन्दनः।** अवृत्तानां प्रायश्चित्तमाह **येषां द्विजानां सावित्री**ति ॥ १९० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **तान्** सावित्रीपतितान् कृच्छ्रान् चारयित्वा यथाविधि उपनाययेत् ॥ १९० ॥

(७) **मणिरामः।** सावित्रीनाऽनूच्येत गौणकालेऽपि उपनयनं न कृतवान्। **त्रीन्** कृच्छ्रान् प्राजापत्यत्रयं **चारयित्वा** कारयित्वा ॥ १९० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **येषामिति।** येषां ब्राह्मणादीनां अनुकल्पिककालेऽप्युपनयनं यथाशास्त्रं न कृतं तान् प्राजापत्यकृच्छ्रत्रयं कारयित्वा यथाशास्त्रमुपनाययेत् ॥ १९० ॥

(९) **भारुचिः।** त्रयः कृच्छ्राः, आद्यत्वात् प्राजापत्याः। कृच्छ्रातिकृच्छ्रपराका इत्यपरे ॥ १९० ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजः ॥
ब्राह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ १९१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **विकर्मस्था** यथा ब्राह्मणाः शूद्रसेवाद्यभिरताः। यस्य यत्कर्म जीविकाहेतुस्तथा तत्तस्य विहितं कर्म। यस्य यन्न विहितं तस्य **तद्विकर्म।** द्विजातीयस्य विहितं विजातीयस्य **विकर्म।** **ब्रह्मणा परित्यक्ता** उपनीता अप्यस्वीकृतवेदा अधीत्य वा वेदमुपविस्मरेयुस्तेषा**मप्येत**त्कृच्छ्रत्रयम्। **प्रायश्चित्तं चिकीर्ष**न्तीत्यनुवाद एवायम्। इच्छन्नेव यतः प्रवर्तते ॥ १९१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **विकर्मस्था** अविक्रय्यविक्रयिणः। **ब्रह्मणा** वेदेन त्यक्ताः

उपनीता अप्यनधीतवेदाः। **एतत्** कृच्छ्रत्रयम्। इदं च विकर्म त्यक्त्वा कर्तव्यं तथा अनधीतवेदेन वेदमध्येतुमधिकारार्थं कार्यम्॥ १९१॥

(३) **कुल्लूकः।** **ये** प्रतिषिद्धशूद्रसेविनो द्विजास्ते चोपनीता अप्यनधीतवेदाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति तेषामप्येतत्प्राजापत्यादित्रयमुपदिशेत्॥ १९१॥

(४) **राघवानन्दः।** शूद्रादिसेविनोऽपि कृतप्रायश्चित्तेन वेदाधिकारितां वदन्कृच्छ्रत्रयं तेषां प्रायश्चित्तमाह **प्रायश्चित्तमिति।** ब्रह्मणा च साविव्यादि वेदेन। **एतत्** कृच्छ्रत्रयम्॥ १९१॥

(६) **रामचन्द्रः।** **ये** विकर्मक्रयविक्रयिणः तेषां एतत्प्राजापत्यत्रयं आदिशेत्॥ १९१॥

(७) **मणिरामः।** **ब्रह्मणा** वेदेन **एतत्** प्राजापत्यत्रयम्॥ १९१॥

(८) **गोविन्दराजः।** **प्रायश्चित्तमिति।** प्रतिसिद्धकर्मजीविनो ये द्विजाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति ये वानधीतवेदास्तेषामपि एतत् कृच्छ्रत्रयमुपदिशेत्॥ १९१॥

(९) **भारुचिः।** अनधीतवेदा **विकर्मस्थाश्च** येऽधीतवेदा अपि तेषामपीदं प्रायश्चित्तम्। यद्यस्य प्रतिषिद्धं तत्तस्य विकर्म। यथा शूद्रसेवनमार्याणाम्॥ १९१॥

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम्॥
तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च॥१९२॥

(१) **मेधातिथिः।** **गर्हितेने**त्यविशेषेऽप्यसत्प्रतिग्रहणेति द्रष्टव्यम्। उत्तरत्र विशेष-विधेस्तं प्रत्येवोपदिश्यमानत्वात् 'मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहादिति'। **उत्सर्गः** त्यागो ममतानिवृत्ति-र्दानेन वा। अनपेक्ष्य दृष्टमदृष्टं राजरथ्यादिषु त्यागेन देयं 'मम यो गृह्णाति स गृह्णात्वि'-त्याद्यभिधाय क्षिपेत्, श्वभ्रे गर्ते नद्यादिषु वा। **जपतपसी** वक्ष्यत्युपदिष्टश्लोके। अन्ये तु ब्राह्मणशब्दस्थाने मानवशब्दं पठित्वैवं व्याचक्षते। यस्य वर्णस्य द्विजातेः शूद्रस्य वा धनार्जनोपायतया यत्प्रतिषिद्धं तत्तस्य गर्हितम्'। यथा 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत्' इत्यादि। तेन येऽर्जयन्ति धनं कर्मणा तस्योत्सर्गजपतपांसि त्रीणि समुच्चितानि प्रायश्चित्तानि। ब्राह्मणस्यासत्प्रतिग्रहे उत्तरो विशेषविधिः॥ १९२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **यद्गर्हितेनेति** दुष्टप्रतिग्रहादिना ननु चौर्येऽप्येतत्। **उत्सर्गेण** त्यागेन जपसहितेन तपःसहितेन वा जप्यानुक्तौ। जपो गायत्र्याः॥ १९२॥

(३) **कुल्लूकः।** गर्हितेन कर्मणा निषिद्धदुष्प्रतिग्रहादिना ब्राह्मणा **यद्धनमर्जयन्ति** तस्य धनस्य त्यागेन जपतपोभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यां शुध्यन्ति धनत्यागेन च प्रायश्चित्तविधाना-द्बहुमूल्ये च करितुरगादावल्पमूल्ये च लौहादौ परिगृहीते तुल्यप्रायश्चित्ताभिधानमुपपन्नं एवमविक्रय्यविक्रयादावपि॥ १९२॥

(४) **राघवानन्दः।** नीचप्रतिग्रहनिषिद्धक्रयविक्रयादिनोपार्जितद्रव्यं परित्यजतो जपत-पोभ्यां शुद्धिरित्याह **यदिति।** **उत्सर्गेण** त्यागेन॥ १९२॥

(५) **नन्दनः**। विकर्मस्थाः प्रतिषिद्धकर्मकृतः एतत्कृच्छ्रत्रयाचरणम् ॥ १९२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **गर्हितेन** दुष्टप्रतिग्रहादिना कर्मणा ॥ १९२ ॥

(७) **मणिरामः**। जप्येन तपसा **च** वक्ष्यमाणेन ॥ १९२ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यदिति**। यद्गर्हितेन तपसा कर्मणाऽसत्प्रतिग्रहादिना ब्राह्मणा **धनमर्जयन्ति** तस्य धनस्य परित्यागेन **जपतपोभ्यां च** वक्ष्यमाणाभ्यां शुध्यन्ति ॥ १९२ ॥

(९) **भारुचिः**। पूर्वस्मिन् श्लोके द्विजातीनामधिकृतत्वात् **यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनमि**'तीदं ब्राह्मणग्रहणं सर्वद्विजप्रदर्शनार्थं विज्ञायते। जप्यतपसोर्गर्हितेषु सामान्यतोऽभिधानाद्यो यत्र विशेषेण विहितः स तत्र प्रत्येतव्यः। तयोश्च प्राप्तयोरपि सतोर्धनोत्सर्गार्थं ग्रहणम् ॥ १९२ ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ॥
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ १९३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **त्रीणी सावित्रीसहस्राणि** प्रत्यहमिति केचिदाहुः। अन्ये **तु मासं त्रीण्य**भिसंबध्नन्ति। अतश्च प्रत्यहमेकैकं शतम्। **गोष्ठ** इति वासस्थानम् ॥ १९३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। मासं पयः क्षीरं पीत्वा गोष्ठे तिष्ठन् गायत्र्यास्त्रिसहस्रं जप्त्वा। एतच्च जपसहितम्। जपमापदि ॥ १९३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। त्रीणि सावित्रीसहस्राणि जपित्वा गोष्ठे वा मासं क्षीराहारोऽसत्प्रतिग्रहजनितात्पापान्मुक्तो भवति शूद्रप्रतिग्रहादावप्येतदेव प्रायश्चित्तं द्रव्यदोषेण **च** दातृदोषेणापि प्रतिग्रहस्य गर्हितत्वाविशेषादिति ॥ १९३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। जप्येनेत्युक्तं तत्र कस्य जपः। कोऽवा नियमः कति वा संख्येत्यपेक्षायामाह **जपित्वेति** चतुर्भिः। मासं व्याप्य दुग्धभक्षणं नियमः ॥ १९३ ॥

(५) **नन्दनः**। असत्प्रतिग्रहविशेषमाह **जपित्वा त्रीणि सावित्र्या** इति। मुच्यतेऽसत्प्रतिग्राही ॥ १९३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। असत्प्रतिग्रहात् मुच्यते ॥ १९३ ॥

(७) **मणिरामः**। जप्यतपस्याह **जपित्वेति** ॥ १९३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **जपित्वेति**। त्रीणि सावित्रीसहस्राणि यत्नवान् जपित्वा मासं **च** क्षीराहारो गोष्ठनिवास आसीनः सन् असत्प्रतिग्रहजनितं पापमपहरति ॥ १९३ ॥

(९) **भारुचिः**। असत्प्रतिग्रहस्य विशेषविधिः ॥ १९३ ॥

उपवासकृशं तं तु गोव्रजात्पुनरागतम् ॥
प्रणतं प्रतिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥ १९४ ॥

(१) **मेधातिथिः**। कार्श्यवचनात्स्वल्पं पयःपानमाह। **प्रणतं** जानुभ्यां स्थितं भुवि।

ते विद्वांसो ब्राह्मणाः **पृच्छेयुस्तं 'हे सौम्येच्छसि** साम्यमिति'। 'अथ पुनरपि शास्त्रमवगणय्य न प्रवर्तितव्यमसत्प्रतिग्रहलोभेनेति' ।। १९४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रतिग्रहे कामकृते प्रायश्चित्तेषु चीर्णेषु कथंचित्पापक्षयसंदेहे यथा निर्णयस्तत्प्रसंगादत्राह **उपवासेति। उपवासैः** प्रायश्चित्तार्थसक्तैः। तमिति कृत-निर्णेजनपरामर्शः। गोव्रजादिति प्रायश्चित्तदेशोपलक्षणम् ।। १९४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** केवलक्षीराहारेणेतरभोजनव्यावृत्त्या कृशदेहं गोष्ठात्प्रत्यागतं **प्रणतं** नम्रीभूतम्, किमस्माभिः सह साम्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्यसीत्येवं धर्मं ब्राह्मणाः परिपृच्छेयुः ।। १९४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** पुनरागतं स्वगृहं प्रति। **प्रणतं** नम्रीभूतम्। किमस्माभिः सह साम्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहादिकं न करिष्यसीति ।। १९४ ।।

(५) **नन्दनः। तम**सत्प्रतिग्राहिणं परिपृच्छेयुर्विप्राः **साम्यम**स्माभिः साम्यम् ।।१९४।।

(६) **रामचन्द्रः। तम**सत्प्रतिग्राहिणं प्रायश्चित्ते चरिते उपवासाशक्तौ पापक्षयसन्देहे तत् ज्ञानोपायमाह, हे सौम्य। अस्माभिः किं इच्छसीति ।। १९४ ।।

(७) **मणिरामः। प्रणतं** नम्रीभूतम्। हे सौम्य! किं अस्माभिः सह साम्यं इच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्यसि एवं धर्मं ब्राह्मणाः परिपृच्छेयुः ।। १९४ ।।

(८) **गोविन्दराजः। उपवासकृशमिति।** केवलं क्षीराहारेणाशनान्तरनिवृत्या तमपचितशरीरं गोष्ठात्प्रत्यागतं प्रह्वीभूतं हे साधो! किं अस्माभिः सह सामान्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहेन त्वं प्रवर्तस इत्येवं धर्मं ब्राह्मणाः परिपृच्छेयुः ।। १९४ ।।

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसं गवाम्।
गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम् ।। १९५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** पृष्टेन वा तेन वक्तव्यं **'सत्यमि'**ति। येन मार्गेण गावो विचरन्ति नदीप्रस्रवणादितलं पातुं तस्मिंस्**तीर्थे** तरणप्रदेशे। ते ब्राह्मणाः **परिग्रहमस्य कुर्युस्ते** हि हस्तारोपणेना'त्मैकदेश'मानयेयुः ।। १९५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सत्यमुक्त्वा यत्पापं यच्च व्रतं चीर्णम्। विकिरेद्गवामग्रे। **गोभि**र्घासभक्षणेन **तीर्थे** व्यवहारवर्त्मनि। अन्यथा पुनः प्रायश्चित्ताचरणम् ।।१९५।।

(३) **कुल्लूकः।** सत्यमेतत्पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्यामीत्येवं ब्राह्मणेषूक्त्वा घासं गवां दद्यात् तस्मिन्यवसंभक्ष्यमाणे देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थीभूते ब्राह्मणास्तस्य संव्यवहारे स्वीकारं कुर्युः ।। १९५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** एवमुक्ते सत्यं पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्ये। **यवसं** घासं **विकिरेत् गवां दद्यात्।** तीर्थे गोष्ठे गोभिः शुद्धिर्व्यञ्जितव्येत्यर्थः। गवां यवसदानं शुद्धिपरीक्षणं नोत्तराप्रतिपत्तिः ताश्चेन्न भक्षयन्ति नो तदाशुद्धिरिति भावः ।। १९५ ।।

(५) **नन्दनः।** एवं पृष्टः किमपरः कुर्यादित्यपेक्षायामाह **सत्यमुक्त्वा तु विप्रेभ्य** इति। **सत्यं** प्रायश्चित्तं यथार्थं **यवसं** ग्रासं गवां पुरतो **विकिरेद्विक्षिपेत् गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे** गोभिर्वा भक्षिते यवंस इत्यर्थः तस्य प्रतिग्रहं विप्राः कुर्युरभिक्षिते न कुर्युरिति ॥ १९५ ॥

(६) **रामचन्द्रः। यवसं** तृणम्। गोभिः प्रवर्तिते **तीर्थे च** व्यवहारमार्गे तस्य **परिग्रहं** स्वीकारं कुर्युः ॥ १९५ ॥

(७) **मणिरामः। यवसं** तृणम्। **प्रवर्तिते तीर्थे** यवसंभक्षमाणे देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थीभूते। **तस्य** कृतप्रायश्चित्तस्य ॥ १९५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। सत्यमिति।** सत्यं पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्य इत्येवं ब्राह्मणानुक्त्वा गवां घासं प्रक्षिपेत्। ततस्तस्मिन् यवसभक्षणप्रदेशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थं एवावतारितो ब्राह्मणा अस्य संव्यवहारार्थं अङ्गीकारं कुर्युः ॥ १९५ ॥

(९) **भारुचिः।** ऋज्वर्थं श्लोकद्वयम् ॥ १९४–१९५ ॥

व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ॥
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ १९६ ॥

(१) **मेधातिथिः। व्रात्याः** सावित्रीपतितास्तेषां **व्रात्यानां** व्रात्यस्तोमः क्रतुर्विहितस्तेन ये याजयन्ति आर्त्विज्येनोपदेष्टृत्वेन च। **परेषां** मातापितृगुरुवर्ज**मन्त्यकर्म** श्मशानादि। **अभिचारं** श्येनचिदादि। **अहीनं च** द्विरात्रादिकम्। कृच्छ्रैर्विशुध्यति। अन्ये त्वाहुः। नायमभिचाराहीनयोर्यजमानस्य विधिः। कस्य तर्हि? ऋत्विजाम्। तथा च व्रात्यानां याजनमितीदृश एवाधिकारः। यजमानस्य तु विधिलक्षणाप्रवृत्तिस्तस्याः प्रतिषेधाभावे कुतः प्रायश्चित्तम्। "भवत्वहीने शास्त्रतः प्रवृत्तिः श्येनादौ तु कथम्। न हि शत्रून् मारयेदिति नोदनाऽस्ति। किंतर्हि? 'यः शत्रोर्मारणं कामयते तेन तत्सिध्यर्थं श्येनादि कर्तव्यम्'। शत्रुमारणे च हिंसालक्षणाप्रवृत्तिः। सा च निषिद्धा 'न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति'। अहीनेष्वपि लिप्सात एव प्रवृत्तिः। फलकामस्य हि तत्राधिकारो भवति। न तु फलकामना तत्र निषिद्धा, नापि काम्यमानार्थनिष्पादको व्यापारः। इह तूभयं निषिद्धं 'न हिंस्यादिति' मरणफलव्यापारेण न प्रवर्तितव्यम्। तत्फलं च श्येनादेरेव। इह तु नास्ति निषेधः 'स्वर्गादिफलकर्म न कर्तव्य'-मिति"। केचिदाहुः। 'वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य' इत्यभिचरणीयाभिचारोऽप्यनुज्ञयाऽऽम्नात एव। तुल्यावहीनाभिचारौ। तत्र ऋत्विजामेव प्रायश्चित्तं युक्तम्। "ननु च काम्यान्यपि निषिद्धानि 'कामात्मता न प्रशस्ता' इति"। यस्तस्य विषयः स तत्रैव व्याख्यातः। श्रुतिश्चा-'हीनतया याजनं कार्यमिति'। अभिचरणायाभिचारे च यजमानस्यायुक्तम्। "कथम्"। आम्नातं य'ज्ज्योतिषाभिचार्यन्ते'। तद्वत्प्रायश्चित्तान्युक्तान्येव। अस्य अभिचरत्विग्विषयेऽभिचरणीयाभिचारे सविषयत्वात्। वैदिकेन जपहोमादिना शत्रोर्मारणम'भिचारः ॥ १९६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। परेषाम**बन्धूनामर्थाभिसंधिना। **अन्त्यकर्म** श्मशानकर्म। अहीनं द्विरात्रादि ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः। व्रात्यानामत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येत इत्युक्तानां व्रात्यस्तोमादियाजनं कृत्वा पितृगुर्वादिव्यतिरिक्तानां च निषिद्धौर्ध्वदेहिकदाहश्राद्धादि कृत्वा अभिचारं च श्येनादिकर्माभिचारोऽनभिचारणीयस्य अहीनं यागविशेषः। अहीनयजनमशुचिकरमिति श्रुतेः। त्रिरात्रादि तस्य यजनं कृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ।। १९६ ।।

(४) राघवानन्दः। ब्राह्मणस्य सत्प्रतिग्रहो देहाद्यर्थः याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्युक्तं तत्रासत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमुक्तं तथाविधयाजनेऽपि तदाह **व्रात्यानामिति। परेषां** निषिद्धौर्ध्वदेहिकानां पतितादीनाम्। **अन्त्यकर्म** दाहादि। अहीनं त्रिरात्रादिसाध्यमभिचारं कारयित्वा कृत्वा वा ।। १९६ ।।

(५) नन्दनः। अन्त्यकर्म दासकृत्यं **परेषां** सपिंडानां प्रेतकर्मवाहीनं कृत्वा द्विरात्रादिष्वार्त्विज्यं कृत्वा ।। १९६ ।।

(६) रामचन्द्रः। अपरेषां पित्राचार्यादिव्यतिरिक्तानां सपिण्डानां **अन्त्यकर्म** श्मशानकर्म च अनभिचरणीयस्य अभिचारं अहीनं यागविशेषं त्रिभिः कृच्छ्रैः शुध्येत् ।। १९६ ।।

(७) मणिरामः। व्रात्यानां सावित्रीपतितानां **परेषां** गुर्वादिव्यतिरिक्तानाम्। **अन्त्यकर्म** प्रेतक्रियाम्। **अहीनं** यागविशेषः ।। १९६ ।।

(८) गोविन्दराजः। व्रात्यानामिति। व्रात्यानां भ्रष्टोपनयनानामत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते इत्याद्युक्तानां व्रात्यस्तोमादियजनं कृत्वा पितृगुर्वादि व्यतिरिक्तानां वान्त्येष्टिं कृत्वा वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्योक्तत्वात् अनभिचारणीयस्य श्येनादिकर्मभिः चरेत् समं जातमरणहीनं च क्रतुविशेषं द्विरात्रादि कृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ।। १९६ ।।

(९) भारुचिः। परेषामसन्धानमित्यर्थः। तथा चोक्तम् **'गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्। व्रताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्धयती'ति।** याजनाधिकाराच्चाभिचाराहीनयोरपि याजनार्थं वचनम्। न त्वात्मार्थे प्रतिषेधः। एवं च श्रुति"रहीनयाजनमकार्यमि"ति। अनभिचारणीयाभिचारे चैतत् प्रायश्चित्तम्। तथा चोक्तोऽभिचरणीयाभिचारः, "वाक्छस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः" इति ।।

शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।।
संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ।। १९७ ।।

(१) मेधातिथिः। द्विविधः **शरणागतः** प्रागुक्तस्तस्य परित्यागः' प्रत्याख्यानम्। सत्यां शक्तौ। प्राक् चैतद्विचारितम्। **वेदं विप्लाव्या**नध्यायाध्ययनं कृत्वा। अधिकारेणाधीयानस्यानुयोगदानं 'किं पठसि नाशितं त्वयेति'। अथवा धनहेतोः परीक्षास्थानेष्वनियुक्तेन पठयते। स्मृतिश्च 'दत्वा नियोगं धनहेतोः पतितान्मुनिरब्रवीत्' ।। १९७ ।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। शरणागतं **परित्यज्य** त्यक्त्वा **विप्लाव्या**र्थान्तरपरत्वव्याख्यादिना। विसर्गानुस्वारादिवैक्लव्येन मिथ्यार्थं कृत्वा। **यवाहारो** यवान्नाहारः ।। १९७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** **शरणागतं** परित्राणार्थमुपगतं शक्तः सन्नुपेक्षते द्विजातिरनध्याप्यं च वेदमध्याप्य तज्जनितं पापं संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १९७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** महापातकादिभिन्नानां स्वातन्त्र्येण प्रातिस्विकं प्रायश्चित्तमाह **शरणागतेत्यष्टभिः।** शरणागतं शक्तः सन्परित्यज्य अशक्तत्वे न दोषः। मृत्युर्बुद्धिमताऽपोह्यो यावद्बुद्धिबलोदयम्। यद्यसौ न निवर्तेत नापराधोऽस्ति देहिनः इति शुकोक्तेः। वेदं अनभ्यासेन **विप्लाव्य** विस्मृत्य कामतस्त्यागेऽनुपातकत्वोक्तेः। **अपसेधति** अपनुदति ॥ १९७ ॥

(५) **नन्दनः।** अनध्याप्याध्यापनं **वेदविप्लावनम्** ॥ १९७ ॥

(६) **रामचन्द्रः। वेदं विप्लाव्य** द्विजः अर्थान्तरव्याख्यानादिमिथ्यार्थमुक्त्वा अनध्यायेऽध्ययनं कृत्वा वा ॥ १९७ ॥

(७) **मणिरामः। वेदं विप्लाव्य** अनध्याप्यं वेदमध्याप्य ॥ १९७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। शरणागतमिति।** शरणागतमपापं परित्राणार्थिनमागतं प्रायश्चित्तार्थं वा संप्राप्तं शक्तः सन्नपरित्यज्यानध्याप्यं च वेदमध्याप्य धनार्थं वा परीक्षास्थाने पर्यङ्कयोगपूर्वकं वेदैकदेशमुक्त्वा तज्जनितं पापं संवत्सरं यवभक्षो भूत्वा द्विजोऽपनुदति ॥ १९७ ॥

(९) **भारुचिः।** एवं च सति विद्वद्भिः प्रायश्चित्ती शरणागतो न परित्यजनीयः, किं तर्हि देयमेव तस्य यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तम्। अथवा लोकप्रसिद्ध एव शरणागतः तत्परित्यागे, उभयोर्वा। **वेदविप्लावनं** अनध्याप्याध्यापनं अनियोगदानं वा धनार्थम्। तथा च स्मृत्यन्तरम् 'दत्वानियोगाद्धनहेतोः पतितान्मनुरब्रवीदि'ति ॥ १९७ ॥

श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ॥
नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९८ ॥

(१) **मेधातिथिः। दष्टो** दंष्ट्राभिः। **ग्राम्यैः क्रव्याद्भिर्मार्जारनकुलादिभिः** ॥१९८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अग्राम्यैः **क्रव्याद्भिर्वृकादिभिः** ॥ १९८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** कुक्कुरशृगालगर्दभनराश्ववराहाद्यैर्ग्राम्यैश्चाममांसादैर्मार्जारादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९८ ॥

(४) **राघवानन्दः। क्रव्याद्भिः** गृहमर्कटमार्जारादिभिः। **नरैः** पुंश्चलीवराहैः काकैः। प्राणायामेन जले स्थित्वेति शेषः। पुंश्चलीवानरखरैर्दष्टः श्वोष्ट्रादिवायसैः। 'प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यती'ति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः। क्रव्याद्भिः** वृकादिभिर्दष्टः ॥ १९८ ॥

[शुनाघ्रातोपलीढस्य दन्तैर्विदलितस्य च।
अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपचूलनम्] ॥ १ ॥

(७) **मणिरामः**। ग्राम्यैः **क्रव्याद्भिः** मार्जारादिभिः ॥ १९८ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **श्वशृगालखरैरिति**। श्वश्रृगालखरमनुष्याश्वोष्ट्रशूकरैर्ग्राम्यैश्चाममांसादैर्मार्जारादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९८ ॥

षष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव वा ।
होमाश्च शाकला नित्यमपाङ्क्त्यानां विशोधनम् ॥ १९९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **अपांक्त्यास्**तृतीयाध्याय उक्ताः। येषां प्रतिपदं प्रायश्चित्तमन्यत्राम्नातम्। तेषां **मासं संहिताजपः**। **शाकल**होमः **षष्ठान्नकालता** चेति समुच्चयः। काष्ठशलाकादि'देवकृतस्य, (वाजसनेयिसंहिता ८।१३) इत्यादिभिर्मन्त्रैर्हूयते स 'शाकलहोमः'। **नित्यग्रहणं** समाप्तेऽपि संहिताजपे पुनः पुनरावृत्त्यर्थं, यावन्मासः पूर्णः ॥ १९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। षष्ठान्नकालता एकभक्तपूर्वकदिनद्वयोपवासानन्तरं तृतीयदिनभोजनं मासपर्यन्तम्। संहिताजपः **संहिता** कस्याश्चिच्छाखाया मन्त्रभागः। शाकलहोमादेव कृतस्येत्यादिमन्त्रैर्यज्ञाङ्गवृक्षशकलहोमाः। **अपाङ्क्त्या** ये स्तेनपतितक्लीबा इत्यादिनोक्ताः। तेषां मध्ये अनुक्तनिष्कृतीनां मिलितमेतत्त्रयं शोधनम् ॥ १९९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **अपाङ्क्त्याः** ये स्तेनपतिताः क्लीबा इत्यादिनोक्तास्तेषां विशेषतोऽनुपदिष्टप्रायश्चित्तानां मासं त्र्यहमभुक्त्वा तृतीयेऽह्नि सायं भोजनं वेदसंहिता**जपो** देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्होमः प्रत्येकं कार्यः। एतत्समुद्दिष्टं पापशोधनम् ॥ १९९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **षष्ठेति**। **अपाङ्क्त्यानां** स्तेनपतितक्लीबा इत्यादिनोक्तानां पङ्क्त्यभोजिनां विशेषतोऽनुद्दिष्टप्रायश्चित्तानाम्। **षष्ठान्नकालता** षष्ठस्यान्नस्य भोजनीयस्य यः कालः स एव भोजनकालो यस्य स तथा तस्य भावः। दिनद्वयमभुक्त्वा तृतीयदिने सायं भोजनतेति संहिता वेदस्य। देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्यादिकाः शाकलाहोमाः 'शाकलस्य तु ये होमा' इत्यनेनोक्ता वा ॥ १९९ ॥

(५) **नन्दनः**। देवकृतस्यैनस इत्यादिमन्त्रकृताः शाकलाहोमाश्च शब्दात्समुच्चितानां प्रायश्चित्तत्वं **अपाङ्क्त्याः** श्राद्धप्रकरणे प्रोक्ताः ॥ १९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। षष्ठान्नकालता मासं दिनद्वयमुपोष्य तृतीयदिने सायं भुञ्जते इति प्राप्तं होमाश्च शाकलाः। देवकृतस्यैनस इत्यादिमन्त्राः। **अपाङ्क्तानां** अनुक्तप्रायश्चित्तानाम्। विशोधनम् ॥ १९९ ॥

(७) **मणिरामः**। मासपर्यंतं षष्ठान्नकालता त्र्यहमुपवासं कृत्वा तृतीयेऽह्नि सायं भोजनं होमाश्च शाकलाः देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्याद्यष्टभिर्मन्त्रैर्होमाः। तथा चानेन कर्मणा अपांक्तेया अपि पांक्तेया भवंतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **षष्ठान्नकालतेति**। होमाश्च शाकला इति अपाङ्क्त्या ये स्तेनपतितक्लीबा इत्यादिनोक्तास्तेषां ये नाम्नातप्रतिपदप्रायश्चित्तास्तेषां मासं त्र्यहमभुक्ते

तृतीयेऽह्नि सायं भोजनं वेदसंहिताजपो देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादिभिर्यजुर्भिरष्टौ काष्ठ-शकलहोमाः प्रत्यहमित्येवमेतत् समुचितं विशोधनम् ।। १९९ ।। **उष्ट्रयानमिति** ।। १९९ ।।

(९) **भारुचिः** । **अपाङ्क्त्याः** स्तेनपतितादयः । तथा चोक्तम्, 'ये स्तेनपतितक्लीबा' इत्येवमादि । तेषां यान्यविहितप्रायश्चित्तान्यपङ्क्त्यकरणानि । तत्रेदं प्रायश्चित्तं पूगयाजनादौ । शाकलहोमानां च विकल्पः पूर्वेण नित्यवचनात् ।। १९९ ।।

उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः ।।
स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ।। २०० ।।

(१) **मेधातिथिः** । **उष्ट्रैर्युक्तं यानं** गन्त्र्यादि । साक्षादुष्ट्रादावारोहणमव्यवधानेन चाधिकतरम् । प्राणायामानामावृत्तिः । **दिग्वासा** नग्नः । नग्नदोषनिर्हरणार्थं पुनः सवासाः स्नानं कृत्वा प्राणायामः कर्तव्यः ।। २०० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **उष्ट्रयान**मुष्ट्रयुक्तं तत्पृष्ठं वा यानम् । एवं खरयानम् । **दिग्वासा** नग्नः । **प्राणायामेन** गायत्र्या त्रिः पठितया ।। २०० ।।

(३) **कुल्लूकः** । **उष्ट्रैर्युक्तं** यानं शकटादि एवं खरयानमपि तत्कामत आरुह्या-व्यवधान उष्ट्रखराभ्यां याने प्राणायामबहुत्वं नग्नश्च कामतः स्नानं कृत्वा प्राणायामेन शुद्धो भवति ।। २०० ।।

(४) **राघवानन्दः** । किं च **उष्ट्रयान**मिति । **दिग्वासा** दिगम्बरः प्राणायामपर्यन्तम् ।। २०० ।।

(६) **रामचन्द्रः** । **दिग्वासा** नग्नः स्नात्वा चकारात् नग्नभोजनदिवास्त्रीगमनादि-निषेधः जलमध्ये प्राणायामेन शुध्यति ।। २०० ।।

(७) **मणिरामः** । **दिग्वासाः** नग्नो भूत्वा कामतः उष्ट्रखरोपरि समारुह्य ।। २०० ।।

(९) **भारुचिः** । दण्डापूपिकया चोष्ट्रखरयोरव्यवधान एतदेव स्यात्, ईषदधिकं वा ।। २०० ।।

विनाऽद्भिरप्सु वाऽप्यार्त्तः शारीरं सन्निषेव्य च ।।
सचैलो बहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति ।। २०१ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **विनाऽद्भि**रसंनिहितास्वप्सु अदृष्टगोचरस्थासु । **अप्सु आर्त्तो** विष्ठया स्तब्धः । **शारीरं** मूत्रपूरीषोत्सर्गम् । **सन्निषेव्य** । **सचैलो** यत्प्रावृतं वस्त्रं तेन सहितः । **बहि**र्ग्रामान्नद्यादा**वाप्लुत्य** निमज्य ततो **गामालभ्य** स्पृष्ट्वा **विशुध्यति** ।। २०१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **विना अद्भिः** शौचाद्भिः असन्निहिते शौचार्थजल इत्यर्थः । **अप्सु** जलमध्ये **शारीरं** मूत्रपुरीषोत्सर्गम् । **आर्त्तः** आपत्काले अनापदि त्वन्यत्प्रायश्चित्तम् । **आलभ्य** स्पृष्ट्वा ।। २०१ ।।

(३) **कुल्लूकः।** असन्निहितजलो जलमध्ये वा वेगार्त्तो मूत्रं पुरीषं वा कृत्वा सवासा बहिर्ग्रामान्नद्यादौ स्नात्वा गां च स्पृष्ट्वा विशुद्धो भवति ।। २०१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** **अद्भिर्**मलक्षालनं विना शारीरं विण्मूत्रादि **संनिवेश्या**र्त्तोऽपि क्षिप्त्वा। **बहिर्**ग्रामान्नद्यादौ। **आलभ्य** स्पृष्ट्वा ।। २०१ ।।

(५) **नन्दनः। आर्त्त** आपन्नः **शारीरं** मूत्रादिकं **अद्भिर्विना** संनिवेश्य जलरहितं कृत्वा अप्सु वा शारीरं संनिवेश्योत्सृज्य बहिर्ग्रामात् आर्त्तग्रहणात्तस्य प्रायश्चित्तगौरवं द्रष्टव्यम् ।। २०१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अद्भिर्विना अविहितैः शौचार्थजलैः **शारीरं** मूत्रपुरिषादि **संनिषेव्य** कृत्वा बहिः सचैलः **आप्लुत्य** स्नात्वा गामालभ्य विशुध्यति ।। २०१ ।।

(७) **मणिरामः।** शारीरं मूत्रं पुरीषं वा संनि**वेश्य** कृत्वा **बहिः** ग्रामाद्बहिर्नद्यादौ **आलभ्य** स्पृष्ट्वा ।। २०१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। विनाद्भिरप्सु वाप्यार्त्तः शारीरं संनिषेव्य त्विति ।** असंनिहित उदके जलमध्ये वावेगार्त्तो मूत्रपुरीषे वा कृत्वा सवासा बहिर्ग्रामान्नद्यादौ स्नात्वा गां च स्पृष्ट्वा विशुध्यति ।। २०१ ।।

(९) **भारुचिः।** जलग्रहणं च सविधिस्नानार्थम् ।। २०१ ।।

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ।। २०२ ।।

(१) **मेधातिथिः। वेदोदितानां** दर्शपौर्णमासादीनां श्रौतानां, स्मार्तानां च संध्योपासनादीनाम्। तान्यपि **वेदोदितानि** तन्मूलत्वात्स्मृतीनाम्। **स्नातकव्रतानि** 'न जीर्णमलवद्वासा' इत्यादीनि। तेषां **लोप** एकाहमुपवासः। श्रौतकर्मातिक्रमे या **इष्टय** उक्तास्ता अनेन समुच्चीयन्ते ।। २०२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वेदोदितानामिति।** वेदोक्तनित्यसंध्यादिकर्ममध्ये अनाम्नातप्रायश्चित्तकर्मलोपे। स्नातकव्रतेषु वैणवीं धारयेद्यष्टिमित्यादिषु अनाम्नातप्रायश्चित्तकर्मलोपे। **अभोजन**मेकरात्रमेव ।। २०२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** वेदविहितानां **कर्मणा**मग्निहोत्रादिनामनुपदिष्टप्रायश्चित्तविशेषाणां च परिलोपे स्नातकव्रतानां चतुर्थाध्यायोक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं **प्रायश्चित्तं** कुर्यात् ।। २०२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **वेदेति। कर्मणां** होमसंध्यावन्दनादीनाम्। **अतिक्रमे** अकरणे कालतः स्वरूपतो वा। **स्नातकव्रतं** चतुर्थाध्यायोक्तम्। **अभोजनं** तदहरुपोषणम् ।। २०२ ।।

(५) **नन्दनः।** वेदोदितानामग्निहोत्रादीनां स्नातकव्रतानि पञ्चमहायज्ञादीनि।। २०२।।

(७) **मणिरामः**। अभोजनं एकाहम् ॥ २०२ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **वेदोदितानामिति**। वेदविहितानां नित्यानां **कर्मणां** अग्निहोत्राणां अनाम्नातश्रौतविषयप्रायश्चित्तानां परिलोपे स्नातकव्रतानां च वैणवीं धारयेद्यष्टिमित्याद्युक्तानामकरणे उपवासः प्रायश्चित्तम् ॥ २०२ ॥

(९) **भारुचिः**। **नित्यानां** प्रधानकर्मणामग्निहोत्रादिनामतिवर्तने **अभोजनम्**। श्रौतं च नानार्थत्वात् समुच्चीयते। गुणकर्मणां वा। **स्नातकव्रतलोपे** चानिर्दिष्टप्रायश्चित्तमिदमेव स्यात् ॥ २०२ ॥

हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः ॥
स्नात्वाऽनश्नन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। सक्रोधाक्षेपे हुंकारेण हुंकुरुते 'तूष्णीमास्व हुं मा एवं वादीः' इत्येवमादिष्वर्थक्रियासु तन्निषेधार्थं **हुंकारकरणम्**। **ब्राह्मणस्य** ज्येष्ठस्य समस्य कनीयसो वा शिष्यस्य पुत्रस्य वा। तथा **गरीयसस्त्वंकारमुक्त्वा**–'त्वमेवमात्थ,' 'त्वयेदं कृतम्'। एकवचनान्तयुष्मच्छब्दोच्चारणे प्रायश्चित्तमेतत्। प्रथमादिविभक्तिर्न विवक्षिता। तथा च समाचारो गुरौ युष्मास्वित्यादिबहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति। **स्नात्वाऽनशनम्** प्रातर्भक्तत्यागः। **अभिवाद्य** उपसंग्रहणं कृत्वा। **प्रसादयेत्** क्रोधं त्याजयित्वा सायमश्नीयात् ॥ २०३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **गरीयसो** गुरोरब्राह्मणस्यापि हुंकारं त्वंकारं चोक्त्वा तथाऽगरीयसोऽपि ब्राह्मणस्य तद्द्वयमुक्त्वा स्नात्वेत्यादिप्रायश्चित्तं कुर्यात्। **अहःशेषम**होरात्रस्य शेषम् ॥ २०३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। हुं तूष्णीं स्थीयतामित्याक्षेपं ब्राह्मणस्य कृत्वा त्वङ्कारं च विद्याद्यधिकस्योक्त्वाऽभिवादनकालादारभ्याहःशेषं यावत्स्नात्वा भोजननिवृत्तः पादोपग्रहणेनागतकोपं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच हुंकारेति। **गरीयसो** गुरोः। अहःशेषं उपोषणं कृत्वेत्यर्थः। **अभिवाद्य** प्रणतिं कृत्वा। **प्रसादयेत**दात्मनि प्रसादमुत्पादयेत्। तथा च याज्ञवल्क्यः। 'गुरूं हुंकृत्य त्वंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः। बध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनमि'ति ॥ २०३ ॥

(५) **नन्दनः**। प्रसादयेत् ब्राह्मणं गरीयांसञ्च ॥ २०३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **गरीयसः** ज्येष्ठस्य ॥ २०३ ॥

(७) **मणिरामः**। अहःशेषं यस्मिन् समये त्वंकारं हुंकारं च ब्राह्मणस्य कृतं तत आरभ्य आसायं स्नात्वा **अनश्नन्** भोजनरहितः अभिवाद्य पादोग्रहणं कृत्वा प्रसादयेत् ॥२०३॥

(८) **गोविन्दराजः**। हुंकारमिति। हुमित्येवं सरोषं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वमित्येवं च वित्ताद्यधिकस्योक्त्वैव एतत्करणकालावशिष्टमहरभुञ्जानः स्नानं कृत्वा तं पादोपसंग्रहणेन अपगतकोपं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

(९) भारुचिः। विशिष्टस्नानचोदनेयं नित्यादधिका निमित्तकीति विज्ञेया ।। २०३ ।।

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वाबध्य वाससा ।।
विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।। २०४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **तृणेन** पीडाकरेणापि **ताडयित्वा** प्रहृत्य। **वाससा**ऽपि **कण्ठे** मृदुस्पर्शेन **बद्ध्वा**। **विवादे** लौकिके कलहे **विनिर्जित्य**। **प्रणिपत्य** नम्रेण भूत्वा **प्रसादयितव्यः**। वादजल्पयोस्तु नायं विधिः ।। २०४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वाससा कण्ठे बद्ध्वा संपदात्र वात्वेयतत्कार्यंचिररात्रादिनियतः लघुगुरुनियमातिक्रमापेक्षया योज्यं अत्र प्रकृतयोर्ब्राह्मणगरीयसोः कर्मत्वेन ग्रहणम् ।। २०४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** प्राकृतं ब्राह्मणं तृणेनापि ताडयित्वा कण्ठे वाबद्ध्य वाससा वा वाक्कलहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत् ।। २०४ ।।

(५) **नन्दनः।** ताडयित्वा ब्राह्मणमित्येव ।। २०४ ।।

(७) **मणिरामः।** ब्राह्मणं तृणेनापीत्यादिकं कृत्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।। २०४ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **ताडयित्वेति।** विवादेनापीति। प्राकृतं ब्राह्मणं गरीयांसं च कोपात्तृणेनाप्याहृत्य कण्ठे च वस्त्रेणाबध्य कलहे च जित्वा प्रणिपातेनापगतक्रोधं कुर्यात् ।। २०४ ।।

(९) **भारुचिः।** विवादश्च लौकिको वा कलहो विज्ञेयः, नेतरः, तस्य वादसंज्ञत्वात्। न परिहासतः ।। २०४ ।।

अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च ।।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ।। २०५ ।।

(१) **मेधातिथिः।** अवगूरणप्रतिषेधोऽयम्। परिशिष्टोऽर्थवादः। **जिघांसया** हन्तुमिच्छया दण्डादिकमुद्यम्य। **संवत्सरशतं** नरकेष्वास्ते। **अभिहत्य** प्रहारं दत्वा। **सहस्रं** संवत्सराणाम्। **जिघांसया,** न परिहासतः ।। २०५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **जिघांसया** मारणेच्छया। **अवगूर्य** दण्डाद्युद्यम्य। **अभिहत्य** दण्डादि निपात्य ।। २०५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डमुद्यम्य वर्षशतं नरकं प्राप्नोति दण्डादिना पुनः प्रहृत्य वर्षसहस्रं नरकं प्राप्नोति ।। २०५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयादिति श्रुतिमाश्रित्य ब्राह्मणावगोरणादौ नरकं ज्ञापयन्प्रायश्चित्तमाह **अवगूर्येति** चतुर्भिः। **अवगूर्य** दण्डमुद्यम्य। **अब्दशतं** अब्दानां शतं अभिव्याप्य नरकं प्रतिपद्यते। एवमुत्तरत्र ।। २०५ ।।

(५) **नन्दनः।** ब्राह्मणावगुरादिषु प्रायश्चित्तं वक्तुं तन्निमित्तं पापफलं तावत् श्लोकाभ्यामाह **अवगूर्य त्वब्दशतमिति।** **अवगूर्य** प्रहर्तुं हस्तादिकमुद्धृत्य ।। २०५ ।।

(७) **मणिरामः।** **जिघांसया** अवगूर्य ब्राह्मणस्य मारणेच्छया दंडमुद्यम्य ॥ २०५ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** अवगूर्येति। ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यम्य वर्षशतं नरकं प्राप्नोति। दण्डादिना पुनः प्रहृत्य वर्षसहस्रं प्राप्नोति ॥ २०५ ॥

शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतले ॥
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके व्रजेत् ॥ २०६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** ब्राह्मणस्य रुधिरं दण्डादिप्रहारेण भूमौ पतितं यावत्**पांसून्** रजोऽवयवान् संगृह्णाति **तावन्ति** संवत्स**रसहस्राणि तस्य** जनयिता **नरके व्रजेद्**वसेत्। अयमप्यर्थवादः ॥ २०६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **संगृह्णाति** संग्रहीतुं योग्यं भवति। **द्विजन्मनो** विप्रस्य। **तत्कर्ता** शोणितोत्पादकः ॥ २०६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रहृतस्य ब्राह्मणस्य रुधिरं यावत्संख्याकान्रजःकणान्भूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्याकानि वर्षसहस्राणि तच्छोणितोत्पादको नरके वसेत् ॥ २०६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** दण्डादिनोत्पादितं संगृह्णाति पिण्डीकरोति ॥ २०६ ॥

(५) **नन्दनः।** **द्विजन्मनः** द्विजोत्तमस्य ॥ २०६ ॥

(७) **मणिरामः।** **शोणितं ब्राह्मणस्य** ॥ २०६ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति द्विजन्मनः।** ब्राह्मणस्य प्रहृते सति तत्संबन्धिरुधिरं यत्सङ्ख्याकान् भूमौ रजःकणान् पिण्डीकरोति तत्संख्याकानि वर्षसहस्राणि तच्छोणितोत्पादयिता नरकं आस्ते ॥ २०६ ॥

(९) **भारुचिः।** प्रायश्चित्तमिदानीं तस्य कर्मणो विवक्षन्निदमाह ॥ २०६ ॥

अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ॥
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥ २०७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पूर्वस्य प्रायश्चित्तमेतत्। 'ब्राह्मणरुजः कृत्वेति' शोणितोत्पादनादन्यत्वैतत्। यदि वा तेनेदं विकल्प्यते ॥ २०७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** फलमुक्त्वा प्रायश्चित्तमाह **अवगूर्येति। कृच्छ्रं** प्राजापत्यम्। **कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ** पूर्वार्धोक्तौ ॥ २०७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यमने कृच्छ्रं कुर्यात्। दण्डादिप्रहारे दत्ते**ऽतिकृच्छ्रं** वक्ष्यमाणं चरेत्। रुधिरमुत्पाद्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत ॥ २०७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** उक्तेषु त्रिषु प्रायश्चित्तमाह **अवगूर्येति। अवगूर्य** दण्डमुद्यम्य ॥ २०७ ॥

(५) **नन्दनः**। अत्र प्रायश्चित्तमाह **अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमिति** ।। २०७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। ब्राह्मणे **अवगूर्य** दण्डमुत्थाप्य कृच्छ्रं चरेत् ।। २०७ ।।

(७) **मणिरामः**। **निपातने** दंडनिपातने ।। २०७ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अवगूर्ये**ति । ब्राह्मणस्य दण्डाद्युद्यम्य प्राजापत्यं कृच्छ्रं कुर्यात् । दण्डादिप्रहारं दत्त्वातिकृच्छ्रं वक्ष्यमाणं चरेत् । रुधिरमुत्पाद्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्यात् ।। २०७ ।।

(९) **भारुचिः**। सर्वो ब्राह्मणादिवर्णः । "ब्राह्मणस्य रुजःकृत्य"मिति चैतज्जातिभ्रंशकरमध्य उपदिष्टम् । यतस्तदीयेन प्रायश्चित्तानां कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ विकल्पितौ स्याताम् ।। २०७ ।।

अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।।
शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।। २०८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **अनुक्ता निष्कृतयः** प्रायश्चित्तानि येषां विकर्मणाम् । यथा चाण्डालादिप्रतिलोमवधे । तत्र कल्पयेत् । "ननु चात्राप्युक्तं 'किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे' इति" । अनस्थिसाहचर्यात्क्षुद्रजन्तुप्रायास्तत्रास्थिमन्तो गृह्यन्ते । महाकायानां तु नैष विधिः । "ननु चत्वारो वर्णा 'नास्ति पंचम' इति शूद्रप्रभेदा एव प्रतिलोमाः" । यदि नाम पंचमो वर्णो न जातो नैतावता शूद्रैस्तैर्भवितव्यम् । तेषामपि लक्षणस्य नियतत्वात् 'समानजात्यामूढायां जातः शूद्र' इति वर्णसंकरजाश्चैते । तस्मान्न शूद्रहत्याप्रायश्चित्तम् । नापि 'किंचिदेव तु विप्राय' इत्यन्यस्तत्र कल्पनाया अनवसरः । **शक्तिः** प्रायश्चित्तिनस्तपसि । तथा किमयं तपसि समर्थ उत दाने । **पापं च** । हिंसाया विहितप्रायश्चित्तमेव । अभक्ष्यभक्षणे तदेव । अथ पापस्य गुरुलघुभावोऽपेक्षणीयः । "ननु च गुरुलघुभावः पापस्य कथं ज्ञायते? प्रायश्चित्तमहत्त्वादिति चेत् अनुक्तप्रायश्चित्तविषयेयं कल्पना" । सत्यम् । अर्थवादे दोषातिशयश्रवणाद्गुरुत्वात् । तथा बुद्धिपूर्वानुकृते च । किंच नेदमनुक्तनिष्कृतिविषयमेव प्रकल्पयेत्, उक्तेऽपि कल्पना कार्या । कुत एतत्? दण्डप्रायश्चित्तयोस्तुल्यत्वात् । दण्डेन चोक्तानुक्तविषयमनुज्ञायते । किं चैतस्मिन् व्यतिक्रमे गुरुलघूनामुपदेशात्तत्रावश्यं भावनीया कल्पना । अत उद्दिष्टानुद्दिष्टसर्वशेषोऽयम् ।। २०८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। प्रायश्चित्तं कृच्छ्रादि **प्रकल्पयेत्** स्वयं विद्वानूहेत् । एतच्च सर्वं महापातकादिप्रायश्चित्तजातं शुद्धिदीपिकायां विषयव्यवस्थयास्माभिः प्रपञ्चेनोक्तमतोऽत्र पदार्थमात्रं प्रकाशितमिति ।। २०८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिलोमवधादिकृतानां निर्हरणार्थं कर्तुः शरीरधनानि सामर्थ्यमवेक्ष्य पापं च ज्ञात्वा ज्ञानाज्ञानसकृदावृत्त्यनुबन्धादिरूपेण प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।। २०८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। निमित्तनैमित्तिकभावमुपसंहरन्प्रायश्चित्तस्वरूपं प्रतिजानीते **अनुक्तेति** द्वाभ्याम् । **अनुक्तनिष्कृतीनाम**ननुष्ठितप्रायश्चित्तानां प्रकल्पयेत् परिषदिति शेषः ।। २०८ ।।

(५) **नन्दनः।** **अनुक्तनिष्कृतीनाम**नुपदिष्टप्रायश्चित्तादीनाम् ॥ २०८॥

(६) **रामचन्द्रः।** **अनुक्तनिष्कृतीनां** अनुक्तप्रायश्चित्तानां पापं विचार्य॥ २०८॥

(७) **मणिरामः। अनुक्तनिष्कृतीनां** पापानां प्रतिलोमवधादिकृतानाम् ॥ २०८॥

(८) **गोविन्दराजः। अनुक्तनिष्कृतीनामिति।** अनुक्तप्रायश्चित्तानां पापानां प्रतिलोमवधादिकृतानां निर्हरणार्थं कर्तुः शरीरधनादि सामर्थ्य**मवेक्ष्य** पापं **च** ज्ञानाज्ञानसकृदसकृदावृत्त्यनुबन्धादिरूपेणावेक्ष्य वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ २०८॥

(९) **भारुचिः।** चाण्डालादीनां प्रतिलोमानां हिंसायामनुक्ता निष्कृतिः, अथवा कारणे कृतानुज्ञायां च नोक्ता निष्कृतिः, ब्राह्मणवधादिष्वायुधदानादिभिर्हन्तुः प्रीत्यर्थम्। एतेषु **शक्तिं चावेक्ष्य** साधनवयोऽवस्थाशरीरसामर्थ्यकृतामध्ययनविज्ञानादिकृतां च पापं च गुरुलघुताविशेषेण सप्रत्ययाप्रत्ययविशेषण च। सप्रत्ययेऽपि च क्रोधाद्यनुबन्धेन **प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति** अर्थः। परिषद्दशावरा त्र्यवरा वा। "अथवैकोऽपि वेदविद्धर्ममिति" वक्ष्यति ॥ २०८॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति ॥
तान्वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २०९॥

(१) **मेधातिथिः।** "**ननु** चोक्ता एवाभ्युपायाः इह **चान्द्रायणं इह** प्राजापत्यं **इह** द्वादशवार्षिकमिति"। सत्यम्। संज्ञामात्रेण निर्दिष्टाः। इह तु स्वरूपं सेतिकर्तव्यताकमुच्यते। उपाय एवा**भ्युपायः। व्यपकर्षति** अपमार्ष्टि। **देवर्षी**त्यादिः स्तुतिः। **मानव**ग्रहणं सर्ववर्णार्थम् ॥ २०९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उपायैः** साधनैः॥ २०९॥

(३) **कुल्लूकः। यै**र्हेतुभिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तान्पापनाशहेतून्देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान्युष्माकं वक्ष्यामि॥ २०९॥

(४) **राघवानन्दः। व्यपकर्षति** नाशयति देवर्षिपितृपदं भाविपरं तिर्यगधिकरणविरोधात् न तेषां प्राप्तदेवत्वानां तत्प्रायश्चित्ताधिकारः। सेवितान्निर्णीतान्वा॥ २०९॥

(६) **रामचन्द्रः।** मानवो यैरुपायैः **एनांसि** पापानि व्यपकर्षति **तानु**पायान् वः वक्ष्यामि देवर्षिपितृभिः सेवितान्॥ २०९॥

(७) **मणिरामः। यैरभ्युपायै** यैः हेतुभिः॥ २०९॥

(८) **गोविन्दराजः। यैरिति। यैः** साधनैर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तानि साधनानि देवर्षिपितृभिः पापापनुत्यर्थं सेवितानि युष्माकं वक्ष्यामि॥ २०९॥

(९) **भारुचिः। मानव**ग्रहणं सर्ववर्णार्थम्। देवादिग्रहणं चाधर्मक्षयोपायस्तुत्यर्थम् ॥ २०९॥

त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ॥
त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन्द्विजः ॥२१०॥

(१) **मेधातिथिः।** यद्यप्यहर्मुखं 'प्रात'स्तथापि पूर्वाह्णकालो लक्ष्यते। द्वितीयाह्नकालप्रतिषेधादस्य। प्रातःकालविधौ हि यदृच्छया भोजनं प्राप्तं निवर्तते। केवलमत्यर्थे हि 'यत्पूर्वाह्णे वा मध्यंदिने वा मनुष्याणामिति' अयाचितत्वात्प्राप्तमर्थित्वाद्भोजनम्। तदेव चेत्प्रातःकाले विधीयते तदा माध्यंदिनं निवर्तेत, न सायंतनम्। अद्य पुनर्यदेव पौरस्त्यं पूर्वाह्णमध्यंदिनकालयोर्विकल्पितयोः प्राप्तं भोजनं तदेव पुनरुच्यमानं कालान्तरनिवृत्त्यर्थं संपद्यते। व्रतत्वाच्चैतदेव युक्तम्। एकाहारता हि व्रतपरिगणनायां संख्यायते। तपश्चेदं तापयति दुःखयतीति। यदि च द्वितीयं भोजनं निवर्तते तत्र सायंतनं निवर्तेत। अन्ये तु 'हविष्यान् प्रातराशानिति' स्वल्पपरिमाणता भोजनस्य लक्ष्यत इत्याहुः। प्रातराशे हि स्वल्पं भुंजते। तच्छीलाः प्राकृतपुरुषाः। तथा सिद्धे पाके भोजनात् प्राकृतभोक्तेति व्यपदिशन्ति। **सायमिति** वाऽपरस्मिन् त्र्यहे। ततोऽनन्तरं त्र्यहो हविष्यं वैदिकं यावद्भुज्यते तावदनुज्ञायते। उक्तं च स्मृतिकारैः 'ईषत् भुक्त्वाऽर्थं संविशेत्'। अयाचितेऽपि हविष्यभोजनमेककालिकं च। स्वगृहेऽपि 'दीयतां मे भोजनमिति' यत् भृत्यादय आज्ञायन्ते तदपि 'याचितमेव'। प्रार्थनामात्रं याञ्चा, प्रेषणाध्येषणयोः साधारणम्। अतः स्वगृहेऽपि यद्भार्यादयोऽननुज्ञाता उपहरन्ति तथा भोक्तव्यं, न त्वन्यथेति॥ २१०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **प्रातः** प्रातरेव। एवं सायम्। तथा अयाचितं यद्ययाचितं लभ्यते। अलाभे तूपवासः॥ २१०॥

(३) **कुल्लूकः।** प्राजापत्याख्यं कृच्छ्रमाचरन्द्विजातिराद्यं दिनत्रयं प्रातर्भुञ्जीत। प्रातःशब्दोऽयं भोजनानामौचित्यप्राप्तदिवाकालपरः। अत एव वसिष्ठः त्र्यहं दिवा भुङ्क्ते नक्तमत्ति च त्र्यहं त्र्यहमयाचितव्रतं त्र्यहं न भुङ्क्त इति च कृच्छ्रः। आपस्तंबोऽप्याह त्र्यहं नक्ताशी दिवाशी च ततस्त्र्यहं त्र्यहमयाचितव्रतस्त्र्यहं नाश्नाति किंचन इति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः अपरं च दिनत्रयं सायं सध्यायामतीतायां भुञ्जीत अन्यद्दिनत्रयमयाचितं तावदन्नं भुञ्जीत शेषं च दिनत्रयं न किञ्चिदश्नीयात्। अत्र ग्राससंख्यापरिमाणापेक्षायां पराशरः। सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा॥ अयाचिते चतुर्विंशत्परं चानशनं स्मृतम्॥ कुक्कुटाण्डप्रमाणं च यावांश्च प्रविशेन्मुखम्॥ एतं ग्रासं विजानीयाच्छुध्यर्थं ग्रासशोधनम्॥ हविष्यं चान्नमश्नीयाद्यथा रात्रौ तथा दिवा। त्रींस्त्रीण्यहानि शास्त्रीयान्ग्रासान्संख्याकृतान्यथा॥ अयाचितं तथैवाद्यादुपवासस्त्र्यहं भवेत्॥ २१०॥

(४) **राघवानन्दः।** प्राजापत्यादिस्वरूपमाह पञ्चदशभिः। **त्र्यहं दिनत्रयं** व्याप्य। प्रातःशब्दोऽत्र दिवाभोजनोचितकालपरः। अत एव वसिष्ठः। त्र्यहं दिवा भुङ्क्ते नक्तमत्ति च त्र्यहं त्र्यहमयाचितं त्र्यहमभुक्त इति कृच्छ्रः। तत्र ग्राससंख्यापरिमाणोपादानानि पराशरोक्तानि। सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः॥ अयाचिते चतुर्विंशत्परं चानशनं स्मृतम्॥ कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु यावान्वा प्रविशेन्मुखम्॥ एतं ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं कायशोधनमिति ग्रासपरिमाणम्॥ हविष्यान्नः प्रातराशः सायमाशस्तथैव च। अयाचितं तथैवाद्यादुपवासस्त्र्यहं भवेदिति हविष्यान्नादेर्ग्रासोपादानद्रव्यम्॥ २१०॥

(५) **नन्दनः**। प्राजापत्याख्यं कृच्छ्रम् ।। २१० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। प्राजापत्यमाह **त्र्यहमिति**। प्रातस्त्र्यहं नक्तं त्र्यहं अयाचितं अद्यात्। त्र्यहं परं नाश्नीयात् उपवासत्रयं एवं द्वादशदिनसाध्यं एकं प्राजापत्यव्रतं चरन् द्विजः अयाचितान्नं परकीयान्नं प्रातः स्वकीयान्नस्य पाचनम् ।। २१० ।।

(७) **मणिरामः**। प्राजापत्यलक्षणमाह ।। **त्र्यहमिति**।। प्राजापत्याख्यं कृच्छ्रं द्विजः दिनत्रयं प्रातः दिनत्रयं सायं दिनत्रयं अयाचितं अश्नीयात्। परं च दिनत्रयं न अश्नीयात्, एवं द्वादशदिनैः प्राजापत्याख्यं कृच्छ्रं भवति। प्रातःशब्दो दिवाभोजनोचितकालवाची। तथा च वसिष्ठः। त्र्यहं दिवा भुंक्ते नक्तमत्ति च त्र्यहम्। अयाचितव्रतं त्र्यहं न भुंक्त इति च कृच्छ्रः। अत्र ग्राससंख्यापरिमाणं पराशरोक्तं बोध्यं यथा "सायं द्वात्रिंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा। अयाचिते चतुर्विंशत्परं चानशनं स्मृतम्" ।। कुक्कुटांडप्रमाणं च यावांश्च प्रविशेन्मुखम्। हविष्यं चान्नमश्नीयाद्यथा रात्रौ तथा दिवेति ।। २१० ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **त्र्यहमिति**। प्राजापत्याख्यं कृच्छ्रं द्विजातिः कुर्वन् त्र्यहमाद्यं दिनादावश्नीयादपरं त्र्यहं दिनान्ते भुञ्जीत। अन्यं त्र्यहमप्रार्थितमुपनतं अद्यात्परं त्र्यहान्नं किंचिद्भक्षयेत्। अत्र हविष्यात्प्रातरसाविति गौतमस्मरणाद्धविष्यमदितव्यम्। ग्राससंख्या च। सायं च द्वादशग्रासाः प्रातः पञ्चदशस्मृताः। षट्त्रिंशतिरयाच्याः स्युः परं निरशनं स्मृतं इति पाराशरोक्त्या विज्ञेयम् ।। २१० ।।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ।।२११।।

(१) **मेधातिथिः**। गोमूत्रादीनां कुशोदकानां समाहारमाहुरेकस्मिन्नहनि। **एकरात्रोपवासश्च**। ततो द्व्यहं **सांतपनम्**। अन्ये तु प्रत्यहमेकैकं भक्षयितव्यं, संहतस्याश्रुतत्वात्। अतः सप्ताहानि 'सांतपनम्'। द्वावप्येतौ पक्षौ स्मृत्यन्तरे परिगृहीतौ ।। २११ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। क्षीरादि त्रयमपि गोरेव। **कुशोदकं** कुशमिश्रजलम्। एतत्सर्वं मिलितमेकस्मिन्दिने प्राश्योत्तरेद्युरुपवसेत् ।। २११ ।।

(३) **कुल्लूकः**। गोमूत्राद्येकीकृत्यैकैकस्मिन्नहनि भक्षयेन्नान्यत्किंचिदद्यात्। अपरदिने चोपवास इत्येतत्सान्तपनं कृच्छ्रं स्मृतम्। यदा तु गोमूत्रादिषट् प्रत्येकं षट्दिनान्युपभुज्य सप्तमे दिने चोपवासस्तदा महासान्तपनं भवति। तथा च याज्ञवल्क्यः।। कुशोदकं च गोक्षीरं दधिमूत्रं शकृद्घृतम् ।। जग्ध्वा परेह्न्युपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ।। पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासिकः ।। सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनं स्मृतम् ।। २११ ।।

(४) **राघवानन्दः**। सांतपनं लक्षयति **गोमूत्रमिति**। गोमूत्रादिषट्कं मिश्रयित्वा एकस्मिन् दिने भक्षयतोऽपरस्मिन् दिनोपवासेन सान्तपनं द्व्यहःसाध्यम्। एतदेव महासान्तपनं गोमूत्रादिप्रत्येकं प्रत्यहं भोजने एकोपवासश्च।। कुशोदकं तु गोक्षीरं दधि मूत्रं शकृत् घृतम्। जग्ध्वा परेद्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्।। पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः।। सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृत इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।। २११ ।।

(५) **नन्दनः**। षडङ्गानि षडहानि यथाक्रमं गोमूत्रादीनद्यात् ॥ २११ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। गोमूत्रादीन् षडप्येकीकृत्य पीत्वा आहारान्तररहितस्तिष्ठेत् परेद्युरुपवसेदिति दिनद्वयसाध्यः कृच्छ्रः ॥ २११ ॥

(७) **मणिरामः**। सांतपनकृच्छ्रमाह। गोमूत्रादिषडेकीकृत्य प्रथमदिने भक्षयेत् नान्यत्किंचित् अपरदिने उपवासः एतत्सांतपनाख्यं कृच्छ्रम्। यदि गोमूत्रादिकमेकैकं पृथक् षड्दिनैरुपभुज्य सप्तमे दिने चोपवासः तदा महासांतपनं भवति। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। पृथक् सांतपनैर्द्रव्यैः षडहः सोपवासकः, सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासांतपनं स्मृतं इति ॥ २११ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **गोमूत्रमिति**। गोमूत्रं गोमयं गोक्षीरं गोदधि गोघृतदर्भक्वथितोदकानां प्रत्यहमेकं चोपवासं कुर्यात्। इत्येवं सप्ताहमेकस्मिन्नहन्येतानि सर्वाणि पिबेदेकं चोपवासं कुर्यात्। इत्येवं त्र्यहं याज्ञवल्क्य उभयदर्शनादित्येषः सांतपनाख्यः कृच्छ्रः स्मृतः ॥ २११ ॥

(९) **भारुचिः**। कृच्छ्रसाध्यत्वात् कृच्छ्रप्रतिमोवचनाद् वा कृच्छ्रम् ॥२११॥

एकैकं ग्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ॥
त्र्यहं चोपवसेदंत्यमतिकृच्छ्रं चरन्द्विजः ॥ २१२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **पूर्ववदिति** प्राजापत्यविधिमतिदिशति। एष्वेव कालेष्वेकैकं ग्रासमश्नीयात् ॥ २१२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। त्र्यहानि त्रीणि **पूर्ववत्** त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमयाचितमिति ॥ २१२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। अतिकृच्छ्रं द्विजातिरनुतिष्ठन्प्रातः सायमयाचितादिरूपेणैकैकं ग्रासं **त्र्यहाणि** त्रीणि त्रीणि पूर्ववत् अपच्च त्र्यहं न किञ्चद्भुञ्जीत ॥ २१२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अतिकृच्छ्रं लक्षयति **एकेति**। **त्र्यहाणि** त्रीणि नवदिनानि। पूर्ववत् प्रातःसायमयाचितमिति पूर्वोक्तवत् ग्रासमत्र पाणिपूर्णान्नम्। अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूर्णान्नभोजन इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ २१२ ॥

(५) **नन्दनः**। **त्र्यहाणि** त्रीणि नवदिनानीत्यर्थः **पूर्ववत्**प्राजापत्यवत् ॥ २१२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। त्रीणि त्र्यहाणि नवदिनानि च पूर्ववत् तु पुनः अन्यत्त्र्यहमुपवसेत्। एवं द्वादशदिनसाध्यमतिकृच्छ्रम् ॥ २१२ ॥

(७) **मणिरामः**। अतिकृच्छ्रमाह **एकैकमिति**। अतिकृच्छ्रं द्विजः चरन् पूर्ववत् प्रातः सायमयाचितेन त्र्यहानि एकैकं ग्रासं अश्नीयात् अन्यं च त्र्यहं उपवसेत्। एवं षट् दिनैरतिकृच्छ्रो भवति ॥ २१२ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एकैकमिति**। त्र्यहं चोपवसेदन्यदिति। अतिकृच्छ्राख्यकृच्छ्रं

द्विजातिः कुर्वन् प्रातःसायमयाचितरूपेणैकैकं ग्रासं त्रीणि त्र्यहान्यश्नीयात्। अन्यच्च त्र्यहं न किञ्चिद्भुञ्जीत ॥ २१२ ॥

तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ॥
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥ २१३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** तेष्वेव कालेषु जलादीनि यावता नातितृप्तिर्भवति। क्वचित्परिमाणं पठ्यते। 'अपां पिबेत्तु त्रिपलं पलमेकं तु सर्पिषः। पयः पिबेत्तु द्विपलं त्रिपलं चोष्णमारुतम्'। **सकृत्स्नायी**ति त्रिरह्नः त्रिर्निशायामित्यस्यापवादः ॥ २१३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** जलादिचतुष्टयस्यैकैकं त्र्यहं त्र्यहं पिबेत्। तस्योष्णत्वमग्नि-समीपे व्यजनादिनोत्पादितव्यम् ॥ २१३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तप्तकृच्छ्रं चरन्द्विजातिः त्र्यहमुष्णोदकं त्र्यहमुष्णक्षीरं त्र्यहमुष्णघृतं त्र्यहमुष्णवायुमेकवारं स्नानं कुर्वन्संयमवान्पिबेत्। अत्र पराशरोक्तो विशेषः ॥ षट्पलन्तु पिबेदम्भस्त्रिपलन्तु पयःपिबेत् ॥ पलमेकं पिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ २१३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तप्तकृच्छ्रं लक्षयति **तप्ते**ति। प्रतित्र्यहं प्रत्येकं द्रव्यं क्रमेण त्र्यह पिबेदित्यन्वयः। अनिलपदमेकरात्रोपवासपरम्। सकृत्पिबेत्सकृत्स्नायाच्चेत्यन्वयः ॥ तप्त-क्षीरघृताम्बूनां प्रत्येकं प्रत्यहं पिबेत् ॥ एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्रं तु यावकमिति याज्ञवल्क्योक्तेः। द्रव्यपरिमाणं तु ॥ षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ॥ पलमेकं पिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयत इति पराशरोक्तं सर्वत्र ॥ २१३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** दुग्धसर्पिरुदकानां तप्तानामेकैकं प्रतिदिवसं पिबेत् परेद्युः उपवसेत्। एवं दिवसचतुष्टय [त्रय] साध्यं तप्तकृच्छ्रम् ॥ २१३ ॥

[अपां पिबेच्च त्रिपलं पलमेकं च सर्पिषः।
पयः पिबेत्तु त्रिपलं त्रिमात्रं चोक्तमानतः] ॥ १ ॥

(७) **मणिरामः।** तप्तकृच्छ्रमाह ॥ **तप्तकृच्छ्र**मिति। उष्णान् जलक्षीरघृताऽनिलान्। **प्रतित्र्यहं** दिनत्रयमुष्णजलं त्र्यहमुष्णक्षीरं दिनत्रयमुष्णघृतं दिनत्रयमुष्णवायुं पिबेदित्यर्थः। स्नानं च प्रत्यहमेकवारं कुर्यात्। एवं द्वादशदिनैः तप्तकृच्छ्रो भवति। षट्पलं तु पिबेदंभः त्रिपलं तु पिबेत्पयः। पलमेकं पिबेत्सर्पिः तप्तकृच्छ्रं विधीयत इति पराशरोक्तः विशेषोऽपि ज्ञेयः ॥ २१३ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **तप्तकृच्छ्र**मिति। तप्तकृच्छ्राख्यकृच्छ्रं ब्राह्मणादि कुर्वन् त्र्यहमुदकं क्षीरघृतवायूनुष्णानपां पिबेत्। त्रिपलं तु ह्यपः पीत्वा त्रिपलं तु पयः पिबेत्। सर्पिषः पलमेकं तु त्रिमात्रं चोष्णमारुतम्। इति पराशरोक्तपरिमाणानामेकवारं स्नानं कुर्वन् संयमवान् पिबेत्। उष्णमारुतं उष्णोदकं वा ॥ २१३ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ॥
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥ २१४ ॥

(१) **मेधातिथिः। यतात्मा** संयतेन्द्रियो गीतादिशब्दश्रवणेष्वनभिलाषी। **अप्रमत्तस्त**-त्परः। अर्थवादोऽयम्। सर्वकृच्छ्रेष्वस्य धर्मस्य विहितत्वात्॥ २१४॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यतात्मनो** जितेन्द्रियस्य। **अप्रमत्तस्य** व्रताङ्गविस्मृतिशून्यस्य। एतच्च द्वयं पराके आवश्यकमङ्गमित्येतदर्थं साधारणमपि व्रताङ्गमुक्तम्॥ २१४॥

(३) **कुल्लूकः।** विगतानवधानस्य संयतेन्द्रियस्य द्वादशाहमभोजनमेव पराकाख्यः कृच्छ्रः। सकृदावृत्तितारतम्येन गुरुलघुसमफलपापापनोदनः॥ २१४॥

(४) **राघवानन्दः।** पराकं लक्षयति **यते**ति। **यतात्मनो** जितेन्द्रियस्य। सर्वपापनोदन इति गुरुतरानुक्तपापे प्रायश्चित्तातिदेशार्थम्॥ २१४॥

(५) **नन्दनः।** पराकशब्द उपवासवचः॥ २१४॥

(६) **रामचन्द्रः।** द्वादशाहं अभोजनं द्वादशाहोपवासेन पराकाख्यः भवति॥ २१४॥

(७) **मणिरामः।** पराकाख्यकृच्छ्रमाह। **यतात्मन** इति॥ **यतात्मनः** यतेंद्रियस्य। **अप्रमत्तस्य** सावधानस्य॥ २१४॥

(८) **गोविन्दराजः। यतात्मान** इति। विगताज्ञाभिलाषस्य संयतेन्द्रियस्य यत् द्वादशाहमभोजनं तत्पराकाख्यः कृच्छ्रः पापापेक्षया सकृदावृत्तितारतम्येन प्रकाशाप्रकाशगुरूलघुसकलपापानामपनोदकः॥ २१४॥

(९) **भारुचिः।** स चायं कृच्छ्रातिकृच्छ्रो गौतमीयोऽभिहितः॥

एकैकं ह्रासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत्॥
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम्॥ २१५॥

(१) **मेधातिथिः।** चतुर्दश्यामुपोष्य श्वोभूतायां पौर्णमास्यां पंचदश ग्रासानश्नीयात्। ग्रासप्रमाणं चास्याधिकारेण ग्रासानुमंत्रणे च 'आप्यायस्व सन्ते पयांसीति' (गौ० ५) स्मृत्यन्तरोक्तो विधिरपेक्षितव्यः। एकशास्त्रत्वात्सर्वस्मृतीनामसति विरोधे समग्रं योज्यम्। विरोधे तु विकल्पः। प्रतिपदमारभ्यैकैकं ग्रासं दिवसे दिवसे **ह्रासयेत्।** प्रतिपदि चतुर्दश द्वितीयायां त्रयोदशेत्यादि यावच्चतुर्दश्यामेको ग्रासो भवति। ततोऽमावस्यायामुपोष्य प्रतिपद्येकं ग्रासमश्नीयात्। द्वितीयायां द्वावेवमेकैकं वर्धयेद्यावत्पौर्णमास्यां पञ्चदश भवन्ति। **उपस्पृशन्** स्नानं कुर्वन्। **त्रिषवणं** प्रातर्मध्यंदिनापराह्णेषु। 'त्रिनिशायामिति' निवर्तते विशेषविहितत्वात्॥ २१५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एकैकमिति पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासान्भुक्त्वा प्रतिपत्प्रभृत्येकैकग्रासापचयः। अमावास्यायां मध्ये उपोष्य प्रतिपदादि एकद्विक्रमेण ग्रासवृद्धया पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासा इत्यर्थः। **पिण्डः** ग्रासः॥ २१५॥

(३) **कुल्लूकः।** सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्नानं कुर्वाणः पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासानशित्वा ततः कृष्णप्रतिपत्क्रमेणैकैकं ग्रासं ह्रासयेत्तथा चतुर्दश्यामेको ग्रासः संपद्यते। ततोऽमावास्याया-

मुपोष्य शुक्लप्रतिपत्प्रभृतिभिरेकैकं ग्रासं वृद्धिं नयेदेवं पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासाः संपद्यन्ते। एतत्पिपीलिकामध्याख्यं चान्द्रायणं स्मृतम् ।। २१५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** चान्द्रायणस्य लक्षणमाह **एकैकेति** द्वाभ्याम्। पौर्णमास्यां प्रञ्चदशग्रासानशित्वा कृष्णपक्षप्रतिपत्क्रमेणैकैकं ग्रासं ह्रासयेदमावास्यायामुपोषणमेव। ततः शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यन्तमेकैकक्रमेण पञ्चदशग्रासान्वर्धयेदिति। पिपीलिकामध्याख्यमिदं कृष्णपक्षादिनियतम् ।। २१५ ।।

(५) **नन्दनः।** अथ चान्द्रायणमाह **एकैकमिति। कृष्णे** कृष्णपक्षे ।। २१५ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** शुक्ले एकं पिण्डं केवलं वर्धयेत्। **च** पुनः कृष्णे एकं पिण्डं ह्रासयेत्। **त्रिषवणं** त्रिकालस्नानं वसिष्ठः।। एकैकं वर्धयेत्पिण्डं शुल्के कृष्णे **च** ह्रासयेत्। इन्दुक्षये **च** भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ।। २१५ ।।

(७) **मणिरामः।** चांद्रायणमाह्। **एकैकमिति** ।। त्रिषवणं उपस्पृशन् प्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु स्नानं कुर्वाणः। **कृष्णे** कृष्णपक्षे। **शुक्ले** शुक्लपक्षे ।। २१५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। एकैकमिति।** सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्नानं कुर्यात्। पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासान् ग्रासप्रमाणं वास्याविकारेणेति गौतमोक्तप्रमाणानश्नीयात्। ततः कृष्णपक्षे प्रतिपत्प्रभृति एकैकग्रासापचयं कुर्यात्। यावच्च चतुर्दश्यामेकग्रासमश्नीयात्, अमावास्यायां चोपोष्य ततः प्रतिपत्प्रभृति शुक्लपक्ष एकैकं ग्रासं वृद्धिं नयेद्यावत्पौर्णमास्यां पञ्चदशेत्येतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणं चरेत् ।। २१५ ।।

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ।। २१६ ।।

(१) **मेधातिथिः। यवमध्यमे**ऽमावास्यायामुपोष्य प्रतिपद्येको ग्रासः। द्वितीयस्यां द्वौ यावत् पौर्णमास्यां पंचदश। पुनः प्रतिपदमारभ्य कृष्णपक्ष एकैकग्रासापचयो यावदमावास्यामुपवासः ।। २१६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अमावास्यायाः प्रतिपदाद्येकैकग्रासवृद्ध्या पञ्चदशग्रासान्पौर्णमास्यां भुक्त्वा एकैकापचयेन प्रतिपदादिषु दर्शेनोपवास इत्यर्थः ।। २१६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** एतमेव पिण्डह्रासवृद्धित्रिषवणस्नानात्मकं विधानं यवमध्याख्ये चान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चान्द्रायणमनुतिष्ठन्नाचरेत्। ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्यैकैकं पिण्डं वर्धयेत्। यथा पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासाः संपद्यन्ते ततः कृष्णप्रतिपदमारभ्यैकैकम् पिण्डं ह्रासयेद्यथाऽमावास्यायामुपवासो भवति ।। २१६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यन्तं पञ्चदशग्रासान्वर्धयित्वा ततः कृष्णप्रतिपदारभ्यैकैकं ग्रासं ह्रासयित्वाऽमावास्यायामुपोषणमिति यवमध्याख्यम् ।। तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसंमितान् ।। एकैकं ह्रासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन्निति याज्ञवल्क्योक्तेः ।। २१६ ।।

(५) **नन्दनः**। यवमध्याख्यचान्द्रायणमाह **एतमेवे**ति ।। २१६ ।।

(७) **मणिरामः**। यवमध्याख्यचांद्रायणमाह्। **एवमेवे**ति। शुक्लपक्षादि शुक्ल-प्रतिपदमारभ्य एवमेव विधिं कृत्स्नं पिंडह्रासवृद्धित्रिषवणस्नानात्मकं यवमध्यचांद्रायणं **चरन्** व्रतं चरन् आचरेत्।। तथा च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकैकं पिंडं वर्द्धयेत् पौर्णमास्यां यथा पंचदश ग्रासा भवंति पुनः कृष्णप्रतिपदमारभ्य एकैकं ह्रासयेत् यथा अमावास्यामुपवासो भवतीत्यर्थः।। २१६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **एवमेवविधिं कृत्स्नमाचरन्नि**ति। एवमेव पिण्डानां ग्रासवृद्धि त्रिषवणस्नानात्मकं विधानं यवमध्यमाख्यचान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा कृतनियमः एतद्यवमध्याख्यं चान्द्रायणव्रतमनुतिष्ठन् कुर्यात्। प्रतिपद्येकं ग्रासं द्वितीयायां द्वौ यावत्पौर्णमास्यां पञ्चदशाश्नीयात्ततः प्रतिपत्प्रभृति एकैकग्रासापचयं कुर्यात् यावच्चतुर्दश्यामेकः पश्चादमावास्यामुपवास इति।। २१६ ।।

अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यंदिने स्थिते ।।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ।। २१७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। प्रत्यहं मास**मष्टौ** ग्रासान् कृष्णपक्षाद्वाऽऽरभ्य शुक्लपक्षाद्वा **यतिचान्द्रायणं** भवति। **मध्यंदिने स्थिते** प्रवृत्ते। पूर्वाह्णापराह्णौ वर्जयित्वेत्यर्थः। शिष्टं प्रसिद्धम् ।। २१७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्रापि मास इति वर्तते। हविष्याशीति सर्वव्रतसाधारणमप्यत्रोपदर्शितं अवश्यं काप्युपचयदर्शनीयत्वात्।। २१७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यतिचान्द्रायणमनुतिष्ठन् शुक्लपक्षात्कृष्णपक्षाद्वाऽऽरभ्य मासमेकं संयतेन्द्रियः प्रत्यहमष्टावष्टौ ग्रासान् मध्यंदिने भुञ्जीत। मध्यंदिन इति गृहस्थब्रह्मचारिणोः सायंभोजननिवृत्त्यर्थम्।। २१७ ।।

(४) **राघवानन्दः**। यतिचान्द्रायणं त्वाह **अष्टावि**ति। कृष्णपक्षाच्छुक्लपक्षाद्वारभ्य मासमेकं प्रत्यहमष्टौ ग्रासान्हविष्यान्नस्य मध्यंदिनेऽश्नीयात् ।। २१७ ।।

(५) **नन्दनः**। यतिचान्द्रायणमाह **अष्टावि**ति। हविष्यपिण्डानित्यन्वयः।। २१७ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। यतिचान्द्रायणं चरेत्।। २१७ ।।

(७) **मणिरामः**। यतिचांद्रायणमाह ।। **अष्टावि**ति। शुक्लपक्षात् कृष्णपक्षाद्वा आरभ्य मासमेकं मध्यंदिने प्रतिदिनमष्टावष्टौ ग्रासान् अश्नीयात्।। २१७ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **अष्टावि**ति। नियतात्मा हविष्यस्येति। यतिचान्द्रायणाख्यं चान्द्रायणं कुर्वन्विगतान्नगन्धो हविस्यस्य ओदनादेरष्टावष्टौ ग्रासान् मध्याह्नकाले समश्नीयात्।। २१७ ।।

चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ॥
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अत्र **प्रातः**शब्दोऽस्तमयसाहचर्यात्सूर्योदयप्रत्यासन्नं कालं लक्षयति। **अस्तमिते सूर्ये** प्रदोष इत्यर्थः ॥ २१८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** चतुर इत्यत्रापि मास एवावधिः ॥ २१८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रातश्चतुरो ग्रासानश्नीयात् अस्तमिते च सूर्ये चतुरो ग्रासान्भुञ्जीत एतच्छिशुचान्द्रायणं मुनिभिः स्मृतम् ॥ २१८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** शिशुचन्द्रायणं लक्षयति **चतुरिति**। शिशुभोजनकाले प्रातस्त्रिघटिको ज्ञेय इति स्मृतेः ॥ २१८ ॥

(५) **नन्दनः।** शिशुचान्द्रायणमाह **चतुर** इति ॥ २१८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** चतुरः पिण्डान्प्रातरश्नीयात् चतुरोऽस्तमिते सूर्ये एतच्छिशुचान्द्रायणं भवेत् ॥ २१८ ॥

(७) **मणिरामः।** शिशुचांद्रायणमाह। **चतुर** इति ॥ २१८ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **चतुर** इति। शिशुचान्द्रायणाख्यं चान्द्रायणं ब्राह्मणादि कुर्वंश्चतुरो ग्रासान् दिनादौ चतुरश्चादित्येऽस्तंगते संयमितात्मा समश्नीयात् ॥ २१८ ॥

यथाकथंचित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ॥
मासेनाश्नन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ २१९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** कस्मिंश्चिद्दिवसे चतुरो ग्रासान् कस्मिंश्चिद्द्वादश कस्मिंश्चिन्नाश्नाति **यथाकथंचित्** त्रिंशद्रात्रौ प्रवृत्तिः। यदि कस्मिंश्चित् षोडश। अयं तु नियमः **तिस्रोऽशीतीर्मासेने**ति द्वे शते चत्वारिंशदधिके। चंद्रलोकं प्राप्नोति ॥ २१९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एकैकदिनभोज्यग्रासनियमं विना चत्वारिंशदधिकशतद्वयमित्यर्थं ग्रासानां मासेन भोजनात् अपरं चान्द्रायणम्। पिपीलिकमध्ये हि प्रथमे चान्द्रायणे पौर्णमास्यारम्भे पञ्चदशग्रासा अधिका भुक्तास्तैः सह तिस्रोऽशीतयो भवन्ति तदपेक्षयैव यतिशिशुचान्द्रायणयोरत्र ग्रासाशीतित्रयोपयोगः। यवमध्ये तु पञ्चविंशत्यधिकग्रासशतद्वयमेव ॥ २१९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** नीवारादिहविष्यसंबन्धिनां ग्रासानां द्वे शते चत्वारिंशदधिके कदाचिद्दश कदाचित्पञ्च कदाचित्षोडश कदाचिदुपवास इत्येवमाद्यनियमेन यथा कथंचित्पिण्डान्मासेन संयतवान्भुञ्जानश्चन्द्रलोकतां याति। एवं पापक्षयार्थमभ्युदयार्थं चेदमुक्तम्। अत एव याज्ञवल्क्यः। धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम्॥ कृच्छ्रकृच्छ्रमकामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात्॥ अतः प्राजापत्यादिकृच्छ्रमप्यभ्युदयफलमिति याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २१९ ॥

(४) **राघवानन्दः। यथाकथंचिच्छुक्लपक्षं** वारभ्य न त्वनियमेन व्रतस्य नियमरूपत्वात्। तिस्रोऽशीतीश्चत्वारिंशदधिकशतद्वयम् ॥ मेधातिथिस्त्वनियमपक्षः कदाचिच्चत्वारि कदाचिद्दशेति। **चन्द्रस्यैति सलोकतामित्यनेन** चान्द्रायणस्य काम्यत्वमपि धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकतामिति संवादात् ॥ २१९ ॥

(५) **नन्दनः।** पिण्डवृद्धिह्रासौ भोजनकालनियमश्च पिण्डसंख्यानियमश्च नाश्रयणीय इति सूचितम् ॥ २१९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** हविष्यं पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः चत्वारिंशच्छतद्वयसङ्ख्याकं २४० मासेन अश्नन् चन्द्रस्य सलोकतामेति। अष्टौ प्रत्यहमश्नीयादित्यर्थः। चत्वारिंशच्छतद्वयं इति ज्ञेयम् ॥ २१९ ॥

(७) **मणिरामः। तिस्रोऽशीतीः** त्रिगुणाऽशीतिः। चत्वारिंशदधिकशतद्वयमिति यावत्। **यथा कथंचित्** अनियमेन पिंडानामशनं कदाचिदुपवासोऽपीति ज्ञेयम् ॥ २१९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। यथाकथंचिदिति।** निवारादि हविष्यान्नसंबन्धिनां हविष्याणां ग्रासानां च द्वे शते चत्वारिंशदधिके कदाचिदेकं कदाचित् पञ्च कदाचित्षोडश कदाचिदुपवास इत्येवमादि अनियमने यथाकथंचित् मासेन संयमवान् अश्नंश्चन्द्रलोकं प्राप्नोति। अतश्चाभ्युदयार्थमप्येतत्कार्यम् ॥ २१९ ॥

एतद्रुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन्व्रतम् ॥
सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२० ॥

(१) **मेधातिथिः। एतच्चांद्रायणं व्रतं** सर्वे देवाः समाचेरुः, **सर्वेषामकुशलानां विमोक्षाय।** न केवलं यत्रैवोक्तानुक्तेष्वपि द्रष्टव्यम्। तदुक्तं 'कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चांद्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तं सर्वप्रायश्चित्तम्' (गौ० १९।२०)। अत्रेदं संदिह्यते। यदेतत्सर्वप्रायश्चित्तवचनं किं तन्त्रेण सर्वेषां शोधनमुत योगसिद्धिन्यायेन प्रतिनिमित्तमावर्तत इति। उच्यते। यद्यप्येतश्चाय्यं निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकावृत्तिरिति तथापीदमनाम्नातप्रतिपदप्रायश्चित्तनिमित्तेष्वसंविदितेषु कृतसम्भावनायामाम्नायते। तत्र येषां तावत्सम्भावनामात्रेण शुद्धिः क्रियते, यथा संवत्सरस्यैकमपीति', तत्र निमित्तस्यानिश्चितत्वादुपपत्तेः कुत आवृत्तिसंभवः। यथा सुप्तस्य परिवर्तनैः शय्यागतसूक्ष्मप्राणिवधस्तथा नगरस्य रथ्यासु भ्राम्यतः परस्त्रीमुखसंदर्शनमा गृहप्राप्तेरसकृत् संभवति। तादृग्विषये तन्त्रभाव एव युक्तः। दर्शितं चैतत् 'अस्थन्वताम्' इत्यादौ समुदायवध एकं प्रायश्चित्तमिति। यानि च गरीयांसि पापानि तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तान्याम्नातानि। इदं च यथाप्रदर्शित एव विषये भवितुमर्हति। महत्त्वाच्च नानावृत्तौ न्याय्यय्। तस्मात् संशितेष्वपि कथंचित्प्रायश्चित्तेषु न निमित्तान्तरोत्पत्तौ युक्त एव तन्त्रभावः। तथा च तन्त्रधर्म एव न्याय्य इति दर्शयति 'यद्दिवा च नक्तं चैनश्च कृम तस्याऽवयजनमसि स्वाहा। यत्स्वपंतश्च जाग्रतश्चैनश्च कृम तस्याऽवयजनमसि स्वाहा। यद्विद्वांस इत्यादि'। यदिति च वीप्सायां युगपदशेषपापवर्जन'मत्र वदन्ति' ॥ २२० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अकुशलं** पापम् ॥ २२० ॥

(३) **कुल्लूकः।** एतच्चान्द्रायणाख्यं व्रतं रुद्रादित्यवसुमरुतश्च महर्षिभिः सह सर्व-पापनाशाय गुरुलघुपापापेक्षया सकृदावृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२० ॥

(४) **राघवानन्दः।** उक्तचान्द्रायणचतुष्टयेऽर्थवादमाह **एतदिति।** अत्र रुद्राद्याभा-विवृत्त्यपेक्षया तथा च। श्रुतिः। अग्निर्वा अकामयत अन्नादोदेवानोमन्नादः स्यामिति ॥ सकृत्तिकाभ्योष्टाकपालं निरवपत् सोऽग्निरभवदित्यदष्टाकपालयागनिर्वापानन्तरं अग्निभाव-श्रुतेरिति। सर्वाकुशलमोक्षाय सर्वपापनिवृत्तये। पापोद्देश्यकव्रतानामपि नान्तरीयकाम-त्वं न विरुद्धमिति। तथा च श्रुतिः॥ यथाम्रे निमित्ते छायागन्धावनुत्पद्येते एवं धर्मं वचिन्वानस्यार्थकामौ प्रसिध्यत इति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि ॥ धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ कृच्छ्रकृच्छ्रर्म कामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयादिति ॥ २२० ॥

(५) **नन्दनः।** **एतत्कृच्छ्रादिव्रतम्** ॥ २२० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** रुद्रादयः सर्वे अकुशलमोक्षाय ॥ २२० ॥

(७) **मणिरामः।** **एतत्।** चांद्रायणव्रतम्। **सर्वाऽकुशलमोक्षाय** सर्वपापनाशाय ॥ २२० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **एतदिति।** रुद्रादित्यवसुमरुदृषय **एतच्चान्द्रायणाख्यं व्रतं** प्रकाशा-प्रकाशगुरूलघुसकलपापापनोदाय पापापेक्षया सकृदावृत्तितारतम्येन कृतवन्तः ॥ २२० ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ॥
अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥ २२१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सर्वेष्वेतेष्विति कर्तव्यतेयमुच्यते। सर्वहोमेष्वाज्यंद्रव्यमनुपात्ते द्रव्यविशेषे दर्शितम्। **स्वयंग्रहणात्**परकर्तृकता निवर्तते। किंपुनरयं होमो **लौकिकेऽ**ग्नावना-वसथ्यस्य भवति नेति विचार्यते। इदमेव तावद्विचार्यं कृताऽग्नौ होमः। प्रक्षेपावधिकस्त्यागो जुहोतेरर्थः। तत्र यस्मिन् कस्मिंश्चिदाधारे प्रक्षेपणे सिध्यत्येव 'होमः'। ततश्च स्थले जले वाऽग्नौ वा क्रियतां होमो गृह्याग्निमतस्तु न लौकिकेऽग्नौ होमः, ग्राम्याग्नौ तस्य तद्धोम-प्रतिषेधात्। समाचारादग्निसिद्धिरिति चेत्समाचार एव तर्ह्यन्विष्यताम्। गृह्यकारै-स्तत्प्रणीताग्न्यधिकारैः कृच्छ्रविधिषु होम आम्नातः। तद्दर्शनेनानावसथ्यस्य प्रायश्चित्ते नाहोमकाः कृच्छ्राः। अभ्युदयार्थिनस्तु नैवानग्निकस्य सन्ति, सर्वाङ्गोपसंहारेण फलसिद्धेः। **अहिंसा।** शिष्यभृत्याद्यपि ताड्यं न ताडनीयम्। **सत्यं** नर्मणाऽपि नानृतम्। यदि वा पुरुषार्थतया प्राप्तयोरङ्गत्वाय विधानम्। **आर्जवम**क्रूरता ॥ २२१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** चान्द्रायणव्रतान्याह **महाव्याहृतिभिरिति।** तिसृभिः समस्ता-भिरित्यर्थः। आज्यं हविरनादेश इतिवचनादाज्येन होमः। **आर्जवम**वक्रताम् ॥ २२१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **महाव्याहृतिभि**र्भूर्भुवः स्वरेताभिः आज्यं हविरनादेशे जुहोतिषु

विधीयत इति परिशिष्टवचनादाज्येन प्रत्यहं होमं कुर्यात् अहिंसा सत्याक्रोधाकौटिल्यानि चानुतिष्ठेद्यद्यप्येतानि पुरुषार्थतया विहितानि तथापि व्रताङ्गतयायमुपदेशः ।। २२१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। प्राजापत्यानां सर्वेषामुत्तराङ्गमाह व्याहृतीति **चतुर्भिः**। व्याहृत्यादिपञ्चकमाचरेदनुतिष्ठेत् ।। २२१ ।।

(५) **नन्दनः**। अथ व्रतधर्मानाह **महेति** ।। २२१ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। कृच्छ्रचान्द्रायणनियमानाह **महाव्याहृतिरिति**। **महाव्याहृतिभिः** समस्ताभिः ॐभूः स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा आभिर्होमः कर्तव्यः ।। २२१ ।।

(७) **मणिरामः**। उक्तसर्वव्रते नियमानाह । **महेत्यादिना**। **महाव्याहृतिभिः** भूर्भुवःस्वरित्येताभिः। होमः आज्येन। 'आज्यं हविरनादेशे' इत्युक्तत्वात् ।। २२१ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **महाव्याहृतिभिरिति**। **महाव्याहृतिभि**र्भूर्भुवः स्वरित्येताभिः 'आज्यं हविरनादेशे' इति सूत्रकारवचनात् आज्येन स्वयं प्रत्यहं होमं कुर्यात्। अहिंसासत्यमक्रोधाकौटिल्यानि पुरुषार्थतयोक्तान्यपि व्रताङ्गतयानुतिष्ठेत् ।। २२१ ।।

त्रिरह्नस्त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् ।।
स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ।। २२२ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **त्रिरह्न** इति 'सवनेष्वनुसवनमुदकोपस्पर्शनमिति' (२६।१०) गौतमः। **निशायामपि** त्रिषु यामेषु महानिशां वर्जयित्वा तदवधि न हि अस्ति स्नानकालः। यदेव वासोयुगमाच्छादनार्थमौचित्यप्राप्तं तेनैव सह **जलं** प्रविशेत्। **आविशेदिति** नोद्धृतोदकेनेत्यर्थः। **स्त्रियो** ब्राह्मणीरपि **नाभिभाषेत,** अन्यत्र मातृज्येष्ठभगिन्यादिभ्यः। भार्यया सह कर्मोपयोगी संलापो न निषिध्यते। अन्यस्तु न कर्तव्य एव ।। २२२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **त्रिरह्नः** आदिमध्यान्तेषु। एवं निशायाः। एतच्च न पिपीलिकमध्ये तत्र त्रिषवणोक्तेः। नापि यवमध्ये तत्र पूर्वधर्मातिदेशात्। तथा न तप्तकृच्छ्रसकृत्स्नायीत्युक्तेः ।। २२२ ।।

(३) **कुल्लूकः**। अहनि रात्रावादिमध्यावसानेषु स्नानार्थं सचैलो नद्यादिजलं प्रविशेत्। एतच्च पिपीलिकामध्ययवमध्यचान्द्रायणेतरचान्द्रायणविषयम्। तयोरुपस्पर्शं त्रिषवणमित्युक्तत्वात् स्त्रीशूद्रपतितैश्च सह यावद्व्रतं कदाचित्संभाषणं न कुर्यात् ।। २२२ ।।

(४) **राघवानन्दः**। त्रिस्त्रिरिति वीप्सा। **अह्नः** प्रातःकाले **निशायां** सायंकाले मध्याह्ने च प्रत्यहं स्नानत्रयं कुर्यात्। तेन न्यूनातिरिक्तसंख्याव्यवच्छेदः। सचेलत्वादिगुणविधिः। एतत्तु चान्द्रायणद्वयाङ्गमिति केचित्। तत्र तप्तकृच्छ्रातिरिक्ते सर्वत्र ।। कुर्यात्त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ।। पवित्राणि जपेत्पिण्डान्गायत्र्या चाभिमन्त्रयेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः ।। पिण्डान् ग्रासान् तेष्वेवमित्युपसंहारदर्शनाच्च सन्निधेः प्रकरणस्य । बलवत्वात्। अन्यथा सर्वशब्दपीडा स्यात्सर्वव्रतशेषत्वात्स्नानस्य उपस्पृशं स्त्रिषवणमिति वक्ष्यमाणमनुवादमात्रं य एवं विद्वान्पौर्णमासी यजत इतिवत् ।। २२२ ।।

(५) **नन्दनः।** कर्हिचिदापद्यपि ॥ २२२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** त्रिः अह्नः त्रिः निशायां प्रातःसायं जलं आविशेत् स्नायादित्यर्थः ॥ २२२ ॥

(७) **मणिरामः।** अह्नः त्रिः निशायाश्च त्रिः अहोरात्रौ अस्तमध्याऽवसानेषु स्नानार्थं सवासाजलं प्रविशेत् ॥ २२२ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **त्रिरह्नस्त्रिर्निशायां इति।** अह्नो रात्रेश्चारंभमध्यावसानेषु स्नानार्थं सचैलो नद्यादौ प्रविशेदेतच्च पिपीलिकामध्यचान्द्रायणवर्जं तत्रोपस्पृशं स्त्रिषवणमित्युक्तत्वात् स्त्रीशूद्रपतितैश्च सहसं भाषणं न कदाचिद्यावद्व्रतं कुर्यात् ॥ २२२ ॥

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ॥
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ॥ २२३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** उत्थित आसीन उपविष्टोऽथवा। न क्वचिन्निषीदेत्। अशक्तावधः **शयीत,** न पर्यङ्के। **ब्रह्मचारी** मैथुननिवृत्तः। **व्रती** शिष्टप्रतिषिद्धेषु नियमं गृह्णीयादिदं मया न कर्तव्यमिति। गुर्वादीनामर्चा प्रणतेन स्रगनुलेपनाद्युपहर्तव्यम् ॥ २२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **स्थानम्**उत्थितत्वम्। **आसनम्**उपवेशनम्। **विहरेत्** कालं नयेत्। यथा गौतमः। तिष्ठेदहनि रात्रावासीतेति। **अधो** भूमौ। **ब्रह्मचार्य**ष्टाङ्गमैथुननिवृत्तः। **व्रती** मौञ्जीदण्डकमण्डलुरग्निकार्यं चेति शङ्खोक्तव्रताङ्गकारी ॥ २२३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अहनि रात्रौ चोत्थित आसीनः स्यान्न तु शयीत। असामर्थ्ये तु स्थण्डिले शयीत न खट्वादौ। **ब्रह्मचारी** स्त्रीसंयोगरहितव्रतः **व्रती** मौञ्जीदण्डादियुक्तः। पालाशं धारयेद्दण्डं शुचिर्मौञ्जीं च मेखलामिति यमस्मरणात्। गुरुदेवब्राह्मणानां च पूजको भवेत् ॥ २२३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंचान्यत् **स्थानेति।** विहरेन्न शयीत शक्तः सन्। अशक्तः शयीतेति भावः ॥ २२३ ॥

(५) **नन्दनः।** **विहरेत्**कालक्षेपं कुर्यात् ॥ २२३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अशक्तः **अधः** भूमौ शयीत ॥ २२३ ॥

(७) **मणिरामः।** स्थानासनाभ्यां विहरेत् अहनि रात्रौ च उत्थित एव स्यात् नतु शयीत। असामर्थ्ये तु अधः शयीत नतु शय्यायम् ॥ २२३ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **स्थानासनाभ्यामिति।** तिष्ठेदहनि रात्रौ आसीन इति गौतमस्मरणाद्दिवास्थितो रात्रावासीनो वर्तेतासामर्थ्याद्वा स्थण्डिलशायी स्यात्। स्त्रीसंप्रयोगरहितो व्रती च मौञ्जीदण्डकमण्डलुरग्निकार्यं चेति शङ्खदर्शनान्मेखलादियुक्तो गुरुदेवब्राह्मणानां पूजकः स्यात् ॥ २२३ ॥

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।।
सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ।। २२४ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** **सावित्री** "तत्सवितुरिति" गायत्री । सवितृदेवत्वाज्जपचोदनासु सावित्रीशब्देन तस्याः सर्वत्राधिकारः । **पवित्राण्य**घमर्षणपावमानीपुरुषसूक्तादीनि शुक्रिया-ध्यायाजनरौहिणेयादीनि सामानि । **सर्वेषु** सर्वकृच्छ्रेषु । **आदृतो** यत्नवान् । सर्वेष्वित्या-दिश्लोकपूरणस्तथाविधस्यैवाधिकारात् ।। २२४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **जपेन्नित्यं** दिवा रात्रौ च । पावनानि पवित्राण्यस्य वामी-यादीनि । व्रतान्तरेष्वप्येतदिति सर्वेष्विति । एवमुक्त्वा भुंजीत काम्येष्वपि प्राजापत्यादिषु तथा प्रायश्चित्तार्थेष्वपि कुर्यात् ।। २२४ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** सावित्रीं च सदा जपेत्पवित्राणि चाघमर्षणादीनि यथाशक्ति जपेत् । एतच्च यथा चान्द्रायणे तथा प्राजापत्यादिकृच्छ्रेष्वपि यत्नवान्प्रायश्चित्तार्थमनुतिष्ठेत् ।।२२४।।

(४) **राघवानन्दः ।** किंच **सेति । पवित्राण्य**घमर्षणादीनि आदृतः श्रद्धालुः प्रायश्चित्तार्थं तत्सहकारितया जपेदित्यन्वयः । अत एव न व्रतेषु शूद्रस्याधिकारः किंतु तपः शूद्रस्य सेवन-मिति वक्ष्यति । अत एवोक्तम् । न शूद्रे पातकं किंचित् । प्रातिस्विकपापानुरूपप्रायश्चित्ता-दर्शनान्नमो मंत्रजपो वा ।। २२४ ।।

(५) **नन्दनः । पवित्राणि** पावमान्यादीनि ।। २२४ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** पवित्राणि शक्तितः अस्य वामीयादीन् मन्त्रान् जपेत् एवं सर्वेषु प्रायश्चित्तार्थं आदृतः ।। २२४ ।।

(७) **मणिरामः । पवित्राणि** अघमर्षणादीनि ।। २२४ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** **सावित्रीमिति ।** सावित्रीं च सर्वदा रात्रावपि जपेत्पवित्राणि यथाशक्ति जपेत् । एवं कृच्छ्रादिष्वपि सर्वेषु यत्नवान् प्रायश्चित्तार्थं महाव्याहृतिभिर्होमादि सर्वं कुर्यात् । तप्तकृच्छ्रेषु षट्सवनं स्नानमतिदेशकं न प्रवर्तते सकृत्स्नायीत्यैपदेशिकविरो-धात् ।। २२४ ।।

एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः ।।
अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ।। २२५ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** **आविष्कृतं** प्रकाशं लोकविदित**मेनः** पापं येषाम् । **एतैः** कृच्छ्रैः **शोध्याः ।** ये तु रहस्यपापास्तेषां न कृच्छ्रतपांसि । किं तर्हि? **मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ।** रहस्येषु नास्ति परिषद्गमनमाविष्कृतं न स्यात् । विदुषां हि तत्राधिकारः । उच्यते । न प्रायश्चित्त-मनागतं शोधयेदित्युच्यते, अपि तु शास्त्रव्याख्यानकाले शिष्याणामुपदेशादिदं रहस्येषु शोधनं बोद्धव्यमिति ।। २२५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **आविष्कृतैनसः** प्रख्यातपापाः । **अनाविष्कृतपापाः** तत्पाप-

हेतुकर्माविनाभूतव्यतिरिक्तैरज्ञातपापास्तान्मन्त्रैर्होमैश्च शोधनैः पावनतया विहितैः। एवं च परस्त्रीगमनादौ तत्क्रियाविनाभूतया परस्त्रिया तज्ज्ञानेऽपि न रहस्यत्वाभावः तदन्येन तु कर्तृव्यतिरिक्तेन ज्ञाते रहस्यत्वमपैति ।। २२५ ।।

(३) **कुल्लूकः।** लोकविदितपापाद्विजातय एभिरुक्तप्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणपरिषदा। अप्रकाशितपापांस्तु मानवान्मन्त्रैर्होमैश्च परिषदेव शोधयेत्। यद्यपि परिषदि निवेदने रहस्यत्वस्य नाशः तथाप्यमुकपापे कृते केनापि लोकाविदिते किं प्रायश्चित्तं स्यादिति सामान्यप्रश्ने न विरोधः ।। २२५ ।।

(४) **राघवानन्दः।** प्रकटपापिनां व्रतान्युपसंहरन्प्रच्छन्नपापस्य प्रायश्चित्तमुपदिशंस्तपः श्रैष्ठ्यमाह **एतैरित्येकविंशत्या। अनाविष्कृतपापान्** स्त्रीपुंमिथुनातिरिक्ताविदितान्। **एतस्य पापस्येदं** प्रायश्चित्तमिति परोक्षवादेन पृष्ठापरिषन्मन्त्राद्युपदेशेन शोधयेदिति शेषः ।। २२५ ।।

(५) **नन्दनः।** यान्येतानि व्रतान्युपदिष्टानि तानि प्रकाशितानां प्रायश्चित्तमप्रकाशितानां जपहोमादय इत्याह **एतैरिति** ।। २२५ ।।

(६) **राघवानन्दः। आविष्कृतैनसः** लोकविदितैनसः **एतैर्व्रतैर्द्विजातयः** संशोध्याः। तु पुनः **अनाविष्कृतपापान्** रहस्याचरितपापान् मन्त्रैर्होमैः शोधयेत् ।। २२५ ।।

(७) **मणिरामः। आविष्कृतैनसः** लोकविदितपापाः **अनाविष्कृतपापास्तु** अप्रकाशितपापास्तु ।। २२५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। एतैरपि।** एभिरुक्तैरुपायैः प्रायश्चित्तैर्लोकविदितपापा द्विजातयो वक्ष्यमाणपर्षदा शोधनीयाः। अप्रकाशवधं पुना रहस्यत्वविनाशपरिहाराच्छिष्यत्वादि व्यपदेशेनायतान्वक्ष्यमाणैर्जपहोमैः पर्षच्छोधयेत् ।। २२५ ।।

(९) **भारुचिः।** सप्तदशश्लोकाः कृच्छ्रादिशुध्यर्थाः ऋज्वर्थत्वान्न व्याख्याताः। **यथा कथञ्चिदिति** प्रकृतानुवादो, न विध्यन्तरोपदेशः। **अनाविष्कृतपापान्** मन्त्रान् होमांश्च वक्ष्यति ।। २२५ ।।

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।।
पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ।। २२६ ।।

(१) **मेधातिथिः। विप्राणां** विदितेऽन्येषामप्ये'वंकर्माऽस्मीति' प्रकाशयेत् **एतत्ख्यापनम्। अनुतापः।** तस्मात्तापौ वैमनस्यम्–'धिङ्मां महदकार्यमकरवमनर्थो मे दुष्कृतकारिणो जन्मे'त्येवमादिः चित्तपरिखेदः। **अध्ययनं** सावित्र्या जपो वेदपाठो वाहिंसायाम्। अन्यत्र। असमर्थस्य तपसि दानम्। एतदाह **दानेन चापदीति। प्रकांततपसः** आपदि पीडायामनिग्रहणे दानम् ।। २२६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ख्यापनेन** प्रकाशपापानां पुनः प्रकाशनेन **अनुतापेन** रहस्ये

प्रकाशे च। **तपसा** नाशकादिना। **अध्ययनेन** जपेन। **आपदि** तपोजपाशक्तो दानेन ।। २२६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** पापकारी नरो लोकेषु निजपापकथनेन धिङ्मामतिपापकारिणमिति पश्चात्तापेन शुध्यति। तपसा चोग्ररूपेण सावित्रीजपादिना च पापान्मुच्यते। तपस्याशक्तो दानेन च पापान्मुक्तो भवति। ख्यापनं चेदं प्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गभूतं न रहस्यप्रायश्चित्ताङ्ग-रहस्यत्वहानिप्रसङ्गात्। अनुतापश्च प्रकाशरहस्याङ्गमेव दानेनेति प्राजापत्यव्रत एकधेनुवि-धानात् धेनुश्च पञ्चपुराणीया त्रिपुराणीया वेति एतेन ब्रह्महत्यानिमित्तके द्वादशवार्षिकव्रते मासि सार्धद्वयप्राजापत्यात् वत्सरे त्रिंशद्धेनवो भवन्ति द्वादशभिर्वर्षैः षष्ट्यधिकशतत्रयं धेनवो भवन्ति ।। २२६ ।।

(४) **राघवानन्दः। ख्यापनेन** मयेदं कृतमिति कथनेन तत्कथने लोकावज्ञास्पदत्वात् पुनर्न प्रवर्तत इति भावः। **अनुतापेन** धिगस्तु मामित्यनुशोचनेन। तथा च विष्णुपुराणम्। कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।। प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ।। **आपदि** पूर्वोक्ताशक्तौ दानेन वै ।। २२६ ।।

(५) **नन्दनः।** अथोभयेषु पापेषु प्रायश्चित्तविशेषापद्धर्मानपरानाह **ख्यापनेनेति। ख्यापनं** प्रकाशितपापविषयं सामर्थ्याद्गम्यते इतराण्युभयविषयाणि दानेन चापदीत्यापद्ग्रह-णात्सर्वैः प्रायश्चित्तविशेषैर्दानस्य तुल्यार्थता नानुतापाद्विगतेत्यस्य प्रपञ्च इति ।। २२७ ।।

(६) **रामचन्द्रः। ख्यापनेन** पापानां कथनेन रहस्यस्यानुतापेन च पुनः तपसा वेदाध्य-यनेन आपदि दानेन ।। २२६ ।।

(७) **मणिरामः। ख्यापनेन** मयेदं पापं कृतं इति ख्यापनेन **अनुतापेन** धिङ् मां पाप-कारिणमिति पश्चात्तापेन। **अध्ययनेन** सावित्रीजपादिना। **आपदि** तपःकरणाऽशक्तौ दानेन ।। २२६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ख्यापनेनेति।** द्विजादि विदित एवं कर्मास्मीत्येवमन्येषामपि अविदितपापानां पापप्रकाशनेन प्रकाशाप्रकाशाङ्गभूतेन न तु रहस्याङ्गभूतेन रहस्यत्वहानि-प्रसङ्गात् हि कष्टं किं मयेदं कृतं इत्येवं प्रश्चात्तापेन च प्रकाशाङ्गभूतेनैव तपसा चोक्तरूपेण कृच्छ्रादिना जपेन च प्रकाशाङ्गप्रधानभूतेनैव प्रायश्चित्तसामर्थ्येन च प्रकान्ततपाः दानेन पापकारी पापान्मुच्यते ।। २२६ ।।

(९) **भारुचिः।** ख्यापनानुताप नयोः प्रायश्चित्तयोरयं विध्यर्थः श्लोकः। तथा च सति तपःप्रभृतीनामत्र दृष्टान्तार्थमुपादानम्, न स्वार्थम्। तथा **दानेन चापदीति** वृद्धस्त्रीबालव्याधि-तादयो दीर्घकालप्रायश्चित्तानुष्ठानेऽसमर्थास्तप सा दानेन शुद्ध्यन्ते यथा एवं ख्यापनानुता-पाभ्याम्। तथा च सति ख्यापनं प्रकाशप्रायश्चित्तेन सह समुच्चीयते सामर्थ्यात्, न केवलम्। अनुतापस्तूभाभ्याम्। तत्र ख्यापनार्थवादः ।। २२६ ।।

यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वाऽनुभाषते ।।
तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ।। २२७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** ख्यापनविधेरर्थवादः। **नरोऽधर्म**मिति नञः प्रश्लेषः। धर्मस्य स्वयं ख्यापनं निषिद्धम्, 'न गुणाः स्वयं वाच्या' इति। प्रकृतश्चाधर्म एव **तेनाधर्मेणेति** श्रूयत एव ॥ २२७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ख्यापनस्य पापक्षयत्वं दृढयति **तथा यथेति** ॥ २२७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यथा यथा स्वयं पापं कृत्वा नरो भाषते लोके ख्यापयति तथा तथा तेन पापेन सर्प इव जीर्णत्वचा मुच्यत इति ख्यापनविधेरनुवादः ॥ २२७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्र ख्यापनानुवादयोरर्थवादमाह **यथेति** त्रिभिः। **तेनोक्तेन** **अधर्मेण** त्वचेवाहिः ॥ २२७ ॥

(५) **नन्दनः।** अनुतापं श्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति **यथेति** ॥ २२७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** नरः स्वयमधर्मं कृत्वा **अनुभाषते** कथयति तथा तेनाधर्मेण मुच्यते क इव अहिः त्वचेव ॥ २२७ ॥

(७) **मणिरामः।** नरः अधर्मं कृत्वा यथा यथा भाषते तथा तथा तेन अधर्मेण सर्प इव जीर्णत्वचं मुच्यते ॥ २२७ ॥ ॥ २२८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। यथा यथेति।** मनुष्यः पापं कृत्वा तेन पापेन स्वयमेव यथा यथा ख्यापयति मयेदं दुष्टं कर्म कृतं इति निन्दति तथा तथा तं शरीरस्थं क्षेत्रज्ञं पुण्यपापयोः तदाश्रयत्वात्तेन पापेन जीर्णचर्मेव सर्पस्तस्मात्पापात् प्रमुच्यते इति ख्यापनार्थवादः ॥ २२८ ॥

(९) **भारुचिः।** अयमन्योऽनुतापविधिविशेषः ॥ २२७ ॥

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति ॥
तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥

(१) **मेधातिथिः। शरीर**मन्तरात्मैव, न भूतात्मा पुण्यपापयोस्तदाश्रयात्। उपचाराद्धि आत्मनः शरीरशब्दोऽयं द्रष्टव्यः। अनुतापार्थवादोऽयम्। **गर्हा** ख्याता ॥ २२८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अनुतापस्य पापनाशकतां दृढयति **यथा यथा मन इति। शरीरं** लिङ्गदेहः ॥ २२८ ॥

(३) **कुल्लूकः। तस्य** पापकारिणो मनो यथा यथा दुष्कृतं कर्म निन्दति तथा तथा **शरीरं** जीवात्मा तेनाधर्मेण मुक्तो भवति। अयमनुतापानुवाद इति ॥ २२८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** पापकर्तुर्मनः पापं **कर्म** गर्हति **शरीरं** लिङ्गदेहम् ॥ २२८ ॥

(५) **नन्दनः।** निन्दत्यनुतपति शरीरमिति शरीरस्थ आत्मा लभ्यते शरीरीति साधुः-पाठः ॥ २२८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। यथा यथेति।** तथा तथा शरीरात्त तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥

(९) **भारुचिः।** शरीरस्थः पुरुषः शरीरशब्देन स्थानादुपचर्यते, मञ्चवत्। येन पुण्यपापयोरात्माश्रयी ॥ २२८ ॥

कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।।
नैवं कुर्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ।। २२९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** **निवृत्ति**पर्यन्तमित्याहुस्तदयुक्तम् । **संतापो** मनःपरिखेदः, 'प्रमाद्यै-तन्मया कृतमि'त्येवंरूपः। **निवृत्तिस्तु** सङ्कल्पो 'न कर्तव्यः **पुनरिति**'। क्रियाभेदं च दर्शयति । क्त्वाप्रत्ययेन 'सन्तप्य निवृत्ये'ति ।

अतः प्रायश्चित्तवत्ख्यापनानुतापनिवृत्तयः प्रायश्चित्तिना कर्तव्याः । **पूयते** सिद्धिमाप्नोति ।। २२९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **संतप्य** संतापानन्तरं प्रायश्चित्तमल्पमपि चरित्वेति तात्पर्यम् । न केवलमुत्पन्नपापस्य नाशोऽनुत्पन्नस्याप्यनुत्पादः पश्चात्तापादित्याह नैवमिति । **पूयते** संभव-दुत्पत्तिपापशून्यो भवति।। २२९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** पापं कृत्वा पश्चात्संतप्य तस्मात्पापान्मुच्यत इत्युक्तमपि नैवं कुर्यां पुनरित्येवमनूदितं यदा तु पश्चात्तापो नैवं पुनः करिष्यामीति एवं निवृत्तिरूपसंकल्पफलकः स्यात्तदा सुतरां तस्मात्पापात्पूतो भवतीति। एतच्च निवृत्तिसंकल्पस्य प्रकाशाप्रकाशप्राय-श्चित्ताङ्गविधानार्थम् ।। २२९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** न कुर्यामिति निवृत्त्या पूयते पुनरपि न प्रवर्तते ।। २२९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** च पुनः एवं पापं न कुर्यां इति निवृत्त्या सः पूयते ।। २२९ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **पापं कृत्वेति।** पापकारिणो यदि पश्चात्ताप उत्पद्यते तदा तस्मा-त्पापात्प्रमुच्यते इत्युक्तम्। स च पापकारी भूयः पापं न कुर्यामित्येवं पुनः पापकारिणो निवृत्ति-संकल्पेन शुद्ध्यतीति निवृत्ते प्रकाशाप्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गभूतविधानार्थमेतत् ।। २२९ ।।

(९) **भारुचिः।** तथा च सति निवृत्तिरपि पूर्ववत् प्रायश्चित्तमित्येतत् सिद्धम् ।। २२९ ।।

एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।।
मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत्।। २३० ।।

(१) **मेधातिथिः।** **एव**मिति कृत्स्नस्य विधिनिषेधसमूहस्य प्रत्यवमर्शः। **प्रेत्य कर्म-फलोदयं** 'शुभस्य कर्मणः स्वर्गादिफलावाप्तिरशुभस्य नरकोपपत्तिरकृते प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तं चातिदुःखरूपम्'। एत**न्मनसि संचिन्त्य शुभं कर्म समाचरेत्**। विहितं **'शुभम्'**। तथा 'संकल्पमूलः कामो वै'क्यार्थो नियता इति च। तस्माद्यद्यपि 'न हिंस्यादि'त्युद्यमननिपातने न दण्डादेः परदुःखोत्पादने उच्यते, तथाऽप्येवमादिशास्त्रपर्यालोचनयाऽध्यवसायादिनिषेधः । एवमभक्ष्यभक्षणादावपि द्रष्टव्यम्। यद्यपि 'भक्षण'मन्नादिनिगरणपर्यन्तं तथापि मानसोऽ-ध्यवसायो निषिद्ध एव। एवमगम्यागमनेऽपि। यद्यपि हीन्द्रियसमापत्तिर्गमनं **तथापि** तदर्था-ध्यवसायो व्यापार एवमादिशास्त्रान्तरैर्निषिध्यते। "यद्येवं हननभक्षणागम्यागमनेषु

यत्प्रायश्चित्तं तदध्यवसायेऽपि प्राप्नोति"। नैष दोषः। ब्राह्मणवधे तावदिष्टमेव 'अहत्वाऽपी'ति वचनात्। अन्यत्र तु मुख्यस्यैव शब्दार्थस्य परिग्रहो न्याय्यः। प्रतिषेधे तूक्तशास्त्रपर्यालोचनया स मनोव्यापारात्प्रभृतिकायव्यापारपर्यन्तविषयोऽवतिष्ठते। "यद्येवं 'निन्दितं' समाचरन्निति' प्रायश्चित्तनिमित्तोपदेशात्प्रतिषेधानुसारिप्रायश्चित्तं प्राप्नोति"। क एवमाह नास्ति प्रायश्चित्तमिति। किंच तच्छब्दचोदितान्न भवत्यन्यस्य लघु कल्प्यम्। तथा च सर्वप्रायश्चित्तानामेवमादिरपि विषयो न्याय्यः। कुतः पुनरयं विशेषो लभ्यते। प्रतिषेधाध्यवसायादिति। प्रायश्चित्तानि तु शब्दार्थेष्वेव। व्रतनियमधर्माश्च सर्वे संकल्पजा इति। अनेन विधिप्रतिषेधावेवोच्येते। 'व्रतानि' विधिरूपाणि, 'नियमाः' प्रतिषेधलक्षणास्तत्रैव च कृतार्थत्वान्नैमित्तिकेषु यावत्प्रवर्तितुमर्हन्ति। अस्ति च प्रतिषेधसामान्यनिमित्तमतो भवति प्रायश्चित्तम्। न च तदेव। 'परद्रव्येष्वभिध्यानमिति' चात्रैवान्ते दर्शयिष्यामः ॥ २३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवं संचित्य प्रायश्चित्तम्। तथा **प्रेत्य** मरणानन्तरं **कर्मफलस्य** नरकादेरुदयम्। **मूर्तिर्देहः** ॥ २३० ॥

(३) **कुल्लूकः**। एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोक इष्टानिष्टफलं मनसा विचार्य मनोवाक्कायैः शुभमेव सर्वं कर्म कुर्यादिष्टफलत्वात् नाशुभं नरकादिदुःखहेतुत्वात् ॥ २३० ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच एवमिति प्रेत्य कर्मफलोदयं वक्ष्यमाणं यातनोत्थम्। **मूर्तिभिर्देहैः** शुभमेव **समाचरेत्** अनुतिष्ठेत् ॥ २३० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **मनोवाङ्मूर्तिभिः** मनोवाक्कायैः ॥ २३० ॥

(७) **मणिरामः**। प्रेतकर्मफलोदयं परलोके इष्टाऽनिष्टफलम्। **मनोवाङ्मूर्तिभिः** मनोवाक्कायैः ॥ २३० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एवमिति**। एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोक इष्टफलोत्पत्तिं मनसा विचार्य मनोवाक्कायैः शुभमेव कर्म कुर्यात्। इष्टफलत्वान्नाशुभमकृतप्रायश्चित्तानां अदृष्टोत्पादनत्वात्प्रायश्चित्तकरणस्यापि च दुःखरूपत्वात् ॥ २३० ॥

(९) **भारुचिः**। उभयमपि निवृत्तिं प्रायश्चित्तं च, येनैकत्रानुत्पत्तिरेव पापस्य, अन्यत्रोत्पन्नस्य विनाशः। यतश्चैतदेवमतः ॥ २३० ॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ॥
तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्वितीयं न समाचरेत् ॥ २३१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। कृतप्रायश्चित्तस्यापि पुनरकार्यप्रवृत्तावधिकतरं प्रायश्चित्तमिति एवमर्थं **द्वितीयं न समाचरेदिति**। अथवा निवृत्तेरनन्तरोपदिष्टाया अर्थवादो **द्वितीयं न समाचरितव्यमिति**। व्रतं न हातव्यम्। तस्मादाद्यकृताद्व्यतिक्रमाद्**विमुक्तिमिच्छन्** मोक्षमिच्छन् पुनर्न कुर्यात्। अतश्चैतदुक्तं भवति। कृतेऽपि प्रायश्चित्ते न विमुच्यते, यदि पुनः समाचरति। न च निष्कृतौ कृतायामकृतायामपि मोक्षो युक्तोऽतो मुक्तस्य मुक्तिमन्विच्छन्निति नोपपद्यते। तस्मादाधिक्याय पुनर्वचनम् ॥ २३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। द्वितीयं नाचरेत्पापं द्वितीयकरणे तु पूर्वस्यापि बहुप्रायश्चित्तापनेयता भवतीत्यर्थः ॥ २३१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। प्रमादादिच्छातो वा निषिद्धं कर्म कृत्वा तस्मात्पापान्मुक्तिमिच्छन्पुनस्तन्न कुर्यात् एतच्च पुनःकरणे प्रायश्चित्तगौरवार्थम्। अत एव देवलः। विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं भवेदिति ॥ २३१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। फलितमाह तस्मादिति। तस्मादज्ञानादि कृताद्विशुद्धिं तस्मात्पूर्वार्चितपापात् द्वितीयं तज्जातीयं न **समाचरेन्न** कुर्यात्। किमुक्तिमिति क्वचित्पाठः। अत एव देवलः। विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं स्मृतम्। तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति ॥ २३१ ॥

(५) **नन्दनः**। अत एवमत आह **अज्ञानादिति**। द्वितीयं पुनरपीति यावत् ॥ २३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अज्ञानात् यदि वा ज्ञानात् तस्माद्विमुक्तिं इच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥ २३१ ॥

(७) **मणिरामः**। **द्वितीयं** द्वितीयवारं तत्पापं न कुर्यात् ॥ २३१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **अज्ञानादिति**। प्रमादादिच्छातो वा निन्दितं कर्म कृत्वा तत्पापान्मोक्षमन्विच्छन् परं दुष्कृतं न कुर्यात्। इति निवृत्त्यर्थवादः ॥ २३१ ॥

(९) **भारुचिः**। ज्ञानकृतस्याप्यकुशलस्य निवृत्त्या शुद्धिः, किं पुनरज्ञानकृतस्येत्यनेन दर्शयति ॥ २३१ ॥

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ॥
तस्मिंस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ २३२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। असत्यां चित्तशुद्धौ विहितातिरेककरणार्थमिदम्। दुष्कृते **कर्मण्यलाघवं** क्वापि विचिकित्सा यदि भवति। ततः **कृते**ऽपि प्रायश्चित्ते आ मनः प्रसादोत्पत्तेरावर्तयितव्यम्। **तपो**ग्रहणं दानादीनामपि यथाविहितदर्शनार्थम् ॥ २३२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **यस्मिन्कर्मणि** प्रायश्चित्ते **कृते**ऽपि **लाघवम**क्षीणपापोऽस्मीति मतिः। **तुष्टिकरं** क्षीणपापोऽहमिति बुद्धेर्जनकम् ॥ २३२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **अस्य** पापकारिणो **यस्मिन्**प्रायश्चित्ताख्ये **कर्म**ण्यनुष्ठिते **न** चित्तस्य संतोषः स्यात्तस्मिंस्तदेव प्रायश्चित्तं तावदावर्तयेद्यावन्मनसः संतोषः प्रसादः स्यात् ॥ २३२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **यस्मिन्निति**। **यस्मिन्**प्रायश्चित्ताख्ये कृते। **अलाघवम**संतोषः। तस्मिंस्तदेव प्रायश्चित्तं तावदावर्तयेद्यावन्मनः प्रसादः स्यात् ॥ २३२ ॥

(५) **नन्दनः**। अथ तपः प्रपञ्चयति **यस्मिन्निति**। **अलाघवं** गौरवं तुष्टिरिति यावत् ॥ २३२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यस्मिन्नसुकृतेः कर्मणि मनसः अलाघवं स्यात् चित्तस्य असंतोषः स्यात् तस्मिन्तावत्तपः कुर्यात्। यावन्मनः तुष्टिकरं भवेत् यस्मिन् पापे कर्मणि कृते प्रायश्चित्ते निष्पापोऽहमित्यात्मनि लघुतामेति ।। २३२ ।।

(७) **मणिरामः। यस्मिन् कर्मणि** यस्मिन्प्रायश्चित्ते कृते। **अलाघवं** न चित्तसंतोषः स्यात् ।। २३२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यस्मिन्कर्मण्यसुकृत** इति। यस्मिन् दुष्कृतकर्मणि कृतेऽपि शास्त्रितप्रायश्चित्ते मनो विचिकित्स्यात् तस्मिंस्तावत्प्रायश्चित्तं तदेव पुनः कुर्यादन्यद्वा सुरूपं यावन्मनः प्रसादपरं स्यात् ।। २३२ ।।

(९) **भारुचिः**। प्रायश्चित्ताभ्यासार्थो निमित्ततोऽस्यारम्भः। तस्यायमुभयत्र रहस्ये प्रकाशे च विज्ञेयः। तथा चोक्तं भावप्रसादस्य कुशलकर्महेतुत्वम् ।। २३२ ।।

तपोमुलमिदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम् ॥
तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोन्तं वेददर्शिभिः ॥ २३३ ॥

(१) **मेधातिथिः**। मनुष्यलोके यत्सुखमाभिमानिकं जनपदैश्वर्यादि यच्चैहिकमरोगित्वादि यच्च सांसर्गिकं धनपुत्रादि संपत् यथाभिमतकांतादिविषयोपभोगलक्षणमैन्द्रियकं यच्च वेदेषु (ब्रह्मवल्लयां ८।२) 'मनुष्याणां शतमानन्दाः स एक आजानदेवेषु' इत्यादि तस्य सर्वस्य **तपो मूलं** उत्पत्तिकारणम्। **तपोमध्यमु**त्पन्नस्य स्थिति'र्मध्यावस्था'। **अंतो**ऽवसानम्। तदपेक्षयेति वेदविदां दर्शनम्। यथैव कर्माणि स्वर्गग्रामाद्यभिप्रेतफलसाधनान्येवं तपो विज्ञेयम् ।। २३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मूलं** जन्महेतुः। **दैवं** देवानां सुखम्। **मानुषकं** मनुष्याणाम्। **मध्यं** स्थितिहेतुः। **अन्तो** नाशहेतुः वैषयिकसुखस्यापवर्गकारी। तत्त्रयं तप एवेत्यर्थः ।। २३३ ।।

(३) **कुल्लूकः**। यदेतत्सर्वं देवानां मनुष्याणां च सुखं तस्य तपः कारणं तपसैव च तस्य स्थितिः तपोऽन्तः प्रतिनियतविधिरेव देवादिसुखस्य तपसा जननादादिष्टं वेदार्थज्ञैरुक्तं उक्तप्राजापत्यादिप्रायश्चित्तात्मकतपः। प्रसङ्गेन चेदं वक्ष्यमाणं च सर्वतपोमाहात्म्यकथनम् ।। २३३ ।।

(४) **राघवानन्दः**। तपसो नासाध्यमित्यावेदयन्नाह **तप** इति। **तपोमूलं** तप एवोत्पत्तिहेतुः। **मध्यं** स्थितिहेतुः। **अंतं** विनाशहेतुः। आसुरतपसा दैवसुखस्य नाशदर्शनात् ।। २३३ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। बुधैः तपः मध्यं प्रोक्तं वेददर्शिभिः तपः अन्तं शरीरस्यान्ते तपः फलति ।। २३३ ।।

(७) **मणिरामः। तपोमूलं** तपोजनितं **तपोमध्यं** तपस्ययैव च तस्य स्थितिर्भवति। **तपोऽतं** तपस्यैव च अंतःपर्यंतमेकरूपं तिष्ठतीत्यर्थः ।। २३३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। तपोमूलमिति।** यदेतत्सर्वदेवानां मनुष्याणां सुखं तदादौ मध्येऽन्ते **च** तपः कारणं इति तपोमाहात्म्यकथनं प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थम् ।। २३३ ।।

(९) **भारुचिः।** देवस्य तावत् सुखस्याणिमादेः, मानुषस्य च शब्दाद्युपभोगाः स्युः, गन्धर्वविद्याधरादिसुखस्य **च तप** एवेत्यवस्था कारणम् ।। २३३ ।।

ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ।।
वैश्यस्य तु तपो वार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ।। २३४ ।।

(१) **मेधातिथिः।** नैवं मन्तव्यं 'तपसि सामर्थ्यात्तपसा सर्वफलसिद्धीरवाप्स्यामि, विध्यतिशययोगाच्च विहिताकरणेऽपि, न द्रव्येण कथं मेऽनुष्ठेयो धर्म इति" यतो **ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानम्।** ज्ञानं वेदार्थावबोधः। तस्मिन्नसति न तत्फलसाधनम्। अतो ज्ञानमेव 'तप' उच्यते। महतीष्वापत्तिषु। तेन स्वधर्मो न हातव्य इत्येवमर्थोऽयं श्लोकः। **ज्ञान**ग्रहणं स्वाध्यायग्रहणाध्ययनात्प्रभृति सर्वस्वधर्माणां प्रदर्शनार्थम् ।। एवं **तपः क्षत्रियस्येति। शूद्रस्य सेवनं** द्विजातीनामिति शेषः। तत्सेवाया विहितत्वात्, अस्य चानुवादत्वात् ।। २३४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** ब्राह्मणस्य यत् ज्ञानमसाधारणाभ्युदयहेतुस्तदपि तप एव तपोमूलत्वात्। एवं रक्षणादावपि। **सेवनं** सेवायां प्रवृत्तिः ।। २३४ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणस्य ब्रह्मचर्यात्मकवेदान्तावबोधनं तपो राजन्यस्य रक्षणं तपो वैश्यस्य कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यादिकं तपः शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इति वर्णविशेषेणोत्कर्षबोधनार्थम् ।। २३४ ।।

(४) **राघवानन्दः।** कृच्छ्रचान्द्रायणादेः तपःशब्दप्रसंगेन प्रतिनियतचातुर्वर्ण्यधर्मे तदतिदिशन् शूद्रस्य सेवैव तप इति विधत्ते **ब्राह्मणस्येति। ज्ञानं** वेदतदर्थयोः। **रक्षणं** प्रजायाः। **वार्ता** कृषिवाणिज्यादिः। **सेवनं** द्विजानां शुश्रूषा ।। २३४ ।।

(५) **नन्दनः।** ब्राह्मणादीनां ज्ञानादीनि यानि धर्मान्तरेभ्यः प्रधानत्वेनोपदिष्टानि तानि तप एवं ज्ञानादिभिः प्राप्यं फलं तपसा प्राप्यत इत्यर्थः ।। २३४ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपो जन्यत्वात्। तपः क्षत्रस्य रक्षणं प्रजारक्षणरूपम्। वैश्यस्य वार्तायां कारणं तपः। शूद्रस्य द्विजसेवनं तपः ।। २३४ ।।

(७) **मणिरामः।** ब्राह्मणस्य ज्ञानं ब्रह्मचर्यात्मकवेदांताऽवबोधनमेव तपः। क्षत्रस्य रक्षणमेव तपः। वैश्यस्य वार्ता कृष्यादिकमेव तपः। शूद्रस्य द्विजानां सेवनमेव तपः ।। २३४ ।। ।। २३५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। ब्राह्मणस्येति।** ब्राह्मणस्य वेदार्थावबोधस्तपः। क्षत्रियस्य धर्मतः प्रजारक्षणं तपः। वैश्यस्य कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं तपः। शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इत्युक्तानां अन्येषां पुनरिहाभिधानं प्रायश्चित्ताङ्गत्वार्थम् ।। २३४ ।।

(९) **भारुचिः।** प्रायश्चित्तप्रकरणेऽस्योपदेशाद्विज्ञायते दृष्टार्थेष्वपि नियमः शुद्धिहेतुः, किं पुनर्विहितप्रायश्चित्तानुष्ठानानाम्। तथा चोक्तं ज्ञानस्य शुद्धिहेतुत्वम्, "ज्ञानं

तपोऽग्निराहारः" 'बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यती'ति च। तस्य चार्थप्राप्तस्यात्र विशुद्ध्यर्थं उपदेशो विज्ञेयः ॥ २३४ ॥

ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ॥
तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २३५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। अतीन्द्रियज्ञानातिशयासादनमपि मुनीनां तपोबलेनैवेत्यर्थः। वाङ्मनःकायनियमात् **संयतात्मानः**। **फलमू**लेत्याहारनियमः। ईदृशेन तपसा त्रैलोक्यं प्रत्यक्षवत्पश्यंति ॥ २३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **तपसा** योगस्तेन प्रपश्यन्ति ॥ २३५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **ऋषयो** वाङ्मनःकायनियमोपेताः फलमूलवायुभक्षाः तपसैव जङ्गमस्थावरसहितं पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गात्मकं लोकत्रयमेकदेशस्थाः सन्तो निष्पापान्तःकरणाः प्रकर्षेण पश्यन्ति ॥ २३५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तपसः किं दुरापमस्तीत्यावेदयन् साश्चर्यमाह **ऋषय इति** नवभिः। संशितव्रतास्तपसा तनूकृतपापाः। सचराचरं स्थावरजङ्गमात्मकं त्रैलोक्यं एकदेशस्थ आर्षेण ज्ञानेन प्रत्यक्षीकुर्वन्ति ॥ २३५ ॥

(५) **नन्दनः**। तपसा त्रैलोक्यं प्रपश्यन्ति तपसा दिव्यज्ञानो भूत्वा सर्वविदो भवन्तीत्यर्थः ॥ २३५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **ऋषयः** फलमूलाशिनः ॥ २३५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ऋषय इति**। ऋषयः वाङ्मनःकायोपेताः फलमूलवायुभक्षास्तपसैव जङ्गमस्थावरसहितं पृथव्यन्तरिक्षद्युर्लोकात्मकं लोकत्रयमशेषमेकदेशस्थाः सन्तः प्रकर्षेण पश्यन्तीति तपोमाहात्म्यकथनम्। प्रायश्चित्ततपः स्तुत्यर्थमेवमुत्तरश्लोकावपि ज्ञेयौ ॥ २३५ ॥

(९) **भारुचिः**। प्रायश्चित्तानुष्ठानार्थतपसा पश्यन्ति। सेयमेवं प्रायश्चित्ततपः स्तुतिः प्रकरणसामर्थ्याद्विज्ञेया। एवमुत्तरश्लोकाः ॥ २३५ ॥

औषधान्यगदा विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ॥
तपसैव प्रसिद्ध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥ २३६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **औषधानि** रसायनानि। **अगदा** व्याध्युपशमभेषजानि। **विद्या** भूतविशेषादिविषया। **दैवी स्थिति**रणिमादिशक्तियोगोऽनेकप्रकारः ॥ २३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **औषधानि** भैषज्यानि। **अगदा** विषघ्नमन्त्ररूपाणि। **विद्या** वेदार्थज्ञानानि। **दैवी स्थिति**रिन्द्रत्वादिका। **प्रसिध्यन्ति** प्रकर्षेण सिध्यन्ति फलन्ति ॥ २३६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **औषधानि** व्याध्युपशमनहेतुकानि। **अगदो** गदाभावो नैरुज्यमिति

यावत्। **विद्या** ब्रह्मधर्मचर्यात्मकवेदार्थज्ञानं वेदसंबन्धिनी च नानारूपा स्वर्गादाववस्थितिः। इत्येतानि तपसैव प्राप्यन्ते यस्मात्तप एषां प्राप्तिनिमित्तम्॥ २३६॥

(४) **राघवानन्दः। औषधानि** महौषधिप्रभृतीनि। **अगदः** गदो रोगस्तन्निरसनम्। सुश्रुतशास्त्रं तपसैव निर्मितम्। **विद्या** ब्रह्मविद्या॥ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः॥ **दैवी** चन्द्रलोकादिसंस्थितिः चन्द्रस्यैति सलोकतामित्युक्तेः। प्रकृष्टतयोत्पद्यन्त इत्याह प्रसिध्यन्तीति॥ २३६॥

(५) **नन्दनः। अगदो** व्याधिरहितो विविधा **दैवी स्थितिः** विविधदैवताप्राप्तिः अत्र कारणत्वेनोक्तं तपस्तेषां हि साधनमिति। **तेषामौषधादीनां साधनं** साधकम्॥ २३६॥

(६) **रामचन्द्रः। औषधानि** विषघ्नमन्त्ररूपाणि **विद्या** वेदार्थज्ञानं **दैवी** इन्द्रत्वादिका विविधा स्थितिर्मर्यादा॥ २३६॥

(७) **मणिरामः। अगदः** निरोगता। **विद्या** वेदांतज्ञानं **दैवी** देवसंबंधिनी **विविधस्थितिः** नानारूपा स्वर्गादाववस्थितिः॥ २३६॥

(८) **गोविन्दराजः। औषधानीति। औषधानि** व्याध्युपशमनान्यगदानि विषापहारद्रव्याणि **विद्या** तपसा ब्रह्मविजिज्ञासा चेति श्रुतेरात्मज्ञानरूपाणि देवसंबन्धिनी च नानारूपा स्वर्गादावस्थितिरित्येतानि तपसैव प्राप्यन्ते। तस्मात्तपस्तेषां प्राप्तिनिमित्तम्॥ २३६॥

यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करम्॥
सर्वन्तत् तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम्॥ २३७॥

(१) **मेधातिथिः।** दुःखेन यत्तीर्यते **तद्दुस्तरम्।** व्याधिनिमित्ता महत्यापत्। अतिबलेन शत्रुणा यदुपरोधः। एतदपि तपस्विनां सुसाध्यम्। कृच्छ्रेण यत्प्राप्यते **तद्दुराप**माकाशगमनादि। **दुर्गं** मेघपृष्ठारोहणादि। **दुष्करम**भिशापवरदानादि, अन्यथा त्वकरणम्। यथा संवर्तस्यान्यदेवतासृष्टिः। **सर्वमेव तपसा सिध्यति।** श्लोकत्रयेण संयोगपृथक्त्वादभ्युदयार्थता कृच्छ्राणामुच्यते। "ननु च प्रायश्चित्तानां प्रकृतत्वात्कृच्छ्रस्तुतिस्तच्छेषतयैव न्याय्या, नाभ्युदयार्थिनो विधेयतया। न च दुस्तरादयोऽर्थवादतया न संभवन्ति। एवंविधाः महांतः कृच्छ्रा यद्दुस्तरमपि समुद्रादि तीर्यते। किं पुनः पापं नापनोत्स्यते"। **उच्यते।** गृह्यस्मृतिषु सामविधौ चाननुक्रम्यैव प्रायश्चित्तानि कृच्छ्रविधिः समाम्नातः। तत्र चानारभ्याधीतत्वाद्युक्तैव अभ्युदयार्थता। आह च (गौतमसू० अ० २६।२४) 'अथैतान् कृच्छ्रांश्चरित्वा सर्वेषु वेदेषु स्नातो भवति सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवतीति'। वेदेषु स्नात इत्यनेन नियमपूर्वकं वेदाध्ययनानुष्ठानाद्यत्फलं तत्सिद्धमाह। यस्तु निष्फलो ग्रहणार्थोऽध्ययनविधिः स एकवेदाध्ययनेनात्रापि संपद्यते। एवमनेकवेदाध्ययनं तु धर्मार्थैवेत्युक्तम्। देवैर्ज्ञात इत्यनेनाशेषयागफलावाप्तिमाह। यजमानो हि वेदैर्ज्ञायते'। यो ह्यर्थवादतया संभवति, न प्रायश्चित्तैर्दानभावं गच्छद्भिः। इहापि स्वधर्मनिवृत्तिमाशङ्कमानेन 'ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानम्' इति यदुक्तं तदभ्युदयार्थत्वे संभवति। न प्रायश्चित्तानि पापप्रमोचनार्थानि काम्यानि फलसाधनानि, तत्र

भिन्नविषयत्वात्कृतः प्रायश्चित्तैर्निवृत्तिराशङ्क्यते। अभ्युदयार्थत्वे तु कृच्छ्राणामन्येषां च कर्मणां तुल्यत्वाद्युक्ता निवृत्त्याशङ्का। तथा 'महापातकिनश्चेति' पापप्रमोचनार्थतापि चोद्यते 'यद्दुस्तरमि'त्यादिना अभ्युदयार्थतेति भिन्ने एव ते वाक्ये। तेन च प्रकरणस्य बाधो युक्त एव। तथा च द्वैपायनमुनिप्रभृतयस्तपःप्रभावाद् बुद्धीर्विचित्रास्ता वक्ष्यन्ते'। तस्मात्सर्वफलानि तपांसि। न च यथा सर्वार्थान्यपि वैदिकानि कर्माणि नियतफलानि 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम' इत्यधिकारात्तत्र सर्वत्र यान्येव वेदे स्वर्गादीनि फलानि श्रुतानि तदपेक्षयैव सर्वार्थता न तु ऋद्धयतिशियातिभोगेनैवमिति, किं तर्हि, 'यद्दुस्तरमि'त्यादि यथा निर्दर्शितम्॥ २३७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। दुस्तरं** समुद्रादि। **दुरापं** चिन्तामण्यादि। **दुर्गं** मेरुपृष्ठादि। **दुष्करं** लोकसृष्टयादि॥ २३७॥

(३) **कुल्लूकः।** यद्दुःखेन तीर्यते ग्रहदोषसूचितापदादि यद्दुःखेन प्राप्यते क्षत्रियादिना यथा विश्वामित्रेण तेनैव शरीरेण ब्राह्मण्यादि यद्दुःखेन गम्यते मेरुपृष्ठादि यद्दुःखेन क्रियते गोः प्रचुरदानादि तत्सर्वं तपसा साधितुं शक्यते यस्मादतिदुष्करकार्यकरणं सर्वं तपसा साध्यते तपो दुर्लंघनशक्तिः॥ २३७॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **यदिति। दुस्तरं** ग्रहादिकृतानिष्टम्। **दुरापं** जात्यन्तरस्य जात्यन्तरप्राप्तिर्यथा विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यावाप्तिः। **दुर्गं** गरुडस्यामृताहरणम्। **दुष्करमगस्त्यस्य** सिन्धुपानम्। उक्तं सर्वं तपसा साध्यमिति न केवलमपि तु तपो ह्यनुल्लङ्घनीयमित्याह तपो हीति। **दुरतिक्रममतिक्रमशून्यम्॥ २३७॥**

(५) **नन्दनः।** शक्यं साध्यं अत्रापि कारणत्वेनोक्तं तपो हि दुरतिक्रममिति। केनचिदपि तपो लङ्घयितुं न शक्यमित्यर्थः॥ २३७॥

(६) **रामचन्द्रः।** यत् **दुस्तरं** समुद्रादि। यत् **दुरापं** चिन्तामण्यादि। यत् **दुर्गं** मेरुपृष्ठादि। यत् **दुष्करं** लोकसृष्टयादि॥ २३७॥

(७) **मणिरामः। दुस्तरं** दुःखेन तीर्यते ग्रहदोषजनिताऽऽपदानि। **दुरापं** दुःखेन प्राप्यते शरीरबलब्राह्मण्यादि। **दुर्गं** दुःखेन गन्तुं योग्यं मेरुपृष्ठादि **दुष्करं** दुःखेन क्रियते तत्। प्रचुरगोदानादि॥ २३७॥ ॥ २३८॥ ॥ २३९॥

(८) **गोविन्दराजः। यदिति।** यद्दुःखेनोत्तीर्यते ग्रहदौस्थ्यापदादि यच्च दुःखेन प्राप्यते तेनैव शरीरेण ब्राह्मणादि यच्च दुःखेन गम्यते मेरुपृष्ठादि यच्च दुःखेन क्रियते समुद्रपानादि एतत्सर्वं तपसा साधयितुं शक्यं यस्मादतिदुष्करकार्यकरणे तपोऽप्रतिहतशक्तिः॥ २३७॥

(९) **भारुचिः।** ग्रहनक्षत्रवैषम्यनिमित्ता आपद् **दुस्तरा। दुरापं** चान्तर्धानावेशाकाशगमनाद्यैश्वर्यजीवितैव। दुर्गं च यद्दुरारोहं स्वर्गादि। **यच्च दुष्करं** कृत्स्नसमुद्रपानमृतसञ्जीवनाद्यगस्त्यजमदग्निप्रभृतीनां तत्सर्वं तपसा शक्यमिति। सेयमुक्तस्यासामर्थ्येन प्रायश्चित्ततपःस्तुतिरेव प्रकरणसामर्थ्याद्विज्ञेया॥ २३७॥

महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ॥
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ २३८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** उक्तार्थमेतत् ॥ २३८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तपसैव मुच्यन्ते जपस्यापि भेदत्वात् ॥ २३८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोऽन्य उपपातकाद्यकार्यकारिणः तपसैवोक्तरूपेणानुष्ठितेन तस्मात्पापान्मुच्यन्ते उक्तस्यापि पुनर्वचनं प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थम् ॥२३८॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **महेति।** **शेषा** महापातकिभिन्नाः। ततो महापातकोपपातकादेः ॥ २३८ ॥

(५) **नन्दनः।** चतुर्णामेतेषां चत्वार्युदाहरणानि यथासंख्यं चतुर्भिः श्लोकैर्दर्शयति **महापातकिनश्चैवेति।** ततः किल्बिषान्मुच्यन्ते दुस्तरं तत्किल्बिषं तरति ॥ २३८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** महापातकिनो हि अकारिणः तपसैव **ततः** किल्बिषात् मुच्यन्ते ॥२३८॥

(८) **गोविन्दराजः।** **महापातकिन इति।** ब्रह्महत्यादिकारिणोऽन्ये चोपपातकादिकर्तारस्तपसैवोक्तरूपेण सुष्ठुकृतेन तस्मात्पापात्प्रमुच्यन्ते। इत्युक्तस्यापि प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थं वचनम् ॥ २३८ ॥

(९) **भारुचिः।** एवं च सति विनष्टकिल्बिषाणां च प्रतिबन्धाभावाद्विहितकर्मानुष्ठानतपसा सर्वार्थेन यथोक्ता सिद्धिः। किञ्चान्यत् ॥ २३८ ॥

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ॥
स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ॥२३९॥

(१) **मेधातिथिः।** तपःस्तुतिरियम्। येन तपसा सर्वत्र गमनात्सर्वे स्वर्गमासत इति। यथाऽनधिकृता अपि कीटादयस्तपोबलाद्दिवं गच्छन्ति, किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणाः। आलंबनं कीटादीनां जातिसहजं दुःखं तदेव **तपः।** तेन च क्षीणकल्मषाधिकारिजन्मान्तरकृतेन सुकृतेन दिवं यान्ति ॥ २३९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** श्वानोऽहयः **पतङ्गाश्च** श्वाहिपतङ्गाश्च। **पशवो** गवाद्याः। **तपोबलात्** यजमानादिनिधनप्राप्तिरूपतपोबलात् ॥ २३९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** कीटसर्पशलभपशुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गं यान्ति इतिहासादौ कपोतोपाख्यानादिषु पक्षिणोऽप्यग्निप्रवेशादिकं तपस्तपन्तीति श्रूयते। कीटानां यज्जातिसहजं दुःखं तत्समं तपस्तेन च क्षीणकल्मषा अविकारिणो जन्मान्तरकृतेन सुकृतेन दिवं यान्ति ॥ २३९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** निकृष्टस्याप्युत्कृष्टत्वं तपोमूलमित्याह **कीटेति।** कपोताख्यानादिष्वग्निप्रवेशादि तपःश्रवणात्। **पशवो** गजेन्द्रादयः। **वयांसि** गरुडादयः। **स्थावराः** कल्पद्रुमादयः। वस्तुतस्तु कीटादीनां सहजं दुरदृष्टजन्यं दुःखमेव तपस्तेन प्रतीता

मुत्तीर्य पूर्वार्जितपुण्यवशात्स्वर्गं यान्तीति तपसोऽर्थवादमात्र तादृशशरीरे तपाद्यधिकार-भावादिति ।। २३९ ।।

(५) **नन्दनः।** दिवं यान्ति कीटादिभिर्दुरापाद्यास्तेऽपि तपसा दिवं प्राप्नुवन्ति। तथा हि महाभारते कीटाख्यानकपोताख्यानादिषु तिरश्चामपि तपसा दिवप्राप्तिराख्या-यते।। २३९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** कीटादयः **तवोबलात्** यज्ञादिनिधनप्राप्तिरूपतपोबलात् दिवं यान्ति।। २३९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। कीटा इति।** कीटसर्पशलभपशुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्ष-गुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गं गच्छन्ति यथेतिहासेषु कीटोपाख्यानादौ दर्शितम्। तपोमाहात्म्यकथनेन प्रायश्चित्ततपःस्तुतिरेवमुत्तरश्लोका विज्ञेयाः।। २३९ ।।

(९) **भारुचिः।** कीटपतङ्गा अग्निप्रवेशतपसा, पशवोऽप्यस्यपोषणसंवर्धनेन वाहक्षीर-दानादिभिश्च, वयांसि चापत्यसंवर्धनेन साधूनां च स्वमांसोपकारेण, स्थावराणि च पुष्पमूलफलच्छायाद्युपकारेण, **दिवं यान्ति तपोबलात्।** तपःस्तुत्यर्थवादोऽयम्। अथवा कीटादिप्राप्तिहेतुकर्मसम्बन्धात् प्रायश्चित्तेन यस्मान्मुच्यन्ते। अत एवमिदमुच्यते। सेयमपरेण प्रकारेण प्रायश्चित्तस्तुतिः।। २३९ ।।

यत्किंचिदेनः कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मभिर्जनाः ।।
तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ।। २४० ।।

(१) **मेधातिथिः।** वाङ्मनःकायकृतस्य जपहोमाभ्यां शुद्धिः स्मर्यते। तत्र तपसा निवृत्तिः स्यात्। अत इदमारभ्यते तदपि तपसानूद्यते।। २४० ।।

(२) **सर्वनारायणः।** तपोधनास्तप एवोद्दिश्य न तु धनाद्युद्दिश्य तपः कुर्वाणाः।।२४०।।

(३) **कुल्लूकः।** यत्किंचित्पापं मनोवाग्देहैर्मानवाः कुर्वन्ति तत्सर्वं पापं निर्दहन्ति तपसैव तपोधना इति तप एव धनमिव रक्षणीयं येषां ते तपोधनाः।। २४० ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **यदिति। निर्दहन्ति** फलाजनकतां संपादयन्ति। **तपोधनाः** तप एव दरिद्रस्य धनमिवोपादेयं येषां ते।। २४० ।।

(५) **नन्दनः।** तदेनस्तपसा **निर्णुदन्ति** दुर्गं पापं तपसा नाशयन्ति।। २४० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यत्किंचित् एनः **मनोवाङ्मूर्तिभिः** मनोवाक्कायकर्मभिः जनाः कुर्वन्ति तत्सर्वं **निर्दहन्ति** दूरीकुर्वन्ति।। २४० ।।

(७) **मणिरामः। मनोवाङ्मूर्तिभिः** मनोवाक्कायैः।। २४० ।।

(८) **गोविन्दराजः। यत्किञ्चिदिति।** मानसवाचिककायिकं यत् किञ्चित्पापं पुरुषाणां भवति ये प्रायश्चित्तं विना तेषां निवर्तन्ते तच्चेदमनवरतपःप्रवृत्तानां कथंचिदुत्पद्यन्ते तथा विनैव प्रायश्चित्तं कृतेनैव नित्यप्रवृत्तेन तपसा तेषां तत्सर्वं क्षिप्रं नश्यति।। २४० ।।

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ॥
इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥ २४१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** काम्यकर्मारंभे पूर्वं तपः कर्तव्यम्। तदपि तावदनूद्यते। तथा चोक्तं 'प्रथमं चरित्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति'। यत्र तावद्दीक्षोपनयनाद्यङ्गं तत्र तदेव 'तपः'। एकस्तपो व्रतमुपैत्यसंगतानां विहितं चेति 'तप' एव। यत्रापि शान्तिकपौष्टिकादौ गृह्यादिविषये तत्रापि पूर्वं तपः कर्तव्यमिति श्लोकार्थः। ब्राह्मणग्रहणं यागाधिकृतकामिमात्र-प्रदर्शनार्थम्। उक्तं च 'नातप्ततपसः पुंसो हविर्गृह्णन्ति देवताः। नागृहीतहविष्यस्य कामः संपद्यते क्वचित्'॥ यद्यपि न देवता तत्फलं ददाति तथापि यागस्य देवतया विनाऽ-निष्पत्ते'र्देवताः संवर्धयन्ती'त्युच्यते। हविर्ग्रहीतृत्वं च न पुनर्देवतानां स्वीकारः, किं तर्हि ? संप्रदानतयोद्देशेऽनिराकरणम् ॥ २४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **तपसा** दीक्षादिना। **शुद्धस्य** दिवौकसः। **इज्याः** यज्ञान्। **प्रतिगृह्णन्ति** वयमेभिः पूजिता इति मन्यन्ते ॥ २४१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रायश्चित्ततपसा क्षीणपापस्य ब्राह्मणस्य यागे हवींषि देवाः प्रति-गृह्णन्त्यभिलषितार्थांश्च प्रयच्छन्ति ॥ २४१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंचान्यदित्याह **तपसेति।** **दिवौकसो** देवाः **इज्या** पूजायागाद्याः। **कामान्** भोगान् ॥ 'इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः' इति गीतोक्तेः ॥२४१॥

(७) **मणिरामः।** **दिवौकसः** देवाः ॥ २४१ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **तपसेति।** प्रायश्चित्ततपसा क्षीणकल्मषस्यैव ब्राह्मणस्य पुरोडा-शादियागान् देवाः प्रतिगृह्णन्ति अभिलषितांश्चार्थान् पुष्णन्ति ॥ २४१ ॥

(९) **भारुचिः।** काम्यकर्मसाध्यत्वात् तदनुष्ठातॄणाम्। अतश्चैतन्न्याय्यं कर्तुम्। इदं चापरं पश्य तपसो महाभाग्यम् ॥ २४१ ॥

प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवासृजत्प्रभुः ॥
तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** मनोर्येयं प्रतिष्ठा ग्रन्थस्य सा तपस्सामर्थ्यजैव। अन्योऽपि यो ग्रन्थप्रतिष्ठाकामस्तेनापि तपःपूर्वं कृत्वा ग्रन्थः प्रणेतव्यः। ऋषीणामपि यत्तादृक्त्वं वेदाः प्रादुर्भवन्ति तत्तपसैव ॥ २४२ ॥

(२) **सर्वनारायणः।** **प्रजापतिर्ब्रह्मा।** **इदं शास्त्रं** मानवम् ॥ २४२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** हिरण्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रभुः। तपःकरणपूर्वकमेवेमं ग्रन्थमकरोत्। तथैव **ऋषयो** वसिष्ठादयस्तपसैव मन्त्रब्राह्मणात्मकान्वेदान्प्राप्तवन्तः ॥ २४२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** प्रदीपवच्चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य निषेकादि श्मशानान्तस्य क्रियाकलापस्यावभासकमपीदं शास्त्रं तपोरहितैर्मनसा दुःसंभाव्यमिति तपसैवासृजदित्याह

प्रजापतिरिति। सर्गादावृषयोऽपि सुप्तप्रबुद्धस्येव तपोबलादेव वेदानापुरित्याह **तथैवेति। प्रपेदिरे** प्रापुरिति तपोमहीकरणम् ।। २४२ ।।

(५) **नन्दनः।** तपसा दुष्करमपि कर्तुं शक्यमित्यत्र पुनरप्युदाहरति **प्रजापतिरिदं सर्वमिति।** इदं शास्त्रमिति च पठन्ति ।। २४२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। इदं शास्त्रं** मानवं शास्त्रं तपसैव **प्रभुः** ब्रह्मा असृजत् ।। २४२ ।।

(७) **मणिरामः। प्रतिपेदिरे** प्राप्तवंतः ।। २४२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। प्रजापतिरिति।** हिरण्यगर्भः सकलजनोत्पत्तिस्थितिप्रभुरपि तपश्चरणपूर्वकमेवैनं ग्रन्थमकरोत्। तथा **ऋषयो** वसिष्ठादयः तपसैव मन्त्रदमसंपन्नाः ।। २४२ ।।

(९) **भारुचिः।** प्रजापतिरपि भूत्वा तपश्शरण इति कर्तव्येषु, किं पुनर्मनुष्या इत्येवमस्य स्तुतित्वं बोद्धव्यम् ।। २४२ ।।

यदेतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ।।
सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुद्भवम् ।। २४३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** तपस्तुत्युपसंहारः। **यदेतत्तपसो महाभाग्यं** महाफलत्वमुक्तं **तद्देवाः प्रचक्षते,** न केवलं मनुष्या एव। **सर्वस्यास्येति** जगन्निदर्शयति। कृतस्नस्य जगतः **पुण्यमुद्भवं** शुभजन्म **तपसः** सकाशात्**पश्यन्तः** ।। २४३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सर्वस्य** पूर्वोक्तकार्यस्य। **उद्भवं** जन्महेतुम्। तपसः सकाशात् परं पुण्यं पश्यन्तः ।। २४३ ।।

(३) **कुल्लूकः। सर्वस्यास्य** जन्तोर्यद्दुर्लभं जन्म तपसः प्रकाशादित्येवं देवाः प्रपश्यन्तः तपोमूलमिदं सर्वमित्यादि तपोमाहात्म्यं प्रवदन्ति ।। २४३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच देवादरत्वेनापि तपःप्राशस्त्यमाह इत्येतदिति। **सर्वस्य** प्राणिमात्रस्य अस्य सुखतत्साधनवस्त्रमाल्यादयः तपसः सकाशा**दुद्भवमु**त्पत्तिम्। पुण्यं दुःखाननुविद्धं पुण्यो गन्ध इत्यादि स्मृतेः ।। धर्मात्सुखं च ज्ञानं चेति स्मृतेः। तदेवं पुण्यमुद्भवं प्रपश्यन्तस्तपसो भाग्यमवश्यकर्तव्यतया भजनीयत्वं प्राहुरित्यन्वयः ।। २४३ ।।

(५) **नन्दनः। सर्वस्यास्य** प्रपञ्चस्य **पुण्यं** कल्याणमुत्तमं **तपसा पश्यन्तस्त**पोनिमित्तं पश्यन्तः ।। २४३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** इति एतत् देवाः तपसः महाभाग्यं प्रचक्षते ।।२४३।।

[**रामचन्द्रः।** ब्रह्मचर्यादयः स्वयंभुवा तपः उक्तम्। रागश्च द्वेषश्च लोभश्च रागद्वेषलोभाः ते न विद्यन्ते ।।१।।]*

---

*[**ब्रह्मचर्यं जपो होमः काले शुद्धाल्पभोजनम्। अरागद्वेषलोभाश्च तप उक्तं स्वयंभुवा ।।१।।**]

(७) **मणिरामः। सर्वस्याऽस्य** प्राणिनः। **पुण्यसमुद्भवं** दुर्लभं जन्म। तपसः प्रकाशात् देवाः प्रपश्यंतः तपोमूलमिदं सर्वमित्यादि तपसः **महाभाग्यं** माहात्म्यं **प्रचक्षते** प्रवदंति ॥ २४३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। इत्येवं तपसो देवा इति।** सर्वस्यास्य जगतो यत् शुभं जन्म तत्तपसः सकाशादित्येवं देवाः पश्यन्तः एतत्तपोमूलमिदं सर्वमित्यादि तपोमाहात्म्यं प्रवदन्तीति समस्ता तपःस्तुतिः ॥ २४३ ॥

(९) **भारुचिः।** 'तपोमूलमिदं सर्वमि'त्येस्मात् श्लोकात् प्रभृति यावदयं श्लोक इयत्यत्र या तपस्तुतिः सा प्रकाशं प्रायश्चित्ततपसः। अथवा 'अनाविष्कृतपापास्त्वि'त्यतः प्रभृति रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणसामर्थ्यात् तत्तपःस्तुतिः, अविरोधादुभयोर्वा। अथवा तपःस्थितानाम-प्रत्ययकुशलकर्मनाशाय तपःस्तुतिरिति ॥ २४३ ॥

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा ॥
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ २४४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** वेदाभ्यासादीनां नित्यानां कर्मणां पापप्रणोदनार्थताऽधिकारान्तर-त्वेनोच्यते। अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तानामप्रत्ययकृतानां प्रतिभूतानां चैतद्विज्ञायते। अन्ये त्वाहुर्यदेवोक्तं 'ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानम्' इति तपोविधानेन कर्मान्तरनिवृत्तिमाशङ्कमानस्य वचनं, इदमपि तथैव विज्ञेयम्। अनुसंधानार्थं **क्षमा**ग्रहणं सर्वात्मगुणप्रदर्शनार्थम्। **महापातकजान्यपीति।** अपिशब्दात्स्तुतिः प्रतीयते न महापातकनिवृत्त्यर्थता न चाकस्मात्स प्रवर्तित इति तथा प्रदर्शितैर्विषयैर्विज्ञायते ॥ २४४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** महायज्ञक्रिया वेदाभ्यासस्य तदन्तर्गतस्यापि पृथगुक्तिः। सर्वासंभवे वेदाभ्यासमात्रेण संसिद्धिरित्येतदर्थम् ॥ २४४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यथाशक्ति प्रत्यहं वेदाध्ययनं पञ्चमहायज्ञानुष्ठानमपराधसहिष्णु-त्वमित्येतानि महापातकजनितान्यपि पापानि शीघ्रं नाशयन्ति किमुतान्यानि ॥ २४४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** कृच्छ्रादावशक्तस्याप्येतत्त्रयं महापातकादिनाशहेतुरित्याह **वेदेति।** महायज्ञा वैश्वदेवादयस्तेषां क्रियानुष्ठानम्। **क्षमा** अपराधसहिष्णुता ॥ २४४ ॥

(५) **नन्दनः।** अथाध्ययनं प्रपञ्चयति वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्येति ॥ २४४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** पञ्चमहायज्ञक्रियाः क्षमायोग्याः ॥ २४४ ॥

(७) **मणिरामः। क्षमा** अपराधसहिष्णुता ॥ २४४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। वेदाभ्यास इति।** यथाशक्ति प्रत्यहं वेदाध्ययनं पञ्चमहाय-ज्ञानुष्ठानमपराधमर्षणमित्येतानि पातकोत्पन्नानि अपि पापानि क्षिप्रं नाशयन्ति किमुतान्या-नीति। नित्यकर्मानुष्ठानस्यासंवेदितप्रतनुपापापक्षपणहेतुत्वज्ञापनार्थमिदम् ॥ २४४ ॥

(९) **भारुचिः**। प्रायश्चित्तप्रकरणे नित्यकर्मप्रशंसना कस्माद्युज्यत इति। यतः एतेषामपि पापक्षयहेतुत्वं विज्ञेयम्। न केवलमुत्कर्षार्थकमेवेति। अपरे त्वाहुः—अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तानामेनसां प्रत्ययक्कृतानामप्रत्ययकृतानां चेतनूनामेतत्प्रायश्चित्तमिति ॥ २४४ ॥

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ॥
तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥ २४५ ॥

(१) **मेधातिथिः**। ज्ञानप्रशंसेयम्। विदुषः स्वल्पेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिरित्यस्मिन् प्रकरण आज्ञायते। **ज्ञानं च** सरहस्यं वेदार्थविषयं ज्ञेयम्। न प्रायश्चित्तविधिज्ञानं केवलं शुद्धये। प्रयोगार्थं तत्। न ह्यन्यथाप्रयोगोपपत्तिः। यस्तु देवादिसत्ताविज्ञानं रहस्याधिकारज्ञानं **च** तस्याकामार्थत्वायुक्तं 'तद्धि ताः पापनिष्क्रियाः'। आह **च** 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ति एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यतीति' (छान्दोग्य० ४।१४।३)। **एधो** दार्विन्धनम्। यथा शुष्कदारु चाग्नौ क्षिप्तं क्षिप्रं दह्यते एवं ज्ञानमग्निरिव पापस्य दाहकविनाशसामान्यादेवमुच्यते। **वेदविदि**ति ज्ञानं विशिष्यते। तेन तर्ककलाकाव्यादिज्ञानमपास्तं भवति ॥ २४५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। ज्ञानाग्निना** वेदार्थानुचिन्तनेनाग्निनेव दुष्करप्रतिबन्धेन ॥२४५॥

(३) **कुल्लूकः**। यथाग्निः काष्ठान्यासन्नानि क्षणेनैव तेजसा निःशेषं करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं वेदार्थज्ञो ब्राह्मणो नाशयतीत्येतत्परमात्मज्ञानस्यैतत्पापक्षयोत्कर्षज्ञापनार्थमेतत् ॥ २४५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ज्ञानमेव पावनमविद्यानाशद्वारा समूलकाषं कषति नान्यदित्याह **यथेति**। तथा च श्रुतिस्मृती। सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ न ह वा एवं विदि किंचन पापं विद्यते यथा लोष्टो रजसा ध्वंसते ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा। न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यत इति ॥ एते श्लोका गोविन्दराजसंमता मेधातिथिसंमता इति। वस्तुतस्तु अनाविष्कृतपापानामित्यनेन गतार्थत्वात् ॥ २४५ ॥

(५) **नन्दनः। ज्ञानाग्निना** मन्त्रज्ञानाग्निना कुत एवं व्याख्यायते अस्य प्रकरणस्याध्ययनप्राधान्यात् ॥ २४५ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यथा **एधान्** काष्ठानि वह्निः तत्क्षणाद्दहति तथा ॥ २४५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यथैधांस्तेजसा वह्निः** यथाग्निः काष्ठानि प्राप्य क्षणेनैव तेजसा निःशेषेण दहति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदार्थज्ञः आत्मज्ञानस्य पापापक्षपणहेतुत्वज्ञापनार्थमेतत् ॥ २४५ ॥

(९) **भारुचिः**। न केवलं वेदाभ्यासः; किं तर्हि तद्विज्ञानमपि। शुद्धये वेदार्थविदाम्। इतरथा हि—प्रायश्चित्तप्रकरणे स्तुतिरस्यानर्थिका स्यात्। अपरे तु प्रायश्चित्तानुष्ठान-

विज्ञानस्तुतिमेतां मन्यन्ते। तदयुक्तम्, अर्थगृहीतत्वात् प्रयोगविज्ञानस्य। यतः अन्यद्देवतादिसतत्त्वविज्ञानमिदं विज्ञेयम्। तथा चोक्तम्, **कृत्स्नं दहति वेदविदिति** ।। २४५ ।।

इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।।
अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ।। २४६ ।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वोत्तरप्रकरणाभिसंबन्धार्थः ।। २४६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **रहस्यानाम**प्रकाशानां पापानाम् ।। २४६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। इत्येतद्ब्रह्महत्यादीनां पापानां प्रकाशानां प्रायश्चित्तं यथाविध्यभिहितं अत ऊर्ध्वमप्रकाशानां पापानां प्रायश्चित्तं श्रृणुत। अयं श्लोको गोविन्दराजेनालिखितः मेधातिथिना तु लिखित एव ।। २४६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। विस्पष्टपापानां प्रायश्चित्तमुपसंहरन्रहस्यानां तत्प्रतिजानीते **इतीति**। एष विधिः प्रकारः। एषामिति पाठे एषां रहस्यानाम् ।। २४६ ।।

(६) **रामचंद्रः**। एतत् **एनसां** पापानां प्रायश्चित्तं उक्तं विशुद्ध्ये उक्तम् ।। २४६ ।।

(७) **मणिरामः**। **रहस्यानां** अप्रकाशपापानाम् ।। २४६ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **इदानीं रहस्यप्रायश्चित्तान्याह इतीति** ।। २४६ ।।

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।।
अपि भ्रूणहणं मासात्पुनंत्यहरहः कृताः ।। २४७ ।।

(१) **मेधातिथिः**। मुखनासिकासंचारी वायुः **प्राण**स्तस्यायामो निरोधः। स चोभयथा प्राणप्रवृत्तेर्बहिः क्रमतोऽपानप्रवृत्तेर्वा यद्रेचकाख्यं प्रसिद्धम्। **व्याहृतयः** सप्त। **प्रणव** ओंकारः। व्याहृतिभिः प्रणवेन च सह प्राणायामाः कर्तव्या इति। **षोडशे**त्यावृत्तिसंख्यानम्। कीदृशः **सहभावः**। केचिदाहुः। प्राणायामं कृत्वा व्याहृतिः प्रणवजपः प्रत्यावृत्ति कर्तव्यः। अन्ये त्वाहुः। श्वासनिरोधकाले ध्यातव्याः। **किंपरिमाणः** प्राणायामानां कालः। यावता नातिमहती श्वासनिरोधनपीडा जायते। कुंभकरेचकपूरकाश्च प्राणायामाः स्मर्यन्ते, न श्वासनिरोधमात्रम्। यथाऽप्रमाणं नासिद्धेरिति, असाध्यतयैव परिमाणानाम्। **अपि भ्रूणहनमपि** शब्दात्तत्समेषु ।। २४७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सव्याहृतीः सप्रणवा इति एतदुपलक्षणं सावित्र्याः **शिरस**श्च। **मासादिति** च यावदब्दवचनमनुवर्तते। अनुक्तसंख्येषु च सूक्तादिषु प्रत्यहं शतमष्टोत्तरं जप्यम्। अनादेशे तु संख्यायाः शतमष्टोत्तरमिति सामान्यविधानात्। २४७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। सव्याहृतिसप्रणवाः सावित्रीशिरोयुक्ताः पूरककुम्भकरेचकादिविधिना प्रत्यहं षोडशप्राणायामाः कृता मासाद्ब्रह्मघ्नमपि निष्पापं कुर्वन्ति। अपि शब्दादातिदेशिकब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि एतच्च प्रायश्चित्तं द्विजातीनामेव न स्त्रीशूद्रादेर्मन्त्रानधिकारात् ।। २४७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** महापातकानुपपातकोपपातकेषु स्पष्टेषु मन्त्रहोमख्यापनानुतापयोर्व्रताध्ययनदानवेदाभ्यासमहायज्ञक्षमाज्ञानानि सामान्यतो विशेषतश्च नाशकत्वेनोक्तानि। इदानीं तेषां रहसि कृतानां प्रतिस्विकव्यवस्थितनाशसाधनान्याह सव्याहृतिमित्यष्टादशभिः। अपि नातिदेशिकपातकसंग्रहार्थः। मासान्मासावधि अहरहः कृताः प्रत्यहमभ्यस्यमानाः पुनन्ति भ्रूणहनं ब्रह्मघ्नं शोधयन्तीत्यन्वयः ॥ २४७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** सव्याहृतिकाः प्रणवाः षोडश प्राणायामाः अहरहः कृता अपि भ्रूणहनं मासात्पुनंति ॥ २४७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। सव्याहृतिका इति।** भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपःसत्यमित्येतत् समस्तव्याहृत्योंकारसहिताः षोडशप्राणायामाः। सव्याहृतीं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते। इति वसिष्ठलक्षिताः कुंभकपूरकरेचकविधानेन प्रत्यहं मासं कृता ब्रह्महत्यापापमप्यपिशब्दात्तत्सर्वातिदेशिकमप्यपनुदन्ति। तत्र बाह्याभ्यन्तरवाय्वोः प्रकोष्ठप्रवेशनिष्क्रमणनिरोधः कुंभको बाह्येन वायुना कोष्ठपरिपूरणं पूरकः कोष्ठस्य वायोरनवरतोत्सर्गो रेचक इति द्विजातीनामेव पुंसां रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारो न तु क्षूद्रस्त्रीजपहोमप्राधान्यात्। रहस्यप्रायश्चित्तानाम्॥ अविदित्वा ऋषिच्छन्दो दैवतं योगमेव वा। योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयान् जायते तु सः। इति व्यासस्मरणात् प्रायश्चित्तविनियुक्तमर्थं देवतादि सत्त्वतत्त्वावबोधमात्रे वा अधिकारो न त्वन्यत्र विद्वत्तोपयुज्यते श्रौतकर्मपरिदर्शनादियोगे प्रयोगाधिकृतौ कर्मान्तरगतविज्ञानोपयोगोऽस्ति ॥ २४७ ॥

(९) **भारुचिः।** तदिदानीं रहस्यप्रायश्चित्तमुपदिश्यते ॥ २४८ ॥

कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् ॥
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति ॥ २४८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** कुत्सेन ऋषिणा दृष्टं प्रोक्तं **कौत्सम्।** 'अपनः शोशुचदघम्' (ऋग्वेद १।९७।१) इत्यष्टर्चं बह्वृचे पठ्यते। **वासिष्ठं च प्रतीत्यृचं** तिस्र ऋचः समाहृतास्त्यृचम्। प्रतीतिसूक्तादिप्रतीकार्थं चेति। 'प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा' (ऋग्वेद ७।८०।१) इत्येतत्। 'माहित्रं महित्रीणाम्' इति (ऋग्वेद १०।१८५।१) तृचमेव। महितृशब्दोऽस्मिन् सूक्तेऽस्तीति विमुक्तादिप्रक्षेपात्। ये तु 'माहेन्द्रमि'ति पठन्ति तेषां 'महाँ इन्द्रो य ओजसे' (ऋग्वेद ८।६।१) इत्यष्टचत्वारिंशतं पयःसूक्तमाहुः। **शुद्धवत्यश्च** 'एतोन्विन्द्रं स्तवाम शुद्धं शुद्धेन' (ऋग्वेद ८।९५।७) इति। अत्रापि शब्दस्तत्समानार्थः ॥ २४८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। कौत्सं** कुत्सदृष्टमपनः शोशुचदघमिति सूक्तम्। वसिष्ठदृष्टं प्रतिस्तोमेभिरिति तृचं ऋक्त्रयम्। **माहेन्द्रं** 'महाँ इन्द्रो य ओजसेति' तृचम्। माहित्रमिति क्वचित्पाठः। तत्र महित्रीणामवोस्त्विपि तृचं ग्राह्यम्। **शुद्धवत्यः** शुद्धवतीः एतोन्विन्द्रमिति तृचम्। एतत्सर्वं वक्ष्यमाणं च प्रत्येकमेव प्रायश्चित्तं नैकैकश्लोकोक्तं समुदितम् ॥ २४८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** कौत्सेन ऋषिणा दृष्टं 'अपनः शोशुचदघमित्येतत्सूक्तं' वसिष्ठेन ऋषिणा दृष्टं **च**। प्रतिस्तोमेभिरुषसं वशिष्ठा इत्येवं ऋचं माहित्रं महित्रीणामवोस्त्विन्येतत्सूक्तं

शुद्धवत्य 'एतोन्विन्द्रं स्तवामशुद्धमि'त्येतास्तिस्र ऋचः। प्रक्रान्तं मासमहरहः षोडशकृत्वोऽपि जपित्वा सुरापोऽपि विशुध्यति अपिशब्दादातिदेशिकसुरापानप्रायश्चित्ताधिकृतोऽपि ।। २४८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। **कौत्सं** कुत्सनामर्षिणा दृष्टम्। अपनः शोशुचदघमित्येतत्सूक्तम्। एवं वासिष्टमपि प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठामित्येतामृचम्। माहित्रं महित्रीणामवोचमित्येतत्सूक्तम्। **शुद्धवत्यः** एतोन्विन्द्रं स्तवामेति शुद्धं शुद्धेनेति। एतास्तिस्र ऋचः। प्रक्रान्तत्वान्मासादेर्मासं व्याप्य प्रतिदिनं षोडशकृत्वो जपित्वा शुध्यत्येव। अपिशब्दादतिदिष्टसुरापानादिकृतोऽपि ।। २४८ ।।

(५) **नन्दनः**। अपेत्येतदपनः शोशुचदघमित्यादिकं प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा इत्यादिकं वासिष्ठं तृचं माहित्रं सुक्त महित्रीणामवोस्त्वित्यादिकं शुद्धशब्दयुक्तातं ऋचः शुद्धलिङ्गा एतानिन्द्रं स्तवाम इत्याद्याः ।। २४८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **कौत्सं** कुत्सदृष्टं 'अपनः शोशुचदघमि'त्येतत् जपेत् **वासिष्ठं** 'प्रतिस्तोमेभिरि'ति वसिष्ठदृष्टं तिसृणामृचां सामाहारस्तृचं इति वा **माहित्रं** 'महाँ इन्द्रो य ओजसे'ति तृचं एतोन्विन्द्रं स्तवां शुद्धमिति तृचं सुरापोऽपि विशुध्यति ।। २४८ ।।

(७) **मणिरामः**। **कौत्सं जप्त्वाप इत्येतत्**। कौत्सेन ऋषिणा अपनः शोशुचदघमित्येतत्सूक्तम्। **वासिष्ठं च** प्रतीत्यृचं वसिष्ठेन ऋषिणा दृष्टं प्रतिस्तोमेभिरुषसं इत्येवं ऋचम्। **माहित्रं** महित्रीणामधोस्त्वित्येतत्सूक्तम्। **शुद्धवत्यश्च** शुद्धवत्य एव तान्निर्णंस्तवान-शुद्ध इत्येतास्तिस्रः ऋचः। प्रक्रान्तं मासमहरहः षोऽश कृत्वोऽपि जपित्वा सुरापो विशुद्धयति ।।२४८।।

(८) **गोविन्दराजः**। **कौत्सं जप्त्वाप इतीति**। माहेन्द्रमिति। कुत्सेन ऋषिणा दृष्टमपनः शोशुचदघमित्येतत् सुक्तं वसिष्ठदृष्टं च प्रतिस्तोमेभिरित्येतस्य तृचं महाँ इन्द्रो य ओजसेत्येतच्च सूक्तमेतोन्विन्द्रं स्तवामेत्येताश्च **शुद्धवत्य** ऋचः प्रक्रान्तं मासमहरहः षोडशकृत्वो जपित्वा सुरापोऽप्यपिशब्दात् तत्साम्यादि देशिकाधिकृतोऽपि विशुध्यति ।। २४८ ।।

(९) **भारुचिः**। ब्रह्महत्यायामभिधाय, रहस्यं सुरापस्येदानीमाह। अत्र दृष्टान्तमाह **कौत्सं** सूक्तम् 'अपनश्शोशुचदघमित्येतदष्टर्चलक्षितम्। वाग्दैविकं **वासिष्ठं** "प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा' इत्येतत्। **माहेन्द्रं** 'महां इन्द्रो य ओजसे' त्येतदष्टाचत्वारिंशदर्चम्। अन्ये तु **माहित्रं** पठन्ति। मन्त्रं चेममाहुः–'महित्रीणामवोऽस्त्वि' त्येवम्। **शुद्धवत्य** ऋचः प्रसिद्धाः ।। २४६ ।।

सकृज्जप्त्वाऽस्य वामीयं शिवसंकल्पमेव च ।।
अपहृत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः ।। २४९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अत्र **सकृत्**ग्रहणात् पूर्वत्र पाठावृत्तिः प्रतीयते। सा च समाचारादन्यत्र दर्शनाच्च। 'त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणमि'त्यत्रापेक्षायामधिकृतेन संबन्धः। **'अस्य वाम'** शब्दोऽस्मिन् सूक्तेऽस्तीति 'मतौच्छः सूक्तनाम्नोरिति' (पाणि० सू० ५-२-५९) शब्दव्युत्पत्तिः। 'अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति' (ऋग्वेद १-१६४-१) द्वापंचाशदृचं सूक्तम्। **शिवसंकल्पमपि** 'यज्जाग्रतोदूरमुदैति' इति वाजसनेयषडृचम् ।। २४९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अस्य वामीयमस्य वामस्य पलितस्येत्यादि सरस्वन्तमवसे-जोहवीमीत्यन्तम्। सकृत्सकृत्प्रत्यहं जपित्वा। **शिवसंकल्पं** यज्जाग्रत इत्यादिषडृचम्। **क्षणान्मासात्** न तत्क्षण एव ॥ २४९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणसुवर्णमपहृत्यास्य वामस्य पलितस्य एतत्सूक्तं प्रकृतत्वान्मासमेकं प्रत्यहमेकवारं जपित्वा **शिवसंकल्पं च** यज्जाग्रतोदुरमित्येतद्वाजसनेयके यत्पठितं तज्जपित्वा सुवर्णमपहृत्य क्षिप्रमेव निष्पापो भवति ॥ २४९ ॥

(४) **राघवानन्दः। अस्य वामीयं** अस्य वामस्येति द्विपञ्चाशत्सूक्तम्। प्रकृतत्वान्मासमेकं सकृत्प्रत्यहमेकवारं जपित्वा। शिवसंकल्पं च यज्जाग्रत इति वाजसनेयपठितम्। एतद्द्वयं जपित्वा विप्रसुवर्णहर्ता **निर्मलो** निष्पापः ॥ २४९ ॥

(५) **नन्दनः। अस्य वामीयं** अस्य वामस्य पलितस्य होतुरित्यादिकं यज्जाग्रतो-दूरमुपैतीत्यादिकं सूक्तं शिवसंकल्पः ॥ २४९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** सकृत् प्रत्यहं वामीयं च पुनः शिवसंकल्पं इति द्वयं सुवर्णस्तेयी जप्त्वा तत्क्षणात् निर्मलो भवति ॥ २४९ ॥

(७) **मणिरामः। अस्य वामीयं** अस्य वामीयस्य प्रणितस्य एतत्सूक्तम्। प्रकृतत्वान्मासमेकमेकवारं जपित्वा। शिवसंकल्पं यज्जाग्रतो दूरमिति यजुर्वेदोक्तम् ॥ २४९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। सकृदिति।** ब्राह्मणः सुवर्णमपहृत्यास्य वामस्येत्येतत्सूक्तं प्रकृतमहरहरेकवारं जपित्वा **शिवसंकल्पं** च यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवमित्येतत् जपित्वा क्षिप्रमेव विपापो भवति ॥ २४९ ॥

(९) **भारुचिः।** 'अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति' द्विपञ्चाशदृग्लक्षितं सूक्त**मास्य-वामीयम्। शिवसङ्कल्पमपि** सूक्तं 'यज्जाग्रतो दूरमुपैति दैवमिति, षडृगुपलक्षितम्। **सकृदिति** च प्रत्यहमेतज्जपकर्ममासं ज्ञेयम्, अधिकारात् उक्तं हि—**'अपि भ्रूणहनं मासादि**'ति" ॥ २४९ ॥

हविष्यान्तीयमभ्यस्य न तमं ह इतीति च ॥
जपित्वा पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ २५० ॥

(१) **मेधातिथिः।** प्रतीकार्थो द्वितीय इतिकरणः पदार्थविपर्यासकृत्। ततो मन्त्रस्वरूपग्रहणमिति वेत्यत्र लभ्यते। **पौरुषं** 'सहस्रशीर्षा पुरुष' (ऋग्वेदे १०-९०-१) इति षोडशर्चं सूक्तम् ॥ २५० ॥

(२) **सर्वज्ञनाराणः। हविष्यन्तीयं** हविष्याङ्क्मजरमित्यादिब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन्नित्यन्तम्। न तमं हो न दुरितमित्यष्टर्चम्। **इतीति च** इति वा इति मे मन इति सूक्तम्। **पौरुषं** सहस्रशीर्षेति ॥ २५० ॥

(३) **कुल्लूकः**। हविष्यन्तमजरं स्वर्विदामेकोनविंशतिऋचः न तमं हो न दुरितमित्यष्टौ इति वा इति मे मनः शिवसंकल्प इति च सूक्तं सहस्रशीर्षा पुरुष इत्येतच्च षोडशर्चसूक्तं मासमेकं प्रत्यहमभ्यस्येति श्रवणात्प्रकृतत्वात् षोडशाभ्यासात् जपित्वा गुरुदारगः तस्मात्पापान्मुच्यते ।। २५० ।।

(४) **राघवानन्दः**। गुरुतल्पगस्याह **हविष्यान्तीति**। हविष्यान्तमजरमिति एकोनविंशतिर्ऋचः। न तमं हो न इति अष्टौ। हविष्यान्तमजरमिनि मेधातिथिः। **पौरुषं** सहस्रशीर्षेति षोडशर्चं शाखाभेदेन न्यूनाधिकमपि अत्रापि मासावच्छिन्नो जपः। **अभ्यस्येति** प्रत्यहं षोडशधा ।। २५० ।।

(५) **नन्दनः**। हविष्यान्तमजरं स्वर्विदमित्यादिकं हविष्यन्तीयं न तमं हो न दुरितमित्यादिकं न तमं ह **इतीति** चेत्यत्रेति शब्देनेति मे मन इत्यत्रस्य सूक्तस्य ग्रहणम् ।। २५० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। हविष्यन्तीयं अभ्यस्य जप्त्वा न तमं ह इति जप्त्वा **पौरुषं सूक्तं** सहस्रशीर्षेति ।। २५० ।।

(७) **मणिरामः**। हविष्यंतीयमभ्यस्य हविष्यांगमजरं स्वर्विदामित्याद्येकोनविंशतिऋचः। न तमं ह इतीति **च** न तमं हो दुरितमित्यष्टौ। **पौरुषं** सूक्तं सहस्रशीर्षा **पुरुष** इति षोऽशर्चसूक्तम् ।। २५० ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **हविष्यान्तीयमिति**। हविष्यान्तमजरं न तमं हो न दुरितमिति **च** इति मे मनः सहस्रशीर्षा पुरुष इत्येतानि सूक्तानि प्रकृतं मासं प्रत्यहं अभ्यासेन **जपित्वा** गुरुदारगस्तत्पापमपहरति ।। २५० ।।

(९) **भारुचिः**। मासीति वर्तते **सकृदिति** च। 'हविष्पान्तमि'त्येकोनविंशर्चम्। "न तमंहो न दुरितं" इत्यष्टर्चम्। "इति वा इतिमे मनः" इति द्वादशर्चं "सहस्रशीर्षा पुरुष" इति पौरुषं सूक्तं षोडशर्चम्। ।। २५० ।।

एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।।
अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति वा ।। २५१ ।।

(१) **मेधातिथिः**। अर्वाङ्महापातकेभ्य **एनांसि स्थूलसूक्ष्माण्युच्यन्ते** उपपातकादीनि। तेषामपनोदनं **चिकीर्षन् अवेत्यृचं जपेदब्दम्**। अवेत्यवशब्देन प्रतीकेन 'अव ते हेळो वरुण नमोभिः' (ऋग्वेद १-२४-१४) इति लक्ष्यते, पापप्रमोचनलिङ्गत्वात्। न त्वतत्संदुहेणायत इति 'यत्किंचेदं वरुण दैव्ये जन' (ऋग्वेद ७-८९-५) इति एषाम् ।। २५१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **स्थूलानि** महापातकादीनि। **सूक्ष्माणि** ज्ञातिविभ्रंशकरादीनि। अवेत्यृचं अव ते हेळो वरुणेत्येकामृचम्। **यत्किंचेदं** वरुणेति **चर्चम्**। इतीति चेति तथेत्यर्थः। नत्वेतदपि सूक्तप्रतीकग्रहणम् ।। २५१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। **स्थूलानां** पापानां महापातकानां **सूक्ष्माणां** चोपपातकादीनां निर्हरणं

कर्तुमिच्छन् अव ते हेळो वरुण नमोभिरित्येतामृचं यत्किंचेदं वरुणदैव्ये जन इत्येतां च ऋचाम् इति वा इति मे मन इत्येतत्सूक्तं संवत्सरमेकवारं प्रत्यहं जपेत् ।। २५१ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** किंच एनसां **स्थूलसूक्ष्मणां** महापातकोपपातकानाम् । **अवेत्यृचं** अव ते हेळो वरुण नमोभिरित्येतामृचं अब्दं व्याप्य प्रत्यहमेकवारं जपित्वा **अपनोदनं** नाशं **चिकीर्षुर्**नाशयेदिति शेषः । यत्किंचेदं वरुणदैव्ये जन इति **एतामृचं** एतत्सूक्तं वा ।। २५१ ।।

(५) **नन्दनः ।** अथ सर्वपापसाधारणं ध्यानमाह **एनसां स्थूलसूक्ष्माणामिति । अवेत्यृचं** अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति यत्किञ्चेदं वरुणमितीत्यत्रेति शब्दानुषङ्गेण संबध्यते इतीति वेतीति वा इति मे मन इति सूक्तं वेत्यर्थः ।। २५१ ।।

(६) **रामचन्द्रः । स्थूलसूक्ष्मणां एनसां** महापातकादिजातिभ्रंशकरादीनां अपनोदनं चिकीर्षन् **अवेति** अव ते हेळो वरुण नमोभिरित्येकामृचं जपेत् **अब्दं** अब्दपर्यन्तं यत्किंचेदं वरुणेति तृचम् ।। २५१ ।।

(७) **मणिरामः ।** अपनोदनं **चिकीर्षन्** दूरीकर्तुमिच्छन् । अवेयृचं अवेति हेलोररुण-योरित्येतामृचम् । यत्किंचित् यत्किंचिदिदं वरुणदैवो जल इल इत्येतामृचम् । अमितीति वा इति मे मन इत्येतत्सूक्तं वा । अब्दं संवत्सरमेकं प्रत्यहं जपेत् ।। २५१ ।।

(८) **गोविन्दराजः । एनसामिति ।** स्थूलानां पापानां महापातकानां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् अव ते हेळो वरुण नमोभिरित्येतामृचं यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जन इत्येतां व संवत्सरं जपेत् ।। २५१ ।।

(९) **भारुचिः ।** अर्वाग्महापातकेभ्यः **एनांसि स्थूलसूक्ष्माणी**त्युच्यन्ते, उपपातका-दीनि । तेषा**मपनोदनं चिकीर्षन् 'अवेत्यृचं जपेदब्दम्**, 'अव द्वके अव त्रिका दिवश्चरन्ती'ति । अपरे तु सावित्रीमत्र पठन्ति । **यत्किञ्चेदमितीति च** इति यावत् । 'यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जन' इत्येवमादि ।। २५१ ।।

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।।
जपंस्तरत्समंदीयं पूयते मानवस्त्र्यहात् ।। २५२ ।।

(१) **मेधातिथिः । अप्रतिग्राह्यं** मद्यादि यदप्यप्रतिग्राह्यं पापकर्मणः सुवर्णादि तदग्राह्यमेव । **विगर्हितमन्नं** चतुर्विधं स्वभावकालपरिग्रहसंसर्गदुष्टम् । 'तरत्समं दीधावति' (ऋग्वेद ९-५८-१) पावमानीषु चतुष्टयम् ।। २५२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । विगर्हितं** लशुनादीनि । तरत्समन्दीयं तरत्**समन्दी**धावती-त्याद्यृक्चतुष्टयम् ।। २५२ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** स्वरूपतो महापातकिधनत्वादिना वा प्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्य **चान्नं** स्वभावकालप्रतिग्रहसंसर्गदुष्टं भुक्त्वा तरत्समंदीधावतीत्येता ऋचश्चतस्रो जपित्वा त्र्यहं तस्मात्पापान्मनुष्यः पूतो भवति स्नानमर्यम्णामिति ऋक्तृचं वा ।। २५२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **प्रतीति।** प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं अप्रतिग्राह्यं स्वरूपतो महापातकिधनं प्रतिगृह्य। अनापत्काले **च** गर्हितान्नादि भुक्त्वा **च तरत्समन्दीयं** तरत्समन्दीधावतीत्येताश्चतस्रो **ऋचः** ।। २५२ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अप्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्य विगर्हितमन्नं च भुक्त्वा **तरत्समन्दीयं** तरत्समन्दीधावतीति धारासुतस्यांधसः तरत्समंदीधावतीति ऋचं जपन् त्र्यहान्मानवः पूयते ।। २५२ ।।

(७) **मणिरामः। भवत्समंदीयं** भवत्समल्लीवावतीत्येताश्चतस्त्रो ऋचः ।। २५२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। प्रतिगृह्येति।** निषिद्धप्रतिग्रहं सुरादिभुक्त्वा तरत्समन्दी जपित्वा द्विजातिर्दिवसत्रयेण पवित्रीभवति ।। २५२ ।।

(९) **भारुचिः। तरत्समन्द्यः** प्रसिद्धाः ।। २५२ ।।

सोमारौद्रं तु बह्वेनाः समामभ्यस्य शुध्यति ।।
स्रवन्त्यामाचरन्स्नानमर्यम्णामिति च तृचम् ।। २५३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** 'सोमा रुद्रा धारयेथामस्त्रम्' इति (ऋग्वेद ६-७४-१) चतस्रो यज्ञं च भरणानीन्द्रियं चेति ऋक्। **समां** संवत्सरम्। चाह्वानः। इदं लिङ्गं यदुक्तं क्वचित्तन्त्रेणापि प्रायश्चित्तमस्तीति। **स्रवन्त्यामिति** तडागसरसी निवर्तेते ।। २५३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सोमारौद्रं** सोमा रुद्रा धारयेथामित्यृक्चतुष्टयम्। बह्वेना बहुक्षुद्रपापः। **अर्यम्णां** अर्यमणं वरुणं मित्रं चेति तृचम् ।। २५३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** सोमा रुद्रा धारयेथ्यामस्त्रयमिति चतस्रः अर्यमणं वरुणं मित्रं चेति ऋक्त्रयं नद्यां च स्नानं कृत्वा मासमेकं प्रत्येकमभ्यस्य बहुपापो विशुध्यति बहुष्वपि पापेषु तन्त्रेणैकं प्रायश्चित्तं कार्यमिति ज्ञापकमिदम् ।। २५३ ।।

(४) **राघवानन्दः। सोमारुद्रं** तु सोमा रुद्रा धारायेथामनसुर्यमिति चतस्रो **ऋचः बह्वेनाः** बहुपापयुक् प्रत्यहं षोडशधाभ्यस्य शुध्यतीत्यन्वयः। **अर्यम्णमिति** अर्यम्णं वरुणं मित्रं चेति ऋक्त्रयम्। **स्रवन्त्यां** गङ्गादिनद्याम्। अत्र मन्त्रयोर्विकल्पो जपस्नानं साधारणम् ।। २५३ ।।

(५) **नन्दनः। सोमारौद्रं** सोमो रुद्रदेवत्यं सूक्तं सोमा रुद्रा धारयेश्यामस्वयमित्यादि **बह्वेनाः** बहुपापः अर्यम्णमृचं मायातिवृषभस्तु विष्टानित्यादिकम् ।। २५३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। सोमारौद्रं** बह्वेनाः सोमा रुद्रा धारयेथामसुर्यमित्यृक्चतुष्टयं मासमभ्यस्य शुध्यति ।। २५३ ।।

(७) **मणिरामः। सोमारौद्रं** सोमवल्लीवावतीत्येताश्चतस्रो **ऋचः**। अर्यमणमिति ऋक्द्वयं **च स्रवंत्यां** नद्यां स्नानं **आचरन्** कृत्वा मासमेकं प्रत्येकमभ्यस्य **बह्वेनाः** बहुपापः शुद्ध्यति। बहुष्वपि पापेषु तंत्रेणैकं प्रायश्चित्तं कार्यमिति ज्ञापनार्थमिदं बोध्यम् ।। २५३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। सोमारौद्रमिति।** अनेन पापकृत् सोमा रुद्रा धारयेथामसुर्यमित्येतत्सूक्तमर्यवणं वरुणं मित्रं चेत्येतां च ऋचं मासमहरहरभ्यस्य नद्यां स्नानं कुर्वन् शुध्यति ।। २५३ ।।

(९) **भारुचिः। सोमारौद्रौ** मन्त्रौ तत्र रौद्रो "माता रुद्र चुरुधामा नमोभिरिति"। सौम्यः "सोमः पवते जनिता मतीनामिति" च। 'अर्यम्णामित्येषु' मन्त्रः ऋग्वेदाद्-गमयितव्यः ॥ २५३ ॥

अब्दार्थमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत् ॥
अप्रशस्तं तु कृत्वाऽप्सु मासमासीत भैक्षभुक् ॥ २५४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** 'इंद्रं मित्रं वरुणमग्निम्' (ऋग्वेद १-१०६-१-७) इत्येतत्सप्तकम्। **अब्दार्धं** षण्मासान्। **जपेदेनस्वीत्य**विशेषात्सर्वैनसाम्। **अप्रशस्तं** मैथुनं तत्र पुरीषोत्सर्गो वा। तदप्सु कृत्वा **मासं** भैक्षाहारो भवेत् ॥ २५४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमूतय इत्यादिसप्तर्च**मेनस्वी**। बहु-पापयुक्तः। अप्रकाशं रहस्यं **कृतमेनः** पापं यत्किंचित् ॥ २५४ ॥

(३) **कुल्लूकः। एनस्वी**त्यविशेषात्सर्वेष्वेव पापेषु इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं त्रय इत्येताः सप्तऋचः षण्मासं जपेत्। **अप्रशस्तं** मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकं जले कृत्वा मासं भैक्षभोजी भवेत् ॥ २५४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **अब्दार्ध**मिति। इन्द्रमित्येताः सप्तर्चः अशीत्युत्तर-शतदिनानि प्रत्यहं जपेत्। **एनस्वी** मासं सर्वपापयुक्तः। **अप्रशस्तं** जलादौ मूत्रोत्सर्गादि कृत्वामितभुक् मासं व्याप्य गायत्रीमभ्यस्यासीतेति ॥ २५४ ॥

(५) **नन्दनः।** इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदित्यादिकमृचां सप्तकं अप्रशस्तमलमूत्रादिकं कृत्वा ॥ २५४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** अब्दार्धं इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमूतयम् इति ऋचं **एनस्वी** एनः विद्यते यस्यासौ एनस्वी जपेत्। अप्रकाशमेनः कृत्वा भैक्ष्यभुग्मासमासीत ॥ २५४ ॥

(७) **मणिरामः। इंद्रमित्येत**त्सप्तकं इंद्रं मित्रं वरुणमग्निं त्रय इत्येताः सप्तऋचः **अब्दार्धं** षट्मासं जपेत्। एनस्वीत्यविशेषात्सर्वपापेष्विदं रहस्यप्रायश्चित्तं बोध्यम्। अप्सु **अप्रशस्तं** मूत्रपुरीषोत्सर्गं कृत्वा मासं भैक्ष्यभुक् आसीत ॥ २५४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अब्दार्धमिति।** अवशेषितत्वात् सर्वपापानामन्यतमकारी इन्द्रं मित्रमित्येतत्सप्तकं षण्मासान् जपेत् मैथुनं चोदकमध्ये कृत्वा मासं भैक्षासी स्यात् ॥ २५४ ॥

(९) **भारुचिः। अब्दार्धं** षण्मासात् "इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदि"त्येतत् **सप्तकं जपेद**-विशेषात् सर्वस्मिन्नेनसि। **अप्रशस्तं तु कृत्वाप्सु** मैथुनं मासं भैक्षाहारस्तिष्ठेत् ॥ २५४ ॥

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ॥
सुगुर्वप्यपहंत्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ॥ २५५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** 'देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि' (वाजस० ८।१३) इत्येवमादयोऽष्टौ मन्त्राः शाकलहोमीयाः। **तैर्घृतमब्दं हुत्वा गुर्वप्यपहन्त्यैनः।** सर्वमहापातकान्यपीत्यर्थः।

जपित्वा 'नमो रुद्राय तवसे कपर्दिने' (वाजस० ७ अ०) इत्येवं मन्त्रं संवत्सरमेवमेतां सिद्धिमाप्नुयात्, अन्तरेणापि शाकलहोमम्। तदिदं वैकल्पिकं जपकर्मपूर्वेण शाकलमन्त्रहोमेन प्रायश्चित्तम्। अन्येन वा जपित्वा वामन इत्यृचम्। सा तु शिष्टेभ्यः सुगमयितव्या ।। २५५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। शाकलहोमीयैः** देवकृतस्यैनस इत्यादिभिर्मन्त्रैरष्टभिरष्टाहुतीः प्रत्यहं जुहुयात् **प्रत्यहं** वाष्टोत्तरशतावृत्त्या। नम इत्यृचं नम आविवेश इत्यृचमब्दं जपेत् ।। २५५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। देवकृतस्येत्यादिभिः शाकलहोममन्त्रैः संवत्सरं घृतहोमं कृत्वा नम इन्द्रश्चेत्येतां वा ऋचं संवत्सरं जपित्वा महापातकमपि पापं द्विजातिरपहन्ति ।। २५५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **मन्त्रैरि**ति। **मन्त्रैर्दे**वकृतस्यैनस इत्यादिभिः शाकलहोमीयैः। द्विजस्त्रैवर्णिकः। नम इत्येतामृचं वा सुगुर्वपि महापातकमप्यपहन्तीत्यन्वयः। नम इत्यृचं वा जप्त्वापहन्ति ।। २५५ ।।

(५) **नन्दनः**। नम इत्यृचं नमो मित्रस्य वरुणस्येत्यृचम् ।। २५५ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। शाकलहोमीयैर्मन्त्रैः देवकृतस्यैनस इत्यष्टभिः **अब्दं** अब्दपर्यन्तं घृतं हुत्वा सुष्ठु गुरु **सुगुरु** अपि एनः अपहन्ति। वा पक्षान्तरं नम इति उग्रं नम आविवास इति ऋचं जप्त्वा शुध्येत् ।। २५५ ।।

(७) **मणिरामः। शाकलहोमीयैः मन्त्रैः** देवकृतस्येत्यादिभिर्मंत्रैः संवत्सरं घृतहोमं कृत्वा नम इत्यृचं नम इंद्रश्च इत्येतं वा ऋचं संवत्सरं जपित्वा सुगुर्वप्येनः महापातकमपि अपहंति ।। २५५ ।।

(८) **गोविन्दराजः। मन्त्रैरिति।** देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादिभिः काष्ठशकलहोमविनियुक्तैर्मन्त्रैः संवत्सरं घृतहोमं कृत्वा नम इदुग्रमित्येतां ऋचं संवत्सरं जपित्वा महापातकमप्यपनुदति ।। २५५ ।।

(९) **भारुचिः**। 'देवकृतस्यैनस' इत्येवमादयोऽष्टौ मन्त्राः **शाकलहोमीयाः। एतैर्घृतमब्दं हुत्वा सुगुर्वप्यपहन्त्येनः** सर्वमहापातकान्यपीत्यर्थः। **जप्त्वा वा** 'नमो रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीरायेत्ये'तन्मन्त्रं संवत्सरमेव। एतां जपकर्म पूर्वेण शाकलमन्त्रहोमेन प्रायश्चित्तम्। अन्ये तु **जप्त्वा वा मन इत्यृचं**, सा तु शिष्टेभ्य आगमयितव्या। 'मनोबाहुवाम' इत्येषाः ।। २५५ ।।

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ।।
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्षाहारो विशुध्यति ।। २५६ ।।

(१) **मेधातिथिः। महापातकसंयुक्त इति** पूर्वपदार्थसंख्याविशेषप्रतिपत्तिरनेनापीति गम्यते। एकैकस्य लघुनः प्रायश्चित्तविधानमनेकेनापि युक्तम्। **पावमान्यः** कृत्स्नमेव मण्डलं दाशतयं 'स्वादिष्ठया मदिष्ठया' (ऋग्वेद ९।१।१) इत्यारभ्य 'यत्ते राजञ्छृतं हविः'

(ऋग्वेद ९।११४।४) इत्यन्तम्। गवामनुगमनं नानुव्रज्यामात्रम्। किं तर्हि? परिचर्या। सा च गोघ्नप्रायश्चित्तादनुसंधेया ।। २५६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रायश्चित्तमाह **महापातकेति।** अब्दं प्रत्यहं गाश्चरणाय गच्छन्तीरनुगम्य समाहितमनाः प्रत्यहं पावमानीः स्वादिष्ठयामदिष्ठयेत्यादिकाः इन्द्रायेन्दो-परिस्रवेत्यन्ताः जपेत् भैक्ष्याहार इत्यर्थः ।। २५६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ब्रह्महत्यादिमहापातकयुक्तो भिक्षालब्धाहारो वर्षमेकं संयतेन्द्रियो गवामनुगमनं कुर्वन्यः पावमानीर्विद्यादिऋचोऽन्वहमभ्यासेन जपित्वा तस्मात्पापाद्विशुद्धो भवति ।। २५६ ।।

(४) **राघवानन्द.।** किंच **महेति।** गाः अनुगच्छेत् शुश्रूषेत् । **पावमानीः** प्रसिद्धाः ।। २५६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** गा अनुगच्छेत् चारणार्थम्। पावमानीः स्वादिष्ठया मदिष्ठयापव-स्वसोमधारया इन्द्राय पातवे सुतः इन्द्रायेन्दोपरिस्रवेत्यन्ताः एता ऋचः अब्दमभ्यस्य भैक्षाहारो विशुध्यति ।। २५६ ।।

(७) **मणिरामः।** पावमानीः विद्यादि ऋचः ।। २५६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। महापातकसंयुक्त इति।** महापातकवान् संवत्सरं भैक्ष्यभूक् पावमानीः स्वादिष्ठयेत्याद्या ऋचोऽभ्यस्य गवामनुगमनं च गोवधव्रतोक्तप्रक्रियया संयातः कुर्वन् विशुध्यति ।। २५६ ।।

(९) **भारुचिः। पावमान्यः** 'उपास्मै गायता नर' इत्यारभ्य 'यावद्यः पावमानीरध्येति' इत्येषा ऋक्। गवां च सेवनं गोधातप्रायश्चित्तमुक्तम्। इहापि तच्छेषं द्रष्टव्यम् ।।२५६।।

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ।। २५७ ।।

(१) **मेधातिथिः।** महापातकसंयुक्तस्यैव प्रायश्चित्तान्तरमेतत्। **वेदसंहितां** मन्त्र-ब्राह्मणम्। 'षट्त्रिंशद्रात्रमुपोष्य' इति **संहितामरण्ये** जपन् **प्रमुच्यते** ।। २५७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रथमं षट्त्रिंशदुपवासान्कृत्वा यस्य कस्यचिद्वेदस्य कस्याश्चि-च्छाखायाः संहितां मन्त्रभागमरण्ये त्रिर्जपित्वा सर्वैः पातकैर्महापातकैर्**मुच्यते** त्यज्यत इत्यर्थः ।। २५७ ।।

(३) **कुल्लूकः।** त्रिभिः पराकैः पूतो मन्त्रब्राह्मणात्मिकां वेदसंहितामरण्ये वारत्रयम-भ्यस्य वा प्रयतो बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः **सर्वैर्**महापातकैर्मुच्यते ।। २५७ ।।

(४) **राघवानन्दः। पातकैः** स्वयं कृतैः पराकैः **शोधितः** पूतः **वेदसंहितां** मन्त्रब्राह्मणा-त्मिकां त्रिरभ्यस्य मुच्यत इत्यन्वयः ।। २५७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** अरण्ये वेदसंहितामभ्यस्य सर्वपातकैर्मुच्यते त्रिभिः पराकैः शोधितः ।। २५७ ।।

(७) **मणिरामः**। त्रिभिः पराकैः शोधितः अरण्ये त्रिवारं वेदसंहितां अभ्यस्य सर्वैः पातकैः मुच्यते ।। २५७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। अरण्य इति।** यद्वा पराकत्रयेणापनीतपापः सन् अटव्यां त्रीन्वारान् संहितां वेदसंयमवानावर्त्य सर्वाणि पातकानि महपातकोपपातकादीन्यपि हन्ति ।। २५७ ।।

(९) **भारुचिः**। अविशेषवचनाद्यां काञ्चिद्वेदसंहितामिति ।। २५७ ।।

त्र्यहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः ।।
मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणम् ।।२५८ ।।

(१) **मेधातिथिः**। "अपोऽभ्युपयन्", 'जपित्वाऽघमर्षणमि'ति सम्बन्धः। अतश्चान्तर्जलं जपसिद्धिः। एवं स्मृत्यन्तरानुग्रहः। अघमर्षणमंत्रविशेषस्तृच उक्तः ।। २५८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अत्रैव विषयेऽन्यदाह **त्र्यहमिति** । **युक्तो** नियतः। त्र्यहमुपवसन् प्रत्यहं त्रिषवणस्नानं कुर्वन् स्नानान्ते ऋतं च सत्यं चेति त्रिर्जले निमग्नो जपन्नित्येवं त्र्यहेण सप्तविंशत्यावृत्त्या जपं कुर्यादित्यर्थः ।। २५८ ।।

(३) **कुल्लूकः**। त्रिरात्रमुपवसन्संयतः प्रत्यहं प्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु स्नानं कुर्वन् त्रिषवणस्नानकाल एव जले निमज्य ऋतं च सत्यं चेति सूक्तमघमर्षणं त्रिरावृत्तं जपित्वा सर्वैः पापैर्मुच्यते। तत्र गुरुलघुपापापेक्षया पुरुषशक्त्याद्यपेक्षया चावर्तनीयम् ।। २५८ ।।

(४) **राघवानन्दः**। किंच **त्रीति**। अभ्युपयन्नपः त्रिकालस्नानं तत्काल एव त्रिवारं जप्त्वा पुरुषशक्त्यपेक्षया लघुपापापेक्षया वा ।। २५८ ।।

(५) **नन्दनः**। अह्नस्त्रिरपोऽभ्युपयन्प्रत्यहं त्रिषवणस्नानं कुर्वन् ।। २५८ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। यः त्र्यहं उपवसेत् तु पुनः त्रिः अह्नः अपः **अभ्युपयन्** उपस्पृशन् **त्रिः** त्रिवारं **अघमर्षणं** ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायतेत्येवमादिसूक्तं जप्त्वा सर्वैः पातकैर्विमुच्यते ।। २५८ ।।

(७) **मणिरामः**। **युक्तः** संयतः। त्रिरह्नोऽभ्युपन्नः प्रत्यहं त्रिकालं स्नानं कुर्वन्। त्रिकालस्नानसमय एव अघमर्षणं जपित्वा सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ।। २५८ ।।

(८) **गोविन्दराजः। त्र्यहमिति।** त्रिषवणं स्नानं कुर्वन् प्रतिस्नानं जलमध्ये त्रीन्वारान् ऋतं च सत्यं चाभीद्धादित्येतत्सूक्तं जपन् समाहितस्त्र्यहमुपवसेदेवं कुर्वन् सर्वैर्महापातकादिभिः पापैर्मुच्यते ।। २५८ ।।

(९) **भारुचिः**। अल्पत्वाच्चास्य प्रायश्चित्तस्याश्रद्दधानानां प्रवृत्त्यर्थमिदमाह ।।२५८।।

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।।
तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ।। २५९ ।।

(१) **मेधातिथिः।** स्तुत्यर्थः श्लोकः ।। २५९ ।।

(३) **कुल्लूकः।** यथाऽश्वमेधयागः सर्वयागश्रेष्ठः सर्वपापक्षयहेतुस्तथाऽघमर्षण-सूक्तमपि सर्वपापक्षयहेतुरित्यघमर्षणसूक्तोत्कर्षः ।। २५९ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अत्रार्थवादः **यथेति** ।। २५९ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** यथा अघमर्षणं सूक्तं पापप्रणोदनम् ।। २५९ ।।

(७) **मणिरामः।** अघमर्षणप्रशंसामाह। **यथेति** ।। २५९ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यथेति।** यथाश्वमेधो यज्ञश्रेष्ठः सर्वपापविनाशकृदेवमघमर्षण-मपि सूक्तं सकलं कल्मषनाशनमिति पूर्वार्थवादः ।। २५९ ।।

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः ।।
ऋग्वेदं धारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन ।। २६० ।।

(१) **मेधातिथिः।** इयमपि स्तुतिः। ऋग्वेदधारिणो रहस्यप्रायश्चित्तार्थो। अन्ये तु 'महापातकसंयुक्त' इत्यारभ्य रहस्यार्थमपीच्छन्ति ।। २६० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उक्तवक्ष्यमाणसंहिताजपेषु ऋक्संहिताजपस्य प्राशस्त्यं कथयितुमृग्वेदमेव स्तौति हत्वापीति ।। २६० ।।

(३) **कुल्लूकः।** भूरादिलोकत्रयमपि हत्वा महापातक्यादीनामप्यन्नमश्नन्नृग्वेदं धारयन्विप्रादिः न किंचित्पापं प्राप्नोति। ऋग्वेदं रहस्यप्रायश्चित्तार्थमुक्तं ततश्च रहस्यपापे कृते ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकामभ्यसेत् ।। २६० ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **हत्वेति।** **लोकान्** भुवादित्रयम्। ऋग्वेदं रहस्यप्राय-श्चित्तार्थम्। **एनः** पापं पापफलं न भुङ्क्ते न स्तुतिमात्रम् ।। २६० ।।

(५) **नन्दनः।** **धारयन्** जपन् ।। २६० ।।

(६) **रामचन्द्रः।** त्रीनिमांल्लोकान्हत्वा यतस्ततः अनुलोमप्रतिलोमतः अश्नन्नपि विप्रः ऋग्वेदं धारयन्नेनः किंचिन्नाप्नोति ।। २६० ।।

(७) **मणिरामः।** ऋग्वेदप्रशंसामाह **हत्वेति।** यतस्ततः महापातक्यादीनान्यपि प्रति-ग्रहसंगृह्णन् ।। २६० ।।

(८) **गोविन्दराजः। हत्वेति।** लोकत्रयान्तर्वर्ति सकलभूतजातमपि हत्वा चाण्डाला-देरपि सकाशादश्नन् ऋग्वेदमभ्यस्य न किञ्चिदपि पापं प्राप्नोति। इत्यृग्वेदाभ्यासस्तुति-रुत्तरार्थम् ।। २६० ।।

(९) **भारुचिः। ऋग्वेद**ग्रहणमितरवेदप्रदर्शनार्थमपि स्यात्। तथा च दर्शयति ।। २६० ।।

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ॥
साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। ऋगादिविशेषणात् ब्राह्मणनिवृत्तिः। **रहस्यानि** सामान्यारण्यकाधीतानि ॥ २६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **संहिता** मन्त्रभागः। यजुषामित्यत्रापि सरहस्येनान्वितम्। रहस्यमुपनिषद्भागः। साम्नां संहितां तद्योनिसंहितां सामगीतिम् ॥ २६१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। तदाह **ऋगिति**। ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां न तु मन्त्रमात्रात्मिकामनन्तरं वेदे त्रिवृतीति प्रत्यवमर्षात् यजुषां वा मन्त्रब्राह्मणानां संहितां साम्नां वा ब्राह्मणोपनिषत्संहितां वारत्रयमभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुक्तो भवति ॥ २६१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **ऋगिति**। ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां तर्कोपनिषद्भागव्यतिरिक्ताम्। एवं यजुर्वेदादौ। **सरहस्यानां** रहस्यमारण्यकं तद्युक्तानाम् ॥ २६१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। ऋग्वेदादीनां त्रयाणां संहितां अभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६१ ॥

(७) **मणिरामः**। संहितानां प्रशंसामाह। **ऋगिति** **सरहस्यां** उपनिषत्संहिताम् ॥ २६१ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ऋक्संहितामिति**। ऋग्वेदसंहितां यजुर्वेदसंहितां वा साम्नां वा सारण्यकाधीतसामसंहितानां सामसामार्चिकं त्रीन्वारान् संयमवानावर्त्य सर्वपापान्यपहन्ति ॥ २६१ ॥

(९) **भारुचिः**। अस्येयं स्तुतिः प्रवृत्त्यर्था ॥ २६१ ॥

यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति ॥
तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥२६२ ॥

(१) **मेधातिथिः**। त्र्यवयवस्त्रिवृत्। एककार्यत्वादवयवव्यवहारात् वेदो वेदान्तरस्यावयवः ॥ २६२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ऋगाद्यात्मना त्रिरावर्तत इति त्रिवृत् यथा महाह्रदं प्रविश्य लोष्टं विशीर्यते तथा सर्वं दुश्चरितं त्रिवृति वेदे विनश्यति ॥ २६२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **यथेति**। **लोष्टं** पांसुपिण्डम्। वेदे त्रिवृति वेदत्रयाध्यायिनि। **निमज्जति** विनश्यति ॥ २६२ ॥

(५) **नन्दनः**। **लोष्टं** मृत्पिण्डम् ॥ २६२ ॥

(७) **मणिरामः**। त्रिवृति वेदे ॥ २६२ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यथेति**। यथा बृहत्सरसि मृल्लोष्टं निपत्यैव विनाशमेत्येवं सर्वं दुष्कृतमृग्यजुःसामात्मकत्वेन त्र्यवयवैर्वेदेऽन्तं नीयत इति पूर्वार्थवादः ॥ २६२ ॥

(९) **भारुचिः**। तच्च वेदस्य त्रिवृत्यर्थमिदं दर्शयति ॥ २६२ ॥

ऋचो यजूंषि चाद्यानि सामानि विविधानि च ॥
एष ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् ॥ २६३ ॥

(१) **मेधातिथिः।** तत्त्र्यवयवं दर्शयति। **आद्यानि** मुख्यानीत्यर्थः। 'अन्यानि' ब्राह्मणाध्येयानि च पठितानि। अथवा पदक्रमितानि। **विविधानि सामानि** ग्राम्यारण्य-विभागेन ॥ २६३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अन्यानि** चेति यजुषामृग्व्यतिरिक्तानां तन्मध्यपठितानामृचां च संग्रहः। **विविधान्यक्षररूपयोगिगीतात्मकसमरूपाणि** यो वेदार्थतो ग्रन्थतश्च ॥ २६३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** त्रिवृत्वमेवाह **ऋच इति। ऋचः** ऋङ्मन्त्राः **यजूंषि** यजुर्मन्त्राः **सामानि** बृहद्रथन्तरादीनि नानाप्रकाराण्यन्यान्येषां त्रयाणां पृथक् पृथक् मन्त्रब्राह्मणान्येष त्रिवृद्वेदो ज्ञातव्यो य एनं वेद स वेदविद्भवति ॥ २६३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** त्रिवृत्वमेवाह **ऋच इति।** अन्यानि गीतिसामभिन्नानि च। एनं वेदत्रयसमुदायम् ॥ २६३ ॥

(५) **नन्दनः।** कः पुनरिह त्रिवृद्वेदोऽभिप्रेतस्तमाह **ऋचो यजूंषि चान्यानीति।** ऋचो यजूंषि सामानि वेदः न ब्राह्मणानित्यर्थः ॥ २६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** ऋचो यजूंषि सामानि त्रिवृद्वेदः एनं वेदत्रयस्य अध्ययनं वेद स वेदवित् ॥ २६३ ॥

(७) **मणिरामः।** त्रिवृत्वमेवाह ॥ **ऋच इति ॥ ऋचः** ऋङ्मंत्राः **यजूंषि** यजुर्मंत्राः। **विविधानि सामानि** बृहद्रथंतरादीनि अन्यानि एषां वेदत्रयाणां पृथक् पृथक् मंत्रब्राह्मणादीनि। एष त्रिवृद्वेदो ज्ञेयः। य एनं वेद स वेदविद्भवति ॥ २६३ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** त्रिवृत्वं वेदस्य निरुपयितुमाह **ऋचो यजूंषि चाद्यानीति।** ऋचो यजूंषि चामुख्यानि संहितागतानि न तु ब्राह्मणमप्यधीतानि सामानि चार्चिकास्तोमि-कादिभेदेनानेकप्रकाराणीत्येष त्रिवृद्वेदो बोद्धव्यो यश्चैनं वेदमेवं त्रिवृतं वेद स वेदविन्नान्यः ॥ २६३ ॥

(९) **भारुचिः। ऋचः** प्रसिद्धाः। **यजूंष्याद्यानि** संहितागतानि न तु ब्राह्मणमध्येऽ-धीतानि पदक्रमान्वितानि। 'ययोरोजसा स्कभिता रजांसी'त्येवमादीनि **सामानि** पुन**र्विविधानि** ग्रामारण्यार्चिकस्तौभिकानि ॥ २६३ ॥

आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता ॥
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६४ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(१) **मेधातिथिः। त्र्यक्षरमक्षरत्रयसमाहार** ओंकारः। **आद्यं ब्रह्म** गुह्यम्। रहस्या-धिकारे यथावदुपदिष्टत्वाच्छब्दब्रह्मरूपतयोपासनकर्मत्वेन विहितः। परमात्मवाचकतया वा

'गुह्यो', न त्वज्ञाताक्षरत्वेन । स हि लोकप्रसिद्ध ओमित्यभ्युपगमः । **त्रयी यस्मिन्नेषा** संकुचिता । सर्वाणि वर्णानीत्येवमादि । तस्योपासना पुरस्तादुक्तेति एवमोमित्येतदक्षर-मुपासीते'ति (छान्दोग्य १।१।१) । पूर्वश्लोके मन्त्रार्थवेदनेन वेदत्वमुक्तमनेन वेदान्तज्ञानम् । कर्मवेदनं त्वध्ययनविध्याक्षिप्तमेवेति प्रसिद्धम् ।। २६४ ।।

इति श्रीभट्टवीरस्वामिसूनुमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये एकादशोऽध्यायः ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । आद्यं** सर्ववेदादौ पाठ्यत्वादाद्यम् । **त्र्यक्षरं** अकारोकारम-कारैः । **ब्रह्म** तत्प्राप्यहेतुत्वात् । **प्रतिष्ठिता** अन्तर्भूता तस्य तत्सारत्वात् । **गुह्यो न** कस्मैचित्कथनीयः । यो वेदैनं उपास्यत्वेन ।। २६४ ।।

सर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ प्रायश्चित्तविधिर्नामैकादशोऽध्यायः संपूर्णः ।।११।।

(३) **कुल्लूकः ।** सर्ववेदानामाद्यं यद्ब्रह्म वेदसारमकारोकारमकारात्मकत्वेन त्र्यक्षरं यत्र त्रयो वेदाः स्थिताः सोऽन्यस्त्रिवृद्वेदः प्रणवाख्ये गुह्ये गोपनीयो वेदमन्त्रश्रेष्ठत्वात् परमार्थाभिधायकत्वात्परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वाच्च यस्तं स्वरूपतोऽर्थतश्च जानाति स वेदवित् ।। प्रायश्चित्ते बहुमुनिमतालोचनाद्यन्मयोक्तं सद्व्याख्यानं खलु मुनिगिरां तद्भजध्वं गुणज्ञाः ।। नैतन्मेधातिथिरभिदधे नापि गोविन्दराजो व्याख्यातारो न जगुरपरेऽप्यन्यतो दुर्लभं वः ।। २६४ ।।

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तावेकादशोऽध्यायः ।।११।।

(४) **राघवानन्दः ।** अतिरहस्यं त्रिवृदाह **आद्यमिति ।** प्रणवं त्र्यक्षरम् । **गुह्यो** ध्यान-जपाभ्यां मोक्षहेतुत्वादतिगोप्यः । **त्रयी** ऋगादि वेदत्रयम् । प्रतिष्ठितोपादेयत्वेनांगीकारेण सर्वावाक्संतृण्णेति श्रुतेः । संतृण्णोपादानतया व्याप्तेत्यर्थः ।। २६४ ।।

[**राघवानन्दः ।** उपसंहरति **एष इति ।** कर्मविधिं कामतः सुखदुःखजनकप्रकारं नैःश्रेयसं यथासंभवं वैराग्यादस्पृहां विना न मोक्ष इति साध्यसाधनसंगतिरुत्तरा-ध्यायेन ।।१।।]

इति राघवानन्दसरस्वतीविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायामेकादशोऽध्यायः ।।११।।

(५) **नन्दनः ।** न केवलमृग्यजुस्सामविदेव वेदवित्किन्तु प्रणवविदपीत्याह **आद्यं यत्त्र्यक्षरम्ब्रह्मेति त्र्यक्षर**मकारोकारमकारात्मकं यो वेदैनं स वेदवित्प्रणवध्यायी भवतीत्यर्थः ।। २६४ ।।

इति श्रीनन्दनाचार्यविरचिते मानवव्याख्यान एकादशोऽध्यायः ।।

(६) **रामचन्द्रः । यदाद्यं त्र्यक्षरं** अकारोकारमकारात्मकं ब्रह्म **यस्मिन्** ब्रह्मणि **त्रयी** वेदत्रयी ऋग्यजुःसामात्मिका प्रतिष्ठिता स **गुह्यो**ऽन्यस्त्रिवृद्वेदः **तं** त्रिवृदात्मकं **वेद** स वेदवित् ।। २६४ ।।

इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभावार्थदीपिकायामेकादशोऽध्यायः ॥११॥

[एष वोऽभिहितः कृत्स्नः प्रायश्चित्तस्य निर्णयः ।
निःश्रेयसं धर्मविधिं विप्रस्येमं निबोधत ॥ १ ॥]

[पृथग्ब्राह्मणकल्पाभ्यां स हि वेदस्त्रिवृत्स्मृतः ॥ २ ॥]

(७) **मणिरामः । आद्यं** सर्ववेदानाम् । **यत्त्यक्षरं** ब्रह्म अकारोकारमकारात्मकम् । **यस्मिन्** ओंकारे **त्रयी** वेदत्रयी प्रतिष्ठिता स्थिता । सः ओंकारः ॥ २६४ ॥

इति श्रीमिश्रगंगारात्मजदीक्षितमणिरामकृतायां सुखबोधिन्यां मनुवृत्तावेकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥११॥

(८) **गोविन्दराजः ।** अपरं त्रिवृत्वं वेदस्य दर्शयितुमाह । **आद्यमिति ।** अकारोकार-मकाराक्षरत्रयसमाहाररूपेणोंकाराख्यं **ब्रह्म** परब्रह्मवाचकत्वात् **यस्मिन्नोंकारे** ऋग्यजुः-सामात्मिकात्रय्याश्रिता यथा शंकुना सर्वाणि पर्णानि संवर्णान्येवमोंकारे सर्वा वाचः संवर्णा इति श्रुतेः ॥ स रहस्यरूपो परस्त्रिवृद्वेदो **यश्चैनं वेद** य **एनं** त्रिवृतं वेत्ति स वेदवित् ॥ २६४ ॥

इति श्री भट्टमाद्धवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मन्वाशयानुसारिण्यां मनुटीकायां चतुर्णां जातीवामाचाराधाररूपिण्यां एकादशोऽध्यायः ॥११॥

(९) **भारुचिः । यत्त्यक्षरं ब्रह्म** वर्णत्रयसमुदायः ओङ्कारः । **यस्तं वेद स वेदवित् ।** तथा च ब्राह्मणं, 'यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि' इत्येवमादि । तस्य चोपासना पुरस्तादुक्तेति । तथा च ब्राह्मणम्, 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते'ति ।

॥ इति भारुचेः कृतौ मनुशास्त्रविवरणे एकादशोऽध्यायः ॥

—o—o—

। अथ द्वादशोऽध्यायः १२ ।

—०—०—०—

चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयाऽनघ ॥
कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ १ ॥

(१) **मेधातिथिः** । आद्योऽर्धः श्लोकः शास्त्रार्थपरिसमाप्तिदर्शनेनाधिकाकांक्षानिवृत्त्यर्थः ।

कृत्स्नग्रहणं सम्मानार्थम् । एतावन्तः स्मार्ता धर्मा यस्मिन् शास्त्रे, रहस्यपर्यन्त उपदिष्टाश्च ।

शिष्यमुखेनाचार्यस्यैव कृत्स्नकारिता शास्त्रस्य प्रतिपाद्यते न विवक्षिता । नात्र शिष्याचार्य वस्तुतः प्रतिप्रत्तव्यम् । ग्रन्थकार एवेमं ग्रन्थमेवं विभजति । **धर्म**शब्दश्च कर्तव्यतावचनो विधिप्रतिषेधसमूहमनुवदति। तेन कर्मफलसंबन्धोऽनुक्त इति इत ऊर्ध्वं प्रतिपाद्यते ।

कृत्स्नो धर्म उक्तस्त्वया । विधिप्रतिषेधापेक्षया वचनमुपपन्नं भवति ।

"कस्य पुनः कर्मणः फलसंबन्धो जिज्ञास्यते येनोच्यते **कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंसेति** । यावता यावन्ति तावन्नित्यानि शास्त्रनोदितत्वादेव क्रियन्ते न तेषां फलमभिसंधेयम् । न हि तानि फलार्थीनि । यान्यनित्यानि तत्रापि प्रतिकर्म प्रायशः फलान्युक्तान्येव 'वारिदस्तृप्तिमाप्नोति' स्वर्गायुश्च' इत्यादीनि च । यत्रापि नोक्तमिव मन्येत तत्रापि स्वर्गादिसाधितमेव । यानि जातकर्मादीनि संस्कारकर्माणि तानि संस्कार्यविशेषोक्तस्य क्रियाफलेनैव फलवन्ति नादृष्टमाकांक्षंति । यान्यपि नैमित्तिकानि द्रव्यशुद्ध्यादीनि चाण्डालस्पर्शनस्नानादीनि तान्यपि दृष्टप्रयोजनान्येव । शुद्धये हि तानि क्रियन्ते, अशुद्धेर्व्यवहारप्रतिषेधात् । प्रायश्चित्तानि चानन्तरमुक्तप्रयोजनान्येव । अतो न विद्मः कस्य वास्य कर्मणः फलमभिजिज्ञास्यते" ।

प्रतिषेधानाम् । 'शरीरजैः कर्मदोषैः'इत्यादिना तेषामेव वक्ष्यमाणत्वात् । तथाप्रतिषेधानुष्ठानमपि शास्त्रचोदितमेव ।

"ननु तत्र फलार्थित्वे हि न सर्वविषयोऽधिकारः स्यात् । अर्थिता वाऽधिक्रियेत ।" उच्यते । नैवात्र तादृशं फलमभिधीयते यत्काम्यते । अनिष्टफलदर्शनमत्र क्रियते । नैव तत्काम्यते । नैव च कश्चिदनिष्टप्राप्तिमिच्छति । अतः सर्वविषयतासिद्धिः ।

यदप्युच्यते 'शास्त्रं चोदितं प्रतिषेधानुष्ठानं क्रियते' अत्यल्पमिदमुच्यते । एवं तत्रानुष्ठान **मिति** । सर्वमेव शास्त्रनोदितं क्रियते ।

"किन्तु तच्छास्त्रं फलार्थिनः कस्यचित्कर्तव्यतां स्थापयति । कस्यचिदन्तरेण फलं नैमित्तिकत्वेन । इह तु यावज्जीवमिव निमित्तश्रुतेरभावात्किमर्थं प्रतिषिद्धं न क्रियत"इति ।

उपेक्षायां प्रत्यवायश्च दृश्यते । 'जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते इति' ।

"ननु च यत्प्रतिषिद्धं ब्राह्मणवधादि न तच्छास्त्रचोदितम्। शास्त्रचोदितस्य हि शास्त्रीयेण फलेन संबन्धो युक्तः। यथा 'स्वर्गकामो यजेत' इति। शास्त्रतो हि यागस्य कर्तव्यताप्रतिपत्ति-र्निन्यितः। इह तु द्वेषादिना लौकिकी प्रवृत्तिरशास्त्रीया। न चाशास्त्रीयस्य शास्त्रीयेण फलेन संबन्धो न्याय्यः। यदप्युक्तमु'पेक्षायां प्रत्यवायः प्रदर्शित' इति किमित्यत्राकांक्षा। यावता 'द्विषन्तं प्रति वर्तमानस्य न कर्तव्यमिति' शास्त्रतोऽवगतिजयिते, तावता वाक्यार्थसमाप्तिः। किमत्र पदमस्ति यदाकांक्षीत"।

एतद्विविच्यमानं महान्तं ग्रन्थविस्तारमाक्षिपति। संक्षेपस्त्वयम्। 'न हिंस्याद्भूतानि' इति प्रतिषेधविधेः प्रतिषेधो भावार्थः। तत्र विधेस्तावन्नियोज्य-विषयाकांक्षा। तत्र नियोज्यस्यैवमवगतिर्भवति 'न मयैतत्कर्तव्यम्'। नार्थस्तत्र नियुक्तः,' पुरुषनियोगरूपत्वाद्विधेः। स चात्र नियोज्यो लौकिक्या द्वेषलक्षणया प्रवृत्त्या-र्थेन प्रवर्तमानहिंसास्वभावोपदेशेन समर्पितः। यः स्वेच्छया हनने प्रवर्तते स हन्यादिति। न चैतेन नियुज्यते स ह्यत्र विधेर्विषयः। न चेति शून्येषु भावार्थस्यान्यतः प्राप्तत्वात्पुरुषो-पलक्षणत्वात्स्वेन विषयत्वेन विधेः संबन्धः। यश्चासौ नियोज्यः स न तीर्थत्वेन नियो-ज्यमात्मानः प्रतिपद्यते। यावत्तद्विषयस्य प्रतिषिध्यमानस्य नानिष्टफलतामध्यवस्यति। तथा हि लोके व्युत्पत्तिः। 'सभ्यायांगुलिर्देयेति' वेदेन प्रतिषिद्धे तदतिक्रमेण तदनुष्ठीयमान-मनर्थहेतुतया प्रतिपन्नम्। न च लौकिकीं व्युत्पत्तिमवमृज्य हेत्वन्तरमुपन्यासमर्हति। तत्रा-श्रुताप्यनिष्टफलता प्रतिषेधसामर्थ्यात्कल्पयितुं युक्ता, किं पुनर्यत्र श्रूयत एव। न हि श्रुतस्योत्सर्गो न्याय्यः। न चात्र वादमात्रोपलक्षकत्वं नरकादिफलं श्रुतियुक्तमुक्तेन न्यायेन फलापेक्षान्वयः सकाशात्।

किं चार्थवादा विधिविशेषा भवन्ति। न चेह कश्चिद्विधिः श्रुतः प्रकृतो वा, कर्म-फलसम्बन्धस्यैव प्राधान्येन प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्। न ह्यत्र कर्माणि विधीयन्ते। अतश्च तेषां फलसम्बन्ध उच्यते। न चैतावता भवन्ति वाक्यशतान्यनर्थकानि। भवन्त्वर्हन्तु स्मृति-कारणं तावदेतद्दर्शनम्। न ह्यन्यथैतानि वाक्यानि व्याख्यातुं शक्यन्ते। अविधिशेष इह नास्ति।

गुणवादेनैतद् व्याख्यानं शास्त्रकाराणामपि भ्रान्तिरिति चेत्।
न। एवंवादिन आत्मानः प्रकर्षतो महर्षीनवजानते।

अधं पाप**मनघेति** संबोधनम्। निष्कल्मषतया स्तुत्यर्थम्। **शंसेति** वाग्यतो वर्तते॥ १॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** श्रीगणेशायनमः। कर्मनिर्णययोगमुपक्रमते। **चातुर्वर्ण्यस्येति** मुनिप्रश्ननिबन्धनेनाकांक्षितत्वं वक्ष्यमाणस्य दर्शितम्। **कर्मणां** सुकृतदुष्कृतानां **फलस्य निर्वृत्तिं** निष्पत्तिम्॥ १॥

(३) **कुल्लूकः।** हे पापरहित ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तरप्रभवस्यायं धर्मस्त्वयोक्तः इदानीं **कर्मणां** शुभाशुभफलप्राप्तिं **परां** जन्मान्तरप्रभवां परमार्थरूपामस्माकं ब्रूहीति महर्षयो भृगुमवोचन्॥ १॥

(४) **राघवानन्दः।** उक्तेऽर्थे स्वमेधावित्वप्रकटनार्थं पृच्छन्ति **चातुर्वर्ण्यस्येति।** तत्प्रकटने हि गुरूणां विद्यादानेच्छा स्यादिति। **फलनिर्वृत्तिं** शुभाशुभफलप्राप्तिं **शंस** कथय **तत्त्वतः परां** मुक्तिं च तत्त्वधीसाध्याम् सतादृशः प्रतिज्ञाकारी भृगुरुवाच इति स्वयं कथयति याज्ञवल्क्यं मुनिश्रेष्ठमितिवत्। मानवो मनोः शिष्यः ब्राह्मणत्वादस्य। कर्मयोगस्य कर्मैव योगः पुंसः फलयोगिसाधनत्वादस्य कार्यादिसाध्यस्य निर्णयं येन कायादिना यत्कर्म जन्यते येन भुज्यते यत्फलं चेति ॥ १ ॥ २ ॥

(५) **नन्दनः।** शाधि नस्त्वं ततः **परां फलनिर्वृत्तिं** फलोदयम् ॥ १ ॥

(६) **रामचन्द्रः। कर्मणां फलनिर्वृत्तिं** निष्पत्तिं **नः** अस्माकं **शंस** कथय **तत्त्वतः परां** उत्कृष्टां निवृत्तिम् ॥ १ ॥

(७) **मणिरामः। फलनिर्वृत्तिं** शुभाशुभफलप्राप्तिं, **परां** जन्मांतरप्रभवां **तत्त्वतः नः** ब्रूहि ॥ १ ॥

(८) **गोविन्दराजः। चातुर्वर्ण्यस्येति।** हे अपाप ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तरप्रभवस्यैषोऽखिलो धर्मस्त्वयाभिहितः। अधुना **कर्मणां** शुभाशुभानां फलप्राप्तिं जन्मान्तरसंभवानां परमार्थेनास्माकं ब्रूहीति ऋषिं महर्षयो भृगुमाहुः ॥ १ ॥

(९) **भारुचिः।** ननु **चातुर्वर्ण्यस्य** वचनादिहाश्रमधर्मव्युदास इति। न व्युदासः, जातेरविनाशादनपायाच्चाश्रमधर्माः अपि वर्णधर्मा एव। तथा च कृत्वोक्तम्– 'भगवान् सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः' इत्येवमादि। अस्य प्रतिवचनं 'वर्णधर्मान्निबोधते'ति **कृत्स्न**वचनं चात्र प्रायश्चित्ताभिधानापेक्षम्। येनास्मिन् सत्यस्य धर्मशास्त्रस्य समस्तपुरुषार्थसाधकत्वं भवति। वाक्यत्रये चादृष्टदृष्टपुरुषार्थसमाप्तिः। यथा– इदं कर्तव्यमिदमकर्तव्यं, मोहादकुशलकर्मनिमित्ते च, कदाचित् प्रतिषेधशास्त्रव्यतिक्रमे सतीदं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेयमिति। अत्रादृष्टपुरुषार्थसमाप्तिः। आयुर्वेदवत्। अतो युक्तमिदमाह प्रायश्चित्ताभिधानापेक्षं **कृत्स्न**ग्रहणम् न तु यत् पूर्वमुक्तं "एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधमि"त्येवमादि। **कर्मणां फलनिर्वृत्तिमिति** चैतत् प्रायश्चित्तेऽयमनुष्ठेयमिति प्रकरणसामर्थ्यात् अकुशलधर्मापेक्षं प्रधानतो विज्ञेयम्। एवं च सतीदं महतोऽर्थलक्षणस्याधर्मविपाकस्य नरकादिस्थानेषु यातनाप्रदर्शनं प्रायश्चित्तानुष्ठानशेषतया कल्पिष्यते। लघूपायसाध्यत्वात् धर्मक्षयस्य प्रायश्चित्तोपदेशः पुरुषार्थकारी सम्पद्यते। एवं च तदुपन्यासपर एवायं श्लोको वेदितव्यः ॥ १ ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ॥
अस्य सर्वस्य श्रृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २ ॥

(१) **मेधातिथिः।** पृष्टप्रतिवचनमेतत्। यदहं पृष्टः श्रृणु तत्। **कर्मणो योग**मिति संबन्धः। स च प्रकृतत्वात्फलेनैव विज्ञेयः ॥ २ ॥

(३) **कुल्लूकः। स** धर्मप्रधानो मनोरपत्यात्मा **भृगुरस्य सर्वस्य** कर्मसंबंधस्य फलनिश्चयं **शृणुतेति तान्महर्षीन**ब्रवीत् ॥ २ ॥

(५) **नन्दनः।** **अस्य कर्मयोगस्य** युक्तस्य कर्मानुष्ठानस्य **निर्णयं** फलविशेष-निर्णयम् ।। २ ।।

(६) **रामचन्द्रः। कर्मयोगस्य** संबन्धस्य **निर्णयं शृणुत** ।। २ ।।

(७) **मणिरामः। कर्मयोगस्य** कर्मसंबंधस्य। **निर्णयं** फलनिश्चयम् ।। २ ।।

(८) **गोविन्दराजः। स इति। स** मन्वपत्यं धर्मप्रधानो **भृगुः अस्य सर्वस्य** कर्मबन्धस्य फलनिश्चयं शृणुतेति **तान्महर्षीना**ह ।। २ ।।

(९) **भारुचिः।** प्रतिज्ञाश्लोकः। **कर्म**शब्दश्च साधारणोऽपि सन्नयमधर्मार्थप्रधानः प्रकरणाद्विज्ञेयः। तथा चोक्तं—पुरस्तादिति ।।२।।

शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवम् ।।
कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ।। ३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** शुभस्य निर्देशो दृष्टान्ततया, **मनो**वाग्व्यापारविध्यर्थो वा मनसो वाचो देहाच्च संभवति कर्म। **कर्म**शब्दो न चेज्यायामेव कायपरिस्पन्दे वर्तते। किं तर्हि? क्रियामात्रे योगध्यानवचनात्मकेऽपि। **फल**शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। **शुभ**फलम**शुभ**फलं च। नवं विज्ञेयं 'कायव्यापारसाधनादेव' कर्मानुष्ठानाच्छुभाशुभफलप्राप्तिः, अपि तु मनोवाक्काय-संभवादप्येवमेव। तस्मादपि त्रिविधात्कर्मणस्तु विधीयते फलप्राप्तिः ।। ३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। उत्तमा** धर्मात्। अधमा पापात्। मिश्रा **मध्यमा** नात्युत्तमा नाधमा गतिः ।। ३ ।।

(३) **कुल्लूकः। मनोवाग्देह**हेतुकं **कर्म** विहितनिषिद्धरूपं सुखदुःखफलकं तज्जन्या एव मनुष्यतिर्यगादिभावेनोत्कृष्टमध्यमाधमापेक्षया मनुष्याणां **गतयो** जन्मान्तरप्राप्तयो भवन्ति। **कर्म**शब्दश्चात्र न कायचेष्टायामेव किन्तु ममेदं स्वमिति संकल्परूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ।। ३ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तदेवाह **शुभेति।** शुभं सुखं दुःखाभावो वा **अशुभं** दुःखं त एव फले यस्य कर्मणस्तत्कर्म कर्मत्वमिन्द्रियमात्रजन्यत्वं तेन मन आदेः संग्रहः देहोऽपीन्द्रियाश्रयतया कर्महेतुर्न स्वरूपतो मृतदेहे व्यभिचारात्। **उत्तमाधममध्यमाः** देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाः **गतयो** जन्मानि जातीर्वा ।। ३ ।।

(५) **नन्दनः। शुभमशुभफलं** चेति द्विविधं कर्मेत्युक्तं **शुभाशुभकर्मेति।** तस्याधिष्ठानं त्रिविधं **मनोवाग्देहसंभवमिति** शुभफलमशुभफलं च प्रत्येकं त्रिविधमित्युक्तं **उत्तमाधममध्यमा** इति **कर्मजा गतयः** कर्मफलानि ।। ३ ।।

(६) **रामचन्द्रः। मनोवाग्देहसंभवं** शुभाशुभफलरूपम् ।। ३ ।।

(७) **मणिरामः। वाग्देहसंभवं कर्म शुभाशुभफलं** विहितनिषिद्धरूपं सुखदुः-खरूपम्। नृणां **उत्तमाधममध्यमाः गतयः** जन्मांतरप्राप्तयोऽपि **कर्मजाः** विहितनिषिद्ध-कर्मजन्या एव भवंति ।। ३ ।।

(८) **गोविन्दराजः।** **शुभाशुभफलमिति।** मनोवाक्कायनिमित्तं संकल्पाभिधान-क्रियात्मकं यत्कर्म विहितप्रतिषिद्धरूपं सुखदुःखफलं तत्कर्महेतुकाश्च देवमनुष्यतिर्यगादिभाविनो-त्कृष्टमध्यमापकृष्टा मनुष्याणां जन्मान्तरप्राप्तयो भवन्ति ॥ ३ ॥

(९) **भारुचिः।** धर्मस्य **मनोवाग्देह**कारणं च सङ्कल्पोक्तिक्रियारूपं कर्म द्विप्रकारं कुशलाकुशलतया भिन्नानां गतीनां निमित्तम्। एवं च सति **शुभ**ग्रहणादत्र धर्मनिर्देशोऽपि प्रायश्चित्तप्रकरणशेष एवं प्रणालिकया विज्ञेयः ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ॥
दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात्प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** "ननु च 'दण्ड्यान् यजेत' 'न हिंस्यादिति' शुभमशुभं च। ते सर्वे कायव्यापारसाध्ये। दानेनात्मनः स्वत्वनिवृत्तिः परस्य च स्वत्वसंपादनं तच्च पूर्वं 'दक्षिणेन हस्तेने'त्यादि विहितम्। यागोऽपि प्रयोगरूपोऽवभृथान्तः कायव्यापारनिर्वर्त्यो भवति। एवं संघातदण्डचाद्यविद्या तु कायिकतया प्रसिद्धैव। तत्र किं तत्कर्म यन्मनसः संभवति"।

अत आह अर्थस्यास्य **मनो विद्यात्प्रवर्तकम्।** मनसो हि व्यापाराः सर्वे दर्शनादयः। न च त्रिष्वसत्सु भौतिको व्यापारः। तथा हि प्रथमं तावन्मनसाऽयमर्थं संपश्य'त्ययमीदृश एव' तस्य वस्तुनः सुखं दुःखं वाऽस्य कारणं तत आयत्ते 'कथमेतन्मनः संपद्यते'। ततोऽध्यव-स्यति 'संपादयाम्यतो नेदमिति'। तत्र उदरे क्रियाप्रधाने कायपरिस्पन्दरूपवाग्व्यवहारश्च। अतः सर्वस्य मनः प्रवर्तकं प्रेक्षापूर्वकारिणः।

अबुद्धिपूर्वं तु नावश्यं सद्दर्शनादयः पूर्वभाविरूपस्य ताद्रूप्येण ग्रहणं, यथा मद्ये वर्णसादृश्या-त्पानकबुद्धया प्रवृत्तिः, सन्तमासंभवात् तथा परस्त्रीषु। अन्यत्तु दैवोपनिपतितम्। यथा सुप्तस्य हस्तसंचारपार्श्वपरिवर्तनादिना मशकादिप्राणिवधस्तत्रापि कर्तृत्वमुपपादितं प्राय-श्चित्तेषु प्रवृत्तिहेतुः। **त्रिविधस्य** वाङ्मनःकायसाधनभेदेन। **त्र्यधिष्ठानस्यो**त्तमाधममध्यम-गतिभेदेन। **दशलक्षणयुक्तस्य मनः**कायकर्मणोः प्रत्येकं त्रैविध्यं वाङ्मयं चतुर्विधम्। एतानि दशलक्षणानि। तान्युपरिष्टाद्वक्ष्यति ॥ ४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **त्रिविधस्य** गतिभेदात् **अधिष्ठानस्य** मनोवाक्कायानां कर्महेतू-नामधिष्ठानस्याश्रयस्य **देहिनः** वक्ष्यमाण**दशलक्षणयुक्तस्य मन** एव **प्रवर्तकं विद्यात्।** वाग्देह-योरपि तद्विनाऽप्रवृत्तेः व्यापारविशेषापेक्षया प्रवर्तकमित्युक्तम्। यद्वा देहिन इति व्यधिकरणं देहिनः सबन्धियत्कर्म तस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **तस्य** देहिसंबन्धिनः कर्मण उत्कृष्टमध्यमाधमतया त्रिःप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्रितस्य वक्ष्यमाण**दशलक्षणोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं** जानीयात्। मनसा हि संकल्पितमुच्यते क्रियते च। तथा तैत्तिरीयोपनिषदि तस्माद्यत्पुरुषो मनसाऽभिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोतीति ॥ ४ ॥

(४) **राघवानन्दः ।** कतिसंख्यस्य कत्यधिष्ठानस्य कतिलक्षणस्य कतिप्रवर्त्यस्यैता गतयो भवन्तीत्येतत् आह **तस्येति । तस्य** देहिनो जीवस्य **त्रिविधस्य** सात्त्विकादिभेदभिन्नस्य देवादिभेदभिन्नस्य वा **त्र्यधिष्ठानस्य** मनोवाग्देहा अधिष्ठानं यस्य तदाश्रितस्य वक्ष्यमाणपरद्रव्येष्वभिध्यानमित्यादि**दशलक्षणयुक्तस्य** दशविधकर्मण इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । **मनः** संकल्पविकल्पात्मकं **प्रवर्तकं विद्यादि**त्यन्वयः । यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति कर्मणा चोपपादयतीति [स्मृतेः] मनः पूर्वकत्वात्कर्ममात्रस्य मनसा वा अग्रे संकल्प्याथ वाचा व्यावहरतीति श्रुतेः ॥ ४ ॥

(५) **नन्दनः । त्रिविधस्यो**त्तमाधममध्यमस्य **त्र्यधिष्ठानस्य** मनोवाग्देहाश्रयस्य वक्ष्यमाण**दशलक्षणयुक्तस्य** कर्मणः **प्रवर्तकं** कर्म **देहिनो** मनसैव यन्मनसा ध्यायति तदेव वदति करोति चेति ॥ ४ ॥

(६) **रामचन्द्रः । इह तस्य देहिनः** तत्संबन्धिप्रवर्तकं **मनः विद्यात्** कीदृशस्य तस्य **त्रिविधस्य** उत्तममध्यमाधमरूपस्य पुनः कीदृशस्य **त्र्यधिष्ठानस्य** मनोवाक्कायानामधितिष्ठन् अस्य पुनः वक्ष्यमाणलक्षणमुक्तस्य ॥ ४ ॥

(७) **मणिरामः । तस्य देहिनः** देहिसंबंधिकर्मणः । **त्रिविधस्यापि** उत्तममध्यमाऽधमतया त्रिप्रकारकस्यापि । **त्र्यधिष्ठानस्य** मनोवाक्कायाश्रितस्य । वक्ष्यमाणदशलक्षणयुक्तस्य । **प्रवर्तकं मनः विद्यात्** जानीयात् । मनसैव चिंतितं उच्यते क्रियते च ॥ ४ ॥

(८) **गोविन्दराजः । तस्येति । तस्य** शरीरसंबन्धिनः **कर्मणः** उत्कृष्टमध्यमजघन्यरूपतया त्रिःप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्रितस्य वक्ष्यमाणेन दशलक्षणेनैतस्य करणे **मनः** प्रवर्तयितृ जानीयान्नहि मनसा अकल्पितं किञ्चित्कर्तुं वक्तुं वा शक्यते ॥ ४ ॥

(९) **भारुचिः । त्रिविधस्यो**त्तममध्यमजघन्यस्य **त्र्यधिष्ठानस्य** कायवाङ्मनोनिमित्तस्य, **मनः प्रवर्तकम् ।** येन नासङ्कल्पितं मनसा पुरुषः शक्नोति वक्तुं कर्तुं वा ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ॥
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

(१) **मेधातिथिः । अभिध्यानं** नाम परद्रव्यविषयेर्ष्याबुद्धया परद्रव्याभिभवानुचिन्तनम् 'कियदश्वगोधनं कियद्वाऽजाविकमिति च विभवोऽश्वाः धिग्दैवं कस्मादस्येयती समृद्धिः, अथ च कथं नामैतस्यापहरेयं, अथ साधुर्भवति यद्येतस्यैतन्न भवति' । अन्ये त्वाहुरेतद्धनं समभिभवति । **अनिष्टचिन्तनं** परस्येत्यभिसंबध्नन्ति । परवधोपायचिन्तनम् । 'यदि म्रियते' 'तन्ममास्त्विति' वा । "ननु च परद्रव्याभिध्यानमीदृशमेवोक्तम् । अनेनैव सिद्धे तदनर्थकम् " । सामान्यशब्दो ह्ययम् । यदनिष्टमनभिप्रेतं परस्य तन्न चिन्तनीयम् । धननाशोऽपि परस्य नैवेष्टः । एतद्भयाच्च किंचन परस्येत्येतन्न व्याहरन्ति । **अनिष्टं** च यत्प्रतिषिद्धं तद्वचाचक्षते । अस्मिन्नपि पक्षे परद्रव्याभिध्यानं प्राधान्यार्थमेव । एवं **वितथाभिनिवेशोऽपि ।** पूर्वपक्षार्थस्य सिद्धान्तत्वेन ग्रहणं विज्ञानवादो वेदाः प्रामाण्यं, अनात्मताग्रह इत्येवमादि ।

अन्ये तु नित्यनिरामिषद्वेपमाहुः। इयं च त्रिविधाऽकुशला मानसी प्रवृत्तिः। अतोऽन्या कुशला। अस्पृहा परद्रव्येषु, दया सर्वसत्त्वेषु, श्रद्धा धर्माद्यस्तित्वादिषु। तथा भगवान् व्यासः 'अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्वेषु सौहृदम्। धर्मिणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा स्मरेत्' ॥ ५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **अभिध्यानं** स्वाम्यननुमत्या आदातुं यत्नः। **अनिष्टचिन्तनं** पराभिघातचिन्तनम्। **वितथाभिनिवेशो** मिथ्याग्रहः परलोको नास्ति नास्ति परलोक इत्यादि दृढप्रत्ययः ॥ ५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** तानि दशलक्षणानि कर्माणि दर्शयितुमाह **परद्रव्येति**। कथं परधनमन्यायेन गृह्णामीत्येवं चिन्तनं **मनसा** ब्रह्मवधादिनिषिद्धाकांक्षा, नास्ति परलोकः देह एवात्मेत्यतद्ग्रहश्च इत्येवं त्रिःप्रकारमशुभफलं **मानसं कर्म**। एतत्त्रयविपरीतबुद्धिश्च त्रिविधं शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलं कर्मेत्युभयस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ॥ ५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्र मानसं कर्म संकलयति **परेति**। **अभिध्यानं** जिघृक्षा **अनिष्टचिन्तनं** ब्रह्मवधादिचिन्तनम्। **वितथाभिनिवेशः** नास्ति परलोक इति ॥ अनभिध्यापरस्वेषु सर्वसत्वेषु सौहृदम्। धर्मिणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा स्मरेदिति ॥ व्यासोक्तेः। एतद्विपरीतो मनोव्यापारो नरकहेतुः ॥ ५ ॥

(५) **नन्दनः।** **अभिध्यानं** जिघृक्षा ॥ ५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** परद्रव्येषु मनसा **अभिध्यानं** मनसा **अनिष्टचिन्तनं वितथाऽभिनिवेशः** नास्ति परलोक इति ग्रहः एत**त्त्रिविधं कर्म मानसं** मनसा कृतम् ॥ ५ ॥

(७) **मणिरामः।** दशलक्षणानि दर्शयितुमादौ त्रिविधं कर्माह। परद्रव्येष्वभिध्यानं कथमन्यायेन परद्रव्यं गृह्णामीति चिंतनम् **अनिष्टचिंतनं** ब्रह्मवधादि पापकरणाकांक्षा। **वितथाभिनिवेशः** परलोको नास्ति देह एव आत्मेत्यादिदुर्ग्रहः। एवं त्रिःप्रकारं मानसं कर्म ॥ ५ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** एवं दशलक्षणत्वं कर्मणां दर्शयितुमाह **परद्रव्येष्विति**। केन प्रकारेण परधनान्यपहरेयमित्येवं चिन्तनं मनसा चान्यस्य विनाशाकांक्षा नास्ति शास्त्रितं कर्मफलमित्येवं दुर्ग्रहश्चेत्येवं त्रिप्रकारमशुभफलं मानसं कर्म। एतद्वितरीतं परधनास्पृहा दया शास्त्रितकर्मफलास्तित्वबुद्धिरित्येतच्छुभफलं शुभाशुभकर्मेत्युभयस्य प्रस्तुतत्वात् ॥ ५ ॥

(९) **भारुचिः।** परद्रव्यापहारबुद्धिः। अन्यस्त्वाह—ममाप्येतत् स्यादित्येतत् परद्रव्याभिध्यानम्। तच्चैतत् परिपेलवम्। मनसानिष्टं नाम प्राणिनां जिघांसा **वितथाभिनिवेशो** धर्माद्यस्तित्वादिषु। तथा च व्यासः—'अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम्। कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं कर्म संस्मरेदि'ति ॥ ५ ॥

पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ॥
असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **पारुष्यं** परपीडाजनकोच्चारणम्। **पैशुन्यं** परगुणासहिष्णुत्वेन तद्धीनतावचनम्। **असंबद्धप्रलापो** मिथ्याभाषणम् ॥ ६ ॥

(३) **कुल्लुकः।** अप्रियाभिधानमसत्यभाषणं परोक्षे परदूषणकथनं सत्यस्यापि राजदेशपौरवार्तादेर्निष्प्रयोजनं वर्णनमित्येवं चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म भवेत्। एतद्विपरीतं प्रियसत्यपरगुणाभिधानं श्रुतिपुराणादौ च राजादिचरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** वाचनिकं संकलयति **पारुष्यमिति।** म्लेच्छपुत्रोऽसीत्यादि रूक्षभाषिता। अदृष्टाश्रुतभाषणम**नृतम्। पैशुन्यं** परछिद्रप्रकटनम्। **असंबद्धप्रलापश्च** फलाहेतुः सत्यस्यापि राजपौरवार्तादेर्निष्प्रयोजनस्य वर्णनम् ॥ ६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **पारुष्यं** **पारुष्यमतिवादः** स्यादित्यमरः। **अनृतं** **पैशुन्यं** परगुणासहिष्णुत्वेन तद्धीनतापादनम्। **असंबद्धप्रलापः** ॥ प्रलापोऽनर्थकं वच इत्यमरः। एतच्चातुर्विधं वाङ्मयं स्यात् ॥ ६ ॥

(७) **मणिरामः।** चतुर्विधं वाङ्मयं कर्माऽऽह ॥ **पारुष्यमिति।** पारुष्यं अप्रियाऽभिधानम्। **पैशुन्यं** परोक्षे परदूषणकथनम्। **असंबद्धप्रलापः** सत्यस्याप्यसत्यकथनम्। एवं चतुर्विधं वाङ्मयं कर्म ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **पारुष्य**मिति। अप्रियाभिधानमसत्यभाषणं सर्वत्र वक्रत्वं बाह्यस्यासत्यस्यापि निष्प्रयोजनमभिधानमित्येवं चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म स्यात्तद्विपरीतं प्रियं सत्यं हितं शास्त्राभ्यास इत्येतत् शुभफलम् ॥ ६ ॥

(९) **भारुचिः।** सत्यानृतविपरीतोद्देशादि तथाख्यः। एतद्विपरीतास्तु शुभः प्रियं सत्यं हितं स्वाध्यायश्चेति ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ॥
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** शास्त्रीयाप्राधान्यतयाऽस्या**दत्तानाम**सद्भ्य **उपादानं** दुष्टं चैव। तथा कुमार्यादिपरदारादावपि। विपरीतधर्मादादानं परित्राणमिन्द्रियसंयमश्च। इदं मनोवाग्देहभेदेन दशविधम्। प्रवृत्तिकुशलाकुशलविभागेन विंशतिप्रकाराः ॥ ७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** स्वाम्य**दत्तानां** धनानां स्वभोगसाधनत्वेन व्यापारणम्। भार्यायां न स्वामिसंबन्धोऽतः **परदारोपसेवायाः** पृथगुक्तिः। एवं चैते दशाधर्महेतवः। एतदकरणसंकल्पा अपि दशैव धर्महेतवोऽर्थादुक्ताः। ते च मानसवाचिकशारीरप्रतियोगित्वान्मानसादयः। अत एव प्रागुक्तं शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवमिति ॥ ७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अन्यायेन परस्वग्रहणमशास्त्रीय**हिंसा** **परदारगमन**मित्येवं त्रिःप्रकारमशुभफलं शारीरं कर्म एतद्विपरीतं त्रयं शुभफलम् ॥ ७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** कायिकं संगृह्णाति **अदत्तेति। उपादानं** स्वीकारः तदप्यन्यायेन। **हिंसा** अशास्त्रीया। **परदारोपसेवा** भोग्यत्वेन परस्त्रीसमीपोपगमनम् ॥ ७ ॥

(५) **नन्दनः।** विधानतो हिंसा शास्त्रविहितहिंसा एतद्वैपरीत्येन शुभस्य कर्मणोऽपि दशलक्षणत्वमर्थादुक्तमिति वेदितव्यम् ॥ ७ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अदत्तानां उपादानं** स्वीकारः **अविधानतः** हिंसा चैव यज्ञीयपशुहिंसाया निषिद्धत्वाभावात्। त्रिविधं शारीरं कर्म स्मृतम् ॥ ७ ॥

(७) **मणिरामः।** त्रिविधं शारीरं कर्माह। **अदत्तानामुपादानं** अन्यायेन परद्रव्यग्रहणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अदत्तानामिति।** परस्वहरणशास्त्रीयहिंसापरगमनमित्येवं त्रिःप्रकारमशुभफलं शारीरम्। तद्विपरीतं दानं परित्राणमिन्द्रियसंयमश्चेत्येतच्छुभफलम् ॥ ७ ॥

(९) **भारुचिः।** अयमधर्मः यद्धर्माल्पतो विपरीतादानः परित्राणमिन्द्रियसंयमश्चेति। इयं मनोवाग्देहसाधनाद्दशविधा प्रवृत्तिः। कुशलाकुशलविभागेन तु विंशतिप्रकाराः। तथा चोभयथा प्रदर्शितेति ॥ ७ ॥

मानसं मनसैवायमुपभुंक्ते शुभाशुभम् ॥
वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** परस्य मनस्तापो येन जन्यते कर्मणा ततो **मानसं** दुःखमाप्नोतीति केचित्। वयं तु ब्रूमो यत्त्रिविधं मानसमुक्तं ततो मनोदुःखाप्तिः। एवमुत्तरयोरपि ॥ ८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मनसा** शोकाद्यनुभवेन। **वाचा** परप्रयुक्ताक्रोशादिना। **कायेन** व्याध्यङ्गच्छेदादिना। एवं पुण्येऽप्यूह्यम् ॥ ८ ॥

(३) **कुल्लूकः। मनसा** यत्सुकृतं दुष्कृतं वा कर्म कृतं तत्फलं सुखदुःखरूपमिह जन्मनि जन्मान्तरे वा **मनसैवायमुपभुङ्क्ते।** एवं **वाचा** कृतं **शुभाशुभं** वाग्द्वारेण मधुरगद्गदभाषित्वादिना शारीरं शुभाशुभं शरीरद्वारेण स्रक्चन्दनादिप्रियोपभोगव्याधितत्वादिनानुभवति। तस्मात्प्रयत्नेन शारीरमानसवाचिकानि धर्मरहितानि च वर्जयेन्न कुर्याच्च ॥ ८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** मन आदिजनितकर्मफलभोगोऽपि मन आदिभिरित्याह **मानसमिति।** तूष्णींभूतस्यापि मनस्याकस्मिकं दुःखं सुखमप्येवं मानसम्। वाचनिकं परोक्तपरुषादिवाक्योत्थं अग्निचन्दनादिजं कायिकम् ॥ ८ ॥

(५) **नन्दनः।** कर्मफलभीरौरवादिषु भुक्तम् ॥ ८ ॥

(६) **रामचन्द्रः। मानसं शुभाशुभं कर्म** मनसो व्यभिचारेण कृतं कर्म अयं पुरुषः मनसैवोपभुंक्ते। **वाचा** कृतं शुभाशुभं सर्वं वाचा वचसैवोपभुंक्ते। तु पुनः **कायिकं** देहेन कृतं शुभाशुभं कायेनैवोपभुंक्ते ॥ ८ ॥

[त्रिविधं च शरीरेण वाचा चैव चतुर्विधम् ॥
मनसा त्रिविधं कर्म दशधर्मपथांस्त्यजेत् ॥ १ ॥]

(८) **गोविन्दराजः। मानसमिति। मनसा** यच्छुभमशुभं वा **कर्म** कृतं तत्फलं कर्मान्तरवशेन रात्र्यां जातो जातस्तस्यामनोद्वारेणैव सुखं दुःखरूपं क्षिप्रमुपभुङ्क्ते। एवं वाचिकं शुभाशुभफलं च शरीरद्वारेणैव मृदुव्याधितत्वादिनानुभवति ॥ ८ ॥

(९) **भारुचिः**। परस्य मनस्तापजनको मानसमेव दुःखं प्राप्नोति। एवं वागपचारे मौक्यगद्गदादिनिमित्तं दुःखम्। कायेऽपि चेद्वैषैव योजना। साधनानुरूप्येणैवमनिष्टफल-प्रदर्शनं तन्निवृत्त्यर्थम् उत्तरार्धं वा ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ॥
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ ९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। भूयस्त्वाभिप्रायमेतत्। प्रायेणैतासां जातीनामेतानि यथाविभागं निमित्तानि। न त्वयं नियमः। तथा महापातकिनां तिर्यक्पर्यटन्तीति वक्ष्यतीति। **पक्षिमृग**ग्रहणं तिर्यग्जातिमात्रदर्शनार्थम्। मनोवाक्कायकर्मणामुत्तरस्य गुरुत्वप्रदर्शनार्थपरम् ॥ ९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **शरीरजैः** प्रचुरैः। एवमन्यत्र तद्विशेषैस्तु श्वशूकरखरो-ष्ट्राणामिति वक्ष्यति। **अन्त्यजातितां** चाण्डालत्वादिम् ॥ ९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यद्यपि पापिष्ठानां शारीरवाचिकमानसिकान्येव त्रीणि पापानि संभवन्ति तथापि स यदि प्रायशोऽधर्ममेव सेवते धर्ममल्पमिति बाहुल्याभिप्रायेणेति व्याख्यातं बाहुल्येन शरीरकर्मजपापैर्युक्तः स्थावरत्वं मानुषः प्राप्नोति बाहुल्येन वाक्कृतैः पक्षित्वं मृगत्वं वा बाहुल्येन मनसा कृतैश्चाण्डालादित्वं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। कस्मात्कीदृशफलमुत्पन्नमिति विवेचयन्नाह **शरीरेति**। तत्रादौ देहप्रधानैः **स्थावरतां** दुःखैकयोनिं तरुगुल्मलतात्वम्। एतत्त्वत्यन्ताभ्यासपरं अथाप्ये-कलहिन इत्यादि श्रुतौ ताच्छील्यप्रत्ययदर्शनात्। **अन्त्यजातितां** चण्डालादियोनिं श्वयोनिं चण्डालयोनिं चेति श्रुतेः। पूर्वाध्याये तथा ज्ञानाग्निना पापं कृत्स्नं दहति वेदविदित्युक्तं तत्तु ज्ञानं वैराग्यशमदमात्मानात्मविवेकसाध्यं तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समा-हितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतेः। तत्र वैराग्यार्थं गतयः स्थावरान्ता उपन्यस्ताः। संसारोऽतीव कष्टतरो यत्र जन्ममरणप्रवाहैरनिशमुह्यमानं बम्भ्रमीति स्थावरादियोनिषु प्राणभृन्मात्रमिति ॥ ९ ॥

(५) **नन्दनः**। शेषस्य कर्मण इह लोके फलविशेषमाह **शरीरजैरिति**। **पक्षिमृग**ग्रहणं तिर्यक्जातिप्रदर्शनार्थम् ॥ ९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। मनोवाक्कायकृतं कर्मणः फलमाह **शरीरेति**। **मानसैः** कर्मभिः **अन्त्यजातितां** याति ॥ ९ ॥

[शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ॥
अशुभैः केवलैश्चैव तिर्यग्योनिषु जायते ॥ १ ॥

वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः परां गतिम् ॥
कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन्हन्यादपरिरक्षितः ॥ २ ॥
वाग्दण्डोऽथ भवेन्मौनं मनोदण्डस्त्वनाशनम् ॥
शारीरस्य हि दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥ ३ ॥
त्रिदण्डं धारयेद्योगी शारीरं न तु वैणवम् ॥
वाचिकं कायिकं चैव मानसं च यथाविधि ॥ ४ ॥]

(७) **मणिरामः।** **अंत्यजातितां** चांडालादित्वम् ॥ ९ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **शरीरजैरिति**। श्वशूकरखरोष्ट्राणां इत्यादिना शारीरवाचिकमानसानां कर्मणां योऽभ्यन्तरप्राप्तिफलत्वमपि वक्ष्यत इदं स यदि प्रायशो धर्मं सेवते। धर्ममल्पशः दुरितबाहुल्याभिप्रायेण व्याख्येयम्। बाहुल्येन शारीरकर्मपापैः कृतैः स्थावरत्वं मनुष्यः प्राप्नोति। बाहुल्येन वाक्कृतैः पक्षित्वं मृगत्वम्। बाहुल्येन मनःकृतैश्चाण्डालादित्वं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

(९) **भारुचिः।** शास्त्रन्यायविरोधेनेदं हेतुफलसम्बन्धप्रदर्शनम्; किं तर्हि त्रिसाधनस्याधर्मस्यानन्तरश्लोकोक्तस्य गुरुलघुत्वप्रदर्शनम्। विशेषतो गुरोरधर्मस्य परिहारार्थं ज्ञेयम्। प्रायश्चित्तविशेषं वा प्रकरणात्। **मृगग्रहणं** च सर्वतिर्यग्जातिप्रदर्शनार्थम् ॥ ९ ॥

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ॥
यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ १० ॥

(१) **मेधातिथिः।** दमनं **दण्डः। वाचो दण्डः** पारुष्याप्रवृत्तिः। एवमुत्तरयोरपि। **यस्यैते दण्डा बुद्धौ निहिता** 'नैतन्मया कर्तव्यमिति' यो न स्खलति **स त्रिदण्डीत्युच्यते।** न त्वनार्यो गुरुकाष्ठदण्डं धारयति ॥ १० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। वाग्दण्डो** वाचाऽपापकरणम्। एवमुत्तरत्र। **नियता** व्यवस्थिताः। स उच्यते न तु वैणवदण्डत्रयवत्तामात्रेण ॥ १० ॥

(३) **कुल्लूकः।** दमनं दण्डः यस्य वाङ्मनःकायानां दण्डानिषिद्धाभिधानासत्संकल्पप्रतिषिद्धव्यापारत्यागेन बुद्धाववस्थिताः स त्रिदण्डीत्युच्यते। न तु दण्डत्रयधारणमात्रेणेत्याभ्यन्तरदण्डत्रयप्रशंसा ॥ १० ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रादौ सार्थवादं दमं विधत्ते **वागिति** द्वाभ्याम्। दण्डो दमो नियमनमिन्द्रियाणां विषयेभ्यः वाक्छब्दः कर्मेन्द्रियोपलक्षकः। **काय**शब्दो ज्ञानेन्द्रियोपलक्षकः। वागादि विना कायेन कर्मान्तरादृष्टेः। **निहिताः** स्वस्वविषयपरित्यागेनावस्थिताः क्वचिन्नियतः इति पाठः। स **त्रिदण्डीति** स्तूयते ॥ १० ॥

(६) **रामचन्द्रः। वाग्दण्डः** असद्वचनालापे अवधारणा मौनमित्यर्थः। अथानन्तरं **मनोदण्डः** विषयेषु निरीहत्वम्। **कर्मदण्डः** शुभाशुभक्रियाशून्यत्वम्। एते यस्य नियताः दण्डा बुधैः स **त्रिदण्डीत्युच्यते** ॥ १० ॥

(७) **मणिरामः**। दमनं दंडः वाङ्मनःकायानां दंडाः निषिद्धानभिधानसत्संकल्प-प्रतिषिद्धव्यापारत्यागेन **यस्य** बुद्धौ **एते निहिताः** स्थिताः **सः त्रिदंडी उच्यते**। यथा त्रिदंडी संन्यासी निष्पापः तथासावत्यर्थः ॥ १० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **वाग्दण्ड इति**। यस्य वाङ्मनःकायिकानां अशुभानां संकल्प-व्यापारपरिहारेण बुद्धाववस्थितं स **त्रिदण्डी** उच्यते। न तु दण्डत्रयसाधारणमात्रेणैव ॥ १० ॥

(९) **भारुचिः**। त्र्यधिष्ठाना एव दण्डस्त्रयः। ॥ १० ॥

त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ॥
कामक्रोधौ सुसंयम्य ततः सिद्धिं निगच्छति ॥ ११ ॥

(१) **मेधातिथिः**। त्रयाणां दण्डानां समाहारस्**त्रिदण्डम्**। पावादिदर्शनादस्त्रियां भाषणात्। बुद्धौ **निक्षिप्य** बुद्धौ कृत्वा। **सर्वभूतेष्व**घातकत्वं चावस्थितं त्रिदण्डं वा निहितम्। **कामक्रोधयोः** संयमः **सु** साधुः। **ततः सिद्धिं** मोक्षाख्यां **गच्छति** प्राप्नोति। आध्यात्मिकत्वों-पन्यास उपक्रमोऽयम्। कस्य पुनरेषा सिद्धिः कस्य वामुत्र विकारकर्मफलानां भोक्तृत्वम्। भस्मान्तं शरीरम्। न च ततोऽन्यमुपलभामहे। तेन सर्वेषु धर्माधर्मेष्वधिकारिपुरुषं प्रदर्श-यितुकामः प्रारभते ॥ ११ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **सर्वभूतेषु** विषयेषु। कर्मत्रयप्रतियोगिकत्वाद्दण्डत्रयमपि तद्विषयकमुक्तम्। तन्निक्षिप्य नियम्य आत्मनि व्यवस्थाप्य वाचिकादि ॥ ११ ॥

(३) **कुल्लूकः**। एवं निषिद्धवागादीनां सर्वभूतगोचरतया दमनं कृत्वैतद्दमनार्थमेव **कामक्रोधौ** तु नियम्य ततो मोक्षावाप्तिलक्षणां **सिद्धिं** मनुष्यो लभते ॥ ११ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तत्कथं तत्राह **त्रीति**। **त्रिदण्डं निक्षिप्य** भूतेषु पारुष्यादि काम-क्रोधाविन्द्रियाणां प्रवर्तनभूतौ च त्यक्त्वा सिद्धिं मोक्षावाप्तिफलामात्मानात्मविवेचनां **निगच्छति** गच्छतीत्यन्वयः। **कामक्रोधाविति** द्वेषस्याप्युपलक्षणम्। इन्द्रियस्येन्द्रिय-स्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितावित्युक्तेः। कामेन क्रोधस्य संग्रहः ॥ ११ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **एतत्त्रिदण्डं मानवः सर्वभूतेषु सर्वविषयेषु निक्षिप्य** तु पुनः **कामक्रोधौ संयम्य** ततः **सिद्धिं निगच्छति** प्राप्नोति ॥ ११ ॥

(७) **मणिरामः**। **सिद्धिं** मोक्षरूपाम् ॥ ११ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **त्रिदण्डमिति**।

वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः परां गतिम् ॥
कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन् हन्यादपरिरक्षतः ॥ १ ॥
वाग्दंडे मौनमातिष्ठेत्कर्मदण्डे त्वनशनताम् ॥
मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥ २ ॥
त्रिदण्डं धारयेद्योगी शारीरं न तु वैणवम् ॥
वाचिकं कायिकं चैव मानसं च यथाविधि ॥ ३ ॥

इत्येषां वागादीनां अशुभानां सर्वभूतविषयं मनःसंयमनं कृत्वा कामक्रोधौ चेतद्दमनार्थं मनुष्योऽपि नियम्य शुभफलावाप्तिं जातः न तु शरीरमेव कर्माणि कुर्वन्न पश्यामः। तच्च नश्वरमतः कोऽसौ सिद्धिं प्राप्नोतीत्याह ।। ११ ।।

(९) **भारुचिः। त्रिदण्डमेतान्निक्षिप्य** स्वात्मन्युपसंहृत्य **सर्वभूतेष्ववस्थितमु**पघातहेतुत्वेन **मानवः सिद्धिं निगच्छतीति** विवक्षितं इति। इदं त्रिदण्डोपसंहारस्य कारणं दर्शयति। कामक्रोधसंयमपूर्वकस्त्रिदण्डोपसंहारः कृतो भवति। तदुपसंहाराच्च ततोऽनन्तरं **सिद्धिं निगच्छतीति** अयमस्य फलनिर्देशः **मानव**ग्रहणाच्च पुरुषधर्मत्वं त्रिदण्डोपसंहारस्य सिद्धिं दर्शयति ।। ११ ।।

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।।
यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ।। १२ ।।

(१) **मेधातिथिः। अस्य** शरीरस्य क्रियापरिस्पन्दात्मिकां क्रियां स्वयं प्रवर्तयिता। प्रयत्नवशेनास्य कर्तृत्वम्। स **क्षेत्रज्ञः। अस्यात्मन** इति समानाधिकरणे षष्ठी। आत्मशब्दस्य शरीरे वृत्तिः, तस्यापि आत्मार्थत्वात्। **यः करोति** पानादिलक्षणं तज्जन्यो यः शरीराख्यः कर्ता **स भूतात्मोच्यते** पृथिव्यादिभूतसंघातो, जघन्यत्वात्। भूतविकार आत्मा 'भूतात्मा'। तथा चोक्तं 'द्वावात्मानावन्तरात्मना शरीरात्मना' ।। १२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अस्यात्मनो** देहमनःप्रभृतिजडसमुदायस्य **कारयिता** प्रवर्तकः। **क्षेत्रज्ञमस्यैव** क्षेत्रस्य स्वाभेदेन ज्ञातारं चेतनमित्यर्थः। **भूतात्मा** भूतादिजडरूप आत्मा संसारप्रपञ्चस्यायतनकारी ।। १२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** कोऽसौ सिद्धिमाप्नोतीत्यत आह **य** इति। **अस्य** लोकसिद्धस्यात्मोपकारकत्वा**दात्मनः** शरीराख्यस्य **यः** कर्मसु प्रवर्तयिता तं क्षेत्रज्ञं पण्डिता वदन्ति। यः पुनरेष व्यापारान्करोति शरीराख्यः स पृथिव्यादिभूतारब्धत्वाद्भूतात्मैवेति पण्डितैरुच्यते ।। १२ ।।

(४) **राघवानन्दः।** तत्र सिद्धिप्रकारमाह **य** इति द्वाभ्याम्। **अस्यात्मन** इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ। **अस्य** प्रत्यक्षीभूतस्य स्थूलदेहस्य षाट्कौशिकस्यान्नमयकोशस्य **आत्मनो** लिङ्गशरीरस्य च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकर्मेन्द्रियपञ्चकप्राणपञ्चकबुद्धिमन इति सप्तदशावयवस्य विज्ञानमयमनोमयप्राणमयेति कोशत्रयात्मकस्य **कारयिता** संनिधानमात्रेण लोहस्यायस्कान्तमणिरिव निर्व्यापारः सन्वर्तयितेव लोकैः संभाव्यमानस्तं **क्षेत्रज्ञं** शरीरद्वयद्रष्टारमाचक्षत इत्यन्वयः। तदुक्तं महाभारते।। महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्चचेन्द्रियगोचराः। इच्छा द्वेषः सुखं दुखं संघातश्चेतना धृतिः। एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्। एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विद इति। अत्राव्यक्तं स्थूलशरीरं महतः परमव्यक्तमित्यत्र श्रुतेस्तथैव व्याख्यातत्वात्। अविद्या वा इन्द्रियगोचराणां विषयाणां भूतकार्यत्वेन तदनन्यत्वादिच्छादीनामपि शरीरकार्यतया तदन्तर्गतत्वात्। एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वधारिणीति

श्रुत्या बोधनात्तदतिरिक्तानामत्रैवान्तर्भावादिति। अस्येत्यनेनोक्तं स्थूलदेहं विशिनष्टि **य इति**। भूतारब्धश्चात्मनो गमकत्वादात्मा च **स** चेति।। आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म-वर्ष्म चेत्यभिधानात्। तदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्कर्तृत्वादिभावाभावयोः। **भूतात्मा** शरीरम्। तथा च मैत्रायणश्रुतिः।। अन्यो वा अपरः कोऽयमात्माख्य इत्युपक्रम्य कतम एष इति मध्ये परामृश्यास्ति खल्वन्योऽपरो **भूतात्माख्यो** योऽयं सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनि-मापद्यत इत्यर्वाङ्गोर्ध्वविगतिं द्वंद्वैरभिभूयमानः परिभ्रमतीत्यपि व्याख्यानम्। तत्रैव पञ्च-तन्मात्राभूतशब्देनोच्यन्ते अथ पञ्चमहाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते अथ तेषां यत्समुदायं तच्छ-रीरमित्युक्तमथ यो ह खलु वावशरीर इत्युक्तं स भूतात्मेत्युक्तम्। तथैव श्वेताश्वतरेयः कर्ता सोऽयं भूतात्मा करणैः कारयितान्तः पुरुष इति।। १२।।

(५) **नन्दनः**। अथ कर्मणः कारयितारं कर्तारं चाह **योऽस्याऽऽत्मनः कारयितारमिति**। **आत्मनः** शरीरकर्मेन्द्रियवर्गस्येति यावत् क्रियाकारयिता क्रियासु प्रवर्तकः क्षेत्रज्ञं प्रचक्षत इति जीवात्मा कारयितेत्यर्थः। यः कर्माणि करोति सर्वभूतात्मा स कर्मेन्द्रियवर्गः कर्मणः कर्तेत्यर्थः ।। १२।।

(६) **रामचन्द्रः**। **यः** पुरुषः **अस्य आत्मनः कारयिता** जडसमुदायस्य। अस्यैव क्षेत्रस्य अभेदेन ज्ञातारं चेतनं तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते। **यः कर्माणि करोति सः भूतात्मा** भूतादीनामात्मा **बुधैरुच्यते**।। १२।।

(७) **मणिरामः**। क्षेत्रज्ञभूतात्मनोर्लक्षणावाह। य इति।। **अस्य** लोकसिद्धस्य आत्मोपकारकत्वात् **आत्मनः** शरीरस्य **यः कर्माणि करोति** शरीराख्यः सः पृथिव्यादि-भूतारब्धत्वात् **भूतात्मा बुधैः उच्यते**। ।। १२।।

(८) **गोविन्दराजः**। **य इति**। **यस्य** लोकप्रसिद्धात्मनः शरीराख्यस्य **यः** कर्मप्रवर्तयिता **तं क्षेत्रज्ञं** विद्वांसः कथयन्ति **यः** पुनरेव व्यापारं करोति। शरीराख्यं स पृथिव्यादि भूतमयत्वात् भूतात्मेति विद्वद्भिरुच्यते।। १२।।

(९) **भारुचिः**। इदानीं कामक्रोधसंयमेन यस्य त्रिदण्डोपसंहारात् सिद्धिः तं सर्व-धर्माधिकारपुरुषं प्रदर्शयितुकाम इदमाह **योऽस्येति**। **अस्य** शरीरस्य क्रियायां प्रवर्तयिता **क्षेत्रज्ञः** शरीरे चात्मशब्दो गौणः आत्मार्थत्वात्। शिरःपाण्यादिलक्षणस्तु भूतसंघातोऽन्न रस-मयः शरीराख्यःकर्ता **भूतात्मा स उच्यते** भूतकार्यत्वात्।। १२।।

जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सहजः सर्वदेहिनाम्।।
येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु।। १३।।

(१) **मेधातिथिः**। किं पुनरयं जीवो नाम यावता क्षेत्रज्ञमेव जीवं मन्यन्ते। द्वौ चात्रो-पलभ्येते शरीरमहंप्रत्ययविज्ञेयश्चान्तरात्मा। ततोऽन्यः कश्चिज्जीवो नाम। केचित्ताव-दाहुः महदादिभूतसूक्ष्मपरिवेष्टितं लिङ्गं यत्पठ्यते 'संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्ग'मिति। **येनेति**करणत्वं च वेदनं प्रति तस्योपपद्यते। तद्धि स्थूलभूतानामाश्रयः।

तस्यैव शरीराख्यबाह्यभूताश्रयत्वात्। शरीरे च सत्यात्मनः सुखदुःखभोक्तृत्वम्। अतो **येनेति** करणविभक्त्योच्यते। अन्ये तु मन्यन्ते—अंतःकरणं मनोबुद्ध्यहंकाररूपं 'जीवः'। तस्य चान्तःकरणसंज्ञत्वाद्युक्त एव करणविभक्त्या निर्देशः। **अन्तरात्म**शब्दश्च तादर्थ्याद्युक्त एव। **सहज**शब्दश्चामोक्षप्राप्तेराप्रलयाच्च तदवियोगेन ॥ १३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। जीवसंज्ञ**श्चैतन्यप्रतिबिम्बप्रायो महाबुद्ध्यादिपदवाच्यः। **सहजः** संसारप्रवृत्तिदशायां जातः। येनोपायेन जनितम् ॥ १३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। जीवशब्दो यं महत्परः **येने**ति करणविभक्तिनिर्देशात् उत्तरश्लोके च तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव चेति तच्छब्देन प्रत्यवमर्षात् शरीरक्षेत्रज्ञातिरिक्तोऽन्तः-शरीरमात्माख्यत्वादाजीवाख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानां **सहज** आत्मा तत्प्राप्तेस्तैस्तस्य विनियोगात् येनाहंकारेन्द्रियरूपतया परिणतेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजन्म **सुखं दुःखं** चानुभवति ॥१३॥

(४) **राघवानन्दः**। आत्मन इत्यनेनोक्तं लिङ्गदेहं विशिनष्टि **जीवसंज्ञ** इति। जीवः प्राणधारयितृत्वात् जीवोपाधित्वात्। स जीवो यत्पुनर्भव इत्यत्र श्रीधरस्वामिना तथैव व्याख्यातत्वात्। (अन्तरात्मा अन्तःशरीरं याव) द्रुधिरं व्याप्नोतीति। अन्यः स्थूल-शरीरचैतन्याभ्यां सहजश्चिदात्मनाऽविनाभूतोऽहंधीविषयः मरणादावविनाशी च। तदुक्तं गीतासु॥ मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति। येन लिङ्गदेहेन वेदयते भूतात्मेति शेषः। तथा च नारायणी श्रुतिः। अथ यथाग्निना यः पिण्डो वाभिभूतः कर्तृभिर्हन्यमानो नानात्वमुपैति एवं वा च खल्वसौ भूतात्मान्तःपुरुषेणाभिभूतो गुणैर्हन्यमानो नानात्वमुपैतीति। गुणैः फलैराकृष्यमाणं नानात्वं देवादिदेहाकारभूतात्मा तत्तादात्म्यापन्नो वेदयत इति भावः। वेदनामयश्च लिङ्गशरीरं मन इति वेदान्तसिद्धान्तः। कामः संकल्पो श्रद्धा। धृतिरतिह्रीर्भीधीरित्येतत्सर्वं मन इति श्रुतेः। **जन्मसु** देवादियोनिषु। स्थूलशरीरे देवोऽहं मनुष्योऽहं पशुरहमिति वा लब्धाभिमानः सन्करोतीति स्थूलदेहस्यैव कर्तृतेत्युक्तम् ॥ १३ ॥

(५) **नन्दनः**। कर्मफलभोगसाधनमाह **जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्य इति। येन** करणभूतेन **सुखं दुःखं** च क्षेत्रज्ञैरमोक्षादविनाभूतः क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेनैव तस्य चैतन्यमित्युक्तं **जीवसंज्ञ** इति जीवात्संज्ञाज्ञानं यस्य स जीवसंज्ञः ॥ १३ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अन्यः** देहाख्यः **अन्तरात्मा जीवसंज्ञः** सर्वदेहिनां सहजः **येन** जीवात्मना **सर्वं सुखं दुःखं** च **जन्मसु वेदयते** ज्ञापयते ॥ १३ ॥

(७) **मणिरामः। अन्यः** शरीरक्षेत्रज्ञातिरिक्तः। अंतः शरीरं आत्मा **जीवसंज्ञः** जीवात्मेति यावत् **सर्वदेहिनां** क्षेत्रज्ञानां सहजः। **येन** अहंकारेंद्रियरूपतया परिणतेन कारण-भूतेन क्षेत्रज्ञः **जन्मसु सुखं दुःखं** च **वेदयते** अनुभवति ॥ १३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। जीवसंज्ञ इति**। शरीरक्षेत्रज्ञ व्यतिरिक्तोऽन्तःशरीरेऽन्य आत्मा-र्थत्वादात्मा जीवाख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानां **सहज** आमोक्षप्राप्तेस्ते च तेषामधियोगत्वेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजन्म सुखं दुखं चानुभवत्येतच्चात्र मनो **जीवशब्देन** निर्दिष्टम्। **येनेति** करण-विभक्तिनिर्देशादुत्तरश्लोके च तावुभौ महान् क्षेत्रज्ञ एव चेति महच्छब्देन प्रत्यक्कर्मणा।

बुद्धिर्मनोऽर्थविज्ञानं विकारः प्रथमस्तथा । पर्यायवाचकाः शब्दा महतः परिकीर्तिताः । इति महात्मनः पर्यायत्वात् ।। १३ ।।

(९) **भारुचिः । येनेति** तृतीयया कारणापदेशात् मन इदं विज्ञेयम् अन्तःकरणत्वात् । **जीव**शब्देनेति । आत्मग्रहणं चामोक्षप्राप्तेराप्रलयाच्च, तदवियोगी यस्मात् एवं च तस्य कारण-निर्देशो येन वेदयते क्षेत्रज्ञः सुखदुःखमिति । बुद्धिरित्यपरे । श्रोत्रादिप्राणादिसमूहो लिङ्गाख्य इत्यन्ये । अनंतकरणपक्षे च क्षेत्रज्ञस्योपलब्धौ कारणमिदं निर्दिश्यत इत्यविप्रतिपत्तिः ।। १३ ।।

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च ।।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ।।१४।।

(१) **मेधातिथिः । उच्चावचेषु** बहुविधेषु नानारूपेषु **भूतेषु** सर्वेषु यः **स्थितो व्याप्य** तानि भूतानि । **तिष्ठतः** संश्रयतः । अतश्च सर्वकर्मकर्तृत्वं तिष्ठतेरनेकार्थत्वात् । कोऽसावुच्चावचेषु भूतेषु व्याप्य स्थितः । परमात्मा चेतनाचेतनजगत्परिस्थितः परमानन्दरूपः परस्ताच्च प्रतिपादयिष्यते । **भूतसंपृक्तौ** भूतानि पंच । **महानिति** । येन वेदयत इत्युक्तः । **क्षेत्रज्ञः** 'अस्यात्मन' इति । यथाव्याप्त्याधक्षेऽपि द्वितीय '**स्थितं** तमिति' । संश्रयणं च तत्कारणत्वात्सर्वस्यास्य जगतः । कार्यं च कारणमाश्रयत्यनयोरेव संश्रयणम् । तथा च भगवान्व्यासः (भ. गी. १५।१६) 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते' ।। क्षरशब्देन सर्वं चैतदुच्यते । चराचरप्रपंचरूपम् । अक्षरं प्रकृतिकारणं कूटस्थशब्देन, कारणरूपतया प्रलयेऽप्यविनाशात् । अथवा क्षरं शरीरमक्षरः क्षेत्रज्ञः । कूटस्थत्वं तु तस्यामोक्षप्राप्तेः कर्तृत्वभोक्तृत्वानिवृत्त्या । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः' (भ. गी. १५।१७) ।। १४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । भूतसंपृक्तौ** भूतात्मनाऽमुक्तौ **उच्चावचेषु** नानाविधेषु **भूतेषु** प्राणिषु साक्षितया तिष्ठन्तं संततं परमात्मानं **व्याप्य** स्वाभेदविषयेण मोहेनावृतं कृत्वा ।। १४ ।।

(३) **कुल्लूकः । तौ** द्वौ महत्क्षेत्रज्ञौ पृथिव्यादिपञ्चभूतसंपृक्तौ वक्ष्यमाणं **सर्वलोक-**वेदस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धतया **तमिति** निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टसत्त्वेषु व्यवस्थित-माश्रित्य तिष्ठतः ।। १४ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** तल्लाभोऽपि अध्यास एवेत्याह **ताविति । भूतसंपृक्तौ** अग्निहोत्रा-दिष्वाहुतितयाक्षिप्यमाणं द्रवद्रव्यादिसारभूतपञ्च**भूतैः संपृक्तौ** संवेष्टितौ **महानिति** बुद्धि-स्तदुपलक्षितं लिङ्गशरीरं क्षेत्रज्ञजीवात्मानौ **उच्चावचेषु** देवत्वादिजात्याक्रान्तेषु सर्वभूतेषु भोगायतनत्वेन स्थितं स्थूलदेहं व्याप्याध्यासमनुभूय भोक्तृतया तिष्ठत इत्यन्वयः । तथा च श्रुतिः । ता आपः पुरुषवचसो भवन्ति तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं वा रूपं तनुत इति । आरप्स्यमाणस्थूलशरीरमात्रोपादानपरम् । ता आपः लिङ्गशरीरवेष्टनभूताः पुरुषवचसः पुरुषाकारशरीरमारभन्त इत्यर्थः । व्याससूत्रमपि । तदन्त-

रप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यामिति देहान्तरप्राप्तौ तैर्भूतैः परिष्वक्त एव जीवो रंहति गच्छतीति सूत्रार्थः। महानत्र लिङ्गदेह उक्तः। तथा चेश्वरकृष्णः सांख्यकृत्। महदादिसूक्ष्मपर्यन्तमिति व्याख्यातं च वाचस्पतिना महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यंतमेषां समुदायः सूक्ष्मशरीरमिति। अथवा। **उच्चावचेषु** उच्चं देवादिशरीरं अवचं पश्वादिशरीरं तानि उच्चावचानि मनुष्यशरीराणि द्योतमकत्वात् तानि तानि चेत्येकशेषादुच्चावचानि तेष्वेव स्थूलशरीरेषु भूतेषु पञ्जीकृतपञ्चभूतानद्धेषु मध्ये स्थितं वर्तमानं तं जरायुजाद्यन्यतमदेहं व्याप्य तादात्म्याध्यासमनुभूय रुधिरदेशपर्यन्तं महान् क्षेत्रज्ञश्च तिष्ठत इति वाक्यार्थः। यद्वा तं परमात्मानं त्रिविधदेहलाभाय **व्याप्याश्रित्य भोगाय तिष्ठतः** पर्यवस्यतः तथा। योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतमिति श्रुतेः॥ १४॥

(५) नन्दनः। अन्यक्षेत्रसंज्ञाद्भूतात्मा चेन्द्रियवर्जयो क्षेत्रज्ञाधीनत्वमाह **तावुभौ भूतसंपृक्ताविति**। **तावुभाविन्द्रियदिवर्जौ भूतसंपृक्तौ** शरीरेण सङ्गच्छेते क्षेत्रज्ञश्च भूतसंपृक्त इति विपरिणामः। महत्त्वमेव व्यनक्ति उत्तरार्धेन **उच्चावचेषु** स्थूलसूक्ष्मेषु शरीरेषु स्थितं तं क्षेत्रज्ञं तौ **व्याप्य** संश्रित्य **तिष्ठतः** तेनाधिष्ठितत्वात्तिष्ठत इत्यर्थः॥ १४॥

(६) रामचन्द्रः। महान् महत्तत्वं महदहंकाररूपः च पुनः क्षेत्रज्ञोऽपि एतावुभौ भूतसंयतौ संमितौ स्थितं तं परमानन्दरूपं व्याप्य तिष्ठतः॥ १४॥

(७) मणिरामः। **तौ उभौ** महत्क्षेत्रज्ञौ **भूतसंपृक्तौ** पृथिव्यादिपंचभूतसंयुक्तौ तं वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धतया **तमिति** निर्दिष्टं परमात्मानं **उच्चावचेषु भूतेषु** उत्कृष्टापकृष्टसत्वेषु स्थितं **व्याप्य** आश्रित्य तिष्ठतः॥ १४॥

(८) गोविन्दराजः। **ताविति**। **तौ** द्वौ मनःक्षेत्रज्ञौ पृथिव्याप्स्तेजोवाय्वाकाशाख्यभूतसंयुक्तौ परमात्मनं वक्ष्यमाणमुत्कृष्टावकृष्टेषु व्यवस्थितं **व्याप्य तिष्ठतः** परमात्मा वा सर्वस्य व्याप्तत्वात्तं व्याप्य तिष्ठत इत्युच्यन्ते। तथा च व्यासः। द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः। अक्षरः क्षेत्रज्ञः कूटस्थः त्वं च तस्यामोक्षप्राप्तेः कर्तृभोक्तृत्वानिवृत्या॥ १४॥

(९) भारुचिः। महच्छब्देन तदेवान्तःकरणं गृह्यते लिङ्गादिशब्दपर्यायः। क्षेत्रज्ञस्तु कामाधिकारपुरुषः सुखदुःखोपभोक्ता। **उच्चावचेषु भूतेषु** औत्तरार्धेण व्यवस्थितेष्वित्यर्थः। बहुलपर्यायो वायमुच्चावचशब्दः। बहुष्वित्यर्थः, स्थितं तं परमात्मानं चेतनाचेतनव्यतिरिक्तमुपरिष्टाद्वक्ष्यमाणम्। व्याप्य तिष्ठतः संश्रय इत्यर्थः॥ १४॥

असंख्या मूर्त्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः॥
उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः॥ १५॥

(१) मेधातिथिः। **मूर्तिशब्देन** यावत्किंचिद्भौतिकं कार्यकारणमिति शक्तिश्च तदुच्यते। तदेतत्सर्वं तस्य परमात्मनः शरीरात्प्रादुर्भवति। स्वभाव एव तस्य **शरीरम्**।

शिलापुत्रकस्य शरीरमितिवद्भेदेन व्यपदेशः। **असंख्या** अनन्ताः। समुद्रादिवोर्मयः। **निष्पतन्ति** प्रादुर्भवंतीत्युक्तम्। ताभिः प्रादुर्भूताभिरिदं जगच्चेष्टते सक्रियं भवतीत्यर्थः। शरीरेन्द्रियविज्ञानैर्विना चेष्टाया अभावाच्चे**ष्टयंतीत्युच्यते**। अन्ये तु **शरीरतः** प्रधानं च परमात्मनः 'शरीरं' तदधीनप्रवृत्तित्वात् 'नात्र भूतानि'॥ १५॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मूर्तयो** देहाः क्षेत्रज्ञरूपाः तस्य शरीरात्स्वरूपान्निष्पतन्ति। **भूतानि** सत्वानि या मूर्तय**श्चेष्टयन्ति**॥ १५॥

(३) **कुल्लूकः**। अस्य परमात्मनः शरीरादसङ्ख्य**मूर्त्तयो** जीवाः क्षेत्रज्ञशब्देनाऽनन्तरमुक्तालिङ्गशरीरावच्छिन्ना वेदान्त उक्तप्रकारेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति। **या** मूर्त्तय उत्कृष्टापकृष्टा भूताग्निदेवरूपतया परिणतानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति॥ १५॥

(४) **राघवानन्दः**। एतस्योक्तशरीरद्वयस्य ज्ञाननाश्यत्वद्योतनायेशविवर्ततामाह— **असंख्या इति**। संख्यारहिता **असंख्याः** अनाद्यनन्तत्वात्संसारस्य **मूर्तयः** मूर्तिरूपा पञ्चीकृतभूतकार्यत्वाल्लिङ्गशरीरस्य तदवच्छिन्नात्मानो जीवाः तस्य सगुणब्रह्मणस्तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तस्य **शरीरतः** अवच्छेदकत्वसाम्यादविद्यातः **निष्पतन्ति** जायन्ते। जायमाना**श्चोच्चावचानि भूतानि** चतुर्विधदेहानवाप्यैव **चेष्टयन्ति** कर्मसु प्रवर्तन्ते। तथा च श्रुतिः। स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्राणिस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वाणि च भूतानि सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति॥ याज्ञवल्क्योऽपि॥ निश्चरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात्स्फुलिङ्गकाः॥ सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्ति हीति। आपस्तम्बोऽपि। तस्मात्कायात्प्रभवन्ति सर्वे समूलाः शाश्वातिकः स नित्य इति स्वतस्त्वात्मनो जन्माभावात्। यद्वा ततो जाता या मूर्तयस्ताः सर्वभूतानि सर्वे जीवाः चेष्टयन्ति चेष्टवतीः कुर्वन्ति। यद्वा **उच्चावचभूतानि** जीवानुद्दिश्य मूर्तयः स्थूलदेहा जाता इत्यन्वयः। ताभ्यो गामानयत्ताभ्योऽश्वमानयत्ताभ्यः पुरुषमानयदिति श्रुतेः ताभ्यो देवताशब्दवाच्याभ्य आत्मभ्यो गवादिशरीरमनयदित्यर्थः॥ १५॥

(५) **नन्दनः**। क्षेत्रज्ञस्योच्चावचभूतस्थितत्वमेवोपपादयति। **असंख्या मूर्त्तयस्तस्येति** तस्य क्षेत्रज्ञस्य शरीरतोऽसंख्यमूर्तिनिष्पादनहेतवोंऽशा निष्पतन्ति बीजाद्बीजप्रभवेनेत्यभिप्रायः। **उच्चावचानि भूतानि** शरीराणि **याश्चेष्टयन्ति**॥ निष्पादयन्ति तेनास्योच्चावचभूतस्थितिरुपपन्नेति॥ १५॥

(६) **रामचन्द्रः**। **तस्य** जीवस्य **शरीरतः असङ्ख्या मूर्तयो निष्पतन्ति** या मूर्तय**श्चोच्चावचानि भूतानि** सततं **चेष्टयन्ति**॥ १५॥

(७) **मणिरामः**। अस्य परमात्मनः **शरीरतः** देहात् **असंख्या मूर्त्तयस्तु** जीवाः **निष्पतन्ति**। **याः** मूर्त्तयः **उच्चावचानि भूतानि** देवमनुष्यरूपतया परिणतानि **सततं** सर्वदा **चेष्टयंति** कर्मसु प्रेरयंति॥ १५॥

(८) **गोविन्दराजः**। **असंख्या इति**। **तस्य** परमात्मनः शरीरात् वेदान्तोक्तप्रकारेणाविद्यावशाद्वातेरितादुदधेरूर्मय इवानन्ताः क्षेत्रज्ञात्प्रादुर्भवन्ति। ये क्षेत्रज्ञादुत्कृष्टापकृष्टानि शरीराणि सर्वदा कर्मसु प्रवर्तयन्ति॥ १५॥

(९) **भारुचिः । उच्चावचानि भूतानि सततं** तस्य परमात्मनोः **निष्पतन्ति** शरीरतः प्रधानादित्युक्तम् । **मूर्तयः** कार्यकारणानि क्षेत्रज्ञस्य भोगसाधनानि । औपनिषदास्तु परमात्मानमेव शरीरशब्देनाहुः ।। १५ ।।

पञ्चभ्य एव भूतेभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम् ।।
शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ।। १६ ।।

(१) **मेधातिथिः । पंचभ्यो भूतेभ्योऽ**न्यच्छरीरं **प्रेत्यो**त्पद्यते । एतदुक्तं भवति । शुक्रशोणितमन्तरेणैव पाञ्चभौतिकं शरीरमुत्पद्यते । **दुष्कृतिनां** पाञ्चभौतिकं शरीरं पुण्यकृतां तु तैजसाऽऽकाशमात्राणि भवन्ति । यथोक्तं 'वायुभूतः स्वमूर्तिमान्' इति । **यातना** पीडातिशयः । तदर्थीयं, यदनिदृढमलौकिकदुःखसहिष्णु ।। १६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । मात्राभ्यो** भूतमात्राभ्यः ।। १६ ।।

(३) **कुल्लूकः । पञ्चभ्य एव** पृथिव्यादिभूतेभ्यो दुष्कृतकारिणां मनुष्याणां पीडानुभवप्रयोजकं जरायुजादिदेहव्यतिरिक्तं दुःखसहिष्णुशरीरं परलोके जायते ।। १६ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** यातनाशरीरमपि तत्तदीयाग्निहोत्रादिषु क्षिप्यमाणसारभूतपञ्चभूतकार्यमित्याह **पञ्चभ्य** इति । अन्यत् देवतिर्यग्मनुष्यशरीरव्यतिरिक्तं जरायुजादिचतुर्विधभिन्नं वातान्येव भूतानि यमपुरुषादिभिरीक्षितानि यातनाशरीराकारेण विवर्तन्त इति ध्रुवं निश्चितमेव लिङ्गदेहमात्रेण यातनाभोगानुपपत्तेर्देहान्तरोपपत्तिः ध्रुवं ककचदारणादावपि यावद्यातनास्थायि वा ।। १६ ।।

(५) **नन्दनः ।** न तु मृतस्य नष्टशरीरस्य कुतः शरीरमुत्पद्यते येन रौरवादिप्राप्तिरित्यपेक्षायामाह **पञ्चभ्य एव मात्राभ्य** इति । पञ्चानामेव मात्राभ्य इति पञ्चानां महाभूतानां मात्राभ्यः अंशेभ्यः **नृणां** क्षेत्रज्ञानां दृढं च्छेददाहादिभिरविनाश्यम् ।। १६ ।।

(६) **रामचन्द्रः । पञ्चभ्य** एव मात्राभ्यः शब्दादिभ्यः **दुष्कृतिनां नृणां प्रेत्य** यमस्य यातना एवार्थो यस्य तद्या**तनार्थीयं** शरीरं अन्यदुत्पद्यते ।। १६ ।।

(७) **मणिरामः । पंचभ्य** एव मात्राभ्यः पृथिव्यादिभूतेभ्यः **दुष्कृतिनां नृणां यातनार्थीयं** पीडाऽनुभवप्रयोजकं **अन्यं** जरायुजादि व्यतिरिक्तं **शरीरं** दुःखसहिष्णु **प्रेत्य** परलोके **ध्रुवं** निश्चित्य निश्चयेन उत्पद्यते ।। १६ ।।

(८) **गोविन्दराजः । पञ्चभ्य** इति । शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते दृढम् । दुष्कृतिकारिणां मनुष्याणां पञ्चभ्य एव पृथिव्यादिभूतभागेभ्यः मात्राख्येभ्योऽन्यज्जरायुजादिशरीरव्यतिरिक्तं शरीरं पीडाप्रयोजनोत्पन्नं दृढंपरलोक उच्यते ।। १६ ।।

(९) **भारुचिः । पञ्चभ्यो** भूतमात्राभ्यः स्थूलं यातनाक्षमं नरकादिष्वन्यच्छरीरमुपपद्यते । कुतोऽन्यत् । सूक्ष्माल्लिङ्गात् ।। १६ ।।

तेनानुभूय ता यामीः शरीरेणेह यातनाः ॥
तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ १७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **यमो** नाम देवताविशेषः दुष्कृतिनां निग्रहादिकृत्। तद्दृष्टा **यातना** अस्य। **ता अनुभूय।** तेन पांचभौतिकेन **शरीरेण।** तानि शरीराणि पुनः **प्रलीयन्ते** तासु सूक्ष्मासु **भूतमात्रासु** ॥ १७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **प्रलीयन्ते** यातनादेहजनकानि स्थूलभूतानि ॥ १७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **तेन** निर्गतेन **शरीरेण** ता यमकारिता यातना दुष्कृतिनो जीवाः सूक्ष्मानुभूतस्थूलशरीरनाशे तेष्वेवारम्भकभूतभागेषु यथास्वं **प्रलीयन्ते** तत्संयोगिनो भूत्वाऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** फलितमाह **तेनेति।** **तेन** यातनार्थसृष्टेन। भोगानन्तरं यातनाशरीरनाशे ते तु लिङ्गदेहावच्छिन्ना जीवास्तेष्वेव भूतेषु लिपन्त इव प्रतीयन्ते संयोगिनो भवन्तीति केचित्। वस्तुतस्तु यातनानुभवानन्तरं तदारम्भकाणिस्वस्वभागे लीयन्ते अत एवोक्तं विभागशः तथा च श्रुतिः। पृथिवीशरीरमित्यादि ॥ १७ ॥

(५) **नन्दनः।** क्षेत्रज्ञा**स्तेन** शरीरेण **यामीर्य**मसंबन्धिनीस्ता **यातना** अनुभूय **तास्वेव** पञ्चभूतमात्रासु फलभोगान्ते तद्विनाशश्च न्यायसाम्याद्याख्याताविव्यनुसंधातव्यमिति ॥ १७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** ततः लिङ्गशरीरप्राप्त्यनन्तरं ता **यामीर्यातनाः** शरीरेणानुभूय तास्वेव भूतमात्रासु विभागशः प्रलीयन्ते ॥ १७ ॥

(७) **मणिरामः।** **तेन** शरीरेण यत् परलोके उत्पन्नं शरीरं तेन। ताः **यामीः** यमकारिताः **यातनाः** दुःकृतिनः जीवाः अनुभूय **तास्वेव** भूत्वा तन्मात्रासु स्थूलशरीरनाशेष्वेवाऽरंभकभूतभागेषु **भागशः** यथाभागं **प्रलीयन्ते** तत्संयोगिनो भूत्वा अवतिष्ठंत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **तेनेति।** **तेन** शरीरेण **ता** यमसंबन्धिन्यो **यातना** दुष्कृतिवतानुभूता न भवन्ति। तच्छरीरारंभकाणि पृथिव्यादीनि भूतानि तेष्वेव भूतभागेषु तन्मात्राख्येषु यथा स्वं प्रलीयन्ते ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयासुखोदर्कान्दोषान्विषयसङ्गजान् ॥
व्यपेतकल्मषोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **विषयसङ्गा**त्प्रतिषिद्धविषयोपसेवनात्प्रतिषिद्धान् ततः सङ्गाच्च ये जाता **दोषाः** पापनिर्मिताः। नरकाद्दुःखान्यनुभूय तेन च दुःखोपभोगेन **व्यपेतकल्मषो**ऽपहतपाप्मा चेति। **तावेवोभौ महौजसौ।** 'कावुभौ। महान् क्षेत्रज्ञश्च तौ प्रकृतौ। अनन्तरश्लोकेन च क्षेत्रज्ञ एवानुभविता सुखदुःखयोः। **स** इति च तस्यैव परामर्शोऽतः क्षेत्रज्ञमभ्येतीति प्राप्तम्। तच्च विरुद्धम्। स एव प्राप्यः प्रापकश्च'। सत्यम्, औपचारिको भेदोऽभिप्रेतः। 'अभ्येती'त्ययमर्थः एतावन्मात्रशेषो भवति। यदुत क्षेत्रज्ञतया प्राणादि-

संघातात्मकेन महानिति व्यपदिष्टेन फलेषु तावन्मात्रः परिशिष्यते। लिङ्गजीवश्च क्षेत्रज्ञः। अन्ये तु महत्परमात्मानाविति व्याचक्षते। **असुखोदर्कान्** क्षीणे पाप उत्तरकालं सुखमनुभूयते। प्रतिपन्थिनि पापे स्वल्पेऽपि न सुखोत्पत्तिः। यथा स्वल्पेऽप्यजीर्णे न भोजनं सुखाय ॥ १८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** स **महान**नुभूयेत्यसमानकर्तृत्वेऽपिभुक्त्वा। अनुभूय फलतः। **दोषान**धर्मान्। भोगेन क्षीयमाणपापस्ता**वुभौ** जीवपरमात्मानौ **महौजसौ** महाप्रभावौ **अभ्येति** महदाख्यो जीवोपाधिः प्रलयकाले ॥ १८ ॥

(३) **कुल्लूकः। स** शरीरीभूत सूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नो निषिद्धशब्दस्पर्शरूपरस-गन्धाख्यविषयोपभोगजनितयमलोकदुःखाद्यनुभूयानन्तरं भोगादपहतपाप्मा **तावेव** महत्परमा-त्मानौ महावीर्यौ द्वावाश्रयति ॥ १८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अत एव स्थूलदेहे नष्टे लिङ्गात्मनो भोगान्तरं वक्तुकाम आह **स** इति। **स** लिङ्गोपलक्षितो जीवः। **स** इत्यनेन तस्यैव परामर्शो योग्यत्वात् स जीव इत्युत्तरे परामर्शात्। पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यत इति भगवदुक्तेश्च। **असुखो-दर्कान्।** उदर्कं फलमसुखरूपं येषां दोषाणां पापानां ते तथा तान् विषयसंगजान् निषिद्ध-ब्रह्मवधादिविषयनिमित्तकान् विषयासक्तिजान्वा **अनुभूय** भुक्त्वा **व्यपेतकल्मषः** व्यपेतं कल्मषं भोगेन यस्माल्लिङ्गावच्छिन्नादात्मनस्तेन देहेन कृतभोगस्यैवात्मनः स्थूलदेहनाशे **अभ्येति** अनुगच्छति शरीरान्तरारम्भाय न चेदमप्रामाणिकम्। तद्यथा पेशस्कारः पेशसोमा-त्रामुपादायान्यं नवतरं रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा अन्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा। ब्राह्मं वान्येषां वा भूताना-मिति श्रुतेः। अयमर्थः। यथा पेशस्कारी सुवर्णाभरणादिकृत् जीर्णकुण्डलादिसुवर्णमादाय नूतनं कुरुते एवं लिङ्गोपलक्षितात्मापि पूर्वं देहं निहत्य म्रियमाणं त्यक्त्वा अविद्यां जडतां गमयित्वा तस्य देहस्य सारभूतमादाय शरीरान्तरं कुरुते। पित्र्यं पितृलोकभावादिसमर्थं इति। यातनादेहनाशे **तौ** महत्क्षेत्रज्ञौ **महौजसौ** महावेगौ यावन्मनःक्षिपेत्तावदादित्यं गच्छेदिति श्रुतेः। समर्थौ वा ॥ १८ ॥

(५) **नन्दनः।** क्षेत्रज्ञस्य यातनाशरीनाशेऽपि न कर्मविनाश इत्याह **सोऽनुभूया-सुखोदर्कानिति। स** इति क्षेत्रज्ञानां जातावेकवचनेन परामर्शः। **महौजसा**वक्षयवीर्यौ **ता**विन्द्रियवर्गा**वभ्येत्येव** प्राप्नोत्येव न कदाचिदपि द्वौ विमुञ्चतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

(६) **रामचन्द्रः। स** जीवः **व्यपेतकल्मषः तावेवोभौ** क्षराक्षरात्मकौ **अभ्येति** कीदृशौ **तौ महौजसौ** ॥ १८ ॥

(७) **मणिरामः। सः** शरीरः भूतसूक्ष्मादि लिंगशरीरावच्छिन्नः **विषयसंगजान्। असुखोदर्कान्** दोषान् निषिद्धशब्दस्पर्शादिविषयोपभोगजनितयमलोकदुःखादि **अनुभूय व्यपेतकल्मषः** भूत्वा **तावेवोभौ** महाक्षेत्रज्ञौ। **महौजसौ** महत्परिमाणौ **अभ्येति** आश्रयति ॥ १८ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **स** इति। **स** क्षेत्रज्ञोऽसुखोदयानि प्रतिशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यविषयोपभोगजानि यमलोके दुःखान्यनुभूयानन्तरमपहतपाप्मा **तावेव** महत्परमात्मानौ महावीर्यौ द्वावाश्रयति ॥ १८ ॥

(९) **भारुचिः**। महत्परमात्मानौ ॥ १८ ॥

तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह ॥
याभ्यां प्राप्नोति संपृक्तः प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥१९॥

(१) **मेधातिथिः**। "ननु च यदि 'तौ' महान् क्षेत्रज्ञश्च संबध्येते ततस्तस्य पश्यत इति 'तस्ये'ति कः संबध्यते। जीव इति केचित्। उक्तं च 'स एव क्षेत्रज्ञः स एव जीव' इति। **अथ** लिङ्गं, ननु च महच्छब्देन तदेवोक्तम्। अथान्तःकरणं महद्बुद्ध्यादि, तत्रापि कः संबन्धो लिङ्गस्य धर्माधर्माभ्याम्। तद्धि सूक्ष्मं भूतरूपमेव। यथोक्तं 'तेषामिदं तु सप्तानाम्' इत्यत्रान्तरे। अतो मन्यामहे यदेवान्यैर्व्याख्यातमस्ति पूर्वश्लोके 'तावेवोभौ इति महत्परमात्मानौ बुध्येते' इति तदेव युक्तं पश्यामः। तयोर्हि दृष्टान्त उपपद्यते। महतः करणस्य सतः कर्तृत्वोपचारात्। काष्ठानि पचन्तीति यथा। **तस्येति** च क्षेत्रज्ञस्य परामर्शभेदोपपत्तिः। परमात्मनश्च क्षेत्रज्ञाश्रययोर्धर्माधर्मयोर्दृष्टान्तवचनं सर्वस्य सुखदुःखोपभोगस्य तदधीनताख्यापनार्थम्। यथोक्तं 'ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वाश्वभ्रमेव वा'। प्रेरणा च धर्माधर्मनियमितेच्छैव। "ननु च धर्माधर्मयोरिच्छां प्रति नियन्तृत्व ऐश्वर्यं हीयते"। तथा शारीरके दर्शितं, यथेह राजा सेवानुरूपं ददाति न च तस्येश्वरत्वमपैति। अतो महत्परमात्मानौ पश्यत इति व्यपदिश्यते। **तस्येति** क्षेत्रज्ञज्ञानम्। "तदप्ययुक्तमुत्तरग्रन्थविरोधात्। **ताभ्यां प्राप्नोति संपृक्त इति**। न हि परमात्मना कस्यचित्संपर्कः संबन्ध उच्यते। न च परमात्मना कश्चित्संबन्धोऽपि"। एवं तर्ह्यत्र **याभ्यामि**ति नैवं महत्परमात्मानौ संबध्येते। किं तर्हि? धर्मः पापं च। तयोरपि प्रकृतत्वात्। **तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चेति**। यदि महच्छब्देनान्तःकरणमुच्यते, सुतरामनुपपत्तिः। न हि परमात्मनो द्रष्टृत्वे करणापेक्षा। अधिकरणमेव हि बोधिपरमात्मस्वरूपमभ्येति 'तावेव चोभाविति'। कीदृशमेतदभिगमनम्। यदि तद्भावापत्तिः सा नैव कल्मषव्यपायमात्रसाध्या। अथ तत्प्राप्तिप्रवणता, साऽपि नैव प्रलीनेषु भूतेष्वशरीरस्य भवति। तस्मात्तौ **धर्मं पश्यतस्तस्य** 'तस्यै'वात्मन इति पूर्ववन्नेयम् ॥ १९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **धर्मं** भुक्तावशिष्टम्। धर्मपापदर्शनं चात्र तत्फलप्रकाश एव। पश्यतो ज्ञानस्य तदधीनत्वात्। **अतन्द्रितौ** नित्यप्रकाशौ ॥ १९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। **तौ** महत्परमात्मानावनलसौ **तस्य** जीवस्य **धर्मं** भुक्तशेषं **च पापं** सह विचारयतो **याभ्यां** धर्माधर्माभ्यां युक्तो जीवः परलोकेहलोकयोः **सुखदुःखे** प्राप्नोति ॥ १९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। न कर्मणा लिप्यते पापकेन अनन्वागतं पापेनान्वागतं **पुण्येने**ति श्रुतेरात्मनोऽसंगत्वम्। प्रतिपादयन् स्थूलदेहावच्छिन्नकर्तृत्वमनुवदन्नाह **ताविति**। **तौ**

महाक्षेत्रज्ञौ यागादिजं धर्मं ब्रह्महत्यादिजं पापं सन्निधानेन **पश्यतः** कारयतो वाधिष्ठानं स्थूलं देहं विना तददर्शनात् स्थूलदेहावच्छेदभेदमन्तरेणात्मनः पापाद्यकर्तृत्वात् तदवच्छेदेनैव कर्तृत्वात्। तथा च श्रुतिः। शरीरे पाप्मनो हित्वेति स्थूलदेहप्रसूतपापपुण्ये इत्यर्थः। **याभ्यां** महत्क्षेत्रज्ञाभ्यां **संपृक्त**स्तदध्यासापन्नः सन्शुभाशुभफलं **प्राप्नोति** भुङ्क्ते ॥ १९ ॥

(५) **नन्दनः**। धर्मं पापं **च पश्यतः** कर्तुमुद्युक्तस्य **तस्य** क्षेत्रज्ञस्य **ताविन्द्रियवर्गा-वतन्द्रितौ** जागरुकौ सह संहते कारणे भवत इत्यर्थः। न केवलं कर्मकाल एव सह भवतः किंतु तत्फलभोगकालेऽपीत्युत्तरार्धेन **याभ्यामि**न्द्रियवर्गाभ्याम् ॥ १९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **तौ** क्षराक्षरात्मकौ **तस्य** धर्मं पापं तत्कृतौ भूयः **पश्यतः याभ्यां** क्षराक्षराभ्यां **संपृक्तः** प्रेत्येह च हिताहितं प्राप्नोति ॥ १९ ॥

(७) **मणिरामः**। **तौ** महत्परमात्मानौ **अतंद्रितौ** अनलसौ **तस्य** जीवस्य। धर्मं पापं च सह पश्यतः। **याभ्यां** धर्मपापाभ्यां **संपृक्तः** युक्तः जीवः प्रेत्येह च सुखाऽसुखं प्राप्नोति ॥ १९ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **ताविति**। **तौ** महत्परमात्मानावेव त्रस्तौ **तस्य** क्षेत्रज्ञस्य धर्माधर्मौ सह विचारतो **याभ्यां** युक्तो क्षेत्रज्ञः परलोकेहलोकयोः सुखदुःखं प्राप्नोति ॥१९॥

(९) **भारुचिः**। तौ च तत्कृतां धर्मगतिं दृष्ट्वा ॥ १९ ॥

यथाचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पशः ॥
तैरेव चावृतो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्नुते ॥ २० ॥

(१) **मेधातिथिः**। **प्रायशो** बाहुल्येन। **तैरेव भूतै**र्महदादिभिर्महाभूतपर्यन्तैः **स्वर्गे सुख**माप्नोति ॥ २० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **प्रायशो** बाहुल्येन धर्मम्। **तैरेव** स्वर्गाय देहजनकैः ॥ २० ॥

(३) **कुल्लूकः**। स यदि जीवो मानुषदशायां बाहुल्येन धर्ममनुतिष्ठत्यल्पं चाधर्मं तदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः स्थूलशरीररूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥

(४) **राघवानन्दः**। आत्मानात्मानौ विविच्य तयोरध्यासवशात्पापादिकर्तृत्वमित्युक्तं संप्रति प्राप्ताध्यासमात्मानमनूद्य धर्माधर्माल्पानल्पत्वापेक्षया स्वर्गनरकौ स्यातामित्याह यदीति द्वाभ्याम्। **स** लिङ्गदेहाध्यासमापन्नश्चिदात्मा तैः स्थूलदेहादाकृष्य नीतैर्भूतैरावृतः परिष्वक्तः **स्वर्गे** पुण्यलोके **उपाश्नुते** भुङ्क्ते ॥ २० ॥

(५) **नन्दनः**। अथ क्षुधापापयोः किं प्रथममनुभूयत इत्यपेक्षयामाह **यथाचरति** धर्मं स इति। **स** क्षेत्रज्ञः **प्रायशः** बहुलं **अल्पशः** अल्पं **तैः** पूर्वोक्ताभिः पञ्चमहाभूतमात्राभिः पञ्चभूतारब्धशरीर इत्यर्थः ॥ २० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **स** जीवः यदि धर्मं प्रायशः आचरति अल्पशः अधर्मं आचरति **तैरेव** भूतैः सह स्वर्गाय देहजनकैः ॥ २० ॥

(७) **मणिरामः। तैरेव भूतैः** पृथिव्यादिभूतैः स्थूलशरीरतया ।। २० ।।

(८) **गोविन्दराजः। यथाचरतीति। स** क्षेत्रज्ञो यदि बाहुल्येन धर्ममनुतिष्ठति स्वल्पमधर्मं तदा **तैरेव** पृथिव्यादिभूतैः युक्तः पाञ्चभौतिकशरीरः स्वर्गे सुखमनुभवति ।। २० ।।

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममल्पशः ।।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ।।२१।।

(१) **मेधातिथिः।** "ननु च 'पंचभ्य एव मात्राभ्यः शरीरं दुष्कृतिना'मित्युक्तं किमिदानीमुच्यते **तैर्भूतैः परित्यक्त** इति"। उच्यते। न भौतिकं शरीरं नाप्यशरीरस्य यातनाः। किं तर्हि? अत्यन्तविलक्षणे ते मानुषशरीरेऽतोऽन्यान्येतानि मृदुस्निग्धसुकुमारशरीरारंभकाण्यत्यन्तविलक्षणानि। दुःखाभिघातनिष्कृत्या **परित्यक्त** उच्यते। यानि शरीराणि स्वर्गभोग्यानि तैः **परित्यक्तः** ।। २१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तैर्भूतैरै**हिकस्वर्गीय देहजनकैः **त्यक्तो** मृत इत्यर्थः ।। २१ ।।

(३) **कुल्लूक। यदि** पुनः **स** जीवो मानुषदशायां बाहुल्येन पापमनुतिष्ठत्यल्पं च पुण्यं तदा **तैरेव भूतै**र्मानुषदेहरूपतया परिणतै**स्त्यक्तो** मृतः सन्नन्तरं पञ्चभ्य एव मात्राभ्य इत्युक्तरीत्या यातनानुभवोचितसंपातकठिनदेहो **यामीः** पीडा अनुभवति ।। २१ ।।

(४) **राघवानन्दः।** अधर्मबाहुल्ये त्वाह **यदीति।** धर्मादिकर्तृत्वावच्छेदकदेहजैः परित्यक्त इति नारकिदेहो मायिको भौतिकत्वेऽसिपत्रकुम्भीपाकाद्यनुपपत्तिः अथवा भूतैर्भूतारब्धैः पुष्कलैरिन्द्रियैर्नारकिन इन्द्रियसाकल्यानुपयुक्तत्वेन कादाचित्कत्वात् परिवर्जयेत् परिवर्जनार्थः अपरित्यक्त इत्यर्थो वा ।। २१ ।।

(६) **रामचन्द्रः। यामीः** यातनाः प्राप्नोति ।। २१ ।।

(८) **गोविन्दराजः। यदीति। यदि** पुनरसौ क्षेत्रज्ञो बाहुल्येनाधर्ममनुतिष्ठति। स्वल्पं धर्मं तदा **तैरै**हिकशरीरारंभकै**र्भूतैः** परित्यक्तः पञ्चभ्य एव मात्राभ्य इत्याद्युक्तनीत्या कठिनशरीरो **याम्या** यातनाः प्राप्नोति। एतेनैतदुक्तं भवति। अधर्मबाहुल्येन याम्या यातना अनुभवति। अधर्मबाहुल्येन पुनर्धर्मफलं परलोकेऽनुभूयाधर्मफलमिहलोके एवोपभुंक्त इति ।। २१ ।।

(९) **भारुचिः।** अधर्मभूयस्त्वात् ।। २१ ।।

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।।
तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः ।। २२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** प्राग्व्याख्यातोऽयम्। एतच्चास्य श्लोकचतुष्टयस्य तात्पर्यम्। यदि भूयानधर्मस्तदा याम्यो यातनाः। न तु स्वल्पेऽधर्मेऽस्मिन्नेव लोके सुखानुभवेन स्वर्गावाप्तिः ।। २२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **तान्येव** तज्जातीयान्यैवैहिकस्वर्गीय देहारम्भकाणि भागशः प्रविभक्तानि पञ्चापि ।। २२ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** स जीवो यमकारितास्ताः पीडास्तेन कठिनदेहेनानुभूय ततो भोगेनापहृतपाप्मा तान्पञ्चजरायुजादिशरीरारम्भकान्पृथिव्यादिभूतभागानधितिष्ठति मानुषादिशरीरं गृह्णातीत्यर्थः ।। २२ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** स जीवो घटीयन्त्रवद्भ्रमतीत्याह **यामीरिति ।** **प्राप्य** भुक्त्वा **वीतकल्मषः** तन्नरकप्रारम्भकपापान्मुक्तः । अप्येति तानि नारकिशरीराच्छरीरान्तरारम्भकाणि । पूर्वशरीरात् **भागशः** भागं भागमवाप्य । स्थूलदेहान्तरार्थमभ्येत्यनुगच्छतीत्यन्वयः ।। २२ ।।

(५) **नन्दनः ।** अथ नरकभुक्तावशिष्टदुष्कृतस्य क्षेत्रज्ञस्य पुनरावृत्तिमाह **यामीस्ता यातनाः प्राप्येति जीवः** क्षेत्रज्ञः **तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति** पुनरपि कर्मभूमौ जायत इत्यर्थः । एतेन स्वर्गभुक्तावशिष्टकृतस्यापि क्षेत्रज्ञस्यापि कर्मभूमिप्राप्तिर्न्यायसाम्यादुक्तेत्येवमवगन्तव्यम् ।। २२ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** जीवः **ताः यामीः** यमसंबन्धिनीः **यातनाः** प्राप्य तान्येव पञ्चमहाभूतानि पुनः भागशः अभ्येति ।। २२ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** **यामीरिति ।** **स** क्षेत्रज्ञः **ता याम्या** यातनास्तेन क्रूरशरीरेणानुभूय ततोऽपहृतपाप्मनाऽन्ये ये जरायुजादिशरीरारंभकान् पृथिव्यादिभूतभागान् पुनरप्येत्यैहिकं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ।। २२ ।।

(९) **भारुचिः ।** पुनरस्य कर्मजस्य शरीरस्य प्रतिपत्त्यर्थं **ता** एव पञ्चभूतमात्रा अभ्येति । येन न ताभिर्विना पुरुषस्योपभोगस्सम्भवति ।। २२ ।।

एता दृष्ट्वाऽस्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।।
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ।।२३।।

(१) **मेधातिथिः ।** स्वल्पार्थोऽयम् । **धर्मतोऽधर्मत** इति नञः प्रश्लेषः । धर्माधर्मनिमित्तात् । **जीवस्य** क्षेत्रज्ञस्यात्मनः । **स्वेनैव चेतसा** शास्त्रप्रामाण्यात्तदनुभवेत् । कृत्स्नशास्त्रार्थफलोपसंहारः ।। २३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** धर्मतो गतिं स्वर्गम् । अधर्मतश्च नरकम् ।। २३ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** **अस्य** जीवस्यैता धर्माधर्महेतुकाः स्वर्गनरकाद्युपभोगोचितप्रियाप्रियदेहप्राप्तीरन्तःकरणे ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने मनः सदा सङ्गतं कुर्यात् ।। २३ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** गतीरनुवदन्धर्ममेव कर्तव्यतयोपदिशति **एता इति ।** धर्माधर्माभ्यामेव गतयः स्वर्गे नरके च जीवस्य भवन्तीति प्रमाणतो दृष्ट्वा धर्म एव कर्तव्यतया मनो देयमिति । तथा च श्रुतिः ।। धर्मेण पापमपनुदति । धर्मात्सुखं च ज्ञानं चेति स्मृतिः ।। श्रुतिस्मृत्योर्धर्मस्यैव ज्ञानादिहेतुत्वात् ।। २३ ।।

(५) **नन्दनः**। यत एवमत आह **एता दृष्ट्वास्य जीवस्येति**। धर्मे सदा मनो दध्यान्नाधर्म इत्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। धर्मतोऽधर्मतश्च जीवस्य एता गतीः स्वेनैव चेतसा दृष्ट्वा मनः सदा दध्यात् ॥ २३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **एता इति**। अस्य क्षेत्रस्यैता धर्महेतुकाः स्वर्गादाविष्टानिष्ट शरीरप्राप्तीः स्वबुध्या ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने जानीयाद्यैर्युक्तो महात्मा इमान् सर्वान्स्थावरजङ्गमरूपान् पदार्थान् निःशेषेण व्याप्य स्थितः सर्वगत्वात् ॥ २३ ॥

(९) **भारुचिः**। शास्त्रसंस्कृतेनेत्यर्थः एतच्च प्रकरणं प्रायश्चित्ततया **विज्ञेयम्**। अथवा कृत्स्नशास्त्रशेषतयैव विज्ञेयम्। यस्मादत्रेष्टानिष्टफलप्रदर्शनमधर्मपरिहाराय धर्मस्वीकरणाय चार्थात् सम्भवति ॥ २३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ॥
यैर्व्याप्येमान्स्थितो भावान्महान्सर्वानशेषतः ॥२४॥

(१) **मेधातिथिः**। धर्माधर्मयोः कर्मकाण्डोपयोगि यत्तदुक्तम्। इदानीं विद्याकाण्डमारिप्सते। तत्र द्वैताश्रयमिव तावदंगार्थं प्रक्रियते। सत्त्वादयस्त्रयो गुणा **आत्मनः**। नात्रात्मा जीवः। किं तर्हि? **महानेव**। **आत्मशब्दः** स्वभाववचनो न प्रत्यक्त्ववचनः। निर्गुणो हि पुरुषः। अथवा भोग्यतया भोक्तुरेवात्मनः संबन्धित्वेन व्यपदिश्यते। महानिति च प्रधानमेवोच्यते, प्रत्यासत्तेः। आद्या हि विक्रियोद्भूतिः प्रधानस्य महदाख्या। यथा जीवन्त्यो जीवतौ प्रमावस्थावाप्यभवान् विकारानवस्थितः' प्रकृतित्वात्सर्वधिकाराणामिदमुच्यते ॥ २४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **आत्मनो** महत्तत्त्वस्य भागभूता ॥ २४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणगुणलक्षणानि आत्मोपकारकत्वादात्मनो महतो **गुणान्** जानीयाद्यैर्व्याप्तो महानिमान्स्थावरजङ्गमरूपान्पदार्थान्निःशेषेण व्याप्य स्थितः ॥ २४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। ननु किमिति धर्ममेव नाचरेत् इति चेत् गुणपारतंत्र्यान्नाचरतीत्याह **सत्त्वमिति**। **आत्मनः** आत्मावच्छेदस्यान्तःकरणस्य **गुणान्** महत्त्वाख्यस्य **यैः** सत्त्वादिभिः **भावान्** पदार्थान् प्राणिनो वा अत आह महान् लिङ्गशरीरप्रधानं **बुद्धिः**। **अशेषतो**ऽनवशेषेण ॥ २४ ॥

(५) **नन्दनः**। अथ गुणतोऽपि कर्मनिर्वृत्तिविशेषं विवक्षन्गुणविभागं तावदाह **सत्त्वं रजस्तमश्चेति**। **आत्मनः** महत्तत्त्वस्य तथा चोक्तम् ॥ महामनौ मतिश्चात्मा प्रबुद्धिः ख्यातिरीश्वर इति। **यैर्गुणैरिमान्भावान्पदार्थान्महान्महत्तत्त्वम्** ॥ २४ ॥

(६) **रामचन्द्र.** । सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि **आत्मनः** महत्तत्त्वस्य गुणान्विद्यात् । **यैः** सत्त्वरजस्तमोभिः **महान्** महत्तत्त्वमेव **अशेषतः सर्वान्** सात्त्विकादिभावान् **व्याप्य** स्थितः । तद्यथा सात्त्विकाहंकारराजसाहंकारस्तामसाहंकारश्चेति स्थितः । यद्वा महान् जीवः ॥ २४ ॥

(९) **भारुचिः** । सत्त्वादीनामात्मगुणत्वं वक्ष्यति । सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानमित्येवमादि । ज्ञानादयश्च पुरुषधर्मा यतः सत्त्वादीनामात्मगुणत्वमुच्यते, अधिकृतधर्माधर्मापेक्षया । अपरे त्वाहुः– सत्त्वादीनामनात्मगुणानामपि तदर्थत्वादात्मगुणमिदमुच्यते, प्रधानं चेहात्मशब्दे-नोच्यते ॥ २४ ॥

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ॥
स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ २५ ॥

(१) **मेधातिथिः** । यद्यपि सर्वं त्रिगुणं तथापि **यो यदा गुणः साकल्येन** कात्स्न्येना-**तिरिच्यते** 'आधिक्यं प्राप्नोति' पूर्वकर्मातिशयवशात्स **तदा** पुरुषस्य गुणान्तरमभिभवति । अतः शरीरी तद्गुणप्रायो भवति । तदीयमेव धर्ममादर्शयति, गुणान्तरं जहातीव ॥ २५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **साकल्येना**न्येषु गुणेषु न्यूनेष्वशक्तेष्वयं पूर्णत्वे**नातिरिच्यते** । तद्गुणप्रायं तद्गुणसधर्मकव्यापारम् ॥ २५ ॥

(३) **कुल्लूकः** । यद्यपि सर्वमेवेदं त्रिगुणं तथापि यत्र **देहे येषां** गुणानां मध्ये यो गुणो यदा साकल्येनाधिको भवति तदा तद्गुणलक्षणबहुलं तं देहिनं करोति ॥ २५ ॥

(४) **राघवानन्दः** । ननु गुणानां महदाश्रितत्वे कर्तुः किमायातं तत्राह **य** इति । **एषां** गुणानां मध्ये **देहे** लिङ्गदेहे **अतिरिच्यते** गुणद्वयमभिभूय **यो** गुणः प्रधानः स्यात्, तद्गुणप्रायं तद्गुणरूपचेष्टाकारिणम् । **शरीरिणं** जीवम् । **करोति** जीवोऽपि तदनुरूपं चेष्टत इति भावः ॥ २५ ॥

(५) **नन्दनः** । **एषां** सत्त्वादीनां मध्येऽतिरिच्यते इतरौ गुणावभिभूयोद्भवति **तद्गुणप्रायं** तद्गुणबहुलं करोति सत्त्वस्य साकल्यं ज्ञानसुखादिरूपाणां सामग्र्यं रजसस्तु रागद्वेषादिरूपाणां तमसस्तु प्रमादाज्ञानादिरूपाणाम् ॥ २५ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । यदा **एषां** त्रयाणां मध्ये **यो** गुणः साकल्येन **देहे अतिरिच्यते** देहं व्याप्य गुणः तिष्ठति तदा **सः** सत्त्वादिगुणः **तं** पुरुषं तद्गुणप्रायं सात्त्विकेन सह **वर्तते सः** सात्त्विको भवति । एवमग्रे ऊह्यम् ॥ २५ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **य** इति । **एषां** सत्वादीनां मध्याद्यो गुणः पूर्वकर्मवशेन यस्मिन्का-लेऽतिशयेन शरीरे अधिको भवति **स** गुणस्तस्मिन्काले **तं** क्षेत्रज्ञं तं वशवर्तिनं **करोति** । ततश्च तत्सार्धर्मेवाधर्मे प्रवर्तते ॥ २५ ॥

(९) **भारुचिः** । पूर्वकर्माश्रयवशात् कस्यचित् कदाचिदत्रातिरेको भवति ।

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ॥
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ २६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सामान्यमेतदेषां लक्षणं व्यापि सर्वप्राणिषु। **ज्ञानं** वेदकम्। **अज्ञानं** मोहः। न यथा मदमूर्च्छाद्यवस्थास्वचैतन्यमेव। उभयरूपता **रजः**। रागद्वेषशब्देनोभयधर्मयोग उच्यते। नापि सम्यक्ज्ञानवशानामतिशयेन क्रोधो न चातिप्रसादः। तत्तद्रजः। **वपुः** स्वभावः। अनुच्छेदाब्दीजवासनाया आब्रह्मप्राप्तिस्थितत्वात् ॥ २६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **सत्त्वं** ज्ञानव्यापारम्। व्यापारसत्त्वयोरभेदविवक्षया सामानाधिकरण्यम्। एवमुत्तरत्र। एतत् ज्ञानादि **एतेषां** सत्त्वादीनाम्। **व्याप्तिमव्याप्तिकम्।** वपुरिव वपुः ॥ २६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** संप्रति सत्त्वादीनां लक्षणमाह **सत्त्वमिति।** यथार्थावभासो ज्ञानं तत्सत्त्वस्य लक्षणं एतद्विपरीतम**ज्ञानं** तत्तमोलक्षणं विषादाभिलाषं मानसकार्यं रजोलक्षणं स्वरूपं तु सत्त्वरजस्तमसां प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकम्। तथा च पठन्ति "प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशवृत्तिनियमार्थाः अन्योऽन्याभिभवजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः" एतच्चैषां स्वरूपमनंतरश्लोकत्रयेण वक्ष्यति **एतेषां** सत्त्वादिगुणाना**मेतत्** ज्ञानादि सर्वप्राणिव्यापकं लक्षणम् ॥ २६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** गुणाननूद्य तत्कार्यमाह **सत्त्वमिति। सत्त्वं ज्ञानमिति** कार्यकारणयोरभेदविवक्षया ॥ सत्त्वात्संजायते ज्ञानमिति स्मृतिः एवमुत्तरत्र अज्ञानमिति छेदः। **सर्वभूताश्रितं** पाञ्चभौतिकं वपुः अस्य देवादिरूपेण सात्त्विकादिभेदभिन्नम् ॥ २६ ॥

(५) **नन्दनः।** अथ गुणानां स्वरूपमाह **सत्त्वमिति। ज्ञानं** ज्ञानरूपं **अज्ञानम**ज्ञानरूपं **रागद्वेषौ** रागद्वेषरूपौ **एतेषां** गुणानां एतव्द्याप्तिमदेतव्द्याप्तिविकं **वपुः सर्वभूताश्रितं** सर्वप्राण्याश्रयम् ॥ २६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **सत्त्वं** ज्ञानरूपं **तमः** अज्ञानं **रागद्वेषौ** रजसः भवतः। **एतेषां** सत्त्वादीनां सर्वभूतान्येव आश्रयो यस्य तत् सर्वभूताश्रितवपुः एतत् अज्ञानादेतस्य व्याप्तिमत् ॥ २६ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** इदानीं सत्त्वादीनां लक्षणमाह **सत्त्वमिति।** यथावद्वस्तुस्वभावो ज्ञानं तत्सत्त्वम्। एतद्विपरीतमज्ञानं तत्तमः विषयाभिलाषमान स सर्वे रजइमे स सर्वप्राण्यवच्छिन्न **एषां** सत्त्वादीनां व्यभिचारी स्वभावः ॥ २६ ॥

(९) **भारुचिः।** सत्त्वादीनामिदं लक्षणं सर्वप्राणिषु ॥ २६ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मनि लक्षयेत् ॥
प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥२७॥

(१) **मेधातिथिः।** **प्रीतिसंयुक्तं** संवेदनं **शुद्धाभं** शुद्धमिवाभाति रजस्तमोभ्यामकलुषितं मदमानरागद्वेषलोभमोहभयशोकमात्सर्यदोषरहितम्। एवं सर्वम्। एषा चावस्था **स्वसंवेद्य**कस्यां वेलायां भवेत् ॥ २७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **प्रीतिः** सुखं तत्संयुक्तं **किंचित्प्रशान्तं** क्रोधादिरजोगुणशून्यम्। **शुद्धाभं** शुद्धप्रवृत्तिमूलं शून्यमाभासमानं च प्रकाशात्मकत्वात्। **सत्त्वं** सत्त्वज्ञम्॥ २७॥

(३) **कुल्लूकः।** तस्मिन्नात्मनि यत्संवेदनं प्रीतियुक्तं प्रत्यस्तमितक्लेशं प्रकाशरूपमनुभवेत्तत्सत्त्वं जानीयात्॥ २७॥

(४) **राघवानन्दः।** न केवलं ज्ञानादितेषां कार्यं सुखाद्यपीत्याह **तत्रेति** त्रिभिः। **प्रीतिसंयुक्तं** प्रीत्यां सुखे संयुनक्तीति तद्विषयकं यत आत्मनि लक्षयेत् सुखं लब्ध्वा जन्तुरविचल इवावतिष्ठते। एवं दुःखसंयुक्तम्। प्रशान्तं प्रत्यस्तमितक्लेशं **शुद्धाभं** स्वच्छं तत्र तदा समुद्रिक्तं सत्त्वमवधारयेत् निश्चिनुयात्। एवमुत्तरत्र॥ २७॥

(५) **नन्दनः। आत्मनि** मनसि शरीरे वा समस्तहेयविकारविधुरत्वात्प्रशान्तमिव समस्तदोषरहितत्वं **शुद्धाभं** शुद्धमिव॥ २७॥

(६) **रामचन्द्रः।** यतः **प्रीतिसंयुक्तं** प्रीतियुक्तः किंचिदात्मनि लक्षयेत्॥ २७॥

(८) **गोविन्दराजः।** अन्यान्यप्येवं लक्षणान्याह **तत्रेति**। तस्मिन्नात्मनि विनैव प्रीतिहेतुना यत्संवेदनं प्रीतियुक्तं अस्तमितक्लेशं अप्रकाशरूपमनुभवेत् तत्सत्त्वं जानीयात्॥ २७॥

(९) **भारुचिः।** कर्मप्रवृत्तेयं समासतः सत्त्ववृत्तिरात्मसंवेद्योच्यते॥ २७॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः॥
तद्रजोऽप्रतिपं विद्यात्सततं हर्तृ देहिनाम्॥२८॥

(१) **मेधातिथिः। दुःखेन समायुक्तं** संभिन्नं शुद्धं प्रीतिरूपं न भवत्यत उच्यतेऽ**प्रीतिकरं** दुःखानुविद्धतया प्रीत्या न युक्तम्। **अप्रतिपम**प्रत्यक्षं पारमार्थिकम्। एतद्रजसो रूपं हर्तृविषयेषु प्रवर्तकं स्पृहाजनकमित्यर्थः॥ २८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अप्रीतिर**धृतिः। हारि मनसः प्रवर्तकम्॥ २८॥

(३) **कुल्लूकः।** यत्पुनः संवेदनं दुःखानुविद्धमत एव सत्त्वशुद्धात्मप्रीतेरजनकं सर्वदा च शरीरिणां विषयस्पृहोत्पादकं तत्त्वनिवारकत्वात्प्रतिभक्षं रजो जानीयात्॥ २८॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **यत्त्विति।** अप्रतिघं प्रतिघातरहितं सुचञ्चलत्वात्। चलं चरज इत्युक्तेः **देहिनां** देहिनं मनो वा हारि अन्तर्मुखत्वात्प्रच्याव्यविषयप्रवणकारि॥ २८॥

(५) **नन्दनः।** हारि चित्तविक्षेपकरं **अप्रतिघमप्र**तिहतम्॥ २८॥

(६) **रामचन्द्रः।** अप्रत्यक्षं विद्यात् देहिनां सततं हारि एनसः प्रवर्तकम्॥ २८॥

(८) **गोविन्दराजः। यदिति।** यत्पुनः संवेदनं दुःखात् विद्वन्मन एव सत्त्ववच्छुद्धय आत्मप्रीतेरजनकं सर्वदा च शरीरिणं विषयस्पृहोत्पादकं तद्दुर्निवारत्वाद्रजोनविद्यमानप्रतिपक्षे रजो जानीयात्॥ २८॥

(९) **भारुचिः।** अत्रापि पूर्ववदर्थसमायोजना॥ २८॥

यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥२९॥

(१) **मेधातिथिः।** **मोहो** वैचित्यं युक्तायुक्तविवेकाभावः। **विषय** आत्मा स्वभावो यस्य। "ननु चायमविषयोऽन्तरात्मत्वादेव। तत्कथं विषयस्वभावः"। मोहविषयानुरागात् बुद्धिरिव एवमुच्यते। विषयाद्वाऽतीव बुद्धिस्तदात्मिका संपद्यत इति संख्यात्रैगुण्यं न त्वन्तर्बहि सत्त्वानामविशब्दम्। **अप्रतर्क्यं** तदनुमानगोचरम्। **अविज्ञेयं** अंतर्बहिःकरणानामगोचर इत्यर्थः ॥ २९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अव्यक्तः अप्रकाशः विषय आत्मा च यत्र। **अप्रतर्क्यं** तर्कवृत्तिविषयशून्यं तर्कविज्ञानाभ्यां रहितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यं अस्फुटविषयाकारस्वभावमतर्कणीयस्वरूपमन्तःकरणबहिःकरणाभ्यां दुर्ज्ञातं तत्तमो जानीयात् एषां च गुणानां स्वरूपकथनं सत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्नवता भवितव्यमित्येतत्प्रयोजनकम् ॥ २९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** **मोहसंयुक्तं** सदसद्विवेकरहितम्। **अव्यक्तविषयात्मकं** अस्फुटविषयस्वभावकं देहेन्द्रियाणां गुरुत्वाद्विषयोऽपि न रोचते। अत एवा**प्रतर्क्यं अविज्ञेयं** गुरुचरणकमेव तम इत्युक्तेः ॥ २९ ॥

(५) **नन्दनः।** **अप्रतर्क्य**मनुमानेन अविज्ञेयं प्रत्यक्षेण ॥ २९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यत् **मोहसंयुक्तं** स्यात् मोहो दुराचारता युक्तायुक्तविवेकाभावः **अव्यक्तं** विषयात्मकं **अप्रतर्क्यं** तर्कासहं मनोऽगोचरं अविज्ञेयं अन्तर्बहिःकरणानामविज्ञेयं तमस्तु उपधारयेत् ॥ २९ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **यदिति।** यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यमस्पष्टविषयाकारासत्स्वभावमतर्कणीयस्वरूपमन्तःकरणाभ्यां विज्ञातुमशक्यं तत्तमो जानीयादेवं च स्वरूपावधारणप्रयोजनं सत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्नवान्स्यादिति ॥ २९ ॥

(९) **भारुचिः।** तमोवृत्तिरपि पूर्ववद्विज्ञेया ॥ २९ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ॥
अग्र्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥३०॥

(१) **मेधातिथिः।** **त्रयाण**मेषामासेव्यमानानां यत्फलमुत्पद्यते उत्तमाधममध्यमं तद्वक्तव्यतया प्रतिज्ञायते। यस्मिन् गुणे उद्रिक्ते यः पुरुषस्य स्वभावो भवति स उच्यत इति प्रतिज्ञा ॥ ३० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **यः फलोदयोऽग्र्यो** मुख्यः। **मध्योऽ**ल्पापकृष्टः। **जघन्यो**ऽतिसूक्ष्मः ॥ ३० ॥

(३) **कुल्लूकः।** **एतेषां** सत्त्वादीनां **त्रयाणामपि गुणानां** यथाक्रममुत्तममध्यमाधमरूपो यः फलोत्पादकस्तं विशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

(४) **राघवानन्दः।** गुणानां फलभेदं प्रतिजानीते **त्रयाणामिति। फलोदयः** फलोत्पादः। **अग्र्यः** श्रेष्ठः। **जघन्यो**ऽधमः। **अशेषतः** एकैकगुणस्य निरवशेषेण ॥ ३० ॥

(५) **नन्दनः।** **अग्र्यः** सत्त्वस्य **मध्यो** रजसः **जघन्य**स्तमसः ॥ ३० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** एतेषां त्रयाणां सत्त्वादिगुणानां यः फलोदयः अग्र्यः मध्यः जघन्यः कनिष्ठः तमशेषतः प्रवक्ष्यामि ॥ ३० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **त्रयाणामिति।** एषां सत्वादीनां त्रयाणामपि यथाक्रमं उत्कृष्ट-मध्यमनिकृष्टरूपकार्योत्पत्तिस्तां निःशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

(९) **भारुचिः।** प्रतिज्ञाश्लोकः ॥ ३० ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥
धर्मक्रियाऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** तत्संबन्धगुणलक्षणमित्येवं वक्तव्यतया प्रतिज्ञायते। **सात्त्विक-मिति** कथंचिद्योजयितव्यम्। गुणो लक्ष्यते येन तद्**गुणलक्षणम्।** तत्कस्येति। सात्त्विकमिति संबन्धः। प्रयोजनं समुदायसम्बन्ध्यवयवा अपि दृश्यन्ते। तेनैतदुक्तं भवति–'सत्त्वस्य' गुण-स्यैतल्लक्षणम्। यथा देवदत्तस्य गुरुकुलम्। गुरुरूपसर्जनीभूतोऽपि देवदत्तपदेन सम्बध्यते, तद्वदेतत् द्रष्टव्यम्। पदार्था व्याख्याताः ॥ ३१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **सात्त्विकं** सत्त्वजन्यम्। **गुणस्य** तस्यैव **लक्षणं** चिन्हम्। एवमुत्तरत्र ॥ ३१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **वेदाभ्यासः** प्राजापत्याद्यनुष्ठानं शास्त्रार्थविबोधमृद्वार्यादिशौच-मिन्द्रियसंयमोदानादिधर्मानुष्ठानमात्मध्यानपरता एतत्सत्त्वाख्यगुणस्य कार्यम् ॥ ३१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** फलभेद एव सत्त्वादिगुणोद्रिक्ततालिङ्गमित्याह **वेदेति त्रिभिः। ज्ञानं** शास्त्रीयम्। **शौचं** बाह्याभ्यन्तरम्। तदुक्तम् ॥ मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धि-स्तथान्तरम् ॥ **धर्मक्रिया** नित्यनैमित्तिकाऽनुष्ठानम्। **आत्मचिन्ता** वेदान्तविचारणा ॥ श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतेः ॥ **सात्त्विकमुद्रिक्तसत्त्वकार्यम्।** गुणस्य लक्षणं तैरुद्रिक्तस्य सत्त्व-गुणस्योदयो लक्ष्यते। एवं सर्वत्र ज्ञेयम्। पूर्वं सत्त्वादीनां ज्ञानादिकार्यं स्वरूपतोऽस्तीत्युक्तम्। तथाहेश्वरकृष्णः। प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था इति। अत्रात्मपदं कार्य-कारणयोरभेदविवक्षया दुःखाभावादिव्यावृत्त्यर्थमुक्तमन्यथा ॥ सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव चेत्यादिविरुद्धम् ॥ ३१ ॥

(५) **नन्दनः।** **आत्मचिन्ता** शरीरात्मविवेकः सत्त्वरजस्तमसां फलं वक्ष्यामीति। प्रतिज्ञानं सात्विकं गुणलक्षणमित्येवं वदतोऽयमभिप्रायः ॥ ३१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **आत्मचिन्ता** आत्मनः परमेश्वरस्य चिन्ता ॥ ३१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। वेदाभ्यास इति।** वेदाभ्यासकृच्छ्राद्याचरणं शास्त्रावबोधो मृद्वारिशौचं इन्द्रियसंयमो दानादिधर्मानुष्ठानं चात्मध्यानमित्येतत् सत्त्वाख्यगुणसंबन्धिकार्यम् ।। ३१ ।।

(९) **भारुचिः।** सत्त्वादीनां त्रिभिः श्लोकैः फलोदयोऽयमुच्यते ।। ३१ ।।

आरम्भरुचिताऽधैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।।
विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ।। ३२ ।।

(१) **मेधातिथिः।** कर्मणां काम्यानां दृष्टार्थानामदृष्टार्थानां चारंभे रतिर्वृथारंभश्च। एतत् **राजसं लक्षणम्। अधैर्यम**ल्पेऽप्युपघातहेतौ चेतसोऽसमाश्वासः। दैन्यग्रहणमुत्साहत्यागः। **असत्कार्यं** लोकशास्त्रविरुद्धं तस्य **परिग्रह** आचरणम्। विषये **संगोऽजस्रं** पुनः पुनः प्रवृत्तिः ।। ३२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** आरम्भरतिता प्रवृत्तिरसिकता। **अधैर्यम**तुष्टिः। एवं तामसेऽपि ।। ३२ ।।

(३) **कुल्लूकः।** फलार्थं कर्मानुष्ठानशीलताऽल्पेऽप्यर्थे वैक्लव्यं निषिद्धकर्माचरणमजस्रं शब्दादिविषयोपभोग इत्येतद्रजोऽभिधानगुणस्य कार्यम् ।। ३२ ।।

(४) **राघवानन्दः। आरम्भरुचिता** काम्यकर्मनिष्ठता कर्मसंगेन देहिन इत्युक्तेः। **अधैर्यम**ल्पेऽप्यनर्थे महद्वैकल्पम्। **असत्कार्यपरिग्रहः** निषिद्धाचरणम् ।। ३२ ।।

(५) **नन्दनः। आरम्भरुचिता** कर्मपरता अधैर्यमिति पदम् ।। ३२ ।।

(६) **रामचन्द्रः। आरम्भरुचिता** लोकशास्त्रविरुद्धता। **अधैर्यं** असत्कार्यपरिग्रहः स्वीकारः विषयाणां उपसेवा ।। ३२ ।।

(८) **गोविन्दराजः। आरम्भरुचितेति।** फलार्थं कर्मारम्भायासक्तता स्वल्पेऽप्यनर्थे वैक्लव्यं शास्त्रविरुद्धकर्माचरणमनवरतं शब्दादिविषयोभोग इत्येतत् रजोभिधानगुणसंबन्धिकार्यम् ।। ३२ ।।

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ।। ३३ ।।

(१) **मेधातिथिः।** धनादिषु रागो **लोभः। क्रौर्यं** स्वल्पेऽपराधे वैरानुबन्धः। **नास्तिक्यं** प्रमादता। **भिन्नवृत्तिता** शीलभ्रंशः। 'चग्रहणेन' शिष्टनिगर्हणा। **याचिष्णुता** याचकत्वं, तच्छीलता। **प्रमादोऽ**नवधानं धर्मादिष्वपायपरिहारेष्वनादरः।

स्वप्नोऽधृतिरिति नञ्प्रश्लेषः ।। ३३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। भिन्नवृत्तिता** दुराचारता ।। ३३ ।।

(३) **कुल्लूकः।** अधिकाधिकधनस्पृहा निद्रालुता कातर्यं पैशुन्यं परलोकाभावबुद्धिराचारपरिलोपः याचनशीलत्वं संभवेऽपि धर्मादिष्वनवधानमित्येतत्तामसाभिधानस्य गुणस्य **लक्षणम्** ।। ३३ ।।

(४) **राघवानन्दः। अधृतिः** कातर्यम्। **क्रौर्यम**कृपालुता। **नास्तिक्यं** परलोकशून्यताधीः। **भिन्नवृत्तिता** आचारपरित्यागः धर्मेष्वनाश्वासो वा ॥ ३३ ॥

(५) **नन्दनः।** अधृतिरिति पदम् ॥ ३३ ॥

(६) **रामचन्द्रः। याचिष्णुता** याचकस्य भावः ॥ ३३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। लोभ इति।** अर्थपरत्वं निद्रालुता कातर्यं नैर्घृण्यं धर्माद्यभावबुद्धिराचारलोपो याचनशीलत्वं धर्मादिष्वनवधानमित्येतत् तमोऽभिधानगुणकार्यम् ॥ ३३ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ॥
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

(१) **मेधातिथिः। त्रिषु** कालेषु साम्योपचयापचयेषु वोत्तमाधममध्यमेषु च फलोदयेषु। **इदमिति** वक्ष्यमाणस्य निर्देशः ॥ ३४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। त्रयाणां** वेदाभ्यासादीनां **गुणानां** वर्गाणाम्। **त्रिषु** गुणेषु प्रकृतिभूतेषु। **सामासिकं** समासः संक्षेपः तद्युक्तं गुणचिन्हम् ॥ ३४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** एषां सत्त्वादीनां **त्रयाणामपि** गुणानां **त्रिषु** कालेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु विद्यमानानामिदं वक्ष्यमाणसाक्षेपिकं क्रमेण गुणलक्षणं ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** संप्रति संक्षेपतो गुणोद्रिक्तताज्ञानं संप्रति प्रतिजानीते **त्रयाणामिति। त्रिषु** भूतादिकालत्रयेषु। **सामासिकं** समासः संक्षेपः तत्र भवम् ॥ ३४ ॥

(५) **नन्दन. । इदं** वक्ष्यमाणं त्रिषु जीवेषु **सामासिकं** संक्षिप्तम् ॥ ३४ ॥

(६) **रामचन्द्रः। त्रयाणां** वेदाभ्यासादीनां गुणजकार्याणां **त्रिषु** गुणयुक्तेषु **सामासिकं** समासेन कृतं सामासिकं **क्रमशः** गुणानां सत्त्वादीनां लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। त्रयाणामिति।** एषां सत्वादीनां **त्रयाणामपि** गुणानां **त्रिषु** कालेषु भूतभव्यभविष्यद्वर्तमानेषु वर्तमानानामिदं वक्ष्यमाणसापेक्षिकं क्रमेण गुणलक्षणं विज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जति ॥
तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** यदुक्तं 'त्रिष्विति' कालनिर्देशस्तद्दर्शयति। **कृत्वा कुर्वन् करिष्यन्निति** च। कदाचित्त्रिष्वपि कालेषु कदाचिदन्यतरस्मिन्। 'किमर्थमहमेवमकरवं कथं शिष्टानामग्रतो भवामीति' **लज्जा** चेतसि परिखेदः ॥ ३५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। लज्जतीति** स्वत एव दुष्टत्वेनावधारितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** यत्कर्म कृत्वा कुर्वन्करिष्यंश्च लज्जावान्भवति कालत्रये द्वयोरन्यत्र वेति विवक्षितं तत्सर्वं तमः कार्यत्वात्तमोऽभिधानं गुणलक्षणं शास्त्रविदा बोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तद्व्यनक्ति **यदिति** त्रिभिः। लज्जते लोकावज्ञातः। **विदुषा** स्वानुभवं साक्षात्कुर्वता ॥ ३५ ॥

(५) **नन्दनः।** तमस्तावदाह **यत्कर्मेति** ॥ ३५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जत इति।** यत्कर्मातीतवर्तमानानागतकालानामन्यतममस्मिन् काले द्वयोर्वा कालयोः सर्वेषु कालेषु कर्तुर्लज्जां जनयति तत् सर्वं शास्त्रविदा तमःकार्यत्वात्तमोऽभिधानगुणलक्षणं बोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ॥
न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥ ३६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** '**लोके** साधुवादो ममैवं स्यादिति' बुद्ध्या यद्यागतपोधर्मणामाचरणम् तच्च ख्यापनार्थम्। यथा तीर्थकाकेभ्यो दानं राजनि स्पर्धया जल्पः शूद्रेभ्यः शास्त्रव्याख्यानम्। **पुष्कला**मित्यनेनानुषंगित्वात्ख्यातेः सहायतामाह। धर्मार्थं प्रवर्तमानस्य यदि जनाः प्रकाशयन्ति तादृशो धर्मो न दोषाय। तदुक्तं 'यथेक्षुहेतोरिति'। यथा महाभारताख्याने कृष्णद्वैपायनेनोक्तम्। यथेक्षुसक्तो युधि कर्षकोऽस्ति तृणानि वल्लीरपि संचिनोति। तथा नरो धर्मपथेन संचरन् यशश्च कामांश्च वसूनि चाश्नुते।' असंपत्तौ च कर्मफलानाम्। **न शोचति** न दुःखमस्ति। अथवा कर्मणामसंपत्तौ ॥ ३६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** न शोचत्यतिशायितपुरुषाणां भावात् ॥ ३६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** इह लोके महतीं ख्यातिं प्राप्नुयामित्येतदर्थमेव यो यत्कर्म करोति न परलोकार्थं न च तत्कर्मफलासंपत्तौ दुःखी भवति तद्रजः कार्यत्वाद्रजोगुणलक्षणं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** इच्छति परलोकनिरपेक्षतयैवैहिकीं **पुष्कलां** परिपूर्णां **ख्यातिं** यशोऽर्थे धर्मसेवनमित्युक्तेः। न शोचति **असंपत्तौ** कर्मणो असिद्धावपि पुनः कर्मान्तरमारभते न तु शोकेन ततो निवर्तत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(५) **नन्दनः।** शोचति विरज्यति **असंपत्ता**वनिष्पत्तौ ॥ ३६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** येन कर्मणा अस्मिल्लोके पुष्कलां ख्यातिमिच्छति च पुनः **असंपत्तौ** न शोचति तद्विज्ञेयं राजसम् ॥ ३६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। येनेति।** इह लोके महतीं कीर्तिं प्राप्नुयामित्येवमर्थमेव यत्कर्म करोति न च परलोकार्थं न च तत्कर्मसंपत्तौ दुःखी भवति तद्रजः कार्यं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ॥
येन तुष्यति चात्माऽस्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥

(१) **मेधातिथिः।** विस्पष्टोऽयम् ॥ ३७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। सर्वेण** प्रकारेण **ज्ञातुं** कर्तुमिच्छति ॥ ३७ ॥

(३) **कुल्लूकः। यत्कर्म** वेदार्थं सर्वात्मना ज्ञातुमिच्छति यच्च कर्माचरन्कालत्रयेऽपि न लज्जति **येन** येन कर्मणास्यात्मतुष्टिर्जायते तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणं ज्ञेयम् ॥३७॥

(४) **राघवानन्दः।** सर्वेण सोपकरणं यद्वेदार्थादिज्ञातुमिच्छति ज्ञात्वा चानुतिष्ठन्न लज्जते किंतु तुष्यति संतुष्टहृदयः स्यादित्यर्थः। ३७॥

(६) **रामचन्द्रः। यत्सर्वेण** कर्मणा ज्ञातुं कर्तुं यत् आचरन् न लज्जति **येन** कर्मणा अस्य आत्मा तुष्यति तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७॥

(८) **गोविन्दराजः। यदिति।** यत्सर्वात्मना ज्ञानविषया इच्छा भवति यच्च कर्म कुर्वन्कालत्रयेऽपि न लज्जति येन कर्मणाचर्यमाणेनास्य तुष्टिर्जायते तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणम् ॥ ३७॥

(९) **भारुचिः।** चतुर्भिः श्लोकैरर्थनिर्मलात्वादयं गुणलक्षणम् पूर्वश्लोकार्थः पुनरुच्यते। तल्लक्षणमेवेदं चापरमनेन प्रकारेणान्यथोच्यते ॥ ३७॥

तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते॥
सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रैष्ठ्यमेषां यथोत्तरम् ॥ ३८॥

(१) **मेधातिथिः।** "ननु च कामेऽपि सुखमस्ति। 'तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं' तत्सत्त्वलक्षणमिति प्राप्तम्। कथं तमसो लक्षणम्। उच्यते। मोहरूपं तमोऽत्र संवेदनमस्ति। तदपि सत्त्वस्यैव लक्षणं 'सत्त्वं ज्ञानम्' इत्युक्तत्वात्"। उच्यते। नात्र भोक्तृभोग्यभावावस्थाभिप्रेता। किं तर्हि? विषयगतस्पृहातिशयः। न च तस्यामवस्थायां सुखोत्पत्तिः। अव्यक्तविषयत्वं च विद्यते। कामप्रधानस्य युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वादस्त्येव मोहरूपता। ईदृशश्चात्र कामोऽभिप्रेतः। न यदृतौ शास्त्रार्थतया स्वदारेषु गमनौत्सुक्यम् ॥ ३८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** लक्षणं कार्यम् ॥ ३८॥

(३) **कुल्लूकः।** कामप्रधानता **तमसो लक्षणं** अर्थनिष्ठता **रजसः** धर्मप्रधानता **सत्त्वस्य एषां** च कामादीनामुत्तरोत्तरस्य श्रेष्ठत्वं कामादर्थः श्रेयान् अर्थमूलत्वात्कामस्य ताभ्यां च धर्मः तन्मूलत्वात्तयोः ॥ ३८॥

(४) **राघवानन्दः।** इतोऽपि संक्षिप्याह **तमस** इति। **तमस** उद्रिक्तस्य **कामः** ख्यातिष्वतिप्रीतिः। एवमर्थधर्मयोः। यथाक्रममुत्तरोत्तरम्। अत्र च यत्किंचित्पौनरुक्त्यं तन्न दोषभाक् अध्यात्मकप्रकरणत्वात् गुणातिरिक्तस्यात्मनः कर्तृत्वाभावतात्पर्यकत्वाच्च। तदुक्तम्। नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति। गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति। गुणातीतः स उच्यत इति च॥ ३८॥

(६) **रामचन्द्रः।** कामः तमसः लक्षणम्। अर्थः रजसो लक्षणम्। धर्मः सत्त्वस्य लक्षणम्। येषां सत्त्वादीनां यथाक्रमं श्रैष्ठ्यम् ॥ ३८॥

(८) **गोविन्दराजः। तमस इति।** सत्वस्य लक्षणं धर्मः श्रैष्ठ्यमेषां यथाक्रमम्। कामप्रधानता तमसो लक्षणमर्थपरता रजसो लक्षणं धर्मनिष्ठता सत्त्वलक्षणमेषां च कामादीनां

परस्परश्रेष्ठत्वम् । कामादर्थः श्रेयानर्थमूलत्वात् कामस्य तयोरल्पोऽपि धर्मः प्रधानं सत्त्वात् तन्मूलात् ।। ३८ ।।

येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते ।।
तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ।। ३९ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** **एषां** गुणानां मध्ये **येन गुणेन यान् संसारान्** पुरुषः **प्रतिपद्यते ।** 'संसार'शब्दो **गति**वचनः । यानि जन्मानि प्राप्नोतीत्यर्थः । तदुत्तरत्र वक्ष्यत इति प्रतिज्ञाश्लोकः ।। ३९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** संसारान् जातीः ।। ३९ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** **एषां** सत्त्वादीनां गुणानां मध्ये **येन गुणेन** स्वकार्येण या गतीर्जीवः प्राप्नोति ताः सर्वस्यास्य जगतः संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ।। ३९ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** उक्तगुणकार्यरतानां प्रतिज्ञापूर्वकं गतीराह **येनेति** द्वाभ्याम् । एषामिति निर्धारणे तेन येन गुणेन यं संसारं प्रतिपद्यते तं देवत्वादिरूपं वक्ष्यामीत्यन्वयः ।। ३९ ।।

(५) **नन्दनः ।** सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य तान्संसारानित्यन्वयः ।। ३९ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** येन गुणेन यान् **एषां** सत्त्वादीनां गुणेन संसारात् यथा प्रपद्यते **तान्** गुणान् ।। ३९ ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** **येनेति ।** एषां सत्त्वादीनां गुणानां मध्याद्येन गुणेन सेव्यमानेन या गतीः पुरुषः प्राप्नोति ताः सर्वस्य जगतो गतीः संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ।। ३९ ।।

(९) **भारुचिः ।** उपक्षेपो वक्ष्यमाणस्यायम् । सोऽयमुच्यते ।। ३९ ।।

देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।।
तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ।। ४० ।।

(१) **मेधातिथिः ।** सामान्येन गतिनिर्देशो गुणनिमित्तोऽयम् ।। ४० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** **तिर्यक्तं** पशुत्वम् ।। ४० ।।

(३) **कुल्लूकः ।** ये सत्त्ववृत्तावस्थितास्ते देवत्वं यान्ति । ये तु रजोवृत्त्यवस्थितास्ते मनुष्यत्वम् । ये तमोवृत्तिस्थास्ते तिर्यक्त्वं चेत्येषा त्रिविधा जन्मप्राप्तिः ।। ४० ।।

(४) **राघवानन्दः ।** **तिर्यक्त्वं** पक्षिमृगताम् ।। ४० ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** इति एषां त्रिविधा गतिः ।। ४० ।।

(८) **गोविन्दराजः ।** **देवत्वमिति ।** ये सत्त्ववृत्त्यवस्थितास्ते देवत्वं प्राप्नुवन्ति । ये पुना रजोवृत्तिस्थास्ते मनुष्यत्वं ये तमोवृत्तिस्थास्ते नित्यं तिर्यक्त्वमिति ।। ४० ।।

(९) **भारुचिः ।** समासनिर्देशो गतिर्गुणनिमित्तायाः ।। ४० ।।

त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ॥
अधमा मध्यमाग्र्या च कर्मविद्या विशेषतः ॥ ४१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **एषा त्रिविधा गौणिकी** सत्त्वादिगुणप्रयुक्ता प्रत्येकं पुनः **त्रिविधोत्त-**माधममध्यमभेदेन। अतो नवधा संपद्यते। कर्मविद्याविशेषाच्चानन्ताः। कुशलाकुशल-कर्मवशात्। बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वप्रयोगाच्च कर्मणां बहुभेदत्वात्। तदिदमाह **कर्मविद्या विशेषत** इति ॥ ४१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **त्रिविधा** या उक्ता **गौणिकी** गुणनिमित्ता सा प्रत्येकं त्रिविधा। कर्म तामसादिरूपं विद्या ज्ञानं तदपि भूतादिविषयतया तामसादिरूपम् ॥ ४१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** या सत्त्वादिगुणत्रयनिमित्ता **त्रिविधा** जन्मान्तरप्राप्तिरुक्ता सा देशकालादिभेदेन संसारहेतुभूतकर्मभेदाज्ञानभेदाच्चाधममध्यमोत्तमभेदेन पुनस्त्रिविधा बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** ता गतीरथवा तास्त्रिविधभेदभिन्ना इति ज्ञापयन्नाह **त्रिविधेति।** **गौणिकी** तम आदिगुणनिमित्ता **कर्मविद्या विशेषतः** परलोकं यियासन्तं जीवं विद्याकर्मवासना-नामनुगतेस्तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेरवगतत्वात् ॥ ४१ ॥

(५) **नन्दनः।** **गौणकी** गुणसंबन्धिनी **कर्मविद्या विशेषतः** कर्मविशेषतो ज्ञानविशेषत-श्च ॥ ४१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **गौणिकी** गतिः त्रिविधा तु पुनः **एषा गतिः त्रिविधाभिज्ञेया** एकैकस्य गुणस्य त्रिधा त्रिविधा गतिः ज्ञेया एवं नवधा गतिः तद्यथा एकस्य गुणस्य त्रिविधा कर्मणः विद्या अधमा विद्या मध्यमा च पुनः। विशेषतः कर्मणः विद्या अग्र्या श्रेष्ठा एवं एकस्य त्रिविधा ॥ ४१ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **त्रिविधेति।** ये यं सत्वादिगुणनिमित्ता त्रिविधा गतिः उक्ता सा देशकालादिभेदेन संसारहेतुभूतकर्मभेदात् कर्मकर्माङ्गभूतदेवतादिविशेषाच्चोत्तममध्यमभेदेन पुनस्त्रिविधा बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

(९) **भारुचिः।** **त्रिविधा** सती पुनः **कर्मविद्याभियोगात्** त्रिधा भिद्यते। एतास्वपि नवसु वृत्तिषु कर्मविद्यायोगादेव वृत्तय आनन्त्येन कल्प्यन्ते ॥ ४१ ॥

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ॥
पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **कृमयो** मांसादिसंभवाः क्षुद्रजन्तवः। सरीसृपा वृश्चिकाद्याः। **पशवो** गवाद्याः ॥ ४२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **स्थावरा** वृक्षादयः **कृमयः** सूक्ष्माः प्राणिनस्तेभ्य ईषत्स्थूलाः **कीटाः** तथा मत्स्यसर्पकूर्मपशुमृगाश्चेत्येषा तमोनिमित्ता जघन्या गतिः ॥ ४२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रादौ तामसस्यावान्तरभेदमाह **स्थावरा** इति त्रिभिः। तस्मात्पश्यन्ति पादपाः स्थाणुमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिन इति श्रुतेः। स्थावरदेहोऽपि भोगार्थः। **कृमयो** महीलताद्याः। **कीटाः** पिपीलिकाद्याः **पशवः** श्वादयः। **जघन्या** निकृष्टाः। **तामसी** उद्रिक्तमोनिमित्ता। एवमुत्तरत्र ॥ ४२ ॥

(६) **रामचन्द्रः। स्थावराद्याः** गोमृगान्ताः **जघन्या** अधमा तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। स्थावरा इति। स्थावरा** वृक्षादयः **कृमयः** सूक्ष्मा भूशरणाः प्राणिनस्तेभ्य एव स्थूलाः कीटास्तथा मत्स्यसर्पकूर्मपशुमृगा इत्येषां तमोनिमित्ता निकृष्टा गतिः ॥ ४२ ॥

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः ॥
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। म्लेच्छाः** शबराद्याः ॥ ४३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** हस्त्यश्वशूद्रम्लेच्छसिंहव्याघ्रसूकरास्तमोगुणनिमित्ता मध्यमा गतिः गर्हिता इति म्लेच्छानां स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

(४) **राघवानन्दः। तुरङ्गो**ऽश्वः तुरङ्गपदं गवामुपलक्षणम्। **म्लेच्छा** यवनाः **विगर्हिता** निषादाद्याः ॥ ४३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** हस्त्यादिवराहान्ताः मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। हस्तिन इति।** हस्त्यश्वशूद्राम्लेच्छसिंहव्याघ्रशूकर इत्येता तमोनिमित्ता मध्यमा गतिः गर्हिता इति म्लेच्छानां स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ॥
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

(१) **मेधातिथिः। चारणाः** कथकगायकस्त्रीसंयोजकादयः। **सुपर्णाः** पक्षिविशेषाः। **शूद्रा गर्हिता** इति संबन्धः। ये ब्राह्मणानवजानते ये च तद्भृत्युपजीविनो ये च मदमानादियुक्ताः। हिंस्राश्चौरा इत्येवमादयोऽपि गर्हिताः ॥ ४४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। चारणा** रङ्गाद्युपरि वृत्तिकारिणः। **सुपर्णा** गरुडाद्याः। **रक्षांसि** क्रव्यादविशेषाः कुम्भकर्णाद्याः। **पिशाचाः** पूतिमांसादिबीभत्सान्नादाः ॥ ४४ ॥

(३) **कुल्लूकः। चारणा** नटादयः **सुपर्णाः** पक्षिणः छद्मना कर्मकारिणः पुरुषा **राक्षसाः** पिशाचाश्चेत्येषा तामसीषूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

(४) **राघवानन्दः। चारणाः** देवयोनिविशेषाः **सुपर्णाः** अरुणादयः ॥ ४४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** चारणादिपिशाचान्ताः तामसीषु उत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। चारणा इति। चारणा** नटादयः **सुपर्णो** गरूत्माख्यः पक्षिविशेषो व्याजधर्मकारिणश्च **पुरूषा** रक्षःपिशाचा जातिविशेषा इत्येषा तामसेषु मनुष्येषूत्कृष्टा गतिः ॥ ४४ ॥

झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ॥
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

(१) **मेधातिथिः। झल्ला मल्ला** इति रङ्गावतारकाः। तत्र **मल्ला** बाहुयोधिनः **झल्ला** यष्टिप्रहारिणः परिहासजीविनो वा ॥ ४५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** झल्लो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यायाम्। कुवृत्तयः सेवादिकु-वृत्तयः ॥ ४५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** झल्ला मल्लाः क्षत्रियाद्व्रात्यात्सवर्णायामुत्पन्ना दशमाध्यायोक्ता ज्ञेया तत्र **झल्ला** यष्टिप्रहरणा **मल्ला** बाहुयोधिनः रङ्गावतारका **नटाः** शस्त्रजीविद्यूतपान-प्रसक्ताश्च पुरुषा **अधमा** राजसी गतिर्ज्ञेया ॥ ४५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** राजस्या भेदमाह। झल्लमल्लौ जातिसंकरौ **मल्ला** युद्धाचार्याः **नटाः** रङ्गावतारिणः। नर्तकाः ॥ ४५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** झल्लादिपानप्रसक्तान्ताः प्रथमा राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाश्च कुवृत्तय इति।** झल्ला मल्लाश्च राजन्याद्व्रात्यादिति झल्लमल्लनटा उक्ताः शास्त्रबाह्या अतोऽविनेयाश्च पुरुषाद्यौतमद्य शौण्डाश्चेत्यन्ते रजोनिमित्ता निकृष्टा गतिः ॥ ४५ ॥

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ॥
वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ ४६ ॥

(१) **मेधातिथिः। राजानो** जनपदेश्वराः। **क्षत्रियास्त**दनुजीविनः सामन्ताः। **वादप्रधानाः** शास्त्रार्थगहनेष्वितरेतरं जल्पन्ति। **युद्धप्रधाना** योधकाः ॥ ४६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। क्षत्रियाः** अराजानोऽपि ॥ ४६ ॥

(३) **कुल्लूकः। राजानो**ऽभिषिक्ता जनपदेश्वराः तथा क्षत्रिया राजपुरोहिताश्च शास्त्रार्थकलहप्रियाश्च एषा राजसी गतिर्मध्यमा बोद्धव्या ॥ ४६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** वादप्रसक्ताः शास्त्रार्थकलहिनः युद्धविशारदाः शूराः ॥ ४६ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** दानयुद्धप्रधानाः दानदातृत्वप्रधानाः ॥ ४६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। राजान इति।** राजानोऽभिषिक्ताश्च क्षत्रियाश्चानभिषिक्ता राजपुरोहिताः शास्त्रार्थकलहप्रियाः प्रिययुद्धश्चेत्येषा राजनिमित्ता राजसी गतिर्मध्यमा ॥ ४६ ॥

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ॥
तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीषूत्तमा गतिः ॥ ४७ ॥

(१) **मेधातिथिः। गन्धर्वादयो** देवास्तेषामर्थवादेतिहासेभ्यो भेदो विज्ञेयः। **विबुधा** देवास्तेषाम**नुचराः** सिद्धविद्याधरादयः ॥ ४७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। गुह्यकाः** बालादिहिंसाकारिणो मायाप्रधानाः। **यक्षाः** धन-रक्षाकारिणः ॥ ४७ ॥

(३) **कुल्लूकः। गन्धर्वा गुह्यका** यक्षा जातिविशेषाः। पुराणादिप्रसिद्धाः ये च देवानुयायिनो विद्याधरादयोऽप्सरसश्च देवगणिकाः सर्वा इत्येषा राजसी मध्यमा उत्कृष्टा गतिः ॥ ४७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** गन्धर्वादयो देवावान्तरयोनयः तदधीनाः गन्धर्वाश्चित्ररथादयः। **गुह्यकाः** धनरक्षकाः **यक्षाः** कुबेरादयः। **अप्सरसः** उर्वश्यादयः ॥ ४७ ॥

(६) **रामचन्द्रः। विबुधाः** सुरा इत्यमरः ॥ ४७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। गन्धर्वा इति।** गन्धर्वा गुह्यका यक्षा जातिविशेषा ये देवानुया-यिनो विद्याधरादयोऽप्सरसश्च देवगणिका उदकोद्भवा अन्याश्चेत्येषां राजसेषु मनुष्येषूत्कृष्टा गतिः ॥ ४७ ॥

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ॥
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ ४८ ॥

(१) **मेधातिथिः। तापसा**स्तपःप्रधाना वानप्रस्थादयः। **यतयः** परिव्राजकादयः अनेन च ज्ञापयति न केवलं जन्मोपपत्तिर्गतिजातस्य कर्माचरणादपि। यतो न तापसादयः कतिचिज्जातिविशेषाः, किं तर्हि? कर्मनिमित्ता एते व्यपदेशाः। अन्ये तु मन्यन्ते। सन्ति मेरुनिवासिनः केचिज्जनपदा 'यतयो' नाम। श्रूयन्ते 'इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छदिति'। विमानानि यानविशेषाः पुष्पकादयस्तैश्चरन्ति **वैमानिकाः** अन्तरिक्षचराः केचिद्देवयोनयः। प्रथमा निकृष्टाः ॥ ४८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तापसाः** वनस्थाः। **यतयो** लब्धज्ञाना-भिक्षवः। **वैमानिकाः** स्वर्गिणो विमानेषु चरन्तः। **दैत्या** हिरण्यकशिपुप्रभृतयो ये क्रव्यादास्तीक्ष्णस्वभावाः। सिद्धा इति पाठे विद्यासिद्धाः ॥ ४८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** वानप्रस्थाभिक्षवो ब्राह्मणाश्च अप्सरसो व्यतिरिक्ता पुष्पकादिवि-मानचारिणो **क्षत्राणि** दैत्याश्चेत्येषा सत्त्वनिमित्ताऽधमा गतिः ॥ ४८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** सात्त्विकभेदानाह **तापसा** इति। गणागणशश्चरणशीलास्त एव वैमानिका इति वणिजां व्यावृत्त्यर्थं त एव विश्वेदेवादयः। **दैत्याः** बलिप्रभृतयः ॥ ४८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। तापसा इति।** वानप्रस्था भिक्षवो ब्राह्मणाः पुष्पकादिविमानचारिणो ये देवविशेषाः नक्षत्राणि दैत्याख्या जातिविशेषाश्चेत्येषा सत्त्वनिमित्ता निकृष्टा गतिः तापस्यादिकर्माश्रयत्वात् सापि सत्त्वादिगुणनिमित्तकमेव इति चेत्तत्तापसा इत्यनेन दर्शयति। न तु तापसजातिर्यतिजातिर्वा विद्यते– सन्ति वैतिहासिकदृष्ट्या मेर्वादिवासिनो जातिविशेषा यतिप्रभृतयः। श्रूयते च "इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छदिति"॥ ४८॥

यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः॥
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः॥ ४९॥

(१) **मेधातिथिः।** आनुपूर्वीविशिष्टः शब्दो **वेदः।** "ननु च गत्यधिकारे कः प्रसंगोऽचेतनानाम्। अचेतनाश्च शब्दादयः"। अत्यल्पमिदमुच्यते शब्दादयोऽचेतना इति। सर्व एवैते देवादयः स्थावरान्ताः शरीरात्मानः। तत्र सर्वशरीराणामचेतनत्वम्, तच्छक्तिः केवलं पुरुषादिचैतन्यरूपिणी प्राप्यते। निर्गुणश्च पुरुषस्तदधिष्ठितानि शरीराण्यचेतनान्यपि चेतनान्युच्यन्ते। अत एतदुक्तं भवति। सत्त्वप्रधानो वेदस्तदभ्यासात्सात्त्विकी गतिः प्राप्यते। न पुनः सत्त्वप्रधानस्य वेदत्वप्राप्तिः सात्त्विकी गतिरुच्यते। अन्येषां तु प्रदर्शनं सर्वक्षेत्रज्ञाः सन्त्यधिष्ठातारो वेदपुरूषा वारुणे लोके श्रूयन्ते॥ ४९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। यज्वानः** फलाभिसंधिना यजमानाः। **ऋषयो** ज्ञानपराः। **ज्योतींषि** चन्द्रसूर्याद्याः। **वत्सरा** वत्सराधिष्ठात्री देवता॥ ४९॥

(३) **कुल्लूकः।** यागशीलास्तथर्षयो **देवा** वेदाभिमानिन्यश्च देवताविग्रहवत्य इतिहासप्रसिद्धाः ज्योतींषि ध्रुवादीनि वत्सरा इतिहासदृष्ट्या विग्रहवन्तः पितरः सोमपादयः साध्याश्च देवयोनिविशेषा इत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः॥ ४९॥

(४) **राघवानन्दः।** वेदास्तदभिमानिनः। तदुक्तं ग्रहाधिकरणे भट्टैः॥ ऋग्वेदादिसमूहेषु क्षेत्रज्ञा ये प्रतिष्ठिताः॥ तेषां वायमभिप्रायः स्याद्विवक्षाविवक्षयोरिति॥ एवं वत्सराः। ज्योतींषि नक्षत्रभिन्नान्यादित्यादीनि॥ ४९॥

(८) **गोविन्दराजः। यज्वान इति।** यागशीला ऋषयो देवा वेदाभिमानिनश्च देवताविग्रहवत्यो यथेतिहासेषु ब्रह्मसभायां वर्ण्यन्ते ते ज्योतींषि ध्रुवादीनि संवत्सरा इतिहासदृष्ट्या विग्रहवन्तः। सोमपादयः पितरः साध्याश्च देवविशेषा इत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः॥ ४९॥

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च॥
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः॥ ५०॥

(१) **मेधातिथिः। विश्वसृजो** मरीच्यादयः प्रजापतयः। **धर्मो** वेदार्थः। पूर्वं वेदस्वरूपमुक्तमिदानीं तदर्थः। स्वरूपादर्थः प्रधानतर इत्युक्तं भवति। अथवा धर्माः सत्यादयश्च। विग्रहवत्त्वं पूर्ववद्द्रष्टव्यम्। **महानिति** संज्ञांतरम्। **अव्यक्तं** प्रधानं प्रकृतिरित्येकोऽर्थः। "ननु च सत्त्वाधिक्ये प्रधानस्य तद्विकारत्वाज्जगतः सर्वेषां विकाराणां सत्त्वाधिक्यं

प्राप्तम् । ततश्च रजस्तमसोः कुतोऽतिरेकः । अतो यदुक्तं 'यो यदेषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यत' इति तदनुपपन्नम्" । उच्यते । नैतदेवं परं प्रधानरूपता प्राप्या । किं तर्हि ? त्रयः प्रकाराः सम्भवन्ति । यदि वा प्राप्योऽव्यक्तभावो, यदि वादृष्टविधिः, यदि वा नैवायं सांख्ये यः प्रधानेऽव्यक्तशब्दो वर्तते । क्रियानिमित्तो ह्ययम् । नास्य व्यक्तिर्विद्यत इति अस्फुटप्रकाशत्वा- 'दव्यक्तम्' । तथा च परमात्मनि वृत्तिर्भवति । महत्त्वं च तस्य विभुत्वादुपपद्यत एव । "ननु च नैवास्य सात्त्विकी गतिः" । अगुणत्यागाच्चाप्येवम् । यदा हि 'नाहं न मम किंचिदिति' मुक्ताहंकारममकारो भवति तदा ब्रह्मता भवतीति विज्ञायते । निदिध्यासनयैव ब्रह्मप्राप्तिः । किन्तु सत्त्वप्रधाना एव ज्ञानादितत्परा भवन्ति । न तामसा राजसा वेति । एवं कृत्वोच्यत 'उत्तमा सात्त्विकी गतिः' । अन्यौ पक्षावनुपपन्नौ । न हि प्रधानभावं प्राप्य काचित्पुरुषार्थसिद्धिः । अचेतनं हि तद्व्यपदिशन्ति । अचैतन्यं स्थावरेभ्योऽपि निकृष्टतरं यदधीना हि मदमूर्च्छावस्थाः केचिदर्थयन्ते । दृष्टविधिस्तु नैव संभवत्यश्रुतत्वात् 'आत्मा वारे द्रष्टव्यो इति (बृहदारण्यक अ० २ ब्रा० ५) श्रुतिः न प्रधानं द्रष्टव्यमिति । तस्मात्परमात्मविषयावेव महानव्यक्त इत्येतौ शब्दौ ॥ ५० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । विश्वसृजो** मरीच्याद्याः । अव्यक्तमहंकारः ॥ ५० ॥

(३) **कुल्लूकः ।** चतुर्वदनो **विश्वसृजश्च** मरीच्यादयः **धर्मो** विग्रहवान्महान् अव्यक्तं च सांख्यप्रसिद्धं च तत्त्वद्वयं तदधिष्ठातृदेवताद्वयमिह विवक्षितं अचेतनगुणत्रयमात्रस्योत्तमसात्त्विकगतित्वानुपपत्तेः एतां चतुर्वदनाद्यात्मिकां सत्त्वनिमित्तामुत्कृष्टां गतिं पण्डिता वदन्ति ॥ ५० ॥

(४) **राघवानन्दः । ब्रह्मा** हिरण्यगर्भः । **विश्वसृजो** मरीच्यादयः । अत्राचेतनत्वेन प्रसिद्धानां तदभिमानिदेवतापरत्वं तदभिमानिव्यपदेशादिति न्यायात् । न चाव्यक्तस्य- जन्मासंभव इति वाच्यं यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमिति परं ब्रह्म प्रकृत्यसह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यतेत्युक्ता ॥ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ॥ तथाव्यक्तं तु पुरुषे ब्रह्मन्निष्क्रिये संप्रलीयत इति कार्यत्वस्मरणात् ॥ ५० ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** ब्रह्मा **विश्वसृजः** मरीच्याद्याः । **महान्**महत्तत्वम् । **अव्यक्तं** प्रधानम् ॥ ५० ॥

(८) **गोविन्दराजः । ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तं एव चेति ।** हिरण्यगर्भो- मरीच्यादयः प्रजापतयो धर्मो विग्रहवान् महदाख्यप्रसिद्धतत्त्वविशेषाधिष्ठात्री देवता विग्रहवत्यव्यक्तस्य प्रधानस्य संबन्धिनीत्येतां सत्त्वनिमित्तामुत्कृष्टां गतिं विद्वांस आहुः ॥ ५० ॥

(९) **भारुचिः ।** एकैकस्य गुणस्य त्रिविधा गतिर्नवभिः श्लोकैः कीर्तिताः ॥ ५० ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिःप्रकारस्य कर्मणः ॥
त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

(१) **मेधातिथिः । त्रिःप्रकारस्य** वाङ्मनःकायसाधनस्य । **त्रिविधः** सत्त्वादिगुणभेदेन । पुन**स्त्रिविधः** उत्तमादिविशेषतः । या अप्यत्र गतयो विशेषतोऽनुक्तास्ता अप्युक्तसादृश्यादन्तर्भावनीयाः । गुणप्रकरणोपसंहारः । उत्तरोऽपि श्लोको वक्ष्यमाणसूचकः ॥ ५१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **त्रिःप्रकारस्य** तमोरजःसत्त्वजन्यतया। त्रिविधोऽपि पुनस्त्रि-विधः। **संसारः** संसारिवर्गः सर्वभूतसंबन्धी ॥ ५१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **एष** मनोवाक्कायरूपत्रयभेदेन। **त्रिःप्रकारस्य कर्मणः** सत्त्वरजस्तमो-भेदेन **त्रिविधः** पुनः प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राणिगतः समग्रो गतिविशेषः कात्स्न्र्ये-नोक्तः सार्वभौतिक इत्यभिधानात् अनुक्ता अप्यत्र गतयो द्रष्टव्याः उक्तगतयस्तु प्रदर्श-नार्थाः ॥ ५१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** गुणसर्गमुपसंहरति **एष** इति। **त्रिप्रकारस्य** कायिकादिभेदभिन्नस्य सात्विकादिभेदभिन्नस्य वा। **त्रिविधस्त्रिविधो** नवविधः सात्त्विकादितद्व्याप्यभेदेन। सार्व-भौमब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणभृत्संबन्धी ॥ ५१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** सात्त्विकादेः त्रिःप्रकारस्य कर्मणः त्रिविधस्त्रिविधः संसारः समुद्दिष्टः कीदृशः संसारः **सार्वभौतिकः** सर्वभूतेषु प्राणिमात्रेषु जातः पंचभूतात्मको देहः ॥ ५१ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **एष इति।** एष वाङ्मनःकायाख्यसाधनत्रयभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन त्रिरूपः सर्वप्राणिगतः समग्रो गतिविशेषः कात्स्न्र्येन उक्तः सार्वभौतिक इत्युपादानात् अनुक्ता अप्यत्र गतयः प्रदर्शनार्थत्वेन संगृहीता बोद्धव्याः ॥ ५१ ॥

(९) **भारुचिः।** येऽप्यत्र न कीर्तितास्तेऽप्युक्तसादृश्यास्त्रैविध्यन्तर्भूता एव वेदितव्याः इत्युपसंहारश्लोकोऽयम् ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ॥
पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **इंद्रियप्रसंगः** प्रतिषिद्धसेवनप्रदर्शनार्थः। **असेवनं धर्मस्य** शिष्टा-करणम्। एतच्चाविदुषां भवत्यत आहा**विद्वांसः**। अत एव **नराधमाः**। अतश्च **पापान् संसारान्** कुत्सितानि जन्मस्थानानि। **संयान्ति** प्राप्नुवन्ति। अत्र प्रसिद्ध एव तावत्कर्म-विपाकः प्रचक्ष्यते ॥ ५२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** प्रसंगेन यथेच्छं विषयेषु प्रवृत्या। **संसारा**न्निन्दितान् ॥ ५२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** इन्द्रियाणां विषयेषु **प्रसङ्गेन** निषिद्धाचरणेन च प्रायश्चित्तादिधर्माननुष्ठानेन मूढा मनुष्यापसदाः कुत्सिता गतीः प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** नरकप्राप्तौ हेतुद्वयं संक्षिपन्क्रमेण नरकप्राप्तीराह **इन्द्रियाणा-मिति।** **प्रसंगेना**तिप्रसक्त्या अविरुद्धविषयेष्वपि ब्राह्मणवधादिषु च धर्मस्यासेवनेन अधिकारसत्वेऽपि धर्मस्याकरणात् **पापान्** पापजन्या गतीस्ता एव संसारानित्यन्वयः ॥ ५२ ॥

(५) **नन्दनः।** इन्द्रियाणां विषयेष्वतिप्रसक्ता ॥ ५२ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **इन्द्रियाणां प्रसंगेन** विषयाणां प्रसक्त्या ॥ ५२ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **इन्द्रियाणामिति।** इन्द्रियाणां विषयप्रसङ्गेन निषिद्धाचरणेन कुत्सिताः संसृतीमूढा अकृतप्रायश्चित्ता मनुष्यापसदः प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥

(९) **भारुचिः।** इन्द्रियप्रसङ्गः प्रतिषिद्धसेवनं धर्मस्यासेवनं शिष्टाकरणम्। प्रतिषिद्धसेवनाच्छिष्टाकरणाच्चाकृतप्रायश्चित्ताः सन्तः पापाः संयान्ति संसारान्। कुतः पुनर्हेतोः, येनाविद्वांसस्ते, प्रायश्चित्तस्याकरणात् प्रतिव्यतिक्रमम्। अत एव च **नराधमा** इत्युक्तम्। तत्र प्रतिषिद्धसेविनां तावदकृतप्रायश्चित्तानां कर्मविपाकप्रदर्शनार्थमिदमारभ्यते प्रकरणं प्रायश्चित्तानुष्ठानशेषतया ॥ ५२ ॥

यां यां योनिं तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ॥
क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥ ५३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** क्रमशो निबोधत ॥ ५३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अयं जीवो येन **येन** पापेन कर्मणेह लोके कृतेन यद्यज्जन्म प्राप्नोति तत्सर्वं क्रमेण शृणुत ॥ ५३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रादाविन्द्रियप्रसंगेनेत्यस्य प्रतिज्ञापुरःसरं गतीराह **यामिति** सप्तदशभिः ॥ ५३ ॥

(५) **नन्दनः।** एकमेव कर्म बह्वीः योनीः प्रापयतीत्युक्तं क्रमश इति ॥ ५३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। य इति।** क्षेत्रज्ञो येन येनेह कर्मणा कृतेन यां यां योनिमस्मिंल्लोके प्राप्नोति तत् कर्मफलं सर्वक्रमेण शृणुतेति निषिद्धाचरणफलाभिधानोपन्यासार्थः श्लोकः ॥५३॥

बहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ॥
संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥ ५४ ॥

(१) **मेधातिथिः। घोरान्नरकान्।** दुःखप्रसहनव्यथया 'घोरान्'। यातनास्थानानि 'नरकान्'। तत्क्षयादुद्भूतरूपस्य कर्मणः फलोपभोगेन क्षयः। तत ईषदवशिष्टे कर्माण संसारप्रतिपत्तिः। "कथं पुनः सर्वकर्म तत्रैव न भुज्यते"। उक्तम्। इंद्रियस्य कर्मणो नरकं फलं, नोपशान्तस्य। कार्यविरोधित्वाच्च कर्मणां फलेनोपशमः। तत्र यथैव च ज्वलितस्याग्नेरर्चिषो दाहो विनियोगस्तपश्चादंभ एव स्थितस्यैवं नरकेष्वपि द्रष्टव्यम्। "अग्नेस्तु द्वे अवस्थे भवतः प्रशान्तता ज्वाला च। नरकस्तु एकरूप एव सर्वदा"। उदर्चिष इवाग्नयः कर्माणि चोपचयापचयवन्ति। अत उपचितस्य कर्मणो नरकोऽपचीयमानस्य ततोऽन्यत्रोपभुक्तिः। तत्र युक्तं ततः शेषेणेति ॥ ५४॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणो बहून्वर्षसमूहान्भयंकरान्नरकान्प्राप्य तदुपभोगक्षयदुष्कृतशेषेण वक्ष्यमाणान् जन्मविशेषान्प्राप्नुवन्ति ॥ ५४॥

(४) **राघवानन्दः।** तामेवाह **बहूनिति। नरकान्** वक्ष्यमाणांस्तामिस्रादीन् प्राप्य तत्फलं भुक्त्वा संसारान् संसरणयोग्यजातीः। **इमान्** वक्ष्यमाणसूकरादिकान् ॥ ५४ ॥

(५) **नन्दनः।** तत्क्षयान्नरकं प्राप्यन्ते **इमान्वक्ष्यमाणान्** ॥ ५४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। नरकादीन्प्राप्य तत्क्षयात् तत्कर्मणः भोगक्षयात् संसारान्प्रतिपद्यन्ते जन्मानि प्रतिपद्यन्ते **इमान्** वक्ष्यमाणलक्षणान् ॥ ५४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **बहूनिति**। ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणो बहून्वर्षसमूहान् भीषणान् नरकान् प्राप्य दुष्कृतक्षयादीषद्दुष्कृतशेषेणेमा वक्ष्यमाणा योनीः प्राप्नुवन्ति ॥ ५४ ॥

श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् ॥
चण्डालपुक्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ ५५ ॥

(३) **कुल्लूकः**। कुक्कुरसूकरगर्दभोष्ट्रगोच्छागमेषमृगपक्षिचण्डालानां पुक्कसानां च निषादेन शूद्रायां जातानां संबंधिनीं जातिं ब्रह्महा प्राप्नोति तत्र पापशेषगौरवलाघवापेक्षया क्रमेण सर्वयोनिप्राप्तिर्बोद्धव्या एवमुत्तरत्रापि ॥ ५५ ॥

(४) **राघवानन्दः**। तानेवाह **श्वेति**। दशजातिषु ब्रह्महा **योनिं** जन्म **ऋच्छति** प्राप्नोति। तथा च श्रुतिः। श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं चेति ॥ ५५ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **श्वशूकरखरोष्ट्राणामिति**। श्वशूकरखरोष्ट्रगोच्छागैडकमृगपक्षिणां चाण्डालानां शूद्रेण ब्राह्मणीजातानां सम्बन्धिनीं जातिं ब्रह्महा प्राप्नोति ॥ ५५ ॥

कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ॥
हिंस्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ ५६ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **विड्भुजा** वायसादयः। **हिंस्राणां** व्याघ्रादीनाम् ॥ ५६ ॥

(३) **कुल्लूकः**। कृमिकीटशलभानां पुरीषभक्षिणां पक्षिणां हिंसनशीलानां च व्याघ्रादीनां प्राणिनां जातिं सुरापो ब्राह्मणो गच्छति ॥ ५६ ॥

(४) **राघवानन्दः**। पैष्टीं पीत्वा विप्रो **विड्भुजां** कुक्कुटादीनां **हिंस्राणां** सर्पवृश्चिकादीनां योनिं व्रजेदित्यन्वयः। सुरा वै मलमन्नानामित्युक्तेः ॥ ५६ ॥

(५) **नन्दनः**। बहुशः कृमिकीटादियोनिः प्राप्नोतीत्युक्तमसकृदिति योनिमिच्छतीत्यनुषङ्गः एवमुत्तरत्र ॥ ५६ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **कृमिकीटपतङ्गानामिति**। कृमिकीटशलभानां पुरीषभक्षिणां च पक्षिणां हिंसनशीलानां च व्याघ्रादीनां प्राणिनां च संबन्धिनीं योनिं सुरापो ब्राह्मणो याति ॥ ५६ ॥

लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ॥
हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ऊर्णनाभसर्पकृकलासानां जलचराणां च **तिरश्चां** कुम्भीरादीनां हिंसनशीलानां च योनिं सुवर्णहारी ब्राह्मणः सहस्रवारान्प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** **लूता** ऊर्णनाभिः। **अहिः** सर्पः। **सरटः** काकः कृकलासो वा प्रसिद्धः। **तिरश्चामित्यस्य** विशेषणमम्बुचारिणामिति। **हिंस्राणां** नक्रादीनां ब्रह्मराक्षसानां वा। **विप्रः** चातुर्वर्ण्यः। विप्रग्रहणं कैमुत्यार्थं विप्रोऽपि यदा तदाऽन्येषां का कथेति। सहस्रशो जन्मानि ॥ ५७ ॥

(५) **नन्दनः।** **सरटः** कृकलासः। विप्रग्रहणेन **स्तेयं** ब्राह्मणक्षत्रियादिभ्योऽतिरिक्तफलमिति संकुचितम् ॥ ५७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** **लूता** मकरिका। **अहिः** सर्पः। लूतादीनां योनिषु स्तेनः सुवर्णस्तेनः विप्रः **सहस्रशः** सहस्रकृत्वो जायते ॥ ५७ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **लूताहिसरटानामिति।** वृश्चिकसर्पकृकलासानां जलचारिणां चेति तिरश्चां मकरादीनां हिंसनशीलानां च पिशाचानां संबन्धिनीं ब्राह्मणसुवर्णापहारी ब्राह्मणः प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ॥
क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः ॥ ५८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **क्रूरकर्मकृतः** परवधशीलाः ॥ ५८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **तृणानां** दूर्वादीनां **गुल्मानाम**प्रकाण्डादीनां **लतानां** गुडूच्यादीनामाममांसभक्षिणां गृध्रादीनां **दंष्ट्रिणां** सिंहादीनां **क्रूरकर्म**शालिनां वधशीलानां च व्याघ्रादीनां जातिं शतवारान्प्राप्नोति गुरुदारगामी ॥ ५८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** **दंष्ट्रिणां** व्याघ्रादीनाम्। अत्र श्वेत्यादिपद्यचतुष्टयमेव भेदकं महापातकचतुष्टयफलस्य ॥ ५८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** तृणगुल्मलतानां सरूपतां गुरुतल्पगः प्राप्नोति। **च** पुनः क्रव्यादादीनां योनिषु गुरुतल्पगः **शतशः** शतकृत्वः जायते ॥ ५८ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **तृणगुल्मलतानामिति।** **तृणानां** दूर्वादीनां **गुल्मानाम**प्रकाण्डानां कुप्यकादीनां आममांसभक्षिणां गृध्रादीनां **दंष्ट्रिणां** सिंहादीनां **क्रूरकर्मकारिणां** शबरादीनां संबन्धिनीं जातिं शतं वारान् गुरुदाराभिगामी प्राप्नोति ॥ ५८ ॥

हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽमेध्यभक्षिणः ॥
परस्परादिनः स्तेनाः प्रेताऽन्त्यस्त्रीनिषेविणः ॥ ५९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** **क्रव्यादा** गृध्रादयः। **अमेध्यभक्षिणः कृमयः।** परस्परमदन्ति, यथा महामार्जारो मार्जारं, महामत्स्यः सूक्ष्मं मत्स्यं, अनेकभेदमिव। **अन्त्यस्त्रीनिषेविणो**ऽन्त्याः बर्बरादयः ॥ ५९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एवमभक्ष्यभक्षिणः कृमयः। एवं विप्रस्वर्णेतरस्तेनाः अन्योऽन्यभक्षिणो मत्स्याद्याः। गुरुतल्पेतरान्यदारगमने प्रेताः। प्रेतान्त्येति संधिश्छान्दसः ॥ ५९ ॥

(३) **कुल्लूकः**। ये प्राणिवधशीलास्ते आममांसाशिनो मार्जारादयो भवन्ति। अभक्ष्यभक्षिणो ये ते **कृमयो** जायन्ते। महापातकव्यतिरिक्ताश्चौरास्ते परस्परं मांसस्यादिनो भवन्ति। ये चाण्डालादिस्त्रीगामिनस्ते **प्रेताख्याः** प्राणिविशेषा जायन्ते। प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविण इति छन्दः समानत्वात्स्मृतीनां सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति विसर्गलोपे च यद्वा यलोपे च सवर्णदीर्घः ॥ ५९ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंचान्यदित्याह **हिंस्रा इति। हिंस्रा** नराः क्रव्यादाः भवन्त्येवमभक्ष्यभक्षिणः **कृमयः**। स्तेनाः **परस्परादिनः** परस्परमत्तुंशीलाः प्रेतान्त्येति सन्धिरार्षः। येऽन्त्यजगामिनस्ते **प्रेताः** इत्यन्वयः ॥ ५९ ॥

(५) **नन्दनः**। हिंस्रास्ते क्रव्यादा येऽभक्ष्यभक्षणादिनः येऽन्त्यस्त्रीनिषेवकास्ते परस्परादिनो **मत्स्या** भवन्ति ॥ ५९ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। अभक्ष्यभक्षिणः पापाः क्रव्यमदन्ति क्रव्यादाः कृमयो भवन्ति। परस्परादिनः परस्परं अदन्ति ते परस्परादिनः अन्त्यस्त्रीनिषेविणः परस्परादीनां स्त्रीणां निषेविणः प्रेत्य हिंस्रा भवन्ति ॥ ५९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। हिंस्रा इति**। ये प्राणिवधशीलास्ते आममांसभक्षा गृध्रादयो भवन्ति। अभक्ष्यभक्षिणो ये ते कृमयो जायन्ते। ये महापातकव्यतिरिक्ताः चौरास्ते परस्परभक्ष्या मत्स्यादय उत्पद्यन्ते। ये चण्डालादिस्त्रीगामिनस्ते प्रेताख्याः प्राणिविशेषा भवन्ति ॥ ५९ ॥

संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ॥
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ६० ॥

(३) **कुल्लूकः**। यावत्कालीनपतितसंयोगेन पतितो भवति तावन्तं कालं ब्रह्महादिभिश्चतुर्भिः सह संसर्गं कृत्वा परेषां च स्त्रियं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णादन्यदपहृत्यैकैकपापकारेण **ब्रह्मराक्षसो** भूतविशेषो भवति ॥ ६० ॥

(४) **राघवानन्दः**। किंच **संयोगमिति**। अपेति ब्राह्मणादिसंबन्धेन योषितं भोग्यतया। गत्वा चातुर्वर्ण्यो ब्रह्मराक्षसो भवतीत्यन्वयः ॥ ६० ॥

(५) **नन्दनः**। पतितसंसर्गिणो योऽन्यन्तरप्राप्तिमाह **संयोगं पतितैर्गत्वेति** ॥ ६० ॥

(८) **गोविन्दराजः। संयोगमिति**। यावता कालेन पतितो भवति तावन्तं कालं ब्रह्मादिभिश्चतुर्भिः सह संसर्गं कृत्वा परस्त्रियं च गत्वा ब्राह्मणः स्वं च सुवर्णादन्यदपहृत्यैकेन ब्रह्मराक्षसाख्यो भूतविशेषो जायते ॥ ६० ॥

मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः॥
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥ ६१ ॥

(१) **मेधातिथिः। हेमकर्तारः** पक्षिणः ॥ ६१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। मणयो** माणिक्याद्याः स्थलजाः। **रत्नान्युत्तमद्रव्याणि। हेमकर्तृषु** स्वर्णकारेषु। **हेमकर्ता** पक्षिविशेष इत्यन्ये॥ ६१॥

(३) **कुल्लूकः।** मणिमाणिक्यादीनि मुक्ताविद्रुमौ च नानाविधानि च **रत्नानि** वैदूर्यहीरकादीनि लोभेन हृत्वात्मीयभ्रमाद्विना सुवर्णकारयोनौ जायते केचित्तु हेमकार-पक्षिणमाचक्षते॥ ६१॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **मणीति। हेमकर्तृषु** सुवर्णकार इति ख्यातेषु॥ ६१॥

(६) **रामचन्द्रः।** मण्यादीनां तस्करः **हेमकर्तृषु** सुवर्णकारगृहेषु **जायते** पक्षि-विशेषेषु वा जायते॥ ६१॥

(८) **गोविन्दराजः। मणिमुक्ताप्रवालानीति।** मणीन् पद्मरागादीन् मुक्ताविद्रुमानि च विविधानि रत्नानि वैदूर्यहीरकादीनि लोभेनात्मीयभ्रमादिना सुवर्णकारयोनौ जायते। इत्येतच्च हेमकाराख्यं पक्षिणमाहुः॥ ६१॥

धान्यं हृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः॥
मधु दंशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतम्॥ ६२॥

(१) **मेधातिथिः।** आखुः मूषकः॥ ६२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्लवो** जलकाकः। मधु हृत्वा दंशः। **पयः** क्षीरम् **रसं** पारदम्॥ ६२॥

(३) **कुल्लूकः।** धान्यमपहृत्य मूषिको भवति। कांस्यं हृत्वा हंसः। जलं हृत्वा प्लवाख्यः पक्षी। माक्षिकं हृत्वा दंशः। क्षीरं हृत्वा काकः विशेषोपदिष्टगुडलवणादिव्यति-रिक्तमिक्ष्वादिरसं हृत्वा श्वा भवति। घृतं हृत्वा नकुलो भवति॥ ६२॥

(४) **राघवानन्दः।** धान्यादिदशापहृत्याख्वादिदशजातयः स्युरित्याह **धान्यमिति** षड्भिः। **कांस्यं** कांस्यपात्रादि। **मधुदंशः** मक्षिकापयो दुग्धम्। **रसमाम्रादिजम्॥ ६२॥**

(५) **नन्दनः।** कास्यं हृत्वा हंसो भवति एवमुत्तरत्रान्वयः। **पयः** दुग्धं। **रसं** गुडादिकम्॥ ६२॥

(६) **रामचन्द्रः।** धान्यं हृत्वा आखुर्भवति। **कांस्यं** हृत्वा हंसः। **जलं** हृत्वा **प्लवः** जलकुक्कुटः। **रसं** पारदं हृत्वा श्वा भवति। **घृतं** हृत्वा नकुलो भवति॥ ६२॥

(८) **गोविन्दराजः। धान्यमिति।** धान्यमपहृत्य मूषको भवति। कास्यं हृत्वा हंसो जलं सेकाद्यर्थे हृत्वा प्लवशकटबिलाख्यः पक्षी यत्तु स्वे काकोवारीति तत्पानार्थं स्तोक-कस्यापि परातिशयदर्शनान्मान्माक्षिकं हृत्वा दंशाख्यः कीटो जायते। क्षीरं हृत्वा काको भवति। रसमिक्ष्वामलकादिसंबन्धिनं हृत्वा श्वान उत्पद्यते। गुडलवणादीनां पृथगु-पादानात् घृतं हृत्वा नकुलो भवति॥ ६२॥

मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ।
चीरीवाकस्तु लवणं बलाकाशकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वपां मेदः । **तैलपकः** तैलपायिकाख्यः पक्षी । **चीरवाको** टिण्टीकीटः ॥ ६३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । मांसं हृत्वा गृध्रो भवति । वपां हृत्वा मद्गुनामा जलचरो भवति तैलं हृत्वा तैलपायिकाख्यः पक्षी । लवणं हृत्वा चीराख्य उच्चैस्वरः कीटः । दधि हृत्वा बलाकाख्यः पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । वपामिति पाठे **वपा** हृदयस्थश्वेतमांसविशेषः । **मद्गुः** बकविशेषः । **चीरीवाकः** उच्चै स्वरः कीटः । बलाकाशकुनिः दधिहृत् ॥ ६३ ॥

(५) **नन्दनः** । हृत्वेत्यनुषङ्गः तैलपकः खगः चिरीवाकः ॥ ६३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । वपां हृत्वा मद्गुः ॥ मद्गुः कारण्डवः प्लव इत्यमरः । तैलं हृत्वा तैलपायिकाख्यः पक्षी । चीरी लवणहारकः झिल्लीकीटकः । दधि हृत्वा दात्यूहपक्षिणी बलाका ॥ ६३ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **मांसमिति** । मांसं हृत्वा गृध्राख्यः पक्षी भवति । मेदो हृत्वा मद्गाख्यः पक्षी भवति । तैलं हृत्वा तैलपकाख्यः पक्ष्युत्पद्यते । लवणं हृत्वा चीरीवाकाख्यः उच्चैः स्वरः कीटो भवति । दधि हृत्वा बलाकाख्यः पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः ।
कार्पासतान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाग्गुदो गुडम् ॥ ६४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । **दर्दुरः** मंडूकस्तोकः ॥ ६४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । **क्षौमं** दुकूलम् । **कार्पासकं** कार्पासविधानं **तान्तवं** पटादि । **वाग्गुडः** पक्षिविशेषः ॥ ६४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । कीटकोशनिर्मितं वस्त्रं हृत्वा तित्तिरिर्नामा पक्षी भवति । क्षौमकृतं वस्त्रं हृत्वा मण्डूकः । कार्पासमयं पटं हृत्वा क्रौञ्चाख्यः प्राणी । गां हृत्वा गोधा । गुडं हृत्वा वाग्गुदनामा शकुनिर्भवति ॥ ६४ ॥

(४) **राघवानन्दः** । **कौशेयं** कृमिकोशोत्थं वस्त्रम् **वाग्गुदस्तन्नामा** शकुनी रात्रिचरः ॥ ६४ ॥

(५) **नन्दनः** । **दर्दुरो** मण्डूकः ॥ ६४ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **दर्दुरः** भेकः । गां हृत्वा गोधा । गुडं हृत्वा वाग्गुदो बकः ॥ ६४ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **कौशेयमिति** । कौशकीटविवृत्तं परं हृत्वा तित्तिर्याख्यः पक्षी जायते । क्षुमावृत्तं चासौ हृत्वा मण्डूको जायते । कार्पासं तन्तुमयं पट्टं हृत्वा क्रौञ्चाख्यः

पक्ष्युत्पद्यते। गां हृत्वा गोधाख्यः प्राणी भवति। गुडं हृत्वा वाग्दोमन्थाख्यः पक्षी भवति ॥ ६४ ॥

छुच्छुन्दरीः शुभान्गन्धान्पत्रशाकं तु बर्हिणः ॥
श्वावित्कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥ ६५ ॥

(१) **मेधातिथिः। बर्हिणो** मयूराः ॥ ६५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** पत्रशाकं पत्ररूपं शाकम्। **बर्हिणो** मयूराः ॥ ६५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** सुगन्धिद्रव्याणि कस्तूर्यादीनि हृत्वा छुच्छुन्दरिर्भवति। वास्तूकादिपत्रशाकं हृत्वा मयूरः। सिद्धान्नमोदनसक्तादिनानाप्रकारकं हृत्वा श्वाविधाख्यः प्राणी। अकृतान्नं तु व्रीहियवादिकं हृत्वा शल्यकसंज्ञो जायते ॥ ६५ ॥

(४) **राघवानन्दः। छुच्छुन्दरिर्दुर्गन्धिमूषकविशेषः। बर्हिणो** मयूराः श्वावित्सेधा। **कृतान्नं** सिद्धान्नम् ॥ ६५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** कृतान्नं हृत्वा श्वावित्। अकृतान्नं तु शल्यकः ॥ ६५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। छुच्छुन्दरिरिति।** सुरभिद्रव्याणि कर्पूरादीनि हृत्वा छुच्छुन्दरी राजदुहिताख्या मूषिका भवति। पत्रात्मकं शाकं सर्षपादिहृत्वा मयूरो जायते ॥ ६५ ॥

बको भवति हृत्वाऽग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥
रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। गृहकारी** पक्षिभेदः ॥ ६६ ॥

(३) **कुल्लूकः।** अग्निं हृत्वा बकाख्यः पक्षी जायते। गृहोपयोगिशूर्पमुसलादि हृत्वा भित्त्यादिषु मृत्तिकादिगृहकारी सपक्षः कीटो भवति। कुसुम्भादिरक्तानि वासांसि हृत्वा चकोराख्यः पक्षी जायते ॥ ६६ ॥

(४) **राघवानन्दः।** गृहकारी भूमौ खननेन छिद्रं कृत्वा तत्र कीटान्तरप्रवेशकः। उपस्करं गृहोपयोगिशूर्पमार्जन्यादि। **जीवजीवकः** चकोरः ॥ ६६ ॥

(५) **नन्दनः।** उपस्करं गृहोपकरणम् ॥ ६६ ॥

(६) **रामचन्द्रः। उपस्करं** शूर्पमुसलादि हृत्वा गृहकारी पक्षिविशेषः ॥ ६६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। बक इति।** अग्निं हृत्वा बकाख्यः पक्षी जायते। गृहोण्योगिघटमुशलादि हृत्वा गृहकारी च रूढमक्षिकाख्यः कीटो भवति। कुसुंभादिरक्तानि वासांसि हृत्वा जीवजीवकाख्यः पक्षी जायते ॥ ६६ ॥

वृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलं तु मर्कटः ॥
स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥ ६७ ॥

(१) **मेधातिथिः**। जलं प्लव इत्यत्र पानार्थमुदकं ज्ञेयम्। **स्तोकको वारीत्यत्र** धान्यसेकाद्यर्थम्। **रसश्चाद्यं** रसमाहुर्यदि वाऽतिरिक्तौषधादि द्रष्टव्यम् ॥ ६७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **मृगेभं** मृगमिभं च। **स्तोककः** चातकः ॥ ६७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। मृगं हस्तिनं वा हृत्वा वृकाख्यो हिंस्रः पशुर्भवति। घोटकं हृत्वा व्याघ्रो भवति। फलमूलं हृत्वा मर्कटो भवति। स्त्रियं हृत्वा भल्लूको भवति। पानार्थमुदकं हृत्वा चातकाख्यः पक्षी। यानानि शकटादीनि हृत्वोष्ट्रो भवति। पशूनुक्तेतरान् हृत्वा छागो भवति ॥ ६७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **वृकः** स्वल्पव्याघ्रः। **इभं** हस्तिनम्। **मर्कटः** शाखामृगः। **ऋक्षो** भल्लूकः। चातकः **स्तोककः**। **वारि** पानार्थम् ॥ ६७ ॥

(५) **नन्दनः**। मृगाख्य **इभो मृगेभः मृगो** मृगजातिविशेषः अथवा मृगश्चेभा श्चेति मृगेभम्। **स्तोककः** चातकः। अत्र **वारिशब्देन** पानीयमभिप्रेतम् ॥ ६७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **ऋक्षः** प्रसिद्धः। **अजः** छागः। उष्ट्रान् **उष्ट्रः** ॥ ६७ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **वृक इति**। मृगहस्तिनं वा हृत्वा वृकाख्यः प्राणी भवति। अश्वं हृत्वा व्याघ्रो भवति। फलमूले हृत्वा मर्कटो जायते। स्त्रियं हृत्वा ऋक्षो वानरविशेषो भवति। पानार्थमुदकं हृत्वा स्तोककश्चातकोऽत्यन्तं पिपासुः पक्ष्युत्पद्यते। यानानि गन्त्र्यादीनि हृत्वा उष्ट्रो भवति। पशून् हृत्वा छागो जायते ॥ ६७ ॥

(९) **भारुचिः**। **स्तोकको** वारि पेयं जलं **प्लव** इत्यत्र सेकार्थम् ॥ ६७ ॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ॥
अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ६८ ॥

(१) **मेधातिथिः**। नात्र तिरोहितमिव किंचिदस्ति ॥ ६८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। अपहृत्य अपह्नवेन हृत्वा **आहुतं हविः** पुरोडाशादियागात्प्राक् ॥ ६८ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यत्किंचिदसारमपि परद्रव्यमिच्छातो मानुषोऽपहृत्य पुरोडाशादिकं तु हविरहुतं भुक्त्वा निश्चितं तिर्यक्त्वं प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

(४) **राघवानन्दः**। किं बहुनेत्याह **यद्वेति**। आहुतं देवार्थं च संचितं **हविः** पुरोडाशादि ॥ ६८ ॥

(५) **नन्दनः**। अहुतं होष्यमाणम् ॥ ६८ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य तिर्यक्त्वं याति। अहुतं हविश्च जग्ध्वा ॥ ६८ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यदिति**। यः किञ्चिदसारमपि परधनमिच्छातो मनुष्योऽपहृत्य दत्तावदानादिकं च पुरोडाशाद्यशित्वा निश्चित्तं तिर्यक्त्वं प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ॥
एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** **एतेन कल्पेन** एवंविधानेन वस्तूनीत्यर्थः। दस्यूनां शबरादीनाम् ॥ ६९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** स्त्रियोऽप्येतेन प्रकारेणेच्छातः परस्वमपहृत्य पापं प्राप्नुवन्ति तेन पापेनोक्तानां जन्तूनां भार्यात्वं प्रतिपद्यन्ते ॥ ६९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** किंच **स्त्रिय इति।** कल्पेन प्रकारेण। अन्यथैषां स्त्रीणामाकस्मिकत्वापत्तिः। **भार्यात्वं** तद्रेतोधारित्वम् ॥ ६९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** स्त्रियं हृत्वा एतेन कुल्येन यातेन दोषं आप्नुयुः। ताः स्त्रियः हृत्वा एतेषां जन्तूनां पत्नीत्वं यान्ति ॥ ६९ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **स्त्रिय इति।** स्त्रियोऽप्यनेन कल्पते रूपेणेच्छातः परस्वं हृत्वा पापं प्राप्नुवन्ति। तेन च पापेनोक्तजन्तुस्त्रीत्वं ताः प्रपद्यन्ते ॥ ६९ ॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि ॥
पापान्संसृत्य ससारान्प्रेष्यतां यान्ति दस्युषु ॥ ७० ॥

(१) **मेधातिथिः।** ब्राह्मणोऽध्यापनादिजीविकाकर्मत्यागेन यदि क्षत्रियादिवृत्तिमुपजीवेत् एवं क्षत्रियादयः **स्वकर्मच्युताः पापान् संसारान्** तिर्यग्योनीरनुभूय मनुष्यत्वे जाता **दस्युषु** चौरादिहिंस्रादिषु भृत्यभावं प्राप्नुवन्ति। **अनापदी**त्यनुवादः। आपदि विहितत्वाद्दोषाभावः ॥ ७० ॥

(३) **कुल्लूकः।** एवं निषिद्धाचरणफलान्यभिधायाधुना विहिताकरणफलविपाकमाह। **स्वेभ्य इति** ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा आपदं विना पञ्चयज्ञादिकर्मत्यागिनो वक्ष्यमाणाः कुत्सितायोनीः प्राप्य ततो जन्मान्तरे शत्रुदासत्वं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

(४) **राघवानन्दः।** अधुना धर्मस्यासेवनेन चेत्येतद्विवृण्वंस्तज्जन्या गतीराह **स्वेभ्य इति।** च्युताः चेच्छया अनापद्यपि। **संसृत्य** भुक्त्वा। **प्रेष्यतां** दासत्वम्। **दस्युषु** संकरजातिषु जाताः सन्त इत्यर्थः ॥ ७० ॥

(५) **नन्दनः।** एवं प्रतिषिद्धसेवायां विपाक उक्तः अधुना विहिताकरणविपाकमाह **स्वेभ्य स्वेभ्यस्तु कर्मभ्येति।** न प्रेततां पिशाचतां दस्युषु कालगासहादिषु दस्युदेशेषु ॥ ७० ॥

(६) **रामचन्द्रः।** स्वेभ्यः कर्मभ्यः च्युताः वर्णाः ब्राह्मणादयः पापान् संसारान् जन्ममरणादीन् **संसृत्य** प्राप्य **दस्युषु** शबरेषु प्रेष्यतां यान्ति ॥ ७० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** एवं निषिद्धाचरणफलान्यभिधायाधुना विहिताकरणविपाकमाह **स्वेभ्यः स्वेभ्य इति।** ब्राह्मणादय आपदं विना अध्ययनादि कर्मत्यागिनो वक्ष्यमाणाः कुत्सितायोनीः प्राप्य ततो जन्मान्तरे शत्रुषु दासत्वं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

(९) **भारुचिः।** इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन चे'त्येतस्माच्छलोकात् प्रभृति प्रतिषिद्धसेविनामकृतप्रायश्चित्तानामर्थलक्षणः कर्मफलविपाक उक्तः। इदानीं शिष्टस्याक्रियायां स्वकर्मच्युतानामर्थलक्षणः कर्मविपाकः प्रदर्शयितव्य इति। यत इदमारभ्यते ॥ ७० ॥

वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः ॥
अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कूटपूतनः ॥ ७१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** स्वकर्मच्युतानां पापगतयः प्रदर्श्यन्ते। **वान्तमश्नाति।** उल्कया चास्यमुखं दह्यते। **कुणपः** शवशरीरम्। **कूटपूतनः** कुत्सितगंधा नासिकाऽस्य भवति। **कटपूतन** इति वा पाठः। कटपूतनो नाम पिशाचादिः स तु कश्चिददृश्यो भूतविशेषः श्मशानिकभूमिसेवी ॥ ७१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** वांताशीत्यादि बहुतरस्वधर्मत्यागविषयम्। च्युतः स्वधर्मात्। **अमेध्यकुणपो** मानुषादिभक्ष्यशवः। कटपूतन इति प्रेतभेदनाम ॥ ७१ ॥

(३) **कुल्लूकः।** ब्राह्मणः स्वकर्मभ्रष्टश्छर्दितभुक् ज्वालामुखः प्रेतविशेषो जायते क्षत्रियः पुनर्नष्टकर्मापुरीषशवभोजी कटपूतनाख्यः प्रेतविशेषो भवति ॥ ७१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तथैव चतुरो वर्णानाहारनामभेदेनाह **वान्ताशीति** द्वाभ्याम्। विच्युत इत्यनुवादः। **वान्ताशी**वान्तान्नभोजी। नाम्नोल्कामुखः। एवं **कुणपाशी** कुणपः शवः तदाशी पुरीषगन्धभोजी वा। **कटपूतन** एतन्नामा ॥ ७१ ॥

(५) **नन्दनः।** च्युतः कर्मभ्रष्टो विप्र उल्कामुखो नाम प्रेतो जायते तस्य तदानीं भोज्यनिर्देशो वान्ताशीति। स्वकर्मच्युतः क्षत्रियः कटपूतनो नाम प्रेतो भवति तस्य तदानीं भोज्यनिर्देशोऽमेध्यकुणपाशीति ॥ ७१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** वान्ताशी उल्कामुखो नाम प्रेतो भवति। च पुनः क्षत्रियः अमेध्यं कुणपं अश्नातीति कुणपः शवः **कटपूतनः** प्रेतभेदः कुत्सितगन्धनासिको भवति ॥ ७१ ॥

(८) **गोविन्दराजः। वान्ताशीति।** ब्राह्मणः भ्रष्टस्वकर्माऽग्निपिशाचो नाम भूतविशेषो ज्वालामुखः छर्दिभुग्भवति। क्षत्रियः पुनः भ्रष्टकर्मा पूतनाख्यः पिशाचविशेषो गन्धघोणपुरीषसर्वभुक् जायते ॥ ७१ ॥

मैत्राक्षिज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक् ॥
चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः ॥ ७२ ॥

(१) **मेधातिथिः। मैत्राक्षिज्योतिक** इति शब्दान्तरं पिशाचवचनं पूर्ववत्। अथवा मैत्राक्षे ज्योतिर्दृष्टावपीति। 'मैत्र'मंगं पायुः तदक्षिविवरं छिद्रम्। अन्ये तूलूकमाहुः। 'मैत्र'मादित्यालोकः। 'अक्षज्योतिः' ऐन्द्रियकं दर्शनम्। स ह्यादित्यालोके न पश्यति ॥ ७२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** मैत्र्याथाख्यो ज्योतिषिक इति प्रेतनाम। **चैलाशकः** चेलकीटकः ॥ ७२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** **वैश्यो** भ्रष्टकर्मा मैत्राक्षज्योतिकनामा पूयभक्षः प्रेतो जन्मान्तरे भवति। मित्रदेवताकत्वान्मैत्रः पायुस्तद्देवाक्ष कर्मेन्द्रियं तत्र ज्योतिर्यस्य स मैत्राक्षज्योतिकः पृषोदरादित्वात् ज्योतिषः पकारलोपः। **शूद्रः** पुनर्भ्रष्टकर्मा चैलाशकाख्यः प्रेतो भवति। चेलं वस्त्रं तत्संबन्धिनीं यूकामश्नातीति **चैलाशकः।** गोविन्दराजस्तु **चैलाशकाख्यः** कीटश्चैल इत्युच्यते तद्भक्षश्च स भवतीत्याह तदयुक्तं प्रेताख्यप्राणिविशेषप्रकरणात्।। ७२।।

(४) **राघवानन्दः।** मैत्राख्यज्योतिकमिति। शब्दान्तरं पिशाचवाचीति मेधातिथिः। मैत्रं मित्रदेवताधिष्ठितं पाय्विन्द्रियं तत्रैव ज्योतिर्ज्ञानं यस्य स इति अत एव पूयभुक्। पूयपदं पुरीषपरं तत्र तस्यैव संभाव्यमाणत्वात् चेलशकः चेलसंबन्धिनी यूकामश्नातीति तदाख्यां गतः।। ७२।।

(५) **नन्दनः।** स्वकर्मच्युतो वैश्यो मैत्राक्षिद्योतने नाम प्रेतो भवति तस्य तदानीं भोज्यनिर्देशः **पूयभुगिति। चैलाशकतो** नाम कश्चित्प्रेतविशेषः तस्येदानीं भोज्यनिर्देशो नाम्नैव गम्यत इति न पृथगुक्तः चैलमश्नातीति चैलाशकः।। ७२।।

(६) **रामचन्द्रः।** वैश्यः मैत्राक्षज्योतिकसंज्ञः पूयभुक् भवति। शूद्रः स्वकाद्धर्मच्युतः **चैलाशकः** चेलकीटः भवति।। ७२।।

(८) **गोविन्दराजः। चैलाश इति।** वैश्यो भ्रष्टकर्मा मैत्राख्यो ज्योतिकनामाश्रयार्थमपिच्छिद्रन्यस्तदृष्टिपिशाचविशेषपूयभुक् जन्मान्तरे भवति। शूद्रः पुनः स्वकर्माद्भ्रष्टः चैलाशकाख्यः कीटश्चेला उत्पद्यन्ते तद्भक्षयश्च भवति।। ७२।।

(९) **भारुचिः। चैलाशको** गिंगुरुकः। यत एतदेवमतः "चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये" इत्युक्तम्, मा भूदकृतप्रायश्चित्तस्येयान् कर्मफलविपाको बहुकालोऽनिष्ट इति। बहून् वर्षगणान् घोरान् नरकान् प्राप्य तत्क्षयात्' इति। चैतदनुवर्तते। निन्दितकर्माभ्यासफलमिदानीं पुनः स्पृशति।। ७२।।

यथा यथा निषेवन्ते विषयान् विषयात्मकाः।।
तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते।। ७३।।

(१) **मेधातिथिः।** भेदग्रहगृहीतानां पुत्रदाराभिष्वंगधनादिलोभे विषयसुखगंधमात्मैकत्वपरिग्रन्थिविद्याप्रतिपक्षभूतं निवर्तयितुं संसारस्वरूपं मानुष्यकं जन्म यथास्थितमनूद्यते सर्वस्य प्रसिद्धम्। **यथा यथा** विषयेष्वभ्यासेन प्रवर्तन्ते। **विषयात्मका** विषयलालसाः। 'आत्मशब्देन' 'प्रवृत्तस्य तत्स्वभावतैव भवती'त्याहुः। यस्तु कथंचित्तत्हितं भुंक्ते तस्य भोगादिना न तत्स्मृत्युपपत्तावभिलाषो जायते। यस्त त्यन्तमेवाधरः स तद्भावनया तदात्मत्वेन संपद्यते। तदिदमाह **तथा तथा कुशलतेति।** 'कुशलता'पदं चैकरसीभावः। अतश्च स न शक्नोति विषयान्परिहर्तुम्। ईदृश्येव प्रवृत्तिः। शिष्टाप्रतिषिद्धेष्वपि स्वदारगमनादिष्वागमार्जितद्रव्योपपादकेन भोज्याविशेषेष्वपि प्रतिषिद्धा।। ७३।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **विषयात्मकाः** विषयप्रवणबुद्धयः। **कुशलता** दृढसंस्कारता। तथा जरसातुरा अपि विषयरागिण एव भवन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यथा यथा शब्दादिविषयान्विषयलोलुपानि तान्तं सेवन्ते तथा तथा विषयेष्वेव तेषां प्रावीण्यं भवतीति ततः ॥ ७३ ॥

(४) **राघवानन्दः**। इन्द्रियाणां प्रसंगेनेत्युक्तं तदुचितगतिजानि दुःखान्याह **यथेति** सप्तभिः **विषयात्मका** विषयैकदृष्टयः। **कुशलता** निपुणता ॥ ७३ ॥

(५) **नन्दनः**। पुनः कर्मविपाकमेव संक्षेपेणाह **यथा यथा निषेवन्त इति**। **तेषु** विषयेषु **कुशलता** लालसता ॥ ७३ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। तथा **कुशलता** दृढसंस्कारता **तेषां** विषयात्मनां **तेषु** विषयेषु वा तिर्यगादिषु वा जायते ॥ ७३ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **यथा यथेति**। शब्दादिविषयोपभोगवर्धका यथा विषयोपभोगाभ्यासं कुर्वन्ति तथा तथा विषयेष्वेव तेषां प्रावीण्यमेकरसीभावो जायते ॥ ७३ ॥

तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषां पापानामल्पबुद्धयः ॥
संप्राप्नुवन्ति दुःखानि तासु तास्विह योनिषु ॥७४॥

(१) **मेधातिथिः**। ततश्च **तेषां पापानां** प्रतिषिद्धानां **कर्मणामभ्यासात्**। 'निन्दितकर्माभ्यासे पतनमिति' तद्भवतु। **दुःखानि** पश्यन्ति. **तासु तासु** कृमिकीटादि**योनिषु** ॥ ७४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एतदाह **तेऽभ्यासादिति कर्मणां तेषां** विषयासादितकर्मरूपाणाम् ॥ ७४ ॥

(३) **कुल्लूकः**। तेऽल्पधियस्**तेषां** निबद्धविषयोपभोगानामभ्यासतारतम्यात्**तासु तासु** गर्हितगर्हिततरगर्हिततमासु तिर्यगादियोनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अत एवाह **तेऽभ्यासादिति**। अभ्यासो हि **कर्मणां** कौशलमावहतीति न्यायः सूचितः। **योनिषु** प्रेतनारकादिदेहेषु। अनेन विषयसंगिनां स्वधर्मच्युतिरावश्यकीति सूचितं ॥ ७४ ॥

(५) **नन्दनः**। **अभ्यासात्**पुनः पुनः करणात् अनेन सकृदापद्यं मत्या च कृतं पापं न दुःखप्राप्तिहेतुरिति सूचितम् ॥ ७४ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। ते तेषां पापानां कर्मणां अभ्यासात्। **अल्पबुद्धयः** इह लोके तासु तासु योनिषु जन्मानि प्राप्नुवन्ति ॥ ७४ ॥

(८) **गोविन्दराजः**। ततश्च कर्मणामिति। तेऽल्पप्रज्ञा यावद्यावन्निषिद्धविषयोपभोगाभ्यासं कुर्वन्ति तावत्तावदभ्यासतारतम्यापेक्षया तासु तासु तिर्यगादिजातिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

(९) **भारुचिः**। निन्दितकर्माभ्यासादकृतप्रायश्चित्ता एतदीदृशमनिष्टं प्राप्नुवन्ति।

तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्तनम् ॥
असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

(१) **मेधातिथिः । 'तामिस्रमन्धतामिस्रम्'** इत्याद्याः प्रागुक्ता नरकाः तत्र **विवर्तन**मेकेन पार्श्वेनासित्वा पार्श्वान्तरेणावर्तनं अबद्धस्योत्तानस्य वा खड्गधारानिशितपत्रैर्वृक्षैर्बन्धनम् । भूमिष्ठैर्वा पत्रैरेव कदलीदलखंडवत् तथाविधैर्मैत्री दुष्कृतिनामंगच्छेदप्राप्तिः ॥ ७५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः । विवर्तनं** परिवर्तनम् । बन्धनमिति बध्यन्तेऽस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट् । एवं छेदनम् ॥ ७५ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** संप्राप्नुवन्तीति पूर्वश्लोकस्थमिहोत्तरवचनमनुवर्तते । **तामिस्रादिषु** चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरेषु नरकेषु दुःखानुभवं प्राप्नुवन्ति तथाऽसिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनात्मकान्नरकान्प्राप्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

(४) **राघवानन्दः । तामिस्रादिषु** चतुर्थाध्यायोक्तेषु दुःखप्रायासु दुःखबहुलेष्वेकविंशतिषु । याज्ञवल्क्योऽप्याह ॥ तामिस्रं लोहशंकुं च महारौरवशाल्मली ॥ रौरवं कुड्मलं पूतिभृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ संघातं लोहितोदं च ऋजीषं संप्रतापनम् । महानरककाकोलं संज्जीवनमहापथम् ॥ अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं च रौरवम् ॥ असिपत्रवनं चैव तपनं चैकविंशकमिति विवर्तनमनिशं जन्म ॥ ७५ ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** तामिस्रेति विवर्तनम् ॥ ७५ ॥

(८) **गोविन्दराजः । तामिस्रादिष्विति ।** तामिस्रादिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरेषु परिलुण्ठनं प्राप्नुवन्ति । असिपत्रवनादींश्च चतुर्थाध्यायोक्तांश्च बन्धनच्छेदनात्मकान् नरकान् प्राप्नुवन्ति इति पूर्ववाक्यादिहोत्तरत्र चानुषज्जते ॥ ७५ ॥

विविधाश्चैव संपीडाः काकोलूकश्च भक्षणम् ॥
करम्भवालुकातापान्कुंभीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६ ॥

(१) **मेधातिथिः । करंभः** कर्दमः । कुंभीषु प्रक्षिप्तास्ते हि तापेनाऽऽग्नेयेनान्नादिवत्पच्यन्ते ॥ ७६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** कुम्भीस्थतैलपाकः कुम्भीपाकः ॥ ७६ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** विविधपीडनं काकाद्यैर्भक्षणं तथा तप्तवालुकादीन्कुम्भीपाकादींश्च नरकान्दारुणान्प्राप्नुवन्ति ॥ ७६ ॥

(४) **राघवानन्दः । करंभवालुकातापान्** सुतप्तवालुकाजनिततापान् ॥ ७६ ॥

(५) **नन्दनः ।** द्वाभ्यां नरकप्राप्तिरुक्ता ॥ ७६ ॥

(६) **रामचन्द्रः ।** कुम्भीस्थतैलपाकः ॥ ७६ ॥

(८) **गोविन्दराजः । विविधा इति ।** नानाप्रकाराः क्रकचपाटनादिकाः पीडाः काकोलूकैश्च भक्षणं तप्तककरंभसिकताभितापान् स्थालीषु धनानि दुःखेन सोढुं शक्यानि प्राप्नुवन्ति ।। ७६ ।।

संभवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ।।
शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ।। ७७ ।।

(१) **मेधातिथिः । वियोनयः** तिर्यक्प्रेतपिशाचादयः । तत्र **संभवो** जन्म दुःखबहुलासु ।। ७७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । अभिघातः** पीडा ।। ७७ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** संभवान् तिर्यगादिजातिषु नित्यं दुःखबहुलासूत्पत्तिं प्राप्नुवन्ति । तत्र शीतातपादिपीडनादिनानाप्रकाराणि च प्राप्नुवन्ति ।। ७७ ।।

(४) **राघवानन्दः । वियोनिषु** कृम्यादिषु ।। ७७ ।।

(८) **गोविन्दराजः । संभवानिति ।** तिर्यगादिषु जातिषु नित्यं दुःखबहुलासु जन्मानि प्राप्नुवन्ति । तेषु शीतातपोपपीडनानि नानाप्रकाराणि भयानि प्राप्नुवन्ति ।। ७७ ।।

असकृद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम् ।।
बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च ।। ७८ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** स्पष्टार्थः ।। ७८ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** पुनः पुनर्गर्भस्थानेषु वासः समुत्पत्तिं च योनियन्त्रादिभिर्दुःखावहां उत्पन्नाश्च श्रृङ्खलादिभिर्बन्धनादिपीडामनुभवन्ति परदासत्वं च प्राप्नुवन्ति ।। ७८ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** असकृद्गर्भवासेषु भेकादिषु वासं वसतिम् ।। ७८ ।।

(८) **गोविन्दराजः । असकृदिति ।** बन्धनानि च कष्टानि पारप्रेष्यत्वमेव च ।। बहुशो गर्भस्थाने समुत्पत्तिं चातिदुःखावहामुत्पन्नस्य च गलसं फलादिर्विषमाणि बन्धनान्यन्य दासत्वं चोपगच्छन्ति ।। ७८ ।।

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासं चैव दुर्जनैः ।।
द्रव्यार्जनं च नाशं च मित्रामित्रस्य चार्जनम् ।। ७९ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** बान्धवैः सुहृद्भिः सह वियोगान् दुर्जनैश्च सहैकत्रावस्थानं धनार्जनप्रयासं धनविनाशं कष्टेन मित्रार्जनं शत्रुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ।। ७९ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** स हि दुर्जनैः सह कृतोऽतीव दुःखदः । नाशं द्रव्यस्येति शेषः ।। ७९ ।।

(८) **गोविन्दराजः । बन्धुप्रियवियोगा, इति ।** बान्धवैः सुहृद्भिः सह वियोगं दुर्जनैश्च सह एकत्रावस्थानं धनार्जनक्लेशं धनविनाशं मित्रार्जनक्लेशं शत्रुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति ।। ७९ ।।

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

(१) **मेधातिथिः**। एतावप्युक्तार्थौ ॥ ७९–८० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **क्लेशान्** द्वेषमोहान् मृत्युं च प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥ ८० ॥

(३) **कुल्लूकः**। जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनं क्षुत्पिपासादिना च नानाप्रकारान्क्लेशान्मृत्युं च दुर्वारं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

(४) **राघवानन्दः**। **क्लेशान्** रागादीन्। तापान् आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपान् दुःखहेतून्। प्राप्नुवन्तीत्यनुषज्यते ॥ ८० ॥

(५) **नन्दनः**। संभवाश्च वियोनिष्वित्यादिचतुर्भिः **श्लोकैः** पापविशेषैर्मर्त्यलोके दुःखप्राप्तिरुक्तेत्यनुसन्धेयं अत्र प्राप्नोतीत्यनुवर्तते ॥ ८० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। **क्लेशान्** द्वेषमोहादीन् ॥ ८० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **जरामिति**। जरां चाप्रतिबन्धां व्याधिभिश्च पीडनमनेकप्रकारांश्च क्षुत्पिपासादिना तांस्तानुपतापान् मृत्युं चानपासनीयमासादयन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते ॥
तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥८१॥

(१) **मेधातिथिः**। सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा **भावेन यद्यत्कर्म निषेवते** सात्त्विकं राजसं तामसं वा। **शरीरेण तादृशेन** सत्त्वबहुलेन रजोबहुलेन तमोबहुलेन वा। **तत्तत्फलमुपाश्नुते,** सात्त्विकं राजसं तामसं वा। यतश्चैतदेवं रजस्तमोबहुलात् कर्मणोऽकुशलसंकल्पहेतोरनिष्टफलप्राप्तिः, अतस्तत्परिवर्जनेन कुशलसंकल्पकर्मणा भवितव्यम् ॥ ८१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **यादृशेन भावेन** सत्त्वाद्युत्कटेन। **तादृशेन** देवादिशरीरेण ॥ ८१ ॥

(३) **कुल्लूकः**। यथा विधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा **यद्यत्कर्म** स्नानदानयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरीरेण सात्त्विकेन रजोऽधिकेन तमोऽधिकेन वा तत्तत्स्नानादिफलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। **भावेन** मनोवृत्तिरूपेण। **यादृशेन** सात्त्विकादिरूपेण। **तादृशेन** सात्विकभेदभिन्नेन देवादिदेहेन। तदुक्तं योऽर्चितः प्रतिगृह्णाति योऽर्चितं च प्रयच्छतीति ॥ ८१ ॥

(५) **नन्दनः**। **भावेन** मनसा ॥ ८१ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। यादृशेन भावेन सत्त्वादियुक्तेन **यद्यत्कर्म निषेवते तादृशेन शरीरेण** सत्त्वादियुक्तेन तत्तत्फलं उपाश्नुते ॥ ८१ ॥

(८) **गोविन्दराजः । यादृशेनैव भावेनेति ।** यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यत् कर्म स्नानयागाद्यनुतिष्ठति तथाविधेन शरीरेण सत्वबहुलेन रजोबहुलेन तमोबहुलेन वा तत्तत्स्नानादिफलं उपभुङ्क्ते ।। ८१ ।।

(९) **भारुचिः ।** सप्तभिः श्लोकैरनिष्टफलं दर्शयति—सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा भावेन यद्यत्कर्म निषेवते, सात्त्विकं राजसं तामसं वा तेन तेन **शरीरेण** तत्सदृशेनेत्यर्थः । सत्त्वबहुलेन रजोबहुलेन तमोबहुलेन वा **तत्तत्फलमुपाश्नुते**, सात्त्विकं राजसं तामसं वाश्नुते यतश्चैतदेवं रजस्तमोबहुलात् कर्मणोऽकुशलसङ्कल्पहेतोरनिष्टफलप्राप्तिः अतस्तत्परिवर्जनेन कुशलसङ्कल्पकर्मणा भवितव्यम् ।। ८१ ।।

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ।।
नैःश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ।।८२।।

(१) **मेधातिथिः ।** प्रतिषिद्धानां च कर्मणां यावत्फलोत्पत्तिस्तानि समुपदिष्टानि । ततो निर्वर्तितव्यम् । यतो दुःखानुबन्धो विषयसुखोपभोगोऽतस्ततो निवर्तन्ते । श्रेयसे कर्मविधौ । मोक्षोपाये वक्ष्यमाणविद्याकाण्डे उपदिष्टे स्थातव्यम् । तदिदानीं वक्ष्यामः ।। ८२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । नैःश्रेयसकरं** मोक्षहेतुम् ।। ८२ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** एष युष्माकं विहितप्रतिषिद्धानां कर्मणां सर्वः फलोदय उक्तः इदानीं ब्राह्मणस्य **निःश्रेयसाय** मोक्षाय हितं कर्मानुष्ठानमिदं शृणुत ।। ८२ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** वैराग्यार्थमुक्तेन्द्रियप्रसक्तिजनितागतीरूपसंहरन्मोक्षोपयोगि कर्म प्रतिजानीते **एष इति** पञ्चविंशत्या । **नैःश्रेयसं** निःश्रेयसः मोक्षस्य साधनम् ।। ८२ ।।

(५) **नन्दनः ।** श्रेयः पुरुषार्थः नितरां श्रेयो निश्रेयसं तत्र भवं च नैःश्रेयसम् । अत्र पूर्वोक्तेषु श्रेयस्कारेष्वकर्मसु प्रकृष्टतरमित्यर्थः । विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणार्थम् ।। ८२ ।।

(६) **रामचन्द्रः । नैःश्रेयसं** निःश्रेयसः भावः नैःश्रेयसं तं मोक्षसाधनम् ।। ८२ ।।

(८) **गोविन्दराजः । एष इति ।** नैःश्रेयसं कर्मविधिं विप्रस्येमं निबोधत । एषा शुभाशुभानां कर्मणां अखिला उत्पत्तिर्युष्माकमुक्ता । इदानीं ब्राह्मणस्य स्वर्गमोक्षाद्यर्थं कर्मानुष्ठानमिदं वक्ष्यमाणं शृणुत ।। ८२ ।।

(९) **भारुचिः ।** कुशलाकुशलसङ्कल्पमूलानां शास्त्रलक्षणानां तद्विपरीतानां चार्थलक्षणानाम् अधुना प्रायश्चित्तप्रकरणसामर्थ्याद् वक्ष्यमाणो वेदभ्यासाधिको विधिर्निःश्रेयसार्थोऽपि सन्नात्मशुद्धये सम्पद्यत इति विज्ञेयम् । एवं हि प्रकरणमनुगृहीतं भवति । अथवास्मिञ्छास्त्रे पूर्वं आभ्युदयिको विधिरुक्तः, अधुना तु **नैःश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत,** ब्रह्मलोकप्राप्त्यर्थं मोक्षार्थं वा । एवं च सति यथा वेदस्यान्ते उपनिषदो रहस्यब्राह्मणोक्ताः निश्रेयसार्थम्, एवमस्मिन्नपि धर्मशास्त्रान्ते निश्रेयसार्था इमा उपनिषदोऽभिविधीयन्ते ।। ८२ ।।

वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ॥
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥८३॥

(१) **मेधातिथिः।** निःश्रेयसशब्देन न पुनः पुरुषार्थसिद्धिरुच्यते, अपि तु निश्चित-सुखदुःखानुबन्धः प्रीतिविशेषोऽपि। **वेदाभ्यासादीनां** तत्र तत्रोक्तानां पुनर्वचनमात्मज्ञान-स्तुत्यर्थम्। **ज्ञानं** वेदार्थविषयम्। उक्तार्थान्यन्यानि पदानि ॥ ८३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** तपः प्राणायामादि। **ज्ञानं** ध्यानम् ॥ ८३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** उपनिषदादेर्वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्चावर्तनं तपः कृच्छ्रादि ज्ञानं ब्रह्म-विषयं इंद्रियजयोऽविहितहिंसावर्ज्जनं गुरुशुश्रूषेत्येतत्प्रकृष्टं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** वेदाभ्यासोऽर्थतः शब्दतश्च। तप ऐकाग्र्यं मनसः मनसश्चेन्द्रि-याणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्युक्तेः। ज्ञानं ज्ञानार्थं नित्यनैमित्तिककर्म देवयाजिनः श्रेया-नात्मयाजीति श्रुतेः। देवयाजिनः फलार्थं आत्मयाजी अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं नित्यनैमित्तिक-कर्मानुष्ठाता श्रेष्ठः तथा च सूत्रम्। सर्वापेक्षा यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति। ज्ञानं जनयितव्यं सर्वेषां कर्मणामपि तज्जनकत्वमित्येतेन वेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः। संयम इत्यु-पलक्षणं नियमादेः। तथा च पतञ्जलेः सूत्रम्। यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति। परं वेदाभ्यासादिकर्मभ्य इत्यन्वयः ॥ ८३ ॥

(५) **नन्दनः।** **ज्ञानं** धर्माधर्मज्ञानम् ॥ ८३ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** वेदानां अभ्यासः १ तपः दानानि २ ज्ञानं ध्यानं ३ इन्द्रियाणां च संयमः ४ अहिंसा ५ गुरुसेवा च ६ नैःश्रेयसकरं परं ७ उत्कृष्टम् ॥ ८३ ॥

(८) **गोविन्दराजः।** **वेदाभ्यास इति।** वेदस्य ग्रन्थार्थतोऽभ्यसनं कृच्छ्रादितपः आत्म-ज्ञानमिन्द्रियजयो हिंसावर्जनं गुरुपर्युपासनमेतत् प्रकृष्टमपवर्गसाधनम् ॥ ८३ ॥

(९) **भारुचिः।** केचित्त्वत्र पूर्वपादे **दानं** पठन्ति अपरे **ध्यानम्।** तत्र **वेदाभ्यासो** नाम साङ्गोपाङ्गमुपनिषत्कल्पस्य ग्रन्थार्थतो वेदस्य नित्यकर्माविरोधेनाभ्यासो गृह्यते। **तपः**शब्देन च नित्यानित्यकर्माण्यभिधीयन्ते। चान्द्रायणादीनि च **विज्ञानं** कर्माङ्गदेवतानि-चिन्तनम्। चिन्तनम् **इन्द्रियसंयमोऽहिंसा गुरुसेवा** च यथोक्ताः ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ॥
किंचिच्छ्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥ ८४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** सर्वेषामिति मुनीनां प्रश्नः। किंचिदिति किमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभकर्मणां मध्ये किंचित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं स्यादिति वितर्के ऋषीणां जिज्ञासाविशेषादुत्तरश्लोकेन निर्णयमाह ॥ ८४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** कर्मण आरादुपकारकत्वमित्युक्तेः स्यादाशङ्का ऋषीणाम्। शुभकर्मणां मध्ये कर्म पुरुषं प्रति न किंचित् जन्मप्रवाहानुच्छेदकत्वात् ॥ ८४ ॥

(५) **नन्दनः।** किं स्यादिति पृच्छेदथ चेदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** सर्वेषां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां पुरुषं प्रति किं निश्रेयसकरं परं कर्म सर्वेषां वेदानां कर्मफलसत्वानि यमात्कर्मसाध्यफलानां भस्मीभूतदेहादानसंभवात् इह व्यतिरिक्तात्मदर्शनार्थं 'श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यादिश्रुतीनामात्मज्ञानं मोक्षसाधनतरमपि कर्मैवचोत्तरमीमांसामतमाश्रित्य श्रेयस्तरमिति ॥ ८४ ॥

(८) **गोविन्दराजः। सर्वेषामिति।** एषां वेदाभ्यासकर्मादीनां अध्यात्मिकं कर्मातिशयेन श्रेयसः साधनं पुरुषस्य स्यादिति वितर्केण ऋषीणां जिज्ञासामुत्पाद्योत्तरेण निश्चय इति ॥ ८४ ॥

(९) **भारुचिः।** ज्ञानस्तुत्यर्थोऽयमुपन्यासः ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ॥
तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥ ८५ ॥

(१) **मेधातिथिः।** द्विविधमात्मज्ञानम्। देहेंद्रियबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तस्य कर्तृभोक्तृत्वोपपत्तिरूपस्य अहंप्रत्ययप्रमेयतयाऽऽत्मनि विषयप्रतीत्यन्तर्गतस्य जीवक्षेत्रज्ञविज्ञानात्मादिपर्यायस्य शरीरनाशेऽप्यनिष्टानां कर्मफलानामौर्ध्वदेहिकानां भोक्तृत्वज्ञानम्। अपरं सर्वस्य जगतो जन्मादीनां परमात्मैककारणत्वे नित्यस्य सत एकस्याविद्यावासनोपहितनानारूपस्य तिर्यक्मनुष्यादिष्वेकत्वदर्शनम् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' (बृहदारण्यक अ. २ ब्रा. ५) इत्येवमादिश्रुतिभिरुपदर्शितस्वरूपस्य ज्ञानम्। तत्र क्षेत्रज्ञपरिज्ञानं कर्मविधिषूपयुज्यते। असति हि देहादिव्यतिरिक्तेऽस्मिन्नौर्ध्वदेहिकानां भोक्तरि फलानां स्वर्गकामादिचोदना अनर्थिकाः स्युः, अतस्तत्र न कश्चित्प्रवर्तेत। अतस्तत्कर्मानुष्ठानोपयोगि। यत्तु परमात्मैकत्वज्ञानं तिरोधानोपसेवनाभ्याससामर्थ्येनोपपद्यमानं शुद्धबुद्धमुक्तानन्दनित्याविनश्वरभावस्यात्मनः प्रकाशनं तत्रेदमुपपद्यते। **तदग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं तत** इति। 'अमृतं' ततः गतेर्व्यापित्तिम्। **तत** इति विद्यानिर्देश आत्मविद्यायाः। क्षेत्रज्ञज्ञानं तु कर्मोपकारकत्वादमृतत्वाय न कल्पते। अतो वेदान्तोपदिष्टस्य समस्तस्य द्वैताद्वैतविषयस्य सदात्मनो दर्शनं तदात्मज्ञानमभिप्रेतम् ॥ ८५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** उत्तरं **सर्वेषामिति।** आत्मज्ञानं ध्यानम्। **अग्र्यं** मुख्यम् ॥ ८५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्य उपनिषदुक्तपरमार्थज्ञानं प्रकृष्टं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां प्रधानम्। अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तत्रोत्तरं **सर्वेषामिति।** आत्मज्ञानं परं स्मृतमिति कर्मणोऽप्युद्देश्यं तं वेदेति श्रुतेः। सर्वं कर्माखिलमिति स्मृतेः। तदग्रश्रेष्ठ उपासनाया अप्युद्देश्यम् जानीहि तत्र हेतुः प्राप्यते ह्यमृतं तस्यैव सर्वं पुंवाञ्छास्पदत्वात् ॥ ८५ ॥

(५) **नन्दनः।** तच्छृणुतेत्याह **सर्वेषामिति।** पञ्चम्यर्थे षष्ठी आत्मज्ञानं परात्मज्ञानम् ॥ ८५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** सर्वेषां कर्मणां मध्ये परमात्मनो ज्ञानं **परं आत्मज्ञानं** उत्कृष्टं स्मृतम्। तत् ज्ञानं सर्वविद्यानां सर्वतत्त्वज्ञानानां **अग्र्यं** मुख्यम्। **ततः** ज्ञानात् **अमृतं** मोक्षं प्राप्यते ॥ ८५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। सर्वेषामिति।** तेषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्यादुपनिषदुक्तोपासनाभिः परमात्मस्वरूपावधारणं प्रकृष्टं स्मृतम् यस्मात्सर्वविद्यानां तत्प्रधानं यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

(९) **भारुचिः।** आत्मज्ञानप्रशंसार्थः श्लोकः। अतो ज्ञायते पूर्वत्र ज्ञानपाठ एव, न ध्यानपाठः, नापि दानपाठः। **आत्मज्ञानं** च क्षेत्रज्ञस्य देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभ्योऽन्यत्वादिज्ञानम्। तस्मिन् हि सत्यधिकारपुरुष उपलब्धक्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वो मध्यस्थो जितेन्द्रियो निर्हृतदोषो विषयैः अनभिगम्यमानः श्रुतिनियतमधिकारं साकल्येनानुतिष्ठति। यस्मात् अतो युक्तमभिहितम् **'प्राप्यते ह्यमृतं ततः'** इति। समस्तस्य व्यस्तस्य वा परमात्मनो वेदान्तोपनिषदो विज्ञानं, कर्माङ्गदेवताज्ञानं वा। सर्वं चैतदात्मज्ञानग्रहणेन गृह्यते, तस्मात् सामर्थ्यादविरोधाच्च ॥ ८५ ॥

षण्णामेषां तु पूर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च ॥
श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ८६ ॥

(१) **मेधातिथिः।** वेदाभ्यासादीनि **षट्कर्माणि** श्रेयस्कराणि। तेभ्यो निः**श्रेयस्करतरत्वं वैदिकस्य** ज्योतिष्टोमादेः कर्मणः। "ननु च यदि तावत्**पूर्वेषामिति** निर्धारणे षष्ठी तदनुपपन्नम्। निर्धारणं हि समुदायभूतविशेषस्य केनचिद्धर्मेण तदेकविषयेण चोपपद्यमानस्यावान्तरेणासंभविना। 'क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतम' इति मनुष्यजातौ क्षत्रियोऽप्यन्तर्भूतः स शूरतमत्वेन निर्धार्यते। अनुपदिष्टस्यानन्तरितस्य कुतो निर्धारणम्। न चेह प्राग्वैदिकं कर्मादिष्टम्। अथोच्यते। 'अन्तर्वेदाभ्यासादीनि वैदिकान्येव, कथमनुद्दिष्टं वैदिकं कर्म'। यद्येवं सामान्यस्य सामान्यात्सुतरामनिर्धारणम्। न हि भवति 'गवां गौरुत्पन्नक्षीरतमेति'। यदि ह्यवैदिकानि चोद्दिष्टार्थान्यभविष्यंस्तत एवैतदपेक्षेत **वैदिकं श्रेयस्करतरमिति।** किंच कानि तावदत्र वैदिकानि कर्माण्यभिप्रेतानि। यदि तावत् ज्योतिष्टोमादीनि। विशेषग्रहणे प्रमाणं वक्तव्यम्। वेदाभ्यासादीनामपि वैदिकत्वात्। अथ 'स्मार्तत्वान्न तानि वैदिकानि। यान्येव प्रत्यक्षश्रुतिविहितानि तान्येव वैदिकानीति'। न हि सर्वे वैदिकेषु कर्मसु वेदाभ्यासादीनामङ्गत्वेनान्तर्भावः। एतच्च यद्वक्ष्यति (अग्रे

८७) 'अन्तर्भवति क्रमशः तस्मिन् तस्मिन् क्रियाविधाविति'। तद्धि तस्य नेति तर्ह्यग्निहोत्रादौ तपो गुरु संपाद्यं स्यात्। अनेन तेनोक्तेन न कश्चिदर्थः। वेदाभ्यासादीन्यप्यनुष्ठेयान्यग्निहोत्रादीन्यपि। तत्र न विद्मः कीदृशममीषां श्रेयस्करतरत्वम्। नापि समानि फलानि येन फलस्योत्कर्षवत्तयैवमुच्यते। यथा गोदानात्स्वर्गस्य ज्योतिष्टोमाच्च दीर्घकालाद्यनुवृत्तता। यथोक्तं 'लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यादिति'"। अत्रोच्यते। यदुक्तं चैतेनोक्तेन कश्चिदर्थ इति तत्र केचिदाहुः। विरोधे स्मार्ते श्रौते बाधकत्वज्ञापनार्थं वैदिकानां श्रेयस्करतरत्ववचनम्। यथोक्तं तुल्यबलविरोधे विकल्पः। अतुल्यबलायाः स्मृतेः श्रुत्याबाध इति। 'श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ'। श्रुतिस्मृतिद्वैधे अनुवादः स्मृतिरित्यर्थादुक्तं भवति। "अमुत्रैवावगतत्वादवाच्यमेतत्"। विस्पष्टीकरणार्थमेव पुनरुच्यत इत्यदोषः। अथवाऽन्योऽपि तथार्थः संभाव्यते। शुद्धे च विकल्पवचनम्। स्मृतिद्वैधे न तद्विकल्पार्थम्। तेनायमर्थः। स्मार्तेभ्यो वैदिकानि बलीयांसि। वेदाभ्यासादिग्रहणं सर्वस्मार्तप्रदर्शनार्थम्। वृत्तानुरोधादेवं पठितम्। वयं तु ब्रूमो न्यायसिद्धोऽयमर्थो न्यायसिद्धस्यापि सौहार्देनाभिधानमनारभ्य युक्तम्। इहात्मनो ज्ञानं प्रतिपदं पठ्यते। तत्र कः प्रसंगो बाधात्तस्य। स्मृतिकारा न च स्ववाक्यानि स्ववाक्यैरेव प्रमाणयितुमर्हन्ति। अथोच्यते—"याज्ञवल्कीयायाः स्मृतेर्विधिरुच्यते। नात्मीयायाः समानता। यत्तावदात्मीयायामप्युक्तं भवति। अतः प्रकरणानुरोधाद्वेदाभ्यासादि पदं पृथक्। नेहात्मज्ञानं प्रतिज्ञायेदं पठ्यते। कथं च आत्मज्ञानं श्रुतिपरत्वेन तैर्व्याख्यातमिति"। ××× वेदाभ्यासादिभ्यो वैदिकं यागादिकर्म श्रेष्ठमिति ततोऽध्यात्मज्ञानम्। इतरथाऽन्यत्र प्रजाया अन्यदुच्यमानमन्यत्रास्तमन्यत्र पतितं स्यात्। अथवा 'वैदिकं' अत्र आत्मज्ञानमेव। वेदस्य तत्प्रतिपादनपरत्वात्। अग्निहोत्राद्युपदेश औषधपाने वृद्धचुपदेशवद्बालादिप्रवृत्त्यर्थः। यदि वा कर्मकाण्डेन शिष्टाः स्वाभाविकीमेनामनाद्यविद्यां वासनाविषयासंगहेतुभूतामवधूय शास्त्राभ्यासवासनासामर्थ्यवशात् क्रमेणोपजातवैराग्यशिथिलीभूतदृढतृष्णारागग्रहणे उत्तमाधिकारानुशासने नियोज्यतां प्रतिपत्तुं समस्तमपि श्रुत्यादिष्टत्वमधिकारोपकारकत्वं कर्मकाण्डस्य विज्ञायत इति ब्रह्मवादिनः। अतो वक्ष्यमाणनिवृत्त्याख्यकर्माभिप्रायमेतत् **श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वथा कर्म वैदिकमिति।** अथवा भेदो यदि सर्वेषामपि स्वप्नवदसत्यदर्शनद्वयेऽप्यात्मैकत्वज्ञाते श्रेय इत्यर्थः। वेदाभ्यासादीनां भेदोपदेशादिनोद्यं तत्कर्तव्यम्। षष्ठीनोद्यं तु तैरेव समाहितं बुद्ध्यारोपितान्तरेण पृथक्त्वोपपत्तेः। यथा माथुराः पाटलीपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इति। तथा सतीयं पंचमी स्यादिति चेत् अत्रापि प्रतिविहितं धर्मविशेषात् ॥ ८६ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। षण्णामेषां** वेदाभ्यासादीनां मध्ये यदेतैर्जन्यं श्रेयोऽपवर्गाख्यं प्रेत्येह च जीवन्मुक्तिभुक्तिकरं वैदिकं कर्म यज्ञादिफलानभिसन्धिना कृतम् ॥ ८६ ॥

(३) **कुल्लूकः। एषां** पुनः **षण्णां** पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां मध्ये वैदिकं कर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुष्मिकश्रेयस्करतरं ज्ञातव्यम्। पूर्वश्लोके मोक्षहेतुत्वमात्मज्ञानस्योक्तमिह त्वैहिकामुष्मिकश्रेयोऽन्तरहेतुत्वमुच्यत इत्यपौनरुक्त्यं तथाहि प्रतीकोपासनानां संशयो-

दयं नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भवति। गोविंदराजस्तु एषां पूर्वश्लोकोक्तानां वेदाभ्यासादीनां षण्णां कर्मणां मध्यात्स्मार्तकर्मापेक्षया वैदिकं कर्म सर्वदेहपरलोके सातिशयं सातिशयेन कीर्तिस्वर्गनिःश्रेयः साधनं ज्ञेयमिति व्याख्यातवान्। तदयुक्तम्। वेदाभ्यासादीनां षण्णामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितत्वात्तेषु मध्ये स्मार्तापेक्षया किंचिदेवंकिंचिच्च नेति न संभवति ततश्च कथं निर्धारणे षष्ठी तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या॥ ८६॥

(४) **राघवानन्दः**। षण्णां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां कृतिसाध्यानां श्रेयस्करतरं निष्कामं नित्यादिकर्म कर्मणा शुद्धान्तःकरणस्यैव ज्ञानाधिकारात्। श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते। ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्। इतिभगवतोक्तत्वात्। नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमिति श्रुतेः। कर्म क्रियत इतिव्युत्पत्त्या श्रवणमननादि तत्साध्याहं ब्रह्मास्मीति ज्ञाने वा अत एव वैदिकम्॥ ८६॥

(५) **नन्दनः**। अपरमपि श्रेयस्करमाह **षण्णामेषान्तु पूर्वेषामिति**। वेदाभ्यासादीनां वैदिकं कर्माग्निहोत्रादि॥ ८६॥

(६) **रामचन्द्रः**। एषां षण्णां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषां कर्मणां मध्ये फलं च पुनः इहलोके च फलं वैदिकं कर्म सर्वदा श्रेयस्करतरं ज्ञेयम्॥८६॥

(८) **गोविन्दराजः**। **षण्णामेव तु सर्वेषामिति**। एषां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां षण्णां कर्मणां मध्यात्स्मार्तकर्मापेक्षया वैदिकं कर्म सर्वमिहलोकयोरतिशयेन स्वर्गादिसाधनं विज्ञेयम्। आत्मज्ञानस्यामृतफलत्वाद्विधानाद्वैदिकत्वाच्च तदपेक्षमन्यस्य वैदिकस्येदं श्रेष्ठमुच्यते अपि तु स्मार्तकर्मापेक्षम्॥ ८६॥

(९) **भारुचिः** पूर्वोपदिष्टानां वैदिकानां नित्यानां कर्मणां प्रशंसा। अत्रस्तुतौ कारणं वक्ति॥ ८६॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः॥
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन्क्रियाविधौ॥ ८७॥

(१) **मेधातिथिः**। एतावद्वैदिकं कर्म ज्योतिष्टोमाद्याचक्षते। तेषामेव श्लोकयोजना **क्रियाविधिः** कर्मविधिर्वैदिकः। **कर्मयोगे** कर्मप्रयोगे बहिः संपाद्यावस्थाः। **एतान्युप**निषद्वेदाभ्यासादीन्**यन्तर्भवन्ति तस्मिन्निति** व्याप्यतया क्वचित् कस्यचित्समग्रेषामन्तर्भावमाह। **कर्मयोग** इत्युक्ते क्रियाविधिग्रहणं श्लोकपूरणार्थम्। ऋतुं यज्ञेभ्य इति तद्वा सोमयागभेदेन भेदो व्याख्येयः। तत्र वेदाभ्यासस्तावत् सत्रेऽन्तर्भवति। **यजमानमन्त्रेषु** सर्वत्रोपयोगतः। तपोदीक्षोपसदसोमयागेषु 'पयोऽमृतं ब्राह्मणस्य' इत्यादि। ज्ञानं सर्वत्र विदुषामनधिकारात्। एवमिन्द्रियसंयमः प्रतियागगामि 'न स्त्रियमुपेयान्न मांसमश्नीयादिति'। अहिंसानिरतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणेनाच्छिन्द्यादपि कृकलासस्येति। गुरुसेवादेरित्थमप्रवृत्तिः। ये तु निवृत्तमेव कर्माहुस्तेषां वेदाभ्यासादीनामनुवृत्त्यर्थः **श्लोकः**। **अन्तर्भवन्त्युपा**सनापरस्यापि तेषामनुष्ठानादन्तर्भावः। तथा चोपनिषद्भ्य उपासकस्य

प्रायश्चित्तनिर्देशः पापक्षपणार्थो, न पुनः प्रतिविधानविकार एवोक्तो भवति। अतो **विहिताकरणे** प्रतिषिद्धसेवने सति प्रत्यवायः। "एवं तर्हि कुतो मोक्षः"। फलोपभोगेन जन्मान्तरोपात्तदुरितक्षयादकरणात्स्वबुद्धिपूर्वमन्यस्य प्रमादकृतस्य प्राणायामविद्याविशेषाभ्यासातिशयेन कृतनिष्कृतित्वात् निरुपाध्यात्मस्वरूपसाक्षात्करणाच्च प्रथमं तं वेदयेत्तद्भावापत्तिर्मोक्षः। अतश्च ब्रह्मनिष्ठापरेणापि वेदाभ्यासादीन्यनुष्ठेयानि। यस्य यस्य कर्मन्यासः श्रूयते स षष्ठे व्याख्यातः। **क्रियाविधिरूपासनविधिरेव** 'द्रष्टव्यः श्रोतव्य' इत्यादिनोदितः। बहुत्वाच्चोपासनाप्रकाराणां **तस्मिंस्तस्मिन्निति** वीप्सा युज्यत एव। अतो 'ब्राह्मणान्युपासीत', 'य एष आदित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इति, 'स च एष आत्मापहतपाप्मा' इत्यादि। क्वचिदुपात्तबुद्ध्याऽध्यारोपितश्चोद्यते। क्वचिद्धिरण्मय इत्यादौ लक्षणया तस्यैवोपासना। क्वचित्सर्वोपासनाधिपत्येन निष्कलंकमिवात्मनस्तस्यैवाधस्तात्स उपरिष्टादिति चोदनाबहुत्वाद्वीप्सोपपत्तिः ॥ ८७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सर्वाण्यन्तर्भवन्ति यस्मिन्क्रियमाणे एतान्यपि विनाभावितानि सिध्यन्तीत्यर्थः। तस्मिंस्तस्मिन्निति यथा यज्ञे जपादिवेदाभ्यासः। तपोदीक्षानियमादौ। उद्गीथादिचिन्तनेन ध्यानम्। इतराणि च त्रीणि सर्वत्रानुसंततानि ॥ ८७ ॥

(३) **कुल्लूकः**। इदानीमैहिकामुष्मिकश्रेयःसाधनत्वमेवात्मज्ञानस्य स्पष्टयति **वैदिके इति**। वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपासनारूपे सर्वाण्येतानि पूर्वश्लोकोक्तान्यैहिकामुष्मिकश्रेयांसि **तस्मिन्नु**पासनाविधौ क्रमशः संभवन्ति। अथवा सर्वाण्येतानीति वेदाभ्यासादीन्येव परामृष्यन्ते। परमात्मज्ञाने वेदाभ्यासादीनि तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति **यज्ञेन** दानेन तपसा नाशकेनेति श्रुतिविहिताङ्गत्वेनान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

(४) **राघवानन्दः**। अत एवाह **वैदिक इति। वैदिके** वेदैकसाध्ये ज्ञाने। अत एव **कर्मयोगे** कर्मणः परंपरया साधनतया युज्यमानत्वात् अन्तर्भूतं कारणतया। सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यादिस्मृतेः। कथमन्तर्भवन्तीत्याकांक्षायामाह तस्मिन्निति। क्रियामित्यादिकर्म विधीयते अस्मै अन्तःकरणशुद्धिरूपा यत्तदप्युपासना यैर्विधीयते। तेन च श्रवणादि तदपि। ज्ञाने पर्यवस्यतीति (क्रमश इत्यर्थः) ॥ ८७ ॥

(५) **नन्दनः**। वैदिककर्मणो वैशिष्ट्यकारणमाह **वैदिके कर्मयोगे हीति। कर्मयोगे** कर्मानुष्ठाने **एतानि** वेदाभ्यासादीनि। श्रौतानां मन्त्रसाध्यत्वात्तेषु वेदाभ्यासस्यान्तर्भावः उपवासव्रतादिचोदना तपसोऽन्तर्भावः। अज्ञातस्यानुष्ठानासंभवाज्ज्ञानस्यान्तर्भावः। स्त्रीसंङ्गवर्जनमौनादिविधानादिन्द्रियसंयमस्यान्तर्भावः तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणान्नविच्छिन्द्यादितिविधानादहिंसायामन्तर्भावः ऋत्विगाचार्यानुवर्तनाद्गुरुसेवायामन्तर्भाव इति ॥ ८७ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। वैदिके कर्मयोगे एतानि सर्वाणि कर्माणि अशेषतः अन्तर्मध्ये तस्मिन्क्रियाविधौ क्रमशः भवन्ति ॥ ८७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। वैदिक इति।** ज्योतिष्टोमादि वेदोक्तकर्मानुष्ठाने क्रमेणान्तर्भवति। तथा च श्रौतस्मार्तादौ वेदाभ्यासोऽन्तर्भवति। तपश्च दीक्षोपसत्यतंयाव्रतादौ ज्ञानं चात्मज्ञानस्य समुच्चयेन वैदिककर्मणोपसर्गफलत्वादिन्द्रियसंयमश्च न मांसमश्नीयान्न मैथुनमुपेयादिति। कर्माङ्गत्वेनोक्तत्वादहिंसा च तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृताः प्राणान्न छिन्द्यादिति भागत्वेनाभिधानात् गुरुशुश्रूषा च यथाकर्मानुष्ठानकारणभूतं वेदमधिगच्छतीत्येवं सर्वाणि वैदिकयोगेन भवन्ति ॥ ८७ ॥

(९) **भारुचिः।** वेदाभ्यासस्तावत् कर्मविधावङ्गीभवति। शस्त्रस्तोत्रग्रहयाजनादि। तपश्चोपसंवृतादि कर्माङ्गज्ञानमुक्तं क्षेत्रज्ञविज्ञानादि। इन्द्रियसंयमः न मांसमश्नीयान्न मैथुनमुपेयादित्येवमादिः अहिंसा। तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणान्न विच्छिन्द्यादित्येवमादिः। गुरुसेवा ऋत्विगनुवृत्तिः। तच्चैतद्वैदिकं कर्म ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ॥
प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ ८८ ॥

(१) **मेधातिथिः।** "ननु च प्रवृत्तमेव वैदिकं कर्म व्याख्यातं किमिदमुच्यते द्विविधमिति"। नैष दोषः। प्राधान्येन तत्र प्रवृत्तं वैदिकं व्याख्यातम्। वैदिकं तु सर्वत्राविशिष्टम्। सुखमुपैत्युपपद्यते। यदपि **सुखाभ्युदयिकं** 'सुखाभ्युदयः' प्रयोजनमस्येति वाऽन्वर्थो वा कर्तव्यः। **निःश्रेयसं** प्रयोजनमस्येति च केचन। **प्रवृत्तनिवृत्तपदे** यथासंख्यं पूर्ववत्संबन्धनीये ॥ ८८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** स्वर्गादिसुखं तद्रूपाभ्युदयो यत्र तत्सुखाभ्युदयिकं कर्म। प्रवृत्तं उत्तरोत्तरप्रवृत्तिहेतुत्वात्। निःश्रेयसजनकं तु निवृत्तं अत्यन्तनिवृत्तिहेतुत्वात् ॥ ८८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** वैदिकं कर्मात्र ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपासनादि च गृह्यते स्वर्गादिसुखप्राप्तिकरसंसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्ताख्यं वैदिकं कर्म। तथा निःश्रेयसं मोक्षस्तदर्थं कर्म नैःश्रेयसिकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विप्रकारकं वेदितव्यम् ॥ ८८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** नित्यनैमित्तिकानामेव कर्मणां ज्ञानहेतुत्वं वदन् काम्यं ततो भिनत्ति **सुखेति।** सुखाभ्युदयिकं सुखं स्वर्गादि अभ्युदयं पशुपुत्रादि तयोः साधनम् प्रवृत्तं काम्यं निवृत्तं निष्कामं नित्यनैमित्तिकं तन्नैःश्रेयसिकं निःश्रेयसो मुक्तेस्तदर्थत्वात् ॥ ८८ ॥

(५) **नन्दनः।** सुखाभ्युदयस्तन्निमित्तं सुखाभ्युदयिकं निःश्रेयसं मोक्षस्तन्निमित्तं नैःश्रेयसिकं तयोर्यथाक्रमं संज्ञे प्रवृत्तं निवृत्तं चेति ॥ ८८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** सुखं आभ्युदयिकम् ॥ ८८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। सुखाभ्युदयिकमिति।** सुखं कर्म ग्रामादेवाप्तेः यतोऽभ्युदिते तत्सुखाभ्युदयिकं संसारप्रवृत्तिहेतुत्वाख्यम्। वैदिकं कर्म तथा निःश्रेयसो मोक्षस्तदर्थं कर्म नैःश्रेयसिकं संसारहेतुत्वान्निर्वृत्ताख्यमित्येवं कर्म वैदिकं द्विप्रकारं वेदितव्यम् ॥ ८८॥

(९) **भारुचिः।** एतच्च कारणभेदात् कर्मणो द्वैविध्यं येन अतस्तत्कारणादिदमुच्यते ॥ ८८ ॥

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ॥
निष्कामं ज्ञातपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

(१) **मेधातिथिः**। **इह** कारीरावैश्वानर्यादि**अमुत्र** ज्योतिष्टोमादि काम्यसंपादकं कर्म। काम्यत। इति **काम्यम्**। फलस्य काम्यत्वात्तत्साधनमपि कर्म 'काम्यं' एव। **निष्कामं** नित्यम्। **ज्ञातपूर्वं**मुभयत्र शेषम्। अविदुषोऽनधिकारात्। अथापि रहस्याधिकारिज्ञान-मुपदिश्यते। तदा नोभयशेषः। पूर्वशब्दश्चाद्यर्थं लक्षयति, ज्ञानमाद्यं मुख्यं यस्येति विग्रहः। योऽभिमुख्यः स लोकः पूर्वं क्रियां प्रतिलभते। अतश्चैतदुक्तं भवति। ज्ञानं प्रधानं प्रधानतो-ऽनुष्ठेयम्। वेदाभ्यासादि तु शास्त्रमात्रया॥ ८९॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। तद्विवृणोति **इह चेति**॥ ८९॥

(३) **कुल्लूकः**। एतदेव स्पष्टयति **इहेति**। इह काम्यसाधनं वृष्टिहेतुकारियागादि-रत्र स्वर्गादिफलसाधनं ज्योतिष्टोमादि यत्कामतया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्त-मित्युच्यते दृष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्नि-वृत्तमित्युच्यते॥ ८९॥

(४) **राघवानन्दः**। एतद्विभजते **इहेति**। इह काम्यं कारीर्यादि। **अमुत्र** ज्योतिष्टो-मादि। निष्कामं तु ज्ञानपूर्वं ज्ञानस्य पूर्वं जनकतया वर्तमानत्वात् ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इति स्मृतेः॥ ८९॥

(५) **नन्दनः**। ज्ञानं सर्वज्ञभूतेषु चात्मानमित्युत्तरत्र वक्ष्यमाणम्॥ ८९॥

(६) **रामचन्द्रः**। **इह** लोके यत्काम्यं च पुनः **अमुत्र** परलोके निमित्तं यत्कर्म तत्कर्म प्रकृतं कीर्त्यते। तु पुनः ज्ञानपूर्वं कृतं यत्कर्म निष्कामं तन्निवृत्तिः **उपदिश्यते** कथ्यते॥ ८९॥

[**अकामोपहतं नित्यं निवृत्तं च विधीयते॥ कामतस्तु कृतं कर्म प्रवृत्तमुपदिश्यते ॥१॥**]

(८) **गोविन्दराजः**। एतदेव व्यक्तयितुमाह **इह चेति**। स्वर्गाद्यैहिकामुत्रफलता कामतया यत् क्रियते तत् काम्यम्। निष्कामतया ज्ञानपूर्वकं तु तत् संसारनिवृत्तिहेतुत्वा-न्निवृत्तमुच्यते॥ ८९॥

(९) **भारुचिः**। ज्ञानपूर्वमपि सङ्कल्पोपहतं, किं पुनरज्ञानपूर्वम्। अत्र च निवृत्ते कर्मणि ज्ञानोपदेशात् प्रवृत्ते कर्मण्यज्ञानसङ्कल्पो निमित्तत्वेनार्थाद् गम्यते। इदानीं कारण-भिन्नयोः फलभेदं शास्ति सुतरां द्वैविध्यप्रदर्शकम्॥ ८९॥

प्रवृत्तं कर्म संसेव्यं देवानामेति साम्यताम् ॥
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

(१) **मेधातिथिः**। "ननु च काम्यं कर्म प्रवृत्तमित्युक्तम्। काम्यानि च कानिचि त्स्वर्गफलानि कानिचिद्दृष्टफलानि। न च देवसाम्यता फलं किंचिदिष्टं कर्म। अतः

किमिदमुच्यते **देवानामेति साम्यतामिति**। यान्यश्रुतफलानि विश्वजिदादीनि तान्यपि निष्कामस्वर्गफलानि। अतो न द्विधः कर्मणा देवसाम्यताप्राप्तिः फलम्। न च शक्यं वक्तुं 'यानि फलवन्ति श्रुतानि तानि निष्कामेणानुष्ठेयानि, तथा चानुष्ठितानि वै देवत्वफलानि संपद्यन्ते'। श्रुतहानिरश्रुतपरिकल्पना च तथा स्यात्। काम्यमानं च वेदे फलं 'ग्रामकामः', 'स्वर्गकाम' इति। न वस्तुस्वाभाव्येन विषभक्षणात्। अथो देवत्वादिप्राप्तिर्भवति न च काम्य इति विरुद्धमिति। प्रतिषेधाधिकारेष्वकामिनं कथमिति चेत् तथाभूतस्यैव तत्र फलत्वेनान्वयः। न ह्यनिष्टं काम्यं भवति। अथ नित्यानां फलमितः कथ्यते, नित्यताहानिः। यावज्जीवादिफलैश्च तत्र नित्यफलमवगमितम्। अथावश्यं कल्प्यते प्रत्यवायपरिहारः कल्प्यताम्। तद्धि कल्प्यमानं नित्यत्वे न विरुद्धते। योऽप्युत्तरः श्लोकः **भूतान्यत्येति पंच वै इति** तत्र'प्यत्येति' विमुच्यत इति न द्विधः। अन्यत्रापियो लय उच्यते। न चेह भूतेषु जीवस्य लय इष्यते, अपि तु ब्रह्मरूपापत्तिः। अन्येऽपि व्याचक्षते। 'स चातिक्रामति पंचभूतानि। न पांचभौतिकं तस्य शरीरं भवति अपि तु तेजोमूर्तिरेवान्वेति'। तदपि न किंचित्। शरीराग्रहणं हि 'मोक्षः'। तच्च शरीरमेकं वा भवतु पांचभौतिकं वा, को विशेषः संसारित्वे। अतो व्याख्येयोऽयं श्लोकः"। उच्यते। यत्तावदुक्तं "कस्य कर्मणो देवसाम्यता फलमिति, नित्यानामफलत्वात्, काम्यानां च फलान्तरयोगादिति" तत्र ब्रूमः। नानेन सर्वेषां वैदिकानां कर्मणामेतत्फलमुच्यते। किं तर्हि? निवृत्तस्य कर्मणो यत्फलं यत्र प्रवृत्तिः। किंच कर्म विद्यते येन तत्फलमाप्यत इति प्रशंसा। सन्ति च कानिचित् देवत्वप्राप्तिफलानि कर्माणि तेनैतदुक्तं भवति। कर्मकाण्डे यत्कर्तव्यं तथा वेदितं साऽस्य परा गतिर्देवत्वप्राप्तिर्न तु मोक्षः यत्तु रहस्याधिकारोक्तकर्म तदनावृत्तिहेतुस्तत्र कामयमानस्य फलसंकल्पोपहतत्वात्कर्म बन्धहेतुः। कर्मणां ह्येष स्वभावो यत्स्वफलदानार्थमधिकारिणः कार्यकरणमारभन्ते तथैव नित्यान्यप्यक्रियमाणानि प्रत्यवायहेतवो भवन्ति। तान्यपि शरीरमारभन्त एव यद्येवं नित्यानि करिष्यति काम्यानि प्रतिषिद्धानि न करिष्यति, तस्य शरीरारंभककर्माभावाद्धेत्वभावेन मोक्षमवाप्स्यति। आत्मज्ञानस्य क्वोपयोगः। यथोक्तं 'नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया। मोक्षहीनः प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयो'रित्युक्तं भगवद्भिः **विद्यामनभ्यस्यमानस्याविद्यया क्षयोऽस्ति**। न ज्ञानानुच्छिन्नायामविद्यायां ब्रह्मरूपापत्तिः **एतदेवाभिप्रेत्योक्तं** 'निष्कामं' ज्ञानपूर्वमिति'। तथा 'कामात्मता न प्रशस्ता' (२-२)। समानक्रियस्य सार्ष्टिस्तस्य भावः **साम्यता**। **देवैः** समानगतिर्भवतीत्यर्थः। यच्च 'भूतान्यत्येती'त्यप्यमुं प्रति व्यामोहः सोऽपि न युक्तः। विप्रलापनमपि 'अय' उच्यते। तुषारनिखिलप्रपंचो भवतीत्यर्थः। 'अभ्येती'त्यपि पाठेऽशरीरत्वमुक्तं भवति।। ९०।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सार्ष्टितां सायुज्यतां समानाकारतामिति यावत्। भूतान्यभ्येति लिङ्गदेहं जहाति।। ९०।।

(३) **कुल्लूकः**। प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानगतित्वं तत्फलं कर्मणा प्राप्नोति। एतच्च प्रदर्शनार्थमन्यफलकेन कर्मणा प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति। निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरीरारंभकानि पञ्चभूतान्यतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः।। ९०।।

(४) **राघवानन्दः**। अत एवाह **प्रवृत्तमिति**। सवार्ष्टितां समानैश्वर्यम् साम्यतामिति क्वचित्। तावत्पर्यन्तमेव प्रवृत्तकर्मणां गतिः। **भूतानि** सकारणभूतभौतिकानि स्थूल-लिङ्गशरीरद्वयम्। अत्येति नाशयति अभितो वोपादानतयाप्नोति भूतारभ्यत्वादुभयोः। यज्ज्ञानेनाज्ञाननाशद्वारेणेति शेषः। आरोपितस्य ज्ञाननाश्यत्वेऽविप्रतिपत्तेः ।। ९० ।।

(५) **नन्दनः**। साष्टाङ्गसायुज्यं साधर्मादिति यावत् भूतात्ययो मुक्तिः ।। ९० ।।

(६) **रामचन्द्रः**। प्रवृत्तं **कर्म** संसेव्य कृत्वा **देवानां** साम्यतां **एति** प्राप्नोति। तु पुनः निवृत्तं कर्म सेवमानः पञ्चभूतात्मकं लिङ्गदेहं प्राप्नोत्येव ।। ९० ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **प्रवृत्तं कर्म संसेवन् देवानामेति साष्टर्यतामिति**। प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवानां समानगतित्वं प्राप्नोति। निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरीरारम्भकाणि भूतानि अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ।। ९० ।।

(९) **भारुचिः**। वायुशरीर आकाशशरीरो वा सूक्ष्मो भवति। तथा चोक्तम्— "तद्ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः स्वमूर्तिमान्"। अथवा मोक्षमन्येनोपायेनेमं शास्ति पञ्च भूतात्ययशब्देन ।। ९० ।।

कथं पुनः प्रपंचः कर्तव्य इत्यत आह

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ।। ९१ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **भूत**शब्देन यत्किंचित्स्थावरजंगमं प्राण्यप्राणि तत्सर्वमुच्यते। तत्र **चात्मानं** पश्येत् 'अहमिवैतज्जगदिति'। तथा च श्रुतिः। 'अहं वृक्षस्य रेरिवेते' (शिक्षोप-निषदि१।१।१; तै. आ. ७।१०।१; तै. उ. १।१०।१)। स्वपरव्यवहारं जह्यात्। 'अयमह-मेतन्मम नेदं ममेति संपद्यते बंधः। त्यक्तात्मात्मीयाभिनिवेशस्योज्झितस्वपरभेदस्य केवला-त्मैकत्वं भाति। एष एव स्वाराज्यपदार्थः। **सर्वभूतानि चात्मनी**ति। यदेव विकारप्रपंचरूपं जगत्तदेव तन्मयि स्थितं अहमेकः स्रष्टा कर्ता ध्याता ध्येयश्चेति संपद्यते। **आत्मयाजी**। आत्मानमेव सर्वदेवतामयत्वेन यो यजते मन्यते। 'नाग्निरादित्यो वा देवता अहमेव देवते'-त्येवं पश्यन्ना'त्मयाजी' संपद्यते, न पुनरात्मोद्देयेन यागः कर्तव्यतया चोद्यते। केचिदाहुः। नाग्नेयादिष्वग्न्यादयो देवता आत्मत्वेनापि न वक्तव्याः। **स्वाराज्यम्**। स्वे राज्ये भवः स्वाराज्यः। परमात्मवत्स्वतन्त्रः संपद्यते स्वप्रकाशश्च भवति। न चंद्रादित्याद्यालोकमपेक्षते नेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि नान्तःकरणं मन आदि। अतः **पश्य**न्निति च। भावयेदित्युच्यते। न दर्शनमात्रं सकलबाह्याभ्यन्तरव्यापारतिरस्करणे तद्भावनापराः स्मृताः ।। ९१ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। सर्वेषु इज्यमानदेवतासु आत्मानमिज्यत्वेन पश्यन् सर्वभूतात्म-न्यात्मनीज्यमानेन सर्वभूतानीज्यन्त इति सममुभयत्रात्मानमिज्यमानं पश्यन्नात्मयाजी भवति स च स्वाराज्यं स्वतः सर्वाधिपत्यमधिगच्छति ।। ९१ ।।

(३) **कुल्लूकः। सर्वभूतेषु** स्थावरजङ्गमात्मकेष्वहमेवात्मरूपेणास्मि सर्वाणि भूतानि परमात्मपरिणामसिद्धानि मय्येव परमात्मन्यासत इति सामान्येन जानन्नात्मयाजी ब्रह्मार्पण-न्यायेन ज्योतिष्टोमादिकुर्वन्स्वेन राजते प्रकाशत इति स्वराट् ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मत्वं लभते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत तथा यजुर्वेदमन्त्रः यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ९१ ॥

(४) **राघवानन्दः।** आत्मज्ञानं परमित्युक्तं तत्कीदृशं किमधिकारिकं किं फलमिति संक्षिप्याह **सर्वभूतेष्विति।** सर्वभूतेष्वधिष्ठानतयानुस्यूत सर्वभूतानि चाधिष्ठेयतया तस्मिन्नेवारोपितानीति। समं पश्यन्निति योजना सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः। आत्मयाजी आत्मान्तःकरणं तच्छुद्ध्यर्थं कर्मकारी तदधिकारिकं ज्ञानमित्यधिकारिनिर्देशः। स्वाराज्यं मुक्तिरिति फलनिर्देशः। स्वेनैव राजते स्वराट् स्वप्रकाशमनन्यप्रकाशं ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यम् ॥ ९१ ॥

(५) **नन्दनः।** निष्कामज्ञानपूर्वं तन्निवृत्तिमुपदिश्यत इतीत्युक्तं किन्तज्ज्ञानमित्य-पेक्षायामाह **सर्वभूतेषु चात्मानमिति।** आत्मानं परमात्मानं **आत्मनि** परमात्मनि कुत एतत् श्रीभगवद्गीताया दर्शनात् ॥ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति। तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ श्रुतिमूलानां नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां परमात्मनि समर्पणमात्मयाजित्वमेतदपि श्रीभगवद्गीतासूक्तम् ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं जगत् ॥ स्कर्मणा समभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इति। स्वराट्परमात्मा तस्य भावः स्वाराज्यम् ॥ ९१ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** आत्मयाजी आत्मानमेव सर्वदेवतामयत्वेन यो यजते सः स्वाराज्यं स्वर्लोकं गच्छति ॥ ९१ ॥

सर्वभूतेष्विति। तेषु तेष्ववश्यकर्तव्ययागेषु यद्यग्न्यादिदेवतान्तरमिव ज्योतिरात्मैव तेन रूपेण तिष्ठत इत्येवं मन्वान आत्मयाजी सर्वेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु भूतेषु अहमेव व्यवस्थित इत्येवं सर्वभूतेष्वात्मानं मन्यमानः सर्वानि भूतानि मय्यवस्थितानि इत्येवं मन्वान इत्येतत्सर्वतुल्यत्वेन पशून् स्वातंत्र्यं प्राप्नोति। न शरीरादिसंबन्धि तस्य पारतन्त्र्यं भवत्यपि तु तथा जानन्नात्मज्ञाने सति मुच्यते ॥ ९१ ॥

इदानीं ध्यानस्य ज्ञानस्य वा स्तुत्यर्थमिदमारभ्यते—समत्वेन परमात्मानं पश्यन् आत्मवत् सर्वभूतानि पश्यन्नित्यर्थः। यथोक्तेन श्रुत्युक्तेनात्मयाजीत्वेनापवर्गाय कल्पते। अनेन स्वतन्त्रः संसारे भवति न कर्मक्लेशवशगः। एतच्च प्रसंख्यानं रागद्वेषप्रहणार्थवियुक्त-मपवर्गाय स्यात्। संयमस्तुत्यर्थो वायं श्लोकः। आत्मज्ञानं तु पूर्वत्र संस्कृतमेव। उभयार्थो वा संभवादुभयत्र।

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ॥
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥ ९२ ॥

(१) **मेधातिथिः। यथोक्तान्यपि कर्माणीति**। नानेनाग्निहोत्रादीनां कर्मणां परिहानिर्विधीयते, अपि **त्वात्मज्ञाने यत्नवान् स्या**दित्यात्मज्ञानाभ्यासो विधीयते। **कर्माणि परिहाये**त्यस्यालंबनं प्रशस्तदेवतायतनप्रदक्षिणमंत्रगुरुगमनादीनि मुक्त्वाऽप्यात्मज्ञानमभ्यस्येत्। न हि नित्यानां कर्मणां स्वेच्छया परित्यागोऽस्ति पुरुषधर्मादिषु विहिते नास्ति त्यागेन विना ॥ ९२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पूर्वात्मज्ञानार्थं यज्ञादीनामप्यनुष्ठेयत्वमुक्तमधुना त्वशक्तौ ध्यानजपेन्द्रियनिग्रहमात्रेऽपि तत्सिद्धिरित्याह **यथोक्तान्यपीति**। परिहाप्य **परिहाय** ॥ ९२ ॥

(३) **कुल्लूकः**। शास्त्रचोदितान्यप्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि परित्यज्य ब्रह्मध्यानेन्द्रियजयप्रणवोपनिषदादिवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणो यत्नं कुर्यात् एतच्चैषां मोक्षोपायान्तरङ्गोपायत्वप्रदर्शनार्थं न त्वग्निहोत्रादिपरित्यागपरत्वमुक्तम् ॥ ९२ ॥

(४) **राघवानन्दः**। स्वाराज्यसाधनज्ञानस्य शमादिसहितं श्रवणमननिदिध्यासनमेवासाधारणसाधनमित्याह **यथेति। परिहाय** असाधनत्वेन त्यक्त्वा शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति। तथा ॥ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥ किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति ॥ त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज इत्यादिश्रुतेः ॥ आत्मध्याने मननिदिध्यासनयोः मननं विना निदिध्यासनानुपपत्तेः। शमे शमदमोपरतितितिक्षासु। वेदाभ्यासे उपक्रमादिनोपनिषदर्थनिर्धारणे श्रवणार्थापरपर्याये विचारे ॥ आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इतिश्रुतेः। उपक्रमादिभिरात्मज्ञानफलकतया श्रवणादेर्विधानात्। फलवान् आदरनैरन्तर्यदीर्घकालादियुक्तः स्यात् आत्मज्ञाने इति क्वचित्पाठे तदात्मज्ञाने जनयितव्ये शमादौ यत्नवान्स्यादित्यन्वयः ॥ ९२ ॥

(५) **नन्दनः**। अथ निःश्रेयसफलानां कर्मणामन्योऽन्यविप्रतिषेधे कर्तव्यमाह **यथोक्तान्यपीति**। यथोक्तानि श्रेयस्करत्वेनोक्तानि शमे रागोपशमे तपसीति यावत् ॥ ९२ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्विजोत्तमः आत्मज्ञाने शमे शान्तौ मनः समावेश्य च पुनः वेदाभ्यासेन यत्नवान्भवेत् ॥ ९२ ॥

(८) **गोविन्दराजः। यथोक्तान्यपीति**। शास्त्रनोदितान्यपि अग्निहोत्रादीनि परित्यज्य यावद्वै पुरुषो भासते इत्यादिना चतुर्थाध्यायदर्शितश्रुतिप्रकारेण तान्यननुतिष्ठन्नात्मज्ञानेन्द्रियजयवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणो यत्नं कुर्यात् ॥ ९२ ॥

(९) **भारुचिः। यथोक्तान्यपि कर्माणि नित्यानि** परिहायेत्ययमर्थवादः; आत्मज्ञानशमवेदाभ्यासस्तुतये। न हि नित्यानां कर्मणां परित्यागोऽस्यात्मेच्छया। शास्त्रतस्तु परित्यागः पाक्षिकः पुरुषमेधादिष्वनुत्यागेन। तदभावपक्ष अनधिकृतपुरुषविषयमेतत् त्रयम्।

एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥
प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ९३ ॥

(३) **कुल्लूकः। सर्वभूतेषु** स्थावरजङ्गमात्मकेष्वहमेवात्मरूपेणास्मि सर्वाणि भूतानि परमात्मपरिणामसिद्धानि मय्येव परमात्मन्यासत इति सामान्येन जानन्नात्मयाजी ब्रह्मार्पण-न्यायेन ज्योतिष्टोमादिकुर्वन्स्वेन राजते प्रकाशत इति स्वराट् ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मत्वं लभते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत तथा यजुर्वेदमन्त्रः यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ।। ९१ ।।

(४) **राघवानन्दः। आ**त्मज्ञानं परमित्युक्तं तत्कीदृशं किमधिकारिकं किं फलमिति संक्षिप्याह **सर्वभूतेष्विति।** सर्वभूतेष्वधिष्ठानतयानुस्यूत सर्वभूतानि चाधिष्ठेयतया तस्मिन्नेवारोपितानीति। समं पश्यान्निति योजना सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः। आत्मयाजी आत्मान्तःकरणं तच्छुद्ध्यर्थं कर्मकारी तदधिकारिकं ज्ञानमित्यधिकारिनिर्देशः। स्वाराज्यं मुक्तिरिति फलनिर्देशः। स्वेनैव राजते स्वराट् स्वप्रकाशमनन्यप्रकाशं ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यम् ।। ९१ ।।

(५) **नन्दनः।** निष्कामज्ञानपूर्वं तन्निवृत्तिमुपदिश्यत इतीत्युक्तं किन्तज्ज्ञानमित्य-पेक्षायामाह **सर्वभूतेषु चात्मानमिति।** आत्मानं परमात्मानं **आत्मनि** परमात्मनि कुत एतत् श्रीभगवद्गीताया दर्शनात् ।। यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति। तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ।। श्रुतिमूलानां नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां परमात्मनि समर्पणमात्मयाजित्वमेतदपि श्रीभगवद्गीतासूक्तम् ।। यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं जगत् ।। स्कर्मणा समभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इति। स्वराट्परमात्मा तस्य भावः स्वाराज्यम् ।। ९१ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** आत्मयाजी आत्मानमेव सर्वदेवतामयत्वेन यो यजते सः स्वाराज्यं स्वर्लोकं गच्छति ।। ९१ ।।

सर्वभूतेष्विति। तेषु तेष्ववश्यकर्तव्ययागेषु यद्यग्न्यादिदेवतान्तरमिव ज्योतिरात्मैव तेन रूपेण तिष्ठत इत्येवं मन्वान आत्मयाजी सर्वेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु भूतेषु अहमेव व्यवस्थित इत्येवं सर्वभूतेष्वात्मानं मन्यमानः सर्वानि भूतानि मय्यवस्थितानि इत्येवं मन्वान इत्येतत्सर्वतुल्यत्वेन पशून् स्वातंत्र्यं प्राप्नोति। न शरीरादिसंबन्धि तस्य पारतन्त्र्यं भवत्यपि तु तथा जानन्नात्मज्ञाने सति मुच्यते ।। ९१ ।।

इदानीं ध्यानस्य ज्ञानस्य वा स्तुत्यर्थमिदमारभ्यते—समत्वेन परमात्मानं पश्यन् आत्मवत् सर्वभूतानि पश्यन्नित्यर्थः। यथोक्तेन श्रुत्युक्तेनात्मयाजीत्वेनापवर्गाय कल्पते। अनेन स्वतन्त्रः संसारे भवति न कर्मक्लेशवशगः। एतच्च प्रसंख्यानं रागद्वेषग्रहणार्थवियुक्त-मपवर्गाय स्यात्। संयमस्तुत्यर्थो वायं श्लोकः। आत्मज्ञानं तु पूर्वत्र संस्कृतमेव। उभयार्थो वा संभवादुभयत्र।

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।।
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ।। ९२ ।।

(१) **मेधातिथिः। यथोक्तान्यपि कर्माणीति**। नानेनाग्निहोत्रादीनां कर्मणां परिहानिर्विधीयते, अपि **त्वात्मज्ञाने यत्नवान् स्यादि**त्यात्मज्ञानाभ्यासो विधीयते। **कर्माणि परिहाये**त्यस्यालंबनं प्रशस्तदेवतायतनप्रदक्षिणमंत्रगुरुगमनादीनि मुक्त्वाऽप्यात्मज्ञानमभ्यस्येत्। न हि नित्यानां कर्मणां स्वेच्छया परित्यागोऽस्ति पुरुषधर्मादिषु विहिते नास्ति त्यागेन विना॥ ९२॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। पूर्वात्मज्ञानार्थं यज्ञादीनामप्यनुष्ठेयत्वमुक्तमधुना त्वशक्तौ ध्यानजपेन्द्रियनिग्रहमात्रेऽपि तत्सिद्धिरित्याह **यथोक्तान्यपीति**। परिहाप्य **परिहाय**॥ ९२॥

(३) **कुल्लूकः**। शास्त्रचोदितान्यप्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि परित्यज्य ब्रह्मध्यानेन्द्रियजयप्रणवोपनिषदादिवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणो यत्नं कुर्यात् एतच्चैषां मोक्षोपायान्तरङ्गोपायत्वप्रदर्शनार्थं न त्वग्निहोत्रादिपरित्यागपरत्वमुक्तम्॥ ९२॥

(४) **राघवानन्दः**। स्वाराज्यसाधनज्ञानस्य शमादिसहितं श्रवणमनननिदिध्यासनमेवासाधारणसाधनमित्याह **यथेति। परिहाय** असाधनत्वेन त्यक्त्वा शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति। तथा॥ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः॥ किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति॥ त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज इत्यादिश्रुतेः॥ आत्मध्याने मनननिदिध्यासनयोः मननं विना निदिध्यासनानुपपत्तेः। शमे शमदमोपरतितितिक्षासु। वेदाभ्यासे उपक्रमादिनोपनिषदर्थनिर्धारणे श्रवणार्थापरपर्याये विचारे॥ आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इतिश्रुतेः। उपक्रमादिभिरात्मज्ञानफलकतया श्रवणादेर्विधानात्। फलवान् आदरनैरन्तर्यदीर्घकालादियुक्तः स्यात् आत्मज्ञाने इति क्वचित्पाठे तदात्मज्ञाने जनयितव्ये शमादौ यत्नवान्स्यादित्यन्वयः॥ ९२॥

(५) **नन्दनः**। अथ निःश्रेयसफलानां कर्मणामन्योऽन्यविप्रतिषेधे कर्तव्यमाह **यथोक्तान्यपीति**। यथोक्तानि श्रेयस्करत्वेनोक्तानि शमे रागोपशमे तपसीति यावत्॥ ९२॥

(६) **रामचन्द्रः**। द्विजोत्तमः आत्मज्ञाने शमे शान्तौ मनः समावेश्य च पुनः वेदाभ्यासेन यत्नवान्भवेत्॥ ९२॥

(८) **गोविन्दराजः। यथोक्तान्यपीति**। शास्त्रनोदितान्यपि अग्निहोत्रादीनि परित्यज्य यावद्वै पुरुषो भासते इत्यादिना चतुर्थाध्यायदर्शितश्रुतिप्रकारेण तान्यनुतिष्ठन्नात्मज्ञानेन्द्रियजयवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणो यत्नं कुर्यात्॥ ९२॥

(९) **भारुचिः। यथोक्तान्यपि कर्माणि नित्यानि** परिहायेत्ययमर्थवादः; आत्मज्ञानशमवेदाभ्यासस्तुतये। न हि नित्यानां कर्मणां परित्यागोऽस्यात्मेच्छया। शास्त्रतस्तु परित्यागः पाक्षिकः पुरुषमेधादिष्वनुत्यागेन। तदभावपक्ष अनधिकृतपुरुषविषयमेतत् त्रयम्।

एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः॥
प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा॥ ९३॥

(१) **मेधातिथिः । द्विजो भवतीति** क्षत्रियवैश्ययोरप्यात्मज्ञानेऽधिकारं दर्शयति । यथा चारण्यकश्रुतिः । **ब्राह्मणस्य विशेषत** इति । वेदाभ्यास इति संबन्धनीयम् । आत्मज्ञेन समत्वेनाभ्यासितेनैव संभवतः । यदात्मज्ञानं **प्राप्य कृत्यकृत्यो द्विजो भवति** पुरुषार्थं एतावता समाप्यते । न हि मोक्षादपरः पुरुषार्थोऽस्तीति ।। ९३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** एतत्त्रयं जन्मसामग्र्यं जन्मनो वेदग्रहस्य संपूर्णप्रयोजनत्वम् । प्राप्यैतत्त्रयम् ।।९३ ।।

(३) **कुल्लूकः ।** एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादि द्विजातेर्जन्मसाफल्यापादकत्वाज्जन्मनः साफल्यं विशेषेण ब्राह्मणस्य यस्मादेतत्प्राप्य द्विजातिः कृतकृत्यो भवति न प्रकारान्तरेण ।। ९३ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** यस्मिन् जन्मनि श्रवणादिसंपत्तिस्तज्जन्म महीकरोति **एतदिति ।** अत्र हेतुः प्राप्येति । कृतकृत्यः कृतं आवश्यकं संसारनाशनं कृत्यं येन सः आत्मानं चेदिति श्रुतेः । एतद्धीति स्मृतेश्च । नान्यथेत्युपायशतेनापि तमेव विदित्वेति श्रुतेः । ब्राह्मणस्येति विशेषणात् संन्यासादात्मज्ञानादेव मुक्तिरिति मनोः संमतिः । अत एव ब्राह्मणा विविदिषन्तीत्यादिना विप्रदेह एव मुक्तिहेतुरन्यत्र परंपरयेति ।। ९३ ।।

(५) **नन्दनः । एतदात्मज्ञानादित्रयम्** ।। ९३ ।।

(६) **रामचन्द्रः । द्विजन्मना** विप्रक्षत्रियविशां एतद्वेदाभ्यासादि अग्र्यं मुख्यं विशेषतो ब्राह्मणस्य ।। ९३ ।।

(८) **गोविन्दराजः । एतदिति ।** एतद्वेदाभ्यासादिद्विजातीनां जन्मनः सफलत्वोत्पादकत्वात् जन्मनः साफल्यं विशेषेण ब्राह्मणस्य यस्मादेतत् संपाद्य द्विजातिः कृतकरणीयो भवति न तु कर्मान्तिरकरणेन ।। ९३ ।।

(९) **भारुचिः ।** विशेषत इति वचनात् न तथा क्षत्रियवैश्ययोः । वेदाभ्यासादीनां षण्णां कर्मणां वैकृतामधिकृतानां स्तुत्युपसंहारश्लोकोऽयम् ।। ९३ ।।

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।।
अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ।। ९४ ।।

(१) **मेधातिथिः ।** "ननु च यदुक्तं सर्वात्मैकत्वेनायं पश्येत्तत्प्रत्यक्षविरुद्धमिव प्रत्यक्षेण हि भिन्नोभावः प्रतिभाति । तेन कथमेकत्वेन ग्राह्यः । अनारभ्य स्वार्थं उपदिष्टः स्यात् । कथं भिन्नमभिन्नं द्रष्टुं शक्यम् । न हि खरो गौरिव बुद्ध्या ग्रहीतुं शक्यः । इन्द्रियदोषेणान्यत्रावभासरूपया प्रतीयते शुक्तिकादौ रजताकारतया, न तूपदेशतः । यो ह्युपदिशेत्तं हस्तिनं प्रतिपद्यते । नासौ वचनफलमंजसाश्नुवीत" अत आह ।
अयमर्थः । **वेदोऽत्र** वक्तुः प्रमाणम् । चक्षुरिव चक्षुर्दर्शनहेतुत्वसामान्यात् । यथा चक्षुः परिच्छिन्नेष्वनेष्टितः रूपप्रत्ययो भवत्येव वेदादिति **चक्षुरित्युक्तम् । सनातनं** शाश्वतं नित्यम् । अनेनापुरुषकृतत्वमाह । पुरुषकृतत्वे हि तत्प्रामाण्यात् प्रमादोऽपीत्यत्र न प्रामाण्यमस्ति । अतः पुरुषगतगुणदोषसद्भावनिश्चयात्तदभावादपौरुषेयत्वेन वेदः प्रमाणम् । अतो वेदप्रामा-

ण्यात् दृश्यार्थस्य न कश्चन विरोधः। "ननु च यद्येवमुपदिशेदग्निना सिंचेदुदकेन च दीपयेत् किं न भवेद्विरोधः"। विषम उपन्यासः। तत्र हि दृष्टया पदार्थशक्त्या दृष्ट एवार्थः कर्तव्यतयोपदिश्यते। तत्र प्रमाणान्तरगोचरत्वं तस्यार्थस्य तद्विपर्ययाद्युक्तं तदेतदुक्तम्। इह तु विधिपरत्वात् वाच्यानां प्रमाणान्तराणां च विधिविषयत्वाभावात् सिद्धस्वरूपवस्तुगोचरत्वेनासत्येकविषयत्वे कुतो विरोधः। इह ह्यनात्मभूतानामाभासतो भावानामात्मत्वेन दर्शनं विधीयते स्वाराज्यफलाय। तत्र यत्राधिकं भेददर्शनं तस्याभ्यासतः शक्यमन्यथाकर्तुम्। तथा हि रागादयश्चित्तधर्मा भावनातिशययोगाङ्गाभ्यासेन शक्यन्ते नियन्तुम्। द्वेष्यमपि मैत्रादिना द्वेष्यताबुद्धिर्निवर्तत इति सर्वस्यैतत्स्वसंवेद्यं दृष्टं च। भावनाया अविद्यमानवस्तुस्वाभाव्यमवभासते सामर्थ्यात्। यथा विप्रलम्भे कामिनः सर्वत्र कामिनीवत्पश्यन्ति किमंग यत्र तात्त्विकमेकत्वमस्ति! तत्कथं भेदेन विरुद्धत्वादवभासते। तद्रूता हि सर्वभावना सा भिन्ना विद्यते। ईदृशं चात्र दर्शनं समत्वेन **विधीयते,** यत्र ममेतन्नेदं ममेति बुद्धेरनुपपत्तिः। यथोक्तं 'ममेति द्व्यक्षरो मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम्' इति। तस्मान्नास्ति विरोधः। **पितृदेवमनुष्याणामित्यादीनि** श्रुतिपदानि। देवादयोऽपि रिध्यन्ति संयुक्ता न चेदृक् तेऽतीन्द्रियमर्थं पश्यन्ति श्रुतिमन्तरेण ज्ञातुमशक्यत्वात्। **अप्रमेयं** चापरिमाणम्। अनन्तत्वाद्वेदशाखानाम्। अथ च प्रमातुं **अशक्यमर्थतो** वेदांगं वेदाः ॥ ९४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अतर्क्यं तर्केणान्यथाऽसंभाव्यम्। **अप्रमेयं** प्रमाणान्तरेण विरोधिनान्यथाऽकल्प्यम्। वेदरूपं शास्त्रं सामकम् ॥ ९४ ॥

(३) **कुल्लूकः।** इदानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रशंसामाह **पितृदेवेति।** पितृदेवमनुष्याणां हव्यकव्यान्नदानेषु वेद एव चक्षुरिव चक्षुरनश्वरं तत्प्रमाणत्वादसन्निकृष्टफलकव्यदानादौ प्रमाणान्तरानवकाशात् अशक्यं च वेदशास्त्रं कर्तुमनेनापौरुषेयतोक्ता अप्रमेयं च मीमांसादिन्यायनिरपेक्षतयाऽनवगम्यमानप्रमेयमेवं व्यवस्था ततश्च मीमांसया व्याकरणाद्यङ्गैश्च सर्वब्रह्मात्मकं वेदार्थं जानीयादिति व्यवस्थितम् ॥ ९४ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तर्हि कृतं वेदान्ताभ्यासेन अनुमानादिनाप्यात्मज्ञानसिद्धेः तत्राह **पित्रिति।** वेदश्चक्षुरिति। असंदिग्धाऽविपर्यस्ताऽनधिगतफलवदात्मापरोक्षधीहेतुत्वात्। तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः सनातनं नित्यं ब्रह्म स्वयंभु इति श्रुतेश्च त्रिंशदुत्तरैकादशशतशाखत्वात् वेदस्याशक्यमध्येतुं कर्तुं च तथा अप्रमेयं भेदाभेदसदसद्धर्मादितात्पर्यानिरूपणादिति। वेदश्चासौ शास्त्रं चेति अनधिगताबाधितशासनात्। अथवा सनातनं नित्यं चर्मचक्षुर्हि जन्मान्तरे इहापि कदाचिल्लुप्यते इदं तु न तथा जन्मान्तरे विलुप्यते तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेः। अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति स्मृतेश्च ॥ जन्म जन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तप इत्युक्तेः। अशक्यं शक्तेयविषयः ब्रह्म तदप्रतिपादकत्वात्। अप्रमेयं प्रमाबोधः फलं तदविषयकं ब्रह्म एतदप्रमेयं ध्रुवं॥ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः॥ एवं भूतं ब्रह्मविषयं वेदशास्त्रं वेदेनैव शास्यते ज्ञाप्यते शक्त्या अबोधकत्वेऽपि जहदजहल्लक्षणया तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थाऽखण्डचैतन्यानन्दाकार वृत्तिविषयत्वेऽपि चैतन्यघनत्वेन वृत्तिप्रतिफलितबोधाविषयत्वादिति। तदुक्तम् ॥ फलव्या-

प्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम्। ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरिहेष्यते ।। स्वयंप्रकाशमानत्वान्नाभास उपयुज्यत इति स्थितिः। शास्त्रतात्पर्यं तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति एतदप्रमेयं ध्रुवमित्यादिश्रुतीनां तत्रैव तात्पर्यात्। पदार्थसंग्रहे विस्तरग्रन्थगौरवभयादुपरम्यते ।। ९४ ।।

(५) **नन्दनः**। आत्मज्ञानेन च शमेन च समानता वेदाभ्यासस्योक्ता तस्य युक्तमुपपादयन्वेदस्य शास्त्रान्तरेभ्यो विशेषमाह **पितृदेवमनुष्याणामिति**। पितृदेवमनुष्याश्चक्षुषैव सर्वानर्थान्वेदेन पश्यन्तीति पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुरित्युक्तं सकलकल्पमन्वन्तरानुयायित्वात्सनातनं अतर्क्यमीदृशमित्यध्यवसातुमशक्यमपौरुषेयत्वात् अप्रमेयमेतावदित्यध्यवसातुमशक्यमक्षयफलत्वात् ।। ९४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। पितृदेवमनुष्याणां वेदः सनातनं चक्षुः अतर्क्यं तर्केणान्यथाऽसंभाव्यं अप्रमेयं प्रमाणान्तरेण विरोधिनाऽन्यथाऽल्पं अनन्तशरीरत्वात् ।। ९४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **पितृदेवमनुष्याणामिति**। पितृणां देवतानां च वयं हव्यकव्यप्रदातृत्वस्य वेदागम्यतत्वादशक्यं च कर्तुं वेदशास्त्रं तदर्थस्यातीन्द्रियत्वात् प्रमातुं च।शक्यं कृत्स्नशास्त्रसमूहस्याध्येतुमशक्यत्वादिति व्यवस्था ।। ९४ ।।

(९) **भारुचिः**। पितृदेवमनुष्याणामस्तित्वप्रसिद्धये कर्माङ्गत्वोपाधिकारपुरुषस्य वेदश्चक्षुः। चक्षुरिव, चक्षुः दर्शनार्थत्वात्। येन पितरो वेदविध्युपहूतमेव भुज्यते, न वेदस्तेषां चक्षुरित्युच्यते। **अतर्क्यं** चापौरुषेयत्वात्। **अप्रमेयं** च फलतो **वेदशास्त्रम्**। यस्मात् अतः।। ९४ ।।

या वेदबाह्याः श्रुतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः।। ९५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। पूर्वं त्वपौरुषेयत्वेन वेदस्य प्रामाण्यमुक्त्वेदानीं पौरुषेयाणां वेदानामप्रामाण्यम्। अथ **वेदबाह्या** वेदविरुद्धा अवेदमूलाः **श्रुतयो** ग्रन्थसंदृब्धेषु 'नोदनाश्चैत्यवन्दनेन स्वर्गो भवति' इत्याद्याः निर्ग्रंथशोभादिसिद्धान्ताः प्रसिद्धाः। **कुदृष्टयः** असत्तर्कदर्शनानि। वेदकर्तुः साधनमपूर्वदेवतादिनिराकरणमेवमाद्याः **कुदृष्टयः**। **सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य**। प्रकर्षं प्राप्य। संनिरूपितहेतुदृष्टान्ताः। अंततो निष्फला उक्ताः। तत्र युक्तीनामाभासरूपत्वात्। ताश्च युक्तयोन्यवंति वर्त्मनि रात्रीयंति महाग्रन्थविस्तारा भवन्ति संक्षेपरूपाः। तथा पौरुषेयाणामुपदेशेन प्रामाण्यं, पुरुषाणामतींद्रियार्थदर्शनशक्त्यभावात्। सत्यामपि शक्तौ उपदेशिकस्य प्रमाणाभावात्। 'अयं सर्वज्ञस्तेनायमागमः प्रणीत इति' न किञ्चिदत्र प्रमाणं क्रमते। विद्यमानेऽपि कर्तृपूर्वत्वे दृष्टार्थादृष्टकल्पनाप्रसंगस्तत्प्रमाणत्वे देवतात्वसिद्धिः। अतस्ता युक्तयो व्यामोहमूला इत्यर्थः। अन्ये तु व्याचक्षते। **प्रेत्य** मृतस्य ता निष्फलाः। **तमोनिष्ठास्तामसयोनिहेतुत्वात्**। अस्मिन् पक्षेऽसमानकर्तृकत्वात्प्रेत्येति **दुर्लभत्वम्**। **निष्ठान्ताद्वा सप्तमी पठितव्या प्रेते** इति ।। ९५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः । वेदबाह्या वेदार्थविरोधिन्यः श्रुतयः शब्दाः कुदृष्टयो** वेद-विरोधितया कुत्सितदृष्टयः प्रमाणाभासान्यनुमानादीनि ऐहिकलौकिकभोगादिकफल-साधनत्वे दृश्यमानेऽपि निष्फलाः **तमोनिष्ठाः** मोहप्रभावाः ।। ९५ ।।

(३) **कुल्लूकः । याः** स्मृतयो वेदमूला न भवन्ति दृष्टार्थवाक्यानि चैत्यवन्दना-त्स्वर्गो भवतीत्यादीनि यानि चासत्तर्कमूलानि देवताऽपूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेद-विरुद्धानि चार्वाकदर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्फलानि यस्मान्नरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ।। ९५ ।।

(४) **राघवानन्दः ।** ननु किमिति वेदगम्यमात्मतत्त्वं वेदबाह्यानामपि तत्प्रसिद्धे-स्तत्राह **या इति । वेदबाह्या** वेदार्थबहिष्कृता बौद्धाद्यागमाः याश्च कुदृष्टयः तेषां नैय्या-यिकानां वा अनुमानजात्मविषयज्ञानानि ताः सर्वाः प्रेत्य निष्फलाः इहलोके व्याप्त्यादिबलात् वन्ह्यादिसिद्धत्वेऽपि वेदैकसमधिगम्यात्मरूपादि सर्वधर्महीनं ब्रह्मस्वर्गापूर्वादौ तदभावात् । अत एव **तमोनिष्ठास्तमो** नरकं तन्निष्ठा भोग्यत्वेन तदेकशरणाः । तर्कितकर्माणः फलाजनक-त्वेनाकरणादविशेषात् । स्मृता मन्वादिभिः ।। ९५ ।।

(५) **नन्दनः । कुदृष्टयः** कुतर्कयुक्तानि शास्त्राणि ।। ९५ ।।

(६) **रामचन्द्रः ।** वेदबाह्या याः स्मृतयः च पुनः याः काः कुदृष्टयः ताः सर्वाः प्रेत्य निष्फला भवन्ति । तास्**तमोनिष्ठाः** तमः प्रभावाः स्मृताः ।। ९५ ।।

(८) **गोविन्दराजः । या वेदबाह्या इति ।** यानि वेदविरोधानि इत्यागमाभास-रूपाणि शास्त्राणि यानि च कानिचिद्वेनैव शास्त्रेणापवर्गादि हेत्वाभासरूपाणि दर्शनानि सर्वाणि तानि परलोके निष्फलानि यस्मान्नरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ।। ९५ ।।

(९) **भारुचिः । या वेदबाह्याः स्मृतय आगमा** इत्यर्थः । पुरुषदृष्टिप्रभवाः । तदीयेषु शास्त्रेषु **याश्च काश्च कुदृष्टयः सर्वास्ताः निष्फलाः प्रेत्या**धिकारविरोधेन तत्कर्मविधानात अधिकारमूलो धर्मो यतः तदभावा**त्तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः** ।। ९५ ।।

उत्पद्यन्ते विनश्यन्तिन्यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।।
तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ।। ९६ ।।

(१) **मेधातिथिः । अतो** वेदाद्या**न्यन्यानि** शासनानि तान्**युत्पद्यन्ते विनश्यन्ति** च । उत्पादविनाशित्वादनित्यानि । वेदस्तु तद्विपर्ययान्नित्यः । **अर्वाक्कालिकतये**दानींतनेन पुरुषेण केनचित्[?]तत्वादतो **निष्फलान्यदृष्टस्य** फलस्याभावात् । **यानि कानिचित्** विप्रल-म्भमूलकादिलक्षणानि (?) ।। ९६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** एतद्विवृणोति **उत्पद्यन्त इति ।** उत्पद्यन्ते केनचिदुत्पाद्यन्ते उत्सीदन्ति च । **यानि** शास्त्राणि । **अर्वाक्कालिकतया** वेदादनुत्पन्नादविनाशिनश्चार्वा-चीनतया । निष्फलत्वे हेतुरनृतानीति ।। ९६ ।।

(३) **कुल्लूकः**। एतदेव स्पष्टयति **उत्पद्यन्त इति। यान्यतो वेदादन्यमूलानि** च कानिचिच्छास्त्राणि पौरुषेयत्वादुत्पद्यन्ते एवमाशु विनश्यन्ति तानिचेदानींतनत्वान्निष्फलान्यसत्यरूपाणि **च** स्मृत्यादीनां तु वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ।। ९६ ।।

(४) **राघवानन्दः**। अत्र हेतुः **उत्पद्यन्त इति**। उत्पद्यन्ते पुंमतिप्रभवत्वेनोर्ध्वमूर्ध्वं पद्यन्ते। अन्यथान्यथा भवन्तीति। अतो वेदादर्वाक्कालीनतया आधुनिकपुरुषज्ञानजन्यतया पुसां च मतेश्च **वैरूप्यात्**। अत एवाग्रे फलापर्यवसायितया निष्फलानि वेदार्थस्य धर्मादेरनैन्द्रियकत्वेन। योगजधर्मस्यापि वेदानुष्ठानजन्यत्वेनान्योऽन्याश्रयतया अयथार्थविषयत्वात्फलासाधनत्वात्। न केवलमेवं वेदमूलं विकलतया स्वतो अनृतानि प्रतारकादि वाक्यवत् ।। ९६ ।।

(५) **नन्दनः**। उत्पद्यन्ते दोषबहुत्वेषु कालेषु एवं वेदबाह्यानामनादर्तव्यत्वं प्रतिपादितम् ।। ९६ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। यानि कर्माणि उत्पद्यन्ते च पुनः विलीयन्ते अतः अन्यानि कानिचित् तानि अर्वाक्कालिकतया निष्फलानि ज्ञेयानि। **च** पुनः अनृतानि अनृतस्य रूपाणि ।। ९६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। उत्पद्यन्त इति**। वेदव्यतिरिक्तानि यानि कानिचिच्छास्त्राणिपुरुषोद्गमत्वादुत्पद्यन्ते अत एवाशु विनश्यन्ति तानीदानींतनत्वान्निष्फलान्यसत्यरूपाणि च स्मृतीनां वेदमूलत्वान्नैतच्चोद्यावतारः ।। ९६ ।।

(९) **भारुचिः**। अतो वेद एव स्वतन्त्रोऽनुशासनेऽन्यनिरपेक्षो भूत्वा, भूयः प्रमाणशास्त्रानुविधानाच्च। तन्मूलं धर्मशास्त्रं, न त्वन्यानि तद्विधानि। पुरुषकृतयः कर्तृसमाख्याताः। यतश्चैतदेवमतः ।। ९६ ।।

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।।
भूतं भवत् भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ।। ९७ ।।

(१) मेधातिथिः। इयमपि स्तुतिरेव। **चातुर्वर्ण्यं वेदात्प्रसिध्यति** अधिकारित्वेनावतिष्ठते। 'वसन्ते ब्राह्मणो ग्रीष्मे राजन्य' इत्यादि। स्वरूपं तु व्यवहारावगम्यं सर्ववर्णेषु तुल्यत्वादन्यत्र दर्शितम्। **त्रयो लोका** 'इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति' अनेन त्रैलोक्यास्थितिहेतुत्वं वेदस्य सिद्धमेव। वेदमूलत्वात्स्मृतीनां च। आश्रमोऽपि वेदादेव। **भूतमतीतं** जन्म सुखदुःखादि। यच्च **भवद्वर्तमानं** यच्च **भविष्यं** तत्सर्वस्य वेद एव शरणीयम् ।। ९७ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। भव्यं** भवत्। **प्रसिध्यति** जायते ।। ९७ ।।

(३) **कुल्लूकः**। ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिवेदादेव चातुर्वर्ण्यं प्रसिध्यति ब्राह्मणीभूतमातापितृजनितत्वमिति तदुपजीवितया स्वर्गादिलोकोऽपि वेदादेव प्रसिद्धः एवं ब्रह्मचर्याद्याश्रमा अपि चत्वारो वेदमूलकत्वाद्वेदादेव प्रसिध्यन्ति। किं बहुना यत्किंचिदतीतं वर्तमानं भविष्यं च तत् सर्वमग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगित्यादिन्यायेन वेदादेव प्रसिध्यति ।। ९७ ।।

(४) **राघवानन्दः।** न केवलमात्मतत्त्वम् धर्मादि च वेदगम्यमपि तु सर्वमित्याह **चातुर्वर्ण्यमिति द्वाभ्याम्।** वेदेनैव चातुर्वर्ण्याश्रमादीनामितरेतरविभाजकत्वात्। ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायतेति चातुर्वर्ण्यम् भूर्भुवः स्वरिति त्रयो लोकाः। ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेदित्यादिश्रुतेश्चत्वारः आश्रमाः वेदादेव **प्रसिध्यन्ति** ज्ञायन्ते ।। ९७ ।।

(५) **नन्दनः।** पुनरपि वेदस्य वैशिष्ट्यमेव प्रपञ्चयति **चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोक इति।** चातुर्वर्ण्यं वेदात्प्रसिध्यति चतुर्वर्णविभागो वेदादवगम्यते त्रयो लोका वेदात्प्रसिध्यन्ति वेदोक्तकर्मानुष्ठाने सिध्यन्ति। चत्वार आश्रमाश्च वेदात्प्रसिध्यन्ति चतुराश्रम्यविभागो वेदादवगम्यते भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं देवतादवगम्यते ।। ९७ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** चातुर्वर्ण्यादि सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ।। ९७ ।।

(८) **गोविन्दराजः। चातुर्वर्ण्यमिति।** यथा गोमहिष्यादीनां इतरेतरभेद इन्द्रिय गोचरो तच्चातुर्वर्ण्यं वेदादेव प्रसिध्यति तथा वेदोक्ताग्निहोत्रकर्मफलोपभोगार्थत्वात् पृथिव्यालोकायेति वेदावेदैः प्रसिध्यन्त्येवमाश्रमा अपि चत्वारो ब्रह्मचर्यादयः परस्परविलक्षण-वैदिकगोचरत्वाद्वेदादेव प्रसिध्यन्ति। किञ्च पुनः अग्नौ प्रास्ताहुतिन्यायेन यत् किञ्चि-दतीतं वर्तमानं भविष्यद्वा तत्सर्वं वेदादेव प्रमाणं सिध्यति ।। ९७ ।।

(९) **भारुचिः। चातुर्वर्ण्यं** तावद् भूतमतिक्रान्तम्। कुतः अस्माद्वर्तमानाच्चतु-र्युगात्। **भवद्**वर्तमानाच्चातुर्वर्ण्यमिति प्रकृतम्। भविष्यच्च तदेव यदनागतं चतुर्युगे। अथवा देवचतुर्युगापेक्षयाऽयं कालत्रयनिर्देशः चातुर्वर्ण्यस्य ब्रह्मणः कल्पापेक्षया वा। **वेदादेव प्रसि-द्ध्यति,** नान्यतः, प्रत्यक्षादनुमानाद्वा, तस्य शास्त्रलक्षत्वात्। तद्दर्शयति। यथा पशुत्वे समाने गोमहिषाश्वादीनां व्यक्तिसंस्थानविशेषोपलब्धेरेव जातिभेदानुमानम् नैवं पुरुषत्वाविशेषे ब्राह्मणादीनामपरजातिभेदानुमानमस्ति। येनानुमानतस्तेषामपि जातिभेदः प्रतीयेत। एवं च सति शास्त्रलक्षणमेव चातुर्वर्ण्यम्। "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते"त्येवमादि। तथा चोक्तम् "सर्ववर्णेषु तुल्यासु" इत्येवमादि। वेदार्थानुवादित्वं चाश्रित्य स्मृतेरिदमुदाहरणम्। तथा च सति युक्तमिदं यदवोचच्छास्त्रप्रकारः। **सर्वं वेदात्प्रसिद्ध्यतीति।** अथवा तदधि-कारापेक्षमिदं वचनं 'चातुर्वर्ण्यं वेदात् प्रसिद्ध्यतीति, एवं च त्रयो लोकान्तरफलतः कर्मणां गतयः। चत्वारश्चाश्रमाः पूर्ववद्व्याकरणीयम्। **भूतं भवत्** भविष्यच्चेति इदं नपुंसकलिङ्गं चातुर्वर्ण्यनपुंसकलिङ्गापेक्षम्। इतरत्र पुंलिङ्गत्वान्निदर्शनार्थमिदं विज्ञेयम् ।। ९७ ।।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।।
वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिर्गुणकर्मतः ।। ९८।।

(१) **मेधातिथिः।** शब्दादीनां भोग्यत्वेन सुखसाधनानां **वेदादेव** प्रसिद्धिः। वैदिक-कर्मानुष्ठानाद्गीतादिशब्दोपपत्तिः। तत्परित्यागाच्छ्रुतिकटुशब्दश्रवणम्। अतः शरीरा-रंभकाः शब्दादयस्ताभ्यां स्वविषयत्वेनोपतिष्ठमाना वेदात् प्रसिध्यन्तीत्येतदभिप्रायम्। एतन्न पुनर्वेद उपादानकरणम्। अतः शरीरारंभकाः शब्दादयस्ताभ्याम्। एतदेवाह

प्रसूतिर्गुणकर्मतः। 'प्रसूतिः' शब्दादीनामुत्पत्तिः। तदर्थं 'गुणकर्म'फलार्थत्वात्प्रधानकर्म च चित्रादि गुणकर्म इत्युक्तम्। पाठान्तरं 'प्रसूतिर्गुणधर्मतः' इति। 'गुणाः' सत्त्वादयस्तेषां 'धर्मो' विपरिणामस्तस्य या 'प्रसूतिः' साम्यावस्थायाः प्रच्युतिस्तदुद्रेको विष्वग्भावश्च। तत्र वेद एव हेतुरदृष्टनिमित्तत्वात्। वैचित्र्यपाठान्तराणि निष्प्रयोजनत्वान्न लिख्यन्ते ॥ ९८ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रसूतिः** जन्महेतुः **गुण** उत्कटत्वादिः धर्मः सुरभित्वादिः। तृतीयार्थे तसिः। एतैरुपलक्षिताद्वेदादेव **प्रसिध्यन्ति** ज्ञायन्ते। एषामपि विवेको वेदाधीन इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

(३) **कुल्लूकः।** य इहलोके परलोके च शब्दादयो विषयाः प्रसूयन्ते प्रयुज्यन्ते एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतयश्च गुणाश्चेति सत्त्वरजस्तमोरूपास्तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वाद्वेदादेव प्रसिध्यन्ति ॥ ९८ ॥

(४) **राघवानन्दः।** तस्मादक्षरान्महान्महतो वै अहंकारस्तस्मादेवाहंकारात्पञ्च-तन्मात्राणि तेभ्यः पञ्चभूतानीति श्रुतेः। प्रसूतिगुणकर्मतः एषामपि प्रसिद्धिर्वेदादेव **प्रसूति**रुत्पत्तिरुक्ता **गुणाः** आकाशादीनां शब्दादयः **कर्म** आकाशस्यावकाशादि वायोः शरीरधारणादि तेजसः पाकादि जलस्य क्लेदनादि भूमेर्धारणादि। यद्वा प्रसूतिमात्रादि अम्बष्ठस्य वैश्या माता विप्रः पितेत्यादि **गुणाः** सत्त्वादीनि तदनुरूपयाजनादीनि **कर्म** अग्नि-होत्रादि तानि च ॥ ९८ ॥

(५) **नन्दनः। प्रसूतिः** शब्दादीनामुत्पत्तिस्थानं आकाशादिकं गुणास्तेषां शब्दा-दिकाः कर्म तेषां व्यापारं इन्द्रियलक्षणादिकः एतैर्युक्ताः शब्दादयो वेदादेव प्रसिध्यन्ति शब्दादिनां विविधा भेदा मोक्षधर्मेषु स्मर्यन्ते ॥ ९८ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** शब्दादिपञ्च वेदादेव प्रसिध्यन्ति। **प्रसूति**र्जन्महेतुः **गुणः** उत्कृष्टत्वादिः **धर्मः** सुरभित्वादिः तृतीयार्थे तसिः ॥ ९८ ॥

(८) **गोविन्दराजः। शब्द इति।** वेदादेव प्रसिध्यन्ति प्रभूतगुणकर्मतः। ये स्वर्गादि विप्रता उपभोग्यत्वेनाभिमताः शब्दादयो विषयास्तेऽभिमतविषयोपभोगोत्पत्त्यर्थं यदुपकारकं कर्माग्निहोत्रादिकं तदनुष्ठानद्वारेण वेदादेव प्रसिध्यन्ति ॥ ९८ ॥

(९) **भारुचिः।** ये हि शब्दादयः स्वर्गादिषु शरीरलक्षणविषयलक्षणाश्चोत्कृष्टा-भिप्रेतभोगहेतवः ते वेदादेव प्रसिध्यन्ति, नान्यदर्शनात्बुद्धादिवचनात्। किं साक्षात् न, किन्तर्हि **प्रसूतिगुणकर्मतः** प्रसूत्यर्थं गुणकर्म। प्रसूतिगुणकर्मस्य प्रसूत्यर्थं प्रकृतादीनां शब्दा-दीनाम्। गुणकर्म च पुरुषोपकारकम्। तथा च लोकप्रसिद्धिः। "को गुणो मम तत्त्वैपकृत-वतकः कः उपकार इत्यर्थ, गुणार्थमभिप्रेतपुरुषार्थम्। कर्म धर्माख्यम्। येन धर्म एव पुरुषो-पकाराय, नाधर्माय तद्विशेषार्थमिदं गुणकर्मग्रहणम्। एवं च सति न साक्षाद्वेदः शब्दादिहेतुः, किं तर्हि अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानद्वारेण धर्माख्यं गुणकर्मशब्दादिप्रसूत्यर्थम्। एवं च न साक्षाद्वेदः शब्दादीनां **प्रसूति**र्निमित्तं, किं तर्हि धर्मप्रणाड्किया। सैषा वेदस्तुतिरपरेण

प्रकारेण सामर्थ्याद्विज्ञेया। अथवा शब्दादयो **वेदादेव प्रसिद्ध्यन्ति,** येन **प्रसूति**रुत्पत्तिर्गुण-कर्मणो धर्मस्य। वेदाद्धर्मः। धर्मादपि शब्दादयः स्वर्गादिषु। अत इदमुच्यते धर्मादेव प्रसिद्ध्यन्तीति। अथवायमस्य श्लोकपादस्य चतुर्थस्य तृतीयः पाठः वेदादेव प्रसिद्ध्यन्ति प्रसूतेर्गुणकर्मणः। कुतः—वेदात्। अर्थस्त्वन्तरोपदिष्ट एव ॥ ९८ ॥

बिभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ॥
तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ९९ ॥

(१) **मेधातिथिः।** सर्वभूतभरणं च वेदशास्त्रस्य दर्शितं ब्राह्मणे तथा च 'हविरग्नं हूयते सोऽग्निरादित्यमुद्वयति तत्सूर्यो रश्मिभिर्वक्ष्यति तेनार्त्तिर्भवति ततो ह वैनामुत्पत्तिस्थिति र्वेति हर्विज्ञायत' इति। इहाप्युक्तम् 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत' इत्येवमादि। **तस्मादेतत्परं मन्ये** पुरुषार्थकारणम्। यद्येवं कारणेन जन्तोरस्य धर्मानुशासममेतस्मात्कारणात्तेषु यथा दर्शितोपपत्तिः। "ननु च यद्यौपादानिकमर्थं किं तद्वेदमुक्तं लौकिकमर्थमिति"। उच्यते। अनुष्ठानमस्य वैदिकं, कार्यं तु दृष्टत्वाल्लौकिकमेव ॥ ९९ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** बिभर्ति यज्ञादिकर्मस्वरूपोपदेशद्वारा वर्तनात् ततश्च वृष्ट्याद्युत्पत्तेरुक्तत्वात्। **वेदशास्त्रं** वेदरूपं शास्त्रम्। यदस्य जन्तोः **साधनम**पवर्गसाधनं परं ध्यानं ध्येयादिति तदेतस्माद्वेदादेव। **मन्ये** जाने ॥ ९९ ॥

(३) **कुल्लूकः।** वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति तथा च हविरग्नौ हूयते सोऽग्निरादित्यमपसर्पति तत्सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति तेनान्नं भवति अथेह भूतानामुत्पत्तिस्थितिश्चेति हविर्जायत इति ब्राह्मण। तस्माद्वेदशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्माधिकारिपुरुषस्य प्रकृष्टं पुरुषार्थसाधनं जानन्ति ॥ ९९ ॥

(४) **राघवानन्दः।** प्राणिमात्रस्य स्वर्गापवर्गयोः साधनं वेदप्रमाणकमिति संक्षिप्याह **बिभर्तीति। बिभर्ति** यागादिद्वारा पुष्णाति। **अस्य** स्वर्गापवर्गादेः। जन्तोरिति व्यधिकरणे षष्ठी। **एतद्वे**दाख्यम् ॥ ९९ ॥

(५) **नन्दनः। बिभर्ति** पुष्णाति होमोद्देशेनेत्यभिप्रायः। तथाहि पूर्वमुक्तमग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगिति अस्य जन्तोर्यत्परं साधनं तदेतद्वेदशास्त्रं मन्य इत्यन्वयः ॥ ९९ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** यः सनातनं वेदशास्त्रं बिभर्ति सः सर्वशास्त्राणि बिभर्ति तस्मात्कारणादेतेद्वेशास्त्रं **परं** उत्कृष्टं मन्ये। **यत्** यतः अस्य वेदशास्त्रं धनम् ॥ ९९ ॥

(८) **गोविन्दराजः। बिभर्तीति।** नित्यं वेदशास्त्रं सर्वभूतानि धारयति। यथा च हविरग्नौ हूयते। सोऽग्निरादित्यं तर्पयति। तत्सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति। ततोऽन्नं संभवति। ततो र्थि वै भूतानामुत्पत्तिः स्थितिश्चेह विज्ञायते इति ब्राह्मणम्। तस्माच्छास्त्रं एतच्छास्त्रं वेदस्य प्रकृष्टं वेद्मि प्रकृष्टं यस्मादस्याधिकारपुरुषस्येतत्पुरुषार्थसाधनम् ॥ ९९ ॥

(९) **भारुचिः।** तथा च **ब्राह्मणम्** 'हविरग्नौ हूयते। सोऽग्निरादित्यं तर्पयति सूर्यो **रश्मिभिर्वर्षति।** तेनान्नं सम्भवति। ततो ह वै भूतानामुत्पत्तिः स्थितिश्चेति विज्ञायते'।

इहापि चोक्तम् "अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमपतिष्ठते।" इत्येवमादि। **तस्मादेतत् परं मन्ये पुरुषार्थकारि यत्** येन कारणेन **जन्तोरस्य** धर्मानु शासनम्। एतस्मात् कारणात्' ॥ ९९ ॥

सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ॥
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ १०० ॥

(१) **मेधातिथिः**। अतिस्तुतिरियम्। **दण्डनेतारः** दण्डनायका ग्रामनगरयोः कृता कृतप्रेक्षणनियुक्ताः। **सेना** हस्त्यश्वरथपादातं तस्याः **पति**। **राज्यं** मण्डलेश्वरत्वम्। **सर्वलोकाधिपत्यं** सार्वभौमत्वम् ॥ १०० ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दण्डनेतृत्वं राजनियुक्त्या ॥ १०० ॥

(३) **कुल्लूकः**। सेनापत्यं राज्यं दण्डप्रणेतृत्वं सर्वभूम्याधिपत्यादिपत्यादोन्येतत्सर्वमुक्तप्रयोजनं वेदात्मकशास्त्रज्ञ एवार्हति ॥ १०० ॥

(४) **राघवानन्दः**। राजन्यबन्धुक्षत्रं राज्याधिकारी अपि तु वेदविदेवेत्याह **सैनेति**। **सैनापत्यं** चतुरङ्गसेनाध्यक्षताम् ॥ १०० ॥

(५) **नन्दनः**। यत एवमत आह सेनापत्यं च राज्यं चेति ॥ १००॥

(६) **रामचन्द्रः**। वेदशास्त्रवित्सैनापत्यादिकमर्हति ॥ १०० ॥

(८) **गोविन्दराजः**। **सैनापत्यमिति**। सेनाधिपतित्वं राज्यं दण्डनायकत्वं सार्वभौमैश्वर्याणि इत्येवमखिलं दृष्टपुरुषार्थं वेदशास्त्रज्ञ एवार्हतीति वेदप्रशंसा ॥ १०० ॥

(९) **भारुचिः**। यथाकथञ्चिच्चेदं प्रकरणात् स्तौति। अत्र कारणं वक्ति ॥ १०० ॥

यथा जातबलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ॥
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥ १०१ ॥

(१) **मेधातिथिः**। इयमपि पूर्ववत्स्पष्टा पदयोजना प्रसिद्धाश्च पदार्थाः ॥ १०१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **कर्मजं** निषिद्धाचरणजम् ॥ १०१ ॥

(३) **कुल्लकः**। यथा वृद्धोऽग्निरार्द्रानपि द्रुमान्दहत्येवं ग्रन्थतोऽर्थतश्च वेदज्ञः प्रतिषिद्धाद्याचरणादिकर्मजनितं पापमात्मनो नाशयति एवं च न केवलं वेदः स्वर्गापवर्गादिहेतुः किंत्वहितनि वृत्तिहेतुरिति दर्शितः ॥ १०१ ॥

(४) **राघवानन्दः**। स एव कर्मदोषं विनाशयतीति सदृष्टान्तमाह **यथेति**। जातबलो वायुतृणाभ्याम्। ज्ञानाग्निरित्युक्तेः ॥ १०१ ॥

(५) **नन्दनः**। न केवलं वेदशास्त्रविद्गुणातिशय एव किन्तु दोषहानिरपीत्याह **यथा जातबलो वह्निरिति** ॥ १०१ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । आत्मनः कर्मजं दोषम् ॥ १०१ ॥

[**न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरुचिर्भवेत् ॥**
अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्म नेतरात् ॥ १ ॥]

(८) **गोविन्दराजः** । **यथेति** ।

यथातिप्रवृद्धोऽग्निः आर्द्रानपि वृक्षान् दहति एवं वेदज्ञानसामर्थ्यात् शिष्टाकरणनिषिद्ध सेवनजं पापमात्मनो नाशयतीत्येवं च न केवलं वेददृष्टप्राप्तिहेतुर्याविदनिष्टनिवृत्तिरपि ॥ १०१ ॥

(९) **भारुचिः** । एतस्मात् कारणात् ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥
इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥

(१) **मेधातिथिः** । **ब्रह्मभूयाय** ब्रह्मभावाय ब्रह्मत्वप्राप्तये इति यावत् । **यत्र तत्रेति** व्युत्थाय व्युत्क्रमेणापि । यथोक्तं 'विद्वेषणाच्चाप्युत्थाय ब्राह्मणा भिक्षाचर्यमनुवेद्य व्रजन्तीति ॥ १०२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । यत्र तत्र गार्हस्थ्येऽपि । इहैव लोके **तिष्ठन्वर्तमानो ब्रह्मभूयाय** जीवन्मुक्त्या ब्रह्मभावाय समर्थो भवति ॥ १०२ ॥

(३) **कुल्लकः** । यस्तत्त्वतो वेदं तदर्थं च कर्मब्रह्मात्मकं जानाति स नित्यनैमित्तिककर्मानुगृहीतब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मचर्याद्याश्रमावस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन्ब्रह्मत्वाय कल्पते ॥ १०२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । न केवलमेवं जीवन्मुक्तः स एवेति । **ब्रह्मभूयाय** ब्रह्मत्वाय ॥ १०२ ॥

(५) **नन्दनः** । **अर्थतत्त्वज्ञोऽ**र्थतत्त्वाध्यवसायी ॥ १०२ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । **ब्रह्मभूयाय कल्पते** ब्रह्मरूपसमर्थो भवति ॥ १०२ ॥

(८) **गोविन्दराजः** । **वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ इति** । यः पारमार्थिकवेदार्थज्ञो विषयदोषाद्यबोधे सति रागादि प्रणोदात् यस्मिंस्तस्मिन्ब्रह्मचर्याद्याश्रमे व्यवस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन्ननेनैव शरीरेण ब्रह्मत्वाय संपद्यते ॥ १०२ ॥

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ॥
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । **अज्ञा** मूर्खा अनधीयानाः । **ग्रन्थिनः** विद्वांसो ग्रंथमात्राभिधायिनः । **तेभ्यो धारिण** इत्येतद्यत्नेन पठन्तः । पूर्वे तु नातिप्रयत्नतः । ग्रंथस्येति तत्रापि संबध्यते 'ग्रंथस्य धारिण' इति । श्रेष्ठत्वमेतेषां जपप्रतिग्रहादिष्वधिकारात् । **ज्ञानिनस्तु** सर्वत्राधिकृता इति श्रेष्ठतराः । ज्ञानपूर्वं जपादयोऽनुष्ठीयमानाः फलातिशयदायिनो भवन्ति । तदुक्तं

'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति'। **व्यवसायिनः** अनुष्ठातारो निर्विचिकित्साः। येषामेतदन्यथेति न शंक्यते। एतदपि स्तुत्यर्थम्। **अध्ययनमात्रेण** वेदाः पुरुषार्थाय प्रभवन्ति किंपुनस्तदर्थज्ञानम् ॥ १०३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। अज्ञेभ्योऽ**त्यन्ताज्ञेभ्यः **ग्रन्थिनः** वेदरूपग्रथनाध्येतारः। **धारिण-**स्तदर्थज्ञाः सन्तोऽत्यन्तमनुस्मरन्ति। **ज्ञानिनः** आत्मतत्त्वनिश्चयवन्तः। **अध्यवसायिनः** तदनुरूपचिन्तनध्यानप्रवृत्ताः ॥ १०३ ॥

(३) **कुल्लूकः।** उभयोः प्रशस्यत्वे सत्यन्यतरातिशयविवक्षायां श्रेष्ठ इतीष्ठनो विधानादीषदध्ययना अज्ञास्तेभ्योः समग्रग्रन्थाध्येतारः श्रेष्ठास्तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः श्रेष्ठास्तेन ग्रन्थिनः पठितविस्मृतग्रन्था बोद्धव्याः धारिभ्योऽधीतग्रन्थार्थज्ञाः प्रकृष्टास्तेभ्योऽनुष्ठातारः ॥ १०३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** इतरपर्युदासेन ब्रह्मविदः श्रेष्ठत्वमेव दृढयति **अज्ञेभ्य इति। ग्रन्थिनः** ग्रन्थमात्राभ्यासिनः। **धारिणो** मेधाविनः। **ज्ञानिनः** मीमांसापरिशीलनतो जातेन ज्ञानेन कर्मानुष्ठानिनः। **व्यवसायिनः** वेदान्तमीमांसाजनितज्ञानयोगिनः 'व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दने'त्युक्तेः॥ कर्तृषु ब्रह्मवेदिन इत्यत्रापि तथैवोक्तेः ॥ १०३ ॥

(५) **नन्दनः। अज्ञेभ्यो**ऽनधीतवेदशास्त्रेभ्यः **ग्रन्थिनो**ऽधीतविस्मृतवेदाः **धारिणः** पाठकारिणो **ज्ञानिनो** वेदार्थविदो व्यवसायरहिताः ॥ १०३ ॥

(६) **रामचन्द्रः। अज्ञेभ्यः** मूर्खेभ्यः ग्रन्था विद्यन्ते येषां ते ग्रन्थिनः श्रेष्ठाः। **ग्रन्थिभ्यः** ग्रन्थपाठकेभ्यः ग्रन्थधारिणः **वरा** उत्कृष्टाः। धारिभ्यः ज्ञानिनः श्रेष्ठाः। ज्ञानिभ्य **अध्यवसायिनः** विचारज्ञाः श्रेष्ठाः ॥ १०३ ॥

(८) **गोविन्दराजः। अज्ञेभ्य इति।** उभयोः प्रशस्यत्वे सत्यन्यतरस्य प्रवर्षविषया यां श्रेष्ठशब्दप्रयोगादीषदध्ययनाः अत्र अज्ञा भण्यन्ते। नत्वत्यन्तमूर्खास्तेभ्यो ग्रन्थाध्यायिनः श्रेष्ठास्तेभ्यस्तदभ्यासनिरस्ताः प्रकृष्टास्तेभ्योऽपि तदर्थज्ञास्तेभ्योऽप्यनुष्ठातारो वराः ॥ १०३ ॥

(९) **भारुचिः।** ग्रन्थधारिणो **धारिणः।** पूर्वपदलोपोऽत्र विज्ञेयः। यथा सत्यभामा भामा देवदत्तो दत्त इति। प्रयत्नविशेषादधिकतरफलभाजः। **धारिभ्यो ज्ञानिनः** अध्यवसायिनः कर्मणामनुष्ठातारः। यस्मात ॥ १०३ ॥

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ॥
तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

(१) **मेधातिथिः।** अनेनैतद्दर्शयति—सत्यामपि विद्यायां नाक्षीणपापस्य मोक्षः, सत्यपि कर्मक्षये नासत्यामात्मविद्यायाम्। अतो यदुक्तं 'ते स्वभावेन मुच्यन्त' इति तदसत्। **अमृत-**मपुनरावृत्तिर्येयं केवलानंदरूपता ॥ १०४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। तपो** यज्ञानशनादिकर्म **विद्या**त्मज्ञानम्। **निःश्रेयसं** मोक्षस्तत्करम्। **तपसा**ऽनभिसंधिकृतेन कल्मषं ज्ञानप्रतिषेधकम्। **विद्यया** ज्ञानेन **अमृतं** मोक्षम् ॥ १०४ ॥

(३) **कुल्लूकः। तपः** स्वधर्मवृत्तित्वमिति भारतदर्शनात् आश्रमविहितं कर्म आत्मज्ञानं च ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनं तत्र तपसोऽवान्तरव्यापारमाह तपसा पापमपहन्ति ब्रह्मज्ञानेन मोक्षमाप्नोति। तथा च श्रुतिः विद्यां चाविद्यां च यस्तीर्वोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते विद्यातोऽन्यदविद्याकर्ममृत्युवद्दुःखसाधनत्वान्मृत्युः पापं श्रुत्यर्थ एवायं मनुना व्याख्यायोक्तः ॥ १०४॥

(४) **राघवानन्दः**। ब्रह्मत्वस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वमाशङ्क्याह **तप इति। तपो** विद्या च निःश्रेयसकरमिति वाच्यमभिमतम्। यत्तत्सत्त्वं तत्र तपस आरादुपकारकत्वं। विद्यायाः कारणत्वमिति व्यवस्थां गृहाणेत्याह। **तत्र इति**। तपसः पापनाशकत्वं धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतिसिद्धम्। अन्यथा न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥ ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम्। तमेव विदित्वातिमृत्युमेति। नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इत्यादि श्रुतिशतविरोधः ॥ १०४॥

(५) **नन्दनः**। एवं तावच्छ्रेयस्कराणां मध्ये आत्मज्ञानं तपो वेदाभ्यासं च प्रधानमित्युक्तमिदानीं तेष्वप्यात्मज्ञानं तपश्च प्रधानमित्याह **तपो विद्याच विप्रस्येति। विद्या**त्मज्ञानं परमपि तत्त्वद्वारेण ॥ १०४॥

(६) **रामचन्द्रः। विद्यया** ज्ञानेन **अमृतं** मोक्षं अश्नुते ॥ १०४॥

(८) **गोविन्दराजः। तप** इति। कृच्छ्रादितप आत्मज्ञानं च ब्राह्मणस्य प्रकृष्टं श्रेयःसाधनं यतस्तपसा पापमाहन्त्यात्मज्ञानेन मोक्षं प्राप्नोति ॥ १०४॥

(९) **भारुचिः**। समुच्चयप्रयोजनमाचष्टेत्। **तपसा किल्बिषं हन्ति** तपःशब्देन नित्यानि कर्माणि श्रौतस्मार्तान्युच्यन्त इत्युक्तम्। पुरस्तात्तेषां नित्यानां कर्मणामनुष्ठानेन कल्मषं हन्ति। तथा चोक्तं प्रायश्चित्तप्रकरणे

"वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा
शोधयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि" इति।।

विद्यया परमात्मादिविज्ञानेनेत्युक्तं पुरस्तात्। प्रकरणात् **अमृतमश्नुते। स एव** ज्ञानकर्मणोरविरोधात् समुच्चयः पूर्वोपदिष्ट उपसंह्रियते। **अमृतमश्नुते** मोक्षं ब्रह्मत्वं वा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १०४॥

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ॥
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १०५॥

(१) **मेधातिथिः**। सुहृद्भूत्वोपदिशति लौकिकमर्थम्। **धर्मो** वेदार्थस्तस्य **शुद्धि**विवरणं पूर्वपक्षनिराकरणेन निश्चितसिद्धांतव्यवस्थापनम्। एतत्प्रत्यक्षादिप्रमाणनिश्चये सति भवति। सुविदिते हि प्रत्यक्षे ज्वालादिवैषम्येण प्रत्यभिज्ञायते। शब्दनित्यत्वादिसिद्धिः। यस्य तु सम्यक् नास्ति विवेकः तस्योभयोरविशेषेण प्रत्यक्षमध्यवसायः स्यात्। ज्वालादिषु च प्रत्यक्षेण क्षयं दृष्ट्वा शब्देऽपि तथा संभावयेत् तथाऽनित्यशब्दसमुदायात्मको वेदः स्यात्।

यस्य तु विहितानि कुशलप्रमाणेषु प्रशब्दोऽतद्ग्रहणनिबंधनो नास्त्यभिज्ञानो मन्यमानो ज्वालाविदुषो भेदग्रहणनिबन्धनमिव सितविशितं विशेषो न ज्वालाबाधेन शब्दे बाधं संभावयति। एवमनुमानमपि सुविवेचितं न भारतादिग्रन्थप्रमाणोपलक्षणत्वाच्च। तेन शौर्यादिशास्त्रान्ते कर्मण्यतासिद्धिः। येन न विवेचितं ह्यनुमानं स पक्षविपक्षयोर्दर्शनादर्शन-मात्रेणानुमानप्रवृत्तिं मन्वानो वेदेऽपि कर्तारं कल्पयेत्। यदा तु निपुणमतिर्भवति तत्त-त्प्रयोजकस्य स्नातव्यलक्षणया तस्य कर्तृत्वस्वकरणस्याभावादपौरुषेयत्वमध्यवस्येत। **शास्त्रं च विविधागमम्।** शास्त्रे विविधविधिप्रतिषेधात्तस्य विविधोऽनेकप्रकार आगमो यत्रागम्यते स **आगमः।** बहुशाखत्वाद्वेदस्य श्रुतिस्मृतिभेदेन च विविधत्वमुक्तम्। स चायमर्थः स्वाध्यायविध्याक्षिप्तः सुहृद्भावेनोपदिष्टः। न च द्वयमपि प्रशंसेव ॥ १०५ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः। प्रत्यक्षमिन्द्रियज्ञानम्। अनुमानं** लिङ्गजम्। **शास्त्रं** वेदरूपं शास्त्रं शब्दजम्। आगच्छन्ति जायन्त इत्यागमाः स्मृतिपुराणार्थाः तैर्नानाविधैः सहितं **सुविदितं** सम्यक्तर्केण निर्णीतं तत्त्वम्। धर्मस्य शुद्धिः सम्यक् ज्ञानम् ॥ १०५ ॥

(३) **कुल्लूकः।** धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुमानं च धर्मसाधनभूतद्रव्य-गुणजातितत्त्वज्ञानाय शास्त्रं च वेदमूलं स्मृत्यादिरूपं नानाप्रकारधर्मस्वरूपविज्ञानाय सुविदितं कर्तव्यं तदेव च प्रमाणत्रयं मनोरभिमतं उपमानार्थापत्त्यादेश्चानुमानान्तर्भावः ॥ १०५ ॥

(४) **राघवानन्दः।** धर्मादिः शास्त्रगम्यत्वमुक्तमनुवदंस्तत्सहकारितया प्रत्यक्षानुमाने आह **प्रत्यक्षेति।** प्रत्यक्षं साधुमनस्तुष्ट्यादि द्रव्यगुणब्राह्मण्यादि जात्यादिविषयकं वा अनुमानं प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत्। सुखं धर्मैकनियतमि त्यादित्र्यवयवं पञ्चावयवं वा शास्त्रं हितोपदेष्टृ वेदाख्यं विविधागमं शब्दत्वावच्छिन्नं बौद्धवाक्येतरपुराणादयोविविधागमाः सहकारिणः यस्य तत् त्रयं प्रत्यक्षादि सुविदितं कार्यं मीमांसादिना प्रत्यक्षाभासशब्दाभास हेत्वाभासनिरासेन स्वस्वविषयप्रतिष्ठितं कार्यम्। धर्मशुद्धिमभीप्सता धर्मपदं ब्रह्मा प्युपलक्षयति जगद्विधारकत्वात् ॥ १०५ ॥

(५) **नन्दनः।** नैःश्रेयसफलं कर्ममाह **प्रत्यक्षमनुमानं चेति। विविधागमं** बहुकर्तृकं **सुविदितमवगतदोषबलाबलम्** ॥ १०५ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** प्रत्यक्षानुमानं शास्त्रं च पुनः विविधागमं स्मृतिपुराणेतिहासादीनि अभीप्सता पुंसा त्रयं सुतरां विदितं कार्यम् ॥ १०५ ॥

(८) **गोविन्दराजः। प्रत्यक्षमिति।** धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षानुमानेन शास्त्रं च वेदस्मृतिरूपं अनेकमन्त्रभेदभिन्नं सुविज्ञातं कर्तव्यं प्रत्यक्षानुमानस्वरूपावबोधे हि कर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातिसत्त्वविज्ञानतमं युज्यते ॥ १०५ ॥

(९) **भारुचिः।** अनुमानागमाभ्यां धर्मशुद्धिप्रत्यक्षाद्यतः तस्योपदेशोऽनुमानः शुद्ध्यर्थः। तत्पूर्वकत्वादनुमानस्यागमशेषत्वम्। अपि च प्रत्यक्षस्य क्वचिदिष्यत एव यतः, एतस्यां कल्पनायामुभयशेषत्वाद्युक्तः प्रत्यक्षनिर्देशः। अनुमानस्याप्यागमार्थः एवं च सति प्रत्यक्षा-

नुमानतत्त्वं तर्कशास्त्रं तु विविधागमम् । बहुशाखो वेदः । "एकविंशतिधा बाह्वृचं एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः।" अथवा शास्त्रं विविधागमं, बहुशाखं धर्मशास्त्रम् । अविरोधादुभयं वा श्रुतिस्मृत्याख्यम् ।। १०५ ।।

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।।
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ।। १०६ ।।

(१) **मेधातिथिः** । 'ऋषि'र्वेदस्तत्र भवः आर्षः । **धर्मोपदेशो** यो वैदिकः । **यस्तर्केणा**नुमानान्तरेण युक्त्या निरुपयति **स धर्मं वेदेति** पदयोजना । तर्क ऊहापोहान्तर्यसिद्धिः । इदमत्र युक्तमूहितुमिदमपोहितुम् । यदा सौर्ये कर्मणि निर्वापमन्त्रे 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि' (वाजस. सं. २।११) इति प्रकृतितः प्राप्ते मन्त्रेऽग्निपदस्यार्थासमवायादपोहः सूर्यपदस्य च क्षेपः । अयं तर्को न विरुध्यते वेदेन । योऽप्येवं मन्यते "सौर्ये कर्मण्यग्नेर्देवतायाः अभावादर्थेन च मन्त्राणां प्रयोज्यत्वादेकदेशोपशमे च मंत्रत्वाभावात् कृत्स्नस्य वै मंत्रस्य लोपः", एष वेदार्थविरोधी तर्कः । यदुच्चारणं मंत्राणां प्रयोज्यत्वम्मन्यते अतश्चाविकृत एव मन्त्रः प्रयोक्तव्य" इति सोऽपि शास्त्रविरोधी तर्कः । न चायं विधिः । अयमर्थवादः । अस्यात्र तात्पर्यं ईदृश्युपेक्षा यदत्रैतच्च मीमांसातो ज्ञायतेऽतो धर्मशुद्धयर्थं मीमांसावेदनमेतेन चोदितम् । अन्ये तु व्याचक्षते । **तर्केणेति** तर्कप्रधाना ग्रंथा लौकिकप्रमाणनिरूपणपरा न्यायवैशेषिकलोकायतिका उच्यन्ते । तत्र वेदविरुद्धानि बौद्धलोकायतिकनैर्ग्रंथादीनि पर्युदस्यन्ते । तानि वेदविरुद्धानि । न तत्र प्रमाणं वेदः । कपिलकणादक्रियामविरथतानिग्रहान्तादिषु हि शब्दः प्रमाणम् । तथा चाक्षपादसूत्रं 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दः प्रमाणानि' (१।१।३) वैशेषिका अपि 'तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्य' (१।१।३)मित्याहुः । अतस्तानि शास्त्राणि श्रोतव्यानीति च । तथा च महाभारते भगवता कृष्णद्वैपायनेन दर्शितम् 'श्रोत्रियस्यैव ते राजन् मंदकस्याल्पबुद्धयः । अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा सूक्ष्मार्थदर्शिनी' । 'अनुवाकहते'ति तर्ककृतामप्युपपत्तिमाह केवलत्वादसत्तया । तथेदमपरमुत 'कश्चिन्न लोकायतिकान् ब्राह्मणान्स्मार्त सेवते । अनर्थकुशला ह्येते मूर्खाः पण्डितमानिन' इति । अनेनासत्तर्कश्रवणं प्रतिषिद्धं पूर्वेण सत्तर्कानुज्ञानं तदेव तदिति । केचित् प्रामाण्यं वेदस्याहुरीश्वरप्रणेतृकतया । न च तस्यास्ति संभवः । न च तस्मिन् पक्षे वेदः प्रमाणं तस्य ह्यसावीश्वरः समयोपस्थापकः । एतेषु श्रूयमाणेषु अप्रामाणिको विपरीतोऽभिनिवेशो जायते । अतोऽसत्तर्का एव ते । न च वैदिकस्य वाक्यावबोधे कस्यचिदप्युपयुज्यन्ते । तथा च सांख्यः 'स ह्यविशुद्धिः क्षयातिशययुक्त' (सां. का. २) इत्याहुः । अक्षपादैरपि तदप्रामाण्यं मन्यते । तथा च याज्ञिकपूर्वपक्षे (न्या. सूत्र. २।१।५७) निर्धारितं यदपि केनचित्पठितम् । कर्ममीमांसावेदान्तभाष्यमेवमभिधानं यथाश्रुति विज्ञायते—'देवा अस्माल्लोकादमुं लोकमायंस्तानृषयोऽन्वीयुस्तान्मनुष्या अब्रुवन् कथमथो भविष्यामः एभ्यः सर्वकर्मऋषयः प्रायच्छत् । तस्माद्यत् ब्राह्मणोत्तमास्तर्कयंत्यार्षमेव तद्भवति' इति श्रुतेः । एषा यथोक्ततर्कपदार्थानुवादिनी ।। १०६ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** एतदेव स्पष्टयति **आर्षमिति**। आर्षमृषिप्रणीतं स्मृत्यादि धर्मोपदेशकत्वहेतुत्वम्। वेद एव शास्त्रं तदविरोधिना। अनुसंधत्ते वेदेन सह संघटयति ।। १०६ ।।

(३) **कुल्लूकः।** ऋषिदृष्टत्वादार्षं वेदं धर्मोपदेशं च तन्मूलस्मृत्यादिकं यस्तदविरुद्धेन मीमांसादिन्यायेन विचारयति स धर्मं जानाति न तु मीमांसानभिज्ञः धर्मे करणं वेदो मीमांसा चेति कर्तव्यता स्थानीया। तदुक्तं भट्टवार्तिककृता ।। धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।। इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ।। १०६ ।।

(४) **राघवानन्दः।** किंच **आर्षमिति**। ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा मुनिस्तदुक्तो वेदः। धर्मोपदेशं धर्मशास्त्रं मन्वादि। तर्केण मीमांसया पुराणन्यायमीमांसा इत्यादि मीमांसासंज्ञकस्तर्क इत्युक्तेः। अत एव ते सर्वे सर्वार्थेषु मीमांस्ये इति संगच्छते। **अनुसंधत्ते** विचारयति श्रुतिलिङ्गादिनोपक्रमादिना च संधत्ते। धर्मं ब्रह्म च वेदान्निश्चिनोति। नेतरो बहिर्मुख इत्यन्वयः ।। १०६ ।।

(५) **नन्दनः।** आर्षं वेदमृषिभिः स्तुतत्वात्तथा चाह भगवान्वेदव्यासः ।। युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान् सेतिहासान्महर्षयः। लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयंभुवा इति ।। धर्मोपदेशं धर्मशास्त्रं वेदशास्त्राभ्यामविरोधो वेदशास्त्राविरोधः ।। १०६ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** सः धर्मं **वेद** जानाति इतरः न ।। १०६ ।।

(८) **गोविन्दराजः। आर्षमिति।** ऋषिभिर्दृष्ट आर्षो वेदो धर्मोपदेशस्मृतिस्तौ संदिग्धव्याख्या पुनरुक्ताशङ्कायां वेदस्मृत्यविरोधेन न्यायेन तयोर्विचारयति स धर्मं जानाति न तु तर्कानभिज्ञः ।। १०६ ।।

(९) **भारुचिः।** अधुनानुमानतत्त्वविज्ञानप्रयोजनमाचष्टे **आर्षम**कृतकत्वाद्। वेदशास्त्रम्। **धर्मोपदेशः** स्मृतिः। तथा चेदमुच्यते धर्मशास्त्रम्। एतद्द्वयं **वेदशास्त्राविरोधिना** वेदग्रहणाच्च स्मृतिग्रहणमपि सामर्थ्यादनुक्तमप्यत्र विज्ञेयम्। तदपेक्षितत्वाच्छ्रुतेः। अनभिधानं तु छन्दोभङ्गभयात्। एवं च सति वेदशास्त्राविरोधिनेत्येतदुपपन्नम्। प्राधान्याद्वा वेदग्रहणं निदर्शनार्थं स्मृतेरपि, स च तर्को द्विप्रकारः, यतः, तं विशिनष्टि **वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते,** सन्दिग्धव्याहतपुनरुक्ताशङ्कायां **स धर्मं वेद न** केवलतार्किकः। तथा चेतिहासः– "कश्चिन्न लोकायतिकान् ब्राह्मणांस्त्रासतेवसे, अनर्थकुशला ह्येते मूर्खाः पण्डितमानिनः इति। केवलागमो वा। तथा च व्यासश्लोको भीमसेनवचनानुवादी,–'श्रोत्रियस्यैव ते राजन्। नन्दकस्याल्पमेधसः। अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा सूक्ष्मार्थदर्शिनी'ति, एवं च सतीदमेव न्यायानुमाननाम्नः परमार्थतस्तर्कस्य लक्षणया वेदशास्त्राविरोधित्वम्। अतोऽन्यस्तद्विरोधिन्यायानुमानं तर्काभ्यासः। तथा चोक्तं न्यायाभासोदाहरणम्।" अचिन्त्यस्याप्रमेयस्ये"-त्यत्र। न चात्रोपमानादिप्रमाणपर्युदासः। अन्तर्भावाद्यथा। सम्भवं तर्कागमयोरेव। आर्षशब्देन मन्त्रा गृह्यन्ते। तथा च शौनकस्य ग्रन्थ आर्षान् मन्त्रान् दर्शयति। –"इदं वासिष्ठमिदं वैश्वामित्रमार्षमि"ति। धर्मोपदेशस्तु ब्राह्मणम् अन्यत्समानम्। अथवा पाठान्तरेणार्थोऽभि-

धीयते। 'आर्षं धर्मोपदेशं तु स्मृतिशास्त्रं स्मृतिवेदाविरोधिना यस्तर्केणानुसन्धत्ते धर्मं वेद नेतर" इति। अयमर्थः स्मृतिप्रकरणाद्युक्ततरः। वेदाविरोधिनेत्येतद् वेदग्रहणमस्मिन् पक्षे मन्त्रब्राह्मणलिङ्गापेक्षत्वात्। ततः स्वातन्त्र्यपक्षेऽपि च स्मृतेर्युज्यते। किं पुनर्मन्त्रब्राह्मण-लिङ्गप्रभवपक्ष उत्सन्नशाखार्थानुस्मरणे च। तदेवं त्रिष्वपि श्लोकार्थेषु न्यायस्तुतिरियम्, तत्सम्परिग्रहार्थत्वात्। न्यायसंपरिग्रहश्च चागमशास्त्रव्याख्यानसहायो यथा स्याद्धर्मविशु-द्धयर्थः। तथा च श्रुतिर्विज्ञायते–'देवा वा अस्माल्लोकादमुं लोकमायन्' तान् दृष्ट्वाब्रुवन् कथमनार्षा भविष्याम एभ्य कर्म ऋषिं प्रायच्छन्। तस्माद्यद्ब्राह्मणो आचानस्तर्कयति आर्ष-मेतद्भवती'ति श्रुतेर्युक्तो वेदस्मृतिशास्त्राविरोधिनस्तर्कस्य सम्परिग्रहः तदर्थनिर्मलत्वाय, इदानीं न्यायोपदेशप्रयोजनमुत्तरप्रकरणाद्दर्शयिष्यन्निदमाह॥ १०६॥

नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः॥
मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदेक्ष्यते॥ १०७॥

(१) **मेधातिथिः**। वक्ष्यमाणार्थादरातिशयोत्पत्त्यर्थः श्लोकोऽयं श्रोत्रियसंबोधनार्थः। **रहस्यं** गुह्यम्। अतश्च न सर्वस्य प्रकाशयितव्यम्। यो न शुश्रूषापरो न च परमां भक्तिमुपेतो यश्च न स्थिरप्रकृतिर्न तस्मै प्रकाश्यम्॥ १०७॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एतन्नैःश्रेयसं मानवस्य शास्त्रस्य निःश्रेयससाधनं कार्यम्॥ १०७॥

(३) **कुल्लूकः**। एतन्निःश्रेयससाधनं कर्म निःशेषेण यथावदुदितम् अत ऊर्ध्वमस्य मानवशास्त्रस्य रहस्यं गोपनीयमिदं वक्ष्यमाणं शृणुत॥ १०७॥

(४) **राघवानन्दः**। इदं तु शास्त्रं मोक्षोपयोगिकर्तव्यतात्पर्यकमित्याह **नैःश्रेयसमिति**। यथोदितं कर्माशेषतः साक्षात्परंपरया वा नैःश्रेयसकरमेवेति। रहस्यमुपदिश्यत इत्य-न्वयः॥ १०७॥

(८) **गोविन्दराजः**। **नैःश्रेयसमिति**। तदपवर्गार्थं कर्मनिःशेषेण यथावदुक्तमत ऊर्ध्वमस्य मानवस्य शास्त्रैकदेश आत्मज्ञानोपदेशपरत्वेनोपनिषद्रूपोऽभिधास्यते॥ १०७॥

(९) **भारुचिः**। श्रोतॄनुत्तरप्रकरणार्थश्रवणायाभिमुखीकरोत्यादरेण॥ १०७॥

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत्॥
यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः॥ १०८॥

(१) **मेधातिथिः**। "ननु चानाम्नातेषु कः संदेहः। नो जाने नेह कथं स्यादिति चेत् यतो नैव तेषां तत्"। उच्यते। नेहेदृशमनाम्नातमभिप्रेतम्। किं तर्हि? यत्सामान्यत आम्नातं विशेषतस्तु न ज्ञायते। "ननु च तत्रापि कः संदेहः। सामान्यस्य विशेषमात्रापेक्षाद्येन केनचित्सिद्धं शास्त्रार्थं, यथा 'अद्भिराचमेदिति' कूप्यस्यावरनादेयादिभेदेन। भिन्नास्वप्सु ताः काश्चिदुपादीयमानाः संपादयन्ति शास्त्रार्थम्।" सत्यम्। यत्र प्रतिषेधश्रुतिर्न च वैशेषिकं

प्रायश्चित्तमुपदिष्टं यत्वेदमुपदिश्यते । यदा शूद्रोच्छिष्टं किञ्चित्पात्रं तदशुद्धं तत्संपर्कादशुचि तस्मिन्नर्को शुद्धे यदि केनचिद् भुक्तं स्यात्तदा किं प्रायश्चित्तमिति संदेहः । स हि जिज्ञासा च निश्चयाभावात्तेन च प्रत्यक्षादिषु सम्यक् निधिः स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेवेत्यदत्तं भवितुमर्हति । न हि तच्छूद्रस्योच्छिष्टमिति शक्यं वक्तुम् । किं तेन तदुच्छिष्टमिति । एवमादौ संदेहे तु शिष्ट-वचनं प्रमाणीकर्तव्यम् । यथा ये शूद्रादयो विप्राणांस्तेषामयं धर्मसंदेहः । शिष्टोपदिष्टमेव युक्तं कर्तुम् । ततश्च न्यूनाधिकभावेन या कृता कल्पना स एव तत्र धर्मः । तेषामपि तयोरदर्शितां न दोषः । यत आह—**स धर्मः स्यादशङ्कित** इति । अधर्मं ब्रुवतो दोषः धर्मं तु का विचिकित्सा । तथा गोत्रप्रवरसंदेहे कथं च स्मृतिविच्छेदे ब्राह्मणवचनात् गोत्रप्रवर-सिद्धिः । तत्र च प्रवरसंदेहे सर्वेषां मानवे संशय इत्युक्तम् । गोत्रसंशये तर्हि भविष्यति । तत्र च गोत्रसंशयाभावे कुतः प्रवरसंशयः । प्रतिगोत्रं प्रवराणां भेदेन पठितत्वात् । उपपद्यत एवमेतद्गोत्रनामधेयम् । प्रवराश्च भिन्ना नाना गोत्राणि । तत्र सत्यपि प्रवरनिश्चये गोत्र-सन्देह उपपद्यते ।। १०८ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । इदानीं मनूक्तस्य ग्रन्थस्य सतत्त्व रहस्यं विगूढं तदुदीक्षते । अनाम्नातेषु विशेषत इतिचेद्भवेत्संशयः । **शिष्टाः ब्राह्मणाः** परिषद्भूताः ।। १०८ ।।

(३) **कुल्लूकः** । अस्य शास्त्रस्यासमस्तधर्माभिधानमाशङ्कयानया सामान्योक्त्या समग्रधर्मोपदेशकत्वं बोधयति । सामान्यविधिप्राप्तेषु विशेषेणानुपदिष्टेषु कथं कर्तव्यं स्यादिति यदि संशयो भवेत्तदा यं धर्मं वक्ष्यमाणलक्षणाः शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स तत्र निश्चितो धर्मः स्यात् ।। १०८ ।।

(४) **राघवानन्दः** । ननु वेदार्थस्यातीव दुरवगमत्वात्तेनास्पृष्टेषु धर्मेषु का गतिस्तत्राह **अनाम्नातेति** । ब्रूयुरयं धर्म इति । सः अशङ्कितः फलाजनकत्वेन शङ्कारहितः ।। १०८ ।।

(५) **नन्दनः** । तदेव रहस्यं प्रश्नपूर्वकं व्याकरोति अनाम्नातेषु सर्वेष्विति ।। १०८ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । अनाम्नातेषु धर्मेषु अज्ञातेषु सत्सु कथं स्यादिति भवेत् तत्राह यं धर्मं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः अशङ्कितः स्यात् ।। १०८ ।।

(८) **गोविन्दराज :** एवं रहस्याभिधानं प्रतिज्ञाय सकलकर्माभिधानेन प्रतिज्ञाहान्या-शङ्कामाह **अनाम्नातेष्विति** । स ग्रन्थकाग्रन्थत्वेनोभयरूपत्वात् स्मरणस्यानुपदिष्टेषु धर्मेषु उपदिष्टेष्वपि चानुकर्तेति कर्तव्यता तेषु किं ते कर्तव्याः उत नेति कथं वा कर्तव्या इति यदि संशयः स्यात्तदा यं वक्ष्यमाणाः शिष्टाः ब्राह्मणा ब्रूयुः स निश्चितो धर्मः स्यात् ।। १०८ ।।

(९) **भारुचिः** । **अनाम्नातेष्व**नुपदिष्टेषु प्रायश्चित्तलक्षणेषु धर्मेष्वन्येषु च सामर्थ्या-दनाम्नातं चोभयथा स्मरणं सग्रन्थकमग्रन्थकं च, अथवादर्शनमेवोभयथा स्मरणस्यानाम्ना-तत्वम्, **अनाम्नातेष्व**ज्ञातेषु धर्मेषु किं कर्तव्यमिति सन्देहे सतीदमाह—**यं शिष्टा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः** । येनाम्नातत्वमनाम्नातत्वं वा प्रति न कश्चिद्दोषोऽस्ति तेषाम् । एवं च कृत्वोक्तमाचारश्चैव साधनामिति ।। १०८ ।।

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः ।।
ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ।। १०९ ।।

(१) **मेधातिथिः** । शिष्टलक्षणमनेन कथ्यते । "ननु चार्थकामेष्वसक्तानामित्यत्रो-क्तमेव शिष्टलक्षणम् ।" अन्योऽपि तस्य तत्रार्थ आशंकितोऽतो न तस्य लक्षणपरतैव । यच्च वशिष्ठेनोक्तं 'शिष्टः पुनरकामात्मा' इति तत्र विद्वत्ताया श्रुतत्वात् । यत्र परिपूर्णत्वा-दधिगतोऽर्थतश्च विदितः स स सपरिबृंहणः । तथा च भगवान्व्यासः 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेत्' इति । स्मृतयोऽप्येवं गृहीतार्था भवन्ति । ब्राह्मणग्रहणमनुवादस्तेषामेव धर्मप्रवचनाधिकारात् । **श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः** । 'प्रत्यक्षं हेतवश्च' प्रत्यक्षहेतवः । हेतुशब्देन प्रत्य-क्षादन्यप्रमाणान्युच्यन्ते । श्रुतिः प्रत्यक्षो हेतुश्च येषां ते **श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः** । एतदुक्तं भवति । यथा प्रत्यक्षं निर्विवादं प्रमाणमेव तादृशीं श्रुतिं मन्यन्ते, ग्रान्यपि हेतूत्थानि प्रमाणानि तेषु विश्वसन्ति; श्रुतिमेव तर्कं मन्यन्ते, हेतुशास्त्राश्रयणेन चेदं न प्रमाणीकुर्वन्ति । अथवा 'श्रुतिः' प्रत्यक्षश्रुतिः, 'प्रत्यक्ष'शब्दः श्रौते प्रत्यये प्रत्यक्षतुल्यत्वात्प्रयुक्तः, सा च हेतुर्धर्माधर्मपरिज्ञाने कारणं येषां त एवमुच्यन्ते ।। १०९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । शिष्टानेव लक्षयति **धर्मेणेति** । परिबृंहणं अङ्गधर्मशास्त्रपुरा-णादि । श्रुतेर्वेदस्य प्रत्यक्षं श्रोत्रप्रत्यक्षं तद्धेतवः अध्ययनसंप्रदायकर्तारः ।। १०९ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ब्रह्मचर्यादियुक्तधर्मेण यैरङ्गमीमांसाधर्मशास्त्रपुराणाद्युपबृंहितो वेदोऽ-धिगतस्ते ब्राह्मणाः श्रुतेः प्रत्यक्षीकरणे हेतवो ये श्रुतिं पठित्वा तदर्थमुपदिशन्ति ते शिष्टा विज्ञेयाः ।। १०९ ।।

(४) **राघवानन्दः** । तेषां शिष्टानां ब्राह्मणानां लक्षणमाह । **धर्मेण** ब्रह्मचर्यादिना **अधिगतो**ऽधीतः । **सपरिबृंहणः** व्याकरणादि (संयुक्त)' । **श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः** श्रुतिप्रत्यक्षानु-मानानि हेतवः प्रमाणत्वेन धर्मादौ वर्तन्ते येषां शिष्टानां ते । श्रुतेः प्रत्यक्षकरणे हेतवो गर्भा-धानादिसंस्कारा वा ते यथोक्ताः ।। १०९ ।।

(५) **नन्दनः** । के पुनः शिष्टा इत्यपेक्षायामाह **धर्मेणाधिगतो यैस्त्विति** । सपरि-बृंहण इतिहासपुराणसहितो येषां श्रवणं प्रत्यक्षं च धर्मज्ञानवचनयोर्हेतुश्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ।। ।। १०९ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । यैः **धर्मेण** धर्मशास्त्रपुराणादिना वेदः **अधिगतः** प्राप्तः **सपरिबृंहणः** शिक्षाकल्पादिषडङ्गयुक्तः ते शिष्टा ज्ञेयाः ।। १०९ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **धर्मेणाधिगत इति** । ब्रह्मचर्योक्तेति कर्तव्यतया यैरङ्गमीमांसाधर्म शास्त्रपुराणाद्युपबृंहकसंहितो वेदोऽधीतस्ते ब्राह्मणाः वेदगोचरपदार्थोपदेशकारणभूताः शिष्टा विज्ञेयाः १०९ ।।

(९) **भारुचिः** । शिष्टब्राह्मणलक्षणमधुना वक्ति **सपरिबृंहणः** साङ्ग इत्यर्थः । अथवा मीमांसान्यायविस्तरधर्मशास्त्रपुराणैरङ्गैश्च सह वेदस्सपरिबृंहणः उच्यते । एवं च

व्याख्यायमाने प्रकरणान्न्यायसपरिग्रहः कृतो भवति, विद्यावहुत्वस्य च मीमांसादिग्रहणेन ॥१०९॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् ॥
त्र्यवरा वाऽपि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

(१) **मेधातिथिः**। दशावरे यस्याः दशावराः। यदि बहवो न संनिधीयन्ते दशावश्यं संनिधातव्याः। तदभावे **त्र्यवराः। वृत्तस्था इति।** यदुक्तं 'अर्थकामेष्वसक्तानाम्' इति तस्यैवायमनुवादः। न चैषा पुरुषसंख्याऽपि तु गुणसंख्या। तथा च वक्ष्यति 'एकोऽपि वेदवित्' इति। एकस्य यतो गुणसमूहस्य बाहुल्येनासंभवात् पुरुषप्रधानतया संख्याया निर्देशः कृतः। तानिदानीं परिषत्त्वहेतुगुणान् दर्शयति ॥ ११०॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। दशसंख्यात्यन्तापकृष्टा यत्र सा दशावरा। **वेति** त्र्यवरापेक्षया विकल्पः। एवं त्र्यवरा वृत्तस्था स्वयमपि धर्मचारिणी कुर्यात् ॥ ११० ॥

(३) **कुल्लूकः**। यदि बहवः सन्तोऽवहिता न भवन्ति तदा दशावरात्र्यवराश्चेति वक्ष्यमाणलक्षणा यस्याः सा परिषत्तदभावे त्रयोऽवरा यस्याः सा वा सदाचारा यं धर्मं निश्चिनुयात्तं धर्मत्वेन स्वीकुर्यान्नविसंवदेत् ॥ ११० ॥

(४) **राघवानन्दः**। उक्तब्राह्मणानां समूहः परिषदिति ज्ञापयन्ब्राह्मणसंख्या विकल्पेनाह **दशेति**। दशब्राह्मणा अवरा न्यूनसंख्यावच्छेदका यस्यां सा तथा। एवं त्र्यवरापि। **वृत्तस्थाः** वृत्तं जीवनं तद्युक्ताः। वृत्तिकर्षणाल्लोभादिना धर्मच्युतेः संभाव्यमानत्वात्। न विचालयेदप्रमाणतया फलाहेतुशङ्कया वा ॥ ११० ॥

(५) **नन्दनः**। कतीनां विशिष्टानामुक्तिः धर्मसंशये किं प्रमाणमित्यपेक्षायामाह **दशावरा वा परिषदिति** ॥ ११० ॥

(६) **रामचन्द्रः**। दशावरा दशभ्यः अवरा न्यूना सा परिषत् यं धर्मं परिकल्पते। च पुनः **त्र्यवरा** त्रिभ्यः अवरा वृतस्था स्वधर्मो न विचालयेत् ॥ ११० ॥

[**पुराणं मानवो धर्मो साङ्गोपाङ्गचिकित्सकः।**
आज्ञा सिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥]

(८) **गोविन्दराजः**। **दशावरेति**। यद्युत्पन्नयूनास्तदा दश वक्ष्यमाणविद्वांसो यस्यां परिषदि तदभावे त्रयो वा यस्यां साध्वाचारं धर्मं निश्चिनुयात्तद्धर्मत्वेन प्रतिपाद्यम् ॥ ११० ॥

त्रैविद्योहैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ॥
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरा ॥ १११ ॥

(१) **मेधातिथिः**। पुरुषप्रधानेऽपि निर्देशे गुणपरतैव विज्ञेया। **यस्त्रैविद्यो** वेदत्रयस्याध्येता तदर्थस्य च वेदिता। अनुमानादिकुशलः **तर्की** अथमूहापोहबुद्धियुक्तः। "ननु च नैवंविदो वेदार्थवित्त्वमेव संभवतीत्युक्तम्"। सत्यम्। परोपदेशादपि कस्यचिद्याचनावती

वेदार्थमात्रा संभवत्यपि। अतश्च प्रत्ययेन विना वेदार्थग्रहणार्थहेतुकेन भातीत्युक्तम्। एतेन **नैरुक्तो** व्याख्यातः। **धर्मपाठको** मन्वादिस्मृतिशास्त्राणामध्येता। **त्रयश्चाश्रमिणो ह्येते** ह्यनुष्ठानपराः कुशलतराः धर्मेषु भवन्ति। **पूर्वे।** ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुरित्येके। तस्य ग्रामप्रवेशो नातिषिद्धो गौतमेन चैयमानुपूर्वी पठिता 'ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुर्वैखानस': इति। अन्ये त्वाहुः—हिंसानुज्ञा नास्तीति। कथमसौ धर्माश्रयेत्, तस्मात्तापससकाशमन्यैः सह गंतव्यम्॥ १११॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** त्रैविद्य इत्येकोपाध्यपेक्षमेकवचनं ऋग्यजुःसामार्थज्ञास्त्रय इत्यन्वयः। हैतुकः अनुमानज्ञः। तर्की मीमांसावाक्यार्थानुकूलतर्कज्ञः। नैरुक्तः पदार्थनिरुक्तिकुशलः। धर्मं भणयति धर्मभाणकः स्मृतिपुराणेतिहासज्ञः। त्रय आश्रमिणो व्रतिगृहस्थवनस्थाः पूर्वे परिव्राजकादन्ये। एतदभावे च त्र्यवरा ग्राह्याः॥ १११॥

(३) **कुल्लूकः।** वेदत्रयसंबन्धशाखात्रयाध्येता श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायशास्त्रज्ञो मीमांसात्मकतर्कविन्निरुक्तज्ञो मानवादिधर्मशास्त्रवेदी ब्रह्मचारी गृहस्थवानप्रस्था इत्येषा दशावरा परिषत्स्यात्॥ १११॥

(४) **राघवानन्दः।** परिषद्द्वयं क्रमेण विवृणोति **त्रैविद्या इति** द्वाभ्याम्। **त्रैविद्यः** ऋग्यजुःसामानीति त्रयीविद्यास्तीति वेदत्रयशाखाध्येतारः। हेतुकः तार्किकः हेतुः **पञ्चावय**वानुमानं तेनैव व्यवहरति। **तर्की मीमांसकः। नैरुक्तः** निरुक्तं वेदाङ्गं तेन व्यवहरति तदुक्तम्। शिक्षाकल्पोव्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति। निरुक्तपदं षण्णामुपलक्षणम्। **धर्मपाठकः** मन्वादिधर्मशास्त्राध्यायी। **आश्रमिणः** पूर्वे ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थश्चैककशः॥ १११॥

(५) **नन्दनः।** के पुनस्ते दशतानाह **त्रैविद्यो हेतुकस्तर्कीति। त्रिवेदी** त्रिविद्या यस्तामधीते वेत्ति वेति स त्रैविद्यः ऋग्वेदविद्यजुर्वेदवित्सामवेदविदश्चेति त्रय इत्यर्थः। **हेतुकः** हेतुभिरर्थनिर्णये कुशलः **तर्की** ऊहापोहसमर्थः **नैरुक्तः** निरुक्तवित् **धर्मपाठको** धर्मशास्त्राध्यायी आश्रमिण इति प्रशंसार्थे प्रत्ययः। ब्रह्मचर्यं येन सम्यगनुष्ठितं येन गार्हस्थ्यं येन वानप्रस्थं ते त्रयोऽपीति एते दशपुरुषा दशावरा परिषदिति॥ १११॥

(६) **रामचन्द्रः। त्रैविद्यः** ऋग्यजुःसामपाठकः हैतुकः तर्कमीमांसार्थवाक्यानुकूलतत्त्वज्ञः **नैरुक्तः** पदार्थनिरुक्तिकुशलः **धर्मपाठकः** स्मृतिपुराणेतिहासज्ञः च पुनः पूर्वे त्रयः **आश्रमिणः** ब्रह्मचारिप्रभृतयः एषा दशावरा परिषत्॥ १११॥

(८) **गोविन्दराजः। त्रैविद्य इति।** वेदत्रयशाखात्रयाध्येतारः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायशास्त्र विदूहापोहार्थबुद्धयुपेतो निरूक्तज्ञो मानवादिधर्माध्येता ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्था इत्येषा दशावरा परिषत्स्यात्॥ १११॥

(९) **भारुचिः।** तंदर्शयतित्रैविद्यग्रहणेन वेदत्रयाध्येतारो गृह्यन्ते। **हेतुकश्च**त्रैविद्योऽप्यागमन्यायाविरोधिनस्तर्कशास्त्राध्येतारः **तर्की** चाहैतुकोऽपि यः प्रतिभानवानूहतेऽपोहते च। यथान्यायं चाभिनिविशते अश्रुततर्कशास्त्रोऽपि स्वभावतः। **निरुक्तः** केवलोऽपि।

धर्मपाठकश्चानित्थंभूतोऽपि । **त्रयश्चाश्रमः पूर्वे** प्रव्रजितादन्ये गृहस्थादयः । अपरे तु तापसात् पूर्वाः । त्रीनाहुः गौतमपाठमाश्रित्य, "ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुर्वैखानसः" इति, तापसस्य ग्रामप्रवेशप्रतिषेधाच्च । दश धर्मसंशयेऽद्विष्टारक्ताश्च शास्त्रज्ञाः सन्तः प्रमाणीभवन्ति, तथा चोक्तं सामान्यं सर्वस्मृतिलक्षणम्, "विद्वभिः सेवितः सद्भिः" इत्येवमादि । अथवैतान्येव समासतः त्रित्वेन ब्रवीति ।। १११ ।।

ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।।
त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ।। ११२ ।।

(१) **मेधातिथिः** । निरुक्तव्याकरणमीमांसाभिर्वेदार्थो ज्ञायते । ते च सर्वे साधारणाः । न हि तत्रैकस्य वेदस्यार्थो ज्ञायते नान्यस्य नित्यमयं प्रकारोऽस्ति । अथ ऋग्वेदादीत्यादि कथं भेदोपपत्तिः । तथा तत्र गृह्यसूत्रभेदेन चेदमुक्तम् ।। ११२ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । तानाह**ऋग्वेदविदिति** । तद्वित्तदर्थवित् ।। ११२ ।।

(३) **कुल्लूकः** । ऋग्यजुःसामवेदशाखानां येऽध्येतारस्तदर्थज्ञाश्च त्रयः सा धर्मसंदेह-निरासार्थं त्र्यवरापरिषद्बोद्धव्या ।। ११२ ।।

(४) **राघवानन्दः** । त्र्यवरा त्रयऋग्वेदादिविदोऽवरा येषु धर्मनिर्णयकर्तृषु धर्म-संशयनिर्णये कर्तव्ये परिषत् ज्ञेया ।। ११२ ।।

(६) **रामचन्द्रः** । ऋग्यजुः सामवेदवित् ।। ११२ ।।

(८) **गोविन्दराजः** । **ऋग्वेदविदिति**। ऋग्यजुःसामवेदानां येऽर्थज्ञास्तु यस्माद्धर्म-संदेहव्युदासार्थं त्र्यवरापरिषद् बोद्धव्या ।। ११२ ।।

(९) **भारुचिः** । चतुर्दशविद्यास्थानपारगा एवैते पूर्वोक्ताः शिष्टलक्षणप्राप्तास्त्रित्वे-नोच्यते । अथवा तल्लक्षणयुक्तः ।। ११२ ।।

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्द्विजोत्तमः ।।
स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ।। ११३ ।।

(१) **मेधातिथिः** । **व्यवस्येन्निश्चित्य** कथयेदित्यर्थः । **नाज्ञानां** मूर्खाणां **अयुतैरप्युदितः** । उदितः प्रागेव व्याख्यातः ।। ११३ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । वेदत्रयार्थवित् । **विचक्षणः** तर्ककुशलः । न त्वज्ञानां वेदहेत्वा-दिज्ञानशून्यानाम् ।। ११३ ।।

(३) **कुल्लूकः** । तदभावे **एकोऽपीति** । एकोऽपि वेदार्थधर्मज्ञो यं धर्मं निश्चिनुयात् प्रकृष्टो धर्मः स बोद्धव्यो न वेदानभिज्ञानां दशभिः सहस्रैरप्युक्तः वेदविच्छब्दोऽयं वेदार्थधर्म-ज्ञपरः । एतच्च श्रेष्ठोपलक्षणं स्मृतिपुराणमीमांसान्यायशास्त्रज्ञोऽपि गुरुपरंपरोपदेशविच्च ज्ञेयः । तथा ।। केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ।। तेन बहुस्मृतिज्ञोऽपि यदि सम्यक्प्रायश्चित्तादिधर्मं जानाति तदा तेनाप्येकेन धर्म

उक्तः प्रकृष्टो धर्मो ज्ञेयः। अतएव यमः।। एकोद्वौ वा त्रयो वापि यद्ब्रूयुर्धर्मपाठकाः।। स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः।। ११३।।

(४) **राघवानन्दः।** एतेषामभावे वेदविदेकोपि धर्मवक्ता नाज्ञानां दशसहस्रमित्याह **एक इति। व्यवस्येत्** निश्चिनुयात्। अज्ञानामयुतैरुदितो न धर्म इत्यन्वयः।। ११३।।

(६) **रामचन्द्रः।** एकोऽपि वेदत्रयार्थवित् यं धर्मं **व्यवस्येत्** विचालयेत् स परो धर्मः अज्ञानामयुतैः यो धर्म उदितः स न कार्यः।। ११३।।

(८) **गोविन्दराजः।** तदसंभवे ऽपि **एक इति।** एकोऽपि वेदार्थज्ञो यं धर्मं निश्चिनुयात् स प्रकृष्टो बोद्धव्यो न वेदानभिज्ञानां अयुतैरप्युक्तः। **अयुतं** दशसहस्राणि।। ११३।।

(९) **भारुचिः।** अज्ञानां निन्दार्थवादो निवृत्त्यर्थः।। ११३।।

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्।।
सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते।। ११४।।

(१) **मेधातिथिः।** **अव्रतानामिति** प्रागुक्त एवार्थो व्यतिरेकद्वारेण कथ्यते। **व्रतिनो** वेदाध्यायिनः यं निश्चयं ब्रुवते तत्र न विचिकित्सितव्यं विद्वद्भिरविद्वद्भिर्वा। अत एव न लघुपरिकल्पो गुणतुल्यवद्विकल्प्यते।। ११४।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अयुतैरित्युक्तं तत्स्पष्टयति **अव्रतानामिति। अव्रतानामचीर्ण-**वेदव्रतानाम्। **अमन्त्राणामनधीतवेदानाम्। सहस्रशः** सहस्रसंख्यया। परिषत्त्वं धर्मोपदेशकत्वम्।। ११४।।

(३) **कुल्लूकः।** सावित्र्यादिब्रह्मचारिव्रतरहितानां मन्त्रवेदाध्ययनरहितानां ब्राह्मणजातिमात्रधारिणां बहूनामपि मिलितानां परिषत्त्वं नास्ति धर्मनिर्णयसामर्थ्याभावात्।। ११४।।

(४) **राघवानन्दः।** व्रतमन्त्रविहीनानां ब्रह्मबन्धूनां न **परिषत्त्वमित्याह अव्रतानाम-** तपस्विनां अमन्त्राणां वेदहीनानाम्।। ११४।।

(६) **रामचन्द्रः।** अव्रतानां अमन्त्राणां मन्त्रमात्रे रहितानां द्विजानां जातिमात्रोपजीविनां सहस्रशः समेतानां एतेषां मिलितानां परिषन्न विद्यते।। ११४।।

(८) **गोविन्दराजः। अव्रतानामिति।** सावित्र्यादिब्रह्मचारिव्रतरहितानां वेदाध्ययनशून्यानां ब्राह्मणजातिमात्रोपजीविनां सहस्राणामेकीभूतानां परिषत्त्वं नास्ति धर्मनिर्णयासामर्थ्यात्।। ११४।।

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विदः।।
तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तॄननुगच्छति।। ११५।।

(१) **मेधातिथिः।** वक्तॄणामविदुषां दोषकथनम्।। ११५।।

(२) सर्वज्ञनारायणः। तमोविपरीतज्ञानं उद्भूतास्तत्प्राप्ताः। **मूर्खा** अनधीतवेदाः। **अतद्विदो** धर्ममजानन्तः तद्धर्माभासकरणे यथोक्तधर्मपरित्यागेन यत्पापं **तच्छतधा** शतप्रकारं शतगुणमित्यर्थः। **तद्वक्तॄन्** तद्धर्मान्विक्तॄँस्तानेव मूर्खान् ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः। तमोगुणबहुला मूर्खाः धर्मप्रमाणवेदार्थानभिज्ञा अतएव प्रश्नविषय-धर्माविदः प्रायश्चित्तादिधर्मं यंपुरुषं प्रत्युपदिशन्ति तदीयं पापं शतगुणं भूत्वा वाचकान्बहून्भजेत ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः। न केवलं परिषत्वाभावोऽपि तु तन्निर्णीतमनर्थावहमित्याह **यमिति**। तमोभूतास्तमसाऽविवेकेनाभिभूताः। तत्पापं कर्तुः पापं शतगुणं भूत्वा तद्वक्तॄन्धर्मनिर्णयकर्तॄन-नुगच्छति फलायेति शेषः ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः। **तमोभूताः** विपरीतज्ञानं प्राप्ताः यं धर्मं वदन्ति तत्पापं **शतधा** शतगुणितं भूत्वा तद्वक्तॄ**ननुगच्छति** प्राप्नोति ॥ ११५ ॥

(८) गोविन्दराजः। **यमिति**। ये मूढा विवेकाभावात् तमोरूपा धर्मानभिज्ञा सन्तः पापकारिणो यत्प्रायश्चित्तमुपदिशन्ति तत्प्रायश्चित्तनिमित्तभूतं पापं शतगुणं भूत्वा तेषां प्रायश्चित्तदातॄणां भवति ॥ ११५ ॥

(९) भारुचिः। तेषामिदानीं धर्मोपदेशनिवृत्त्यर्थं दोषमाह—

एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ॥
अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः। प्रतिज्ञातधर्मोपसंहारः श्लोकोऽयम्। 'धर्मान्नो वक्तुमर्हसि' इति यत्पृष्टं 'महर्षीन् श्रूयतामिति' यद्वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तत्सर्वं कथितमिति शास्त्रपरिसमाप्ति-माह। "ननु च परस्तादप्यस्ति शास्त्रं हंतव्यादिशास्त्रं सा च विधितः श्रूयते। तत्र विधिविषये कश्चिदिति कथमुच्यते शास्त्रमुपसंह्रियत इति। वक्तुर्नं करोति प्राय उप-संहारः।" परस्ताच्च कर्मशेषात्स्वप्रधानाशुद्धैव विद्योपदिश्यत इति न विरोधः। सर्वत्र श्रेयसी शास्त्रार्थधर्मलक्षणा विद्येत्युपसंहृत्याभिधाने प्रयोजनम् ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः। अपच्युतः अत्यक्तोद्यमः ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः। एतन्निःश्रेयससाधकं प्रकृष्टं धर्मादिकं सर्वं युष्माकमभिहितं एतदनुति-ष्ठन् ब्राह्मणादिः **परमां गतिं** स्वर्गापवर्गरूपां प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः। धर्मान्नोवक्तुमर्हसीति यत्पृष्टं महर्षीन् श्रूयतामिति यत् प्रतिज्ञातं तत्सर्वं स्वोक्तं परमप्रकृतमुपसंहरन् धर्मस्य मोक्षफलत्वमाह **एतदिति**। अस्मान्मनूक्ता न्नित्यनैमित्तिकाद्धर्मादप्रच्युतोऽपरिभ्रष्टः परमां मोक्षाख्यां प्राप्नोत्येव। तदुक्तम् भगवता वासुदेवेन ॥ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति ॥ आरादुपकारकत्वेन ज्ञानहेतुत्वं कर्मणामित्युक्तं तन्न प्रस्मर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

(६) **रामचन्द्रः**। एतद्वो युष्माकं परं नैःश्रेयसकरं गुह्यं धर्मजातं सर्वं **अभिहितं** कथितं अस्मादप्रच्युतः अत्यक्तधर्मः ॥ ११६ ॥

(८) **गोविन्दराजः। एतदिति।** एतत्प्रकृष्टं श्रेयसो धर्मं सर्वं युष्माकमुक्तम्। एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः स्वर्गापवर्गादिप्राप्नोतीति कृत्स्नं धर्मोपसंहारमेतत् ॥ ११६ ॥

(९) **भारुचिः।** उपसंहारश्लोको निःश्रेयसार्थानां कर्मणां वेदाभ्यासादीनाम्। तथा च तदुपोद्घातार्थमुक्तम्। "नैःश्रेयसं कर्मविधिं विप्रस्येदं निबोधते"ति केचित्। वयं तु पुनः कृत्स्नधर्मोपसंहारार्थमेवेममाचक्ष्महे। येन नात ऊर्ध्वं केचनधर्मा वक्ष्यन्ते ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ॥
धर्मस्य परं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥

(१) **मेधातिथिः। स भगवान्** मनुरिदं शास्त्रं **सर्वं** लोकहिताय **प्रोक्तवानिति** भृगुः शिष्यानाह। अनेनाधिकाराकांक्षा निवर्तते। **गुह्यं** यदध्यात्मं तदपि मनुर्मामुपदिश्य प्रकाशयांचक्रे। मयापि यथागमं भवतां प्रकटीकृतमिति न कार्याऽधिकाऽऽकांक्षा ॥ ११७ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। धर्मगुह्यं सारम् ॥ ११७ ॥

(३) **कुल्लूकः।** स भगवानैश्वर्यादिसंयुक्तो द्योतनाद्देवो मनुरुक्तप्रकारेणेदं सर्वं धर्मस्य परमार्थं शुश्रूषुशिष्येभ्यः अगोपनीयं लोकहितेच्छया ममेदं सर्वमुक्तवानिति भृगुर्महर्षीनाह ॥ ११७ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अस्य शास्त्रस्य स्वकपोलरचितत्वं व्यावर्तयितुं स्वगुरोर्वृत्तमाह एवमिति। इदं मत्वाख्यं परमं स्मृत्यन्तरेभ्यः श्रेष्ठं गुह्यमार्यसंरक्षणीयत्वाद्धर्मस्यवस्तुतस्तु। धर्मस्यानुष्ठीयामानस्येदममरोक्षीभूतं परमं परेण वेदान्तमानेन मीयते ब्रह्म अतएव गुह्यं यतः सर्वं सर्वस्याधिष्ठानत्वे सति सर्वविधिभूतं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् पुरुषान्नपरं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुतेः ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य चेति भगवदुक्तेश्च ॥ ११७ ॥

(५) **नन्दनः**। अधीतधर्मशास्त्रस्याप्तपुरुषमूलत्वमाह एवं सभगवान्देव इति। एवं देवः स्वायम्भुवो मनुरनेनास्य ज्ञानातिशय उक्तः। लोकानां हितकाम्यया कारुण्यमेवोपदेशकारण नान्यदित्युक्तम् ॥ ११७ ॥

(६) **रामचन्द्रः।** धर्मस्य परमं गुह्यं धर्मं स्मृतं मम इदं सर्वं उक्तवान् ॥ ११७ ॥

(८) **गोविन्दराजः। एवमिति।** स भगवानणिमादिगुणयोगाद्देवो मनुरनेनैवोक्तेन प्रकारेणेदं सर्वं धर्मस्य परमार्थं लोकहितेच्छया ममोक्तवानिति भृगुर्महर्षीनाह ॥ ११७ ॥

(९) **भारुचिः।** तथा चानन्तरश्लोकः **एवमिति** भृगुर्भगवान्–श्रोतॄन् स्वशिष्यानेवमाह तथा चायमेव धर्मशास्त्रप्रवचने प्रथमेऽध्यायेऽधिकृत्य स्मर्यते, 'एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः। एतद्धिमत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मनुरि'ति। यद्ययमुपसंहारो धर्माणा-

मुत्तरास्तर्हि किमर्थाः श्लोकाः। परमात्मोपासनार्थाः। तथा चोत्तरत्राध्यात्ममेव वक्ष्यते न तु धर्माः केचन वक्ष्यन्ते। उक्तत्वात्तेषाम्। एवं च सति पूर्वश्लोक उक्तानां सर्वधर्माणा, मुपसंहारार्थः, न तु शास्त्रम्। शास्त्रं तु परमात्मविषयमुपासनापदार्थं साध्यात्ममुत्तरत्रो-पसंहरिष्यति– "इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन् द्विजः। भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टं चाप्नुयाद्गतिम्"॥ इति न केवलमेतदेव धर्मगुह्यं यदुक्तं धर्मोपसंहारश्लोके **इत्येवमादि,** किं तर्हि इदं चापरं परमात्मविषयं तत्प्रसंख्यानमध्यात्मोपासनारूपं धर्म-गुह्यमुच्यते ॥ ११७ ॥

सर्वमात्मनि संपश्येत्सच्चासच्च समाहितः ॥
सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मतिम् ॥११८॥

(१) **मेधातिथिः।** **सर्वं** जगत्सदसद्रूपमुत्पत्तिविनाशधर्मकम्। अथवा **असत्** शशवि-षाणादिवत् **सच्च** नित्यमाकाशादिवत् **सर्वमात्मनि संपश्येदा**त्मनि व्यवस्थितमुपासीत। संदर्श-नार्थस्य स्पष्टार्थस्य साक्षात्करणपर्यन्तयोपासनया विज्ञायते। न हि सकृद्दर्शनेन साक्षात्कारः संभवति।तथोपदिश्यते रहस्यशास्त्रम्। तत्रात्मध्यानायैतदुक्तं भवति 'श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य' (बृहदारण्यक, अ० २ ब्रा० ५) इति ध्यानपर्यन्तता सद्दर्शनस्य। आत्मध्यानं यथोपदिष्टज्ञानाभ्यासो विजातीयप्रत्ययानन्तरितमुच्यते। अथवा सामर्थ्यादभ्यासाक्षेपः। यतः संस्कारकर्माणि च संस्कार्ये विशेषाधानेन संपन्नस्वार्थानि भवन्ति। यथा 'व्रीहीनवहन्तीति' अश्रुतोपन्यासः तुषकणविप्रप्नोकफलेभ्यस्तत्संदर्शनेन ह्यदृष्टार्थता स्यात्। तथा च कर्मविधि-त्वात् षष्ठिसंस्कारकर्मताहानिश्च। अतः **संपश्येदि**ति ज्ञेयान्तरविषयज्ञाननिराकरणेन तदेक-ज्ञेयनिष्ठामनुब्रूयात्। अत्रा**त्मनी**ति विवदन्ते। कोऽयमात्मा नाम। यदि तावदयं देहाधिकरणः क्षेत्रज्ञः तत उत्तरं विरुध्येत 'प्रशासितारं रुक्माभम्' इति। न हि कर्मत्वशरीरस्य मूर्त्वोत्पत्तिः श्रूयते––'एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत' इति (बृहदारण्यक ३।८।९)। तस्मान्नाहंप्रत्ययप्रमेयं आत्मन्यपि संसारविधिः। अतोऽन्या काचित्तस्य स्वरूप-सिद्धिर्वक्तव्या। किचैवं सति 'पश्येदि'ति आदिना बाह्यात्मनामप्याधिभूतादिदैवभावेन व्यवस्थितानामाध्यात्ममुपसंहारः। शिष्यते च श्रौतमतोस्तरागः साधनतया कारणात्मनाजितस्य संबन्धितां प्रतिपद्यते। ननु यः सर्वं जगत्कारणपुरुषावच्छेदमुक्तं सदा प्रत्यात्**मनि संपश्येदिति,** तत्र कीदृशमात्मनो दर्शनमात्मनीति वक्तव्यम्। अन्ये तु मन्यन्ते शरीरात्मन एवैतत्सं-निवेशनं युक्तम्। तस्य हि श्रोतृसंनिवेशेन तद्वत्ता युक्ता। तत्रोच्यते। आत्मशब्दस्तावत्पर-मात्मविषयतया दर्शितवाक्यान्तरसमन्वयप्रमाणः। यत्तु स्वरूपसिद्धिर्वक्तव्येति तत्र किमन्य-च्छक्यं वक्तुमन्यदतः श्रौतत्वज्ञानविधेः। तानि च वाक्यानि प्रतिशाखं सर्वोपनिषद्भ्योऽ-वगन्तव्यानि। प्रमाणान्तराणामप्येकत्वप्रतिपादनपरत्वादेव ग्राहिणः प्रत्यक्षस्य मिथ्यैः कृत एव क्लेशः। उक्तं च वाक्यपदीये 'न तदस्ति च तन्नाम्नि' इत्यादि। विध्यवगम्यता च शरीरावरकादवसातव्या। यदप्युक्तमसत्कथं दृश्यत इति **सच्चासच्चे**त्ययमर्थः स्यात्। 'सदिति' विकारग्रामस्य निर्देशः। 'असदिति' अप्रत्यक्षतैव सूक्ष्मतयाऽशक्यावधारणत्वात्।

यदप्युक्तं नास्ति परमात्मनः श्रोत्रसंबन्ध इति। किमत्र संबन्धि सर्वस्य जगत्स्थित्युत्पत्ति-विनाशानां तत्कारणतयोपपादितत्वात्। यश्चायं संनिवेशविधिस्तस्यायमर्थः— यावद्यत्किंचिद्भेदवदवभासते तत्सर्वमद्वैतिकत्वे प्रविलापयेत्। सर्वमात्मस्थमित्येतत्परमात्मनो विरतिसामान्ये हेतुर्विद्यत इति। **समाहितः**। समाधिर्नाम चित्तवृत्तिनिरोधोपायो योगशास्त्रादागमयितव्य इत्यर्थः। **नाधर्मे कुरुते मतिं** बुद्धिचेतसोर्निश्चलताभावः। तावदभ्यसेद्यावद्वादिभिश्चेतो नापह्रियेत्। अतश्च यावत्कश्चिद्भेदकत्वे प्रतिविलापयेत्॥ ११८॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। **आत्मनि** परमात्मनि स्थितं न ततोऽन्यत्र पश्येदित्यर्थः। सद्वर्तमानम्। असव्द्यलीकम्। समाहितो ध्यानस्थः। नाधर्मे मनः कुरुते रागद्वेषाभावात्॥ ११८॥

(३) **कुल्लूकः**। एवमुपसंहृत्य महर्षीणां हितायोक्तमप्यात्मज्ञानं प्रकृष्टमोक्षोपकारकतया पृथक्कृत्याह **सर्वमिति**। सद्भावमसद्भावं सर्वं ब्राह्मणो जानन्ब्रह्मस्वरूपमात्मन्युपस्थितं तदात्मकमनन्यमनाध्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्यात् यस्मात्सर्वमात्मत्वेन पश्यन् रागद्वेषाभावादधर्मे मनो न कुरुते॥ ११८॥

(४) **राघवानन्दः**। एतदेवोपपादयति अध्यारोपापवादाभ्यां **सर्वमिति** सप्तभिः। सर्वं सचित्कं जगत् **सत्** स्थूलं पृथिव्यादि **असत्** आकाशादि द्वेवावब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेति श्रुतेः। आत्मन्यध्यस्तमिति सं सम्यक् पश्येन्नतु योषित्यग्निवत्पश्येत्। हि अधर्मे धारणाद्धर्मे ब्रह्म तद्भिन्ने अनात्मनि मनो न कुरुते आसक्तिं न कुर्यात्। अथवा अधार्मिकोऽस्मीति न मन्येत धर्माधर्मयोस्तद्धेतोः कर्तृत्वादेरसत्त्वात् न साधुना कर्मणा वर्धते नो एवासाधुना कनीयान् सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते। किमहं साधुनाकरवं किमहं पापमकरवमिति श्रुतेश्च॥ ११८॥

(५) **नन्दनः**। अथ धर्मशास्त्रार्थोपदेशत्वेनोपदिष्टयोः परस्परमात्मज्ञानयोगयोरादरातिशयार्थं ज्ञानं तावत्प्रपंचयति **सर्वमात्मनि संपश्येदिति**। सदसत्कारणकार्ये शुभाशुभे वा सर्वमात्मनि संपश्येदात्मनि सर्वमाकाशे वायुमिव स्थितं पश्येदित्यर्थः। **नाधर्मे कुरुते** मन इत्यनेन ज्ञानस्यानुषङ्गिकं फलमुक्तम्॥ ११८॥

(६) **रामचन्द्रः**। सर्वं **आत्मनि** परमात्मनि संपश्येत्। सच्चासच्च **समाहितः** ध्यानस्थः॥ ११८॥

(८) **गोविन्दराजः**। इदानीं यत्तदुक्तं मानवस्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदेक्ष्यत इति तत्कथयन्नाह **सर्वमिति**। यत् मूर्तं पृथिव्यादि यच्चामूर्तमाकाशादि तत् सर्वमात्मन्येकीभूतमित्येवमेकाग्रो भूत्वा पश्येद्यस्मादहमेवेदं सर्वमित्येवं भावयन् रागद्वेषाभावादधर्मे मनो न कुरुते॥ ११८॥

(९) **भारुचिः**। केचिदाहुः क्षेत्रज्ञात्मविषयं तत्रसंख्यानमध्यात्मोपासनारूपं धर्मगुह्यम् न, विरुद्धत्वात्। वक्ष्यति हि "प्रशासितारं सर्वेषामि" त्येवमादि। यत इदं **परमात्म**-विषयमेवात्मग्रहणं विज्ञेयम्। तथा च प्रदर्शयिष्यामः श्लोकमिदानीं विवृणुमः। **सर्वं**यद्वक्ष्यति। **सच्चासच्चेति**। तद्व्यक्ताव्यक्तं सविकारमप्रधानमुच्यते। **आत्मनीति** सर्ववेदशाखोपनिषद-

स्तत्त्वे परमात्मनीत्यर्थः। अध्यस्तं व्यवस्थितं तदधीनवृत्तिभेदपक्षे, तदात्मकतया वाभेदपक्ष इति केचित्। **संपश्येदित्युपासीतेत्यर्थः**। कथमेवं यथावोचाम। तथा च पश्यतिरूपासनार्थो विज्ञेयः। तस्य विशेषणं **समाहितः** आस्तिक्येन श्रद्धया यमनियमैर्वा समाहितात्मा पश्येत्। अस्य फलार्थवादः फलविधिर्वायं **"सर्वं ह्यात्मनि सम्पश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः"**, परमात्मत्वेन सर्वमिदं पश्यन्। यतश्च ।। ११८ ।।

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।।
आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ।। ११९ ।।

(१) **मेधातिथिः**। सर्वत्र यागादिक्रियाः स्वर्गादयो **देवता** आत्मत्वेन द्रष्टव्याः। योऽयमग्निर्देवता अग्नेरियमन्यात्मैवासौ नान्योऽग्निर्देवताऽस्तीति। तदप्युक्तम् 'एक आत्मा बहुधा श्रूयत' इति। यत्र युक्त 'एक एवाहमात्मा देवतेति'। तथा (ऋ. वे. १/१६४/४६) 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति बहुरूपपरमात्मनोऽन्यां देवतां पश्यन्ति। सतां परादा'दित्यनेन कर्माङ्गदेवतानामात्मदृष्टिर्विधीयते। "किं तर्हि, न तस्य देवतादित्वमस्ति"। आत्मतयैव सर्वसिद्धिः। कथम्? नार्थात्मनि जनयत्येषामिति। **कर्मयोगे** कर्मफलसंबंधः। स **आत्मा** तेषां निष्पादयति। नान्या देवता न तद्गुणकमिति ।। ११९ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवं भूतनिश्चयहेतुभूतामुपसंहारभावनामाह **आत्मैवेति**। सर्वदेवताभ्योऽन्यदपि अवस्थितमभेदेन। यस्मात्कर्मकर्तृत्वं योगकर्तृत्वं शरीरिणां जीवानामात्मा परमात्मा जनयतीति तदेतत्कर्तृत्वाधीनभावनागोचरमित्यनुचिन्तयेदित्यर्थः ।। ११९ ।।

(३) **कुल्लूकः**। एतदेव स्पष्टयति **आत्मैवेति**। इन्द्राद्याः **सर्वदेवताः** परमात्मैव सर्वात्मत्वात्परमात्मनः सर्वं जगदात्मन्येवावस्थितं परमात्मपरिणामत्वात् हिरवधारणार्थे परमात्मैवैषां क्षेत्रज्ञादीनां कर्मसंबन्धं जनयति। तथा च श्रुतिः एष ह्येव साधुकर्म कारयति यमूर्ध्वं निनीषति एष ह्येवासाधुकर्म कारयति यमधो निनीषतीति ।। ११९ ।।

(४) **राघवानन्दः**। ननु कथं कर्तृत्वाद्यभाव इतिचेदिन्द्रियगणस्य तदधिष्ठातृदेवतागणस्यात्मन्यध्यस्ततया तन्मात्वत्वं यदा तदा जीवस्य सुतरामकर्तृत्वादित्याह **आत्मैवेति**। एव शब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः। देवताशब्दो जगद्विवर्तपरः। अतएवाह सर्वमिति। अवस्थितमध्यस्तं चिदचितोर्वास्तवसंबन्धानिरूपणात्। जनयति अयस्कान्तमणिरिव स्वसंनिधानेन प्रवर्तयतीव (ध्यायतीवलेलायती) चेति श्रुतेः। शरीरिणां स्थूलशरीरावच्छिन्नलिङ्गशरीरिणाम्। विज्ञानं यज्ञं तनुते। कर्माणि तनुतेऽपिचेति श्रुतेः। अनन्वागत पुण्येनान्वागत पापेन असंगो ह्ययं पुरुषः [केवलो] निर्गुणश्च न लिप्यते कर्मणा पापपंकेनेत्यात्मनोऽसंगत्वश्रुतेः ।। ११९ ।।

(५) **नन्दनः**। सर्वदेवता आत्मैव **सर्वदेवताः** परमात्मनो विभूतिभूतानि सर्वमात्मन्यवस्थितं सर्वमात्मपरतन्त्रमित्यर्थः पारतन्त्र्यमेवोत्तरार्धेनोपपादितम् ।। ११९ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। सर्वा देवताः आत्मैव। सर्वमात्मनि अवस्थितम्। आत्मा परमात्मा एषां शरीरिणां जीवात्मनां कर्मयोगं कर्तृत्वं जनयति ।। ११९ ।।

(८) **गोविन्दराजः आत्मेति।** इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव नात्मव्यतिरेकेण नान्या देवताः सन्ति। तथा चेन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरतथोदिव्यः स सुपर्णो गरूत्मान्। एकं सद्विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः इत्येव श्रूयते। सर्वं च जगत् परमात्माश्रितं यस्मादेषां क्षेत्रज्ञानां जगत्कारणभूतेन शास्त्रेणाशास्त्रितेन कर्मणामात्मैव संबन्धं जनयति। तथा च भगवान् व्यासः। "अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः। ईश्वरः प्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वाश्वभ्रमेव च" इत्याह ।। ११९ ।।

(९) **भारुचिः।** येन कारणेन परमात्मैव देवता वस्वाद्याः सर्वा इत्यध्यात्माधिभूताधिदेवताधियज्ञव्यवस्थिता इत्यर्थः, **अतश्च सर्वमात्मन्यवस्थितं** पश्येदिति वर्तते। अनेन चात्मन्यवस्थानशब्देन भेदपक्ष एव विज्ञायते, नाभेदपक्षः। तथा च सति यदत्राभेदवचनं तदागमोपपत्तिविरोधादर्थवादीक्रियते। एवं च सति परमात्मैव तस्यां तस्यां कर्माङ्गदेवतायामवस्थितः सम्प्रदानकारकत्वेन कर्मत्वेन चोपासनादिक्रियाणां जनयति **कर्मयोगम्।** कस्य एषां शरीरिणां शास्त्रधर्मेष्वाधिकृतानामर्थलक्षणेषु चेतरेषामधिकृतविधेरयमर्थवादो विज्ञायते ।। ११९ ।।

स्वं सन्निवेशयेत्खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।।
पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गां च मूर्तिषु ।। १२० ।।

(१) **मेधातिथिः।** यान्येतानि नवच्छिद्राणि तेषु बाह्यमाकाशं नियच्छेत्। 'बाह्यमाकाशं तदेव तत्र बाह्यं किंचिदस्तीति'। **अनिलो** वायुः। तं सन्निवेशयेत्। चेष्टते स्पंदते तत्र काचिच्छरीरावस्था हस्तपादाद्युक्तविहरणलक्षणायाश्चायम्। **स्पर्शो** बाह्यादिलक्षणः। तत्र वायुं **संनिवेशयेत्। पक्ति**र्जाठराग्निकृता। **दृष्टिश्च**। तयोः निवेशयेत्। **तेजः परं** कृत्स्नमादित्यात्मनावस्थितम्। **स्नेहे** मेदो मज्जादिरूपे संनिवेशयेदिति वर्तते। **गां** पृथिवीं **मूर्तिषु** शरीरभागेषु ।। १२० ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः।** अत्राप्यशक्तस्य स्वशरीर एव सर्वदेवता सर्वभूतोपसंहारभावनां सुकरां चित्तस्थैर्यसिध्यर्थमाह **खमिति।** खं बाह्यमाकाशं स्वदेहच्छिद्रेषु संनिवेशयेदेकीभूतं भावयेत्। चेष्टनः शरीरभूतो वायुः **स्पर्शनः** स्पर्शज्ञानहेतुस्त्वगिन्द्रियं **अनिलो** बाह्यः। पक्तिरन्नपाककारी वन्हिः। **दृष्टि**श्चक्षुस्तेजः। **परं** बाह्यम्। **स्नेहे** स्निग्धत्वहेतौ शारीरजले। अपो बाह्याः। **गां** पृथ्वीम्। **मूर्तिषु** कठिनावयवेषु।।। १२० ।।

(३) **कुल्लूकः।** इदानीं वक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिकाकाशादिषु बाह्याकाशादीनां लयमाह **खमिति।** बाह्याकाशमुदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु लीनमेकत्वेन धारयेत्। तथा चेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायौ बाह्यवायुं औदर्यचाक्षुषतेजसोरग्निसूर्ययोः प्रकृष्टं तेजः दैहिकास्वप्सु बाह्या अपः बाह्याः पृथिव्यादयः शरीरपार्थिवभागेषु ।।१२०।।

(४) **राघवानन्दः।** आरोपमुक्ताऽपवादप्रकारमाह **खमिति। खं** सकार्यं पञ्चीकृतमाकाशं **निवेशयेत्** संहरेत्। **खेषु** अपञ्चीकृताकाशतत्कार्यश्रोत्रियेन्द्रियेषु विषयग्रहणार्थमिन्द्रियं तत्संहारेण तेषामपि संहरणं भवतीति भावः। एवमुत्तरत्र। एवमाकाशं

संहृत्यानिलं बाह्यं वायुं तस्मिन्। स्पर्शनेनत्वचि चेष्टने आन्तरप्राणवायौ। **पक्तिदृष्ट्योः** पचनप्रकाशद्वययुजि जाठराग्नौ चक्षुषि च तेजो निवेशयेदित्यनुषज्यते। **स्नेहे** शरीरस्थे रसानायां जलमिव अपो बाह्याः। **मूर्तिषु** शरीरस्थपृथिव्यां **गां** बाह्यपृथिवीम् ॥ १२० ॥

(५) **नन्दनः।** अथ योगं प्रपञ्चयति **खं सन्निवेशयेत् खेष्विति। स्वेषु** श्रोत्रादिषु शरीररन्ध्रेषु **खमाकाशाभिमानिनीं** देवतां **संनिवेशयेत्त**दात्मकतयाध्यायेदित्यर्थः। एव-मुत्तरत्र निवेश्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्तदभिमानिनीदेवता इत्यवगन्तव्यम्। चेष्टनस्पर्शने पाणित्वगिन्द्रिययोः कर्मणी **अनिलं** वायुः। पक्तिर्जाठरोऽग्निस्तस्मिन्दृष्टौ च तेजः अग्निं **स्नेहे** शरीरस्य स्निग्धत्व**मूर्तिषु** अस्थिषु **गां** भूमिम् ॥ १२० ॥

(६) **रामचन्द्रः। खं** बाह्याकाशं **स्वेषु** देहच्छिद्रेषु संनिवेशयेत्। चेष्टनः शरीरवायु-संस्पर्शने ज्ञानहेतुः अनिलम्। बाह्यं **पक्तिदृष्ट्योः** अन्नपाककरीं[illegible] चक्षुर्गोर्बाह्यं तेजः। **स्नेहेः** अपः। **गां** पृथ्वीं मूर्तिषु ॥ १२० ॥

(८) **गोविन्दराजः।** अधुना सर्वमात्मनि संपश्येदिति यदुक्तं तत्र विशेषमाह **खमिति। मनसीति।** बाह्यमाकाशं शरीरगताकाशेनैव सहैकत्वेन भावयेदेवं चेष्टास्पर्श-कारणभूतेन दैहिकेन वायुना सह बाह्यस्य वायोरैक्यं कोष्ठ्यं चाक्षुषतेजसा सह प्रकाण्डस्य तेजसोऽग्न्यादित्यारब्धस्यैक्यं शरीराभिरद्भिः सहापामैक्यं शारीरैश्च कठिनैर्भागैः पार्थिवैः सह बाह्यायाः पृथिव्यामप्यैक्येन मनसा सह चन्द्रं श्रोत्रेण सह विष्णोर्वीर्येण सह भगवदी-श्वरस्य वागिन्द्रियेण अग्नेरपानेन्द्रियेण सह हिरण्यगर्भस्यैक्यं भावयेत्। एवमध्यात्मिक भूतादिभिः सहाभौतिकाधिदैविकानामैक्यं भावयेत् ॥ १२० ॥ १२१ ॥

(९) **भारुचिः।** आध्यात्मकमधुनोपासनायोगानां परमात्मविषयं बाह्योपसंहारेण दर्शयति खमिति। खं **सन्निवेशयेत् खेषु खं** बाह्यमधिदैवाधिभूताख्यं सन्निवेशयेदुपासनया खेष्वाध्यात्मिकेषु दैवतैक्यप्रदर्शनेन। एवं **चेष्टनस्पर्शने** आध्यात्मिके बाह्यानिलं सन्निवेशयेदिति विज्ञेयम्। एवं **पक्तिदृष्ट्योः** शरीरयोः **परं तेजः** कस्य परं बाह्योनिर्देशः, सन्निवेशयेदिति सर्वत्रानुवर्तते। **स्नेहे** आध्यात्मिकेऽपः सन्निवेश्यमानानामपां कर्मत्वादय द्वितीयानिर्देशोऽपि इति। **गां च मूर्तिषु** एवं सर्वत्र ॥ १२० ॥

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ॥
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

(१) **मेधातिथिः।** एवं महाभूतानामुपसंहारः। इदानीं देवतानामाधानमुपसंह-रिष्यते। योऽयमिन्दुश्चन्द्रमास्तं **मनसि** संनिवेशयेत्। नैष चन्द्रो गगनसंचारी। किं तर्हि? मम 'मनसि' व्यवस्थितः। याश्च **दिशः** श्रोत्रेन्द्रियशक्तौ। **क्रान्ते विष्णुं** यां यत्राल्पमपि क्रामति विष्णुरेव क्रान्तिकर्मणा संनिविष्टः। एवं **बले हरम्।** हनुरेतो ह्यागम्युत्थानं स चेन्द्रियावकाशः कालाकृतिरिन्द्रियकर्मैव तत्। यं एवं वागग्नेरेवायमुत्सर्गो बाह्यार्थैर्मन्त्रैः पश्येत्। एवमध्यात्ममुपसंहृत्य सर्वं परमात्मनि पश्येत्। एवमात्मकां हेतुः परमात्मनि व्यवस्थितो 'नाहं कश्चित्ततो भिन्न इति'। एवमेषा सर्वोपासना कर्तव्या ॥ १२१ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। इन्दुश्चन्द्रः तस्य मनोदेवतात्वात् एवमुत्तरेष्वपि देवतोपसंहारेषु। क्रान्ते गमनहेतौ चरणे। **बले** सामर्थ्ये **हरमीश्वरम्** । **उत्सर्गे** पाय्विन्द्रिये **प्रजापतिं** ब्रह्माणम् ।। १२१ ।।

(३) **कुल्लूकः**। मनसि चन्द्रं श्रोत्रे दिशः पादेन्द्रियेविष्णुम्बले हरं वागिंद्रियेऽग्निं पाय्विन्द्रिये मित्रमुपस्थेन्द्रिये प्रजापतिं लीनमेकत्वेन भावयेत्। एवमाध्यात्मिकभूतादिकं लीनमेकत्वेन भावयित्वा योऽयमग्न्यादीनां दैहिकादिनियमो यच्चकर्मणां फलं प्रति नियतं तत्सर्वं परमात्माधीनम्। तथा चैतस्य चक्षुरस्य प्रज्ञासनेगीस्तर्पयति। तथा "भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति ।। १२१ ।।

(४) **राघवानन्दः**। एवं स्थूलपृथिव्यादिपञ्चकस्य बाह्यस्य देहारम्भकेष्विन्द्रियपञ्चकेषु च लयमुक्त्वा इन्द्रियेषु तदधिष्ठातृदेवतालयमाह मनसीति। इन्द्रियानुग्राहकतया देवतासृष्टेस्तत्रैव लयः। चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायतेतिश्रुतेः। क्रान्ते पादे। बले पाणौ हरिं इन्द्रं इति श्रुतेः। हरमिति प्रमादपाठः। अहरमिति वा छेदेन हरतुल्यतया हरिर्विष्णुस्तत्पर्याय इन्द्रः। **उत्सर्गे** पायौ **मित्रं** मित्राख्यं सूर्यं। **प्रजने** लिङ्गे **प्रजापतिं** दक्षम् ।। १२१ ।।

(५) **नन्दनः**। क्रान्ते पादे विष्णुं उपेन्द्रं हरिं इन्द्रं वाचि वागिन्द्रिये **उत्सर्गे** गुदे **प्रजनने** मेढ्रे अत्र निवेशयेदित्यनुषङ्गः ।। १२१ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। **मनसि** इन्दुं। दिशः श्रोत्रे। क्रान्ते विष्णुं। **बले** सामर्थ्ये हरं। वाचि अग्निं। **मित्रं** मित्रदैवतं उत्सर्गे। **प्रजनने** उपस्थेन्द्रिये प्रजापतिम् ।। १२१ ।।

(९) **भारुचिः**। एवं सर्वत्राध्यात्मादिषु व्यवस्थितेषु भिन्नासु देवतास्वभिन्नम् ।।१२१।।

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ।।१२२।।

(१) **मेधातिथिः**। एवमेवाह। **प्रशासितारं** नियंतारम्। **सर्वेषां** ब्राह्मणादिशूद्रपर्यंतानाम्। योऽयमग्न्यादीनामौष्ण्यादिस्वभावनियमो यच्चादित्यादीनामनिशमन्तःपरमोजः जगत्भ्रमणप्रकाशनादिषु व्यापारो यश्च कर्मणां फलं प्रति नियमःस सर्वस्तस्मिन्नियंतरि सति। यदुक्तमे'तस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गी'त्यादिना। तथा 'तत्सूर्यस्तपति च यावद्वर्षति चंद्रमाः। भयादग्निश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचमः' (कठोपनिषद्) इति। **अणीयांसमणोरपि** इति। यः कश्चिद्वारानिरतिशयबालाग्रशतभागादिस्ते तृतीयांशपरिमाणकत्वमसत्प्रतिपाद्यते। 'अस्थूलमनण्वित्या'दि (बृहदा. ३।८।८) सर्वधर्मप्रतिषेधात्, किं तर्हि ? कुशाग्रीयाया बुद्धेर्गम्यत्वात्। एतदुक्तं भवति। यो नात्यन्तं कुशलो न च तदभ्यासे परिष्वक्तः ।। १२२।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एवमुपसंहार भावनया मनस एकाग्रत्वे सिद्धे यादृग्ध्येयं तदाह **प्रशासितारमिति**। **रुक्माभं** प्रकाशकं स्वप्नधीगम्यं स्वप्ने विषयाणां बाह्यानामात्मन्येवाध्यासादधिष्ठानतया सर्वत्र प्रकाशमानमहंकारादच्छिन्नम्। **पुरुषं** पुरि लिङ्गशरीरे निषण्णं

जीवात्मानं परंपरमात्मानं प्रशासितारं विश्वस्य परमेश्वरं अणोरतिसूक्ष्मादप्यणीयांसमतिसूक्ष्मं दुर्विज्ञानं विद्यात् भावयेदहं ब्रह्मास्मीति जीवात्मपरमात्मनोः प्रत्यक्षपरोक्षयोस्तदुपाधिद्वय-परित्यागेनैक्यं चिन्तयेदित्यर्थः ॥ १२२ ॥

(३) **कुल्लूकः।** प्रशासितारं नियंतारं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य चेतनाचेतनस्य जातेः योऽयमग्न्यादीनामौष्ण्यादिनियमोयश्चादित्यादीनां भ्रमणादिनियमो यच्च कर्मणां फलं प्रति-नियतमेतत्सर्वं परमात्माधीनं तथा चैतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासनेगार्गीत्याद्युपनिषदः तथा भया-दस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ॥ "भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम" इति । तथा अणोरणीयांसं सर्वात्मत्वात्तथा च श्रुतिः ॥ बालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च ॥ भागो जीवेति विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ रुक्माभं यद्यप्यशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्याद्युपनि-षदारूपं परमात्मनो निषिद्धं तथाप्युपासनाविशेषे शुद्धसुवर्णाभम् अतएव य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय इत्यादिछान्दोग्योपनिषत् स्वप्नधीगम्यं दृष्टान्तोयम् स्वप्नधीसदृशज्ञानग्राह्यं यथा स्वप्नधीः चक्षुरादिबाह्येन्द्रियोपरमे मनो मात्रेण जन्यत एवमात्मधीरपि । अतएव व्यासः ॥ नैवासौ चक्षुषा ग्राह्योन च शिष्टैरपीन्द्रियैः। मनसा तु प्रसन्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ एवं विधं परात्मानमनुचिन्तयेत् ॥ १२२ ॥

(४) **राघवानन्दः।** एवं पिण्डमात्रावशेषं विचिन्त्य तदप्यात्मतां नयेदित्याह प्रेति। योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः। सर्वभूतमयो चिन्त्यः स एव स्वयमुद्भावि-त्युपक्रमाधिष्ठानभूतमात्मानमनात्मनो निष्कृष्य विशिनष्टि प्रशासितारमिति। यत्तस्यैव प्रशासने गार्गिसूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति श्रुतेः। अनेन स्वभावाभावप्रधानपरमा-ण्वादिव्यावृत्तिस्तेषामचेतनत्वात्। अणीयांसं विष्णुत्वेऽपि निरवयवत्वात्सूक्ष्ममेतेन पृथिव्यादेः कारणत्वं निरस्तम्। रुक्माभं स्वप्रकाशं स्वयंज्योतिरिति श्रुतेः। रुक्माभं स्वप्रकाशं तेन **नैयायिकमतस्य** निरासः। स्वप्नधीगम्यं तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थनिर्विकल्प-कधीग्राह्यमित्यनेन विज्ञानवादिमतं निरस्तं तेषां ग्राह्यग्राहकत्वाद्विज्ञानस्य। पुरुषं पूर्णं देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितत्वात्। एवं प्रकृतिरदृष्टंभूतान्येव वा जगत्कारणमिति सांख्य-मीमांसकादिमतं निरस्तम्। अतएव परं अविद्यातत्कार्ययोः अक्षरात्परतः पर इति श्रुतेः। तमहं ब्रह्मेति विद्यात् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति श्रुतेः। ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो-व्यञ्जयन्निदमित्युपक्रमे कीर्तितं ब्रह्म सर्वैविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति मध्येऽपि परामृष्टं प्रशासितारमित्यन्तेऽपि निर्दिष्टमत उपक्रमादिभिस्तत्रैव शास्त्रतात्पर्यमतः सर्वं तच्छेषभूतमिति। तथा च श्रुतिः पुरुषान्नपरं किंचित्सा काष्ठा सा परागतिरिति ॥ १२२ ॥

(५) **नन्दनः।** एवमेताभिर्देवताभिर्न्यस्तशरीरस्य कर्तव्यमाह प्रशासितारं सर्वे-षामिति। सर्वेषामन्तः प्रविश्य प्रशासितारमणीयांसमतिसूक्ष्मं स्वप्नधीगम्यं प्रपंचस्वप्नबुद्धि-र्येषां ते स्वप्नधियस्तैरगम्यं नेयं परं पुरुषं परमात्मानं विद्यात् ध्यायेत् ॥ १२२ ॥

(६) **रामचन्द्रः। प्रशासितारं** नियन्तारं अणीयांसं अतिसूक्ष्मं अणोरपि रुक्माभं प्रकाशकं स्वप्नधीगम्यं तं परं पुरुषं विद्यात् ॥ १२२ ॥

(८) **गोविन्दराजः । प्रशासितारमिति ।** ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तानां व्यवस्थाकारिणं --तथा चैतस्यैवाक्षरस्य विप्रशासने गार्गीगार्ग्यादि ब्राह्मणं परमाणोरपि सकाशात्सूक्ष्मतरमस्या मूर्तत्वात्सुवर्णवच्छुद्धरूपं विसृतोर्मित्वाप्योऽशनायापिपासैस्तोकमोहजरामृत्युमभ्येत्यादि-- ब्राह्मणम् । सुषुप्तावस्थायां विज्ञानोपमेयस्वरूपं परमात्मानं विजानीयाद्दिदृक्षुः सुषुप्ता वस्थायां प्रत्यस्तमितसुखदु :खविशेषं क्षेत्रज्ञस्य रूपमेवं विधं सर्वदा परमात्मन इति स्वप्न-- संदर्शन रहितावस्था सुषुप्तम् ॥ १२२ ॥

(९) **भारुचिः ।** न संसार्यात्मानं क्षेत्रज्ञम् । तथा च सर्ववेदशास्त्रोपनिषदो योग-- शास्त्राणि च । व्यासोऽपि चैवमाह 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः, यो लोकत्रय-- माविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः' इति । **प्रशासितारं** सर्वास्ववस्थास्वधिकृतानां सर्वेषां ब्रह्मादीनामपि । तथा च ब्राह्मणम्--"एतस्य क्षरस्य प्रशासने, गोर्जी'त्येवमाद्युदाहरणीयम् । **अणीयांसमणोरपीति** सौक्ष्म्यातिशयप्रदर्शनमेतत्परमात्मन इतरेभ्यः संसार्यात्मभ्यः । **रुक्माभमित्यनेन** शुद्धतास्योच्यते । तथा च रहस्यब्राह्मणं वाजसनेयिनामुपनिषदि,--यो आसे शोकमोहं जरा मृत्युमत्येति, एतं वैतमात्मानं विदित्वे'त्येवमादि**स्वप्नधीगम्य**मिति तद्रूपप्रतिपादनपरमिदम् । यथा हि सुषप्त्यवस्थायां प्रत्यस्तमितकर्मक्लेशसुखदुःखविशेषं शान्तं संसार्यात्मतत्त्वस्यरूपम्, एवमिदं परमात्मनस्तत्त्वं मनसा स्वप्नधिया शक्यते सदैवरूपमधिगन्तुम् । यत इदमुच्यते, "स्वप्नधीगम्यं विद्यातु पुरुषं परम्' इतरपुरुषा-- पेक्षयेदमस्य परत्वमुच्यते । तथा चोक्तमत्रासक्ष (दध्यासोदाहरणम्,) कर्मणामङ्गदेवताभे-- दाधिकारव्यवस्थितं च परमात्मानं सन्तम् ॥ १२२ ॥

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ॥
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १२३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः ।** किंचिद्यन्निरतिशयं वस्तु तदप्यसावेवेति तदुपासनमप्यस्यो-- पासनमित्याह **एतमिति ।** अग्निमुखत्वाद्देवानां तदुपलक्षणार्थमस्याभिधानम् । जगत्पालन-- लब्धातिशयः सर्वेषां बलजीवनस्पन्दनाद्यसाधारणकर्मातिशयलब्धप्रकर्षः प्राणोऽयमेव । एषु च यत्र यत्र येषामतिप्रकर्षधीः ते तं तमेवैवं वदन्ति । यथा श्रुति इंद्रं मित्रं वरुणमग्नि-- मित्यादि । अत्रोत्तरेणाग्निपदेनानन्तर्यमस्योच्यते । **अपरे** तत्त्वविदः । **ब्रह्म** विभुः **शाश्वतं** नित्यमाकाशादेरपि । नित्यानित्यज्ञा **अन्य** एवंवदन्तीत्युक्तिरत्रोपासकोपलक्षणार्थां । तमेव प्रपञ्चरूपेण निष्प्रपञ्चरूपेण चोपासीतेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

(३) **कुल्लूकः ।** एतं च परमात्मानमग्नित्वेनैके याज्ञिका उपासते तथा **तमेकमग्निं** इत्यध्वर्यव उपासते । अन्ये पुनः स्रष्टृत्वात्स्रष्ट्राख्यप्रजापतिरूपतयोपासते एके पुनरैश्वर्य-- योगादिन्द्ररूपतयोपासते । अपरे पुनः प्राणत्वेनोपासते सर्वाणि भूरादीनीमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहत इत्यादिश्रुतिदर्शनात् । अपरे पुनरपगतप्रपञ्चात्मकं सच्चिदानन्दस्वरूपं परमात्मानमुपासते । मूर्तामूर्तस्वरूपे च ब्रह्मणि सर्वा एवोपासना श्रुति-- प्रसिद्धा भवन्ति ॥ १२३ ॥

(४) **राघवानन्दः।** अमुमेवात्मानमाश्रित्य विवदन्ते वादिन इत्याह **एतमिति।** एतमपरोक्षीभूतमप्यात्मानमविद्यावशान्त्रयीनिष्ठा अग्निं मन्यन्ते मनु प्रजापतिमिति अन्ये धर्मशास्त्रनिष्ठाः इन्द्रं ईश्वरं नैयायिकाः। प्राणं हिरण्यगर्भमिति पातञ्जलाः। ब्रह्मेति वेदान्तिनः। शाश्वतं शश्वत् निरन्तरं अविद्यातत्कार्यरहिततयैकरूपेण वर्तमानं निष्क्रियं निष्कलं शान्तमिति श्रुतेः। शब्दमात्रे विप्रपत्तिरर्थस्त्वेकएवेति ।। १२३ ।।

(५) **नन्दनः।** ननु अग्न्यादयोऽपि ध्येयत्वेन श्रूयन्ते तत्कथं परः पुमानेव ध्यानत्वेनोच्यते अत्राह **एतमेके वदन्त्यग्निमिति।** एतदुक्तं भवति तन्मन्त्रेष्वग्न्यादिशब्द प्रतिपाद्यः परः परः पुमानेव नान्य इति एवंवदता पुरुषसूक्तानुसारेण मन्त्रान्तराणि योजयितव्यानि न तदनुसारेण पुरुषसूक्तमित्युक्तं भवति। तदुक्तं महाभारते मोक्षधर्मे। इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पठ्यते। ऋतं च सत्यञ्च प्रख्यातमृषिसिंहेन चिन्तितमिति ।। १२३ ।।

(६) **रामचन्द्रः।** एतं अग्निं एके वदन्ति। अन्ये मनुं प्रजापतिम्। एके इन्द्रम्। अपरे प्राणं प्राणवायुम्। अपरे शाश्वतं ब्रह्म ।। १२३ ।।

(८) **गोविन्दराजः। एतमिति।** एतं च परमात्मानं अग्नित्वेन याज्ञिका उपासते। तथा च तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासत इति ब्राह्मणश्च यः पुनः सर्वत एव आत्मनोऽप्युच्चरन्तीति श्रैष्ठयत्वं श्रुतेर्मन्वाख्या प्रजापतिरूपतयोपासते इत्यादि श्रुतेः प्राणमात्मानमेतमुपासतेऽन्ये पुनरविनश्वरपरमात्मरूपतयोपासते एवं सर्वात्मिकत्वात् परमात्मनः केचित्केनचिद्रूपेणैनमुपासते। तथा च तस्मादेनमेवं विद्यः यैरेव तैरुपासन्त इति ब्राह्मणम् ।। १२३ ।।

(९) **भारुचिः।** एवमिदं सर्वदेवताधिकारेषु व्यवस्थितं ब्रह्म अग्न्यादिदेवतोपासकोऽपि प्राप्नोतीति। तथा चाग्निरहस्यब्राह्मणं वाजसनेयिकं "तमेतमग्निमित्यध्वर्यव उपासन्त' इत्येवमादि एतत्काण्डिकान्तेऽपि स्फुटमेव दर्शयत्येतमर्थम्, "तं यथा यथोपासते तत्तदेव भवति द्वैचैनां भूत्वा भवन्ति। तस्मादेतमेवं सर्वैरेवैतैरुपासीतेत्येवमादि। यतश्च ।। १२३ ।।

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ।।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ।। १२४ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः। पञ्चभिर्मूर्तिभिः** पृथिव्यादिभूतैः। वृद्धिकार्यजनकत्वं स्थितिरिति यावत्। **संसारयति** भ्रामयति ।। १२४ ।।

(३) **कुल्लूकः। एष** आत्मा सर्वान्प्राणिनः **पञ्चभिः** पृथिव्यादिभिर्महाभूतैः। शरीरारम्भकैः परिगृह्य पूर्वजन्मार्जितकर्मापेक्षयोत्पत्तिस्थितिविनाशै-रथादिचक्रवदसकृदप्रावर्तमानैरामोक्षात्संसारिणः करोति ।। १२४ ।।

(४) **राघरानन्दः।** एष एवान्तर्यामित्वमनुभवतीत्याह **एष इति** पंचभिः अण्व्योमात्रादशार्धानामित्याद्युक्तेः **मूर्तिभिः** सच्चिच्छब्दवाच्यैः व्याप्यपटेषु तन्तुवत् जन्मवृद्धि-

क्षयैरुत्पत्तिस्थितिलयैः संसारयति। अनिशमावर्तयति नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृत इति श्रुतेरिति ।। १२४ ।।

(५) **नन्दनः**। एष परः पुरुष इति पंचभिर्मूर्तिभिर्महाभूताख्यादिभिः ।। १२४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। एष पुरुषः सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्मूर्तिभिः पृथिव्याऽदिपञ्चभिः व्याप्य जन्मवृद्धिक्षयैः चक्रवत् **संसारयति** वर्तयति ।। १२४ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **एष इति**। **एष** परमात्मा सर्वान् प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्यादिभूतैः शरीरारंभकैः परिगृह्य प्राग्जन्मार्जितकर्मापेक्षयोत्पत्तिस्थितिनाशेन सकृदावर्तमानैः रथादिचक्रपदामोक्षान्नित्यं योजयति ।। १२४ ।।

(९) **भारुचिः**। महाभूताख्याभिः स्वकर्मक्लेशापेक्षया प्राणिनः तदुपभोगाय वा अश्वप्रशासिता सर्वेषामित्यवगम्यते ।। १२४ ।।

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।।
स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ।। १२५ ।।

(१) **मेधातिथिः**। **ब्रह्माभ्येति** ब्रह्मभावमापद्यते। मैत्राद्यवभासेन रागद्वेषक्षयमनुवदति। अनेन चाविजातीयप्रत्ययान्तरितात्मैकत्वज्ञानमनुष्ठेयमाह। न हि विजातीयप्रत्ययोत्पत्तौ सर्वसमता भवति। अतश्चैतदुक्तं भवति। अहं ममेति त्यक्ताहंकारममकारस्य तदेकज्ञाननियततया निरतिशयपरमानंदरूपं ब्रह्म प्राप्नोति। अनिष्टनिवृत्तिः शास्त्रप्रदर्शिताभिप्रेतनियमस्य प्राप्तिश्च फलसिद्धिर्भवति इत्यर्थः ।। १२५ ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। एतादृगनुचिन्तनफलमाह **एवं य इति**। सर्वभूतेष्वेकत्वेना**त्मानं** परमात्मानं प्रयत्नेन **पश्यति** ध्यायति। सर्वं परमात्मा सर्वरूपत्वात् तत्समतामीशित्वादिगुणैरेत्य जीवन्मुक्तेः पश्चाद्देहाधायककर्मापाये देहद्वयरूपोपाधित्यागात्तदेव ब्रह्माभ्येति नित्यानन्दप्रकाशत्वरूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः ।। १२५ ।।

(३) **कुल्लूकः**। इदानीं मोक्षत्वेनोक्तसर्वधर्मश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्मदर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति **एवं यः सर्वभूतेष्विति**। सर्वभूतेष चात्मानमित्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्वभूतेष्ववस्थितमात्मानमात्मना पश्यति स ब्रह्मसाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठं पदं स्थानं ब्रह्म प्राप्नोति तत्रात्यन्तं लीयते मुक्तो भवतीत्यर्थः ।। १२५ ।।

(४) **राघवानन्दः**। मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वं प्रदर्शयन् तत्रैवास्य शास्त्रस्य तात्पर्यमाह **एवं य इति**। पदं पद्यते ज्ञानेनैवाप्यते पदं ब्रह्म तद्विष्णोः परमं पदमित्युक्तेः। आत्मन बुध्या अभ्येति तादात्म्यमाप्नोति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः ।। १२५ ।।

(५) **नन्दनः**। एवं प्रपञ्चितस्य परमात्मज्ञानस्य **फलमाह एवं यः सर्वभूतेष्विति**। **आत्मना** मनसा ब्रह्म परं पुरुषम् ।। १२४ ।।

(६) **रामचन्द्रः**। एवं यः सर्वभूतेषु आत्मनाऽऽत्मानं पश्यति सः सर्वसमतामेत्य सनातनं **ब्रह्माभ्येति** प्राप्नोति ।। १२५ ।।

इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभावार्थदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ।। छ ।। ।। छ ।।
चतुर्वेदसमं पुण्यमस्य शास्त्रस्य धारणात्। भूयो वाप्यतिरिच्येत पापनिर्यातनं महत् ।। १ ।।

(८) **गोविन्दराजः**। **एवमिति**। एवं सर्वभूतेषु चात्मानमित्यादिनोक्ते प्रकारेण यः सर्वभूतेष्ववस्थितमात्मानमात्मना मन्यते स रागद्वेषहानिं प्राप्य परं स्थानं ब्रह्म प्राप्नोति मुच्यत इत्यर्थः ।। १२५ ।।

(९) **भारुचिः**। यथोक्तस्योपासनायोग्यस्योपसंहारमधुना प्रदर्शयन्निदं तत्फलमाचष्टे **एवमिति** व्यवस्थितं परं यथोक्तत्वमात्**मना** स्वात्मना दृष्ट्वा च यथोपदेशं यावज्जीवमुपास्ते। फलविधिरेष आगमोपपत्तिभ्यां विज्ञेयः। न फलार्थवादः ।। १२५ ।।

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन्द्विजः ।।
भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टां प्राप्नुयाद्गतिम् ।। १२६ ।।

(१) **मेधातिथिः। इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ।। १२ ।।**
इति। शास्त्रसमाप्तिमाह। **पठन्** **भवत्याचारवान्**। अन्यो अध्याहार्य आचारः। यथा पठितशास्त्रात् शास्त्रानुष्ठानम्। एवंविधश्चेद्भवति **यथेष्टां** देवतादिलक्षणां **गतिम्**। ।। १२६ ।।

मान्या कापि मनुस्मृतिस्तदुचिता व्याख्या हि मेधातिथेः
सा लुप्तैव विधिर्वशात् क्वचिदपि प्राप्यं न यत् पुस्तकम्।
क्षोणीन्द्रो मदनः सहारणसुतो देशान्तरादाहृतै-
र्जीर्णोद्धारमचीकरत्तत इतस्तत्पुस्तकैर्लेखितैः ।।

इति श्रीभट्टवीरस्वामिसूनु**मेधातिथि**विरचिते मनुभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ।।

(२) **सर्वज्ञनारायणः**। इत्येतदिति शास्त्राध्ययनफलस्य पूर्वप्रक्रान्तस्योपसंहारः। **मानवं** मनुना प्रथमं प्राप्तं भृगुणा च प्रोक्तं प्रकर्षेण मुनिषु प्रकाशितमित्यर्थः ।। १२६ ।।
।। एतस्मिन्भृगुभारतीविवरणे कैर्नामिनारोपितं चेतश्चेतयिता न कश्चन पुनस्तत्त्वस्य तत्राजनि। अस्माभिस्तु गुरूपदेशविशदप्रज्ञाप्रकर्षस्फुरद्धेतुर्हेतुगमैर्नमानवगिरां सर्वोऽप्य-माविष्कृतः ।। इति श्रीसर्वज्ञनारायकृतौ मन्वर्थनिबन्धे नैःश्रेयसकर्मसंकीर्तनं नाम द्वादशोध्यायः ।। १२ ।। **समाप्तमिदं मानवशास्त्रविवरणं सर्वज्ञप्रोक्तम् ।। शिवप्रदमस्तु ।।**

(३) **कुल्लूकः**। समाप्त्यर्थ इति शब्दः एतत्स्मृतिशास्त्रं भृगुणा प्रकर्षेणोक्तं द्विजातिः पठन्विहितानुष्ठाननिषिद्धवर्जनात्सदाचारवान्भवति यथाऽपेक्षितां च स्वर्गापवर्गादिरूपं गतिं प्राप्नुयादिति ।। १२६ ।।

सारासारवचः प्रपञ्चनविधौ मेधातिथेश्चातुरीस्तोकं वस्तु निगूढमल्पवचनाद्गो-विन्दराजो जगौ ।। ग्रन्थेऽस्मिन् धरणीधरस्य बहुशः स्वातन्त्र्यमेतावता स्पष्टं **मानवमर्थ-**

तत्त्वमखिलं वक्तुं कृतोऽयं श्रमः ।। १ ।। प्रायो मुनिभिर्विवृतं कथयत्येषामनुस्मृतेरर्थम् ।। दशभिर्ग्रन्थसहस्रैः सप्तदशयुता कृता वृत्तिः ।। २ ।। सेयं मया मानवधर्मशास्त्रे व्यधायि वृत्तिर्विदुषां हिताय ।। दुर्बोधजातैर्दुरितक्षयाय भूयात्ततो मे जगतामधीशः ।। ३ ।। इति वारेन्द्रिनन्दनावासीयदिवाकरात्मजश्रीमत्कुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ।। **इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितामन्वर्थमुक्तावली समाप्ता ।। छ ।।**

(४) **राघवानन्दः ।** एतच्छास्त्रस्य पठनफलं ज्ञापयन्नुपसंहरति **इतीति ।** भृगुप्रोक्त-मृषिभ्यो भृगुणैव पाठितं यथेष्टाख्यां स्वर्गाख्यां मोक्षाख्यां वा धर्मविद्ब्रह्मविच्च ।। १२६ ।।

इयं कृतिः सरस्वत्याः पदकंजसमर्पिता ।। विदुषाचित्तकुमुदशशिनीवमनोरमा ।। मन्वर्थचंद्रिका ह्येषा राघवानंदनिर्मिता ।। करोतु विदुषां प्रीतिं विस्तरध्वांतवर्जनात् ।। **इति श्रीविश्वेश्वरभगवत्पादशिष्याद्वयभगवत्पादशिष्येण श्रीराघवानंदसरस्वत्या विरचित-मन्वर्थचंद्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ।। १२ ।। श्रीरामचंद्राय नमः ।। छ ।।**

(५) **नन्दनः ।** शास्त्राध्ययनस्य फलमाह **इत्येतं मानवं शास्त्रमिति । यथेष्टां गतिमवाप्नुयाद्यथैषां** फलमवाप्नोति ।। १२६ ।।

इति श्रीभारद्वाजगोत्रतिलकेन श्रीलक्ष्मणविचक्षणानुजेन नन्दनसूरिणा विरचिते मानव व्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ।।

[मनुः स्वायंभुवो देवः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
तस्यास्य निर्गतं धर्मं विचार्य बहुविस्तरम् ।। २ ।।
ये पठन्ति द्विजाः केचित्सर्वपापोपशान्तिदम् ।
ते गच्छन्ति परं स्थानं ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ।। ३ ।।]‡

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ।। १२ ।।
इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ।।१२।।
समाप्तैषामनुसंहिता ।। छ ।।

(८) **गोविन्दराजः । इतीति ।** इति समाप्तार्थमेतन्मनुकृतं शास्त्रं भृगुणा प्रकर्षे-णोक्तं द्विजातिः पठन् शास्त्रं विद्वान् विहितानुष्ठायी प्रतिषिद्धं वर्जयञ्च भवत्यतएवामुत्र भगवन्महेश्वरादिसायोज्यादिकामभिमतां प्राप्नुयादिति ।। १२६ ।।

इति श्रीभट्टमाधवात्मजश्रीगोविन्दराजविरचितायां मनुटीकायां श्री मन्वाशयानु-सारिण्यां गुणत्रयविकर्मजातिनरकवदेप्रशंसास्वरूपनिर्णयो द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ।।

(९) **भारुचिः ।** एवमिदं परमात्मयोगप्रसंख्यानोपासनाफलमुपसंहृत्य शास्त्र-मधुनोपसंहरति—**इतीति ।**

शास्त्रेणहि प्रबोध्यमानोऽवश्याचारवद्भवत्यविनेयोऽपि कालान्तरेण, किं पुनर्विनेयः, येन हेतौ सत्यवश्यंभावि तत्फलं लोके दृष्टम् । तदनुज्ञानाच्चेष्टकामसंप्राप्तिः । **इति भारुचि कृतं मनुशास्त्रविवरणं समाप्तम् ।। १२६ ।।**

मनुस्मृतिपद्यानुक्रमः ।

ष

स